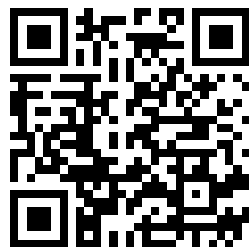

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

GoogleTM books

<https://books.google.com>

RECORDS

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS,

SEU

BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, ŒCONOMICA
OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM, SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB *ÆVO APOSTOLICO* AD *ÆTATEM INNOCENTII III* (ANN. 1216) PRO LATINIS
ET AD *PHOTII TEMPORA* (ANN. 863) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER DUODECIM PRIORA
ECCLESIAE SÆCULA ET AMPLIUS,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS,
PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA ;

DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS, VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA ;
OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEBENTUR ABSOLUTAS
DETECTIS AUCTA ;

INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TEMPOS SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTI
SUBSEQUENTIBUS, DONATA ;

CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM
DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA ;

OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCRYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM
ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA ;

DUCENTIS ET AMPLIUS INDICIBUS LOCUPLETATA ; SED PRÆSERTIM DUOBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS, ALTERO
SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE

PATRUM, ARSQUE ULLA EXCEPTIONE, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR ;

ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBIIVM QUINAM PATRES ET
IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM SCRIPTURÆ VERSUS,

A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT.

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS,

CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS

TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTEM

SIMILIS, PRETHII EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA,

SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS NIC ILIC SPARSORUM,

PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES,

LOCOS, LINGVAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES GRÆCA

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIAE GRÆCÆ

A S. BARNABA AD PHOTIUM,

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ Cleri universæ,

SIVE

CURSUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

PATROLOGIA, AD INSTAR IPSIUS ECCLESIAE, IN DUAS PARTES DIVIDITUR, ALIA NEMPE LATINA, ALIA GRÆCO-LATINA ; LATINA
JAM INTEGRE EXARATA, VIGINTI ET DUCENTIS VOLUMINIBUS MOLE SUA STAT, CENTUMQUE ET MILLE FRANCIS VENIT. GRÆCA
DUPLICI EDITIONE TYPIS MANDATA EST. PRIOR GRÆCUM TEXTUM CUM VERSIONE LATINA LATERALIS COMPLECTITUR, ET
FORSAN CENTUM VOLUMINUM EXCEDET NUMERUM. POSTERIOR AUTEM VERSIONEM LATINAM TANTUM EXHIBET IDEOQUE IN-
TRA QUINQUAGINTA CIRCITER VOLUMINA RETINEBITUR. UNUMQUODQUE VOLUMEN GRÆCO-LATINUM OCTO, UNUMQUODQUE
MERE LATINUM QUINQUE FRANCIS SOLUMMODO EMITUR : UTROBIQUE VERO, UT PRETHII HUIUS BENEFICIO FRUATUR EMPTOR,
COLLECTIONEM INTEGRAM SIVE GRÆCAM SIVE LATINAM COMPARET NECESSE ERIT ; SECUS ENIM, CUJUSQUE VOLUMINIS AM-
PLITUDINEM NECNON ET DIFFICULTATES VARIA PRETHIA ÆQUABUNT.

PATROLOGIÆ GRÆCÆ TOMUS XX.

EUSEBIUS PAMPHILI CÆSARIENSIS EPISCOPUS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO D'ENFER NOMINATAM
SEU PETIT-MONTROUGE.

1837

SÆCULUM IV,

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ,

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ,

ΤΑ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΑ ΠΑΝΤΑ.

EUSEBII PAMPHILI,

CÆSARÆ PALÆSTINÆ EPISCOPI,

OPERA OMNIA QUÆ EXSTANT,

CURIS VARIORUM, NEMPE :

HENRICI VALESII, FRANCISCI VIGERI, BERNARDI MONTFAUCONII, CARD. ANGELO MAII

EDITA ;

COLLEGIT ET DENUO RECOGNOVIT J.-P. MIGNE,

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ,

SIVE

CURSUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITOR.

TOMUS SECUNDUS.

VENIUNT SEX VOLUMINA 75 FRANCIS GALLICIS.

EXCUDEBATUR ET VENIT APUD J.-P. MIGNE EDITOREM,
IN VIA DICTA D'AMBOISE, PROPE PORTAM LUTETIÆ PARISIORUM VULGO D'ENFER NOMINATAM,
SEU PETIT-MONTROUGE.

1857

ELENCHUS

AUCTORUM ET OPERUM QUÆ IN HOC TOMO XX CONTINENTUR.

EUSEBIUS PAMPHILI.

Historia ecclesiastica.	<i>col.</i> 9
De vita Constantini imperatoris libri quatuor.	910
Oratio Constantini imperatoris ad sanctorum cœtum.	1234
Oratio Eusebii de laudibus Constantini in ejus tricennalibus habita.	1315
Acta passionis S. Pamphili et sociorum.	1439
Liber de matyribus Palæstinæ.	1457
Collectio antiquorum martyriorum.	1519
Epistolæ.	1533

Ex typis MIGNÉ, Petri-Montrouge.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΑ ΔΕΚΑ.

EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBRI DECEM

Henricus VALESIUS Græcum textum collatis quatuor mss. codicibus emendavit, Latine
vertit et adnotationibus illustravit.

Ed. Paris. 1689.)

EPISTOLA NUNCUPATORIA.

ILLUSTRISSIMIS ET REVERENDISSIMIS ARCHIEPISCOPIS, EPISCOPIS ET UNIVERSO CLERO
ECCLESIE GALLICANÆ.

Post tot Græcorum Patrum editiones quæ vestris auspiciis in lucem hactenus prodierunt, id unum adhuc restabat, illustrissimi Antistites, ut Eusebii Cæsariensis Ecclesiastica Historia multo quam antehac emendatior ac purior, sub vestri nominis titulo ac patrocinio catholicis hominibus donaretur. Id enim Ecclesiæ, cujus commodis assidue consultitis, utilitas; id eruditorum omnium vota; id postremo Eusebius ipse suo quodam jure, a vobis poscere videbantur. Nam, ut de Ecclesia primo loco dicam, quid ad laudem ejus illustrius; quid ad defensionem fortius, quid ad propagationem utilius, quid ad morum ac disciplinæ gravitatem restituendam aptius proferri potest quam historia rerum ecclesiasticarum? Jam vero ad convincendos hæreticos nihil, meo quidem judicio, efficacius est atque potentius quam hoc genus scriptioris. Quippe hominum animi disputationibus ac ratiocinando ægre se vinci patiuntur. Et quoties constrictos se vident, nec habent quod respondeant, non tam veritati id ascribunt quam adversariorum in disputando subtilitati ac versutiæ. Certe diuturno experimento comprobatum est, seu scriptis seu viva voce editis disputationibus accendi potius hæreticorum animos quam sanari. Historia vero rerum ecclesiasticarum, cum se in animos legentium placidius insinuet, longe faciliorem de iis victoriam refert. Quis est enim ex diversæ factionis hominibus, qui cum ecclesiasticam historiam attente perlegerit, non statim pudore suffusus, errorem suum illic damnatum agnoscat, seque velut membrum a reliquo corpore præcisum defleat. Etenim cum ecclesiastica historia nihil aliud contineat quam apostolicarum sedium perpetuam successionem, episcoporum sibi invicem succedentium seriem, illustria denique doctorum et martyrum pro pietate certamina: ex quibus hi quidem furorem gentilium tolerantiae suæ fortitudine superarunt; illi vero hæreticorum qui

adversus Ecclesiam insurrexerant perversa dogmata scriptis suis consulatuerunt: quicumque ex hæreticis ad hujus historiæ lectionem oculos atque animum intenderit, fateatur necesse est se ab illa apostolorum successione, ab illo doctorum et martyrum grege, ab illa denique episcoporum communione prorsus alienum esse. Quippe ab iisdem illis apostolorum successoribus, qui easdem adhuc sedes et cathedras obtinent in quibus olim apostoli sederunt, ab illis ipsis qui Novatianos et Donatistas et Artemonis sectatores condemnarunt, suum quoque errorem pari sententia condemnatum intelligunt. Pudeat igitur illos oportet erroris ac novitatis suæ, quotiescumque in historia ecclesiastica tanquam in speculo veritatem conspiciunt et antiquitatem, dogmatum suorum errori novitatique repugnantem. Atque hæc obiter dicta sint de ecclesiasticæ historiæ præcipua utilitate, cujus potissimum causa, novæ hujus editionis mihi a vobis cura mandata est. Nec vero solum Ecclesiæ commodis, sed et eruditorum omnium votis hac editione consulistis, quorum plerique partim Græci contextus mendis ac vitiis, partim Latinorum interpretum erroribus, ab Eusebii nostri lectione hactenus deterrebantur. Ac ne quis forte minuendæ aliorum gloriæ, meique operis prædicandi causa, istud a me dictum putet, doctissimi hominis testimonium hic apponam, qui ante hos octoginta annos idem de Græca Eusebii editione deque Latinis interpretibus judicium tulit. Is est Joannes Curterius, qui in epistola quam Parisiensi editioni præfixit, Joannem Rupefucaldium alloquitur his verbis: « Si in istam Græcorum historiæ ecclesiasticæ auctorum editionem intueamur, quid ea unquam editum depravatus? Id ego sæpe ante annos sex, qui Græca ejus lectione delectarer, cum essem expertus, et Rufinum cujus tempore nondum ita corrupta fuisse exemplaria credatur facile, Musculum denique ipsum in consilium adhibuissem, tantum abest ut eorum versionibus sim adjutus, ut illum (quod merito reprehendit Hieronymus) in Eusebio reddendo parum integre se præstitisse; et hunc non tantum mendosæ exemplaris Græci vel leves errores non animadvertisse, sed suos in versionem infinitos, partim ignavia, partim de industria, ut suis partibus saveret, invexisse deprehenderim. » Et paulo post de Christophorsoni interpretatione ita pronuntiat: « Ejus libri emendationes utilitati publicæ tandiu non invidissem, nisi promissam Christophorsoni interpretationem etiam expectandam censuissem. Sperabam enim quia bene doctum hominem et catholicum esse, deinde bonis exemplaribus adjutum fuisse audiebam, non præclaram modo et tutam versionem aliquam emissurum, sed in publicati codicis Græci emendationem (quod solet ab interpretibus omnibus non omitti) variarum lectionum et correctionum adnotationes adjecturum. Verum longe aliter accidit atque expectabam. Siquidem ut de ejus editione hoc solum nunc dicam, quod piam quidem et catholicam, sed inchoatam potius quam exactam aut perfectam multis rationibus credi par est: sic meliorum codicum quibus ipse usus est, exiguum aut fere nullum fructum ad multos redire video, cum quantum eos secutus vel immutarit vel addiderit, suis locis, ut decuit, sive ad Græcorum restitutionem, sive ad fidem versionis suæ et auctoritatem comparandam, non admoneat. » Petrus quoque Halloixius, vir in primis eruditus ac diligens, in tomo II, quo illustrium Orientalis Ecclesiæ scriptorum Vitas complexus est, in notationibus ad Vitam S. Hegesippi, cap. 3, de Joannis Christophorsoni versione idem quod Curterius sentit: « Uno verbo, inquit, omnes fere errores Christophorsoni, qui sunt non pauci, adhærent etiam Baronio, cum ejus semper utatur in citando Eusebio versione. Ita fit, ut aliis alios sequentibus, nec fontes Græcos examinantibus, primi alicujus interpretis errores ad quamplurimos scriptores, qui sola nituntur priorum auctoritate, in immensum diffundantur. Ex quo etiam, quanta sit linguæ Græcæ necessitas, in promptu est cognoscere. » Idem in eodem capite, pag. 731, ait se libenter adnotare errores qui occurrunt in versione Christophorsoni, ne ejus versione lectores in errorem inducantur. Ac malum quidem ipsum, ut videtis, multi animadverterant, damnumque illud publicum dolebant, quod tam utiles antiquitatis ecclesiasticæ libri, et scribentium et interpretum culpa ac negligentia adeo depravati legerentur. Quidam etiam pro virili parte remedium adhibere, certis duntaxat locis tentaverunt. Sed nemo adhuc exstitit qui novam Eusebiani operis editionem emendationemque susciperet; seu quod laboris magnitudine plerique deterrebantur; seu quod scriptorum exemplarium copia et otio ac reliquis subsidiis quæ ad id opus necessaria sunt, destituerentur. Donec vos, pro vestro in rempublicam litterariam stu-

dio, id opus aggressi estis, novamque Eusebianæ historiæ editionem curandam atque adornandam mihi commisistis: ut amotis superiorum editionum vitiis atque mendis; planior deinceps via ad certissimam rerum ecclesiasticarum notitiam lectoribus sterneretur. Quo nomine studiosi certe omnes vobis plurimum debent, quorum commodis utilitatique nostra opera consultum esse voluistis. Cæterum præter has causas quas jam commemoravi, quæ vos ad novam Ecclesiasticæ Historiæ editionem impulerunt, suberat etiam alia, nequaquam, ut arbitror, prætereunda: quod scilicet Eusebio de vobis deque Gallicana Ecclesia optimè merito gratiam referre studuistis. Nemo certe est ex antiquis Ecclesiæ scriptoribus qui tot Ecclesiæ Gallicanæ laudes, tot insignia atque ornamenta scriptis suis intexuerit. Nam si antiquitatem spectes, quod præcipuum argumentum est nobilitatis, hic est qui Crescentem, Pauli apostoli discipulum, in Gallias venisse testatur, ibique Evangelium prædicasse. Si antistitum sanctitatem contemplemur ac doctrinam, Pothinum nobis atque Irenæum Lugdunenses episcopos profert. Quorum ille cum Ecclesiam suam optimis exemplis ac documentis diutissime rexisset, tandem nonagenario major vitam illustri martyrio terminavit. Hic vero fidei Christianæ assertor fortissimus, adversus omnes hæreses luculentissimis libris decertavit. Jam si martyrum fortitudinem et sincera eorundem passionis Acta desideres, nulla certe Ecclesiæ hac in re Galliæ nostræ anteferenda est. Epistolam enim Viennensium ac Lugdunensium statim proferemus, quod pulcherrimum est atque vetustissimum totius Ecclesiæ in hoc genere monumentum. De cujus laudibus cum multa jam dicta sint a multis, nemo tamen pro illius dignitate hactenus est locutus. Adeo ejus epistolæ meritum ac pondus omnem dicendi vim superat. Atque id fatebuntur quicumque eam sæpius legerint. Quo plus enim legitur, eo semper videtur esse præstantior. Hoc vero tam insigne Ecclesiæ vestræ monumentum uni Eusebio acceptum ferre debemus. Qui nisi Historiarum suarum libris illud intexuisset, tanto antiquitatis ecclesiasticæ thesauro nunc fortasse careremus. Quod si fidei sinceritas ac simplicitas quæretur, Gallos nostros Eusebius in his libris hinc præcipue commendat: dum ait persecutionem Diocletiani in Occidentis partibus ac præsertim in Gallia, cito esse compressam, Deo illis propter fidei sinceritatem benignius indulgente. Jam vero, quæ Ecclesiæ Gallicanæ non postrema laus est, perpetuam illius jam inde a primis temporibus cum sede Romana consensionem, in his Eusebii libris non semel licet deprehendere. Primum quidem in epistola martyrum Lugdunensium, quam illi, adhuc in carcere positi, ad Eleutherum scripserunt, tunc Romanæ urbis episcopum; nam cum Asiani litteris ad Lugdunensis Ecclesiæ fratres datis eos consuluissent, quid sentiendum esset de nova prophetia, quæ tunc apud Phrygiam recens exorta gravissimos tumultus per totam Asiam excitarat, Galliani martyres rem ad Eleutherum detulerunt, ut ejus interventu, cujus in Ecclesia summa erat auctoritas, pax Asianis restitueretur. Alterum hujus concordie exemplum suppeditat synodus Gallicana, in qua Irenæus una cum pluribus Galliarum episcopis, Victoris papæ sententiæ de celebratione festi Paschalis, ab Eusebio dicitur subscripsisse. Idem quoque Irenæus adversus Florinum qui Ecclesiam Romanam pernicioso schismate turbabat, fortiter insurrexit. Prætermitto Reticium, Maternum ac Marinum, Galliæ episcopos, qui cum Miltiade papa in synodo Romana residentes, unam cum illo adversus Donatum tulere sententiam. Cum igitur tot tantæque Gallicanæ Ecclesiæ laudes ab Eusebio commemoratæ sint, nemini mirum videri debet, si pro tantis antecessorum vestrorum præconiis hanc ei gratiam referre studuistis, ut Ecclesiastica ejus Historia quam fieri posset emendatissima atque ornatissima, vestris auspiciis ederetur in lucem. Quam in rem cum me unum ex omnibus delegeritis, equidem plurimum vobis eo nomine me debere profiteor, qui de me tam honorifice censeritis. Intelligo tamen quantum mihi a vobis onus sit impositum: ut post tres Latinos interpretes quartus ipse procedam, et eandem cum illis existimationis aleam subeam. Sed quoniam huic desiderio vestro ac mandato refragari nefas mihi fuit, hunc laborem tur vestra, tum Eusebii causa libentissime suscepi, omnemque in emendando et interpretando molestiam diuturna patientia concoxi. Alii quidem et ingenio et doctrina instructiores, plura et meliora præstabunt. Ego id perficere conatus sum, ne quis in hoc opere diligentiam meam jure merito desideraret. Quod quidem utrum consecutus sim, vos, illustrissimi Antistites, pro vestra æquitate judicabitis. Cæterum si hunc a me susceptum atque exhaustum

laborem vobis placuisse intellexero, promptiore deinceps et alacriore animo reliquorum ecclesiasticæ historiæ scriptorum editionem aggrediar, vobisque faventibus idem in illis quod in Eusebio præstare conabor.

Illustrissimæ ac Reverendissimæ D. V. addictissimus,
HENRICUS VALESIUS.

**AD EOSDEM ILLUSTRISSIMOS ANTISTITES, DE NOVA EUSEBIANÆ HISTORIÆ
EDITIONE PRÆFATIO.**

—

Peracto solemnisi nuncupationis officio, jam tempus est, illustrissimi Antistites, ut operis mei singillatim vobis rationem reddam. Cum enim vestra potissimum causa vestroque jussu hic a me susceptus sit labor, vos præ cæteris omnibus operis mei lectores ac iudices et opto simul et spero. Tria sunt igitur quæ in hac editione præstare studui. Primum est Græci textus emendatio; secundum Latina ejusdem interpretatio, tertium est expositio obscuriorum locorum. Et Latinam quidem interpretationem quod attinet, post tres Eusebianæ Historiæ interpretes, ipse quartam elaboravi. Emendationem vero atque expositionem Eusebiani operis, nemo ante nos tentaverat. Verum ut de singulis suo loco atque ordine distinctius dicam, ordiar primum ab emendatione. Quicunque novam veterum scriptorum editionem aggrediuntur, ii necesse habent ab emendatione initium laboris sui ducere. Sic Origenes cum novam Septuaginta Interpretum editionem suscepisset, multaque in iis dubia ac dissonantia ob varietatem exemplarium reperisset, in eorum emendatione primum laboravit; et collatis Septuaginta Seniorum exemplaribus partim cum Hebraico textu, partim cum tribus aliis editionibus, Aquilæ scilicet, Theodotionis et Symmachi, errores qui in Septuaginta Seniorum editionem irrepserant, omnes sustulit. Idem enim ipse innuit in tractatu viii in *Matthæum* his verbis: « In exemplaribus quidem Veteris Testamenti quæcunque fuerunt inconsonantia, Deo præstante, coaptare potuimus, utentes iudicio cæterarum editionum. Ea enim quæ videbantur apud Septuaginta dubia esse propter consonantiam exemplariorum, facientes iudicium ex editionibus reliquis, convenientia servavimus. » Origenis exemplum secutus postea B. Hieronymus, novam editionem Septuaginta Interpretum a se emendatam, et asteriscis obelisque distinctam suæ linguæ hominibus dedit, sicut variis in locis ipse testatur. Atque ut de profanis scriptoribus etiam loquar, Crates et Aristarchus, grammatici, qui accuratissimas Homerici carminis editiones elaborarunt, nihil aliud fere quam emendationem distinctionemque illius operis præstiterunt. Pari igitur modo cum Eusebianæ Historiæ novam editionem condere instituissem, in ejus emendatione omnem industriam ac diligentiam adhibui. Editiones Eusebianæ Historiæ duæ tantum hactenus Græce prodierunt: altera Parisiensis, quam Robertus Stephanus excudit; vir de litteris eo nomine optime meritus, quod corpus historiæ ecclesiasticæ elegantissimis typis primus publicavit; altera est Genevensis editio. Verum hæc in Græco textu editionem illam Roberti Stephani ubique expressit, nisi quod varias lectiones et emendationes ad latus habet appositas ex codicibus doctorum virorum; et lacunas aliquot quæ in libris *De vita Constantini* occurrunt, ex iisdem codicibus supplevit. Proinde in una duntaxat Roberti Stephani editione mihi laborandum fuit. Quam quidem cum quatuor manuscriptis optimæ notæ codicibus quanta potui diligentia collatam, multis locis restitui.

Horum quatuor codicum duos nobis subministravit bibliotheca Regia. Prior Francisci primi præfert insignia; ante quadringentos plus minus annos scriptus in charta bombycina et singulares interdum exhibet lectiones, multumque a reliquis codicibus discrepantes. Hic est quem in adnotationibus Regium codicem nominavi. Alter est ex bibliotheca Medicæ, quæ nunc in Regiam translata, uno eodemque Regiæ bibliothecæ vocabulo

censetur. Hic ad distinctionem prioris illius codicis, Medicæus codex in adnotationibus nostris appellatur. Qui licet paulo recentior sit, ex optimo tamen exemplari et ab erudita manu descriptus est. Duobus his exemplaribus usus erat Robertus Stephanus in Eusebianæ Historiæ editione. Et in ipso quidem textu excudendo, Regium exemplar fere ubique secutus est, raroque admodum ab ejus discedit vestigiis, sicut in meis adnotationibus observavi. In capitum autem distinctione, Medicæum codicem expressit, in quo tituli singulis capitibus, et quidem minialis litteris præfiguntur. Tertius his accessit codex eminentissimi cardinalis Julii Mazarini. De cujus exemplaris bonitate ac præstantia antequam dicam, res postulat, idque ipsum a me flagitare videmini, Antistites illustrissimi, ut de cardinale eminentissimo a quo codicem illum commodatum accepi, pauca dicantur. Nam cum hic eminentissimus princeps et ad summa quæque natus, singulari quadam benevolentia litteras complectatur, nos qui ab ineunte ætate ad litterarum studia animum applicuimus, ingrati profecto simus, nisi tum nostro, tum communi omnium eruditorum nomine, gratiam ei quantam possumus, et voce et scriptis referre studeamus. Porro quo favore quantaque benevolentia prosequatur litteras, testatur proluxa ejus erga homines eruditos liberalitas ac munificentia; quam quidem, ut de aliis nihil dicam, ad me quoque nihil hujusmodi sperantem ac ne cogitantem quidem, nuper voluit pervenire. Idem declarat locupletissima ejus bibliotheca. Quam cum innumeris optimorum scriptorum exemplaribus, partim excusis, partim manu exaratis instruxerit, non ut veteres illi Romanæ urbis senatores quos eo nomine perstringit Ammianus Marcellinus, eam instar cujusdam sepulcri perpetuo clausam habet: sed velut publicam domum omnibus aperit eruditis; ultroque ad eam invitat singulos; et manuscriptorum codicum usum studiosis, quotiescunque opus habuerint, liberaliter impertit. Quid dicam de reliquis illius virtutibus et eximiis animi dotibus? quid de mirabili moderatione ac lenitate, qua intestinos motus ac tumultus sine ullius civis cruore compescuit? Sed hæc alias a me commodius, aut ab aliis dicentur ornatus. Nunc enim eas tantum illius laudes persequi constitui, quæ privatim pertinent ad studia litterarum. Temperare tamen mihi ipse non possum, quin hic de pace aliquid dicam, quam eminentissimus cardinalis omni studio atque industria nunc maxime urget ac promovet, et quam brevi per præcones regios publice pronuntiandam esse speramus. Quippe ea res præcipue ad commodum pertinet litterarum, quas pacis alumna esse, et sub ejus umbra ac præsidio conquiescere, nemo est qui nesciat. Cum igitur cardinalis eminentissimus gubernaculis reipublicæ primum admotus, bellum grave cum Hispanis non conflasset ipse, sed conflatum jam reperisset, variis, ut in tanta re, consiliis diu et accurate perpensis, id tandem constituit, edomandos diuturno bello esse Hispanos, reque ipsa admonendos quantum Galli armis, opibus, fortitudine, constantia et reliquis ad bellum necessariis subsidiis pollerent; ut hostes imbecillitate sua et Gallorum potentia cognita, segniores imposterum essent ad nostros aut armis aut injuria lacescendos. Neque enim firmam ac securam pacem cum hostibus aliter posse constitui, quam cum illi Gallis se in gerendo bello impares esse crebris claudibus suis detrimentisque sensissent. Itaque cum Hispani id sero tandem perinde ac Phryges intellexissent, tum demum cardinalis eminentissimus opportunum ineundæ pacis tempus adesse animadvertens, eam cum hostibus facere non recusavit, et de jure nostro, de summa totius belli, de spe denique atque victoria quam pene jam in manibus habebamus, aliquid concedere, quo populorum commodis et bonorum omnium volis, totius denique Christiani orbis desiderio gratificaretur. In quo singularem ejus prudentiam et salutarem reipublicæ sapientiam equidem satis mirari non possum.

Neque enim ob aliam causam tandiu dilata pax est, quam ut diuturnior deinceps esset ac firmior. Atque hæc obiter dicta sint de laudibus cardinalis eminentissimi. Qui cum inter arma litteras ac litteratos omnes benignissime fovere nunquam destiterit, multo magis sperandum est illum, pacis suæ tempore, easdem artes præcipuo quodam studio ac providentia complexurum: effecturumque ut Galli nostri, qui armorum gloria præ cæteris gentibus semper eminuerunt, nunc litterarum laude et optimarum artium studiis antecel-

lant. Sed nunc tempus est, ut eo unde digressi sumus revertamur. Tertius igitur ille codex, quem cardinalis eminentissimi bibliotheca nobis suppeditavit, omnium quos vidi Eusebianorum codicum longe optimus est ac vetustissimus. Quotquot enim emendationes in aliis exemplaribus reperimus, eas codex ille omnes exhibet; multæ vero aliæ in illo habentur emendationes, quas in aliis exemplaribus non reperi, quemadmodum ex meis adnotationibus studiosi lectores poterunt cognoscere. Scriptus est in membranis ante septingentos plus minus annos, elegantissime simul et emendatissime. Scholia quoque ad latus interdum habet apposita, nunc antiqua manu, nunc recentiore, quæ nos in adnotationibus nostris suo quæque loco descripsimus. Multa quoque alia in optimo illo codice observanda sunt, partim in accentibus, partim in distinctione seu interpunctione. Nam quod quidem ad accentus attinet, sæpe in illo codice acuuntur vocabula, quæ in aliis exemplaribus accentum habent circumflexum. Exempli gratia *πίος* et *καίσαρ* in illo codice semper acuuntur. Contra vero *σπίς*, quod in aliis codicibus acuto notatur accentu, in illo codice circumflectitur. Atque id quidem rectius puto. Quod autem spectat ad distinctionem, quam nos vulgo interpunctionem vocamus, hic codex adeo accurate distinctus est, ut tota distinguendi rationem ac scientiam, quæ haudquaquam levis momenti est, ex hoc uno codice possis cognoscere. Certo antequam eum nactus essem, mediæ distinctionis utilitatem ac necessitatem nondum perspexeram; quam unus ille codex sedulo inspectus atque excussus, mihi tandem patefecit. Verum de distinctione pluribus infra dicturi sumus. Illud præterea in vetustissimo illo codice observavi, quotiescunque plena distinctio seu *τελεία στίχη* apposita est in aliqua linea, primam sequentis lineæ litteram extra reliquarum ordinem conspici, et exteriori marginem subradere. Idque indicium est, novum caput aut novam periodum inchoari post finalem illam distinctionem. Idem in aliis quoque scriptis codicibus observavi. Certo in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ quæ libros Eusebii *De vita Constantini* continent, ita semper fieri animadverti, quoties novum caput inchoatur. Quartum præterea codicem habuimus ex bibliotheca illustrissimi viri Nicolai Fucketii, qui generalis in senatu Parisiensi procuratoris officium gerens, præfecturam simul regaliæ ærarii summa cum laude administrat. Atque his quatuor manuscriptis codicibus ad emendationem librorum *Ecclesiasticæ Historiæ* usi sumus. Libros vero *De vita imp. Constantini* cum tribus antiquis codicibus contulimus. Primus est Regius ille, de quo superius dixi, in quo ante libros *Ecclesiasticæ Historiæ* quatuor libri *De vita imp. Constantini*, licet non eadem, vetusta nihilominus manu perscripti leguntur. Secundum locum obtinent schedæ veteres bibliothecæ Regiæ. Sic autem voco chartas, per quaterniones quidem digestas sed dissolutas, nec in codicis modum compactas. In his schedis, præter libros Eusebii *De vita Constantini*, et *Orationem* ejusdem imperatoris *ad sanctos*, primus quaternio *Ecclesiasticæ Historiæ* habetur; cujus et in adnotationibus meis mentionem sæpius feci. Cætera nescio quo casu perierunt. Tertium nobis codicem suppeditavit bibliotheca Fukejana. In quo ante quatuor libros *De vita imp. Constantini*, præfixus est Eusebii *Panegyricus*, dictus eidem Constantino anno ejus imperii tricesimo. Hic codex, quamvis infimæ vetustatis, est tamen optimæ notæ, multisque in locis emendatior et amplior duobus illis prioribus quibus in editione sua usus est Robertus Stephanus.

Præter hos manu exaratos codices, adjumento nobis fuerunt variæ lectiones et emendationes quas viri docti ad marginem editionis Roberti Stephani manu sua adnotaverant. Cujusmodi codices multi etiamnum reperiuntur. Sed nos tribus præcipue usi sumus, qui etiam in adnotationibus nostris sæpius commemorantur. Primus fuit Adriani Turnebi, quem ille cum codice Regio ac Medicæo diligentissime contulerat. Libri vero *De vita imp. Constantini* cum Anglicano quodam exemplari collati erant, sive ipsius Adriani, sive Odonis Turnebi manu. Alter codex fuit Vulcobii: quem quoniam Renatus Moræus, medicus Parisiensis, mihi commodaverat, codicem Moræi in adnotationibus vocare soleo. Hic liber præter eas emendationes quæ in libro Turnebi habentur, perpauca alias continet. Tertius codex fuit Henrici Savillii, viri doctissimi, ad me missus ex Anglia a Jacobo Usserio Armachano. Nam cum in Usserii notis ad *Martyrium B. Polycarpi*, manuscriptum Eusebianæ Historiæ codicem ex bibliotheca Savilliana laudari animadvertissem,

eumque codicem optimæ notæ esse ex aliquot locis ab Usserio prolatis deprehendissem, postulavi ab eo per litteras, ut varias ejus codicis lectiones (integrum enim ab eo collatum esse existimabam) ad me transmitteret. Ille vero codicem quidem ipsum in charta scriptum bombycina, bibliothecæ Oxoniensi a Savilio donatum fuisse, mihi rescripsit. Cæterum editionem Roberti Stephani statim ad me misit, in cujus margine Savilius emendationes ex suo illo manuscripto codice depromptas adnotaverat. Quantum tamen conjicere potui non omnes scripti codicis lectiones ad latus editionis illius apposuit Savilius, sed eas tantum quas bonas certasque esse existimabat. Quædam enim lectiones ab Usserio e scripto illo codice proferuntur, quas a Savilio prætermittas esse postea deprehendi. Præterea idem Savilius ad oram illius editionis multas ascripsit emendationes ex codice Joannis Christophorsoni, quem scilicet Christophorsonus cum aliquot manuscriptis exemplaribus contulerat.

Hæc sunt librorum subsidia, quibus instructi Eusebianæ Historiæ libros emendandos suscepimus. Sed ne quis forte quidquam a nobis temere et pro arbitrio mutatum esse existimet, ante omnia lectores monitos esse volumus, nihil nos sine optimorum exemplarium consensu atque auctoritate fecisse. Adeoque nobis religio fuit, in his libris aliquid interpolare, ut ne tum quidem cum locum depravatum esse manifestissime apparebat, conjecturæ nostræ indulgere voluerimus. Argumento sit locus in fine lib. x *Histor. Eccl.*, p. 399, qui sic habet : Ὁ δ' ἀρετῇ πάσῃ θεοσεβείας ἐκπρεπῶς μέγιστος νικητὴς Κωνσταντῖνος. Poteramus hic veram lectionem levi negotio restituere, et pro ἐκπρεπῶς emendare ἐκπρίπων. Sic enim eum Eusebii locum citat Gelasius Cyzicenus in lib. ii, nec aliter scribitur in lib. ii Eusebii *De vita Constantini*, cap. 19, ubi hic locus iisdem plane verbis repetitur. Denique nullus in hac editione nostra emendatus est locus, de quo in adnotationibus lectorem non admonuerim, et emendationis meæ rationem non reddiderim. Emendationis pars est non postrema, distinctio sive interpunctio, de qua nonnihil a me dicendum est, ne forte lectores novo interpunctionis genere quod in hanc editionem a me primum inductum est, conturbentur. Quanquam si proprie loqui velimus, non id novum distinctionis genus, sed vetustissimum est, et ab antiquis omnibus tam Græcis quam Latinis usurpatum : quod recentiorum negligentia penitus abolitum, hac editione conatus sum saltem ex parte revocare. Prisci quidem illi, recens tum inventis litterarum figuris, uno tenore sine ulla prorsus distinctione scribebant. Quæ res cum maximam tum in legendo tum in pronuntiando haberet difficultatem, veteres grammatici tres posituras seu distinctiones excogitarunt, quibus quasi stationibus quibusdam ac diversoriis continuus orationis cursus distingueretur. Primam vocarunt ὑποστιγμήν, id est *subdistinctionem*; alteram μέσην, id est, *mediam distinctionem*; tertiam τελειὰν στιγμήν, id est *finalem seu plenam distinctionem*. Tribus autem punctis diverso situ dispositis singulas notaverunt. Punctum enim ad imam litteram appositum subdistinctionem designat; media vero distinctio quam Latini moram appellarunt, significatur puncto ad mediam litteram affixo. Illud autem punctum, quod ad caput litteræ apponitur, finalem denotat distinctionem. Harum autem distinctionum quæ sit vis ac ratio, docent grammatici, Donatus et Marius Victorinus, et Diomedes in lib. ii, qui unus instar omnium nobis erit hoc loco. « Lectioni, inquit, posituras accedere vel distinctiones oportet, quas Græci θέσεις vocant; quæ inter legendum dant copiam spiritum reficiendi, ne continuatione deficiat. Hæ tres sunt, distinctio, subdistinctio, media distinctio sive mora, vel, ut quibusdam videtur, submedia : quarum diversitas tribus punctis diverso loco positis indicatur. » Et paulo post : « Distinctio est silentii nota, cum sensu terminato liberum est cessare prolixius. Est hujus nota punctum supra versum ad caput litteræ positum. Subdistinctio est silentii nota legitimi, qua pronuntiationis terminus sensu manente ita suspenditur, ut statim id, quod sequitur, succedere debeat. Hujus autem nota est punctum sub versu positum. Mora est levis in continuatione sensuum interposita discretio, legitimæ distinctionis subdistinctionisque medium obtinens locum, ita ut nec perfecta in totum, nec omissa videatur, sed significatione immorandi, alterius desideret principium sensus. Et hoc solummodo servat officium, ut legentis spiritum brevissima respiratio reficiat ac nutriat. Sic enim pronuntiando reti-

core quis debet, ut quia spiritus ipse quadam defectione mutatur, deinde resumatur. Ut est :

Ut belli signum Laurenti Turnus ab arce
Extulit, et raucō strepuerunt cornua cantu;
Uique acres concussit equos, uique impulit arma;
Extemplo turbati animi.

Multæ enim clausulæ sunt mediæ hujus lectionis. Primum ne confundantur, quæ διωλα et τριωλα ponuntur et talia. Deinde ut actus verborum emineat et luceat, qui ex aliquo moveatur affectu, vel indignatione vel miseratione collata, » etc. Hujusmodi igitur distinctionum seu interpunctionum notas antiqui omnes, tam Græci quam Latini, in libris suis adhibuerunt : quas etiam Isidori Hispalensis ætate adhuc in usu fuisse constat. Id enim discimus ex ejus *Originum* libro 1, cap. 19. In manuscriptis quoque exemplaribus paulo vetustioribus eadem distinguendi ratio perpetuo servatur. Verum recentiores, seu imperitia seu desidia quadam ac negligentia, omnia commutarunt. Ac pro subdistinctione quidem virgulas posuerunt; pro mediæ distinctionis nota duo puncta : finalis vero distinctionis notam a capite ad pedes litteræ dejecerunt. Quam pravam distinguendi rationem secuti sunt omnes fere typographi præter Aldum Manutium. Hic enim in editione Græcorum librorum, quos pene innumerabiles excudit, eam semper interpunctionem retinuit, quam in manuscriptis exemplaribus invenerat. Et virgulas quidem quod attinet, nolim eas damnare. Parum enim interest, quam notam adhibeamus ad subdistinctionem designandam, modo ea nota ad pedes apponatur litteræ. Certe in optimo illo ac vetustissimo codice bibliothecæ Mazarinæ, cujus antea mentionem feci, interdum pro mediâ, interdum pro finali distinctione virgulam appositam reperi, id est, nunc ad mediâ litteram, nunc ad summam. Nec solum virgula, verum etiam sicilico seu ἀπλῇ aversa nonnunquam designabatur mediâ distinctio, ut docet Victorinus in libro 1 *Artis grammaticæ*. Quod vero pro finali distinctione hodie punctum ad pedes litteræ ponimus, id, meo quidem judicio, ferri nullatenus potest. Neque enim solum vetustati id repugnat, verum etiam rationi. Quippe ratio postulat, ut nota eodem situ posita eandem designet distinctionem. Punctum igitur in imâ parte positum, idem significare debet, quod virgula quæ ad imam litteram notata est. Neque enim nota ipsa, sed notæ situs variat distinctionem. Ex quo efficitur, finalem distinctionem non recte a nobis designari puncto ad pedes litteræ appposito. Quare non sine causa veterem interpungendi rationem in hac editione restituere sum conatus. Ac virgulam quidem ipsam retinui, quippe quæ in denotanda subdistinctione idem valeat ac punctum; mediâ vero distinctionem ex manuscriptorum codicum auctoritate suis locis quasi postliminio restitui. Hujus porro utilitatem ac necessitatem studiosi, ut spero, celeriter agnoscent. Neque enim solum eo valet mediâ illa distinctio, ut resumatur spiritus ad principium alterius sensus continuandum, et ut actus magis emineat ac luceat, quemadmodum scribit Diomedes, verum etiam ad notandum discrimen personarum ac dignitatum. Sic alicubi in his libris, ubi legitur ἐπισκόπων πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων, codex eminentissimi cardinalis post vocem ἐπισκόπων mediâ adhibet distinctionem. Sed et plerisque in locis punctum ad caput litteræ posui, ad finalem distinctionem designandam : ubique id facturus, nisi vis inolitæ consuetudinis me ab incepto revocasset. Cæterum quod ego in hac editione tantum ex parte præstiti, id ab aliis majore doctrina et auctoritate præditis, qui veterum libros posthac edituri sunt, tandem, ut spero, consummabitur. Atque hæc de emendatione et distinctione nostra summatim dicta sufficiant. Nunc ad Latinam interpretationem veniamus.

Non dubito multos fore qui mirentur quam ob rem post tres Latinos Eusebii interpretes, eosque in Græcis litteris non mediocriter exercitatos, quartam ipse versionem elaboraverim. Quibus primum ita respondeo: Si post Rufinum, qui *Ecclesiasticæ Historiæ* libros primus in Latinum sermonem convertit, licuit Musculo novam interpretationem condere, si rursus post Musculum idem licuit Christophorsono, cur mihi quoque idem juris non fuerit quod cæteris? Apud Judæos post Septuaginta Seniorum editionem tot sacramentorum religione, tot sæculorum auctoritate firmatam, Aquila primum, deinde Theodotion et Symmachus novas Veteris Testamenti interpretationes singuli ediderunt.

Quintæ item Sextæque ac Septimæ editionis auctores quidam reperti sunt, quorum nomina ignorantur : easque omnes versiones Origenes in *Hexaplis* suis collocavit, ut a catholicis hominibus legerentur. Quod igitur Judæis in Veteri Testamento licuit, cur in Eusebio mihi non liceat, maxime cum id audere in Eusebio minus periculosum sit, quam in sacris divinarum Scripturarum libris? Enimvero multæ æque gravissimæ rationes ad novæ hujus interpretationis onus subeundum me vel invitum impulerunt. Nam cum novam *Ecclesiasticæ Historiæ* editionem vestro jussu vestrisque auspiciis suscepissem, videremque, superiorum interpretum versiones ob crebros errores ac *παρρησιας* nequaquam satisfacere desiderio doctorum virorum, quemadmodum Joannis Curterii et Petri Halloixii testimonio jam antea declaratum est, duorum alterum mihi necessario præstandum fuit, ut vel antiquam interpretationem corrigerem, vel certe procuderem novam. Porro aliorum interpretationem corrigere, ut molestum per se ac difficile, ita etiam odiosum videbatur. Sua enim cuique laus, suus honos debetur a nobis. Fecerunt illi quidquid in ipsis fuit, et suo labore nostrum laborem levare ac minuere conati sunt. Proinde opus uniuscujusque interpretis laudandum potius est a nobis quam interpolandum. Rufinus, quamvis sensum potius Eusebii sequatur quam verba, tersus est tamen ac nitidus, nec legentibus injucundus; ac vel eo nomine plurimum laudandus, quod *Ecclesiasticam Historiam* primus Latinæ linguæ hominibus dedit, cujus versione ad nostram usque ætatem usa est Occidentis Ecclesia. Musculus verbis pressius adhæret, et in interpretando brevis est atque perspicuus, multisque in locis Christophorsono felicior. Christophorsonus, ut diligentior ac doctior Musculo, sic etiam numerosior incedit, et Ciceronianum quiddam solet. Præterea usus est manuscriptis exemplaribus ad interpretationem suam elaborandam : primusque *Panegyricum* Eusebii, dictum tricennalibus Constantini, Latino sermone edidit, quem postea Genevenses typographi Græce excuderunt. Dicit hic aliquis : Quid igitur opus fuit nova versione, cum illi interpretes tot tantisque laudibus abundant? Ego vero laudes illorum commemoro, non vitia delego : quæ quidem aliorum testimonio quam meo prodi malim. Quod si quis adnotationes meas legerit, aut interpretationem meam cum illorum versione conferre voluerit, intelliget profecto quot quantisque erroribus refertæ sint illorum interpretationes, nec sine causa novam Eusebii versionem mihi a vobis injunctam fuisse. Sed quoniam non voluntate sed necessitate quadam in hunc sermonem delapsus sum, de superiorum interpretum vitiis summatim pauca dicam. Nam si cuncta illorum *σφάλματα* singillatim vellem percensere, in immensum extenderetur oratio. Ut igitur a Rufino exordiar, quis nescit illum Eusebio multa pro arbitrio addidisse, multa detraxisse, multa mutasse; ac plerisque in locis *παρρησιας* potius esse quam interpretem? Exempli gratia, in libro vii de Gregorii Thaumaturgi miraculis, satis prolixam narrationem inseruit, quæ in Eusebii nostri exemplaribus non habetur. Idem, in libro ix Luciani martyris orationem pro fide nostra coram iudice habitam commemorat, quam Eusebii exemplaria non agnoscunt. Jam vero decimum *Ecclesiasticæ Historiæ* librum totum fere in versione sua prætermisit. Nihil hic dico de capitibus ab eo commutatis in libro sexto ac septimo, quandoquidem in adnotationibus meis hac de re lectorem admonui. Quot Eusebii loca ab illo perperam accepta et interpretata sunt! Hic est qui ex Zacharia sacerdote, cujus in Evangelio Lucæ sit mentio, martyrem nobis Lugdunensem effecit. Hic est qui Bibliadem cum Blandina confudit. Hic est qui Philoromum nobilissimum martyrem, ex rationale tribunum militum fecit. De Musculo vero quid attinet dicere, cujus versiones (nam et alios scriptores Latine interpretatus est) non magnopere probantur a doctis? Innumerabiles ejus errores proferre possem, si vellem : inter quos hic eminet. Dionysius Alexandrinus, in epistola adversus Germanum, quam refert Eusebius in libro sexto, ait se *περι ἡλίου δυσμῶν* comprehensum a militibus, et Taposirim esse perductum. At Musculus Heliodysmas oppidum esse credidit. Sic enim vertit : *Ego namque cum Heliodysmas una cum illis qui mecum erant, venissem, Taposirim a militibus ductus sum.* Idem præterea Musculus librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, qui subjectus est libro viii *Historiæ Ecclesiasticæ*, totum in versione sua prætermisit; quam ob causam, nescio. Est enim ille

Eusebii liber elegantissimus. Superest versio Joannis Christophorsoni, quæ nec ipsa nãvis suis caret. Nam, ut omittam barbarismos qui in illa sæpius occurrunt, nimium proluxa et laciniosa est ejus interpretatio, dum voces quasdam addit ad explendam periodum, aut ad obscurioris loci expositionem suas adjicit *ἐπισημύσεις*. Interdum etiam ex duabus periodis unam facit, et duo capita in unum confert, adeo ut Latinorum capitum distinctio in ejus interpretatione multum discrepet a Græca. Quæ res quantam pariam molestiam ac perturbationem in citandis ex Eusebio locis, norunt omnes studiosi. Idem in theologicis quidem satis exercitatus fuit, sed criticæ artis peritia et antiquitatis Romanæ cognitione leviter instructus. Quare in propriis vocabulis magistratuum Romanorum, et in iis quæ ad civilem administrationem pertinent, perpetuo labitur : verbi gratia, in exponendis vocibus *ἡγεμόνος, στρατηγού, ἱπαρχικῆς τάξεως* et in similibus aliis. Postremo librum Eusebii *De martyribus Palestinæ*, qui in editione Roberti Stephani et in manuscriptis exemplaribus subjunctus est octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* libro Christophorsonus in octavum librum transfudit, cum ejus partem illum esse crederet. Quem Christophorsoni errorem seculi postea typographi Genevenses, ut Græca Latinis aptarent, ex duobus Eusebii libris unum fecere. Atque hæc carptim dicta sint de vitiis superiorum interpretationum; non obtreclandi animo, nec minuendæ cujusquam interpretis gloriæ, sed ut studiosi omnes intelligant, nos non sine causa novam interpretationem suscepisse. Quam ut perfectam quidem et numeris omnibus absolutam præstare non ausim (id enim nimis esset confidentiæ), ita plurimis mendis quibus superiores interpretationes scatent, carere fidenter affirmo. Cæterum cum tria potissimum in versione requirantur, ut nimirum fidelis sit, ut elegans ac perspicua, operam dedi ne quid horum in versione nostra desideraretur.

Interpretationem sequuntur adnotationes. In quibus duo potissimum spectavi : primum ut emendationum mearum rationem redderem, et varias scriptorum codicum lectiones studiosis proponerem : deinde ut obscuriores Eusebii locos illustrarem, et antiquos Ecclesiæ mores ac ritus collatis aliorum scriptorum locis explicarem. Adnotationibus quatuor a me subjunctæ sunt dissertationes. Quarum prima est de initio ac progressu schismatis Donatistarum. Altera est de Anastasi et martyrio Hierosolymitano. Hanc sequitur disputatio de versione LXX Interpretum adversus Jacobum Usserium Armachanum. Quarta est de Martyrologio Romano quod edidit Rosweyodus. Atque hæc sunt quæ ad Eusebianæ Historiæ illustrationem a me in hac editione elaborata sunt. Quæ si cuiquam fortasse levia videbuntur ac vilia, is cogitet, hujusmodi fere cuncta esse quæ in hoc genere litterarum proferuntur, iisque pro studio legentium ac stomacho aut pretium aut contemptum accedere. Nam si quidem æquum ac studiosum lectorem invenerint, magni æstimantur; si vero in fastidiosas aures inciderint, pro nihilo ducuntur. Deinde quid nisi vulgare admodum et mediocre expectandum est, a me præsertim qui ob debilitatem oculorum alienis oculis ac manibus et legere cogor et scribere : et qui dum propter laboris magnitudinem semper ad ulteriora festino, totum hoc qualecunque est opus ita properanter dictavi, ut vix relegendi mihi otium fuerit. Quo magis indulgenda mihi est venia, sicubi fortasse in adnotationibus lectoris desiderio non usquequaque satisfeci. Cæterum ad invitandos lectores, in ipso operis vestibulo doctissimam epistolam collocavi, quam illustrissimus ac reverendissimus archiepiscopus Tolosanus Petrus de Marca, vir divinarum humanarumque rerum scientia instructissimus, ad me scripsit de prima Evangelii prædicatione in Gallia. Quidquid igitur tædii ac molestiæ ex lucubrationum mearum lectione contraxerint studiosi, id hujus epistolæ eruditione et amœnitate facile detergent.

PETRUS DE MARCA

ARCHIEPISCOPUS TOLOSANUS

CLARISSIMO ET ERUDITISSIMO VIRO HENRICO VALESIO

S. P. D.

Gratulor tibi, et Ecclesiae universae, ob eam quam in vertenda et ornanda Eusebii *Historia Ecclesiastica* operam posuisti, juxta cleri Gallicani desiderium. Illam quippe acris ingenii solertiam maturiorisque judicii vim cum summa eruditione conjunctam, quam in editione Ammiani, et Excerptorum Polybii, senatui litteratorum olim probaveras, nunc feliciter exseruisti in majoris momenti *Historia*, tum a vitis lectionum, tum ab interpretum hallucinationibus purganda, egregiis denique in difficiliore locos adhibitis commentariis illustranda. Rerum ecclesiasticarum origines indelessa diligentia perquisitas descripsit Eusebius; sed usus quandoque oratione ex genio Orientalium perplexa; aliquando vero propter linguae morumque ignorantiam minus intellecta. Quem singularis eruditionis tuae luce, apertis vetustatis ecclesiasticae arcanis, civilis quoque, quando res exigebat, patefecisti. Ex quo voluptatem cepi maximam; non solum propter illam, quae mihi communis futura est cum probis et eruditis viris, ex ea lectione hauriendam doctrinae copiam, sed quod studio decessoris mei Caroli de Montchal, archiepiscopi Tolosani, viri pietate et eruditione quondam celeberrimi, ad hoc opus arduum perficiendum te accinxisti. Cujus sedem cum possideam, reddendarum tibi gratiarum nomen, quod successione contraxi, his litteris solvere necessum putavi.

Ceterum, antequam ultima manus ponatur editioni quae nunc sub prelo fervet, monendum te duxi, in dissertatione nostra *De primatu Lugdunensi*, quae in Appendice ad concilium Claromontanum, tomo XXVI *Conciliorum* edita est, nos quaedam adnotasse numero 104, 105 et 107, illius exercitationis, ad epistolam Lugdunensium Christianorum, quam exhibet Eusebius lib. v *Hist.*, cap. 1. Πανήγυριν enim illam, quae Lugduni habebatur quando supplicia sunt a martyribus exacta sub Antonino, de conventu trium Galliarum intelligendam scripsi; quem ex sexaginta populis conflatum docuit Strabo, cujus mentem explicui num. 102, eumque cum loco Taciti emendato composui. Tentavi quoque Gregorii Turonensis testimonium de martyribus Athanacensibus, cum illa apud Eusebium narratione conciliare. Denique lapsu Rufini et Christophorsoni observato, locum epistolae illius insignem, de prehensione martyrum, et de interrogatione facta a tribuno cohortis quae tendebat

A Lugduni, una cum urbis magistratibus non infelicit, ut puto, interpretatus sum. Quae tamen severiori judicii tui censurae submitto.

Finem faciebam huic epistolae, quando me patriae et tuendae veritatis amor, Lugdunensium martyrum occasione, pupugit et adegit, ut apud te paucis conquerer de injuria Gallis facta, non ab exteris quidem, sed a nostratibus; qui reconditoris et a vulgo semotioris, qua pollent, doctrinae cupidine illecti, veritatem quae in propatulo est, velut in puteo latentem sibi quaerendam putarunt. Gallis quippe detrahunt, quam Aethiopibus et Indis sciunt ab apostolis ipsis exhibitam Evangelii praedicandi curam: ac si florentissimae et vicinae nationes capiti gentium Romae, quam sanguine suo Petrus et Paulus consecrarunt, remotissimis illis extraque Romanum imperium sitis regionibus posthabita fuissent. Alia fuit mens apostolorum, qui Gallias in fide erudiendas, statim post adventum in Italiam susceperunt. Beatus quippe Lucas, a Pauli comitatu discedens, magistri sui mandato se contulit in Gallias; ubi praecipuum fidei praedicandae studium impendit. Deinde per Italiam et Dalmatiam in eodem opere industriam suam praestans, in Macedoniam, eodem functurus officio, se recepit. Auctorem habemus locupletem hujus narrationis Epiphanius, qui haeresi et quod diximus de Luca testatur, uno ex LXX discipulis, cui munus Evangelii praedicandi creditum ait: Κηρύττει πρῶτον ἐν Δαλματίας, καὶ ἐν Γαλλίᾳ, καὶ ἐν Ἰταλίᾳ, καὶ Μακεδονίᾳ; ἀρχὴ δὲ ἐν τῇ Γαλλίᾳ. Idque ipse primum in Dalmatia, Gallia et Italia, ac Macedonia praestitit; sed in Gallia praeter ceteris: vel, si malis, principium vero in Gallia. Principium fecisse praedicationis in Gallia, sive potiore ejus curam gessisse, disertissime testatur. Duplici quippe significatione haec verba exponi possunt, ἀρχὴ δὲ ἐν τῇ Γαλλίᾳ. Quod autem primum in Dalmatia praedicasse dicatur, ad solam Dalmatiam referendum non est, sed ad Galliam etiam, atque Italiam, habita ratione Macedoniae, in qua erudienda demum laboravit. Quae dictio fortasse restituenda est in contextu, ut sit quod respondeat τῷ primum. Sicque illud primum non impedit, quin significet ultimis verbis Epiphanius, principium operae suae Lucam posuisse in Gallia. Exci-piunt viri eruditi, nescire se ab ullo veterum auctorum prodita, quae scripsit Epiphanius. Scilicet. Sed non ideo minus sunt vera quae gesta refert.

Petivit ille suam narrationem ex velustiori scriptore, quo, ut plerisque aliis, caremus. Fortasse ex Hegesippo illud hauserat, qui in pandendis Ecclesiarum originibus se exercuit. Exstabat integrum opus Hegesippi, non solum Eusebii, sed etiam Hieronymi temporibus, atque adeo Epiphanii. Supererat quoque Georgii Syncelli ætate, qui ejus auctoris fragmentum profert in *Chronico*, aliud a fragmentis quæ recitat Eusebius. Gravius doleo de viri illius eruditissimi, tibi que ac mihi quondam amicissimi glossemate, qui in animadversionibus ad eum Epiphanii locum, vim testimonii illius nobis adimere conatur. De Gallia enim Cisalpina loqui Epiphanium notat. Scilicet apud illum auctorem Cisalpinam Galliam intelligimus, quæ nulla tunc erat, ab ipsis Augusti temporibus, qui novam provinciarum imperii divisionem instituit. Amovit ab Italia nomen Galliarum, quas objectu Alpium terminavit; Italiam solidam in regiones xi partitus, Galliis in quatuor provincias, Narbonensem, Lugdunensem, Belgicam, et Aquitanicam, sectis; ut docent Strabo, Mela et Plinius. Quam rationem quoque secutus est Ptolemæus in suis tabulis, ut et Ammianus, ac reliqui, quos de Galliis et Italia disserere occasio coegit. Itaque non alia est apud Epiphanium Gallia, quam quæ post Christum natum ab omnibus auctoribus vocatur Gallia, juxta limites ab Augusto institutos.

Non solum autem Lucam adhibuerunt apostoli ad informandas in religione Gallias, sed etiam Crescentem. Ejus rei testis ipse Paulus, II Tim. *iv*, qui missum fuisse docet Crescentem in Galliam. Certum quidem est variam fuisse hujus loci Paulini lectionem, etiam apud veteres. Etenim Chrysostomus et Theodoretus apud Græcos; Vulgatus interpres, et Ambrosiaster apud Latinos, legerunt *Galatiam*, non autem *Galliam*. Sed vetustioris et verioris lectionis vindicem habemus Epiphanium, qui constanter scribit in hæresi ut eos errare qui hoc loco Pauli *Galatiam* legunt, cum scribendum docent *Galliam*. Οὐ γὰρ ἐν τῇ Γαλατσίᾳ, ὥς τινες πλανηθέντες νομίζουσιν, ἀλλὰ ἐν Γαλλίᾳ. Eodem modo cæteris antiquior Eusebius tuus legit in codice Pauli *Galliam*, quemadmodum Epiphanius, si recte verba ejus expendantur, et vera apud auctorem illum lectio retineatur ex Rufino, et omnibus codicibus mss., ut tu diserte monuisti. Theodoretus sane, qui *Galatiæ* dictionem in contextu Pauli retinet, licet de Galatia Asiatica potuisset illam accipere, maluit ad Galliam nostram, id est ad Galatiam occidentalem referre. Adeo certa erat apud omnes veteres, Crescentis in Gallia prædicatio. In quo cum veteribus Usuardi et Adonis Martyrologiis conveniunt; qui post fidem a Crescente in Galliis promulgatam, meminere reditus illius in Galatiam Asiaticam.

Enimvero quid vetat, quin Lucæ et Crescenti, assiduis Pauli comitibus, adjungamus et Paulum ipsum apostolum, qui, testibus Græcis, Athanasio,

A Epiphanio, Chrysostomo ac Theodoro, et e Latinis Hieronymo, post primum adventum suum in Urbem, ubi biennium exegit a Luca memoratum (quo temporis intervallo fortean Lucas in Gallia prædicationem Evangelii auspicatus est), Hispanias adivit, ad promulgandam illis in regionibus Christianam fidem. Atqui Hispanias petenti, pergendum fuit per celeberrimam apud veteres viam illam publicam, quæ ab Italia per Gallias in Beticam ipsam ducit. Ejus descriptionem exhibet non solum Antonini *Itinerarium* a Nicæa per Arelatem, Narbonem, summum Pyrenæum; Juncariam, Barcinonem, et reliqua loca: sed etiam Strabo, qui sedulo se habuit in viæ illius explicatione: quam in plerisque capitibus minus ab interpretibus intellectam, nos patefacere conati sumus libro primo *Cataloniæ illustratæ*, cujus editionem maturamus. Non iners fuit Paulus in Galliis erudiendis, qui gentium salutem sibi specialiter commissam, tam flagranti studio peragratiss regionibus undequaque procurabat: qua de re statim uberius agemus.

Possumus quoque Philippi apostoli operam Galliis vindicare, ipsisque Britannis, ex Isidoro Hispalensi, lib. *De vita et morte sanctorum*, cap. 74. *Philippus Gallis prædicat Christum; barbarasque gentes vicinasque tenebris, et tumentis Oceano conjunctas, ad scientiæ lumen fideique portum deducit*. Additque hoc munere perfunctum Philippum, in Phrygiam migrasse, ubi Hierapoli occubuit. Sed quoniam hunc apostolum Gallis quoque, tum Baronius, tum eo duce alii subtrahere conantur, narrationem istam ad Galatas Asiaticos traducendo, non pigebit viri eruditissimi, licet e novatorum grege, Usserii Armachani verba hic transcribere e cap. ii de *Antiquitatibus Ecclesiarum Britannicarum*: Quod autem de Philippi in Galliis apostolatu habet Freculfus a Malmesburiensi citatus, ex Isidori libro De Patribus utriusque Testamenti, cap. 74, ad verbum expressit. Apud utrumque enim legimus: « Philippum Gallis prædicasse Christum, barbarasque gentes, vicinasque tenebris, et tumentis Oceano conjunctas, ad scientiæ lucem fideique portum deduxisse. » Neque hic mihi Baronii conjectura placet, Isidori ista a Gallis nostris ad Galatas Asiaticos traduentis: multoque minus nuperi operum Isidori editoris, Jacobi Breulii temeritas, Galatis pro Gallis in ipso textu (sine ulla veteris lectionis commemoratione) reponentis. Nam præterquam quod Isidorus in hoc ipso opere, cap. 82, et in Officio Toletano (quod Gothicum et Mozarabum vulgo appellatur), itemque Julianus Toletanus archiepiscopus in Nahum prophetam scribens, et Beda (vel quicumque auctor fuit Collectaneorum et Florum) Philippo Galliam assignant: idemque Gallis prædicavisse Christum legitur in libello De festis apostolorum, qui in Hieronymiano Martyrologio ms. habetur (ex quo pleraque omnia in librum suum De Patribus Novi Testamenti transcripsit Isidorus): illa barbararum gentium Oceano junctarum mentio, *Εὐρώπῳ Γαλῶς, non*

Gallo-Græcos ab Isidoro intellectos esse satis evincit.

His adjungendum putavi testimonium vetustissimi codicis manuscripti ex bibliotheca Sancti Germani Parisiensis, in quo iste tractatus Isidori octingentos annos descriptus, una cum aliis ejusdem auctoris libris continetur, ubi antiqua lectio disertissime præfert Philippum Gallis prædicasse, quemadmodum cap. 82, habetur *Galliam* illi fuisse assignatam. Nec dissimulandum est in eodem codice legi, Hispaniam Jacobo apostolo datam, eumque Hispanis fidem prædicasse. Quæ vetusti codicis auctoritas a quibusdam conceptam suspensionem eximere debet vitiatæ fortean loco in illo lectionis in prioribus editionibus ab aliquo Hispanarum partium studioso. Disceptatur quidem apud eruditos de Jacobi in Hispaniam adventu, ex eo præcipue capite, quod apostoli nondum a Judea, sortibus sibi apud gentes prædicandi distributis, recessissent. Sed quemadmodum auctoritate Isidori, qui sua ex prioribus haurire potuit, se tueri possunt Hispani adversus opinionis confictæ novitatem quæ illis opponi solet, ita nobis de Philippo disserere licet, eo tamen securius, quod illius prædicatio apud Gallias cum incidat post sortitionem provinciarum ab apostolis factam, libera est ab eo telo, quo prædicatio Jacobi apud Hispanos impeti solet. Cæterum illud fuit apostolorum propositum, ut quaquaversum orbis patet, Evangelium diffunderent, ex mandato Christi. Quare, ut optime adnotavit Eusebius, lib. III *Demonstr. Evang.* cap. 5, non solum Romam caput imperii, atque Romanas provincias, sed etiam alia regna, tum Parthorum, tum Armeniorum, Scytharum, Indorum, Æthiopum, ipsimet prædicationibus suis instituerunt: adeo ut, quemadmodum subjungit Eusebius, *ipsis quoque Britannicis insulis, Oceanum prætervecti, fidei lumen intulerint.* Sane neminem puta tam insipidum qui sibi persuadeat, de divisio toto orbe Britannis sollicitos apostolos, negligenter fuisse in Gallis per quas iter est ad Britannias, per se aut per legatos veritate imbuendis. Quod egregie illi præstiterunt per Philippum, unum ex eorum collegio, Lucam, Crescentem, Trophimum, Paulum, Martialem, aliosque in tabulis ecclesiasticis adnotatos; et perfecit Clemens per Dionysium, Saturninum, Eutropium Santonensem, Ursinum Bituricensem, et alios.

Neque sane infrugifera fuit Philippi, Lucæ, Crescentis et reliquorum, quam in Galliis sparserant Christianæ fidei sementis, Dei clementia, qui reliquas orbis regiones fovebat, Gallias non destituit. Dicit pro nobis Irenæus, qui circiter anno 190 scripsit, in lib. I, cap. 3, veram fidem probari ex ejusdem doctrinæ professione, quæ in variis Ecclesiis per universum orbem constitutis constanter traditur, tum in Oriente, in Ægypto et Libya; tum in Germania, apud Hispanos, et Gallos, atque alibi. *Nam et si, inquit, in mundo loquelæ dissimi-*

les, sed tamen virtus traditionis una et eadem est. Et neque hæ quæ in Germania fundatæ sunt Ecclesiæ, aliter credunt, aut aliter tradunt: neque hæ quæ in Iberis sunt, neque hæ quæ in Celtis, neque hæ quæ in Oriente, neque hæ quæ in Ægypto, neque hæ quæ in Libya, neque hæ quæ in medio mundi sunt constitutæ. Sed sicut sol creatura Dei in universo mundo unus et idem est, sic et lumen et prædicatio veritatis ubique lucet, et illuminat omnes homines qui volunt ad cognitionem veritatis venire. Illa tempestate, Germaniæ quidem et Hispanis suas Ecclesias nostri liberaliter absque ulla restrictione concedent, sed digladiabuntur de Celtis contra Irenæum: qui generaliter cum sit locutus de Celtis, ejus sententiam ad specialem tractum Lugduno vicinum invidiose coercebunt. Absit livor iste a Gallorum pectoribus, neque gentis honori manus violentas inferant, cui exteri parcent, seque multum venditant eo nomine, quod paria nobiscum faciant in fidei susceptæ initiis. Sane quo in statu esset Irenæi ætate, fides Christiana apud Gallos, ille facile conjiciet, qui Tertullianum triginta post annis disserentem expenderit de recepto Evangelio per omnes Orientis tractus; quibus mox subjunguntur ab auctore, *Gætulorum varietates, Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini, et Galliarum diversæ nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita: et Sarmatarum, et Dacorum, et Germanorum, et Scytharum, et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum, et quæ enumerare non possumus.* Per Galliarum diversas nationes, Tertullianus quatuor Galliarum provincias ex divisione Augusti, Narbonensem, Lugdunensem, Belgicam, et Aquitanicam intelligit: ex quibus corpus Galliarum tunc conflatum erat, quod postea in decem et septem provincias distributum fuit.

Quare cum testimoniis vetustissimis ac firmissimis nitatur exordium prædicatæ fidei in Galliis ex apostolorum delegatione, et susceptæ a Celtis, ut loquitur Irenæus, seu a diversis nationibus Galliarum, ut ait Tertullianus: ægerrime sero quorundam in suam patriam acerbiter, qui origines omnium Ecclesiarum Gallicanarum, præter Lugdunensem et alias paucas, ad medium tertii sæculi detrudunt; affixo ex Gregorio Turonensi paulo ante Decii et Grati consulum, id est paulo ante annum 250, initio septem sociorum episcoporum, Gratiani Turonensis, Trophimi Arelatensis, Pauli Narbonensis, Martialis Lemovicensis, Dionysii Parisiensis, Saturnini Tolosani, et Stremonii Arvernensis, qui primi in illas Galliarum partes lumen Evangelii intulerunt, et in Ecclesiis a se constitutis stabiliverunt.

Quin primi illi duces præcipui fuerint Christianæ expeditionis provinciis Narbonensi et Aquitanica, et in remotioribus partibus Lugdunensis provincie, a nemine dubitatur, consentientibus tabularum ecclesiasticarum monumentis, et solemnibus sacris

quæ in eorum memoriam annuo ritu, divino Numini peraguntur in singulis Ecclesiis. Illarum autem antiquæ traditioni, Bedæ, Usuardi Adonisque Martyrologiis et Actis veteribus fultæ in temporis consignatione, cur derogari debeat, plane non video, præsertim cum aliis quoque argumentis hæc veritas innitatur. Sumatur initium discussionis a Trophimo, et expendantur verba libelli ab episcopis provinciæ Viennensis Leoni papæ oblato anno 450 : *Omnibus Gallicanis regionibus notum est, inquit, sed nec sacrosanctæ Romanæ Ecclesiæ habetur incognitum, quod prima intra Gallias Arelatensis civitas missum a beatissimo Petro apostolo sanctum Trophimum habere meruit sacerdotem, et exinde aliis paulatim regionibus Galliarum bonum fidei et religionis infusum.* Quem Gregorius ponebat sub Decio Trophimum, cætus episcoporum provincialium, quibus perspectus erat census Ecclesiarum snarum, quique Gregorium centum et quinquaginta fere annis antecesserant, Trophimum a Petro missum docent, et ut rem omnibus perspectissimam narrent; subiiciuntque, *exinde aliis paulatim regionibus Galliarum, bonum fidei et religionis infusum.* Hoc ipsum significat Zosimus papa epist. 5 : *Ad quam (Arelatensem urbem) primum ex hac sede Trophimus summus antistes, ex cujus fonte totæ Galliæ fidei rivulos acceperunt, directus est.* Porro hæc epistola Zosimi edita a V. C. Sirmondo, et laudata olim tam in concilio Francofordiensi, quam etiam ab Usuardo et Adone, cum scripta sit anno 417, Gregorii Turorensis testimonio potior esse debet in ponenda Trophimi epocha, quam disertissime synodus episcoporum provincialium refert ad Petrum apostolum; a quibus non discedit Zosimus, cum doceat primum in Galliis Trophimum fuisse constitutum episcopum. Libelli supplicis ad se ab episcopis missi rationem habuit Leo pontifex rescripto quod ad eos statim dedit, quo veterem Arelatensis et Viennensis Ecclesiæ de metropolitica dignitate contentionem, Viennensis provinciæ divisione componit. Necesse est controversiæ illius statum compendio perstringere : ut qui suborti sunt ex eo non sane percepto in eruditorum animis scrupuli, quod ad Trophimi antiquitatem spectat, facilius eximantur. Vienna civitas metropolis erat provinciæ Viennensis in laterculo imperii. Unde, juxta canones Nicænos, jus metropolitico ad se pertinere in ordine ecclesiastico contenderat olim Simplicius, civitatis illius episcopus adversus Arelatensem, in concilio Taurinensi, anno 397. Qua in lite interlocuti sunt Patres, eam civitatem frui debere honore primatus, quæ doceret se esse provinciæ metropolim; dato interim ad fovendam concordiam episcopis consilio, ut quisque viciniore sibi civitates ad suam curam revocaret. Pessum data erat hac interlocutione Arelatensis Ecclesiæ dignitas, quæ in ordine civilis dispositionis a metropoli civitate Viennensi absque dubio pendebat. Quare Zosimus viginti post synodum Taurinensem annis interpel-

latus ab Arelatensi episcopo, Simplicii Viennensis impudentiam damnat epist. 7, quod in eo concilio postulasset, ut sibi creandorum sacerdotum in provincia Viennensi permitteretur arbitrium : quod ait esse contra statuta Patrum, et sancti Trophimi reverentiam : decernitque, juxta preces Patrocli Arelatensis, ut ejus civitatis episcopus, *jam inde a Trophimo ordinationis seriem temporibus roboratam* possideat, non solum in provincia Viennensi, sed etiam in utraque Narbonensi. Cujus prærogativæ rationem quoque reddit epist. 8, ad Hilarium Narbonensem : *Quoniam Trophimus sacerdos quondam Arelatensi urbi ab apostolica sede transmissus ad illas regiones* (scilicet utramque Narbonensem et Viennensem) *tanti nominis reverentiam primus exhibuit, et in alios non immerito, ea quam acceperat auctoritate transfudit.* Totam ergo primatus metropolitici causam, ἐν τῇ πρωτοκλησίᾳ, seu in prioris vocatione ad fidem, et in vetustiore episcopatus institutione apud Arelatem a Trophimo facta, Zosimus diserte constituit. Cæterum, quoniam hæc Zosimi rescripta consuetudine quidem vetusta, ut ipse ait, ex relatione Patrocli nitebantur, sed disciplinam Ecclesiæ universalis a synodo Nicæna decretam convellebant, quæ singulas provincias suis commiserat metropolitans, non autem plures provincias uni; hinc factum, ut Bonifacius papa non exprobravit quidem Patroclo Arelatensi metropolitice potestatis usurpationem, sed potius integram illi relinquens in provincia Viennensi, illius tamen temeritatem damnaverit epistola data ad Hilarium Narbonensem anno 422, quod scilicet in Lutubensi Ecclesia ordinationem episcopi celebrasset *in aliena provincia*, inquit, scilicet in Narbonensi, quæ a Viennensi erat distincta. Illud autem factum pertendit contra synodi Nicænæ constitutionem, quam describit; commonetque Hilarium, ut metropolitico jure munitus, et præceptionibus suis fretus, quæ facienda sunt in Lutubensi Ecclesia præstet. Nolu it Hilarius Arelatensis, Patrocli successor, sultus et Zosimi priori rescripto et consuetudine vetusta, parere decreto Bonifacii, restringentis intra Viennensem provinciam Arelatensis episcopi potestatem. Quam ob rem, et propter Chelidonii causam, aliasque gravissimas rationes, iratus Hilario Leo PP. quod minus colere majestatem Romanæ sedis videretur, acerbe in eum invehitur in epistola ad episcopos Viennensis provinciæ scripta anno 445. Inter cætera illi objicit, quod projecto episcopo infirmo et nescienti, alium superposuisset episcopum, idque *in aliena provincia*, scilicet extra Viennensem. *Quid sibi Hilarius quærit in aliena provincia*, inquit, *et id quod nullus decessorum ipsius ante Patroculum habuit, cur usurpat, cum et ipsum quod Patroclo a sede apostolica temporaliter videbatur esse concessum, postmodum sit meliore sententia mutatum?* Quibus verbis Leo apertissime significat priora Zosimi rescripta, et posterius Bonifacii decretum, quo potestas Arelatensis episcopi

intra limites Viennensis provinciae coerceretur, ut superius monui. Quae autem exceptiones obicerentur adversus Zosimi rescriptum, in eo capite quod ordinationes in utraque Narbonensi Patroclo concessas respicit, idem manifeste docet, si ejus verba juxta regulas juris expendantur. Scilicet obreptum Zosimo per falsam Patrocli suggestionem, qui referebat ad consuetudinem vetustam, quam ipse primus usurpabat ordinandi potestatem in provincia Narbonensi. Deinde significat, ad summum praerogativam illam a Zosimo ad tempus Patroclo concessam intelligi debere. Denique utitur posteriore Bonifacii decreto, quod juxta canonum praescriptum, ambitiosum illud et per fraudem elicitum Zosimi rescriptum, duas provincias uni metropolitano concedens, resciderat. Tandem praefracta Hilarii Arelatensis contumacia Leo papa succensus, absque cognitione causae inauditis illis quorum intererat, jus omne metropoliticum etiam in provincia Viennensi ademit episcopo Arelatensi, illudque Viennensi adjudicavit, ac si ad eum ex jure civilis metropoleos juxta canones pertineret, quemadmodum Simplicius in concilio Taurinensi a Patribus olim impetrare tentaverat. Hanc injuriam Arelatensi Ecclesiae illatam adversus vetustissimae consuetudinis ἐν τῇ πρωτοκλησίᾳ fundatae et a Trophimo ductae auctoritatem, episcopi provinciae Viennensis, hac novitate perculsi, amovere curarunt, occasione arrepta ex obitu Hilarii, et electione a se facta Ravennii, viri gravissimi et Leoni pergrati. Itaque libello supplici ad Leonem dato, primatus Arelatensis originem arceunt a Trophimo: qui missus a B. Petro, primus in Galliis Arelate episcopatum instituit: ejus quidem primariae institutionis ratio potior sit habenda, quam civilis dispositionis, quae Viennae jus metropoleos politicae olim tribuerat. Quod telum ex ordine civili petatum ut repellant episcopi, non dubitant civilem quoque dignitatem, qua temporibus illis florebat civitas Arelatensis, Leoni proponere: in ea nempe sedem praefecturae Galliarum a civitate Trevirorum eo translata consistere: atque adeo urbem illam *matrem omnium Galliarum* esse. Quod dictum, ut opponatur Viennae, quae pro matre Viennensis tantum provinciae se gerebat. Addunt etiam: *Quicumque intra Gallias*, scilicet jam inde a Constantino Maximo et Valentiniano, *ostentare voluit insignia dignitatis, in hac urbe consulatum accepisse, et dedisse*: hoc est consulatum circensibus celebravisse, quemadmodum egregie hunc locum interpretatur vir eruditissimus Adrianus Valesius, litterarum et sanguinis germanitate frater tuus, o mihi charissime Henrice Valesi, in libro viii *Rerum Francicarum*, quas doctissimis curis et ingenii sui solertia illustravit. Expensis tandem rationum momentis, quae libello episcoporum Provincialium continebantur, auditis quoque *allegationibus* episcopi Viennensis, Leo papa privilegii Arelatensis rationem habendam censuit, restituendamque metropoliticae dignitatem illi Ec-

clesiae, quae vitio episcopi sui Hilarii antiquo jure in perpetuum privari non poterat. Itaque rem totam juxta concilii Taurinensis consilium datum olim contententibus duarum civitatum episcopis, sic temperavit, ut majorem partem provinciae Viennensis restitueret Arelatensi Ecclesiae; solis quatuor civitatibus penes Viennensem episcopum relictis, ne honorem metropoliticum, quem ipsemet concesserat, adimere per inconstantiam aut injuriam videretur; et, ut ipse loquitur, ne Viennensis, cui potestatem metropoliticae Hilario ablatae deputaverat, *semetipso factus videretur inferior*. Sed tum de isthac controversia, tum etiam de dignitate civili Viennensis et Arelatensis civitatis, accuratam disceptionem dabimus in secunda editione libri nostri *De primatibus*, quam adornamus.

Ceterum haec Trophimi antiquitas confirmatur epistola Cypriani ad Stephanum papam, qua petit ut ab eo scribantur litterae in Provinciam (id est Narbonensem solidam, quam veteri Provinciae nomine nuncupat) quibus Marciano episcopo Arelatensi abstento, alius in ejus locum substituitur; quoniam spretis collegarum monitis, Novatiani erroribus pervicaciter adhaerebat. Necesse vero est hanc Cypriani epistolam scriptam esse initio sedis Stephani, quando duos inter illos pontifices dissensio nondum ulla intercesserat. Initium autem illud Stephani cum cadat in annum 256, sequitur Marciani exordia antecedere Decii consulatum. Unde rectissime colligitur, missionem Trophimi in anteriora promovendam, invito licet Gregorio Turonensi, scilicet ad Petri aetatem, juxta libelli episcoporum provinciae Viennensis testationem. Sola falsi suspicionem ultro excogitata tum adversus Cypriani epistolam, tum adversus Zosimi rescripta et episcoporum libellum, nollem a manifestis illis probationibus se liberarent Gregorii fautores. Admissa quippe semel hac respondendi et praescribendi ratione, adversus scripta quae stilo et veterum codicum editionumque fide, veterumque auctorum testimonio muniuntur, cadit omnis de quaestionibus litterariis disserendi ingeniorum delectatio. Interim omitendum non est assertam Cypriano epistolam a V. C. Rigaltio in notis ad Cyprianum, discus is falsi argumentis a viro doctissimo allatis. Operam quoque non indiligentem posuit vir plane eruditus Hugo Menardus in refellendis argumentis adversus Cypriani epistolam, et Zosimi rescripta, atque libellum supplicem adductis.

Quae testimonia, licet ad vindicandam veritatem sufficiant, non alienum erit ad traditionis antiquae seriem comprobendam, Adonem Viennensem testem laudare; cujus haec sunt verba in Martyrologio iv Kal. Januarii: *Apud Arelatem, natalis sancti Trophimi episcopi et confessoris, discipuli apostolorum Petri et Pauli*. Idem uberius in libello de festivitatis apostolorum. *Natalis sancti Trophimi, de quo scribit Apostolus ad Timotheum: « Trophimum autem reliqui infirmum Mileti. » Illic ab apo-*

stolis Romæ ordinatus episcopus, primus ad Arelatem urbem Galliæ ob Christi Evangelium prædicandum directus est: ex cujus fonte, ut beatus papa Zosimus scribit, totæ Galliæ fidei rivos acceperunt: qui apud eandem urbem in pace quievit.

Errore Gregorii Turonensis in consignanda Trophimi epocha disuncto, re impetrabiliore utemur in probanda similis ejusdem auctoris hallucinationis confutatione. Paulum Narbonensem ad Decii tempora Gregorius dejecit. Cui opponemus locupletissimum testimonium vetustissimi Martyrologii a Rosweydo editi, quo Ecclesia Romana inter solemnes ritus utebatur, teste Gregorio Magno lib. vii, epist. 29. Martyrologii illius hæc sunt verba ad xi Kal. Aprilis: *Narbonæ, sancti Pauli episcopi, discipuli apostolorum.* En Paulum episcopum Narbonensem, discipulum apostolorum, id est ab ipsis apostolis Christianam fidem edoctum. Causa cadam, nisi constans sit in eodem Martyrologio verbi illius quam proposui significatio; quæ alia certe esse non potest juxta proprium dictionis sensum. Referam loca, ex quibus hæc significatio verbi adstruitur. *Pridie Nonas Januarii. Apud Cretam, Titi apostolorum discipuli iii Kal. Maii. Apud Paphum, Tychici apostolorum discipuli. vii Kalendas Junii. Apud Athenas, Quadrati apostolorum discipuli. Pridie Nonas Augusti. Aristarchi discipuli apostolorum. iv Kal. Decembris. Sosthenis discipuli apostolorum. vi Kalendas Januarii. Trophimi episcopi, discipuli apostolorum.* Quare diserta est, ut dixi, Martyrologii veteris Romani testatio, ad figendum Pauli Narbonensis episcopatum in ipsis apostolorum temporibus, quamvis Trophimi episcopatu posteriorem. Celeberrimum quidem apud antiquos fuisse Pauli hujus nomen, docet Prudentius in *Martyribus Cæsaraugustanis*:

Barcino claro Cucufate fulta

Surget, et Paulo speciosa Narbo.

Sed temporis veram consignationem ex testimonio vetustissimo Romanæ Ecclesiæ supra laudato haurire debemus. Traditionis vero series petenda est tum ex Usuardo, et ex Actis vitæ Pauli Narbonensis; tum etiam ex Adonis Martyrologio, atque ex ejusdem libello de festivitibus apostolorum; cujus hæc sunt verba ad diem xi Kalend. Aprilis: *Natalis sancti Pauli, quem beati apostoli ordinatum urbi Narbonæ episcopum miserunt. Quem tradunt eundem ipsum fuisse Sergium Paulum proconsulem, virum prudentem, a quo ipse Paulus sortitus est nomen, quia eum fidei Christi subegerat: quique ab eodem sancto apostolo, cum ad Hispanias prædicandi gratia pergeret, apud præfatam urbem Narbonam relictus, prædicationis officio non segniter impleto, clarus miraculis coronatus sepelitur.* Hic duo quædam observanda sunt. Ac primo quidem, Paulum Narbonensi Ecclesiæ præfectum episcopum ab ipsis apostolorum temporibus, absoluta est auctoritas, cum eorum discipulus fuerit, ut dixi. Alterum respicit veterem famam, quæ Paulum illum

cum Paulo proconsule miscet, eundemque facit. Præterea docet in possessione episcopatus institutum a Paulo apostolo in Hispaniam proficiscente. Quæ quidem prudenter Ado non asseruit ut certa, sed ut fama vetustiore recepta: cujus narrationis auctores Braulio, Leander, Julianus, et alii veteres scriptores Hispani proferuntur in litteris Stephani papæ editis a viris clarissimis et eruditissimis Guilielmo Catello, senatore Tolosano, et Philippo Labbæo, Societatis Jesu presbytero; quarum exemplar exstat etiam in archivis Ecclesiæ Tarraconensis, quarumque fidem et sententiam expendimus in secunda editione libri nostri *De primatibus*.

Quod attinet ad Martialem, illud unum habetur in Martyrologiis veteribus, eum Lemovicæ fuisse episcopum. Verumtamen antiqua ejus vitæ Acta, unum fuisse e lxx discipulis Domini, et a Petro apostolo ad Aquitanos missum docent; quam traditionem amplexa est synodus Lemovicensis anno 4034 in disceptatione quæ de Martialis apostolatu in Galliis habita est.

Dionysii Parisiensis succedit vexata disputationibus gravissimorum virorum epocha: his stantibus a Gregorio, et ad Decii tempora antistitem illum detrudentibus, quo spes omnis Parisiensem Dionysium cum Arcopagita permiscendi abscindatur: illis vero, contrario proposito, ad Clementem Romanum ejus missionem referentibus. Sane a Clemente in Gallias Dionysium missum fuisse, Beda et Usuardus docent in suis Martyrologiis: quam traditionem eos hausisse certum est ex Actis antiquis Vitæ S. Dionysii, quæ dudum ex mss. codicibus edidit V. C. et eruditissimus Franciscus Bosquetus, nunc meritissimus episcopus Ecclesiæ Monspeliensis. Nomen auctoris illius Vitæ deprehendit in codice ms. Turonensis Ecclesiæ, qui complectitur vitas sanctorum aliquot a Fortunato descriptas, et inter cæteras, Dionysii Parisiensis illam quæ jam, ut dixi, edita est in publicum. Habemus ergo Fortunatum Pictavensem episcopum, æqualem Gregorii Turonensis, qui Dionysii Parisiensis epocham ad tempora Clementis retrahit. Quam sententiam secuti sunt episcopi Galliarum in epistola ad Eugenium papam scripta anno 824, quæ habetur apud Baronium: a quibus Fortunato teste adeo locuplete fultis discedere, piaculum esse puto.

De Saturnino, Gatiano et Stremonio mox agam quoniam specialis illorum est causa.

Non me latet, quid eruditos viros ad deprimentam in posteriora tempora septem episcoporum epocham, veluti præcipientes egerit: Severi Sulpitii nempe, atque Gregorii Turonensis auctoritas. Scripsit ille, *Sub Aurelio Antonino visa primum in Galliis martyria, Dei religione trans Alpes serius suscepta.* Unde tabulis ecclesiasticis fidem non esse habendam colligunt. quæ sub Domitiano, vel sub Trajano, aut Adriano passos tradunt quosdam ex prioribus illis pontificibus. Utinam maluissent interpretatione ex ipsis juris et rhetorum principiis

ducta, Severum cum diptychis ecclesiasticis in concordiam adducere; generi quippe per speciem derogatur, ut docent jurisconsulti. De martyriis generalibus loquitur Severus, scilicet de cæde tum pontificum, tum plebis Christianæ, per supplicia consumptorum, ut accidit in Ecclesiis Viennensi et Lugdunensi sub Antonino, quo solum respiciebat Severus; cui cladi similis ante nulla contigerat in Galliis. Quod tamen non impedit quin priores aliquot episcopi pro Christo mortem obierint, absque ulla tamen generali plebis Christianæ strage, ut factum postea sub Decio, qui solos in episcopos animadvertebat. Neque vero sequitur errasse Severum in pertextenda rerum serie, cum per compendium summa illarum capita attigerit, neque in se susceperit, origines Ecclesiarum Gallicanarum, quas omnino intactas reliquit, et singulorum pontificum eventus tradere. Quod autem subjungit, *serius trans Alpes susceptam religionem*, verum est, habita comparatione partium Orientalium, atque ipsius Italiæ, quæ prius imbuta est doctrina fidei, et fortassis cum uberiori et faciliiori proventu quam in Galliis, gentilium superstitionum retinentioribus.

Depulsa ex Severo petita machina, liberi esse possumus a metu Gregorii. Docet ipse duo quædam, lib. 1 *Hist.*, cap. 30: alterum, septem illos socios eodem tempore in Gallias pervenisse, Ecclesias septem ab eo commemoratas primos constituisse; alterum vero, horum adventum referendum ad tempora consulatui Decii et Grati vicina, id est ad annum 250, aut circiter. Quæ narratio manifeste pugnat cum Irenæo, qui sexaginta et amplius annis ante hunc consulatum Ecclesiarum apud Celtas fundatarum meminit. Pugnat quoque cum Tertulliano, qui triginta et amplius annis ante Decii epocham, diversas Galliarum nationes fidem Christianam profiteri testatur: quæ cum sit ex auditu, plane prædicantium missorum ministerio diversis illis nationibus infundenda fuit; qui quidem alii non sunt præter eos, quos tabulæ ecclesiasticæ exhibent. Erravit ergo Gregorius, prætextu Vitæ sancti Saturnini, cujus verba laudat, in epocha Decii constituenda; quam scriptor ille cum soli Saturnino affigeret, Gregorius de suo ad alios extendit, ex recepta jam tum opinione de septem illorum societate. De suo addidisse dixi, quoniam in verbis *Actorum Saturnini* quæ Gregorius laudat, nulla sit sex pontificum mentio; neque etiam in corpore *Actorum* quæ apud Surium exstant; quæ plane sunt eadem cum iis *Actis* ex quibus locum a se laudatum Gregorius decerpit, cum iisdem omnino verbis ibi locus ille descriptus reperiatur. Porro *Acta* illa composita sunt longo intervallo post obitum Exsuperii Tolosani, cujus meminere, ut recte observat Hugo Meruardus. Destituitur itaque Gregorius sui auctoris testimonio, in sex pontificibus: adeo ut epocha consulatus Decii, ad solum Saturninum episcopum ex illo *Actorum* scriptore referenda sit.

Quod autem ad Saturninum attinet, controverti

PATR. GR. XX.

A non debet, quin Gregorii tempore duplex invaluisse opinio, et quin utraque sola relatione niteretur. Altera est quam sequitur Gregorius hoc loco, passum esse Saturninum Decii consulatu. Illud autem auctor ab eo laudatus hausit, non ex vetustis Saturnini passionis *Actis*, sed ex *fidei recordatione*, ut loquitur. Vetusta enim passionis *Acta*, vel per incuriam tempore illo scripta non fuerant, vel ex præsidum decreto temporibus Decii igne perierant; ut de *Actis* martyrum generaliter testatur Prudentius. Altera sententia, sua quoque relatione fulta (cujus testis ipse Greg., lib. 1, c. 48, *De miraculis*), tradebat missum Saturninum a discipulis apostolorum, id est, plus quam centum et quinquaginta annis ante Decium. Adeo ut in ancipiti positus, liceat ultimam Gregorii sententiam sequi, quæ cohæret priori illi apud eum non controversæ, de non divellendis adeo prolixa temporum intercapedine a se invicem prioribus episcopis: qui a Petro et Paulo, et deinceps a Clemente apostolorum discipulo, non longo intervallo missi, exordia fidei per Gallias propagarunt. Hinc factum, ut Ado in Martyrologio Saturninum scribat passum sub Decio, juxta primam Gregorii opinionem; Rabanus autem in suo Martyrologio sequatur secundam, usurpatis quoque Gregorii verbis: *Iste vero*, inquit, *Saturninus martyr, ut fertur, ab apostolorum discipulis ordinatus, in urbem Tolosatum est directus*. Quod intelligendum de Clemente, a quo missus dicitur Saturninus una cum Dionysio, in *Actis* veteribus S. Dionysii compositis a Fortunato Pictavensi, qui secundam Gregorii sententiam disertissime confirmat. Quamquam vetusta S. Saturnini *Acta* missum a Petro doceant, et in Elusana urbe Novempopulaniæ scilicet metropoli, deinde Pompelone, et in aliis Hispaniarum gentibus Ecclesias constituisse; ut ex suis quoque tabulis fatentur auctores Hispani. Sed satius est, ut hæreamus relatæ a Gregorio traditioni, scilicet a discipulis apostolorum ordinatum, id est a Clemente, juxta Fortunatum.

Eadem explicatio adhibenda est alteri loco, c. 8, *De gloria Confessorum*, ubi tradit Bituricæ urbi verbum salutis prædicasse Ursinum episcopum, qui a discipulis apostolorum in Gallias destinatus fuerat, scilicet a Clemente, ut ejus Vitæ *Acta* perantiqua testantur.

Speciales quas adhibuimus probationes pro fulcienda veteri epocha quinque pontificum, Trophimi, Pauli, Martialis, Dionysii, Saturnini, quibuscum par est causa plurium aliorum qui Ecclesias in Galliis fundaverunt, generales probationes ex Irenæo, Tertulliano et Eusebio, de vetustate Ecclesiarum, ut juvant, sic mutuam quoque ex illis subsidium capiunt. Qua de re diligenter disseruit juris utriusque celeberrimus antecessor in Academia Tolosana Antonius Dadinus Altéserra, lib. IV *Rerum Aquitanicarum*, c. 9.

Quod autem attinet ad Gatianum Turonensis Ecclesiæ episcopum, cum ejus successor Gregorius,

cui perspecta erant Ecclesiæ suæ tabularia, doceat conceptis verbis, lib. ix *Hist.*, cap. 31, Gatianum anno Decii primo a papa sedis Romanæ transmissum, additis quoque aliquot ejus episcopi gestis, neque ulla nobis aliunde suppetat auctoritas, qua illum ad vetustiora tempora revocemus, temerarium censeo adversus Gregorium de propriæ Ecclesiæ statu disputare. Idem dicendum puto de Stremonii Arvernensis episcopi initiis; quæ Gregorium, utpote patria Arvernum, atque adeo in suis non peregrinum, latere non poterant. Quæ fortasse fuit occasio cur negligentius se habuerit in aliarum Ecclesiarum investigandis initiis. Quibus exordia duarum sibi chararum, Turonensis et Arvernæ, æquari non posse cum videret, maluit ad harum tempora priorum quinque foundationes indiscussas deprimere. Quare cum apud viros eruditissimos antiqua Ecclesiarum Gallicanarum diptycha, in quibus pontifices fidei prædicatæ antesignani descripti sunt, cum missionis apostolicæ vetustissima epocha, ex eo solo capite nutarint in temporis assignatione, quod cum Severo et Gregorio pugnare viderentur, religiosissimi episcopi collegæ nostri poterunt intrepide in suis Ecclesiis decessorum suorum traditam asserere vetustatem, securi de illa quæ nostris objici solet veterum auctorum ignoratione aut contemptu, tum etiam de aliquo veritatis historicæ dispendio: quæ alioqui laboraret, si *Actis* antiquis fides sua detraheretur. Itaque præter cæteros superius memoratos, Clementem a Petro apostolo missum sibi vindicabunt Metenses, ex *Actis* unde narrationem suam hausit Paulus diaconus, mediæ ætatis, et non contemnendæ auctoritatis scriptor. Ejusdem apostoli curæ, et postea Clementis, plures populi acceptam quoque ferre poterunt ex veteribus *Actis* et Martyrologiis primam episcoporum suorum institutionem. Quorum labores si suis provinciis ex Augusti instituto dispositis reddantur, Tertulliani sententia quantopere vera sit, de diversis Galliarum nationibus Christiana fide imbutis, patebit. Narbonensis quippe provincia non solum a Crescente Viennensi, sed etiam a Trophimo Arelatensi, a Paulo Narbonensi, qui proxime secutus est Trophimum, et demum a Saturnino Tolosano exulta fuit. Aquitanica a Martiale Lemovicensi, Ursino Bituricensi, Frontone Petragoricensi, et Eutropio Santonensi, atque etiam a Saturnino in Novempopulania, quæ pars erat Aquitanicæ. Belgicam curaverunt Eucharis Trevirensis, Clemens Metensis, Xytus Remeusis, et Memmius Catalaunensis. Quod attinet ad Lugdunensem provinciam,

A fidem in ea instituerunt Dionysius Parisiensis, Savinianus Senonensis, Nicasius Rothomagensis, Carannus Carnotensis, et Julianus Cenomanensis. Superest ut de Lugdunensi civitate quæramus: quæ quidem cum principia episcopatus debeat Pothino, qui passus sub Antonio, anno Christi 177, nonagenario major, sed inferior Trophimi Arelatensis institutione, non dubito quin hujus studio debeat primitias fidei. Siquidem, ut tradiderunt episcopi in libello oblato Leoni papæ anno 450, ex Trophimo velut ex fonte profluxerunt rivuli fidei in alias Galliarum partes; quod confirmat quoque Zosimi papæ epistola. Quare cum Arelas Italiæ, Orientis et Africæ commerciis pateret, et ob eam rationem Lugduno florentissimo Galliarum emporio conjungeretur, obvium fuit Trophimo per se et per alios legatos fidei Christianæ sementem ibi serere, quæ tandem in eum fidelium cœtum crevit, qui a Pothino episcopo regi mereretur.

Non me latet, in quædam *Acta*, quibus vitæ pontificum illorum describuntur, multa, quod attinet ad eorum res gestas, irrepsisse, quæ manu medica egeant, ut repurgentur; quemadmodum de *Actis* hujusce generis decreverat olim concilium Francofordiense anno 794. Id tamen non officit missionis veritati, de qua sola asserenda nunc agitur, omnis cæteris quæ in quæstionem adducentur a viris eruditis, de quibus alias fortasse sententiam meam aperiam. Interim amicos nostros obtestor, ut huic consulant quæ, licet aliena ab eorum sententia, dixi, provocatus tuendæ veritatis desiderio, ad restituendam Ecclesiæ Gallicanæ majestatem, aliquo pacto imminutam ex depressa originis illius vetustate: quæ in rebus sacris non vulgarem venerationem conciliare solet, tum Ecclesiis, tum etiam imperiis Christianis in quibus sunt constitutæ. Quare non evertendas, sed retinendas putavi quæ vero nituntur traditiones nostras, præcipue cum in Ecclesia Romana, ac toto in orbe Christiano jam olim receptæ fuerint; adeo ut non egeamus prava illa diligentia quam adhibuerunt illi qui etiam falsis atque confictis sub nomine veterum auctorum monumentis, vetustatem Christianæ religionis sibi arrogare nituntur, vel etiam receptam confirmare.

Tu vero, vir clarissime, pro ea qua polles non solum eruditione, sed etiam prudentia, de nostro isto conatu, prout par est, decernes, et dignitatem Ecclesiarum Gallicanarum robustius vindicabis. Vale.

Lutetiæ Parisiorum, Nonis Septembris, anno 1638.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Α ⁽¹⁾.

EUSEBII PAMPHILI

ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ

LIBER PRIMUS.

(2) ΤΑΔΕ ΠΕΡΙΕΧΕΙ Η ΠΡΩΤΗ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ (3).

α' Τίς ἡ τῆς ἐπαγγελίας ~~ἐκδόσεις~~.
β' Ἐκπομὴ κεφαλαιώδης περὶ τῆς κατὰ τὸν Σω-
τῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ
προϋπάρξεως τε καὶ θεολογίας.
γ' Ὡς καὶ τὸ Ἰησοῦ δρομα, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ
Χριστοῦ, ἐγνωσθὲν τε ἀνέκαθεν καὶ ἐτετμητο
παρὰ τοῖς θεσπεσίοις προφηταῖς.
δ' Ὡς οὐ νεώτερος, οὐδὲ ξωίῳ ἦν ὁ τρόπος τῆς
πρὸς αὐτοῦ καταγγελθείσης πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν

Α εὐσεβείας.
ε' Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιγραφείας αὐτοῦ τῆς εἰς
ἀνθρώπους.
ς' Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ, ἀκολουθῶς ταῖς
προφηταῖς, ἐξέλιπον ἀρχοντες οἱ τὸ πρὶν ἐκ
προγόνων διαδοχῆς τοῦ Ἰουδαίων ἔθρους ἡγού-
μενοι, πρῶτος τε ἀλλόφυλος βασιλεύει αὐτῶν
Ἡρώδης.
ζ' Περὶ τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις νομιζομένης δια-

(1) Λόγος α'. In ante editis, βιβλίον πρῶτον. In
vetustissimo codice Mazarino et in Medicæo ac Fu-
ketiano titulus hujus libri ita perscribitur: Εὐσεβίου
τοῦ Παμφίλου Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγος
πρῶτος. Idem quoque in reliquis libris observatur.
Sed et ad calcem uniuscujusque libri semper appo-
situm inveni in primis illis exemplaribus, Τέλος τοῦ
λόγου, etc. Certe Andreas Cæsariensis, in caput xvi
Apocalypsis, hos libros ita nominat: Ὡς γὰρ φησιν
ἐν ὀγδῶ κεφαλῇ τοῦ ἐννάτου λόγου τῆς Ἐκκλη-
σιαστικῆς αὐτοῦ Ἱστορίας ὁ Εὐσέβιος.

(2) Solebant antiqui scriptores libris suis indi-
ceni capitulorum præfigere, ut lectores quid in
singulis libris tractaretur, uno quasi intuitu agno-
scerent. Id autem duobus modis præstare consueve-
rant. Nam aut omnium simul librorum capitula uni-
verso operi præponebant, sicut a Plinio Secundo
factum est in libris *Historiæ naturalis*; aut singu-
lis libris titulos capitulorum præfigere solebant, ut
in *Historia ecclesiastica* fecit Eusebius noster. Ne-
que enim dubitandum est quin Eusebius ipse hos
indices seu titulos capitulorum composuerit, et his-
toriarum suarum libris, sicut hodie leguntur, præ-
notaverit. Certe observare licet, in istis capitulis
semper Eusebium de seipso loqui in prima persona;
exempli causa, post titulos capitulorum libri secun-
di hæc leguntur: Ὅτι συνήχται ἡμῖν ἡ βίβλος, ἀπὸ
τῶν Κλήμεντος, Τερτυλλιανοῦ, Ἰωσήπου καὶ Φίλω-
νος. Id est: *Quod hic liber a nobis collectus est ex*
Clementis, Tertulliani, Josephi ac Philonis operibus.
Præterea in libro vii hic est titulus ultimi capituli:
Περὶ τῶν κατ' ἡμᾶς αὐτοὺς διαπερφεάντων ἐκκλη-
σιαστικῶν ἀνδρῶν. Id est, *De his que persecutionem*
posita ut late factam præcesserunt. Ex quibus maui-

ferre colligitur, Eusebium ipsum, hujus *Historiæ* pa-
rentem, capitulorum etiam auctorem exstitisse.
Adde quod Rufinus, qui sexaginta circiter annis
post Eusebii mortem *Ecclesiasticæ historiæ* libros
Latine interpretatus est, in Græco suo exemplari
eadem reperit capitula, quæ in nostris exemplari-
bus hodie leguntur. Idque apparet ex manuscriptis
Rufini exemplaribus, quorum unum ante septingen-
tos annos descriptum penes me habeo. In iis enim
semper tituli capitulum singulis libris præfiguntur,
eodem ordine quo in nostris codicibus Græcis posi-
ti cernuntur. Et Rufinus quidem ea vocat *capitula*:
Cassiodorus vero, in præfatione *Hist. Trip.*, titulos
rectius nominat; et Cyprianus in *Exhortatione mar-
tyrii ad Fortunatum*: *Compendium feci*, inquit, *ut*
propositis titulis, quos quis noscere debeat et tenere,
capitula Dominica subnecterem. Ubi vides titulos a
capitulis distingui. Sed et Suidas, in voce *Κεφάλαιον*
et in voce *Τίτλος*, notat titulos differre a
capitulis

(3) Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου. In codice Mazarino
et Fuketiano scriptum est, τοῦ Παλαεστίνου. Sed
Medicæus utramque habet lectionem, τοῦ Παμφίλου,
τοῦ Παλαεστίνου. Certe Theodoritus Eusebium no-
strum vocare solet Palæstinum. Ita in præmio
Commentariorum in Canticum, et præmio interpre-
tationis in *Epistolam ad Hebræos*. Idem in epistola
ad Sporacium qua libros *Hæreticarum fabularum*
ei nuncupat, de Eusebio Pamphilo et de Eusebio
Emiseno loquens, alterum Palæstinum vocat, alte-
rum Phœnicem: καὶ Εὐσεβίου τοῦ τε Παλαεστίνου
καὶ τοῦ Φοίνικος. Basilii quoque, in libro *ad Am-
philochium de Spiritu sancto*, Eusebium nostrum
Palæstini cognomento afficit.

ῥωτας τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίας.
 η' Περί τῆς Ἡρώδου κατὰ τῶν παιδῶν ἐπιβουλῆς,
 καὶ οἷα μετῆλθεν αὐτὸν καταστροφῇ βίου.
 θ' Περί τῶν κατὰ Παύλου χρόνων.
 ι' Περί τῶν παρὰ Ἰουδαίοις ἀρχιερέων, καθ' οὓς

Α δ Χριστὸς τὴν διδασκαλίαν ἐποιήσατο.
 ια' Τὰ περὶ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Χρ-
 στοῦ μεμαρτυρημένα.
 ιβ' Περί τῶν μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.
 ιγ' Ἱστορία περὶ τοῦ τῶν Ἑδессινῶν δυνάστου.

IN PRIMO LIBRO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ EUSEBII PAMPHILI
 HÆC CONTINENTUR.

- I. Quodnam sit hujus operis argumentum.
- II. De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexis-
 tentia ac divinitate.
- III. Quod ipsum Jesu Christique nomen, olim notum
 fuerit cultumque a divinis prophetis.
- IV. Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædi-
 cata, nec nova sit nec peregrina.
- V. De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.
- VI. Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum
 fuerat, cessarunt principes qui ex generis continua
 successione Judæis immergebant : et quod orimus ex

- alienigenis Herodes apud eos regnavit.
- VII. De dissensu qui creditur esse inter Evangelia,
 in stirpe Christi.
- VIII. De Herodis adversus infantes crudelitate, et
 qualem exitum vite is habuerit.
- IX. De Pilati temporibus.
- X. De pontificibus Judæorum, sub quibus Christus
 Evangelium prædicavit.
- XI. Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.
- XII. De Servatoris nostri discipulis.
- XIII. Narratio de regulo Edessenorum.

CAPUT PRIMUM.

Quodnam sit hujus operis argumentum.

Cum sanctorum apostolorum successiones, ac
 temporum seriem quæ a Servatore nostro ad nos
 usque effluerunt scribere instituerim : quot præ-
 terea quantæque res in Ecclesia gestæ a scriptori-
 bus nostris commemorantur : qui præcipue in cele-
 berrimis civitatibus eidem Ecclesiæ non sine laude
 præfuerint : et qui subinde per ordinem temporum
 sua quisque ætate verbum Dei, vel voce vel
 scriptis, prædicaverint : qui etiam quibusque tem-
 poribus homines novandi cupiditate ad maximos
 errores delapsi, falsæ doctrinæ auctores se palam

capitalis : Mathæum enim, verbi gratia, continere
 titulos 68, capitula vero 355, et sic de cæteris Evan-
 geliiis. Capitulum proprie est pars libri, quæ integ-
 ram alicujus rei continet narrationem. Titulus
 vero est index, qui capitulo superponitur, et in-
 terdum quidem titulus unus plura continet capita,
 ut videre est in Pandectis juris civilis. Idem olim
 cernebatur in Evangelio Matthæi, quod plura habebat
 capita quam titulos, teste Suida. Sic etiam in
 reliquis Evangeliiis. Nam quod legitur in Suida
 Marcum habuisse titulos 48, capita vero 36, men-
 tiosum est. Et pro 36 corrigendum est 233, ut aper-
 te colligitur ex Canonibus Evangeliorum quos Eu-
 sebius noster composuit. Interdum vero singuli
 tituli singulis capitulis respondent, ut in his *Eccle-
 siasticæ Historiæ* libris. Et in Mazarino quidem ac
 Medicæo codice, tituli uniuscujusque libri notis nu-
 meralibus prænotantur. In Fuketiano autem codice
 post titulum additur *Κεφάλαιον*, cum nota numerali.
 Sed hæc vox in optimis illis codicibus, ut dixi, nun-
 quam reperitur. Imo, ejus loco, *Περιοχῆς* vocabu-
 lum positum invenitur in principio libri quarti supra
 ipsos capitulum titulos, *Λόγος τετάρτου περιοχῆς*.

(4) *Ἐπισημοτάταις παροικίαις*. Non possum
 probare interpretationem Christophoroni, qui *παρ-
 οικίας provincias* vertit. Non placet etiam emenda-
 tio Curterii aut alterius cujuspiam qui *Ecclesias* in-
 terpretatur. *Παροικία* quidem significat Ecclesiam
 apud Christianos scriptores, et nominatim apud
 Eusebium nostrum non uno in loco. Cujus signifi-
 cationis origo ex eo manasse mihi videtur, quod
 Ecclesia in terris duntaxat inquilina sit et *παρ-
 οικος*, ejus autem patria et municipatus in cælo sit.
 Sic in Epistola Smyrnenensis Ecclesiæ apud Eusebium
 in lib. iv : *Ἐκκλησία ἡ παροικοῦσα ἐν Σμύρνῃ*,
 et in lib. iv, cap. 23, de Dionysii Corinthii episto-
 lis : *Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικοῦσῃ Γόρτυ-*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τίς ἡ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις.

Τῆς τῶν ἱερῶν ἀποστόλων διαδοχῆς, σὺν καὶ τοῖς
 ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ εἰς ἡμᾶς διηγουμένοις
 χρόνοις, ὅσα τε καὶ πηλίκᾳ πραγματοῦσθαι κατὰ
 τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν λέγεται, καὶ ὅσοι ταύ-
 τῆς διαπρεπῶς ἐν ταῖς μάλιστα ἐπισημοτάταις παρ-
 οικίαις (4) ἡγήσαντό τε καὶ προέστησαν, ὅσοι τε κατὰ
 γενεὰν ἐκάστην ἀγράφως ἢ καὶ διὰ συγγραμμάτων
 τὸν θεὸν ἐπρέσβευσαν λόγον, τίνες τε καὶ ὅσοι καὶ
 ὀπηνίκα νεωτεροποιῆας ἱμέρω πλάνης εἰς ἔσχατον
 ἔλασαντες (5), ψευδωνύμου γνώσεως εἰσηγη-
 τὰς ἑαυτοὺς ἀνακηρύχασιν, ἀφειδῶς οἷα λύκοι

vav. Sic etiam in epistola Lugdunensis Ecclesiæ ad
 Asianos, quæ refertur ab Eusebio in lib. v. Et ante
 hos omnes Clemens in epistola ad Corinthios ita
 scribit : *Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Ῥώ-
 μην*, etc. Denique in epistola Sardicensis concilii :
*Πρεσβυτέροις καὶ διακόνις, καὶ πάσῃ τῇ ἁγίᾳ
 Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικοῦ-
 σῃ*. Sed in hoc Eusebii loco non licet *Ecclesiam* in-
 terpretari. Bis enim in eodem membro repetendum
 esset nomen Ecclesiæ hoc modo : *Qui in illustrissi-
 mis Ecclesiis Ecclesiæ cum laude præfuerunt*. Quod
 quidem ut vitaret Christophoronus, *παροικίας pro-
 vincias* vertit. Ego *civitates* aut *sedes* malim ver-
 tere, aut, cum Rufino, *in celeberrimis locis*. Intelligit
 enim Eusebius nomini quam refert Athanasius in
Apologia, sumitur *παροικία*. De episcopis enim mis-
 sis a synodo Tyri ita scribunt : *Ἀπὸντες ἐν τῇ
 ἡμετέρᾳ παροικίᾳ*. Sed et Apollonius in libro *Ad-
 versus Cataphrygas* : *Καὶ ἡ ἰδία παροικία αὐτῶν
 ὅθεν ἦν οὐκ ἐδέξατο*. Quæ verba refert Eusebius, cap.
 18, lib. v. Sic *παροικία* vocabulum duobus modis
 sumitur apud Latinos : nonnunquam pro tota diœ-
 cesi, ut apud Augustinum in epistola 261 ; ali-
 quando pro singulari Ecclesia, quæ vulgaris signifi-
 catio est. Plura vide apud Jac. Sirmondum in no-
 tis ad epistolam ultimam Sidonii.

(5) *Πλάνης εἰς ἔσχατον ἔλασαντες*. Ex codice

βαρεῖς τὴν τοῦ Χριστοῦ ποιμνὴν ἐπενερίδοντες, προσέτι τοῦτοις καὶ τὰ παραυτίκα, τῆς κατὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἔνεκεν ἐπιβουλῆς (6), τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος περιελθόντα, ὅσα τε αὐτὸ καὶ ὅποια καθ' οὓς τε χρόνους (7) πρὸς τῶν ἐθνῶν ὁ θεὸς πεπολέμηται λόγος, καὶ πηλίκαι κατὰ καιροὺς τοὺς δι' αἵματος καὶ βασάνων ὑπὲρ αὐτοῦ διεξῆλθον ἀγῶνας, τὰ τ' ἐπὶ τοῦτοις καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς μαρτύρια, καὶ τὴν ἐπὶ πᾶσιν ἴλω καὶ εὐμενῇ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀντίληψιν γραφῇ παραδοῦναι προφηρημένους, οὐκ ἄλλοθεν ἢ ἀπὸ πρώτης ἀρξομαι (8) τῆς κατὰ τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας. Ἀλλὰ μοι συγγνώμην ῥῆθ' εὐγνωμονῶν ἐντεῦθεν ὁ λόγος (9) αἰτεῖ, μείζον ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν (10) ὁμολογῶν εἶναι, τὴν ἐπαγγελίαν ἐντελῇ καὶ ἀπαράλειπτον ὑποσχέσιν. Ἐπεὶ καὶ πρῶτοι νῦν τῆς υποθέσεως ἐπιθάντες οἶά τινα ἐρήμην καὶ ἀτριβῇ λέναι ὁδὸν ἐγχειροῦμεν, Θεὸν μὲν ὁδηγὸν καὶ τὴν τοῦ Κυρίου συνεργὸν σχῆσειν εὐχόμενοι δύναμιν, ἀνθρώπων γε μὴν οὐδαμῶς εὐρεῖν οἶόλ τε ὄντες ἔχνη γυμνά τὴν εὐτὴν ἡμῖν προωδευκότων ὁδὸν, μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προφάσεις (11), δι' ὧν ἄλλος ἄλλως ὧν διηγύ-

Regio eis ἔσχατα edidit Stephanus. Sed reliqui codices, Mazarinus scilicet et Medicæus cum Fukeiano ac Saviliano, præferunt eis ἔσχατον. Ita quoque in veteribus schedis Bibliothecæ Regiæ scriptum inveni. Eaque lectio, propter εὐφωρίαν, alteri anteponenda est.

(6) Ἐνεκεν ἐπιβουλῆς. In tribus nostris codicibus Med., Maz. et Fuk. deest præpositio, quam etiam in suo exemplari dedisse Savilius adnotaverat. Habetur tamen in codice Regio et in schedis. Addita porro videtur hæc præpositio ab iis qui non putabant commode dici posse παραυτίκα τῆς ἐπιβουλῆς, cum tamen ea locutio, meo quidem iudicio, Græca sit et elegans: παραυτίκα ergo τῆς ἐπιβουλῆς, Latine est *statim post insidias*, quas adversus Servatorem nostrum moliti fuerant.

(7) Καθ' οὓς τε χρόνους. Codex Regius, quem ubique Roberti Stephani expressit editio, habet καθ' οἷους. Verum in Med., Maz., Fuk. ac Savili legitur καὶ καθ' οὓς χρόνους. In schedis autem Bibliothecæ Regiæ scriptum inveni καθ' οὓς τε χρόνους.

(8) Ἀπὸ πρώτης ἀρξομαι τῆς κατὰ τὸν Σωτῆρα οἰκονομίας. Veteres Græci οἰκονομίαν vocarunt quidquid Christus in terris gessit ad procurandam salutem generis humani. Itaque ἡ πρώτη τοῦ Χριστοῦ οἰκονομία est Incarnatio: sicut postrema οἰκονομία est Passio. Errant enim qui existimant οἰκονομίαν nihil aliud significare quam Incarnationem. Quippe longe latius patet vox οἰκονομία, et totam Christi inter homines vitam complectitur. Recte ergo Nicéphorus, pro hac voce, τὴν ἐν σαρκὶ πολιτείαν posuit in cap. 2, lib. 1. Sic Eusebius, in capite quinto hujus libri, τῆς ἐνσάρκου πολιτείας αὐτοῦ χρόνους dicit. Eo sensu οἰκονομίαν posuit Justinus Martyr in disputatione adversus Tryphonem, μεθ' ὃν τῆς οἰκονομίας ταύτης τοῖς ἐν ἀνθρώποις αὐτοῦ γενομένοις χρόνοις παύσασθαι ἔδει αὐτά. Et in eadem disputatione, pag. 331, πρὶν τὸν Χριστὸν εἰς τὴν οἰκονομίαν τὴν κατὰ τὸ βούλημα τοῦ Πατρὸς γεγεννημένην ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῷ σταυρωθῆναι ἔλθεῖν. Pari modo Epiphanius in hæresi Alogorum, pag. 448, οἰκονομίαν τοῦ πάθους dicit. Et ante illum Justinus contra Tryphonem, pag. 247, Clemens quoque in sexto Strom. Et Irenæus in cap. 40, lib. 1, Passionem Christi simpliciter vocat οἰκονομίαν. Joannes etiam Chrysostomus in homilia 2 in Matthæum,

A professi sint, Christi gregem quasi lupi gravissime infestantes: ad hæc quantæ calamitates universam Judæorum gentem obstructas Servatori nostro insidias statim consecutæ sint: quoties etiam, et quibus modis ac temporibus Christiana religio a gentibus impugnata sit: et qui tum superiori memoria pro illius defensione tormenta ac mortem ipsam perpassi fortissime certaverint: tum quæ nostra ætate martyria consummata sint: postremo quam propitium ac benignum Servatoris nostri præsidium nobis demum affulserit: hæc, inquam, omnia cum scribere instituerim, non aliunde quam ab ipsa Servatoris ac Domini nostri Jesu Christi Incarnatione initium ducam. Porro in ipso statim vestibulo veniam nobis dari nostra poscit oratio, B quippe qui ingenue fateamur majus esse nostris viribus, opus hoc quod polliciti sumus, integrum atque omni ex parte perfectum exhibere. Primi enim hoc argumentum aggressi, novam quandam nullisque adhuc vestigiis tritam viam incedere nunc tentamus: Deum quidem itineris ducem, Christique potentiam adjumento nobis fore speran-

οἰκονομίαν sumit eo sensu quem dixi. Quærense enim cur Matthæus Evangelium suum *librum generationis Christi* vocaverit, sic ait: Καίτοι γε οὐ τοῦτο ἔχει μόνον τὴν γέννησιν, ἀλλὰ πᾶσαν τὴν οἰκονομίαν· ὅτι πάσης τῆς οἰκονομίας τὸ κεφάλαιον τοῦτο καὶ ἀρχή. Vides ut οἰκονομίαν distinguat a generatione seu Incarnatione Christi, et Incarnationem caput esse dicat ac principium dispensationis: eodem plane sensu quo Eusebius hoc in loco Incarnationem vocat τὴν πρώτην οἰκονομίαν. Sed et Cyrillus οἰκονομίαν ita usurpat in lib. vi contra Julianum, pag. 213, et in lib. vii, p. 259, et Origenes in principio tomi xi *Commentariorum in Joannem*.

(9) Ἢδη εὐγνωμονῶν ἐντεῦθεν ὁ λόγος. Ita in nostris codicibus, Medicæo scilicet, Mazarino, Fukeiano ac Savili, hic locus uno verbo, nempe εὐγνωμονῶν, auctor legitur quam in codice Regio quem expressit Robertus Stephanus. Idem verbum, εὐγνωμονῶν, habetur etiam in veteribus schedis Bibliothecæ Regiæ. Sed adverbium ῥῆθ' deest in illis schedis, et in codice Medicæo expunctum est eadem manu. Porro εὐγνωμονῶν λόγος dicitur ab Eusebio modesta et ingenua oratio. Etsi enim εὐγνώμονες proprie dicuntur a Græcis qui benigne aliorum delictis indulgent, tamen ita quoque appellantur qui de se modeste sentiunt.

(10) Μείζον, ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν. Sic procul dubio scribendum est, non, ut edidit Robertus Stephanus, μείζω ἢ καθ' ἡμετέραν δύναμιν. Certe in optimo codice Mazarino et in Medicæo ac Fukeitii legitur *μείζονα*, quod ad veram lectionem proximè accedit. In veteribus schedis scriptum est μεῖζον, quo modo etiam in codice Regio prius legebatur.

(11) Μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προφάσεις. Hoc loco Rob. Stephanus conjecturæ suæ infelicitèr indulsit scribendo, ὅτι μὴ σμικρὰς αὐτῶν, etc. Nam in codice Regio et in veteribus schedis legitur μὴ ὅτι σμικρὰς αὐτὸ μόνον προφάσεις. Ita etiam in Maz., Fuk. ac Sav. scriptum inveni, longe rectius. Μὴ ὅτι idem significat quod πλὴν ὅτι. Itaque vertit Rulinius *nisi quod*. Sic Aristoteles in quinto *De generat. animal.* ait linguam inter exteriora membra numerandam esse, μὴ ὅτι ἐν τῷ στόματι σκεπάσεται, id est, *nisi quod ore legitur*, vel, *tametsi ore obtegatur*. Atque ita sumit Eusebius, cap. 4, lib. iii et alibi. Optime etiam in

les optantesque : cæterum ne nuda quidem rep-
erientes hominum vestigia, qui ante nos viam illam
calcaverint : nisi quod nonnulli rerum quæ sua
ætate contigerant, exiguas quasdam et particula-
res narratiōnes sparsim nobis reliquerunt : tanquam
faces quasdam nobis eminus attollentes, et quasi
e specula inclamantes, qua via incedere, et quo-
modo sermonis nostri cursum tuto dirigere debea-
mus. Quæcunque igitur proposito operi profutura
esse credidimus ex his quæ ab illis sparsim com-
memorata sunt studiose colligentes, aptosque insti-
tuto nostro veterum scriptorum locos, velut floscu-
los ex sapientiæ pratis decerpentes, historica narra-
tione in unum corpus compingere conabimur :
satis habentes, si non omnium, illustrissimorum
certe Servatoris nostri apostolorum successiones
in iis Ecclesiis quæ etiamnum celeberrimæ hahen-
tur, posteritatis memoriæ commendare. Cæterum
necessitate quadam impulsus hunc laborem susce-
pisse mihi videor, propterea quod ex ecclesiasticis
scriptoribus neminem qui in hoc scriptionis genere
elaborasset, hactenus deprehendi. Porro ut mihi
necessaria, sic etiam utilissima hujus argumenti
tractatio omnibus, ut spero, antiquitatis cognos-
cendæ studiosis videbitur. Ac jam quidem antea,
in iis libris quos de temporum ratione conscripsi,
earum rerum quasi compendium quoddam confeci.
Sed nunc uberiori narratione easdem explicare
aggressus sum. Initium autem sermonis, ut jam
dixi, ab ipsa quæ captum longe superat humanum
Servatoris Christi dispensatione, et ab ejusdem

mss. exemplaribus legitur autē μόνον. Sic enim
loqui solet Eusebius passim et omnibus propemo-
dum paginis, ubi vocabulum αὐτό eleganter παρέλ-
κει. Προφάσεις autem idem hic esse videtur quod
ἀφορμαί, id est ansa, occasio. Rufinus interpreta-
tur indicia.

(12) *Εἰς τὴν προκειμένην λυσitelῆσειν ὑπόθε-
σιν.* In veteribus schedis legitur λυσitelῆειν, quo-
modo etiam in codice Regio prius scriptum fuit.
Verum in reliquis codicibus Maz., Med. ac Fuk.
scriptum inveni εἰς τὴν προκειμένην λυσitelῆσειν
ὑπόθεσιν, quod est elegantius. Paulo post ubi vulgo
legebatur ἀπανησάμενοι φωνάς, restituiamus ἀπαν-
τισάμενοι, ut habent omnes nostri codices uno con-
sensu, præter Medicæum.

(15) *Ἀναγκαιότατα δέ μοι.* In codice Fuk. ante
hæc verba hujusmodi titulus apponitur : Τὰ περὶ
τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀρχαϊότητος ὁμοῦ καὶ θεότητος.
Quem quidem etiam in cod. Maz. paulo ante hæc
verba ascriptum inveni in superiori margine, sine
ulla capituli nota. Eundem quoque titulum reperis-
se videtur Rufinus in suis exemplaribus. Nam in
indiculo capitulum libri primi recenset primo loco
præfationem de deitate Christi. Sic enim legitur in
vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

(14) *Χρονικοὶ κανόνες.* In vetustissimo codice
Maz. hoc scholion ad marginem ascribitur, Σημεῖω-
σαι ὅτι προτερεύουσιν οἱ χρονικοὶ κανόνες αὐτοῦ. *No-
ta quod Chronici canones prius ab Eusebio scripti
sunt.*

(15) *Οἰκονομίας τε καὶ θεολογίας.* Cum in
Christo duplex sit natura, altera divina, altera hu-
mana, quæ inter se junctæ unam personam efficiunt;
quoties de illo sermo instituitur, duas in partes
disputatio distribuenda est ; e: ea quidem quæ de

Α κασι χρόνων μερικὰς ἡμῖν καταλελοίπασι διηγήσεις.
πόρρωθεν, ὡς περὶ πυρσούς, τὰς αὐτῶν προανατεί-
ναντες φωνάς, καὶ ἀνωθεν ποθεν ὡς περ ἐξ ἀπόπτου
καὶ ἀπὸ σκοπιᾶς βοῶντες, καὶ διακελευόμενοι ἢ χρῆ
βαλίζειν, καὶ τὴν τοῦ λόγου πορείαν ἀπλανῶς καὶ
ἀκινδύνως εὐθύνειν. Ὅσα τοίνυν εἰς τὴν προκειμένην
λυσitelῆσειν ὑπόθεσιν (12) ἡγοῦμεθα, τῶν αὐτοῖς
ἐκείνοις σποράδην μνημονευθέντων ἀναλεξάμενοι, καὶ
ὡς ἂν ἐκ λογικῶν λειμῶνων τὰς ἐπιτηδείους αὐτῶν
τῶν πάλαι συγγραφῶν ἀπαντισάμενοι φωνάς, δι'
ὕφηγῆσεως ἱστορικῆς πεiraσόμεθα σωματοποιῆσαι.
ἀγαπῶντες, εἰ καὶ μὴ ἀπάντων, τῶν γοῦν μέλιστα
διαφανεστάτων τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τὰς
διαδοχὰς κατὰ τὰς διαπρεπούσας καὶ ἐτι καὶ νῦν
μνημονευόμενας Ἐκκλησίας, ἀνασωσαίμεθα. Ἀναγκαι-
B ὅτατα δέ μοι (13) πονεῖσθαι τὴν ὑπόθεσιν ἡγοῦμαι,
ὅτι μὴδένα πω εἰς δεῦρο τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγρα-
φῶν διέγων περὶ τοῦτο τῆς γραφῆς σπουδὴν πεποιη-
μένον τὸ μέρος. Ἐλπίζω δ' ὅτι καὶ ὠφελιμωτάτη τοῖς
φιλοτίμως περὶ τὸ χρηστομαθὲς τῆς ἱστορίας ἔχουσιν
ἀναφανήσεται. Ἡδὴ μὲν οὖν τούτων καὶ πρότερον, ἐν
οἷς διετυπωσάμεν χρονικοὺς κανόνες (14), ἐπιτομὴν
κατεστησάμεν. Πληρεστάτην δ' οὖν ὁμως αὐτῶν ἐπὶ
τοῦ παρόντος ὠρμήθη τὴν ἀφήγησιν ποιήσασθαι.
Καὶ ἄρξεται γέ μοι ὁ λόγος, ὡς ἔφην, ἀπὸ τῆς κατὰ
τὸν Σωτῆρα Χριστὸν ἐπισοουμένης ὑψηλοτέρας τε καὶ
κρείττονος ἢ κατὰ ἀνθρώπον οἰκονομίας τε (15) καὶ θεο-
λογίας (16). Καὶ γὰρ οὖν τὸν γραφῇ μέλλοντα τῆς
ἐκκλησιαστικῆς ὑφηγῆσεως παραδώσειν τὴν ἱστορίαν,
ἀνωθεν ἐκ πρώτης τῆς κατ' αὐτὸν τὸν Χριστὸν, ὅτι
C περ ἐξ αὐτοῦ καὶ προσωνομίας ἡξιώθημεν, θειοτέρας

humanitate ejus dicuntur, pertinent ad οἰκονομίαν,
ut superius dictum est ; quæ vero de divinitate, re-
feruntur ad θεολογίαν. Ita Gregorius Naz. in ora-
tione 38, in *Natalem Christi* sen in *Theophania*,
œconomiam distinguit a theologia his verbis :
Ταῦτά μοι περὶ Θεοῦ πεφιλοσοφῆσθω τανῦν· οὐδὲ
γὰρ ὑπὲρ ταῦτα καιρός· ὅτι μὴ θεολογία τὸ προ-
κειμένον ἡμῖν, ἀλλ' οἰκονομία. Et Joannes Chrysos-
tomus in sermone *De sigillis*, qui habetur in tomo
sexto, ait priores quidem tres evangelistas cum
Evangelium Christi cunctis gentibus prædicare vel-
lent, sermonem exorsos esse ab ejus dispensatione
seu οἰκονομίᾳ, Joannem vero post illos tres præcon-
es ad explicandam theologiam accessisse, et a
Christi divinitate initium sumpsisse dicendi. Ex
quibus apparet cur Eusebius hoc loco dixerit : Τῆς
κατὰ τὸν Χριστὸν ἐπισοουμένης οἰκονομίας τε καὶ
θεολογίας. Christum enim cum dicimus, duas na-
turas intelligi necesse est.

(16) *Καὶ θεολογίας.* Veteres theologice dicebant
quam nos vulgo theologiam vocamus. Hieronymus
in epistola 155, ad Paulam Urbicam : *Et quomodo
philosophi solent disputationes suas in physicam,
ethicam logicamque partiiri ; ita et eloquia divina,
aut de natura disputant, ut in Genesi, et in Eccle-
siaste ; aut de moribus, ut in Proverbiis, et in omni-
bus passim libris ; aut de logica, pro qua nostri
theologice sibi vindicant.* Ita scribitur in veteri
codice Henrici Memmii quem olim vidi, non ut
vulgo excusum est sine sensu, *theorice* sibi vindicant.
Eodem modo geometricen et magicen Plinius
dicit, quam nos geometriam et magiam vocamus.
Certe in libris Hieronymi nunquam theologiam
dici reperias, sed Græce θεολογίαν. Sic in caput
x. Ezechielis, pag. 1018.

ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς πολλοῖς (17) οἰκονομίας, ἀναγκαῖον ἂν εἴη κατὰρξασθαι.

instituit, altius ab ipsis Christi (quandoquidem ejus etiam nomine censemur) diviniore quam ple-
risque videtur Incarnatione exordium ducat necesse est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἐπιτομή κεφαλαιώδης περὶ τῆς κατὰ τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν προ-
πάρεξώς τε καὶ θεολογίας.

Διττοῦ δὲ ὄντος (18) τοῦ κατ' αὐτὸν τρόπου, καὶ τοῦ μὲν σώματος εοικότες κεφαλῇ, ἢ Θεὸς ἐπινοεῖται, τοῦ δὲ ποτὶ παραβαλλομένου, ἢ τὸν ἐν ἡμῖν ἀνθρω-
πον ὁμοιοπαθῇ τῆς ἡμῶν ἔνεκεν αὐτῶν ὑπέδω σωτη-
ρίας, γένοيت' ἂν ἡμῖν ἐντεῦθεν ἐντελής ἡ τῶν ἀκο-
λούθων διήγησις, εἰ τῆς κατ' αὐτὸν ἱστορίας ἀπάσης ἀπὸ τῶν κεφαλαιωδεστάτων καὶ κυριωτάτων τοῦ λό-
γου τὴν ὑφήγησιν ποιησαίμεθα. Ταῦτη δὲ ἤδη καὶ
τῆς Χριστιανῶν ἀρχαιότητος τὸ παλαιὸν ὁμοῦ καὶ
θεοπροπέζ, τοῖς νέαν αὐτὴν καὶ ἐκτετοπισμένην, χθὲς
καὶ οὐ πρότερον φανεῖσαν ὑπολαμβάνουσιν, ἀναδει-
χθήσεται.

Γένους μὲν οὖν καὶ ἀξίας, αὐτῆς τε οὐσίας τῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ φύσεως, οὗτις ἂν εἰς ἐκφρασιν αὐτ-
άρκης γένοιτο λόγος. Ἡ καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ θεῖον ἐν
προφητείαις, «Τὴν γενεὰν αὐτοῦ, φησὶ, τίς διηγῆσε-
ται;» «Ὅτι δὴ οὐτε τὸν Πατέρα τίς ἔγνω, εἰ μὴ ὁ Υἱός,
οὗτ' αὖ τὸν Υἱὸν τίς γινώκει ποτὲ κατ' ἀξίαν, εἰ μὴ
μόνος ὁ γεννήσας αὐτὸν Πατήρ· τό τε φῶς τὸ προ-
χέσμιον καὶ τὴν πρὸ αἰώνων (19) νοερὰν καὶ οὐσιώδη
Σοφίαν, τὸν τε ζῶντα καὶ ἐν ἀρχῇ παρὰ τῷ Πατρὶ
ἐγγχάνοντα Θεὸν Λόγον, τίς ἂν πλὴν τοῦ Πατρὸς κα-
θερῶς ἐννόησειε, πρὸ πάσης κτίσεως καὶ δημιουργ-
ίας ὁρωμένης τε καὶ ἀοράτου, τὸ πρῶτον καὶ μόνον
τοῦ Θεοῦ γέννημα (20), τὸν τῆς κατ' οὐρανὸν λογικῆς
καὶ ἀθανάτου στρατιᾶς ἀρχιστράτηγον, τὸν τῆς με-
γάλης βουλῆς ἀγγελον, τὸν τῆς ἀρχῆς γνώμης τοῦ

Isa. LIII.

(17) Θειοτέρας ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τοῖς πολλοῖς.
Hæc verba ad vocem προσωπίας retulit Christo-
phorus. Sic enim vertit : Propterea quod divi-
niore quadam appellatione, quam plerisque videatur,
ab illo dignati sumus. Nos vero ad vocem οἰκονο-
μίας hæc Eusebii verba retulimus, quod et Muscu-
lus in versione sua fecisse deprehenditur. Confirmat
autem interpretationem nostram Eusebius ipse paulo
supra cum dicit : Ὑψηλοτέρας καὶ κρείττο-
νος ἢ κατὰ ἀνθρώπων, οἰκονομίας. Fefellit Christo-
phorus prava interpunctio editionis Rob. Ste-
phani, in qua post vocem πολλοῖς virgula ascribitur.
Sed in codice Maz., Fuk. Med. ac Regio eam
distinctionem non reperimus, sed illam ipsam quam
hic fideliter expressimus.

(18) Διττοῦ δὲ ὄντος. Nostri codices Maz., Med.
ac Fuk. caput primum hic ascriptum habent cum
hoc lemmate : Τίς ἡ τῆς ἐπαγγελίας ὑπόθεσις. Ne-
que aliter editio Rob. Stephani, qui in ipso quidem
textu Regium codicem, in ipsis autem capitulum ti-
tulis per universum operis textum appositis Medi-
cæum codicem ubique secutus est. Sed hunc titulum
ab hoc loco prorsus alienum esse nemo non videt.
Recte igitur Christophorus hunc quidem titulum
initio libri apposuit, hic vero secundum capitulum
inchoavit, quem nos libenter secuti sumus.

(19) Καὶ τὴν πρὸ αἰώνων. In codice Regio ac
Medicæo et in veteribus schedis scriptum est, Καὶ
τὴν προαῶνιον νοερὰν καὶ οὐσιώδη Σοφίαν, levi

A divinitatis expositione repetetur. Nam qui rerum
in Ecclesia gestiarum posteris historiam tradere

5 CAPUT II.

De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexis-
tentia et divinitate.

Cum igitur duplex sit in Christo natura, altera
capiti humani corporis similis, secundum quam
Deus intelligitur : altera quæ pedibus comparatur,
quatenus scilicet hominem humanis obnoxium pas-
sionibus salutis nostræ causa induit : ita demum
integra et perfecta narrationis nostræ series futura
est, si ab eo quod in Servatore Christo summum
et quasi vertex omnium est, totius quæ ad illum
refertur historiæ ducamus initium. Quin etiam
Christianæ religionis antiquitas simul et majestas
his, qui recentem illam et peregrinam esse existi-
mant, herique aut nudius tertius natam, hac ratione
manifestissime apparebit.

Genus igitur Christi ac splendorem, et substan-
tiam ejus atque naturam nullus unquam sermo
explicare suffecerit. Unde et sanctus Spiritus per
prophetas dicit : « Generationem ejus quis enarra-
bit ? » Nam ut nemo novit Patrem nisi Filius, sic
nemo perfecte novit Filium nisi Pater. Quis enim
præter Patrem plene ac perfecte intelligendo asse-
qui possit æternum illud lumen, intellectualem et
substantialem Sapientiam sæculis omnibus antio-
rem, vivum Dei Verbum quod in principio erat apud
Patrem : illum omnis creaturæ cum visibilis tum
invisibilis primogenitum simul et unigenitum ; spi-
ritualis illum et immortalis militiæ cœlestis princi-
pem, magni consilii angelum ; illum arcanæ Patris
sui voluntatis ministrum : omnium rerum simul

quidem discrimine, sed quod a nobis omitti non
debnit.

(20) Τὸ πρῶτον καὶ μόνον τοῦ Θεοῦ γέννημα.
In codice Regio et in veteribus schedis desunt duo
priora vocabula, quæ quoniam divinitatem Christi
imminuere videbantur, expuncta sunt a quibusdam,
qui eam locutionem ferre non poterant. Multa quo-
que alia in hoc capite partim mutata, partim trun-
cata sunt ob eandem causam. Sed in vetustissimo
codice Mazarino vera ac genuina ipsius Eusebii
scriptura fideliter retenta est. Scholion tamen ad
marginem ascriptum est, quo monetur lector ut
sibi diligenter caveat ab hoc præmio. Sic igitur
notat ad hæc verba : τό τε φῶς τὸ προχέσμιον φ. Se-
quitur deinde, δι' ὅλον, singulis litteris suam seorsum
lineam obtinentibus. Porro nota illa significat φρο-
ντιστέον, id est sollicite cavendum esse. Solebat hæc
nota olim apponi locis dubiis et controversis. Isidorus
in libro 1 *Originum*, capite 20 : *Phi et Rho, id est*
phrontis ; hæc, ubi aliquid difficultatis est, ob sollicitu-
dinem ponitur. Potest etiam alia afferri explicatio hu-
jus notæ, ut scilicet hæc duæ litteræ, si prior pro ω
sumatur, significant ὠραῖον, id est, locum elegantem
et perpolitum. Certe hæc nota in scriptis exem-
plaribus apponi solet locis elegantioribus. Ostendit mi-
hi nuper R. P. Gabriel Cossartius duos codices
bibliothecæ Claromontanæ, alterum Gregorii Naz.,
alterum Joannis Chrysostomi orationes continen-
tem. In utroque hæc nota sæpius visitur, cultiori-

cum Patre opificem, secundam omnium rerum causam post Patrem; germanum illum et unicum Dei Filium, omnium quæ creata sunt Dominum, Deum regemque: qui imperium et dominationem simul cum ipsa divinitate et cum potentia atque honore a Patre accepit. Siquidem ut ex secretioribus sacræ Scripturæ sermonibus qui ad illius divinitatem pertinent, accepimus, « In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum: omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil ¹. » Magnus quoque ille Moyses prophetarum omnium vetustissimus, dum divino afflatus Spiritu creationem ac dispositionem totius mundi describit, id nos docet, conditorem et opificem omnium rerum nulli alteri quam ipsi Christo, utpote divino ac primogenito suo Verbo, inferiorum substantiarum creationem concessisse, et de hominis creatione cum ipso esse colloquutum. « Dixit enim Deus, inquit, Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram ². » Huic sententiæ astipulatur etiam alius Propheta in Hymnis suis de Deo loquens hoc modo: « Ipse dixit et facta sunt: ipse mandavit et creata sunt ³: » Patrem quidem et creatorem inducens tanquam rerum omnium Dominum, regio nutu præcipientem: Verbum autem Dei, secundum a Patre, illum ipsum videlicet quem prædicamus Christum, Paternis imperiis ministrantem. Hunc quotquot a prima humani generis origine justitiæ ac religionis laude maxime floruerunt,

¹ Joan. 1. ² Gen. 1, xii. ³ Psal. xxxii.

bus locis appicta. Quin etiam in quadam oratione Gregorii ascriptum ὡρ. πάνυλο., ita ut vox πάνυ disjunctis litteris, et singulas lineas obtinentibus perscripta esset. Legi olim epistolam P. Pithæi ad V. Loissellum de ejusmodi notis, in qua prima erat ὨΡ., ὥρατον.

(21) Γνώμη τοῦ Πατρὸς τελειοτήν. Rob. Stephanus notavit alias legi ὑπουργόν, quam lectionem reperi in codice Medicæo, Fuk. et Sav. Nec dubito quin Eusebius ipse ita scripserit. Sed cum ea locutio exscriptoribus catholicis displiceret, eam pro arbitrio suo immutarunt, ut jam supra ab iisdem factum esse monuimus. Et in codice quidem Regio ac veteribus schedis legitur τελειοτήν, quam scripturam tueri videtur Rufinus. Vertit enim *Paternæ voluntatis efficaciam*, quasi legisset τελειώσιν. In codice autem Mazarino, expuncta veteri lectione, hæc substituta est recentiore manu, βουλῆς τοῦ Πατρὸς ἐκπάντορα. Sed Eusebius ipse, ut jam dixi, scripserat ὑπουργόν. Sic enim infra loquitur de Dei Filio, ex sententia veterum theologorum qui ante concilium Nicænum scripsere. Certe Justinus in *Dialogo adversus Tryphonem*, pag. 284, eodem plane modo loquitur quo hic Eusebius noster. Nam et ἀρχιστράτηγον et ἀγγελον in Scripturis ait dici Filium Dei ob ministerium quod exhibet Deo Patri, ὑπηρετοῦντα τῷ ὑπὲρ κόσμον Θεῷ. Et paulo post. ἐκεῖνα γὰρ πάντα προσονομάζεσθαι, ἐκ τε τοῦ ὑπηρετεῖν τῷ Πατρικῷ βουλήματι. Denique vetus omnis Christianorum theologia Deo quidem Patri monarchiam attribuit, Filio vero ac Spiritui sancto οἰκονομίαν, id est, administrationem ac dispensationem, ut docet Tertullianus *adversus Præream*. Verum hujusmodi locutiones cum antea sine ulla erroris suspicionē usurpatæ fuissent, tandem post concilium Nicænum repudiatæ sunt a Catholicis, et Arianis relictæ. Itaque in Medicæo et Saviliano codice Græ-

cus Patρὸς τελειοτήν (21), τὸν τῶν ἀπάντων σὺν τῷ Πατρὶ δημιουργόν, τὸν δεύτερον μετὰ τὸν Πατέρα τῶν ὄλων αἴτιον (22), τὸν τοῦ Θεοῦ Παῖδα γνήσιον καὶ μονογενῆ, τὸν τῶν γεννητῶν ἀπάντων Κύριον καὶ Θεὸν καὶ βασιλέα, τὸν τὸ κύρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῇ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑποδεγμένον, ὅτι διὰ κατὰ τὰς περὶ αὐτοῦ μυστικὰς τῶν Γραφῶν θεολογίας, « Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν (23), καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος· πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν. » Τοῦτο τοι καὶ ὁ μέγας Μωϋσῆς, ὡς ἂν προφητῶν ἀπάντων παλαιότατος, θείῳ Πνεύματι τὴν τοῦ παντὸς οὐσίωσιν τε καὶ διακόσμησιν ἀπογράφων, τὸν κοσμοποιὸν καὶ δημιουργόν τῶν ὄλων, αὐτῷ δὲ τῷ Χριστῷ, καὶ οὐδὲ ἄλλῳ ἢ τῷ θείῳ δηλαδὲ καὶ πρωτογόνῳ ἑαυτοῦ Λόγῳ τὴν τῶν ὑποβεβηκότων ποιήσιν παραχωροῦντα διδάσκει, αὐτῷ τε κοινολογούμενον ἐπὶ τῆς ἀνθρωπογονίας. « Εἶπε γάρ, φησὶν, ὁ Θεός, Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν. » Ταύτην δὲ ἐγγυῆται τῇ φωνῇ προφητῶν ἄλλος, ὡδέ πως ἐν Ὑμνοῖς θεολογῶν. « Αὐτὸς εἶπε, καὶ ἐγενήθησαν· αὐτὸς ἐνετείλατο, καὶ ἐκτίσθησαν· » τὸν μὲν Πατέρα καὶ ποιητὴν εἰσάγων ὡς ἂν πανηγεμόνα, βασιλικῷ νεύματι προστάττοντα· τὸν δὲ τοῦτῃ δευτερεύοντα Θεοῦ Λόγον (24), οὐχ ἕτερον τοῦ πρὸς ἡμῶν κηρυττομένου, ταῖς Πατρικαῖς ἐπιτάξεσιν ὑπουργοῦντα (25). Τοῦτον καὶ οἱ ἀπὸ τῆς πρώτης ἀνθρωπογονίας πάντες, ὅσοι δὲ δικαιοσύνη καὶ θεοσεβείας ἀρετῇ διαπρέψαι λέγονται, ἀμφὶ τε τὸν μέγαν θερά-

cus scholiastes ita adnotarat: "Ἀπαγε τοῦ ἀτοπήματος! Οὐ γὰρ ἀρχιστράτηγον καὶ ὑπουργόν οἱ θεοὶ Πατέρες, ἀλλ' ὁμοφυῆ καὶ ὁμόχρονον καὶ ἰσοδύναμον ὁμολογοῦσιν Ὑῖόν. Id est, *O impietatem! Neque enim principem militiæ nec ministrum Patris, sed consubstantialiem et coeternum aequalisque potentiæ sancti Patres Filium confitentur.*

(22) Τὸν δεύτερον μετὰ τὸν Πατέρα. Sic in codice Maz., Med., Fuk. et Savil. Nec dubium est quin Eusebius ita scriptum reliquerit. Sic enim loqui solet de Filio Dei, ut videre est tum infra in hoc proœmio, tum in *oratione* quam habuit in dedicatione ecclesiæ Tyri, quæ lib. x inserta habetur; tum in *Panegyrico* quem dixit in Tricennaliis Constantinis, ubi Filius Dei secunda causa dicitur non tempore, sed origine. R. Steph. edidit τὸν μετὰ τὸν Πατέρα, omissa voce δεύτερον.

(23) Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν. (Additura a Stephano.) Hæc pericope non habetur in codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk., nec apud Nicephorum. Et meo quidem judicio hic superflua est.

(24) Τὸν δὲ τοῦτῃ δευτερεύοντα Θεοῦ Λόγον. Hæc Eusebii verba asserti Joannes Zonaras in *Vita Constantini Magni*, dum probare vult, Eusebium Arianis dogmatis labe aspersum fuisse. Apud Zonaram legitur τὸν θεῖον Λόγον, quam scripturam confirmant nostri codices Maz., Med., Fuk. ac Savil. In veteribus autem schedis scriptum inveni Θεὸν Λόγον.

(25) Ταῖς Πατρικαῖς ἐπιτάξεσιν ὑπουργοῦντα. In codice Med. et Sav. hoc scholion ad marginem habetur: Οὐχ ἐπιτάττεται ὁ τοῦ Πατρὸς ὁμοούσιος Λόγος, ἀλλὰ συνδημιουργεῖ τὴν κτίσιν, ὡς φύσει Θεὸς καὶ ἰσότητος. Id est: *Non imperata facit Filius Dei, ejusdem cum Patre substantiæ; sed una cum Patre condidit universa, quippe qui natura Deus est et æqualis Patri*

παντα Μωϋσέα, καὶ πρό γε αὐτοῦ πρῶτος Ἀβραάμ. Αὐτοῦ τε οἱ παῖδες καὶ ὅσοι μετέπειτα δίκαιοι πεφάνησαν καὶ προφῆται, καθαροὶ διανοίας ἑμμοῖσι φαντασθέντες (26), ἔγνωσαν τε καὶ οἱ Θεοῦ Παῖδι τὸ προσήκον ἀπένειμαν σέβας. Αὐτὸς δὲ οὐδαμῶς ἀπορῆσθαι τῆς τοῦ Πατρὸς εὐσεβείας, διδάσκαλος τοῖς πᾶσι τῆς Πατρικῆς καθίσταται γνώσεως (27). Ὡφθαί γοῦν (28) Κύριος ὁ Θεὸς ἀνείρῃται οἷά τις κοινὸς ἀνθρώπος τῷ Ἀβραάμ καθήμενῳ παρὰ τὴν δρῦν τὴν Μαμβρῇ. Ὁ δ' ὑποπεσὼν αὐτίκα καίτοιγε ἀνθρώπον ὀφθαλμοῖς ὁρῶν, προσκυνεῖ μὲν ὡς Θεόν, ἱκετεύει δὲ ὡς Κύριον. Ὁμολογεῖ τε μὴ ἀγνοεῖν ὅστις εἴη, ῥήμασιν αὐτοῖς λέγων· «Κύριε ὁ κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν, οὐ ποιήσεις κρίσιν;» Εἰ γὰρ μηδὲς ἐπιτρέποι λόγος τὴν ἀγέννητον καὶ ἀτρεπτον οὐσίαν Θεοῦ (29) τοῦ παντοκράτορος εἰς ἀνδρὸς εἶδος μεταβάλλειν, μὴ δ' αὖ γεννητοῦ μηδενὸς φαντασίᾳ τὰς τῶν ὁρῶντων βῆσις ἐξαπατᾷ, μηδὲ μὴν ψευδὲς τὰ τοιαῦτα πλάττεσθαι τὴν Γραφὴν, Θεὸς καὶ Κύριος ὁ κρίνων πᾶσαν τὴν γῆν καὶ ποιῶν κρίσιν ἐν ἀνθρώπου ὁρώμενος σχήματι, τίς ἂν ἕτερος ἀναγορεύοιτο, εἰ μὴ φάναι θέμις τὸ πρῶτον τῶν ὄλων αἴτιον, ἢ μόνος ὁ προὖν αὐτοῦ Λόγος; περὶ οὗ καὶ ἐν Ψαλμοῖς ἀνείρῃται· «Ἀπέστειλε τὸν Λόγον αὐτοῦ, καὶ ἴασατο αὐτούς, καὶ ἐξῆρύσατο αὐτοὺς ἐκ τῶν διαφορῶν αὐτῶν.» Τοῦτον δεῦτερον μετὰ τὸν Πατέρα Κύριον σαφέστατα Μωϋσῆς ἀναγορεύει λέγων· «Ἐβρεξε Κύριος ἐπὶ Σδόμα καὶ Γόμορρᾳ θεῖον καὶ πυρ παρὰ Κυρίου.» Τοῦτον καὶ τῷ Ἰακώβ αὖθις ἐν ἀνδρὸς φανέντα σχήματι, Θεὸν ἢ οἷα προσαγορεύει Γραφῇ, φάσκοντα τῷ Ἰακώβ· «Οὐκέτι κληθήσεται τὸ ὄνομά σου Ἰακώβ, ἀλλ' Ἰσραὴλ ἔσται τὸ ὄνομά σου, ὅτι ἐνίσχυσας μετὰ Θεοῦ.» Ὅτε καὶ ἐκάλεσεν Ἰακώβ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ἐκεῖνου, *Εἶδος Θεοῦ*, λέγων· «Εἶδον γὰρ τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον, καὶ ἐσώθη ἡ ψυχὴ μου.» Καὶ μὴν οὐδ' ὑποβεβηκότων ἀγγέλων καὶ λειτουργῶν Θεοῦ τὰς ἀναγραφείσας θεοφανείας ὑπονοεῖν θέμις. Ἐπει καὶ τούτων ὅταν τις ἀνθρώποις παραφαίνεται, οὐκ ἐπικρύπτεται ἡ Γραφὴ, ὀνομαστὶ οὐ Θεόν, οὐδὲ μὴν Κύριον, ἀλλ' ἀγγέλους χρηματίζει λέγουσα, ὡς διὰ κυρίων μαρτυριῶν πιστώσασθαι ῥᾶδιον. Τοῦτον καὶ Μωϋσέως διάδοχος Ἰησοῦς, ὡς ἂν τῶν οὐρανίων ἀγ-

¹ Psal. cvi. ² Gen. xix. ³ Gen. xv.

(26) *Καθαροὶ διανοίας ἑμμοῖσι φαντασθέντες.* Rob. Stephanus in variis lectionibus quas ad calcem suæ editionis adjecit, notat alias legi φωτισθέντες. Quam tamen scripturam in nostris codicibus non reperimus, nisi quod Henricus Savilius ad oram libri sui emendavit φωτισθέντες· utrum ex conjectura, an ex fide manuscriptorum exemplaris, incertum. Christophorsonus tamen eam lectionem secutus est, ut ex interpretatione ejus apparet. Verit enim: *Puro sinceroque mentis et intelligentiæ lumine illustrati.* Quanto rectius Musculus, qui sic verit: *Repurgatis mentis oculis contemplantes.* Certe φαντάζεσθαι idem est ac κατανοεῖν. Sic Eusebius in libro *De vita Constantini*, non procul ab initio: *κάνταυθα τὴν τρισμαχάρειαν ψυχὴν αὐτῷ Θεῷ συνοῦσαν φαντάζεται.* Quare in hoc loco φαντασθέντες referri debet ad vocem τοῦτον quæ initio periodi posita est. Porro verbum hoc φαντασθέντες legitur etiam apud Nicephorum in lib. *i Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 2, quod hoc principium *Historiæ* Eusebii

ut magnus ille Dei famulus Moyses, ut qui ante illum vixit Abraham et ejus filii, et quicumque postea viri justi ac prophetæ exstiterunt, omnes puris mentis oculis contemplati agnoverunt, eademque tanquam Dei Filio debitum cultum exhibuerunt. Ipse vero absque ulla cunctatione Patris sui cultum ac notitiam omnibus semper tanquam magister tradidit. Apparuit igitur Dominus Deus vulgaris hominis specie Abraham ad quercum Mambre sedenti. At ille statim in genua prolapsus, tametsi hominem tantum oculis videret, adoravit nihilominus ut Deum, et tanquam Domino supplicavit, et quisnam esset se nosse professus est his verbis: «Domine, qui judicas omnem terram, nunquid facies judicium?» Nam cum absurdum et ab omni ratione alienum sit, tum ut ingenua et immutabilis omnipotentis Dei natura in speciem hominis convertatur, et corporeo simulacro oculos intuentium fallat, tum ut sacra Scriptura quidquam hujusmodi falso confligat: Deus ille et Dominus qui judicat omnem terram et facit judicium, sub hominis specie apparens, quisnam alius appellari possit (quandoquidem de primo rerum omnium auctore hæc accipere nefas est) præter ipsum quod ante omnia substitit Dei Verbum? De quo etiam in Psalmis dicitur: «Misi Verbum suum et sanavit eos, et eripuit eos de corruptionibus ipsorum¹.» Hunc secundum 7 post Patrem Dominum Moyses manifeste appellat cum ait: «Pluit Dominus super Sodomam et Gomorram sulphur et ignem a Domino².» Eundem iterum sub hominis specie Jacobo visum sacra Scriptura Deum nominat, qui sic Jacobum allocutus est: «Non amplius vocabitur nomen tuum Jacob, sed Israel erit nomen tuum, quia invaluisti cum Deo³.» Unde et Jacobus locum illum vocavit *Visionem Dei*. «Vidi enim, inquit, Deum facie ad faciem, et salva facta est anima mea.» Nefas porro est hujusmodi Dei visiones quæ sacris litteris proditæ sunt, ministrorum Dei et angelorum visiones fuisse suspicari. Etenim quoties angelorum aliquis hominibus apparuit, nequaquam id dissimulat sacra Scriptura; sed nominatim angelum, non autem Deum

nostri, elegans profecto atque eximium, additis et interpolatis verbis quibusdam compilavit.

(27) *Διδασκαλος τοῖς πᾶσι τῆς Πατρικῆς καθίσταται γνώσεως.* Ita quidem in Reg. codice legitur et in veteribus schedis, sed in optimis exemplaribus Maz. scilicet ac Med. scribitur *καθίστατο*. Quam scripturam equidem magis probo, quippe quæ cum sequentibus Eusebii verbis aptius cohareat. In Fuk. ac Saviliano pro verbo *καθίσταται* legitur *γέγονε*.

(28) *Ὡφθαί γοῦν.* Sic nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savilii scriptum habent. Ita quoque legitur apud Nicephorum. Porro ab his verbis cap. 2 ordiuntur iidem codices, quibus Roberti Stephani editio consentit. Sed nos, Christophorsonum secuti, aliter capita distinximus, ejus rei jam superius ratio reddita est.

(29) *Οὐσίαν Θεοῦ.* Hoc loco *οὐσίαν* sumit pro hypothesisi. Ita enim loqui solebant ecclesiastici scriptores ante synodum Nicenam, ut docet Photius in *Bibliotheca*, cap. 119.

nec Dominum locutum esse dicit : quod quidem innumeris testimoniis confirmare facillimum fuerit. Eundem quoque Moysis successor Jesus, utpote angelorum, archangelorum, et cœlestium virtutum rectorem, ut Patris virtutem ac sapientiam, honore ipsi æqualem, et in regno ac principatu omnium rerum secundum locum obtinentem, summum ducem atque imperatorem copiarum Domini appellat, cum quidem illum non aliter quam sub hominis iterum specie vidisset. Sic enim scriptum est * : « Factum est autem, cum Jesus esset in Jericho, ut sublati oculis videret hominem stantem contra se, evaginatam tenentem gladium. Et accedens Jesus dixit : Noster es, an adversariorum ? Et respondit illi : Ego sum princeps exercitus Domini, et nunc venio. Et cecidit Jesus pronus in terram, et dixit ei : Domine, quid præcipis servo tuo ? Et respondit magister militiæ Domini ad Jesum : Solve calceamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas, sanctus est. » Ubi observabis ex iisdem utrobique verbis, hunc minime diversum esse ab illo, qui Moysi oracula reddidit : siquidem iisdem plane verbis de eo loquitur sacra * Scriptura : « Cernens Dominus quod accederet ad videndum, vocavit eum de medio rubi, dicens : Moyses, Moyses. Qui respondit : Adsum. At ille, Ne propius, inquit, huc accedas. Solve calceamentum de pedibus tuis. Locus enim in quo stas, terra sancta est. Et dixit illi : Ego sum Deus patrum tuorum, Deus Abraham, Deus Isaac, et Deus

* Josue v. * Exod. iii.

(30) Τοῦ Πατρὸς ὑπάρχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν ἰσοκλεῆ. In codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Sav. deest ultima vox ἰσοκλεῆ, quam nec Zonaras agnoscit in *Vita Constantini Magni*, ubi hunc Eusebii locum adducit, quo Eusebium Ariano dogmati fuisse convictum. Contra in Regio codice et in veteribus schedis absunt hæ voces, δύναμιν καὶ σοφίαν.

(31) Καὶ γῆ ἁγία ἐστίν. Hæc verba non habentur in optimis codicibus quibus uti sumus, Maz., Mel. ac Fukeitii, quibus subscritbit codex Savilianus. Sed et in codice Regio hæc verba punctis supernotantur. Merito igitur hæc quatuor voces expungerentur, quippe quæ nec in editione LXX Interpretum habeantur. Locus est in cap. v Jesu filii Nave. Porro in veteribus schedis totus hic locus aliter legitur hoc modo : Λύσαι τὸ ὑπόδημα τῶν ποδῶν σου ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας ἐπ' αὐτοῦ, γῆ ἁγία ἐστίν.

(32) Ὅτι μὴ ἕτερος οὗτος εἴη τοῦ καὶ Μωσὲ κεχρηματικώτος. Probare hic vult Eusebius, eum qui Jesu filio Nave se videndum præbuit et principem militiæ Domini semetipsum vocavit, eundem esse cum illo qui Moysi apparuerat in rubo. Id autem concludit ex eo quod princeps iste iisdem verbis Jesum alloquitur, quibus Deus ex rubo Moisen fuerat allocutus. Idem sensit ante Eusebium Justinus Martyr in *Disputatione adversus Tryphonem*, et alii quidam teste Theodorito in *Quæstionibus ad librum Joannis*. Sed reliqui Patres, principem illum militiæ Domini, non ipsum Dei Filium, sed potius Michaelē archangelum esse censuerunt. In vetustissimo codice Maz. ad hæc verba scholion appositum est, quod hic quoque meretur ascribi : Ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἀγιώτατε Εὐσέβιε, ἑτέρως τὰ περὶ τοῦτου νομίζει καὶ οὐχ ὡς σὺ τὸν μὲν γὰρ ἐν τῇ βάτῳ φανέντα τῷ Μωσῇ θεολογεῖ τὸν δὲ ἐν Ἱεριχὼ τῷ μετ' αὐτὸν ὁφθέντα, τὸν τῶν Ἑβραίων ἐπιστάσαν λαχόντα, μάχαιραν ὁπασμένον, καὶ τῷ Ἰησοῦ λύσαι προστάττοντα τὸ

γέλῳ καὶ ἀρχαγγέλῳ τῶν τε ὑπερχοσμίων δυνάμεων ἡγούμενον, καὶ ὡσανεὶ τοῦ Πατρὸς ὑπάρχοντα δύναμιν καὶ σοφίαν ἰσοκλεῆ (30), καὶ τὰ δευτερεῖα τῆς κατὰ πάντων βασιλείας τε καὶ ἀρχῆς ἐμπειπιστευμένον, ἀρχιστράτηγον δυνάμειος Κυρίου ὀνομάζει, οὐκ ἄλλως αὐτὸν ἢ αὐτὸς ἐν ἀνθρώπου μορφῇ καὶ σχήματι θεωρήσας. Γέγραπται γοῦν ὅτι καὶ ἐγενήθη ὡς ἦν Ἰησοῦς ἐν Ἱεριχὼ, καὶ ἀναβλέψας ὁρᾷ ἀνθρώπον ἕστηκότα κατέναντι αὐτοῦ. Καὶ ἡ ῥομφαία ἐσπασμένη ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ. Καὶ προσελθὼν Ἰησοῦς, εἶπεν ὅτι ἡμετέρος εἶ, ἢ τῶν ὑπεναντίων ; Καὶ εἶπεν αὐτῷ ὅτι Ἐγὼ ἀρχιστράτηγος δυνάμειος Κυρίου νυνὶ παραγέγονα. Καὶ Ἰησοῦς ἔπετεν ἐπὶ πρόσωπον ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ εἶπεν αὐτῷ ὅτι Δέσποτα, τί προστάσσεις τῷ σῷ οὐκ ἐτῇ ; Καὶ εἶπεν ὁ ἀρχιστράτηγος Κυρίου πρὸς Ἰησοῦν ὅτι Λύσον τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου. Ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας, τόπος ἁγίος ἐστίν [καὶ γῆ ἁγία ἐστίν (31)]. Ὡς καὶ ἐπιστήσεις ἀπὸ τῶν αὐτῶν ῥημάτων, ὅτι μὴ ἕτερος οὗτος εἴη τοῦ καὶ Μωσὲ κεχρηματικώτος (32). Ὅτι δὲ αὐτοῖς ῥήμασι καὶ ἐπὶ τῷδὲ φησιν ἡ Γραφή ὅτι Ὡς δὲ εἶδε Κύριος ὅτι προσάγει ἰδεῖν, ἐκάλεσεν αὐτὸν Κύριος ἐκ τοῦ βάτου λέγων ὅτι Μωϋσῇ, Μωϋσῇ ὁ δὲ εἶπε ὅτι Τί ἐστίν ; καὶ εἶπε ὅτι Μὴ ἐγγίσης ὧδε ὅτι λῦσον τὸ ὑπόδημα ἐκ τῶν ποδῶν σου ὁ γὰρ τόπος ἐν ᾧ σὺ ἕστηκας ἐπ' αὐτοῦ, γῆ ἁγία ἐστίν. Καὶ εἶπεν αὐτῷ ὅτι Ἐγὼ εἰμι ὁ Θεὸς τῶν πατέρων σου, ὁ Θεὸς Ἀβραάμ, καὶ Θεὸς Ἰσαὰκ, καὶ Θεὸς Ἰακώβ. Καὶ ὅτι γὰρ ἐστίν οὐσία τις προκόσμιος ζῶσα καὶ ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ (33) καὶ Θεῷ

ὕποδημα, τοῦτον δὲ γε τὸν ἀρχάγγελον ὑπέληψε Μιχαήλ καὶ δῆλον ὅτι κρεῖττον ὑπέληψε σου. Πόθεν ; Ἐρωτηθεὶς παρὰ τῇ βάτῳ φανεὶς ὁ Θεὸς ἐν εἶδει πυρὸς τῷ αὐτοῦ θεράποντι Μωσῇ, καὶ δρῶν ὅστις εἴη, τοῦτο αὐτῷ τρανύτατα παριστᾷ, ὅτι δὲ ὁ Θεὸς ἐστίν ὁ δὲ τῷ Ἰησοῦ φανεὶς, οὐδὲ θεὸν αὐτὸν, ἀλλ' ἀρχιστράτηγον ὠνόμασε τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀνωτάτω δυναστείας τε καὶ θεότητος ὑποδέεστερον ὂν, καὶ οὐκ ἀρχικὸν, ἀλλ' ὑπαρχικὸν ὡς ἂν εἴποι τις. . . . Id est : Atqui Ecclesia aliter de his sentit, o sanctissime Eusebi, non perinde, ac tu. Eum enim qui Moysi apparuit in rubo, Deum prædicat. Illum vero qui Moysi successor apparuit in Jericho, præsidem ac tutorem gentis Hebræorum, qui strictum gerebat gladium, et qui Jesu præcepit ut calceos solveret, illum, inquam, Ecclesia censet esse archangelum Michaelē. Nec dubium est, quin illa rectius sentiat quam tu. Undenam vero id colligimus ? Deus qui juxta rubum Moysi famulo suo instat ignis apparuit, interrogatus ab eo quisnam esset, hoc ipsum manifestissime declaravit, se Deum esse. Ille vero qui apparuit Jesu, nequaquam se Deum nominavit, sed principem militiæ Dei. Hæc vero dignitas cum inferior sit supremæ potestate ac divinitate, nec regia atque imperatoria sit, sed præfectoria, ut ita dicam... Reliqua præ nimia vetustate legi non potuerunt, quod quidem dolendum est. Nam et elegantissimum est hoc scholion, et ipsius antiquarii qui codicem illum scripserat, id est doctissima et vetustissima manu exaratum.

(33) Ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ. Stephanus edidit ὑφεστῶσα τῷ Πατρὶ, omisso articulo τῇ. Sed rectius in codd. Med., Maz., Fuk. et Saviliano legitur ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ, etc., certissima ac prorsus necessaria emendatione. Nam et Zonaras in *Vita Constantini Magni*, hunc Eusebii locum adducens ita legit : Καὶ ὅτι ἐστίν οὐσία τις κόσμιος ζῶσα καὶ ὑφεστῶσα, ἡ τῷ Πατρὶ καὶ Θεῷ τῶν ὁλῶν εἰς τὴν τῶν γενεῶν

τῶν ὄλων εἰς τὴν τῶν γεννητῶν ἀπάντων δημιουργίαν ὑπηρετησαμένη, Λόγος Θεοῦ καὶ Σοφία χρηματίζουσα, πρὸς ταῖς τεθειμέναις ἀποδείξεσιν, ἔτι καὶ αὐτῆς ἐξ ἰδίου προσώπου τῆς Σοφίας ἐπακούσαι πάρεστι, διὰ Σολομῶντος λευκότερα ὥδὲ πως τὰ περὶ αὐτῆς μυσταγωγούσης· « Ἐγὼ ἡ Σοφία κατεσχένησα βουλὴν καὶ γνῶσιν, καὶ ἔννοιαν ἐγὼ ἐπεκαλεσάμην· δι' ἐμοῦ βασιλεῖς βασιλεύουσι, καὶ οἱ δυνάσται γράφουσι δικαιοσύνην· δι' ἐμοῦ μεγιστάνες μεγαλύνονται, καὶ τύραννοι δι' ἐμοῦ κρατοῦσι γῆς. » Οἷς ἐπιλέγει· « Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ, πρὸ τοῦ αἰῶνος ἔθεμελίωσέ με ἐν ὄρχῃ, πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι, πρὸ τοῦ προσελθεῖν τὰς πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανὸν (34), πρὸ τοῦ ὅρη ἐδραστήναι, πρὸ δὲ πάντων βουνῶν γεννᾶ με. Ἦνίκα ἡτοίμαζε τὸν οὐρανὸν, συμπαρήμην αὐτῷ, καὶ ὡς ἀσφαλεῖς ἐτίθει πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανὸν, ἡμην σὺν αὐτῷ ἀρμόζουσα. Ἐγὼ ἡμην ἥ προσέχαιρε. Καθημέραν δὲ εὐφραινόμην (35) ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῷ, ὅτε ἡῤῥαίνετο τὴν οἰκουμένην συντελέσας. » Ὅτι μὲν οὖν προτὴν, καὶ τισιν εἰ καὶ μὴ τοῖς πᾶσιν ὁ θεὸς Λόγος ἐπεφαίνετο, ταῦθ' ἡμῖν ὡς ἐν βραχέσιν εἰρήσθω.

omnia substitisse, et quibusdam, licet non omnibus,

Τί δὲ οὖν οὐχὶ καθάπερ τανῦν (36), καὶ πάλοι πρότερον εἰς πάντας ἀνθρώπους καὶ πᾶσιν ἔθνεσιν ἐκηρύττεται, ὥδὲ ἂν γένοιτο πρόδηλον. Οὐκ ἦν πω χωρεῖν οἷός τε τὴν τοῦ Χριστοῦ πάνσοφον καὶ πανάρετον διδασκαλίαν ὁ πάλοι τῶν ἀνθρώπων βίος. Εὐθὺς μὲν γὰρ ἐν ἀρχῇ μετὰ τὴν πρώτην ἐν μακαρίοις ζωὴν, ὁ πρῶτος ἀνθρώπος, ἦττον τῆς θείας ἐντολῆς φροντίσας, εἰς τουτοῖν τὸν θνητὸν καὶ ἐπίκρηρον βίον καταπέπτωκε, καὶ τὴν ἐπάρατον ταυτηνὶ γῆν τῆς πάλοι ἐνθέου τρυφῆς ἀντικατήλλαξάτο. Οἷτε ἀπὸ τούτου τὴν καθ' ἡμᾶς σύμπασαν πληρώσαντες, πολλὸν χεῖρους ἀναφανέντες πλὴν ἐνός (37) που καὶ δευτέρου, θηριώδη τινα τρόπον καὶ βίον ἀβίωτον ἐπανήρηντο· ἀλλὰ καὶ οὕτε πόλιν οὕτε πολιτείαν, οὐ τέχνας, οὐκ ἐπιστήμας ἐπὶ νοῦν ἐβάλλοντο, νόμων τε καὶ δικαιοματίων, καὶ προσέτι ἀρετῆς καὶ φιλοσοφίας οὐδὲ ὀνόματος μετείχον. Νομάδες δὲ ἐπ' ἐρημίας οἶά τινες ἄγριοι καὶ ἀπηγεῖς διήγον, τοὺς μὲν ἐκ φύσεως προσήκοντας λογισμοῦς, τὰ τε λογικὰ καὶ ἡμερα τῆς ἀνθρώπων ψυ-

* Sap.

δηουργίαν ὑπηρετησαμένη. Nec aliter legit Christophorsonus. Rejicienda est igitur Turnebi conjectura, qui ad oram sui codicis emendarat συνυφιστώσα τῷ Πατρί.

(34) *Πηγὰς τὰς ὑπ' οὐρανόν*. Ediderat Steph., τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων. Omnes nostri codices. Regius scilicet, Med. ac Maz. cum Fuk. ac veteribus schedis, hoc loco scriptum habent πηγὰς τῆς ὑπ' οὐρανόν, quemadmodum legitur in editione LXX Interpretum, τῆς ὑπ' οὐρανόν, id est orbis terræ. Mox nostri codices Maz., Med. ac Fuk. cum Savilian. legunt ἡμην δὲ παρ' αὐτῷ. Nec aliter scribitur in editione LXX Interpretum, quam ubique sequitur Eusebius. Ipse enim est qui cum Pamphilo Martyre Palestinos codices ab Origene emendatos divulgavit, teste Hieronymo.

(35) *Εὐφραινόμην*. Totus hic locus in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savilian. ita legitur ac

A Jacob. » § Jam vero quod substantia sit ante mundi creationem vivens atque subsistens, quæ Patri et universitatis opifci Deo, in formatione omnium creaturarum ministraverit, Verbum Dei ac Sapientia proprio nomine appellata : præter demonstrationes superius allatas, ipsam ex propria persona Sapientiam audire licet, per os Salomonis de se ipsa disertissime loquentem, et sua ipsius mysteria tradentem his verbis : « Ego Sapientia in consilio tabernaculum meum constitui : scientiam et intellectum advocavi. Per me reges regnant et principes jura describunt. Per me magnates magni sunt, et tyranni per me obtinent terram. » Quibus hæc subjungit : « Dominus creavit me initium viarum suarum ad opera sua. Ante sæculum fundavit me in principio, priusquam terram faceret, priusquam funderent fontes aquarum, priusquam montes fundati essent ; ante omnes colles genuit me. Quando præparabat cælum, aderam illi : et quando firmos ponebat fontes sub cælo, cum ipso eram cuncta componens. Ego eram quia sese oblectabat : quotidie exultabam ante faciem ejus in omni tempore, cum lætaretur orbe perfecto * . » Verbum igitur ante apparuisse, sic a nobis breviter demonstratum sit.

Quam autem ob causam non omnibus olim hominibus ac gentibus sicut nunc, ejus fides prædicata sit, hac ratione manifestum fiet. Christi doctrinam utpote totius sapientiæ ac virtutis apicem, nondum capere poterat priscorum hominum vita. Primus enim homo cum in summa felicitate degeret, statim parvi habito Dei mandato, in hanc mortalem et corruptioni obnoxiam vitam decidit, et priores paradisi delicias cum terræ hujus divina maledictione damnatæ domicilio commutavit. Hujus autem posterius per universum orbem diffusi, cum omnes, uno aut altero excepto, longe deteriores existissent, ferinam quamdam vitæque expertem agere vitam instituerunt. Non urbes, non republicam habere, non artes aut disciplinas excolere in animum induxerant. Leges et jura, virtutem præterea ac philosophiam ne nomine quidem tenuis noverant. Vagi per solitudines, tanquam agrestes ac feri versabantur. Et rationem quidem sibi a § natura indi-

D distinguitur : Ἐγὼ ἡμην ἥ προσέχαιρε· καθ' ἡμέραν δὲ εὐφραινόμην ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν παντὶ καιρῷ. Atque ita Justinus Martyr in *Dialogo contra Tryphonem*, et Romana editio LXX Interpretum, nisi quod pro ἐνώπιον αὐτοῦ scriptum habent ἐν προσώπῳ αὐτοῦ. Rufinus vertit : *Ego eram cui adgaudebat quotidie. Latabar autem coram ipso in omni tempore*.

(36) *Τί δὲ οὖν οὐχὶ καθάπερ τανῦν*. Ab his verbis caput 3 auspicantur nostri codices Maz., Med. ac Fuk. quibus consentit editio Rob. Stephani. Sed cum viderem tertii capitis titulum huic loco parum convenire, inferius enim collocandum putavi ; quod etiam fecit Christophorsonus.

(37) *Πλὴν ἐνός*. Ita quidem codex Regius et veteres schedæ. Nostri tamen codices Maz., Med., Fuk. et Savil. præferunt ἐκτὸς ἐνός που. Paulo post pro ἐκδεδώκότες in codice Maz., Med. ac Fuk. scriptum inveniri ἐκδεδώκεσαν.

tam, et rationalia ac mitia virtutis semina hominum animis insita, spontaneæ malitiæ facinoribus corrumpebant : cujusquomodî autem sceleribus seipsos mancipaverant. Adeo ut nunc stupris, nunc cædibus mutuis sese contaminarent, interdum etiam humanas carnes vorarent ; ipsi denique Deo bellum inferre, et gigantum prælia illa quæ ab hominibus celebrantur, tentare auderent ; ac terram quidem ipsam adversus cælum tanquam propugnaculum munire statuissent, Deum vero rerum omnium auctorem e cælo deturbare immani quadam vecordia aggredierentur. Quam ob causam cum se sic gèrent, rerum omnium inspector Deus velut silvam agrestem per universum terrarum orbem dispersam inundationibus atque incendiis eos adortus est : et continua fame ac peste, bellis quoque assiduâ, et fulminibus cœlitus missis eosdem succidit, quasi gravem quemdam ac difficillimum animorum morbum acrioribus suppliciis comprimens. Porro tunc maxime cum malitiæ torpor universos fere occupasset, et gravis quædam ebrietas omnium prope mortalium mentibus tenebras offudisset, primogenita Dei Sapientia, ipsum scilicet Verbum ante omnia existens, admirabili quodam hominum amore flagrans, nunc per angelos creaturis suis apparuit : nunc per semetipsum, utpote salutaris Dei potentia, uni aut alteri ex piis ac Deo dilectis, sub hominis specie (quando aliter fieri non poterat) se videndum præbuit. Cum vero ab istis hominibus pietatis semina jam in vulgus sparsa essent, et gens integra

Ἀ καὶ σπέρματα αὐτοπροαιρέτου κακίας ὑπερβολῇ διαφθείροντες, ἀνοσιουργίας δὲ πάσαις ὅλους σφᾶς ἐκδεδωκότες, ὡς τότε μὲν ἀλληλοφθορεῖν, τότε δὲ ἀλληλοκτονεῖν, ἄλλοτε δὲ ἀνθρωποφθορεῖν, Θεομαχίας τε καὶ τὰς παρὰ πᾶσι βωμμένας γιγαντομαχίας ἐπιτολμαῖν, καὶ γῆν μὲν ἐπιτειγίξαι (38) οὐρανὸν διανοεῖσθαι, μανία δὲ φρονήματος ἐκ τόπου αὐτὴν τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν πολεμεῖν παρασκευάζεσθαι. Ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἄγουσι τὸν τρόπον (39) κατακλυσμοῖς αὐτοῦ καὶ πυρπολήσεσιν ὥσπερ ἀγρίαν ὕλην κατὰ πάσης τῆς γῆς κεχυμένην, Θεὸς ὁ πάντων ἑφορος μετῆει, λαμοῖς τε συνεχέει καὶ λοιμοῖς, πολέμοις τε αὐτὸ καὶ κεραυνῶν βολαῖς ἄνωθεν αὐτοὺς ὑπετέμνετο, ὥσπερ τινὰ δεινὴν καὶ χαλεπωτάτην νόσον ψυχῶν, πικροτέροις ἀνέχων τοῖς κολαστηρίοις. Τότε μὲν οὖν, ὅτε δὴ πολλὸς ἦν ἐπικεχυμένος ὀλίγου δεῖν κατὰ πάντων ὁ τῆς κακίας κόρος (40), οἷα μέθης δεινῆς τὰς ἀπάντων σχεδὸν ἀνθρώπων ἐπισκιάζουσης καὶ ἐπισκοτούσης ψυχᾶς, ἡ πρωτόγονος καὶ πρωτόκτιστος τοῦ Θεοῦ Σοφία (41), καὶ αὐτὴς ὁ προὖν Λόγος, φιλανθρωπίας ὑπερβολῇ, τότε μὲν δι' ὅπτασις ἀγγέλων τοῖς ὑποβελήκοσι, τότε δὲ καὶ δι' ἑαυτοῦ οἷα Θεοῦ δύναμις σωτήριος, ἐνὶ που καὶ δευτέρῳ τῶν πάλαι θεοφίλων ἀνδρῶν, οὐκ ἄλλως ἢ δι' ἀνθρώπου μορφῆς, ἐτι μὴδ' ἐτέρως ἦν δυνάτων, αὐτοῖς ὑπεφαίνετο. Ὡς δ' ἤδη διὰ τούτων τὰ θεοσεβείας σπέρματα εἰς πλῆθος ἀνδρῶν καταβέβλητο, ὅλον τε τὸ ἔθνος ἐπὶ τῇ θεοσεβείᾳ προσανέχον ἐκ τῶν ἀνέκαθεν Ἑβραίων ὑπέστη, τούτοις μὲν ὡσανεὶ πληθεσιν ἐτι ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιηγημένοις (42), διὰ τοῦ προφήτου Μωϋσέως εἰκόσ

(38) *Γῆν μὲν ἐπιτειγίξαι.* Mirum est, in hujus verbi explicatione et Musculum et Christophorsonum lapsos esse. Musculus enim vertit, *cælum tellure obstruere conati*. Christophorsonus vero longe pejus, *terram, interposito muro, cælo adjungere*. Rectius Joannes Langus, qui Nicephorum Latine interpretatus est : *Ἐπιτειγίξαι* Græcis est extruere munitionem adversus aliquem, ut cum dicunt Lacedæmonios munisse Deceliam adversus Athenienses. Vide Harpocrationem in voce *Ἐπιτείχισμα*. Sed et *τεῖχος* Græcis *munio* est. Porro ridiculum est credere homines eo dementiae nunquam progressos esse, ut, exstructis aggeribus, cælum conscendere, Deumque exturbare aggressi sint, quod tamen hoc loco credidisse videtur Eusebius. Sunt hæc fragmenta poetarum, qui superbiam hominum illius ætatis et divini Numinis contemptum hac imagine declarare voluerunt :

Ter conati sunt imponere Pelion Ossa, etc.

Gigantes quidem commemorat sacra Scriptura ; sed de illis nihil ejusmodi dicit. Et turrin illam non a gigantibus, sed a filiis et posteris Noe post diluvium adificatam esse testatur.

(39) *Ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἄγουσι τὸν τρόπον.* Male in codice Regio et in veteribus schedis scriptum est *ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοῖς*, etc. Sed nec sana est vulgata lectio, quamvis scriptorum codicum Maz., Med. ac Fuk. auctoritate firmetur. Quo enim referretur verbum *ἄγουσι*, cum sequatur in eadem periode αὐτοὺς μετῆει. Mihi scribendum videtur *ἐφ' οἷς τοῦτον ἑαυτοὺς ἄγοντας τὸν τρόπον*. Nisi malis voces illas penitus expungere, τοῦτον ἑαυτοὺς ἄγουσι τὸν τρόπον, quæ glossam sapiunt.

(40) *Ὁ τῆς κακίας κόρος.* Scribe *χάρος*, ut leg. in codice Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum Callistum.

(41) *Vulg. πρωτότοκος τοῦ Θεοῦ Σοφία.* Non dubito

quin Eusebius scripserit *πρωτόκτιστος τοῦ Θεοῦ Σοφία*, ut in quatuor codicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. ac Savil. scriptum habetur. Hæc enim vox magis convenit Eusebiano sensui, cum paulo supra locum illum ex Proverbis citaverit, *Κύριος ἐκτίσέ με*. Certe veteres theologî, ac præcipue ii qui ante concilium Nicæni tempora scripserunt, per vocabulum *κτίξαι* non solum creationem intellexerunt, quæ ex nihilo fit, sed omnem generaliter productionem, tam quæ ab æterno esset quam illam quæ in tempore. Hinc est quod Melito librum scripserat, *Περὶ κτίσεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ*, ut videbimus ad lib. iv hujus *Historiæ*. Quod si hic legamus *πρωτότοκος*, inepta esset repetitio quam *ταυτολογίαν* vocant, ἡ πρωτόγονος καὶ πρωτότοκος. Adde quod *πρωτότοκος* non convenit generationi divinæ. Rectius ergo est *πρωτόκτιστος*. Certe Clemens Alex. in lib. v *Strom.* Filium Dei vocat *πρωτόκτιστον Σοφίαν*.

(42) *Ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιηγημένοις.* Male hunc locum intellexit Nicephorus, quasi in laudem Judæorum hoc ab Eusebio dictum fuisset. Sic enim habet Nicephorus : *Τοῦτο μὲν ὡσανεὶ ταῖς πάλαι καὶ πρὸ βραχέος διαίταις καλῶς ἐκτεθραμμένον, etc.* Quæ sic vertit Langus : *Ei genti quæ ei antiquitus et non ita pridem vita et moribus recte exculta esset*, etc. At contrarium plane sensum habent Eusebii verba. At enim cum Judæi prioris vite contagione corrupti essent, Deum satis habuisse legales eis cærimonias præscribere, et velut signa quædam ac symbola arcanorum mysteriorum eis tradere, utpote adhuc rudibus et superstitioni gentilium assuetis. Idem scribit Chrysostomus in *Matthæum*. Id manifesto sibi voluit hæc verba, *ταῖς παλαιαῖς ἀγωγαῖς ἐκδεδιηγημένοις*. Pro quo male Christophorsonus legit *ἐνδοιετημένοις*, a Nicephoro, ut videtur, in errorem inductus. *Ἐκδιατεῖσθαι* Græcis idem est quod corrumpi et ex pristina disciplina

νας καὶ σύμβολα σαββάτου τινὲς μυστικοῦ καὶ περι-
τομῆς, ἐτέρων τε νοητῶν θεωρημάτων (43) εἰσαγω-
γὰς, ἀλλ' οὐκ αὐτὰς ἐναργεῖς παρεδίδου τὰς μυστα-
γωγίας. Ὡς δὲ τῆς παρὰ τούτοις νομοθεσίας βωμέ-
νης, καὶ πνοῆς δίκην εὐώδους εἰς ἅπαντας ἀνθρώπους
διαδιδόμενης, ἤδη τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσι τῶν
ἐθνῶν διὰ τῶν πανταχόσε νομοθετῶν τε καὶ φιλοσό-
φων ἡμερώτατα φρονήματα (44), τῆς ἀγρίας καὶ
ἀπηνοῦς θηριωδίας ἐπὶ τὸ πρᾶον μεταβεβλημένης, ὡς
καὶ εἰρήνην βαθεῖαν φιλάς τε καὶ ἐπιμιξίαν πρὸς ἀλ-
λήλους ἔχειν· τῆνικαῦτα πᾶσι δὴ λοιπὸν ἀνθρώποις
καὶ τοῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνεσιν, ὡς ἂν προωφε-
λημένοις καὶ ἡδὴ τυγχάνουσιν ἐπιτηδεύειν πρὸς παρα-
δοχὴν τῆς τοῦ Πατρὸς γνώσεως, ὁ αὐτὸς δὴ πάλιν
ἐκεῖνος ὁ τῶν ἀρετῶν διδάσκαλος (45), ὁ ἐν πᾶσιν
ἀγαθοῖς τοῦ Πατρὸς ὑπουργὸς, ὁ θεῖος καὶ οὐράνιος
τοῦ Θεοῦ Λόγος, δι' ἀνθρώπου κατὰ μὲν σώματος
οὐσία τὴν ἡμετέραν φύσιν διαλλάττοντος, ἀρχομένης
τῆς Ῥωμαίων βασιλείας ἐπιφανείς, τοιαῦτα ἔδρασέ τε
καὶ πέπονθεν, οἷα ταῖς προφητείαις ἀκόλουθα ἦν,
ἀνθρωπον ὁμοῦ καὶ Θεὸν ἐπιδημήσειν τῷ βίῳ παρα-
δόξων ἔργων ποιητὴν, καὶ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι διδάσκα-
λον τῆς τοῦ Πατρὸς εὐσεβείας ἀναδειχθήσεσθαι, τὸ τε
παράδοξον αὐτοῦ τῆς γενέσεως καὶ τὴν καινὴν διδα-
σκαλίαν, καὶ τῶν ἔργων τὰ θαύματα, ἐπὶ τε τούτοις
τοῦ θανάτου τὸν τρόπον, τὴν τε ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν,
καὶ ἐπὶ πᾶσιν τὴν εἰς οὐρανούς ἔνθεον ἀποκατάστα-
σιν αὐτοῦ προκηρυττούσας. Τὴν γοῦν ἐπὶ τέλει βα-
σιλείαν αὐτοῦ Δανιὴλ ὁ προφήτης θεῖον Πνεύματι συν-
ορῶν, ὧδέ πη ἐθεοφορεῖτο, ἀνθρωπίνωτερον τὴν θεο-
πτικῶν ὑπογράφων· « Ἐθεύρου γάρ, φησὶν, ἕως οὗ
θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ Παλαῖς ἡμερῶν ἐκάθητο. Καὶ
τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὥσει χιτῶν, καὶ ἡ θριξὶς τῆς

* Cap. vii.

in molliem labi. Unde ἐκδεδητημένος βίος est vita
mollis ac soluta; translatione ab intemperantibus
hominibus, qui nullam in cibo ac potu et in toto
genere vivendi legem observant. Quæ vox frequen-
ter occurrit in libris Dionis Cassii.

(43) *Νοητῶν θεωρημάτων*. Sic ex codice Regio et
ex veteribus schedis edidit Rob. Stephanus. Sed in
reliquis exemplaribus, Maz., scilicet, Med., Fuk. et
Savil. scriptum inveni, *μυστικῶν θεωρημάτων*. Ni-
cephorus vero pro his habet, *θειοτέρων νοημάτων*.
Ex quo conjiçere est Nicephorum vulgatam lectio-
nem in suo codice reperisse; cumque eam minus
probaret, ejus loco hanc quam diximus substi-
tuisse.

(44) *Ἡμερώτατα φρονήματα*. Hunc locum non
intellexerunt interpretes, ut ex versione eorum
apparet; nam vocem *φρονήματα* retulerunt ad νο-
μοθετῶν καὶ φιλοσόφων. Christophorusque quidem
vertit: *Cumque propter mansuetissimas legumlatorum
et philosophorum tot ubique commentationes ac
præcepta*, etc. Musculus vero, *per placidissimos
eorum qui ubique leges ferebant et philosophorum
sensus*, etc. Atqui longe alia Eusebii mens est. Ne-
que enim tantum tribuit legumlatoribus philoso-
phisque gentilium, ut prisca illa mortalium feritas
atque immanitas præceptis illorum atque institutis
paulatim ad humaniorem cultum revocata sit; sed
huius rei causam confert in legem Mosaicam, quæ
cum universo terrarum orbi innotuisset, omnium
hominum mores tandem mansuefecit. Etenim legis-
latores ac philosophi gentilium, cum optima quæ-
que præcepta ex illius legis fontibus hausissent, ea

A ab antiquis illis Hebræis originem ducens, divino
cultui dedita esset; tanquam multitudini priorum
adhuc institutorum labe corruptæ, per prophetam
Moysen imagines et signa arcani cujusdam sabbati
et circumcisionis, aliorumque spiritualium præce-
ptorum institutiones, sed non ipsam sacrorum ma-
nifestam visionem illis tradidit. Tandem vero He-
bræorum lege apud omnes divulgata, et instar sua-
vissimi odoris per universas gentes late diffusa :
cum ex illa pleræque nationes legumlatorum ac
philosophorum opera mitiores jam sensus hausis-
sent, et morum feritas atque immanitas in mansue-
torem cultum conversa esset, adeo ut profunda
pax et amicitia mutuaque inter mortales commercia
10 intercederent : tunc tandem reliquis etiam ho-
minibus, cunctisque per orbem terrarum gentibus,
utpote jam præparatis et ad notitiam Dei Patris
percipiendam idoneis, ipse ille virtutum magister,
et Patris sui in omnibus bonis minister, divinum e:
cœleste Dei Verbum, in hominis specie, nullatenus
a corporum nostrorum natura diversi, simul cum
ipso Romani imperii exordio apparens, ea fecit et
pertulit, quæ prophetarum oraculis consentiebant :
quibus hominem pariter ac Deum admirabilium
operum effectorem in terras venturum esse, et Patris
cultum ac religionem cunctis gentibus traditurum :
inusitatam quoque ejus nascendi rationem, novam
doctrinam, miracula, ad hæc mortis genus et re-
surrectionem, postremo divinum in cœlos reditum
olim prædixerant. Regnum porro illius quod in fine
 sæculorum adventurum est, Daniel divino affatus
Spiritu cum videret, ad hominum captum sese ac-
commodans, visionem Dei sic describit : « Aspi-

posthæc auditorum suorum mentibus infuderunt :
quibus exculti homines, ad evangelicæ legis noti-
tiam accipiendam idonei tandem exstiterunt. Quippe
lex Mosaica velut prævia ac prænuntia fuit Evan-
gelii, Christique prædicationi viam stravit. Scriben-
dum est igitur hoc loco : Τοῖς πλείοσι τῶν ἐθνῶν
διὰ τῶν πανταχόσε νομοθετῶν τε καὶ φιλοσόφων ἡμέ-
ρωτο τὰ φρονήματα, ut diserte scriptum habent
nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. Certe
nisi ita scripseris, non cohærebit oratio. Quo enim
referetur particula illa ὡς δὲ, quæ posita est initio
periodi ? Est et alia difficultas in hoc Eusebii loco,
quidnam sibi velint hæc verba ἐξ αὐτῶν. Ait enim
Eusebius, ἡδὴ τότε ἐξ αὐτῶν καὶ τοῖς πλείοσι, etc.,
ut supra. Quæ quidem verba non sine causa posita
esse mihi videntur, ut ostendat Eusebius quidquid
a legumlatoribus ac philosophis commode dictum
est, id omne ab Hebræis eos esse mutuatos. Atque
ita hunc locum accepit Rufinus, ut ex interpreta-
tione ejus liquido apparet. Multa in hanc sententiam
disserit Eusebius in libris *De præparatione*, ubi
ostendit Græcorum philosophos ex Mosis libris ple-
raque suffragatos fuisse.

(45) Ὁ τῶν ἀρετῶν διδάσκαλος. Quatuor nostri
codices, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savil., scriptum
habent ἀρρήτων διδάσκαλος. In optimo tamen Maz. ad
marginem, altera lectio ascripta est hoc modo : Γρ.
ἀρετῶν. Paulo post ubi legitur τῶν ἔργων τὰ θαύ-
ματα, iidem codices præferunt θουμάσια, ei mox
καὶ τὴν ἐπὶ πᾶσιν εἰς οὐρανούς ἔνθεον ἀποκατάστα-
σιν

ciebam, inquit, donec throni positi sunt, et Antiquus dierum sedit. Vestimentum ejus candidum sicut nix: et capilli capitis ejus sicut lana munda. Thronus ejus flamma ignis, rotæ ejus ignis flagrans. Flumen ignis manabat in conspectu ejus. Mille millia ministrabant ei: et decies millies dena millia assistebant ei. Judicium constituit, et libri aperti sunt. » Et paulo post: « Aspiciebam, inquit, et ecce cum nubibus cœli quasi Filius hominis veniens usque ad Antiquum dierum pervenit, et in conspectu ejus exhibitus est. Et datus est ei principatus et honos, et regnum; et omnes populi, tribus et linguæ ipsi servant. Potestas ejus, potestas æterna quæ non præteribit: et regnum ejus non corrumpetur. » Hæc vero manifestissime non ad alium quam ad Servatorem nostrum referri possunt, qui erat in principio apud Deum Deus Verbum, et qui propterea quod in novissimis temporibus homo factus est, Filius hominis dicitur. Sed cum prophetarum oracula de Domino nostro Jesu Christo edita in peculiaribus jam Commentariis collegerimus, et quæcunque de illo traduntur, firmissimis demonstrationibus alibi astruxerimus, his quæ dicta sunt, in præsentia erimus contenti.

CAPUT III.

Quod ipsum Jesu Christique nomen olim notum fuerit, cultumque a divinis prophetis.

Ipsum vero Jesu Christique vocabulum apud veteres illos Deo dilectos prophetas in honore habitum fuisse, opportunum nunc tempus est ut ostend-

(46) *Ἐλειτουργοῦν αὐτῷ.* Ex vetustissimo codice Mazarino post has voces addimus verba: Καὶ μυρίαὶ μυριάδες παρεστήκεισαν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Eadem pericope habetur in codice Fuk. ac Savil. et in veteribus schedis, nisi quod scriptum habent παρεστήκεισαν αὐτῷ, prout legitur etiam apud Justinum et in editione Romana Danielis cap. vii, ubi vide Adnotationes Nobilii.

(47) *Ἐνώπιον αὐτοῦ προσήνθη.* In margine codicis Maz. scriptum est recentiore manu: Γρ. προσήχθη, ὃ καὶ χρῆσται. Id est, in quibusdam codicibus scribitur προσήχθη, idque rectius. Certe in optimo illo codice Renati Marchalli, qui nunc est in bibliotheca Claromontani collegii, c. vii Danielis diserte scriptum est, καὶ προσήχθη αὐτῷ. Tamen inter η et χ superscriptum est eadem manu vs: prorsus ut appareat jamdudum variasse codices in eo Danielis loco; et alios quidem προσήχθη prætulisse, alios προσήνθη. Porro in vetustissimo illo codice R. Marchalli qui prophetas complectitur, Danielis libro hic præfixus est titulus: Κατὰ Θεοδω-
τῆως, supple τὴν ἐκδοσιν.

(48) *Αὐτῷ δουλεύουσιν.* Ita legitur etiam in editione Romana Danielis. Verum tres nostri codices, Med., Fuk. et Savilii diserte scriptum habent, δουλεύουσιν. Quam scripturam confirmat Rufinus, et omnes populi, tribus, linguæ ipsi servant. Sic enim legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ, non ut vulgo, et linguæ ipsi servant.

(49) *Ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασι.* Intelligit libros *De evangelica demonstratione*, ex quibus decem duntaxat ad nos pervenerunt. In vetustissimo codice Maz. scholiastes quidam notat hic intelligi libros *De præparatione et demonstratione evangelica*. Σημειῶσαι ὅτι ὑπομνήματα τὴν *Ἐναγγελικὴν προπαρασκευὴν* αὐτοῦ καὶ ἀποδείξειν καλεῖ, id est, *Nota quod commentarios vocat, libros suos* « *De præpara-*

κεφαλῆς αὐτοῦ ὡσεὶ ἔριον καθαρὸν. Ὁ θρόνος αὐτοῦ φλὸς πυρός. Οἱ τροχοὶ αὐτοῦ πῦρ φλέγον. Ποταμὸς πυρός ἐλκεν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Χίλιαὶ χιλιάδες ἐλειτουργοῦν αὐτῷ (46), καὶ μυρίαὶ μυριάδες παρεστήκεισαν ἔμπροσθεν αὐτοῦ. Κριτήριον ἐκάθισεν καὶ βίβλοι ἡνεύχθησαν. » Καὶ ἐξῆς: « Ἐθεώρουν, φησὶ, καὶ ἰδοὺ μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡσεὶ Υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος, καὶ ἔως τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασε, καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσήνθη (47) » καὶ αὐτῷ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ, καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοὶ, φυλαὶ, γλώσσαι, αὐτῷ δουλεύουσιν (48). Ἡ ἐξουσία αὐτοῦ, ἐξουσία αἰώνιος, ἥτις οὐ παρελεύσεται. Καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται. » Ταῦτα δὲ σαφῶς οὐκ ἐφ' ἑτερον, ἀλλ' ἐπὶ τὸν ἡμέτερον Σωτῆρα τὸν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν, Θεὸν Λόγον ἀναφέροιο ἂν, Υἱὸν ἀνθρώπου διὰ τὴν ὑστάτην αὐτοῦ ἐνανθρώπησιν χρηματίζοντα. Ἀλλὰ γὰρ ἐν οἰκείοις ὑπομνήμασι (49) τὰς περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προφητικὰς ἐκλογὰς (50) συναγαγόντες, ἀποδεικτικώτερον τε τὰ περὶ αὐτοῦ δηλούμενα ἐν ἑτέροις συστήσαντες, τοῖς εἰρημένοις ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀρκεσθῆσόμεθα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅς καὶ τὸ Ἰησοῦ ὄνομα, καὶ αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐγνωστὸν τε ἀνέκαθεν καὶ ἐτετίμητο παρὰ τοῖς θεοσεπίοις προφήταις (Nic. II. E. 1, 4).

Ὅτι δὲ καὶ αὐτὸ τοῦνομα (51) τοῦ τε Ἰησοῦ καὶ δὴ καὶ τὸ τοῦ Χριστοῦ παρ' αὐτοῖς τοῖς πάλαι θεοφίλοις προφήταις ἐτετίμητο, ἤδη καιρὸς ἀποδεικνύ-

tionem ac demonstrationem evangelicam. Cæterum hæc Eusebii *Ecclesiastica Historia* tanto nobis commendatior esse debet, quod post reliqua fere ejus opera exarata est, adeoque post libros *Chronologicorum canonum*, ut ipse Eusebius supra testatus est. At Blondellus in *Apologia* pro sententia B. Hieronymi de episcopis et presbyteris, cap. 19, libros *De evangelica demonstratione* ab Eusebio scriptos esse censet post *Ecclesiasticam Historiam*. Quippe Eusebius, inquit, in libro vi *De demonstratione*, cap. 13, *Historiam* suam citat. Sed Blondellum decepti Latina interpretatio, quæ sic habet: *Quod si quidquam nostra quoque historia valet, nostris ipsorum temporibus illam antiquitus celebratam Sion junctis bobus a Romanis viris arari, oculis nostris inspezimus.* Verum longe aliud sonant Græca Eusebii verba, quæ hic ponam: Εἰ γοῦν τι δύναται καὶ ἡμετέρα ἱστορία, καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς τὴν πάλαι βωμμένην Σιών ζεύγεσι βῶων ὑπὸ Ῥωμαίων ἀνδρῶν ἀρουμένην ὀφθαλμοῖς προειλήφαμεν. Id est: *Quod si nostrum quoque testimonium aliquid ponderis habet, Sionem illam quæ olim tantopere celebrata est, ætate nostra a Romanis arari, ipsis oculis nostris vidimus.* Vides Eusebium non de *Historia* sua loqui. Nam ἱστορία eo loco nihil aliud est quam testimonium oculorum.

(50) *Προφητικὰς ἐκλογὰς.* Sic codices Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent, recte. Editi προφ. ἐκδόσεις. Sic autem vocat Eusebius locos excerptos de libris prophetarum, in quibus agitur de vocatione gentium et de adventu Christi. Certe in libris *Demonstrationis* nihil aliud agit Eusebius quam ut testimonia prophetarum ex eorum libris colligat. Quibus deinde uberiores expositionem ac demonstrationem adjecturum se esse promittit. In proœmio libri secundi vocat τὰς ἐκ τῶν προφητικῶν φωνῶν μαρτυρίας.

(51) *Ὅτι δὲ καὶ αὐτὸ τοῦνομα.* In codice Mazar.

και. Σαπτόν ὡς ἐνὶ μάλιστα καὶ ἔνδοξον τὸ τοῦ Χριστοῦ ὄνομα πρῶτος αὐτὸς γνωρίσας Μωϋσῆς, τύπους οὐρανίων καὶ σύμβολα, μυστηριώδεις τε εἰκόνας ἀκολουθῶς χρησιμῶ φήσαντι αὐτῷ· « Ὅρα, ποιήσεις πάντα κατὰ τὸν τύπον τὸν δειχθέντα σοι ἐν τῷ βρεῖ· » παραδιδούς, Ἀρχιερέα Θεοῦ, ὡς ἐντὴν μάλιστα δυνατόν, ἀνθρώπον ἐπιφημίσας, τοῦτον Χριστὸν ἀναγορεύει. Καὶ ταύτη γε τῇ κατὰ τὴν ἀρχιερωσύνην ἀξίᾳ, πᾶσαν ὑπερβαλλούσῃ παρ' αὐτῷ τὴν ἐν ἀνθρώποις προεδρίαν, ἐπὶ τιμῇ καὶ δόξῃ τὸ τοῦ Χριστοῦ περιτίθησιν ὄνομα. Οὕτως ἔφατ' ὁ Χριστὸν θεῖον τι χρῆμα ἡπίστατο. Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τὴν τοῦ Ἰησοῦ προσηγορίαν εὖ μάλα Πνεύματι θεῷ προιδών, πάλιν τινὸς ἐξαιρέτου προνομίας καὶ ταύτην ἀξιοῖ. Οὐποτε γοῦν πρότερον ἐκφωνηθὲν εἰς ἀνθρώπους, πρὶν ἢ Μωϋσέα γνωσθῆναι (52), τὸ τοῦ Ἰησοῦ πρόσρημα, τοῦτ' Μωϋσῆς πρῶτ' καὶ μόν' περιτίθησιν, ὃν κατὰ τύπον αὐτοῦ καὶ σύμβολον ἔγνω μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτήν διαδεξόμενον τὴν κατὰ πάντων ἀρχήν. Οὐ πρότερον γοῦν τὸν αὐτοῦ διάδοχον τῇ τοῦ Ἰησοῦ κεχρημένον προσηγορίᾳ, ὀνόματι δὲ ἑτέρῳ τῷ Αὐσῇ (53), ὅπερ οἱ γεννήσαντες αὐτῷ τέθεινται, καλούμενον, Ἰησοῦν αὐτὸς ἀναγορεύει, γέρας ὥσπερ τίμιον παντὸς πολὺ μείζον βασιλικὸν διαδήματος, τοῦνομα αὐτῷ δωρούμενον, ὅτι δὴ καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τὴν εἰκόνα ἔφερε, τοῦ μόνου μετὰ Μωϋσέα καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ἐκείνῃ παραδοθείσης (54) συμβολικῆς λατρείας, τῆς ἀληθοῦς καὶ καθαρωτάτης εὐσεβείας τὴν ἀρχὴν διαδεξαμένου. Καὶ Μωσῆς μὲν ταύτῃ πη δυοὶ τοῖς κατ' αὐτὸν ἀρετῇ καὶ δόξῃ παρὰ πάντα τὸν λαὸν προφέρουσιν ἀνθρώποις, τῷ μὲν ἀρχιερεῖ, τῷ δὲ μετ' αὐτὸν ἡγησομένῳ, τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προσηγορίαν ἐπὶ τιμῇ τῇ μεγίστῃ περιτίθεται. Σαφῶς δὲ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα προφήται, ὀνομαστὶ τὸν Χριστὸν προανεφώνουν (55), ὁμοῦ τὴν μέλλουσιν ἔσεσθαι κατ' αὐτοῦ σωσικὴν τοῦ Ἰουδαίου λαοῦ, ὁμοῦ δὲ καὶ τὴν τῶν ἐθνῶν δι' αὐτοῦ κλήσιν προμαρτυρομένοι. Τότε μὲν ὧδέ πως Ἰερεμίας λέγων· « Πνεῦμα πρὸ προσώπου ἡμῶν Χριστὸς Κύριος, συνελήφθη ἐν ταῖς διαφθοραῖς αὐτῶν· οὐ εἶπαμεν ἐν τῇ σκιᾷ αὐτοῦ ζῆ-

¹⁰ Exod. xxv. ¹¹ Thren. iv. ¹² Psal. i.

et Fuk. nulla hic sit novi capitis distinctio. Nam caput 3 multo ante incipiunt, ut supra notavi. Codex autem Medicæus ab his verbis inchoat cap. 4. Sed nihil certius est quam id quod supra monui, ab his verbis inchoandum esse caput 3; idque vel titulus ipse demonstrat.

(52) *Πρὶν ἢ Μωϋσέα γνωσθῆναι.* In codice Med. ac Savil. et in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ scriptum est γνωρισθῆναι. At Musculus verbum γνωσθῆναι in activa significatione accepit pro ἔγνωσθαι, quod omnino ferri non potest. Porro nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent πρὶν ἢ duobus verbis.

(53) *Ὅνόματι δὲ ἑτέρῳ τῷ Αὐσῇ.* In vetustissimo codice Maz. hoc scholium appositum est ad marginem: Σημειῶσαι ὅτι ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς πρότερον Αὐσῆς ἐκαλεῖτο. Id est, *Nota quod Jesus filius Nave prius Auses vocabatur.* Sed Hieronymus in caput 1 Osee notat hunc esse errorem omnium codicum tam Græcorum quam Latinorum, qui Ause scriptum habent pro Osee. Osee, inquit, in lingua nostra Salvatorem sonat; quod nomen habuit etiam Josue

damus. Primus ipse Moyses cum nomen Christi gustum in primis et gloriosum esse cognovisset, signa rerum cælestium et mysticas imagines tradens ex præcepto illius oraculi ¹⁰: « Facies omnia juxta figuram quæ tibi in monte monstrata est; » hominem quem ipse, quantum mortali fas erat, summum Dei Sacerdotem nuncupaverat, Christum vocavit. Atque hoc modo summi sacerdotii dignitati, quæ ipsius quidem judicio omnem inter homines honoris prærogativam superabat, honoris et gloriæ causa Christi nomen imposuit. Adeo in Christo divinum quid subesse intelligebat. Idem cum divino afflatus Spiritu nomen Jesu optime prævidisset, eximio quodam privilegio rursus illud ornavit. Hoc enim vocabulum quod ante ipsius ætatem nunquam inter homines prolatum fuerat, primo solique indidit ei, quem juxta figuram et significationem arcanam illius nominis, post suum e vita discessum totius imperii successorem futurum esse prænoverat. Quem quidem, cum antea non Jesus, sed Ause indito a parentibus nomine vocaretur, Moyses Jesum nominavit: hoc vocabulum velut præcipuum honoris insigne, omni regio diademate præstantius ei tribuens, eo quod Servatoris nostri imaginem exhiberet, qui post Mosem, et post complementum religionis ab eodem in figuris traditæ, solus in veræ et sinceræ pietatis imperium erat successurus. Et Moyses quidem hoc modo duobus viris qui illa ætate præ cæteris omnibus virtute et gloria florebant, alteri sacerdoti, alteri duci post exitum suum futuro, Servatoris nostri Jesu Christi nomen, maximi honoris instar, imposuit. Sed et secuti deinceps prophetæ disertissime et nominatim Christum prænuntiaverunt, simul et Judæorum adversus ipsum insidias, et gentium per illum vocationem multo ante testantes. Jeremias quidem cum sic ait: « Spiritus ante vultum nostrum Christus Dominus comprehensus est in corruptionibus nostris. De quo diximus: In umbra ejus vivemus in gentibus ¹¹. » David vero stupore defixus de eodem hæc dicit ¹²: « Quare fremuerunt gentes et populi

filii Nun, antequam ei a Deo vocabulum mutaretur. Non enim, ut male in Græcis codicibus legitur et Latinis, Ause dictus est, quod nihil omnino intelligitur: sed Osee, id est Salvator. Pseudo-Clemens in libro 1 Recognitionum: Igitur Moyses, inquit, his administratis Aussem quemdam nomine præponens populo, qui eos revocaret ad patriam terram. Sic et Lactantius, lib. iv, cap. 17.

(54) *Τῆς ἐκείνῃ παραδοθείσης.* Nicephorus habet τῆς δι' ἐκείνου, quo modo etiam in quibusdam libris se reperisse testatur Stephanus. Sic certe præferunt codex Med. et Maz. cum Fuk. et Saviliano. Parum tamen interest utro modo legamus, cum idem sit dicere, legem datam esse Moysi, et datam esse per Moysen.

(55) *Τὸν Χριστὸν προανεφώνουν.* Ita legitur in codice Regio et in veteribus schedis. Verum Maz. codex cum Med. et Fuk. scriptum habet προανεφώνουν, quod magis probō. Sic paulo infra iidem codices habent Δαυὶδ εἰς τὸ αὐτοῦ πρόσωπον ἀναφωνεῖ.

meditati sunt inania? Astiterunt reges terræ et principes convenerunt in unum, adversus Dominum et adversus Christum ejus. » Quibus hæc deinde subiungit ex persona Christi: « Dominus dixit ad me: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Postula a me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ. » Neque vero soli summi sacerdotes, utpote qui oleo ad id præparato arcani cujusdam mysterii causa ungerentur, Christi nomine ornabantur apud Hebræos; verum etiam reges, quos prophætæ divino incitati Spiritu cum uxissent, typicos quosdam et adumbratos Christos effecerunt: siquidem et ipsi regiæ illius potestatis ac dominationis Dei Verbi, qui solus verusque Christus est, imaginem in semetipsis gerebant. Quin etiam ex prophetis nonnullos sacro oleo delibutos, typice Christos fuisse accepimus. Adeo ut omnes hi ad verum Christum, divinum ac cæleste Verbum referantur; quippe qui solus omnium gentium pontifex, solus rex ac Dominus omnis creaturæ, solus denique inter prophetas summus propheta Patris existit. Hujus autem rei argumentum illud est, quod ex omnibus qui apud veteres oleo sacro typice consecrabantur, sive ex sacerdotibus, sive ex regibus, sive ex prophetis, nemo adhuc tantam divinæ virtutis potentiam sortitus est, quantam Servator ac Dominus noster Jesus, qui solus verusque Christus est, ostendit. Nullus certe eorum quantumvis dignitate et honore apud suos per continuam antiquissimæ stirpis seriem nobilitatus, ex ea Christi quam gerebat typica appellatione subditos sibi Christianos cognominavit. Sed ne cultum quidem ullum a subjectis quisquam illorum est consecutus: nec vero in ullum ex iisdem qui fato jam functus fuisset, tanta unquam propensio exstitit animorum, ut homines illius gratia mortem oppetere parati essent. Ac ne ex omnibus quidem illis quos dixi ullus unquam fuit, cujus causa ab universis quæ orbem terrarum incolunt gentibus tantus ubique motus sit excitatus. Neque enim figuræ vis tantum in illis poterat operari, quantum veritas ipsa per Servatorem nostrum exhibita. Qui cum nec insignia summi sacerdotii ab ullo accepisset, ac ne sacerdotali quidem genere secundum carnem esset oriundus; nec hominum satellitio ad regnum esset evecus, nec propheta veterum prophetarum ritu factus fuisset; cum nullam omnino dignitatem aut prærogativam apud Judæos obtineret: nihilominus omnibus non quidem

σόμεθα ἐν τοῖς ἔθνεσι. » τὸτὲ δὲ ἀμνηχανῶν Δαυὶδ, διὰ τούτων. « Ἴνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά· παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ οἱ ἀρχόντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, κατὰ τοῦ Κυρίου καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ; » Οἷς ἐξῆς ἐπιλέγει ἐξ αὐτοῦ δὴ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. « Κύριος εἶπε πρὸς με, Υἱός μου εἰ σὺ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε. Ἀλτῆσαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. » Οὐ μόνους δὲ ἀρα τοὺς ἀρχιερωσύνην τετιμημένους ἐλαλίω σκευαστῶ τοῦ συμβόλου χριστομένου ἔνεκα, τὸ τοῦ Χριστοῦ κατεχόμεναι παρ' Ἑβραίοις ὄνομα, ἀλλὰ καὶ τοὺς βασιλέας, οὓς καὶ αὐτοὺς νεύματι θεῷ προφῆται χρίοντες, εἰκονικοὺς τινὰς χριστοὺς ἀπειργάζοντο. « Ὅτι δὴ καὶ αὐτοὶ, τῆς τοῦ μόνοι καὶ ἀληθοῦς Χριστοῦ τοῦ κατὰ πάντων βασιλεύοντος θεοῦ Λόγου βασιλικῆς καὶ ἀρχικῆς ἐξουσίας τοὺς τύπους δι' αὐτῶν ἔφερον. » Ἠδὴ δὲ καὶ αὐτῶν τῶν προφητῶν τινὰς διὰ χρίσματος χριστοὺς ἐν τύπῳ γεγενῆσθαι παρελήφμεν· ὡς τούτους ἅπαντας τὴν ἐπὶ τὸν ἀληθῆ Χριστὸν, τὸν ἔνθεον καὶ οὐράνιον Λόγον, ἀναφορὰν ἔχειν· μόνον ἀρχιερέα τῶν ὅλων καὶ μόνον ἀπάστῃ τῆς κτίσεως βασιλέα, καὶ μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην (56) τοῦ Πατρὸς τυγχάνοντα. Τούτου δ' ἀπόδειξις, τὸ μηδένα πω τῶν πάλοι διὰ τοῦ συμβόλου χειρισμένων, μήτε ἱερέων μήτε βασιλέων, μήτε μὴν προφητῶν, τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθέου δύναμιν κτήσασθαι, ὅσην ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ μόνος καὶ ἀληθινὸς Χριστὸς ἐπιδέδεικται. Οὐδεὶς γὰρ τοι ἐκεῖνων καίπερ ἀξιόματι καὶ τιμῇ ἐπὶ πλείσταις ὅσαι γενεαὶ παρὰ τοῖς οἰκειοῖς διαλαμπάντων, τοὺς ὑπὸ κήρυξιν πώποτε ἐκ τῆς περὶ αὐτοὺς εἰκονικῆς τοῦ Χριστοῦ προσρήσεως (57) Χριστιανούς ἐπεφῆμισεν· ἀλλ' οὐδὲ σεβάσμιός τινα τούτων πρὸς τῶν ὑπὸ κήρυξιν ὑπῆρξε τιμῇ· ἀλλ' οὐδὲ μετὰ τὴν τελευτὴν τοσαύτην ἐδόθησιν, ὥστε καὶ ὑπεραποθύσκειν ἐτοίμως ἔχειν τοῦ τιμωμένου. Ἄλλ' οὐδὲ πάντων τῶν ἀνὰ τὴν εἰκουμένην ἐθνῶν περὶ τινὰ τῶν τότε τοσαύτη γέγονε κίνησις (58), ἐπεὶ μηδὲ τοσοῦτον ἐν ἐκείνοις ἢ τοῦ συμβόλου δύναμις οἷα τε ἦν ἐνεργεῖν, ὅσον ἢ τῆς ἀληθείας παράστασις διὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐνδεικνυμένη· ὅς οὔτε σύμβολα καὶ τύπους ἀρχιερωσύνης παρὰ τοῦ λαοῦ, ἀλλ' οὐδὲ γένος τὸ περὶ σῶμα ἐξ ἱερωμένων κατὰ γὰρ, οὐδ' ἀνδρῶν δορυφορίαις ἐπὶ βασιλείαν προαχθεῖς, οὐδὲ μὴν προφῆτης ὁμοίως τοῖς πάλοι γενομένοις, οὐδ' ἀξίας ὅλως ἢ τινος παρὰ Ἰουδαίοις τυχὴν προσδότης, ὅμως τοῖς πᾶσιν εἰ καὶ μὴ τοῖς συμβόλοις, ἀλλ' αὐτῇ γε τῇ ἀληθείᾳ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκεχόμεντο (59). Οὐχ ὁμοίων δ' οὖν οἷς προ-

(56) *Μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην*. Vox προφητῶν delenda mihi videtur, utpote otiosa ac superflua.

(57) *Ἐκ τῆς περὶ αὐτοῦ εἰκονικῆς τοῦ Χριστοῦ προσρήσεως* (vidit Stephanus). In codice Mediceo emendatur *περὶ αὐτοῦ*, quo modo etiam in veteribus schedis discrete scriptum inveni. Certe aut *περὶ αὐτοῦ* scribendum est aut *περὶ αὐτόν*, etc.: præcessit enim οὐδεὶς γὰρ τοι ἐκεῖνων.

(58) *Τοσαύτη γέγονε κίνησις*. Male Christophorus *persecutionis tumultum* interpretatur. Κίνησις hoc loco verbum est medium, quod tam in

bonam quam in malam partem sumi potest, ac tam de benevolis et amicis quam de hostibus ac persecutoribus debet intelligi. Itaque Eusebius dixit κίνησιν περὶ τινὰ, non autem κατὰ τινος. Vult enim dicere nunquam ullius hominis causa talem tantumque motum omnium gentium exstitisse, quantus Servatoris nostri causa exstitit; aliis religionem ejus amplectentibus, aliis impugnantibus. Eleganter, meo quidem iudicio, Nicephorus hunc motum σεῖσμον τῆς οἰκουμένης appellat.

(59) *Παρὰ τοῦ πνεύματος ἐκεχόμεντο*. Omnes nostri codices, Regius scilicet, Maz. ac Med., cum

εἰρήκαμεν τυχὸν, πάντων ἐκείνων καὶ Χριστὸς μάλ-
λον ἀνηγόρευται. Καὶ ὡς ἂν μόνος καὶ ἀληθὴς αὐτὸς
ὢν ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, Χριστιανῶν τὸν πάντα κό-
σμον τῆς ὄντως σεμνῆς αὐτοῦ καὶ ἱερᾶς προσηγορίας
κατέπλησεν, οὐκέτι τύπους οὐδὲ εἰκόνας, ἀλλ' αὐτὰς
γυμνὰς ἀρετὰς καὶ βίον οὐράνιον αὐτοῖς ἀληθείας
δόγμασι τοῖς θιασώταις παραδούς. Τό τε χρίσμα, οὐ
τὸ διὰ σωματῶν σκευαστὸν (60), ἀλλ' αὐτῷ δὴ Πνεύ-
ματι θεῷ τὸ θεοπροπέδ, μετοχῇ τῆς ἀγεννήτου καὶ
πατρικῆς θεότητος ἀπειλήφει. Ὁ καὶ αὐτὸ πάλιν
Ἡσαίας διδάσκει, ὡς ἂν ἐξ αὐτοῦ ὧδέ πως ἀναβοῶν
τοῦ Χριστοῦ· « Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὐ εἵνεκεν
ἐχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με,
[ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρδίαν] (61),
κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεςιν, καὶ τυφοῖς ἀνάβλεψιν. »
Καὶ οὐ μόνον γε Ἡσαίας, ἀλλὰ καὶ Δαβὶδ εἰς τὸ αὐ-
τοῦ πρόσωπον ἀναφωνεῖ, λέγων· « Ὁ θρόνος σου,
Θεὸς, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος. Ῥάβδος ἐκθύτης ἡ
ῤάβδος τῆς βασιλείας σου. Ἠγάπησας δικαιοσύνην
καὶ ἐμίσησας ἀνομίαν. Διὰ τοῦτο ἐχρισέ σε ὁ Θεός,
ὁ Θεός σου, ἑλαίον ἀγαλλιásεως παρὰ τοὺς μετόχους
σου. » Ἐν οἷς ὁ λόγος ἐν μὲν τῷ πρώτῳ στίχῳ, Θεὸν
αὐτὸν ἐπιφημίζει· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ σκῆπτρῳ βασι-
λικῷ τιμᾷ. Εἴθ' ἐξῆς ὑποδὰς μετὰ τὴν ἐνθεον καὶ
βασιλικὴν δύναμιν, τρίτῃ τάξει Χριστὸν αὐτὸν γεγο-
νέναι ἐλαίῳ, οὐ τῷ ἐξ ὕλης σωματῶν, ἀλλὰ τῷ ἐνθέῳ
τῆς ἀγαλλιásεως ἡλειμμένον παρίστησι. Παρὸ καὶ τὸ
ἐξαίρετον αὐτοῦ καὶ πολὺ κρεῖττον καὶ διάφορον τῶν
πάλαι διὰ τῶν εἰκόνων σωματικώτερον κεχρισμένων
ὑποσημαίνει. Καὶ ἀλλαχοῦ δὲ ὁ αὐτὸς ὧδέ πως τὰ
περὶ αὐτοῦ δηλοῖ λέγων· « Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ
μου, κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς
σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου » καὶ, « Ἐκ γαστρός πρὸ
Ἑωσφόρου ἐγέννησά σε. Ὄμοσε Κύριος, καὶ οὐ μετα-
μελήθησεται· σὺ εἰ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν
τάξιν Μελχισεδέκ. » Οὗτος δὲ εἰσάγεται ἐν τοῖς ἱεροῖς
λόγοις ὁ Μελχισεδέκ, ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὕψιστου,
οὐκ ἐν σκευαστῷ τινι χρίσματι ἀναδεδειγμένος, ἀλλ'
οὐδὲ διαδοχῇ γένους προσήκων τῇ καθ' Ἑβραίους
ἱερωσύνῃ. Διὸ κατὰ τὴν αὐτοῦ τάξιν, ἀλλ' οὐ κατὰ
τὴν τῶν ἄλλων σύμβολα καὶ τύπους ἀνειληφότων,
Χριστὸς καὶ ἱερεὺς (62) μεθ' ὅρκου παραλήψεως ὁ
Σωτὴρ ἡμῶν ἀνηγόρευται. Ὅθεν οὐδὲ σωματικῶς
παρὰ Ἰουδαίους χρισθέντα αὐτὸν ἡ ἱστορία παραδί-
δωσιν, ἀλλ' οὐδ' ἐκ φυλῆς τῶν ἱερωμένων γενόμενον,

¹² Cap. LXI. ¹³ Psal. XLIV. ¹⁴ Psal. CIX.

Fuk. ac Savil. scriptum habent παρὰ τοῦ Πατρὸς Δ
κεκόσμητο, rectius. Certe Nicephorus, qui Euse-
bium ubique solet exscribere, hoc loco habet πα-
τρίθεν. Et verbum quod proxime sequitur κεκό-
σμητο, ita scribendum esse convincit. Neque enim
Filius Dei a Spiritu sancto ornatur, sed a Patre.
In veteribus schedis scriptum inveni πνς. Atque
ita ad marginem Medicæi codicis emendatum est
eadem manu.

(60) Οὐ τὸ διὰ σωματῶν σκευαστὸν. Coid. Fuk. et Savil. scriptum habent δι' ἀρωμάτων. Sed
nihil opus est hac emendatione. Sequitur enim
paulo post ἐλαίῳ οὐ τῷ ἐξ ὕλης σωματῶν.

(61) Ἰάσασθαι τοὺς συντετριμμένους τὴν καρ-
δίαν. Tota hæc pericope abest a nostris codicibus
Maz., Med. ac Fuk. DCC. etiam in veteribus sche-
dis. Sed neque Rufinus eam agnoscit, ut ex ver-

A signis ac typis, sed veritatis infulus a Patre cor-
natus est. Ac tametsi non eodem modo quo illi de qui-
bus supra dixi, omnes hos titulos consecutus sit,
tamen et ipse magis quam illi Christus cognomina-
tus est : et utpote solus verusque Dei Christus uni-
versum terrarum orbem Augusto et sacrosancto
Christianorum nomine replevit, non amplius figu-
ras aut imagines, sed virtutes nudas vitamque cœ-
lestem simul cum ipsa veritatis doctrina tradens
initiat. Cæterum unguentum non illud ex diversi-
speciebus compositum, sed divinum ingenitæ ac
paternæ divinitatis participatione una cum divino
Spiritu accepit. Quod quidem docet etiam Isaias,
tanquam ex ipsius Christi persona sic loquens ¹² :
« Spiritus Domini super me eo quod unxit me :

B ad Evangelium nuntiandum pauperibus misit me,
ut mederer contritis corde, ut prædicarem captivis
liberationem, et cæcis recuperationem visus. » Ne-
que vero solum Isaias, sed etiam David illum ipsum
alloquens, ita dicit : « Sedes tua, Deus, in sæcu-
lum sæculi. Virga directionis, virga regni tui. Di-
lexisti justitiam, et odisti iniquitatem; propterea
unxit te Deus, Deus tuus, oleo lætitiæ præ consor-
tibus tuis ¹³. » Quibus verbis sermo divinus in primo
quidem versu Deum illum nominat; in altero vero
sceptrum regale eidem attribuit; ac paulatim de-
scendens, post divinam ac regiam potestatem, tertio
demum loco Christum illum, non materiali quidem
sed divino lætitiæ oleo delibutum esse declarat. In
quo etiam præstantiam illius indicat, quantumque
C iis omnibus antecellat qui corpore tenus typice un-
gebantur. Idem alibi de illo sic loquitur : « Dixit
Dominus Domino meo, Sede a dextris meis, donec
ponam inimicos tuos scabellum pedum ¹⁴ tuorum ¹⁵. »
Et mox : « Ex utero ante Luciferum genui te. Ju-
ravit Dominus, et non penitebit enim. Tu es sa-
cerdos in æternum secundum ordinem Melchise-
dech. » Hic porro Melchisedech in sacris libris in-
ducitur sacerdos Dei altissimi, sed non ejusmodi
qui confecti alicujus olei unctione consecratur, nec
qui generis successionem apud Hebræos sacerdotum
sit adeptus. Idcirco secundum illius ordinem, non
autem secundum ordinem aliorum, qui figuras dun-
taxat et signa susceperant, Servator noster cum ju-
risjurandi adiectione Christus et sacerdos renun-

sione ejus apparet. Habetur tamen in codice Regio,
et in cunctis editionibus Isaïæ cap. LXI. Videur
tamen ab Eusebio prætermissa hic esse, vel per
imprudenciam, dum Isaïæ verba memoriter recitat :
vel de industria, eo quod hæc verba parum ad in-
stitutum ipsius facere videbantur. Sic supra nota-
vimus integram pericopem ex Evangelio Joannis ab
eo omissam fuisse. Certe Origenes in tomo I Com-
mentariorum in Joannem, ubi locum Isaïæ citat,
hanc quoque pericopem non agnoscit, nec Petrus
Alexandrinus in sermone De penitentia, canone 2;
nec Basilii Seleucensis in oratione 38.

(62) Χριστὸς καὶ ἱερεὺς. Nostri codices Maz. ac
Med. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent Χριστὸς
καὶ ἀρχιερεὺς, quam lectionem etiam in margine
Regii codicis ascriptam inveni.

tatus est. Unde etiam Scriptura non illum apud Judæos corporaliter unctum fuisse commemorat, neque ex tribu sacerdotum oriundum, sed ex Deo ipso ante Luciferum, id est ante fabricam mundi editum esse, et immortale nullique obnoxium senio sacerdotium in perpetuum obtinere. Cæterum incorporeæ ac divinæ quæ in illo est potestatis illud maximum et evidentissimum indicium sit, quod solus ipse ex omnibus ad hanc usque ætatem ab universis qui orbem terrarum incolunt hominibus Christus cognominatur, et communi omnium consensu ac testimonio prædicatur, eoque vocabulo tum a Græcis, tum a barbaris ubique celebratur: quodque ab omnibus qui sacris ipsius initiati per orbem degunt, honore quidem ut rex, admiratione supra prophetam, gloria vero ut verus solusque Dei pontifex hactenus afficitur; quod denique utpote Dei Sermo qui ante ævum omne substiterit, et qui augustum decus a Patre acceperit, adoratur perinde ut Deus. Sed illud præ omnibus singulari admiratione dignum est, quod nos qui illius numini devoti sumus, non voce solum ac verborum sono, sed omni mentis affectu eum colimus, adeo ut illius mus.

CAPUT IV.

Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædicata nec nova sit nec peregrina.

Hæc igitur ante rerum gestarum narrationem a me necessario præmissa sint, ne quis Servatorem ac Dominum nostrum Jesum Christum ob recentem temporum memoriam quibus inter homines versatus est in carne, novellum **15** esse existimet. Jam vero ne quis doctrinam ejus novam atque peregrinam, utpote a novello quodam, nihilque a reliquis hominibus discrepante compositam suspicetur, pauca etiam de ista dicamus. Cum Servatoris nostri Christi præsentia cunctis hominibus recens illuxisset, gens, ut fatendum est, nova, non exigua tamen illa nec infirma neque in abdito terrarum angulo sita, sed

A ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ Θεοῦ πρὸς Ἑωσφόρου μὲν, τουτέστι πρὸς τῆς τοῦ κόσμου συστάσεως οὐσιωμένον, ἀθάνατον δὲ καὶ ἀγήρω τὴν ἱερωσύνην εἰς τὸν ἀπειρον αἰῶνα διακατέχοντα. Τῆς δ' εἰς αὐτὸν γενομένης ἀσωμάτου καὶ ἐνθέου χρίσεως (63) μέγα καὶ ἐναργὲς τεκμήριον, τὸ μόνον αὐτὸν ἐξ ἀπάντων τῶν πώποτε εἰσέτι καὶ νῦν πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις καθ' ὅλου τοῦ κόσμου Χριστὸν ἐπιφημίζεσθαι, ὁμολογεῖσθαι τε καὶ μαρτυρεῖσθαι πρὸς ἀπάντων ἐπὶ τῇ προσηγορίᾳ, παρὰ τὴν Ἑλληνιστὶ καὶ βαρβάρους μνημονεύεσθαι, καὶ εἰσέτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην αὐτοῦ θιασώταις τιμᾶσθαι μὲν ὡς βασιλέα, θαυμάζεσθαι δὲ ὑπὲρ προφήτην, δοξάζεσθαι τε ὡς ἀληθῆ καὶ μόνον Θεοῦ ἀρχιερέα· καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις, οἷα Θεοῦ Λόγον προδόντα καὶ πρὸ αἰώνων ἀπάντων οὐσιωμένον, τὴν τε

B σεβάσμιον (64) τιμὴν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπεκληρότα, καὶ προσκυνεῖσθαι ὡς ἄν Θεόν. Τόγε μὴν ἀπάντων παραδοξότατον, ὅτι μὴ φωναῖς αὐτὸ μόνον καὶ ῥημάτων φόροις αὐτὸν γεραίρομεν οἱ καθωσιωμένοι αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ πάσῃ διαθέσει ψυχῆς, ὡς καὶ αὐτῆς προτιμᾶν τῆς ἑαυτῶν ζωῆς τὴν εἰς αὐτὸν μαρτυρίαν.

confessionem vitæ nostræ libentissime anteponamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅς οὐ νεώτερος, οὐδὲ ξετίων ἦν ὁ τρόπος τῆς πρὸς αὐτοῦ καταγγελθείσης πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν εὐσεβείας (Nic. H. E. I, 5).

Ταῦτα μὲν οὖν (65) ἀναγκαίως πρὸς τῆς ἱστορίας ἐνταυθα μοι κείσθω, ὡς ἂν μὴ νεώτερόν τις εἶναι νομίσειε τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν, διὰ τοὺς τῆς ἐνσάρχου πολιτείας αὐτοῦ χρόνους. Ἵνα δὲ μὴδὲ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ νέαν εἶναι καὶ ξένην, ὡς ἂν ὑπὸ νέου καὶ μηδὲν τῶν λοιπῶν διαφέροντος ἀνθρώπων συστάσαν ὑπονοήσεται τις, φέρε βραχέα καὶ περὶ τούτου διαλέσσωμεν. Ἀρτι μὲν ὁμολογουμένως τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίας νεωστὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐπιλαμψάσης, νέον ὁμολογουμένως ἔθνος οὐ μικρὸν οὐδ' ἐπὶ γωνίας πη γῆς (66) ἰδρυμένον, ἀλλὰ καὶ πάντων

prohibet, quominus Christus verus esse pontifex intelligatur. Ita cum dicit Christum adorari ut Deum, non ideo negat Christum vere Deum esse perinde ac Patrem. An forte Zonaras hæc Eusebii verba notare voluit τὴν σεβάσμιον τιμὴν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπεκληρότα. Idem supra in capite 2 longe apertius dixit Eusebius τὸ κῦρος ὁμοῦ καὶ τὸ κράτος αὐτῇ θεότητι καὶ δυνάμει καὶ τιμῇ περὶ τοῦ Πατρὸς ὑποδεεγμένον. In his tamen verbis nihil est quod merito possis reprehendere, modo Christum ab æterno hæc omnia accepisse intelligas. Ariani quidem Christum, honorem, potentiam ac divinitatem a Patre accepisse aiebant; sed, non ab æterno, nec divinitatem in Filio ἰδιώκτητον esse affirmabant, sed ex Patris nutu ac voluntate pendentem. Vide Eusebium in lib. v *Demonstrationis*, pag. 227; Athanasium in libro *De synodis Arimini et Seleuciæ*.

(65) Ταῦτα μὲν οὖν. Ab his verbis caput 4 inchoant codd. Maz. et Fuk., quibus subscripsit codex Regius cum veteribus schedis.

(66) Οὐδὲ ἐπὶ γωνίας πη γῆς. In vetustissimo codice Maz. et in Savil. scribitur ποι γῆς.

(63) Vulg. *γενομένης ἀσωμάτου καὶ ἐνθέου δυνάμεως*. In codd. Fuk. et Savil. legitur *ἐνθέου χρίσεως*. Quam scripturam magis probo. Vulgatam lectionem habet codex Maz., sed in margine ascripta est altera lectio hoc modo: Γρ. *χρίσεως*. Porro scribendum est hoc loco γενομένης, ut præferunt nostri codices Maz., Med., Fuk. et veteres schedæ.

(64) *Τὴν τε σεβάσμιον*. In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. deest particula conjunctiva, totusque locus ita scribitur: Οἷα Θεοῦ Λόγον προδόντα καὶ πρὸ αἰώνων ἀπάντων οὐσιωμένον, τὴν σεβάσμιον τιμὴν παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑπεκληρότα, καὶ προσκυνεῖσθαι ὡς ἄν Θεόν. Nec aliter citat Joannes Zonaras in *Vita Constantini*, ubi hunc Eusebii locum adducit, quo probet Ariani dogmatis sectatorem illum fuisse. Ego vero non video quid in his verbis reprehendere potuerit Zonaras. An quod Eusebius dicit Christum adorari ut Deum? Atqui hoc dici potest etiam de vero Deo. Nam ut cum supra in hac periodo dixit Eusebius, Christum glorificari ut pontificem, δοξάζεσθαι ὡς ἄν ἀρχιερέα (sic enim habent nostri codices Maz., Med. ac Fuk.), id non

ἐθνῶν πολυανθρωπιάτων τε καὶ θεοσεβέστατον, ταύτῃ τε ἀνῴλεθρον καὶ ἀήττητον, ἥ καὶ ἐσαεὶ τῆς παρὰ Θεοῦ βοήθειας τυγχάνει, χρόνων προθεσμίαις ἀδρότοις ἀθρόως οὕτως ἀναπέφηνε, τὸ παρὰ τοῖς πᾶσι τῇ τοῦ Χριστοῦ προσηγορίᾳ τετιμημένον. Τοῦτο καὶ προφητῶν κατεπλήγη τις θείου Πνεύματος ὀφθαλμῷ τὸ μέλλον ἔσεσθαι προβεωρήσας, ὡς καὶ τότε ἀναφθέγγασθαι· « Τίς ἤκουσε τοιαῦτα; καὶ τίς ἐλάλησεν οὕτως (67); εἰ ὥδινε γῆ ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ, καὶ εἰ ἐτέθη ἔθνος εἰσάπαξ; » Ὑποσημαίνει δέ πως καὶ τὴν μέλλουσαν ὁ αὐτὸς προσηγορίαν, λέγων· « Τοῖς δὲ δουλεύουσιν μοι κληθήσεται ὄνομα καινόν, ὃ εὐλογηθήσεται ἐπὶ τῆς γῆς. » Ἀλλ' εἰ καὶ νέοι σαφῶς ἡμεῖς, καὶ τοῦτο καινόν ὄντως ὄνομα τὸ Χριστιανῶν ἀρτίως παρὰ πᾶσιν ἔθνεισι γνωρίζεται, ὁ βίος δ' οὖν ὁμῶς καὶ τῆς ἀγωγῆς ὁ τρόπος, αὐτοῖς εὐσεβείας δόγμασιν, ὅτι μὴ ἔναγχος ὕψ' ἡμῶν ἐπιπέπλασται, ἐκ πρώτης δὲ ὡς εἰπεῖν ἀνθρωπογόνιας φυσικαῖς ἐννοίαις τῶν πάλαι θεοφιλῶν ἀνδρῶν κατωρθοῦτο, ὥδὲ πως ἐπιδειξόμεν. Οὐ νέον, ἀλλὰ καὶ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀρχαιοτέρῃ τετιμημένον ἔθνος, τοῖς πᾶσι καὶ αὐτὸ γινώριμον, τὸ Ἑβραίων τυγχάνει. Λόγοι δὲ παρὰ τούτῳ καὶ γράμματα παλαιῶς ἀνδρας περιέχουσι, σπανίους μὲν καὶ ἀριθμῷ βραχεῖς, ἀλλ' ὁμῶς εὐσεβεῖα καὶ δικαιοσύνη καὶ πάσῃ τῇ λοιπῇ διευεχνόντας ἀρετῇ. Πρὸ μὲν γε τοῦ κατακλυσμοῦ, διαφόρους· μετὰ δὲ καὶ τούτον, ἐτέρους τῶν τε τοῦ Νῶε παίδων καὶ ἀπογόνων, ἀτὰρ καὶ τὸν Ἀβραάμ (68), ὃν ἀρχηγὸν καὶ προπάτορα σὺν αὐτῶν παῖδες Ἑβραίων αὐγοῦσι. Πάντας δ' ἐκείνους δικαιοσύνη μεμαρτυρημένους, ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἀβραάμ ἐπὶ τὸν πρῶτον ἀνιῶσιν ἀνθρωπῶν, ἔργῳ Χριστιανούς εἰ καὶ μὴ ὀνόματι προσκεινῶν τις, οὐκ ἂν ἐκτὸς βάλαι τῆς ἀληθείας. Ὁ γάρ τοι δηλοῦν ἐθέλει τοῦνομα τὸ Χριστιανοῦ (69), ἀνδρα διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ γνώσεως καὶ διδασκαλίας, σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη, καρτερία τε βίου καὶ ἀρετῆς ἀνδρίᾳ, εὐσεβείας τε ὁμολογίᾳ ἐνδὺ καὶ μόρου τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ διαπρέπειν, τοῦτο πᾶν ἐκείνους οὐ χεῖρον ἡμῶν ἐσπουδάζετο. Οὐτ' οὖν σώματος αὐτοῖς περιτομῆς ἔμελεν, ὅτι μὴδὲ ἡμῖν· οὐ σαββάτων ἐπιτηρέσεως, ὅτι μὴδὲ ἡμῖν· ἀλλ' οὐδὲ τῶν τοιῶνδε τροφῶν παραφυλαχῆς, οὐδὲ τῶν ἄλλων διαστολῆς, ὅσα τοῖς μετέπειτα πρῶτος ἀπάντων Μωϋσῆς ἀρξάμενος ἐν συμβόλοις τελεῖσθαι παραδέδωκεν, ὅτι μὴδὲ νῦν Χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα· ἀλλὰ καὶ σαφῶς

¹⁵ Isa. LXVI et LXVII.

(67) Καὶ τίς ἐλάλησεν οὕτως. In Isaia cap. LXVI legitur καὶ τίς ἐώρακεν οὕτως. Atque ita hoc in loco scriptum habent codd. Fuk. et Savillii. Sed vulgata lectionem asserunt reliqui codices et Rufini versio. Sic enim vertit Rufinus: *Quis audivit talia, et quis locutus est ita? Si peperit terra in una die, et si genita est gens de semel.*

(68) Ἀτὰρ καὶ τὸν Ἀβραάμ. Musculus vertit *Atque ita Abrahamum*. Ad quem locum notat Joannes Grynaeus legendum sibi videri *Thare*, qui fuit pater Abraham, de quo in cap. xi Geneseos. Quin etiam ad marginem codicis Moræi, vir doctus adnotaverat forte *Θαράμ* scribendum esse. Sed hæc nugæ sunt. Neque enim Tharram pater Abraham fuit ex numero eorum quos Deus præcipuo quodam amore dilexit. Id certe non legitur in sacris voluminibus. Immo plane contrarium: ex his elici potest. Siquidem

A omnium nationum populosissima ac religiosissima, inexpugnabilis ad hæc et invicta eo quod Dei auxilio semper munita sit, statutis ab arcana Dei providentia temporibus repente in lucem emersit, Christi nomine apud omnes ubique nobilitata. Hanc propheta quidam divini Spiritus oculo cum prospexisset, tanta admiratione percussus est, ut his vocibus exclamaret: « Quis audivit talia? et quis sic locutus est? Nunquid parturit terra in una die? et nunquid gens edita est uno partu? » ipsam vero appellationem idem propheta designat, hæc dicens: « Et servientibus mihi imponetur nomen novum, quod benedicetur in terra¹⁵. » Verum tametsi absque controversia novelli sumus, et hoc novum certe Christianorum nomen nuper omnibus innotuit; sectam tamen rationemque vivendi non recens a nobis compositam, sed jam inde a primo, ut ita dicam, conditu generis humani, ex notionibus a natura insitis, ab hominibus Deo acceptis institutam atque exultam fuisse, sic demonstrare conabimur. Hebræorum gentem haudquaquam recentem esse, sed vetustatis gratia apud omnes in honore haberi cunctis notissimum est. Sunt apud eam prisca monumenta, in quibus continentur res gestæ veterum quorundam virorum, qui licet rari ac perpauci, religione, justitia ac cæteris virtutibus reliquos omnes longe superarunt. Et ante diluvium quidem nonnulli commemorantur: post diluvium autem alii, partim ex Noe liberis, partim ex eorum posteris. Inter quos etiam Abraham quem quidam conditorem auctoremque generis sui jactant Hebræi. Quod si quis omnes illos, quorum justitia tam illustri testimonio comprobata est, ab Abraham initio sumpto, ad primum usque hominem recurrens, Christianos non quidem nomine sed re ipsa fuisse affirmet, is certe non procul a veritate aberraverit. Nam cum Christiani nomine nihil aliud significetur, **16** quam vir qui per Christi cognitionem atque doctrinam modestia, justitia, tolerantia, fortitudine et pietatis cultusque unius qui super omnia est, Dei professione ornatus est; hæc omnia veteres illi non minus studiose quam nos excoluerunt. Itaque nec circumscriptionem, nec Sabbatum observare curæ illis fuit sicut nec nobis: neque a certis cibis abstinere, et alia quædam sollicite observare quæ primus om-

Deus cum Abrahamum sibi eligere vellet, et ad maximarum rerum spem ac promissionem vocare, ante omnia eum ex domo Tharram patris sui migrare jussit. Atque ita Tharram repudiato, Deus Abrahamum ejus filium elegit. Certe Tharramum demonum cultui deditum fuisse ipse testatur Eusebius, cum ait paulo post de Abrahamo: τῆς πατρώας μὲν ἀποστάς δεισιδαιμονίας. Ἀτὰρ igitur hic adverbium est, ut recte in ora codicis Regii adnotatur ad hæc verba: ἀτὰρ καὶ, τοῦτ' ἐστὶ καὶ ὅ, ἢ πλὴν, ἢ τε δὲ, ἢ ἀντὶ τοῦ δέ.

(69) Ὁ γάρ τοι δηλοῦν ἐθέλει τοῦνομα τὸ Χριστιανοῦ. Omnes nostri codices uno consensu scriptum habent, ὃ γάρ τοι δηλοῦν ἐθέλοι τοῦνομα τὸν Χριστιανὸν ἀνδρα, etc. Ex quo scribendum puto τοῦνομα τὸ Χριστιανὸν, ἀνδρα, etc.

nium Moyses typice agenda et custodienda posteris tradidit: sicut neque nunc apud Christianos quidquam horum geritur. Sed et ipsum Christum Dei distincte cognitum habuerunt: siquidem illum ab Abrahamo quidem visum esse, Isaaco autem responsum dedisse, et cum Jacobo locutum esse, denique cum Moyse, et secutis postea prophetis sermonem habuisse superius ostendimus. Uode etiam illos Deo acceptos homines interdum reperias Christi appellatione decoratos fuisse, ut in his Prophetæ verbis: « Nolite tangere christos meos, et in prophetis meis nolite maligne agere ¹⁶. » Ex quibus apparet omnium primam ac vetustissimam esse religionis formam illam ab his quos dixi Deo acceptis hominibus institutam, quæ nuper per Christi prædicationem cunctis gentibus annuntiata est. Quod si Abrahamus longo post tempore circumcisionis mandatum accepisse dicitur, ante illud tamen per fidem justificatus fuisse Scripturæ testimonio comprobatur, sic dicentis: « Credidit Abraham Deo, et deputatum est ei ad iustitiam ¹⁷. » Cumque jam ante circumcisionem talis esset, a Deo qui se ipsi videndum obtulerat, id est a Christo Dei Verbo, de iis qui posterioribus sæculis simili ac ipse ratione justificandi essent, oraculum accepit huiusmodi: « Et benedicentur in te omnes tribus terræ ¹⁸. » et iterum: « Quod futurus sit in gentem magnam et robustam, et benedicendæ sint in eo omnes nationes terræ ¹⁹. » Quod quidem in nobis demum completum fuisse quisvis facile deprehendit. Etenim ille per fidem in eum qui ipsi apparuerat Christum Verbum Dei fuerat justificatus: cum a paterna quidem superstitione et pristino errore descivisset, unicuique vero moderatorem omnium Deum confessus esset: cumque virtutis operibus, non autem legis quæ a Moyse postea tradita est cæremoniis **17** coluisset. Cum igitur ejusmodi esset, dictum ei fuerat omnes terræ tribus ac nationes in ipso esse benedicendas ²⁰. Apud solos autem Christianos per universum terrarum orbem, operibus quæ sermone omni efficaciora sunt, exulta hæc eadem religionis Abrahamicæ forma reperitur. Quid ergo posthac ob stare poterit, quominus unam eandemque vivendi rationem ac religionem, cum nobis qui a Christo cognomentum traximus, tum vetustissimis illis Deo imprimis acceptis hominibus fuisse fateamur. Proinde perfectam illam religionem quæ Christi peregrinam, sed, si verum dicere oportet, primam, quidem hactenus.

CAPUT. V.

De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.

Cum vero quæcunque ad ecclesiasticæ historiæ quam tractandam suscepimus, notitiam erant ne-

¹⁶ Psal. civ. ¹⁷ Gen. xv. ¹⁸ Gen. xxii. ¹⁹ Gen. xviii. ²⁰ Gen. xii.

(70) Vulg. *φέρε δὴ μετὰ τὴν δέουσαν ἤδη*. In codd. Med., Maz. et Fuk. legitur *φέρε δὲ ἤδη μετὰ τὴν δέουσαν προκατασκευῆν*, etc. In exemplari autem Regio et in veteribus schedis scriptum est: *φέρε δὲ*

αὐτὸν ἦδσαν τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ· εἶγε ὥφθαι μὲν τῷ Ἀβραάμ, χρηματίσαι δὲ τῷ Ἰσαάκ, λελαληκέναι δὲ τῷ Ἰακώβ, Μωϋσεὶ τε καὶ τοῖς μετὰ ταῦτα προφήταις ὠμιληκέναι προδεδείκται. Ἐνθεν αὐτοὺς δὴ τοὺς θεοφιλεῖς ἐκείνους εὐροις ἂν καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ κατηξιωμένους προσωυμίας, κατὰ τὴν φάσκουσαν περὶ αὐτῶν φωνήν· « Μὴ ἄψῃθε τῶν χριστῶν μου, καὶ ἐν τοῖς προφήταις μου μὴ πονηρεύσθε. » Ὥστε σαφῶς πρώτην ἡγεῖσθαι δεῖν καὶ πάντων παλαιωτάτην τε καὶ ἀρχαιωτάτην θεοσεβείας εὐρεσιν, αὐτῶν ἐκείνων δὲ τῶν ἀμφὶ τὸν Ἀβραάμ θεοφιλῶν ἀνδρῶν, τὴν ἀρτίως διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας πᾶσιν ἔθνεσι κατηγγελέμενην. Εἰ δὲ δὴ μακρῷ ποθ' ὕστερον χρόνῳ περιτομῆς φασὶ τὸν Ἀβραάμ ἐντολὴν εἰληφέναι, ἀλλὰ γὰρ περὶ ταύτης δικαιοσύνην διὰ πίστεως μαρτυρηθεὶς ἀνείρηται, ὥδε πως τοῦ θεοῦ φάσκοντος λόγος· « Ἐπίστευσε δὲ Ἀβραάμ τῷ Θεῷ, καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην. » Καὶ δὴ τοιοῦτω περὶ τῆς περιτομῆς γεγονότι χρησμῳ ὑπὸ τοῦ φήναντος ἑαυτὸν αὐτῷ Θεοῦ· οὗτος δ' ἦν αὐτὸς ὁ Χριστὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος· περὶ τῶν ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις τὸν ὅμοιον αὐτῷ δικαιοῦσθαι τρόπον μελλόντων, βήμασιν αὐτοῖς προεπήγγελται λέγων· « Καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν σοὶ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς. » Καὶ ὡς οὕτως εἰς ἔθνος μέγα καὶ πολὺ· καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν αὐτῷ πάντα τὰ ἔθνη τῆς γῆς. » Τοῦτω δὲ καὶ ἐπιστῆσαι εἰς ἡμᾶς ἐκπεληρωμένῳ πάρεστι. Πίστει μὲν γὰρ ἐκεῖνος τῇ εἰς τὸν ὁφθέντα αὐτῷ τοῦ Θεοῦ Λόγον τὸν Χριστὸν ἐδεδικαίωτο, πατρίδας μὲν ἀποστάς δεισιδαιμονίας καὶ πλάνης βίου προτέρας, ἕνα δὲ τὴν ἐπὶ πάντων ὁμολογήσας Θεόν, καὶ τοῦτον ἔργοις ἀρετῆς, οὐχὶ δὲ θηρσκαίᾳ νόμου τοῦ μετὰ ταῦτα Μωϋσέως θεραπεύσας. Τοιοῦτω τε ὄντι εἴρητο, ὅτι δὴ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς καὶ πάντα τὰ ἔθνη ἐν αὐτῷ εὐλογηθήσονται. Ἐργοις δὲ λόγων ἐναργεστέροις ἐπὶ τοῦ παρόντος παρὰ μόνοις Χριστιανοῖς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἀσκούμενος αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ τῆς θεοσεβείας τοῦ Ἀβραάμ ἀναπέφηνε τρόπος. Τί δὲ οὖν λοιπὸν ἐμποδὼν ἂν εἴη, μὴ οὐχὶ ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν βίον τε καὶ τρόπον εὐσεβείας, ἡμῖν τε τοῖς ἀπὸ Χριστοῦ καὶ τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσις ὁμολογεῖν; ὥστε μὴ νέαν καὶ ξένην, ἀλλ', εἰ δεῖ φάναι ἀληθεύοντα, πρῶτην ὑπάρχειν καὶ μόνην καὶ ἀληθῆ καταθῶσιν εὐσεβείας, τὴν διὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας παραδοθεῖσαν ἡμῖν ἀποδείκνυσθαι. Καὶ ταῦτα μὲν ὥδε ἐχέτω.

prædicatione nobis tradita est non novam aut

solam, veramque esse liquido apparet. Et de his

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ τῆς εἰς ἀνθρώπους (Nic. H. E. i, 6).

Φέρε δὲ μετὰ τὴν δέουσαν (70) προκατασκευῆν τῆς προτεθείσης ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἥδη λοι-

μετὰ τὴν δέουσαν ἡμῖν προκατασκευῆν. Sed utrumque superfluum est tam ἥδη quam ἡμῖν, cum infra in eadem periodo posita legantur.

πὸν ἀπὸ τῆς ἐνσάρχου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιφανεῖας, ὅτι τινος ὁδοπορίας ἐφαψόμεθα, τὸν τοῦ Λόγου Πατέρα Θεόν, καὶ τὸν δηλούμενον αὐτὸν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν τὸν οὐράνιον τοῦ Θεοῦ Λόγον, βοηθὸν ἡμῖν καὶ συνεργὸν τῆς κατὰ τὴν διήγησιν ἀληθείας ἐπικαλεσάμενοι." Ἦν δὲ οὖν τοῦτο δεῦτερον καὶ τεσσαρακοστὸν ἔτος (71) τῆς Αὐγούστου βασιλείας, Αἰγύπτου δ' ὑποταγῆς καὶ τῆς τελευταίας Ἀντωνίου καὶ Κλεοπάτρας, εἰς ἣν ὑστάτην ἡ κατ' Αἴγυπτον τῶν Πτολεμαίων κατέληξε δυναστεία, ὁδοὺν ἔτος καὶ εἰκοστὸν, ὁπνίκα ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ τῆς τότε πρώτης ἀπογραφῆς, Κυρηνίου ἡγεμονεύοντος; τῆς Συρίας (72), ἀκολουθῶς ταῖς περὶ αὐτοῦ προφητείαις, ἐν Βηθλεὲμ γεννᾶται τῆς Ἰουδαίας. Ταύτης δὲ τῆς κατὰ Κυρηνίον ἀπογραφῆς καὶ ὁ τῶν παρ' Ἑβραίοις ἐπισημότατος ἱστορικῶν Φλαύιος Ἰώσηπος μνημονεύει (73), καὶ ἄλλην ἐπισυναπτῶν ἱστορίαν περὶ τῆς τῶν Γαλιλαίων κατὰ τοὺς αὐτοὺς ἐπιφυσίτης χρόνου ἀίρεσεως, ἥς καὶ παρ' ἡμῖν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι μνήμην ὡς πῶς λέγων πεποίηται: «Μετά τοῦτον ἀνέστη Ἰούδας ὁ

²¹ Cap. v.

(71) *Δεύτερον καὶ τεσσαρακοστὸν ἔτος.* Idem numerus habetur in *Chronico* Eusebiano. Anno *XLII Augusti Jesus Christus Filius Dei in Bethlehem Judæ nascitur*. Annus porro primus Augusti juxta supputationem Eusebii is est, quo Hirtius et Pansa consules fuerunt. Proinde secundus et quadragesimus Augusti annus cedit in consulatum ejusdem Augusti tertium decimum. Hæc de anno natali Christi. Diem vero neutrubi expressit Eusebius. Orosius quidem in lib. vii, cap. 2, postquam juxta sententiam Eusebii, quem ubique sequitur, Christum natum esse dixit anno imperii Augusti *XLII*, addit die vii Kalendas Januarias. Nec aliter legitur in veteribus fastis quos sub Idacii nomine primus edidit Jac. Sirmondus; fuitque hæc communis opinio Occidentalis Ecclesiæ. Sed cum Orientales aliter senserint, Christum scilicet natum esse viii Idus Januarias, in hac quoque sententia Eusebium fuisse minime dubitandum est. Itaque ex sententia Eusebii, primus Christi annus concurret cum anno *XLII* imperii Augusti. Sic certe in vetustissimis codicibus Eusebiani *Chronici*, Acutiano, Lipsii et Ortelii scriptum habetur, ut testatus est Miræus. Sic in antiquissima editione Mediolanensi, quam nec Scaliger nec Pontacus viderunt. Male in editione Scaligeri primus Christi annus componitur cum anno *XLIII* Augusti, contra fidem scriptorum codicum, adeoque contra ipsius Eusebii sententiam. Etenim Eusebius in fine lib. vii ait historiam ecclesiasticæ successionis a se conscriptam, a natali Christi ad usque subversionem Ecclesiarum, complecti annos quinque ac trecentos. Atqui si primus Christi annus ab anno *XLII* Augusti ducitur, inde ad *xix* Diocletiani annum quo destructæ sunt Ecclesiæ, quatuor tantum ac trecenti sunt anni. Verissimum igitur est, quod supra dixi, Eusebium initium annorum Christi anno *XLII* Augusti, mense Januario collocavisse. Et sic Epiphanius adversus hæresim Alogorum ex Eusebii *Chronico*, ut opinor.

(72) *Κυρηνίου ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας.* Id est, cum Quirinus legatus esset Syriæ. Legatos Cæsaris qui in provincias mittebantur, civilia simul et militaria recturi, Græci fere ἡγεμόνας vocant. Ita Strabo in fine lib. xvii, Dio Chrysostomus, alique.

(73) *Ταύτης δὲ τῆς κατὰ Κυρηνίον ἀπογραφῆς Ἰώσηπος μνημονεύει.* Josephus quidem mentionem

cessaria, jam præmissa sint, superest ut a corporali Servatoris nostri præsentia, tanquam itineris nostri sumamus initium. Patrem Verbi Deum, ipsumque de quo agimus, Jesum Christum, Dominum ac Servatorem nostrum, cœleste Dei Verbum precibus invocantes, ut ad prosequendum ordinem veritatis auxiliator nobis atque adjutor sit. Annus jam agebatur secundus et quadragesimus imperii Augusti, a subacta autem Ægypto, et ab interitu Antonii et Cleopatrarum, in qua Ptolemæorum in Ægypto dominatio desiit, octavus ac vicesimus: cum Servator et Dominus noster Jesus Christus prima illa descriptione census quæ facta est Quirinio Syriæ præsidente, secundum prophetarum de illo vaticinia, in Bethlehem Judææ natus est. Hujus porro descriptionis quæ Quirinii temporibus facta est, celeberrimus apud Judæos historiarum scriptor Flavius Josephus mentionem facit: aliam quoque narrationem de Galilæorum secta, quæ iisdem temporibus emersit statim subnectens; de qua noster etiam Lucas in Actibus apostolorum ²⁴

facit descriptionis illius quæ a Quirinio facta est in Syria ac Judæa statim post relegationem Archelai. Sed hujus descriptionis, quam Lucas regnante adhuc Herode factam esse ait, non meminit. Ac mihi quidem videtur error in textum Lucæ irrepsisse in Quirinii nomine, et pro Quirinio restituendum esse nomen Sentii Saturnini. Hic enim præses fuit sub finem regni Herodis teste Josepho. Certe Tertullianus in lib. iv, *adversus Marcionem*, census in Judæa actos scribit per Sentium Saturninum. Ex quo apparet, Tertulliani tempore quosdam in Evangelio Lucæ pro Quirinio Saturninum legisse. Cæterum mirum est hanc primam descriptionem a Josepho prætermisam fuisse, qui tamen patriæ suæ historiam tanta diligentia persecutus est, ut et præsidēs Syriæ omnes recensuerit. Nam et Sentium Saturninum commemorat, ejusque successorem Quintilium Varum. Hæc cum intelligeret Eusebius, sic censuit: unam eandemque esse descriptionem, cujus Lucas et Josephus meminissent; sed Josephum falli qui eam descriptionem post relegationem Archelai contigisse scriberet. Itaque idem Eusebius in *Chronica*, tumultum illum Judæ Galilæi, qui descriptionem illam a Quirinio factam subsecutus est, sub ortum Christi et extrema Herodis tempora collocat. Neque enim adeo stupidus fuit Eusebius, ut non videret Lucam et Josephum in assignando descriptionis tempore inter se dissentire. Quippe id patebat etiam cæco. Sed in hac dissonantia, ob Evangelii reverentiam Lucam sequi maluit, et Josephum fidem abrogare. Quæ quidem sententia longe commodior est et expeditior, quam illa Scaligeri, qui duas fuisse censet Judææ descriptiones; utramque a Quirinio factam. Sed in hac Scaligeri sententia multa occurrunt parum verisimilia. Primo enim Quirinio bis missum fuisse oportet legatum in Syriam; bis ad eandem rem, videlicet ad census agendos: primum quidem circa ortum Christi; deinde vero decem circiter post annis, cum relegatus fuisset Archelaus. Atqui non est probabile, eundem hominem bis missum fuisse ad regendam provinciam. Certe Josephus diligentissimus scriptor, cum Quirinii adventum in Syriam ac Judæam narrat, eum jam antea in Syriam venisse non dicit, nec descriptionem aut ab illo, aut ab alio quopiam Romano judice jam antea factam fuisse. Quod si jam facta fuerat descriptio, cur iterum sit per eundem virum? Nam si recte et sine fraude facta

loquitur his verbis : « Post hunc exstitit Judas Galilæus in diebus professionis censualis, et avertit populum post se. Et ipse periit, et **18** omnes quotquot consenserant ei, dispersi sunt. » Quibus consentiens is quem supra diximus Josephus, in octavo decimo *Antiquitatum* libro, ita dicit : « Inter ea Quirinius unus e senatoribus Romanis, vir omnibus magistratibus jam perfunctus, et qui per omnes honorum gradus ad consulatum usque promotus fuerat, aliis etiam dignitatibus insignibus conspicuus, cum paucis militibus in Syriam pervenit, missus a Cæsare, cum ut jus redderet populis, fuerat, novam facere nihil necesse erat. Sin male et inique facta, alium mitti oportebat, qui æquior faceret descriptionem. Præterea prior illa descriptio quomodo fieri potuit a magistratu Romano, regnante Herode ; cum Herodes optimo jure rex esset Judææ a Senatu appellatus, nec jus esset magistratui Romano quidquam in Judæa pro imperio agere quandiu rex Herodes vixit. Mitto quod circa extrema illa Herodis tempora quibus natus est Christus, Saturninus et Varus legati Cæsaris in Syria fuerunt, non autem Quirinius, ut jam supra dixi. Hæc sunt argumenta, quibus potissimum impulsus, Scaligeri sententiam minus probabilem duco, qui duas descriptiones fuisse contendit. Nec obstat quod ait Lucas, descriptionem illam quæ facta est paulo antequam Christus nasceretur, primam fuisse. Hoc enim vocabulo id tantum significatur, tunc primum in Judæa census a Romanis actus fuisse, nec ullam antea factam descriptionem. Falsum item est quod ait Scaliger, posteriorem descriptionem ad tetrarchiam Archelai, et ejus bona duntaxat pertinuisse. Imo Josephus in fine lib. xvii et initio xviii diserte scribit, Quirinium a Cæsare missum ad census agendos per Syriam ac Judæam. Scaligeri sententiam secutus est Petavius, cui hoc unum adiecit in *Rationario temporum* : utramque hanc descriptionem a Quirinio cum extraordinaria potestate in Syriam misso factam esse. Verum Lucæ ac Josephi verba id refellunt. Nam Lucas quidem ait ἡγεμονεύοντος τῆς Συρίας Κυρηνίου, et Josephus habet, δικαιοδότης τοῦ ἔθνους ἑσόμενος, quod non nisi de ordinario rectore dici potest. Eandem viam in conciliandis Lucæ ac Josephi locis secutus est Casaubonus in *Exercitationibus*. Sed omnes, meo quidem iudicio, oleum atque operam perdididerunt. Nam ex duobus alterutrum falli necesse est. Quod cum de evangelista dicere aut omnino suspicari nefas sit, satius est in Judaicum scriptorem causam erroris conjicere. Quod si cui id durius videbitur, una hæc restat conciliandi ratio, quam supra indicavimus, ut in textu Lucæ pro Quirinio Saturninum restituamus, ejusque tempore descriptionem non a magistratu Rom., sed ab ipso Herode rege factam esse dicamus. Hac ratione optime inter se consentient Lucas ac Josephus. Posset etiam dici, descriptionem illam absolutam quidem ac terminatam fuisse sub Quirinio præside post exsilium Archelai ; diu tamen antea cœptam esse sub finem Herodis, quo tempore natus est Christus. Hac ratione omnis inter Lucam ac Josephum dissensio tollitur. Nam evangelista descriptionem illam, quæ sub ortum Christi, superstite adhuc Herode fieri cœpta est, vocat descriptionem præsidis Quirinii, eo quod sub Quirinio tandem terminata est. Hæc, meo quidem iudicio, commodissima est interpretatio loci illius ex Evangelio Lucæ, quippe quæ unam duntaxat descriptionem factam fuisse supponit, non autem duas, ut Scaliger aliique ejus opinionem secuti, contra fidem historiarum confluerunt.

(174) Ἰουδᾶς ὁ Γαλιλαῖος ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς

Γαλιλαῖος ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀπογραφῆς (74), καὶ ἀπέστησε λαὸν πολὺν (75) ὀπίσω αὐτοῦ· κἀκεῖνος ἀπώλετο, καὶ πάντες ὅσοι ἐπέβηοντο αὐτῷ, διεσκορπίσθησαν. » Τούτοις γοῦν καὶ ὁ δεδηλωμένος ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἀρχαιολογίας συνᾶδων, ταῦτα παρατίθεται κατὰ λέξιν· « Κυρήνιος δὲ τῶν εἰς βουλὴν συναγομένων ἀνὴρ, τὰς τε ἄλλας ἀρχὰς ἐπιτετελεῶς καὶ διὰ πασῶν δεύσας, ὡς καὶ ὑπατος γενέσθαι, τὰ τε ἄλλα ἀξιώματι μέγας (76), σὺν ὀλίγοις ἐπὶ Συρίᾳ παρῆν, ὑπὸ Καίσαρος δικαιοδότης τοῦ ἔθνους ἀπεσταλμένος, καὶ τιμητὴς τῶν οὐσιῶν γενησόμενος. » Καὶ μετὰ βραχέα φησὶν· « Ἰουδᾶς δὲ Γαυλανίτης ἀπογραφῆς. Scaliger in lib. vi *De emendatione B temporum* et in animadversionibus Eusebianis, ait Lucam in Actibus apostolorum, non de prima professione loqui sub qua natus est Christus, sed de secunda, quæ facta est post relegationem Archelai : et Eusebium graviter reprehendit, qui has duas professiones inter se confuderit. Sed Scaliger ipse gravissime fallitur, qui, nullo auctore fultus, duas descriptiones nobis obtrusit, cum unam tantum fuisse et Josephus et Lucas ipse confirmet. Non enim addit Lucas τῆς δευτέρας ἀπογραφῆς, sed tantum dixit τῆς ἀπογραφῆς, unicam fuisse innuens descriptionem. Origenes quoque in libro *contra Celsum* cum Eusebio consentit his verbis : Καὶ μετ' ἐκείνων, ἐν ταῖς τῆς ἀπογραφῆς ἡμέραις, ὅτε ἔοικε γεγεννηθῆαι ὁ Ἰησοῦς, Ἰουδᾶς τις Γαλιλαῖος πολλοὺς ἑαυτοῦ συναπέστησεν ἀπὸ τοῦ λαοῦ. Id est : *Post illum in diebus census, quo tempore Jesus natus est, Judas quidam Galilæus fecit multos e populo ad se deficere.* Eadem igitur opera Origenem reprehendit Scaliger, quippe qui eadem dixerit quæ Eusebius noster. Neque enim C Origenes duas Judææ descriptiones distinxit. Porro Eusebius noster secum ipse optime consentit. Nam cum evangelicam secutus auctoritatem, censum illum Quirinii in exordia natalis Dominici conjecerit, consequens fuit, ut motum Judæ Galilææ in idem tempus conferret. In quo dissentit quidem a Josepho, ut supra dixi, sed cum beato Luca, et secum ipse egregie concordat. Quod si quis nostram sententiam amplecti maluerit, nulla inter Lucam ac Josephum reperietur dissensio. Nos enim descriptionem illam cujus tempore natus est Christus, cœptam esse dicimus Herode in Judæa regnante ; eandem vero decem circiter post annis Archelao Herodis filio in exilium misso, a Quirinio absolutam ac terminatam fuisse. Quo quidem tempore tumultum Judæ Galilææ existisse asserimus, post relegationem scilicet Archelai. Certe ante exauktionem Archelai nulla subesse potuit causa cur Judas populum Judæorum ad defectionem concitaret. Siquidem nec D census illic agi potuit a magistratu Romano, ubi rex imperabat socius et amicus populi Romani ; nec ullum Judæis imminere periculum, ne alienigenis servirent, cum Judæo, id est gentis suæ regi, parent. Ex quo apparet, et censum et motum Judæ Galilææ nonnisi post exilium Archelai contingere potuisse.

(75) Καὶ ἀπέστησε λαὸν πολὺν. Postrema vox abest a nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk.; pro qua in vulgatis editionibus Actuum cap. v legitur λαὸν ἱκανόν. Sed nec vetus interpres, nec Rufinus eam vocem agnoscunt.

(76) Vulg. τὰ τε ἄλλα ἀξιώματα μέγας. Magis placet lectio quam in codicibus nostris Regio, Maz., Fuk. ac Savil. et in veteribus schedis reperimus, τὰ τε ἄλλα ἀξιώματι μέγας. Atque ita legit Rufinus, ut ex interpretatione ejus apparet : *Cyrinus quoque vir unus ex consensu curiæ Romanæ, per singulos magistratus usque ad gradus consulatus ascendens ; cætera quoque honorabilis.*

ἀνὴρ ἐκ πόλεως ὄνομα Γαμάλας, Σάδδοχον Φαρισαῖον προσλαβόμενος, ἡπείγετο ἐπὶ ἀποστασίαν, τὴν τε ἀποτίμησιν οὐδὲν ἄλλο ἢ ἀντικρυς δουλείαν ἐπιφέρειν λέγοντες, καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐπ' ἀντιλήψει παρακαλοῦντες τὸ ἔθνος. Ἄ καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν ἱστοριῶν τοῦ Ἰουδαίου πολέμου περὶ τοῦ αὐτοῦ ταῦτα γράφει· « Ἐπὶ τούτοις τις ἀνὴρ Γαλιλαῖος, Ἰούδας ὄνομα, εἰς ἀποστασίαν ἐνήγε τοὺς ἐπιχωρίους, κακίζων, εἰ φόρον τε Ῥωμαίοις τελεῖν ὑπομένουσι, καὶ μετὰ τὸν θεὸν οἴσουσι θνητοὺς δεσπότας. » Ταῦτα ὁ Ἰωσήπος.

post Deum mortales dominos agnoscerent. » Hæc Josephus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἀκολουθῶς ταῖς προφητείαις ἐξέλιπον ἄρχοντες οἱ τὸ πρὶν ἐκ προγόνων διαδοχῆς τοῦ Ἰουδαίου ἔθνους ἡγεύμενοι, πρῶτος τε ἀλλόφυλος βυσιλεύει αὐτῶν Ἡρώδης (Nic. II. E. 1, 6).

Τριναῦτα δὲ καὶ τοῦ Ἰουδαίου ἔθνους Ἡρώδου πρῶτον τὸ γένος ἀλλοφύλου διεληφότος τὴν βασιλείαν, ἡ δὲ Μωϋσέως περιγραφὴν ἐλάβανε προφητεία, « οὐκ ἐκλείψειν ἄρχοντα ἐξ Ἰούδα οὐδὲ ἡγούμενον ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ φήσασα, ἕως ἂν ἔλθῃ ᾧ ἀποκειται. » Ὅν καὶ ἀποφαίνει προσδοκίαν ἐθνῶν ἐσεσθαι. Ἀτελὴ γέτοῦ τὰ τῆς προβλέψεως ἦν, καθ' ὅν ὁπὸ τοῖς οἰκείοις τοῦ ἔθνους ἄρχουσι διάγειν αὐτοῖς ἐξῆν χρόνον, ἀνωθεν ἐξ αὐτοῦ Μωϋσέως καταρξαμένοις, καὶ εἰς τὴν Αὐγούστου βασιλείαν διαρχέσασιν· καθ' ὅν πρῶτος ἀλλόφυλος Ἡρώδης (77) τὴν Ἰουδαίαν ἐπιτρέπεται ὑπὸ Ῥωμαίων ἀρχὴν (78)· ὡς μὲν Ἰωσήπος παραδίδωσιν, Ἰδουμαῖος ὢν κατὰ πατέρα τὸ γένος, Ἀράβιος δὲ κατὰ μητέρα. Ὡς δ' Ἀφρικανὸς, οὐχ ὁ τυχὼν δὲ καὶ οὗτος γέγονε συγγραφεὺς, φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες (79), Ἀντίπατρον· τοῦτον δὲ εἶναι πατέρα Ἡρώδου (80) τινὸς Ἀσκαλωνίτου, τῶν περὶ τὸν νεῶν τοῦ Ἀπόλλωνος ἱεροδούλων καλουμένων (81) γεγενῆσθαι. Ὅς Ἀντίπατρος ὑπὸ Ἰδουμαίων ληστῶν παῖδιον αἰχμαλωτισθεὶς, σὺν

⁷⁷ Gen. XLIX.

(77) Ἀλλόφυλος Ἡρώδης. Herodem non fuisse alienigenam abunde docuit Josephus Scaliger in notis ad Eusebii *Chronicon*. Certe Josephus in libro *xx Antiquitatum*, cap. 6, Herodem vocat Judæum genere. Οἱ μὲν γὰρ Ἰουδαῖοι, πρωτεύειν ἡξίουσιν, διὰ τὸ κατίστην τῆς Καισαρείας Ἡρώδην αὐτῶν βασιλέα, γεγενῆσθαι τὸ γένος Ἰουδαίων.

(78) Vulg. τὴν κατὰ Ἰουδαίων ἀρχήν. Delenda est præpositio κατὰ, ex superioribus male repetita. In vetustissimo codice Mazarino legitur κα. Atque hic finis est paginae. In altera autem pagina sequitur Ἰουδαίων.

(79) Φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες. Ita legitur in codice Regio. Quam lectionem confirmat Rufinus. Sic enim vertit : *Africanus autem, qui et ipse præcipuus in historiographis habetur : Aiunt, inquit, qui de eo diligentius explorarunt, Antipatrum quemdam patrem esse Herodis Ascalonitæ, qui et ipse fuerit Herodis cuiusdam filius, templi Apollinis ædifici. Putavit scilicet Rufinus verba hæc esse Africanæ, quæ citat Eusebius, ab eo loco φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες, etc. Sed fallitur Rufinus. Locus enim Africanæ quem hic indicat Eusebius, integer habetur infra cap. 7, ex epistola Africanæ ad Aristidem. Ex quo apparet, Eusebium hoc loco opinionem duntaxat ac sensum Africanæ, non verba*

A tum ut census ageret facultatum. » Et paulo post, « Judas, inquit, Gaulanites, ortus ex oppido Gamala, Sadduco quodam Pharisæo in societatem adjuncto, populos ad defectionem concitabat : cum ambo dicerent censum nihil aliud esse quam manifestum servitutis indicium, et universam gentem ad defensionem libertatis cohortarentur. » Idem in libro secundo *De bello Judaico* de eodem viro hæc scribit : « Ea tempestate Judas quidam Galilæus ad defectionem incolas excitabat, palam exprobrans quod Romanis tributum pendere sustinerent, et

B

CAPUT VI.

Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum fuerat, cessarunt principes, qui ex generis continua successione Judæis imperabant : et quod primus ex alienigenis Herodes apud eos regnavit.

Per idem tempus cum Herodes primus ex alienigenis Judaicæ gentis regnum obtineret, completa esse videbatur Moysis prædictio quæ sic habet ⁷⁷ : « Non deficiet princeps ex Juda, neque dux de femore ejus, donec veniat cui sepositum est. » Quem etiam ex expectationem gentium fore confirmat. Quippe sine effectu semper pendebat prædictio, quandiu sub domesticis principibus Judæis agere licebat : qui quidem a Moyse initio ducto ad usque Augusti tempora permanserunt. Cujus principatu primus ex alienigenis Herodes regnum Judææ a Romanis adeptus est : cum, ut a Josepho quidem traditum est, paterno genere Idumæus, Arabs materno esset. Ut autem scribit Africanus, non ignobilis et ipse scriptor, qui de illo accuratius scripserunt, Antipatri filium fuisse tradunt. Huic vero Herodem quemdam Ascalonitam, unum ex numero servorum ⁷⁹ templi Apollinis, quod Ascalone est, patrem fuisse. Antipater, cum admodum puer a latronibus Idumæis captus fuisset, cum iisdem diu-

retulisse. Porro nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Saviliano scriptum hic habent, ὡς φασὶν οἱ τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβοῦντες.

(80) Τοῦτον δὲ εἶναι πατέρα Ἡρώδου. Ita quidem ex codice Regio editum Rob. Stephanus. Sed in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. desunt hæ voces εἶναι πατέρα, rectius sine dubio, quanquam Rufinus vulgatam scripturam tueri videtur.

(81) Ἱεροδούλων καλουμένων. Rufinus et Christophorus ædificios vertunt, quod non probo. Nam ἱεροδούλοι sunt servi templorum. Varro in lib. vii *De lingua Latina* : *ut societatum, ut sanorum servi*. Tales erant Veneri in Sicilia, servi templi Veneris Erycinæ, de quibus Cicero in *Divinatione*, et in *Verriana*. Tales etiam apud Tarentinenses servi Martiales, teste Cicerone *pro Cluentio*. Hujusmodi item erant Corinthi Veneræ meretrices, quas ἱεροδούλους vocat Strabo in libro viii, quæ a dominis Veneri erant mancipatæ. Denique et Comanis Bellonæ servi erant quamplurimi, teste eodem Strabone in lib. xii. Firmicus quoque in libro viii *Matheseos*, hierodulos distinguit ab ædituis. Porro ut servi, sic etiam liberti sanorum erant, qui pecunia libertatem sibi comparaverant. Quare et liberta Veneris Erycinæ dicitur a Cicerone in *Divinatione*. Ἱερῶδουλοι nominantur etiam Erycinæ cap. viii.

tius vixit, eo quod pater pro redemptione ipsius A pretium solvere præ inopia non valeret. Moribus igitur institutisque eorum innutritus, tandem in notitiam Hircani Judæorum sacerdotis amicitiamque pervenit. Hujus filius fuit Herodes is qui Servatoris nostri temporibus vixit. Itaque cum Judæorum regnum ad hunc Herodem devenisset, erat jam quodammodo pro foribus gentium expectatio, prout a prophetis prædictum fuerat : quippe cum ex eo tempore defecissent rectores et duces, qui jam inde ab ipso Moyse per continuam successionem apud eos principatum tenuerant. Nam ante captivitatem quidem, et priusquam Babylonem transportati fuissent, regum imperio agebantur : primique Saul et David reges fuerunt. Antea vero a magistratibus, qui judices dicti sunt, regebantur ; B qui quidem statim post Moysen ejusque successorum Jesum populo præfuerunt. Reversum demum e Babylonia, optimum imperio et paucorum dominatu deinceps uti cœpere. Rerum enim summa penes pontifices erat : donec Pompeius proconsul populi Romani eo adveniens, Hierosolymam quidem armis expugnavit, et ad intimum usque sacrarium progressus templum polluit : Aristobulum vero qui per avitam successionem ad id usque tempus rex simul et sacerdos permanserat, vinctum cum liberis Romam misit : et Hircano quidem ejus fratri sacerdotium tradidit, universam autem Judæorum gentem exinde Romanis tributariam fecit. Haud multo post Hircano, in quem ultimum sacerdotum progenies erat devoluta, a Parthis intercepto, primus, ut dixi, ex alienigenis Herodes a senatu et Augusto Judææ regnum accepit. Quo tempore cum Christi corporalis præsentia orbi illucesceret, expectata illa gentium salus exitum sortita est, et nationum vocatio, prout prophetarum oraculis prædictum fuerat, subsecuta. Ex quo etiam tempore cum principes et duces ex Juda, id est ex Judæorum gente defecissent, successio summi sacerdotii, quod per generis continuam seriem proximo cuique hacenus constantissime delatum fuerat, consequenter turbati cœpta 20 est. Hujus rei locupletissimum testem habes Josephum, qui Herodem scribit, postquam rex Judææ a Romanis constitutus est, non amplius ex antiqua pontificum stirpe D summos sacerdotes creavisse, sed ignobilibus et obscuris quibusdam hominibus honorem illum con-

έκεινους ἦν, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὸν πατέρα πένητα δντα (82) λύτρωσθαι καταθέσθαι ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἐντραφεῖς δὲ τοῖς ἐκείνων ἤθεσιν, ὕστερον Ἑρκανῶ τῷ Ἰουδαίων ἀρχιερεὶ φιλοῦνται (83). Τοῦτω παῖς γίνεται ὁ ἐπὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἡρώδης. Εἰς δὴ οὖν τὸν τοιοῦτον τῆς Ἰουδαίων περιελθούσης βασιλείας, ἐπὶ θύραις ἦδη καὶ ἡ τῶν ἐθνῶν ἀκολουθῶσα βασιλεία, ἐπὶ προσδοκίᾳ παρῆν, ἅτε διαλελοιπότων ἐξ ἐκείνου τῶν παρ' αὐτοῖς ἐξ αὐτοῦ Μωϋσέως κατὰ διαδοχὴν ἀρξάντων τε καὶ ἡγήσασμένων. Πρὸ μέντοιγε τῆς αἰχμαλωσίας αὐτῶν καὶ τῆς εἰς Βαβυλῶνα μεταναστάσεως, ἔθασκεύοντο ἀπὸ Σαοῦ πρώτου καὶ Δαβὶδ ἀρξάμενοι· πρὸ δὲ τῶν βασιλείων, ἀρχόντες αὐτοὺς διεῖπον, οἱ προσαγορευόμενοι χριταί· ἀρξάντες καὶ αὐτοὶ μετὰ Μωϋσέα καὶ τὸν τούτου διάδοχον Ἰησοῦν. Μετὰ δὲ τὴν ἀπὸ Βαβυλῶνος ἐπάνοδον οὐ διεῖπον πολιτεία χρώμενοι ἀριστοκρατικῇ μετὰ ὀλιγαρχίας. Οἱ γὰρ ἀρχιερεῖς προεστήκεισαν τῶν πραγμάτων, ἀχρις οὗ Πομπηΐος Ῥωμαίων στρατηγὸς ἐπιστάς, τὴν μὲν Ἱερουσαλὴμ πολιορκεῖ κατακράτος, μιαίνει τε τὰ ἅγια μέχρι τῶν ἀδύτων τοῦ ἱεροῦ προελθόν. Τὸν δὲ ἐκ προγόνων διαδοχῆς εἰς ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ διαρκέσαντα βασιλεία τε ὁμοῦ καὶ ἀρχιερέα, Ἀριστόδουλος ὄνομα ἦν αὐτῷ, δέσμιον ἐπὶ Ῥώμην ἅμα τέκνους ἐκπέμψας, Ἑρκανῶ μὲν τῷ τούτου ἀδελφῷ τὴν ἀρχιερωσύνην παραδίδωσιν τε καὶ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος ἐξ ἐκείνου Ῥωμαίοις ὑπόφορον κατεστήσατο. Αὐτίκα γοῦν καὶ Ἑρκανοῦ, εἰς ὃν ὕστατον τὰ τῆς τῶν ἀρχιερέων περιέστη διαδοχῆς, ὑπὸ Πάρθων αἰχμαλώτου ληφθέντος, πρώτος, ὡς γοῦν ἔφην, ἀλλόφυλος Ἡρώδης ὑπὸ τῆς συγκλήτου Ῥωμαίων καὶ Αὐγούστου βασιλείας τὸ Ἰουδαίων ἔθνος ἐγγεγίρεται. Καθ' ὃν ἐναργῶς, τῆς τοῦ Χριστοῦ παρουσίας ἐνστάσης, τῶν ἐθνῶν ἡ προσδοκωμένη σωτηρία τε καὶ κλήσις (84) ἀκολουθῶς τῇ προφητείᾳ παρηκολούθησεν· ἐξ οὗ δὴ χρόνου τῶν ἐξ Ἰουδα ἀρχόντων τε καὶ ἡγουμένων, λέγω δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους διαλελοιπότων, εἰκότως αὐτοῖς καὶ τὰ τῆς ἐκ προγόνων εὐσταθῶς ἐπὶ τοὺς ἐγγίστα διαδόχους κατὰ γενεὰν προϊούσης ἀρχιερωσύνης, παραχρῆμα συγγεῖται. Ἐχεις καὶ τούτων ἀξιόχρεω τὸν Ἰωσήπον μάρτυρα, δηλοῦντα ὡς τὴν βασιλείαν παρὰ Ῥωμαίων ἐπιτραπέις Ἡρώδης, οὐκέτι τοὺς ἐξ ἀρχαίου γένους καθίστησιν ἀρχιερεῖς, ἀλλὰ τισιν ἀσχημοῖς τὴν τιμὴν ἀπένεμεν· τὰ ὅμοια δὲ πρᾶξαι τῷ Ἡρώδῃ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἀρχιερέων, Ἀρχελάον τε τὸν παῖδα αὐτοῦ, καὶ μετὰ τοῦτον Ῥωμαίους, τὴν ἀρ-

(82) Vulg. *πτωχὸν δντα*. Ita quidem codex Regius. Sed reliqui omnes, Med. scilicet et Maz. cum Fuk. ac Savil. scriptum habent *πένητα δντα*, longe rectius. Nam *πτωχός* proprie mendicum significat, qui stipem poscit ab occurrentibus ; cujusmodi nequaquam fuit Herodes pater Antipatri.

(83) *Φιλοῦνται*. Omnes nostri codices uno consensu scriptum exhibent *φιλοῦνται*. Quem quidem consensum haudquaquam negligendum puto. Totus autem locus in vetustissimo codice Maz. ita legitur : Ἐντραφεῖς δὲ τοῖς ἐκείνων ἔθεσιν, ὕστερον Ἑρκανῶ τῷ τῶν Ἰουδαίων ἀρχιερεὶ φιλοῦνται, quam scripturam in Med. quoque et Fuk. codicibus reperi.

(84) Vulg. *σωτηρία τέλος ἐλάμβανε, καὶ ἡ τῶν ἐθνῶν κλήσις*. In codice Regio iotus hic locus ita legitur : ... ἐνστάσης, τῶν ἐθνῶν ἡ προσδοκωμένη σωτηρία τε καὶ κλήσις ἀκολουθῶς τῇ προφητείᾳ παρηκολούθησεν. Quam quidem lectionem vulgata scripturæ longe præferendam existimo. Ita certe legit Rufinus, sic enim vertit : *Sub quo, imminente jam Salvatoris adventu, etiam gentium salus, et vocatio expectata illa, secundum ea quæ prophetæ prædixerant, consecuta est*. Vulgata tamen lectio ad oram codicis Regii ascripta est eadem manu ; et in codicibus Maz., Med. ac Fuk. habetur.

χῆν τῶν Ἰουδαίων παρειληφότας. Ὁ δ' αὐτὸς δηλοῖ, ὡς ἄρα καὶ τὴν ἱερὰν στολὴν τοῦ ἀρχιερέως, πρῶτος Ἡρώδης ἀποκλείσας, ὑπὸ ἰδίαν σφραγίδα πεποιήται, μηκέτ' αὐτὴν τοῖς ἀρχιερεῦσιν ἔχειν ὕφ' ἑαυτοὺς ἐπιτρέψας· ταῦτ' δὲ καὶ τὸν μετ' αὐτὸν Ἀρχέλαον, καὶ μετὰ τούτων Ῥωμαίους διαπράξασθαι. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν εἰρήσθω, εἰς ἑτέρας ἀπόδειξιν προφητείας κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πεπερασμένης. Σαφέστατα γοῦν ἐν τῷ Δανιὴλ ἐβδόμαδων τινῶν ἀριθμὸν ὀνομαστὶ ἕως Χριστοῦ ἡγουμένου περιλαβὼν ὁ λόγος, περὶ ὧν ἐν ἑτέροις διειλήφαμεν (85), μετὰ τὸ τούτων συμπέρασμα ἐξολοθρευθῆσθαι τὸ παρὰ Ἰουδαίους χρίσμα προφητεύει. Καὶ τοῦτο δὲ σαφὲς κατὰ τὸν καιρὸν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γεννήσεως ἀποδείκνυται συμπληρωμένον. Ταῦτα δ' ἡμῖν ἀναγκαίως εἰς παράστασιν τῆς τῶν χρόνων ἀληθείας προτετηρήσθω. ἰπσο quo Servator noster Jesus Christus natus est tempore, manifeste impletum esse convincitur. Atque hæc ad ostendendam temporum veritatem necessario a nobis præmissa sint.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις νομιζομένης διαφωνίας τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίας (Nic. H. E. 1, 7, 11).

Ἐπειδὴ δὲ τὴν περὶ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογίαν διαφόρως ἡμῖν ὁ τε Ματθαῖος καὶ ὁ Λουκᾶς εὐαγγελιζόμενοι παραδεδώκασι, διαφωνεῖν τε νομίζονται τοῖς πολλοῖς, τῶν δὲ πιστῶν ἕκαστος (86) ἀγνοίᾳ τ' ἀληθοῦς εὐρεσιλογεῖν εἰς τοὺς τόπους πεφιλότηται, ζέρε καὶ τὴν περὶ τούτων κατελοῦσαν εἰς ἡμᾶς ἱστορίαν παραθώμεθα, ἣν δι' ἐπιστολῆς Ἀριστείδη γράφων περὶ συμφωνίας τῆς ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις γενεαλογίας, ὁ μικρῷ πρόσθεν ἡμῖν δηλωθεὶς Ἀφρικανὸς ἐμνημόνευσε, τὰς μὲν δὲ τῶν λοιπῶν δόξας ὡς ἀν βιαίους καὶ διεψευσμένας ἀπελέγξας (87), ἣν δ' αὐτὸς παρελήφεν ἱστορίαν, τούτους αὐτοῖς ἐκτιθέμενος τοῖς ῥήμασιν· « Ἐπειδὴ γὰρ τὰ ὀνόματα (88) τῶν γενῶν ἐν Ἰσραὴλ ἠριθμεῖτο ἢ φύσει, ἢ νόμῳ, φύσει μὲν, γνησίου σπέρματος διαδοχῇ, νόμῳ δὲ, ἑτέρου παιδοποιουμένου εἰς ὄνομα τελευτήσαντος ἀδελφοῦ ἀτέκνου· ὅτι γὰρ οὐδέπω δέδοτο ἐλπίς ἀναστάσεως σαφῆς, τὴν μέλλουσαν ἐπαγγελίαν ἀναστήσει ἐμμοῦντο θνητῇ, ἵνα ἀνέκλειπτον μένη τὸ ὄνομα τοῦ μετῆλαχότος· ἐπεὶ οὖν οἱ τῇ γενεαλογίᾳ ταύτῃ

A tulisse. Eadem in designandis sacerdotibus observasse ait Archelaum Herodis filium, ac deinde Romanos, qui post illum Judææ imperium occuparunt. Idem ipse Josephus tradit primum omnium Herodem sacram sacerdotis vestem sub privato sigillo tenuisse conclusam, nec deinceps sacerdotibus permisisse ut illam penes se haberent : idemque ab Archelao ejus successore et a Romanis postea factum fuisse. Atque hæc a nobis dicta sint ad comprobandam veritatem alterius prophetiæ, quæ in adventu Servatoris Domini nostri Jesu Christi exitum sortita est. Etenim in libro Danielis, postquam certum numerum septimanarum usque ad Christi principatum sacra Scriptura nominatim percensuit, de quibus alibi disseruimus, his demum completis, sacri olei unctionem apud Judæos abolendam esse prædicit. Quod quidem eo ipso quo Servator noster Jesus Christus natus est tempore, manifeste impletum esse convincitur. Atque hæc ad ostendendam temporum veritatem necessario a nobis præmissa sint.

CAPUT VII.

De dissensu qui creditur esse inter Evangelia in stirpe Christi.

Sed quoniam Matthæus et Lucas in Evangeliorum libris Christi genus ac stirpem varie nobis tradiderunt, et plurimum inter se dissentire vulgo existimantur, adeo ut singuli fidelium ob veritatis ignorationem, varias eorum locorum explicationes certatim excogitaverint : de his traditionem quæ ad nos usque deducta est proponamus, quam is de quo paulo ante diximus Africanus, in *Epistola ad Aristidem* de consensu Evangeliorum in stirpe Christi narranda, commemoravit. Ubi aliorum quidem opiniones tanquam violentas et falso confictas coarguit ; ipse vero quam compererat historiam, his refert verbis : « Nam quoniam, inquit, apud Israelitas generationum nomina, 21 vel ex naturæ, vel ex legis ordine numerabantur : naturæ quidem, cum legitimi filii parentibus succedunt ; legis vero, quoties quis in nomen ac familiam fratris sine liberis defuncti filios sustulit. Cum enim certa spes resurrectionis nondum eis data esset, futuram ejus promissionem mortali quadam resurrectione

(85) Περὶ ὧν ἐν ἑτέροις διειλήφαμεν. Intelligit libros *Demonstrationis evangelicæ*. Etenim in octavo ejus operis libro agit de hebdomadibus Danielis, quas adventu Christi completas esse contendit juxta sententiam Africani. Eundem Eusebii locum ex lib. viii *Demonstrationis evangelicæ* citat Hieronymus in *Commentariis in Daniele*.

(86) Τῶν δὲ πιστῶν ἕκαστος. Quatuor nostri codices, Regius scilicet ac Maz., cum Med. et Fuk., scriptum habent τῶν τε πιστῶν, etc. Sed Rob. Stephanus cum hanc particulam jam antea in superiore membro positam videret, hoc loco δὲ substituit ; nobis tamen rectior videtur scripta lectio.

(87) Vulg. διεψευσμένας ἀποδείξας. Hoc loco Rob. Stephani consilium laudare nullo modo possum, qui cum Regium codicem sibi sequendum proposuisset, eum ex parte duntaxat expressit. Nam in Regio quidem codice totus hic locus ita legitur : τὰς μὲν

δὲ τῶν λοιπῶν δόξας βιαίους καὶ διεψευσμένας ἀποδείξας. In reliquis autem codicibus, Med. scilicet et Maz. ac Fuk., ita scriptus est : τὰς μὲν τῶν λοιπῶν δόξας ὡς ἀν βιαίους καὶ διεψευσμένας ἀπελέγξας. Atque ita legitur etiam apud Nicephorum. Duplex igitur fuit scriptura hujus loci, cum alii ἀποδείξας legerent, alii ἀπελέγξας. Sed qui legebant ἀποδείξας, id adverbium illud ὡς ἀν expungebant, quippe quod nullo modo convenire possit cum verbo ἀποδείξας. Nos ἀπελέγξας prætulimus, tum quia plurimum exemplarium auctoritate firmatur, tum quod Rufinum ita legisse ex ejus versione comperimus.

(88) Ἐπειδὴ γὰρ τὰ ὀνόματα. Particula γὰρ abest a nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., nec habetur in interpretatione Rufini. Exstat tamen in codice Regio et apud Nicephorum in cap. 11 lib. 1.

delineabant, ut mortui nomen nullis unquam oblitterandum sæculis permaneret. Quoniam igitur eorum qui inter majores Christi recensentur, alii naturali jure, ut filii, parentibus successerunt, nonnulli vero cum ab aliis procreati essent, aliis ascripti sunt: ideo utrorumque mentio facta est, tam eorum qui vere patres, quam illorum qui quasi patres fuerunt. Ita fit, ut neutrum Evangeliorum falsum sit, cum alterum naturam, alterum legem in majoribus enumerandis sequatur. Nam familiæ quæ cum a Salomone, tum a Nathan deducuntur, adeo inter se permixtæ sunt, partim reparatione nominis eorum qui sine prole decessissent, partim secundis nuptiis, partim etiam seminis suscitatione, ut iidem homines diversos patres habuisse merito credantur; hos quidem fictitios, illos vero naturales. Quo fit, ut Evangelii utriusque narratio absolute verissima, vario quidem linearum contextu, sed accurate ad Josephum usque descendat. Verum ut id quod diximus, clarius fiat, utriusque stirpis seriem proponemus. Igitur si a Davide per

(89) Vulg. *συνεπλάκη γὰρ ἀλλήλοις τὰ γένη*. Ita quidem ex codice Mediceo edidit Rob. Stephanus. In Regio exemplari prius scriptum erat *ἐπεπλάκη*. Postea vero emendatum est paulo recentiore manu *συνεπεπλάκη*. Priorem illam lectionem *ἐπεπλάκη* retinuit Nicephorus. Codd. autem Maz. et Fuk. scriptum habent *συνεπεπλάκει*, vel, quod idem est, *συνεπεπλάκη*. Atque ita legisse videtur Rufinus: sic enim vertit: *Reconjunctum namque est sibi invicem genus, et illud quod per Salomonem, et illud quod per Nathan deducitur*, etc. Ubi vides Rufinum duas illas præpositiones verbi *συνεπεπλάκει* totidem Latini exprimere voluisse. In vulgatis quidem Rufini editionibus legitur, *conjunctum namque est sibi invicem genus*, etc. Verum in duobus manuscriptis codicibus, altero bibliothecæ Regiæ, altero Parisiensis Ecclesiæ, et in vetustissimis editionibus legitur *reconjunctum*. Nec tamen probare possum interpretationem Rufini. Nam reconjungi quidem dicuntur duæ familiæ, quæ cum ex eadem gente ortæ sint, mutuis post ea connubiis inter se rejuvantur. Sed in hoc loco longe alia Africani mens est. Non enim dicit Africani Nathanæos ac Salomonios qui ex eadem gente Davidica originem ducebant, mutuis inter se connubiis postea rejunctos fuisse. Verum hoc dicit, generationes illas, tum quæ a Nathane, tum quæ a Salomone ducuntur, implexas esse atque intricatas, ob secundas scilicet nuptias viduarum et seminum suscitationes, quæ in multis generationum illarum gradibus occurrunt. Proinde præpositio illa *ἐπὶ* in verbo *συνεπεπλάκει*, non exponenda erat per *re* ut fecit Rufinus, sed potius per præpositionem *super*. Ad verbum, *συνεπεπλάκει*, *superimplexum est*.

(90) *Ἀναστάσεις ἀτέκνων*. Vir doctissimus Joannes Langus, qui Nicephorum Latine interpretatus est, hunc locum ita vertit: *Implicata enim inter se sunt genera, et quod a Salomone et quod a Nathan descendit, repræsentatione eorum qui liberos non creassent secundisque nuptiis ac resuscitatione seminum*. Rufinus vero liberius quidem, sed non sine elegantia ita vertit: *Reconjunctum namque sibi est invicem genus, et illud quod per Salomonem, et illud quod per Nathan deducitur, per legales substitutiones quæ fiebant his qui sine liberis decedebant, et per secundas nihilominus nuptias, quibus unus atque idem atque parentibus progenitus, aliorum esse filius videbatur*. Omisit Rufinus verba illa Africani: *καὶ ἀναστάσει σπερμάτων*, quæ certe superflua videntur.

ἄμφερόμενοι, οἱ μὲν διεδέξαντο πατρὸς πατέρα γνησίως, οἱ δὲ ἑτέροις μὲν ἐγεννήθησαν, ἑτέροις δὲ προστετέθησαν κλήσει, ἀμφοτέρων γέγονεν ἡ μνήμη, καὶ τῶν γεγεννηκότων, καὶ τῶν ὡς γεγεννηκότων. Οὕτως οὐδέτερον τῶν Εὐαγγελίων ψεύδεται, καὶ φύσιν ἀριθμοῦν καὶ νόμον· συνεπεπλάκη γὰρ ἀλλήλοις τὰ γένη (89), τὸ τε ἀπὸ τοῦ Σολομῶντος, καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ Νάθαν, ἀναστάσεις ἀτέκνων (90), καὶ δευτερογαμίαις, καὶ ἀναστάσει σπερμάτων (91), ὡς δικαίως τοὺς αὐτοὺς ἄλλοτε ἄλλων νομίζεσθαι (92), τῶν μὲν δοκούντων πατέρων, τῶν δὲ ὑπαρχόντων· ὡς ἀμφοτέρας τὰς διηγήσεις ἀληθεῖς οὖσας, ἐπὶ τὸν Ἰωσήφ πολυπλόκως μὲν, ἀλλ' ἀκριβῶς κατελθεῖν. Ἴνα δὲ σαφὲς ᾖ τὸ λεγόμενον, τὴν ἐπαλλαγὴν τῶν γενῶν (93) διηγῆσθαι. Ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ διὰ Σολομῶντος τὰς γενεὰς καταριθμουμένοις, τρίτος ἀπὸ τέλους εὐρίσκεται Ματθάν, ὃς ἐγέννησε τὸν Ἰακώβ τοῦ Ἰωσήφ τὸν πατέρα· ἀπὸ δὲ Νάθαν τοῦ Δαβὶδ κατὰ Λουκᾶν, ὁμοίως τρίτος ἀπὸ τέλους Μελχὶ, οὗ υἱὸς δ' Ἦλ· ὁ τοῦ Ἰωσήφ πατὴρ· Ἰωσήφ γὰρ υἱὸς Ἦλ τοῦ Μελχὶ. Σκοποῦ τοίνυν ἡμῖν κειμένου τοῦ Ἰωσήφ,

Cum enim jam antea dixerit *ἀναστάσεις ἀτέκνων* rejunctas fuisse familias, quid opus est addere *ἀναστάσεις σπερμάτων*, quod unum idemque est teste Africano in hac ipsa *ad Aristidem epistola*. Ceterum obscurum est quod hic ait Africanus, reparatione scilicet seminis eorum qui sine liberis decessissent, misceri solitas esse familias. Nam quoties frater eodem patre natus relictam fratris sui in conjugium ducebat, nulla erat agnationis mutatio. Sed si forte frater, uterinus viduam fratris sui uxorem duceret, tunc aliqua familiarum permixtio nasci poterat. Itaque merito addidit Africanus, *καὶ δευτερογαμίαις*. Hæc enim præcipua fuit causa permixtionis familiarum, quoties mulier susceptis jam liberis ex priore matrimonio, ad secundas nuptias transvolabat, et filios ex posteriore etiam viro pariebat. Quo facto, filium ex priore matrimonio natum, uxorem duxisse, et improlem postea obisse fingamus. Tunc si frater illius uterinus viduam in conjugium duxerit, et ex ea liberos sustulerit, in persona liberorum erit aliqua familiarum confusio, ita ut natura quidem hujus, lege autem illius filii dicantur.

(91) *Καὶ ἀναστάσει σπερμάτων*. Apud Nicephorum legitur *ἀναστάσει*, atque ita in codice Regio prius scriptum fuerat, postea vero emendatum est alia manu *ἀναστάσει*. Verum Nicephori lectio magis placet, cum paulo ante positum sit *ἀναστάσεις*.

(92) *Ἄλλοτε ἄλλων νομίζεσθαι*. Hæc est scriptura Regii codicis, quam Nicephorus etiam confirmat. Nostri tamen codices Med., Maz., Fuk., scriptum habent *ἄλλοτε ἄλλως*.

(93) Vulg. *τὴν ἀκολουθίαν τῶν γενῶν*. Hæc est scriptura codicis Regii, quem secutus est Stephanus. Nec aliter legisse videtur Rufinus qui sic vertit, *ipsius generationum consequentias enarrabimus*. Reliqui tamen codices Maz., Med., Fuk. ac Savilii, præferunt *τὴν ἐπαλλαγὴν τῶν γενῶν*. Quam quidem lectionem etiam ad latus codicis Regii ascriptam invenit. Nicephorus autem habet *ἐναλλαγὴν*, id est *commutationem*. Et Christophorus quidem vulgatam a Rob. Stephano lectionem secutus est. Ego vero alteram lectionem amplexus sum, quippe quam plures et meliores codices exhiberent. Deinde Africanus hoc loco nequaquam recenset seriem utriusque generationis. Neque enim progreditur ultra Matthan et Melchî. Sed tantum exponit *ἐπαλλαγὴν*, id est *commixtionem* seu *complicationem* duarum familiarum in genealogia Christi.

ἀποδεικτέον πῶς ἑκάτερος αὐτοῦ πατὴρ ἱστορεῖται, ὃ τε Ἰακώβ ἀπὸ Σολομώντος, καὶ Ἡλὶ ὁ ἀπὸ τοῦ Νάθαν ἑκάτερος κατὰγοντες τὸ γένος, ὅπως τε πρότερον οὗτοι δὴ ὃ τε Ἰακώβ καὶ Ἡλὶ δύο ἀδελφοί, καὶ πρὸς γε, πῶς οἱ τούτων πατέρες Μαθάν καὶ Μελχὶ διαφόρων ὄντες γενῶν, τοῦ Ἰωσήφ ἀναφαίνονται πάπποι. Καὶ δὴ οὖν ὃ τε Μαθάν καὶ Μελχὶ ἐν μέρει τὴν αὐτὴν ἀγαγόμενοι γυναῖκα, ὁμομητρίους ἀδελφοὺς ἐπαυδοποιήσαντο, τοῦ νόμου μὴ κωλύοντος χρηρεύουσιν (94), ἥτοι ἀπολελυμένην, ἥ καὶ τελευτήσαντος τοῦ ἀνδρός, ἄλλω γαμείσθαι. Ἐξ δὲ τῆς Ἑσθᾶ, τοῦτο γὰρ καλεῖσθαι τὴν γυναῖκα παραδέδοται, πρῶτος Μαθάν ὁ ἀπὸ τοῦ Σολομώντος κατὰγον τὸ γένος, τὸν Ἰακώβ γεννᾷ· καὶ τελευτήσαντος τοῦ Μαθάν, Μελχὶ ὁ ἐπὶ τὸν Νάθαν κατὰ γένος ἀναφερόμενος, χρηρεύουσιν ἐκ μὲν τῆς αὐτῆς φυλῆς, ἐξ ἄλλου δὲ γένους ὦν, ὡς προείπομεν, ἀγαγόμενος αὐτὴν, ἔσχεν υἱὸν τὸν Ἡλὶ. Οὕτω δὲ διαφόρων δύο γενῶν (95) εὐρήσασθαι τὸν τε Ἰακώβ καὶ τὸν Ἡλὶ ὁμομητρίους ἀδελφοὺς· ὦν ὁ ἑτερος Ἰακώβ, ἀτέκνου τοῦ ἀδελφοῦ τελευτήσαντος Ἡλὶ, τὴν γυναῖκα παραλαβὼν, ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς τρίτον τὸν Ἰωσήφ. Κατὰ φύσιν μὲν ἑαυτῶ, καὶ κατὰ λόγον· διὸ καὶ γέγραπται· « Ἰακώβ δὲ ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ. » Κατὰ νόμον δὲ τοῦ Ἡλὶ υἱὸς ἦν· ἐκεῖν γὰρ ὁ Ἰακώβ ἀδελφὸς ὦν, ἀνέστησε σπέρμα. Διόπερ οὐκ ἀκυρωθήσεται καὶ ἡ κατ' αὐτὸν γενεαλογία, ἣν Μαθθαῖος μὲν ὁ εὐαγγελιστὴς ἐξριθμοῦμενος, « Ἰακώβ δὲ, φησὶν, ἐγέννησε τὸν Ἰωσήφ· » ὁ δὲ Λουκᾶς ἀνάπαλιν· ὃς ἦν υἱὸς, ὡς ἐνομίζετο (καὶ γὰρ καὶ τοῦτο προστίθησι) τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ Ἡλὶ, τοῦ Μελχὶ· τὴν γὰρ κατὰ νόμον γένεσιν (96) ἐπιστημότερον οὐκ ἦν ἐξεῖπειν. Καὶ τὸ ἐγέννησεν ἐπὶ τῆς τοιαύτης παιδοποιίας ἄχρι τέλους ἐσιώπησε, τὴν ἀναφορὰν ποιησάμενος ἕως τοῦ Ἀδάμ καὶ τοῦ Θεοῦ (97) κατ' ἀνάλυσιν. Οὐδὲ μὴ ἀναπῶδεικτον ἦ ἐσχεδιασμένον ἐστὶ τοῦτο· τοῦ γοῦν Σωτῆρος οἱ κατὰ σάρκα συγγενεῖς, εἴτ' οὖν φανητιῶντες, εἴθ' ἀπλῶς ἐκδιδάσκοντες, πάντως δὲ ἀληθεύον-

²² Cap. III. ²³ Matth. I.

(94) *Χρηρεύουσιν*. Hoc loco Africanus χρηρεῖν promiscue dixit tam de mulieribus repudiatis, quam de iis quarum viri fato functi sunt.

(95) *Διαφόρων δύο γενῶν*. Hoc loco γένος sumitur pro familia. Gens enim dividitur in familias. Sic gens Cornelia, verbi gratia, in plures erat divisa familias, puta Scipionum, Sullarum, Lentulorum; qui omnes ex diversa quidem familia, sed ex una eademque erant gente; ac proinde gentiles dicebantur. Eodem modo Matthian et Melchi ex diversa erant familia; ambo tamen ex eadem gente Davidica quæ in duas familias erat divisa, Salomoniorum scilicet et Nathanæorum.

(96) *Τὴν γὰρ κατὰ νόμον γένεσιν*. Hic vero nimium arguari videtur Africanus. Cum enim Lucas de Christo dixerit: « Ὡς ἐνομίζετο υἱὸς Ἰωσήφ τοῦ Ἡλὶ, τοῦ Μελχὶ, etc. » Africanus voces illas ὡς ἐνομίζετο referri vult non solum ad illa verba υἱὸς Ἰωσήφ, sed etiam ad illa quæ sequuntur τοῦ Ἡλὶ. Quod etsi acutum videtur, est tamen ineptum atque insulsum. Nam si Lucas evangelista his vocibus ὡς ἐνομίζετο, legalem illam generationem seu adoptionem intelligit, ut vult Africanus, sequeretur Christum filium fuisse Josephi per adoptionem legalem, eodem plane modo quo Josephus filius fuit Heli. Ita dicendum esset Mariam post mortem Jos-

phum nupsisse ejus fratri, atque ex eo Christum peperisse, quod impium est et absurdum. Id tamen necessario sequitur ex verbis Africani. Præterea si voces illæ ὡς ἐνομίζετο extenduntur ad ea verba τοῦ Ἡλὶ, eadem ratione extendi etiam poterunt ad omnes generationum gradus qui sequuntur. Nulla enim ratio est cur in secundo gradu subaudiantur potius quam in reliquis lineis. Hoc igitur primo improbandum est in explicatione Africani. Secundo loco notandum est quod ait in generatione illa Christi quam refert Lucas tertium esse Melchi: atqui in Evangelio Lucæ tertius nominatur Mathat, avus scilicet Josephi; Melchi vero quintus, abavus scilicet Josephi. Itaque aut Africanum memoria lapsum esse dicendum est, aut certe in codice Evangelii quo usus est Africanus *Melchi* scriptum fuisse pro *Mathat*: quæ est conjectura Bedæ in caput III *Lucæ*. Certe Gregorius Nazianzenus in carmine 58, *De Christi genealogia*, Africanum sequens, *Melchi* pro *Mathat* posuit, et Ambrosius in lib. III *Commentariorum in Lucam*.

(97) *ἕως τοῦ Ἀδάμ τοῦ Θεοῦ*. Nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Savil., particulam interserunt hoc modo ἕως τοῦ Ἀδάμ καὶ τοῦ Θεοῦ, quod quidem mihi videtur elegantius. Atque hæc legit Rufinus, ut ex versione ejus apparet.

dit), filius Joseph qui fuit Heli, qui fuit Melchi. Neque enim poterat disertius exprimi fictitia illa generandi ratio quæ ex lege profecta est. Ideo in huiusmodi liberorum generatione, verbum illud, genuit, ad finem usque reticuit, cum ad ipsum usque Adamum, qui fuit Dei, gradatim ascendendo, totius generis seriem perduxisset. Neque vero id certa ratione destitutum aut temere confictum est. Cognati enim Servatoris nostri, sive ad ostendendam generis sui nobilitatem, sive ut simpliciter rem docerent, veraci utique sermone hæc nobis tradiderunt : latrones scilicet Idumæos, cum Ascaloni Palæstinæ civitati supervenissent, ex delubro quodam Apollinis quod ad ipsos urbis muros positum erat, Antipatrum Herodis cujusdam hieroduli filium simul cum reliqua sacra præda captivum duxisse. Cum vero pro redemptione filii minister templi pretium solvere non valeret, Antipater Idumæorum more institutoque educatus, postmodum Hircani summi Judæorum pontificis amicus effectus est. Mox legatus ad Pompeium missus ab Hircano, cum ei regnum quod Aristobulus maxima ex parte occupaverat, liberum restituisset, ad summam felicitatem pervenit, curator Palæstinæ promotus. Tandem ab iis qui felicitati ejus invidabant, per insidias interfectus, Herodem filium successorem reliquit, cui postea Antonius 23 et Augustus ex senatusconsulto regnum Judææ adjudicarunt. Hujus Herodis filius fuit Herodes alique tetrarchæ. Et

Α τες, παρέδωκαν καὶ ταῦτα, ὡς Ἰδουμαῖοι ληστοὶ Ἀσκάλωνι πόλει τῆς Παλαιστίνης ἐπελθόντες, ἐξ εἰδωλείου Ἀπόλλωνος, ὃ πρὸς τοῖς τεύχεσιν ἱερῶτο, Ἀντίπατρον Ἡρώδου τινὸς (98) ἱεροδούλου παῖδα, πρὸς τοῖς ἄλλοις σύλοις αἰχμάλωτον ἀπῆγον· τῷ δὲ λύτρα ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ καταθέσθαι μὴ δύνασθαι τὸν ἱερέα (99), ὃ Ἀντίπατρος τοῖς τῶν Ἰδουμαίων ἔθεσιν ἐντραφεὶς, ὕστερον Ὑρκανῷ φιλιούται (1) τῷ τῆς Ἰουδαίας ἀρχιερεῖ. Πρεσβεύσας δὲ πρὸς Πομπήϊον ὑπὲρ τοῦ Ὑρκανοῦ, καὶ τὴν βασιλείαν ἐλευθερώσας αὐτῷ ὑπὸ Ἀριστοβούλου τοῦ ἀδελφοῦ περικυπτομένην, αὐτὸς ἠτύχησεν ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης προκόψας (2)· διαδέχεται δὲ τὸν Ἀντίπατρον φθόνῳ τῆς πολλῆς εὐτυχίας δολοφονηθέντα, ὁ υἱὸς Ἡρώδης, ὃς ὕστερον ὑπ' Ἀντωνίου καὶ τοῦ Αὐγούστου, συγκλητὸν δόγματι τῶν Ἰουδαίων ἐκρίθη βασιλεύειν· οὐ πατέδες, Ἡρώδης ὁ τ' ἄλλοι τετράρχαι. Ταῦτα μὲν δὴ κοινὰ καὶ ταῖς Ἑλλήνων ἱστορίαις. Ἀναγράφπτων δὲ εἰς τότε ἐν τοῖς ἀρχαίοις δντων τῶν Ἑβραϊκῶν γενῶν, καὶ τῶν ἀχρι προσηλύτων (3) ἀναφερομένων, ὡς Ἀχιὼρ τοῦ Ἀμμανίτου, καὶ Ροῦθ τῆς Μωαβίτιδος, εἰὼν τε ἀπ' Αἰγύπτου συνεκπεσόντων ἐπιμύκτων, Ἡρώδης οὐδὲν τι συμβαλλομένου τοῦ τῶν Ἰσραηλιτῶν γένους αὐτῷ, καὶ τῷ συνειδότε τῆς δυσγενείας κρούμενος, ἐνέπρησεν αὐτῶν τὰς ἀναγραφὰς (4) τῶν γενῶν, οἰόμενος εὐγενὴς ἀναφανέσθαι, τῷ μὴδὲ ἄλλον ἔχειν ἐκ δημοσίου συγγραφῆς τὸ γένος ἀνάγειν ἐπὶ τοὺς πατριάρχας ἢ προσηλύτους (5), τοὺς τε καλουμένους γεῖω-

(98) Ἀντίπατρον Ἡρώδου τινός. Hæc narratio prorsus fabulosa est et commentitia. Nam Antipater patrem habuit non Herodem, hierodulum templi Apollinis, sed Antipatrum Idumæum, ut scribit Josephus in lib. xiv, cap. 2. Quem Antipatrum Alexander Judæorum rex præfectum totius Idumææ constituit. Primusque hic Antipater auctor fuisse videtur hujus potentia, ad quam posteri ipsius postea pervenerunt. Nam et præfecturam Idumææ gessit Alexandro et Alexandra regnantibus; et hospitio atque amicitia cum Ascalonitis et Gazæis et Arabibus inita, maximas sibi opes comparavit.

(99) Τὸν ἱερέα. Improprie sacerdotem vocat qui erat hierodulus. Longe enim hæc inter se differunt, ut supra notavi. Fieri tamen potuit, ut idem esset sacerdos et hierodulus; puta si hæc erat conditio sacerdotii, ut non nisi exuta libertate sacerdotes caperentur.

(1) Ὑρκανῷ φιλιούται. Hoc quoque in loco nostri codices Regius, Mazarinus, Medicæus ac Fuketianus constanter scriptum habent φιλιούται. Quam scripturam nescio cur Robertus Stephanus repudiavit. Φιλούται enim dicitur ut ἐχθροῦται.

(2) Ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης προκόψας. Antipater Herodis parens, sub Hircano Judæorum rege procuratorem totius regni gessit, et negotia tam civilia quam militaria administravit. Itaque ἐπιμελητῆς τῆς Ἰουδαίας et ἐπίτροπος vocatur a Josepho in dicto libro. Porro codex Med. et Savil. χρηματίσας scriptum habent, non προκόψας. In Maz. autem et Fuk. legitur χρηματίσαι. Quam scripturam confirmat Nicephorus. Sic enim habet cap. ix lib. primi, ἠτύχησεν οὗτος ἐπιμελητῆς τῆς Παλαιστίνης γενέσθαι. Eleganter Græci dicunt, εὐτυχεῖν τὸ γενέσθαι.

(3) Τῶν ἀχρι προσηλύτων. Mirum est in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Savil. scribi τῶν ἀρχιπροσηλύτων. Unde conjicere quis posset legendum

esse τῶν ἀχρι τῶν ἀρχιπροσηλύτων, etc., ut ἀρχιπροσηλυτοὶ sint principes et quasi patriarchæ proselytorum; cujusmodi fuit Achior Ammanites, et conveniæ illi qui Israelitis ex Ægypto egredientibus sese adjunxerunt. Quæ quidem interpretatio mihi certe non displicet. In codice Regio scriptum est ut in editis, ἀχρι προσηλύτων. Nicephorus quoque vulgatam lectionem tuetur. Paulo ante nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent εἰς τὸ τότε, cum articulo præpositivo.

(4) Ἐνέπρησεν αὐτῶν τὰς ἀναγραφὰς. Hanc etiam narrationem parum certam existimo. Nam Josephus in libro *De vita sua* originem et antiquitatem stirpis suæ commemorans, ex publicis archivis eam repetit. Igitur restabant adhuc ætate Josephi publica tabularia, in quibus Judaicarum familiarum origines continebantur. Ac proinde falsum est Herodem ea combussisse. Porro hæc tabularia erant in templo Hierosolymitano sub custodia scribarum, ut equidem existimo. Itaque optime Rufinus verba African. ita vertit : *Omnes Hebræorum generationes descriptæ, in archivis templi secretioribus habebantur.*

(5) Ἡ προσηλύτους. Mallem scribere ἀρχιπροσηλύτους ut supra. Neque enim de novitiis ac recentibus proselytis hic loquitur Africanus, sed de nobilissimis quibusque et antiquissimis, quorum nomen in sacris libris commemoratum est; cujusmodi fuit Achior, de quo in libro *Judith* sæpe fit mentio. Quippe hoc loco agit Africanus de nobilitate, cuius præcipuum insigne est antiquitas generis. Ait enim Herodem origines familiarum ideo concremasse, ne quis ex publicis monumentis probare posset se ab ipsis patriarchis aut prophetis originem generis sui ducere. Quod si novos proselytos intelligamus, perit omnis hujus loci sententia, cum Herodis ætate innumerabiles essent in Judæa qui genus suum ad novos proselytos referrent, utpote avo natū proselyto. Qui profecto archivorum suffragio opus ut:

ρας (6) τοὺς ἐπιμίχτους. Ὅλγιοι δὲ τῶν ἐπιμελῶν ἰδιω-
 τινὰς αὐτοῖς ἀπογραφάς, ἢ μνημονεύσαντες τῶν ὀνο-
 μάτων, ἢ ἄλλως ἔχοντες ἐξ ἀντιγράφων, ἐναθρύνονται,
 σωζομένης τῇ μνήμῃ τῆς εὐγενείας· ὧν ἐτύγχανον
 οἱ προσειρημένοι δεσπόσυνοι καλούμενοι, διὰ τὴν πρὸς
 τὸ σωτήριον γένος συνάφειαν. Ἀπὸ τε Ναζάρων καὶ
 Κωχαβὰ (7) κωμῶν Ἰουδαϊκῶν τῇ λοιπῇ γῇ ἐπιφοι-
 τήσαντες, καὶ τὴν προσειρημένην γενεαλογίαν (8) ἐκ
 μνήμης ἐκ τε τῆς βίβλου τῶν Ἡμερῶν (9) εἰς ὅσον
 ἐξίχνουντο, ἐξηγησάμενοι. Εἴτ' οὖν οὕτως, εἴτ' ἄλ-
 λως ἔχει, σαφεστέραν ἐξηγήσιν οὐκ ἂν ἔχοι τις ἄλλος
 ἐξευρεῖν, ὥς ἔγωγε νομίζω πᾶς τε θς εὐγνώμων
 τυγχάνει. Καὶ ἡμῖν αὕτη μελέτω, εἰ καὶ μὴ ἐμμάρ-
 τυρός (10) ἐστί, τῷ μὴ κρείττονα ἢ ἀληθεστέραν ἔχειν
 εἰπεῖν. Τὸ μέντοι Εὐαγγέλιον πάντως ἀληθεύει.
 Καὶ ἐπὶ τέλει δὲ τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς, προστίθισι
 ταῦτα· Ματθᾶν ὁ ἀπὸ Σολομώντος (11), ἐγέννησε τὸν
 Ἰακώβ. Ματθᾶν ἀποθανόντος, Μελχὶ ὁ ἀπὸ Νάθαν, ἐκ
 τῆς αὐτῆς γυναικὸς ἐγέννησε τὸν Ἡλ. Ὁμομήτριοι
 δὲ ἀδελφοὶ (12) Ἡλ καὶ Ἰακώβ. Ἡλ ἀτέκνου

habebant, ut se ex proselytis oriundos esse appro-
 barent. Huc accedit, quod ex proselytis originem
 ducere, ignobile potius quam splendidum apud Ju-
 dæos habebatur, exceptis, ut dixi, antiquis illis
 proselytis quorum fides ac religio sacris litteris
 nobilitata est.

(6) *Τοὺς τε καλουμένους γεωγράφους.* Id verbum le-
 gitur in c. xii Exodi, ubi Deus Moysi in Ægypto ad-
 huc consistenti loquitur his verbis: Πᾶς θς ἂν φάγη
 ζυμωτὸν, ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐκ συναγω-
 γῆς Ἰσραὴλ ἐν τε τοῖς γεωγραφῶν, καὶ αὐτόχθοσι τῆς γῆς.
 Africanus γεωγράφους interpretatur τοὺς ἀπ' Αἰγύπτου
 συνεκπεσόντας ἐπιμίχτους. Id est, *convenas qui ex*
Ægypto simul cum Israelitis egressi fuerant. Duplex
 enim hominum genus Judæis ab Ægypto egredien-
 tibus sese adjunxit: alterum Ægyptiorum indigena-
 rum, quos Moyses αὐτόχθονας vocat; alterum conve-
 narum, id est promiscuæ multitudinis, qui γεωγράφι
 dicebantur. Hesychius: Γέωρες, γεωφύλακες, μέ-
 τριοι, πάροικοι. Georæ ergo apud Ægyptios dice-
 bantur homines extranei, qui terram colendam ac-
 ceperant sub certa pensione, quales erant in Ægy-
 ptio Judæi antequam existiissent. Eos cum indigenis
 Ægyptiis confudisse videtur Africanus; quem tamen
 refellit Moyses in dicto loco. Utrosque vero, tam
 georas quam indigenas Ægyptios, uno ἐπιμί-
 χτων nomine comprehendit sacra Scriptura in
 dicto cap., versu 38, καὶ ἐπιμίχτος πολὺς συν-
 ἀνέθῃ αὐτοῖς, id est *promiscua turba*, συμμιγῆς
 λαός. Origenes tamen libro iii *De principiis*, ἐπι-
 μίχτων nomine Ægyptios solos intellexisse vide-
 tur, qui Hebræis permixti ex Ægypto egressi sunt.
 Σκληρυσμὸν μὲν ἤλεγχε τὸν τοῦ Φαραῶ, διὰ τὴν κα-
 χίαν αὐτοῦ. Πειθὼ δὲ τὴν τῶν ἐπιμίχτων Αἰγυπτίων
 συνεξορησάντων τοῖς Ἑβραίοις. Irusius in lib. ii
 de tribus sectis Judæorum, agens de proselytis, vo-
 cem γεωγράφους Hebraicæ originis esse dicit, eaque si-
 gnificari proselytum seu advenam.

(7) *Ἀπὸ τε Ναζάρων καὶ Κωχαβὰ.* Cochaba vicus
 fuit in Basanitiæ juxta Decapolim, ut tradit Epi-
 phanias in hæresi Ebionæorum, cap. 2 et 18.

(8) *τὴν προσειρημένην γενεαλογίαν.* Nicephorus
 habet τὴν προκειμένην, et sic in codice Regio prius
 scriptum fuit, sed recentiore manu emendatum est
 προσειρημένην.

(9) *Ἐκ τε τῆς βίβλου τῶν Ἡμερῶν.* Per librum
 Dierum intelligit Africanus Epimeridas, quas
 paulo ante ἰδιωτικὰς ἀπογραφὰς appellavit. Pleriq-
 ue enim apud Judæos originum suarum studiosi,
 privatos generis sui commentarios ex archivis pu-

A hæc quidem gentilium etiam historiæ cum Judaica
 communia sunt. Cæterum cum ad id usque tempo-
 ris in tabulariis publicis descriptæ essent origines
 tam familiarum Hebraicarum, quam eorum qui ad
 proselytos, id est advenas, genus suum referebant,
 verbi gratia ad Achior Amanitem, et ad Ruth Mo-
 abitidem, eosque qui ex Ægypto simul cum Israel-
 itis egressi per matrimonia cum ipsis permixti
 fuerant, Herodes priscas illas Israelitarum familias
 nihil ad se pertinere intelligens, ignobilitatis suæ
 conscientia stimulatus, omnia illa veterum familia-
 rum monumenta concremavit: ratus se tum de-
 mum nobilem visum iri, cum nemo esset qui ex
 publicis monumentis originem generis sui, vel ad
 patriarchas, vel ad proselytos, vel ad permixtos
 Israelitis peregrinos qui γεωγράφι dicuntur, posset
 referre. Pauci tamen antiquitatis studiosi privatos
 stirpis suæ commentarios, vel quod nomina ipsa
 memoriter callerent, vel ex archivis descriptos
 penes se habentes, in primis gloriabantur quod

blicis descriptos penes se habebant, quemadmodum
 apud nos etiamnum a nobilioribus fieri videmus.
 Porro hoc in loco aliquid deesse apparet ex particu-
 la τε, quæ in omnibus nostris codicibus et apud
 Nicephorum habetur. Quare supplenda videntur
 hæc verba: καὶ ἀπὸ μνήμης ἐς ὅσον ἐξίχνουντο. Ita
 certe legisse videtur Rufinus, qui sic vertit: *Ordinem*
supradictæ generationis partim memoriter, partim
etiam ex Dierum libris, in quantum erat possi-
bile, perducebant.

(10) *Εἰ καὶ μὴ ἐμμάρτυρος.* In codice Regio et
 apud Nicephorum legitur εἰ καὶ ἀμάρτυρος, quod
 idem est. Cæterum quanti facienda sit hæc evange-
 lici loci explicatio, patet ex his Africani verbis,
 quippe qui fatetur eam nullo testimonio fulciri ve-
 terum scriptorum. Admitti tamen eam vult a nobis,
 eo quod nulla melior afferri possit. Quæ cum ita
 sint, nollem Eusebium nostrum in vestibulo *Histo-*
riæ suæ mentionem hujus rei fecisse. Satiis pro-
 fecto fuisset ac consultius, hanc Evangeliorum di-
 sonantiam silentio involvere, ne lectoribus a fide
 nostra alienis, ejusmodi tunc temporis erant quanti-
 plurimi, occasio subministraretur de Evangeliorum
 veritate dubitandi. Certe Julianus Augustus in libro
 contra Christianos, hanc evangelistarum dissensio-
 nem nobis objicit, teste Hieronymo in *Commentariis*
in Matthæum. Locus Juliani exstat apud Cyrillum
 in libro octavo contra Julianum. Auctor *Questio-*
num Veteris et Novi Testamenti, cap. 56, de hac
 dissonantia loquens, Africani opinionem improbat.
 Sed ipse aliam affert minus probabilem.

(11) *Ματθᾶν ὁ ἀπὸ Σολομώντος.* Mira est varie-
 tas accentus in hoc nomine. Maz. quidem et Fuk.
 codd. accentum habent in antepenultima. Nicepho-
 rus vero et Fuk. codex paulo antea penultimam
 circumflectunt. In Regio ac Med. duplex est accen-
 tus, tum in penultima tum in antepenultima syl-
 laba. Idque in aliis etiam nominibus supradicti co-
 dices observant, quoties ambiguum est quoniam ac-
 centu notanda sint vocabula; ut denotetur in aliis
 quidem exemplaribus hunc accentum, in aliis vero
 illum reperiri. Quin etiam nostri codices paulo
 ante scriptum habent ἀπὸ τοῦ Δαβὶδ διὰ Σολομώντος
 τὰς γενεὰς καταριθμουμένους. Sic enim omnes no-
 stri codices, excepto Regio, qui Σολόμωνος illic
 habet.

(12) *Ὁμομήτριοι δὲ ἀδελφοί, etc.* In hac conci-
 liatione quam refert Africanus, duo sunt quæ non-
 nihil difficultatis habere videntur. Primum enim
 dubito an licuerit uterino fratri viduam fratris sui

avitæ nobilitatis memoriam conservassent. Ex quorum numero erant hi de quibus supra dixi, ob propinquitatem generis qua Servatori nostro juncti erant δεσπότες appellati. Qui e Nazaris et Cochaba Judææ vicis in varias regiones dispersi, supradictam generis seriem, ex Ephemeridum libro quam poterant fidelissime exposuerunt. Sive igitur ita se res habet, sive aliter, planiorem certe interpretationem, meo quidem judicio aliorumque qui æqui rerum æstimatores esse volent, nemo facile repererit. Proinde hæc nobis sufficiat, tametsi nullo testimonio fulta; quando nec meliorem aliam nec veriore proferre possumus. Cæterum quin

vera sit Evangelii narratio dubitari non potest. » In fine autem ejusdem *Epistolæ* Africanus hæc addit : « Matthan a Salomone genus ducens, Jacobum genuit. Mortuo deinde Matthane, Melchi oriundus ex Nathanis stirpe, ex eadem muliere genuit Heli. Quocirca Jacobus et Heli fratres erant uterini. Heli deinde sine liberis defuncto, Jacobus ei semen suscitavit, Josepho genito : qui natura quidem Jacobi, lege autem Heli filius fuit. Sic uterque Josephi pater recte dicitur. » Hæc Africanus. Porro recensita hoc modo Josephi stirpe, simul etiam Mariæ genus, quæ ex eadem tribu erat oriunda, tacite expositum 24 est, lege siquidem Moysis inter diversæ tribus homines erant vetita connubia. Uni enim ex eodem populo eademque gente mulier nubere præcipitur, ne sors patrimonii in aliam tribum transferatur. Et de his quidem hæc tenet.

CAPUT VIII.

De Herodis adversus infantes crudelitate, et qualem is exitum vitæ habuerit.

Christo igitur secundum prophetarum oracula in Bethlehem Judææ nato iis quibus supra dixi temporibus, Herodes cum magi quidam ex Oriente venientes ipsum interrogassent ubinam natus esset rex Judæorum : quippe stellam ejus sibi conspectam aiebant, hancque tanti itineris sibi causam fuisse, quod illum utpote Deum adorare omnibus votis arderent : ea re non mediocriter conturbatus quasi regnum ipsius in maximum discrimen esset adductum, percontatus est ex legis doctoribus qui in sua gente erant, ubinam Christum natum iri exspectarent. Postquam vero Michæ vaticinium

uxorem ducere, et ex ea liberos procreare in nomen ac familiam fratris sui transituros. Lex enim Deuteronomii cap. 25 loquitur de fratre qui habitat in eadem domo, et qui est συγγενής. Quod quidem solis germanis aut consanguineis competit. Nam uterinus frater non est ex eadem domo neque ex eodem genere; cum genus præsertim apud Judæos ex paterna stirpe ducatur. Certe Africanus discrete testatur, Jacobum et Heli fratres uterinos contribulles quidem fuisse, ex diverso tamen genere, ex διαφόρων δύο γενών. Secundo loco dubitare quis non immerito possit utrum in generationibus recensendis ratio a Judæis habita sit patrum adoptivorum. Exemplum habemus illustre in Obed, cujus in genealogia Christi sit mentio. Nam cum Maalon mortuus fuisset in Moabide, et Ruth viduam absque liberis reliquisset, Booz agnatus Maalonis, proximior agnatus suum ipsi concedente, Ruth uxorem accepit, quo semen Maalonis suscitaret. Ex ea tamen genitus Obedus, non Maalonis sed Boosi filius dicitur ab evangelistis qui Christi prosapiam texuerunt, et in libro qui inscribitur *Ruth*. Scio quid responderi possit : Moysem scilicet de fratre Juntaxat locutum : Boosum vero fratrem non fuisse Maalonis, ac proinde legem qua jubebatur, ut filius ex fratris vidua susceptus ejus nomine appellaretur, ad Boosum non pertinuisse. Unde dici potest Boosum

ἀποθανόντος, ὁ Ἰακώβ ἀνέστησεν αὐτῷ σπέρμα, γεννήσας τὸν Ἰωσήφ, κατὰ φύσιν μὲν αὐτῷ, κατὰ νόμον δὲ τῷ Ἠλὶ. Οὕτως ἀμφοτέρων υἱὸς ἦν ὁ Ἰωσήφ. » Τοσαῦτα δὴ ὁ Ἀφρικανός. Καὶ δὴ τοῦ Ἰωσήφ ὡδὲ πως γενεαλογουμένου, δυνάμει καὶ ἡ Μαρία σὺν αὐτῷ πέφηνεν ἐκ τῆς αὐτῆς οὐσας φυλῆς, εἴγε κατὰ τὸν Μωυσέως νόμον οὐκ ἔξῃν ἐτέραις ἐπιμίγνυσθαι φυλαῖς· ἐνὶ γὰρ τῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ δήμου καὶ πατριᾶς (13) τῆς αὐτῆς ζεύγνυσθαι πρὸς γάμον παρακελεύεται, ὡς ἂν μὴ περιστρέφοιτο (14) τοῦ γένους ὁ κληρὸς ἀπὸ φυλῆς ἐπὶ φυλὴν. Ὡς μὲν οὖν καὶ ταῦτα ἐχέτω.

vera sit Evangelii narratio dubitari non potest. » In fine autem ejusdem *Epistolæ* Africanus hæc addit : « Matthan a Salomone genus ducens, Jacobum genuit. Mortuo deinde Matthane, Melchi oriundus ex Nathanis stirpe, ex eadem muliere genuit Heli. Quocirca Jacobus et Heli fratres erant uterini. Heli deinde sine liberis defuncto, Jacobus ei semen suscitavit, Josepho genito : qui natura quidem Jacobi, lege autem Heli filius fuit. Sic uterque Josephi pater recte dicitur. » Hæc Africanus. Porro recensita hoc modo Josephi stirpe, simul etiam Mariæ genus, quæ ex eadem tribu erat oriunda, tacite expositum 24 est, lege siquidem Moysis inter diversæ tribus homines erant vetita connubia. Uni enim ex eodem populo eademque gente mulier nubere præcipitur, ne sors patrimonii in aliam tribum transferatur. Et de his quidem hæc tenet.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τῆς Ἡρώδου κατὰ τῶν παιδῶν ἐπιβουλῆς, καὶ ὅλα μετῃ λθόντων αὐτὸν καταστροφῇ βίου (Nic. H. E. I, 12, 15).

Ἀλλὰ γὰρ τοῦ Χριστοῦ γεννηθέντος ταῖς προφητείαις ἀκολουθῶν ἐν Βηθλεὲμ τῆς Ἰουδαίας κατὰ τοὺς δεδηλωμένους χρόνους, Ἡρώδης ἐπὶ τῇ τῶν ἐξ Ἀνατολῆς μάγων ἀνερρωτῆσει, ὅπῃ εἴη διαπυνθανομένων ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων· ἐωραχέναι γὰρ αὐτοῦ τὸν ἀστέρα, καὶ τῆς τοσσηδε πορείας τοῦ· αἴτιον αὐτοῖς γεγενῆσθαι, οἷα Θεῷ προσκυνῆσαι τῷ τεχθέντι διὰ σπουδῆς πεποιημένοις· οὐ σμικρῶς ἐπὶ τῷ πράγματι ἄτε κινδυνευούσης, ὡς γε δὴ ᾤετο, αὐτῷ τῆς ἀρχῆς διακινηθεὶς, πυθόμενος τῶν παρὰ τῷ ἔθνει νομοδιδασκάλων ποῦ τὸν Χριστὸν γεννηθῆσεσθαι προσδοκῶν, ὡς ἔγνω τὴν Μιχαίου προφητείαν ἐν

sum idcirco nominari in generatione Christi, quod illustrior existisset quam Maalon.

(13) *Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δήμου καὶ πατριᾶς.* Judæi divisi erant in tribus, quæ φυλαὶ dicebantur. Singulæ autem tribus dividebantur in δῆμους, ut manifeste patet ex capite xxxvi Numerorum. Δῆμοι ergo idem sunt quod apud Romanos familie; sicut φυλαὶ Judæis sunt quas Romani gentes vocabant. Jam vero πατρία idem erant quod δῆμοι. Et recte vetus Interpres in libro Numerorum *familias* vertit, ubi LXX Interpretes πατριάς posuerant. Horus Grammaticus : *Φατρία σύνταγμα, οἷον πατρία, ὅτ' ἂν ἀφ' ἐνὸς καὶ εὐγενοῦς ἀνδρός, ὡς πατρός, κατὰ διαδοχὰς ἐπέχτασιν λάβῃ τὰ γένη, τό τε ἐπὶ τινι ἀναφέρεσθαι, ὡς Ἡρακλεῖδαι.* Exstat hic illustris locus Hori Grammatici apud auctorem *Etymologici*. Atque hinc πατριάρχαι vocabantur generis auctores apud Judæos, a quibus unaquæque familia nomen acceperat, quemadmodum videre est in cap. xxvi Numerorum. Chrysostomus homilia 7 in *Epistolam ad Ephesios*, πατριάς ἐτ' ἐνὶ γένει idem esse ait.

(14) *Ὡς ἂν μὴ περιστρέφοιτο.* Ita quidem codex Regius. Sed reliqui codices, Mazar. scilicet, ac Med., cum Fuk. ac Savil. scriptum habent *περιστρέφοιτο*, quibus consentit etiam Nicephorus. Et sic legitur in cap. xvi Numerorum, ad quem locum alludit Eusebius.

Βηθλεὲμ προαναφωνοῦσαν, ἐν τῇ προστάγματι τοὺς ὑπαρχοῦντας ἐν τῇ Βηθλεὲμ καὶ πᾶσι τοῖς ὄροις αὐτῆς ἀπὸ διετοῦς καὶ κατωτέρω παιδᾶς κατὰ τὸν ἀπηκριβωμένον αὐτῷ χρόνον παρὰ τῶν μάγων, ἀναιρέσθαι: προστάττει, πάντως που καὶ τὸν Ἰησοῦν, ὡς γε ἦν εἰκὸς, τῆς αὐτῆς τοῖς ὁμηλικίᾳ συναπολαῦσαι συμφορᾶς οἰόμενος. Φθάνει γε μὴν τὴν ἐπιβουλὴν εἰς Αἴγυπτον διακομισθεὶς ὁ παῖς, δι' ἐπιφανείας ἀγγέλου τὸ μέλλον προμεμαθηκότων αὐτοῦ τῶν γονέων. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ἡ ἱερὰ τοῦ Εὐαγγελίου διδάσκει γραφή. Ἄξιον δ' ἐπὶ τοῦτοις συνιδεῖν τὰ πείριχα τῆς Ἡρώδου κατὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ὁμηλικῶν αὐτῷ τὸλμης· ὡς παραυτίκα μὴδὲ μικρᾶς ἀναβολῆς γεγεννημένης, ἡ θεία δίκη περιόντα ἐπ' αὐτὸν τῷ βίῳ μετελήλυθε, τὰ τῶν μετὰ τὴν ἐνθρόνδε ἀπαλλαγὴν διαδεχομένων αὐτὸν ἐπιδεικνύοντα προοίμια (15). Ὡς μὲν οὖν τὰς κατὰ τὴν βασιλείαν αὐτῷ νομισθείσας εὐπραγίας, ταῖς κατὰ τὸν οἶκον ἐπαλλήλοις ἡμαῦρωσε συμφοραῖς, γυναικὸς καὶ τέκνων καὶ τῶν λοιπῶν τῶν μάλιστα πρὸς γένους ἀναγκαιωτάτων τε καὶ φιλότατων μαιφονίαις, οὐδὲ οἶόν τε νῦν καταλέγειν (16), τραγικὴν ἅπασαν δραματουργίαν ἐπισκιαζούσης τῆς περὶ τοῦτων ὑποθέσεως, ἦν εἰς πλάτος ἐν ταῖς κατ' αὐτὸν ἱστορίαις ὁ Ἰώσηπος διελήλυθεν. Ὡς δ' ἅμα τῇ κατὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ τῶν ἄλλων νηπίων ἐπιβουλῇ (17),

(15) *Ἐπιδεικνύοντα προοίμια.* Hæc est lectio codicis Regii, quam Rob. Stephanus expressit, nec nos rejiciendam esse censuimus. Herodes enim, gravissimo oppressus morbo, eleganter dicitur ἐπιδεικνύειν τὰ προοίμια τῶν μετὰ θάνατον, id est, *proludia malorum quæ post hunc vitam passurus erat, exhibere.* Codd. tamen Med. ac Maz. cum Fnk. ac Savil. longe aliter scriptum habent, hoc modo: καὶ ὡς τῶν μετὰ τὴν ἐνθρόνδε ἀπαλλαγὴν διαδεχομένων αὐτὸν ἐπιδεικνύοντα τὰ προοίμια. Quam quidem scripturam confirmat etiam Nicephorus in cap. 15, lib. 1, ubi hunc Eusebii nostri locum ita interpolavit: Ὡς γοῦν ἡ θεία δίκη μετὰ τὴν ἀδικον μαιφονίαν τὸν θεομάρχον μετελήλυθε, προοίμιον ὡς ἂν τις εἴποι τῶν ἐσομένων ἔχεισε κακῶν ὑποφαίνουσα, ἄξιον διελεῖν. Eamdem quoque lectionem secuti sunt Rufinus et Christophorus, ut ex interpretationibus eorum apparet. Quare non dubito quin hæc lectio præferenda sit Regii codicis scripturæ. Henricus Savilius prius quidem ad oram libri sui adnotaverat forte scribendum esse ἐπιδεικνύοντα. Sed postea notavit, duos codices manu exaratos scriptum habere καὶ ὡς μετὰ τὴν... ἐπιδεικνύοντα τὰ προοίμια, recte.

(16) Vulg. οὐδὲν οἶόν τε καταλέγειν. In Maz. et Fnk. codicibus scribitur οὐδὲν οἶον τὸ νῦν καταλέγειν. Atque ita codex Med. prius scriptum habuit. Est quidem hæc locutio familiaris Eusebio. Sic in cap. xii libri hujus, historiam Abgari referens, οὐδὲν δὲ οἶον καὶ αὐτῶν ἐπακοῦσαι τῶν ἐπιστολῶν· et sexcentis aliis in locis. Verum hic non convenit ea locutio. Quare non dubito quin, una dempta littera, scribendum sit οὐδὲ οἶόν τε, etc. Conjecturam nostram plane confirmat Nicephorus, qui hæc Eusebii verba ita expressit, τόγε νῦν ἔχον διεξίναί, οὐ πρέπων, οἶμαι, καιρός.

(17) Ὡς δ' ἅμα τῇ κατὰ τοῦ Σωτῆρος καὶ τῶν νηπίων ἐπιβουλῇ. Edivus est anno superiore libellus de loco Josephi in quo Jesu Christi sit mentio. In eo libro hic Eusebii nostri locus graviter suggillatur. Ac primo quidem Eusebius noster fraudis arguitur, qui a Josepho id dictum esse conflinxit, de quo Josephus se cogitavit quidem. Neque enim

A comperit, qui in Bethlehem nasciturum esse prædixerat, statim omnes pueros adhuc lactentes in Bethlehem, et in conterminis locis a bimis usque ad recentissime natos secundum tempus quod a magis diligenter inquisiverat, uno edicto interfici jubet. Jesum quippe eadem cum æqualibus suis, ut erat verisimile, calamitate involvendum esse sperabat. Sed insidias regis prævertit puer asportatus in Ægyptum a parentibus, quibus apparens angelus rem omnem aperuerat. Et hæc quidem sacer Evangelii sermo declarat. Jam vero operæ pretium fuerit spectare quæ merces sceleris in Christum et æquales ejus infantes admissi Herodem consecuta sit: et quo pacto e vestigio nulla mora interposita, adhuc supersitem ultio divina corripuit, adeo ut B eorum qui post hanc vitam ipsum manebant, cruciatuum præludia quædam ostenderet. Et qualiter quidem regni sui, ut putabat, prosperitates domesticis calamitatibus sibi vicissim excedentibus obscuravit, uxore ac liberis, cæterisque partim propinquitate, partim amicitia sibi junctissimis nefarie trucidatis, ne numerando quidem nunc possim recensere, cum omnem tragædiarum atrocitatem superet hujus argumenti tractatio, quod Josephus in *Antiquitatum* libris uberrime est exsecutus. Qualiter vero post

Josephus Herodem tantis doloribus ante mortem cruciatum esse dixit, ob persecutionem Christi, vel ob eadem infantum. Objicit præterea Eusebio nuperus ille scriptor, quod dixerit statim post eadem Bethlehemiticorum infantum, cruciatus illos Herodi contigisse, cum inter βρεφονοκτῶν et Herodis foedissimum illum morbum, septem anni, ut ipse ait, intercesserint. Sed utramque objectionem refellere facillimum fuerit. Neque enim dicit Eusebius id quod ipsi objicitur. Utitur quidem testimonio Josephi, ut probet Herodem maximis affectum doloribus interiisse, ob scelera quæ toto vite spatio admisera, non vero ut probet, eos cruciatus ob eadem infantum et persecutionem Christi Herodem pertulisse. Quamobrem non est culpandus Eusebius, sed potius laudanda est ejus fides atque industria: qui cum ex evangelicis libris compertum haberet, Herodem nascenti Christo insidias comparsse, et infantes Bethlehemiticos trucidasse, ut eorum cæde Christum quoque involveret; cumque ex Josephi testimonio didicisset, Herodem paulo postea pestilenti ulcere consumptum inter gravissimos dolores animam exhalasse, utrumque simul aptissime conjunxit, ac Josephi quidem testimonium attulit, ut rem ipsam prout acciderat exponeret. Veram autem causam ob quam Herodes tot ac tanta perpessus fuerat, a Josepho ignoratam, commemoravit. Nullum igitur hic est peccatum Eusebii, sed potius ejus qui Eusebium temere et inconsulte reprehendit. Nam Eusebius quidem sibi ipse constat. Quippe in *Chronico* mortem Herodis anno post eadem infantum evenisse scribit, omnesque adeo chronologi non diu post infanticidium Herodem vixisse consentiunt. Atque hæc ideo scripsi, non quo auctorem illius libelli reprehenderem, cujus etsi consilium non probem, ingenium tamen ac eruditionem laudo, verum ut Eusebium nostrum defendere, cujus acumen et elegantia passim in his libris, sed in hoc præcipue loco elucet. Est enim hic figura qua oratores maxime uti solent, cum id quod ab adversario dictum non est, perinde quasi dictum esset arripiunt; quod Græci eleganter dicunt συναρπάζειν.

insidias adversus Servatorem reliquosque infantes comparatas, statim immisso cœlitus morbo quasi verberare ad mortem adactus est, non alienum fuerit ex ipso scriptore cognoscere, qui in septimo *Antiquitatum* libro Herodis exitum refert his verbis: « Herodem porro, inquit, morbi vis acris in dies exagitabat, Deo pœnas scelerum illius exigente. Ignis quidam erat lentus qui non tantum cutem contrectantibus ardorem nuntiabat, quantum intus viscera depascebatur. Ingens præterea aviditas accipiendi cibi, cui denegare quidquam non licebat. Scatebant ulceribus intestina, et acerbissimis coli doloribus cruciabatur. Pedes humore pelucido distenti, eademque circa ventriculum mali labes erat. Ipsa quoque genitalia putrefacta vermiculis scaturiebant. Accedebat anhelitus contentio, tum ob fetorem tum ob nimiam crebritatem molestissima. Denique convulsiones per universa propemodum membra, insuperabile ipsi robur addebant. Aiebant porro divini et qui in huiusmodi vaticinandi scientia studium suum collocaverant, hanc multiplicis impietatis pœnam Deum a rege exposcere. » Hæc sunt quæ in supradicto libro scriptor jam a nobis laudatus commemorat. In secundo autem libro *belli Judaici* eadem de illo tradit his verbis: « Post hæc, inquit, morbi vis per universum ejus corpus diffusa, diversi generis doloribus distrabere illud cœpit. Febris quædam erat tepidior; pruritus per universam cuticulam intolerabilis; coli quoque dolores continui. Circa pedes tumor quasi aqua intercute laborantis. Ad hæc inflatio ventriculi, et genitalium vermibus scatentium labes. Postremo contentio anhelitus, et respirandi difficultas, et membrorum omnium convulsio ho-

θήλατος αὐτὸν καταλαβοῦσα μάστιξ εἰς θάνατον συνήλασεν, οὐ χεῖρον καὶ τῶν φωνῶν τοῦ συγγραφέως ἐπακούσται, κατὰ λέξιν ἐν ἐπτακαιδεκάτῃ τῆς Ἰουδαϊκῆς Ἀρχαιολογίας τὴν καταστροφὴν τοῦ κατ' αὐτὸν βίου τοῦτον γράφωντος τὸν τρόπον: « Ἡρώδης δὲ μειζώνας ἡ νόσος ἐνεπικραίνεται, δίκην ὧν παρανομήσειεν, ἐκπρασσομένου τοῦ Θεοῦ. Πῦρ μὲν γὰρ μαλακὸν ἦν, οὐχ ὥδε πολλὴν ἀποσημαίνον τοῖς ἐπαφωμένοις τὴν φλόγῳσιν, ὅσῃν τοῖς ἐντὸς προσετίθει τὴν κάκωσιν· ἐπιθυμία δὲ δεινὴ τοῦ δέξασθαι τι (18), οὐδὲ ἦν μὴ οὐχ ὑποργεῖν· καὶ ἐλκώσεις τῶν τε ἐντέρων (19), καὶ μάλιστα τοῦ κόλου δεινὰ ἀλγυδόνες· καὶ φλέγμα ὑγρὸν περὶ τοὺς πόδας καὶ διαυγές. Παραπλησία δὲ καὶ ἡ περὶ τὸ ἥτρον κάκωσις ἦν. Ναὶ μὴν καὶ τοῦ αἰδοίου σῆψις σκώληκας ἐμποιούσα, πνεύματός τε ὀρθία ἔντασις (20), καὶ αὐτὴ λίαν ἀγῆδης, ἀχθῆδόνι τε τῆς ἀποφορᾶς καὶ τῷ πυκνῷ τοῦ ἀσθματος. Ἐσπασμένος τε (21) περὶ πᾶν ἦν μέρος, ἰσχυρὸν οὐχ ὑπομενητὴν προστιθέμενος. Ἐλέγετο γοῦν ὑπὸ τῶν θειάζοντων καὶ οἷς ταῦτα προαποφύγεσθαι σοφία προὔκειτο, ποινήν τοῦ πολλοῦ καὶ δυσσεβοῦς (22) ταύτην ὁ Θεὸς εἰσπράττεσθαι παρὰ τοῦ βασιλέως. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῇ δηλωθείσῃ γραφῇ παρασημαίνεται ὁ προειρημένος. Καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ δὲ τῶν Ἱστοριῶν (23) τὰ παραπλησία περὶ τοῦ αὐτοῦ παραδίδωσι, ὧδὲ πως γράφων: « Ἐνθεν αὐτοῦ τὸ σῶμα πᾶν ἡ νόσος διαλαβοῦσα, ποικίλοις πάθεσιν ἐμέριζε. Πυρετὸς μὲν γὰρ ἦν χλιαρὸς (24), κνησμὸς δ' ἀφόρητος τῆς ἐπιφανείας ὀλῆς, καὶ κόλου συνεχεῖς ἀλγυδόνες, περὶ τε τοὺς πόδας ὡς ὕδρωπιωντος οἰδήματα, τοῦ τε ἥτρου φλεγμονή, καὶ αἰδοίου σηπεδῶν σκώληκας γεννώσα. Πρὸς τούτοις ὀρθόπνοια, καὶ δύσπνοια, καὶ σπασμοὶ ἀπάντων τῶν μελῶν, ὥστε τοὺς ἐπιθειάζοντας, ποινήν εἶναι τὰ νοσήματα, λέγειν.

(18) *Τοῦ δέξασθαι τι*. In Josephi editionibus et apud Nicephorum post has voces adduntur hæc verba, ἀπ' αὐτοῦ, quæ tamen superflua esse existimo.

(19) *Καὶ ἐλκώσεις τῶν ἐντέρων*. Hæc est lectio codicis Regii, et ea quidem non improbanda. Nostri tamen codices Maz. ac Med., cum Fuk. ac Savil., aliquid tantulum discrepant; sic enim habent: καὶ ἐλκώσις τῶν τε ἐντέρων, καὶ μάλιστα τοῦ κόλου, etc. In Nicephoro etiam scribitur ἐλκώσις.

(20) *Πνεύματος τε ὀρθία ἔντασις*. Sigismundus Gelenius *tentiginem* interpretatus est. Rulinius vero utrumque sensum in versione sua complexus est. *Spiritus quoque incredibilis inflatio, et tentigo obscena satis et execranda*. Sed Josephus suimetipse interpretis est. Nam in lib. 1 *De bello Judaico* ὀρθόπνοιαν pro eodem dicit. Sed et quæ sequuntur manifeste arguunt intentionem spiritus hic intelligi, non autem obscenam tentiginem: καὶ αὐτὴ λίαν ἀγῆδης... ἀχθῆδόνι τε τῆς ἀποφορᾶς καὶ τῷ πυκνῷ τοῦ ἀσθματος, ubi ἀποφορὰν *respirationem* vertunt Langue, Musculus et Christophorus. At Rulinius *fetorem* vertit; quem nos cum Gelenio secuti sumus.

(21) *Ἐσπασμένος τε*. In codice Fuk. et Savil. et apud Nicephorum legitur *σπασμός τε*: quam quidem scripturam secutus est Christophorus, ut ex versione ejus apparet. *Nervorum præterea contractio per omnia membra pervasit, quæ quidem vim et acrimoniam inflixit ei plane intolerabilem*. Rulinius vero pessime vertit hoc modo: *Ita ex omni parte cruciatibus fesso, nullæ sufficere vires ad tolerantiam poterant*. Ex quo tamen apparet eum *ἐσπασμένον* legisse, sicut in optimis codicibus nostris Regio,

Maz., Med. et apud Josephum habetur. Et parum quidem referre existimo, *σπασμός* ne an *ἐσπασμένος* hic legamus, cum in utraque lectione idem sit sensus. Sed difficultas est in iis verbis quæ sequuntur: *ἰσχυρὸν οὐχ ὑπομενητὴν προστιθέμενος*. Omnino enim interpretes hæc Josephi verba de vi ac violentia morbi intellexerunt, quæ esset intolerabilis. Ego vero de ipsius ægroti viribus id dictum puto, quas nervorum contractio magnopere intendebat. Certe *ἰσχύς* de vi morbi dici non potest. Porro in codice Regio ὑπομενητὴν scriptum inveni, quomodo etiam legitur apud Josephum.

(22) *Ποινήν τοῦ πολλοῦ καὶ δυσσεβοῦς*. In codice Maz., Fuk. ac Savil. necnon apud Nicephorum deest particula conjunctiva.

(23) *Ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Ἱστοριῶν*. Verba Josephi hodie leguntur in lib. 1, cap. 21, *De bello Judaico*. Verum in manuscriptis codicibus Josephi, alia fuit librorum distinctio, quam Rulinius s. qui noluit: qui librum primum ad nimiam molem produxit, ut ad Herodis usque mortem eum perduceret. Itaque in hoc Eusebii loco nihil mutandum est. Savilius hunc Eusebii locum aliter intellexit. Putavit enim *δευτέραν τῶν Ἱστοριῶν* ab illo dici opus *De excidio urbis Hierosolymitanæ*, quod opus secundum est respectu *Ἀρχαιολογίας*. Verba sunt ipsius Savilii, quæ profecto tanto viro excidissem nollem.

(24) *Πυρετός μὲν γὰρ ἦν χλιαρός*. Hæc quidem est scriptura codicis Regii. Sed in Maz., Med., Fuk. ac Savilii, et apud Nicephorum legitur *πυρετός μὲν γὰρ ἦν οὐ λαβρός*.

Ἔθ δὲ παλαιῶν τοσούτοις πάθεσιν, ὁμῶς τοῦ ζῆν ἀν-
είχετο, σωτηρίαν τε ἡλπίζε, καὶ θεραπείας ἐπενόει.
Διαβάς γούν τὸν Ἰορδάνην, τοῖς κατὰ Καλλιρόην θερ-
μοῖς ἐχρήτο. Ταῦτα δὲ ἔξεισι μὲν εἰς τὴν Ἀσφαλιτίτιν
λίμνην, ὑπὸ γλυκύτητος δὲ ἐστὶ καὶ πότιμα. Δόξαν
δὲ ἐνταῦθα τοῖς ἰατροῖς, ἐλαίῳ θερμῷ πᾶν ἀναθάλλει
τὸ σῶμα χαλασθὲν εἰς ἐλαίου πλήρη πύελον, ἐκλύει
τοὺς ὀφθαλμούς καὶ ὡς τεθνεὺς ἀνέστρεψεν. Θορύβου
δὲ τῶν θεραπεπόντων γενομένου, πρὸς μὲν τὴν κραυγὴν
ἀνῆνεγκεν. Εἰς δὲ τὸ λοιπὸν ἀπογνοὺς τὴν σωτηρίαν,
τοῖς τε στρατιώταις ἀνὰ δραχμὰς πεντήκοντα ἐκέ-
λευσε διανεῖμαι, καὶ πολλὰ χρήματα τοῖς ἡγεμόσι
καὶ τοῖς φίλοις. Αὐτὸς δ' ὑποστρέψας, εἰς Ἱερικχούντα
παράγεινται, μελαγχολῶν ἤδη, καὶ μονονοῦχι αὐτῷ
τι τῷ θανάτῳ ἀπειλῶν, προσέκοιεν εἰς ἐπιβουλὴν ἀθε-
μίτου πράξεως (25). Τοὺς γὰρ ἀφ' ἐκάστης κώμης
ἐπισήμους ἄνδρας ἐξ ὅλης Ἰουδαίας συναγαγὼν, εἰς
τὸν καλούμενον ἱππόδρομον ἐκέλευσε συγκαλεῖσαι.
Προσκαλεσάμενος δὲ Σαλώμην τὴν ἀδελφὴν καὶ τὸν
ἄνδρα ταύτης Ἀλέξανδρον· «Οἶδα, ἔφη, Ἰουδαίους τὸν
ἐμὸν ἑορτάζοντας θάνατον. Δύναμαι δὲ πενθεῖσθαι
δι' ἐτέρων καὶ λαμπρὸν ἐπιτάφιον σχεῖν, ἂν ὑμεῖς
ἐθέλησητε ταῖς ἐμαῖς ἐντολαῖς ὑπουργῆσαι. Τούσδε
τοὺς φουρουρούμενους ἄνδρας· ἐπειδὴ ἐκπνεύουσιν,
τάχιστα κτείνετε περιστῆσαντες τοὺς στρατιώτας,
ἵνα πᾶσα ἡ Ἰουδαία καὶ πᾶς οἶκος, καὶ ἄκων ἐπ' ἐμοὶ
δακρύσῃ. » Καὶ μετὰ βραχέα φησὶν· « Αὐθις δὲ, καὶ
γὰρ ἐνδεῖα τροφῆς καὶ βηλὶ σπασμῶδες διετείνεται,
τῶν ἀλγυθῶνων ἡττηθεὶς, φθάσαι τὴν εἰμαρμένην
ἐπεβάλετο. Λαβὼν δὲ μῆλον (26), ἤτησε καὶ μαχαί-
ριον, εἰώθει γὰρ ἀποτέμνων ἐσθίειν, ὥστε περι-
θρῆσας μὴ τις ὁ κωλύων αὐτὸν εἴη, ἐπῆρε τὴν δεξιὰν
ὡς πληξὼν ἐμυτόν. » Ἐπὶ δὲ τούτοις ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ
συγγραφεὺς, ἕτερον αὐτοῦ γνήσιον παῖδα πρὸ τῆς
ἐσχάτης τοῦ βίου τελευτῆς, τρίτον ἐπὶ δυσὶν ἤδη
προανηρημένοις δι' ἐπιτάξεως ἀνελόντα, παραχρῆμα
τὴν ζωὴν οὐ μετὰ σμικρῶν ἀλγυθῶνων ἀπορρόησαι. Καὶ
τοιοῦτο μὲν τὸ πέρας τῆς Ἡρώδου γέγονε τελευτῆς,
ποιήνῃ δικαίαν ἐκτίσαντος ὧν ἀμφὶ τὴν Βηθλεὲμ
ἄνευθε παίδων, τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιβουλῆς
ἐνεκα. Μεθ' ἣν ἄγγελος ὄναρ ἐπίστας ἐν Αἰγύπτῳ
διατρέχοντι τῷ Ἰωσήφ, ἀπαῖρει ἅμα τῷ παιδί καὶ τῇ
τούτου μητρὶ ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν παρακελεύεται,
τεθνηκέναι δηλῶν τοὺς ἀναζητοῦντας τὴν ψυχὴν τοῦ
παιδίου. Τούτοις δ' ὁ εὐαγγελιστὴς ἐπιφέρει λέγων·
« Ἀκούσας δ' ὅτι Ἀρχέλαος βασιλεύει τῆς Ἰουδαίας
ἀντὶ Ἡρώδου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐφοβήθη ἐκεῖ ἀπελ-
θεῖν. Χρηματισθεὶς δὲ κατ' ὄναρ, ἀνεχώρησεν εἰς τὰ
μέρη τῆς Γαλιλαίας. »

ire. Et admonitus in somnis secessit in partes Galilææ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν κατὰ Πιλάτον χρόνων.

Τῇ δ' ἐπὶ τὴν ἀρχὴν μετὰ τὸν Ἡρώδη τοῦ Ἀρχε-

(25) Προέκοιεν εἰς ἐπιβουλὴν ἀθεμίτου πράξεως.
Lego εἰς ἐπιβουλὴν, quod sine dubio rectius est, quam
antea editum ἐπιβολήν, tametsi editiones Josephi nihil
variant. Conjecturam nostram confirmat vetustissimus
codex Mss., in quo plane scriptum est εἰς ἐπιβου-
λὴν sicut conjeceram. Facessat igitur conjectura Sa-
villii, qui ad oram libri sui notarat: *Forte scribendum*

PATROL. GR. XX.

A ninem cruciabat, adeo ut harioli hujusmodi mor-
bum pœnam esse dicerent cœlitus irrogatam. At
ille tametsi cum tot morborum generibus luctaretur,
spem tamen adhuc vitæ retinens, remedia ex-
cogitabat. Itaque trajecto Jordane, aquis calidis
quæ juxta Callirhoen sunt, usus est. Hæ influunt
quidem in Asphaltitem lacum, sed adeo dulces sunt,
ut etiam potui commodæ sint. Ibi cum medicis vi-
sum esset ut tepente oleo foveretur, demissus in
dolum plenum olei, toto corpore adeo resolutus est,
ut etiam oculi instar hominis mortui revoluerentur.
Deinde ministrorum tumultuantium clamore exci-
tatus, ad se quidem rediit. Cæterum spæ salutis in
posterum abjecta, quinquaginta drachmas militibus
viritim, ducibus vero et amicis magnam pecuniæ
vim distribui jussit. Inde Hierichuntem reversus
est, jamque atra bile correptus, et ipsi quodammodo
morti minitans, teterrimum facinus perpetrare
statuit. Etenim illustrissimos quosque totius Judææ
viros ex singulis vicis collectos, in Hippodromo
concludi præcepit. Tum accersita Salome viroque
ejus Alexandro: « Novi, inquit, Judæos morte mea
exultaturos. Sed lugeri aliorum causa, et illustres
exsequias consequi possum, dummodo meis man-
datis obsequi velitis. Hos viros quos custodiæ man-
davi, simul atque animam exhalavero militibus
circumdatos, omnes interficite, quo et universa Ju-
dæa et singulæ domus vel invitæ meæ morte illa-
crymentur. » Et paulo post: « Rursus, inquit,
cum partim inedia, partim tussis violentia crucia-
retur, victus doloribus fatum antevertere statuit.
Sumpto igitur pomo, cultellum poposcit. Solitus
enim erat poma manu sua incisa comedere. Tum
circumspiciens ne quis esset qui impediret, tan-
quam se percussurus dextram levavit. » Postremo
idem scriptor narrat; quo pacto paulo ante exitum
vitæ proprium filium, post duos quos jam ante ne-
caverat, impie jussit occidi, atque ita demum non
sine maximis cruciatibus animam efflavit. Hujus-
modi exitum vitæ habuit Herodes, merita perpes-
sus supplicia pro scelere quod adversus infantes
Bethlehemitas admiserat, dum Servatori nostro in-
sidias compararet. Post cujus interitum angelus
Josepho etiam tum in Ægypto moranti in somnis
apparens, eum in Judæam redire una cum puero
et matre præcepit, mortuos nuntians, qui puerum
et medio tollere copiebant. Quibus hæc evangelista
subjungit: « Audiens autem quod Archelaus re-
gnaret in Judæa pro Herode patre suo, timuit illo

27 CAPUT IX.

De Pilati temporibus.

De Archelai post Herodis obitum dominatione

βουλῇ. Porro in codice Reg. scriptum est προέκοιεν
δ' εἰς ἐπιβουλὴν, etc., quæ lectio confirmare videtur
conjecturam Savillii. Apud Nicephorum legitur etiam
προέκοιεν δὲ εἰς ἐπιβουλὴν.

(26) Λαβὼν δὲ μῆλον. Omnino scribendum est
λαβὼν δὲ μῆλον. Has enim particulas inter se con-
fundi frequenter observavimus.

consentit etiam supradictus historix scriptor, narrans qua ratione, tum ex Herodis patris testamento, tum iudicio Cæsaris Augusti Judææ regnum suscepit: utque, cum ipse post annos decem regno excidisset, fratres ejus Philippus et Herodes junior ac Lysanias tetrarchias suas rexerint. Idem in octavo decimo *Antiquitatum* libro, anno duodecimo principatus Tiberii (hic enim orbis imperium acceperat, cum Augustus septem et quinquaginta annis imperasset), Pontium Pilatum procuratorem Judææ accepisse auctor est, ibique decem annis usque ad Tiberii fere exitum permansisse. Ex quibus manifeste convincitur commentum eorum qui *Acta* adversus Servatorem nostrum nuperrime ediderunt. In quibus primum ipsa temporis ratio *Actis* prænotata, auctores mendacii coarguit. Quippe consulatu Tiberii Augusti quarto, qui incidit in septimum ejus imperii annum, ea quæ isti in salutari Domini nostri passione ausi sunt confingere gesta dicuntur. Quo quidem tempore nondum in Judæam advenisse Pilatum satis constat, si testimonio Josephi fides adhibenda est. Qui in libro jam supra laudato (26^a) diserte indicat, anno principatus Tiberii duodecimo Pilatum Judææ procuratorem a Tiberio factum fuisse.

τῆς Τιβερίου βασιλείας, ἐπίτροπος τῆς Ἰουδαίας ὑπὸ

CAPUT X.

De pontificibus Judæorum sub quibus Christus Evangelium prædicavit.

Horum temporibus cum Tiberius quidem quintum

(26^a) Lib. xviii, 3.

(27) *Ἰστορία Λυσανίας*. Id de suo adjecit Eusebius, quem merito reprehendit Scaliger in animadversionibus ad *Chronicon* Eusebium. Neque enim Josephus Lysaniam meminit in hujus reinarratione; constatque Herodis regnum in tres duntaxat partes post ejus mortem divisum fuisse. Tacitus in lib. v *Historiarum*, de Judæis loquens: *Gentem coercitam liberi Herodis tripartito regere*. Idem testatur Philo in oratione adversus *Flaccum*, pag. 968, ubi dicit Caium dedisse Agrippæ, Magni Herodis nepoti, tertiam partem aviæ ditionis, quam Philippus tetrarcha obtinuerat: *Ἰάτος Καίσαρ Ἀγρίππῃ, τῷ Ἡρώδου βασιλεὺς υἱωνῶν, δίδωσι βασιλείαν, τῆς παπῶσας λήξεως τρίτην μοῖραν, ἣν Φίλιππος ὁ τετράρχης, θεῖος ὢν αὐτῷ πατὴρ, ἐχαρπύτο*.

(28) *Τὰς ἐαυτῶν διεῖπον τετραρχίας*. Scribendum est procul dubio *διεῖπον*, ut legitur in omnibus nostris codicibus, adeoque in Regio exemplari. Itaque nescio unde Rob. Stephanus vulgatam lectionem, *διεῖλον*, hauserit. Accedit etiam Josephi auctoritas, qui in lib. ii *De exordio*, cap. 8, emendationem nostram confirmat. Hoc cum non vidisset Scaliger, frustra Eusebium nostrum reprehendit in animadversionibus ad *Chronicon* Eusebium, p. 164. Qui si manuscriptorum Eusebii codices consulisset, ut certe facere debnerat, animadvertisset profecto Eusebium nostrum hic quidem omni culpa vacuum esse.

(29) *Τὰ ὑπομνήματα*. Conficta sunt hæc *Acta Pilati* a Christianæ religionis inimicis, in persecutione illa Maximini, ut testatur Eusebius in lib. ix, cap. 5. Quanquam ex *Actis* præsidialibus sanctorum martyrum Tarachi, Probi et Andronici colligi potest, *Acta* illa jam antea ficta ac divulgata fuisse. Sic enim legitur in *Actis* illorum martyrum, cap. 9: *Præses dixit: Imque, non scis, quem invocas Chri-*

λίου καταστάσει συνάδει καὶ ὁ προσηρημένος ἱστορικός, τὸν τρόπον τε ἀναγράφων καθ' ὃν ἐκ διαθηκῶν Ἡρώδου τοῦ πατρὸς, ἐπικρίσεως τε Καίσαρος Αὐγούστου, τὴν κατὰ Ἰουδαίων βασιλείαν διεδέξατο, καὶ ὡς τῆς ἀρχῆς μετὰ δεκαετὴ χρόνον ἀποπεσόντος, οἱ ἀδελφοὶ Φίλιππος τε καὶ ὁ νέος Ἡρόδης ἅμα Λυσανίᾳ (27), τὰς ἐαυτῶν διεῖπον τετραρχίας (28). Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς Ἀρχαιολογίας, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς Τιβερίου βασιλείας (τοῦτον γὰρ τὴν καθ' ὧν ἀρχὴν διαδέξασθαι, ἐπὶ ἐπὶ πενήκοντα ἔτεσι τὴν ἡγεμονίαν ἐπικρατήσαντος Αὐγούστου), Πόντιον Πιλάτον ἐπιτραπῆναι τὴν Ἰουδαίαν δηλοῖ, ἐνταυθα τε ἐφ' ὧν ἔτεσι δέκα, σχεδὸν εἰς αὐτὴν παραμῆναι τὴν Τιβερίου τελευταίην. Οὐκ οὖν σαφῶς ἀπελήλεγται τὸ πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα (29) χθὲς καὶ πρώτῃ διαδωκότων· ἐν οἷς πρῶτος αὐτὸς ὁ τῆς παρασημειώσεως χρόνος (30) τῶν πεπλακώτων ἀπελέγχει τὸ ψεῦδος. Ἐπὶ τῆς τετάρτης γοῦν ὑπατείας Τιβερίου, ἥ γέγονεν ἔτους ἐξοδίου τῆς βασιλείας αὐτοῦ, τὰ περὶ τὸ σωτήριον αὐτοῖς πάθος τολμηθέντα (31) περιέχει. Καθ' ὃν δεικνύται χρόνον, μὴδ' ἐπιστάς πω τῇ Ἰουδαίᾳ Πιλάτος, εἶγε τῷ Ἰωσήφῳ μάρτυρι χρῆσασθαι δέον, σαφῶς οὕτω σημαίνοντι κατὰ τὴν δηλωθεῖσαν αὐτοῦ γραφὴν, ὅτι δὴ δωδεκάτῳ ἐνιαυτῷ Τιβερίου καθίσταται Πιλάτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ τῶν κατὰ Ἰουδαίους ἀρχιερέων, καθ' οἷς ὁ Χριστὸς τὴν διδασκαλίαν ἐποιήσατο. (Nic. II. E. i, 18, 29.)

Ἐπὶ τούτων δὲ οὖν κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν ἔτος

C *stum, hominem quidem fuisse, factum sub custodia Pontii Pilati et punitum; cujus exstant Acta passionis*. Inducti sunt autem in iudicium supradicti martyres Diocletiano iv et Maximiano iii coss., ut docet titulus *Actorum*. Ex quo sequitur, *Acta Pilati* jam ante persecutionem Maximini concinnata fuisse. Verum Maximinus, cum paucis adhuc nota essent, ea latius publicavit, et in scholis legi et ubique cantari ad Christianorum opprobrium iussit. Male autem Musculus et Christophorus *ὑπομνήματα Commentarios* verterunt, cum *Acta* vertere debuissent, ut recte interpretatus est Rullinus. Græci enim ὑπομνήματα vocant quæ Latini *acta*, tam senatus quam magistratum. Exemplum passim occurrunt in Dionisii Cassii *Historia*, et apud alios, ubi tamen fere labuntur interpretes.

(30) *Ὁ τῆς παρασημειώσεως χρόνος*. Hoc loco παρασημειώσις est titulus seu notatio temporis, quæ *Actis* præfixi solebat. Sic enim *acta* judiciaria concipiebantur: *Consulatu Tiberii Augusti septimo, inducto in iudicium Jesu*, etc. Ita apud Ammianum Marcellinum in lib. xxi: *Et acta super eo gesta, non sine magno legebantur horrore, cum id voluminis publici contineret exordium*: *Consulatu Tauri et Florentii, inducto sub præconibus Tauro*. Eodem modo in gestis purificationis Cæciliani. Sed et in *actis* conciliorum idem observari consueverat. Nec consulatus modo, verum etiam dies ac mensis præscribebantur. Videtur autem in his Eusebii verbis esse enallage, ὅτῃς παρασημειώσεως χρόνος, pro eo quod alii dicerent ἡ τοῦ χρόνου παρασημειώσις. Utitur porro Socrates eadem voce in lib. i, cap. 15, ubi scribit de tempore concilii Nicæni: *Καὶ ὁ χρόνος δὲ τῆς συνόδου, ὡς ἐν παρασημειώσεσιν εὐρομέν, etc.*

(31) *Τὰ περὶ τὸ σωτήριον αὐτοῖς πάθος τολμηθέντα*. De Judæis id dici voluit Rullinus. *quæ*

πεντεκαίδεκατον Τιβερίου Καίσαρος ἀγοντος, τέταρτον δὲ τῆς ἡγεμονίας Ποντίου Πιλάτου, τῆς τε λοιπῆς Ἰουδαίας τετραρχούντων Ἡρώδου καὶ Λυσανίου (32) καὶ Φιλίππου, ὁ Σωτὴρ καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, ἀρχόμενος ὥστε ἐτῶν τριάκοντα, ἐπὶ τὸ Ἰωάννου βάπτισμα παραγίνεται, καταρχῇν τε ποιεῖ (33) τῇ νικαύτῃ τοῦ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον κηρύγματος. Φησὶ δὲ αὐτὸν ἢ θεία Γραφή τὸν πάντα τῆς διδασκαλίας διατελέσαι χρόνον ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα (34), δηλοῦσαι ὅτι δὴ ἐν τοῖς μεταξὺ τῆς τούτων ἔτεσι λειτουργίας, ὁ πᾶς τῆς διδασκαλίας αὐτῷ συνεπεράνευ χρόνος ἀρξαμένου μὲν κατὰ τὴν τοῦ Ἄννα ἀρχιερωσύνην, μέχρι δὲ τῆς

seculi sunt Musculus et Christophorsonus; sed cum nullum de Judæis verbum præcesserit, de falsariis illis id intelligere malui, qui *Pilati Acta* conflinxerant. Vox igitur αὐτοῖς referenda est ad ea verba quæ præcesserunt, τῶν πεπλακῶτων. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. hic locus ita legitur: τὰ περὶ τὸ σωτήριον πάθος αὐτοῖς τολμηθέντα. (32) Ἡρώδου καὶ Λυσανίου. Nescio cur Eusebius inter Herodem ac Philippum, Magni Herodis liberos, Lysaniam medium collocaverit. Lucas enim, cuius hic verba sequi se profitetur Eusebius, in celeberrimo illo loco de baptismo Christi, post Herodem ac Philippum, tertio loco Lysaniam nominavit. Quare debuerat etiam Eusebius eundem ordinem observare, maxime cum Lysanias non fuerit ex liberis aut successoribus Herodis. Illud etiam in Eusebio hoc loco reprehendendum videtur, quod postquam dixit Pilatum Judææ procuratorem tunc fuisse, addit reliquam Judæam paruisse tetrarchis Herodi, Philippo ac Lysaniæ. Atqui Lysanias nullam Judææ portionem unquam obtinuit. Neque enim Abila Judææ urbs fuit, sed Syriæ Coeles, seu Decapolitana. Excusari tamen potest Eusebius, si dicamus Judææ nomine eum intellexisse totam ditionem Herodis Magni. Constat enim Herodem Magnum tetrarchiam Lysaniæ possedisse, donatam ipsi ab Augusto. Solebant quippe imperatores Romani has tetrarchias dono dare regibus fœderatis atque amicis populi Romani, quo illos sibi magis devincerent. Cujus rei exempla suppetunt apud Josephum. Id ipsum significat Plinius in lib. v, cap. 48, his verbis: *Intercursant cinguntque has urbes tetrarchiæ, regionum instar singulæ, et in regna contribuntur*, etc.; et cap. 23 ejusdem libri: *præter tetrarchias in regna ascriptas*. Porro de hoc Lysania cuius meminit Lucas, mirum est nullam exstare mentionem apud Josephum, nec apud Dionem et reliquos. Quod si apud B. Lucam ita legeretur, Φιλίππου δὲ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τετραρχούντος; τῆς Ἰουδαίας καὶ Τραχωνίδος χώρας, καὶ τῆς Λυσανίου Ἀβιληνῆς, expuncta voce τετραρχούντος, quæ sequitur, res esset planissima. Nam Philippus tetrarchiam Lysaniæ, quæ Zenodoro ante tradita fuerat, ab Augusto donatam accepit, ut testatur Josephus.

(33) Καταρχῇν τε ποιεῖ. In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. scriptum est ποιεῖται.

(34) Ἐπὶ ἀρχιερέως Ἄννα καὶ Καϊάφα. Ita legitur in omnibus nostris codicibus. Apud Lucam in cap. iii scriptum est ἐπὶ ἀρχιερέων Ἄννα καὶ Καϊάφα. Cæterum hæc verba B. Lucæ nullatenus id significant, quod sibi persuasit Eusebius, Christum scilicet prædicare cœpisse ab eo anno quo sacerdos Judæarum fuit Annas, usque ad pontificatum Caiphæ. Nam primo quidem Lucas ibi loquitur non de prædicatione Christi, sed de prædicatione Joannis, quæ prædicationem Christi antecessit. Deinde eam Joannis prædicationem cœpisse dicit sub pontifici-

A decimum imperii annum ageret, ut scribit Evangelista, Pilatus vero procuratoris Judææ quartum: Herode; Lysania ac Philippo tetrarchis reliquam Judæam obtinentibus, Servator ac Dominus noster Jesus Christus anno ætatis circiter tricesimo ad Joannis lavacrum accessit: tuncque primum Evangelium prædicare instituit. Refert porro divina Scriptura totum prædicationis suæ tempus sub 28 Anna et Caipha pontificibus illum exegisse, id scilicet significans, temporis spatio quo illi sacerdotum administrarunt, universam Christi prædicationem terminatam fuisse; cum ergo ab Annæ pontificatu exorsus ad Caiphæ pontificatum docere per-

B bus Anna et Caipha: non quod anno illo quo prædicare cœpit Joannes, duo simul pontifices fuerint apud Judæos, ut putavit Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, cap. 4; id enim absurdum est et inauditum. Nec verior est Theodori Bezzæ interpretatio, quam postea amplexus est Scaliger in *Prolegomenis ad Chronicon Eusebii*, et Casaubonus in *Exercitationibus*, Annam videlicet fuisse vicarium Caiphæ summi pontificis, seu δεῦτερον ἀρχιερέα, atque ideo una cum Caipha nominari. Nam si Anna vicem gessit Caiphæ, cur priore loco nominatur, non solum in Evangelio, verum etiam in Actibus apostolorum? cum simpliciter et absolute pontifex dicitur a B. Luca perinde ac Caiphas. Tria nobis probent oportet illius sententiæ fautores. Primum est, pontifices Judæarum habuisse vicarios perpetuos atque ordinarios; secundum, vicarios illos in actis publicis una cum pontificibus nominatos fuisse ad temporum notationem. Postremo illos dictos esse simpliciter ἀρχιερεῖς seu pontifices. Sed profecto nunquam hæc probabunt: Certe Josephus, qui in *Antiquitatum* libris universos Judæarum pontifices accurate percensuit, nunquam perpetuos illos vicarios commemoravit. Unius duntaxat meminit in lib. xvii, Josephi scilicet, qui in spatium unius diei creatus est pontifex, ut vice Matthiæ pontificis sacra faceret. Ex quo apparet, perpetuos vicarios summi pontificis nullos tunc fuisse. Nam si Matthias pontifex hujusmodi vicarium habuisset, nil opus erat ob nocturnam illam pollutionem subito vicarium illi constituere. Existimo igitur B. Lucam his verbis nihil aliud significare voluisse, quam anno quinto decimo Tiberii Cæsaris Caipham summum fuisse pontificem, Annam vero ex pontifice. Nam cum Annas socer esset Caiphæ, et paulo antea pontificatum gessisset, summamque inter Judæos auctoritatem obtineret, merito cum Caipha conjungitur a Luca, non in Evangelio solum, sed in cap. iv Actuum apostolorum. Quippe hic Annas vir fuit sui temporis celeberrimus ac potentissimus, et quasi quidam perpetuus pontifex. Ex quo enim summus sacerdos factus est a Quirinio, ipse deinceps reliquo vitæ tempore aut per filios, aut per generos suos sacerdotum administravit, ut testatur Josephus, qui illum semper *Ananum* nominat. Cum igitur tunc temporis tota sacerdotii auctoritas pene Ananum resideret, mirum non est, si cum Caipha pontifex nominatur a B. Luca. Cæterum Caipham anno xv Tiberii pontificem Judæarum fuisse docet Josephus in lib. xviii. Factus enim est pontifex a Valerio Grato, qui ex Judæa decessit anno circiter Tiberii Cæsaris xvii ineunte. Quem pontificatum plus quam x annis obtinuit, toto scilicet tempore administrationis Pilati. Remoto deinde Pilato, Vitellius legatus Syriæ sacerdotum ademit Caiphæ, et Jonathan in ejus locum substituit, ut scribit Josephus in cap. 6.

stiterit, vix hoc temporis intervallo quadriennium A
integrum continetur. Quippe cum jam inde ab illis
quibus dixi temporibus aboliti prope essent ritus
legesque sacrorum, simul sacerdotium perpetuum
et hereditarium esse desierat: nec quæ ad cultum
Dei pertinent rite agebantur. Sed a præsidibus Ro-
manis alii subinde atque alii sacerdotes constituti,
non plus quam anni spatio munus illud gerebant.
Certe Josephus ab Anna ad Caipham quatuor conti-
nuo ordine sacerdotes fuisse in dicto *Antiquitatum*
libro narrat his verbis: « Valerius Gratus cum
Annæ sacerdotium ademisset, Ismaelem Baphi fi-
lium in ejus locum promovit. Quo non multo post
remoto, Eleazarum supradicti Annæ filium sacer-
dotem designavit. Interjecto deinceps anni spatio
cum huic honorem abrogasset, Simoni Canithi filio
sacerdotium tradidit. Qui eo munere non ultra an-
num perfunctus, mox Josephum, cui etiam Caiphæ
nomen fuit, successorem accepit. » Proinde uni-
versum prædicationis Dominicæ tempus non totos
quatuor annos complecti manifestum est, quorum
spatio totidem sacerdotes ab Anna usque ad pro-
motionem Caiphæ annum singuli sacerdotium ad-
ministrarunt. Itaque illo anno quo salutaris Christi

(35) Μέχρι δὲ τῆς ἀρχῆς τοῦ Καϊάφα. Rufinus
initium vertit; Langus vero administrationem, quod
magis probo. Nam apud Judæos magistratus fuit
sacerdotium, cum sacerdos seu ἀρχιερεύς jurisdi-
ctionem haberet. Præter enim publico gentis con-
cilio, quod συνέδριον vocabant. Paulo post in codi-
cibus nostris Maz., Med. et Fuk. ita legitur: ὅδ' ὁ
ἄλλος ὁ μεταξὺ παρίσταται τετραέτης χρόνος.

(36) Ἀέλυτο μὲν ἡ διὰ βίου καὶ ἐκ προγόνων
διαδοχή. Hujus loci insignis emendatio debetur co-
dicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. Nam Rob. qui-
dem Stephanus Regii codicis lectionem expresse-
rat, quæ meo quidem judicio ferri non potest. Quid
enim sibi volunt illa verba, ὅτε τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θε-
ραπείας προσήκοντα ἦν? Quanto planior est scriptura
codicum nostrorum, λέλυτο μὲν ᾧ διὰ βίου καὶ ἐκ
προγόνων διαδοχῆς τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσ-
ήκοντα ἦν. Confirmat hanc lectionem Nicephorus,
qui in cap. 29, lib. 1. locum Eusebii sic expressit: λέ-
λυτο πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ ᾧ διὰ βίου καὶ τῶν
προγόνων διαδοχῆς διέφερεν ἡ τοῦ Θεοῦ θεραπεία καὶ
λειτουργία. Nulla potest afferri melior interpretatio
Eusebii loci, quam hoc Nicephori scholium. Illud
tantum monendum est, singularem numerum hic
positum esse pro plurali. Idem enim est ac si dixis-
set λέλυτο μὲν οἷς διὰ βίου, etc. Quid sit διὰ
βίου nec Rufinus nec Langus intellexerunt. Nos
pluribus exponemus in adnotationibus ad librum de-
cimum.

(37) Ἰστορεῖ γοῦν ὁ Ἰώσηπος. Longe hic fal-
litur Eusebius. Nam Josephus non loquitur de
iisdem temporibus de quibus Lucas. Josephus qui-
dem loquitur de primo Tiberii Cæsaris decennio,
quo tempore procurator Judææ fuit Valerius Gra-
tus. At Lucas loquitur de secundo Tiberii decennio,
quando præses fuit Pilatus. Hunc Eusebii errorem
jamdudum notavit Scaliger in lib. vi *De emenda-
tione temporum*, cap. 1, et multo ante Scaligerum
Langus in notis ad cap. 29 lib. 1. Nicephori.

(38) Κατὰ τὴν αὐτῆς Ἀρχαιολογίας γραφὴν.
Melius nostri codices Maz. Med. cum Fuk. ac Savil.
scriptum habent κατὰ τὴν αὐτὴν τῆς ἱστορίας γρα-
φὴν.

(39) Τὸν τοῦ Βαφί. Ita quidem codex Regius, cui
ascribitur Rufinus his verbis: Valerius Gratus,

ἀρχῆς τοῦ Καϊάφα (35) παραμειναντος, οὐδ' ὅλος ὁ
μεταξὺ τετραέτης παρίσταται χρόνος. Τῶν γάρ τοι
κατὰ τὸν νόμον ᾗδῃ πως καθηρημένων ἐξ ἐκείνου
θεσμῶν, λέλυτο μὲν ἡ διὰ βίου καὶ ἐκ προγόνων δια-
δοχή (36), οὔτε τὰ τῆς τοῦ Θεοῦ θεραπείας προσήκοντα
ἦν· ὑπὸ δὲ τῶν Ῥωμαϊκῶν ἡγεμόνων ἄλλοι ἄλλοι
τὴν ἀρχιερωσύνην ἐπιτρεπόμενοι, οὐ πλεον ἔτους
ἐνὸς ἐπὶ ταύτης διετέλουν. Ἰστορεῖ γοῦν ὁ Ἰώση-
πος (37) τέσσαρας κατὰ διαδοχὴν ἐπὶ Καϊάφην ἀρ-
χιερεῖς μετὰ τὸν Ἀναν διαγενέσθαι, κατὰ τὴν αὐτῆς
τῆς Ἀρχαιολογίας γραφὴν (38), ὧδε πως λέγων·
« Οὐαλέριος Γράτος παύσας ἱεραῖσθαι Ἀνανον,
Ἰσμαῆλον ἀρχιερεῖα ἀποφαίνει τὸν τοῦ Βαφί (39). Καὶ
τοῦτον δὲ μετούπολιν μεταστήσας, Ἐλεάζαρον τὸν
Ἀνάνου τοῦ ἀρχιερέως υἱὸν ἀποδείκνυσιν ἀρχιερεῖα.
B Ἐνιαυτοῦ δὲ διαγενομένου καὶ τόνδε παύσας, Σίμωνι
τῷ Καμίθου τὴν ἀρχιερωσύνην παραδίδωσιν. Οὐ πλεον
δὲ καὶ τῷδε ἐνιαυτοῦ τὴν τιμὴν ἔχοντι διαγίνεταιαι χρό-
νος (40), καὶ Ἰώσηπος ὁ καὶ Καϊάφας (41) διάδοχος ἦν
αὐτῷ. » Οὐκοῦν ὁ σύμπαρ οὐδ' ὅλος τετραέτης ἀποδείκνυ-
ται τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίας χρόνος, τεσ-
σάρων ἐπὶ τέσσαρσιν (42) ἔτεσιν ἀρχιερέων ἀπὸ τοῦ
Ἀννα καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ Καϊάφα κατὰστασιν ἐνιαύσιον
λειτουργίαν ἐκτετελεχότων. Τὸν γὰρ τοι Καϊάφην ἀρ-

Anna sacerdotio deturbato, Ismaelem pontificem de-
signavit filium Baphi. Ita enim legitur in vetustissimo
codice Parisiensis Ecclesiæ. Reliqui vero Eusebiani
codices Maz., Med., cum Fuk. et Savil., scriptum
habent τὸν τοῦ Βαφί. Quibus consentit etiam Nice-
phorus.

C (40) Διαγίνεταιαι χρόνος. In nostris codicibus
Maz., Med. Fuk. et Savilii scriptum est διεγένετο.
Sic etiam legit Nicephorus in cap. 29 lib. 1.

(41) Ἰώσηπος ὁ καὶ Καϊάφας. Rufinus vertit Jo-
seppum cui et Caiaphas nomen fuit, accepit successo-
rem. Sic enim scriptum est in optimo et vetustis-
simo exemplari Parisiensis Ecclesiæ, non ut in vul-
gatis Josephum. Sed et Josephi historiographi no-
men in eodem codice ita perpetuo scriptum invenio,
quemadmodum etiam in vetustissimis Rufini editio-
nibus scriptum habetur. Quod certe mutare non
debuerant editores. Nam et apud Cassiodorum et Jo-
rdanem in indice scriptorum ex quibus decerpta est
Historia Gothica, Josephus nominatur: et apud
Suetonium in *Vespasiano*, antiquissimus codex bi-
bliothecæ Memmianæ scriptum habet Josephus. Deni-
que Apollonius Collatus Josipum semper vocat se-
cunda syllaba brevi.

(42) Τεσσάρων ἐπὶ τέσσαρσιν. Josephi verba
sic interpretatur Eusebius, quasi dixerit Josephus
quatuor illos pontifices, Ananum, Ismaelem, Elea-
zarum ac Simonem, singulos anni spatio sacerdo-
tium administrasse. Sed Josephus de duobus qui-
dem postremis id dicere dicit, de prioribus non
item. Nam Ismaelem quidem paulo postquam pon-
tifex factus fuisset a Valerio, exutum fuisse narrat.
Anano vero tantum abest, ut annum unum sacer-
dotii tribuat Josephus, quinimo ex Josephi verbis
plane conficitur, Ananum tribus minimum annis
sacerdotium tenuisse. Etenim Ananum in locum
Joazari substitutum esse dicit a Quirinio post per-
actum censum, anno circiter 37 ab Actiaca victoria,
cum Coponius procurator esset Judææ; eundem-
que in sacerdotio permansisse usque ad procurat-
ionem Valerii Grati, qui a Tiberio sub initium
imperii missus est in Judæam. Ita necesse est, ut
Anani pontificatus satis diuturnus fuerit, quippe qui
sub quatuor Judææ procuratoribus Coponio, M.
Ambivio, Annio Rufo et Valerio Grato eam digni-

χειρέα εικότως τοῦ ἐνιαυτοῦ καθ' ὃν (43) τὰ τοῦ σω-
τηρίου πάθους ἐπιτελεῖτο, ἡ τοῦ Εὐαγγελίου παρ-
σημνήματο Γραφή. Ἐξ ἧς καὶ αὐτῆς οὐκ ἀφάδων τῆς
προκειμένης ἐπιτηρήσεως ὁ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδα-
σκαλίας ἀποδείκνυται χρόνος. Ἀλλὰ γὰρ ὁ Σωτὴρ καὶ
Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς, οὐ μετὰ πλεῖστον
τῆς καταρχῆς τοῦ κηρύγματος, τοὺς δώδεκα ἀποστό-
λους ἀνακαλεῖται· οὓς καὶ μόνους τῶν λοιπῶν αὐ-
τοῦ μαθητῶν κατὰ τι γέρας ἐξαίρετον ἀποστόλους
ὠνόμασεν. Καὶ αὐθις ἀναδείκνυσιν ἑτέρους ἑβδο-
μήκοντα, οὓς καὶ αὐτοὺς ἀπέστειλεν ἀνὰ δύο δύο (44),
πρὸ προσώπου αὐτοῦ εἰς πάντα τόπον καὶ πόλιν οὗ
ἐμελλεν αὐτὸς ἔρχεσθαι (45).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Τὰ περὶ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ
μαρτυρημένα. (Nic. H. E. I, 19, 20)

Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ (46) τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου
ὁπὸ τοῦ νέου Ἡρώδου τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθέντος,
μνημονεύει μὲν καὶ ἡ θεία τῶν Εὐαγγελίων Γραφή·
συνιστορεῖ γὰρ μὴ καὶ ὁ Ἰωσήπος ὀνομαστὶ τῆς τε
Ἡρωδιάδος μνήμην πεποιημένος, καὶ ὡς ἀδελφοῦ
γυναῖκα οὖσαν αὐτὴν ἡγάγετο πρὸς γάμον Ἡρώδης,
ἀθετήσας μὲν τὴν προτέραν αὐτῷ κατὰ νόμους γε-
ραμμένην γυναῖκα· Ἀρέτα δ' ἦν αὐτῆς τοῦ Πιτραίων
βασιλέως θυγάτηρ· τὴν δὲ Ἡρωδιάδα ζῶντος δια-
στήσας τοῦ ἀνδρός· δι' ἣν καὶ τὸν Ἰωάννην ἀνελών,

ntatem gesserit. Cumque Gratus undecim annis præ-
fuerit Julææ, Josephus diserte non dicit quoto pro-
curationis anno Ananum exactoraverit. Certe
Josephus in libro xx, cap. 8, Ananum hunc testa-
tur diutissime positum esse sacerdotio, et quinque
ejus filios pontifices fuisse. Ex his apparet falli
Scaligerum qui in Prolegomenis ad Eusebii *Chro-
nicon*, Annam ad paucos dies pontificem fuisse scri-
bit. Contra est Josephus in libris quos supra citavi.
Quippe in lib. xx diserte affirmat Ananum ἐπὶ
πλεῖστον positum esse sacerdotio. Scio Josephi verba
exponi posse non solum de tempore quo Anna gessit
sacerdotium, sed et de toto temporis spatio quo
vixit post sacerdotium. Nam quicumque pontifica-
tum gesserant, ii reliquo vitæ tempore pontifices
dicebantur, et decimas accipiebant, ut docet Jose-
phus in lib. xx, ubi de Anania. Et ob hanc causam
B. Lucas in supradicto loco Annam pontificem
appellat; qui tamen tunc temporis non erat ponti-
fex, sed eam dignitatem gesserat, ut supra dixi.
Ex his patet, frustra ab Eusebio tamen Josephi quam
Lucæ verba adducta esse, ut quadriennium Christi
prædicationis astrueret: quippe cum Christus non
sub quatuor pontificibus, sed uno Caipha prædica-
verit, ut ex Josepho superius ostendimus. Longe
melius Epiphanius, qui triennium prædicationis
Christi astruit ex numero Paschatum, quæ in Joan-
nis Evangelio recensentur a prædicatione illius ad
mortem usque. Ita etiam Prosper in *Chronico*, cu-
jus verba hic apponam; *Quidam putant Dominum
nostrum Jesum Christum xv anno regni Tiberii Cæ-
saris, id est duobus Geminis cons. crucifixum; quo
anno secundum indubitatam Lucæ evangelistæ aucto-
ritatem baptizatum eum esse manifestum est. et Evan-
gelium regni cælorum prædicare cœpisse. Secundum
vero Joannis Evangelium, festivitati Paschæ Judæo-
rum ter Dominum interfuisse cognoscimus; ut appa-
reat tertium fuisse illud Pascha, quod verus Agnus
suo sanguine consecravit. Proinde consules quidem
a manifestatione Domini, id est a duobus Geminis*

A passio contigit, divinum Evangelii volumen recte
Caiphæ pontificem adnotavit. Ex cujus etiam Evan-
gelii auctoritate temporis spatium quo Christus præ-
dicavit, cum observatione nostra convenire osten-
ditur. Cæterum Servator ac Dominus noster Jesus
Christus haud multo post evangelicæ prædicationis
initium duodecim sibi viros adjunxit, quos præ
reliquis discipulis suis solos apostolorum nomine quasi
præcipuo quodam honoris titulo insignivit. Elegit
præterea septuaginta viros, quos in ea loca et op-
pida, in quæ ipse venturus erat, binos præmittere
solebat.

B

29 CAPUT XI.

Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.

Brevi interjecto tempore Joannem Baptistam ab
Herode juniore capite truncatum fuisse sacra Evan-
gelii Scriptura commemorat. Cui astipulatur etiam
Josephus, qui et Herodiadis ipsius nominatim me-
minit, et diserte narrat quomodo Herodes, priore
et legitima conjuge repudiata, quæ Aretæ regis Ara-
bum filia erat, hanc fratris sui uxorem a vivo viro
suo per vim abductam sibi conjugem ascivit: in quo
ejus gratiam necato Joanne Baptista, cum Aretæ
ob filia contumeliam infesto bellum gessit. Quo

inchoamus. Sed tertios ab eis consules Dominicæ
passioni ascribimus. Alii vero quatuor Paschata
numerant ab initio prædicationis Christi, inter
quos est auctor *Chronici Alexandrini*. In qua senten-
tia etiam fuisse videtur Eusebius, qui quadri-
ennium, licet non integrum, assignat Christi prædica-
tioni.

(43) Τοῦ ἐνιαυτοῦ καθ' ὃν. Intelligit locum Joan-
nis cap. xi et xvii, ubi dicitur Caiphas fuisse pon-
tifex anni illius. Ex hoc Joannis loco conjicit Eu-
sebius Caiphæ creatum esse pontificem anno illo
quo Christus suffixus est cruci. Eusebium secutus
est auctor *Chronici Alexandrini*, qui pontifices sub
quibus prædicavit Christus numerat, Annam,
Ismaelem, Eleazarum ac Simonem. Sed Joannes
Caiphæ eo anno factum esse pontificem non dicit.
Cum ergo Josephus, auctor certissimus, qui Judæo-
rum pontificum successionem diligentissime re-
censuit, affirmet Caiphæ a Valerio Grato pontifi-
cem factum esse, nec nisi post Pilati procurationem
exutum esse sacerdotio, equidem Josephi auctorita-
tem sequi malo, præsertim cum Lucæ evangelistæ
testimonio confirmetur. Lucas enim diserte affir-
mat anno xv Tiberii Cæsaris Caiphæ pontificem
jam tum fuisse.

(44) Ἀπέστειλεν ἀνὰ δύο δύο. Ita edidimus ex
fide nostrorum exemplarium Regii, Maz. Med. ac
Fuk. Hodie tamen in cap. x Evangelii B. Lucæ,
ex quo hoc desumpsit Eusebius, legitur tantum ἀνὰ
δύο, sine repetitione ultimæ vocis, quam Rob. etiam
Stephanus otiosam esse existimavit. Ego vero non-
nihil elegantia hunc πλεονασµόν habere censeo,
quem etiam in lingua Gallica retinemus.

(45) Οὗ ἐμελλεν αὐτὸς ἔρχεσθαι. Nostri codi-
ces Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent οὗ ἤμελ-
λεν.

(46) Οὐκ εἰς μακρὸν δέ. Ab his verbis caput un-
decimum inchoavi, secutus auctoritatem codicis
Regii, Maz. ac Fuk., quibus consentit etiam Ru-
linus.

quidem in bello victum acie Herodem, et universum A
ejus exercitum deletum refert, hæcque omnia ob
scelus adversus Joannem Baptistam perpetratum
ei contigisse. Idem Josephus Joannem justissimum
virum fuisse, et lavacri cujusdam institutorem affir-
mans, cum iis quæ in sacris Evangeliorum volumi-
nibus de eodem Joanne prodita sunt, mirifice con-
sentit. Refert etiam Herodem Herodiadis culpa
principatu excidisse, et in urbem Galliæ Viennam
simul cum ea esse relegatum. Et hæc quidem in
octavo decimo *Antiquitatum* libro ab eo commemo-
rantur, in quo etiam de Joanne scribit his verbis :
« Arbitrabantur quidam Judæorum divina ullione
periisse Herodis exercitum, Deo cædem Joannis,
qui Baptista cognominatus est, vindicante. Quippe
hunc Herodes obtruncaverat, cum esset vir bonus,
Judæosque ad virtutis studium excitaret, præcipient
ut juste quidem inter se, erga Deum autem pie
agentes, ad lavacrum accederent. Tunc enim de-
mum acceptum Deo fore lavacrum aiebat, cum eo
non ad expiationem criminum uterentur, sed ad
corporis munditiem, ut mentibus jam ante per justitiam
expurgatis, corporis quoque adderent puritatem.
Cumque multi ad eum undique confluerent
(hujusmodi enim sermonibus mirifice delectabantur),
Herodes veritus, ne tanta hominis auctoritas
subditos ad defectionem impelleret, quippe qui nihil
non acturi ex ejus consilio viderentur, satius esse
duxit priusquam novi aliquid oriretur, illum e me-
dio tollere, quam mutatione rerum facta, ipse in
maximum discrimen adductus, 30 seram pœnitentiam
agere. Vincit igitur ob hanc Herodis suspici-
onem, et ad castellum Machærontem, cujus supra
meminimus perductus, ibidem cæsus est. » Hæc
Josephus de Joanne. Qui etiam in eodem libro Ser-
vatoris nostri mentionem facit his verbis : « Iisdem

(47) *Ὁς ἂν ἡτιμασμένης αὐτοῦ τῆς θυγατρὸς.*
In codice Regio, Med. ac Maz. legitur αὐτῷ τῆς θυ-
γατρὸς. Nicephorus quoque habet τοῦτε. Nec illud
omittendum est, in codice Maz. ac Fuk. ὡς ἂν scribi
una voce, licet cum spiritu in secunda syllaba.
Atque ita perpetuo hanc vocem scribi observavi in
optimo illo codice Maz. quoties ponitur pro tan-
quam.

(48) *Βιενναν τῆς Γαλλίας πόλιν.* Memoria
lapsus Eusebius pro Lugduno Viennam posuit.
Quippe Josephus, quem hic auctorem laudat Euse-
bius, Herodem a Caio Cæsare Lugdunum esse rele-
gatum scribit in lib. xviii *Originum*, cap. 7. Porro
in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. ac Savil.
deest vox πόλιν.

(49) *Ἀρετὴν ἐπασκῆσαι.* Omnes nostri codices,
nullo excepto, scriptum habent ἀρετὴν ἐπασκοῦσι.
Sed cum paulo post sequatur χρωμένους, hunc so-
læcismum animadvertens Rob. Stephanus emenda-
vit, ut editum est, ἐπασκῆσαι. Ego vero in tanto
consensu omnium librorum, ἐπασκοῦσι retinendum
censeo; tantum pro χρωμένους emendandum est
χρωμένους, ut habent Josephi ac Nicephori editio-
nes.

(50) *Πρὶν τι νεώτερον ἂπ' αὐτοῦ γενέσθαι.* Hæc
est scriptura Regii codicis. Sed Maz. ac Med. cum
Fuk. ac Savil. scriptum exhibent ὅπ' αὐτοῦ. Ita
etiam Nicephorus. In Josephi autem editionibus
legitur ἐξ αὐτοῦ.

πολεμον αἴρεται πρὸς τὸν Ἀρέταν, ὡς ἂν ἡτιμασμέ-
νης αὐτοῦ τῆς θυγατρὸς (47). Ἐν ᾧ πολέμῳ μάχης
γενομένης, πάντα φησὶ τὸν Ἡρώδου στρατὸν διαφθα-
ρῆναι, καὶ ταῦτα πεπονθέναι τῆς ἐπιβουλῆς ἕνεκεν
τῆς κατὰ Ἰωάννου γεγενημένης. Ὁ δ' αὐτὸς Ἰω-
σῆπος ἐν τοῖς μάλιστα δικαιότατον καὶ Βαπτιστὴν
ὁμολογῶν γεγονέναι τὸν Ἰωάννην, τοῖς περὶ αὐτοῦ
κατὰ τὴν τῶν Εὐαγγελίων Γραφὴν ἀναγεγραμμένοις
συμμαρτυρεῖ. Ἰστορεῖ δὲ καὶ τὸν Ἡρώδην τῆς βα-
σιλείας ἀποπεπτωκέναι διὰ τὴν αὐτὴν Ἡρωδιάδα,
μεθ' ἧς αὐτὸν καὶ εἰς τὴν ὑπερορίαν ἀπεληλάσθαι,
Βιενναν τῆς Γαλλίας πόλιν (48) οἰκεῖν καταδικα-
σθέντα. Καὶ ταῦτα γε αὐτῷ ἐν ὀκτωκαιδεκάτῳ τῆς
Ἀρχαιολογίας δεδῆλωται, ἐνθα συλλαβαῖς αὐταῖς περὶ
τοῦ Ἰωάννου ταῦτα γράφει : « Τισὶ δὲ τῶν Ἰουδαίων
ἐδόκει ὀλωλέναι τὸν Ἡρώδου στρατὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ,
καὶ μάλα δικαίως τιννυμένου κατὰ ποιήν Ἰωάννου
τοῦ καλουμένου Βαπτιστοῦ. Κτείνει γὰρ τοῦτον
Ἡρώδης, ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ τοῖς Ἰουδαίοις κελεύοντα
ἀρετὴν ἐπασκῆσαι (49), καὶ τῇ πρὸς ἀλλήλους δι-
καιοσύνῃ καὶ πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβεῖν χρωμένους,
βαπτισμῷ συνέναι. Οὕτω γὰρ δὴ καὶ τὴν βάπτισιν
ἀποδεκτὴν αὐτῷ φανέσθαι, μὴ ἐπὶ τινὼν ἀμαρτά-
δων παραιτῆσαι χρωμένων, ἀλλ' ἐφ' ἀγνεῖα τοῦ σώ-
ματος, ἅτε διὰ καὶ τῆς ψυχῆς δικαιοσύνῃ προεκκαθα-
ρμένης. Καὶ τῶν ἄλλων συστρεφόμενων, καὶ γὰρ
ἡσθησαν ἐπιπλεῖστον τῇ ἀκροάσει τῶν λόγων, δέσας
Ἡρώδης τὸ ἐπὶ τοσόνδε πειθανδὸν αὐτοῦ τοῖς ἀνθρώ-
ποις, μὴ ἐπὶ ἀποστάσει τινὶ φέροιτο (πάντα γὰρ
ἐψέκασαν συμβουλή τῇ ἐκείνου πράξοντες), πολὺ κρεῖτ-
τον ἡγεῖται πρὶν τι νεώτερον ἂπ' αὐτοῦ γενέσθαι (50),
προλαβὼν ἀναιρεῖν, ἢ μεταβολῆς γενομένης εἰς πράγ-
ματα ἐμπεσὼν μετανεῖν. Καὶ ὁ μὲν ὑποψία τῇ τοῦ
Ἡρώδου, δέσμιος εἰς τὸν Μαχαίρουστα πεμφθεὶς τὸ
προεξημένον φρούριον, ταύτῃ κτείννεται. » Ταῦτα
περὶ τοῦ Ἰωάννου διεσθῶν, καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν (51)

(51) *Καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.* Jam superius men-
tionem feci libelli cujusdam qui nuper est editus :
in quo hic locus Josephi de Jesu Christo expendi-
tur. Auctor hujus libri duo nobis persuadere tenta-
vit. Primum est, locum illum Josephi falsum ac
subditiuum esse. Alterum est, Eusebium nostrum
ejus fraudis auctorem exstitisse. Quod attinet ad
primum caput disputationis, jam pridem viri docti
eum Josephi locum in dubium revocarunt. Sed cum
nudis indiis et suspicionibus ad id judicandum
impellerentur, conjecturam suam silentio premere
maluerunt quam quidquam temere affirmare. Quod
quidem prudenti consilio ab iis factum esse nemo
negaverit. Quamobrem scriptor illius libelli, in eo
mihi reprehendendus videtur, quod cum nullis ni-
tatur demonstrationibus, tamen ita pronuntiat, ut
nos posthac de ejus loci falsitate dubitare minime
patiamur. Quænam porro sunt argumenta illa quibus
hoc astruit? Justinus, inquit, in *Disputatione adver-*
sus Tryphonem nullam hujus rei mentionem fecit.
Quasi vero necesse fuerit Justino Josephi testimo-
nium adducere; aut quasi testimonium Josephi
historiarum scriptoris, magnam pondus habiturum
fuisset apud Tryphonem. Atqui non hoc erat pro-
positum Justino ut ex profanis scriptoribus, sed
potius ut ex sacris prophetarum libris Christi fidem
ac divinitatem probaret. Quare nihil opus erat ut
Josephi testimonium afferret, præsertim cum Jo-
sephus scriptor esset etiam tum recentissimus.

κατὰ τὴν αὐτὴν τοῦ συγγράμματος ἱστορίαν ὡδὲ ἅπαντες μέμνηται· «Γίνεται δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον Ἰησοῦς τις σοφὸς ἀνὴρ, εἶγε ἀνδρὰ αὐτὸν λέγειν χρὴ. Ἦν γὰρ παραδόξων ἔργων ποιητής, διδάσκαλος ἀνθρώπων τῶν σὺν ἡδονῇ τάληθῇ δεχομένων. Καὶ πολλοὺς μὲν τῶν Ἰουδαίων, πολλοὺς δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπηγάγετο. Ὁ Χριστὸς οὗτος ἦν. Καὶ αὐτὸν ἐνδείξει τῶν πρώτων ἀνδρῶν περὶ ἡμῖν σταυρῷ ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου, οὐκ ἐξεπαύσαντο οἱ τὸ πρῶτον αὐτὸν ἀγαπήσαντες. Ἐφάνη γὰρ αὐτοῖς τριτὴν ἔχων ἡμέραν πάλιν ζῶν, τῶν θείων προφητῶν ταῦτά τε καὶ ἄλλα μυρία περὶ αὐτοῦ θαυμάσια εἰρηκότων. Εἰσέτι τε νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ὀνομασμένων οὐκ ἐπέλιπε τὸ φύλον. » Ταῦτα τοῦ ἐξ αὐτῶν Ἑβραίων συγγραφέως ἀνέκαθεν τῇ αὐτοῦ γραφῇ, περὶ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν παραδεδικακός, τίς ἂν εἴη λείποιτο ἀποφυγῇ, τοῦ μὴ ἀναισχύντους ἀπελέγχεσθαι τοὺς κατ' αὐτῶν πλασαμένους ὑπομνήματα; Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐχέτω ταύτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν μαθητῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν. (Nic. H. E. I, 21, 22, usque ad fin.)

Τῶν γε μὴν τοῦ Σωτῆρος ἀποστόλων, παντὶ τῇ σαφὲς ἐκ τῶν Εὐαγγελίων ἢ πρόσρησις. Τῶν δ' ἑβδομήκοντα μαθητῶν, κατάλογος μὲν οὐδεὶς οὐδαμῶς φέρεται· λέγεται γέ μιν εἰς αὐτῶν Βαρνάβας γενόμεναι, οὗ διαφόρως μὲν καὶ αἱ Πράξεις τῶν ἀποστόλων ἐμνημόνευσαν, οὐχ ἥκιστα δὲ καὶ ὁ Παῦλος γράφων Γαλάταις. Τούτων δ' εἶναι φασὶ καὶ Σωσθένην τὸν ἄμα Παύλῳ Κορινθίους ἐπιστελλαντα. Ἡ δ' ἱστορία παρὰ Κλήμεντι κατὰ τὴν πέμπτην τῶν Ὑποτίσεων, ἐν ἣ καὶ Κηφᾶ, περὶ οὗ φησιν ὁ Παῦλος· «Ὅτε δὲ ἦλθε Κηφᾶς εἰς Ἀντιόχειαν, κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην (52), » ἕνα φησὶ γεγονέναι τῶν ἑβδομήκοντα μαθητῶν, ὁμώνυμον Πέτρῳ τυγχάνοντα τῷ ἀποστόλῳ. Καὶ Ματθίαν δὲ τὸν ἀντὶ Ἰουδα τοῦ προδότη τοῖς ἀποστόλοις ἐγκαταλεγέντα, τὸν τε σὺν αὐτῷ τῇ ὁμοίᾳ ψήφῳ ἐξῆσθαι κατὰ τὴν αὐτῆς τῶν ἑβδομήκοντα κλήσεως ἡξιώσθαι κατὰ λόγον. Καὶ Θαδδαῖον δὲ ἕνα τῶν αὐτῶν εἶναι φασὶ περὶ οὗ καὶ ἱστορίαν ἐλθοῦσαν εἰς ἡμᾶς, αὐτίκα μάλα ἐκθήσομαι. Καὶ τῶν ἑβδομήκοντα δὲ πλείους τοῦ Σωτῆρος πεφηνέναι μαθητάς εὖροις ἂν ἐπιτηρώσας, μάρτυρι χρώμενος τῷ Παύλῳ, μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἔγερσιν ὥφθαι αὐτὸν φήσαντι, πρῶτον μὲν Κηφᾶ (53), ἔπειτα τοῖς

quippe qui sub extrema Domitiani tempora *Antiquitates Judaicas* publicasset. Ad illud autem argumentum quod ex Origene ducitur, facilis est et expedita responsio. Negat quidem Origenes in libris *contra Celsum*, Josephum agnovisse Jesum Christum, id est credidisse Christo, seu Christianum fuisse. Sed neque ex hoc Josephi loco quem hic citat Eusebius, sequitur Josephum Christi filium amplexum fuisse. Quamvis enim dicat οὗτος ἦν ὁ Χριστός, subaudiendum est λεγόμενος, id est, *hic est qui dicebatur Christus*. Jam vero quod scribit auctor illius libelli, Eusebium nostrum hujus falsitatis architectum fuisse, nunquam profecto cordatis hominibus id persuadere poterit. Nam cui bono id Eusebius confingere voluisset? An ex testimonio Josephi pendebat divinitas Christi? Annon Eusebii ætate libri *Antiquitatum Josephi* in omnibus bibliothecis vise-

A temporibus Jesus quidam fuit vir sapiens, si tamen virum eum appellare fas est. Erat quippe admirabilium operum effector, doctorque eorum qui veritatem libenti animo complectebantur. Multos illo partim ex Judæis, partim ex gentilibus sectatores sibi adjunxit. Hic erat Christus. Quem a gentis nostræ primoribus delatum, cum Pilatus crucis supplicio addixisset, hi tamen qui illum dilexerant, eum deinceps colere non destiterunt. Tertio enim die vivus ac spirans eis apparuit, prout divini prophetæ hæc et alia quamplurima de illo mirifica prædixerant. Abhinc porro Christianorum genus qui ab eo nomen sumpsere, ad nostram usque ætatem continuatum manet. » Hæc igitur cum scriptor ille ex Hebræis oriundus de Joanne Baptista et de Servatore nostro in libris suis commemoraverit, quod jam effugium relinquitur his qui adversus eos *Acta* illa conflinxerunt, quominus impudentissimi esse convincantur? Sed de his satis.

CAPUT XII.

De Servatoris nostri discipulis.

Et apostolorum quidem Servatoris nostri nomina ex Evangeliorum libris notissima sunt omnibus. Quod vero ad septuaginta discipulos attinet, eorum series nullibi perscripta reperitur. Fertur tamen ex illorum numero unus fuisse Barnabas, cujus cum in Actibus apostolorum crebra sit mentio, tum in Pauli ad Galatas Epistola. Ex iisdem etiam Sosthenem fuisse perhibent, eum qui una cum Paulo litteras ad Corinthios scripsit. Sic enim refert Clemens in libro quinto *Hypotyposeon*. In quo etiam Cephæ illum cui Antiochiam ingresso Paulus se palam restitisse dicit, quoniam reprehensione dignus erat, unum ait fuisse ex septuaginta discipulis Petro apostolo cognominem. Matthiam quoque, eum qui Judæ proditoris loco in numerum apostolorum 31 ascriptus est, et alterum illum qui cum Matthia pari suffragio fuit honoratus, fama est ex illo cœtu septuaginta discipulorum fuisse. Thaddæum præterea unum ex illis fuisse serunt. De quo historiam quæ ad nos usque pervenit, mox narraturus sum. Quod si quis observare velit attentius, plures quam septuaginta reperiet Servatoris nostri discipulos, vel ex unius Pauli testimonio : qui Chri-

D banjur ; quibus prolati, facillimum fuisset Eusebii fraudem convincere.

(52) Κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην. Post hæc voces in editione Parisiensi ac Genevensi sequuntur hæc verba, ὅτι κατεγνωσμένος ἦν, quæ leguntur etiam in Epistola ad Galatas. Sed quoniam nec in codicibus nostris Maz., Med., Fuk, nec apud Rufinum habentur, et alioqui parum necessaria sunt hoc loco, merito ea delevimus. Idem a nobis factum est paulo postea in hoc ipso capite. Nam post verba illa, καὶ Θαδδαῖον δέ, lineam integram expruimus ; hæc scilicet verba, τὸν ὑπὸ Θωμᾶ κατὰ πρόσταξιν τοῦ Ἰησοῦ τῷ Ἀγθάρῳ πρὸς ἱσρίν ἀποσταλέντα· quæ leguntur quidem in codice Regio, sed absunt a tribus reliquis, nec habentur in interpretatione Rufini.

(53) Πρῶτον μὲν Κηφᾶ. Rectius in nostris codi-

stium postquam a mortuis suscitatus est, primo omnium Cephæ apparuisse dicit, deinde duodecim, et post hos plus quam quingentis fratribus simul. Ex quibus nonnullos quidem mortem obiisse, plerosque vero adhuc superstites fuisse tradit cum hæc scriberet. Inde Jacobo illum apparuisse testatur. Unus hic ex septuaginta discipulorum numero, ac præterea ex fratribus Domini fuisse perhibetur. Postremo cum præter duodecim essent alii complures qui instar illorum apostoli dicebantur, ejusmodi etiam erat Paulus, hæc adjungit : « Deinde visus est omnibus apostolis. » Sed de his satis. Historia vero de Thaddæo cujus supra mentionem fecimus, hujusmodi est.

CAPUT XIII.

Narratio de regulo Edessenorum.

Domini ac Servatoris nostri Jesu Christi divinitas cum propter admiranda illius opera ubique jam celebris esset, innumerabiles ab externis et a Judæa remotissimis regionibus, morbis et cujusque modi doloribus affictos spe recuperandæ salutis attraxerat. Itaque rex Agbarus, qui gentibus trans Euphratem positis non sine laude præerat, cum gravi morbo, et qui humana ope curari non poterat, consumeretur, simul atque de Jesu nomine ubique diffuso ac de stupendis ejus miraculis quæ omnium testimonio firmabantur, accepit, missis per tabellarium litteris, supplex eum rogavit ut se morbo liberaret. At ille tum quidem vocanti minime est obsecutus. Litteras tamen ad eum scribere non recusavit, quibus unum e discipulis suis qui ipsum sanaret, missurum se esse pollicebatur, neque ipsi solum, sed omnibus propinquis et fami-

cibus Maz., Med. ac Fuk. scribitur πρώτῳ. Mox pro περιέναι, leges grammaticæ secuti, restitutum περιέναι, sicut legitur in codice Fuk. ac Savilii.

(54) Εἰς δὲ καὶ οὗτος τῶν φερομένων τοῦ Σωτῆρος μαθητῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ ἀδελφῶν ἦν. Hæc est scriptura codicis Regii quam Rob. Stephanus expressit. Verum in reliquis codicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savilii desunt hæc verba, μαθητῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ. Sed neque Rufinus illa agnoscit. Sic enim vertit : *Post etiam dicit eum visum esse Jacobo, qui erat unus ex his qui fratres Salvatoris appellabantur.* Nos tamen nihil hic immutare volumus, sed scripturam codicis Regii retinimus. Multi quippe ex veteribus Jacobum fratrem Domini, eum qui primus Hierosolymorum episcopus est ordinatus, non ex xii apostolis, sed e numero discipulorum Domini fuisse scripserunt. Ita Gregorius Nyssenus in oratione 2 de Christi resurrectione. Clemens in lib. 1 Constitutionum, cap. 59, et in lib. 1 Recognitionum, sub finem pag. 20; Dorotheus in libro *De apostolis et discipulis Domini*, et Michael Glycas in parte III *Annalium*. Certe huic opinioni favere videtur Paulus in Epistola ad Corinthios, ubi recensens eos quibus Christus post mortem apparuerat, postquam xii apostolos nominavit, et quingentos alios, addit deinde, *postea visus est Jacobo et reliquis apostolis.* Jacobum ergo Paulus distinguit a xii apostolis. Atque ita Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi IV et XIV locum beati Pauli intellexit.

(55) Χριστοῦ θεότης. Nostri codices Maz. ac

δώδεκα, καὶ μετὰ τούτους, ἐπάνω πεντακοσίοις ἀδελφοῖς ἐφάπαξ. Ὃν τινὰς μὲν ἐφασκε κεκοιμηθῆαι, τοὺς πλείους δ' ἔτι τῷ βίῳ καθ' ὃν καιρὸν αὐτῷ ταῦτα συνετάττετο, περιεῖναι. Ἐπειτα δ' ὤφθαι αὐτὴν Ἰακώβῳ φησὶν· εἰς δὲ καὶ οὗτος τῶν φερομένων τοῦ Σωτῆρος μαθητῶν, ἀλλὰ μὴν καὶ ἀδελφῶν ἦν (54). Εἰθ' ὡς παρὰ τούτους κατὰ μέμνησιν τῶν δώδεκα πλείστων ὧσων ὑπαρξάντων ἀποστόλων, οἷος καὶ αὐτὸς ὁ Παῦλος ἦν, προστίθῃσι λέγων· « Ἐπειτα ὠφθῇ τοῖς ἀποστόλοις πᾶσι. » Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τῶνδε, τῆς δὲ περὶ τὸν θαῤῥαῖον ιστορίας ἡμῖν λεχθείσης τοιοῦτος γέγονεν ὁ τρόπος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἱστορία περὶ τοῦ τῶν Ἐδессηνῶν διναστού.
(Nic. H. E. II, 7, et Evagr. IV, 29.)

Ἡ τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ θεότης (55), εἰς πάντας ἀνθρώπους τῆς παραδοξοποιου δυνάμεως ἐνεκεν βωομένη, μυρίους ὄσους καὶ τῶν ἐπ' ἀλλοδαπῆς πορρωτάτῳ τε τῆς Ἰουδαίας, νόσων τε καὶ παντοίων παθῶν ἐλπίδι θεραπείας ἐπήγετο. Ταύτῃ τοι βασιλεὺς Ἀγθαρος (56), τῶν ὑπὲρ Εὐφράτην ἐθνῶν (57) ἐπισημότατα δυναστεύων, πάθει τὸ σῶμα δεινῷ καὶ οὐ θεραπευτῷ, ὅσων ἐπ' ἀνθρωπείᾳ δυνάμει, καταφθειρόμενος, ὡς καὶ τούνομα τοῦ Ἰησοῦ πολὺ καὶ τὰς δυνάμεις συμφώνως πρὸς ἀπάντων μαρτυρουμένης ἐτύθετο, ἰκέτης αὐτοῦ πέμψας δι' ἐπιστολῆφόρου γίγνεται, τῆς νόσου τυχεῖν ἀπαλλαγῆς ἀξίῳ. Ὁ δὲ μὴ τότε καλοῦντι ὑπακούσας, ἐπιστολῆς γοῦν αὐτὸν ἰδίας καταξιοῖ, ἕνα τῶν αὐτοῦ μαθητῶν ἀποστέλλειν ἐπὶ θεραπείᾳ τῆς νόσου, ὁμοῦ τε αὐτοῦ σωτηρίαν (58) καὶ τῶν προσχόντων ἀπάντων ὑπεσχνούμενος. Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ ἄρα

Med., cum Fuk. ac Savil., scriptum habent θεότης.

(56) Βασιλεὺς Ἀγθαρος. Ita semper in codice Regio scriptum est nomen hujus reguli, eamque scripturam pluribus testimoniis jam dudum asseruimus in annotationibus nostris ad fragmenta Dionis Cocceiani, ubi etiam docuimus commune id nomen fuisse regulis Edessenorum. In optimo tamque codice Maz. Ἀγθαρος hic et infra perpetuo scribitur. Quæ etiam scriptura minime contemnenda est. Nam et in nummis veteribus ita appellatur, et in antiquo epigrammate quod primus edidit Jacobus Sirmundus in notis ad Epistolas Sidonii. Magis tamen placet prior scriptura, tot scriptorum tam Græcorum quam Latinorum consensu firmata. Certe Ἀγθαρος Arabica vox est, quæ *potentissimum* significat, ut docuit me vir linguarum Orientalium peritissimus.

(57) Τῶν ὑπὲρ Εὐφράτην ἐθνῶν. Uni duntaxat genti, non autem pluribus imperavit Agbarus. Fuit enim Arabum regulus; nec universis Arabibus, sed parti duntaxat Arabum præfuit. Unde φυλάρχης seu φύλαρχος Ἀράβων vocatur. Quippe Arabes erant plures in tribus distincti: singulis autem tribubus suis imperabat phylarchus. Gentes igitur hoc loco dixit Eusebius pro unica gente. Idque vidit etiam Rufinus, qui hunc locum ita vertit: *Unde et rex quidam Agbarus nomine, gentis ultra Euphratem positæ principatum nobiliter tenens.*

(58) Ὁμοῦ τε αὐτοῦ σωτηρίαν. In codicibus nostris Maz., Med. ac Fuk. scriptum est αὐτῷ.

αὐτῷ ἐπληροῦτο τὰ τῆς ἐπαγγελίας. Μετὰ γοῦν τὴν A
ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν καὶ τὴν εἰς οὐρανούς ἀνοδὸν
αὐτοῦ, Θωμᾶς, τῶν ἀποστόλων εἰς τῶν δώδεκα, Θαδ-
δαῖον (59) ἐν ἀριθμῷ καὶ αὐτὸν τῶν ἐβδομήκοντα
τοῦ Χριστοῦ μαθητῶν κατελεγεμένον, κινήσει θείο-
τέρῃ ἐπὶ τὴν Ἑδεσσάν (60) κήρυκα καὶ εὐαγγελί-
στην τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐκπέμπει,
πάντα τε δι' αὐτοῦ τὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τέλος
ἐλάβανεν ἐπαγγελίας. Ἐχεις καὶ τούτων ἀνάγρα-
πτον τὴν μαρτυρίαν, ἐκ τῶν κατὰ Ἑδεσσάν τοτηνι-
καῦτα βασιλευμένην πόλιν γραμματοφυλακείων
ληφθείσαν. Ἐν γοῦν τοῖς αὐτόθι δημοσίοις χάρταις,
τοῖς τὰ παλαιὰ καὶ τὰ ἀμφοῖν τῶν Ἀγбарон πραχθέντα
περιέχουσι, καὶ ταῦτα εἰσέτι καὶ νῦν ἐξ ἐκείνου πε-
φυλαγμένα εὐρηται. Οὐδὲν δὲ οἷον καὶ αὐτῶν ἐπα-
κοῦσαι τῶν ἐπιστολῶν, ἀπὸ τῶν ἀρχείων ἡμῖν ἀνα-
ληφθεισῶν, καὶ τόνδε αὐτοῖς ῥήματιν ἐκ τῆς Σύρων
φωνῆς μεταβληθεισῶν τὸν τρόπον.

Ἀντίγραφον ἐπιστολῆς γραφείσης ὑπὸ Ἀγбарон
τοπάρχου τῷ Ἰησοῦ, καὶ πεμφθείσης αὐτῷ δι'
Ἀνανία ταχυδρόμου εἰς Ἱεροσόλυμα.

ἰ Ἀγбарος τοπάρχης Ἑδέσσης (61) Ἰησοῦ Σω-
τῆρι αγαθῷ ἀναφανέντι ἐν τόπῳ Ἱεροσολύμων χαί-
ρειν. Ἦκουσθαί μοι τὰ περὶ σοῦ καὶ τῶν σὼν λαμά-
των, ὡς ἄνευ φαρμάκων καὶ βοτανῶν ὑπὸ σοῦ γινο-
μένων. Ὡς γὰρ λόγος, τυφλοὺς ἀναβλέπειν ποιεῖς,
χωλοὺς περιπατεῖν, καὶ λεπροὺς καθαρίζεις, καὶ
ἀκάθαρτα πνεύματα καὶ δαίμονας ἐκβάλλεις, καὶ
τοὺς ἐν μακρονομίᾳ βασιανιζομένους θεραπεύεις, καὶ
νεκροὺς ἐγείρεις. Καὶ ταῦτα πάντα ἀκούσας περὶ σοῦ,
κατὰ νοῦν ἐθέμην τὸ ἕτερον τῶν δύο, ἥ ὅτι σὺ εἶ ὁ C
Θεός, καὶ καταβὰς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ ποιεῖς ταῦτα,
ἥ ὅτι εἶ τοῦ Θεοῦ ποιῶν ταῦτα. Διὰ τοῦτο τοῖνον
γράφας ἐδεήθην σου σκυλῆναι πρὸς μὲ (62), καὶ τὸ
πάθος ὃ ἔχω, θεραπεῦσαι. Καὶ γὰρ ἤκουσα ὅτι καὶ
Τουδαῖοι καταγογγύζουσί σου καὶ βούλονται κακῶσαι
σε. Πῶλις δὲ μικροτάτη μοί ἐστι καὶ σεμνή, ἥτις
ἐξαρχεῖ ἀμφοτέροις. ἰ

Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἔγραψε (63), τῆς θέας αὐ-
τὸν τέως μικρὸν αὐγάσας ἑλλάμψεως. Ἄξιον δὲ
καὶ τῆς πρὸς τοῦ Ἰησοῦ αὐτῷ διὰ τοῦ αὐτοῦ γραμ-
ματοχομοῦ ἀποσταλείσης ἐπακοῦσαι, ὀλιγοστίχου

(59) Θαδδαῖον antea editum erat Θαδδαῖον τὸν D
ἀδελφόν. Dnas postremas voces expunximus, quippe
quæ nec in optimis exemplaribus Reg. Maz. Fuk.
et Savil., nec in interpretatione Rufini legantur.
Solus codex Med. eas habet, nescio unde petitas.
Neque enim ullibi quod sciam lectum est, Thad-
dæum hunc fratrem fuisse apostoli Thomæ.

(60) Τὴν Ἑδεσσάν. Nostri codices Maz. ac Med.
cum Fuk. ac Savil. scriptum habent ἐπὶ τὰ Ἑδεσσα.

(61) Ἀγбарος τοπάρχης Ἑδέσσης. In margine editionis Genevensis post vocem Ἀγбарος ascripta est
hæc lectio ex Bongarsii libro, Οὐχανίης υἱός. Ne quis
autem suspicaret hanc lectionem e manuscripto
exemplari desumptam esse, monendus est lector
hanc esse conjecturam Bongarsii, qui ex interpre-
tatione Rufini id hauserat. Nam Rufinus hunc lo-
cum ita vertit : *Abgarus Vohania filius toparcha*, etc.
Et vulgatæ quidem editiones Rufini sic præferunt.
Sed in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ,
scriptum est *Vohame filius*. Codex autem biblio-

liaribus salutem præstiturum. Nec multo post ad
exitum perducta sunt quæcunque ei promissa fu-
erant. Nam post resurrectionem Christi 32 ejus-
que in cælos ascensum, Thomas unus e duodecim
apostolis, divino quodam impetu impulsus, Thad-
dæum unum e septuaginta Christi discipulorum
numero Edessam misit, ut Christi doctrinam illis
gentibus nuntiaret ; ejusque opera Servatoris no-
stri promissa exitum sortita sunt. Cujus quidem
rei testimonium habemus ex ipsius Edessæ in qua
tum regnabat Agbarus, tabulariis desumptum : si-
quidem in monumentis publicis, in quibus antiqui-
tates urbis et res Agbari gestæ continentur, hæc
etiam ad nostram usque ætatem conservata repe-
rimus. Operæ pretium igitur fuerit ipsas epistolas
audire, quas ex archivis depromptas e Syrorum
linguâ fideliter transtulimus in hunc modum.

*Exemplum epistolæ scriptæ a rege Agbaro ad Jesum,
et ad eum missæ Hierosolyma per Ananiam cur-
sorem.*

« Agbarus princeps Edessæ Jesu Servatori hono-
rui in finibus Hierosolymorum apparuit, salutem.
Nuntiatum est mihi de te et de curationibus quas
absque herbis et medicamentis operaris. Fama
enim est, cæcis visum, claudis gressum abs te re-
stitui, leprosos mundari, dæmonas et immundos
spiritus expelli, diuturnis morbis oppressos sanari,
mortuos denique suscitari. Quæ cum omnia de te
audirem, sic in animum meum induxi, aut te re-
vera Deum esse, qui e cælo delapsus hæc efficias,
aut certe Dei Filium. Proinde ad te scripsi, orans
ut nos invisere, morbumque nostrum sanare non
graveris. Audio enim Judæos tibi obtrectare, et in-
sidias in caput tuum struere. Est mihi civitas, parva
quidem illa, sed ornata, quæ nostrum utrique suf-
ficiat. »

Et hæc quidem ita scripsit Agbarus, cum divini
luminis radius eum modice tum quidem collustras-
set. Nunc epistolam quam ei Jesus per eundem
tabellarium rescripsit, audiamus, brevem illam

theæ Regiæ habet *Euchame*. Bongarsius id nomen
matris Abgari esse existimavit, cui non assentior.
Crediderim potius patris vocabulum esse, quod Ru-
finus ex quibusdam libris apocryphis hauserat. Ver-
tendum itaque fuit Οὐχάμου.

(62) Σκυλῆναι πρὸς μὲ. In Menæo Græcorum ad
diem xvi mensis Augusti, ubi tota hæc narratio de
Abgaro habetur, ita legitur hic locus, σκυλῆναι καὶ
ἐλθεῖν πρὸς μὲ. Sed nihil opus est hujusmodi glos-
semate, cum satis subaudiatur.

(63) Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως ἔγραψε. Tota hæc
pericope usque ad illa verba τὰ ἀντιγραφέντα, etc.,
abest a nostris codicibus, Maz. scilicet, Med. ac
Fuk., nec habetur in interpretatione Rufini. Ac
libenter equidem ea verba expunxissem, quippe
cum Eusebiana non esse pro certo habeam. Sed
quoniam in Regio codice et ad marginem Med.
exemplaris leguntur, in nostra quoque editione
retinenda esse duxi.

quidem, sed virtutis et efficaciae plenissimam; A μὲν, πολυδυνάμου δὲ ἐπιστολῆς, τοῦτον ἐχούσης καὶ quæ sic habet.

Rescriptum Jesu ad Agbarum Regem per Ananiam cursorem.

« Beatus es, Agbare, qui in me credideris quem non vidisti. De me enim scriptum est, eos qui me viderint, non credituros in me, ut ii qui non viderint, credentes **33** vitam accipiant. Quod vero ad me scribis ut ad te proficiscar, hic necesse habeo omnia implere propter quæ sum missus, iisque demum absolutis, ad illum qui me misit, reverti. Cæterum cum primum ad eum me recepero, ex discipulis meis aliquem ad te mittam, qui et morbum tuum curet, et vitam tibi tuisque omnibus præstet. »

His epistolis hæc etiam Syriaco sermone erant adjuncta: — Post ascensum Jesu Christi, Judas qui etiam Thomas dictus est, Thaddæum apostolum, unum e septuaginta, ad Agbarum misit. Qui cum illuc advenisset, apud Tobiam Tobiae filium diverſit. Postquam vero fama de ejus adventu et de miraculis quæ ab ipso edebantur increbrescere cœpit, nuntiatum est Agbaro advenisse illuc apostolum Jesu, sicut per litteras promiserat. Cœpit igitur Thaddæus morbos quoslibet et languores divina virtute sanare, adeo ut cuncti admiratione ca-

luni, sed omnes eorum discipuli, et comites atque adjutores, generaliter apostoli sunt appellati. Et quemadmodum, licet Dominus septuaginta duos tantum discipulos elegerit, longe plures tamen eo nomine postea sunt exornati, sicut in superiore capite observavit Eusebius: ita etiam, licet Dominus duodecim tantum apostolos designaverit, postea tamen hæc appellatio pluribus communicata est, ut notavit Hieronymus in *Epistolam ad Galatas*. Hinc est quod in Menæis Græcorum, et apud Simeonem Metaphrastem, Marcus et Lucas evangelistæ, Titus, Timotheus et Philemon et reliqui Pauli discipuli, apostolorum titulo decorantur. Ambrosius seu potius Hieronymus in *cap. i Epistolæ ad Galatas*. *Apostolum* se, inquit, non ab hominibus electum, et missum ad prædicandum testatur, sicut erant quidam, qui electi ab apostolis mittebantur ad Ecclesias roborandas: neque sicut alii qui a Judæis mittebantur ad disturbandas Ecclesias. Quibus in verbis triplex genus recensetur apostolorum. Primi sunt duodecim illi a Christo electi. Secundi sunt apostolorum discipuli. Tertiæ, Judæorum apostoli. Habuerunt enim Judæi apostolos suos, qui a patriarchis ad varia negotia mittebantur. Eorum mentio fit ab Epiphonio in hæresi xxx, Hieronymo in *cap. i Epistolæ ad Galatas*, et in codice Theodosiano titulo De Judæis, et in Commentariis supradicti scriptoris in *cap. i Epistolæ ad Romanos*. Cæterum monendus est lector in omnibus nostris codicibus scriptum esse Θαδδαῖον ἀπόστολον sine articulo præpositivo, quem solus codex Medicus superscriptum habet.

« Ἀγβαρε, μακάριος εἰ πιστεύσας ἐν ἐμοί, μὴ ἑωρακώς με. Γέγραπται γὰρ περὶ ἐμοῦ (64), τοῖς ἑωρακότας με μὴ πιστεύσειν μοι, ἵνα οἱ μὴ ἑωρακότες, αὐτοὶ πιστεύσωσι καὶ ζήσονται. Περὶ δὲ οὗ ἐγγράφας μοι ἔλθειν πρὸς σέ, δέον ἐστὶ πάντα δι' ἀπεσταλτὴν, ἐνταῦθα πληρῶσαι με, καὶ μετὰ τὸ πληρῶσαι, οὕτως ἀναληφθῆναι πρὸς τὴν ἀποστελλαντά με. Καὶ ἐπειδὴν ἀναληφθῶ, ἀποστελῶ σοι τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ἵνα λάσχηται σου τὸ πάθος, καὶ ζῶῃν σοὶ καὶ τοῖς σὺν σοὶ παράσχηται. »

Ταύταις δὲ ταῖς ἐπιστολαῖς ἐτι καὶ ταῦτα συνήπτο τῇ Σύρων φωνῇ: — Μετὰ δὲ τὸ ἀναληφθῆναι τὸν Ἰησοῦν, ἀπέστειλεν αὐτῷ Ἰούδας ὁ καὶ Θωμᾶς (65), Θαδδαῖον τὸν ἀπόστολον (66) ἕνα τῶν ἐβραίων. Ὅς ἐλθὼν κατέμενε πρὸς Τωβίαν τὸν τοῦ Τωβία. Ὅς δὲ ἤκουσθη περὶ αὐτοῦ, καὶ δῆλος γέγονε διὰ τῶν ἐπιτελουμένων αὐτῷ θαυμασίων (67), ἐμνήσθη τῷ Ἀγβάρφῳ: Ἐλήλυθεν ἀπόστολος ἐνταῦθα τοῦ Ἰησοῦ καθὼς ἐπέστειλέ σοι (68). Ἦρξατο οὖν ὁ Θαδδαῖος ἐν δυνάμει Θεοῦ θεραπεύειν πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν, ὥστε πάντας θαυμάζειν. Ὅς δὲ ἤκουσεν ὁ

(64) Γέγραπται γὰρ περὶ ἐμοῦ. Ubinam hæc scripta sint, in quo Veteris Instrumenti loco, adhuc quaero. In Joannis quidem Evangelio scriptum habetur, Dominum nostrum post resurrectionem dixisse Thomæ: *Beati qui non viderunt et crediderunt*. Sed hæc epistola Christi ad Agbarum regem, si quidem vera est, objurgationem illam apostoli Thomæ aliquot annis antecessit. In cap. vi Isaie locus est huic plane similis, ad quem alluisse videtur auctor hujus epistolæ.

(65) Ἰούδας ὁ καὶ Θωμᾶς. Thomas quidem, qui fuit unus ex duodecim, dicebatur Didymus teste Joanne evangelista, sed eundem Judam esse cognominatum, alibi quod sciam non reperitur. Itaque et hoc nomine narratio ista merito in suspicionem venit. Nisi forte hunc errorem Eusebii esse dicamus, qui Thomæ cognomentum attribuerit, quod tribuendum erat Thaddæo. Certe Thaddæus apostolus alio nomine dictus est Judas, Hieronymus in *cap. x Matthæi*: *Thaddæum apostolum, ecclesiastica tradit historia missum Edessam ad Abagarum regem Chosidenæ* (scribe *Chosistroenæ* vel quod idem est *Osdroenæ*), qui ab Evangelista Luca *Judas Jacob*i: et alibi appellatur *Lebæus*, quod interpretatur Corculum. *Credendumque est eum fuisse πρόνομον*. Idem scribitur in Menologio ad diem 19 Junii.

(66) Θαδδαῖον τὸν ἀπόστολον. Nescio cur Hieronymus in loco superius allato, Thaddæum hunc qui a Thoma apostolo missus est ad Agbarum regem, unum ex xii apostolis fuisse dicit. Nam Eusebius ex quo Hieronymus eam narrationem mutuatus est, tum hic, tum in superiori capite diserte scribit, Thaddæum unum fuisse e lxx Domini discipulis. Idem repetit Eusebius in lib. ii sub initium. Hunc B. Hieronymi errorem jam dudum notavit Beda in *cap. i Retract. in Act. apost.* Apostolus quidem passim nominatur in hoc Edesseno monumento quod refert Eusebius. Sed apostoli nomen hic latius sumitur, eo more quo singulae gentes et urbes eos a quibus Evangelii primum veritatem acceperant, apostolos nominabant. Neque enim solis duodecim hoc inditum est vocabu-

luni, sed omnes eorum discipuli, et comites atque adjutores, generaliter apostoli sunt appellati. Et quemadmodum, licet Dominus septuaginta duos tantum discipulos elegerit, longe plures tamen eo nomine postea sunt exornati, sicut in superiore capite observavit Eusebius: ita etiam, licet Dominus duodecim tantum apostolos designaverit, postea tamen hæc appellatio pluribus communicata est, ut notavit Hieronymus in *Epistolam ad Galatas*. Hinc est quod in Menæis Græcorum, et apud Simeonem Metaphrastem, Marcus et Lucas evangelistæ, Titus, Timotheus et Philemon et reliqui Pauli discipuli, apostolorum titulo decorantur. Ambrosius seu potius Hieronymus in *cap. i Epistolæ ad Galatas*. *Apostolum* se, inquit, non ab hominibus electum, et missum ad prædicandum testatur, sicut erant quidam, qui electi ab apostolis mittebantur ad Ecclesias roborandas: neque sicut alii qui a Judæis mittebantur ad disturbandas Ecclesias. Quibus in verbis triplex genus recensetur apostolorum. Primi sunt duodecim illi a Christo electi. Secundi sunt apostolorum discipuli. Tertiæ, Judæorum apostoli. Habuerunt enim Judæi apostolos suos, qui a patriarchis ad varia negotia mittebantur. Eorum mentio fit ab Epiphonio in hæresi xxx, Hieronymo in *cap. i Epistolæ ad Galatas*, et in codice Theodosiano titulo De Judæis, et in Commentariis supradicti scriptoris in *cap. i Epistolæ ad Romanos*. Cæterum monendus est lector in omnibus nostris codicibus scriptum esse Θαδδαῖον ἀπόστολον sine articulo præpositivo, quem solus codex Medicus superscriptum habet.

(67) Καὶ δῆλος γέγονε διὰ τῶν ἐπιτελουμένων αὐτῷ θαυμασίων. To a hæc pericope abest a codicibus nostris Maz., Med. ac Fok. et ab interpretatione Rufini. Quia tamen exstat in codice Regio, eam expungere nolui.

(68) Καθὼς ἐπέστειλέ σοι. Omnes nostri codices, Regius scilicet ac Med., cum Maz., ac Fok. scriptum habent καὶ ἐπ. Quæ lectio nescio cur tantopere displicuerit Rob. Stephano, cum καὶ idem valeat ac καθὼς.

Ἀγθαρος τὰ μεγαλεῖα καὶ τὰ θαυμάσια, ἃ ἐποίει, καὶ ὡς ἐθεράπευεν ἐν ὀνόματι καὶ δυνάμει Ἰησοῦ Χριστοῦ (69), ἐν ὑπονοίᾳ γέγονεν, ὡς ὅτι αὐτός ἐστι, περὶ οὗ ὁ Ἰησοῦς ἐπέστελλε λέγων· « Ἐπειδὴν ἀναληφθῶ, ἀποστελῶ σοι τινὰ τῶν μαθητῶν μου, ὅστις τὸ πάθος σου ἰάσεται. » Μετακαλεσάμενος οὖν τὸν Ἰωβιάν, παρ' ᾧ κατέμενεν. εἶπεν· « Ἦκουσα ὅτι ἀνήρ τις δυνάστης ἔλθων ἀπὸ Ἱεροσολύμων (70), καταμένει ἐν τῇ σῇ οἰκίᾳ, καὶ πολλὰς ἰάσεις ἐπ' ὀνόματι Ἰησοῦ ἐργάζεται. » Ὁ δὲ εἶπε· « Ναί, Κύριε (71), ξένος τις ἔλθων, ἐνέκησεν παρ' ἐμοὶ καὶ πολλὰ θαύματα ἐπιτελεῖ. » Ὁ δὲ· « Ἀνάγαγε αὐτὸν, ἔφη, πρὸς μέ. » Ἐλθὼν δὲ ὁ Ἰωβίας παρὰ Θαδδαῖον, εἶπεν αὐτῷ· « Ὁ τοπάρχης Ἀγθαρος μετακαλεσάμενός με, εἶπεν ἀναγαγεῖν σε παρ' αὐτὸν (72), ἵνα θεραπεύσῃς αὐτοῦ τὸ πάθος. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος, « Ἀναβαίνω, ἔφη, ἐπειδή περ δυνάμει παρ' αὐτὸν ἀπέσταλμαι. » Ὁρθρίσας οὖν ὁ Ἰωβίας τῇ ἑξῆς, καὶ παραλαβὼν τὸν Θαδδαῖον ἦλθε πρὸς τὸν Ἀγθαρον· ὡς δὲ ἀνέβη, παρόντων καὶ ἐστῶτων τῶν μεγιστάνων αὐτοῦ, παραχρῆμα ἐν τῷ εἰσεῖναι αὐτὸν, ὄραμα μέγα ἐφάνη τῷ Ἀγθάρῳ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἀποστόλου Θαδδαίου. Ὁ περ ἰδὼν Ἀγθαρος, προσεκύνησε τῷ Θαδδαῖῳ, θαυμά τε ἔσχε τοὺς περιεστώτας πάντας. Αὐτοὶ γὰρ οὐχ ἑωράκασι τὸ ὄραμα, ὃ μόνῳ τῷ Ἀγθάρῳ ἐφάνη. Ὅς καὶ τὸν Θαδδαῖον ἤρετο, « Εἰ ἐπ' ἀληθείας μαθητὴς εἰ Ἰησοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὃς εἰρήκει πρὸς μέ. » Ἀποστελῶ σοί τινα τῶν μαθητῶν μου, ὅστις ἰάσεται σου τὸ πάθος, καὶ ζῶν σοὶ καὶ τοῖς σὺν σοὶ παρέξει πᾶσι ; » Καὶ ὁ Θαδδαῖος ἔφη· « Ἐπεὶ μεγάλως πεπίστευκας εἰς τὸν ἀποστείλαντά με Κύριον Ἰησοῦν (73), διὰ τοῦτο ἀπεστέλλην πρὸς σέ. Καὶ πάλιν ἐὰν ἐπιπλέον πιστεύσῃς εἰς αὐτὸν, ὡς ἂν πιστεύσῃς, ἔσται σοὶ τὰ αἰτήματα τῆς καρδίας σου. » Καὶ ὁ Ἀγθαρος πρὸς αὐτὸν, « Οὕτως ἐπίτευσσα, φησὶν, ἐν αὐτῷ, ὡς καὶ τοὺς ἰουδαίους τοὺς σταυρώσαντας αὐτὸν, βουλευθῆναι δύναμιν παραλαβὼν κατακόψαι, εἰ μὴ διὰ τὴν βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων ἀνεχόπην τῆς προθέσεως. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος εἶπεν· « Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς (74) τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς αὐτοῦ πεπλήρωκε, καὶ πληρώσας, ἀνελήφθη πρὸς τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα. » Λέγει αὐτῷ Ἀγθαρος· « Κἀγὼ πεπίστευκα εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος, « Διὰ τοῦτο, φησὶ, τίθῃμι τὴν χεῖρά μου

perentur. Proinde cum Agbarus ab illo patrata miracula audivisset, et quo pacto per nomen ac virtutem Jesu Christi morbos fugaret, in suspicionem adductus est hunc ipsum esse, de quo Jesus olim ad se perscripserat his verbis : « Cum primum me ad eum recepero, ex discipulis meis aliquem ad te mittam, qui et morbum tuum curet, et vitam tibi tuisque omnibus præstet. » Accito igitur Tobia cuius hospitio utebatur, « Accepi, inquit, potentem quemdam virum profectum Hierosolymis apud te diversari, et plurimas morborum curationes in nomine Jesu ab illo fieri. » Ad hæc Tobias : « Certe, inquit, domine, peregrinus quidam apud me est, qui plurima edit miracula. » Tum Agbarus : « Illum velim ad me adducas. » Igitur Tobias domum reversus, sic Thaddæum allocutus est : « Agbarus hujus civitatis regulus accersivit me, jussitque ut te ad ipsum perducerem, quo ipsius ægritudinem cures. » Cui Thaddæus : « Pergamus, inquit, quandoquidem ejus potissimum gratia sum missus. » Postridie ergo Tobias mane assumpto Thaddæo, ad Agbarum perrexit. Cumque esset ingressus, Agbarus proceribus suis circumseptus in ipso intrantis Thaddæi vultu divinum nescio quid videre sibi visus est : quo conspecto statim Thaddæum adoravit. Mirabantur omnes qui aderant, quippe qui nihil horum vidissent quæ Agbarus apparuerant. Tum Agbarus Thaddæum interrogavit : « Tunc, inquit, 34 discipulus es Jesu Filii Dei qui hæc ad me scripsit : « Ex discipulis meis aliquem ad te mittam qui et morbum tuum curet, et vitam tibi tuisque omnibus præstet. » Cui Thaddæus : « Quandoquidem, inquit, maximam fiduciam posuisti in Servatore Jesu qui misit me, idcirco ad te sum missus. Quod si deinceps magis ac magis in eum credideris, fient omnia quæ postulas, prout fidem habebis. » Ille Agbarus : « Adeo, inquit, credidi ei, ut Judæos qui illum in crucem egerunt, bello appetere et ad internecionem delere voluerim, nisi metus imperii Romani me ab hoc consilio revocasset. » Tum Thaddæus : « Dominus, inquit, noster et Deus Jesus Christus quidquid a Patre mandatum fuerat, exsecutus est, perfectisque omnibus ad parentem suum est reversus. » Cui Agbarus : « Et

(69) Ἐν ὀνόματι καὶ δυνάμει Ἰησοῦ Χριστοῦ. D. Hæc verba non habentur in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuketii.

(70) Ἐλθὼν ἀπὸ Ἱεροσολύμων. Duæ postremæ voces desunt in tribus nostris codicibus Maz., Med. Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini.

(71) Ὁ δὲ εἶπε· Ναί Κύριε. Hæc et sequentia usque ad voces illas, ἀνάγαγε αὐτὸν πρὸς μέ, nec in tribus nostris codicibus, nec in interpretatione Rufini leguntur. Solus codex Regius eam lectionem habet. Sed mirum est quantopere codex ille a reliquis discrepet, tum alibi, tum præcipue in clausula hujus libri.

(72) Ἀναγαγεῖν σε παρ' αὐτόν. Omnes nostri codices, ne Regio quidem excepto, disertè scriptum habent παρ' αὐτῷ. Sic paulo post, ubi legitur παρ' αὐτὸν ἀπέσταλμαι, in omnibus nostris exemplaribus præterquam in Fuk. scriptum est παρ' αὐτῷ.

(73) Εἰς τὸν ἀποστείλαντά με Κύριον Ἰησοῦν. Duæ ultimæ voces absunt a tribus codicibus Maz., Med. ac Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini.

(74) Ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστός. Simplicior ac sincerior est lectio, quam in tribus nostris codicibus reperimus Maz., Med. ac Fuk. : Ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς τὸ θέλημα, etc. Quam quidem scripturam confirmat etiam Nicephorus ac Rufinus. Nec ullus, ut opinor, negabit, eam scripturam huic loco aptius convenire. Primum enim veteres illi Dei vocabulum soli Patri tribuere solebant, ut notum est. Deinde si Thaddæus Agbarum alloquens nondum plena imbutum fide, Jesum appellasset Deum, id Agbarum turbare merito potuisset, et hanc illi suspicionem injicere, duos deos a Thaddæo prædicari.

in ipsum, inquit, credidi et in Patrem ipsius. » A Tunc Thaddæus : « Propterea, inquit, manum tibi impono in nomine Domini nostri Jesu. » Quo facto statim Agbarus morbo et ægritudine qua laborabat est liberatus, magnaue eum admiratio tenuit, quod sicuti de Jesu fama acceperat, reipsa per Thaddæum discipulum ipsius et apostolum impletum videbat, qui absque ullis medicamentis herbisque ipsum pristinae valetudini restituisset : nec vero ipsum solummodo, sed et Abdum quemdam Abdi filium podagra laborantem, qui cum supplex ad Thaddæi vestigia provolutus esset, benedictionem ab eo per impositionem manus accipiens sanatus est. Plures quoque alii ex eadem civitate ab eodem apostolo curati sunt, multaue miracula perpetrata cum verbum Dei illie prædicaret. Post hæc vero Agbarus sic Thaddæum allocutus est : « Quæcunque facis, inquit, Thaddæe, ope divinæ virtutis abs te fieri credimus, eaque de causa te non mediocriter admiramur. Sed, quæso te, expone deinceps nobis de Jesu ipsius adventu, qualis et ejusmodi is fuerit : et de potentia ejusdem, qua demum vi atque virtute tot et tanta quæ auditu accepimus perpetravit. » Et Thaddæus : « Nunc quidem, inquit, parcam dicere, quandoquidem ad verbum Dei palam omnibus nuntiandum sum destinatus. Crastino vero congrega mihi omnes cives tuos, et verbum Dei coram illis prædicabo vitæque sermonem in eorum mentibus seram, exponens de adventu Jesu Christi, ejusmodi fuerit, et de ejusdem 35 legatione, cuius rei causa a Patre missus sit : de potentia illius et de arcanis quæ inter homines locutus est, et qua vi ac virtute tot miracula patravit : de nova ejusdem prædicatione : de vilitate et abiectione exterioris ejus humanitatis : quo

(75) Καὶ ἀποστόλου Θαδδαίου. Duæ priores voces desunt in tribus codicibus Mazarino, Mediceo et Friburgensi, nec leguntur in versione Rufini. Sic et paulo inferius ubi legitur ὁ αὐτὸς ἰάσατο ἀπόστολος, iidem tres libri ultimam vocem non agnoscunt.

(76) Εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβὼν ἑθεραπεύθη. Pessime hunc locum verterunt Muscu^{us} et Christophorus. Putarunt enim εὐχὰς λαβεῖν idem esse quod voti compotem fieri, cum sit benedictionem accipere. Idem est igitur ac si dixisset Eusebius δι' εὐχῆς καὶ χειρῶν ἐπιθέσεως, ut loquitur in lib. II, cap. 1. Non recte igitur Nicephorus pro illis verbis εὐχὰς διὰ χειρὸς λαβὼν, hæc posuit εὐχὴ τε ἅμα καὶ τῇ ἀφ' ἧς θάπτον τὸν δυσχερῶν ἀπηλλάττοντο, id est, simul atque orassent et tetigissent Thaddæum, statim morbis liberati sunt. Atqui non hoc dicit Eusebius, sed manus impositione et precatione Thaddæi ægros curatos fuisse. Εὐχὰς διὰ χειρὸς vel simpliciter εὐχὰς χειρὸς antiqui Patres vocabant manus impositionem cum precatione. Sic in excerptis Theodoti seu in libris Hypotyposes Clementis, pag. 344, de baptismo, διὰ τοῦτο νηστεῖται, δεῖξαι, εὐχὰς χειρῶν, γονυκλισίας. Præcedebat autem oratio impositionem manuum. Possidius in Vita Augustini, cap. 29 : Quod dum comperisset, facere non distulit ; sed confestim, manum illi imponens oratione præmissa ; et illum infirmum continuo Dominus sanum ab eodem discedere fecit.

(76') Ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην. Ex versione Rufini suspicari quis fortasse posset, verba hic esse transposita. Sic enim vertit Rufinus : Et

ἐπὶ σὲ ἐν ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ. » Καὶ τοῦτο πράξαντος, παραχρῆμα ἑθεραπεύθη τῆς νόσου καὶ τοῦ πάθους οὐ εἶχεν. Ἐθαύμασε τε ὁ Ἀγθαρος, ὅτι καθὼς ἤκουσται αὐτῷ περὶ τοῦ Ἰησοῦ, οὕτως τοῖς ἔργοις παρέλαβε διὰ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ καὶ ἀποστόλου Θαδδαίου (75), ὃς αὐτὸν ἀνευ φαρμακείας καὶ βοτανῶν ἑθεράπευσεν. Καὶ οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἀβδὸν τὸν τοῦ Ἀβδου ποδάγραν ἔχοντα ὃς καὶ αὐτὸς προσελθὼν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ ἔπεσεν, εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβὼν ἑθεραπεύθη (76)· πολλοὺς τε ἄλλους συμπόλιτας αὐτῶν ὁ αὐτὸς ἰάσατο ἀπόστολος, θαυμάστα καὶ μεγάλα ποιῶν, καὶ κηρύσσων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Μετὰ δὲ ταῦτα ὁ Ἀγθαρος, « Σὺ Θαδδαῖε, ἔφη, σὺν δυνάμει τοῦ Θεοῦ ταῦτα ποιεῖς, καὶ ἡμεῖς σε αὐτοῖς θαυμάσαμεν. Ἀλλ' ἐπὶ τοῦτοις δέομαι σου, διηγήσασθαί μοι περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ πῶς ἐγένετο, καὶ περὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, καὶ ἐν ποίᾳ δυνάμει ταῦτα ἐποίει, ἅτινα ἤκούσαμεν. » Καὶ ὁ Θαδδαῖος, « Νῦν μὲν σιωπήσομαι, ἔφη, ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην (76'). Αὐριον δὲ ἐκκλησιάσόν μοι τοὺς πόλεις σου πάντας, καὶ ἐπ' αὐτῶν κηρύξω τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ σπερῶ ἐν αὐτοῖς τὸν λόγον τῆς ζωῆς, περὶ τε τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ καθὼς ἐγένετο, καὶ περὶ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ, καὶ ἕνεκα τίνος ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς, καὶ περὶ τῆς δυνάμεως τῶν ἔργων αὐτοῦ, καὶ μυστηρίων ὧν ἐλάλησεν ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ ποίᾳ δυνάμει ταῦτα ἐποίει : καὶ περὶ τῆς καινῆς αὐτοῦ κηρύξεως, καὶ περὶ τῆς σμικρότητος καὶ εὐτελείας καὶ περὶ τῆς ταπεινώσεως τοῦ φαινομένου ἔξωθεν ἀνθρώπου (77)· καὶ πῶς ἐταπεινώσεν ἑαυτὸν καὶ ἀπέθανε, καὶ ἐσμίχρυνεν αὐτοῦ τὴν θεότητα· ὅσα τ' ὑπὸ Ἰουδαίων ἔπαθεν (78), καὶ πῶς ἐσταυρώθη, καὶ κτετέθη εἰς τὸν ἔδην, καὶ διέσχετε φραγμὸν τὸν ἐξ αἰῶνος μὴ σχισθέντα, καὶ ἀνέστη, καὶ συνήγειρε νεκροὺς (79) τοὺς ἀπ' αἰῶνων

Thaddæus : Nunc quidem tacebo. Verum quia verbum missus sum prædicare, crastino congrega mihi omnes cives tuos, etc. Quasi in Græco legisset αὐριον δὲ, ἐπειδὴ κηρύξαι τὸν λόγον ἀπεστάλην, ἐκκλησιάσόν μοι τοὺς πόλεις, etc. Sed re accuratius perpensa nihil hic mutandum censeo. Respondet enim Thaddæus se in præsentia quidem nihil dicturum, quippe qui missus esset, ut Evangelium non clam et inter privatos parietes, sed in media concione coram populis ac gentibus prædicaret. Id significat vox illa κηρύξαι, quam non intellexerunt interpretes.

(77) Περὶ τῆς σμικρότητος καὶ εὐτ., καὶ περὶ τῆς ταπειν. τοῦ φαινομένου ἔξωθεν ἀνθρώπου. Hæc est lectio codicis Regii quam secutus est Rob. Stephanus. At nostri codices Maz., Med. ac Fuk. tantum habent περὶ τῆς σμικρότητος, καὶ περὶ τῆς ταπεινώσεως αὐτοῦ, quam scripturam confirmat etiam Rufinus.

(78) Ὅσα τε ὑπὸ Ἰουδαίων ἔπαθεν. Hæc verba absunt ab omnibus nostris codicibus, Regio scilicet, Mazar., Med. ac Fuk., nec habentur in interpretatione Rufini. Solus codex Med. ea ascripta habet in margine. In textu vero perinde ac reliqui codices scriptum exhibet ἐσμίχρυνεν αὐτοῦ τὴν θεότητα καὶ ἐσταυρώθη.

(79) Καὶ ἀνέστη καὶ συνήγειρε νεκροὺς, etc. Ita quidem ex codice Regio edidit Stephanus. Sed in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., longe aliter scribitur hic locus : καὶ ἀνέγειρε νεκροὺς· καταβάς γὰρ μόνος, συνήγειρε πολλοὺς· εἴθ' οὕτως ἀνέβη πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ. Ἐκέλευσεν οὖν

κακοιμημένους, καὶ πῶς κατέβη μόνος, ἀνέβη δὲ μετὰ πολλοῦ ὄχλου πρὸς τὸν Πατέρα αὐτοῦ· καὶ πῶς κἀθήται ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός μετὰ δόξης ἐν τοῖς οὐρανοῖς, καὶ πῶς ἐλεύσεσθαι μέλλει πάλιν μετὰ δόξης καὶ δυνάμεως κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς. » Ἐκέλευσεν οὖν ὁ Ἀγθαρος, τῇ ἔωθεν συνάξει τοὺς πολίτας αὐτοῦ, καὶ ἀκοῦσαι τὴν κήρυξιν Θαδδαίου, καὶ μετὰ ταῦτα προσέταξε δοθῆναι αὐτῷ χρυσὸν καὶ ἀσημον. Ὁ δὲ οὐκ ἐδέξατο, εἰπὼν· « Εἰ τὰ ἡμέτερα καταλελοίπαμεν, πῶς τὰ ἀλλότρια ληψόμεθα; » Ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοσιοστῷ ἔτει (80). Ἀ καὶ οὐκ εἰς ἀχρηστον πρὸς λέξιν ἐκ τῆς Σύρων μεταβληθέντα φωνῆς, ἐνταῦθά μοι κατὰ καιρὸν κείσθω.

Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου πρῶτον τέλος.

nostra dimiserimus, cur aliena capiemus? » Acta sunt hæc anno quadragesimo ac trecentesimo. Quæ non sine fructu, ut opinor, ex Syrorum lingua translata, ad verbum hic opportune collocata sunt.

Finis libri primi Historiæ ecclesiasticæ.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΛΟΓΟΣ Β'.

EUSEBII PAMPHILI ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER SECUNDUS.

36 ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α' Περὶ τῆς μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων.
β' Ὅπως Τιβέριος ὑπὸ Πιλάτου τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ διδαχθεὶς ἐκινήθη.
γ' Ὅπως εἰς πάντα τὸν κόσμον ἐν βραχεῖ χρόνῳ διέδραμεν ὁ περὶ τοῦ Χριστοῦ λόγος.
δ' Ὡς μετὰ Τιβέριον Γάτος Ἰουδαίων βασιλέα καθίστησιν Ἀγρίππας, τὸν Ἡρώδην ἀδελφὸν ζημιώσας φυχῇ.
ε' Ὡς Φίλων ὑπὲρ Ἰουδαίων πρεσβεῖαν ἐστειλάτω πρὸς Γάτον.

β' Ὅσα Ἰουδαίους συνεβρόν μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τόλμαν.
ζ' Ὡς καὶ Πιλάτος ἑαυτὸν διεχρήσατο.
η' Περὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον γενομένου λιμοῦ.
θ' Μαρτύριον Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου.
ι' Ὡς Ἀγρίππας, ὁ καὶ Ἡρώδης, τοὺς ἀποστόλους διώξας, τῆς θείας παρατυκίας δίκης ἤσθετο.
ια' Περὶ Θεωδῶ τοῦ γόητος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ.
ιβ' Περὶ Ἑλένης τῆς τῶν Ὀσσηνῶν βασιλίδος.
ιγ' Περὶ Σίμωνος τοῦ Μάρου, καὶ Ἑλένης ἄλλης.

Ἀγθαρος, etc. Quæ quidem scriptura ut brevior est, ita etiam sincerior ac verior. Rufinus certe eandem lectionem in suis exemplaribus repperat. Sic enim vertit : *Et mortuos suscitaret. Qui descendit quidem solus, ascendit autem cum grandi multitudine ad Patrem suum.*

(80) Τεσσαρακοστῷ καὶ τριτῷ ἔτει. Huius loci

vitiū nobis primum aperuit Regius codex, de quo antea ne suspicabamur quidem, cum præsertim Rufinus vulgatam lectionem confirmaret. Sed cum in codice Regio primum, postea vero in vetustissime exemplari Mazarino et in Fok. scriptum invenissem τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοσιοστῷ ἔτει, veram huius loci sententiam statim sum odoratus. Ait igitur

ιδὲ Περὶ τοῦ κατὰ Ῥώμην κηρύγματος Πέτρου τοῦ ἀποστόλου.
 ις' Περὶ τοῦ κατὰ Μάρκον εὐαγγελίου.
 ιζ' Ὡς πρῶτος ὁ Μάρκος τοῖς κατ' Αἴγυπτον τὴν εἰς τὸν Χριστὸν γνῶσιν ἐκήρυξεν.
 ιζ' Οἷα περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον Ἀσκητῶν ὁ Φίλων ἱστορεῖ.
 ιη' Ὅσα τοῦ Φίλωνος εἰς ἡμᾶς περιήλθε συγγράμματα.
 ιθ' Οἷα τοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαίους συμφορὰ μετήλθεν ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ.
 κ' Οἷα καὶ κατὰ Νέρωνα ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐπράχθη.
 κα' Περὶ τοῦ Αἰγυπτίου, οὗ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ πράξεις ἐμνημόνευσαν.

α' Ὡς ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Ῥώμην δέσμιος ἀναπεμφθεὶς Παῦλος ἀπολεγήσμενος, πάσης ἀπελύθη αἰτίας.
 κγ' Ὡς ἐμαρτύρησεν Ἰάκωβος ὁ τοῦ Κυρίου χρηματίσας ἀδελφός.
 κδ' Ὡς μετὰ Μάρκον πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐκκλησίας, Ἀννιανὸς κατέστη.
 κε' Περὶ τοῦ κατὰ Νέρωνα διωγμοῦ, καθ' ὃν ἐπὶ Ῥώμης Παῦλος καὶ Πέτρος τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας μαρτυροῖς κατεκοσμήθησαν.
 κς' Ὡς μύριοις κακοῖς περιηλάθησαν Ἰουδαῖοι, καὶ ὡς τὸν ὕστατον πρὸς Ῥωμαίους ἤρατο πόλεμον.
 Σημελώσται ὅτι συνήκται ἡμῖν ἡ βίβλος, ἀπὸ τῶν Κλήμεντος, Τερτυλλianoῦ, Ἰωσήπου καὶ Φίλωνος.

SECUNDUS ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER HÆC CONTINET.

- I. De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.
- II. Quomodo affectus sit Tiberius cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.
- III. Quomodo Christi doctrina in universum orbem brevi dispersa sit.
- IV. Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo damnarit exilio.
- V. Quomodo Philo legationem ad Caium pro Judæis suscepit.
- VI. Quot mala Judæis obvenerint post Christi necem.
- VII. Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.
- 37 VIII. De fame quæ Claudio imperante accidit.
- IX. Martyrium Jacobi apostoli.
- X. Quomodo Herodes, qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus, divinam statim ultionem est expertus.
- XI. De Theuda præstigiatore, ejusque assecclis.
- XII. De Helena Osroenorum regina.
- XIII. De Simone Mago, et de altera Helena.
- XIV. De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.
- XV. De Evangelio secundum Marcum.
- XVI. Quomodo Marcus notitiam Dei primus Ægyptiis prædicaverit.
- XVII. Quæ Philo de Ascetis in Ægypto commemorat.
- XVIII. Qui Philonis libri ad nos pervenerint.
- XIX. Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis ipso Paschæ die oppresserit.
- XX. Quæ acta sint Hierosolymis principatu Neronis.
- XXI. De Ægyptio illo, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.
- XXII. Qualiter Paulus e Judæa Romam in vinculis missus ad causam dicendam, judicium sententia absolutus est.
- XXIII. Quomodo Jacobus, qui frater Domini dictus est, martyrium subiit.
- XXIV. Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus.
- XXV. De Neronis persecutione in qua Petrus et Paulus pro religione martyrium subierunt.
- XXVI. Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tandemque adversus Romanos bellum susceperunt.

Nota hunc librum a nobis collectum esse ex Clementis, Tertulliani, Josephi ac Philonis scriptis.

PROOEMIUM.

Quæcumque a nobis ecclesiasticam Historiam scribere aggredientibus, tanquam in proœmio præ-

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Ὅσα μὲν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἐχρῆν ὡς ἐν προοίμιῳ διαστελεσθαι, τῆς τε θεολογίας περὶ

Eusebius Actorum illorum quæ in archivis Edessæ repperat, hujusmodi fuisse subscriptionem: Ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοσιοστῷ ἔτει. Id est, Acta sunt hæc anno quadragesimo ac trecentesimo. Annus hic trecentesimus et quadragesimus juxta Edessenos, cedit in annum primum olympiadis cccii. Etenim Edesseni annos suos numerabant ab olympiadis cxvii anno primo, quo Seleucus regnare orsus est in Asia, ut scribit Eusebius in *Chronico*, a quo tempore usque ad initium olympiadis secundæ ac ducentesimæ anni sunt trecenti ac quadraginta. Porro initium olympiadis cccii incidit in annum xv Tiberii Cæsaris, qui duobus Geminis consulibus est insignitus. Quo quidem anno et passionem et ascensionem Domini contigisse, plerique veterum crediderunt. Inter quos est Tertullianus, Augustinus atque Victorinus. Vides quantopere necessaria fuerit hujus loci emendatio, quam ex codicibus nostris protulimus. Jam enim cuncta egregie conveniunt, cum Thaddæi adventus in urbem Edessam, et Abgari regis sanatio in eum annum conferatur, quo Christus et passus est et a mortuis resurrexit. At Baronius qui vitiosam vulgarium editionum scripturam secutus est, adven-

tum hunc Thaddæi retulit anno Christi tertio ac quadragesimo, in quo tum ab Edessenorum publicis actis, tum ab Eusebio longe discedit. Quippe in Actis illis disertè scribitur, statim post ascensionem Christi hæc gesta esse, μετὰ δὲ τὸ ἀναληφθῆναι τὸν Ἰησοῦν, etc. Id ipsum repetit Eusebius in lib. ii, cap. 1, ubi etiam docet hæc gesta esse principatu Tiberii Augusti. Quod profecto stare non posset, si hæc in annum Christi tertium et quadragesimum conferrentur. Quod si quis de nostra emendatione adhuc dubitat, sciat in vetustissimo codice Vaticano, perinde ac in nostris codicibus scriptum esse, Ἐπράχθη ταῦτα τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοσιοστῷ ἔτει. Denique in antiquissimo ac fidelissimo codice Ruffini, quem mihi commodavit Claudius Joly, canonicus Parisiensis Ecclesiæ, vir eximia probitate ac doctrina præditus, plane scriptum habetur: *Gesta sunt autem ista quadragesimo et trecentesimo anno*, ut jam de istius lectionis veritate dubitare nemo possit. Solus ex nostris codicibus Medicæ scriptum habet, τεσσαρακοστῷ καὶ τριακοσιοστῷ ἔτει: et alia manu ad marginem pro τριακοστῷ emendatur τρίτῳ, quam corruptissimam lectionem nollem a Rob. Stephano pro recta ac legitima admissam

τοῦ σωτηρίου Λόγου (81), καὶ τῆς ἀρχαιολογίας τῶν τῆς ἡμετέρας διδασκαλίας δογμάτων, ἀρχαιοφιλίας τε τῆς κατὰ Χριστιανούς εὐαγγελικῆς πολιτείας, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τῆς γενομένης ἑναγχοῦς ἐπιφανείας αὐτοῦ, τὰ τε περὶ τοῦ πάθους καὶ τὰ περὶ τῆς τῶν ἀποστόλων ἐκλογῆς ἐν τῷ πρὸ τούτου, συντεμόντες τὰς ἀποδείξεις, διεκλήψαμεν. Φέρε δ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἤδη καὶ τὰ μετὰ τὴν ἀνάληψιν αὐτοῦ διασκηφώμεθα, τὰ μὲν ἐκ τῶν θείων παρασημαίνόμενοι Γραμμάτων, τὰ δ' ἐξωθεν προσιστοροῦντες ἐξ ὧν κατὰ καιρὸν μνημονεύομεν (82) ὑπομνημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων. (Nic. H. E. II, 1-6.)

Πρῶτος τοιγαροῦν (83) εἰς τὴν ἀπόστολὴν ἀντὶ τοῦ προδότου Ἰούδα κληροῦται Ματθίας, εἰς καὶ αὐτὸς, ὡς δεδῆλωται, τῶν τοῦ Κυρίου γενόμενος μαθητῶν. Καθίστανται δὲ δι' εὐχῆς καὶ χειρῶν ἐπιθέσεως τῶν ἀποστόλων εἰς διακονίαν, ὑπηρεσίας ἕνεκα τοῦ κοινοῦ, ἄνδρες δεδοκιμασμένοι τὸν ἀριθμὸν ἑπτὰ οἱ ἀμφὶ τὸν Στέφανον· ὃς καὶ πρῶτος μετὰ τὸν Κύριον, ἅμα τῇ χειροτονίᾳ (84), ὡς περ εἰς αὐτὸ τοῦτο προαχθεὶς, λίθοις εἰς θάνατον πρὸς τῶν Κυριοκτόνων βάλλεται. Καὶ ταύτῃ πρῶτως τὸν αὐτῷ φερώνυμον τῶν ἀξιονόκων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων ἀποφέρεται στέφανον. Τότε δὴτα καὶ Ἰάκωβον τὸν τοῦ Κυρίου λεγόμενον ἀδελφὸν, ὅτι δὴ καὶ οὗτος τοῦ Ἰωσήφ ὠνόμαστο παῖς· τοῦ δὲ Χριστοῦ πατὴρ ὁ Ἰωσήφ (85),

A notari oportuit, tum de divinitate Verbi, et de veritate doctrinæ nostræ atque evangelicæ vivendi formæ : tum de recenti ejusdem Servatoris adventu, de passione et de apostolorum electione, superiore libro complexi sumus, adjectis quanta fieri potuit brevitate probationibus. Nunc vero quæ post ejus ascensionem subsecuta sunt, in hoc libro dispiciamus, partim ex sacris Litteris petita, partim etiam ex aliis monumentis, quorum suo loco ac tempore mentionem facturi sumus.

38 CAPUT I.

De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.

B Primum igitur in locum proditoris Judæ apostolatum sortitus est Matthias, qui, ut superius dictum est, unus ex Domini discipulis fuit. Mox septem spectatæ virtutis viri per precationem manusque impositionem diaconi ab apostolis constituti sunt, qui Ecclesiæ ministerium exhiberent. Quorum ex numero fuit Stephanus, qui statim post ordinationem, quasi ad hoc tantummodo ordinatus fuisset diaconus, primus omnium post mortem Domini, ab ipsis qui Dominum occiderant Judæis, lapidibus est obrutus; atque ita primus inter nobilissimos Christi martyres respondentem nobis coronam retulit. Tunc etiam Jacobum qui frater Domini dicebatur, eo quod esset Josephi filius;

fuisse. Cæterum hujus epochæ Edessenorum meminit Eusebius in *Chronico*, ad annum i Olympiadis cclxii: *Secundo anno Probi iuxta Antiochenos 325, anno, juxta Edessenos, 588, insana Manichæorum hæresis, in commune humani generis malum exorta.* Hi autem anni Edessenorum ab autumnali æquinoctio sumebant exordium, ut mos fuit Syrorum et omnium fere Orientalium.

(81) *Τῆς τε θεολογίας περὶ τοῦ σωτηρίου Λόγου.* Sic scribendum, præeunte Henrico Savilio, qui et ipse accentum præpositionis *περὶ* in primam syllabam rejecit, ut fieri solet quoties præpositio, quæ præire debuerat, postponitur vocabulo. Sic igitur construenda est oratio: *περὶ τε τῆς θεολογίας τοῦ σωτηρίου Λόγου.* Nam præpositio *περὶ* refertur ad vocem θεολογίας, non autem ad σωτηρίου Λόγου. Idque manifestissime apparet ex sequentibus Eusebii verbis. Sequitur enim in hac ipsa periodo, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσα περὶ τῆς γενομένης ἑναγχοῦς ἐπιφανείας αὐτοῦ. Nec aliter construxit Nicephorus, ut patet ex initio libri secundi.

(82) *Μνημονεύομεν.* Jam pridem conjeceram scribendum esse μνημονεύομεν, pro eo quod antea legebatur, ἐμνημονεύομεν, meamque conjecturam confirmant Regius codex et Mazarinus, in quibus ita diserte scriptum inveni. In Med. autem et Fuk. legitur μνημονεύομεν, quemadmodum etiam in Mazarino emendatum est recentiore manu. Non dissimulabo tamen, vulgatam lectionem in codice Regio superscriptam esse eadem manu.

(83) *Πρῶτος τοιγαροῦν.* Ab his verbis primum caput exorsi sumus, partim Rufini, partim Regii codicis et Maz. et Fuk. auctoritatem sequentes. Nam quæ præcedunt, proœmii locum obtinent. Quippe Eusebius singulis historiæ suæ libris breviter quædam proœmia solet præfigere, quibus tum ea quæ superiori libro dicta sunt summam recenset, tum ea quæ dicturus est insinuat. Quod tamen a Christophorosso minime est observatum. Porro in

C hujus capituli titulo emendavi διαγωγῆς τῶν ἀποστόλων, suffragantibus quatuor codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil., quibus consentit etiam Rufinus; sic enim vertit: *De vita et institutione apostolorum post ascensionem Christi.* Solus codex Regius scriptum habet διατῆς.

(84) *Ἄμα τῇ χειροτονίᾳ.* Quo anno Stephanus martyrii coronam adeptus sit, non convenit inter omnes. Alii eodem anno quo passus est Christus, lapidatum illum esse volunt, vii Calendas Januarias. Ita diserte scribitur in Excerptis chronologicis quæ cum Eusebii *Chronico* edidit Scaliger, pag. 68. Et hæc fuisse videtur Eusebii sententia, ut ex hoc loco apparet. Alii vero triennio post Christi mortem martyrium Stephani retulerunt, anno Tiberii ultimo. Ita scribit in *Chronico* Georgius Syncellus. Multi etiam ulterius processerunt, et Stephanum anno ab ordinatione sua septimo passum esse scripserunt. Inter quos est Evodius apud Nicephorum, et Hippolytus Thebanus, et auctor *Chronici Alexandrini*, qui anno Claudii primo martyrium Stephani assignat. Quæ sententia hinc, ut opinor, manavit. Pro certo scilicet habebant, Paulum paucis diebus post eadem Stephani ad Christi fidem fuisse conversum. Eundem vero anno conversionis suæ tertio Hierosolyma advenisse, ipsius testimonio didicerant. Id porro accidisse anno Claudii tertio, paulo ante obitum Herodis Agrippæ, ex Lucæ historia optime concludebatur.

(85) *Οὗτος τοῦ Ἰωσήφ ὠνόμαστο παῖς· τοῦ δὲ Χριστοῦ πατὴρ ὁ Ἰωσήφ.* Horum verborum loco in Fuketano et Saviliano codice ita scriptum habetur: *Οὗτος υἱὸς ἦν τοῦ Ἰωσήφ τοῦ νομιζομένου οἰοῦναι πατὸς τοῦ Χριστοῦ, ὅτι ἰδὲν, cum idem sit utrobique sensus. Ait igitur Eusebius Jacobum, qui in Evangelio et in Epistolis Pauli frater Domini dicitur, filium fuisse Josephi ex alia conjuge, quam Josephus ante Mariam sibi*

siquidem Josephus Christi pater fuit, cui Maria Virgo desponsa, priusquam nubarent, ex Spiritu sancto prægnans reperta est, ut sacrosancta Evangeliorum docet historia: hunc, inquam, Jacobum qui ob eximiam virtutem Justus ab antiquis cognominatus est, Hierosolymitanæ Ecclesiæ episcopatum primum accepisse perhibent. Clemens certe in sexto *Institutionum* libro ita tradit. Ait enim, « post Servatoris ascensum Petrum, Jacobum et Joannem quamvis Dominus ipsos cæteris prætulisset, non idcirco de primo honoris gradu inter se contendisse, sed Jacobum cognomine Justum Hierosolymorum episcopum elegisse. » Idem in septimo ejusdem operis libro hæc de illo etiam dicit: « Jacobo, inquit, Justo et Joanni et Petro Dominus post resurrectionem scientiæ donum impertit. Quod illi cæteris apostolis, hi vero septuaginta discipulis, quorum unus fuit Barnabas, tradiderunt. Cæterum duo fuere Jacobi; alter cognomento Justus, qui ex templi fastigio præcipitatus et a fullone fuste percussus interit: alter quicapite truncatus est. » Porro Jacobi illius Justi meminit etiam Paulus, ita scribens ²²: « Alium autem ex apostolis vidi neminem præter Jacobum fratrem Domini. » Iisdem temporibus quæcunque Servator noster Osroenorum regi promiserat, ad effectum perducta sunt. Thomas enim divino ³⁹ quodam motus afflatu Thaddæum Christianæ doctrinæ præconem et nuntium Edessam misit, ut ex monumentis ibidem repertis paulo superius ostendimus. Hic cum ad ea loca pervenisset et Agbarum in Christi sanavit nomine, et omnes ejus regionis incolas miraculorum novitate percudit. Cumque illos hujusmodi admirandis operibus satis præparasset, et ad cultum venerationemque divinæ Christi potentiae perduxit-

²² Gal. I, 19.

sociaverat. Cum Eusebio consentit Epiphanius in hæresibus Nazaræorum et Antidicomarianitarum, Gregorius Nyssenus in oratione secunda de *Christi resurrectione*, et Hippolytus apud Nicephorum in lib. II, cap. 3, nisi tamen titulus mentitur auctorem. Sed Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, Jacobum hunc idcirco fratrem Domini appellatum esse existimat, quod filius esset Mariæ, sororis matris Domini. Cum Hieronymo consentit Chrysostomus et Theodoretus in *Epistolam ad Galatas*, alique plures. Multa quidem de hoc argumento disseruit Baronius in *Annalibus*. Mihi tamen verior videtur opinio eorum qui Jacobum et reliquos Domini fratres, Josephi ex priore matrimonio filios esse dicunt. Hæc enim sententia magis congruit verbis Evangelii. Josephus quoque in libro *xx Antiquitatum*, et in libris *De excidio Hierosolymitano*, hunc Jacobum diserte appellat fratrem Jesu Christi.

(80) *Εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα*. In tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., scriptum est ἡὺρητο, quod magis placet. Et paulo post ubi legitur τοῦτον δὴ οὖν αὐτὸν τὸν Ἰάκωβον, iidem codices scriptum habent, τοῦτον δὴ τὸν Ἰάκωβον, etc., quibus etiam consentit codex Savilii.

(87) *Πέτρον γάρ φησι*. Adrianus Turnebus in suo codice emendaverat φασί, quam emendationem reperi etiam in libro Renati Moræi, medici Parisiensis. Nostri tamen codices omnes cum Rufo ac Ni-

φῶ μνηστευθεῖσα ἡ Παρθένος, πρὶν ἢ συνελθεῖν αὐτοὺς, εὐρέθη ἐν γαστρὶ ἔχουσα (86) ἐκ Πνεύματος ἁγίου, ὡς ἡ ἐκ τῶν Εὐαγγελίων διδάσκει Γραφή· τοῦτον δὴ οὖν αὐτὸν Ἰάκωβον, ὃν καὶ Δίκαιον ἐπὶ κλην οἱ πάλοι δι' ἀρετῆς ἐκάλουν προτερήματα, πρῶτον ιστοροῦσι τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἐγγχειρισθῆναι θρόνον. Κλήμης δὲ ἐν ἔκτῳ τῶν *Υποτυπώσεων* γράφων ὧδε παρίστησι· « Πέτρον γάρ φησι (87) καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος, ὡς ἂν καὶ ὑπὸ τοῦ Κυρίου προτετιμημένους, μὴ ἐπιδικάζεσθαι δόξης, ἀλλ' Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων ἐλέσθαι. » 'Ο δ' αὐτὸς ἐν ἐδόμῳ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, ἔτι καὶ ταῦτα περὶ αὐτοῦ φησιν· « Ἰακώβῳ τῷ Δικαίῳ καὶ Ἰωάννῃ καὶ Πέτρῳ μετὰ τὴν ἀνάστασιν παρέδωκε τὴν γνῶσιν ὁ Κύριος (88). Οὗτοι τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις παρέδωκαν. Οἱ δὲ λοιποὶ ἀπόστολοι τοῖς ἐδόδοιχοντα, ὧν εἷς ἦν καὶ Βαρνάβας. Δύο δὲ γεγόνασιν Ἰάκωβοι, εἷς ὁ Δίκαιος, ὁ κατὰ τοῦ πετρῶν βληθείς, καὶ ὑπὸ κναφέως ξύλῳ πληγῆς εἰς θάνατον· ἕτερος δὲ ὁ καρατομηθείς. » Αὐτοῦ δὲ τοῦ Δικαίου καὶ ὁ Παῦλος μνημονεύει γράφων· « Ἐτερον δὲ τῶν ἀποστόλων οὐκ εἶδον, εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ Κυρίου. » Ἐν τούτοις καὶ τὰ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν πρὸς τὸν τῶν Ὀσροηνῶν βασιλέα τέλος ἐλάβανεν ὑποσχέσεως. Ὁ γοῦν Θωμᾶς τὸν θαλασσίου κινήσει θειοτέρα, ἐπὶ τὴν Ἑδεσσαν (89) κήρυκα καὶ εὐαγγελιστὴν τῆς περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐκπέμπει, ὡς ἀπὸ τῆς εὐρεθείσης αὐτόθι γραφῆς μικρῷ πρόσθεν ἐδηλώσαμεν. Ὁ δὲ τοῖς τότε πιστάς, τὸν τε Ἀγθαρον ἱσταί τῷ Χριστοῦ λόγῳ, καὶ τοὺς αὐτόθι πάντας τοῖς τῶν θαυμάτων παραδόξοις ἐκπλήττει· ἰκανῶς τε αὐτοὺς τοῖς ἔργοις διαθείς, καὶ ἐπὶ σέβας ἀγαγὼν τῆς τοῦ Χριστοῦ δυνάμει, μαθητὰς τῆς σωτηρίου διδασκαλίας κατε-

cephoro vulgatam lectionem tuerentur. Mox in iisdem Turnebi ac Moræi libris pro ἐπιδικάζεσθαι emendatum est ἐπιδικάσασθαι, quod certe rectius videtur.

(88) *Παρέδωκε τὴν γνῶσιν ὁ Κύριος*. *Donum scientiæ* interpretatus sum. Erant tum in Ecclesia multa ejusmodi dona seu charismata, quæ non solum apostolis, sed etiam aliis e populo fidelibus Deus interdum communicabat, ut testatur Paulus. Inter hæc dona præcipuum fuit γνῶσις, quam Clemens in libro vi *Stromatum* definit scientiam et comprehensionem præsentium, præteritorum ac futurorum; aitque Christum cum in terris versaretur, eam apostolis tradidisse, ab apostolis vero continua deinceps successione ad paucissimos pervenisse. Σοφία ἂν εἴη ἡ γνῶσις, ἐπιστήμη οὐσα καὶ κατάληψις τῶν ὄντων τε καὶ ἐσομένων καὶ παρωγῆς, βεβαία καὶ ἀσφαλής, ὡς ἂν παρὰ Ἰησοῦ Θεοῦ παραδοθεῖσα καὶ ἀποκαλυφθεῖσα. Et paulo post: Ἡ γνῶσις δὲ αὐτὴ ἢ κατὰ διαδοχὰς εἰς ὀλίγους ἐκ τῶν ἀποστόλων ἀγράφως παραδοθεῖσα κατελήλυθεν. Et Ecclesia quidem hoc scientiæ donum perpetuo retinet. Hæretici vero quamvis eam sibi vindicent et Gnosticorum nomen usurpent, eam tamen habere non possunt, cum alieni sint ab Ecclesia Dei. Porro vetus interpres Irenæi γνῶσιν semper vertit *agnitionem*.

(89) *Ἐπὶ τὴν Ἑδεσσαν*. In codic. Maz., Med., Fuk. ac Saviliano legitur ἐπὶ τὰ Ἑδεσσα.

στήσατο· εἰσέτι· τε νῦν ἐξ ἐκείνου ἡ πᾶσα τῶν Ἑδессηνῶν πόλις, τῇ τοῦ Χριστοῦ προσανάκειται προσηγορίᾳ, οὐ τὸ τυχόν ἐπιφερομένη δείγμα τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν καὶ εἰς αὐτοὺς εὐεργεσίας. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς ἐξ ἀρχαίων ἱστορίας εἰρήσθω. Μετίωμεν δ' αὖθις ἐπὶ τὴν θείαν Γραφήν. Γενομένου δὴτα ἐπὶ τῇ τοῦ Στεφάνου μαρτυρίᾳ πρώτου καὶ μεγίστου πρὸς αὐτῶν Ἰουδαίων κατὰ τῆς ἐν Ἱερουσολύμοις Ἐκκλησίας διωγμοῦ, πάντων τε τῶν μαθητῶν, πλὴν ὅτι τῶν δώδεκα μόνων, ἀνὰ τὴν Ἰουδαίαν τε καὶ Σαμαρείαν διασπαρέντων· τινὲς, ὡς ᾤψιν ἡ θεία Γραφή, διεληθόντες ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, οὕτω μὲν ἔθνεσιν οἳ τε ἦσαν τοῦ τῆς πίστεως μεταδίδοναι λόγου τολμᾶν, μόνους δὲ τοῦτον Ἰουδαίους κατήγγελλον. Τηνικαῦτα καὶ Παῦλος ἐλυμαίνετο εἰσέτι τότε τὴν Ἐκκλησίαν, κατ' οἴκους τῶν πιστῶν εἰσπορεύμενος, σύρων τε ἄνδρας καὶ γυναῖκας, καὶ εἰς φυλακὴν παραδιδούς. Ἀλλὰ καὶ Φίλιππος, εἰς τῶν ἅμα Στεφάνῳ προχειρισθέντων εἰς τὴν διακονίαν, ἐν τοῖς διασπαρείσι γενόμενος, κάτεισιν εἰς τὴν Σαμαρείαν, θείας τε ἐμπλεως ὢν δυνάμεις, κηρύττει πρῶτος τοῖς αὐτοῖσι τὸν λόγον. Τοσαύτῃ δ' αὐτῷ θεῖα συνήργει χάρις, ὡς καὶ Σίμωνα τὸν Μάγον μετὰ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν (90), τοῖς αὐτοῦ λόγοις ἐλχθῆναι. Ἐπὶ τοσοῦτον δ' ὁ Σίμων βεβημένος κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῶν ἡπατημένων ἐκράτει γοητείας, ὡς τὴν μεγάλην αὐτὸν ἡγεῖσθαι εἶναι δύναμιν τοῦ Θεοῦ. Τότε δ' οὖν καὶ οὗτος τὰς ὑπὸ τοῦ Φιλίππου δυνάμει θαλά τελουμένας καταπλάγεις παραδοξοποιῶν, παραδύεται, καὶ μέχρι λουτροῦ τὴν εἰς Χριστὸν πίστιν καθυποκρίνεται. Ὁ καὶ θαυμάζειν ἕξιον εἰς δεῦρο γινόμενον πρὸς τῶν ἑκὼν καὶ νῦν τὴν ἀπ' ἐκείνου μιαιωτάτην μετιόντων αἵρεσιν· οἳ τῇ τοῦ σφῶν προπάτορος μεθόδῳ, τὴν Ἐκκλησίαν λοιμώδους καὶ ψωραλέας νόσου δίκην ὑποδύμενοι, τὰ μέγιστα λυμαίνονται τοὺς, οἳς ἐναπομάεσθαι οἳοί τε ἂν εἶεν τὸν ἐν αὐτοῖς ἀποκαχυμένον δυσάλθῃ καὶ χαλεπὸν ἴδν. Ἦδη γέ τοι πλείους τούτων ἀπεώσθησαν, ὅποιοι τινες εἶεν (91) τὴν μοχθηρίαν ἀλόντες· ὥστερ οὖν καὶ ὁ Σίμων αὐτὸς πρὸς τοῦ Πέτρου καταφωραθεὶς ὅς ἦν, τὴν προσήκουσαν ἔτισε τιμωρίαν. Ἀλλὰ γὰρ εἰς αὐξήσιν ὁσημέραι προΐοντος τοῦ σωτηρίου κηρύγματος, οἰκονομία τις ἦγεν καὶ ἀπὸ τῆς Αἰθιοπῶν γῆς τῆς αὐτοῖσι βασιλίδος (κατὰ τι πάτριον ἔθος ὑπὸ γυναικὸς τοῦ ἔθνους εἰσέτι νῦν βασιλευσμένην) δυνάστην· ὃν πρῶτον ἐξ ἔθνῶν πρὸς τοῦ Φιλίππου δι' ἐπιφανείας τὰ τοῦ θείου λόγου ὄργια μετασχόντα, τῶν τε ἀνὰ τὴν οἰκουμένην πιστῶν ἀπαρχὴν γενόμενον, πρῶτον κατέχει λόγος ἐπὶ τὴν πάτριον παλινστῆσαντα γῆν, εὐαγγελίσασθαι τὴν τοῦ τῶν ὧν Θεοῦ γνῶσιν, καὶ τὴν ζωοποιὸν εἰς ἀνθρώπους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐπιδημίαν, ἔργῳ πληρωθείσης δι' αὐτοῦ τῆς, « Αἰθιοπία προφθάσει χεῖρα αὐτῆς τῷ Θεῷ, » περιεχούσης προφητείας. Ἐπὶ τούτοις Παῦλος τὸ τῆς ἐκλογῆς σκευός, οὐκ ἐξ ἀνθρώ-

⁹⁷ Psal. LXXVII.

(90) Μετὰ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν. Magis placet lectio codicum nostrorum, Mazarini scilicet, Med., Fuk. ac Savilian, μετὰ πλείστων ἀνδρῶν τοῖς αὐτοῦ λόγοις ἐλχθῆναι.

PATROL. GR. XX.

A set, tandem salutaris doctrinæ auditores reddidit. Abhinc universa Edessenorum civitas, quippe quæ non vulgare Servatoris nostri erga se benevolentiae indicium possideat, ejus nomini hactenus dicata permansit. Et hæc quidem ex veterum monumentis desumpta sunt. Nunc ad divinam Scripturam trans-eamus. Post martyrium Stephani, cum prima eademque gravissima Judæorum persecutio adversus Hierosolymitanam Ecclesiam coorta esset, cunctis Christi discipulis præter duodecim apostolos per Judæam Samariamque dispersis; nonnulli eorum usque ad Phœnicem et Cyprum et Antiochiam progressi (ut sacra testatur Scriptura) fidei Christianæ sermonem gentibus quidem nondum communicare audebant, sed solis Judæis illum prædicabant. Quæ B tempestate Paulus etiamnum Ecclesiam infestabat, in ædes fidelium irrumpens, et viros cum mulieribus inde abstractos custodiæ mancipans. Tunc etiam Philippus, unus ex iis qui cum Stephano ad diaconatus officium fuerant electi, fugiens cum cæteris Samariam descendit, et divina plenus virtute, verbum Dei primus incolis nuntiavit. Tanta porro vis divinæ gratiæ ipsi aderat, ut Simonem Magum aliosque innumerabiles prædicationibus suis ad se pertraxerit. Hic Simon tunc temporis celeberrimus, tantam auctoritatem adeptus erat apud eos quos præstigiis suis deceperat, ut magnam Dei Virtutem ipsum esse existimarent. Idem tamen obstupefactus miraculis quæ Philippus divina virtute perpetrabat, callide irrepsit, fidemque in Christum hactenus simulavit, ut baptismum susciperet. Quod quidem etiamnum fieri ab his qui terribilissimam ejus sectam profitentur non sine admiratione cernimus; qui more parentis sui in Ecclesiam tanquam pestis aut lepra quædam irrepentes, gravissimum ⁴⁰ damnum inferunt iis quibus pessimum illud et immedicabile venenum quod mentibus occultant instillare potuerint. Ac plerique jam eorum ab Ecclesia ejecti sunt, cum fraus ipsorum detecta esset: quemadmodum Simon quoque ipse a Petro tandem deprehensus debitas pœnas dedit. Porro cum salutaris Evangelii prædicatio novis quotidie incrementis angesceret, divina providentia quemdam ex proceribus Æthiopum reginæ in Judæam adduxit: quippe D moris est etiamnum illis gentibus muliebri imperio gubernari. Qui cum a Philippo cœlesti visione admonito primus ex gentibus divini Verbi mysteria percepisset, totius orbis fidelium primitiæ factus; inde in patriam reversus, Dei notitiam et Servatoris nostri salutarem in terras adventum primus prædicasse fertur. Atque ita per ipsum completa est prophetæ prædictio quæ sic habet: « Æthiopia præveniet manum ejus Deo ⁹⁷. » Interea Paulus, vas illud electionis, non ex hominibus nec per homines, sed per revelationem Jesu Christi, et Dei Pa-

(91) Ὅποιοι τινες εἶεν. Quatuor nostri codices, Mazarinus, Med., Fuk. ac Savil. scriptum habent ὅποιοι τινες ἦσαν, quod rectius videtur. Sic enim paulo post dicit, καταφωραθεὶς ὅς ἦν.

5

tris qui illum suscitavit a mortuis, apostolus constituitur, cœlesti visione ac voce quæ tempore illius revelationis ad ipsum delata est, ad hunc honorem vocatus.

CAPUT II.

Quomodo Tiberius affectus sit, cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.

Cum admiranda Servatoris nostri resurrectio ejusdemque in cœlum ascensio omnium pene sermonibus jam pervulgata esset, quoniam vetus hæc erat consuetudo provinciarum rectoribus, ut quidquid novi apud ipsos contigisset, imperatori nuntiarent, ne quid ipsum lateret, Pilatus de resurrectione Servatoris nostri Jesu Christi, cujus per universam Palæstinam celebris erat fama, ad Tiberium principem retulit: multa quoque alia ejusdem miracula se auditu accepisse significans, et qualiter ad vitam denuo revocatus, a plerisque jam Deus haberetur. Ac Tiberium quidem rem ad senatum detulisse perhibent, sed senatum hujusmodi relationem aspernatum esse: specie quidem eo quod senatus auctoritas ad id non expectata videbatur, cum tamen vetus lex esset apud **41** Romanos ne quis absque decreto senatus pro deo haberetur: re autem ipsa eo quod salutaris divinæ doctrinæ prædicatione auctoritate et auxilio hominum minime indigeret. Cui igitur senatus relationem de Servatore nostro ita ut dictum est repudiasset, Tiberius tamen, in pristina sententia perseverans, nihil adversus doctrinam Christi durius molitus esse dicitur. Hæc Tertullianus, vir legum Romanarum peritissimus et inter Latinos scriptores celeberrimus in *Apologia* ab ipso quidem Latine conscripta, postea vero in Græcum sermonem translata prodit his verbis: « Ut, inquit, de origine ali-

πων οὐδὲ δι' ἀνθρώπων, δι' ἀποκαλύψεως δ' αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ Πατρὸς, τοῦ ἐγείραντος αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, ἀπόστολος ἀναδείκνυται, δι' ὅπτασίας καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀποκάλυψιν οὐρανόθεν φωνῆς, ἀξιοθεῖς τῆς κλήσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὅπως Τιβερίος ὑπὸ Πιλάτου τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ διδασχθεὶς ἐκινήθη (Nic. II. E. II. 8).

Καὶ δὴ τῆς παραδόξου τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως τε καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τοῖς πλείστοις ἤδη περιβοήτου κατεστάσεως, παλαιῶ κεκρατηκότος ἔθνους (92) τοῖς τῶν ἐθνῶν ἄρχουσι, τὰ παρὰ σφίσι καίνοτομούμενα τῷ τὴν βασιλείαν ἀρχὴν ἐπικρατοῦντι σημαίνειν, ὡς ἂν μὴδὲν αὐτὸν διαδιδράσκει τῶν γινομένων, τὰ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς πάντας ἤδη καθ' ὅλης Παλαιστίνης βεβοημένα, Πιλάτος Τιβερίῳ βασιλεῖ κοινοῦται, ὡς τὰς τε ἄλλας αὐτοῦ πυθόμενος τερατείας (93), καὶ ὡς ὅτι μετὰ θάνατον ἐκ νεκρῶν ἀναστὰς, ἤδη Θεὸς εἶναι παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐπισπτευτο. Τὸν δὲ Τιβερίον ἀνενεγκεῖν μὲν τῇ συγκλήτῳ, ἐκείνην τ' (93') ἀπώσασθαι φασὶ τὸν λόγον, τῷ μὲν δοκεῖν, ὅτι μὴ πρότερον αὐτῇ τοῦτο δοκιμάσασα ἦν (παλαιῶ νόμου κεκρατηκότος, μὴ ἄλλως τινὰ παρὰ Ῥωμαίοις θεοποιεῖσθαι, μὴ οὐχὶ ψήφῳ καὶ δόγματι συγκλήτου), τῇ δ' ἀληθείᾳ, ὅτι μὴδὲ τῆς ἐξ ἀνθρώπων ἐπικρίσεως τε καὶ συστάσεως, ἡ σωτήριος τοῦ θεοῦ κηρύγματα εἰδέτο διδασκαλία. Ταῦτη δ' οὖν ἀπωσαμένης (94) τὸν προσαγγελθέντα περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν λόγον τῆς Ῥωμαίων βουλῆς, τὸν Τιβερίον, ἦν καὶ πρότερον εἶχε γνώμην τηρήσαντα, μὴδὲν ἀτοπον κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπινοῆσαι. Ταῦτα Τερτυλλιανὸς, τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἡκριθῶκως (95) ἀνὴρ, τὰ τε ἄλλα ἐνδοξος, καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν (96), ἐν τῇ γραφείᾳ μὲν αὐτῷ τῇ Ῥωμαίων φωνῇ, μεταβληθείσῃ δὲ καὶ ἐπὶ τῇ

(92) Παλαιῶ κεκρατηκότος ἔθνους. Quæret hic fortasse aliquis cur hunc morem, ut scilicet rectores provinciarum, si quid apud se novi contigisset, referrent ad principem, antiquum vocet Eusebius. Neque enim mos ille tunc quidem temporis valde vetustus erat, cum recens adhuc esset imperium Romanum, et nuperrime ab Augusto constitutum. Ant igitur dicendum est, Eusebium de suis temporibus intellexisse, cum morem illum antiquum vocavit, aut certe prisca illa tempora designasse, quibus respublica Romana populari imperio regebatur. Tunc enim proconsules et prætores qui in provinciis erant, missis ad senatum litteris, quidquid novi contigerat, renuntiabant.

(93) Ὡς τὰς τε ἄλλας αὐτοῦ πυθόμενος τερατείας. Nostri codices, Regius, Maz., Med., cum Fuk. ac Savil., omnes uno consensu scriptum habent ὅς τὰς τε ἄλλας, absque sensu. Recte igitur Rob. Stephanus emendavit, ὡς τὰς τε ἄλλας, etc. Quod autem sequitur καὶ ὡς ὅτι pleonasmus est Eusebio familiaris, ut μὴ οὐχὶ et similia. Mallem tamen posterius istud ὡς expungere, ne molesta sit ejusdem particulæ repetitio.

(93') For. e legendum δὲ pro τε. Edit.

(94) Vulg. ταύτης δ' οὖν ἀπωσαμένης. Procul dubio scribendum est ταύτη δ' οὖν, quam emendationem confirmat Nicephorus in lib. II, cap. 8; sic enim ait: Οὕτω δὲ τῆς συγκλήτου βουλῆς ἀπο-

βαλομένης πὸν περὶ τοῦ Σωτῆρος λόγον, etc.

(95) Τερτυλλιανὸς, τοὺς Ῥωμαίων νόμους ἡκριθῶκως. Ex hoc loco quidam suspicati sunt, Tertullianum illum qui inter ecclesiasticos scriptores celebris habetur, jurisconsultum fuisse. Certe in indice Pandectarum, inter juris auctores ex quibus opus illud collectum est, recensetur Tertullianus qui libros octo quæstionum scripsit, et de castrensi peculio librum singularem. Sed non dubito quin hic diversus sit ab illo presbytero Carthaginensi. Neque vero Eusebius illum jurisconsultum fuisse dicit, sed tantum ait eum leges Romanas accuratissime calluisse. Quod quidem vel ex uno ejus *Apologetico* licet cognoscere, in quo legum Romanarum sæpissime meminit. Ac mihi quidem videtur Eusebius hunc unum Tertulliani librum legisse, cum solus hic ex Tertulliani libris in Græcum sermonem conversus fuisset.

(96) Τῶν ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν. Ex his verbis colligere quis posset Tertullianum Romæ vixisse, et unum fuisse ex senatorio ordine. Id enim sonant hæc verba. Constat tamen ex Hieronymo in *Chronico* et in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, Tertullianum domo Carthaginensem fuisse, patre centurione proconsularis officii. Quæ quidem militia non admodum fuit honorata, quippe cum ejusmodi milites nudum nomen militum haberent, reipsa autem apparitores essent proconsulium et vilibus mi-

Ἑλλάδα γλῶτταν, ὑπὲρ Χριστιανῶν Ἀπολογία, τίθη-
σι κατὰ λέξιν τοῦτον ἱστορῶν τὸν τρόπον · « Ἴνα δὲ
καὶ ἐκ τῆς γενέσεως διαλεχθῶμεν τῶν τοιούτων
νόμων, παλαιὸν ἦν δόγμα, μηδὲνα θεὸν ὑπὸ βασιλείᾳ
καθιεροῦσθαι, πρὶν ὑπὸ τῆς συγκλήτου δοκιμασθῆ-
ναι. Μάρκος Αἰμιλίος οὕτως περὶ τινος εἰδῶλου πε-
ποίηκεν Ἀλδοῦρου (97). Καὶ τοῦτο ὑπὲρ τοῦ ἡμῶν
λόγου πεποιήται, ὅτι παρ' ὑμῖν ἀνθρωπεῖα δοκιμῇ ἢ
θεότης δίδεται. Ἐὰν μὴ ἀνθρώπων θεὸς ἀρέσῃ, θεὸς
οὐ γίνεται. Οὕτως κατὰ γε τοῦτο, ἀνθρώπων θεῶ
ἵκων εἶναι προσήκει. Τιδέριος οὖν, ἐφ' οὗ τὸ τῶν
Χριστιανῶν ὄνομα εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθεν, ἀγγε-
θέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ δόγματος (98) τοῦ-
του, ἐνθα πρῶτον ἤρξατο, τῇ συγκλήτῳ ἀνεκοινώσατο,
δηλὸς ὢν ἐκείνοις, ὡς τῷ δόγματι ἀρέσκειται (99).
Ἡ δὲ σύγκλητος ἐπεὶ οὐκ αὐτῇ δεδοκιμάκει, ἀπ-
ώσατο · ὁ δὲ ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει ἔμεινε, ἀπειλή-
σας θάνατον τοῖς τῶν Χριστιανῶν κατηγόροις · « τῆς
οὐρανίου Προνοίας κατ' οἰκονομίαν τοῦτ' αὐτῷ πρὸς
ὁ τοῦ Εὐαγγελίου λόγος, πανταχόσε γῆς διαδράμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅπως εἰς πάντα τὸν κόσμον ἐν βραχεὶ χρόνῳ
διέδραμεν ὁ περὶ τοῦ Χριστοῦ λόγος (Nic. H.
E. II, 8).

Οὕτω δὴτα οὐρανίῳ δυνάμει καὶ συνεργείᾳ, ἀθρόως
οἷα τις ἡλίου βολή, τὴν σύμπασαν οἰκουμένην ὁ σωτή-
ριος κατήγαγε λόγος, αὐτίκα δὲ ταῖς θείαις ἐπομένως
Γραφαῖς (1), ἐπὶ πᾶσαν προήει τὴν γῆν ὁ φθόγγος τῶν
θεσπεσίων εὐαγγελιστῶν τε αὐτοῦ καὶ ἀποστόλων, καὶ
εἰς τὰ πέματα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν. Καὶ

A quid retractemus ejusmodi legum : vetus erat de-
cretum ne quis Deus ab imperatore consecraretur
nisi a senatu probatus. Sic Marcus Æmilius de deo
suo Alburno. Facit et hoc ad causam nostram, quod
apud vos de humano arbitratu divinitas pensatur.
Nisi homini deus placuerit, deus non erit. Homo
jam deo propitius esse debet. Tiberius ergo, cujus
tempore nomen Christianum in sæculum introivit,
annuntiatum sibi ex Syria Palæstina quæ veritatem
illius divinitatis revelarat, detulit ad senatum cum
prærogativa suffragii sui. Senatus quia non ipse
probaverat respuit. Cæsar in sententia mansit,
comminatus periculum accusatoribus Christiano-
rum. » Hactenus Tertullianus. Quam quidem sen-
tentiam cœlestis Providentia Tiberii Cæsaris menti
B idcirco infuderat, ut Evangelii sermo, qui tunc pri-
mum nasci cœperat, absque ullo impedimento per
universum orbem spargeretur.

νοῦν βαλλομένης, ὡς ἂν ἀπαρποδίστως ἀρχὰς ἔχων

CAPUT III.

Quomodo Christi doctrina per universum orbem
brevis dispersa sit.

Ita opitulante cœlesti virtute, salutaris Dei sermo
tanquam solis radius universum terrarum orbem
subito illustravit, et prout in sacris litteris prædi-
ctum fuerat, in omnem terram exivit sonus evan-
gelistarum simul et apostolorum, et usque ad fines
terræ verba eorum. Per omnes igitur civitates et

nisteriis fungerentur. De patria quidem sua ipsemet
scribit in *Apologetico*, cap. 9, ubi agit de Tiberio
proconsule Africæ, qui sacerdotes Saturni in cru-
cem egerat. *Teste militia patriæ nostræ, quæ id-
ipsum munus illi proconsuli functa est.* Id est, testes
sunt officiales seu apparitores Carthaginenses pro-
consulum Africæ. Quare hæc Eusebii verba, τῶν
μάχιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν, malim interpretari
de scriptoribus Latinis. Solet enim Eusebius Ro-
manorum vocabulo designare, non ipsos Romanæ
urbis indigenas ac cives, sed Latinos et Occiden-
tales, ut inferius notabitur. Recte ergo Rufinus
hunc Eusebii locum ita vertit : *Hæc Tertullianus,
vir et legum et institutionum Romanorum peritissi-
mus, et inter nostros scriptiores admodum clarus.*

(97) Ἀλδοῦρου. Hujus dei nomen in codice
Maz. et Fuk. circumflexam habet ultimam syllaba-
m. Codex autem Medicæus duplicem habet ac-
centum. Quod quidem in illo codice non semel fa-
ctum esse observavi : exempli gratia in voce Σολό-
μωνος. Hoc enim nomen duplici accentu semper
notare solet codex Medicæus : acuto scilicet in ante-
penultima syllaba, in penultima autem circumflexo.

(98) Ἀγγελθέντος αὐτῷ ἐκ Παλαιστίνης τοῦ
δόγματος. Quisquis hunc Tertulliani locum Græce
vertit (neque enim ab Eusebio conversum existimo),
mentem illius non satis assecutus videtur. Verba
Tertulliani apud Rufinum sic leguntur : *Annuntiata
sibi ex Syria Palæstina quæ illic veritatem istius di-
vinitatis revelaverunt, detulit ad senatum.* Quam
lectionem amplexus est Nicolaus Rigaltius in edi-
tione Operum Tertulliani : merito certe. Nam al-
tera quæ in vulgatis legitur scriptura, ferri non
potest. Sic igitur vertendus erat hic locus : Ἀγγελ-
θέντων αὐτῷ τῶν θαυμάτων ἐκ τῆς Συρίας τῆς Πα-
λαιστίνης, ἅπερ ἐκεῖ τὴν ἀλήθειαν τῆς ἐκείνου θεό-

C τῆτος κατάδηλον ἐπεποιήκει, etc. Certe vel hic unus
locus manifeste indicat, Eusebium hujus Græcæ
interpretationis auctorem non fuisse, quod tamen
Scaliger aliique sibi persuaserunt. Nam si Eu-
sebius ipse hunc Tertulliani locum Græce vertis-
set, non omissurus utique fuisset id quod ad insti-
tutum ipsius maxime faciebat, mentionem scilicet
miraculorum Christi, quæ Pilatus ad Tiberium re-
tulerat. Id enim ipse superius dixit initio hujus ca-
pituli : Τὰ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆ-
ρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ... Πλάτος Τιδέριος βασιλεὺς
κοινοῦται, etc. Atqui in Tertulliani loco, prout i.
Græce conversus hic refertur, nulla fit mentio ad-
mirabilium Christi operum, sed tantum dogmatis
Christiani. Certum est igitur, Eusebium hujus ver-
sionis auctorem non fuisse. Porro quod Tertul-
lianus dicit annuntiatum Tiberio ex Syria Pala-
estina, id Eusebius de relatione ad ipsum missa in-
tellexit. Et tamen Latina vox hunc sensum vix
admittit. Annuntiari enim proprie dicuntur, quæ
fama et rumoribus innotescunt.

(99) Δῆλός ὡς ἐκείνοις, ὡς τῷ δόγματι ἀρέσκε-
ται. Recte expressit sensum verborum Tertulliani,
cum *prærogativa suffragii sui*, nisi quod de dogmate
perperam adjecit. Neque enim Tertullianus lo-
quitur de dogmate Christianorum, sed de divini-
tate Christi. Igitur cum *prærogativa suffragii sui*,
idem valet ac cum *suffragatione sua*, quæ maximam
habebat auctoritatem.

(1) Vulg. αὐτίκα ταῖς θείαις ἐπομένως Γραφαῖς.
Nicephorus, qui totum hunc Eusebii locum ad ver-
bum descripsit, habet, αὐτίκα δὲ ταῖς θείαις ἐπομέ-
νως Γραφαῖς. Quæ particula non mediocrem addit
elegantiam. Paulo post scribendum est εὐαγγελι-
στῶν τε αὐτοῦ καὶ ἀποστόλων, ex eodem Nicephoro,
cui suffragantur libri nostri Maz. Med. ac Fuk.

vīcos ecclesiæ infinita hominum multitudine abundantes, velut aræ quædam frugibus **42** refertæ, brevi congregatæ sunt. Et qui propagato a majoribus errore, superstitioso dæmonum cultu quasi vestusto quodam morbo constricti tenebantur, hi Christi virtute per prædicationem simul et miracula discipulorum ipsius, tanquam a sævissimis dominis liberati et gravissimis vinculis soluti, deorum quidem turbam a dæmonibus invectam respuebant, unum autem Deum esse omnium rerum opificem confitebantur. Quem quidem sacris veræ pietatis ritibus, per divinam modestamque religionem quam Servator noster in humanum genus invexerat, colebant. Cum ergo Dei gratia jam in reliquis quoque nationes sese diffunderet, primusque in urbe Palæstinæ Cæsarea Cornelius cum universa familia visione quadam divina Petrique ministerio fidem in Christum esset amplexus, et complures alii ex gentilibus Antiochiæ idem fecissent, quibus dispersi in illa Stephani persecutione discipuli verbum Dei prædicaverant: florente tum et vigente Antiochenorum Ecclesia, in qua plurimi simul congregati aderant, tum ab Hierosolymis prophetæ quibuscum Paulus fuit et Barnabas, tum alii fratres numero haud pauci, Christianorum nomen ibi tunc primum tanquam ex amœno ac secundo cespite exortum est. Sub id tempus Agabus quidem unus ex prophetis qui illic aderant, famem futuram prædixit: Paulus vero et Barnabas Hierosolymam destinati sunt, ut fratrum penuriam suo ministerio sublevarent.

(2) *Εἰργμῶν τε χαλεπωτάτων.* Εἰργμῶν legitur apud Nicephorum, qui Eusebium nostrum exscripsit, ut solet. In omnibus tamen nostris codicibus, Regio scilicet, Maz., Med. ac Fuk. scriptum inveni *εἰργμῶν*, quæ lectio sine dubio præferenda est.

(3) Vulg. *κατὰ τὴν τῶν Παλαιστίνων Καισάρειαν*. Nostri codices, Maz., Med. ac Fuk., scriptum exhibent *κατὰ τὴν Παλαιστίνων Καισάρειαν*, rectius meo quidem iudicio. Dicebatur enim ἡ Παλαιστίνων Καισάρεια, ut alibi occurrit apud Eusebium nostrum, ad discrimen Cæsareæ Philippi quæ in Phœnice sita erat. Leve quidem id nonnullis fortasse videbitur. Sed nos in hac nostra editione, nihil eorum quæ in manuscriptis codicibus occurrunt præterite constituimus, quo lectori diligentiam nostram approbenus.

(4) Vulg. *ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γονίμου πηγῆς*. Ita quidem legitur in codice Regio, quem secutus est Stephanus. Sed reliqui codices, Maz., scilicet, ac Med. cum Fuk. et Savil. scriptum habent *γονίμου πηγῆς*. Nec aliter in exemplari suo legerat Rufinus, ut ex ejus interpretatione colligimus. Sic enim vertit: *Ibi primum discipuli veluti perenni fonte sumpto vocabulo appellati sunt Christiani*. Ubi tamen libentius legerim *velut e perenni fonte sumpto vocabulo*. Nam in Græco est *ὡςπερ ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γονίμου πηγῆς*. Mutarunt autem hanc scripturam, ii qui sibi persuaserant *εὐθαλῇ* et *γονίμου* dici non posse de fonte. Cæterum Christianorum vocabulum principatu Tiberii primum orbi innotuisse testatur etiam Tertullianus in *Apologetico*, cujus locum in superiori capite adduxit Eusebius.

(5) *Παῦλος δὲ καὶ Βαρνάβας*. Nullo modo in Tiberii tempora cadere potest hæc Pauli Hierosolymitana profectio. Nam Lucas in Actibus diserte

A ὅττα ἀνὰ πάσας πόλεις τε καὶ κώμας, πληθουούσης ἁλωνος δίκην, μυρίανδροι καὶ παμπληθεῖς ἄθροως ἐκκλησίαι συνεστῆκεισαν. Οἷτε ἐκ προγόνων διαδοχῆς καὶ τῆς ἀνέκαθεν πλάνης, παλαιᾷ νόσφ δεισδαίμονίας εἰδώλων τὰς ψυχὰς πεπεδημένοι, πρὸς τῆς τοῦ Χριστοῦ δυνάμεως διὰ τῆς τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ διδασκαλίας τε ὁμοῦ καὶ παραδοξοποιίας, ὥςπερ δεινῶν δεσποτῶν ἀπηλλαγμένοι, εἰργμῶν τε χαλεπωτάτων (2) λύσιν εὐράμενοι, πάσης μὲν δαιμονικῆς κατέπνυν πολυθείας, ἕνα δὲ μόνον εἶναι Θεὸν ὠμολόγουν τὸν τῶν συμπάντων δημιουργόν, τοῦτόν τε αὐτὸν θεσμοῖς ἀληθοῦς εὐσεβείας δι' ἐνθέου καὶ σώφρονος θρησκείας τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τῷ τῶν ἀνθρώπων βίῳ κατασπαρείσης ἐγέραιρον. Ἀλλὰ γὰρ τῆς χάριτος ἤδη τῆς θείας καὶ ἐπὶ τὰ λοιπὰ χρομένης B ἔσθνη, καὶ πρώτῳ μὲν κατὰ τὴν τῶν Παλαιστίνων Καισάρειαν (3) Κορνηλίου σὺν ὅλῳ τῷ οἴκῳ δι' ἐπιφανείας θειοτέρας ὑπουργίας τε Πέτρου, τὴν εἰς τὸν Χριστὸν πίστιν καταδεξαμένου, πλείστον τε καὶ ἄλλων ἐπ' Ἀντιοχείας Ἑλλήνων, οἷς οἱ κατὰ τὸν τοῦ Στεφάνου διωγμὸν διασπαρέντες ἐκέρυξαν, ἀνθούσης ἀρετῆ καὶ πληθουούσης τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας, ἐν ταῦτῳ τε ἐπιπαρόντων πλείστον ὄσων τῶν τε ἀπὸ Ἱερουσολύμων προφητῶν, καὶ σὺν αὐτοῖς Βαρνάβαν καὶ Παύλον, ἐτέρου τε πλήθους ἐπὶ τούτοις ἀδελφῶν, ἡ Χριστιανῶν προσηγορία τότε πρώτον αὐτόθι ὡςπερ ἀπ' εὐθαλοῦς καὶ γονίμου πηγῆς (4) ἀναδίδεται. Καὶ Ἀγαθὸς μὲν, εἰς τῶν συνόντων αὐτοῖς προφητῶν, περὶ τοῦ μέλλειν ἔσεσθαι λιμὸν προθεσπίσει. Παῦλος δὲ καὶ Βαρνάβας (5), ἐξυπηρετησόμενοι C τῇ τῶν ἀδελφῶν παραπέμπονται διακονίᾳ.

scribit, eam contigisse quo tempore Herodes Agrippa inflata cœlitus plaga interiit. Quod quidem temporibus Claudii accidisse inter omnes constat. Prudenter itaque fecit Nicephorus, qui cum totum hoc Eusebii caput ad verbum describeret, postremam hanc partem de industria prætermisit, ne in eundem cum Eusebio errorem incideret. Eusebium vero nostrum in eam opinionem induxit Pauli locus ad Galatas, ubi de suis ad urbem Hierosolymam protectionibus loquitur. Quem locum ut clarius intelligere possimus, de universis Pauli protectionibus in sacram urbem post ejus ad Christum conversionem, diligentius inquirendum est. Lucas quidem quater omnino eum Hierosolymam profectum esse scribit. Primum paulo post ejus baptismum cap. ix Actuum. Iterum deinde profectus est Paulus Hierosolyma ad defendendas fratrum eleemosynas, ut refertur in cap. xi et xii. Postea ascendit Paulus Hierosolyma ob controversiam de circumcissione et Judaicis ritibus, ut habetur in capite xv. Postremo venit Hierosolyma sub finem principatus Claudii, ibique diutissime victus permansit. Ipse vero Paulus in Epistola ad Galatas, bis post suam ad Christum conversionem venisse se dicit Hierosolyma; et utramque protectionem his temporum intervallis distinguit. Cum autem, inquit, placuit ei qui me segregavit, et vocavit per gratiam suam, ut revelaret Filium suum in me, continuo non acquievi carni et sanguini. Neque veni Hierosolyma ad antecessores meos apostolos: sed abii in Arabiam, et iterum reversus sum Damascum. Deinde post annos tres veni Hierosolyma videre Petrum, et mansi apud eum diebus quindecim, etc. De secunda autem protectione sua ita loquitur: Deinde post annos quatuordecim iterum ascendendi Hierosolymam

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὡς μετὰ Τιβέριον Γάϊος Ἰουδαίων βασιλεὺς καθίστησιν Ἀγρίππαν, τὸν Ἡρώδην ἀδελφὸν ζημιώσας συγγῆ (Nic. II. E. 11, 9).

Τιβέριος μὲν οὖν ἀμφὶ τὰ δύο καὶ εἴκοσι βασιλεύσας ἔτη, τελευτᾷ· μετὰ δὲ τοῦτον Γάϊος τὴν ἡγεμονίαν παραλαβὼν, αὐτίκα τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς Ἀγρίππᾳ τὸ διάδημα (6) περιτίθῃσιν, βασιλεὺς καταστήσας αὐτὸν τῆς τε Φιλίππου καὶ τῆς Λυσανίου τετραρχίας. Πρὸς αὐτὸς μετ' οὐ πολὺν χρόνον αὐτῷ καὶ τὴν Ἡρώδου τετραρχίαν παραδίδωσιν, ἀδελφὸν συγγῆ τὸν Ἡρώδην (οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τὸ πάθος τοῦ Σωτῆρος) σὺν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιადί (7), πλείστον ἔνεκα ζῆ-

A

CAPUT IV.

Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo exsilio damnavit.

Interea Tiberius, cum duobus circiter ac viginti annis imperasset, extremum diem obiit. Cui succedens Caius Judææ regnum statim tradidit Agrippæ, regemque illum tum in Philippi, tum in Lysaniæ tetrarchia constituit. Nec multo post Herodis quoque tetrarchiam eidem donavit, cum Herodem perpetuo exsilio damnavisset, una cum uxore ipsius Herodiade ob varia scelera debito supplicio affectum, ut testatur etiam Josephus. Illic est Herodes qui

cum Barnaba, assumpto et Tito. Ascendi autem secundum revelationem: et contuli cum illis Evangelium, quod prædico in gentibus, etc. Quis non videt hæc inter se prorsus discrepare, cum Paulus quidem neget se venisse Hierosolyma statim post baptismum: Lucas vero post baptismum a Paulo susceptum, et aliquot prædicationes Damasci habitas, illum Damasco clam aufugisse, et recta Hierosolyma venisse testetur? Hanc Lucæ et Pauli dissonantiam fateri compulsus est Hieronymus in expositione Epistolæ ad Galatas. Quam ut conciliarent quidam veterum, teste Hieronymo ita censuerunt: Paulum præfectionis illius suæ Hierosolyma statim post baptismum quæ memoratur a Luca in dicto capite ix nullam habuisse rationem, eo quod fuga potius quam profectio fuisset. Verum hæc solutio levis est admodum. Etenim Lucas scribit Paulum tunc a Barnaba fuisse deductum ad apostolos, et satis diu mansisse Hierosolymis, et adversus Græcos disputasse. Alii, inter quos Beda et Baronius, primam illam præfectionem cuius meminit Paulus, asserunt eam ipsam esse quæ refertur a Luca in cap. ix Actuum: sed Lucam itineris Arabici ideo prætermisisse mentionem, quod nihil memoria dignum illuc a Paulo gestum fuisset. Quorum sententiæ libenter equidem accedo. Nam de adventu illo Pauli Hierosolyma planissime ibi loquitur Lucas; quippe qui collocatum eum cum apostolis tunc esse dicit, et multa alia singillatim refert, additque: *Et erat cum illis intrans et exiens in Jerusalem*. Nunc de secunda illa præfectione quam Paulus post xiv annos instituisse se dicit, inquirendum est. Theodoretus, et ante illum quidam veteres, referente Hieronymo, hanc ipsam esse existimarunt, quæ mentio fit in Actibus, cap. xv, quando Paulus una cum Barnaba ob exortam de circuncisione controversiam profectus est Hierosolyma. Hanc sententiam secutus est Baronius. Et Pauli verba id omnino suadere videntur. Subjicit enim Paulus, se Evangelium quod gentibus prædicabat detulisse ad apostolos, eisque dijudicandum obtulisse. Hoc enim sibi volunt ea verba ἀνεθέμην αὐτοῖς τὸ Εὐαγγέλιον. Tum subiungit de falsis fratribus, qui veritatem Evangelii opprimere tentabant, et Christianos in servitutem legis redigere. Quæ quidem omnia pertinent sine dubio ad controversiam illam de circuncisione. Verum quid opus est pluribus, cum ea res certissimo argumento ita demonstrari possit? Profectio illa quam post xiv annos se instituisse ait Paulus, non potest esse ea quam secundo loco numerat Lucas. Nec rursus eadem est cum illa quam quarto loco recenset idem Lucas. Eadem est igitur cum illa quam tertiam Lucas commemorat. Quod non possit esse illa quæ secundo loco numeratur a Luca, hinc apparet: Paulus tunc ad deferendas fratrum eleemosynas tantum missus est; nec cum apostolis collocutus est, quippe cum Ecclesiam Judæorum tunc maxime persequeretur Herodes, et Petrus in vinculis esset. Quamobrem

B Paulus in Epistola ad Galatas, hujus præfectionis suæ mentionem merito prætermisit, utpote quæ nihil ad institutum suum faceret. Nec vox illa, *rursus ascendi*, secundam præfectionem necessario designat, sed etiam de tertia dici potest. Quod vero non possit esse illa quam quarto loco recenset Lucas, ut videtur sensisse Chrysostomus, ex eo convincitur, quod Paulus scribit se ascendisse cum Barnaba. At in quarta præfectione Paulus non fuit cum Barnaba. Jampridem enim ab eo sese abruperat. Verum ut ad Eusebium nostrum redeamus, videtur is secundam Pauli Hierosolymitanam præfectionem confudisse cum prima, et ex duabus unam fecisse.

(6) Τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς Ἀγρίππᾳ τὸ διάδημα. Falsum est Agrippam regem Judææ a Caio factum esse. Agrippa enim a Caio Cæsare sub initia imperii factus est rex, primum quidem Trachonitidis, quæ tetrarchia Philippi fuerat, ut scribit Philo in Flaccum et Josephus lib. xviii. Mox vero cum Herodes tetrarcha Galiliæ, Herodiadis uxoris impulsu Romam navigasset, ut regiam dignitatem a Caio impetraret: Caius adeptam Herodi tetrarchiam, Galileam scilicet donavit Agrippæ, quem admodum tradit Josephus in libro supradicto, et Philo in *Legatione ad Caium* sub finem. Tandem vero post necem Caii, Claudius regnum Agrippæ a Caio datum confirmavit, adjectis Judæa ac Samaria quas Herodes avus obtinuerat. Atque ita totum Herodis Magni regnum ad Agrippam pervenit. Qui mox Hierosolymis suo arbitratu pontificem creare cepit, quippe qui tum Judææ rex esset, cujus caput erat urbs Hierosolyma. Recte ergo Scaliger in animadversionibus reprehendit Eusebium, quod Agrippam regem Judææ a Caio factum esse dixerit. Sed fallitur ipse quoque Scaliger, cum scribit Agrippam Romam venisse, ut Herodem patrum accusaret. Neque enim Agrippa Romam profectus est, sed Fortunatum libertum cum litteris ad Caium misit, ut tradit Josephus. Porro jamdudum ante Scaligerum scholiastes quidam in margine codicis Mazarini hunc Eusebii errorem notaverat. Nam adjilla verba, τῆς Ἰουδαίων ἀρχῆς τὸ διάδημα, hoc scholion ascriptum est, non quidem eadem manu, sed nihilominus vetusta: Οὐχ' οὗτος, ἀλλ' ὁ Κλαύδιος. Excusari tamen commodè potest Eusebius. Non enim dixit Agrippam Judææ regem a Caio factum fuisse, sed Judæorum, eorum scilicet qui in Trachonitide et in Lysaniæ tetrarchia degebant. Sane Philo in *oratione adversus Flaccum*, Agrippam hunc, qui tum adhuc solius Trachonitidis rex erat, nihilominus vocat regem Judæorum. Loquens enim de Alexandrinis, sic ait: Ἡσυχάλλον ἐπὶ τῷ γεγενησθαι τινα βασιλεὺς Ἰουδαίων.

(7) Σὺν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιადί. Male hunc locum accepit Christophorus, quasi dicat Eusebius Herodem hunc una cum uxore suæ Herodiade interfuisse passioni Christi. Atqui non hoc dicit Eusebius, sed Herodiadem simul cum viro relega-

Servatoris nostri passioni interfuit. **43** Hujus porro imperatoris temporibus floruit Philo, vir a plurimis non modo nostrorum, verum etiam gentilium maximo in pretio habitus. Erat hic Hebræus quidem origine, splendore generis ac dignitate nulli apud Alexandriam concedens. In divinis vero et patriis disciplinis quantopere elaboraverit, res ipsa declarat. Ad hæc in philosophia et humanioribus litteris quantus fuerit, nihil attinet dicere: quippe cum in Platonica ac Pythagorica philosophia quam præcipue sectatus est, omnes sui temporis superasse memoretur.

CAPUT V.

Quomodo Philo legationem pro Judæis suscepit ad Caium.

Hic quot et quantæ calamitates imperante Caio Judæis contigerint, quinque libris complexus est. In quibus tum insaniam Caii commemorat, qui se deum ipse renuntiasset, et subditos infinitis contumeliis affecisset: tum miseras Judæorum sub illius imperio prosequitur, et quam ipse pro suis popularibus Alexandriæ degentibus in urbe Roma obiit legationem, et quomodo cum apud Caium pro patriis legibus et institutis disseruisset, nil præter risum et ludibrium retulit, parumque abfuit quin capitis discrimen subiret. Cujus rei Josephus etiam mentionem facit in octavo decimo *Antiquitatum* libro scribens his verbis: «Orta, inquit, Alexandriæ seditione inter Judæos qui illic habitabant et Græcos, terni ex utraque parte legati ad Caium imperatorem missi sunt. Unus ex legatis Alexandrinorum erat Apion quidam, qui plurima adversus Judæos convicia fundere consueverat, tum alia eis obijciens, tum quod Cæsaris cultum aspernarentur. Nam cum omnes, qui Romano imperio subditi erant, aras ac templa Caio statuerent, prorsusque illi tanquam deo honorem haberent, soli, aiebat, Judæi turpe existimant statuas illi dedicare ac per nomen ejus jurare. Hæc et alia gravissima Apion cum dixisset, quibus Caium exasperatum iri sperabat, Philo princeps legationis Judæorum, vir undecunque cla-

μύσας αἰτιῶν. Μάρτυς Ἰώσηπος καὶ τούτων. Κατὰ δὲ τοῦτον Φίλων ἐγνωρίζετο, πλείστοις ἀνὴρ οὐ μόνον τῶν ἡμετέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἐξωθεν ὁρμωμένων παιδείας ἐπιστημότατος. Τὸ μὲν οὖν γένος ἀνέκαθεν Ἑβραῖος ἦν, τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐν τέλει διαφανῶν, οὐδεὸς χειρῶν. Περὶ μὲν οὖν τὰ θεῖα καὶ πάτρια μαθήματα, ὅσον τε καὶ πηλίκον εἰσενήνεκται πόνον, ἔργῳ πᾶσι δῆλος· καὶ περὶ τὰ φιλόσοφα δὲ καὶ ἐλευθέρια τῆς ἐξωθεν παιδείας οἷός τις ἦν, οὐδὲν δεῖ λέγειν· ὅτε καὶ μάλιστα τὴν κατὰ Πλάτωνα καὶ Πυθαγόραν ἐξηλικῶς ἀγωγὴν, διενεγκεῖν ἅπαντας τοὺς καθ' ἑαυτὸν ἱστορεῖται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὡς Φίλων ὑπὲρ Ἰουδαίων πρεσβεύων ἐστειλάτο πρὸς Γάτον (Nic. H. E. II, 9).

Καὶ δὲ τὰ κατὰ Γάτον οὗτος Ἰουδαίοις συμβάντα πέντε βιβλίοις παραδίδωσι (8), ὁμοῦ τὴν Γάτου διεξιῶν φρενοδάρχειαν, ὡς θεὸν ἑαυτὸν ἀναγορεύσαντος, καὶ μυρία περὶ τὴν ἀρχὴν ἐνουβρίσαντος, τὰς τε κατ' αὐτὸν Ἰουδαίων ταλαιπωρίας, καὶ ἦν αὐτὸς ὁ Φίλων στειλόμενος ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως ὑπὲρ τῶν κατὰ τὴν Ἀλεξανδρείαν ὁμοειδῶν ἐποιήσατο πρεσβεύων, ὅπως τε ἐπὶ τοῦ Γάτου καταστὰς ὑπὲρ τῶν πατρίων νόμων, οὐδὲν τι πλέον γέλωτος καὶ διασυρμῶν ἀπηνέγκατο, μικροῦ δεῖν καὶ τὸν περὶ τῆς ζωῆς ἀνατλάς κίνδυνον. Μέννηται δὲ καὶ τούτων ὁ Ἰώσηπος ἐν ὀκτωκαιδεκάτῃ τῆς Ἀρχαιολογίας, κατὰ λέξιν ταῦτα γράφων· «Καὶ δὲ στάσεως ἐν Ἀλεξανδρείᾳ γενομένης Ἰουδαίων τε τοῖς ἐνοικοῦσι καὶ Ἑλλήνων, τρεῖς ἀφ' ἑκατέρας τῆς στάσεως (9) πρεσβεύται αἰρεθέντες, παρήσαν ὡς τὸν Γάτον. Καὶ ἦν γὰρ τῶν Ἀλεξανδρέων πρέσβειον εἰς Ἀπίων, ὃς πολλὰ εἰς τοὺς Ἰουδαίους ἐβλασφήμησεν, ἄλλα τε λέγων, καὶ ὡς τῶν Καίσαρος τιμὴν περιόρων· πάντων γούν, ὅσοι τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ ὑποταλεῖς εἴεν, βωμοὺς τῷ Γάτῳ καὶ ναοὺς ἰδρυμένους, τὰ τε ἄλλα ἐν πᾶσιν αὐτὸν ὥσπερ τοὺς θεοὺς δεχομένων, μόνους τούσδε δόξον ἡγεῖσθαι ἀνδρίδαι τιμᾶν, καὶ ὅρκιον αὐτοῦ τὸ δοῖν ποιέσθαι. Πολλὰ δὲ καὶ χαλεπὰ Ἀπίωνος εἰρηκότος, ὅφ' ὦν ἀρθῆναι ἤλπιζε τὸν Γάτον, καὶ εἰκὸς ἦν, Φίλων ὁ πρεσβὴς τῶν Ἰουδαίων τῆς πρεσβείας, ἀνὴρ

tam bonisque muictatam fuisse. — Monet præterea Valesius, se, expuncta voce κατακρίνας, hunc locum correxisse, qui antea sic legebatur: τὴν Ἡρώδου τετραρχίαν παραδίδωσιν, ἀτίδω φυγῇ τὸν Ἡρώδην (οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τὸ πάθος τοῦ Σωτήρος) κατακρίνας σὺν καὶ τῇ γυναικὶ Ἡρωδιᾷ, πλείστον ἕνεκα ζημιώσας αἰτιῶν. Quam correctionem, inquit, confirmat Nicephorus optimusque codex Mazarinus. EDIT. PATROL.

(8) *Πέντε βιβλίοις παραδίδωσι.* Hodie duo dumtaxat Philonis libri hujus argumenti supersunt; alter in *Flaccum* inscriptus, alter *De legatione ad Caium*, adeo ut necesse sit Eusebium falli memoria, aut eos libros aliter olim divisos fuisse in quinque volumina. Nec est quod quis suspicetur, reliquos hujus argumenti libros hodie desiderari. Nam in his duobus qui nunc supersunt, quæcunque Judæis regnante Caio contigerunt, scripta habentur. In fine quidem *Legationis ad Caium* aperte indicat Philo, alium hujus argumenti librum subsequi debere. Sic enim dicit: Εἰρηται μὲν κεφαλαιώδστερον ἡ αἰτία τῆς πρὸς ἅπαν τὸ Ἰουδαίων ἔθνος ἀπὸ χειρὸς Γάτου.

D Λεκτέον δὲ καὶ τὴν παλινωδίαν πρὸς Γάτον. *Dictæ sunt summam causæ odii quo Caius Judæorum gentem prosequabatur. Nunc dicenda est etiam palinodia in Caium.* Verum hæc palinodia nihil est aliud quam liber Philonis in *Flaccum*. Qui liber proxime sequi debet *Legationem ad Caium*, ut docet Photius in *Bibliotheca*.

(9) *Τρεῖς ἀφ' ἑκατέρας τῆς στάσεως.* Ac Philo non tres sed quinque legatos ab Alexandrinis Judæis Romanam missos fuisse testatur. Sic enim scribit in *Legatione ad Caium*, sub finem: Ἐν ἡμῖν δὲ πέντε πρεσβεύταις σαλεύειν τὰ τῶν πανταχοῦ πάντων Ἰουδαίων οὐ χαλεπὸν; Id est: *Annon grave ac molestum erat, quod universæ generis Judæicæ fortuna in nobis quinque legatis posita esset?* Missi autem fuerant legati duas ob causas. Primum enim querebantur prosequas suas ab Alexandrinis esse violatas, illatis in eas imperatoris statuis. Deinde acturi venerant de jure Alexandrinæ civitatis, quod Alexandrini Judæis adimere volebant ut scribit Philo pag. 1019 et 1020.

τὰ πάντα ἔνδοξος, Ἀλεξάνδρου τε τοῦ ἀλαδάρχου (10) ἄδελφός ὢν, καὶ φιλοσοφίας οὐκ ἄπειρος, οἷός τε ἦν ἐπ' ἀπολογίᾳ χωρεῖν τῶν κατηγορημένων. Διακλείει δ' αὐτὸν Γάτος, καλεῖσας ἐκποδὸν ἀπελθεῖν, περιοργίης τε ὢν, φανερός ἦν ἐργαστόμενός τι δεινὸν αὐτούς (11). Ὁ δὲ Φίλων ἔξειπεν περιυδρισμένος, καὶ φησι πρὸς τοὺς Ἰουδαίους οἱ περὶ αὐτὸν ἦσαν, ὡς χρὴ θαρσύνειν, Γάτου μὲν αὐτοῖς (12) ὠργισμένου, ἔργῳ δὲ ἤδη τὸν Θεὸν ἀντιπαρεξάγοντος. Ταῦτα ὁ Ἰώσηπος. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Φίλων ἐν ἡ συνέγραψε *Πρεσβεῖα*, τὰ κατὰ μέρος ἀκριβῶς τῶν τότεπραχθέντων αὐτῷ δηλοῖ. ὢν τὰ πλείστα παρὰ, ἐκείνα μόνον παραθήσεται, δι' ὧν τοῖς ἐντυγχάνουσι προφανῆς γενήσεται δήλωσις τῶν ἅμα τε καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τετὸλμημένων ἔνεκεν Ἰουδαίους συμβεβηκότων. Πρῶτον δὲ οὖν κατὰ Τιβερίον, ἐπὶ μὲν τῆς Ῥωμαίων πόλεως Ἰστορεῖ Σηιανόν, τῶν τότε παρὰ βασιλεῖ τὰ μέγιστα δυνάμενον (13), ἀρδὴν τὸ πᾶν ἔθνος ἀπολέσαι πεποιῆσθαι σπουδὴν· ἐπὶ δὲ τῆς Ἰουδαίας Πιλάτον, καθ' ὃν τὰ περὶ τὸν Σωτῆρα τετὸλμηται, περὶ τὸν ἐν Ἱερουσολύμοις ἐτι τότε συνεστῶς ἱερὸν, ἐπιχειρήσαντά τι παρὰ τὸ Ἰουδαίους ἔξδν, τὰ μέγιστα αὐτοῦς ἀνατράξαι. vatorem nostrum commissum est, dum in templo

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅσα Ἰουδαίους συνεφέρυη μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τολμᾷ (Nic. H. E. II, 10).

Μετὰ δὲ τὴν Τιβερίου τελευτὴν, Γάτον τὴν ἀρχὴν παρῆλθόντα, πολλὰ μὲν εἰς πολλοὺς καὶ ἄλλα ἐνυθρίσαι μυρία (14), πάντων δὲ μάλιστα τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος οὐ μικρὰ καταβάλλαι· ἃ καὶ ἐν βραχεῖ C πάρεστι διὰ τῶν αὐτοῦ καταμαθεῖν φωνῶν, ἐν αἷς κατὰ λέξιν ταῦτα γράφει· Ἡ τοσαύτη μὲν οὖν τις ἡ Γάτου (15) περὶ τὸ ἦθος ἦν ἀνωμαλία πρὸς ἅπαντας, διαφερόντως δὲ πρὸς τὸ τῶν Ἰουδαίων γένος· ὃ χαλεπῶς ἀπεχθανόμενος, τὰς μὲν ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι

(10) Ἀλεξάνδρου τε τοῦ ἀλαδάρχου. Judæi Alexandriæ jus civitatis habebant, et senatum qui γερουσία dicebatur, et peculiare magistratus, ut testatur Philo in *Flaccum*. Summus autem inter eos magistratus dicebatur ἀλαδαρχεία, et qui eum gerebat, ἀλαδάρχης. Erat hic magistratus perpetuus, et, ut Græci vocant, διὰ βίου. In rescripto Claudii quod refert Josephus in lib. x, cap. 4, ἐθνάρχης dicitur. Quo in loco ait Claudius, permissum fuisse Judæis Alexandrinis ab Augusto, ut in locum ethnarchæ defuncti alium suffragiis suis constituerent. Eundem magistratum γενάρχην vocat Philo in *Flaccum*, pag. 975: Τῆς γὰρ ἡμετέρας γερουσίας, ἣν ὁ Σεβαστὸς ἐπιμελησομένην τῶν Ἰουδαίων εἴλετο μετὰ τὴν γενάρχου τελευτὴν διὰ τῶν πρὸς Μάρκον Μάξιμον ἐντολῶν. Id est: *Nam ex senatu nostro, quem Augustus constituit, ut post mortem rectoris gentis nostræ, curam gereret rerum Judaicarum, ut scriptum est in mandatis quæ ad Magnum Maximum dedit.* Ex his apparet, alabarcham nihil aliud fuisse quam ἐθνάρχην seu γενάρχην Judæorum qui Alexandriæ et per totam Ægyptum debebant. Ac mihi quidem videtur, alabarchæ nomen per risum et contumeliam confectum fuisse.

(11) Ἐργαστόμενός τι δεινὸν αὐτούς. Nostri codices Maz. ac Med. cum Fuk. ac Saviliano scriptum habent αὐτῷ, quod non placet.

rissimus, Alexandri alabarchæ frater, haudquaquam 44 imperitus philosophiæ, ad respondendum ejus criminationibus se parabat. Verum prohibitus est a Caio, jussusque ut ab ipsius conspectu abscederet. Tantaque erat Cæsaris iracundia, ut nemo dubitaret quin Judæos gravissime esset mulctaturus. At Philo contumelia affectus cum discederet, circumstantibus Judæis dixisse fertur, bono ipsos animo esse oportere, cum Caius quidem ipsis succenseat, reipsa vero Deum sibi hostem constituerit. Hæc Josephus. Sed et idem Philo in eo libro quem *De legatione* sua conscripsit, quæ tunc temporis gesta sunt, singula accurate refert. Ex quibus, omissis quamplurimis, ea duntaxat apponam, quæ legentibus evidenter ostendant, has calamitates ob facinus illud quod in Christum admiserant, confestim nulla mora interposita Judæis contigisse. Primum igitur narrat principatu Tiberii Augusti Sejanum quemdam in urbe Roma, qui tunc apud imperatorem plurimum poterat, omni studio laborasse, ut gentem illam funditus perderet: in Judæa versus Pilatum, ejus temporibus piculum illud adverso Seru Hierosolymorum, quod etiam tum stabat, præter

CAPUT VI.

Quot mala Judæis obvenerint post Christi necem.

Narrat deinde quomodo post interitum Tiberii Caius cum imperii Romani administrationem suscepisset, et alios quamplurimos innumeris affectu injuriis, et omnium maxime Judæos graviter afflixit. Quæ quidem breviter collecta ex ipsius Philonis verbis licet cognoscere. Ejusmodi, inquit, Caii fuit temeritas ac protervia, cum adversus omnes, sum præcipue adversus Judæos. Quibus infensus omnes eorum proseuchas ab Alexandrinorum urbe incipiens sibi vindicavit, et imaginibus ac statuis suis

(12) Γάτου μὲν αὐτοῖς. Apud Josephum et Nicephorum legitur Γάτου λόγῳ, etc., quod majorem habet elegantiam. Sequitur enim ἔργῳ δὲ ἤδη τὸν Θεὸν ἀντιπαρεξάγοντος. Quæ clausula satis obscura est. Itaque Rufinus circumlocutione quadam, ut solet, hujus sententiæ versionem elusit. Nicephorus etiam, cum hanc locutionem non intelligeret, emendavit τοῦ Θεοῦ ἀντιπαρεξάγοντος. Sed nihil necesse erat. Ait enim Philo, Caium specie quidem ac verbis tenus Judæis infensum esse, re autem ipsa Deum adversus semetipsum instruere et armare. Quippe Caius cum deum se dici vellet, divini Numinis vindictam adversus se provocabat. Ἀντιπαρεξάγειν vox est tactica.

(13) Vulg. τῶν τότε παρὰ βασιλεῖ πολλὰ δυνάμερον. Rectius in codicibus nostris Maz. et Fuk. scriptum est, τῶν τότε παρὰ βασιλεῖ τὰ μέγιστα δυνάμενον. Codex quoque Med. et Savil. scriptum habent τὰ μέγιστα.

(14) Πολλὰ μὲν εἰς πολλοὺς καὶ ἄλλα ἐνυθρίσαι μυρία. Postrema vox abest a codice Maz., Med. ac Fuk., ac meo quidem judicio prorsus superflua est. Habetur tamen in codice Regio et apud Nicephorum.

(15) Τοσαύτη μὲν οὖν τις ἡ Γάτου. Locus hic Philonis exstat in *Legatione ad Caium*, sub finem.

complevit. Nam cum alios statuas sibi dedicare sineret, ipse quodammodo eas sibi dedicare videbatur. Denique templum illud quod Hierosolymis intactum adhuc permanserat, et omni asyloꝝ prærogativa donatum fuerat, in templum sui nominis commutavit, ut deinceps Jovis præsentis junioris **45** Caii fanum diceretur. Sed et alias innumera- biles calamitates quas vix quisquam possit oratione recensere, idem scriptor in altero libro quem *De*

(16) *Τὰς μὲν ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι προσευχάς.* Christophorus *synagogas* vertit. Sed cum Latini *proseuchas* etiam dixerint, ut est apud Juvenalem, malui sic interpretari. Nec sane mihi liquido constat, an idem sint *proseuchæ* et *synagogæ*. Nam *proseuchæ* quidem erant modica oratoria, in quibus Judæi, præcipue Sabbatis convenire et patrio more philosophari consueverant. Philo in *Legatione*: Ἡπ' ἵστατο οὖν καὶ προσευχὰς ἔχοντας καὶ συνιόντας εἰς αὐτάς, καὶ μάλιστα ταῖς ἱεραῖς ἐδδόμεναις, ὅτε δημοσίᾳ τὴν πάτριον παιδεύονται φιλοσοφίαν. Id est: Sciebat enim illos *proseuchas* habere, et in eas convenire solitos, præcipue Sabbatis, quo die patrias leges ac philosophiam publice condiscunt. Quo in loco non otiosa est vox illa δημοσίᾳ. Judæi enim palam admissis omnibus, etiam externæ religionis viris, libros legis Mosaicæ interpretabantur, ut docet Tertullianus in *Apologetico*, cap. 18. Sed et Judæi palam lectitant. Vectigalis libertas vulgo aditur Sabbatis omnibus. Idem Philo lib. iii. *De vita Moysis* scribit Judæos præcipue Sabbatho frequentasse *proseuchas*. Hinc intelligendus est locus B. Lucæ in cap. xvi. Actuum apostolorum: Τῇ τε ἡμέρᾳ τῶν Σαββάτων ἐξέλθομεν ἔξω τῆς πόλεως πρὸς ποταμὸν, οὗ ἐνομίζετο προσευχὴ εἶναι. Die autem Sabbathorum egressi sumus extra civitatem juxta fluvium, in locum ubi solebat esse *proseucha*. De *proseucha* enim Judæica hunc locum intelligendum esse, multa argumenta convincunt. Nam ante Pauli adventum in urbem Philippos, nulli adhuc illis in locis erant Christiani. Quare de Christianorum oratione locus ille intelligi non potest. Præterea mulieres illæ quæ eo loci convenisse dicuntur, sine dubio Judææ erant, ut apparet tum ex eo quod supra dixi, tum quod Lydia illa purpuraria quæ una ex illarum numero fuit, Deum coluisse dicitur, cum tamen nondum esset Christiana. Postremo undenam domini illius dæmoniæ cognoscere poterant, Paulum atque Silam Judæos esse, nisi ex eo quod illos in *proseucham* Judaicam venientes sæpius viderant? Et hæc quidem de *proseucharum* significatione. *Synagogæ* vero vocabulum latius patet. Et interdum quidem pro universa Judæorum Ecclesia ponitur, interdum pro tota Ecclesia unius loci. Denique nonnisi majores et illustriores *proseuchæ* dicebantur *synagogæ*. Unde beatus Lucas *synagogam* quidem Judæorum ait fuisse Thesalonica: Philippis autem tantum *proseucham*, propterea quod pauculi ibi essent Judæi. De majoribus et illustrioribus *proseuchis* locus est apud Philonem in *Legatione ad Caium*. Non negaverim tamen *proseuchas* posse etiam dici *synagogas*. Hoc enim testatur idem Philo in libro *Quod omnis probus sit liber*, ubi de Essenis ita loquitur: Τοῦτους τοὺς νόμους ἀναδιδάσκοντες μὲν καὶ παρὰ τὸν ἄλλον χρόνον, ἐν δὲ ταῖς ἐδδόμεναις μάλιστα διαφερόντως, εἰς ἱεροὺς ἀφικνούμενοι τόπους οἱ καλοῦνται συναγωγαί, καθ' ἡλικίας ἐν τάξεσιν. Εἰθ' ὁ μὲν πρεσβύτερος τὰς βίβλους ἀναγινώσκει λαθῶν, etc. Et has quidem leges assidue condiscunt, præcipue tamen Sabbatis: quo die in sacra quædam loca conveniunt quæ *synagogæ* appellantur, per ætates ordine distributi. Deinde senior libros accipiens legit, etc. Porro locum illum B. Lucæ quem paulo ante laudavi, longe ante nos Epiphanius in hæresi

προσευχάς (16), ἀπὸ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἀρχαί-μενος σφετερίζεται, καταπλήσας εἰκόνων καὶ ἀνδριάντων τῆς ἰδίας μορφῆς. Ὁ γὰρ ἐτέρων ἀνατιθέντων ἐφίεις, αὐτὸς ἰδρύετο δυνάμει. Τὸν δ' ἐν τῇ ἱερᾷ πόλει νεών, δὲ λοιπὸς ἦν ἄψαυτος (17), ἀσυλλας ἤξω- μένος τῆς πάσης, μεθρημόζετο καὶ μετεσχημά-τιζεν εἰς οἰκεῖον ἱερὸν, ἵνα Διὸς ἐπιφανοῦς (18) νέου χρηματίζη Γαίου (19). Μυρία μὲν οὖν ἄλλα δεῖνὰ καὶ πέρα πάσης διηγῆσεως ὁ αὐτὸς κατὰ τὴν Ἀλε-

Massalianorum interpretatus est de *prosencha* Judaica. Quo loco illud quoque observat, *prosenchas* tam Judæorum quam Samaritanorum, fuisse loca pura sub divo, instar fori aut theatri, plerumque extra urbes. Quibus consentit Apion in lib. iii. *Egyptiacorum*, ubi ait Moysen, utpote Heliopolitanum, subdivales *proseuchas* construxisse, instar templorum quæ erant Heliopoli, easque omnes ad ventum subsolanum obvertisse, prout erat sita Heliopolis. Apionis verba refert Josephus initio libri secundi *adversus Apionem*. Idem in libro *De vita sua*, pag. 1020, meminit *proseuchæ* Tiberiensium, ædis maximæ, in quam conveniebant die Sabbati, et ubi conciones ad populum fiebant de republica.

(17) Ὁς λοιπὸς ἦν ἄψαυτος. Sic legitur etiam apud Philonem. Sed in Mediceo codice et Fuk. et Savil. λοιπὸν scriptum invenit. In vetustissimo autem codice Mazarino λοιπὸς legitur, et v superscriptum est eadem manu.

(18) Διὸς ἐπιφανοῦς. Non intellexerunt interpretes vim Græci vocabuli. Neque enim ἐπιφανῆς nobilissimum hic significat, ut vertit Ruffinus, neque illustrem, ut reliqui omnes interpretati sunt; præsentem potius vertere debuerant. Sic enim Latini vocant, quoties de diis loquuntur. Ovidius in libro ii *Tristium*:

Per te præsentem conspicuumque deum. Livius lib. xxix, pag. 529, Quæ non augendæ religionis causa, sed præsentis deæ numine sæpe comperta. Et paulo post: At Hercules in cubiculis ipsis nullum deæ numen apparuit, imo ibi præsens maxime fuit. Recte ergo in veteribus glossis scribitur: *Præsens, ἐπιφανής*. Hinc Antiochus ille rex Syriae, appellatus est Ἐπιφανής ab assentatoribus Græcis, id est *præsens et conspicuus deus*. Præsentias item deorum vocant Latini, quas Græci ἐπιφανεῖας, quoties dii aut seipsos hominibus videndos exhibuerant, aut præsentiam suam aliquo illustri miraculo declaraverant, ut docuit Casaubonus ad librum xii Athenæi. Occurrit ea vox apud Plutarchum in *Vita Marcelli*, et apud Athenæum lib. xv, ubi de Admetæ sacerdote Junonis Argivæ, θεασσάμενην δὲ τὴν τῆς Ἥρας ἐπιφάνειαν, et apud Proclum in *Hesiodum* pag. 155. De his deorum præsentis libris olim scripserant Anticlidēs et Ister, teste Plutarcho in libro *De Musica*.

(19) Νέου... Γαίου. Novum deum verterunt interpretes post Ruffinum, quod non probo. Nam si Jovem se dici volebat Caius, non erat proleto- nus novus deus. Adde quod non dixit Philo νέου Διὸς. Quod si ita scriptum esset, libenter verterem novum Jovem. Sic Ptolemæus Ægypti rex Νέος Διόνυσος cognominatus est, id est Junior Bacchus. Nam ex diis gentium alii seniores, juniores alii dicebantur: Οἱ μὲν γὰρ παλαιότεροι, οἱ δὲ νεώτεροι λέγονται τῶν θεῶν, ut scribit Menander *Rhetor*. pag. 612 editionis Aldinæ, seu potius Alexander. Nam ex duobus opusculis, Menandri scilicet et Alexandri, unicus liber perperam conflatus est in editione Aldina, ut alibi ostensuri sumus. Igitur Νέου Γαίου vertendum est junioris Caii. Ita dictus est Caligula ad discrimen Julii Cæsaris, qui et ipse Caius dictus fuerat et pro deo habitus.

ξάνδρειαν συμβεβηκότα Ἰουδαίοις, ἐπὶ τοῦ δηλουμένου, ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ᾧ ἐπέγραψε *Περὶ ἀρετῶν* (20), ἱστορεῖ. Συνάδει δ' αὐτῷ καὶ ὁ Ἰώσηπος, ὁμοίως ἀπὸ τῶν Πιλάτου χρόνων καὶ τῶν κατὰ τοῦ Σωτήρος ἡμῶν τετολμημένων, τὰς κατὰ παντὸς τοῦ ἔθνους ἐνάρξασθαι σημαίνων συμφοράς. "Ακούε δ' οὖν οἷα καὶ οὗτος ἐν δευτέρῳ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ *Πολέμου* αὐταῖς συλλαβαῖς δηλοῖ λέγων· «Πεμφθεὶς δὲ εἰς Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ὑπὸ Τιβερίου Πιλάτος, νύκτωρ κεκαλυμμένας εἰς Ἱεροσόλυμα παρεισκομίζει τὰς Καίσαρος εἰκόνας· σημαίαι καλοῦνται. Τοῦτο μεθ' ἡμέραν, μεγίστην παραχρῆν ἡγείρε τοῖς Ἰουδαίοις. Οἱ γὰρ ἐγγύς, πρὸς τὴν ὄψιν ἐξεπλάγησαν, ὡς πεπατημένων αὐτοῖς τῶν νόμων. Οὐδὲν γὰρ ἀξιούσιν ἐν τῇ πόλει δεῖκλινον τίθεσθαι.» Ταῦτα δὲ συγκρίνας τῇ τῶν Εὐαγγελίων γραφῇ, εἶση ὡς οὐκ εἰς μακρὰν αὐτοὺς μετῆλθεν (21), ἣν ἐρρήξαν ἐπ' αὐτοῦ Πιλάτου φωνήν, δι' ἧς οὐκ ἄλλον ἢ μόνον ἔχεν ἐπεδῶν Καίσαρα βασιλέα. Εἶτα δὲ καὶ ἄλλην ἐξῆς ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἱστορεῖ μετελθεῖν αὐτοὺς συμφορὰν ἐν τούτοις· «Μετὰ δὲ ταῦτα παραχρῆν ἑτέραν ἐκίνει, τὴν ἱερὴν θησαυρὸν (καλεῖται δὲ κορβονὰς) εἰς καταγωγὴν ὑδάτων ἐξαναΐσκων. Κατρεῖ δὲ ἀπὸ τριακοσίων σταδίων. Πρὸς τοῦτο τοῦ πλήθους ἀγανάκτησις ἦν. Καὶ τοῦ Πιλάτου παρόντος εἰς Ἱεροσόλυμα, περιστάντες τὸ βῆμα (22), κατεβῶν. Ὁ δὲ, προφθεὶ γὰρ αὐτῶν τὴν παραχρῆν, τῷ πλήθει τοὺς στρατιώτας ἐνόπλους (23) ἐσθῆσιν ἰδιωτικαῖς κεκαλυμμένους ἐγκαταμίξας, καὶ

(20) *Ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ᾧ ἐπέγραψε Περὶ ἀρετῶν.* In superiori capite observavimus, librum Philonis in *Flaccum* collocandum esse post librum *De legatione ad Caium*, non autem præponendum, ut vulgo sit in editis et in manuscriptis exemplaribus, idque duobus argumentis demonstravimus, quæ hic repetere superfluum fuerit. Nunc vero hic Eusebii locus quem præ manibus habemus, sententiam nostram aperte confirmat. Postquam enim Eusebius mala quibus Judæi a Caio vexati sunt, ex Philonis libro *De legatione ad Caium* singillatim commemoravit, addit, multas quoque alias gravi simas calamitates Judæis Alexandrinis esse illatas ejusdem Caii principatu, quas refert Philo in secundo libro *De virtutibus*. Hic secundus liber non potest esse alius quam liber in *Flaccum*. Non enim dici potest eum ipsum esse librum qui *De legatione ad Caium* inscribitur, cum *Legationem ad Caium* diserte distinguat Eusebius ab hoc secundo *De virtutibus* libro. Restat ergo ut secundus hic liber sit ille ipse qui in *Flaccum* inscribitur. Adde quod non in alio quam in illo *adversus Flaccum* libro, gravissimas illas calamitates Judæis Alexandrinis illatas retulit Philo. Ex quo necessario conficitur, secundum illum *De virtutibus* Philonis librum, non alium esse quam librum in *Flaccum*. Qui quidem liber inscriptus fuerat a Philone *Περὶ ἀρετῶν*, perinde ac prior ille qui *Legationem ad Caium* continet. Docuit id nos hic Eusebii locus; cui jungendus est alter ex capite 18 hujus libri, ubi testatur Eusebius plures libros de sceleribus Caii a Philone conscriptos esse quos ille figurate *De virtutibus* inscripsit. Quare hoc loco malum legere, ἐν δευτέρῳ συγγράμματι ᾧ ἐπέγραψε *Περὶ ἀρετῶν*.

(21) *Εἶση ὡς οὐκ εἰς μακρὰν αὐτοὺς μετῆλθεν.* Hoc loco perspicue hallucinatur Eusebius, qui putavit ea quæ Josephus refert de imaginibus Tiberii a Pilato importatis in urbem Hierosolymam, post

A *virtutibus* inscripsit, Judæis Alexandriam incolentibus supradicti Caii principatu contigisse refert. Cui astipulatur etiam Josephus, qui ærumnas illas quibus Judæorum gens conflictata est, jam inde ab ipsis Pilati temporibus, et a scelere illo adversus Servatorem nostrum: admissio ortas esse significat. Audiamus, si placet, quæ ille in secundo *Belli Judaici* libro refert his verbis: «Pilatus, inquit, qui a Tiberio procurator in Judæam missus fuerat, velatas Cæsaris imagines quæ signa appellantur, noctu intulit Hierosolyma. Ea res simul atque dies illuxit, maximum tumultum excitavit Judæorum. Nam qui in proximo erant, novo spectaculo attoniti obstupere, prorsus quasi patriæ leges conculcatæ violatæque essent. Nefas quippe illis id simulacrum B ulum in urbe statuere.» Quæ eadem si cum evangelica historia conferre volueris, intelliges profecto acclamationem illam, qua Pilato testati sunt, non alium sibi regem esse quam Cæsarem, brevi in ipsorum exitium vertisse. Aliam deinde calamitatem divina ultione ipsis illatam idem scriptor memorat his verbis: «Post hæc, inquit, alium quoque tumultum idem Pilatus excitavit, cum pecuniam sacri ærarii quod corbonam patria lingua appellant, in constructionem aquæductus impenderet. Aberat autem aqua quam deducere in urbem Pilatus volebat, trecentis ab urbe stadiis. Id plebs ægre admodum ferebat. Itaque cum Pilatus venisset Hieroso-

C Christi mortem contigisse. Atqui Josephus ipse testatur, id accidisse initio administrationis Pilati. Sic enim scribit in libro 11 *De bello Judaico*: Πεμφθεὶς δὲ εἰς Ἰουδαίαν ἐπίτροπος ὑπὸ Τιβερίου Πιλάτος, etc. Idem quoque apertius testatur in libro xvii *Antiquitatum*. Missus est autem in Judæam Pilatus anno Tiberii duodecimo, id est triennio ante baptismum Christi. Absurdum igitur est dicere, ea quæ Judæis acciderunt diu ante passionem Christi, non ob aliam causam quam ob scelus illud in Christum admissum, ipsis contigisse. Est et aliud quidpiam, quod in Eusebio fortasse quis possit reprehendere. Existimavit enim Eusebius, unum idemque Pilati facinus tum a Philone, tum a Josepho commemorari; cum tamen si quis diligentius intenderit, duæ illæ ac diversæ res esse videantur. Josephus enim loquitur de signis seu de imaginibus imperatoris, Philo vero de clypeis auratis, qui nullam imaginem haberent, sed nomen duntaxat Tiberii Cæsaris cui dedicabantur, cum nomine Pilati qui eos dedicabat. Præterea id quod narrat Josephus, accidit anno primo administrationis Pilati, tunc cum Pilatus urbem Hierosolymitanam primum ingressus est. Illud autem quod refert Philo, seu potius rex Agrippa apud Philonem, tunc contigit cum Pilatus jam plures annos administrationis suæ complexset, ut ibidem testatur Philo.

(22) *Περὶ στάντες τὸ βῆμα.* Sic apud Josephum et Nicephorum legitur. In nostris tamen codicibus Maz. scilicet Med. et Fuk. scriptum est *περιστάντες τὸ λῆμα*, haud dubio pro τὸ βῆμα.

(23) *Vulg. ἐνόπλους ἱσσην.* Postremâ voce deest in codice Regio et apud Josephum; ac meo quidem iudicio expungenda est tanquam superflua. Mox in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., scriptum inveni ἐσθῆσιν ἰδιωτικαῖς, atque ita legitur apud Josephum ac Nicephorum, mendose pro ἐσθῆσιν.

lyma, circumfusi inclamare adversus eum coeperunt. At ille (præviderat enim tumultum illorum futurum : atque idcirco armatos milites plebeio habitu multitudini immiscuerat, dato eis præcepto ut tumultuantes non gladiis sed fustibus ferirent) signum e tribunali dedit. Statimque Judæi a militibus cæsi, partim vulneribus, partim fugientium constipatione obtriti periere. Ita plebs, peremptorum calamitate deterrita, clamoribus abstinuit. » Sed et multos alios motus in eadem Hierosolymorum civitate concitatos idem refert scriptor, ostenditque ab illo deinceps tempore et urbem et universam simul Judæam seditionibus, bellis, ærumnisque continuis vicissim sibi succedentibus vexatam fuisse, **46** donec ultima illos imperante Vespasiano clades obsidionis oppressit. Hoc igitur modo divina justitia Judæos ob commissum adversus Christum piaculum insecuta est.

CAPUT VII.

Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.

Neque vero illud prætereundum est, Pilatum ipsum qui Servatorem nostrum morti addixit, postmodum imperante Caio, cujus nunc tempora prosequimur, in tantas incidisse calamitates, ut mortem sibi consciscere, suorumque ipse scelerum vindex esse coactus fuerit : divina scilicet justitia in illum, ut parerat, sæviante. Idque a Græcis scriptoribus proditum est, qui olympiadum seriem et quæ quibusque temporibus gesta sunt, conscribere.

CAPUT VIII.

De fame quæ Claudio imperante accidit.

Interea Caio, qui vix quatuor annis imperium tenuerat, Claudius imperator succedit. Cujus temporibus universum prope orbem terrarum fames oppressit, quam quidem scriptores nostra religione alienissimi in suis etiam historiis commemorarunt. Atque ita Agabi prophetæ prædictio de imminente fame, cujus in Actibus apostolorum fit mentio, exitum sortita est. Cæterum Lucas postquam de fame illa quæ principatu Claudii Augusti contigit narravit in Actibus, fratresque Antiochiæ degentes stipem virritim collatam Christianis in Judæa commorantibus per Paulum et Barnabam misisse retulit, hæc deinceps adjungit :

(24) *Κακῶν ἐπάλληλοι μηχαναί.* In codice Regio scriptum inveni κακῶν ἀλλεπάλληλοι μηχαναί. Quæ scriptura nonnullis fortasse placitura est. Eam tamen vocem alibi legere non memini; nec scio utrum Græce dici possit ἀλλεπάλληλοι pro ἄλλαι ἐπ' ἄλλαις. Nicephorus vero pro illis Eusebianis quæ initio posuimus, maluit dicere ἐπάλληλοι προσβολαί, quod scholii instar esse potest ad explicationem verborum Eusebii.

(25) *Ὡς ἐξ ἀνάγκης.* Id est præ desperatione. Potest etiam alius esse sensus horum verborum, ut scilicet Pilatus jussu principis sibi mortem consciverit. Sic enim sævire tunc solebant principes Romani, ut de Macrone tradit Josephus. Sed prior explicatio præferenda est, quippe quæ præcedentibus Eusebii verbis magis congruit. Et præterea confirmatur ex *Chronico*. Sic enim ibi scribit : *Anno tertio Caii Caligulae Pontius Pilatus, in multis incidens calamitates, propria se manu interfecit. Scribunt Romanorum historiae.* Porro Pilati hujus

ἔριξε μὲν χρήσασθαι κωλύσας, ξύλοις δὲ παίειν τοὺς κεκραγόντας ἐγκλεισάμενος, σύνθημα δίδωσιν ἀπὸ τοῦ βήματος. Τυπτόμενοι δὲ οἱ Ἰουδαῖοι, πολλοὶ μὲν ἀπὸ τῶν πληγῶν, πολλοὶ δὲ ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἐν τῇ φυγῇ καταπατηθέντες ἀπώλοντο· πρὸς δὲ τὴν συμφορὰν τῶν ἀνηρημένων καταπλαγὲν τὸ πλῆθος, ἐσιώπησεν. » Ἐπὶ τούτοις μυρίας ἄλλας ἐν αὐτοῖς Ἱεροσολύμοις κεκινήσθαι νεωτεροποιίας ὁ αὐτὸς ἐμφαίνει, παριστάς, ὡς οὐδαμῶς ἐξ ἐκείνου διέλιπον τὴν τε πόλιν καὶ τὴν Ἰουδαίαν ἅπασαν στάσεις καὶ πόλεμοι, καὶ κακῶν ἐπάλληλοι μηχαναί (24), εἰσόντε τὸ πανύστατον ἡ κατὰ Οὐεσπασιανὸν αὐτοὺς μετέλθε πολιορκία. Ἰουδαίους μὲν οὖν, ὧν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τετολμήχασι, ταύτῃ πῃ τὰ ἐκ τῆς θείας μετῆς δίκης.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὡς καὶ Πιλάτος ἑαυτὸν διεχρήσατο (Nic. H. E. II, 10; Jos. Ant. VIII, 41).

Οὐκ ἄγνοεῖν δὲ ἄξιον, ὡς καὶ αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν ἐπὶ τοῦ Σωτήρος Πιλάτον, κατὰ Γάϊον, οὐ τοὺς χρόνους διέξιμεν, τοσαύταις περιπεσεῖν κατέχει λόγος συμφοραῖς, ὡς ἐξ ἀνάγκης (25) φονευτὴν ἑαυτοῦ καὶ τιμωρὸν αὐτόχειρα γενέσθαι, τῆς θείας, ὡς εἰκοι, δίκης οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸν μετελθούσης. Ἰστοροῦσιν Ἑλλήνων οἱ τὰς Ὀλυμπιάδας ἅμα τοῖς κατὰ χρόνους πεπραγμένοις ἀναγράφαντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τοῦ κατὰ Κλαυδίου γενομένου λιμοῦ (Nic. H. E. II, 11, 12).

Ἀλλὰ γὰρ Γάϊον οὐδ' ὅλοις τέταρσιν ἔτεσι τὴν ἑρμηνείαν κατασχόντα (26), Κλαυδίου αὐτοκράτωρ διαδέχεται. Καθ' ὃν λιμοῦ τὴν οἰκουμένην πείσαντος (τοῦτο δὲ καὶ οἱ πόρρω τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου συγγραφεῖς ταῖς αὐτῶν ἱστορίαις παρέδοσαν), ἡ κατὰ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων Ἀγάθου προφήτου περὶ τοῦ μέλλειν ἔσεσθαι λιμὸν ἐφ' ὅλην τὴν οἰκουμένην, πείρας ἐλάβαντο πρόρρησις. Τὸν δὲ κατὰ Κλαυδίον λιμὸν ἐπιστημηνάμενος ἐν ταῖς Πράξεσιν ὁ Λουκᾶς, ἱστορήσας τε, ὡς ἄρα διὰ Παύλου καὶ Βαρνάβα οἱ κατὰ Ἀντιόχειαν ἀδελφοὶ τοῖς κατὰ τὴν Ἰουδαίαν ἐξ ὧν ἕκαστος ὑπόρρει διαπεμφάμενοι ἦσαν, ἐπιφέρει λέγων·

D mores egregie describit Agrippa rex apud Philonem in *Legatione ad Caium* : Ἦν γὰρ τὴν φύσιν ἀκαμπῆς καὶ μετὰ τοῦ αὐθάδους ἀμελιεῖς. Et paulo post : Καταδείσαντα μὴ καὶ τῆς ἄλλης αὐτοῦ ἐπιτροπῆς ἐξελέγξωσι τὰς δωροδοκίας, τὰς ὑβρεις, τὰς ἀρπαγὰς, τὰς αἰκίας, τὰς ἐπηρεάς, τοὺς ἀκρίτους καὶ ἐπαλλήλους φόνους, τὴν ἀνήνυτον καὶ ἀργαλειωτάτην ὑμώτητα διεξελθόντες. Ex quibus cognosci potest, quanta fuerit immanitas atque atrocitas Pilati. Est hoc certe illustre testimonium Agrippæ, qui flagitia ipsius Pilati oculis suis spectaverat. Talem profecto decuit esse judicem illum, a quo damnatus est Christus. Innuit autem ibidem rex Agrippa, Pilatum jam tum mortuum fuisse, cum ipse epistolam illam pro Judæis ad Caium scriberet. Verba enim illa ἦν γὰρ ἀκαμπῆς, etc., nonnisi de mortuo jam Pilato dici posse mihi videntur.

(26) *Τὴν ἑρμηνείαν κατασχόντα.* In tribus nostris codicibus scriptum inveni διακατασχόντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

A

Μαρτύριον Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου.

Κατ' ἔκεινον δὲ τὸν καιρὸν, δηλονότι τὸν ἐπὶ Κλαυδίου, ἐπέβαλεν Ἡρώδης ὁ βασιλεὺς τὰς χεῖρας, κακῶσαι τινὰς τῶν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας· ἀνέλε δὲ Ἰακώβον τὸν ἀδελφὸν Ἰωάννου μαχαίρᾳ. Περὶ τοῦτου δ' ὁ Κλήμης τοῦ Ἰακώβου καὶ ἱστορίαν μνήμης ἀξίαν ἐν τῇ τῶν Ὑποτυπώσεων ἐβδόμῃ παρατίθεται, ὡς ἐκ παραδόσεως τῶν πρὸ αὐτοῦ φάσκων· ὅτι δὴ ὁ εἰσαγαγὼν (27) αὐτὸν εἰς δικαστήριον, μαρτυρήσαντα αὐτὸν ἰδὼν, κινήσει ὡμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς ἐαυτὸν Χριστιανὸν (28). Συναπτήθησαν οὖν ἄμφω, φησὶ, καὶ κατὰ τὴν ὁδὸν ἤξιώσεν ἀρθεῖναι αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου. Ὁ δὲ ὀλίγον σκεψάμενος, *Εὐρήνη σοι*, εἶπε, καὶ κατεφίλησεν αὐτόν. Καὶ οὕτως ἀμφότεροι ὁμοῦ ἐκαταπομήθησαν. Τοττηνικαῦτα δὲ, ὡς φησιν ἡ θεία Γραφή, ἰδὼν Ἡρώδης ἐπὶ τῇ τοῦ Ἰακώβου ἀναιρέσει, ὅτι δὴ πρὸς ἥδονῃς εἴη τὸ πραχθὲν τοῖς Ἰουδαίοις, ἐπιτίθεται καὶ Πέτρῳ, δεσμοῖς τε αὐτὸν παραδοῦς, ὅσον οὕτω καὶ τὸν κατ' αὐτοῦ φόνον ἐνήργησεν ἂν, εἰ μὴ διὰ θείας ἐπιφανείας ἐπιστάντος αὐτῷ νύκτωρ ἀγγέλου, παραδόξως τῶν εἰργμῶν ἀπαλλαγείς, ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύγματος ἀφείται διακονίαν. Καὶ τὰ μὲν κατὰ Πέτρον οὕτως εἶχεν οἰκονομίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Ὡς Ἀγρίππας, ὁ καὶ Ἡρώδης, ἀποστόλους διώξας, τῆς θείας παρατυχίας δίκης ἤσθετο (Nic. H. E. II, 13).

Τὰ δὲ γε τῆς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγχειρήσεως τοῦ βασιλεὺς οὐκέτ' ἀναβολῆς εἴχετο (29), ἀλλὰ γέ C τοι αὐτὸν ὁ τῆς θείας δίκης τιμωρὸς διάκονος μετῆι, παρατυχία μετὰ τὴν τῶν ἀποστόλων ἐπιβουλὴν, ὡς καὶ ἡ τῶν Πράξεων ἱστορεῖ γραφῇ, ὁρμήσαντα μὲν ἐπὶ τὴν Καισάρειαν, ἐν ἐπιστῆμῳ δ' ἐνταῦθα ἐορτῆς ἡμέρᾳ λαμπρᾷ καὶ βασιλικῇ κοσμησάμενον ἐσθῆτι, ὠψηλόν τε πρὸ βήματος (30) δημηγορήσαντα· τοῦ γὰρ δέμου παντὸς ἐπευφημήσαντος τῇ δημηγορίᾳ (30),

²⁸ Act. XII.

(27) Ὁ εἰσαγαγὼν αὐτόν. Militem seu apparitorem intelligit, qui Jacobum apostolum coram Herode Agrippa in judicium induxerat. Solebant enim rei a militibus deduci et sisti coram tribunali. Potest etiam intelligi accusator, a quo delatus fuerat Jacobus et in judicium adductus. Vox enim Græca ὁ εἰσαγαγὼν, tam de apparitore quam de accusatore accipi potest. Sic Lucas in Actuum cap. XVI de accusatoribus Pauli ac Silæ scribit: Ἐπιλαβόμενοι τὸν Παῦλον καὶ τὸν Σίλαν, εἰλκυσαν εἰς τὴν ἀγορὰν ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας· καὶ προσαγαγόντες αὐτοὺς τοῖς στρατηγοῖς εἶπον. Malim tamen Eusebii verba de accusatore Jacobi intelligere. Nam quod sequitur, hominem illum qui Jacobum in judicium adduxerat, nisi a Jacobo veniam petivisse, id magis convenit accusatori quam militi. Quippe accusator qui innocentem calumniatur, sciens ac volens peccat, atque idcirco veniam petere potest ab eo quem affecit injuria. Miles vero qui judici exhibet noxium, cum imperio judicis obsequatur, omni culpa videtur vacare.

(28) Ὁμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς ἐαυτὸν Χριστιανόν. Longe elegantior est lectio codicis Fuketiani, qui ita scriptum exhibet hunc locum, ὡμολόγησεν εἶναι καὶ αὐτὸς Χριστιανός. Reliqui tamen co-

CAPUT IX.

Martyrium Jacobi apostoli.

Eodem tempore, Claudii scilicet Augusti principatu, Herodes rex aggressus est affligere quosdam ex Ecclesia, et Jacobum Joannis fratrem gladio interfecit. De hoc Jacobo rem prorsus memoria dignam refert Clemens in septimo *Institutionum* libro, prout eam a majoribus acceperat. Ait enim eum, qui Jacobum judicio obulerat, cum illum vidisset, Christi fidem libere 47 confitentem, commotum viri constantia, se quoque Christianum esse affirmasse. Ambo igitur, inquit, simul ad supplicium ducti sunt. Cumque inter eundem rogasset Jacobum comes ut sibi veniam daret, paulisper moratus Jacobus: *Pax tibi*, inquit, statimque illum osculatus est. Ita simul ambo capite truncati interiere. Tunc etiam, ut divina tradit Scriptura ²⁸, Herodes cum Jacobi cædem gratissimam esse Judæis videret, Petrum quoque adortus est, quem in vincula coniectum capitali supplicio jamjam addicturus erat, nisi Petrus divina virtute, angeli scilicet noctu apparentis auxilio, præter omnium spem vinculis liberatus, ad prædicationis ministerium dimissus fuisset. Et hæc quidem Petro cælesti quadam providentia contigerunt.

CAPUT X.

Quomodo Herodes, qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus divinam statim ultionem est expertus.

Regis vero ob commotam adversus apostolos persecutionem handquaquam diu dilata vindicta est, sed continuo divinæ justitiæ minister angelus ab co pœnas expellit. Cum enim statim post commissum in apostolos facinus, ut traditur in Actibus apostolorum, Casaream profectus esset, ibique die festo candida ac regia veste indutus, populum e tribunali alloqueretur, omnisque ei multitudo acclamaret, non hominis vocem esse quam audirent, sed dei :

dices nihil mutant. Totus porro hic locus in codice Mazarino ita distinguitur: Ὁ εἰσαγαγὼν αὐτὸν εἰς δικαστήριον μαρτυρήσαντα· ἰδὼν αὐτόν· κινήσει ὡμολόγησεν, etc. Eandem distinctionem reperi in codice Med. ac Fuketiano, sed in Fuketiano legitur μαρτυροῦντα.

(29) Οὐκέτ' ἀναβολῆς εἴχετο. Pro his Eusebii verbis Nicephorus ista substituit, quæ quoniam scholii instar esse possunt hic apponam: Τὰ δὲ τῆς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγχειρήσεως Ἡρώδου, οὐκέτ' ἐν ἀναβολαῖς ἦσαν τῇ δίκῃ.

(30) Ὑψηλόν τε πρὸ βήματος. Apud Nicephorum scriptum est, πρὸ τοῦ δικαστικοῦ βήματος, ubi Nicephorus vocem δικαστικοῦ addidit de suo, satis inconsulte. Neque enim juris dicendi causa illi condescendat Agrippa sed ut concionem haberet ad populum, quemadmodum traditur in Actibus apostolorum, ubi etiam rectius legitur, ἐπὶ τῷ βήματι. Nam illud πρὸ βήματος, parum Græcum, ac prorsus Latinum est.

(30') Vulg. ἐπευφημίσαντος ἐπὶ τῇ δημηγορίᾳ. Rectius in tribus nostris codicibus Maz., Med., Fuk., omissa præpositione, scribitur ἐπευφημήσαντος τῇ δημηγορίᾳ ὡς ἐπὶ Θεοῦ φωνῇ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, quæ lectio longe est elegantior.

repente illum ab angelo Dei percussum esse sacræ litteræ testantur, et a vermibus consumptum interuisse. Cæterum mirari subit Josephi historiam, quippe quæ in hujus miraculi narratione cum divina Scriptura plane consentiat. In ea enim veritatem testimonio suo ac suffragio perspicue comprobatur, cum rem gestam in nono decimo *Antiquitatum* libro exponit his verbis: « Tertius, inquit, jam annus effluxerat, ex quo totius Judææ regno potiebatur, cum urbem Cæsaream ingressus est, quæ antea Stratonis turris vocabatur. Ibi in honorem Cæsaris spectacula exhibuit, pro illius salute hos festos dies institutos fuisse intelligens. Ad quam festivitatem frequens numerus eorum qui honore inter suos ac dignitate pollebant, **48** ex tota provincia confluerat. Igitur secundo spectaculorum die, veste indutus tota ex argento admirabili opere contexta, processit in theatrum primo diluculo. Ubi solis orientis radiis illustrata vestis mirum in modum resplenduit, et spectantium oculis admirationem simul ac terrorem incussit. Mox adulatores perniciosos vocibus alius aliter ei acclamare deum appellantes, et ut sibi propitius esset rogantes. Hactenus, aiebant, te velut hominem reveriti, nunc demum humana sorte majorem fatemur. At rex neque illos objurgavit, neque impiam eorum adulationem repudiavit. Et paulo post oculis in altum sublati superstantem capiti suo angelum vidit, eumque exitii sui nuntium protinus esse intellexit, qui antea felicitatis nuntius fuerat. Hinc mœstitia animo ejus penitus insedit. Accesserunt deinde ventris dolores statim a principio vehementissimi. Conversis itaque ad amicos oculis: Ecce, inquit, deus ego vester cogor nunc e vita discedere, fati necessitate voces illas quas de me modo jactabatis, falsitatis et mendacii protinus coarguente; et qui immortalis appellabar a vobis, jam rapior ad mortem. Sed ferenda est fati condi-

ως ἐπὶ φωνῇ θεοῦ καὶ οὐκ ἀνθρώπου, παραχρῆμα τὸ λόγιον πατάξαι αὐτὸν ἄγγελον Κυρίου ἱστορεῖ, γενόμενόν τε σκωληκόδρωτον ἐκψύξαι. Θαυμάσαι δ' ἄξιον τῆς περὶ τὴν θείαν Γραφὴν καὶ ἐν τῷδε τῷ παραδόξῳ συμφωνίας τὴν τοῦ Ἰωσήπου ἱστορίαν. Καθ' ἣν ἐπιμαρτυρῶν τῇ ἀληθείᾳ δῆλός ἐστιν ἐν τόμῳ τῆς Ἀρχαιολογίας ἐννεακαίδεκάτῳ, ἔνθα αὐτοῖς γράμμασιν ὡδὲ πως τὸ θαῦμα διηγεῖται· « Τρίτον δ' ἔτος αὐτῷ βασιλεύοντι τῆς ὅλης Ἰουδαίας πεπλήρωτο, καὶ παρῇν εἰς πόλιν Καισάρειαν, ἣ τὸ πρότερον Στράτωνος πύργος ἐκαλεῖτο· συντέλει δ' ἐνταῦθα θεωρίας εἰς τὴν Καισαρος τιμὴν, ὑπὲρ τῆς ἐκείνου σωτηρίας ἑορτὴν τινα ταύτην ἐπιστάμενος (31). Καὶ παρ' αὐτὴν ἡθροιστο τῶν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν (32) ἐν τέλει καὶ προβεβηκότων εἰς ἄξιαν πλήθους. Δευτέρᾳ δὲ τῶν θεωριῶν ἡμέρᾳ, στολὴν ἐνδυσάμενος ἐξ ἀργύρου πεποιημένην πᾶσαν, ὡς θαυμάσιον ὕψην εἶναι, παρῆλθεν εἰς τὸ θέατρον ἀρχομένης ἡμέρας. Ἐνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἐπιβολαῖς ὁ ἄργυρος καταυγασθεὶς, θαυμασίως ἀπέστειλε, μαρμαίρων τι φοβερόν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζουσι φρικῶδες. Εὐθύς δὲ οἱ κόλακες τὰς οὐδ' ἐκείνῳ πρὸς ἀγαθὸν ἄλλος ἄλλοθεν φωνὰς ἀνεβδύνον, θεὸν προσαγορεύοντες, Εὐμενῆς τε εἴης, ἐπιλέγοντες· εἰ καὶ μέχρι νῦν ὡς ἀνθρώπων ἐφοβήθημεν, ἀλλὰ γὰρ τοῦντεῦθεν κραίετονά σε θνητῆς τῆς φύσεως ὁμολογοῦμεν. Οὐκ ἐπέπληξε τοῦτοις ὁ βασιλεὺς, οὐδὲ τὴν κόλακαίαν ἀσεβοῦσαν ἀπετρίψατο. Ἀνακύψας δὲ μετ' ὀλίγον, τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ὑπερκαθεζόμενον εἶδεν ἄγγελον (33). Τοῦτον εὐθύς ἐνόησε κακῶν εἶναι αἴτιον, τὸν καὶ ποτε τῶν ἀγαθῶν γενόμενον, καὶ διακάρδιον ἔσχεν ὀδύνην. Ἀθρόον δ' αὐτῷ τῆς κοιλίας προσέψυσεν ἄλγος, μετὰ σφοδρότητος ἀρξάμενον. Ἀναθεωρῶν οὖν πρὸς τοὺς φίλους, Ὁ θεὸς ὅμιν ἐγὼ, φησὶν, ἤδη καταστρέφειν ἐπιτάττομαι τὸν βίον, παραχρῆμα τῆς ἐμπαρμένης τὰς ἄρτι μου κατεψευσμένης φωνῆς ἐλεγχούσης. Ὁ κληθεὶς ἀθάνατος ὕψ' ὁμῶν, ἤδη

(31) *Ἐορτὴν τινα ταύτην ἐπιστάμενος.* Turnebus in suo codice ad latus emendarat ἐνστησάμενος. Quam emendationem etiam in libro Moræi ascriptam inveni. Sed hæc conjectura nullo modo placet. Neque enim Agrippa ludos illos primus instituerat: sed ab Herode ejus avo jam dudum instituti fuerant. Hic igitur sensus est hujus loci quem ex Josepho citat Eusebius: Sciebat Agrippa hanc festivitatem institutam fuisse pro salute Cæsaris ab avo suo Herode, qui primus quinquennale Cæsareorum certamen apud Cæsaream urbem in honorem Augusti instituerat, et Olympiade cxcii eos ludos primum ediderat, ut refert Josephus. Ad horum itaque ludorum editionem Agrippa Cæsaream profectus erat anno iv imp. Claudii, diebus æstivis, quibus olympias cævi inchoari cepit.

(32) *Τὴν κατὰ τὴν ἐπαρχίαν.* Syriam intelligit, vel ejus partem Phœnicen quæ provincia dicebatur ad differentiam Judææ, in qua tunc regnabat Agrippa. Certe B. Lucas deserte testatur, primores tunc adfuisse Tyriorum, quæ urbs caput erat Phœnicis. Porro in nostris codicibus Maz., Med. ac Fuketii scriptum inveni ἐπάρχιον, quæ vox alibi etiam occurrit in his libris. Nec illud omittendum est, in optimo codice Mazarinæ id nomen scribi cum diphthongo ἐπάρχιον, simplex tamen et superscriptum est eadem manu. Sed recte scribi cum

diphthongo docet derivativa vox ἐπαρχιώτης, quæ non semel occurrit in his libris. Neque enim aliunde formari potest ἐπαρχιώτης quam ab ἐπάρχιος.

(33) *Ὑπερκαθεζόμενον εἶδεν ἄγγελον.* Josephi verba interpolavit Eusebius malo more. Nam cum Josephus bubonem dixisset supra caput Agrippæ astitisse, Eusebius e Josephi textu bubonis nomen expunxit. Josephi verba sunt: Τὸν βοῦδῶνα τῆς ἑαυτοῦ κεφαλῆς ὑπερκαθεζόμενον εἶδεν ἐπὶ σχοινίου τινός· ἄγγελον τοῦτον εὐθύς ἐνόησεν κακῶν εἶναι, τὸν καὶ ποτε τῶν ἀγαθῶν γενόμενον. Id est: *Bubonem supra caput suum astantem super extento fune vidit. Statimque intellexit hunc calamitatis nuntium esse, qui antea felicitatis nuntius fuisset;* sub Tiberio scilicet. Tunc enim jussus in vincula duci Agrippa, cum ad arborem quandam inclinator staret, bubonem videret capiti superstantem. Quod Germanus quidam, hujusmodi auguriorum peritus, magnam felicitatem Agrippæ portendere prædixit, ut refert Josephus. Vides ergo ut, sublato bubonis nomine, sensus omnis hujus loci tollitur. Sed fortasse verebatur Eusebius, ne Josephum et Lucam parum inter se consentire lectores judicarent, si quem Lucas angelum dixerat, Josephus bubonem dicere videretur. Quasi vero non utrumque fieri potuerit, ut et bubo supra caput Agrippæ, et ex alia parte angelus eidem appareret.

θανεῖν ἀπάγομαι. Δεχτέον δὲ τὴν πεπρωμένην, ἥ ἂν Θεὸς βεβούληται. Καὶ γὰρ βεβιώκαμεν οὐδαμῇ φαύλως, ἀλλ' ἐπὶ τῆς μακαριζομένης λαμπρότητος (34). Ταῦτα δὲ λέγων, ἐπιτάσσει τῆς ὁδῆς κατεπονείτο. Μετὰ σπουδῆς οὖν εἰς τὸ βασιλεῖον ἐκομίσθη, καὶ διήλθε λόγος εἰς πάντας, ὥς ἔχοι τοῦ τεθνάναι (35) παντάπασι μετ' ὀλίγον. Ἡ πληθὺς δ' αὐτίκα σὺν γυναιξὶ καὶ παῖσιν ἐπὶ σάκκον καθεσθεῖσα (36) τῷ πατρὶν νόμῳ, τὸν Θεὸν ἐκέτευον ὑπὲρ τοῦ βασιλέως, οἰμωγῆς τε πάντ' ἦν ἀνάπλεω καὶ θρήνων. Ἐν ὑψηλῷ δ' ὁ βασιλεὺς θυματοῖς κατακείμενος, καὶ κάτω βλέπων αὐτοὺς προηγεῖς προσπίπτοντας, ἄδακρυς οὐδ' αὐτὸς ἔμενε. Συνεχῶς δ' ἐφ' ἡμέρας πέντε τῷ τῆς γαστρὸς ἀλγῆματι διεργασθεὶς, τὸν βίον κατέστρεψεν, ἀπὸ γενέσεως ἄγων πεντηχοστὸν ἔτος καὶ τέταρτον, τῆς δὲ βασιλείας ἑξήκοντον. Τέσσαρας μὲν οὖν ἐπὶ Γαίου Καίσαρος ἐβασίλευσεν ἐνιαυτοὺς, τῆς Φιλίππου μὲν τετραρχίας εἰς τριετίαν ἄρξας, τῷ τετάρτῳ δὲ καὶ τὴν Ἡρώδου προσειληφώς, τρεῖς δ' ἐπιλαβὼν τῆς Κλαυδίου Καίσαρος αὐτοκρατορίας. Ταῦτα τὸν Ἰωσήπον μετὰ τῶν ἄλλων ταῖς θείαις συναληθεύοντα Γραφαῖς ἀποθαυμάζω. Εἰ δὲ περὶ τὴν τοῦ βασιλέως προσήγορᾶν δόξειέ τις διαφωνεῖν, ἀλλ' ὅ γε χρόνος καὶ ἡ πράξις τὸν αὐτὸν ὄντα δεικνυσιν, ἥτοι κατὰ τι σφάλμα γραφικὸν ἐνηλλαγμένου τοῦ ὀνόματος, ἥ καὶ διωνυμίας περὶ αὐτὸν, οἷα καὶ περὶ πολλοὺς γενημένων.

duplici nomine appellatum fuisse, quod et pluribus aliis contigit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 'ΙΑ'.

Περὶ Θεοῦ τοῦ γόητος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ (Nic. H. E. II, 11).

Ἐπεὶ δὲ πάλιν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν εἰσάγει τὸν Γαμαλιήλ ἐν τῇ περὶ τῶν ἀποστόλων σκέψει λέγοντα, ὡς ἄρα κατὰ τὸν δηλούμενον χρόνον (37) ἀνέστη Θεοῦδᾶς, λέγων ἑαυτὸν εἶναι τινα (ὃς κατελύθη, καὶ πάντες ὅσοι ἐπεβήοντο αὐτῷ διελύθησαν) • φέρε καὶ τὴν περὶ τούτου παραθώμεθα τοῦ Ἰωσήπου γρα-

(34) *Μακαριζομένης λαμπρότητος*. Ex Josepho ac Nicephoro pro μακαριότητος, restituiimus λαμπρότητος, aique ita scriptum habet codex Fuk.

(35) *Ὅς ἔχοι τοῦ τεθνάναι*. In vulgatis Josephi editionibus deest articulus, quod magis probo. Ἐχοι igitur positum est pro μέλλοι, quam locutionem Gallica lingua etiamnum retinet. Quod si articulum retinere malueris, ut in omnibus nostris exemplaribus et apud Nicephorum legitur, tunc scribendum est ἔχοιτο, aut certe subaudiendum est ἀνάγκην. In tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuk., scriptum est ὡς ἔχει, quod magis probo.

(36) *Ἐπὶ σάκκον καθεσθεῖσα*. Optime Rufinus hunc locum vertit : *More patrio super cilicia strati, omnipotenti Deo pro regis incolumitate supplicabant*. Reliqui tamen interpretes uno consensu verterunt *saccis induti*. Quod etsi non damno, verbis tamen Josephi nequaquam convenit. Scio moris fuisse non solum apud Judæos, sed etiam apud Assyrios, ut in luctu et in publicis supplicationibus sacco induti, Deo invidiam facerent, quemadmodum legitur in historia Ninivitarum, et apud Josephum in libro *xx Antiquitatum*, cap. 5. Verum et hic mos fuit supplicantium, ut stratis ciliciis et cinere conspersi insisterent. Sic in capite in Iuxæ, rex Ninivitarum περιεβάλλετο σάκκον, καὶ ἐκάθισεν ἐπὶ σποδοῦ. Et in Evangelio Lucæ, cap. x : *Si in Tyro et Sidone faciat fuissent virtutes quæ faciæ sunt in vobis, olim*

no, quandoquidem sic Deo visum est. Neque enim male et abjecte viximus, sed in eo splendore quem homines fortunatissimum existimant. Hæc cum diceret, augescente interim vi doloris torquebatur. Ocius ergo in palatium delatus cum esset, rumor continuo per urbem sparsus est, regem in maximo vitæ discrimine versari. Statimque plebs omnis cum uxoribus et liberis, stratis ciliciis more patrio sedens Deum pro salute regis obsecravit. Tota urbs ejulatu ac lamentis personabat. Rex vero in excelso quodam solario decumbens, cum eos humi prostratos ex alto prospiceret, ne ipse quidem temperare potuit a lacrymis. Tandem continuus per quinque dies ventris doloribus confectus vitam finivit, annum agens ætatis quartum et quinquagesimum, regni vero septimum. Nam primo quidem sub Caio Cæsare quatuor annis regnaverat, Philippi tetrarchia positus per triennium. Inde anno quarto Herodis quoque tetrarchiam regendam accepit. Postea vero principatu Claudii Augusti tres ultimos regni sui exegit annos. 49 Hæc Josephus : in quibus perinde ac in cæteris, fidem illius magnopere admior, qui cum sacris litteris in veritate narranda adeo consentiat. Quod si in regis nomine discrepare quibusdam videtur, temporis tamen ratio et res ipsa eundem esse confirmat ; adeo ut vel nomen vitio scripturæ depravatum esse oporteat, vel certe regem hunc

C

CAPUT XI.

De Theuda præstigiatore ejusque sociis.

Sed quoniam Lucas præterea in Actibus apostolorum 16 Gamalielem quemdam, cum in concilio Judæorum de apostolis deliberatio fieret, loquentem inducit de Theuda quodam qui hisce temporibus exstitit, et qui cum de seipso magna prædicaret, tandem exstinctus est, omnesque qui ei fidem habue-

in cilicio et cinere sedentes pœniterent. Eoque referre soleo verba Rufini ex libro *xi Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 37, ubi de Theodosio imp. ita loquitur : *Ante martyrum et apostolorum thecus jacebat cilicio prostratus, et auxilia sibi fida sanctorum intercessione poscebat*. Quanquam in manuscripto codice Claromontani collegii legitur *silici prostratus*. Epiphanius in hæresi 50. Novatianorum, cap. 7, αὐτοὶ ἐὰν ἐνδελεῶνται τελείαν τὴν μετάνοιαν, ἐν σάκκῳ καὶ σποδῷ καθεσθέντες. Tertullianus in libro *De pudicitia* : *Pariter de pœnitentiæ officio sedent in sacco, et cinere inhorrescunt*.

(37) *Κατὰ τὸν δηλούμενον χρόνον*. Locus Lucæ exstat in cap. v Actuum apostolorum, ubi Lucas non dicit Theudam Claudii imp. temporibus exstitisse, ut hic affirmat Eusebius. Imo ex Lucæ verbis colligi potest, Theudam illum Augusti Cæsaris principatu turbas in Judæa concitasse. Nam Gamaliel apud Lucam diserte tradit, post tumultum Theudæ exstitisse Judam Galilæum, qui in diebus professionis censualis seditionem commovisset. Atqui censualis hæc professio contigit post exsilium Archelai, Quirinio Syriam administrante, sub extrema Augusti tempora. Falsum proinde esse videtur quod hic affirmat Eusebius, Lucam Theudæ motum in Claudii tempora conjecisse. Eusebium tamen nostrum recte acussisse, mox demonstrabimus.

rant, dissipati sunt : agendum de hoc ipso Josephi quoque testimonium proferamus. Ille igitur in libro superius memorato sic loquitur : « Fado, inquit,

(38) *Ἡ περὶ τούτου παραθώμεθα τοῦ Ἰωσήφου γραφήν*. Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, Eusebium graviter reprehendit, qui Theudam illum de quo loquitur Lucas, eundem esse putaverit cum altero Theuda cuius meminit Josephus in lib. xx, cap. 2, sub finem; cum tamen Theudas ille cuius a Luca sit mentio, paulo ante Christi mortem in Judæa res novas concitaverit, adeo ut inter hunc Theudam, et inter illum cuius meminit Josephus, duodecim annorum spatium ut minimum intersit. Nam Josephus Theudæ tumultum post obitum regis Agrippæ commemorat, quo tempore Cuspius Fadus Judæam administrabat. Hæc est Scaligeri sententia. At Casaubonus in *Exercitatione* ii, cap. 48, in eo quidem consentit cum Scaligero, quod Theudam Lucæ a Theuda Josephi distinguit, sed in hoc dissensit ab eodem Scaligero quod Theudam illum cuius meminit Lucas, longe antiquiorem facit quam Scaliger. Ejus enim tumultum confert in extrema Herodis regis tempora, et ante ipsum natalem Christi. Idem ante illum sensit Origenes in lib. i *contra Celsum*. Et huic opinioni favere videntur verba ipsa B. Lucæ, qui postquam de Theuda locutus est, hæc addit : *Post hunc surrexit Judas Galilæus in diebus professionis*. Sed facillimum est huic objectioni respondere; nec longius, verum ex ipso Luca prometur responsio. Quippe Lucas sen potius Gamaliel apud Lucam diserte testatur Theudam nuper admodum, et his ipsis quibus hæc loquebatur diebus exstitisse. *Ante hos enim dies exstitit Theudas*, etc. Πρὸ γὰρ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀνέστη Θεудᾶς. Quæ verba rem nuper ac novissime factam demonstrant. Sic enim loqui solent tam Græci quam Latini de re adhuc recenti, ut plurimis exemplis probari potest. *Ante hos igitur dies*, idem valet ac *his diebus*, ut *ante diem tertium Kalendarum* Latini et Græci dicunt pro eo quod est die iii Kalendarum. Quare cum subjicit Lucas hæc verba, *Post hunc exstitit Judas*, his verbis nihil aliud significatur quam Theuda vetustiore fuisse Judam Galilæum. Quæ quidem expositio, licet prima fronte durior videatur, tamen prorsus necessaria est ac verissima, nec exemplis destituitur. Nam quoties ab ultimo, utpote nobis propiore, numerare institimus, tunc ex ultimo prius, et ex primo ultimus fiat necesse est. Quam ob causam *retro fuisse* dixit Tertullianus in *Apologetico*, pro olim et *antea fuisse*; et *retrosiorem* usurpat pro *antiquiore*. Et tamen *retro* idem est Latinis quod *post*. Sed quoniam Casaubonus negat Græcos unquam ita locutos fuisse, producendus est testis omni exceptione major. Is est Clemens Alexandrinus, qui in lib. vii *Stromatei*, sub finem, eodem prorsus modo locutus est quo B. Lucas. Postquam enim observavit hæreticos fere omnes circa tempora imp. Adriani erupisse, et usque ad principatum Antonini Pii pervenisse, ut Basilidem et Valentinum, hæc subjungit : *Nam Marcion iisdem quidem temporibus vixit quibus Basilides et Valentinus. Verum tanquam senior cum illis adhuc junioribus est versatus*. Addit deinde, μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπῆκουσεν. *Post quem Simon prædicantem Petrum auditur aliquantulum*. Quis non videt in hoc Clementis loco *post hunc* idem valere atque *ante hunc*? Neque enim Simon Magus posterior fuit Marcione; imo diu ante Marcionem vixit, ut inter omnes constat. Sed nimirum Clemens, cum a propinquitioribus incipiens, hæreticorum indicem texeret, primos numeravit qui erant ultimi, et postremum omnium posuit Simonem, qui revera erat omnium primus. Eodem quoque modo locutus est Symeon Metaphrastes in Actus manuscriptis passionis Petri Alexandrini episcopi. Ille enim Petrus in carcere positus Achillem et Alexan-

Andr. (38). Ἰστορεῖ τοίνυν αὐθις κατὰ τὸν ἀρτίως δεδο-
λωμένον αὐτοῦ λόγον, αὐτὰ δὴ ταῦτα κατὰ λέξιν·
« Φάδου δὲ τῆς Ἰουδαίας ἐπιτροπεύοντος, γόης τις
δρῦν προ-ὑήτερος ἰτα ἀφάτῃ : Παρακαλῶ γρηγορεῖν
ὑμᾶς καὶ προσεύεσθαι, μεμνημένους πρὸς τοῖς ἄλ-
λοις καὶ τῶν κινδύνων, ὅσους ὑπομένειν ἔναγκαζέ-
το ὁ ἀναθρεψάμενός με πατήρ μου ὁ ἐπίσκοπος Θεω-
νᾶς, etc. Et paulo post : Μεμνησθαι δὲ καλὸν καὶ
τοῦ μεγάλου Διονυσίου, ὃς τῆδε κακεῖσε περιῶν,
Σαβελλίου μάλιττα ἐπιθεμένου, καὶ πολλὰ τούτου
λυποῦντος, οὕτω τὸν πάντα τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον
διὰ Χριστὸν στενοῦμενος διετέλεσε· καὶ μετ' αὐτὸν
Ἰρακλᾶς καὶ Δημήτριος, etc. Vides ut Metaphras-
tes, seu potius auctor ex quo Metaphrastes hæc Acta
descripsit, Heraclum ac Demetrium episcopos ait
fuisse post Dionysium, quos tamen constat præde-
cessores fuisse Dionysii. Sed et geographiæ scrip-
tores, quoties terrarum situm et populorum nomi-
na describunt, eodem loquuntur modo. Dicunt
enim μετὰ τούτους εἶσιν ἐκεῖνοι, quod idem valet ac
supra hos siti sunt isti. Et hæc quidem adversus
opinionem Casauboni, qui Theudam illum cuius in
Actibus sit mentio, Juda antiquiorem esse existima-
vit. Sed dicet fortasse quispiam, ex iis quæ a nobis
disputata sunt, abunde demonstratum videri, Theu-
dam non fuisse antiquiorem Juda Galilæo : ni-
hilo tamen minus Theudam illum cuius meminit
Lucas, distinguendum esse ab eo Theuda cuius
meminit Josephus. Prior enim Theudas de quo
loquitur Gamaliel in oratione illa quam habuit in
concilio Judæorum, circa tempus passionis Christi
tumultum in Judæa concitavit; alter vero de quo
loquitur Josephus, post mortem Agrippæ regis,
Fado Judæam administrante seditionem commo-
vit, quarto circiter anno principatus Claudii Au-
gusti. Cum ergo Gamaliel orationem illam ha-
buerit paulo post resurrectionem Christi, et ante
martyrium B. Stephani, id est circa extrema
Tiberii tempora, de motu illo Theudæ qui re-
gnante Claudio factus est, tunc omnino loqui
non potuit. Huic objectioni aliter occurrere non
possumus, nisi Josephum hallucinatum esse di-
camus, qui Theudæ tumultum tardius quam debet
retulerit. Duos enim Theudas fuisse, qui se prophe-
tas esse mentiti, alter post alterum Judæos ad spem
rerum novarum concitaverint, nunquam adduci
possum ut credam. Conferantur Lucæ ac Josephi
loca, in quibus uterque illorum de Theuda locutus
est; et unum eundemque Theudam ab illis esse me-
moratum manifestissime deprehendemus. Certe in
utriusque narratione, cuncta ad amussim ita conve-
niant, ut Josephus Lucam interpretatus esse videat-
ur. Unum discrimen est in tempore, quod tamen
tanti momenti non est, ut idcirco duos Theudas
comminisci debeamus. Nam quotiescunque huius-
modi narrationis discrepantia apud veteres scripto-
res occurrit, si ob hanc causam statim negotia ac
personas distinguere necesse est, cavendum nobis erit,
ne ex uno eodemque homine duos inconsulte facia-
mus. Quanto salius est, ubi duos scriptores inter se
dissentire viderimus, alterum illorum falli affirmare.
Quod cum de sacris litteris nefas sit dicere, in Jo-
sephum culpa omnis conferenda est. Alia quoque
conciliandi ratio excogitari potest, si dicamus B.
Lucam in eo loco κατὰ πρόληψιν locutum esse. Quæ
quidem figura occurrir interdum apud antiquos
scriptores; exempli causa apud Virgilium cum dicit :

..... portusque require Velinos.

Atqui cum hæc dicerentur Æneæ, nondum condita
erat Velia. Sic ergo B. Lucas tumultum Theudæ toto
decennio anticipavit, Gamalielis orationi narratio-
nem illam quasi ex sua persona intersereus, eo quod
præsentī argumento aptissime congruebat. Certe Eu-
sebius noster locum B. Lucæ ita interpretatus vi-
detur, ut ex hoc capite appareat.

ἀνὴρ, Θεοῦδᾶς τοῦνομα (39), πείθει τὸν πλείστον ὄχλον, ἀναλαβόντα τὰς κτήσεις ἐπεσθαι πρὸς τὸν Ἰορδάνην ποταμὸν αὐτῷ. Προφήτης γὰρ ἔλεγεν εἶναι, καὶ προστάγματι τὸν ποταμὸν σχίσας, δίοδον ἔφη παρέξειν αὐτοῖς ῥαδίαν. Καὶ ταῦτα λέγων, πολλοὺς ἠπάτησεν. Οὐ μὴν ἔλασεν αὐτοὺς τῆς ἀφορσύνης θύσθαι Φάδος, ἀλλ' ἐξέπεμψεν Πλην ἱππέων ἐπ' αὐτούς· ἦτις ἐπιπεσοῦσα ἀπροσδοκῆτως αὐτοῖς, πολλοὺς μὲν ἀνέλεε, πολλοὺς δὲ ζώντας ἔλαθεν, αὐτὸν τε τὸν Θεοῦδαν ζωγρήσαντας, ἀποτέμνουσιν αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν, καὶ κομίζουσιν εἰς Ἱερουσόλυμα. Τούτοις ἐξῆς καὶ τοῦ κατὰ Κλαύδιον γενομένου λιμοῦ μνημονεύει ὡς πῶς·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Περὶ Ἑλένης τῆς τῶν Ὀσροηνῶν βασιλίδος Β (Nic. II. E. II, 11).

« Ἐπὶ τούτοις γε (40) καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι, καὶ ὃν καὶ ἡ βασιλισσα Ἑλένη πολλῶν χρημάτων ὠνησαμένη σίτον ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου, διένειμε τοῖς ἀπορουμένοις. » Σύμφωνα δ' ἂν εὖροις καὶ ταῦτα τῇ τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων γραφῇ, περιεχούση ὡς ἄρα τῶν κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν μαθητῶν καθὼς ὑπόκειται τις, ὥρισαν ἕκαστος εἰς διακονίαν ἀποστεῖλαι τοῖς κατοικοῦσιν ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ· ὃ καὶ ἐποίησαν, ἀποστελλαντες πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους διὰ χειρὸς Βαρνάβα καὶ Παύλου. Τῆς γέ τοι Ἑλένης ἥς δὴ καὶ ὁ συγγραφεὺς ἐποίησται μνήμη, εἰσέτι νῦν στήλαι διαφανεῖς (41) ἐν προαστείοις δείκνυνται τῆς νῦν Αἰλίας (42). Τοῦ δὲ Ἀδιαδηνῶν ἔθνους αὕτη βασιλεῦσαι ἐλέγετο.

Act. XI.

(39) Θεοῦδᾶς τοῦνομα. In tribus nostris codicibus Mazarino, Med. et Fuk. scriptum est Θεοῦδᾶς ὀνόματι.

(40) Ἐπὶ τούτοις γε. Locus Josephi est in lib. xx *Antiquitatum*, cap. 3, ubi postquam dixit Cuspio Fado procuratori Judææ successisse Tiberium Alexandrum, statim subiungit : Ἐπὶ τούτοις γε καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν Ἰουδαίαν συνέβη γενέσθαι, id est horum procuratorum temporibus, ut recte interpretatus est Gelenium. Quibus verbis aperte indicat Josephus, famem illam pluribus annis durasse, quippe quæ sub duobus illis procuratoribus sævierit. Missus porro est in Judæam Fadus post obitum Agrippæ regis, id est anno quarto Claudii exeunte. Ita famis illa ab Agabo prædicta, anno v et vi Claudii contigit.

(41) Στήλαι διαφανεῖς. Tres erant pyramides tertio ab urbe Hierosolymitana stadio, in quibus condita erant ossa Helenæ, Adiabenorum reginæ, scribit Josephus in lib. xx, cap. 2. Idem in libro vi *De bello Judaico*, Ἑλένης μνημεῖα bis appellat, quas hoc loco στήλας vocat Eusebius. Rufinus *sepulcrum* vertit non male. *Mausoleum Helenæ* vocat Hieronymus in oratione de obitu B. Paulæ, idque adhuc sua ætate testisse testatur. Porro hoc Helenæ sepulcrum mirabili opere fabricatum fuisse testatur Pausanias in *Arcadicis*. Cum enim plura sepulcra memoratu digna a se visa esse affirmet, duo tamen præ cæteris admiratur : Mausoli scilicet in Caria, et Helenæ in Judæa : Ἐβραίοις δὲ Ἑλένης γυναικὸς ἐπιχωρίας τάφος ἐστὶν ἐν πόλει Σολύμοις, ἣν ἐς ἔδαφος κατέβαλεν ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς. Cætera de miraculo januæ sepulcri illic vide apud Pausaniam, qui in eo fallitur, quod Helenam patriam Judæam fuisse existimavit. Fuit et palatium ejusdem Hele-

næ Judæam procurante, præstigiator quidam nomine Theudas, collecta ingenti hominum multitudine, persuasit illis ut asportatis opibus ducem se ad Jordanem usque fluvium sequerentur. Quippe se prophetam esse aiebat, diremptisque imperio suo aquis fluminis, facilem se transitum ipsis præstiturum. Hujusmodi sermonibus plurimos decepit. Sed Fadus vesaniam illorum brevi compressit, immissis adversus eos equitum turmis ; qui ex improvviso illos adorti, partim occiderunt, partim vivos comprehenderunt. Ipse etiam Theudas ab iisdem captus est, cujus caput præcisum Hierosolyma retulerunt. Post hæc idem scriptor famis illius quæ imperante Claudio contigit, mentionem facit his verbis :

CAPUT XII.

De Helena Osroenorum regina.

« Per idem tempus, inquit, gravissima famis universam Judæam affixit, quo quidem tempore Helena regina frumentum quod grandi pecunia ex Ægypto coemerat, egenis distribuit. » Quæ omnino consentiunt cum iis quæ 50 scripta sunt in Actibus apostolorum ¹⁹. Ubi etiam illud habetur, discipulos qui Antiochiæ morabantur, decrevisse pro suis singulos facultatibus stipem conferre, ad sublevandos fratres qui in Judæa degebant. Quod quidem illi etiam præstiterunt, missis ad seniores pecuniis per manus Pauli et Barnabæ. Cæterum Helenæ illius, cujus mentio sit a Josepho, illustres etiamnum exstant cippi in suburbiis Hierosolymorum, quæ mutato nomine nunc Ælia appellatur : eamque C. Adiabenorum reginam fuisse perhibent.

næ Hierosolymis, ut docet Josephus in libro vi *De bello Judaico*, pag. 920. — Joannes Langu, qui Nicephorum Latine interpretatus est, στήλαι *statuas* vertit, pessime omnino. Nam vox στήλη interdum quidem statuum significat, ut apud Suidam et recentiores Græcos sæpius occurrit. Sed ea significatio huic loco convenire non potest, cum nefas fuerit Judæis statuas ullas habere. Eundem errorem admisit Gelenium in interpretatione libri Philonis *De legatione ad Caium*. Cum enim Philo de proseuchis Judæorum Alexandriæ quas Græci concremaverant, hæc dixisset : Καὶ σιωπῶ τὰς συγκαθαίρεθείσας καὶ συμψησθείσας τῶν αὐτοκρατόρων τιμὰς ἀσπίδων καὶ στεφάνων ἐπιγύρων καὶ στήλων καὶ ἐπιγραφῶν. Gelenium ita vertit : *Taceo deletos a furentibus eodem incendio honores Romanorum principum, clypeos, coronas statuasque auratas cum suis titulis* : cum potius ita vertere debuisset, *clypeos, coronas aureas, columnas cum inscriptionibus*. Sic etiam in hoc Eusebii loco στήλαι sunt columnæ, seu cippi sepulcrales in quibus humatorum nomina perscribebantur. De his scholiastes Aristophanis in *Equitibus* et in *Avidis*. Earum usus etiam apud Romanos. Nam Dio in lib. LXVII de funebri cæna ait : Στήλην ταφοειδῆ ἐκάστην σφῶν παρέσθησε, τό τε ὄνομα αὐτοῦ ἔχουσαν. Idem in lib. LXIX de equi Borysthenis sepulcro eandem vocem usurpat. In veteribus glossis στήλη *cippus* redditur. Cicero in lib. II *De legibus*, columnas dixit, ubi agit de sepulcris. Clemens Alexandrinus in lib. V *Stromat.* scribit Hipparchum Pythagoreum eo quod arcana magistri divulgasset, e collegio ejectum fuisse, et cippum ei positum fuisse tanquam mortuo, καὶ στήλην ἐπ' αὐτῷ γενέσθαι, οἷα νεκρῷ.

(42) Αἰλία. Cf. infra IV, 6.

CAPUT XIII.

De Simone Mago.

Interea cum jam fides Servatoris nostri Jesu Christi ubique diffusa esset, hostis generis humani regiam urbem sibi occupare satagens, Simonem illum de quo superius dictum est, eo destinat. Cujus nefariis artibus auxilium atque operam suam commodans, plurimos eorum qui Romæ degebant, in errorem inductos sibi mancipavit. Testatur id Justinus, qui non procul ab apostolorum temporibus inter religionis nostræ sectatores maxime floruit. De quo viro inferius suo in loco ea quæ virtus ipsius postulat, dicturi sumus. Hic igitur in priore *Apologetico* quem pro nostra doctrina ad imperatorem Antoninum conscripsit, sic ait : « Post Domini nostri in cælum ascensum, inquit, inmissi sunt a dæmone homines quidam, qui se deos esse dicerent. Quos quidem homines tantum abest ut persecuti sitis, quin potius maximis honoribus affeceritis. Ex iis fuit Simon quidam Samaritanus, ortus e vico qui Gilton dicitur, qui principatu Claudii Augusti, cum per operationem dæmonum multa magicæ artis miracula in urbe vestra quæ imperii caput est, edidisset, deus a vobis est habitus, statuamque illi perinde ac deo posuistis in insula Tiberina inter duos pontes, cum hac inscriptione : SIMONI DEO SANCTO. Hunc Samaritani prope omnes, et ex aliis gentibus nonnulli, summum Deum esse confitentes, Helenam quoque venerantur, quæ initio quidem apud Tyrum urbem Phœnices **51** publice in lupanari prostiterat, postea vero ubique Simonem assectata est : eamque primam summi Dei notionem esse affirmant. » Hæc Justinus. Cui subscribit etiam Irenæus in primo *Contra hæreses* libro, in quo vitam hominis et impietatem et impurissimam doctrinam exponit. Quam quidem hoc loco referre superfluum fuerit, quippe cum non ipsius modo Simonis, sed et reliquorum

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ Σίμωνος τοῦ Μάγου (Nic. H. E. II, 14, 27; Eus. infra IV, 21).

Ἀλλὰ γὰρ τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν εἰς πάντας ἀνθρώπους ᾗδ' διαδεδομένης πίστεως (43), ὁ τῆς ἀνθρώπων πολέμιος σωτηρίας, τὴν βασιλεύουσιν προαρπάσασθαι πόλιν μηχανώμενος, ἐνταῦθα Σίμωνα τὸν πρόσθεν δεδηλωμένον ἄγει, καὶ δὴ ταῖς ἐντέχνοις τάνδρ' συναιρόμενος γοητείαις, πλείους τῶν τὴν Ῥώμην οἰκούντων ἐπὶ τὴν πλάνην σφετερίζεται. Δηλοῖ δὲ τοῦτο μετ' οὐ πολὺ τῶν ἀποστόλων ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς διαπρέφας λόγῳ Ἰουστίνου, περὶ οὗ τὰ προσήκοντα κατὰ καιρὸν παραθήσομαι. Καὶ μοι λαβὼν ἀνάγνωθι τοῦδε τὴν γραφὴν, ἣν ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνίνον ὑπὲρ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος Ἀπολογία (44) γράφων ὡδέ φησιν : « Καὶ μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου εἰς οὐρανὸν, προσθάλοτο οἱ δαίμονες ἀνθρώπους τινὰς, λέγοντας ἑαυτοὺς εἶναι θεοὺς· οἱ οὐ μόνον οὐκ ἐδιώχθησαν ὑφ' ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ τιμῶν ἡξιώθησαν. Σίμωνα μὲν τινα Σαμαρεῖα τὸν ἀπὸ κώμης λεγομένης Γίττων (45), ὃς ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος διὰ τῆς τῶν ἐνεργούντων δαιμόνων τέχνης δυνάμει μαγικὰς ποιήσας ἐπὶ τῇ πόλει ὑμῶν τῇ βασιλίδι Ῥώμῃ θεὸς ἐνομισθή, καὶ ἀνδριάντι παρ' ὑμῶν ὡς θεὸς τετίμηται, ἐν τῷ Τίβερι ποταμῷ μεταξὺ τῶν δύο γεφυρῶν, ἔχων ἐπιγραφὴν Ῥωμαϊκὴν ταύτην, ΣΙΜΩΝΙ ΔΕΘ ΣΑΓΚΤΩ (46), ὅπερ ἐστὶ Σίμωνι θεῷ ἁγίῳ. Καὶ σχεδὸν μὲν πάντες Σαμαρεῖς, ὀλίγοι δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν, ὡς τὸν πρῶτον Θεὸν ἔκεινον ὁμολογοῦντες προσκυνοῦσι. Καὶ Ἐλένην τινὰ (47) τὴν συμπερινοστήσασαν αὐτῷ κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ, πρότερον ἐπὶ τέγους σταθεῖσαν (48) ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης, τὴν ἀπ' αὐτοῦ πρώτῃ ἐννοεῖν λέγουσιν. » Ταῦτα μὲν οὗτος. Συνάδει δ' αὐτῷ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐν πρώτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις*, ὁμοῦ τὰ περὶ τὸν ἄνδρα καὶ τὴν ἀνοσίαν καὶ μιαν ἀντοῦ διδασκαλίαν ὑπογράφων, ἣν ἐπὶ τοῦ παρόντος περιττὸν ἂν εἴη καταλέγειν, παρὸν τοῖς βουλομένοις, καὶ τῶν μετ' αὐτὸν κατὰ μέρος αἰρεσιαρχῶν τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς

(43) Ἦδη διαδεδομένης πίστεως. In codice Maz., Med. ac Savil. legitur διαδιδωμένης, quod magis placet.

(44) Ἐν τῇ προτέρᾳ πρὸς Ἀντωνίνον... Ἀπολογία. Hic Justinus locus non in priore, sed in secundo ejus *Apologetico* hodie exstat. Verum Eusebius in citandis Justinus *Apologeticis*, alium ordinem secutus est, quam vulgatæ editiones. Primum enim semper vocat eum qui in vulgatis editionibus est secundus; et secundum qui vulgo est primus. Qua de re pluribus infra disputabitur.

(45) Ἀπὸ κώμης... Γίττων. Clemens in lib. II *Recognitionis*. : Simon hic, inquit, pater Antonio, matre Rachel natus est : gente Samaræus ex vico Gythorum, arte magus, etc.

(46) Σίμωνι δέθ σάγκτω. Jam dudum viri docti observarunt, imperitia Latinæ linguæ lapsum esse Justinum qui statuam Simonis Sancto positam, Simonis Mago sacratam fuisse putaverit, vicinitate nominum deceptus. Certe statua illa quam in insula Tiberina viderat Justinus, non ita dudum effossa est cum ea inscriptione quam dixi SIMONI SANCTO DEO FIDIO. Sanctus deus erat apud Sabinos qui pactis et fœderibus præerat, a *sanciendo* dictus. Unde etiam Deus Fidius vocabatur, a *fide*. Quin etiam per eum

jurare soliti erant Romani. Fefellerunt Justinum Samaritani quidam, qui statuam illam Simonis Samaritano positam fuisse ei persuaserunt; quasi vero Romani magum ac præstigiatores adhuc viventem consecravissent, aut quasi deum adjecto epitheto sanctum vocaverint.

(47) Ἐλένην τινὰ. Rufinus Selenem vocat. Atque ita Clemens in lib. II *Recognitionum*, ubi multa de hac Selene seu Luna refert, satis recondita.

(48) Ἐπὶ τέγους σταθεῖσαν. Nescio quo casu in editionem Rob. Stephani error irrepserat, ut pro τέγους scriberetur τέλους. Quo scripturæ vitio deceptus Musculus, vir mediocris ingenii, hunc locum ita vertit : quæ primum in telonio steterat. Christophorus quoque ad eundem lapidem impexit. Sic enim interpretatus est : Quæ antea apud Tyrum Phœniciæ meretricio quæstui seipsam prostituisset. Quasi ἐπὶ τέγους idem esset ac ἐπὶ μισθῷ. Atqui τέγους Græcis est πορνεῖον. Clemens Alexandrinus in lib. III *Stromateων* : Εἶεν δ' ἂν ἐν ταῖς μείζουσι παρ' αὐτοῖς ἐλπίσιν, αἱ προσετώσαι τοῦ τέγους πόρνοι, ἀναλὼν εἰσδεχόμεναι τοὺς βουλομένους ἅπαντας. Chrysostomus in oratione de sancto Babylla contra gentiles, τὰς ἀπὸ τοῦ τέγους γυναῖκας vocat meretrices.

βίους, καὶ τῶν ψευδῶν διδασκαλῶν τὰς ὑποθέσεις, τὰ τε πᾶσιν αὐτοῖς ἐπιτετηδευμένα διαγῶναι, οὐ κατὰ πάρεργον τῇ δεδηλωμένῃ τοῦ Εἰρηναίου παραδεδομένα βίβλῳ. Πάσης μὲν οὖν ἀρχηγὸν αἰρέσεως πρῶτον γενέσθαι τὸν Σίμωνα παρειλήφαμεν. Ἐξ οὗ καὶ εἰς δεῦρο οἱ τὴν κατ' αὐτὸν μετιόντες αἵρεσιν, τὴν σύμφρονα καὶ διὰ καθαρότητα βίου παρὰ πᾶσι βεβοημένην Χριστιανῶν φιλοσοφίαν ὑποκρινόμενοι, ἥς μὲν ἔδοξαν ἀπαλλάττεσθαι περὶ τὰ εἰδῶλα δεισιδαιμονίας οὐδὲν ἦτορον αὐθις ἐπιλαμβάνονται, καταπίπτοντες ἐπὶ γραφαῖς καὶ εἰκόνας, αὐτοῦ τε τοῦ Σίμωνος καὶ τῆς σὺν αὐτῷ δηλωθείσης Ἑλένης, θυμιάμασί τε καὶ θυσίαις καὶ σπονδαῖς τοῦτους θρησκεύειν ἐπιχειροῦντες (49). Τὰ δὲ τούτων αὐτοῖς ἀπορρήτοτερα, ὧν φασὶ τὸν πρῶτον ἐπακούσαντα ἐκπλαγῆσθαι, καὶ κατὰ τι παρ' αὐτοῖς λόγιον ἐγγραφὸν θαμβωθῆσθαι, θάμβους ὡς ἀληθῶς καὶ φρενῶν ἐκστάσεως καὶ μανίας ἔμπλεω τυγχάνει, τοιαῦτα ὄντα, ὡς μὴ μόνον μὴ δυνατὰ εἶναι παραδοθῆναι γραφῇ, ἀλλ' οὐδὲ χεῖλεσιν αὐτὸ μόνον δι' ὑπερβολὴν αἰσχρουργίας τε καὶ ἀρρητοποιίας, ἀνδράσι σώφροσι λαληθῆναι. Ὅτι ποτὲ γὰρ ἂν εἴη ἡ ἐπινοηθεῖς παντὸς αἰσχροῦ μιαιώτερον, τοῦτο πᾶν ὑπερηκόντισεν ἡ τῶνδε μυσσαρωτάτη αἵρεσις, ταῖς ἀθλίαις καὶ παντοῖον ὡς ἀληθῶς κακῶν σεσωρευμέναις γυναιξὶν ἐγκαταπαίζόντων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Ῥώμην κηρύγματος Πέτρου τοῦ ἀποστόλου (Nic. H. E. II, 14).

Τοιούτων κακῶν πατέρα καὶ δημιουργὸν τὸν Σίμωνα κατ' ἐκεῖνο καιροῦ, ὥσπερ εἰ μέγαν καὶ μεγάλων ἀντιπάλον τῶν θεσπισίων τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων, ἡμισόκαλος καὶ τῆς ἀνθρώπων ἐπίβουλος σωτηρίας πονηρὰ δύναμις προύστησάτο. Ὅμως δ' οὖν ἡ θεία καὶ ὑπερουράνιος χάρις, τοῖς αὐτῆς συναϊρομένη διακόνους (50), δι' ἐπιφανείας αὐτῶν καὶ παρουσίας, ἀναπτομένην τοῦ πονηροῦ τὴν φλόγα ἢ τάχος ἐσθένου, ταπεινοῦσα δι' αὐτὸν καὶ καθαιρούσα πᾶν ὕψωμα ἐπαιρόμενον κατὰ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. Διὸ δὴ οὕτε Σίμωνος οὕτ' ἄλλου τοῦ τῶν τότε φυνέτων συγχρότημά τι κατ' αὐτοὺς ἐκεῖνους τοὺς ἀποστολικούς ὑπέστη χρόνους. Ὑπερνίκα γὰρ καὶ ὑπερίσχυε τὰ πάντα τὸ τῆς ἀληθείας φέγγος, ὃ τε Λόγος αὐτὸς ὁ Θεὸς ἄρτι θεόθεν ἀνθρώποις ἐπιλάμψας ἐπὶ γῆς τε ἀκμάζων, καὶ τοῖς ἰδίους ἀποστόλοις ἐμπολιτευόμενος. Αὐτίκα ὁ δηλωθεὶς γόης ὥσπερ ὑπὸ θείας καὶ παραδόξου μαρμαρυγῆς τὰ τῆς διανοίας πληγείς ὁμματα, ὅτε πρότερον ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας ἐφ' οἷς ἐπονηρεύσατο πρὸς τοῦ ἀποστόλου Πέτρου κατεφωρόθη, μεγίστην καὶ ὑπερπόντιον ἀπάρας πορείαν τὴν ἀπ' ἀνατολῶν, ἐπὶ δυσμάς ὥχετο φεύγων, μόνως ταύτῃ βιωτὸν αὐτῷ κατὰ γνώμην εἶναι οἰόμενος.

(49) *Θρησκεύειν ἐπιχειροῦντες*. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni ἐγγειροῦντες. Et paulo post, ubi legitur ἔμπλεω τυγχάνει, iidem codices scriptum exhibent ἔμπλεα. In optimo tamen exemplari i Mazarino adnotatum est ad platus eadem manu : Γρ. ἐπιχειροῦντες.

PATROL. GR. XX.

A hæreticæ pravitatis auctorum initia, vitam, falsorum dogmatum causas ac rationes, studia denique et instituta singulorum, ex supradictis Irenæi libris a quo hæc accurate tradita sunt, liceat volentibus cognoscere. Sane hunc Simonem hæreticæ pravitatis principem atque auctorem fuisse accepimus. Unde ad nostram usque ætatem quicunque ejus sectam profitentur, cum se Christianam religionem plenam modestiæ et sanctitatis amplecti simulaverint : tamen et ad supersticiosum dæmonum cultum quem abjicere visi fuerant, deinceps nihilominus relabuntur, dum ante Simonis et supradictæ illius Helenæ picturas atque imagines proni sese abjiciunt, eosque suffimentis et sacrificiis ac libationibus colere non verentur. Et quæ apud illos secretiora habentur, quibus auditis protinus animos audientium aiunt percelli, et ut verbis utar oraculi quod perscriptum habent, instansperferi : revera stuporis et dementiae atque obstinæ plenissima sunt : adeo ut non modo scriptis prodi, sed ne sermone quidem efferri possint a modestis hominibus, ob nimiam turpitudinem atque obscenitatem. Nihil enim tam impurum aut esse aut excogitari unquam potest, quod flagitiosissima illorum secta longo intervallo non superet, dum miseris atque omni scelere coopertis mulieribus illudunt.

CAPUT XIV.

De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.

Hunc igitur tantorum scelerum auctorem atque architectum Simonem dæmon virtutis inimicus, et hominum saluti infestissimus his temporibus in medium produxit, ut magnis et admirabilibus Servatoris nostri apostolis par adversarius consisteret. Verum 52 cœlestis Dei gratia quæ ministris suis semper auxilio est, per eorumdem adventum ac præsentiam flammam illam a dæmone accensam subito restinxit, et superbiæ fastum ac tumorem qui se adversus Dei notitiam extulerat, dejecit ac depressit. Quocirca nec Simonis nec aliorum qui tunc temporis exorti sunt, conspiratio, apostolorum ætate quidquam valuit. Omnes enim machinas retundebat, cunctaque superabat splendor veritatis, Verbique ipsius divini potentia quod nuper hominibus affulserat, et tum maxime in terris vigeat, et in suorum apostolorum mentibus insidebat. Statim ergo præstigiator ille quem diximus, divinæ lucis insperato quodam splendore percussus, simul atque in Judæa a Petro apostolo convictus est, omniaque ejus maleficia patefacta, longissime trans mare fugam arripuit, ab orientis partibus ad occasum profectus; neque aliter se libere et ex ani-

(50) Vulg. τοῖς αὐτοῖς συναϊρομένη διακόνους. Ita ex codice Med. edidit Rob. Stephanus. Sed longe rectius in codice Regio, Mazar., Fuketiano et Savil. scribitur τοῖς αὐτῆς συναϊρομένη, etc. Quin etiam Nicephorus hanc scripturam confirmat. Habet enim τοῖς ἐκείνης διακόνους.

mi sui sententia victurum esse speravit. Tandem ad urbem Romam delatus, ope atque adjumento subsidentis ibidem dæmonis, brevi conatus suos tantopere promovit, ut illius civitatis homines ei tanquam deo statuum collocarint. Sed hæc non diu ex voto illi fluxerunt. Confestim enim ipsis Claudii Augusti temporibus, benigna et clementissima Dei providentia fortissimum et maximum inter apostolos Petrum et virtutis merito reliquorum omnium principem ac patronum Romam adversus illam generis humani labem ac pestem perducit. Qui tanquam strenuus divinæ militiæ ductor cœlestibus armis munitus, pretiosam illam lucis intelligibilis mercedem ab oriente ad eos qui versus occasum habitabant, detulit : lucem ipsam et salutarem mentibus doctrinam, regnum scilicet cœlorum eis annuntians.

CAPUT XV.

De Evangelio secundum Marcum.

Igitur cum Dei doctrina Romanos adventu suo illustrasset, Simonis quidem vis ac potentia cum ipso simul auctore brevi extincta atque deleta est. Tantus autem veritatis fulgor emicuit in mentibus eorum qui Petrum audierant, ut parum haberent semel audisse, **53** nec contenti essent cœlestis verbi doctrinam viva voce, nullis traditam scriptis accepisse : sed Marcum Petri sectatorem cujus hodieque exstat Evangelium, enixe orarent ut doctrinæ illius quam auditu acceperant, scriptum aliquod monumentum apud se relinqueret. Nec prius destiterunt quam hominem expugnassent, auctoresque scribendi illius quod secundum Marcum dicitur, Evangelii exstistissent. Quod cum Petrus per revelationem sancti Spiritus cognovisset, delectatus ardenti hominum studio, librum illum auctoritate sua comprobasse dicitur, ut deinceps in ecclesiis legeretur. Refertur id a Clemente in sexto *Institutionum* libro. Cui testis etiam accedit Papias, Hierapolitanus episcopus. Porro Marci mentionem fieri aiunt a

(51) *Τῆς ἐφεδρευούσης*. Male hunc locum cepit Rufinus, sic enim vertit : *Is urbem Romam ingressus, utens adminiculo assistentis sibi et adherentis dæmoniacæ virtutis, quam paredrum vocant*. Verum Eusebius loquitur de dæmone, qui in urbe Roma quasi in capite totius mundi, sedem ac domicilium posuerat. In codice Fukeiano et Saviliano legitur *συνεδρευούσης*.

(52) *Σὺν καὶ τῷ ἀνδρὶ καταλέλυτο*. Ex his Eusebii verbis perspicue colligitur, Simonis Magi interitum Romæ contigisse principatu Claudii Augusti. Nam Eusebius scribit Petrum regnante Claudio Romanam venisse ; statimque Simonis magicas artes Petri adventu discussas, et cum auctore ipso destructas fuisse. Eusebium secutus Symeon Metaphrastes, Simonis interitum Claudii temporibus accidisse scribit. At Baronius in *Annalibus*, et Sigonius in librum secundum *Historiæ sacræ Sulpicii Severi*, id Neronis temporibus accidisse contendunt : cuius rei auctores habent Severum, Augustinum, Philastrium et Maximum Taurinensem. Ego vero Eusebii sententiam veriorē puto. Cum enim constet ex Justino et Irenæo, Simonem sub Claudio Romanam venisse et fraudulenta edidisse miracula ; cumque etiam constet, Petrum ejusdem Claudii tem-

A *Ἐπιθὰς δὲ τῆς Ῥωμαίων πόλεως, συναιρομένης αὐτῷ τὰ μεγάλα τῆς ἐφεδρευούσης* (51) *ἐνταῦθα δυνάμει, ἐν ὀλίγῳ τοσούτον τὰ τῆς ἐπιχειρήσεως ἤνυστο, ὡς καὶ ἀνδριάντος ἀναθέσει πρὸς τῶν τῆδε οἷα θεὸν τιμηθῆναι. Οὐ μὴν εἰς μακρὸν αὐτῷ ταῦτα προύχῳρει. Παραπόδας γοῦν ἐπὶ τῆς αὐτῆς Κλαυδίου βασιλείας, ἡ πανάγαθος καὶ φιλανθρωποτάτη τῶν ὧων Πρόνοια, τὸν καρτερὸν καὶ μέγαν τῶν ἀποστόλων, τὸν ἀρετῆς ἕνεκα τῶν λοιπῶν ἀπάντων προήγαγον, Πέτρον, ἐπὶ τὴν Ῥώμην ὡς ἐπὶ τηλικούτον λυμεῶνα βλοῦ χειραγωγέει, ὅς οἱ τις γενναῖος τοῦ θεοῦ στρατηγὸς τοῖς θεοῖς ὁπλοῖς φραζάμενος, τὴν πολυτίμητον ἐμπορεῖαν τοῦ νοητοῦ φωτὸς ἐξ ἀνατολῶν τοῖς κατὰ δύσιν ἐκόμιζεν. φῶς αὐτὸ καὶ λόγον ψυχῶν σωτήριον, τὸ κήρυγμα τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας*
B *εὐαγγελιζόμενος.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου (Nic. H. E. II, 15).

Οὕτω δὲ οὖν ἐπιδημήσαντος αὐτοῖς τοῦ θεοῦ λόγου, ἡ μὲν τοῦ Σίμωνος ἀπέσθη καὶ παραχρῆμα σὺν καὶ τῷ ἀνδρὶ καταλέλυτο (52) *δύναμις, τοσούτο δ' ἐπέλαμψεν ταῖς τῶν ἀκροατῶν τοῦ Πέτρου διανοαῖς εὐσεβείας φέγγος, ὡς μὴ τῇ εἰσάπαξ ἱκανῶς ἔχειν ἀρκεῖσθαι ἀκοῇ, μηδὲ τῇ ἀγράφῳ τοῦ θεοῦ κηρύγματος διδασκαλίᾳ, παρακλήσει δὲ παντοίαις Μάρκον, οὗ τὸ Εὐαγγέλιον φέρεται, ἀκόλουθον ὄντα Πέτρου λιπαρῆσαι, ὡς ἂν καὶ διὰ γραφῆς ὑπόμνημα τῆς διὰ λόγου παραδοθείσης αὐτοῖς καταλείψοι διδασκαλίας, μὴ πρότερόν τε ἀνεῖναι, ἢ κατεργάσασθαι τὸν ἄνδρα, καὶ ταύτη αἰτίους γενέσθαι τῆς τοῦ λεγομένου κατὰ Μάρκον Εὐαγγελίου γραφῆς. Γινόντα δὲ τὸ πραχθὲν φασὶ τὸν ἀπόστολον ἀποκαλύψαντος αὐτῷ τοῦ Πνεύματος, ἡσθῆναι τῇ τῶν ἀνδρῶν προθυμίᾳ, κυρῶσαι τε τὴν γραφὴν εἰς ἔντευξιν ταῖς ἐκκλησίαις. Κλήμης ἐν ἔκτῳ τῶν Ὑποτυπώσεων (53) παρατίθεται τὴν ἱστορίαν, συνεπιμαρτυρεῖ δ' αὐτῷ καὶ ὁ Ἱεραπολίτης ἐπίσκοπος, ὀνόματι Παπίας. Τοῦ δὲ Μάρκου μνημονεύειν (54) τὸν Πέτρον ἐν τῇ προτέρᾳ Ἐπιστολῇ, ἣν*

poribus Romam se contulisse ad Simonis fraudes confutandas, verisimile non est Simonem tam diu, præsente atque astante Petro insultasse fidei Christianæ. Sed qui Simonis exitium in Neronis confecerunt tempora, id fecisse videntur, ut triumphum de Simone acti particeps esset Paulus. Norant enim Paulum apostolum Nerone demum regnante venisse Romam. Itaque ut certamini illi Petri cum Simone interesset, certamen illud in Neronis tempora contulerunt. Porro de certamine illo et de Simonis volatu, nullum hic verbum dixit Eusebius. Silent etiam Irenæus et Justinus. Certe Icarus ille Simonis interitus, quomodo consentire possit cum statua illa *Simonis Sancti Dei*, equidem non video.

(53) *Κλήμης ἐν ἔκτῳ τῶν Ὑποτυπώσεων*. Locus Clementis quem hic designat Eusebius, refertur infra in libro vi *Historiæ ecclesiasticæ*, capite decimo quarto, ad quem locum, Deo juvante, plura dicturi sumus.

(54) *Τοῦ δὲ Μάρκου μνημονεύειν*. Hæc verba sic accepit Rufinus, quasi id a Papiæ relatum fuisset. Sic enim vertit : *Cuique simile dat testimonium etiam Hierapolites episcopus Papias : qui et hoc dicit, quod Petrus in prima Epistola sua Marci meminerit*. Eundem sensum in interpretatione sua secutus est

καὶ συντάξει φασὶν ἐπ' αὐτῆς Ῥώμης, σημαίνειν τε τοῦτ' αὐτὸν τὴν πόλιν τροπικώτερον Βαβυλῶνα (55) προσειπόντα διὰ τούτων· « Ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεχλεκτή, καὶ Μάρκος ὁ υἱός μου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὁς πρῶτος ὁ Μάρκος τοῖς κατ' Αἴγυπτον τὴν εἰς τὸν Χριστὸν γινώσκιν ἐκέρυξεν (Nic. H. E. II, 15).

Τοῦτον δὲ Μάρκον πρῶτον φασιν ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στείλμενον (56), τὸ Εὐαγγέλιον δὲ καὶ συνεγράψατο, κηρύξει, ἐκκλησίας τε πρῶτον ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας συστήσασθαι. Τσαύτη δ' ἄρα τῶν αὐτόθι πεπιστευκότων πληθὺς ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν ἐκ πρώτης ἐπιβολῆς συνέστη, δι' ἀσκήσεως φιλοσοφίας τε καὶ σφοδρότατης, ὡς καὶ γραφῆς αὐτῶν ἀξιῶσαι τὰς διατριβὰς καὶ τὰς συνηλύσεις, τὰ τε συμπόσια, καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην τοῦ βίου ἀγωγὴν τὸν Φίλωνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Οἷα περὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον ἀσκητῶν ὁ Φίλων ἱστορεῖ (Nic. H. E. II, 16, 17).

Ὁν καὶ λόγος ἔχει κατὰ Κλαύδιον ἐπὶ τῆς Ῥώμης εἰς ὁμίλιαν ἐλθεῖν Πέτρῳ, τοῖς ἐκεῖσε τότε κηρύττοντι. Καὶ οὐκ ἀπεικὸς ἂν εἴη τοῦτό γε, ἐπεὶ καὶ ὁ φάμεν σύγγραμμα εἰς ὑπερὸν καὶ μετὰ χρόνους αὐτῷ πεπονημένον, σαφῶς τοὺς εἰς εἶν νῦν καὶ εἰς ἡμᾶς

Musculus. Nos vero hæc verba a præcedentibus omnino sejunximus: quod etiam Hieronymus ante nos fecisse deprehenditur.

(55) *Τὴν πόλιν τροπικώτερον Βαβυλῶνα.* Romanam Petrus figurate Babylonem vocavit, vel ob magnitudinem ac potentiam, vel propter impietatem, eo quod dæmonum cultui dedita tunc esset Roma perinde ac olim Babylon. Potest etiam alia ratio hujus cognominis afferri, quod scilicet ut Babylonii Judæos in servitutem redegerant, sic Romani tunc Judæos ditioni suæ subjecissent. Sunt qui in dicta Petri Epistola, Babylonis nomine non Romam, sed Babylonem ipsam quæ caput fuit Assyriorum, designari contendunt. Verum hi omnium veterum Patrum testimonio refelluntur. Certe qui Petrum Babylone sedisse volunt, ostendant nobis oportet successionem episcoporum, qui Babylonis Ecclesiam post Petrum administrarunt. Proferant igitur fastos Ecclesiæ illius, sicut nos successiones episcoporum urbis Romæ qui post Petrum apostolum Romanæ Ecclesiæ præfuerunt, ex Irenæo aliisque proferimus. Quæ, malum, impudentia est, id quidem quod nemo veterum dixit, temere affirmare; Petrum scilicet sedem sxisse Babylone: id vero quod veteres omnes ecclesiastici scriptores disertissime prodiderunt, adventum videlicet Petri in urbem Romam, pertinaciter negare. Atqui nihil in tota historia ecclesiastica illustrius, nihil certius atque testatius, quam adventus Petri apostoli in urbem Romam. Nam præter Papiam et Clementem Alexandrinum quorum testimonia hic affert Eusebius, idem scribit Dionysius Corinthiorum episcopus in epistola ad Soterem episcopum urbis Romæ, Irenæus, Caius presbyter in *Disputatione adversus Proclum*, Origenes in tomo in *Explanationum in Genesim*. Quorum omnium loca, id quod dixi affirmantium, sparsim in hoc opere citata reperiet diligens lector.

(56) *Μάρκον ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου στείλμενον.* Quo anno Marcus in Ægyptum profectus sit ad prædicandum Evangelium, non satis constat inter antiquos scriptores. Auctor *Chronici Alexandrini* id

A Petro in priore Epistola, quam Romæ scriptam esse contendunt, idque Petrum ipsum innuere, qui Romam figurate Babylonem appellat his verbis: « Salutatur vos Babylonis Ecclesia a Deo perinde ac vos electa, et Marcus filius meus. »

CAPUT XVI.

Quomodo Marcus notitiam Dei primus Ægyptiis prædicaverit.

Cæterum hunc Marcum in Ægyptum profectum, Evangelium quod ipse conscripserat, primum illic prædicasse perhibent, et in ipsa urbe Alexandria ecclesias constituisse. Tanta porro multitudo virorum simul ac mulierum qui fidem Christi illic amplexi fuerant, ab ipso statim initio tam severam tamque philosophicam institutionem professæ est, ut studia illorum et cœtus atque convivia, totamque vivendi rationem scriptis suis commemorare operæ pretium duxerit Philo.

CAPUT XVII.

Quæ Philo de ascetis in Ægypto commemoret.

Quem quidem Philonem fama est Claudii Augusti temporibus Romæ cum Petro qui verbum Dei illic prædicabat, familiarem congressum habuisse. Neque id certe a veritate abhorret. Nam et commentarius ille de quo loquimur, multis post annis ab

refert anno III Caii Caligulæ. Georgius quoque Syncellus in eadem est sententia. Eusebius autem in *Chronico*, Marci profectionem confert in annum secundum imp. Claudii. Sed si verum est id, quod Clemens et Papias retulerunt, Marcum una cum Petro venisse Romam, ibique rogatum a Romanis Evangelium conscripsisse; priusquam de tempore profectionis Marci in Ægyptum dicamus, inquirendum est, quo anno Petrus in urbem Romam advenit. Eusebius quidem in *Chronico*, Petri in urbem Romam adventum refert anno secundo Claudii Augusti, quam sententiam secuti sunt Baronius et Petavius, aliique plures. Sed hæc sententia refelli videtur ex Actibus apostolorum, ex quibus constat Petrum in Judæa ac Syria semper mansisse usque ad ultimum annum Agrippæ regis. Qui cum Hierosolymis Petrum in vincula conjecisset, paulo post, divina eum insequente justitia, extinctus est Cæsareæ, ut refert Lucas. Cum igitur anno quarto Claudii mortuus sit Agrippa, ut inter omnes convenit, Petrus ante hunc annum Romam proficisci non potuit. Hanc opinionem valde confirmat Apollonius vetus scriptor, qui adversus Montani hæresim luculentis voluminibus decertavit. Is scribit se ex traditione majorum ita accepisse, apostolos post duodecimum ab Ascensione Domini annum a se invicem discessisse, cum Christus ita ipsis præcepisset. Verba Apollonii habentur *Historiæ ecclesiasticæ* Eusebii nostri lib. V, cap. 18. Idem refert Beda in cap. XIII *Actuum apostolorum*. Sed auctor *Chronici Alexandrini* adventum Petri in urbem Romam adhuc tardius refert. Scribit enim Paulum venisse Hierosolyma ob controversiam de circumcisione anno sexto Claudii; eoque anno celebratum esse concilium Hierosolymitanum, apostolis nondum a se invicem disjunctis. Itaque ex ejus sententia, Petrus non ante annum VII Claudii Romam profectus est. Sed dolendum est, quod in eo *Chronico* viginti circiter annorum lacuna est. Ita Marcus anno Claudii nono Alexandriam profectus fuerit, quæ est sententia Eutychii patriarchæ Alexandrini.

eo elaboratus, omnes ecclesiasticas regulas quæ a nobis etiamnum servantur, 54 manifeste continet. Et cum philosophorum ascetarumque nostrorum vitam describit, satis superque indicat se non modo vidisse, sed etiam vehementer probare et mirari apostolicos viros qui ex Hebræis, ut credibile est, oriundi, ob eam causam Judaicos ritus atque instituta tunc temporis magna ex parte servabant. Primum igitur in eo libro quem *De vita contemplativa* seu *De supplicibus* inscripsit, postquam nihil a veritate alienum narrationi quam instituisset de suo se attexturum esse professus est, viros quidem ipsos Therapeutas, feminas vero simul cum ipsis versantes Therapeutrias ait appellari, causamque istius appellationis subiungit, seu quod tanquam medici quidam, animos eorum qui ad ipsos accesserant, vitiosis affectibus liberatos curarent, seu quod ipsi divinum Numen caste ac sincere colerent. Porro utrum Philo ipse hanc illis appellationem indiderit, commentus vocabulum quod eorum hominum moribus institutisque congrueret; an revera

α πεφυλαγμένους τῆς Ἐκκλησίας περιέχει κανόνας. Ἀλλὰ καὶ τὸν βίον τῶν παρ' ἡμῖν ἀσκητῶν (57) ὡς ἐν: μάλιστα ἀκριβέστατα ἱστορῶν, γένοιτ' ἂν ἐκδηλος, οὐκ εἰδῶς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀποδεχόμενος, ἐκθειάζων τε καὶ σεμνύνων τοὺς κατ' αὐτὸν ἀποστολικοὺς ἀνδρας, ἐξ Ἑβραίων ὡς εἰκελ γεγονότας, ταύτην τῶν Ἰουδαϊκῶν τῶν παλαιῶν ἐστὶ τὰ πλεῖστα διατηροῦντας ἐθῶν. Πρῶτον γὰρ τοι τὸ μὴδὲν πέρα τῆς ἀληθείας οἰκοθὲν τε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ προσθήσειν, ἐν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν (58) ἀπισχυρισάμενος, ἐν ᾧ ἐπέγραψε λόγῳ *Περὶ βίου θεωρητικοῦ* (59) ἢ *ἱκετῶν*, θεραπευτὰς αὐτοὺς καὶ τὰς σὺν αὐτοῖς γυναῖκας θεραπευτρίδας ἀποκαλεῖσθαι φησι, τὰς αἰτίας ἐπιεικῶν τῆς τοιαύτης προσήσεως, ἥτοι παρὰ τὸ τὰς ψυχὰς τῶν προσιόντων αὐτοῖς. τῶν ἀπὸ κακίας παθῶν, λατρῶν δίκην ἀπαλλάττοντας ἀκρίβηαι καὶ θεραπεύειν, ἢ τῆς περὶ τὸ θεῖον καθαρὰς καὶ εἰλικρινοῦς θεραπείας τε καὶ θρησκείας ἕνεκα. Εἴτ' οὖν ἐξ ἑαυτοῦ ταύτην αὐτοῖς ἐπιτίθεται τὴν προσηγορίαν, οἰκειῶς ἐπιγράφας τῇ τρόπῳ τῶν ἀνδρῶν τοῦνομα, εἴτε καὶ ὄντως τοῦτ' αὐτοὺς ἐκάλουν καταρχὰς οἱ πρῶτοι, μηδαμῶς τῆς

(57) *Τῶν παρ' ἡμῖν ἀσκητῶν*. Musculus et Christianophorus *monachos* his verbis significari existimarunt; a quibus magnopere dissentio. Ἀσκητὰς enim priscis illis temporibus vocabant eos qui inter Christianos strictius quoddam ac durius vitæ genus profltebantur. Quam vocem a philosophis mutuati erant, qui exercitationem virtutis atque abstinence ἀσκήσιν vocabant. Est apud Arrianum in lib. iii *Dissertationum*, caput *Περὶ ἀσκήσεως*. Sic apud Artemidorum in lib. iv, cap. 35, Alexander quidam philosophus Ἀσκητὴς vocatur. Et Philo in illud: *Exciatius est Noe*, pag. 280, ἀσκητὴν pietatis exercitiis deditum vocat. Recte igitur Rufinus hæc Eusebii verba, tam de clericis quam de monachis interpretatus est: *Sed et abstinendum vitas, eorum duntaxat, qui nunc in ecclesiis vel monasteriis degunt, describit ad iquidum*. Hæc si animadvertisset Scaliger, non tam facile reprehendisset Eusebium. Neque enim Eusebius monachos a Marco institutos esse dicit Alexandriæ, sed ascetas. Illi autem multum distant a monachis, ut genus distat a specie. Et ascetæ quidem in Ecclesia fuerunt semper; monachorum vero nomen et institutum serius cœpit. Scio Cassianum in lib. ii *Institutionum*, capite 5, Sozomenum et alios, hunc Eusebii locum de monachis acceperisse. Verum hi ab Eusebii mente, meo quidem iudicio, long aberrarunt.

(58) *Vulg. προσθήσειν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν*. Ita quidem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum in tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fok. aliter scribitur hic locus, οἰκοθὲν τε καὶ ἐξ ἑαυτοῦ προσθήσειν, ἐν οἷς ἱστορήσειν ἐμελλεν ἀπισχυρισάμενος. Quæ quidem lectio rectior mihi videtur.

(59) *Περὶ βίου θεωρητικοῦ*. Exstat hodieque hic Philonis liber in quo disserit Philo de vita quorundam philosophorum, qui, relictis civitatibus, in agro et solitudine degentes, orationibus et contemplationi vacabant, quos θεραπευτὰς dictos fuisse ait, et mulieres θεραπευτρίδας. Hos Eusebius noster vult fuisse Christianos, qui ex Hebræis conversi ab evangelista Marco, strictiorem quamdam vivendi disciplinam fuerant amplexi. At Scaliger in lib. vi *De emendatione temporum*, Essenos illos fuisse contendit: et Eusebium graviter reprehendit, qui Christianos illos fuisse affirmaverit. Duo enim genera Essenorum fuisse scribit Scaliger; et alios quidem fuisse πρακτικούς, de quibus in priore libro disserit Philo; alios θεωρητικούς. Ego vero in hoc quidem libenter assentior Scaligero, quod θεραπευ-

tās illos negat Christianos unquam fuisse. Idquo paulo post pluribus argumentis demonstrabimus. Sed quod idem Scaliger dicit, illos Philonis θεραπευτὰς Essenos fuisse, id mihi persuadere non possum. Nam primum quidem Philo in toto illo libro *De vita contemplativa*, nusquam illos Essenos nominat. Imo statim in ipso libri exordio, θεραπευτὰς ait nuncupatos fuisse, et mulieres ejusdem instituti θεραπευτρίδας. Deinde Esseni quidem in Judæa tantum erant ac Palestina, ut diserte scribit Philo, tum in libro *Quod omnis probus sit liber*; tum in *Apologia pro Judæis*, quam citat Eusebius in libro viii *De præparatione*. Therapeutæ vero per omnem Græciam ac Barbariam diffusi erant. Sed præcipue in Ægypto circa Mareotem degabant, ut ait Philo, qui Mareoticam eorum patriam et quasi metropolim fuisse testatur, quo præstantissimus quisque Therapeutarum commigrabat. Denique Josephus, diligentissimus alioqui scriptor, cum de Essenorum secta duobus in locis ex professo disserterit, tamen de illis θεωρητικοῖς Essenis ne verbum quidem dixit. Mitto quod Therapeutis illis multa attribuit Philo, quæ ab Essenorum secta longe abhorrent. Cujusmodi illud est quod de mulieribus therapeuticis dicit, cum tamen Philo diserte testetur Essenos muliebrem sexum aversari. Jam illud quod ait Philo, Therapeutas patrimonium suum propinquis et amicis sponte relinquere, an non manifeste pugnat cum eo quod Josephus affirmat, Essenos scilicet nihil propinquis suis donare, sed omnia in commune conferre. Fefellit Scaligerum Philonis locus, qui librum suum *De vita contemplativa* sic exorditur: Ἐσσιῶν περί διαλεχθεῖς οἱ τὸν πρακτικὸν ἐξήλυσαν καὶ διεπόνησαν βίον, ἐν ᾧ πασιν, ἢ τὸ γοῦν εὐφορητότερον εἰπεῖν τοῖς πλείστοις μέρεσι διενεγκόντες, αὐτίκα καὶ περὶ τῶν θεωρίαν ἀσπασαμένων λέξω. Scilicet Scaliger Ἐσσιῶν, subaudiri existimavit. Sed nihil necesse est. At, inquires, quinam igitur fuerunt Therapeutæ? Judaicæ quidem religionis cultores illos fuisse non diffiteor, maxime cum Philo nihil præter legem ac prophetas, eos lectitasse dicat. Sed Essenos illos non fuisse, ex iis quæ dixi satis, ut opinor, liquet. Idem nobiscum sentit Photius in *Bibliotheca* cap. 103: Ἀνεγνώσθησαν δὲ τῶν παρὰ Ἰουδαίους φιλοσοφῶντων τὴν τε θεωρητικὴν καὶ τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν βίῳ· ὧν οἱ μὲν Ἑσσηνοὶ, οἱ δὲ θεραπευταὶ ἐκαλοῦντο.

Χριστιανῶν πω προσήρσεως ἀνὰ πάντα τόπον ἐπιπε-
φημισμένης (60), οὐτι πω διατεινεσθαι ἀναγκαῖον.
Ὅμως δ' οὖν ἐν πρώτοις τὴν ἀπόταξιν αὐτοῖς τῆς
οὐσίας μαρτυρεῖ, φάσκων ἀρχομένους φιλοσοφεῖν,
ἐξιστασθαι τοῖς προσήκουσι τῶν ὑπαρχόντων, ἔπειτα
πάσαις ἀποταξαμένοις ταῖς τοῦ βίου φροντίσιν, ἔξω
τειχῶν προσελθόντας, ἐν μοναγρίοις καὶ κήποις τὰς
διατριβὰς ποιεῖσθαι, τὰς ἐκ τῶν ἀνομοίων ἐπιμιξίας,
ἀλυσιτελεῖς καὶ βλαβεράς εὖ εἰδότες τῶν κατ' ἐκεῖνο
καιροῦ τοῦθ' ὡς εἰκὸς ἐπιτελούντων ἐκθύμῳ καὶ θερ-
μοτάτῃ πίστει, τῶν τὸν προφητικὸν ζῆλόν ἄσκού-
των βίον. Τοιγαροῦν κὰν ταῖς ὁμολογουμέναις τῶν
ἀποστόλων Πράξεσιν ἐμφέρεται, ὅτι δὴ πάντες οἱ τῶν
ἀποστόλων γνῶριμοι, τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις
διαπιπράσκοντες, ἐμέριζον ἅπασιν καθ' ὅαν τις χρεῖαν
εἶχεν, ὡς μὴδὲ εἶναι τινα ἐνδεῆ παρ' αὐτοῖς· ὅσοι
γούν κτήτορες χωρίων ἢ οἰκιῶν ὑπῆρχον, ὡς ὁ λόγος
φησὶ, πωλοῦντες ἔφερον τὰς τιμὰς τῶν πιπρασκομέ-
νων, ἐτίθεσάν τε παρὰ τοὺς πόδας τῶν ἀποστόλων,
ὥστε διαδίδοσθαι ἐκάστῳ καθ' ὃ τι ἂν τις χρεῖαν εἶχεν.
Τὰ παραπλήσια δὲ τούτοις μαρτυρήσας τοῖς δηλου-
μένοις ὁ Φίλων, συλλαβαῖς αὐτὰς ἐπιφέρει λέγων
ταῦτα περὶ αὐτῶν οὕτω· Ἡ Πολλαχὸς μὲν οὖν τῆς οἰκου-
μένης ἐστὶ τὸ γένος. Ἐδεῖ γὰρ ἀγαθοῦ τελείου με-
τασχεῖν καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν βάρβαρον. Πλεονάζει
δ' ἐν Αἰγύπτῳ καθ' ἕκαστον τῶν ἐπιχαλουμένων
νομῶν, καὶ μάλιστα περὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Οἱ δὲ
πανταχόθεν ἄριστοι, καθάπερ εἰς πατρίδα θεραπευ-
τῶν, ἀποικίαν στέλλονται (61) πρὸς τι χωρίον ἐπιτη-
δεύτατον, ὅπερ ἐστὶν ὑπὲρ λίμνης Μαρίας κείμενον
ἐπὶ γεωλόφῳ χθαμαλωτέρῳ σφόδρα εὐκαιρως, ἀσφα-
λείας τε ἔνεκα καὶ ἀέρος εὐκрасίας. » Εἰθ' ἐξῆς τὰς
οἰκίαις αὐτῶν ὁποῖαι τινες ἦσαν διαγράψας, περὶ
τῶν κατὰ χώραν ἐκκλησιῶν ταῦτά φησιν· « Ἐν ἐκάστῃ
δὲ οἰκίᾳ, ἔστιν οἴκημα ἱερὸν ὃ καλεῖται σεμνεῖον καὶ
μοναστήριον, ἐν ᾧ μονούμενοι, τὰ τοῦ σεμνοῦ βίου
μυστήρια τελοῦνται, μὴδὲν εἰσχομίζοντες, μὴ ποτὲν,
μὴ σιτίον, μήτε τι τῶν ἄλλων ὅσα πρὸς τὰς τοῦ σώ-
ματος χρεῖας ἀναγκαῖα, ἀλλὰ νόμους καὶ λόγια θεοπι-
σθέντα διὰ προφητῶν καὶ ὕμνους, καὶ τᾶλλα οἷς
ἐπιστήμη καὶ εὐσέβεια συναύξονται καὶ τελειοῦνται. »
Καὶ μεθ' ἑτερά φησι· « Τὸ δὲ ἐξ ἑωθινοῦ μέχρις
ἑσπέρας διάστημα σύμπαν αὐτοῖς ἐστὶν ἀσκησις.
Ἐντυγχάνοντες γὰρ τοῖς ἱερεῖς γράμμασι, φιλοσο-
φοῦσι τὴν πάτριον φιλοσοφίαν (62) ἀλληγοροῦντες,
ἐπειδὴ σύμβολα τὰ τῆς ῥητικῆς ἐρμηνείας νομίζουσιν ἀ-
ποκεκρυμμένης φύσεως, ἐν ὑπονοήταις δηλουμένης (63).

(60) *Ἐπιπεφημισμένης*. In tribus nostris codici-
bus Maz., Med. ac Fuk. scriptum invenī ἐπιπεφη-
μισμένης.

(61) *Εἰς πατρίδα ἀποικίαν στέλλονται*. Hic im-
proprie loquitur Philo. Nam coloni ex patria, potius
quam in patriam migrare dicuntur. Et tamen figu-
ra est non inelegans, ἀποικίαν εἰς πατρίδα στέλλε-
σθαι. Nam Therapeutæ qui, relicta patria, in Ægy-
ptum ad pagum Mareoticum commigrabant, merito
dicuntur in coloniam mitti. Jam vero cum iidem
Therapeutæ locum illum pro patria habuerint, recte
dicuntur in patriam migrasse, cum illic proficiscen-
tibus.

(62) *Φιλοσοφοῦσι τὴν πάτριον φιλοσοφίαν*. Ita
ex codice Regio edidit Kob. Stephanus. Verum in

A ab initio ita vocati sint, cum Christianorum no-
men nondum ubique diffusum ac pervulgatum es-
set, nihil opus est pertinaciter contendere. Cæte-
rum ante omnia quidem facultates suas illos abji-
cere testatur. Ait enim simul atque ad hoc philo-
sophandi genus se contulerint, omnibus eos bonis
ad propinquos suos transmissis ultro cedere. Dein-
de abjecta omni rerum humanarum cura, extra ur-
bem progressos, in hortis agellisque devius degere :
quippe qui intelligant dissimilis propositi hominum
contubernia et commercia plurimum obesse philo-
sophiæ. Quod quidem illius temporis Christiani ge-
neroso quodam ac divino fidei ardore succensi in-
stituisse mihi videntur, cum prophetica vivendi
rationem æmulari studerent. Etenim in Actibus
B apostolorum, qui nihil præter sinceram veritatem
continent, scriptum habetur, omnes apostolorum
discipulos prædiis et facultatibus suis venditis,
pretium fratribus prout cujusque necessitas flagi-
tabat, divisisse, adeo ut inter ipsos nemo egenus
existeret. Quotquot enim possessores agrorum aut
domorum erant, ut ait Lucas, vendentes afferebant
pretia eorum quæ vendebantur, et ponebant ante
pedes apostolorum. Dividebatur autem singulis
prout cuique opus erat. His plane similia de Thera-
pēutis postquam Philo 55 testatus est, tum ista ad
verbum subiungit : « Id genus hominum in variis
orbis regionibus sparsum reperitur. Græcos enim
et barbaros tanti boni participes fieri decebat. Flo-
ret tamen præcipue in Ægypto, per singulas ejus
præfecturas diffusum, maxime vero circa Alexan-
driam. Cæterum ex omnibus terræ partibus optimi
quique in locum quemdam opportunissimum, qui
est trans Mariam paludem in colle terreno satis hu-
mili situs, et tum propter securitatem, tum ob cœli
temperiem commodissimus, tanquam in patriam
Therapeutarum migrant. » Hinc postquam cujus-
modi essent illorum domicilia descripsit, de ec-
clesiis quas variis in locis exstructas habent, ita
dicit : « In singulis autem domiciliis est quoddam
sacellum quod semneum et monasterium appellatur.
In quo soli, remotis arbitris, sanctioris vitæ myste-
ria peragunt. Nec cibum potumve, nec eorum quæ
ad corporis curam pertinent quidquam eo secum
inferunt : sed legem duntaxat et prophetarum ora-
cula hymnosque et alia hujusmodi, quibus pietas
simul ac scientia augmentur et consummantur. »

codice Maz. ac Med. scriptum invenī τὴν πάτριον
φιλοσοφοῦσι σοφίαν. In codice autem Fuk. legitur
τὴν πάτριον φιλοσοφοῦσι φιλοσοφίαν. Quod mihi qui-
dem rectius videtur. Sic enim Philo loqui solet de
Judæis, ut in lib. iii *De vita Mosis*, εἰσέτι νῦν φι-
λοσοφοῦσι ταῖς ἐβδόμαις Ἰουδαῖοι τὴν πάτριον φιλο-
σοφίαν· et in *Legatione ad Caium*, καὶ μάλιστα ταῖς
ἐβδόμαις, ὅτε δημοσίᾳ τὴν πάτριον παιδεύονται φι-
λοσοφίαν.

(63) *Ἐν ὑπονοήταις δηλούμενα*. In Philone et
in codice Maz., Med. et Fuk. et Savil. legitur δηλου-
μένης rectius. Porro quid significet ὑπονοήτας voca-
bulum, paucis notum esse arbitror. Antiquiores
Græci ὑπονοήτας vocabant, quis recentiores ἀλλη-
γορίας dixere, cum scilicet aliud dicitur, aliud in-

Paucis deinde interpositis hæc subjungit : « Totum A vero, inquit, diei spatium quod ab ortu solis ad vesperam interjacet, in meditatione philosophiæ traducunt. Sacra enim volumina lectitantes philosophantur more patrio, præcepta sapientiæ a majoribus tradita allegorice explicando. Quippe existimant verba ipsa nihil aliud esse quam imagines et signa rerum abditarum, quæ per allegorias declarandæ sint. Sunt etiam apud eos commentarii veterum quorundam, qui sectæ illius auctores, quam plurima eis monumenta doctrinæ illius quæ in allegoriis posita est, reliquerunt. Quibus isti tanquam exemplaribus utentes, morem hunc institutumque imitantur. » Hæc certe ab eo homine videntur dicta, qui nostros sacras litteras exponentes audiverit. Quos autem ait penes illos fuisse veterum quorundam commentarios, verisimile est ipsa esse Evangelia et apostolorum scripta, et expositiones quasdam veterum prophetarum : cujusmodi plures tum in aliis Pauli Epistolis, tum in illa quæ ad Hebræos scripta est, continentur. Postmodum vero de novis psalmis qui ab iisdem componuntur, ita scribit Philo : « Ita, inquit, non solum 56 contemplationi vacant, sed etiam cantica hymnosque ad Dei laudem componunt omni metrorum ac modulationum genere. Quos quidem gravioribus ut par est, numeris conscribunt. » Multa quoque alia de iisdem in eo quem dixi libro commemorat. Sed hæc maxime seligenda et excerpta esse duxi, quibus ecclesiasticæ disciplinæ forma quædam et imago descripta est. Quod si quis ea quæ a Philone dicta sunt, evangelicæ disciplinæ nequaquam propria esse, sed aliis etiam præter illos quos dixi competere posse existimat, is certe sequentibus Philonis verbis fidem adhibeat, in quibus, dummodo æquus rerum æstimator sit, certissimum et extra omnem controversiam positum illius rei testimonium reperiet. Sic autem scribit : « Postquam, intelligitur. Docet id Plutarchus in libro *Quomodo legendi sint poetæ* : "Έχει δὲ ἀναθεώρησιν ὠφέλιμον ἐπὶ τῶν διαθεδλημένων μάλιστα μύθων· οὗς τὰς πάλαι μὲν ὑπονοίας, ἀλληγορίας δὲ νῦν λεγόμεναις παραδιαζόμενοι, etc. Ita certe apud Platonem sumitur ὑπόνοια in lib. II *De republica*, sub finem; et apud Philonem infra.

(64) *Συγγράμματα καλαίων ἀνδρῶν, οἱ τῆς αἰρέσεως αὐτῶν ἀρχηγέται.* Jam supra docuimus, Philonis Therapeutas diversos ab Essenis fuisse. Restat nunc ut probemus, eos non fuisse Christianos, ut sibi aliisque persuasit Eusebius. Undenam vero id probare certius possumus, quam ex hoc Philonis loco quem præ manibus habemus. Ait igitur Philo, habuisse Therapeutas scripta veterum quorundam suæ sectæ auctorum, qui legem allegorice exposuissent. Quomodo hæc de Christianis accipi possunt, qui tum novelli erant et nudius tertius nati? Quænam rogo sunt scripta illa; quinam vetusti auctores et principes illius sectæ? Non certe prophetarum libri. Hos enim diserte ab illis separat Philo. Respondet Eusebius esse forsitan Evangelia et Epistolas apostolorum; sed hæc vixdum scripta erant Philonis ætate: nedum ut apostoli et evangelistæ pro vetustis auctoribus haberi etiam tum possent, præsertim a Philone, qui et apostolicorum temporum fuit æqualis, et cum Petro fami-

"Έστι δ' αὐτοῖς καὶ συγγράμματα καλαίων ἀνδρῶν, οἱ τῆς αἰρέσεως αὐτῶν ἀρχηγέται (64) γενόμενοι, πολλὰ μνημεῖα τῆς ἐν τοῖς ἀλληγορουμένοις ἰδέας ἀπέλιπον, οἷον καθάπερ τισὶν ἀρχετύποις χρώμενοι, μιμνῶνται τῆς προαιρέσεως τὸν τρόπον. » Ταῦτα μὲν οὖν ἔοικεν εἰρησθαι τῷ ἀνδρὶ, τὰς ἱερὰς ἐξηγουμένων ἐπακροασαμένῳ Γραφάς. Τάχα δ' εἰκὸς ἂ φησιν ἀρχαίων παρ' αὐτοῖς εἶναι συγγράμματα, τὰ τε Εὐαγγέλια καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων γραφάς [τυγχάνειν], διηγήσεις τε τινὰς κατὰ τὸ εἰκὸς τῶν πάλαι προφητῶν ἐρμηνευτικὰς, ὅποιας ἦ τε πρὸς Ἑβραίους, καὶ ἄλλαι πλείους τοῦ Παύλου περιέχουσιν ἐπιστολαί, ταῦτα εἶναι. Εἴτα πάλιν ἐξῆς περὶ τοῦ νέους αὐτοῖς ποιῆσθαι ψαλμοὺς οὕτως γράφει· « "Ὅστ' οὐ θεωροῦσι μόνον, ἀλλὰ καὶ ποιοῦσιν ἅσματα καὶ ὕμνους εἰς τὸν Θεόν, διὰ παντοίων μέτρων καὶ μελῶν ῥυθμοῖς σεμνοτέροις ἀναγκαίως χαράσσοντες. » Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα περὶ ὧν ὁ λόγος, ἐν ταῦτ' ὑπέδειξεν, ἐκεῖνα δ' ἀναγκαῖον ἐφάνη δεῖν ἀναλέξασθαι, δι' ὧν τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀγωγῆς ὑποτίθεται. Εἰ δὲ τῷ μὴ δοκεῖ τὰ εἰρημένα ἴδια εἶναι τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας, δύνασθαι δὲ καὶ ἄλλοις παρὰ τοὺς δεδηλωμένους ἀρμόττειν, πειθέσθω καὶ ἀπὸ τῶν ἐξῆς αὐτοῦ φωνῶν, ἐν αἷς ἀναμφήριστον εἰ εὐγνωμονοίη, κομίζεται τὴν περὶ τοῦδε μαρτυρίαν. Γράφει γὰρ ὧδε· « Ἐγκράτειαν δ' ὥσπερ τινὰ θεμέλιον προκαταβαλλόμενοι τῇ ψυχῇ, τὰς ἄλλας ἐποικοδομοῦσιν ἀρετάς. Σιτίον γὰρ ἢ ποτὶν οὐδεὶς ἂν αὐτῶν προσενέγκαιτο πρὸ ἡλίου δύσεως, ἐπεὶ τὸ μὲν φιλοσοφεῖν φωτὸς ἄξιον κρίνουσιν εἶναι, σκότους δὲ τὰς τοῦ σώματος ἀνάγκας, ὅθεν τῷ μὲν ἡμέραν, ταῖς δὲ νυκτὶς βραχὺ τι μέρος ἀπένειμαν. "Ενιοὶ δὲ καὶ διὰ τριῶν ἡμερῶν ὑπομνήσκονται τροφῆς, οἷς πλείων ὁ πόθος ἐπιστήμης ἐνδίδρυται, τινὲς δ' οὕτως ἐνευφραίνονται καὶ τρυφῶσιν ὑπὸ σοφίας ἐστιώμενοι πλουσιώως καὶ ἀφρόνως τὰ δόγματα χορηγούσης, ὥς καὶ πρὸς διπλασίονα χρόνον ἀντέχειν καὶ μόγις δι' ἑξ ἡμερῶν ἀπογεύεσθαι τροφῆς ἀναγκαίας ἐθισθέντες (65). » Ταύτας

hariter Romæ versatus est, si Eusebio credimus. An non ex his aperte colligitur, Philonem eo in libro de Christianis non loqui? Sunt et alia argumenta ex quibus idem probari potest, ut cum dicit Philo Therapeutas his tantum quotidie preces fecisse, oriente scilicet sole et occidente: quasi vero primi Christiani non tertia, sexta et nona hora, ut in Actibus legitur, et singulis non dici modo, sed et noctis horis Deum oraverint. Item quod ait Therapeutas hymnos et cantica vario metrorum genere in honorem Dei composuisse, cadere non potest in primævos illos Christianos. Serius enim novos hymnos contexere cœperunt, post Antoninorum scilicet tempora, cum viri docti sese ad nostram religionem applicuissent. Jam vero quod scribit Philo, Therapeutas per universum prope orbem diffusos fuisse, sed potissimum in Ægypto frequentes fuisse, et Mareoticam præfecturam fuisse illis instar patriæ, in quam præstantissimi quique illorum relictis patriis sedibus migrare soliti essent, quomodo de Christianis dici potest, qui et paucissimi tunc erant, nec patriam sibi ullam esse præter celestem Jerusalem existimabant?

(65) *Ἐθισθέντες.* Aut hæc vox delenda est, aut adicienda sunt, quæ sequuntur in Philone ἐθισθέντες ὥσπερ φασὶ τὸ τῶν τεττίγων γένος ἀέρι τρέεσθαι.

τοῦ Φιλονος σαφεῖς καὶ ἀναντιρρόητους περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς ὑπάρχειν ἡγοῦμεθα λέξεις. Εἰ δ' ἐπὶ τοῦτοις ἀντιλέγων τις ἐτι σκληρύνοιτο, καὶ οὕτως ἀπαλλαττέσθω τῆς δυσπιστίας, ἐναργεστέραις πειθαρχῶν ἀποδείξουσιν, ἃς οὐ παρὰ τισιν, ἢ μόνῃ τῇ τῶν Χριστιανῶν εὐρεῖν ἐνεστι κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον θρησκείᾳ. Φησὶ γὰρ τοῖς περὶ ὧν ὁ λόγος, καὶ γυναῖκας συνεῖναι. ὧν αἱ πλείους γηραλέαι τυγχάνουσι παρθένοι, τὴν ἀγγελίαν οὐκ ἀνάγκη, καθάπερ ἐναι τῶν παρ' Ἑλλήσιν ἱερειῶν, φυλάττασαι μᾶλλον, ἢ καθ' ἐκούσιον γκῶμην, διὰ ζῆλον καὶ πῶθεν σοφίας ἥ συμβιδοῦν σπουδᾶσαι. τῶν περὶ τὸ σῶμα ἡδονῶν ἡλόγησαν, οὐ θνητῶν ἐκγόνων, ἀλλ' ἀθανάτων ὀρεχθεῖσαι, ἃ μόνῃ τίττειν ἀφ' ἐαυτῆς οἷα τε ἐστὶν ἡ θεοφιλὴς ψυχὴ. Εἰδ' ὑποκαταβάς ἐμφαντικώτερον ἐκτίθεται καὶ ταῦτα· « Αἱ δ' ἐξηγήσεις τῶν ἱερῶν γραμμάτων γίνονται αὐτοῖς δι' ὑπονοιῶν ἐν ἀλληγορίαις. Ἄπαντα γὰρ ἡ νομοθεσία δοκεῖ τοῖς ἀνδράσι τούτοις εὐκίνηται ζῶν, καὶ σῶμα μὲν ἔχει τὰς ῥητὰς λέξεις, ψυχὴν δὲ τὸν ἐναποκείμενον ταῖς λέξεσιν ἀόρατον νοῦν, ὃν ἤρξατο διαφερόντως ἡ θρησκεία αὕτη θεωρεῖν, ὡς διὰ κατόπτρου τῶν ὀνομάτων, ἐξαίτια κάλλη νοημάτων ἐμφανιζόμενα κατιδούσα. » Τί δὲ τούτοις ἐπιλέγειν τὰς ἐπὶ ταῦτον συνόδους, καὶ τὰς ἰδίᾳ μὲν ἀνδρῶν, ἰδίᾳ δὲ γυναικῶν ἐν ταύτῃ διατριβάς, καὶ τὰς ἐξ ἔθους εἰσέτι καὶ νῦν πρὸς ἡμῶν ἐπιτελουμένας ἀσκήσεις, ἃς διαφερόντως κατὰ τὴν τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτὴν, ἐν αἰτίαις καὶ διανυκτερεύσεσιν, προσοχαῖς τε τῶν θείων λόγων ἐκτελεῖν ἐβόλαμεν. Ἄπερ ἐπακριβὲς τὸν αὐτὸν (66) ὃν καὶ εἰς δεῦρο τετήρηται παρὰ μόνοις ἡμῖν τρόπον, ἐπιστημηνάμενος ὁ δηλωθεὶς ἀνὴρ, τῇ ἰδίᾳ παραδέδωκε γραφῇ· καὶ μάλιστα τὰς τῆς μεγάλης ἑορτῆς (67) παννυχίδας (68), καὶ τὰς ἐν ταύταις ἀσκήσεις, τοῖς

(66) Ἐπακριβὲς τὸν αὐτὸν. Paulo aliter nostri codices Maz., Med. et Fuk., qui ita scripsum exhibent: ἃ καὶ ἐπακριβέστερον αὐτὸς ὃν καὶ εἰς δεῦρο, etc.

(67) Τῆς μεγάλης ἑορτῆς παννυχίδας. Intelligit totam illam hebdomadem quæ Paschales serias præcedit, quam Μεγάλην Ἑβδομάδα Græci Patres appellant. Epiphanius in bæresis Nazarenorum vocat ἑβδομάδα τῶν Πάσχα, ut et Cyrillus in Homiliis Paschalibus. Ex quo discimus, hebdomadem illam in Alexandrina Ecclesia a secunda duntaxat feria incepisse. Ait autem Epiphanius Philonem per eos dies venisse ad monasteria Therapeutarum quos ipse Jessæos nominat. Verum in Philonis libro nulla fit mentio Paschalis solemnitatis. Meminit quidem Philo τῆς Μεγάλης Ἑορτῆς, ubi scribit Therapeutas seorsum vixisse in monasteriis, septimo autem quoque die in unum convenire solitos: post dies vero septies septenos convivia frugalissima celebrasse cum choreis et canticis in honorem Dei compositis. Quippe eos septenarium numerum coluisse; nec solum simplicem hebdomadem in honore habuisse, verum etiam repetitam ac per se multiplicatam, quippe quæ vigilia sit seu προσόριος magnæ festivitatis, Pentecostes videlicet. Hæc sunt Philonis verba, quæ profecto nihil faciunt pro Eusebio. Nam primum quidem Philo hebdomadis nomine Sabbatum intelligit, quod Therapeutæ religiose colebant ex Mosis præcepto, ut tradit Philo. At hoc longe abhorret a Christianorum ritu, qui non Sabbata, sed dies Dominicos celebrabant. Deinde Μεγάλης Ἑορτῆς vocabulo Pentecostem designari ipsemet testatur, non autem Pascha, ut adfir-

A quit, temperantiam tanquam fundamentum aliquod in animis suis jecerunt, reliquas deinceps virtutes superstruunt. Cibum enim potumque nemo illorum ante solis occasum unquam sumpserit. Quippe philosophiæ studium luci convenire: curam autem corporis tenebris dignam esse existimant. Itaque illi quidem studio totum diem, corporis autem necessitatibus exiguum noctis partem deputarunt. Nonnulli eorum toto triduo cibum capere omittunt, dum ardentiori discendi cupiditate rapiuntur. Quidam vero tam incredibili voluptate, tantisque deliciis perfunduntur, dum pascuntur epulis sapientiæ, quæ salubria ipsis præcepta tanquam opiparum convivium apponit, ut duplo diutius famem perferant, ac vix sexto die necessarium cibum degustent. » Hæc Philonis verba de primis nostræ religionis viris perspicue et absque ulla dubitatione dicta esse arbitror. Quod si quis adhuc pertinaciter his refragari voluerit, is manifestioribus convictus indicis, quæ non alibi quam in Christianorum religione ad Evangelii normam composita reperiuntur, pertinaciam suam tandem abjiciat. Ait igitur Philo cum his viris de quibus jam diximus, versari etiam feminas quasdam, quarum plurimæ ad extremam usque senectutem virgines manent. Quæ quidem non coactæ necessitate ut pleræque apud Græcos sacerdotes, sed sua sponte castitatem corporis custodierunt, illectæ amore ac desiderio sapientiæ; in cujus complexu ac contubernio dum vitam omnem traducere cupiunt, sprevere corporis voluptates, nec perituros partus concupiverunt, sed potius immortales fœtus. Quos quidem solus animus divino Numini dicatus et acceptus ex seipso edere potest. 57 Multis deinde interjectis, diser-

mat Eusebius. Omitto choreas et saltationes Therapeutarum in illis pervigiis, quæ potius ad Baccchanalium insaniam, quam ad Christianam sobrietatem pertinent; licet Philo, utpote gentis suæ philosophis favens, ejusmodi furorem sacrum ac sobrium nominet.

(68) Παννυχίδας. Paulo supra διανυκτερεύσεις pro eodem dixit: Καὶ τὰς ἐξ ἔθους εἰσέτι καὶ νῦν πρὸς ἡμῶν ἐπιτελουμένας ἀσκήσεις, ἃς διαφερόντως κατὰ τὴν τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτὴν, ἐν αἰτίαις καὶ διανυκτερεύσεσιν, προσοχαῖς τε τῶν θείων λόγων, etc. Qui locus imprimis notandus est, utpote ex quo antiquitas jejunii Paschalis manifestissime ostenditur. Quamvis enim concedamus, Philonis locum ex libro *De vita contemplativa*, de Christianis non esse intelligendum, ex interpretatione tamen Eusebii hoc colligimus: Eusebium non dubitasse quin Paschale jejunium Marci evangelistæ temporibus jam tum in Ecclesia celebraretur. Cæterum ut ad παννυχίδας seu pervigilia Paschalis festi redeamus, de hisdem loquitur Eusebius cap. 9, l. vi, ubi agit de miraculis Narcissi Hierosolymorum episcopi; et in libro iv *De vita Constantini*, c. 22, τὴν ἱερὰν διανυκτέρευσιν appellat. Epiphanius in epilogo operis *De hæresibus*, has vigiliis varie in Ecclesia observatas esse testatur. Plerique enim per sex illos dies qui Pascha præcedunt, pervigilia celebrabant. Alii quinta duntaxat feria et Sabbato vigiliis agebant, ἀγρυπνίας δὲ διατελοῦσι τὰς ἑξ, etc.; et paulo post, ἐν τισὶ δὲ τόποις τὴν μετὰ τὴν πέμπτην ἀγρυπνοῦσιν, ἐπιφώσκουσιν εἰς τὸ προσάδδαν, καὶ τὴν κυριακὴν μόνας. Qui locus cum multis sit, ita mihi suppleendus videtur, τὴν μετὰ τὴν

rius adhuc loquitur his verbis : « Expositiones autem, inquit, sacrarum voluminum ab iis. fiunt figurate per allegorias. Universam enim legem similem esse existimant animalibus : et verba quidem ipsa corporis instar esse ; occultum autem sensum qui sub verbis latet, animæ speciem quamdam habere. Quem quidem sensum hæc secta scrutari et contemplari primitus instituit, in verbis ipsis velut in speculo quodam, admirabilem sententiarum pulchritudinem contuens. Quid præterea hic attinet commemorare cætus et virorum ac mulierum seorsum degentium studia atque exercitationes, quæ apud nos etiam nunc in usu sunt, præcipue circa diem festum Dominicæ passionis, quo tempore jejuniis atque vigiliis, et sacrarum librorum lectioni impensius vacare consuevimus. » Quæ omnia vir ille toties jam nominatus, eodem plane modo quo a nobis solis hodieque observantur, accurate notata, scriptis suis tradidit, atque in primis pervigilia magnæ solemnitatis, piæque in iisdem exercitationes, et hymnos qui a nobis recitari solent, commemorat. Et quo pacto, cum unus quispiam modulate ac decenter psalmum canere exorsus fuerit, cæteri cum silentio auscultantes, extremas duntaxat hymnorum partes simul concinant. Utque per illos dies humi in stramentis recubantes, a vino quidem, ut ejus verbis utar, penitus abstineant, neque carnes ullas degustent : sola autem aqua ad potum utantur, neque ad panem aliud quidquam adhibeant præter sal atque hyssopum. Ad hæc gradus atque ordinem præsentium describit, eorum videlicet qui ecclesiastica obeunt munera : tum ministeria diaconorum : postremo episcopatus apicem omnibus antistantem. Quæ si quis accuratius nosse desiderat, ex ipso Philonis libro discere poterit. Cæterum quin dum ista scriberet Philo, primos illos evangelicæ doctrinæ prædicatores, et ab apostolis primum traditam disciplinam in mente habuerit, nemini dubium esse arbitror.

58 CAPUT XVIII.

Qui Philonis libri ad nos pervenerint.

Hic porro vir in dicendo copiosus, in sententiis locuples, in divinæ Scripturæ intelligentia sublimis atque excelsus, variam ac multiplicem sacrarum voluminum expositionem edidit. Ac primo quidem scripsit in *Genesis*, cuncta quæ illuc commemorantur, ordine explanans : quos libros *sacrarum legum Allegoriam* inscripsit. Deinde vero capita quædam sacræ Scripturæ quæ difficultatem habere videntur, singillatim exposuit, objectiones earumque solutiones apponens. Quos similiter libros *Quæstionum ac Solutionum in Genesis* et in *Exodum* titulo prænotavit. Sunt præterea ab eodem seorsum conscripti de diversis argumentis tractatus : verbi gratia, *De agricultura libri duo*, totidemque, *De temulentia*, et alia plurima opuscula variis pro cuiusque argumento titulis insignita. Inter quæ est illud *De rebus quas mens sobria optat et quas exsecratur*. Item *De con-*

πέμπτην ἀγρυπνοῦσιν ἐπιρώσκουσαν εἰς τὸ προσάβ-
βατον, καὶ τὴν μετὰ τὸ σάββατον ἐπιρώσκουσαν εἰς
τὴν κυριακὴν μόνας. Ac fortasse etiam plura desunt
in illo Epiphaniæ loco. Nam et nocte illa quæ Pa-
rasceven sequitur, Christiani vigilabant, ut docet
Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi 18, διὰ δὲ
τὸν κάματον τὸν προγενόμενον ὁμῖν ἐκ τῆς ὑπερ-
θέσεως τῆς νηστείας τῆς παρασκευῆς, καὶ τῆς
ἀγρυπνίας.

(69) Τὸν τῆς προστάσεως τρόπον. Presbyteros
intelligit, de quibus Philo in dicto libro *De vita con-*
templativa, pag. 899 editionis Parisiensis.

(70) Πλατὺς ταῖς διαβολαῖς. Rufinus legisse vi-

α τε λέγεσθαι εἰωθότας πρὸς ἡμῶν ὕμνους ἱστορῶν, καὶ
ὡς ἐνὺς μετὰ βυθμοῦ κοσμίως ἐπιψάλλοντος, οἱ λοιποὶ
καθ' ἡσυχίαν ἀκροῦμενοι, τῶν ὕμνων τὰ ἀκροτελευτία
συνεξηγουσιν, ὅπως τε κατὰ τὰς δεδλωμένας ἡμέρας
ἐπὶ στιβάδων χαμευνοῦντες, οἴνου μὲν τοπαράπαν. ὡς
αὐτοῖς ῥήμασιν ἀνέγραψεν, οὐκ ἀπογεύονται, ἀλλ'
οὐδὲ τῶν ἐναίμων τινὺς, ὕδωρ δὲ μόνον αὐτοῖς ἐστὶ τὸ
ποτὸν, καὶ προσόψημα μετ' ἄρτου ἄλλας καὶ ὕσσωπον.
Πρὸς τοῦτοις γράφει τὸν τῆς προστάσεως τρόπον (69),
τῶν τὰς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργίας ἐγκεχειρισμέ-
νων, διακονίας τε καὶ τὰς ἐπὶ πᾶσιν ἀνωτάτω τῆς
ἐπισκοπῆς προεδρίας. Τούτων δ' ὅτι πῶθος ἐνεστὶ
τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστάσεως, μάθοι ἂν ἐκ τῆς δηλωθείσης
τοῦ ἀνδρὸς ἱστορίας. Ὅτι δὲ τοὺς πρώτους κήρυκας
τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διδασκαλίας, τὰ τε ἀρχῆθεν
πρὸς τῶν ἀποστόλων ἐθῆ παραδεδομένα καταλαβὼν ὁ
Φίλων ταῦτ' ἔγραψε, παντὶ τῶν δῆλων.

tradidit, atque in primis pervigilia magnæ solemnitatis, piæque in iisdem exercitationes, et hymnos qui a nobis recitari solent, commemorat. Et quo pacto, cum unus quispiam modulate ac decenter psalmum canere exorsus fuerit, cæteri cum silentio auscultantes, extremas duntaxat hymnorum partes simul concinant. Utque per illos dies humi in stramentis recubantes, a vino quidem, ut ejus verbis utar, penitus abstineant, neque carnes ullas degustent : sola autem aqua ad potum utantur, neque ad panem aliud quidquam adhibeant præter sal atque hyssopum. Ad hæc gradus atque ordinem præsentium describit, eorum videlicet qui ecclesiastica obeunt munera : tum ministeria diaconorum : postremo episcopatus apicem omnibus antistantem. Quæ si quis accuratius nosse desiderat, ex ipso Philonis libro discere poterit. Cæterum quin dum ista scriberet Philo, primos illos evangelicæ doctrinæ prædicatores, et ab apostolis primum traditam disciplinam in mente habuerit, nemini dubium esse arbitror.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ὅσα τοῦ Φίλωνος εἰς ἡμᾶς περιῆλθε συγ-
γραμματα (Nic. H. E. II, 47, 18).

Πολὺς γε μὴν τῷ λόγῳ, καὶ πλατὺς ταῖς διανοίαις (70), ὡς ἡλὸς τε καὶ μετέωρος ἐν ταῖς εἰς τὰς
θείας Γραφαῖς θεωρίαις γεγεννημένος, ποικίλην καὶ
πλοῦτοτροπον τῶν ἱερῶν λόγων πεποιτῆται τὴν ὑψηλῆ-
σιν· τοῦτο μὲν εἰρμῷ καὶ ἀκολουθίᾳ, τὴν τῶν εἰς τὴν
Γένεσιν διεξελθὼν πραγματείαν, ἐν οἷς ἐπέγραψε νό-
μων ἱερῶν Ἀλληγορίας, τοῦτο δὲ, κατὰ μέρος δια-
στολὰς κεφαλαίων τῶν ἐν ταῖς Γραφαῖς ζητούμε-
νων, ἐπιστάσεις τε καὶ διαλύσεις ποιούμενος ἐν
οἷς καὶ αὐτοῖς καταλλήλως τῶν ἐν Γένεσει καὶ
τῶν ἐν Ἐξαγωγή ζητημάτων τε καὶ λύσεων τε-
θεῖται τὴν ἐπιγραφὴν. Ἔστι δ' αὐτῷ παρὰ ταῦτα,
προβλημάτων τινῶν ἰδίως πεπονημένα σπουδάσματα.
Οἷά ἐστι τὰ Περὶ γεωργίας δύο, καὶ τὰ Περὶ μέθης
τοσαῦτα, καὶ ἄλλα ἅττα διαφόρου καὶ οἰκείας ἐπιγρα-
φῆς ἡξιωμένα. Οἷος Περὶ ὧν ρήγας ὁ ροῦς εὐχε-
ται (71) καὶ καταρᾶται, καὶ ὁ Περὶ φυγῆς καὶ εὐρέ-

detur βαθύς, vertit enim in sensibus profundissimus.
Nicephorus tamen et scripti codices vulgatam
lectionem tuentur. Paulo post nostri codices Maz.,
Med. ac Fuk. vocem interserunt hoc modo, ὡς ἡλὸς
τε τῶν καὶ μετέωρος.

(71) Περὶ ὧν ρήγας ὁ ροῦς εὐχεται. Hic Philo-
nis liber hodie non exstat. Nam quod Nicolaus Fa-
her ad oram codicis sui adnotaverat, forte scribendū
esse Περὶ τοῦ Ἐξέρηψε Νωε, id equidem pro-
bare non possum, licet in eo libro agat Philo de vo-
tis et imprecationibus. Apud Suidam liber hic Philo-
nis inscribitur Περὶ ὧν κατὰ τοῦν τις εὐχεται
εἰς. Sophronius vero sic habet: Περὶ ὧν κατὰ τοῦν

σεως (72), καὶ ὁ *Περὶ τῆς πρὸς τὰ παιδεύματα συν-
δδου*. *Περὶ* τε τοῦ, *τίς* ὁ τῶν θείων ἐστὶ κληρονόμος,
ἢ *Περὶ* τῆς εἰς τὰ ἴσα καὶ ἐναντία τομῆς, καὶ ἔτι ὁ
Περὶ τῶν τριῶν ἀρετῶν, ἃς σὺν ἄλλαις ἀνέγραψε
Μωσῆς. Πρὸς τοῦτοις, ὁ *Περὶ* τῶν μετονομαζομένων,
καὶ ὧν ἕνεκα μετονομαζονται, ἐν ᾧ φησι συνεταχέ-
ναι καὶ περὶ Διαθηκῶν πρώτης καὶ δευτέρας (73). Ἔστι
δ' αὐτοῦ καὶ *Περὶ ἀποικίας*, καὶ *Βλου σοφου* τοῦ κατὰ
δικαιοσύνην τελειωθέντος, ἢ *Περὶ νόμων ἀρχαίων*.
Καὶ ἔτι *Περὶ γιγάντων*, καὶ *Περὶ τοῦ μὴ τρέπεσθαι τὸ
θεῖον* (74), *Περὶ* τε τοῦ, κατὰ Μωυσέα, θεοπέμπτους
εἶναι τοὺς ὄρετρον (75), πρώτον, δεύτερον, τρίτον, τέ-
ταρτον, πέμπτον. Καὶ ταῦτα μὲν τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα
τῶν *Εἰς τὴν Γένεσιν*. *Εἰς* δὲ τὴν Ἐξοδον ἔγνωμεν αὐ-
τοῦ *Ζητημάτων* καὶ *Λύσεων* πρώτον, δεύτερον, τρί-
τον, τέταρτον, πέμπτον. Καὶ τὸ *Περὶ τῆς σκηνῆς*, τὸ
τε *Περὶ* τῶν δέκα λόγων, καὶ τὰ *Περὶ* τῶν ἀναφερο-
μένων ἐν εἰδεί νόμων εἰς τὰ συντείνοντα κεφάλαια
τῶν δέκα λόγων, πρώτον, δεύτερον, τρίτον, τέταρτον.
Καὶ τὸ *Περὶ* τῶν εἰς τὰς ἱερουργίας ζώων, καὶ *τίνα
τὰ τῶν θυσιῶν εἶδη*. Καὶ τὸ *Περὶ* τῶν προκειμένων
ἐν τῷ νόμῳ τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἄλλω, τοῖς δὲ πονη-
ροῖς ἐπιτιμῶν καὶ ἀρῶν. Πρὸς τοῦτοις ἅπασιν καὶ μο-
νόδιδα αὐτοῦ φέρεται, ὡς τὸ *Περὶ Προνοίας* (76), καὶ

εὐχόμεθα καὶ ἀπομαρτυρόμεθα, λόγος εἰς. Hiero-
nymus dixerat, *De iis quæ sensu precamur et dele-
stamur, liber unus*. Ubi notabis sensum poni pro in-
tellectu, more illius sæculi. Sic idem Hieronymus
in *Indice hæreseon*, cap. 7, de Valentinianis, *sensum*
semper vocat, qui Græce est νοῦς, et in cap. 28
ejusdem libri. Ita etiam Eusebius Emissenus, seu C
potius Eucherius in homilia prima de Ascensione :
*Totus, inquit, homo in animi intellectu, et sensus
exercitio, et in mentis ratione ac vigore consistit. Nul-
la enim carnis utilitas est*. Et in sermone de Pente-
coste cum dicit : *Ad hoc enim sensum rationabilem
naturæ munere, et secundæ natalitatis reparatione
suscepimus*. Rufinus in *expositione symboli* : *Conci-
lium vanitatis est et hoc, quod olim congregavit per-
tinax et prava contentio, asserens quidem Christum
carnem humanam suscepisse, non tamen et animam
rationalem, cum utique et carni et animæ et sensui
et menti una eademque salus a Christo collata sit*.
Ubi defendæ sunt voces illæ et menti.

(72) Ὁ *περὶ φύγης καὶ εὐρέσεως*. Ita quidem
scribitur in codice Regio, quam scripturam confir-
mat Rufinus. Vertit enim *De natura et inventione*.
Apud Suidam hic liber inscribitur *Περὶ φύσεως καὶ
εὐρήματος*. Quam inscriptionem Suidas ex Sophro-
nio Hieronymi interprete desumpsit. Verum optimi
codices Maz. ac Med., cum Fuk. et Saviliano,
præferunt καὶ ὁ *Περὶ φύσεως καὶ ἀλρέσεως*. Quare
assentior Nicephoro, qui duos Philonis libros recte
distingxit : quorum alter inscriptus erat *Περὶ φύγης
καὶ ἀλρέσεως*, id est, *De fuga et electione*; alter
Περὶ φύσεως καὶ εὐρέσεως, hoc est, *De natura et
inventione*. Ex quo apparet codicem Eusebianum quo
usus est Nicephorus, hoc quidem in loco nostris
exemplaribus emendatorem fuisse.

(73) *Περὶ διαθηκῶν πρώτων καὶ δευτέρων*.
Hieronymus et Christophorsonus vertunt *De pactis*.
Sed nos, Rufinum secuti, maluimus vertere *De
testamentis*. Διαθήκην LXX Interpretes posuerunt
pro *pactione* quam Græci συνθήκην vocant, ut no-
tavit Isidorus Pelusiota. Præcipue autem sic voca-
runt fœdera quæ Deus inivit cum hominibus; cu-
jusmodi multa referuntur in Veteri Instrumento.
Sed omnium maximum est et sanctissimum quod
Deus pepigit cum Abrahamo. Hoc Latini omnes uno

A *fusione linguarum*. Est et alius *De fuga et inven-
tione*. Item *De congressu et consuetudine cum huma-
nioribus disciplinis*. Præterea *Quis rerum divinarum
hæres sit*, seu *De divisione in partes æquales et inæ-
quales*. Item *De tribus virtutibus quas cum aliis Mo-
ses descripsit*. Est insuper alius liber *De nominum
mutatione, et quas ob causas nomina immutantur*.
In quo libro de duobus Testamentis primo ac se-
cundo se scripsisse testatur. Est et alius liber *De
migratione*. Item *De vita sapientis qui per justitiam
consummatus est*, seu *De legibus non scriptis* : et al-
ter *De gigantibus*; tum *Quod Deus sit immutabilis*.
Adde his libros quinque *De eo quod somnia inmit-
tantur a Deo*, ex sententia Mosis. Atque hi sunt li-
bri ab illo in *Genesin* conscripti, qui ad nos perve-
nerunt. In *Exodum* vero quinque libros *Quæstio-
num et Solutionum* ab eo scriptos vidimus. Item
De tabernaculo, De decem præceptis. Sunt et quatuor
ejus libri *De specialibus legibus* quæ ad summa De-
calogi capita referuntur. Alius item *De animalibus
quæ sacrificiis deputata sunt, et quæ sunt species
sacrificiorum*. *De præmiis et suppliciis quæ in lege
proposita sunt tam bonis quam malis*. Et *De impre-
cationibus*. Præter 59 hos omnes circumferuntur

consensu Testamentum dixerunt, alludentes potius
ad vim ipsam nominis, qua testatio voluntatis desi-
gnatur, quam ad mortis significationem. Ostendere
scilicet voluerunt, pacta illa et promissa Dei non
minus firma esse quam testamenta hominum rata
esse solent. Secundum fœdus fuit illud, quod Deus
pepigit cum Mose et Israelitis, ut est in *Exodi* cap.
xxix. Quamquam duplex fœdus cum Mose Deus per-
cussit : prius quidem in monte Horeb, alterum ve-
ro in agro Moabitarum, ut legitur in *Deuteronomii*
cap. xxix. De duobus his fœderibus librum scripse-
rat Philo hoc titulo : *Περὶ Διαθηκῶν πρώτης καὶ
δευτέρας*. Sic enim scribitur in quatuor nostris co-
dicibus, Maz. scilicet, Med., Fuk. et Savil. Quod
si quis vulgatam codicis Regii scripturam retinere
maluerit, non valde repugnabo. Certe Philo disertè
testatur duos se libros scripsisse *Περὶ Διαθηκῶν*.
Sic enim ait in libro *De nominum mutatione* : Τὸν δὲ
Περὶ Διαθηκῶν σύμπαντα λόγον, ἐν δυὶν ἀναγέ-
γραφα πράξει.

(74) *Vulg. ἡ περὶ τοῦ μὴ τρέπεσθαι τὸ θεῖον*. Scri-
bendum est καὶ *περὶ* τοῦ, etc. Est enim titulus al-
terius libri, qui in vulgatis Philonis editionibus ita
perscribitur : *Περὶ τοῦ ὅτι ἀτρέπτορ τὸ θεῖον*.

(75) *Περὶ τοῦ κατὰ Μωυσέα θεοπέμπτους εἶναι
τοὺς ὄρετρον* α. β. γ. δ. ε. Aliter hunc locum le-
gissee videtur Rufinus. Vertit enim *De Moysis vita
libros quinque. De eo quod a Deo mittantur somnia*.
Sed cum *De vita Moysis* libros tres duntaxat scripse-
rit Philo, hæc Rufini versio ferri non potest. *De eo
quidem quod a Deo mittantur somnia*, tres libros a
Philone conscriptos fuisse constat; quorum primus
perit, secundus exstat pag. 465 editionis Pari-
siensis : in cujus exordio mentionem facit prioris
libri, quem de eodem argumento exaraverat. Ter-
tius demum exstat liber in eadem editione p. 4108,
non suo loco positus. An autem plures his tribus
scripserit libros, nobis non constat. Suidas certe
quinque libros Philonis de somniis commemorat.

(76) *Vulg. τὰ περὶ Προνοίας*. In codice Maz. et Fuk.
scriptum est τὸ *Περὶ Προνοίας*, rectius; unicus
enim fuit Philonis liber hoc titulo prænotatus *Περὶ
Προνοίας*. In manuscripto Philonis codice biblio-
thecæ Augustanæ, hic Philonis liber *De Providentia*
confunditur cum altero ejusdem Philonis libro ad-

etiam singulares ejusdem libri. *De providentia. De A* *Judæis. De homine civilem vitam agente. Alexander,* sive *De eo quod bruta animalia ratione sint prædita.* Item *Quod quicumque peccat servus est. Cui subjun-* ctus est liber, *De eo quod liber est quicumque virtuti* *studet.* Sequitur liber ille *De vita contemplativa seu* *De supplicibus,* ex quo capita quædam de apostoli-
corum hominum vita supra retulimus. Sed et *He-* *braicorum nominum quæ in lege et in prophetis oc-* *currunt,* interpretationes ab ipso compositæ esse dicuntur. Idem cum imperante Caio Romam venis-
set, librumque de illius sceleribus et flagitiis con-
scripsisset, quem per cavillationem *De virtutibus* *inscripsit,* postmodum Claudio ad imperium evecto,
coram universo senatu librum illum fertur recitasse. Qui quidem tanta omnium admiratione exceptus
est, ut ejus scripta digna deinceps judicata sint, quæ in bibliothecis publicis consecrarentur. Sub
idem tempus cum Paulus apostolus ab Hierosolymis et finitimis locis regressus ad Illyricum usque pro-
peraret, Claudius imperator Judæos Urbe expulit. Unde Aquila et Priscilla cum aliis Judæis Roma
egressi, in Asiam appulerunt, ibique cum apostolo Paulo qui Ecclesiarum regionis illius fundamenta
a se recens posita tum maxime firmabat, commorati

δ *Περὶ Ἰουδαίων* (77) συνταχθεὶς αὐτῷ λόγος, καὶ δ *Πολιτικός*· ἐτι τε ὁ Ἀλέξανδρος, ἡ *Περὶ τοῦ Λόγου* *ἔχειν τὰ ἄλογα ζῶα.* Ἐπὶ τούτοις ὁ *Περὶ τοῦ δοῦ-* *λου εἶναι πάντα σαυλῶν.* Ὁ ἐξῆς ἐστίν, ὁ *Περὶ τοῦ* *πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι.* Μεθ' οὗς συντέ-
ταται αὐτῷ, ὁ *Περὶ βίου θεωρητικοῦ ἢ ἱκετῶν,* ἐξ οὗ *τὰ περὶ τοῦ βίου τῶν ἀποστολικῶν ἀνδρῶν διεληλύθα-* *μεν· καὶ τῶν ἐν νόμῳ δὲ καὶ προφήταις Ἑβραϊκῶν* *ὀνομάτων αὐτῶν ἐρμηνεύει* (78), τοῦ αὐτοῦ σπουδῇ εἶναι *λέγονται* (79). Οὗτος μὲν οὖν κατὰ Γάϊον ἐπὶ τῆς Ῥώμης *ἀφικόμενος, τὰ περὶ τῆς Γαίῃ θεοστογίας αὐτῷ γρα-* *φέντα, & μετὰ ἡθους καὶ εἰρωνείας ἐπέγραψεν* *Περὶ ἀρετῶν,* ἐπὶ πάσης λέγεται τῆς Ῥωμαίων συγκλήτου *κατὰ Κλαύδιον διελεῖν, ὡς καὶ τῆς ἐν βιβλιοθήκαις* *ἀναθέσεως θαυμασθέντας αὐτοῦ καταξιοθῆναι τοὺς* *λόγους.* Τηνικαῦτα δὲ καὶ Παύλου τὴν ἀπὸ Ἱερουσα-
λήμ καὶ κύκλῳ πορεῖαν μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ δια-
νόοντος, Ἰουδαίους Ῥώμης ἀπελαύνει Κλαύδιος (80). Ὅτε Ἀκύλας (81) καὶ Πρίσκιλλα μετὰ τῶν ἄλλων *Ἰουδαίων τῆς Ῥώμης ἀπαλλαγέντες, ἐπὶ τὴν Ἀσίαν* *καταίρουσιν· ἐνταυθα δὲ Παῦλῳ τῷ ἀποστόλῳ συν-* *διατρίβουσι, τοὺς αὐτοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν ἄρτι πρὸς* *αὐτοῦ καταδελθόντας θεμελίους ἐπιστηρίζοντι.* Δι-
δάσκαλος καὶ τούτων ἡ ἱερὰ τῶν Πράξεων γραφή. *sunt, ut docet divinus Actuum apostolicorum liber.*

versus Flaccum. Perit quidem hic Philonis liber *De Providentia.* Sed ejus insigne fragmentum ha-
bes apud Eusebium in lib. viii *Præparationis,* cap. ultimo, et in lib. vii, c. 21.

(77) *Περὶ Ἰουδαίων.* Non dubito quin scribendum sit *Ῥαββὶ Ἰουδαίων.* Sic enim laudatur hic Philonis liber ab Eusebio in lib. viii *De præparatione evangelica,* cap. 40, ubi locus profertur elegantissimus ἐκ τῆς Φιλωῆς *Ῥαββὶ Ἰουδαίων ἀπολογίας.* Emendationem nostram confirmat Rufinus, qui hunc locum ita vertit, *de Judæis apologeticus liber.*

(78) *Ἑβραϊκῶν ὀνομάτων ἐρμηνεύει.* De hoc Philonis libro Hieronymus in interpretatione nominum Hebraicorum ita scribit: *Philo, vir disertissimus Judæorum, Origenis quoque testimonio comprobatur edidisse librum Hebraicorum nominum, eorumque etymologias juxta ordinem litterarum e latere copulasse. Qui cum vulgo habeatur a Græcis, et bibliothecas orbis impleverit, studii mihi fuit in Latinam eum linguam vertere.* Porro cum Philo ea duntaxat nomina interpretatus fuisset quæ in lege ac prophetis habebantur, postea Origenes verborum ac nominum Novi Testamenti interpretationem adjecit, supplens videlicet id quod in Philonis libro deesse videbatur, ut scribit Hieronymus ibidem. Origenes in lib. v *Comment. in Evangelium Joannis:* *Invenimus ergo in interpretatione nominum, Joannes, etc.*

(79) *Σπουδῇ εἶναι λέγονται.* Tres nostri codices, Maz., Med. ac Fukelii scriptum habent *σπουδαί.*

(80) *Ἰουδαίους Ῥώμης ἀπελαύνει Κλαύδιος.* Desumpsit hoc ex Luca in Actibus apostolorum cap. xviii. Et Orosius quidem anno Claudii nono id gestum esse scribit ex Josepho. Anno, inquit, *ejusdem nono expulsos per Claudium urbe Judæos Josephus tradit.* Verum Josephi locus ejus testimonio nititur Orosius, hodie non exstat. Itaque Orosius memoria lapsus mihi videtur. Ac profecto nequaquam verisimile est, Claudium imp., qui tanta benevolentia semper Judæos complexus est, ut patet ex multis ejus edictis quæ apud Josephum leguntur, ipsos nominatim Judæos urbe expulisse. Crediderim potius, cum magna Romæ fames orta esset, id quod anno Claudii decimo refertur in *Chronico* Eusebii,

Claudium omnes peregrinos urbe expulisse, inter quos etiam fuere Judæi. Id enim antea ab Augusto factum fuerat; et a secutis imperatoribus frequenter postea usurpatum, quoties urbs Roma penuria annonæ laborabat. Atque ita explicandum censeo locum illum beati Lucæ. Quod si quis fultus auctoritate Suetonii, opinionem nostram respuat, equidem non magnopere repugnabo. Orosius secuti sunt deinceps omnes Chronographi, et Baronius in *Annalibus.* Quem tamen miror, cum edictum illud Claudii contra Judæos referat anno Claudii nono, concilium Hierosolymitanum in eundem annum conferre. At id manifesto pugnat cum Actibus apostolorum. Nam post concilium Hierosolymitanum, quod refertur cap. xv, Paulus regressus Antiochiam apostolorum Epistolam fratribus tradidit, et aliquanto tempore ibidem moratus esse dicitur. Posthæc se junctus a Barnaba, abiit in Syriam ac Ciliciam, prædicans verbum Dei. Inde in Phrygiam et Galatiam ac Mysiam profectus est, ubi in somnis a Spiritu sancto admonitus, in Macedoniam navigavit, ac primum quidem Philippis annuntiavit fidem Christi: posthæc Thessalonice et Berrhæ. Nunc Athenas cum navigasset, diutius ibi commoratus, dum Timotheum et Sylam expectat, Atheniensibus verbum Dei prædicavit. Deinde Corinthum profectus, Aquilam et Priscillam ibi reperit, qui nuper eo ab Italia venerant ob edictum Claudii, quo omnes Judæi compulsi erant Urbe excedere, ut est in cap. xviii Actuum apostolorum. Ex his apparet, inter concilium Hierosolymis habitum, et edictum Claudii, multum temporis intercessisse. Quo temporis spatio cuncta hæc quæ compendiose retulimus, a Paulo apostolo sunt gesta. In *Chronico Alexandrino* concilium Hierosolymitanum refertur anno Claudii sexto, melius dixisset *septimo.* Sic enim cuncta egregie conveniunt. Nam Paulus residuis mensibus anni illius quo concilium habitum fuerat, mansit Antiochiæ, tum anno sequenti Syriam et Ciliciam perlustravit cum Phrygia et Galatia. Anno demum Claudii nono venit in Græciam.

(81) *Ὅτε Ἀκύλας.* Id est quo tempore Aquila, etc. Potest etiam legi disjunctim ὁ τε, ut in Regio et Fuk. codice scriptum invenit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

A

Οἱ αὐτοὺς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαίους συμφορὰ με-
τῇ λθεν ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ (Nic. H. E. II, 26).

Ἔτι δὲ Κλαυδίου τὰ τῆς βασιλείας διέποντος, κα-
τὰ τὴν τοῦ Πάσχα ἑορτὴν, τοσαύτην ἐπὶ τῶν Ἱε-
ροσολύμων στάσιν καὶ παραγῆν ἐγγενέσθαι συνέθη,
ὥς μόνον τῶν περὶ τὰς ἐξόδους τοῦ ἱεροῦ βίᾳ συν-
ωθουμένων, τρεῖς μυριάδας (82) Ἰουδαίων ἀποθανεῖν
πρὸς ἀλλήλων καταπατηθέντων, γενέσθαι τε τὴν ἑορ-
τὴν πένθος μὲν ὅλῳ τῷ ἔθνει, θρῆνον δὲ καθ' ἑκάστην
οἰκίαν. Καὶ ταῦτα μὲν σχεδὸν κατὰ λέξιν ὁ Ἰώσηπος.
Κλαύδιος δὲ Ἀγρίππαν, Ἀγρίππου παῖδα, Ἰου-
δαίων καθίστησι βασιλέα (83), Φήλικα (84) τῆς
χωρᾶς ἀπάσης Σαμαρείας τε καὶ Γαλιλαίας, καὶ
προσέτι τῆς ἐπικαλουμένης Περαιᾶς, ἐπίτροπον ἐκ-
πέμψας. Διοικήσας δὲ αὐτὸς τὴν ἡγεμονίαν ἔτεσι B
τριῶν καὶ δέκα πρὸς μῆσιν ὀκτώ, Νέρωνα τῆς ἀρχῆς
διάδοχον καταλιπὼν τελευτᾷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Οἷα καὶ κατὰ Νέρωνα ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις
ἐπράχθη (Nic. H. E. II, 26).

Κατὰ δὲ Νέρωνα Φήλικος τῆς Ἰουδαίας ἐπίτρο-
πεύοντος, αὐτοῖς ῥήμασι αὖθις ὁ Ἰώσηπος, τὴν εἰς
ἀλλήλους στάσιν τῶν ἱερέων ὡς πῶς ἐν εἰκοστῇ τῆς
Ἀρχαιολογίας γράφει· Ἐξάπτεται δὲ καὶ τοῖς ἀρ-
χιερεῦσι στάσις πρὸς τοὺς ἱερεῖς, καὶ τοὺς πρῶτους
τοῦ πλήθους τῶν Ἱεροσολύμων, ἕκαστός τε αὐτῶν,
στίφος ἀνθρώπων τῶν θρασυτάτων καὶ νεωτεριστῶν
ἐαυτῷ ποιήσας, ἡγεμῶν ἦν. Καὶ συρράσσοντες ἐκα-
πολόγουν τε ἀλλήλους, καὶ λίθους ἔβαλλον. Ὁ δ' ἐπι-
πλήξων, ἦν οὐδὲ εἷς, ἀλλ' ὡς ἐν ἀπροστατεύτῳ πόλει C
ταῦτ' ἐπράσσετο μετ' ἐξουσίας. Τοσαύτη δὲ τοὺς ἀρ-
χιερεῖς κατέλαθεν ἀναίδεια καὶ τόλμα, ὥστε ἐκπέμ-
πειν δούλους ἐτόλμων ἐπὶ τὰς ἄλυνας, τοὺς ληψομέ-
νους τὰς τοῖς ἱερεῦσι ὀφειλομένας δεκάτας. Καὶ συν-
έβαινε τοὺς ἀπορουμένους τῶν ἱερέων ὑπ' ἐνδείας

(82) *Τρεῖς μυριάδας*. Idem numerus ponitur in
Chronico. Sed Josephus in lib. II *De excidio* plus
quam decem millia hominum extincta esse dicit.
In vicesimo autem libro *Antiquitatum*, qui libri post
historiam belli Judaici ab eo conscripti sunt, viginti
millia occisorum numerat. Quem quidem numerum
sequi malim, propterea quod hi libri posterius
scripti sunt, ut dixi.

(83) *Ἀγρίππαν Ἰουδαίων καθίστησι βασιλέα*.
Hic junior Agrippa, si proprie loquamur, nunquam
Judæorum rex fuit. Nam post obitum patris Agrippæ,
qui anno IV Claudii abiit e vita, cum adhuc
infirma esset ætate, Claudius eum apud se detinuit,
nec in patris regno succedere permisit. Postea de-
functo Herode Chalcidico rege, Claudius regnum
patruī ei donavit. Quod cum per quadriennium te-
nuisset, Claudius anno imperii sui duodecimo Tra-
conitidem quæ tetrarchia Philippi fuerat, cum Ly-
sanias regno ei concessit, adempta prius Chalcide.
Ius quoque in templum, et eligendorum pontificum
potestatem quam Herodes patruus habuerat, in eum
transtulit. Paulo post Nero partem Galilææ ejus
adjunxit regno, ut scribit Josephus in lib. XX. Quæ
cum ita sint, apparet falli Eusebium, qui hunc ju-
niorem Agrippam statim post obitum patris in
regnum ejus successisse, et regem Judæorum a
Claudio factum esse tum hic, tum in *Chronico* scri-
bat. Quanquam hoc loco Eusebius aperte non dicit
statim post obitum patris regem illum a Claudio

CAPUT XIX.

*Cujusmodi calamitas Judæos Hierosolymis ipso
Paschæ die affligerit.*

Cæterum Claudio Romanum adhuc imperium gu-
bernante, tanta seditio tantusque tumultus Hiero-
solymis in ipsa solemnitate Paschæ conflatus est,
ut illorum duntaxat qui circa templi portas contrusi
et conferti conculcatione mutua perierunt, numerus
ad triginta hominum millia pervenisse dicatur.
Adeo ut festus ille dies et universæ genti lugubris,
et singulis familiis lamentabilis fuerit. Hæc Jose-
phus iisdem fere verbis memorat. Interea Claudius
Agrippam Agrippæ filium Judæorum regem consti-
tuit, misso Felice qui Judææ simul et Samariæ et
Galilææ, et regionis trans Jordanem 60 procurator
esset. Ipse cum tredecim annis et octo insuper
mensibus imperium administrasset, Neronem in-
verii successorem relinquens, e vita decessit.

CAPUT XX.

Quæ acta sint Hierosolymis sub imperio Neronis.

Neronis autem temporibus Felice Judæam pro-
curante, aliam rursus inter sacerdotes exortam se-
ditionem, Josephus in vicesimo *Antiquitatum* libro
narrat his verbis : « Orta est, inquit, ingens sedi-
tio pontificum adversus sacerdotes primoresque ple-
bis Hierosolymorum, adeo ut singuli illorum col-
lecta manu perditorum hominum novisque rebus
studentium, doctores se palam ferrent : congressi-
que interdum conviciis et lapidibus se mutuo impe-
terent : cum interim nemo esset qui eos objurga-
ret, sed tanquam in civitate omni rectore destituta
hæc licentius agerentur : tanta porro pontificum
erat impudentia et audacia, ut non dubitarent ser-
vos suos ad areas mittere, qui decimas sacerdoti-
bus debitas raperent. Unde accidit ut nonnulli ex

factum fuisse. Certe ipsius Josephi testimonio de-
monstrari potest, juniorem Agrippam non continuo
post patris mortem regia dignitate ornatum fuisse.
Etenim Josephus in lib. II *De bello Judaico*, cap. 13,
duodecimum Neronis annum quo cæpit bellum Ju-
daicum, componit cum anno regis Agrippæ XVII.
Proinde junior Agrippa regnare orsus est anno
Claudii octavo. Porro non negaverim eum Judæo-
rum regem dici posse, cum rex fuerit Galilææ, et
inter Judæorum reges recenseatur a Justo. Sed
nego illum Judææ regem unquam fuisse. Nam post
obitum senioris Agrippæ, qui contigit anno IV imp.
Claudii, Judæa in provinciæ formam redacta est,
missique in eam quotannis procuratores Cæsaris,
ut docet Josephus.

(84) *Φήλικα*. In *Chronico* Eusebii Felix ad pro-
curatorem Judææ missus esse dicitur a Claudio
anno XI. Sed in editione Scaligeri rectius id ascri-
bitur anno X Claudii. Verius tamen videtur, Feli-
cem anno Claudii nono missum esse in Judæam.
Nam Tacitus in lib. XII, Sulla et Othone coss., qui
est annus X Claudii, Felicem jampridem Judæis
impositum fuisse dicit, et in cap. XXIV Actuum
apostolorum Paulus causam agens apud eundem
Felicem, quod contigit anno Claudii XIII, sic cum
alloquitur : *Ex multis annis te esse judicem huius
genti sciens*, etc. Cæterum fallitur hic Rudinus, qui
hæc verba Josephi esse existimavit, cum sint Euse-
bii ipsius ut apparet.

sacerdotum ordine, quibus res familiaris erat angustior, præ alimentorum inopia deficerent. Ita seditionum violentia jus fasque penitus oppresserat. Item scriptor sub hæc tempora turmam quamdam grassatorum Hierosolymis exstitisse dicit, qui interdum obvios in civitate trucidabant. Præcipue vero ait, diebus festis plebi immisti, sicas sub vestibus occultantes, optimum quemque percutiebant. Cumque vulnerati protinus corruissent, ipsi cum astantibus indignari se simulabant. Quo facto, credulitate hominum nihil de his sinistri suspicantium, diu tecti latuerunt. Ac primum quidem Jonatham pontificem ab illis ait interfectum fuisse, deinde vero complures alios quotidie confossos. Adeo ut timor ipsa calamitate acerbior esset, dum singuli tanquam in acie positi, quovis momento mortem sibi imminere crederent.

61 CAPUT XXI.

De homine Ægyptio, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.

Paucis deinde interjectis hæc subiungit: « Sed multo, inquit, graviore clade Judæos afflixit Ægyptius quidam falsus propheta. Namque is in regionem ingressus, homo magus, cum opinionem atque auctoritatem prophetæ sibi conciliasset, usque ad triginta hominum millia quos præstigiis suis deceperat, congregavit. Quos cum ex solitudine ad montem usque Olivarum perduxisset, inde in urbem Hierosolymorum irrumpere statuerat, depulsoque Romanorum præsidio, dominationem occupare, satellites eos habiturus qui secum in urbem irruissent. Verum Felix conatum hominis prævenit, obviam adversus eum progressus cum Romanis militibus. Et universus populus pro salute patriæ certaturns Romanos strenue adjuvabat. Facto igitur congressu, Ægyptius quidem ipse cum paucis evasit; ceteri partim trucidati, partim capti sunt. » Hæc Josephus in secundo *Historiarum* libro retulit. Opera pretium autem fuerit iis quæ a Josepho de homine Ægyptio dicta sunt, illa subiungere quæ in Actibus apostolorum scripta habentur: quo loco tribunus militum Hierosolymis cum plebs adversus Paulum seditionem concitasset, Felice Judæam procurante, dixit

Α ἀπολλυμένους θεωρεῖν. Οὕτως ἐκράτει τοῦ δικαίου παντὸς ἢ τῶν στασιάζοντων βία. » Πάλιν δὲ οὗτος συγγραφεὺς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐν Ἱεροσολύμοις ὑποφυῆναι ληστῶν τὴν εἶδος ἱστορεῖ, « οἱ μεθ' ἡμέραν, ὡς φησι, καὶ ἐν μέσῃ τῇ πόλει ἐφόνευον τοὺς συναντῶντας. » μάλιστα γὰρ ἐν ταῖς ἐορταῖς μιν γινυμένους τῷ πλήθει, καὶ ταῖς ἐσθῆσιν ὑποκρύπτοντας μικρὰ ξιφίδια, τοὺτους νύττειν τοὺς διαφόρους (85). ἔπειτα πεσόντων, μέρος γίνεσθαι τῶν ἐπαγανακτούντων αὐτοὺς τοὺς πεφονευκώτας· διὸ καὶ παντάπασιν ὑπ' ἀξιοπιστίας ἀνευρέτους γενέσθαι. Πρῶτον μὲν οὖν ὅπ' αὐτῶν, Ἰωνάθην τὸν ἀρχιερέα κατασφαγῆναι, μετὰ δ' αὐτὸν, καὶ ἡμέραν ἀναιρεῖσθαι πολλοὺς, καὶ τῶν συμφορῶν τὸν φόβον εἶναι χαλεπώτερον, ἐκάστου καθάπερ ἐν πολέμῳ καὶ ὄραν τὸν θάνατον προσδεχομένου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τοῦ Αἰγυπτίου, οὗ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ Πράξεις ἐμνημόνευσαν (Nic. II. E. II, 26).

Ἐξῆς δὲ τούτοις ἐπιφέρει μεθ' ἑτέρα λέγων· « Μαίζονι δὲ τούτων πληγῇ Ἰουδαίους ἐκάκωσεν ὁ Αἰγύπιος ψευδοπροφήτης. Παραγενόμενος γὰρ εἰς τὴν χώραν ἀνθρώπος γόης, καὶ προφῆτου πίστιν ἐπιθεὶς ἑαυτῷ, περὶ τρισμυρίους μὲν ἀνθρώποις τῶν ἱπατεμένων, περιαγαγὼν δ' αὐτοὺς ἐκ τῆς ἐρημίας εἰς τὸ Ἐλαιῶν καλούμενον ὄρος, ἐκείθεν οὗς τε ἦν εἰς Ἱεροσόλυμα παρελθεῖν βιάζεσθαι, καὶ κρατήσας (86) τῆς τε Ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ δήμου τυραννεῖν, χρόνιενος τοῖς συνεισπεσούσι δορυφόροις. Θόβανι τ' αὐτοῦ τὴν ὁρμὴν Φηλίς, ὑπαντήσας μετὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν ὀπλιτῶν. Καὶ πᾶς ὁ δῆμος συνεφύψατο τῆς ἀμύνης, ὥστε, συμβολῆς γενομένης, τὸν μὲν Αἰγύπτιον φυγεῖν μετ' ὀλίγων, διαφραρῆναι δὲ καὶ ζωγρηθῆναι πλείστους τῶν σὺν αὐτῷ. » Ταῦτα ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Ἱστοριῶν ὁ Ἰώσηπος· ἐπιστῆσαι δὲ ἄξιον (87) τοῖς ἐνταῦθα κατὰ τὸν Αἰγύπτιον δεδηλωμένοις, καὶ τοῖς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων. Ἐνθα κατὰ Φηλίκα ὑπὸ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις χιλιάρχου εἴρηται τῷ Παύλῳ, ὀπηνίκα κατεστασίαζεν αὐτοῦ τὸ τῶν Ἰουδαίων πλήθος· « Οὐκ ἄρα σὺ εἰ ὁ πρὸ τούτων τῶν ἡμερῶν ἀναστατώσας (88) καὶ ἐξαγαγὼν εἰς τὴν ἐρημον τοὺς τετραχιχιλίους (89) ἀνδρας

(85) Νύττειν τοὺς διαφόρους. Inimicos vertit Gelenius quod non probat. Nam τοὺς διαφόρους Josephus dixit pro τοὺς διαφέροντας.

(86) Καὶ κρατήσας. Hæc est Josephi vulgata editio in lib. II, cap. 45 *De bello Judaico*, cui consentit codex Regius. Sed nostri codices Maz., Med., cum Fuk. ac Savil., aliter scriptum exhibent, καὶ κρατῆσαι τῆς τε Ῥωμαϊκῆς φρουρᾶς καὶ τοῦ δήμου τυραννικῶς, χρόνιενος τοῖς συνεισπεσούσιν δορυφόροις. Subauditur autem ἀπὸ κοινοῦ verbum βιάζεσθαι quod paulo ante præcessit. Nec aliter legisse videtur Rufinus. Sic enim vertit: *Paratus inde irruere Hierosolymam, et vi ac potestate urbem tenere, simulque Romanorum præsidia ac plebem tyrannidæ suæ subjungere.*

(87) Ἐπιστῆσαι δὲ ἄξιον. Proprie ἐπιστῆσαι est *attendere*, seu *observare*. Sic Eusebius in lib. III, cap. 24, οὗς καὶ ἐπιστήσαντι, οὐκέτ' ἂν δόξαι οἰαφωκί· ἀλλ' ἄλλοις τὰ Εὐαγγέλια. Hinc ἐπιστάσεις supra

D in hoc libro, cap. 18, dicuntur notæ seu observationes. Occurrit ea vox apud Athenæum, Polybium et alios.

(88) Ἀναστατώσας. Vetus interpretes in cap. XXI Actuum apostolorum vertit, *intulit tumultum concitasti*, male, ut equidem sentio. Nam ἀναστατώσαι idem est quod ἀνάστατον ποιῆσαι, *abducere, asportare*. Itaque recte Musculus vertit, *qui tecum excivisti*. Potest etiam verti, *qui subvertisti quatuor millia hominum*. Sic enim Hesychius interpretatur ἀναστατώντας, ἀνατρέποντας, ἐκ ἀναστάτους, κατεστραμμένους. Hinc qui ære alieno oppressi solum veniunt, ἀναστατωθῆναι dicuntur teste Harpocrate et auctore *Etymologici*.

(89) Τετραχιχιλίους. At Josephus triginta millia hominum dicit. Quod ita intelligendum est, ut numerus quidem promiscuæ multitudinis ad triginta usque millia hominum pervenerit; ex illis vero, quatuor tantum millia fuerint sicariorum. Atque

τῶν σικαρίων; » Ἀλλὰ τὰ μὲν κατὰ Φίλιππα A Paulo: « Nonne tu es Ægyptius ille qui ante hos dies asportasti et eduxisti tecum in solitudinem quatuor millia hominum sicariorum? » Sed de iis quæ sub Felice gesta sunt, hactenus dictum sit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

CAPUT XXII.

Ὡς ἐκ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Ῥώμην ἐξέμυσ ἀναπεμφθεὶς Παῦλος, ἀπολογησόμενος, πῶς ἥ ἀπελύθη αἰτίας (Nic. II. E. II, 28 55).

Qualiter Paulus e Judæa Romam in vinculis missus, ad causam dicendum, judicium sententia absolutus est.

Τούτου δὲ Φίστεος ὑπὸ Νέρωνος διάδοχος πέμπεται καθ' ὃν δικαιολογησάμενος ὁ Παῦλος, δέσμιος ἐπὶ Ῥώμης ἄγεται. Ἀρίσταρχος δ' αὐτῷ συνῆν, ὃν καὶ εἰκότως συναιχμαλῶτόν του τῶν ἐπιστολῶν ἀποκαλεῖ. Καὶ Λουκάς δὲ ὁ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων γραφῇ παραδούς, ἐν τούτοις κατέλυσε τὴν ἱστορίαν διετίαν ὅλην ἐπὶ τῆς Ῥώμης τὸν Παῦλον ζῆντον διατρέχει, καὶ τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον ἀκωλύτως κηρύττει ἐπιστηνόμενος. Τότε μὲν οὖν ἀπολογησάμενος, αὐθις ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύγματος διακονίαν λόγος ἔχει στείλασθαι τὸν Ἀπόστολον, δεύτερον δ' ἐπιθέαντα τῇ αὐτῇ πόλει, τῷ κατ' αὐτὸν τελειωθῆναι μαρτυρίῳ. Ἐν ᾧ δεσμοῖς ἐχόμενος, τὴν πρὸς Τιμόθεον δευτέραν ἐπιστολὴν συντάττει, ὁμοῦ σημαίνων τὴν τε προτέραν αὐτῷ γενομένην ἀπολογίαν, καὶ τὴν παραπόδας τελειῶσιν. Δεχοῦ δὴ καὶ τούτων τὰς αὐτοῦ μαρτυρίας. « Ἐν τῇ πρώτῃ μου, φησὶν, ἀπολογίᾳ οὐδεὶς μοι συμπαραγενετο, ἀλλὰ πάντες με ἐγκατέλιπον. Μὴ αὐτοῖς λογισθεῖν. Ὁ δὲ Κύριός μοι παρέστη καὶ ἐνεδυνάμωσέ με, ἵνα δι' ἐμοῦ τὸ κήρυγμα πληροφρονηθῇ, καὶ ἀκούσῃσι πάντα τὰ ἔθνη. Καὶ ἐρρύσθην ἐκ στόματος λέοντος. » Σαφῶς δὴ παρίστανει διὰ τούτων, ὅτι δὴ τὸ πρότερον, ὅπως ἂν τὸ κήρυγμα τὸ δι' αὐτοῦ πληρωθεῖν, ἐρρύσθῃ ἐκ στόματος λέοντος, τὸν Νέρωνα ταύτῃ ὡς ἔοικε, διὰ τὸ ὁμόθυμον προσειπόν. Οὐχ οὖν ἐξῆς προστέθεικε παραπλήσιόν τι, τὸ (90), « Ῥύσεται με ἐκ στόματος λέοντος. » ἑώρα γὰρ τῷ Πνεύματι τὴν ὅσον οὕτω μέλλουσιν αὐτοῦ τελευτῆν. Διὸ φησιν

ita Josephus conciliabitur cum Luca. Cæterum non assentior Eusebio, qui hæc sub Nerone gesta esse scribit. Nam in cap. xxi Actor. Ægyptius ille magus fuisse dicitur paulo ante adventum Pauli Hierosolyma. Venit autem illuc Paulus anno Claudii ultimo. Quod ex eo colligitur quod in cap. xxiv Actorum scribit Lucas, successorem missum esse Felici Porcium Festum. Cum ergo Festus in Judæam missus fuerit anno Neronis secundo, strages Ægyptii illius in extremum Claudii annum cadat necesse est. Fefellit Eusebium Josephi narratio qui hæc sub Nerone referre videtur. Sed animadvertere debuerat Eusebius, Josephum eo loco cuncta simul et acervatim commemorare quæ a Felice gesta essent, tam sub Claudio quam sub Nerone.

(90) Vulg. Οὐκ οὖν ἐξῆς προστέθεικε παραπλήσιόν τι, τὸ. Ita quidem codex Regius. Sed in Maz. Med. ac Fuk. codice scribitur παραπλήσιόν τι τῷ. Certe hic locus valde obscurus est, et ideo a Musculo prætermisus. Re tamen diu multumque perpensa, tandem verum hujus loci sensum deprehendi. At igitur Eusebius, ex verbis Pauli in secunda ad Timotheum Epistola id colligi, ipsum in prima quidem defensione, sententia judicium absolutum fuisse; postea vero in secunda accusatione fuisse damnatum. Prius quidem illud aperte designat his verbis: *In prima mea defensione nemo mihi adfuit; et cum ait: Liberatus sum ab ore leonis: quod idem est ac si diceret: Ereptus sum ex Neronis faucibus.*

De secunda autem accusatione longe aliter loquitur Paulus. Neque enim dicit: *Liberabit me Deus de ore leonis*, sicut antea locutus fuerat. Quippe prævidebat Paulus, Deo id ipsi revelante, se nequam persecutoris gladio ulterius subtrahendum iri, sed glorioso martyrii exitu consummandum. Proinde cum de prima accusatione dixisset: *Liberatus sum ex ore leonis*, de secunda qua tunc maxime premebatur, hæc subjungit: *Liberabit me Dominus ab omni opere malo, et salvum faciet in regno suo cælesti*: mortem suam his verbis aperte designans. Hic est sensus hujus loci, quem nec interpretes, nec ego ipse prius animadverteram. Quare in Eusebii distinctis vocibus scribendum est οὐκ οὖν, vel mutato accentu οὐχ οὖν. Certe in Maz. codice distinctis vocibus οὐκ οὖν scribitur. Porro hunc Eusebii locum descripsit Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi de Paulo loquitur; sed Eusebii sensum minime est assecutus, ut patebit legenti. Quare et Sophronius dum locum illum Hieronymi in Græcum sermonem verteret, aliquot verba prætermisit, quæ scilicet sensui obesse videbantur. Eusebii sensum quem dixi expressit Theodoretus in *Epistolam II ad Timotheum* ad illa verba: *Liberabit me Dominus ab omni opere malo. Οὐκ εἶπεν δὲ, Ῥύσεται με πάλιν ἀπὸ λέοντος, ἀλλ' ἀπὸ πικρῶς ἔργου πορνῆς. Ἥδει γὰρ ὡς θέξεται πάντως τοῦ βίου τὸ τέλος.*

nentem sibi mortem prævidebat. Quocirca postquam dixit : « Liberatus sum ex ore leonis, » statim addit : « Liberabit me Dominus ab omni opere malo, et servabit in regnum suum cæleste, » martirium suum jamjam adfore significans. Quod quidem etiam evidentius in eadem Epistola prædixerat his verbis : « Ego enim jam delibor, et tempus dissolutionis meæ instat. » Et in hac quidem secunda ad Timotheum Epistola, Lucam solum sibi adesse testatur; in priorē vero defensione ne hunc quidem adfuisse dicit. Quam ob causam videtur Lucas Actuum apostolicorum historiam illo tempore conclusisse, cum omnia quæ quandiu cum Paulo versatus est gesta fuerant, commemorasset. Hæc idcirco a nobis dicta sunt, ut ostendamus Paulum non in primo illo cujus meminit Lucas, in urbem Romam adventu, martyrio esse perfunctum. Quippe probabile est Pauli pro fide nostra defensionem a Nerone qui circa initia imperii clementius se gerebat, benigne admissam fuisse : verum cum postea ad teterrima quæque facinora idem Nero prorupisset, apostolos quoque cum cæteris sævitiis ejus expertos.

63 CAPUT XXIII.

Quomodo Jacobus qui frater Domini dictus est, martirium subiit.

Cæterum cum Paulus ad Cæsarem provocasset, Romamque a Festo missus esset, Judæi qui insidias ipsi struxerant, spe sua frustrati, in Jacobum fratrem Domini, cui episcopalis Hierosolymorum sedes ab apostolis tradita fuerat, rabiem convertunt, atque hoc fere modo illum adorti sunt. Productum in medium, abnegare fidem Christi coram omni populo jubent. Sed cum is præter omnium expectationem libera voce et majore quam sperabant fiducia, Servatorem ac Dominum nostrum Jesum Dei Filium esse coram omni multitudo confessus fuisset; tum illi impatienter ferentes testimonium tanti viri, quippe qui ob singularem continentiam ac religionem, omnium consensu justissimus habebatur, arrepta ex morte rectoris licentia eum trucidant. Quippe per idem tempus mortuo in Judæa Festo, absque ullo præside ac moderatore provincia remanserat. Ac jam quidem superius modum cædis Jacobi ex allatis Clementis verbis cognovimus, qui ex templi fastigio eum præcipitatum, et fullonis vecte percussum interiisse testatus est. Sed omnium accuratissime Hegesippus qui apostolorum temporibus proximus fuit, in quinto *Commentariorum* libro de Jacobo præscripsit his verbis : « Ecclesiæ, inquit, administrationem una cum apostolis suscepit Jacobus frater Domini, qui jam inde a Christi

ἐπιλέγων τῷ, « καὶ ἐβρύσθη ἐκ στόματος λέοντος, » τό· « Ῥύσεται με ὁ Κύριος ἀπὸ παντὸς ἔργου πονηροῦ, καὶ σώσει εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ τὴν ἐπουράνιον, » σημαίνων τὸ παρατυχεῖν μαρτύριον, ὃ καὶ σαφέστερον ἐν τῇ αὐτῇ προλέγει γραφῇ φάσκων· « Ἐγὼ γὰρ ἤδη σπένδομαι, καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἀναλύσεώς μου ἐφάσκηκεν. » Νῦν μὲν οὖν ἐπὶ τῆς δευτέρας Ἐπιστολῆς τῶν πρὸς Τιμόθεον, τὸν Λουκᾶν μόνον γράφοντι αὐτῷ συνεῖναι ὄντοί, κατὰ δὲ τὴν προτέραν ἀπολογία ὁδὸν οὐδὲ τοῦτον. Ὅθεν εἰκότως τὰς τῶν ἀποστόλων Πράξεις ἐπ' ἐκείνων ὁ Λουκᾶς περιέγραψε τὸν χρόνον, σὺν μέχρις ὅτε τῷ Παύλῳ συνῆν ἱστορίαν ὑψηλῶς ἡμῶν. Ταῦτα δὲ ἡμῖν εἴρηται παρισταμένοις, ὅτι μὴ καθ' ἣν ὁ Λουκᾶς ἀνέγραψεν ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἐπιδημίαν τοῦ Παύλου, τὸ μαρτύριον αὐτῷ συνεπεράθη. Εἰκός γε τοι κατὰ μὲν ἀρχὰς ἡπιώτερον τοῦ Νέρωνος διακειμένου, ῥᾶν τὴν ὑπὲρ τοῦ δόγματος τοῦ Παύλου καταδεχθῆναι ἀπολογίαν· προσελθόντος δὲ εἰς ἀθεμίτους τόλμας, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰ κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγχειρισθῆναι (90').

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὡς ἐμαρτύρησεν Ἰάκωβος ὁ τοῦ Κυρίου χρηματίας ἀδελφός (Nic. H. E. II, 38).

Ἰουδαῖοι γε μὴν, τοῦ Παύλου Καίσαρα ἐπικαλεσαμένου, ἐπὶ τε τὴν Ῥωμαίων πόλιν ὑπὸ Φήστου παραπεμφθέντος, τῆς ἐλπίδος καθ' ἣν ἐξήρτουσαν αὐτῷ τὴν ἐπιβουλήν, ἀποπεσόντες, ἐπὶ Ἰάκωβον τὸν τοῦ Κυρίου τρέπονται ἀδελφόν, ᾧ πρὸς τῶν ἀποστόλων ὁ τῆς ἐπισκοπῆς τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγχειριστο θρόνος. Τοιαῦτα δὲ αὐτοῖς καὶ τὰ κατὰ τοῦτον τολμήματα (91). Εἰς μέσον αὐτὸν ἀγαγόντες, ἄρνησιν τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως ἐπὶ παντὸς ἐξήτουν τοῦ λαοῦ. Τοῦ δὲ παρὰ τὴν ἀπάντων γνώμην ἐλευθέρα φωνῇ καὶ μάλλον ἢ προσεδόκῃσαν ἐπὶ τῆς πληθύος ἀπάσης παρρησιαζαμένου, καὶ ὁμολογήσαντος ὅτι εἶναι τοῦ Θεοῦ τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν, μηκέθ' οἷοί τε τὴν τοῦ ἀνδρὸς μαρτυρίαν φέρειν, τῷ δικαιοτάτῳ αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσι δι' ἀκρότητα, ἥς μετῆι κατὰ τὸν βίον, φιλοσοφίας τε καὶ θεοσεβείας πιστεύεσθαι, κτείνουσι, καιρὸν εἰς ἐξουσίαν λαβόντες τὴν ἀναρχίαν, ὅτι δὴ τοῦ Φήστου κατ' αὐτὸ τοῦ καιροῦ ἐπὶ τῆς Ἰουδαίας τελευτήσαντος, ἀναρχα καὶ ἀνεπιτρόπευτα τὰ τῆς αὐτόθι διοικήσεως καθειστήκει. Τὸν δὲ τῆς τοῦ Ἰακώβου τελευτῆς τρόπον, ἥδη μὲν πρότερον αἱ παρατεθεῖσαι τοῦ Κλήμεντος φωναὶ δεδογῶσιν, ἀπὸ τοῦ περυγίου βεβληθῆναι, ξύλῳ τε τὴν πρὸς θάνατον πεπληχθῆναι αὐτὸν ἱστορηκότος. Ἀκριδέστατά γε μὴν τὰ κατ' αὐτὸν ὁ Ἠγήσιππος ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων γενόμενος διαδοχῆς (92),

(90') *Ἐγχειρισθῆναι.* In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil. scriptum est ἐπιχειρῆσαι. Quam lectionem in quibusdam codicibus se reperisse testatur Stephanus. Verum si ita legamus, necessario scribendum erit προσελθόντα δὲ εἰς ἀθεμίτους τόλμας, etc. Certe Nicephorus in lib. II, cap. 34, ita videtur legisse. Sic enim hunc Eusebii locum interpolavit, εἰς δ' ἀθεμίτους ἐξοκέιλαντα πράξεις, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων ἐπιτολήμῃσαι σφαγὰς.

(91) *Ὑλῳ τὰ κατὰ τοῦτον τολμάται.* Quatuor nos-

tri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. pro τολμάται scriptum exhibent τομμήματα. Quod equidem magis probō. Nam si τολμάται legerimus, superfluum erit τὰ, cum sufficere dixisse τοιαῦτα δὲ αὐτοῖς κατὰ τοῦτον τολμάται. Paulo ante iidem codices Maz., Med. ac Fuk. pro ἐγχειριστο scriptum habent ἐγχειρίσται.

(92) *Ὁ Ἠγήσιππος ἐπὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων γενόμενος διαδοχῆς.* Rulinius legisse videtur, ἐπὶ τῇ πρώτῃ διαδοχῇ. Sic enim verit : *Hegesippus qui post ipsius statim primas apostolorum succe-*

ἐν τῷ πέμπτῳ αὐτοῦ Ὑπομνήματι τοῦτον λέγων Ἰστορεῖ τὸν τρόπον· ἡ Διαδέχεται δὲ τὴν Ἐκκλησίαν μετὰ τῶν ἀποστόλων (93), ὁ ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου Ἰάκωβος, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος (94) ἀπὸ τῶν τοῦ Κυρίου χρόνων μέχρι καὶ ἡμῶν. Ἐπεὶ πολλοὶ Ἰάκωβοι ἐκαλοῦντο. Οὗτος δὲ ἐκ κοιλάδας μητρὸς αὐτοῦ ἅγιος ἦν. Οἶνον καὶ σίκερα οὐκ ἔπιεν, οὐδὲ ἔμψυχον ἔφαγε. Ξυρὸν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ οὐκ ἀνέβη, ἔλαιον οὐκ ἠλέψατο, καὶ βαλανεῖον οὐκ ἐχρήσατο. Τοῦτῃ μόνῳ ἔξην (95) εἰς τὰ ἅγια εἰσεῖναι. Οὐδὲ γὰρ ἔρπου ἐφόρει, ἀλλὰ σινδόνας. Καὶ μόνος εἰσῆρχετο εἰς τὸν ναόν, ἡγίασθε τε καὶ μένους ἐπὶ τοῖς γόνασι, καὶ αἰτούμενος ὑπὲρ τοῦ λαοῦ ἄφεςιν, ὡς ἀπεσκληρύνει τὰ γόνατα αὐτοῦ διχὴν καμῆλου, διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτεν ἐπὶ γόνυ (96) προσκυνούντα τῷ Θεῷ, καὶ αἰτεῖσθαι ἄφεςιν τῷ λαῷ. Διὰ γε τοι τὴν ὑπερβολὴν τῆς δικαιοσύνης αὐτοῦ, ἐκαλεῖτο Δίκαιος καὶ Ὀβλίας (97)· ὁ ἔστιν Ἑλληνιστὶ περιοχὴ τοῦ λαοῦ καὶ δικαιοσύνη, ὡς οἱ προφῆται δηλοῦσι περὶ αὐτοῦ. Τινὲς οὖν τῶν ἐπὶ αἰρέσεων τῶν ἐν τῷ λαῷ, τῶν προγεγραμμένων μοι (98) ἐν τοῖς Ὑπομνήμασιν, ἐπυνθάνοντο αὐτοῦ, τίς ἡ θύρα τοῦ Ἰησοῦ (99). Καὶ ἔλεγε

xiones fuit, etc. Vulgata tamen lectio minime repudianda est, cum Hegesippi ætas in primam apostolorum successionem inciderit. Prima enim apostolorum successio usque ad tempora Marci Antonini producit. Eo namque imperante, Polycarpus, Joannis apostoli discipulus, coronam martyrii reportavit. Recte igitur Hegesippus in prima apostolorum successionem vixisse dicitur, quippe qui floruit Antoninorum principatu. Cumque Romanus venisset pontificatu Aniceti, ibidem permansit usque ad pontificatum Eleutheri. In *Chronico Alexandrino*, quod quidem Antiochenum libentius vocaverim, Hegesippus mortuus esse dicitur principatu Commodi Augusti. Æqualis igitur fuit Irenæo: quem etiam primæ apostolorum successionis contiguum fuisse testatur Eusebius in lib. v. cap. 20, ubi de libro ejus agit qui inscriptus erat *De Ogdoadæ*: Ἐν ᾧ καὶ ἐπισημαίνεται τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων κατελιγμένην αὐτὸν διαδοχὴν.

(93) *Μετὰ τῶν ἀποστόλων.* Hieronymus in *Catalogo* hunc locum ita vertit: *Suscepit Ecclesiam Hierosolymæ, post apostolos frater Domini Jacobus.* Quasi legeretur μετὰ τοὺς ἀποστόλους. Longe rectius adversarius Hieronymi Rufinus interpretatus est *cum apostolis.* Nam apostoli una cum Jacobo episcopo Hierosolymitanam rexerunt Ecclesiam. Quare perperam Rufinus in cap. 2 hujus libri, Jacobum apostolorum episcopum nominavit. Atqui Clemens cujus verba illic interpretatur Rufinus, Jacobum non apostolorum, sed Hierosolymorum episcopum factum esse dicit. Porro Rufinus id hausisse videtur ex Clementis *Recognitionibus*, quas vel ipse vel Paulinus Latine vertit. Nam in lib. II ejus operis Clemens, Jacobum fratrem Domini, quem ipse archiepiscopum nominat et principem episcoporum, episcopali auctoritate apostolis omnibus præcipientem inducit.

(94) *Ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος.* Post hæc verba in codice Mazarino ac Fuk. apposita est distinctio. Quam quidem interpunctionem secutus videtur Rufinus. Sic enim vertit: *Suscepit Ecclesiam cum apostolis frater Domini Jacobus, qui ab omnibus cognominatus est Justus, ab ipsis Domini temporibus perdurans usque ad nos.* Verum in codice Regio ac Med. et apud Nicephorum nulla est ascripta distinctio post vocem Δίκαιος, sed totus locus uno spiritu continuatur hoc modo, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος ἀπὸ τῶν τοῦ Κυρίου χρόνων μέχρι καὶ ἡμῶν, id est, qui ab ipsis Christi tempo-

poribus ad nostram usque ætatem Justus cognominatus est. Nam multi quidem eodem nomine Jacobi vocabantur. Sed hic ab ipso matris utero sanctus fuit. Nec vinum unquam bibit nec siceram: ab animantium carnibus penitus abstinuit. Comam nunquam totondit. Neque ungi, neque lavare balneo corpus unquam solitus. Unus ex omnibus in intimum templi sanctuarium ingrediendi jus facultatemque habebat. Neque enim lancia, sed linea tantum veste utebatur. In templum solus intrare, atque ibi genibus flexis pro peccatis populi supplex Deum orare consueverat. Adeo ut genua ipsius instar cameli occalluerint, dum assidue Deum venerans, et pro salute populi vota faciens humi sterneretur. Hic ergo ob singularem justitiam cognominatus est Justus et Oblis, quod Latine *munitum populi* et *justitiam* significat, quemadmodum etiam prophetæ de eo prædixerunt. Quidam autem ex septem sectis quæ apud Judæos erant, de quibus in superioribus libris scripsisse meminimus, interrogarunt eum, quodnam esset ostium Jesu. Quibus ille Jesus esse Servatorem respondit. His auditis,

ribus usque ad nostram ætatem Justus ab omnibus cognominatus est. Et hanc quidem distinctionem in interpretatione mea sequi malui, post Musculum et Christophorsonum, quippe quæ certior et sequentibus Hegesippi verbis magis congruere mihi videretur. Subjicit enim Hegesippus, ἐπεὶ πολλοὶ μὲν Ἰάκωβοι ἐκαλοῦντο, etc. Quæ verba sine dubio referuntur ad ea quæ præcesserunt, ὁ ὀνομασθεὶς ὑπὸ πάντων Δίκαιος. Reddit enim rationem Hegesippus, cur Jacobus Justus ab omnibus cognominatus sit.

C Quippe, inquit, multi fuere Jacobi; sed hic præ cæteris justitia excelluit, ut multis argumentis deinceps probat Hegesippus. Deinde si prioræ distinctionem sequamur cum Rufino, falsum erit illud quod sequitur, Jacobum scilicet episcopum a temporibus Domini usque ad Hegesippi ætatem permansisse. Nam Jacobus quidem Justus cæsus est Neronis principatu. Hegesippus vero Antoninorum temporibus floruit, ut superius observavi.

(95) *Τοῦτῃ μόνῳ ἔξην, etc.* Totum hunc Hegesippi locum jam pridem examinavit Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 178, multaque in eo reprehendit, quæ operæ pretium erit legere. Adde etiam quæ adversus Scaligeri censuram scripsit Dionysius Petavius in notis ad hæresim lxxviii Epiphani, et P. Halloixius in notationibus ad *Vitam Hegesippi*, c. 3.

(96) *Διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτεν ἐπὶ γόνυ.* Duæ postremæ voces absunt a codice Fuk. et apud Nicephorum. Verum in codice Maz. ac Med. totus hic locus ita legitur, διὰ τὸ ἀεὶ κάμπτεν προσκυνούντα τῷ Θεῷ τὰ γόνατα.

(97) *Ἐκαλεῖτο Δίκαιος καὶ Ὀβλίας.* Nicolaus Fullerus in lib. III *Miscellaneorum sacrorum*, hunc locum sic emendat, ἐκαλεῖτο Σαδδὶκ καὶ Ὀβλίας, ὁ ἔστιν δίκαιος, καὶ περιοχὴ λαοῦ. Quam doctissimi viri emendationem libenter amplector. Tamen cum Epiphanius in hæresi lxxviii et Jovius monachus, quem vulgo male Jobium vocant, Jacobum Oblis dictum esse testentur, retinenda est vulgaris lectio; maxime cum Ophias Hebraice *arcem populi* significet. Sed et Rufinus atque Nicephorus vulgatam lectionem tuerentur.

(98) *Τῶν ἐπὶ αἰρέσεων τῶν προγεγραμμένων μοι.* Locus Hegesippi, in quo de septem Judaici populi sectis se scripsisse testatur, exstat in libro IV Eusebii nostri, cap. 22. Ad quem locum, Deo juvante, plura dicturi sumus de septem illis sectis.

(99) *Τίς ἡ θύρα τοῦ Ἰησοῦ.* Ostium hoc loco

nonnulli eorum Jesum revera Christum esse crediderunt. Supra scriptæ vero sectæ nec resurrectionem, nec futurum Christi adventum ut unicuique pro meritis mercedem tribuat, credebant. Quotquot vero ex iis crediderunt, Jacobi opera ac ministerio utique crediderunt. Cum ergo multi ex ipsis etiam primoribus crederent, tumultuari cœperunt Judæi et scribæ ac Pharisei: eo jam ventum esse clamantes, ut prope omnis populus Jesum quasi Christum exspectaret. Proinde in unum congregati Jacobum adeunt, hisque eum verbis compellant: Hortamur te, inquit, ut populi errorem comprimas, qui falsam de Jesu opinionem imbibit, perinde quasi Christus esset. Persuade igitur omnibus qui festo Paschæ die huc conveniunt, ut de Jesu recte sentiant. Tibi enim omnes fidem habemus, et cum universo populo hoc tibi testimonium perhibemus, justissimum te virum esse, nec ullum apud te personarum discrimen valere. Proinde plebi persuade ne circa Jesum deinceps aberret. Nam et universus populus, et nos libenter tibi obtemperamus. Ascende igitur in fastigium templi, ut in sublimi loco positus, ab omnibus conspici et exaudiri facile possis. Nam paschalis solemnitis gratia, cunctæ Judæorum tribus et ex gentibus non pauci huc conveniunt. Posthæc supradicti scribæ et Pharisei cum Jacobum in fastigio templi collocassent, contenta voce sic eum alloqui cœperunt: O Juste cui nos omnes fidem adhibere par est, quandoquidem populus omnis errat, Jesum sectans crucifixum, doce nos quod sit ostium Jesu suffixi cruci. Tunc Jacobus edita voce iis respondit: « Quid me, inquit,

est introductio, seu institutio atque initiatio. Ostium igitur Christi nihil est aliud quam fides in Deum Patrem et in Filium ac Spiritum sanctum. De hoc ostio dicitur in Psalmis: *Hæc est porta Domini et justi intrabunt per eam*, ut explicat Clemens in lib. vi *Στρωματέρω*. Et ostium quidem Joannis Baptistæ erat poenitentia; Christi vero ostium est remissio peccatorum quæ fit per baptismum.

(1) *Ὅτι ἐπίστευσαν οὐκ ἀνάστασιν*. Male Rufinus, eumque secutus Christophorus, vertit *non crediderunt*, quasi legeretur *οὐκ ἐπίστευσαν*. Longe melius Musculus vertit *non credunt*. Nam Græca vox hanc habet significationem. Falsum tamen est eas sectas non credidisse resurrectionem. Nam Pharisei eam credebant.

(2) *Ὅσοι δὲ καὶ ἐπίστευσαν, διὰ Ἰακώβου*. Vox ἐπίστευσαν iterum repetenda est: quod virgula illa quæ in manuscriptis etiam codicibus appicta est, satis declarat. In vetustissimo codice Mazarino post ἐπίστευσαν punctum ascriptum est ad pedes litteræ, quod virgulæ nostræ respondet, et Græce quidem vocatur ὑποστιγμή, a Latinis autem *subdistinctio*.

(3) *Μετὰ καὶ τῶν ἑθνῶν*. Merito Scaligerum hic reprehendit Dionysius Petavius, quod negasset licuisse ulli gentili interesse festis diebus Judæorum. Nam præter locum illum quem citat Petavius ex Evangelio Joannis cap. xii, plurima suppetunt Josephi testimonia, e quibus discimus, gentiles Azyrnorum solemnitati sæpius interfuisse. Certe Vitellius, legatus Syriæ, festo Paschæ ingressus est Hierosolyma, et a Judæis honorifice exceptus, ut legitur in lib. xviii *Originum Judaicarum*, cap. 6. Idem de Quadrato, legato Syriæ, in lib. xx scribit.

Α τοῦτον εἶναι τὸν Σωτῆρα. Ἐξ ὧν τινες ἐπίστευσαν, ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστός. Αἱ δὲ αἰρέσεις αἱ προεξηγούμεναι, οὐκ ἐπίστευσαν οὔτε ἀνάστασιν (1), οὔτε ἐρχόμενον ἀποδοῦναι ἐκάστην κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Ὅσοι δὲ καὶ ἐπίστευσαν, διὰ Ἰακώβου (2). Πολλῶν οὖν καὶ τῶν ἀρχόντων πιστευόντων, ἦν θόρυβος τῶν Ἰουδαίων καὶ γραμματέων καὶ Φαρισαίων λεγόντων, ὅτι κινδυνεύει πᾶς ὁ λαὸς Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν προσδοκᾶν. Ἐλεγον οὖν συνελθόντες τῷ Ἰακώβῳ· Παρακαλοῦμέν σε, ἐπίσχες τὸν λαὸν ἐπεὶ ἐπλανήθη εἰς Ἰησοῦν, ὡς αὐτοῦ ὄντος τοῦ Χριστοῦ. Παρακαλοῦμέν σε πείσαι πάντας τοὺς ἐλθόντας εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα περὶ Ἰησοῦ. Σοὶ γὰρ πάντες πειθόμεθα. Ἡμεῖς γὰρ μαρτυρούμεν σοὶ καὶ πᾶς ὁ λαός, ὅτι δίκαιος εἶ, καὶ ὅτι πρόσποιον οὐ λαμβάνεις. Πείσον οὖν σὺ τὸν ὄχλον περὶ Ἰησοῦ μὴ πλανᾶσθαι. Καὶ γὰρ πᾶς ὁ λαός καὶ πάντες πειθόμεθα σοὶ. Στῆθι οὖν ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ἱεροῦ, ἵνα ἀνωθεν ἥς ἐπιφανῆς, καὶ ἡ εὐαγγελιστὴ σου τὰ ῥήματα παντὶ τῷ λαῷ. Διὰ γὰρ τὸ Πάσχα συνελθούσιν πᾶσαι αἱ φυλαὶ μετὰ καὶ τῶν ἐθνῶν (3). Ἐστησαν οὖν οἱ προεξηγούμενοι γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι τὸν Ἰακώβου ἐπὶ τὸ πτερύγιον τοῦ ναοῦ, καὶ ἔκραξαν αὐτῷ καὶ εἶπον· Δίκαιε, ὃ πάντες πείθεσθαι ὀφείλομεν, ἐπεὶ ὁ λαός πλανᾶται ὀπίσω Ἰησοῦ τοῦ σταυρωθέντος, ἀπάγγειλον ἡμῖν τίς ἡ θύρα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ σταυρωθέντος. Καὶ ἀπεκρίνατο φωνῇ μεγάλῃ· Τί με ἐπεριώτατε περὶ Ἰησοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου; καὶ αὐτὸς κάθηται ἐν τῷ οὐρανῷ ἐκ δεξιῶν τῆς μεγάλης δυνάμεως, καὶ μέλλει ἔρχεσθαι ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ. Καὶ πολλῶν πληρορορηθέντων, καὶ θαυμάζοντων ἐπὶ τῇ μαρτυρίᾳ τοῦ Ἰακώβου, καὶ λεγόντων (4) Ὡταννὰ (5) τῷ υἱῷ Δαβὶδ, τότε πάλιν οἱ

(4) *Καὶ λεγόντων Ὡσαννὰ τῷ υἱῷ Δαβὶδ*. Scaliger in *Animadversionibus Eusebians* hæc de Jacobo dicta esse existimavit; cui in eo quidem facile assentior. Sed quod negat idem Scaliger Jacobum filium David dici potuisse, in hoc graviter hallucinatur. Fuit enim Jacobus filius Josephi, ac proinde oriundus ex stirpe David. Porro verissimum est quod ait Scaliger, eos qui Osanna acclamabant, palmas manibus gestare debuisse. Cui rei illustre exemplum est in *Itinerario Hierosolymitano* Antonini monachi, pag. 30. Ex quo discimus, morem olim fuisse Christianorum, ut episcopis ac presbyteris advenientibus obviam procedentes honoris causa, acclamarent Osanna. Ibi venerunt mulieres in occursum nobis cum infantibus, palmas in manibus tenentes, et ampullas cum rosaceo oleo; et prostratæ pedibus nostris, plantas nostras ungebant, cantabantque lingua Ægyptiaca psallentes antiphonam: « Benedicti vos a Domino, benedictusque adventus vester, Osanna in excelsis. » Idem testatur etiam Hieronymus in cap. xxi *Matthæi*: Videant ergo episcopi et quantumlibet sancti homines, cum quanto periculo dici ista sibi patiantur: si Domino, cui vere hoc dicebatur (quia necdum erat solida credentium fides) pro crimine impingitur. Cæterum voces illas Osanna filio David, quas a quibusdam Judæis acclamatas tunc fuisse dicit Hegesippus, non immerito quis existimet de Christo potius quam de Jacobo intelligi oportere. Nam cum Jacobus in fastigio templi positus, Jesum revera Christum esse ac Redemptorem generis humani prædicasset, Judæi quidam Christi fidem amplectentes, acclamare cœperunt Osanna filio David, id est, Jesu Christo palma et victoria.

(5) *Ὡσαννὰ*. In omnibus nostris exemplaribus

αὐτοὶ γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι πρὸς ἀλλήλους ἔλεγον· Κακῶς ἐποιήσαμεν τοιαύτην μαρτυρίαν παρσχόντες τῷ Ἰησοῦ· ἀλλὰ ἀναθάντες, καταβάλωμεν αὐτὸν ἵνα φοβηθῆτες μὴ πιστεύσωσιν αὐτῷ. Καὶ ἔκραξαν λέγοντες· Ὁ ὦ, καὶ ὁ αὐτὸς ἐπλανήθη. Καὶ ἐπλήρωσαν τὴν Γραφὴν τὴν ἐν τῷ Ἰσαΐ (6) γεγραμμένην· Ἀρῶμεν τὸν Δίκαιον, ὅτι δύσχερστος ἡμῖν ἔστι· τοίνυν τὰ γεννήματα τῶν ἔργων αὐτῶν φάγονται. Ἀναθάντες οὖν κατέβαλον τὸν Δίκαιον, καὶ ἔλεγον ἀλλήλοις· Λιθάσωμεν Ἰακώβον τὸν Δίκαιον. Καὶ ἤρξαντο λιθάζειν αὐτὸν, ἐπεὶ καταβληθεὶς οὐκ ἀπέθανεν, ἀλλὰ σπραφεὶς ἔθηκε τὰ γόνυ αὐτοῦ λέγων· Παρακαλῶ, Κύριε Θεὲ Πάτερ, ἔφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδας τί ποιοῦσιν. Οὕτω δὲ καταλιθοβολοῦντων αὐτὸν, εἰς τῶν ἱερέων τῶν υἱῶν Ῥηχάβ υἱοῦ Ῥαχαβείμ (7) τῶν μαρτυρουμένων ὑπὸ Ἱερεμίου τοῦ προφήτου, ἔκραξε λέγων· Παύσασθε! τί ποιεῖτε (8); εὐχεται ὑπὲρ ὑμῶν ὁ Δίκαιος. Καὶ λαβὼν τις ἀπ' αὐτῶν εἰς τῶν γναφῶν τὸ ξύλον (9) ἐν ᾧ ἀπεπίεζε τὰ ἱμάτια (10), ἤνεγκε κατὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Δικαίου. Καὶ οὕτως ἐμαρτύρησεν. Καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐν τῷ τόπῳ (11), καὶ ἔτι αὐτοῦ ἡ στήλη μένει παρὰ τῷ ναῷ (12). Μάρτυς οὗτος

duo sunt vocabula ὡς ἀννά. Ita etiam apud Hieronymum in Interpretatione nominum Hebraicorum: *Hosanna*, salvisca, quod *Græce* dicitur ὡς ἀννά. *Utique nomen per extensam litteram legendum*. Id est, Hosanna tam in Hebræa quam in Græca lingua primam syllabam producit. Isidorus quoque in lib. vi *Originum*, Hosanna ex duobus vocabulis *Hosi* et *Anna* compositum esse testatur, elisa scilicet una littera, sicut in versibus cum scandimus. *Hosi* enim *salvisca* interpretatur; *Anna* interjectio est, motum animi significans sub deprecantis affectu. Quæ Isidori verba desumpta sunt ex Hieronymi epistola 145, ad Damasum.

(6) Ἐν τῷ Ἰσαΐ. Memoria lapsus esse Hegesippum affirmat Scaliger. Neque enim hunc locum apud Isaiam exstare, sed in lib. qui inscribitur *Sapientia Salomonis*, cap. ii. Sed fallitur ipsemet Scaliger qui Hegesippum temere reprehendit. Re vera enim hic locus legitur in Isaia cap. iii, dῆσμεν τὸν Δίκαιον, ὅτι δύσχερστος ἡμῖν ἔστι· τοίνυν τὰ γεννήματα τῶν ἔργων αὐτῶν φάγονται. Sed et in eo fallitur, quod apud Rufinum pro Isaia Jeremiam scribi dicit. Porro Hegesippus hunc Isaia locum quem dixi, in mente habuit paulo supra, cum diceret Jacobum a prophetis Justum esse appellatum, ἐκαλεῖτο Δίκαιος, ὡς οἱ ποιεῖται δηλοῦσι περὶ αὐτοῦ.

(7) Υἱοῦ Ῥαχαβείμ. Merito Nicephorus hæc duo vocabula expunxit, ut jampridem notavit Scaliger, tum in *Animadversionibus Eusebians*, tum in *Elencho Trihæresii*, cap. 25. Sed tamen cum apud Rufinum legantur, et in omnibus nostris exemplaribus exstent, ferri commodè possunt. Ac si rem attentius expendamus, non sunt ita inepta atque insulsa ut putavit Scaliger. Εἰς τῶν ἱερέων τῶν υἱῶν Ῥηχάβ υἱοῦ Ῥαχαβείμ, unus ex sacerdotibus de filis Rechab filii Rechabim. Idem enim est ac si diceret, unus ex sacerdotibus, filius Rechab de genere Rechabitarum; quæ postrema verba consulte edita sunt, ut Rechab pater illius sacerdotis, ab aliis Rechab distingueretur. Plures enim eodem nomine appellabantur Rechab; verum hic de quo loquitur Hegesippus, erat ex stirpe Rechabitarum illorum, de quibus locutus est Jeremias.

(8) Παύσασθε! τί ποιεῖτε. Epiphanius in hæresi lxxviii non a Rechabita sacerdote hæc dicta esse scribit, sed a Simeone Clopæ filio, qui Jacobi

A interrogatis de Jesu Filio hominis? Ipse sedet in cælo a dextris summæ virtutis, et venturus est in nubibus cæli. Cumque multi, hoc Jacobi testimonio 65 confirmati, glorificarent Jesum dicentes, Hosanna Filio David: tunc iidem Scribæ ac Pharisæi inter se collocuti, Male, inquit, fecimus, qui tanto testimonio Jesum ornaverimus. Verum ascendamus, eumque præcipientem dejiciamus, ut cæteri conterriti fidem illi habere desinant. Conclamare deinde cœperunt ac dicere: O o, ipse etiam Justus erravit. Et impleta sunt ea quæ apud Isaiam scripta sunt: *Tollamus e medio justum, quia molestus est nobis. Propterea fructum operum suorum manducabunt*. Mox ergo conscendentes, eum præcipientem egerunt. Et quoniam præcipitatus non statim mortem obierat, sed conversus flexis genibus orabat dicens: — Domine et Deus Pater, rogo ut ignoscas illis, quia nesciunt quid faciunt, — illi inter se dixerunt: — Lapidemus Jacobum Justum. Cœperunt igitur lapidibus eum impetere. Cumque hominem saxis obruerent, unus e sacerdotibus, ex filiis Rechab filii Rechabim qui Jeremiæ suffragio

Justi frater patruelis erat.

(9) Λαβὼν τις ἀπ' αὐτῶν εἰς τῶν γναφῶν τὸ ξύλον. Hæc verba duobus modis construi possunt: nempe hoc modo, εἰς τις ἀπ' αὐτῶν λαβὼν τὸ τῶν γναφῶν ξύλον, id est, unus ex illis arrepto fullonis vecte; aut in hunc modum, τις ἀπ' αὐτῶν, εἰς τῶν γναφῶν, λαβὼν τὸ ξύλον, quam distinctionem secutus est Rufinus, ita enim vertit: *Et unus ex ipsis fullo, arrepto fuste, in quo vestes exprimere solent*. Neque aliter cæteri interpretes. Atque hunc sensum confirmat Clemens Alexandrinus in libro vii *Hypotyposeon*, ubi Jacobum a fullone interemptum esse scribit. Verba Clementis habentur supra in cap. i hujus libri. Apollonius Collatus in lib. i *De excidio Hierosol.* Jacobum non fullonis vecte, sed securi percussum interiisse scribit.

(10) Τὸ ξύλον ἐν ᾧ ἀπεπίεζε τὰ ἱμάτια. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* hunc locum ita expressit: *Fullonis fuste, quo uda vestimenta extorqueri solent, in cerebro percussus interiit*. Hieronymi verba Græce ita vertit Sophronius: Τῷ τε γναφικῷ μογλῷ ᾧ τὰ ἱμάτια ἐκπύεζεν ἐκώσασι, Musculus quidem Eusebii locum ita vertit: *Unus ex fullonibus arrepto instrumento quo vestimenta excutiunt ac purgant*. Laugus vero Nicephori interpres sic reddidit: *Et fullonum quidam ligno quo vestes complanabat arrepto*. Mihi quidem magis placet Rufini et Christophoroni expositio, qui *vestes premere* seu *exprimere* interpretati sunt. Id enim significat vox πύεζεν, ex qua sit πύεστηριον, quod est Latine pressorium seu prelum. Duplex fuit fullonum officium. Nam et maculas eluebant e vestibus, et eas dealbabant, ac splendorem eis conciliabant; utebantur autem ad id pressorii seu prelis, ut notavi ad lib. xxviii Ann. Marcellini, pag. 366. Porro in manuscriptis nostris Maz., Med. ac Fuketi scriptum est ἀποπύεζε.

(11) Ἐθαψαν αὐτὸν ἐν τῷ τόπῳ. Ita quidem codex Regius quem secutus est Stephanus. Verum reliqui tres, Maz. scilicet, Med. ac Fuk., aliquot vocalis auctiores sunt hoc modo, καὶ ἔθαψαν αὐτὸν ἐπὶ τῷ τόπῳ παρὰ τῷ ναῷ. Quam quidem lectionem confirmant Nicephorus ac Rufinus.

(12) Ἐτι αὐτοῦ ἡ στήλη μένει παρὰ τῷ ναῷ. Quomodo fieri potest, ut hic cippus (id enim significat στήλη, ut supra notavimus) et hoc Jacobi sepulcrum adhuc permanserit post urbem a Romanis

commendati sunt, contenta voce : Parcite, inquit, quid facitis? Justus orat pro vobis. Interim unus ex iis fullo, arrepto fuste quo vestes exprimere solebat, caput Justī percussit. Atque ita felici martyrio vitam finiit. Sepultus est eodem in loco, manetque adhuc cippus illius prope templum. Hic Jacobus tum Judæis tum Græcis locuples fuit testis, Jesum vere Christum fuisse. Nec multo post obsidio Vespasiani, et Judæorum captivitas subsequuta est. » Hæc Hegesippus prorsus cum Clemente consentiens, paulo fusius retulit. Porro Jacobus ob singularem justitiam adeo celebris apud omnes et admirabilis fuit, ut Judæorum prudentissimi hanc fuisse causam existimaverint secutæ mox obsidionis Hierosolymorum. Quam quidem non ob aliud sibi contigisse quam propter scelus in Jacobum admissum, ipse etiam Josephus scripto testari minime dubitavit, cum ait : « Hæc omnia contigerunt Judæis propter Jacobum Justum, fratrem Jesu qui dicitur Christus. Qui cum esset omnium consensu justissimus, nihilominus a Judæis necatus fuerat. » Idem in vicesimo Antiquitatum libro mortem illius commemorat his verbis : « Comperta morte Festi Cæsar Albinum Procuratorem in Judæam mittit. Interea Ananus junior quem pontificatum accepisse jam diximus, vir audax imprimis ac temerarius, 66 et qui sectam Sadducæorum sequebatur, quos quidem præ cæteris Judæis in judiciis exercendis immites esse supra retulimus, opportunum sibi tempus adesse ratus, eo quod Festus quidem obisset, Albinus vero adhuc iter faceret,

excisam? Sed neque verisimile est, quod ait Hegesippus, Jacobum juxta templum sepultum fuisse. Nam Judæi extra urbem corpora condebant, ut colligere est tum ex Evangelio, tum ex sepulcro Helenæ, Adiabenum reginæ, de quo superius locuti sumus. Merito igitur Rufinus totam hanc pericopen in versione sua prætermisit. Hieronymus vero in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, cujus maxima pars ex *Historia ecclesiastica* Eusebii nostri desumpta est, hæc Hegesippi verba interpretans ita emollivit : *Titulum usque ad obsidionem Titi, et ultimam Hadriani, notissimum habuit.* Ubi tamen illud probare non possum, quod de ultima Hadriani obsidione dicit. Nam in eo secutus est errorem Eusebii, quem jampridem alii confutarunt. Porro Hieronymus *titulum* dixit, pro eo quod in Græco est *στήλη*. Ad quam vocem in vetustissimo codice Mazarino hoc scholium ascriptum inveni : *Ἰστέον ὅτι ἡ στήλη αὕτη λίθος ἦν ἄμορφος, ἐπιγραφὴν ἔχων τὸ ὄνομα τοῦ τεθαμμένου Ἰακώβου. Ἐξ οὗ καὶ ἔτι νῦν οἱ Χριστιανοὶ ἐν τοῖς μνήμασιν αὐτῶν λίθους ἰστέουσιν, καὶ τὰ γράμματα ἐν αὐτοῖς γράφουσιν, ἡ δὲ σημεῖον τοῦ σταυροῦ ἐγγαράττουσιν. Sciendum est columinam hanc nihil aliud fuisse quam lapidem informem, in quo nomen Jacobi illic sepulti erant incisum. Unde et Christiani in sepulcris suis etiamnum lapides statuunt, in quibus aut litteras inscribere, aut crucis figuram insculpere consueverunt.*

(15) *Πολιορκεῖ αὐτούς.* Codex Regius, *πολιορκεῖ τὴν Ἰουδαίαν ἀλχηλωτίσας αὐτούς.* Verum tres reliqui, Maz., Med. ac Fukeitii, voces illas τὴν Ἰουδαίαν ἀλχηλωτίσας non agnoscunt. Ac meo quidem iudicio prorsus superflue sunt et insulsæ. Neque enim Græce dici potest *πολιορκεῖν τὴν Ἰουδαίαν*, cum id verbum de urbibus dicatur, non au-

tem de gentibus. Rufinus quoque et Nicephorus eas voces non habent.
(14) *Ὁ γοῦν Ἰώσηπος.* Hæc est scripturæ codicis Regii, a qua paululum dissentiunt nostri codices Mazar., Med., Fuk. ac Savillii. Sic enim habent : *Ἀμέλει γέ τοι καὶ ὁ Ἰώσηπος.*
(15) *Παρέδωκε λευσθησομένους.* Quid magis contrarium esse potest, quam hæc Josephi et illa Hegesippi narratio? Nam Josephus quidem Jacobum damnatum esse scribit in publico Judæorum consilio ; Hegesippus vero per seditionem ac tumultum populi occisum. Et Hegesippus quidem fuste fullo necatum in media urbe ; Josephus autem lapidatum occubuisse narrat. Fiebat autem lapidatio extra portas civitatis, ut notum est. Porro Josephus annum quo mortuus est Jacobus, duabus notis nobis designavit, pontificatu scilicet Anani, et adventu Albini in Judæam. Eusebius in *Chronico*, Albinum Festo successisse scribit anno vi imperii Neronis. Idem tamen Jacobi martyrium confert in annum sequentem. Quod manifeste pugnat cum Josepho, qui diserte testatur Jacobum necatum priusquam Albinus in provinciam venisset. Eodem igitur anno initium Albini et Jacobi cædem Eusebius includere debuerat. Verum reclamatione Baronius ; et Jacobi martyrium anno septimo Neronis contigisse probat, tum ex consensu omnium veterum, tum ex Josephi libro secundo *De bello Judaico*, capite duodecimo. Ego vero Hieronymum, Nicephorum et alios qui Eusebii *Chronicon* secuti sunt, et excerpserunt, non discussa ejus sententia, haud numerandos puto. Josephi autem locus nihil aliud probat quam Albinum quarto anno antequam bellum inchoaretur Judaicum, et septimo antequam urbs caperetur, fuisse præsidem Judææ. Verum ex eo

τῶν κατὰ τὴν πόλιν εἶναι καὶ τὰ περὶ τοὺς νόμους ἀκριβεῖς, βαρέως ἤνεγκαν ἐπὶ τούτῳ. Καὶ πέμπουσι πρὸς τὸν βασιλέα κρύφα, παρακαλοῦντες αὐτὸν ἐπιστεῖλαι τῷ Ἀνάνῳ (16) μηκέτι τοιαῦτα πράσσειν· μηδὲ γὰρ τὸ πρῶτον ὀρθῶς αὐτὸν πεποιτηκέναι. Τινὲς δὲ αὐτῶν καὶ τὸν Ἀλβῖνον ὑπαντιάζουσιν ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ὁδοιποροῦντα, καὶ διδάσκουσιν, ὥς οὐκ ἔξῃν τὴν Ἀνάαν χωρὶς τῆς αὐτοῦ γνώμης καθίσαι συνῆδριον. Ἀλβῖνος δὲ πεισθεὶς τοῖς λεγομένοις, γράφει μετ' ὀργῆς τῷ Ἀνάνῳ, ληψέσθαι παρ' αὐτοῦ δίκας ἀπειλῶν. Καὶ ὁ βασιλεὺς δὲ Ἀγρίππας διὰ τοῦτο τὴν ἀρχιερωσύνην ἀφελόμενος αὐτοῦ ἄρξαντος μήνας τρεῖς, Ἰησοῦν τὸν τοῦ Δαμμαίου (17) κατέστησεν. Τοιαῦτα καὶ τὰ κατὰ τὸν Ἰάκωβον, οὗ ἡ πρώτη τῶν ὀνομαζομένων καθολικῶν Ἐπιστολῶν εἶναι λέγεται. Ἰστέον δὲ ὡς νοθεύεται μὲν (18)· οὐ πολλοὶ γοῦν τῶν παλαιῶν αὐτῆς ἐμνημόνευσαν, ὥς οὐδὲ τῆς λεγομένης Ἰουδα, μετὰ καὶ αὐτῆς οὐσῆς τῶν ἐπὶ τὰ λεγομένων καθολικῶν. Ὅμως δὲ Ἰσμεν καὶ ταῦτα μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν πλείσταις δεδημοσιευμέναις Ἐκκλησιαις.

sitiam existimant. Sane pauci admodum ex vetustioribus, tum hujus Epistolæ tum illius Judæ quæ et ipsa in septem Catholicarum numero recensetur, mentionem fecere. Verumtamen hasquoque cum cæteris in plurimis Ecclesiis publice lectitari cognovimus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὡς μετὰ Μάρκον πρῶτος ἐπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐκκλησίας Ἀννιανὸς κατέστη (Nic. H. E. II, 15).

Νέρωνος δὲ θύονον ἄγοντος τῆς βασιλείας ἔτος, πρῶτος μετὰ Μάρκον τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν (19), τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικίας, Ἀννιανὸς τὴν λειτουργίαν διαδέχεται, ἀνὴρ θεοφιλὴς ὢν καὶ τὰ πάντα θαυμάσιος (20).

colligi non potest, Albinum septimo anno ante expugnationem Hierosolymorum, Judæam administrare cœpisse. Imo verius mihi videtur, eum anno IV Neronis in Judæam venisse. Nam Porcius Festus biennii spatio Judæam administravit, ut ex ejus gestis apparet, quæ pauca admodum a Josepho referuntur. Huic successit Albinus, anno Neronis quarto, mansitque usque ad annum decimum, ut ex Josepho recte ponit Eusebius. Anno igitur Neronis quarto cæsus est Jacobus. Conjecturam porro nostram confirmat Epiphanius in hæresi LXXVIII, ubi Jacobum hunc ait præfuisse Ecclesiæ Hierosolymitanæ annos circiter quatuor et viginti ab ascensu Domini.

(16) Τῷ Ἀνάνῳ. Nicephorus in libro secundo, cap. 4, hunc Ananum eundem esse existimavit cum Anania illo qui Paulum colapliis cædi jussit, de quo Lucas in Actibus apostolorum. Sed in eo longe fallitur. Nam Ananias, Nebedæi filius, de quo loquitur Lucas, pontifex fuit principatu Claudii, ab anno ejus septimo usque ad Neronis initia : vir omnium ætatis suæ Judæorum potentissimus, teste Josepho in libro vicesimo. Sed et series illa pontificum quæ ibidem recensetur a Nicephoro, ex Josephi libris supplenda est : et post Josephum Camæ filium ponendus est Ananias, Nebedæi filius, de quo Josephus capite tertio libri vicesimi. Post hunc fuit Ismaelus Phabæi filius, ab Agrippa juniore factus. Josephus pagina 696. Cui successit Josephus, cognomento Cabi, Simonis filius. Post quem Ananias, Anani filius, de quo hic sermo est.

(17) Δαμμαίου. Apud Josephum et Nicephorum scribitur Δαμναίου.

concilium judicium cogit. Inductoque in judicium Jacobo fratre Jesu ejus qui dicitur Christus, et cum eo quibusdam aliis, crimen illis violatæ legis, impegit, statimque lapidandos tradidit. Sed quicumque inter cives modestissimi legisque observandæ studiosissimi habebantur, graviter id factum tulere. Itaque clam legatos ad regem mittunt, hortantes ut Ananum per litteras monere vellet ne deinceps talia gereret ; neque enim prius illud recte atque ex jure ab eo factum fuisse. Quin etiam nonnulli eorum Albino ab urbe Alexandria iter facienti occurrerunt, eumque monuerunt non licuisse Anano absque ipsius consensu concilium judicium convocare. Quibus auditis, Albinus litteras plenas furoris et iracundiæ ad Ananum scribit, minatus æ de illo pœnas sumpturum. Proinde rex Agrippa adempto ei pontificatu quem per tres menses gesserat, Jesum Damnæi filium pontificem constituit. Hæc sunt quæ de Jacobo memorantur, cui etiam adscribi solet epistola prima earum quæ Catholicæ dicuntur. Quam quidem nonnulli spuriam ac suppo-

litiam existimant. Sane pauci admodum ex vetustioribus, tum hujus Epistolæ tum illius Judæ quæ et ipsa in septem Catholicarum numero recensetur, mentionem fecere. Verumtamen hasquoque cum cæteris in plurimis Ecclesiis publice lectitari cognovimus.

CAPUT XXIV

Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus.

Interea, Nerone octavum imperii annum agente, primus post Marcum evangelistam Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem suscepit Annianus, vir Deo acceptus et omni ex parte mirabilis.

(18) Νοθεύεται μὲν. Hunc locum Rufinus et Christophorus ita verterunt, quasi hæc quorundam esset opinio. Quem sensum nos etiam in interpretatione nostra secuti sumus. Sed nunc, re attentius perpensa, aliter sentimus, Eusebium scilicet absolute hanc Jacobi epistolam spuriam pronuntiare. Hieronymus de Jacobo : *Unam, inquit, scripsit Epistolam, quæ et ipsa ab alio quodam sub nomine ejus edita asseritur, licet paulatim tempore procedente obtinuerit auctoritatem.*

(19) Μάρκον τὸν ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν. Ita codex Regius. Verum in reliquis codicibus Maz., Med., Fuk. ac Saviliano, desunt hæ voces ἀπόστολον καὶ, quæ etiam in interpretatione Rufini non leguntur. Scio quidem Marcum merito apostolum dici posse, quippe qui primus Christi fidem Alexandrinis nuntiaverit. Sane Athanasius in *Synopsi* Marcum et Lucam apostolos vocat. In *Fastis* quoque Idatii Timotheus et Lucas apostoli dicuntur. Vide quæ supra notavi ad caput ultimum libri primi, ubi de Thaddæo et Abgaro agitur. Verum hoc loco non querimus quem titulum mereatur Marcus, sed tantum quid Eusebius scripserit.

(20) Ἀνὴρ θεοφιλὴς ὢν καὶ τὰ πάντα θαυμάσιος. Tota hæc pericope in tribus nostris codicibus Maz., Med. ac Fuketiano, et in interpretatione Rufini desideratur. Quia tamen in codice Regio habebatur, ipsam restituimus. Sed et ipsum Anniani nomen per duplex r restituimus ex auctoritate codic. Maz. ac Medic., quibus Rufinus ac Hieronymus aliique subscribunt. Quippe nomen Latinum est *Annianus*, et ab *Annio* deducitur.

CAPUT XXV 67.

De Neronis persecutione, in qua Petrus et Paulus Romæ martyrium pro religione subierunt.

Cæterum Nero, confirmatum jam sibi imperium videns, ad impios et nefarios actus prolapsus, ipsum quoque veri Numinis cultum oppugnare instituit. Et qualis quidem quantaque ejus fuerit improbitas, non est præsentis otii hic describere. Sed cum multi res ab eo gestas diligentissime perscripserint, poterit qui volet, incredibilem hominis immanitatem et furorem ex ipsis cognoscere. Qui infinitis hominibus temere nulloque adhibito concilio trucidatis, eo tandem crudelitatis processit, ut ne a proximis quidem et charissimis cruentas manus abstineret: sed matrem cum fratribus et uxorem et alios innumerabiles propinquitatem generis sibi conjunctos, non secus ac hostes et inimicos variis suppliciorum generibus exstinxerit. Verum hoc unum adhuc illi deerat, quod cæteris ejus titulis ascriberetur, ut scilicet primus Romanorum imperatorum, hostis Christianæ religionis diceretur fuisse. Cujus rei etiam Tertullianus meminit his verbis: « Consultite, inquit, commentarios vestros. Illic reperietis primum Neronem in hanc sectam tum maxime Romæ orientem Cæsariano gladio ferocisse. Sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest, nonnisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum. » Sic igitur omnium divini Numinis hostium princeps et antesignanus Nero, in ipsos etiam apostolos sæviit. Ac Paulus quidem Romæ capite truncatus, Petrus vero cruci suffixus fuisse, eodem regnante traduntur. Quam quidem narrationem abunde confirmant Petri Paulique nomine insignita monumenta, quæ in urbis Romæ cœmeteriis etiamnum visuntur. Sed et Caius qui-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Νέρωνα διωγμοῦ, καθ' ὃν ἐπὶ Ῥώμῃ Παῦλος καὶ Πέτρος, τοῖς ὑπὲρ εὐσεβείας μαρτυροῦντες κατεκοσμήθησαν (Nic. H. E. II, 34-37).

Κραταιουμένης δὲ ἡδὴ τῷ Νέρωνι τῆς ἀρχῆς, εἰς ἀνοσίους ἐξοκέλλας ἐπιτηδεύσεις, κατ' αὐτῆς ὥπλιζετο τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν εὐσεβείας. Γράφειν μὲν οὖν οἷός τις οὗτος γεγενῆσθαι τὴν μοχθηρίαν, οὐ τῆς παρούσης γένοιτο' ἀν' σχολῆς. Πολλῶν γε μὴν τὰ κατ' αὐτὸν ἀκριβεστάταις παραδεδοκῶτων διηγήσασθαι, πάρεστιν ὁπω φίλον, ἐξ αὐτῶν τὴν σκαιότητα τῆς τάνδρως ἐκτόπου καταθεωρῆσαι μανίας, καθ' ἣν οὐ μετὰ λογισμοῦ, μὴ μὲν ὅσων ἀπωλείας διεξελθῶν, ἐπὶ τοσαύτῃ ἡλῆσεν μαιφονίαν, ὥς μὴδὲ τῶν οἰκειοτάτων τε καὶ φιλάτων ἀποσχέσθαι, μητέρα δὲ ὁμοίως καὶ ἀδελφοῦς καὶ γυναῖκα σὺν καὶ ἄλλοις μυριοῖς τῷ γένει προσήκουσι, τρόπον ἐχθρῶν καὶ πολεμίων, ποικίλαις θανάτων ἰδέαις διαχρήσασθαι. Ἐνέδει δὲ ἄρα τοῖς πᾶσι καὶ τοῦτ' ἐπιγραφῆναι αὐτῷ, ὥς ἂν πρῶτος αὐτοκρατόρων, τῆς εἰς τὸ θεῖον εὐσεβείας πολέμιος ἀναδειχθείη. Τοῦτου δὲ πάλιν ὁ Ῥωμαῖος Τερτυλλιανὸς, ὧδέ πως λέγων μνημονεύει: « Ἐντύχετε τοῖς ὑπομνήμασιν ὑμῶν. Ἐκεῖ εὐρήσετε πρῶτον Νέρωνα τοῦτο τὸ δόγμα, ἡνίκα μάλιστα ἐν Ῥώμῃ τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας (21), ὥμως ἦν εἰς πάντας, διώξαντα. Τοιοῦτω τῆς κολάσεως ἡμῶν ἀρχηγῷ καυχόμεθα. Ὁ γὰρ εἰδὼς ἐκεῖνον, νοῆσαι δύναται, ὥς οὐκ ἂν εἰ μὴ μέγα τι ἀγαθὸν ἦν, ὑπὸ Νέρωνος κατακριθῆναι (22). » Ταύτῃ γοῦν οὗτος θεομάχος ἐν τοῖς μάλιστα πρῶτος ἀνακηρυχθεὶς, ἐπὶ τὰς κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ σφαγῇ. Παῦλος δὲ οὖν ἐπ' αὐτῆς Ῥώμης τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθῆναι, καὶ Πέτρος ὡσαύτως ἀνασκοποισθῆναι κατ' αὐτὸν ἱστοροῦνται. Καὶ πιστοῦται γε τὴν ἱστορίαν ἡ Πέτρου καὶ Παύλου εἰς δεῦρο κρατήσασα ἐπὶ τῶν αὐτόθι κοιμητηρίων πρόσρησις (23). Οὐδὲν δ' ἦρτον καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ (24) Γάιος ὄνομα, κατὰ Ζεφυ-

(21) *Τὴν ἀνατολὴν πᾶσαν ὑποτάξας.* Quisquis Tertulliani *Apologeticum* Latine vertit, sive is Eusebius sit, quod non puto, sive quis alius, Tertulliani verba non intellexit. Neque id in hoc uno Tertulliani loco ei contigit, sed etiam in aliis pluribus Tertulliani locis, qui ab Eusebio Græcæ in hoc opere proferuntur.

(22) *ὑπὸ Νέρωνος κατακριθῆναι.* Nicephorus hunc Tertulliani locum ex Eusebio citans, addit verbum εἶχε, quod quidem necessarium videtur ad explendam totius loci sententiam.

(23) *Κοιμητηρίων πρόσρησις.* Post has voces in manuscriptis codicibus Mediceo et Fuketiano leguntur hæc verba ταῦτα μὲν οὗτος. Quæ in Mazariño etiam codice adduntur ad marginem. Verum hæc prorsus aliena sunt ab hoc loco. Videntur autem addita fuisse ab imperito scholiaste, qui putavit cuncta illa quæ de Petro et Paulo præmisit Eusebius, desumpta esse ex Tertulliani *Apologetico*, quod tamen verum non est.

(24) *Ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ.* Tribus modis dicitur *ecclesiasticus*. Interdum enim accipitur pro Christiano, et opponitur gentili, ut apud Hieronymum in præfatione libri *De scriptoribus ecclesiasticis*. Atque ita sumpsisse videtur Cyrillus in *catechesi* xv, cum ait, σημεῖον ἐκκλησιαστικῶν ζητούντων οἱ ἐκκλησιαστικοί. Interdum vero *ecclesiasticus* designat Catholicum, et opponitur hæretico, ut apud Hiero-

nymum in præfatione in *Matthæum*, et in *Commentariis in Ecclesiastem*, pag. 27, et in *cap. xiii Ezechielis*. Ita Origenes in tomo xvi *Explanatium in Joannis Evangelium: Dicit profecto Heracleon, et secum fortassis sentiens alius ecclesiasticus*. Et Cyrillus in *catechesi* xv, supra citata, ubi dicit, ταύτην δὲ εἶναι τῶν Ῥωμαίων οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παραδεδωκασιν ἐξηγητά. Epiphanius in hæresi Audianorum, pag. 821. Denique *ecclesiasticus* interdum denotat eum, qui in clero est constitutus: et opponitur sæculari seu laico, ut apud eundem Hieronymum in epistola ad Pammachium de optimo genere interpretandi, et in epistola 46, ad Rusticum. Item in præfat. *Commentariorum in Daniele*, et in libro secundo *Apologię adversus Rufinum*. Atque ita sumit hoc nomen Cyrillus in *catechesi* xvii, cum ait: Καθὼς μέχρι σήμερον βλέπομεν ἀρχοντας κοσμικοὺς ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀγομένους καὶ διδασκομένους. Auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 181. Et imperatores in lege xx, codice Theod., *de episcopis et clericis: Ecclesiastici aut ex ecclesiasticis, vel qui continentium se volunt nomine nuncupari*, etc., et in lege 21, eodem titulo: *Hi qui Ecclesiæ jugo obsequium deputarunt, curiis habentur immunes*, etc. Et paulo post: *ceteri revocentur, qui se post id tempus ecclesiasticis congregarunt*. Cum igitur hæc vox triplicem habeat significationem, quæri non immerito potest quomodo

ρίον Ῥωμαίων γεγωνώς ἐπίσκοπον· ὃς δὴ Πρόκλῳ A τῆς κατὰ Φρύγας προϊσταμένῳ γνώμης ἐγγράφως διαλεχθεὶς, αὐτὰ δὴ ταῦτα περὶ τῶν τόπων ἐνθα τῶν εἰρημένων ἀποστόλων τὰ ἱερὰ σκηνώματα κα- τατίθεται, φησὶν· « Ἐγὼ δὲ τὰ τρόπαια τῶν ἀποστό- λων ἔχω δεῖξαι. Ἐάν γὰρ θελήσης ἀπελθεῖν ἐπὶ τὸν Βατικανὸν (25), ἣ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὀστίαν, εὐρήσεις τὰ τρόπαια τῶν ταύτην ἰδρυσασμένων τὴν Ἐκκλη- σίαν. » Ὡς δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν ἄμφω καιρὸν ἐμαρ- τύρησαν, Κορινθίων ἐπίσκοπος Διονύσιος ἐγγράφως Ῥωμαίοις ὁμιλῶν, ὧδὲ πως παρίστησιν· « Ταῦτα καὶ ὑμεῖς (26) διὰ τῆς τοσαύτης νοθεύσεως (27), τὴν ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου φυτεύσαν γεννηθεῖσαν (28) Ῥωμαίων τε καὶ Κορινθίων συνεκράσατε. Καὶ γὰρ ἄμφω καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Κόρινθον φοιτήσαντες (29) ἡμᾶς, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὁμοσε δι- δάξαντες, ἐμαρτύρησαν κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν (30). » Καὶ ταῦτα δὲ, ὡς ἂν ἔτι μᾶλλον πιστωθεῖη τὰ τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'

Ὡς μυρλοῖς κακοῖς περιηλάθησαν Ἰουδαῖοι, καὶ ὡς τὸν ὀσάτορον πρὸς Ῥωμαίους ἤρατο πόλεμον (Nic. H. E. III, 3).

Αὐθις δ' ὁ Ἰώσηπος (31) πλεῖστα ὅσα περὶ τῆς τῷ

do hic accipienda sit. Equidem in secunda signifi- catione malim accipere hoc loco, tum quia hæc frequentior huius vocabuli significatio est, tum quod Eusebius de Cail libro adversus Proclum lo- quens, utrumque proprio epitheto designavit. Caium enim *ecclesiasticum* hominem appellat: Proclum vero Cataphrygarum sectæ patronum, id est hære- ticum: « Ὡς δὴ Πρόκλῳ τῆς κατὰ Φρύγας προϊστα- μένῳ γνώμης ἐγγράφως διαλεχθεὶς, etc. Quippe Ca- taphrygarum secta in duas partes divisa est. Alte- rius princeps fuit Proclus: alterius vero Æschynus. Qui Proclum sequebantur, dicebantur οἱ κατὰ Πρόκλον. Qui Æschyni favebant, dicebantur οἱ κατὰ Ἀισχύνην, ut docet Tertullianus in libro *De præ- scriptione hæreticorum*.

(25) *Ἐπὶ τὸν Βατικανόν*. Mirum est in omnibus nostris codicibus uno consensu haberi βατικανόν, nec aliter legitur in *Chronico* Georgii Syncelli. In sequentibus verbis ἣ ἐπὶ τὴν ὁδὸν τὴν Ὀστίαν omnes nostri codices Ὀστίαν habent. Verum in hoc dis- sentiunt, quod Mazarinus quidem et Medicæus co- dex cum leni spiritu scriptum habent Ὀστίαν, Re- gius autem et Fræketianus asperum adhibent spiri- tum. Porro Vaticanus quidem ad B. Petrum referri debet, qui sepultus est in Vaticano. Ostiensis autem via Paulum denotat, qui sepultus est in via Ostiensi.

(26) *Ταύτη καὶ ὑμεῖς*. Sic scribendum, non ταῦ- τα. Vocem ταύτη interpretatio nostra expressit. At- que ita videtur legisse Rufinus, qui sic vertit: *Sed et habentes communionem a Petro et Paulo, plantationem Romanæ et Corinthiorum Ecclesiæ conjunxistis*.

(27) *Διὰ τοσαύτης νοθεύσεως*. Id est, *per hujus- modi vestram cohortationem*. Respondet Dionysius epistolæ Soteris et cleri Romani, qui, missis ad Co- rinthios litteris, eos benevole admonuerat, ut infra docet Eusebius in lib. IV, cap. 22. Quod jam antea Clemens Romanus episcopus fecerat, datis ad Co- rinthios litteris. Ait igitur Dionysius Soteri: *Vos per vestram hanc communionem, plantationem Ro- manæ et Corinthiorum Ecclesiæ a Petro Pauloque olim factam, nunc denuo conjunxistis*. Hæc ideo fu- sus exposui, quia interpretes, ac præcipue Christo- phorsonus, in huius loci versione magnopere ab-

dam, vir catholicus, qui Zephyrini Romanæ urbis episcopi temporibus floruit, in eo libro quem scripsit *Adversus Proclum* patronum sectæ Cataphry- garum, de loco in quo prædictorum apostolorum sacra corpora deposita sunt, ita loquitur: « Ego vero, 68 inquit, apostolorum tropæa possum os- tendere. Nam sive in Vaticanum, sive ad Ostiensem viam pergere libet, occurrent tibi tropæa eorum qui Ecclesiam illam fundaverunt. » Porro ambos uno eodemque tempore martyrium subiisse, Dio- nysius Corinthiorum episcopus ad Romanos scri- bens, testatur his verbis: « Ita et vos, inquit, tanta admonitione vestra, sementem quæ Petri ac Pauli satione succreverat, Romanos scilicet et Co- rinthios, simul commiscuistis. Ambo enim illi in urbem nostram Corinthum ingressi, sparsa evan- gelicæ doctrinæ semine nos instituerunt; et in Italiam simul profecti, cum vos similiter instituis- sent, eodem tempore martyrium pertulerunt. » Atque hæc idcirco retuli, ut rei gestæ memoria magis ac magis firmaretur.

CAPUT XXV

Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tan- demque adversus Romanos bellum susceperunt.

Josephus vero, commemorans calamitates qui-

errant.

(28) *Γεννηθεῖσαν*. In *Chronico* Georgii Syncelli scribitur γεννηθεῖσαν. Sed nostri codices Regius, Maz., Med. ac Fuk., habent γεννηθεῖσαν per simplex C v, quod equidem magis probo.

(29) *Φοιτήσαντες*. Sic Georgius Syncellus in *Chronico* rectius quam vulgo editum φυτεύσαντες. Sed et in his quæ sequuntur ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, supplendum est φοιτήσαντες.

(30) *Κατὰ τὸν αὐτὸν καιρόν*. Non dicit aperte Dionysius Petrum ac Paulum uno eodemque die passos fuisse, sed tantum eodem tempore; quod de plurium dierum intervallo explicari potest. Pru- dentius *Περὶ στεφάνων* eodem quidem die cæcos ait, sed non eodem anno; verum inter utriusque necem annispatium intercessisse. Cum Prudentio consentit Augustinus in sermone 28, *De sanctis*, et in sermone nuper edito Parisiis in supplemento Ope- rum Augustini. Arator lib. II *Hist. apost.* Simeon tamen Metaphrastes hæc Dionysii verba ita accepit, quasi dicere voluisset, Petrum ac Paulum eodem die simul subiisse martyrium. Verba ejus sunt in commentario *De peregrinationibus Petri ac Pauli* apud Surium in tomo III: *Caius vero quidam, vir ecclesiasticus, et Zephyrinus Romanorum episcopus, et Dionysius Corinthius scribunt uno tempore et simul Petrum et Paulum subiisse martyrium*. Sed primo falsum est, quod ait Metaphrastes de Caio. Quod si quis objiciat Caium forte id dixisse alio in loco quem non adduxit Eusebius, respondeo Euse- bii nostri eam fuisse diligentiam, ut nunquam id omisurus fuerit, si a Caio dictum fuisset. Id enim agit in hoc capite, ut doceat Petrum ac Paulum Romæ passos esse eodem tempore. Ac prius qui- dem probat Cail testimonio; alterum vero verbis Dionysii. Quod si Caius de tempore martyrii apo- stolorum idem dixisset quod Dionysius, cur Euse- bius id tacuisset hoc loco. Fallitur etiam Meta- phrastes, dum Zephyrinum ejus rei citat auctorem. Videtur enim legisse in Eusebio, καὶ Ζεφυρίνος Ῥωμαίων γεγωνώς ἐπίσκοπος.

(31) *Αὐθις δ' ὁ Ἰώσηπος*. Ab his verbis caput

bus universa Judæorum gens confictata est, narrat etiam inter cætera, quam plurimos ex Judæorum nobilissimis atque honoratissimis, flagris cæsos in ipsa Hierosolymorum urbe, jussu Flori in crucem sublato fuisse. Erat hic procurator Judææ, quo tempore bellum Judaicum conflatum est, anno imperii Neronis duodecimo. Subjicit deinde, post defectionem gentis Judæorum, maximos motus per universam Syriam esse excitatos, dum singularum urbium incolæ Judæos in iisdem degentes, tanquam hostes absque ulla miseratione delerent. Adeo ut cernere esset civitates cadaveribus insepultis repletas, projectos mixtim cum infantibus senes, et mulierum corpora ipso pudoris velamento nudata. Ac tota quidem provincia plena erat incredibilium calamitatum. Sed tamen iis quæ ubique perpetrabantur malis, longe gravior erat formido eorum quæ intentabantur. Hæc Josephus iisdem verbis refert. Et hic quidem rerum Judaicarum tunc temporis status erat.

Finis libri secundi ecclesiasticæ Historiæ.

πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος καταλαβούσης διελθὼν συμφορᾶς, ὁμοῖ κατὰ λέξιν ἐπὶ πλείστοις ἄλλοις μυρίους ὄσους τῶν παρὰ Ἰουδαίους τετιμημένων, μᾶστιξιν αἰκισθέντας, ἐν αὐτῇ τῇ Ἱερουσαλὴμ ἀνασταυρωθῆναι ὑπὸ Φλώρου. Τοῦτον δὲ εἶναι τῆς Ἰουδαίας ἐπίτροπον, ὁππῆκα τὴν ἀρχὴν ἀναβρίπισθῆναι τοῦ πολέμου, ἔτους δωδεκάτου τῆς Νέρωνος ἡγεμονίας, συνέβη. Εἶτα δὲ καὶ καθ' ἑλὴν τὴν Συρίαν ἐπὶ τῇ τῶν Ἰουδαίων ἀποστάσει, δεινὴν φησι κατελιφέναι ταραχὴν, πανταχόσε τῶν ἀπὸ τοῦ ἔθνους πρὸς τῶν κατὰ πόλιν ἐνοίκων, ὥς ἂν πολεμίων, ἀνηλεῶς πορθουμένων· ὥστε ὁρᾶν τὰς πόλεις μεστὰς (32) ἀτάφων σωμάτων, καὶ νεκρῶν ἅμα νηπίους γέροντας ἐρβριμμένους, γυναῖα τε μὴδὲ τῆς ἐπ' αἰδοῖ σκέπης μετελιφόμενα. Καὶ πᾶσαν μὲν τὴν ἐπάρχιον (33) μεστὴν ἀδιηγῆτων συμφορῶν, μελίζονα δὲ τῶν ἐκάστοτε τολμωμένων τὴν ἐπὶ τοῖς ἀπειλουμένοις ἀνάτασιν (34). Ταῦτα κατὰ λέξιν ὁ Ἰώσηπος. Καὶ τὰ μὲν κατὰ Ἰουδαίους, ἐν τούτοις ἦν.

Τέλος τοῦ τῆς ἐκκλησιωστικῆς Ἱστορίας λόγου β'.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΛΟΓΟΣ Γ'.

EUSEBII PAMPHILI ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER TERTIUS.

63 ΤΑΣΕ ΚΑΙ Η ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

α. Ὅπου γῆς ἐκήρυξαν τὸν Χριστὸν οἱ ἀπόστολοι.

inchoavi, secutus auctoritatem codicis Regii. In codice autem Mazarino aliam lectionem ac distinctionem reperimus. Caput enim orditur ab his verbis, quæ paulo antea leguntur, καὶ ταῦτα δὲ, ὥς ἂν ἔτι μάλλον, etc. Et totum locum ita legit ac distinguit: Καὶ ταῦτα δὲ ὥς ἂν ἔτι μάλλον πιστωθεῖη τὰ τῆς ιστορίας, αὐθις ὁ Ἰώσηπος πλείστα ὅσα περὶ τῆς, etc. Et post verba illa quæ sequuntur ὁμοῖ κατὰ λέξιν apposita est distinctio. Eadem lectionem servant codd. Medicus ac Fuketianus. Verum codicis Regii lectio atque distinctio longe rectior mihi videtur, quam secuti sunt etiam Nicephorus ac Rufinus. Pæne omiseram monere in titulo hujus capituli scribendum videri τὸ ὑστατον adverbialiter,

β. Τίς πρῶτος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας προέστη. γ. Περὶ τῶν Ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων.

sic enim vertit Rufinus: Ut innumeris Judæi malis afflicti sint, ac novissime contra Romanos arma moverint.

(32) Τὰς πόλεις μεστὰς. Verba sunt Josephi ex lib. II *De bello Judaico*, pag. 814 editionis Genevensis.

(33) Τὴν ἐπάρχιον. Apud Josephum et Nicephorum scriptum est τὴν ἐπαρχίαν. Nostri tamen codices nihil mutant. Sic etiam in lib. III, cap. 35, de Plinio Secundo: ἡγεγούμενος τῆς ἐπαρχίᾳ. Provinciam autem hoc loco intelligimus Judæam, quæ post obitum majoris Agrippæ in provinciam formam redacta fuerat, et a procuratoribus Cæsaris regebatur.

(34) Τὴν ἐπὶ τοῖς ἀπειλουμένοις ἀνάτασιν.

- δ. Περὶ τῆς πρώτης τῶν ἀποστόλων διαδοχῆς.
 ε. Περὶ τῆς μετὰ τὸν Χριστὸν ὑστάτης Ἰουδαίων πολιουρίας.
 ς. Περὶ τοῦ πείσαντος αὐτοὺς λιμοῦ.
 ζ. Περὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ προδρόμων.
 η. Περὶ τῶν τοῦ πολέμου σημείων.
 θ. Περὶ Ἰωσήπου, καὶ ὡς κατέλειψε συγγραμμάτων.
 ι. Ὅπως τῶν θείων μνημονεύει βιβλίων.
 ια. Ὡς μετὰ Ἰάκωβον ἡγείται Συμεὼν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας.
 ιβ. Ὡς Οὐεσπασιανὸς τοὺς ἐκ Δαβὶδ ἀναζητεῖσθαι προστάττει.
 ιγ. Ὡς δεῦτερος Ἀλεξανδρῶν ἡγείται Ἀβελιος.
 ιδ. Ὡς καὶ Ῥωμαίων δεῦτερος Ἀνέγκλητος ἐπισκοπεῖ.
 ιε. Ὡς τρίτος μετ' αὐτὸν Κλήμης.
 ις. Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς.
 ιζ. Περὶ τοῦ κατὰ Δομετιανὸν διωγμοῦ.
 ιη. Περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως.
 ιθ. Ὡς Δομετιανὸς τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναρρεῖσθαι προστάττει.
 κ. Περὶ τῶν πρὸς γένους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.
 κα. Ὡς τῆς Ἀλεξανδρῶν Ἐκκλησίας τρίτος ἡγείται Κέρδων.
 κβ. Ὡς τῆς Ἀντιοχείων δεῦτερος Ἰγνάτιος.

- Α κγ. Ἱστορία περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου.
 κδ. Περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων.
 κε. Περὶ τῶν ὁμολογουμένων θείων Γραφῶν καὶ τῶν μὴ τοιούτων.
 κς. Περὶ Μετάνδρου τοῦ γόητος.
 κζ. Περὶ τῆς τῶν Ἑβιωνανῶν αἵρέσεως.
 κη. Περὶ Κηρίνθου τοῦ αἰρεσιάρχου.
 κθ. Περὶ Νικολάου καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ κεκλημένων.
 λ. Περὶ τῶν ἐν συζυγαίαις ἐξετασθέντων ἀποστόλων.
 λα. Περὶ τῆς Ἰωάννου καὶ Φιλίππου τελευτῆς.
 λβ. Ὅπως Συμεὼν ὁ Ἱεροσολύμων ἐπισκοπος ἐμαρτύρησεν.
 λγ. Ὅπως Τραϊανὸς ζητεῖσθαι Χριστιανούς ἐκέλευσεν.
 λδ. Ὡς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τέταρτος Εὐάρεστος ἡγείται.
 λε. Ὡς τῆς Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίας τρίτος ἡγείται Ἰούστος.
 B λς. Περὶ τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ.
 λζ. Περὶ τῶν εἰσέτι τότε διαπρεπόντων εὐαγγελιστῶν.
 λη. Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς καὶ τῶν ψευδῶν εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων.
 λθ. Περὶ τῶν Παπῶν συγγραμμάτων.

70 IN TERTIO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.
 II. Quisnam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.
 III. De epistolis apostolorum.
 IV. De prima apostolorum successione.
 V. De postrema Judæorum expugnatione post Christi necem.
 VI. De fame quæ Judæos oppressit.
 VII. De prædictionibus Christi.
 VIII. De signis ante bellum.
 IX. De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.
 X. Quomodo idem Josephus sacrarum Librorum mentionem fecerit.
 XI. Quomodo Simeon post Jacobum Hierosolymorum rexit Ecclesiam.
 XII. Quomodo Vespasianus eos qui a Davide genus ducerent, conquiri jussit.
 XIII. Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Avilius.
 XIV. Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuit Anencletus.
 XV. Ut tertius Romanæ Ecclesiæ episcopus fuit Clementis.
 XVI. De epistola Clementis.
 XVII. De persecutione Christianorum sub Domitiano.
 XVIII. De Joanne apostolo et ejus Revelatione.
 XIX. Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.
 XX. De vropinquis Servatoris nostri.

- XXI. Quod Alexandrinorum Ecclesiæ tertius præfuit Cæro.
 XXII. Ut Antiochenorum Ecclesiæ duodecimus antistes fuit Ignatius.
 XXIII. Narratio de Joanne apostolo.
 XXIV. De ordine Evangeliorum.
 C XXV. De sacris Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt hujusmodi.
 XXVI. De Menandro præstigiatore.
 XXVII. De Ebionæorum hæresi.
 XXVIII. De Cerintho hæresiarcha.
 XXIX. De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.
 XXX. De apostolis qui in conjugio vixerunt.
 XXXI. De Joannis et Philippi obitu.
 XXXII. Quomodo Simeon Hierosolymorum episcopus martyrium subit.
 XXXIII. Quomodo Trajanus Christianos veluit inquiri.
 XXXIV. Quod Ecclesiam Rom. post Clementem quartus rexerit Evaristus.
 XXXV. Quod post Simeonem tertius Hierosolymorum Ecclesiæ præfuit Justus.
 XXXVI. De Ignatii martyrio et ejus epistolis.
 XXXVII. De Evangelii prædicatoribus qui etiam tum florebant.
 D XXXVIII. De Clementis epistola, aliisque quæ falso ei tribuuntur.
 XXXIX. De libris Papiæ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ὅσοι γῆς ἐκίρυσαν τὸν Χριστὸν οἱ ἀπόστολοι (Nic. II. E. II, 39-44; III, 1).

Τὰ μὲν δὴ κατὰ Ἰουδαίους, ἐν τοῖς τῶν δὲ ἱερῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τε καὶ μαθητῶν ἐφ' ἅσας κατασπαρέντων τὴν οἰκουμένην, Θωμάς

Apud Josephum legitur μετὰστασιν, quod sensu caret. Itaque Josephi interpretes Gelenius divinavit potius quam vertit. Nicephorus in libro III habet ἀναστάσις, quam scripturam reperi etiam in codic. Fuk. et Saviliano. Est autem ἀναπαύσις fuga seu

71 CAPUT 4.

Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.

Dum res Judæorum hoc in statu essent, apostoli et discipuli Domini ac Servatoris nostri per universum orbem dispersi Evangelium prædicabant. Et

migratio, ut supra notavi ad caput 21. Hinc in glossis veteribus recte exponitur ἀνάστασις γίγνεται, solum vertit. Verum in optimis codicibus Mazarino ac Mediceo diserte scriptum est ἀνάστασις. Quæ quidem scriptura rector mihi videtur. Sane Rufinus

Thomas quidem, ut a majoribus traditum accepi-
mus, Parthiam sortitus est, Andreas vero Scythiam.
Joanni Asia obvenit, qui plurimum temporis in ea
commoratus, Ephesi tandem diem obiit. At Petrus
per Pontum, Galatiam, Bithyniam, Cappadociam
atque Asiam Judæis qui in dispersione erant, præ-
dicasse existimatur. Qui ad extremum Romam ve-
niens, cruci suffixus est capite deorsum demisso :
sic enim ut in cruce collocaretur oraverat. De Pau-
lo jam quid attinet dicere, qui ab Hierosolymis
usque ad Illyricum munus evangelicæ prædicationis
implevit, ac postremo Romæ sub Nerone martyrio
perfunctus est? Hæc Origenes in tertio volumine *Expo-
sitionum in Genesim* disertis verbis commemorat.

CAPUT II.

Quisnam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.

Cæterum post Pauli Petrique martyrium primus
Ecclesiæ Romanæ episcopatum suscepit Linus. Hu-
jus mentionem facit Paulus in Epistola quam ab
urbe Roma ad Timotheum scripsit, inter salutatio-
nes quæ ad calcem Epistolæ leguntur: « Salutat te,
inquit, Eubulus, Pudens, Linus et Claudia. »

CAPUT III.

De Epistolis apostolorum.

Quod vero ad Petrum attinet, una ejus Epistola,
quæ prior dici solet, tanquam germana ab omni-
bus sine controversia admittitur. Cujus etiam testi-
monio **72** veteres religionis nostræ antistites, ut-
pote extra omnem dubitationem positæ, in scriptis
suis frequentissime usi sunt. Quæ vero secunda ap-
pellatur, eam quidem inter sacros Novi Testamenti

non aliter legisse mihi videtur. Sic enim vertit :
*Sed tamen tam diro hoc et tam atroci spectaculo,
multo gravius eos futurorum et per dies augescentium
malorum metus et formido terrebat.* Adde quod Jo-
sephus eandem usurpat sententiam in lib. xx *Anti-
quitate*, ubi de sicariis agit, καὶ τῶν συμφορῶν
τὸν φόβον εἶναι χαλεπώτερον. Quæ Josephi verba
retulit Eusebius supra cap. 20. Certe non ovum ovo
similius est, quam sunt inter se similia hæc duo
Josephi loca. Tantum pro eo quod φόβον dixit in
lib. xx *Antiquitate*, hic ponit ἀνάτασιν, quod
eamdem habet significationem.

(35) *Θωμᾶς μὲν τὴν Παρθίαν.* Idem scribit
Pseudo-Clemens in lib. ix *Recognitionum*, apud
quem Petrus ita loquitur : *Denique apud Parthos,
sicut nobis Thomas, qui apud illos Evangelium præ-
dicat, scripsit, non multi jam erga plurima matrimo-
nia diffunduntur: nec multi apud Medos canibus
objiciunt mortuos suos: neque Persæ matrum con-
jugiis, aut filiarum incestis matrimoniis delectantur.*
Fortunatus in carmine primo libri quinti :

*Bellicæ Persidis Thomæ subjecta vigori,
Fortior efficitur victa tiara Deo.*

Vide notationes Baronii ad *Martyrologium Romanum*.
(36) *Τοῖς ἐν διασπορᾷ Ἰουδαίοις.* Sic codices
Hazar. et Med., cum Fuk. ac Savil., rectius quam
vulgo editum τοῖς ἐκ διασπορᾶς Ἰουδαίοις. In
Epistola Catholica B. Petri legitur *παρεπιδήμοις*
διασπορᾶς Πόντου, etc. Verum in Epistola Jacobi
scribitur *δῶδεκα φυλαὶς ταῖς ἐν τῇ διασπορᾷ*. Porro
Judæi per totum orbem dispersi sunt variis tempo-
ribus et variis ob causas. Primo quidem cum ab-
ducti sunt ab hostibus in Babylonem et in Ægy-
ptum ac Syriam, cumque a Romanis duce Pompeio

A μὲν, ὡς ἡ παράδοσις περιέχει, τὴν Παρθίαν (35) εἰ-
ληγεν, Ἀνδρέας δὲ τὴν Σκυθίαν, Ἰωάννης τὴν Ἀσίαν,
πρὸς οὓς καὶ διατρίψας ἐν Ἐφέσῳ τελευτᾷ. Πέτρος
δὲ ἐν Πόντῳ καὶ Γαλατίᾳ καὶ Βιθυνίᾳ, Καππαδοκίᾳ
τε καὶ Ἀσίᾳ, κεκηρυχέναι τοῖς ἐν διασπορᾷ Ἰου-
δαίοις (36) ἔοικεν· ὅς καὶ ἐπὶ τέλει ἐν Ῥώμῃ γενό-
μενος, ἀνεσκολοπίσθη κατὰ κεφαλῆς, οὕτως αὐτὸς
ἀξιώσας παθεῖν. Τί δεῖ περὶ Παύλου λέγειν, ἀπὸ Ἱε-
ρουσαλὴμ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ πεπληρωκότος τὸ Εὐ-
αγγέλιον τοῦ Χριστοῦ, καὶ ὕστερον ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ
Νέρωνος μεμαρτυρηκότος; Ταῦτα Ὀριγένης (37)
κατὰ λέξιν ἐν τρίτῳ τόμῳ τῶν εἰς τὴν Γένεσιν ἐξη-
γητικῶν σαφῶς εἰρηταί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Τίς πρῶτος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας προέστη
(Nic. H. E. III, 2).

Τῆς δὲ Ῥωμαίων Ἐκκλησίας μετὰ τὴν Παύλου
καὶ Πέτρου μαρτυρίαν, πρῶτος κληροῦται τὴν ἐπι-
σκοπὴν Λίνος. Μνημονεύει τοῦτο, Τιμοθέῳ γράφων
ἀπὸ Ῥώμης ὁ Παῦλος, κατὰ τὴν ἐπὶ τέλει τῆς Ἐπι-
στολῆς πρόσρρσιν, « Ἀσπάζεται σε, λέγων, Εὐδούλος
καὶ Πούδης καὶ Λίνος καὶ Κλαυδία (38). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Περὶ τῶν Ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων (Nic. H. E.
II, 45, 46).

Πέτρου μὲν οὖν Ἐπιστολὴ μία ἡ λεγομένη αὐτοῦ
πρῶτέρα, ἀνωμολόγηται. Ταύτη δὲ καὶ οἱ πάλαι πρε-
σβύτεροι ὡς ἀναμφιλέκτῃ ἐν τοῖς σφῶν αὐτῶν κατα-
κέχρηται συγγράμμασι. Τὴν δὲ φερομένην αὐτοῦ
δευτέραν, οὐκ ἐνδιόθηχον μὲν εἶναι παρειλήφαμεν.
C Ὅμως δὲ πολλοὶς χρήσιμος φανεῖται, μετὰ τῶν ἄλ-
λων ἐσπουδάσθη Γραφῶν. Τό γε μὴν τῶν ἐπιτεκλημέ-

victi et in servitutem redacti sunt. Deinde spon-
tanea migratione, ut contigit temporibus Maccha-
bæorum, cum quidam sponte ex Judæa in Ægyptum
sedes transtulerunt. Lex enim non vetabat ne Ju-
dæi in alias terras migrarent, ut ex libro Ruth col-
ligere est. Tertio id contingebat ob proselytos, quod
cum ex omnibus gentibus admitterent Judæi, hinc
stiebat ut per totum orbem dispergerentur. Spera-
bant autem Judæi, venturum quandoque Messiam,
qui ipsos ita, ut diximus, dispersos ac dissipatos, in
unum colligeret. Ita in cantico Aggæi et Zachariæ
qui est psalmus cxlvi : Οἰκοδομῶν Ἱερουσαλὴμ ὁ
Κύριος, καὶ τὰς διασπορὰς τοῦ Ἰσραὴλ ἐπισυνάξει.

D (37) *Ταῦτα Ὀριγένης.* Cum Eusebius hic dicat,
superiora ex libro in *Explanationum Origenis in*
Genesim esse desumpta, dubitari merito potest,
unde incipiant Origenis verba, an a vocibus illis
Θωμᾶς μὲν, ὡς ἡ παράδοσις, etc., an potius ab istis
Πέτρος δὲ ἐν Πόντῳ, etc. Neque enim Eusebius satis
distincte nobis notavit, quodnam esset initium Ori-
genis verborum. In codic. Mazarino ac Med. ad
latus hujus lineæ hanc notam appositam inveni Φ.
De qua nota jam multa dixi ad initium libri primi.
Verum quid hic significet, difficile est affirmare.
Neque enim ὥρατον denotat, cum nulla venustas et
elegantia in hoc loco possit reperiri. Forte igitur
hæc nota est quam Isidorus vocat φ. et ρ., quia
monemur intendendum esse sollicite, undenam in-
cipiant Origenis verba.

(38) *Ἀσπάζεται σε, λέγων, Εὐδούλος καὶ Πούδης
καὶ Λίνος καὶ Κλαυδία.* Hæc verba non habentur
in codicibus nostris Maz., Med. ac Fuketiano, nec
apud Nicephorum. Certe non valde necessaria sunt.

ων αὐτοῦ *Πρόδξων*, καὶ τὸ κατ' αὐτὸν ὀνομασμένον *Εὐαγγέλιον*, τὸ τε λεγόμενον αὐτοῦ *Κήρυγμα*, καὶ τὴν καλουμένην *Ἀποκάλυψιν* (39), οὐδ' ὅλως ἐν καθολικοῖς ἴσμεν παραδεδομένα, ὅτι μήτε ἀρχαίων, μήτε τῶν καθ' ἡμᾶς τις ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ταῖς ἐξ αὐτῶν συνεχρήσατο μαρτυρίαις. Προϊούσης δὲ τῆς ἱστορίας (40), προὔργου ποιήσονται σὺν ταῖς διαδοχαῖς ὑποσημῆσθαι, τίνες τῶν κατὰ χρόνους ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ὁποιαὶ κέχρηται τῶν ἀντιλεγομένων, τίνα τε περὶ τῶν ἐνδιαθῆκων καὶ ὁμολογουμένων Γραφῶν, καὶ ὅσα περὶ τῶν μὴ τοιούτων αὐτοῖς εἴρηται. Ἀλλὰ τὰ μὲν ὀνομαζόμενα Πέτρου, ὧν μίαν μόνην γνησίαν ἔγνω Ἐπιστολήν, καὶ παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογουμένην (41), τοσαῦτα. Τοῦ δὲ Παύλου πρόδηλοι καὶ σαφεῖς, αἱ δεκατέσσαρες. Ὅτι γε μὴν τινες ἡθετήχασιν τὴν πρὸς Ἑβραίους, πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας (42) ὡς μὴ Παύλου οὕσαν αὐτὴν ἀντιλέγεσθαι φήσαντες, οὐ δίκαιον ἀγνοεῖν. Καὶ τὰ περὶ ταύτης δὲ τοῖς πρὸ ἡμῶν εἰρημένα, κατὰ καιρὸν παραθήσονται. Οὐδὲ μὴν τὰς λεγόμενας αὐτοῦ *Πρόδξεις*, ἐν ἀναμφιλέκτοις παρελήφα. Ἐπεὶ δὲ ὁ αὐτὸς Ἀπόστολος ἐν ταῖς ἐπὶ τέλει προσρήσσει τῆς πρὸς Ῥωμαίους, μνήμην πεποιήται μετὰ τῶν ἄλλων καὶ Ἐρμᾶ, οὗ φαίνεται ὑπάρχειν τὸ τοῦ Ποιμένους βιβλίον (43), ἰστέον ὡς καὶ τοῦτο πρὸς μέν τινων ἀντιλέλεκται, δι' οὗ οὐκ ἂν ἐν ὁμολογουμένοις τεθεῖη, ὅψ' ἐτέρων δὲ ἀναγκαιότατον οἷς μάλιστα δεῖ στοιχειώσεως εἰσαγωγικῆς, κέχρηται. Ὅθεν ἤδη καὶ ἐν Ἐκκλησίαις ἴσμεν αὐτὸ δεδομισευμένον, καὶ τῶν παλαιωτάτων δὲ συγγραφέων κεχρημένους τινὰς αὐτῷ κατελήφα. Ταῦτα εἰς παράστασιν τῶν τε ἀναντιρρήτων καὶ τῶν μὴ παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμένων θεῶν γραμμάτων, εἰρήσθω.

obrem inter recepiæ auctoritatis libros censi non potest. Ab aliis vero maxime necessarius judicatur, iis præsertim qui primis religionis nostræ

A libros censitam non esse a maioribus accepimus. Sed tamen cum utilis esse videretur quam plurimis, una cum reliquis sacræ Scripturæ libris studiosè lectitata est. Librum vero qui *Actus Petri* dicitur, et Evangelium ejus nomine inscriptum, *Prædicationis* quoque et *Revelationis* ejusdem libros, pro catholicis scriptis nunquam esse habitos constat, quandoquidem nec vetustiorum quisquam nec recentiorum Ecclesiæ scriptorum, desumpto ex iis libris testimonio usus fuit. Porro præcedente deinceps opere diligenter indicaturus sum una cum successione apostolorum, qui subinde Ecclesiæ scriptores, scripturarum de quibus ambigitur, auctoritate sint usi : et quænam illi tum de Scripturis canonicis et omnium consensu recepti tum de iis quæ non sunt ejusmodi, in suis libris pronuntiaverint. Et hæc quidem sunt quæ Petri nomine circumferuntur, ex quibus unam duntaxat Epistolam ab antiquis etiam Patribus pro germana habitam esse cognovi. Pauli vero quatuordecim Epistolæ notæ sunt omnibus et perspicuæ. Sciendum tamen est Epistolam ad Hebræos a nonnullis ideo esse repudiatam, quod dicerent eam ab Ecclesia Romana pro certa ac genuina Pauli Epistola non haberi. Sed de ista quidem quid veteres tradiderint, suo tempore proferemus. Quod spectat ad librum qui *Actus Pauli* inscribitur, neque illum inter indubitatæ fidei et auctoritatis libros accepimus. Quoniam vero apostolus Paulus in salutationibus illis quæ sub finem Epistolæ ad Romanos leguntur, inter cæteros mentionem fecit Hermæ, cujus esse fertur is liber qui *Pastor* inscriptus est, sciendum est eum librum a nonnullis quidem in dubium esse revocatum. Quam-

C mentationem fecit Hermæ, cujus esse fertur is liber qui *Pastor* inscriptus est, sciendum est eum librum a nonnullis quidem in dubium esse revocatum. Quam-

D elementis instituendi sunt. Unde etiam in Ecclesiis

(39) Τὸ τε λεγόμενον αὐτοῦ *Κήρυγμα* καὶ τὴν καλουμένην *Ἀποκάλυψιν*. Miror quod hic Eusebius dicit, Petri librum qui *Κήρυγμα* dicebatur, ejusque *Apocalypsim* a nemine veterum presbyterorum citari. Certe Clemens in libris *Hypotyposeon*, Petri *Apocalypsim* laudat, teste ipso Eusebio in cap. 14 libri vi. Quod spectat ad librum qui *Κήρυγμα*, seu *Prædicationis Petri* dicebatur, citatur etiam ab eodem Clemente in libris *Hypotyposeon*, sive in Excerptis Theodoti, ut dicemus ad cap. 14 lib. vi. Origenes quoque in tomo xiii *Expositionum in Joannis Evangelium*, mentionem facit hujus libri, et ex eo profert testimonium; sed utrum liber ille genuinus sit, an nothus, an mixtus, alibi se diciturum pollicetur. Vetus auctor in tractatu *De hæreticis non rebaptizandis*, quem Nicolaus Rigaltius edidit in notis suis ad Cyprianum, hunc librum ab hæreticis confictum esse testatur: *Est autem adulterini hujus, imo inter necivi baptismatis, si quis alius auctor, tum etiam quidam ab iisdem ipsis hæreticis propter hunc eundem errorem confictus liber, qui inscribitur Petri prædicationis*. Denique Lactantius in lib. iv, cap. 20, hujus libri mentionem facit.

(40) Προϊούσης δὲ τῆς ἱστορίας. Pessime hunc locum interpretati sunt Rufinus et Christophorus, ut eruditus lector facile deprehendet, si utriusque versionem consulere voluerit

(41) Παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογουμένην. Codic. Mazarinus ac Med., cum Fuk. et Savil., scriptum habent ὁμολογουμένην.

(42) Πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας. Rufinus

vertit : Scio tamen apud Latinos de ea quæ ad Hebræos inscribitur haberi dubitationem. Optime meo quidem judicio. Nam Eusebius Ῥωμαίους vocare solet omnes Latinos, ut in lib. ii, cap. 25, ubi Tertullianum vocat *Romanum*, τοῦτο δὲ πάλιν ὁ Ῥωμαῖος Τερτυλλιανός, etc. Et in cap. 2 ejusdem libri de eodem Tertulliano ita loquitur, ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα ἐνδοξος, καὶ τῶν μάλιστα ἐπὶ Ῥώμης λαμπρῶν. Si quis tamen Romanæ urbis Ecclesiam hoc loco intelligere maluerit, equidem non valde repugnabo. Id enim sensisse videtur Caius in disputatione quam scripsit Romæ *Adversus Proclum*. Ejus verba habes infra in lib. vi, cap. 20. Porro hunc Eusebii locum innuit Theodorus in præfatione *Commentariorum in Epistolam ad Hebræos*, ubi ait Eusebium hanc Epistolam Paulo apostolo adjudicasse.

(43) Ἐρμᾶ οὗ φαίνεται ὑπάρχειν τὸ τοῦ Ποιμένους βιβλίον. Quidam existimant hunc librum, qui dicitur *Pastor*, non ab Hermæ illo cujus meminit Paulus in Epistola ad Romanos, sed ab alio Hermæ multo recentiore scriptum fuisse, qui Pii Romani pontificis frater fuit, ut tradit auctor libri *De pontificibus Romanis*. Exstat hodie hic *Pastoris* liber in Latinum sermonem translatus, ejusque testimoniis utuntur Origenes, Irenæus et Athanasius. Rufinus in *Interpretatione Symboli*, inter libros qui in Ecclesia quidem leguntur, auctoritatem tamen sacræ Scripturæ non habent, memorat librum *Pastoris* seu *Hermæ*, qui dicitur *Dux Viæ* vel *Judicium Petri*.

eum publice legi comperimus, et quosdam ex vetustissimis scriptoribus, ipsius testimonio usos fuisse. Atque hæc de discrimine Scripturarum, quæ vel receptæ apud omnes auctoritatis, vel dubiæ et vacillantis apud plerosque fidei habentur, hactenus dicta sint.

73 CAPUT IV.

De prima apostolorum successione.

Porro Paulum gentibus prædicantem, ab Hierosolymis et finitimis locis usque ad Illyricum, Ecclesiarum ubique fundamenta jecisse, tum ex ipsius verbis constat, tum ex iis quæ a Luca in Actibus referuntur. Quibus item in provinciis Petrus Christum Judæis prædicans, novi Fœderis doctrinam tradiderit, satis aperte colligitur ex ea Epistola quæ ipsi ab omnibus, ut dixi, sine controversia ascribitur: quam quidem ille Hebræis per Pontum, Galatiam, Cappadociam, perque Asiam atque Bithyniam in dispersione agentibus scribit. Quot vero et quinam horum apostolorum veri imitatores, eorumdem iudicio digni iudicati sint, qui fundatas ab ipsis Ecclesiis pastoralis officio gubernarent, nequaquam facile est dicere: præterquam illos, quos ex ipsius Apostoli verbis facile quis possit colligere. Hujus enim prope innumerabiles adjutores, et, ut ipse nominat, commilitones fuerunt: quorum ille plerosque immortalis Epistolarum suarum testimonio ornatos, perpetuæ hominum memoriæ commendavit. Sed et Lucas in Actibus discipulos Pauli enumerans, singulos nominatim appellat. Ex his Timotheus quidem Ephesinæ Ecclesiæ episcopatum primus accepisse dicitur, quemadmodum etiam Titus insulæ Cretæ Ecclesiarum episcopus fuisse memoratur. Lucas vero, domo Antiochenus, arte medicus, qui et cum Paulo diu conjunctissime vixit, et cum reliquis apostolis studiose versatus est, artis illius ad sanandos hominum animos institutæ, quam sibi ex apostolorum doctrina comparaverat, duos nobis libros divinitus inspiratos reliquit. Alter eorum Evangelium est, quod quidem ita se prorsus exarasse testatur, prout ab ipsis verbi divini ministris, et qui ab initio Christum viderant, acceperat: quos etiam omnes se jam dudum assectatum esse profitetur. Alter liber inscribitur Actus apostolorum, quos ille non jam auditione acceptos, sed oculis suis spectatos scriptis tradidit. Hujus porro Evangelium aiunt a Paulo designari solitum esse, quoties tanquam de proprio quodam Evangelio sermonem faciens, dicit: « Secundum Evangelium meum. » Ex 74 reliquis

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς πρώτης ἀποστόλων διαδοχῆς (Nic. II E. III, 1, 2).

B

Ὅτι μὲν οὖν τοῖς ἐξ ἐθνῶν κηρύσσων ὁ Παῦλος τοὺς ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῶν Ἑκκλησιῶν καταβέβηται θεμελίους, δῆλον ἐκ τῶν αὐτοῦ γένει· ἂν φωνῶν, καὶ ἀφ' ὧν ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορήσεν. Καὶ ἐκ τῶν Πέτρου δὲ λέξεων, ἐν ὁποῖσιν καὶ οὗτος ἐπαρχίας τοὺς ἐκ περιτομῆς τὸν Χριστὸν εὐαγγελιζόμενος, τὸν τῆς καινῆς Διαθήκης παρεδίδου λόγον, σαφὲς ἂν εἴη, ἀφ' ἧς εἰρήκαμεν ὁμολογουμένως αὐτοῦ Ἐπιστολῆς, ἣν τοῖς ἐξ Ἑβραίων (44) οὖσιν ἐν διασπορᾷ Πόντου καὶ Γαλατίας, Καππαδοκίας τε καὶ Ἀσίας καὶ Βιθυνίας, γράφει. Ὅσοι δὲ τούτων, καὶ τίνες γνήσιοι ζηλωταὶ γεγονότες, τὰς πρὸς αὐτῶν ἰδρυθείσας ἱκανοὶ ποιεῖν ἐδοκιμάσθησαν Ἑκκλησίας, οὐ ῥάδιον εἰπεῖν, μὴ ὅτι γε οὓς ἂν τις ἐκ τῶν Παύλου φωνῶν ἀναλέξοιτο. Τούτου γὰρ οὖν μυρίοι συνεργοί, καὶ ὡς αὐτὸς ὠνόμασε συστρατιῶται γεγονάσιν, ὧν οἱ πλείους ἀλήστου πρὸς αὐτοῦ μνήμης τίθωνται, διηνεκὴ τὴν περὶ αὐτῶν μαρτυρίαν ταῖς ἰδίαις Ἐπιστολαῖς ἐγκαταλέξαντος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσιν τοὺς γνωρίμους αὐτοῦ καταλέγων, ἐξ ὀνόματος αὐτῶν μνημονεύει. Τιμῶδες γε μὴν τῆς ἐν Ἐφέσῳ παροικίας ἱστορεῖται πρῶτος τὴν ἐπισκοπὴν εἰληχέναι, ὡς καὶ Τίτος τῶν ἐπὶ Κρήτης Ἑκκλησιῶν. Λουκᾶς δὲ τὸ μὲν γένος ὧν τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας, τὴν δὲ ἐπιστήμην ἱατρὸς, τὰ πλείστα συγγεγονῶς τῷ Παύλῳ, καὶ τοῖς λοιποῖς δὲ οὐ παρέργως τῶν ἀποστόλων ὠμολογῶς, ἧς ἀπὸ τούτων προσεκτίσαστο ψυχῶν θεραπευτικῆς, ἐν δυσὶν ἡμῖν ὑποδείγματα θεοπνεύστοις καταέλοιπε βιβλίοις· τῷ τε Εὐαγγελίῳ, ὃ καὶ χεράζει μαρτύρεται, καθὰ παρδόντο αὐτῷ οἱ ἀπαρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρεταὶ γενόμενοι τοῦ λόγου, οἷς καὶ φησιν ἐπάνωθεν ἅπασιν παρηκολουθῆναι, καὶ ταῖς τῶν ἀποστόλων Πράξεσιν, ἃς οὐκ ἐστὶ δι' ἀκοῆς, ὁφθαλμοῖς δὲ αὐτοῖς παραλαβὼν συνετάξατο. Φασὶ δὲ ὡς ἄρα τοῦ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίου μνημονεύειν ὁ Παῦλος εἶπεν, ὁπρὶν ἵκα ὡς περὶ ἰδοῦ τινὸς Εὐαγγελίου γράφων εἰσεγε· « Κατὰ τὸ Εὐαγγέλιόν μου. » Τῶν δὲ λοιπῶν ἀκολουθῶν τοῦ Παύλου, Κρίσκης μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας (45) στετεύμενος ὑπ' αὐτοῦ μαρτυρεῖται, Λίνος δὲ οὐ μέμνηται συνόντος ἐπὶ Ῥώμης αὐτῷ κατὰ τὴν δευτέραν πρὸς

D

(44) *Ἦν τοῖς ἐξ Ἑβραίων.* Ita codex Regius. Verum quatuor reliqui diserte scriptum habent ἐν ἧς ταῖς ἐξ Ἑβραίων, etc. Quam scripturam confirmat etiam Rufinus: Sed et Petrus in quibus etiam ipse provinciis his qui ex circumcisione sunt, prædicaverit Christum, propriis vocibus in ea Epistola quam ipsius nomine absque ambiguitate claruit esse, designat: in qua ad eos qui in dispersione sunt, scribit, sine dubio Hebræos. Ipsi etenim dispersi dicuntur, tanquam propriis sedibus pulsi, et positi in dispersione ut ipse ait, Pontii, Galatiæ, etc.

(45) *Κρίσκης μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας.* Locus Pauli exstat in posteriore Epistola ad Timotheum, ubi hodie quidem legitur Κρίσκης εἰς Γαλατίαν. Sed ve-

teres quidam, atque in his Eusebius, legisse videntur eis Gallias. Et sic scribendum esse in Epistola Pauli, contendit Epiphanius in hæresi Alogorum, numero 11. Eusebii scripturam secutus est Hieronymus in Catalogo, ejusque interpretes Sophronius et alii recentiores. Verior tamen est altera lectio eis τὴν Γαλατίαν, quam confirmat Clemens in Constitutionibus apostolicis. Theodoritus in loco illo B. Pauli legit quidem Γαλατίαν, sed eo nomine Gallias ait significari, ad quas missus erat Crescens. Certe Galli Crescentem sibi vindicant, Viennenses et Moguntini. Vide Serarium in lib. II *Moguntinarum antiquitatum*.

Τιμόθεον Ἐπιστολὴν, πρῶτος μετὰ Πέτρον τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν ἤδη πρότερον κληρωθεὶς δεδῆλωται. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κλήμης τῆς Ῥωμαίων καὶ αὐτὸς Ἐκκλησίας τρίτος ἐπίσκοπος καταστάς, Παύλου συνεργὸς καὶ συναθλητῆς γεγονέναι πρὸς αὐτοῦ μαρτυρεῖται. Ἐπὶ τούτοις καὶ τὸν Ἀρειοπαγίτην ἔχεινον, Διονύσιος ὄνομα αὐτῷ, ὃν ἐν Πράξεσι μετὰ τὴν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ πρὸς Ἀθηναίους Παύλου δημηγορίαν, πρῶτον πιστεῦσαι (46) ἀνέγραψεν ὁ Λουκᾶς, τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐκκλησίας πρῶτον ἐπίσκοπον, ἀρχαίων τις ἕτερος Διονύσιος τῆς Κορινθίων παροικίας ποιμὴν ἱστορεῖ γεγονέναι. Ἀλλὰ γὰρ ὁδῶν προβαίνουσιν, ἐπὶ καιροῦ τὰ τῆς κατὰ χρόνους τῶν ἀποστόλων διαδοχῆς ἡμῖν εἰρήσεται. Νῦν δὲ ἐπὶ τὰ ἐξῆς ἱωμεν τῆς ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ τῆς μετὰ τὸν Χριστὸν ὑστάτης Ἰουδαίων πολιτορκίας (Nic. H. E. III, 3-8).

Μετὰ Νέρωνα δέκα πρὸς τρισὶν ἔτεσι τὴν ἀρχὴν ἐπικρατήσαντα, τῶν ἀμφὶ Γάλθαν καὶ Ὀθωνα ἐνικαυτὸν ἐπὶ μῆσιν ἑξ διαγενομένων, Οὐεσπασιανὸς ταῖς κατὰ Ἰουδαίων παρατάξεσι λαμπρυνόμενος, βασιλεὺς ἐπ' αὐτῆς ἀναδείκνυται τῆς Ἰουδαίας, αὐτοκράτωρ πρὸς τῶν αὐτῶν στρατοπέδων ἀναγορευθεὶς. Τὴν ἐπὶ Ῥώμης οὖν αὐτίκα στειλάμενος, Τίτῳ τῷ παιδί τὸν κατὰ Ἰουδαίων ἐγχειρίζει πόλεμον. Μετὰ γε μὴν τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀνάληψιν, Ἰουδαίων πρὸς τῷ κατ' αὐτοῦ τολμήματι, ἤδη καὶ κατὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ πλείστας ὄσας ἐπιβουλὰς μεμπτανημένων, πρῶτου τε Στεφάνου λίθοις ὑπ' αὐτῶν ἀνηρημένου, εἶτα δὲ μετ' αὐτὸν Ἰακώβου, ὃς ἦν Ζεβεδαίου μὲν παῖς, ἀδελφὸς δὲ Ἰωάννου, τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθέντος, ἐπὶ πᾶσι τε Ἰακώβου τοῦ τὸν αὐτόθι τῆς ἐπισκοπῆς θρόνον, πρῶτου μετὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀνάληψιν κεκληρωμένου, τὸν προδηλωθέντα τρόπον μεταλλάξαντος, τῶν τε λοιπῶν ἀποστόλων μυρία εἰς θάνατον ἐπιθεσθουμένων, καὶ τῆς μὲν Ἰουδαίας γῆς ἀπεληλαμένων, ἐπὶ δὲ τῇ τοῦ κηρύγματος διδασκαλίᾳ τὴν εἰς σύμπαντα τὰ ἔθνη στειλόμενων πορείαν τὴν δυνάμει τοῦ Χριστοῦ φῆσαντος αὐτοῖς· « Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματί μου· » οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ τῆς ἐν Ἱερουσολύμοις Ἐκκλησίας, κατὰ τινα χρησμὸν τοῖς αὐτοῖς δοκίμοις δι' ἀποκαλύψεως δοθέντα, πρὸ τοῦ πολέμου μεταναστῆναι τῆς πόλεως, καὶ τινα τῆς Περσίας πόλιν οἰκεῖν κεκελευσμένου, Πέλλαν αὐτὴν ὀνομάζουσιν (47), ἐν ἣ τῶν εἰς Χριστὸν πεπιστευκότων

A Pauli comitibus Crescens quidem ab eo missus in Gallias Pauli ipsius testimonio declaratur. Linus vero, quem in secunda ad Timotheum Epistola Romæ secum versari testatur, primus post Petrum, ut supra jam diximus, Ecclesiæ Romanæ episcopatum adeptus est. Clemens quoque, is qui tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus est constitutus, adjutor Pauli sociusque certaminum fuisse, ipsiusmet testimonio perhibetur. Denique Areopagitam illum nomine Dionysium, quem post concionem illam quam Paulus in Areopago ad Athenienses habuit, primum credidisse Lucas in Actibus scribit, Atheniensis Ecclesiæ primum episcopum fuisse tradit alter quidam Dionysius Corinthiorum episcopus, antiquissimus scriptor. Sed quinam subinde per ordinem temporum apostolis successerint, in progressu operis suo loco dicemus. Nunc ad reliqua pergamus.

CAPUT V.

De postrema Judæorum expugnatione post Christi necem.

Post Neronem, qui per tredecim annos imperium tenuit, cum Galba atque Otho anno duntaxat et sex mensibus regnassent, Vespasianus in præliis adversus Judæos spectatus, imperator in ipsa Judæa ab exercitu qui illie erat, renuntiatur. Qui confestim Romam versus contendens, curam belli adversus Judæos Tito filio commisit. Porro cum Judæi post Servatoris nostri in cælos ascensum, non contenti eo scelere quod in ipsum admiserant, ejus quoque apostolos sæpissime insidiis appetissent; ac primum quidem Stephanum lapidibus obruissent: deinde Jacobum Zebedæi filium, Joannis fratrem capite truncassent: ac postremo Jacobum illum qui primus post ascensum Domini episcopalem Ecclesiæ illius sedem obtinuit, eo quem diximus modo peremissent: cum reliqui item apostoli infinitis prope modis non sine magno vitæ suæ discrimine ab iisdem vexati essent, et ex Judæa fugati, ad prædicandam Evangelii doctrinam omnes ubique terrarum gentes adire cœpissent, freti potentia Christi qui 75 olim ipsis dixerat: « Euntes docete omnes gentes in nomine meo; » sed et cum universa plebs fidelium Ecclesiæ Hierosolymitanæ, ex oraculo quod viris quibusdam sanctissimis divinitus editum fuerat, ante initium belli ex civitate migrare, et oppidum quoddam trans Jordanem, Pellam nomine, incolere jussa fuisset; jamque omnes qui in Christum crediderant, relictis Hierosolymis, sedes suas Pellam transtulissent: ita et regia urbe,

(46) *Πρῶτον πιστεῦσαι.* Antea editum πρῶτον ἐπίσκοπον πιστεῦσαι, tribus verbis; quorum duo priora in lineolis subnotata sunt, et ad marginem scriptum est ea superflua esse. Certe Christophorsonus in interpretatione sua utramque vocem prætermisit. Ego vero posteriorem duntaxat, nempe ἐπίσκοπον, expungendam, priorem vero esse retinendam puto. Idque confirmat versio Rufini, qui hunc locum ita interpretatus est: *Sed et Dionysium Areopagitam apud Athenas, quem Lucas scripsit primum Paulo prædicante credidisse,* etc. Conjecturam nostram plane confirmant codd. Maz., Med. et Fuk.,

in quibus diserte scribitur πρῶτον πιστεῦσαι. Porro hunc Eusebii locum in mente habuit Maximus, cum ait in prologo *Commentariorum in Dionysium Areopagitam*: Μνημονεύει δὲ τοῦ Ἀρειοπαγίτου καὶ Διονύσιος ἀρχαῖος Κορινθίων ἐπίσκοπος, καὶ Πολύκαρπος ἐν τῇ πρὸς Ἀθηναίους ἐπιστολῇ. Ubi delenda puto hæc verba καὶ Πολύκαρπος.

(47) *Πέλλαν αὐτὴν ὀνομάζουσιν.* Idem tradit Epiphanius in hæresi Nazareorum, cap. 7, Christianos scilicet qui Hierosolymis habitabant, de imminente obsidione a Christo præmonitos, Pellam se contulisse. In libro autem *De ponderibus et mensu-*

quæ totius gentis caput est, et universa Judæa viris A sanctis destituta, tum demum divina illos ultio ob tot admissa tum in Christum, tum in ejus apostolos scelera corripuit, totamque illam impiorum sobolem funditus delevit. Et quot quidem quantæque tunc calamitates universæ genti ubique contigerint : et quomodo hi præcipue qui Judæam incolebant, extremis cladibus oppressi sint ; quot hominum millia cum pueris simul ac feminis ferro et fame et cujusque modi mortis generibus occubuerint : urbium præterea Judaicarum quot qualesque fuerint oppugnationes : quot quamque incredibilia mala hi qui Hierosolyma tanquam in munitissimam urbem se receperant, oculis suis aspexerint ; quis belli totius ordo, quis singularum rerum fuerit eventus ; denique quemadmodum abominatio desolationis B quam prophetæ prædixerant, in ipso quondam celeberrimo Dei templo constituta sit, tunc cum destructum funditus atque incendio consumptum est : cuicumque liberit, facile est ex Josephi *Historia* accurate cognoscere. Qualiter vero idem scriptor usque ad tricies centena hominum millia qui ex universa Judæa ad diem festum Paschæ confluerant, Hierosolymis tanquam in carcere inclusa fuisse commemorat, operæ pretium est prolatis ipsius verbis ostendere. Quippe æquum erat, ut quibus diebus benignum omnium Servatorem et Christum Dei Jesum morte affecerant, iisdem omnes velut in unum carcerem contrusi, a divina justitia sceleris sui pœnam exciperent. Porro, omissis iis C ænolis quæcunque illi aut ferro aut alio quovis genere singillatim perpassi sunt, eas dumtaxat calamitates commemorandas puto, quas dira fame oppressi pertulerunt 76 : ut vel ex his lectores nostri operis intelligant, quo pacto admissi in Christum Dei piaculi pœnas ab illis non longe postea cœleste Numen expetiit.

τῇδε τῇ γραφῇ ἐντυγχάνοντες εἰδέναι, ὅπως αὐτοὺς μακρὸν ἢ ἐκ Θεοῦ μετέλλε τιμωρία.

CAPUT VI.

De fume quæ Judæos oppressit.

Agedum ergo, sumpto iterum quinto *Historiarum* Josephi libro, luctuosam rei gestæ tragœdiam recitemus. « Dilioribus quidem, manere perinde exitiosum erat. Nam propter divitias necabantur, D quasi transfugere ad hostes voluissent. Cæterum simul cum inopia crescebat in dies furor seditioso-

ris, Christi discipulos ab angelo admonitos, Pellam migrasse scribit : postea vero cum Hadrianus Hierosolyma instaurasset, et ex suo nomine Æliam coloniam appellasset, eo reversos esse. Porro cum Eusebius nullum hujus rei citet auctorem, satis appareat illum ex veterum traditione ista scripsisse, cum alioqui ipse vicinus esset iis locis.

(48) *Χρῆρ γοῦν*. Ante hæc verba Christophorus locum integrum Josephi inseruit ex lib. vi *De bello Judaico*, contra fidem manuscriptorum codicum, et absque ulla necessitate. Certe nec Rufinus nec Nicephorus illum Josephi locum inseruerunt, et Eusebius satis habuit illum indicare, et verba

ἀπὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ μετρίκισμένων, ὡσάν παντελῶς ἐπιλελοιπότην ἀγίων ἀνδρῶν αὐτὴν τε τὴν Ἰουδαίων βασιλικὴν μητρόπολιν καὶ σύμπασαν τὴν Ἰουδαίαν γῆν, ἢ ἐκ Θεοῦ δίκη λοιπὸν αὐτοὺς ἅτε τοσαῦτα εἰς τε τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς ἀποστόλους αὐτοῦ παρηνομηκότας μετῆι, τῶν ἀσεβῶν ἄρδην τὴν γενεάν αὐτὴν ἐκείνην ἐξ ἀνθρώπων ἀφανίζουσα. Ὅσα μὲν οὖν τηλικάδε κατὰ πάντα τόπον ὅλῳ τῷ ἔθνει συνεβρύη κακὰ, ὅπως τε αὖ μάλιστα οἱ τῆς Ἰουδαίας οἰκήτορες εἰς ἑσχατον περιηλάθησαν συμφορῶν, ὅπως τε μυριάδες ἡβηδὼν γυναῖξιν ἅμα καὶ παισὶ, ξίφει καὶ λιμῷ καὶ μυρίοις ἄλλοις περιπεπτώκασιν εἶδεν θανάτου, πόλεων τε Ἰουδαϊκῶν ὅσαι τε καὶ οἶαι γεγόνανσι πολιορκίαι, ἀλλὰ καὶ ὅποσα οἱ ἐπ' αὐτὴν τὴν Ἱερουσαλὴμ ὡσάν ἐπὶ μητρόπολιν ὀχυρωτάτην καταπεφυγότες, δεινὰ καὶ πέρα δεινῶν ἐωράκασιν, τοῦ τε παντὸς πολέμου τὸν τρόπον, καὶ τῶν ἐν τούτῳ γεγενημένων ἐν μέρει ἑκάστα, καὶ ὡς ἐπὶ τέλει τὸ πρὸς τῶν προφητῶν ἀνηγορευμένον βδελύγμα τῆς ἐρημώσεως, ἐν αὐτῷ κατέστη τῷ πάλαι τοῦ Θεοῦ περιδοῆται νεῷ, παντελῇ φθοράν καὶ ἀφανισμόν ἑσχατον τὸν διὰ πυρὸς ὑπομείναντι, πάρεστιν ὅτῳ φίλον ἐπ' ἀκριβὲς ἐκ τῆς τῷ Ἰωσήφῳ γραφείσης ἀναλέξασθαι Ἱστορίας. Ὡς δὲ αὐτὸς οὗτος τῶν ἀθροισθέντων ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἀπάσης ἐν ἡμέραις τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, ὡσπερ ἐν εἰρκτῇ, ῥήμασιν αὐτοῖς, ἀποκλεισθῆναι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀμφὶ τριακοσίας μυριάδας τὸ πλῆθος ἱστορεῖ, ἀναγκαῖον ὑποσημῆνασθαι. Χρῆν γοῦν (48), ἐν αἷς ἡμέραις τὸν πάντων Σωτῆρα καὶ εὐεργέτην τὸν Χριστὸν τὸν τοῦ Θεοῦ τὰ κατὰ τὸ πάθος διατέθενται, ταῖς αὐταῖς ὡσπερ ἐν εἰρκτῇ κατακλεισθέντας, τὸν μετελθόντα αὐτοὺς διέθρονον πρὸς τῆς θείας δίκης καταδέξασθαι. Παρελθὼν δὲ τὰ τῶν ἐν μέρει συμβεβηκότων αὐτοῖς, ὅσα διὰ ξίφους καὶ ἄλλῳ τῷ τρόπῳ κατ' αὐτῶν ἔγχευον, μόνας τὰς διὰ τοῦ λιμοῦ ἀναγκαῖον ἡγοῦμαι συμφορὰς παραθέσθαι, ὡς ἂν ἐκ μέρους ἔχοιεν οἱ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ παρανομίας οὐκ εἰς

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ πείσαντος αὐτοὺς λιμοῦ (Nic. H. E. III, 6).

Φέρε δὲ οὖν τῶν Ἱστοριῶν τὴν πέμπτην τοῦ Ἰωσήφου μετὰ χειρὰς αὐτῆς ἀναλαβὼν, τῶν τότε πραχθέντων διελθεὶ τὴν τραγῳδίαν. « Τοῖς γε μὴν εὐπόροις, φησὶ, καὶ τὸ μένειν πρὸς ἀπωλείας ἴσον ἦν. Προφάτει γὰρ αὐτομολίας ἀνῆρετό τις διὰ τὴν οὐσίαν. Τῷ λιμῷ δὲ ἡ ἀπόνοια τῶν στασιαστῶν συν-

quædam ex eo depromere, ut sunt illa ὡσπερ ἐν εἰρκτῇ. Quæ quidem ipsamet verba Josephi esse satis indicavit Eusebius cum dixit : Ὡσπερ ἐν εἰρκτῇ ῥήμασιν αὐτοῖς ἀποκλεισθῆναι εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἀμφὶ τριακοσίας μυριάδας τὸ πλῆθος ἱστορεῖ. In vulgatis editionibus deerant hæc voces ῥήμασιν αὐτοῖς, quas nos ex vetustis codicibus Maz., Med. et Fik. supplevimus. Easdem etiam voces reperi in codice Regio, quo usus est Rob. Stephanus. Qui profecto nimis indulsit conjecturæ suæ, dum has voces expunxit hinc, et paulo infra restituit, hoc modo : ἀναγκαῖον δὲ ῥήμασιν αὐτοῖς ὑποσημῆνασθαι, contra fidem omnium exemplarium.

ήκμαζε, καὶ καθ' ἡμέραν ἀμφοτέρα προσεξέναι το τὰ δεινά. Φανερός μὲν γε οὐδαμοῦ σίτος ἦν, ἐπεισπηδῶντες δὲ διηρεύνουν τὰς οἰκίας. Ἐπειθ' εὐρόντες μὲν, ὡς ἀρνησαμένους ἠκίζοντο· μὴ εὐρόντες δὲ, ὡς ἐπιμελέστερον κρύψαντας ἐβασάνιζον. Τεχμήριον δὲ τοῦ τ' ἔχειν καὶ μὴ, τὰ σώματα τῶν ἀθλίων ἦν. Ὃν οἱ μὲν ἔτι συνεστῶτες, εὐπορεῖν τροφῆς ἐδόκουν, οἱ τηχόμενοι δὲ ἦδη, παρωδεύοντο (49), καὶ κτείνειν ἄλογον ἐδόκει τοὺς ὑπ' ἐνδείας τεθνηζυμένους αὐτίκα. Πολλοὶ δὲ λάθρα τὰς κτήσεις ἐνὸς ἀντικατηλλάξαντο μέτρου, πυρῶν μὲν, εἰ πλουσιώτεροι τυγχάνοιεν ὄντες, οἱ δὲ πενέστεροι, κριθῆς. Ἐπειτα κατακλείοντες ἑαυτοὺς εἰς τὰ μυχαίτατα τῶν οἰκιῶν, τινὲς μὲν ὑπ' ἄκρας ἐνδείας, ἀνέργαστον τὸν σίτον ἡσθιον, οἱ δὲ ἔπεσον, ὡς ἡ τε ἀνάγκη καὶ τὸ δέος παρήνει. Καὶ τράπεζα μὲν οὐδαμοῦ παρετίθετο, τοῦ δὲ πυρὸς ἐφέλκοντες (50), ἔτ' ὡμὰ τὰ σιτία διήρπαζον. Ἐλεεινὴ δ' ἦν ἡ τροφή καὶ δακρύων ἄξιος ἡ θέα, τῶν μὲν δυνατωτέρων πλεονεκτούντων, τῶν δὲ ἀσθενῶν ὀδυρομένων. Πάντων μὲν δὴ παθῶν ὑπερίσταται λιμός· οὐδὲν δ' οὕτως ἀπόλλυσιν ὡς αἰδῶ. Τὸ γὰρ ἄλλως ἐντροπῆς ἄξιον, ἐν τούτῳ καταφρονεῖται. Γυναικες γοῶν ἀνδρῶν, καὶ παῖδες πατέρων, καὶ τὸ οἰκτρότατον, μητέρες νηπίων ἐξήρπαζον ἐξ αὐτῶν τῶν στομάτων τὰς τροφάς. Καὶ τῶν φιλάτων ἐν χερσὶ μαραινομένων, οὐκ ἦν φειδῶ τοὺς τοῦ ζῆν ἀφελέσθαι σταλαγμούς. Τοιαῦτα δὲ ἐσθίοντες, ὁμῶς οὐ διελάνθανον. Πανταχοῦ δ' οὖν ἐφίσταντο οἱ σασσασταὶ καὶ τούτων ταῖς ἀρπαγαῖς. Ὅποτε γὰρ κατιδοίεν ἀποκεκλεισμένην οἰκίαν, σημεῖον ἦν τοῦτο, τοὺς ἐνδον προσφέρεσθαι τροφήν. Εὐθέως δὲ εἰσαράξαντες τὰς θύρας (51), εἰσεπήδων καὶ μόνον οὐκ ἐκ τῶν φαρύγγων ἀναθλίβοντες τοὺς ἀκόλους ἀνέφερον. Ἐτύποντο δὲ γέροντες ἀντεχόμενοι τῶν σιτίων, καὶ κόμης ἐσπαράσσοντο γυναῖκες, συγκαλύπτουσαι τὰ ἐν χερσίν· οὐδὲ τις ἦν οἰκτός· πολλὰς, ἡ νηπίων, ἀλλὰ συνεπαίροντες τὰ νήπια (52) τῶν ψωμῶν ἐκκρεμάμενα, κατέσειον εἰς ἕδαφος, τοῖς δὲ φθάσαι τὴν εἰσδρομὴν αὐτῶν καὶ προκαταπιοῦσι τὸ ἀρπαγησόμενον, ὡς ἀδικηθέντες ἦσαν ὡμότεροι. Δεινὰς δὲ βασάνων ὁδοὺς ἐπενόουν πρὸς ἔρευναν τροφῆς, ὁρόδοις μὲν ἐμφράττοντες τοῖς ἀθλοῖς τῶν αἰδοίων τοὺς πόρους, ῥάδοις δὲ ὀξείαις ἀναπεύροντες τὰς ἑδρας. Τὰ φρικτὰ δὲ καὶ ἀκοαῖς ἔπασché τις εἰς ἐξομολόγησιν ἐνὸς ἄρτου καὶ ἑνα μηνύσῃ δράχα μίαν κεκρυμμένην ἀλφίτων. Οἱ βασανιστὰὶ δ' οὐκ ἐπείνων, καὶ γὰρ ἂν ἤττον ὦμὸν ἦν τὸ μετ' ἀνάγκης,

rum, et utrumque malum magis ac magis quotidie ingravescebat. Et palam quidem nullum in urbe frumentum erat. Sed seditiosi irruentes in domos, omnia scrutabantur : et si quid reperissent, ædium dominos, utpote qui frumentum se habere negassent, crudeliter verberabant. Quod si forte nihil invenerant, quasi diligentius occultassent, tormentis excruciabant. Porro an cibos haberent, necne, indicio erant corpora miserorum. Nam qui adhuc firma erant valetudine, eos alimentorum copia abundare censebant. Qui vero jam contabescerent, eos missos faciebant. Quippe a ratione alienum videbatur, homines jamjamque præ inedia morituros, ferro interficere. Multi vero clam facultates suas uno frumenti quidem, si divites essent, sin pauperes, hordei modio permutabant. Deinde in intimos ædium recessus sese abdentes, nonnulli quidem famis ultima necessitate adacti fruges nondum molitas comedebant; alii vero panem conficiebant, quantum necessitas metusque suadebat. Et mensa quidem nullibi apponebatur : sed crudos adhuc cibos ex igne abstrahentes singuli diripiebant. Miserabilis porro erat alimonia, dignumque lacrymis spectaculum : cum valentiores quidem cuncta præriperent, infirmiores vero vicem suam dolerent. Omnes quidem animi affectus longe superat fames : nullum tamen æque evertit ac verecundiam. Nam quidquid alias honore dignum est ac reverentia, in famis necessitate contemnitur. Denique uxores viris, filii parentibus, et quod omnium maxime miserabile erat, matres infantibus cibum ex 77 ipso ore rapiebant. Et marcescentibus inter brachia liberis, vitales lactis guttas adimere non pigebat. Illiusmodi cibos dum caperent, latere tamen non poterant. Nam ubique seditiosorum manus, prædæ istorum ac rapinis imminebat : quippe hi sicubi clausam domum conspexerant, eos qui intus essent, cibum sumere hoc indicio suspicabantur, statimque effractis foribus irruerant, et prope ex ipsis faucibus expressa ciborum frusta revocabant. Vapulabant senes qui escam e manibus dimittere nolabant. Mulieres quoque occultantes ea quæ in manibus habebant, sparsis crinibus raptabantur. Nulla canorum, nulla infantie miseratio erat : sed raptos in sublime parvulos cum ipsis quibus penduli inhærebant buccellis, solo allidebant. Si qui vero incursum eorum prævenissent,

(49) *Ἡδη· παρωδεύοντο*. Prava huius loci interpretatio quæ habetur in editione Stephani, Christophorsonum in errorem induxit. Atqui facile erat eam restituere in hunc modum, οἱ τηχόμενοι δὲ ἦδη, παρωδεύοντο, ut scribitur apud Nicephorum, et in codice Maz. et Med.

(50) *Τὸ δὲ πυρὸς ἐφέλκοντες*. Nicephorus habet ὑφέλκοντες. Sed vulgata lectio magis placet, quippe quæ violentiam famis clarius designat. Singuli, inquit Josephus, crudos adhuc et semicoccos cibos ad sese attrahebant ac diripiebant. Id enim significant voces illæ ἐφέλκοντες διήρπαζον. Quod tamen nec Rufinus nec Christophorsonus intellexerunt, ut ex utriusque versione appa-

ret. Nam Christophorsonus vertit, *aride ore abripiebant*, quod a mente Josephi longe abest. Significat enim Josephus, miseros illos cibaria sibi invito rapuisse. Idque ex sequentibus Josephi verbis manifeste convincitur. In codice Maz. et Med. legitur ἀφέλκοντες. Sic etiam in codd. Fuk. et Savil.

(51) *Εἰσαράξαντες τὰς θύρας*. Sic Josephus ac Nicephorus; ita quoque codd. Mazar. et Fuk., hanc lectionem omnes interpretes uno consensu secuti sunt. In Medicæo εἰσαράξαντες habetur. Editi, ἐξάραντες τὰς χεῖρας.

(52) *Τὰ νήπια*. Melius apud Josephum et Nicephorum legitur τὰ παῖδια.

idque quod ipsi rapturi erant, deglutire occupassent, eos longe inhumanius tractabant, quasi injuriam ab iis accepissent. Porro dira tormentorum genera excogitabant ad pervestigandum alimentum. Nam miseris hominibus, ipsos quidem genitalium meatus ervis obturabant; podicem vero præacutis sudibus transfigebant. Utque panem unum se habere quis fateretur, aut pugillum farinæ occultum indicaret, ea perferebat quæ vel ipso auditu horrorem incutiant. Interim tortores ipsi penuria minime laborabant. Minus enim crudele visum fuisset, si necessitate adacti talia perpetrassent. Sed id agebant, ut audaciam suam hujusmodi exercitatione confirmarent, et comæatum sibi in multos dies compararent. Ac si qui noctu usque ad stationes Romanorum errepserant, agrestium olerum et herbarum colligendarum causa: occurrentes iis qui se jam hostium manus effugisse credebant, quidquid attulerant, deripiebant. Quin etiam supplicantibus sæpe miseris, et per tremendum Dei nomen obsecrantibus, ut partem eorum, quæ cum vitæ periculo attulerant, sibi concederent, nihil prorsus impertierunt. Gratandumque erat si spoliati, non etiam necarentur. Deinde interjectis quibusdam hæc subiungit: «Judæis vero simul cum egrediendi facultate, spes quoque omnis salutis præclusa erat. Et augescens fames, per domos et familias populum depascebatur. Ac tecta quidem plena erant mulieribus et infantibus fame enectis: angustioribus vero senibus mortuis referti. Pueri autem et adulti, turgidi velut simulacra quædam per fora oberrabant, et ubicunque quis labe correptus fuerat, corruebat. Porro propinquorum cadavera sepelire neque volebant

78 ægri: et qui adhuc integris viribus erant, tum multitudine mortuorum, tum quod sibi ipsi metuerent, absterrebantur. Plerique enim dum alios sepelirent, ipsi mortem obierant. Multi etiam antequam fatalis hora adesset, ad sepulcra loculosque properarunt. Cæterum nec luctus in iis calamitatibus, nec questus erat ullus; sed hujusmodi animorum affectus fames superaverat. Nam qui ægre adhuc spiritum trahebant, siccis oculis aspiciebant eos, qui fato celerius functi, perpetua jam quiete fruerentur. Altum vero silentium et dira quædam mortis caligo civitatem obsederat. Sed his malis graviores erant prædones. Effossis enim do-

A γυνάζοντες δὲ τὴν ἀπόνοιαν, καὶ προπαρασκευάζοντες ἑαυτοὺς εἰς τὰς ἐξῆς ἡμέρας ἐφόδια. Τοῖς δ' ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων φρουρὰν νύκτωρ ἐξεργύσαντι ἐπὶ λαχάνων συλλογὴν ἀγρίων καὶ πόας, ὑπαντῶντες, οὗ ἦδη διαπεφευγέναι τοὺς πολεμίους ἐδόκουν, ἀφ' ἑρπαζόν τὰ κομισθέντα, καὶ πολλὰς ἱκετεύοντων, καὶ τὸ φορικτότατον ἐπικαλουμένων ὄνομα τοῦ Θεοῦ μεταδόναι τι μέρος αὐτοῖς, ὧν κινδυνεύσαντες ἤνεγκαν, οὐδοσιῶν μετίδωσαν. Ἀγαπητὸν δ' ἦν, τὸ μὴ καὶ προσπολέσθαι σεσυλημένον. Τούτοις δὲ μεθ' ἕτερα ἐπιφέρει λέγων· «Ιουδαίους δὲ μετὰ τῶν ἐξόντων ἀπεκόπη πᾶσα σωτηρίας ἐλπίς. Καὶ βαθὺν ἑαυτὸν ὁ λιμὸς, κατ' οἴκους καὶ γενεὰς τὸν δῆμον ἐπέδρασκετο. Καὶ τὰ μὲν τέγγη πεπληρωτο γυναικῶν καὶ βρεφῶν λελυμένων, οἱ στενωποὶ δὲ γερόντων νεκρῶν. Παῖδες δὲ καὶ νεανίαι διοιδούντες, ὥσπερ ἐίδωλα κατὰ τὰς ἀγορὰς ἀνέιλοντο καὶ κατέπιπτον, ὅποι τινὰ τὸ πάθος καταλαμβάνοι. Θάπτειν δὲ τοὺς προσήκοντας, οὔτε ἔσχουν οἱ κάμνοντες, καὶ τὸ διευτονοῦν ὤκνει, διὰ τε τὸ πλῆθος τῶν νεκρῶν, καὶ τὰ κατὰ σφᾶς δόγλον. Πολλοὶ γοῦν τοῖς ὑπ' αὐτῶν θαπτομένοις ἐπαπέθνησκον, πολλοὶ δ' ἐπὶ τὰς θήκας πρὶν ἐπιστῆναι τὸ χρεῶν, προήλθον. Οὕτε δὲ θρήνος ἐν ταῖς συμφοραῖς, οὔτε ὀλοφυρμὸς ἦν, ἀλλὰ ὁ λιμὸς ἤλεγχε τὰ πάθη. Ξηροῖς δὲ τοῖς θυμῶσιν (53) οἱ δισθανάτοῦντες ἐφάρων τοὺς φθάσαντας ἀναπαύσασθαι. Βαθεῖα δὲ τὴν πόλιν περιεῖχε σιγή, καὶ νύξ θανάτου γέμουσα. Καὶ τούτων οἱ λησταὶ χαλεπότεροι. Τυμθωρυχούντες γοῦν τὰς οἰκίας, ἐσύλων τοὺς νεκροὺς, καὶ τὰ καλύμματα τῶν σωμάτων περισπῶντες, μετὰ γέλωτος ἐξῆσαν. Τὰς τε ἀκμὰς τῶν ξιφῶν (54) ἐδοκίμαζον ἐν τοῖς πτώμασι, καὶ τινὰς τῶν ἐβρίμμενων ἐπὶ ζῶντας διήλκυνον, ἐπὶ πείρᾳ τοῦ σιδήρου. Τοὺς δὲ ἱκετεύοντας χρῆσαι σφίσι δεξιὰν καὶ ξίφος, τῷ λιμῷ κατέλιπον ὑπερφηφασύντες. Καὶ τῶν ἐκπνεόντων ἕκαστος, ἀτενὲς εἰς τὸν ναὸν ἐφώρα (55), τοὺς στασιαστὰς ζῶντας ἀπολιπνῶν. Οἱ δὲ τὸ μὲν πρῶτον, ἐκ τοῦ δημοσίου θησαυροῦ θάπτειν ἐκέλευον τοὺς νεκροὺς, τὴν ὁσμὴν οὐ φέροντες· ἔπειθ' ὥς οὐ διήρκουν, ἀπὸ τῶν τειχῶν ἐβρίπτον εἰς τὰς φάραγγας. Περιττῶν δὲ ταύτας (56) ὁ Τίτος, ὡς ἐθεάσατο πεπλησμέναις τῶν νεκρῶν, καὶ βαθὺν ἰχώρα μυδῶντων τὸν ὑποβρέοντα τῶν σωμάτων, ἐστέναξέ τε καὶ τὰς χεῖρας ἀνατείνας κατεμαρτύρατο τὸν Θεόν, ὡς οὐκ εἴη τὸ ἔργον αὐτοῦ. Τούτοις ἐπειπὼν τινα μεταξὺ, ἐπιφέρει, λέγων· «Οὐκ ἂν

(53) Ξηροῖς τοῖς θυμῶσιν. In Josepho et Nicephoro additur καὶ σεσηρόσι τοῖς θυμῶσιν, id est renidentes. Male Gelenius ea Josephi verba interpretatur. Paulo post in codic. Maz. et Med. scribitur ἐφάρων τὸν τοὺς φθάσαντας. Atque ita codd. Fuk. et Savil.

(54) Ἀκμὰς τῶν ξιφῶν. Apud Josephum scribitur ἀκμὰς. Sed nostrorum codicum lectio magis placet. Græci enim ἀκμήν dicunt, quam Latini aciem. Ut cum dicunt ἐπὶ ξυροῦ ἀκμήν.

(55) Εἰς τὸν ναὸν ἐφώρα. Notanda est religio Judæorum, qui ubicunque templum essent, oculis in urbem sacram et in templum conversis, Deum supplices orabant. Cujus moris exemplum est in capite vi Danielis: Εἰσήλθε τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ αἱ

θυρίδες ἀνεωγμέναι αὐτῷ ἐν τοῖς ὑπερφύοις αὐτοῦ κατέναντι Ἱερουσαλήμ· καὶ καιροῦς τρεῖς ἡμέρας ἦν κάμπτων ἐπὶ τὰ γόνατα αὐτοῦ. Ad quæ verba notat Hieronymus: Orat autem secundum præceptum Dei, dictaque Salomonis, qui contra templum orandum esse admonuit. Sic etiam in Esdræ cap. iv, juvenis ille Judæus oculis in cælum sublati versus Jerusalem Deum laudasse dicitur. Atque hinc manasse mihi videtur consuetudo Christianorum, qui ad ortum solis conversi Deum orabant, more accepto a Judæis qui ex circumcisione ad Christum transierant.

(56) Περιττῶν δὲ ταύτας. Sic ex Josepho scribendum est, et sic codd. Maz., M.-d., Fuk. et Savil. Male ediderat Stephanus περιττῶν.

ὀπιοστελαίμην εἰπεῖν, ἃ μοι κελεύει τὸ πάθος. Οἶμαι, Ἀ
 Ῥωμαίων βραδυάντων ἐπὶ τοὺς ἀλιτηρίους, ἢ κα-
 ταποθῆναι ἂν ὑπὸ χάσματος, ἢ κατακλυσθῆναι τῇν
 πόλιν, ἢ τοὺς τῆς Σοδομηνῆς (57) μεταλαβεῖν κε-
 ραυνοὺς. Πολλὸ γὰρ τῶν ταῦτα παθόντων ἦνεγκε
 γενεὰν ἀθεωτέραν. Τῇ γοῦν τούτων ἀπονοίᾳ πᾶς ὁ
 λαὸς συναπώλετο. » Καὶ ἐν τῷ ἔκτῳ δὲ βιβλίῳ, οὕτω
 γράφει· « Τῶν δ' ὑπὸ τοῦ λιμοῦ φθειρομένων κατὰ
 τὴν πόλιν, ἄπειρον μὲν ἔπιπτε τὸ πλῆθος, ἀδιήγητα
 δὲ συνέβαινε τὰ πάθη. Καθ' ἑκάστην γὰρ οἰκίαν,
 εἶπου τροφῆς παραφανείη σκιά, πόλεμος ἦν, καὶ διὰ
 χειρῶν ἐχώρου οἱ φίλτατοι πρὸς ἀλλήλους, ἐξαρπά-
 ζοντες τὰ ταλαίπωρα τῆς ψυχῆς ἐφόδια. Πίστις δ'
 ἀπορίας (58) οὐδὲ τοῖς θνήσκουσιν ἦν. Ἀλλὰ καὶ
 τοὺς ἐμπνέοντας οἱ λησταὶ διτρεύων, μὴ τις ὑπὸ
 κόλπον ἔχων τροφήν, σκῆπτοιο τὸν θάνατον αὐτοῦ. B
 Οἱ δὲ ὑπ' ἐνδείας κεχρηγότες, ὥσπερ λυσσῶντες κύνες
 ἐσφάλλοντο, καὶ παρεφέροντο, ταῖς τε θύραις ἐνσειό-
 μενοι μεθυόντων τρόπον, καὶ ὑπὸ ἀμνηχανίας εἰς
 τοὺς αὐτοῦς οἴκους εἰσεπτήδων δις ἢ τρίς ὥρα μιᾷ.
 Πάντα δ' ὑπ' ὀδόντας ἦγεν ἡ ἀνάγκη. Καὶ τὰ μὴδὲ
 τοῖς ῥυπαρωτάτοις τῶν ἀλόγων ζώων πρόσφορα
 συλλέγοντες, ἐσθίειν ὑπέφερον. Ζωστῆρων γοῦν καὶ
 ὑποδημάτων τοτελευταίων οὐκ ἀπέσχοντο, καὶ τὰ δέρ-
 ματα τῶν θυρεῶν ἀποδέρνοντας ἐμασῶντο. Τροφή δὲ
 ἦν καὶ χόρτου τισὶ παλαίου σπαράγματα. Τὰς γὰρ
 Ἰνας ἔνιοι συλλέγοντες, ἐλάχιστον σταθμὸν ἐπώλουν
 Ἀττικῶν τεσσάρων. Καὶ τί δεῖ τὴν ἐπ' ἀψύχοις
 ἀναίδειαν τοῦ λιμοῦ λέγειν; εἴμι γὰρ αὐτοῦ δηλώ-
 σων ἔργον, ὅποιον μῆτε παρ' Ἑλλήσι, μῆτε παρὰ
 βαρβάρους ἱστορήται, φρικτὸν μὲν εἰπεῖν, ἀπιστον δ'
 ἀκούσαι. Καὶ ἔγωγε μὴ δόξαιμι τερατεύεσθαι τοῖς
 αὐτοῖς ἀνθρώποις, καὶ παρέλειπον τὴν συμφορὰν
 ἡδέως, εἰ μὴ τῶν κατ' ἐμαυτὸν εἶχον ἀπειρους μάρ-
 τυρας, ἄλλως τε καὶ ψυχρὰν ἂν καταθείμην τῇ
 πατρίδι χάριν καθυφένεον τὸν λόγον (59), ὧν πέ-
 πονθε τὰ ἔργα. Γυνὴ τῶν ὑπὲρ τὸν Ἰορδάνην κατοι-
 κούντων, Μαρία τοῦνομα, πατὴρς Ἑλεάζαρου, κώμης
 Βαθεζώρ· σημαίνει δὲ τοῦτο οἶκος ὑσώσπου· διὰ γέ-
 νος καὶ πλοῦτον ἐπίσημος, μετὰ τοῦ λοιποῦ πλῆθους
 εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα καταφυγούσα συνεπολιορκεῖτο.
 Ταύτης τὴν μὲν ἄλλην κτῆσιν οἱ τύραννοι διήρπασαν,
 ὅσπιν ἐκ τῆς Περσίας ἀνασκευασαμένη, μετήνεγκεν
 εἰς τὴν πόλιν· τὰ δὲ λείψανα τῶν κειμηλίων καὶ εἴτι
 τροφῆς ἐπινοηθεῖν, καθ' ἡμέραν εἰσπηδῶντες ἤρπαζον
 οἱ δορυφόροι. Δεινὴ δὲ τις τὸ γύναιον ἀγανάκτησις
 εἰσφει· Καὶ πολλάκις λοιδοροῦσα καὶ καταρωμένη,
 τοὺς ἄρπαγας ἐφ' ἑαυτὴν ἠρέθιζεν. Ὡς δ' οὔτε παρ-
 οξυνόμενός τις οὐτ' ἐλεῶν αὐτὴν ἀνῆρει, καὶ τὸ μὲν

mibus, quæ jam in sepulcra conversæ erant, cada-
 vera spoliabant, et velamina corporibus detrahen-
 tes cum risu egrediebantur. Quin etiam gladiatorum
 mucronem in ipsis cadaveribus experiri solebant :
 et quosdam jacentium adhuc spirantes, ad proban-
 dam ferri aciem transfigebant. Quod si qui ipsos
 rogabant, ut manum sibi ac ferrum commodarent,
 arrogantia elati, fami conficiendos relinquebant.
 Porro morientium singuli cum seditiosos sibi su-
 perstitiles relinquerent, fixis oculis templum specta-
 bant. At seditiosi principio quidem ex publico
 arario mortuos humari jusserant, cum cadaverum
 foetorem ferre non possent. Postea vero cum hu-
 mandis corporibus nequaquam sufficerent, in pro-
 fundas voragines de muro projiciebant. Quas qui-
 dem circumiens Titus, ubi oppletas cadaveribus
 vidit, altamque saniem putrefactis corporibus
 diffluentem, ingemuit, sublatisque in cælum mani-
 bus, Deum testatus est, facinus illud suum non
 esse. » Interpositis deinde nonnullis, idem Jose-
 phus hæc adjicit : « Nequaquam verebor, inquit,
 palam dicere quæ dolor jubet. Equidem arbitror, si
 Romani sceleratis istis exitium inferre cessassent,
 aut hiatu terræ, aut aquarum inundatione, aut ful-
 minum jactu instar agri Sodomitici civitatem fuisse
 perituram. Quippe genus hominum protulerat
 multo scelestius iis qui talia quondam perpessi sunt.
 Itaque simul cum istorum furore ac vesania univer-
 sus populus interiit. » Sed et in libro sexto ita scribit :
 « Eorum vero, inquit, qui per civitatem fame inter-
 ibant, innumerabilis erat multitudo. Nec dicendo satis
 explicari possunt mala, quæ assidue contingebant.
 Per singulas enim domos sicubi vel umbra apparuis-
 set cibi, pugna erat, et conjunctissimi quique inter se
 79 dimicabant, infelicis vitæ subsidia vicissim sibi
 rapientes. Nec mors ipsa fidem penuriæ faciebat.
 Sed eos qui extremum spiritum exhalabant, per-
 scrutabantur latrones, ne quis forte cibum in sinu
 absclitum gerens, mori se simularet. Ipsi latrones
 præ inedia hiantes, huc illuc tanquam rabidi canes,
 vagi atque incerti ferebantur : et foribus illisi in-
 star ebriorum, præ consilii inopia in easdem do-
 mos iterum ac sæpius unius horæ spatio irruerant.
 Porro omnia absque discrimine necessitas mandere
 cogebat, eaque etiam quæ ne sordidissimis quidem
 animalibus usui sunt, comedere sustinebant. Po-
 stremo nec cingulis nec calceamentis abstinerunt.
 Ipsa quoque scutorum coria avulsa dentibus confi-

mortuis. — Mox legendum, ni fallor, ἐκπνέοντας.
 Edit.

(59) Καθυφένεον τὸν λόγον. In optimo codice
 Mazarinæo legitur τῶν λόγων, quod rectius videtur.
 Sequitur enim ὧν πέπονθε τὰ ἔργα. Tamen o super-
 scriptum est eadem manu. Totus autem hic locus in
 eodem codice ita perscriptus est : ἄλλως τε καὶ ψυ-
 χρὰν ἂν κατεθέμην τῇ πατρίδι χάριν, καθυφένεον
 τῶν λόγων, ὧν πέπονθε τὰ ἔργα. Codd. quoque Med.
 ac Fuk. cum Saviliano scriptum habent κατεθέ-
 μην. Neque aliter Nicephorus in lib. iii, cap. 6.

(57) Τῆς Σοδομηνῆς. Sic in codic. Regio. Maz.,
 Fuk. et Saviliano scriptum reperi, sicque legitur
 apud Nicephorum et Josephum. Quæ lectio melior
 est quam vulgata Σοδομικῆς. Dicendum enim es-
 set Σοδομικῆς, non Σοδομικῆς.

(58) Πίστις δ' ἀπορίας. Hunc locum Christophor-
 sonius longa verborum ambage, ut fere solet, invol-
 vit potius quam exposuit, nec magis fideliter Gele-
 nius. Rufinus autem brevius quidem quam nos ver-
 tit, fides autem nec mortuis erat. Sed verbum ἀπο-
 ρίας omisit, et morientibus dicere debuit, non

ciebant. Nonnullis vetusta fœni præsegmina usui fuere. Quidam enim cum festucarum levissimum pondus collegissent, quatuor Atticis drachmis venundabant. Sed quid opus est impudentiam atque improbitatem famis in rebus inanimatis ostendere? Facinus dicturus sum, cujusmodi nec apud Græcos nec apud barbaros gestum fuisse memoratur, et quod tum dictu horrendum, tum auditu incredibile videbitur. Itaque libens certe acerbissimum hunc casum silentio præterissem, ne posterī fabulas ac portenta me loqui existiment, nisi ex nostræ ætatis hominibus testes haberem prope innumerales. Cæterum leve ac frigidum quoddam officium patriæ præstarem, si quæ mala re ipsa perpessa est, oratione dissimularem. Mulier quædam Maria nomine, Eleazari filia, ex regione quæ trans Jordanem sita est, vico Bathezor, quæ vox hyssopi domum significat, genere atque opibus illustris, cum Hierosolyma perfugisset, una cum reliqua hominum multitudo obsessa tenebatur. Hujus reliquarum omnem supellectilem, quam illa ex ulteriore Jordanis ripa raptim collectam in urbem advexerat, jam tyranni diripuerant. Ipsas autem magnarum opum reliquias, et quidquid alimenti ipsa sibi conquirere poterat, irruentes quotidie satellites auferebant. Ea res mulieris animum acerbissima quadam indignatione commovit. Ad sæpenumero conviciis et diris imprecationibus prædones de industria in semetipsam incitabat. Sed cum nemo illorum seu ira seu miseratione commotus, ipsam interficeret, læderetque ipsam aliis cibum parare, nec vero jam parandi ullus modus superesset: cumque interim fames visceribus ac **80** medullis penitus insisteret, et indignatio longe magis quam inedia effervesceret, mulier malis consultoribus usa furore ac necessitate, adversus naturam ipsam consurrexit; arreptoque filio quem adhuc lactentem habebat: Infortunatus puer, inquit, inter tot belli, famis, ac seditionis mala, cui te servem? Apud Romanos quidem, tæmetsi vivere detur, servitus nos manet. Sed nunc servitutem ipsam prævenit fames: factiosi vero utraque calamitate acerbiores sunt. Proinde esto mihi quidem cibus, factiosis vero furia, hominibus autem fabula, quod solum adhuc deest cladibus Judæorum. Hæc dicens, filium jugulat. Coctum deinde ipsa quidem dimidiam partem comedit: quod reliquum erat, opertum interim servabat. Cum ecce repente superveniunt seditiosi, et sceleratissimo nidore naribus hausto, mortem mulieri statim minantur, nisi cibum quem paraverat, sibi exhiberet. At illa, bonam ipsis par-

εὐρεῖν σιτίον (60) ἄλλοις ἐκοπία, πανταχόθεν δ' ἄπορον ἦν ἡδὴ καὶ τὸ εὐρεῖν, ὁ λιμὸς δὲ διὰ σπλάγχνων τε καὶ μυελῶν ἐχώρει, καὶ τοῦ λιμοῦ μᾶλλον ἐξεκαίοντο οἱ θυμοί, σύμβουλον λαβοῦσα τὴν ὀργὴν μετὰ τῆς ἀνάγκης, ἐπὶ τὴν φύσιν ἐχώρει. Καὶ τὸ τέκνον, ἦν δ' αὐτῇ καὶς ὑπομάσθιος, ἀρπασαμένη, «Βρέφος, εἶπεν, ἄθλιον, ἐν πολέμῳ καὶ λιμῷ καὶ στάσει, τίني σε τηρῶ; τὰ μὲν παρὰ Ῥωμαίοις, δουλεία καὶν ζήσωμεν ἐπ' αὐτοῖς (61), φθάνει δὲ καὶ δουλείαν ὁ λιμὸς, οἱ στασιασταὶ δὲ ἀμφοτέρων χαλεπώτεροι. Ἴθι, γενοῦ μοι τροφή, καὶ τοῖς στασιασταῖς ἐριννὺς (62), καὶ τῷ βίῳ μῦθος, ὁ μόνος ἐλλείπων ταῖς Ἰουδαίων συμφοραῖς.» Καὶ ταῦθ' ἅμα λέγουσα, κτείνει τὸν υἱόν. Ἐπειτ' ὀπτήσασα, τὸ μὲν ἡμισυ κατεσθίει, τὸ δὲ λοιπὸν κατακαλύψασα, ἐφύλαττεν. Εὐθέως δ' οἱ στασιασταὶ παρήσαν, καὶ τῆς ἀθεμίτου κνίσσης σπᾶσαντες, ἠπειλοῦν εἰ μὴ δείξειε τὸ παρασκευασθὲν, ἀποσφάζειν αὐτὴν εὐθέως. Ἡ δὲ καὶ μοῖραν αὐτοῖς εἰποῦσα καλὴν τετηρηκέναι, τὰ λείψανα τοῦ τέκνου διανεκάλυψεν. Τοὺς δ' εὐθέως φρίκη καὶ φρενῶν ἑκστασις ἦρει, καὶ παρὰ τὴν ὄψιν ἐπεπήγεσαν. Ἡ δ', «Ἐμὸν, ἔφη, τοῦτο τὸ τέκνον γνήσιον, καὶ τὸ ἔργον ἐμόν. Φάγετε, καὶ γὰρ ἐγὼ βέβρωκα. Μὴ γένησθε μήτε μαλακώτεροι γυναικὸς, μήτε συμπαθέστεροι μητρός. Εἰ δ' ὑμεῖς εὐσεβεῖς, καὶ τὴν ἐμὴν ἀποστρέφεσθε θυσίαν, ἐγὼ μὲν ἡμισυ βέβρωκα, καὶ τὸ λοιπὸν δ' ἐμοὶ μεινάτω.» Μετὰ ταῦθ' οἱ μὲν τρέμοντες ἐξῆσαν, πρὸς ἐν τοῦτο δειλοί, καὶ μόλις ταύτης τῆς τροφῆς τῇ μητρὶ παραχωρήσαντες. Ἀνεπλήσθη δ' εὐθέως ὅλη τοῦ μύσους ἡ πόλις, καὶ πρὸ ὀμμάτων ἑκαστος τὸ πάθος ἀναλαμβάνων, ὡς παρ' αὐτῷ τολμηθὲν (63) δεινῶς ἐφριττε. Σπουδῇ δὲ λοιπὸν τῶν λιμωττόντων ἐπὶ τὸν θάνατον ἦν, καὶ μακαρισμὸς τῶν φθαράντων πρὶν ἀκοῦσαι καὶ θεάσασθαι κακὰ τηλικαῦτα. » Τοιαῦτα τῆς Ἰουδαίας εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ παρανομίας τε καὶ ἀσεβείας τὰ πείριχα.

(60) *Εὐρεῖν σιτίον ἄλλοις*. Id est prædonibus, non sibi. Itaque non placet lectio illa quæ ad marginem editionis Genevensis ascribitur ἄλλως, quam Savilius quoque ad oram libri sui apposit. Porro codices nostri Maz., Med. ac Fuk. voculam hic interserunt εὐρεῖν τι σιτίον ἄλλοις ἐκοπία, quomodo legitur etiam apud Nicephorum.

(61) *Ζήσωμεν ἐπ' αὐτοῖς*. Sic apud Nicephorum legitur, atque ita codex Maz., Med. et Savilii. Vulgatæ Josephi editiones, ἐπ' αὐτούς.

(62) *Τοῖς στασιασταῖς ἐριννὺς*. Erinny dicit Josephus non eodem sensu quo Græci, qui deas quasdam apud inferos esse credebant, quæ noxios homines ac præcipue cædis reos persequerentur. Sed Erinny dicit pro πονὴν. Credebant enim Judæi, perinde ac Græci, umbras eorum qui occisi fuerant, persequi interfectores suos, et pœnas ab illis exposcere. Sic apud Virgilium in libro quarto

D Dido ait:

Omnibus umbra locis adero.

Eodem sensu accipio verba illa quæ leguntur in cap. iv Genesens: *Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra*. Id est: Frater tuus quem impie occidisti, postulat ut illum ulciscar, et cædis illius pœnas a te exigam. Sequitur deinde: *Vagus et profugus eris super terram*. Id est, umbra fratris tui quem occidisti, persequetur te ubique, et aderit infesta.

(63) *Παρ' αὐτῷ τολμηθὲν*. In Nicephoro legitur παρ' αὐτοῦ, quomodo Iulinius et Gelenius in Josepho videntur legisse. Ferri tamen potest vulgata lectio; ut sensus sit, singulos cives tanto facinoris illius horrore percussos fuisse, quasi apud se et in propriis ædibus perpetratum fuisset. Tamen in codic. Maz. et Med. scribitur παρ' αὐτοῦ τολμηθὲν. Atque ita codex Fuketii.

tem se reservasse respondens, reliquias filii sui detexit. Horror confestim atporque eos invasit. Stabant spectaculo attoniti. Tum mulier, Meus, inquit, est filius, meum hoc facinus. Edite vos, quando et ipsa comedi. Nolite aut semina molliores, aut matre benigniores videri. Quod si fortasse religiosi estis, et ab esu victimæ meæ abhorretis, ego dimidiam quidem partem jam consumpsi, reliquum perinde mihi maneat. Post hæc illi trementes abscessere, ad hoc unum pavidi atque imbelles, et hoc genere alimenti ægre matri relictio. Fama continuo tanti sceleris per totam civitatem dispersa est, et quisque facinus illud ante oculos proponens, tanquam a seipso perpetratum esset, horrebat. Exinde cuncti fame oppressi ad mortem omni studio contendebant, et beatos illos censebant, qui antequam tantas calamitates aut oculis aut auditu acceperant, fato abrepti fuerant. Igitur Judæorum scelus atque impietatem adversus Deum Jesum Christum hujusmodi ultio consecuta est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

A

CAPUT VII.

Περὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ προρρήσεων (Nic. H. E. III, 4).

De prædictionibus Christi.

Παραθεῖναι δ' αὐτοῖς ἄξιον, τὴν ἀψευδῆ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν προρρήσιν, δι' ἧς αὐτὰ ταῦτα δηλοῖ ὡδέ πως προφητεύων. « Οὐαὶ δὲ ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις καὶ ταῖς θηλαζούσαις ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις προσεύχεσθε δὲ, ἵνα μὴ γένηται ὑμῶν ἡ φυγὴ χειμῶνος, μηδὲ σαββάτω. Ἔσται γὰρ τότε θλίψις μεγάλη, οἷα οὐκ ἐγένετο ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἕως τοῦ νῦν, οὐδὲ μὴ γένηται. » Συναγαγὼν δὲ πάντα τὸν τῶν ἀνηρημένων ἀριθμὸν ὁ συγγραφεὺς, λιμῶ καὶ ξίφει μυριάδας ἑκατὸν καὶ δέκα διαφθαρῆναι φησι, τοὺς δὲ λοιποὺς στασιώδεις καὶ ληστρικοὺς, ὑπὸ ἀλλήλων μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐνδεικνυμένους, ἀνηρῆσθαι, τῶν δὲ νέων τοὺς ὑψηλοτάτους καὶ κάλλει σώματος διαφέροντας, τετηρηθῆναι θριάμβῳ, τοῦ δὲ λοιποῦ πλήθους, τοὺς ὑπὲρ ἑπτακαίδεκα ἔτη, δεσμῶν εἰς τὰ κατ' Αἴγυπτον ἔργα παραπεμφθῆναι, πλείους δὲ εἰς τὰς ἑπαρχίας διανεμεῖσθαι φθαρησομένους ἐν τοῖς θεάτροις σιδήρῳ καὶ θηρίοις, τοὺς δ' ἐντὸς ἑπτακαίδεκα ἐτῶν, αἰχμαλώτους ἀχθέντας διαπρασθαι, τούτων δὲ μόνων τὸν ἀριθμὸν, εἰς ἐννέα μυριάδας (64) ἀνδρῶν συναχθῆναι. Ταῦτα δὲ τοῦτον ἐπράχθη τὸν τρόπον, δευτέρῳ τῆς Οὐεσπασιανοῦ βασιλείας ἔτει, ἀκολούθως ταῖς προγνωστικαῖς τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προρρήσεσιν, θεῖα δυνάμει ὥστερ ἤδη παρόντα προεωραπότος αὐτὰ, ἐπιδακρύσαντός τε καὶ ἀποκλασμένου κατὰ τὴν τῶν ἱερῶν εὐαγγελιστῶν Γραφὴν, οἱ καὶ αὐτὰς αὐτοῦ παρατίθενται τὰς λέξεις, τοτὲ μὲν φησάντος ὡς πρὸς αὐτὴν τὴν Ἰερουσαλήμ. « Εἰ ἔγνων καὶ γὰρ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ τὰ πρὸς εἰρήνην σοὶ νῦν δὲ ἐκρύβη ἀπὸ ὀφθαλμῶν σου. Ὅτι ἤξουσιν ἡμέραι ἐπὶ σὲ, καὶ περιβαλοῦσί σοι οἱ ἐχθροὶ σου χάρακα, καὶ περικυκλώσουσί σε, καὶ συνέξουσὶ σε πάντοθεν, καὶ ἐδαφιοῦσί σε καὶ τὰ τέκνα σου. » τοτὲ δὲ, ὡς περὶ τοῦ λαοῦ. « Ἔσται γὰρ ἀνάγκη μεγάλη ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ὀργὴ τῷ λαῷ τούτῳ. Καὶ πεσοῦνται ἐν στόματι μαχαίρας καὶ αἰχμαλωτισθήσονται εἰς πάντα τὰ ἔθνη. καὶ Ἰερουσαλήμ ἔσται πατομένη ὑπὸ ἐθνῶν, ἀχρὶς οὗ πληρωθῶσι καιροὶ ἐθνῶν. » Καὶ πάλιν. « Ὅταν δὲ ἴδῃτε κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἰερουσαλήμ, τότε γινώτε, ὅτι ἤγγικεν ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς. » Συγκρίνας δὲ τις τὰς

Operæ pretium autem fuerit his adiungere certissimum Servatoris nostri oraculum, quo hæc ipsa prædixerat his verbis : « Væ prægnantibus et nutritricibus in illis diebus. Orate autem ne fuga vestra contingat hieme vel Sabbato. Erit enim tunc temporis calamitas magna, cujusmodi nondum fuit ab initio mundi, nec posthac erit. » Porro idem ille historiæ scriptor universum numerum eorum qui vel gladio vel fame perierunt, simul colligens, undecies centena hominum millia periisse scribit : seditiosos vero et prædones qui superfuerant, post urbis excidium mutuo indicio damnatos, pœnas dedisse : et ex juventute quidem eos, qui proceritate corporis et forma cæteris præstarent, ad ornamentum triumphi reservatos : ex reliqua autem multitudine eos, qui septimum decimum ætatis annum excesserant, vincios ad metalla exercenda in Ægyptum perductos esse : plurimos vero per provincias distributos, qui in publicis spectaculis aut ferro aut bestiis consumerentur : quicunque autem minores essent annis septemdecim, eos in servitutem abductos sub corona venisse. Quorum quidem numerum ad nonaginta usque hominum millia pervenisse affirmat. Et hæc quidem anno secundo principatus Vespasiani Augusti ad hunc modum gesta sunt, juxta Servatoris nostri vaticinium. Qui divina præditus virtute, ea quæ ventura erant, tanquam præsentia multo ante præviderat : et illacrymatus fuerat atque ingemuerat, ut evangelistarum scripta testantur. Hi enim ipsa quoque illius verba retulerunt, quibus modo civitatem ipsam compellans, aiebat ¹⁰ : « Si cognovisses et tu in die illo quæ ad pacem tuam conducunt. Nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis : quia venient dies super te, et circumdabunt te inimici tui vallo, et cingent te undique, et expugnabunt te, et solo adæquabunt, et filios tuos elident; » modo de populo ipso aiebat : « Erit enim clades magna et ira Dei adversus hunc populum; et cadent in ore gladii, et captivi ducentur in omnes gentes. Et Jerusalem calcabitur a gentibus, donec impleantur tempora gentium. » Et rursus : « Cum autem videritis cir-

¹⁰ Luc. XIX.

(64) Εἰς ἐννέα μυριάδας. Hallucinetur Eusebius. Neque enim Josephus hoc dicit, sed tantum affirmat, numerum eorum qui toto belli tempore capti sunt a Romanis, ad nonaginta septem hominum

millia pervenisse. Locus est in fine libri VI. Itaque merito Christophorsonus hoc loco Eusebii verbum aliquantulum immutavit.

cumdari ab exercitu Jerusalem, tunc scitote quia appropinquavit desolatio ejus ⁶¹. » Quod si quis Servatoris nostri verba cum iis comparet, quæ ab eodem Scriptore de universo bello commemorata sunt, fieri non potest quin admiretur præscientiam ac prædictionem Servatoris nostri, eamque vere divinam et supra **82** modum stupendam esse fateatur. Ac de iis quidem quæ universæ Judæorum genti post passionem Domini contigerunt, et post voces illas quibus latronem quidem et homicidam mortis supplicio liberari, ipsum vero auctorem vitæ e medio tolli populus omnis succlamaverat, Josephi narrationi quidquam addere minime necesse est. Illa vero adicere æquum fuerit, quibus divini Numinis clementia ac providentia declaratur: quæ quidem post piaculum in Christum admissum, quadraginta annorum spatio, exitium illorum distulit. Quo in tempore apostoli ac discipuli pene omnes, et Jacobus ipse primus loci illius episcopus, is qui frater Domini dicebatur, adhuc superstites, et in ipsa Hierosolymorum civitate degentes, firmissimum loci munimentum perstabant, cum divina Providentia adhuc eos patientissime sustineret, si forte commissorum criminum pœnitentiam agentes, veniam et salutem consequi possent: cumque ejusmodi patientia minime contenta Dei benignitas, horrendis quibusdam signis ac portentis divinitus editis, calamitates ipsis, nisi pœnitentiam egissent, eventuras prænuntiaret. Quæ quidem signa cum a non incommodum fuerit nostri quoque operis lectoribus exhibere

CAPUT VIII.

De signis ante bellum.

Sumpto igitur in manus libro, recita mihi quæ in sexto *Historiarum* volumine referuntur his verbis: « Et falsis quidem illis vatibus, seque a Deo missos mentientibus, infelix populus fidem adhibebat. Evidentibus autem prodigiis, et futuram solitudinem prænuntiantibus, neque advertiebant animos neque credebant. Sed tanquam attoniti, oculisque et mente capti, ipsius Dei præconia ac vaticinia insuper habuerunt; primum cum supra civitatem stetit sidus simile gladio, et anni spatio ardere perseveravit cometes; deinde cum ante defectionem primosque belli motus, populo ad festum diem Azymorum congregato, sexto idus Aprilis hora noctis nona, tanta repente lux circa altare templumque circumfusa est, ut die jam clarissimus esse videretur: eaque lux horæ **83** dimidiæ spatio permansit. Quod imperitiis quidem bonum omen esse videbatur: sed sacrorum

⁶¹ Luc. xxi.

(65) Ταῖς ἱστορίαις ἐπιλέγειν. Male Christophorus verit in hac historia disserere non est omnino necesse. Rectius Musculus, non opus est ut historiis addamus aliquid. Historias vocat Eusebius libros Josephi *De excidio urbis Hierosolymitanæ*, non historiam suam, ut putavit Christophorus.

(66) Vulg. τοῦτο μὲν ὅτι. Scribo ὅτι, ut est apud Josephum in lib. vii, pag. 960. Cæterum Nicephorus quidem astrum hoc gladio simile, et cometen qui

Α τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν λέξεις ταῖς λοιπαῖς τοῦ συγγραφέως ἱστορίαις ταῖς περὶ τοῦ παντὸς πολέμου, πῶς οὐκ ἂν ἀποθαυμάσειεν, θεῖαν ὡς ἀληθῶς καὶ ὑπερφυῶς παράδοξον τὴν πρόγνωσιν τε καὶ πρόρρησιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ὁμολογῆσας. Περὶ μὲν οὖν τῶν μετὰ τὸ σωτήριον πάθος καὶ τὰς φωνὰς ἐκείνας ἐν αἷς ἡ τῶν Ἰουδαίων πληθὺς τὸν μὲν ληστὴν καὶ φονέα τοῦ θανάτου παρήτηται, τὸν δὲ ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς ἐξ αὐτῶν ἰκέτευσεν ἀρθῆναι, τῷ παντὶ συμβεβηκότων ἔθνει, οὐδὲν ἂν δέοι ταῖς ἱστορίαις ἐπιλέγειν (65). Ταῦτα δ' ἂν εἴη δίκαιον ἔτι προσθῆναι, ἃ γένοιτο ἂν παραστατικὰ φιλανθρωπίας τῆς παναγθοῦ προνοίας, τεσσαράκοντα ἐφ' ὅλοις ἔτεσι μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Χριστοῦ τόλμαν, τὸν κατ' αὐτῶν δλεθρον ὑπερθεμένης, ἐν ὅσοις τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν μαθητῶν πλείους, Ἰάκωβός τε αὐτὸς ὁ τῆδε πρῶτος ἐπίσκοπος, τοῦ Κυρίου χρηματίζων ἀδελφός, ἔτι τῷ βίῳ περιόντες, καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἱεροσολύμων πόλεως τὰς διατριβὰς ποιούμενοι, ἔρκος ὡς περ ὀχυρώτατον παρέμενον τῷ τόπῳ, τῆς θείας ἐπισκοπῆς εἰσέτι τότε μακροθυμοῦσης, εἰ ἄρα ποτὲ δυνήθειεν ἐφ' οἷς ἔδρασαν μετανοήσαντες, συγγνώμης καὶ σωτηρίας τυχεῖν, καὶ πρὸς τῇ τῷ αὐτῷ μακροθυμίᾳ, παραδόξους θεοσημίας τῶν μελλόντων αὐτοῖς μὴ μετανοήσαι συμδῆσθαι παρασχομένης. Ἄ καὶ αὐτὰ μνήμης ἡξιωμένα πρὸς τοῦ δεδλωμένου συγγραφέως, οὐδὲν οἶον τοῖς τῆδε προσιοῦσι τῇ γραφῇ παραθεῖναι.

supradicto historiæ scriptore litteris mandata sint

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου σημείων (Nic. H. E. iii. 4).

Καὶ δὴ λαβὼν ἀνάγνωθι τὰ κατὰ τὴν ἔκτῃ τῶν Ἱστοριῶν αὐτῷ δεδλωμένα ἐν τούτοις: « Τὸν γοῦν ἄθλιον ὄῃμον, οἱ μὲν ἀπατεῶνες καὶ καταψευδόμενοι τοῦ Θεοῦ, τῇνικαῦτα παρέπειθον, τοῖς δ' ἐναργέσι καὶ προσημαίνουσι τὴν μέλλουσαν ἔσθαι ἐρημίαν τέρασιν οὔτε προσείχον οὔτε ἐπίστευον, ἀλλ' ὡς ἐμβρονητῆς, καὶ μήτε ὄμματα μήτε ψυχὴν ἔχοντες, τῶν τοῦ Θεοῦ κηρυγμάτων παρήκουον· τοῦτο μὲν, ὅτε (66) ὑπὲρ τὴν πόλιν ἄστρον ἔστη βομφαῖα παραπλήσιον, καὶ παρατείνας ἐπ' ἐνιαυτὸν κομήτης· τοῦτο δ' ἦν ἡ καὶ τῆς ἀποστάσεως καὶ τοῦ πρὸς τὸν πόλεμον κινήματος, ἀθροιζομένου τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν τῶν ἀζύμων ἑορτὴν, ὁδὸν Ἰερουσαλὴμ κατὰ νυχτὸς ἐννάτην ὥραν, τοσοῦτο φῶς περιέλαμψε τὸν βωμὸν καὶ τὸν ναὸν, ὡς δοκεῖν ἡμέραν εἶναι λαμπράν· καὶ τοῦτο παρέτεινεν ἐφ' ἡμίσειαν ὥραν. Ὅ τοῖς μὲν ἀπίστοις ἀγαθὸν ἐδόκει εἶναι, τοῖς δὲ ἱερογραμματεῦσι (67) πρὸ τῶν ἀποβεβηκότων εὐθέως

per annum continuum apparuit, unum idemque sidus esse existimavit, non recte, ut opinor.

(67) Τοῖς δὲ ἱερογραμματεῦσι. Legis peritos verit Rufinus, non male. Scribæ enim apud Judæos iidem erant ac legis periti seu legis doctores, ut recte notavit Petavius in animadversionibus ad hæresim xv Epiphaniî. Horum munus erat sacros legis libros custodire, eosdemque legere coram populo in templo et in synagoga. Unde in capite viii

ἐκρίθη (68). Καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἑορτὴν, βούς μὲν ἄγχεῖσα ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως πρὸς τὴν θυσίαν, ἔτεκεν ἄρνα ἐν τῷ ἱερῷ μέσῳ. Ἡ δ' ἀνατολικὴ πύλη τοῦ ἐνδοτέρῳ χαλκῇ μὲν οὖσα καὶ στιβαρωτάτῃ, κλειομένη δὲ περὶ δελτὴν μόλις ὑπ' ἀνθρώπων εἰκοσι, καὶ μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη (69) σιδηροδέτοις, κατὰ πηγας (70) δ' ἔχουσα βαθυτάτους, ὥφθη κατὰ νυκτὸς ὥραν ἕκτην αὐτομάτως ἠνοιγμένη. Μετὰ δὲ τὴν ἑορτὴν ἡμέραις οὐ πολλαῖς ὕστερον, μιᾶ καὶ εἰκάδι Ἀρτεμισίου μηνός, φάσμα τι δαιμόνιον ὥφθη μεῖζον πίστεως. Τέρας δ' ἂν ἔδοξεν εἶναι τὸ ρηθισόμενον, εἰ μὴ καὶ παρὰ τοῖς θεασαμένοις ἰσότηρο, καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα πάθη, τῶν σημείων ἦν ἀξία. Πρὸ γὰρ ἡλίου δύσεως ἠέλει μετέωρα περὶ πᾶσαν τὴν χώραν ἄρματα καὶ φάλαγγες ἐνοπλοὶ διαττοῦσαι τῶν νεφῶν, καὶ κυκλοῦμεναι τὰς πόλεις. Κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν ἡ Πεντηκοστὴ καλεῖται, νύκτωρ οἱ ἱερεῖς παρελθόντες εἰς τὸ ἱερὸν ὥσπερ αὐτοῖς ἔθος ἦν, πρὸς τὰς λειτουργίας, πρῶτον μὲν κινήσεως ἔφασαν ἀντιλαμβάνεσθαι καὶ χτύπου, μετὰ δὲ ταῦτα φωνῆς ἀθρόας. Μεταβαίνωμεν (71) ἐντεῦθεν. Τὸ δὲ τοῦτων φοβερώτερον Ἰησοῦς γὰρ τις υἱὸς Ἀνανίου, τῶν ἰδιωτῶν, ἄγροικος, πρὸ τεσσάρων ἐτῶν τοῦ πολέμου, τὰ μάλιστα τῆς πόλεως εἰρηνευομένης καὶ εὐθυνοῦσης, ἐλθὼν ἐπὶ τὴν ἑορτὴν ἐν ἡ σκηνοποιεῖσθαι πάντας ἔθος ἦν τῷ Θεῷ (72) κατὰ τὸ ἱερὸν, ἐξαπίνης ἀναβοῶν κρῆζατο· Φωνὴ ἀπ' ἀνατολῆς, φωνὴ ἀπὸ δύσεως, φωνὴ ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων,

Esdræ scriba et legis doctor pro eodem sumitur. Sed hæc jam ab aliis notata sunt. Quod vero a nemine adhuc observatum est, præcipuum illorum officium fuit, ut pontificibus assiderent una cum senioribus in judiciis et publico concilio quod συνέδριον vocabant. Docet id Lucas in capp. vi et xlii Actuum apostolorum. Fuit igitur id nomen magistratus apud Judæos, sicut apud Græcos. Et quænam admodum γραμματεῖς in Græcia concionibus et judiciis intererant, legumque et plebiscitorum ac senatus-consultorum custodiam habebant, sic etiam scribæ apud Judæos legis erant custodes. Eum certe honorem non exiguum fuisse, apparet ex multis Evangelii locis, in quibus fastus eorum et insolentia a Servatore perstringitur. Eodem plane modo apud Græcos γραμματεῖς, id est scribæ publici, in magna erant dignitate. Nam et nomen eorum senatus-consultis ac plebiscitis præfigebatur, ut ex Aristophane alibi notavi : et in concionibus magnam habebant auctoritatem, ut patet ex iis quæ refert B. Lucas de scriba publico civitatis Ephesiorum in capite xix. Apud Judæos quidem eo honoratior erant scribæ, quo Judæi præ cæteris gentibus suam legem venerabantur. Cujus scribæ non solum custodes, verum etiam interpretes erant. Quin etiam consulebantur tanquam prophetæ quidam et antistites et omnium sapientissimi, qui optime interpretarentur signa ac prodigia, et qui legis arcana penitus cognita haberent. Sic in Matthæi cap. xi Herodes scribas consulit. Et in hoc Josephi loco quem præ manibus habemus, prodigia in cælo visa quid significant, prædicunt scribæ. Eosdem λόγους paulo post vocat Josephus. Porro magistratus urbis Hierosolymorum qui στρατηγός dicebatur, suum habebat scribam, ut docet Josephus in lib. xx. Sed an hic scriba fuerit ex numero illorum legis interpretum, difficile est dicere. Cæterum ἱερογραμματεῖς erant apud Ægyptios quidam sacerdotes, qui sacrorum disciplinam et arcanas litteras custodiebant, et futura prædicebant. De quibus Josephus in lib. ii, cap. 5, ubi ἱερέας vocat quos supra ἱερογραμματεῖς vocaverat.

scribæ, ea quæ posthæc evenerunt, portendit illo signo statim judicant. In eadem quoque solemnitate vacca cum a pontifice ad sacrificium adduceretur, agnum in medio templo enixa est. Sed et janua interioris sacrarii orienti obversa, quæ tota ærea et immensi ponderis erat, et quæ sub vesperam vix a viginti hominibus clauderetur, et vectibus quidem ferro obvinctis sustinebatur, pressuros vero altissime in terram demissos habebat, circa sextam noctis horam visa est sponte patefacta. Paucis deinde post festivitatem exactis diebus, prodigiosum quoddam spectrum apparuit si dem omnem superans. Ac profecto id quod dicturus sum, fabula esse videretur, nisi ab iis, qui illud spectant, proditum esset, et subsecutæ clades ejusmodi ostentis haudquaquam impares exstissent. Etenim ante solis occasum per universam regionem currus in aere sublimes ferri, et armatæ phalanges per cælum discurre, urbesque circumvallare sunt visæ. Festo autem die qui Pentecoste appellatur, sacerdotes noctu templum ingressi ad obeunda ex more ministeria, primum quidem motum ac strepitum se exaudisse dixerunt, tum deinde vocem quasi confertæ multitudinis simul clamantis : Migremus hinc. Quod vero his omnibus longe terribilius est : Jesus quidam Ananiæ filius, vir plebeius et rusticus, quadriennio priusquam

Hi post cantorem et horoscopus, tertio loco procedebant in templum, alas in capite gestantes, atramentum et calamus cum libro præferentes in manibus. Libros item Mercurii hieroglyphicos et de cosmographia, deque terrarum et Ægypti situ, item de Nilo ac de locis in honorem deorum consecratis, custodiæ suæ creditos habebant, ut scribit Clemens Alexandrinus in lib. vi. Lucianus in Longævis gentem hanc seu familiam fuisse ait apud Ægyptios.

(68) *Πρὸ τῶν ἀποδεηκῶν ἐκρίθη.* Ita diserite quinque nostri codices, Regius scilicet, Maz. ac Med. cum Fuk. ac Saviliano. Atque sic legit etiam Gelenius, ut ex versione ejus apparet. Vulgatæ Josephi editiones, πρὸς τῶν ἀπ., quod ferri non potest. Neque enim Græce dicitur πρὸς τῶν ἀποδεηκῶν ἐκρίθη. Dixisset potius πρὸς τὰ ἀποδεηκῶτα.

(69) *Μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη.* Intelligere videtur cardines quos Gallice *gonds*, Latine *gonfos* vocamus. Iis enim appensa est janua. Male interpretes *seras* verterunt. Posthæc Eusebius omisit nonnulla quæ apud Josephum leguntur, de eo prodigio confestim magistratui nuntiato. Sic enim interpretor eum qui στρατηγός a Josepho appellatur. De quo officio multa notavi ad librum ultimum Ann. Marcellini. Ejus dignitatis meminit etiam Josephus in lib. vii *De excidio*, pag. 960, et Lucas in Actibus cap. 5, ubi *magistratus templi* recte vertitur in vulgata editione.

(70) *Κατὰ πηγας.* Melius κατὰ πηγας, ut est apud Nicephorum et Josephum. Atque ita scribitur in codice Maz. et Med., quibus consentiunt Fuketianus et Savilianus.

(71) *Μεταβαίνωμεν.* In codice Maz., Med. ac Fuk. scribitur μεταβαίνωμεν, quod non displicet.

(72) *Σκηνοποιεῖσθαι πάντας ἔθος ἦν τῷ Θεῷ.* Post hæc verba virgula notatur in codice Regio, Maz. et Fuk. et apud Josephum ; quam interpunctionem secuti sunt Musculus et Christophorus. Ego vero cum Gelenio alteram distinctionem sequi malui.

bellum esset exortum, adhuc pacata civitate et rerum omnium copiis abundante, cum ad festum diem venisset quo tabernacula in honorem Dei juxta templum desigi ab omnibus mos est, repente exclamare cœpit: Vox ab oriente, vox ab occasu, vox a quatuor ventis: vox in Hierosolyma et in templum, vox in sponsos et in sponsas, vox in universum populum. Idque noctu et interdiu clamitans omnes civitatis vicus circuibat. Nonnulli vero ex primoribus populi diritalem ominis ægre ferentes, hominem corripuiunt, multisque verberibus afficiunt. At ille nec pro se quidquam locutus, nec eos qui ipsum verberabant, privatim deprecatus, eadem quæ prius verba inclamare non destitit. Proinde magistratus Judæorum, rati, id quod erat, divinum quemdam esse hominis motum atque afflatum, cum ad præsidem Romanum perducunt. Apud **84** quem flagris ad ossium usque denudationem laniatus, nec preces, nec lacrymas ullas effudit. Sed quantum maxime poterat flebili ac lugubri modo vocem inflectens, ad singula verbera accinebat: Væ, væ Hierosolymis! Aliud etiam majori admiratione dignum ab eodem scriptore memoratur. Oraculum scilicet quoddam in sacris libris repertum fuisse, quo prædicebatur, illis circiter temporibus quemdam ex ipsorum finibus profectum orbis terrarum imperio politurum. Quod ille quidem scriptor in Vespasiano expletum esse existimavit. Verum Vespasianus non totius orbis terrarum, sed Romanum duntaxat imperium, obtinuit. Rectius ergo id referatur ad Christum, cui dictum est a Patre: « Postula a me, et dabo tibi terminos terræ », et per cujus apostolos circa idem tempus « in omnem terram exierat sonus, et ad fines orbis terrarum verba pervenerant. »

CAPUT IX.

De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.

Porro his rebus tandem ad exitum perductis, rationi consentaneum videtur de Josepho ipso qui historię quam præ manibus habemus tantum adjumentum contulit, quis et unde, quove genere prognatus fuerit, exponere. Id vero etiam ipse declarat de se loquens his verbis: « Josephus, Matthiæ filius, natione Hebræus, domo Hierosolymitanus, ex numero sacerdotum, qui et initio adver-

²² Psal. II. ²³ Psal. XVIIII.

(73) *Καὶ ἐργισθέντες*. Prior vox deest in codice Regio. Josephus nec priorem nec posteriorem agnoscit; cui consentit codex Maz. et Fuk. In Med. adduntur ad marginem.

(74) *Ὡς ἔχει τὸν πατέρα*. Scribendum est *πατέρα*, ut legitur apud Josephum; quanquam Rufinus vulgatam lectionem secutus est.

(75) *Οἱ ἀρχιερεῖς*. Id est magistratus templi, et pontifices ejuscribæ. Hi enim erant magistratus Judæorum, penes quos erat jurisdictio.

(76) *Ἐπαρχος*. Rufinus *judicem* vertit, recte. Cæteri interpretes *præfectum* interpretantur, gravi errore. Is erat Albinus præses et procurator Judææ. Recte igitur Musculus *præsidem Romanum* interpretatus est. Quod ideo monendum existimavi, ut lector agnoscat Musculum plerisque in locis scilicet vertisse quam Christophorsonum.

(77) *Ὡς ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν τις*. In codici-

φωνῇ ἐπὶ Ἱεροσόλυμα καὶ τὸν ναὸν, φωνῇ ἐπὶ νυμφίους καὶ νύμφας, φωνῇ ἐπὶ πάντα τὸν λαόν. Τοῦτο μεθ' ἡμέραν καὶ νύκτωρ κατὰ πάντας τοὺς στενωποὺς περιῆι κεκραγώς. Τῶν δ' ἐπιστῆμων τινὲς δημοτῶν ἀγανακτῆσαντες πρὸς τὸ κακόφημον, καὶ ὀργισθέντες (73) συλλαμβάνουσι τὸν ἄνθρωπον, καὶ δειναῖς ἅμα καὶ πολλαῖς αἰκλίζονται πληγαῖς. Ὁ δὲ οὐδ' ὑπὲρ ἑαυτοῦ φεγεζάμενος, οὔτε ἰδίᾳ πρὸς τοὺς παύοντας (74), ἃς καὶ πρότερον φωνὰς βοῶν διετέλει. Νομίσαντες δ' οἱ ἀρχόντες (75), ὅπερ ἦν, δαιμονιώτερον εἶναι κίνημα τάνδρος, ἀγούσιν αὐτὸν ἐπὶ τὸν παρὰ Ῥωμαίοις ἐπαρχὸν (76)· ἐνθα μάλιστα μέχρι θανάτου ξαινόμενος, οὐδ' ἰκέτευσεν αὐτ' ἐδάκρυσεν, ἀλλ' ὡς ἐνῆν μάλιστα τὴν φωνὴν δλοφυρτικῶς παραγγέλλων, πρὸς ἐκάστην ἀπεκρίνατο πληγὴν· Αἰ αἰ Ἱεροσόλυμοις· Ἐτερον δὲ τι τοῦτου παραδοξότερον ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ συγγραφεὺς, χρησμένον τινα φάσκων ἐν ἱεροῖς γράμμασιν εὐρεῖσθαι περιέχοντα, ὡς κατὰ τὸν καιρὸν ἐκείνον ἀπὸ τῆς χώρας αὐτῶν (77) τις ἄρξει τῆς οἰκουμένης· ὃν αὐτὸς μὲν ἐπὶ Οὐεσπασιανὸν πεπληρώσθαι ἐξεῖληφεν. Ἀλλ' οὐχ ἀπάσης γε οὗτος ἡ μόντης ἦρξε τῆς ὑπὸ Ῥωμαίους. Δικαιότερον δ' ἂν ἐπὶ τὸν Χριστὸν ἀναχθεῖν, πρὸς ὃν εἰρητο ὑπὸ τοῦ Πατρὸς· Αἰτῆσαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατὰσχέσιν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. Οὗ δὲ κατ' αὐτὸν ἐκείνο τοῦ καιροῦ· εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φόβος τῶν ἱερῶν ἀποστόλων, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Περὶ Ἰωσήφου, καὶ ὧν κατέλιπε συγγραμμάτων (Nic. H. E. II, 18).

Ἐπὶ τοῦτοις πᾶσιν, ἄξιον μὴδ' αὐτὸν τὸν Ἰωσήφον, τοσαῦτα τῇ μετὰ χεῖρας συμβεβλημένον ἱστορίᾳ, ὁπόθεν τε καὶ ἀρ' οἷον γένους ὠρμαῖτο, ἀγνοεῖν. Δηλοῦ δὲ πάλιν αὐτὸς καὶ τοῦτο λέγων ὡδε· Ἰωσήφος Ματθαίου παῖς (78), ἐξ Ἱεροσολύμων ἱερεὺς, αὐτὸς τε Ῥωμαίους πολεμῆσας ταπρῶτα, καὶ τοῖς ὕστερον παρατυχὼν ἐξ ἀνάγκης. Μάλιστα δὲ τῶν κατ' ἐνταῦθα καιροῦ Ἰουδαίων οὐ παρὰ μόνοις τοῖς ὁμοεθνήτιν,

cibus nostris Maz., Med. et Fuk. h'c locus ita legitur ac distinguitur: ὡς ἀπὸ τῆς χώρας τις αὐτῶν, ἄρξει τῆς οἰκουμένης. Atque ita legitur apud Josephum pag. 961. Nicephorus quoque eandem trajectionem retinuit, quamvis Josephi verba paululum immutavit. Porro in codice Regio ac Maz. τίς acuitur. Neque id in hoc solum loco, sed semper in iisdem libris ita fieri observavi, licet nulla sit interrogatio.

(78) *Ματθαίου παῖς*. In codice Regio legitur *Ματθίου*. Et ista apud Josephum in libro *De vita sua* et in proœmio *Historiarum belli Judaici*. Apud Sophronium quoque in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* scribitur Ἰωσήφος Ματθίου υἱός. Nec aliter vocat Sozomenus initio libri primi. Rufinus quoque Matthiam vocat patrem Josephi: *Josephus*, inquit, *Matthiæ filius, ex Hierosolymis sacerdos*. Ita scribitur in optimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

ἀλλὰ καὶ παρὰ Ῥωμαίοις γέγονεν ἀνὴρ ἐπιδοξότατος, ὥς αὐτὸν μὲν ἀναθέσει ἀνδριάντος ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων τιμηθῆναι πόλεως, τοὺς δὲ σπουδασθέντας αὐτῷ λόγους βιβλιοθήκης ἀξιοθῆναι. Οὗτος δὲ πᾶσαν τὴν Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν ἐν ὅλοις εἰκοσι καταβέβληται συγγράμμασι, τὴν δ' Ἱστορίαν τοῦ κατ' αὐτὸν Ἰουδαϊκοῦ πολέμου ἐν ἑπτὰ (79), ἃ καὶ οὐ μόνον τῇ Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ τῇ πατριῷ φωνῇ παραδοῦναι αὐτὸς ἑαυτῷ μαρτυρεῖ, ἁξίος γε ὢν διὰ τὰ λοιπὰ πιστεῦσθαι. Καὶ ἕτερα δὲ αὐτοῦ φέρεται σπουδῆς ἁξία δύο, τὰ *Περὶ τῆς Ἰουδαίων ἀρχαιότητος*, ἐν οἷς καὶ ἀντιρρήσεις πρὸς Ἀπίωνα τὸν γραμματικὸν κατὰ Ἰουδαίων τηλικαύδε συντάξαντα λόγον (80) πεποιτται, καὶ πρὸς ἄλλους, οἱ διαβάλλειν καὶ αὐτοὶ τὰ πάτρια (81) τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους ἐπιράθησαν. Τούτων ἐν τῷ προτέρῳ τὸν ἀριθμὸν τῆς λεγομένης Παλαιᾶς τῶν ἐνδιαθῆκων Γραφῶν τίθῃσι, τίνα παρ' Ἑβραίοις ἀναντίρρητα, ὡς ἀν' ἐξ ἀρχαίας παραδόσεως, αὐτοῖς ῥήμασι διὰ τούτων διδάσκων.

Testamentum constat, quænam sint apud Hebræos extra omnem controversiam posita, utpote a maioribus tradita, declarat his verbis.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅπως τῶν θεῶν μνημονεύει βιβλίων Ἰωσήπος (Nic. H. E. III, 9).

« Οὐ μυριάδες οὖν εἰσι βιβλίων παρ' ἡμῖν ἀσυφώνων καὶ μαχομένων, δύο δὲ μόνα πρὸς τοῖς εἰκοσι (82) βιβλία, τοῦ παντὸς ἔχοντα χρόνου τὴν ἀναγραφὴν, τὰ δικαίως θεῖα πεπιστευμένα. Καὶ τούτων πέντε μὲν ἔστι τὰ Μωϋσείως, ἃ τοὺς τε νόμους περιέχει καὶ τὴν τῆς ἀνθρωπογονίας παράδοσιν, μέχρι τῆς αὐτοῦ τελευτῆς. Οὗτος ὁ χρόνος ἀπολείπει τρισηλίων ὀλίγον ἔτων (83). Ἀπὸ δὲ τῆς Μωϋσείως τελευτῆς μέχρι τῆς Ἀρταξέρξου, τοῦ μετὰ Ξέρξην Περσῶν βασιλέως, οἱ μετὰ Μωϋσῆν προφῆται τὰ κατ' αὐτοὺς πραχθέντα συνέγραψαν ἐν τρισὶ καὶ δέκα βιβλίοις. Αἱ δὲ λοιπὰ τέσσαρες, ὕμνους εἰς τὸν Θεόν,

(79) Vulg. ἐν ἑπτὰ λόγοις. Posterior vox delenda est, quam nec Regius codex agnoscit. Subauditur autem συγγράμμασιν. Atque ita legendum esse apparet ex iis quæ sequuntur, ἃ καί, etc.

(80) *Συντάξαντα λόγον*. In Nicephoro scribitur λόγους. Quod confirmare videtur Josephus, qui plures libros contra Judæorum gentem ab Apione scriptos esse testatur. Vulgatam tamen scripturam tuetur Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Josephi scriptis.

(81) *Τὰ πάτρια*. Interpretes omnes, Langus scilicet, Musculus et Christophorsonus cum Rufino, *patrios ritus et instituta* interpretati sunt. Verum hoc vocabulo amplius aliquid significari existimo. Nam Josephus in libris *contra Apionem*, non iis solum respondet qui Judæorum leges atque instituta calumniati fuerant, sed præcipue adversus eos scribit, qui de origine atque antiquitate Judæorum falsa quædam commenti fuerant, ut patet ex libro primo. Sub finem autem secundi libri respondet Apollonio, Moloni et Lysimacho, qui de legibus institutisque Judæorum falsa quædam conscripserant. Πάτρια igitur hoc loco utrumque designat, antiquitatem scilicet et leges. Notum est vel mediocriter doctis, πάτρια sumi pro *antiquitatibus*, eoque titulo multi apud veteres exstabant libri, partim soluta oratione, partim versibus scripti. Sic Hermæ Hermopolitæ Πάτρια τῆς Ἑρμειοπόλεως iambico

A sus Romanos pugnavi, et rebus postea gestis necessitate coactus interfui. » Hic vir, omnium tunc temporis Judæorum præstantissimus fuit, non modo popularium suorum, sed etiam Romanorum iudicio : adeo ut ipse quidem in urbe Roma statua donatus sit, libri vero ab eo conscripti in bibliotheca publica fuerint collocati. Scripsit autem *Antiquitates* quidem *Judaicas* viginti libris ; *Historiam* vero *belli Judaici*, quod a Romanis sua ætate gestum est, septem voluminibus complexus est, quam non solum Græco, sed etiam patrio sermone ab se editam esse testatur : dignus omnino cui et hic et in cæteris fides habeatur. Exstant etiam duo ejusdem libri *De Judæorum vetustate* lectu 85 dignissimi.

In quibus et Apioni grammatico respondet qui illa ætate volumen adversus Judæos composuerat, et aliis nonnullis qui Judæorum origines perinde calumniari tentaverant. In priore autem horum librorum, numerum sacrarum voluminum quibus Vetus

CAPUT X.

Quomodo idem Josephus divinarum librorum mentionem fecerit.

« Apud nos, inquit, nequaquam innumerabilis est librorum multitudo dissentientium atque inter se pugnantium ; sed duo duntaxat et viginti libri, totius præteriti temporis historiam complectentes, qui merito creduntur divini. Ex his quinque quidem sunt Mosis, qui et leges continent, et seriem rerum gestarum, a conditu generis humani usque ad ipsius Mosis interitum. Atque hoc spatium temporis tria propemodum annorum millia comprehendit. A Mosis autem interitu ad imperium usque Artaxerxis, qui post Xerxem regnavit apud Persas, prophetæ qui Mosi successere, res sua ætate

versuscripta laudat Photius in *Bibliotheca*, cap. 279 ; et Herapollinis Grammatici *Περὶ πατρῶν τῆς Ἀλεξανδρείας*, Christodori quoque poetæ plures ejusmodi libros citat Suidas. Unicus hodie liber Codini exstat hoc titulo inscriptus.

(82) *Δύο δὲ μόνα πρὸς τοῖς εἰκοσι*. Totidem erant apud Hebræos libri sacri, quot elementa seu litteræ, ut docet Origenes in *expositione primi psalmi*, et Hieronymus in *Proœmio galeato*, ubi etiam tres ordines sacrarum voluminum apud illos fuisse testatur. Primus ordo legem continebat, secundus prophetas, tertius hagiographa. Quæ cum Josepho optime conveniunt, sed in hoc differunt, quod Josephus quidem tredecim libros secundi ordinis facit, secutus scilicet seriem temporum, in tertio autem ordine quatuor tantum recenset libros, aliter ac Hieronymus tum in illo *Proœmio*, tum in *præfatione in Daniele*, qui octo quidem prophetarum libros numerat, hagiographorum autem novem. Sed Josephus librum Josue et Judicum, Regum item ac Paralipomenon libros et Esdram inter prophetica volumina reposuisse videtur, non quod prophetias continerent, quemadmodum prophetarum libri, sed ideo quod a prophetis essent conscripti.

(83) *Τρισηλίων ὀλίγον ἔτων*. In tribus nostris codicibus M. z., Med. ac. Savil. ita scribitur hic locus : Ἀπολείπει τρισηλίων ὀλίγω ἔτων.

gestas tredecim libris complexi sunt. Quatuor reliqui hymnos in Dei laudem, et præcepta vitæ hominum exhibent utilissima. Cæterum ab imperio Artaxerxis ad nostram usque memoriam, sunt quidem singula litteris mandata, sed nequaquam tantam fidem auctoritatemque meruerunt, quantam superiores ii libri, propterea quod minus explorata fuit successio prophetarum. Quanta porro veneratione libros nostros prosequamur, re ipsa apparet. Cum enim tot jam sæcula effluerint, nemo adhuc nec adicere quidquam illis, nec demere, nec commutare ausus fuit. Sed omnibus nobis statim ab ipso nascendi exordio hoc insitum atque innatum est, Dei ut hæc esse præcepta credamus, iisdemque constanter adhærescamus, et eorum causa, si opus fuerit, libentissime mortem perferamus. Atque hæc scriptoris illius verba non sine fructu, ut arbitror, hic a nobis inserta sint. Est et aliud non ignobile opusculum ab eodem elaboratum De ratione summo imperio prædita. Quod quidem a nonnullis *Machabaicum* inscriptum est, eo quod certamina contineat **86** Hebræorum quorundam, qui, ut in Machabæorum libris proditum est, pro divini Numinis cultu fortiter propugnarunt. Sed et sub finem vicesimi *Antiquitatum Judaicarum* libri, propositum sibi esse significat quatuor libros conscribere *De Deo deque ejus substantia*, ex opinione Judæorum quam ipsi a majoribus acceperunt: nem *De legibus*, cur earum præcepto quædam permissa sint, quædam velita. Alia præterea ab se elucubrata esse ipse in suis libris commemorat. Ad hæc congruum videtur ad confirmandam auctoritatem eorum quæ ex illo deprompsimus, etiam verba ejus apponere, quæ in epilogo *Antiquitatum* inseruit. Arguens enim mendacii Justum Tiberiensem, qui illorum temporum historiam perinde ac ipse scribere instituerat, multaque alia eidem obijciens crimina, hæc ad extremum adjungit: « At non

A καὶ τοῖς ἀνθρώποις ὑποθήκας τοῦ βίου περιέχουσιν. Ἀπὸ δὲ Ἀρταξέρξου μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου, γέγραπται μὲν ἕκαστα, πίστεως δ' οὐχ ὁμοίας ἤβλωται τοῖς πρὸ αὐτῶν, διὰ τὸ μὴ γενέσθαι τὴν τῶν προφητῶν ἀκριβὴ διαδοχὴν. Δῆλον δ' ἐστὶν ἔργῳ, πῶς ἡμεῖς πρόσμιν τοῖς ἰδίοις γράμμασι. Τοσούτου γὰρ αἰῶνος ἤδη παρωχηκότος, οὔτε προσθεῖναι τις, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκε, πᾶσι δὲ σύμφυτόν ἐστιν εὐθὺς ἐκ πρώτης γενέσεως Ἰουδαίους, τὸ νομίζειν αὐτὰ Θεοῦ δόγματα, καὶ τούτοις ἐπιμένειν, καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, εἰ δεῖοι, θησκειν ἡδέως. » Καὶ ταῦτα δὲ τοῦ συγγραφέως χρησίμως ὥδε παρατεθείσθω. Πεπνόνηται δὲ καὶ ἄλλο οὐκ ἀγεννὲς σπούδασμα τῷ ἀνδρὶ Περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ, ὃ τινες *Μακκαβαϊκὸν* ἐπεγράψαν, τῷ τοῦς ἀγῶνας τῶν ἐν τοῖς οὕτω καλούμενοις Μακκαβαϊκοῖς συγγράμμασιν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ Θεῖον εὐσεβείας ἀνδρισμένων Ἑβραίων περιέχειν. Καὶ πρὸς τῷ τελειῷ δὲ τῆς εἰκοστῆς *Ἀρχαιολογίας* ἐπισημαίνεται ὁ αὐτός, ὡς ἂν προσηρημένος ἐν τέταρσι συγγράψαι βιβλίους κατὰ τὰς πατρύους δόξας τῶν Ἰουδαίων, περὶ Θεοῦ καὶ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, καὶ περὶ τῶν νόμων, διὰ τί κατ' αὐτοὺς τὰ μὲν ἔξεστι πράττειν, τὰ δὲ κακώλυνται. Καὶ ἄλλα δὲ αὐτῷ σπουδασθῆναι ὁ αὐτός ἐν τοῖς ἰδίοις αὐτοῦ μνημονεύει λόγοις. Πρὸς τούτοις εὐλογον καταλέξει καὶ ἅς ἐπ' αὐτοῦ τῆς *Ἀρχαιολογίας* τοῦ τέλους (84) φωνὰς παρατίθεται, εἰς πίστωσιν τῆς τῶν ἐξ αὐτοῦ παραληφθέντων ἡμῖν μαρτυρίας. Διαβάλλων δὲ τὰ Ἰουδαίων *Τιθερία* (85) ὁμοίως αὐτῷ τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς ιστορήσα: χρόνους πεπειραμένον, ὡς μήτ' ἀληθῆ συγγραφέα (86) πολλὰς τε ἄλλας εὐθύνas ἐπαγαγὼν τῷ ἀνδρὶ, καὶ ταῦτα αὐτοῖς ῥήμασιν ἐπιλέγει: « Οὐ μὴν ἐγὼ σοι τὸν αὐτὸν τρόπον περὶ τῆς ἑμαυτοῦ γραφῆς ἔδωκα, ἀλλ' αὐτοῖς ἐπέδωκα τοῖς αὐτοκράτορσι τὰ βιβλία, μόνον οὐ τῶν ἔργων ἤδη βλεπομένων. Συνήδεν γὰρ ἑμαυτῷ τετηρηκότι τὴν τῆς ἀληθείας παράδοσιν, ἐφ' ἣ μαρτυρίας τεύξεσθαι προσδοκῆσας, οὐ δὲ ἡμαρτον. Καὶ ἄλλοις δὲ πολλοῖς ἐπέδωκα τὴν

(84) *Ἐπ' αὐτοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ τέλους*. In libello scilicet *De vita sua*, pag. 1026 editionis Genevensis. Qui quidem libellus epilogus est vicesimi et ultimi *Antiquitatum* libri, a quo male divulsus est in Græco-Latinis editionibus. Epilogum autem esse docet ipse Josephus in calce libri vicesimi, et in fine ipsius opusculi *De vita sua*. Itaque fallitur Scaliger in Animadversionibus Eusebianis, pag. 188, qui Eusebium memoria lapsum hæc scripsisse ait. Fallitur etiam Christophorus, qui hunc Eusebii locum corruptum esse existimans interpolavit. Qui si Græcos Josephi codices manu exaratos, aut certe Basiliensem editionem consulissent, facillime reprehendissent id quod dixi, librum scilicet Josephi *De vita sua*, nihil aliud esse quam appendicem vel epilogum libri vicesimi *Antiquitatum*. (85) *Ἰουδαίων Τιθερία*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum exhibent *Τιθερία*, male, ut opinor. Nam et Stephanus Byzantius *Τιθερία* patronymicum agnoscit. Hieronymus in libro *De scripturis ecclesiasticis* Justum Tiberiensem vocavit, quem et nos secuti sumus. Rufinus vero Justum vocat *ex Tiberiade*. At Scaliger Tiberiadensem illicere maluit. Hic Justus *Historiam belli Judaici* scripserat, ut docet Josephus in libro *De vita sua*, et

Stephanus in voce *Τιθερία*. Præter hanc historiam scripsit etiam *Chronicon regum Judæorum*, ut testatur Photius in *Bibliotheca*. Quod opus Agrippæ regi ab illo dicatum fuisse affirmat Scaliger in Animadversionibus Eusebianis, pag. 176, additque hæc verba: *Nemo de obitu regis Agrippæ certius pronuntiare potuit quam is qui illi opus suum dedicavit*. Quæ profecto nollem excidisse viro acutissimo. Quomodo enim testari potest historicus de obitu illius cui historiam suam nuncupat? Nisi forte dicamus Justum Agrippæ mortuo *Chronicon* suum nuncupasse, quod est absurdum. Sed ut sine auctore illud asseruit Scaliger, Justum Tiberiadensem *Chronicon* suum Agrippæ regi dicavisse; sic etiam absurdum est quod ex eo astruxit. Ex Photii autem testimonio constat, id opus a Justo editum fuisse post mortem Agrippæ regis. *Historiam quoque belli Judaici* post ejusdem obitum a Justo divulgatam fuisse refert Josephus, cum viginti ante annis conscripta fuisset. Ejusdem Justi liber cui titulus erat *Στέγμματα* laudatur a Laertio in *Socrate*; quem eundem fuisse cum *Chronico* testatur Photius.

(86) *Ὁς μήτ' ἀληθῆ συγγραφέα*. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum est *συγγραφεύς*, quod non displicet.

Ἰστορίαν, ὧν ἐνίοι καὶ παρατετυχῆσαν τῷ πολέμῳ, καθάπερ βασιλεὺς Ἀγρίππας, καὶ τινες αὐτοῦ τῶν συγγενῶν (87). Ὁ μὲν γὰρ αὐτοκράτωρ Τίτος οὕτως ἐκ μόνων αὐτῶν ἐβουλήθη τὴν γνώσιν τοῖς ἀνθρώποις παραδοῦναι τῶν πράξεων, ὥστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ, τὰ βιβλία (88) δημοσιεῦσαι· προσέταξεν (89). Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀγρίππας ἐξήκοντα δύο ἔγραψεν ἐπιστολάς, τῇ τῆς ἀληθείας παραδόσει μαρτυρῶν. » Ἐξ ὧν καὶ δύο παρατίθησιν. Ἀλλὰ τὰ μὲν κατὰ τοῦτον ταύτῃ πη δηλώσθω· ὡμὲν δ' ἐπὶ τὰ ἐξῆς.

gestarum notitiam hominibus tradi tantopere voluit, ut manu sua subscriptos publicari præceperit. Rex vero Agrippa duas ei sexaginta scripsit epistolas, quibus veritatem a me expositam esse testatur. » Ex quibus duas ibidem subjicit Josephus. Sed de illo hactenus dictum sit; nunc ad sequentia pergamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὡς μετὰ Ἰακώβου ἡγεῖται Συμεὼν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας (Nic. II. E. III, 9).

Μετὰ τὴν Ἰακώβου μαρτυρίαν καὶ τὴν αὐτίκα γενομένην ἄλωσιν τῆς Ἱερουσαλὴμ, λόγος κατέχει, τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν τοὺς εἰσέτι τῷ βίῳ λειπομένους, ἐπὶ ταῦτ' πανταχόθεν συνελθεῖν, ἅμα τοῖς πρὸς γένους κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου· πλείους γὰρ καὶ τούτων περιῆσαν εἰσέτι τότε τῷ βίῳ· βουλὴν τε οὐκοῦν τοὺς πάντας, περὶ τοῦ τίνα χρῆ τῆς Ἰακώβου διαδοχῆς ἐπικρίναι ἄξιον, ποιήσασθαι. Καὶ δὴ ἀπὸ μίξ γνώμης τοὺς πάντας Συμεῶνα τὴν τοῦ Κλωπᾶ (90), οὗ καὶ ἡ τοῦ Εὐαγγελίου μνημονεύει Γραφή, τοῦ τῆς αὐτόθι παροικίας θρόνου ἄξιον εἶναι δοκιμάσαι, ἀνεψιὸν, ὡς γε φασί, γεγονότα τοῦ Σω-

A ego, inquit, de meis libris perinde ac tu sum veritus. Sed ipsis imperatoribus eos obtuli, cum res gestæ pene adhuc ante omnium oculos versarentur. Quippe conscius eram mihi servatæ ubicunque veritatis. Ac proinde cum testimonium illorum speravissem, non sum expectatione mea frustratus. Quinetiam pluribus aliis Historiam meam communicavi, quorum nonnulli bello interfuerant. Inter quos fuit rex Agrippa, et quidam ex ejus propinquis. Titus quidem imperator ex iis solis rerum

CAPUT XI.

Quomodo Symeon post Jacobum, Hierosolymorum rexit Ecclesiam.

Post martirium Jacobi et continuo subsecutur Hierosolymorum expugnationem, fama est apostolos cæterosque Domini discipulos, qui adhuc superstites agebant, ex variis locis in unum convenisse, et una cum iis qui Dominum secundum carnem propinquitate generis contingebant (plerique enim eorum adhuc in vivis supererant) in commune consulis, quis in Jacobi locum succedere **87** mereretur. Omnes itaque uno consensu Symeonem filium Cleopæ, illius cujus in Evangelii sit mentio, episcopali sede dignum judicaverunt. Creditur autem Symeon patruelis fuisse Servatoris. Nam Cleo-

(87) Βασιλεὺς Ἀγρίππας καὶ τινες αὐτοῦ τῶν συγγενῶν. Julium Archelaum intelligit et Herodemem, ut ipse Josephus indicat in libro *Contra Apionem*. Ex his Julius Archelaus sororius erat Agrippæ regis; quippe Mariamnem sororem ejus duxerat, teste Josepho in fine libri XIX et XX.

(88) Ὡστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ τὰ βιβλία. Nicephorus in lib. III, cap. 41, hæc Josephi verba interpretans ait, Titum libros Josephi de bello Judaico manu sua descripsisse. Ad quem locum vident quæ notavit Joannes Langus. Idem quoque scribit in libro II, cap. 48, his verbis: Ἐπὶ τὰ αὐτῷ εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ συνάγονται ἄλωσιν· οὗς λόγος ἔχει καὶ τὴν Καίσαρα Τίτον ἰδίαις γεγραφότα χερσὶ, δημοσιεῦσθαι πανταχοῦ προστάξαι, καὶ τῇ ἐν Πώμῃ τῶν βιβλίων ἀναθέσει καταλεγεῖναι. Quæ tamen verba Langus contra Nicephori mentem ita interpretatus est: Quos fama fert Titum Cæsarem manuum suarum subscriptione, publicari ubique, atque etiam in Romana bibliotheca reponi jussisse. Omnes tamen interpretes qui hunc Josephi locum in Latinum sermonem transtulerunt, eundem quem Langus sensum secuti sunt, et Josephi libros Titi Cæsaris manu notatos ac subscriptos, non autem ab eo descriptos esse intellexerunt. Ego vero Nicephori sententiam libentius sequi malim. Neque enim aliud mihi sonare videntur hæc Josephi verba, ὥστε χαράξας τῇ αὐτοῦ χειρὶ τὰ βιβλία, δημοσιεῦσθαι προσέταξεν. Ita distinguitur hic locus in cunctis exemplaribus, tam scriptis quam editis. Quod si Josephi locus de sola manus subscriptione intelligendus esset, tum post vocem χερσὶ, apponenda esset distinctio.

(89) Δημοσιεῦσαι προσέταξεν. Ita quidem legitur in codice Regio et in vulgatis Josephi editionibus. Sed in optimis codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum, scriptum est δημο-

σιεῦσθαι. Quam lectionem secuti videntur omnes interpretes. Rufinus quidem primus ita vertit, *Ut manu sua subscriberet, publice ab omnibus legi debere*. Gelenius vero in hunc modum, *ut manu sua subscriptos in bibliotheca publicari jussisset*. Sed nescio quid causæ fuerit Gelenio, ut has voces adderet, *in bibliotheca*, nisi forte quia apud Eusebium legerat in superiori capite, Josephi libros Romæ in bibliotheca publica esse repositos. Quod testatur etiam Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*. Rufini tamen versionem magis probo, qui δημοσιεῦσθαι interpretatur, publice legi. Sic enim hoc verbum sumit Eusebius in lib. II, cap. 22, ubi de Epist. Catholicis Jacobi et Judæ; et in lib. III, cap. 3. Cæterum ex his Josephi verbis colligere est, *Historiam belli Judaici* ab ipso editam esse imperante adhuc Vespasiano; *Antiquitatum* autem libri dlu postea publicati sunt, principatus Domitiani Aug. anno XIII, ut ipse testatur in fine lib. XX, et ad calcem lib. *De vita sua*. Quod autem librum *De vita sua* septem annis post *Antiquitatum* libros a Josepho editum esse scribit Scaliger in *Animadversionibus Eusebianis*, p. 187, id mihi non videtur probabile. Nam liber ille epilogus est duntaxat lib. XX, ut supra docui, et in ejus calce Josephus imp. Romanos recensens, in Domitiano desinit.

(90) Συμεὼν τὸν τοῦ Κλωπᾶ. Hæc Eusebii narratio non convenit cum iis quæ scripsit in *Chronico*. Nam in *Chronico* quidem statim post Jacobi mortem, Symeonem electum esse scribit, anno Neronis septimo. Hic vero post eadem Jacobi cessavisse episcopatum testatur octo aut novem circiter annis. Hanc tot annorum lacunam ut suppleret auctor *Chronici Alexandrini*, Jacobi mortem contulit in annum primum Vespasiani Augusti.

πρᾶμ fratrem fuisse Josenhi testatur Hegesippus.

Α τῆρος. Τὸν γὰρ οὖν Κλωπᾶν, ἀδελφὸν τοῦ Ἰωσήφ (91) ὑπάρχειν Ἡγήσιππος ἱστορεῖ.

CAPUT XII.

Quomodo Vespasianus eos qui a Davide genus ducerent, conquiri jussit.

Fama est præterea Vespasianum, post expugnatam Hierosolymorum civitatem, eos qui a Davide genus deducerent perquiri jussisse, ne quisquam apud Judæos ex regia stirpe superesset: eaque ex causa gravissimam rursus persecutionem Judæis illatam fuisse.

CAPUT XIII.

Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuerit Anencletus.

Sed Vespasiano, cum per annos decem imperium tenuisset, successit filius Titus. Cujus secundo imperii anno Linus Ecclesiæ Romanæ episcopus, cum eam duodecim annis administrasset, Anencleto deinde regendam tradidit. Titus vero duobus annis imperii totidemque mensibus expletis, Domitianum fratrem successorem reliquit.

CAPUT XIV.

Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præuit Avilius.

Hujus anno quarto primus Alexandrinorum Ecclesiæ episcopus Anicianus, duobus et viginti annis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὡς Οὐεσπασιανὸς τοὺς ἐκ Δαβὶδ ζητεῖσθαι προστάττει (Nic. H. E. III, 10).

Καὶ ἐπὶ τούτοις Οὐεσπασιανὸν μετὰ τὴν τῶν Ἱεροσολύμων ἄλωσιν, πάντας τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ, ὡς ἂν μὴ περιλειφθεῖ τις παρὰ Ἰουδαίους τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς φυλῆς, ἀναζητεῖσθαι προστάζει, μέγιστόν τε Ἰουδαίους αὐθὶς ἐκ ταύτης διωγμὸν ἐπαρτηθῆναι τῆς αἰτίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὡς δεῦτερος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Ἀνεγκλήτος.

Ἐπὶ δέκα δὲ τὸν Οὐεσπασιανὸν ἔτεσι βασιλεύσαντα αὐτοκράτωρ Τίτος ὁ καὶς διαδέχεται, οὗ κατὰ δεῦτερον ἔτος τῆς βασιλείας, Λίνος ἐπίσκοπος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας δουκαίδεκα τὴν λειτουργίαν ἐνισυτοῖς κατασχὼν Ἀνεγκλήτῳ (92) ταύτην παραδίδωσι. Τίτον δὲ Δομετιανὸς ἀδελφὸς διαδέχεται, δύο ἔτεσι καὶ μῆσι τοῖς ἰσοῖς βασιλεύσαντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὡς δεῦτερος Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος Ἀβίλιος.

Τετάρτῳ μὲν οὖν ἔτει Δομετιανοῦ, τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν παροικίας ὁ πρῶτος Ἀννιανὸς (93), δύο

(91) Κλωπᾶν ἀδελφὸν τοῦ Ἰωσήφ. Idem scribit Epiphanius in hæresi LXXVIII, cap. 7. Proinde emendanda est interpretatio doctissimi viri D. Petavii, qui locum Epiphanii in eadem hæresi, cap. 14, ubi Symeon Cleopæ filius, Jacobi Justi ἀνεψιὸς dicitur, vertit *e sorore nepos, cum patrualem vertere debuisset*. Porro hunc Symeonem Cleopæ filium, quidam cum Simone apostolo confuderunt, inter quos est auctor *Chronici Alexandrini*; Isidorus Hispalensis in libro *De vitis Patrum Veteris et Novi Testamenti*, et Dorotheus in libello *De apostolis ac discipulis Domini*. Idem scriptum inveni in veteribus schedis quæ cum *Historia ecclesiastica* Rufini compactæ sunt in codice Parisiensis Ecclesiæ. Joseph, qui interpretatur augmentum, filius Jacob filii Mathan, de tribu Juda, et de familia David ortus, in civitate sua Nazareth natus faber arte. Frater Cleopæ, vir Mariæ adjutorio non carne. Cleophas vero pater apostoli Symeonis Cananæi: Joseph autem pater Jacobi fratris Domini, qui aliter dicitur Jacobus Alphæi. Nicephorus Constantinopolitanus in *Chronologia tripartita*, Symeonem hunc Cleopæ filium, Jacobi Justi fratrem facit. Sic enim ait in catalogo episcoporum qui Hierosolymis sedere: Συμεὼν Κλεόπας, ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ μᾶρτυς. Ita juxta Nicephori sententiam, Symeon Josephi filius fuit, perinde ac Jacobus Justus. Cleopæ tamen seu Cleopæ filius dicitur ex adoptione legali. Nam cum Clopas sine liberis decessisset, Josephus frater, ducta ejus vidua, semen ei suscitavit, sicut scribit Nicephorus in libro I, cap. 33. Quanquam Nicephori Constantinopolitani locus aliter etiam explicari potest, ut scilicet Symeon et Jacobus Justus fratres dicantur, Cleopæ nimirum filii. Certe Chrysostomus et Theodoretus in *Epistolam ad Galatas*, Jacobum Justum Cleopæ filium fuisse scribunt. Verum in hac tanta scriptorum discrepantia, Hegesippi et Epiphanii sententiam sequi malim, et Symeonem Cleopæ filium qui episcopus fuit Hierosolymorum, a Sy-

meone seu potius Simone Josephi filio distinguere. Certe Beda hanc tandem sententiam utpote certiorum amplexus est, cum Isidori opinionem antea secutus fuisset, ut ipse fatetur in *Retractionibus in Acta apostolorum*, cap. 4. Isidori autem locus quem intelligit Beda, est in libro *De vitis Patrum utriusque Testamenti*. Ex quo etiam libro desumptum est fragmentum illud quod supra citavi sine auctoris nomine.

(92) Ἀνεγκλήτῳ. Nescio cur Rob. Stephanus Ἀνακλήτου prætulerit, cum omnes nostri codices, nullo excepto, scriptum habeant Ἀνεγκλήτῳ. Atque ita Nicephorus Constantinopolitanus, ejusque interpres Anastasius Bibliothecarius in *Chronologia tripartita*. Sic etiam Nicephorus Callistus in lib. III, cap. 2, et Georgius Syncellus et manuscripti codices Rufini. Sed et Irenæus in lib. III, ubi Rom. episcoporum seriem recenset, Anencletum nominat, omisso Cleti nomine, qui ex mutilato Anencleti vocabulo fictus mihi videtur. Certe nec Optatus, nec Augustinus in epistola 165, ubi Romanos episcopos recenset, Cletum agnoscit. Contra vero in duobus vetustissimis indicibus seu catalogis episcoporum Rom., quorum alter exstat in monasterio Sancti Germani, alter in collegio Claromontano Societatis Jesu, nulla fit Anencleti mentio, sed solus Cleti, qui post Linum sedisse dicitur annis XI, mense uno, diebus II. Ex quo patet unum eundemque esse Cletum et Anencletum. Plura vide apud P. Halloixium in notationibus ad cap. 7 Vitæ Irenæi.

(93) Ὁ πρῶτος Ἀννιανός. Primus scilicet post Marcum. Sic Eusebius supra dixit de Lino Romano urbis episcopo, in principio hujus libri, μετὰ τὴν Παύλου καὶ Πέτρου μαρτυρίαν, πρῶτος κληροῦται τὴν ἐπισκοπὴν Λίνος. Marcus enim Alexandrinorum apostolus fuit, ut supra dixi. Apostoli vero extra ordinem erant, nec in episcoporum numero censebantur. Itaque nihil opus erat supplere hic μετὰ

πρὸς τοῖς εἰκοσιν ἀποπλήσας ἔτη (94) τελευτᾷ, δια-
δέχεται δ' αὐτὸν δεύτερος Ἀβίλιος (95).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὡς τρίτος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Κλήμης.

Δωδεκάτῳ δὲ ἔτει τῆς αὐτῆς ἡγεμονίας, τῆς Ῥω-
μαίων Ἐκκλησίας Ἀνέγκλητον ἔτεσιν ἐπισκοπεύ-
σαντα δεκάδου, διαδέχεται Κλήμης. Ὃν συνεργὸν
ἑαυτοῦ γενέσθαι Φιλιππησίοις ἐπιστέλλων ὁ ἀπόστο-
λος διδάσκει λέγων· « Μετὰ καὶ Κλήμεντος καὶ τῶν
λοιπῶν συνεργῶν μου, ὧν τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ζωῆς. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ

Περὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς.

Τούτου δὴ οὖν τοῦ Κλήμεντος ὁμολογουμένη μία
ἐπιστολὴ φέρεται, μεγάλη τε καὶ θαυμασία, ἣν ὡς
ἀπὸ τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τῇ Κορινθίων διετυ-
πώσατο, στάσεως τμηχάδε κατὰ τὴν Κόρινθον γενο-
μένης. Ταύτην δὲ καὶ ἐν πλείστοις ἐκκλησίαις ἐπὶ
τοῦ κοινῷ δεδημοσιευμένην πάλαι τε καὶ καθ' ἡμᾶς
αὐτοῦς ἔγνωμεν. Καὶ ὅτι κατὰ τὸν δηλούμενον τὰ
τῆς Κορινθίων κεκίνητο στάσεως, ἀξίόχρεως μάρ-
τυς ὁ Ἡγήσιππος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Δομετιανὸν διωγμοῦ (Nic. H. E. III, 9).

Πολλὴν γε μὴν (96) εἰς πολλοὺς ἐπιδειξάμενος ὁ
Δομετιανὸς ὀμότητα, οὐκ ὀλίγον τε τῶν ἐπὶ Ῥώμης
εὐπατριδῶν (97) καὶ ἐπισήμων ἀνδρῶν πλῆθος οὐ
μετ' εὐλόγου κρίσεως ἀποκτείνας, μυρίους τε ἄλλους
ἐπιφανεῖς ἀνδρας ταῖς ὑπὲρ τὴν ἐνορίαν ζημιώσας
φυγαῖς καὶ ταῖς τῶν οὐσιῶν ἀποβολαῖς ἀνατίως, τε-
λευτῶν τῆς Νέρωνος θεοεχθρίας τε καὶ θεομαχίας
φιάδον ἑαυτὸν κατεστῆσατο. Δεύτερος δὴτα τὸν καθ'

A exactis abiit e vita. Cui secundus ordine successit
Avilius.

CAPUT XV.

Ut tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus fuit Clemens.

Anno autem ejusdem imperatoris duodecimo,
Anencletus, exactis in episcopatu annis duodecim,
successorem reliquit Clementem. Quem quidem
Paulus apostolus in Epistola ad Philippenses scripta,
adjutorem suum fuisse docet his verbis: « Cum
Clemente, inquit, et cæteris adjutoribus meis quo-
rum nomina sunt in libro vitæ. »

88 CAPUT XVI.

De epistola Clementis.

Hujus Clementis exstat epistola ab omnibus uno
consensu recepta: eximia prorsus atque mirabilis,
quam nomine Ecclesiæ Romanæ ad Corinthiorum
Ecclesiam scripsit, cum apud eos gravis esset ex-
orta dissensio. Hanc in plerisque ecclesiis et nostra
et superiori memoria palam recitari consuevisse
comperimus. Porro supradicti Clementis tempore
seditionem inter Corinthios esse connotam, locu-
pletissimus testis est Hegesippus.

CAPUT XVII.

De persecutione Christianorum sub Domitiano.

At Domitianus cum jam multa in multos crude-
litis suæ specimina edidisset, nec paucos nobi-
lium atque illustrium virorum urbis Romæ injuste
interemisset, alios præterea innumerabiles summæ
dignitatis viros licet insontes exilio et bonorum pro-
scriptione multasset, ad extremum Neronianæ impi-
etatis, bellique et odii adversus Deum, succes-
sorem seipsum professus est. Quippe hic secundus

Μάρκον, ut fecit Nicephorus. Vide Seldeni notas ad
Eutychium patriarcham Alexandrinum.

(94) Δύο πρὸς τοῖς εἰκοσιν ἀποπλήσας ἔτη.
Nostri codices Maz., Med. ac Fuk., scriptum ha-
bent δύο πρὸς εἰκοσιν ἀναπλήσας ἔτη. Præterea in
optimo codice Maz., εἰκοσι scribitur absque v. At-
que ita semper hoc nomen in eo codice perscriptum
esse observavi, quamvis sequens dictio incipiat a
vocali. Ac mihi quidem hujusmodi scriptura magis
probat.

(95) Δεύτερος Ἀβίλιος. Hunc Abilium vocant
Rufinus et reliqui interpretes, ipseque adeo Hiero-
nymus in *Chronico*, minus recte, ut equidem sentio.
Avilium enim dici oportuit, quod nomen Romanum
est, perinde ac Anniani, qui ante Avilium episco-
pus fuerat. Avilius Flaccus, præfectus Ægypti,
memoratur a Philone. Porro capitum ordo hoc loco
perturbatus erat in editionibus. Nam priore loco
positum erat caput illud de successionem Avilii, Ale-
xandrinorum episcopi; sequebatur deinde caput de
pontificatu Anencleti. Nos ex cod. Maz. et Fuk.,
verum ordinem restituvimus. Est autem hic error
antiquissimus. Nam et in indice capitum qui præ-
fixus est lib. III, in interpretatione Rufini, et in om-
nibus Græcis exemplaribus præterquam in Fuk.,
idem error admissus est. Sed in corpore ipso libri,
Maz. codex, qui capitum titulos suis locis diligenter
appositos habet, errorem hunc emendavit.

(96) Πολλὴν γὰρ μὴν. Male Rufinus hæc verba
esse putavit Hegesippi, quem in line superioris cita-
tis laudavit Eusebius. Ex quo patet Rufinum ita
legisse, ut habetur in nostris codicibus Maz., Med.
ac Fuk., μάρτυς ὁ Ἡγήσιππος λέγων Πολλὴν γὰρ μὴν,
εἰς. Quia etiam in optimo codice Rufini, caput 17,

incipit ab his verbis: *Verum de seditione facta apud
Corinthios*, quemadmodum in Maz. ac Fuk. codic.
factum observavi. Vulgarem tamen scripturam ac
distinctionem magis probō.

(97) Τῶν ἐπὶ Ῥώμης εὐπατριδῶν. Christophor-
sonus *patricios* vertit, magno errore. Qui tamen
error communis est ipsi cum plerisque interpreti-
bus Græce doctissimis. Gregorius Nazianzenus in
oratione 18: Παρθένος τις ἦν τῶν εὐπατριδῶν. Bil-
lius interpretatur *patricio genere ortam*, parī errore.
Idem Gregorius in oratione quadragesima: Μὴ ἀπα-
ξιώσης συμβαπτισθῆναι πέννητι, πλοῦσιος ὧν, ὁ εὐπα-
τριδὲς τῷ δυσγενεῖ. Hic etiam Billius *patricius* ver-
tit. Pari errore vertit Christophorsonus Socratis
locum in lib. VI, ubi Joannes Chrysostomus oriun-
dus fuisse dicitur ἐξ εὐπατριδῶν. In his omnibus
locis *nobilem* verti oportuit, non *patricium*. Et sic
Rufinus optime vertit hunc Eusebii locum, et Hiero-
nymus in *Chronico*, anno VIII Domitiani: *Domit-
ianus plurimos nobilium in exilium mittit atque
occidit*. Εὐπατριδὲς enim idem est ac εὐγενής, ut
docet Gregorius Naz. tum in oratione supra citata,
tum in carmine iambico 49. Quod si quis existimat
patricios et nobiles nihil inter se differre, is vehe-
menter fallitur. Patricius enim apud Romanos dice-
batur, qui erat ex gente patricia, et opponebatur
plebeio, non autem nobili. Itaque patricii quidam
fuerunt apud Romanos, qui non erant nobiles, ut
docuit Sigonius in libro *De nominibus Romanorum*.
Observavi autem nobilem apud Romanos dictum
esse, respectu habito ad familiam, non ad gentem.
Proinde ex eadem gente alii erant nobiles, alii igno-
biles. Nobiles quidem, quorum pater et avus ma-
gistratum curulem gessissent, ignobiles contra

persecutionem in nos concitavit, quamvis pater ipsius Vespasianus nullam unquam injuriam nobis inferre tentasset.

CAPUT XVIII.

De Joanne apostolo et ejus Revelatione.

In hac persecutione Joannes apostolus idem et evangelista, qui etiam tum in vivis supererat, ob testimonium quod divino Verbo perhibebat, in insulam Patmum traditur esse relegatus. Irenæus quidem in quinto *Adversus hæreses* libro, scribens de numero quem efficiunt litteræ nominis Antichristi, de quo in Joannis Revelatione sit mentio, de Joanne loquitur his verbis: « Quod si hoc tempore nomen ipsius Antichristi palam prædicandum fuisset, prædictum id fuisset ab eo qui revelationem vidit. Neque enim dudum, sed nostra propemodum ætate, sub exitum scilicet imperii Domitiani hæc revelatio visa est. » Porro his ipsis temporibus doctrina fidei nostræ 89 tantopere florebat, ut scriptores eam a religione nostra alienissimam, ut persecutionem et martyria nostrorum monumentis suis tradere non dubitarint. Qui quidem etiam tempus ipsum persecutionis accurate notaverunt. Scribunt enim anno principatus Domitiani quinto decimo, Flaviam Domitillam Flavii Clementis ejus qui tunc temporis Romæ consul fuit, ex sorore neptem, una cum aliis plurimis ob confessionem Christi in insulam Pontiam fuisse deportatam.

CAPUT XIX.

Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.

Cum vero idem Domitianus universos qui a Davide generis sui originem ducerent, interfici jussisset, vetus fama est posteros Judæ ejus qui secundum carnem frater Christi fuerat, a quibusdam hæreticis esse delatos, utpote qui et Davidis stirpe essent oriundi, et ipsius Christi propinquitate fulgerent. Et hæc quidem testatur Hegesippus his verbis.

CAPUT XX.

De propinquis Servatoris nostri.

« His, inquit, temporibus adhuc supererant quidam ex cognatione Christi, nepotes Judæ illius qui secundum carnem frater Christi vocabatur. Hos a

(98) *Υἱοὶ τοῦ Ἰούδα*. In codice Regio ac Med. et apud Georgium Syncellum legitur οἱ υἱοὶ τοῦ Ἰούδα levi discrimine. Cæterum miror Scaligerum, qui in *Animadversionibus Eusebianis* pag. 187, tam Eusebium quam Hegesippum immerito reprehendit. Nam neque Hegesippus posteritatem Davidis ad duos tantum homines tunc esse redactam dixit, ut falso ei objicit Scaliger, sed posteritatem Judæ qui erat frater Domini. Nec Eusebius Hegesippi verba aliter accepit. Certe Hegesippus diserte testatur Symeonem Clopæ filium, qui tunc erat episcopus Hierosolymorum, ortum fuisse ex gente Davidica. Verba ejus habes infra cap. 32. Itaque nec Hegesippus erravit, nec Eusebius. Ipse potius Scaliger reprehendendus est, qui adversus auctoritatem Hegesippi, vetustissimi scriptoris et apostolicis temporibus proximi, obstinate contendit, nullum unquam

ἡμῶν ἀνεκίνει διωγμὸν, καί περ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Οὐεσπασιανοῦ μηδὲν καθ' ἡμῶν ἀποπὼν ἐπινοήσαντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως (Nic. II. E. III, 9).

« Εν τούτῳ κατέχει λόγος τὸν ἀπόστολον ἅμα καὶ εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἐν τῷ βίῳ ἐνδιατρίβοντα, τῆς εἰς τὸν θεὸν λόγον ἔνεκεν μαρτυρίας, Πάτμον οἰκεῖν καταδικασθῆναι τὴν νῆσον. Γράφων γέ τοι ὁ Εἰρηναῖος περὶ τῆς ψήφου τῆς κατὰ τὸν Ἀντίχριστον προσηγορίας φερομένης ἐν τῇ Ἰωάννου λεγομένη Ἀποκαλύψει, αὐταῖς συλλαβαῖς ἐν πέμπτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις ταῦτα* περὶ τοῦ Ἰωάννου φησὶν: « Εἰ δὲ ἔδει ἀναφανδὸν ἐν τῷ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τοῦνομα αὐτοῦ, δι' ἐκείνου ἂν ἐρρήθη τοῦ καὶ τὴν ἀποκάλυψιν ἐωρακότος. Οὐδὲ γὰρ πρὸ πολλοῦ χρόνου ἐωράθη, ἀλλὰ σχεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς, πρὸς τῷ τέλει τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς. » Εἰς τοσοῦτον δὲ ἄρα κατὰ τοὺς δηλουμένους ἢ τῆς ἡμετέρας πίστεως διδασκαλίᾳ διέλαμπεν, ὥς καὶ τοὺς ἀποθὲν τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου συγγραφεῖς μὴ ἀποκνῆσαι ταῖς αὐτῶν ἱστορίαις τὸν τε διωγμὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ μαρτύρια παραδοῦναι. Ὅ γε καὶ τὸν καιρὸν ἐπ' ἀκριβὲς ἐπεσημήναντο, ἐν ἔτει πεντεκαίδεκάτῳ Δομετιανοῦ μετὰ πλείστων ἐτέρων καὶ Φλαβίαν Δομετίλλαν ἱστορήσαντες, ἐξ ἀδελφῆς γενομένην Φλαβίου Κλήμεντος, ἐνὸς τῶν τριγυκάδου ἐπὶ Ῥώμης ὑπάτων, τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἔνεκεν, εἰς νῆσον Ποντίαν κατὰ τιμωρίαν δεδῶσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

« Ὡς Δομετιανὸς τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναιρεῖσθαι προστάττει » (Nic. II. E. III, 10).

Τοῦ δ' αὐτοῦ Δομετιανοῦ τοὺς ἀπὸ γένους Δαβὶδ ἀναιρεῖσθαι προστάξαντος, παλαιὸς κατέχει λόγος τῶν αἵρετικῶν τινὰς κατηγορεῖσθαι τῶν ἀπογόνων Ἰούδα· τοῦτον δὲ εἶναι ἀδελφὸν κατὰ σάρκα τοῦ Σωτῆρος· ὥς ἀπὸ γένους τυγχανόντων Δαβὶδ, καὶ ὥς αὐτοῦ συγγένειαν τοῦ Χριστοῦ φερόντων. Ταῦτα δὲ δηλοῦ κατὰ λέξιν ὧδε πῶς λέγων ὁ Ἠγήσιππος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Περὶ τῶν πρὸς γένους τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν.

« Ἐτι δὲ περιήσανοι ἀπὸ γένους τοῦ Κυρίου υἱωνοὶ Ἰούδα (98), τοῦ κατὰ σάρκα λεγομένου αὐτοῦ ἀδελ-

D Judam fratrem Domini exstitisse. Sed contra est Epiphanius in hæresi lxxviii, qui Josephum ex priore conjugio quatuor ait suscepisse liberos, Jacobum, Symeonem, Josetem et Judam. Cui consentit Hippolytus Portuensis episcopus apud Nicephorum in libro II, cap. 3, nisi quod pro *Symeone* Simonem dicit, rectius, ut supra notavi, et filias aliter nominat. His accedit Hieronymus in libro *Adversus Helvidium*. Dicet fortasse aliquis id quod a Scaligero dictum est, nullam in Evangelio mentionem ejus Judæ fieri. Imo vero Matthæus in cap. xiii, de illo sic loquitur: *Nonne mater ejus dicitur Maria, et fratres ejus Jacobus, Joseph, Simon et Judas?* Idem legitur in Marci cap. vi. Vides ut Scaliger, nimio reprehendendi studio abreptus, merito ipse in reprehensionem incurrit. Porro hic Judas uxorem a nonnullis dicitur habuisse Mariam, teste Xi-

φού, οὓς ἐδηλατόρευσαν, ὡς ἐκ γένους ὄντας Δαβίδ. Ταυτούς δ' ὁ Ἰουδάκτος (99) ἤγαγε πρὸς Δομετιανὸν Καίσαρα· ἐφοβείτο γὰρ τὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ ὡς καὶ Ἡρώδης. Καὶ ἐπηρώτησεν αὐτοὺς εἰ ἐκ Δαβίδ εἶσι. Καὶ ὡμολόγησαν. Τότε ἠρώτησεν αὐτοὺς, πόσας κτήσεις ἔχουσιν, ἢ πόσων χρημάτων κυριεύουσιν. Οἱ δὲ εἶπον ἀμφοτέροι, ἑννακισχίλια δηνάρια ὑπάρχειν αὐτοῖς μόνα, ἐκάστῳ αὐτῶν ἀνέχοντος τοῦ ἡμίσεως. Καὶ ταῦτα οὐκ ἐν ἀργυροῖς ἐφασκον ἔχειν, ἀλλ' ἐν διατιμήσει γῆς πλεθρῶν τριάκοντα ἑννέα μόνων, ἐξ ὧν καὶ τοὺς φόρους ἀναφέρειν (1), καὶ αὐτοὺς αὐτουργοῦντας διατρέφεσθαι. Εἶτα δὲ καὶ τὰς χεῖρας τὰς ἑαυτῶν ἐπιδεικνύναι, μαρτύριον τῆς αὐτουργίας τὴν τοῦ σώματος σκληρίαν, καὶ τοὺς ἀπὸ τῆς συνεχῶς ἐργασίας ἐναποτυπωθέντας ἐπὶ τῶν ἰδίων χειρῶν τύλους (2) παριστάντας. Ἐρωτηθέντας δὲ περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ὅποια τις εἶη καὶ πότε καὶ ποῖ φανησομένη, λόγον δοῦναι, ὡς οὐ κοσμικὴ μὲν οὐδ' ἐπίγειος, ἐπουράνιος δὲ καὶ ἀγγελικὴ τυγχάνει, ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ αἰῶνος γενησομένη, ὅπηνίκα ἐλθὼν ἐν δόξῃ κρινεῖ ζῶντας (3) καὶ νεκροὺς, καὶ ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτοῦ. Ἐφ' οἷς μὲν αὐτῶν κατεγνωκότα τὸν Δομετιανόν, ἀλλὰ καὶ ὡς εὐτελῶν καταφρονήσαντα, ἐλευθέρους μὲν αὐτοὺς ἀνεῖναι, καταπαῦσαι δὲ διὰ προστάγματος τὸν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας διωγμόν. Τοὺς δὲ ἀπολυθέντας ἡγήσασθαι τῶν Ἐκκλησιῶν, ὡς ἂν δὴ μάρτυρας ὁμοῦ καὶ ἀπὸ γένους ὄντας τὸν Κυρίου, γενομένης τε εἰρήνης, μέχρι Τραϊανοῦ παραμεῖναι αὐτοὺς τῷ βίῳ. Ταῦτα μὲν ὁ Ἡγήσιππος. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς τοῦ Δομετιανοῦ τοιαύτην πεποιήται μνήμην· «Πεπειράκει ποτὲ καὶ Δομετιανὸς ταῦτ' ποιεῖν ἐκείνῳ, μέρος ὧν τῆς τοῦ Νέρωνος φροσύνης. Ἄλλ' οἶμαι ἅτε ἔχων τι συνέσεως (4), τάχιστα ἐπαύσατο, ἀνακαλεσάμενος καὶ οὓς ἐξηλά-

cephoro in lib. 1, cap. 33. Ex hac igitur liberos suscepit; a quibus propagati sunt despotizonti, de quibus Africanus in *epistola ad Aristidem*. Illos porro Scaligeri errores jamdudum reprehendit P. Halloixius in notationibus ad Vitam Hegesippi; quod quidem serius et absolutis jam animadversionibus meis didici.

(99) Ὁ Ἰουδακτος. Ἰουδακτος ex codice Medicæo edidit Rob. Stephanus. In codice Regio scriptum inveni ὁ Ἰουδακτος, quod monuerat etiam idem Stephanus in variis lectionibus quas ad calcem editionis suæ conjecit. In *Chronico* Georgii Syncelli legitur ὁ Ἰουδακτος. Nos ex tribus nostris codicibus, Maz., Fuk. et Saviliano, veram hujus loci scripturam restituimus, τοῦτους δ' ὁ Ἰουδακτος ἤγαγε. Conspiciant hanc lectionem Nicephorus et Rufinus. Nam in Rufino quidem dicitur Revocatus. *Hos Revocatus quidam nomine qui ad hoc missus fuerat, perduxit ad Domitianum*. Nicephorus vero in lib. III, cap. 40, scriptum habet ὁ Ἰουδακτος. Qui sint evocati, notum est ex Dione, milites scilicet honoratioris loci, qui, collectis jam stipendiis, dimissi, ad militiam evocabantur a principe. horum mentio fit in vetustis inscriptionibus, ΕΥΟΚ. ΑΥΓ. Id est, *Evocatus Augusti*. Ne quis autem miretur, Hegesippum Græcum scriptorem Romano vocabulo usum fuisse. Non id novum aut infrequens Hegesippo, quippe qui δηλατορεύειν et δηνάρια usurpat in hac narratione quam præ manibus habemus, et plebeio sermone utitur.

(4) Ἐξ ὧν καὶ τοὺς φόρους ἀναφέρειν. Male

A nonnullis delatos quod ex regia Davidis stirpe prognati essent, evocatus ad Domitianum Cæsarem perduxit. Quippe Domitianus de adventu Christi perinde ac Herodes sibi metuebat. Interrogati igitur ab illo utrum ex stirpe Davidis essent oriundi, id verissimum esse confessi sunt. Deinde sciscitatus est ex illis Domitianus, quantas possessiones, quantumve pecuniæ haberent. Illi vero novem tantummodo denariorum millia sibi ambobus suppetere dixerunt, quorum dimidia pars singulis competere: eas vero facultates nequaquam se in argento habere, sed in æstimatione agrorum, novem scilicet ac triginta soli jugerum: ex quorum fructibus et tributa persolverent, et sibi ipsis non sine proprio 90 labore victum compararent. Simulque manus ostendere cœperunt, duritiem cutis, impressumque alte manibus callum ex laboris assiduitate, in testimonium operis sui proferentes. Postremo interrogati de Christo et de regno illius, cujusmodi id esset, et quando, quibusve in locis appariturum: responderunt non hujus mundi nec terrarum imperium illud esse, sed angelicum et cœleste, quod in fine sæculorum futurum esset, tunc cum Christus adveniens cum gloria, vivos simul et mortuos judicabit, et unicuique operum suorum mercedem tribuet. His auditis, Domitianus nihil adversus illos asperius decrevit: sed vilitatem hominum aspernatus, liberos abire jussit; missoque edicto persecutionem adversus Ecclesiam commotam compescuit. Illos vero ad hunc modum dimissos, Ecclesiis posthac præfuisse narrant, utpote Christi martyres simul ac propinquos; et pace demum Ecclesiæ reddita ad Traiani usque tempora vitam perduxisse. Hæc quidem Hegesippus. Sed et Tertullianus de Domitiano ita scribit: «Tentaverat et Domitianus, portio

Christophorsonus vertit *vectigalia*, quasi vectigalia agrorum solverentur. Atqui φόροι tributa sunt, quæ ex agris solvebantur, atque in ipsis speciebus fere pendebantur, id est in tritico, hordeo, vino et similibus, ut patet ex Codice Theodosiano. Vectigalia vero sunt quæ Græce dicuntur τέλη, quæ a publicanis conducebantur et exigebantur; cum tributa a susceptoribus vel ab apparitoribus præsidum ac præfectorum exigi solerent.

(2) Τύλους. Cum initio vertissem *callos*, dubitare postea cœpi, an callus masculino genere diceretur. Tandem vero callos a Rufino dici comperi in lib. II, ubi de morte Jacobi fratris Domini.

(3) Κρινεῖ ζῶντας. In codic. Maz., Med. ac Fuk. necnon apud Nicephorum legitur *κρίνειν*. Sed et codex Regius ita diserte scriptum habet. Quare mendum est typographicum quod in Rob. Stephani editionem irrepsit.

(4) Ἄτε ἔχων τι συνέσεως. Quisquis Tertulliani *Apolegeticum* Græce vertit, verba illius minime est assecutus. Ait enim Tertullianus, post Neronem, qui primus sævit in Christianos, Domitianum quæque, utpote alterum Neronem, idem tentavisse, sed ut homines levi ac mobili sunt ingenio, cito ab incepto destituisse. At Eusebius seu quis alius fuit interpretes *Apolegetici*, verba illa Tertulliani, *sed qua et homo*, ita accepit, quasi Tertullianus dicere voluisset, Domitianum quidem aliquatenus hominem fuisse, Neronem vero belluam potius fuisse quam hominem.

Neronis de crudelitate. Sed quia et homo, facile A
cœptum repressit, restitutis etiam quos relegaverat. »
Post obitum vero Domitiani, qui per annos quindecim
imperium tenuit, cum Nerva in ejus locum
successisset, Domitiano quidem omnes honorum titulos
adrogari senatus decrevit; iis vero qui injuste
ab illo deportati fuerant, reditum in patriam, et sua
cuique bona restitui: quemadmodum refertur ab iis
qui rerum tunc temporis gestarum historiam con-
diderunt. Tunc igitur et Joannem apostolum iusu-
lari exsilio liberatum, suum in urbe Epheso domicilium
postliminio recepisse, vetustiorum nobis
tradidit fides.

CAPUT XXI.

*Quemadmodum Alexandrinorum Ecclesiæ tertius
præfuit Cerdo.*

Post hæc defuncto Nerva, qui paulo plus quam
anni spatio regnaverat, Trajanus imperium obtinuit.
Hoc primum adhuc principatus annum agente, cum
Avilius, qui per tredecim annos Alexandrinam rex-
it Ecclesiam, mortuus esset, in ejus locum successit
Cerdo. Tertius hic ab Anniano ejus civitatis anti-
stes fuit. Eodem tempore adhuc Clemens Romanæ
Ecclesiæ præsidebat, qui 91 et ipse tertius a Paulo
ac Petro inter episcopos ejus urbis promotionis or-
dine numeratur. Primus enim fuit Linus: secun-
dus Anencletus.

CAPUT XXII.

*Ut Antiochenorum Ecclesiæ secundus antistes fuit
Ignatius.*

Apud Antiochiam vero defuncto Evodio, qui pri-
mus ejus loci constitutus fuerat episcopus, secundus
tum maxime florebat Ignatius. Hierosolymis quo-
que Symeon, secundus post Jacobum Servatoris
nostri fratrem, eodem tempore administrationem
Ecclesiæ susceperat.

CAPUT XXIII.

Narratio de Joanne apostolo.

Iisdem temporibus in Asia apostolus ille et evan-
gelista Joannes quem Jesus præcipue dilexerat,
adhuc in vivis agens Ecclesias regionis illius gu-
bernabat, post Domitiani mortem reversus ab exsilio
quod in insula pertulerat. Quod autem Joannes

(5) *Μετὰ Παῦλον τε καὶ Πέτρον*. Duo hic obser-
vanda sunt, tum quod Paulum Petro præponit Eu-
sebius, tum quod utrumque urbis Romæ episcopum
facere videtur. Quod ad primam quæstionem atti-
net, etiam alibi idipsum fecit Eusebius. Non tamen
existimandum est Paulum idcirco anteferri Petro.
Sæpe enim honoratioris posteriore loco nominan-
tur. Denique in sigillis Ecclesiæ Romanæ Paulus
semper a dextra ponitur, Petrus a sinistra, ut no-
tavit Baronius in *Expositione concilii Nicæni*. Quod
ad secundam difficultatem attinet, sciendum est
Eusebium apostolos in ordine episcoporum minime
numerare, ut supra notavi. Et Paulum quidem una
cum Petro Romanam Ecclesiam fundasse ac plan-
tasse supra dixit ex Dionysio Corinthiorum episco-
po, et infra dicet ex Irenæo. Tamen cum de episco-
pato Rom. loquitur, soli Petro eum tribuit, ut patet
ex *Chronico* Eusebiano. Vide quæ in hanc rem do-
ctissime disputata sunt a Petro Haberto, Vabrensi
episcopo, in libro *De primatu Petri*. Ita intelligen-
dus est Irenæus in libro i de Hygino loquens, ἐνα-

κει. » *Μετὰ δὲ τὸν Δομετιανὸν πεντεκαίδεκα ἔτεσιν
ἐπικρατήσαντα, Νερουὰ τὴν ἀρχὴν διαδεξιμένου,
καθαιρεθῆναι μὲν τὰς Δομετιανοῦ τιμὰς, ἐπανελθεῖν
δὲ ἐπὶ τὰ οἰκεῖα μετὰ τοῦ καὶ τὰς οὐσίας ἀπολαβεῖν
τοὺς ἀδίκως ἐξεληλαμένους, ἡ Ῥωμαίων σύγκλητος
βουλὴ ψηφίζεται· ἱστοροῦσιν οἱ γραφεῖ τὰ κατὰ τοὺς
χρόνους παραδόντες. Τότε δὲ οὖν καὶ τὸν ἀπόστολον
Ἰωάννην ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν νῆσον φυγῆς τὴν ἐπὶ
τῆς Ἐφέσου διατριβῆν ἀπειληφέναι, ὃ τῶν παρ'
ἡμῖν ἀρχαίων παραδίδωσι λόγος.*

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

*Ὡς τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας τρίτος ἡγεῖ-
ται Κέρδιωρ.*

Μικρῷ δὲ πλεον ἑνιαυτοῦ βασιλεύσαντος Νερουὰ,
διαδέχεται Τραϊανός. Οὐ δὲ πρῶτον ἔτος ἦν, ἐν ᾧ
τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν παροικίας, Ἀβίλιον δέκα
πρὸς τρισὶν ἔτεσιν ἡγησάμενον, διαδέχεται Κέρδιωρ.
Τρίτος οὗτος τῶν αὐτῶν μετὰ τὸν πρῶτον Ἀννιανὸν
προέστη. Ἐν τούτῳ δὲ Ῥωμαίων εἰσέτι Κλήμη-
ς ἡγεῖτο, τρίτον καὶ αὐτὸς ἐπέχων τῶν τῆδε μετὰ
Παῦλον τε καὶ Πέτρον (5) ἐπισκοπευσάντων βαθμόν.
Λῖνος δὲ ὁ πρῶτος ἦν, καὶ μετ' αὐτὸν Ἀνέγκλη-
τος (6).

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

*Ὡς τῆς Ἀντιοχείων δεύτερος Ἰγνάτιος
(Nic. H. E. III. 11).*

Ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπ' Ἀντιοχείας Εὐδοίου πρῶτον
καταστάντος, δεύτερος ἐν τοῖς δηλουμένοις Ἰγνάτιος
ἐγνωρίζετο. Συμῶν ὁμοίως δεύτερος μετὰ τὸν τοῦ
Σωτῆρος ἡμῶν ἀδελφόν, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκ-
κλησίας κατὰ τούτους τὴν λειτουργίαν ἐγκεχειρισμέ-
νος ἦν (7).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ἱστορία περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου.

(Nic. H. E. III. 11; II. 42).

Ἐπὶ τούτοις κατὰ τὴν Ἀσίαν ἐτι τῷ βίῳ περιλει-
πόμενος, αὐτὸς ἐκεῖνος ὃν ἡγάπα ὁ Ἰησοῦς, ἀπόστο-
λος ὁμοῦ καὶ εὐαγγελιστῆς τῆς αὐτοῦ διε-
πεν Ἐκκλησίας, ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν νῆσον μετὰ τὴν
Δομετιανοῦ τελευτὴν ἐπανελθὼν φυγῆς. Ὅτι δὲ εἰς
τὸν κλῆρον τῆς ἐπισκοπικῆς διαδοχῆς ἀπὸ τῶν ἀπο-
στόλων ἔχοντος· et in lib. III, cap. 3 et 4. Quippe Ire-
næus, perinde ac Eusebius noster, Petrum ac Pau-
lum apostolos Romanam quidem Ecclesiam funda-
visse dicit; sed eos in episcoporum ordine nequa-
quam recenset. Eodem sensu in hæresi Cerdonianorum
Epiphanius ait Hyginum post Jacobum, Petrum
ac Paulum apostolos, nonum episcopalis
successionis locum tenuisse. Si quis ex hoc loco
contenderet Jacobum fuisse episcopum urbis Romæ
una cum Petro, is profecto ridiculus haberetur.
Idem quoque putandum est de Paulo.

(6) *Λῖνος δὲ ὁ πρῶτος ἦν, καὶ μετ' αὐτὸν Ἀνέ-
κλητος*. Hæc verba in interpretatione sua omisit
Rufinus, nec sine causa. Sunt enim prorsus super-
flua, et a scholiaste primum addita esse, ac postea
in textum videntur admissa.

(7) *Τὴν λειτουργίαν ἐγκεχειρισμένος ἦν*. Ita
quidem codex Regius. Verum quatuor reliqui, Maz.
scilicet ac Med. cum Fuk. ac Saviliano, scriptum
habent τὴν λειτουργίαν εἶχεν.

τούτους ἔτι τῷ βίῳ περιῆν, ἀπόρη διὰ δύο πιστώ-
σασθαι τὸν λόγον μαρτύρων. Πιστοὶ δ' ἂν εἴεν οὗτοι,
τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρεσβεύσαντες ὁρθοδόξιας. Οἱ
δὲ τοιοῦτοι Εἰρηναῖος καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς.
Ἄν ὁ μὲν πρότερος ἐν δευτέρῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέ-
σεις*, ὡδὲ πως γράφει κατὰ λέξιν· «Καὶ πάντες οἱ
πρεσβύτεροι (8) μαρτυροῦσιν, οἱ κατὰ τὴν Ἀσίαν
Ἰωάννῃ τῷ τοῦ Κυρίου μαθητῇ συμβεβληκότες, πα-
ραδεδωκέναι τὸν Ἰωάννην. Παρέμεινε γὰρ αὐτοῖς
μέχρι τῶν Τραϊανῶν χρόνων. » Καὶ ἐν τρίτῳ δὲ τῆς
αὐτῆς ὑποθέσεως ταῦτ' οὗτο δηλοῖ διὰ τούτων·
« Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν Ἐφέσῳ Ἐκκλησία ὑπὸ Παύλου
μὲν θεμελιωμένη, Ἰωάννου δὲ παραμείναντος αὐ-
τοῖς μέχρι τῶν Τραϊανῶν χρόνων, μάρτυς ἀληθὴς
ἐστι τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως. » Ὁ δὲ Κλή-
μης ὁμοῦ τὸν χρόνον ἐπιστημνόμενος, καὶ ἱστορίαν
ἀναγκαιστοῦ ὡς τὰ καλὰ καὶ ἐπωφελεῖ φίλον
ἀκούειν, προστίθῃσιν, *ἐν ᾧ Τίς ὁ σωζόμενος πλου-
σιος* ἐπέγραψεν αὐτοῦ συγγράμματι. Λαβὼν δὲ ἀνά-
γνωθι ὡδὲ πως ἔχουσιν καὶ αὐτοῦ τὴν γραφὴν·
« Ἀκούσον μῦθον οὐ μῦθον, ἀλλὰ ὄντα λόγον,
περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου παραδεδομένον (9)
καὶ μνήμη πεφυλαγμένον. Ἐπειδὴ γὰρ τοῦ τυ-
ράννου τελευτήσαντος, ἀπὸ τῆς Πάτμου τῆς νήσου
μετῆλθεν εἰς τὴν Ἐφεσον, ἀπῆει παρακαλούμε-
νος καὶ ἐπὶ τὰ πλησιόχωρα τῶν ἐθνῶν, ὅπου μὲν
ἐπισκόπους καταστήσαν, ὅπου δὲ ὅλας Ἐκκλησίας
ἀρμόσιν, ὅπου δὲ κλήρω ἓνα γέ τινα κληρώσιν (10)
τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύματος σηματομενῶν. Ἐλθὼν οὖν
καὶ ἐπὶ τινα τῶν οὐ μακρὰν πόλεων, ἧς καὶ τοῦνομα
λέγουσιν ἔνιοι (11), καὶ ἄλλα ἀναπαύσας τοὺς ἀδελ-
φοὺς (12), ἐπὶ πᾶσι τῷ καθεστῶτι προσβλέψας ἐπισ-
κόπῳ, νεανίσκῳ ἱκανὸν τῷ σώματι, καὶ τὴν ὕψιν
ἀστεῖον, καὶ θερμὸν τὴν ψυχὴν ἰδὼν, τοῦτον, ἔφθ, σοὶ
παρακατατίθεμαι μετὰ πάσης σπουδῆς, ἐπὶ τῆς Ἐκ-
κλησίας καὶ τοῦ Χριστοῦ μάρτυρος. Τοῦ δὲ δεχομένου
καὶ πάντ' ὑπισχνουμένου, καὶ πάλιν τὰ αὐτὰ διελέ-
γετο καὶ διεμαρτύρετο. Εἶτα ὁ μὲν ἀπῆρεν ἐπὶ τὴν

A ad hæc usque tempora pervenerit, duorum testium
auctoritate probare sufficiet. Sunt porro hi testes
fide dignissimi, quippe qui rectæ semper catholicæ-
que doctrinæ propugnatores exstiterint : Irenæum
dico et Clementem Alexandrinum. Quorum prior in
secundo *Adversus hæreses* libro ita scribit : « Et om-
nes, inquit, presbyteri qui cum Joanne Domini
discipulo in Asia familiariter versati sunt, ita sibi
a Joanne traditum esse testantur. Vixit enim apud
illos usque ad tempora Trajani. » In tertio quoque
ejusdem operis libro, id ipsum declarat his verbis :
« Sed et Ephesina Ecclesia, quæ a Paulo quidem fun-
data est, Joannem vero usque ad Trajani tempora
habuit præidentem, testis locupletissima est apo-
stolicæ traditionis. » Clemens autem in eo libro quem
B *inscripsit, Quisnam dies salutem possit consequi*,
simul et tempus ipsum designavit, et narrationem
quamdam adjunxit inprimis necessariam iis præ-
sertim quos rerum honestarum atque utilium com-
memoratio delectat. Sumpto igitur in manus libro,
recita mihi historiam quæ sic habet : « Ausculta, in-
quit, fabulam : imo non fabulam, sed verissimam
historiam de Joanne, quæ nobis fideliter tradita et
memoriæ studiose 92 commendata est. Cum post
obitum tyranni ex insula Patmo Ephesum rediisset
Joannes, ad finitimas quoque provincias rogatus se
contulit, partim ut episcopos constitueret, partim
ut Ecclesias integras disponeret ac formaret, partim
etiam ut homines sibi a divino Spiritu indicatos in
clerum quemdam seu sortem Domini seponeret.
C Cum ergo ad quamdam urbem venisset haud longe
dissitam a civitate Epheso, cujus etiam nomen a
nonnullis refertur, fratresque suis sermonibus con-
solatus fuisset, ad extremum viso juvene quodam
statura corporis egregio, vultu non invenusto, et
ferventi indole prædito, conversus ad eum quem
ordinarat episcopum : Hunc, inquit, coram univer-
sa Ecclesia et sub testimonio Christi studiose tibi

(8) Καὶ πάντες οἱ πρεσβύτεροι. Tres nostri co-
dices, Maz., Med. ac Fuk., vocem interserunt hoc
modo, καὶ πάντες δὲ οἱ πρεσβύτεροι. Locus hic Ire-
næi exstat in lib. II, cap. 39, ubi Irenæus disputat,
quot annos in libris vixerit Christus, et ex rela-
tione seniorum qui cum Joanne apostolo in Asia
familiariter vixerant, asserit Christum plus quam
quadraginta annorum spatium vitam prorogasse.
Verba ejus hæc sunt ex veteri interpretatione :
*Sicut Evangelium et omnes seniores testantur, qui in
Asia apud Joannem discipulum Domini convenerunt,
id ipsum tradidisse eis Joannem. Permansit autem
cum iis usque ad Trajani tempora.*

(9) Vulg. *περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου λεγόμε-
νον, καὶ ἡμῖν παραδεδομένον.* In tribus nostris co-
dicibus, Maz., Med. ac Fuk., hic locus ita legitur....
περὶ Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου παραδεδομένον, expunctis
tribus illis vocibus, quæ profecto parum necessariae
videntur.

(10) Vulg. *ὅπου δὲ κληρὸν ἓνα τινα κληρώσιν.*
Hunc locum ex fide atque auctoritate trium codicum
Maz., Med. ac Fuk. egregie restituimus, rejecta co-
dicis Regii lectione, quæ ferri omnino non potest.
Quid enim sibi vult κληρὸν ἓνα τῶν ὑπὸ τοῦ Πνεύ-
ματος σηματομενῶν. At in lectione quam ex codici-
bus restituimus, plana sunt omnia. Sed et Rufini

versio nostram emendationem confirmat. Sic enim
habet : *Rogabatur etiam vicinas lustrare provincias,
quo vel Ecclesias fundaret, in quibus non erant locis :
vel in quibus erant, sacerdotibus ac ministris instru-
ret, secundum quod ei denuo quoque Spiritus sanctus
indicasset.*

(11) *Ἦς καὶ τοῦνομα λέγουσιν ἔνιοι.* Smyrnam
D vocat hanc urbem auctor *Chronici Alexandrini.*

(12) Καὶ ἄλλα ἀναπαύσας τοὺς ἀδελφοὺς.
Hujus verbi vim ac proprietatem non intellexit
Christophorsonus. Verit enim hoc modo : *Cum alia
quæque officia quæ ad animos fratrum inter se dissi-
dentium conciliandos pertinebant, obiisset, etc.* Atqui
Clemens nihil dixit de fratrum discordia. Neque
vero Græca vox *conciliationem* significat, sed tantum
consolationem. Ait igitur Clemens, Joannem apo-
stolum, cum in illam urbem venisset, fratres adventu
suo consolatum esse, cum post diuturnum exsilium
quo Domitiani principatu exsulaverat, eum reducem
tandem viderent. Potest etiam hoc verbum intelligi
de prædicatione, qua Joannes Ecclesiam illius loci
consolatus est. Utitur eadem voce Hegesippus infra
lib. IV, cap. 22. Porro in codicibus nostris Maz.,
Med. ac Fuk. scriptum est sine apostrophe καὶ τὰ
ἄλλα, rectius.

commendo. Cum vero episcopus eum juvenem suscepisset, et curæ sibi in posterum fore polliceretur, iterum Joannes eadem quæ prius mandare et contestari non destitit. Post hæc Joannes quidem Ephesum regressus est. Presbyter vero adolescentem sibi traditum in domum suam suscipiens educavit, fovit, atque continuit: tandemque sacramentum baptismi eidem tradidit. Deinceps sacerdos de pristina cura atque custodia paulatim remisit, quippe cum perfectissimo custode appositus, Christi videlicet signaculo juvenem communiisset. Illum ergo præmatura potitum libertate, æquales quidam sibi adjungunt, desides ac dissoluti, et flagitiis omnibus assuefacti. Ac primum quidem magnificis conviviis adolescentem illiciuunt: noctu deinde ad spoliandos obvios egressi, secum illum abducunt: inde ad majorum scelus societatem cohortantur. At ille sensim assuescebat pravitati, et tanquam generosus et effrenis equus a recto tramite abreptus, ac frenum commordens, quanto majore animi indole præditus erat, tanto acrius in præceps ferebatur. Postremo abjecta spe salutis quam in Deo posuerat, nihil jam mediocre animo designabat, sed grandi aliquo scelere perpetrato, quando quidem jam de salute sua penitus desperaverat, parem cum cæteris pœnam subire dedignabatur. Assumptis igitur illis ipsis sodalibus, et instituto latronum collegio, ipse prompto animo dux eorum effectus, violentia, cædibus atque atrocitate cunctos superabat. Aliquanto post tempore, cum negotii cujuspiam necessitas incidisset, iterum in

(13) *Τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου.* Veteres Christiani ita baptismum vocabant, ut præter cæteros docet Gregorius Nazianzenus in oratione quadregesima, ubi baptismum diversis nominibus a Christianis vocari observat: *Δύρον καλούμεν, χάρισμα, βάπτισμα, χρίσμα, φωτισμα, ἀφθαρσίας ἐνδύμα, λουτρὸν καλῆς γενεάς, σφραγίδα, πᾶν ὃ τι τίμειον.* Causam vero cur baptismum vocarent *σφραγίδα*, idem Gregorius subiungit, quod scilicet baptismus sit conservatio et dominii nota. Male ergo Christophorus hunc Eusebii nostri locum de sacramento confirmationis interpretatus est; sic enim vertit: *Postea vero ubi sigillo Domini, id est sacramento confirmationis, tanquam perfecta tutelaque ejus animi custodia obsignasset, nonnihil de cura remisit.* At qui Græca id non sonant. Nam Clemens ait, episcopum cum adolescentem illum aliquando fovisset atque instituisset studiosissime, tandem illum baptizavisse; postea vero curam illius adolescentis abjecisse, quippe cui perfectissimum custodem apponisset, Dominicum signaculum, ὡς τὸ τέλειον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου. Christophorus illa verba ὡς ἐπιστήσας vertit, ubi obsignasset, cum vertere potius debuisset, utpote qui obsignasset. Hanc enim vim habet Græca particula, et lectori indicat, id quod dicitur ad superiora referri debere. Cum igitur antea de baptismo locutus sit Clemens (id enim significat verbum illud ἐφώτισε), in hac etiam periodo de baptismo eum loqui necesse est. Sed et Eusebius in lib. vi, cap. 7 ubi de Basilide agit, baptismum vocat *σφραγίδα*. Latini quoque eodem modo vocant *signaculum fidei*. Sic Rufinus in lib. i *adversus Hieronymum*, initio, et vetus auctor *De hæreticis non bapti-*

* Il. e. parem cum cæteris sortem habere. EURT.

Ἐφeson, ὁ δὲ πρεσβύτερος ἀναλαβὼν οἶκαδ' αὐτὸν παραδόντα νεανίσκον, ἔτρεψε, συνείχεν, ἔθαλπε, τὸ τελευταῖον ἐφώτισε. Καὶ μετὰ τοῦτο ὑψήκε τῆς πλείονος ἐπιμελείας καὶ παραφυλακῆς, ὡς τὸ τέλειον αὐτῷ φυλακτήριον ἐπιστήσας τὴν σφραγίδα τοῦ Κυρίου (13). Τῷ δὲ ἀνέσειωσ' πρὸ ὥρας λαβομένῳ προσφθειρόνταί (14) τινες ἡλικίης ἄρχοι καὶ ἀπεβρώγτες, ἐθάδες κακῶν. Καὶ πρῶτον μὲν δι' ἐστιάσεων πολυτελῶν αὐτὸν ἐπάγονται, εἰτά που νύκτωρ ἐπὶ λωποδυσίαν ἐξιόντες, συνεπάγονται· εἰτά τι καὶ μείζον συμπράττειν ἤξουσιν. Ὁ δὲ κατὸλῖγον προσειθίζετο. Καὶ διὰ μέγεθος φύσεως, ἐκστάς ὥσπερ ἄστομος καὶ εὐρωστος ἵππος ὁρθῆς ὁδοῦ, καὶ τὸν χαλινὸν ἐνδακύν, μειζόνως κατὰ τῶν βαράθρων ἐφέρετο. Ἀπογνοὺς δὲ τελείως τὴν ἐν Θεῷ σωτηρίαν, οὐδὲν ἔτι μικρὸν διανοεῖτο, ἀλλὰ μέγα τι πράξας, ἐπειδὴ περ ἅπαξ ἀπολώλει, ἴσα τοῖς ἄλλοις παθεῖν ἤξλου (15). Αὐτοὺς δὲ τοῦτους ἀναλαβὼν, καὶ ληστήριον συγκροτήσας, ἔτοιμος λήτταρχος ἦν, βιαίωτατος, μαιφονώτατος, χαλεπώτατος. Χρόνος ἐν μέσῳ· καί τινος ἐπιπεσοῦσης χρείας, ἀνακαλοῦσι τὸν Ἰωάννην. Ὁ δὲ, ἐπεὶ τὰ ἄλλα ὧν χάριν ἤκε κατεστήσατο, Ἄγε δὴ, ἔφη, ὦ ἐπίσκοπε, τὴν παρακαθήκην ἀπόδος ἡμῖν, ἣν ἐγὼ τε καὶ ὁ Χριστὸς σοι παρακατεθέμεθα ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἥς προκαθέξῃ, μάρτυρος. Ὁ δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἐξεπλάγη, χρήματα οἰόμενος ἅπερ οὐκ ἔλαβε, συκοφαντεῖσθαι, καὶ οὕτε πιστεύειν εἶχεν ὑπὲρ ὧν οὐκ εἶχεν, οὕτε ἀπιστεῖν Ἰωάννην. Ὡς δὲ, Τὸν νεανίσκον, εἶπεν, ἀπαιτῶ καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀδελφοῦ, στενάζας κάτωθεν ὁ πρεσβύτερος, καὶ τι καὶ ἐπιδακρύσας, Ἐκείνος, ἔφη, τέθνηκε. Πῶς καὶ τίνα θάνατον; Θεῷ τέθνηκεν, εἶπεν. Ἀπέθῃ γὰρ πονηρὸς καὶ ἐξόλης, καὶ τὸ κεφάλαιον,

zandis, a Nic. Rigaltio editus, *signum fidei* hic appellat baptismum, et *signum* simpliciter pag. 131. Clemens Alexandrinus in *Pædagogō*, pag. 41, ait baptismum multis nominibus appellari, *χάρισμα, φωτισμα, τέλειον*. Et in *Excerptis Theodoti*, pag. 344, vocat baptismum *σφραγίδα*, et *σφράγισμα* τῆς ἀληθείας, causamque affert nominis eandem quam Gregorius. Plura vide apud P. Halloixium in notationibus ad Vitam sancti Polycarpi, cap. 9. Quibus adde Epiphanium in hæresi Ebionæorum, cap. 4 et 34.

(14) *Προσφθειρόνται.* Hujus verbi vim non intellexit Christophorus, ut ex versione ejus apparet. Προσφθειρεσθαι idem est quod προσέρχεσθαι, nisi quod in malam partem sumitur. Eodem sensu εἰσφείρεσθαι dicunt Græci pro εἰσέρχεσθαι, ut notat Suidas. Quam vocem legere memini apud Gregorium Naz. in oratione 21, ὥσπερ τι νόσιμα δεινὸν ταῖς ἐκκλησίαις εἰσφθάρῃ. Et paulo post de Gregorio Ariano loquens, τῇ πολιτείᾳ παρεσφθάρην. Plura de hoc verbo alibi notavi, quæ in præsentia non sunt ad manum.

(15) *Ἰσα τοῖς ἄλλοις παθεῖν ἤξλου.* Gruterus negativam particulam hic addidit: οὐκ ἤξλου. Atque ita legisse videntur Rufinus et Musculus. Mihi magis placeret ἀπὸ ἤξλου. Ferri tamen potest vulgata scriptura, si voce illa τοῖς ἄλλοις non sodales adolescentis illius intelligas, sed alios latrones et sicarios. In codice Maz., Med. et Fuk. legitur *πράττειν ἤξλου*. Sed ea lectio ferri non potest, cum in eadem periodo præcedant hæc verba μέγα τι πράξας, etc. Ubi tamen nostri codd. Maz., Med. et Fuk. scriptum habent μέγα τι πράξαι, absque ulio sensu.

ληστής. Καὶ νῦν ἀντὶ τῆς Ἐκκλησίας τὸ ἔθνος κατεί-
ληψε μεθ' ὁμοίου στρατιωτικοῦ. Καταβόρξάμενος
οὖν τὴν ἐσθῆτα ὁ Ἀπόστολος, καὶ μετὰ μεγάλης
οἰμωγῆς πληξάμενος τὴν κεφαλὴν, Καλὸν γε, ἔφη,
φύλακα τῆς τάδε λφου ψυχῆς (16) κατέλιπον. Ἄλλ'
ἔππος ἦδῃ μοι παρέστω, καὶ ἡγεμὼν γινέσθω μοι
τις τῆς ὁδοῦ. Ἦλαυνεν ὥσπερ εἶχεν, αὐτόθεν ἀπὸ
τῆς Ἐκκλησίας. Ἐλθὼν δὲ εἰς τὸ χωρίον, ὑπὸ τῆς
προφυλακῆς τῶν ληστῶν ἀλίσκεται, μήτε φεύγων,
μήτε παραιτούμενος, ἀλλὰ βοῶν· Ἐπὶ τοῦτ' ἐλή-
λυθα, ἐπὶ τὸν ἄρχοντα ὑμῶν ἀναγάγετέ με. Ὁς
τέως ὥσπερ ὠπλιστο, ἀνέμενεν. Ὡς δὲ προσιόντα
ἐγνωρίσε τὸν Ἰωάννην, εἰς φυγὴν αἰδεσθεὶς ἐτρά-
πετο (17). Ὁ δὲ ἐδίωκεν ἀνὰ κράτος, ἐπιλαθόμενος
τῆς ἡλικίας τῆς ἑαυτοῦ, κεκραγώς· Τί με φεύγεις,
τέκνον, τὸν σαυτοῦ πατέρα, τὸν γυμνὸν, τὸν γέρον-
τα; ἐλέησόν με, τέκνον, μὴ φοβοῦ. Ἔχεις ἐτι ζωῆς
ἐλπίδα. Ἐγὼ Χριστῷ δώσω λόγον ὑπὲρ σοῦ, ἂν δέῃ,
τὸν σὸν θάνατον ἔκων ὑπομενῶ, ὡς ὁ Κύριος τὸν ὑπὲρ
ἡμῶν. Ὑπὲρ σοῦ τὴν ψυχὴν ἀντιδώσω τὴν ἐμὴν.
Στήθι, πίστευσον, Χριστός με ἀπέστειλεν. Ὁ δὲ
ἀκούσας, πρῶτον μὲν ἔστη κάτω βλέπων, εἶτα ἔρρι-
ψε τὰ ὄπλα, εἶτα τρέμων ἔκλαε πικρῶς. Προσελθόντα
δὲ τὸν γέροντα περιέλαθεν ἀπολογούμενος ταῖς οἰμω-
γαῖς ὡς ἐδύνατο, καὶ τοῖς δάκρυσι βαπτίζόμενος ἐκ
δευτέρου (18), μόνην ἀποκρύπτων τὴν δεξιάν. Ὁ δ'
ἐγγυώμενος, ἐπομνύμενος, ὡς ἄφρασιν αὐτῷ παρὰ τοῦ
Σωτῆρος ἡῦρηται (19), δεόμενος, γονυπετῶν, αὐτὴν
τὴν δεξιάν ὡς ὑπὸ τῆς μετανοίας κεκαθαυμένην κα-
ταφιλῶν, ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπανήγαγε. Καὶ δαφι-
λέσει μὲν εὐχαῖς ἐξαιτούμενος, συνεχέσει δὲ νηστεαῖς
συναγωνιζόμενος (20), ποικίλαις δὲ ῥήσεσι λόγων (21)
κατεπαῖδων αὐτοῦ τὴν γνώμην, οὐ πρότερον ἀπῆλθεν,
ὥς τᾶσι, πρὶν αὐτὸν κατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ (22),

A eam urbem accitus est Joannes. Qui cum venisset,
et cuncta, quorum gratia advenerat, ordinasset :
Agedum, inquit, episcopo, redde nobis **93** depositum,
quod ego et Christus tibi commendavimus sub tes-
timonio Ecclesiæ cui præsidēs. Ad hæc episco-
pus primo quidem mirari, cum existimaret pecu-
niam, quam non acceperat, a se per calumniam
repeti. Et sicut adhibere fidem non poterat repo-
scenti ea quæ minime haberet, ita nec Joanni dif-
fidere audebat. Sed ubi Joannes : Juvenem, inquit,
et animam fratris reposco : tum senex demisso vultu
suspirans atque illacrymans : Is, ait, mortuus est.
Quomodo, inquit Joannes, et quonam mortis ge-
nere? Deo mortuus est, ait ille. Malus quippe evasit
et perditus, et ad extremum latro. Itaque nunc pro
B Ecclesia montem occupavit cum sui simillimis
commilitonibus. His auditis apostolus scissa veste,
et cum ingenti gemitu caput seriens : Bonum, in-
quit, animæ fratris custodem reliqui. Sed jam equus
mihi præsto sit, et aliquis ductor itineris. Inde
Ecclesia, ita ut erat, profectus, consensu equo
properavit. Cumque ad locum venisset, ab iis qui
excubias agebant latronibus capitur : non ille fu-
gam parans, nec veniam deprecans, sed vociferans :
Ad hoc ipsum veni, deducite me ad ducem vesirum.
Is vero ut erat armatus interim exspectabat. Sed
ubi accedentem propius agnovit Joannem, præ
pudore in fugam se convertit. At Joannes concito
cursu hominem persequi institit, oblitus ætatis suæ,
identidem clamans : Quid me patrem tuum fugis,
fili, inermem et senem? miserere mei, fili : noli ti-
mere : adhuc superest tibi spes salutis. Ego pro te
satisfaciam Christo. Tua causa mortem libenter
excipiam, quemadmodum Dominus pro nobis mori

(16) Καλὸν γε, ἔφη, φύλακα τῆς τάδε λφου ψυ-
χῆς. Codex Fuk. et Savilii vocem interserunt hoc
modo : καλὸν γε, ἔφη, φύλακα σε τῆς, quæ vox non
mediocrem addit elegantiam. Porro in vetustissimo
codice Maz. post vocem κατέλιπον ascriptum est
punctum cum virgula, quæ nota est indignationis.
Hæc enim verba cum vehementi quadam indigna-
tione pronuntiari debent.

(17) Εἰς φυγὴν αἰδεσθεὶς ἐτράπετο. Hæc est
scriptura codicis Regii; sed reliqui codices Maz.,
Med., Fuk. et Savil. scriptum habent ἐτρέπετο.

(18) Βαπτίζόμενος ἐκ δευτέρου. Eleganter lo-
cutus est Clemens Alexandrinus. Nam pœnitentia
alter baptismus est, qui lacrymarum fonte perfici-
tur, ut ait Gregorius Naz. in oratione de baptismo.
Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scrip-
tum inveniri βαπτίζόμενος ἐκ τοῦ τέρου. Sed Regii
codicis lectionem magis probō.

(19) Παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἡῦρηται. Rufinus et reli-
qui interpretes in futuro verterunt, quasi legeretur
εὐρήσεται, quod non probō. Efficacius enim erat ad
confirmandam juvenis mentem, jurare se veniam
scelerum illius impetrasse a Deo, quam polliceri se
impetraturum. Nostri codices Maz., Med. et Fuk.
scriptum habent ἡῦρηται alibi, εὐρηται.

(20) Νηστεαῖς συναγωνιζόμενος. In codice Re-
gio scriptum reperi ἐξευμενιζόμενος. Vulgata tamen
scriptura magis placet, quam in nostris exemplari-
is invenimus. Sed et Rufinus eamdem lectionem
secutus est, cum ita vertit, et cum ipso pariter du-
cens crebra jejunia. Nicephorus quoque habet συνα-
ρόμενος, quod idem est ac συναγωνιζόμενος. Porro

verbum ἐξευμενιζόμενος videtur esse scholion seu
interpretatio vocis præcedentis ἐξαιτούμενος.

(21) Ῥήσεσι λόγων. Longe elegantior videtur
lectio codicis Regii, σειρήσι λόγων, quo modo etiam
legitur apud Nicephorum in lib. II, cap. 42. Vulga-
tam tamen scripturam tuetur Rufinus, qui sic ver-
tit : Sed et variis sermonum consolationibus, velut
quibusdam præcantationibus, efferos et exterritos
ejus animos mitigabat. Sane σειρῆγες nimis molle
hoc loco vocabulum est. Ῥήσεις autem λόγων sunt
dicta vel sententiæ ex sacris voluminibus excerptæ,
quibus Joannes juvenis illius pœnitentiam agentis,
D animum atque aures demulcebat.

(22) Κατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ. Rufinus hunc
locum ita vertit : Nec prius abstitit quam eum in
omnibus emendatum etiam Ecclesiæ præficeret. Ru-
finum secutus est Christophorus, quorum tamen
interpretationem probare non possum. Neque enim
convenit apostolicæ disciplinæ, ut homo cædis ac
latrocinii reus, licet peracta pœnitentia, episcopus
fuerit ordinatus. Itaque magis placet scriptura quam
in quatuor nostris codicibus inveniri Maz., Med.,
Fuk. et Saviliano, ἀποκατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ,
quam lectionem secuti videntur Langus et Muscu-
lus. Nicephorus quidem hujus loci sensum ita ex-
pressit, πρὶν ἢ στερρώς αὐτὸν ἐπιστῆσαι τῇ Ἐκκλη-
σίᾳ. Eodem verbo usus est Georgius Syncellus in
huius historiæ narratione, καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπι-
στήσας. Sed fortasse quidam nostrorum codicum
lectionem repudiabunt, eo quod Clemens jam di-
xerit, juvenem illum a Joanne apostolo in Ecclesiam

sustinuit. Animam meam pro tua vicariam dabo. Α διδούς μέγα παράδειγμα μετανοίας ἀληθινῆς, καὶ Sta modo, et mihi crede; a Christo missus sum. His μέγα γνώρισμα παλιγγενεσίας, τρόπαιον ἀναστάσεως ille auditis, primum quidem vultu in terram demisso substitit: deinde armis abjectis, tremens in lacrymas effusus est. Et accedentem senem complexus, gemitu ac lamentis quantum maxime poterat veniam rogabat, et lacrymis quasi altero quodam baptismo expiabatur, solam dexteram occultans. Tum apostolus spondens ac dejerans se veniam ipsi a Servatore impetravisse, oransque ac in genua provolutus, et dextram ipsam juvenis, utpote pœnitentia expurgatam, deosculans, ipsum in Ecclesiam reduxit. Exinde partim crebris orationibus Deum deprecans, partim continuatis una cum juvene jejuniis simul 94 decertans, omnibus denique verborum illecebris animum ejus demulcens, non prius abscessit quam illum Ecclesiæ restituisset, magnumque sinceræ pœnitentiæ exemplum, et iteratæ regenerationis ingens documentum, et conspicuæ resurrectionis tropæum omnibus ostendisset. »

CAPUT XXIV.

De ordine Evangeliorum.

Hæc a Clemente scripta, in hunc operis nostri locum coniecimus, tum ad notitiam rerum, tum ad utilitatem legentium profutura. Jam vero ejusdem apostoli scripta, quæ omnium consensu ei ascribuntur recenseamus. Et primo quidem Evangelium ipsius universis per orbem terrarum Ecclesiis notissimum sine ulla dubitatione suscipiendum est. Quod vero recte et cum ratione quarto illud loco, post trium aliorum Evangelia a veteribus collocatum sit, plañum flet hoc modo. Admirabiles illi prorsusque divini apostoli Servatoris nostri, cum essent vita quidem ac moribus castigatissimi, et omnibus virtutibus ornatī, sermone autem ipso rudes essent atque inculti: freti divina et mirifica virtute ipsis a Servatore concessa, artificioso verborum ornatu Magistri sui præcepta exponere neque noverant, neque item conabantur. Sed adjuvantis ipsos Spiritus sancti demonstratione, et virtute Christi quæ per ipsos plurima perpetrabat miracula, tantummodo utentes, notitiam regni cœlorum orbi terrarum nuntiabant. Neque curæ illis erat libros scribere, quippe qui longe præstantiore ministerio et supra humanas vires posito fungerentur. Paulus certe qui inter omnes apostolos et verborum apparatu et sententiarum pondere facile præstabat, præter paucissimas Epistolas nihil omnino scriptum reliquit: tametsi innumera mysteria exponere potuerit, quippe qui ad earum rerum quæ in tertio sunt cœlo, contemplationem perti-

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων (Nic. H. E. II. 45).

Ταῦτα τοῦ Κλήμεντος, ἱστορίας ὁμοῦ καὶ ὠφέλειαις τῆς τῶν ἐντευξομένων ἐνεκεν, ἐνταῦθ' αὖ μοι κείσθω. Φέρε δὲ καὶ τοῦδε τοῦ ἀποστόλου τὰς ἀναντιρρήτους ὁποσημνημέθα (23) γραφάς. Καὶ δὴ τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον ταῖς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν διεγνωσμένον Ἐκκλησίαις, πρῶτον ἀνωμολογήσθω (24). Ὅτι γε μὴν εὐλόγως πρὸς τῶν ἀρχαίων ἐν τετάρτῃ μοίρᾳ τῶν ἄλλων τριῶν κατεβλεταί, ταύτῃ ἂν γένοιτο δῆλον. Οἱ θεσπέσιοι καὶ ὡς ἀληθῶς θεοπρεπεῖς, φημί δὲ τοῦ Χριστοῦ τοὺς ἀποστόλους, τὸν βίον ἄκρως κεκαθαρμένοι, καὶ ἀρετῇ πάσῃ τὰς ψυχὰς κεκοσμημένοι, τὴν δὲ γλῶτταν ἰδιωτεύοντες, τῇ γε μὴν πρὸς τοῦ Σωτῆρος αὐτοῖς δεδωρημένη θεῖα καὶ παραδοξοποιῶ δυνάμει θαρσύνοντες, τὸ μὲν ἐν περινοίᾳ καὶ τέχνῃ λόγων τοῦ διδασκάλου μαθήματα πρεσβεύειν, οὕτε ᾗδεσαν οὔτε ἐνεχεῖρουν· τῇ δὲ τοῦ θεοῦ Πνεύματος τοῦ συνεργούοντος αὐτοῖς ἀποδείξει, καὶ τῇ δι' αὐτῶν συντελούμενῃ θαυματουργίᾳ τοῦ Χριστοῦ δυνάμει μόνῃ χρώμενοι, τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας τὴν γνῶσιν ἐπὶ πᾶσαν κατήγγελλον τὴν οἰκουμένην, σπουδῆς τῆς περὶ τὸ λογογραφεῖν μικρὰν ποιούμενοι φροντίδα. Καὶ τοῦτ' ἔπραττον, ἅτε μείζονι καὶ ὑπὲρ ἀνθρώπων ἐξυπηρετούμενοι διακονοί. Ὁ γοῦν Παῦλος πάντων (25) ἐν παρασκευῇ λόγων δυνατώτατος, νοήμασί τε ἱκανώτατος γεγὼνός, οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων Ἐπιστολῶν (26) γραφῇ παραδίδωκε, καίτοι μυρία γε καὶ ἀπόρρητα λέγειν ἔχων, ἅτε αὐτὸν μέχρις οὐρανοῦ τρίτου θεωρημάτων ἐπιψάυσας, ἐπ' αὐτὸν τε τὸν θεοπρεπεῖ παρὰ δεισὸν ἀναρπασθεὶς, καὶ τῶν ἐκεῖσε ῥημάτων ἀρρήτων ἀξίω-

reductum fuisse: ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπάνηγαγε. Quod si hoc loco legamus ἀποκατέστησε τῇ Ἐκκλησίᾳ, inepta erit ac superflua ejusdem rei repetitio. Respondeo restituere Ecclesiæ non idem esse ac reducere in Ecclesiam. Reducitur enim ad Ecclesiam, qui pœnitentiam acturum se esse profitetur; restituitur autem Ecclesiæ is qui, peracta pœnitentia, reconciliatoriam manus impositionem accepit.

(23) Ὑποσημνηώμεθα γραφάς. Magis placet altera lectio quam reperi in codice Maz., ἐπισημνηώμεθα, cui fere consentit codex Medic., nisi quod ἐπισημειώμεθα scriptum habet. At in codice Fuk. scriptum est ἐπισημειώμεθα.

(24) Vulg. Καὶ δὴ καὶ τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον... ἀνωμολογήσθω. Posterius καὶ expungendum est, utpote ineptum ac superfluum. Abest certe a tribus nostris codicibus Maz., Mel. et Fuketiano. Scribendum quoque ἀνωμολογήσθω, producta secunda syllaba, sicut in iisdem codicibus habetur.

(25) Ὁ γοῦν Παῦλος πάντων. Codic. Maz. et Mel. vocem interserunt hoc modo, Ὁ γοῦν Παῦλος ὢν πάντων ἐν παρασκευῇ λόγων δυνατώτατος. Sed nihil opus est hac voce, cum sequatur verbum γεγὼνός.

(26) Οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων ἐπιστολῶν. Ambiguum est utrum paucas an breves Epistolas velit dicere. Utrumque enim de Pauli Epistolis dici potest: eas scilicet et paucas esse, quippe quæ quatuordecim numerum non excedant: et breves, iis quidem, qui illas pie ac religiose perlegerint. Certo Origenes eas ὀλιγοστίχους vocat in lib. v *Expositio-nem in Evangelium Joannis*. Origenis verba si quis legere desiderat, habentur infra in lib. vi, cap. 25. In codice Fuk. hic locus ita perscriptus est: Οὐ πλέον τῶν βραχυτάτων ἰδῶν Ἐπιστολῶν γραφῇ παραδίδωκεν, ubi ἰδῶν compendiosa scribendi nota positum est pro δεκατεσσάρων.

θεὸς ἐπακοῦσαι. Οὐκ ἀπειροὶ μὲν οὖν ὑπῆρχον τῶν αὐτῶν καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν φοιτηταί, δώδεκα μὲν ἀπόστολοι, ἑβδομήκοντα δὲ μαθηταί, ἄλλοι τε ἐπὶ τούτοις μυρίοι. Ὅμως δ' οὖν ἐξ ἀπάντων τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν, ὑπομνήματα Ματθαῖος ἡμῖν καὶ Ἰωάννης μόνοι καταλελοίπασιν· οὓς καὶ ἐπάναγκες ἐπὶ τὴν γραφὴν ἔλθειν κατέχει λόγος. Ματθαῖος μὲν γὰρ πρότερον Ἑβραίοις κηρύττων, ὥς ἐμελλε καὶ ἐφ' ἑτέροις ἵναί, πατρίῳ γλώττῃ γραφῇ παραδούς τὸ κατ' αὐτὸν Εὐαγγέλιον, τὸ λείπον τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ (27), τούτοις ἀφ' ὧν ἐστέλλετο, διὰ τῆς γραφῆς ἀπεπλήρου. Ἦδη δὲ Μάρκου καὶ Λουκᾶ τῶν κατ' αὐτοὺς Εὐαγγελίων τὴν ἐκδοσὶν πεποιημένων, Ἰωάννην φασὶ τὸν πάντα χρόνον ἀγράφῳ κεχρημένον κηρύγματι, τέλος καὶ ἐπὶ τὴν γραφὴν ἔλθειν τοιαύτης χάριν αἰτίας. Τῶν προαναγραφέντων τριῶν εἰς πάντας ἦδη καὶ εἰς αὐτὸν διαδοδεδομένων, ἀποδέξασθαι μὲν φασιν, ἀλθῆειαν αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσαντα, μόνῃν δὲ ἄρα λείπεσθαι· τῇ γραφῇ τὴν περὶ τῶν ἐν πρώτοις καὶ κατ' ἀρχὴν τοῦ κηρύγματος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πεπραγμένων διήγησιν· καὶ ἀληθὲς γε ὁ λόγος. Τοὺς ἄλλους γοῦν τρεῖς εὐαγγελιστὰς συνιδεῖν πάρεστι, μόνον τὰ μετὰ τὴν ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ κάθειρξιν ἐφ' ἓνα ἐνιαυτὸν πεπραγμένα τῷ Σωτῆρι συγγεγραφότας, αὐτὸ τε τοῦτ' ἐπισημναμένους καταρχὰς τῆς αὐτῶν ἱστορίας. Μετὰ γοῦν τὴν τεσσαρακονταήμερον νηστείαν, καὶ τὸν ἐπ' αὐτῇ πειρασμὸν, τὸν χρόνον τῆς ἰδίᾳς γραφῆς ὁ μὲν Ματθαῖος δηλοῖ λέγων· « Ἀκούσας δὲ ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη, ἀνεχώρησεν ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας εἰς τὴν Γαλιλαίαν. » Ὁ δὲ Μάρκος ὡσαύτως· « Μετὰ δὲ τὸ παραδοθῆναι, φησὶν, Ἰωάννην, ἦλθεν Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν. » Καὶ ὁ Λουκᾶς δὲ πρὶν ἀρξάσθαι τῶν τοῦ Ἰησοῦ πράξεων, παραπλησίως ἐπιτηρεῖ φάσκων· « Ὡς ἄρα προσθεὶς Ἡρώδης οἷς διεπράξατο πονηροῖς, κατέκλεισε τὸν Ἰωάννην ἐν φυλακῇ. » Παρακληθέντα δὲ οὖν τούτων ἕνεκά φησι τὸν ἀπόστολον Ἰωάννην, τὸν ὑπὸ τῶν προτέρων εὐαγγελιστῶν παρασιωπηθέντα χρόνον, καὶ τὰ κατὰ τοῦτον πεπραγμένα (28) τῷ Σωτῆρι (ταῦτα δ' ἦν τὰ πρὸ τῆς τοῦ Βαπτιστοῦ καθείρξεως), τῷ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίῳ παραδόναι, αὐτὸ τε τοῦτ' ἐπισημνάσθαι, τότε μὲν φήσαντα, « Ταύτην ἀρχὴν ἐποίησε τῶν παραδόξων ὁ Ἰησοῦς, » τότε δὲ μνημονεύσαντα τοῦ Βαπτιστοῦ μετὰ τῶν Ἰησοῦ πράξεων, ὥς ἐτι τότε βαπτίζον-

A gisset, et ad ipsum usque divinum paradysum raptus, arcana quædam verba ibi auscultare meruisset. Sed et reliqui Servatoris nostri adjuutores, duodecim videlicet apostoli, et septuaginta discipuli, 95 alii denique præter eos innumerabiles, earumdem rerum minime expertes fuerunt. Soli nihilominus ex cunctis Domini discipulis Matthæus et Joannes scriptos nobis rerum commentarios reliquerunt; quos quidem necessitate quadam ad scribendum impulsos fuisse perhibent. Nam Matthæus cum Hebræis primum fidem prædicasset, inde ad alias quoque gentes profecturus, Evangelium suum patrio sermone conscribens, id quod præsentis suæ adhuc superesse videbatur, scripto illis quos relinquebat, supplevit. Postea vero cum B Marcus jam et Lucas Evangelia sua seorsum singuli edidissent, aiunt Joannem, qui hactenus nuda voce verbum Domini prædicaverat, tandem ob hujusmodi causam ad scribendum se contulisse. Perlati jam in omnium ipsiusque adeo Joannis notitiam supradictis tribus Evangelis, approbavisse ea Joannes, et veritatem scriptorum suo testimonio confirmasse dicitur: solam vero narrationem earum rerum quas Christus circa prædicationis initium gesserat, desiderasse: et profecto ita se res habet. Nam superiores quidem tres evangelistas, ea duntaxat quæ post conjectum in vincula Joannem Baptistam, unius anni curriculo a Servatore nostro gesta sunt, litteris mandasse perspicuum est: idque ipsum in principio operis sui aperte significasse. Matthæus certe post quadraginta dierum jejunium, et post illam tentationem quæ jejunium subsecuta est, historiæ suæ tempus designat his verbis: « Audiens, inquit, quod Joannes traditus erat, ex Judæa secessit in Galilæam. » Similiter etiam Marcus: « Postquam, inquit, traditus est Joannes, venit Jesus in Galilæam. » Sed et Lucas antequam res a Christo gestas ordiatur, eodem modo tempus designat, cum ait: « Adjecit, inquit, et hoc Herodes cæteris quæ gesserat malis, et conclusit Joannem in carcerem. » His de causis aiunt Joannem ab amicis rogatum, et tempus ipsum quod superiores evangelistæ silentio prætermiserant, et res tunc a Servatore nostro gestas, eas videlicet quæ Joannis Baptistæ carcerem præcesse-

(27) Τὸ λείπον τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ. Nicephorus in l. II, c. 45, habet τὸ λείπον τῆς αὐτοῦ παρουσίας, id est, Defectum præsentis suæ iis quos relinquebat, scripto compensavit. Rufinus quoque et Musculus hunc quem dixi sensum secuti sunt. Christophorus vero, verbis ipsis pressius adhærens, aliter interpretatus est in hunc modum: *Et quod illis a quibus discessit, deesse dum præsens apud eos erat, videbatur, illud sedulitate et labore scribendi omnibus suis quasi numeris explevit*; in qua interpretatione hoc primo reprehendendum est, quod Matthæum scripsisse ait Evangelium, cum ab Hebræis jam discessisset, cum tamen Eusebius contrarium dicat. Nam in Græco est ἀφ' ὧν ἐστέλλετο, id est, a quibus discessurus erat. Certe Athanasius in tractatu *De libris sacræ Scripturæ*, et Chrysostomus scribit Matthæum primum omnium Hierosolymis Evangelium suum conscripsisse; idque anno

D xy post ascensum Christi ab eo factum fuisse tradit Nicephorus, et auctor *Chronici Alexandrini*. Deinde verba illa τὸ λείπον τῇ αὐτοῦ παρουσίᾳ, nullo modo id significare possunt quod voluit Christophorus; sed id potius significant, si ad verbum interpreteris, et quod præsentis suæ adhuc superesse videbatur (ad prædicationis scilicet consummationem) scripto supplevit. Hic est sensus verborum Eusebii. At Christophorus verba illa τούτοις ἀφ' ὧν ἐστέλλετο retulit ad verbum, λείπον, cum tamen referantur ad vocem ἀπεπλήρου. Certe in scriptis codicibus Regio, Maz. et Med. post vocem παρουσίᾳ, et post ἐστέλλετο apponitur subdistinctio.

(28) Καὶ τὰ κατὰ τοῦτον πεπραγμένα. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Euk. et Saviliano scriptum est, καὶ τὰ κατ' αὐτὸν πεπραγμένα. Supple, τὸν χρόνον.

rant, in Evangelium suum coniecit : idque ab ipso indicari primum cum dicit : « Hoc initium miraculorum fecit Jesus ; » deinde cum in ipso jam progressu narrationis rerum a Jesu gestarum, mentionem interserit Joannis Baptistæ tanquam in Ænon juxta 96 Salem etiamtum baptizantis. Quod quidem apertissime ostendit his verbis : « Nondum, inquit, Joannes conjectus erat in carcerem. » Proinde Joannes quidem res a Christo gestas priusquam Joannes Baptista custodiæ mancipatus fuisset, Evangelio suo complectitur. Reliqui vero tres evangelistæ res Christi gestas, ex quo Baptista conjectus est in carcerem, persequuntur. Quod quicunque attentius observaverit, nequaquam Evangelia inter se dissidere posthac existimabit : quippe cum Joannis quidem Evangelium initium actuum Christi, cætera autem Evangelia sequentis temporis historiam contineant. Et seriem quidem ipsam generis Christi secundum carnem, utpote a Matthæo et Luca prius traditam, Joannes merito prætermisit. Ab ipsa vero ejus divinitate sumpsit initium, quippe quæ a Spiritu sancto ipsi tanquam præstantiori fuisset reservata. Atque hæc de Joannis Evangelio dicta sint a nobis. Marcum vero quænam causa ad scribendum impulerit, jam superius commemoravi. At Lucas in ipso Evangelii sui exordio quæ scribendi sibi causa esset exposuit. Ait enim multos temere atque imprudenter aggressos fuisse narrationem earum rerum quas ipse exploratas haberet : ac proinde se necessitate adductum, ut nos ab incertis opinionibus liberaret, certissimam ac fidelissimam narrationem earum rerum, quarum ipse veritatem partim ex Pauli contubernio, partim ex reliquorum apostolorum sermonibus hauserat, Evangelio suo tradidisse. Sed hæc a nobis quidem nunc dicta sint hactenus ; alias vero commodius allatis veterum scriptorum locis, quid reliqui de eodem argumento tradiderint, docere conabimur. Porro inter Joannis scripta præter Evangelium, prior quoque Epistola tum a recentioribus tum ab antiquis omnibus citra controversiam admittitur ; reliquæ autem duæ in dubium revocantur. De Revelationis autem libro adhuc in utramque partem opinionum varietate certatur. Sed hæc etiam controversia velustiorum testimonio competentem tempore disceptabitur.

97 CAPUT XXV.

De divinis Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt ejusmodi.

Cæterum opportunum videtur hoc loco Novi Testamenti libros de quibus jam diximus, summam recensere. Primo igitur collocanda est sacra Evangeliorum quadriga ; quam deinde consequuntur Actus apostolorum. Post hos numerandæ sunt Pauli Epistolæ. Inde prior illa Joannis, ac similiter Petri Epistola suscipienda est. Postremo adjungenda est, si ita videbitur, Joannis Revelatio : de qua quid veteres senserint, suo loco exponemus. Et hæc quidem communi omnium consensu rece-

Α τος ἐν Αἰνῶν ἐγγὺς τοῦ Σαλήμ (29)· σαφῶς τε τοῦτο δηλοῦν ἐν τῷ λέγειν· « Οὐπω γὰρ ἦν, φησὶν, Ἰωάννης βεβλημένος εἰς φυλακὴν. » Οὐκοῦν ὁ μὲν Ἰωάννης τῇ τοῦ κατ' αὐτὸν Εὐαγγελίου γραφῇ, τὰ μηδέπω τοῦ Βαπτιστοῦ εἰς φυλακὴν βεβλημένου πρὸς τοῦ Χριστοῦ πραχθέντα παραδίδωσιν· οἱ δὲ λοιποὶ τρεῖς εὐαγγελισταί, τὰ μετὰ τὴν εἰς τὸ δεσμοτῆριον κάθειρξιν τοῦ Βαπτιστοῦ μνημονεύουσιν. Οἷς καὶ ἐπιστήσαντι, οὐκέτ' ἂν δόξαι διαφωνεῖν ἀλλήλοις τὰ Εὐαγγέλια, τῷ τὸ μὲν κατὰ Ἰωάννην τὰ πρῶτα τῶν τοῦ Χριστοῦ πράξεων περιέχειν, τὰ δὲ λοιπὰ τὴν ἐπὶ τέλει τοῦ χρόνου αὐτῷ γεγεννημένην ἱστορίαν. Εἰκότως δ' οὖν τὴν μὲν τῆς σαρκὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν γενεαλογίαν, ἅτε Ματθαίῳ καὶ Λουκᾷ προγραφεῖσαν, ἀποσιωπῆσαι τὸν Ἰωάννην, τῆς δὲ θεολογίας ἀπάρξασθαι, ὡς αὐτῷ πρὸς τοῦ θεοῦ Πνεύματος οἷα κρείττονι παραπεφυλαγμένης. Ταῦτα μὲν οὖν ἡμῖν περὶ τῆς τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου γραφῆς εἰρησθῶ. Καὶ τῆς κατὰ Μάρκον δὲ ἡ γενομένη αἰτία, ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἡμῖν δεδῆλωται. Ὁ δὲ Λουκᾶς ἀρχόμενος καὶ αὐτὸς τοῦ κατ' αὐτὸν συγγράμματος, τὴν αἰτίαν προῦθηκε, δι' ἣν πεποιήται τὴν σύνταξιν· δηλῶν, ὡς ἄρα πολλῶν καὶ ἄλλων προπετέστερον ἐπιτετεθευκότων διήγησιν ποιήσασθαι, ὡς αὐτὸς πεπληροφόρητο λόγων, ἀναγκαιῶς ἀπαλλάττων ἡμᾶς τῆς περὶ τοὺς ἄλλους ἀμφηρίστου ὑπολήψεως, τὸν ἀσφαλῆ λόγον, ὡς αὐτὸς ἱκανῶς τὴν ἀλήθειαν κατειλήφει, ἐκ τῆς ἅμα Παύλῳ συνουσίας τε καὶ δι' ἐπιρριθῆς, καὶ τῆς τῶν λοιπῶν ἀποστόλων ὁμιλίας ὠφελημένος, διὰ τοῦ ἰδίου παρέδωκεν Εὐαγγελίου. Καὶ ταῦτα μὲν ἡμεῖς περὶ τούτων οἰκειότερον δὲ κατὰ καιρὸν διὰ τῆς τῶν ἀρχαίων παραθέσεως, τὰ καὶ τοῖς ἄλλοις περὶ αὐτῶν εἰρημένα πειρασόμεθα δηλῶσαι. Τῶν δὲ Ἰωάννου συγγραμμάτων, πρὸς τῷ Εὐαγγελίῳ καὶ ἡ προτέρα τῶν Ἐπιστολῶν, παρὰ τε τοῖς νῦν καὶ τοῖς ἔτ' ἀρχαίοις ἀναμφίλεκτος ὡμολογῆται, ἀντιλέγονται δὲ αἱ λοιπαὶ δύο. Τῆς δ' Ἀποκαλύψεως ἐφ' ἑκάτερον ἐτι νῦν παρὰ τοῖς πολλοῖς περιέλεται ἡ δόξα. Ὅμως γε μὴν ἐκ τῆς τῶν ἀρχαίων μαρτυρίας ἐν οἰκείῳ καιρῷ τὴν ἐπίκρισιν δέξεται καὶ αὐτή.

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τῶν ὁμολογουμένων θεῶν Γραφῶν καὶ τῶν μὴ τοιούτων (Nic. II. E. II, 46).

Εὐλογον δ' ἐν ταῦθα γενομένους, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰς δηλωθείσας τῆς Καινῆς Διαθήκης γραφάς. Καὶ δὴ ταχτέον ἐν πρώτοις τὴν ἀγίαν τῶν Εὐαγγελίων τετρακτύν· οἷς ἔπεται ἡ τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων γραφή. Μετὰ δὲ ταύτην, τὰς Παύλου καταλεχτέον Ἐπιστολάς, αἷς ἐξῆς τὴν φερομένην Ἰωάννου προτέραν, καὶ ὁμοίως τὴν Πέτρου κυρωτέον Ἐπιστολήν. Ἐπὶ τούτοις ταχτέον, εἴγε φανεῖ, τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου, περὶ ἧς τὰ δόξαντα κατὰ καιρὸν ἐκθησόμεθα. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ὁμολογουμέ-

(29) Ἐγγὺς τοῦ Σαλήμ. In vetustissimo codice Maz. scriptum inveni Σαλεῖμ cum diphthongo.

νοις. Τῶν δ' ἀντιλεγόμενων, γνωρίμων δ' οὖν ὁμοῦ τοῖς πολλοῖς, ἡ λεγομένη Ἰακώβου φέρεται, καὶ ἡ Ἰουδα, ἥ τε Πέτρου δευτέρα Ἐπιστολὴ, καὶ ἡ ὀνομαζομένη δευτέρα καὶ τρίτη Ἰωάννου, εἴτε τοῦ εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι, εἴτε καὶ ἐτέρου ὁμωνύμου ἐκείνου. Ἐν τοῖς νόθοις (30) κατατετάχθω καὶ τῶν Παύλου Πράξεων ἡ γραφή, ὃ τε λεγόμενος Ποιμὴν, καὶ ἡ Ἀποκάλυψις Πέτρου. Καὶ πρὸς τοῦτοις, ἡ φερομένη Βαρνάβα Ἐπιστολὴ, καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι Διδαχαὶ (31). Ἐτι τε, ὡς ἔφην, ἡ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις, εἰ φανεῖται, ἦν τινες, ὡς ἔφην, ἀθετοῦσιν, ἕτεροι δὲ ἐγκρίνουσι τοὺς ὁμολογουμένους. Ἡ δὲ δ' ἐν τοῦτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίων Εὐαγγέλιον (32) κατέλεξαν, ὧ μάλιστα Ἑβραῖον οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσι. Ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγόμενων ἂν εἴη. Ἀναγκαίως δὲ καὶ τούτων ὁμοῦ τὸν κατάλογον πεποιήμεθα, διακρίναντες τὰς τε κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀληθεῖς καὶ ἀπλάτους, καὶ ἀνωμολογημένας Γραφάς, καὶ τὰς ἄλλας παρὰ ταύτας, οὐκ ἐνδοθηκούς μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀντιλεγόμενας, ὁμοῦ δὲ παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν γινωσκόμενας, ἵν' εἰδέναι ἔχοιμεν αὐτάς τε ταύτας, καὶ τὰς ὀνόματι τῶν ἀποστόλων πρὸς τῶν αἰρετικῶν προφερομένας, ἥτοι ὡς Πέτρου καὶ Θωμᾶ, καὶ Μαθθαίου, καὶ τινων παρὰ τοῦτους ἄλλων Εὐαγγέλια περιεχοῦσας, ἥ ὡς Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου, καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων Πράξεις, ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν (33) τις ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἔβρισεν. Πόρρω δὲ πού καὶ ὁ τῆς φράσεως παρὰ τὸ ἥθος τὸ ἀποστολικὸν

pla sunt. Ex iis vero quæ in dubium revocantur, a multis tamen commemorari videmus, est Epistola quæ dicitur Jacobi, et quæ Judæ, et secunda Petri; Joannis item altera et tertia, sive illæ ab ipso revera evangelista, sive ab altero ejusdem nominis compositæ sunt. Pro spuris habendi sunt etiam Actus Pauli, et liber Pastoris titulo inscriptus, et Revelatio Petri: Barnabæ item epistola, et quæ dicuntur Institutiones apostolorum. His adijunge, si lubet, Joannis Revelationem, quam nonnulli, ut superius dixi, ex albo Scripturarum expungunt, alii inter libros omnium consensu probatos annumerant. Sed et in eundem ordinem jam a quibusdam relatum est Evangelium secundum Hebræos, quo maxime delectantur Hebræi illi qui Christi fidem susceperunt. Atque hi sunt libri qui in dubium revocantur. Quorum tamen indicem contexere idcirco necessarium putavi, ut cum ex Ecclesiæ traditione, veras ac sinceras Scripturas, et omnium consensu probatas, ab iis distinxerimus, quæ dubiæ quidem auctoritatis sunt, nec in Novi Testamenti corpus relatæ, a plerisque tamen ecclesiasticis scriptoribus agnoscuntur: hoc modo tum hos ipsos libros facilius dignoscere possimus, tum alios sub apostolorum nomine ab hæreticis evulgatos, qui Petri, Thomæ, Matthiæ, et quorundam aliorum Evangelia, Andreæ quoque, Joannis, aliorumque apostolorum Actus continent. Quos quidem libros nullus unquam, qui continuata ab apostolis successione in Ecclesia docuit, in scriptis suis

(30) Ἐν τοῖς νόθοις. Improperie hoc nomen usurpat Eusebius, pro libris scilicet qui ambiguntur sunt auctoritatis, cum νόθοι dici debeant libri adulterini et ab hæreticis conficti, de quibus mentio sit in fine hujus capituli. Quod ut manifestius appareat, intelligendum est tres esse species librorum sacrorum. Alii sunt extra controversiam veri, alii extra controversiam falsi, tertii sunt de quibus inter antiquos ambigitur. Hi postremi νόθοι dici non possunt, cum a multis habiti sint pro veris. Restat igitur ut secundi dicantur νόθοι sive adulterini. Hujusmodi est Pauli Epistola ad Laodicenses, quam Hieronymus uno consensu ab omnibus explosam fuisse dicit. Porro Athanasius, seu qui alius auctor est tractatus de sacræ Scripturæ libris, eadem ἀκυρολογία utitur quæ Eusebius, dum libros ἀντιλεγόμενους confundit cum libris apocryphis et adulterinis. Sed Eusebius infra in cap. 31 seipsum emendat, et adulterinos libros ab ambiguis aperte distinguit. Sed et Gregorius Naz. in iambico carmine ad Seleucum nostram sententiam aperte confirmat. Nam ex sacræ Scripturæ libris alios ait esse genuinos ac legitimos, quos ibidem omnes recenset; alios vero supposititios, quos appellat νόθους, et adulterinæ monetæ comparat; tertios vocat medii ordinis; qui ad veros illos ac genuinos libros proxime accedant. Quam divisionem hausit Gregorius ex Origenis tomo xiii Explanationum in Joannem. Ibi enim Origenes de libro qui Prædicationis Petri inscribitur, ait: *Disquirentes sitne genuinus liber, an nothus, an mistus*. Cæterum si proprie loqui velimus, duo tantum sunt genera librorum sacrorum: veri scilicet, et dubii sive ἀντιλεγόμενοι. Nam spurii in numerum sacrorum librorum referri non merentur.

(31) τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι Διδαχαί. De hoc libro vide quæ notavit Usserus in dissertatione de sancti Ignatii epistolis cap. 7. — Vide præterea

Coteler. Proleg. ad S. Ignat., Patr. Gr., t. I. Edit. (32) τὸ καθ' Ἑβραίων Εὐαγγέλιον. De hoc Hieronymus in Catalogo, ubi de Jacobo fratre Domini sic ait: *Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebræos, et a me nuper in Græcum Latinumque sermonem translatum est, quo et Origenes sæpe utitur*, etc. De hoc evangelio loquitur Julianus Pelagianus in libro iv, ubi Hieronymum accusat, quod in Dialogo adversus Pelagianum, usus sit testimonio quinti evangelii quod in Latinum ipse sermonem transtulerat. Quod autem subjungit Eusebius, eo evangelio præcipue delectari Judæos illos qui Christum susceperunt, intelligere videtur Nazareos et Ebionitas. Hi enim evangelium illud Hebræico sermone conscriptum legere consueverant, ut docet idem Hieronymus in Isaiam, cap. xi, et in Ezechielem, cap. xviii, et in Matthæum. Recte ergo Rufinus vertit: *Quo præcipue utuntur Hebræi illi qui Christum suscipere videntur*.

D (33) τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν. Nicephorus in libro ii, cap. 46, hæc Eusebii verba interpolavit hoc modo: *Ὅστις τῶν ἀποστολικῶν διαδόχων καὶ τῶν καθ' ἑξῆς ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων*. Sed nihil opus erat hujusmodi emendatione. Neque enim Eusebius hic loquitur de apostolorum successoribus, qui titulus solis convenit episcopis, sed de ecclesiasticis scriptoribus loquitur, qui perpetua successione in Ecclesia floruerunt. Itaque τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν, idem valet ac τῶν καθ' ἑκάστους καιροὺς ἐκκλησιαστικῶν, vel τῶν ἀπὸ ἐκκλησιαστικῶν. Nam ut apud Hebræos fuit olim successio prophetarum, licet aliquoties interrupta, quemadmodum tradit Josephus in libro i contra Apionem, sic in Ecclesia fuit semper successio doctorum et tractatorum, qui ecclesiastici dicebantur, ut supra notavi. Hieronymus in cap. xi Isaiæ: *Id quod in Evangelio Matthæi omnes quærunτ ecclesiastici et*

commemorare dignatus est. Sed et ipsum dicendi genus longe ab apostolica simplicitate 98 discrepat. Sensus quoque ipse, et quæ ibidem traditur fides, cum a vera et catholica doctrina plurimum quantum aberret, hæc hæreticorum hominum figmenta esse manifeste coarguit. Quocirca ne quidem inter spurios collocandi sunt hi libri, sed tanquam absurdi et impii, prorsus repudiandi. Nunc ad seriem historiæ nostræ redeamus.

CAPUT XXVI.

De Menandro præstigiatore.

Simonis Magi successor Menander, diabolicæ pravitatis alterum telum priore illo nequaquam inferius semetipso ac mores suos præstitit. Hic quoque Samaritæ, ad summam magicarum artium peritiam perinde ac magister progressus, pluribus adhuc et absurdioribus figmentis exuberavit. Nam seipsum quidem Servatorem esse asserbat, ad hominum salutem ex ævis quibusdam invisibilibus ab alto destinatum. Neminem vero aiebat ipsos mundi conditores angelos posse superare, nisi qui prius magica disciplina a se institutus, et baptismo, quem ipse tradebat, initiatus fuisset. Quem baptismum quicumque suscipere meruissent, eos perpetuam in hoc sæculo immortalitatem adepturos affirmabat: non amplius morti obnoxios, sed hic in ævum permansuros, juvenes semper atque immortales futuros. Atque hæc quidem ex Irenæi libris licet cognoscere. Sed et Justinus similiter postquam de Simone retulit, de Menandro quoque subjungit hæc verba: « Menandrum item quemdam Samaritanum ex vico Caparattæa oriundum, discipulum Simonis, dæmonum stimulis agitatum Antiochiam venisse, atque ibi plurimos arte magica delusisse novimus. Qui etiam sectatoribus suis persuaserat ipsos nunquam esse morituros. Et ex illius disciplina adhuc supersunt nonnulli qui idem proficiuntur. » Fuit hoc diabolicæ calliditatis commentum, ut per maleficos homines Christianorum nomen falso sibi vindicantes, magnum illud religionis nostræ sacramentum magicæ artis infamia aspergeret, et ecclesiastica dogmata de animorum im-

non inveniunt, etc. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuketiano scriptum est κατὰ τὰς διαδοχάς, cum articulo.

(34) Ὁρθοδοξίας ἀπάδουσα. Tres nostri codices, Maz., Med. et Fuk. scriptum habent ἀποδέουσα. Rectior tamen mihi videtur codicis Regii scriptura.

(35) Ὀπλον δεύτερον. In hujus vocis interpretatione omnes interpretes lapsos esse miror. Rufinus scutum vertit, Langus et musculus armaturam, Christophorsonus propugnaculum. Atqui Ὀπλον hoc loco significat telum. Igitur Ὀπλον τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας, idem est ac ὄργανον, instrumentum demoniacæ pravitatis.

(36) Vulg. Ἀποδείκνυται τὸν τρόπον ἦν καὶ αὐτὸς Σαμαρεὺς. In quatuor nostris codicibus, Maz., Med., Fuk. et Savil., longe aliam hujus loci interpunctionem inveni, quam secutus est Christophorsonus, ut ex versione ejus apparet. Sic enim scribitur:

Ἀναλλάττει χαρακτήρ, ἥ τε γνώμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις, πλείστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπάδουσα (34), ὅτι δὴ αἰρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν ὅθεν οὐδ' ἐν νόμοις αὐτὰ κατατακτέον, ἀλλ' ὡς ἀτοπα πάντα καὶ δυσσεβῆ παραιτητέον. Ἰωμεν δὴ λοιπὸν καὶ ἐπὶ τὴν ἐξῆς ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Μεράνδρου τοῦ γόητος (Nic. H. E. III, 12).

Σίμωνα τὸν μάγον Μένανδρος διαδεξάμενος, ὄπλον δεύτερον (35) οὐ χεῖρον τοῦ προτέρου, τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποδείκνυται τὸν τρόπον· ἦν καὶ οὗτος Σαμαρεὺς (36), εἰς ἄκρον δὲ τῆς γοητείας οὐκ ἔλαττον τοῦ διδασκάλου προελθὼν, μείζοσιν ἐπιδαψιλεύεται τερατολογίαις, ἑαυτὸν μὲν, ὡς ἄρα εἴη, λέγων, ὁ Σωτὴρ, ἐπὶ τῇ τῶν ἀνθρώπων ἀνωθεν ποθὲν ἐξ ἀοράτων αἰώνων ἀπεσταλμένος σωτηρίᾳ, διδάσκων δὲ μὴ ἄλλως δύνασθαι τινα καὶ αὐτῶν τῶν κοσμοποιῶν ἀγγέλων περιγενήσεσθαι, μὴ πρότερον διὰ τῆς πρὸς αὐτοῦ παραδιδομένης μαγικῆς ἐμπειρίας ἀχθέντα, καὶ διὰ τοῦ μεταδιδόμενου πρὸς αὐτοῦ βαπτίσματος. Οὐ τοὺς κατηξιωμένους, ἀθανασίαν ἀίδιον ἐν αὐτῷ τούτῳ μεθέξειν (37) τῷ βίῳ, μηκέτι θνήσκοντας, αὐτοῦ δὲ παραμένοντας, εἰς τὸ ἀεὶ ἀγήρως τινὰς καὶ ἀθανάτους ἐσομένους. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ἐκ τῶν Εἰρηναίου διαγνῶναι βόδιον. Καὶ ὁ Ἰουστίνος δὲ κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ Σίμωνος μνημονεύσας, καὶ τὴν περὶ τούτου διήγησιν ἐπιφέρει, λέγων· « Μένανδρον δὲ τινα καὶ αὐτὸν Σαμαρεᾶ τὸν ἀπὸ κόμης Καπαρᾶττας, γενόμενον μαθητὴν τοῦ Σίμωνος, οἰστηθέντα καὶ αὐτὸν ὑπὸ τῶν δαιμόνων, καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ γενόμενον, πολλοὺς ἐξαπατῆσαι διὰ μαγικῆς τέχνης οἶδαμεν· ὃς καὶ τοὺς αὐτῷ ἐπομένους, ὡς μὴ ἀποθνήσκειεν ἐπέισε. Καὶ νῦν τινὲς εἰσιν ἀπ' ἐκείνου, τοῦτο ὁμολογοῦντες. » Ἦν δ' ἄρα διαβολικῆς ἐνεργείας, διὰ τοιῶνδε γοητῶν τὴν Χριστιανῶν προσγορίαν ὑποδυσμένον, τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας μυστήριον ἐπὶ μαγείᾳ σπουδαίαι διαβαλεῖν, διασύραι τε δι' αὐτῶν τὰ περὶ ψυχῆς ἀθανασίας καὶ νεκρῶν ἀναστάσεως ἐκκλησιαστικὰ δόγματα. Ἄλλ' οὗτοι μὲν τού-

Ὀπλον δεύτερον οὐ χεῖρον τοῦ προτέρου, τῆς διαβολικῆς ἐνεργείας ἀποδείκνυται τὸν τρόπον· ἦν καὶ οὗτος Σαμαρεὺς. Ac profecto hæc distinctio longe rectior est quam vulgata. Quis enim sensus est hominum verbum τὸν τρόπον ἦν καὶ αὐτὸς Σαμαρεὺς? Scio quidem Samaritanos odio fuisse Judæis, tanquam omnium hominum deterrimos, adeo ut Samaritani nomen instar gravissimi probri Judæis haberetur. Verum hic de patria Menandri sermo est. De moribus autem infra loquitur Eusebius. Porro Menander Samaræus dicitur, eodem modo quo Simon Samaræus appellatur a Justino in Apologetico et a Clemente in libris Recognitionum, id est ex provincia seu regione Samaria, non autem ex ipsa urbe Samaria. Nam Simon quidem ex vico Giithis; Menander vero ex Caparattæa, ἀπὸ κόμης Καπαρᾶττας. Sic enim Maz., Med. et Fuk.

(37) Ἀθανασίαν ἀίδιον μεθέξειν. In codice Fuk. et Savil. legitur ἀθανασίας ἀίδιον.

τους σωτήρας ἐπιγραφάμενοι τῆς ἀληθοῦς ἀποπε- A
πτώκασιν ἐλλπίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ τῆς Ἐβιωναίων αἵρέσεως (Nic. H. E. III, 13).

Ἄλλους δὲ ὁ πονηρὸς δαίμων τῆς περὶ τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ διαθέσεως ἀδυνατῶν ἔκσεισαι, θατεραλή-
πτους (38) εὐρῶν, ἐσφετερίζετο. Ἐβιωναίους τούτους οἰκειῶς ἐπεφῆμιζον οἱ πρῶτοι, πτωχῶς καὶ ταπεινῶς τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ δοξάζοντας. Λιτῶν μὲν γὰρ αὐ-
τὸν καὶ κοινὸν ἡγοῦντο, κατὰ προκοπὴν ἡθους αὐτὸ μόνον ἀνθρώπων δεδιχαιωμένον, ἐξ ἀνδρός τε κοινωνίας καὶ τῆς Μαρίας γεγεννημένον· δεῖν δὲ πάντως αὐτοῖς τῆς νομικῆς θρησκείας, ὡς μὴ ἂν διὰ μόνης τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως καὶ τοῦ κατ' B
αὐτὴν βίου σωθησόμενοις. Ἄλλοι δὲ παρὰ τούτους τῆς αὐτῆς ὄντες προσηγορίας, τὴν μὲν τῶν εἰρημέ-
νων ἔκτοπον διεδίδρασκον ἀτοπίαν, ἐκ Παρθένου καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος μὴ ἀρνούμενοι γεγονέναι τὸν Κύ-
ριον, οὐ μὴν ἐν ὁμοίᾳ καὶ οὗτοι προυπάρχειν αὐτὸν, Θεὸν Λόγον ὄντα καὶ Σοφίαν Πατρὸς ὁμολογοῦντες, τῇ τῶν προτέρων περιετρέποντο δυσσεβεῖα, μάλιστα ὅτε καὶ τὴν σωματικὴν περὶ τὸν νόμον λατρείαν ὁμοίως ἐκείνοις περιέπειν ἐσπούδαζον. Οὗτοι δὲ τοῦ μὲν Ἀποστόλου πάσας τὰς Ἐπιστολάς ἀρνητέας ἡγοῦντο εἶναι δεῖν, ἀποστάτην ἀποκαλοῦντες αὐτὸν τοῦ νόμου, Εὐαγγελίῳ δὲ μόνῳ τῷ καθ' Ἑβραίους λεγομένῳ χρώμενοι, τῶν λοιπῶν σμικρὸν ἐποιοῦντο λόγον. Καὶ τὸ μὲν Σάββατον καὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἄλλην ἀγωγὴν ὁμοίως ἐκείνοις παρεφύλαττον, ταῖς δ' αὖ Κυριακαῖς C
ἡμέραις ἡμῖν τὰ παραπλήσια εἰς μνήμην τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπετέλουν. Ὅθεν παρὰ τὴν τοιαύτην ἐγχείρησιν τῆς τοιαύτης λελόγχας προσηγο-
ρίας, τοῦ Ἐβιωναίων ὀνόματος, τὴν τῆς διανοίας πτωχείαν (39) αὐτῶν ὑποφαίνοντος. Ταύτη γὰρ ἐπι-
κλην ὁ πτωχὸς παρ' Ἑβραίοις ὀνομάζεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ Κηρίνθου τοῦ αἱρεσιάρχου (Nic. H. E. III, 14).

Κατὰ τοὺς δεδηλωμένους χρόνους, ἐτέρως αἵρέσεως ἀρχηγὸν γενέσθαι Κηρίνθον παρελήφσαμεν. Γάτος, οὗ φωνὰς ἤδη πρότερον παρατέθειμαι, ἐν τῇ φερομένῃ αὐτοῦ Ζητήσει, ταῦτα περὶ αὐτοῦ γράφει· « Ἀλλὰ καὶ Κηρίνθος ὁ δι' ἀποκαλύψεων ὡς ὑπὸ ἀποστόλου μεγάλου γεγραμμένων, τερατολογίας ἡμῖν ὡς δι' ἀγγέλων αὐτῷ δεδειγμένας ψευδόμενος, ἐπιστάγει λέ-
γων, μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπείγειν εἶναι τὸ βασιλεῖον τοῦ Χριστοῦ, καὶ πάλιν ἐπιθυμίας καὶ ἡδοναῖς ἐν Ἱερουσαλὴμ τὴν σάρκα πολιτευομένην δουλεύειν. Καὶ ἐχθρὸς ὑπάρχων ταῖς Γραφαῖς τοῦ Θεοῦ, ἀριθμὸν χι-
λιονταετίας ἐν γάμῳ ἑορτῆς, θέλων πλανᾶν (40), λέγει

(38) Θατεραλήπτους. Nova dictio, ex duabus insolenti compositione compacta. Idem enim est ac si dicerent θατέρα ληπτούς.

(39) Τοῦ Ἐβιωναίων ὀνόματος τὴν τῆς διανοίας πτωχείαν. Idem scribit Origenes in lib. IV De principiis: Οὐκ ἐλαμβάνομεν ταῦτα ὡς οἱ πτωχοὶ τῇ διανοίᾳ Ἐβιωναῖοι, τῆς πτωχείας τῆς διανοίας ἐπὶ ὠνιμοί· Ἐβίων γὰρ ὁ πτωχὸς παρ' Ἑβραίοις ὀνομά-

mortalitate, ac de mortuorum resurrectione ludibrio exponere omnibus modis conaretur. Sed isti quidem 89 qui ejusmodi servatores sibi asciverant, spe veræ salutis penitus exciderunt.

CAPUT XXVII.

De Ebionæorum hæresi.

Alios vero quos ab amore Christi malignus dæmon dimovere non potuerat, alia ex parte infirmos esse deprehendens, in ditionem suam redegit. Hi ab antiquis cognominati sunt Ebionæi, quippe qui humiliter admodum atque abjecte de Christo sentirent. Enim enim simplicem ac vulgarem, nec aliud quam hominem esse censebant, qui profectu virtutis justus factus fuisset; cæterum ex viri cum Maria concubitu procreatum. Porro legis observationem sibi omnino necessariam ducebant, quasi per solam in Christum fidem, vitamque ex ea fide traductam, salutem consequi non valerent. Alii ab his, eodem nomine nuncupati, absurdam priorum sententiam refugientes, Christum quidem ex Virgine, et ex Spiritu sancto genitum esse non negant: sed iidem nihilominus cum Christum utpote Deum Verbum ac Sapientiam Patris ante omnia substituisse minime fateantur, in eandem cum prioribus impietatem delapsi sunt: cum præsertim corporales legis Mosaicæ cæremonias, perinde ac illi accurate custodiant. Hi Epistolas quidem Pauli prorsus rejiciendas esse censebant, desertorem illum legis vocantes: solum autem Evangelium illud, quod secundum Hebræos dicitur, amplexi. reliqua parvi faciebant. Et Sabbatum quidem aliosque Judaicos ritus non secus ac Judæi observabant. Diebus vero Dominicis eadem quæ nos in memoriam resurrectionis Domini peragebant. Cujus rei causa Ebionæorum cognomen sortiti sunt, quo intelligentiæ illorum inopia satis indicatur. Sic enim mendici apud Hebræos vocantur.

CAPUT XXVIII.

De Cerintho hæresiarcha.

Eadem tempestate alterius hæresis auctorem fuisse Cerinthum accepimus. De quo Caius is cujus verba superius 100 retulimus, hæc in Disputatione sua scribit: « Sed et Cerinthus, inquit, per revelationes quasdam a se tanquam a magno quodam apostolo conscriptas, portenta quædam quasi ab angelis sibi ostensa commentus nobis introducit, affirmans post resurrectionem regnum Christi in terris futurum, ac rursus homines Hierosolymis degentes cupiditatibus et voluptati corporis obnoxios fore. Additque hostis ille divinarum Scripturarum, mille annorum spatium in nuptialibus festis transactum iri, quo

ζεται. Ὡστε ὑπολαβεῖν ἐπὶ τοὺς σαρκίνοις Ἰσραηλίτας προηγουμένως τὸν Χριστὸν ἐπιδημηκέναι. Porro in codice Maz. ac Med. id nomen cum aspero spiritu perscriptum est, tum hoc in loco, tum in libro sexto, ubi agitur de Symmacho, Veteris Testamenti interprete.

(40) Θέλων πλανᾶν. Σπλανᾶν in editione Rob. Stephani nescio quo casu excusum est. Οὐκ ἐν ἱκανῷ

facilius imperitos homines decipiat. » Quinetiam Dionysius, qui nostra ætate Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus fuit, in secundo *De promissionibus* libro, postquam nonnulla de Joannis Revelatione ex veteri Ecclesiæ traditione dixit, ejusdem Cerinthi mentionem facit his verbis : « Cerinthus vero, inquit, qui hæresim illam quæ ab ipso Cerinthiana cognominata est condidit, [aiunt eum librum composuisse, indito Joannis nomine,] dum auctoritatem figmentis suis ex Joannis nomine mutuari vellet. Hæc enim fuit illius opinio, regnum Christi terrenum futurum. Et quarum rerum cupiditate ipse flagrabat, utpote voluptatibus corporis obnoxius carniq[ue] addictus, in iis regnum Dei situm fore somniavit, in ventris, et earum quæ infra ventrem sunt, partium explenda libidine : hoc est in cibo et potu, ac nuptiis, atque ut honestiori vocabulo ejusmodi voluptates velaret, in festis et sacrificiis et hostiarum mactationibus. » Hæc Dionysius. Irenæus vero in primo *Adversus hæreses* libro secretiora quædam ejusdem figmenta commemorat. Sed et in tertio libro historiam quamdam plane dignam quæ memoriæ mandetur, scriptis prodidit. Ait enim ita se a Polycarpo accepisse, Joannem apostolum, cum aliquando in balneum lavandi causa introisset, et Cerinthus intus esse didicisset, statim ex eo loco fuga se proripuisse, cum ne tectum quidem idem cum Cerintho subire sustineret ; hortatumque esse comites suos ut idem facerent : Fugiamus, inquit, ne balneum corruat in quo Cerinthus est veritatis inimicus.

101 CAPUT XXIX.

De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.

Sub idem tempus hæresis quæ dicitur Nicolaitarum, brevissimo temporis spatio permansit ; cuius etiam mentio fit in Revelatione Joannis. Hi Nicolaum quemdam, unum ex illis qui ad curam inopum gerendam una cum Stephano ab apostolis constituti fuerant ministri, sectæ suæ auctorem jactabant. De hoc autem Clemens Alexandrinus in tertio operis quod *Στρωματεύς* inscribitur libro, hæc narrat ad verbum : « Cum haberet formosam uxorem, post ascensum Domini objurgantibus apostolis, et

γίνεσθαι. » Καὶ Διονύσιος δὲ, ὁ τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν παροικίας καθ' ἡμᾶς τὴν ἐπισκοπὴν εἰληγώς, ἐν δευτέρῳ *Περὶ τῶν ἐπαγγελιῶν* (41) περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως εἰπὼν τινα ὡς ἐκ τῆς ἀνέκαθεν παραδόσεως, τοῦ αὐτοῦ μέμνηται ἀνδρὸς τοῦτοις ῥήμασι : « Κήρινθον δὲ, τὸν καὶ τὴν ἀπ' ἐκείνου κληθεῖσαν Κηρινθιανὴν αἵρεσιν συστήσαντον, ἀξιώπυστον ἐπιφημίσαι θελήσαντα (42) τῷ ἑαυτοῦ πλάσματι ὄνομα · τοῦτο γὰρ εἶναι τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τὸ δόγμα, ἐπιγίγειν ἔσεσθαι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν· καὶ ὧν αὐτὸς ὠρέγετο, φιλοσώματος ὧν καὶ πάνυ σαρκικὸς, ἐν τοῦτοις ὀνειροπολεῖν ἔσεσθαι, γαστρὸς καὶ τῶν ὑπὸ γαστέρα πλησμονῶν, τούτέστι σιτίοις καὶ ποτοῖς, καὶ γάμοις, καὶ δι' ὧν εὐφημότερον (43) ταῦτα φήθη ποιεῖσθαι, ἑορταῖς, καὶ θυσίαις, καὶ ἱερῶν σφαγαῖς. » Ταῦτα Διονύσιος. Ὁ δὲ Εἰρηναῖος ἀπορρήτοτρας δὴ τινὰς τοῦ αὐτοῦ ψευδοδοξίας ἐν πρώτῳ συγγράμματι τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* προσθεῖς (44), ἐν τῷ τρίτῳ καὶ ἱστορίαν οὐκ ἀξίαν λήθης τῇ γραφῇ παρέδωκεν, ὡς ἐκ παραδόσεως Πολυκάρπου, φάσκων Ἰωάννην τὸν ἀπόστολον εἰσελθεῖν ποτε ἐν βαλανείῳ, ὥστε λούσασθαι, γνόντα δὲ ἔνδον ὄντα τὸν Κήρινθον, ἀποπηδῆσαι τε τοῦ τόπου καὶ ἐκφυγεῖν θύραζε, μηδ' ὑπομείναντα τὴν αὐτὴν αὐτῷ ὑποδύναι στέγην, ταῦτό δὲ τοῦτο καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ παραινέσαι, φήσαντα· Φύγωμεν μὴ καὶ τὸ βαλανεῖον συμπέσῃ, ἔνδον ὄντος Κηρίνθου τοῦ τῆς ἀληθείας ἐχθροῦ.

ne balneum corruat in quo Cerinthus est veritatis inimicus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Περὶ Νικολάου καὶ τῶν ἀπ' αὐτοῦ κεκλημένων (Nic. H. E. iii, 15).

Ἐπὶ τούτων δὴτα (45) καὶ ἡ λεγομένη τῶν Νικολαϊτῶν αἵρεσις ἐπὶ σμικρότατον συνέστη χρόνον· ἥ δὲ καὶ ἡ τοῦ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις μνημονεύει. Οὗτοι Νικόλαον, ἕνα τῶν ἀμφὶ τὸν Στέφανον διακόνων, πρὸς τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ τῶν ἐνδεῶν θεραπείᾳ προκοχειρισμένον, ᾗχουν. Ὁ γε μὴν Ἀλεξανδρεὺς Κλήμης ἐν τρίτῳ *Στρωματεῖ* ταῦτα περὶ αὐτοῦ κατὰ λέξιν ἱστορεῖ : « Ὁραῖαν, φασὶ, γυναῖκα ἔχων οὕτως, μετὰ τὴν ἀνάληψιν τὴν τοῦ Σωτῆρος, πρὸς τῶν ἀποστόλων ὀνειδισθεὶς ζηλοτυπίαν, εἰς μέσον ἀγαγὼν, γῆμαι τῷ

graphorum errorem secuti sunt postea Genevenses. Nos vero ex manuscriptis codicibus et ex Nicephori libro, veram huius loci scripturam restituimus.

(41) Vulg. *ἐν δευτέρῳ τῶν Ἐπαγγελιῶν*. Scribendum est ἐν δευτέρῳ περὶ τῶν Ἐπαγγελιῶν. Scripserat enim Dionysius Alexandrinus duos libros *De promissionibus*, seu de præmiis quæ promisit Deus se post hanc vitam justis hominibus redditurum. Ex his libris secundus erat adversus Nepotem quemdam episcopum Ægypti, qui ex Joannis Apocalypsi astruere voluerat, regnum Christi terrenum futurum esse, ut docet Eusebius in libro septimo.

(42) Ἀξιώπυστον ἐπιφημίσαι θελήσαντα. Hic locus Dionysii integer exstat in lib. vii huius *Historiæ*, cap. 25. Inde igitur petenda est huius loci explicatio. Quidam, inquit Dionysius, aiebant librum illum Apocalypseo compositum esse a Cerintho heresiarcha, qui sub Joannis apostoli nomine eam Revelationem publicavit, quo majorem aucto-

ritatem dogmatibus suis compararet.

(43) *Εὐφημότερον*. Christophorus legit, εὐθυμότερον ex cap. 25, lib. vii. Verum locus ille libri septimi ex hoc potius loco emendandus erat, quam hic ex illo depravandus. Certe in lib. vii, εὐφημότερον habent manuscripti codices Maz. et Med. Ita etiam Nicephorus in lib. iii, cap. 14. Nec aliter legisse Rufinum ex versione ejus apparet. Sic enim vertit : *Et ut aliquid sacratius dicere videretur, legales aiebat festivitates rursus celebrandas*. Festorum scilicet et sacrificiorum nomine libidines suas velabat Cerinthus, ut honestatem quamdam in speciem præferret.

(44) *Ἐν πρώτῳ συγγράμματι τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις προσθεῖς*. Scribendum videtur *προθεῖς*, licet reclamantibus libris.

(45) *Ἐπὶ τούτῳ δὴτα*. In codice Med., Maz. ac Saviliano scriptum est ἐπὶ τούτῳ, id est, *post hæc*, Cerinthus scilicet. Codex Fuk. habet ἐπὶ τούτῳ.

βουλομένῳ ἐπέτρεψεν. Ἀκόλουθον γὰρ εἶναι φασὶ τὴν παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ δεῖ. Καὶ δὴ κατακολουθήσαντες τῷ γεννημένῳ, τῷ τε εἰρημένῳ ἀπλῶς καὶ ἀδασανίστως (46), ἀναίδην ἐκπορνεύουσιν οἱ τὴν αἵρεσιν αὐτοῦ μετιόντες. Πυνθάνομαι δ' ἐγὼ τὸν Νικόλαον, μηδεμίαν ἐτέραν παρ' ἣν ἔγημε κεχρησθαι γυναικί, τῶν τε ἐκείνου τέκνων, τὰς μὲν θηλείας καταγερᾶσαι παρθένους, ἀφθορον δὲ διαμείναι τὸν υἱόν. Ὡν οὕτως ἐχόντων, ἀποβολὴ πάθους ἦν, ἡ εἰς μέσον τῶν ἀποστόλων τῆς ζηλοτυπουμένης ἐγκύκλησις γυναικὶς, καὶ ἡ ἐγκράτεια (47) τῶν περισπουδάστων ἡδονῶν, τὸ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκὶ ἐδίδασκεν. Οὐ γὰρ, οἶμαι, ἐβούλετο κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐντολὴν (48), δυσὶ κυρίοις δουλεύειν, ἡδονῇ καὶ Κυρίῳ. Λέγουσι γοῦν καὶ τὸν Ματθαῖον οὕτω διδάξει, σαρκὶ μὲν μάχεσθαι καὶ παραχρᾶσθαι, μηδὲν αὐτῇ πρὸς ἡδονὴν ἐνδιδόντα, ψυχῇ δὲ αὖξιν διὰ πίστεως καὶ γνώσεως. » Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τῶν κατὰ τοὺς δηλουμένους χρόνους παραβραβεῦσαι τὴν ἀλήθειαν ἐγκεχειρηκότων, λόγου γε μὴν θάττον εἰς τὸ παντελὲς ἀπεσθηκότων εἰρήσθω.

vero fide ac scientia augendam esse. Atque hæc de his qui circa hæc tempora veritatem corrumpere adorti, dicto citius extincti sunt, a nobis dicta sufficiant.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.

Περὶ τῶν ἐν συζυγίαις ἐξετασθέντων ἀποστόλων (N.c. H. E. II, 44).

Ὁ μέντοι Κλήμης, οὗ τὰς φωνὰς ἀρτίως ἀνέγνωμεν, τοῖς προειρημένοις ἐξῆς διὰ τοὺς ἀθετοῦντας γάμον, τοὺς τῶν ἀποστόλων ἐξετασθέντας ἐν συζυγίαις καταλέγει φάσκων· « Ἡ καὶ τοὺς ἀποστόλους ἀποδοκιμάσουσι; Πέτρος μὲν γὰρ καὶ Φίλιππος ἐπαυδοποιήσαντο· Φίλιππος δὲ καὶ τὰς θυγατέρας ἀνδράσιν ἐξέδωκε, καὶ ὁ γε Παῦλος οὐκ ὀκνεῖ ἐν τινὶ Ἐπιστολῇ τὴν αὐτοῦ προσαγορεύσαι σύζυγον, ἣν οὐ περιεκόμιζε, διὰ τὸ τῆς ὑπηρεσίας εὐσταλές. » Ἐπεὶ δὲ τούτων ἐμνήσθημεν, οὐ λυπεῖ καὶ ἄλλην ἀξιοδότηγον ἱστορίαν τοῦ αὐτοῦ παραθέσθαι, ἣν ἐν τῷ ἐβδόμῳ Στρωματεῖ τοῦτον ἱστορῶν ἀνέγραψε τὸν τρόπον· « Φασὶ γοῦν τὸν μακάριον Πέτρον θεασάμενον τὴν αὐτοῦ γυναῖκα ἀπαγομένην τὴν ἐπὶ θανάτῳ, ἡσθῆναι μὲν τῆς κλήσεως χάριν καὶ τῆς ἐπ' οἶκον ἀναχομίδος (49), ἐπιφωνῆσαι δὲ εὐ μάλα προτρεπτικῶς καὶ παρακλητικῶς ἐξ ὀνόματος προσηιπόντα·

A zelotypiam ei objicientibus, productam in medium uxorem, cui vellet ducere permisit. Hoc enim factum affirmant plane consentire cum illo ejusdem dicto: Sua quemque carne abuti oportere. Hoc igitur factum dictumque temere atque imprudenter pro exemplo sibi proponentes Nicolai sectatores, licenter in omne genus stupri feruntur. Atqui de Nicolao sic accepimus, nullius eum mulieris præterquam illius quam uxorem duxerat, concubitu usum fuisse: et ex ejus liberis filias quidem usque ad extremam ætatem virgines permansisse: filium vero ipsum quoque veneris expertem vixisse. Quæ cum ita sint, illa uxoris, ob quam zelotypiæ arguebatur, coram apostolis productio, indicium erat affectus domiti atque extincti: et verbis illis, sua quemque carne abuti oportere, voluptatum quas homines tantopere appetunt, fuga et continentia docebatur. Nam juxta Domini præceptum duobus simul dominis servire nolebat, voluptati et Christo. Quin et Matthias idem docuisse dicitur, carni quidem bellum indicendum, eaque abutendum esse, neque ullam ei permittendam voluptatem: animam

B quemque carne abuti oportere, voluptatum quas homines tantopere appetunt, fuga et continentia docebatur. Nam juxta Domini præceptum duobus simul dominis servire nolebat, voluptati et Christo. Quin et Matthias idem docuisse dicitur, carni quidem bellum indicendum, eaque abutendum esse, neque ullam ei permittendam voluptatem: animam

CAPUT XXX.

De apostolis qui in conjugio vixerunt.

Porro Clemens, cujus verba modo recitavimus, post illa quæ a nobis relata sunt, enumerat apostolos qui uxores habuerant, in gratiam quorundam **102** qui nuptias damnabant. « An forte, inquit, apostolos improbabant? Petrus enim et Philippus liberos ex legitimis nuptiis procrearunt. Philippus etiam filias viris collocavit. Paulus quoque in quadam Epistola suam ipsius conjugem compellare non veretur. Quam tamen ideo secum minime circumduxit, ut expeditior ministerium suum obiret. » Sed quoniam in hunc sermonem incidimus, non pigebit aliam quoque memoratu dignam ejusdem Clementis narrationem apponere, quæ in septimo ejusdem operis libro refertur in hunc modum: « Aiunt, inquit, beatum Petrum, cum uxorem suam duci ad supplicium vidisset, gaudio exultasse, quod a Deo vocata, ac mox in patriam reditura esset: eamque proprio

(46) Ἀπλῶς καὶ ἀδασανίστως. Hæc verba referri debent ad κατακολουθήσαντες, non autem ad vocem εἰρημένῳ. Quod cum non animadvertisset Christophorsonus, a Clementis sensu longe aberravit. Neque enim illud tum dictum, tum factum Nicolai, temere et inconsiderate ei excidisse ait Clemens. Immo hoc Nicolai zophthegma fuisse docet in libro II *Stromatei* sub finem, Δεῖ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκί. Quod quidem dictum sectatores ejus ita interpretati sunt, quasi Nicolaus unumquemque carne sua ad omnem voluptatem et lasciviam abuti oportere præcepisset, cum tamen Nicolaus plane contrarium hoc dicto intellexisset, neque carni haudquaquam indulgendum esse, sed eam domandam et assidua virtutis exercitatione fatigandam. Porro de hæresi Nicolaitarum Victorinus Petabionensis episcopus in *Commentariis in Apocalypsim*:

D *Nicolaitæ autem erant illo tempore ficti homines et pestiferi, qui sub nomine Nicolai ministri fecerunt sibi hæresin, ut delibatum exorcizaretur et manducari posset; et quicumque fornicatus est, octava die pacem acciperet.*

(47) Καὶ ἡ ἐγκράτεια. Hæc per enallagen dicuntur a Clemente Alexandrino. Sic enim accipienda sunt quasi diceret τὸ παραχρᾶσθαι τῇ σαρκί, τὴν ἐγκράτειαν ἡδονῶν ἐδίδασκε. Quod Rufinus et Christophorsonus non intellexerunt.

(48) Κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἐντολήν. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent κατὰ τὴν τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἐντολήν. Quæ tamen duæ voces apud Clementem hodie non leguntur.

(49) Καὶ τῆς ἐπ' οἶκον ἀναχομίδος. Sic in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur, rectius quam vulgo editum καὶ τῆς εἰς οἶκον.

nomine compellantem, hortatorio et consolatorio A
vocis sono inelamasse : Mulier, memento Domini.
Hujusmodi erant sanctorum connubia : hujusmodi
erat charissimorum perfecta dilectio. » Atque hæc ut-
pote præsentī argumento accommodata, opportune in
hunc locum coniecimus.

CAPUT XXXI.

De Joannis et Philippi obitu.

De Paulo quidem et Petro, tempus et modum
cædis, locumque in quo cadavera ipsorum deposita
sunt, jam superius retulimus. De Joanne vero tem-
pus quidem ipsum aliqua ex parte designavimus :
locus vero in quo sepultus est, ex Polycratis qui
Ephesinorum Ecclesiæ episcopus fuit, epistola de-
monstratur. In qua scribens ad Victorem Romanæ B
urbis episcopum, Joannis simul ac Philippi apostoli,
ejusdemque filiarum mentionem facit his verbis : « Nam
et in Asia, inquit, magna quædam lumina exstincta
sunt, quæ suscitabuntur in novissimo die adventus
Domini, tunc cum de cælo veniet cum gloria, et uni-
versos sanctos requirit : Philippum intelligo, qui
fuit unus ex duodecim apostolis, mortuusque est Hie-
rapoli cum binis filiabus quæ in virginitate conse-
nuerunt. Altera quoque ejus filia quæ spiritualem
quandam vitam duxit, Ephesi sepulta est. Sed et
Joannes, qui supra pectus Domini recubuit, fuitque
sacerdos Dei laminam gestans, et martyr et doctor,
hic, inquam, Joannes in urbe Epheso conditus jacet. »
103 Et hæc quidem de illorum obitu. Præterea
in *Dialogo* Caii cujus supra fecimus mentionem,

(50) *Μεγάλα στοιχεῖα*. Hieronymus et Musculus
elementa vertit, Christophorsonus seminaria : sed
optime Rufinus lumina interpretatur. Nam Græci
signa zodiaci στοιχεῖα solent appellare. Sic apud
Diogenem Laertium in *Vita Menedemi* : Πῦλος Ἀρ-
καδικὸς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἔχων ἐνυφασμένα τὰ δώ-
δεκα στοιχεῖα. Sic autem vocabant ea signa genti-
les, quod principia vitæ hominum ac fortunæ in
iis posita esse existimarent, ut docet Epiphanius
in hæresi Phariseorum : Τὰ ματαίως νομιζόμενα
εἰς ἀριθμὸν στοιχείων τοῖς πεπλανημένοις ὀνόματα δ'
ζώδια καλοῦσιν. Ubi εἰς ἀριθμὸν ponitur pro εἰς
λόγον. Quare fallitur Salmasius in libro *De annis*
climactericis, pag. 577. Neque enim Græci στοιχεῖον
unquam dixerunt imaginem aut figuram.

(51) *Φίλιππον τὸν τῶν δώδεκα*. Christophorsonus
hoc loco nequaquam boni interpretis officio D
functus est, qui pro Philippo uno ex duodecim
apostolis, Philippum unum ex septem diaconis
substituit. Vetus quidem hic error fuit, ut Philip-
pum diaconum et evangelistam cum Philippo apo-
stolo confunderent. Et quia in Actibus apostolorum
cap. xxi, Philippi evangelistæ quatuor filias virgi-
nes prophetasse legerant, Philippum apostolum
conjugem habuisse et filias suscepisse dixerunt.
Ita præter Polycratem Clemens Alexandrinus supra
in capite 30, et Papias infra. Verum ex Actibus
apostolorum manifesto colligitur Philippum diaco-
num, eum a quo eunuchus baptizatus est, et qui
quatuor habuit filias prophetantes, alium fuisse a
Philippo apostolo. Vide Isidorum Pelusiotam in
libro primo, epistola 447, et sequentibus, ubi id
apertissime demonstrat.

(52) *Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ*. Tertiam hanc Philippi
filiam sejungit Polycrates a duabus aliis quæ in

Μέμνησο, ὡς αὕτη, τοῦ Κυρίου. Τοιοῦτος ἦν ὁ τῶν
μακαρίων γάμος, καὶ ἡ τῶν φιλάτων τελεία διάθε-
σις. » Καὶ ταῦτα δ' οἰκεία ὄντα τῇ μετὰ χεῖρας ὑπο-
θέσει, ἐνταῦθ' αἰ κατὰ καιρὸν κείσθω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Περὶ τῆς Ἰωάννου καὶ Φιλίππου τελευταίης
(Nic. H. E. I, 35).

Παύλου μὲν οὖν καὶ Πέτρου τῆς τελευταίης ὁ τε
χρόνος καὶ ὁ τρόπος, καὶ προσέτι τῆς μετὰ τὴν
ἀπαλλαγὴν τοῦ βίου τῶν σκηνωμάτων αὐτῶν κα-
ταθέσεως ὁ χώρος, ἤδη πρότερον ἡμῖν δεδήλωται.
Τοῦ δὲ Ἰωάννου, τὰ μὲν τοῦ χρόνου ἤδη πως ἐλ-
ρηται, τὸ δὲ γε τοῦ σκηνώματος αὐτοῦ χωρίον,
ἐξ ἐπιστολῆς Πολυκράτους (τῆς δ' ἐν Ἐφέσῳ
παροικίας ἐπίσκοπος οὗτος ἦν) ἐπιδείκνυται· ἦν
Οὐίχτορι Ῥωμαίων ἐπισκόπῳ γράφων, ὁμοῦ τε αὐτοῦ
καὶ Φιλίππου μνημονεύει τοῦ ἀποστόλου, τῶν τε τού-
του θυγατέρων ὡδὲ πως· « Καὶ γὰρ καὶ κατὰ τὴν
Ἀσίαν μέγ' αἰ στοιχεῖα (50) κεκοίμῃται· ἅτινα ἀνα-
στήσεται τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου,
ἐν ᾗ ἔρχεται μετὰ δόξης ἐξ οὐρανοῦ, καὶ ἀναζητήσει
πάντας τοὺς ἀγίους, Φίλιππον τὸν τῶν δώδεκα (51)
ἀποστόλων, ὃς κεκοίμῃται ἐν Ἱερραπόλει, καὶ δύο
θυγατέρες αὐτοῦ γεγενηκυῖαι παρθένοι, καὶ ἡ ἑτέρα
αὐτοῦ (52) θυγάτηρ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι πολιτευσαμένη,
ἣ ἐν Ἐφέσῳ ἀναπαύεται. Ἔτι δὲ καὶ Ἰωάννης ὁ ἐπὶ
τῷ στήθος τοῦ Κυρίου ἀναπεσὼν, ὃς ἐγενήθη ἱερεὺς
τὸ πέταλον πεφορηκώς, καὶ μάρτυς, καὶ διδάσκαλος,
οὗτος ἐν Ἐφέσῳ κεκοίμῃται. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς

virginitate consenuerunt. Ex quo colligitur, tertiam
hanc viro nuptam fuisse. Neque vero id pugnat
cum capite xxi Actuum apostolorum. Responderē
enim potest, tum quidem cum ea gererentur quæ
memorat Lucas, Philippi filias fuisse virgines :
postea tamen unam ex illis a patre nuptam datam.
Idque innuere videtur Clemens Alexandrinus in
verbis quæ supra citantur ab Eusebio. Porro Chri-
stophorsonus tertiam hanc Philippi filiam, cum
duabus illis prioribus confudit. Cujus versio me-
rito turbavit Baronium, ut patet ex *Annalibus* ad
annum Christi 58, cap. 113. Repetit hunc Polycra-
tis locum Eusebius noster in lib. v, cap. 24, ubi
Christophorsonus tres Philippi filias recte distinxit,
et priorem suum errorem emendavit. Cæterum
quæri hic merito potest cur Polycrates tres duntaxat
Philippi filias memoraverit, cum in Actibus
quatuor filiæ Philippi numerentur. Respondeo Po-
lycratem earum duntaxat mentionem fecisse, quæ
in Asia mortuæ sepultaque essent, ut videre est
in integra ipsius epistola quæ refertur in libro v.
Cum igitur una ex quatuor illis filiabus Cæsareæ
aut alibi mortua esset, ideo nullam ejus mentionem
fecit Polycrates. Porro ex filiabus Philippi una
Hermione, altera Eutychie dicebatur. Sic enim
scribitur in *Menæo* Græcorum : *Die 4 Septembris*
commemoratio S. Hermionæ, unius ex quatuor filia-
bus Philippi apostoli, qui baptizavit eunuchum Can-
daces. Hæc et soror ejus Eutychie in Asiam venit
post mortem Joannis apostoli, etc. Sepulta est
Ephesi. Igitur ex *Menæo* discimus, tertiam illam
Philippi filiam, de qua hic loquitur Polycrates,
Hermionem appellatam fuisse. Etenim Polycrates
eam Ephesi sepultam esse dicit, cum duæ ejus
sorores sepultæ essent Hierapoli.

τῶνδε τελευτῆς. Καὶ ἐν τῷ Γαῖου δὲ, οὐ μικρῷ πρόσθεν ἐμνήσθημεν, *Διαλόγῳ*, Πρόκλος, πρὸς δὲ ἐποιεῖτο τὴν ζήτησιν, περὶ τῆς Φιλίππου καὶ τῶν θυγατέρων αὐτοῦ τελευτῆς συνάδων τοῖς ἐκτεθείσιν, οὕτω φησὶν· « Μετὰ τοῦτο δὲ προφήτιδες τέσσαρες αἱ Φιλίππου γεγέννηται ἐν Ἱεραπόλει τῇ κατὰ τὴν Ἀσίαν· ὁ τάφος αὐτῶν ἐστὶν ἐκεῖ, καὶ ὁ τοῦ πατρὸς αὐτῶν. » Ταῦτα μὲν οὕτως. Ὁ δὲ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων, τῶν Φιλίππου θυγατέρων ἐν Καισαρείᾳ τῆς Ἰουδαίας ἅμα τῷ πατρὶ τότε διατριβουσῶν, προφητικῶς τε χάρισματος ἡξωμένων, μνημονεύει κατὰ λέξιν ὧδε πως λέγων· « Ἠλθομεν εἰς Καισάρειαν, καὶ εἰσελθόντες εἰς τὸν οἶκον Φιλίππου τοῦ εὐαγγελιστοῦ οὗτος ἐκ τῶν ἐπτά, ἐμείναμεν παρ' αὐτῷ. Τοῦτω δὲ ἦσαν παρθένοι θυγατέρες τέσσαρες προφητεύουσαι. » Τὰ μὲν οὖν εἰς ἡμετέραν ἐλθόντα γινώσκιν περὶ τε τῶν ἀποστόλων (53) καὶ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων, ὧν τε καταλελοίπασιν ἡμῖν ἱερῶν γραμμάτων, καὶ τῶν ἀντιλεγόμενων μὲν, ὅμως δ' ἐν πλείστοις Ἐκκλησίαις παρὰ πολλοῖς δεδημοσιευμένων, τῶν τε παντελῶς νόθων καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας ἄλλοτρῶν ἐν τοῦτοις διειλιγφότες, ἐπὶ τὴν τῶν ἐξῆς προτιμωμένην ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Ὅπως Συμεὼν ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος ἐμαρτύρησεν (Nic. H. E. III, 16).

Μετὰ Νέρωνα καὶ Δομετιανὸν, κατὰ τοῦτον οὗ νῦν τοὺς χρόνους ἐξετάζομεν, μερικῶς καὶ κατὰ πόλεις ἐξ ἐπαναστάσεως δήμεν, τὸν καθ' ἡμῶν κατέχει λόγος ἀνακινήθηνα διωγμὸν. Ἐν ᾧ Συμεῶνα τὸν τοῦ Κλωπᾶ, δὲν δεύτερον καταστῆναι τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον ἐδηλώσαμεν, μαρτυρίῳ τὸν βίον ἀναλῦσαι παρελήφαμεν. Καὶ τοῦτου μάρτυς αὐτὸς ἐκεῖνος, οὐ διαφόροις ἤδη πρότερον ἐχρησάμεθα φωναῖς, Ἡγήσιππος· ὃς δὲ περὶ τινων αἰρετικῶν ἱστορῶν, ἐπιφέρει δηλῶν, ὡς ἄρα ὑπὸ τούτων κατὰ τὸνδε τὸν χρόνον ὑπομείνας κατηγορίαν, πολυτρόπως ὁ δηλούμενος, ὡς ἂν Χριστιανὸς ἐπὶ πλείστοις αἰκισθεὶς ἡμέραις, αὐτὸν τε τὸν δικαστὴν καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν εἰς τὰ μέγιστα καταπλήξας, τῷ τοῦ Κυρίου πάθει παραπλήσιον τέλος ἀπηνέγκατο. Οὐδὲν δὲ οἶον καὶ τοῦ συγγραφέως ἐπακούσαι, αὐτὰ δὲ ταῦτα κατὰ λέξιν ὧδε πως ἱστοροῦντος· « Ἀπὸ τούτων δηλαδὴ τῶν αἰρετικῶν κατηγοροῦσιν τινες Συμεῶνος τοῦ Κλωπᾶ (54), ὡς οὗτος ἀπὸ Δαβὶδ καὶ Χριστιανοῦ. Καὶ οὕτω μαρτυρεῖ ἐτῶν ὧν ἑκατὸν εἴκοσιν, ἐπὶ Τραϊανοῦ Καίσαρος καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικοῦ (55). »

(53) *Περὶ τε τῶν ἀποστόλων*. In quatuor nostris codic. Maz., Mel., Fuk. et Saviliano scriptum invenī perī τε τῶν ἀποστόλων αὐτῶν.

(54) *Συμεῶνος τοῦ Κλωπᾶ*. In codice Regio legitur Σίμωνος, ut notavit etiam Rob. Stephanus. Hieronymus in *Chronico*, huius episcopi Hierosolymitani nomen duplici modo scribi testatur, *Symeonem* scilicet et *Simonem*. Idem habet Georgius Synellus, et auctor *Chronici Alexandrini*.

(55) *Καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικοῦ*. Id est cum Atticus esset legatus Syriæ. Solebant enim Syri horum præsidum nomine annos designare, ut constat ex *Josephi Antiquitatibus*. Sed et in reliquis provinciis, rectorum nomine tempora designari consueverant.

A Proclus adversus quem instituta est disputatio, de Philippi ejusque filiarum exitu, plane consentiens cum iis quæ modo retulimus, sic ait : « Quatuor post hæc Philippi filix prophetides fuerunt Hierapoli Asiæ civitate, ubi etiam earum et patris Philippi sepulcrum visitur. » Hæc ille. Lucas vero in Actibus apostolorum, Philippi filiarum meminit, quæ dono prophetiæ ornatæ, apud Cæsaream Judææ tunc temporis cum patre degebant. « Venimus, inquit, Cæsaream : et ingressi in domum Philippi evangelistæ, qui erat unus e septem, mansimus apud eum. Huic autem erant quatuor filix virgines prophetantes. » Expositis igitur hactenus quæcunque ad notitiam nostram pervenerunt, tum de apostolis ipsis et de tempore obitus singulorum, tum de sacris voluminibus quæ nobis reliquerunt : ad hæc de iis Libris qui in dubium quidem revocantur, in plurimis tamen Ecclesiis palam leguntur : postremo de illis qui plane spurii sunt, et a recta fide doctrinaque apostolorum alieni, nunc ad sequentium rerum narrationem progrediamur.

CAPUT XXXII.

Quomodo Symeon Hierosolymorum episcopus martyrium subiit.

Post Neronis ac Domitiani persecutionem, sub hoc cujus nunc tempora commemoramus Trajano, particularem quamdam per singulas civitates populari motu adversus nostros excitatam esse persecutionem accepimus. In qua Symeon Cleopæ filius, quem secundum Ecclesiæ Hierosolymitanæ episcopum constitutum esse docuimus, martyrio vitam finisse memoratur. Hujus rei testis est is cujus verba jam toties retulimus, Hegesippus. Qui de hæreticis quibusdam verba faciens, ab iisdem circa hæc tempora accusatum subjungit esse Symeonem, variisque tormentorum generibus per dies plurimos excruciatum, eo quod Christianus esset, admirationi fuisse tum iudici, tum satellitibus ac ministris : tandemque eodem supplicii genere quod Dominus pertulit, vitam 104 clausisse. Sed satius est verba ipsius scriptoris hæc narrantis audire. « Ex eorum, inquit, hæreticorum numero, quidam Symeonem Cleopæ filium detulerunt, quod ex stirpe Davidis oriundus, et Christianus esset. Atque ita Symeon cum annos centum ac viginti natus esset, martyrium subiit,

Porro ex legatis Cæsaris alii erant consulares, alii prætorii. Quocirca Atticus hic ὑπατικός appellatur, ut eum consularem fuisse constet. Ex his apparet male Rufinum vertisse : *Martyr effectus est cum esset annorum centum et viginti, sub Trajano Cæsare, apud Atticum consularem*. Græca Hegesippi sic habent : Ἐτῶν ὧν ἑκατὸν εἴκοσι ἐπὶ Τραϊανοῦ Καίσαρος, καὶ ὑπατικοῦ Ἀττικοῦ. Sed primo quidem præpositio illa ἐπὶ non significat apud, verum id tantum designat, Symeonem martyrio perfunctum fuisse principatu Traiani, Attico Syriam administrante. Deinde vox illa ὑπατικοῦ non simpliciter consularem denotat, sed legatum consularem, ut dixi. Erant quidem ætate Rufini consulares qui

principatu Trajani Augusti, Attico consulari legato Syriam administrante. Idem præterea scribit, eos ipsos Symeonis accusatores, cum tunc temporis omnes ex regia Judæorum tribu oriundi sollicitè investigarentur, convictos esse quod ex ea stirpe originem ducerent. Porro hunc Symeonem non absurde quis dixerit et spectatorem et auditorem Domini fuisse; cum et diuturnitas vitæ ipsius, et Evangeliorum fides id astruere videatur, in quibus Maria quædam commemoratur Cleopæ filia, cujus Symeonem filium fuisse supra docuimus. Alios præterea nepotes unius ex Domini fratribus, cui nomen erat Judæ, ad hoc usque Trajani imperium vitam produxisse idem scriptor refert, cum jam antea sub Domitiano, ut diximus, Christi fidem constanter professi fuissent. Sic autem scribit: « Adsunt, inquit, illi et universæ Ecclesiæ præsident, utpote martyres et agnati Christi. Tandemque profunda pace Ecclesiæ restituta, ad Trajani usque tempora supersites fuerunt. Donec Symeon supradictus, Cleopæ filius ejus qui patruus erat Domini, accusatus similiter ab hæreticis, et ob eandem causam in jus vocatus est coram Attico consulari; et per multos dies acerbissimis tormentis excruciat, fidem Christi constantissime professus est; adeo ut et consularis ipse, et omnes qui aderant, magnopere mirarentur, qua ratione vir centum ac viginti annos natus, tot tormenta perferre potuisset. Tandem vero sententia judicis cruci suffixus est. » Post hæc idem scriptor res illa ætate gestas commemorans, addit Ecclesiam ad hæc usque tempora instar cujusdam virginis, integram atque incorruptam permansisse: adhuc in obscuro recessu delitescens, quicumque rectam prædicationis evangelicæ regulam depravare niterentur. Sed postquam sacer apostolorum cæstus vario mortis genere exstinctus est, effluxeratque jam ætas hominum illorum, qui divinam ipsam Sapientiam suis auribus auscultare meruerant: tunc demum exorta est impii erroris conspiratio, **105** fraude

Φησὶ δὲ ὁ αὐτὸς, ὡς ἄρα καὶ τοὺς κατηγόρους αὐτοῦ ζητουμένον τότε τῶν ἀπὸ τῆς βασιλικῆς Ἰουδαίων φυλῆς, ὡσάν ἐξ αὐτῆς δυνατὸς, ἀλῶναι συνέβη. Λογισμῷ δ' ἂν καὶ τὸν Συμεῶνα τῶν αὐτοπτῶν καὶ αὐτηκῶν εἴποι ἂν τις γεγενῆσθαι τοῦ Κυρίου, τεκμηρίῳ τῷ μήκει τοῦ χρόνου τῆς αὐτοῦ ζωῆς χρώμενος, καὶ τῷ μνημονεύειν τὴν τῶν Εὐαγγελίων γραφὴν Μαρίας τῆς τοῦ Κλωπᾶ, οὗ γεγενῆσθαι αὐτὸν (56), καὶ πρότερον ὁ λόγος ἐδήλωσεν. Ὁ δ' αὐτὸς συγγραφεὺς καὶ ἐτέρους ἀπὸ γένους ἐνὸς τῶν φερομένων ἀδελφῶν τοῦ Σωτῆρος, ᾧ ὄνομα Ἰούδας, φησὶν εἰς τὴν αὐτὴν ἐπιβιδῶναι βασιλείαν, μετὰ τὴν ἡδὴ πρότερον ιστορηθεῖσαν αὐτῶν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν πίστεως ἐπὶ Δομετιανοῦ μαρτυρίαν. Γράφει δὲ οὕτως· « Ἐρχονται οὖν καὶ προηγούνται πάσης Ἐκκλησίας ὡς μάρτυρες καὶ ἀπὸ γένους τοῦ Κυρίου. Καὶ γενομένης εἰρήνης βαθείας ἐν πάσῃ Ἐκκλησίᾳ, μένουσι μέχρι Τραϊανοῦ Καίσαρος. Μέχρις οὖν ὁ ἐκ θεοῦ τοῦ Κυρίου (57), ὁ προεირρημένος Συμεὼν υἱὸς Κλωπᾶ, συκοφαντηθεὶς ὑπὸ τῶν αἰρέσεων (58) ὡσαύτως κατηγορήθη καὶ αὐτὸς ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ (59) ἐπὶ Ἀττικοῦ τοῦ ὑπατικοῦ. Καὶ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας αἰκίζόμενος, ἔμαρτύρησεν, ὡς πάντας ὑπερβαυμάζειν, καὶ τὸν ὑπατικόν, πῶς ἑκατὸν εἴκοσι τυγχάνων ἐτῶν ὀπέμεινε· καὶ ἐκελεύσθη σταυρωθῆναι. » Ἐπὶ τοῦτοιοῦ δ' αὐτὸς ἀνὴρ διηγούμενος τὰ κατὰ τοὺς δηλούμενους, ἐπιλέγει ὡς ἄρα μέχρι τῶν τότε χρόνων παρθένος (60) καθαρὰ καὶ ἀδιάφθορος ἔμεινεν ἡ Ἐκκλησία, ἐν ἀδήλῳ που σκότει φωλευόντων εἰσέτι τότε τῶν, εἰ καὶ τινες ὑπῆρχον, παραφθεῖρειν ἐπιχειρούντων τὸν ὑγίη κανόνα τοῦ σωτηρίου κηρύγματος. Ὡς δ' ὁ ἱερὸς τῶν ἀποστόλων χορὸς διάφορον εἰλήφει τοῦ βίου τέλος, παρεληλύθει τε ἡ γενεὰ ἐκαίνη τῶν αὐταῖς ἀκοαῖς τῆς ἐνθέου Σοφίας ἐπακοῦσαι κατηξιωμένων, τῆνικαὐτα τῆς ἀθέου πλάνης τὴν ἀρχὴν ἐλάβανεν ἡ σύστασις, διὰ τῆς τῶν ἐτεροδιδασκάλων ἀπάτης· οἱ καὶ ἄτε μηδενὸς ἔτι τῶν ἀποστόλων λειπομένου, γυμνῇ λοιπὸν ἡδὴ τῇ κεφαλῇ, τῷ τῆς ἀληθείας κηρύγματι τὴν ψευδώνυμον γνῶσιν ἀντικηρύττειν ἐπεχείρουν. [Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως περὶ

Palæstinam regebant, ut ex *imperii Romani Notitia* notissimum est. Verum hic magistratus diu post Trajani tempora est institutus. Cæterum supra citatus Rufini locus in manuscripto codice bibliothecæ Regiæ ita perscribitur: *Martyr effectus est cum esset annorum centum xxv.*

(56) *Ὁ δὲ γεγενῆσθαι αὐτόν.* Nostri codices Maz., Med. et Fuk. vocem addunt hoc modo, οὗ καὶ γεγενῆσθαι αὐτόν, καὶ πρότερον ὁ λόγος ἐδήλωσεν.

(57) *Ὁ ἐκ θεοῦ τοῦ Κυρίου.* Male Christophorus hæc verba accepit quasi θεοῦ adjectivum esset, et subaudiretur γένους. Sed Langus qui Nicephorum Latine interpretatus est, optime *patrum* vertit. Clopas enim revera frater erat Josephi, ac proinde patruus Christi. Quare Symeon Clopæ filius, cognatus erat Domini, ut dicitur in capite 11, supra, ubi male *consobrinum* vertunt Musculus et Christophorus.

(58) *Συκοφαντηθεὶς ὑπὸ τῶν αἰρέσεων.* Cerinthianos et Nicolaitas intelligit auctor *Chronici Alexandrini*, cui non assentior. Intelligit enim Hegesippus sectas illas quæ tunc temporis Hierosolymis

vigebant, Phariseorum scilicet, Sadduceorum et alias, de quibus infra lib. iv, cap. 22.

D (59) *Ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ.* Id est quod Christi fidem prædicaret, ut supra dixi, et rursus in lib. iv, cap. 22, ex Hegesippo, μετὰ τὸ μαρτυρησάι Ἰάκωβον τὸν Δίτκαιον ὡς καὶ ὁ Κύριος ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ.

(60) *Μέχρι τῶν τότε χρόνων παρθένος.* Hæc de Hierosolymorum Ecclesia specialiter dixerat Hegesippus, eam scilicet usque ad mortem Symeonis, id est usque ad Trajani tempora, virginem dictam esse. Verba Hegesippi habes infra in lib. iv, cap. 22. Videtur autem Eusebius totæ Ecclesiæ tribuisse id quod de unica Hierosolymorum Ecclesia dictum fuerat ab Hegesippo: Porro tam Eusebii quam Hegesippi verba benigne intelligenda sunt. Certum est enim Ecclesiam catholicam semper integram atque intemeratam permanere, et castitatem ejus nullo modo ab hæreticis posse corrumpi. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum habetur ἀδιάφθορος ἔμεινεν, non autem ut in Regic exemplari et apud Nicephorum ἔμεινεν.

τούτων διαλαδῶν (61) ὡδὲ πως ἔλεξεν. Ἡμεῖς δὲ ἐπὶ A et malitia falsorum doctorum. Qui utpote nullo amplius ex apostolis superstite, posthæc nudo, quod aiunt, capite adversus prædicationem veritatis adulterinam doctrinam obtrudere aggressi sunt. Et Hegesippus quidem de iis rebus in hunc fere modum scribit. Nos vero sensim atque ordine progredientes, ad sequentia veniamus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ'.

Ὅπως Τραϊανὸς ζητεῖσθαι Χριστιανοὺς ἐκώ-
λυσεν (Nic. H. E. III, 17).

Τοσοῦτός γε μὴν ἐν πλείοσι τόποις ὁ καθ' ἡμῶν ἐπετάθη τότε διωγμός, ὡς Πλίνιον Σεκουῦνδον ἐπιστή-
μότατον ἡγεμόνων, ἐπὶ τῷ πλήθει τῶν μαρτύρων κι-
νηθέντα, βασιλεῖ κοινώσασθαι περὶ τοῦ πλήθους τῶν
ὕπερ τῆς πίστεως ἀναιρουμένων, ἅμα δ' ἐν ταῦτῳ
μηνῦσαι, μηδὲν ἀνόσιον μηδὲ παρὰ τοὺς νόμους
πράττειν αὐτοὺς κατελιφέναι, πλην τό γε ἅμα τῇ ἑω
διεγειρομένους, τὸν Χριστὸν θεοῦ δίκην ὕμνεῖν· τὸ δὲ
μοιχεύειν καὶ φονεύειν, καὶ τὰ συγγενῇ τοῖς ἀθέ-
μιτα πλημμελήματα, καὶ αὐτοὺς ἀπαγορεύειν, πάντα
τε πράττειν ἀκολουθῶς τοῖς νόμοις. Πρὸς ἃ τὸν Τραϊα-
νὸν δόγμα τοῖονδὲ τεθείκέναι, τὸ Χριστιανῶν φύλον
μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπεσὼν δὲ κολάζεσθαι· οὗ γενο-
μένου, ποσῶς μὲν τοῦ διωγμοῦ σθεσθῆναι τὴν ἀπειλήν
σφοδρότατα ἐγκειμένου, οὐ χείρονάς γε μὴν τοῖς κακουρ-
γεῖν περὶ ἡμᾶς ἐθέλουσι λείπεσθαι προφάσεις, ἔσθ' ὅπη
μὲν τῶν δῆμων, ἔσθ' ὅπη δὲ καὶ τῶν κατὰ χώρας ἀρ-
χόντων, τὰς καθ' ἡμῶν συσκευαζομένων ἐπιβουλὰς, ὡς
καὶ ἄνευ προφανῶν διωγμῶν, μερικὸς κατ' ἐπαρχίαν
ἐξάπτεσθαι, πλείους τε τῶν πιστῶν διαφόροις ἐναγω-
νίζεσθαι μαρτυρίοις. Εἰληπται δ' ἡμῖν ἡ ἱστορία, ἐξ
ἧς ἀνωτέρω δεδηλώκαμεν τοῦ Τερτυλλιανοῦ Ῥωμαϊκῆς
Ἀπολογίας, ἧς ἡ ἐρμηνεία τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον·
« Καίτοι εὐρήκαμεν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπιστήτην κε-
κωλυμένην. Πλίνιος γὰρ Σεκουῦνδος ἡγούμενος τῆς
ἐπαρχίου, κατακρίνας Χριστιανούς τινες καὶ τῆς
ἀξίας ἐκβαλὼν, παραχθὲς τῷ πλήθει, διεγνώσει τί αὐ-
τῷ λοιπὸν εἴη πρακτέον. Τραϊανῷ οὖν τῷ βασιλεῖ ἀν-
εκοινώσατο λέγων, ἔξω τοῦ μὴ βούλεσθαι αὐτοὺς εἰδω-
λολατρεῖν, οὐδὲν ἀνόσιον ἐν αὐτοῖς εὐρήκεναι. Ἐμή-
νυε δὲ καὶ τοῦτο, ἀνίστασθαι ἔωθεν τοὺς Χριστιανούς,
καὶ τὸν Χριστὸν θεοῦ δίκην ὕμνεῖν, καὶ πρὸς τὸ τὴν
ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυλάσσειν (62), κωλύεσθαι φo-
νεύειν, μοιχεύειν, πλεονεκτεῖν, ἀποστερεῖν καὶ τὰ
τούτοις ὅμοια. Πρὸς ταῦτα ἀντέγραψε Τραϊανός, τὸ
τῶν Χριστιανῶν φύλον μὴ ἐκζητεῖσθαι μὲν, ἐμπε-
σὼν δὲ κολάζεσθαι (63). » Καὶ ταῦτα μὲν ἐν τούτοις
ἦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΔ'.

Ὅπως τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τέταρτος Εὐ-
άρεστος ἡγείται (Nic. H. E. III, 25).

Τῶν δὲ ἐπὶ Ῥώμῃς ἐπισκόπων ἔπει τρίτῳ τῆς τοῦ

(61) Καὶ ταῦτα μὲν οὗτος περὶ τούτων διαλα-
δῶν, etc. Tota hæc pericope usque ad finem huius
capitis deest in codicibus nostris Maz., Med. et
Fuk. Sed neque Rufinus eam agnoscit, ut ex ver-
sione ejus apparet. Ac mihi quidem videtur tota
hæc clausula spuria esse ac supposititia. Putavit
enim quisquis hanc addidit, ea quæ præcedunt
verba esse Hegesippi, cum tamen non sint Hege-
sippi, sed ipsius Eusebii, ut discimus ex capite 22,

CAPUT XXXIII.

Quomodo Trajanus Christianos retuit inquiri.

Tanta porro et tam gravis plerisque in locis
adversus nostros persecutio tunc temporis sævie-
bat, ut Plinius Secundus, inter provinciarum recto-
res celeberrimus, motus' martyrum multitudine,
ad principem retulerit de numero eorum qui fidei
causa obtruncabantur: simulque indicaverit, de-
prehendisse se nihil ab illis impie, nihil adversus
leges actitari: nisi quod primo diluculo excitati,
Christo tanquam deo hymnos canerent: cæterum
adulteria, homicidia, et reliqua hujusmodi crimina
illos etiam aversari, cunctaque ex præscripto legum
agere. Quibus respondens Trajanus, edixit:
Christianos quidem requirendos non esse, oblatos
vero puniri oportere. Quo facto, persecutionis
incendium quod nobis violentius incumbebat,
restitutum quidem aliqua ex parte videbatur: iis
tamen qui nos maligne et fraudulenter aggredi
vellent, non minor opportunitas suppetebat: alibi
populo, alibi præsidibus provinciarum adversus
nostros insidias comparantibus. Adeo ut si non
palam et publice, locales tamen in aliquot provin-
ciis persecutiones exardescerent, et plurimi ex fide-
libus multiplicis martyrii certamen subirent. Porro
ex Tertulliani Apologetico Latine conscripto, cujus
jam supra mentionem fecimus, hæc a nobis est
desumpta narratio. « Atqui invenimus, inquit, in-
quisitionem quoque in nos prohibitam. Plinius enim
Secundus cum provinciam regeret, damnatis qui-
busdam Christianis, quibusdam gradu pulsus, ipsa
tandem multitudine perturbatus, quid de cætera
ageret, consuluit tunc Trajanum imperatorem
allegans præter obstinationem non sacrificandi,
nihil aliud se de sacramentis eorum comperisse,
quam cætus antelucanos ad canendum 106
Christo ut deo, et ad confæderandam disciplinam
homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam et
cætera scelera prohibentes. Tunc Trajanus re-
scripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse,
oblato vero puniri oportere. » Et hæc quidem ita
se habebant.

CAPUT XXXIV.

Quod Ecclesiam Romanam quartus rexit
Evaristus.

Ex Romanis autem pontificibus Clemens anno

lib. IV.

(62) Καὶ πρὸς τὸ τὴν ἐπιστήμην αὐτῶν διαφυ-
λάσσειν. Tertulliani verba Græcus interpres infel-
liciter reddidit. Neque enim ἐπιστήμη est disci-
plina, nec διαφυλάσσειν idem est quod confæderare.
Mallem igitur ita interpretari locum Tertulliani, καὶ
ἵνα ὡσπερ τι σύμβολον ἔχωσι τῆς αὐτῶν πολι-
τείας.

(63) Ἐμπεσὼν δὲ κολάζεσθαι. Male item hoc

supradicti imperatoris tertio abiit e vita, Evarasto A sacerdotium relinquens, cum novem totos annos prædicationem verbi divini procurasset.

CAPUT XXXV.

Quod tertius Hierosolymorum Ecclesiæ præfuit Justus

Symeone quoque ad hunc quem diximus modum vita defuncto, Hierosolymitani episcopatus sedem Justus quidam Judæus capessit. Quippe ea tempestate innumerabiles ex circumcisione ad Christi fidem transierant.

CAPUT XXXVI.

De Ignatio et ejus epistolis.

Iisdem temporibus florebat in Asia Polycarpus B apostolorum discipulus, qui a familiaribus ac ministris Domini, Smyrnensis Ecclesiæ episcopatum acceperat. Papias quoque, Hierapolitanus episcopus, eadem ætate celebris fuit, vir imprimis disertus et cruditus, ac Scripturarum peritus. Ignatius præterea multorum sermonibus nostra etiam ætate celebratus, secundus post Petrum Antiochensem Ecclesiam sortitus est. Hic ob fidem Christi e Syria ad urbem Romam perductus, bestiis objectus esse dicitur. Et cum per Asiam sub accuratissima satellitum custodia ductaretur, singularum nihilominus civitatum quas ingrederetur, Ecclesias sermonibus et cohortationibus suis confirmans, monebat imprimis ut sibi a pravis hæreticorum opinionibus caverent, quæ tunc primum in lucem emergere cum C cœpissent, copiosius pullulabant, hortatusque est ut apostolorum traditionibus tenaciter inhaerent: quas quidem ad certiore posteritatis 107 notitiam testimonio suo confirmatas scripti mandare necessarium duxit. Itaque cum Smyrnaim venisset, in qua tum erat Polycarpus, unam quidem epistolam scripsit ad Ecclesiam Ephesiorum, in qua Onesimi ipsorum pastoris mentionem facit. Alteram quoque dedit ad Ecclesiam Magnesiæ civitatis quæ ad Mæandrum sita est, in qua etiam Damm episcopum nominat. Aliam item ad Ecclesiam Trallianorum, cujus antistitem tunc fuisse memorat Polybium. Præter has est et alia ejus epistola ad Ecclesiam urbis Romæ, in qua orat atque hortatur Romanos, ne martyrium a se depellentes ac deprecantes, spe ac voto se fraudare velint. Sed operæ pretium fuerit ad confirmationem eorum quæ

loco Græcus interpret Tertullianus. Oblatos enim dicit Tertullianus seu potius Trajanus, eos qui iudiciis exhibentur. Sic enim Latini loqui solent. Sensus igitur rescripti imp. Trajani adversus Christianos hic est: Rectores provinciarum non debere per speculatores et satellites suos curiosius indagare genus et sectam Christianorum. Si qui tamen Christiani ab officialibus fortuito deprehensi sint, et in iudicium adducti, vel si ab accusatoribus denunciati sint, eos omnino puniri oportere.

(64) Παπίας, ἀνὴρ τὰ πάντα ὅτι μάλιστα λογώτατος, καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων. Totum hoc elogium Papiæ deest in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. Sed neque Rufinus hæc verba in suis exein-

προειρημένου βασιλέως ἀρχῆς, Κλήμης Εὐαρέστῳ παραδούς τὴν λειτουργίαν, ἀναλύει τὸν βίον, τὰ πάντα προστάς ἐτη ἐννέα τῆς τοῦ θεοῦ λόγου διδασκαλίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕ'.

Ὡς τρίτος τῆς Ἱεροσολύμων Ἰουστὸς ἡγεῖται (Nic. H. E. III, 2).

Ἀλλὰ καὶ τοῦ Συμεῶνος τὸν δηλωθέντα τελειωθέντος τρόπον, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκοπῆς τὸν θρόνον Ἰουδαῖος τις ὄνομα Ἰούστος, μυρίων ὄσων ἐκ περιτομῆς εἰς τὸν Χριστὸν τῆν καὶ ταῦτα πεπιστευκότων εἰς καὶ αὐτὸς ὢν, διαδέχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Περὶ Ἰγνατίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ (Nic. H. E. III, 29).

Διέπρεπέ γε μὴν κατὰ τοὺς ἐπὶ τῆς Ἀσίας τῶν ἀποστόλων ὁμιλητῆς Πολύκαρπος, τῆς κατὰ Σμύρναν Ἐκκλησίας πρὸς τῶν αὐτοπτῶν καὶ ὑπηρετῶν τοῦ Κυρίου τὴν ἐπισκοπὴν ἔχκεχειρισμένος. Καθ' ὃν ἐγνωρίζετο Παπίας τῆς ἐν Ἱερὰ πόλει παροικίας καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, [ἀνὴρ τὰ πάντα ὅτι μάλιστα λογώτατος καὶ τῆς Γραφῆς εἰδήμων (64).] ὃ τε παρὰ πλείστοις εἰσέτι νῦν διαδόχους Ἰγνάτιος, τῆς κατ' Ἀντιόχειαν Πέτρου διαδόχῃς δεύτερος τὴν ἐπισκοπὴν κεκληρωμένος. Λόγος δ' ἔχει τοῦτον ἀπὸ Συρίας ἐπὶ τὴν Ῥωμίων πόλιν ἀναπεμφθέντα, θηρίων γενέσθαι βορὰν τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἕνεκεν· καὶ δὴ τὴν δι' Ἀσίαν (65) ἀναχομιδὴν μετ' ἐπιμελεστάτης φρουρῶν φυλακῆς ποιούμενος, τὰς κατὰ πόλιν αἰς ἐπεδήμει παροικίας, ταῖς διὰ λόγων ὁμιλίαις τε καὶ προτροπαῖς ἐπιβρώννους, ἐν πρώτοις μάλιστα προφυλάττεσθαι τὰς αἱρέσεις ἄρτι τότε πρῶτον ἀναφύεσας καὶ ἐπιπολαζούσας παρῆναι, προὔτρεπέ τε ἀπρὶξ ἔχεσθαι τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως, ἣν ὑπὲρ ἀσφαλείας καὶ ἐγγράφως ἦδη μαρτυρούμενος, διατυποῦσθαι ἀναγκαῖον ἡγεῖτο. Οὕτω δὴ τὰ ἐν Σμύρνῃ γενόμενος, ἐνθα ὁ Πολύκαρπος ἦν, μίαν μὲν ἐπιστολὴν τῇ κατὰ τὴν Ἐφεσον Ἐκκλησίᾳ γράφει, ποιμένος αὐτῆς μνημονεύων Ὀνησίμου, ἑτέραν δὲ τῇ ἐν Μαγνησίᾳ τῇ πρὸς Μαϊάνδρῳ, ἐνθα πάλιν ἐπισκόπου Δάμα μνήμην πεποιήται· καὶ τῇ ἐν Τράλλεσι δὲ ἄλλῃ, ἣς ἀρχοντα τότε ὄντα Πολύβιον ἱστορεῖ. Πρὸς ταύταις καὶ τῇ Ῥωμίων Ἐκκλησίᾳ γράφει, ἣ καὶ παράκλησιν προτείνει, ὡς μὴ παραιτησάμενοι τοῦ μαρτυρίου, τῆς ποθομένης αὐτὸν ἀποστερήσαιεν ἐλπίδος. Ἐξ ὧν καὶ βραχύτατα D εἰς ἐπίδειξιν τῶν εἰρημένων παραθέσθαι ἄξιον. Γράφει δὴ οὖν κατὰ λέξιν· « Ἀπὸ Συρίας μέχρι Ῥώμης θηριομαχῶ διὰ γῆς καὶ θαλάσσης, νυκτὸς καὶ ἡμέ-

plaribus legerat, ut ex ejus interpretatione colligitur. Quare non dubito quin hæc verba ab imperito quodam scholiaste adjecta sint, præter Eusebii mentem atque sententiam. Quomodo enim fieri potest ut Eusebius Papiam hic appellet virum doctissimum, et Scripturarum peritissimum, cum ipsemet in fine hujus libri disertè affirmet, Papiam fuisse mediocri ingenio præditum, planeque rudem ac simplicem.

(65) Καὶ δὴ τὴν δι' Ἀσίας. Ita legitur in codice Regio quem secutus est Rob. Stephanus. Sed quatuor alii codices, Mazarinus scilicet ac Medicæus, cum Fuk. et Saviliano, scriptum habent οὗτος δὴ οὖν τὴν δι' Ἀσίας ἀναχομιδὴν, etc.

ρας, ἐνδεδμεμένος δέκα λεοπάρδοις, ὃ ἐστὶ στρατιωτικὸν τάγμα, οἳ καὶ εὐεργετούμενοι, χεῖρους γίνονται (66). Ἐν δὲ τοῖς ἀδικήμασι αὐτῶν μᾶλλον μαθητεύουμαι, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο δεδικαίωμαι. Ὁναίμην τῶν θηρίων τῶν ἐμοὶ ἐτοιμῶν· ἃ καὶ εὐχομαι σύντομά μοι εὐρεθῆναι, ἃ καὶ κολακεύσω συντόμως με καταφαγεῖν, οὐχ ὥσπερ τινῶν δειλαινόμενα οὐχ ἤψαντο· καὶ αὐτὰ δὲ ἄκοντα μὴ θέλῃ, ἐγὼ προσδιδάσσομαι. Συγγνώμην μοι ἔχετε. Τί μοι συμφέρεи, ἐγὼ γινώσκω. Νῦν ἄρχομαι μαθητῆς εἶναι. Μηδέν με ζηλώσαι (67) τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων, ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω, πῦρ καὶ σταυρὸς, θηρίων τε συστάσεις, σκορπισμοὶ ὁστέων, συγκοπαὶ μελῶν, ἄλεσμοι (68) ὅλου τοῦ σώματος, κολάσεις τοῦ διαβόλου εἰς ἐμὲ ἐρχέσθωσαν, μόνον ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω. » Καὶ ταῦτα μὲν ἀπὸ τῆς δηλωθείσης πόλεως ταῖς καταλεχθεῖσαις Ἐκκλησίαις διετυπώσατο. Ἡδὲ δ' ἐπέκεινα τῆς Σμύρνης γενόμενος, ἀπὸ Τρωάδος τοῖς τε ἐν Φιλαδέλφειᾳ αὐτῆς διὰ γραφῆς ὁμιλεῖ, καὶ τῇ Σμυρναίων Ἐκκλησίᾳ, ἰδίως τε τῇ ταύτης προηγούμενῃ Πολυκάρπῳ· ὃν οἷα δὴ ἀποστολικὸν ἄνδρα εὖ μάλα γνωρίζων, τὴν κατ' Ἀντιόχειαν αὐτῷ ποίμνην, ὥσαν γνήσιος καὶ ἀγαθοῦ ποιμὴν παρατίθεται, τὴν περὶ αὐτῆς φροντίδα διὰ σπουδῆς ἔχειν αὐτὸν ἀξιῶν. Ὁ δ' αὐτὸς Σμυρναίους γράφων, οὐκ οἷδ' ὁπόθεν ῥητοῖς (69) συγκέχρηται, τοιαυτά τινα περὶ τοῦ Χριστοῦ διεξιὼν· « Ἐγὼ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν (70) ἐν σαρκὶ αὐτὸν οἶδα, καὶ πιστεύω

A diximus, nonnulla ex iis litteris hic ascribere. Scribit igitur in hunc modum: « A Syria Romam usque cum bestiis depugno, terra marique, noctu et interdium, colligatus decem leopardis, hoc est, manipulo militum: qui beneficiis a me affecti, sæviores sunt. Verum ego injuriis quidem illorum erudior: non ideoo tamen justificatus sum. Utinam fruatur bestiis illis quæ mihi paratæ sunt! Quas equidem opto ut quamprimum inveniam. Palpaturus sum eas, ut me celeriter devorent, nec metu absterritæ mihi parcant, quemadmodum aliquibus pepercunt. Quod si forte recusabunt, ego eas vi adigam. Veniam mihi date. Novi quidnam mihi conducatur. Nunc tandem incipio esse discipulus Christi. Nulla res tam earum quæ adspectabiles sunt, quam earum quæ sub oculos non cadunt, animum meum capiat, ut Jesu Christo possim potiri. Ignis, crux, bestiarum impetus, ossium distractio, confractio membrorum, ac totius corporis contusio, diaboli denique supplicia in me unum incursant, dummodo Christo frui mihi liceat. » Et hæc quidem ille ex Asia ad Ecclesias superius memoratas perscripsit. Postea vero a Smyrna ulterius progressus, cum Troadem venisset, inde ad Philadelphenses litteras dedit, et ad Smyrnæorum Ecclesiam, privatimque ad Polycarpum eorum episcopum. Quem cum apostolicum virum esse plane cognosceret, ipsi tanquam

(66) *Χεῖρους γίνονται*. In codice Maz., Med. et Feketiano legitur *χεῖρονες γίνονται*. Paulo post lego cum Isaaco Vossio ἃ καὶ εὐχομαι σύντομά μοι εὐρεθῆναι. Quam emendationem confirmat Rufini versio. Sic enim vertit: *Quas et ego opto acriores parari*. Σύντονα igitur legit Rufinus, non σύντομα. Idem error a nobis castigatus est infra in libro vi, ubi de martyrio Apolloniæ. Illic enim συντόμως excusum erat pro συντόνως.

(67) *Μηδέν με ζηλώσαι*. Ante has voces in omnibus nostris codicibus apposita est media distinctio, non autem finalis. Rufinus tamen et Musculus ac Christophorus ante hæc verba finalem distinctionem videntur posuisse. Nam Rufinus quidem ita vertit: *Nunc incipio esse discipulus Christi. Fuccassat invidia vel humani affectus, vel nequitia spiritualis, ut Jesum Christum merear adipisci*. Musculus vero ita vertit: *Nunc incipio esse discipulus. Nihil visibilium moror, nihil invisibilium, ut Jesum Christum acquiram*. At Christophoroni interpretatio hæc est: *Jam incipio Christi discipulus esse. Fuccassat a me rerum omnium sive oculis subjectarum, sive eorum aciem fugientium admiratio, ut Jesum Christum assequar*. Sed vetus interpret Ignatii, et Joannes Langus mediam duntaxat distinctionem ante hæc verba posuerunt. Langi quidem versio hæc est: *Nunc demum discere incipio: nihil optare aut desiderare rerum omnium et invisibilium et visibilium, ut ad Jesum Christum veniam*. Quænam porro harum interpretationum optima sit ac verissima, difficile est affirmare, præsertim cum de vera hujus loci lectione non satis constet. Omnes quidem interpretes verbum ζηλώσαι ita acceperunt, quasi in infinitivo positum esset. Certe in omnibus codicibus nostris circumflectitur, præterquam in Mazarino qui accentum omisit. At Rufinus verbum ζηλώσαι accepit pro aoristo primo optativi modi, ut ex ejus versione colligitur. Quam quidem interpretationem reliquis præferendam duco, quippe quæ verbis beati Ignatii aptius conveniat. Idem igitur

est ac si dixisset Ignatius: *Nemo mihi invidet hanc gloriam discipuli Christi, nemo me ab ejus complexu divellat*. Alludit enim sanctissimus martyr, ut et alibi solet, ad verba illa apostoli Pauli: *Quis me separabit a charitate Christi?* Si quis tamen Christophoroni ac Musculi versionem sequi malit, quod quidem et nos fecimus, subaudiendum est verbum *συμβαίνει*. Posset etiam non incommode locus hic ita restitui: *Νῦν ἄρχομαι μαθητῆς εἶναι, μηδέν τε ζηλώσαι τῶν ὁρατῶν καὶ ἀοράτων*. Quæ lectio mihi quidem valde placet.

(68) *Ἄλεσμοι*. Ἀλησμοί ex codice Regio edidit Stephanus. Sed in tribus reliquis scriptum est ἄλεσμοι, quod est usitatus.

(69) *Οὐκ οἶδ' ὁπόθεν ῥητοῖς*. Hæc de Christo narratio B. Ignatii desumpta est ex Evangelio secundum Hebræos, quod, ab Eusebio omissum aut ignoratum, docuit nos Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi de Ignatio loquitur his verbis: *Inde egrediens scripsit ad Smyrnæos et proprie ad Polycarpum, commendans illi Antiochenam Ecclesiam. In qua et de Evangelio quod nuper a me translatus est, sub persona Christi ponit testimonium, dicens: « Ego vero et post resurrectionem in carne eum vidi, et credo quia sit. Et quando venit ad Petrum, et ad eos qui cum Petro erant, dixit eis: Ecce palpare me et videte me quia non sum demonium incorporale, » etc.* Idem scribit in lib. xviii *Commentariorum in Isaiam*. Vide Usserium in adnotationibus ad epistolas Ignatii, pag. 43, et Petrum Halloixium in notationibus ad *Vitam Ignatii*, cap. 1, pag. 385.

(70) *Ἐγὼ δὲ καὶ μετὰ τὴν ἀνάστασιν*. In codice Mediceo hoc scholion ad marginem ascriptum inveni: « Ὅρα τὸν ἄνδρα τοῦτον μὴ τὴν ὀρθὴν δόξαν, καὶ περὶ τῆς ἐκ νεκρῶν μετὰ σώματος εἶναι κρείττονος καὶ ἀφάρτου ἀναστάσεως, ἔχοντα, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐστὶν ἀξιάγαστος. Id est: *Vide ut vir isie, alioqui admiratione dignus, non recte sentit de resurrectione mortuorum. In qua corpus multo perfectius*

bonus ac fidelis pastor, gregem Antiochenæ Ecclesiæ commendavit : rogans ut omni cura ac diligentia illum fovere vellet. Idem in epistola ad Smyrnæos de Servatore nostro **108** loquens, quædam ejus verba recitat, quæ unde acceperit ignoro. « Ego vero, inquit, post resurrectionem Dominum ipsum in carne apparuisse scio et credo. Qui cum ad Petrum et cæteros ejus comites accessisset, dixit illis : Apprehendite, contrectate me, et videte, quod non sum incorporeus spiritus. Statimque eum contrectantes, crediderunt. » Hujus porro Ignatii et martyrium et epistolas commemorat Irenæus his verbis : « Quemadmodum dixisse fertur quidam e nostris ob Christi fidem damnatus ad bestias : Frumentum ego sum Dei, et ferarum dentibus molor atque comminuor, ut panis mundus efficiar. » Sed et Polycarpus in sua ad *Philippenses epistola* eandem meminit epistolarum : « Obsecro, inquit, vos omnes, ut pareatis præpositis vestris, omnemque patientiam exerceatis, quam spectastis non solum in Ignatio, Rufo ac Zosimo viris beatissimis, sed etiam in aliis civibus atque inquilinis vestris ; et in ipso præcipue Paulo, cæterisque apostolis : pro certo habentes, quod hi omnes non frustra cucurrerunt, sed in fide ac justitia ingressi, ad locum sibi a Deo debitum pervenerunt, quandoquidem et passionum ejus participes exstiterant. Neque enim præsens sæculum, sed eum qui pro nobis passus et a Deo suscitatus est adamarunt. » Et paulo post addit : « Scripsistis ad me et vos et Ignatius, ut si quis forte in Syriam proficisceretur, vestras litteras eo deferret. Quod quidem perficiam si tempus opportunum nactus fuero : vel ego ipse, vel per alium quempiam, cui id munus vestra causa delegabo. Epistolas omnes Ignatii quas ad me scripsit, et quascunque demum apud nos reperire potuimus, quemadmodum vobis mandastis, ad vos misimus. Quas quidem huic epistolæ subjecimus. Ex iis magnam utilitatem percipere vobis licebit. Continent enim fidem, patientiam, et cætera quæ ad augendum Domini nostri cultum pertinent. » Atque hæc quidem de Ignatio. Quo defuncto, episcopatum Antiochenæ Ecclesiæ suscepit Heros.

109 CAPUT XXXVII.

De Evangelii prædicatoribus qui adhuc ea ætate florebant.

Eadem tempestate floruit etiam Quadratus, qui cum Philippi filibus prophetica gratia illustris fuisse memoratur. Præter hos alii quoque complures eodem tempore viguerunt, inter apostolorum successores principem obtinentes locum. Qui utpote discipuli tantorum virorum admirabiles plane ac divini, Ecclesiarum fundamenta quæ variis in locis

erit nec corruptioni obnoxium. Ego vero quid hic scholiasies sibi voluerit, prorsus ignoro. Neque enim in verbis Ignatii quidquam est reprehendendum. Sed fortasse Græculus ille qui hoc scholion primus scripsit, Eutychianum hæresim sectabatur. De qua vetustissimus scriptor in Vita Gregorii Magni ita scribit : Qui cum adhuc esset in eadem urbe positus, nascentem ibi novam hæresim de statu nostræ resurrectionis, ipso quo exorta est initio, juvante Dei gratia catholicæ veritatis, attrivit. Siquidem Eutychius, ejusdem urbis episcopus, dogmatizabat, corpus

δυντα. Καὶ ὅτε πρὸς τοὺς περὶ Πέτρον ἐλήλυθεν, ἔφη αὐτοῖς· Λάθετε, ψηλαφήσατέ με καὶ ἴδετε, ὅτι οὐκ εἰμὶ δαιμόνιον ἀσώματον· καὶ εὐθὺς αὐτοῦ ἤψαντο, καὶ ἐπίστευσαν. » Οὐδε δὲ αὐτοῦ τὸ μαρτύριον καὶ ὁ Εἰρηναῖος, καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ μνημονεύει λέγων οὕτως· « Ὡς εἰπέ τις τῶν ἡμετέρων διὰ τὴν πρὸς Θεὸν μαρτυρίαν κατακριθεὶς πρὸς θηρία· Ὅτι σὺ εἶμι Θεοῦ, καὶ δι' ὁδόντων θηρίων ἀλφθομαι, ἵνα καθαρὸς ἄρτος εὐρεθῶ. » Καὶ ὁ Πολύκαρπος δὲ τούτων αὐτῶν μέμνηται ἐν τῇ φερομένῃ αὐτοῦ Πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῇ, φάσκων αὐτοῖς ῥήμασι· « Παρακαλῶ οὖν πάντας ὑμᾶς πειθαρχεῖν καὶ ἀσκεῖν πᾶσαν ὑπομονὴν, ἣν εἴδετε κατ' ὀφθαλμοὺς οὐ μόνον ἐν τοῖς μακαρίοις Ἰγνατίῳ καὶ Ῥούφῳ, καὶ Ζωσίμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις τοῖς ἐξ ὑμῶν, καὶ ἐν αὐτῷ Παύλῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις, πεπεισμένους ὅτι οὗτοι πάντες οὐκ εἰς κενὸν ἔδραμον, ἀλλ' ἐν πίστει καὶ δικαιοσύνῃ, καὶ ὅτι εἰς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσὶ παρὰ Κυρίου, ᾧ καὶ συνέπαθον. Οὐ γὰρ τὸν νῦν ἡγάπησαν αἰῶνα, ἀλλὰ τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανόντα, καὶ δι' ἡμᾶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀναστάντα. » Καὶ ἐξῆς ἐπιφέρει· « Ἐγράψατέ μοι καὶ ὑμεῖς καὶ Ἰγνάτιος, ἵνα ἐάν τις ἀπέρχηται εἰς Συρίαν, καὶ τὰ παρ' ὑμῶν ἀποκομίσῃ γράμματα. Ὅπερ ποιήσω, ἐάν λάβω καιρὸν εὐθετον, εἴτε ἐγὼ, εἴτε ὃν πέμπω πρεσβεύοντα καὶ περὶ ὑμῶν. Τὰς ἐπιστολάς Ἰγνατίου τὰς πεμφθείσας ἡμῖν ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἄλλας ὅσας εἶχομεν παρ' ἡμῖν, ἐπέμφαμεν ὑμῖν καθὼς ἐνετέλασθε. Αἵτινες ὑποτεταγμένοι εἰσὶ τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ· ἐξ ὧν μέγαλα ὠφεληθῆναι δυνήσεσθε. Περιέχουσι γὰρ πίστιν καὶ ὑπομονὴν καὶ πᾶσαν οἰκοδομὴν τὴν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν ἀνήκουσαν. » Καὶ τὰ μὲν περὶ τὸν Ἰγνάτιον τοιαῦτα. Διαδέχεται δὲ μετ' αὐτὸν τὴν Ἀντιοχείας ἐπίσκοπὸν Ἡρώς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Περὶ τῶν εἰσέτι τότε διαπρεπόντων εὐαγγελιστῶν (Nic. II E. iii, 21).

Τῶν δὲ κατὰ τούτους διαλαμπάντων καὶ Κοδράτος ἦν· ὃν ἅμα ταῖς Φιλίππου θυγατρῶσι προφητικῶς χάρισματι λόγος ἔχει διαπρέψαι. Καὶ ἄλλοι δ' ἐπὶ τούτοις πλείους ἐγνωρίζοντο κατὰ τούσδε, τὴν πρῶτην τάξιν τῆς τῶν ἀποστόλων ἐπέχοντες διαδοχῆς· οἱ καὶ ἅτε τηλικῶνδ' ὄντες μαθηταὶ θεοπρεπεῖς (71), τοὺς κατὰ πάντα τόπον τῶν Ἐκκλησιῶν προκαταβλη-

nostrum in illa resurrectionis gloria impalpabile, ventis aereque subtilius esse futurum. Quibus ille auditis, et ratione veritatis et exemplo Dominicæ resurrectionis ostendit, hoc dogma orthodoxæ fidei in omnibus esse contrarium, etc. Exstat hæc Vita in manuscripto codice Musciacensi, digna profecto quæ typis edatur. Est enim longe antiquior ac purior illa quam Henricus Canisius edidit.

(71) *Μαθηταὶ θεοπρεπεῖς.* Rectius in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. et Savil. scriptum est διαπρεπεῖς μαθηταί.

θέντας ὑπὸ τῶν ἀποστόλων θεμελίους ἐπιρροδοῦν, αὐξοντες εἰς πλεον τὸ κήρυγμα, καὶ τὰ σωτήρια σπέρματα τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας ἀνά πᾶσαν εἰς πλάτος ἐπισπεύροντες τὴν οἰκουμένην. Καὶ γὰρ δὴ πλείστοι τῶν τότε μαθητῶν σφοδρτέρῳ φιλοσοφίας ἔρωτι πρὸς τοῦ θεοῦ Λόγου τὴν ψυχὴν πληττόμενοι, τὴν σωτήριον πρότερον ἀπεπλήρουν παρακλέουσιν, ἐνδεέσι νέμοντες τὰς οὐσίας. Ἐπειτα δὲ ἀποδημίας στελλόμενοι, ἔργον ἐπετέλουν εὐαγγελιστῶν, τοῖς ἔτι πάνπαν ἀνηκόοις τοῦ τῆς πίστεως λόγου κηρύττειν τὸν Χριστὸν φιλοτιμούμενοι, καὶ τὴν τῶν θείων Εὐαγγελίων παραδιδόναι γραφὴν. Οὗτοι δὲ θεμελίους τῆς πίστεως ἐπὶ ξένοις τισὶ τόποις αὐτὸ μόνον καταβαλλόμενοι, ποιμένας τε καθιστάντες ἐτέρους, τοῦτοις τε αὐτοῖς ἐγχειρίζοντες τὴν τῶν ἀρτίως εἰσαχθέντων γεωργίαν, ἐτέρας αὐτοὶ πάλιν χώρας τε καὶ ἔθνη μετέβησαν, σὺν τῇ ἐκ Θεοῦ χάριτι καὶ συνεργίᾳ, ἵνα καὶ τοῦ θεοῦ Πνεύματος εἰσέτι τότε δι' αὐτῶν πλείστοι παράδοξοι δυνάμεις ἐνήργουν, ὥστε ἀπὸ πρώτης ἀκροάσεως, ἀθρόως αὐτανδρά πληθὴ προθύμως τὴν εἰς τὸν τῶν ὅλων Δημιουργὸν εὐσέβειαν αὐταῖς ψυχαῖς καταδέχεσθαι (72). Ἀδυνατόν δ' ὄντος ἡμῖν ἅπαντας ἐξ ὀνόματος ἀπαριθμεῖσθαι, ὅσοι ποτὲ κατὰ τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων διαδοχὴν ἐν ταῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις γεγόνασι ποιμένες ἢ καὶ εὐαγγελισταί, τοῦτων εἰκότως ἐξ ὀνόματος γραφῇ μόνων τὴν μνήμην κατατεθείμεθα, ὡς ἔτι καὶ νῦν εἰς ἡμᾶς δι' ὑπομνημάτων τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας ἡ παράδοσις φέρεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΗ'.

Ἱερὶ τῆς Κλήμεντος ἐπιστολῆς καὶ τῶν ψευδῶς εἰς αὐτὸν ἀναφερομένων (Nic. H. E. III, 18).

Ὡσπερ οὖν ἀμέλει τοῦ Ἰγνατίου ἐν αἷς κατελέξαμεν ἐπιστολαῖς, καὶ τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ ἀνωμολογημένῃ παρὰ πᾶσιν, ἣν ἐκ προσώπου τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τῇ Κορινθίῳ διετυπώσατο. Ἐν ᾗ τῆς πρὸς Ἑβραίους πολλὰ νοήματα παραθεῖς, ἥδη δὲ καὶ αὐτολεξεῖ ῥητοῖς τισιν ἐξ αὐτῆς χρησάμενος, σαφέστατα παρίστησιν ὅτι μὴ νέον ὑπάρχει τὸ σύγγραμμα. Ὅθεν εἰκότως ἔδοξεν, αὐτὸ ταῖς λοιποῖς ἐγκαταλεχθῆναι γράμμασι τοῦ Ἀποστόλου. Ἑβραίοις γὰρ διὰ τῆς πατρίου γλώττης ἐγγράφως ὠμιληκὸς τοῦ Παύλου, οἱ μὲν τὸν εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν, οἱ δὲ τὸν Κλήμεντα τοῦτον αὐτὸν ἐρμηνεύσαι λέγουσι τὴν γραφὴν. Ὁ καὶ μᾶλλον εἴη ἂν ἀληθές, τῷ τὸν ὅμοιον τῆς φράσεως χαρακτῆρα τὴν τε τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολὴν, καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους ἀποσώζειν, καὶ τῷ μὴ πόρρω τὰ ἐν ἑκατέροις ταῖς συγγράμμασι νοήματα καθεστάναι. Ἰστέον δ' ὡς καὶ δευτέρα τις εἶναι λέγεταί τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολή. Οὐ μὲν ἔθ' ὁμοίως τῇ προτέρᾳ καὶ ταύτην γνώριμον ἐπιστάμεθα, ὅτι μηδὲ καὶ τοὺς ἀρχαίους αὐτῇ κεχρημένους ἴσμεν. Ἡδὲ καὶ ἑτέρα πολυεπὴ καὶ μακρὰ συγγράμματα ὡς τοῦ αὐτοῦ χθὲς καὶ πρῶην τινὲς προήγαγον, Πέτρον

A apostoli prius jecerant, additis ædificiis exstruxerunt : prædicationem Evangelii magis ac magis promoventes, et salutaria regni cœlestis semina per universum terrarum orbem late spargentes. Siquidem plerique ex illius temporis discipulis, quorum animos ardentioris philosophiæ desiderio Verbum divinum incenderat, Servatoris nostri præceptum jam antea expleverant, divisim inter egenes facultatibus suis. Deinde relicta patria peregre proficiscentes, munus obibant evangelistarum, iis qui fidei sermonem nondum audivissent, Christum prædicare, et sacrorum Evangeliorum libros tradere ambitiose satagentes. Hi postquam in remotis quibusdam ac barbaris regionibus fundamenta fidei jecerant, aliosque pastores constituerant, et novellæ plantationis curam iisdem commiserant, eo contenti ad alias gentes ac regiones, comitante Dei gratia ac virtute properabant. Quippe divini spiritus vis ac potentia, multa per eosdem miracula etiamtum operabatur. Adeo ut prima statim audita prædicatione, universi simul populi veri Numinis cultum promptissimo animo susciperent. Cæterum cum fieri nullo modo possit ut singulos nominatim recenseamus, quotquot primis illis apostolicæ successionis temporibus per omnes orbis terrarum Ecclesias antistites aut evangelistæ fuerunt : eorum duntaxat nomina hic commemorare statuimus, quorum monumenta apostolicam illorum doctrinam continentia adhuc supersunt.

C

110 CAPUT XXXVIII.

De Clementis Epistola, aliisque quæ falso ei tribuuntur.

D

Verbi gratia Ignatii, quas recensimus epistolæ, et Clementis illa ab omnibus recepta, quam Ecclesiæ Romanæ nomine ad Corinthiorum Ecclesiam scripsit. In qua cum multas inserat sententias desumptas ex Epistola ad Hebræos, iisdemque interdum verbis utatur, satis indicat opus illud nequaquam recens esse. Quamobrem cum reliquis Apostoli scriptis non sine causa hoc etiam recensitum videtur. Cum enim ad Hebræos patrio sermone scripsisset Paulus, alii Lucam evangelistam, alii hunc de quo loquimur Clementem, Epistolam illam esse interpretatum ferunt. Quod quidem verius videtur, cum præsertim et Clementis, et illa ad Hebræos Epistola eundem habeat stylum, nec utriusque scripti sententiæ valde inter se discrepent. Scindum tamen est alteram quoque Clementis epistolam circumferri. Verum hanc non perinde receptam atque approbatam fuisse, pro certo habemus : quandoquidem vetustiores ejus testimonio nequaquam usos esse comperimus. Quidam porro alia etiam opera proluxa et copiosa sub ejus nomine heri ac nudius tertius in lucem protulerunt : puta Petri et

(72) Αὐταῖς ψυχαῖς καταδέχεσθαι. lidem tres codices cum Saviliano scriptum habent ἐν ταῖς αὐτῶν ψυχαῖς καταδέχεσθαι, quod magis probor.

Apionis disputationes, quarum apud antiquos nulla omnino exstat mentio. Neque enim sincera rectæ fidei ab Apostolis traditæ nota in illis expressa reperitur. Et Clementis quidem quæ genuina et omnium consensu recepta sint scripta, jam satis liquet. De Ignatii quoque et Polycarpi scriptis abunde diximus.

CAPUT XXXIX.

De libris Papiæ.

Papiæ vero quinque omnino feruntur libri, quorum titulus est : *De interpretatione oraculorum Dominicorum*. Horum quinque duntaxat Papiæ librorum meminit Irenæus his verbis : « Testatur, inquit, hæc Papias Joannis auditor, et sodalis Polycarpi scriptor antiquus in quarto operis sui libro. Sunt enim ab eo quinque libri compositi. » Et hæc quidem Irenæus. At vero Papias ipse in præmio librorum suorum, se quidem **III** sanctorum apostolorum spectatorem atque auditorem fuisse non dicit, sed ab eorum familiaribus normam fidei se accepisse testatur his verbis : « Nec pigebit, inquit, ea quæ quondam a senioribus didici ac memoriæ mandavi, cum interpretationibus nostris ascribere, ut veritas eorum

(73) Πέτρον δὴ καὶ Ἀπίωνος διαλόγους. In lib. x *Recognitionum* Clementis Romani, mentio quidem sit Appionis, qui in urbem Antiochiam advenisse dicitur cum Anubione, sub idem fere tempus quo Petrus apostolus illuc venerat. Verum de Petri cum Appione disceptatione nulla ibi sit mentio. Quid igitur dicemus? An librum Clementis qui Petri cum Appione disputationem continebat, alium esse a libris *Recognitionum*? Mihi quidem non videntur duo fuisse libri. Nam si duo fuissent libri Clementis, alter *Recognitionum*, alter vero disputationem continens Petri cum Appione, cur Eusebius unum duntaxat commemorasset, alterum vero prætermisisset? Unus igitur fuit liber ille Clementis, qui *Πράξεις* seu *Περίοδοι Πέτρου* inscribebatur. Sed hic duas in partes erat divisus. Prior Matidiam et Faustinianum a liberis suis agnitos commemorabat; in secunda vero parte continebatur dialogus Petri cum Appione. Sane Rufinus qui illum Clementis librum latine interpretatus est, in *Epistola ad Gaudentium episcopum* testatur, duo fuisse hujus libri corporecula apud Græcos; quorum in altero quædam legerentur, quæ alterum non habebat. Scribit etiam se consulto quædam omisisse, propterea quod a veræ fidei doctrina abhorrent.

(74) Καὶ Ἀππίωνος. Ita legitur hoc nomen in omnibus nostris codicibus, præterquam in Fuk. In quo Apionis nomen scribitur per simplex π, quemadmodum apud Josephum et alios. Photius tamen in *Bibliotheca* cap. 112, cum nostris exemplaribus consentit, et Clemens in lib. x *Recognitionum*, ubi ait Appionem Plistonicensem cum Anubione venisse ab Antiochia. Denique Agellius in libro sexto : *Apion*, inquit, *Græcus homo qui Plistonices est appellatus*. In *Lexico* Suidæ scriptum est, Ἀπίων ὁ Πλυστωνίχου. Sed ex serie litterarum quæ in Lexicis observari debet, satis apparet scribendum esse Ἀππίων. Certe Ἀππίων nomen Romanum est, in Græcam speciem detortum, ut Μαρκίων, Κοδρατίων, et similia. Apion quidem familiare Ægyptiis nomen fuit, ab Api quem colebant, deductum; ut Serapion, Anubion, et similia. Certe Ptolemæus, Cyrenarum rex, Apion est appellatus. Quare cum grammaticus ille Plistonices filius Ægyptius fuerit, Apion dicen-

δὴ (73) καὶ Ἀπίωνος (74) διαλόγους περιέχοντα. ὧν οὐδ' ὅλως μνήμη τις παρὰ τοῖς παλαιοῖς φέρεται (75). Οὐδὲ γὰρ καθαρὸν τῆς ἀποστολικῆς ὁρθοδοξίας (76) ἀποσώζει τὸν χαρακτήρα. Ἡ μὲν οὖν τοῦ Κλήμεντος ὁμολογουμένη γραφή, πρόδηλος. Εἴρηται δὲ καὶ τὰ Ἰγνατίου καὶ Πολυκάρπου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΟ'.

Περὶ τῶν Παπία συγγράμμάτων (Nic. II. F. III, 20).

Τοῦ δὲ Παπία συγγράμματα πέντε τὸν ἀριθμὸν φέρεται, ἃ καὶ ἐπιγράφεται Λογίων Κυριακῶν Ἐξηγήσεως. Τούτων καὶ Εἰρηναῖος ὡς μόνων αὐτῶ γραφέντων μνημονεύει, ὡδὲ πως λέγων. « Ταῦτα δὲ καὶ Παπίας Ἰωάννου μὲν ἀκουστής, Πολυκάρπου δὲ ἐταῖρος γεγονώς, ἀρχαῖος ἀνὴρ, ἐγγράφως ἐπιμαρτυρεῖ ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν αὐτοῦ βιβλίων. Ἔστι γὰρ αὐτῶ πέντε βιβλία συντεταγμένα. » Καὶ ὁ μὲν Εἰρηναῖος ταῦτα. Αὐτὸς γε μὴν ὁ Παπίας κατὰ τὸ προσίμιον τῶν αὐτοῦ λόγων, ἀκροατὴν μὲν καὶ αὐτόπτην οὐδαμῶς ἑαυτὸν γενέσθαι τῶν ἱερῶν ἀποστόλων, ἐμφαίνει, παρειληφέναι δὲ τὰ τῆς πίστεως παρὰ τῶν ἐκείνοις γνωρίμων διδάσκει, δι' ὧν φησι λέξεων. « Οὐκ ὀκνήσω δὲ σοι καὶ ὅσα ποτὲ παρὰ τῶν πρεσβυτέρων καλῶς ἔμαθον καὶ καλῶς ἐμνημόνευσα,

duo potius videtur quam Appion. Eadem est scribendi varietas in *Fasis consularibus*. Nam Appionem qui consul fuit principatu Justiniani Augusti, Latini fasti fere *Appionem* vocant; at in *Chronico Alexandrino* Apion dicitur.

(75) Ὃν οὐδ' ὅλως μνήμη τις παρὰ τοῖς παλαιοῖς φέρεται. Ait qui Origenes in libro III *Explanatationum in Genesim*, mentionem facit eorum Clementis librorum, et quemdam locum ex iis adducit, qui etiamnum legitur in libris *Recognitionum*: Καὶ Κλήμης δὲ ὁ Ῥωμαῖος Πέτρον ἀποστόλου μαθητῆς, συνωδεῖ τοῦτοις ἐν τῇ παρόντι προβλήματι πρὸς τὸν πατέρα ἐν Λαοδικείᾳ εἰπὼν ἐν ταῖς Περιόδοις, etc. Exstat hic locus in cap. 22 *Philocaliæ*. Et in vulgatis quidem editionibus locus iste profertur tanquam ex libro II *contra Celsum*, cum tamen in libris *contra Celsum* qui hodie exstant, non legatur. Est autem revera ex lib. III *Explanatationum in Genesim*, ex quo luculentissimum fragmentum primo loco affertur in supradicto capite *Philocaliæ*, a pagina 330 usque ad paginam 352. Cui fragmento copulandum est illud quod sequitur pagina 357: Φέρε δὲ ἀγωνισόμεθα, et reliqua usque ad finem capituli. Sic enim continue absque ulla interruptione citatur ab Eusebio in fine libri sexti *De præparatione*. Cæterum observavi, Origenem non raro uti solere testimoniis librorum *apocryphorum*. Ita tamen illis utitur, ut nonnisi optima quæque ex illis decerpant. In quo quidem apiculas imitatur, quæ ex floribus etiam venenatis mellis colligunt suavitatem.

(76) Οὐδὲ γὰρ καθαρὸν τῆς ἀποστολικῆς ὁρθοδοξίας. Idem testatur Photius, in *Bibliotheca*, cap. 112, et ante eum Rufinus in *epistola ad Gaudentium episcopum*: in illis scilicet Clementis *Recognitionum* libris quædam de Filio Dei dicta fuisse, quæ a recto fidei dogmate deviant, et cum Ariænorum potius sententia consentirent. Denique Epiphanius in hæresi Ebionæorum, c. 15, diserte affirmat, libros Clementis Romani qui *Περίοδοι Πέτρου* inscribebantur, ab Ebionæis corruptos fuisse atque falsatos. Libri porro illi *De peregrinationibus Petri* iidem sunt cum *Recognitionum* libris, ut supra ex Origene ostendimus. Quare Eusebium hoc loco im-

συγκατατάξαι ταῖς ἐρμηνείαις (77), διαθεσαιομένου ὑπὲρ αὐτῶν ἀλήθειαν. Οὐ γὰρ τοῖς τὰ πολλὰ λέγουσιν ἔχαιρον ὥσπερ οἱ πολλοί, ἀλλὰ τοῖς τάλυθῃ διδάσκουσιν· οὐδὲ τοῖς τὰς ἀλλοτρίας ἐντολὰς μνημονεύουσιν, ἀλλὰ τοῖς τὰς παρὰ τοῦ Κυρίου τῇ πίστει δεδομένας, καὶ ἀπ' αὐτῆς παραχρῆμα τῆς ἀληθείας. Εἰ δέ που καὶ παρηκολουθηκώς τις τοῖς πρεσβυτέροις ἔλθοι, τοὺς τῶν πρεσβυτέρων ἀνέκρινον λόγους· τί Ἀνδρέας, ἢ τί Πέτρος εἶπεν, ἢ τί Φίλιππος, ἢ τί Θωμᾶς, ἢ Ἰάκωβος· ἢ τί Ἰωάννης, ἢ Ματθαῖος· ἢ τις ἕτερος τῶν τοῦ Κυρίου μαθητῶν, ἃ τε Ἀριστίων, καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης, οἱ τοῦ Κυρίου μαθηταί, λέγουσιν. Οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσούτον με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον, ὅσον τὰ παρὰ ζώσης φωνῆς καὶ μενούσης. » Ἐνθα καὶ ἐπιστῆσαι ἄξιον δις καταριθμοῦντι αὐτῷ τὸ Ἰωάννου ὄνομα· ὦν τὸν μὲν πρότερον Πέτρω καὶ Ἰακώβῳ, καὶ Ματθαίῳ, καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις συγκαταλέγει, σαφῶς δηλῶν τὸν εὐαγγελιστὴν· τὸν δ' ἕτερον Ἰωάννην διαστελὼν τὸν λόγον, ἑτέροις παρὰ τὸν τῶν ἀποστόλων ἀριθμὸν κατατάσσει, προτάξας αὐτοῦ τὸν Ἀριστίωνα. Σαφῶς τε αὐτὸν πρεσβύτερον ὀνομάζει. Ὡς καὶ διὰ τούτων ἀποδείκνυσθαι τὴν ἱστορίαν ἀληθῆ τῶν δύο κατὰ τὴν Ἀσίαν ὁμωνυμίᾳ κεχρησθαι εἰρηχότων, δύο τε ἐν Ἐφέσῳ γενέσθαι μνήματα καὶ ἑκάτερον Ἰωάννου ἐτι νῦν λέγεσθαι· οἷς καὶ ἀναγκαῖον προσέχειν τὸν νοῦν. Εἰκόσ γὰρ τὸν δευτέρον, εἰ μὴ τις ἐθέλοι τὸν πρῶτον, τὴν ἐπ' ὀνόματος φερομένην Ἰωάννου Ἀποκάλυψιν ἐωραχέναι. Καὶ ὁ νῦν δὲ ἡμῖν δηλούμενος Παπίας, τοὺς μὲν τῶν ἀποστόλων λόγους παρὰ τῶν αὐτοῖς παρηκολουθηκότων ὁμολογεῖ παρεληφέναι, Ἀριστίωνος δὲ καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου αὐτή· κων ἐαυτὸν φησι γενέσθαι. Ὁνομαστὶ γοῦν πολλάκις αὐτῶν μνημονεύσας, ἐν τοῖς αὐτοῦ συγγράμμασι τίθησιν αὐτῶν παραδόσεις. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν οὐκ εἰς τὸ ἀχρηστον εἰρήσθω. Ἄξιον δὲ ταῖς ἀποδοθείσαις τοῦ Παπία φωναῖς, προσάψαι λέξεις ἑτέρας αὐτοῦ, δι' ὧν παρὰδοξά τινα ἱστορεῖ καὶ ἄλλα, ὡς ἂν ἐκ παραδόσεως εἰς αὐτὸν ἑλθόντα. Τὸ μὲν οὖν κατὰ τὴν Ἱεράπολιν Φίλιππον τὸν ἀπόστολον ἅμα ταῖς θυγατρᾶσι διατρέψαι, διὰ τῶν πρόσθεν δεδῆλωται. Ὡς δὲ κατὰ τοὺς αὐτοὺς ὁ Παπίας γενόμενος, διήγησιν παρεληφέναι θαυμασίαν ὑπὸ τῶν τοῦ Φιλίππου θυγατέρων μνημονεύει, τὰ νῦν σημειωτέον. Νεκροῦ γὰρ ἀνάστασιν κατ' αὐτὸν γενοῦσαν ἱστορεῖ, καὶ αὐτὸν πάλιν ἕτερον παράδοξον περὶ Ἰούστον τὸν ἐπικληθέντα Βαρσαβᾶν (78) γεγονὸς, ὡς δηλητήριον φάρμακον ἐμπύοντος καὶ μηδὲν ἀηδὲς διὰ τὴν τοῦ Κυρίου χάριν ὑπομείναντος. Τοῦτον δὲ τὸν Ἰούστον μετὰ τὴν τοῦ Σωτήρος ἀνάληψιν, τοὺς ἱεροὺς ἀποστόλους μετὰ Ματθαίᾳ στήσαι τε καὶ ἐπεύξασθαι ἀντὶ τοῦ προδο-

merito reprehendit vetus scholiastes his verbis, quæ ad marginem codicis Mazarini ascripta sunt : Τί σοι καὶ τοῖς τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος διαλόγοις, ἐν οἷς ὅσον τὸ ὄφελος οἱ ὀρθοδόξως καὶ εἰλικρινῶς ἐντετυχηκότες σαφῶς ἴσασιν. Ἀπαγε τῶν διασυρμῶν, ὡς λογίζεσθε· πεῖσεται γὰρ σοι τῶν ὅλων οὐδεὶς τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας· τοῦ Κλήμεντος ἅπαντα ἐν σμυννομένοις ἐστὶ τοῖς τροφίμοις τῆς εὐσεβείας, ὅφ' ὧν σπουδάζεται.

(77) Συγκατατάξαι ταῖς ἐρμηνείαις. Ita legitur PAFROL. GR. XX.

A nostra quoque assertione firmetur. Non enim, ut plerique solent, eos unquam sectatus sum qui verbis affluerent, sed eos potius qui verum docerent ; nec eos qui nova quædam et inusitata præcepta, sed illos qui Domini mandata in figuris tradita, et ab ipsa veritate profecta memorabant. Quod si quis interdum mihi occurrebat qui cum senioribus versatus fuisset, ex eo curiose sciscitabar quænam essent seniorum dicta : quid Andreas, quid Petrus, quid Philippus, quid Thomas, quid Jacobus, quid Joannes, quid Matthæus, quid cæteri Domini discipuli dicere soliti essent : quidnam Aristion, et Joannes presbyter, discipuli Domini, prædicarent. Neque enim ex librorum lectione tantam me utilitatem capere posse existimabam, quantam ex hominum adhuc superstium viva voce. » Quibus in verbis illud etiam observandum est, bis ab eo positum esse nomen Joannis. Et priore quidem una cum Petro, Jacobo, Matthæo et reliquis apostolis recenset, satis indicans se de evangelista Joanne verba facere. Postea vero adhibita sermonis distinctione, alterum Joannem cum iis collocat qui extra numerum sunt apostolorum, præponens illi Aristionem quemdam : eundemque presbyterum diserte nominat. Quo fit ut vera videatur esse narratio illorum, qui duos eodem nomine appellatos in Asia vixisse dixerunt : et apud Ephesum duo esse sepulcra, et utrumque Joannis hactenus nominari. Atque hoc animadvertere in primis necessarium puto. Verisimile est enim Revelationem illam Joannis nomine inscriptam, si non a priore illo, certe ab hoc posteriore visam fuisse. Et Papias quidem de quo nunc sermonem habemus, apostolorum dicta, ab iis qui cum apostolis versati fuerant, se accepisse profitetur : Aristionis autem et Joannis presbyteri auditorem se dicit fuisse. Multa certe quæ ab iis tradita acceperat, ipsorum nominatim mentione facta, in Commentariis suis retulit. Atque hæc quidem non superflue, 112 ut arbitror, a nobis dicta sint. Porro operæ pretium fuerit, supra citatis Papiæ verbis alia etiam ejusdem testimonia adjungere, in quibus miracula quædam ex aliorum fide ac traditione commemorat. Philippum quidem apostolum una cum filibus Hierapoli degere solitum superius docuimus. Nunc vero quemadmodum Papias, qui iisdem temporibus vixit, mirabilem quamdam narrationem a Philippi filibus accepisse se refert, exponamus. Scribit enim mortuum sua ætate ad vitam esse revocatum. Alterum quoque ingens miraculum refert de Justo qui Barsabas cognominatus est ; qui cum lethale

in codice Regio, et recte quidem, ut opinor. Certe Rufinus hunc locum ita legit, ut ex versione ejus apparet : Non pigebit autem nos tibi omnia quæ quondam a presbyteris didicimus, et bene retinemus, recordantes exponere cum interpretationibus suis. Reliqui tamen codices Maz., Med. ac Fuk. cum Nicephoro scriptum habent συντάξαι.

(78) Ἰούστον τὸν ἐπικληθέντα Βαρσαβᾶν. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk legitur Βαρσαβᾶν.

poculum ebibisset, tamen Dei adjutus gratia, nullo inde accepit incommodum. Hunc autem Justum post Domini ascensum a sanctis apostolis productum esse in medium cum Matthia, factumque ad Deum precationem, ut alter eorum sorte duceretur, qui in locum proditoris Judæ substitutus numerum ipsorum expleret, Actuum liber commemorat his verbis: « Et statuerunt duos, Joseph qui vocabatur Barsabas, qui cognominatus est Justus, et Matthiam. Et orantes dixerunt. » Idem præterea scriptor alia nonnulla nudæ vocis traditione ad se pervenisse testatur, novas quasdam scilicet Servatoris parabolas ac prædicationes, aliæque fabulis propiora. Inter quæ et mille annorum spatium post corporum resurrectionem fore dicit, quo regnum Christi corporaliter stet in orbe terrarum. Quæ quidem ita opinatus esse videtur Papias ex male intellectis apostolorum narrationibus, cum ea quæ arcano quodam sensu et exempli causa ab illis dicebantur, non satis pervidisset. Fuit enim mediocri admodum ingenio præditus, ut ex scriptis illius conjicere licet. Plerisque tamen post ipsum ecclesiasticis scriptoribus ejusdem erroris occasionem præbuit, hominis vetustate sententiam suam tuentibus: puta Irenæo, et si quis alius ejusdem opinionis fautor existit. Alias quoque supradicti Aristionis enarrationes sermonum Domini, et Joannis presbyteri traditiones refert in suis libris. Quas discendi studiosis indicasse contenti, rem illam, quam de Marco evangelista idem scriptor commemoravit, superioribus ejus verbis subnectemus. « Aiebat etiam, inquit, presbyter ille Marcum, Petri interpretem, 113 quæcunque memoriæ mandaverat, diligenter perscripsisse: non tamen ordine pertexuisse quæ a Domino aut dicta aut gesta fuerant. Neque enim ipse Dominum audiverat aut sectatus fuerat unquam. Sed cum Petro, ut dixi, postea versatus est, qui pro audientium utilitate, non vero ut sermonem Domini historiam contexeret, Evangelium prædicabat. Quocirca nihil peccavit Marcus, qui nonnulla ita scripsit, prout ipse memoria repebat. Id quippe unum studebat, ut ne quid eorum quæ audierat, prætermitteret, aut ne quid falsi eis affingeret. » Hæc de Marco Papias narrat. De Matthæo vero sic habet: « Matthæus quidem, inquit, Hebraico sermone divina scripsit oracula: interpretatus est autem unusquisque illa prout potuit. » Porro idem Papias testimoniis ex priore Joannis Epistola, et ex priore iidem Petri

A του 'Ιουδα ἐπὶ τὸν κληρὸν τῆς ἀναπληρώσεως τοῦ αὐτῶν ἀριθμοῦ, ἡ τῶν Πράξεων ὡδέ πως ἱστορεῖ γραφή· « Καὶ ἔστησαν δύο, Ἰωσήφ τὸν καλούμενον Βαρσαβὰν ὃς ἐπεκλήθη Ἰούστος, καὶ Ματθαῖον· καὶ προσευξάμενοι εἶπον. » Καὶ ἄλλα δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὡς ἐκ παραδόσεως ἀγράφου εἰς αὐτὸν ἤκοντα παρατίθεται, ξένας τέ τινες παραβολὰς τοῦ Σωτῆρος καὶ διδασκαλίας αὐτοῦ, καὶ τινὰ ἄλλα μυθικώτερα. Ἐν οἷς καὶ χιλιὰς τινὰ φησιν ἐτῶν ἔσεσθαι μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν, σωματικῶς τῆς τοῦ Χριστοῦ βασιλείας ἐπὶ ταυτησί τῆς γῆς ὑποσησομένης. Ἄ καὶ ἡγοῦμαι τὰς ἀποστολικὰς παρεκδεχόμενον διηγήσεις, ὑπολαβεῖν. τὰ ἐν ὑποδείγμασι πρὸς αὐτῶν μυστικῶς ἐξηγούμενα μὴ συνευραχότα. Σφόδρα γὰρ τοι σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν, ὡς ἂν ἐκ τῶν αὐτοῦ λόγων τεκμηριούμενον εἰπεῖν, φαίνεται· πλὴν καὶ τοῖς μετ' αὐτὸν πλείστοις ὅσοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν, τῆς ὁμοίας αὐτῶ δόξης παραίτιος γέγονε, τὴν ἀρχαιότητα τὰνδρὸς προβεβλημένοις, ὥσπερ οὖν Εἰρηναίῳ, καὶ εἰ τις ἄλλος τὰ ὅμοια φρονῶν ἀναπέφηνεν. Καὶ ἄλλας δὲ τῇ ἰδίᾳ γραφῇ παραδίδωσιν Ἀριστίωνος τοῦ πρόσθεν δεδωλμένου τῶν τοῦ Κυρίου λόγων διηγήσεις (79), καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου παραδόσεις, ἐφ' ἃς τοὺς φιλομαθεῖς ἀναπέμψαντες, ἀναγκαιῶς νῦν προσθήσομεν ταῖς προεκτεθείσαις αὐτοῦ φωναῖς παράδοσιν, ἡ περὶ Μάρκου τοῦ τὸ Εὐαγγέλιον γεγραμμένος ἐκτεθεῖται διὰ τούτων· « Καὶ τοῦτο ὁ πρεσβύτερος εἶλεγε· Μάρκος μὲν ἐρμηνευτὴς Πέτρου (80) γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν, ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μέντοι τάξει τὰ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ ἡ λεχθέντα ἡ πραχθέντα· οὔτε γὰρ ἤκουσε τοῦ Κυρίου, οὔτε παρηκολούθησεν αὐτῷ, ὕστερον δὲ, ὡς ἔφην, Πέτρῳ, ὃς πρὸς τὰς χρεῖας ἐποιεῖτο τὰς διδασκαλίας, ἄλλ' οὐχ ὥσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν ποιούμενος λόγων· ὥστε οὐδὲν ἡμαρτε Μάρκος, οὕτως ἐνία γράψας ὡς ἀπεμνημόνευσεν. Ἐνδὲ γὰρ ἐποίησας προνοίαν, τοῦ μηδὲν ὧν ἤκουσε παραλιπεῖν, ἡ ψεύσασθαι τι ἐν αὐτοῖς. » Ταῦτα μὲν οὐκ ἰσθόρηται τῷ Πατρίᾳ περὶ τοῦ Μάρκου. Περί δὲ τοῦ Ματθαίου ταῦτ' εἴρηται· « Ματθαῖος μὲν οὖν Ἑβραῖδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο. Ἑρμηνέυσεν δ' αὐτὰ ὡς ἡδύνατο ἕκαστος (81). » Κέχρηται δ' ὁ αὐτὸς μαρτυρίαις ἀπὸ τῆς Ἰωάννου προτέρας Ἐπιστολῆς, καὶ τῆς Πέτρου ὁμοίως. Ἐκτίθεται δὲ καὶ ἄλλην ἱστορίαν περὶ γυναικὸς, ἐπὶ πολλαῖς ἀμαρτίαις διαβληθείσης ἐπὶ τοῦ Κυρίου. Ἦν τὸ Κατ' Ἑβραίους Εὐαγγέλιον περιέχει. Καὶ ταῦτα δ' ἡμῖν ἀναγκαιῶς πρὸς τοῖς ἐκτεθείσιν ἐπιτετηρήσθω.

Τέλος τοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας
λόγου τρίτου.

(79) Τῶν τοῦ Κυρίου λόγων διηγήσεις. Recte Musculus enarrationes verit. Hoc enim sensu διηγήσεις usurpat Eusebius non semel. Sic paulo antea in hoc capite dixit: « Ἄ καὶ ἡγοῦμαι τὰς ἀποστολικὰς παρεκδεχόμενον διηγήσεις. Origenes in lib. iv De principiis, διὰ τοῦτο ἡμεῖς καὶ τὸ ἐν τῷ ὑπὸ τινων καταφρονουμένῳ βιβλίῳ τῷ Ποιμένι, οὕτω διηγούμεθα. Vide quæ notavi ad cap. 14 lib. vii.

(80) Μάρκος ἐρμηνευτὴς Πέτρου. Marcum interpretem Petri vocat etiam Hieronymus in Catalogo, ex hoc Papiæ loco, ut opinor. Hinc est quod plerique Græcorum Marci Evangelium a Petro di-

ctatum esse scribunt. Ita Athanasius in tractatu De libris sacrae Scripturae. Quod quomodo intelligendum sit, docet hic Papiæ locus. Neque enim existimandum est, Marcum ex ore dicantis Petri Evangelium suum excepisse; sed cum Petrum audisset verbum Dei Judæis Hebraice prædicantem, Marcum singula quæ ad Christum pertinebant, studiose digessisse Græco sermone.

(81) Ὡς ἡδύνατο ἕκαστος. Nicephorus habet, ὡς ἦν δυνατός ἕκαστος, cui subscribunt quatuor nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savittanus.

desumptis utitur. Aliam quoque exponit historiam de muliere, quæ multorum criminum coram Domino accusata est. Quæ quidem historia in *Evangelio secundum Hebræos* scripta habetur. Atque hæc cum aliis quæ supra posuimus, non sine causa a nobis observata sint.

Explicit liber tertius Historiæ ecclesiasticæ.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΛΟΓΟΣ Δ'.

EUSEBII PAMPHILI ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER QUARTUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α'. Τίτες ἐπὶ τῆς Τραϊανοῦ βασιλείας, Ῥωμαίων **A 114** ις'. Ὅπως Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος τὸν Χριστοῦ λόγον ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως προσδύων ἐμαρτύρησεν.
- β'. Ὅποια Ἰουδαῖοι κατ' αὐτὸν πεπόνθησιν.
- γ'. Οἱ κατὰ Ἀδριανὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογησάμενοι τίνες.
- δ'. Οἱ κατ' αὐτὸν Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων χρηματίσαντες ἐπίσκοποι.
- ε'. Οἱ ἀνέκαθεν ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐπὶ τοὺς δηλουμένους Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι.
- ς'. Ἡ κατὰ Ἀδριανὸν ὑστάτη Ἰουδαίων πολιורκία.
- ζ'. Τίτες κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γεγονάσι ψευδωνύμου γνώσεως ἀρχηγοί.
- η'. Τίτες ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς.
- θ'. Ἐπιστολὴ Ἀδριανοῦ ὑπὲρ τοῦ μὴ δεῖν ἀκριτῶς ἡμᾶς ἐλαύνειν.
- ι'. Τίτες ἐπὶ τῆς Ἀρτωνίου βασιλείας ἐπίσκοποι Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων γεγονάσι.
- ια'. Περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς γενομένων αἰρεσιμαχῶν.
- ιβ'. Περὶ τῆς Ἰουστίνου πρὸς Ἀρτωνίων ἀπολογίας.
- ιγ'. Ἀρτωνίου πρὸς τὸ Κοινὸν τῆς Ἀσίας ἐπιστολὴ περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου.
- ιδ'. Τὰ περὶ Πολυκάρπου τοῦ τῶν ἀποστόλων μαρτυρομένου.
- ιε'. Ὅπως κατὰ Οὐῆρον ὁ Πολύκαρπος ὅμα ἐτέροις ἐμαρτύρησεν ἐπὶ τῆς Συμυρναίων πόλεως.
- ις'. Ὅπως Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος τὸν Χριστοῦ λόγον ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως προσδύων ἐμαρτύρησεν.
- ιζ'. Περὶ ὧν Ἰουστίνος ἐν ἰδίῳ συγγράμματι μνημονεύει μαρτύρων.
- ιη'. Τίτες εἰς ἡμᾶς ἦλθον τῶν Ἰουστίνου λόγων.
- ιβ'. Τίτες ἐπὶ τῆς Οὐῆρου βασιλείας, τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας προύστησαν.
- ικ'. Τίτες κατ' αὐτὸν τῆς Ἀρτιοχέων Ἐκκλησίας γεγονάσι ἐπίσκοποι.
- ια'. Περὶ τῶν κατὰ τούτους διαλαμψάντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.
- ιβ'. Περὶ Ἡγησίππου καὶ ὧν οὗτος μνημονεύει.
- ιγ'. Περὶ Διοκυσίου Κορινθίων ἐπισκόπων, καὶ ὧν ἔγραψεν ἐπιστολῶν.
- ιδ'. Περὶ Θεοφίλου τοῦ Ἀρτιοχέων ἐπισκόπου.
- ιε'. Περὶ Φιλίππου καὶ Μοδέστου.
- ιβ'. Περὶ Μελλίωνος καὶ ὧν οὗτος ἐμνημόνευσε.
- ιζ'. Περὶ Ἀπολλινάριου τοῦ τῆς Ἱερουσαλὴν Ἐκκλησίας ἐπισκόπου.
- ιη'. Περὶ Μουσανοῦ καὶ ὧν οὗτος συνεγράψατο.
- ιβ'. Περὶ Τατιανοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἵρέσεως.
- ιγ'. Περὶ Βαρδήςανου τοῦ Σύρου, καὶ τῶν γερομένων αὐτοῦ λόγων.

IN QUARTO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Trojano.
- II. Qualia Judæi sub eodem imperatore perpassi sint.
- III. Qui, imperante Adriano, pro defensione fidei libros scripserint.
- IV. Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandriæ.
- V. Qui jam inde a Salvatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.
- VI. Postrema Judæorum expugnatio temporibus Adriani.
- VII. Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces exstiterint.
- VIII. Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.
- IX. Epistola Adriani ne quis Christianorum indicta causa puniretur.

- X. Qui Romæ et Alexandriæ episcopi fuerint imperante Antonino.
 XI. De his qui eodem tempore seclorum auctores fuerunt.
 XII. De Justini Apologetico ad Antoninum.
 XIII. Epistola Antonini ad Commune Asiæ de religione nostra.
 XIV. Quæ de Polycarpo apostolorum discipulo commemorantur.
 XV. Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ passus est imperante Vero.
 XVI. Quomodo Justinus philosophus religionem Christi Romæ prædicans martyrium meruit.
 XVII. De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.
 XVIII. Quinam ad nos pervenerint Justini libri.
 XIX. Quinam regnante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandrinæ præfuerint.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τίτες ἐπὶ τῆς Τραιανῶν βασιλείας Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρείαν ἐπίσκοποι γεγόνασιν.

Ἀμφὶ δὲ τὸ δωδέκατον (82) τῆς Τραιανῶν βασιλείας ἔτος, ὁ μικρῶ πρόσθεν ἡμῖν τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παροικίας δηλωθεὶς ἐπίσκοπος τὴν ζωὴν μεταλλάττει, τέταρτος δὲ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τῶν τῶν αὐτοῦ λειτουργίαν κληροῦται Πρίμος. Ἐν τούτῳ καὶ Ἀλέξανδρος ἐπὶ Ῥώμης θύσσον ἔτος ἀποπληρώσαντος Εὐαρέστου, πέμπτην ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου κατὰ γων διαδοχῆν, τὴν ἐπίσκοπὴν ἀπολαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὅποια Ἰουδαῖοι κατ' αὐτὸν πεπέρθησι
 (Nic. H. E. III, 22)

Καὶ τὰ μὲν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίας τε καὶ Ἐκκλησίας ὁσημέραι ἀνθούντα ἐπιμεῖζον ἐχώρει προκοπῆς, τὰ δὲ τῆς Ἰουδαίων συμφορᾶς κακοῖς ἐπαλλήλοις ἤμαρξεν. Ἡδὴ γοῦν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς ἐνιαυτὸν ὀκτωκαίδεκατον ἐλαύνοντος, αὐτὸς Ἰουδαίων χίντης ἐπαναστάσα, πάμπλου πλῆθος αὐτῶν διέφθειρεν. Ἐν τε γὰρ Ἀλεξανδρείᾳ καὶ τῇ λοιπῇ Αἰγύπτῳ, καὶ προσέτι κατὰ Κυρήνην ὥσπερ ὑπὸ πνεύματος δεινῶ τινος καὶ στασιώδους ἀναξήρουσθέντας, ὠρμηγνο πρὸς τοὺς συνοίκους Ἑλλήνας (83) στασιάζειν, αὐξήσαντές τε εἰς μέγα τὴν στάσιν, τῷ ἐπὶ νῦν ἐνιαυτῷ πόλεμον οὐ σμικρὸν συνῆσαν, ἵγνουμένου τῆνικαῦτα Λούππου τῆς ἀπάτης Αἰγύπτου.

(82) Ἀμφὶ τὸ δωδέκατον. In Chronico Eusebii initium Primi, Alexandriæ episcopi, cadit in annum x Trajani. Alexandri quoque Romani pontificis initium collocatur anno x Trajani. Sed et in annis episcoporum tam Romanorum quam aliarum urbium digerendis, observavi Chronicon Eusebii plerumque dissentire ab Historia ecclesiastica, sive ea exscriptorum culpa est, sive Hieronymi interpretis, sive ipsius Eusebii. Nam in tanta differentia, difficile est erroris causam assignare. Porro cum Historia ecclesiastica post libros Chroniconum ab Eusebio scripta sit, ubicunque ejusmodi dissensio occurrit, id potius sequendum videtur quod in Historia ecclesiastica scriptum est.

(83) Πρὸς τοὺς συνοίκους Ἑλλήνας. Rufinus vertit, Primo simul commanentibus vicinisque gentilibus inferre certamina. Sic enim legitur in manuscripto codice Bibliothecæ Regiæ. Hieronymus autem in Chronico interpretatur, adversus cohabitatores alienigenas. Langus vertit adversus cives suos Græcos.

- XX. Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.
 XXI. De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.
 XXII. De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.
 XXIII. De Dionysio Corinthiorum episcopo et de epistolis ab eo scriptis.
 XXIV. De Theophilo Antiochenis episcopo.
 XXV. De Philippo et Modesto.
 XXVI. De Melitone, deque his quorum ille mentionem fecit.
 XXVII. De Apollinare Hierapolitanæ Ecclesiæ episcopo.
 XXVIII. De Musano et ejus scriptis.
 XXIX. De Tatiano et ejus hæresi.
 XXX. De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt.

B

115 CAPUT I.

Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Trajano.

Circa duodecimum annum imperii Trajani Cerdo, Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus, cujus paulo supra mentionem fecimus, abiit e vita; quartusque ab apostolis ministerium ejus Ecclesiæ sortitus est Primus. Eodem tempore cum Evarestus annos octo in pontificatu exegisset, Romæ episcopatum suscepit Alexander, quintum a Petro et Paulo successione obtinens locum.

CAPUT II.

Qualia Judæi sub eodem imperatore perpassi sint.

Ac Servatoris quidem nostri doctrina atque Ecclesia magis ac magis in dies efflorescens, continuis incrementis augebatur. Judæorum autem calamitates novis subinde cladibus cumulabantur. Nam cum imperator annum jam imperii octavum decimum attigisset, rursus Judæorum tumultus exortus, maximam gentis illius multitudinem exstinxit. Qui ppe Alexandriæ et per totam Ægyptum ac Cyrenaicam, velut a violento quodam et seditionis dæmone exagitati, Judæi adversus Græcos et gentiles qui una cum ipsis habitabant, tumultum excitare cœperunt. Progressa deinde in majus seditione, sequenti anno bellum non mediocre con-

Musculus autem et Christophorus gentes vertunt, nimis laxo et ambiguo vocabulo. Aut gentiles enim, aut Græcos vertere oportet, aut utrumque pariter, ut fecimus. Judæi qui cum Græcis seu gentilibus in urbibus et oppidis habitabant, et æquum jus civitatis cum iisdem habebant, sæpenumero cum illis jurgabantur, ut solent seditiones ac tumultus nasci ex religionum discrepantia. Græci enim Judæos cives habere dedignabantur; contra Judæi, deteriori conditione quam reliqui cives agere volebant. Hinc frequenter rixæ per singulas urbes, tum in Ægypto, tum in Syria, ut Philo et Josephus testantur. Idcirco autem gentiles et Græcos in interpretatione mea simul posui, quod unica vox non sufficere videbatur. Neque enim solos Græcos tunc adorti sunt Judæi, sed etiam indigenas Ægyptios et Libyas. Neque rursus solos gentiles, verum etiam Christianos, quorum non mediocri tunc erat multitudo in Ægypto et Cyrenaicâ.

Καὶ δὴ ἐν τῇ πρώτῃ συμβολῇ ἐπικρατῆσαι αὐτοὺς συνέθη τῶν Ἑλλήνων, οἱ καὶ καταρρυγόντες εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τοὺς ἐν τῇ πόλει Ἰουδαίους ἐξώγρησαν ἐ καὶ ἀπέκτειναν. Τῆς δὲ παρὰ τούτων συμμαχίας ἀποτυχόντες οἱ κατὰ Κυρήνην, τὴν χώραν τῆς Αἰγύπτου λεηλατοῦντες καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ νομοῦς (84) φθειρόντες διετέλουν, ἡγουμένου αὐτῶν Λουκούα· ἐφ' οὗς ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεμψε Μάρκιον Τούρβωνα (85) σὺν δυνάμει πεζῇ τε καὶ ναυτικῇ, ἔτι δὲ καὶ ἱππικῇ. Ὁ δὲ πολλαῖς μάχαις ἐν οὐκ ὀλίγῳ τε χρόνῳ τὸν πρὸς αὐτοὺς διαπονήσας πόλεμον, πολλὰς μυριάδας Ἰουδαίων, οὐ μόνον τῶν ἀπὸ Κυρήνης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπ' Αἰγύπτου συναρομένων Λουκούα τῷ βασιλεῖ αὐτῶν, ἀναιρεῖ. Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ὑποπτεύσας καὶ τοὺς ἐν Μεσοποταμίᾳ Ἰουδαίους ἐπιθήσασθαι τοῖς αὐτοῖσι, Λουκίῳ Κοήτῳ (86) προσέταξεν ἐκκαλεῖσθαι τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦς. Ὅς καὶ παρταξάμενος, πάλιν πολλῶς τῶν αὐτῶν φονεύει, ἐφ' ᾧ κατορθώματι, Ἰουδαίας

(84) *Τοὺς ἐν αὐτῇ νομοῦς.* Castella vertit Rufinus magno errore, cum præfecturas vertere debuisset, aut nomos, ut Plinius. Tota enim Ægyptus in nomos divisa erat. Porro de hac totius Ægypti et Libyæ vastatione a Judæis facta, præter Dionem Orosius in lib. vii hæc habet: *Incredibili deinde motu sub uno tempore Judæi quasi rabie efferati, per diversas terrarum partes exarserunt. Nam et per totam Libyam adversus incolæ atrocissima bella gesserunt: quæ adeo tunc interfectis cultoribus desolata est, ut nisi postea Adrianus imp. collectas illuc aliunde colonias deduxisset, vacua penitus terra abraso habitatore mansisset.* Hæc Orosius ex Chronico Eusebii. De his coloniis ab Adriano imp. in Libyam missis, intelligendum esse videtur vetus Epigramma incerti auctoris nondum editum:

Ἐσχατιαὶ Λιβύων Νασαμωνίδες, οὐκέτι θηρῶν
Ἔθνησιν ἡέλειρον ῥῶτα βυρυνόμεναι,
Ἢχοὶ ἐρημίσθων ἐκτεπῆσσεσθε λέοντων
Ὀρυγαῖς, ψαμάθους ἄγρις ὑπὲρ ρομάδων
Φύλον ἐπεὶ ἀνάριθμον ἐν Ἰγροπέδῃσιν ἀγρευθὲν
Ἐς μίαν αἰχμηταῖς Καῖσαρ ἔθηκεν ὁ πάϊς·
Αἱ δὲ πρὶν ἀγρῶν ἔγκοιτάδες ἀκρωρείαι
Θηρῶν, τὴν ἀνδρῶν εἰσι βοηλασίου.

Id est:

Fines Libyæ Nasamonibus vicini, non amplius ferarum Agmina continentis vestræ dorso portantes, [rum Solitarios leonum expavescatis rugitus,

Resonantes ultra ipsas nomadum arenas: Quandoquidem innumerabilem turbam laqueis captam Cæsar militibus sub unum simul aspectum subiecit, Et montium vertices qui prius fuerant cubilia ferarum, Nunc ab hominibus incoluntur et arantur.

Corruptus est versus antepenultimus, quem sic restituendum puto:

Ἐς μίαν αἰχμηταῖς Καῖσαρ ἔθηκεν ἑπτα.

(85) *Μάρκιον Τούρβωνα.* Ab hoc Judæos deletos esse scribit etiam Spartianus in Adriano. Marcio, inquit, Turbone, Judæis compressis, ad deprimentum tumultum Mauritanie destinato. Ad quem locum hallucinatur Salmasius, qui putat Spartianum loqui de tumultu Judæorum sub Adriano, cui bello finem ait imposuisse Marcium Turbonem. In quo longe fallitur. Nam bellum Judaicum sub Adriano confecit Julius Severus, ut docet Dio, multo post initium imperii Adriani de quo hic loquitur Spartianus. Marcium autem Turbo extremis annis imperii Trajani Judæos compresserat, quemadmodum hic testatur Eusebius. Itaque Adrianus imperium recens adeptus, cum Mauri post obitum Trajani tumultuarentur, Turbonem qui recens Judæos compresserat, adversus Mauros misit, ut eadem felicitate qua Ju-

A runt, Lupo tunc temporis totius Ægypti præfecturam gerente. Et primo quidem conflictu forte Judæi gentiles superaverant. Qui mox Alexandriam confugientes, Judæos qui in ea urbe degebant, captos interfecerunt. Horum igitur auxilio 116 destituti Judæi qui Cyrenem incolebant, duce Lucua, Ægyptiorum regionem prædationibus ac latrociniiis infestare, et præfecturas ejus vastare institerunt. Itaque imperator Marcium Turbonem adversus eos misit cum pedestribus ac navalibus copiis, et cum equitatu. Hic multis præliis consertis, belloque in longum tempus protracto, infinita Judæorum milia, qui partim ex Cyrenæica provincia, partim ex Ægypto Lucuæ regi ipsorum opem laturi confluerant, neci dedit. Sed imperator, veritus ne Judæi B qui Mesopotamiam habitabant, incolas perinde aggrederentur, mandavit Lucio Quieto, ut eos extra provinciam fines deportaret. Qui instructa adversus

dæos contriverat, Mauros etiam compesceret. Hic est sensus Spartiani.

(86) *Λουκίῳ Κοήτῳ.* Rectius apud Nicephorum legitur Λουκίῳ Κυέτῳ· apud Rufinum in vetustissimis editionibus scriptum est *Lusio Quieto*. Codices Mazarinæus, Fuk. et Savilii Κυήτῳ scriptum habent. Κύντος Λούσιος dicitur in *Excerptis* ex Dione Cassio quæ ante viginti annos edidimus. Erat hic Maurus genere, non ex provincia Mauritania, sed ex Mauris barbaris qui Romano imperio foederati erant. Et initio quidem præfecturam alie Maurorum gesserat. Sed non multo post damnatus ob nequitiam, cum ignominia dimissus fuerat. Postea vero bello Dacico, cum exercitus auxilio Maurorum egeret, ipse egregiam operam navavit. Quam ob causam præmiis atque honoribus affectus, longe plura ac majora facinora altero bello Dacico edidit. Tandem vero bello Parthico quod adversus Parthos Trajanus gerebat, eo fortitudinis ac fortunæ simul processit, ut inter prætorios relatus, consulatumque adeptus sit, et provinciam Palæstinam rexerit. Quæ res ei primo invidiam, postea odium ac perniciem attulere. Hæc Dio in luculentis illis *Excerptis*. Quibus addam insignem etiam Themistii locum in gratiarum actione ad Theodosium Augustum pro pace, et pro consulatu Saturnini Magistri equitum: Οὕτω καὶ ὁ σὸς πρόγονος καὶ ἀρχηγέτης παῖδες μὲν οὐκ ἦσαν αὐτῷ, παῖδες δὲ ἀδελφῶν καὶ ἀδελφίδων· ἀλλ' ὁμως οὐδένα ἐκείνων τῆς εὐνοίας Λυσίου προϋτίμησεν· ἀλλ' οὐδὲ Ῥωμαίων ὄντα τὸν ἀνδρα, ἀλλ' οὐδὲ Λίβυν ἐκ τῆς ὑπάρχουσι Λιβύης, ἀλλ' ἐξ ἀδελφῶν καὶ ἀπφικισμένης ἐσχατίας, ἐπειδὴ Μαρδοῦς κατεστρατήγησεν. ἀνέδειξε πρότερον ὑπατον, εἰτα τῆς βασιλείας διάδοχον κατεστήσατο. Id est: Sic plane parens et auctor generis tui Trajanus, cum liberos quidem non haberet, sed sororum atque ex sororibus nepotum filios haberet, nullum tamen ex illis Lusio præferendum putavit. Sed virum qui nec Romanus erat, ac ne Afer quidem ex provincia Africa, sed ex ignobili et remoto limite, propterea quod Mardos debellasset, primo consulem renuntiavit, ac deinde successorem imperii designavit. Hunc Themistii locum eo libentius hic adduxi, quod oratio illa nondum edita est, cujus copiam mihi fecit Gabriel Cosartius, vir eloquentissimus. Porro quod Themistius dicit Lusium a Trajano successorem imperii esse designatum, id alibi legere non memini. Id quidem in animo habuisse Trajanum facile crediderim. Sane Spartianus Lusium Quietum suspectum imperio fuisse dicit. *Lusium Quietum, sublati gentibus Mauris quas regebat, quia suspectus imperio fuerat, exarmavit.*

illos acie, ingentem eorum multitudinem prostravit. A Ob quam victoriam legatus Judææ ab imperatore est designatus. Sed hæc gentilium quoque scriptores, qui res gestas temporum illorum memoriae mandarunt, iisdem fere verbis retulere.

CAPUT III.

Qui imperante Adriano pro defensione fidei libros scripserint.

Cum Trajanus per viginti annos demptis sex mensibus principatum tenuisset, Ælius Adrianus suscepit imperium. Huic Quadratus obtulit orationem, quam pro defensione religionis nostræ idcirco conscripserat, quod quidam malevoli homines, vexare nostros atque incessere conabantur. Exstat hodieque apud plerosque ex fratribus hæc oratio, quam nos etiam habemus, ex qua et ingenium ejus B viri, et rectam apostolicæ fidei doctrinam perspicue licet cognoscere. Porro idem scriptor suam ipsius antiquitatem satis declarat his verbis: « Servatoris autem, inquit, nostri opera semper conspicua erant, quippe quæ vera essent: ii scilicet qui morbis liberati, aut qui ex morte ad vitam revocati fuerant. Qui quidem non solum dum sanabantur, aut dum ad vitam revocabantur, conspecti sunt ab omnibus, sed secuto deinceps tempore. Nec solum quandiu in terris moratus est Servator noster, verum etiam post ejus discessum diu superstites fuerunt, adeo ut nonnulli eorum etiam ad nostra usque tempora pervenerint. » Hæc de Quadrato. Aristides quoque vir fidelis ex religionis 117 nostræ sectoribus, *Apologeticum* pro fide nostra perinde ac Quadratus Adriano Cæsari nuncupatum reliquit. Qui quidem liber etiamnum servatur a plurimis.

CAPUT IV.

Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandria.

Anno autem principatus Adriani tertio Alexander Romanæ urbis episcopus fato functus est, cum decem annos administrationis explesset. Cui successit Xystus. Eodem circiter tempore mortuo Primo, anno episcopatus sui duodecimo, Alexandrinæ Ecclesiæ sacerdotium suscepit Justus.

CAPUT V.

Qui jam inde a Servatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.

Eorum autem episcoporum tempora qui Hiero-

(87) *Ἰουδαίας ἡγεμών.* Male Hieronymus et Rufinus *procuratorem Judææ* verterunt. Nec melius Christophorsonus *præfectum* interpretatur. Scribit enim Dio in *Excerptis* nostris, Lusium Quietum ornamentis prætorii honoratum fuisse, et ad consulatum pervenisse, ac provinciam Palæstinam rexisse. Quæ res, inquit, ei invidiam confluxit. At Palæstinæ procuratio non tanta erat dignitas, ut invidiam Lusio conflare posset: nec vir senatorii ordinis et consularis procurator esse potuit. Fuit igitur legatus Augusti pro prætorie provincie Palæstinæ; quam dignitatem gessit Tinius Rufus sub Adriano, ut mox videbimus. Neminem porro turbare debet, quod Palæstina tunc legatum habuit, quæ antea procuratori paruerat. Nam imperatores pro arbitrio mutabant administrationem provinciarum; et modo legatus, modo procuratores mittebant,

ἡγεμών (87) ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος ἀνεδείχθη. Ταῦτα καὶ Ἑλλήνων οἱ τὰ κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους γραφῇ παραδόντες, αὐτοῖς ἱστορήσαν ῥήμασι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Οἱ κατὰ Ἀδριανὸν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀπολογησάμενοι (Nic. H. E. III, 21).

Τραϊανοῦ δὲ ἐν' ὅλοις ἔτεσιν εἰκοσι τὴν ἀρχὴν μηνὶν ἐξ ὁδοῦ κρατήσαντος, Ἀδριανὸς Ἀδριανὸς διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν. Τούτῳ Κοδράτος λόγον προσφωνήσας ἀναδίδωσιν, ἀπολογίαν συντάξας ὑπὲρ τῆς καθ' ἡμᾶς θεοσεβείας, ὅτι δὴ τινες πονηροὶ ἄνδρες τοὺς ἡμετέρους ἐνοχλεῖν ἐπειρῶντο. Εἰσέτι δὲ φέρεται παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν, ἀτὰρ καὶ παρ' ἡμῖν τὸ σύγγραμμα, ἐξ οὗ κατιδεῖν ἐστὶ λαμπρὰ τεκμήρια τῆς τε τοῦ ἀνδρὸς διανοίας, καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας (88). 'Ο δ' αὐτὸς τὴν καθ' ἑαυτὸν ἀρχαιότητα παραφαίνει, δι' ὧν ἱστορεῖ ταῦτα ἰδίαις φωναῖς. « Τοῦ δὲ Σωτῆρος ἡμῶν τὰ ἔργα ἀεὶ παρῆν. Ἀληθὴ γὰρ ἦν· οἱ θεραπευθέντες, οἱ ἀναστάντες ἐκ νεκρῶν, οἳ οὐκ ὤφθησαν μόνον θεραπευόμενοι, καὶ ἀνιστάνμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀεὶ παρόντες· οὐδὲ ἐπιδημοῦντος μόνον τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ καὶ ἀπαλλαγέντος, ἦσαν ἐπὶ χρόνον ἱκανόν, ὥστε καὶ εἰς τοὺς ἡμετέρους χρόνους τινὲς αὐτῶν ἀφίκοντο. » Τοιοῦτος μὲν οἶν οὗτος. Καὶ Ἀριστείδης δὲ πιστὸς ἀνὴρ τῆς καθ' ἡμᾶς ὁμώμενος εὐσεβείας, τῷ Κοδράτῳ παραπλησίως ὑπὲρ τῆς πίστεως Ἀπολογίαν ἐπιφωνήσας Ἀδριανῷ, καταλέλοιπε. Σώζεται δὲ γε εἰς δεῦρο παρὰ πλείστοις καὶ ἡ τούτου γραφή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Οἱ κατὰ ταυτὸν Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων χρηματίζοντες ἐπίσκοποι (Nic. H. E. III, 25).

Ἐτεῖ δὲ τρίτῳ τῆς αὐτῆς ἡγεμονίας, Ἀλέξανδρος Ῥωμαίων ἐπίσκοπος τελευτᾷ, δέκατον τῆς οἰκονομίας ἀποπλήσας ἔτος. Εὖστο, ἦν τούτῳ διάδοχος. Καὶ τῆς Ἀλεξανδρέων δὲ παροιχίας ἀμφὶ τὸν αὐτὸν χρόνον, Πρίμον μεταλλάξαντα δωδεκάτῳ τῆς προστασίας ἔτει, διαδέχεται· Ἰουῆτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Οἱ ἀνέκαθεν ἀπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ ἐπὶ τοὺς θηλουμένους. Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι

Τῶν γε μὴν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων τοὺς

prout usus reipublicæ exigebat. Itaque Trajanus cum Palæstinam assiduè Judæorum motibus turbare videret, legatum ei præfecit Lusium consularem, virum strenuum, qui dignitate sua et armis provinciam contineret. Sed et ante Lusium Atticus ille, de quo paulo ante locuti sumus cum de Simeonis Clopæ martyrio ageretur, videtur fuisse legatus provincie Palæstinæ.

(88) *Τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοτομίας.* Ita loquitur Clemens Alexandrinus in lib. vii *Stromateon*: 'Ο γνωστὸς δὲ ἄρα ἡμῖν μόνος ἐν αὐταῖς καταγεγραμμένος γραφαῖς, τὴν ἀποστολικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν σὺν ὀρθοτομίαν τῶν δογμάτων. Videtur autem hæc locutio desumpta esse ex Epistola ad Timotheum, in qua Apostolus dixit, ὀρθοτομοῦντα τὸν λόγον τῆς ἀληθείας.

χρόνους γραφή σωζομένους οὐδαμῶς εὑρον· κομιδὴ γὰρ οὖν βραχυβίου αὐτοῦ λόγος κατέχει γενέσθαι. Τοσοῦτον δ' ἐξ ἐγγράφων παρείληφα, ὥς μέχρι τῆς κατὰ Ἀδριανὸν Ἰουδαίων πολιορκίας, πεντεκαίδεκα τὸν ἀριθμὸν αὐτόθι γεγονόσιν ἐπισκόπων διαδοχαί, οὓς πάντας Ἑβραίους φασὶν ὄντας ἀνέκαθεν, τὴν γνῶσιν τοῦ Χριστοῦ γνησίως καταδέξασθαι. Ὡστ' ἤδη πρὸς τῶν τὰ τοιαῦτα ἐπικρίνειν δυνατῶν, καὶ τῆς τῶν ἐπισκόπων λειτουργίας ἀξίους δοκιμασθῆναι· συνεστάναι γὰρ αὐτοῖς τότε τὴν πᾶσαν Ἑκκλησίαν ἐξ Ἑβραίων πιστῶν, ἀπὸ τῶν ἀποστόλων καὶ εἰς τὴν τότε διαρκεσάντων πολιορκίαν, καθ' ἣν Ἰουδαῖοι Ῥωμαίων αὐθις ἀποστάντες, οὐ μικροῖς πολέμοις ἤλυσαν. Διαλελοιπῶτων δ' οὖν τῆς κατὰ τῶν ἐκ περιτομῆς ἐπισκόπων, τοὺς ἀπὸ τοῦ πρώτου (89) νῦν ἀναγκαῖον ἂν εἶη καταλέξει. Πρώτος τοιγαροῦν Ἰάκωβος ὁ τοῦ Κυρίου λεγόμενος ἀδελφὸς ἦν· μεθ' ὃν δεῦτερος Συμεὼν, τρίτος Ἰούστος, Ζαχαρίας τέταρτος, πέμπτος Ἰωβίας, ἕκτος Βενιαμὴν, Ἰωάννης ἑβδομος, ὀγδοὺς Ματθαῖος, ἔνατος Φίλιππος, δέκατος Σενεκᾶς, ἑνδέκατος Ἰούστος, δευτέρως δωδέκατος, Ἐφρῆς τρισηκαίδεκατος, τεσσαρεσκαίδεκατος Ἰωσήφ (90)· ἐπὶ πᾶσι πεντεκαίδεκατος Ἰούδας. Τοσοῦτοι καὶ οἱ ἐπὶ τῆς Ἱερουσολύμων πόλεως ἐπίσκοποι ἀπὸ τῶν ἀποστόλων εἰς τὸν δηλούμενον διαγενόμενον χρόνον, οἱ πάντες ἐκ περιτομῆς. Ἡδὲ δὲ δωδέκατον ἐχούσης ἔτος τῆς ἡγεμονίας Ἀδριανοῦ, εὖστον δεκαέτη χρόνον ἀποπλήσαντα ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων ἐπισκοπῆς, ἑβδομος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων διαδέχεται Τελεσφόρος· ἔνιαυτοῦ δὲ μετὰ καὶ μηνῶν διαγενομένων (91), τῆς Ἀλεξανδρεων παροικίας τὴν προστασίαν εὐμένης ἕκτω κλήρῳ διαδέχεται, τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἔτεσιν ἑνδεκα διαρκέσαντος.

ejus locum successit. Anno deinde et mensibus aliquot interjectis, Eumenes Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem sextus ordine suscepit, cum decessor ipsius annos undecim præfuisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἡ κατὰ Ἀδριανὸν ὑστάτη Ἰουδαίων πολιορκία (Nic. H. E. III, 24).

Καὶ δὴ τὰ τῆς Ἰουδαίων ἀποστασίας αὐθις εἰς μέγα καὶ πολὺ προελθούσης, (92) Ῥοῦφος ἐπάρχων τῆς Ἰουδαίας (93), στρατιωτικῆς αὐτῷ συμμάχας

(89) τοὺς ἀπὸ τοῦ πρώτου. Nostri codices Maz., Med. ac Fukelii, scriptum habent τοὺς ἀπὸ πρώτου, quod quidem mihi videtur elegantius. Paulo post ἔνατος per simplex *r* scribitur in optimis exemplaribus Mazarino ac Mediceo.

(90) Ἰωσήφ. In Chronico Eusebii *Joses* dicitur, et apud Epiphanium in hæresi Manichæorum. Sic Joseph frater Domini, de quo Matthæus et Marcus loquuntur in Evangelio, *Joses* ab Hieronymo et aliis appellatur. Ephres similiter in Chronologia Nicephori patriarchæ *Ephrem* dicitur. Cæterum non sine causa mirari subit, undenam Nicephorus annos illos acceperit, quos singulis Hierosolymorum episcopis assignat, cum Eusebius qui in Pælestina degebat, et qui omnes episcoporum illius Ecclesiæ indices perlegerat, nihil se de annis eorum legisse testetur.

(91) Καὶ μηνῶν διαγενομένων. Rectius in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano hic locus scribitur hoc modo: Ἐνιαυτοῦ δὲ μετὰ καὶ μηνῶν διαγενομένων. Quanquam Savilius post vccem μηνῶν ad oram libri sui addiderat τινῶν, ex conjectura, ut opinor. Rufinus vero in suo exemplari legisse videtur μηνός, sic enim vertit: Anno post

A solymis præfuerunt, nusquam reperire potui. Omnes quippe brevi admodum tempore sedisse perhibentur. Illud tantum ex veterum scriptorum monumentis didici, ad illam usque obsessionem Judæorum quæ imperante Adriano contigit, quindecim episcopos continua successione illi Ecclesiæ præfuisse: quos omnes origine Hæbræos fuisse memorant, et fidem Christi sincere atque ex animo suscepisse. Adeo ut ab illis qui de hujusmodi rebus judicium ferre poterant, episcopali officio dignissimi censerentur. Quippe tunc temporis universa Hierosolymorum Ecclesia conflata erat ex Hebræis fidelibus, qui jam inde ab apostolorum ætate ad illam usque obsidionem permanserant, qua Judæi iterum a Romanis deficientes, maximis præliis domiti atque

B expugnati sunt. Proinde cum episcopi qui ex circumcissione erant, per id temporis defecerint, omnes a primo usque ad ultimum ordine suo recensere necessarium puto. Primus igitur fuit Jacobus, is qui Domini frater vocabatur; secundus Simeon, tertius Justus, quartus Zacchæus, quintus Tobias, sextus Benjamin, septimus Joannes, octavus Matthias, nonus Philippus, decimus subrogatus est Seneca, cui successit undecimus Justus. Post quem Levi duodecimus ordine fuit. Ephres deinde secutus est, post hæc Joseph. 118 Omnium postremus fuit Judas ordine quintus decimus. Atqui hi omnino sunt Hierosolymorum episcopi, qui jam inde ab apostolis, usque ad Judam et ad illa quæ designavimus tempora omnes ex circumcissione fuerunt. Porro annum imperii sui duodecimum agente Adriano, cum Xystus episcopatum urbis Romæ decem annis obtinisset, septimus ab apostolis Telesphorus in

C expugnati sunt. Proinde cum episcopi qui ex circumcissione erant, per id temporis defecerint, omnes a primo usque ad ultimum ordine suo recensere necessarium puto. Primus igitur fuit Jacobus, is qui Domini frater vocabatur; secundus Simeon, tertius Justus, quartus Zacchæus, quintus Tobias, sextus Benjamin, septimus Joannes, octavus Matthias, nonus Philippus, decimus subrogatus est Seneca, cui successit undecimus Justus. Post quem Levi duodecimus ordine fuit. Ephres deinde secutus est, post hæc Joseph. 118 Omnium postremus fuit Judas ordine quintus decimus. Atqui hi omnino sunt Hierosolymorum episcopi, qui jam inde ab apostolis, usque ad Judam et ad illa quæ designavimus tempora omnes ex circumcissione fuerunt. Porro annum imperii sui duodecimum agente Adriano, cum Xystus episcopatum urbis Romæ decem annis obtinisset, septimus ab apostolis Telesphorus in

CAPUT VI.

Postrema Judæorum expugnatio temporibus Adriani.

Cæterum cum defectio Judæorum magis ac magis iterum cresceret, Rufus legatus Judææ, auxiliis sibi ab imperatore submissis, amentiam ac despe-

quem et uno mense, Alexandrinæ Ecclesiæ moderamen Eumenes sexta successione suscepit. Porro hic Eumenes in Chronico Eusebii quod Hieronymus Latine vertit, dicitur *Hymenæus*; vel ipsius Hieronymi, vel, quod libentius crediderim, librariorum errore.

(92) Ῥοῦφος ἐπάρχων τῆς Ἰουδαίας. Eusebius in Chronico, anno sextodecimo imperii Adriani: Judæi, inquit, in arma versi Pælestinam depopulantur, tenente provinciam Tinio Rufo, cui ad opprimendos rebelles Adrianus misit exercitum. In Chronico Georgii Synoelli, qui Eusebii scriinia compilavit, dicitur Τίνιος Ῥοῦφος. De hoc Tinio Rufo Hieronymus in Daniele, cap. ix, ita scribit: Quo mortuo, transactis septem hebdomadis, id est annis xlix, Ælius Adrianus (a quo postea de ruina Hierusalem urbs Ælia condita est) rebellantes Judæos, Tinio Rufo magistro exercitus pugnante superavit. Ita scribendum est ex veteri codice; vulgo male legitur Timo Rufo.

(93) Ἐπάρχων τῆς Ἰουδαίας. Male Langus et Christophorus præfectum Judææ vertit. Nam Romani imperatores non mittebant præfectos ad regendas provincias, sed tantum ad gentes barba-

rationem hominum in occasionem sæviendi vertens, eos acerbissime ultus est, cæsa innumerabili hominum multitudine cum conjugibus ac liberis, agroque illorum jure belli in populi Romani ditionem redacto. Erat tunc temporis Judæorum ductor Barchochelbas quidam, quod nomen stellam significat: vir alioqui cruentus et latrocinandi avidus, sed qui nomine suo auditoribus utpote vilissimis mancipiis fucum faciebat, quasi sidus ex cælo delapsum esset, ut ipsis ærumnarum mole oppressis lucem afferret. Anno demum octavo decimo imperii Adriani, cum totius belli vis circa Bethera urbem munitissimam nec procul Hierosolymis dissitam exarsisset, et protracta diutius a Romanis obsidione, rebelles fame ac siti oppressi essent, ipseque adeo seditionis auctor debitas pœnas dedisset, ex eo deinceps tempore universa Judæorum gens in regionem circa Hierosolymam sitam pedem inferre

ὑπὸ βασιλείᾳ πεμφθείσης, ταῖς ἀπονοαῖς αὐτῶν ἀφειδῶς χρώμενος ἐπέξῃ, μυριάδας ἀθρόως ἀνδρῶν ὁμοῦ καὶ παίδων καὶ γυναικῶν διαφθείρων, πολέμου τε νόμῳ τὰς χώρας αὐτῶν ἐξανδραποδίζόμενος. Ἐστρατήγει δὲ Ἰουδαίων τηνικαῦτα Βαρχωχεβὰς ὄνομα, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ (94), τὰ μὲν ἄλλα φονικὸς καὶ ληστρικὸς τις ἀνὴρ (95), ἐπὶ δὲ τῇ προστηγορίᾳ οἷα ἐπ' ἀνδραπόδων (96), ὡς δὴ ἐξ οὐρανοῦ φαστήρ αὐτοῖς κατεληλυθὼς, καχομένους τε ἐπιλάμψαι τετρατευόμενος. Ἀκμάσαντος δὲ τοῦ πολέμου ἔτους ὀκτωκαιδεκάτου τῆς ἡγεμονίας Ἀδριανοῦ κατὰ Βήθηθρα πόλιν (97), ἥ τις ἦν ὀχυρωτάτη, τῶν Ἱεροσολύμων οὐ σφόδρα πόρῳ διεστῶσα, τῆς τε ἐξωθεν πολιορκίας χρονίου γενομένης, λιμῷ τε καὶ δέψει τῶν νεωτεροποιῶν εἰς ἔσχατον ὀλέθρου περιελαθόντων, καὶ τοῦ τῆς ἀπονοαῖς αὐτοῖς αἰτίου τὴν ἀξίαν ἐκτίσαντος δίκην, τὸ πᾶν ἔθνος ἐξ ἐκείνου καὶ τῆς περὶ τὰ Ἱεροσόλυμα γῆς πάμπαν ἐπιβαίνειν εἴργεται (98),

ras quæ Romanis fœderatæ erant. Sic gentes Maurorum per præfectos a Romanis imperatoribus missos regebantur, ut ex Augustino aliisque scriptoribus notavi ad Ammianum Marcellinum. Ex quo interpretari soleo locum Spartiani in Adriano: *Marcium Turbonem post præfecturam Mauritanæ, infulis ornatum Pannoniæ, Daciæ quoque ad tempus præfecit*. Sola ex provinciis Ægyptus erat, quam præfecti regebant loco regum. Quare hoc loco ἐπάργων τῆς Ἰουδαίας non est exponendus præfectus Judææ, cum Judæa nunquam a præfectis administrata sit, sed potius præses aut legatus provincie Palæstinæ. Nam Palæstina seu Judæa tunc temporis per legatos Cæsaris regebatur, ut superius observavi. Fuit ergo Tinius Rufus legatus Cæsaris pro prætore provincie Judææ seu Palæstinæ, sicut antea Lusius Quietus fuerat sub Traiano.

(94) *Βαρχωχεβὰς ὄνομα*, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ. Tres nostri codices Maz., Med. ac Fukeii hunc locum paulo aliter scriptum exhibent, *Βαρχωχέδας ὄνομα*, ἀστέρα δηλοῖ τοῦτο. In Regio autem exemplari legitur: *Βαρχωχεβὰς*, ὃ δὴ ἀστέρα δηλοῖ. Atque ita plane Nicephorus in capite xxiv, lib. iii. De hoc Barchochelba Hieronymus in *Apolog. 2 adversus Rufinum* ita scribit: *Tu videlicet flammeus, imo fulmineus, qui in loquendo fulminas. Atque ut ille Barchochelbas auctor seditionis Judaicæ, stipulam in ore succensam anhelitu ventilabat, ut flammam vomere videretur*, etc. Simili quondam fraude Eunus Syrus, qui bellum Servile in Sicilia concitavit, in ore abditam nucem gestans, quam sulfure et igne stipaverat, ac leniter inspirans, flammam inter verba fundebat, ut scribit Florus in lib. iii, c. 19.

(95) *Φονικὸς καὶ ληστρικὸς τις ἀνὴρ*. Hæc est lectio codicis Regii. Verum in Maz., Med. et Fuke. ita scriptum habetur, *ληστρικὸς καὶ φονικὸς ἀνὴρ*. Nicephorus tamen cum codice Regio consentit, prorsus ut illum videatur exscribere.

(96) *οἷα ἐπ' ἀνδραπόδων*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuke. et Savil. et apud Nicephorum legitur ἐπ' pro antea edito ἐξ, et hanc lectionem secuti sunt Rufinus et Christophorus. Judæos vocat mancipia, ob ignobilitatem atque egestatem, et quod plerique eorum ex captivis qui sub Tito venundati fuerant, originem ducebant.

(97) *Κατὰ Βήθηθρα πόλιν*. Ita legitur in codice Regio, quem secutus est Stephanus. Verum in codice Maz., Med. ac Fukeiano, nec non apud Nicephorum Βήθηθρα scriptum est. Scripti codices Rufini habent *apud Bethara oppidum*. Quare videndum est an eadem sit cum Bethar, quæ in *Itinerario Burdigalensi* mutatio dicitur, quinquaginta et duo-

bus millibus passuum distans ab urbe Hierosolymitana. Est et Bethar villa in eodem *Itinerario* xii millibus distans ab urbe Hierosolyma. Hieronymus in *Epitaphio Paulæ* utramque Bethoron vocare videtur. Iter enim Paulæ describens a Cæsarea Hierosolymam usque: *A Nicopoli, inquit, proficiens ascendit Bethoron inferiorem et superiorem, urbes a Salomone conditas, sed postea varia bellorum tempestate deletas*.

(98) *Τῆς περὶ τὰ Ἱεροσόλυμα γῆς πάμπαν ἐπιβαίνειν εἴργεται*. Idem scribitur in *Chronico* Eusebii, anno xviii imperii Adriani: *Bellum Judaicum quod in Palæstina gerebatur finem accepit, rebus Judæorum penitus oppressis: ex quo tempore, etiam introeundi eis Hierosolyma licentia ablata, primum Dei nutu, deinde Romanis interdictionibus*. Eiusdem interdicti meminit Tertullianus in libro *contra Judæos*, cap. 15: *Et exinde quod interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Judæorum*. Et paulo post: *Quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Jerusalem, prohibitis ingredi in terram vestram, de longinquo eam tantum oculis vestris videre permissum est*. Idem quoque Tertullianus in *Apologetico*, cap. 16, eleganter de Judæis dicit: *Dispersi, palabundi, et cæli et soli sui extorres vagantur per orbem, sine homine, sine Deo rege: quibus nec advenarum jure terram patriam saltem vestigio salutare conceditur*. Celsus quoque apud Origenem lib. viii, in fine, eadem testatur de Judæis: *Οἷς οὐδ' ὅποια τις βῶλος, οὐδ' ἔστι καταλείπεται*. Gregorius Naz. in oratione 12, pag. 202, de postrema Judæorum dispersione loquens, testatur Judæis fas non fuisse patriam adire, et Hierosolymorum solo insistere, nisi unico anni die, quatenus patriam prospectantes, lugere solitudinem et exsilium suum possent. Quem locum non intellexit Billius. Μία στήλη τοῦτοίς τῆς συμφορᾶς ἡ οἰκουμένη πᾶσα καθ' ἥς ἐσπάρησαν, καὶ ἡ λατρεία πεπαυμένη, καὶ αὐτῆς τῆς Ἱερουσαλὴμ τὸ ἔδαφος, μόγις γινωσκόμενον. ἥς τοσοῦτον ἐπιβάτον αὐτοῖς ἔστι μόνον, καὶ τοσοῦτον ἀπολαύουσι τῆς ποτε αὐτῶν δόξης, ὅσον ἐν ἡμέρᾳ φανέντες θρηνησαι τὴν ἐρημίαν. Id est, unum illis monumentum calamitatis est totius terrarum orbis per quem dispersi sunt: et sublati Dei cultus: et ipsius Hierosolymæ solum vix sic cognitu: quam hactenus ipsis introire licet, et vetere sua gloria hactenus fruuntur, ut uno die conspecti vastitatem et excidium ejus lugeant. Die scilicet quo capta et eversa quondam fuerat a Romanis Hierosolyma, Judæi ex variis gentibus in Palæstinam conveniebant, et mercede militibus persoluta introibant in eam urbis partem, ubi quous-

νόμου δόγματι καὶ διατάξεσι γ' Ἀδριανού, ὡς ἂν μὴδ' Ἀ
ἐξ ἀπόπτου θεωροῖεν τὸ πατρῶν ἑδάφος (99), ἐγχε-
λευσαμένου, Ἀρίστων ὁ Πελλαῖος ἱστορεῖ (1). Οὕτω
δὲ τῆς πόλεως εἰς ἐρημίαν τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους,
καὶ παντελῇ φθορᾷ τῶν πάλαι οἰκητόρων ἐλθούσης,
ἐξ ἀλλοφύλου τε γένους συνοικισθείσης, ἡ μετέπειτα
συστάσα Ῥωμαϊκὴ πόλις (2) τὴν ἐπωνυμίαν ἀμεί-

dam fuerat templum Salomonis; ibique excidium
templi et civitatis suæ plangebant, ut ex Hieronymo
et ex *Itinerario Burdigalensi* dudum observavit Scaliger in *Animadversionibus* Eusebianis, p. 498. Ac
nihil quidem videtur, Judæis id permissum fuisse
per eos dies quibus mercatus sollemnis fiebat ad
Terebinthum. Cum enim ad eum mercatum multi ex
barbaris convenirent, hac occasione etiam Judæi eo
confluebant; non quidem ob mercatum quem vel
maxime vitabant, eo quod olim majores ipsorum ibi
venundati fuissent, sed ut ruinas templi inviserent
ac salutarerent. Idque conjicio ex militibus, quos Judæis
plangentibus appositos fuisse testatur Hieronymus.
Nam in mercatibus illis qui ad limitem fiebant,
apponebatur centurio cum militibus, ut notavi
ad librum xxvii Ammiani Marcellini. Conjecturam
autem nostram adjuvat Hieronymi locus in
cap. xxxi Jeremiæ, ubi scribit execrabile fuisse
Judæis, mercatum celeberrimum qui quotannis
fiebat ad Terebinthum invisere. Cæterum notandum
est, Eusebium quidem tum hic, tum in *Chronico*
id tantum dicere, a temporibus Adriani vetitum
fuisse Judæis in urbem Hierosolimam, et in vicinum
urbis agrum introire. Quod quidem confirmat
Gregorii locus a nobis allatus. Alii tamen non modo in
urbem sacram, sed universam Palæstinæ regionem
ingredi vetitos scripserunt. Ita præter Tertullianum
Eusebius ipse in libro octavo *De demonstratione*:
Πᾶσαι αἱ φυλαὶ τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους θρήνων καὶ κο-
πετῶν ἄξια πεπνύσθαι, διὰ τὴν καταλαβοῦσαν αὐτοὺς
ἐκ Θεοῦ πληγὴν, ὅφ' ἥς καὶ ἡ μητρόπολις αὐτῶν ἀλ-
λοφύλοις ἔθνεσιν ἐξεδόθη, καὶ τὸ ἱερὸν κατεσχάφη,
αὐτοὶ τε τῆς ἰδίας χώρας ἀπελήλαντο, ἐν τῇ πολε-
μῇ ἐχθροῖς δουλεύοντες.

(99) Ὡς ἂν μὴδ' Ἀ ἐξ ἀπόπτου θεωροῖεν τὸ πα-
τρῶν ἑδάφος. Eadem loquendi forma Philo in libro
Quod omnis probus liber, Οὐ μόνον οὐκ ἐπιβῆναι τῆς
χώρας, ἀλλ' οὐδ' ἐξ ἀπόπτου τὸ πατρῶν ἑδάφος
θεασαθαι δυναμένους.

(1) Ἀρίστων ὁ Πελλαῖος ἱστορεῖ. Id est ex urbe
Syriæ Pella, quæ post excisam a Tito urbem Hiero-
solimam, sedes fuit episcopatus Hierosolymitani,
ut scribit Eusebius. Cæterum Scaliger Aristonem
Pellæi verba esse existimavit quæcumque leguntur
supra ab his vocibus ἀκμάσαντος δὲ τοῦ πολέμου,
eaque passim Aristonis nomine citat, in quo tamen
ei assentiri non possum. Nam et verba ipsa Euse-
bii stylum prorsus redolent; et Aristoteles obsidi-
onem illam Betharæ et expugnationem Judæorum
fusus prosecutus fuerat. Quod si ipsa essent Ari-
stonis verba, nequaquam id tacuisset Eusebius.
Nam quoties verba ipsa auctorum adducturus est,
semper de eo lectorum admonet. Cum autem addit
ἱστορεῖ vel ἱστοροῦσι, indicat eam rem a scriptori-
bus illis quos laudat, fusius commemorari. Porro
hic Aristoteles Pellæus auctor esse dicitur libelli cujus-
dam, cui titulus erat, *Disputatio Jasonis et Papisci*.
Ita scribit Maximus in scholiis ad librum Dionysii
De mystica theologia, cap. 1: Ἀνέγνω δὲ τοῦτο
ἐπὶ οὐρανούς καὶ ἐν τῇ συγγεγραμμένῃ Ἀρίστωνι
τῷ Πελλαίῳ διαλέξει Παπίσκου καὶ Ἰάσονος, ἣν
Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἑκτῷ βιβλίῳ τῶν Ἰπο-
τευμασεων, τὸν ἄγιον Λουκᾶν ὁρίσιν ἀναγράφει.
Hujus libelli meminit Celsus, et Origenes in lib. iv
Contra Celsum. Eundem ex Græco in Latinum
sermonem vertit Celsus quidam. Sed sola ejus
præfatio hodie superest inter opuscula Cypriani.

A prohibita est, lege et constitutione Imperatoris
Adriani: adeo ut ne prospicere quidem e longin-
quo patrium solum ipsis liceret, ut scribit Aristoteles
Pellæus. In hunc igitur modum: cum civitas Judæo-
rum gente nudata esset, et veteribus incolis peni-
tus vacuata, posthæc alienigenis eo confluentibus,
urbs et colonia civium Romanorum effecta, in

(2) Ἡ μετέπειτα συστάσα Ῥωμαϊκὴ πόλις. Du-
pliciter hic fallitur Eusebius, tum quod urbem Hiero-
solimam sub Adriano penitus eversam fuisse scribit,
tum quod Æliam Capitolinam ab eodem
Adriano conditam esse existimavit post expugna-
tionem Betharæ. Quod ad primum atinet, constat
ex Josepho Hierosolyma prorsus eversa fuisse a
Tito, ita ut aratrum etiam ejus solo fuerit impres-
sum. Quomodo igitur iterum eversa sunt ab Adriano
no quæ jamdudum esse desierant? Certe Eusebius
hoc quidem in loco, aperte non dicit Jerusalem
ab Adriano eversam fuisse, sed id tantum obscure
innuit. In libris autem *De demonstratione* et in
Chronico, diserte affirmat Jerusalem funditis ab
Adriano eversam fuisse. Ex quo obiter perspic-
i potest, hos *ecclesiasticæ Historiæ* libros longe ac-
curatius ab Eusebio elaboratos esse quam reliqua
ejus scripta. Quod vero ad conditum Æliæ spectat,
tantum abest ut condita fuerit ab Adriano post
partem de Judæis victoriam. Immo bellum Judaicum
ex Æliæ conditu originem cepit. Nam cum Judæi
urbis suæ solum ab alienigenis occupatum viderent,
et in eo ipso loco in quo Æliæ templum olim
fuisset, sacra fieri Jovi Capitolino animadverterent,
eam injuriam minime ferendam rati, arma corri-
puerunt, et initium fecerunt hujus belli quod hic
narrat Eusebius: quodque anno xvi Adriani
cæptum, octavo decimo aut nono finem tandem
C accepit. Ælia vero Capitolina diu ante condita
fuerat, anno scilicet ii Adriani, ut scribitur in
Chronico Alexandrino. Plura Scaliger in *Animad-
versionibus*: quem in hac quidem parte libenter
sequor. Sed quod pag. 199 Hilarium reprehendit
et Athanasium quod dixerint sua ætate nullam
amplius fuisse Jerusalem, in hoc non assentior
Scaligero. Recte enim id dictum est a sanctissimis
Patribus, cum ea urbs quæ tunc temporis dicebatur
Jerusalem, Ælia potius esset, nec nisi abusive
Jerusalem vocaretur. Neque enim Hierosolimam
instauravit Adrianus, cum Judæi hostes tunc essent
populi Romani. Sed Æliam coloniam civium Ro-
manorum condidit, a cujus ingressu etiam Judæos
acceri voluit. Itaque a temporibus Adriani usque
ad Constantinum Magnum, semper Ælia vocata est.
A tempore autem Constantini Magni, Hieroso-
lymorum nomen quasi postliminio repetiit, tum
ob splendorem illius nominis, tum ob primitivæ
sedis prærogativam. Revera tamen Ælia erat, non
Jerusalem. Adeoque in canone 7 concilii Nicæni
episcopus Æliæ vocatur. Velum post celeberrimum
illud martyrium a Constantino ædificatum in re-
urrectionis Dominicæ loco, ambitio episcoporum
obtinuit, ut Jerusalem potius quam Ælia diceretur.
Sed id κατὰχρηστικῶς factum est, ut dixi.
Itaque recte locuti sunt Hilarium et Athanasium:
quibus addendus est etiam Eusebius in sermone ii,
De resurrectione: Si autem dubitant, ostendami ci-
vitatem suam post ea quæ ausi sunt stantem. Et in
lib. v *Demonstrationis*, cap. 13. Et Gregorius Na-
zianzenus in orat. 12: Καὶ αὐτῆς τῆς Ἱερουσαλὴμ τὸ
ἑδάφος μόγις γινωσκόμενον· ἥς τοσοῦτον ἐπιβάτον
αὐτοῖς ἐστὶ μόνον, etc. Vides ut Gregorius testatur,
solum Hierosolymorum sua ætate vix agnosci po-
tuisse, et Judæos vastitatem ejus etiam tum luxisse,
respiciens videlicet ad veram et priscam Jerusa-
lem, non ad novam illam quæ vetus nomen falso
usurpaverat. Improperie igitur locutus est Hierony-

honorem **119** Ælii Adriani imperatoris Ælia municipata est. Et cum Ecclesia ejusdem loci ex gentibus coaluisset, primus post episcopos ex circumcissione sacerdotium illius civitatis suscepit Marcus.

CAPUT VII.

Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces exstiterint.

Porro Ecclesiis jam per universum orbem instar clarissimorum siderum fulgentibus, et vigente per omnes nationes fide in Dominum ac Servatorem nostrum Jesum Christum, malignus ille dæmon, utpote veritatis inimicus, et humanæ salutis hostis semper infestissimus, omnes machinas adversus Ecclesiam movens, prius quidem externis eam persecutionibus oppugnaverat: tum vero hac via ipsi præclusa, improbis quibusdam ac maleficis hominibus tanquam instrumentis et ministris utens ad exitium ac perniciem animarum comparatis, alias belli artes tentavit, nihil non comminiscens, ut præstigiatores ac subdoli homines religionis nostræ vocabulum sibi assumentes, tum eos ex fidelibus quos forte deceperant, in profundum exitii gurgitem abducerent, tum fidei nostræ ignaros vitæ ipsorum exemplo deterritos, a via quæ ad salutare Dei verbum ducit, procul averterent. Igitur ex Menandro illo, quem Simonis successorem fuisse supra retulimus, exorta venenata quædam bestia bilinguis ac biceps, duarum hæreseon inter se discrepantium duces constituit: Saturninum domo Antiochenum, et Basilidem Alexandrinum. Quorum ille quidem in Syria, hic vero apud Ægyptum impiæ doctrinæ scholas condidit. Et Saturninum quidem eadem fere cum Menandro ementitum esse declarat Irenæus: Basilidem vero specie arcanorum quorumdam, portentosas fabulas commentum, opinione impiæ machinamenta in immensum extendisse. Porro cum eodem tempore plurimi ecclesiastici viri patrocinium veritatis susciperent, et pro ecclesiastica apostoli-

ψασα, εἰς τὴν τοῦ κρατοῦντος Αἰλίου Ἀδριανοῦ τιμὴν, Αἰλία προσαγορεύεται. Καὶ δὴ τῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας ἐξ ἔθνων συγχροθηείσης, πρῶτος μετὰ τοῦς ἐκ περιτομῆς ἐπισκόπους, τὴν τῶν ἐκεῖσε λειτουργίαν ἐγχειρίζεται Μάρκος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Τίτες κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γενόμεσι ψευδωνύμων γνώσεως ἀρχηγοί (Nic. II. E. iv, 2-4).

Ἡδὴ δὲ λαμπροτάτων δίκην φωστῆρων τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἀποστειλουσῶν Ἐκκλησιῶν, ἀκμαζούσης τε εἰς ἅπαν τῶν ἀνθρώπων γένους τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστεως, ὁ μισόκαλος δαίμων οἷα τῆς ἀληθείας ἐχθρὸς καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων σωτηρίας αἰεὶ τυγχάνων πολεμῶντος, πάσας στρέφων κατὰ τῆς Ἐκκλησίας μηχανάς, πάλαι μὲν τοῖς ἐξωθεν διωγμοῖς κατ' αὐτῆς ὠπλίετο· τότε γὰρ μὴν τούτων ἀποκεκλεισμένος, πονηροῖς καὶ γόησιν ἀνδράσιν ὥσπερ τοῖς ὀλεθρίοις ψυχῶν ὀργάνοις, διακόνους τε ἀπωλείας χρώμενος, ἐτέραις κατεστρατήγει μεθόδοις, πάντα πόρον ἐπινοῶν, ὡς ἂν ὑποδύντες γόητες καὶ ἀπατηλοὶ τὴν αὐτὴν τοῦ δόγματος ἡμῶν προσγορίαν, ὁμοῦ μὲν τῶν πιστῶν τοὺς πρὸς αὐτῶν ἀλίσκομένους, εἰς βυθὸν ἀπωλείας ἀγοίεν, ὁμοῦ δὲ τοὺς τῆς πίστεως ἀγνώτας δι' ὧν αὐτοὶ δρῶντες ἐπιχειροῖεν, ἀποτρέποντο τῆς ἐπὶ τὸν σωτήριον λόγον παρόδου. Ἀπὸ γοῦν τοῦ Μενάνδρου ὃν διάδοχον τοῦ Σίμωνος ἤδη πρότερον παραδεδώκαμεν, ἀμφιστομος ὥσπερ καὶ δικέφαλος ὀβριώδης τις προελθούσα δύναμις, δυσὶν αἰρέσεων διαφόρων ἀρχηγούς κατεστήσατο, Σατορνίνον τε Ἀντιοχέα τὸ γένος, καὶ Βασιλίδην Ἀλεξανδρέα, ὧν ὁ μὲν κατὰ Συρίαν, ὁ δὲ κατ' Αἴγυπτον, συνεστήσαντο θεομιστῶν αἰρέσεων διδασκαλεῖα (3). Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα τὸν Σατορνίνον τὰ αὐτὰ τῷ Μενάνδρῳ ψευδολογῆσαι ὁ Εἰρηναῖος δηλοῖ, προσχῆματι δὲ ἀπορρήτοτέρων, τὸν Βασιλίδην εἰς τὸ ἄπειρον τεῖναι τὰς ἐπινοίας (4), δυσσεβοῦς αἰρέσεως ἑαυτῷ τερατώδεις ἀναπλάσαντα μυθοποιῶν. Πλείστον οὖν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῆς ἀληθείας ὑπεραγωνιζομένων, λογικώτερόν τε τῆς

mus in *Epitaphio Paulæ*, cum dicit: *Ingressa est Hierosolymam, urbem trinominem, Jebus, Salem, Jerusalem: quæ ab Ælio postea Adriano de ruinis et cineribus civitatis in Æliam suscitata est.* Nam, ut sæpe dixi, nunquam ea mens Adriani fuit, ut urbem Hierosolymam suscitet, quippe qui infensissimus esset Judæis, qui tunc hostes erant populi Romani; sed Æliam urbem condidit, et in ea templum Jovis Capitolini, quo Judæos ab eo loco quem summa veneratione prosequerantur, penitus arceret. Rectius ergo Beda, seu quis alius, in expositione locorum et urbium, quarum mentio fit in Actibus apostolorum: *Jerusalem*, inquit, *metropolis quondam Judææ, quæ nunc ab Ælio Adriano Cæsare, quod eam a Tito destructam latiore situ instauraverit, Ælia cognominata est: cujus opere factum est, ut loca sancta, id est, Dominicæ passionis et resurrectionis, quondam extra urbem jacentia, nunc ejusdem urbis muro septentrionali circumdantur.* Porro Ælia diu post Constantini tempora nomen suum retinuit. Certe in *Itinerario Antonini* et in *Tabula Peutingeriana* non aliter vocatur quam Ælia; vitio tamen librariorum *Helia Capitolina* vulgo scribitur. Sed et Chrysostomus in oratione 3, *adversus Judæos*, ita appellatam fuisse ætate sua testatur:

Ἐπειδὴ γὰρ Αἰλῖος Ἀδριανὸς ἐχρημάτιζεν, οὕτω καὶ τὴν πόλιν καλεῖσθαι ἐνομοθέτησεν· ἐκεῖθεν Αἰλία μέχρι τοῦ νῦν ὀνομάζεται, ἀπὸ τῆς ἐπωνυμίας τοῦ κρατήσαντος καὶ καθελόντος αὐτῆν.

(3) *Αἰρέσεων διδασκαλεῖα.* In optimis codicibus Mazarino ac Mediceo scriptum inveni *διδασκαλεῖα*. Atque, ut semel moneam, ita semper hoc nomen perscriptum est in nostris codicibus. Pro quo Rob. Stephanns, Regio exemplari semper inhærens, maluit edere *διδασκαλεῖα*. Idque nobis mutare religio fuit. Tantam tamen codicum nostrorum constantiam handquaquam spernendam esse existimo.

(4) *Εἰς τὸ ἄπειρον τεῖναι τὰς ἐπινοίας.* Vetus interpres Irenæi vertit, *In immensum extendit sententiam doctrinæ suæ.* Ἐπινοίας igitur vocat commenta seu adinventiones Basilidis quas Ilibidem refert Irenæus. Eas in immensum extendisse ait Basilidem, quippe qui fabulosa quædam confinxisset et vana. Hæc enim natura mendacii est, ut sit interminatum et vagum, nullo certo modo ac termino definitum. Veritas vero certa est, ac suis spatiis circumscripta, quibus nihil addi aut demi potest. Itaque recte Plato in *Theæteto*, ni fallor, veritatem ἐμμετρίαν seu *concinnitatem* esse dixit. Et Hecærus Thersiten ἀμτροεπῆ vocavit, id est *tanum ac mendacum*.

ἀποστολικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς δόξης ὑπερμαχοῦν-
 ταν, ἥδη τινὲς καὶ διὰ συγγραμμάτων τοῖς μετέπειτα
 προφυλακτικᾶς αὐτῶν δὴ τούτων τῶν δηλωθεισῶν
 αἰρέσεων παρεῖχον ἐφόδους. Ὡν εἰς ἡμᾶς κατῆλθεν
 ἐν τοῖς τότε γνωριμωτάτου συγγραφέως Ἀγρίππα
 Κάστρορος ἱκανώτατος κατὰ Βασιλείδου ἑλεγχος, τὴν
 δεινότητά της τάνδρῳ ἀποκαλύπτων γοητείας. Ἐκ-
 φαίνων δ' οὖν αὐτοῦ τὰ ἀπόρρητα, φησὶν αὐτὸν εἰς
 μὲν τὸ Εὐαγγέλιον τέσσαρα πρὸς τοῖς εἴκοσι συντάξαι
 βιβλία (5), προφήτας δὲ ἑαυτῷ ὀνομάσαι Βαρκαβδᾶν
 καὶ Βαρκῶφ (6), καὶ ἄλλους ἀνυπάρχτους τινάς (7)
 ἑαυτῷ συστησάμενον, βαρβάρους τε αὐτοῖς εἰς κατὰ-
 πλησιν τῶν τὰ τοιαῦτα θετηπτότων ἐπιφημίσαι προσ-
 ηγορίας· διδάσκειν τε ἀδιαφορεῖν εἰδωλοθύτων ἀπο-
 γευομένους, καὶ ἐξομνυμένους ἀπαραφυλάκτως τὴν
 πίστιν κατὰ τοὺς τῶν διωγμῶν καιροὺς, Πυθαγορικῶς
 τε τοῖς προσιοῦσιν αὐτῷ πενταετὴ σιωπὴν παρακε-
 λεύεσθαι. Καὶ ἕτερα δὲ τούτοις παραπλήσια ἅμφί τοῦ
 Βασιλείδου καταλέξας ὁ εἰρημένος, οὐκ ἀγεννῶς τῆς
 δηλωθείσης αἰρέσεως εἰς προὔπτον ἐφώρασε τὴν πλά-
 νην. Γράφει δὲ καὶ Εἰρηναῖος συγχρονίᾳς τούτοις
 Καρποκράτην, ἑτέρας αἰρέσεως τῆς τῶν Γνωστικῶν
 ἐπικληθείσης πατέρα· οἱ καὶ τοῦ Σίμωνος, οὐχ ὡς
 ἐκεῖνος κρύβδην, ἀλλ' ἤδη καὶ εἰς φανερόν, τὰς μα-
 γείας παραδιδόναι ἤξιον, ὡς ἐπὶ μεγάλοις δὴ μονο-
 ουχὶ σεμνυνόμενοι τοῖς κατὰ περιεργίαν πρὸς αὐτῶν
 ἐπιτελουμένοις φίλτροις (8), ὄνειροπομποῖς τε καὶ
 παρέδροις τισὶ δαίμοσι (9), καὶ ἄλλαις ὁμοιοτρόποις

A chaque doctrina disertissime decertarent, nonnulli
 etiam assertiones suas scriptis proditas tanquam
 120 remedia ad cavendas supradictas hæreses
 comparata, posteris reliquerunt. Ex quibus pervenit
 ad nos Agrippæ Castoris, scriptoris ea ætate nobi-
 lissimi, validissima adversus Basilidem confutatio,
 in qua hominis præstigiæ ac fraudes deteguntur.
 Dumque cuncta ejus arcana profert in lucem, qua-
 tuor et viginti libros in Evangelium ab illo con-
 scriptos esse memorat, ipsumque sibi prophetas
 confinxisse Barcabam et Barcoph, aliosque nonnullos
 qui nunquam exstitissent: iisque barbara quædam
 nomina imposuisse, ad percellendos eorum animos,
 qui hujusmodi rerum admiratione capiuntur. At
 præterea illum docere, quod indifferens sit victimas
 diis immolatas degustare, et persecutionum tempore
 licenter fidem abnegare. Sectatoribus quoque suis
 Pythagoreorum more silentium quinquennii eum
 indicere affirmat. His aliisque similibus de Basilide
 recensitis, supradictus scriptor hæresis hujus
 errores in lucem protractos validissime coarguit.
 Sed et Carpocratem quemdam iisdem vixisse tempo-
 ribus scribit Irenæus, alterius sectæ, quæ Gnostico-
 rum dicitur, conditorem. Ili magicas Simonis præ-
 stigias non clam ut ille, sed palam ac publice
 tradendas esse censebant: et philtis arte magica
 curiose elaboratis, paredris quoque et somniorum
 immissoribus quibusdam spiritibus, aliisque hujus-

(5) Εἰς μὲν τὸ Εὐαγγέλιον τέσσαρα πρὸς τοῖς
 εἴκοσι συντάξαι βιβλία. Non dicit Eusebius in
 quodnam Evangelium Basilides eos libros scripserit;
 utrum in Evangelium Matthæi, an Marci. Ac fortasse
 hos viginti quatuor libros composuerat Basilides in
 suum ipsius Evangelium. Scripserat enim evange-
 lium Basilides, et suo nomine prænotaverat, τὸ κα-
 τὰ Βασιλείδου Εὐαγγέλιον, ut testatur Origenes in
 homilia 1 in Lucam, Ambrosius in præfatione B.
 Lucæ, Hieronymus in præfatione in Matthæum. Hi
 autem libri Basilidis ἐξηγητικὸι dicebantur. Certe
 Clemens Alexandrinus in lib. iv *Stromateon* loca
 quædam affert ex lib. xviii Basilidis *Ἐξηγητικῶν*.

(6) Προφήτας δὲ ἑαυτῷ ὀνομάσαι Βαρκαβδᾶν καὶ
 Βαρκῶφ. Ita quidem codex Regius. Sed in codice
 Maz., Med. et Fuk. scriptum est Βαρκαβδᾶν cum
 accentu gravi in ultima. Nec aliter Nicephorus,
 nisi quod ultimam circumflecit. Apud Rufinum
 quoque, et apud Hieronymum in *Indiculo hæreseon*
 Barcabas dicitur. Sic enim præferunt manuscripti
 codices Rufini. Cæterum in hos prophetas Barcabam
 et Barcob, Isidorus, Basilidis filius, *Expositionum*
libros scripserat, ut docet Clemens Alexandrinus in
 lib. vi *Stromateon*: Ἰσιδωρος δὲ, ὁ Βασιλείδου υἱὸς
 ἄμα καὶ μὴ οὗτος, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν *Τῶν προφητῶν*
Παρχῶφ ἐξηγητικῶν. Ubi Βαρκῶφ emendandum
 videtur, nisi quis existimare malit, Παρχῶφ etiam
 unum fuisse ex prophetis illis a Basilide confectis.
 Ex eorum prophetarum numero fuit etiam Cham,
 cujus nomine Basilides librum *Prophetiæ* contexue-
 rat, ut ex Isidori verbis ibidem a Clemente citatis
 colligitur.

(7) Καὶ ἄλλους ἀνυπάρχτους τινάς. Frustra
 Christophorus angelos hic inseruit, quasi in Eu-
 seabii textu aliquid deesset. Verum Eusebius tantum
 de prophetis loquitur quos sibi commentus fuerat
 Basilides. Atque ita hunc Eusebii locum acceperunt
 Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Agrippa Castore
 loquitur, et Theodorus in lib. i *hæreticarum Fa-*

C bularum, et Nicephorus in libro quarto. Recte porro
 Eusebius noster Basilidis hæresim principatu
 Adriani cœpisse dicit. Tunc enim primum hæretici
 ex latebris prodire et caput attollere cœperunt, cum
 apostolis omnibus jam extinctis, opportunum sibi
 adesse tempus ad evulganda errorum suorum
 dogmata existimarent. Clemens certe in lib. vi
Stromateon, de Basilide idem testatur his verbis:
 Κάτω δὲ περὶ τοὺς Ἀδριανὸν τοῦ βασιλέως χρόνους
 οἱ τὰς αἰρέσεις ἐπινοήσαντες γεγόνασιν, καὶ μέχρι γὰρ
 τῆς Ἀντωνίνου τοῦ πρεσβυτέρου διέτειναν ἡλικίας,
 καθάπερ ὁ Βασιλείδης.

(8) Φίλτροις. Amatoria vertit Rufinus, non male.
 Sic enim Latini vocant quæ Græci φίλτρα. Amm.
 Marcellinus lib. xxi: *Inmittebantur confestim, qui*
signatis domibus inter scrutinia supellectilis pœnis
addicti, incantamenta quædam amilia, vel ludibrosa
subderent amatoria.

(9) Παρέδροις τισὶ δαίμοσι. Paredros spiritus
 Latine dixit Tertullianus in libro *De anima*, quos
 cum catabolicis et pythonicis spiritibus qui a Magis
 immittebantur, conjungit. Dicebantur autem paredri
 daemones, qui hominibus assistebant, et morbos
 atque infortunia ab iisdem avertebant. Docet id
 Tertullianus in *Apologetico*, cap. 23, his verbis:
Si et somnia immittunt, habentes simul invitorum
angelorum et demonum assistentem sibi potestatem.
 Magi quippe assistentes sibi et obsequentes dæmo-
 nes habebant, qui essent ipsorum paredri; quorum
 ope multa miracula edebant. Sed et aliis immitte-
 bant ejusmodi spiritus, ut vel somnia eis injicerent,
 vel eis perpetuo ad tutelam assisterent. Priores
 spiritus ὄνειροπομποῦς, secundos παρέδροις voca-
 bant. Interdum etiam pueros magicis carminibus
 elidebant, qui deinde tanquam ex comitali morbo
 excitati, consulentibus futura prædicerent. Quod
 per catabolicos spiritus faciebant, ut ad Tertulliani
 apologeticum Heraldus recte observavit. Eos cata-
 bolicos spiritus vocat Tertullianus. Ex his patet

modi maleficiis tanquam maximis ac pulcherrimis rebus gloriabantur. Consequenter etiam docebant, quicumque ad perfectionem mysteriorum, seu potius flagitiorum quæ apud ipsos agebantur, pervenire vellent, eos turpissima quæque perpetrare oportere : quippe qui mundi huius principes ac rectores, ut ipsi vocant, aliter evitare non possent, nisi unicuique eorum debita munera per obscenissimam libidinem persolvissent. Illis igitur ministris usus malignus ille dæmon, primum effecit, ut ex fidelibus, quicumque ab illis decepti essent, ad miserabile exitium tanquam captivi abducerentur. Deinde gentibus a fide nostra alienis, amplam obrectandi et calumniandi Evangelii materiam subministravit : dum ab illis primum orta infamia, ad totius Christiani nominis opprobrium diffunderetur. Atque hinc factum est, ut absurda quædam et impia de nobis opinio apud infideles tunc temporis spargeretur, quasi nefario concubitu **121** cum sororibus et matribus misceri, et execrandis dapibus vesci soleamus. Sed hæc dæmonis artes nequaquam in diuturnum tempus ei processere, quippe cum veritas ipsa seipsam astrueret et commendaret, progressusque temporis clarius in dies elucesceret. Et adversariorum quidem inventa a semetipsis confutata, confestim extincta sunt : aliis super alias exorientibus sectis, cum priores assidue diffunderent, et in multiplices ac multiformes errorum species vario quæque modo evanescerent. Catholica autem Ecclesia, quæ sola vera est, semperque sui similis et constans, novis quotidie incrementis augebatur : gravitate, sinceritate, ac libertate, modestia denique et sanctitate vitæ cuiusdam philosophiæque divinæ,

Τισὶν ἀγωγαῖς· τούτοις τε ἀκολούθως πάντα δρᾶν χρῆναι διδάσκειν τὰ ἀισχροῦργότατα τοὺς μέλλοντας εἰς τὸ τέλειον τῆς κατ' αὐτοὺς μυσταγωγίας, ἢ καὶ μᾶλλον μυσταροποιίας ἐλεύσεσθαι, ὡς μὴ ἂν ἄλλως ἐκφευζομένους τοὺς κοσμικοὺς, ὡς ἂν ἐκεῖνοι φαίεν, ἔρχοντας, μὴ οὐχὶ πᾶσι τὰ δι' ἀβήροποποιίας ἀπονεύματας χρέα. Τούτοις δὴ τα συνέβαινε διακόνους χρίσμενον τὸν ἐπιχαιρεσίστακον δαίμονα, τοὺς μὲν πρὸς αὐτῶν ἀπατωμένους οἰκτρῶς οὕτως εἰς ἀπώλειαν ἀνδραποδίζεσθαι, τοῖς δὲ ἀπίστοις ἔθνεσι πολλὴν παρέχειν κατὰ τοῦ θεοῦ λόγου δυσφημίας περιουσίαν, τῆς ἐξ αὐτῶν φήμης εἰς τὴν τοῦ παντὸς Χριστιανῶν ἔθνους διαβολὴν καταχεομένης. Ταύτῃ δ' οὖν ἐπιπλείστον συνέβαινε τὴν περὶ ἡμῶν παρὰ τοῖς τότε ἀπίστοις ὑπόνοιαν δυσσεβῆ καὶ ἀτοπωτάτην διαδιδόσθαι, ὡς δὴ ἀθεμίτοις πρὸς μητέρας καὶ ἀδελφὰς μιῆς ἀνοσιείας τε τροφαῖς χρωμένων. Οὐκ εἰς μακρόν γε μὴν αὐτῷ ταῦτα προὔχῳρει, τῆς ἀληθείας αὐτῆς ἐαυτὴν συνιστάσης, ἐπὶ μέγα τε φῶς κατὰ τὴν προῖόντα χρόνον διαλαμπύρης. Ἐσθεστο μὲν γὰρ αὐτίκα πρὸς αὐτῆς ἐνεργείας ἀπελεγχόμενα τὰ τῶν ἑχθρῶν ἐπιτεχνήματα, ἄλλων ἐπ' ἄλλαις αἰρέσεων καινοτομουμένων ὑποβρέουσιν ἀεὶ τῶν προτέρων, καὶ εἰς πολυτρόπους καὶ πολυμόρφους ἰδέας ἄλλοτε ἄλλως φθειρομένων· προῆει δ' εἰς αὐξάνειν καὶ μέγεθος ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχουσα ἢ τῆς καθόλου καὶ μόνης ἀληθοῦς Ἐκκλησίας λαμπρότης, τὸ σεμνὸν καὶ εὐκρινὲς καὶ ἐλευθέριον, τό τε σῶφρον καὶ καθαρὸν τῆς ἐνθεοῦ πολιτείας τε καὶ φιλοσοφίας εἰς ἅπαν γένος Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων ἀποστίλδουσα. Συνεπέσθη γοῦν ἅμα τῷ χρόνῳ (10) καὶ ἡ κατὰ παντὸς τοῦ δόγματος διαβολή, ἔμμενε δὲ μόνῃ ἄρα παρὰ πᾶσι κρατοῦσα (11) καὶ ἀνομολογουμένη τὰ μάλιστα δια-

error Cl. Salmasii, qui in notis ad Spartianum, pag. 40, paredros dictos esse affirmat eos qui ex hominibus inter deos relati, facti essent assessores deorum. Quam Salmasii opinionem amplexus est Gothofredus in notis ad librum II Tertulliani *Ad nationes*. Longe rectius Turnebus in lib. xxvi *Adversariorum*, nisi quod malos genios interpretatur, cum tamen boni genii et ἀλεξίκαχοι ita dicerentur, ut de Hephæstione scribit Lucianus. Denique paredros fere vocabant deos inferos, non autem cœlestes, quod cum a Salmasio minime observatum esset, causam erroris ei præbuit. Ita Demosthenes in oratione funebri in fine : Πῶς οὐ χρὴ τοὺς εὐδαίμονας νομίζεσθαι, οὓς παρέδρους εἰκότως ἂν τις φῆναι τοῖς κάτω θεοῖς εἶναι. Diodorus Siculus in lib. I, pag. 45, πρὸς τε τὸν Ὀσίριν καὶ τοὺς κάτω παρέδρους. Nostram sententiam confirmat etiam Rufini locus in lib. II *Historiæ*, cap. 13, in fine, ubi de Simone Mago sic dicit : *Utens adminiculo assistentis sibi et adherentis demoniacæ virtutis, quam παρέδρον vocant*. Et in lib. II *Recognitionum* Clementis : *Pueri, inquit, incorrupti et violenter necati animam juramenti ineffabilibus evocatum assistere mihi jeci, et per ipsam fit omne quod jubeo*, ait Simon Magus.

(10) *Συναπέσθη γοῦν ἅμα τῷ χρόνῳ*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. dicit ἅμα.

(11) *Μόνῃ παρὰ πᾶσι κρατοῦσα*. Hinc factum est ut Christiana religio a gentilibus tandem vocata fuerit ἡ κρατοῦσα δόξα, et Christiani κρατοῦντες dicerentur. Ita Damascius in *Isidori Vita*, pag. 4058, de Petro Mc gc cqi ens Alexandrinæ urbis

episcopo : Ὁ δὲ τῶν κρατούντων τὴν δόξαν ἐπισκοπεῖν εἰληχῶς δομα Πέτρος, ἀνὴρ ἱταμὸς καὶ περιπληρὸς. Id est : *Is vero qui prævalentis tunc religionis episcopus erat*, etc. Idem Rufinus pag. 4072, de Ammonio loquens, Ὁμολογίας τίθεται πρὸς τὴν ἐπισκοποῦντα τὸν τιμικαῦτα τὴν κρατοῦσαν δόξαν. Id est : *Paciscitur cum eo qui tunc temporis episcopus erat prævalentis sectæ, Christianorum scilicet*. Denique idem Damascius apud Suïdam in voce *Σεβηριανός*· Τοῦτ' ἰνὸν, inquit, κατεπηγγεῖλατο Ζήνων βασιλεὺς, εἰ γένοιτο τῶν κρατούντων, τὴν μετὰ βασιλείᾳ μεγίστην ἀρχὴν. Id est : *Hinc Zeno Augustus maximam ab imperatore dignitatem, præfecturam scilicet prætorii, promisit, dummodo Christianus fieret*. Sed et Porphyrius longe ante Damascium ita locutus fuerat in libro *De oraculorum philosophia*, ejus locum adduxit Eusebius in libro nono *Præparationis evangelicæ*, cap. 10, et Theodoritus in libro I *De curatione Græcicæ superstitionis* : Χαλκὸδετος γὰρ ἡ πρὸς θεοῦ δόξῃ, αἰπεινὴ τε καὶ τραχεῖα, ἥς πολλὰς ἀτραποὺς βάρβαροι μὲν ἐξεύρον, Ἕλληνες δὲ ἐπλανήθησαν, οἱ δὲ κρατοῦντες ἥδη καὶ διέφθειραν. Id est : *Via quidem quæ ducit ad deos, ardua munita est et ardua atque aspera : cujus plurimas quidem calles barbari repperunt : Græci vero ab ea longius aberrarunt : qui autem nunc prævalent, prorsus corruerunt*. Scio quidem tam Eusebii quam Theodoriti interpretes vocem κρατοῦντας aliter explicasse. Sed nego alium Porphyrii sensum fuisse, quam illum quem in interpretatione mea expressi. Sic Chrysostomus in *homilia* 54 in *Matthæum*, pag. 529 : Οὐ μάστιγες, οὐ δεσμοτήρια, οὐκ ἄρχοντες, οὐ συναγωγαὶ ἐπὶ κεῖνται, ἀλλὰ

πρέπειν ἐπὶ σεμνότητι καὶ σωφροσύνῃ θεοῖς τε καὶ φιλοσόφοις δόγμασιν, ἢ καθ' ἡμᾶς διδασκαλία, ὡς μη-θένα τῶν εἰς νῦν αἰσχρὰν ἐπιφέρειν τολμᾶν κατὰ τῆς πίστεως ἡμῶν δυσφημίαν, μηδὲ τινα τοιαύτην διαβολὴν, οἷαις πάλαι πρότερον φίλον ἦν χρῆσθαι τοῖς καθ' ἡμῶν ἐπισυνισταμένοις. Ὅμως δ' οὖν κατὰ τοὺς δηλούμενους αἰθῆς παρήγεν εἰς μέσον ἡ ἀλήθεια πλεῖους ἑαυτῆς ὑπερμάχους, οὐ δι' ἀγράφων αὐτὸ μόνον ἐλέγχων, ἀλλὰ καὶ δι' ἐγγράφων ἀποδείξεων κατὰ τῶν ἀθέων αἱρέσεων στρατευομένων. veteres illi nostræ religionis hostes jactare consueverant. Cæterum illis temporibus rursus veritas plures sui patronos in medium produxit, qui non solum viva voce, sed etiam scriptis disputationibus adversus impias hæreses decertarunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Τίνας ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφείς (Nic. H. E. iv, 5).

Ἐν τούτοις ἐγνωρίζετο Ἡγήσιππος (12), οὗ πλεί-σταις ἤδη πρότερον κεχρήμεθα φωναῖς, ὡς ἂν ἐκ τῆς αὐτοῦ παραδόσεώς τινα τῶν κατὰ τοὺς ἀποστόλους παρατιθέμενοι. Ἐν πέντε δὲ οὖν συγγράμμασιν οὗτος τὴν ἀπλανὴν παράδοσιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγμα-τος ἀπολουσάτη συντάξει γραφῆς ὑπομνηματισάμε-νος, καθ' ὃν ἐγνωρίζετο σημαίνει χρόνον, περὶ τῶν ἀρχῆθεν ἰδρυσάντων τὰ εἰδῶλα οὕτω πως γράφων· « Οἱς κενοτάφια (13) καὶ ναοὺς ἐποίησαν ὡς μέχρι νῦν ὧν ἐστι καὶ Ἀντίνοος δούλος Ἀδριανοῦ Καίσα-ρος, οὗ καὶ ἀγὼν ἀγεται Ἀντινόειος (14), ὁ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος (15). Καὶ γὰρ καὶ πόλιν ἔκτισεν ἐπ' ὠνυμον Ἀντινίου, καὶ προφήτας (16). » Κατὰ τοῦτον

A omnium oculos non Græcorum modo, verum etiam barbarorum perstringens. Simul etiam extincta est temporis lapsu calumnia illa, quæ universæ religioni nostræ afflicta fuerat. Mansitque tandem disciplina nostra, sola omnium consensu superior et victrix, ac præ reliquis sectis modestia, gravitate, divinæque sapientiæ præceptis excellere ab omnibus judicata: adeo ut exinde ad nostra usque tempora nemo sit ausus ullam infamiæ labem fidei nostræ aspergere, aut aliquam ejus modi calumniam inferre, qualem

CAPUT VIII.

Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.

Inter quos celebris fuit Hegesippus, cujus testi- monio in superioribus libris sæpissime uti fuimus, cum res apostolorum temporibus gestas ex illius fide ac relatione traderemus. Hic in quinque libris simplici admodum sermone conscriptis verissimam aposto- licæ prædicationis historiam complexus, tempus ipsum quo floruit, aperte designat, cum de iis qui simulacra primum erigere cœperant, in hunc mo- dum scribit: « Quibus cenotaphia templaque extru- xerunt, sicut nunc etiam fieri videmus. Ex quibus fuit Antinous, servus Cæsaris Adriani, 122 in cujus honorem certamen sacrum quod Antinoium vocant, nostra etiam ætate celebratur. Nam et

καὶ τὸν αὐτὸν ἅπαν, ἡμεῖς ἀρχομεν καὶ κρατοῦ- C μεν· καὶ γὰρ βασιλεῖς εὐσεβεῖς, etc. Ex his intelli- gendus est Juliani locus in *Misopogone*, pag. 99: Καὶ ὁ μὲν θὺς ἐμαρτύρησέ μου τοῖς λόγοις, ἐκλι- πῶν τὸ προάστειον ὁ πολὺν ἐτήρησε χρόνον ἐν ἐκείνῃ τῇ ζάλῃ, τρέψας ἀλλὰ τοῦ τῶν κρατούντων τὴν δι- άνοίαν, καὶ τὴν χειρὶ βιασάμενος. Quæ sic interpre- tantur: *Meamque orationem Deus testimonio suo comprobavit, quod ulinam nunquam fecisset, relicto subitaneo quod tamdiu servaverat, cum eorum qui tunc temporis prævalebant, in illa tempestate ac pro- cella mentes alio avertisset, manusque repressisset.* Tempestatem ac procellam vocat Constantiniana tempora, quibus templa deorum toto pene orbe ter- rarum subversa fuerant a Christianis; quorum ta- men manus Apollinis Daphnæi templum effugerat.

(12) Ἐγνωρίζετο Ἡγήσιππος. Non recte, meo quidem judicio, Hegesippus confertur in tempora imperatoris Adriani. Nec locus ille Hegesippi quem hic adducit Eusebius, id evincit. Certe Hegesippus libros suos scripsit pontificatu Eleutheri, ut ipse- met testatur infra cap. 22. Aequalis igitur fuit Ire- næo, qui et ipse sub Eleuthero Romanæ urbis epi- scopo insignes illos adversus hæreses libros encu- bravit. Hieronymus tamen hunc Eusebii nostri lo- cum secutus, in *Catalogo ecclesiasticorum scriptorum* Hegesippum præposuit Justino, quod utique fieri non debuit. Certe Eusebius nosster in cap. 21 et 22 hujus libri, quasi priorem sententiam retractans, Hegesippum confert in tempora Marci Antonini.

(13) Οἱς κενοτάφια. Hieronymus in *Catalogo* sic vertit: *Tumulos etiam templaque fecerunt.* Rufinus vero sic interpretatur, quibus templa, imo potius sepulcra fecerunt.

(14) Οὗ καὶ ἀγεται ἀγὼν Ἀντινόειος. Hic agon in honorem Antinoi ab Adriano institutus, quin- quennalis fuit, et Mantiniæ in Arcadia celebrabatur, ut scribit Pausanias in *Arcadicis*. Male ergo Rufinus agonem annum de suo adiecit.

(15) Ὁ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος. Hæc est scri- ptura codicis Regii quem fere ubique secutus est Rob. Stephanus. Verum in tribus aliis, Maz., Mel. et Fuk., hic locus ita legitur ac distinguitur, Οὗ καὶ ἀγὼν ἀγεται Ἀντινόειος ἐφ' ἡμῶν γενόμενος. Sed et in Saviliano codice et apud Nicephorum legitur γε- νόμενος. Quam quidem lectionem secutus videtur Ru- finus; sic enim vertit: *Cui agones annui celebrantur, qui Antinoii appellantur, nostris adhuc temporibus instituti.* Certe dubitari non potest, quin hæc le- ctio priori sit anteferenda. Id enim probare vult Eu- sebius, Hegesippum floruisse temporibus Adriani. Quod quidem ex eo concludit, quod Hegesippus ipse testatur certamen Antinoium sua ætate institutum fuisse. Quod si legamus cum Regio codice ὁ καὶ ἐφ' ἡμῶν γινόμενος, tum argumentatio Eusebii non va- lebit. Sensus enim hic erit, certamen Antinoium adhuc ætate Hegesippi celebratum fuisse. Ex quo tantum adest ut concludi possit, Hegesippum vi- xisse imperante Adriano, quin potius illud conse- quitur, nonnisi post obitum Adriani Hegesippum libros suos composuisse. Nam si principatu Adriani scripsisset Hegesippus, non utique diceret certi- men Antinoium adhuc sua ætate actum fuisse: quippe cum Adrianus sub finem imperii sui agonem illum insituerit. Cæterum has voces ἐφ' ἡμῶν γε- νόμενος mallet referre ad vocem Ἀντινόειος, et to- tum hunc locum ita construere, ὧν ἐστι καὶ Ἀν- τίνος, δούλος Ἀδριανοῦ Καίσαρος ἐφ' ἡμῶν γενόμε- νος, οὗ καὶ ἀγὼν ἀγεται Ἀντινόειος. Atque ita He- gesippi locum ab Eusebio acceptum esse pro certo habeo. Sic Justinus in *Apologetico* de hoc ipso An- tinoo loquens sic ait: Καὶ Ἀντινίου τοῦ νῦν γε- νόμενος.

(16) Καὶ προφήτας. Hieronymus in *Catalogo* ver- tit: *Civitatemque ex ejus nomine condidit, et prophetas statuit in templo.* Rufinus vero adhuc fusi- us: *Nam et civitatem condidit ejus nomini Antinoium, et templum ei et sacerdotes instituit ac prophetas.* Sane

urbem Antinoo cognominem Adrianus condidit, et prophetas instituit. » Eodem tempore Justinus, veræ philosophiæ amator sincerissimus, adhuc gentilium philosophorum scriptis ac sermonibus adhærescebat. Qui etiam in *Apologetico* ad imperatorem Antoninum scripto, hoc ipsum tempus designat his verbis : « Nec absurdum, inquit, videtur Antinoi qui nuperrime vixit, mentionem hic facere : quem omnes tanquam deum colere per vim ac metum instituerunt; cum quis esset et unde orlundus, probe cognitum haberent. » Item quoque belli Judaici, quod tunc temporis gestum est, meminit his verbis : « Nam et in bello, inquit, Judaico quod nuper gestum est, Barchochebas, is qui Judaicæ defectionis auctor et signifer fuit, solos Christianos acerbissimis tormentis cruciari jussit, nisi Christum abnegarent et maledictis incesserent. » Sed et in eodem libro loquens de conversione sua a gentilium philosophia ad veri Numinis cultum, id non temere ac leviter, sed cum ratione ac judicio ab se factum esse declarat his verbis : « Nam et ego, inquit, qui Platonis doctrinam amplexus fuera, cum Christianos calumniis appeti audirem, eosque adversus mortem et cætera quæ formidabilia habentur, fortes atque intrepidos viderem, sic apud me reputabam, fieri non posse ut iidem vitiiis ac voluptatibus dediti essent. Quis enim voluptatibus deditus, aut in-

in Græcis Hegesippi verbis aliquid necessario splendendum est. Nam *ἔκτιστος προφήτης*, Græce vix dici potest. Sed meminisse debemus, Hegesippum simplici admodum et plebeio sermone scribere, ut hic etiam testatur Eusebius. Itaque Græca ejus verba interpretatione adjuvanda sunt. Frustra igitur Salmasius emendare aggressus est in notis ad *Historiam Augustam*, pag. 41. Ubi etiam quinam hic dicerentur prophetæ non intellexit. Sciendum est, igitur apud Ægyptios summum sacerdotem qui reliquis sacerdotibus et pastophoris præesset, et qui templorum reditus cæteris distribueret, dictum esse prophetam. Primus enim in templo procedebat cantor, deinde horoscopus, tum scriba seu *τερογραμματοῦς*, postea vestitor seu *στολοστής*; deinde novissimus incedebat propheta hydriam in sinu gestans, ut docet Clemens Alexandrinus in lib. vi, pag. 269. Epiphanius in libro iii *Adversus hæreses*. Παρὰ δὲ Αἰγυπτίους προφήται καλούμενοι, τῶν ἀδύτων τε καὶ τερῶν ἀρχηγοί. Eorundem prophetarum meminit Philostratus in libro i *De vita Apollonii*, cap. 1, et Diogenes Laertius in proœmio operis sui; Themistius in oratione 2, et Firmicus in libris *Matheseos* non semel. Clemens denique in libro i *Recognitionum*, haud procul ab initio : *Ægyptum*, inquit, *petiam, atque ibi hierophantis vel prophetis qui adytis præsumi, amicus efficiar; et pecunia invitatum magnum precabor, ut educat mihi animam de infernis*. Fuerunt etiam Idæi Jovis prophetæ in Creta, de quibus Porphyrius in libro iii *De abstinentia*. Porro de prophetis Antinoi ab Adriano institutis mentio est in veteri inscriptione Græca quam citavit Casaubonus in notis ad Spartianum. Adde hic veterem inscriptionem quam refert Gruterus pag. 314, ubi Emiles quidam Ægyptius *προφήτης* dicitur, id est sacerdos Serapidis. Quare non mirum est si Antinous ab Adriano consecratus prophetas habuit, quippe cum ab Ægyptiis præcipue coleretur. Cur autem Ægyptii prophetas vocarent antistites suos, hæc mihi causa esse videtur, quod arcana quædam sacra ac mysteria ab iis tradi crederent. Prophetæ

δὲ καὶ Ἰουστίνος (17), γνήσιος τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας ἐραστῆς, ἔτι τοῖς παρ' Ἑλλήσιν ἀσκούμενος ἐνδιέτριβε λόγοις. Σημαίνει δὲ καὶ αὐτὸς τοῦτον τὸν χρόνον ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνίνον Ἀπολογία ὧς γράφων : « Οὐκ ἄτοπον δὲ ἐπιμνησθῆναι ἐν τοῦτοις ἡγοῦμεθα καὶ Ἀντινόου τοῦ νῦν γενομένου· ὃν καὶ ἅπαντες ὡς θεὸν διὰ φόβον σέβειν ὤρμητο, ἐπιστάμενοι τίς τε ἦν καὶ πόθεν ὑπῆρχεν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τοῦ τότε κατὰ Ἰουδαίων πολέμου μνημονεύων, ταῦτα παρατίθεται : « Καὶ γὰρ ἐν τῷ νῦν γενομένῳ Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ (18), Βαρχωχεβὰς ὁ τῆς Ἰουδαίων ἀποστάσεως ἀρχηγέτης, Χριστιανούς μόνους εἰς τιμωρίας δεινὰς, εἰ μὴ ἀρνοῖντο Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν καὶ βλασφημοῖεν, ἐκέλευεν ἀγεσθαι. » Ἐν ταῦτῳ δὲ καὶ τὴν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν θεοσέβειαν μεταβολὴν αὐτοῦ, ὅτι μὴ ἀλόγως, μετὰ κρίσεως δ' αὐτῷ γέγονει δηλῶν, ταῦτα γράφει : « Καὶ γὰρ αὐτὸς ἐγὼ τοῖς Πλάτωνος χαίρων διδάγμασι, διαβαλλομένους ἀκούων Χριστιανούς, ὁρῶν δὲ καὶ ἀφόβους πρὸς θάνατον καὶ πάντα τὰ νομιζόμενα φοβερά, ἐνεδύνουν ἀδύνατον εἶναι ἐν κακίᾳ καὶ φιληδονίᾳ ὑπάρχειν αὐτούς. Τίς γὰρ φιλόδοκος ἢ ἀκατῆς καὶ ἀνθρωπείων σαρκῶν βορὰν ἡγοῦμενος ἀγαθὸν, δύναται· ἂν θάνατον ἀσπάσασθαι, ὅπως τῶν ἑαυτοῦ στερηθῇ ἐπιθυμιῶν, ἀλλ' οὐκ ἐκ παντὸς ζῆν ἀεὶ τὴν ἐνθάδε βιοτὴν καὶ λανθάνειν τοὺς ἀρχοντας ἐπειράτω, οὐχ ὅτι ἑαυτὸν κατήγγελλε φρονεῖν θεσόμενον; » Ἐτι δ' ὁ αὐτὸς ἱστορεῖ δεξιόμενον τὸν

enim dicuntur quasi arcanorum interpretes. Habuit certe Antinous sacra sua ac mysteria, quibus initiabantur qui vellent. Testatur id Pausanias in *Arcadicis* : Καὶ τελετὴ τε κατὰ ἔτος ἕκαστον, καὶ ἀγῶν ἐστὶν αὐτῷ διὰ ἔτους πέμπτου. Id est : *Et mysteria quotannis, et quinto quoque anno certamina in honorem ejus celebrantur*.

(17) Κατὰ τοῦτον δὲ καὶ Ἰουστίνος. Ita quidem codex Reginus. Verum in Medicæo, Fuk. et Savil. legitur κατ' αὐτὸν δέ, etc. Codex autem Mazarinus scriptum habet κατὰ ταῦτόν δέ, secunda tamen syllaba præpositionis tribus punctis superpositis notata est, quo significatur eam delendam esse. Mihi tamen valde placet ea lectio. Κατὰ ταῦτόν enim idem est ac κατὰ τὸ αὐτὸ τοῦ καιροῦ.

(18) Ἐν τῷ νῦν γενομένῳ Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ. Male Rufinus eumque secutus Christophorus non verterunt *In hoc quod nunc geritur bello Judaico*. In eodem quoque errore versatus est Scaliger, ut ex Eusebianis ejus Antinadversionibus colligitur, pag. 298. Putavit enim τὸ νῦν dici non posse nisi de re admodum recenti, ne dicam præsentī. Itaque ex hac Justinī voce necessario consequi ait, bellum Judaicum sub extrema Adriani tempora profligatum fuisse, et Justinum Antonino Pio *Apologeticum* suum obtulisse imperii ejus initio. Verum nihil necesse est ita affirmare; νῦν enim dici potest de re quæ nostra ætate facta est, idemque valet ac τὸ καθ' ἡμᾶς, quod Eusebius usurpare solet de rebus multis ante gestis : ut cum dicit de Porphyrio philosopho, ὁ καθ' ἡμᾶς γενόμενος. Denique ipse Justinus in hoc loco quem præ manibus habemus, de Antinoo ita loquitur : Ἀντινόου τοῦ νῦν γενομένου, id est, de Antinoo qui nostra ætate vixit. Certe Græci νῦν ponunt pronomen. Ita Sophronius, qui librum Hieronymi *De scriptoribus ecclesiasticis* Græce vertit, verba illa Hieronymi cap. 2 : *Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebræos, et a me nuper in Græcum Latinumque sermonem translatus est*, Græco dixit : Ὅπερ ἐπ' ἐμοῦ νῦν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶτταν μεταβλήθη.

Ἀδριανὸν παρὰ Σερεννίου Γρανιανοῦ λαμπροτάτου ἡγουμένου (19) γράμματα ὑπὲρ Χριστιανῶν, περιέχοντα ὡς οὐ δίκαιον εἶη ἐπὶ μηδενὶ ἐγκλήματι, βοαῖς δήμου χαριζομένους ἀκρίτως κτείνειν αὐτοὺς, ἀντιγράφαι Μινουκίῳ (20) Φουνδάνῳ ἀνθυπάτῳ τῆς Ἀσίας, προστάττοντα μηδένα κτείνειν ἄνευ ἐγκλήματος καὶ αὐλόγου κατηγορίας. Καὶ τῆς ἐπιστολῆς δὲ ἀντίγραφον παρατίθεται τὴν Ῥωμαϊκὴν φωνὴν ὡς εἶχε, διαφυλάξας. Προλέγει δ' αὐτῆς ταῦτα· « Καὶ ἐξ ἐπιστολῆς δὲ τοῦ μεγίστου καὶ ἐπιφανεστάτου Καίσαρος Ἀδριανοῦ τοῦ πατρὸς ὑμῶν ἔχοντες ἀπαιτεῖν ὑμᾶς καθὰ ἡξιώσαμεν κελεῦσαι τὰς κρίσεις γίνεσθαι, τοῦτο οὐχ ὡς ὑπὸ Ἀδριανοῦ κελευσθέν μᾶλλον ἡξιώσαμεν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἐπίστασθαι δίκαιαν ἀξιοῦν τὴν προσφώνησιν (21). Ὑπετάξαμεν δὲ καὶ τῆς ἐπιστολῆς Ἀδριανοῦ τὸ ἀντίγραφον, ἵνα καὶ τοῦτο ἀληθεύειν ἡμᾶς γνωρίζητε. Καὶ ἐστὶ τόδε. » Τούτοις ὁ μὲν δηλωθεὶς ἀνὴρ αὐτὴν παρατίθεται τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφὴν (22), ἡμεῖς δ' ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν κατὰ δυνάμειν αὐτὴν μετελήφαμεν (23), ἔχουσαν ὥδε. »

postcebamus, juberetis; id tamen non tam idcirco postulavimus quod ab Adriano ita constitutum esset, quam propterea quod petitionem nostram justissimam esse intelligimus. Atque ut in eo quoque verum a nobis dici perspiciatis, exemplum epistolæ Adriani subjecimus, quod est hujusmodi. » Post hæc idem Justinus ipsum exemplar epistolæ Latino sermone scriptum subjungit : quod nos, prout potuimus, Græce interpretati sumus hoc modo.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Ἐπιστολὴ Ἀδριανοῦ ὑπὲρ τοῦ μὴ δεῖν ἀκρίτως ἡμᾶς ἐλευθεῖν (Nic. II. E. III, 27).

« Μινουκίῳ Φουνδάνῳ. Ἐπιστολὴν ἐδεξάμην γραφεῖσάν μοι ἀπὸ Σερεννίου (24) Γρανιανοῦ λαμπροτάτου ἀνδρός, ὅτινα σὺ διεδέξω. Οὐ δοκεῖ μοι οὖν τὸ πρᾶγμα ἀξίητον καταλιπεῖν, ἵνα μὴ τε οἱ ἄνθρωποι ταραττωνται, καὶ τοῖς συκοφάνταις χορηγία κακούργιας παρασχεθῇ. Εἰ οὖν σαφῶς εἰς ταύτην τὴν ἀξίωσιν οἱ ἐπαρχοὶ δύνανται δι᾽ ἑσυχρίεσθαι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ὡς καὶ πρὸ βήματος ἀποκρίνασθαι, ἐπὶ τοῦτο μόνον τραπῶσιν, ἀλλ' οὐκ ἀξιώσασιν (25),

(19) *Λαμπροτάτου ἡγουμένου*. Hieronymus in *Chronico* eumque secutus Orosius *legatum* interpretatur et *virum apprime nobilem*. Christophorus vero *præfectum illustrissimum* vertit, graviore adhuc errore. Nam cum ex epistola ipsius Adriani quæ infra subjicitur, constet Serennium Granianum decessorem fuisse Minucii Fundani, ipsum vero Minucium proconsulem Asiæ fuisse diserte testatur Justinus : necessario conficitur Granianum proconsulem Asiæ exstitisse. Ac profecto miror, hunc Hieronymi errorem a Scaligero non esse observatum. At Rufinus, æmulus Hieronymi, longe profecto rectius ; sic enim vertit : *Suscepit a Serenio Graniano clarissimo viro præside litteris*, etc. *Præses* enim vox generalis est, quæ tam de proconsule quam de legato Cæsaris dici potest. Porro *Serenium* malim scribere cum Rufino et Hieronymo, quam *Serenium*. Quanquam optimus et antiquissimus codex Rufini diserte scriptum habet *Serennio*.

(20) *Ἀντιγράφαι Μινουκίῳ*. Quæri non immerito potest cur Adrianus ipsi Graniano a quo litteras acceperat, non responderit, sed epistolam suam miserit ad Minucium Fundanum successorem Graniani. Equidem hanc ejus rei causam fuisse opinor, quod Granianus post litteras missas ad imp. Adrianum, aut extremum diem obierat, aut ex magistratu decesserat. Proconsules enim annui erant.

temperans, et humanis carnibus vesci pro deliciis habens, mortem ipsam possit libenter amplecti, quæ suas ipsi cupiditates ereptura sit, ac non potius omnibus modis contendat, ut in hac vita perpetuo degat et magistratus ipsos lateat, nedum se ipse necandum ultro prodit ac deferat? » Refert præterea idem Justinus, imperatorem Adrianum acceptis a viro clarissimo Serenio Graniano proconsule litteris, quibus monebat iniquum videri, Christianos nullo objecto crimine, tumultuosis vulgi clamoribus gratificandi studio, indicta causa occidere; rescripsisse Minucio Fundano Asiæ proconsuli, ne quis posthac sine objectu criminis et legitima accusatione condemnaretur. Cujus epistolæ exemplum, Latino, ut erat, sermone conscriptum, ibidem affert Justinus, præmissis interim his verbis : « Ac nos quidem, inquit, tametsi ex epistola 123 maximi et nobilissimi Cæsaris Adriani parentis vestri jure postulare a vobis poteramus, ut judicia de Christianis fieri ex ea formula quam postulavimus quod ab Adriano ita constitutum

CAPUT IX.

Epistola Adriani, ne quis Christianorum indictæ causa puniatur.

« Ælius Adrianus Aug. Minucio Fundano procos. salutem. Accepi litteras ad nie scriptas a Serenio Graniano V. cl., decessore tuo. Nec sane mihi videtur res ista absque diligenti inquisitione prætereunda, ne forte et Christiani homines turbentur, et delatoribus calumniandi occasio præbeatur. Igitur si provinciales palam adesse possunt petitionibus suis adversus Christianos, ita ut pro tribunali respondeant, in id unum incumbant, nec petitioni-

(21) *Δίκαιαν ἀξιοῦν τὴν προσφώνησιν*. in secundo, ut vulgo scribitur, Justinus *Apologeticæ*, pag. 99, hic locus ita legitur : Ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐπίστασθαι δίκαια ἀξιοῦν, τὴν προσφώνησιν καὶ ἐξήγησιν πεποιήμεθα. Quam lectionem equidem meliorem puto.

(22) *Τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφὴν*. In codice Regio legitur *ἐπιστολὴν*, quod idem est. Ἀντιγραφὴ ad verbum est *rescriptum*; aliud est *ἀντίγραφον*, *exemplum* scilicet epistolæ seu *rescripti*.

(23) *Ἡμεῖς δ' ἐπὶ τὸ Ἑλληνικόν*. In codice Maz. et Med. scriptum est, ἡμεῖς δ' εἰς τὸ Ἑλληνικόν, etc., atque ita codex Fuketianus.

(24) *Ἀπὸ Σερεννίου*. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuketiano, scriptum est *Σερεννίου*.

(25) *Οὐκ ἀξιώσασιν*. Intelligit acclamationes illas quæ a populo fieri solebant in theatris : *Christianos ad leonem*, ut testatur Tertullianus. Interdumque eveniebat, ut proconsules et præsides tumultuosis hujusmodi acclamationibus, licet inviti, cedere cogerentur. Quare merito imperator Adrianus monet Fundanum proconsulem, ne hujusmodi postulationibus ad persecutionem ac cædes Christianorum sese adduci patiatur. Porro vetus hæc fuit consuetudo in imperio Romano, ut plebs tum in

bus solisque clamoribus utantur. Etenim multo iustius fuerit cognoscere te, si quis accusare voluerit. Quod si quis eos detulerit, probaveritque contra leges quidquam agere, tu pro gravitate delicti in eos statue. Sin mehercule calumniæ causa istud intenderit, operam dabis ut pro gravitate criminis in illum animadvertas. » Et hæc quidem de rescripto Adriani.

CAPUT X.

Qui Romæ et Alexandriæ episcopi fuerint imperante Antonino.

Cæterum Adriano vita perfuncto cum unum et viginti annos imperasset, Antoninus, cognomento Pius, administrationem imperii suscepit. Hujus anno primo, cum Telesphorus migrasset e vita anno sui episcopatus undecimo, pontificatum Romanæ urbis sortitus est Hyginus. Porro Telesphorum scribit **124** Irenæus illustri martyrio vitam finisse. Quo loco etiam docet supra memorati Hygini temporibus, Valentinum propriæ sectæ conditorem, et Cerdonem erroris Marcionitarum auctorem, Romæ ambos floruisse. Verba ejus hæc sunt.

CAPUT XI.

De his qui eodem tempore sectarum auctores fuerunt.

« Nam Valentinus, inquit, Romam venit pontificatu Hygini. Viguit autem temporibus Pii, qui ad Anicetum usque permansit. Cerdon vero, qui Marcionem antecessit, ipse quoque pontificatu Hygini, qui nonus fuit episcopus, cum ad Ecclesiam venisset, et errorem suum confessus esset, ita deinceps perseveravit : interdum occulte docens, interdum rursus confitens errorem : nonnunquam convictus impiæ doctrinæ, eoque nomine a fratrum conventu remotus. » Hæc Irenæus in tertio *Adversus hæreses* libro. In primo autem hæc rursus de Cerdone dicit : « Cerdon autem quidem ex Simonis disciplina profectus, cum Romam venisset pontificatu Hygini, qui in

urbe, tum in provinciis, quoties ad publica spectacula convenerat, quidquid libitum erat, vel a præside, vel ab imperatore junctis vocibus postulare. Cujus rei sexcenta occurrunt exempla apud Augusti *Historiæ* scriptores.

(26) *Ὁς ἦν ἑνὸς ἐπίσκοπος.* Locus Irenæi exstat in lib. iii, c. 4, ubi vetus interpres legisse videtur ὁδός. Quæ lectio magis convenit Irenæo, ut patet ex c. 3 ejusdem libri, ubi Romanos pontifices enumerans Irenæus, octavum ab apostolis Hyginum recenset. Hic tamen error antiquissimus est. Nam et in lib. i Irenæi, cap. 28, ἑνὸς scribitur, et apud Epiphanium in hæresi Cerdonianorum, et in epistola Cypriani ad Pompeium. Qui locus Cypriani quia ex Irenæo versus videtur, non est hic omittendus : *Cujus magister Cerdon sub Hygino tunc episcopo, qui in urbe nonus fuit, Romam venit.*

(27) *Λαθροδιδασκαλῶν.* In tribus nostris codicibus Maz. Med. et Fuk. scriptum est λαθροδιδάσκων. Nicephorus tamen et Regius codex vulgatam lectionem tuentur.

(28) *Ποτὲ δὲ πάλιν ἐξομολογούμενος.* Notanda sunt imprimis hæc Irenæi verba de Cerdone hæretico : quem post confessionem hæreseos in Ecclesiam admissum fuisse dicit ab Hygino Romano pontifice, ac deinceps in urbe Roma mansisse ; nunc

A οὐδὲ μόναις βοαῖς. Πολλῶ γὰρ μᾶλλον προσήκειν εἰ τις κατηγορεῖν βούλοιοτο, τοῦτό σε διαγινώσκειν. Εἰ τις οὖν κατηγορεῖ καὶ δείκνυσί τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας, οὕτως ὀρίζε κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ ἀμαρτήματος· ὥς, μὴ τὸν Ἡρακλέα, εἰ τις συκοφαντία, χάριν τοῦτο προτεῖνοι, διαλάμβανε ὅπερ τῆς δεινότητος, καὶ φρόντιζε ὅπως ἂν ἐκδικήσεται. » Καὶ τὰ μὲν τῆς Ἀδριανοῦ ἀντιγραφῆς τοιαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ I'.

Τίτες ἐπὶ τῆς Ἀντωνίνου βασιλείας ἐπίσκοποι Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων γεγόνασι (Nic. II. E. iii, 25).

Τούτου δὲ τὸ χρεῶν μετὰ πρῶτον καὶ εἰκοστὸν ἔτος ἐκτίσαντος, Ἀντωνίνος ὁ κληθεὶς Εὐσεβῆς τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν διαδέχεται. Τούτου δὲ ἐν ἑταί πρώτῳ Τελεσφόρου τὸν βίον ἐνδεκάτῳ τῆς λειτουργίας ἐνιαυτῷ μεταλλάξαντος, Ὑγίνος τὸν κληρὸν τῆς Ῥωμαίων ἐπισκοπῆς παραλαμβάνει. Ἰστορεῖ γε μὴν ὁ Εἰρηναῖος τὸν Τελεσφόρον μαρτυρεῖν τὴν τελευταίαν διαπρέψαι, δηλῶν ἐν ταύτῃ κατὰ τὸν δηλούμενον Ῥωμαίων ἐπίσκοπον Ὑγίνον, Οὐαλεντίνον ἰδίᾳ αἰρέσεως εἰσηγητὴν, καὶ Κέρδωνα τῆς κατὰ Μαρκίωνα πλάνης ἀρχηγόν, ἐπὶ τῆς Ῥώμης ἀμφω γνωρίζεσθαι. Γράφει δὲ οὕτως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς αἰρεσιάρχων (Nic. II. E. iii, 4).

« Οὐαλεντίνος μὲν γὰρ ἦλθεν εἰς Ῥώμην ἐπὶ Ὑγίνου, ἥχμασε δὲ ἐπὶ Πίου, καὶ παρέμεινεν ἕως Ἀνικητοῦ. Κέρδων δὲ ὁ πρὸ Μαρκίωνος, καὶ αὐτὸς ἐπὶ Ὑγίνου ὅς ἦν ἑνὸς ἐπίσκοπος (26), εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐλθὼν καὶ ἐξομολογούμενος, οὕτω διετέλεσε, ποτὲ μὲν λαθροδιδασκαλῶν (27), ποτὲ δὲ πάλιν ἐξομολογούμενος (28), ποτὲ δὲ ἐλεγχόμενος ἐφ' οἷς ἐβίβασκε κακῶς, καὶ ἀπιστάμενος τῆς τῶν ἀδελφῶν συνόδου (29). » Ταῦτα δὲ φησιν ἐν τρίτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις*. « Ἐν γε μὴν τῷ πρώτῳ αὐτοῖς περὶ τοῦ Κέρδωνος ταῦτα διέξεισι : « Κέρδων δὲ τις ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Σίμωνα τὰς ἀφορμὰς λαθῶν, καὶ ἐπιδητήσας ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Ὑγίνου ἑνατον κληρὸν τῆς

occulte doctrinam suam spargentem, nunc rursus confitentem errorem suum, nunc convictum pravæ hereticæque doctrinæ, eoque nomine ab Ecclesiis segregatum. Ex quibus colligere licet, in hæreseos crimine secundæ confessioni locum fuisse ; et hæreticos qui post confessionem et abdicationem erroris sui ad pristinum dogma iterum rediissent, quos nunc *relapsos* vocamus, tunc temporis ad secundam confessionem et pœnitentiam admissos fuisse. Tandem vero Cerdo, convictus quod post toties iteratam exomologesin, pestiferum virus erroris sui occulte spargeret, penitus se ab Ecclesia removit. Id enim sonant Irenæi verba quæ Rufinus et Christophorus nonus perperam meo judicio interpretati sunt. Neque enim Cerdonem ex Ecclesia ejectum fuisse dicit Irenæus, sed ipsum se ab Ecclesia penitus segregasse. Ex quo apparet Cerdonem suo ipsius judicio condemnatum, prævenisse Ecclesiæ sententiam.

(29) *Ἀπιστάμενος τῆς τῶν ἀδελφῶν συνόδου.* In codice Maz. et Fuk. scriptum est συναδία ; vulgatam tamen scripturam confirmat vetus interpres Irenæi, qui hunc locum ita vertit lib. iii, cap. 4 : *et abstentus est a religiosorum hominum conventu.*

ἐπισκοπικῆς διαδοχῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἔχοντος, ἔδιδασκε τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου καὶ προφητῶν κεκηρυγμένον Θεὸν μὴ εἶναι Πατέρα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· τὸν μὲν γὰρ γνωρίζεσθαι, τὸν δὲ ἀγνώστα εἶναι· καὶ τὸν μὲν δίκαιον, τὸν δὲ ἀγαθὸν ὑπάρχειν. Διαδεξάμενος δὲ αὐτὸν Μαρκίῳ ὁ Ποντικὸς, ἤρξθη τὸ διδασκαλεῖον (30), ἀπηρυθριασμένως βλασφημῶν (31). Ὁ δὲ αὐτὸς Εἰρηναῖος τὸν ἀπειρον βυθὸν τῆς Οὐαλεντίνου πολυπλανοῦς ὕλης εὐτονώτατα διαπλώσας (32), ἐρπετοῦ δίκην φωλεύοντος ἀπόκρυφον οὖσαν αὐτοῦ καὶ λεληθυῖαν ἀπογυμνοῖ τὴν κακίαν. Πρὸς τούτοις καὶ ἄλλον τινὰ, Μάρκον αὐτῷ ὄνομα, κατ' αὐτοὺς γενέσθαι λέγει μαγικῆς κυβείας ἐμπειρότατος. Γράφει δὲ καὶ τὰς ἀτελέστους αὐτῶν τελετὰς, μυσαρὰς τε μυσταγωγίας ἐμφαίνων, αὐτοῖς δὴ τούτοις τοῖς γράμμασιν· « Οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν νομοφύνα κατασκευάζουσι, καὶ μυσταγωγίαν ἐπιτελοῦσι μετ' ἐπιρρήσεων τινων τοῖς τελουμένοις, καὶ πνευματικὸν γάμον φάσκουσιν εἶναι τὸ ὑπ' αὐτῶν γινόμενον, κατὰ τὴν ὁμοιότητα τῶν ἀνω συζυγιῶν. Οἱ δὲ ἄγουσιν ἐφ' ὕδωρ, καὶ βαπτίζοντες, οὕτως ἐπιλέγουσιν· Εἰς ὄνομα ἀγνώστου Πατρὸς τῶν ὅλων, εἰς Ἀλήθειαν μητέρα τῶν πάντων, εἰς τὸν κατελθόντα εἰς τὸν Ἰησοῦν. Ἄλλοι δὲ Ἑβραϊκὰ ὀνόματα ἐπιλέγουσι πρὸς τὸ μάλλον καταπλήξασθαι (33) τοὺς τελουμένους. Ἀλλὰ γὰρ μετὰ τέταρτον τῆς ἐπισκοπῆς ἔτος (34) Ὑγίνου τελευτήσαντος, Πίος ἐπὶ Ῥώμῃς ἐγγχειρίζεται τὴν λειτουργίαν. Κατὰ γε μὴν τὴν Ἀλεξάνδρειαν Μάρκος ἀναδείκνυται ποιμὴν, Εὐμενοῦς ἔτη τὰ πάντα δέκα πρὸς τρισὶν ἐκπλήσαντος. Τοῦ τε Μάρκου ἐπὶ δέκα ἔτη τῆς λειτουργίας ἀναπαυσάμενου, Κελαδίων τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας τὴν λειτουργίαν παραλαμβάνει. Καὶ κατὰ τὴν Ῥωμαίων δὲ πόλιν πεντεκαίδεκάτῃ τῆς ἐπισκοπῆς ἐνιαυτῷ Πίου μεταλλάξαντος, Ἀνίκητος τῶν ἐκείσε προῖσταται. Καθ' ὃν Ἡγῆσιππος ἱστορεῖ αὐτὸν ἐπιδημῆσαι τῇ Ῥώμῃ, παραμεῖναι τε αὐτοῖς μέχρι τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρου. Μάλιστα δὲ ἤκμαζεν ἐπὶ τῶνδε Ἰουστίνος, ἐν φιλοσόφου σχήματι προσεβύων τὸν Θεὸν λόγον, καὶ τοῖς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐναγωνιζόμενος συγγράμμασιν. Ὅς δὴ καὶ γράφας κατὰ Μαρ-

(30) *Ἡῤῥησε τὸ διδασκαλεῖον*. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni διδασκάλειον, non in hoc solum loco, sed ubicunque id nomen occurrit.

(31) *Βλασφημῶν*. Religio fuit Christophorono, vocem hancquam ecclesiastici scriptores jamdudum Latinam lecerunt, usurpare. Vertit itaque convicia juctans, male omnino; melius vertisset, *impie locutus*. Sic Domitianus apud Suetonium dicitur: *Impie locutus est Parnularius*. Nos tamen, Rufinum secuti, vertimus *blasphemare*. Neque enim refugienda sunt hæc verba, quæ tot sæculorum usus consecravit. Alioqui *Ecclesiæ* et *apostolorum* et *episcopi* et *catholici* vitanda erunt vocabula: et longa verborum serie obscuranda erit oratio, ne dictionis unius prorsus necessariæ asperitate lædatur. Cyprianus certe in dicta ad Pompeium epistola, cum hunc Irenæi locum suppresso auctoris nomine describeret, verbo *blasphemare* uti non recusavit. Sic enim ait: *Quem Marcion secutus, additis ad crimen augmentis, impudentius cæteris et abruptius in Deum Patrem Creatorem blasphemare instituit*.

PATROL. GR. XX.

episcopali sede nonus apostolorum successor fuit, docuit, Deum quem lex et prophetæ prædicaverunt, Patrem non esse Domini nostri Jesu Christi. Hunc enim cognosci, illum vero ignotum esse: et hunc quidem justum existere, illum autem bonum. Huic deinde succedens Marcion, natione Ponticus, scholam latius propagavit, impudentissime blasphemans. Idem porro Irenæus postquam immensam voraginein materiæ illius variis erroribus involutæ quam Valentinus invexerat, uberrime explicuit, occultam ac latentem illius fraudem tanquam abditæ serpentis denudat. Alium præterea quemdam nomine Marcum eodem tempore exstitisse scribit, magicarum præstigiæ peritissimum. Sed et profanas eorum hominum initiationes, et abominanda mysteria declarat his verbis: « Quidam enim eorum thalamum nuptialem construunt, et mysterium peragunt, verba nescio quæ super his qui initiantur, concipientes, easque spiritales nuptias esse affirmant, ad formam et exemplum cœlestium conjugiorum. Alii vero initiandos adducunt ad lavacrum, et mergentes, hæc proferunt verba: In nomine ignoti omnium Patris, in Veritate omnium matre, in eo qui descendit in Jesum. Ahi rursus Hebraica quædam prouuntiant nomina, ut majorem initiandis pavorem incutiant. Sed Hygino post quartum episcopatus annum mortuo, Romanæ Ecclesiæ sacerdotium suscepit Pius. Alexandriæ vero cum Eumenes tredecim annos explesset, Marcus in ejus locum antistes designatus est. Quo deinde post decem pontificatus annos mortuo, Alexandrinæ Ecclesiæ administrationem Celadion accepit. At Romæ cum Pius anno episcopatus sui quinto decimo vitam cum morte commutasset, Anicetus Ecclesiæ illius Antistes factus est. Hujus temporibus se in urbem Romam venisse scribit Hegesippus, ibidemque ad Eleutheri usque episcopatum continuo permansisse. Eadem tempestate præ cæteris omnibus florebat Justinus, sub habitu philosophi verbum Dei prædicans, et scriptis voluminibus pro fide nostra propugnans. Qui in libro *adversus Marcionem* eum adhuc super-

(32) *Εὐτονώτατα διαπλώσας*. Nicephorus in lib. iv, cap. 3, habet διαπλεύσας, quod non probō. Scio quidem a poetis διαπλώσας dici pro διαπλεύσας: sed hic non videtur convenire. Quare malui vertere hoc loco *explicare*, eo sensu quo Eusebius in posterioribus libris dicit, *ἡπλωτο τὰ γράμματα, proposita sunt edicta*.

(33) *Πρὸς τὸ μάλλον καταπλήξασθαι*. Nostri codices Maz., ac Med. cum Fuk. et Savil. scriptum habent καταπλήξαι. Atque ita legisse videtur veius interpretes Irenæi in cap. 48 libri primi. Sic enim vertit, *ut stupori sint vel perterreant eos qui sacrantur*.

(34) *Μετὰ τέταρτον τῆς ἐπισκοπῆς ἔτος*. Rufinus legisse videtur κατὰ τέταρτον. Sic enim vertit: *Quarto autem episcopatus sui anno cum decessisset Hyginus, Romanæ Ecclesiæ sacerdotium Pius suscepit*. Porro nomen Pii qui successit Hygino, in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. non circumflectitur, sed acuitur in prima syllaba. Idque rectius puto.

stitem fuisse dum scriberet, testatur his verbis: «Præ-
terea, inquit, Marcionem quemdam Ponticum no-
vimus, qui etiamnum superest, docetque discipulos
suos alium quemdam invocare Deum majorem mundi
hujus Conditor. Qui quidem dæmonum adjutus
a xilio, plurimos mortales per universum orbem
induxit ut impie loquerentur, negarentque universi
ificem patrem esse Christi: alium vero quemdam
longe illo præstantiorem, hoc universum condidisse
affirmarent. Omnes tamen eorum sectatores, Chri-
stiani, ut diximus, appellantur; eodem modo quo philo-
sophis, tametsi diversæ sint sectæ ac sententiæ,
commune nihilominus ex philo-ophia nomen est in-
ditum. Paucis deinde interjectis hæc subiungit:
«Estetiam inquit, liber a nobis compositus adver-
sus omnes quæ unquam fuerunt hæreses: quem
librum vobis, si ita videbitur, legendum trademus.
Idem porro Justinus, præter opuscula quæ adver-
sus gentiles doctissime elaboravit, alios etiam li-
bros, qui fidei nostræ defensionem continent, im-
peratori Antonino cognomento Pio, et senatui
Romano nuncupavit. Ipse enim in urbe Roma do-
micilium habebat. Cæterum in *Apologetico*, ipse de
se quisnam esset et unde oriundus, declarat his
verbis.

126 CAPUT XII.

De Justini Apologetico ad Antoninum.

«Imperatori Tito Ælio Adriano Antonino Pio
Cæari Augusto, et Verissimo filio Philosopho, et
Lucio Philosophi quidem Cæsaris naturali filio,
Pii autem adoptivo, doctrinæ amatori: senatui quo-

(35) Ὅς δὴ καὶ γράψας κατὰ Μαρκίωνος. Memoria vitio hic lapsus videtur Eusebius noster, qui Justini verba quæ infra citantur, desumpta esse putavit ex ejus libro *adversus Marcionem*. Atqui desumpta sunt ex secundo Justini *Apologetico*, pag. 70 editionis Parisiensis. Nicephorus in lib. iv, cap. 6, ubi omnes Justini libros recenset, mentionem facit libri *contra Marcionem*, ex eoque citat hunc locum quem hic adducit Eusebius; sed animadvertere debuerat Nicephorus, Eusebium memoriæ vitio lapsum fuisse. Neque enim verum est, quod Laugus interpretes Nicephori excogitavit, Justinum eadem verba usurpasse in duobus libris, id est, in *Apologetico* et in libro *contra Marcionem*. Eusebius quidem infra cap. 17, ubi omnes Justini libros enumerat, illius *contra Marcionem* libri mentionem facit. Potest tamen excusari Eusebius. Id enim solum dicit, Justinum scripsisse librum *contra Marcionem*, ejusque mentionem facere tanquam hominis qui adhuc vitam agebat dum ipse scriberet. Atque hæc duo probat Eusebius ex Justini loco qui est in *Apologetico* II. Ita prorsus explicandus est hic Eusebii locus qui in eo solum peccavit, quod obscurius locutus est. Unde ansam erroris præbuit Nicephorus.

(36) Πατέρα εἶναι τοῦ Χριστοῦ. Hæc verba desunt in vulgatis Justini codicibus, et superflua videntur. Duos enim Marcion inducebat deos, alterum opificem, a quo hic mundus fabricatus fuisset; alterum majorem, qui majora ac præstantiora condidisset; et hunc quidem confiteri nos debere, illum autem negandum esse aiebat. Hic est verborum Justini sensus, cui consentit Epiphanius in hæresi Marcionitarum, et Theodorus in lib. 4 *Hæreticarum fabularum*. Itaque scribendum est

κίωνος (35) σύγγραμμα, μνημονεύει ὡς καθ' ὃν συν-
έταττε καιρὸν γνωριζομένου τῷ βίῳ τάνδρος. Φησὶ
δὲ οὕτως: «Μαρκίωνα δὲ τινα Ποντικὸν, ὃς καὶ νῦν
ἐστὶ διδάσκων τοὺς πειθομένους, ἄλλον τινὰ εἶναι
νομίζειν μεῖζω τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ, ὃς καὶ κατὰ πᾶν
γένος ἀνθρώπων διὰ τῆς τῶν δαιμόνων συλλήψεως,
πολλοὺς πέπεικε βλάσφημα λέγειν, καὶ ἀρνεῖσθαι τὸν
Ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς πατέρα εἶναι τοῦ Χρι-
στοῦ (36), ἄλλον δὲ τινα ὡς ὄντα μεῖζονα παρὰ τοῦ-
τον ὁμολογεῖν πεποιημένοι. Καὶ πάντες οἱ ἀπὸ τοῦ-
των ὠρμημένοι, ὡς ἔφαμεν, Χριστιανοὶ καλοῦνται·
ὃν τρόπον καὶ οὐ κοινῶν ὄντων δογμάτων τοῖς φιλο-
σόφους, τὸ ἐπικαλούμενον δνόμα τῆς φιλοσοφίας κοι-
νὸν ἐστι. » Τοῦτοις ἐπιφέρει λέγων: « Ἔστι δὲ
ἡμῖν καὶ σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγεννημένων
αἱρέσεων, ᾧ εἰ βούλεσθε ἐντυχεῖν, δώσομεν. » Ὁ δὲ
αὐτὸς οὗτος Ἰουστίνος καὶ πρὸς Ἑλληνας ἱκανώτατα
πυνήσας καὶ ἐτέρους λόγους ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πί-
στεως ἀπολογίαν ἔχοντας βασιλεῖ Ἀντωνίνῳ τῷ δὴ
ἐπικληθέντι Εὐσεβεῖ, καὶ τῇ Ῥωμαίων συγκλήτῳ
βουλῇ προσφωνεῖ. Καὶ γὰρ ἐπὶ τῆς Ῥώμης τὰς
διατριβὰς ἐποιεῖτο. Ἐμφαίνει δὲ ἑαυτὸν ὅστις καὶ
πόθεν ᾔην, διὰ τῆς ἀπολογίας ἐν τούτοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῆς Ἰουστίνου πρὸς Ἀντωνίνον ἀπολογίας
(Nic. H. E. III, 26. 52).

«Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνίνῳ
Εὐσεβεῖ Καίσαρι Σεβαστῷ, καὶ Οὐγρ:σίμῳ υἱῷ φι-
λοσόφῳ, καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ Καίσαρος (37) φύσει
υἱῷ (38), καὶ Εὐσεβοῦς εἰσποιητῷ, ἐραστῇ παιδείας,

apud Eusebium, ἄλλον δὲ τινα ὡς ὄντα μεῖζονα, τὰ
μεῖζονα παρὰ τούτων, etc., ut legiur in Justino. Quippe Marcion suumque illum Deum Patrem
Christi esse dicebat; Christum vero e cælo descen-
disse, ut mundi hujus opificem, quem Judæorum
Deum appellabat Marcion, coargueret, ut scribit
Epiphanius.

(37) Λουκίῳ φιλοσόφῳ Καίσαρος. In quatuor
nostris codicibus Max., Med., Fuk. et Saviliano
scribitur φιλοσόφῳ, prout etiam in vulgatis Justini
editionibus habetur. Sed nihilominus retinenda est
altera lectio, quam confirmat Rufinus et Nicepho-
rus. Nam Rufini codices manuscripti hunc locum
ita exhibent, et *Lucio Philosophi Cæsaris proprio*
filio. Justinus quoque in priore *Apologetica* hanc
lectionem confirmat, cum ait: Οὐ πρόποντα
εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος
παιδί, qui locus, ut obiter moneam, mancus videretur
et mutilus, nisi suppleatur hoc modo: αὐ-
τοκράτορι, οὐδὲ Καίσαρι φιλοσόφῳ, οὐδὲ φιλοσό-
φου, etc.

(38) Καίσαρος φύσει υἱῷ. Lucius naturalis erat
filius Ælii Veri Cæsaris quem Adrianus adoptave-
rat. Quo mortuo, cum Adrianus Antonium Pium
adoptaret, eam legem adoptioni imposuit, ut Pius
Marcum et Lucium sibi filios adoptaret, ut scribunt
Spartianus et Capitolinus. Alii tamen Lucium a
Marco adoptatum esse dicunt, ut refert Capitolinus
in *Marci Vita*. Quare in his Justini verbis Cæ-
sarem Philosophum non alium intelligere possumus
quam Ælium Verum, eum qui ab Adriano est
adoptatus. Ait enim Justinus Lucium natura qui-
dem fuisse filium Cæsaris Philosophi, adoptivum
vero Antonini Pii. Atqui constat Lucium Ælii Veri
naturalem ac proprium filium fuisse. Igitur Philo-

ιεραὶ τε συγκλήτῳ καὶ παντὶ δήμῳ Ῥωμαίων, ὑπὲρ αὐτῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως μισουμένων καὶ ἐπηρεαζομένων, Ἰουστίνος Πρίσκου τοῦ Βαχχείου (39), τῶν ἀπὸ Φλαβίας Νέας πόλεως (40) Συρίας τῆς Παλαιστίνης, εἰς αὐτῶν ὧν, τὴν προσφώνησιν καὶ ἐντευχὴν (41) ποιοῦμαι. Ὁ ἐντευχθεὶς δὲ καὶ ὕφ' ἐτέρων ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἐπὶ τῆς Ἀσίας ἀδελφῶν, παντοίαις ὕβρεσι πρὸς τῶν ἐπιχωρίων δῆμων καταπονουμένων, τοιαύτης ἡξίωσε τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας διατάξαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἀντωνίνου πρὸς τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας ἐπιστολὴ περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου (Nic. H. E. iii, 28).

Ὁ Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ (42) Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος (43) Σεβαστὸς, Ἀρμένιος, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ πέμπτον καὶ δέκατον, ὑπατος τὸ τρίτον, τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας (44) χαίρειν.

sophi Cæsaris nomine, non alius intelligi potest quam Ælius Verus. Nam si eo nomine Marcum intelligamus, non dicendum erit f.lli Justinum, qui Lucium naturalem Marci filium fuisse crediderit, cum tamen Lucius non natura, sed adoptione tantum Marci filius esse potuerit. Quis autem credat, tantum errorem a Justino admitti potuisse. Satis est ergo, in hoc Justini loco Philosophi Cæsaris nomine Ælium Verum intelligere. Verum duo sunt, quæ huic interpretationi videntur repugnare. Primum est quod cognomen Philosophi nullatenus convenire potest Ælio Vero. Fuit quidem Ælius Verus, is qui ab Adriano est adoptatus, eruditus in litteris, et poetice imprimis studiosus, ut in ejus Vita tradit Capitolinus, sed philosophiæ dedidum fuisse nemo veterum prodidit. Moribus certe fuit longe alienis a studio ac professione philosophiæ. Deinde si Justinus Ælium Verum hic designare voluisset, cur ejus nomen retinisset? Neque enim Philosophi Cæsaris appellatio sufficere videtur ad designandum Ælium Verum, cum præsertim hæc appellatio communis sit etiam Marco. Ex his difficultatibus facile nos expedire possumus, si hunc Justinum locum ita legamus, prout exhibent scripti codices, καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ, Καῖσαρος φύσει υἱῷ, quam quidem lectionem probat etiam Casaubonus in notis ad Capitolinum in Vita Marci. Nos vero eam lectionem paulo ante improbavimus. Nec sane videtur ferri posse hæc lectio, si rem attentius expendamus. Sequitur enim apud Justinum ἐραστῇ παιδείᾳ, id est, litterarum studioso. Ubi vides Marco et Lucio sua quique adjungi epitheta; et Marcum quidem philosophum nominari, Lucium vero studiosum litterarum.

(39) Ἰουστίνος Πρίσκου τοῦ Βαχχείου. Hieronymus in Catalogo patrem Justini Priscum Bacchium dictum esse scribit, quem secutus est Christophorus. Verum Bacchius avus fuit Justinii. Itaque addit Justinus τῶν ἀπὸ Φλαβίας, quod non nisi de pluribus dici potest, de patre nimirum et avo.

(40) Ἀπὸ Φλαβίας τῆς Νέας πόλεως. Inepte Christophorus vertit ex gente Flavia. Flavia dicta est Neapolis civitas Palæstinæ, eo quod colonia esset a Flavio Vespasiano deducta. Antea Sichem dicebatur. Plinius tamen coloniam eam fuisse non dicit. Postea Severus imp. jus civitatis ei ademit, eo quod Nigri partes fovisset pertinacius. Spartianus in Severo: Neapolitanis Palæstinensibus jus civitatis tulit, id est in vici formam redegit. Porro Methodius in libro De resurrectione hoc Justinum ornari elogio: Ἰουστίνος δὲ ὁ Νεαπολίτης, ἀνὴρ οὕτε τῷ χρόνῳ πόρρω ὢν τῶν ἀποστόλων, οὕτε τῇ ἀρετῇ.

A que et populo Romano, pro viris ubique terrarum injusto odio laborantibus, et calumnia appetitis, Justinus Prisci filius, Bacchii nepos, oriundus Flavia Neapoli urbe Syriæ Palæstinæ, unus ex illorum numero, allocutionem et petitionem deferro. Interpellatus quoque idem imperator ab aliis fratribus in Asia commorantibus, qui omni injuriarum genere vexabantur a provincialibus, ad commune Asiæ hujusmodi constitutionem misit.

CAPUT XIII.

Epistola Antonini ad commune Asiæ de religione nostra.

Imperator Cæsar M. Aurelius Antoninus Aug. Armenicus, Pontifex Maximus, tribunitiæ potestatis xv, consul iii, communi Asiæ salutem. Equidem scio diis ipsis curæ esse, ne hujusmodi homines la-

(41) Ἐντευχθῆναι. Postulatum vertit Rufinus. Ἐντευχθῆναι Græci dicunt adire imperatorem, et preces ad eum deferre, quod plerumque fiebat scripto. Exstat hujusmodi libellus precum Marcelini presbyteri, oblatus Theodosio Augusto, quem nuper edidit Jac. Sirmondus. Qui sic incipit: Deprecamur mansuetudinem vestram, etc. Sed et in II tomo Operum Athanasii, referuntur ejusmodi preces Arianorum oblatae Joviano Augusto adversus Athanasium, quæ in Græco ἐντευχτα dicuntur. Male interpres colloquium vertit. Incipiunt autem prorsus eodem modo quo libellus precum Marcelini, Δεόμεθά σου τοῦ κράτους.

(42) Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ. In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fok. vox Καῖσαρ primam syllabam acuit, non circumflexit. Neque hoc duntaxat in loco, sed ubicunque ea vox occurrit, in illi exemplaribus constanter acuitur.

(43) Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος. Errat Eusebius, qui Antonino Pio hæc epistolam tribuit, cum sit divi Marci, ut ex inscriptione ipsa apparet, scripta anno I ejus imperii, cum ipse esset tertium consul. Vide Fastos Quuphrii, ad annum Urbis 914. Hunc Eusebii errorem vidit quidem auctor Chronici Alexandrini, sed illam epistolam imp. Marci male assignavit anno ejus x. Eusebii errorem secutus est Joannes Zonaras. Scribit enim Justinum philosophum apologiam pro Christianis Antonio Pio obtulisse, qua permotus imp. edictum ad commune Asiæ scripsit, ne ullus Christianorum religionis causa puniretur: sed si quis eo nomine delatus esset, accusatore multato reus dimitteretur. Scio quidem P. Halloixium in notationibus ad Vitam Justinii, cap. 5, contendere hanc epistolam esse Antonini Pii; sed argumenta quæ ad hujus rei probationem affert, parum firma mihi videntur. Nam quod ex Melitonis Apologetico adducit prorsus evertit ejus sententiam. Quippe Melito omnia illic rescripta Antonini Pii pro Christianis recenset: epistolam scilicet ad Larissæos, ad Thessalonicenses, ad Athenienses et ad omnes Græcos. Quod si epistola ad commune Asiæ esset Antonini Pii, eam certe non omissurus fuisset Melito, utpote Asianus. Quomodo enim eam ignorare potuisset, quæ publice proposita fuerat Ephesi. Cur vero alias quidem Pii epistolas, ad Macedones et ad Archivos scriptas commemorasset, hujus ad suos populares scriptæ ne mentionem quidem fecisset?

(44) Τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας. Ita Cicero commune Milyadum et commune totius Siciliæ in Verrinis dixit. Porro cum κοινὴ Ἀσία dicitur, subaudiendum est συνέδριον. Habebant enim Asiani commune concilium totius gentis, quo singulæ civitates legatos seu synedros mittebant, ut docet Aristides

teant. Multo enim magis illis convenit punire eos qui colere ipsos recusant, quam vobis. Qui eorum, adversus quos tumultuamini, sententiam ac propositum amplius confirmatis, dum eos accusatis tanquam impios. Illis autem longe optabilius fuerit, ut in jus vocati mortem oppetere videantur pro Deo suo, quam ut incolumes remaneant. Ita victores evadunt, animas suas potius projicientes, quam ut ea facere quæ vos jubetis, in animum suum inducant. Cæterum de terræmotibus qui vel facti sunt vel etiamnum fiunt, non absurdum videtur vos commonere, qui et animos abjicitis quoties hujusmodi casus contingunt, et vestra cum illorum institutis comparatis. Atqui illi quidem majorem tunc fiduciam in Deo collocant. Vos vero per omne illud tempus quo præ imperitia labi mihi videmini, deos negligitis: et tum alias cæremonias insuper habetis, tum cultum immortalis illius, et Christianos qui illum venerantur, expellitis, et ad mortem usque infestius perurgetis. Porro de his hominibus plurimi **127** provinciarum rectores divo patri nostro antea scripserunt. Quibus ille rescripsit, ejusmodi homines nulla molestia afficiendos esse, nisi forte contra statum imperii Romani aliquid moliri viderentur. Sed et multi ad me de illis retulerunt: quibus ego patris mei constitutionem secutus respondi. Quod si quis adhuc pergit cuiquam illorum negotium facessere ex eo quod Christianus sit, delatus quidem crimine absolvatur, tametsi constet eum reipsa Christianum esse. Delator autem ipse pœnas

in iv Orat. sacrarum. Et Aristides quidem illic scribit, hoc concilium in superiore Phrygia convenisse, id est, Apamæ vel Synnadis. Videtur tamen etiam in aliis civitatibus congregatum fuisse. Erant et in aliis provinciis populi Rom. hujusmodi concilia, ut concilium provincie Africæ, concilium Byzacenorum, concilium Tripolitanorum; de quibus notavi ad lib. xxviii Ann. Marcellini, pag. 375.

(45) *Βεβαιούντες τὴν γνώμην αὐτῶν ἦν περ ἔχουσιν.* Nicephorus post hæc verba addit per huiusmodi. Quam scripturam confirmat Rufini interpretatio. Sed vos, inquit, confirmatis eorum quos persequimini sententiam quam de vobis habent, dicentes vos impios esse.

(46) *Εἴη δ' ἂν καὶ τοῖς αἰρετοῖς.* In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. legitur εἴη δ' ἂν ἐκείνοις αἰρετοῖς, quam scripturam magis probō.

(47) *Τὸ δοκεῖν κατηγορουμένων.* Ita quidem codex Reginus, cui consentit Nicephorus. Verum in codice Mazarino et Fuketiano scriptum inveni τῷ δοκεῖν κατηγορουμένοις. Codex autem Medicæus scriptum habet τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους. Quod si τὸ δοκεῖν legamus, referendum erit ad verbum τεθνάναι, sicut retulit Musculus. Si vero τῷ δοκεῖν cum Maz. et Fuk. legi placet, tum referendum erit ad verbum κατηγορουμένους prout retulit Langus. Sic enim vertit: Quibus præstabilius etiam, dum accusari arguque videntur, pro Deo suo mori potius, quam in vita manere.

(48) *Παραβάλλοντας δὲ τὰ ἡμέτερα.* Legendum videtur τὰ ἡμέτερα, ut scribitur apud Iustinum in calce *Apologietici*. Quam scripturam secutus est Christophorus. Sic enim vertit hunc locum: Et infelices vestri omnium casus in religionem tanquam eorumdem causam transfertis. Eundem quoque sensum expressit Rufinus. Sed Græca Antonini verba

Ἐγὼ μὲν οἶδα ὅτι καὶ τοῖς θεοῖς ἐπιμελές ἐστί, μὴ λανθάνειν τοὺς τοιούτους. Πολὺ γὰρ μᾶλλον ἐκείνοις κολάσαιεν ἂν τοὺς μὴ βουλομένους αὐτοὺς προσκυνεῖν, ἢ ὑμεῖς. Οὐς εἰς ταραχὴν ἐμβάλλετε, βεβαιούντες τὴν γνώμην αὐτῶν ἦν περ ἔχουσιν (45), ὡς ἀθέων κατηγοροῦντες. Εἴη δ' ἂν καὶ τοῖς αἰρετοῖς (46) τὸ δοκεῖν κατηγορουμένους (47) τεθνάναι μᾶλλον, ἢ ζῆν, ὑπὲρ τοῦ οἰκείου Θεοῦ. Ὅθεν καὶ νικῶσι, προεμένοι τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς, ἥ περ πετιθόμενοι οἷς ἀξιοῦτε πράττειν αὐτοὺς. Περὶ δὲ τῶν σεισμῶν τῶν γεγόντων καὶ γινόμενων οὐκ ἄτοπον ὑμᾶς ὑπομνήσαι, ἀθυμοῦντας μὲν ὅταν περ ὦσι, παραβάλλοντας δὲ τὰ ἡμέτερα (48) πρὸς τὰ ἐκείνων. Οἱ μὲν οὖν εὐπαρρησιαστώτεροι γίνονται πρὸς τὸν Θεόν· ὑμεῖς δὲ παρὰ πάντα τὸν χρόνον καθ' ὃν ἀγνοεῖν δοκεῖτε, τῶν τε Θεῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀμελεῖτε, καὶ τῆς θρησκείας τῆς περὶ τὸν ἀθάνατον, ὃν δὴ τοὺς Χριστιανούς θρησκεύοντας ἐλαύνετε καὶ διώχετε ἕως θανάτου. Ὑπὲρ δὲ τῶν τοιούτων, ἥδη καὶ πολλοὶ τῶν περὶ τὰς ἐπαρχίας ἡγεμόνων καὶ τῷ θεοτάτῳ ἡμῶν ἔγραψαν πατρί (49)· οἷς καὶ ἀντέγραψε μὴδὲν ἐνοχλεῖν τοῖς τοιοῦτοις, εἰ μὴ φαίνοντό τι περὶ τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν ἐγχειροῦντες. Καὶ ἐμοὶ δὲ περὶ τῶν τοιούτων πολλοὶ ἐσήμαναν, οἷς δὴ καὶ ἀντέγραψα, κατακοιθῶν τῇ τοῦ πατρὸς γνώμῃ. Εἰ δὲ τις ἐπιμένει τινὰ τῶν τοιούτων εἰς πράγματα φέρων ὡς δὴ τοιοῦτον, ἐκείνος ὁ καταφερόμενος ἀπολελύσθω τοῦ ἐγκλήματος, καὶ ἂν φαίνεται τοιοῦτος ὢν· ὁ δὲ καταφέρων, ἐνοχος ἔσται δίκης. Προετέθη ἐν Ἐφέσῳ (50) ἐν τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας (51). Τούτοις οὕτω χωρήσασιν

sensum hunc admittere non possunt. Optime Langus, doctus Nicephori interpres, hunc locum ita vertit: *De terræ motibus autem qui vel fuere vel fiunt adhuc, non importunum fuerit vos qui ea de causa animum despondistis, admonere, ut scilicet res vestras cum rebus illorum conferatis.* Igitur Langus hunc locum ita legit: *Οὐκ ἄτοπον ὑμᾶς ὑπομνήσαι, ἀθυμοῦντας ὅταν περ ὦσι· παραβάλλοντας δὲ ὑμέτερα πρὸς τὰ ἐκείνων.* Quemadmodum legitur ad calcem *Apologietici* Iustini. Quæ quidem scriptura mihi vehementer placet.

(49) *Τῷ θεοτάτῳ πατρί.* Supra monuimus, graviter hallucinari Eusebium qui hanc epistolam Antonino Pio ascripserit. Verum licet epistola illa non sit Antonini Pii, opportune tamen et suo loco hic adducitur. In ea quippe sit mentio epistolæ illius quam Antoninus Pius rescripserat ad rectores provinciarum, consultus ab iis quid Christianis agendum esset. Huius epistolæ divi Pii meminuit Melito infra cap. 26, qua vetitum esse dicit μὴδὲν νεωτερίζειν περὶ Χριστιανούς. Hic vero in epistola divi Marci dicitur cautum esse a divo Pio μὴδὲν ὀχλεῖν, quod idem est.

(50) *Προετέθη ἐν Ἐφέσῳ.* Id est, *proposita Ephesi*. Sic in aliquot legibus codicis Theodosiani additur: *P. P. Romæ aut Carthagine*. Quæ nota significat illam imperatoris legem publice propositam esse in ea civitate. Solebant autem imperatores, quoties aliquam constitutionem ad omnium notitiam pervenire vellent, sua manu ascribere: *Propognatur*, ut discimus ex Novellis aliquot Valentimiani et Majoriani, et ex epistola 51 Juliani Aug. ad Alexandrinos, in cuius calce scriptum est: *Προετέθη τοῖς ἡμετέροις πολιταῖς Ἀλεξανδρεῦσι.*

(51) *Ἐν τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας.* Aliter hic sumitur commune Asiæ, aliter in inscriptione huius epistolæ. Nam in inscriptione quidem ipsa, ubi

ἐπιμαρτυρῶν Μελίτων τῆς ἐν Σάρδεσιν Ἐκκλησίας ἡπίσκοπος, κατ' αὐτὸ γνωρίζομενος τοῦ χρόνου, δη-
λὸς ἐστὶν ἐκ τῶν εἰρημένων αὐτῶ ἐν ᾗ πεποιήται
πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Οὐῆρον (52) ὑπὲρ τοῦ καθ'
ἡμᾶς δόγματος χρησιμωτάτη ἀπολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Τὰ περὶ Πολυκάρπου τοῦ τῶν ἀποστόλων γνωρί-
μου μνημενεύμενα (Nic. E. H. III, 30).

Ἐπὶ δὲ τῶν δηλουμένων, Ἀνικήτου τῆς Ῥωμαίων
Ἐκκλησίας ἡγουμένου, Πολύκαρπον εἶτι περιόντα τῷ
βίῳ γενέσθαι τε ἐπὶ Ῥώμης, καὶ εἰς οὐμίαν τῷ Ἀνι-
κήτῳ ἐλθεῖν διὰ τι ζήτημα περὶ τῆς κατὰ τὸ Πάσχα
ἡμέρας. Εἰρηναῖος ἱστορεῖ. Καὶ ἄλλην δὲ ὁ αὐτὸς περὶ
τοῦ Πολυκάρπου παραδίδωσι διήγησιν, ἣν ἀναγκαῖον
τοῖς περὶ αὐτοῦ δηλουμένοις ἐπισυνάψαι, οὕτως ἔχου-
σαν. Ἀπὸ τοῦ τρίτου τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* Εἰρη-
ναίου (53) : « Καὶ Πολύκαρπος δὲ οὐ μόνον ὑπὸ ἀπο-
στόλων μαθητευθεὶς, καὶ συναναστραφεὶς πολλοῖς τοῖς
τὸν Χριστὸν ἐωρακόσιν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἀποστόλων κα-
τασταθεὶς εἰς τὴν Ἀσίαν ἐν τῇ ἐν Σμύρνῃ Ἐκκλησίᾳ
ἐπίσκοπος, ὃν καὶ ἡμεῖς ἐωράκαμεν ἐν τῇ πρώτῃ
ἡμῶν ἡλικίᾳ. Ἐπιτολῇ γὰρ παρέμεινε, καὶ πάνυ γη-
ραλός, ἐνδόξως καὶ ἐπιφανέστατα μαρτυρήσας, ἐξῆλθε
τοῦ βίου, ταῦτα διδάσας ἀεὶ, ἃ καὶ παρὰ τῶν ἀποστό-
λων ἔμαθεν, ἃ καὶ ἡ Ἐκκλησία παραδίδωσιν, ἃ καὶ
μόνα ἐστὶν ἀληθῆ. Μαρτυροῦσι τούτοις αἱ κατὰ τὴν
Ἀσίαν Ἐκκλησίαι πᾶσαι, καὶ οἱ μέχρι νῦν διαδε-
δεγμένοι τὸν Πολύκαρπον, πολλῶ ἀξιοπιστότερον καὶ
βεβαιότερον ἀληθείας μάρτυρα ὄντα, Οὐαλεντίνου καὶ
Μαρκίωνος καὶ τῶν λοιπῶν κακογυνόντων, ὧς καὶ ἐπὶ
Ἀνικήτου ἐπιδημήσας τῇ Ῥώμῃ πολλοὺς ἀπὸ τῶν
προειρημένων αἰρετικῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἐκκλη-
σίαν τοῦ Θεοῦ, μίαν καὶ μόνην ταύτην ἀληθεῖαν κη-
ρύξας ὑπὲρ τῶν ἀποστόλων παρεληφέναι, τὴν ὑπὲρ τῆς
Ἐκκλησίας παραδεδομένην. Καὶ εἰσὶν οἱ ἀκηχοῦτες
αὐτοῦ, ὅτι Ἰωάννης ὁ τοῦ Κυρίου μαθητὴς ἐν τῇ
Ἐφῶν πορευθεὶς λούσασθαι, καὶ ἰδὼν ἔσω Κήρινθον,
ἐξήλατο τοῦ βαλανείου μὴ λουσάμενος, ἀλλ' ἔπειτ' ὡν-
Φύγωμεν μὴ καὶ τὸ βαλανεῖον συμπέσῃ ἐνδὸν ὄν-
τος Κηρίνθου τοῦ τῆς ἀληθείας ἐχθροῦ. Καὶ αὐτὸς
δὲ ὁ Πολύκαρπος Μαρκίωνι ποτε εἰς βῆσιν αὐτῶ ἐλθόντι

legitur *M. Aurelius Antoninus* communi Asiæ, su-
mitur pro concilio, seu pro legatis qui ex tota
Asia Ephesum convenerant ad sacra ludosque in
honorem imperatorum; in fine autem epistolæ, su-
mitur pro loco ipso in quem conveniebant. Potest
etiam sumi pro templo quod commune Asiæ con-
struxerat in honorem Romæ et Augusti. Exstat
sane vetus nummus Claudii Augusti, editus a Joanne
Tristano Sanctamantio, in quo templum expressum
est hoc titulo: R. et AUG. cum hac inscriptione ad
utrumque latus templi: COM. ASIÆ. Hoc templum
Ephesi fuisse existimo, quo conveniebant omnes
Asiæ civitates ad sacra pro salute imp. et populi
Romani celebranda. Eratque hoc templum publici
juris totius Asiæ, utpote communi sumptu exstru-
ctum. Ludi quoque eodem nomine dicebantur Κοινὸν
Ἀσίας, vel in plurali numero Κοινὰ quorum men-
tio fit in inscriptione Farnesiana, et in marmoribus
Arundellianis. Et hos quidem ludos Smyrnæ actos
fuisse docent supradictæ inscriptiones, et nummus
imperatoris Severi apud Tristandum hoc titulo:
ΠΡΩΤΑ ΚΟΙΝΑ ΑΣΙΑΣ ΚΜΥΡΝΑΙΩΝ. Tamen nihil
velat, quinominus hos ludos etiam Ephesi actos

A luat. Proposita Ephesi in publico conventu Asiæ.
Hæc quidem ita gesta esse Melito Ecclesiæ Sardensis
episcopus, qui iisdem temporibus floruit, perspicuo
testatur in *Apologetico* illo longe utilissimo, quem ad
imperatorem Verum pro religione nostra conscripsit.

CAPUT XIV.

Quænam de Polycarpo apostolorum discipulo
memorentur.

Eadem tempestate, Aniceto Romanæ Ecclesiæ
præsidente, Polycarpum qui etiam tum superstes
erat, Romam venisse ob quæstionem quamdam quæ
de Pascha inciderat, et cum Aniceto colloquium ha-
buisse tradit Irenæus. Aliam præterea idem scriptor
de Polycarpo rem narrat in tertio *Contra hæreses*
libro, quam cæteris quæ de illo commemorantur,
necessario adjungendam putavi. Sic autem habet:
Sed et Polycarpus, inquit, vir qui non solum ab
apostolis eruditus, et cum multis qui Dominum vi-
derant, familiariter versatus, verum etiam in Asia
Smyrnensi Ecclesiæ ab ipsis apostolis ordinatus est
episcopus: quem nos quoque adhuc adolescentes
vidimus (vixit enim diutissime, et in ultima senec-
tute summa cum gloria illustre perpressus marty-
rium, excessit e vita); hic, inquam, Polycarpus ea
semper docuit quæ ab apostolis didicerat, et quæ
etiamnum tradit Ecclesia, et quæ sola sunt vera.
Testantur hoc Ecclesiæ omnes quæ in Asia con-
stitutæ sunt, et quicumque ad nostram usque æta-
tem in Polycarpi locum successerunt. Qui certe
multo fide dignior ac locupletior testis fuit verita-
tis, quam aut Valentinus aut Marcio, et reliqui pra-
varum opinionum auctores. Idem Aniceti temporibus
128 Romam veniens, multos ex supradictis
hæreticis ad Ecclesiam Dei revocavit, hanc unam
et solam veritatem se ab apostolis accepisse præ-
dicans, quæ ab Ecclesia traderetur. Et supersunt
adhuc nonnulli qui illum id narrantem audiverint,
Joannem Domini discipulum cum lavandi causa bal-
neum Ephesi esset ingressus, viso intus Cerintho,
mox illotum e balneo profugisse, atque in hæc pro-
rupisse verba: *Fugiamus hinc, ne forte balneum*

fuisse credamus, præsertim cum hæc epistola divi
Marci id omnino suadere videatur.

(52) *Πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Οὐῆρον*. Ita fere
Græci nominant *M. Antoninum*, ut notavi ad lib.
xxvii, pag. 339, Amm. Marcellini. Hieronymus in
Catalogo: *Melito*, inquit, *Asianus, Sardensis epi-
scopus, librum imperatori Marco Anton. Vero qui
Frontonis oratoris discipulus fuit, pro Christiano
dogmate dedit*. Vide cap. 27 hujus libri. Cæterum
monendum est lector Οὐῆρον, tribus syllabis scribi
in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. idque non
hic solum sed in sequentibus libris.

(53) *Ἀπὸ τοῦ τρίτου τῶν Πρὸς τὰς αἰρέσεις
Εἰρηναίου*. Hæc verba modico intervallo se-
jungi debent a reliquis. Sunt enim instar indicis seu ti-
tuli, quo monemur, ex quonam libro sequentia de-
prompta sint. Idque ita facere solet Eusebius, quo-
ties integras paginas ex aliquo scriptore producit
in medium. Verbi gratia in libro vii, cap. 52, ἐκ
τῶν *Περὶ τοῦ Πάσχα* Ἀνατολίου κατέναν, et in
lib. viii, cap. 10, ubi luculentum affert testimonium
ex epistola Philææ martyris, ἀπὸ τοῦ Φιλέου πρὸς
Θιμούτῃς γραμμάτων.

οορνατ, in quo est Cerinthus veritatis inimicus. Ipse etiam Polycarpus, cum ei Marcion aliquando occurrisset, dixissetque: *Agnosce nos*; respondisse fertur: *Agnosce te primogenitum Satanæ*. Adeo religiose cavebant apostoli eorumque discipuli, ne vel sermonibus miscerentur cum ullo eorum qui veritatem adulterabant. Quemadmodum et Paulus dixit: *Hæreticum hominem post unam aut alteram admonitionem derita*, sciens huiusmodi hominem perversum esse. et sui ipsius iudicio condemnatum peccare. Exstat etiam epistola Polycarpi ad Philippenses luculentissima, ex qua quicunque salutis suæ curam gerunt, poterunt si volent, et formam fidei illius, et prædicationem veritatis cognoscere. Hactenus Irenæus. Cæterum Polycarpus in illa quæ etiamnum exstat ad Philippenses epistola, utitur quibusdam testimoniis ex priore Petri Epistola desumptis. Interim Antonino, cognomento Pio. post secundum ac vicesimum imperii annum mortuo, M. Aurelius Verus, qui etiam Antoninus dictus est, ejus filius, cum Lucio fratre successit.

CAPUT XV.

Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ martyrium passus sit imperante Vero.

Qua tempestate cum gravissimi persecutionum motus Asiam concussissent, Polycarpus vitam martyrio terminavit. Cujus exitum, prout litterarum monumentis proditis hodieque circumfertur, huic historiæ necessario inserendum putavi. Est autem epistola, Ecclesiæ illius quam Polycarpus regenda ad Ecclesias Ponti scripta, quæcunque Polycarpus acciderant exponens his verbis: *Ecclesia Dei quæ est Smyrnæ, Ecclesiæ Dei apud Philomelium, et omnibus ubicunque terrarum sanctæ et catholicæ Ecclesiæ populis misericordid. pax et charitas Dei Patris, et Domini*

(54-55) *Ἐπιγίνωσκε ἡμᾶς*. In quatuor nostris codicibus, Maz., Med., Fuk. et Savil., scriptum invenio *ἐπιγινώσκετε ταῦτα*. Quæ si vera est scriptura, per interrogationem id dictum accipere oportebit. Vulgatam tamen scripturam invenitur Nicephorus ac Rufinus. Velus quoque interpres Irenæi eandem lectionem secutus ita vertit in cap. 3 lib. iii: *Et ipse quoque Polycarpus Marcioni aliquando occurrenti sibi. et dicenti: Cognosce nos, respondit: Cognosco primogenitum Satanæ*. Cæterum *ἐπιγινώσκειν* hoc loco idem fere est ac *salutare*. Nam idcirco agnosci se volebat Marcion, ut salutareretur. Sic olim in Ecclesia fidelibus ad sacram mensam accedentibus, diaconus sæpius inclamare solebat: *Ἐπιγινώσχετε ἀλλήλους*, ne quis scilicet profusus aut Judæus ad sacramentum altaris accederet, ut docet Chrysostomus. Eodem sensu Paulus in prima ad Corinthios sub finem: *Ἐπιγινώσχετε αὐτούς* id est, *Salutate illos*. Sic etiam Latini dicebant *recognoscere*, ut legitur in *Actis* passionis Fructuosi episcopi.

(56) *Ἰκανωτάτη*. In hujus vocis significatione mirum est quantum variant interpretes. Rufinus vertit *pervalidam*; vetus interpres Irenæi, *perfectissimam*; Langus, Nicephori interpres, *longissimam*; Christophorus, *accurate scriptam*. Occurrit eadem vox supra, ubi de Justini libro *Adversus gentiles* loquitur Eusebius.

(57) *Ὁ μέντοι Πολύκαρπος*. Quatuor nostri co-

ἀ καὶ φήσαντι, *Ἐπιγίνωσκε ἡμᾶς* (54-55), ἀπεκρίθη· *Ἐπιγινώσκω τὸν πρωτότοκον τοῦ Σατανᾶ*. Τσαύτην οἱ ἀπόστολοι καὶ οἱ μαθητοὶ αὐτῶν ἔσχον εὐλόγειαν, πρὸς τὸ μὴ δὲ μέχρι λόγου κοινωνεῖν τινι τῶν παραχαρασσόντων τὴν ἀλήθειαν, ὡς καὶ Παῦλος ἔφησεν· *Αἰρετικὸν ἀνθρώπον μετὰ μίαν καὶ δευτέραν νοουεσίαν παραιοῦ*· εἰδὼς ὅτι ἐξέστραπται ὁ τοιοῦτος, καὶ ἀμαρτάνει ὦν αὐτοκατάκριτος. Ἔστι δὲ καὶ ἐπιστολὴ Πολυκάρπου πρὸς Φιλιππησίους γεγραμμένη ἱκανωτάτῃ (56). Ἐξ ἧς καὶ τὴν χαρακτῆρα τῆς πίστεως αὐτοῦ καὶ τὸ κρυπτόν τῆς ἀληθείας, οἱ βουλομένοι καὶ φροντίζοντες τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας, δύναται μαθεῖν. Ταῦτα δὲ Εἰρηναῖος. Ὁ μέντοι Πολύκαρπος (57) ἐν τῇ δηλωθείσῃ πρὸς Φιλιππησίους αὐτοῦ γράφῃ φερομένη ἐν δεῦρο κέχρηται· τίσι μαρτυρίαις ἀπὸ τῆς Πέτρου προτέρας Ἐπιστολῆς. Ἀντωνῖνον μὲν δὴ τὸν Εὐσεβῆ κατήθετα, εἰκοστὸν καὶ δεῦτερον ἔτος τῆς ἀρχῆς διανύσαντα, Μάρκος Αὐρήλιος Οὐῆρος, ὁ καὶ Ἀντωνῖνος, υἱὸς αὐτοῦ σὺν καὶ Λουκίῳ ἀδελφῷ διαδέχεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως κατὰ Οὐῆρον ὁ Πολύκαρπος ἅμα ἑτέροις ἐμαρτύρησεν ἐπὶ τῆς Συμφωνίᾳ πόλεως (Nic. H. E. iii. 34, 35).

Ἐν τούτῳ δὲ ὁ Πολύκαρπος, μεγίστων τὴν Ἀσίαν ἀναθορυβησάντων διωγμῶν, μαρτυρίῳ τελειοῦται. Ἀναγκαῖστατον δὲ αὐτοῦ τὸ τέλος ἐγγράφως ἐτι φερόμενον (58), ἡγοῦμαι δεῖν μνήμῃ τῆς ἱστορίας τῆςδε καταθέσθαι. Ἔστι δὲ ἡ γράφῃ ἐκ προσώπου ἧς αὐτὸς Ἐκκλησίας ἡγεῖτο, ταῖς κατὰ Πόντον παροικίαις (59) τὰ κατ' αὐτὸν ἀποσημαίνουσα διὰ τούτων· Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Σμύρναν, τῇ παροικούσῃ ἐν Φιλομηλίῳ καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις, ἔλεος, εἰρήνην καὶ ἀγάπην Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πληθυνθεῖη. Ἐγράψαμεν ὑμῖν, dices M. z., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent ὁ μὲν γέ τοι.

(58) *Ἐγγράφως ἐτι φερόμενον*. Ita legitur in codice Regio; sed quatuor reliqui; Maz. scilicet et Med. cum Fuk. ac Savilianis, scriptum habent *ἐγγράφως ἦδη φερόμενον*, quod non probō. Nicephorus certe vulgatam scripturam tuetur. Sic enim habet: *Καὶ εἰσέτι δ' ἐγγράφως τὸ μαρτύριον αὐτοῦ φέρεται*. Quod si quis scriptam lectionem tueri velit, tunc sensus erit: Polycarpi ac sociorum ejus martyrium litteris traditum esse omnium primum. Certe Acta martyrum nulla exstant antiquiora. Nec dubito quin hoc Polycarpi martyrium primo loco positum fuerit ab Eusebio in libro quem inscripserat *Ἀρχαίων μαρτυρίων συναγωγή*. Paulo post in isdem exemplaribus M. z., Med. e. Fuk. legitur μνήμῃ τῆςδε τῆς ἱστορίας καταθέσθαι, quæ collocatio veriorum videtur elegantior.

(59) *Ταῖς κατὰ Πόντον παροικίαις*. Scribendum videtur ταῖς κατὰ πάντα τόπον παροικίαις. Quod confirmat epistole ipsius inscriptio quæ sic habet: *Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα Σμύρναν, τῇ παροικούσῃ ἐν Φιλομηλίῳ καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις*. Certe in hac inscriptione nulla sit mentio Ecclesiarum Ponti. Nam Philomelium non est urbs Ponti, sed Lyconia, ut Plinius scribit, aut ut alii, Pisidiæ. Sic enim in *Actis* concilii Chalcedonenſis, Paulus quidam Philomeliensis nominatur inter episcopos Pisidiæ.

ἀδελφοί, τὰ κατὰ τοὺς μαρτυρήσαντας, καὶ τὸν μακάριον Πολύκαρπον ὅστις ὡσπερ ἐπισφραγίσας διὰ τῆς μαρτυρίας αὐτοῦ, κατέπαυσε τὸν διωγμὸν (60). »

(60) Κατέπαυσε τὸν διωγμὸν Non dubito quin plerique hoc loco ægre laturo sint, quod Eusebius epistolam hanc de Polycarpi martyrio scriptam, integram nobis exhibere noluerit. Sed nequaquam difficile erit, huic studiosorum hominum cupiditati satisfacere. Etenim decem abhinc annis integra hæc epistola Londini edita est a Jacobo Usserio Armachano. Quare operæ pretium facturus mihi videror, si ea quæ ab Eusebio hic prætermissa sunt, ex editione Anglicana supplevero, ne quid hoc loco studiosi desiderare possint. Ilique eo libentius facturus sum, quod vetus interpretis huius epistolæ, quem una cum Græco textu edidit Usserius, plerisque in locis, sed maxime in exordio ipsius epistolæ, sensum minime est assecutus. Sic igitur habet epistola :

« Ἐγράψαμεν ὑμῖν, ἀδελφοί, τὰ κατὰ τοὺς μαρτυρήσαντας, καὶ τὸν μακάριον Πολύκαρπον, ὅστις ὡσπερ ἐπισφραγίσας τῇ μαρτυρίᾳ αὐτοῦ κατέπαυσε τὸν διωγμὸν· σχεδὸν γὰρ πάντα τὰ προάγοι·α ἐγένετο, ἵνα ἡμῖν ὁ Κύριος ἀνορθεν ἐπιδείξει τὸ κατὰ Εὐαγγέλιον μαρτύριον. Περιέμενεν γὰρ ἵνα παραδοθῇ ὡς καὶ ὁ Κύριος, ἵνα μιμηταὶ καὶ ἡμεῖς αὐτοῦ γενώμεθα· μὴ μόνον σκοποῦντες τὸ καθ' ἑαυτοὺς, ἀλλὰ καὶ τὰ κατὰ τοὺς πέλας· ἀνάγκη γὰρ ἀληθοῦς καὶ βεβαίας ἐστίν, μὴ μόνον ἑαυτὸν θέλειν σώζεσθαι, ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς ἀδελφούς· μακάρια μὲν οὖν καὶ γενναῖα τὰ μαρτύρια πάντα, τὰ κατὰ ὃ θέλημα τοῦ Θεοῦ γεγονότα· χρὴ γὰρ εὐλαβεστέρους ἡμᾶς ὑπάρχοντας, τῷ Θεῷ τὴν κατὰ πάντων ἐξουσίαν ἀνατιθεῖναι· τὸ γὰρ γινώσκον αὐτῶν καὶ ὑπομονητικὸν καὶ φιλοδέσποτον, τίς οὐκ ἂν θαυμάζειν; οἱ μάλιστα μὲν καταξυνώμενοι, ὥστε μέχρι τῶν ἔσω φλεβῶν καὶ ἀρτηρίων τὴν τῆς σαρκὸς οἰκονομίαν θεωρεῖσθαι, ὑπέμειναν· ὡς καὶ τοὺς περιεστώτας· ἐλεεῖν καὶ δοῦρεσθαι, τοὺς δὲ καὶ εἰς τοσοῦτον γενναϊότητος ἐλθεῖν, ὥστε μήτε βρῦξαι μήτε στινάζειν τινὰ ἑαυτῶν, ἐπιδεικνυμένους ἅπανιν ἡμῖν, ὅτι ἐκείνη τῇ ὥρᾳ βασανιζόμενοι τῆς σαρκὸς ἀπεδήμουν οἱ μάρτυρες Χριστοῦ, μᾶλλον δὲ ὅτι παρεστὼς ὁ Κύριος ὡμίλει αὐτοῖς. Καὶ προσέγοντες τῇ τοῦ Χριστοῦ χάριτι, τῶν κοσμητικῶν κατεργασάντων βασάνων, διὰ μιᾶς ὥρας τὴν αἰώνιον κλῆσιν ἐξαγοραζόμενοι· καὶ τὸ πρὶν ἦν αὐτοῖς ψυχρὸν τὸ τῶν ἀπηνῶν βασανιστῶν· πρὶν ὀφθαλμῶν γὰρ εἶχον φυγεῖν τὸ αἰώνιον καὶ μηδέποτε σθενυνόμενον· καὶ τοῖς τῆς καρδίας ὀφθαλμοῖς ἀνέβλεπον τὰ τρεφόμενα τοῖς ὑπομεινάντιν ἀγαθὰ, καὶ οὕτως οὗς ἤκουσαν, οὕτως ὀφθαλμοὺς ἴδεν, οὕτως ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου ἀνέβη, ἐκείνους δὲ ὑπεδείκνυτο ὑπὸ τοῦ Κυρίου, ὅπερ, μηκέτι ἀνθρώποι, ἀλλ' ἤδη ἄγγελοι ἦσαν· ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὰ θηρία χριθέντες· α) χρόνον δεινὰ· κολάσεις· κήρυκα μὲν ὑποστρωννύμενοι, καὶ ἄλλαις ποικίλαις βασάνοις κολαριζόμενοι, ἵνα εἰ δυναθῇ, ὁ τύραννος διὰ τῆς ἐπιμόνου κολάσεως εἰς ἀρνησιν αὐτοὺς τρέψῃ· πολλὰ γὰρ ἐμνηχάσατο κατ' αὐτῶν ὁ διάβολος· ἀλλὰ χάρις τῷ Θεῷ· κατὰ πάντων γὰρ οὐκ ἔσχυσεν· ὁ δὲ γενναϊότατος Γερμανικός ἐπεβόωνεν αὐτῶν τὴν δειλίαν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπομονῆς· ὅς καὶ ἐπιστήμῃ ἐθρηνημάχῃσεν. Βουλομένου γὰρ τοῦ ἀνθυπάτου πείθειν αὐτὸν, καὶ λέγειν τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ κατοικτεῖραι, ἑαυτῷ ἐπεσπάσατο τὸ θῆριον προσδιδάμενος, τάχυν τοῦ ἀδίκου καὶ ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλαγῆναι βουλόμενος. Ἐκ τούτου οὖν πᾶν τὸ πλῆθος θαυμάσας τὴν γενναϊότητα τοῦ θεοφιλοῦς καὶ θεοσεβοῦς γένους τῶν Χριστιανῶν, ἐπεβόησεν· Αἴρε τοὺς ἀθέους, γένεσθω Πολύκαρπος. » Εἰς δὲ ὀνόματι Κόιντος Φρύξ, προσφατῶς ἐληλυθὼς ἀπὸ τῆς Φρυγίας, ἰδὼν τὰ θηρία ἐδειλάσεν· οὗτος δὲ ἦν ὁ παραβιάσάμενος ἑαυτὸν τε καὶ τινὰς προσελεθεῖν ἐκόντας. Τούτων ὁ ἀνθύπατος πολλὰ ἐκλιπαρή-

nostri Jesu Christi multiplicetur. Scripsimus vobis, fratres, tum de reliquis martyribus, tum de beato Polycarpo, qui martyrio suo velut signaculo quo-

σας, ἔπεισεν ὁμοῦσαι καὶ ἐπιθῦσαι. Διὰ τοῦτο οὖν, ἀδελφοί, οὐκ ἐπαينوῦμεν τοὺς προσιδόντας ἑαυτοῖς, ἐπειδὴ οὐχ οὕτως διδάσκει τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ δὲ θαυμασιώτατος Πολύκαρπος, τὸ μὲν πρῶτον ἀκούσας οὐκ ἐταράχθη, ἀλλ' ἐδοῦλετο κατὰ πόλιν μένειν· οἱ δὲ πλείους ἔπειθον αὐτὸν ὑπεξελεῖν. Καὶ ὑπεξῆλθεν εἰς ἀγρίδιον, οὐ μακρὰν ἀπέχον ἀπὸ τῆς πόλεως, καὶ ἐτρίβε μετ' ὀλίγων νύκτα καὶ ἡμέραν οὐδὲν ἕτερον ποιῶν, ἢ προσευχόμενος περὶ πάντων καὶ τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησιῶν, ὅπερ ἦν σύνηθες αὐτῷ. Καὶ προσευχόμενος, ἐν ὁπτασίᾳ γέγονε πρὸ τριῶν ἡμερῶν τοῦ συλληφθῆναι αὐτόν· καὶ εἶδεν προσεφάλαιον αὐτοῦ ὑπὸ πυρὸς κατακαίμενον. Καὶ στραφείς εἶπεν πρὸς τοὺς συνόντας αὐτῷ προφητικῶς· « Δεῖ με ζῶντα κατακαυθῆναι. » Καὶ ἐπιμένοντων τῶν ζητούντων αὐτόν, μετέβη εἰς ἕτερον ἀγρίδιον· καὶ εὐθὺς ἐπέστησαν οἱ ζητοῦντες αὐτόν· καὶ μὴ εὐρύντες συναλθόντο παιδάρια δύο· ὧν τὸ ἕτερον βασανιζόμενον ὡμολόγησεν, ἦν γὰρ καὶ ἀδύνατον λαθεῖν αὐτόν, ἐπεὶ καὶ οἱ προδιδόντες αὐτόν οἰκτεῖον ὑπῆρχον. Καὶ ὁ Εἰσήμενος, ὁ καὶ Κληρόνομος τὸ αὐτὸ ὄνομα, Ἡρώδης ἐπιλεγόμενος, ἐσπευδεν εἰς τὸ στάδιον αὐτόν εἰσαγαγεῖν ἵνα ἐκείνος μὲν τὸν ἴδιον κλῆρον ἀπαρτίσῃ Χριστοῦ κοινωνῶν, γινώμενος, οἱ δὲ προδόντες αὐτόν, τὴν αὐτοῦ τοῦ Ἰούδα ὑπόσχοιεν τιμωρίαν. Ἐχόντες οὖν τὸ παιδάριον, τῇ παρασκευῇ δειπνοῦ ὥραν ἐξῆλθον διωγμίται καὶ ἱππεῖς, μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς· ὅπλων, ὡς ἐπὶ ληστήν τρέχοντες· καὶ ὁπλὲς τῆς ὥρας συνεπελθόντες, ἐκείνον μὲν εὖρον ἐν τινι δωματίῳ κατακείμενον ὑπερῶν· κάκειθεν ἐδύνατο εἰς ἕτερον γυμρίον ἐπελεθεῖν, ἀλλ' οὐκ ἐβουλήθη, εἰπὼν· « Τὸ θέλημα τοῦ Κυρίου γενέσθω. » Ἀκούσας οὖν τοὺς παρόντας, καὶ καταβάς, διελέχθη αὐτοῖς· θαυμάζοντων δὲ τῶν παρόντων τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ καὶ τὸ εὐσταθές, τινὲς ἔλεγον· « Ἡ τοσαύτη σπουδὴ ἢ τοῦ συλληφθῆναι τοιοῦτον πρεσβύτερον ἀνδρὰ ἦν; » Εὐθέως οὖν ἐκέλευσε παρατελεῖσθαι φαγεῖν καὶ πίνειν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, ὅσον ἂν βούλωνται, ἐξητήσατο δὲ αὐτοὺς, ἵνα δώσωσιν αὐτῷ ὥραν προσεῦσθαι ἀδεῶς. Τῶν δὲ ἐπιτρεφάντων, σταθεῖς προσήξατο, πλήρης ὢν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, οὕτως ὥστε ἐπὶ δύο ὥρας μὴ δύνασθαι σιωπῆσαι, καὶ ἐκπλήττεσθαι τοὺς ἀκούοντας, πολλοὺς τε μετανοεῖν ἐπὶ τῷ ἐληλυθῆναι ἐπὶ τοιοῦτον θεοπρεπῆ πρεσβύτερον. Ὡς δὲ κατέπαυσε τὴν προσευχὴν, εἰς cetera, ut habetur apud Eusebium uo trium. Hanc autem epistolam Latino sermone interpretati sumus in hunc modum :

« Scripsimus vobis, fratres, tum de reliquis martyribus, tum de beato Polycarpo, qui martyrio suo velut signaculo quodam persecutioni finem imposuit. Cuncta enim quæ fere percellerunt, idcirco gesta sunt, ut ex Evangelii præceptis excerptum atque adumbratum martyrium Christus e cælo nobis ostenderet. Expertabat quippe Polycarpus donec traderetur, quemadmodum Dominus expectavit, ut nos quoque imitatores ejus essemus, non solum nostræ, verum etiam proximorum salutis consulentes. Veræ siquidem ac solidæ charitatis proprium est, non sive duntaxat incolumitatis curam gerere, sed omnium fratrum salutem concupiscere. Brata quidem ac generosa fuisse fatendum est cuncta martyria, quæ ex Dei arbitrio ac voluntate gesta sunt. Quippe nos qui præ cæteris religiosi sumus, omnium rerum arbitrium ac potestatem Deo ascribere oportet. Certe magnitudinem animi illorum ac tolerantiam et erga Dominum fidem ac benevolentiam, quis non maxime admittetur? Qui cum flagris ita concisi essent, ut tota corporis compago ad intimas usque venas et arte-

(a) Patricius Junius sanare locum tentavit substituendo *ἐκόντων*, pro voce *ζῶντων*. Sed locum esse mutilum, ex versione Latina patet. Edit. Patrol.

dam persecutioni finem imposuit. » Post hæc antequam Polycarpi martirium narrare aggrediantur, ea prius commemorant quæ ad reliquos martyres spectabant, et quantam animi constantiam in doloribus perferendis ostenderint, perscribunt. Obstupescabant, aini, omnes qui aderant cum illos viderent partim flagris ad intimas usque venas et arterias laniatos; adeo ut corporis membra penitus recondita, et viscera ipsa conspectui paterent: partim concharum quæ buccina dicuntur testis, et præacutis quibusdam spiculis humi constrictis superpositos, et omni suppliciorum ac tormentorum genere excruciatos: bestiis denique, ut ab iisdem lania-

rias spectaretur, nihilominus sustinuerunt, adeo ut omnes qui aderant, miseratione capti ingemiscerent, ipsi vero tanta fortitudine præditi essent, ut nemo illorum suspirium aut gemitum ediderit. Ostendebant scilicet nobis martyres Christi, se a propriis corporibus quasi peregrinatos fuisse dum torquerentur, aut potius Christum ipsis asstitisse et familiariter cum ipsis esse versatum. Christi igitur gratia fulti ac sustentati, hominum tormenta spernabant, unius horæ spatio se ab æternis cruciatibus redimebant. Frigidus ipsis videbatur immanium carnificum ignis, quippe qui in animo haberent, æternum illum nec ullo unquam tempore extinguendum ignem evitare, et mentis oculos delictos haberent in præmia, quæ viros fortes post malorum tolerantiam manent, quæ nec auris audivit nec oculus vidit, nec hominum sensus aut intelligentia comprehendit, ipsis vero tunc ostendebantur a Domino, utpote qui non homines amplius, sed angeli essent. Sed et hi qui ad bestias erant condemnati, cum diutissime in carcere detinerentur, gravissimos cruciatulos pertulerunt, partim muricibus ipsorum corpori substratis, partim aliis ejusque modi suppliciiis excruciat, ut si fieri posset, tormentorum assiduitate eos tyrannus ad negandam Christi fidem adduceret. Multa siquidem adversus illos excogitavit diabolus. Sed juvante Christi gratia nihil contra cunctos proficere valuit. Nam fortissimus Germanicus tolerantia suæ magnitudine cæterorum imbecillitatem roborabat, qui quidem illustri certamine adversus bestias depugnasset. Nam cum proconsul verbis eum flectere vellet, moneretque ut suam ipse ætatem miseretur, ille bestiam ultro ad se attraxit, cogens illam ac provocans, quo scilicet ex hoc impio atque injusto sæculo velocius emigraret. Exinde universa populi multitudo, fortitudinem piæ ac religiosæ Christianorum gentis magnopere admirata, acclamavit: « Tolle impios, Polycarpus requiratur. » Quidam vero oriundus e Phrygia, Quintus nomine, qui nuper ex patria huc advenerat, cum bestias vidisset, pavore concussus est. Hic porro erat qui alios perpulerat, ut ultro secum ad tribunal judicis pergerent. Ilunc proconsul blandis persuasionibus illectum eo adduxit, ut juraret ac sacrificaret. Nos itaque, fratres, non probamus eos qui ultro accedunt ac semetipsos produnt, cum aliter præcipiatur in Evangelio. Admirabilis autem Polycarpus primum quidem nullatenus commotus est cum ista geri audiret, sed in urbe permanere decreverat. Plures tamen ei persuaserunt ut secederet. Secessit ergo in agellum quandam haud procul a civitate. Illic cum paucis comitibus morabatur, diu noctuque orationibus intentus, quas pro cunctis hominibus et pro universis per orbem terrarum Ecclesiis, ut moris ei fuit, ad Deum fundebat. Triduo vero antequam comprehenderetur, inter orandum oblata est ei cœlitus visio. Videbat enim cervicalem suum igni consumi. Et mox conversus ad comites

Α Τούτοις ἔζης πρὸς τῆς ἀμφὶ τοῦ Πολυκάρπου διηγήσεως, τὰ κατὰ τοὺς λοιποὺς ἀνιστοροῦσι μάρτυρας, οἷας ἐνστάσεις πρὸς τὰς ἀληθδύνας ἐνεδείξαντο, διαγράφοντες. Καταπλήξαι γάρ φασι τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας θεωμένους (61), τοτὲ μὲν μάστιγι μέχρι καὶ τῶν ἐνδοτάτω φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν καταξαινομένους, ὡς ἦδη καὶ τὰ ἐν μυχοῖς ἀπόρρητα τοῦ σώματος σπλάγχνα τε αὐτῶν καὶ μέλη κατοπτρεύσθαι. τοτὲ δὲ τοὺς ἀπὸ θαλάττης κήρυκας (62), καὶ τινὰς ὀφείτς ὀβελίσκους ὑποστρωννυμένους, καὶ διὰ παντὸς εἶδους κολάσεων καὶ βασάνων προϊόντας, καὶ τέλος θηρσὶν εἰς βορὰν παραδιδόμενους. Μάλιστα δὲ ιστοροῦσιν διαπρέφαι τὸν γενναϊότατον Γερμανικὸν, ὑπορ-

suos, prophetico spiritu dixit: « Vivum me cremari oportet. » Porro cum instarent qui illum requirebant, migravit in aliam villam, statimque advenerunt illi qui ipsum indagabant. Et cum illum non reperissent, duos servulos comprehenderunt. Quorum alter tormentis subditus, latebram ejus indicavit. Certe latere non poterat, quandoquidem domestici ejus erant qui ipsum prodiderunt. Et Irenarchus qui et Cleronomus dicebatur, cognomento Herodes, omni ope contendebat, ut ipsum ad stadium adduceret, quo scilicet Polycarpus quidem propriam sortem impleret, consors Christi factus, proditores autem illius iisdem quibus Judas penis afficerentur. Igitur diognitæ et equites, assumptis secum puero egressi sunt feria sexta sub horam cœnæ, armis consuetis instructi, tanquam adversus latronem currentes. Et sub vesperam simul ingressi, ipsum quidem reppererunt in quodam solarario jacentem. Unde cum in alium locum facile migrare posset, id tamen præstare noluit, dicens: « Fiat voluntas Domini. » Cum ergo introisse illos cognovisset, descendit e cenaculo et collocutus est cum eis. Cum autem admirarentur omnes ætatem illius atque constantiam, quidam ex iis dicebant: « Cur tantum adhibetur studium ut hujusmodi senex comprehendatur? » At ille confestim cibos cum potu eis apponi jussit, quantum ipsi voluissent. Petitque ab eis horæ spatium, quo libere et absque impedimento oraret. Quod cum ipsi concessissent, stans ille oravit plenus gratia Dei: adeo ut ipse quidem duarum horarum spatio silere non posset, auditores vero admiratione stupefacti tenerentur, multosque eorum pœneret quod talem tanque divinum senem capturi venissent. Finita oratione, et cætera, ut habentur infra.

(61) Τὸς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας θεωμένους. In quatuor codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. particula conjunctiva additur hoc modo καταπλήξαι γάρ φασι τοὺς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας καὶ θεωμένους. Vulgatam tamen lectionem magis probo.

(62) Τὸς ἀπὸ θαλάττης κήρυκας. Rufinus murices vertit. Genus est marinæ cochleæ seu conchæ, cujus mentio fit in veteri epigrammate nondum edito Quinti cujusdam, ubi Damis piscator Apollini Acritis hujusmodi concham dedicat:

Ἀκρίτα Φοῖβε, Βιθυνίδος δὲ τὸδε χώρας

Κράσπεδον αἰγιαλοῖς γειτονέουσιν ἔχεις·

Δάμης ὁ κρυπτεῖς, ψάμψ κέρας αἰὲν ἐρείδων,

Φρουρητὸν κήρυκ' αὐτοφρεὶ σκόλοπι

Θῆκε, γέρας λιπὸν μὲν, ἐπ' εὐσεβίῃ δ' ὁ γεραιὸς

Εὐχόμενος ρούσῳ ἐκτὸς ἰδεῖν αἰδῆν.

Id est,

Acritæ Apollini, qui hanc oram Bithyniæ

Littoribus vicinam tenes:

Damis piscator, qui semper rete arenam usque de-

[mittit,

Muricem nativo vallo munitum

Dicavit senex: leve quidem donum, sed tamen pie-

[tatis causa;

Precatus ut absque morbis ad manes descendat.

βωννύντα σὺν θεῷ χάριτι τὴν ἔμφυτον (63) περὶ τὸν θάνατον τοῦ σώματος δειλίαν. Βουλομένου γέ τοι τοῦ ἀνθυπάτου πείθειν αὐτόν, προβαλλομένου τε τὴν ἡλικίαν καὶ ἀντιβολοῦντος κομιδῇ νέον ὄντα καὶ ἀκμαίον, αἶκτον ἑαυτοῦ λαβεῖν, μὴ μελλήσαι, προθύμως δὲ ἐπισπάσασθαι εἰς ἑαυτὸν τὸ θηρίον, μονονουχὶ βιασάμενον καὶ παροξύναντα, ὡς ἂν τάχιον τοῦ ἀδίκου καὶ ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλαγῇ (64). Τούτου δὲ ἐπὶ τῷ διαπρεπεῖ θανάτῳ τὸ πᾶν πληθὸς ἀποθαυμάσαν τῆς ἀνδρείας τὸν θεοφιλῆ μάρτυρα, καὶ τὴν καθόλου τοῦ γένους (65) τῶν Χριστιανῶν ἀρετὴν, ἀθρόως ἐπιδοᾶν ἄρξασθαι· «Αἶρε τοὺς ἀθέους· ζητήσῃς Πολύκαρπος.» Καὶ δὴ πλείσσης ἐπὶ ταῖς βοαῖς γενομένης ταραχῆς, Φρύγα τινὰ τὸ γένος Κόϊντον τοῦνομα, νεωστὶ ἐκ τῆς Φρυγίας ἐπιστάντα, ἰδόντα τοὺς θήρας, καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀπειλὰς, καταπτῆξαι τὴν ψυχὴν μαλακισθέντα, καὶ τέλος τῆς σωτηρίας ἐνδοῦναι (66). Ἐδήλου δὲ τούτον ὁ τῆς προειρημένης γραφῆς λόγος προπετέστερον, ἀλλ' οὐ κατ' εὐλάβειαν ἐπιπηδῆσαι τῷ δικαστηρίῳ σὺν ἐτέροις, ἀλόντα δ' οὖν ὅμως, καταφανὲς ὑπόδειγμα τοῖς πᾶσι παρασχεῖν, ὅτι μὴ δέοι τοῖς τοιοῦτοις βίψουκινδύνως καὶ ἀνευλαθῶς κατατολμᾶν. Ἀλλὰ ταῦτη μὲν εἶχε πέρας τὰ κατὰ τούτους. Τὸν γε μὴν θαυμασιώτατον Πολύκαρπον, τὰ μὲν πρῶτα τούτων ἀκούσαντα, ἀτάραχον διαμείναι, εὐσταθὲς τὸ ἦθος καὶ ἀκίνητον φυλάξαντα, βούλεσθαι τε αὐτοῦ κατὰ τὴν πόλιν περιμένειν· πεισθέντα γε μὴν ἀντιβολοῦσι τοῖς ἀμφ' αὐτόν, καὶ ὡς ἂν ὑπεξέλθοι παρακαλοῦσι, προσελθεῖν εἰς οὐ πόρρω διεστώτα τῆς πόλεως ἀγρόν διατρίβειν τε σὺν ὀλίγοις ἐνταῦθα, νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν οὐ τι ἕτερον πράττοντα, ἢ ταῖς πρὸς τὸν Κύριον διακαρτεροῦντα εὐχαῖς, δι' ὧν δεῖσθαι καὶ ἱκετεύειν, εἰρήνην ἐξαίτουμενον ταῖς ἀνὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις· τοῦτο γὰρ καὶ εἶναι ἐκ τοῦ παντός αὐτῷ σύνθηες. Καὶ δὴ εὐχόμενον, ἐν ὁπτασίᾳ τριῶν πρότερον ἡμερῶν τῆς συλλήψεως, νύκτωρ ἰδεῖν τὸ ὑπὸ κεφαλῆς αὐτοῦ στρώμα ἀθρόως οὕτως ὑπὸ πυρὸς φλεχθὲν δεδαπανῆσθαι, ἔξυπνον δὲ ἐπὶ τούτῳ γενόμενον, εὐθὺς ὑπερμηνεῦσαι τοῖς παροῦσι τὸ φανέν, μονονουχὶ τὸ μέλλον προθεσπίσαντα, σαφῶς τε ἀνειπόντα τοῖς ἀμφ' αὐτόν, ὅτι δέοι αὐτόν διὰ Χριστὸν πυρὶ τὴν ζωὴν μεταλλάξαι. Ἐπικειμένων δὴ οὖν σὺν πάσῃ σπουδῇ τῶν ἀναζητούντων αὐτόν, αὖθις ὑπὸ τῆς τῶν ἀδελφῶν διαθέσεως καὶ στοργῆς ἐκθεδιασμένον, μεταβῆναι φασιν εἰς ἕτερον ἀγρόν, ἔνθα μετ' οὐ πλείστον τοὺς συναλαύνοντας ἐπελθεῖν, δύο τε τῶν αὐτῶθι συλλαθεῖν παίδων, ὧν θάτερον αἰκισαμένους, ἐπιστῆναι δι' αὐτοῦ τῇ τοῦ Πολυκάρπου καταγωγῇ. Ὅψε δὲ τῆς ὥρας

arentur, objectōs. Præcipue vero enituisse dicunt generosissimum Germanicum, qui divina adjutus gratia, mortis inetum corpori a natura insitum superavit. Nam cum proconsul verbis eum flectere vellet, admonensque illum ætatis, oraret ut memor adolescentiæ suæ sibi ipse parceret, ille nihil cunctatus, ultro in se attraxisse bestiam dicitur, propemodum eam adigens ac stimulans, quo ab hoc impio injustoque sæculo velocius abscederet. Porro post illustrem hujus interitum, universa multitudo, tum divini martyris fortitudinem, tum totius Christianorum generis virtutem magnopere admirata, repente acclamare cœpit : « Tolle impios : Polycarpus requiratur. » Secuto dehinc post hujusmodi acclamationes gravissimo motu, Quintus quidam, natione Phryx, qui nuper ex Phrygia advenerat, cum feras et quæ præterea intentabantur tormenta vidisset, fracto animo expavit, tandemque vitæ retinendæ studio cessit. Hic porro Quintus ut in eadem epistola docetur, temeritate quadam ac levitate ductus, non cum pio ac religioso metu, una cum aliquot aliis ad tribunal prosiluerat. Sed continuo captus, illustre documentum omnibus præbuit, ne præcipiti audacia sine ullo infirmitatis suæ respectu **130** hujusmodi periculis sese objicerent. Et de his quidem hactenus. Admirandus autem ille Polycarpus, primum quidem cum hæc accepisset, nullatenus commotus est, sed tranquillo serenoque animo perstitit. Statueratque ibidem in urbe remanere. Verum obsecrantibus familiaribus, hortantibusque ut se inde subduceret, in eorum sententiam flexus, ad agrum quemdam civitati proximum secessit. Ibi cum paucis comitibus degens, die noctuque continuis orationibus, nec alii præterea intentus operi perseverabat : vota precesque ad Deum faciens pro pace ac tranquillitate omnium quæ ubique terrarum sunt Ecclesiarum. Id enim ille antea semper facitare consueverat. Cæterum triduo antequam comprehenderetur, noctu inter orandum solutus in somnum, videre sibi visus est cervical quo caput reclinabat, totum repente flamma consumptum. Quam ob causam e somno excitatus, statim visum suum astantibus exposuit ; idque quod sibi eventurum erat prænuntiāns, familiaribus suis aperte prædixit se pro Christo flammis absumptum iri. Porro cum omni studio ac diligentia incumbere qui eum pervestigabant, rursus fratrum affectu et charitate compulsus, ut aiunt, ad aliam villam commigravit.

(63) Ὑποβωννύντα σὺν θεῷ χάριτι τὴν ἔμφυτον, etc. Verba ipsius epistolæ quam superius descripsimus, longe alium sensum exhibent. Neque enim seipsum, sed sociorum animos exemplo suo confliguisse dicitur Germanicus. Ὁ γὰρ γενναῖος Γερμανικὸς ἐπεβρόννυνεν αὐτῶν τὴν δειλίαν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπομονῆς. Qui sensus mihi quidem magis placet.

(64) Ἀνόμου βίου αὐτῶν ἀπαλλαγῇ. Hoc loco vocem αὐτῶν restituiimus, quæ in Regio quidem codice deerat, sed in tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. et in exemplari ipsius epistolæ legitur.

(65) Τὴν καθόλου τοῦ γένους. In codice Maz. et Eketiano καθόλου scribitur quidem una voce, aspero tamen spiritu media syllaba prænotatur.

(66) Τῆς σωτηρίας ἐνδοῦναι. Rufinus vertit salutem segnitia perdere. Musculus vero salutem suam prode-re. At Christophorus uberior ut solet et prolixius interpretatus est hoc modo : Et tandem salute prodita manus præ ignavia dedisse. Sane aliquid hic videtur decesse. Neque enim Græce dicitur ἐνδοῦναι τῆς σωτηρίας, nisi forte subaudias ἐνεχα. Nec immerito quis suspicetur scribendum esse ἐκπεσόντα τῆς σωτηρίας, ἐνδοῦναι.

ὁ εἰρήναρχος Ἡρώδης (70) καὶ ὁ πατήρ αὐτοῦ Νική-
της· οἱ καὶ μεταθέντες αὐτὸν εἰς τὸ ὄχημα, ἐπειθον
παρκαθεζόμενοι καὶ λέγοντες· « Τί γὰρ κακὸν ἐστὶν
εἰπεῖν Κύριε Καῖσαρ, καὶ θῆσαι καὶ διασώζεσθαι; »
Ὁ δὲ τὰ μὲν πρῶτα οὐκ ἀπεκρίνατο· ἐπιμενόντων δὲ
αὐτῶν, ἔφη· « Οὐ μέλλω πράττειν ὃ συμβουλευέτέ μοι. »
Οἱ δὲ ἀποτυχόντες τοῦ πείσαι αὐτόν, δεινὰ ῥήματα
ἔλεγον, καὶ μετὰ σπουδῆς καθήρουν, ὡς κατιόντα
ἀπὸ τοῦ ὀχήματος, ἀποσύραι τὸ ἀντικνήμιον. Ἀλλὰ
γὰρ μὴ ἐπιστραφεὶς οἷα μηδὲν πεπονήθως, προθύμως
μετὰ σπουδῆς ἐπορεύετο, ἀγόμενος εἰς τὸ στάδιον.
Θορύβου δὲ τηλικούτου ὄντος ἐν τῷ σταδίῳ, ὡς μηδὲ
πολλοὺς ἀκουσθῆναι, τῷ Πολύκαρπῳ εἰσιόντι εἰς τὸ
στάδιον φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ γέγονεν· « Ἰσχυς, Πολύκαρ-
πε, καὶ ἀνδρείου. » Καὶ τὸν μὲν εἰπόντα οὐδὲ εἰς εἴ-
δεν, τὴν δὲ φωνὴν τῶν ἡμετέρων πολλοὶ ἤκουσαν.
Προσαχθέντος οὖν αὐτοῦ, θόρυβος ἦν μέγας, ἀκου-
σάντων ὅτι Πολύκαρπος συνεληπται. Λοιπὸν οὖν προσ-
ελθόντα ἀνηρώτα ὁ ἀνθύπατος (71), εἰ αὐτὸς εἴη
Πολύκαρπος. Καὶ ὁμολογήσαντος, ἐπειθεν ἀρνεῖσθαι
λέγων· « Αἰδέσθητί σου τὴν ἑλικίαν, » καὶ ἕτερα
τούτοις ἀκόλουθα, ὡς σύνθηες αὐτοῖς ἐστί λέγειν·
« Ὅμοσον τὴν Καῖσαρος τύχην, μετανόησον, εἰπὼν·
Αἶρε τοὺς ἀθένους. » Ὁ δὲ Πολύκαρπος ἐμβριθεῖ τῷ

A « Postquam precationis finem fecit, in qua omnium
qui cum ipso unquam versati fuissent, magnorum
juxta atque humilium, nobilium et ob-curorum,
totiusque Ecclesiæ catholicæ per universum terra-
rum orbem diffusæ mentionem fecerat, cum jam
hora adesset proficiscendi, asino eum imponentes,
in civitatem deduxerunt die magni Sabbati. Per-
genti forte fortuna occurrit ei Herodes Irenarcha,
et pater ejus Nicetes. Qui cum vehiculo suo eum
acceperint, assidentes persuadere ei conabantur
ejusmodi verbis : « Quidam mali est, inquit, di-
cere hæc verba : Domine Cæsar, et sacrificare, at-
que ita incolumem evadere ? » At ille initio quidem
nihil respondit. Instantibus autem ipsis : « Nunquam,
ait, id faciam quod suadetis. » Tunc illi cum persua-
dere Polycarpo minime possent, convicia in eum
jacentes, hominem e curru deponunt tanto cum
impetu, ut e vehiculo descendens tibiam læderet.
Verum ille nullatenus commotus, perinde ac si nihil
mali passus esset, alacri animo properans perge-
bat ad stadium, deducentibus eum satellitibus. Cum
vero tantus esset tumultus in stadio ut pauci exau-
dire possent, vox quædam e cælo delapsa ad Poly-
carpum stadium ingredientem pervenit hujusmodi :

Martii die 29; Calippicus vero die Martii 30 vel 31.
Sabbatum quod lunam hanc xiv antecessit, in Martii
diem 25 incurrit, seu in diem vii Kalendarum Apriles,
quo die pa sum esse B. Polycarpum auctor *Chronici*
Alexandriini testatus est. Verum tum in hac Usse-
rii tum in altera Bucherii opinione, multa sunt quæ
mihi non satisfaciunt. Primum enim cur auctorem
Chronici Alexandriini in die quidem passionis B. Po-
lycarpi se unatur, in anno vero ab eodem dissen-
tium D. inde in *Actis Pionii martyris* et in *Menais*
Græcorum, natalis B. Polycarpi confertur in diem
25 mensis Februarii. Quibus eo sentit etiam σημείω-
σις, seu adnotatio illa quæ legitur in fine hujus epi-
stolæ Smyræorum. In ea quippe diserte scribitur
Polycarpum pas-um esse die 2 mensis Xanthici, id
est ante diem vii Kalendarum Martii s, ut recte verit
vetus interpres. Quod quidem nos pluribus infra
confirmabimus, adversus Jac. Usse-rii sententiam,
qui Xanthicum mensem Smyræorum a die 25 men-
sis Martii in æpse dicit. Postremo nequaquam ve-
risimile mihi videtur, Ecclesiam Smyræorum Sab-
batum Magnum more Judaico accepisse. Quamvis
enim Asiani Pascha cum Judæis celebraverint, non
tamen ex eo sequitur illos Sabbatum Magnum cum
Judæis pariter observasse.

(70) Ὁ εἰρήναρχος Ἡρώδης. Irenarchæ munus
erat, seditiosos homines et pacis publicæ turbato-
res comprehendere, et præmissa notoria ad tribu-
nalia iudicium perducere, ut docet Augustinus epist.
140 et 159. Hinc est quod Herode, irenarcha
Smyræorum, Polycarpum hic vehiculo suo exce-
pisse dicitur, quem scilicet per satellites suos in-
quiri et comprehendendi iusserat. Creabantur autem
Irenarchæ ex corpore curiæ, ut indicat lex 49 in
codice Theodosiano, *De decurionibus*, in qua præ-
positi pacis dicuntur; in epistolis Libanii ἀρχόντες
τῆς εἰρήνης. Tandem Theodosius Junior in Oriente
penitus eos aboluit. Exstat ejus constitutio in Co-
dice Theodosiano. Habebant autem sub dispositio-
ne sua equites ac diognitas. Erant hi levis armatu-
ræ milites, ad persequendos et capiendos latrones
comparati. Similes pene sunt Irenarchis hi quos
præpositos mareschallorum vulgo appellamus,

(71) Ἀνηρώτα ὁ ἀνθύπατος. Hic proconsul Asiæ
vocabatur Statius Quadratus. Sic enim recte scri-

bitur in veteri interpretatione Latina hujus episto-
læ, quam primus edidit Jac. Usse-rius Armachanus.
Male in Græco textu Στράτιος, nec rectius in *Chro-
nico Alexandrino* Τάτιος exaratur. Is est, ut quor,
I. Statius Quadratus qui consul fuit principatu An-
tonini Pii, anno Urbis conditæ 895, ut legitur in
Fastis Olymprii. Ejusdem proconsulis Asiæ memi-
nit Aristides in prima et quarta *orationum sacrarum*,
ubi etiam illum rhetorem vocat. Quare non dubito
quin idem sit cum Quadrato consule, quem Philo-
sistratus Vari sophistæ magistrum fuisse dicit, qui
proposito argumento ex tempore declamare solitus
esset, ac Favorinum sophistam æmularetur. Quo
anno proconsulatum Asiæ gesserit, non dicit qui-
dem Aristides. Verum ex ejus narratione id elici
posse mihi videtur. Etenim in quarta *orat. sacra-
rum* ait Aristides, paulo post pestem illam quæ in
Asia grassata est, Severum proconsulem fuisse.
Eusebius in *Chronico* eam pestem confert in annum
viii M. Aurelii Antonini. Proinde Severus a quo
M. Aurelii ix proconsul Asiæ fuit. Eodem pro- consule
Aristides scribit se litteras accepisse ex Italia ab
imperatoribus, a seniore scilicet Augusto et ab ejus
filio. Ubi Augusti nomine intelligit Marcum. Filius
autem imp. est Commodus, qui jamtum Cæsar fue-
rat appellatus. Ante Severum proximo anno procon-
sul fuerat Pollio, ut ibidem testatur Aristides.
Proxime vero ante Pollionem proconsul Asiæ fue-
rat Quadratus noster. Sic enim ait Aristides in
eadem oratione : ubi postquam ea retulit quæ Pol-
lionem proconsule sibi acciderant, Age, inquit, quasi
per scalum progredientes, id quod ante hæc contigit
memoremus. Cum sophista ille, cujus paulo ante
memini, proconsul esset, etc. Hic sophista sine du-
bio Quadratus est, cujus mentionem antea fecit Ari-
stides in eadem orat. 4, ubi etiam eum rhetorem
appellat. Ita Quadratus proconsul Asiæ fuit anno
vii imp. Marci. Quo etiam anno Eusebius in *Chro-
nico* Polycarpi martyrium refert. Falluntur itaque
qui Polycarpi martyrium serius retulerunt, anno
scilicet ix imp. Marci. Cum enim ex Aristidis te-
stimonio constet Quadratum, sub quo passus est
Polycarpus, anno vii imp. Marci proconsulatum
Asiæ gessisse, Polycarpi mors in eum annum neces-
sario conferenda est.

Fortis esto, Polycarpe, et viriliter age. » Et is quidem qui hanc vocem ediderat, a nemine est visus, ipsa vero vox a plerisque nostrorum exaudita est. Cumque ad tribunal adductus esset, ingens omnium clamor excitatus est, audientium comprehensum esse Polycarpum. Porro accedentem interrogavit proconsul, ipse enim esset Polycarpus. Cum ille sateretur, suadere cœpit proconsul ut Christum negaret : « Reverere, inquit, ætatem tuam, » aliaque his similia adjiciens quæ illi proponere consueverunt : « Jura per genium Cæsaris ; respisce ; dic : Tolle impios. » Tum Polycarpus gravi ac severo vultu turbam omnem, quæ in stadio erat contuens, manumque in eos intendens, non sine gemitu sublatis in cœlum oculis dixit : « Tolle impios. » Cum instaret proconsul, diceretque : « Jura, et **132** protinus te dimittam : dic convicia adversus Christum ; » Polycarpus respondit : « Sex et octoginta continuos annos ei ministravi, nec ulla me unquam affecit injuria : et quomodo possum impie loqui adversus Regem meum auctoremque salutis meæ ? » Urgente rursus proconsule, ac dicente : « Jura per genium Cæsaris ; » Polycarpus dixit : « Si quidem, inquit, ambitiose contendis, ut ego per genium quem vocas Cæsaris jurem, simulans te ignorare quis sim, audi libere profitentem : Christianus sum. Quod si Christiani cultus rationem cupis agnoscere, da mihi diei spatium, et audies. » At proconsul : « Persuade, inquit, populo. » Polycarpus dixit : « Tibi quidem rationem reddere non me piget : præceptum enim nobis est ut magistratibus et potestatibus a Deo constitutis honorem debitum exhibeamus, qui nobis ipsis nihil noceat. Illos vero parum dignos censeo quibus fidei nostræ rationem reddam. » Tunc proconsul : « Præsto sunt, inquit, bestię, quibus te objecturus sum. nisi sententiam mutaveris. » Polycarpus dixit : « Accerse eas, neque enim nobis a melioribus ad deteriora mutabilis mens est. Pulchrum quidem atque honestum ducimus a vitiis ad virtutem transcurrere. » Ad hæc proconsul : « Quando, inquit, bestias spernis, faxo ut incendio domeris, nisi sententiam mutes. — Ignem minaris, ait Polycarpus, qui ad horæ spatium ardet, statimque exstinguitur. Ignoras scilicet illum futuri judicii æternæque damnationis ignem, qui impio-

προσώπῳ εἰς πάντα τὸν ὄχλον τὸν ἐν τῷ σταδίῳ ἐμβλέψας, ἐπισείσας αὐτοῖς τὴν χεῖρα, στενάξας τε καὶ ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, εἶπεν· « Αἶρε τοὺς ἄθους. » Ἐγκειμένου δὲ τοῦ ἡγουμένου, καὶ λέγοντος· « Ὁμοσον καὶ ἀπολύσω σε, λοιδορήσον τὸν Χριστὸν, » ἔφη ὁ Πολύκαρπος· « Ὀγδοήκοντα καὶ ἕξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ, καὶ οὐδὲν με ἥδικησε. Καὶ πῶς δύναμαι βλασφημῆσαι τὸν Βασιλέα μου, τὸν σώσαντά με ; » Ἐπιμένοντος δὲ πάλιν αὐτοῦ καὶ λέγοντος· « Ὁμοσον τὴν Καίσαρος τύχην, » ὁ Πολύκαρπος, « Εἰ κενοδοξεῖς, φησὶν, ἵνα ὁμόσω τὴν Καίσαρος τύχην, ὡς λέγεις, προσποιούμενος ἄγνοεῖν ὅστις εἰμὶ, μετὰ παρρησίας ἄκουε· Χριστιανὸς εἰμι. Εἰ δὲ θέλεις τὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ μαθεῖν λόγον, ὁδὸς ἡμέραν καὶ ἄκουσον. » Ἐφη ὁ ἀνθύπατος· « Πείσον τὸν δῆμον. » Πολύκαρπος ἔφη· « Σὲ μὲν καὶ λόγου ἤξιωσα. Δεδιδάγμεθα γὰρ ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑπὸ Θεοῦ τεταγμέναις τιμὴν κατὰ τὸ προσήκον τὴν μὴ βλάπτουσαν ἡμᾶς ἀπονέμειν· ἐκείνους δὲ οὐκ ἀξίους ἡγοῦμαι τοῦ ἀπολογεῖσθαι αὐτοῖς. » Ὁ δὲ ἀνθύπατος εἶπε (72)· « Θηρία ἔχω. Τοῦτούς σε παραβαλὼ ἂν μὴ μετανοήσης. » Ὁ δὲ εἶπεν· « Κάλει, ἀμετάθετος γὰρ ἡμῖν ἡ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τῇ χεὶρῳ μετάνοια (73). Καλὸν δὲ μετατιθεσθαι ἀπὸ τῶν χαλεπῶν ἐπὶ τὰ δίκαια. » Ὁ δὲ πάλιν πρὸς αὐτόν· « Πῦρ σε ποιήσω δαμασθῆναι, ἂν τῶν θηρίων καταφρονῇς, ἂν μὴ μετανοήσης. » Πολύκαρπος εἶπε· « Πῦρ ἀπειλεῖς πρὸς ὥραν καίόμενον, καὶ μετολίγον σθεννύμενον. Ἀγνοεῖς γὰρ τὸ τῆς μελλούσης κρίσεως καὶ αἰωνίου κολάσεως τοῖς ἀσεβέσι τηρούμενον πῦρ. Ἀλλὰ τί βραδύνεις ; Φέρε δὲ βούλει (74-75). » Ταῦτα δὲ καὶ ἕτερα πλείονα λέγων, θάρρους καὶ χαρᾶς ἐνεπίμπλατο, καὶ τὸ πρῶτον αὐτοῦ χάριτος ἐπληροῦτο, ὥστε μὴ μόνον μὴ συμπεσεῖν ταραχθέντα ὑπὸ τῶν λεγομένων πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ τούναντίον τὸν ἀνθύπατον ἐκστήναι, πέμψαι τε τὸν κήρυκα καὶ ἐν μέσῳ τῷ σταδίῳ κηρύττειν τρεῖς· « Πολύκαρπος ὡμολόγησεν ἑαυτὸν Χριστιανὸν εἶναι. » Τοῦτου λεχθέντος ὑπὸ τοῦ κήρυκος, πᾶν τὸ πλῆθος ἐθνῶν τε καὶ Ἰουδαίων τῶν τὴν Σμύρναν κατοικούντων, ἀκατασχετῶ θυμῷ καὶ μεγάλῃ φωνῇ ἔδῳ· « Οὗτός ἐστιν ὁ τῆς Ἀσίας διδάσκαλος, ὁ πατὴρ τῶν Χριστιανῶν, ὁ τῶν ἡμετέρων θεῶν καθαιρέτης, ὁ πολλοὺς διδάσκων μὴ θύειν μηδὲ προσκυεῖν. » Ταῦτα λέγοντες, ἐπεβῶν καὶ ἡρώτων τὸν Ἀσιάρχην (76) Φιλίππον, ἵνα ἐπαφῇ τῷ Πολυκάρπῳ

(72) Ὁ δὲ ἀνθύπατος εἶπε. In codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. scriptum est, Ὁ δὲ ἀνθύπατος ἔφη· Θηρία ἔχω, etc.

(73) Ἀμετάθετος γὰρ ἡμῖν ἡ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τῇ χεὶρῳ μετάνοια. Ultima vox non videtur hic convenire. Ac libenter pro voce μετάνοια rescriberem διάνοια, quem sensum in interpretatione mea sum secutus. Idem quoque Rufinus placuisse video. Sic enim ille vertit hunc locum : *Proconsul dixit : Bestias habeo quibus subigeris* (ita correxi partim ex codice Parisiensis Ecclesiæ, partim ex Regio) *nisi cito pœnitueris. At ille respondit : Adhibeantur. Nobis enim immobilis stat sententia : nec possumus de bono ad malum per pœnitudinem commutari.* Nicephorus quoque, ut huius loci sensum exprimeret, circumlocutione usus est huiusmodi : Οὐ γὰρ ἐμὸι μετάνοια σαφῶς ὀρίσθεται, ἡ ἀπὸ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τῇ χεὶρῳ μετάθεσις, ἀλλ' ἡ ἐκ τῶν χαλεπῶν ἐπὶ τὰ

δίκαια τε καὶ ὅσια. Quasi diceret : Noli sperare, o iudex, fieri posse ut me unquam pœniteat. Nos enim unam duntaxat pœnitentiam agnoscimus, cum a vitiis ad virtutem, et ab errore transitur ad fidem. A melioribus vero ad deteriora migrare, id nequam resipiscere est.

(74-75) Φέρε δὲ βούλει. Codex Maz. ac Med., cum Fuk. et Sav., scriptum habent φέρε δὲ βούλει. Rufinus vertit : *Adhibe utrum voles*, ignem scilicet aut bestias.

(76) Τὸν Ἀσιάρχην. Rufinus *munerarium* vertit, quod equidem probare non possum. Esi enim asiarchæ munera edebant, non hoc tamen erat peculiare eorum officium. Multi quippe alii huiusmodi spectacula exhibebant : verbi gratia magistratus municipales seu duumviri, ut est in lege 4 Cod. Theod. *De spectaculis*. Vertendum igitur est *Asiarcham*. Erant autem asiarchæ sacerdotes communis

λέοντα. Ὁ δὲ ἔφη μὴ εἶναι ἐξὼν αὐτῷ, ἐπεὶ δὲ ἐπεπλη-
ρώκει τὰ κυνηγέια. Τότε ἔδοξεν αὐτοῖς ὁμοθυμαδὸν
ἐπιδοῆσαι, ὥστε ζῶντα τὸν Πολύκαρπον κατακαῦσαι.
Ἔδει γὰρ τὸ τῆς φανερωθείσης αὐτῷ ἐπὶ τοῦ προσ-
κεφαλαίου ὀπτασίας πληρωθῆναι· ὅτε ἰδὼν αὐτὸ
καίόμενον, προσευχόμενος, εἶπεν ἐπιστραφεὶς τοῖς
μετ' αὐτοῦ πιστοῖς προφητικῶς· « Δεῖ με ζῶντα κα-
τακαῆναι. » Ταῦτα οὖν μετὰ τοσούτου τάχους ἐγέ-
νετο, θάπτον ἢ ἐλέγετο, τῶν ὁγλίων παραχρῆμα συνα-
γαγόντων ἐκ τῶν ἐργαστηρίων καὶ ἐκ τῶν βαλανείων
ξύλα καὶ φρύγανα, μάλιστα Ἰουδαίων προθύμως, ὡς
ἔθος αὐτοῖς, εἰς τοῦτο ὑπουργούντων (77). Ἀλλὰ ὅτε
ἡ πυρὰ ἡτοιμάσθη, ἀποθέμενος ἑαυτῷ πάντα τὰ
ἐμάτια, καὶ λύσας τὴν ζώνην, ἐπειράτο καὶ ὑπολύειν
ἑαυτὸν (78), μὴ πρότερον τοῦτο ποῖων, διὰ τὸ ἀεὶ
ἐκαστον τῶν πιστῶν σπουδάζειν, ὅστις τάχιον τοῦ
χρωτός αὐτοῦ ἐφάφηται. Ἐν παντὶ γὰρ ἀγαθῆς ἐνε-
κεν πολιτείας καὶ πρὸς τῆς πολιᾶς ἐκεκόςμητο (79).
Εὐθὺς οὖν αὐτῷ περιετίθετο τὰ πρὸς τὴν πυρὰν
ἡρμοσμένα ὄργανα (80). Μελλόντων δὲ αὐτῶν καὶ
προσηλῶν αὐτὸν, εἶπεν· « Ἀφετέ με οὕτως. Ὁ γὰρ
ἰδοὺς ὑπομῆναι τὸ πῦρ, δώσει καὶ χωρὶς τῆς ὁμ-

A rum supplicio reservatur. Sed quid cessas? profer
quodcunque volueris. » Hæc et alia plura cum dice-
ret, fiducia simul et gaudio replebatur, et in vultu
ejus gratia quædam emicabat. Tantumque abfuit
ut iis quæ ipsi dicta erant, territus concideret. Quin
contra ipse proconsul attonitus stetit, misitque præ-
conem qui in medio stadio ter pronuntiavit: « Poly-
carpus se Christianum esse professus est. » Quo
audito statim universa multitudo gentilium ac Ju-
dæorum qui Smyrnam incolebant, incredibili fu-
rore et ingenti strepitu acclamavit: « Hic est doctor
Asiæ et pater Christianorum, eversor numinum no-
strorum, qui multis præcipit ne sacrificent, neve
deos immortales adorent. » Hæc dicentes inelama-
bant, rogabantque Philippum Asiarcham, ut leonem
B adversus Polycarpum emitteret. At ille negavit id
sibi licere, 133 quippe qui amphitheatrale spe-
ctaculum jam edidisset. Tunc omnes uno con-
sensu acclamarunt, ut Polycarpus vivus combure-
retur. Necesse enim erat ut visio illa, quam in cer-
vicali viderat, impleteretur, tunc cum inter oran-
dum illo ardere viso, ad fratres qui ipsi comita-

Asiæ. Nam cum Asiæ communia haberent templa,
sacra, festos dies, et commune concilium, com-
mune etiam habebant gentis sacerdotium, quod
asiarchia dicitur in libris juris. Eligebantur autem
asiarchæ hoc modo. Singulæ urbes Asiæ initio cu-
jusque anni, id est sub æquinoctium autumnale,
concionem habebant, in qua unum ex suis civibus
asiarcham nominabant; legatos deinde mittebant
ad commune gentis concilium, quæ nomen ejus
qui domi electus fuerat renuntiarent. Tum σύν-
δροι ex omnibus iis quos singulæ civitates asi-
archas nominaverant, decem circiter eligebant. Docet
id Aristides in quarta *orationum sacrarum*, ubi se-
teritium aut quartum asiarcham a synedris, id est,
a communi Asiæ consilio designatum esse dicit.
Sed difficultas est, utrum hi omnes qui in publico
Asiæ concilio designati fuerant, simul sacerdotium
gesserint; an vero unus duntaxat fuerit asiarcha.
Plures quidem fuisse quotannis asiarchas affirmat
Jac. Usserius Armachanus, eo quod in cap. xix
Actuum apostolorum, plures memorantur asiarchæ
suasisse Paulo ne in theatrum Ephesiorum prodi-
ret. Sed locus ille Actuum nihil probat. Asiarchæ
enim illic vocantur qui Asiarchiæ sacerdotium ges-
serant, eo plane modo quo pontifices Judæorum in
Evangelio dicuntur, quotquot pontificatum antea
administraverant. Ego vero libentius crediderim,
unum duntaxat fuisse quotannis asiarcham. Licet
enim plures a synedris designari solerent, id forte
fiebat, ut ex eorum numero unum aliquem procon-
sul Romanus eligeret, quemadmodum de irenar-
chis fieri solitum esse tradit Aristides in eadem
oratione. Potuit etiam id consulto fieri a synedris,
ut si forte is qui primus asiarcha ab ipsis fuerat
designatus, fato concederet priusquam sacerdotii
sui munus expleisset, alter esset qui ejus locum ex-
pleret. Unum porro fuisse quotannis asiarcham
apparet ex fine hujus epistolæ, ubi Polycarpus di-
citur passus esse sub Philippo asiarcha, proconsole
autem Asiæ Statio Quadrato. Nam si plures erant
asiarchæ, non unus tantummodo nominari debuit.
Porro valde onerosum erat hoc sacerdotium, atque
idecirco nonnisi opulentiores ad id gerendum elige-
bantur. Hinc est quod Strabo observat, asiarchas
fere ex Trallianis desumptos fuisse, propterea quod
ejus urbis cives totius Asiæ opulentissimi essent.
Non solius autem Asiæ, sed generaliter omnium

provinciarum sacerdotes munera edebant. Angu-
stinus in epistola 5, de Apuleio loquens: *Qui sacer-
dos provinciæ pro magno fuit, ut munera ederet ve-
natoresque vestiret, et pro statua sibi apud Coenses
locanda, ex qua civitate habebat uxorem, adversus
contradictionem quorundam civium litigaret.* Ubi
obiter moneo scribendum esse *apud Coenses*. Uxor
enim Apuleii erat ex Oea urbe Africae. Ex his intel-
ligitur cur tantopere laboraverit Aristides, ut publico
Asiæ sacerdotio liberaretur. Quippe id onus erat
gravissimum, cum asiarchæ ad editionem munerum
constringerentur. Philostratus in *Scopeliano Sophis-
ta*: Ἀρχιερεὺς μὲν ἐγένετο τῆς Ἀσίας αὐτός τε,
καὶ πρόγονοι αὐτοῦ, παῖς ἐκ πατρὸς πάντες. Ὁ δὲ
στέφανος οὗτος πολὺς, καὶ ὑπὲρ πολλῶν χρημάτων.
Id est: Pontifex Asiæ seu asiarcha fuit ipse et ma-
jores ejus, ita ut continua serie filius patri succederet.
Est autem hujus sacerdotii honos non medioeris,
nec mediocri pecunia constat.

(77) *Εἰς τοῦτο ὑπουργούντων.* In tribus nostris
codicibus Mazar., Med. et Fukt. scriptum est, *εἰς*
ταῦτα ὑπουργούντων, quemadmodum etiam legitur
in exemplaribus quibus usus est Jac. Usserius Ar-
machanus. Rufinum quoque ita legisse ex ejus ver-
sione apparet, Sic enim interpretatur: *Præcipue
Judæis ardentius in hæc ex more ferventibus.*

(78) Ὑπολύειν ἑαυτόν. Hujusmodi officium epi-
scopis et confessoribus præstare solebant veteres
Christiani. Sic in *Passione* Fructuosi episcopi legi-
mus: *Cum venisset ad amphitheatrum, statim ad
eum accessit Augustalis nomine lector ejusdem, cum
fleatibus deprecans, ut eum excalciaret.*

(79) Πρὸς τῆς πολιᾶς ἐκεκόςμητο. Inusitata vox
eo quidem sensu, pro eo quod alii dicerent ἐπετί-
μητο. At Nicephorus cum hæc non intelligeret, lo-
cum interpolavit hoc modo: Ἀγαθὴ γὰρ πολιτεία
καὶ πρὸς τῆς πολιᾶς ἐκεκόςμητο. In Usseriana autem
editione locus hic aliter interpolatus est in hunc
modum: Ἐν παντὶ γὰρ καλῷ, ἀγαθῆς ἐνεκεν πολι-
τείας, καὶ πρὸς τῆς μαρτυρίας ἐκεκόςμητο.

(80) Τὰ πρὸς τὴν πυρὰν ἡρμοσμένα ὄργανα.
Tunicam molestam intelligo, pice ac bitumine illi-
tam, de qua Juvenalis ejusquescholias loquitur
item palum seu stipitem ad quem alligabantur com-
burendi: denique clavos ac funes, ut videre est in
Actis Pionii martyris, sub finem.

bantur conversus, prophetico spiritu dixit: « Vivum me comburi oportet. » Cæterum hæc non citius a populo dicta quem facta sunt, cunctis ligna et sarmienta partim ex officinis, partim ex balneis incredibili celeritate comportantibus, præcipue vero Judæis alacri animo, ut solent, operam suam in id conferentibus. Extructo igitur rogo Polycarpus, omni veste deposita, ac soluto cingulo, calceos etiam sibi ipse detrahere tentabat, quod quidem antea facere minime consueverat: quippe cum singuli fidelium quotidie inter se ambitiose certarent, quisnam prior corporis ipsius cutem contingeret. Semper enim, etiam ante canitiem, ob sanctioris vitæ honestatem ab omnibus cultus fuerat. Mox circumjecta sunt ei instrumenta, quæ ad feralem rogiû apparata fuerant. Cumque eum clavis adligere etiam vellent: « Siuite me, inquit. Qui enim mihi vires dat ad ignis supplicium fortiter sustinendum, idem dabit, ut immortis rogo iustitiam. » Proinde ommissis clavis, vinculis duntaxat eum astrinxerunt. Ille igitur manus post tergum connectens, et ad palum revinctus, tanquam aries quidam eximius ex magno grege delectus, qui gratissimum holocaustum omnipotenti offerretur Deo: « Pater, inquit, unigeniti et benedicti Filii tui Jesu Christi, per quem tui notitiam accepimus; Deus angelorum, et potestatum, et universæ creaturæ, omniumque iustorum qui vivunt in conspectu tuo: benedico te, qui me in hunc diem, et ad horam hanc perducere dignatus es, ut partem caperem in consortio martyrum et in calice Christi tui, in resurrectionem vitæ æternæ animæ simul et corporis, in incorruptione Spiritus sancti. Inter quos, quæso, suscipiar hodie in conspectu tuo tanquam hosia pinguis et accepta, quemadmodum præparasti, adimplens ea quæ præmonstrasti, verax Deus. Quamobrem de omnibus te laudo, te benedico, te glorifico per sempiternum Pontificem Jesum Christum unigenitum Filium tuum, per quem tibi una cum ipso in Spiritu sancto gloria nunc et in sæcula sæculorum, Amen. »

134 Et cum Amen clara voce insonuisset, precationemque complisset, ministri quibus accendendi ignis commissa erat cura, rogi accendunt. Cumque ingens flamma exarsisset, mira res visa est ab iis qui eam videre meruerunt, et qui ideo reservati sunt ut aliis illam renunciarent. Ignis enim fornicis

(81) *Ἀναπέμφαντος δὲ τὸ Ἀμήν. Verbum ἀναπέμφαντος hoc mihi indicare videtur, ipsam quidem orationem tacite ac submissa voce a Polycarpo pronuntiatam fuisse; Amen vero edita voce prolatam. Itaque Rufinus vertit, et cum Amen insonuisset. Conjecturam nostram confirmant Acta passionis Pionii martyris quæ sic habent: Cumque Pionius oculos clausisset, turba illum animam egisse suspicabatur: sed ipse secreto precabatur. Cumque precandi finem fecisset, oculos aperuit. Jamque flamma sublimis ascendeabat, cum hilari vultu posirenum Amen pronuntians, etc. Sane hanc olim consuetudinem fuisse Christianorum, ut in fine orationis Amen clara voce resonarent, docet ritus qui etiamnum servatur in Ecclesia, ut scilicet post singulas orationes a sacerdote pronuntiatas, populus universus acclamet Amen.*

τέρας ἐκ τῶν ἡλίων ἀσφαλείας, ἀσχύλτως ἐπιμεῖναι τῇ πυρᾷ. » Οἱ δὲ οὐ καθήλωσαν, προσέδωκαν δὲ αὐτόν. Ὁ δὲ ὀπίσω τὰς χεῖρας ποιήσας, καὶ προσδεθείς ὡς περ κριὸς ἐπίσημος ἀναφερόμενος ἐκ μεγάλου ποιμνίου δολοκαύτωμα δεκτὸν Θεῷ παντοκράτορι, εἶπεν· « Ὁ τοῦ ἀγαπητοῦ καὶ εὐλογητοῦ Παιδὸς σου Ἰησοῦ Χριστοῦ Πατὴρ, δι' οὗ τὴν περὶ σὲ ἐπίγνωσιν εἰλήφραμεν, ὁ Θεὸς ἀγγέλων καὶ δυνάμεων, καὶ πάσης τῆς κτίσεως, παντός τε τοῦ γένους τῶν δικαίων οἱ ζῶσιν ἐνώπιόν σου, εὐλογῶ σε ὅτι ἡξίωσάς με τῆς ἡμέρας καὶ ὥρας ταύτης, τοῦ λαβεῖν μέρος ἐν ἀριθμῷ τῶν μαρτύρων, ἐν τῷ ποτηρίῳ τοῦ Χριστοῦ εἰς ἀνάστασιν ζωῆς αἰωνίου ψυχῆς τε καὶ σώματος, ἐν ἀφθαρσίᾳ Πνεύματος ἁγίου· ἐν ᾧ προσδεχθείην ἐνώπιόν σου σήμερον ἐν θυσίᾳ πόνου καὶ προσδεκτῇ, καθὼς προητοίμασας προφανερῶσας καὶ πληρώσας ὁ ἀψευδὴς καὶ ἀληθινὸς Θεός. Διὰ τοῦτο καὶ περὶ πάντων σε αἰνῶ, σὲ εὐλογῶ, σὲ δοξάζω, διὰ τοῦ αἰωνίου ἀρχιερέως Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀγαπητοῦ σου Παιδὸς, δι' οὗ σοι σὺν αὐτῷ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ δόξα, καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς μέλλοντας αἰῶνας, ἀμήν. » Ἀναπέμφαντος δὲ αὐτοῦ τὸ Ἀμήν (81), καὶ πληρώσαντος τὴν προσευχὴν, οἱ τοῦ πυρὸς ἄνθρωποι ἐξῆψαν τὸ πῦρ μεγάλῃ δὲ ἐκλαμψάσας φλογὶς, θαύμα εἶδομεν οἷς ἰδεῖν ἐδόθη, οἱ καὶ ἐτηρήθησαν εἰς τὸ ἀναγγεῖλαι τοῖς λοιποῖς τὰ γενόμενα. Τὸ γὰρ πῦρ καμάρας εἶδος ποιήσαν, ὡς περ ὀθόνης πλοίου ὑπὸ πνεύματος πληρουμένης, κύκλῳ περιετείχετο τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος· καὶ ἦν εἰς μέσον οὐχ ὡς σὰρξ καιομένη, ἀλλ' ὡς χρυσὸς καὶ ἄργυρος ἐν καμίνῳ πυρούμενος. Καὶ γὰρ εὐωδίας τοσαύτης ἀντελάδομεθα (82), ὡς λιθωντοῦ πνέοντος, ἢ ἄλλου τινὸς τῶν τιμίων ἀρωμάτων. Πέρας γοῦν ἰδόντες οἱ ἄνομοι μὴ δυνάμενοι τὸ σῶμα ὑπὸ τοῦ πυρὸς θαυμάζεσθαι, ἐκέλευσαν προσελθόντα αὐτῷ κομφέκτορα (83), παραδύσαι τὸ ξίφος. Καὶ τοῦτο ποιήσαντος, ἐξῆλθε πλήθος αἵματος, ὥστε κατασβεσθαι τὸ πῦρ, καὶ θαυμάσαι πάντα τὸν ὄχλον, εἰ τοσαύτη τις διαφορὰ μεταξύ τῶν τε ἀπίστων καὶ τῶν ἐκλεκτῶν· ὧν εἷς καὶ οὗτος γέγονεν ὁ θαυμασιώτατος ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις διδάσκαλος ἀποστολικὸς καὶ προφητικὸς, γενόμενος ἐπίσκοπος τῆς ἐν Σμύρνῃ καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πᾶν γὰρ ῥήμα δ' ἀφῆκεν ἐκ τοῦ στόματος αὐτοῦ, καὶ ἐτελειώθη καὶ τελειωθήσεται. Ὁ δὲ ἀντίζηλος καὶ βάσκινος καὶ πονηρὸς ὁ ἀντικείμενος τῷ γένει τῶν δικαίων, ἰδὼν τὸ μέγεθος αὐτοῦ τῆς μαρτυρίας καὶ τὴν ἀπαρχῆς

(82) *Καὶ γὰρ εὐωδίας τοσαύτης ἀντελάδομεθα.* Sic in quatuor nostris codicibus M. z., Med. F. u. k. et Sav. legitur; ἀντελαμδανόμεθα ediderat Steph. inus. Apud Nicephorum vero scriptum est εὐωδίας τοιαύτης ἀπελαμδανόμεν.

(83) *Κομφέκτορα.* Confectores dicuntur qui bestias in amphitheatro conficiebant. De his Suetonius in *Nerone*, cap. 12. et Josephus Scaliger in notis ad Manihum. Qui tamen in eo falli videtur, quod confectores ferarum confundit cum bestiariis. Neque enim confectores cum bestiis pugnabant sicut bestiarii, sed ad conficiendas feras stragem populo minarentur, ut aliquoties contingebat. Hi confectores *lancearii* dicuntur in *Gestis presidialibus Tarachi*, Provi et Andronici, cap. 10: *Itatus præses mandat lanceariis ursum occidi.*

ἀνεπλήκτον αὐτοῦ πολιτεῖαν, ἐστεφανωμένον τε τῷ
 τῆς ἀφθαρσίας στεφάνῳ καὶ βραβεῖον ἀναντιρρήτον
 ἀπενευγμένον, ἐπετέδουσεν ὡς μηδὲ τὸ σωματίον
 αὐτοῦ ὑφ' ἡμῶν ληφθεῖη, καίπερ πολλῶν ἐπιθυμούν-
 των τοῦτο ποιῆσαι, καὶ κοινωνῆσαι τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ
 σαρκί (84). Ὑπέβαλον γοῦν τινες Νικήτην τὸν τοῦ
 Ἡρώδου πατέρα, ἀδελφὸν δὲ Δάλλης (85), ἐντυχεῖν
 τῷ ἡγεμόνι, ὥστε μὴ δοῦναι αὐτοῦ τὸ σῶμα, μὴ,
 φησιν, ἀφέντες τὸν ἐσταυρωμένον, τοῦτον ἄρξωνται
 σέβειν. Καὶ ταῦτα εἶπον, ὑποβαλόντων καὶ ἐνισχυ-
 σάντων τῶν Ἰουδαίων, οἱ καὶ ἐτήρησαν μελλόντων
 ἡμῶν ἐκ τοῦ πυρὸς αὐτὸν λαμβάνειν, ἀγνοοῦντες ὅτι
 οὕτε τὸν Χριστὸν ποτε καταλιπεῖν δυνήσμεθα, τὸν
 ὑπὲρ τῆς τοῦ παντὸς κόσμου τῶν σωζομένων σωτη-
 ρίας παθόντα, οὕτε ἑτερόν τινα σέβειν. Τοῦτον μὲν
 γὰρ Ὑῖδον ὄντα τοῦ Θεοῦ, προσκυνούμεν, τοὺς δὲ μάρ-
 τυρας, ὡς μαθητὰς τοῦ Κυρίου καὶ μιμητὰς, ἀγαπώ-
 μεν ἀξίως, ἕνεκα εὐνοίας ἀνυπερβλήτου τῆς εἰς τὸν
 ἴδιον βασιλέα καὶ διδάσκαλον· ὧν γένοιτο καὶ ἡμᾶς
 συγκοινωνοὺς τε καὶ μαθητὰς (86) γενέσθαι. Ἰδὼν
 οὖν ὁ ἑκατοντάρχης τὴν τῶν Ἰουδαίων γενομένην
 φιλονεικίαν, θεῖς αὐτὸν ἐν μέσῳ, ὡς ἔθος αὐτοῖς,
 ἔκασεν. Οὕτως τε ἡμεῖς ὑστερον ἀνελόμενοι τὰ τι-
 μιώτερα λῶθιν πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυ-
 σίου ὁσαῦτα αὐτοῦ, ἀπεθέμεθα ὅπου καὶ ἀχλούσθον ἦν.
 Ἐνθα ὡς δυνατὸν ἡμῖν συναγομένοις ἐν ἀγαλλιάσει
 καὶ χορᾷ, παρέξει ὁ Κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρ-
 τυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἰς τε τῶν προηθλη-
 κῶτων μνήμην, καὶ τῶν μελλόντων ἀσκησίν τε καὶ
 ἐτοιμασίαν. Τοιαῦτα τὰ κατὰ τὴν μακάριον Πολύχαρ-
 πον σὺν τοῖς ἀπὸ Φιλαδελφείας δώδεκα τοῖς ἐν Σμύρνῃ
 μαρτυρήσας· ὃς μόνος ὑπὸ πάντων μᾶλλον μνημο-

A speciem præbens, tanquam velum navis ventorum
 flatu sinuatum circum corpus martyris stetit. Quod
 quidem in medio positum, non ut caro assa videba-
 tur, sed velut aurum aut argentum quod in fornace
 excoquitur. Quippe odorem suavissimum quasi thu-
 ris alteriusve pretiosi aromatis, naribus nostris
 inhalantem hauriebamus. Postremo cernentes impii
 ac profani homines corpus flammis non pos-
 se consumi, confectorem propius accedere enseque
 alte in corpus adigere jusserunt. Quo facto tanta vis
 sanguinis effluxit, ut ignis prorsus exstingeretur,
 plebsque universa miraretur tantum esse discrimen
 inter infideles atque electos. Quorum ex numero
 hic certe unus fuit nostra ætate, apostolicus et
 propheticus doctor, catholicæ Smyrnenſium Ec-
 clesię episcopus. Quicquid enim ille ore suo unquam
 protulit, aut impletum jam vidimus, aut scimus im-
 plendum. Verum invidus ille atque æmulus, et ju-
 storum generi semper infestus nequissimus dæmon,
 cum insigne illius martyrium, vitamque ab ineunte
 adolescentia sine ulla reprehensionis labe trans-
 actam intelligeret, atque ideo immortalitatis
 corona ipsum esse redimitum, et præmium glo-
 riosi certaminis sine controversia retulisse cerneret,
 operam dedit ne corpus illius a nostris auferretur;
 tametsi multi inter nos essent, qui id agere magno-
 pere cupiebant, et sacro illius cadaveri communi-
 care. Quidam igitur suggesterunt Nicetæ Herodis
 patri, fratri autem Dalces, ut proconsulem adiret
 moneretque ne cadaver illius donaret, ne forte, ut
 aiebant, relicto Crucifixo, hunc deinceps Christiani
 colere inciperent. Et isti quidem hæc dicebant,

(84) Κοινωνῆσαι τῷ ἁγίῳ αὐτοῦ σαρκί. Hic locus
 in primis notabilis est, quippe qui vetustissimam Chri-
 stianorum consuetudinem, ac præerea rationem
 ejus nobis ostendit. Ideo enim reliquias martyrum
 aliquas habere tanto studio optabant, ut cum his-
 dem etiam mortuis communicarent. Nec contenti
 ea communione sanctorum quam catholica profite-
 tur Ecclesia, per fidem scilicet, spem ac charita-
 tem; per sacras etiam eorum reliquias et pignora,
 cum ipsis communicare cupiebant. Itaque eorum
 reliquias in cæmeteriis honorifice condebant, ibique
 quotiens convenientes, anniversarium martyrii
 diem celebrabant, hac ratione cum defuncto mar-
 tyre perpetuo communicantes, ut testatur hæc epis-
 tola paulo infra. Atque id faciebant ex præcepto
 apostoli Pauli, qui in Epistola ad Rom., cap. xii,
 communicare nos sanctorum memoris jubet. Certe
 Optatus in libro ii, verba illa Apostoli, *memoriis
 sanctorum communicantes*, ita interpretatur, ut idem
 significant, quod offerre ad sepulcra martyrum. Nec
 aliter sumit Hilarius in libro *contra Constantium*,
 sub finem. De hac communione loquitur Marcelli-
 nus presbyter in libello precum ad Valentinianum
 imp., ubi de Oxyrynchitis qui sancti Pauli ipsorum
 quondam antistitis memoriam devotissime celebra-
 bant: *Habentes, inquit, secum presbyteros et dia-
 conos illius iubilante fidei, per quos fruerantur divi-
 nis sacramentis, una cum supermemorato beatissimo
 Paulo*. Et hæc quidem de publico cultu reliquiarum
 quæ in cæmeteriis recondebantur. Fuit et alius
 mos secutus temporibus, ut singuli fidelium reli-
 quias martyrum quascumque nancisci potuerant,
 domi honorifice servarent. De quo more audi quid
 seuserit Eusebius noster in sermone 2 de resurre-

ctione: *Non enim projecit quam incidit, sed acci-
 piens eam ut medicamen ad sanitatem illius delicti
 quod admiserat abnegando, domi recondit: ut con-
 suerunt infirmiores, fideles tamen, honorare si quid
 a martiribus sumpserint*. Hic etiam referendus est
 mos Ægyptiorum, qui martyrum corpora non hu-
 mabant, sed domi in lectulis reposita servabant,
 ut refert Athanasius in *Vita B. Antonii*.

(85) Ἀδελφὸν δὲ Δάλλης. Hoc nomen varie cor-
 ruptum in codicibus nostris invenit. Codex quidem
 Melicæus Δάλλης scriptum habet. Nicephorus autem
 Δάρης. Cæteri codices vulgatam lectionem retinent
 cum Ruino. Sed cum hoc nomen nec Græcum sit
 nec Latinum, malim sequi editionem Usserianam,
 in qua legitur ἀδελφὸν δὲ Ἄλξης. Nam Alce nomen
 fuit usitatum in Græcia, et præcipue apud Smyr-
 næos, ut docet Ignatii ad Smyræos epistola. Usse-
 rius quoque in manuscripto Savilli codice scriptum
 esse testatur ἀδελφὸν δ' Ἄλξης. Quam tamen le-
 ctionem Savilius ad oram libri sui qui penes nos
 est, minime adnotavit.

(86) Συγκοινωνοὺς τε καὶ μαθητὰς. Rectius in
 codice Maz. et Mediceo scribitur καὶ συμμαθητὰς.
 In integro autem exemplari hujus epistolæ quod
 Jac. Usse-rius edidit, ita scriptum habetur: ὧν γέ-
 νοιτο καὶ ἡμᾶς κοινωνοὺς τε καὶ συμμαθητὰς· γενέ-
 σθαι. Quam lectionem vetus ejus epistolæ interpret
 seculus est. Sic enim vertit, *ut nos socii ipsorum et
 condiscipuli esse mereamur*. Optime, meo quidem
 iudicio. Optant enim Smyrnenſes, ut discipuli
 Christi, et commilitones ac condiscipuli martyrum
 esse mereantur. Vulgatam lectionem retinet auctor
Chronici Alexandrini, ubi agit de Polycarpo.

suggestentibus atque instantibus Judæis, qui etiam nostros sollicitè observaverant, cum e rogo corpus auferre tentarent : stulti, qui ignorarent nos Christum nunquam posse relinquere, qui pro salute omnium, quotquot ex genere humano salvi futuri sunt, mortem pertulerit, nec alium quemquam colere. Illum enim utpote Filium **135** Dei adoramus, martyres

(87) *Ἐν παντὶ τόπῳ λαλεῖσθαι.* Finis hujus Smyræorum epistolæ omissus est ab Eusebio, propterea quod ad institutum ipsius parum facere videbatur, et quia in alio opere integram epistolam retulerat, in libro scilicet De antiquis martyrum passionibus. Nos vero ex editione Usseriana extremam hujus epistolæ partem supplēvimus, ne studiosi lectores in hac editione nostra quidquam desiderare possint. Sic autem habet :

Οὐ μόνον διδάσκαλος γενόμενος ἐπίσημος, ἀλλὰ καὶ μάρτυς ἔξοχος οὗ τὸ μαρτύριον πάντες ἐπιθυμοῦσι μιμεῖσθαι, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ γενόμενον· διὰ τῆς ὑπομονῆς γὰρ καταγωνισάμενος τὸν ἀδικὸν ἄρχοντα, καὶ οὕτως τὸν τῆς ἀφθαρσίας στέφανον ἀπολαβὼν, σὺν τοῖς ἀποστόλοις καὶ πᾶσι δικαίοις ἀγαλλιώμενος, δοξάζει τὸν Θεὸν καὶ Πατέρα, καὶ εὐλογεῖ τὸν Κύριον ἡμῶν, καὶ κυβερνήτην τῶν σωμάτων ἡμῶν καὶ ποιμένα τῆς κατὰ τὴν οἰκουμένην καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὑμεῖς μὲν οὖν ἡξιώσατε διὰ πλειόνων δηλωθῆναι ὑμῖν τὰ γενόμενα, ἡμεῖς δὲ κατὰ τὸ παρὸν ἐπὶ κεφαλalaυ μεμνήναμεν διὰ τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν Μάρκου. Μαθόντες οὖν ταῦτα, καὶ τοῖς ἐπέκεινα ἀδελφοῖς τὴν ἐπιστολὴν διαπέμψασθε, ἵνα καὶ ἐκεῖνοι δοξάζωσι τὸν Κύριον, τὰς ἐκλογὰς ποιοῦντα ἀπὸ τῶν ἰδίων δοῦλων, τῷ δυναμένῳ πάντας ἡμᾶς εἰσαγαγεῖν ἐν τῇ αὐτοῦ χάριτι καὶ δωρεᾷ εἰς τὴν αἰώνιον αὐτοῦ βασιλείαν, διὰ παιδὸς αὐτοῦ τοῦ μονογενοῦς Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα, τιμὴ, κράτος, μεγαλοσύνη εἰς αἰῶνας. Ἀμήν! Προσαγορεύετε πάντας τοὺς ἁγίους ὑμᾶς οἱ σὺν ἡμῖν προσαγορεύουσιν, καὶ Εὐάρεστος ὁ γράψας πανοικελί. Μαρτυρεῖ δὲ ὁ μακάριος Πολύκαρπος μὴν ἑανθικὸν δευτέρῳ ἰσταμένου, πρὸ ἑπτὰ καλανῶν Μαΐων, Σαββάτῳ Μεγάλῳ, ὥρα ὀγδόῃ· συνελθὼν ὑπὸ Πρώτου, ἐπὶ ἀρχιερέως Φιλίππου Τραλλιανού, ἀνθυπατεύοντος Στατίου Κοδράτου, βασιλεύοντος δὲ εἰς τοὺς αἰῶνας Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὡς ἡ δόξα, τιμὴ, μεγαλοσύνη, θρόνος αἰώνιος ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Ἐρβώσθαι ὑμᾶς εὐχόμεθα, ἀδελφοί, στοιχοῦντας τῷ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον λόγῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ δόξα τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι, ἐπὶ σωτηρίᾳ τῇ τῶν ἁγίων ἐκλεκτῶν, καθὼς ἐμαρτύρησεν ὁ μακάριος Πολύκαρπος, οὗ γένετο ἐν τῇ βασιλείᾳ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ ἔχγη εὐρεθῆναι ἡμᾶς. Ταῦτα μετεγράψατο μὲν Γάτος, ἐκ τῶν Εἰρηναίου, μαθητὸς τοῦ Πολυκάρπου, ὃς καὶ συνεπολιτεύσατο τῷ Εἰρηναίῳ· ἐγὼ δὲ Σωκράτης ἐν Κορίνθῳ ἐκ τοῦ Γάτου ἀντιγράφων ἔγραψα. Ἡ χάρις μετὰ πάντων. Ἐγὼ δὲ πάλιν Πιόνιος ἐκ τοῦ προγεγραμμένου ἔγραψα, ἀναζητήσας αὐτὰ, κατὰ ἀποκαλύψιν φανερώσαντός μοι Πολυκάρπου, καθὼς δηλώσω ἐν τῷ καθέξει, συναγαγὼν αὐτὰ ἥδη σχεδὸν ἐκ τοῦ χρόνου κεκηκῶτα, ἵνα καὶ με συναγάγῃ ὁ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ, ᾧ ἡ δόξα, σὺν Πατρὶ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν. Id est :

« Qui non solum doctor insignis, verum etiam summus exstitit martyr, cujus martyrium omnes imitari student, quippe quod cum Evangelio Christi consenserit. Etenim injustissimum præsidem patientia ac tolerantia superavit, et hac ratione immortalitatis coronam adeptus, una cum apostolis atque omnibus sanctis lætus glorificat Deum Patrem, et benedicit Dominum nostrum, gubernatorem corporum nostrorum, et catholicæ per universum orbem Ecclesiæ pastorem. Ac vos quidem petieratis ut cuncta quæ gesta sunt, fusius exponeremus. Nos vero impræsentiarum brevi compendio indicavimus

νεύεται, ὡς καὶ ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἐν παντὶ τόπῳ λαλεῖσθαι (87). » Τὰ μὲν δὲ κατὰ τὸν θαυμάσιον καὶ ἀποστολικὸν Πολύκαρπον, τοιοῦτου κατηξίωτο τέλους, τῶν κατὰ τὴν Σμυρναίων Ἐκκλησίαν ἀδελφῶν τὴν ἱστορίαν ἐν ἡ δεδηλώκαμεν αὐτῶν ἐπιστολῇ καταθεθειμένων. Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ περὶ αὐτοῦ γραφῇ καὶ

per fratrem nostrum Marcum. Quæ vos posteaquam acceperitis, rogamus ut ad fratres ulterius positos epistolam transmittatis, quo et illi Dominum benedicant, qui ex suis famulis quoscunque vult, eligit, qui gratia sua atque indulgentia omnes nos in regnum suum æternum potest inducere, per Filium suum unigenitum Jesum Christum, cui gloria, honor, imperium ac majestas in sæcula. Amen! Salutate omnes sanctos universi qui nobiscum sunt, vos salutant, et Evarestus hujus epistolæ scriptor cum omni domo sua. Passus est autem beatus Polycarpus die secundo mensis Xanthici, ante diem vii Kalendas Martias, Magno Sabbato, hora octava. Captus est ab Herode, pontifice Asiæ Philippo Tralliano, Statio Quadrato proconsule, regnante in sæcula Jesu Christo, cui gloria, honor, majestas ac thronus sempiternus ab ætate in ætatem. Optamus vos in Domino valere, fratres charissimi, inhaerentes præceptis atque Evangelio Jesu Christi, cum quo gloria et honor Deo Patri sanctoque Spiritui, ob salutem sanctorum qui electi sunt a Deo. Quorum exemplo passus est beatus Polycarpus. Ad cujus vestigia optamus ut in regno Christi locum habere mereamur. Hæc ex libro Irenæi, discipuli B. Polycarpi, descripsit Caius, qui etiam versatus est cum Irenæo. Ego vero Socrates Corinthi transcripsi ex Cæii exemplari. Gratia sit cum omnibus. Pothæ ego Pionius ex supradicto descripsi, cum exemplaria diu quæsissem, et Polycarpus per visionem ea mihi revelasset, ut inferius declarabo : cum autem vetustate ac longinquitate temporis prope corrupta essent, collegi ea, ut me quoque cum electis suis colligat Dominus noster Jesus Christus, cui cum Patre et Sancto Spiritu gloria in sæcula sæculorum. Amen! »

Hæc idcirco hic ascribenda esse duxi, ut tam illustre antiquitatis ecclesiasticæ monumentum hic quoque integrum legeretur. Sunt autem in calce hujus epistolæ quædam diligentius observanda. Primum est, hanc epistolam non continuo post Polycarpi martyrium, sed aliquanto post tempore a Smyrnæis scriptam fuisse. Nam cum Philomelienses de Polycarpi martyrio fama tantum ac rumoretenus audissent, litteras dederunt ad Smyrnæorum Ecclesiam, rogantes ut cuncta quæ in beatissimi viri passione gesta fuerant, singillatim prescripta ad ipsos mitterentur. Quod quidem libentissime præstiterunt Smyrnæi, scripta ad ipsos epistola quam in manibus habemus. Id autem subindicant his verbis : Ὑμεῖς μὲν οὖν ἡξιώσατε διὰ πλειόνων δηλωθῆναι ὑμῖν τὰ γενόμενα, etc. Secundo notandum est, Polycarpi martyrium passim in hac epistola evangelicum martyrium appellari. Nam et initio epistolæ aiunt Smyrnæi : σχεδὸν γὰρ πάντα τὰ προάγοντα ἐγένετο, ἵνα ἡμῖν ὁ Κύριος ἀνοθῇ ἐν δεξιῇ τὸ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον μαρτύριον. Et in extrema epistolæ parte : οὗ τὸ μαρτύριον πάντες ἐπιθυμοῦσι μιμεῖσθαι, κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον Χριστοῦ γενόμενον. Cur autem consouum Evangelio Christi vocetur hoc Polycarpi martyrium, utrobique afferunt rationem Smyrnæi, quod scilicet Polycarpus fugerit eos, qui ipsum persequebantur, exemplo Christi expectans donec traderetur, et quod iniquitatem præsidis patientia sua superavit. Illud etiam observandum est, hanc Smyrnæorum epistolam perlata quidem fuisse a Marco, scriptam vero manu Evaresti, cujus nomen ascripserunt

ἄλλα μαρτύρια συνήπτο (88) κατὰ τὴν αὐτὴν Σμύρναν πεπραγμένα ὑπὸ τὴν αὐτὴν περίοδον τοῦ χρόνου τῆς τοῦ Πολυκάρπου μαρτυρίας· μεθ' ὧν καὶ Μητροδωρος τῆς κατὰ Μαρκίωνα πλάνης πρεσβύτερος δὴ εἶναι δοκῶν, πυρὶ παραδοθεὶς ἀνήρηται. Τῶν γε μὴν τότε περιθόητος μάρτυς εἰς τις ἐγνωρίζετο Πιόνιος, οὗ τὰς κατὰ μέρος ὁμολογίας, τὴν τε τοῦ λόγου παρρησίαν, καὶ τὰς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐπὶ τοῦ δήμου καὶ τῶν ἀρχόντων ἀπολογίας, διδασκαλικὰς τε δημηγορίας, καὶ ἔτι τὰς πρὸς τοὺς ὑποπεπτωκότας τῷ κατὰ τὸν διωγμὸν πειρασμῷ δεξιώσεις, παραμυθίας τε ἃς ἐπὶ τῆς εἰρηκτῆς τοῖς παρ' αὐτὸν εἰσαφικνουμένοις ἀδελφοῖς παρετίθετο, ἃς τε ἐπὶ τούτοις ὑπέμεινε βασιάνους, καὶ τὰς ἐπὶ ταύταις ἀληθείας, καθηλώσεις τε, καὶ τὴν ἐπὶ τῆς πυρᾶς καρτερίαν, τὴν τε ἐφ' ἅπασιν τοῖς παραδόξοις αὐτοῦ τελευτὴν, πληρέστατα τῆς περὶ αὐτοῦ γραφῆς περιεχοῦσης, τοὺς οἷς φίλον, ἐπὶ ταύτῃ ἀναπέμφομεν, τοῖς τῶν ἀρχαίων συναχθεῖσιν ἡμῖν μαρτυροῖς ἐντεταγμένην (88'). Ἐξῆς δὲ καὶ ἄλλων ἐν Περγᾶμῳ (89) πόλει τῆς Ἀσίας ὑπομνήματα με-

Smyrnæi exemplo apostoli Pauli, qui in suis ad Romanos litteris Tertii quoque litterarum scriptoris nomen apposuit. Postremo notandum est, quod Polycarpus passus esse dicitur die secundo mensis Xanthici, id est, ante diem vii Kalendas Martias. Usserius quidem tum in notis ad epistolam Smyrnæorum, tum in libro De anno solari Macedonum et Asianorum, cap. 4, affirmat Smyrnæos præter morem reliquarum Asiæ civitatum, mensem Xanthicum exorsos fuisse a die 25 mensis Martii. Sed cum ad id probandum nullam rationem afferat, in eo non possum illi assentiri. Quis enim credat, Smyrnæos in mensem Macedonicorum dispositione a reliquis Asiæ civitatibus dissensisse? Certe si ita fuisset, Smyrnæi diem quo passus est Polycarpus, non ita designassent, ut legitur in hac epistola: μαρτυρεῖ δὲ ὁ Πολύκαρπος ἑαυτοῦ δευτέρῃ ἰσταμένου. Sed ad vitandam ambiguitatem, adiecissent, καὶ ἡμᾶς τοὺς Σμυρναίους. Cæterum Smyrnæos in anni ac mensium suorum dispositione prorsus cum Asianis consensisse, docent *Acta* Pionii martyris qui passus est Smyrnæ in persecutione Deciana, in quibus ita scribitur: *Hæc acta sunt Julio præconule, ante iv Idus Martias more Romanorum, Asiæ autem more, septimi mensis undecimo.* Rectius in *Chronico Alexandrino* legitur: ὁ ἔστι κατὰ Ἀσιανοὺς μηνὶ ἑκτῷ τῷ. Cum igitur Smyrnæi non aliter menses suos ordinaverint quam cæteri Asiani, apud Asianos vero mensis Xanthici initium in vicesimum secundum Februarii diem incidit, idem quoque a Smyrnæis observatum sit necesse est. Quare in epistola Smyrnæorum de martyrio Polycarpi, scribendum: πρὸς ἑπτὰ Καλανδῶν Μαρτίων, ut legit D

A vero tanquam discipulos et imitatores Domini, merito amore prosequimur, ob eximiam ipsorum benevolentiam, quam erga Regem ac Magistrum suum declararunt. Quorum nos quoque consortes ac condiscipulos fieri omnibus modis optamus. Porro cum centurio pertinaciam Judæorum animadverteret, corpus in medio collocatum, ut moris est ipsis, concremavit. Atque ita nos demum ossa illius gemmis pretiosissimis chariora, et quovis auro puriora colligentes, ubi decebat condidimus. Quo etiam in loco nobis, si fieri poterit, convenientibus concedet Deus natalem ejus martyrii diem cum hilaritate et gaudio celebrare, tum in memoriam eorum qui glorioso certamine perfuncti sunt, tum ad posteros hujusmodi exemplo erudiendos et confirmandos. » Hæc de beato Polycarpo, qui cum aliis duodecim Philadelphensibus apud Smyrnæ martyrio est coronatus. Qui tantæ solus omnium hominum memoria ac fama præcipue celebratur, adeo ut nomen ipsius ubique terrarum etiam a gentilibus commemoretur.

Kalendas Martias, præstat meo quidem iudicio eam sententiam tueri, quæ tum Smyrnensis Ecclesiæ, tum omnium Orientalium tabulis confirmatur, quam incertis de magno Sabbato conjecturis et Judæorum traditionibus inniti. Neque enim probabile est, Smyrnæos diem quo passus est B. Polycarpus ignorasse; aut natalem ejus alio die quam quo passus fuerat, celebrasse, præsertim cum Smyrnæi in hac ipsa ad Philomelienses epistola diserte polliceantur, se quotannis diem ejus natalem pie sancteque esse celebraturos. Quare cum paulo ante Pionii martyrium, principatu Decii Augusti, id est, octoginta circiter annis a passione B. Polycarpi, constet Smyrnæos natalem B. Polycarpi celebrasse vii Kalendas Martias, nefas jam esse existimo de die passionis ejus amplius dubitare. *Siculorum Factorum* auctor, inquit Usserius, pro Ματῶν legit Ἀπριλλίων. Verum enim Polycarpi natalem in 26 Martii esse statuendum et Asiani anni ratio et magni Sabbati character evincit, licet apud Latinos 26 Jan., apud Græcos 23 Febr. celebretur. Usserio astipulatur Pagius ad an. 167, n. 3, 4. Edit.

(88) Ἐν τῇ αὐτῇ δὲ περὶ αὐτοῦ γραφῇ καὶ ἄλλα μαρτύρια συνήπτο. Male hunc locum acceperunt Rufinus, Nicephorus et Christophorus. Existimant enim in eadem illa de Polycarpi martyrio epistola, Pionii quoque et Metrodori aliorumque passiones a Smyrnæis commemoratas fuisse, cum tamen id non dicat Eusebius, sed tantum affirmet, epistolæ illi in qua de Polycarpi martyrio agebatur, adjunctas fuisse aliorum martyrum passiones, Pionii scilicet ac Metrodori. Certe Eusebius paulo post, epistolam de Pionii martyrio distinguit ab epistola illa in qua martyrium Polycarpi describitur: Πληρέστατα τῆς περὶ αὐτοῦ γραφῆς περιεχοῦσης, τοὺς οἷς φίλον ἐπὶ ταύτῃ ἀναπέμφομεν. Et in hoc quidem fortasse excusari potest Eusebius. In eo vero quod Pionium, Metrodorum, Carpum et reliquos passos esse existimat principatu Marci Antonini, iisdem temporibus quibus passus est Polycarpus, nemo illum excusare unquam potest. Quippe ex *Actis* Pionii, et ex *Actis* Carpi et Papuli, constat illos regnante Decio subisse martyrium. Causam erroris Eusebio præbuit, quod *Acta* illa Pionii et Carpi simul cum *Actis* passionis sancti Polycarpi in uno codice compacta legebantur. Ex quo suspicatus est Eusebius illos uno eodemque tempore passos fuisse.

(88') Ἐντεταγμένην. Al. impr., ἐντεταγμένην, nimirum typograph. errore. Edit.

(89) Ἐξῆς δὲ καὶ ἄλλων ἐν Περγᾶμῳ. Hunc locum ita accepit Christophorus, quasi *Acta* mar-

Atque hic exitus admirandi illius et apostolici Polycarpi : cuius ordinem ac seriem fratres Smyrnen-
sis Ecclesiæ, in ea quam diximus epistola memoriæ
prodiderunt. Sea et alia martyria sub idem tempus
quo Polycarpus passus est, apud Smyrnam facta, in eadem epistola conjunctim leguntur. In quibus
et Metrodorus quidam, qui Marcionis sectæ presbyter dicebatur, flammis consumptus interiit. Cele-
berrimus quoque inter reliquos ejus temporis martyres fuit Pionius. Cujus singulas confessiones, ac
libertatem in dicendo, utque coram populis ac præsidentibus pro fidei nostræ defensione peroraverit,
conciones item de institutione fidei, præterea cohortationes, atque invitationes ad eos qui perse-
cutionis tempore lapsi fuerant : allocutiones etiam et consolationes quas in carcere positus adeunti-
bus ipsum fratribus adhibuit; quæ super his tormenta, quantosque dolores sustinuerit : clavorum
insuper confixiones, et mirabilem in medio rogo constantiam : mortem denique ipsam quæ cunctis
illa miracula subsecuta est, si qui volent cognoscere, eos ad epistolam de illius martyrio uberrime
conscriptam amandamus, quam nos in opere de priscis martyribus quorum passiones collegimus,
136 ordine suo inseruimus. Aliorum præterea qui in urbe Asiæ Pergamo sub id tempus martyrium
passi sunt, Acta etiamnum circumferuntur, Carpi videlicet, Papuli, et mulieris cujusdam Agathon-
icæ : qui post multas atque illustres fidei nostræ confessiones glorioso exitu consummati sunt.

CAPUT XVI.

*Quomodo Justinus philosophus religionem Christi
Romæ prædicans martyrium meruit.*

Isdem temporibus et Justinus, cujus supra men-
tionem fecimus, cum alterum librum pro fidei nostræ
defensione imperatoribus superius memoratis obtu-
lisset, sacro martyrio exornatus est fraude ac ma-
chinationibus Crescentis philosophi, qui vivendi
rationem prorsus convenientem ac respondentem
Cynicæ appellationi æmulabatur. Quem cum ille
disputans audientibus plurimis conviciasset, tandem
veritatis illius quam prædicaverat, præmium mar-
tyrio consecutus est. Hunc autem exitum vitæ,
idem ille veræ sapientiæ studiosissimus sectator,
in supradicto *Apologetico* aperte prout erat ipsi
prope diem eventurus, prædicit his verbis : « Ego
etiam exspecto ut ab aliquo eorum qui philosophi
appellantur, insidiis appetar, et in nervum coin-

tyrum Carpi et Papuli, in eadem illa Smyrnæorum
epistola continerentur. Quod tamen verum non pu-
to. Neque enim verisimile est, Smyrnæos martyria
quæ Pergami gesta erant, in epistola sua retulisse.
Probabilius est, Acta hæc martyrum Pergamenorum
a Smyrnæis vel a quibusdam aliis, ob argumenti
similitudinem postea adjuncta fuisse epistolæ Smyr-
næorum, et in unum quasi corpus relecta. Atque
ita hunc locum cepisse videtur Nicephorus. Duas
porro epistolas Smyrnæorum fuisse existimo : alter-
am quæ de Polycarpi, alteram quæ de Pionii mar-
tyrio seorsum commemoraverit : quibus subjecta
erant Acta passionis Carpi et Papuli. Certe Pionius
itemque Carpus et Papulus, Decio imperante, mar-
tyrium passi sunt, ut eorum Acta hodieque testan-
tur. Quare passio illorum referri non potuit in dicta
Smyrnæorum epistola, quæ de Polycarpi martyrio
adhuc recenti scripta est ad Ecclesiam Philomeli
temporibus Marci Antonini. Vide Baronium ad an-
num Christi 169, cap. 22, et Usserium in libro
De anno solari Macedonum et Asianorum, cap. 5.

(90) *Δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμάτων
βιβλίων ἀναδούς*. Eusebius infra cap. 17 mentionem
merum facit hujus secundi *Apologetici*, quem Jus-
tinus imp. M. Aurelio Antonino pro Christianis
dicaverat. Ejusdem libri meminit etiam Hieronymus
in opere *De scriptoribus ecclesiasticis*. Scaliger in

Α μαρτυρημάτων φέρεται, Κάρπου καὶ Παπύλου, καὶ
γυναϊκὸς Ἀγαθονίχης, μετὰ πλείστας καὶ διαπρεπεῖς
ὁμολογίας ἐπιδόξως τετελειωμένων.

Α μαρτυρημάτων φέρεται, Κάρπου καὶ Παπύλου, καὶ
γυναϊκὸς Ἀγαθονίχης, μετὰ πλείστας καὶ διαπρεπεῖς
ὁμολογίας ἐπιδόξως τετελειωμένων.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

*Ὅπως Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος τὸν Χριστοῦ ἁ-
γὸν ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πόλεως πρεσβεύων ἐμαρ-
τύρησεν* (Nic. H. E. III, 32).

Κατὰ τοὺτους δὲ καὶ ὁ μικρῷ πρόσθεν ἡμῖν δηλω-
θεὶς Ἰουστίνος, δεύτερον ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογμά-
των βιβλίον ἀναδούς (90) τοῖς δεδηλωμένοις ἀρχουσι,
θεῖν καταχοσμεῖται μαρτυρίῳ, φιλοσόφου Κρίσκεν-
τος (τὸν φερώνυμον δὲ οὗτος τῇ Κυνικῇ προστηγοῦ-
ρίῳ τε καὶ τρόπῳ ἐξήλθου) τὴν ἐπιβουλὴν αὐτῷ κατ-
αρτύσαντος, ἐπεὶ περ πλεονάκεις ἐν διαλόγοις ἀκρα-
τῶν παρόντων (91) εὐθύνας αὐτὸν, τὰ νικητήρια τε-
λευτῶν ὑπὲρ ἧς ἐπέρσθευεν ἀληθείας, διὰ τοῦ μαρ-
τυρίου τοῦ κατ' αὐτὸν ἀνεδήσατο. Τοῦτο δὲ καὶ αὐ-
τὸς ὁ αὐτῆς ἀληθείας φιλοσοφώτατος, ἐν τῇ δεδηλωμέ-
νῃ Ἀπολογία σαφὺς οὕτως, ὥστε οὐκ αὖ καὶ ἐμελλέν
δοῦν οὕτω περὶ αὐτὸν συμβῆσθαι, προλαβὼν ἀπο-
σημαίνει τοῦτοις αὐτοῖς τοῖς ῥήμασι : « Κάγῳ οὖν
προσδοκῶ ὑπὸ τίνος τῶν ὀνομασμένων ἐπιβουλεύη-

Animalversionibus Eusebianis, pag. 201, ait hunc
secundum Justinum *Apologeticum*, cujus hoc loco
mentionem facit Eusebius, hodie non exstare, id-
que palam esse affirmat. In quo tamen longe fallit-
ur. Etenim Eusebius, postquam dixit Justinum
philosophum secundam pro Christianis *Apologiam*
M. Aurelio Antonino obtulisse, statim ex eadem
oratione insignem locum affert, quo Justinus ad-
versus Crescentem Cynicum philosophum invehitur.
Qui quidem locus hodie exstat in *Apologia* prima
ejusdem Justinum, pag. 46 editionis Parisiensis Græco-
Latinæ. Verum in vulgatis Justinum editionibus, ora-
tiones illius apologetice præpostero ordine colloca-
tæ sunt. Nam quæ secunda ponitur in excusis exem-
plaribus, ea priore loco poni debuit. Quæ verò in
editionibus prima recensetur, et ad senatum Roma-
num inscripta est, ea posteriore loco collocari debet,
ut pluribus infra dicturi sumus.

(91) *Ἀκρατῶν παρόντων*. Ita quidem Regius.
Sed quatuor reliqui, Mazar. scilicet ac Med., cum
Fmk. et Saviliano, scriptum habent, ἐπ' ἀκρατῶν
εὐθύνας αὐτὸν, quod quidem mihi videtur eleganti-
us. Porro hæc periodus cum in Græco confusa sit
ac perturbata, in duas a nobis divisa est, ut sensus
apertior redderetur. Idque etiam ante nos præstitit
Rufinus.

ναι, καὶ ξύλῳ ἐντιναγῆναι (92), ἣ καὶ ὑπὸ Κρίσχε-
τος τοῦ ἀφιλοσόφου καὶ φιλοκόμπου. Οὐ γὰρ φιλόσο-
φον εἶπεν ἄξιον τὸν ἄνδρα, ὅς γε περὶ ὧν μὴ ἐπι-
σταται δημοσίᾳ καταμαρτυρεῖ, ὡς ἀθέων καὶ ἀσε-
βῶν Χριστιανῶν ὄντων, πρὸς χάριν καὶ ἡδονὴν τῶν
πολλῶν, πεπλανημένως τοῦτο πράττων (93). Εἴ τε
γὰρ μὴ ἐντυχῶν τοῖς τοῦ Χριστοῦ διδάγμασι κατα-
τρέχει ἡμῶν, παμπόνηρός ἐστι καὶ ἰδιωτῶν πολλῶ
χείρων, οἱ φυλάττονται πολλάκις περὶ ὧν οὐκ ἐπίστα-
ται· διαλέγεσθαι καὶ ψευδομαρτυρεῖν. Καὶ εἰ ἐντυχῶν
μὴ συνῆκε τὸ ἐν αὐτοῖς μεγαλεῖον, ἢ συνείς, πρὸς
τὸ μὴ ὑποπτευθῆναι τοιοῦτος ταῦτα ποιεῖ, πολὺ μάλ-
λον ἀγεννῆς καὶ παμπόνηρος, ἰδιωτικῆς καὶ ἀλόγου
δόξης καὶ φόβου ἐλάττων ὢν. Καὶ γὰρ προθέντα με-
καὶ ἐρωτήσαντα αὐτὸν ἐρωτήσεις τινὰς τοιαύτας, μα-
θεῖν καὶ ἐλέγξει· ὅτι ἀληθῶς μηδὲν ἐπίσταται, εἰδέναι
ὁμᾶς βούλομαι. Καὶ ὅτι ἀληθῶς λέγω (94), εἰ μὴ ἀν-
ηνέχθησαν ὑμῖν αἱ κοινῶναι τῶν λόγων, ἔτοιμος καὶ
ἐφ' ὑμῶν κοινῶνεῖν τῶν ἐρωτήσεων πάλιν· βασιλι-
κὸν δ' ἂν καὶ τοῦτο ἔργον εἴη. Εἰ δὲ καὶ ἐγνώσθησαν
ὑμῖν αἱ ἐρωτήσεις μου καὶ αἱ ἐκείνου ἀποκρίσεις,
φανερὸν ὑμῖν ἐστίν, ὅτι οὐδὲν τῶν ἡμετέρων ἐπίστα-
ται· ἢ εἰ ἐπίσταται, διὰ τοὺς ἀκούοντας δὲ οὐ τολμᾷ
λέγειν, ὡς πρότερον ἔφην, οὐ φιλόσοφος, ἀλλὰ φιλό-
δοξος ἄνθρωπος δείκνυται, ὅς γε μηδὲ τὸ Σωκρατικὸν
ἀξίεραστον ὄν τιμᾷ (95). » Ταῦτα μὲν οὖν ὁ Ἰουστῆ-

A pingar : ab ipso forsitan Crescente, veræ philoso-
phiæ ignaro, et vanitatis potius quam veritatis ama-
tore. Neque enim philosophi vocabulum meretur,
qui de rebus quas prorsus ignorat, publice loqui,
et Christianos impios ac profanos affirmare non
dubitāt, quo gratiam capiet plebeculæ : errans
ominino. Si enim cum doctrinam Christi nunquam
legerit, eam tamen suggillat, profecto nequissimus
est, et vulgi hominibus multo deterior, qui plerum-
que cavere solent ne de iis rebus loquantur quas
ignorant, neve falsum testimonium proferant. Si
vero cum eam doctrinam legerit, majestatem illius
minime intellexit ; aut si intellexit quidem, verum
ita ut dixi se gerit, ne forte enim Christianum esse
homines suspicerent, longe adhuc ignavior pejor-
que judicandus est, quippe qui popularibus atque
insanis opinionibus, metuque inferiorum se esse
fateatur. Neque vero illud ignorare vos velim, au-
gustissimi imperatores, me cum multas hujusmodi
interrogationes ei proposuissem, **137** deprehen-
disse illum revera nihil scire. Atque ut sciatis a me
verum dici, paratus sum, si forte disputationes illæ
ad vestram notitiam non pervenerunt, coram vobis
interrogationes iterum proponere. Neque id ab
imperatoria majestate alienum fuerit. Si vero cum
interrogationes meæ, tum illius responsiones ad

(92) Καὶ ξύλῳ ἐντιναγῆναι. Ita codex Regius et
Nicephorus hunc Justinī locum exhibent. Sed in ve-
tustissimo codice Mazarino scriptum inveni, καὶ ξύ-
λῳ ἐντιναγῆναι. In Fuk., καὶ ἐν ξύλῳ ἐντιναγῆναι. In
Medicæo, καὶ ἐν ξύλῳ ἐνταγῆναι. Hodie in vulgatis
Justinī editionibus excusum est, καὶ ξύλῳ ἐμπα-
γῆναι, quomodo etiam in codice Medicæo prius scri-
ptum fuerat. Eamque lectionem secutus Scaliger, in
Animadversionibus Eusebianis veritē patibulo affigi.
At Christophorus et ante illum Langus, Nicephori
interpres, verterunt *fustuarium pati*, pessime,
meo quidem judicio. Rufinus, *baculo et clava feriri*,
quasi Justinus clavam et baculum Crescentis Cynici
formidaverit. Ego vero ξύλον, *nervum* interpretatus
sum. Ita enim sumitur ea vox passim apud Euse-
bium, verbi gratia, in libro quinto, initio, τὰς ἐν
τῷ ξύλῳ διατάσεις τῶν ποδῶν. Themistius, oratione
9 : Οἱ δὲ ἐκ τῶν σκιμπτῶν εἰς δεσμωτήρια συνηρπά-
ζοντο τοῖς δὲ οἱ σκιμπτῶδες ἐγίνοντο ἀντὶ ξύλων. Ad
quem locum recte doctissimus Petavius adnotavit ξύ-
λον esse quod Latini dicunt *nervum*, ut est in vete-
ribus Glossis, eoque sensu apud Prudentium sumi
lignum, cum ait :

*Lignoque plantas inserit,
Divaricatis cruribus.*

Quippe hujusmodi compedes erant e ligno. Idem
Themistius in oratione nondum edita, quæ inscribitur
Constantinus seu De humanitate, de tyranno lo-
quens : Καθάπερ οἶμαι δεσμωτηρίου τις φύλαξ, πολ-
λοὺς ἔχων δεσμῶτας ὑφ' ἑαυτὸν, ἀγαπᾷ τε καὶ γέγη-
θεν, ὅτι εὐτυχέστερός ἐστι τῶν ἐν τοῖς ξύλοις. Lucas
quoque in Actibus apostolorum, cap. xvi, loquens
de Paulo et Sila quos Philippensium magistratus in
carcerem conjecerant, ξύλον ita usurpat : Ἐβάλεν
αὐτοὺς εἰς τὴν ἑσπετέραν φυλαχὴν, καὶ τοὺς πόδας
αὐτῶν ἡσφαλίετο εἰς τὸ ξύλον. Velut interpres ita
vertit : *Misit eos in interiorem carcerem et pedes eo-
rum strinxit ligno.* Arator vero in lib. ii *Apostolicæ
Historiæ*, eandem rem narrans expressit his ver-
bis :

*Convenient, ubi carcer erat : quem sedibus imis
Includunt comitante Sila : vestigia quorum*

Ligno mersa cavo vinculis tenuere beatis.

In Menæo Græcorum, die 25 Septembris, de SS.
Paulo et Tatta : Διαβληθέντες ὡς Χριστιανοὶ ξύλῳ
ἡσφαλίσθησαν, καὶ ἀλύσειν ἐδέθησαν. Latini hoc li-
gnum etiam cippum dixerunt. Glossæ veteres : *Cippus, πο-
δοκάκη*. Sic in Passione Chrysanti et Daræ : *Tunc
irati milites, mittunt eum in cippo novo et nodosissi-
mo, ita ut in tertio puncto tibias coercerent. Igitur
cum starent ante eum et insularent ei, ita putrefac-
tum est lignum totius cippi, ut in cinerem conver-
teretur.* Sic legitur in codice ms. At Metaphrastes
eadem Acta describens sic habet ex versione Lipomani : *Milites indignati eum in carcerem conjece-
runt, et triplici compede strinxere : quæ quidem
cum ipsi astarent et illuderent, in pulverem redacta
est.*

(93) Πρὸς χάριν καὶ ἡδονὴν τῶν πολλῶν, πε-
πλανημένως τοῦτο πράττων. Editi antea, πρὸς
χάριν καὶ ἡδονὴν τῶν πολλῶν τῶν πεπλανημένων.
Longe elegantior est lectio quam ex tribus nostris
codicibus, Maz., Med. et Fuk., exhibemus. Quæ
emendatio adeo necessaria est, ut nisi ita scripseris,
quæ sequuntur Justinī verba cum præcedenti-
bus nullatenus cohæreant. Postquam enim dixit Jus-
tinus Crescentem indignum esse philosophi voca-
bulo, propterea quod de rebus loqueretur quas pe-
nitens ignorabat, et Christianos impios vocabat, ut
gratiam captaret imperitæ multitudinis : addit
deinde, illum in eo graviter errasse, πεπλανημένως
τοῦτο πράττων. Rationem inde subjungit, εἰ τε γὰρ
μὴ ἐντυχῶν, etc., elegantè omnino. Itaque non im-
merito in codice Regio ad latus horum verborum
apposita est nota *Op.* et supra accentus circumflexus,
et ov. Quæ nota significat *ὠπαῖον*, id est locum
venustum et elegantem.

(94) Καὶ ὅτι ἀληθῶς λέγω. Hanc loquendi vim et
proprietaem non intellexit Christophorus. In hu-
jusmodi autem locutione subauditur elegantè ἢ
εἰδήτε.

(95) Τὸ Σωκρατικὸν ἀξίεραστον ὄν τιμᾷ. Intelli-
git egregiam illam Socratis sententiam quæ est apud
Platonem : quam quidem ab Eusebio aut ab exscri-

aures vestras pervenerunt, perspicuum vobis est, illum in religione nostra prorsus nihil scire. Aut si scit ille quidem, sed propter auditores eloqui non audet, nequaquam philosophus, ut antea dixi, sed popularis auræ captator esse deprehenditur, quippe qui pulcherrimum illud Socratis dictum parvi faciat: Nullum esse veritati antefendum virum. » Hactenus Justinus. Quem quidem, sicut ipse prædixerat, structis a Crescente insidiis, martyrio esse coronatum Tatianus vir qui primo ætatis suæ tempore rhetoricam docens, in gentiliū disciplinis summa cum laude versatus est, et qui plurima ingenii sui monumenta posteris reliquit, in libro *Adversus gentes* testatur his verbis: « Et recte Justinus, vir omnium admiratione dignissimus, eos latronibus similes esse dixit. » Pauca deinde interlocutus de philosophis, hæc subjungit: « Crescens quidem qui in urbe Roma nidulum suum fixerat, fœdis puerorum amoribus, et avaritiæ supra omnes mortales deditus fuit. Et qui alios hortabatur ut mortem contemnerent, ipse tantopere eam formidabat, ut Justino tanquam gravissimum malum mortem concinnaverit, eo quod ille veritatem prædicans, philosophos helluones et deceptores esse convinceret. » Et hæc quidem Justino causa martyrii fuit.

CAPUT XVII.

De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.

Idem porro Justinus aliorum quoque qui paulo ante ipsum martyrii perfuncti erant, in priorē *Apologetico* mentionem facit his verbis: quæ quo-

ptore omissam, necessario in versione nostra adjiciendam putavi. Porro hunc locum ex manuscriptis codicibus Mæz., Med. et Fuk. ita restitui: ὥς γε μὴδὲ τὸ Σωκρατικὸν ἀξίεραστον ὄν τιμᾶ. (Al nos cum aliis correximus ὄν pro ὄν. Edit.)

(96) Σοφιστεύσας ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθήμασι. Rufinus magistrum eloquentiæ vertit; Tatianus, inquit, vir eruditissimus, in prima ætate sua oratorium docens. Ita etiam vertit Hieronymus in *Catalogo*. Theodorus quoque in libro 1 *Hæreticarum fabularum*, Tatianum primo sophistam fuisse testatur. Ipse Tatianus de se loquens in fine libri *Adversus Græcos*, eodem utitur verbo quo Eusebius: Ταῦτα μὲν οὖν οὐ παρ' ἄλλου μαθὼν ἐξεθέμην, πολλὴν ἐπιφοιτήσας γῆν, καὶ τοῦτο μὲν σοφιστεύσας τὰ ὑμέτερα, τοῦτο δὲ τέχναις καὶ ἐπινολαῖς ἐγκυρήσας πολλαῖς. Ubi vox σοφιστεύσας nihil ad eloquentiam pertinet, sed omnem Græcorum sapientiam et liberales disciplinas complectitur. Sane quod Tatianus ibidem ait se plurimas regiones peragrassæ, multasque artes et inventiones mechanicas curiose didicisse, philosophum magis indicat quam professorem eloquentiæ. Adde quod liber ille *Adversus Græcos* conscriptus, satis testatur auctorem parum in dicendo exercitatum fuisse. Est enim eruditus quidem liber, sed sine ordinis ac methodo compositus.

(97) Πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγῶνος. Quatuor nostri codices Mæz., Med., cum Fuk. et Saviliano, scriptum habent, πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν μαρτυρίου.

(98) Ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει Ἀπολογία. Scribendum est ἐν τῇ δευτέρᾳ, ut recte conjecit B. Petavius in *Animadversionibus* ad hæresin xlvj Epiphani, et P. Halloixius in *Vita S. Justin*, cap. 26. Quippe Eusebius alio ordine *Apologias* Justinii recenset, quam quo nunc sunt editæ. Eam enim quæ in vulgatis editionibus secunda inscribitur, et Antonino Pio nuncupata est, Eusebius priorem appellat, ut videre est in capite 12 lib. iv, et in cap. 18

vos. "Οτι δὲ κατὰ τὴν αὐτοῦ πρόβησιν πρὸς τοῦ Κρίσκεντος συσκευασθεὶς ἐτελειώθη, Τατιανὸς ἀνὴρ τὸν πρῶτον αὐτοῦ βίον σοφιστεύσας ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθήμασι (96), καὶ δόξαν οὐ σμικρὰν ἐν αὐτοῖς ἀπενηνεγμένος, πλείστα τε συγγράμμασιν αὐτοῦ καταλιπὼν μνημεῖα, ἐν τῇ Πρὸς Ἑλλήνας ἱστορεῖ λέγων ὡδὲ πως· « Καὶ ὁ θαυμασιώτατος Ἰουστίνος ὁρθῶς ἐξεφώνησεν, εἰκοῖναι τοὺς προειρημένους λησταῖς. » Εἴτ' ἐπειπὼν τινα περὶ τῶν φιλοσόφων, ἐπιλέγει ταῦτα· « Κρίσκη γοῦν ὁ ἐννεοτεύσας τῇ μεγάλῃ πόλει, παιδεραστία μὲν πάντας ὑπερῆνεγκε, φιλαργυρία δὲ πάνυ προσεχῆς ἦν. Θανάτου δὲ ὁ καταφρονεῖν συμβουλεύων, οὕτως αὐτὸς ἐδεῖκε τὸν θάνατον, ὥς καὶ Ἰουστίνον καθάπερ μεγάλῳ κακῷ, τῷ θανάτῳ περιβαλεῖν πραγματεύεσθαι, διότι κηρύττων τὴν ἀλήθειαν, λίχνους τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀπατεῶνας ἐξήλεγε. » Καὶ τὸ μὲν κατὰ Ἰουστίνον μαρτύριον τοιαύτην εἰληγε τὴν αἰτίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ ὧν Ἰουστίνος ἐν ἰδίῳ συγγράμματι μνημονεύει μαρτύρων (Nic. H. E. iii, 33).

Ὁ δ' αὐτὸς ἀνὴρ πρὸ τοῦ κατ' αὐτὸν ἀγῶνος (97), ἐτέρων πρὸ αὐτοῦ μαρτυρησάντων ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ μνημονεύει Ἀπολογία (98), χρησίμως τῇ ὑπο-

ejusdem libri. Sed et in libro ii, cap. 12, ubi Justinum de Simone Mago loquentem inducit, locum affert ex priorē ejus *Apologetico*, qui in ii Justinii *Apologia* hodie legitur. Quæ vero in vulgatis editionibus prima dicitur *Apologia* et ad senatum inscribitur, eam Eusebius secundam vocat, ut videre est in capite decimo sexto, et M. Aurelio Antonino post obitum imperatoris Pii, oblatam esse dicit a Justino in cap. 16 et 18. Ego vero, quod quidem spectat ad ordinem *Apologetiarum* Justinii, facile assentior Eusebio: et illam quæ ad senatum vulgo inscribitur, posteriorem esse concedo: præsertim cum videam idem placuisse viris doctissimis, Bellarmino, Baronio et iis quos supra memoravi. Sed et Georgius Syncellus in *Chronico*, ejusque interpres Anastasius Bibliothecarius, ad annum Christi 46, prorsus cum Eusebio consentiunt. Sed quod priorem Justinii *Apologeticum* M. Aurelio Antonino nuncupatum esse scribit, in eo non possum illi assentiri. Nec ignoro viros doctissimos quos supra memoravi, cum Eusebio consentire. Sed quicumque rem ipsam accuratius expendere voluerit, inveniet profecto *Apologeticum* illud, non ut scribit Eusebius M. Aurelio, sed potius Antonino Pio nuncupatum esse. Nam initio *Apologetici* ait Justinus mulierem illam Christianam, cum a viro accusata esset, dedisse libellum imperatori, καὶ ἡ μὲν βιβλίδιόν σοι τῷ αὐτοκράτορι ἀναδεδωκε. Quod si *Apologeticus* ille successoribus Antonini Pii dicatur fuisse ut vult Eusebius, certe Justinus in plurali numero dixisset ὑμῖν τοῖς αὐτοκράτορσιν. Marcus enim et Verus ambo simul erant Augusti. Secundo scribit Justinus, Lucium quemdam cum Ptolemæum Christianum ad supplicium duci videret, his verbis judicem compellasse: Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί. Id est: Non hæc decet imperatorem Pium, non Philosophi Cæsaris filium. Apud Eusebium in cap. 17 lib. iv rectius legitur οὐδὲ

θέσει καὶ ταῦτα ἱστορῶν. Γράφει δὲ ὧδε· « Γυνή τις συνεβίου ἀνδρὶ ἀκολασταίνοντι, ἀκολασταίνουσα καὶ αὐτὴ πρότερον. Ἐπειδὴ δὲ τὰ τοῦ Χριστοῦ διδάγματα ἔγνω, ἐσωφρονίσθη, καὶ τὸν ἀνδρα ὁμοίως σωφρονεῖν πείθειν ἐπειράτο, τὰ διδάγματα ἀναφέρουσα, τὴν τε μέλλουσαν τοῖς οὐ σωφρόνως καὶ μετὰ λόγου ὁρθοῦ βιοῦσιν ἔσεσθαι ἐν αἰωνίῳ πυρὶ κόλασιν ἀπαγγέλλουσα. Ὁ δὲ ταῖς αὐταῖς ἀσελγείαις ἐπιμένων, ἀλλοτρίαν διὰ τῶν πράξεων ἐποιεῖτο τὴν γαμετήν. Ἀσεδὲς γὰρ ἡγουμένη τὸ λοιπὸν ἡ γυνή, συγκατακλίνεσθαι ἀνδρὶ παρὰ τὸν τῆς φύσεως νόμον καὶ παρὰ τὸ δίκαιον πόρους ἡδονῆς ἐκ παντὸς πειρωμένη ποιεῖσθαι, τῆς συζυγίας χωρισθῆναι ἐβούληθη. Καὶ ἐπεὶ ἐξέδυσσάπετο ὑπὸ τῶν αὐτῆς, ἔτι προσμένειν συμβουλευόντων, ὡς εἰς ἐλπίδα μεταβολῆς ἔξοντός ποτε τοῦ ἀνδρός, βιαζομένη ἑαυτὴν ἐπέμενε. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ταύτης ἀνὴρ εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν πορευθεὶς, χαλεπώτερα πράττειν ἀπηγγέλη, ὅπως μὴ κοινωνῶς τῶν ἀδικημάτων καὶ ἀσεδημάτων γένηται, μένουσα ἐν τῇ συζυγίᾳ, καὶ ὁμοδαιτος καὶ ὁμόκοιτος γινόμενη, τὸ λεγόμενον παρ' ἡμῖν βεπούδιον δοῦσα, ἐχωρίσθη. Ὁ δὲ καλῶς κάγαθός ταύτης ἀνὴρ, δέον αὐτὸν χαίρειν, ὅτι ἔπαλει μετὰ τῶν ὑπηρετῶν καὶ τῶν μισθοφόρων εὐχερῶς ἔπραττε, μέθαις χαίρουσα καὶ κακίᾳ πάσῃ, τούτων μὲν τῶν πράξεων πέπαυτο, καὶ αὐτὸν τὰ αὐτὰ παύσασθαι πράττοντα ἐβούλετο· μὴ βουλομένου ἀπαλλαγέσης (99), κατηγορίαν πεποιήται,

φιλοσόφῳ, quam lectionem manuscripti codices confirmant. Quis est igitur qui non videat, Antoninum Pium hic designari? Nam et cognomen ipsum Εὐσεβεῖς id satis indicat; et quod sequitur de Philosopho imperatoris filio, sententiam nostram manifeste confirmat. Dicit forte aliquis, nomine imperatoris Pii Marcum designari, quippe qui patris sui cognomen assumpserit. Sed si hoc conceditur, quisnam erit ille Philosophus Cæsaris filius? Cur Lucium Verum Augustum hic omisisset Justinus, cum in priore *Apologetico* ejus mentionem faciat? Annon luce clarius apparet, Antoninum Pium hic a Justino designari, cui *Apologeticum* suum inscripsit? Adde quod Urbicus ille præfectus, cujus ibidem meminit Justinus, vixit sub Antonino Pio. Is enim est Lollius Urbicus, qui legatus imperatoris Britannos compescuit, ut refert Capitolinus in *Vita Antonini*. Eum præfectum Urbis fuisse, imperante Pio, docet Apuleius in *Apologia*, sub initium. Nam cum Apuleius eam orationem habuerit sub Pio, ut ipsemet in ea oratione testatur, Lollium quoque Urbicum præfectum Urbis, a quo Æmilianum damnatum fuisse dicit, sub eodem Pio fuisse dicendum est. De eodem Q. Lollio Urbico præfecto Urbis vetus exstat inscriptio apud Gruterum, pag. 38. Hæ sunt rationes, quibus inductus *Apologeticum* posteriore Justinini non M. Aurelio, sed Antonino Pio nuncupatum esse contendo. In vulgatis quidem editionibus is *Apologeticus* inscribitur ad senatum Romanum. Verum aut falsa est hæc inscriptio, aut senatus nomine ipse quoque imperator subaudiendus est. Nam Justinus in eo *Apologetico* imperatorem ipsum alloquitur, ut patet ex eo loco supra citato, καὶ ἡ μὲν βιβλιδίον σοι αὐτοκράτορι, etc. Sed et pag. 47 ejusdem *Apologetici* de Crescente loquens et de disputationibus quas cum illo habuerat, imperatorem ipsum compellat his verbis: Εἰ μὴ ἀνηνέχθησαν ὑμῖν αἱ κοινωνίαι τῶν λόγων, ἔτοιμος καὶ ἐφ' ὑμῶν κοινωνεῖν τὴν ἐρωτήσεων πάλιν. Βασιλικὸν δ' ἂν καὶ τοῦτο ἔργον εἴη. Quid his verbis clarius esse potest?

niam ad institutum nostrum faciunt, hic apponamus: « Mulier quædam, inquit, virum habebat intemperantem. Ipsa quoque prius quidem lascive admodum se gesserat: sed postquam salutarem Christi doctrinam acceperat, statim modestior facta, viro etiam persuadere studuit ut castius viveret, Christiana præcepta illi suggerens, 138 et ignis æterni supplicium paratum iis qui obscene et sine recta ratione vixissent. Verum ille in eadem semper lascivia perseverans, ea agebat quæ uxoris animum penitus ab ipso alienarent. Mulier enim nefas esse existimans, cum eo viro qui contra naturæ leges præterque jus, undecunque vias libidinis exquireret, thori consortio jungi, discedere ab illo constituit. Verum propinquis mulieris consulentibus ut in conjugio adhuc permaneret, speique ei facientibus virum ad meliorem frugem tandem reversurum, consiliis eorum obtemperans mulier, ac sibi ipsa vim faciens, mansit cum viro. Sed posteaquam vir ipsius Alexandriam profectus, gravioribus adhuc flagitiis sese inquinare nuntiatus est, illa verita ne scelerum atque impietatis participes fieret, si in conjugio ejusdem permaneret, victusque et thori consors existeret, misso ei repudio discessit. At bonus ille vir, qui gratulari sibi debuerat, quod uxor sua nihil jam eorum ageret quæ prius cum ministris ac mercenariis in vinum

Ait enim Justinus rem esse dignam imperatoria majestate, audire hujusmodi disputationes. Denique in fine ejusdem *Apologetici*, id ipsum indicat Justinus his verbis: Καὶ ὑμᾶς οὖν ἀξιοῦμεν υπογράφαντας τὸ ὑμῖν δοκοῦν, προθεῖναι τοῦτ' ἐν βιβλιδίῳ, etc. Id est: Vos igitur rogamus ut postquam subscripseritis quodcumque vobis visum fuerit, libellum hunc proponatis. An hæc verba alteri convenire possunt quam imperatori? Neque enim alius quam imperator, libellis precum subscribendi jus habet. Porro Justinus libellum vocat *Apologiam* suam, petitque ab imperatore ut eam publice proponat, quo veritas ab omnibus agnosci possit. Et paulo post subjicit: Ἐάν δὲ ὑμεῖς τοῦτο προγράψητε, etc. Id est, Quod si hoc edictum proposueritis. Quæ certe nonnisi de imperatore dici possunt, cujus est edicta proponere, aut certe mandare ut proponantur. Erat igitur P. Malloixius, qui in *Vita S. Justinini*, cap. 26, et in notationibus ad cap. 9, negat Justinum in toto illo *Apologetico*, vel semel imperatorem alloqui. Vides enim quatuor loca ex eo libro a me esse citata, in quibus Justinus imperatorem ipsum affatur. Cæterum ex his quæ dixi colligi potest, Justinum sub Antonino Pio, non autem sub Marco fecisse martyrium. Nullam enim aliam causam habuit Eusebius, cur Justinini martyrium in tempora M. Aurelii conferret, nisi quod secundum *Apologeticum* Marco dedicavit. Atqui certissimis argumentis ostendi, *Apologeticum* illum Pio nuncupatum fuisse. Ruit ergo funditus Eusebii ratio atque sententia. Quid quod Eusebius ipse in *Chronico*, eumque secutus Georgius Syncellus, Justinini martyrium temporibus Antonini Pii videtur ascribere? Atquo ita diserte ponit Michael Glycas in *Annalibus*.

(99) *Μὴ βουλομένου ἀπαλλαγέσης*. Duæ priores voces desunt in Mazarino et Regio. Sed sciendum est in codice Mazarino folium hic insertum fuisse, quod longe recentiore manu perscriptum est. Certe hæ voces habentur, tum in reliquis nostris exemplaribus, tum in editionibus Justinini: nec sine gravissimo totius sententiæ damno abesse possint.

atque omne vitiorum genus effusa licenter perpetrare consueverat nec solum nihil eorum ageret, verum etiam maritum ab ejusmodi flagitiis abducere studeret, mulierem quæ ab eo idcirco discesserat, quod recta suadenti ipse obtemperare nollet, accusavit et Christianam esse detulit. Et illa quidem libello tibi oblato, sacratissime imperator, postulavit ut prius rei familiaris procurandæ atque administrandæ sibi facultas daretur, ac deinde rebus domesticis recte constitutis, accusationi reponsuram se esse pollicita est. Idque tu mulieri permisisti. At maritus, qui tum quidem nihil adversus illam dicere poterat, in Ptolemæum quemdam, qui mulierem Christianæ religionis præceptis imbuerat, fueratque ab Urbicio supplicio affectus, impetum suum vertit hoc modo : centurioni cuidam amico suo persuasit, ut Ptolemæum comprehenderet, eumque in vincula conjiciens, hoc unum interrogaret, essetne Christianus. Cumque Ptolemæus, utpote amantissimus veri et ab omni fraude et mendacio alienus, Christianum se confessus esset, eum centurio custodiæ mancipavit, diuque in carcere affixit. Oblatus tandem Urbicio judici Ptolemæus, id unum similiter interrogatus est, utrum esset Christianus. Ille vero qui per Christi doctrinam cuncta se bona consecutum esse intelligeret, illam cælestis ac divinæ virtutis institutionem iterum confessus est. Qui enim negat se esse Christianum, vel idcirco negat quod religionem illam improbet, vel certe eo quod se indignum et alienum ab ejus instituto esse cognoscit. Quorum neutrum cadere potest in eum qui vere Christianus sit. Cum vero Urbicius Ptolemæum ad supplicium duci jussisset, Lucius quidam qui et

λέγων αὐτὴν Χριστιανὴν εἶναι. Καὶ ἡ μὲν βιβλιδίον σοι τῷ αὐτοκράτορι (1) ἀναδέδωκε, πρότερον συγχωρηθῆναι αὐτῇ διοικήσασθαι τὰ ἐαυτῆς ἀξιοῦσα, ἔπειτα ἀπολογήσασθαι περὶ τοῦ κατηγορήματος μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων αὐτῆς διοίκησιν ὑπέσχετο (2). Καὶ συνεχώρησας τοῦτο. Ὁ δὲ ταύτης ποτὲ ἀνὴρ πρὸς ἐκείνην μὲν μὴ δυνάμενος τανῦν ἐτι λέγειν (3), πρὸς Πτολεμαῖόν τινα, ὃν Οὐρβίκιος ἐκολάσατο, διδάσκαλον ἐκείνης τῶν Χριστιανῶν μαθημάτων γενόμενον, ἐτράπετο διὰ τοῦδε τοῦ τρόπου. Ἐκατόνταρχον εἰς δεσμὰ ἐμβαλόντα τὸν Πτολεμαῖον, φίλον αὐτῷ ὑπάρχοντα, ἔπεισε λαβεῖσθαι τοῦ Πτολεμαίου καὶ ἀνερωτῆσαι, εἰ αὐτὸ τοῦτο μόνον Χριστιανός ἐστι. Καὶ τὸν Πτολεμαῖον φιλαλήθη, ἀλλ' οὐκ ἀπατηλὸν οὐδὲ ψευδολόγον τὴν γνώμην ὄντα, ὁμολογήσαντα ἑαυτὸν εἶναι Χριστιανὸν, ἐν δεσμοῖς γενέσθαι δὲ ἐκατόνταρχος πεποίθε, καὶ ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐν τῷ δεσμοῦ τῇ ἐκολάσατο. Τελευταῖον δὲ, ὅτε ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθεν (4) ὁ ἄνθρωπος, ὁμοίως αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐξητάσθη, εἰ εἴη Χριστιανός. Καὶ πάλιν τὰ καλὰ ἑαυτῷ συνεπιστάμενος διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ διδασκίαν, τὸ διδασκάλιον τῆς θείας ἀρετῆς ὡμολόγησεν. Ὁ γὰρ ἀρνούμενος ὅτι οὐκ εἴη, ἢ κατεγκλικῶς τοῦ πράγματος ἕξαρνος γίνεται, ἢ ἑαυτὸν ἀνάξιον ἐπιστάμενος καὶ ἀλλότριον τοῦ πράγματος, τὴν ὁμολογίαν φεύγει· ὧν οὐδὲν πρόσσεστι τῷ ἀληθινῷ Χριστιανῷ. Καὶ τοῦ Οὐρβικίου κελεύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι, Λούκιός τις, καὶ αὐτὸς ὢν Χριστιανός, ὁρῶν τὴν ἀλόγως ὀρθῶς (5) γενομένην κρίσιν, πρὸς τὸν Οὐρβίκιον ἐξη· Τίς ἡ αἰτία τοῦ μήτε μοιχόν, μήτε πόρνον, μήτε ἀνδροφόνον, μήτε λωποδύτην, μήτε ἄρπαγα, μήτε ἀπλῶς ἀδίκημά τι πράξαντα ἐλεγχόμενον, ὀνόματος δὲ Χριστιανοῦ προσωνυμίαν ὁμολογοῦντα τὸν ἀνθρω-

(1) Ἡ μὲν βιβλιδίον σοι τῷ αὐτοκράτορι. Libellum supplicem intelligo, quo mulier dilationem iudicii ab imperatore postulaverat. Nam cum a viro quocumque divortium fecerat, accusata fuisset tanquam Christiana, ab imperatore dilationem sibi dari petiit, ut rem familiarem prius ordinaret, responsura post hæc accusationi. Solebant quippe apud Romanos dilationes concedi causa cognita, tam reis quam accusatoribus, ut docent leges in Codice Theodosiano, titulo 36, *Ut intra annum quæstio criminalis terminetur*. Sed quæri potest cur mulier imperatorem adierit, cum a iudicibus ordinariis ad quos delata erant crimina, huiusmodi induciæ peterentur. An forte iudex poscenti mulieri dilationem negaverat? unde mulier necesse habuerat imperatoris auxilium implorare. An forte ad imperatorem ipsum delata erat quod esset Christiana? ut censuit Nicephorus ac Christophorus. Verum hæc posterior sententia parum probabilis mihi videtur. Primo quia Justinus id non dicit, deinde quia moris non erat ut criminalis quæstio recta ad principem, omisso, quod aiunt, medio, deferretur.

(2) Μετὰ τὴν τῶν πραγμάτων αὐτῆς διοίκησιν ὑπέσχετο. In codice Regio et Mazarino deest verbum ὑπέσχετο, quod quidem abesse potest absque ullo sensus damno. Certe Rufinus ac Nicephorus in Eusebianis quibus usi sunt exemplaribus hoc verbum non videntur reperiisse. Nam Rufinus quidem ita vertit : *Illam quidem libellum tibi obtulit, imperator, ut permitteretur ei rem familiarem ordinare : tum deinde responderet objectis*. Nicephorus vero Justinum locum ita expressit : *Βιβλίδιον ἀναδοῦσα, ἥτοι*

πρότερον συγχωρηθῆναι τὰ κατ' αὐτὴν διοικήσασθαι.

(3) Τανῦν ἐτι λέγειν. Id est : Interea temporis, quoad dilatio ab imperatore concessa finem acceperat. Mulier enim dilationem a principe impetraverat, cum iusta esset ejus petitio : ne scilicet ex calumnia viri a cuius consortio ob legitimam causam discesserat, rei familiaris dispendium patere. Hæc uberius explicanda erant, quia interpretes parum aut potius nihil omnino hic viderunt.

(4) Ὅτε ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθεν. In codice Mediceo et Fukeiano scriptum est ἐπὶ Οὐρβίκιον ἦλθεν, quod magis placet. Apud Nicephorum quoque legitur, ὡς δὲ τελευταῖον Οὐρβίκιῳ προσήχθη τῷ ἀρχόντι. Porro hic Urbicius erat præfectus urbis Romæ, cuius sententia in Ptolemæum et Lucium Christianos lata occasionem dedit huic Justinum *Apologetico*. Dicebatur autem Q. Lollius Urbicus, ut docet vetus inscriptio Romæ posita, et Apuleius in *Defensione* sua, haud procul ab initio ; ubi præfecturæ Urbane quam idem Urbicus gessit, non obscura sit mentio. Mirum est tamen in omnibus nostris exemplaribus eum constanter Urbicium appellari. Semel tantum atque iterum apud Justinum Urbicius recte dicitur, initio scilicet *Apologetici* : Καὶ τὰ χθὲς δὲ καὶ πρότερον ἐν τῇ πόλει ὡμῶν γενόμενα ἐπὶ Οὐρβίκου, etc. Et paulo post : Ὅπως δὲ καὶ ἡ αἰτία τοῦ παντὸς γενομένου ἐπὶ Οὐρβίκου φανερά ὑμῖν γένηται, etc.

(5) Ἀλόγως οὕτως. In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est οὕτως.

πον τοῦτον ἐκολάσω (5'); Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί (6), οὐδὲ ἱερᾷ συγκλήτῳ κρίνεις, ὦ Οὐρβίκιε. Καὶ ὁ οὐδὲν ἄλλο ἀποκρινάμενος, καὶ πρὸς τὸν Λούκιον ἔφη· Δοκεῖς μοι καὶ σὺ εἶναι τοιοῦτος. Καὶ τοῦ Λουκίου φήσαντος, Μάλιστα, πάλιν καὶ αὐτὸν ἀπαχθῆναι ἐκέλευσεν. Ὁ δὲ χάριν εἰδέναι ὡμολόγει· πονηρῶν γὰρ ἔσποτων τῶν τοιούτων ἀπῆλλάχθαι ἐπέειπε, καὶ παρὰ ἀγαθὸν Πατέρα καὶ Βασιλέα τὸν Θεὸν πορεύεσθαι. Καὶ ἄλλος δὲ τρίτος ἐπελθὼν, κολασθῆναι προσετιμήθη. » Τοῦτοίς ὁ Ἰουστίνος εἰκότως καὶ ἀκολούθως ἄς προεμνημονεύσαμεν αὐτοῦ φωνᾷς ἐπάγει λέγων· « Κἀγὼ οὖν προσδοκῶ ὑπὸ τίνος τῶν ὀνομασμένων ἐπιβουλευθῆναι, » καὶ τὰ λοιπά.

hujusmodi malis dominis liberatus, ut aiebat, ad optimum Patrem Regemque esset migraturus. Sed et tertius quidam cum accessisset, eodem supplicio condemnatus est. » Deinde Justinus apte et consequenter ea verba subjungit quæ superius memoravimus : « Ego etiam, inquit, exspecto dum ab aliquo eorum qui philo-sophi appellantur, insidiis appetar, » et cætera.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τίτες εἰς ἡμᾶς ἦλθον τῶν Ἰουστίνου λόγων
(Nic. H. E. iv, 6).

Πλείστα δὲ οὗτος καταέλοιπεν ἡμῖν πεπαιδευμένης διανοίας (7) καὶ περὶ τὰ θεῖα ἐσπουδαυίας ὑπομνήματα, πάσης ὠφελείας ἔμπλεα· ἐφ' ἃ τοὺς φιλομαθεῖς ἀναπέμφομεν, τὰ εἰς ἡμετέραν γνῶσιν ἐλθόντα χρησίμως παραστημνάμενοι. Ὁ μὲν τίς ἐστιν αὐτῷ λόγος πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ προσαγορευθέντα καὶ τοὺς τούτου παῖδας τὴν τε Ῥωμαίων σύγκλητον προσφωνητικῶς, ὑπὲρ τῶν καθ' ἡμᾶς δογματῶν· ὁ δὲ δευτέραν περιέχων ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας πίστεως ἀπολογίαν, ἣν πεποιῆται πρὸς τὸν τοῦ δεδηλωμένου αὐτοκράτορος διάδοχόν τε καὶ ὁμόνυμον Ἀντωνῖνον Οὐῆρον, οὗ τὰ κατὰ τοὺς χρόνους ἐπὶ τοῦ παρόντος διέξινεν. Καὶ ἄλλος ὁ πρὸς Ἑλληνας, ἐν ᾧ μακρὸν περὶ πλείστων παρ' ἡμῖν τε καὶ τοῖς Ἑλλήνων φιλοσόφοις ζητουμένων κατατείνας λόγον, περὶ τῆς τῶν δαιμόνων διαλαμβάνει φύσεως· ἃ οὐδὲν ἂν ἐπείγοι τανῦν παρατίθεσθαι. Καὶ αὖθις ἕτερον πρὸς Ἑλλήνας εἰς ἡμᾶς ἐλήλυθεν αὐτοῦ σύγγραμμα, ὃ καὶ ἐπέγραψεν Ἑλεγχον. Καὶ παρὰ τούτους ἄλλο περὶ Θεοῦ μοναρχίας, ἣν οὐ μόνον ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν Γραφῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Ἑλληνικῶν συνίστησι βιβλίων. Ἐπὶ τούτοις ἐπιγεγραμμένον Ψάλτης, καὶ ἄλλο Σχολικόν (8) περὶ ψυχῆς.

(5') Vel hic legendum κολάσαι, vel supra τίς ἡ αἰτία ὅτι. Edit.

(6) Οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί. In cod. Fuk. et Savil. necnon apud Justinum legitur φιλοσόφου, male. M. enim Aurelius hic intelligit, quem Antoninus Pius jussu Adriani adoptaverat vir philosophiæ deditus. Quam ob causam Justinus in utroque Apol. philosophiæ ac pietatis nomina frequenter allegat, ut Antoninum Pium et Marcum Philosophum erga pietatem et philosophiam Christianorum æquiores reddat. Hinc est quod priorem Apologeticum ita exorditur : Ὑμεῖς μὲν ὅτι λέγεσθε εὐσεβεῖς καὶ φιλόσοφοι· rursus posteriore Apologeticum ita concludit : Εἴη οὖν καθ' ὑμᾶς ἀξίως εὐσεβεῖας καὶ φιλοσοφίας τὰ δίκαια ὑπὲρ ἑαυτῶν κρίναι. In codice Maz. hunc locum ita scriptum inveni, οὐδὲ φιλοσόφῳ καὶ Καίσαρος παιδί. Ex quo conjicio locum hunc a Justino ita scriptum fuisse : Οὐ πρόποντα Εὐσεβεῖ αὐτοκράτορι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρι, οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί.

A ipse Christianus erat, adeo injustam audiens sententiam, sic Urbicium allocutus est : Quid causæ est, inquit, ut hominem neque adulterii, neque stupri convictum, nec homicidam, nec furem, nec raptorem, nec ullius denique sceleris reum, nominis duntaxat Christiani vocabulum confitentem condemnaveris? Hujusmodi forma judicii non convenit temporibus imperatoris Pii, nec Philosophi Cæsaria filii, nec senatui Romano. Tum Urbicius, nullo alio responso hominem dignatus, sic eum alloquitur : Tu quoque, inquit, Christianus esse mihi videris. Cumque Lucius ita esse respondisset, jussus est itidem ad supplicium duci. Statimque magnam se gratiam Urbicio debere professus est, quippe qui optimum Patrem Regemque esset migraturus. Sed et tertius quidam cum accessisset, eodem supplicio condemnatus est. » Deinde Justinus apte et consequenter ea verba subjungit quæ superius memoravimus : « Ego etiam, inquit, exspecto dum ab aliquo eorum qui philo-sophi appellantur, insidiis appetar, » et cætera.

B

CAPUT XVIII.

Quinam ad nos pervenerint usini libri.

Hic porro vir plurima ingenii sui doctrinæque et intenti in res divinas studii monumenta nobis reliquit, plena multiplicis utilitatis. Ex quibus ea quæ ad notitiam nostram pervenerunt, titulis suis designasse contenti, discendi studiosos ad illa rejiciemus. Primum igitur locum inter ejus libros obtinet *Oratio ad Antoninum*, cognomento Pium, et ad ejus liberos senatumque Romanum pro religione nostra conscripta. Altera vero ejusdem oratio defensionem similiter fidei nostræ continens, Antonino Vero nuncupata est, imperatoris supradicti successoris et cognomini, cujus 140 tempora impræsentiarum exponimus. Est et alius ejus liber *Adversus gentiles*, in quo cum de aliis plurimis quæstionibus, quæ tam a nostris quam a gentiliū philosophis agitari solent, uberrime disputat, tum de dæmonum natura sententiam suam exponit : quam quidem hic inserere nihil necesse est. Alius præterea ejusdem liber *Adversus gentiles* ad nos pervenit, quem ille *Confutationem* inscripsit. Præter hos libros est etiam alius *De monarchia Dei*, quam quidem non solum auctoritate sacrorum apud nos voluminum, sed gentiliū etiam scriptorum testimo-

(7) Πεπαιδευμένης διανοίας. In codice Regio legitur πεπαιδευμένης ψυχῆς.

(8) Σχολικόν. Apud Nicephorum legitur σχολίων. Veteres Græci σχόλια vocabant breves quasdam adnotationes, quæ ab ἐξηγητικοῖς distinguuntur. Nam ἐξηγητικοὶ uberiores sunt et fusiores, et universum scriptoris opus exponunt. Scholia vero ad singulorum verborum aut unius sententiæ expositionem apponuntur. Scribit Hieronymus triplex fuisse Origenis opus in sacram Scripturam : unum ἐξηγητικόν, alterum ὁμιλητικόν, tertium σημειώσεις, quæ *excerpta* Latine dici posse idem Hieronymus scribit. Rufinus hoc loco *subnotationes* vertit satis commode. Est, inquit, et alius liber in *subnotationum modo de anima*. Præter hanc vulgarem scholiorum significationem alia est minus frequens. Scholia enim interdum dicuntur breves expositiones obscuriorum vocum ac sententiarum. Ita Cyrilli scholia *De Incarnatione Unigeniti* hodie leguntur, quæ nihil aliud sunt quam brevis exposi-

niis asserit. Est et alius liber cui titulum fecit *Psalties*. Alius item excerptorum liber *De anima*, in quo propositis variis interrogationibus quæ ad argumentum illud pertinent, gentilium philosophorum affert sententias : quibus etiam se contradicendum, suamque de his sententiam in alio opere prolaturum esse pollicetur. Composuit etiam *Dialogum adversus Judæos*, quem apud Ephesum habuit cum Tryphone, omnium tunc temporis Judæorum celeberrimo. Quo in libro ingenue testatur, quemadmodum per divinam gratiam ad veræ fidei doctrinam impulsus sit : et quam contento prius studio in philosophiam incubuisset, quantoque animi ardore in veritate pervestiganda laboravisset. Refert etiam Judæos adversus Christi doctrinam multa insidiose ac fraudulenter machinatos fuisse, hujusmodi ad Tryphonem verbis utens : « Tantum ahest, inquit, ut vos eorum quæ impie gesseratis pœnituerit. Quin imo quosdam ad id lectos homines in omnes orbis partes emisistis, qui dicerent sectam impiorum Christianorum exortam esse, eaque adversus nos probra divulgarent, quæ effutire solent ii qui res nostras penitus ignorant. Adeo non solum vobis ipsis, sed cunctis, ut ita dicam, hominibus erroris atque injustitiæ causam præbetis. » Sed et in eodem libro, prophetiæ dona adhuc sua ætate in Ecclesia viguisse scribit. Joannis quoque *Revelationem* commemorat, quam ab apostolo conscriptam esse diserte dicit. Quædam item prophetarum testimonia profert, quæ adversus Tryphonem disputans, a Judæis e sacris libris recisa atque expuncta esse convincit. Exstant et alia complura ejusdem opuscula penes multos fidei nostræ cultores. Tanti 141 porro æstimati sunt etiam a veteribus illius libri, ut Irenæus ejus testimoniis interdum utatur. Nam et in libro quarto *Contra hæreses* hæc habet : « Præclare, inquit, a Justino dictum est in libro *Adversus Marcionem* : « Ne ipsi « quidem Domino, ait, crediturus essem, si alium « Deum prædicaret quam mundi Conditorum. » Et in quinto ejusdem operis libro : « Recte, inquit, Justinus dixit, Satanam ante adventum Domini nunquam ausum fuisse impie loqui adversus Deum, quippe qui damnationem suam nondum liquido

ἐν ᾧ διαφόρους πεύσεις προτείνας περὶ τοῦ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν προβλήματος, τῶν παρ' Ἑλλήσι φιλοσόφων παρατίθεται τὰς δόξας, αἷς καὶ ἀντιλέξιν ὑπισχνεῖται, τὴν τε αὐτὸς αὐτοῦ δόξαν ἐν ἐτέρῳ παραθήσεσθαι συγγράμματι. Καὶ Διάλογον δὲ πρὸς Ἰουδαίους συντάξεν, ὃν ἐπὶ τῆς Ἐφεσίων πόλεως πρὸς Τρύφωνα τῶν τότε Ἑβραίων ἐπιστημώτατον πεποίηται· ἐν ᾧ τίνα τρόπον ἡ θεία χάρις αὐτὸν ἐπὶ τὸν τῆς πίστεως παρώρμησε λόγον δηλοῖ, ὅποیان τε πρότερον περὶ τὰ φιλόσοφα μαθήματα σπουδὴν εἰσενήνεκται, καὶ ὅσῃ ἐποίησατο τῆς ἀληθείας ἐκθυμοτάτην ζήτησιν. Ἰστορεῖ δ' ἐν ταύτῃ περὶ Ἰουδαίων, ὡς κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπιδουλήν συσκευασαμένον, αὐτὰ ταῦτα πρὸς τὸν Τρύφωνα ἀποτεινόμενος· « Οὐ μόνον δὲ οὐ μετενοήσατε ἐφ' οἷς ἐπράξατε κακῶς (9), ἀλλὰ ἀνδρας ἐκλεκτοὺς ἐκλέξαμενοι τότε ἀπὸ Ἱερουσαλήμ, ἐξεπέμψατε εἰς πᾶσαν τὴν γῆν λέγοντες, αἵρεσιν ἄθεον Χριστιανῶν πεφάνθαι, καταλέγοντές τε ταῦτα, ἅπερ καὶ ἡμῶν οἱ ἀγνοοῦντες ἡμᾶς ἅπαντες λέγουσιν, ὥστε οὐ μόνον ἑαυτοῖς ἀδικίας αἰτιοὶ ὑπάρχετε, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀπλῶς ἀνθρώποις. » Γράφει δὲ καὶ ὡς δε (10) μέχρι καὶ αὐτοῦ χαρίσματα προφητικὰ διέλαμπεν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας. Μέννηται δὲ καὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως, σαφῶς τοῦ ἀποστόλου αὐτὴν εἶναι λέγων. Καὶ ῥητῶν δὲ τινων προφητικῶν μνημονεύει, διελέγων τὸν Τρύφωνα, ὡς ἂν περιχοψάντων αὐτὰ Ἰουδαίων ἀπὸ τῆς Γραφῆς. Πλεῖστα δὲ καὶ ἕτερα παρὰ πολλοῖς φέρεται ἀδελφοῖς τῶν αὐτοῦ πόνων. Οὕτως δὲ σπουδῆς εἶναι ἄξιοι καὶ τοῖς παλαιοῖς ἐδόκουν οἱ τάνδρὸς λόγοι, ὡς τὸν Εἰρηναῖον ἀπομνημονεύειν αὐτοῦ φωνᾶς, τοῦτο μὲν ἐν τῷ τετάρτῳ πρὸς τὰς αἰρέσεις, αὐτὰ δὲ ταῦτα ἐπιλέγοντα· « Καὶ καλῶς Ἰουστίνος ἐν τῷ πρὸς Μαρκίωνα συντάγματι φησιν, ὅτι· Αὐτῷ τῷ Κυρίῳ οὐδ' ἂν ἐπέσθην, ἄλλον θεὸν καταγγέλλοντι παρὰ τὸν Δημιουργόν· » τοῦτο δὲ ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως διὰ τούτων· « Καὶ καλῶς ὁ Ἰουστίνος ἔφη, ὅτι πρὸ μὲν τῆς τοῦ Κυρίου παρουσίας οὐδέποτε ἐτόλμησεν ὁ Σατανᾶς βλασφημῆσαι τὸν θεόν, ὅτε μηδέπω εἰδὼς αὐτοῦ τὴν κατὰκρισιν. » Καὶ ταῦτα δὲ ἀναγκαῶς εἰρήσθω, εἰς προτροπὴν τοῦ μετὰ σπουδῆς τοὺς φιλομαθεῖς καὶ τοὺς τούτου περιέπειν λόγους. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τόνδε τοιαῦτα ἦν.

obscuriorum quæstionum de incarnatione. Quæstio enim ipsa tituli loco præmittitur, deinde subiungitur expositio. Sententia item seu dogma interdum vice tituli seu indicis præligitur hoc modo ὅτι, etc. Deinde apponitur demonstratio, ut videre est in supradicto Cyrilli Alexandrini libro. Hujusmodi fuit Justinus liber *De anima* : quæstiones scilicet ac sententiæ quædam de natura et origine animarum : quibus subjuncta erat Justinus expositio ac demonstratio. Exstant hodie Alexandri Aphrodisiensis libri duo *De anima*, quos σχολία jure vocare possis. Sunt enim in scholiorum modum ea quam dixi ratione compositi. Hujusmodi etiam fuere scholiorum libri centum ab Amelio philosopho compositi, quorum meminit Porphyrius in *Plotini Vita*. Ejusdem argumenti fuisse videntur libri ἐπιλέκτων σχολίων a Diogene Tarsensi compositi, quorum meminit Laertius in *Epicuro*. Denique scholion non nunquam dicitur locus ex aliquo scriptore excer-

ptus. Sic apud Epiphanium in hæresi Marcionitarum, pag. 322 : Αὕτη μὲν τῆς προειρημένης ὑμῶν ὑποθέσεως ἡ σχολιοποιθεῖσα σύντομος ὑπομνηματικὴ ἐξ ἀντιγράφων τοῦ Μαρκίωνος σύνταξις πρὸς ἔπος. Sequitur postea σχολίον ἀπὸ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ παρὰ Μαρκίῳ. Ubi vides, scholion nihil aliud esse quam locum excerptum ex evangelio Marcionis, cui Epiphanius refutationem subiungit. Ita scholion Eusebii dicitur in *Disputatione orthodoxi cum Eusebio* quam edidit Canisius tomo V. Recte ergo Hieronymus *excerpta* interpretatur, quas Origenes σημειώσεις seu σχολία appellaverat.

(9) Ἐφ' οἷς ἐπράξατε κακῶς. In Fuk. et Sav. scriptum est κακοῖς, non male.

(10) Γράφει δὲ καὶ ὡς δε. Pleonasmus est, cum alterutra vox sufficiat. Nisi forte quis malit scribere ὡς ἐτι μέχρι καὶ αὐτοῦ, etc. Sed nihil opus est hac emendatione, cum pleonasmus hic familiaris sit Eusebio. Ita enim loquitur in cap. 22 hujus libri.

cognovisset. » Atque hæc necessario a nobis dicta sint, ut discendi studiosi ad libros ejus accurate pervolvendos incitentur. Hactenus de Justino.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Τίτες ἐπὶ τῆς Οὐήρου βασιλείας, τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας προέστησαν (Nic. H. E. iv, 19).

Ἡδὲ δὲ εἰς ὄψον ἐλαυνούσης ἔτος τῆς δηλουμένης ἡγεμονίας, τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν Ἀνίκητον ἑνδεκα τοῖς πᾶσιν ἔτεσι διελθόντα, Σωτὴρ διαδέχεται. Ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀλεξανδρέων παροικίας Κελαδίωνος τέτταρσιν ἐπὶ δέκα ἔτεσι προστάντος, τὴν διαδοχὴν Ἀγριππίνος διαλαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Τίτες τῆς Ἀντιοχείων (Nic. H. E. iv, 19).

Θνηκῆντα καὶ ἐπὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας Θεόφιλος ἕκτος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἐγνωρίζετο, τετάρτου μὲν τῶν ἐκείσε μετὰ Ἡρώνα καταστάντος Κορνηλίου, μετὰ δὲ αὐτὸν, πέμπτῳ βαθμῇ τὴν ἐπισκοπὴν Ἐρωτος διαδεξαμένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῶν κατὰ τοὺτους διαλαμπάντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραμμάτων (Nic. H. E. iv, 19).

Ἦμαρ δὲ ἐν τούτοις ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἠγήσιππος τε ὃν Ἰσμεν ἐκ τῶν προτέρων, καὶ Διονύσιος Κορινθίων ἐπίσκοπος, Πινυτός τε ἄλλος τῶν ἐπὶ Κρήτης ἐπίσκοπος, Φιλίππος τε ἐπὶ τούτοις καὶ Ἀπολλινάριος καὶ Μελίτων, Μουσάνος τε καὶ Μόδεστος, καὶ ἐπὶ πᾶσιν Εἰρηναῖος ὢν καὶ εἰς ἡμᾶς τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἡ τῆς ὑγιούς πίστεως ἔγγραφος κατῆλθεν ὁρθοδοξία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Περὶ Ἠγησιππου καὶ ὡς οὗτος μνημονεύει (Nic. H. E. iv, 7).

Ὁ μὲν οὖν Ἠγησιππος ἐν πέντε τοῖς εἰς ἡμᾶς ἐλθοῦσιν Ὑπομνήμασι, τῆς ἰδίας γνώμης πληρεστάτην μνήμην καταλέλοιπεν, ἐν οἷς δηλοῖ, ὡς πλείστοις ἐπισκόποις συμμίξειεν, ἀποδημίαν στείλαμενος μέχρι Ῥώμης, καὶ ὡς οὗ τὴν αὐτὴν παρὰ πάντων παρέλθῃ διδασκαλίαν. Ἀκοῦσαί γέ τοι πάρεστι μετὰ τινα (11) περὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς αὐτῷ εἰρημένα, ἐπιλέγοντος ταῦτα. « Καὶ ἐπέμεινεν ἡ Ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὁρθῷ λόγῳ, μέχρι Πρίμου ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ. οἷς συνέμιξα πλέων εἰς Ῥώμην, καὶ συνδιέτριψα τοῖς Κορινθίοις ἡμέρας ἱκανάς, ἐν αἷς συνανεπάμην τῷ ὁρθῷ λόγῳ. Γενόμενος δὲ ἐν Ῥώμῃ, διαδοχὴν ἐποιήσαμην (12) μέχρις Ἀνικήτου, οὗ διάκονος ἦν Ἐλεῦθερος. Καὶ παρὰ Ἀνικήτου διαδέχεται Σωτὴρ, μεθ' ὃν Ἐλεῦθερος. Ἐν ἐκάστῃ δὲ διαδοχῇ καὶ ἐν ἐκάστῃ πόλει οὕτως ἔχει, ὡς ὁ νόμος κηρύττει καὶ οἱ προφῆ-

(11) *Μετά τινα*. Sic cod. Reg. prima manu. Ita etiam legit cod. Savil. Editi, μεγάλην τινά, male.

(12) *Διαδοχὴν ἐποιήσαμην*. Savilius ad oram sui coelicis pro διαδοχὴν correxit διατριβήν· utrum ex conjectura, an ex fide manuscriptorum exemplaris, incertum, utcumque tamen necessaria est hæc emendatio. Porro in capite 14 hujus libri, ubi Eusebius hunc Hegesippi locum addidit, paulo aliter

A

CAPUT XIX.

Quinam imperante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandrinæ præfuerint.

Porro supradicto imperatore jam octavum principatus annum agente, cum Anicetus Ecclesiæ Romanæ episcopatum undecim annis obtinisset, Soter in ejus locum successit. Apud Alexandriam quoque cum Celadion per annos quatuordecim Ecclesiæ præfuisset, Agrippinus sedem ejus obtinuit.

CAPUT XX.

Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.

Antiochenæ vero Ecclesiæ episcopatum sextus ab apostolis Theophilus gubernabat. Quippe Cornelius, Heronis successor, quartus ab apostolis eidem Ecclesiæ præsederat. Quem deinde excipiens Eros, quinto ab apostolis loco eandem Ecclesiam rexit.

CAPUT XXI.

De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.

Iisdem temporibus in Ecclesia floruit Hegesippus, de quo in superioribus libris abunde jam dixi; et Dionysius, Corinthiorum episcopus, Pinytus quoque Cretensium episcopus; Philippus prætereā et Apollinaris ac Melito: Musanus etiam et Modestus, ac postremo 142 Irenæus. Quorum omnium libri, sinceram apostolicæ traditionis ac veræ fidei doctrinam continentes, ad nos usque pervenerunt.

C

CAPUT XXII.

De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.

Hegesippus quidem in quinque *Commentariorum* libris qui ad nos pervenerunt, luculentissima fidei suæ testimonia nobis reliquit. Scribit enim se, cum Romam proficisceretur, plurimos episcopos adlisse, et ab omnibus unam eandemque audivisse doctrinam. Idem postquam de Clementis ad Corinthios epistola quædam commemoravit, hæc addit, quæ nos, si placet, audiamus: « Et Corinthiorum quidem, inquit, Ecclesia in recta fide permansit usque ad Primum, ejusdem loci episcopum, quocum familiariter collocutus sum dum Romam navigarem; nec paucos dies versatus sum cum Corinthiis, mutuanque ex recta fide consolationem cepimus. Romanam vero cum venissem, mansi ibi apud Anicetum, cujus tum diaconus erat Eleutherus. Post obitum deinde Aniceti successit Soter, quem excepit Eleutherus. In singulis autem episcoporum suc-

hæc referuntur. Etenim Eusebius illic scribit, Hegesippum Romam adventasse temporibus Aniceti, et usque ad pontificatum Eleutherii in urbe Roma permansisse. Hegesippus tamen hoc loco id non dicit, sed tantum ait, se Romæ mansisse usque ad pontificatum Aniceti. Romam ergo venerat Hegesippus sub extrema Pii tempora.

cessionibus, et per singulas urbes eadem manent, quæ per legem ac prophetas, et a Domino ipso prædicata sunt. » Hæreseon quoque quæ ætate sua exortæ sunt, initia idem scriptor exponit his verbis : « Postquam, inquit, Jacobus, cognomento Justus, martyrium perinde ac Dominus pertulit, ob ejusdem doctrinæ prædicationem, rursus frater patruelis Domini Simeon, Cleopæ filius, episcopus constituitur, cunctis uno consensu secundum antistitem illum renuntiantibus, eo quod cognatus Domini esset. Et Ecclesiam quidem hactenus virginem vocabant, propterea quod vanis sermonibus nondum corrupta fuerat. Primus Thebuthis, indigne ferens quod minime creatus esset episcopus, eam occulte vitare est aggressus. Fuit hic e septem

Α ται καὶ ὁ Κύριος. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ τῶν κατ' αὐτὸν αἱρέσεων τῆς ἀρχῆς ὑποτίθεται διὰ τούτων. « Καὶ μετὰ τὸ μαρτυρησάι Ἰάκωβον τὸν Δίκαιον, ὡς καὶ ὁ Κύριος ἐπὶ τῷ αὐτῷ λόγῳ, πάλιν ὁ ἐκ θελοῦ αὐτοῦ Συμεὼν ὁ τοῦ Κλωπᾶ καθίσταται ἐπίσκοπος. ὃν προέθεντο πάντες ἀναψὺν ὄντα τοῦ Κυρίου (13) δεῦτερον. Μετὰ τούτου (14) ἐκάλουν τὴν Ἐκκλησίαν παρθένον· οὕτω γὰρ ἐφαρτο ἀκοαῖς ματαλαῖς. Ἀρχεται δ' ὁ Θέβουθις (15), διὰ τὸ μὴ γενέσθαι αὐτὸν ἐπίσκοπον, ὑποφείρειν, ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἱρέσεων ὦν (16) (καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ), ἀφ' ὧν Σίμων, ὅθεν οἱ Σιμωνιανοί, καὶ Κλεόβιος, ὅθεν Κλεοβιανοί, καὶ Δοσιθεός, ὅθεν Δοσιθιανοί (17), καὶ Γορθαῖος, ὅθεν Γορθηνοί (18), καὶ Μασβωθαῖοι, ὅθεν ἀπὸ τούτων Μενανδριανιστᾶι (19), καὶ Μαρκιωνιστᾶι, καὶ

(13) Ἀναψὺν ὄντα τοῦ Κυρίου. Male Rufinus, eumque sæculi Musculus et Christophorus *consobrinum Domini* verterunt, cum potius *fratrem patrualem* vertere debuissent. Clopas enim et Josephus fratres fuerunt. Clopas Simeonis pater fuit, patruus autem Christi. Errant itaque Musculus et Christophorus, qui θεῖον hoc loco *avunculum* interpretati sunt. Sed ineptissime Rufinus θεῖον pro adjectivo sumpsit. Vide quæ supra notavi ad caput 32 libri tertii.

(14) Vulg. *Διὰ τούτο*. Legendum *μέχρι τούτου*. Sic enim habet Eusebius in lib. iii, cap. 52, ubi hunc Illegisippi locum adducit.

(15) Ἀρχεται δ' ὁ Θέβουθις. In codice Reg., Maz. et Fuk., necnon apud Nicephorum legitur *Θεβουθις*. Rufinus *Theobutem* vertit, nominis asperitatem aliquantulum molliens. Sic pro *Clopa* idem Rufinus et veteres fere omnes *Cleopam* dixerunt. In vetustissimo tamen Rufini codice qui fuit olim in bibliotheca Parisiensis Ecclesiæ scribitur *Thobutes*. Cæterum in tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni *ἀρχεται γὰρ ὁ Θέβ*.

(16) Ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἱρέσεων ὦν. Nicephorus ultimam vocem expunxit tanquam superfluum. Sic enim habet : Ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἱρέσεων καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ. In codice Regio scriptum inveni ὦν καὶ αὐτὸς ἦν ἐν τῷ λαῷ. Quod ferri potest, si tollatur distinctio quæ in omnibus nostris codicibus habetur. Atque ita sensus erit, primum Thebutem aggressum esse vitare Ecclesiam Hierosolymitanam, inducta pestilenti doctrina septem illarum Judaici populi sectarum, quibus ipse erat addictus. Melius tamen, meo quidem iudicio, legeretur hoc modo : Ἀπὸ τῶν ἐπὶ αἱρέσεων ὦν καὶ αὐτὸς τῶν ἐν τῷ λαῷ. Quod idem valet ac si diceret : Thebutes errorem suum conflaverat ex septem illis sectis Judaici populi, perinde ac Simon et Cleobius et Dositheus.

(17) Καὶ Δοσιθεός ὅθεν Δοσιθιανοί. Sunt tamen qui scribant hunc Dositheum multo antiquiorem fuisse. Certe si Drusio credimus in responsione ad Minerv. Serarii, cap. 10, vixit hic Dositheus circa tempora Sennacheribi regis Assyriorum. Hieronymus in *Dialogo adversus Luciferianos* : *Taceo de Judaismi hæreticis, qui ante adventum Christi, legem traditam dissiparunt : quod Dositheus Samaritanorum princeps prophetas repudiavit : quod Sadducæi ex illius radice noscentes, etiam resurrectionem carnis negaverunt*. Scaliger tamen in *Elencho trihaeresii*, cap. 15, Dositheum Christo recentiorem esse contendit, idque ex Origenis auctoritate, qui in lib. i *contra Celsum* disertè id affirmat. Sed et idem Origenes in tractatu xxvii in *Matthæum*, Dositheum Samaritanum temporibus apostolorum vixisse scribit qui se Christum esse jactaverit ; et

B tomo xiii *Enarrationum in Evangelium Joannis*. Id autem hausisse videtur Origenes ex Clemente Romano, qui in lib. ii *Recognitionum* de Simone Mago loquens ita scribit : *Interfecto enim, sicut scis et ipse, Baptista Joanne, cum Dositheus hæreseos suæ inisset exordium, cum triginta principalibus discipulis, et alia muliere quæ Luna vocitata est. Unde et illi triginta, quasi secundum lunæ cursum in numero dierum positi videbantur. Simon hic, malæ, ut diximus, gloriæ cupidus, accedit ad Dositheum ; et simulatis amicitiiis, exorat ut si quando aliquis ex illis triginta obiisset, in locum defuncti se continuo subrogaret : quia neque statutum numerum excedere apud eos fas erat, neque ignotum aliquem inserere, aut nondum probatum. Unde et cæteri studentes digni loco ac numero fieri, secundum sectæ suæ instituta placere per omnia gestiunt, quo possit unusquisque ex his qui illum numerum sequuntur, cum forte aliquis ut diximus, decesserit, dignus videri qui in locum defuncti substitui debeat. Igitur Dositheus plurimis ab hoc exoratus, ubi locus intra numerum factus est, introduxit Simonem. Sed hic non multo post incidit in amorem mulieris illius quam Lunam vocant, etc.* Ex quibus patet Dositheum iisdem cum Simeone vixisse temporibus. De Dosithæi ætate idem quoque sentit Eulogius, patriarcha Alexandrinus, ut legitur in *Bibliotheca Photii*, c. 230 ; eique sententiæ suffragatur Illegisippus in loco quem præ manibus habemus.

(18) Ὅθεν Γορθηνοί. Rectius apud Nicephorum in cap. 7 libri iv, καὶ Γορθαῖος ὅθεν Γορθηνοί : καὶ Μασβωθεός ὅθεν Μασβωθεανοί : ἀπὸ τούτων Μενανδριανιστᾶι, etc. Quam emendationem confirmat Rufini interpretatio. In codice Regio, Maz., Fuk. et Sav., Γορθηνοί : apud Epiphanium in *Ancoræ*, Γορθηνοί dicuntur ; in *Panario* autem, Γορθηνοί. Porro has hæreses ex septem Judaici populi sectis originem traxisse, recte Illegisippus observat. Nam Simoniani, Dositheani, Gortheni et aliqua errorum nomina, nihil aliud fuerunt quam rivi ex Judaicis illis fontibus defluentes. At Theodoritus in libro i *Hæreticarum fabularum*, cap. 1, has omnes hæreses ex Simonis fonte fluxisse dicit, Cleobianos scilicet, Dositheanos, Gorthenos, Mashotheos, Menandrianos, Eutychnitas et Canistas, ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς ἀναφύσαντες Κλεοβιανοί, Δοσιθεανοί, Γορθηνοί, Μασβωθεοί, Ἀδριανιστᾶι, Εὐτυχητᾶι, Κανιστᾶι. Sed cum constet ipsam Simonianam hæresin ex Judaicis sectis originem habuisse, rectius dixisset Theodoritus eas omnes ex Judaicis sectis fuisse propagatas, maxime cum quedam illarum hæreseon, Simoniana vetustiores esse videantur, verbi gratia, Gorthena et Dositheana.

(19) Ὅθεν ἀπὸ τούτων Μενανδριανιστᾶι. Prima vox deest in codice Regio et apud Nicephorum, rectius sine dubio. Cæterum in codd. Maz., Med.

Καρποκρατιανοί, καὶ Οὐαλεντινιανοί, καὶ Βασιλει-
διανοί, καὶ Σατορνιλιανοί, ἕκαστος ἰδίως καὶ ἐτέρως
ἰδίαν ὁδὸν παρεισήγαγεν (20). Ἀπὸ τούτων ψευ-
δόχριστοι, ψευδοπροφῆται, ψευδαπόστολοι, οἵτινες
μέρισαν τὴν ἑνωσιν τῆς Ἐκκλησίας φθοριμαίοις λό-
γοις κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ. »
Ἔτι δὲ ὁ αὐτὸς καὶ τὰς πάλαι γεγεννημένας παρὰ
Ἰουδαίους αἵρέσεις ἱστορεῖ λέγων : « Ἦσαν δὲ γνῶμας
διάφοροι ἐν τῇ περιτομῇ ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ τῶν κατὰ
τῆς φυλῆς Ἰούδα (21) καὶ τοῦ Χριστοῦ, αὗται : Ἑσ-
σαῖοι (22), Γαλιλαῖοι (23), Ἡμεροβαπτισταί, Μασθω-
θαῖοι (24), Σαμαρεῖται (25), Σαδδουκαῖοι, Φαρισαῖοι. »

et Fuk. pro *Menandrianistis* scriptum est Ἀδριαν-
ισταί, quomodo etiam legitur apud Theodorum in
libro primo *Hæreticarum fabularum*, ut supra vidi-
mus. Rufinus *Menandrianos* vertit.

(20) *Παρεισήγαγεν*. Ita correxit Rob. Stephanus,
cum in omnibus exemplaribus constanter legatur
παρεισήγαγαν. Qui barbarismus non alienus est
ab Hegesippo. In codice tamen Fuk. scriptum inveni
παρεισήγαγαν. Apud Nicephorum vero legitur
παρεισήγαγον, quod magis probro.

(21) *Ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ τῶν κατὰ τῆς φυλῆς
Ἰούδα*. In cod. Maz., Mel. et Fuk. scriptum inveni
ἐν υἱοῖς Ἰσραὴλ ἢ τῶν κατὰ τῆς φυλῆς Ἰούδα, etc.
Quod quid sibi velit nescio, nisi forte ita emen-
dare placet, ἐν υἱοῖς Ἰσραηλιτῶν κατὰ τῆς φυλῆς
Ἰούδα. Vulgata tamen lectio magis placet, quam et
Regius codex et Nicephorus confirmant. Videtur au-
tem Hegesippus, tribum Judæ ab his omnibus Ju-
daici populi sectis puram ac vacuum existimasse,
ita ut nullus e tribu Judæ, Essenorum aut Saddu-
cæorum et Phariseorum sectam secutus sit. Quod
tamen nequaquam verisimile est. Sed hoc ab Hege-
sippo dictum est in gratiam tribus Judæ, ex qua
Christus originem duxit. Omnes igitur illas Ju-
daismi hæreses viginisse ait apud reliquas decem
tribus, quæ proprio ac peculiari vocabulo Israel
dicebantur, post divisionem regni Judæorum Ro-
mano temporibus factam. Certe tribus Judæ in
libris prophetarum Ecclesiæ personam denotat; decem
vero tribus referuntur ad hæreticos quorum maxi-
ma est multitudo, ut scribit Hier. in cap. i *Osee*.

(22) *Ἑσσαῖοι*. Hæ sunt septem hæreses Judaici
populi quarum frequenter mentionem facit Hege-
sippus, ut in libris superioribus vidimus; sed et Ju-
stinus in disputatione *Adversus Tryphonem* totidem
recenset hæreses Judæorum, sed eas aliis nomi-
nibus appellat. Verba sunt hæc : Ὡςπερ οὐδὲ Ἰου-
δαίους ἂν τις ὁρθῶς ἐξετάσῃ, ὁμολογήσειεν εἶναι
τούς Σαδδουκαίους, ἢ τὰς ὁμοίας αἵρέσεις, Γενιστῶν
καὶ Μεριστῶν, καὶ Γαλιλαίων καὶ Ἑλληνιανῶν, καὶ
Φαρισαίων, καὶ Βαπτιστῶν. Sicut neque Judæos, si
quis recte perpenderit, dicat esse Sadducæos aut
ejusmodi hæreses, Genistarum et Meristarum, Gali-
laeorum et Hellenianorum, Phariseorum ac Bapti-
starum. Epiphanius quoque septem Judaismi hære-
ses agnoscit, sed eas ita nominat : Scribas, Phariseos,
Sadducæos, Essæos, Nazæos, Hemerobaptistas,
Herodianos. In *Indiculo hæreseon* qui tribuitur B.
Hieronymo, decem numerantur hæreses Judæorum.
Qui locus quoniam illustris est, hic meretur apponi.
I. *Ἐφνεὶ dicunt Christum docuisse illos omnem absti-
nentiā*. II. *Γαλιλαῖοι dicunt Christum venisse
et docuisse eos, ne dicerent dominum Cæsarem, neve
ejus monetis uterentur*. III. *Marbonei dicunt, ipsum
esse Christum qui docuit illos in omni re sabbatizare*.
IV. *Pharisæi negant Christum venisse, nec ulla in re
cum prædictis communicant*. V. *Sadducæi negant re-
surrectionem dicentes : Dictum est ad Adam, Terra
es et in terram ibis*. VI. *Genistæ præsumunt quoniam
de genere Abraham sunt*. VII. *Meristæ, quoniam sepa-
rant Scripturas, non credentes omnibus prophetis,*

A illis sectis in Judaico populo proseminalis. Ex qui-
bus fuit etiam Simon, a quo Simoniani fluxerunt;
et Cleobius, a quo Cleobiani : et Dositheus, a quo
Dositheani : et Gorthæus, a quo Gortheni : et Ma-
sbothæus, a quo Masbothæi sunt cognominati; ex
his etiam manarunt Menandriani, ac Marcionitæ, et
Carpocratiani, et Valentiniani, et Basilidiani, et
Saturniliani, alique qui seorsim singuli proprias
opinionēs induxerunt. Ex iis 143 orti sunt pseu-
dochristi, pseudoprophetae, pseudoapostoli, qui
adulterinam invehentes doctrinam adversus Deum
et adversus Christum ejus, unitatem Ecclesiæ di-

dicentes aliis et aliis spiritibus prophetasse. VIII.
*Samaritæ qui in locum Israel captivo et abducto in
Babyloniā translati sunt. Venientes in terram Sa-
maritæ regionis ex parte Israelitarum, consuetudi-
nem quam sacerdote reducto didicerunt, tenent : ex
parte gentilem, quam in natalitatis suæ terra habue-
runt. Nam in observationibus suis a Judæis omnino
separantur, quorum superstilio procul dubio omnibus
nota est*. IX. *Herodiani : Temporibus Salvatoris hæc
hæresis exsurrexit. Hi Herodem magnificabant, di-
centes ipsum esse Christum*. X. *Hemerobaptistæ qui
quotidie corpora sua et domum et suppellectilem la-
vant*. Apud Isidorum in lib. viii *Originum*, octo nu-
merantur hæreses, Pharisei scilicet, Sadducæi,
Ephnei, Morbonei, Genistæ, Meristæ, Samaritæ et
Hemerobaptistæ. Denique Pseudo-Clemens in lib. i
Recognitionum quinque duntaxat sectas Judæorum
recenset, quæ schismata appellant : Sadducæos sci-
licet, Samaritas, Scribas, Phariseos et quosdam ex
Joannis Baptistæ discipulis. Cum enim, inquit, jam
immineret ortus Christi, ad sacrificia quidem reprimen-
da, baptismi vero gratiam largiendam, inimicis
ex his quæ prædicta fuerant, adesse tempus intelli-
gens, diversa schismata operabatur in populo, ut si
forte prius peccatum potuisset aboleri, secunda corri-
gi culpa non posset. Erat ergo primum schisma
eorum qui dicebantur Sadducæi, initio Joannis jam
pene temporibus consumptio. Hicque ut cæteris justio-
res, segregare se cæpere a populi cætu et mortuorum
resurrectionem negare, etc. Sed et paulo post idem
Clemens non plures quam quinque supradictas nu-
merat sectas Judæorum. Mirabitur fortasse aliquis
cur inter has sectas Essæos prætermiserit. Cujus
rei nullam aliam rationem excogitare possumus,
nisi quod veteres Ecclesiæ Patres Essæis supra mo-
dum faverunt.

(23) *Γαλιλαῖοι*. Hos quoque inter Judæorum
hæreticos recenset Justinus et Hieronymus. Auctor
ac princeps hujus sectæ fuit Judas Galilæus, qui
post exilium regis Archelai, cum Romani in Judæa
censum agere vellent, populares suos ad retinen-
dam pristinam libertatem excitavit, et quartam sec-
tam invexit Galilæorum, ut scribit Josephus in
libro ii *De bello Judaico*.

(24) *Μασθωθαῖοι*. In tribus nostris codicibus
Maz., Mel. et Fuk. legitur Μασθωθῶες accentu in
antepenultimam syllabam rejecto. In *Indiculo* He-
ronymi *Marbonei* dicuntur; apud Isidorum vero
Morbonei. Cæterum hi Masbothæi distinguendi sunt
ab illis quorum paulo ante meminimus Hegesippus. Hi
enim erant ex septem sectis Judaici populi quæ
circa Christi tempora exortæ sunt; illi vero ex sep-
tem illis Judæorum sectis propagati sunt, perinde
ac Simoniani, Dositheani atque Gortheni. Mihi
quidem mendum subesse videtur in alterutro Hege-
sippi loco. Apud Rufinum *Masbuthei* dicuntur illi
inter Judaicas sectas quarto loco numerati; alii
vero ex illis prognati sectis dicuntur *Masbutheani*.
Sic enim scribitur in optimo codice Parisiensis Ec-
clesiæ.

(25) *Σαμαρεῖται*. Rectius Epiphanius Samaritas

sciderunt. » Item præterea scriptor sectas illas quæ quondam apud Judæos invaluerunt, recenset his verbis : « Erant, inquit, diversæ sectæ atque sententiæ in circumcisione, inter filios Israel adversus tribum Judæ, et adversus Christum : Essæi scilicet, Galilæi, Hemerohaptistæ, Masbothæi, Samaritæ, Sadducæi, Pharisei. » Scribit etiam alia quamplurima, quæ nos jam superius maxima ex parte, suis quæque locis ac temporibus inserentes retulimus. Nonnulla item ex Hebræorum Evangelio et Syriaco, et ex Hebraica lingua profert in medium, satis per hæc aperte significans, se ex Hebræis ad Christi fidem transiisse. Alia quoque ex Judaicis traditionibus scripto minime comprehensis petita commemorat. Non solum autem ipse, sed etiam Irenæus et omnes antiqui, Proverbia Salomonis vocare solent Sapientiam omnium virtutum præcepta continentem. Denique agens de libris qui apocryphi dicuntur, quosdam eorum sua ætate ab nonnullis hæreticis compositos esse scribit. Sed jam ad alios transeamus.

CAPUT XXIII.

De Dionysio, Corinthiorum episcopo, et de epistolis ab eo scriptis.

Ac primum quidem de Dionysio dicendum est, qui Corinthiorum Ecclesiæ episcopatum gessit, nec solum populis sibi commissis, verum etiam aliarum regionum et urbium incolis, divinos labores suos prolixè communicavit, omnium commodis utilitatique inserviens, in catholicis illis, quas ad diversas Ecclesias scripsit, epistolis. Ex quibus una quidem est ad Lacedæmonios, rectæ fidei institutionem continens, pacemque et unitatem insinuans; altera vero ad Athenienses scripta, excitans ad fidem, et ad vitam ex præcepto Evangelii traducendam : qua in re negligentiam arguit Atheniensium, quippe qui a fide propemodum descivissent, ex quo Publius ipsorum episcopus in persecutionibus tunc temporis excitatis martyrium subierat. Meminit etiam Quadrati, qui post martyrium Publii, episcopus Athe-

a Judæis distinxit, et Judæorum quidem septem hæreses recensuit : Samaritanorum vero quatuor. Hegesippum tamen secuti sunt Hieronymus, seu quisquis est auctor *Indiculi*; Isidorus, Honorius Augustodunensis et alii : qui Samaritas inter Judæorum hæreses retulerunt, late scilicet sumentes nomen Judæorum. Atque ita sensisse videtur Hegesippus, cum ait : Ἦσαν δὲ γινώμαι διάφοροι ἐν τῇ περιτομῇ. Sed quod subjicit ἐν οἷς Ἰσραὴλ, id jam excusari non potest, cum Samaritani nunquam pro filiis Israel habiti fuerint.

(26) *Πανάρετον Σοφίας τὰς Σολομώνος Παροιμίας ἐκάλουν.* Hieronymus in *Chronico*, olympiade cxxxvi, et in *Præfatione ad Proverbia Salomonis*, librum Sapientiæ Jesu filii Sirach, *πανάρετον* appellari scribit. Eadem porro ratione proverbia Salomonis veteres appellarunt *πανάρετον Σοφίας*. Quippe liber ille Sapientiæ Jesu filii Sirach, apud Hebræos *Parabolæ* inscribitur, perinde ac liber Proverbiorum Salomonis. Et quemadmodum Salomon post Parabolæ scripserat Ecclesiastem et Canticum canticorum, sic etiam Siracides Parabolis suis Ecclesiastem et Canticum exemplo Salomonis adiecit. Utriusque igitur Parabolæ dictæ sunt ab antiquis *πανάρετος Σοφία*. Sed et liber ille qui Sapientia Salomonis falso inscribitur, *πανάρετος*; *Σοφία* dicitur ab Athanasio in Synopsi, et ab

Kal ἕτερα δὲ πλεῖστα γράφει, ὧν ἐκ μέρους ἤδη πρότερον ἐμνημονεύσαμεν, οἰκείως τοῖς καιροῖς τὰς ἱστορίας παραθέμενοι. Ἐκ τε τοῦ καθ' Ἑβραίων Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Συριακοῦ, καὶ ἰδίως ἐκ τῆς Ἑβραϊδος διαλέκτου τινὰ τίθησιν, ἐμφαίνων ἐξ Ἑβραίων ἑαυτὸν πεπιστευκέναι· καὶ ἄλλα δὲ ὡς ἂν ἐξ Ἰουδαϊκῆς ἀγράφου παραδόσεως μνημονεύει· οὐ μόνος δὲ οὗτος, ἀλλὰ καὶ Εἰρηναῖος καὶ ὁ πᾶς τῶν ἀρχαίων χορὸς, πανάρετον Σοφίαν τὰς Σολομώνος Παροιμίας ἐκάλουν (26). Καὶ περὶ τῶν λεγομένων δὲ ἀποκρύφων διαλαμβάνων, ἐπὶ τῶν αὐτοῦ χρόνων πρὸς τινων αἵρετικῶν ἀναπεπλάσθαι τινὰ τούτων ἱστορεῖ. Ἀλλὰ γὰρ ἐφ' ἕτερον ἤδη μεταβατέον (27).

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ Διονυσίου Κορινθίων ἐπισκόπου καὶ ὧν ἔγραψεν ἐπιστολῶν (Nic. H. E. iv, 8).

Καὶ πρῶτόν γε περὶ Διονυσίου φατέον, ὅτι τε τῆς ἐν Κορίνθῳ παροιμίας τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἐγχεχεῖριστο θρόνον, καὶ ὡς τῆς ἐνθέου φιλοπονίας οὐ μόνον τοῖς ὑπ' αὐτὸν, ἀλλ' ἤδη καὶ τοῖς ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀφθόνωος ἐκοινώνει, χρησιμώτατον ἅπασιν ἑαυτὸν καθιστάς, ἐν αἷς ὑπετυπούτο καθολικαῖς πρὸς τὰς Ἐκκλησίας ἐπιστολαῖς. Ὡν ἐστὶν ἡ μὲν πρὸς Λακεδαιμονίους, ὀρθοδοξίας κατηχητικὴ (28), εἰρήνης τε καὶ ἐνώσεως ὑποθετικὴ· ἡ δὲ πρὸς Ἀθηναίους, δι-εγερτικὴ πίστεως καὶ τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας· ἥς ὀλιγορήσαντας ἐλέγχει, ὡς ἂν μικροῦ δεῖν ἀποστάντας τοῦ λόγου, ἐξ οὐπερ τὸν προεστῶτα αὐτῶν Πούπλιον μαρτυρῆσαι κατὰ τοὺς τότε συνέβη διωγμούς. Κοδράτου δὲ μετὰ τὸν μαρτυρησάντα Πούπλιον καταστάντος αὐτῶν ἐπισκόπου (29) μέμνηται, ἐπιμαρτυρῶν, ὡς διὰ τῆς αὐτοῦ σπουδῆς ἐπισυναχ-

Epiphaniō in libro *De ponderibus*. Verum ut hic liber falso ascribitur Salomoni, sic Panaretī vocabulum falso usurpat.

(27) Ἀλλὰ γὰρ ἐφ' ἕτερον ἤδη μεταβατέον. Ab his verbis caput 23 incipit in codice Mazarino, Regio et Fuketiano.

(28) Ὁρθοδοξίας κατηχητικὴ. In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est κατηχητικῆς. Sed vulgatam lectionem magis probo, quam confirmat etiam Nicephorus. Sic enim ille hunc Eusebii locum expressit : Ὡν μία πρὸς Λακεδαιμονίους ἐστὶ, κατηχησιν περιέχουσα ὀρθοδοξίας.

(29) Κοδράτου δὲ μετὰ... Πούπλιον καταστάντος ἐπισκόπου. Hunc Quadratum Athenarum episcopum distinguendum esse existimo a Quadrato illo apostolorum discipulo, cujus meminit Eusebius in lib. iii, cap. 37, qui una cum Philippi filiiabus prophetico charismate ornatus, Evangelium variis in locis prædicavit. Hunc enim episcopum non fuisse liquet ex supradicto Eusebii loco. Quadratus autem ille qui *Apologiticum* pro religione nostra Adriano imp. obtulit, de quo Eusebius in principio libri quarti, is ipse est apostolorum discipulus, ut disertè affirmat Eusebius in *Chronico*. Sed Quadratus Athenarum episcopus, ab illo apostolorum discipulo prorsus distinguendus est. Nam, ut supra dixi, Quadratus ille apostolorum di-

θέντων καὶ τῆς πίστεως ἀναζωπύρῃσιν εἰληχότων. Ἀλλοὶ δ' ἐπὶ τούτοις, ὡς καὶ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου προτραπείς ἐπὶ τὴν πίστιν κατὰ τὰ ἐν ταῖς Πράξεσι δεδλωμένα, πρῶτος τῆς Ἀθηναίων παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν ἐγκρατεῖστο. Ἄλλη δ' ἐπιστολὴ τις αὐτοῦ πρὸς Νικομηδεάς φέρεται· ἐν ἣ τὴν Μαρκίωνα αἵρεσιν πολεμῶν, τῷ τῆς ἀληθείας παρίσταται κανόνι (30). Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικούσῃ Γόρτυναν ἅμα ταῖς λοιπαῖς κατὰ Κρήτην παροικίαις ἐπιστελλας, Φίλιππον ἐπίσκοπον αὐτῶν ἀποδέχεται, ἅτε δὴ ἐπὶ πλείσταις (31) μαρτυρουμένης ἀνδραγαθίας τῆς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίας, τὴν τε τῶν αἱρετικῶν διαστροφὴν ὑπομνήσκει φυλάττεσθαι. Καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ δὲ τῇ παροικούσῃ Ἀμαστριν ἅμα ταῖς κατὰ Πόντον ἐπιστελλας, Βαχυλίδου μὲν καὶ Ἐλπίστου, ὡς ἂν αὐτὸν ἐπὶ τὸ γράψαι προτρεψάντων μέμνηται, Γραφῶν τε θείων ἐξηγήσεις παρατίθεται, ἐπίσκοπον αὐτῶν ὀνόματι Πάλαμαν ὑποσημαίνων· πολλὰ δὲ περὶ γάμου καὶ ἀγνείας τοῖς αὐτοῖς παραίνει. Καὶ τοὺς ἐξ οἷας δ' οὖν ἀποπνύσας, εἴτε πλημμελείας, εἴτε μὴν αἱρετικῆς πλάνης ἐπιστρέφοντας, δεξιούσθαι προσάττει. Ταύταις ἄλλῃ ἐγκατελεχται πρὸς Κνωσσίους ἐπιστολῇ, ἐν ἣ Πινυτὸν τῆς παροικίας ἐπίσκοπον παρακαλεῖ, μὴ βαρὺ φορτίον ἐπάναγχες τὸ περὶ ἀγνείας τοῖς

niensium **144** est constitutus : ejusque labore et industria cives denno in Ecclesiam convenisse, et redivivum fidei ardorem in illis reparatum esse testatur. Refert præterea Dionysium Areopagitam, qui a Paulo apostolo ad fidem conversus est, quem admodum traditur in Actibus apostolorum, primum omnium Ecclesiæ Atheniensis sacerdotium suscepisse. Sed et alia ejus epistola exstat ad Nicomedienses, in qua Marcionis hæresim impugnans, veritatis regulæ firmiter adhærescit. Ecclesiæ præterea Gortynensium, et reliquis simul Ecclesiis Cretæ litteras scribens, episcopum ipsorum Philippon magnopere prædicat, quippe cujus Ecclesia egregiam laudem fortitudinis et generosi animi, communi omnium consensu retulisset : monetque ut ab hæreticorum fraude ac versutia sibi caveant. In epistola vero quam scribit ad Ecclesiam Amastrianorum et cæteras simul Ecclesias Ponti, se quidem a Bacchylide et Elpisto ad scribendum impulsus esse commemorat. Episcopum autem ipsorum Palmam nominatim appellans, sacrarum Scripturarum expositionem affert. Multa quoque de nuptiis et de castitate eis præcipit : et cunctos qui a quovis lapsu, sive delicto, sive etiam ab hæretica pravitate resiliunt, benigne suscipi jubet. In eodem volumine

scipulus, nunquam episcopus fuit. Certe nec Dionysius Corinthiorum episcopus, nec Eusebius Quadratum Athenarum episcopum aiunt fuisse discipulum apostolorum. Quod utique omisuri non erant, si res ita se habuisset, cum hæc vel præcipua laus esset Quadrati. Præterea temporum ratio satis admonet, ut hos duos Quadratos distinguamus. Quadratus enim ille apostolorum discipulus non processit ultra tempora imperatoris Adriani. Quadratus vero Athenarum episcopus Ecclesiam illam rexit principatu Marci Antonini, ut constat ex hac Dionysii ad Athenienses epistola. Nam Dionysius de hoc Quadrato loquitur tanquam de æquali, qui recens ordinatus fuisset episcopus Athenarum. Floruit autem Dionysius Corinthiorum episcopus regnante M. Antonino. Quare assentiri non possum B. Hieronymo, qui hos duos Quadratos minime distinxit. Sic enim scribit in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* : *Quadratus apostolorum discipulus, Publio Athenarum episcopo ob Christi fidem martyrio coronato, in locum ejus substituitur, et Ecclesiam grandi terrore dispersam, fide et industria sua congregat*, etc. Idem scribit in epistola ad Magnum oratorem Romanum. Sed et in Græcorum *Menologio*, Quadratus apostolus confunditur cum Quadrato Athenarum episcopo. Verum in *Typico* monasterii S. Sabæ hic error non habetur. Sic enim in eo legitur die 21 Septembris, τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Κοδράτου τοῦ ἐν τῇ Μαγνησίᾳ. Et hæc quidem de Quadrato Athenarum episcopo a nobis observata sint. Quod vero spectat ad Publium decessorem Quadrati, plerosque ita sentire video, Publium hunc Dionysio Areopagitæ proxime successisse. Ita Baronius in Notationibus ad Martyrologium Romanum, Sirmondus in dissertatione *De duobus Dionysiis*, Blondellus in præfatione quam *Apoloγία* suæ pro sententia Hieronymi præfixit, et ante illos Usuardus, cujus hæc sunt verba ad diem 21 Januarii : *Natalis B. Publii episcopi, qui secundus post Dionysium Areopagitam, Atheniensium Ecclesiam rexit*. Verum cum nec Eusebius nec Dionysius id de Publio dixerint, haud facile crediderim illum Dionysio proxime successisse. Certe Dionysius Areopagites principatu Domitiani abiit e vita, ut inter

omnes constat. Nec probabile est illum vitam ulterius produxisse, quippe qui jam grandævus ad Christi fidem conversus sit. Athenis enim non nisi provecta jam ætate cives in Areopagum promovebantur. Quod si Publium ei proxime successisse dicamus, cum hic principatu M. Antonini martyrium fecerit, plus quam lxx annis in episcopatu eum vixisse dicendum est. Porro Publium regnante Marco subisse martyrium, ex hac Dionysii ad Athenienses epistola colligitur. Scripsit enim hanc epistolam Dionysius ad Athenienses, ut eorum fidem suscitarer, quæ post mortem Publii, dissipata ob fervorem persecutionis Ecclesiæ, multum fuerat imminuta : nisi quod Quadratus qui in locum Publii recens substitutus fuerat, eam erigere atque excitare cœperat. Cujus conatum ut adjungeret Dionysius, cum ad eum utpote metropolitum Achaïæ cura hæc pertineret, hanc ad Athenienses dedit epistolam, et quidem sub initio episcopatus sui. Orsus est autem episcopatum temporibus Soteris papæ, ut supra dixi, post obitum Primi, Corinthiorum episcopi, quem sub Aniceto sedisse testis est Hegesippus. Quod si Publius sub Trajano passus fuisset, ut vult Sirmondus, nihil jam causæ erat cur Dionysius tanto post tempore Atheniensibus scriberet ad suscitandam eorum fidem, cum jam a Quadrato id cumulate præstitum fuisset.

(30) Vulg. τῷ τῆς Ἐκκλησίας παρίσταται κανόνι. Nicephorus in lib. iv, cap. 8, pro his verbis hæc posuit, τῷ ἐκκλησιαστικῷ κανόνι στοιχεῖ, id est *ecclesiasticæ regulæ insinuat*. In quo sensum quidem expressit Eusebii, sed vim verbi παρίσταται non est assecutus. Vox est familiaris Eusebio παρίστασθαι, quæ idem valet ac *probare, astruere, confirmare ac defendere*, ut hic vertit Rufinus. Sic Eusebius infra in capite ultimo hujus libri de Bardessane loquens : *ἰκανῶς τῷ λόγῳ παρίσταμένῳ* quem locum non intellexit Christophorus.

(31) Ἄτε δὴ ἐπὶ πλείσταις. Ita legitur in codice Regio. Sed tres reliqui, Maz. scilicet, Med. et Fulk., scriptum habent ὡς ἂν ἐπὶ πλείσταις, quod idem est.

continetur etiam epistola ad Gnosios, in qua Pinytum Ecclesiæ illius episcopum monet, ne grave onus castitatis fratrum cervicibus tanquam necessarium imponat, sed ejus quæ in plerisque hominibus inest infirmitatis rationem habeat. Cui epistolæ respondens postea Pinytus, admiratione quidem ac laudibus effert imprimis Dionysium : sed tamen hortatur, ut solidiorem cibum tandem impertiat, et transmissis iterum perfectioris doctrinæ literis plebem sibi commissam alere velit : ne forte lacteis sermonibus perpetuo innutriti homines, in infantili quadam disciplina paulatim consenescent. Quæ quidem epistola et rectam Pinyti fidem, et sollicitudinem de profectu plebis ipsi commissæ, eloquentiam quoque et peritiam rerum divinarum, velut tabella quadam picta egregie commonstrat. Exstat etiam epistola ejusdem Dionysii ad Romanos, Soteri tunc temporis episcopo Romæ urbis nuncupata, ex qua pauca quædam hic inserere non absurdum fuerit, ubi scilicet ille morem institutumque Romanorum, **145** ad persecutionem usque nostra ætate factam perpetuo custoditum inagnopere commendans, ita scribit : « Hæc enim, inquit, vobis consuetudo est jam inde ab ipso religionis exordio, ut fratres omnes vario beneficiorum genere afficiatis, et Ecclesiis quamplurimis, quæ in singulis urbibus constitutæ sunt, necessaria vitæ subsidia transmittatis ; et hac ratione tum egentium inopiam sublevalis, tum fratribus qui in metallis opus faciunt, necessaria suppeditatis : per hæc quæ ab initio transmittere consuevistis munera, morem institutumque Romanorum a majoribus vestris acceptum Romani retinentes. Atque hunc morem beatus episcopus vester Soter non servavit solum, verum etiam adauxit : tum munera sanctis destinata copiose subministrans, tum fratres peregre advenientes, tanquam liberos suos pater amantissimus beatis sermonibus consolando. » In hac ipsa etiam epistola meminit Clementis epistolæ ad Corinthios scriptæ, quam ex prisca consuetu-

(32) *Ἐξ ἧς οὐδὲν ὅλον τὸ καὶ, etc.* In codice Regio, quem secutus est Stephanus, pro ὅλον τὸ scribitur ἄποπον. Sed reliqui codices, Maz., Med., cum Fnk. et Saviliano scriptum habent οὐδὲν ὅλον τὸ καὶ παραθέσθαι λέξεις. Quod profecto longe est elegantius. Phrasis est familiaris Eusebio, quam nos vernaculo sermone feliciter exprimimus. Sic supra in cap. xiii libri primi de Abgaro loquens ait : Οὐδὲν δὲ ὅλον καὶ αὐτῶν ἐπακούσαι τῶν ἐπιστολῶν.

(33) *Φυλαχθὲν Ῥωμαίων ἔθος.* Notandum est illustre testimonium Dionysii Corinthiorum episcopi de Romana Ecclesia, quæ cum esset opulentissima, aliarum Ecclesiarum inopiam liberalitate sua sublevabat, et fratribus ad metallum damnatis aut in exsilium missis, alimenta et munera submittere consueverat. In hunc usum fiebant collectæ in Ecclesia Romana diebus Dominicis, de quibus exstant aliquot S. Leonis papæ sermones. Quæ laudabilis consuetudo jam inde a primis apostolorum temporibus instituta, in postrema etiam persecutione Diocletiani servata est, ut hic testatur Eusebius : quo tempore Ecclesia Romana Christianis ad metalla Palæstinæ et per Ægyptum damnatis, collectas pecunias misit. De hoc more Romanæ Ecclesiæ præter Dionysium Corinthiorum loquitur etiam Diony-

sius ἀδελφοῖς ἐπιτιθεῖναι, τῆς δὲ τῶν πολλῶν καταστοχάζεσθαι ἀσθενείας. Πρὸς ἣν ὁ Πινυτὸς ἀντιγράφων, θαυμάζει μὲν καὶ ἀποδέχεται τὸν Διονύσιον, ἀντιπαρκαλεῖ δὲ στερρότερας ἦσθι ποτὲ μεταδιδόναι τροφῆς, τελειότεροις γράμμασιν εἰσαυθὺς τὸν ὑπ' αὐτῷ λαὸν ὑποθρέψαντα, ὥς μὴ διατέλους τοῖς γαλακτώδεσιν ἐνδιατρίβοντες λόγοις, τῇ νηπιώδει ἀγωγῇ λάθοιεν καταγρησάντες. Δι' ἧς ἐπιστολῆς καὶ ἡ τοῦ Πινυτοῦ περὶ τὴν πίστιν ὀρθοδοξία τε καὶ φρονεῖς τῆς τῶν ὑπάρχων ὠφελείας, τό τε λόγιον καὶ ἡ περὶ τὰ θεῖα σύνοσις, ὥς δι' ἀκριβεστάτης ἀναδείκνυται εἰκόνος. Ἔτι τοῦ Διονυσίου καὶ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολὴ φέρεται, ἐπισκόπῳ τῷ τότε Σωτήρι προσφωνοῦσα. Ἐξ ἧς οὐδὲν ὅλον τὸ καὶ παραθέσθαι λέξεις (32), δι' ὧν τὸ μέγρι τοῦ καὶ ἡμᾶς διωγμοῦ φυλαχθὲν Ῥωμαίων ἔθος (33) ἀποδεχόμενος, ταῦτα γράφει : « Ἐξ ἀρχῆς γὰρ ὑμῖν ἔθος ἐστὶ τοῦτο, πάντας μὲν ἀδελφούς ποικίλως εὐεργετεῖν, Ἐκκλησίαις τε πολλαῖς ταῖς κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐφρόδια πέμπειν, ὥδε μὲν τὴν τῶν δεομένων πενίαν ἀναψύχοντας, ἐν μετάλλοις δὲ ἀδελφοῖς ὑπάρχουσιν ἐπιχορηγοῦντας. δι' ὧν πέμπετε ἀρχῆθεν ἐφοδίων, πατροπαράδοτον ἔθος Ῥωμαίων Ῥωμαῖοι διαφυλάττοντες, ὃ οὐ μόνον διατετήρηκεν ὁ μακάριος ὑμῶν ἐπίσκοπος Σωτήρ, ἀλλὰ καὶ ἐπηύξηκεν, ἐπιχορηγῶν μὲν τὴν διαπεμπομένην δαφίλειαν τὴν εἰς τοὺς ἀγίους, λόγοις δὲ μακαρίοις τοὺς ἀνιόντας ἀδελφούς (34), ὥς τέκνα πατὴρ φιλόστοργος, παρκαλῶν. » Ἐν αὐτῇ δὲ ταύτῃ καὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους μέμνηται ἐπιστολῆς, δηλῶν ἀνέκαθεν ἔξ ἀρχαίου ἔθους ἐλτὶ τῆς Ἐκκλησίας τὴν ἀνάγκυσιν αὐτῆς ποιεῖσθαι. Λέγει γοῦν : « Τὴν σήμερον οὖν Κυριακὴν ἀγίαν ἡμέραν διηγάγομεν, ἐν ἣ ἀνεγνώκαμεν (35) ὑμῶν τὴν ἐπιστολὴν. ἦν ἔσομεν αὖτε ποτε ἀναγινώσκοντες νοουθετεῖσθαι, ὥς καὶ τὴν προτέραν ἡμῖν διὰ Κλήμεντος γραφεῖσαν. » Ἔτι δὲ ὁ αὐτὸς καὶ περὶ τῶν ἰδίων ἐπιστολῶν, ὥς ῥαδιουργηθειῶν, ταῦτά φησιν : « Ἐπιστολὰς γὰρ, ἀδελφῶν (36) ἀγνωσάντων με γράφαι, ἔγραψα. Καὶ ταύτας οἱ τοῦ διαβόλου ἀπόστολοι ζιζανίων γεγέμικαν, ἃ μὲν ἐξαίρου-

sus Alexandrinus episcopus in epistola ad Stephanum papam, quam refert Eusebius in lib. vii, cap. 4: Αἱ μέντοι Συρίαι ὅλαι καὶ ἡ Ἀραβία, οἷς ἐπαργεῖται ἑκάστοτε, καὶ οἷς νῦν ἐπιστελλάτε. Id est, *Syriæ omnes et Arabia, quibus pecunias identidem subministratis...* Quem locum male verterunt interpretes.

(34) *Τοὺς ἀνιόντας ἀδελφούς.* Male Langus et Musculus *redeuntes* vertere. Melius Rufinus ita interpretatur, *advenientes fratres clementi satis et mitissimo solatur alloquio*. Intelligit enim Dionysius fratres qui ex longinquis regionibus Romam venire consueverant, penuria apud se laborantibus subsidium aliquod a Romanis relaturi.

(35) *Ἐν ἣ ἀνεγνώκαμεν.* Nostri codices Mazar., Med. et Fnk. scriptum habent *ἐγνώμεν*, Nicephorus vero *ἀνέγνωμεν*. Cæterum cum hoc fragmento epistolæ Dionysii ad clerum Romanum, jungendus est alter locus ejusdem epistolæ quem citavit Eusebius in cap. penult. lib. ii. Hæc enim duo fragmenta sibi invicem connectenda esse non dubitamus.

(36) *Ἐπιστολάς... ἀδελφῶν.* Codex Mazar., Med. cum Fnk. vocem interserit hoc modo, *ἐπιστολάς γὰρ ἀδελφῶν, etc.*; atque ita Nicephorus et Rufinus.

τες, & δὲ προστιθέντες. Οὗς τὸ οὐαὶ χεῖται. Οὐ θαυμαστὸν ἄρα εἰ καὶ τῶν Κυριακῶν ῥαδιουργήσαι τινες ἐπιβέβληνται Γραφῶν, ὅποτε καὶ ταῖς οὐ τοιαύταις ἐπιβεβλήκασι. » Καὶ ἄλλη δὲ τις παρὰ ταύτας ἐπιστολὴ τοῦ Διονυσίου φέρεται, Χρυσοφόρα πιστοτάτῃ ἀδελφῇ ἐπιστελλαντος, ἥ τὰ κατὰλληλα γράφων, τῆς προσηκούσης καὶ αὐτῇ μετεδίδου λογικῆς τροφῆς. Καὶ τὰ μὲν τοῦ Διονυσίου τσαῦτα.

inquit, scripsi rogatus a fratribus. Sed illas ministri quidam diaboli, zizaniis compleverunt : quædam ex illis expungentes, quædam adjicientes. Quos certe manet feralis illa sententia : Væ vobis. Non mirum igitur videri debet, si sacrosancta Domini scripta quidam adulterare aggressi sunt, quando quidem in longe inferioribus scriptis idem ausi fuisse deprehenduntur. » Habetur præterea alia ejusdem epistola ad Chrysophilorū fidelissimam sororem, cui convenientia scribens, spiritale, ut decuit, pabulum subministrat. Atque hæc de Dionysii scriptis a nobis dicta sint.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ Θεοφίλου τῶν Ἀντιοχείων ἐπισκόπου
(Nic. II. E. iv, 9).

Τοῦ δὲ Θεοφίλου ὃν τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον δεδηλώκαμεν, τρία τὰ *Πρὸς Αὐτολύκον* στοιχειώδη φέρεται συγγράμματα. Καὶ ἄλλο *Πρὸς τὴν αἵρεσιν Ἑρμογένους* (37) τὴν ἐπιγραφὴν ἔχον, ἐν ᾗ ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου κέχρηται μαρτυρίαις· καὶ ἕτερα δὲ τινὰ κατηχητικὰ αὐτοῦ βιβλία. Τῶν γε μὴν αἱρετικῶν οὐδὲν χεῖρον καὶ τότε, ζιζανίων δίκην, λυμαينوμένων τὸν εἰλικρινῇ τῆς ἀποστολικῆς διδασκαλίας σπόρον, οἱ πανταχόσε τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένες, ὥσπερ τινὰς θήρας ἀγρίους τῶν τοῦ Χριστοῦ προβάτων ἀποσποδούντες αὐτοὺς ἀνείργον, τοτὲ μὲν, ταῖς πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς νοουθεσίαις καὶ παραινέσεσι, εὐτὲ δὲ, πρὸς αὐτοὺς γυμνότερον ἀποδύμενοι, ἀγράφοις τε εἰς πρόσωπον ζητήσεσι καὶ ἀνατροπαῖς, ἥδη δὲ καὶ δι' ἐγγράφων ὑπομνημάτων τὰς δόξας αὐτῶν ἀκριβεστάτοις ἐλέγχοις διευθύνοντες. Ὁ γέ τοι Θεόφιλος σὺν τοῖς ἄλλοις κατὰ τούτων στρατευσάμενος δῆλός ἐστιν, ἀπὸ τίνος οὐκ ἀγεννῶς αὐτῷ κατὰ Μαρκίωνος πεποιημένου λόγου. Ὅς καὶ αὐτὸς μεθ' ὧν ἄλλων εἰρήκαμεν, εἰσέτι νῦν διασέσσωται. Τοῦτον μὲν οὖν ἔβδος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας διαδέχεται Μαξιμῖνος.

Theophilo in episcopatu Antiochenis Ecclesiæ septimus ab apostolis successit Maximinus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ Φιλίππου καὶ Μοδέστου (Nic. II. E. iv, 9).

Φίλιππός γε μὴν ὢν ἐκ τῶν Διονυσίου φωνῶν τῆς ἐν Γορτύνῃ παροικίας ἐπίσκοπον ἔγνωμεν, πάνυ γε σπουδαϊότατον πεποιήται καὶ αὐτὸς κατὰ Μαρκίωνος λόγον· Εἰρηναῖός τε ὡσαύτως καὶ Μόδεστος, ὃς καὶ διαφερόντως παρὰ τοὺς ἄλλους τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἐκδήλον τοῖς πᾶσι κατεφώρασε πλάνην· καὶ ἄλλοι δὲ πλείους, ὧν παρὰ πλείστοις τῶν ἀδελφῶν εἰσέτι νῦν πόνοι διαφυλάττονται.

(37) *Πρὸς τὴν αἵρεσιν Ἑρμογένους*. De Hermogene ejusque hæresi vide Baronium ad annum Christi 170. Cui tamen assentiri non possum in eo quod dicit Hermogenem docuisse in Africa, quod nescio undenam hausit Baronius. Nam si ex eo quod Tertullianus adversus illum scripsit, eum in Africa vixisse putandum est, pari jure eum Syrum esse credemus, eo quod Theophilus Antiochenus in eum

A dine in ecclesia legi solitam esse testatur his verbis : « Hodie, inquit, sacrum diem Dominicum transigimus. In quo epistolam vestram legimus, quam quidem perpetuo deinceps legentes, perinde ac priorem illam nobis a Clemente scriptam epistolam, optimis præceptis ac documentis abundabimus. » Idem præterea scriptor epistolas suas a falsariis corruptas esse admonet, ita scribens : « Epistolas,

scripsi rogatus a fratribus. Sed illas ministri quidam diaboli, zizaniis compleverunt : quædam ex illis expungentes, quædam adjicientes. Quos certe manet feralis illa sententia : Væ vobis. Non mirum igitur videri debet, si sacrosancta Domini scripta quidam adulterare aggressi sunt, quando quidem in longe inferioribus scriptis idem ausi fuisse deprehenduntur. » Habetur præterea alia ejusdem epistola ad Chrysophilorū fidelissimam sororem, cui convenientia scribens, spiritale, ut decuit, pabulum subministrat. Atque hæc de Dionysii scriptis a nobis dicta sint.

CAPUT XXIV.

De Theophilo, Anthiochensium episcopo.

Theophili vero, quem Antiochenæ Ecclesiæ episcopum fuisse superius retulimus, tres supersunt *Ad Autolyceum* libri, institutionem fidei continentes. Alius etiam exstat liber, quem *Contra 146 Hermogenis hæresim* inscripsit, in quo testimoniis utitur ex Joannis Revelatione desumptis. Exstant et alii ejusdem libri, in quibus elementa fidei nostræ traduntur. Porro cum nihilominus hæc etiam tempestate hæretici zizaniorum instar sinceram apostolicæ doctrinæ sementem labefactarent, Ecclesiarum toto orbe pastores, eos tanquam feras atque immanes belluas ab ovili Christi fugare atque arcere properabant : partim hortando et commonendo fratres, partim adversus ipsos hæreticos fortiter coluctando : quos vel propositis cominus interrogationibus et confutationibus viva duntaxat voce, vel libris accuratissime conscriptis opiniones eorum refellentes, confutabant. Theophilus igitur una cum cæteris adversus illos hæreticos depugnavit, ut constat ex quodam illius libro haudquaquam spernendo, quem *contra Marcionem* elaboravit : qui liber una cum aliis quos retuli, etiamnum exstat. Illic porro

CAPUT XXV.

De Philippo et Modesto.

Sed et Philippus, quem ex verbis Dionysii proxime citatis Gortynensis Ecclesiæ episcopum fuisse cognovimus, ipse quoque luculentissimum librum *Adversus Marcionem* composuit. Irenæus quin etiam de Modesto. Verum hic præ cæteris egregie errores illius ac dolos detegens, omnibus spectandos exhibuit. Scripserunt etiam alii complures, quorum libri apud plurimos ex fratribus adhuc studiose servantur.

scripsit. De eodem Hermogene loquitur Clemens Alexandrinus in lib. *Hypotyposeon*, sive in *Excerptis Theodoti*, ubi exponens hæc Davidis verba : *In sole posuit tabernaculum suum* : Quidam, inquit, aiunt Christum in sole corpus suum deposuisse, ut Hermogenes. Idem certe de Hermogene tradunt Theodoritus et Philastrius.

CAPUT XXVI.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΥ΄.

De Melitone et de his quorum ille mentionem fecit.

Iisdem temporibus Melito Sardinianus et Apollinaris Hierapolitanus episcopi, summa laude vixerunt. Quorum uterque orationes pro fidei nostræ defensione scriptas, supra memorato imperatori qui tunc temporis regnabat, seorsum nuncupavit. Ex libris autem utriusque illorum, hi quos infra subiecimus, ad nostram notitiam pervenerunt. Melitonis quidem *De Pascha* libri duo. *De 147 recta vivendi ratione*, et *De prophetis* liber unus. Alius item *De Ecclesia*, alius *De die Dominico*. Est et *De natura hominis* liber unus. Alius *De formatione*. Alius *De obedientia sensuum fidei*. Præterea liber *De anima et corpore et mente*. Liber *De lavacro*, liber *De veritate*, liber *De conditu et generatione Christi*. Item alius *De prophetia*, alius *De hospitalitate*, alius quoque qui *Clavis* inscribitur. Ad hæc *De diabolo*, et *De Revelatione Joannis*. *De Incarnatione Dei* liber unus. Postremus omnium est libellus ad imperatorem Antoninum.

(38) Καὶ τὰ Περὶ πολιτείας καὶ Προφητῶν. Male Rufinus et Christophorus ex uno Melitonis libro duos fecerunt: alterum *De recta conversatione*, alterum *De prophetis*, quasi in Græco legeretur καὶ τὸ Περὶ προφητῶν. Sed cum in omnibus scriptis codicibus, et apud Nicephorum, non alia lectio reperitur quam ea quæ vulgata est, merito illorum sententiam et interpretationem rejicimus. Adde quod Hieronymus in lib. *De scriptoribus ecclesiasticis*, qui ex Eusebii *Historia* totus fere descriptus est, hunc Melitonis librum *De vita prophetarum* inscribi dicit. In codice Maz. et Med. scribitur τὰ Περὶ τῆς πολιτείας, itemque in Fuk. et Saviliano.

(39) Ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων. Apud Nicephorum legitur ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως καὶ ὁ Περὶ αἰσθητηρίων, ut duo fuerint Melitonis libri: alter *De obedientia fidei*, alter *De sensibus*, idque confirmat Hieronymus et Rufinus. In omnibus tamen nostris codicibus legitur καὶ ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων absque distinctione, quam Rob. Stephanus post vocem πίστεως adjecit. Fuit igitur hic Melitonis liber ita inscriptus: *De obedientia sensuum fidei*, seu, quod idem est, *De obedientia fidei quæ fit a sensibus*. Quidam enim hæretici aiebant, animales quidem seu psychicos sensuum opera credere, spirituales vero per rationem. Ita Heracleo explicabat locum illum ex Joannis Evangelio: *Nisi signa et prodigia videritis, non credetis*. Quæ Christi verba aiebat Heracleo dici propriè ad eos, qui per opera et sensus naturam habeant obediendi, non autem credendi per rationem. Refert hæc Origenes *Enarrationum in Joannis Evangelium* tomo xiii, ubi id refutat, docetque tam spirituales quam animales non posse nisi per sensum credere.

(40) Ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἡ ῥοδός, καὶ ὁ Περὶ λουτροῦ. Hæc est lectio codd. Maz., Med. et Fuk., quam veram esse non dubitamus. Nam et interpretatio Rufini eam confirmat, *De anima et corpore et mente*, *De lavacro*. Cod. Reg., cui consentit etiam Niceph., ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἦν· ἐν οἷς καί, etc.

(41) Καὶ Περὶ πίστεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ. Sic codd. Maz., Med. et Fuk., et Nicephor., id est *De creatione et generatione Christi*, quam Scripturam veram esse non ambigimus. Rufinus quidem vulgatam lectionem καὶ περὶ πίστεως καὶ γεν. secutus est, ut ex interpretatione ejus apparet. Hieronymus vero uno *generationis* vocabulo contentus, vocem πίστεως utpote duriorē declinavit, propterea quod

Περὶ Μελιτωνος καὶ ὧν αὐτὸς ἐμνημόνευσεν (Nic. II. E. iv, 10).

Ἐπὶ τῶνδε καὶ Μελιτων τῆς ἐν Σάρδεσι παροικίας ἐπίσκοπος, Ἀπολινάριος τε τῆς ἐν Ἱεραπόλει διαπρεπὺς ἡκμαζον· οἱ καὶ τῷ δηλωθέντι κατὰ τοὺς χρόνους Ῥωμαίων βασιλεῖ λόγους ὑπὲρ τῆς πίστεως ἰδίως ἐκάτερος ἀπολογίας προσεφώνησαν. Τούτων εἰς ἡμετέραν γνῶσιν ἀφίχται τὰ ὑποτεταγμένα· Μελιτωνος τὰ Περὶ τοῦ πάσχα δύο, καὶ τὰ Περὶ πολιτείας καὶ Προφητῶν (38), καὶ ὁ Περὶ Ἐκκλησίας, καὶ ὁ Περὶ Κυριακῆς λόγος. Ἐτι δὲ ὁ Περὶ φύσεως ἀνθρώπου, καὶ ὁ Περὶ πλάσεως, καὶ ὁ Περὶ ὑπακοῆς πίστεως αἰσθητηρίων (39), καὶ πρὸς τοῦτοις ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος ἡ ῥοδός, καὶ ὁ Περὶ λουτροῦ (40), καὶ ὁ Περὶ ἀληθείας, καὶ Περὶ πίστεως καὶ γενέσεως Χριστοῦ (41). Καὶ λόγος αὐτοῦ Περὶ προφητείας (42), καὶ ὁ Περὶ φιλοξενίας (43), καὶ Ἡ κλεις. Καὶ τὰ Περὶ τοῦ διωδύλου, καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου, καὶ ὁ Περὶ ἐνσωμάτου Θεοῦ, ἐπὶ πᾶσι καὶ τὸ πρὸς Ἀντωνίνον βιβλίδιον (44).

Christum in ordinem creaturarum cogere videretur. Verum antiqui Patres qui ante concilium Nicænum vixere, per vocabulum κτίσεως non eam solum creationem quæ ex nihilo fit, sed omne genus productionis intellexerunt, ipsamque adeo generationem Verbi. Itaque id quod in Proverbiis legitur: *Domini creavit me principium viarum suarum*, de generatione illa æterna exposuerunt; itemque illud Apostoli, *primogenitus omnis creaturæ*. Quæ omnia Marcellus quidem Ancyrae episcopus, de Incarnatione Christi dicta esse contendebat: sed refutatur ab Eusebio in libro ii *contra Marcellum*, cap. 3. et in lib. iii *De ecclesiastica theologia*, cap. 2. Porro in codice Mazarino ad vocem κτίσεως notatur in margine eadem manu: Γρ. πίστεως. Quæ nota significat, in quibusdam exemplaribus oro κτίσεως scribi πίστεως.

(42) Καὶ λόγος αὐτοῦ Περὶ προφητείας. Rufinus hæc cum verbis superioribus conjunxit hoc modo: *De fide et generatione Christi et de prophetia ejus*, cui tamen non assentior. Rectius Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* hunc locum ita vertit: *Item de prophetia sua librum unum*. Certe Melitonem prophetam a plerisque habitum fuisse docet Tertullianus. Hieronymus in *Melitone*: *Hujus, inquit, elegans et declamatorium ingenium laudans Tertullianus in septem libris quos scripsit adversus Ecclesiam pro Montano, dicit a plerisque nostrorum prophetarum putari*.

(43) Codex Regius, cujus lectionem confirmat etiam Rufinus, habet... Περὶ προφητείας, καὶ περὶ ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ περὶ φιλοξενίας. Verum cum hic Melitonis liber *De anima et corpore*, jam antea commemoratus sit, quid opus est rursus eum hic recensere? Certe in codice Med., Fuk. et Savil. verba illa καὶ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος non habentur. Sed neque apud Hieronymum ac Nicephorum ulla eorum exstat mentio hoc loco. Optimus tamen codex Maz. ea retinet, sed inverso ordine in hunc modum: Καὶ ὁ Περὶ φιλοξενίας· καὶ ὁ Περὶ ψυχῆς καὶ σώματος.

(44) Τὸ πρὸς Ἀντωνίνον βιβλίδιον. Id est libellus supplex. Sic videtur inscripta fuisse Melitonis *Apoloogia pro Christianis* ad imp. Antoninum Verum, eo quod propriè esset libellus supplex imperatori oblat. Idem etiam fuit titulus *Apologetici* Justini, ut patet ex fine posterioris *Apologetici*, ubi Justinus ita loquitur: Καὶ ὑμᾶς οὖν ἀξιῶμαι ὑπογράψαντας τὸ

Ἐν μὲν οὖν τοῖς *Περὶ τοῦ Πάσχα*, τὸν χρόνον καθ' ὃν Ἀ συνέταπτεν, ἀρχόμενος σημαίνει ἐν τοῦτοις· « Ἐπὶ Σε-
ρουλίου Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας, ᾧ Σάγαρις
καιρῷ ἐμαρτύρησεν, ἐγένετο ζήτησις πολλὴ ἐν Λαοδι-
κείᾳ περὶ τοῦ Πάσχα, ἐμπεσόντος κατὰ καιρὸν ἐν
ἐκλείναις ταῖς ἡμέραις, καὶ ἐγράφη ταῦτα. » Τούτου
δὲ τοῦ λόγου μέμνηται Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν ἰδίῳ
Περὶ τοῦ Πάσχα λόγῳ, ὃν ἐξ αἰτίας τῆς τοῦ Μελίτωνος
γραφῆς φησιν ἑαυτὸν συντάξαι. Ἐν δὲ τῷ πρὸς
τὸν αὐτοκράτορα βιβλίῳ, τοιαῦτά τινα καθ' ἡμῶν
ἐπ' αὐτοῦ γεγονέναι ἱστορεῖ· « Τὸ γὰρ οὐδὲ πώποτε
γενόμενον, νῦν διώκεται τὸ τῶν θεοσεβῶν γένος, και-
νοῖς ἐλαυνόμενον δόγμασι κατὰ τὴν Ἀσίαν. Οἱ γὰρ ἀν-
αίδεῖς συκοφάνται καὶ τῶν ἀλλοτρίων ἐρασταί, τὴν ἐκ
τῶν διαταγμάτων ἔχοντες ἀφορμὴν, φανερώς ληστεύ-
ουσι, νύκτωρ καὶ μεθ' ἑτέρας φησι· « Καὶ εἰ μὲν
σοῦ κελεύσαντος ταῦτα πράττεται, ἔστω καλῶς γι-
νόμενον. Δίκαιος γὰρ βασιλεὺς οὐκ ἂν ἀδίκως βου-
λεύσαιο πώποτε. Καὶ ἡμεῖς ἡδέως φέρομεν τοῦ
τοιούτου θανάτου τὸ γέρας. Ταύτην δὲ σοι μόνην
προσφέρωμεν δέησιν, ἵνα αὐτὸς πρότερον ἐπιγνούς
τοὺς τῆς τοιαύτης φιλονεικίας ἐργάτας (45), δικαίως
κρίνεις εἰ ἀξιοὶ θανάτου καὶ τιμωρίας, ἢ συντηρίας
καὶ ἡσυχίας, εἰσίν. Εἰ δὲ καὶ παρὰ σοῦ μὴ εἴη ἡ βου-
λὴ αὕτη καὶ τὸ καινὸν τοῦτο διάταγμα, ὃ μὴδὲ κατὰ
βαρβάρων πρέπει πολεμίων, πολὺ μᾶλλον δέοι μὲν
σου, μὴ περιθεῖν ἡμᾶς ἐν τοιαύτῃ δημῳδεῖ λεηλα-
σίᾳ. » Τούτοις αὖθις ἐπιφέρει λέγων· « Ἡ γὰρ καθ'
ἡμᾶς φιλοσοφία πρότερον μὲν ἐν βαρβάροις ἤκμα-
σεν (46)· ἐπανθήσασα δὲ τοῖς σοῖς ἔθνεσι κατὰ τὴν
Αὐγούστου τοῦ σοῦ προγόνου μεγάλῃν ἀρχὴν, ἐγενήθη
μάλιστα τῇ σῇ βασιλείᾳ αἰσίον ἀγαθόν. Ἐκτοτε γὰρ
εἰς μέγα καὶ λαμπρὸν τὸ Ῥωμαίων ἡγεῖσθαι κράτος·
οὗ οὐ διάδοχος εὐκτατός γέγονας τε καὶ ἔση μετὰ τοῦ
παιδὸς (47), φυλάσσω τῆς βασιλείας τὴν σύντροπον

Cæterum in libro *De Pascha*, tempus ipsum quo
scribebat, in principio operis sui designat his ver-
bis : « Servilio Paulo, inquit, Asiæ proconsule, quo
tempore Sagaris martyrium perpressus est, magna
controversia Laodiceæ excitata est de solemnitate
paschali, quæ tempestive in illos dies inciderat.
Quibus etiam diebus hæc a nobis perscripta sunt. »
Hujus autem libri mentionem facit Clemens Ale-
xandrinus in opere suo *De Pascha*. Quod quidem
ut conscriberet, Melitonis librum causam sibi præ-
buisse testatur. Jam vero in eo libro quem impera-
tori nuncupavit, hæc illo regnante adversus Chri-
stianos gesta esse refert : « Quod enim, inquit, nun-
quam antea factum fuerat, persecutionem nunc pa-
tuitur piorum hominum genus, novis per Asiam de-
cretis exagitatum. Impudentissimi namque delato-
res et alienarum opum cupidi, ex imperialibus ed-
ictis occasionem nacti, palam diu noctuque grassan-
tur spoliantque homines innoxios. » Et paulo post :
« Quod si, inquit, hæc tuo jussu fiant, recte atque
ordine facta sunt. Neque enim fieri potest, ut ju-
stus princeps aliquid unquam injuste constituat : et
nos libenti animo ejusmodi mortis præmium ferimus.
Unum illud a te petimus, ut cum hujusmodi perti-
nacia perditos homines per te ipse prius examina-
veris, tum deinde pro tua æquitate statuas, utrum
supplicio ac morte affici, an salvi et securi degere
mereantur. Sin vero illud consilium atque edictum
plane inauditum, quod neque adversus barbaros
hostes sanciri decuerat, nunquam a te profectum
est, obsecramus te multo magis, ne nos hujusmodi
publico latrocinio diutius vexari permittas. » Paucis
deinde interjectis hæc subjungit : « Hæc enim, in-
quit, philosophiæ secta quam profitemur, prius qui-
dem viguit apud 148 barbaros. Postea vero cum
provinciis imperii tui illuxisset, principatu magni

ὅμιν δοκοῦν, προθεῖναι τοῦτ' ἐβελιδιον. Certe orationem illam Melitonis nihil aliud fuisse quam libellum precum oblatum imperatori patet ex fragmento illo quod profert Eusebius, ταύτην δὲ σοι μόνην προσφέρωμεν δέησιν, etc.

(45) *Τῆς τοιαύτης φιλονεικίας ἐργάτας*. Male interpretes omnes hæc Melitonis verba acceperunt de calumniatoribus Christianorum, cum de Christianis intelligi debeant, quos Melito vocat ἐργάτας φιλονεικίας, id est ἀσκητάς. Profitebantur enim Christiani pertinaciam et constantiam in tormentis et calumniis perferendis. Certe non de aliis quam de Christianis ipsis hæc verba intelligenda esse, ex sequentibus apparet. Petit enim ab imperatore Melito, ut Christianorum causam prius ipse per se dispiceret atque examinare velit; tum deinde statuat, utrum supplicio afficiendi sint, an potius conservandi.

(46) *Ἐν βαρβάροις ἤκμασεν*. Sic nominat Judæos, apud quos primum exorta est Christiana religio. Atque ita loquitur etiam Justinus in *Apologetico*, ni fallor, et Clemens Romanus in libro *i Recognitio-num*. Hinc est quod Porphyrius Christianorum sectam appellat Βάρβαρον τόλμημα. Locus Porphyrii citatur ab Eusebio in libro vi hujus operis, pag. 220.

(47) *Γέγονας τε καὶ ἔση μετὰ τοῦ παιδός*. Ex hoc loco apparet Melitonem episcopum *Apolo-giam* suam obtulisse M. Antonino post mortem Aurelii Veri. Nam si superstite adhuc Aurelio Vero oratio-

nem hanc scripsisset Melito, mentionem illius procul dubio fecisset hoc loco; et pro verbis illis μετὰ τοῦ παιδός, dixisset omnino μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ. Nam L. Aurelius frater fuit adoptivus D. Marci. Cum igitur solum Marci Antonini filium, Commodum videlicet, hic commemoret Melito, optetque ut cum illo quam diutissime imperet Marcus, manifestum est, ut dixi, hunc *Apologeticum* post mortem L. Veri Marco oblatum fuisse. Proinde in Eusebii *Chronico* recte id refertur anno x Marci Antonini, anno scilicet post mortem L. Veri. *Antonino*, inquit, imp. *Melito Asianus Sardiensis episcopus Apologeticum pro Christianis tradidit*. Cum Eusebii *Chronico* consentit auctor *Chronici Alexandrini*, qui etiam hoc addit, Marcum Antoninum Melitonis aliorumque Christianorum antistitem supplicationibus permotum, scripsisse epistolam ad Commune Asiæ, qua vetabat ne quis imposterum Christianos religionis snæ causa calumniaretur. Exstat hæc epistola supra in cap. 43 hujus libri. Ac laudandus est quidem auctor illius *Chronici*, quippe qui recte animadverterit, epistolam illam non Antonino Pio, ut Eusebius crediderat, sed Marco potius esse tribuendam. In eo tamen fallitur, quod eandem epistolam anno decimo principatus M. Antonini scriptam esse existimavit. Scripta est enim anno primo ejus imperii, ut colligitur ex anno xv tribunitiæ potestatis in eadem epistola prænotato.

illius Augusti, qui unus ex majoribus tuis fuit. A faustum prosperumque imperio Romano omen existit. Ex eo siquidem tempore maximis incrementis aucta est majestas imperii Romani : cujus tu hæres ac successor, aspirantibus omnium votis, potitus es potterisque deinceps una cum filio ; si modo sectam illam, quæ cum imperio educata, et cum Augusto simul inchoata est, et. quam majores tui una cum cæteris religionibus coluerunt, tueri velis. Porro religionem nostram bono publico adolevisse una cum imperio quod feliciter cœptum fuerat, illud certissimo argumento est, quod jam inde a principatu Augusti nihil adversi, sed contra omnia prospera et magnifica ex animi sententia votoque omnium contigerunt. Soli ex omnibus Nero ac Domitianus, malevolorum quorundam consiliis inducti, religionem nostram criminari studuerunt. A quibus deinceps falsa illa adversum nos calumnia manavit ad posterum, ut mos est vulgi, absque ullo iudicio hujusmodi rumoribus fidem adhibere. Verum imperitiam illorum correxerunt piissimi parentes tui, frequentibus rescriptis objurgantes eos qui adversus religionem nostram homines novi aliquid moliti essent. Inter quos avus tuus Adrianus, cum aliis pluribus, tum Fundano Asiæ proconsuli litteras dedit. Pater quoque tuus, quo tempore cuncta simul cum ipso administrabas, scripsit ad civitates ne contra nos tumultus concitarent : nominatim ad Lariensæos, ad Thessalonicenses, ad Athenienses, ad universos denique Græcos. Te vero, quippe qui idem quod illi de nobis sentias, imo etiam longe humanius atque sapientius, tanto magis confidimus omnia esse facturum quæ rogamus. » Hæc in supradicto Melitonis libro leguntur. Idem in excerptis ab ipso compositis, universos Veteris Testamenti libros qui omnium consensu recepti sunt, statim in principio operis recensent. Quem quidem indicem hoc loco apponere necessarium putavi. Sic autem habet ad verbum : « Melito Onesimo fratri salutem. Cum pro amore ac studio tuo erga verbum Dei, sæpius me postulaveris, ut excerpta quædam ex Lege et Prophetis quæ ad Servatorem et ad universam fidem nostram pertinent, tibi componerem ; cumque libros Veteris 149 Testamenti accurate cognoscere concupiveris, quot numero et quo sint ordine conscripti, id perficere omni studio laboravi. Scio quippe

(48) *Μόνοι πάντων . . . Νέρων καὶ Δομετιανός.* Idem scribit Tertullianus in *Apologetico*, cap. 5 : *Reperietis, inquit, primum Neronem in hanc sectam tum maxime Romæ orientem Cæsariano gladio ferocisse. Et paulo post : Tentaverat et Domitianus, portio Neronis de crudelitate.* Quibus hæc subjungit : *Cæterum de tot exinde principibus ad hodiernum, edite aliquem debellatorem Christianorum. Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impij, injusti, turpes, truces, vani, dementes ? quas Trajanus ex parte frustratus est : quas nullus Adrianus, nullus Pius, nullus Verus impressit.*

(49) *Ὁ δὲ πατήρ σου.* Rescriptum quidem Antonini Pii pro Christianis hodie non exstat. Sed ejus mentio fit in rescripto M. Aurelii Antonini ad civitates Asiæ, quod supra retulit Eusebius cap. 45 hujus libri. Porro hunc locum ita scribi mallet :

καὶ συναρξαμένην Αὐγούστῳ φιλοσοφίαν· ἦν καὶ οἱ πρόγονοί σου πρὸς ταῖς ἄλλαις θρησκείαις ἐτίμησαν. Καὶ τοῦτο μέγιστον τεκμήριον τοῦ πρὸς ἀγαθοῦ τὴν καθ' ἡμᾶς λόγον συναρξάσαι τῇ καλῶς ἀρξαμένῃ βασιλείᾳ, ἐκ τοῦ μηδὲν φαῦλον ἀπὸ τῆς Αὐγούστου ἀρχῆς ἀπαντῆσαι, ἀλλὰ τούναντιον ἅπαντα λαμπρὰ καὶ ἔνδοξα κατὰ τὰς πάντων εὐχάς. Μόνοι πάντων ἀναπεισθέντες ὑπὸ τινων βασιλέων ἀνθρώπων, τὸν καθ' ἡμᾶς ἐν διαβολῇ καταστῆσαι λόγον ἠθέλησαν Νέρων καὶ Δομετιανός (48)· ἀρ' ὧν καὶ τὸ τῆς συκοφαντίας ἀλόγῳ συνηθείᾳ περὶ τοὺς τοιοῦτους ρυθῆναι συμβέβηκε ψεύδος. Ἀλλὰ τὴν ἐκείνων ἄγνοιαν οἱ σοὶ εὐσεβεῖς πατέρες ἐπιγνωθῶσαντο, πολλὰκις πολλοῖς ἐπιτιπλῆξαντες ἐγγράφως, ὅσοι περὶ τούτων νεωτερίσαι ἐτόλμησαν. Ἐν οἷς ὁ μὲν πάππῳ σου Ἀδριανός, πολλοῖς μὲν καὶ ἄλλοις, καὶ Φουνδάνῳ δὲ τῷ ἀνθυπάτῳ ἡγουμένῳ τῆς Ἀσίας γράφων φαίνεται· ὁ δὲ πατήρ σου (49), καὶ σοὺ τὰ σύμπαντα διοικούντος αὐτῷ, ταῖς πόλεσι περὶ τοῦ μηδὲν νεωτερίζειν περὶ ἡμῶν ἔγραφεν· ἐν οἷς καὶ πρὸς Λαρισσαίους, καὶ πρὸς Θεσσαλονικεῖς καὶ Ἀθηναίους, καὶ πρὸς πάντας Ἕλληνας. Σὲ δὲ καὶ μᾶλλον περὶ τούτων τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἔχοντα γνώμην (50), καὶ πολὺ γε φιλανθρωποτέραν καὶ φιλοσοφωτέραν, πεπεισμένα πάντα πράσσειν ὅσα σοὶ δεόμεθα. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐν τῷ δηλωθέντι τέθειται λόγῳ. Ἐν δὲ ταῖς γραφαῖς αὐτῷ ἐκλογαῖς, ὁ αὐτὸς κατὰ τὸ προοίμιον ἀρχόμενος τῶν ὁμολογουμένων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Γραφῶν ποιεῖται κατάλογον· ὃν καὶ ἀναγκαῖον ἐνταῦθα καταλέξει ἡγοῦμεθα, ἔχοντα ἐπὶ λέξεως οὕτως· « Μελίτων Ὀνησίμῳ τῷ ἀδελφῷ χαίρειν. Ἐπειδὴ πολλάκις ἤξιωσας σπουδῇ τῇ πρὸς τὸν λόγον χρώμενος, γενέσθαι σοι ἐκλογὰς ἔκ τε τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν περὶ τοῦ Σωτῆρος καὶ πάσης τῆς πίστεως ἡμῶν, ἔτι δὲ καὶ μαθεῖν τὴν τῶν παλαιῶν βιβλίων ἐβουλήθης ἀκριβείαν, πόσα τὸν ἀριθμὸν καὶ ὅποια τὴν τάξιν εἶεν, ἐσπούδασα τὸ τοιοῦτο πράξαι, ἐπιστάμενός σου τὸ σπουδαῖον περὶ τὴν πίστιν, καὶ φιλομαθὲς περὶ τὸν λόγον, ὅτι τε μάλιστα πάντων πόθῳ τῷ πρὸς Θεὸν ταῦτα προκρίνεις, περὶ τῆς αἰωνίου σωτηρίας ἀγωνιζόμενος. Ἀνελθὼν οὖν εἰς τὴν ἀνατολήν, καὶ ἕως τοῦ τόπου γενόμενος ἐνθα ἐκνήρυχθαι καὶ ἐπράχθαι, καὶ ἀκριβῶς μαθῶν τὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλία, ὑποτάξας ἐπεμψά σοι· ὧν ἔστι τὰ ὀνόματα· Μωϋσέως πέντε, Γένεσις, Ἔξοδος, Λευϊτικόν, Ἀριθμοὶ (51), Δευτερονόμιον· Ἰησοῦς Ναυῆ, Κριταί, Ῥούθ· Βασιλειῶν τέσσαρα· Παραλει-

ὁ δὲ πατήρ σου, καὶ σοὺ τὰ πάντα συνδιοικούντος αὐτῷ.

(50) *Σὲ δὲ καὶ μᾶλλον περὶ τούτων τὴν αὐτὴν ἐκείνοις ἔχοντα γνώμην.* His verbis Melito designare videtur epistolam M. Antonini, ad Commune Asiæ datam pro Christianis, in qua inter cætera leguntur hæc verba : Καὶ ἐμοὶ δὲ περὶ τῶν τοιούτων πολλοὶ ἐσήμαναν· οἷς δὴ καὶ προέγραφα κατακολουθῶν τῇ τοῦ πατρὸς μου γνώμῃ.

(51) *Λευϊτικόν, Ἀριθμοί.* In nostris codicibus Mazar., Med. et Fuk., necnon apud Nicephorum, inverso ordine legitur Ἀριθμοί, Λευϊτικόν. Atque ita Rufinus in suis exemplaribus scriptum invenerat ut ex versione ejus apparet. *Moysi libri quinque : Genesis, Exodus, Numeri, Leviticus, Deuteronomium.* Sic enim legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ.

πομένων δύο· Ψαλμῶν Δαβὶδ· Σολομῶνος Παροιμίαι, ἡ καὶ Σοφία (52), Ἐκκλησιαστής, Ἄσμα ἄσματων. Ἰωβ· Προφητῶν, Ἡσαίου, Ἰερεμίου· τῶν δώδεκα ἐν μονοβίβλῳ· Δανιήλ, Ἰεζεκιήλ, Ἐσδρας. Ἐξ ὧν καὶ τὰς ἐκλογὰς ἐποιήσαμην, εἰς ἐξ βιβλίου διελόν. » Καὶ τὰ μὲν τοῦ Μελίτωνος τοσαῦτα.

fuerunt, Veteris Testamenti libros diligenter didici, eorumque indicem infra subjectum ad te misi. Est autem ejusmodi : Mosis libri quinque, Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium; Jesus Nave; Judges; Ruth; Regnorum libri quatuor; Paralipomenon duo; Psalmi Davidis; Salomonis Proverbia, quæ et Sapientia, Ecclesiastes, Canticum canticorum; Job; Prophetarum, Isaia, Jeremia, et duodecim prophetarum liber unus; Daniel; Ezechiel; Esdras. Ex his igitur excerpta collegi, quæ in sex libros a me distributa sunt. » Sed de Melitonis scriptis hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Ἀπολλινάρου τοῦ τῆς Ἱερουσαλὴν Ἐκκλησιαστικῆς ἐπισκόπου (Nic. H. E. iv, 41).

Τοῦ δὲ Ἀπολλινάρου (53) πολλῶν παρὰ πολλοῖς σωζομένων, τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα ἐστὶ τὰδε· Λόγος ὁ πρὸς τὸν προειρημένον βασιλέα, καὶ πρὸς Ἑλλήνας συγγράμματα πέντε. Καὶ Περὶ ἀληθείας πρῶτον καὶ δεύτερον. Καὶ πρὸς Ἰουδαίους πρῶτον καὶ δεύτερον (53'). Καὶ ἂ μετὰ ταῦτα συνέγραψε Κατὰ τῆς Φρυγῶν αἰρέσεως, μετ' οὐ πολὺν καινοτομηθείσης (54) χρόνον· τότε γὰρ μὴν ὥσπερ ἐκφύειν ἀρχομένης, ἔτι τοῦ Μοντανοῦ ἅμα ταῖς αὐτοῦ ψευδοπροφητίαις ἀρχὰς τῆς παρεκτροπῆς ποιοῦμένου. Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦδε λεχτέον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΙΒ'.

Περὶ Μουσάνου καὶ ὧν οὗτος συνεγράψατο (Nic. H. E. iv, 41).

Καὶ Μουσάνου δὲ, ὃν ἐν τοῖς φάσασι κατελέξαμεν, C φέρεται τις ἐπιστρεπτικώτατος λόγος (55) πρὸς τι-

(52) *Ἡ καὶ Σοφία*. Hunc locum restitimus ex fide veterum codicum, Regii, Maz., Med., Fuk. et Savilianii, quibus subscribit etiam Nicephorus Σολομῶνος Παροιμίαι, ἡ καὶ Σοφία. Sed et Rufinus hanc lectionem confirmat, ita vertens : *Salomonis Proverbia, quæ et Sapientia*. Certe veteres pene omnes Proverbia Salomonis, Sapientiam vocabant; interdum et Sapientiam Panareton. Vide quæ supra notavimus ad cap. 22. Dionysius Alexandrinus : *Ὅτι Κύριος δίδωσι σοφίαν, καὶ ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ γνώσις καὶ σύνεσις, ὥς ἡ Σοφὴ βίβλος ἐμήνυσσε*. Quæ Dionysii verba referuntur in cap. 28 Catene in Job. Auctor *Itinerarii Hierosolymitani* : *Ibi etiam constat cubiculus, in quo Salomon sedit et Sapientiam descripsit*.

(53) *Τοῦ δὲ Ἀπολλινάρου*. In manuscriptis codicibus Maz., Med. et Fuk. nulla hoc loco fit capituli distinctio. Sed caput hoc 27, quod est de Apollinare, et sequens caput, quod est de Musano, attribuitur capiti 26, cuius titulus est hic in manuscriptis codicibus : *Περὶ Μελίτωνος, καὶ ὧν αὐτὸς ἐμνημόνευσεν Ἀπολλινάρου καὶ Μουσάνου*. Quam distinctionem secutus est etiam Rob. Stephanus in contextu hujus libri. Nam in indice quidem capitulorum qui præfixus est huic libro, Regium codicem secutus, tria hæc capita distinxerat; unum scilicet de Melitone, aliud de Apollinare, aliud de Musano. In ipso autem corpore seu contextu libri, Medicæum secutus codicem, quem in capitulorum numeris ad marginem libri notandis semper sequi solet, nullam hoc loco capituli distinctionem apposuit, sed tria capita in unum contulit, quod est de Melitone. Nos, Regii codicis auctoritatem secuti, tria hæc capita distinximus, quod etiam ante nos fecerant typographi Genevenses. Certe Regius codex, non solum in indice capitulorum qui libro præ-

quanto fidei ardore, et quanta discendi cupiditate flagres; teque præcipue ob amorem Dei ista omnibus rebus anteferre, pro comperto habeo, et æternæ salutis obtinendæ causa decertare. Ego igitur cum in Orientem profectus essem, et ad locum ipsum pervenissem, in quo hæc et prædicata et gesta olim

quantum fidei ardore, et quanta discendi cupiditate flagres; teque præcipue ob amorem Dei ista omnibus rebus anteferre, pro comperto habeo, et æternæ salutis obtinendæ causa decertare. Ego igitur cum in Orientem profectus essem, et ad locum ipsum pervenissem, in quo hæc et prædicata et gesta olim

B

CAPUT XXVII.

De Apollinare Hierapolitanæ Ecclesiæ episcopo.

Apollinaris vero, licet penes multos multa extant opera, hæc tamen sola ad nos pervenerunt : *Oratio* ad supradictum imperatorem; *Adversus gentiles* libri quinque; *De veritate* duo; duo item *Adversus Judæos*; et alii quos postmodum scripsit *Contra Cataphrygum hæresim*, quæquidem non longe postea maximos tumultus excitavit : tunc temporis primum enasci cœperat, Montano cum falsis vaticiniis suis adhuc erroris sui fundamenta jaciente. Atque hæc de Apollinare dicenda habuimus.

CAPUT XXVIII.

De Musano et ejus scriptis.

Sed et Musani, cujus in superioribus mentionem fecimus, elegantissimus quidam exstat liber *Ad*

fixus est, verum etiam in corpore tria hæc capita distinguit, modicis intervallis inter finem unius capituli et alterius initium relictis. Sed et Rufinus hæc tria capitula sejunxit. Cæterum, etsi in codice Mazarino nulla sit hoc loco novi capituli distinctio, ad latus tamen ascripta sunt hæc verba eadem manu : *Περὶ Ἀπολλινάρου*. Et paulo post ad illa verba καὶ Μουσάνου δέ, scriptum est in margine *Περὶ Μουσάνου*.

(53') *Καὶ πρὸς Ἰουδαίους πρῶτον καὶ δεύτερον*. Absunt hæc a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. Sed neque Rufinus ea in exemplaribus suis legerat, ut ex versione ejus apparet : sed nec Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi omnes Apollinaris libros recenset, hujus libri *contra Judæos* mentionem facit. Nicephorus tamen ejus operis meminit.

(54) *Μετ' οὐ πολὺν καινοτομηθείσης*. Christophorsonus vertit : *Quæ non multo post tempore de integro renovata*. Quam interpretationem probare non possum. Langus vero et Musculus fere eundem sensum ambo secuti sunt. Sic enim Langus : *Et quæ præterea adversum Phrygum hæresim composuit, quæ non multo post res novas in Ecclesiam induxit*. Musculus vero in hunc modum, *quæ non multo post tempore inolescere cœpit*. Possis etiam ita vertere, *quæ non multo postea apertius publicata est*.

(55) *Ἐπιστρεπτικώτατος λόγος*. Musculus et Christophorsonus Rufini interpretationem secuti verterunt *elegantissimus*. Mihi tamen magis placet interpretari *acerrimus, vehementissimus*; possis etiam vertere *objurgatorium*. Idem enim est ἐπιστρεπτικός, ac νοθετικός. Nicephorus vero cum ea vox ipsi displiceret, ἀποστρεπτικός pro ea substituit, minus recte.

quosdam fratres, qui ad Encratitarum hæresim deciverant : quæ tunc primum exorta novum quemdam ac perniciosum errorem orbi invexit. Hujus sectæ auctorem fuisse perhibent Tatianum.

150 CAPUT XXIX.

De Tatiano et ejus hæresi.

Eum ipsum cujus verba superius adduximus, de admirabili illo Justino, ubi etiam ejusdem martyris discipulum eum fuisse retulimus. Docet hoc Irenæus in primo *Contra hæreses* libro, de Tatiano simul ejusque hæresi scribens verbis : « A Saturnino, inquit, et Marcione profecti qui vocantur *Continentes*, docuerunt non contrahendum esse matrimonium, reprobantes scilicet primitivum illud opificium Dei, et tacite accusantes Deum, qui masculum et feminam condidit ad propagationem generis humani. Induxerunt etiam abstinentiam ab esu eorum quæ animata appellant, ingratos se exhibentes erga eum qui universa creavit Deum. Negant etiam primi hominis salutem. Atque hoc nuper apud illos excogitatum est, Tatiano quodam omnium primo hujus impietatis auctore. Qui Justinus auditor, quandiu quidem cum illo versatus est, nihil ejusmodi protulit. Post martirium autem illius, ab Ecclesia se abruptens, doctoris arrogantia elatus ac tumidus, tanquam præstantior cæteris, novam quamdam formam doctrinæ confudit : Æonas invisibiles commentus perinde ac Valentinus : asserens quoque cum Saturnino et Marcione, matrimonium nihil aliud esse quam corruptionem ac stuprum. Nova præterea argumenta ad subvertendam Adami salutem excogitans. » Hæc Irenæus de hæresi, quæ tunc viguit, Encratitarum. Non multo vero postea Severus quidam, cum supradictæ hæresi robur ac vires addidisset, in causa fuit, ut illius sectæ homines ex ipsius vocabulo Severiani

αὐτῷ γραφεὶς ἀδελφοὺς, ἀποκλίναντας ἐπὶ τὴν τῶν λεγομένων Ἐγκρατιτῶν αἵρεσιν, ἄρτι τότε φεῖν ἀρχομένην, ξένην τε καὶ φθοριμαίαν ψευδοδοξίαν εἰσαγάγουσαν ἐν τῷ βίῳ (56), ἧς παρεκτροπῆς (57) ἀρχὴν καταστῆναι Τατιανὸν λόγος ἔχει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Περὶ τῆς κατὰ Τατιανὸν αἵρέσεως
(Nic. II. E. IV, 11).

Ὁ μὲν μικρῷ πρόσθεν τὰς περὶ τοῦ θαυμασίου Ἰουστίνου παρατεθείμεθα λέξεις, μαθητὴν αὐτὸν ἱστοροῦντες τοῦ μάρτυρος. Ἀλλοὶ δὲ τοῦτο Εἰρηναῖος ἐν τῷ πρώτῳ τῶν *Πρὸς τὰς αἵρέσεις*, ὁμοῦ τὰ τε περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἵρέσεως οὕτω γράφων : « Ἀπὸ Σατορνίνου (58) καὶ Μαρκίωνος οἱ καλούμενοι Ἐγκρατεῖς ἀγαμίαν ἐκήρυξαν, ἀθετοῦντες τὴν ἀρχαίαν πλάσιν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡρέμα κατηγοροῦντες τοῦ ἁρρέν καὶ θῆλυ εἰς γένεσιν ἀνθρώπων πεποιηχότος : καὶ τῶν λεγομένων παρ' αὐτοῖς ἐμψύχων ἀποχρὴν εἰσηγήσαντο, ἀχαριστοῦντες τῷ πάντα πεποιηκότι Θεῷ : ἀντιλέγουσι τε τῇ τοῦ πρωτοπλάστου σωτηρίᾳ. Καὶ τοῦτο νῦν ἐξευρέθη (59) παρ' αὐτοῖς, Τατιανῷ τινος πρώτως ταύτην εἰσενέγκαντος τὴν βλασφημίαν : ὃς Ἰουστίνου ἀκροατὴς γεγωνὺς, ἐφόσον μὲν συνῆν ἐκείνῳ, οὐδὲν ἐξέφηγε τοιοῦτον, μετὰ δὲ τὴν ἐκείνου μαρτυρίαν ἀποστὰς τῆς Ἐκκλησίας, οἰήματι διδασκάλου ἐπαρθεὶς (60) καὶ τυφωθείς ὡς διαφέρων τῶν λοιπῶν, ἰδίῳ χαρακτῆρι διδασκαλείου συνεστήσατο, Αἰωνάς τινας ἀοράτους ὁμοίως τοῖς ἀπὸ Οὐαλεντίνου μυθολογήσας : τὸν γάμον τε, φθορὰν καὶ πορνείαν παραπλησίως Μαρκίωνι καὶ Σατορνίνῳ ἀναγορεύσας, τῇ δὲ τοῦ Ἀδὰμ σωτηρίᾳ παρ' ἑαυτοῦ τὴν αἰτιολογίαν (61) ποιησάμενος. » Ταῦτα μὲν ὁ Εἰρηναῖος τότε : μικρῷ δὲ ὕστερον Σεουήρος (62) τις ὁνομα, κρατύνας τὴν προδεδηλωμένην αἵρεσιν, αἵτις τοῖς ἐξ αὐτῆς ὠρμημένοις τῆς ἀπ' αὐτοῦ παρηγγεμένης Σεουηριανῶν προσηγορίας γέγονε. Χρῶνται μὲν οὖν οὗτοι Νόμῳ καὶ Προφῆταις καὶ Εὐαγγελίοις, ἰδίως ἐρμηνεύοντες τῶν ἱερῶν τὰ νοήματα Γραφῶν : βλασφη-

(56) *Εἰσαγάγουσαν ἐν τῷ βίῳ*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent εἰσαγάουσαν τῷ βίῳ absque præpositione, quod mihi videtur elegantius. Codex quoque Savilii præpositionem non habet.

(57) *Ἡς παρεκτροπῆς*. Ab his verbis in codice Mazarino incipit caput 29. Quod quidem caput non 29, sed 27, in illo codice nominatur, ob rationem quam supra dixi.

(58) *Ἀπὸ Σατορνίνου*. Sic legitur in codice Maz., Med., Fuk. et Saviliano, necnon apud Nicephorum. Epiphanius et Theodoritus *Saturnilum* vocant. Hegesippus quoque hæreticos ab eo cognominatos Saturnilianos dixit supra in cap. 22.

(59) *Καὶ τοῦτο νῦν ἐξευρέθη*. Jam supra monuimus, νῦν apud Græcos interdum idem valere ac *viper*. Ita etiam hoc in loco sumitur ab Irenæo.

(60) *Οἰήματι διδασκάλου ἐπαρθεὶς*. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* vertit *inflatus eloquentiæ tumore*. Itaque Hieronymus διδασκάλου *magistrum eloquentiæ* hic intellexit, cujusmodi fuisse Tatianum, priusquam ad Christi fidem transisset, supra ex Theodorito et Eusebio notavimus. Quibus etiam addi potest Victor, Capuanus episcopus, in præfatione ad *Harmoniam evangelicam* Ammonii atque Tatiani. Verum hoc in loco doctorem ecclesiasticum intelligi malim. Quod confirmant sequen-

tia Irenæi verba, ἰδίῳ χαρακτῆρι διδασκαλείου συνεστήσατο.

(61) *τὴν αἰτιολογίαν*. Ad oram codicis Maz. adornatum est eadem manu : Γρ. ἀντιλογία. Quæ nota indicat, in aliis exemplaribus scribi ἀντιλογία. Quam lectionem confirmat vetus interpret Irenæi. Certe Irenæus paulo ante de Encratitis ita dixit, ἀντιλέγουσι δὲ τῇ τοῦ Ἀδὰμ σωτηρίᾳ. Rufinus tamen vulgatam lectionem tuetur. In codice Fuk. scriptum inveniri τῇ δὲ τοῦ Ἀδὰμ σωτηρίᾳ παρ' ἑαυτοῦ ἀπαγορεύσας. Savil. vero ad oram sui libri ita emendavit, σωτηρία ἀπαγορεύσας, παρ' ἑαυτοῦ τὴν αἰτιολογίαν ἐποίησατο. Quam conjecturam probare nullo modo possum. Porro verbum illud ἀπαγορεύσας, quod in Fuk. et Savilii libris habetur, huc translatus est ex præcedenti linea, ubi legitur τὸν γάμον τε φθορὰν καὶ πορνείαν παραπλησίως ἀπαγορεύσας. Illic enim pro verbo ἀναγορεύσας, codex Med. habet ἀπαγορεύσας. Et ad oram codicis Mazar. annotatum est eadem manu Γρ. ἀπαγορεύσας.

(62) *Σμικρῷ δὲ ὕστερον Σεουήρος*. Epiphanius hunc Severum antiquiorem facit Tatiano : male, ut ex hoc Eusebii loco convincitur. Certe Irenæus nullam hujus Severi mentionem facit. Recte ergo Theodoritus in libro primo *Hæreticarum fabularum*, Severum Tatiano postposuit.

μοῦντες δὲ Παῦλον τὸν ἀπόστολον, ἀθετοῦσιν αὐτοῦ τὰς Ἐπιστολάς, μὴδὲ τὰς Πράξεις τῶν ἀποστόλων καταδεχόμενοι· ὁ μὲντοι γε πρότερος αὐτῶν ἀρχηγὸς ὁ Τατιανὸς συνάφειάν τινα καὶ συναγωγὴν οὐκ οἶδ' ὅπως τῶν Εὐαγγελίων συνθεῖς, τὸ Διὰ τεσσάρων (63) τοῦτο προσωνόμασεν· ὁ καὶ παρὰ τισιν εἰσέτι νῦν φέρεται. Τοῦ δὲ Ἀποστόλου φασὶ τολμῆσαι τινας αὐτὸν μεταφράσαι φωνάς, ὡς ἐπιδιορθούμενον αὐτῶν τὴν τῆς φράσεως σύνταξιν. Καταλέλοιπε δὲ οὗτος πολὺ τι πληθὸς συγγραμμάτων. Ὡν μάλιστα παρὰ πολλοὺς μνημονεύεται διαδόχτος αὐτοῦ λόγος, ὁ Πρὸς Ἑλληνας, ἐν ᾧ καὶ τῶν ἀνέκαθεν χρόνων μνημονεύσας, τῶν παρ' Ἑλλήσιν εὐδοκίμων ἀπάντων προγενέστερον Μωϋσέα τε καὶ τοὺς Ἑβραίων προφῆτας ἀπέφηνεν, ὅς δὴ καὶ δοκεῖ τῶν συγγραμμάτων ἀπάντων αὐτοῦ κάλλιστός τε καὶ ὠφελιμώτατος ὑπάρχειν. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦδε, τοιαῦτα ἦν (64).

Moysem et cæteros Hebræorum prophetas, omnibus res fuisse convincit. Qui quidem liber, omnium

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ Βαρδησάνου τοῦ Σύρου, καὶ τῶν φερομένων αὐτοῦ λόγων (Nic. H. E. IV, 16, 17).

Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτῆς βασιλείας πληθουσίων (65) τῶν αἰρέσεων ἐπὶ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν (66), Βαρδησάνης ἱκανώτατός τις ἀνὴρ, ἐν τε τῇ Σύρων φωνῇ διαλεκτικώτατος, πρὸς τοὺς κατὰ Μαρκίωνα καὶ τινὰς ἑτέρους διαφόρων προΐσταμένους δογμάτων, δια-

dicerentur. Hi Legem quidem et Prophetas cum Evangeliiis admittunt, sed proprio quodam sensu sacras Scripturas exponunt. Paulum autem apostolum maledictis impetentes, Epistolas ejus repudiant, ac ne apostolorum quidem Actus suscipiunt. Cæterum primus eorum auctor atque institutor Tatianus, catenam et collectionem nescio quam Evangeliorum contexuit, quam Διὰ τεσσάρων, hoc est, Evangelium ex quatuor Evangeliiis compositum, nominavit, quod opus a quibusdam etiamnum habetur. Aiunt etiam nonnulli, ausum illum esse dicta Pauli apostoli elegantioribus verbis exprimere, utpote qui compositionem verborum illius corrigere studeret. Maximum certe librorum numerum ab eo relictum esse constat. Ex quibus præcipue multorum testimonio laudatur insignis ille *Adversus Gentiles* liber, in quo, repetitis prioris ævi temporibus

qui apud Græcos celeberrimi exstiterunt, vetustiores quos ille scripsit, elegantissimus simul atque uti-

CAPUT XXX.

De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt.

Porro ejusdem imperatoris temporibus, cum hæreses numero quamplurimæ exstissent in Mesopotamia, Bardesanes quidam, vir disertissimus Syriaco sermone, et acerrimus in disputando, adversus Marcionem aliosque variarum opinionum

(65) *Τὸ Διὰ τεσσάρων*. Exstat hodieque hoc opus Tatiani cum *Harmonia Evangeliorum* Ammonii Alexandrini in tomo VII *Bibliothecæ Patrum*, ut observavit Baronius ad annum Christi 174. Epiphanius in hæresi xlvii hoc opus Tatiani a quibusdam dicit vocari *Evangelium secundum Hebræos*. Sed fallitur aut ipse Epiphanius, aut ii qui ita sentiebant. Etenim Evangelium illud secundum Hebræos antiquius est Tatiano. Quippe Hegesippus, qui aliquot annis Tatianum antecessit, Evangelii secundum Hebræos mentionem fecerat, ut scribit Eusebius supra cap. 22. Papias quoque historiam quamdam ex eodem Hebræorum Evangelio petitam, in suis libris narraverat, teste Eusebio in fine libri tertii. Denique multa citantur ab Hieronymo ex Evangelio Hebræorum, quæ hodie non leguntur in illo Evangelio Tatiani. In eo quidem consentiebant duo hæc Evangelia, quod genealogiam Christi expunxerant. Nam de Hebræorum Evangelio id diserte testatur Epiphanius in hæresi Nazaræorum. De Tatiani autem Evangelio idem ait Theodoritus in libro primo *Hæreticarum fabularum*. Porro quod scribit Hieronymus in epistola ad Algasiam, Theophilum Antiochenum episcopum quatuor evangelistarum dicta in unum corpus compegisse, vereor ne memoria lapsus sit, Theophilo tribuens quod Tatiano competebat. Potuit tamen etiam Theophilus ejusmodi opus elaborare. Nam et Ammonius Alexandrinus Evangelium Διὰ τεσσάρων composuit, insertis in Matthæi Evangelium reliquorum trium evangelistarum excerptis, ut testatur Eusebius in epistola ad Carpianum, quam Evangeliorum canonibus prælixi. De hoc Tatiani Evangelio sensit B. Ambrosius in præmio *Lucæ*, cum ait de hæreticis : *Plerique etiam ex quatuor Evangelii libris in unum ea quæ venenatis putaverunt assertionibus convenientia referaserunt*. Cæterum quod Baronius observavit, opus hoc Tatiani quod Διὰ τεσσάρων

vocabatur, hodie exstare in tomo VII *Bibliothecæ Patrum*, diligentius inquirendum est. Ego certe re attentius examinata tandem deprehendi, opus illud quod post Ammonii harmoniam editum esse dixi, longe differre ab Evangelio Tatiani. Quippe opus illud, sicut lectio ipsa indicat, nihil aliud est quam paraphrasis quatuor Evangeliorum, seu potius epitome eleganter conscripta ab homine catholico. At Evangelium Tatiani ipsismet evangelistarum verbis contextum fuit, resectis duntaxat iis quæ ad Davidicam Christi genealogiam spectant. Præterea in opere illo quod editum est, Christus filius David dicitur non semel. Denique tres anni prædicationis Christi in illo opere distinguuntur, cum veteres annum duntaxat unum prædicationi Christi tribuerint.

(64) Vulg. *τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ἦν*. Absunt a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. hæc duæ voces καὶ τοσαῦτα.

(65) *Πληθουσίων*. Tres codices Maz., Med. et Fuk. πληθουσίων habent, quod non probo.

(66) *Ἐπὶ τῆς μέσης τῶν ποταμῶν*. Post hæc verba virgulam ponunt tum scripti codices omnes, tum Nicephorus ac Rufinus. Sic enim vertit : *Per idem tempus innumeris hæresibus ubique pullulantibus et præcipue apud Mesopotamiam*, etc. Certe Tatianus a quo Encratitarum hæresis instituta est, vixit in Mesopotamia, ibique errorem suum disseminavit, ut testatur Epiphanius. Idque ex eo colligitur, quod scribit Theodoritus, se plus quam ducentos Evangelii ab illo compositi codices in Ecclesiis Osdroenæ reperisse. Potest tamen hic locus etiam aliter interpungi, apposita scilicet virgula post vocem αἰρέσεων, et expuncta altera quam diximus virgula. Quam interpunctionem secutus videtur Hieronymus in *Catalogo*. Codex Reginus utrobique virgulam habet.

auctores atque assertores, patria lingua dialogos conscripsit una cum infinitis aliis opusculis. Quos quidem discipuli illius (habuit enim ille quamplurimos auditores, utpote qui fidem nostram fortiter ass ereret) ex Syriaco sermone in Græcum transtulerunt. In his est diabolus *De fato* ad Antoninum scriptus, sane luculentissimus. Sed et alia multa ex occasione persecutionis quæ tunc temporis in nostros grassata est, scripsisse dicitur. Atque hic primum quidem sectator fuit Valentini; postea vero cum doctrinam illam improbavisset, et pleraque ejus dogmata fictas esse fabulas convicisset, ipse quidem sibi visus est ad rectiorem sententiam transivisse: vetusti tamen atque inoliti erroris sordes non penitus extersit. Per id etiam tempus Ecclesiæ Romanæ episcopus Soter vivendi finem fecit. B

Finis libri quarti Historiæ ecclesiasticæ.

λόγους συστησάμενος, τῇ οἰκείᾳ παρέδωκε γλώττην (67) τε καὶ γραφῇ, μετὰ καὶ πλείστων αὐτοῦ (68) συγγραμμάτων· οὓς οἱ γνώριμοι (πλείστοι δὲ ἦσαν αὐτῷ δυνατῶς τῷ λόγῳ παρασταμένῳ) ἐπὶ τὴν Ἑλληνικὴν ἀπὸ τῆς Σύρων μεταθεβήκασιν φωνῆς. Ἐν οἷς ἐστὶ καὶ ὁ πρὸς Ἀντωνίνον (69) ἱκανώτατος αὐτοῦ *Περὶ εἰμαρμένης* διάλογος (70), ὅσα τε ἄλλα φασὶν αὐτὸν προφάσει τοῦ τότε διωγμοῦ συγγράψαι. Ἦν δ' ἄρα οὗτος πρότερον τῆς κατὰ Οὐαλεντίνον σχολῆς, καταγνοῦς δὲ (71) ταύτης, πλείστα τε τῆς κατὰ τοῦτον μυθοποιίας ἀπελέγξας, ἐδόκει μὲν πως αὐτὸς ἑαυτῷ ἐπὶ τὴν ὀρθοτέραν γνώμην μετατεθεῖσθαι, οὐ μὴν γε παντελῶς ἀπερρύψατο τὸν τῆς παλαιᾶς αἱρέσεως ῥύπον. Ἐν τούτῳ γε μὴν καὶ ὁ τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος Σωτὴρ τελευτᾷ.

Τοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας λόγου τὸ τέταρτον τέλος.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ Π'ΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Ε'.

EUSEBII PAMPHILI

ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ

LIBER QUINTUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΠΕΜΠΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ 1524

α'. Ὅσοι καὶ ὅπως κατὰ Οὐῆρον ἐπὶ τῆς Γαλλίας C γ'. Ὅποια τῷ μάρτυρι Ἀττάλῳ δι' ἐνείκον γὰρ τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας διεξήλθον ἄνδρα.
β'. Ὡς οἱ θεοφιλεῖς μάρτυρες τοῦς ἐν τῷ διωγμῷ διαπεπτωκότας ἐθεράπευσον δεξιούμενοι.

δ'. Ὅπως οἱ μάρτυρες τὸν Εἰρηναῖον δι' ἐπιστολῆς παρετίθοντο.

(67) *Οἰκείᾳ παρέδωκε γλώττην.* In codice Maz., Med. et Fuk. legitur *ἰδίᾳ παρέδωκε γλώττην.*

(68) *Μετὰ καὶ πλείστων αὐτοῦ.* Codex Medicæus et Maz., Fuk. et Savil. una voce auctiores sunt, *πλείστων ἐτέρων αὐτοῦ συγγραμμάτων*: quod confirmat Nicephorus.

(69) *Ὁ πρὸς Ἀντωνίνον.* Hieronymus in *Catalogo de Bardesane*: *Scriptis infinita adversus omnes pene hæreticos, qui ætate ejus pullulaverant. In quibus clarissimus ille est et fortissimus liber, quem M. Antonino De fato tradidit.* Dubitari tamen potest utrum Antoninus imp. an potius aliquis ex Bardesanis sodalibus hic intelligatur. Neque enim verisimile est, Bardesanem libros suos Syro sermone scriptos imperatori Romano nuncupasse. Adde quod

Eusebius in libro vi *De præparatione*, Bardesanem dialogos suos sodalibus ac familiaribus nuncupasse significat. Ubi et luculentissimum affert fragmentum ex illo Bardesanis libro *De fato*: ex quo colligitur Bardesanem in eo libro cum Philippo quodam esse collocutum.

(70) *Ἱκανώτατος... διάλογος.* Hieronymus *fortissimum* vertit; Rufinus, *potentissimum*. Eodem modo vetus interpres Irenæi in libro iii *Contra hæreses*, ubi de Clementis epistola ad Corinthios loquitur: *Ἐπέστειλεν ἡ ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησία ἱκανωτάτην γραφὴν*, vertit *potentissimam epistolam*.

(71) *Καταγνοῦς δέ.* Sic in codice Medicæo, Maz. et Fuk., rectius quam vulg. *καταγνοῦς τε*.

ε'. Ὡς Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Καίσαρι ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς σὺνάρθον ὁ Θεὸς ἐπακούσας ἔσεν.
 ζ'. Τῶν ἐπὶ Ῥώμης ἐπισκοπευσάντων κατάλογος.
 η'. Ὡς καὶ μέχρι τῶν τότε καιρῶν διὰ τῶν πιστῶν δυνάμεις ἐκηρυγῶντο παράδοχοι.
 θ'. Ὡς ὁ Εἰρηναῖος τῶν θείων μνημονεύει Γραφῶν.
 θ'. Οἱ κατὰ Κόμμοδον ἐπισκοπεύσαντες.
 ι'. Περὶ Παρταίνου τοῦ φιλοσόφου.
 ια'. Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.
 ιβ'. Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολίμοις ἐπισκόπων.
 ιγ'. Περὶ Ρόδωνος καὶ ἧς ἐμνημόνευσεν κατὰ Μαρκίωνα διαφωνίας.
 ιδ'. Περὶ τῶν κατὰ Φρύγας ψευδοπροφητῶν.
 ιε'. Περὶ τοῦ κατὰ Βλάστον ἐπὶ Ῥώμης γενομένου σχίσματος.
 ις'. Ὅσα περὶ Μορτανῶν καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ψευδοπροφητῶν μνημονεύεται.
 ιζ'. Περὶ Μιλτιάδου καὶ ὧν συνέταξε λόγων.
 ιη'. Ὅσα καὶ Ἀπολλώνιος τοὺς κατὰ Φρύγας

ἀπήλεξε, καὶ τίνων ἐμνημόνευσεν.
 ιθ'. Σαραπίωνος περὶ τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως.
 κ'. Ὅσα Εἰρηναῖος τοῖς ἐπὶ τῆς Ῥώμης σχισματικοῖς ἐγγράφως διέλεκται.
 κα'. Ὡς ἐπὶ Ῥώμης Ἀπολλώνιος ἐμαρτύρησεν.
 κβ'. Τίνας κατὰ τοῦσδε τοὺς χρόνους ἐπίσκοποι ἐγνωρίζοντο.
 κγ'. Περὶ τοῦ τότε κληθέντος ἀμφοῖ τοῦ Πάσχα ζητήματος.
 κδ'. Περὶ τῆς κατὰ τὴν Ἀσίαν διαφωνίας.
 κε'. Ὡς τοῖς πᾶσι μιὰ ψῆφος περὶ τοῦ Πάσχα συνεφωνήθη.
 κς'. Ὅσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας εἰς ἡμᾶς ὑπομνήματα κατήλθεν.
 κζ'. Ὅσα καὶ τῶν λοιπῶν τῶν τηλικάδε συνηκμακῶν.
 κη'. Περὶ τῶν τὴν Ἀρτέμιονος αἰρεσιν ἐξαρχῆς προβεβλημένων, οἳ τοις τὸν τρόπον γεγόνασι, καὶ ὅπως τὰς ἀγίας Γραφὰς διαφθεῖραι τετολμήκασιν.

IN QUINTO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint imperante Vero.
- II. Quemadmodum Deo dilecti martyres lapsis in persecutione manum porrigentes curationem adhibuerint.
- III. Cujusmodi visio martyri Aitalo in somnis divinitus missa apparuit.
- IV. Quomodo martyres Irenæum epistola sua commendaverint.
- V. Quomodo M. Aurelio Cæsari Deus nostrorum precibus exauditis pluviam restitit.
- VI. Enumeratio episcoporum urbis Romæ.
- VII. Quod ad illa usque tempora per fideles miracula patrabantur.
- VIII. Qualiter Irenæus divinatorum librorum mentionem fecerit.
- IX. Quinam episcopi fuerint Commodi principatu.
- X. De Pantæno philosopho.
- XI. De Clemente Alexandrino.
- XII. De Hierosolymorum episcopis.
- XIII. De Rhodone et de Marcionitarum dissensione ab eo commemorata.
- XIV. De falsis prophetis Cataphrygarum.
- XV. De Blasti schismate quod factum est Romæ.

- XVI. Quæ de Montano et de falsis illius prophetis memorantur.
- XVII. De Miltiade et de scriptis illius.
- XVIII. Quemadmodum Apollonius Cataphrygas confutaverit, et quorum mentionem fecerit.
- XIX. Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.
- XX. Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripserit.
- XXI. Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.
- XXII. Quinam eo tempore episcopi incluserint.
- XXIII. De questione quæ tunc temporis agitata est super Pascha.
- XXIV. De dissensione Ecclesiarum Asiæ.
- XXV. Quomodo omnes in unam eandemque sententiam de die Paschæ concessere.
- XXVI. Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis reliquit.
- XXVII. Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.
- XXVIII. De his qui Artemonis hæresim initio sectati sunt, cujusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Ὁ μὲν οὖν τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος Σωτήρ ἐπὶ ὀγδοὺν ἔτος ἡγησάμενος, τελευτᾷ τὸν βίον. Τοῦτον δωδέκατος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων Ἐλεῦθερος διαδέχεται. Ἔτος δ' ἦν ἑπτακαίδεκατον (72) αὐτοκράτορος Ἀντωνίνου Οὐέρου, ἐν ᾧ κατὰ τινα μέρη τῆς

(72) Ἔτος δ' ἦν ἑπτακαίδεκατον. Nescio quis ad marginem editionis Genevensis adnotavit, mendum esse in Eusebiano textu : hanc enim persecutionem factam esse anno vii Antonini Veri, ut legitur in Chronico Eusebii. Quam opinionem secutus est Blondellus in Apologia pro sententia Hieronymi de episcopis et presbyteris, cap. 8. Verum longe fallitur Blondellus ipse, et quisquis auctor est hujus adnotationis. Nam persecutio Christianorum, quæ imperante Marco grassata est, non eodem ubique tempore flagravat, nec unius anni spatio finita est. In Asia quidem primum cæpta est anno vii Marci Antonini; idque non ex edicto imperatoris, sed tumultu et concitatione populari. Exinde usque ad finem ejus imperii producta est etiam in Asia, ut

PROOEMIUM.

Igitur Sotere Romanæ urbis episcopo post octavum episcopatus annum vita functo, duodecimum ab apostolis Eleutherus in ejus locum successit. Annus tunc agebatur septimus decimus imperii Antonini Veri. Quo tempore cum in nonnullis ter-

docet Melito Sardinus episcopus in libello ad M. Antoninum his verbis : Τὸ Ῥωμαίων ηὑξήθη κράτος, οὗ σὺ διάδοχος εὐχτοῖς γέγονάς τε καὶ ἔση μετὰ σοῦ παῖδος, etc. Id est : Romanum crevit imperium, quod tu ex omnium voto, successorio jure obtinisti, obtinebisque deinceps cum filio tuo. Jam ergo Commodus a patre ascitus fuerat in consortium regni, cum hunc pro Christianis libellum Melito imperatori porrigebat. Quod sub finem imperii Marci Antonini contigisse constat. Quare cum post Commodum consortem imperii factum, Melito libellum suum pro Christianis Antonino imp. obtulerit; ad id usque temporis persecutio Christianorum in Asia duraverit necesse est. Ex quo apparet, ut id obiter moneam, male in Chronico Eusebii scribi,

rarum partibus violentior adversus nostros persecutio commota esset ex incursione popularium, innumerabiles prope martyres per universum orbem enituisse, ex iis quæ in unica provincia contigerunt, conjicere est. Quæ quidem, utpote immortalis memoria dignissima, litterarum monumentis commendata et ad posterum transmissa sunt. Et acta quidem ipsa quibus plenissima harum rerum narratio continetur, in opere *De martyribus* integra a nobis inserta sunt; ex quibus non solum cognitio rerum gestarum, verum etiam documenta pietatis percipi possunt. Quæcunque tamen ad institutum nostrum spectare mihi visa sunt, ea in præsentiarum seligens, hic apponam. Ac cæteri quidem historiarum scriptores, nihil aliud fere monumentis suis prodiderunt, quam bellicas victorias, et erecta de hostibus victis tropæa; ducum res præclare gestas, fortia militum facta, qui pro patria, pro liberis ac fortunis suis, manus suas sanguine et infinita hostium cæde commaculaverant. At nos qui sacræ cujusdam ac divinæ reipublicæ historiam narramus, pacatissima quædam bella pro spiritali pace suscepta, eosque qui in hujusmodi bellis pro veritate ac religione potius quam pro patria ac liberis fortiter decertarunt, immortalibus litterarum monumentis mandabimus: athletarum pro pietate pugnantium constantiam, et in perferendis multiplicibus tormentis fortitudinem, visibilibus hostibus victoriis, coronas denique

CAPUT I.

Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint regnante Vero.

Porro regio ipsa in qua stadium ad hæc quæ dixi certamina constitutum fuit, Gallia vocatur. In hac duæ præ cæteris insignes præstantesque urbium matres celebrantur, Lugdunum ac Vienna, quarum utramque permeat Rhodanus, universam regionem præcipiti cursu circumfluens. Igitur nobilissimæ horum locorum Ecclesiæ commentarium de passione martyrum suorum ad Ecclesias Asiæ Phrygiæque miserunt, ea quæ apud se gesta erant, hoc modo commemorantes; ipsa enim verba non gravabor apponere: « Servi Christi qui apud Viennam et Melitonis *Apologeticum* M. Antonino esse oblatum anno ejus imperii x. Cæterum et in Asia, et in Galliis aliisque provinciis, persecutio illa anno ejusdem Antonini xvii vehementius exarsit, ut hic disertè refert Eusebius. In cujus textu numeros annorum non esse corruptos, vel hinc apparet, quod hoc eodem anno Eleutherum Romanæ urbis episcopum Soteri successisse scribit. Quod quidem in *Chronico* confert in annum xvi Antonini. Vide Baronium ad annum Christi 179. Certe auctor *Chronici Alexandrini*, martyrium Pothini et reliquorum consignat anno xvi Antonini.

(73) Τῇ τῶν μαρτύρων... συναγωγῇ. Sic Eusebius vocare solet librum *De martyribus*, eo quod nihil aliud esset quam collectio Actorum. Ita in libro iv, cap. 15, sub finem: Ἐπὶ ταύτῃ παραπέμφωμεν, τοῖς τῶν ἀρχαίων συναχθεῖσιν ἡμῖν μαρτυρίοις ἐνεταγμένῃν. Supple γραφῇν. Vide infra cap. 21. ex quo patet scribendum hic esse μαρτύρων συναγωγῇ.

A γῆς σφοδρότερον ἀναρρίπισθέντος τοῦ καθ' ἡμῶν διωγμοῦ ἐξ ἐπιθέσεως τῶν κατὰ τὰς πόλεις δῆμων, μυριάδας μαρτύρων ἀνὰ τὴν οἰκουμένην διαπρέψαι, στοχασμῷ λαβεῖν ἐνεστιν ἀπὸ τῶν καθ' ἐν ἔθνος συμβεβηκότων· ἃ καὶ γραφῇ τοῖς μετέπειτα παραδοθῆναι, ἀλήστου μνήμης ὡς ἀληθῶς ἐπάξια ὄντα, συμβεβήκει. Τῆς μὲν οὖν περὶ τούτων ἐντελεστέτης ὑφηγήσεως τὸ πᾶν σύγγραμμα, τῇ τῶν μαρτύρων ἡμῖν κατατέτακται συναγωγῇ (73), οὐχ ἱστορικὴν αὐτὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ διδασκαλικὴν περιέχον διήγησιν. Ὅποσα γὰρ τοῖς παρούσης ἔχοιτο πραγματείας, ταῦτ' ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀναλεξάμενος παραθήσομαι. Ἄλλοι μὲν οὖν ἱστορικὰς ποιούμενοι διηγήσεις, πάντως ἂν παρέδωκαν τῇ γραφῇ πολέμων νίκας, καὶ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν, στρατηγῶν τε ἀριστίας, καὶ ὀπλιτῶν ἀνδραγαθίας, αἵματι καὶ μυρίοις φόνοις, παίδων, καὶ πατρίδος, καὶ τῆς ἄλλης ἐνεκεν περιουσίας μιανθέντων. Ὁ δὲ γε τοῦ κατὰ θεὸν πολιτεύματος (74) διηγηματικὸς ἡμῖν λόγος, τοὺς ὑπὲρ αὐτῆς τῆς κατὰ ψυχὴν εἰρήνης εἰρηνικωτάτους πολέμους, καὶ τοὺς ἐν τούτοις ὑπὲρ ἀληθείας μᾶλλον ἢ πατρίδος, καὶ μᾶλλον ὑπὲρ εὐσεβείας ἢ τῶν φιλιτάτων ἀνδρισμῶνους, αἰωνίαις ἀναγράφεται στήλαις, τῶν εὐσεβείας ἀθλητῶν τὰς ἐνστάσεις, καὶ τὰς πολυτλήτους ἀνδρίας, τρόπαιά τε τὰ κατὰ δαιμόνων, καὶ νίκας τὰς κατὰ τῶν ἀοράτων ἀντιπάλων, καὶ τοὺς ἐπὶ πᾶσι τούτοις στεφάνους, εἰς αἰώνιον μνήμην ἀνακηρύττων.

tropæa adversus dæmones statuta, parvas ex in-

ad perpetuam posteritatis memoriam prædicantes.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ὅσοι καὶ ὅπως κατὰ Οὐῆρον ἐπὶ τῆς Γαλλίας τὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας διεξήλθον ἀγῶνα (Nic. H. E. iv, 18).

Γαλλία μὲν οὖν ἡ χώρα ἦν, καθ' ἣν τὸ τῶν δηλομένων συνεκροτεῖτο στάδιον· ἥς μητροπόλεις ἐπίσημοι καὶ παρὰ τὰς ἄλλας τῶν αὐθιῶν διαφέρουσαι βεβόηται, Λούγδουνος καὶ Βιέννα, δι' ὧν ἀμφοτέρωκα τὴν πᾶσαν χώραν πολλῷ τῷ βέεματι περιβρέων ὁ Ῥοδανὸς ποταμὸς διέξεισι. Τὴν οὖν περὶ τῶν μαρτύρων γραφὴν αἱ τῆς διαφανέσταται Ἐκκλησίαι ταῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν διαπέμπονται, τὰ παρ' αὐταῖς πραχθέντα, τοῦτον ἀνιστοροῦσαι τὸν τρόπον. Παραθήσομαι δὲ τὰς αὐτῶν φωνάς· « Οἱ ἐν Βιέννῃ καὶ Λουγδούνῃ (75) τῆς Γαλλίας παροικοῦντες δοῦλοι

D (74) Τοῦ κατὰ θεὸν πολιτεύματος. Nicephorus in cap. 16, lib. iv, pro his verbis habet, τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας, id est reipublicæ Christianæ, ut interpretati sumus. At Christophorus in *divinam vivendi rationem* verit, quod non placet. In codicibus nostris Maz., Med., Fuk. et in Sav. ita scribitur hic locus: Ὁ δὲ γε περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς πολιτεύματος, etc., quamquam in Med. vulgata lectio ad marginem apposita est.

(75) Οἱ ἐν Βιέννῃ καὶ Λουγδούνῃ. Duplex hic quæstio oritur. Prima, cur hæc epistola scripta sit conjunctim a duobus Ecclesiis, Viennensi ac Lugdunensi. Altera, cur Galli Græce scribant ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, et ad Eleutherum Romanæ urbis episcopum. Quod ad primam attinet, hoc idcirco factum existimo, quod Ecclesiæ Viennensium ac Lugdunensium, non modo loci vicinitate, sed etiam mutui amoris vinculo conjunctæ erant. Et cum in eadem persecutione simul decertassent, epistolam de suis martyribus simul et conjunctim scripser-

Χριστοῦ, τοῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ Φρυγίαν τὴν αὐ-
τὴν τῆς ἀπολυτρώσεως ἡμῖν πίστιν καὶ ἐλπίδα ἔχου-
σιν ἀδελφοῖς, εἰρήνη καὶ χάρις καὶ δόξα ἀπὸ Θεοῦ
Πατρὸς καὶ Χριστοῦ Ἰησοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν. » Εἴτα
τούτοις ἐξῆς, ἕτερα προοιμιασάμενοι, τὴν τοῦ λόγου
καταρχὴν ποιοῦνται ἐν τοῦτοις. « Τὸ μὲν οὖν μέ-
γεθος τῆς ἐνθάδε θλίψεως, καὶ τὴν τοσαύτην τῶν
ἐθνῶν εἰς τοὺς ἀγίους ὀργὴν, καὶ ὅσα ὑπέμειναν οἱ
μακάριοι μάρτυρες, ἐπ' ἀκριβὲς οὐθ' ἡμεῖς εἰπεῖν
ἱκανοί, οὔτε μὴν γραφῇ περιληφθῆναι δυνατόν. Παντὶ
γὰρ σθένει ἐνέσκηψεν ὁ ἀντικείμενος, προοιμιαζό-
μενος ἦδη τὴν ἀδεῶς μέλλουσαν ἔσεσθαι παρουσίαν
αὐτοῦ. καὶ διὰ πάντων διήλθεν, ἐθίζων τοὺς ἑαυτοῦ
καὶ προγυμνάζων κατὰ τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, ὥστε
μὴ μόνον οἰκίων. (76) καὶ βαλανείων καὶ ἀγορᾶς ἐλ-
γεσθαι, ἀλλὰ καὶ τὸ καθόλου φαίνεσθαι ἡμῶν τινα
αὐτοῖς ἀπειρηθῆσαι ἐν ὁποίῳ δῆποτε τόπῳ. Ἀν-
εστρατήγει δὲ ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ, καὶ τοὺς μὲν ἀσθε-
νεῖς ἐβλύετο, ἀντιπαρέτασσε δὲ στύλους ἑδραίους,
δυναμένους διὰ τῆς ὑπομονῆς πᾶσαν τὴν ὁρμὴν τοῦ
πονηροῦ εἰς ἑαυτοὺς ἐλκύσαι. οἱ καὶ ὁμῶς ἐχώρουν
αὐτῷ, πᾶν εἶδος ὀνειδισμοῦ καὶ κολάσεως ἀνεχόμενοι,
οἱ καὶ τὰ πολλὰ ὀλίγα ἡγούμενοι, ἔσπευδον πρὸς
Χριστόν, ὅπως ἐπιδεικνύμενοι (77), ὅτι οὐκ ἄξια τὰ
παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ, πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν
ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς. Καὶ πρῶτον μὲν τὰ ἀπὸ
τοῦ δόλου πανδημεῖ σωρηδὸν ἐπιτερόμενα, γενναίως
ἐπέμενον, ἐπιδοήσεις, καὶ πληγὰς, καὶ συρμούς, καὶ
διαρπαγὰς, καὶ λίθων βολὰς, καὶ συγκλείσεις (78),
καὶ πάνθ' ὅσα ἡγριωμένῳ πλήθει ὡς πρὸς ἐχθροὺς
καὶ πολεμίους φιλεῖ γίνεσθαι. Καὶ δὴ ἀναχθέντες εἰς
τὴν ἀγορὰν ὑπὸ τοῦ χιλιάρχου καὶ τῶν προεστη-
κότων τῆς πόλεως ἐξουσιῶν (79), ἐπὶ παντὸς τοῦ
πλήθους ἀνακριθέντες καὶ ὁμολογήσαντες, συνεκλεί-

runt. Ad hæc utraque provincia sub unius præsidis
jurisdictione, tunc quidem temporis videtur fuisse;
ut ex eo conjicitur, quod tam Viennenses quam Lug-
dunenses, ob fidem Christi a præside comprehensi
et damnati esse dicuntur in hac epistola. Hæc igitur
causæ sunt cur conjunctim scripserint Viennenses
et Lugdunenses. Nam quod suspicati sunt quidam,
unum tunc fuisse episcopum Viennæ atque Lugduni, id
ex hac ipsa epistola facile refellitur, quæ Pothinum epis-
copum Lugduni fuisse dicit, non item Viennæ. Porro
Lugdunenses honoris causa Viennensium nomen præ-
ponunt, cum tamen ipsi Lugdunenses epistolam scri-
bant de iis quæ Lugduni gesta fuerant. Vetustati quo-
que et nobilitati colonia Viennensium id tributum vi-
deri potest. Quod vero ad secundam quæstionem atti-
net, ex ipsa epistola discimus plurimos fuisse Græcos
in Ecclesia Lugdunensi, cujusmodi fuit Attalus et
Alexander Phryges, et Alcibiades oriundus item ex
Phrygia, ut opinor: Irenæus quoque oriundus erat
ex Asia, et Polycarpum Smyrnæ audierat una cum
Florino admodum puer, ut ipse testatur. Pothini
quoque episcopi vel nomen ipsum, Græcam origi-
nem designat. Proinde non mirum est, si qui ex
Asia in Gallias venerant, fratribus suis in Asia con-
stitutis de rebus suis scribant: a quibus, ut credi-
bile est, epistolam illam de martyrio Polycarpi et
aliorum, prius accepissent. Hujus autem epistolæ
auctorem fuisse arbitror Irenæum; qui quidem eo
tempore Ecclesiæ Lugdunensis erat presbyter.

(76) *Μὴ μόνον οἰκίων*. Christophorsonus *ædifi-
cia publica* interpretatur, quod non probo, οἰκίαι
enim nonnisi de privatis domibus dicuntur, a qui-

A Lugdunum Galliæ degunt, fratribus per Asiam et
Phrygiam constitutis, qui eandem nobiscum fidem
ac spem habent redemptionis, pax et gratia et glo-
ria a Deo Patre et Christo Jesu Domino nostro. »
Post hæc deinde quædam alia præfati, narrationem
ipsam ordiuntur his verbis: « Et gravitatem quidem
ipsam ærumnarum, et gentilium adversus sanctos fu-
rorem ac rabiem, quæque et quanta beati martyres
perpe- si 155 sunt, nec nos exprimere dicendo, nec
quisquam scribendo complecti accurate possit. Omni
siquidem virium impetu in nos irruit adversarius,
adventus sui in quo cum omni licentia grassaturus
est, jam tum nobis initia ac primordia exhibens.
Nihil quippe intentatum reliquit, dum ministros
suos assuefacit, et quibusdam quasi proludiis exer-
cet adversus servos Dei. Adeo ut non solum ab ædi-
bus, a balneis, a foro arceremur: verum etiam in-
terdictum fuerit ne quis nostrum quocunque
denum in loco appareret. Sed gratia Dei pro nobis
adversus diabolium depugnavit: et infirmiores qui-
dem servavit, viros autem illi opposuit columnarum
instar firmos ac stabiles, qui fortitudine sua uni-
versum dæmonis impetum in semetipsos pertrahere
valerent. Illi ergo cominus congressi, omne genus
opprobrii sustinuerunt: et quæ alii diuturna et
gravia existimant, ipsi levia ducentes, ad Christum
ire properabant; exemplo suo ostendentes, non
esse dignas passiones hujus sæculi quæ conferan-
tur cum gloria quæ in nobis revelanda est. Ac pri-
mum quidem quæcunque a populo universo acer-
vatim ingerebantur, constantissime tolerarunt:
acclamationes scilicet, plagas, raptationes, spolia-
tiones honorum, lapidum jactus, carceres, cuncta
denique quæ vulgus furore et rabie concitatum, ad-

bus tum arcebantur Christiani, id est ab ædibus
amicorum, propinquorum, opileum. Neque enim
assentior Rufino, qui Christianos in suis ipsorum
domibus habitare prohibitos existimavit.

(77) *Ἐπιδεικνύμενοι*. Codex Medicæus adver-
bium addit hoc modo, *ὅπως ἐπιδεικνύμενοι*. Neque
aliter codex Maz., Fuk. et Savilianus.

(78) *Συγκλείσεις*. Non possum probare interpre-
tationem Langi et Christophorsoni, qui *συγκλείσεις*
carceres vertunt. Illic enim primo loco recensentur
injurix et mala, quæ a conferta populi multitudine
inferebantur Christianis. In quibus carcer locum
habere non potest. Judicium quippe, non populi
erat, reos carceri mancipare. Rectius ergo Rufinus
vertit, *concludi*. Sed et verberari, inquit, *se ab illis*,
ac lapidari, et concludi, patienter accipiebant. Gen-
tiles enim Christianos intra domos suas conclude-
bant, dum a foro et balneis eos arcerent, nec in
publicum prodire sinerent, ut supra dictum est.
Infra tamen *συγκλείσεις* pro *carcere* sumuntur.

(79) *Προεστηκότων τῆς πόλεως ἐξουσιῶν*. Ma-
gistratus municipales intelligit, qui etiam dum-
viri dicebantur. Quamvis autem *ἐξουσίας* seu po-
tatis vocabulum, fere de majoribus judicibus dici
solet, qui habent ius gladii, ut docet Ulpianus in
titulo *De jurisdictione*, et *De verborum significatio-
nibus*, tamen de magistratibus etiam municipalibus
usurpatur, qui habebant modicum coercionem, ut
loquuntur jurisconsulti. Sic apud Juvenalem: *Ca-
biorumque esse potestas*. Infra ubi de Pothino, *πολι-
τικὰ ἐξουσία* dicuntur.

versus hostes et inimicos comminisci solet. Perducti deinde in forum a tribuno militum et a magistratibus civitatis, coram universo populo interrogati confessique, usque ad præsidis adventum coniecti sunt in carcerem. Post hæc, cum ad præsidem deducti essent, atque ille omni genere sævitiae ferretur adversus nostros, Vettius Epagathus, unus ex fratribus numero, immensa quadam charitatis copia erga Deum simul et proximum exuberans, qui adeo districtam ac severam vivendi rationem instituerat, ut, quamvis adhuc juvenis, Zachariæ tamen senioris elogio æquaretur. Incesserat quippe in omnibus mandatis et justificationibus Domini sine querela: ad omne genus obsequii ac ministerii proximo exhibendum promptissimus, zelo Dei ac fervore spiritus plenus. Hic, inquam, cum esset huiusmodi, adeo injustum adversus nos iudicium pati non potuit. Sed indignatione commotus, postulavit ut sibi quoque liceret pro fratribus **156** causam dicere, palamque ostendere, nihil apud nos impium aut irreligiosum reperiri. Verum cum illi qui circum tribunal astabant, adversus eum inclinassent (erat quippe inter suos clarus) et præses ipse petitionem alioqui justissimam ægre ferret, idque unum ex eo quæreret, essetne

σθησαν εἰς τὴν εἰρηκτὴν ἕως τῆς τοῦ ἡγεμόνος (80) παρουσίας. Μετέπειτα δὲ ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα ἀχθὲν ὡν αὐτῶν, κατέκρινον πᾶσιν τῇ, πρὸς ἡμᾶς ὁμότητι χρωμένον, Οὐδέτιος Ἐπάγαθος (81), εἰς ἐκ τῶν ἀδελφῶν, πλήρωμα ἀγάπης τῆς πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον κεχωρηκώς· οὐ καὶ ἐπὶ τοσούτων τυχρίδωτο ἡ πολιτεία, ὥς, καὶ περ ὄντα νέον, συνεξισοῦσθαι τῇ τοῦ πρεσβυτέρου Ζαχαρίου μαρτυρίᾳ. Πεπότευτο γοῦν ἐν πάσαις ταῖς ἐντολαῖς καὶ δικαιομασί τοῦ Κυρίου δμεμπτος, καὶ πᾶσιν τῇ πρὸς τὸν πλησίον λειτουργίᾳ δοκνος, ζῆλον Θεοῦ πολλὸν ἔχων, καὶ ζέων τῷ πνεύματι. Τοιοῦτος δὲ τις ὢν, τὴν οὕτω καθ' ἡμῶν ἀλόγως γινομένην κρίσιν οὐκ ἐδάστασεν, ἀλλ' ὑπερηγανάκτησε, καὶ ἔξέει καὶ αὐτὸς ἀκουσθῆναι ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν, ὅτι μὴδὲν ἄθεον μὴδὲ ἀσεβές ἐστὶν ἐν ἡμῖν. Τῶν δὲ περὶ τὸ βῆμα καταβοησάντων αὐτοῦ (καὶ γὰρ ἦν ἐπίσημος), καὶ τοῦ ἡγεμόνος μὴ ἀνασχομένου τῆς οὕτως ὑπ' αὐτοῦ δικαίας προταθείσης ἀξιώσεως, ἀλλὰ μόνον τοῦτο πυθομένου εἰ καὶ αὐτὸς εἴη Χριστιανός, τοῦ δὲ λαμπροτάτης φωνῇ ὁμολογήσαντος, ἀνελήφθη καὶ αὐτὸς εἰς τὸν κλῆρον μαρτύρων, παράκλητος Χριστιανῶν χρηματίας (82), ἔχων δὲ τὸν Παράκλητον ἐν ἑαυτῷ, τὸ πνεῦμα πλεῖον τοῦ Ζαχαρίου (83). Ὁ δὲ καὶ τοῦ πληρώματος τῆς ἀγάπης (84) ἐνεδείξατο, εὐδοχῆσας ὑπὲρ

(80) Τοῦ ἡγεμόνος. Præsidem vertit Rufinus: quæ vox generalem habet significationem, perinde ac Græca. Omnes enim provinciarum rectores ita appellantur, seu procuratores sint, seu proconsules, seu legati Cæsaris. Dubitari itaque merito potest, cujusmodi hic fuerit rector provinciae Lugdunensis. Equidem existimo legatum Cæsaris fuisse. Movet me primo, quod hic mentio fit tribuni militum. Id enim optime convenit legato Cæsaris, qui rem militarem curabat. Deinde in veteri inscriptione quam refert Gruterus, pag. 427, legatus imp. Nervæ Trajani Cæsaris Aug. provinciae Lugdunensis nominatur. Denique Spartianus in Severo, Lugdunensem provinciam, per legatos Cæsaris administratam fuisse imperante M. Antonino testatur. Sic enim scribit de Severo: *Deinde provinciam Lugdunensem legatus accepit*. Ac fortasse in hac Lugdunensium epistola Severus intelligitur. Fuit enim legatus provinciae Lugdunensis sub Marco. Sed et Junius Blæus, quem rectorem Galliae Lugdunensis vocat Tacitus in primo *Historiarum*, legatus fuit. Argumento est legio Italica et ala Taurina Lugduni tendens, quas regebat Blæus. Fuit etiam Vitrasius Pollio legatus provinciae Lugdunensis temporibus imp. Adriani, ut patet ex lege 15, D. *De excusationibus*.

(81) Οὐδέτιος Ἐπάγαθος. De quo Gregorius Turonensis in libro primo *Historiae Ecclesiasticae*, cap. 29. Et rursus cap. 51 de Ecclesia Bituricensi loquens sic habet: *Leucadium quemdam primum Galliarum senatorem, qui de stirpe Vetii Epagathi fuit, quem Lugduno passum pro Christi nomine superius memoravimus, repperunt*. Qui locus aperte ostendit, Epagathum nobilitate generis inter Lugdunenses eminuisse. Sed et epistola ipsa id satis superque testatur his verbis, καὶ γὰρ ἦν ἐπίσημος. Porro huius martyris nomen cum duplici τ scribi debet, ut habent codd. Maz. et Fuketianus. Etenim nomen Romanum est Vettius apud Ciceronem et Juvenalem; idque pronomen fuit Prætextati. Certe in manuscripto Rufini codice Vettius Epagathus dicitur.

(82) Παράκλητος Χριστιανῶν χρηματίας Male

Christophorsonus hunc locum interpretatus est, quasi Epagathus exinde ab omnibus vocatus fuerit patronus Christianorum. Nostram autem versionem confirmat Rufinus, et quæ sequuntur verba, ἔχων δὲ Παράκλητον, etc., quæ stare omnino possunt, nisi ita interpreteris ut fecimus.

(83) Πλεῖον τοῦ Ζαχαρίου. Jam supra Epagathum comparavit cum Zacharia sacerdote, de quo Lucas in Evangelio, cap. x. Iterum nunc alludit ad verba quæ leguntur in fine dicti capituli: *Et Zacharias repletus est Spiritu sancto*. Porro Spiritus sanctus Παράκλητος dicitur in Evangelio, id est, advocatus, quia scilicet postulat pro nobis gemitibus inenarrabilibus, ut ait Apostolus. Ita Tertullianus in libro *De jejuniis*, de Spiritu sancto loquens: *Qua Paracletus, id est, advocatus, ad exorandum judicem, huiusmodi officiorum remedia mandabat*. At Rufinus cum hæc non intelligeret, ita vertit: *Ille vero habens in se advocatum pro nobis Jesum, hoc nomine meruit honorari: sancti presbyteri Zachariæ, qui erga sanctos plenitudinem charitatis ostenderat, secutus exemplum*. Quæ prava Rufini interpretatio, occasionem erroris præbuit Adoni Viennensi, et Usuardo, et Notkero, qui in suis *Martyrologiis* quadraginta et octo martyrum Lugdunensium nomina recensentes, Zachariam presbyterum secundo loco nominant, post Pothinum Lugdunensem episcopum. Qui si Græcum huius epistolæ exemplar consulissent, animadvertissent profecto, Ζαχαρίαν πρεσβύτερον hic dici, non Zachariam presbyterum Lugdunensis Ecclesiæ, sed Zachariam sacerdotem, patrem Joannis Baptistæ. Quem quidem Lugdunenses in hac epistola πρεσβύτερον, id est seniore, appellant, Epagathum juvenem ei comparantes. Cæterum hic error Adonis et reliquorum in Zachariæ martyris nomine, facit ut dubitem de cæteris nominibus martyrum Lugdunensium, quæ ab illis ibidem relata sunt.

(84) Τοῦ πληρώματος τῆς ἀγάπης. Alludit ad illud Servatoris nostri dictum in Evangelio: *Maiorem charitatem nemo habet quam ut animam suam ponat pro fratribus suis*.

τῆς τῶν ἀδελφῶν ἀπολογίας καὶ τὴν αὐτοῦ θεῖναι ψυχὴν. Ἦν γὰρ καὶ ἔστι γνήσιος Χριστοῦ μαθητῆς, ἀκολουθῶν τῷ ἀρνίῳ ὅπου ἂν ὑπάγῃ. Ἐντεῦθεν δὴ διεκρίνοντο (85) οἱ λοιποὶ, καὶ φανεροὶ καὶ ἔτοιμοι ἐγίνοντο πρωτομάρτυρες. Οἱ καὶ μετὰ πάσης προθυμίας ἀνεπλήρουν τὴν ὁμολογίαν τῆς μαρτυρίας. Ἐφαίνοντο δὲ καὶ οἱ ἀνέτοιμοι καὶ ἀγύμναστοι, καὶ ἔτι ἀσθενεῖς, ἀγῶνος μεγάλου τόνον ἐνεγκεῖν μὴ δυνάμενοι. Ὡν καὶ ἐξέπεσον (86) ὡς δέκα τὸν ἀριθμόν· οἱ καὶ μεγάλην λύπην καὶ πένθος ἀμέτρητον ἐνεποίησαν ἡμῖν, καὶ τὴν προθυμίαν τῶν λοιπῶν τῶν μὴ συνειλημμένων ἐνέκοψαν, οἱ καί περ πάντα τὰ δεινὰ πάσχοντες, ὅμως συμπαρήσαν τοῖς μάρτυσι καὶ οὐκ ἀπελείποντο αὐτῶν. Τότε δὴ οἱ πάντες μεγάλως ἐπισημνέμενοι, διὰ τὸ ἄδῃον τῆς ὁμολογίας, οὐ τὰς ἐπιφορομένας κολάσεις φοβούμενοι, ἀλλὰ τὸ τέλος ἀφορῶντες, καὶ τὸ ἀποπεσεῖν τινα δεδιότες. Συνελαμβάνοντο μέντοι καθ' ἑκάστην ἡμέραν οἱ ἄξιοι, τὸν ἐκείνων ἀναπληροῦντες ἀριθμόν, ὥστε συλλεγῆναι ἐκ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (87) πάντας τοὺς σπουδαίους, καὶ δι' ὧν μάλιστα συνειστήκει τὰ ἐνθάδε. Συνελαμβάνοντο δὲ καὶ ἐθνικοὶ τινες οἰκέται τῶν ἡμετέρων, ἐπεὶ δημοσίᾳ ἐκέλευσαν ὁ ἡγεμὼν ἀναζητεῖσθαι πάντας ἡμᾶς· οἱ καὶ κατ' ἐνέδραν τοῦ Σατανᾶ, φοβηθέντες τὰς βασάνους ἃς τοὺς ἀγίους ἐβλεπον πάσχοντας, τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τοῦτο παρορμῶντων αὐτοῦς, κατεψεύσαντο ἡμῶν θουέσεια δειπνα, καὶ Οἰδιποδελοῦς μίξεις, καὶ ὅσα μῆτε λαλεῖν μῆτε νοεῖν θέμις ἡμῖν, ἀλλὰ μὴδὲ πιστεῦσιν εἶ τι τοιοῦτο πώποτε παρὰ ἀνθρώποις ἐγένετο. Τούτων δὲ φημισθέντων πάντες ἀπειρηγῶθησαν εἰς ἡμᾶς, ὥστε καὶ εἴ τινες τὸ πρότερον δι' οἰκειότητα (88) ἐμετρίαζον, τότε μεγάλως ἐχαλέπαινον καὶ διεπρίνοντο καθ' ἡμῶν (89). Ἐπληροῦτο δὲ τὸ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν εἰρημένον, ὅτι ἐλεύσεται καιρὸς ἐν ᾧ πᾶς ὁ ἀποκτείνων ἡμᾶς, δόξει λατρείαν προσφέρειν τῷ Θεῷ. Ἐνταῦθα λοιπὸν ὑπεράνω πάσης ἐξηγήσεως ὑπέμενον κολάσεις οἱ ἅγιοι μάρτυρες, φιλοτιμουμένου τοῦ Σατανᾶ καὶ δι' ἐκείνων ῥηθῆναι τι τῶν βλασφημῶν (90).

(85) *Διεκρίνοντο*. Metaphora videtur esse ab athletis, qui antequam certamen inirent, examinari solebant ac probari, utrum ingenui, utrum aetatis athleticæ essent. Et ii quidem qui ad certamen admittebantur, dicebantur εἰσκρίνεσθαι. Qui autem repudiabantur, ἐκκρίνεσθαι. Examen autem ipsum vocabatur διάκρισις, ut ex hoc loco colligo. Plena certe est hæc epistola vocabulis a re athletica translatis. Quod et loci huius lectio ipsa indicat, et nos infra ostendemus apertius.

(86) *Ὡν καὶ ἐξέπεσον*. In codice Regio legitur, καὶ ἐξέτρωσαν, quod verbum mihi nequaquam negligendum videtur. Cum enim rarius sit et inusitatus quam ἐξέπεσον, facilius τὸ ἐξέτρωσαν mutatum est in τὸ ἐξέπεσον, quam hoc in illud. Ἐξέτρωσαν igitur hic passive sumitur pro ἐξημελώθησαν, id est, abortivi facti sunt, excussi sunt, ἐτρωμα ἐγένοντο. Quæ metaphora iterum usurpatur infra, ubi agitur de lapsis.

(87) *Ὅτε συλλεγῆναι ἐκ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν*. Ex Ecclesia scilicet Viennensi et Lugdunensi. Hæc autem verba imprimis notanda sunt, ex quibus manifeste apparet Viennensem Ecclesiam perinde ac Lugdunensem, suum tunc episcopum habuisse. Quippe Ecclesia ab antiquis scriptoribus non dici-

A Christianus : ille Christianum se esse clarissima voce professus, in martyrum numerum relatus est: advocatus quidem Christianorum iudicis elogio appellatus, habens autem in seipso advocatum Spiritum sanctum multo abundantius quam Zacharias. Quem quidem charitatis exuberantia declaravit, quippe qui sustinuerit pro fratrum defensione mori semet objicere. Fuit enim et est germanus Christi discipulus, sequens Agnum quocunque ierit. Exinde etiam reliqui dignosci ac distingui cœpere. Et prompti quidem ac parati erant protomartyres, qui summa animorum alacritate solemnem illam martyrum confessionem ediderunt. Qui vero imparati et inexercitati, nec firmis adhuc erant viribus ad impetum tanti certaminis sustinendum, tunc manifeste patuerunt. Ex quibus decem circiter collapsi, maximum nobis dolorem et incredibilem luctum attulerunt; et aliorum alacritatem fregerunt, qui nondum comprehensi, licet gravissima paterentur incommoda, tamen martyribus præsto aderant, nec ab eorum conspectu discedebant. Omnes tunc temporis gravissimo metu perculsi hærebamus, ubi incertum confessionis eventum: non quod tormenta quæ inferebantur, magnopere timeremus, sed quoniam exitum rei animo prospicientes, ne quis corrueret verebatur. Comprehendebantur quotidie qui digni erant ut numerum illorum supplerent: adeo ut ex utraque Ecclesia præstantissimi quique, et quorum maxime labore atque industria res hic constitutæ fuerant, simul omnes tenerentur. Capti sunt etiam quidam nostrorum servi qui gentiles erant, quandoquidem præses nos omnes requiri palam jusserat. Qui dæmonis impulsu, cum tormenta reformidarent quæ sanctos perpeti videbant, militibus ad hoc ipsum eos incitantibus, Thyesteas quasdam cœnas et incestos Œdipi concubitus, et alia quæ nec proloqui nobis nec cogitare fas est, ac ne credere quidem sustinemus apud homines unquam gesta fuisse, adversus nos ementiti 157

tur, nisi matrix, quam cathedralem vocamus. Ado Viennensis in *Chronico*, Justum tunc temporis Viennensem episcopum fuisse dicit, eundemque diuturno exilio maceratum palmam martyrii retulisse. Porro verbum συλλεγῆναι Christophorus vertit: *eximerentur*, Langus, *deligerentur*. Metaphora videtur esse a fructibus qui decerpuntur.

(88) *Δι' οἰκειότητα*. Hæc vox non solum propinquitatem generis designat, sed etiam amicitiam ac benevolentiam. Interpres Nicephori etiam humanitatem addidit, non contentus necessitudinis vocabulo.

(89) *Διεπρίοντο καθ' ἡμῶν*. Codex Regius, ἐφ' ἡμῖν.

(90) *Τι τῶν βλασφημῶν*. Recte Rufinus blasphemiam adversus Christianorum religionem intelligit. Quod plane confirmatur verbis proxime antecedentibus καὶ δι' ἐκείνων. Cum enim servi Christianorum, metu cruciatuum perterriti, infanticidia et incestos concubitus de Christianis confessi essent, studebat Satanas, ut Christiani qui comprehensi fuerant ejusmodi calumnias in religionem nostram jactarent. Quippe iudices omni tormentorum genere Christianos urgebant, ut Thyesteas quasdam cœnas et incestos concubitus apud se peragi faterentur.

sunt. His in vulgus sparsis, omnes continuo in nos adeo efferati sunt, ut si qui forte cognationis causa moderati erga nos hactenus exsistissent, tunc acerbissima indignatione commoti adversus nostros infremerent. Complebatur itaque id quod a Domino prædictum fuerat his verbis ²⁴: « Veniet tempus, cum quicumque vos occiderit, cultum offerre videbitur Deo. » Exinde sanctissimi martyres ejusmodi tormenta sustinuerunt, quæ nulla unquam oratione exprimi possint: Satana ambitiose contendente ut ab illis quoque aliquid impie diceretur. Præcipue tamen vulgi ac prædis et militum furor universus incubuit in Sanctum, diaconum Viennensem, et in Maturum, neophytum quidem illum, sed generosissimum nihilominus pugilem Christi: in Autalum quoque, patria Pergamenum, qui columna et firmamentum Ecclesiæ nostræ semper fuit: in Blandinam denique, per quam Christus ostendit, quæ vilis, deformis contemptaque hominibus videntur, ea maximo honore affici a Deo propter excellentem erga ipsum charitatem, quæ in virtute potentiaque ostenditur, non specie inani gloriatur. Nam cum universi trepidaremus, ipsaque illius temporalis domina, quæ et ipsa una cum reliquis martyribus strenue pugnabat, formidaret in primis ne illa ob tenuitatem corporis, liberam confessionem edere non valeret: tanto animi robore firmata est Blandina, ut tortores qui invicem sibi succedentes a prima luce usque ad vesperam omni tormentorum genere eam excruciaverant, resoluta nervorum compage deficerent; seque victos confessi, cum nullum tormenti genus quod ipsi inferri posset, reliquum haberent, mirarentur adhuc illam spiritum ducere, toto corpore lacerato atque perfosso; testarenturque unicum tormenti genus ad illam enecandam sufficisse, redum tot ac tanta tormenta. Verum beata illa, instar generosi cujusdam athletæ, in ipsa confessione vires atque animos resumebat. Eratque ei refectio et quies, sensumque omnem præsentis doloris adimebat prolatio horum verborum: « Christiana sum, et nihil apud nos mali geritur. » Sanctus vero, cum et ipse supra humanum modum cuncta quæ ab hominibus excogitari poterant tormenta fortiter sustineret, sperantibus jam impiis aliquid se indecorum atque **158** illicitum ex eo audituros, ob nimiam

²⁴ Joan. xvi.

Quo spectat illa vox Blandinæ, in mediis cruciatibus nihil aliud proloquentis quam: « Christiana sum, nihil apud nos mali geritur. » Potest etiam illud et *ἐκείνων*, referri ad decem illos qui initio persecutionis capti animum desponderant. Christophorus blasphemiam contra nomen Christi intelligere maluit.

(91) *Καὶ στρατιωτῶν*. Rufinus vertit, *officium, milites*. Nam Græca vox utrumque significat, tam officiales seu apparitores judicium, quam milites, ut fusius ostensuri sumus ad libros *De vita Constantini*. Hic vero milites malim intelligere, cum supra mentio fiat tribuni militum.

(92) *Σάγκτον διάκονον ἀπὸ Βιέννης*. Rufinus *Sanctum diaconum Viennensem* interpretatur, quod est ambiguum. Neque enim Sanctus fuit diaconus Viennensis Ecclesiæ, ut quidam hac Rufini versione

ὑπερβεβλημένως δὲ ἐνέσκηψεν ἡ ὀργὴ πᾶσα καὶ ὄχλου καὶ ἡγεμόνος καὶ στρατιωτῶν (91), εἰς Σάγκτον διάκονον ἀπὸ Βιέννης (92), καὶ εἰς Μάτουρον νεοφώτιστον μὲν, ἀλλὰ γενναῖον ἀγωνιστὴν, καὶ εἰς Ἀττάλον Περγαμηνὸν τῷ γένει, στυλὸν καὶ ἐδραῖωμα τῶν ἐνταυθα αἰεὶ γεγονότα, καὶ εἰς Βλανδίαν, δι' ἧς ἐπέδειξεν ὁ Χριστὸς ὅτι τὰ παρὰ ἀνθρώποις εὐτελεῖ καὶ αἰδιῇ καὶ εὐκαταφρόνητα φαινόμενα, μεγάλῃ καταξιοῦται παρὰ Θεοῦ δόξης διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην, τὴν ἐν δυνάμει δεικνυμένην, καὶ μὴ ἐν εἰδει σαρκίνης δεσποίνης αὐτῆς, ἥτις ἦν καὶ αὐτὴ τῶν μαρτύρων μία ἀγωνίστρια, ἀγωνιώσας μὴ οὐδὲ τὴν ὁμολογίαν δυνήσεται παρῆρσιάσασθαι διὰ τὸ ἀσθενὲς τοῦ σώματος, ἡ Βλανδίνα τοσαύτης ἐπληρώθη δυνάμεως, ὥστε ἐκλυθῆναι καὶ παρεθῆναι τοὺς κατὰ διαδοχὰς παντὶ τρόπῳ βασανίζοντας αὐτὴν ἀπὸ ἑωθινῆς ἕως ἑσπέρας, καὶ αὐτοὺς ὁμολογοῦντας ὅτι νενίκηνται, μὴδὲν ἔχοντες μηκέτι ὃ ποιήσουσιν αὐτῇ, καὶ θαυμάζειν ἐπὶ τῷ παραμένειν ἔμπουν αὐτὴν, παντὸς τοῦ σώματος περιεβρωγότης (93) καὶ ἡνευγμένου, καὶ μαρτυρεῖν ὅτι ἐν εἰδος στρεβλώσεως ἱκανὸν ἦν πρὸς τὸ ἐξαγαγεῖν τὴν ψυχὴν. οὐχ ὅτι γε τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα. Ἀλλ' ἡ μακαρία ὡς γενναῖος ἀθλητῆς ἀνενέαζεν ἐν τῇ ὁμολογίᾳ, καὶ ἦν αὐτῆς ἀνάληψις καὶ ἀνάπαυσις καὶ ἀναλγησία τῶν συμβαινόντων, τὸ λέγειν, ὅτι « Χριστιανὴ εἰμι » καὶ παρ' ἡμῖν οὐδὲν φαῦλον γίνεται. Ὁ δὲ Σάγκτος, καὶ αὐτὸς ὑπερβεβλημένως καὶ ὑπὲρ πάντα ἀνθρώπων πάσας τὰς ἐξ ἀνθρώπων αἰχλίας γενναίως ὑπομένων, τῶν ἀνόντων ἐπιζόντων διὰ τὴν ἐπιμονὴν (94) καὶ τὸ μέγεθος τῶν βασάνων ἀκούσεσθαι τι παρ' αὐτοῦ τῶν μὴ δόντων, τοσαύτη ὑποστάσει ἀντιπαρετάξατο αὐτοῖς, ὥστε μὴδὲ τὸ ἴδιον κατεπιπεῖν βνομα, μήτε ἔθλους, μήτε πόλεως ὅθεν ἦν, μήτε εἰδούλος ἢ ἐλεύθερος εἶη, ἀλλὰ πρὸς πάντα τὰ ἐπερωτώμενα ἀπεκρίνατο τῇ « Ῥωμαϊκῇ φωνῇ » « Χριστιανὸς εἰμι. » Τοῦτο καὶ ἀντὶ δνόματος, καὶ ἀντὶ πόλεως, καὶ ἀντὶ γένους, καὶ ἀντὶ παντὸς ἐπαλλήλως ὁμολόγει, ἄλλην δὲ φωνὴν οὐκ ἤκουσαν αὐτοῦ τὰ ἔθνη. Ὅθεν δὴ καὶ φιλονεικία μεγάλη τοῦ τε ἡγεμόνος καὶ τῶν βασανιστῶν ἐγένετο πρὸς αὐτὸν, ὥστε ὅποτε μηκέτι μὴδὲν εἶχον ὃ ποιήσουσιν αὐτῷ, τὸ τελευταῖον χαλκᾶς λεπίδας διαπύρους προσεκάλων τοῖς τρυφερωτάτοις μέλεσι τοῦ σώματος αὐτοῦ. Καὶ ταῦτα μὲν ἐκαίετο, αὐτὸς δὲ παρέμενεν ἀνεπίχαμπτος καὶ

inducti existimarunt. Certe Lugdunenses in hac epistola id non dicunt, sed tantum affirmant illum Vienna oriundum fuisse. Fuit igitur hic Sanctus patria quidem Viennensis, diaconis autem Lugdunensis Ecclesiæ.

(93) *Περιεβρωγότης*. Codex Med., Fuk., Savil. et Maz. *διεβρωγότης* habent, quod magis placet.

(94) *Διὰ τὴν ἐπιμονήν*. Amplior scripturam codicis Medicei et Maz., Fuk. et Sav., in quibus legitur *ἐπιμονήν* καὶ τὸ μέγεθος τῶν βασάνων. Id est, *ob assiduitatem et gravitatem tormentorum*. Nam quod ex Gruteri libro proponitur *ὑπερβολήν*, vanissima conjectura est. Paulo post, ubi legitur ὅποτε μὴδὲν εἶχον, codex Medicæus et Maz., Fuk. et Savil. vocem interserunt hoc modo, ὅποτε μηκέτι μὴδὲν εἶχον, quod est elegantius.

ἀνεκδοτός, στερεὸς πρὸς τὴν ὁμολογίαν, ὑπὸ τῆς οὐ-
 ρανίου πηγῆς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς τοῦ ἐξιόντος ἐκ
 τῆς νηδύος (95) τοῦ Χριστοῦ δροσιζόμενος καὶ ἐνδο-
 ναμούμενος. Τὸ δὲ σωματίον μάρτυς ἦν τῶν συμβε-
 θεγκῶτων, ὅλον τραῦμα καὶ μύλωψ, καὶ συνεσπασμέ-
 νον (96), καὶ ἀποθεβληχὸς τὴν ἀνθρώπειον ἐξῴθεν
 μορφήν. Ἐν ᾧ πάσχω Χριστὸς μεγάλας ἐπετέλει
 δόξας, καταργῶν τὸν ἀντικείμενον, καὶ εἰς τὴν τῶν
 λοιπῶν ὑποτύπωσιν ὑποδεικνύων, ὅτι μηδὲν φοβερὴν
 ὅπου Πατὴρ ἀγάπη, μηδὲ ἀλγαιὴν ὅπου Χριστοῦ
 δόξα. Τῶν γὰρ ἀνόμων μετ' ἡμέρας πάλιν στρεβλοῦν-
 των τὸν μάρτυρα, καὶ νομιζόντων, ὅτι, οἰδοῦντων καὶ
 φλεγμαινόντων τῶν σωμάτων (97), εἰ τὰ αὐτὰ προσ-
 ἐνέγκοιεν κολαστήρια, περιέσονται αὐτοῦ, ὅποτε οὐδὲ
 τὴν ἀπὸ τῶν χειρῶν ἀφῆν ἡνείχετο· ἢ ὅτι ἐναποθα-
 νῶν ταῖς βασάνοις, φόβον ἐμποιήσεις τοῖς λοιποῖς, οὐ
 μόνον οὐδὲν περὶ αὐτὸν τοιοῦτο συνέδη, ἀλλὰ καὶ
 παρὰ πᾶσαν δόξαν ἀνθρώπων ἀνέκυψε (98) καὶ ἀνωρ-
 θώθη τὸ σωματίον ἐν ταῖς μετέπειτα βασάνοις, καὶ
 τὴν ἰδέαν ἀπέλαβε τὴν προτέραν καὶ τὴν χρῆσιν τῶν
 μελῶν, ὥστε μὴ κόλασιν, ἀλλ' ἰασιν διὰ τῆς χάριτος
 τοῦ Χριστοῦ, τὴν δευτέραν στρέβλωσιν αὐτῷ γενέ-
 σθαι. Καὶ Βιβλία δὲ τινα μίαν τῶν ἡρνημένων ἤδη
 δοκῶν διάβολος καταπεπωκέναι, θελήσας δὲ καὶ διὰ
 βλασφημίας (99) κατακρίναι, ἦγαν ἐπὶ κόλασιν, ἀναγ-
 κάζων εἰπεῖν τὰ ἄθεα περὶ ἡμῶν, ὡς εὐθραυστον ἦδη
 καὶ ἀνάνδρον. Ἡ δὲ ἐν τῇ στρεβλώσει ἀνέντηψε, καὶ
 ὡς ἂν εἰπεῖν, ἐκ βαθέος ὕπνου ἀνεγρηγόρησεν, ὑπο-
 μνηθεῖσα διὰ τῆς προσκαίρου τιμωρίας τὴν αἰώνιον
 ἐν γεένῃ κόλασιν, καὶ ἐξ ἐναντίας ἀντεῖπε τοῖς βλασ-
 φήμοις (1) φήσας· « Πῶς ἂν παιδία φάγοιεν οἱ τοιοῦ-
 τοι, οἳ μηδὲ ἀλόγων ζώων αἷμα φαγεῖν ἐξόν; » Καὶ
 ἀπὸ τοῦδε Χριστιανὴν ἑαυτὴν ὁμολογεῖ, καὶ τῷ κλη-
 ρῷ τῶν μαρτύρων προσετέθη. Καταργηθέντων δὲ τῶν
 τυραννικῶν κολαστηρίων ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς
 τῶν μακαρίων ὑπομονῆς, ἐτέρας μηχανάς ὁ διάβολος
 ἐπενόει. τὰς κατὰ τὴν εἰρηκτὴν ἐν τῷ σκότει κατ' ὧ χαλε-
 πωτάτω χωρίῳ συγχλίσσει· καὶ τὰς ἐν τῷ ξύλῳ διατάσεις
 τῶν ποδῶν (2), ἐπὶ πέμπτον διατεινόμενων τρύπημα,

A vim et magnitudinem cruciatuum : tanta firmitate
 eis restitit, ut nec suum, nec gentis aut civitatis ex
 qua esset oriundus nomen, nec utrum servus esset
 an ingenuus, prolocutus sit : sed ad omnes interro-
 gationes Romana lingua responderit : « Christianus
 sum. » Hoc sibi nomen, patriam, genus, omnia de-
 nique esse subinde prolitebatur ; neque aliam vo-
 cem ab eo gentiles extorquere valuerunt. Quam etiam
 ob causam maxima adversus illum et præsidis et
 tortorum pertinacia furoris exarsit. Adeo ut cum
 nihil amplius ipsis superesset quo illum torque-
 rent, candentes æris laminas mollioribus ejus mem-
 bris affigerent. Et membra quidem adurebantur :
 ipse vero rectus atque inconcussus, firmis vestigiis
 in confessione perstitit, utpote cœlesti fonte aquæ
 vivæ quæ ex ventre Christi profluit, perfusus fir-
 matusque. Porro corpus ipsum abunde testabatur
 ea quæ acciderant, quippe quod nihil aliud esset
 præter vulnera atque vibices : totum contractum
 atque contortum, nec jam externam hominis spe-
 ciem retinens. In quo Christus ipse perpetuens,
 magna miracula patrabat, adversarium funditus
 delens, et illustri exemplo cæteris ostendens, nihil
 esse metuendum ubi charitas Patris adsit ; nullum
 dolorem, ubi gloria vertitur Christi. Quippe cum
 impii illi paucis post diebus iterum torquere mar-
 tyrem cœpissent, credenterque si turgescitibus
 adhuc et inflammatis vulneribus eadem tormenta
 de integro adhiberent, fore ut illo superiores eva-
 derent, quippe qui ne manuum quidem contracta-
 tionem posset sustinere : vel id certe eventurum,
 ut ille tormentis immortalis, terrorem injiceret re-
 liquis : non modo nihil ejusmodi illi contigit, sed
 præter omnium opinionem, corpus ejus subito re-
 levatum erectumque constitit in tormentis poste-
 rioribus, et pristinam speciem, usumque membro-
 rum recuperavit. Prorsus ut secunda illa excarni-
 ficatio, divina opitulante gratia, medelam potius
 quam pœnam ei attulisse videretur. Sed et Biblia-

(95) Ἐκ τῆς νηδύος. Alludit ad cap. vii ex
 Joannis Evangelio, in quo legitur : *Flumina de
 ventre ejus fluent aquæ vivæ.*

(96) Συνεσπασμένον. Contractum et incurvum
 malim vertere, quam distractum et divulsam, ut
 initio verteram. Hoc enim esset διεσπασμένον. Con-
 tractum autem intelligo præ magnitudine tormento-
 rum. Nam qui in equuleo torquebantur vehemen-
 tius, caput incurvare cogebantur, ut docet Am.
 Marcellinus, cum ait : *Vel sub equuleo caput incur-
 vos, aut ictu carnificis torvi substravit.* Inapte Chri-
 stophorus contractum in rugas corpus interpreta-
 tus est.

(97) Φλεγμαινόντων τῶν σωμάτων. Scribendum
 videtur τραυμάτων, ut legit Rufinus.

(98) Ἀνέκυψε. Sic in codice Mediceo et Maz.,
 Fuk. et Sav. et apud Nicophorum legitur, quæ pro-
 cul dubio vera hujus loci scriptura est. Opponitur
 enim ἀνέκυψε καὶ ἀνωρθώθη illis quæ supra dixerat
 de toto corpore Sancti diaconi contracto atque in-
 curvato. Itaque hic locus superiorem expositionem
 nostram plane confirmat. Editi autem, ἀνέχλυψε.

(99) Διὰ βλασφημίας. Christophorus blasphemiam
 adversus Christum intellexit. Videndum
 tamen est, ne hic quoque blasphemia adversus re-

ligionem Christianorum intelligatur. Certe quæ
 sequuntur verba id penitus evincunt. Sequitur enim
 ἀναγκάζων εἰπεῖν τὰ ἄθεα περὶ ἡμῶν. Porro hæc
 mulier in ms. Maz. ac Med. Βιβλιάς dicitur, non
 Βίβλις. Sic etiam vocatur in Fuk Rufinus hunc cum
 Blandina videtur confutisse, gravi errore.

(1) Ἀρτεῖας τοῖς βλασφημοῖς. Editi, βασ-
 νισταῖς. Longe melior est lectio quam reperi in
 codice Maz. et Med., Fuk. et Savil. τοῖς βλασφη-
 μοῖς. Sic vocantur a Lugdunensibus gentiles, qui
 Christianam religionem calumniabantur : vel certe
 lapsi, qui præ cruciatum violentia infanticidia et
 incestus a Christianis admitti fassi erant.

(2) Καὶ τὰς ἐν τῷ ξύλῳ διατάσεις τῶν ποδῶν.
 Superiore libro ubi de Justinii martyrio dictum est,
 observavimus ξύλον a Græcis dici, quem Latini
 appellant *nervum*. Id plane confirmat Rufinus qui
 hunc locum ita interpretatur : *Ac septimo, ut di-
 cunt, puncto in nervo pedes, contra quam credi fas
 est, distenti, in intimo pœnarum loco deperirent.* Has
 διατάσεις τῶν ποδῶν optime expressit Prudentius in
 versibus quos supra citavimus :

*Lignoque plantas inserit,
 Divaricatis cruribus.*

dem quamdam ex eorum numero qui Christi fidem abnegaverant, cum jam diabolus a se absorptam crederet, velletque insuper damnationem illius cumulare blasphemia, ad supplicium duxit, adigens eam utpote fragilem jam et ignavam, impia 159 de nobis proloqui. Verum illa respuit inter cruciatus, ac veluti ex altissimo somno excitata est, præsente supplicio de æternæ gehennæ cruciatibus ipsam submonente. Et contradicens impiis: Qui fieri posset, inquit, ut infantes comederent, quibus ne sanguinem quidem animantium degustare licet. Abhinc Christianam se esse confessa, in consortium martyrum relata est. Porro cum universa tyrannorum tormenta per martyrum constantiam a Christo essent hebetata ac retusa, alias machinas diabolus excogitavit, ut scilicet in obscurissimum ac molestissimum carceris locum conjiceretur, utque pedes in nervo ad quintum usque foramen distensos haberent, ac reliqua hujusmodi cruciatuum genera perferrent, quibus ministri, utpote infensi et a dæmone incitati, vexare inclusos consueverunt. Adeo ut ex eorum numero quamplurimi in carcere suffocati interierint, quos scilicet Deus, qui suam in omnibus gloriam ostendit, hoc mortis genere defungi voluerat. Alii siquidem, qui acerbissime excruciatii fuerant, ita ut ne vivere quidem diutius posse crederentur quamvis omni curationis genere refocillati fuissent, permanserunt in custodia: hominum quidem auxilio destituti, verum roborati a Deo, et tam animi quam corporis vigore firmati; qui quidem accendebant cæteros et consolabantur. Alii vero novelli qui recens comprehensi fuerant, quorum corpora cruciatibus perferendis nondum assueverant, cum gravitatem carceris pati non possent, in ipsa custodia exspirarunt. Beatissimus autem Pothinus, qui episcopatum Lugdunensis Ecclesiæ administrabat nonagenario major, et corpore admodum infirmo, ob præsentem quidem corporis imbecillitatem ægre spiritum trahens, cæterum præ cupiditate imminentis martyrii mirabili alacritate animi firmatus, etiam ipse ad tribunal ferebatur: corpore quidem partim ob se-

καὶ τὰς λοιπὰς αἰτίας, ὅσας εἰώθασιν ὀργιζόμενοι ὑπουργοί, καὶ ταῦτα διαδόλου πλήρεις, διατιθέναι τοὺς ἐγκλεισμένους, ὥστε ἀποπνιγῆναι τοὺς πλειστοὺς ἐν τῇ εἰρκτῇ, ὅσους γὰρ ὁ Κύριος οὕτως ἐξέλεθαι ἠθέλησεν, ἐπιδεδυνάμενος τὴν αὐτοῦ δόξαν. Οἱ μὲν γὰρ βασιανθίνες πικρῶς, ὥστε δοκεῖν μηδὲ τῆς πάσης θεραπείας τυγχόντας ἐτι ζῆσαι δύνασθαι, παρήμενον ἐν τῇ εἰρκτῇ, ἔρημοι μὲν τῆς παρὰ ἀνθρώπων ἐπιμελείας, ἀναβρῶννύμενοι δὲ ὑπὸ τοῦ Κυρίου καὶ ἐνδυναμούμενοι καὶ σώματι καὶ ψυχῇ, καὶ τοὺς λοιποὺς παρορμῶντες καὶ παραμυθούμενοι. Οἱ δὲ νεαροὶ καὶ ἄρτι συνειλημμένοι, ὧν μὴ προκατήκιστο τὰ σώματα, τὸ βάρος οὐκ ἔφερον τῆς συγκλίσεως, ἀλλ' ἐνδον ἐναπέθνησκον. Ὁ δὲ μακάριος Ποθίνος ὁ τὴν διακονίαν τῆς ἐπισκοπῆς ἐν Λουγδούνῃ πεπιστευμένος, ὑπὲρ τὰ ἐνεγόντα ἔτη τῆς ἡλικίας γεγωνώς, καὶ πάνυ ἀσθενῆς τῷ σώματι, μόλις μὲν ἐμπνέων διὰ τὴν προκειμένην (3) σωματικὴν ἀσθένειαν, οὗτο δὲ προθυμίας πνεύματος ἀναβρῶννύμενος διὰ τὴν ἐγκειμένην τῆς μαρτυρίας ἐπιθυμίαν, καὶ αὐτὸς ἐπὶ τὸ βῆμα ἐσύρετο, τοῦ μὲν σώματος καὶ ὑπὸ τοῦ γήρους καὶ ὑπὸ τῆς νόσου λελυμένου, τηρουμένης δὲ τῆς ψυχῆς ἐν αὐτῷ, ἵνα δι' αὐτῆς Χριστὸς θριαμβεύσῃ. Ὅς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν ἐπὶ τὸ βῆμα κομισθεὶς, παραπεμπόντων αὐτὸν τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν, καὶ παντὸς τοῦ πλήθους ἐπιδοήσεις παντοίας ποιουμένων, ὡς αὐτοῦ ὄντος τοῦ Χριστοῦ, ἀπεδίδου τὴν καλὴν μαρτυρίαν. Ἀνεταζόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος, τίς εἶη Χριστιανῶν ὁ Θεὸς, ἔφη· « Ἐάν ἦς ἅγιος, γνύσῃ. » Ἐντεῦθεν δὴ ἀφειδῶς ἐσύρετο, καὶ ποικίλας ἐπασχε πληγὰς, τῶν μὲν σύνεργους, χερσὶ καὶ ποσὶ ἐναθριζόντων παντοίως, μηδὲ τὴν ἡλικίαν αἰδουμένων αὐτοῦ, τῶν δὲ μακρὰν, ὃ μετὰ χειρὸς ἕκαστος εἶχεν, εἰς αὐτὸν ἀκοντιζόντων, πάντων δὲ ἡγουμένων μεγάλως πλημμελεῖν καὶ ἀσεβεῖν, εἰ τις ἀπολειψθεῖ τῆς εἰς αὐτὸν ἀσελείας· καὶ γὰρ τοὺς θεοὺς αὐτῶν ὥροντο οὕτως ἐκδικήσασθαι. Καὶ μόλις ἐμπνέων ἐρρίφη ἐν τῇ εἰρκτῇ (4), καὶ μετὰ δύο ἡμέρας ἀπέφυξεν. Ἐνταῦθα δὲ μεγάλη τις οἰκονομία τοῦ Θεοῦ ἐγένετο, καὶ ἔλεος ἀμέτρητον ἀνεφαίνετο ἰησοῦ, σπανίως μὲν ἐν τῇ ἀδελφότητι γεγωνὸς (5), μὴ ἀπολειπόμενον δὲ τῆς τέχνης τοῦ Χριστοῦ. Οἱ γὰρ κατὰ τὴν πρώτην

Porro hujus supplicii hæc videtur fuisse forma. D Truncus fuit ligneus, quinque hinc et inde foraminibus certo invicem spatio divisus excavatus. In hæc foramina tanquam in ocreas quasdam, pedes inhebantur noxiorum, et vinculis seu nervis astringebantur, ut ex Aratoris versibus colligitur, quos supra retulimus in adnotationibus ad librum iv. Et Rufinus quidem hæc foramina vulgo puncta appellata esse testatur, quod confirmat locus ex passione Chrysanti et Varie, quem ibidem adduxi. Sed quod Rufinus septimum punctum dixit, vix credibile mihi videtur. Certe Eusebius hoc loco quintum duntaxat foramen dixit: et aliis in locis hunc numerum foraminum nunquam supergressus est.

(3) Διὰ τὴν προκειμένην. Hoc loco verba videntur esse transposita. Sic igitur legendum puto, διὰ τὴν ἐγκειμένην σωματικὴν ἀσθένειαν. Et paulo post ubi legitur, διὰ τὴν ἐγκειμένην τῆς μαρτυρίας ἐπιθυμίαν, scribo προκειμένην. Porro hoc Pothini martyrium elegantissime describit Eucherius Lugdunensis episcopus in sermone de S. Blandina: Præ-

stitit inter ista divina Providentia, ut in tantis patriæ sacrificiis, etiam pontifex non deesset. Raptur ad impiam quæstionem grandævus et plenus dierum B. pater noster Pothinus, Ecclesiæ hujus antistes, et pro eruditionis, ut credimus, merito, gregi suo jungitur. Ac post Dominici corporis sacrificium, profanis tribunalibus novam de se hostiam Christo oblaturus inferitur. Senilis infirmitas per injurias et afflictiones furentium ministrorum ita celerem sortitur exitum, ut intelligeres ad tempus illud soli martyrio reservatum.

(4) Ἐρρίφη ἐν τῇ εἰρκτῇ. Codex Medicæus habet εἰς τὴν εἰρκτὴν, nec aliter codex Maz., Fuk. et Savili.

(5) Σπανίως μὲν... γεγωνός. Notandum est quod aiunt Lugdunenses, rarum adhuc in Ecclesia ejusmodi indulgentiæ usum fuisse erga lapsos. Nempe quia ad hoc usque tempus pauci admodum lapsi fuerant. Itaque cessante morbo, nihil opus erat hujusmodi medicina. Subsecutis autem persecutionibus, hoc remedium crebrius usitatum est.

σύλληψιν ἔξαρνοι γενόμενοι, συνεκλείοντο καὶ αὐτοὶ καὶ μετέχον τῶν δεινῶν. Οὐδὲ γὰρ ἐν τῷ καιρῷ τοῦ τῷ θεοῦ τι αὐτοῖς ἡ ἐξάρνησις ἐγένετο· ἀλλ' οἱ μὲν δολοιοῦντες ὁ καὶ ἦσαν, συνεκλείοντο ὡς Χριστιανοί, μηδεμιᾶς ἄλλης αἰτίας αὐτοῖς ἐπιφερομένης, οὗτοι δὲ λοιπὸν ὡς ἀνδροφόνοι καὶ μισροὶ κατεείχοντο, διπλότερον παρὰ τοὺς λοιποὺς χολαζόμενοι. Ἐκείνους μὲν γὰρ ἐπεκούφισεν ἡ χαρὰ τῆς μαρτυρίας, καὶ ἡ ἐλπίς τῶν ἐπιγγεγμένων, καὶ ἡ πρὸς τὸν Χριστὸν ἀγάπη, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ πατρικόν· τοὺς δὲ τὸ συνεῖδός μεγάλως ἐτιμωρεῖτο, ὥστε καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς ἅπασι κατὰ τὰς παρόδους, διαδύλους τὰς βίβεις αὐτῶν εἶναι. Οἱ μὲν γὰρ ἱλαροὶ προήεσαν (6), δόξης καὶ χάριτος πολλῆς ταῖς βίβειν αὐτῶν συγκαταμένης, ὥστε καὶ τὰ δεσμὰ κόσμον εὐπρεπῆ περιελθεῖν αὐτοῖς, ὡς νύμφη κεκοσμημένη ἐν χρυσωτοῖς χρυσοῖς περιπεποικιλμένοις (7), τὴν εὐωδίαν ὀδωδότες ἅμα τὴν Χριστοῦ (8), ὥστε ἐνίοις δόξαι καὶ μύρω κοσμηκῶ κεχρίσθαι αὐτοῦς· οἱ δὲ, κατηφεῖς καὶ ταπεινοὶ καὶ δυσσιδεῖς, καὶ πάσης ἀσχημοσύνης ἀνάπλεοι, προσέειπεν ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ὀνειδιζόμενοι ὡς ἀγενεῖς καὶ ἄνθρωποι, ἀνδροφόνων μὲν ἐγκλημα ἔχοντες, ἀπολωλεκότες δὲ τὴν πάντιμον καὶ ἐνδοξον καὶ ζωοποιὸν προσγορίαν. Ταῦτα δὲ οἱ λοιποὶ θεωροῦντες, ἐστηρίχθησαν, καὶ οἱ συλλαμβανόμενοι ἀδιστάκτως ὡμολόγουν, μηδὲ ἐννοίαν ἔχοντες διαβολικοῦ λογισμοῦ. Τούτοις μεταξὺ τινὰ ἐπειπόντες, αὐτοῖς ἐπιφέρουσι· «Μετὰ ταῦτα δὲ λοιπὸν εἰς πᾶν εἶδος διηρεῖτο τὰ μαρτύρια τῆς ἐξόδου (9) αὐτῶν. Ἐκ διαφόρων γὰρ χρωμάτων καὶ παντοίων ἀνθῶν ἕνα πλέξαντες στέφανον, προσήνεγκαν τῷ Πατρὶ. Ἐχρῆν γοῦν τοὺς γενναίους ἀθλητὰς, ποικίλον ὑπομεινάντας ἀγῶνα καὶ μεγάλως νικήσαντας, ἀπολαβεῖν τὸν μέγαν τῆς ἀφθαρσίας στέφανον. Ὁ μὲν οὖν Μάτθουρος καὶ ὁ Σάγκτος καὶ ἡ Βλανθίνα καὶ Ἀτταλὸς ἤγοντο ἐπὶ τὰ θηρία εἰς τὸ δημόσιον (10), καὶ εἰς τὸ κοινὸν τῶν ἐθνῶν τῆς ἀπανθρωπίας θέαμα, ἐπίτηδες τῆς τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας διὰ τοὺς ἡμετέρους διδομένης (11). Καὶ ὁ μὲν Μάτθουρος καὶ ὁ Σάγκτος αὐτῶν

neclutem, partim vi morbi penitus exhansto ac soluto: animam vero adhuc retinens, ut per eam Christus triumpharet. Perlatus igitur a militibus ad tribunal, prosequentibus ipsum magistratibus civitatis, et universa plebe variis eum acclamationibus impetente tanquam ipse Christus esset, egreium edidit testimonium. Interrogatus vero a præsidente quisnam esset Christianorum Deus, respondit: « Si dignus **160** fueris, cognosces. » Post hæc absque ullo humanitatis respectu raptatus, atque innumeris plagis affectus est, cum ii quidem qui propius astabant, calcibus et pugnibus illum contumeliose appeterent, nec ullam ejus ætati reverentiam exhiberent; qui vero longius distabant, quidquid ad manum erat, in ipsum conjicerent: omnes denique gravissimi delicti ac piaculi reos se existimarent, nisi pro sua quisque parte ei petulantius insultare studuissent. Quippe hoc modo injuriam deorum suorum ulturos se arbitrabantur. Exinde vix adhuc spirans in carcerem pertractus est, tandemque post bidduum animam exhalavit. Hic vero singularis quædam Dei dispensatio, et immensa Jesu Christi misericordia apparuit: raro quidem inter fratres exemplo, sed a dexteritate ingenioque Jesu Christi minime alieno. Omnes siquidem qui a prima statim comprehensione fidem negaverant, ipsi quoque in carcerem conjecti, eadem quæ cæteri martyres perferiebant. Neque enim illis quidquam tunc profuit fidei suæ negatio. Verum illi quidem qui sese id quod revera erant, esse profitebantur, tanquam Christiani conjiciabantur in vincula, nullo alio crimine ipsis objecto. Hi vero perinde ac homicidæ et scelerati homines deinceps detinebantur, duplo gravius quam reliqui supplicium perferentes. Illos enim gaudium martyrii, spesque promissæ beatitudinis, et charitas erga Christum, et Dei Patris Spiritus recreabat. Hos vero graviter torquebat conscientia: ita ut dum traducerentur, ipso vultu atque aspectu facile dis-

(6) *Vulg. προήεσαν*. In codice Maz. et Fuk., Savil. et Medicæo, legitur προήεσαν, quam scripturam secutus videtur Christophorus. Hoc est quod ante dixit, κατὰ τὰς παρόδους, dum scilicet e carcere procedunt usque ad tribunal.

(7) *Ἐν χρυσωτοῖς χρυσοῖς περιπεποικιλμένοις*. Alludit ad locum qui est in psalmo XLIV et paulo aliter hodie legitur, περιπεποικιλμένη scilicet, sed melius est περιπεποικιλμένοις. Mos enim erat, tunicarum fimbrias variegare, ut testatur Amm. Marcellinus in lib. XIV, *ut longiores fimbrie tunice perspicue luceant, varietate lictiorum effigiatæ in species animalium multiformes*. Certe in codice Med. et Maz. scribitur πεποικιλμένοις, nec aliter Fuk.

(8) *Εὐωδία ὀδωδότες... τοῦ Χριστοῦ*. Alludit ad verba Pauli apostoli, *Christi bonus odor sumus*.

(9) *Τὰ μαρτύρια τῆς ἐξόδου*. Verba hic videntur esse transposita, quæ sic construo, εἰς πᾶν εἶδος διηρεῖτο τῆς ἐξόδου τὰ μαρτύρια αὐτῶν.

(10) *Εἰς τὸ δημόσιον*. Hoc nomine amphitheatrum videtur intelligi. Neque enim referri potest ad θέαμα, primo quia repetitur præpositio εἰς τὸ δημόσιον καὶ εἰς τὸ κοινόν, etc. Ita enim legitur in codice Med., Maz., Fuk. et Savil. Quod si δημόσιον refer-

retur ad vocem θέαμα, dixissent εἰς τὸ δημόσιον καὶ κοινόν, etc. Porro eleganter amphitheatrale munus, in hac epistola vocatur publicum gentiliū inhumanitatis spectaculum. In eo siquidem loco gentiles suam tum in Christianos, tum in reliquos bestiarum, belluinam sævitiam publice spectandam exhibebant.

(11) *Τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας... διδομένης*. Hujus loci sensum non assecuti sunt interpretes. Sensus autem est, præsidem seu legatum provincie Lugdunensis, spectaculum ferarum extra ordinem populo præbuisse, constituta ad id die, propter Christianos quos ad bestias damnaverat. Erant enim apud Romanos ordinarii ac solemnes munerum dies, qui in mensem Decembrem incidebant, ut est in calendario Heruvartii. Extra hos dies non licebat munerariis ac duumviris quibus hujusmodi editionum onus erat impositum, spectacula ferarum populo exhibere, ut docet epistola Ecclesie Smyrnenensis de martyrio Polycarpi, quæ superius relata est in libro IV. Verum majores judices qui jus gladii et ad bestias damnandi habebant, hujusmodi meridiana spectacula, quoties ipsis libitum erat, exhibebant, ut cum populi voluptate noxios e medio tollerent. Cujus rei exemplum illustre est in *Actis martyrum*

cernerentur a cæteris. Quippe illi quidem hilares accedebant, majestatem quamdam venustati intermistam vultibus præferentes; adeo ut vincula præcipuum ipsis ornatum addidisse viderentur, instar sponsæ simbriis aureis variegatis ornatæ: ad hæc suavem Christi odorem spirantes, ita ut nonnulli terreno eos unguento delibutos putarent. Ili vero demisso vultu, abjecti et squalidi ac sordidi, omni- que deformitatis genere cooperti: ab ipsis quin etiam gentilibus probro affecti utpote ignavi atque imbelles, qui homicidarum quidem sibi ipsis crimen imposuissent, Christianorum autem venerandum et gloriosum ac salutare nomen amisissent. Quæ cum ceteri viderent, magnopere confirmabantur. Et si quem postea comprehendi contigerat, is statim absque ulla cunctatione confitebatur, ne cogitatione quidem tenuis consilium **161** ac suggestionem dæmonis admittens. Paucis deinde interjectis, iterum hæc subjiciunt: « Iis ita gestis, inquirunt, deinceps ipsorum martyria in varias mortis species divisa sunt. Ex omni quippe florum genere diversisque coloribus unicam textentes coronam beatissimi martyres, Deo Patri obtulerunt. Æquum sane erat ut fortissimi athletæ, qui multiplex certamen subierant, atque insignem victoriam retulerant, insignem immortalitatis coronam acciperent. Maturus igitur et Sanctus cum Blandina et Attalo ducti sunt ad bestias in amphitheatrum, ad publicum spectaculum inhumanitatis gentilium: præbito de industria munerum die propter nostros. Et Maturus quidem ac Sanctus rursus omnia tormentorum genera in amphitheatro subierunt, quasi nihil antea perpassi essent. Aut potius quasi athletæ qui multis jam vicibus adversarium superassent, et de corona ipsa jam decertarent, rursus consueta illic flagrorum verbera pertulerunt, et bestiarum ipsos trahentium morsus, et quæcunque alia vul-

Α διήσαν ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ διὰ πάσης κολάσεως, ὡς μὲν ὅλως προπεπονθότες, μᾶλλον δὲ ὡς διὰ πλειόνων ἤδη κλήρων (12) ἐκθεβιακότες τὸν ἀντίπαλον, καὶ περὶ τοῦ στεφάνου αὐτοῦ τὸν ἀγῶνα ἔχοντες, ὑπέφερον πάλιν τὰς διεξόδους τῶν μαστίγων (13) τὰς ἐκεῖσε εἰθισμένας, καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν θηρίων ἐλκνηθμούς, καὶ πάνθ' ὅσα μαινόμενος ὁ δῆμος ἄλλοι ἀλλὰχόθεν ἐπεβόων καὶ ἐπεκελεύοντο, καὶ ἐπὶ πᾶσι τῇ σιδηρᾷ καθέδρῳ, ἐφ' ἧς τηγανίζόμενα τὰ σώματα, κνίσσῃ αὐτοὺς ἐνεφόρει. Οἱ δ' οὐδ' οὕτως ἔλγηγον, ἀλλ' ἔτι καὶ μᾶλλον ἐξεμαίνοντο. βουλόμενοι νικῆσαι τὴν ἐκείνων ὑπομονήν. Καὶ οὐδ' ὡς παρὰ Σάγκτου ἑτερόν τι ἤκουσαν, περ' ἣν ἀπαρχῆς ἐθίστο λέγειν τῆς ὁμολογίας φωνήν. Οὗτοι μὲν οὖν δι' ἀγῶνος μεγάλου ἐπιπολὺν παρμα-
B νούσης αὐτῶν τῆς ψυχῆς, τοῦσχατον ἐτύθησαν, διὰ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἀντὶ πάσης τῆς ἐν τοῖς μονομαχίαις (14) ποικιλίας, αὐτοὶ θέαμα γενόμενοι τῷ κόσμῳ. Ἡ δὲ Βλανδὶνα ἐπὶ ξύλου κρεμασθεῖσα, προὔκειτο βορὰ τῶν εἰσθαλλομένων θηρίων· ἥ καὶ διὰ τοῦ βλέπεσθαι σταυροῦ σχήματι κρεμαμένη, διὰ τῆς εὐτόνου προσευχῆς, πολλὴν προθυμίαν ἐνεποίει τοῖς ἀγωνιζομένοις, βλέπόντων αὐτῶν ἐν τῷ ἀγῶνι, καὶ τοῖς ἔξωθεν ὀρθαλμοῖς διὰ τῆς ἀδελφῆς, τὸν ὑπὲρ αὐτῶν ἐσταυρωμένον, ἵνα πείσῃ τοὺς πιστεύοντας εἰς αὐτὸν, ὅτι πᾶς ὁ ὑπὲρ τῆς Χριστοῦ δόξης παθὼν, τὴν κοινωνίαν ἀεὶ ἔχει μετὰ τοῦ ζώντος Θεοῦ. Κὺ μὲν οὖν ἀψάμενος τότε τῶν θηρίων αὐτῆς, καθαιρεθεῖσα ἀπὸ τοῦ ξύλου, ἀνελήφθη πάλιν εἰς τὴν εἰρ-
C κτὴν, εἰς ἄλλον ἀγῶνα τηρουμένη, ἵνα διὰ πλειόνων γυμνασμάτων νικήσασα, τῷ μὲν σχολιῷ ὅρει ἀπαρά- τητον ποιῇ τὴν καταδίκην, προτρέψῃται δὲ τοῖς ἀδελφοῖς ἡ μικρὰ καὶ ἀσθενὴς καὶ εὐκαταφρόντος, μέγαν καὶ ἀκαταγώνιστον ἀθλητὴν Χριστὸν ἐνδεύ- μένη, διὰ πολλῶν κλήρων ἐκθεβάσασα (15) τὸν ἀντι- κείμενον, καὶ δι' ἀγῶνος τὸν τῆς ἀφθαρσίας στεψα- μένη στέφανον. Ὁ δὲ Ἀτταλὸς καὶ αὐτὸς μεγάλως

Tarachi, Probi et Andronici. Nam cum Maximus, proconsul Ciliciæ, eos ad bestias damnasset, advocans Terentianum sacerdotalem Ciliciæ, jussit ei sequenti die munera edenda curare, ut legitur in cap. 10 eorumdem Actorum.

(12) Διὰ πλειόνων ἤδη κλήρων. Jam supra monuimus multas hic translationes esse a re athletica. Inter has numeranda est vox κλήροι. Solebant enim athletæ qui in ludis certaturi erant, sortito educi. Quod quomodo fieret, docet nos Lucianus in *Hermotimo*. Cistella erat argentea, deo certaminum præsidii sacra, in quam conjiciebantur sortes seu tesserae breves. In duabus inscripta erat littera A, in aliis duabus B, in aliis item duabus Γ, et sic deinceps. Tum athletæ sortes et cista educebant. Quibus A obvenisset, ii inter se committebantur primo loco pugnaturi. Eratque hic πρῶτος κλήρος. Similiter qui litteram B eduxissent, secundo loco inter se certabant. Ita sors et urna suum cuique adversarium assignabat. Is qui adversarium suum vicerat, non statim coronabatur. Sed cum aliis qui adversarios item suos vicerant, iterum pugnaturus componebatur, donec unus omnium victor superesset. Quam in rem pluribus opus erat sortitionibus. Hinc est quod in inscriptione Farnesiana, quam refert Grueterus pag. 314, Asclepiades quidam pancratiasta, in multis certaminibus victoriam re-

tulisse dicitur, τὸ δεύτερον καὶ τρίτον μετὰ πρῶτον ἢ δεύτερον κλήρον στίσας τοὺς ἀνταγωνιστάς. Id est, post primam aut post secundam sortitionem, secundo vel tertio superatis adversariis. Il enim usu veniebat, ob eam rationem quam dixi, quoties plura erant paria athletarum. Quippe victores inter se componebantur, et secunda inter eos fiebat sortitio, ac rursus tertia, donec victoria ad unum redisset. Et hoc est quod in hac epistola dicitur διὰ πλειόνων κλήρων. Ad hanc athletarum sortem referenda sunt ea quæ habes in principio hujus epistolæ de Eragatho, ἀνελήφθη καὶ αὐτὸς εἰς τὸν κλήρον τῶν μαρτύρων.

(13) Τὰς διεξόδους τῶν μαστίγων. Musculus vertit verberum illationes; Christophorus, iraectiones. Dictum videtur pro τὰς ἐν ταῖς διεξόδοις μαστίγας, id est, verbera illata dum traducerebantur in pompa.

(14) Ἐν τοῖς μονομαχίαις. Codex Maz., Med. et Fulk. habent μονομαχίαις.

(15) Διὰ πολλῶν κλήρων ἐκθεβάσασα. Scribendum est ἐκθεβάσασα, ut supra. Aique ita legitur in codice Mediceo et apud Nicephorum. Vide Petrum Fabrum in libro primo *Agonistici*, cap. 24. Porro notandum est Blandinam, utpote servam, cruci affixam fuisse, quod erat supplicium servorum.

ἐξαιτηθείς ὑπὸ τοῦ δγλου, καὶ γὰρ ἦν ὀνομαστός, A
 ἔτοιμος εἰσῆλθεν ἀγωνιστῆς διὰ τὸ εὐσυνείδητον,
 ἐπειδὴ γνησίως ἐν τῇ Χριστιανῇ συντάζει γεγυμνα-
 σμένος ἦν, καὶ αἰετὶ μάρτυς ἐγεγόνει παρ' ἡμῖν ἀλη-
 θείας. Καὶ περιαχθεὶς κύκλῳ τοῦ ἀμφιθεάτρου (16),
 πίνικτος αὐτὸν προάγοντος ἐν ᾧ ἐπαγγέλλοτο Ῥω-
 μαῖστί· Οὗτός ἐστιν Ἀτταλὸς ὁ Χριστιανός· καὶ τοῦ
 δήμου σφόδρα σφριγῶντος ἐπ' αὐτῷ, μαθὼν ὁ ἡγε-
 μών ὅτι Ῥωμαῖός ἐστιν, ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀναληφθῆ-
 ναι μετὰ καὶ τῶν λοιπῶν τῶν ἐν τῇ εἰρκτῇ ὄντων,
 περὶ ὧν ἐπέστειλε τῷ Καίσαρι, καὶ περιέμενε τὴν
 ἀπόφασιν τὴν ἀπ' ἐκείνου. Ὁ δὲ διὰ μέσου καιρὸς οὐκ
 ἄργος αὐτοῖς οὐδὲ ἀκαρπὸς ἐγένετο, ἀλλὰ διὰ τῆς
 ὑπομονῆς αὐτῶν, τὸ ἀμέτρητον ἔλεος ἀνεφαίνετο Χρι-
 στοῦ. Διὰ γὰρ τῶν ζώντων ἐξωποιοῦντο τὰ νεκρά,
 καὶ μάρτυρες τοῖς μὴ μάρτυσιν ἐχαρίζοντο (17). Καὶ
 ἐνεγένετο πολλὴ χαρὰ τῇ παρθένῳ μητρὶ, ὡς ὡς
 νεκροῦς ἐξέτρωσε, τοὺτους ζώντας ἀπολαμβανούσῃ.
 Αἱ' ἐκείνων γὰρ οἱ πλείους τῶν ἡρνημένων ἀνεμη-
 τροῦντο (18) καὶ ἀνεκτύσχοιο, καὶ ἀνεζωπυροῦντο,
 καὶ ἐμάνθανον ὁμολογεῖν, καὶ ζῶντες ἦδη καὶ τετο-
 νωμένοι, προσήσαντο τῷ βῆματι, ἐγγλυκαίνοντο; (19)
 τοῦ τὴν μὲν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ μὴ βουλομένου,
 ἐπὶ δὲ τὴν μετάνοιαν χρηστευομένου Θεοῦ, ἵνα καὶ
 πάλιν ἐπερωτηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος· ἐπιστεί-
 λαντος γὰρ τοῦ Καίσαρος, τοὺς μὲν ἀποτυμπανισθῆ-
 ναι (20), εἰ δὲ τινες ἀρνοῖντο, τοὺτους ἀπολυθῆναι,
 τῆς ἐνθάδε πανηγύρεως (ἔστι δὲ αὕτη πολυάνθρωπος
 ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν συνερχομένων εἰς αὐτήν) ἀρ-
 χομένης συνεστάναι (21), ἀνῆγεν ἐπὶ τὸ βῆμα θεα-
 τρίζων τοὺς μακαρίους, καὶ ἐμπομπεύων τοὺς δγλους.
 Διὸ καὶ πάλιν ἀνῆταξε, καὶ ὅσοι μὲν ἐδόκουν πολι-
 τείαν Ῥωμαίων ἐσχηκεῖναι, τοὺτων ἀνέτεμενε τὰς
 κεφαλὰς, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐπεμπεν εἰς θηρία. Ἐδο-
 ξάζετο δὲ μεγάλως ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῖς πρότερον
 ἐρνησαμένοις, τότε παρὰ τὴν τῶν ἐθνῶν ὑπόνοιαν
 ὁμολογοῦσι. Καὶ γὰρ ἰδίᾳ οὗτοι ἀνητάζοντο, ὡς δῆθεν
 ἀπολυθησόμενοι. Καὶ ὁμολογοῦντες, προσετίθεντο τῷ

(16) Καὶ περιαχθεὶς κύκλῳ τοῦ ἀμφιθεάτρου. Solebant olim gladiatores et bestiarii, antequam cer-
 tamē obirent, per ora populi circumduci. De qua
 pompa loquitur Lucianus in *Toxari*, ut notavit Sal-
 masius in *Notis ad Julium Capitolinum*, pag. 91, et
 Casaubonus; post Lipsium in *Saturnaliis*, qui lo-
 cum Quintiliani ex *Declamatione* nona eo spe-
 ctantem primus adduxit. Id autem fiebat non so-
 lum in iis qui seipso ad ludum auctoraverant, sed
 in reis qui ad ferrum aut bestias damnati erant.
 Martialis :

Traducta est gyris, nec cepit arena nocentes.

(17) Καὶ μάρτυρες... ἐχαρίζοντο. Id est, dextram
 lapsis porrexerunt, et medicinam adhibuerunt, et pro
 iis intercesserunt. Id enim solebant martyres, ut ex
 Cypriano didicimus.

(18) Ἀνεμητροῦντο. Dudum conjeceram ita scri-
 bendum esse. Postea vero in codice Regio super-
 scriptum inveni eadem manu. Quinetiam Christo-
 phorsonum ita legisse apparet.

(19) Ἐγγλυκαίνοντο. Hoc verbum tam active
 quam passive sumi potest. Et Nicephorus quidem
 active dictum intellexit. Sic enim hunc locum inter-
 polavit, καὶ ἐγγλυκαίνοντο ὑπὸ τοῦ μὴ θέλοντος τὸν
 θάνατον. Metaphora est ab oleastro, qui insitus dul-
 cescit, de quo Paulus apostolus. Sed et passive sumi

potest, et quidem commode, ut mihi videtur. Id
 enim sibi voluit Lugdunenses : nomen Christi, quem
 lapsi negaverant, dulce de cætero ipsis fuisse. Paulo
 post pro ἐρωτηθῶσι, Codex Medicæus et Mazarinus
 ἐπερωτηθῶσι habent. Sic etiam codex Fuk. et Sa-
 vilii.
 (20) Ἀποτυμπανισθῆναι. Hanc vocem non intel-
 lexit Christophorsonus, qui *tympanis torqueri* vertit.
 Quid hoc verbum significet, jampridem docuit
 Villiomanus in libris *Adversus Robertum Titium*.
 (21) Τῆς ἐνθάδε πανηγύρεως... ἀρχομένης συν-
 εστάναι. Celebris ex omni Gallia conventus ludorum
 causa fiebat Lugduni, ad aram Augusto sacratam.
 Dicata autem fuerat hæc ara Julio Antonio et Fabio
 Africano coss., Kalendis Augusti, ut scribit Sueton-
 ius in *Claudio*. Eos ludos adhuc sua ætate man-
 sisse scribit Dio. Ex his colligitur martyres Lug-
 dunenses mense Augusto passos esse. Quod autem Ado,
 Usuardus, Beda, Notkerus alique natalem Lugdi-
 nensium martyrum conferunt in diem quartum No-
 nas Junii, nihil me movet. Diu enim post illorum
 necem, cum illorum reliquæ inventæ fuissent, hic
 dies potissimum electus est, quo omnium simul me-
 moria celebraretur, cum tamen non uno eodem-
 que die omnes passi sint, ut ex hac epistola con-
 stat.

veritatis semper exsisterat. Cumque per amphitheatrum circumduceretur, præcedente ipsum tabella, in qua Latino sermone inscriptum erat: Hic est Attalus Christianus: populo adversus illum vehementius incitato, præses postquam civem Romanum eum esse comperit, reduci in custodiam cum cæteris jubet. Inde litteris ad Cæsarem datis, de his omnibus qui inclusi tenebantur, sententiam ejus exspectabat. Enimvero hujus temporis mora, nequaquam inutilis neque infructuosa illis fuit: sed per ipsorum tolerantiam immensa Christi misericordia tandem illuxit. Quippe mortua jam Ecclesiæ membra, viventium ope atque auxilio ad vitam revocata sunt: et martyres gratificati sunt iis qui fidem negaverant: ingentique gaudio cum eademque virgo Ecclesia cumulata est, mater eos quos tanquam extinctos abortu ejecerat, vivos jam ac spirantes recuperaret. Etenim per illos sanctissimos martyres, hi qui fidem negaverant, rursus in utero delineabantur, rursus concipiebantur, et vitali calore reparato rursus fidem confiteri discabant. Cumque jam ad vitam revocati roboratique essent, Deo qui non vult mortem peccatoris, sed pro sua benignitate ad poenitentiam potius invitat, mitiorem eis succum infundente, ad tribunal accedere, quo iterum a præside interrogarentur. Quippe rescriptum fuerat a Cæsare, ut consistentes quidem gladio cæderentur: hi vero qui negarent, dimitterentur incolomes. Ineunte igitur solemni apud nos mercatu, qui maxima hominum frequentia celebratur, utpote ex omnibus populis ac provinciis eo conveniente virorum multitudine, præses beatissimos martyres ad tribunal adduci jussit, tanquam in theatri pompa eos populo ostentans.

163 Cumque illos denuo interrogasset, quicunque cives Romani reperti sunt, capite truncati, re-

(22) Τῷ τῶν μαρτύρων κλήρῳ. Regius Rob., Steph., χορῶ. Hoc loco codex Medicæus melior est Regio. Lectionem enim κλήρῳ alteri longe præstare ex iis quæ supra diximus liquido patet. Κλήρῳ etiam legitur in codice Maz. et Fuk. et Saviliano, et sic Nicephorus quoque scriptum habet.

(23) Βλασφημοῦντες τὴν ὁδόν. Hoc loco βλασφημοῦντες idem valet ac βλασφημεῖσθαι ποιούντες. Quæ loquendi forma usitata est in sacris libris, ut cum dicitur in Evangelio: Viri Ninivitæ surgent et condemnabunt vos in iudicio; id est, condemnari facient. Et Musculus quidem vertit hoc modo, per vitæ suæ conversationem viam Dei blasphemantes. Christophorus vero interpretatur, viam veritatis contumeliis afficientes. At Nicephorus cum hæc non intelligeret, locum interpolavit.

(23*) Τό. Forte τῷ. Edit.

(24) Ἐπιστήσαντος τοῦ ἡγεμόνος. Rufinus vertit: qui a præside in medium statui jussus. Musculus autem ita vertit, urgente vero præside, etc., quem secutus est Christophorus. Possis etiam ita vertere, quod cum animadvertisset præses, etc. Mihi tamen magis arridet Rufini versio: ἐπιστῆσαι enim proprie est sistere coram iudice, quod etiam παρῆσθαι dicitur.

(25) Τοῦσχατον ἐτύθησαν. Eodem verbo superius usi sunt Lugdunenses, ubi de Sancto, Maturo et Blandina loquuntur. Ac Rufinus quidem hoc loco vertit jugulati sunt; Musculus, cæsi sunt; Christophorus, gladio feruntur. Ego vero malim vertere,

A τῶν μαρτύρων κλήρῳ (22). Ἐμειναν δὲ ἔξω, οἱ μὴ δὲ ἴχνος πώποτε πίστεως, μὴδὲ αἰσθησιν ἐνδύματος νυμφικοῦ, μὴδὲ ἐννοίαν φόβου Θεοῦ σχόντες, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀναστροφῆς αὐτῶν βλασφημοῦντες τὴν ὁδόν (23). τοῦτέστιν οἱ υἱοὶ τῆς ἀπωλείας. Οἱ δὲ λοιποὶ πάντες τῇ Ἐκκλησίᾳ προσετέθησαν. ὧν καὶ ἀνεταξομένων, Ἀλέξανδρός τις, Φρύξ μὲν τὸ γένος, πατὴρ δὲ τὴν ἐπιστήμην, πολλοὺς ἔτεσιν ἐν ταῖς Γαλλαίαις διατρίψας, καὶ γνωστὸς σχεδὸν πᾶσι διὰ τὴν πρὸς Θεὸν ἀγάπην καὶ παρρησίαν τοῦ λόγου (ἦν γὰρ καὶ οὐκ ἄμοιρος ἀποστολικοῦ χαρίσματος), παρῆσθαι τῷ βήματι, καὶ νεύματι προτρέπων αὐτοὺς πρὸς τὴν ὁμολογίαν, φανερός ἦν τοῖς περιεστῶσι τὸ βῆμα ὡσπερ ὠδίνων. Ἀγανακτήσαντες δὲ οἱ ἐχλοὶ ἐπὶ τὸ (23*) τοὺς πρότερον ἡρνημένους αὐτοῖς ὁμολογεῖν, κατέβόησαν τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὡς ἐκείνου τοῦτο ποιούντος. Καὶ ἐπιστήσαντος τοῦ ἡγεμόνος (24), καὶ ἀνετάσαντος αὐτὸν, ὅστις εἶη, τοῦ δὲ φήσαντος ὅτι Χριστιανός, ἐν ὀργῇ γενόμενος, κατέκρινεν αὐτὸν πρὸς θηρία· καὶ τῇ ἐπιούσῃ εἰσῆλθε μετὰ καὶ τοῦ Ἀττάλου. Καὶ γὰρ καὶ τὸν Ἀττάλον, τῷ ἐχλῳ χαριζόμενος ὁ ἡγεμὼν, ἐξέδωκε πάλιν πρὸς θηρία. Οἱ καὶ διὰ πάντων διελθόντες τῶν ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ πρὸς κόλασιν ἐξευρημένων ὀργάνων, καὶ μέγιστον ὑπομείναντες ἀγῶνα, τοῦσχατον ἐτύθησαν (25) καὶ αὐτοὶ τοῦ μὲν Ἀλεξάνδρου μήτε στενάξαντος, μήτε γρύξαντός τι ὄλως, ἀλλὰ κατὰ καρδίαν ὁμιλοῦντος τῷ Θεῷ (26). Ὁ δὲ Ἀττάλος, ὅποτε ἐπὶ τῆς σιδηρᾶς ἐπετέθη καλὴ ἔδρα καὶ περιεκαίετο, ἤνικα ἡ ἀπὸ τοῦ σωματίου κνίσσα ἀνεφέρετο, ἐφ' ἧς πρὸς τὸ πλῆθος τῇ Ῥωμαϊκῇ φωνῇ· Ἰδοὺ τοῦτό ἐστιν ἀνθρώπους ἐσθλὸν, ὃ ποιεῖτε ὑμεῖς. Ἡμεῖς δὲ οὐτε ἀνθρώπους ἐσθλόν, οὐδ' ἕτερόν τι πονηρὸν πράττομεν. Ἐπερωτώμενος δὲ, τί ὄνομα ἔχει ὁ Θεός, ἀπεκρίθη· Ὁ Θεός ὄνομα οὐκ ἔχει ὡς ἀνθρώπος. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις, τῇ ἐσχάτῃ λοιπὴν ἡμέρᾳ τῶν μονομαχιῶν (27), ἡ Βλαν-

gladio confossi sunt. Mos enim erat, ut bestiarum a confectore trucidarentur, quemadmodum notavi supra ad martyrium Polycarpi. Eusebius in libro *De martyribus Palæstinæ*, cap. 11, de Adriano martyre loquens, qui ad bestias damnatus fuerat: Λέοντι παραβληθείς, καὶ μετὰ τοῦτον ἔφει κατασφαγείς, ἐτελειώθη, et paulo post de Eubulo scribens de martyre: Μετὰ τοὺς θήρας ὁμοίως τῷ προτέρῳ θῆμα γενόμενος. Ex quibus verbis plane conficitur, ἐτύθησαν idem esse quod κατεσφάγησαν. Sic in *Actis* passionis Tarachii, Probi et Andronici: *Maximus autem ira repletus vocavit Tarentianum sacerdotem, et jussit gladiatores introduci ut sanctos Dei martyres interficerent. Statim præceptum Maximi impletum est. Consumpti autem sunt gladio.* Ita codex manuscriptorum quem vidi.

(26) Κατὰ καρδίαν ὁμιλοῦντος τῷ Θεῷ. Rufinus hunc locum longa circumfusione verborum exposuit hoc modo: *Intra seipsum semper cum Deo loquente, et in laudibus ejus ac precibus permanente.* Optime. Nam oratio nihil aliud est quam ὁμιλία πρὸς τὸν Θεόν, et ita eam definit Clemens Alexandrinus, cui consentit Proclus philosophus in libro ii *Commentariorum in Timæum Platonis*, p. 64, ubi de precatione elegantissime disserit ex Porphyrio.

(27) Τῇ ἐσχάτῃ... ἡμέρᾳ τῶν μονομαχιῶν. Ex his patet munus gladiatorum per aliquot dies præberi solitum esse Lugduni in illo celebri mercatu et conventu totius Galliæ ad aram Augusti. Hinc est quod

δινα πάλιν εἰσχομίζετο μετὰ καὶ Ποντικοῦ παιδα-
ρίου ὡς πεντεκαίδεκα ἐτῶν. Οἱ καὶ καθημέραν εἰσ-
ήγοντο πρὸς τὸ βλέπειν τὴν τῶν λοιπῶν κόλασιν, καὶ
ἠναγκάζοντο ὁμνῦναι κατὰ τῶν εἰδῶλων αὐτῶν. Καὶ
διὰ τὸ ἐμμένειν εὐσταθῶς, καὶ ἐξουθενεῖν αὐτοὺς,
ἠγριώθη πρὸς αὐτοὺς τὸ πλῆθος, ὡς μήτε τὴν ἡλι-
κίαν τοῦ παιδὸς οἰκτεῖραι, μήτε τὸ γύναιον αἰδεσθῆ-
ναι. Πρὸς πάντα δὲ τὰ δεινὰ παρέβαλλον αὐτοὺς, καὶ
διὰ πάσης ἐν κύκλῳ διήγοντο κολάσεως, ἐπαλλήλως
ἀναγκάζοντες ὁμοῖαι, ἀλλὰ μὴ δυνάμενοι τοῦτο πρᾶ-
ξαι· ὁ μὲν γὰρ Ποντικός, ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς παρωρυμ-
μένος, ὡς καὶ τὰ ἔθνη βλέπειν ὅτι ἐκεῖνη ἦν προ-
τρεπομένη καὶ στηρίζουσα αὐτὸν, πᾶσαν κόλασιν
γενναίως ὑπομείνας, ἀπέδωκε τὸ πνεῦμα. Ἡ δὲ μα-
καρία Βιανδὶνα πάντων ἐσχάτη, καθάπερ μήτηρ
εὐγενῆς παρορμήσασα τὰ τέκνα καὶ νικηφόρους προ-
πέμφασα πρὸς τὸν Βασιλέα, ἀναμετρούμενη καὶ αὐτὴ
πάντα τὰ τῶν παιδῶν ἀγωνίσματα, ἔσπευδε πρὸς
αὐτοὺς χαίρουσα καὶ ἀγαλλιωμένη ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ, ὡς
εἰς νυμφικὸν δεῖπνον κεκλημένη, ἀλλὰ μὴ πρὸς θηρία
βεβλημένη. Καὶ μετὰ τὰς μάστιγας, μετὰ τὰ θηρία,
μετὰ τὴν γανον (28), τοῦσχατον εἰς γύργαθον βλη-
θεῖσα, ταύρῳ παρεβλήθη· καὶ ἱκανῶς ἀναβληθεῖσα (29)
πρὸς τοῦ ζώου, μηδὲ αἰσθῆσιν ἐτι τῶν συμβαινόντων
ἔχουσα διὰ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐποχὴν τῶν πεπιστευμέ-
νων καὶ ὁμιλίαν πρὸς Χριστὸν, ἐτύθη καὶ αὐτὴ, καὶ
αὐτῶν ὁμολογούντων τῶν ἔθνων, ὅτι μηδὲ πώποτε
παρ' αὐτοῖς γυνὴ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα ἐπαθεν. Ἄλλ'
οὐδ' οὕτως κόρον ἐλάμβανεν αὐτῶν ἡ μανία, καὶ ἡ
πρὸς τοὺς ἁγίους ὀμότης· ὑπὸ γὰρ ἀγρίου θηρὸς
(30) ἄγρια καὶ βάρβαρα φύλα παραχθέντα, δυσπαύ-
σιως εἶχε. Καὶ ἄλλην λόαν ἀρχὴν ἐπὶ τοῖς σώμασιν
ἐλάμβανεν ἡ ὕbris αὐτῶν. Τὸ γὰρ νενικησθῆναι αὐτοὺς
οὐκ ἔδουσίπει, διὰ τὸ μὴ ἔχειν ἀνθρώπινον ἐπιλο-
γισμὸν, μᾶλλον δὲ καὶ ἐξέχευεν αὐτῶν τὴν ὀργήν,
καθάπερ θηρίου καὶ τοῦ ἡγεμόνος καὶ τοῦ δήμου,
τὸ ὁμοῖον εἰς ἡμᾶς ἀδίκως ἐπιδεικνυμένων μίσος (31).

supra dixit de Maturo et Sancto : 'Αντὶ πάσης τῆς
ἐν τοῖς μονομαχίαις ποικιλίας αὐτοὶ θέαμα γινόμενοι
τῷ κόσμῳ. Πρᾶτερ ἡc munera gladiatoria, datus
præterea fuerat a præside dies spectaculi ferarum
propter Christianos, ut nominatim dicitur in hac
epistola, τῆς τῶν θηριομαχιῶν ἡμέρας διὰ τοὺς ἡμε-
τέρους διδομένης. Neque enim hæc inter se contin-
denda esse existimo, μονομαχίας scilicet et θηριο-
μαχίας, quamvis Latini uno muneris vocabulo
utrumque spectaculum comprehendant. Si quis
tamen μονομαχίας et θηριομαχίας hic pro eodem su-
mī contendat, equidem non magnopere repugnabo.
Certe in *Gestis præsidialibus* sanctorum martyrum
Tarachii, Probi et Andronici, gladiatores sumuntur
pro bestiariis. Sic enim scribitur cap. 10 : *In prima*
muneris editione, cum multæ feræ immisæ essent,
nullorum gladiatorum corpora qui multis horis cum
bestiis pugnaverant, devorata sunt. Paulo post tamen
gladiatorum munus a munere ferarum ibidem distin-
guitur his verbis : *Maximus proconsul indignans ju-
dei edi gladiatorum munus, quibus mandaretur im-
primis Christianos martyres gladiis confodi.* Sed et
Cyrillus Hierosolymitanus in prima *Catechesi mysta-
gogica*, μονομαχείν dicit de bestiariis, et Chrysosto-
mus in homilia de Jona, pag. 661, οἱ θηριοὶ πικτεῦεν
μῆλλοντες. Quod idem est ac si dixisset θηριοῖς μο-
νομαχείν.

A liqui traditi sunt bestiis. Cæterum ingens gloria ac-
cessit Christo per eos qui prius quidem negaverant,
tunc vero confitebantur fidem Christi præter spem
atque expectationem gentilium. Ili siquidem seor-
sum interrogati sunt quasi mox absolvendi. Qui
cum se Christianos confessi essent, reliquorum
martyrum numero ascripti sunt. Foris autem
manserunt ii, quorum animis nec vestigium ullum
fidei, nec reverentia vestis nuptialis, nec sensus
timoris Dei impressus unquam insederat; filii sci-
licet perditionis, qui sua ipsorum conversatione
religionem quam profitebantur infamaverant. Ve-
rum cæteri omnes aggregati sunt Ecclesiæ. De qui-
bus cum quæstio haberetur, Alexander quidam,
natione Phryx, professione medicus, qui plures
B jam annos moratus fuerat in Galliis, vir omnibus
notissimus ob amorem Dei et eximiam in prædi-
canda fide libertatem (quippe apostolicæ gratiæ
minime expers erat), tribunali assistens, cum illos
ad fidei confessionem nitibus hortaretur, cunctis
qui tribunal circumdabant, tanquam parturientis
videbatur. At vulgus moleste ferens quod qui antea
fidem negaverant, eandem de integro confiteren-
tur, adversus Alexandrum tanquam hujus facinoris
auctorem conclamare cœpit. Instans illico præses,
interrogavit hominem quisnam esset. Qui cum Chri-
stianum se esse dixisset, iratus judex eum ad be-
stias damnavit. Postridie igitur una cum Attalo in-
gressus est. Nam et hunc præses, gratificari po-
pulo studens, bestiis rursum tradiderat. Ambo ita-
C que cum omnia tormentorum genera quæ adversus
ipsos excogitata fuerant, in amphitheatro percucur-
rissent, maximoque certamine perfuncti essent, tan-
dem gladio percussi sunt. Et Alexander quidem nec
ingemuit unquam, nec vocem ullam protulit, sed
interius mente in se collecta colloquebatur cum
Deo. Attalus vero cum in ferrea cathedra colloca-

(28) *Μετὰ τὸ τήγανον.* Craticulam vertit Rufinus.
Idem plane est quod supra vocavit ferream cathedram,
cui impositi martyres, tanquam in sartagine torrebantur.
Sic enim supradictum est de Maturo : *Ἐπὶ πᾶσι τὴν σιδηρᾶν καθέδραν, ἐφ' ἧς τηγανίζο-
μενα τὰ σώματα, etc.* Mos enim erat, ut Christiani,
antequam bestiis objicerentur, in hujusmodi cathedra
suppositis prunis ardentibus sederent, ut paulo
ante legitur de Attalo.

(29) *Ἰκανῶς ἀναβληθεῖσα.* Inter voluptates am-
phitheatralis spectaculi hæc erat, ut taurus in arenam
produceretur, cui in furorem concitato noxios ho-
mines reticulo inclusos objiciebant, quos ille velut
pilas in altum jactabat. Notissimi sunt hac de re
Martialis versus :

Taurus ut impositas jactat ad astra pilas.

(30) *Ὑπὸ γὰρ ἀγρίου θηρὸς.* Antiquum serpentem
vertit Rufinus, dæmonem scilicet rectius hoc modo
designari existimans. Certe Græca vox etiam *ser-
pentem* significat. Unde et *theriaci* dicitur. Sic paulo
infra ὁ θῆρ pro diabolo sumitur, ubi *Musculus vipe-
ram* vertit.

(31) *Τὸ ὁμοῖον εἰς ἡμᾶς ἀδίκως ἐπιδεικνυμένων*
μίσος. Rectius in codice Maz., *Medicæo* et *Fuke-
tiano* scribitur *ἀδίκων*, quod equidem valde probō,
nisi quis malit legere τὸ *ἀδίκων* εἰς ἡμᾶς ὁμοῖως ἐπι-
δεικνυμένων μίσος. De injusto erga se gentium odio

ius undique terreretur, et ambustum corpus nido-
rem gravissimum exhalaret, Latino sermone po-
pulum allocutus: « En, inquit, hoc demum est ho-
mines vorare quod agitis. Nos vero neque homines
voramus, neque omnino quidquam mali facimus. »
Interrogatus etiam quod nomen Dei esset: « Deus, in-
quit, **164** nomen non habet perinde ac nos mor-
tales. » Post hos omnes, ultimo tandem spectaculo-
rum die, Blandina rursus illata est una cum Pon-
tico, adolescente quindecim circiter annos nato.
Qui etiam quotidie antea introducti fuerant, ut
reliquorum cruciatus intuerentur. Adactique per
simulacra gentilium jurare, cum in proposito con-
stantes permanerent, deosque illorum nihili face-
rent, tantus in eos exarsit multitudinis furor, ut
nec ætatem pueri miserarentur, nec mulieris sexum
ulla prosequerentur reverentia. Cunctis igitur cru-
ciatibus eos vexare ac per omnia pœnarum genera
circumagere cœperunt, jurare illos subinde com-
pellentes. Nunquam tamen id quod volebant, per-
ficere valuerunt. Nam Ponticus quidem, sororis ex-
hortationibus incitatus, ita ut gentiles quoque ipsam
esse cernerent quæ puerum hortaretur et confir-
maret, cuncta supplicia generose perpassus, ani-
mam exhalavit. Beata vero Blandina, omnium po-
strema, tanquam nobilis mater quæ filios ad for-
titer certandum accenderat, et victores ad Regem
præmiserat, eosdem certaminum cursus quos filii
consecerant remetiens, ad eosdem ire properabat,
de exitu suo læta atque exsultans, prorsus quasi
ad nuptiale convivium invitata, non bestiis objecta
esset. Denique post flagra, post ferarum vellica-
tiones, post sartaginein, reticplo inclusa, tauro
objecta est. A quo diu in altum jactata, nihil jam
eorum quæ fiebant penitus sentiens, tum ob spem
et comprehensionem eorum quæ credebat bonorum,
tum ob familiarem congressum quem cum Christo
in oratione habebat, tandem et ipsa victimæ instar
jugulata est: ipsis etiam gentilibus ingenue fatentibus, nullam unquam apud se feminam exstitisse
quæ tot ac tanta pertulerit. Sed ne sic quidem furor illorum et immanitas adversus sanctos conquievit.
Quippe feræ et barbaræ gentes ab immani illa bestia concitatæ, pacari facile non poterant. Quin potius
aliud quoddam initium sœviendi, in sanctorum corporibus protervia illorum invenit. Neque enim ex
eo quod a martyribus victi fuissent, pudore ac verecundia suffundebantur, quippe qui humano sensu
ac ratione penitus essent destituti. Sed contra præsidis simul ac populi tanquam immanis belluæ ma-

passim querebantur Christiani. Tatianus *Adversus*

Græcos, pagina 149: Καὶ μὴ διὰ τὸ μισεῖν ἀδίκους,

παραινέσητε. Cf. Tertull. in *Apologetici* cap. 1.

(32) Ὁ ἄνομος ἀνομωσάτω ἐτι. Ex capite ultimo
Apocalypseos versu 11, ubi pro ἄνομος ἀνομωσάτω
hodie legitur ἄδικος ἀδικησάτω. Simile quid legitur
in cap. xii Danielis. Citatur hic locus a Fausto
Reiensi, qui vulgo Eusebius Emissenus inscribitur,
in sermone tertio ad monachos: *Et ejusmodi animæ*
eveniet illa sententia: Peccator adjiciat ad peccandum.
Quam nos, charissimi, refugientes, illam potius te-
neamus quæ dicit: Et sanctus adhuc sanctificetur.

(33) Πῇ δὲ ἠνθρακωμένα. Ita codex Regius et
Nicephorus. Sed tres reliqui codices Mazarinus,
Medicæus et Fuketianus scriptum habent ἠν-
θρακωμένα. Et paulo post in iisdem codicibus
legitur πρὸς τῆς ἑαυτῶν εἰλαντο ψυχῆς, non εἴ-
λοντο, ut ex Regio exemplari edidit Stephanus.

(34) Οὐτε ἀργύρια ἐπειθεν. Hæc verba non ha-

Α ἵνα ἡ Γραφή πληρωθῇ· Ὁ ἄνομος ἀνομωσάτω ἐτι
(32), καὶ ὁ δίκαιος δικαιοῦνται ἐτι. Καὶ γὰρ τοὺς
ἐναποπνιγέντας ἐν τῇ εἰρηκτῇ παρέβαλον κυσίν, ἐπι-
μελῶς παραφυλάσσοντες νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν, μὴ
κηδεύθῃ τις ὑφ' ἡμῶν. Καὶ τότε δὴ προθέντες τὰ τε
τῶν θηρίων, τὰ τε τοῦ πυρὸς λείψανα, πῇ μὲν ἐσπα-
ραγμένα, πῇ δὲ ἠνθρακωμένα (33), καὶ τῶν λοιπῶν
τάς κεφαλὰς σὺν τοῖς ἀποτμήμασιν αὐτῶν ὡσαύτως
ἀτάφους παρεφύλαττον μετὰ στρατιωτικῆς ἐπιμε-
λείας ἡμέραις συχναῖς. Καὶ οἱ μὲν ἐνεθριμῶντες καὶ
ἔβρυχον τοὺς ὀδόντας ἐπ' αὐτοῖς, ζητοῦντές τινα πε-
ρισσότεραν ἐκδίχθην παρ' αὐτῶν λαβεῖν· οἱ δὲ ἐν-
εγέλων καὶ ἐπετώαζον, μεγαλύνοντες τὰ εἰδωλα αὐ-
τῶν, καὶ ἐκείνοις προσάπτοντες τὴν τούτων τιμω-
ρίαν. Οἱ δὲ ἐπιεικέστεροι καὶ κατὰ ποσὸν συμπαθεῖν
B δοκοῦντες, ὠνεῖδιζον πολὺ, λέγοντες· Ποῦ ὁ Θεὸς
αὐτῶν, καὶ τί αὐτοὺς ὤνησεν ἡ θρησκεία, ἣν καὶ πρὸ
τῆς ἑαυτῶν εἰλαντο ψυχῆς; Καὶ τὰ μὲν ἀπ' ἐκείνων
τοιαύτην εἶχε τὴν ποιικίλιαν, τὰ δὲ καθ' ἡμᾶς ἐν με-
γάλῃ καθεστῆκει πένθει, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὰ σώ-
ματα κρύψαι τῇ γῇ. Οὐτε γὰρ νῦν συνεβάλλετο ἡμῖν
πρὸς τοῦτο, οὐτε ἀργύρια ἐπειθεν (34), οὐτε λιτα-
νεία ἐδυσώπει· παντὶ δὲ τρόπῳ παρετήρουν ὡς μέγα
τι κερδανοῦντες, εἰ μὴ τύχοιεν ταφῆς. Τούτοις ἐξῆς
μεθ' ἑτερά φασι· « Τὰ οὖν σώματα τῶν μαρτύρων
παντοίως παραδειγματισθέντα καὶ αἰθριασθέντα ἐπὶ
ἡμέρας ἕξ, μετέπειτα καέντα καὶ αἰθαλωθέντα ὑπὸ
τῶν ἀνόμων κατεσαρώθη εἰς τὸν Ῥοδανὸν (35) πο-
ταμὸν πλησίον παραρρέοντα, ὅπως μὴδὲ λείψανον
αὐτῶν φαίνεται ἐπὶ τῆς γῆς ἐτι. Καὶ ταῦτ' ἐπραττον,
ὡς δυνάμενοι νικῆσαι τὸν Θεὸν, καὶ ἀφελέσθαι αὐτῶν
τὴν παλιγγενεσίαν· ἵνα, ὡς ἔλεγον ἐκείνοι, μὴδὲ ἑλ-
πίδα σῶσιν ἀναστάσεως, ἐφ' ἣ πεποιθότες, ξένην
τινὰ καὶ καὶνὴν ἡμῖν εἰσάγουσι θρησκείαν, καὶ κα-
ταφρονοῦσι τῶν δεινῶν, ἔτοιμοι καὶ μετὰ χαρὰς
ἔχοντες ἐπὶ τὸν θάνατον· νῦν ἰδωμεν, εἰ ἀναστήσονται,
καὶ εἰ δύναται βοηθῆσαι αὐτοῖς ὁ Θεὸς αὐτῶν, καὶ
ἐξελέσθαι ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν. »

D hentur in tribus codicibus Mazarino, Medicæo et Fu-
ketii. Solus codex Regius ea retinet, cui ascrip-
tantur Rufinus et Nicephorus. Nam Rufinus quidem
ita vertit: *Apud nos vero ingens luctus habebatur,*
præcipue quod non possemus corpora humi tradere:
quippe quibus nec noctis tempore aliqua ad hoc op-
portunitas præbebatur: neque muneribus suadere cu-
siodes, neque precibus, aut ullo alio genere copia erat.
Nicephorus vero locum hunc ita expressit: *Οὐτε γὰρ*
ἡ νῦν καθυπόρχει, οὐτε χρυσίφ μετελθεῖν ἦν· πολλὰ
γε μέλον ἐπείθε δέησις.

(35) Κατεσαρώθη εἰς τὸν Ῥοδανόν. Cod. Reg.
κατερράνθη, cui consentit Nicephorus. Sed reliqui
codices Maz., Med., Fuk. et Savilii præferunt κα-
τεσαρώθη. Quam lectionem vulgatæ longe præferen-
dam duco. Certe Rufinus non aliter videtur legisse,
ut ex interpretatione ejus apparet. Sie enim verit: *Incensa ossa martyrum et in favillam redacta, cum*
reliquo terræ pulvere in Rhodanum fluvium dispersere.

gis inde accendebatur furor, qui quidem nullo jure adversus nos æquali odio ferebantur: ut impleretur Scriptura, **165** quæ dicit: «Iniquus adhuc inique agat, et justus adhuc justificetur». Eorum enim corpora qui in carcere suffocati perierant, canibus objecerunt, sollicitè observantes noctu atque interdiu, ne quis nostrorum ea sepulturæ mandaret. Post hæc quidquid aut a bestiis, aut ab igne reliquum fuerat, partim laniata, partim ambusta membra exponentes: reliquorum denique capita cum ipsis corporum truncis similiter insepulta per plurimos dies additis militum excubiis custodierunt. Et alii quidem infremebant ac dentibus stridebant in mortuos, adhuc exquisitiore quodam supplicio eos afficere cupientes. Alii vero irridebant insultabantque, simulacra sua laudibus extollescentes, ac pœnas de martyribus sumptas eis ascribentes. Nonnulli paulo æquiores, et qui vicem nostram dolere quodammodo videbantur, exprobrabant identidem hæc dicentes: Ubi est Deus eorum? et quid illis profuit hæc religio, cui vitam quoque suam postposuerunt? Ac gentilium quidem insectatio talem habuit varietatem. Nos vero gravissimo interim dolore premebamur, quod humare cadavera nobis non liceret. Nam neque noctis tenebræ nos juvare, neque auri vis flectere, neque preces ullæ animos eorum commovere potuerunt. Sed omni studio atque industria cadavera custodiebant, quasi ingens lucrum facturi, si sepultura caruissent. Nonnullis deinde interjectis hæc addunt: «Igitur martyrum corpora, postquam omni genere contumeliæ traducta, et sub divo per sex dies exposita jacuerunt, tandem cremata atque in cineres redacta, in præfluentis Rhodani alveum sparsa sunt ab impiis, ne ullæ deinceps eorum reliquæ in terris superessent. Atque id agebant, prorsus quasi Deo superiores esse, et resurrectionem illis adimere possent: ut quemadmodum ipsi dicebant, ne spes quidem ulla resurgendi eis relinqueretur, qua freti novam quamdam ac peregrinam nobis invehunt religionem, et gravissima quæque tormenta continent, promptique et alacres mortem subeunt. Videamus nunc an sint resurrecturi, et utrum adessee ipsis Deus suus, ac de manibus nostris ipsos eripere valeat.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

A

166 CAPUT II.

Ὅς οἱ θεωριλεῖς μάρτυρες τοὺς ἐν τῷ διωγμῷ διαπεπικνῶτας ἐθεράπευον δεξιούμενοι (Nic. II. E. IV, 18).

Quemadmodum Deo dilecti martyres lapsis in persecutione manum porrigentes curationem adhibuerint.

Τοιαῦτα καὶ τὰ κατὰ τὸν δεδωλμμένον αὐτοκράτορα ταῖς Χριστοῦ συμβέβηκεν Ἐκκλησίαις, ἀφ' ὧν καὶ τὰ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπαρχίαις ἐνηργημένα, εἰκότι λογισμῷ στοχάζεσθαι πάρεστιν. Ἀξίον τούτοις ἐκ τῆς αὐτῆς ἐπισυνάψαι γραφῆς λέξεις ἐτέρας, δι' ὧν τὸ ἐπεικὲς καὶ φιλόφρονον τῶν δεδωλμμένων μαρτύρων ἀναγέγραπται τούτοις αὐτοῖς τοῖς ῥήμασιν: «Οἱ καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ζηλωταὶ καὶ μιμηταὶ Χριστοῦ ἐγένοντο, ὅς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχον, οὐχ ἀρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ, ὥστε ἐν τοιαύτῃ δόξῃ ὑπάρχοντες, καὶ οὐχ ἄπαξ οὐδὲ δις, ἀλλὰ πολλάκις μαρτυρήσαντες, καὶ ἐκ θηρίων αὐθις ἀναληφθέντες (36), καὶ τὰ καυτήρια, καὶ τοὺς μῶλωπας, καὶ τὰ τραύματα ἔχοντες περικεῖμενα, οὗτ' αὐτοὶ μάρτυρας ἑαυτοῦς ἀνεκρήρυττον, οὔτε μὴν ἡμῖν ἐπέτρεπον τούτῳ τῷ ὀνόματι προσαγορεύειν αὐτοὺς, ἀλλ' εἴ ποτέ τις ἡμῶν δι' ἐπιστολῆς ἢ διὰ λόγου μάρτυρας αὐτοὺς προσεῖπεν, ἐπέπλησσαν πικρῶς. Ἡδέως γὰρ παρεσχίζουσι τὴν τῆς μαρτυρίας προσηγορίαν τῷ Χριστῷ, τῷ πιστῷ καὶ ἀληθινῷ μάρτυρι, καὶ πρωτοτόκῳ τῶν νεκρῶν, καὶ ἀρχηγῷ τῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐπεμιμνήσκοντο τῶν ἐξελυθόντων ἡδὴ μαρτύρων, καὶ ἔλεγον· Ἐκείνοι ἦδη μάρτυρες, οὗς ἐν τῇ ὁμολογίᾳ Χριστοῦς ἡξίωσεν ἀναληφθῆναι, αὐτῶν δὲ αὐτῶν διὰ τῆς ἐξόδου τὴν μαρτυρίαν· ἡμεῖς δὲ ὁμολογοὶ μέτριοι καὶ ταπεινοί. Καὶ μετὰ δακρύων παρεκάλουν τοὺς ἀδελφοὺς, δεόμενοι ἵνα ἐκτενεῖς εὐχαὶ γίνωνται πρὸς τὸ

³⁶ Dan. xxi.

(36) Καὶ ἐκ θηρίων αὐθις ἀναληφθέντες. Henricus Savilius ad oram suæ codicis hunc locum ita emendavit, καὶ τοῖς θηρίοις παραβληθέντες, καὶ ἐξ αὐτῶν αὐθις ἀναληφθέντες. Quæ emendatio in Genevensi quoque editione apposita est ad marginem ex libro Christophoroni. Sane Christophorus locum hunc ita legit, ut ex versione ejus apparet. Sed utrum ex con-

Hæc supradicti imperatoris temporibus Christi Ecclesiis contigerunt, ex quibus ea quæ in reliquis provinciis gesta sunt, conjectura assequi licet. Sed et alia quædam ex eadem epistola hic adjungere operæ pretium fuerit, quibus benignitas atque humanitas illorum quos memoravimus martyrum describitur his verbis: «Qui quidem Christiani æmulari atque imitari tantopere studuerunt, qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo: ut quamvis in tantum gloriæ culmen evecti essent, nec semel atque iterum, sed sæpius martyrium subiissent, et a bestiis denuo in carcerem relati essent; quamvis ignium impressa vestigia, quamvis vibices et vulnera toto corpore circumferrent, tamen nec seipsos martyres prædicarent, nec a nobis ita se appellari paterentur. Verum si quis nostrum per litteras aut in familiari colloquio eos martyres compellasset, objurgabant graviter atque increpabant. Martyris enim appellationem libentissime concedebant Christo, utpote fido veroque testi, et primogenito mortuorum, vitæque cœlestis principi et auctori. Eos quoque qui jam ex hac vita migraverant martyres, nobis commemorabant aiebantque: «Illi jam sunt martyres, quos in ipsa confessione Christus assumi voluit, professionem ipsorum morte tanquam annulo obsignans: nos vero viles atque abjecti confessores.» Simul profusis la-

jectura, an ex fide veterum codicum ita legerit, incertum est. Nostri certe codices nihil mutant. Porro ἀναληφθῆναι hoc loco significat, in carcerem iterum contrudi. Sic supra de Blandina, καθαιρεθεῖσα ἀπὸ τοῦ ξύλου, ἀνεληφθῆ πάλιν εἰς τὴν εἰρηκτὴν. Et paulo post de Attalo, μαθὼν ὃ ἡγεμὼν ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀναληφθῆναι.

crismis obsecrabant fratres, ut continuæ ad Deum A preces fierent, quo tandem ipsi perfectum finem adipisci mererentur. Ac reipsa quidem virtutem martyrum exhibebant, cum ingenti libertate ac fiducia gentilibus respondentes: et egregiam animi indolem partim tolerantia, partim quod metus ac pavoris expertes essent, perspicue testabantur. Ipsam vero martyrum appellationem a fratribus sibi oblatam, utpote timore Dei constricti refugiebant. » Et paulo post: « Deprimebant se, inquit, sub manu potenti; a qua nunc sublimius elevati sunt. Tunc vero omnium defensionem suscipiebant, neminem accusabant, cunctos absolvebant, 167 neminem ligabant. Quinetiam pro illis a quibus acerbissime cruciati fuerant, exemplo perfectissimi martyris Stephani, Deum precabantur: « Domine, ne imputes illis hoc peccatum. » Quod si ille pro lapidantibus orabat, quanto magis pro fratribus eum orasse credibile est. » Nec multo post, hæc adiunt: « Hoc enim maximum certamen illis fuit adversus diabolum, ob sinceram ac minime fucatam charitatem, ut quos ille malignus serpens vivos jam se devorasse crediderat, elisis faucibus evomere cogeretur. Neque enim fastu et arrogantia intumuerunt adversus lapsos, sed ea quibus abundabant bona, indigentibus liberaliter subministrabant, materna quædam misericordiæ viscera gestantes, magnamque vim lacrymarum pro illorum salute coram Deo Patre fundentes. Vitam petierunt, et largitus est eis Deus 26: quam etiam illi proximis suis communicarunt, ubique victores ad Deum profecti. Cumque pacem dilexissent, pacem nobis commendassent, ipsi cum pace migraverunt ad Deum: non dolorem matri, non fratribus discidium ac bellum, sed gaudium et pacem et concordiam charitatemque omnibus relinquentes. » Atque hæc de beatorum illorum affectu erga eos fratres qui lapsi fuerant, ad legentium utilitatem hic posita sint, propter eos qui inhumano quodam ac truci animo præditi, inclementer adversus Christi membra postmodum sævierunt.

CAPUT III.

Cujusmodi visio martyri Attalo in somnis divinitus missa apparuit.

Porro in eadem epistola quæ res supra memoratas complectitur, alia etiam habetur narratio prorsus memoria dignissima, quam quidem nihil vetat, quominus hoc loco lectoribus proponamus. Sic autem habet: « Alcibiades quidam, unus ex illorum martyrum numero, durum et squalidum

26 Psal. xx.

(37) Πᾶσι μὲν ἀπελογούντο. Rufinus hunc locum ita vertit: *Placabant omnes, neminem accusabant.* Christophorus vero et ante illum Længus sic interpretari maluit, *defendere omnes, neminem accusare.* Quam interpretationem probare non possum. Neque enim in Græco dicitur, ὅτι πάντων ἀπελογούντο, sed πᾶσιν ἀπ. Sed neque martyres illi cunctos sine discrimine defendebant, hæreticos scilicet, Judæos et gentiles. Rectius itaque Musculus vertit, *omnibus rationem fidei suæ reddebant.* Possis etiam vertere *omnibus se excusant.* Il enim proprie est ἀπολογία. Unde *Apologia sacerdotum*, de quibus Gregorius Magnus in *Sacramentario*.

τελειωθῆναι αὐτούς. Καὶ τὴν μὲν δύναμιν τῆς μαρτυρίας ἔργῳ ἐπεδείκνυντο, πολλὴν παρρησίαν ἄγοντες πρὸς πάντα τὰ ἔθνη, καὶ τὴν εὐγένειαν διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ ἀφοβίας καὶ ἀτρομίας φανερὰν ἐποιοῦν, τὴν δὲ πρὸς τοὺς ἀδελφούς τῶν μαρτύρων προσηγορίαν παρητοῦντο, ἐμπεπλησμένοι φόβου Θεοῦ. » Καὶ αὖθις μετὰ βραχεία φασίν· « Ἐταπείνουν ἑαυτοὺς ὑπὸ τὴν κραταίαν χεῖρα, ὅφ' ἧς ἱκανῶς νῦν εἰσιν ὑψωμένοι. Τότε δὲ πᾶσι μὲν ἀπελογούντο (37), κατηγοροῦν δὲ οὐδένος· ἔλυσον μὲν ἅπαντας, ἐδέσμευον δὲ οὐδένα, καὶ ὑπὲρ τῶν τὰ δεινὰ διατιθέντων ἡβύχοντο, καθάπερ Στέφανος ὁ τέλειος μάρτυς· « Κύριε, μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην. » Εἰ δ' ὑπὲρ τῶν λιθαζόντων ἐδέετο, πόσῳ μᾶλλον ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν; » Καὶ αὖθις φασὶ μεθ' ἑτερα· « Οὗτος γάρ καὶ μέγιστος αὐτοῖς πρὸς αὐτὸν ὁ πόλεμος ἐγένετο, διὰ τὸ γνησίον τῆς ἀγάπης, ἵνα ἀποπνιχθεὶς ὁ θῆρ, οὗς πρότερον ὥστε καταπεπωκέναι ζῶντας, ἐξεμέσῃ (37'). Οὐ γὰρ ἔλαβον καύχημα κατὰ τῶν πεπτωκότων, ἀλλ' ἐν οἷς ἐπλεόναζον αὐτοὶ, τοῦτο τοῖς ἐνδεετέροις ἐπήρουν, μητρικὰ σπλάγχνα ἔχοντες, καὶ πολλὰ περὶ αὐτῶν ἐκχέοντες δάκρυα πρὸς τὸν Πατέρα. Ζωὴν ἠτήσαντο, καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς· ἦν καὶ συνεμερίσαντο τοῖς πλησίον. Κατὰ πάντων νικηφόροι (38) πρὸς Θεὸν ἀπελθόντες, εἰρήνην ἀγαπήσαντες ἀεὶ, καὶ εἰρήνην ἀεὶ παρεγγυήσαντες, μετ' εἰρήνης ἐχώρησαν πρὸς Θεὸν, μὴ καταλιπόντες πόνον τῇ μητρὶ, μηδὲ στάσειν καὶ πόλεμον τοῖς ἀδελφοῖς, ἀλλὰ χαρὰν καὶ εἰρήνην, καὶ ὁμόνοιαν, καὶ ἀγάπην. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς τῶν μακαρίων ἐκείνων πρὸς τοὺς παραπεπτωκότας τῶν ἀδελφῶν στοργῆς, ὡφελίμως προσκείμεθα, τῆς ἀπανθρύπτου τε καὶ ἀνηλεοῦς ἕνεκα διαθέσεως, τῶν μετὰ ταῦτα ἀφειδῶς (39) τοῖς Χριστοῦ μέλεσι προσενηγεμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅποια τῷ μάρτυρι Ἀττάλῳ δι' ὀνείρου γέγονεν ἐπιφάνεια (Nic. H. E. iv, 5).

Ἡ δ' αὐτὴ τῶν προειρημένων μαρτύρων γραφή, καὶ ἀλλήντινὰ μνήμης ἀξίαν ἱστορίαν περιέχει, ἣν καὶ οὐδεὶς ἂν γένοιτο φθόνος, μὴ οὐχὶ τῶν ἐντευξομένων εἰς γνῶσιν προσθεῖναι. Ἐχει δὲ οὕτως· « Ἀλκιβιάδου γάρ τινος ἐξ αὐτῶν, πάνυ αὐχμηρὸν βιούντος βίον, καὶ μηδενὸς ὧς τὸ πρότερον μεταλαμβάνοντος, ἀλλ' ἡ

(37') Ἴνα..., οἷς... φετο καταπεπωκέναι ζῶντας, ἐξεμέσῃ. Sunt quibus placeret, virgulam ante ζῶντας transponendo, scribere... οὗς... καταπεπωκέναι, ζῶντας ἐξεμέσῃ. Edit.

(38) Vulg. Κατὰ πάντα νικηφόροι. Sic ex codice Regio edidit Stephanus. Reliqui tamen codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent κατὰ πάντων νικηφόροι. Id est, *de omnibus victores*. Nicephorus vero ita hunc locum reflexit, καὶ πάντες νικηφόροι, etc.

(39) Τῶν μετὰ ταῦτα ἀφειδῶς. Novatianus intelligit, qui lapsis omnem spem indulgentiæ postea ræcluserunt.

ἔρτω μόνῳ καὶ ὕδατι χρωμένῳ, πειρωμένῳ τε καὶ ἐν τῇ λείρῃ οὕτω διάγειν, Ἀττάλῳ μετὰ τὸν πρῶτον ἀγῶνα, ὃν ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ ἤνυσεν, ἀπεκαλύφθη, ὅτι μὴ καλῶς ποιῇ ὁ Ἀλκιβιάδης, μὴ χρώμενος τοῖς κτίσμασι τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄλλοις τύπον σκανδάλου ὑπολείπομενος. Πεισθεὶς δὲ Ἀλκιβιάδης, πάντων ἀνέβην μετελάμβανε, καὶ ἠὲ χάριστει τῷ Θεῷ. Οὐ γὰρ ἀνεπίσκεπτοι χάριτος Θεοῦ ἦσαν, ἀλλὰ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἦν σύμβουλον αὐτοῖς. Καὶ ταῦτα μὲν ὧδε ἔχεται. Τῶν δ' ἀμφοῖν τὸν Μοντανόν, καὶ Ἀλκιβιάδην, καὶ Θεόδοτον (40), περὶ τὴν Φρυγίαν ἄρτι τότε πρῶτον τὴν περὶ τοῦ προφητεύειν ὑπόληψιν παρὰ πολλοῖς ἐκφερόμενων (πλείσται γὰρ οὖν καὶ ἄλλαι παραδοξοποιεῖται τοῦ Θεοῦ χάρισματος εἰσέτι τότε κατὰ διαφόρους Ἐκκλησίας ἐκτελούμεναι, πλὴν πρὸς πολλοῖς ταῦ κακείνων προφητεύειν παρέρχον). καὶ δὴ διαφωνίας ὑπαρχούσης περὶ τῶν δεδηλωμένων, αὐτοῖς οἱ κατὰ τὴν Γαλλίαν ἀδελφοί, τὴν ἰδίαν κρίσιν καὶ περὶ τούτων, εὐλαβῇ καὶ ὀρθοδοξοτάτῃ ὑποτάττουσιν, ἐκθέμενοι καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς τελειωθέντων μαρτύρων διαφόρους ἐπιστολάς, ἃς ἐν δεσμοῖς ἔτι ὑπάρχοντες, τοῖς ἐπ' Ἀσίας καὶ Φρυγίας ἀδελφοῖς διεχάραξαν, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἐλευθέρῳ (41) τῷ τότε Ῥωμαίων ἐπισκόπῳ, τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης ἕνεκα πρὸςθεύοντες (42).

Eleutherum Romanæ urbis episcopum scripserant, pro pace Ecclesiarum quasi legatione fungentes.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅπως οἱ μάρτυρες τὸν Εἰρηναῖον δι' ἐπιστολῆς παρετίθεντο (Nic II. E. iv. 13-15).

Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες (43) καὶ τὸν Εἰρηναῖον (44),

(40) Τῶν δ' ἀμφοῖν Μοντανόν, καὶ Ἀλκιβιάδην, καὶ Θεόδοτον. Hic Alcibiades distinguendus est ab Alcibiade illo, martyrum Lugdunensium collega, de quo supra. Nam hic quidem sanctissimus martyr fuit, ut apparet ex iis quæ de illo referunt Lugdunenses. Alter vero, cum Montano ac Theodoto, signifer fuit sectæ Cataphrygarum. De quo vide cap. 16 et 17 huius libri.

(41) Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Ἐλευθέρῳ. Eleutherus, Romanæ urbis episcopus, a Montanistis primum deceptus fuerat, qui falsæ pietatis imagine errorem suum callide obtegebant. Ad hæc, litteris atque exhortationibus Lugdunensium martyrum impulsus, ad Ecclesias Asiæ atque Phrygiæ epistolam scripserat de recipiendis in Ecclesiam Montanistis. Sed statim admonitus a Praxeæ quodam Asiano, pacificas quas emiserat litteras revocavit, et Aniceti decessoris sui auctoritatem secutus, novam prophetiam admittere recusavit, ut scribit Tertullianus in libro *Adversus Praxeam*: Nam idem tunc episcopus Romanum agnoscentem jam prophetias Montani, Priscæ, Maximillæ, et ex ea agnitione pacem Ecclesiis Asiæ et Phrygiæ inferentem, falsa de ipsis et Ecclesiis eorum asseverando, et præcessorum ejus auctoritates defendendo, coegit et litteras pacis revocare jam emissas, et a proposito recipiendorum charismatum concessare. Baronius quidem in hoc Tertulliani loco per episcopum Romanum, Anicetum intellexit. Verum ego Eleutherum intelligi potius crediderim, tum ob ea quæ hic refert Eusebius de litteris Lugdunensium martyrum ad Eleutherum datis de pace Ecclesiarum, tum ob id quod Tertullianus subnectit de præcessorum auctoritate. Quo nomine Soterem et Anicetum procul dubio designat, qui Montani prophetiam repudiaverant. Hic certe Tertulliani locus valde illustris est, et ex verbis Eusebii quæ nunc præ manibus

A vivendi genus sectabatur, nullumque omnino cibum admittens, solo pane et aqua hactenus vesci consueverat. Cumque in carcere positus eamdem vivendi rationem vellet retinere, Attalo post primum quod in amphitheatro confecerat certamen, revelatum est, non recte neque ordine facere Alcibiadem, qui et creaturis Dei minime uteretur, et aliis exemplum scandali fieret. 168 Paruit itaque Alcibiades, et cunctis deinceps cibis promiscue uti cœpit, gratias ægens Deo. Neque enim divina gratia eos præsentia sua destituerat, sed consultorem habebant Spiritum sanctum. Verum de his hactenus. Cæterum cum Montanus et Alcibiades ac Theodotus, tunc primum in Phrygia opinione hominum tanquam prophetæ celebrari cœpissent (multa quippe divinæ gratiæ miracula in pluribus Ecclesiis etiam tum fieri solita, fidem plurimis faciebant eos quoque prophetare), cumque illorum nominum causa dissensio orta esset, qui in Gallia erant fratres, privatum de hiis iudicium suum, religiosum in primis et cum recta fide consentiens, rursus eidem epistolæ subjunxerunt, prolatis inperfectorum apud se martyrum variis epistolis, quas illi dum in vinculis adhuc essent, partim ad fratres in Asia et Phrygia degentes, partim ad

CAPUT IV.

Quomodo martyres Irenæum epistolâ suâ commendaverint.

Sed et iidem martyres Irenæum, qui tunc tem-

habemus, maximam lucem accipit.

(42) Τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης ἕνεκα πρὸςθεύοντες. Christophorus quidem hæc verba retulit ad solum Eleutherum, Romanæ urbis episcopum. Ego vero ad utrosque referri puto, tum ad Eleutherum, tum ad fratres in Asia et Phrygia constitutos. Consulti enim fuerant Lugdunenses et Viennenses a fratribus in Asia et Phrygia consistentibus, quid sentiendum esset de pseudopropheta illa quæ apud ipsos exorta fuerat, quidve agendum foret Montano, Theodoto aliisque, qui per Spiritus sancti

(43) Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες. Blondellus in *Apolo-gia pro sententia Hieronymi*, cap. 8, pag. 26, negat martyres Lugdunenses dedisse litteras ad Eleutherum papam. Nam martyrium Pothini ac Lugdunensium contigisse affirmat anno vii imp. Marci, Christi 167, quo tempore Soter Rom. Ecclesiam administrabat. Martyres igitur Lugdunenses non potuerunt ad Eleutherum scribere, qui nondum Soteri successerat. Proinde Blondellus hanc epistolam a clero Lugdunensis Ecclesiæ scriptam esse contendit. Sed Blondelli vanitatem refellit Eusebius. Quid enim apertius his verbis? Οἱ δ' αὐτοὶ μάρτυρες καὶ τὸν Εἰρηναῖον, πρὸςθεύοντες τὸν ὄντα τῆς ἐν Λουγδούνῳ παροικίας, τῷ δὲ δηλωθέντι κατὰ Ῥώμην ἐπισκόπῳ συνέιστων. Jam ergo ruit tota Blondelli argumentatio. Cum enim martyres Lugdunenses adhuc in carcere positi scripserint ad Eleutherum papam, qui, teste Blondello, pontificatum iniit anno Christi 170, falsum est quod ait Blondellus, illos anno Christi 167 passos esse martyrium.

(44) Μάρτυρες καὶ τὸν Εἰρηναῖον. Baronius quidem ad annum Christi 179, cap. 53, ait Irenæum a martyribus Romam missum esse ad Eleutherum papam. Idemque scribit Hieronymus in *Catalogo*. Verum

poris adhuc presbyter Lugdunensis erat Ecclesiæ, A supradicto Eleuthero per litteras commendarunt, eum testimonio suo non mediocriter ornantes, sicut ipsorum verba declarant quæ sic se habent : « Te per omnia ac perpetuo optimus in Deo valere, pater Eleuthere. Has litteras ut ad te perferret, fratrem et collegam nostrum Irenæum hortati sumus. Quem quidem ut commendatum habeas rogamus, utpote æmulatorem Testamenti Christi. Quod si nobis compertum esset, locum cuiquam conferre justitiam, eum tanquam presbyterum Ecclesiæ (hunc enim gradum obtinet) tibi imprimis commendassemus. » Cæterum quid opus est expressum in supradicta epistola catalogum martyrum hic recensere, quorum alii securi percussi, alii feris objecti, alii in carcere exanimati sunt? Quid item opus est referre numerum confessorum qui postea superfuissent? Hæc enim quicumque voluerit, cuncta poterit plenissime cognoscere ex ipsius epistolæ lectione, quam quidem nos, ut 169 supra monuimus, in *Passionibus martyrum* a nobis collectis integram inseruimus. Atque hæc sunt quæ Antonini principatu contigerunt.

sancti gratiam futura se prædicere jactabant. De his igitur Lugdunenses ac Viennenses presbyteri, ad Asianos sententiam suam perscripserunt peculiari epistola; quam utinam hic quoque apposuisset Eusebius. Epistolas quoque martyrum ea de re ad Asianos scriptas, suis litteris adjecerant presbyteri Lugdunenses, ut sententiam suam auctoritate martyrum confirmarent. Quod si conjicere licet, hæc illorum videtur fuisse sententia, prophetas illos benigne tractandos esse, et ad poenitentiam provocandos : ac si quidem resipiscerent, ad Ecclesiam admittendos esse, ut pax inter fratres solidetur. Si vero pertinaces in errore suo permane-

presbύτερον τότε ὄντα τῆς ἐν Λουγδούνῳ παροικίας, τῷ δηλωθέντι κατὰ Ῥώμην ἐπισκοπῇ συνίσταν, πλείστα τῷ ἀνδρὶ μαρτυροῦντες, ὡς αἱ τοῦτον ἔχουσαι τὸν τρόπον δηλοῦσι φωναί· « Χαίρειν ἐν Θεῷ σε ἐν πᾶσιν εὐχόμεθα καὶ ἀεὶ, πᾶτερ Ἐλευθέριε (45). Ταῦτά σοι τὰ γράμματα προετρεψάμεθα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν καὶ κοινῶν Εἰρηναῖον διακομίσαι, καὶ παρακαλοῦμεν ἔχειν σε αὐτὸν ἐν παραθέσει, ζηλωτὴν ὄντα τῆς Διαθήκης τοῦ Χριστοῦ. Εἰ γὰρ ἤδειμεν τόπον τινὲ δικαιοσύνην περιποιεῖσθαι, ὡς presbύτερον Ἐκκλησίας (ὅπερ ἐστὶν ἐπ' αὐτῷ) ἐν πρώτοις ἀν παρ-εθέμεθα. » Τί δὲ καταλέγειν τὸν ἐν τῇ δηλωθείσῃ γραφῇ τῶν μαρτύρων κατάλογον, ἰδίᾳ μὲν τῶν ἀποτμήσει κεφαλῆς τετελειωμένων, ἰδίᾳ δὲ τῶν θηρ-σὶν εἰς βορὰν παραβεβλημένων, καὶ αὖθις τῶν ἐπὶ τῆς εἰρκτῆς κακοιμημένων, τὸν τε ἀριθμὸν τῶν εἰσέτι τότε περὶόντων ὁμολογητῶν; Ὅτῳ γὰρ φίλον, καὶ ταῦτα ῥάδιον πληρέστατα διαγινώσκει, μετὰ πειρας ἀναλαβόντι τὸ σύγγραμμα, ὃ καὶ αὐτὸ τῇ *Τῶν μαρ-τυρίων* συναγωγῇ πρὸς ἡμῶν, ὡς γοῦν ἔφην, κατε-ἵλεχται. Ἀλλὰ τὰ μὲν ἐπ' Ἀντωνίνου τοιαῦτα.

rent, nec post frequentes admonitiones obtemperare sacerdotibus vellent, ab Ecclesiæ corpore abscindendos. Porro ab iisdem Lugdunensibus presbyteris Irenæus Romam directus est ad Eleutherum papam, cum epistolis tam martyrum quam Lugdunensis cleri, ut cum Eleuthero de iisdem rebus communicaret. Cum enim in omnibus ecclesiasticis negotiis primæ essent partes episcopi Romani, merito Lugdunenses hanc controversiam ad eum detulerunt : id agentes et omnibus modis studentes, ut episcopi Romani auctoritate quæ semper summa fuit in Ecclesia, hæc apud Asianos orta dissensio sedaretur, et pax in Ecclesia restitueretur.

Verum ego non dubito quin Irenæus Romam directus fuerit ab omni clero Lugdunensis Ecclesiæ. Proficiscentem vero martyres commendarunt Eleuthero. Astipulatur nobis etiam Feuardentius, qui in *Vita B. Irenæi*, quam operibus ejus præfixit, Irenæum a Pothino et reliquis martyribus Lugdunensibus adhuc in carcere constitutis, ad Eleutherum papam et in Asiam missum esse scribit. Certe has martyrum epistolas de quibus hic loquitur Eusebius, vivente adhuc Pothino scriptas fuisse pro certo habeo. Neque enim credibile est, post mortem Pothini episcopi, destituta suo pastore Lugdunensium Ecclesia, confessores illos et martyres Christi Irenæum presbyterum tam procul amandasse, idque in ipso persecutionis ardore. Erat enim Irenæus præcipuum lumen et decus Lugdunensis Ecclesiæ, quemadmodum ex epistola martyrum discimus, et quo uno maxime universa loci hujus Ecclesia sustentabatur. Quare non possum assentiri Baronio nec Feuardentio : quorum hic quidem asserit Irenæum Romam ad Eleutherum papam, atque inde in Asiam ac Phrygiam litteras martyrum pertulisse : Baronius vero sola ad Eleutherum papam legatione perfunctum esse contendit. Rogatus quidem fuerat Irenæus a martyribus et ab omni clero Lugdunensis Ecclesiæ, ut litteras ipsorum ad Eleutherum deferret : idque ipse se facturum promiserat, ut testatur epistola martyrum hic ab Eusebio relata. Verum cum Pothini mors subsecuta esset, Irenæus id præstare non potuit. Auctorem hujus sententiæ ac subscriptorem habeo Eusebium ipsum. Is enim scribit, statim post Pothini necem Irenæum in ejus locum subrogatum

fuisse. Verba Eusebii sunt : Ποθεινοῦ δὲ σὺν τοῖς ἐπὶ Γαλλίας μαρτυρήσας τελειωθέντος, Εἰρηναῖος τῆς ἐν Λουγδούνῳ, ἥς ὁ Ποθεῖνός ἡγήτο, παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Quare non potuit Irenæus martyrum litteras ad Eleutherum perferre post obitum Pothini. Tunc enim Irenæus erat episcopus cum martyres in suis illis ad Eleutherum litteris quas Irenæo tradiderant, illum duntaxat presbyterum appellent. Dicit hic aliquis Irenæum ante mortem Pothini eas litteras pertulisse. Verum Eusebius hanc opinionem prorsus refellit. Nam in fine superioris capitis diserte testatur, Lugdunenses epistolæ suæ quam ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ de martyrum suorum glorioso certamine conscripserant, subjecisse alias epistolas, quas iidem martyres, adhuc in carcere constituti, partim ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, partim ad Eleutherum papam exaraverant. Has autem Lugdunensium litteras finita demum persecutione scriptas fuisse certissimum est. Contra vero martyrum litteræ ad Eleutherum papam et ad Asianos in ipso persecutionis æstu et in carceris claustris exaratae sunt, ut testatur Eusebius. Quas Lugdunenses cum aliquanto temporis spatio retinuisent, opportunitum videlicet tempus ad eam legationem opperientes, tandem sedata persecutione et pace Ecclesiæ suæ restituta, ad Eleutherum papam et ad Asianos adjuncta epistola sua direxerunt. Ex quo apparet diu post mortem Pothini illas martyrum epistolas Romam atque in Asiam perlatas fuisse.

(45) *Πάτερ Ἐλευθέριε*. Codex Reg., Maz. et Fek. habent Ἐλευθέριε, quibus consentit Nicephorus et Rufinus. Sunt tamen qui hunc pontificem

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

A

CAPUT V.

Ὡς Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Καίσαρι ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς σὺνανόθεν ὁ Θεὸς ἐπακούσας ὑπέ-
σεν (Nic. H. E. iv, 12).

Τούτου δὴ ἀδελφὸν Μάρκον Αὐρήλιον (46) Καί-
σαρα, λόγος ἔχει Γερμανοῖς καὶ Σαρμάταις ἀντιπα-
ραταττόμενον μάχῃ, διψεῖ πιεζομένης αὐτοῦ τῆς στρα-
τιᾶς, ἐν ἀμνηχνίᾳ γενέσθαι, τοὺς δὲ ἐπὶ τῆς Μελι-
τινῆς (47) οὕτω καλουμένης λεγεῶνος στρατιώτας
διὰ πίστεως ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς δεῦρο συνεστῶσης,
ἐν τῇ πρὸς τοὺς πολεμίους παρατάξει γόνυ θέντας
ἐπὶ τὴν γῆν κατὰ τὸ οἰκεῖον ἡμῖν τῶν εὐχῶν ἔθος,
ἐπὶ τὰς πρὸς τὸν Θεὸν ἱκεσίαις τραπέσθαι. Παραδό-
ξου δὲ τοῖς πολεμίοις τοῦ τοιούτου δὴ θαύματος, ἄλλο
τι λόγος ἔχει παραδοξότερον ἐπικαταλαθεῖν αὐτίκα·
σκηπτὸν μὲν εἰς φυγὴν καὶ ἀπώλειαν συνελαύνοντα
τοὺς πολεμίους, θυμὸν δὲ ἐπὶ τὴν τῶν τοῦ Θεοῦ πα-
ρ-μικελκχότων στρατιᾶν, πᾶσαν αὐτὴν ἐκ τοῦ διψοῦς
μέλλουσαν ὅσον οὕτω διαφθαρήσεσθαι ἀνακτῶμενον.
Ἡ δὲ ἱστορία φέρεται μὲν καὶ παρὰ τοῖς πύρρῳ τοῦ
καθ' ἡμᾶς λόγου συγγραφεύσιν, οἷς μέλον γέγονε
τῆς κατὰ τοὺς δηλουμένους γραφῆς, δεδῆλωται δὲ
καὶ πρὸς τῶν ἡμετέρων. Ἀλλὰ τοῖς μὲν ἔξωθεν
ἱστοριοῖς ἅτε τῆς πίστεως ἀνοικεῖοις, τέθειται μὲν
τὸ παράδοξον, οὐ μὴν καὶ ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐ-
χαῖς (48) τοῦτο ὠμολογήθη γεγονέναι· τοῖς δὲ γε
ἡμετέροις, ἅτε ἀληθείας φίλοις, ἀπλῶ καὶ ἀκακοῦθαι
τρόπῳ τὸ πραχθὲν παραδέδοται. Τούτων δ' ἂν εἴη
καὶ Ἀπολινάριος, ἐξ ἐκείνου φησας τὴν δι' εὐχῆς
τὸ παράδοξον πεποιηκυῖαν λεγεῶνα, οἰκείαν τῷ γε-
γονότι πρὸς τοῦ βασιλέως εὐληφέναι προσηγορίαν,
Κεραυνόβλον (49) τῇ Ῥωμαίων ἐπικληθεῖσαν φωνῇ.

Quomodo M. Aurelio Cæsari Deus nostrorum precibus
exauditis pluviam præstitit.

Hujus porro fratrem M. Aurelium Cæsarem, cum
adversus Germanos et Sarmatas pugnaturus aciem
instrueret, et exercitus ipsius siti premeretur, pene
ad inopiam consilii redactum esse memorant. Tum
vero milites legionis Melitinae, quæ fidei merito
etiam nunc manet, dum acies adversus hostes or-
dinatur, flexis in terram genibus ut nostris oranti-
bus mos est, preces ad Deum fudisse perhibentur.
Cujus spectaculi novitate hostibus stupefactis, aliud
quiddam longe majori dignum admiratione acci-
disse narrant : hinc quidem fulminum jactus, qui-
bus hostium copiae in fugam versæ atque extin-
ctæ sint : illinc vero imbrum vim, quibus exerci-
tus eorum qui Deum precati fuerant, jamjam siti
periturus, præter spem recreatus est. Atque ea res
tum a scriptoribus a fide nostra penitus alienis,
quibus curæ fuit res eo tempore gestas memoriæ
mandare, tum a nostris etiam hominibus refertur.
Sed gentilium scriptores, utpote a religione nostra
dissidentes, hoc quidem miraculum commemora-
runt ; non tamen id nostrorum precibus factum
esse confessi sunt. Nostri vero, utpote veritatis
cultores, simpliciter atque ingenue rem ipsam lit-
teris tradiderunt. Ex his est Apollinaris, qui legio-
nem ipsam cujus precibus id miraculum perpetra-
tum est, exinde congruo rei vocabulo Fulmineam
ab imperatore cognominatam esse scribit. Sed et
Tertullianus ejusdem rei idoneus testis est in Apo-

Romanum Eleutherium nominant, inter quos est
Nicephorus patriarcha CP. in *Chronographia tripar-
tita*, quam Anastasius Bibliothecarius Latine ver-
tit : et Georgius Syncellus, et vetus interpretes Ire-
nei in lib. iii *Contra hæreses*. Porro in codice
Maz. ac Mediceo, ante hæc verba, χαίρειν ἐν
Θεῷ σε, etc., paulo majoribus litteris, in Mediceo
etiam miniatis scribitur ἐπιστολῆς spatium utrinque
relictum, ut notetur hanc esse epistolam martyrum
Lugdunensium.

(46) Τούτου δὴ ἀδελφὸν Μάρκον Αὐρήλιον. Gra-
viter hic fallitur Eusebius, qui M. Aurelium fratrem
fuisse ait imp. Antonini, cum tamen unus idemque
fuerit M. Aurelius Antoninus. Hujus autem adopti-
vus frater, non Marcus, sed Lucius Ælius Verus
dictus est, ut cuncti sciunt. Verum is qui contra
Germanos et Sarmatas pugnavit, et cui pugnanti
repentinum imbrem ad sedandam militum sitim
Deus indulsit, non est Lucius Ælius Verus, sed
M. Aurelius Antoninus, ut omnes historici testan-
tur, et ipse Eusebius in *Chronica*, qui id factum re-
fert anno xiv Antonini, id est quatuor aut quinque
annis post obitum L. Ælii Veri.

(47) Τούτους... ἐπὶ τῆς Μελιτινῆς. Xiphilius τοὺς
ἀπὸ Μελιτινῆς habet, quasi Melitina nomen fuerit
non legionis ipsius ut vult Eusebius, sed potius re-
gionis ex qua primum conscripti fuerant milites.
Est autem Melitina regio Cappadociæ inter Coma-
genem et Cataoniam sita, teste Strabone in lib. xii,
qui eam nullas habuisse urbes dicit. Postea tamen
Melitina urbs exstitit satis nobilis, quæ, nova pro-
vinciarum divisione facta, minori Armeniæ attri-
buita est, ut docet Amm. Marcellinus ; qui quidem
eam semper Melitinam nominat. In codice Maz.,

Med., Fuk. et Saviliano scribitur Μελιτινῆς, accentu
in ultima syllaba.

(48) Οὐ μὴν καὶ ταῖς τῶν ἡμετέρων εὐχαῖς. Gen-
tiles scriptores qui hujus rei meminerunt, alii qui-
dem, magorum incantationibus pluviam impetra-
tum esse dixerunt : alii vero precibus imp. Marci.
Ita Capitolinus in *Marco*, et Claudianus in vi *Consu-
latu Honorii*. Quinetiam precationis ipsius verba
referunt, quibus usus est Marcus. *Hanc*, inquit,
dextram ad te, Jupiter, tendo, quæ nullius unquam
sanguinem fudit. Themistius in oratione nondum
edita ad imperatorem Theodosium, quæ inscribitur :
Τίς ἡ βασιλικὴ πόλις τῶν ἀρετῶν ; Ἀντωνίνῳ
τῷ Ῥωμαίων αυτοκράτορι, ὃ τοῦτο αὐτὸ ἐπώνυμον
ὁ Εὐσεβὴς ἦν, τοῦ στρατεύματος ὑπὸ διψοῦς αὐτῷ
πειζομένου, ἀνατῶν τῷ χεῖρὶ ὁ βασιλεὺς πρὸς τὸν οὐ-
ρανόν· Ταύτην, ἔφη, τῇ χειρὶ προεῖρεψάμην σε καὶ
ἰκέτευσα τὸν ζωῆς δοτήρα, ἥ ζωὴν οὐκ ἀφελῶμαι.
Καὶ οὕτω κατήρτισε τὸν Θεὸν τῇ εὐχῇ, ὥστε ἐξ αἰ-
θρίας ἦλθον νεφέλαι ὑδροφοροῦσαι τοῖς στρατιώ-
ταις. Addit Themistius vidisse se pictam in tabula
hujus rei imaginem : imperatorem quidem in acie
deos precantem ; milites vero galeis imbrem exci-
pientes, et aquam calulis missam bibentes.

(49) Κεραυνόβλον. Jam dudum monuit Scaliger
in animadversionibus Eusebianis, legionem Fulmi-
natricem ab hoc miraculo cognominatam non
fuisse, quippe quæ diu ante tempora M. Antonini
ita vocata fuerit. Docet id manifeste Dio Cassius in
libro ev, ubi legiones omnes enumerat. Vetis quo-
que inscriptio, a Scaligero prolata, id ipsum confir-
mat. Quamobrem de ipso quidem miraculo pluviae a
Christianis militibus impetratæ, et Apollinari et
Tertulliano testantibus facile credimus ; legionem

logetico, quem pro fidei nostræ defensione ad senatum urbis Romanæ Latino sermone conscripsit, cuius etiam supra mentionem fecimus, ubi hanc historiam validiore atque evidentiore argumento confirmat. Scribit enim Marci gravissimi imperatoris litteras adhuc sua ætate exstitisse, quibus testabatur exercitum Romanum in Germania, cum aquæ penuria jamjam periturus esset, Christianorum precibus esse **170** servatum. Eundem quoque principem capitis pœnam comminatum esse dicit accusatoribus Christianorum. Quibus ista subiungit: « Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impii, injusti, truces, vani, dementes? quas Trajanus ex parte frustratus est, vetando inquiri Christianos; quas nullus Adrianus, quanquam curiositatem omnium explorator; nullus Vespasianus, quanquam Judæorum debellator; nullus Pius, nullus Verus impressit. » Sed de his quisque pro arbitratu suo statuatur: nos vero ad historiæ ordinem redeamus. Igitur cum Pothinus anno ætatis nonagesimo una cum Gallicanis martyribus cæsus esset, episcopatum Lugdunensis Ecclesiæ post illum suscepit Irenæus. Quem quidem in adolescentia Polycarpi auditorem fuisse comperimus. Hic in tertio *Adversus hæreses* libro, Romanæ urbis episcoporum seriem recensens, in Eleuthero, cuius nunc tempora ac res gestas inquirimus, finem enumerandi facit, quippe cum eo Ro-

vero Melitinam ob id Fulminatricem esse dictam a M. Antonino imp. nondum mihi persuasit Apollinaris. Dicit forte aliquis, Fulminatricem quidem legionem fuisse ante tempora M. Antonini; sed Marcum, ob acceptum a Melitina legione beneficium, ei quoque Fulminatricis cognomen indidisse. Verum si ita esset, secunda Fulminatrix dici debuerat. Dio tamen nullam ejus mentionem facit, quamvis omnes legiones a superioribus principibus conscriptas accurate recenseat. Sed et Fulminatricem illam in Cappadocia sedes habuisse dicit, quod Melitinæ legioni apte convenit. In *Notitia imperii Romani*, sub dispositione ducis Armeniæ recensetur præfectura legionis xii Fulminæ Melitinæ, id est, apud oppidum Melitinam constitutæ. Ex quo colligitur Melitinam nomen legionis non fuisse, sed oppidi, in quo legio xii Fulminea consistebat. Legiones vero a locis in quibus præsidium agebant, denominare moris non fuit, sed a regionibus in quibus erant conscriptæ. Itaque quod de legione Melitina tradit Eusebius, parum mihi probabile videtur. Adde quod Rufinus hoc legionis nomen consulto, ut arbitror, prætermisit, quippe qui nosset, Melitinam nomen esse oppidi minoris Armeniæ, in quo legio xii Fulminea adhuc sua ætate prætenderet. Recte etiam idem Rufinus *Κεραυνόδolon Fulminæam* vertit; non *Fulminatricem*, ut Onuphrius et Scaliger alique appellant. Quos refellit *Notitia imperii* in loco quem superius adduxi. Cæterum ut ingenue dicam quod sentio, parum mihi probabile videtur, totam legionem militum Romanorum eo tempore Christianam fuisse, quod tamen affirmare videtur Eusebius. Qui et in eo peccat, quod Apollinaris locum non protulit, nec librum ipsum in quo hæc Apollinaris scripserat, indicavit. Sed et verba quibus totam hanc narrationem concludit, satis indicant ipsum de veritate rei dubitasse. Sic enim ait: 'Αλλὰ ταῦτα μὲν ὅπη τις ἐθέλῃ τιθέσθω· id est, *Sed de his quisque pro arbitrio suo judicet.*

A Μάρτυς δὲ τούτων γένοιτ' ἂν ἀξιόχρεως ὁ Τερτυλλιανὸς, τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ προσφωνήσας (50) ὑπὲρ τῆς πίστεως 'Απολογίαν, ἧς καὶ πρόσθεν ἐμνημονεύσαμεν, τὴν τε ἱστορίαν βεβαιῶν σὺν ἀποδείξει μελίσσων καὶ ἐναργεστέρῃ. Γράφει δ' οὖν καὶ αὐτὸς λέγων, Μάρκου τοῦ συνευτατάτου βασιλέως ἐπιστολὰς εἰσέτι νῦν φέρεσθαι, ἐν αἷς αὐτὸς μαρτυρεῖ ἐν Γερμανίᾳ ὕδατος ἀπορίαν μέλλοντα αὐτοῦ τὸν στρατὸν διαφθεῖναι, ταῖς τῶν Χριστιανῶν εὐχαῖς σεσῶσθαι. Τοῦτον δὲ φησι καὶ θάνατον ἀπειλῆσαι (51) τοῖς κατηγορεῖν ἡμῶν ἐπιχειροῦσιν. Οἷς ὁ δὴλωθεὶς ἄνθρωπος καὶ ταῦτα προσεπιλέγει· « Ποταποὶ οὖν οἱ νόμοι οὗτοι οἱ καθ' ἡμῶν μόνον ἔπονται ἀσεβεῖς (52), ἄδικοι, ὧμοι, οὓς οὔτε Θδεσπασιανὸς ἐφύλαξε, καίτοι γε Ἰουδαίους νικήσας, οὓς Τραϊανὸς ἐκ μέρους ἐξουθένησε, κωλύων ἐπιζητεῖσθαι Χριστιανούς, οὓς οὔτε 'Αδριανὸς, καίτοι γε πάντα τὰ περίεργα πολυπραγμωνῶν, οὔτε ὁ Εὐσεβὴς ἐπικληθεὶς ἐπεκύρωσεν; » 'Αλλὰ ταῦτα μὲν ὅπη τις ἐθέλῃ, τιθέσθω· μετῴμεν δὲ ἡμεῖς ἐπὶ τὴν τῶν ἐξῆς ἀκολουθίαν. Ποθεινοῦ δὴ ἐφ' ὅλοις τῆς ζωῆς ἔτεσιν ἐνενήκοντα σὺν τοῖς ἐπὶ Γαλλίᾳ μαρτυρήσας τελειωθέντος, Εἰρηναῖος τῆς κατὰ Λούγδουνον, ἧς ὁ Ποθεινὸς ἡγεῖτο, παροικίας (53) τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Πολυκάρπου δὲ τοῦτον ἀκουστὴν γενέσθαι κατὰ τὴν νέαν ἐμαυθάνομεν ἡλικίαν. Οὗτος τῶν ἐπὶ Ῥώμης τὴν διαδοχὴν ἐπισκόπων ἐν τρίτῃ συντάξει τῶν *Πρὸς τὰς αἰρέσεις* παραθέμενος, εἰς Ἑλεῦθερον οὐ τὰ κατὰ τοὺς χρό-

(50) Τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ προσφωνήσας. Hunc locum emendavimus ex manuscriptis codicibus Mazar., Med., Fuk. et Savillii, qui disertè scriptum habent τῇ Ῥωμαϊκῇ συγκλήτῳ, non ut Rob. Stephanus Regium codicem secutus ediderat, τὴν Ῥωμαϊκὴν τῇ συγκλήτῳ, etc. Quanquam *Apologeticus* Tertulliani proprie non senatui Romano, sed præsidibus provinciarum, cunctisque magistratibus imperii Romani est nuncupatus. Qui quoniam e senatu ut plurimum eligebantur, ideo dici potest, *Apologeticum* illum senatui Romano dicatum esse.

(51) Καὶ θάνατον ἀπειλῆσαι. Verba Tertulliani sunt hæc in *Apologetici* cap. 5: *Qui sicut non palam ab ejusmodi hominibus pœnam dimovit, ita alio modo palam dispersit; adjecta etiam accusatoribus damnatione et quidem terrore.* In edicto M. Aurelii quod supra retulit Eusebius, lib. iv, cap. 12, pœna accusatoribus Christianorum proponitur his verbis: 'Ο δὲ καταφέρων ἔνοχος ἔσται δίχης. Id est, *delatur vero pœna subiaceat.* Ubi notandum est, imperatorem pœnæ genus non definiisse, sed eam iudicantis arbitrio permisisse, ut, habita ratione dignitatis ejus qui delatus fuisset, et ejus qui reum delulisset, accusator a iudice puniretur. Ejusdem legis meminit Eusebius infra, cap. 21 hujus libri, ubi de Apollonio.

(52) Οἱ καθ' ἡμῶν μόνον ἔπονται ἀσεβεῖς. Sic puto scribendum; ait enim Tertullianus: *Quales ergo leges istæ, quas adversus nos soli exercent impii.* Edit., *μόνων ἔπονται.* In codice Med., Fuk. et Saviliano scribitur, οἱ καθ' ἡμῶν μόνων ἔσονται ἀσεβεῖς. Quæ lectio et a verbis et a sensu Tertulliani longius recedit. Cæterum pro *μόνων* codex Maz. et Fuk. scriptum habent *μόνον*.

(53) Εἰρηναῖος τῆς κατὰ Λούγδουνον παροικίας. Baronius quidem anno Christi 180 electionem Irenæi collocavit. Nam post mortem Pothini, quæ contigit anno Christi 179, cessavisse ait episcopatum Lugduni, donec persecutionis

νοὺς ἡμῖν ἐξετάζεται, ὡς ἂν δὴ κατ' αὐτὸν σπουδαζομένης αὐτῇ τῆς γραφῆς, τὸν κατάλογον ἱστορίαι, γράφων ὧδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Τῶν ἐπὶ Ῥώμης ἐπισκοπευσάντων κατάλογος (Nic. II. E. iv, 13).

«Θεμελιώσαντες οὖν καὶ οἰκοδομήσαντες οἱ μακάριοι ἀπόστολοι τὴν Ἐκκλησίαν, λίνω τὴν τῆς ἐπισκοπῆς λειτουργίαν ἐνεχείρισαν. Τοῦτου τοῦ λίνου Παῦλος ἐν ταῖς πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολαῖς μέμνηται· Διαδέχεται δὲ αὐτὸν Ἀνέγκλητος. Μετὰ τοῦτον δὲ κρίτω τόπῳ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τὴν ἐπισκοπὴν κληροῦται Κλήμης, ὁ καὶ ἑωρακὴς τοὺς μακαρίους ἀποστόλους, καὶ συμβεβηκώς αὐτοῖς, καὶ ἔτι ἑναυλον τὸ κήρυγμα τῶν ἀποστόλων καὶ τὴν παράδοσιν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων· οὐ μόνος· ἔτι γὰρ πολλοὶ ὑπελείποντο τότε ὑπὸ τῶν ἀποστόλων διδιδραγμένοι. Ἐπὶ τοῦτου οὖν τοῦ Κλήμεντος στάσεως οὐκ ὀλίγης τοῖς ἐν Κορίνθῳ γενομένης ἀδελφοῖς, ἐπέστειλεν ἡ ἐν Ῥώμῃ Ἐκκλησία ἱκανωτάτην γραφὴν τοῖς Κορινθίοις, εἰς εἰρήνην συμβιβάζουσα αὐτοὺς, καὶ ἀνανεοῦσα τὴν πίστιν αὐτῶν, καὶ ἦν νεωστὶ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων παράδοσιν εἰλήφει.» Καὶ μετὰ βραχέα φησὶ· «Τὸν δὲ Κλήμεντα τοῦτον διαδέχεται Εὐάρεστος, καὶ τὸν Εὐάρεστον Ἀλέξανδρος. Εἰθ' οὕτως ἔκτος ἀπὸ τῶν ἀποστόλων καθίσταται Ξύστος. Μετὰ δὲ τοῦτον Τελεσφόρος, ὃς καὶ ἐνδόξως ἐμαρτύρησεν· ἔπειτα Ὑγίνος, εἶτα Πῖος, μεθ' ὃν Ἀνίκητος. Διαδεξαμένου τὸν Ἀνίκητον Σωτήρος, νῦν δωδεκάτῳ τόπῳ τὸν τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων κατέχει κληρὸν Ἐλεῦθερος. Τῇ αὐτῇ τάξει καὶ τῇ αὐτῇ διδομένη (54) ἡ τε ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παράδοσις καὶ τὸ τῆς ἀληθείας κήρυγμα κατήντηκεν εἰς ἡμᾶς.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὡς καὶ μέχρι τῶν τότε καιρῶν διὰ τῶν πιστῶν δυνάμεις ἐνηργεῖτο παράδοξι (Nic. II. E. iv, 13).

Ταῦτα ὁ Εἰρηναῖος, ἀκολουθῶν ταῖς προδιεξοδευθείσαις ἡμῖν ὑπογράφαις ἱστορίαις (53), ἐν οἷς ἐπέγραψε, πέντε οὖσι τὸν ἀριθμὸν, Ἐλέγχου (55) καὶ ἀνατροπῆς τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, ἐν δευτέρῳ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, ὅτι δὴ καὶ εἰς αὐτὸν ὑποδείγματα τῆς θείας καὶ παραδόξου δυνάμεως ἐν Ἐκκλησίαις τισὶν ὑπολείπειτο, διὰ τούτων ἐπισημαίνεται λέγων· «Τοσοῦτον δὲ ἀποδόουσι τοῦ νεκρὸν ἐγείρει, καθὼς ὁ Κύριος ἡγεῖρε καὶ οἱ ἀπόστολοι διὰ προσευχῆς, καὶ ἐν τῇ ἀδελφότητι πολλὰκις (56), διὰ τὸ ἀναγκαῖον τῆς furor deferuisset, et Irenæus, qui Romam a Pothino et a Lugdunensi Ecclesia missus fuerat, domum reversus esset. Sed nos supra non infirmis rationibus demonstravimus, Irenæum legationem illam non obuisse. Itaque nihil jam vetat quominus Irenæi ordinatio in eundem annum quo Pothinus est mortuus, conferatur.

(54) Τῇ αὐτῇ διδομένη. Sic habent etiam nostri codices. Malim tamen scribere διαδοχῇ, cum Christophorono et Savilio, et cum veteri interprete Irenæi.

(55) Ὑπογράφαις ἱστορίαις. Huius verbi vim ac proprietatem non satis expresserunt interpretes. Musculus enim vertit *subjecit*, quod est ineptissimum; Christophoronus pro simplici verbo accepit,

CAPUT VI.

Enumeratio episcoporum urbis Romæ.

«Fundata jam et ædificata Ecclesia beatissimi apostoli episcopatus officium Lino tradiderunt. Hujus Lini mentionem facit Paulus in litteris ad Timotheum. Huic successit Anencletus. Post quem tertio ab apostolis loco pontificatum sortitus est Clemens, qui quidem beatissimos apostolos viderat, et cum iisdem familiariter versatus fuerat: et prædicationem apostolorum adhuc auribus suis insonantem, traditionemque præ oculis habebat. Nec vero ipse solus: sed et alii plurimi etiam tum supererant ab apostolis instituti. Hujus Clementis temporibus cum gravissima dissensio Corinthi exorta esset inter fratres, Ecclesia Romana luculentissimam epistolam Corinthiis scripsit, qua eos ad pacem concordiamque revocaret, et fidem illorum, et quam recens ab apostolis susceperant traditionem renovaret.» Paulo post subdit: «Huic porro Clementi successit Evarestus, Evaresto Alexander. Sextus deinde post apostolos 171 constitutus est Xystus. Quem deinceps excepit Telesphorus, qui etiam illustri martyrio defunctus est. Post hunc Hyginus, ac deinde Pius. Post Pium Anicetus. Cui cum successisset Soter, duodecimo demum ab apostolis loco episcopatum nunc obtinet Eleutherus. Hac serie et successione, tum traditio apostolorum in Ecclesia, tum veritatis prædicatio ad nos usque pervenit.»

CAPUT VII.

Quod ad illa usque tempora per fideles miracula patrabantur

Hæc Irenæus breviter perscrinxit ac veluti delineavit in illis quinque libris, quos *De falsæ doctrinæ refutatione ac eversione* inscripsit, quæ quidem plane consentiunt cum iis quæ in superioribus historiæ nostræ libris tradidimus. In secundo autem ejusdem operis libro, divinæ admirandæque virtutis specimina adhuc sua ætate in quibusdam Ecclesiis superfuisse testatur his verbis: «Tantum abest, inquit, ut mortuum excitent per orationem, quemadmodum Dominus et apostoli fecerunt. Sed et Verum ὑπογράφειν aliquid amplius significat, nempe *delineare* et *adumbrare*, metaphora ducta a pictoribus. Possis etiam interpretari *subscribere*, quod idem est ac *consentire* et *suffragari*.

(55) Ἐλέγχου. Intellige quasi scriptum esset, τὰ τοῦ ἐλέγχου. Edit.

(56) Πολλὰκις. Textus vulgatus, πολλοὶ πολλάκις. Apud Nicephorum in lib. iv, c. 13, deest vox πολλοί, quam nec vetus interpret Irenæi, nec Rufinus agnoscit. Itaque expungenda est, utpote quæ sensum turbet. Paulo post, ubi legebatur: Μετὰ νηστείας πολλῆς καὶ ἀγνεύσεως, restituvimus καὶ λιτανείας, ut legitur apud Nicephorum, et in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., quibus subscribit vetus interpret Irenæi et Rufinus.

sæpenumero inter fratres, tota simul unius loci Ecclesia ob aliquam necessitatem id flagitante cum jejuniis multis et orationibus, reversa est in corpus anima defuncti, et sanctorum precibus hominis vita donata est. » Et aliquanto post: « Quod si, inquit, simulatione quadam ac præstigiis hæc Dominum fecisse dicturi sunt, ad prophetarum oracula eos deducentes, ex illis demonstrabimus cuncta de ipso ita prædicta et gesta esse certissime, eumque solum esse Filium Dei. Unde etiam in ejus nomine, quotquot veri sunt ejus discipuli, accepta ab eo gratia ad salutem atque utilitatem reliquorum omnium ea faciunt, prout unusquisque ipsorum ab eo munus acceperit. Alii enim dæmonas expellunt certissime ac verissime; adeo ut qui ejusmodi malis spiritibus liberati sunt, sæpe fidem amplectantur, et in Ecclesia permancant. Alii præscientiam futurorum et visiones sortiti sunt, et propheticas prædictiones. Alii infirmos per impositionem manuum curant, ac pristinae sanitati restitunt. Sed et mortui aliquoties, ut supra diximus, excitati sunt, et pluribus deinceps annis nobiscum remanserunt. **172** Quid plura? Non potest numerus iniri donorum, quæ per universum orbem Ecclesia a Deo accipiens, in nomine ejus qui sub Pontio Pilato crucifixus est Jesu Christi, quotidie ad opitulationem gentium operatur; nec fallens quemquam, nec pecuniam corradens. Ut enim gratis accepit a Deo, sic etiam gratis ministrat. » Idem in alio loco ita scribit: « Sicuti multos ex fratribus audimus in Ecclesia, qui prophetiæ dona consecuti sunt, et omni linguarum genere per Spiritum loquuntur, et ad hominum utilitatem, occulta in lucem proferunt, atque arcana Dei mysteria exponunt. » Ex his igitur apparet, multiplicem donorum spiritualium varietatem ad illa usque tempora penes eos qui digni essent permansisse.

CAPUT VIII.

Qualiter Irenæus divinarum meminit Scripturarum.

Sed quoniam in ipso hujus operis exordio polliciti sumus, veterum nos Ecclesiæ presbyterorum ac scriptorum verba suo loco adducturos, quibus ea quæ a majoribus sibi tradita accepissent, de sacris utriusque Testamenti libris exposuerunt, ipsius etiam Irenæi qui unus ex illorum numero fuit,

(57) *Τοὺς καθαρισθέντας.* Sic etiam Latini purgari dicebant eos qui immundis spiritibus liberabantur. Ambrosius in lib. vii *Epistolarum*, epist. 2; Paulinus in *Vita Ambrosii*. Occurrit ea vox et in can. 14 concilii Arausicani. Severus in dialogo primo *De vita Martini*, cap. 14: *Quinto demum mense purgatus est non solum demone, sed quod illi erat utilius et optatius, vanitate.* Sed et in lib. i *De vita Martini* titulus capituli 17 in ms. codice hic est: *Ubi demoniaco furenti digitos in os intulit, et confestim purgavit.* Euclerius in passione sancti Mauricii: *Hæc duo, inquit, miracula passioni martyrum inserenda. Cæterum satis multa sunt, quæ vel in purgatione dæmonum, vel in restauratione claudorum, etc.* Ita legitur in vetustissimo codice

κατὰ τόπον Ἑκκλησίας πάσης αἰτησαμένης μετὰ νηστείας καὶ λιτανείας πολλῆς, ἐπέστρεψε τὸ πνεῦμα τοῦ τετελευτηκότος, καὶ ἐχαρίσθη ὁ ἀνθρώπος ταῖς εὐχαῖς τῶν ἀγίων. » Καὶ αὐθὺς φησι μεθ' ἑτερα· « Εἰ δὲ καὶ τὸν Κύριον φαντασιωδῶς τὰ τοιαῦτα πεποιημένοι φήσουσιν, ἐπὶ τὰ προφητικὰ ἀνάγοντες, αὐτοὺς, ἐξ αὐτῶν ἐπιδείξομεν πάντα οὕτως περὶ αὐτοῦ καὶ προεῖρησθαι καὶ γεγονέναι βεβαίως, καὶ αὐτὸν μόνον εἶναι τὸν Ὑῖον τοῦ Θεοῦ. Διὸ καὶ ἐν τῷ ἐκείνου ὀνόματι οἱ ἀληθῶς αὐτοῦ μαθηταί, παρ' αὐτοῦ λαβόντες τὴν χάριν, ἐπιτελοῦσιν ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, καθὼς εἰς ἕκαστος αὐτῶν τὴν δωρεὰν ἐλήφκε παρ' αὐτοῦ. Οἱ μὲν γὰρ δαίμονας ἐλαύνουσι βεβαίως καὶ ἀληθῶς, ὥστε πολλὰκις καὶ πιστεύουσιν αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς καθαρισθέντας (57) ἀπὸ τῶν πονηρῶν πνευμάτων, καὶ εἶναι ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ· οἱ δὲ καὶ πρόβηται ἔχουσι τῶν μελλόντων, καὶ ὀπτασίας, καὶ ῥήσεις προφητικὰς. Ἄλλοι δὲ τοὺς κάμνοντας διὰ τῆς τῶν χειρῶν ἐπιθέσεως ἰώνται, καὶ ὕγιεις ἀποκαθίστασιν. Ἡδὴ δὲ, καθὼς ἔφαμεν, καὶ νεκροὶ ἡγέρθησαν, καὶ παρέμειναν σὺν ἡμῖν (58) ἱκανοὶς ἔτεσι. Καὶ τί γάρ; οὐκ ἔστιν ἀριθμὸν εἰπεῖν τῶν χαρισμάτων, ὧν κατὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἡ Ἑκκλησία παρὰ Θεοῦ λαβοῦσα, ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Παλάτου, ἑκάστης ἡμέρας ἐπ' εὐεργεσίᾳ τῇ τῶν ἔθνων ἐπιτελεῖ, μήτε ἐξαπατῶσά τινας, μήτε ἐξαργυριζομένη· ὥς γὰρ δωρεὰν ἐλήφκε παρὰ Θεοῦ, δωρεὰν καὶ διακονεῖ. » Καὶ ἐν ἑτέρῳ δὲ τόπῳ ὁ αὐτὸς γράφει· « Καθὼς καὶ πολλῶν ἀκούομεν ἀδελφῶν ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ προφητικὰ χαρίσματα ἔχόντων, καὶ παντοδαπαῖς λαλούντων διὰ τοῦ Πνεύματος γλώσσαις, καὶ τὰ κρύφια τῶν ἀνθρώπων εἰς φανερὸν ἀγόντων ἐπὶ τῷ συμφέροντι, καὶ τὰ μυστήρια τοῦ Θεοῦ ἐκδιηγουμένων. » Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ διαφορὰς χαρισμάτων μέχρι καὶ τῶν δηλουμένων χρόνων παρὰ τοῖς ἀξίοις διαμεῖναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅπως ὁ Εἰρηναῖος τῶν θείων μνημονεύει Γραφῶν (Nic. H. E. iv, 14).

Ἐπεὶ δὲ ἀρχόμενοι τῆς πραγματείας ὑπόσχασιν πεποιημένα, παραστήσεσθαι κατὰ καιρὸν εἰπόντας τὰς τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν πρεσβυτέρων τε καὶ συγγραφέων φωνάς, ἐν αἷς τὰς περὶ τῶν ἐνδιαθήκων Γραφῶν εἰς αὐτοὺς καταλθοῦσας παραδόσεις γραφῇ παραδεδώκασι (59), τούτων δὲ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἦν,

Mosciacensi, non ut Surius edidit, *expugnatione dæmonum*. Porro in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano scriptum est, αὐτοὺς ἐκείνους τοὺς καθαρισθέντας. Qui articulus deest in Regio exemplari, et in editione Stephani.

(58) *Παρέμειναι σὺν ἡμῖν.* Sic in codice Maz., Med. et Saviliano, necnon apud Nicephorum legitur vulg. om. σὺν. Fuketianus habet *παρέμειναν ἐν ἡμῖν*.

(59) *Γραφῇ παραδεδώκασι.* Post hæc verba, codex Maz. et Med. has voces interserit, τούτων δὲ καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἦν, quæ videntur esse superflue, et a scholiaste quodam ad marginem ascriptæ; habentur tamen etiam in Fuk. et Saviliano.

φέρει καὶ τὰς αὐτοῦ παραδόμεθα λέξεις, καὶ πρώτας ἄ
γε τὰς περὶ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων, οὕτως ἔχουσας·
«Ὁ μὲν δὴ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν
διαλέκτῳ καὶ γραφῇ ἐξηγεῖται Εὐαγγέλιον, τοῦ
Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων
καὶ θεμελιούντων τὴν Ἑκκλησίαν. Μετὰ δὲ τὴν τού-
των ἔξοδον (60), Μάρκος ὁ μαθητὴς καὶ ἑρμηνεύ-
της Πέτρου, καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσό-
μενα, ἐγγράφως ἡμῖν παραδédωκε, καὶ Λουκᾶς δὲ
ὁ ἀκόλουθος Παύλου, τὸ ὑπ' ἐκείνου κηρυσσόμενον
Εὐαγγέλιον, ἐν βιβλίῳ κατέθετο. Ἐπειτα Ἰωάννης
ὁ μαθητὴς τοῦ Κυρίου, ὁ καὶ ἐπὶ τὸ στήθος αὐ-
τοῦ ἀναπεσὼν, καὶ αὐτὸς ἐξέδωκε τὸ Εὐαγγέλιον, ἐν
Ἑρᾷ τῆς Ἀσίας διατρίβων. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν
τρίτῳ τῆς εἰρημένης ὑποθέσεως τῷ προδηλωθέντι ἐφ-
ερται. Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀπο-
καλύψεως, καὶ τῆς ψήφου τῆς τοῦ Ἀντιχρίστου προση-
γορίας οὕτω διαλαμβάνει· «Τούτων δὲ οὕτως ἔχον-
των, καὶ ἐν πᾶσι δὲ τοῖς σπουδαίοις καὶ ἀρχαίοις ἀν-
τιγράφοις τοῦ ἀριθμοῦ τοῦτου κειμένων, καὶ μαρτυ-
ρούντων αὐτῶν ἐκείνων τῶν κατ' ὄψιν τὸν Ἰωάννην
ἑωρακῶτων, καὶ τοῦ λόγου διδάσκοντος ἡμᾶς ὅτι ὁ
ἀριθμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ θηρίου κατὰ τὴν τῶν Ἑλ-
λῆνων ψήφον διὰ τῶν ἐν αὐτῷ γραμμάτων ἐμφαίνε-
ται. » Καὶ ὑποκαταβάς περὶ τοῦ αὐτοῦ φάσκει·
«Ἡμεῖς οὖν οὐκ ἀποκινδυνεύομεν περὶ τοῦ ὀνόματος
τοῦ Ἀντιχρίστου ἀποφαινόμενοι βεβαιωτικῶς. Εἰ γὰρ
εἶδε ἀναφανδὸν τῷ νῦν καιρῷ κηρύττεσθαι τοῦνομα
αὐτοῦ, δι' ἐκείνου ἂν ἐρρήθῃ τοῦ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν
ἑωρακῶτος· οὐδὲ γὰρ πρὶ πολλοῦ χρόνου ἑωράθη,
ἀλλὰ σμεδὸν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενεᾶς, πρὸς τῷ τέλει
τῆς Δομετιανοῦ ἀρχῆς. » Ταῦτα καὶ περὶ τῆς Ἀπο-
καλύψεως ἱστορεῖται τῷ δεδωλωμένῳ. Μένεται δὲ
καὶ τῆς Ἰωάννου πρώτης ἐπιστολῆς, μαρτύρια ἐξ αὐ-
τῆς πλείστα εἰσφέρειν· ὁμοίως δὲ καὶ τῆς Πέτρου προ-
τέρας. Οὐ μόνον δὲ οἶδεν, ἀλλὰ καὶ ἀποδέχεται τὴν τοῦ
Πυμῆτος γραφῇ, λέγων· «Καλῶς οὖν εἶπεν ἡ γραφὴ
ἡ λέγουσα· Πρῶτον πάντων πίστευσον ὅτι εἷς ἐστὶν ὁ
Θεός, ὁ τὰ πάντα κτίσας καὶ κατεργάσας, καὶ τὰ ἐξῆς.
Καὶ ῥητοῖς δὲ τισιν ἐκ τῆς Σολομώντος Σοφίας κέχρη-
ται, μονοουχὶ φάσκων (61)· «Ὅρασις δὲ Θεοῦ περι-
ποιητικὴ ἀφθαρσίας· ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναι ποιεῖ
Θεοῦ. » Καὶ ἀπομνημονευμάτων (62) δὲ ἀποστολικῶν

(60) Μετὰ δὲ τὴν τούτων ἔξοδον. Nescio qua ratione Christophorus hunc Irenæi locum interpolavit, et pro vulgata lectione, quam omnium codicum consensus, et Rufini auctoritas vetusque interpres Irenæi confirmant, hanc maluerit substituere, μετὰ δὲ τούτου τὴν ἔξοδον. An fortasse timuit, ne hæc Irenæi ratio parum consentiret cum illis quæ supra retulit Eusebius in libro II, ex Papia et Clemente Alexandrino, qui Evangelium Marci post interitum Pauli ac Petri scriptum esse affirmat. Sed quid mirum, si hac in re antiqui Patres inter se dissentiant, cum de sacrorum Evangeliorum scriptione nihil fere certi habeamus, nisi quatuor tantum esse, et a quatuor auctoribus scripta. Quo autem tempore, et quam ob causam scripta sint, et an Matthei Evangelium Hebraico primum sermone fuerit exaratum, parum constat.

(61) Μονοουχὶ φάσκων. Locus Irenæi exstat in

verba, si placet, apponamus, ac primum quidem quæ de sacris Evangeliiis scribit in hunc modum : « Matthæus, inquit, apud Hebræos propria eorum lingua conscriptum Evangelium edidit, dum Petrus ac Paulus Romæ Christum prædicarent, et Ecclesiæ fundamenta jacerent. Post horum vero interitum Marcus discipulus atque interpres Petri, quæ a Petro prædicata fuerant, perscripta nobis tradidit. Lucas quoque, sectator Pauli, Evangelium a Paulo prædicatum litteris mandavit. Joannes denique, Domini discipulus, qui etiam in ejus sinu recubuerat, Evangelium edidit, cum Ephesi in Asia moraretur. » Ille ille in tertio supradicti operis libro, cujus antea mentionem fecimus. In quinto vero, de Revelatione Joannis et de computatione nominis Antichristi sic disserit : « Cum igitur hæc ita se habeant, et in omnibus probis ac vetustis exemplaribus 173 numerus hic exstet, et ipsi qui Joannem viderunt fidem faciant, ipsa denique ratio nos doceat, numerum nominis bestię juxta computationem Græcorum, litteris in ipso contentis declarari. » Et aliquanto post hæc de eodem Joanne dicit : « Nos vero de Antichristi nomine temere ac periculose quidquam affirmare nolumus. Nam si huic sæculo nomen illius manifeste nuntiandum fuisset, ab illo utique expressum esset qui Revelationem vidit. Neque enim dudum, sed nostra pene memoria sub exitum imperii Domitiani visa est Revelatio. Hæc ille de Revelatione tradit. Primæ quoque Joannis epistolæ mentionem facit, multa ex ea proferens testimonia ; et prioris item Petri. Liber quoque Pastoris non solum ab eo cognitus, sed etiam magnopere approbatus est his verbis : « Recte inquit scriptura quæ dicit : Ante omnia crede unum esse Deum, qui cuncta creavit, et numeris omnibus absoluta digessit, » et cætera. Utitur etiam sententiis ex Salomonis Sapientia depromptis, ita fere dicens : « Visio Dei parit incorruptionem : incorruptio autem proximos Deo facit. » Sed et apostolici cujusdam presbyteri, cujus nomen reticuit, dicta commemorat, et ejusdem expositiones sacrarum Scripturarum adducit. Præterea Justinii martyris et Ignatii mentionem facit, ex eorum scriptis

libro IV Contra hæreses, cap. 57, sed paulo aliter conceptus. Nec enim Irenæus Salomonis locum nominatim citat ex capite VI Sapientiæ, sed tantum ad eum alludit. Quare Eusebius non sine causa addidit μονοουχὶ, id est, tantumnon ita dicens. Cæterum præter Irenæum etiam Hegesippus utitur testimoniis ex libro Sapientiæ Salomonis ; ut videre est in cap. 23, lib. II, ubi martyrium Jacobi refertur ex Hegesippo. Neuter tamen, nec Hegesippus, nec Irenæus, librum illum vocat Sapientiam Salomonis. Quippe veteres omnes ecclesiastici scriptores, Sapientiam Salomonis appellant librum illum qui hodie Proverbia inscribitur. Liber autem ille qui titulum Sapientiæ Salomonis hodie præfert, ψευδο-επίγραφος est, teste Hieronymo, quamvis Eusebii ætate ita appellaretur, ut ex hoc loco discimus, et ex capite 26, infra, ubi Eusebius ait, Irenæum in Dialogis proferre testimonia ex libro qui dicitur Sapientia Salomonis.

(62) Ἀπομνημονευμάτων. In hujus vocis interpretatione ambo lausi sunt interpretes. Nam Mu-

testimonia proferens. Quinetiam pollicetur alicubi se peculiari volumine Marcioni responsurum, argumentis ex libris illius ad ipsam refutandum petitis. Jam vero de interpretatione illa divinorum librorum, quæ a Septuaginta interpretibus elaborata est, audi quæ scribit ad verbum: « Deus igitur, inquit, homo factus est, et Dominus ipse servavit nos dato Virginis signo. Non autem ut quidam dicunt qui sacras Scripturas interpretari nunc audent: « Ecce adolescentula in utero concipiet et pariet filium, » quemadmodum verterunt Theodotus Ephesius et Aquila Ponticus, ambo Judæi proselyti. Quos secuti Ebionæi, Christum ex Josepho genitum esse dicunt. » Paucis deinde interjectis hæc subjungit: « Prius enim quam Romani imperium suum confirmassent, cum Macedones adhuc Asiam obtinerent, Ptolemæus, Lagi filius, bibliothecam 174 quam Alexandriæ extruxerat, omnium gentium libris quotquot lectu digni essent exornare contendens, petiit ab Hierosolymitanis, ut ipsorum Scripturas Græco sermone interpretatas acciperet. At illi, erant enim tunc Macedonibus obnoxii, quos habebant sacrarum litterarum et utriusque linguæ peritissimos, septuaginta seniores ad Ptolemæum miserunt, ejus desi-

sculus quidem *commentarios* vertit, Christophorus autem *libros*; neuter bene. Atqui Rufinus recte ipsis præixerat, et quasi facem accenderat ita vertens: *Sed et apostolici cujusdam viri sermonum quasi memoris meminit.* Ἀπομνημονεύματα sunt dicta sapientum quæ memoria repetuntur. Sic Xenophon libros scripsit τῶν Σωκράτους ἀπομνημονευμάτων, id est, Dictorum Socratis quæ memoria relegebat. Si quis in eo loco Socratis libros interpretaretur, erraret procul dubio, cum Socrates nullos libros scripserit, ut satis constat. Eo sensu ἀπομνημονεύειν sumit Papias apud Eusebium supra, in fine libri tertii.

(63) Ὡς Θεοδοσίωρ. Ex scriptoribus qui Theodotionis mentionem fecere, nullus exstat antiquior Irenæo. Quare videndum est an ex eo Theodotionis actas elici possit. Epiphanius in libro *De ponderibus*, auctor est Theodotionem sub Commodio floruisse, et interpretationem suam edidisse. Epiphanius sententiam secutus est auctor *Chronici Alexandrini*, qui anno sexto imperatoris Commodi Theodotionem opus suum edidisse prodit. Mihi tamen videtur paulo antiquior esse Theodotio. Nam cum Irenæus eum nominet in libris *Contra hæreses*, quos quidem libros ab Irenæo scriptos esse constat pontificatu Eleutheri (id enim ipse testatur in libro iii illius operis), prorsus necesse est, ut Theodotionem ante pontificatum Eleutheri floruisse dicamus. Cæterum in codice Mazarino vox νεάνις circumflectitur.

(64) Κρατύραι. In nostris exemplaribus, Maz., Med. et Fuk., verbum κρατύραι circumflectitur.

(65) Πτολεμαῖος ὁ Ἀδύων. Sacrorum librorum Græcam interpretationem sub Ptolemæo Lagi filio factam fuisse, nonnulli ex veteribus prodiderunt, ut testatur Clemens Alexandrinus in libro i *Stromatei*, et Anatolius in *Computo Paschali*, et Theodorus in *Præfatione Commentariorum in Psalmos*. Alii sub Ptolemæo Philadelpho id factum esse memorant. Quæ quidem opinio, cum plurium scriptorum auctoritate firmetur, tandem prævaluit. Ana-

Α τινος προσδωτέρου, οὗ τοῦνομα σωμῆ παρῑδωκε, μνημονεύει, ἐξηγήσεις τε αὐτοῦ θεῶν Γραφῶν παρατίθεται. Ἐτι καὶ Ἰουστίνου τοῦ μάρτυρος καὶ Ἰγντίου μνήμην πεποιήται, μαρτυρίαις αὐθις καὶ ἀπὸ τῶν τούτοις γραφέντων κεχρημένος. Ἐπήγγελλται δὲ ὁ αὐτὸς ἐκ τῶν Μαρκίωνος συγγραμμάτων ἀντιλέγειν αὐτῷ ἐν ἰδίῳ σπουδασματι. Καὶ περὶ τῆς κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα ἐρμηνείας τῶν θεοπνεύστων Γραφῶν, ἄκουε οἷα κατὰ λέξιν γράφει. « Ὁ Θεὸς οὖν ἄνθρωπος ἐγένετο, καὶ αὐτὸς Κύριος ἔσωσεν ἡμᾶς, δοὺς τὸ τῆς Παρθένου σημεῖον. ἄλλ' οὐχ ὡς ἐνιοὶ φασὶ τῶν νῦν τολμώντων μεθερμηνεύειν τὴν Γραφήν, « Ἰδοὺ ἡ νεάνις ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, » ὡς Θεοδοσίωρ (63) ἡρμήνευσεν ὁ Ἐφέσιος, καὶ Ἀκύλας ὁ Ποντικός, ἀμφοτέρους Ἰουδαῖοι προσήλυτοι. οἷς κατακολουθήσαντες οἱ Ἑβρωναῖοι, ἐξ Ἰωσήφ αὐτὸν γεγενῆσθαι φάσκουσι. » Τούτοις ἐπιφέρει μετὰ βραχεία λέγων. « Πρὸ γὰρ τοῦ Ῥωμαίους κρατύναι (64) τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, ἔτι τῶν Μακεδόνων τὴν Ἀσίαν κατεχόντων, Πτολεμαῖος ὁ Ἀδύου (65) φιλοτιμούμενος τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατεσκευασμένην βιβλιοθήκην ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κοσμήσας τοῖς πάντων ἀνθρώπων συγγράμμασιν, ὅσα γε σπουδαῖα ὑπῆρχεν, ἡτήσατο παρὰ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διάλεκτον σχεῖν αὐτῶν μεταβεβλημένας τὰς Γραφάς (66). Οἱ δὲ (ὑπάρχουον γὰρ ἔτι τοῖς Μα-

tolius interpretationem illam Septuaginta seniorum, tam sub Ptolemæo Lagi filio, quam sub ejus successore Philadelpho factam esse confirmat. Quod certe mihi videtur admodum probabile. Nam cum Aristobulus, Josephus ac Tertullianus diserte scribant, Demetrium Phalereum auctorem ejus rei fuisse Ptolemæo, constetque eundem Demetrium Phalereum in summa gratia et auctoritate fuisse apud Ptolemæum Lagi filium, et paulo post ejus interitum e vita migrasse, omnino necesse est ut interpretationem illam, si quidem curante Demetrio facta est, sub Ptolemæo Lagi filio inchoatam fuisse dicamus. Cumque Philadelphus biennio circiter una cum patre regnaverit, ascitus ab eo in consortium regni, ideo fortasse interpretatio illa sub utroque principe facta esse memoratur. Hæc cum scripsissem, postea comperi D. Petavium eadem fere sensisse in animadversionibus ad Epiphanium.

(66) Μεταβεβλημένας τὰς Γραφάς. Sic etiam Clemens Alexandrinus ait libros omnes, tam legis quam prophetarum, a LXX Senioribus in Græcum sermonem conversos fuisse; cui subscribit Theodorus in loco supra citato, et Olympiodorus in *Commentariis ad librum Job*, et reliqui fere omnes. Aristobulus tamen et Josephus, ambo Judæi scriptores, legem duntaxat ab illis Græce interpretatam fuisse innuunt. Aristobuli quidem hæc verba sunt apud Eusebium in lib. xiii *Præparationis*: « Ἡ δὲ ὅλη ἐρμηνεία τῶν διὰ τοῦ νόμου πάντων ἐπὶ τοῦ προσεγορευθέντος Φιλαδέλφου, etc: Josephus vero in præfatio librorum *De antiquitate Judaica*, ita scribit: Εὗρον τοίνυν ὅτι Πτολεμαῖος μὲν ὁ δευτερος βασιλεὺς περὶ παιδείαν καὶ βίβλων συναγωγὴν σπουδάζας, ἐξαιρέτως ἐφιλοτιμήθη τὸν ἡμέτερον νόμον, καὶ τὴν κατ' αὐτὸν διάταξιν τῆς πολιτείας εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταβαλεῖν. Et paulo post idipsum declarat apertius his verbis: Οὐδὲ γὰρ πᾶσαν ἐκείνος ἐφῆθη λαβεῖν τὴν ἀναγραφὴν, ἀλλ' αὐτὰ μόνα τὰ τοῦ νόμου παρέδοσαν οἱ πεμφθέντες ἐπὶ τὴν ἐξηγησιν πρὸς τὴν Ἀλεξανδρείαν. Idem scribit in lib. xii *Antiquitatum*, cap. 2, et in lib. ii *Contra Apionem*, non procul ab initio. Sed responderi potest, Judæos legis nomine prophetas interdum comprehendere, ut notat Dru-

αὐτοῖς τότε) τοὺς παρ' αὐτοῖς ἐμπειροτάτους τῶν Γραφῶν καὶ ἀμφοτέρων τῶν διαλέκτων, ἐδόμηκοντα πρεσβυτέρους ἐπεμψαν Πτολεμαίῳ, ποιήσοντα τοῦθ' ὅπερ ἐβούλετο (67). Ὁ δὲ ἰδίᾳ πείραν αὐτῶν λαθεῖν θελήσας, εὐλαθεθεὶς τε μὴ τι ἄρα συνθέμενοι, ἀποκρύψωσι τὴν ἐν ταῖς Γραφαῖς διὰ τῆς ἑρμηνείας ἀληθειαν, χωρίσας αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων (68), ἐκέλευσε τοὺς πάντας τὴν αὐτὴν ἑρμηνείαν γράφειν, καὶ τοῦτο ἐπὶ πάντων τῶν βιβλίων ἐποίησε. Συνελθόντων δὲ αὐτῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ παρὰ τῷ Πτολεμαίῳ, καὶ συναντιβαλόντων ἑκάστου τὴν ἑαυτοῦ ἑρμηνείαν, ὁ μὲν Θεὸς ἐδόξασθη, αἱ δὲ Γραφαὶ ὄντως θεῖαι ἐγνώσθησαν, τῶν πάντων τὰ αὐτὰ ταῖς αὐταῖς λέξεσι καὶ τοῖς αὐτοῖς ὀνόμασιν ἀναγορευσάντων (69) ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους· ὥστε καὶ τὰ παρόντα ξθνη γινῶναι, ὅτι κατ' ἐπίνοιαν τοῦ Θεοῦ εἰσιν ἡρμηνευμένοι αἱ Γραφαί. Καὶ οὐδὲν γε θαυμαστὸν τοῦτο ἐνηργηθῆναι τὸν Θεόν, ὅς γε καὶ ἐν τῇ ἐπὶ Ναβουχοδονόσορ αἰχμαλωσίᾳ τοῦ λαοῦ, διαφθαρείσων τῶν Γραφῶν, καὶ μετὰ ἐδόμηκοντα ἔτη τῶν Ἰουδαίων ἀνελθόντων εἰς τὴν χώραν αὐτῶν, ἔπειτα ἐν τοῖς χρόνοις Ἀρταξέρξου τοῦ Περσῶν βασιλέως, ἐνέπνευσεν Ἐσδρά τῷ ἱερεῖ ἐκ τῆς φυλῆς Λευὶ, τοὺς τῶν προγεγονότων προφητῶν πάντας ἀνατάξασθαι λόγους, καὶ ἀποκταστῆναι τῷ λαῷ τὴν διὰ Μωϋσέως νομοθεσίαν. » Τοσαῦτα ὁ Εἰρηναῖος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Οἱ κατὰ Κόμοδον ἐπισκοπεύσαντες (Nic. H. E. iv, 19).

Ἐννέα δὲ καὶ δέκα ἔτεσι τῇ βασιλείᾳ διαρκέσαντος Ἀντωνίνου, Κόμοδος τὴν ἡγεμονίαν παραλαμβάνει· οὐ κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Ἐκκλησιῶν Ἰουλιανὸς ἐγχειρίζεται τὴν ἐπισκοπὴν, ἐπὶ δυσκαίρῳ ἔτεσι τὴν λειτουργίαν ἀναπλήσαντος Ἀγριππίνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ Πανταίνου τοῦ φιλοσόφου (Nic. H. E. iv, 32).

Ἦγετο δὲ τηλικαῦτα τῆς τῶν πιστῶν αὐτόθι διατριβῆς, τῶν ἀπὸ παιδείας ἀνὴρ ἐπιδοξότατος, ὅμοια αὐτῷ Πάνταινος, ἐξ ἀρχαίων ἔθους διδασκαλείου τῶν ἱερῶν λόγων παρ' αὐτοῖς συνεστῶτος, ὃ καὶ εἰς ἡμᾶς

sins in cap. 11 Responsionis ad Minervæ Serarii. Cui explicationi favere videtur Josephus in lib. ii *Contra Apionem*, ita scribens de Ptolemæo Philadelpho: Ἐπιθυμητὴς ἐγένετο τοῦ γινῶναι τοὺς ἡμετέρους νόμους, καὶ ταῖς τῶν ἱερῶν Γραφῶν βίβλοις ἐντυχεῖν· ἐπεμψε γοῦν ἀξίων ἀνδρας ἀποσταλῆναι τοὺς ἑρμηνεύσαντας αὐτῷ τὸν νόμον. Vide præfationem Masii in Græcæ editionem Josuæ.

(67) *Ποιήσαντας τοῦθ' ὅπερ ἐβούλετο*. Ita lego cum Christophorsono et Sav., pro vulgati ποιήσαντος τοῦ Θεοῦ, tametsi codices nostri et Nicephorus nihil mutant, nisi quod ἔβούλετο habent, non ἐβούλετο.

(68) *Χωρίσας αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων*. Justinus quidem LXX seniores singulos seorsum in singulis cellis a Ptolemæo collocatos esse scribit. Epiphanius vero in libro *De ponderibus et mensuris* ait binos in singulis cellis constitutos fuisse. Sed Irenæi verba propius ad Justinii narrationem accedere videntur. Alii totam hanc de septuaginta cellis narrationem irrident, quarum nec apud Josephum et Aristeam, nec apud Philonem ulla sit mentio.

(69) *Ἀναγορευσάντων*. Recitare veritū vetus interpret Irenæi. Aristæas tamen et Josephus non

A derio satisfacturos. Ptolemæus, cum singulorum seorsum periculum facere vellet, veritus ne forte ex compacto veritatem Scripturæ interpretatione sua occultarent, semotos ab invicem eandem omnes Scripturam interpretari jussit: idque in omnibus præstitit libris. Post hæc cum omnes simul convenissent apud Ptolemæum, ac versiones suas inter se contulissent, et Deus glorificatus est, et Scripturas vere divinas esse compertum est. Quippe omnes cuncta a capite ad calcem iisdem dictionibus ac vocabulis expresserant: adeo ut ipsi qui aderant gentiles, afflatu divino conversas esse Scripturas cognoscerent. Neque vero mirandum est id a Deo præstitum fuisse, cum in captivitatē populi quæ sub Nabuchodonosoro contigit, corruptis Scripturis, ac post septuaginta demum annos regressis in patriam Judæis, Artaxerxis Persarum regis temporibus, Esdram sacerdotei de tribu Levi afflatu suo Deus impulcrit, ut omnes veterum prophetarum libros denuo componeret, legenque ministerio Moysis latam populo restitueret. » Hactenus Irenæus.

CAPUT IX.

Quinam episcopi fuerint Commodi principis.

Porro cum Antoninus novemdecim annis imperium tenuisset, Commodus principatum excepit. Cujus anno primo Julianus Alexandrinæ Ecclesiæ suscepit sacerdotium, cum Agrippinus duodecim annos episcopalis administrationis explesset.

175 CAPUT X.

De Pantæno philosopho.

Per idem tempus fidelium scholæ præerat vir doctrinæ causa celeberrimus, nomine Pantænus, quippe jam inde a priscis temporibus, sacrarum litterarum schola in ea civitate fuerat instituta:

ipsos LXX seniores, sed Demetrium Phalereum interpretationem illam pro concione recitasse scribunt. Verum liber ille Aristææ a Judæo quodam Alexandrino confectus est, ut recte observavit Scalliger in animadversionibus Eusebianis. Certe epistola Demetrii Phalerei ad Ptolemæum Philadelphum falsitatem suam satis prodit. In ea quippe laudatur Hecatæus Abderites, ejusque testimonium tanquam vetusti scriptoris adducitur, cum tamen constet eum Demetrio Phalereo haudquaquam antiquiorem esse. Vixit enim Hecatæus ille sub Alexandri Magni successoribus, ut testatur Suidas alique. Josephus quidem in libro primo *Contra Apionem*, ait Hecatæum Abderitam cum Ptolemæo Lagi filio familiariter esse versatum. Æquales igitur fuerunt Hecatæus et Demetrius Phalereus. Adde quod epistola illa Demetrii Phalerei quam adducit Aristæas, plane insulsa est et barbaris vocibus plena, cum tamen constet Demetrium, utpote Atheniensem, eloquentissimum fuisse. Quid quod idem Aristæas Heptastadii meminit, quod tamen post Philadelphi tempora a regibus Ægypti ædificatum est, ut notavi in *Commentariis ad Amm. Marcellinum*.

quæ quidem nostra adhuc ætate perseverat, et ab hominibus tum eloquentia, tum divinarum litterarum studio instructissimis obtineri dicitur. Sed præcæteris omnibus ea tempestate floruisse fertur is, quem diximus, Pantænus, utpote qui præceptis institutisque Stoicæ philosophiæ primum innutritus fuisset. Tantum porro animi ardorem erga verbum Dei idem vir ostendisse perhibetur, ut Orientis nationibus Evangelii Christi prædicator exsisterit, ad ipsam usque Indiam progressus. Quippe complures erant etiam tum evangelistæ sermonis Dei, qui divina quadam æmulatione succensi, apostolorum exemplo studium suum conferre ad ædificationem fidei et ad incrementum verbi divini properabant. Ex quorum numero Pantænus ad Indos usque penetrasse dicitur, ibique Evangelium Matthæi, quod adventum ipsius jam prævenerat, apud quosdam Christi notitia imbutos reperisse: quibus scilicet Bartholomæus, unus ex duodecim apostolis, olim, ut fama est, prædicaverat, et Evangelium Matthæi Hebraicis conscriptum litteris reliquerat: quod quidem ad prædicta usque tempora servatum esse inmemoratur. Hic ergo Pantænus post multa præclare gesta, tandem Alexandrinæ præfuit scholæ, ubi partim viva voce, partim scriptis, divinorum dogmatum thesauros exposuit.

CAPUT XI.

De Clemente Alexandrino.

Tunc etiam Alexandriæ iisdem cum Pantæno studiis divinarum Scripturarum incumbens floruit Clementis, prisco illi Rom. Ecclesiæ antistiti et apostolorum discipulo Clementi cognominis. Qui etiam in *Institutionum* libris a se conscriptis, Pantænum præceptorem suum diserte nominat. Sed et in primo *Stromateon* libro eundem ipsum designare mihi

(70) Ὁ καὶ εἰς ἡμᾶς παρατίθεται. Non dubito quin Eusebius scripserit: Ὁ καὶ εἰς ἡμᾶς παρατίθεται τε καὶ πρὸς τῶν ἐν λόγῳ καὶ τῇ περὶ τὰ θεῖα σπουδῇ δυνατῶν συγκροτεῖσθαι παρειλήφμεν.

(71) Αὐτοῖς τε Ἑβραίων γράμμασι τὴν τοῦ Ματθαίου καταλείψαι Γραφήν. Rufinus et Hieronymus in *Catalogo* ait Pantænum ab India redeuntem Alexandriam, Evangelium illud Matthæi Hebraicis litteris scriptum secum detulisse. Verum Eusebius id non dicit. Quod enim addit Eusebius, ἦν καὶ σώζεσθαι εἰς τὸν δηλούμενον χρόνον, hoc tantum sibi vult, exemplar illud Bartholomæi ad Pantæni usque adventum in Indiam servatum fuisse. Ita Nicephorus in lib. iv, cap. 32, hæc Eusebii verba recte exposuit. Cui tamen non assentior in eo quod dicit, Evangelium illud Matthæi quod apud Indos reperit Pantænus, a Bartholomæo ibi dictatum fuisse. Crediderim potius, codicem illum Evangelii a Bartholomæo illuc e Judæa delatum fuisse. Porro Evangelium Matthæi Hebraico sermone scriptum, in Cæsariensi bibliotheca a Paminilo martyre collecta servatum fuisse adhuc sua ætate, testatur Hieronymus in *Catalogo*. Vereor tamen, ne id potius fuerit Evangelium secundum Hebræos, quo utebantur Nazaræi. Hoc enim Hebræorum Evangelium, quidam Matthæi authenticum esse existimant, licet falso, ut scribit idem Hieronymus in *Commentariis* in *Matthæum*.

(72) Ἐπὶ πολλοῖς κατορθώμασι. Non probo inter-

παράτείνεται (70), καὶ πρὸς τῶν ἐν λόγῳ καὶ τῇ περὶ τὰ θεῖα σπουδῇ δυνατῶν συγκροτεῖσθαι παρειλήφμεν. Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα κατ' ἐκεῖνο καιροῦ διαλάμψαι λόγος ἔχει τὸν δεδηλωμένον, οἷα καὶ ἀπὸ φιλοσόφου ἀγωγῆς τῶν καλουμένων Στωϊκῶν ὁρμώμενον. Τσαύτην δ' οὖν φασιν αὐτὸν ἐκθυμοσάτῃ διαθέσει προθυμίαν περὶ τὸν θεῖον λόγον ἐνδείξασθαι, ὡς καὶ κήρυκα τοῦ κατὰ Χριστὸν Εὐαγγελίου τοῖς ἐπ' ἀνατολῆς ἔθνεσιν ἀναδειχθῆναι, μέχρι καὶ τῆς Ἰνδῶν στειλάμενον γῆς. Ἦσαν γὰρ ἡσαν εἰσέτι τότε πλείους εὐαγγελιστὰι τοῦ λόγου, ἐνθρον ζῆλον ἀποστολικοῦ μιμήματος συνεσφῆρειν ἐπ' αὐξήσεαι καὶ οἰκοδομῇ τοῦ θεοῦ λόγου προθυμούμενοι. Ὡν εἰς γενόμενος καὶ ὁ Πάνταινος, καὶ εἰς Ἰνδοὺς ἐλθεῖν λέγεται. Ἐνθα λόγος εὐρεῖν αὐτὸν προφθάσαν τὴν αὐτοῦ παρουσίαν, τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον παρὰ τισιν αὐτόθι τὸν Χριστὸν ἐπεγνωκόσιν· οἷς Βαρβολομαῖον τῶν ἀποστόλων ἕνα κηρύξαι, αὐτοῖς τε Ἑβραίων γράμμασι τὴν τοῦ Ματθαίου καταλείψαι Γραφήν (71), ἦν καὶ σώζεσθαι εἰς τὸν δηλούμενον χρόνον. Ὁ γε μὴν Πάνταινος ἐπὶ πολλοῖς κατορθώμασι (72), τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν τελευτῶν ἡγείται διδασκαλείου, ζώσῃ φωνῇ καὶ διὰ συγγραμμάτων τοὺς τῶν θεῶν δογμάτων θησαυροὺς ὑπομνηματίζόμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως (Nic. H. E. iv, 35.)

Κατὰ τοῦτον ταῖς θεαῖς Γραφαῖς συνασκούμενος, ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐγνωρίζετο Κλήμης, ὁμώνυμος τῷ πάλαι τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἡγῆσάμεν φειτῇ τῶν ἀποστόλων. Ὅς δὲ καὶ ὀνομαστὶ ἐν αἷς συντάξεν Ὑποτυπώσεις (73), ὡς ἀν διδασκάλου τοῦ Πανταίνου μέμνηται. Τοῦτον δὲ αὐτὸν καὶ τῶν *Στρωματέων* ἐν πρώτῃ συγγραμμάτι ἀντίτεσθαι μοι δοκεῖ,

pretationem Christophorsoni qui verit, propter multa recte facia. Rectius Musculus interpretatus est hoc modo: Hic igitur Pantænus postquam multa recte fecisset, Alexandrinæ scholæ præfuit.

(73) Ἐν αἷς συντάξεν Ὑποτυπώσεις. *Dispositionum* libros vertunt Rufinus et Hieronymus, quos deinde cæteri fere omnes secuti sunt. Ego tamen *Institutiones* sive *Informationes* malim vertere. Ita Sextus Empiricus libros *Pyrrhonianarum hypotyposeon* inscripsit, id est, institutionum *Pyrrhonicæ* sectæ. Ὑποτύπωσης pro *instructione* seu *institutione* sumitur in concilio Nicæno secundo, ubi Patres de quibusdam sententiis sacræ Scripturæ pronuntiant eas esse scriptas εἰς ἡμετέραν ὁπότηπωση. Recte ergo Rufinus in lib. vi, c. 11, hos Clementis Ὑποτυπώσεων libros Latine *Informationum* dici posse scribit. Porro ii Clementis libri continebant brevem et compendiarium utriusque Testamenti expositionem, ut testatur Photius in *Bibliotheca*. Ob errores autem quibus scatebant, negligentius habiti, tandem perierunt. Nec alia, meo quidem iudicio, causa est cur Papæ et Hegesippi aliorumque veterum libri interciderint. Excerpta tamen ex Theodoto quæ post *Στρωματέας* leguntur, descripta videntur ex libris *Hypotyposeon*, quod miror a nemine adhuc animadvertum fuisse. Id autem colligitur, tum quod in illis Theodoti excerptis eadem traduntur de Christo, quæ Photius in libris *Hypotyposeon* a se lecta esse testatur; tum

ὅτι τοὺς ἐμφανιστέρους ἤς κατελήφεν ἀποστολικῆς A
 διαδοχῆς ἐπισημαίνοντες (74), ταῦτά φησιν· « Ἦδη
 δὲ οὐ γραφὴ εἰς ἐπίδειξιν τετεχνασμένη ἦδε ἡ πρα-
 γματεία, ἀλλὰ μοι ὑπομνήματα εἰς γῆρας θησαυρί-
 ζεται λήθης φάρμακον· εἰδῶλον ἀτεχνῶς καὶ σκια-
 γραφία τῶν ἐναργῶν καὶ ἐμψύχων ἐκείνων ὧν κα-
 τηξίωθην ἀκοῦσαι λόγων τε καὶ ἀνδρῶν μακαρίων,
 καὶ τῷ ὄντι ἀξιολόγων. Τούτων ὁ μὲν ἐπὶ τῆς Ἑλ-
 λάδος ὁ Ἰωνικὸς, ὁ δὲ ἐπὶ τῆς μεγάλης Ἑλλάδος,
 τῆς Κολίης ἄτερος αὐτῶν Συρίας (75) ἦν, ὁ δὲ ἀπ' B
 Αἰγύπτου. Ἄλλοι δὲ ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν· καὶ ταῦτες
 ὁ μὲν τις τῶν Ἀσσυρίων, ὁ δὲ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ
 Ἑβραῖος ἀνέκαθεν. Ὑστάτω δὲ περιτυχῶν, δυνάμει
 δὲ ἄρα πρῶτος ἦν, ἀνεπαυσάμην, ἐν Αἰγύπτῳ θηρά-
 σας λεληθότα (76). Ἄλλ' οἱ μὲν τὴν ἀληθῆ τῆς μα-
 καρίας διδασκαλίας σώζοντες παράδοσιν, εὐθὺς ἀπὸ
 Πέτρου καὶ Ἰακώβου, Ἰωάννου τε καὶ Παύλου τῶν
 ἁγίων ἀποστόλων, παῖς παρὰ πατρός ἐκδεξάμενος
 (ὁλίγοι δὲ οἱ πατράσιν ὅμοιοι), ἤχον δὴ σὺν Θεῷ καὶ
 εἰς ἡμᾶς, τὰ προγονικὰ ἐκείνα καὶ ἀποστολικὰ κα-
 ταθησόμενοι σπέρματα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ IB'.

Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων
 (Nic. H. E. iv, 19).

Ἐπὶ τούτων τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας
 ἐπίσκοπος, ὁ παρὰ πολλοῖς εἰσέτι νῦν βεδοημένος
 γνωρίζετο Νάρκισσος, πεντεκαίδεκάτην ἄγων διαδο-
 χήν, ἀπὸ τῆς τῶν Ἰουδαίων κατὰ Ἀδριανὸν πολι- C
 ρκίας· ἐξ οὗ δὴ πρῶτον τὴν αὐτόθι Ἐκκλησίαν ἐξ
 ἑθνῶν συστήναι μετὰ τοὺς ἐκ περιτομῆς, καθηγῆ-
 σασθαί τε αὐτῶν πρῶτον ἐξ ἑθνῶν ἐπίσκοπον Μάρκον
 ἐδηλώσαμεν. Μεθ' οὗ ἐπισκοπεῦσαι Κασσιανὸν, αἱ
 τῶν αὐτόθι διαδοχῶν (77) περιέχουσι· καὶ μετὰ τοῦ-

quod auctor eorum excerptorum sub finem Pantæ-
 num magistrum suum appellat. Sic enim ait : « Ο
 Πάντανος δὲ ἡμῶν ἔλεγεν, etc. Fuit autem Pantæ-
 nus Clementis Alexandrini præceptor, ut scribit
 Eusebius; quem Clemens in illis *Hyποtyposeon*
 libris identidem laudabat, sicut Photius refert.
 Porro Theodoti excerpta laudat etiam Victorinus
 Petabionensis episcopus in *Commentario ad Joannis*
Apocalypsim.

(74) *Ἐπισημαίνόμενος*. Tres nostri codices,
 Maz., Mel. et Fuk. scriptum habent ἐπισημνύ-
 μενος. Sed vulgata lectio melior videtur.

(75) *Τῆς Κολίης ἄτερος αὐτῶν Συρίας*. Ex
 duobus viris a Clemente memoratis, male interpre-
 tes hoc loco quatuor fecerunt. Duos enim sacrarum
 litterarum doctores a se auditos hic memorat Cle-
 mens; alterum in Achaia, qui Ionicus dicebatur;
 alterum vero in Italia; et horum quidem alterum e
 Cœlesyria oriundum fuisse: alterum autem Ægy-
 ptium. Præter hos duos, alios quoque in Orientis
 partibus ab se auditos esse subiungit: alterum
 Assyrium genere, quem Tatianum esse suspicor;
 alterum Hebræum ex Palæstina, quem Theophilum
 esse Cæsariensem episcopum credidit Baronius ad
 annum Christi 185. Assyrium vero illum idem Ba-
 ronius Bardesanem esse opinatur. Ego vero He-
 bræum illum ex Palæstina oriundum, potius Theo-
 dotum esse crediderim: idque ex eo conjicio, quod
 Epitome *Hypotyposeon* Clementis inscribitur· Ἐκ
 τῶν Θεοδότου ἀνατολικῆς διδασκαλίας. Clemens enim

A videtur, ubi præstantissimos 176 quosque apo-
 stolicæ doctrinæ successores a quibus institutus
 fuerat, recenset his verbis : « Hi quidem libri, ne-
 quaquam ad ostentationem elaborati, sed quasi
 viaticum senectutis, et oblivionis remedium, a me
 sepositi commentarii reconduuntur : ut sint nobis
 imago quædam et species adumbrata efficacis illius
 animatæque doctrinæ, quam a viris beatis, et com-
 memoracione profeeto dignissimis audire meruimus.
 Horum alter in Græcia Ionicus, alter in Magna
 Græcia fuit. Quorum ille quidem ex Cœlesyria erat
 oriundus, ille vero ex Ægypto. Alii autem in Oriente
 vixerunt; ex quibus alter quidem fuit Assyrius : al-
 ter in Palæstina, ab ultima origine Hebræus. No-
 vissimum vero, tametsi hic doctrinæ merito om-
 nium primus erat, cum casu quodam offendissem,
 tandem in eo acquievi : quem quidem in Ægypto
 latentem, tanquam venator indagaveram. Hi ergo
 sinceram apostolicæ doctrinæ traditionem custo-
 diantes, quam jam inde a Petro, Jacobo, Joanne ac
 Paulo sanctissimis apostolis, tanquam filii a paren-
 tibus, continua successione traditam acceperant,
 tametsi raro contingat ut parentibus similes sint
 filii, Dei nutu ad nostra usque tempora pervenerunt,
 ut avita et apostolica semina mentibus nostris
 insererent. »

CAPUT XII.

De Hierosolymorum episcopis.

Eadem tempestate Narcissus, Hierosolymorum
 episcopus, floruit, vir multorum sermonibus nostra
 quoque ætate celebratus. Hic quintum decimum
 successionis locum obtinuit post obsessionem illam
 Judæorum, quæ Adriano regnante facta est. Ex quo
 quidem tempore Ecclesiam illius loci primum ex
 gentibus coaluisse post eos qui ex circumcisione
 fuerunt, primumque ex gentibus Marcum illis præ-
 fuisse retulimus. Post quem episcopatu functum esse

ea quæ a magistris in Oriente didicerat, vocat
 Ἀνατολικὴν διδασκαλίαν. Theophilum vero Cæsari-
 ensensem hic a Clemente non designari, duo mihi
 argumenta persuadent. Primum quod Theophilus
 æqualis fuit Clementis. Floruit enim temporibus
 Victoris papæ, ut ex Eusebio discimus. Deinde
 Theophilum hunc, Hebræum, aut quod idem est
 Judæum fuisse, nemo veterum dixit. Jam vero quod
 spectat ad Bardesanem, neque hic a Clemente intel-
 ligi potest. Non enim Assyrius fuit Bardesanes, sed
 Osroenus, oriundus Edessa, quæ caput est Os-
 roenæ.

(76) *Θηράσας λεληθότα*. Post hæc verba sequun-
 tur quædam apud Clementem, quæ Eusebius omit-
 tere non debuerat. Ex his enim colligi videtur,
 Pantænum ex Sicilia oriundum fuisse. Annon id
 aperte innuunt Clementis hæc verba? Σκελετικὴ τῷ
 ὄντι ἡ μέλιττα, etc. Cum enim præcedentibus ver-
 bis Clemens Pantænum designet, ut testatur Euse-
 bius, hæc quoque ad eundem Pantænum referantur
 necesse est. Siculam igitur apem eum nominat
 Clemens, eo quod de Sicilia esset oriundus. Cum
 enim Siculam potius apem eum vocaret quam Atti-
 cam? Petrus Halloixius in *Vita Pantæni*, ait illum
 fuisse genere Hebræum, idque ex Clementis verbis
 colligit. Verum Clemens plane contrarium innuit.
 Nam Hebræum quidem illum ait a se auditum esse
 in Oriente, Pantænum vero in Ægypto.

(77) *Αἱ τῶν αὐτόθι διαδοχαί*. Nobiles Ecclesiæ,
 et præsertim quæ ab apostolis institutæ fuerant,

Cassianum, deinde Publium, postea Maximum, ac deinceps Julianum, episcoporum series quæ in archivis illius Ecclesiæ servantur, ostendunt. Juliano successit Caius, Caio Symmachus: Symmacho vero alter Caius. Post quem rursus alter Julianus: quem excepit Capito, ac deinde Valens et Dolichianus. Postremo Narcissus, qui continuo successionis ordine tricesimus ab apostolis fuit.

177 CAPUT XIII.

De Rhodone et Marcionitarum dissensione ab eodem commemorata.

Per idem tempus Rhodon, oriundus ex Asia, et in urbe Roma, ut ipse scribit, a Tatiano illo cuius supra meminimus eruditus, varios conscripsit libros, et cum reliquis adversus Marcionis hæresim decertavit. Quam quidem sua ætate in diversas ecissam esse sententias narrat, auctores illius dissensionis in libris suis referens, et mendacia a singulis eorum excogitata diligenter coarguens. Audi ergo, si placet, eum ita scribentem. « Propterea, inquit, inter se ipsi dissentiunt, quippe qui ejusmodi doctrinam tuentur quæ omnino stare non potest. Nam ex illorum grege Apelles quidem sanctioris vitæ cultum et senectutem præ se ferens, unum fatetur fuisse principium: prophetarum autem oracula ex adversario spiritu profecta esse dicit, virginis cujusdam dæmoniacæ nomine Philumenæ responsis inductus. Alii vero, perinde ac Marcion ipse, duo inducunt principia, inter quos est Potitus et Basilicus. Hi ergo Ponticum illum lupum secuti, cum divisionem rerum æque ac ille reperire non possent, ad temeritatem deflexerunt, et duo rerum principia nude et absque ulla demonstratione pronuntiarunt. Alii rursus ab his tanquam tempestate in pejus abrepti, non duas solum, sed tres naturas posuerunt: quorum, ut disciplinæ il-

episcoporum suorum successionem in archivis reconditam diligentissime servabant, eorum nomina et obitus diem in diptychis perscribentes. Hujusmodi libros accurate excusserat Eusebius noster, sicuti ex hoc loco apparet: qui præcipuarum sedium episcopos non aliunde quam ex hujusmodi tabulis digessit. Quamobrem successiones episcoporum quæ in *Historia* et in *Chronico* Eusebii recensentur, maximi faciendæ sunt, utpote omnium vetustissimæ ac certissimæ.

(78) *Καὶ Οὐάλεντα*. Ante hunc Valentem desunt nomina duorum episcoporum, Maximi scilicet et Antonini, quæ per negligentiam librariorum omissa sunt. Nam cum Eusebius Narcissum Hierosolymorum episcopum quintum decimum a Marco, et tricesimum ab apostolis fuisse asseruerit, id omnino stare non potest, nisi duos hic episcopos addideris. Certe Eusebius in *Chronico*, post Capitonem vicissim sexto ab apostolis loco recenset Maximum ac deinde Antoninum; post hæc Valentem ac Dolichianum, tum deinde Narcissum. Cum Eusebio consentiunt Georgius Syncellus et Nicephorus, nisi quod inter Julianum et Capitonem Heliam quemdam interserunt, quem Eusebius non agnoscit.

(79) *Ἀπελλῆς ὁ τῇ πολιτεῖα σεμνυνόμενος*. Rufinus vertit, *qui abstinentiæ et senectutis prærogativa usus*, etc. Recte. Nam *πολιτεῖα* simpliciter et absolute poni solet pro abstinentia et strictiore

τον Πούπλιον, εἶτα Μάξιμον, καὶ ἐπὶ τούτοις Ἰουλιανόν· ἔπειτα Γάϊον, μεθ' ὃν Σύμμαχον, καὶ Γάϊον ἕτερον· καὶ πάλιν ἄλλον Ἰουλιανόν, Καπίτωνά τε πρὸς τούτοις καὶ Οὐάλεντα (78), καὶ Δολιχιανόν, καὶ ἐπὶ πᾶσι τὸν Νάρκισσον, τριακοστὸν ἀπὸ τῶν ἀποστόλων κατὰ τὴν τῶν ἐξῆς διαδοχὴν γεγεννημένον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ Ῥόδωνος καὶ ἧς ἐμνημόνευσεν κατὰ Μαρκίωνα διαφωνίας (Nic. H. E. iv, 24).

Ἐν τούτῳ καὶ Ῥόδων γένος τῶν ἀπὸ Ἀσίας, μαθητευθεὶς ἐπὶ Ῥώμῃς, ὡς αὐτὸς ἱστορεῖ, Τατιανῷ, ὃν ἐκ τῶν πρόσθεν ἔγνωμεν, διάφορα συντάξας βιβλία, μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὴν Μαρκίωνος παρατέτεται αἵρεσιν· ἦν καὶ εἰς διαφορὰς γνώμας κατ' αὐτὸν διαστᾶσαν ἱστορεῖ, τοὺς τὴν διάστασιν ἐμπεποιηκότας ἀναγράφων, ἐπ' ἀκριβές τε τὰς παρ' ἐκάστῳ τούτων ἐπινεουμένους διελέγχων ψευδολογίας. Ἄκουε δ' οὖν καὶ αὐτοῦ ταῦτα γράφωντος· « Διὰ τοῦτο καὶ παρ' ἑαυτοῖς ἀσύμφωνοι γεγόνασιν, ἀσυστάτου γνώμης ἀντιποιούμενοι. Ἀπὸ γὰρ τῆς τούτων ἀγέλης Ἀπελλῆς μὲν ὁ τῇ πολιτεῖα σεμνυνόμενος (79) καὶ τῷ γήρῳ, μίαν ἀρχὴν ὁμολογεῖ, τὰς δὲ προφητείας ἐξ ἀντικειμένου λέγει πνεύματος, πειθόμενος ἀποφθέγματι παρθένου δαιμονώσης, ὄνομα Φιλουμένης. Ἄτεροι δὲ, καθὼς καὶ αὐτὸς ὁ ναύτης Μαρκίων (80), δύο ἀρχὰς εἰσὶν ἔχοντες· ἅψ' ὧν εἰσι Πότιμος (81) τε καὶ Βασιλικός. Καὶ οὗτοι μὲν κατακολουθήσαντες τῷ Ποντικῷ λύκῳ, καὶ μὴ εὐρίσκοντες τὴν διαίρεσιν τῶν πραγμάτων, ὡς οὐδὲ ἐκεῖνος, ἐπὶ τὴν εὐχέρειαν ἐτράποντο, καὶ δύο ἀρχὰς ἀπεφώνησαντο ψιλῶς καὶ ἀναποδείκτως. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἀπ' αὐτῶν ἐπὶ τὸ χειρὸν ἐξοκειλαντες, οὐ μόνον δύο, ἀλλὰ καὶ τρεῖς ὑποτίθενται φύσεις, ὧν ἓστιν ἀρχηγὸς καὶ προστάτης Σύνερος, καθὼς οἱ τὸ διδασκάλιον αὐτοῦ προ-

quadam disciplina. Ita Clemens Alexandrinus in exordio libri primi *Stromat.* bis usurpat. Sed non video quomodo Apelles jactare se ob continentiam potuerit, qui a Marcione ob stuprum ejectus, Alexandriam secessit, ut auctor est Tertullianus in libro *De præscriptionibus*. Quocirca videndum ne vox *πολιτεῖα* hoc loco aliud quidpiam significet, et pro decurionatu sumatur. Nam decuriones *πολιτεύοντες* seu *πολιτευταὶ* dicebantur a Græcis, ut pluribus notavi ad Anim. Marcellinum. Posset etiam quis suspicari scribendum hic esse τῇ πολιᾷ σεμ. καὶ τῷ γήρῳ. Nam senex Apelles vulgo dicebatur. Sic eum nominat Rhodon infra, et Hieronymus in *Catalogo*. Confirmat hanc emendationem Eusebius in lib. vi, cap. 59, ubi de Alexandro episcopo.

(80) *Ὁ ναύτης Μαρκίων*. Hæc est codicis Regii lectio, quam confirmat interpretatio Rufini. Sic enim ille: *Alii autem, sicut ipse nautæ Marcion, duo esse principia introducunt*. Certe Tertullianus in libro *De præscriptionibus*, testatur Marcionem initio navicularium fuisse. *Ubi tunc, inquit, Marcion Ponticus nauclerus, Stoicæ studiosus?* In reliquis tamen exemplaribus, Maz., Med. et Fuketii, nec non apud Nicephorum, desunt hæc voces ὁ ναύτης.

(81) *Πότιμος*. Sic, rectius quam Πότιμος, in codice Maz., Med., Fuk. et Saviliano. Ita enim Theodoretus, in libro 1 *Hæreticarum fabularum*, et Rufinus eum nominant.

βαλλόμενοι λέγουσι. » Γράφει δὲ ὁ αὐτὸς ὡς καὶ εἰς λόγους ἐληλύθει τῷ Ἀπελλῇ, φάσκων οὕτως· « Ὁ γὰρ γέρων Ἀπελλῆς συμμίζας ἡμῖν, πολλὰ μὲν κακῶς λέγων ἠλέγχθη· ὅθεν καὶ ἔφασκε μὴ δεῖν ὅλως ἐξετάζειν τὸν λόγον, ἀλλ' ἔκαστον, ὡς πεπλίστευκε, διαμένειν. Σωθῆσεσθαι γὰρ τοὺς ἐπὶ τὸν ἐσταυρωμένον ἡλικιώτας ἀπεφαίνετο, μόνον ἂν ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς εὐρίσκωνται. Τὸ δὲ πάντων ἀσαφέστατον (82) ἐδογματίζετο αὐτῷ πρᾶγμα, καθὼς προειρήκαμεν, τὸ περὶ τοῦ Θεοῦ. Ἔλεγε γὰρ μίαν ἀρχὴν, καθὼς καὶ ὁ ἡμέτερος λόγος. » Εἰτα προθεῖς αὐτοῦ πᾶσαν τὴν δόξαν, ἐπιφέρει φάσκων· « Λέγοντος δέ μου πρὸς αὐτὸν, Πόθεν ἡ ἀπόδειξις αὕτη σοι, ἢ πῶς δύνασαι λέγειν μίαν ἀρχὴν, φράσον ἡμῖν· ἔφη, τὰς μὲν προφητείας ἑαυτὰς ἐλέγχειν, διὰ τὸ μηδὲν ὁλως ἀληθὲς εἰρηκέναι. Ἀσύμφωνοι γὰρ ὑπάρχουσι καὶ ψευδεῖς, καὶ ἑαυταῖς ἀντικείμεναι. Τὸ δὲ πῶς ἐστὶ μία ἀρχὴ, μὴ γινώσκειν ἔλεγε, οὕτω δὲ κινεῖσθαι μόνον. Εἴτ' ἐπομοσαμένον μου τάληθές εἰπεῖν, ὥμνουν ἀληθεύων λέγειν, μὴ ἐπίστασθαι (83) πῶς εἰς ἐστὶν ἀγέννητος Θεός, τοῦτο δὲ πιστεύειν. Ἐγὼ δὲ γελάσας, κατέγων αὐτοῦ, διότι διδάσκαλος εἶναι λέγων, οὐκ ᾔδει τὸ διδασκόμενον ὑπ' αὐτοῦ κρατύνειν. » Ἐν τῷ αὐτῷ δὲ συγγράμματι Καλλιστίωνι προτρωπῶν, ὁ αὐτὸς μεμαθητεῦσθαι ἐπὶ Ῥώμης Τατιανῷ ἑαυτὴν ὁμολογεῖ. Φησὶ δὲ καὶ ἐσπουδάζειν τῷ Τατιανῷ προσηλημάτων βιβλίον· δι' ὧν τὸ ἀσαφές καὶ ἐπικερυμμένον τῶν θεῶν Γραφῶν παραστήσειν ὑποσχομένου τοῦ Τατιανοῦ, αὐτὸς δὲ Ῥόδῳ ἐν ἰδίῳ συγγράμματι τὰς τῶν ἐκείνου προβλημάτων ἐπιλύσεις ἐκθίσεισθαι ἐπαγγέλλεται. Φέρεται δὲ τοῦ αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν

Εξαιμέρον ὑπόμνημα. Ὁ γέτοί· Ἀπελλῆς οὗτος, μυρία κατὰ τοῦ Μωυσέως ἡσέθησε νόμου, διὰ πλειόνων συγγραμμάτων τοὺς θεῖους βλασφημίας λόγους, εἰς ἐλεγχόν τε, ὡς γε δὴ ἐδόκει, καὶ ἀνατροπὴν αὐτῶν οὐ μικρὰν πεποιημένος σπουδῇ. Ταῦτα μὲν οὖν περὶ τούτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ τῶν κατὰ Φρύγας ψευδοπροφητῶν
(Nic. H. E. iv, 20).

Μισόκαλός γε μὴν εἰς τὰ μάλιστα καὶ φιλοπόνηρος ὢν ὁ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πολέμιος, μηδένα τε μηδαμῶς τῆς κατὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπιβουλῆς ἀπολιπὼν τρόπον, αἰρέσεις ξένας αὐτοῖς ἐπιφύεσθαι κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐνήργει· ὧν οἱ μὲν ἰοδόλων δίκην ἐρπετῶν ἐπὶ τῆς Ἀσίας καὶ Φρυγίας εἶρπον, τὸν μὲν

(82) Τὸ δὲ πάντων ἀσαφέστατον. Rufinus legit σαφέστατον, ut ex versione ejus constat quæ sic habet: *Manifeste tamen discernat de Deo, sicut prædiximus, unum esse principium.* Quam lectionem secutus est etiam Christophorus. Verum hæc interpretatio ferri non potest. Primum enim verbum ἐδογματίζετο passivam habet significationem. Deinde, tantum abest ut Apelles disputationem de Deo, manifestam atque expeditam esse diceret, quin potius asserebat, rem esse omnium obscurissimam, prorsusque nihil sciri posse de Deo, ac ne ipsos quidem prophetas quidquam de Deo mani-

lius sectatores memorant, princeps et antesignanus fuit Syneros. » Idem Rhodon se cum Apelle collocutum esse scribit his verbis : « Senex enim Apelles, inquit, inito nobiscum colloquio, multa quidem perperam dicere convictus est. Quamobrem etiam asserebat non esse omnino examinandam fidem, sed unumquemque in eo quod semel imbibisset, perstare oportere. Quippe eos qui in Crucifixo spem suam collocassent, servandos esse affirmabat, dummodo in bonis operibus deprehenderentur. Rem vero omnium obscurissimam esse statuebat, ut diximus, quæstionem de Deo. Unum siquidem principium esse dicebat sicut et nostra religio docet. » Universa deinde ejus doctrina in medium prolata, hæc subjungit : « Cum vero ipsi dicerem : Unde hæc tibi demonstratio, aut qua ratione affirmare potes unum **178** esse principium? Dic nobis si placet. Tum ille respondit : Prophetias eo quod nihil omnino veri dicant, seipsas refellere. Sunt enim, aiebat, dissonantes et falsæ ac sibimet ipsis contrariæ. Porro qua ratione unicum esset principium, se quidem nescire profitebatur; sed tamen moveri atque impelli ut ita sentiret. Post hæc cum eum jurejurando adegissem, ut ex animi sui sententia loqueretur, juravit se verum dicere, nec se omnino scire qua ratione unus esset ingenitus Deus, se tamen ita credere. His auditis ego hominem deridens reprehendi, qui cum se doctorem profiteretur, doctrinam suam rationibus confirmare non posset. » Cæterum in eodem libro quem Callistioni nuncupavit, Romæ a Tatiano se eruditum esse testatur. Refert etiam a Tatiano elucubratum esse *Quæstionum* librum, in quo cum Tatianus obscuros atque involutos sacræ Scripturæ locos se expositurum esse promisisset, ipse Rhodon solutiones quæstionum Tatiani peculiari opere editurum se esse profitetur. Exstant etiam ejusdem in *Hexæmeron Commentarii*. Iste porro quem diximus Apelles, plurima adversus legem Mosaicam impie est locutus; multisque libris maledicentissimis oracula divina insectatus est, dum ea confutare, et ut quidem sibi videbatur, penitus evertere, ingenti studio inolitur. Verum de his hactenus.

CAPUT XIV.

De falsis prophetis Cataphrygarum.

Cæterum hostis Ecclesiæ Dei, qui semper virtuti infestus est et malis delectatur, nec ullam unquam insidiandi hominibus speciem atque occasionem prætermittit, peregrinas quasdam hæreses adversus Ecclesiam pullulare iterum fecit. Quarum sectatores alii quidem venenatorum anguium instar per

festis, atque ut res est pronuntiasset, quemadmodum infra docet Rhodon.

(85) *Μὴ ἐπίστασθαι.* In eo quidem non valde reprehendendus erat Apelles, quod diceret nescire se quomodo unus esset ingenitus Deus, se tamen ita credere. Verum in eo aberrabat, quod prophetias quibus ea de uno et ingenito Deo doctrina traditur, prorsus repudiabat; et quod philosophiæ imperitissimus, aliorum se doctorem profitebatur. Hac de causa merito a Rhodone suggillatur. [Stroth. ἀληθεύειν, λέγων ex Stephan. Nic. scripsit. H.]

Asiam Phrygiamque repserunt. Qui et Montanum A Paracletum, duasque ejus comites Priscillam et Maximillam Montani prophetissas esse jactabant.

CAPUT XV.

De Blasti schismate quod factum est Romæ.

Alii vero in urbe Roma vigerunt, quorum dux fuit Florinus quidam presbyterii in Ecclesia gradu dejectus; et Blastus similis errore implicatus. Qui quidem 179 quamplurimos ab Ecclesiæ gremio abstrahentes, in suam sententiam perduxerunt, cum uterque seorsum novam doctrinam adversus fidei veritatem invelere laboraret.

CAPUT XVI.

Quænam de Montano et de falsis illius prophetis memorentur.

Et adversus Cataphrygarum quidem hæresini propugnator veritatis Deus, tum Apollinarem Hierapolitanum, cujus supra meminimus, tum alios cum illo quamplures doctrina et eloquentia præstantes, tanquam validum atque invictum telum excitavit. A quibus etiam uberrima nobis materia ad præsentem historiam relicta est. Unus igitur ex illis in ipso principio operis quod *adversus Cataphrygas* composuit, prius se cum illis nuda voce dimicasse admonet, eorumque errores coarguisse. Sic enim sermonem suum orditur: « Cum jamdudum id mihi inunus injunxeris, Avirci Marcelle charissime, ut adversus Miltiadis hæresim opus aliquod componerem, anceps tamen atque animo du-

A παράκλητον Μοντανόν, τὰς δ' ἐξ αὐτοῦ γυναῖκας, Πρίσκιλλαν καὶ Μαξιμίλλαν, ὡσάν τοῦ Μοντανοῦ προφήτιδας γεγонуῖας αὐχοῦντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Βλάστον ἐπὶ Ῥώμῃς γενομένου σχίσματος.

Οἱ δ' ἐπὶ Ῥώμῃς ἤκμαζον, ὧν ἡγεῖτο Φλωρίνος, πρεσβυτερίου τῆς Ἐκκλησίας ἀποπεσὼν, Βλάστος τε σὺν τούτῳ παραπλησίῳ πτώματι (84) κατεστημένος. Οἱ καὶ πλείους τῆς Ἐκκλησίας περιέλκοντες, ἐπὶ σφῶν ὑπήγον βούλημα, ὁότερος ἰδίως περὶ τὴν ἀληθεῖαν νεωτερίζειν πειρώμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣ'.

Ὅσα περὶ Μοντανοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ ψευδοπροφητῶν μνημονεύεται (Nic. H. E. iv, 25).

Πρὸς μὲν οὖν τὴν λεγομένην κατὰ Φρύγας αἵρεσιν, ὅπλον ἰσχυρὸν καὶ ἀκαταγώνιστον ἐπὶ τῆς Ἱεραπείας τὸν Ἀπολλινάριον, οὗ καὶ πρόσθεν μνήμην ὁ λόγος πεποίητο, ἄλλους τε σὺν αὐτῷ πλείους τῶν τριγυκάδε λόγιων ἀνδρῶν ἡ τῆς ἀληθείας ὑπέρμαχος ἀνίστη δύναμις, ἐξ ὧν καὶ ἡμῖν ἱστορίας πλείστη τις ὑπόθεσις καταλαμβάνεται. Ἀρχόμενος γοῦν τῆς κατ' αὐτῶν γραφῆς τῶν εἰρημένων δὴ τις (85), πρῶτον ἐπισημαίνεται ὡς καὶ ἀγράφως κατ' αὐτῶν ἐπεξέλθοι ἐλέγχους. Προσιμιάζεται γοῦν τοῦτον τὸν τρόπον: « Ἐκ πλείστου ὅσου καὶ ἰκανοῦ χρόνου, ἀγαπητὲ Ἀουίρκει Μάρκελλε (86), ἐπιταχθεὶς ὑπὸ σοῦ συγγράφαι τινὰ λόγον εἰς τὴν τῶν κατὰ Ἀλκιβιάδην (87) λεγομένων αἵρεσιν, ἐφεκτικώτερόν πως (88) μέχρι νῦν διεκεί-

(84) *Παραπλησίῳ πτώματι.* Duplici modo explicari potest vox πτώμα. Rufinus quidem et Christophorus pro errore sumpserunt. Et ita Eusebius hanc vocem alicubi usurpavit, ut memini. Nicephorus vero pro exauctoratione sumpsit, et Blastum gradu presbyterii pulsum, perinde ac Florinum, intellexit.

(85) *Τῶν εἰρημένων δὴ τις.* Ita quidem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum in optimis codicibus Mazar. ac Med. desunt duæ postremæ voces δὴ τις. In Fuketiano autem ita scriptum habetur τῶν εἰρημένων, ἤδη πρῶτον, etc. Porro quisnam sit iste ex cujus libro *adversus Cataphrygas* testimonium hic affert Eusebius, variæ sunt scriptorum opiniones. Rufinus quidem et Nicephorus in lib. iv, cap. 23, eosque secutus Baronius, hunc Apollinarem Hierapolitanum esse existimarunt, quem paulo ante nominavit Eusebius. Hieronymus vero in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* Apollonium esse credit, graviore errore. Idem tamen de Miltiade loquens, Rhodonem hujus libri auctorem videtur facere. Nam in Apollonio quidem hæc dicit: *Apollonius vir disertissimus scripsit adversum Montanum, Priscillam et Maximillam insigne et longum volumen, in quo asserit Montanum et insanas vates periisse suspensio.* In Miltiade vero sic ait: *Miltiades, cujus Rhodon in opere quod adversum Montanum, Priscillam, Maximillamque composuit, recordatur, etc.* Sed utrobique memoria habetur Hieronymus, dum Apollonio et Rhodoni tribuit quæ dicta sunt a scriptore innominato, cujus hic fragmenta refert Eusebius. Hunc porro non esse Apollinarem Hierapolitanum, ex eo patet quod Apollinaris quidem adversus Cataphrygarum hæresim adhuc nascentem libros scripsit, ut t. statuerit Eusebius in fine lib. iv. Hic autem ignotus auctor, post Montani et Maximillæ ac Theodoti mortem libros suos exaravit, ut ex fragmentis

C liquet. Plura vide apud Halloixium in notationibus ad *Vitam S. Apollinaris*, cap. 3. Qui tamen in eo fallitur, quod dicit librum Miltiadis ab hoc scriptore redactum esse in compendium. Quem quidem errorem abunde refellimus in capite sequenti.

(86) *Ἀουίρκει Μάρκελλε.* Rectius in cod. Maz., Med. et Fuk. scribitur Αὐίρκει. Apud Nicephorum in lib. iv legitur Ἀδέρκει. In *Menologiis* Græcorum, ad diem 22 Octobris, mentio fit τοῦ ἁγίου καὶ ἱσαποστόλου Ἀδερκίου ἐπισκόπου Ἱεραπόλεως, τοῦ θαυματουργοῦ, cujus *Vitam* Græce edidit P. Halloixius in tomo II *De illustribus Orientalis Ecclesiæ scriptoribus*. Est autem id nomen Latinum, ut opinor, quippe cum nullam habeat Græcæ originis notam.

(87) Vulg. *Τῶν κατὰ Μιλτιάδην.* Nicephorus addit ἔσον δ' εἰπεῖν Μοντανόν, quod scholii vice a Nicephoro additum esse non dubito. Sed cur hic quisquis est innominatus auctor, hæresim Cataphrygarum, Miltiadis potius quam Montani sectam appellaverit, obscurum est. Non enim hic Miltiadem illum inteligit, de quo Eusebius in sequenti capite loquitur. Is enim pro catholica veritate adversus Cataphrygas scripsit. Itaque Joannes Langus, vir doctissimus, qui Nicephorum interpretatus est, hoc loco Alcibiadem pro Miltiade emendavit. Certe Alcibiades inter præcipuos auctores sectæ Cataphrygarum memoratur ab Eusebio supra in cap. 3 hujus libri. Aut igitur hic legendum est *Alcibiades*, aut illic scribendum *Miltiades*.

(88) *Ἐφεκτικώτερόν πως.* In codice Regio ac Medicæ πῶς accentum rejicit in ultimam syllabam antecedentis vocabuli. Quod ideo notare volui, quia ad marginem editionis Genevensis idipsum indicatur paulo obscurius. In codice quoque Maz. et Fuk. πῶς accentum rejicit in antecedentem vocem.

μην, οὐκ ἀπορίξ τοῦ δύνασθαι ἐλέγχειν μὲν τὸ ψεῦδος, μαρτυρεῖν δὲ τῇ ἀληθείᾳ· δεδιὼς δὲ καὶ ἐξευλαβούμενος, μὴ πη δόξω τισὶν ἐπισυγγράφειν ἢ ἐπιδιατάσσεσθαι τῷ τῆς τοῦ Εὐαγγελίου Καινῆς Διαθήκης λόγῳ, ᾧ μῆτε προσθεῖναι μῆτε ἀφελεῖν δυνατόν, τῷ κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον αὐτὸ πολιτεύεσθαι προρηγμένῳ. Προσφάτως δὲ γενόμενος ἐν Ἀγκύρᾳ τῆς Γαλατίας, καὶ καταλαβὼν τὴν κατὰ τόπον Ἐκκλησίαν (89) ὑπὸ τῆς νέας ταύτης, οὐχ, ὡς αὐτοὶ φασί, προφητείας, πολὺ δὲ μᾶλλον, ὡς δευχθήσεται, ψευδοπροφητείας διατεθρῦλλημένην (90), καθύστερον δυνατόν, τοῦ Κυρίου παρασχόντος περὶ αὐτῶν τεούτων καὶ τῶν προτεινομένων ὑπ' αὐτῶν ἑκαστά τε (91) διελέχθημεν ἡμέραις πλείοσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ· ὡς τὴν μὲν Ἐκκλησίαν ἀγαλλιασθῆναι, καὶ πρὸς τὴν ἀληθειαν ἐπιβρῶσθῆναι, τοὺς δὲ ἐξεναντίας πρὸς τὸ παρὸν ἀποκρουσθῆναι, καὶ τοὺς ἀντιθέτους (92) λυπηθῆναι. Ἀξιοῦντων οὖν τῶν κατὰ τόπον πρεσβυτέρων, ὅπως τῶν λεγθέντων κατὰ τῶν ἀντιδιατιθεμένων τῷ τῆς ἀληθείας λόγῳ ὑπόμνημά τι καταλίπωμεν, παρόντος καὶ τοῦ συμπρεσβυτέρου ἡμῶν Ζωτικῷ τοῦ Ὁτρηνοῦ (93), τοῦτο μὲν οὐκ ἐπράξαμεν, ἐπηγγειλάμεθα δὲ ἐνθάδε γράψαντες τοῦ Κυρίου διδόντος, διὰ σπουδῆς πέμπειν αὐτοῖς. » Ταῦτα καὶ ἐξῆς τοῦτοῦ ἐτερα καταρχὰς εἰπὼν τοῦ λόγου, τὸν αἴτιον τῆς δηλουμένης αἰρέσεως προτῶν τοῦτον ἀνιστορεῖ τὸν τρόπον· « Ἡ τοίνυν ἐνστάσις αὐτῶν καὶ ἡ πρόσφατος τοῦ ἀποσχίσματος αἵρεσις πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν αἰτίαν ἔσχε τοιαύτην. Κώμη τις εἶναι λέγεται ἐν τῇ κατὰ τὴν Φρυγίαν Μυσίᾳ (94), καλουμένη Ἀρδαβὰν τοῦνομα· ἐνθα φασὶ τινὰ τῶν νεοπίστων πρῶτως, Μοντανὸν τοῦνομα, κατὰ Γράτον Ἀσίας ἀνθύπατον, ἐν ἐπιθυμίᾳ ψυχῆς ἀμέτρου φιλοπρωτείας δόντα πάροδον εἰς αὐτὸν τῷ ἀντικειμένῳ, πνευματοφορηθῆναι τε καὶ αἰφνιδίως ἐν κατοχῇ τινι καὶ παρεκτάσει γενόμενον, ἐνθουσιᾶν, ἄρξασθαι τε λαλεῖν καὶ ξενοφωνεῖν, παρὰ τὸ κατὰ παράδοσιν καὶ κατὰ διαδοχὴν ἄνωθεν τῆς

A bius hactenus substiti : non quod aut mendacium refellere, aut veritati patrocinari minime valerem : sed quod verebar ac reformidabam, ne forte quibusdam viderer evangelicæ Novi Testamenti doctrinæ quidquam scribendo addere, et denuo statuere voluisse : cui tamen neque adjici quidquam neque adimi fas est, ab eo præsertim qui ex Evangelii præceptis vitam agere instituerit. Nuper vero cum essem Ancyrae in Galatia, et Ecclesiam illius loci nova illa non ut ipsi dicunt prophetia, sed, ut postea demonstrabitur, pseudoprophetia turbatam deprehendissem ; quantum facere potui, Deo juvante, tum de his ipsis, tum de reliquis omnibus quæ ab illis proponebantur, singillatim in ecclesia disserui pluribus diebus : adeo ut Ecclesia quidem incredibili gaudio affecta, et in veritate fidei magnopere confirmata sit ; adversarii vero tunc quidem fugati et Dei hostes non mediocri dolore perculsi fuerint. Cum vero ejus loci presbyteri postularent ut eorum quæ contra veritatis adversarios dicta fuerant, commentarium ipsis scriptum relinquerem : astante etiam compresbytero nostro Zoticus Otreno, id quidem minime præstiti ; **180** sed simul atque huc rediissem, scripturum me omnia, et ad ipsos quamprimum missurum Deo favente promisi. » Hæc et alia in exordio operis postquam dixit, paulatim ulterius progressus, supradictæ hæresis auctorem describit his verbis : « Igitur obstinata illorum coitio adversus Ecclesiam, et nova perniciosi schismatis hæresis, hanc habuit originem. Vicus quidam esse dicitur in Mysia contermina Phrygiæ nomine Ardaba. In quo aiunt Montanum quemdam ex iis qui fidelium numero recens ascripti fuerant, immodica primi loci cupiditate captum, primum sub Grato Asiæ proconsule aditum in se adversario spiritui præbuisse : et dæmone repletum

(89) *Τὴν κατὰ τόπον Ἐκκλησίαν.* Editum fuerat τὴν κατὰ Πόντον Ἐκκλησίαν sed longe præferenda est codicis Regii scriptura, quam recepinus ex Nicephoro in lib. iv, cap. 23 ; id est, *Ecclesiam illius loci*, Ancyrae scilicet. Sic in inscriptione epistolæ Smyrnenisium ad reliquas Ecclesias : *Καὶ πάσαις ταῖς κατὰ πάντα τόπον τῆς ἀγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας παροικίαις.* Et infra in hac pagina. Textus vulg. *antea, κατὰ Πόντον.*

(90) *Διατεθρῦλλημένην.* Id est, *personantem ac perstreptentem.* Tota enim Ecclesia illius loci rumore novæ prophetiæ personabat, cum ob tantæ rei novitatem cuncti de ea re loquerentur. Ex quo apparet, donum prophetiæ jam tum illis temporibus in Ecclesia rarum atque inusitatum fuisse ; quippe cum exorta Montani prophetia, tantos tumultus tunc temporis in Ecclesia excitaverit. Quod certe non contigisset, si solemne tunc ac pervulgatum in Ecclesia fuisset prophetiæ donum. Porro *διατεθρῦλλημένην* Langus vertit *decanatam.*

(91) *Ἐκαστά τε.* Amplector emendationem Christophoroni, qui exάσποτε correxit, id est, *assidue, quotidie,* et sic Savilius ad oram libri sui emendavit.

(92) *Καὶ τοὺς ἀντιθέτους.* Malim ἀντιθέους, ut legitur ad marginem editionis Genevensis. Cum enim jam dixerit τοὺς ἐξεναντίας ἀποκρουσθῆναι, ineptissima esset repetitio, si τοὺς ἀντιθέτους iterum nominaret. Verum ἀντιθέους, quod longe gra-

vius est, appellat Montanistas, id est, *Dei adversarios*, eo quod novum Paracletum inducerent. Atque ita in codice Fuk. et Savil. scriptum habetur. Si quis vero ἀντιθέτους retinere maluerit, non repugnabo. Infra enim dicuntur ἀντιδιατιθέμενοι, ut et apud Greg. Nyssænum lib. i *Contra Eunomium*, et Paulum in II *ad Timoth.*

(93) *Τοῦ Ὁτρηνοῦ.* Male apud Nicephorum legitur Ὁστρηνοῦ. Distinguendus autem videtur hic Zoticus Otrenus a Zotico, Comanensi episcopo, cujus infra meminit hic auctor. Nam Comanensis ille antiquior fuit.

(94) *Ἐν τῇ κατὰ τὴν Φρυγίαν Μυσίᾳ.* Rufinus vertit, *vicus quidam esse dicitur apud Phrygiam Mysiæ civitatem*, ineptissime. Nec melius Musculus et Christophoronus interpretantur *apud Mysiam Phrygiæ.* Quid enim, amabo, sibi vult Mysia Phrygiæ? Duplex olim fuit Mysia, sicut et Phrygia, teste Strabone in lib. xii : alia major, quam Olympenem vocat Strabo ; alia minor, quam Hellespontiam vocat Ptolemæus. Utraque porro Phrygiæ contermina fuit. Unde natum proverbium apud Græcos : *Χωρὶς τὰ Μυσῶν.* Fuit et altera Mysia in Europa, Thraciæ contributa, quam Latini quidem Mæsiam vocant, Græci vero semper *Μυσίαν.* Ad hujus ergo distinctionem ἡ κατὰ Φρυγίαν Μυσία hic dicitur Mysia Phrygiæ contermina, seu Asiatica. Porro vicus iste in codice Maz. dicitur Ἀρδαβὰν.

subito quodam furore ac mentis excessu concuti A
cœpisse, et nova quædam atque inaudita prolo-
qui; hæriolantem ac prædicentem futura, præter
morem atque institutum Ecclesiæ a majoribus tra-
ditum et continua deinceps successione propagatum.
Porro ex his qui tunc temporis adulterinos homi-
nis sermones audierant, alii quidem ut abreptitium
et dæmoniacum ac spiritu erroris actum, turbasque
in populo excitantem indignabundi objurgabant, et
loqui ulterius prohibebant. Quippe qui in mente
haberent discrimen a Domino prænotatum, minas-
que quibus jubemur adventum falsorum prophetarum
vigilanter ac sollicitè observare. Alii vero
velut sancto Spiritu et prophetiæ gratia elati in-
flatique, mirum in modum, et distinctionis a Domino
præmonstratæ penitus obliti, illum infatuantem et
adulatorem vulgique seductorem spiritum ultro ad
loquendum provocabant, capti ejus illecebris, et in
fraudem inducti. Hac igitur arte seu potius fraude
ac versutia diabolus adversus eos qui dicto Domini
audientes non erant, exitium machinatus, cum ab
illis immerito cœleretur, mentes eorum a vera fide
secubantes somnoque oppressas excitavit paulatim
ac vehementius inflammavit. Quippe duas alias mu-
lierculas suscitavit, et adulterino spiritu replevit,
adeo ut ipsæ quoque perinde ac supra memoratus
ille, insana quædam et importuna atque aliena lo-
querentur. Et eos quidem qui ea re delectabantur
atque intumescebant, spiritus ille beatos prædica-
bat, et promissorum magnitudine supra modum
inflabat. Interdum tamen conjecturis et fide dignis
argumentis utens, palam eos condemnabat, 181
quo scilicet etiam objurgatorius videretur. Hi per-
pauci erant Phryges, hujusmodi fraude decepti.
Universam vero, quæ per orbem terrarum sparsa
est, Ecclesiam, idem ille arrogantissimus spiritus
maledictis appetere eos docebat, eo quod nec hono-
rem, nec aditum ullum ad ipsam pseudopropheticus
spiritus reperiret. Nam cum fideles qui in Asia
erant, sæpius et in plurimis Asiæ locis ejus rei

(95) *Κατὰ τῶν παρηκδῶν.* Rufinus indisciplinatos
vertit, Musculus immorigeros, non male. Intelligun-
tur enim ii qui præceptum Domini, quo præmoniti
fuerant, ut a falsis prophetis caverent, negligē-
bant: τῆς διαστολῆς τοῦ Κυρίου ἐπιλανθανόμενοι,
ut supra loquitur hic innominatus scriptor. Pessime
Christophorsonus.

(96) *τὴν ἀποκεκοιμημένην.* Metaphora est a
mulieribus, quæ, relicto marito thoro, furtim ad mœ-
chum transeunt. Nam κοιμάσθαι, seu dormire, de
hujusmodi adulteriis dici solet, ut in libris sacris
occurrit non semel. Quod cum non intelligeret
Christophorsonus, erroris somno consopitum vertit.

(97) *Καὶ τοὺς μὲν χαίροντας.* Hæc periodus con-
nectenda est cum illa sequenti τὴν δὲ καθόλου, etc.
Sic enim sensus integer absolvitur; quod interpre-
tes non animadverterunt. Tamen acumen interpre-
tis in hoc præcipue elucet, ut verborum ac sensus
ἀκολουθίαν diligentissime connectetur. Porro hic
locus in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil. ita legi-
tur, καὶ τοὺς μὲν χαίροντας καὶ χαννομένους ὑπ'
αὐτῶν, etc.

(98) *Ἰτα καὶ ἐλεγκτικόν.* Sciebat Montanus, seu

Ἐκκλησίας ἔθος δὴθεν προφητεύοντα. Τῶν δὲ κατ'
ἐκεῖνο καιροῦ ἐν τῇ τῶν νόθων ἐκφωνημάτων ἀκροά-
σει γενομένων, οἱ μὲν ὡς ἐπὶ ἐνεργουμένων καὶ δαι-
μονῶντι καὶ ἐν πλάνης πνεύματι ὑπάρχοντι καὶ τοὺς
ἄλλους ταραττόντι ἀγρόμενοι ἐπετίμων, καὶ λαλεῖν
ἐκώλυον, μεμνημένοι τῆς τοῦ Κυρίου διαστολῆς τε
καὶ ἀπειλῆς, πρὸς τὸ φυλάττεσθαι τὴν τῶν ψευδο-
προφητῶν ἐγρηγορότως παρουσίαν· οἱ δὲ ὡς ἅγιον
Πνεύματι καὶ προφητικῷ χάρισματι ἐπαιρόμενοι καὶ
οὐχ ἥμισυ χαννομένοι, καὶ τῆς διαστολῆς τοῦ Κυ-
ρίου ἐπιλανθανόμενοι, τὸ βλαψίφρον καὶ ὑποκοριττι-
κὸν καὶ λαοπλάνον πνεῦμα προὔκαλουντο, θελγόμενοι
καὶ πλανώμενοι ὑπ' αὐτοῦ, εἰς τὸ μηκέτι κωλύεσθαι
σιωπᾶν. Τέχνη δέ τι, μάλλον δὲ τοιαύτη μεθόδῳ κα-
κοτεχνίας ὁ διάβολος τὴν κατὰ τῶν παρηκδῶν (95)
B ἀπώλειαν μηχανησάμενος, καὶ παρ' ἀξίαν ὑπ' αὐτῶν
τιμώμενος, ὑπέξῃγειρε τε καὶ προσεξέκαυσεν αὐτῶν
τὴν ἀποκεκοιμημένην (96) ἀπὸ τῆς κατὰ ἀλήθειαν
πίστεως διάνοιαν, ὡς καὶ ἐτέρας τινὰς δύο γυναῖκας
ἐπεγεῖραι, καὶ τοῦ νόθου πνεύματος πληρῶσαι, ὡς καὶ
λαλεῖν ἐκφρόνους καὶ ἀκαίρως καὶ ἄλλοτριωτρόπως
ὁμοίως τῇ προειρημένῳ, καὶ τοὺς μὲν χαίροντας (97)
καὶ καυχώμενους ἐπ' αὐτῷ, μακαρίζοντος τοῦ πνεύ-
ματος, καὶ διὰ τοῦ μεγέθους τῶν ἐπαγγελμάτων ἐκ-
φυσισῶντος, ἔσθ' ὅπη δὲ καὶ κατακρίνοντος στοχαστι-
κῶς καὶ ἀξιολογῶντος αὐτοὺς ἀντικρως, ἵνα καὶ ἐλεγ-
κτικὸν (98) εἶναι δοκῇ· ὀλίγοι δ' ἦσαν οὗτοι τῶν
Φρυγῶν ἐξηπατημένοι· τὴν δὲ καθόλου καὶ πᾶσαν τὴν
ὑπὸ τὴν οὐρανὸν Ἐκκλησίαν βλασφημεῖν διδάσκοντος
C τοῦ ἀπηυθαδισμένου πνεύματος, ὅτι μήτε τιμὴν μή-
τε πάροdon εἰς αὐτὴν τὸ ψευδοπροφητικὸν ἐλάβδανε
πνεῦμα. Τῶν γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν πιστῶν πολλὰκις
καὶ πολλαχῇ τῆς Ἀσίας εἰς τοῦτο συνελθόντων (99),
καὶ τοὺς προσφάτους λόγους ἐξετασάντων καὶ βεβή-
λους ἀποφηνάντων καὶ ἀποδοκιμασάντων τὴν αἵρεσιν,
οὕτω δὴ τῆς τε Ἐκκλησίας ἐξέωσθησαν, καὶ τῆς κοινω-
νίας εἰρχθησαν. Ταῦτα ἐν πρώτοις ἱστορήσας, καὶ
δε' ὅλου τοῦ συγγράμματος τὸν ἑλεγχον τῆς κατ' αὐ-
τοὺς πλάνης ἐπαγαγὼν, ἐν τῷ δευτέρῳ περὶ τῆς τε-
λευτῆς τῶν προδεδηλωμένων ταῦτα φησιν· «Ἐπσι-

dæmon qui per Montani os loquebatur, olim a Do-
mino prædictum fuisse, fore ut Spiritus Dei in ad-
ventu suo mundum argueret de peccato. Itaque
D dæmon ille ut verum Dei Spiritum se esse audito-
ribus confirmaret, eos interdum arguebat et objur-
gabat. Vide Ambrosium in *Epist. ad Thessal.*, cap.
5. Cujus verba hic merentur ascribi: *Hinc est, unde
et Joannis apostoli Epistola* «Nolite, inquit, omni
spiritui credere; sed probate spiritus si ex Deo sunt:»
*quia si multa bona dicat, in aliquo autem, quod fidei
adversum est, promat, sciatur non esse Spiritus san-
ctus. Nihil enim erroris in Spiritu sancto poterit
reperiri. Sed ut per exercitium eloqui quædam
spiritualia, quædam vero carnalia, quia omnis error
carni depuitur, aut certe commentum quodam astu-
tiae bona fingit, ut his inserat mala, sicut supra
memoravi, quemadmodum in Montano et Priscilla
et Maximilla prophetis Cataphrygarum spiritus mun-
di imitatione boni simulabat, ut per multa verisimi-
lia, necnon et vera, mentiretur se esse Spiritum san-
ctum.*

(99) *Εἰς τοῦτο συνελθόντων.* Christophorsonus
legissæ videtur εἰς ταῦτά.

δὲν τοίνυν καὶ προφητοφόντας ἡμᾶς ἀπεκάλουν, ὅτι μὴ τοὺς ἀμετροφώνους (1) αὐτῶν προφήτας ἐδεξάμεθα· τοὺτους γὰρ εἶναι φασιν, οὗσπερ ἐπηγγέλατο τῷ λαῷ πέμψειν ὁ Κύριος, ἀποκρινάσθωσαν ἡμῖν πρὸς Θεοῦ, ἔστι τις, ὃ βέλτιστοι, τοῦτων τῶν ἀπὸ Μοντανου καὶ γυναικῶν λαλεῖν ἀρξαμένων, ὅστις ὑπὸ 'Ιουδαίων ἐδιώχθη, ἢ ὑπὸ παρανόμων ἀπεκτάνθη; οὐδεὶς οὐδὲ γέ τις αὐτῶν κρατηθεὶς ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος (2) ἀνεσταυρώθη; οὐ γὰρ οὖν· οὐδὲ μὴν οὐδὲ ἐν συναγωγαῖς 'Ιουδαίων τῶν γυναικῶν τις ἐμαστιγώθη ποτὲ, ἢ ἐλθροβολήθη; οὐδαμῶς οὐδαμῶς. Ἄλλω δὲ θανάτῳ τελευτῆσαι λέγονται Μοντανὸς τε καὶ Μαξιμίλλα. Τοὺτους γὰρ ὑπὸ πνεύματος βλαψίφρονος ἐκατέρους ὑποκινήσαντος, λόγος ἀναρτῆσαι ἑαυτοὺς, οὐχ ὁμοῦ, κατὰ δὲ τὸν τῆς ἐκάστου τελευτῆς καιρὸν φήμη πολλή· καὶ οὕτω δὲ τελευτῆσαι καὶ τὸν βίον καταστρέφει, 'Ιούδα προδότου δίκην. Καθάπερ καὶ τὸν θαυμαστὸν ἐκείνον τὸν πρῶτον τῆς κατ' αὐτοὺς λεγομένης προφητείας οἷον ἐπίτροπόν (3) τινα Θεόδοτον, πολλὺς αἰρεῖ λόγος (4), ὡς αἰρομένον ποτε καὶ ἀναλαμβάνονμενον εἰς οὐρανὸς παρεκστῆναι (5) τε καὶ καταπιστεῦσαι ἑαυτὸν τῷ τῆς ἀπάτης πνεύματι, καὶ διασκευθέντα, κακῶς τελευτῆσαι. Φασὶ γοῦν τοῦτο οὕτως γεγονέναι. Ἀλλὰ μὴ ἄνευ (6) τοῦ ἰδεῖν ἡμᾶς, ἐπίστασθαι τι τῶν τοιούτων νομιζόμεν, ὃ μακάριε. Ἴσως μὲν γὰρ οὕτως, ἴσως δὲ οὐχ οὕτως τετελευτήκασι Μοντανὸς τε καὶ Θεόδοτος καὶ ἡ προεირημένη γυνή. Αὐθις δ' ἐν τῷ αὐτῷ φησι λόγῳ, τοὺς τότε ἱεροὺς ἐπισκόπους πεπειρασθαι μὲν τὸ ἐν τῇ Μαξιμίλλῃ πνεῦμα διελέγξαι, κεκωλύσθαι δὲ πρὸς ἐτέρων, συνεργούντων δηλαδὴ τῷ πνεύματι. Γράφει δὲ οὕτως· Καὶ μὴ λεγέτω ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ τῷ κατὰ Ἀστέριον Οὐρβανὸν (7) τὸ διὰ Μαξιμίλλης πνεῦμα, διώκο-

A causa convenissent, novamque illam doctrinam exanimassent, et profanam atque impiam iudicassent, damnata hæresi isti ab Ecclesia et fidelium communione expulsi sunt. » His in principio operis commemoratis, ac per totum deinceps librum confutatione illorum erroris adjecta, supradictus scriptor in secundo libro de illorum quos dixi obitu ita scribit : « Quando igitur, inquit, prophetarum nos interfectores vocarunt, propterea quod loquaces ipsorum prophetas non admisimus (hos enim esse affirmant, quos Dominus populo se missurum esse promiserit), respondeant nobis, quæso, per Deum : estne aliquis eorum qui jam inde a Montano et mulierculis garrire primum cœperunt, qui a Judæis persecutionem passus sit, aut ab impiis trucidatus ? Nemo certe. Nec vero ullus eorum pro Christi nomine prehensus, in crucem actus est : sed neque ulla mulier in Judæorum synagogis aut flagris cæsa aut lapidibus impetita est. Nusquam profecto, nec unquam. Imo longe alio mortis genere interiisse dicuntur Montanus et Maximilla. Ambo enim, ut fama est, ab insano spiritu incitati, laqueo sibi gulam fregerunt : non quidem simul, sed suæ quisque mortis tempore : atque ita instar proditoris Judæ vitam finierunt. Sic etiam admirabilis ille Theodotus, qui primus prophetiæ illorum quasi procurator quidam fuit, plurimorum sermone perhibetur falso mentis excessu abreptus fuisse, perinde ac si levaretur aliquando et assumeretur in cælum : cumque se totum fraudulentissimo spiritui permisisset, ab eo in altum jactatus miserabili exitu periisse. Et id quidem ita factum esse narrant. Sed quoniam ipsi non vidimus, nequaquam existimamus nos quid-

(1) Ἀμετροφώνους. Alludit ad epithetum illud, quo Homerus in *Iliade* Thersitem affecit, ἀμετροπέης, quod idem est ac *falsiloquus*. Nam qui mentitur, nullum in dicendo modum servare solent.

(2) Ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος. In Nicephoro legitur ὑπὲρ τοῦ νόμου, quod non probro; subauditur enim τοῦ Χριστοῦ, ut Rufinus et Christophorus supplēvit. Sic infra cap. 18 loquitur Apollonius, ubi de Alexandro.

(3) Οἱον ἐπίτροπον. Rufinus hæc verba non agnoscit. Sic enim vertit, *veluti primogenitum prophetiæ ipsorum, Theodotum nomine*. Omnes tamen codices et Nicephorus hanc vocem agnoscunt. Erat apud Montanistas arca quædam, in quam sodales stipem conjiciebant ad prophetarum alimoniam. Primus Theodotus hujus arce curam gessit, quem indecirco procuratorem prophetiæ hic scriptor vocat, quod reditus illorum et prædia procuraret. Erat alioqui Montanus cum suis prophetissis, magnus æruscator, qui pecuniam undique corradere oblationum specie. Salaria etiam præbere solitus iis qui doctrinam suam prædicarent, ut scribit Apollonius apud Eusebium in capite sequenti. Arcam igitur seu fiscum habuerit necesse est, et procuratorem ærarii, qui salaria, id est pecunias numeraret iis quibus Montanus decreverat.

(4) Πολλὺς αἰρεῖ λόγος. In codice Medicæo, Maz. et Fuk. legitur ἐρεῖ. Apud Eusebium tamen in lib. vii his ita scribitur, ut hoc loco scriptum vides, πολλὺς αἰρεῖ λόγος, ubi αἰρεῖ idem valet ac κρατεῖ.

(5) Παρεκστῆναι. Male interpretes omne hunc locum cepere. Παρεκστῆναι est falso mentis excessu

abripi. Sic παρέκστασις supra sumitur, id est falsa exstasis. Sunt enim veræ exstases in Ecclesia, cuiusmodi fuit Petri apostoli, in *Actibus*, cap. x et xi, ubi Petrus vidisse dicitur in exstasi visionem. Talis item fuit exstasis Pauli apostoli, cum ad tertium usque cælum abreptus est. Puerorum quoque exstases in testimonium adducunt a Cypriano in Epistola nona. Sunt item falsæ exstases apud hæreticos, quæ παρέκστασις eleganter dicuntur ab hoc scriptore, eodem modo quo παραδιωρώσεις falsæ emendationes dicuntur a Porphyrio in *Quæstionibus Homericis*. Et hæc quidem falsæ exstases, propius ad furem accedunt, utpote a dæmone procuratæ. Illæ vero quæ a divino Spiritu immittuntur, placidæ sunt, nec statum mentis ullo modo perturbant, ut docet Epiphanius in hæresi Cataphrygarum, et hic auctor innominatus. Quare fallitur Nicolaus Rigaltius, qui in notis suis ad epistolam nonam Cypriani, exstases *furem et alienationem mentis* interpretatus est. Non ita Hieronymus, cuius hæc sunt verba ab Suniam et Fretelam : *Aliiter enim Latinus sermo exstasiu exprimeret non potest nisi « mentis excessum »*.

(6) Ἀλλὰ μὴ ἄνευ. Sic in codd. Regio, Maz., Fuk., Sav. et Med. scriptum reperi, quam lectionem veriorē esse existimo quam ἀλλὰ μὴν, eamque secutus est Musculus. At Christophorus ἀλλὰ μὴν tuetur, hæcque per interrogationem dici existimat.

(7) Ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ τῷ κατὰ Ἀστέριον Οὐρβανόν. Hæc verba scholion esse mihi videntur, quod vetus quidam scholiastes, seu Eusebius ipse, ad marginem libri sui adnotaverat ad ea verba quæ

quam eorum certo cognoscere. Nam forte hoc, forte etiam alio mortis genere Montanus ac Theodotus et mulier illa jam a nobis nominata occubuerunt. » Refert præterea in eodem libro **182** sanctissimos episcopos spiritum illum qui in Maximilla residebat, confutare conatos quidem fuisse; sed ab aliis qui spiritui favebant, prohibitos. Verba ejus hæc sunt: « Nec mihi jam dicat ille Maximillæ spiritus, prout in eodem Asterii Urbani libro relatum est: Arceor tanquam lupus ab ovibus. Non sum lupus, sed verbum, spiritus et potentia. Verum potentiam illam in spiritu evidenter ostendat et approbet, faterique et assentiri per spiritum cogat eos qui tunc aderant ut garrulum illum spiritum alloquerentur et examinarent, viros probos et episcopali dignitate præditos: Zoticum scilicet Comanensem, et Julianum Apamenum. Quibus Themison alique os obturantes, mendacem illum et vulgi seductorem spiritum ab aliis coargui vetuerunt. » In eodem quoque libro postquam nonnulla ad falsam illam Maximillæ prophetiam convincendam interseruit, tum tempus ipsum quo hæc scripta sunt designat, tum mulieris illius vaticinia commemorat, quibus bella et tumultus imminere prædixerat. Quorum quidem vaticiniorum falsitatem convincit his verbis: « Nonne, inquit, etiam hoc mendacium omnibus manifestum apparuit? Etenim ab obitu Maximillæ usque in hunc diem plusquam tredecim anni jam elapsi sunt: nec tamen ullum aut particulare bellum aut universale in terris fuit. Imo Christianis, præcipua quadam Dei misericordia, pax stabilis et firma permansit. » Atque hæc in secundo leguntur libro. Ex tertio item volumine pauca proferre libet, ubi adversus eos qui jactabant plures illorum martyrio esse coronatos, hæc dicit: « Postquam vero in omnibus quæ supra posui convicti, nihil habent quod respondeant, ad martyres confugere conantur, asserentes multos se martyres habere, idque potentia prophetici illius qui apud ipsos est spiritus certissimum esse documentum. Sed hoc, meo quidem judicio, nihilo verius est. Nam et aliarum hæreseon sectatores plurimos se habere martyres prædicant: neque ideo tamen eis assentiemur, nec veritatem penes illos esse fatebimur. Primi certe qui Marcionis hæresim sequuntur, vulgo Marcionitæ cognominati, quamplurimos habere se dicunt martyres Christi. Et tamen Christum ipsum revera minime contententur. » Paucis deinde interpositis, **183** hæc subjungit: « Quamobrem, inquit, quotiescunque Ecclesiæ viri ad martyrium pro vera fide subeundum vocati, una cum quibusdam de Phrygum hæresi qui martyres dicuntur, casu quodam coierint, semper ab illis dissentiunt, et communionem eorum sollicitè vitantes, gloriosum martyrii exitum consequuntur, quippe qui Montani et muliercularum spiritui assensum accommodare nefas ducant. Atque id verum esse constat ex iis quæ nostra ætate in urbe Apamea quæ ad Mæandrum sita est, gesta sunt a Caio et Alexandro martyribus, oriundis Eumenia. »

paulo ante præcesserunt, αἰθῆς δὲ ἐν τῷ αὐτῷ φησι λόγῳ. Porro ex his verbis elicitur, Asterium Urbani auctorem esse horum trium librorum *Adversus Cataphrygas*, non autem Apollinarem, ut credidit Rufinus et Christophorus.

(8) Οἱ περὶ Θερμύων. Illustris hic fuit inter

μαὶ ὡς λύκος ἐκ προβάτων· οὐκ εἰμὶ λύκος· βῆμα εἰμι καὶ πνεῦμα καὶ δύναμις· ἀλλὰ τὴν ἐν τῷ πνεύματι δύναμιν ἐναργῶς δεῖξάτω καὶ ἐλεγξάτω, καὶ ἐξομολογῆσαι διὰ τοῦ πνεύματος καταναγκασάτω τοὺς τότε παρόντας εἰς τὸ δοκιμάσαι καὶ διαλεχθῆναι τῷ πνεύματι λαλοῦντι, ἀνδρας δοκίμους καὶ ἐπισκόπους, Ζωτικὸν ἀπὸ Κομάνης κώμης, καὶ Ἰουλιανὸν ἀπὸ Ἀπαμείας. Ὅν οἱ περὶ Θερμύων (8) τὰ στόματα φριμώσαντες, οὐκ εἴσαν τὸ ψευδὲς καὶ λαοπλάνον πνεῦμα ὑπ' αὐτῶν ἐλεγχθῆναι. » Ἐν ταύτῳ δὲ πάλιν ἕτερα μεταξὺ πρὸς ἐλεγχον τῶν τῆς Μαξιμίλλης ψευδοπροφητειῶν εἰπὼν, ὁμοῦ τόν τε χρόνον καθ' ὃν ταῦτ' ἔγραφε, σημαίνει, καὶ τῶν προρρήσεων αὐτῆς μέμνηται, δι' ὧν πολέμους ἐσεσθαι καὶ ἀκαταστασίας προσμαντεύσατο· ὧν καὶ τὴν ψευδολογίαν εὐθύνει ὥδε λέγων· « Καὶ πῶς οὐ καταφανὲς ἦδη γέγονε καὶ τοῦτο τὸ ψεῦδος; Πλεῖω γὰρ ἢ τρισκαίδεκα ἔτη εἰς ταύτην τὴν ἡμέραν, ἐξ οὗ τετελεσθῆκεν ἡ γυνή· καὶ οὔτε μερικὸς, οὔτε καθολικὸς κόσμῳ γέγονε πῖλμος, ἀλλὰ καὶ Χριστιανοὶς μᾶλλον εἰρήνῃ διάμονος ἐξ ἐλέους Θεοῦ. » Καὶ ταῦτα δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου συγγράμματος. Καὶ ἀπὸ τοῦ τρίτου δὲ σμικρὰς παραθήσομαι λέξεις, δι' ὧν πρὸς τοὺς αὐχοῦντας, ὡς ἄρα πλείους καὶ αὐτῶν μεμαρτυρηκότες εἰεν, ταῦτά φησιν· « Ὅταν τοίνυν ἐν πᾶσι τοῖς εἰρημένοις ἐλεγχθέντες ἀπορήσωσιν, ἐπὶ τοὺς μάρτυρας καταφύγειν πειρῶνται, λέγοντες πολλοὺς ἔχειν μάρτυρας, καὶ τοῦτο εἶναι τεκμήριον πιστὸν τῆς δυνάμεως τοῦ παρ' αὐτοῖς λεγομένου προφητικοῦ πνεύματος. Τὸ δὲ ἐστὶν ἄρα ὡς ἔοικε παντὸς μᾶλλον οὐκ ἀληθές. Καὶ γὰρ τῶν ἄλλων αἰρέσεων τινες, πλείστους ὅσους ἔχουσιν μάρτυρας, καὶ οὐ παρὰ τοῦτο δῆπου συγκαταθισόμεθα, οὐδὲ ἀληθεῖαν ἔχειν αὐτοὺς ὁμολογήσομεν. Καὶ πρῶτοί γε οἱ ἀπὸ τῆς Μαρκίωνος αἰρέσεως Μαρκωνιστὰς καλούμενοι, πλείστους ὅσους ἔχειν Χριστοῦ μάρτυρας λέγουσιν· ἀλλὰ τὸν γε Χριστὸν αὐτὸν μετὰ ἀληθεῖαν οὐχ ὁμολογοῦσι. » Καὶ μετὰ βραχεῖα τοῦτοις ἐπιφέρει λέγων· « Ὅθεν τοι καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐπὶ τὸ τῆς κατὰ ἀληθεῖαν πίστεως μαρτύριον κληθέντες ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τύχωσι μετὰ τινων τῶν ἀπὸ τῆς τῶν Φρυγῶν αἰρέσεως λεγομένων μαρτύρων, διαφέρονται τε πρὸς αὐτοὺς, καὶ μὴ κοινωνήσαντες αὐτοῖς τελειοῦνται, διὰ τὸ μὴ βούλεσθαι συγκαταθέσθαι τῷ διὰ Μοντανῶ καὶ τῶν γυναικῶν πνεύματι. Καὶ ὅτι τοῦτο ἀληθές, καὶ ἐπὶ τῶν ἡμετέρων χρόνων ἐν Ἀπαμείᾳ τῇ πρὸς Μαίανδρον τυγχάνει γεγεννημένον, ἐν τοῖς περὶ Γάϊον καὶ Ἀλέξανδρον ἀπὸ Εὐμενείας μαρτυρήσας, πρόδηλον. »

hæc subjungit: « Quamobrem, inquit, quotiescunque Ecclesiæ viri ad martyrium pro vera fide subeundum vocati, una cum quibusdam de Phrygum hæresi qui martyres dicuntur, casu quodam coierint, semper ab illis dissentiunt, et communionem eorum sollicitè vitantes, gloriosum martyrii exitum consequuntur, quippe qui Montani et muliercularum spiritui assensum accommodare nefas ducant. Atque id verum esse constat ex iis quæ nostra ætate in urbe Apamea quæ ad Mæandrum sita est, gesta sunt a Caio et Alexandro martyribus, oriundis Eumenia. »

Montanistas, qui se confessorem et martyrem jactabat; aususque est epistolam catholicam exemplo apostoli scribere ad Ecclesias, ut novam prophetiam commendaret. De hoc multa Apollonius in sequenti capite.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ Μιλτιάδου καὶ ὧν συνέταξε λόγων
(Nic. II. E. iv, 24).

Ἐν τούτῳ δὲ τῷ συγγράμματι καὶ Μιλτιάδου συγγραφῆως μέμνηται (9), ὡς λόγον τινὰ καὶ αὐτοῦ κατὰ τῆς προειρημένης αἵρέσεως γεγραφότος. Παραθέμενος γοῦν αὐτῶν λέξεις τινάς, ἐπιφέρει λέγων· « Ταῦτα εὐρῶν ἐν τινι συγγράμματι αὐτῶν ἐνισταμένων τῷ Μιλτιάδου τοῦ ἀδελφοῦ συγγράμματι (10), ἐν ᾧ ἀποδείκνυσι περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν, ἐπετερόμεν. » Ὑποκαταβάς δὲ ἐν ταύτῃ τοῖς κατὰ τὴν Καινὴν Διαθήκην προπεφητευχότας καταλέγει, ἐν οἷς καταριθμεῖ Ἀμμίαν τινὰ καὶ Κοδράτον, λέγων οὕτως· « Ἀλλ' ὅγε ψευδοπροφήτης ἐν παρεκστάσει (11), ὃ ἐπεται ἀδεια καὶ ἀφοβία, ἀρχόμενος μὲν ἐξ ἐκουσίου ἀμαθίας, καταστρέφων δὲ εἰς ἀκούσιον μανίαν ψυχῆς, ὡς προεῖρηται. Τοῦτον δὲ τὸν τρόπον, οὔτε τινὰ τῶν κατὰ τὴν Παλαιάν, οὔτε τῶν κατὰ τὴν Καινὴν πνευματοφορηθέντα προφήτην δεῖζει δυνήσονται, οὔτε Ἀγαθόν, οὔτε Ἰουδάν, οὔτε Σίλαν, οὔτε τὰς Φιλίππου θυγατέρας, οὔτε τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ Ἀμμίαν, οὔτε Κοδράτον, οὔτε τινάς ἄλλους (12) μηδὲν αὐτοῖς προσήκοντας καυχῆσονται. » Αὐθις δὲ μετὰ βραχεία, ταῦτα φησιν· « Εἰ γὰρ μετὰ Κοδράτον καὶ τὴν ἐν Φιλαδελφείᾳ Ἀμμίαν, ὡς φασιν, αἱ περὶ Μοντανῶν διεδέξαντο γυναῖκες τὸ προφητικὸν χάρισμα, τοὺς ἀπὸ Μοντανοῦ καὶ τῶν γυναικῶν τίνες παρ' αὐτοῖς διεδέξαντο, διεζήτῳσαν· δεῖν γὰρ εἶναι τὸ προφητικὸν χάρισμα ἐν πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ μέχρι τῆς τελείας παρουσίας, ὃ Ἀπόστολος ἀξιοῖ· ἀλλ' οὐκ ἂν ἔχοιεν δεῖζει τεσσαρεσκαίδεκατον ἡδὴ που τοῦτο ἔτος ἀπὸ τῆς Μαξιμίλλης τελευτῆς. » Οὗτος μὲν δὴ τοσαῦτα. Ὁ γὰρ τοι πρὸς αὐτοῦ

(9) Μιλτιάδου... μέμνηται. Ex his patet error Hieronymi in lib. *De scriptoribus ecclesiasticis*, ubi hæc scribit : *Miltiades, cujus Rhodon in opere suo quod adversus Montanum, Priscillam, Maximillamque composuit, recordatur*. Non Rhodone, sed innominatum hunc scriptorem debuit dicere. Nam Rhodon adversus Montanum et Cataphrygas non scripsit, sed adversus Marcionis hæresim, ut testatur Ensebius.

(10) Vulg. τῷ Ἀλκιβιάδου τοῦ ἀδελφοῦ συγγράμματι. Nescio quo fato Alcibiadis nomen pro *Miltiade*, et *Miltiadis* pro *Alcibiade* substitutum est. Nam superiore quidem capite Miltiadis vocabulum pro Alcibiade positum esse observavimus. Hic contra, Alcibiades pro Miltiades irrepsit. Certe apud Nicephorum Μιλτιάδου legitur, quanquam nec Nicephorus, nec Christophorus hunc locum intellexit.

(11) Ἀλλ' ὅγε ψευδοπροφήτης ἐν παρεκστάσει. Male Rufinus et Baronius hæc verba ex Miltiadis libro desumpta esse existimarunt. Neque enim hic innominatus auctor quidquam citat ex Miltiadis libro, sed tantum ex responsione Cataphrygarum adversus Miltiadis librum; quod non animadvertenter interpretes. Est autem hic hujus loci sensus, magnum esse discrimen inter veros prophetas et falsos. Veri enim prophetæ, qui Spiritu Dei repleti erant, quieto ac tranquillo animo prædicebant futura. Pseudoprophetæ vero, qualis erit Montanus, cum furore et insaniam loquebantur. Certe Catholicis hoc præcipue objiciebant Montanistæ, qui se prophetico spiritu plenos esse jactabant, quod in exstasi prophetarent, cum tamen nec

A

CAPUT XVII.

De Miltiade et illius scriptis.

In eodem quoque libro Miltiadis cujusdam scriptoris mentionem facit, qui adversus supradictam hæresim librum conscripserit. Citatis enim quibusdam verbis illorum hæreticorum, ita deinde scribit : « Hæc ego cum reperissem in quodam libro ipsorum adversus Miltiadem fratrem nostrum, qui peculiari opere docuerat non decere prophetam in exstasi loqui, in compendium redegī. » Deinde aliquanto post in eodem libro universos Novi Testamenti prophetas enumerat, inter quos Ammiam quamdam et Quadratum recenset his verbis : « Pseudo-propheta autem, inquit, in falso mentis excessu, cujus comes est licentia et audacia, a spontanea quidem imperitia initium sumens, in amentiam autem, ut jam dixi, involuntariam desinens. Hujusmodi vero spiritu nullum unquam nec in Vetere nec in Novo Testamento prophetam afflatum poterunt demonstrare : non Agabum, non Judam, non Silam, nec Philippi filias, nec Ammiam Philadelphensem, nec Quadratum, nec plures quoque alios, qui nihil ad ipsos pertinent, prædicabunt. » Paucis deinde interjectis, sic loquitur : « Nam si quidem, ut prædicant, post Quadratum et Ammiam Philadelphensem mulieres illæ Montani in prophetiæ gratiam successerunt, ostendant nobis quinam inter ipsos Montano ac mulierculis successerint. Etenim prophetiæ donum in omni Ecclesia ad ultimum usque Domini adventum permanere debere auctor est Apostolus. Sed nullum prorsus poterunt ostendere, tametsi jam quartus decimus

in Novo nec in Veteri Testamento prophetas in exstasi unquam prophetasse legamus. Itaque Miltiades librum adversus eos scripsit hoc titulo : *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν*. Et Epiphanius *Adversus hæresim Montanistarum*, c. 2 : « Ὅσα γὰρ οἱ προφῆται εἰρήχασιν, μετὰ συνέσεως παρακολουθῶντες ἐφθέγγοντο » et c. 4 ac sequentibus, hanc veræ ac spiritualis prophetiæ certissimam notam esse dicit, ut mentis suæ compotes sint, qui futura prædicunt. Similiter Joannes Chrysostomus homilia 29 in *Epistola I ad Corinthios*, ubi discrimen affert inter divinationem et prophetiam. Hoc enim, inquit, proprium est vatis seu divinatoris, ἐμῶτα esse mentis; pelli; trahi; raptari tanquam furem. Propheta vero non ita : sed mente sobria, et cum modesta ac temperata animi constitutione; et quæ loquitur, intelligens dicit omnia. His adde Hieronymum in *Præfatione Commentariorum in Nahum* : *Non enim loquitur in ἐκστάσει, ut Montanus et Prisca Maximillaque delirant : sed quod propheta, liber est visionis intelligentis universa quæ loquitur*. Porro notandum est hunc anonymum scriptorem nunquam exstases appellare vanos illos mentis excessus Montanistarum, sed semper parexstases, ob eam rationem quam supra dixi. Quippe exstases fere in bonam partem sumuntur a Cypriano et Tertulliano; et viris sanctis inmissæ leguntur a Deo, ut Adamo et Petro apostolo. At parexstasis semper in malam partem accipitur.

(12) Ὅτε ἡδὴ τινὰς ἄλλους. In cod. I. Mel., Maz. et Fuk. et apud Nicephorum legitur οὔτε τινα, etc.

hic agatur **184** annus ab obitu Maximillæ. » Hæc ille. Miltiades vero, cujus mentionem fecit, alia quoque sui in divinis Scripturis studii monumenta nobis reliquit : tum in libris quos adversus gentes, tum in iis quos adversus Judæos composuit; utrumque argumentum binis voluminibus exsecutus. Præterea *Apologeticum* pro Christiana, quam ipse profitebatur, philosophia, ad hujus sæculi principes conscripsit.

CAPUT XVIII.

Quemadmodum Apollonius Cataphrygas confutaverit, et quorum mentionem fecerit.

Sed et Apollonius, ecclesiasticus scriptor, supradictam Cataphrygarum hæresim adhuc sua ætate vigentem refutare aggressus, peculiare adversus eos volumen condidit, tum falsas prophetias quæ ab illis circumferuntur verbatim expendens, tum vitam moresque eorum qui hæresis illius auctores fuerunt, discutiens. Ac de Montano quidem audi si placet quæ dicat : « Sed quisnam est novus ille doctor ? Opera ejus et doctrina satis aperte produnt. Hic est qui nuptiarum discidia docuit, qui jejuniarum leges imposuit ; qui Pepuzam et Tymium, Phrygiæ oppidula, Jerusalem nominavit, ut cunctos undique homines eo convocaret ; qui pecuniarum exactores constituit ; qui sordidam munerum captationem oblationum nomine callide obvelavit ; qui doctrinam suam prædicantibus salaria præbet, ut per sædam ventris ingluviem doctrina ejus convalescat. » Hæc ille de Montano. De Montani vero prophetissis aliquanto post loquitur in hunc modum : Ostendimus igitur, inquit, has principes prophetissas simul ac spiritu impletæ sunt, viros suos dimisisse. « Quantopere ergo mentiebantur qui Priscam virginem vocant ? » Deinde subjungit hæc verba : « Non tibi videtur Scriptura

δεδηλωμένος Μιλτιάδης, καὶ ἄλλας ἡμῖν τῆς ἰδίας περὶ τὰ θεῖα λόγια σπουδῆς μνήμας καταλέλοιπεν, ἐν τε οἷς πρὸς Ἑλλήνας συνέταξε λόγοις, καὶ τοῖς πρὸς Ἰουδαίους, ἑκατέρᾳ ἰδίως ὑποθέσει ἐν δυσὶν ὑπαντήσας συγγράμμασιν, ἔτι δὲ καὶ πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντας (13), ὑπὲρ ἧς μετῆι φιλοσοφίας, πεποιήται ἀπολογία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

« Ὅσα καὶ Ἀπολλώνιος τοῖς κατὰ Φρύγας ἀπηλέρξε, καὶ τίνων ἐμνημόνευσεν (Nic. H. E. iv, 25).

Τῆς δὲ κατὰ Φρύγας καλουμένης αἵρέσεως, καὶ Ἀπολλώνιος, ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς, ἀκμαζούσης εἰσέτι τότε κατὰ τὴν Φρυγίαν ἔλχον ἐνοστησάμενος, ἰδίον κατ' αὐτῶν πεποιήται σύγγραμμα, τὰς μὲν φερομένας αὐτῶν προφητείας ψευδεῖς οὖσας κατὰ λέξιν εὐθύνων, τὴν δὲ βίον τῶν τῆς αἵρέσεως ἀρχηγῶν, ὁποῖός τις γέγονε, διελέγχων. Αὐτοῖς δὲ ῥήμασι περὶ τοῦ Μοντανοῦ ταῦτα λέγοντος ἀκούει : « Ἀλλὰ τίς ἐστὶν οὗτος ὁ πρόσφατος διδάσκαλος, τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ ἡ διδασκαλία δεικνυσιν. Οὗτός ἐστιν ὁ διδάξας λύσεις γάμων, ὁ νηστείας νομοθετήσας (14), ὁ Πέπουσαν καὶ Τύμιον Ἱερουσαλὴμ ὀνομάσας (πόλεις δὲ εἰσιν αὗται μικραὶ τῆς Φρυγίας), τοὺς πανταχόθεν ἐκεῖ συναγαγεῖν ἐθέλων, ὁ πρακτικῆς χρημάτων καταστήσας, ὁ ἐπ' ὀνόματι προσφορῶν τὴν δωροληψίαν ἐπιτεχνούμενος, ὁ σαλάρια χορηγῶν τοῖς κηρύττουσιν αὐτοῦ τὸν λόγον, ἵνα διὰ τῆς γαστριμαργίας ἡ διδασκαλία τοῦ λόγου κρατύνηται. » Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ Μοντανοῦ καὶ περὶ τῶν προφητῶν δὲ αὐτοῦ ὑποκαταβάς οὕτω γράφει : « Δεικνυμένον οὖν αὐτὰς πρώτας τὰς προφητείας ταύτας, ἀφ' οὗ τοῦ πνεύματος ἐπληρώθησαν, τοὺς ἀνδρας καταλιπούσας. Πῶς οὖν ἐψεύδοντο Πρίσκιλλαν παρθένον (15) ἀποκαλοῦντες ; » Εἰτ' ἐπιφέρει λέγων : « Δοκεῖ

(13) Κοσμικοὺς ἄρχοντας. Hieronymus et Rufinus, eosque secuti cæteri interpretes, hæc de imperatoribus Romanis dici existimarunt, quibus Miltiades *Apologeticum* suum nuncupasset. Ego vero cum eo tempore non plures ; sed unus fuerit imperator Romanus, Commodus videlicet, rectores provinciarum malim intelligere. Nam vox ἄρχοντες fere semper præsides provinciarum significat. His igitur *Apologeticum* suum dicavit Miltiades, sicut Tertullianus postea fecit. Nam *Apologeticus* quidem ejus ad omnes generaliter provinciarum præsides directus est. Specialiter vero ad Scapulam, proconsulem Africæ, librum pro Christianis idem Tertullianus misit. Pene omiseram hunc Miltiadem Ecclesiarum sophistam vocari a Tertulliano, id est rhetorem.

(14) Ὁ νηστείας νομοθετήσας. Tres quotannis quadragesimas, ac præterea duas Xerophagiarum hebdomadas Montanus instituerat. Ac de Xerophagiis quidem testatur Tertullianus in libro *De jejuniis*. De tribus vero quadragesimis testis est Hieronymus, tum in epistola ad Marcellam, tum in *Commentariis* ad caput i Aggæi, ita scribens : *Et omnem laborem manuum, accipiantur jejunia eorum et observationes varias, et χαμευνίας, id est, humidormitiones : qui tribus quadragesimis per annum jejunantes, et ξηροφαγίας humiliantes animam suam,*

et vel maxime de Tatiani radice crescentes, super hujusmodi laboribus audiunt : Tanta passis estis sine causa. Cæterum notandum est hoc loco Apollonium tanquam gravissimum facinus obijcere Montano, quod jejunia sub lege, ac sub præcepti forma constituisset : non quod jejunare crimen sit, aut quasi quibusdam in Ecclesia non liceat, semperque licuerit indicere jejunia. Nam et Joannes apostolus triduanum Ephesiis jejuniis indixit priusquam ad scribendum Evangelium se conferret. Verum Montano id facere nullatenus licebat, homini hæretico, et ab Ecclesiæ corpore segregato, nec ullum sacerdotium gerenti. Merito igitur eum reprehendit Apollonius ; quod ex arbitrio suo, non ex apostolica traditione constituisset jejunia. Nam Catholicorum quidem jejunia ex apostolorum traditione manant ; de solemnibus ac publicis jejuniis loquor, quæ certis diebus in Ecclesia quotannis observabantur. Hæreticorum autem jejunia ex inani præsumptione, et sanctitatis simulatione procedunt. Cujusmodi fuere jejunia quæ Montanus sectatoribus suis tanquam Paracletus indixit.

(15) Πρίσκιλλαν Παρθένον. In codice Maz., Med. et Fuk. et apud Nicephorum legitur Ὑπάρχον, quam scripturam confirmat etiam Rufinus. Sed et Tertullianus et Firmilianus aliique *Priscam* nominant.

σοι (16) πᾶσα Γραφή κωλύειν προφήτην λαμβάνειν δῶρα καὶ χρήματα; Ὅταν οὖν ἴδω τὴν προφήτιν εὐλιψύταν καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ πολυτελεῖς ἐσθῆτας, πῶς αὐτὴν μὴ παραιτήσομαι; » Αὐθις δὲ ὑποκατάβας, περὶ τινος τῶν κατ' αὐτοὺς ὁμολογητῶν ταῦτά φησιν· « Ἐτι δὲ καὶ Θεμισίων ὁ τὴν ἀξιόπιστον πλεονεξίαν (17) ἡμφιεσμένος, ὁ μὴ βασιτάσας τῆς ὁμολογίας τὸ σημεῖον (18), ἀλλὰ πλήθει χρημάτων ἀποθέμενος τὰ δεσμά, δέον ἐπὶ τούτῳ ταπεινοφρονεῖν, ὡς μάρτυς καυχώμενος, ἐτόλμησε μιμούμενος τὸν Ἀπόστολον, καθολικὴν τινα συνταξάμενος ἐπιστολὴν, κατηγεῖν μὲν τοὺς ἄμεινον αὐτοῦ πεπιστευκότας, συναγωνίζεσθαι δὲ τοῖς τῆς κενοφωνίας λόγοις, βλασφημῆσαι δὲ εἰς τὸν Κύριον καὶ τοὺς ἀποστόλους, καὶ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν. » Καὶ περὶ ἐτέρων δὲ αὐθις τῶν κατ' αὐτοὺς τετιμημένων ὡς δὴ μαρτύρων, οὕτω γράφει· « Ἴνα δὲ μὴ περὶ πλειόνων λέγωμεν, ἡ προφήτις ἡμῖν εἰπάτω τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον τὸν λέγοντα ἑαυτὸν μάρτυρα, ὃ συνεσιᾶται, ὃ προσκυνοῦσι καὶ αὐτῷ πολλοὶ (19), οὗ τὰς ληστείας καὶ τὰ ἄλλα τολμήματα ἐφ' οἷς κεκόλασται, οὐχ ἡμᾶς δεῖ λέγειν, ἀλλὰ ὁ ὀπισθόδομος (20) ἔχει. Τίς οὖν τίνι χαρίζεται τὰ ἁμαρτήματα; πότερον ὁ προφήτης τὰς ληστείας τῷ μάρτυρι, ἢ ὁ μάρτυς τῷ προφῆτῃ τὰς πλεονεξίας; εἰρηκότος γὰρ τοῦ Κυρίου, μὴ κτήσησθε χρυσόν, μήτε ἄργυρον, μήτε δύο χιτῶνας, οὗτοι πᾶν τούναντιον, πεπλημελῆχασι περὶ τὰς τούτων τῶν ἀπηγορευμένων κτήσεις. Δειξόμεν γὰρ τοὺς λεγομένους παρ' αὐτοῖς προφῆτας καὶ μάρτυρας, μὴ μόνον παρὰ πλουσίων, ἀλλὰ καὶ παρὰ πτωχῶν καὶ ὀρφανῶν καὶ χηρῶν κερματιζομένους. Καὶ εἰ πεποιθήσιν ἔχουσιν ἐν τούτῳ, στήτωσαν καὶ διορισάσθωσαν ἐπὶ τούτοις (21), ἵνα ἐὰν ἐλεγχθῶσι, κἂν τοῦ λοιποῦ παύσωνται πλημμελοῦντες· δεῖ γὰρ τοὺς καρποὺς δοκιμάζεσθαι τοῦ προφῆτου· ἀπὸ γὰρ τοῦ καρποῦ τὸ δένδρον γινώσκεται. Ἴνα δὲ τοῖς βουλομένοις τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον ἢ γινώριμα, κέκριται ὑπὸ Ἀμιλίου Φροντίνου ἀνθυπάτου ἐν Ἐφέσῳ, οὗ διὰ τὸ ὄνομα, ἀλλὰ δι' ἃς ἐτόλμησε ληστείας, ὧν ᾗδὲ παραβάτης (22)· εἰτα ἐπιψεύσάμενος τῷ ὀνό-

A universa prohibere, ne propheta munera et pecunias accipiat? Cum igitur videam prophetissam aurum et argentum vestesque pretiosas accepisse, quomodo eam non repudiabo? » Et paulo post de quodam ex eorum numero qui confessores apud ipsos habentur, hæc dicit : « Præterea Themison speciosa avaritia **185** obvelatus, qui confessionis signum non pertulit, sed magna pecuniæ vi erogata vincula abiecit : cum ob eam causam modestius deinceps ac submissius agere deberet, tanquam martyr sese efferens, ausus est exemplo Apostoli conscripta epistola catholica eos quidem, qui fideiores ipso exstiterant, instituere, novæ autem doctrinæ patrocinari, ac postremo in Dominum, in apostolos, et in sacrosanctam Ecclesiam impie loqui. » Rursus de alio quodam ex eorum quos illi tanquam martyres venerantur, ita scribit : « Sed ne de pluribus loquamur, respondeat nobis prophetissa de Alexandro qui se martyrem prædicat : quocum ipsa convivatur; qui adoratur etiam ipse a multis. Cujus latrocinia et reliqua facinora pro quibus poenas dedit, nihil opus est nos dicere, præsertim cum in tabulario contineantur. Uter igitur illorum alteri peccata condonat? An prophete martyri latrocinia! an martyr prophete avaritiam? Cum enim Dominus præceperit : Nolite possidere aurum neque argentum, neque duas tunicas; isti contra in rerum velitarum possessione graviter deliquerunt. Qui enim ab ipsis prophetæ et martyres dicuntur, eos non solum a divitibus, sed etiam a mendicis, pupillis et viduis pecunias corrogare demonstrabimus. Quod si hac in parte confidunt innocentiae suæ, sistant se, et de his nobiscum disceptent, ut siquidem convicti fuerint, saltem in posterum delinquere desinant. Actus enim prophetæ tanquam fructus examinandi sunt : ex fructibus quippe arbor cognoscitur. Quod vero ad Alexandrum pertinet, ut veritas omnibus nosse cupientibus innotescat, judicatus est Ephesi ab Æmilio Frontino, Asiæ proconsule, non ob nomen Christi,

(16) Δοκεῖ σοι. Nicephorus in lib. iv, cap. 26, negativam addit particulam, οὐ δοκεῖ σοι, etc.; atque ita Savilius ad marginem sui libri emendavit.

(17) Τὴν ἀξιόπιστον πλεονεξίαν. Musculus vertit indubitata avaritia circumdatus. Christophorus vero lotus revera avaritiæ sordibus involutus. Langus autem interpretatus est, inexplibilis avaritiæ sordibus obvolutus, quasi ἀπληστον πλεονεξίαν legeretur. Ego vero non dubito quin hic locus ita intelligendus sit ut verti, quod satis declarat vox ἡμφιεσμένος, quia velamentum et simulatio designatur. Etenim Montanistæ illi avaritiam suam religionis prætextu et specioso oblationum vocabulū obvelabant, ut supra dixit Apollonius : Ὁ ἐπ' ὀνόματι προσφορῶν δωροληψίαν ἐπιτεχνώμενος.

(18) Τῆς ὁμολογίας τὸ σημεῖον. Christophorus quidem crucem intelligi putavit, eo quod in Evangelio crux portari frequenter dicitur. Sed procul dubio vincula ipsa intelligit Apollonius, quæ Themison pro Christo portare nequiverat. Quod enim confessionis signum hic vocat Apollonius, sequente linea nominat τὰ δεσμά.

(19) ὃ προσκυνοῦσι καὶ αὐτῷ πολλοί. Scri-

bendum videtur καὶ αὐτῶν, id est Montanistarum.

(20) Ὁπισθόδομος. Athenis dicebatur ὀπισθόδομος ædes quædam post templum Minervæ Poliadiæ, in qua pecuniæ publicæ recondebantur, ut ex Demosthene docet Harpocration. Sed et in omnibus templis erat ὀπισθόδομος. Varro in lib. iv *De lingua Latina* : Ideo in ædibus sacris ante cellam, ubi sedes dei est, Græci dicunt πρόδομον, quod post, ὀπισθόδομον. Eadem habet Pollux in lib. i. Illic vero ὀπισθόδομος pro tabulario sumitur seu pro loco in quo tabulæ publicæ asservabantur, non pro ærario, ut sumitur apud Athenienses. Infra δημόσιον ἀρχεῖον vocat Apollonius.

(21) Διορισάσθωσαν ἐπὶ τούτοις. Musculus vertit, et super ea nobiscum disceptent, ea lege ut, etc.

(22) Ὃν ἤδη παραβάτης. Hunc locum optime Rufinus exposuit hoc modo : Judicatus est apud Æmilium Frontinum proconsulem Ephesi, non propter nomen Christi, sed propter quædam latrocinia. Nam u Christi nomine jam apostatu exstiterat. Sed posthæc ut fideles quidam fratres, qui per illud tempus apud judicem aliquid poterant, pro ipso intercederent, simulavit se propter nomen Domini laborare, et per hoc dimittitur. At Christophorus versio,

sed ob ea quæ perpetraverat latrocinia, cum jam desertor fidei esset. Deinde vero, e mentibus nomen Christi, dimissus est, cum urbis illius fideles fefellisset. Ecclesia vero ejus loci unde erat oriundus, ipsum non recepit, eo quod latrocinia exercebat. Si qui vero totum illius negotium scire desiderant, præsto est publicum Asiæ tabularium. Et tamen propheta illum ignorare se fingit, quocum plures annos simul vixit. Hunc nos convincendo, per ipsum etiam prophetæ convincimus falsitatem. Idem in aliis compluribus possumus ostendere. Quod si fiduciam sui habent, subeant examen. Rursus in alio ejusdem operis loco, de prophetis quos tantopere jactant, hæc subiungit: « Si negant prophetas suos munera accepisse, hoc igitur fateantur, non esse illos prophetas, si munera accepisse convicti sint. Ac tum demum sexcenta ejus rei documenta ac testimonia proferemus. Necesse porro est ut omnes prophetæ fructus atque actus probentur. Dic mihi, tingitne capillos propheta? an stibio oculos linit? an studet ornari? Prophetane tabula ludit et tesseris? an pecuniam locat senori? ingenue fateantur ac respondeant utrum hæc agere liceat, an secus. Ego vero hæc apud ipsos acta esse convincam. » Cæterum hic ipse Apollonius in eodem libro testatur, tunc cum hæc scriberet, annum quadragesimum fuisse ex quo Montanus adulterinam illam prophetiam cominentus fuerat. Addit præterea Zoticum illum, cujus a priore scriptore facta est mentio, cum jam Maximilla Pepuzis se prophetare simularet, supervenientem dæmonium quo illa agitabatur, conarguere instituisse: verum ab aliis qui idem cum illa sentiebant, esse cohibitum. Meminit etiam cujusdam Thraxæ qui circa hæc tempora martyr fuit. Ad hæc tanquam ex veterum traditione hæc refert, Dominum apostolis suis præcepisse, ne intra duodecim annos Hierosolymis excederent. Utitur quoque testimoniis ex Joannis Re-

primum in eo peccat, quod παραβάτην maleficum vertit; deinde in eo quod ἐκρίθη vertit condemnatus est.

(23) *Βάπτεται.* Hieronymus in *Catalogo* hunc locum ita vertit: *Dic mihi, crinem fucat propheta? stibio oculos linit? Propheta vestibis et gemmis ornatur? Propheta tabula ludit et tesseris? Propheta fenus accipit?* Longe profecto elegantius quam Rufinus. Græci βάπτειν τὴν τρίχα dicunt, quod Latini *crines tingere* seu *rutilare*. Id enim præcipue studebant matronæ, ut rutilum haberent crinem. Quam in rem cinere lixivio utebantur, ut docet Varro. Sammonicus Serenus de capillo tingendo ita præcipit:

*Ad rutilam speciem nigros flavescere crines
Unquento cineris, prædixit Tullius auctor.*

Vide Hesychium in *Ξανθίζειν*.

(24) *Τεσσαρακοστὸν ἐτύγγανεν ἔτος*, etc. Jam videor mihi deprehendisse quam ob causam Eusebius Apollonium hunc post anonymum illum scriptorem de quo in superiori capite actum est, collocaverit. Cum enim anonymus ille testetur, se quatuordecim annis post Montani et Maximillæ obitum libros suos scripsisse; hic autem Apollonius affirmet, quadraginta annis, antequam scriberet, Montanum prophetiam suam invexisse: putavit Eusebius Apollonium anonymo illo scriptore recen-

mati τοῦ Κυρίου, ἀπολελυταί τλανίσας τοὺς ἐκεῖ πιστοὺς. Καὶ ἡ ἰδίᾳ παροιμία αὐτὸν, ὅθεν ἦν, οὐκ ἐδέξατο, διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν ληστήν· καὶ οἱ θέλοντες μαθεῖν τὰ κατ' αὐτὸν, ἔχουσι τὸ τῆς Ἀσίας δημόσιον ἀρχεῖον· ὃν ὁ προφήτης συνόντα πολλοῖς ἔτεσιν, ἀγνοεῖ. Τοῦτον ἐλέγχοντες ἡμεῖς, δι' αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπόστασιν ἐξελέγχομεν τοῦ προφήτου. Τὸ ὅμοιον ἐπὶ πολλῶν δυνάμεθα ἀποδείξαι. Καὶ εἰ θαρροῦσιν, ὑπομεινάτωσαν τὸν ἐλεγχον. » Πάλιν τε αὖ ἐν ἐτέρῳ τόπῳ τοῦ συγγράμματος, περὶ ὧν αὐτοῖσι προφητῶν, ἐπιλέγει ταῦτα: « Ἐὰν ἀρνῶνται δῶρα τοὺς προφήτας αὐτῶν εἰληφέναι, τοῦτο ὁμολογησάτωσαν, ὅτι ἂν ἐλεγχθῶσιν εἰληφότες, οὐκ εἰσὶ προφῆται. Καὶ μυρίας ἀποδείξεις τούτων παραστήσομεν. Ἀναγκαῖον δέ ἐστι πάντας καρποὺς δοκιμάζεσθαι προφῆτου. Προφήτης, εἰπέ μοι, βάπτεται (23); προφήτης στιβίζεται; προφήτης φιλοκοσμεῖ; προφήτης τάβλαις καὶ κίθῳι παίζει; προφήτης δανεῖζει; Ταῦτα ὁμολογησάτωσαν πότερον ἔξεστιν ἢ μὴ, ἐγὼ δὲ ὅτι γέγονε παρ' αὐτοῖς, δείξω. » Ὁ δ' αὐτὸς οὗτος Ἀπολλωνίος κατὰ τὸ αὐτὸ σύγγραμμα ἱστορεῖ, ὡς ἄρα τεσσαρακοστὸν ἐτύγγανεν ἔτος (24) ἐπὶ τὴν τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ γραφὴν, ἐξ οὗ τῇ προσποιήτῳ αὐτοῦ προφητεῖᾳ ὁ Μοντανὸς ἐπικεχείρηκε. Καὶ πάλιν φησὶν, ὡς ἄρα Ζωτικὸς οὐ καὶ ὁ πρότερος συγγραφεὺς ἐμνημόνευσεν, ἐν Πεπουζίοις προφητεύειν ἡδὴ προσποιουμένης (25) τῆς Μαξιμίλλης ἐπιστάς, διελέξαι τὸ ἐνεργεῖν ἐν αὐτῇ πνεῦμα πεπειράται, ἐκωλύθη γὰρ μὴν ὑπὸ τῶν τὰ ἐκείνης φρονούντων. Καὶ Θραξία δὲ τινος τῶν τότε μαρτύρων μνημονεύει. Ἔτι δὲ ὡς ἐκ παραδόσεως τὴν Σωτήρᾳ φησι προσεταχέναι τοῖς αὐτοῖ ἀποστόλοις, ἐπὶ δώδεκα ἔτεσι μὴ χωρισθῆναι τῆς Ἱερουσαλὴμ. Κέχρηται δὲ καὶ μαρτυρίαις ἀπὸ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως· καὶ νεκρὸν δὲ δυνάμει θείᾳ πρὸς αὐτοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ἐφέσῳ ἐγγεγέρθαι ἱστορεῖ. Καὶ ἄλλα τινὰ φησι, δι' ὧν ἱκανῶς τῆς προσηρημένης αἰρέσεως πληρέστατα διετύβυνε τὴν πλάνην. Ταῦτα καὶ ὁ Ἀπολλωνίος.

morem esse. In quo tamen, meo quidem iudicio, longe falsus est; etenim Apollonius, Montano adhuc superstite cum insaniis suis vatibus Priscilla et Maximilla, librum suum composuit, ut ex his fragmentis quæ profert Eusebius elicitur, idque non uno loco; ut cum dixit: Ἡ προφήτης ἡμῖν εἰπάτω τὰ κατὰ Ἀλέξανδρον, τὸν λέγοντα ἑαυτὸν μάρτυρα, ᾧ συνεστίζεται, ᾧ προσκυνοῦσι καὶ αὐτῷ πολλοί. Et paulo post de eodem Alexandro loquens ait: Ὁν ὁ προφήτης συνόντα πολλοῖς ἔτεσιν ἀγνοεῖ. Ex quibus verbis apparet et Alexandrum et Montanum ipsum ac Maximillam adhuc vixisse, cum hæc scriberet Apollonius. Neque vero ait Apollonius quadraginta annos effluxisse ab obitu Montani ad tempus quo ista scribebat. Sed id tantum dicit, quadraginta annis antequam ipse ad scribendum accederet, Montanum pseudopphetiam suam invexisse. Ponamus igitur, Montanum anno ætatis tricesimo fabulam suam inchoasse. Cum Apollonius contra ejus sectam scriberet, vix Montanus septuagesimum annum excederat. Maximillam autem et Priscillam non statim ab ipso sui erroris exordio Montanus comites habuit; sed eas diu postea prophetiæ suæ retibus implicuisse ac decepisse mihi videtur.

(25) *Προφητεύειν ἡδὴ προσποιουμένης.* In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum habetur προφητεύειν δὴ προσποιουμένης, levi discrimine.

velatione depromptis, mortuumque Ephesi ab eodem Joanne per divinam potentiam suscitatum esse narrat. Multa denique alia scribit, quibus perniciosissimum illum errorem abunde et luculentissime confutavit. Hæc Apollonius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Σαραπίωνος περί τῆς τῶν Φρυγῶν αἵρεσεως
(Nic. H. E. iv, 27).

Τῶν δὲ Ἀπολλινάριου κατὰ τῆς δηλωθείσης αἵρεσεως μνήμην πεποιήται Σαραπίων, ὃν ἐπὶ τῶν δηλουμένων χρόνων μετὰ Μαξιμίον, ἐπίσκοπον τῆς Ἀντιοχείας Ἐκκλησίας, κατέχει λόγος γενέσθαι. Μένεται δὲ αὐτοῦ ἐν ἰδίᾳ ἐπιστολῇ τῇ πρὸς Καρικὸν καὶ Ποντικὸν (26), ἐν ᾗ διευσθύνων καὶ αὐτὸς τὴν αὐτὴν αἵρεσιν, ἐπιλέγει ταῦτα : « Ὅπως δὲ καὶ τοῦτο ἴδῃτε ὅτι τῆς ψευδοῦς ταύτης τάξεως τῆς ἐπιλεγόμενης νέας προφητείας (27) ἐδέευνται ἡ ἐνέργεια παρὰ πάσῃ τῇ ἐν κόσμῳ ἀδελφότητι (28), πέπομφα ὑμῖν καὶ Κλαυδίου Ἀπολλινάριου τοῦ μακαριωτάτου γενομένου ἐν Ἱερραπόλει τῆς Ἀσίας ἐπισκόπου γράμματα. » Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ τοῦ Σαραπίωνος ἐπιστολῇ, καὶ ὑποσημειώσεις φέρονται διαφόρων ἐπισκόπων, ὧν ὁ μὲν ὅτις ὡδὲ πως ὑποσημνήσατο Ἀυρήλιος Κυρήνιος μάρτυς ἐβρόθωσαι ὑμᾶς εὐχομαι· ὁ δὲ τις τοῦτον τὸν τρόπον Ἀλῖος Πούπλιος Ἰούλιος ἀπὸ δεβελοῦ κολωνίας τῆς Θράκης (29) ἐπίσκοπος· ζῇ ὁ θεὸς ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅτι Σωτᾶς ὁ μακάριος ὁ ἐν Ἀρχιδίῳ (30), ἠθέλησε τὸν δαίμονα τὸν Πρι-

(26) *Πρὸς Καρικὸν καὶ Ποντικόν*. Eusebius in libro vi, cap. 12, ubi Serapionis Antiocheni opera recenset, habet : Πρὸς Πόντον καὶ Καρικὸν ἐκκλησιαστικούς ἀνδράς. Apud Hieronymum in *Catalogo* legitur, *ad Carinum et Pontium*. In codice Mediceo χαρτερικός scribitur, mendose.

(27) *Ἐπιλεγόμενης νέας προφητείας*. Tertullianus *De jejuniis*, initio : *Hi Praecepto controversiam faciunt : propter hoc novae prophetiae recusantur*. Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Gaio. Firmilianus quoque in epistola ad Cyprianum : *Illi qui Cataphrygae appellantur, et novas prophetias usurpare conantur*. Et rursus in eadem epistola : *Plane quoniam quidam de eorum baptismo dubitant, qui etsi novos prophetas recipiunt*, etc. Vetus auctor qui adversus Cataphrygas scripsit, in prooemio ad Avireium Marcellum : *Καὶ καταλαβὼν τὴν κατὰ Πόντον Ἐκκλησίαν ὑπὸ τῆς νέας ταύτης, οὐχ ὡς αὐτοὶ φασὶ προφητείας*, etc.

(28) *Τῇ ἐν κόσμῳ ἀδελφότητι*. Sic codices Maz., Med., Fnk. ac Savilii scriptum habent, pro vulg. ἐν Χριστῷ· praeterea voces illas quæ in editis sequuntur, τῇ ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ὅλην, non agnoscunt, quod confirmat Rufinus.

(29) *Ἀπὸ δεβελοῦ κολωνίας τῆς Θράκης*. Sic supra innominatus auctor de Zozico episcopo dixit, ὅπῃ Κομάνης· et Polyocrates in epistola ad Victorem papam, *Θρασέας ἀπὸ Εὐμενεῖας*. Multa huiusmodi ἔθνη ἐκλείπονται cum praepositione, ut notavit Stephanus in libro *De urbibus*. Debellum seu Develtum colonia in Thracia memoratur a geographis, et in nummis veteribus quos edidit Joannes Tristatus. Anchialus quoque, quæ postea nominatur, urbs est Thraciae satis nota. Sed non sine causa mirari subit, cur in hac epistola Serapionis Antiocheni episcopi, subscriptiones episcoporum Thraciae fuerint adjectae. Equidem, si conjecturae indulgere licet, existimo episcopos Thraciae epistolam scripsisse ad Ecclesias Asiae et Phrygiae adversus prophetiam Montani, eodem plane modo quo presbyteri Viennensis ac Lugdunensis Ecclesiae super eodem negotio ad illas scripserant, sententiam suam de nova illa prophetia exponentes, ut

A

CAPUT XIX.

Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.

Apollinaris autem scriptorum adversus supradictam hæresim mentionem facit Serapio, qui circa hæc tempora Antiochenæ Ecclesiae episcopus post Maximinum fuisse dicitur. Nam in epistola quam ad Caricum et Ponticum scripsit, eandem refellens hæresim, Apollinarem nominat his verbis : « Atque ut sciatis, inquit, qualiter universa quæ in terris est fraternitas, operationem illam simulatae factionis, quæ nova prophetia nominatur, aversata atque abominata est, 187 beatissimi patris Claudii Apollinaris, qui Hierapolitanae urbis in Asia episcopus fuit, litteras ad vos misi. » In eadem Serapionis epistola leguntur subscriptiones variorum episcoporum. Quorum unus subscripsit in hunc modum : « Aurelius Cyrenius martyr opto vos bene valere. » Alter autem hoc modo : « Aelius Publius Julius Develii coloniae Thraciae episcopus. Testor Deum qui in caelis est, quod beatus Sotas, qui est Anchiali, dæmonium Priscillae ejicere voluit, sed hypocritæ nequaquam permiserunt. » Sed et aliorum complu-

supra retulit Eusebius. Certe has subscriptiones ad calcem alicujus epistolae adjectas fuisse docet vel hæc una Aurelii Cyrenii subscriptio : *Aurelius Cyrenius martyr, opto vos bene valere*. Porro ipsius Serapionis epistolae episcopos illos subscripsisse, nequaquam verisimile est. Primo quia Eusebius id non dicit, sed tantum subscriptiones plurium episcoporum in illa Serapionis epistola contineri, sicut Apollinaris Hierapolitani epistola eidem Serapionis epistola subjecta fuerat. Hoc enim consulto fecerat Serapio, ut plurium episcoporum auctoritate Montani sectam convinceret. Praeterea qua ratione fieri posset ut episcopi Thraciae subscriberent litteris episcopi Antiocheni? Credibilius itaque est id quod dixi, episcopos scilicet Thraciae communi nomine scripsisse ad Ecclesias Asiae et Phrygiae. Quod autem Baronius hæc in concilio gesta esse censet in *Annalibus*, ad annum Christi 175. num. 19, ægre id illi concesserim. Neque enim subscriptiones illæ synodicas litteras sapiunt; nec Eusebius ullum concilium vel in Asia ab Apollinare, vel in Graecia coactum esse scribit. Sed nec Tertulliani locus ex libro *De jejuniis* quidquam facit pro Baronio : *Aguntur praeterea per Graciam illi certis in locis concilia ex universis Ecclesiis, per quæ et altiora quaedam in commune tractantur, et ipsa representatio totius nominis Christiani magna veneratione celebratur*. Hic enim Tertullianus non de conciliis Catholicorum loquitur, sed de conventibus Montanistarum, ut sequentia aperte demonstrant.

(30) *Ὁ ἐν Ἀρχιδίῳ*. Id est episcopus Anchiali, quod est oppidum in Thracia, ut dixi. At Christophorus hæc ita vertit, quasi Sotas in urbe Anchiali dæmonium Priscillae ejicere voluerit, quod falsum est. Neque enim Priscilla Anchialium venit, sed Sotas episcopus fama novae illius prophetiae excitus, ex Thracia in Phrygiam navigaverat, ibique Priscillam, non divino Spiritu, sed a dæmone agitari cernens, eam exorcismis purgare tentaverat. Non solus autem Sotas, sed et plurimi alii episcopi in Phrygiam tunc temporis proleci sunt, ad prophetiam illam de propinquo examinandam, ut discrete testatur anonymus ille scriptor in c. 16.

rium episcoporum idem cum illis sentientium subscriptiones propriis ipsorum manibus appositæ, in illa quam dixi epistola leguntur. Et ea quidem quæ ad illos hæreticos pertinent, huiusmodi fuere.

CAPUT XX.

Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripserit.

Adversus autem illos qui sinceram Ecclesiæ legem adulterabant, Irenæus varias conscripsit epistolas. Alteram ad Blastum quam inscripsit *De schismate*: alteram ad Florinum *De Monarchia*, seu *Quod Deus non sit conditor malorum*. Eam enim opinionem hic defendere videbatur. Qui cum postea in errorem Valentini abreptus fuisset, iterum Irenæus ejus gratia librum *De octonario* composuit. In quo etiam libro primam se apostolorum successionem contigisse significat. Sed et in fine ejusdem libri adnotationem utilissimam reperimus, quæ huic historiæ nostræ inserenda mihi videtur. Sic autem habet: « Adjuro te, inquit, qui transcripseris hunc librum per Dominum nostrum Jesum Christum, et per gloriosum ejus adventum, in quo judicaturus est vivos et mortuos; ut conferas quod transcripseris, et diligenter emendes ad exemplar ex quo transcripsisti: utque adjurationem istam similiter exscribas, et codici tuo inseras. » Atque hæc utiliter tum ab illo dicta, tum a nobis commemorata sint, ut priscos illos ac sine controversia sanctissimos viros, tanquam pulcherrimum exemplum exactissimæ diligentiae semper ante oculos habeamus. Porro in ea ad Florinum **188** epistola de qua jam prius dixi, idem Irenæus se cum Polycarpo familiariter esse versatum prodit his verbis: « Hæc vero dogmata, Florine, ut parcissime ac levissime dicam, non sunt sanæ doctrinæ. Hæc dogmata dissentiant ab Ecclesia, et in maximam im-

supra. Porro notandum est, Sotam mortuum jam fuisse, cum hæc scribebat Ælius Julius. Quod satis indicat vox illa *μακάριος*, quam Græci de mortuis solent usurpare. Quod si Sotas adhuc superfuisset, ipse profecto hanc rem subscriptione sua firmasset. Sic etiam intelligendum est, quod Serapio Apollinarem *μακαριώτατον* appellat, quippe qui jam vivere desiisset.

(31) *Ἐξ ἐναντίας δὲ τῶν ἐπὶ Ῥώμης*. Hinc orsi sumus caput istud, Rufinum secuti et Musculum, et Christophorsonum. Sed et ratio ita jubet. Hæcenim pendunt ex cap. 16 supra. Certe codex Maz. caput inchoat ab his verbis: Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοὺτους ἦν τοιαῦτα· ἐξ ἐναντίας, etc.; cui consentit codex Fulk. et Rerius.

(32) *Περὶ μοναρχίας*. Veteres Christiani hac voce crebro uti solebant, quoties adversus gentiles disputarent. Eoque titulo complures libros ediderunt, ut unum Deum omnium rerum conditorem regemque esse ostenderent. Et monarchiam quidem D-o Patri, *οὐνογονίαν* vero, id est dispensationem atque administrationem, assignabant Filio et Spiritui sancto, ut docet Tertullianus *Adversus Praxeam*, et Tatianus *Adversus Græcos*. Exstat hodie Justinii liber inscriptus hoc titulo. Porro ut ad Irenæi librum accedamus, ex ipso titulo colligi potest, Florinum duo principia invexisse, et Marcionis ac Cer-

σκίλλης ἐκβαλεῖν, καὶ οἱ ὑποκρίται οὐκ ἀφῆκαν. Καὶ ἄλλων δὲ πλειόνων τὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων συμφύρων τοῦτοις ἐν τοῖς δηλωθεῖσι γράμμασιν αὐτόγραφοι φέρονται σημειώσεις. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦτους ἦν τοιαῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅσα Εἰρηναῖος τοῖς ἐπὶ Ῥώμης σχισματικοῖς ἐγγράφως διείλεκται (Nic. H. E. iv, 50).

Ἐξ ἐναντίας δὲ τῶν ἐπὶ Ῥώμης (31) τὸν ὑγιῆ τῆς Ἐκκλησίας θεσμὸν παραχαρττόντων, Εἰρηναῖος διαφόρους ἐπιστολάς συντάττει, τὴν μὲν ἐπιγράψας πρὸς Βλάττον περὶ σχίσματος, τὴν δὲ πρὸς Φλωρίνον περὶ μοναρχίας (32) ἢ περὶ τοῦ μὴ εἶναι τὸν Θεὸν ποιητὴν κακῶν. Ταύτης γὰρ τοι τῆς γνώμης οὗτος ἐδόκει προασπίζειν· δι' ὃν αὖθις (33) ὑποσπύρομενον τῇ κατὰ Οὐαλεντίνον πλάνῃ, καὶ τὸ περὶ ὁδοῦδος (34) συντάττεται τῷ Εἰρηναίῳ σπουδασμα· ἐν ᾧ καὶ ἐπισημαίνεται τὴν πρώτην τῶν ἀποστόλων κατελιγμένην ἑαυτὸν διαδοχὴν. Ἐνθα πρὸς τῷ τοῦ συγγράμματος τέλει χαριεστάτην αὐτοῦ σημείωσιν (35) εὐρόντες, ἀναγκάως καὶ ταύτην τῆδε καταλέγομεν τῇ γραφῇ, τοῦτον ἔχουσιν τὸν τρόπον· ἰ Ὁρκίζω σε τὸν μεταγραφόμενον τὸ βιβλίον τοῦτο, κατὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ κατὰ τῆς ἐνδόξου παρουσίας αὐτοῦ ἧς ἔρχεται χρίναι ζώντας καὶ νεκρούς, ἵνα ἀντιβάλῃς ὁ μεταγράφω, καὶ κατορθώσῃς αὐτὸ πρὸς τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, ὅθεν μεταγράφω ἐπιμελῶς· καὶ τὸν ὅρκον τοῦτον ὁμοίως μεταγράφῃς, καὶ θῇς ἐν τῷ ἀντιγράφῳ. Καὶ ταῦτα ὠφελέως πρὸς ἐκείνον λελέχθω, ὅψ' ἡμῶν τε ἱστορεῖσθω, ὡς ἂν ἔχοιμεν ἀριστον σπουδαιοτάτης ἐπιμελείας τοῦς ἀρχαίους ἐκείνους καὶ ὄντως ἱεροῦς ἄνδρας ὑπόδειγμα. Ἐν ἧ γέ μὴν προεῖρήκαμεν πρὸς τὸν Φλωρίνον ὁ Εἰρηναῖος ἐπιστολῇ, αὖθις τῆς ἅμα Πολυκάρπου συνουσίας αὐτοῦ μνημονεύει λέγων· ἰ Ταῦτα τὰ δόγματα, Φλωρίνε, ἵνα πεφαισμένως εἴπω, οὐκ ἔστιν ὑγιούς γνώμης· ταῦτα τὰ δόγματα ἀσύμφωνά ἐστι

donis dogmatibus adhesisse: et alterum quidem bonorum, alterum mali auctorem affirmasse.

(33) *Δι' ἐν αὐθις*. Transpositum est adverbium, ut ex versione nostra lector animadvertet. Amat autem huiusmodi verborum trajectiones Eusebius noster. Quod ab interpretibus minime observatum, hic semel monendum esse duxi.

(34) *Τὸ περὶ ὁδοῦδος*. Hieronymus in Catalogo habet, *Περὶ τῶν ὁδοαστῶν egregium σύνταγμα*. De ogdoadibus Valentini vide Irenæum et Epiphaniū.

(35) *Σημείωσις*. Hieronymus et Rufinus subscriptionem verterunt, quos secutus est Christophorsonus. Fateor quidem σημείωσιν interdum pro subscriptione sumi, ut in superiori capite vidimus. Hic tamen ita sumi non potest. Nam subscriptio nomen subscribentis debet exprimere. Quod cum hoc loco minime factum sit, nequaquam hæc subscriptio dici debet, sed potius *adnotatio*. Sic σημείωσις dicebatur notæ illæ quæ ad marginem scriptorum codicum appingebantur, ut lector rem notatu dignam ibi contineri intelligeret. Quæ nota in plerisque adhuc Græcis exemplaribus reperiri compendiose expressa duabus tantum prioribus litteris, quæ significant σημείωσαι. Cæterum hoc Irenæi factum adeo placuit Eusebio, ut eandem quoque observationem ipse in vestibulo *Chronici* sui apposuerit.

τῇ Ἐκκλησίᾳ, εἰς τὴν μεγίστην ἀσέβειαν περιβάλλοντα τοὺς πειθόμενους αὐτοῖς· ταῦτα τὰ δόγματα οὐδὲ οἱ ἔξω τῆς Ἐκκλησίας αἰρετικοὶ ἐτόλμησαν ἀποφύνασθαι ποτε· ταῦτα τὰ δόγματα, οἱ πρὸ ἡμῶν πρεσβύτεροι, οἱ καὶ τοῖς ἀποστόλοις συμφοιτήσαντες, οὐ παρέδωκάν σοι. Εἶδον γάρ σε παῖς ὢν ἐν τῇ χάτῳ Ἀσίᾳ παρὰ τῷ Πολυκάρπῳ, λαμπρῶς πρᾶττοντα ἐν τῇ βασιλικῇ αὐλῇ, καὶ πειρώμενον εὐδοκίμειν παρ' αὐτοῦ. Μᾶλλον γὰρ τὰ τότε διαμνημονεύω, τῶν ἐναγχοῦς γινομένων. Αἱ γὰρ ἐκ παίδων μαθήσεις συναΐζονται τῇ ψυχῇ, ἐνοῦνται αὐτῇ, ὥστε με δύνασθαι εἰπεῖν καὶ τὸν τόπον ἐν ᾧ καθεζόμενος διελέγετο ὁ μακάριος Πολύκαρπος, καὶ τὰς προόδους (36) αὐτοῦ καὶ τὰς εἰσόδους, καὶ τὴν χαρακτῆρα τοῦ βίου, καὶ τὴν τοῦ σώματος ἰδέαν, καὶ τὰς διαλέξεις ἃς ἐποιοῖτο πρὸς τὸ πλῆθος, καὶ τὴν κατὰ Ἰωάννου συναναστροφὴν ὡς ἀπήγγελλε, καὶ τὴν μετὰ τῶν λοιπῶν τῶν ἐωρακῶτων τὸν Κύριον· καὶ τὰς ἀπεμνημόνευε τοὺς λόγους αὐτῶν, καὶ περὶ τοῦ Κυρίου τίνα ἦν ἃ παρ' ἐκείνων ἀκχόει, καὶ περὶ τῶν δυνάμεων αὐτοῦ, καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας, ὡς παρὰ αὐτοπτῶν τῆς ζωῆς τοῦ λόγου παρειληφώς ὁ Πολύκαρπος, ἀπήγγελλε πάντα σύμφωνα ταῖς Γραφαῖς. Ταῦτα καὶ τότε διὰ τοῦ ἔλεος τοῦ Θεοῦ τὸ ἐπ' ἐμοὶ γεγονός σπουδαίως ἤκουον, ὑπομνηματιζόμενος αὐτὰ οὐκ ἐν χάρτῃ, ἀλλ' ἐν τῇ ἐμῇ καρδίᾳ· καὶ ἀεὶ διὰ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ γνησίως αὐτὰ ἀναμαρτυροῦμαι· καὶ δύναμαι διαμαρτυρασθαι ἔμπροσθεν τοῦ Θεοῦ, ὅτι εἴ τι τοιοῦτον ἀκχόει ἐκεῖνος ὁ μακάριος καὶ ἀποστολικὸς πρεσβύτερος, ἀνακράξας ἂν καὶ ἐμφράξας τὰ ὤτα (37) αὐτοῦ, καὶ κατὰ τὸ σύνθημα εἰπὼν, «Ὁ καλὸς Θεὸς, εἰς οὓς με καιροῦς τετήρηκας, ἵνα τούτων ἀνέλωμαι»· πεφύγῃ ἂν καὶ τὸν τόπον ἐν ᾧ καθεζόμενος ἦ ἐπὶ τῶν τοιούτων ἀκχόει λόγων. Καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν δὲ αὐτοῦ ὧν ἐπέστειλεν, ἦτοι ταῖς γειννώσαις Ἐκκλησίαις ἐπιστηρίζων αὐτάς, ἢ τῶν ἀδελφῶν τισι νοθετῶν αὐτοὺς καὶ προτρεπόμενος, δύναται φανερωθῆναι· Ταῦτα ὁ Εἰρηναῖος.

Item ad quosdam ex fratribus misit, admonens illos atque exhortans. » Hactenus Irenæus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅπως ἐπὶ Ῥώμῃς ἐμαρτύρησεν Ἀπολλώνιος
(Nic. II. E. iv, 26).

Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν τῆς Κομόδου βασιλείας χρόνον, μεταβέβητο μὲν ἐπὶ τὸ πρᾶον τὰ καθ' ἡμᾶς, εἰρήνης σὺν θεῷ χάριτι τὰς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλαβούσης Ἐκκλησίας· ὅτε καὶ ὁ σωτήριος λόγος ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων, πᾶσαν ὑπέχετο ψυχὴν ἐπὶ τὴν εὐσεβῆ τοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ ὁρησκέαν· ὥστε ἔδη

(36) *Τὰς προόδους.* Sic cod. Reg., Maz., Medic. et Niceph. Ita etiam Fuk. ac Savil., codices textus vulg., *παρόδους.*

(37) *Καὶ ἐμφράξας τὰ ὤτα.* Hic mos erat veterum Christianorum, ut si forte in familiari colloquio impium aliquem sermonem et a fidei catholice regula dissentientem audissent, protinus obturatis auribus sese in fugam darent. Qua de re locus exstat illustris in lib. II *Recognitionum* Pseudo-Clementis, ubi Simon B. Petro ait : *Si dixeris quod neque tibi consonum, nec vulgo huic imperito rectum videtur, tu quidem quasi obtupefactus, aures continuo occludens, velut ne blasphemiam polluantur, verteris in fugam.* Sed et Irenæus in lib. III *Contra hæ-*

A pietatem eos conficiunt qui illis assentiuntur. Hæc dogmata ne ipsi quidem hæretici extra Ecclesiam positi proferre unquam ausi sunt. Hæc dogmata hi qui ante nos vixere presbyteri, qui etiam apostolorum discipuli exstiterant, nequaquam tibi tradiderunt. Vidi enim te, cum adhuc puer essem, in inferiore Asia apud Polycarpum, splendide agentem in palatio, et magnopere laborantem ut te illi approbares. Etenim ea quæ tunc temporis gesta sunt, melius memoria teneo quam illa quæ nuper acciderunt. Quippe ea quæ pueri didicimus, simul cum animo ipso coalescunt, eique penitus inhærent. Adeo ut et locum ipsum possim dicere, in quo beatissimus Polycarpus cedens dissererat ; processus quoque ejus et ingressus, vitæque totius formam, et corporis speciem ; sermones denique quos ad populum habebat ; et familiarem consuetudinem, quæ illi cum Joanne, ut narrabat, et cum reliquis qui Dominum ipsum vidissent, interesserat : et qualiter dicta illorum commemorabat : et quæcunque de Domino ab iisdem audierat. De miraculis quoque illius ac de doctrina, prout ab iis qui verbum vitæ ipsi conspexerant Polycarpus acceperat, eodem prorsus modo referebat, in omnibus cum Scriptura sacra consentiens. Hæc ego divina mihi largiente clementia tunc studiosus audiebam, non in charta sed in corde meo audita describens : eademque per Dei gratiam assidue repeto ac revolvo. Et in conspectu Dei affirmare possum, beatum illum et apostolicum presbyterum, si quid ejusmodi unquam audisset, exclamaturum continuo, et obturatis auribus suis dicturum fuisse prout ipsi moris erat : « Deus bone, quæ me in tempora reservasti, ut hæc sustinerem ! » Atque ex loco ipso aufugiturum, in quo seu stans, seu sedens, ejusmodi sermones audiisset. Sed et ex epistolis illius id liquido comprobari potest, quas ille partim ad vicinas Ecclesias ut eas confirmaret, partim ad quosdam ex fratribus misit, admonens illos atque exhortans. » Hactenus Irenæus.

189 CAPUT XXI.

Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.

Eodem tempore, Commodus imperium Romanum obtinente, res quidem nostræ in tranquilliore statu versabantur, pace per Dei gratiam cunctas orbis terrarum Ecclesias complexa. Atque interim salutaris Dei sermo ex omni genere hominum quamplurimos ad religiosum summi Numinis cultum reses, capite quarto, eundem morem declarat his verbis : *Quibus si aliquis annuntiauerit ea quæ ab hæreticis adinventæ sunt, proprio sermone eorum colloquens, statim concludentes aures, longo longius fugient, ne audire quidem sustinentes blasphemum colloquium.* Præterea Athanasius in *Epistola ad solitarios* : « Ὁ τίς ἀκούσας οὐ δακρύσειε, τάχα καὶ τὴν ἀκοὴν κλείσειεν, ἵνα μὴδὲ ἐτέρου λέγοντος ἀνέχηται ; Hieronymus denique in lib. I *Adversus Rufinum* : *Lectis nuper Theophili papæ epistolis, in quibus Origenis exponit errores, dicitur obturasse aures suas. et auctorem tanti mali clara coram omnibus voce damnas-*

petrahebat : adeo ut multi ex his qui in urbe Roma genere atque opibus eminebant, simul cum universa domo ac familia salutem consecuturi accurrerent. Verum infestissimus bonis omnibus dæmon ei suapte ingenio invidus, istud ferre non potuit. Rursus igitur varias adversus nos machinas commentus armatur. Denique Romæ Apollonium quemdam e numero fidelium, qui in humanioribus litteris et in philosophia eximius habebatur, in iudicium adduxit, suscitato ei accusatore homine quodam perditissimo, qui ad huiusmodi flagitia idoneus inprimis minister dæmonis videbatur. Sed miser, intempestive suscepta accusatione, cum ex imperatoris edicto capitalis pœna in eos qui talia delulissent esset constituta, confestim fractis crucibus occiditur, Perenne ejusmodi adversus ipsum sententiam pronuntiante. Martyr vero Deo acceptissimus, cum iudex multis eum precibus obsecrasset, petissetque ab illo uti coram senatu rationem

A καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς εὐ μάλα πλουτῶν καὶ γένει διαφανῶν πλείους ἐπὶ τὴν σφῶν ὁμότην χωρεῖν πανοικίαι τε καὶ παγγενεῖ σωτηρίαν. Οὐκ ἦν δὲ ἄρα τοῦτο τῷ μισοκάλῳ δαίμονι βασιλάνῳ ὄντι τὴν φύσιν οἰστών· ἀπεδύετο (38) γοῦν αὖθις, ποικίλας τὰς καθ' ἡμῶν μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος. Ἐπὶ γοῦν τῆς Ῥωμαίων πόλει, Ἀπολλώνιον (39) ἄνδρα τῶν τότε πιστῶν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ βεβοημένον, εἰς δικαστήριον ἄγει, ἕνα γέ τινα τῶν εἰς ταῦτα ἐπιτηδεύων αὐτῷ διακόνων (40) ἐπὶ κατηγορίᾳ τάνδρῳς ἐγείρας. Ἄλλ' ὁ μὲν δεδαικίος παρὰ καιρὸν τὴν δίκην εἰσελθὼν, ὅτι μὴ ζῆν ἐξὸν ἦν κατὰ βασιλικὸν ὅρον (41) τοῦς τῶν τοιῶνδε μηνυτὰς, αὐτίκα κατὰγνυται τὰ σκέλη, Περηνίου δικαστοῦ τοιαύτην κατ' αὐτοῦ ψῆρον ἀπενέγκαντος. Ὁ δὲ γε θεοφιλέστατος μάρτυς, πολλὰ λιπαρῶς ἱκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ (42), καὶ λόγον αὐτὸν ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς (43) αἰτήσαντος, λογιωτάτην ὑπὲρ ἧς ἐμαρτύρει πίστεως ἐπὶ πάντων παρασχὼν ἀπολογίαν (44), κεφαλικῇ κολάσει ὡς ἀπὸ

(38) Ἀπεδύετο. Metaphora est ab athletis, qui luctaturi corpora nudabant, et variis artibus ac machinamentis adversarios prosterneret studebant.

(39) Ἀπολλώνιον. Hunc Apollonium Nicephorus quidem eundem esse existimavit cum illo qui adversus novam Montani prophetiam scripsit, de quo supra in cap. 16. Sed Hieronymus in *Catalogo* eos distinguit, rectius, ut apparet. Et hunc quidem de quo in præsentī capite scribit Eusebius, senatorem urbis Romæ vocat, de quo id admensus. Neque enim hoc dicit Eusebius. Verum de hac re infra videbimus.

(40) Ἐπιτηδεύων αὐτῷ διακόνων. Hieronymus in libro *De script. eccl.* hunc servum Apollonii esse existimavit, quem secutus est Christophorus. Certe ex versione Christophoroni apparet, illum in Eusebio legisse αὐτοῦ διακόνων, contra fidem omnium exemplarium. Obscurum etiam est quod ait ibidem Hieronymus : A servo Severo proditus, quasi Severus nomen esset servi. Sophronius tamen vertit, παρὰ τοῦ δούλου παρὰ Σεβήρῳ προδοθεῖς, quasi Severus nomen esset iudicis ad quem delatus fuerat Apollonius. Sed hunc sensum refutat Eusebius, qui iudicem ipsum apud quem Apollonius est accusatus, Perennem vocat, non Severum.

(41) Κατὰ βασιλικὸν ὅρον. Intelligit legem divi Marci, quæ pœnam capitis sanxerat in eos qui Christianos in iudicio delulissent, ut testis est Tertulianus in *Apologetici* cap. 5. Exstat lex ipsa M. Aurelii imperatoris ad commune Asiæ supra in lib. iv, c. 13, ubi vide quæ adnotavi. At Rufinus legem Trajani videtur intellexisse, vel certe Hadriani ad Minucium Fundanum.

(42) Λιπαρῶς ἱκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ. Solebant interdum iudices ipsi qui Christianos ad se delatos interrogabant, hortari ipsos et obtestari, ut parcerent et consulerent sibi, et deorum cultum amplecterentur. Cujus rei infinita exstant exempla apud Tertullianum, Eusebium et in *Actis* martyrum.

(43) Ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς. Miror id dici de Perenne, quem constat præfectum prætorii fuisse sub Commodo. Erant autem præfecti prætorio illis temporibus ex equestri ordine, nec in senatu sedendi jus habebant. Itaque imperatores quoties præfectum prætorii exactorare vellent, senatorem eum faciebant, latitavia ei veste submissa, ut docent scriptores historiæ Augustæ. Quomodo igitur fieri potuit ut Perennis, qui erat præfectus prætorio, præciperet Apollonio ut in senatu rationem fidei suæ redderet? Quod si dicas Apollonium fuisse se-

natorem, ac proinde Perennem jussisse ut coram senatu rationem cultus sui redderet, id concedamus, si placet. Sed tunc nascetur alia difficultas, quomodo Perennis de capite senatoris Romani judicare potuerit. Neque enim præfectus prætorio, sed præfectus Urbi de causis senatorum cognoscebat. Ex his facile mihi persuadeo, Apollonium fuisse senatorii ordinis, et scripsit Hieronymus; qui cum, indicio nescio cujus desperati hominis, delatus fuisset ad Perennem præfectum prætorii quasi Christianus, interrogatus a iudice cujus dignitatis esset, cum se senatorii loci esse respondisset, jussus est a Perenne coram senatu rationem fidei suæ reddere. Quod cum Apollonius disertissime præstitisset, senatus sententia extremo supplicio affectus est. Quidni vero credamus Hieronymo, qui et in libro *De ecclesiasticis scriptoribus*, et in epistola ad Magnum, tam disertè significat Apollonium fuisse senatorem. Etsi enim hoc distincte non dicit Eusebius, id tamen ex ejus narratione omnino colligitur, ut supra ostendi. Deinde potuit Hieronymus legere *Acta* ipsa passionis Apollonii, ad quæ nos ablegat Eusebius. In quibus *Actis*, et senator Romanus, et a servo suo proditus dicebatur, ut credibile est. Hæc autem *Acta* Græco sermone perscripta fuerant Romæ a Græcis hominibus, eodem modo quo *Acta* martyrum Lugdunensium Græce scripta sunt Lugduni.

(44) Παρασχὼν ἀπολογίαν. Hieronymus ex hoc Eusebii loco male intellexit, Apollonium inter scriptores ecclesiasticos numeravit. *Apollonius*, inquit, *Rom. urbis senator, sub Commodo principe a servo proditus quod Christianus esset, imperato ut rationem fidei suæ redderet, insignis volumen composuit, quod in senatu legit; et nihilominus sententia senatus pro Christo capite truncatus est.* Quæ sine dubio Hieronymus ex prava Rufini interpretatione hausit, quam secutus quoque est Christophorus. Verum Eusebius Apollonium coram iudicibus pro fidei suæ defensione disertissime perorasse tantum dixit, non autem Apologeticum ab eo esse conscriptum. Hunc Rufini et Hieronymi errorem jampridem notavit Scaliger in animadversionibus Eusebianis, pag. 208. Cui in hac quidem parte libenter accedo. In eo vero quod Eusebii nostri verba interpretavit, longe, meo quidem iudicio, fallitur. Cum enim in Eusebii libris legatur : Πολλὰ λιπαρῶς ἱκετεύσαντος τοῦ δικαστοῦ, καὶ λόγον αὐτὸν ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς αἰτήσαντος, Scaliger correxit ἱκετεύσας τοῦ δικαστοῦ καὶ λόγον αὐτὸν ἐπὶ τῆς συγκλήτου βουλῆς αἰτήσας δύναι· atque ita interpre-

δόγματος (45-46) συγκλήτου τελειούται· μηδ' ἄλλως ἀφεῖσθαι τοὺς ἀπαξ εἰς δικαστήριον παριόντας καὶ μηδαμῶς τῆς προθέσεως μεταβαλλομένους, ἀρχαίου παρ' αὐτοῖς νόμου (47) κεκρατηχότος. Τούτου μὲν οὖν τὰς ἐπὶ τοῦ δικαστοῦ φωνὰς καὶ τὰς ἀποκρίσεις ἃς πρὸς πεῦσιν πεποίηται τοῦ Περεννίου, πᾶσάν τε τὴν πρὸς τὴν σύγκλητον ἀπολογίαὶν ὅτω διαγινῶναι φίλον, ἐκ τῆς τῶν Ἀρχαίων μαρτυρίων (48) συναχθείσης ἡμῖν ἀναγραφῆς εἴσεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Τίτες κατὰ τούτους ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν (49) ἐγνωρίζοντο (Nic. H. E. iv, 19).

Δεκάτῳ γε μὴν τῆς Κομόδου βασιλείας ἔτει, δέκα πρὸς τρισὶν (50) ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν λειτουργηκότα Ἐλευθέρον διαδέχεται Βίκτωρ· ἐν ᾧ καὶ Ἰουλιανοῦ δέκατον ἔτος ἀναπλήσαντος, τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν παροικιῶν τὴν λειτουργίαν ἐγχειρίζεται Δημήτριος· καθ' οὗς καὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας ὁδοὺς ἀπὸ τῶν ἀποστόλων ὁ πρόσθεν ἦδη δεδλωμένος, ἔτι τότε Σαραπίων ἐπίσκοπος ἐγνωρίζετο· Καίσαρεας δὲ τῆς ἐπὶ Παλαιστίνῃ καθηγείτο Θεόφιλος. Καὶ Νάρκισσος δὲ ὁμοίως, οὗ καὶ πρόσθεν μνήμην ὁ λόγος ἐποίησατο, τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἔτι τότε τὴν λειτουργίαν εἶχεν. Κορίνθου δὲ τῆς καθ' Ἑλλάδα κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐπίσκοπος ἦν Βάκχυλλος (51), καὶ τῆς ἐν Ἐφέσῳ παροικίας Πολυκράτης, καὶ ἄλλοι δὲ, ὥς γε εἶκός, ἐπὶ τούτοις μύριοι κατὰ τοῦσδε διέπερπον. Ὡν γε μὴν ἑγγράφος ἡ τῆς πίστεως εἰς ἡμᾶς κατήλθεν ὁρθοδοξία, τούτους εἰκότως ὀνομαστὶ κατελέξαμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τοῦ τότε κινήματος ἀμφὶ τοῦ Πάσχα ζητήματος (Nic. H. E. iv, 36).

Ζητήσεως δῆτα κατὰ τοῦσδε οὐ μικρὰς ἀνακινή-

statnr : Deo autem acceptissimus martyr, postquam multis precibus a iudice contendisset, ut in senatu rationem reddere sibi liceret, etc. Verum huic emendationi omnes scripti codices, et ratio ipsa refragatur. Hieronymus quoque ita legit ut hodie editum est; vertit enim, imperato ut rationem fidei suæ redderet.

(45-46) Ὡς ἀπὸ δόγματος. Omnes interpretes et ipse Scaliger hunc locum ita verterunt, quasi prima particula otiosa sit. Quod tamen verum non puto : primum quia senatores iudices non erant, nec jurisdictionem habebant; deinde Perennis, qui iudex erat in ea causa, Apollonium ad senatum remisit, non ut senatus de eo iudicaret, sed ut Apollonius coram eo rationem cultus sui redderet. Hunc scilicet honorem senatui deferendum putavit, ut hominem senatorii ordinis non prius damnet, quam senatus ipse de ejus crimine cognovisset. Senatus igitur cum Apollonium audisset, hominem juxta legum præscripta judicandum esse respondit. Post hæc Apollonius capite plexus est, iudicio quidem Perennis ipsius, sed tamen ex senatus sententia, eo quod senatus reum audierat, et in damnationem ejus consenserat.

(47) Ἀρχαίου παρ' αὐτοῖς νόμου. Lex pro more et consuetudine hic sumi videtur. Quamquam interpretes de lege scripta hæc accepisse video. Legem igitur seu rescriptum Trajani ad Plinium Secundum intelligo, in quo cavetur Christianos qui-

fidei suæ redderet, elegantissima oratione pro defensione fidei suæ coram omnibus pronuntiata, capitali supplicio a senatu damnatus est. Quippe veteri apud eos lege sancitum erat, ut Christiani qui semel in jus vocati fuerant, nisi a proposito suo discederent, nequaquam dimitterentur. Porro cuncta ab illo in iudicio dicta, et quæcunque Perenni interroganti respondit, et orationem illam quam pro fidei nostræ defensione in senatu habuit, quisquis nosse voluerit, ex *Antiquorum martyrum passionibus* a nobis collectis poterit percipere.

CAPUT XXII.

Quinam eo tempore episcopi incluserint.

Interea Commodus decimum annum imperii agente, cum Eleutherus tredecim annis episcopatum administrasset, 190 Victor in ejus locum successit. Eodemque anno cum Julianus decimum annum expleisset, Ecclesiarum Alexandrinæ administrationem suscepit Demetrius. Per idem tempus Serapio, de quo paulo ante diximus, Antiochensis Ecclesiæ episcopus successionis ordine octavus ab apostolis, etiam tum florebat. Cæsareæ vero in Palæstina præerat Theophilus. Narcissus item cujus supra meminimus, Hierosolymitanæ Ecclesiæ sacerdotio fungebatur. Tunc etiam Corinthi in Achaia Bacchylus, et Ephesi in Asia Polycrates episcopi fuere. Sed et alii præter hos innumerabiles iidem, ut credibile est, temporibus enituerunt. Verum nos, ut par erat, eorum duntaxat nomina recensuimus, qui rectæ fidei doctrinam scriptis suis proditam nobis reliquerunt.

CAPUT XXIII.

De quæstione quæ tunc temporis agitata est super Pascha.

Iisdem temporibus gravi controversia exorta, eo

dem inquirendos non esse, oblatos vero puniri oportere.

(48) Τῶν Ἀρχαίων μαρτυρίων. Edit. μαρτύρων, sed longe rectius in codice Maz. et Fuk. legitur μαρτυρίων. Nam Eusebius passionem martyrum, quæ Græce μαρτύρια dicuntur, collegerat, partim ex actis judicialibus, partim ex epistolis fidelium, ut ipse testatur in lib. iv, cap. 15. Hoc opus inscriptum erat Ἀρχαίων μαρτυρίων συναγωγή, ut videre est in præmio hujus libri. Quod postea Symeon Metaphrastes in collectionem suam transfudit.

(49) Ἐπίσκοποι τῶν ἐπαρχιῶν, id est, episcopi metropolitani. Potest etiam de patriarchis intelligi. Tamen in codice Medicæo voces illæ τῶν ἐπαρχιῶν omissæ sunt, nec eas agnoscit Rufinus, nec vetustissimus codex Maz. et Fuk.

(50) Δέκα πρὸς τρισίν. At in *Chronico* anni 15 assignantur Eleuthero, et ad ultimum usque Commodi annum ejus pontificatus producit. Quæ profecto mira dissensio est.

(51) Vulg. Βάκχυλλος. Rectius apud Nicephorum scribitur Βάκχυλος, nec aliter Rufinus et Hieronymus. Græci hujusmodi ὑποκοριστικά per simplex λ efferre solent : Βάκχυλος, ex quo Βακχυλίδης, Σιμύλος, Παπύλος, Αἰσχύλας, Δημύλος. Interdum tamen per duplex λ efferunt diminutiva vocabula, ut Διούλλος et Ἡρύλλος, quod est parvus Jupiter, parvus Hercules. Ita ergo Βάκχυλλος, parvus Bacchus.

quod omnes per Asiam Ecclesiæ vetusta quadam traditione nixæ, quartadecima luna salutaris Paschæ festum diem celebrandum esse censebant, quo die præscriptum erat Judæis ut agnum immolarent : eaque omnino luna in quemcunque demum diem septimanæ incidisset, finem jejuniis imponendum esse statuebant : cum tamen reliquæ totius orbis Ecclesiæ alio more uterentur, qui ex apostolorum traditione profectus etiamnum servatur, ut scilicet non alio quam Resurrectionis Dominicæ die jejunia solvi liceat : synodi ob id, cœtusque episcoporum convenere. Atque omnes uno consensu ecclesiasticam regulam universis fidelibus per epistolas tradiderunt : ne videlicet ullo alio quam Dominico die mysterium Resurrectionis Domini unquam celebretur : utque eo duntaxat die Paschallium jejuniorum terminum observemus. Exstat etiamnum epistola sacerdotum, qui tunc in Palæstina congregati sunt : quibus præsidebant Theophilus Cæsareæ Palæstinæ, et Narcissus Hierosolymorum episcopus. Alia item exstat epistola synodi

(52) *Vulg. ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσαι αἱ παροικίαι*. Longe præferenda est lectio quam in quatuor nostris codicibus reperimus Maz., Med., Fuk. et Savil., ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσης αἱ παροικίαι. Porro Asia tribus modis sumitur, ut docet Aristides in *Allocutione Smyrnæa* ad imperatorem. Interdum enim accipitur pro tertia parte orbis terrarum, interdum pro provincia, in novem conventus seu jurisdictiones divisa, quæ parebat Romano proconsuli ; nonnunquam strictius sumitur pro ea regione quæ ad fontes Mæandri porrigitur. Cum igitur Eusebius hic affirmet Asiæ totius Ecclesiæ diem Paschæ una cum Judæis celebrasse, quæri merito potest quomodo hic sumendum sit Asiæ nomen. Mihi quidem videtur intelligi provincia Asiæ quam proconsul regebat.

(53) *Ἐπὶ τῆς τοῦ σωτηρίου Πάσχα ἑορτῆς*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent ἐπὶ τῆς τοῦ Πάσχα σωτηρίου ἑορτῆς.

(54) *Κατὰ ταύτην... τὰς τῶν ἀσitiῶν ἐπιλύσεις*. Jacobus Usserius in *Prolegomenis ad Ignatii epistolas*, c. 9, scribit Asianos, qui primo Azymorum die cum Judæis Pascha celebrabant, eum diem cum Inctu ac jejuniu transigisse, eoque demum transacto jejuniu quadragesimale solvisse. Verum huic sententiæ refragatur Eusebius, qui diserte affirmat Asianos die 14 primi mensis, quamvis non esset Dominica, finem statuuisse Quadragesimæ. Quod vero Usserius affert Chrysostomi testimoniu, meo quidem iudicio, ejus sententiam nihil adjuvat. Nam Chrysostomus in oratione illa adversus eos qui primo Pascha jejunt, invehitur adversus quosdam Quartadecimanos, qui xiv luna cum Judæis Pascha celebrabant, eoque die jejunabant ac mysteria celebrabant ; id enim propriu erat Quartadecimanorum, ut in eorum hæresi tradit Epiphanius. Verum priscos Asianos ita fecisse, nec Chrysostomus, nec alius quisquam dixit.

(55) *Ταῖς ἀνὰ τὴν λοιπὴν ἅπασαν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις*. Notanda sunt hæc Eusebii verba, quibus aperte significat, solos Asianos tunc temporis Pascha cum Judæis celebrasse, reliquas autem omnes Ecclesias aliter observasse. Quare non assentior Halloixio nec Usserio, aliisque, qui credunt Syros etiam ac Mesopotamēnos ac Cilicas idem tunc fecisse quod Asianos. Imo vero Syri et Mesopotamēni hoc quidem tempore recte sentiebant, ut patet ex eorum conciliis, quæ hic ab Eusebio memorantur. Nam Osdroene pars est Mesopotamiæ Postea vero

θείσης, ὅτι δὴ τῆς Ἀσίας ἀπάσης αἱ παροικίαι (52) ὡς ἐκ παραδόσεως ἀρχαιοτέρας, σελήνης τὴν τεσσαρσεκαίδεκάτην ὦντο δεῖν ἐπὶ τῆς τοῦ σωτηρίου Πάσχα ἑορτῆς (53) παραφυλάττειν, ἐν ἣ θύειν τὸ πρόβατον Ἰουδαίους προηγόρευτο· ὡς δέον ἐκ παντὸς κατὰ ταύτην, ὅποια δ' ἂν ἡμέρα τῆς ἑβδομάδος περιτυγχάνοι, τὰς τῶν ἀσitiῶν ἐπιλύσεις (54) ποιῆσθαι, οὐκ ἔθους ὄντος τοῦτον ἐπιτελεῖν τὸν τρόπον ταῖς ἀνὰ τὴν λοιπὴν ἅπασαν οἰκουμένην Ἐκκλησίαις (55), ἐξ ἀποστολικῆς παραδόσεως τὸ καὶ εἰς δεῦρο κρατήσαν ἔθος φυλαττούσαις, ὡς μηδετέρᾳ προσήκειν παρὰ τὴν τῆς ἀναστάσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἡμέρᾳ τὰς νηστείας ἐπιλύεσθαι (56). Σύνοδοι δὲ καὶ συγκροτήσεις ἐπισκόπων ἐπὶ ταῦτόν ἐγίνοντο, πάντες τε μὲν γνῶμῃ δι' ἐπιστολῶν ἐκκλησιαστικὸν δόγμα τοῖς πανταχόσε διευτυπουντο, ὡς ἂν μὴδ' ἐν ἄλλῃ ποτὲ τῆς Κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως ἐπιτελοῖτο τοῦ Κυρίου μυστήριον, καὶ ὅπως ἐν ταύτῃ μόνῃ τῶν κατὰ τὸ Πάσχα νηστείων φυλαττοίμεθα τὰς ἐπιλύσεις (57). Φέρεται δ' εἰσέτι νῦν τῶν κατὰ Παλαιστίνην τῆνικάδε συγκεκροτημέ-

ad Judaicam observationem delapsi sunt : idque ante conciliu Nicænum, ut docet Athanasius. Contra vero Asiani, damnato pristino errore, sanioiorem sententiam amplexi sunt. Certe ante conciliu Nicænum Asiani morem Ecclesiæ Romanæ sequebantur in observatione Paschæ, ut docet epistola Constantini ad Ecclesias, quam refert Eusebius in libro iii *De ejus vita*, cap. 18.

(56) *Τὰς νηστείας ἐπιλύεσθαι*. Paulo ante dixerat τὰς τῶν ἀσitiῶν ἐπιλύσεις ποιῆσθαι. Cyrillus in *Homiliis Paschalibus* περιλύειν τὰς νηστείας, pro eodem frequenter usurpat. Dicebatur etiam ἀπολύειν. Ita Epiphanius in hæresi lxxv, quæ est Arianorum : Ποῶν τε ἡμέραν ἄγειν, πῶς τε ἀπολύειν εἰς ἐπιφώσκουσιν Κυριακῇ, φανερόν ἐστι. Item in *Expositione fidei catholicæ* : Ἐν ἄλλοις δὲ τόποις οὗ γίνετα λατρεία τῆς οἰκονομίας, ἣ μόνον ἐπιφωσκούσης τῆς Κυριακῆς, ὅτε ἀπολύει περὶ τὴν τῶν ἀλεκτρονῶν κλαγγήν. Scio quidem doctissimu Epiphaniu interpretem ἀπολύειν vertisse *dimittere populu*. Verum interpretationem nostram confirmat Clemens in libro v *Constitutionum*, cap. 15, qui pro verbo ἀπολύειν, quo usus est Epiphanius, posuit ἀπονηστῆσθαι, qua voce usus est etiam Dionysius Alexandrinus in epistola ad Basilidem et Hippolytu in *Canone Paschali*. Quæsitum fuit apud veteres qua hora solvendum esset jejuniu Paschale. Alii usque ad diluculu Dominicæ Paschalis post galli cantum aiebant producendum esse jejuniu, ut videre est apud Epiphaniu et Clementem. Alii vespere Sabati Paschalis jejuniu dissolvebant. Atque ita præcipit Cyrillus in *Homiliis paschalibus*. Quæ quidem institutio utilior videtur et rationi magis consentanea. Nam cum nocte quæ Paschalem diem antecedit, pernoctandum esset in ecclesia, propter laborem vigiliæ sic jejuniu solvi oportuit, ne fideles in ecclesia fatiscerent. Certe olim in Ecclesia Romana Sabbatis per Quadragesimam, non jejunabant, propterea quod ab eo die in ecclesia B. Petri vigiliis agere consueverant, ut docet Leo in sermone 4, *de Quadragesima*. Sed et monachi quoties vigilandum esset, maturius finiebant jejuniu, διὰ τὸν κόπον τῆς ἀγρυπνίας, ut legitur in *Typico* sancti Sabæ.

(57) *Φυλαττοίμεθα τὰς ἐπιλύσεις*. In codice Maz. et Fuk. scriptum inveni φυλαττώμεθα. Ac licet præcesserit ἐπιτελοῖτο, tamen hæc modi mutatio elegantior videtur.

νων γραφή, ὧν προϋτέτακτο Θεόφιλος (58) τῆς ἐν Καισαρείᾳ παροικίας ἐπίσκοπος καὶ Νάρκισσος τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις· καὶ τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς δὲ ὁμοίως ἄλλῃ περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος, ἐπίσκοπον Βίκτορα δηλοῦσα· τῶν τε κατὰ Πόντον ἐπισκόπων ὧν Πάλμας (59) ὡς ἀρχαιότατος προϋτέτακτο, καὶ τῶν κατὰ Γαλλίαν δὲ παροικίων, ἃς Εἰρηναῖος ἐπεσκόπει· ἔτι τε τῶν κατὰ τὴν Ὀσροήνην καὶ τὰς ἐκεῖσε πόλεις. Καὶ ἰδίως Βαυχύλλου (60) τῆς Κορινθίων Ἐκκλησίας ἐπισκόπου, καὶ πλείστων ὄσων ἄλλων, οἱ μὲν καὶ τὴν αὐτὴν δόξαν τε καὶ κρίσιν ἐξενηγεμένοι, τὴν αὐτὴν τέθινται ψῆφον. Καὶ τούτων μὲν ἦν ὁρος εἷς, ὁ δεδηλωμένος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῆς κατὰ τὴν Ἀσίαν διαφωνίας
(Nic. H. E. iv, 37).

Τῶν δὲ ἐπὶ τῆς Ἀσίας ἐπισκόπων τὸ πάλαι πρότερον αὐτοῖς παραδοθὲν διαφυλάττειν ἔθος χρῆται δυσχυρίζομένων, ἤγετο Πολυχράτης· ὃς καὶ αὐτὸς ἐν ἡ πρὸς Βίκτορα καὶ τὴν Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν διευτύωσατο γραφῇ, τὴν εἰς αὐτὸν ἐλθοῦσαν παράδοσιν (61) ἐκτίθεται διὰ τούτων· « Ἡμεῖς οὖν ἀρχιδιούργητον ἄγομεν τὴν ἡμέραν, μήτε προστιθέντες, μήτε ἀφαιρούμενοι. Καὶ γὰρ κατὰ τὴν Ἀσίαν μεγάλη στοιχεῖα κεκοιμήται, ἅτινα ἀναστήσεται τῇ ἡμέρᾳ τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου, ἐν ἡ ἔρχεται μετὰ δόξης ἐξ οὐρανῶν, καὶ ἀναστήσει πάντας τοὺς ἁγίους, Φίλιππον τὸν τῶν δώδεκα ἀποστόλων, ὃς κεκοιμήται ἐν Ἱερὰ πόλει, καὶ δύο θυγατέρες αὐτοῦ γενηρακυῖαι παρθέναι. Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ ἐν ἀγίῳ Πνεύματι πολιτευσαμένη, ἥ ἐν Ἐφέσῳ ἀναπαύεται· ἔτι δὲ καὶ Ἰωάννης ὁ ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Κυρίου ἀναπνεύων, ὃς ἐγενήθη ἱερεὺς τὸ πέταλον πεφορεκῶς (62), καὶ μάρτυς, καὶ διδάσκαλος· οὗτος

(58) *Ὁν προϋτέτακτο Θεόφιλος.* Nicephorus, cum hunc Eusebii locum exscriberet, Narcissum Hierosolymorum episcopum Theophilo Cæsariensi episcopo præposuit; in quo longe falsus est. Nam Cæsariensis episcopus, ante concilium Nicænum, et diu postea, metropolitani honorem ac dignitatem semper obtinuit, ita ut omnibus Palæstinæ conciliis præsideret tanquam primæ sedis episcopus. Nihilominus tamen Hierosolymorum episcopis honor semper est habitus, utpote apostolicæ Ecclesiæ quæ prima episcopum habuisset. Itaque quodam honoris privilegio fruebantur ejus sedis episcopi; nec Cæsariensi episcopo subiacebant, sed erant αὐτοκέφαλοι. Id declarat canon 7 concilii Nicæni. Sed et Græcus auctor *Synodici*, cum Cæsariensem episcopum Hierosolymitano anteponi minime ferret, duas ex una sinxit synodos: primam Hierosolymitanam Narcissi, secundam Cæsariensem Theophili.

(59) *Πάλμας.* Erat hic episcopus Amasitridis in Ponto, de quo Dionysius Amasithiorum episcopus in epistola ad Ecclesiam Amasithianorum, teste Eusebio in lib. iv, cap. 25. Eodem nomine fuit quidam vir consularis quem Adrianus occidi jussit, ut scribit Spartianus. Male a Rufino et Christophorono Palmas dicitur et Palmeas. Nam Πάλμας Latinis est *Palma*, ut *Μίδας Mida*, *Θρασέας Thrasea*, *Μνασέας Mnasea*. Porro Eusebium hunc Palmam præsedisse ait ob antiquitatis prærogativam, non autem quasi metropolitano. Neque enim Amasitris, sed Heraclea metropolis fuit urbium Ponti. Verum in ecclesiasticis conciliis diversa fuit sedendi ratio pro diversis temporibus ac locis. Simplicissima quidem et rationi maxime consentanea

A Romanæ, cui Victoris episcopi **191** nomen præfixum est. Habentur præterea litteræ episcoporum Ponti, quibus Palma utpote antiquissimus præfuit. Epistola quoque Ecclesiarum Galliæ exstat, quibus præerat Irenæus. Ecclesiarum quoque in Osdroenæ provincia et in urbibus regionis illius constitutarum litteræ visuntur. Seorsum vero Bacchyli Corinthiorum episcopi, aliorumque complurium epistolæ exstant. Qui omnes eamdem fidem eamdemque doctrinam proferentes, unam edidere sententiam. Et hæc quidem fuit, ut dixi, illorum definitio.

CAPUT XXIV.

De dissensione Ecclesiarum Asiæ.

B Episcopis vero Asiæ, qui morem sibi a majoribus traditum retinendum esse acriter contendebant, Polycrates præerat. Qui quidem in ea epistola quam ad Victorem et ad Romanæ urbis Ecclesiam scripsit, traditionem ad sua usque tempora propagatam exponit his verbis: « Nos igitur verum ac genuinum agimus diem: nec addentes quidquam, nec detrahentes. Etenim in Asia magna quædam lumina extincta sunt, quæ illo adventus Dominici die resurrectura sunt, cum Dominus e cælo veniet plenus majestate et gloria, sanctosque omnes suscitabit. Philippus scilicet unus e duodecim apostolis, qui mortuus est Hierapoli, et duæ ejus filiæ quæ virgines consenuerunt: alia quoque ejusdem filia, quæ Spiritu sancto afflata vixit, et Ephesi requiescit. Præterea Joannes qui in sinu Domini recubuit, qui etiam sacerdos fuit, et laminam gestavit; martyr denique et doctor exstitit. Hic, inquam, Joannea sessionis fuit ratio, ut antiquissimus episcopus cæteris præsideret. Postea episcopis primariarum urbium seu metropoleon, id honoris concessum. Apostolicæ vero sedes, utpote matres reliquarum Ecclesiarum, citra controversiam principem semper locum obtinuerunt. Inter quas Romana Ecclesia, tanquam caput omnium Ecclesiarum ab apostolicis usque temporibus habita est.

(60) *Καὶ ἰδίως Βαυχύλλου.* Hieronymus in libro *De Script. eccles.* hunc locum ita exponit: *Bacchylus Corinthi episcopus sub eodem Severo principe clarus habitus, de Pascha ex omnium qui in Achaia erant episcoporum persona, elegantem librum scripsit.* Ex his apparet, Hieronymum vocem ἰδίως ita interpretatum esse, quasi Bacchylus seorsum et ipse in Achaia concilium congregaverit. Verum alius quoque sensus afferri potest, ut scilicet Bacchylus privato nomine epistolam scripserit de Pascha, non autem synodicam ut cæteri. Sic ἰδίαν ἐπιστολὴν dicit Eusebius in lib. vi, cap. 11.

(61) *Τὴν εἰς αὐτὸν ἐλθοῦσαν παράδοσιν.* Codex Medicæus et Savillii scriptum habent, εἰς αὐτούς, non inale; vulgatam tamen lectionem tuetur Rufinus.

(62) *Τὸ πέταλον πεφορεκῶς.* Hieronymus in lib. *De Script. eccles.* hæc Polycratis verba sic vertit, *qui supra pectus Domini recubuit, et pontifex ejus fuit, auream laminam in fronte portans.* Rufinus vero ita interpretatur, *qui fuit summus sacerdos et pontificali πέταλον gessit.* De pontificatu Judæorum hæc non esse accipienda, satis apparet. Neque enim Joannes pontifex fuit Judæorum, aut ex genere sacerdotali. Itaque recte Hieronymus

nes apud Ephesum extremum diem obiit. Polycarpus quoque, qui apud Smyrnam episcopus et martyr fuit, itemque Thræasæ Eumeniæ episcopus et martyr, qui Smyrnæ requiescit. Quid Sagarim episcopum eundemque martyrem attinet dicere, qui Laodiceæ est mortuus? Quid beatum Papirium, quid Melitonem eunuchum, qui Spiritu sancto afflatus cuncta gessit: qui et Sardibus situs est, adventum Domini de cœlis, in quo resurrecturus est, exspectans. Hi omnes diem Paschæ quarta decima una juxta Evangelium observarunt, nihil omnino variantes, sed regulam fidei constanter sequentes. Ego quoque omnium vestrum minimus Polycrates, **192** ex traditione cognatorum meorum, quorum etiam nonnullis assectatus sum: fuerunt enim septem omnino ex cognatis mei episcopi, quibus ego octavus accessi. Qui quidem omnes semper Paschæ diem tunc celebrarunt, cum Judæorum populus fermentum abjiceret. Ego, inquam, fratres, quinque et sexaginta annos natus in Domino, qui cum fra-

vocem addidit pontifex ejus, id est Christi. Tria enim in Joanne notat Polycrates, quæ ad commendationem ejus faciebant. Primum quod sacerdos fuerit, deinde quod martyr; tertio quod doctor seu evangelistes. Proinde ut martyr Christi et evangelistes Christi fuit, sic etiam sacerdos Christi intelligitur necesse est. Quod autem de lamina dicit Polycrates, credibile est primos illos Christianorum pontifices exemplo Judaicorum pontificum, hoc honoris insigne gestasse. Certe et Jacobum fratrem Domini qui primus Hierosolymis episcopus est ordinatus, pontificalem laminam in fronte gestasse auctor est Epiphanius in hæresi Nazaræorum, et in hæresi lxxviii. Idem de Marco evangelista tradit auctor ms. *Passionis ejus: Quem quidem B. Marcum juxta ritum carnalis sacrificii, pontificalis apicis petalum in populo gestasse Judæorum, illustrium virorum syngraphæ declarant: ex quo manifeste datur intelligi, de stirpe eum levitica, imo pontificis Aaron sacræ successionis originem habuisse.*

(63) *Kal Θρασεάς.* Hic est Thræasæ martyr, cujus mentionem facit Apollonius in libro *Contra Cataphrygas*, supra cap. 18, in fine: *Kal Θρασεά δέ τινος τῶν τότε μαρτύρων μνημονεύει.* Hunc in urbe Smyrnæ martyrio consummatum esse scribit Rufinus, quem secuti sunt Beda, Ado et cæteri qui *Martyrologia* scripsere. Polycrates tamen tantum dixit, ὅς ἐν Σμύρνῃ κεκοίμηται.

(64) *Σάγαρις ἐπίσκοπος καὶ μάρτυρα.* Hujus martyris mentionem facit Melito, Sardinianus episcopus, in libro *De Pascha*, his verbis: *Ἐπὶ Σερουίλλου Παύλου ἀνθυπάτου τῆς Ἀσίας, ὃς Σάγαρις καὶ τῷ ἐμαρτύρησεν, ἐγένετο ζήτησις πολλὴ ἐν Λαοδικαίᾳ, etc.,* quæ citavit Eusebius supra in libro iv. Fuit hic episcopus Laodiceæ in Asia; cujus temporibus commota est quæstio in urbe Laodicea de festo paschali. In veteri *Martyrologio Romano* quod edidit Rosweyda, quinto die Octobris hæc habentur: *Eumeniæ Thræasæ episcopi, apud Smyrnam coronati, qui unus fuit ex antiquis.* Die autem sequenti hæc notantur: *Sagaris episcopi Laodicensis, de antiquis Pauli apostoli discipulis.*

(65) *Παπίριον τὸν μακάριον.* In cod. Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni Παπίριον, quod est nomen Romanum. Et Polycrates quidem non dicit cujus urbis episcopus fuerit hic Papirius. Invenio tamen apud Symeonem Metaphrastem, Papirium huic successorem fuisse B. Polycarpi Smyrnæorum episcopi. Verba Symeonis hæc sunt in *Vita S. Polycarpi*: Κατέστησε δὲ ὁ Πολύκαρπος καὶ ἄλλους μὲν

ἐν Ἐφέσῳ κεκοίμηται. Ἐτι δὲ καὶ Πολύκαρπος ὁ ἐν Σμύρνῃ καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς· καὶ Θρασεάς (63) καὶ ἐπίσκοπος καὶ μάρτυς ἀπὸ Εὐμενίας, ὃς ἐν Σμύρνῃ κεκοίμηται. Τί δὲ δεῖ λέγειν Σάγαριν ἐπίσκοπον καὶ μάρτυρα (64), ὃς ἐν Λαοδικαίᾳ κεκοίμηται; Ἐτι δὲ καὶ Παπίριον τὸν μακάριον (65), καὶ Μελλίωνα τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον (66)· ὃς κεῖται ἐν Σάρδεσι περιμένων τὴν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν ἐπισκοπὴν, ἐν ἧ ἔκ νεκρῶν ἀναστήσεται. Οὗτοι πάντες ἐτήρησαν τὴν ἡμέραν τῆς τεσσαρεσκαίδεκάτης τοῦ Πάσχα κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον, μὴδὲν παρεκδίνοντες, ἀλλὰ κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως ἀκολουθοῦντες. Ἐτι δὲ καὶ ὁ μικρότερος πάντων ὁμῶν Πολυκράτης, κατὰ παράδοσιν τῶν συγγενῶν μου, οἷς καὶ παρηκολούθησά τισιν αὐτῶν· **B** ἔπτά μὲν ἦσαν συγγενεῖς (67) μου ἐπίσκοποι, ἐγὼ δὲ ὁγδοὸς· καὶ πάντοτε τὴν ἡμέραν ἤγαγον οἱ συγγενεῖς μου, ὅταν ὁ λαὸς ἤρνευε τὴν ζύμην (68)· ἐγὼ οὖν, ἀδελφοί, ἐξήκοντα πέντε ἔτη ἔχων ἐν Κυρίῳ, καὶ συμβεβηκώς τοῖς ἀπὸ τῆς οἰκουμένης ἀδελφοῖς,

διακόνους· ἕνα δὲ ὃς ὄνομα Καμέριος, ὃς καὶ τρίτος ἀπ' αὐτοῦ μετὰ Παπίριον ἐπίσκοπος γεγέννηται. Rufinus quoque *Papyrium* vocat. Sic enim præferunt vulgatæ editiones; sed vetustissimus codex Corbeiensis habet *Papirium*.

(66) *Τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον.* Hieronymus in libro *De script. eccl.* hæc Polycratis verba ita vertit: *Et Melitonis in sancto Spiritu eunuchi, qui semper Domino serviens positus est in Sardis.* Ex quibus apparet, Hieronymum verba Polycratis male distinxisse in hunc modum: Μελλίωνα τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον. Rectius Rufinus ita interpretatur: *Melitonem propter regnum Dei eunuchum, et Spiritu sancto repletum.* Sic enim supra Polycrates de Philippi filia locutus est: *Καὶ ἡ ἑτέρα αὐτοῦ θυγάτηρ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι πολιτευσάμενη, id est, Spiritu sancto repleta.* Certe Melitonem a plerisque prophetam existimatum fuisse testatur ipse Hieronymus in libro *De script. eccl.*, ita de eo scribens: *Hujus elegans et declamatorius ingenium laudans Tertullianus in septem libris quos scripsit adversus Ecclesiam pro Montano, dicit eum a plerisque nostrorum prophetam putari.*

(67) *Ἐπτά μὲν ἦσαν συγγενεῖς.* Rufinus existimavit septem ordine parentes seu propinquos Polycratis, episcopatum Ephesi gessisse. Sic enim vertit: *Septem namque ex parentibus meis per ordinem fuerunt episcopi, et ego octavus.* Certe hic sensus ex verbis Græcis elici potest. Tamen cum Polycrates non addat, propinquos suos Ephesinæ urbis omnes episcopos fuisse, possumus intelligere illos in diversis Asiæ urbibus sacerdotium obtinuisse.

(68) *Ὅταν ὁ λαὸς ἤρνευε.* Text. vulg. ἤρνευε, quod ferri non potest; nam quartadecima luna primi mensis populus Judæorum non parabat fermentum, sed potius projiciebat. Sic enim diserte lex jubet. Quare hoc loco restituimus scripturam optimorum codicum Vaticani, Regii et Mazarini, in quibus diserte scriptum est ἤρνευε τὴν ζύμην. In Fuk. scriptum inveni ἤρνευε. Sed et in codice Mediceo prius scriptum erat ἤρνευε, sed postea erasa litera *ν*, ejus loco *τ* substitutum est. Est autem ἀρνεῖν plebeium vocabulum: cujusmodi verbis amat uti Polycrates, ut ex hac epistola appareat. Significat autem *tolle, remove*; unde et ἀρνεῖσθαι. Cæterum in antiquis codicibus Vaticano et Mazarino ad marginem scriptum est eadem manu Gr. ἤρνευε, id est, *alias scribitur ἤρνευε.* Quam de-

καὶ πᾶσαν ἁγίαν Γραφὴν διελθυσὺς, οὐ πύρομαι ἔπι τοῖς καταπληροσσομένοις. Οἱ γὰρ ἐμοῦ μαζόνες εἰρήκασιν. « Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. » Τούτοις ἐπιφέρει περὶ πάντων γράφων τῶν συμπαρόντων αὐτῷ καὶ ὁδοδοξούντων ἐπισκόπων, ταῦτα λέγων. « Ἐδυνάμην δὲ τῶν ἐπισκόπων τῶν συμπαρόντων μνημονεύσαι, οὓς ὁμεῖς ἡξιώσατε μετακληθῆναι ὑπ' ἐμοῦ (69), καὶ μετεκαλεσάμην. ὣν τὰ ὀνόματα ἐὰν γράψω, πολλὰ πληθῆ εἰσίν. Οἱ δὲ ἰδόντες τὸν μικρόν μου ἀνθρώπον, συνηυδόκησαν τῇ ἐπιστολῇ, εἰδότες ὅτι εἰκὴ πολιὰς οὐκ ἤνεγκα, ἀλλὰ ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ πάντοτε πεπολιτευμαι. » Ἐπὶ τούτοις ὁ μὲν τῆς Ῥωμαίων προεστῶς Βίκτωρ, ἀθρόως τῆς Ἀσίας πάσης ἅμα ταῖς ὁμορίοις Ἐκκλησίαις τὰς παροικίας ἀποτέμνειν, ὡς ἑτεροδοξούσας, τῆς κοινῆς ἐνώσεως πειράται, καὶ στηλιτεύει (70) γε διὰ γραμμάτων, ἀκοινωνήτους ἄρδην πάντας τοὺς ἐκεῖσε ἀνακηρύττων ἀδελφούς. Ἀλλ' οὐ πᾶσι γε τοῖς ἐπισκόποις ταῦτ' ἠρέσχετο. Ἀντιπαρκαλεύονται δὴτα αὐτῷ, τὰ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς πρὸς τοὺς πλησίον ἐνώσεως καὶ ἀγάπης φρονεῖν. Φέρονται δὲ καὶ αἱ τούτων φωναί, πληκτικώτερον καθαπτομένων τοῦ Βίκτωρος. Ἐν οἷς καὶ ὁ Εἰρηναῖος ἐκ προσώπου ὧν ἠγεῖτο (71) κατὰ τὴν Γαλλίαν ἀδελφῶν ἐπιστελλας,

²⁹ Act. v.

teriore lectionem Rob. Stephano placuisse miror. Certe Rufinus ἥρως legit, ut ex versione ejus apparet. Sic enim vertit, *qui omnes ita observant hunc diem, ut conveniret cum illo quo fermentum Judæorum populus aufert*. Facessat igitur deinceps emendatio eorum, qui ἥρως τὰ ἄξυμα hic restituerunt.

(69) *Οὓς ὁμεῖς ἡξιώσατε μετακληθῆναι ὑπ' ἐμοῦ*. Scripserat igitur Victor papa ad Polycratem Ephesinæ urbis episcopum, ut, convocato episcoporum Asiæ concilio, litteras suas et sententiam Romani concilii de celebratione festi paschalis ipsi recitaret: minatus sese illum a communione Romanæ Ecclesiæ segregaturum, nisi decretis suis obtemperaret, et minis quidem Victoris ita respondet Polycrates: Οὐ πύρομαι ἔπι τοῖς καταπληροσσομένοις. Cæterum quod attinet ad convocationem episcoporum, Polycrates Victori obtemperavit, ut ex hoc loco apparet.

(70) *Καὶ στηλιτεύει*. Langus quidem vertit *notat*. Musculus vero et Christophorsonus vertunt *invehitur*, quia scilicet στηλιτευτικός λόγος *invektiva oratio* dicitur. Cæterum cum hæc ab Eusebio obscurius narrata sint, multi dubitarunt utrum Victor papa Ecclesias Asiæ a communione sua revera sejunxerit, an vero id tantum conatus atque interminatus sit. Quod ad me attinet, hoc postremum verius puto. Etenim Eusebius disertè dicit ἀποτέμνειν πειράται. Deinde epistolæ Irenæi et aliorum episcoporum ad Victorem scriptæ, satis arguunt rem adhuc in pendenti fuisse, nec damnationis sententiam etiamtuni a Victore in Asianos fuisse prolatam. Sic enim scribit Eusebius de Irenæi litteris ad Victorem: Τῷ γε μὴν Βίκτωρι προσηκόντως ὡς μὴ ἀποκόπτοι ὅλας Ἐκκλησίας Θεοῦ, πλεῖστα ἑτέρα παραίει. Nondum ergo Ecclesias Asiæ a communione Victor absciderat, cum has litteras scriberet Irenæus, quandoquidem Victorem Irenæus his litteris admonet, ne illas ob vetusti moris observantiam a totius Ecclesiæ corpore sejungere velit. Socrates tamen in libro v, cap 22, Eusebii verba ita accepit, quasi Victor Asianos a communione sua separaverit. Atque ita auctor *Libri synodici*, cujus tamen testimonium parvi facio. Obser-

A tribus toto orbe dispersis sermones sæpe contuli, qui Scripturam sacram omnem perlegi, nihil moveor iis quæ nobis ad formidinem intentantur. Etenim ab illis qui me longe majores erant dictum scio: « Obedire oportet Deo magis quam hominibus ²⁷. » Post hæc de episcopis qui simul aderant cum hæc scriberet, et eadem cum ipso sentiebant, sic loquitur: « Possem etiam episcoporum qui mecum sunt, facere mentionem, quos petiistis ut convocarem, sicut et feci. Quorum nomina si ascripsero, ingens numerus videbitur. Hi cum me pusillum hominem invisissent, epistolam nostram assensu suo comprobarent, gnari me canos istos non frustra gestare, sed vitam ex præceptis institutisque Jesu Christi semper egisse. » His ita gestis, Victor quidem Romanæ urbis episcopus illico omnes Asiæ vicinarumque provinciarum Ecclesias tanquam contraria rectæ fidei sentientes, a communione abscindere conatur; datisque litteris universos qui illic erant fratres proscribit, et ab unitate Ecclesiæ prorsus alienos esse pronuntiat. Verum hæc non omnibus placebant episcopis. Proinde Victorem ex adverso hortati sunt, ut ea potius sentire vellet quæ paci et unitati charitatique erga proximum congruebant.

vavi enim illum scriptorem, quisquis fuerit, multa temere confingere. Sed nostram sententiam confirmat, primo Eusebius ipse in locis supra citatis. Deinde Photius in *Bibliotheca*, cap. 120, ubi scribit Irenæum plures dedisse litteras ad Victorem papam, dum illum hortatur ne ob dissensionem de Pascha ullos a communione Ecclesiæ segregaret. Ergo ante litteras Irenæi neminem adhuc Victor a communione præciderat. Sed neque dici potest post epistolas Irenæi id a Victore factum fuisse. Primo enim Eusebius hoc non dicit, non omisurus utique, si id a Victore postea factum fuisset. Imo vero prorsus contrarium innuit, dum Irenæum ob hujusmodi litteras vocat εἰρηνοποιόν, id est *pacis auctorem*. Litteræ igitur Irenæi ad Victorem papam scriptæ, pacem Ecclesiæ præstiterunt. Cum enim Victor paratus esset excommunicationis sententiam promere adversus Asianos, Irenæi epistola eum a consilio dimovit. Quare non assentior Halloixio, qui ad *Vitam Irenæi*, pag. 668, asserit Victorem adversus Asianos excommunicationis tulisse sententiam.

(71) *Εἰρηναῖος ἐκ προσώπου ὧν ἠγεῖτο*. Fit igitur hæc Irenæi epistola synodica, utpote scripta nomine Ecclesiarum Galliæ, cujus caput erat Lugdunum. Proinde hæc epistola referri debuerat inter concilia Galliæ, ut olim monui Jacobum Sirmondum, virum doctissimum, nec unquam nisi honorifice nominandum. Etenim ille editionem suam *Conciliorum Galliæ* a Constantini temporibus exorsus est; hoc solum in præfatione sua monuisse contentus, duas synodos Lugdunenses quibus præfuit Irenæus memorari: quarum in altera Valentinus et Marcion damnati sint. In altera vero Pascha nonnisi die Dominico celebrandum cum tredecim episcopis Irenæus decrevit. Verum quoniam harum synodorum obscurior esset memoria, ideo se illas prætermisisse scribit. Ego vero prioris quidem illius synodi Lugdunensis fateor obscuram esse memoriam. Sed posterior illa in qua de die Paschæ actum est, illustrissimo Eusebii testimonio confirmatur. Locus est cap. 23 hujus libri, ubi de synodis episcoporum agit, quæ ob controversiam super Pascha variis in locis congregatæ sunt, et de synodis cujusque concilii

Exstant etiamnum eorum litteræ, quibus Victorem acerbius perstringunt. Ex quorum numero Irenæus in epistola quam scripsit nomine fratrum quibus præerat in Gallia, illud quidem defendit, solo die Dominico resurrectionis Domini mysterium esse celebrandum: Victorem tamen decenter admonet, ne integras Dei Ecclesias morem sibi a maioribus traditum custodientes, a communione abscindat. Et

litteris tractans Eusebius, Lugdunensem synodum cui præfuit Irenæus, non postremo loco commemorat, καὶ τῶν κατὰ Γαλλίαν παροικίων, ὡς Εἰρηναῖος ἐπεσκόπει. Subjungit etiam Eusebius epistolam synodicam Irenæi, de qua nunc agimus. Quamquam dubitari potest, utrum hæc synodica Irenæi epistola ad Victorem papam eadem sit cum illa cujus meminit Eusebius in dicto capite 23, an autem diversa, et in alia synodo Lugdunensi conscripta. Equidem unam eandemque esse existimo. Id enim suadere videntur Eusebii verba, cum dicit: Παρίσταται μὲν τὸ δεῖν ἐν μόνῃ τῇ τῆς Κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυστήριον. Deinde quod ait Eusebius, hanc epistolam ex persona fratrum, id est episcoporum Galliae, ab Irenæo esse conscriptam. Neque enim verisimile est, duas synodos de una eademque re tam brevi temporis intervallō in Gallia congregatas fuisse. Porro si quis scire desiderat undenam Jacobus Sirmondus duas illas Lugdunenses hauserit synodos, sciat id desumptum esse ex veteri Synodico Argentorati edito. Sed huius libelli auctorem sublestæ fidei esse jam supra monuimus; qui cum sciret Irenæum adversus Valentinum et alios hæreticos scripsisse, arrepta hinc occasione, finxit synodum Lugdunensem adversus illos hæreticos ab Irenæo collectam fuisse.

(72) Παρίσταται μὲν τὸ δεῖν. In libro Turnebi ad oram emendatum est τῷ δεῖν. Quæ emendatio etiam in Moræi ac Gruteri libris habetur. Nec dubito quin Eusebius ita scriptum reliquerit. Sic enim loqui solet, ut notavi ad caput vicesimum tertium libri quarti.

(73) Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἰδους αὐτοῦ τῆς νηστείας. Duplicem ait Irenæus tunc temporis fuisse dissensionem in Ecclesia: primam de die Paschæ, alteram de forma jejunii. Non dicit dissensionem de jejuniō, sed tantum de jejunii forma; id est, quot diebus esset jejunandum, ut postea explicat Irenæus. Omnes enim, tam ii qui Pascha die Dominico celebrabant, quam illi qui cum Judæis quarta decima luna festum illud peragebant, in eo quidem conveniebant, quod ante Pascha jejunarent. Quod jejuniū ex traditione apostolica susceperant perinde ac festum Paschale. Certe Eusebius in libro secundo, capite decimo septimo, testatur Christianos in Ægypto temporibus beati Marci evangelistæ, paschale jejuniū celebrasse. Ac licet fortasse quis concesserit Eusebium illic falli, qui Therapeutas illos de quibus Philo in libro *De vita contemplativa*, Christianos fuisse crediderit, illud tamen ex eo loco colligitur, paschale jejuniū usitatum fuisse temporibus apostolorum juxta Eusebii sententiam. Idem quoque ex Epiphanio licet colligere.

(74) Τῆς νηστείας. Tres apud veteres Christianos fuisse jejunii species. Primum fuit jejuniū quartæ et sextæ feriæ, quod solvebatur hora diei nona, post finem stationis seu συνάξεως. Quare a Tertulliano vocatur stationum semijejunia. In Typico monasterii Sancti Sabæ dicitur νηστεία τῆς

παρίσταται μὲν τὸ δεῖν (72) ἐν μόνῃ τῇ τῆς Κυριακῆς ἡμέρᾳ τὸ τῆς τοῦ Κυρίου ἀναστάσεως ἐπιτελεῖσθαι μυστήριον· τῷ γε μὴν Βίκτορι προσηκόντως ὥς μὴ ἀποκόπτοι ὅλας Ἐκκλησίας Θεοῦ ἀρχαίου ἔθους παράδοσιν ἐπιτηρούσας, πλείστα ἕτερα παραινεῖ, καὶ αὐτοῖς δὲ ῥήμασι τὰδε ἐπιλέγων· Ἐοὐδὲ γὰρ μόνον περὶ τῆς ἡμέρας ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ εἰδους (73) αὐτοῦ τῆς νηστείας (74).

ἐννάτης. Secunda species fuit jejuniū Quadragesimale, quod sub vespem solvebatur. Nam hora nona fiebat synaxis, et post missarum solemniam vespertinum canebatur officium, ac deinde populus dimittebatur, ut docent Epiphanius, Amalarius et concilia Anglicana. Tertium genus jejunii fuit omnium strictissimum, quod usque ad galli cantum et primæ lucis exortum producebatur; quod idcirco ὑπέρθεσις dicebatur, Latine *superpositio*. Hæc tria jejunandi genera aperte distinguit Epiphanius in *Expositione fidei catholicæ*, quæ legitur ad calcem librorum illius *Contra hæreses*. Postquam enim de jejuniō quartæ et sextæ feriæ, itemque de jejuniō Quadragesimæ locutus est, transiens ad jejuniū Paschalis hebdomadis, ait fideles per eam hebdomadam solo pane et aqua vesci ad vespem. Additque: Ἀλλὰ καὶ οἱ σπουδαῖοι διπλᾶς καὶ τριπλᾶς καὶ τετραπλᾶς ὑπερτιθέασιν, καὶ ὅλην τὴν ἑβδομάδα τινὲς ἄχρις ἀλεκτρονῶν κλαγγῆς. Id est: *Verum hi qui studiosi sunt, biduum ac triduum et quadriduum superponunt: quidam totam hebdomadam usque ad galli cantum*. Dionysius quoque Alexandrinus in epistola ad Basilidem, νηστείας et ὑπέρθεσιν aperte distinguit. Postquam enim dixit, per sex illos jejuniorum dies qui Pascha antecedunt, non ex æquo ab omnibus jejunari, subit hæc verba: Οἱ μὲν πάσας ὑπερτιθέασιν ἅσιντο διατελοῦντες, οἱ δὲ δύο, οἱ δὲ τρεῖς, οἱ δὲ τέσσαρας· οἱ δὲ οὐδεμίαν, καὶ τοῖς μὲν πάνυ διαπονηθεῖσιν ἐν ταῖς ὑπερθέσεσιν, εἰτα ἀποκαμοῦσι καὶ μονοῦ ἐκλείπουσι, συγγνώμῃ τῆς ταχυτέρας γεύσεως· οἱ δὲ τινες οὐχ ὅπως οὐχ ὑπερτιθέμενοι, ἀλλὰ μὴδὲ νηστεύσαντες, etc. Id est: *Alii quidem lotum sex dierum spatium superponunt, jejunii perseverantes: alii vero biduum, quidam triduum, nonnulli quadriduum: alii ne unum quidem diem superponunt. Et iis quidem qui multum in superpositionibus desidant, ac deinde fessi propemodum deficiunt, indulgenda est celerior refectio. Si qui vero non modo non superposuerunt, sed ne jejunarent quidem, etc.* Vides jejuniū a superpositione hic distingui a Dionysio, et ὑπέρθεσιν quidem sumi pro abstinentia a cibo usque ad galli cantum; jejuniū vero pro inedia usque ad vespem. Tertullianus quoque tres agnoscit species jejunii. Primam penitus sublatis cibi, secundam diminuti, tertiam demorati. Primam simpliciter jejuniū solet appellare: secundam vero alicubi vocat portionale jejuniū et xerophagium; tertiam, stationum semijejunia. Cum tres ergo fuerint species jejunii, quæri non immerito potest de qua loquatur hic Irenæus. Ac primum constat Irenæum non hic loqui de jejuniō quartæ et sextæ feriæ, seu de jejuniō stationum. Quippe Irenæus hic manifeste loquitur de jejuniō diei solidi, non autem dimidiati. Ait enim: Οἱ μὲν γὰρ οἶονται μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς νηστεύειν, etc. At jejuniū quartæ et sextæ feriæ non erat plenum jejuniū, nec diei solidi, ut supra dixi. Quare locus Irenæi de hoc jejuniō intelligi non potest. Restat ergo ut vel de jejuniō quadragesimali, quod solvebatur ad vespem, vel de superpositione locum hunc accipiamus. Ac Dionysius quidem Alexandrinus et Epiphanius in locis supra memoratis suadere videntur ut de superpositione potius intelligamus.

Οἱ μὲν γὰρ ὁλοῦνται (75) μίαν ἡμέραν (76) δεῖν αὐτοὺς ἡσθεύειν, οἱ δὲ δύο (77), οἱ δὲ καὶ πλείονας· οἱ δὲ τεσσαράκοντα (78) ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς

A post multa alia in eam sententiam dicta, his etiam utitur verbis: « Neque enim de die solum controversia est, sed etiam de forma ipsa jejunii. Quidam

(75) *Οἱ μὲν γὰρ ὁλοῦνται μίαν ἡμέραν.* Hæc Irenæi verba varie a variis accepta sunt, dum pro suo quisque studio Irenæum ad suas partes trahere conatur. Bellarminus quidem de Quadragesima locum hunc intellexit, id est de quadraginta dierum jejunio ante Pascha. Itaque cum Irenæus scribit quosdam unum diem jejunasse, id Bellarminus ita intelligit, ut diem unum, verbi gratia secundam feriam, absque ullo transegerint cibo, ac deinde modica refectio corpore curaverint. Idem deinceps tertia feria, idem quarta, quinta et sexta fecerint, donec totam Quadragesimam explessent. Verum hæc explicatio et a verbis et a sensu Irenæi penitus abhorret. Nonnullos vidi qui hunc Irenæi locum de quadraginta quidem dierum jejunio acciperent, sed ita explicarent, ut quidam uno die, quidam biduo aut triduo jejunarent per singulas Quadragesimæ hebdomadas. Quæ quidem expositio priore illa multo videtur probabilior. Alii, inter quos est cardinalis Perronius, Irenæi locum accipiunt, non de tota Quadragesima, sed de hebdomade Paschali, quæ incipit a secunda feria majoris hebdomadæ. Confirmat hanc sententiam Dionysius Alexandrinus in epistola ad Basilidem, his verbis: « Ἐπεὶ μὴδὲ τὰς ἐξ τῶν νηστειῶν ἡμέρας ἴσως μὴδὲ ὁμοίως πάντες διαμένουσιν· ἀλλ' οἱ μὲν καὶ πάσας ὑπερτείνουσιν, etc., ut supra. Non omnino ovo similis est, quam sunt inter se similia hæc duo loca, Irenæi ac Dionysii, adeo ut Dionysius cum hæc scriberet, Irenæi locum in mente habuisse mihi videatur. Tertius his adjungi potest locus Epiphani in *Expositione fidei catholica*, supra jam a nobis commemoratus.

(76) *Μίαν ἡμέραν.* Sine dubio intelligit Irenæus sextam feriam majoris hebdomadæ. Cum enim de jejunio paschali loquatur, et quosdam uno duntaxat die jejunare dicat, quem alium diem intelligere potest, quam diem Pasche? Sic enim vocabatur dies ille, ut ex Tertulliano jam pridem ab aliis observatum est. Quo quidem die, communis et publica jejunii religio erat, ut scribit Tertullianus in libro *De oratione*. Qua de re insignis est Methodii locus in *Convivio virginum*, oratione tertia, qui hic meretur ascribi: « Ὡς περ γὰρ εἰ τις ἐν ἡμέρᾳ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς νηστείας ἐπισφαλῶς νοσηλευόμενος προσέφερε τροφήν, καὶ ἐκέλευε διὰ τὴν ἀσθενείαν ἀπογεύσασθαι τοῦτων τῶν προσφερομένων, λέγων· Ὡς ἄρα τὸ μὲν ἀλθρῶς, ὡς οὗτος, καλὸν, ἐχρῆν ὥσπερ δὴ καὶ ἡμᾶς, καὶ σὲ καρτερώς διαμένοντα, τῶν αὐτῶν μεταλαβεῖν· ἀπηγόρευται γὰρ σήμερον διαίτης ἐπιμνησθῆναι τὸ σὺνολον. Id est: Nam quemadmodum si cui periculose ægrotanti die Paschæ ac jejunii, cibum aliquis porrigat, jubeatque ut ob corporis infirmitatem degustet aliquid ex iis quæ porriguntur, ita dicens: Bonum revera esset, o amice: oportebat te quoque, sicut et nos, fortiter perseverantem eadem percipere. Hodie enim penitus interdictum est ullam cibi mentionem facere. Et hoc est jejunium quod in Canonibus Timothei Alexandrini vocatur ἡ νηστεία τοῦ Πάσχα. De ejusdem diei solenni jejunio Tertullianus in libro *De jejunio* ita loquitur: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus, et jejuniis Parascevem?* Quippe hic dies κατ' ἐξοχὴν dicebatur Parasceve. Cyrillus Hierosolymitanus in *Catechesi* 18: Διὰ δὲ τὸν χάματον τὸν προγεγόμενον ὁμῶς ἐκ τῆς ὑπερβόσεως τῆς νηστείας τῆς παρασκευῆς, καὶ τῆς ἀγρυπνίας, etc. Id est: Ob laborem vero antecessentem, tum ex superpositione jejunii Parasceves, tum ex pervigilio, etc.

(77) *Οἱ δὲ δύο.* Parascevem scilicet et Sabbatum magnum. His enim diebus Catholici omnes, nisi quibus morbus causa esset, jejunabant. Tertullianus in libro *De jejunio*: *Certe in Evangelio illos*

dies jejuniis determinatos putant, in quibus ablatus est Sponsus; et hos esse jam solos legitimos jejuniis Christianorum. Et infra capite 15 ejusdem libri: *Ecce enim convenio vos et præter Paschæ jejunantes, citra illos dies quibus ablatus est Sponsus.* Denique in capite 14, eos dies Parascevem fuisse et Sabbatum significat his verbis: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicamus et jejuniis Parascevem? Quanquam vos etiam Sabbatum continuatis: si quando, nunquam nisi in Pascha jejunandum secundum rationem alibi redditam.*

(78) *Οἱ δὲ τεσσαράκοντα.* Antequam hunc locum exponamus, stabilienda est ejus lectio. Christophorus quidem et Savilius hunc locum ita legerunt ac distinxerunt: *Οἱ μὲν γὰρ ὁλοῦνται μίαν ἡμέραν δεῖν αὐτοὺς ἡσθεύειν· οἱ δὲ δύο· οἱ δὲ καὶ πλείονας, οἱ δὲ τεσσαράκοντα· ὥρας τε ἡμερινὰς καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι, τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* Cui lectioni favet Rulini interpretatio; sic enim vertit: *Quidam enim putant uno tantum die observari debere jejunium, alii duobus: alii vero pluribus; nonnulli etiam quadraginta; ita ut horas diurnas nocturnasque computantes, diem statuunt.* Eamdem lectionem secutus est Joannes Langus, qui Nicephorum interpretatus est. Verum huic lectioni omnes nostri codices refragantur. Certo in codice Maz. hic locus uno tenore ita scribitur: *Οἱ δὲ τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* In Medicæo vero et Fuketiano post vocem ὥρας apponitur virgula. Regius autem codex ita interpungit: *Οἱ δὲ, τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς καὶ νυκτερινὰς, συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν.* Quod si post vocem τεσσαράκοντα distinctionem affixeris, nullus jam erit sensus. Quo enim referentur verba illa quæ sequuntur ὥρας ἡμερινὰς, etc., utrum ad illos qui unum diem, an ad hos qui quadraginta dies jejunant? Ad hos certe referenda potius videntur, utpote ultimo loco posita. Jam vero si ad hos retuleris, illud necessario consequetur eos qui quadraginta dies jejunabant, toto illo tempore nihil prorsus comedisse, quandoquidem horas tam nocturnas quam diurnas jejunio deputabant. Deinde cum Irenæus jam dixerit alios uno die, alios biduo, alios vero pluribus diebus jejunare, quid necesse est addere alios quadraginta diebus jejunare, cum in eo quod plures dies dixit, quadraginta satis comprehendantur. Verior itaque est nostrorum codicum scriptura, quam Musculus in interpretatione sua fideliter expressit hoc modo: *Si quidem alii unum sibi diem jejunandum esse putant, alii duos, alii plures; alii quadraginta horas diurnas et nocturnas computantes, diem suum statuunt.* Constituta jam lectione hujus loci, ad illius expositionem veniamus. Ait igitur Irenæus quosdam quadraginta continuis horis diurnis simul ac nocturnis jejunasse. Sunt qui existiment hoc quadraginta horarum jejunium ab illis celebratum fuisse in memoriam spatii illius quod a morte Christi ad ejus resurrectionem interfuit. Id autem spatium fuit horarum circiter quadraginta, ab hora scilicet sexta Parasceves, usque ad diluculum primæ feriæ. Ego vero, illud quadraginta horarum jejunium ab his potius celebratum esse crediderim in honorem ac memoriam quadraginta dierum ac noctium quibus Christus in solitudine jejunavit. Nam cum veteres illi Christum omnibus modis imitari studerent, jejunium illud quadraginta dierum, quod supra humanas vires erat, hoc saltem quadraginta horarum jejunium æmulabantur. Tria igitur ex hoc Irenæi loco colligimus. Primum est, jejunium ante Paschale jam inde ab apostolicis temporibus semper in Ecclesia usitatum fuisse. Alterum, jejunium illud in honorem Quadragesimæ Christi fuisse cele-

enim existimant unico die sibi esse jejunandum : alii duobus, alii pluribus : nonnulli etiam quadraginta horis diurnis **193** ac nocturnis computatis diem suum metiuntur. Atque hæc in observando jejunio varietas non nostra primum ætate nata est, sed longe antea apud majores nostros cœpit : qui negligentius, ut verisimile est, præsidentes, ex simplicitate et imperitia ortam consuetudinem posteris tradiderunt. Nihilominus tamen et omnes isti pacem

bratum. Postremo, varie a variis fuisse Jejunatum. Semper autem meminisse debemus, Irenæum hic loqui de jejunio superpositionis, quod per magnam hebdomadam a Christianis celebrabatur. Cæterum semel admissio hebdomadis Paschalis jejunio, etiam Quadragesima admittenda est. Nam hebdomas Paschalis pars est Quadragesimæ. Ac interdum quidem jejunium illius hebdomadis distingui videmus a jejunio Quadragesimæ, ut apud Epiphanium in *Expositione fidei*; apud Clementem in *Constitutionibus apostolicis*. Sed et vetus auctor in tractatu *contra Græcos*, quem edidit Petrus Steuartius in tomo singulari *Insignium auctorum*, pag. 509, de Græcis ita scribit : *Nec Quadragesimam celebrant; cum Quadragesima sit jejunium quadraginta dierum. Ipsi vero majorem septimanam a numero Quadragesimæ secludentes, sex hebdomadis Quadragesimam claudunt. Tot enim sunt a prima eorum septimana, usque ad Sabbatum quod Palmarum ramos præcedit. In quo universaliter ab illis cantatur : Quæ animæ utilis est complemus Quadragesimam.* Verba sunt ex officio Græcorum in Sabbato ante Dominicam Palmarum. Verum neque hic auctor, nec plerique alii recentiores satis intellexisse mihi videntur, cur hæc magna hebdomas interdum distinguatur a Quadragesima. Non enim illa distinguitur, quasi revera non pertineat ad Quadragesimam. Verum ab illa distinguitur, ut pars a toto. Cur autem a Quadragesima interdum distincta fuerit, duplex ratio afferri potest. Prima, quod districtiori jejunio celebraretur, superpositionis scilicet, ut supra ostendimus; secunda ratio, quod hæc hebdomas proprie ad Pascha pertinet. Feriæ enim hebdomadis denominantur a sequente Dominica, et ad eam pertinent, ut alibi demonstrabitur. Quare cum hæc hebdomas Dominicam Paschalem proximè antecedit, merito etiam ad eam pertinet. Hinc est quod hebdomas μεγάλη dicitur. Cujus vocabuli causas affert Chrysostomus, homilia 30 in *Genesisim*. Sed vera illius vocabuli ratio est quam dixi. Cum enim hæc sit hebdomas Paschæ, dies autem Paschæ appelletur ἡ Μεγάλη Κυριακή τοῦ Πάσχα, recte etiam hæc hebdomas sancta et magna cognominatur. In *Typico* Sancti Sabæ, singuli dies hujus hebdomadis sancti et magni vocantur hoc modo : Ἡ ἁγία καὶ μεγάλη δευτέρα, et sic deinceps. Incipiebat autem hebdomas illa a feria secunda, ut discimus ex Cyrillo et Theophilo in *Homiliis paschalibus* et ex Epiphanio in *Aerianis*. Porro quamvis a Quadragesima nonnunquam distingueretur ob eas quas dixi causas, revera tamen conjuncta erat Quadragesimæ, ejusque extrema pars erat et complementum. Certe id manifeste colligitur ex *Homiliis paschalibus* Cyrilli, in quibus hæc septimana perpetuo distincta legitur a reliqua Quadragesima, et septimana Paschæ vocatur. Eadem tamen Quadragesimæ contribuitur, quippe quæ quadraginta dierum numerum adimpleat. Denique illud etiam observandum est, quod scribit Socrates in lib. v, cap. 22, veteres Christianos paschale suum jejunium vocasse Quadragesimam, quamvis non totis quadraginta diebus omnes jejunarent. Ejusque vocabuli varias a variis causas afferri dicit. Mihi quidem Quadragesima dicta videtur eodem modo, quo Quinquagesima quæ est post Pascha.

συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν (79). Καὶ τοιαύτη μὲν ποικιλία τῶν ἐπιτηρούντων, οὐ νῦν ἐφ' ἡμῶν γεγонуῖα, ἀλλὰ καὶ πολὺ πρότερον ἐπὶ τῶν πρὸ ἡμῶν, τῶν παρὰ τὸ ἀκριβὲς, ὡς εἰκὸς, κρατούντων (80), τὴν καθ' ἀπλότητα καὶ ἰδιωτισμὸν συνήθειαν εἰς τὸ μετέπειτα πεποιηκότων. Καὶ οὐδὲν ἑλαττον πάντες οὗτοι εἰρηνεύσαν τε καὶ εἰρηνεύομεν πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησι (81). » Τούτοις καὶ ἱστορῶν

Nam ut Quinquagesima seu Pentecoste, proprie quidem est dies ultima de quinquaginta illis diebus Paschale festum subsequentibus, tamen late sumpto vocabulo, interdum significat totum illud spatium dierum quod est a Pascha ad Pentecosten, ut apud Hieronymum in epistola ad Marcellam, apud Cassianum et complures alios. Sic etiam Quadragesima proprie quidem est dies unus de quadraginta, dies scilicet Parasceve, qui quidem apud Alexandrinos erat quadragesimus, ut ex Cyrilli *Homiliis paschalibus* constat. Latius tamen sumpto vocabulo, designat etiam quadraginta dies jejuniorum qui Pascha antecedunt.

(79) Συμμετροῦσι τὴν ἡμέραν αὐτῶν. Miror tot homines eruditos, qui huic Irenæi locum in suis libris exposuerunt, ejus vitium non animadvertisse. Quis enim est sensus horum verborum? aut quis unquam credat fuisse homines, qui quadraginta horarum spatio diem metirentur. Atqui quadraginta horæ biduum jejunantibus efficiunt. Equidem non dubito, quin Irenæus ita scripserit : Οἱ δὲ τεσσαράκοντα ὥρας ἡμερινὰς τε καὶ νυκτερινὰς συμμετροῦσι τὴν νηστείαν. Qua scriptura nihil planius esse potest. Quare aut Irenæus omnino ita scripsit, aut certe ita scribere debuit. Sed antiquarii, vocabulo ex superiore linea huc translato, locum corruerunt.

(80) Τῶν παρὰ τὸ ἀκριβὲς, ὡς εἰκὸς, κρατούντων. Hunc locum non intellexerunt interpretes. Solus Musculus sensum assecutus est, sed ex parte tantum. Sic enim vertit : *Et ista jejunantium varietas nostro demum tempore, sed multo antea per illos cœpit, qui ante nos præter accuratam diligentiam, ut verisimile est, rerum habentis potius, simplicem ac vulgatam consuetudinem posthabuerunt ac mutarunt.* Est certe hic Irenæi locus admodum intricatus et obscurus. Vult autem ostendere Irenæus unde orta sit tanta diversitas jejunii paschalis. Ait igitur eam natam esse non ex lege aliqua ab apostolis aut a Christo data, sed paulatim usu quodam increbuisse; ac postea episcopos quosdam, in iis quæ ad disciplinam pertinent parum diligentes nec satis accuratos, id quod simpliciter introductum fuerat, licet singulare et ab aliarum Ecclesiarum more diversum, in consuetudinem vertisse ac posteris observandum reliquisse. Reprehendit igitur illos Irenæus, quod παρὰ τὸ ἀκριβὲς egerint. Est enim diligens episcopi, videre ne quid novum in Ecclesiam inducatur præter reliquarum Ecclesiarum consuetudinem. Ita Socrates hunc Irenæi locum cepisse videtur in cap. 22 lib. v, ubi postquam de jejuniorum et hujusmodi rituum apud varias Ecclesias discrepantia abunde disseruit, ita concludit : Αἱ τοὶ γὰρ, ὡς ἡγοῦμαι, τῆς τοιαύτης διαφωνίας οἱ κατὰ καιρὸν τῶν Ἐκκλησιῶν προεστώτες· οἱ δὲ ταῦτα παραλαβόντες, ὃ νόμον τοῖς ἐπιγινομένοις παρέγραψαν.

(81) Ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησι. Idem ait August. in epist. 86, ad Casulanum : *Sit ergo una fides universæ quæ ubique dilatur Ecclesiæ, tanquam intus in membris, etiamsi ipsa fidei unitas quibusdam diversis observationibus celebratur, quibus nullo modo quod in fide verum est, impeditur.*

προστίθῃσιν, ἢν οἰκείως παραθήσονται, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον : « Καὶ οἱ πρὸ Σωτῆρος (82) πρεσβύτεροι οἱ προστάντες τῆς Ἐκκλησίας ἦς νῦν ἀφηγῆται, Ἀνίκητον λέγομεν καὶ Πίον, Ἡγνόν τε καὶ Τελεσφόρον, καὶ Εὐστόν, οὔτε αὐτοὶ ἐτήρησαν, οὔτε τοῖς μετ' αὐτοὺς ἐπέτρεπον (83), καὶ οὐδὲν ἔλαττον αὐτοὶ μὴ τηροῦντες εἰρήνευσον τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν, ἐν αἷς ἐτηρεῖτο, ἐρχομένοις πρὸς αὐτοὺς καίτοι μᾶλλον ἐναντίον ἦν τὸ τηρεῖν ἐν τοῖς μὴ τηροῦσι (84). Καὶ οὐδέποτε διὰ τὸ εἶδος τοῦτο ἀπεβλήθησάν τινες (85), ἀλλ' αὐτοὶ μὴ τηροῦντες οἱ πρὸ σου πρεσβύτεροι, τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν τηροῦσιν ἔπεμπον Εὐχαριστίαν (86). Καὶ τοῦ μακαρίου Πολυκάρπου ἐπιδημήσαντος τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Ἀνικήτου (87), καὶ περὶ ἄλλων τιῶν μικρὰ σχόντες πρὸς ἀλλήλους εὐθὺς εἰρήνευσαν· περ τοῦτου τοῦ κεφαλαίου (88) μὴ φιλεριστή-

A inter se retinuerunt, et nos invicem retinemus. Ita jejuniorum diversitas consensionem fidei commendat. » Narrationem deinde subiungit, quam hic opportune inseram. Est autem huiusmodi : « Sed et presbyteri illi qui ante Soterem, Ecclesiam cui tu nunc præses, gubernarunt : Anicetum dico et Pium, et Hyginum cum Telesphoro et Xysto, neque ipsi unquam observarunt : neque his qui cum ipsis erant, ut id observarent permiserunt. Ipsi tamen cum hoc minime observarent, pacem nihilominus colebant cum iis qui ad se venissent ex Ecclesiis in quibus id observabatur. Atqui observantia inter eos qui minime observabant, tanto magis contraria videbatur. Nec ulli unquam ob ejusmodi consuetudinem rejecti sunt. Verum illi ipsi qui te præcesserunt presbyteri, quamvis id minime observarent,

(82) Vulg. ἐν οἷς καὶ οἱ πρὸ Σωτῆρος. Duas priores voces expunxit, quippe quæ abessent a quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fulk. et Savil., nec legerentur in interpretatione Rufini. Paulo post in iisdem exemplaribus Πίον legitur accentu acuto in prima syllaba, quod magis placet. Cum enim primam syllabam habeat brevem, circumflecti non debet.

(83) Οὔτε τοῖς μετ' αὐτοὺς ἐπέτρεπον. In libro Turnebi ac Moræi ad marginem emendatur μετ' αὐτῶν. Atque ita legit Rufinus, ut ex versione ejus apparet. Sic enim vertit : *Neque ipsi ita tenuerunt, neque hi qui cum ipsis erant.* Posset etiam scribi : οὔτε τοῖς ὑπ' αὐτοὺς, id est, presbyteriis suis ac diaconis, et populo sibi commissio.

(84) Vulg. τοῖς μὴ τηροῦσι. Amplector emendationem quæ in libris Turnebi ac Moræi habetur ad marginem, ἐν τοῖς μὴ τηροῦσι. Est autem hic huius loci sensus. Cum observantia alicujus moris et inobservantia sint inter se contraria, tamen quoties is qui morem observat quempiam, versatur inter eos qui minime observant, tunc ipsa diversitas magis elucet. Hoc est, quod vulgo dicitur in scholis philosophorum : Contraria juxta se invicem posita magis elucescant.

(85) Ἀπεβλήθησάν τινες. Rufinus hanc vocem pluribus verbis exposuit, quæ scholii vicem præstant. *Nunquam tamen ob hoc repulsi sunt ab Ecclesiæ societate, aut venientes ab illis partibus non sunt suscepti.* Ἀποβάλλειν igitur duo significat, aut ejicere ab Ecclesia, quæ frequentior significatio est, ut in capite ultimo hujus libri ; aut omnino non admittere venientem.

(86) Ἐπέμπον Εὐχαριστίαν. Solebant olim episcopi, tempore paschalis festivitatis Eucharistiam ad alios episcopos eulogiarum nomine transmittere. Idque tandem vetitum fuit concilio Laodiceno, capite 14. At Rhenanus hunc locum aliter intellexit. Sic enim adnotavit ad marginem Rufini : *Ex hoc Irenæi loco apparet, quod si episcopus aliquis Romanam venisset, Romanus pontifex Eucharistiam hospiti solemniter transmitterebat.* In quo dupliciter fallitur : tum quod id pontificis Romani privilegium esse sensit, tum quod solis hospitibus seu advenis id præstari existimavit. Atqui ex concilio Laodiceno discimus, hunc morem promiscuum fuisse, et ab omnibus passim episcopis usurpatum, ut ad aliarum civitatum episcopos benedictionis nomine Eucharistiam transmitterent. Putavit scilicet Rhenanus, in his Irenæi verbis, τοῖς ἀπὸ τῶν παροικιῶν, subaudiri verbum ἔλθοῦσι. Quod tamen non est necessarium. Nam οἱ ἀπὸ τῶν παροικιῶν, sunt episcopi Ecclesiarum, quemadmodum ἀπὸ Δεβέλου, est episcopus Debeli ; ἀπὸ Εὐμενίας, episcopus Eumeniæ, ut supra observavimus. Porro ad hunc

morem transmittendæ Eucharistiæ, facit in primis locus Justini in prima *Apologia* : *Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προσετώτος, καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῶν διάκονοι διδδασιν ἑκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν, ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος, καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι· καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῶν Εὐχαριστία.* Id est : *Postquam amistes gratiarum actionem perfecti, et populus omnis apprecatus est, diaconi ex pane et vino et aqua consecratis partes dividunt unicuique presentium et ad absentes portant. Hic cibus vocatur Eucharistia.* Scio quidem Justini locum de ægris explicari posse ; sed nostra explicatio planior esse videtur. Illustre etiam hujus moris exemplum exstat in *Actis* Lucani martyris. Notandum porro est in loco Justini supra citato, panem consecratum a Christianis vulgo dictum esse Eucharistiam, quod confirmat etiam Irenæus tum in hoc loco, tum in libro *Contra hæreses* cap. 11, Clemens i *Stromat.*, pag. 117.

(87) Καὶ τοῦ μακαρίου Πολυκάρπου ἐπιδημήσαντος τῇ Ῥώμῃ ἐπὶ Ἀνικήτου. Baronius in *Annalibus* hunc Polycarpi adventum in urbem Romam refert anno v M. Aurelii Antonini, eodemque anno pontificatum Aniceti orditur : quod nequaquam probabile mihi videtur. Hoc enim anno, Polycarpus major erat octogenario. Mortuus quippe est anno vii M. Aurelii imperatoris, cum sextum et octogesimum ætatis annum jam exegisset. Ita enim scribitur in epistola Ecclesiæ Smyrnenensis quam supra retulit Eusebius in lib. iv, *ὀγδοήκοντα καὶ ἑξ ἔτη δουλεύω αὐτῷ*, id est, *octoginta et sex annos illi servio.* Quod si annos illos non a primo statim orto, sed a pueritia ordiri lubet, quando primum homines ratiocinari incipiunt : sequetur omnino, Polycarpum centenario majorem aut proximum, e vivis abiisse. Atque juxta ita computationem Baronii necesse erit dicere, illum nonagesimo ætatis anno venisse Romam, quod profecto nequaquam credibile est. Eusebium vero hæc opinio nullatenus involvit. Quippe Eusebius Aniceti pontificatum orditur sub Antonino Pio, decem fere annis ante Baronium. Id ipsum in Baronio reprehendit Halloixius in notationibus ad caput 10 *Vitæ B. Polycarpi.*

(88) Περὶ τοῦτου τοῦ κεφαλαίου. Pessime hunc locum interpretatus est Christophorsonus, cujus versio Baronium postea in errorem induxit. Sic enim vertit : *Quin pro hoc festo observando, quod controversiæ caput videbatur, charitatis vincula nequaquam ruperunt.* Cui interpretationi nimium fidens Baronius, ad annum Christi 157 scribit Polycarpum ideo Romam venisse, ut dissidia quæ de Paschali festo orta fuerant, cum Aniceto compoheret : idque Eusebium et Irenæum affirmare. Atqui Irenæus

Ecclesiarum presbyteris qui id observabant, Eucharistiam transmissit. Et cum beatissimus Polycarpus Aniceti temporibus Romam venisset, atque inter illos de quibusdam aliis rebus modica esset controversia, statim mutuo pacis osculo se complexi sunt, de hoc capite non magnopere inter se contententes. Neque enim Anicetus Polycarpo persuadere unquam poterat ut observare desineret, quippe qui cum Joanne Domini nostri discipulo, et cum reliquis apostolis quibuscum familiariter vixerat, eum morem perpetuo observasset. Neque item Polycarpus Aniceto persuadere conatus est ut observaret, cum Anicetus eorum qui ante se fuerant presbyterorum morem sibi retinendum esse diceret. Quæ cum ita se haberent, communicarunt sibi invicem: et Anicetus in Ecclesia consecrandi munus Polycarpo honoris causa concessit: tandemque cum pace a se invicem discesserunt: tam iis qui observabant, quam illis qui minime observabant, pacem communionemque totius Ecclesiæ retinentibus. Ac Irenæus quidem nomini suo vere respondens, nec solo nomine, sed etiam vitæ instituto ac proposito pacificus, pro Ecclesiarum pace hæc monuit et allegavit. Nec vero ad 194 Victorem solum, sed ad multos alios Ecclesiarum antistites de questione proposita litteras in eandem sententiam misit.

CAPUT XXV.

Quomodo cuncti in unam sententiam de die Paschæ convenierint.

Episcopi vero Palestinæ quos paulo supra memoravimus, Narcissus scilicet et Theophilus, et cum illis Cassius Tyri, et Clarus Ptolemaidis episcopi, et qui simul cum ipsis convenerant, postquam de traditione diei Paschalis, quæ jam inde ab apostolis ad ipsos continua successione manaverat, multa in suis litteris disseruerunt, tandem ad finem epistolæ his utuntur verbis: « Date operam ut epistolæ nostræ exemplaria per omnes Ecclesias mittantur, ne nobis crimen imputent qui animas suas a recto veritatis tramite facile abducunt. Illud etiam vobis significamus, eodem quo apud nos die Pascha Alexandriæ celebrari. A nobis enim ad illos, et vi-

id non dicit, nisi forte ex versione Christophoroni. Hoc tantum ait Irenæus, cum Polycarpus Romam venisset Aniceti temporibus, et leves quasdam cum illo de aliis rebus controversias habuisset, ambos tamen illico pacem inter se fecisse, ac de festo Paschæ noluisse inter se contendere. Non igitur ob questionem de festo Paschæ, sed ob alias quasdam controversias Romam venerat Polycarpus. Scio Hieronymum in libro *De script. eccl.*, Baronii sententiam confirmare. Sic enim ait de Polycarpo: *Hic propter quasdam super die Paschæ quæstiones sub imp. Antonino Pio, Ecclesiam regente Aniceto, Romam venit.* Ita etiam Eusebius noster in lib. iv, cap. 4. Sed cum Hieronymus id ex Eusebio sumperit, Eusebius autem ex Irenæo, inquirendum est a nobis, non quid Eusebius dixerit ac Hieronymus, sed potius quid senserit Irenæus.

(89) *Παραχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν Εὐχαριστίαν.* Hunc honorem Anicetus pontifex Romanus habuit venerabili seni Polycarpo, ut illum in Ecclesia sacra facere sineret, et quidem præsentem se, quod in primis notandum est. Sic Irenæi verba et Rufinus et cæteri interpretes acceperunt. Sed Franciscus Florens, antecessor Aurelianensis, vir doctus, et nobis dum vixit amicissimus, hæc Irenæi verba aliter intelligenda esse contendit in tractatu ad ti-

σαντες πρὸς αὐτούς. Οὐτε γὰρ ὁ Ἀνίκητος τὸν Πολύκαρπον πείσαι ἐδύνατο μὴ τηρεῖν, ἅτε μετὰ Ἰωάννου τοῦ μαθητοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, καὶ τῶν λοιπῶν ἀποστόλων οἷς συνδιέτριψεν, ἀεὶ τετηρηκῆτα, οὔτε μὴν ὁ Πολύκαρπος τὸν Ἀνίκητον ἐπεισε τηρεῖν, λέγοντα τὴν συνήθειαν τῶν πρὸ αὐτοῦ πρεσβυτέρων ὀφείλειν κατέχειν. Καὶ τούτων οὕτως ἐχόντων, ἐκοινώνησαν αὐτοῖς· καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παρεχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν Εὐχαριστίαν (89) τῷ Πολυκάρπῳ, κατ' ἐντροπὴν δηλονότι, καὶ μετ' εἰρήνης ἀπ' ἀλλήλων ἀπηλλάγησαν, πάσης τῆς Ἐκκλησίας εἰρήνην ἐχόντων τῶν τηρούντων καὶ μὴ τηρούντων. » Καὶ ὁ μὲν Εἰρηναῖος φερώνυμος τις ὢν τῇ προσηγορίᾳ, αὐτῷ τε τῷ τρόπῳ εἰρηνοποιδὸς, τοιαῦτα ὑπὲρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης παρεκάλει τε καὶ ἐπρέσβευεν. Ὁ δ' αὐτὸς οὐ μόνον τῷ Βίκτορι, καὶ διαφόροις δὲ πλεστοῖς ἀρχουσιν Ἐκκλησιῶν, τὰ κατὰλληλα δι' ἐπιστολῶν περὶ τοῦ κεκινήμενου ζητήματος ὠμίλει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως τοῖς πᾶσι μιὰ ψῆφος περὶ τοῦ Πάσχα συνεφωνήθη (Nic. H. E. iv, 36).

Ὅ γε μὴν ἐπὶ Παλαιστίνῃς οὓς ἀρτίως διεληλύθαμεν, ὃ τε Νάρκισσος καὶ Θεόφιλος, καὶ σὺν αὐτοῖς Κάσσιος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, καὶ Κλάρος τῆς ἐν Πτολεμαίδι, οἱ τε κατὰ τούτων συνεληλυθότες περὶ τῆς κατελεύσεως εἰς αὐτοὺς ἐκ διανοίας τῶν ἀποστόλων περὶ τοῦ Πάσχα παραδόσεως πλείστα διεληφότες, κατὰ τὸ τέλος τῆς γραφῆς αὐτοῖς ῥήμασιν ἐπιλέγουσι ταῦτα· « Τῆς δ' ἐπιστολῆς ἡμῶν πεираθῆτε κατὰ πᾶσαν Ἐκκλησίαν ἀντίγραφα διαπέμψασθαι, ὅπως μὴ ἐνοχοὶ ὦμεν τοῖς βλάβως πλανῶσιν αὐτῶν τὰς ψυχάς. Δηλοῦμεν δὲ ὑμῖν ὅτι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἄγουσιν, ἥπερ καὶ ἡμεῖς. Παρ' ἡμῶν γὰρ τὰ γράμματα (90) κομι-

tulum 7 Decretalium *De translatione episcopi*. Vult enim Anicetum porrexisse dumtaxat Eucharistiam Polycarpo, non autem concessisse illi jus sacra mysteria celebrandi. Verum si hunc Irenæi locum ita intelligimus, quid honoris tributum fuerit Polycarpo ab Aniceto? Hoc enim diserte notat Irenæus, tum illo verbo παρεχώρησε, quod de suo jure concedere significat; tum illis verbis quæ addit, κατ' ἐντροπὴν δηλονότι, id est, *honoris causa et contemplatione*, ut vertit Rufinus. Certe si Eucharistiam tantum Polycarpo porrexisset Anicetus, nullum ei præcipuum honorem detulisset, cum omnibus peregrinis episcopis id passim tribui solet, ut cum episcopo civitatis simul communicarent, quemadmodum scribit ipse Florens ibidem. Sed et in concilio Arelatensi, capite 50, decretum est, ut peregrino episcopo locus sacrificandi detur.

(90) Vulg. *παρ' ἡμῶν δὲ τὰ γράμματα*. Sic ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. In codice Mediceo legitur, *παρ' ἡμῶν τε τὰ γράμματα*. Nicephorus vero in cap. 56 libri iv habet, *παρ' ἡμῶν γὰρ τὰ γράμματα*, atque ita codex Mazarinus, Fok. et Sav. Intelliguntur autem hic litteræ Paschales, quas ἐορταστικὰς vocabant. Cæterum ejus synodi Cæsariensis acta quædam exstant apud Bedam in libro *De vernali æquinoctio*; quæ licet a nonnullis illegitima

ζεται αὐτοῖς καὶ ἡμῖν παρ' αὐτῶν, ὥστε συμφώνως **A** cissim ab illis ad nos litteræ perferuntur; ita ut uno consensu et simul sacrosanctum peragamus diem. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας καὶ εἰς ἡμᾶς κατηλθόν.

Ἀλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδοθεῖσιν Εἰρηναίου (91) συγγράμμασι καὶ ταῖς ἐπιστολαῖς, φέρεται τις αὐτοῦ πρὸς Ἑλληνας λόγος συντομώτατος καὶ ταμάλιστα ἀναγκαϊότατος, *Περὶ ἐπιστήμης ἐπιγεγραμμένος*· καὶ ἄλλος θνᾶνατέθεικεν Ἀδελφῷ *Μαρκιανῷ* τοῦνομα, εἰς ἐπίδειξιν (92) τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος· καὶ βιβλίον τι διαλέξεων (93) διαφόρων, ἐν ᾧ τῆς πρὸς Ἑβραίων Ἐπιστολῆς καὶ τῆς λεγομένης *Σοφίας* Σολομώντος μνημονεύει, ῥητὰ τινα ἐξ αὐτῶν παραθέμενος. Καὶ τὰ μὲν εἰς ἡμετέραν ἐλθόντα γινώσκιν τῶν Εἰρηναίου τοσαῦτα. Κομόδου δὲ τὴν ἀρχὴν ἐπὶ δέκα καὶ τρισὶν ἔτεσι καταλύσαντος, αὐτοκράτωρ Σεβήρος, οὐδ' ὅλοις μηνὶν ἐξ μετὰ τὴν Κομόδου τελευτὴν Περτίναχος διαγενομένου, κρατεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅσα καὶ τῶν λοιπῶν τῶν τηρικᾶδε συνηκμάκωρ (Nic. H. E. iv, 35).

Πλεῖστα μὲν οὖν παρὰ πολλοῖς εἰσέτι νῦν τῶν τότε σώζεται παλαιῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, ἐναρέτου σπουδῆς ὑπομνήματα· ὧν γε μὴν αὐτοὶ διέγνωμεν (94), εἴη τὰ Ἡρακλείτου εἰς τὸν Ἀπόστολον, καὶ τὰ Μαξίμου (95) περὶ τοῦ πολυθρυλλήτου παρὰ τοῖς αἰρεσιώταις ζητήματος, τοῦ πόθεν ἡ κακία, καὶ περὶ τοῦ γεννητῆν ὑπάρχειν τὴν ὕλην· τὰ τε Κανδίδου εἰς τὴν ἐξαήμερον, καὶ Ἀπίωνος εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ὁμοίως Σέξτου *Περὶ ἀναστάσεως*, καὶ ἄλλης

habeantur ac spuria, haudquaquam spernenda mihi videntur. Baronius certe ea pro veris amplexus est.

(91) Ἀλλὰ γὰρ πρὸς τοῖς ἀποδοθεῖσιν Εἰρηναίου. In hoc libro maxima erat capitulorum perurbatio etiam in scriptis codicibus, quæ nos ex Rufino restitimus. Rufino etiam astipulatur codex Regius, Maz. et Fukeii. Ab his enim verbis caput ordiuntur supradicti codices hoc titulo : Ὅσα τῆς Εἰρηναίου φιλοκαλλίας· sed in eo peccant, quod caput istud numerant 28, cum sit revera caput 26, ut constat ex indice capitum qui libro præfixus est. Causa erroris fuit, quod superiorum capitum tituli bis apppositi sunt in memoratis codicibus per negligentiam librariorum.

(92) Εἰς ἐπίδειξιν. Forte legendum est εἰς ἀπόδειξιν.

(93) Βιβλίον τι διαλέξεων. Rufinus dialogos vertit; Hieronymus vero, tractatus. Sed Rufini interpretatio magis placet. Sic *Γάλου Διαλέξεις* memoratur ab Eusebio, quæ nihil aliud erat quam dialogus seu disputatio Cæli *Adversus Proclum*, ut infra demonstrabimus. Potest tamen etiam sumi pro tractatu seu sermone ad populum. Nam διαλέγεσθαι pro concionari in ecclesia sumit Eusebius in libro vi, capite 19, et διαλέξεις appellat homilias Origenis in capite 36 ejusdem libri. Sed et Basilii in libro *De Spiritu sancto*, cap. ult., διαλέξεις vocat homilias Origenis in Psalmos : Ἡδὴ δὲ καὶ Ὀριγένην ἐν πολλαῖς τῶν εἰς τοὺς Ψαλμοὺς διαλέξεων εὔρομεν, etc. Quem locum Erasmus ita vertit : Jam vero et Origenem multis in locis expositionum quas in Psalmos edidit... Atqui διαλέξεις homiliæ sunt seu tractatus

CAPUT XXVI.

Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis reliquit.

Cæterum præter supradicta Irenæi opera et epistolas, exstat etiam brevissimus et in primis necessarius ejusdem liber adversus gentes, qui *De scientia* inscribitur. Alius præterea Marciano fratri nuncupatus, qui demonstrationem continet apostolicæ prædicationis. Denique libellus variarum disputationum, in quo Epistolæ ad Hebræos, et *Sapientia* Salomonis mentionem facit, et quasdam sententias ex iis libris adducit. Atque hæc sunt quæ ex Irenæi scriptis ad nostram notitiam pervenerunt. Interim cum per tredecim annos Commodus imperium tenuisset, ac post ejus obitum Pertinax sex circiter mensium spatio rempublicam administrasset, imperator Severus summa rerum potitus est.

CAPUT XXVII.

Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.

Porro veterum ecclesiasticorum virorum qui tunc temporis vixerunt, plurima adhuc servantur apud multos 195 laudabilis diligentia monumenta. Eorum vero quos ipsi dignoscere potuimus, hæc fere sunt : Heracliti Commentarii in Apostolum : Maximi quoque volumina de vulgatissima illa apud hæreticos quæstione, unde sit malum, et de eo quod materia facta sit. Præterea Candidi in hexameron, et Apionis de eodem argumento commentarii. Item

ad populum, non autem expositiones. Et in homiliis quidem fere hæc sollemnis erat clausula, ut tractator Deo Patri et Filio cum Spiritu sancto gloriam daret : quam clausulam in omnibus fere Origenis in *Psalmos homiliis* appositam esse testatur Basiliius. In libris autem Expositionum id minime observavit Origenes.

(94) Ὃν γε μὴν αὐτοὶ διέγνωμεν. Musculus et Christophorsonus vocem διαγνῶναι pro simplici γνῶναι acceperunt ; quod equidem non damno. Tamen διαγνῶναι proprie significat *internoscere* ac *distinguere*. Ait igitur Eusebius, scriptores illos quos certa aliqua nota ab hæreticis scriptoribus distinguere potuit, esse Heraclitum, Maximum et cæteros. Pro Heraclito *Heraclium* legit Rufinus et Hieronymus. Porro articulus ille postpositivus ὧν γε μὴν non refertur ad vocem ὑπομνήματα, ut putavit Christophorsonus, sed ad vocem ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν. Nam si referretur ad vocem ὑπομνήματα, dixisset Eusebius, & γε μὴν αὐτοὶ διέγνωμεν. Refert igitur Eusebius hoc loco, primum ecclesiasticos illius temporis scriptores quorum nomina potuit cognoscere ; deinde illos commemorat, quorum libri quidem adhuc supererant, sed nomina ignorabantur.

(95) Καὶ τὰ Μαξίμου. Hujus Maximi liber inscriptus erat *Περὶ τῆς ὕλης*, et in dialogi modum compositus : ex quo luculentissimum fragmentum profert Eusebius in libro vii *Præparationis evangelicæ*, capite ultimo, ubi et scriptorem hoc elogio afficit : Μαξίμω δὲ τῆς Χριστοῦ διατριβῆς οὐκ ἀσήμω ἀνδρὶ, καὶ λόγος οἰκεῖος συγγέγραπται ὁ *Περὶ τῆς ὕλης*.

Sexti liber *De resurrectione*, et Arabiani opus quoddam, aliorumque complurium. Quorum nec tempora litteris mandare, cum nullum nobis iudicium aut argumentum suppetat, nec narrationem ullam libris nostris intexere possumus. Multorum etiam lucubrationes ad nos pervenerunt, quorum ne ipsa quidem nomina possumus recensere. Qui orthodoxi quidem et ecclesiastici omnes fuere, ut sacræ Scripturæ expositio a singulis eorum allata testatur; obscuro tamen nobisque ignoti sunt, propterea quod libri ipsi auctorum non præferunt nomina.

CAPUT XXVIII.

De his qui Artemonis hæresim initio sectati sunt: cuiusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.

Porro in cuiusdam ex illis auctoribus libro adversus Artemonis hæresim elaborato, quam Paulus Samosatensis nostris temporibus renovare aggressus est, exstat quædam narratio, historiæ quam præ manibus habemus valde accommodata. Supradictam enim hæresim quæ Christum merum hominem esse dicebat, ante paucos annos invectam esse coarguens auctor ille, quandoquidem sectæ illius principes vetustissimam illam esse jactabant: post alia multa adversus impium eorum mendacium adducta, hæc ad verbum refert: « Affirmant enim, inquit, priscos quidem omnes, et ipsos apostolos, ea quæ ab ipsis nunc dicuntur, et accepisse et docuisse: ac prædicationis quidem veritatem esse custoditam usque ad Victoris tempora, qui tertius decimus a Petro Romanæ urbis episcopus fuit: a Zephyrini autem temporibus qui Victori successit, adulteratam fuisse veritatem. Ac fortasse id quod dicunt, credibile videretur, nisi eis refragarentur primum quidem divinæ Scripturæ: deinde fratrum quorundam scripta, Victoris **196** ætate antiquiora, quæ illi adversus gentes et contra sui temporis hæreticos pro veritatis defensione scripserunt. Justinum intelligo, et Miltiadem et Tatianum ac Clementem, aliosque quamplurimos, in quorum omnium libris Christi divinitas adstruitur. Nam Irenæi quidem et Melitonis et reliquorum scripta

ὑπόθεσις Ἀραβιανοῦ, καὶ μυρίων ἄλλων, ὧν διὰ τὸ μηδεμίαν ἔχειν ἀφορμὴν, οὐχ οἶδ' ὅτε οὐτε τοὺς χρόνους παραδοῦναι γραφῇ, οὐδ' ἱστορίας μνήμην υποσημήνασθαι (96). Καὶ ἄλλων δὲ πλείστων, ὧν οὐδὲ τὰς προσηγορίας καταλέγειν ἡμῖν δυνατόν, ἦλθον εἰς ἡμᾶς λόγοι, ὀρθοδόξων μὲν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, ὥς γε δὴ ἡ ἐκάστου παραδείκνυσαι τῆς θείας Γραφῆς ἐρμηνεία, ἀδελῶν δὲ ὅμως ἡμῖν, ὅτι μὴ τὴν προσηγορίαν ἐπάγεται τῶν συγγραφεμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τῶν τὴν Ἀρτέμωρος αἵρεσιν ἐξαρχῆς προβεβλημένων· οἳ τοι τὸν τρόπον γεγονόσι, καὶ ὅπως τὰς ἀγίας Γραφὰς διαφθεῖραι τετολημῆκασιν (Nic. H. E. IV, 21).

Τούτων ἐν τινος σπουδασματι κατὰ τῆς Ἀρτέμωρος αἵρέσεως πεπονημένῳ, ἣν αὖθις ὁ ἐκ Σαμοσάτων Παῦλος καθ' ἡμᾶς ἀνανεώσασθαι πεπειράται, φέρεται τις διήγησις ταῖς ἐξεταζομέναις ἡμῖν προσήκουσα ἱστορίαις (97). Τὴν γάρ τοι δεδηλωμένην αἵρεσιν ψιλὸν ἄνθρωπον γενέσθαι τὸν Σωτῆρα φάσκουσιν, οὐ κερὶ πολλοῦ νεωτερισθεῖσαν διευθύνων, ἐπειδὴ σεμνύνειν αὐτὴν ὡς ἂν ἀρχαίαν οἱ ταύτης ἦθελον εἰσηγηγῆται, πολλὰ καὶ ἄλλα εἰς ἐλεγχον αὐτῶν τῆς βλασφημίου ψευδηγορίας παραθεῖς ὁ λόγος (98), ταῦτα κατὰ λέξιν ἱστορεῖ: « Φασὶ γὰρ τοὺς μὲν προτέρους ἄπαντας καὶ αὐτοὺς τοὺς ἀποστόλους παρελιγμένας τε καὶ δεδιδαγμένας ταῦτα, ἃ νῦν οὗτοι λέγουσι, καὶ τετηρηθῆναι τὴν ἀλήθειαν τοῦ κηρύγματος μέχρι τῶν Βίκτορος χρόνων, ὃς ἦν τρισκαίδέκατος ἀπὸ Πέτρου ἐν Ῥώμῃ ἐπίσκοπος, ἀπὸ δὲ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ζεφυρίνου, παρακεχαράχθαι τὴν ἀλήθειαν. Ἦν δ' ἂν τυχὸν πιθανὸν τὸ λεγόμενον, εἰ μὴ πρῶτον μὲν ἀντέπιπτον αὐτοῖς αἱ θείαι Γραφαί. Καὶ ἀδελφῶν δὲ τινῶν ἐστὶ γράμματα πρεσβύτερα τῶν Βίκτορος χρόνων, ἃ ἐκεῖνοι πρὸς τὰ ἔθνη ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, καὶ πρὸς τὰς τότε αἵρέσεις ἔγραψαν· λέγω δὲ Ἰουστίνου καὶ Μιλτιάδου, καὶ Τατιανοῦ, καὶ Κλήμεντος, καὶ ἐτέρων πλείων, ἐν οἷς ἅπασι θεολογεῖται ὁ Χριστός. Τὰ γὰρ Εἰρηναίου τε καὶ Μελάτωνος καὶ τῶν λοιπῶν τίς ἀγνοεῖ βιβλία, θεὸν καὶ ἄνθρωπον καταγγέλλοντα τὸν Χριστόν; Ψαλμοὶ δὲ ὅσοι καὶ ὧδα ἀδελφῶν ἀπρ-

(96) *Ὁδὸν ἱστορίας μνήμην υποσημήνασθαι.* Hunc locum non intellexerunt interpretes, quod miror. Solet Eusebius ex auctorum quorum meminit scriptis, historias quasdam depromere. Sic supra ex Irenæi libris, et ex Clemente et Hegesippo ac Papia aliisque passim varias excerptit narrationes, quoties tempus ipsum quo auctores illi scribebant, cognitum habet. In his porro scriptoribus quos in hoc capite commemoravit, negat Eusebius id se præstare potuisse, propterea quod tempus ipsum quo vixissent, certo scire non potuerat, cum nullum ejus indicium aut argumentum ipsi suppeteret. Atque ita fere Nicephorus, nisi quod verba illa, διὰ τὸ μηδεμίαν ἀφορμὴν ἔχειν male intellexit. Pro his enim Eusebianus ista substituit: Ὅν διὰ τὸ μὴ συμβάλλεσθαι τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ, οὐτε τοὺς χρόνους, οὐτε τὰς αὐτῶν ἱστορίας μερικῶς ἀναγράφωμεν.

(97) *Ταῖς ἐξεταζομέναις ἡμῖν... ἱστορίαις.* Musculus, eumque secutus Christosporsonus, ita vertit, *historiis nostris quas undique conquisivimus.*

(98) *Παραθεῖς ὁ λόγος.* Nicephorus in libro IV, cap. 21, hunc librum auctoris ignoti inscriptum esse dicit *Μικρὸν λαβύρινθον*. Photius autem in *Bibliotheca*, capite 48, Caium hujus libri auctorem facit: Τούτων τὸν Γάϊον πρεσβύτερόν φασι γεγενῆσθαι τῆς κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίας, συντάξαι δὲ καὶ ἕτερον λόγον ἰδίως κατὰ τῆς Ἀρτέμωρος αἵρέσεως, etc. Hic est ipse liber cuius fragmenta hic profert Eusebius, quem tamen a *Labyrintho* Photius aperte distinguit. Sed Nicephori sententiam confirmat Theodoritus in libro II *Hæreticarum fabularum*, capite quinto, ubi agens de Theodoto Coriario, eamque de Natale episcopo referens historiam quam hic narrat Eusebius, ex libro qui *Parvus labyrinthus* dicitur, illam esse depromptam testatur.

χῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσαι (99), τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ τὸν Χριστὸν ὑμνοῦσι θεολογούντες. Πῶς οὖν ἐκ τοσούτων ἔτων καταγελλομένου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος, ἐνδέχεται τοὺς μέχρι Βίκτωρος οὕτως ὡς οὗτοι λέγουσι, κεκηρυχέναι; πῶς δὲ οὐκ αἰδοῦνται ταῦτα Βίκτωρος καταφεύδουσαν, ἀκριδῶς εἰδότες, ὅτι Βίκτωρ τὸν σκυτέα Θεόδοτον, τὸν ἀρχηγὸν καὶ πατέρα ταύτης τῆς ἀρνησιθεοῦ ἀποστασίας, ἀπεκέρυξε τῆς κοινωνίας, πρῶτον εἰπόντα ψῆδον ἀνθρώπων τὸν Χριστόν; Εἰ γὰρ Βίκτωρ κατ' αὐτοὺς οὕτως ἐφρόνει ὡς ἡ τούτων διδάσκει βλασφημία, πῶς ἂν ἀπέβαλλε (99*) Θεόδοτον τὸν τῆς αἵρέσεως ταύτης εὐρετήν; » Καὶ τὰ μὲν κατὰ τὸν Βίκτωρα τοιαῦτα. Τούτου δὲ ἔτεσι δέκα προστάντος τῆς λειτουργίας, διάδοχος καθίσταται Ζεφυρίνος, ἀμφὶ τὸ ἑνατον τῆς Σεβήρου βασιλείας ἔτος. Προστίθησι δὲ ὁ τὸ προεξηρημένον συντάξας περὶ τοῦ κατάρξαντος τῆς δηλωθείσης αἵρέσεως βιβλίον, καὶ ἄλλην κατὰ Ζεφυρίνον γενομένην πρᾶξιν, ὧς πῶς αὐτοῖς ῥήμασι γράφων· « Ὑπομνήσω γοῦν πολλοὺς τῶν ἀδελφῶν πρᾶγμα ἐφ' ἡμῶν γεγνημένον, ὃ νομίζω ὅτι εἰ ἐν Σοδόμοις ἐγεγόνει, τυχὸν ἂν κάκεινος ἐνοουθέτησε. Νατάλιος ἦν τις (1) ὁμολογητὴς οὐ πάλαι, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἡμετέρων γεγνημένος καιρῶν. Οὗτος ἡπατήθη ποτὲ ὑπὸ Ἀσκληπιόδοτου καὶ ἐτέρου Θεοδότου τινὸς τραπεζίτου. Ἦσαν δὲ οὗτοι ἄμφω Θεοδότου τοῦ σκυτέως μαθηταί, τοῦ πρώτου ἐπὶ ταύτῃ τῇ φρονήσει, μᾶλλον δὲ ἀφροσύνῃ, ἀφορισθέντος τῆς κοινωνίας ὑπὸ Βίκτωρος, ὡς ἔφη, τοῦ τότε ἐπισκόπου. Ἀνεπίσθη δὲ ὁ Νατάλιος ὅτι αὐτῶν ἐπὶ σαλαρίῳ ἐπίσκοπος κληθῆναι (2) ταύτης τῆς αἵρέσεως, ὥστε λαμβάνειν παρ' αὐτῶν μηνιαία δηνάρια ἑκατὸν πεντήκοντα. Γεγνημένος οὖν σὺν αὐτοῖς, δι' ὁραμάτων πολλάκις ἐνοουθεῖτο ὑπὸ τοῦ Κυρίου. Ὁ γὰρ εὐσπλαγχνος Θεὸς καὶ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, οὐκ ἐβούλετο ἔξω Ἐκκλησίας γεγνημένον, ἀπολέσθαι μάρτυρα τῶν ἰδίων παθῶν. Ἐπεὶ δὲ ῥαθυμότερον τοῖς ὁράμασι προσεῖχε, δελεαζόμενος τῇ τε παρ' αὐτοῖς πρωτοκαθεδρίᾳ, καὶ τῇ πλείστους ἀπολλυούσῃ αἰσχροκερδεῖ, τελευταῖον ὑπὸ ἀγίων ἀγγέλων ἐμαστιγώθη, δι' ὅλης τῆς νυκτὸς οὐ μικρῶς αἰκισθεὶς ὥστε ἔωθεν ἀναστῆναι, καὶ ἐνδυσάμενον σάκκον, καὶ σποδὴν καταπασάμενον, μετὰ πολλῆς σπουδῆς καὶ δακρύων προσπεσεῖν Ζεφυρίνῳ τῷ ἐπισκόπῳ, κυλιόμενον ὑπὸ τοὺς πόδας οὐ μόνον τῶν ἐν τῷ κλήρῳ, ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκῶν· συγγέαι τε τοῖς δάκρυσι τὴν εὐσπλαγχνον Ἐκκλησίαν τοῦ ἐλεημονος Χριστοῦ, πολλῇ τε τῇ δεήσει χρησάμενον, δείξαντά τε τοὺς μώλωπας ὧν εἰλήφει πληγῶν, μόλις κοινωνηθῆναι. »

(99) *Ψαλμοὶ δὲ καὶ ὧδα ἀδελφῶν ἀπαρχῆς ὑπὸ πιστῶν γραφεῖσαι*. Scribendum est ἀπ' ἀρχῆς, ut habent codd. Med., Fuk., Savil. et Nicephorus. Porro ex his verbis apparet morem fuisse antiquissimum in Ecclesia, hymnos et psalmos in honorem Christi componere. Certe Plinius in epistola ad Trajanum auctor est, Christianos in unum convenientes, Christo hymnos canere consuevisse. De his psalmis et hymnis intelligendus videtur Hippolytus in oratione *De consummatione mundi*, sub finem: Τὸ στόμα ὑμῶν πρὸς δοξολογίαν καὶ αἶνον, καὶ ψαλμούς, καὶ ὧδὰς πνευματικὰς ἡυτέρπεισα λαλεῖν. Huiusmodi hymnus in honorem Jesu Christi

A quis est qui ignoret, in quibus Christum Deum simul atque hominem prædicarunt? Psalmi quoque et cantica fratrum jam pridem a fidelibus conscripta, Christum Verbum Dei concelebrant, divinitatem ei tribuendo. Cum igitur tot abhinc annis ecclesiastica doctrina prædicata sit, qui fieri potest ut omnes usque ad Victoris tempora eam quam isti dicunt doctrinam promulgaverint? Quomodo eos non pudet huiusmodi calumniam adversus Victorem concinnare, cum certo sciant Theodotum Coriarium, qui defectionis illius Deum abnegantis parens et auctor fuit, primusque Christum nudum esse hominem asseruit, per Victorem a communione Ecclesiæ ejectum fuisse. Nam si, ut aiunt, Victor eadem sentiebat quæ illorum docet impietas, cur B Theodotum opinionis illius auctorem ab Ecclesia removit? » Ac de Victore quidem ita se res habet. Qui cum decem annis sacerdotium administrasset, Zephyrinus ei successor substitutus est, anno principatus Severi circiter nono. Porro idem ille qui supradictum librum de hæresis illius auctore composuit, aliam quoque rem Zephyrini temporibus gestam adjungit his verbis: « Facinus, inquit, nostra ætate gestum, multis fratrum nostrorum in memoriam revocabo. Quod quidem si Sodomis admissum fuisset, ipsos, ut arbitror, incolas ad pœnitentiam provocare potuisset. Erat quidam Natalis nomine, confessor, qui non ita pridem, sed nostra ætate vixit. Hic forte in fraudem inductus est ab Asclepiodoto et altero quodam Theodoto argentario. Ambo autem isti discipuli erant Theodoti illius Coriarii, qui primus ob hanc doctrinam seu potius insaniam, a Victore, ut dixi, tunc temporis episcopo, ab Ecclesiæ communione remotus est. Hi persuaserunt Natali, ut, accepto salario, hæresis illius episcopus crearetur, ea scilicet conditione, ut menstros centum quinquaginta denarios ab illis acciperet. Sociatus igitur illorum partibus, sæpe a Domino corripiebatur in somnis. Clementissimus 197 enim Deus ac Dominus noster Jesus Christus, eum qui passionum suarum testis exstiterat, perire extra Ecclesiam nolebat. Sed cum nocturnas ejusmodi visiones negligeret Natalis, utpote honore primæ apud illos sedis, et turpis lucri cupiditate, quæ multis mortalibus exitio est, inescatus, tandem a sanctis angelis per totam noctem flagris cæsus et gravissime verberatus est. Adeo ut primo diluculo consurgens, saccum induerit, et cinere conspersus con-

a Clemente Alexandrino compositus exstat ad finem ejus libri qui *Pædagogus* inscribitur.

(99*) *Ἀπέβαλλε*. Forte *ἀπέβαλε*. Edit.

(1) *Νατάλιος ἦν τις*. Nescio an hic sit Cæcilius Natalis, qui disputatione Octavii Januarii coram Minucio Felice Romæ habita, ad Christi fidem conversus est, ut scribitur in *Dialogo* Minucii Felicis. Nomen certe convenit, et tempus atque professio.

(2) *Ἐπίσκοπος κληθῆναι*. Ita scriptum præfert codex Regius, cui consentit Rufini interpretatio. Sed quatuor reliqui codices Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum habent *κληρωθῆναι*.

festum cum lacrymis ad pedes Zephyrini episcopi sese abjecerit, non solum cleri, verum etiam sæcularium vestigiis advolutus; et Christi misericordis Ecclesiam ipsam quoque misericordem fletibus suis commoverit atque concusserit. Multisque precibus usus, ostensis etiam vibicibus plagarum quas pro Christi confessione pertulerat, vix tandem ad communionem admissus est. » His adjiciemus alia quoque ejusdem scriptoris de iisdem hæreticis verba, quæ sic habent: « Sacras quidem, inquit, Scripturas audacter adulteraverunt: primitivæ autem fidei regulam rejecerunt: Christum ipsum denique ignoraverunt: non inquirentes quid sacræ doceant Scripturæ; sed cujusmodi syllogismorum figura ad confirmandam impietatem suam reperitur, assidue meditantes. Quod si quis aliquem divinæ Scripturæ locum eis objiciat, examinant utrum connexum an disjunctum syllogismi genus ex eo confici possit. Relictisque atque abjectis sacris Dei Scripturis, geometriæ student; quippe qui terrestres sint et loquantur terrena, et illum qui de cælo advenit ignorent. Euclidis igitur *Geometria* apud nonnullos eorum studiose excollitur. Aristoteles vero et Theophrastus summa admiratione suspiciuntur: Galenus autem a quibusdam etiam adoratur. Proinde istos qui infidelium artibus ac disciplinis ad stabilendam hæresis suæ opinionem abutuntur, et subtili impiorum hominum versutia simplicissimam divinarum Scripturarum adulterant fidem, remotissimos esse a fide quid attinet dicere? Hinc est quod divinis Scripturis audacter manus intulerunt, eas

Τούτοις ἐπισυνάψωμεν καὶ ἄλλας περὶ τῶν αὐτῶν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως φωνάς, τοῦτον ἐχούσας τὸν τρόπον· « Γραφάς μὲν θείας ἀφώδως βραδύουρήχασαι, πίστεως δὲ ἀρχαίας κανόνα ἡθετήχασαι, Χριστὸν δὲ ἡγνοήχασιν, οὐ τί αἱ θεταὶ λέγουσι Γραφαὶ ζητοῦντες, ἀλλ' ὅποιον σχῆμα συλλογισμοῦ εἰς τὴν τῆς ἀθεότητος εὐρεθῇ σύστασιν, φιλοπόνως ἀσχοῦντες· καὶ αὐτοῖς προτείνῃ τις ῥητὸν Γραφῆς θεϊκῆς, ἐξετάζουσι πότερον συνημμένον ἢ διεξευγμένον (3) δύναται ποιηθῆαι σχῆμα συλλογισμοῦ. Καταλιπόντες δὲ τὰς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Γραφάς, γεωμετρίαν ἐπιτηδεύουσιν, ὡς ἂν ἐκ τῆς γῆς ὄντες καὶ τῆς γῆς λαλοῦντες, καὶ τὸν ἄνωθεν ἐρχόμενον (4) ἀγνοοῦντες. Εὐκλείδης γοῦν παρὰ τισιν αὐτῶν φιλοπόνως γεωμετρεῖται, Ἀριστοτέλης δὲ καὶ Θεόφραστος θαυμάζονται· Γαληνὸς γάρ ἰσως ὑπὸ τινων καὶ προσκυνεῖται (5). Οἱ δὲ ταῖς τῶν ἀπίστων τέχναις εἰς τὴν τῆς αἰρέσεως αὐτῶν γνώμην ἀποχρώμενοι, καὶ τῇ τῶν ἀλέων πανουργίᾳ τὴν ἀπλὴν τῶν θείων Γραφῶν πίστιν καπηλεύοντες, οἳ μὴδ' ἐγγὺς πίστεως ὑπάρχουσι, τί δεῖ καὶ λέγειν; Διὰ τοῦτο ταῖς θείαις Γραφαῖς ἀφώδως ἐπέβαλον τὰς χεῖρας, λέγοντες αὐτὰς διωρθωκῆναι. Καὶ οἳ τοῦτο μὴ καταψευδόμενος αὐτῶν λέγω, ὁ βουλόμενος δύναται μαθεῖν. Εἰ γάρ τις θελήσει συγχωμίσας αὐτῶν ἐκάστου τὰ ἀντίγραφα ἐξετάζειν πρὸς ἄλληλα, κατὰ πολὺ ἀνεῦροι διαφωνοῦντα. » Ἀσύμφωνα γοῦν ἔσται τὰ Ἀσκληπιάδου (6) τοῖς Θεοδότου. Πολὺν δὲ ἔστιν εὐπορήσαι, διὰ τὸ φιλοτιμῶς ἐγγεγράφθαι τοὺς μαθητὰς αὐτῶν τὰ ὑφ' ἐκάστου αὐτῶν, ὡς αὐτοὶ καλοῦσι, κατωρθωμένα, τουτέστιν ἡφανισμένα. Πάλιν δὲ τοῖς τοῖς Ἑρμοφίλου οὐ συνάδει. Τὰ γάρ Ἀπολ-

(3) *Πότερον συνημμένον ἢ διεξευγμένον.* Quid sit συνημμένον et quid διεξευγμένον, docent dialectici. Pronuntiata quæ Stoici ἀξιώματα vocant, alia sunt simplicia, ut illud, *dies est*; alia non simplicia. Ex his quæ non sunt simplicia, alia sunt συνημμένα, id est connexa, quæ constant ex duobus diversis pronuntiatis, ut illud, *Si dies est, lux est*. Alia διεξευγμένα seu disjuncta, ut illud, *aut dies est, aut nox est*. Vide Diogenem Laertium in *Zenone*. Sextus Empiricus τὸ συνημμένον definit τὸ συνεστὸς ἐξ ἀξιώματος διαφορουμένου, ἢ ἐξ ἀξιώματων διαφερόντων, διὰ τοῦ εἴ ἢ ἐπερ συνδέσμου. Et exemplum connexi quod si ex pronuntiato διαφορουμένῳ hoc affert: *Si dies est, dies est*. Ex quo corrigendus est Diogenes Laertius in *Zenone* hoc modo: Ἐξ ἀξιώματος μὲν διαφορουμένου, οἶον, εἰ ἡμέρα ἐστίν, ἡμέρα ἐστίν. Porro tam apud Sextum quam apud Laertium mallem scribere διαφορουμένον, quemadmodum legitur apud Alexandrum Aphrodisiensem in *priora Analytica*. Nam διαφορούμενον idem est quod δὲ λαμβανόμενον. Et hæc quidem de harum vocum interpretatione dicta sufficiant. Quod vero spectat ad hujus loci interpunctionem, scripti codices inter se dissentiunt. Nam Reginus quidem codex, quem seculus est Rob. Stephanus, post vocem διεξευγμένον virgulam habet appositam, ut scias voces illas συνημμένον καὶ διεξευγμένον referendas esse ad τὸ ῥητὸν quod præcessit, non autem ad σχῆμα συλλογισμοῦ quod proxime sequitur. Sed reliqui codices, Maz. et Med., cum Fuk. et Saviliano, post vocem διεξευγμένον nullam adhibent distinctionem, sed tantum post vocem συνημμένον. Quam distinctionem secutus Rufinus ac reliqui interpretes, connexum disjunctum, duo syllogismorum genera existimaverunt. Mibi prior distinctio magis placet.

(4) *Τὸν ἄνωθεν ἐρχόμενον.* Christophorus vertit: *Christum qui de cælo venturus est penitus ignorant*. Quam interpretationem equidem non damno. Sic enim loqui solent sancti Patres de supremo adventu Christi, quo mundum judicaturus est, non quasi de futuro, sed tanquam de præsentī, ἔρχεται κρίνειν ζῶντας καὶ νεκρούς. Ita Hegesippus in *Martyrio sancti Jacobi*, et alii passim ab Eusebio citati. Possunt tamen hæc verba etiam de primo Christi adventu intelligi, quomodo accepit Rufinus.

(5) *Γαληνὸς γάρ ἰσως ὑπὸ τινων καὶ προσκυνεῖται.* Galenus enim ne figuris syllogismorum et de tota philosophia libros conscripserat, ut ex librorum ejus indice cognoscimus. Est autem illustre hoc testimonium de Galeno, quippe quod auctoris sit antiquissimi, et Galeni temporibus pene æqualis. Nec vero ex hoc tantum scriptore, verum etiam ex aliis quampluribus idem colligere licet, Galenum Aristoteli ac Theophrasto, ipsique adeo Platoni æquare non dubitarunt. Certe Alexander Aphrodisiensis, in *librum octavum Topicorum*, non procul ab initio, satis indicat ita omnes de Galeno existimasse. Postquam enim docuit problematum alia ἐνδοξα esse, alia ἄδοξα, et ἐνδοξα quidem in duplici esse differentia, alia enim esse ἀπλῶς, alia ὠρισμένως, hæc subiungit: Ὀρισμένως δ' ἐνδοξα, τὰ τῶδ' ἐστιν τῶν ἐνδόξων ἐπόμενα, οἶον, Πλάτωνι, ἢ Ἀριστοτέλει, ἢ Γαληνῷ.

(6) *Τὰ Ἀσκληπιάδου.* Apud Nicephorum scribitur, Ἀσκληπιόδου, quomodo etiam legit Rufinus. Paulo post ubi legitur, τὰ γάρ Ἀπολλωνίου, restituendum est Ἀπολλωνίδου ex Theodorito in libro *ii Hæreticarum fabularum*, capite 5, et ex Nicephoro ac Rufino.

λωνίδου οὐδὲ αὐτὰ ἑαυτοῖς ἐστὶ σύμφωνα. Ἐνστί γάρ A
συγκρίναι τὰ πρότερον ὑπ' αὐτῶν κατασκευασθέντα (7)
τοῖς ὕστερον πάλιν ἐπιδιαστροφῆσι, καὶ εὐρεῖν κατα-
πολὺ ἀπώδοντα. Ὅσῃς δὲ τόλμης ἐστὶ τοῦτο τὸ ἀμάρ-
τημα, εἰκὸς μὴδὲ ἐκείνους ἀγνοεῖν. Ἡ γὰρ οὐ πιστεύ-
ουσιν ἀγίῳ Πνεύματι λελέχθαι τὰς θείας Γραφάς, καὶ
εἰσὶν ἄπιστοι, ἢ ἑαυτοὺς ἡγοῦνται σοφωτέρους τοῦ
ἀγίου Πνεύματος ὑπάρχειν· καὶ τί ἕτερον ἢ δαιμο-
νῶσιν; Οὐδὲ γὰρ ἀρνήσασθαι δύνανται ἑαυτῶν εἶναι
τὸ τόλμημα, ὅπότεν καὶ τῇ αὐτῶν χειρὶ ἢ γεγραμ-
μένα, καὶ παρ' ὧν κατηχήθησαν (8), μὴ τοιαύτας παρ-
έλαβον τὰς γραφάς· καὶ δεῖξαι ἀντίγραφα, ὅθεν αὐτὰ
μετεγράψαντο, μὴ ἔχουσιν. Ἐνιοὶ δὲ αὐτῶν οὐδὲ πα-
ραχαράττειν ἠξίωσαν αὐτὰς, ἀλλ' ἀπλῶς ἀρνησάμε-
νοι τὸν τε νόμον καὶ τοὺς προφῆτας, ἀνόμου καὶ
ἀθέου διδασκαλίας (9), προφάσει χάριτος, εἰς ἔσχατον B
ἀπωλείας βλεθρον κατωλίσθησαν. Καὶ ταῦτα μὲν
τοῦτον ἱστορεῖσθω (10) τὸν τρόπον.

*Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας λόγου πέμπτου
τέλος.*

esse existimant, ac proinde quid aliud sunt quam dæmoniaci? Neque enim negare possunt hoc facinus
a se admissum esse, cum ipsorum manu descripta sint exemplaria; neque ab illis, a quibus in Chris-
tiana fide instituti sunt, ejusmodi codices acceperint: nec ostendere possint exemplaria, ex quibus
sua illa descripserunt. Quidam autem ex ipsis ne adulterare quidem Scripturas dignati sunt: sed le-
gem ac prophetas absolute repudiantes, per illegitimam et impiam doctrinam, sub obtentu gratiæ in
altissimum exitii gurgitem delapsi sunt. Verum de his hactenus.

Finis libri quinti Historiæ ecclesiasticæ.

(7) Ἐπ' αὐτῶν κατασκευασθέντα. Christophor- C
sonus legit ὑπ' αὐτοῦ, quomodo etiam Savilius ad
oram sui codicis emendavit. Nostri tamen codices
nihil mutant, et vulgata lectio confirmatur tum ex
sequentibus, tum ex Theodorito. Nam Theodoritus
in libro II *Hæreticarum fabularum*, cap. 5, hujus
loci sensum ita expressit: Καὶ οὐδὲ τοῦτο συμφώνως
αὐτοὺς δεδρακέναι λέγει· ἀλλὰ ἄλλως μὲν τὸν Θεόδο-
τον, ἐτέρως δὲ τὸν Ἀσκληπιάδην. Καὶ Ἐρμόφιλον ἄλ-
λως, καὶ τὸν Ἀπολλωνίδην ἐτέρως· καὶ τούτων δὲ
ἕκαστον ἐπιδιορθώσεις τῶν οἰκείων ποιήσασθαι. Ex
quibus apparet, Theodorum hic legisse in plurali
numero, τὰ πρότερον ὑπ' αὐτῶν κατασκευασθέντα.
Ipsa tamen orationis consequentia poscere videtur,
ut ὑπ' αὐτοῦ potius scribatur. De solo enim Apollo-
nide id affirmat Caius, seu quis alius auctor fuit
Parvi labyrinthi, illum scilicet duas editiones com-
posuisse sacrarum Librorum, quarum posterior
multum a priore differret.

(8) Καὶ παρ' ὧν κατηχήθησαν. Tota hæc peri-
cope usque ad verba illa μὴ ἔχουσι, deest in codice

a se emendatas esse dicentes. Atque id a me non
falso eis objici, quisquis voluerit facile cognoscat.
Nam si quis exemplaria illorum undique conqui-
sita simul inter se contulerit, inveniet profecto illa
inter se plurimum dissentire. Certe Asclepiadoti
exemplaria non conveniunt 198 cum illis quæ
sunt Theodoti. Multa porro hujusmodi exemplaria
nancisci licet, propterea quod discipuli illorum stu-
diose perscripserunt ea quæ a magistris suis, ut ipsi
dicunt, emendata, hoc est corrupta fuerant. Jam
Hermophili exemplaria cum illis quæ dixi, minime
consentiunt. Ea vero quæ dicuntur Apollonidis ne
secum quidem ipsa concordant. Nam illa quæ prius
ediderat, cum illis quæ postea invertit atque luxa-
vit, conferre quilibet potest, atque inter se disso-
nantia deprehendere. Quantæ porro audaciæ sit
ejusmodi facinus, ne ipsos quidem ignorare credi-
bile est. Aut enim sacras Scripturas a sancto Spi-
ritu dictatas esse non credunt, ac proinde infideles
sunt: aut semetipsos Spiritu sancto sapientiores

Regio, nec admodum necessaria mihi videtur. Ha-
betur tamen in vetustissimo codice Maz., Med. ac
Fuk. et in interpretatione Rufini.

(9) Ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας. Subaudi-
enda videtur præpositio, intelligendusque locus
quasi scriptum sit ἐν ἐκείνῃ καὶ διὰ τῆς ἀνόμου καὶ ἀθέου
διδασκαλίας. Ita fere Langus et Musculus hunc locum
interpretati sunt, melius profecto quam Christo-
phorsonus. Male etiam Rufinus vertit, *et obtenta
impie hujus assertionis*, quasi Græca sic construenda
sint: ἀνόμου καὶ ἀθέου διδασκαλίας προφάσει.
Atqui προφάσει χάριτος dixit Eusebius. Quippe hæ-
retici illi, obtentu gratiæ quæ per Evangelium do-
nata est, legem ac prophetas repudiabant. Unde eorū
doctrina merito ἀνομος et ἄθεος dicitur: ἀνο-
μος eo quod legem rejicerent; ἄθεος eo quod pro-
phetas unius ac veri Dei nuntios repudiarent.

(10) Ἱστορεῖσθω. In optimo codice Mazarino
scriptum est ἱστορήσθω, cui lectioni suffragatur
etiam codex Fuketianus.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ Ζ'.

EUSEBII PAMPHILI

HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ

LIBER SEXTUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΕΚΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

<p>α'. Περὶ τοῦ κατὰ Σεβήρον διωγμοῦ.
 β'. Περὶ τῆς Ὀριγένους ἐκ παιδὸς ἀσκήσεως.
 γ'. Ὡς κομιδὴ νέος ὢν, τὸν Χριστοῦ λόγον ἀπέ-
 σδενεν.
 δ'. Ὅσοι δι' αὐτοῦ κατηχηθέντες προήχθησαν
 μάρτυρες.
 ε'. Περὶ Ποταμιαίνης.
 ς'. Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως.
 ζ'. Περὶ Ἰούδα συγγραφέως.
 η'. Περὶ τοῦ τολμηθέντος Ὀριγένει.
 θ'. Περὶ τῶν κατὰ Νάρκισσον παραδόξων.
 ι'. Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων.
 ια'. Περὶ Ἀλεξάνδρου.
 ιβ'. Περὶ Σαραπίωνος καὶ τῶν φερομένων αὐτοῦ
 λόγων.
 ιγ'. Περὶ τῶν Κλήμεντος συγγραμμάτων.
 ιδ'. Ὅπως ἐμνημόνευσεν ὁ αὐτὸς Γραφῶν.
 ιε'. Περὶ τοῦ Ἡρακλῆ.
 ις'. Ὅπως Ὀριγένης περὶ τὰς θείας ἐς πονδᾶκει
 Γραφάς.
 ιζ'. Περὶ Συμμάχου τοῦ ἐρμηνεύος.
 ιη'. Περὶ Ἀμβροσίου.
 ιθ'. Ὅσα περὶ Ὀριγένους μνημονεύεται.
 κ'. Ὅσοι τῶν τηλικάδε φέρονται λόγοι.
 κα'. Ὅσοι κατὰ τοῦσδε ἐπίσκοποι ἐγνωρίζον-
 το.
 κβ'. Ὅσα τῶν Ἰσπολύτου εἰς ἡμᾶς ἦλθεν.
 κγ'. Περὶ τῆς Ὀριγένους σπουδῆς, καὶ ὡς τοῦ</p> | <p>Α ἐκκλησιαστικοῦ πρεσβείου ἠξιώθη.
 κδ. Τίνα ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐξηγήσατο.
 κε'. Ὅπως τῶν ἐνδιαθηκῶν Γραφῶν ἐμνημόνευ-
 σεν.
 κς'. Ὡς Ἡρακλᾶς τὴν Ἀλεξανδρέων ἐπισκοπὴν
 διεδέξατο.
 κζ'. Ὅπως αὐτὸν ἑώρων οἱ ἐπίσκοποι.
 κη'. Περὶ τοῦ κατὰ Μαξιμίνον διωγμοῦ.
 κθ'. Περὶ Φαβιανοῦ, ὡς Ῥωμαίων ἐπίσκοπος ἐκ
 Θεοῦ παραδόξως ἀνεδείχθη.
 λ'. Ὅσοι γερύνασιν Ὀριγένους φοιτῆται.
 λα'. Περὶ Ἀφρικανοῦ τοῦ χρονογράφου.
 λβ'. Τίνα Ὀριγένης ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαι-
 στίνης ἐξηγήσατο, καὶ ὅσα.
 λγ'. Περὶ τῆς Βηρύλλου παρατροπῆς.
 λδ'. Τὰ κατὰ Φίλιππον Καίσαρα.
 λε'. Ὡς Διονύσιος Ἡρακλᾶ τὴν ἐπισκοπὴν δι-
 εδέξατο.
 λς'. Ὅσα ἄλλα ἐς πονδᾶται τῷ Ὀριγένει.
 Β Περὶ τῆς τῶν Ἀράδων διαστάσεως.
 λη'. Περὶ τῆς Ἑλεσαίων αἰρέσεως.
 λθ'. Περὶ τοῦ κατὰ Δέκιον διωγμοῦ, καὶ ὅσα Ὀρι-
 γένης πέποιθεν.
 μ'. Περὶ τῶν Διονυσίων τῷ ἐπισκόπῳ σιμειάν-
 των.
 μα'. Περὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας μαρτυρη-
 σάντων.
 μβ'. Περὶ ὧν ἄλλων ὁ Διονύσιος ιστορεῖ.</p> |
|---|---|

IN SEXTO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO
HÆC CONTINENTUR.

<p>I. De persecutione sub Severo.
 II. De Origenis a puero institutione.
 III. Quomodo adhuc admodum adolescens verbum
 Dei prædicabat.
 IV. Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad mar-
 tyrium evecti sint.
 V. De Potamiana.
 VI. De Clemente Alexandrino.
 VII. De Juda scriptore.
 VIII. De Origenis audaci facinore.</p> | <p>IX. De miraculis Narcissi.
 X. De Hierosolymorum episcopis.
 XI. De Alexandro.
 XII. De Serapione, et de ejus qui exstant libris.
 XIII. De Clementis operibus.
 XIV. Quorum sacræ Scripturæ librorum idem Cle-
 mens meminert.
 XV. De Heracla.
 XVI. Quantum studium Origenes in divinis Scriptu-
 ris collocaverit.</p> |
|---|---|

- XVII. *De Symmacho interprete.*
 XVIII. *De Ambrosio.*
 XIX. *Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.*
 XX. *Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.*
 XXI. *Quinam eo tempore episcopi claruerunt.*
 XXII. *Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.*
 XXIII. *De Origenis studio : et quomodo presbyterii honorem adeptus est.*
 XXIV. *Quænam Alexandriæ interpretatus sit.*
 XXV. *Qualiter libros utriusque Testamenti recensent.*
 XXVI. *Quomodo Heraclius Alexandrinum suscepit episcopatum.*
 XXVII. *Qualiter episcopi Origenem suscipiebant.*
 XXVIII. *De persecutione sub Maximino.*
 XXIX. *De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus est.*
 XXX. *Qui fuerint Origenis discipuli.*
 XXXI. *De Africano temporum scriptore.*

- A XXXII. *Quot et quos Origenes Cæsareæ in Palæstina commentarios scripsit.*
 XXXIII. *De errore Berylli.*
 XXXIV. *De Philippo Cæsare.*
 XXXV. *Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.*
 XXXVI. *Quot præterea libri ab Origene lucubratii sunt.*
 XXXVII. *De Arabum discordia.*
 XXXVIII. *De hæresi Hellesaitarum.*
 XXXIX. *De persecutione Decii : et quæ passus est Origenes.*
 XL. *De his quæ Dionysio episcopo acciderunt.*
 XLI. *De iis qui Alexandriæ martyrium subierunt.*
 XLII. *De aliis a Dionysio commemoratis.*
 XLIII. *De Novato, cujusmodi moribus fuerit : et de ejus hæresi.*
 XLIV. *Narratio Dionysii de Serapione.*
 XLV. *Epistola Dionysii ad Novatum.*
 XLVI. *De aliis Dionysii epistolis.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τοῦ κατὰ Σεβήρον διωγμοῦ (Nic. H. E. v, 2).

Ὁς δὲ καὶ Σεβήρος διωγμὸν κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐκίνει, λαμπρὰ μὲν τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀθλητῶν ἐν ἀπάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις κατὰ πάντα τόπον ἀπετελεῖτο μαρτύρια, μάλιστα δ' ἐπληθύον ἐπ' Ἀλεξανδρείας τῶν ἀπ' Αἰγύπτου καὶ Θηβαΐδος ἀθλητῶν ἀριστίνδην αὐτόθι ὥστε ἐπὶ μέγιστον Θεοῦ παραπεμπομένων στάδιον, διὰ καρτερικωτάτης τε ποικίλων βασάνων καὶ θανάτου τρόπων ὑπομονῆς, τοὺς παρὰ Θεοῦ στεφάνους ἀναδουμένων. Ἐν οἷς καὶ Λεωνίδης ὁ λεγόμενος Ὀριγένους πατὴρ τὴν κεφαλὴν ἀποσμηθεὶς, νέον χομιδὴ καταλείπει τὸν παῖδα· ὃς δὲ ὅποιος ἐξ ἐκείνου περὶ τὸν θεῖον λόγον (11) προσιρρέσεως ἦν, οὐκ ἀχαίρον διὰ βραχέων διελεῖν, τῷ μάλιστα πολὺν εἶναι παρὰ τοῖς πολλοῖς τὸν περὶ αὐτοῦ βεδοημένον λόγον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῆς Ὀριγένους ἐκ παιδὸς ἀσκήσεως (Nic. H. E. v, 3).

Πολλὰ μὲν οὖν ἂν τις εἴποι, τὸν βίον τοῦ ἀνδρὸς ἐν σχολῇ παραδοῦναι διὰ γραφῆς πειρώμενος, δεῖτο δ' ἂν καὶ ἰδίᾳ ὑποθέσεως ἢ περὶ αὐτοῦ σύνταξις. Ὅμως δ' ἡμεῖς ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐπιτεμνόμενοι τὰ πλείστα, διὰ βραχέων ὡς οἷόν τε ὀλίγα ἅττα τῶν περὶ αὐτὸν διελευσόμεθα, ἐκ τινων ἐπιστολῶν καὶ ἱστορίας τῶν καὶ εἰς ἡμᾶς τῷ βίῳ πεφυλαγμένων αὐτοῦ γνωρίμων, τὰ δηλούμενα φέροντες. Ὀριγένους (12) καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν, ὡς εἰπεῖν, σπαργάνων ἀξιόμνημόνευτά μοι εἶναι δοκεῖ. Δέκατον μὲν γὰρ ἐπεῖχε Σεβήρος τῆς βασιλείας ἔτος, ἡγεῖτο δὲ Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς λοιπῆς

(11) Περὶ τὸν θεῖον λόγον. Rufinus divinæ legis studia, Christophorus sacrarum Litterarum studia interpretatur. Musculus vero divinam doctrinam vertit. Nicophorus in libro v hæc ex Eusebio describens, τερὸν λόγον posuit. Observavi autem Eusebium, quoties de Evangelio seu de religione Christiana loquitur, θεῖον λόγον in singulari solitum esse dicere. De Scripturis vero sanctis cum loquitur θεῖους λόγους appellare. Sic in cap. 5 hujus libri τὴν εἰς τὸν θεῖον λόγον πίστιν, et cap. 5, in fine.

(12) Vulg. φέροντες Ὀριγένους. Post vocem φέροντες ponendum est punctum. Deinde scribendum a

PATROL. GR. XX.

B

201 CAPUT I.

De persecutione sub Severo.

Porro cum Severus persecutionem adversus Ecclesias excitasset, per omnes quidem ubique locorum ecclesias ab athletis pro pietate certantibus illustria sunt confecta martyria. Præcipue tamen Alexandriæ increbuerunt, cum ex universa Ægypto ac Thebaide lectissimi pugiles eo tanquam in amplissimum Dei stadium deducerentur, et cujusmodi tormenta mortesque invicto animo perpassi, immortales a Deo coronas acciperent. Inter quos Leonides qui Origenis pater fuisse dicitur, capite truncatus, supradictum filium admodum adolescentem reliquit. Qui quanto animi impetu erga divinam fidem jam inde ab illa ætate fuerit affectus, non erit intempestivum paucis commemorare, præsertim cum ejus fama multis multorum hominum sermonibus celebretur.

CAPUT II.

De Origenis a puero institutione.

Quod si quis vitam illius viri accurate et per otium velit litteris tradere, longa profecto oratione opus esset : idque argumentum proprium opus flagitaret. Verum nos in præsentiarum pleraque in compendium redigentes, pauca quædam de illo quoad fieri potest brevissime referemus : partim ex quibusdam epistolis, partim ex sermonibus ejus discipulorum qui ad nostram usque ætatem superstites fuerunt, comperta in medium afferentes. Origenis res etiam a primis, ut ita dicam, incunabulis gestæ, commemoratione dignæ mihi videntur. Igi-

capite : Ὀριγένους καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν, ὡς εἰπεῖν, σπαργάνων, etc., ut scribitur in codice Mazarino. Nec aliter legisse videtur Christophorus, cujus lectionem ac distinctionem nos hic libenti animo secuti sumus. Porro et illud monendum est, Origenis nomen in codd. Medicæ, Maz. et Fuk. semper cum aspiratione scribi, quomodo in Theodori Metochitæ Commentariis scriptum olim legere memini. Nec displicet hæc scriptura, nam Ὀριγένης dicitur quasi ὥρτ γεννηθείς, id est, mature genitus ; cui contrarium est ἄωρτ.

tur Severo annum imperii decimum agente, Alexandria et totius Ægypti 202 præfecturam obtinente Læto, episcopatum vero Ecclesiarum illarum post Juliani obitum Demetrio recens adepto : cum persecutionis ardentissimum flagraret incendium, atque innumerabiles martyrio coronarentur, Origenis animum adhuc admodum pueri tanta cupido occupavit martyrii, ut se periculis ipsis objiceret, et prosilire ultro atque irruere ad certamen gestiret. Jamque mors illi sine dubio proxima imminabat, nisi cœlestis Dei Providentia plurimorum utilitati consulens, per matris ministerium impetum illius cohibuisset. Ac mater quidem primum verbis supplicando rogabat, ut materni affectus reverentia moveretur. Sed cum illum vehementius incitatum vidisset, ex quo patrem comprehensum in vinculis detineri intellexerat (quippe posthac toto animi impetu ad martyrium (ferebatur) abscondita omni illius veste, domi manere invitum coegit. Igitur ille nihil aliud sibi relictum esse animadvertens, cum supra ætatem cupiditas intenderetur : quietis impatiens, litteras ad patrem misit quibus illum ad martyrium vehementissime cohortabatur, his inter cœtera verbis eum admonens : « Cave, mi pater, ne nostra causa sententiam mutes. » Atque hoc primum puerilis ejus indolis, et sincerissimi erga divinam religionem affectus specimen a nobis commemoratum sit. Jam tum enim fidei nostræ doctrinam non vulgariter imbiberat, utpote in divinis Scripturis jam inde a puero exercitatus. Neque vero in his medioeriter erat versatus, cum præter liberalium disciplinarum studia, etiam sacris Litteris non perfunctorie pater illum erudivisset. Quippe ante Græcarum litterarum studium, sacris eum disciplinis exerceri præcipiebat : quosdam divinæ Scripturæ locos memoriæ mandare ac recitare quotidie illum jubens. Nec vero pueri animus ab

A Αιγύπτου Λαῖτος, τῶν δὲ αὐτοῖσι παροικιῶν τὴν ἐπισκοπὴν νεωστὶ τότε μετὰ Ἰουλιανὸν Δημήτριος ὑπέληφει. Εἰς μέγα δὴ οὖν τῆς τοῦ διωγμοῦ πυρκαϊᾶς ἀφθείσης, καὶ μυρίων ὄσων τοῖς κατὰ τὸ μαρτύριον ἀναδουμένων στεφάνοις, ἔρωσ τοσοῦτος μαρτυρίου τὴν Ὀριγένους ἐτι κομιδῇ παιδὸς ὑπάρχοντος κατεῖχε ψυχὴν, ὥς ὁμοσε τοῖς κινδύνους χωρεῖν, προπηδᾶν τε καὶ ὁρμᾶν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα προθύμως ἔχειν. Ἡδὲ γὰρ τοι μικρὸν ὅσον αὐτῷ καὶ τὰ τῆς ἀπὸ τοῦ βίου ἀπαλλαγῆς οὐ πόρρω καθίστατο, μὴ οὐχὶ τῆς θείας καὶ οὐρανίου προνοίας εἰς τὴν πλείστην ὠφέλειαν διὰ τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐμποδῶν αὐτῷ τῆς προθυμίας (15) ἐνστάσης. Αὕτη μὲν οὖν τὰ μὲν πρῶτα λόγοις ἰκετεύουσα, τῆς περὶ αὐτὸν μητρικῆς διαθέσεως φειδῶ λαθεῖν παρεκάλει, σφοδρότερον δ' ἐπιτείναντα θεασαμένη, ὅτε γνοὺς ἀλόντα τὸν πατέρα δεσμωτηρίῳ φυλάττεσθαι, ὅλος ἐγένετο τῆς περὶ τὸ μαρτύριον ὁρμῆς, τὴν παῖσαν αὐτοῦ ἀποκρυφισμένην ἐσθῆτα, οἴκοι μένειν ἀνάγκην ἐπήγεν. Ὁ δὲ, ὥς οὐδὲν ἄλλο πράττειν αὐτῷ παρῆν, τῆς προθυμίας ὑπὲρ τὴν ἡλικίαν ἐπιτεινομένης, οὐχ οἷός τε ὦν ἡρεμεῖν, διαπέμπεται τῷ πατρὶ προτρεπτικωτάτην περὶ μαρτυρίου συντάξας ἐπιστολήν (14), ἐν ᾗ κατὰ λέξιν αὐτῷ παραινεῖ λέγων · « Ἐπεχε, μὴ δι' ἡμᾶς ἄλλο τι φρονήσης. » Τοῦτο πρῶτον τῆς Ὀριγένους παιδικῆς ἀγχινίας, καὶ περὶ τὴν θεοσέβειαν γνησιωτάτης διαθέσεως, ἀνάγραφτον ἔστω τεκμήριον. Καὶ γὰρ ἤδη καὶ τῶν τῆς πίστεως λόγων οὐ σμικρὰς ἀγορμὰς καταθέδλητο, ταῖς θείαις Γραφαῖς ἐξέτι παιδὸς ἐνησχήμενος. Οὐ μετρίως γοῦν καὶ περὶ ταύτας ἐπεπόνητο, τοῦ πατρὸς αὐτῷ πρὸς τῇ τῶν ἐγκυκλίων παιδείᾳ (15), καὶ τούτων οὐ κατὰ πάρεργον τὴν φροντίδα πεποιημένου. Ἐξ ἅπαντος γοῦν αὐτὸν, πρὸ τῆς τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων μελέτης, ἐνῆγε τοῖς ἱεροῖς ἐνασχεῖσθαι παιδεύμασιν, ἐκμαθήσεις καὶ ἀπαγγελίας ἡμέρας ἐκάστης αὐτὸν εἰσπραττόμενος. Οὐκ ἀπροαίρετως δὲ ταῦτα ἐγένετο τῷ παιδί, ἀλλὰ καὶ ἄγαν προθυμότατα περὶ ταῦτα ποιοῦντι·

(13) *Ἐμποδῶν αὐτῷ τῆς προθυμίας.* In libro Moræi ad marginem emendatum inveni, αὐτοῦ τῇ προθυμίᾳ ἐνστάσης. Quod etiam Gruterus in libro suo adnotaverat. Sed cum scripti codices nihil mutant, vulgatam lectionem retinendam esse arbitror. Τῆς προθυμίας igitur refertur ad adverbium ἐμποδῶν, quod genitivo conjungitur, et sic Græci loqui solent.

(14) *Περὶ μαρτυρίου συντάξας ἐπιστολήν.* Codd. Med., Maz., Fuk. et Savil. vocem συντάξας addunt quæ ineditis antea deerat.

(15) *Τῶν ἐγκυκλίων παιδείᾳ.* Græci ἐγκυκλίων μαθημάτων nomine liberales intelligunt disciplinas, quibus pueri instituebantur : mathematicam scilicet, grammaticam et rhetoricam. Philosophia vero eo nomine non continetur, quod innumeris scriptorum testimoniis probari potest. Sic Diogenes Laertius in *Zenone* et in *Chrysippo*, et in *Democrito* : Maximus Tyrius sermone 21 ; Clemens Alexandrinus in lib. II *Stromatei*, et Eusebius ipse in cap. 48, infra. Hinc est quod Ariston Ceus, nobilis philosophus, eos qui philosophiam continententes omne studium suum in illis ἐγκυκλίους disciplinis collocabant, similes esse dicebat procis Penelopes, qui a domina repulsi ad ancillas se convertiebant, ut refert Stobæus in sermone 32. Et ita quidem philosophi ab

illo disciplinarum orbe philosophiam semovebant. Rhetores vero etiam rhetoricam ex illo numero eximebant. Ita Dionysius Halicarnassensis epistola ad Tuberonem de Thucydidis dotibus : Οὐ γὰρ ἀγοραίοις ἀνθρώποις, οὐδὲ ἐπιδιφφίοις ἢ χειροτέχναις, ἀλλὰ ἀνδράσι διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων ἐπιρρητορικὴν τε καὶ φιλοσοφίαν ἐληλυθόσιν. Theon sophista D in ipso exercitationum suarum exordio, postquam retulit veterum eloquentiæ magistrorum hanc fere fuisse sententiam, non nisi post philosophiæ studia cōdiscendam esse rhetoricam. Nunc vero, inquit, tantum abest, ut id præsent plerique, ὥστε οὐδὲ τῶν ἐγκυκλίων καλουμένων μαθημάτων ὅτιοῦν μεταλαμβάνοντες ἄττουσιν ἐπὶ τὸ λέγειν. Sunt tamen qui ἐγκυκλίων nomine et rhetoricam et philosophiam ipsam comprehendant, ut Vitruvius in cap. 1, lib. I, et Tzetzes in *Chiliadibus*. Sed eos falli puto. Nam nomen ipsum ἐγκύκλιος, vulgare aliquid et protritum significat. Hinc est quod apud Demosthenem ἐγκύκλιοι λειτουργίαι dicuntur solennes et ordinariæ functiones, quæ distinguuntur a trierarchiis. Hæ namque gravissimæ erant et onerosissimæ. Recte igitur Ammonius *De differentiis vocabulorum*, Παῖς δὲ, inquit, ὁ διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων δυνάμενος ἵεσθαι. Vide scholiastem Aristophanis in *Equitibus*, pag. 297.

ὡς μὴδ' ἐξαρκεῖν αὐτῷ τὰς ἀπλὰς καὶ προχειροῦς τῶν ἱερῶν λόγων ἐντεύξεις, ζητεῖν δέ τι πλεόν καὶ βραθυτέρας ἤδη ἐξ ἐκείνου πολυπραγμονεῖν θεωρίας· ὥστε καὶ πράγματα παρέχειν τῷ πατρὶ, τί ἄρα ἐθέλοι δηλοῦν τὸ τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς ἀναπνευθάνομενος βούλημα. Ἐκεῖνος δὲ τῷ μὲν δοκεῖν εἰς πρόσωπον ἐπέπληττεν αὐτῷ, μὴδὲν ὑπὲρ ἡλικίαν μὴδὲ τῆς προφανοῦς διανοίας περαιτέρω τι ζητεῖν παραινῶν, ἰδίως δὲ παρ' αὐτῷ τὰ μέγιστα γεγηθώς, τὴν μεγίστην ὡμολόγει τῷ πάντων ἀγαθῶν αἰτίῳ Θεῷ χάριν, ὅτι δὴ αὐτὸν τοιοῦδε πατέρα γενέσθαι παιδὸς ἐξίωσεν. Ἐπιστάνα δὲ ἤδη πολλάκις εὐδοντι τῷ παιδί, γυμνῶσαι μὲν αὐτοῦ τὰ στέρνα φασίν, ὥσπερ δὲ θεοῦ Πνεύματος ἔνδον ἐν αὐτοῖς ἀφιερωμένου, φιλήσαι τε σεβασμίως, καὶ τῆς εὐτεχνίας μακάριον αὐτὸν ἡγήσασθαι. Ταῦτα καὶ ἕτερα τούτοις συγγενῇ περὶ παιδὰ ὄντα τὸν Ὀριγένην γενέσθαι μνημονεύουσιν. Ὡς δὲ ἤδη αὐτῷ ὁ πατὴρ μαρτυρίῳ τετελείωτο, ἔρημος ἅμα μητρὶ καὶ βραχυτέροις ἀδελφοῖς τὸν ἀριθμὸν ἐξ, ἑπτακαίδέκατον οὐ πλήρες ἄγων ἔτος καταλείπεται. Τῆς γε μὴν τοῦ πατρὸς περιουσίας τοῖς βασιλικαῖς ταμεῖοις ἀναληφθείσης, ἐν σπάνει τῶν κατὰ τὸν βίον χρεῶν σὺν τοῖς προσήκουσι καταστάς, οἰκονομίας τῆς ἐκ Θεοῦ καταξιοῦται· καὶ τυγχάνει δεξιώσεως ἡμοῦ καὶ ἀναπαύσεως παρὰ τινι πλουσιωτάτῃ μὲν τὸν βίον καὶ τὰ ἄλλα περιφανεστάτῃ γυναικί, διαδόχῳ γε μὴν ἄνδρα περιεπούση τῶν τότε ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας αἰρεσιωτῶν· τὸ γένος δ' ἦν οὗτος Ἀντιοχεύς· θετὸν δὲ αὐτὸν υἱὸν εἶχε σὺν αὐτῇ, καὶ ἐν τοῖς μάλιστα περιεῖπεν ἡ δεδηλωμένη. Ἀλλὰ τούτῳ γε ἐπάναγκες ὁ Ὀριγένης συνῶν, τῆς ἐξ ἐκείνου περὶ τὴν πίστιν ὀρθοδόξιας ἐναργτῇ παρέιχετο δείγματα· ὅτι δὴ μυρίου πλήθους διὰ τὸ δοκοῦν ἱκανὸν ἐν λόγῳ τοῦ Παύλου· τοῦτο γὰρ ἦν ὄνομα τῷ ἀνδρὶ· συναγομένου παρ' αὐτῷ οὐ μόνον αἰρετικῶν, ἀλλὰ καὶ ἡμετέρων, οὐδὲ πώποτε προὔτράπη, κατὰ τὴν εὐχὴν αὐτῷ συστήναι, φυλάττων ἐξέτι παιδὸς κανόνα Ἐκκλησίας, βδελυττόμενός τε, ὡς αὐτῷ ῥήματι φησὶ πού αὐτῆς, τὰς τῶν αἱρέσεων διδασκαλίας. Προαχθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἐν τοῖς Ἑλλήνων μαθήμασιν, ἐκθυμότερόν τε καὶ μετὰ τὴν ἐκείνου τελευτὴν τῇ περὶ τοὺς λόγους ἀσκήσει ὅλον ἐπιδοὺς αὐτὸν, ὡς καὶ παρασκευὴν ἐπὶ τὰ γραμματικὰ μετρίαν ἔχειν (16), μετ' οὐ πολὺ τῆς τοῦ πατρὸς τελειώσεως τούτοις ἐπιδεδωκώς αὐτὸν, εὐπύρει τῶν ἀναγκαίων, ὡς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡλικίᾳ, δαψιλῶς. vehementius addixisset, adeo ut sufficientem usum ac peritiam artis grammaticæ assecutus videretur: paulo post patris mortem eim artem professus, necessaria vitæ subsidia abunde, ut in illa ætate, sibi comparavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὡς κομιδῇ νέος ὢν τὸν Χριστοῦ λόγον ἐπρέσβευσεν (Nic. II. E. v, 4, 5).

Σχολάζοντι δὲ (17) τῇ διατριβῇ, ὡς πού καὶ αὐτὸς

(16) *Μετρίαν ἔχειν*. In codice Mediceo legitur οὐ μετρίαν, nec aliter in Mazariuo codice, Fuk., et Sav. Paulo post scribendum est, ex iisdem codicibus, ὡς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡλικίᾳ δαψιλῶς. Quomodo etiam in codice Regio scriptum habetur.

(17) *Σχολάζοντι δὲ*. Ab his verbis inchoavi caput tertium, secutus distinctionem Rufini. At Chri-

his abhorrebat, sed libentissime in huiusmodi studia incumberebat. Adco ut simplici et obvia sacram Litterarum lectione minime contentus, majus aliquid inquireret, et profundiores jam tum sensus scrutaretur. Proinde patri facessabat negotium, sciscitans ex illo quid sententia divinitus inspiratæ Scripturæ significaret. Ille vero

203 coram quidem et in speciem puerum objurgabat: monens ne supra captum ætatis, neve ultra obvium et apertum Scripturæ sensum quidquam requireret. Clam tamen apud se singulari gaudiō perfusus, Deo bonorum omnium auctori gratias agebat maximas, quod se talis filii parentem efficere dignatus fuisset. Ac sæpenumero dormientis pueri cubiculum ingressus, pectus ejus nudasse dicitur, et velut quoddam divini Spiritus sacrarium religioso illud deosculatus, semetipsum beatum ejusmodi sobole prædicasse. Hæc et alia similia de Origene etiam tum puero referuntur. Cæterum patre martyrii coronam adeptο, ipse cum matre et parvulis fratribus numero sex orbus relictus est, annum agens ætatis septimum decimum. Et quoniam facultates patris in fiscum principis illatæ fuerant, ad summam omnium rerum penuriam una cum necessitudinibus suis redactus, divinæ Providentiæ meruit auxilium. Exceptus enim et refocillatus est a matrona quadam opulentissima et alioqui eximia; sed quæ celeberrimum quemdam virum Antiochia oriundum, hæreticorum qui tunc erant Alexandriæ propugnatorem, fovebat. Quem quidem mulier adoptivum filium secum domi habens, mirum in modum complectebatur. Sed Origenes, tametsi cum supradicto viro necessitate compulsus versaretur, ex eo tamen tempore suæ in recta fide retinenda constantiæ illustrissimum specimen edidit. Siquidem innumerabili multitudine non hæreticorum modo, sed etiam nostrorum ad Paulum (hoc enim illi viro nomen fuit) quotidie confluente, eo quod eloquentia excellere videretur: ipse nunquam adduci potuit ut cum Paulo in preceatione consisteret: Ecclesiæ scilicet regulam servans a puero, et ut ipsemet alicubi loquitur, abominatus hæreticorum dogmatum prædicationem. Porro cum græcanicis disciplinis primum a patre imbutus fuisset, et post ejusdem obitum totum se liberalibus studiis

204 CAPUT III.

Quomodo adhuc athenodum adolescens verbum Dei prædicavit.

Interea vero cum nemo superesset Alexandriæ

strophorsonus, et caput hoc male distinxit, et verba quæ in titulo leguntur, perperam est interpretatus. Codex Fuk. caput hoc 3 orditur ab his verbis quæ leguntur paulo supra, τῆς γε μὴν τοῦ πατρὸς περιουσίας, etc. Sed nobiscum facit codex Regius, qui caput inchoat ab his verbis, Ἔτος δ' ἦγεν ὀκτωκαιδέκατον, etc., paulo infra.

qui tradendis fidei nostræ rudimentis operam daret, omnibus ob persecutionis metum pulsus ac fugatis, quidam ex gentilibus ipsum scholæ etiamtum vacantem atque affixum, ut de se alicubi scribit, adierunt, verbum Dei ex eo audituri. Inter quos primum fuisse testatur Plutarchum : qui post vitam honeste transactam, sacro etiam martyrio coronatus est. Secundum Heraclam ejusdem Plutarchi fratrem : qui cum ipse quoque philosophicæ vitæ ac districtioris cujusdam disciplinæ documenta plurima apud ipsum præbuisset, post mortem Demetrii Alexandrinæ urbis episcopatu dignus est habitus. Annum porro ætatis octavum decimum agebat tunc cum catechumenis instituendis præfectus est. Quo in munere maximos fecit progressus tempore persecutionum illarum quæ Aquila B præfecturam gerente Alexandriæ contigerunt. Tunc siquidem apud universos fideles maximam nominis celebritatem adeptus est, ob sedula benevolentiae atque humanitatis officia, quæ omnibus sanctis Dei martyribus notis pariter atque ignotis promptissime exhibebat. Neque enim illis hactenus comes aderat, dum in vinculis essent, aut dum ad extremam usque sententiam interrogarentur : sed post latam quoque sententiam, cum sanctissimi martyres ad supplicium adducerentur, ipse incredibili fiducia præditus, et pericula ipsa provocans astabat. Adeo ut sæpenumero cum audacter accederet, et martyres summa cum libertate osculo salutaret, ab insana gentilium multitudine circumstante lapidibus jamjam obruendus videretur, nisi dextram divini C Numinis semel adjutricem nactus, præter opinionem omnium evasisset. Eadem illa divina ac cœlestis gratia illum multis tunc insidiis appetitum ob fiduciam atque alacritatem in prædicanda Christi fide, alias iterum atque alias, nec dici potest quoties liberavit. Porro gentiles adeo cruentum ei bellum indixerant, ut in unum collecti ac conglobati domum in qua manebat, dispositis militibus obsiderent, ob multitudinem 205 eorum qui sacræ fidei rudimenta ab ipso percipiebant. Persecutionis autem furor tantopere adversum eum accendebatur in dies, ut tota Alexandrinorum civitas ulterius ipsum capere non posset ; dum ex aliis quidem ædibus in alias migrat : undique vero exagitatus fugatur, propter

(18) *Μετὰ τὸ βιώραι.* Hujus verbi vim ac proprietatem non intellexerunt interpretes. Βιῶν Christiani scriptores dixerunt pro eo quod est *secularem vitam agere*. Sic Epiphanius in hæresi Dosithorun, et in hæresi L, ut notavit vir doctissimus D. Petavius in cap. 5 *Miscellaneorum exercitationum*, quas ad calcem Juliani edidit. Quippe βίος *saeculum* est, ut præter locos ibidem a Petavio citatos docet Chrysostomus in homilia 9. *De elemosyna et decem virginibus*, παρθένος ἀποταξαμένη τῷ βίῳ. Sozomenus in lib. vii, cap. p. m. l. i., Ζήνων δὲ ἐπὶ νέος ὢν, βίῳ καὶ γάμῳ ἀπαγορεύσας, et in lib. viii, cap. 25. Hinc est quod Chrysostomus in *Epistolam Pauli ad Romanos*, homilia 23, non longe ab initio βιωτικούς vocat homines sæculares, quos vulgo laicos dicimus, eosque a presbyteris distinguit et monachis, δεικνὺς ὅτι ταῦτα διατάσσεται καὶ ἐρεῖσι, καὶ

A ἐγγράφως ἱστορεῖ, μηδενὸς τε ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τῷ κατηχεῖν ἀνακειμένου, πάντων δὲ ἀπειλημένων ὑπὸ τῆς ἀπειλῆς τοῦ διωγμοῦ, προσήεσαν αὐτῷ τινες ἀπὸ τῶν ἐθνῶν ἀκουσόμενοι τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ. Ὡν πρῶτον ἐπιστημαίνεται γεγονέναι Πλούταρχον, ὃς μετὰ τὸ βιώναι (18) καλῶς, καὶ μαρτυρίῳ θείῳ κατεκοσμήθη· δεύτερον Ἡρακλᾶν τοῦ Πλουτάρχου ἀδελφόν, ὃς δὴ καὶ αὐτὸς παρ' αὐτῷ πλείστην φιλοσόφου βίου καὶ ἀσχέσεως ἀπόδειξιν παρασχών, τῆς Ἀλεξανδρέων μετὰ Δημήτριον ἐπισκοπῆς ἀξιοῦται. Ἔτος δ' ἦγεν ὀκτωκαίδεκατον, καθ' ὃ τοῦ τῆς κατηχήσεως προέστη διδασκαλείου. Ἐν ᾧ καὶ προκόπτει ἐπὶ τῶν κατὰ Ἀκύλαν τῆς Ἀλεξανδρείας ἡγούμενον διωγμῶν, ὅτε καὶ μάλιστα διαβόητον ἐκτίσαστο παρὰ πᾶσι τοῖς ἀπὸ τῆς πίστεως ὀρμωμένοις τὸν νομα, δι' ἣν ἐνεδείκνυτο πρὸς ἅπαντας τοὺς ἁγίους ἀγνώτας καὶ γνωρίμους μάρτυρας δεξιῶσιν τε καὶ προθυμίαν. Οὐ μόνον γὰρ ἐν δεσμοῖς τυγχάνουσιν, οὐδὲ μέχρις ὑστάτης ἀποφάσεως ἀνακρινόμενοις συνῆν, ἀλλὰ καὶ μετὰ ταύτην ἀπαγομένοις τὴν ἐπὶ θανάτῳ τοῖς ἁγίοις μάρτυσι πολλῇ τῇ παρῆρσις χρόμενος, καὶ ὁμοσε τοῖς κινδύνους χωρῶν ὥστε ἤδη αὐτὸν προσιόντα θαρσαλέως, καὶ τοὺς μάρτυρας μετὰ πολλῆς παρῆρσις φιλήματι προσαγορεύοντα, πολλάκις ἐπιμανεῖς ὁ ἐν κύκλῳ τῶν ἐθνῶν δῆμος, μικροῦ δεῖν κατέλευσεν, εἰ μὴ τῆς θείας δεξιᾶς βοηθοῦ καθάπαξ τυγχάνων, παραδόξως διεδίδρασκεν. Ἡ δ' αὕτη θεία καὶ οὐράνιος χάρις, ἄλλοτε πάλιν καὶ πάλιν, καὶ οὐδ' ἔστιν ὁσάκις εἰπεῖν, τῆς ἁγαν περὶ τὸν Χριστοῦ λόγον προθυμίας τε καὶ παρῆρσις ἔνεκεν, τηνικαῦτα ἐπιβουλεύμενον αὐτὸν διεφύλαττε. Τοσοῦτος δ' ἦν ἄρα τῶν ἀπίστων ὁ πρὸς αὐτὸν πόλεμος, ὡς καὶ συστρωφᾶς ποιησαμένους (19), στρατιώτας αὐτῷ περὶ τὸν οἶκον ἔνθα κατέμενον, ἐπιστῆσαι, διὰ τὸ πληθὺς τῶν τὰ τῆς ἱερᾶς πίστεως κατηχουμένων παρ' αὐτῷ. Οὕτω δὲ ὁσημέραι ὁ κατ' αὐτοῦ διωγμὸς ἐξεκάετο, ὡς μηκέτι χωρεῖν αὐτὸν τὴν πᾶσαν Ἀλεξανδρέων πόλιν, οἴκους μὲν ἐξ οἴκων ἀμείβοντα, πανταχόθεν δὲ ἐλαυνόμενον τῆς πληθύος ἔνεκεν τῶν δι' αὐτοῦ τῇ θείᾳ προσιόντων διδασκαλίᾳ· ἐπὶ καὶ τὰ κατὰ πρᾶξιν ἔργα αὐτῷ, γνησιωτάτης φιλοσοφίας κατορθώματα εὖ μάλα θαυμαστά περιεῖχεν. Οἷον γοῦν τὸν λόγον, τοῖονδε φασὶ τὸν τρόπον, καὶ οἷον τὸν τρόπον, τοῖονδε καὶ τὸν λόγον ἐπεδείκνυτο. Διὸ δὴ μάλιστα συναιρομένης αὐτῷ δυνάμεως θείας, μυρίους ἐνῆγε, ἐπὶ τὸν αὐτοῦ ζῆλον. Ἐπειδὴ δὲ ἑώρα φοιτητάς ἤδη

D μοναχοὺς, οὐχὶ τοῖς βιωτικαῖς μόνον. Porro eo quem dixi sensu accipiendum hic esse verbum βιώναι, docent sequentia. Ex duobus enim Origenis discipulis, alterum in sæculo honestissime vixisse dicit, alterum vero, Heraclam nomine, clericum fuisse. Ille enim sonant hæc verba, πλείστην καὶ φιλοσόφου βίου καὶ ἀσχέσεως ἀπόδειξιν παρασχών.

(19) *Συστρωφᾶς ποιησαμένους.* Supple τοὺς ἀπίστους. At Rufinus et Christophorosonus hæc verba referunt ad vocem στρατιώτας, male, ut opinor. Neque enim Græcæ linguæ proprietas hunc sensum admittit. Nicephorus vero pessime hunc locum accepit, quasi discipuli Origenis, vim efferae plebis veriti, militare præsidium ad sui tutelam asciverint. In codd. Maz. et Med. post verbum ποιησαμένους apposita est subdistinctio, optime.

πλείους προσιόντας, αὐτῷ μόνῳ τῆς τοῦ κατηγεῖν A διατριβῆς ὑπὸ Δημητρίου τοῦ τῆς Ἐκκλησίας προ-
εστῆτος ἐπιτετραμμένης, ἀσύμφωνον ἡγησάμενος
τὴν τῶν γραμματικῶν λόγων διδασκαλίαν τῇ πρὸς τὰ
θεῖα παιδεύματα ἀσκήσει, μὴ μελλήσας, ἀπορρήγνυ-
σιν ἅτε ἀνωφελὴ καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασιν ἐναντίαν
τὴν τῶν γραμματικῶν λόγων διατριβήν. Εἴτα λο-
γισμῷ καθήκοντι ὡς ἂν μὴ γένοιτο τῆς παρ' ἐτέρων
ἐπικουρίας ἐνδεής, ὅσαπερ ἦν αὐτῷ λόγων ἀρχαίων
πρότερον συγγράμματα (20) φιλοκάλως ἐσπουδασμένα
μεταδοῦς, τοῖς ὑπὸ τοῦ ταῦτα ἐωνημένου φερομένοις
αὐτῷ τέτταρσιν ὁδοῖς τῆς ἡμέρας ἤρχετο, πλείστοις
τε ἔτεσι τοῦτον φιλοσοφῶν διετέλει τὸν τρόπον, πάσας
ὕλας νεωτερικῶν ἐπιθυμιῶν ἑαυτοῦ περιαιρούμενος,
καὶ διὰ πάσης μὲν ἡμέρας οὐ μικροὺς ἀσκήσεως κα-
μάτους ἀνατιλῶν, καὶ τῆς νυκτὸς δὲ τὸν πλείονα χρό-
νον ταῖς τῶν θείων Γραφῶν ἑαυτὸν ἀνατιθεὶς μελέ-
ταις, βίῳ τε ὡς ἐνὶ μάλιστα ἐγκαρτερῶν φιλοσοφω-
τάτῳ, τότε μὲν τοῖς ἐν ἀσκήσει γυμνασίοις ἐνασκού-
μενος, τότε δὲ μεμετρημένοις τοῖς κατὰ τὸν ὕπνον
καιροῖς, οὗ μεταλαμβάνειν οὐδ' ὅλως ἐπὶ στρωμνῆς,
ἀλλ' ἐπὶ τοῦδαφός διὰ σπουδῆς ἐποιεῖτο. Πάντων δὲ
μάλιστα τὰς εὐαγγελικὰς τοῦ Σωτῆρος φωνὰς φυλα-
κτέας εἶναι ἔφετο δεῖν, τὰς τε περὶ τοῦ μὴ δύο χιτῶ-
νας μὴδ' ὑποδήμασι χρᾶσθαι παραινύσας, μὴδὲ μὴν
ταῖς περὶ τοῦ μέλλοντος χρόνου φροντίσι κατατρίβει-
σθαι. Ἀλλὰ καὶ μεῖζονι τῆς ἡλικίας προθυμίᾳ χρώ-
μενος, ἐν ψύχει καὶ γυμνότητι διακαρτερῶν, εἰς ἄκρον
τε ὑπερβαλλούσης ἀκτιμοσύνης ἐλαύνων, τοὺς ἀμφ'
αὐτὸν εἰς τὰ μάλιστα κατέπληττε· μύριους μὲν ὅσους
λυπῶν εὐχόμενους αὐτῷ κοινωνεῖν τῶν ὑπαρχόντων,
δι' οὓς ἑώρων αὐτὸν εἰσφέροντα περὶ τὴν θείαν διδα-
σκαλίαν καμάτους. Οὐ μὴν αὐτός γε ἐνδιδοὺς ταῖς
καρτερίαις, λέγεται γοῦν καὶ πλείονων ἐτῶν γῆν πε-
πατηκέναι, μὴδὲν μηδαμῶς κεχρημένος ὑποδήματι,
ἀλλὰ καὶ οἴνου χρήσεως καὶ τῶν ἄλλων παρὰ τὴν
ἀναγκαίαν τροφὴν πλείστοις ἔτεσιν ἀπεσχημένος,
ὥστε ἤδη εἰς κίνδυνον ἀνατροπῆς καὶ διαφθορᾶς τοῦ
θώρακος (21) περιπεσεῖν. Τοιαῦτα δὲ φιλοσόφου βίου
τοῖς θαυμάσις παρέχων ὑποδείγματα, εἰκότως ἐπὶ τὸν
ὅμοιον αὐτῷ ζῆλον πλείους παρῶρμα τῶν φοιτητῶν,
ὥστε ἤδη καὶ τῶν ἀπίστων ἐθνῶν, τῶν τε ἀπὸ παι-
δείας καὶ φιλοσοφίας, οὐ τοὺς τυχόντας ὑπάγεσθαι τῇ
εἰ' αὐτοῦ διδασκαλίᾳ (22)· οἷς καὶ αὐτοῖς γνησίως ἐν
βίᾳ ψυχῆς τὴν εἰς τὸν θεῖον λόγον πίστιν δι' αὐτοῦ
παρὰδεχομένοις, διαπρέπειν συνέβαινε κατὰ τὸν τότε
τοῦ διωγμοῦ καιρὸν, ὡς καὶ τινες αὐτῶν ἀλόντας,
μαρτυρίᾳ τελεωθῆναι.

lissime abstinuit : usque adeo ut pectus ipsius in-
deret. Huiusmodi ergo philosophicæ vitæ exempla
ad imitationem sui merito provocavit : ita ut multi ex gentilibus tum in omni genere doctrinæ,

ingentem numerum eorum quos ipse ad doctrinam
divinæ fidei pertraherat. Quippe quotidiani ejus
actus, verissimæ cujusdam philosophiæ et admira-
bilis disciplinæ absolutissima opera videbantur.
Atque, ut vulgo dicitur, qualis oratio, talis ejus
vita : qualis vita, talis oratio ejus fuit. Quam
potissimum ob causam cum divina virtus eum adju-
varet, alios quoque innumerabiles ad imitationem
sui provocavit. Cum vero plures quotidie discipulos
accedentes videret, propterea quod catechumenorum
institutio ipsi soli mandata fuerat a Demetrio
episcopo : ratus grammaticæ artis professionem
cum divinæ fidei institutione minime consentire,
scholam grammaticæ literaturæ, utpote inutilem
et sacris disciplinis contrariam, sine ulla cuncta-
tione abiecit. Deinde prudenti consilio usus, ne
alieno subsidio opus haberet, venditis priscæ doctrine
voluminibus quæ penes se habebat elegantissime
elaborata, contentus fuit quatuor obolis qui ab
emptore voluminum ipsi in dies singulos pendeban-
tur. Huiusmodi disciplina et plane philosophica
ratione vivendi, pluribus deinceps annis uti perse-
veravit, omnes juvenilium cupiditatum illecebras
undique submovens. Ac diurno quidem tempore
gravissimos cujusquemodi exercitationum labores
tolerabat : noctis vero maximam partem divinarum
Scripturarum studiis impendebat, severissimæ
quoad poterat philosophiæ legibus institutisque
semetipsum coercens. Quippe interdum quidem jeju-
norum exercitationibus insudabat : noctu vero
somni spatium dimetiebatur, eumque non in-
strato, sed super nudo solo capere satagebat.
Maxime vero evangelica illa Servatoris nostri præ-
cepta observanda esse ducebat, quibus monemur,
tum ne duas tunicas habeamus, neve calceamenti
utamur ; tum ne de crastino nimium solliciti nosmet-
ipsos excruciemus. Sed et majore quam ætas fere-
bat animi ardore, in frigore ac nuditate persians,
et ad summum evangelicæ paupertatis culmen

206
ejectus, familiares suos ingenti admiratione percul-
lit. Ac multos quidem ex ipsis incredibili dolore
affecit, qui bona sua cum ipso partiiri optabant,
cum illum divinæ prædicationis gratia tantos labo-
res sustinentem viderent. Verumtamen de vigore
D tolerantiae nihil unquam remisit. Multos item per
annos nudis vestigiis ambulasse dicitur, nullo
penitus calceamento usus. Vino quoque et aliis
rebus quæ ad victum minus necessariæ sunt, diu-
gravissimum subversionis labisque discrimen inci-
omnibus spectanda præbens, plures ex discipulis

(20) Λόγων ἀρχαίων συγγράμματα. Rufinus
Bibliothecam gentilium scriptorum interpretatur,
melius quam Christophorus, qui hunc locum
Eusebii de solis veterum oratorum libris accepit.
Quasi vero λόγοι de solis orationibus dicantur, non
etiam de grammatica et philosophia ; aut quasi
Origenes oratorum libros duntaxat, non autem
grammaticorum distraxerit. Musculus quosdam
excerptorum libros ab ipso Origene compositos

videtur intellexisse.

(21) Τοῦ θώρακος. Recte Rufinus et Christophorus
stomachum verterunt ; nam subversio stomachi
proprie dicitur a Dioscoride et Galeno.

(22) Τῇ δι' αὐτοῦ διδασκαλίᾳ. Codex Medicæus
habet τῇ αὐτοῦ, rectius. Nam δι' αὐτοῦ ex sequente
linea huc irrepsisse videtur. Reginus tamen et Maz.
codex nihil mutant. In Fuk. scriptum est, τῇ ἑαυ-
τοῦ διδασκαλίᾳ.

tum in philosophia præstantissimi, ejus se magisterio submitterent. Qui cum fidem Christi sincere atque intimo mentis affectu ab ipso accepissent, persecutionis illius tempore inclinarunt: osque adeo ut quidam ex ipsis comprehensi, martyrio perfuncti sint.

CAPUT IV.

Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad martyrium evecti sint.

Horum primus fuit is, quem paulo supra memoravimus, Plutarchus. Qui cum ad mortem duceretur, iterum hic de quo loquimur Origenes, dum Plutarcho ad extremum usque vitæ terminum individuus adheret, parum abfuit quin ab illius occideretur civibus, utpote qui necis illius auctor fuisset. Verum divina providentia tunc quoque illum conservavit. Post Plutarchum secundus ex Origenis discipulis martyr fuit Serenus: qui fidem quam acceperat, igne examinatam ac probatam exhibuit. Tertius ex eadem schola martyr exstitit Heraclides, ac deinde quartus Heron: ambo securi percussi. Prior dum adhuc esset catechumenus, alter vero neophytus. Præter hos quintus ex eodem auditorio Christianæ pietatis athleta, victor renuntiatu est Serenus priori illi cognominis: qui cum plurimos cruciatus fortissime pertulisset, tandem capite truncatus fuisse dicitur. Sed et ex mulierum numero Herais quædam, adhuc catechumena, per ignem, ut ipse alicubi dicit, baptismum adepta, ex hac luce migravit.

207 CAPUT V.

De Potamiæna.

Septimus inter hos recenseatur Basilides, is qui celeberrimam illam Potamiænam ad supplicium abduxit. Cujus quidem mulieris fama apud earum regionum incolas etiamnum pervulgata est, quippe quæ pro castitate corporis, et pro virginitate qua præcipue excelluit conservanda, innumera adversus amatores certamina subierit (nam præter animi pulchritudinem, mirabilis quoque totius corporis venustas in ea efflorescebat), innumera etiam pro Christi fide pertulerit, tandemque post acerbissimos ac vel dictu ipso horribiles cruciatus, una cum matre Marcella igne consumpta sit. Porro Aquila, id enim iudicis nomen fuit, cum eam toto corpore sæ-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅσοι δι' αὐτοῦ καταγγεθέντες προήχθησαν μάρτυρες (Nic. H. E. v, 6, 7).

Πρῶτος μὲν οὖν τούτων ὁ μικρῷ πρόσθεν διγλωθεὶς Πλούταρχος ἦν· οὗ τὴν ἐπὶ θάνατον ἀπαγομένου, σμικροῦ δεῖν αὐθις ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος, συμπάρων αὐτῷ εἰς ὑστάτην τοῦ βίου τελευτήν, ὑπὸ τῶν αὐτοῦ πολιτῶν ἀνῆρτο, ὡς αἴτιος αὐτῷ πεφηνῶς τοῦ θανάτου· Θεοῦ δὲ αὐτὸν ἐτῆρει καὶ τότε βουλῇ. Μετὰ δὲ Πλούταρχον, δεύτερος τῶν Ὀριγένους φοιτητῶν μάρτυς ἀναδείκνυται Σερῆνος, διὰ πυρὸς τὴν δοκιμὴν ἥς παρελήφει πίστεως, παρεσχημένος. Τῆς αὐτῆς διατριβῆς τρίτος καθίσταται μάρτυς Ἡρακλείδης, καὶ ἐπὶ τούτῳ τέταρτος Ἡρῶν· ὁ μὲν πρότερος ἐτι κατηχούμενος, ὁ δὲ νεοφώτιστος, τὴν κεφαλὴν ἀποτομήν τες. Ἐτι πρὸς τούτοις τῆς αὐτῆς σχολῆς πέμπτος ἀθλητῆς τῆς εὐσεβείας ἀνακηρύττεται ἕτερος τοῦ πρώτου Σερῆνος· ὃν μετὰ πλείστην βασάνων ὑπομονὴν, κεφαλῆς ἀποτομῇ χολασθῆναι λόγος ἔχει. Καὶ γυναικῶν δὲ Ἡράτις (23) ἐτι κατηχουμένη, τῇ βάπτισμα, ὡς πού φησιν αὐτὸς, τὸ διὰ πυρὸς λαβοῦσα τὸν βίον ἐξέλκυθεν.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ Ποταμιαίνης (Nic. H. E. v, 7).

Ἐβδομος δὲ ἐν τούτοις ἀριθμείσθω Βασιλείδης, τὴν περιδότητον Ποταμιαίαν ἀπαγαγών, περὶ ἥς πολὺς ὁ λόγος εἰσέτι νῦν παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις ἔδεται, μυρία μὲν ὑπὲρ τῆς τοῦ σώματος ἀγνείας τε καὶ παρθενίας, ἐν ἣ διέπρεψε, πρὸς ἐραστάς ἀγωνισαμένης· καὶ γὰρ οὖν αὐτῇ ἀκμαῖον πρὸς τῇ ψυχῇ καὶ τὸ τοῦ σώματος ὠραῖον ἐπῆνθει· μυρία δὲ ὑπὲρ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἀνατλάσης, καὶ τέλος μετὰ δεινὰς καὶ φρικτάς εἰπεῖν βασάνους, ἅμα τῇ μητρὶ Μαρκέλλῃ διὰ πυρὸς τελευθωθείσης. Φασὶ γὰρ τοὶ τὸν δικαστὴν, Ἀκύλας (24) ἦν τούτῳ ὄνομα, χαλεπὰς ἐπιθέντα αὐτῇ κατὰ παντὸς τοῦ σώματος αἰκίας, τέλος ἐφ' ὕβρει τοῦ σώματος μονομάχοις αὐτὴν ἀπειλῆσαι παραδοῦναι· τὴν δὲ βραχὺ

C

(23) Ἡράτις. Dudum conieceram scribendum esse Ἡράτις, uno verbo pro ἡ ῥάτις quod in textu vulgato legebatur; quam conjecturam tandem mihi confirmaverunt codd. Regius et Fuk., in quibus ita distincte scriptum invenit. Astipulatur etiam Rufinus, qui hunc locum sic interpretatur: *Sed et mulieres plurimæ, in quibus Hera quædam catechumena.* Vulgo excusum est, *Erat quædam catechumena*; sed in codice Bibliothecæ Regiæ et in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ ita legitur, ut posui. Ἡράτις nomen est proprium, ἀπὸ τῆς ἡρας, ex quo fit etiam Ἡρατῖνος: quo nomine fuit quidam philosophus Ægyptius, de quo Suidas ex Damascio in *Vita Isidori*. Hujus Heraïdis memoriam Græci celebrant die 4 mensis Martii, ut legitur in eorum *Menologio* quod edidit Canisius; seu potius die 5, ut habet *Menæum* Venetiis editum, τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, τῆς ἀγίας μάρτυρος Ἡραίδος. Lego Ἡραίδος. Nescio an eadem sit Irais virgo Alexandrina quæ cum

D

aliis apud Antinorum civitatem martyrium passa esse dicitur die 22 Septembris in *Romano Martyrologio*. In *Menologio* cardinalis Sirleti die 5 Septembris leguntur hæc verba: *Natalis B. martyris Rhaidis, quæ igne consumpta est.* Scribendum *Heraïdis*. Hæc enim ipsa est, cujus hic meminit Eusebius. Tres igitur distinguendæ sunt Heraïdes. Prima est, cujus mentio in *Menæo* die 5 Martii; secunda, Herais catechumena, cujus mentio in *Menologio* die 5 Septembris. Tertia, Herais virgo Ægyptia oriunda ex loco qui dicitur Tamnia, patre Petro presbytero, quæ anno ætatis 12 palmam martyrii consecuta est, ut legitur in *Menæo* ad diem 23 Septemb., ubi Ἱεράτις appellatur. In *Martyrologio Romano* Irais dicitur.

(24) Ἀκύλας. Hic Aquila præfectus erat Ægypti, ut retulit Eusebius supra in cap. 3. Quo tempore Origenes annum ætatis agebat octavum decimum.

τι πρὸς αὐτὴν ἐπισκεψάμενην (25), ἐρωτηθεῖσαν ὁ Α κρίνει, τοιαύτην δοῦναι ἀπόκρισιν, δι' ἧς ἐδόκει νενομισμένον τι αὐτοῖς ἀσεβὲς ἀποφθέγασθαι. Ἄμα δὲ λόγῳ τὸν τῆς ἀποφάσεως ὅρον καταδεξαμένην, ὁ Βασιλείδης εἰς τις ὧν τῶν ἐν στρατείαις ἀναφερομένων (26), ἀπάγει προλαβὼν τὴν ἐπὶ θανάτῳ. Ὡς δὲ τὸ πλῆθος ἐνοχλεῖν αὐτῇ καὶ ἀκολάστοις ἐνουδρίζειν βήμασιν ἐπειράτο, ὁ μὲν ἀνείργεν ἀποσοβῶν τοὺς ἐνουδρίζοντας, πλείστον ἔλεον καὶ φιλανθρωπίαν εἰς αὐτὴν ἐνδεικνύμενος, ἡ δὲ τῆς περὶ αὐτὴν συμπαθείας ἀποδεξαμένη τὸν ἄνδρα θαρβύνει παρακελεύεται· ἐξαιτήσεσθαι γὰρ αὐτὸν ἀπειθοῦσαν, παρὰ τοῦ ἑαυτῆς Κυρίου, καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν εἰς αὐτὴν πεπραγμένων τὴν ἀμοιβὴν ἀποτίσειν αὐτῷ. Ταῦτα δὲ εἰπούσαν, γενναίως τὴν ἐξοδὸν ὑποστῆναι, πίττης ἐμπύρου (27) κατὰ διάφορα μέρη τοῦ σώματος ἀπ' ἄκρων ποδῶν καὶ μέχρι κορυφῆς ἡρέμα καὶ κατὰ βραχὺ περιχυθείσης αὐτῇ. Καὶ ὁ μὲν τῆς αὐτοῦ κόρης τοιοῦτος κατηγώνιστο ἄθλος. Οὐ μακρὸν δὲ χρόνον διαλπίων ὁ Βασιλείδης, ὅρκον διὰ τινα αἰτίαν πρὸς τῶν συστρατιωτῶν αἰτηθεὶς, μὴ ἐξεῖναι αὐτῷ τὸ παράπαν ὀμνύναι διεβεβαίουτο. Χριστιανὸν γὰρ ὑπάρχειν, καὶ τοῦτο ἐμφανῶς ὁμολογεῖν. Παίζειν μὲν οὖν ἐνομίζετο τέως ταπρῶτα. Ὡς δὲ ἐπιμόνως ἀπισχυρίζετο, ἄγεται ἐπὶ τὸν δικαστὴν, ἐφ' οὗ τὴν ἐνστασιν ὁμολογήσας, δεσμοῖς παραδίδεται. Τῶν δὲ κατὰ Θεὸν ἀδελφῶν ὡς αὐτὸν ἀφικομένων, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἀθρόας καὶ παραδόξου ταύτης ὁρμῆς πυνθανομένων, λέγεται εἰπεῖν, ὡς ἄρα Ποταμίαινα τρισὶν ὕστερον ἡμέραις τοῦ μαρτυρίου νύκτωρ ἐπιστάσα, στέφανον αὐτοῦ τῇ κεφαλῇ C περιθεῖσα εἶη, φαίη τε παρακεκληχέναι χάριν αὐτοῦ τὸν Κύριον, καὶ τῆς ἀξιώσεως τετυχηχέναι, οὐκ εἰς μακρὸν τε αὐτὸν παραλῆψεσθαι. Ἐπὶ τούτοις τῶν ἀδελφῶν τῆς ἐν Κυρίῳ σφραγίδος μεταδόντων αὐτῷ, τῇ μετέπειτα ἡμέρᾳ τῷ τοῦ Κυρίου διαπρέψας μαρτυρίῃ, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται. Καὶ ἄλλοι δὲ πλείους τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν, ἀθρόως τῷ Χριστοῦ λόγῳ προσελθεῖν κατὰ τοὺς δεδηλωμένους ἱστοροῦνται, ὡς δὴ καθ' ὑπνοὺς τῆς Ποταμιάνης ἐπιφανείσης καὶ ἐπὶ τὸν θεῖον λόγον προσκεκλημένης (28) αὐτοῦς. Ἄλλα ταῦτα μὲν ὧδε ἐχέτω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (Nic. II. E. iv, 55).

Πάνταινον δὲ Κλήμης (29) διαδεξάμενος, τῆς κατ'

vissime exerceasset, ad extremum interminatus ei esse dicitur se illam gladiatoribus violandam traditurum. At illa cum paulisper secum ipsa rem perpendisset, interrogata quid consilii caperet, ejusmodi fertur dedisse responsum quod impium esse gentilibus videbatur. Protinus igitur iudicis sententia damnatam Basilides unus ex apparitoribus, ad supplicium abducit. Cumque vulgus eam vexare, et obscenis verbis illudere ei conaretur, Basilides quidem eos qui contumeliam virgini faciebant absterrens propellebat, multaue misericordiae et humanitatis erga illam praebebat indicia. Illa vero, benignitatem hominis erga se libenter amplectens, bono animo eum esse jussit; se namque post obitum salutem ipsius a Domino impetraturam, et collata B in se beneficia brevi remuneraturam esse. Haec cum dixisset, ferventi pice per varia corporis membra ab imis pedibus, ad ipsum usque capitis verticem lenje ac paulatim circumfusa, mortem constanti animo pertulisse memoratur. Et hujusmodi quidem certamen nobilissima virgo decertavit. Brevi autem postea Basilides, cum ob nescio quam causam a contubernaliis suis sacramento adigeretur, nefas sibi esse affirmavit omnino jurare: quippe Christianum se esse, idque palam profiteri. Illi primo quidem hominem joculari arbitrabantur. Verum cum id constanter asseveraret, ad judicem est perductus. Apud quem fidei suae constantiam professus, in vincula 208 conjicitur. Cumque quidam in Domino fratres eum adiissent, et causam subitae illius atque insperatae conversionis interrogarent, dixisse fertur, Potamiænam tertio post martyrium die, noctu sibi assistentem coronam capiti suo imposuisse, dixisseque se ipsius causa Dominum orasse, atque id quod petierat impetrasse: nec diu postea ipsum ad superos migraturum. Post haec signaculo Domini a fratribus accepto, postridie Christum gloriose confessus, capite truncatus est. Plures quoque alii ex Alexandrinis civibus, eodem tempore ad fidem Christi subito transiisse memorantur, quos scilicet Potamiæna in somnis apparens ad id faciendum provocaverat. Verum de his hactenus.

CAPUT VI.

De Clemente Alexandrino.

Per idem tempus Clemens, qui Pantæmo succes-

(25) Πρὸς αὐτὴν ἐπισκεψάμενην. Ita codex Regius. Sed reliqui tres Maz., Med. et Fuk. scriptum habent εἰς αὐτὴν ἐπ.

(26) Τῶν ἐν στρατείαις ἀναφερομένων. Rufinus vertit, unus ex his quibus implere speculatoris officium mos est.

(27) Πίττης ἐμπύρου, etc. His verbis indicat Eusebius, Potamiænam in lebetem picis ferventis sensim demissam fuisse. Porro in quatuor codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. legitur ἡρέμα καὶ κατὰ μικρόν, etc.

(28) Καὶ... προσκεκλημένης. In codd. Maz., Fuk., Sav. et Medicæo ita legitur, καὶ ἐπὶ τὸν θεῖον λόγον προσκεκλημένης. Quæ tamen verba non admodum necessaria mihi videntur. Porro Rufinus hunc locum pessime accepit, ubi et Potamiænam Origenis discipulam facit. In quo tamen Rufino

D refragari equidem non ausim. Etsi enim id deserto non dixit Eusebius, ex ejus tamen narratione id colligi videtur. Nam cum martyres qui ex Origenis schola exstiterunt, hic recensens, Basilidem et Potamiænam illis accenseat, hi quoque ex Origenis discipulis fuerint necesse est. Quod cum de Basilide dici non possit, de Potamiæna certe sit admodum probabile. Cæterum Potamiæna nomen deductum est a masculino Ποταμίῳ, eodem modo quo Tryphæna et similia.

(29) Πάνταινον δὲ Κλήμης. Hæc parum cohærent cum superioribus. Neque enim Clemens tunc magistri officio in Alexandrinæ Ecclesiæ schola fungebatur, sed Origenes, Clementis discipulus. Adde quod de Clemente ejusque libris jam in libro superiore commemoravit Eusebius. Quin et Caius in *Parro Labyrintho*, Clementem refert inter scri-

serat, apud Alexandriam catechumenorum institutioni adhuc præerat: adeo ut auditor ejus etiam tum puer fuerit Origenes. Hic porro Clemens in primo Στρωματέων libro ordinem temporum describens, obitu imperatoris Commodi computationem suam circumscribit. Ex quo apparet, Severi Augusti cujus nunc tempora exponimus principatu, hæc volumina ab eo fuisse elaborata.

CAPUT VII.

De Juda scriptore.

Eodem tempore alius quoque scriptor Judas, de septuaginta apud Daniele septimanis disserens, ad decimum usque annum imperii Severi supputationem temporum perducit. Qui etiam decantatum illum Antichristi adventum jam tum imminere existimabat. Adeo commota tunc adversus nostros persecutio multorum animos vehementer conturbaverat.

CAPUT VIII.

De Origenis audaci facinore.

Interea Origenes dum catechumenis apud Alexandriam instituendis vacaret, facinus aggreditur, quod minus perfecti sensus, et juvenilis ejusmodi **209** audaciæ possit videri: fidei tamen et continentie maximum in se specimen continet. Nam cum verba illa, « Sunt quidam eunuchi qui seipsos castraverunt propter regnum cælorum ²⁸, » simplicius ac juvenilius accepisset, partim ut Servatoris nostri verbum adimpleret, partim ut omnem obsceni rumoris et calumnie occasionem infidelibus adimeret, eo quod ipse ætate juvenis non solum viris sed et feminis divini fidei præcepta tradebat, dictum Servatoris reipsa exsequi adeptus est. Providerat quidem ut plerosque familiarium suorum ea res lateret. Verum ille, quamvis maxime id vellet, tantam facinus occultare non potuit. Itaque Demetrius cum rem illam utpote Ecclesiæ ejus episcopus, postea comperisset, juvenis audaciam vehementer admiratus est. Ac primum quidem alacritatem animi et fidei sinceritatem in eo collaudans, bono animo esse jussit: utque tanto majore cura instituendis catechumenis vacare pergeret cohortatus est. Ac tum quidem Demetrius erat ejusmodi. Sed non multo post tempore, cum eum prosperis successibus in dies augeri et magnum jam atque illustrem omnium sermonibus celebrari videret, humani quidpiam passus, litteris ad omnes ubique terrarum episcopos

²⁸ Matth. xix.

ptores ecclesiasticos qui ante Victoris papæ tempora floruerunt. Verba Cæii si quis forte desiderat, habentur supra in fine libri quinti. Recte ergo Rufinus et hoc et sequens caput supra posuit in cap. 5, ubi de Demetrio episcopo agitur, qui catechizandi, id est docendi in Ecclesia magisterium Origeni tribuit. Ex his porro conjicio, Eusebium huic operi ultimam manum non admovisse.

(30) Φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ. In codice Mediceo ita legitur hic locus, τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ παῖδες ὄντα γενέσθαι. quomodo etiam in codd. Maz., Fok. et Sav. scriptum reperi. — Φοιτητῶν γενέσθαι αὐτοῦ cum Regio Rob. Stephani scripsimus. Edit.

Ἀλεξάνδρειαν κατηχήσεως εἰς ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ κα-
θηγεῖτο, ὡς καὶ τὸν Ὀριγένην τῶν φοιτητῶν γε-
νέσθαι αὐτοῦ (30). Τὴν γέ τοι τῶν στρωματέων πρα-
γματεῖαν ὁ Κλήμης ὑπομνηματίζόμενος, κατὰ τὸ
πρῶτον σύγγραμμα χρονικὴν ἐκθέμενος γραφὴν, εἰς
τὴν Κομόδου τελευτὴν περιγράφει τοὺς χρόνους· ὡς
εἶναι σαφές, ὅτι κατὰ Σεβήρον αὐτῷ πεπνυγμένον τὰ
σπουδάσματα, οὗ τοὺς χρόνους παρῶν ἱστορεῖ λό-
γος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ Ἰούδα συγγραφέως (Nic. II. E. iv, 35).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἰούδας συγγραφέων ἕτερος, εἰς τὰς
παρὰ τῷ Δανιὴλ ἑβδομήκοντα ἑβδομάδας ἐγγράφως
διαλεχθεὶς, ἐπὶ τὸ δέκατον τῆς Σεβήρου βασιλείας
ἴστησι τὴν χρονογραφίαν· ὅς καὶ τὴν θρυλλουμένην
τοῦ Ἀντιχρίστου παρουσίαν ἤδη τότε πλησιάζειν ᾤε-
το· οὕτω σφοδρῶς ἡ τοῦ καθ' ἡμῶν τότε διωγμοῦ κί-
νησις τὰς τῶν πολλῶν ἀνατεταράξει διανοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τοῦ τολμηθέντος Ὀριγένει (Nic. II. E. v, 8).

Ἐν τούτῳ δὲ τῆς κατηχήσεως ἐπὶ τῆς Ἀλεξαν-
δρείας τοῦργον ἐπιτελοῦντι τῷ Ὀριγένει πρᾶγμα τι
διαπέπρακται, φρενὸς μὲν ἀτελοῦς καὶ νεανικῆς, πί-
στεώς γε μὴν ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης (31) μέγιστον
δειγμα περιέχον. Τὸ γὰρ, « εἰσὶν εὐνοῦχοι οἵτινες εὐ-
νοούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, »
ἀπλούστερον καὶ νεανικώτερον ἐκλαδῶν, ὁμοῦ μὲν
σωτήριον φωνὴν ἀποπληροῦν οἰόμενος, ὁμοῦ δὲ καὶ
διὰ τὸ νέον τὴν ἡλικίαν ὄντα, μὴ ἀνδράσι μόνον, καὶ
γυναιξὶ δὲ τὰ θεῖα προσομιλεῖν, ὡς ἂν πᾶσαν τὴν πα-
ρὰ τοῖς ἀπίστοις αἰσχρὰς διαβολῆς ὑπόνοιαν ἀποκλεί-
σειε, τὴν σωτήριον φωνὴν ἔργοις ἐπιτελέσαι ὠρμήθη,
τοὺς πολλοὺς τῶν ἁμῶν αὐτὸν γνωρίμων διαλαθεῖν
φροντίσας. Οὐκ ἦν δὲ ἄρα δυνατόν αὐτῷ καίπερ βου-
λομένῳ, τοσοῦτον ἔργον ἐπικρύψασθαι. Γνοὺς δὴ τα-
ῦστερον ὁ Δημήτριος, ἅτε τῆς αὐτόθι παροικίας προ-
εστὼς, εὖ μάλα μὲν αὐτὸν ἀποθαυμάζει τοῦ τολμή-
ματος, τὴν δὲ γε προθυμίαν καὶ τὸ γνήσιον αὐτοῦ τοῦ
πίστεως ἀποδειξάμενος, θαρβεῖν αὐτίκα παρακλεού-
ται καὶ νῦν μάλλον ἔχεισθαι αὐτὸν τοῦ τῆς κατηχή-
σεως ἔργου παρορμῇ. Ἀλλὰ τότε μὲν οὕτως, τοιοῦτός
τις ἦν. Οὐ μακροὺς δὲ χρόνους ὕστερον ὁ αὐτὸς ὄρων
εὖ πράττοντα μέγα τε καὶ λαμπρὸν καὶ παρὰ πᾶσιν
ὄντα βεβοημένον, ἀνθρώπινόν τι πεπνυγμένον, τοῖς ἀνὰ
τὴν οἰκουμένην ἐπισκόποις καταγράφειν ὡς ἀτοπωτά-
του τοῦ πραχθέντος αὐτῷ, ἐπειράτο· ὅτι γε τῶν κατὰ
Παλαιστίνην (32) οἱ μάλιστα δόκιμοι καὶ διαπρέπον-

(31) Πίστεώς γε μὴν ὁμοῦ καὶ σωφροσύνης. Ita codex Regius, sed reliqui tres Maz., Med. ac Fulketii scribunt πίστεως δὲ ὁμῶς σωφροσύνης, sine conjunctione.

(32) Ὅτι γε τῶν κατὰ Παλαιστίνην. Ita quidem codex Regius. Apud Nicephorum pro ὅτι γε legitur ἐπὶ τοίγῃ, quod idem valet. In codice Mediceo legitur ὅτι τῶν, etc., minus recte, ut opinor. Nam Eusebius causam aperit cur Demetrius, qui antea Origenem tantopere dilexerat, subito mutatus, eum ubique litteris suis laceraverit, eo quod scilicet Cæsariensis et Hierosolymitanus episcopi eum ad presbyterii gradum promovissent. In quo non me-

τες Καισαρείας τε καὶ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοποι, πρεσβείων τὸν Ὀριγένην καὶ τῆς ἀνωτάτω τιμῆς ἀξίον εἶναι δοκιμάσαντες, χεῖρας εἰς πρεσβυτέριον αὐτῷ τεθείκασιν. Τηνικαῦτα δ' οὖν εἰς μέγα δόξης προσελθόντος αὐτοῦ, ὀνομά τε παρὰ τοῖς πανταγῇ πᾶσιν ἀνθρώποις, καὶ κλέος ἀρετῆς καὶ σοφίας οὐ σμικρὸν κτησαμένου, μηδεμιᾶς ἄλλης εὐπορῶν ὁ Δημήτριος κατηγορίας, τῆς πάλαι ἐν παιδί γεγυνοίας αὐτῷ πράξεως δεινὴν ποιεῖται διαβολήν, συμπεριλαβεῖν τολμήσας ταῖς κατηγορίαις τοὺς ἐπὶ τὸ πρεσβυτέριον αὐτὸν προάξαντας. Ταῦτα μὲν οὖν μικρὸν ὕστερον ἐπράχθη. Τότε γε μὴν ὁ Ὀριγένης ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας τὸ τῆς θείας διδασκαλίας ἔργον εἰς ἅπαντας ἀφυλάκτως (33) τοὺς προσιόντας νύκτωρ καὶ μεθιμέραν ἐπετέλει, τοῖς θελοῖς ἀόκνως μαθήμασι, καὶ τοῖς ὡς αὐτὸν φοιτῶσι, τὴν πᾶσαν ἀνατιθεὶς σχολήν. Ἐπὶ δέκα δὲ καὶ ὀκτώ (34) ἔτεσι τὴν ἀρχὴν ἐπικρατήσαντα Σεβήρον, Ἀντωνίνος ὁ παῖς διαδέχεται. Ἐν τούτῳ δὲ τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἀνδρισμένων, καὶ μετὰ τοὺς ἐν ὁμολογαίαις ἀγῶνας διὰ προνοίας Θεοῦ πεφυλαγμένων, εἰς τις ὢν ὁ Ἀλέξανδρος, ὃν ἀρτίως ἐπίσκοπον τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἐδηλώσαμεν, οἷα ταῖς ὑπὲρ Χριστοῦ διαπρέψας ὁμολογαίαις [κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν], τῆς δηλωθείσης ἐπισκοπῆς (35) ἀξιοῦται, ἔτι Ναρκίσσου, ὃς ἦν αὐτοῦ πρότερος, περιόντος τῷ βίῳ.

ante retulimus, ob insignem Christianorum fidei confessionem ad supradictum episcopatum promotus est, Narcisso, qui prius ibi fuerat episcopus, adhuc superstite.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Περὶ τῶν κατὰ Νάρκισσον παραδόξων
(Nic. H. E. v, 9).

Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα παράδοξα οἱ τῆς παροικίας πολλοὶ ὡς ἐκ παραδόσεως τῶν κατὰ διαδοχὴν ἀδελφῶν, τοῦ Ναρκίσσου μνημονεύουσιν· ἐν οἷς καὶ τοιοῦδε τι θαῦμα δι' αὐτοῦ γεγονὸς ἱστοροῦσι. Κατὰ τὴν μεγάλην ποτὲ τοῦ Πάσχα διανυκτέρευσιν τοῦ λαιῶν φασι τοῖς διακόνους ἐπιλιπεῖν. Ἐφ' ᾧ τὸ πᾶν πληθὸς δεινῆς ἀθυμίας διαλαβοῦσης, τὸν Νάρκισσον τοῖς τὰ φῶτα παρασκευάζουσιν ἐπιτάξαι, ὕδωρ ἀνιμήσαντας ἐκ τινος παρακεϊμένου φρέατος, ὡς αὐτὸν

diocris injuria Demetrio illata esse videbatur, tum ab episcopis illis, tum ab Origene. Ab Origene quidem, quod ab externis episcopis manum sibi imponi passus fuisset, nec ab episcopo civitatis suæ honorem illum presbyterii exspectasset : ab episcopis vero, quod Alexandrinæ scholæ magistrum hoc facto ad Ecclesiam suam transtulissent. Porro hic non contemnenda oritur difficultas, cur duo simul episcopi Origenem presbyterum ordinaverint. Mihi videtur id ejus honori datum fuisse, ut duo simul episcopi ei manum imponent. Quo facto, in duabus Ecclesiis sedendi et cum aliis presbyteris communicandi jus habebat. Vide infra cap. 23 et 27, ex quibus conjectura nostra prorsus confirmatur. Fuit quidem consuetudo, ut cum quis ad presbyterium vel diaconatum promoveretur, aliquot episcopi interessent, quo illustrior ac celebrior esset promotio, ut docet Innocentius in epistola ad Marcianum episcopum. Photius certe in *Biblioth.* cap. 118, ait Theocistum ipsum ordinationem celebrasse, Alexandrum vero eam comprobasse.

(33) Ἀφυλάκτως. Hujus vocis multiplex est significatio. Et Rufinus quidem eam ita exposuit : *Velut abscessis omnibus impedimentis liber prorsus*

A scriptis, facinus illud Origenis prosciudere tanquam absurdissimum cœpit. Quippe probatissimi et maxime insignes apud Palæstinam antistites, Cæsariensis scilicet et Hierosolymitanus, cum Origenem prærogativa et supremi honoris apice dignum judicassent, manus ei imponentes, presbyterum ordinaverant. Tunc igitur cum Origenes ingenti gloria floreret, et apud cunctos ubique mortales virtutis ac sapientiæ causa maximum nomen esset consecutus, Demetrius quando nihil aliud habebat quod ei objiceret, facinus illud quod adolescens olim patrataverat, gravissime criminatus est ; illos etiam qui eum ad presbyterii honorem evexerant, accusationibus suis conatus involvere. Et hæc quidem aliquanto post gesta sunt. Tunc autem Origenes Alexandriæ opus sibi injunctum peragens, cunctis ipsum adeuntibus, libere jam et absque ullo impedimento verbum Dei diu noctuque prædicabat ; divinis disciplinis suisque auditoribus tempus omne promptissime impendens. Interea cum Severus 210 decem et octo annis imperium tenuisset, Antoninus filius in ejus locum successit. Qua tempestate Alexander, unus ex eorum numero qui in persecutione fortiter certaverant, et qui post gloriosa confessionis certamina divina providentia fuerant reservati, quem nos Hierosolymorum episcopum fuisse paulo

C

CAPUT IX.

De miraculis Narcissi.

De hoc Narcisso multa quidem alia stupenda commemorant civitatis illius incolæ, a fidelibus cuncta successione velut per manus sibi tradita. Inter quæ hoc etiam miraculum ab illo editum esse narrant. Forte in magna Paschæ vigilia oleum ministris deerat. Qua de causa cum universus populus gravissimo mœrore percussus esset, Narcissum ferunt mandasse iis quibus curæ erat lucernas accendere, ut aquam ex quodam propinquo haustam puteo ad

et cum omni fiducia rem gerebat : Musculus vero vertit sine discrimine : quem secutus Christophorus ita interpretatur, nulla habita personarum ratione. Mihi Rufini versio magis arridet. Nam antequam Origenes seipsum evirasset, maxima cautela opus habebat, ut cum virginibus ac feminis quæ institutionis causa ipsum adibant, conversaretur, ne obsceni rumoris occasionem ullam præberet. Postea vero amputata sibi virilitate, liberius deinceps munus suum exsequebatur nec tanta cautione indigebat.

(34) Ἐπὶ δέκα δὲ καὶ ὀκτώ. In vetustissimo Rufini codice, qui olim fuit Ecclesiæ Parisiensis, ab iis verbis caput 9 inchoat, sicut et Christophorus distinxit.

(35) Τῆς δηλωθείσης ἐπισκοπῆς. Ante hæc verba in codd. Maz., Med. et Fuk. legitur κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν, etc. Sed hæc verba prorsus superflua sunt, cum initio hujus periodi id dixerit Eusebius. De hoc Alexandro Eusebius in *Chronico* ad ann. xii Severi, qui erat secundus annus persecutionis, hæc habet : *Alexander ob confessionem Dominici nominis insignis habetur.*

se deferrent. Quod ubi dicto citius impletum est, oratione super aquam facta, jussisse dicitur sincera in Christum fide ut eam lucernis infunderent. Quo itidem peracto, aiunt aquam contra morem naturæ suæ, mirabili quadam ac divina virtute in olei pinguedinem esse conversam : ex eoque oleo apud plurimos fratres exiguum quoddam specimen ad memoriam tanti miraculi diutissime ad nostra usque tempora servatum fuisse. Plurima quoque alia de vita et conversatione ejus viri perhibent, memoria imprimis digna : inter quæ et illud est : Mali quidam homunciones qui vigorem et constantiam vitæ illius ferre non poterant, veriti ne tandem deprehensi pœnas darent utpote sexcentorum sibi sceleurum conscii, prævenire eum decreverunt : structisque insidiis gravissimam ei calumniam asperserunt. Atque ut audientibus persuaderent, sacramenti religione accusationem firmabant. Unus inter jurandum imprecabatur sibi ut incendio periret, si sciens falleret, alter ut scævo ac pestilenti morbo corpus absumeretur, tertius ut luminibus orbaretur. Sed quantumvis jurantibus, nemo ex fidelium numero **211** fidem adhibebat : quippe cum Narcissi continentia et sanctitas vitæ omnibus virtutum numeris absolutæ, cunctissemper spectata compertaque esset. At ille cum dictorum infamiam sustinere non posset, et alioqui philosophicæ vitæ jamdudum amore teneretur, relicta Ecclesiæ plebe, in solitudine ac devotis agris plurimos annos delituit. Verum magnus ille justitiæ oculus, his peractis minime quiescendum putavit. Sed confestim impios illos iis ipsis ultus est diris, quibus in semetipsos prejerantes, sese devoverant. Primus igitur, cum modica quædam scintilla in domo in qua manebat, citra ullam causam subito exsilisset, noctu incensis ædibus cum universa familia conflagravit ; alteri corpus ab inis

(36-36) *Εἰς ἑλαῖον πίστευα*. Sic scribendum videtur ; vulgaris textus, ποιότηα. Πιότηα etiam legit Rufinus ; sic enim vertit, *aquæ natura in olei pinguedinem versa*. Sed et in Moræ libro ita ad marginem emendatum inveni. Codex quoque Fuk. ita diserte scriptum habet.

(57) *Ἐπὶ μήκιστον*. Ita recte codd. Medic. ac Maz. et Nicephor. lib. v, cap. 9, quam lectionem secutus est Musculus. At Christophoronus vulgatam scripturam ἐπιμήκιστον sequi maluit, pessime.

(58) *Ἐαυτοῖς συνειδέσθαι*. Sic pro vulg. συνεγνωκέαι legunt codd. Med. et Maz., quibus consentit codex Fuk. et Sav.

(59) *Ἡ μὴν σκαῖά νόσος*. Rufinus vertit *regio morbo*. Langus autem interpretatur *morbo sonto* ; Christophoronus, *sædo ac scævo morbo*, quod ad Rufini interpretationem propius accedit. Nam Rufinus per morbum regium, lepram intelligit, ut ex sequentibus apparet. Sic in libro x, cap. 25, de Eunomio loquens : *Vir corpore et anima leprosus, et interioris exteriorisque morbo regio corruptus*. Certe Gregorius Nyssenus in libro i contra Eunomium, pag. 507, leprosum illum fuisse testatur his verbis : *Ὁ εἰσδύων εἰς τὰς οἰκίας αὐτόκλητος, οὐδὲ τὴν ἐκ τοῦ πάθους ἀρῆϊαν τῇ καθ' ἑαυτὸν διαγωγῇ περιστέλλων, οὐδὲ τὴν φυσικὴν τῶν ὑγιαίνοντων πρὸς τοὺς τοιοῦτους ἀποστροφὴν λογίζμενος*. Queni locum non intellexit interpres, cujus versio ita emendanda est : *Qui non vocatus in aedes alienas irrepit, et morbi sui sæditatem domus propriæ se-*

A κομίσαι. Τούτου δὲ ἅμα λόγῳ πραχθέντος, ἐπευξάμενον τῷ ὕδατι, ἐγγέαι κατὰ τῶν λύχνων πίστει τῇ εἰς τὸν Κύριον γνησίᾳ παρακελεύεσθαι. Ποιησάντων δὲ καὶ τοῦτο, παρὰ πάντα λόγον δυνάμει παραδόξῃ καὶ θείᾳ μεταβαλεῖν ἐξ ὕδατος εἰς ἐλαίου πίστευα (36-36) τὴν φύσιν, παρὰ τε πλείστοις τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ μήκιστον (57) ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ἡμᾶς βραχὺ τι δεῖγμα τοῦ τότε θαύματος φυλαχθῆναι. Ἄλλα τι πλείεστα περὶ τοῦ βίου τοῦδε τοῦ ἀνδρὸς μνήμης ἀξία καταλέγουσιν, ἐν οἷς καὶ τοῖονδε τι. Τὸ εὐτόνον αὐτοῦ καὶ στερρόν τοῦ βίου φαῦλοί τινες ἀνθρωπίσκοι μὴ οἶοί τε φέρειν, δεῖε τοῦ μὴ δίκην ὑποστρεῖν ἀλόγως, διὰ τὸ μυρία κακὰ ἑαυτοῖς συνειδέσθαι (58), συσκευῆν κατ' αὐτοῦ προλαβόντες συρράπτουσι, καὶ τινα δεινὴν καταχέουσιν αὐτοῦ διαβολήν. Εἴτα πιστούμενοι τοὺς ἀκρωμένους, ὄρκοις ἐθεβαλοῦν τὰς κατηγορίας : καὶ ὁ μὲν ἡ μὴν ἀπλόιτο πυρὶ ὤμνεν, ὁ δὲ ἡ μὴν σκαῖά νόσῳ (59) δαπανηθείη τὸ σῶμα, ὁ δὲ τρίτος ἡ μὴν τὰς ὁράσεις πηρωθείη. Ἄλλ' οὐδ' οὕτως αὐτοῖς, καίπερ ὁμνύουσι, τῶν πιστῶν τις προσεῖχε τὸν νοῦν, διὰ τὴν εἰς πάντας λάμπουσιν ἐκ τοῦ παντὸς σωφροσύνην τε καὶ πανάρετον ἀγωγὴν τοῦ Ναρκίσσου. Αὐτός γε μὴν τὴν τῶν εἰρημένων μηδαιῶς ὑπομένων μοχθηρίαν, καὶ ἄλλως ἐκ μακροῦ τὸν φιλόσοφον ἀσπαζόμενος βίον, διαδράς πᾶν τὸ τῆς Ἐκκλησίας πλῆθος, ἐν ἐρημίαις καὶ ἀφανέσιν ἀγροῖς λανθάνων, πλείστοις ἔτεσι διέτριβεν. Ἄλλ' οὐ καὶ ὁ τῆς δίκης μέγας ὀφθαλμὸς ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ἡρέμει (60), μετῆι δὲ ὡς τάχιστα τοὺς ἀσεβεῖς, αἷς καθ' ἑαυτῶν ἐπιπορούντες (61) κατεδῆσαντο ἀραις. Ὁ μὲν οὖν πρῶτος, ἐκ μηδεμιᾶς προφάσεως ἀπλῶς οὕτω σμικροῦ διαπεσόντος (62) ἐφ' ἧς κατέμενεν οἰκίας, σπινθηρὸς, νύκτωρ ὑφαρθείσης ἀπάσης, παγγενῇ καταφλέγεται. Ὁ δὲ ἀθρόως τὸ σῶμα ἐξ ἀκρων πεδῶν ἐπὶ κεφαλῇ, ἧς αὐτὸς προσετίμησεν ἑαυτῷ, νόσου πύμπλαται. Ὁ δὲ τρίτος τὰς τῶν προτέρων συνειδὼν

creto non legit, nec animo reputat, quantopere sani hujusmodi viros aversentur. Item Rufinus in libro ii adversus Hieronymum : *Nam quis est, inquit, qui cum morbo regio labore, et de ipso capite et vultu ac vita periclitetur, magisopere clamet, quod non leve paronychiον pedis, aut persacilis ungula sua offensa curetur?* Ita etiam Hieronymus in *Vita Hilarii* de Adriano loquens ejus discipulo, *post aliquantum temporis computruit morbo regio* ; et in lib. i adversus Rufinum, sub finem.

(60) *Ἄλλ' οὐ καὶ ὁ τῆς δίκης μέγας ὀφθαλμὸς, ἐπὶ τοῖς πεπραγμένοις ἡρέμει*. Ita legitur in codd. Med. et Maz. Quam scripturam confirmat Nicephorus. Itaque eam merito vulgatæ ἀλλ' οὐκ ἔδ., etc., præferendam puto, præsertim cum Fuk. et Sav. codicum consensus accedat.

(61) *Καθ' ἑαυτῶν ἐπιπορούντες*. Hujus loci sensum non intellexerunt interpretes. Ait igitur Eusebius, perjuros illos non adversus Narcissum, sed adversus semetipsos prejerasse. In quo alludere videtur ad illud, quod legitur in psalmo : *Et mentita est iniquitas sibi*. Fraus enim plerumque recidere solet in caput ipsius qui eam adversus alterum concinnavit.

(62) *Διαπεσόντος*. Nicephorus scintillam e lucernâ exsilisse dicit. Musculus vero et Christophoronus eam in domum perjuri illapsam esse interpretati sunt, quasi cœlitus decidisset. Quod Eusebius refutat his verbis, ἐφ' ἧς κατέμενεν οἰκίας.

ἐκθάσεις, καὶ τοῦ πάντων ἐξόρου Θεοῦ τρέτας τὴν ἀδιάδραστον δίκην, ὡμολόγει (63) μὲν τοῖς πᾶσι τὰ κοινῇ σφίσιν αὐτοῖς ἐσκαιωρμένα· τοσαύταις δὲ κατετρύχετο μεταμελόμενος οἰμογαῖς, δακρύων τε ἐς τοσοῦτον οὐκ ἀπέλιπεν, ἕως ἄμφω διεφθάρη τὰς διψαί. Καὶ οὕτως μὲν τῆς ψευδολογίας τοιαύτας ὑπέσχον τιμωρίας.

perseveravit, ut ex eo oculorum lumen amitteret. Et hi quidem calumniæ suæ ejusmodi pœnas dederunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπισκόπων
(Nic. H. E. v, 10).

Τοῦ δὲ Ναρκίσσου ἀνακεχωρηκτός, καὶ μηδαμῶς ὀπη ὦν τυγχάνοι, γινωσκόμενος, δόξαν τοῖς τῶν ὁμόρων Ἑκκλησιῶν προεστῶσιν, ἐφ' ἐτέρου μετίσιν ἐπισκόπου χειροτονίαν. Διὸς τοῦτω ὄνομα ἦν· ὃν οὐ πολὺν προστάντα χρόνον, Γερμανίῳ διαδέχεται· καὶ τοῦτον Γόρδιος, καθ' ὃν ἔσπερ ἐξ ἀνασιώσεως ἀναφανεῖς ποθεν ὁ Νάρκισσος, αὐθις ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ τὴν προστασίαν παρακαλεῖται, μειζόνως ἔτι μᾶλλον τῶν πάντων ἀγασθέντων αὐτὸν, τῆς τε ἀναχωρήσεως ἔνεκα καὶ τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐφ' ἅπασι δι' ἣν παρὰ τοῦ Θεοῦ κατηξίωτο ἐκδίχῃσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ Ἀλεξάνδρου.

Καὶ δὴ μηκέτ' οὔτε τὸντος λειτουργεῖν διὰ λιπαρὸν γῆρας, τὸν εἰρημένον Ἀλέξανδρον ἐπίσκοπον ἐτέρας ὑπάρχοντα παροικίας, οἰκονομία Θεοῦ ἐπὶ τὴν ἔμα τῷ Ναρκίσσῳ λειτουργίαν ἐκάλει, κατὰ ἀποκάλυψιν νύκτωρ αὐτῷ δι' ὁράματος φανεῖσαν. Ταύτη δ' οὖν ὡςπερ κατὰ τι θεοπρόπιον ἐκ τῆς τῶν Καππαδοκῶν γῆς ἐνθα τὸ πρῶτον τῆς ἐπισκοπῆς ἔξῃωτο, τὴν πορεῖαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας ἔνεκεν πεποιημένον, φιλοφρονέστατα οἱ τῇδε ὑπολαβόντες, οὐκέτ' οἶκαδε αὐτῷ παλιννοστεῖν ἐπιτρέπουσι, καθ' ἐτέραν ἀποκάλυψιν καὶ αὐτοῖς νύκτωρ ἐφθεῖσαν, μίαν τε φωνὴν (64) σαφεστάτην τοῖς μάλιστα αὐτῶν σπουδαίοις χρησάσαν· ἐδήλου γὰρ προελθόντας ἔξω πυλῶν, τὸν ἐκ Θεοῦ προωρισμένον αὐτοῖς ἐπίσκοπον ὑποδέξασθαι. Τοῦτο δὲ πράξαντες μετὰ κοινῆς τῶν ἐπισκόπων οἱ τὰς περὶ διεῖπον Ἑκκλησίας γνώμης (65), ἐπάναγκες αὐτὸν παραμένειν βιά-

(63) Ὁμολόγει. Cod. Reg. ὁμολογεῖ· sed cum reliqui codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habeant ὡμολόγει, eam scripturam magis probo. Sequitur enim κατετρύχετο.

(64) Μίαν τε φωνήν. Christophorsonus et Musculus hic legerunt μίαν τε φωνήν σαφεστάτην, etc., quam scripturam confirmat etiam Nicephorus. Sed nihil omnino mutandum videtur. Nam præter revelationem, ait Eusebius vocem insuper quamdam auditam esse. Ac meo quidem judicio optime Rufinus narrationem Eusebii, quæ minus plana est, correxit. Ait enim revelationem quidem illam de Alexandro, Narcisso et aliis viris sanctis a Deo immissam fuisse· vocem autem ab omni populo auditam fuisse. Quod certe longe est probabilius. Rufinum ergo tantum abest ut in eo reprehendam, quod Eusebii sententiam mutavit, quin potius laudandum existimo. Est enim homini interpretis officium, ea quæ ab auctoribus perperam dicta sunt

A pedibus ad summum usque capitis verticem, eo morbi genere quo se ipse multaverat, correptum est; tertius priorum casum contuitus, omniumque inspectoris Dei inevitabilem veritus vindictam, concinnatæ ab ipsis ex compacto calumniæ ordinem est confessus. Tantis porro lamentis ob pœnitentiam facti sese confecit, et in tantum lacrymas effundere

Et hi quidem calumniæ suæ ejusmodi pœnas dederunt.

CAPUT X.

De Hierosolymorum episcopis.

Cæternum post Narcissi fugam, ignaris omnibus ubinam gentium ageret, visum est finitimarum Ecclesiarum episcopis alium ejus loco episcopum ordinare, Dium nomine. Qui cum modico tempore præfuisset, successor ei datus est Germanio: quem deinde Gordius excepit. Hujus temporibus Narcissus cum subito quasi redivivus emersisset, a fratribus ut Ecclesiæ administrationem denuo suscipere rogatus est. Quippe universi multo magis tunc eum mirabantur: tum ob secessum, tum ob philosophicam vivendi rationem: maxime vero ob præsentem vindictam qua Deus calumniatores illius afficere dignatus fuerat.

212 CAPUT XI.

De Alexandro.

Verni cum propter extremam senectutem ministerium suum obire amplius non posset, supradictum Alexandrum alterius Ecclesiæ episcopum divina dispensatio per revelationem quamdam quæ illi in somnis apparuerat, ad participandum cum Narcisso sacerdotis officium evocavit. Hac igitur visione tanquam divino admonitus oraculo Alexander, cum ex Cappadocia in qua primum episcopus fuerat ordinatus, Hierosolyma profectus fuisset, tum orandi, tum locorum visendorum gratia: fratres illius Ecclesiæ humanissime eum excipientes, reverti posthæc in patriam non siverunt. Aliæ quippe revelationi etiam ipsis per somnum visa fuerat; et vox quædam evidentissima ab iis qui sanctitate inter ipsos eminebant, audita. Significabat enim ipsis ut extra portas civitatis egressi, destinatum sibi a Deo episcopum susciperent. Quod cum illi consen-

D leniter emendare, dummodo id citra periculum sententiæ et cum judicio fiat.

(65) Μετὰ κοινῆς τῶν ἐπισκόπων... γνώμης. Hieronymus in *Catalogo* et Nicephorus ipsum quoque Narcissum huic rei consensisse scribunt, quod procul dubio verum est. Invito enim episcopo adjutor dari non potest. Porro in hac Alexandri electione, duo contra ecclesiasticam regulam admissa sunt. Primum, quod ab uno episcopatu Alexander ad alium translatus est; alterum, quod superstiti episcopo adjutor et coepiscopus est adjunctus. Atque hoc primum exemplum occurrit coadjutorum episcoporum. Quod licet postea vetitum fuerit in concilio Sardicensi, in fallor, nihilominus identidem in Ecclesia usurpatum est. Porro Christophorsonus hunc locum aliter interpunxit, et post vocem πράξαντες virgulam apposuit, contra scriptorum codicum auctoritatem.

entibus vicinarum Ecclesiarum episcopis fecissent, manere deinceps eum apud se coegerunt. Sane idem Alexander in suis ad Antinoitas epistolis quæ etiamnum exstant, episcopatus quem cum Narcisso collega gessit, meminit his verbis quæ ad calcem epistolæ leguntur: « Salutat vos Narcissus, qui ante me episcopalem hujus Ecclesiæ sedem tenuit, et qui nunc mihi conjunctus est in orationibus, annos natus sexdecim supra centum; hortaturque vos mecum ut idem omnes sentiat. » Et hæc quidem sic gesta sunt. Antiochiæ vero Serapione mortuo, episcopatus Ecclesiæ suscepit Asclepiades, qui persecutionis tempore fidem Christi confessus, maximam gloriam retulerat. Hujus ordinationis mentionem facit Alexander in epistola ad Antiochenses his verbis: « Alexander servus Dei, et vinctus Jesu Christi, beatissimæ Antiochensium Ecclesiæ in Domino salutem. Expedita mihi ac levia vincula Deus effecit custodiæ meæ tempore, postquam comperi Asclepiadem virum fidei merito maxime idoneum, sanctissimæ Ecclesiæ vestræ episcopatum divina Providentia suscepisse. » Hanc autem epistolam Clementi se perferendam dedisse **213** significat, sub finem ita scribens: « Porro has litteras, inquit, domini fratres, per beatum presbyterum Clementem ad vos misi, virum virtute præditum et probatum, quem vos et nostis jam et amplius cognoscetis. Qui quidem Dei nutu ac providentia dum hic apud nos præsens esset, Ecclesiam Christi et confirmavit et magnopere auxit. »

CAPUT XII.

De Serapione et ejus qui exstant libris.

Porro Serapionis multa quidem alia doctrinæ monumenta penes alios exstare credibile est. Ea tamen ad nos duntaxat pervenerunt, quæ scripsit

(66) *Ἐπὶ τέλει γράφων τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς.* In tribus codicibus Maz., Med. et Fuk. deest vox αὐτῆς, quam prorsus superfluum existimo.

(67) *Συνεξεταζόμενός μοι διὰ τῶν ἐνχῶν.* Pesissime hunc locum verterunt Rufinus et Christophorus. Recte autem Hieronymus, licet non ad verbum, interpretatur hoc modo: *Salutat vos Narcissus, qui ante me hic tenuit episcopalem locum, et nunc mecum eundem orationibus regit.* Hoc enim sibi vult Alexander, Narcissum in orationibus duntaxat, non in reliquo episcopali munere, sibi collegam fuisse. Quocirca addit, eundem Narcissum annos centum ac sedecim natum esse. Ex quibus apparet, Alexandrum non tam adiutorem quam episcopum in locum Narcissi, utpote jam decrepiti, factum fuisse; Narcissum vero nudum nomen episcopi atque honorem retinuisse.

(68) *Ὁμοίως ἐμοὶ ὁμοφρονῆσαι.* Ita Med., Maz., Fuk. et Nicephorus, rectius procul dubio quam vulg., *φρονῆσαι*, ut ex Rufini et Hieronymi interpretatione convincitur.

(69) *Κατὰ τὸν καιρὸν τῆς εἰρκτῆς.* Hanc epistolam scripsit Alexander fervente adhuc persecutione, cum esset in vinculis, necdum ad episcopatum Hierosolymorum ascitus, ut ex his verbis apparet. Hinc est, quod in inscriptione epistolæ appellat se *vinctum Jesu Christi*. Ex quo conficitur, male in *Chronico* Eusebii Asclepiadis ordinationem conferri in annum primum Antonini Caracallæ. Nam Asclepiadis ordinatio contigit eodem tempore quo Alexander

ζονται. Μνημονεύει γέ τοι καὶ αὐτὸς ὁ Ἀλέξανδρος ἐν ἰδίαις ἐπιστολαῖς ταῖς πρὸς Ἀντινοίτας εἰσέτι νῦν παρ' ἡμῖν σωζομέναις, τῆς Ναρκίσσου συν αὐτῷ προεδρίας, ταῦτα κατὰ λέξιν ἐπὶ τέλει γράφων τῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς (66). « Ἀσπάζεταιται ὑμᾶς Νάρκισσος ὁ πρὸ ἐμοῦ διέπων τὸν τόπον τῆς ἐπισκοπῆς τὸν ἐνθάδε, καὶ νῦν συνεξεταζόμενός μοι διὰ τῶν ἐνχῶν (67), ἐκατὸν δεκαεὶς ἔτη ἰνυκῶς, παρακαλὼν ὑμᾶς ὁμοίως ἐμοὶ ὁμοφρονῆσαι (68). » Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως εἶχε. Τῆς δὲ κατ' Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας, Σαραπίωνος ἀναπαυσαμένου, τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Ἀσκληπιάδης, ἐν ταῖς κατὰ τὸν διωγμὸν ὁμολογίαις διαπρέψας καὶ αὐτός. Μένονται καὶ τῆς τοῦτου καταστάσεως Ἀλέξανδρος, Ἀντιοχεῦσι γράφων ὧδε: « Ἀλέξανδρος, δούλος καὶ δέσμιος Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῇ μακαρίᾳ Ἀντιοχείᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐν Κυρίῳ χαίρειν. Ἐλαφρά μοι καὶ κοῦφα τὰ δεσμὰ ὁ Κύριος ἐποίησε κατὰ τὸν καιρὸν τῆς εἰρκτῆς (69), πυθομένη τῆς ἀγίας ὑμῶν τῶν Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας κατὰ τὴν θέαν πρόνοιαν Ἀσκληπιάδην τὸν ἐπιτηδεϊότατον κατ' ἀξίαν τὴν πίστιν τῆς ἐπισκοπῆς (70) ἔγκχευρισμένον. » Ταύτην δὲ τὴν ἐπιστολὴν σημαίνει διὰ Κλήμεντος ἀπεσταλκέναι, πρὸς τῷ τέλει τοῦτον γράφων τὸν τρόπον: « Ταῦτα δὲ ὑμῖν, Κύριοι μου ἀδελφοί, τὰ γράμματα ἀπέστειλα διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου (71), ἀνδρὸς ἐναρέτου καὶ δοκίμου, ἐν ᾧ καὶ ὑμεῖς καὶ ἐπιγνώσεσθε. Ὃς καὶ ἐνθάδε παρὼν κατὰ τὴν πρόνοιαν καὶ ἐπισκοπὴν τοῦ Δεσπότου, ἐπεστήριξέ τε καὶ ἡδύχησε τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ Σαραπίωνος καὶ τῶν γερομένων αὐτοῦ λόγων (Nic. II. E. v. 3).

Τοῦ δὲ Σαραπίωνος (72) τῆς περὶ λόγους ἀσχέσεως, καὶ ἄλλα μὲν εἰκὸς σώζεσθαι παρ' ἐτέροις ὑπομνήματα, εἰς ἡμᾶς δὲ μόνον κατῆλθε τὰ πρὸς Δομνίνον (73)

ob Christiani nominis confessionem in carcerem conjunctus est. Id autem accidisse principatu Severi ipse Eusebius testatur in *Chronico*.

(70) *Κατ' ἀξίαν τὴν πίστιν τῆς ἐπισκοπῆς.* Rectius Nicephorus, κατ' ἀξίαν τῆς πίστεως, τὴν ἐπισκοπὴν ἔγκχευρισμένον. Quod sive ex libro, sive ex conjectura Nicephorus ediderit, omnino probum videtur.

(71) *Διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου.* De Clemente Alexandrino hic loqui Alexandrum putavit Hieronymus in *Catalogo*. Certe Clemens Alexandrinus usque ad Severi tempora vitam produxit, et in his regionibus peregrinatus est, ut ipsemet testatur in libro *i Siromatei*. Sed et Alexandri episcopi familiaris fuit; cui etiam librum dicavit *De ecclesiastica regula*, seu *adversus Judæos*, ut scribit Eusebius infra cap. 13. Paulo post nostri codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent τὴν τοῦ Κυρίου Ἐκκλησίαν, sicut legit etiam Hieronymus.

(72) *Vulg. Τοῦ μὲν οὖν Σαραπίωνος.* Ita codd. Maz. et Med., quomodo etiam legitur in Fuketiano. Serapionis nomen Græci per α efferre solent, quippe cum et Σάραπιν dicant, quem Latini *Serapin*. Nec aliter unquam scribitur in codicibus Maz., Med. et Fuk.

(73) *Πρὸς Δομνίνον.* Sic legunt Maz., Med. et Fuk. *Vulg. Δόμνον.* Honorius Augustodunensis et Trithemius habent *ad Domnionem*.

ἔκπεπνωκότα τινὰ παρὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν ἀπὸ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως ἐπὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν ἐθελοθρησκείαν, καὶ τὰ πρὸς Πόντιον καὶ Καρικὸν ἐκκλησιαστικούς ἀνδράς, καὶ ἄλλαι πρὸς ἐτέρους ἐπιστολαί. Ἐτέρως τε συντεταγμένους αὐτῶ λόγους περὶ τοῦ λεγομένου κατὰ Πέτρον Εὐαγγελίου· ὃν πεποιήται ἀπελέγχων τὰ ψευδῶς ἐν αὐτῷ εἰρημένα, διὰ τινὰς ἐν τῇ κατὰ Ῥωσσὸν (74) παροιμία προφάσει τῆς εἰρημένης γραφῆς εἰς ἐτεροδόξους διδασκαλίας ἀποκειλαντας. Ἀφ' ἧς εὐλογον βραχείας παραθέσθαι λέξεις, δι' ὧν ἦν εἶχε περὶ τοῦ βιβλίου γνώμην προτιθῆναι οὕτω γράφων· « Ἡμεῖς γάρ, ἀδελφοί, καὶ Πέτρον καὶ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους ἀποδεχόμεθα ὡς Χριστόν· τὰ δὲ ὀνόματι (75) αὐτῶν ψευδ-ἐπίγραφα ὡς ἔμπαιροι παραιτούμεθα, γινώσκοντες ὅτι τὰ τοιαῦτα οὐ παρελάβομεν. Ἐγὼ γὰρ γενόμενος παρ' ὑμῖν, ἐπενδύον τοὺς πάντας ὁρθῇ πίστει προσφύεσθαι. Καὶ μὴ διελθὼν τὸ ὑπ' αὐτῶν προφερόμενον ὀνόματι Πέτρου Εὐαγγέλιον, εἶπον· ὅτι εἰ τοῦτό ἐστι μόνον τὸ δοκοῦν ὑμῖν παρέχειν μικροφυλίαν, ἀναγινωσκέσθω. Νῦν δὲ μαθὼν ὅτι αἰρέσει τινὶ ὁ νοῦς αὐτῶν ἐνεφώλευεν ἐκ τῶν λεγόντων μοι, σπουδάζω πάλιν γενέσθαι πρὸς ὑμᾶς, ὥστε, ἀδελφοί, προσδοκᾷτέ με ἐν τάχει. Ἡμεῖς δὲ, ἀδελφοί, καταλαβόμενοι, ἐποίας ἦν αἰρέσεως ὁ Μαρκιανὸς (76), καὶ ἑαυτῷ ἠγαντιοῦτο μὴ νοῶν ἃ ἐλάλει, ἃ μαθήσεσθε (77) ἐξ ὧν ὑμῖν ἐγράφη. Ἐδυνήθημεν γὰρ παρ' ἄλλων τῶν ἀσκησάντων αὐτὸ τοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον, τοῦτέστι παρὰ τῶν διαδόχων τῶν κατὰρξαμένων αὐτοῦ, οὓς δοκητὰς καλοῦμεν, (τὰ γὰρ πλείονα φρονήματα, ἐκείνων ἐστὶ τῆς διδασκαλίας), χρητά-μενοι (78) παρ' αὐτῶν, διελθεῖν, καὶ εὐρεῖν τὰ μὲν πλείονα τοῦ ὁρθοῦ λόγου τοῦ Σωτῆρος, τινὰ δὲ προσδισταλμένα, ἃ καὶ ὑπετάξαμεν ὑμῖν. » Καὶ ταῦτα μὲν τὰ Σεραπίωνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν Κλήμεντος συγγραμμάτων
(Nic. H.E. iv, 53).

Τοῦ δὲ Κλήμεντος Στρωματεῖς οἱ πάντες ὁκτὼ

(74) Κατὰ Ῥωσσόν. Urbs est Siciliae, ad dextram intrantibus Issicum sinum, et alii quidem cum simpliciter scribunt, inter quos est Stephanus *De urbibus*, et Theodoritus in *Religiosa historia*, cap. 10 et 11. Corruptum est nomen huius urbis apud Plutarchum in *Demetrio*, ubi Seleuci ac Demetrii colloquium refertur. Καὶ παρούσης ἥδη φίλας τῆς γυναικὸς, αὐτῷ πρὸς Ὁροσσὸν ἀπήντησε Σέλευκος. Item in vii synodo, actione 4, ubi hæc referuntur ex *Vita sancti Symeonis*, ἐν Ῥωσπόλει τῆς Κιλικίας.

(75) Τὰ δὲ ὀνόματι. Vulgata scriptura, ὀνόματα. Legendum puto ὀνόματι, ut scribitur in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil.; atque ita legisse videtur Rufinus. Sic infra loquitur idem Serapion, τὸ ὑπ' αὐτῶν προφερόμενον ὄνοματι Πέτρου Εὐαγγέλιον. Huius porro Evangelii secundum Petrum mentionem facit Origenes in *Commentariis in caput xiii Matthæi* : *Frutres autem Jesu putant nonnulli, ex traditione Hebræorum, sumpta occasione ex Evangelio quod titulum habet « juxta Petrum, » vel ex libro Jacobi, esse filios Joseph ex priorē uxore*

A ad Dominum quemdam qui persecutionis tempore a fide Christi ad Judæorum superstitionem descendit; item illa quæ ad Pontium et Caricum ecclesiasticos viros exaravit; aliæ quoque ad alios epistolæ. Præterea liber *De Evangelio Petri*, quæ in eo falsa erant coarguens. Quem quidem librum composuit in gratiam quorundam ex Rhossensi parœcia, qui occasione illius evangelii ad doctrinam a recta fide alienam declinaverant. Nec vero absurdum fuerit pauca quædam verba ex eo libro commemorare, quibus ille quid de isto Evangelio sentiret, exponit in hunc modum : « Nos enim, fratres, inquit, et Petrum et reliquos apostolos, perinde ac Christum ipsum suscipimus. Sed quæ nomen illorum falso inscriptum præferunt, ea nos utpote gnari ac periti repudiamus; quippe qui compertum habeamus ea nos a majoribus minime accepisse. Ego quidem cum ad vos venissem, existimabam omnes rectæ fidei callem tenere. Et cum Evangelium illud quod Petri nomine inscriptum ab iis offerebatur, non perlegissem, dixi : si quidem hoc solum est quod simultatem parit inter vos, legatur. Nunc vero cum ex iis quæ mihi dicta sunt, plane perspexerim, quod mens illorum hæresim tunc occultam tegebat, iterum ad vos venire properabo. Proinde, fratres, brevi me expectate. Cum autem deprehenderim cujus opinionis et sectæ fuerit Marcianus, qui et sibi ipso repugnabat non intelligens quæ diceret, sicut cognoscetis ex iis quæ ad vos scripta sunt. Mutuati enim supradictum evangelium ab iis qui illud didicerant et continua exercitatione versaverant, hoc est a successoribus 214 eorum qui Marciano præiverunt, quos δοκητὰς vocamus (quippe ex horum schola pleræque illius opiniones fluxere) legendi copiam nacti sumus : et deprehendimus multa quidem in

B illis Evangelio cum recta Servatoris nostri fide consentire : nonnulla vero discrepantia a rectæ fidei ratione adjuncta esse, quæ et vestra causa subjecimus. » Atque hæc de Serapionis libris.

CAPUT XIII.

De Clementis operibus.

Quod vero ad Clementem attinet, exstant ejus

quæ convixerat ipsi, antequam duceret Mariam.

(76) Μαρκιανὸς καὶ. Scribendum videtur Μαρκίανος, ὡς καὶ, etc., atque ita legerunt Rufinus et Musculus. Sed Christophorsonus videtur legisse καὶ ὡς, etc. Savilius in libro suo emendavit καὶ πῶς ἑαυτῷ ἠγαντιοῦτο.

(77) Ἄ μαθήσεσθε. Codd. Maz., Med. et Fuk. primam vocem non agnoscunt.

(78) Χρητάμενοι. Idem est quod mutuati, vel commodato usi. Ait enim Serapio se Evangelium illud Petri commodatum accepisse a successoribus quorundam hæreticorum qui δοκητὰς dicebantur, quorum hæresim sectabatur Marcianus. Nihil hoc loco viderunt interpretes. De Docetis hæreticis qui Christum non vere, sed opinione tantum incarnatum passumque esse dicebant, Clemens Alexandrinus in lib. vii *Stromatei*, et Theodoretus in libro *Divinorum decretorum*, cap. 12. Huius sectæ princeps fuit Julius Cassianus, ut docet Clemens in lib. iii. De his Methodius in *Convivio*, pag. 110, ὡς ὁ Ἀρτεμῆς καὶ οἱ δοκῆσαι αὐτὸν ἀποφηνάμενοι πεφύκναι. Vide P. Halloixium in *Vita Serapionis*.

octo *Στρωματέων* libri, quos ipse sic inscripsit : A *Titu Flavii Clementis de vera philosophia commentariorum qui ad scientiam pertinent Στρωματεῖς*. Sunt et alii totidem ejus libri *Ὑποτυπώσεων* titulo inscripti, hoc est *Institutionum*, in quibus Pantænum magistrum suum nominatim appellat, quæcunque ille a majoribus accepisset et traditiones quas posteris reliquisset exponens. Exstat etiam ejus liber ad gentiles exhortationem continens. Præterea tres communi *Pædagogi* titulo comprehensi; alius item liber sic inscriptus : *Quis sit inter divites qui salutem consequatur*. Et opusculum *De Pascha*, et disputationes *De jejunio*; item *De obsecratione*. Est etiam *Exhortatio ad patientiam*, scripta ad neophytos. Denique liber ille qui *Ecclesiastica Regula* inscribitur, seu *Adversus eos qui errores Judæorum sequuntur*, quem quidem Alexandro supradicto episcopo nuncupavit. Porro in *Στρωματέων* libris, non solum ex sacris litteris plurimos internit flosculos, verum etiam ex gentiliū libris si quid forte ab illis commode dictum est commemorat; varias Græcorum simul ac barbarorum explicans opiniones, quæ apud multos illorum leguntur: falsa quoque hæresiarcharum dogmata coarguens. Ad hæc multiplices recenset historias, uberrimam nobis promiscuæ eruditionis materiam subministrans. His omnibus philosophorum quoque opiniones intermiscet. Proinde admodum argumento convenientem *Στρωματέων* titulum libris suis indidit. In iisdem libris affert testimonia Scripturarum quæ a nonnullis repudiantur, nempe ex Sapientia Salomonis, et ex ea quæ dicitur Sapientia Jesu filii Sirac: item ex Epistola ad Hebræos, et ex Clementis ac Barnabæ Judæque Epistolis. Sed et Tatiani librum 215 *Adversus gentes*, et Cassianum quemdam commemorat qui de temporum ordine conscripsit. Præterea Philonis et

παρ' ἡμῖν ὄντων, οὓς καὶ τοιαύτης ἤξειωτε προγραφῆς (79). *Τίτου Φλαυίου Κλήμεντος τῶν κατὰ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν γνωστικῶν ὑπομνημάτων Στρωματεῖς* (80). Ἰσάριθμοι τε τούτοις εἰσὶν οἱ ἐπιγεγραμμένοι Ὑποτυπώσεων αὐτοῦ λόγοι, ἐν οἷς ὀνομαστὶ ὡς διδασκάλου τοῦ Πανταίνου μνημονεύει, ἐκδοχάς (81) τε αὐτοῦ γράρων καὶ παραδόσεις ἐκτιθέμενος. Ἔστι δὲ αὐτῷ καὶ πρὸς Ἑλλήνας Λόγος ὁ *Προτρεπτικὸς*, τρεῖς τε οἱ τοῦ ἐπιγεγραμμένου *Παιδαγωγοῦ*. Καὶ *Τίς ὁ σωζόμενος πλοῦσιος*, οὕτως ἐπιγραφεὶς ἕτερος αὐτοῦ λόγος· τό τε *Περὶ τοῦ Πάσχα* σύγγραμμα, καὶ διαλέξεις *Περὶ ἰηστείας*. Καὶ *Περὶ καταλαλιᾶς*, καὶ ὁ *Προτρεπτικὸς* εἰς ὑπομονὴν ἢ πρὸς τοὺς (82) νεωστὶ βαπτισμένους. Καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Κανὼν ἐκκλησιαστικὸς*, ἢ πρὸς τοὺς Ἰουδαῖζοντα, ὃν Ἀλεξάνδρῳ τῷ δεδηλωμένῳ ἐπιτόκῳ ἀνατέθεικεν. Ἐν μὲν οὖν τοῖς *Στρωματέων* οὐ μόνον τῆς θείας κατὰστροφῆς πεποιήται Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν παρ' Ἑλλήνων, εἴ τι ἄρα ὠφέλιμον ἐδόκει αὐτοῖς εἰρῆσθαι, μνημονεύει, τῶν τε παρὰ τοῖς πολλοῖς· δογμάτων, τὰ Ἑλλήνων ὁμοῦ καὶ τὰ βαρβάρων ἀναπτύσσων. Καὶ ἔτι τὰς τῶν αἰρεσιάρχων ψευδοδοξίας εὐθύνων, ἱστορίαν τε πολλὴν ἐξαπλοῖ, ὑπόθεσιν ἡμῖν πολυμαθοῦς παρέχων παιδείας· τούτοις ἅπασι καταμύγνυσι καὶ τὰ φιλοσόφων δόγματα. Ὅθεν εἰκότως κατὰλληλον τῇ ὑποθέσει καὶ τὴν προγραφὴν τῶν *Στρωματέων* πεποιήται. Κέχρηται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν ἀντιλεγόμενων Γραφῶν μαρτυρίαις, τῆς τε λεγομένης Σολομώντος Σοφίας, καὶ τῆς Ἰησοῦ τοῦ Σιράχ, καὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς, τῆς τε Βαρνάβα καὶ Κλήμεντος καὶ Ἰούδα. Μνημονεύει τε τοῦ πρὸς Ἑλλήνας Τατιανοῦ λόγου, καὶ Κασσιανοῦ, ὡς καὶ αὐτοῦ (83) χρονογραφίαν πεποιημένου· ἔτι μὲν Φίλωνος καὶ Ἀριστοβόλου (84), Ἰωσήπου τε καὶ Δημητρίου καὶ Εὐπολέμου, Ἰουδαίων συγγραφέων, ὡς ἂν

(79) Vulg. ἤξειωτε περιγραφῆς. In codd. Regio, Maz., Med., Fok. et Siviliano legitur προγραφῆς, Rectius. Idem est ac si dixisset ἐπιγραφῆς. Idem vocabulum repetit infra in hoc capite.

(80) *Στρωματεῖς*. Rufinus interpretatur *opus rarie contextum*, non male, ut equidem censeo. Sic Plutarchus *Στρωματεῖς* historicos et poeticos scripserat, qui in indice librorum ejus recensentur. Sed et Origenes Clementis exemplo libros postea sic inscriptos elucubravat. Certe Eusebius ob multiplicem rerum varietatem ita inscriptos fuisse hos libros tradit in sequentibus, ubi etiam κατὰστροφῆς πεποιήται dicit, alludens ad titulum librorum: Porro hi Clementis libri adeo celebres existerunt, ut ab iis Clementis ipse *Στρωματεῖς* cognominatus sit. Ita Theodoretus in libris *Hæreticarum fabularum*, Georgius Syncellus in *Chronico* et Nicephorus Callistus eum cognominant.

(81) *Ἐκδοχάς*. Langus dictata vertit; Musculus, ad verbum, *exceptiones*; Rufinus vero, *expositiones*; Christophorus commentarios in sacras Scripturas interpretatur. Sed nullus eorum proprietatem hujus vocis intellexit. Ἐκδοχάς sunt sensus et interpretationes sacræ Scripturæ. Utitur hac voce Origenes in lib. iv *De principiis*, cap. 2, ubi de duplici sensu sacrarum Scripturarum loquitur, literalis scilicet ac spiritali. Ac primum quidem sensum seu intellectum, ait prodesse simplicioribus, ἀπὸ μὲν

οὖν τῆς πρώτης ἐκδοχῆς καὶ κατὰ τοῦτο ὠφελοῦσης, ὅτι ἐστὶν διδασκαλίας, μαρτυρεῖ τὰ πλήθη, etc.; et paulo post διήγησιν et ἐρμηνείαν pro eodem usurpat. Methodius quoque in libro *De resurrectione* ita usurpat apud Eriphanium, pag. 555, et Dionysius Alexandrinus apud Eusebium in libro vii, pag. 275 editionis nostræ. Porro de libris Clementis *Hypotyposes* vide omnino quæ notavi supra ad caput 11 lib. v. Rufinus hoc loco *informationum* seu *dispositionum* libros interpretatur.

(82) *Προτρεπτικὸς εἰς ὑπομονὴν ἢ πρὸς τοὺς*, etc. Dudum conjeceram sic legendum et ita in codice Regio scriptum postea inveni. In codd. tamen Maz., Med. et Fok. legitur εἰς ὑπομονήν, ἢ πρὸς τοὺς, etc., quomodo legitur apud Nicephorum. Script. vulg., πρὸς ὑπομονήν εἰς τοὺς, etc. Vulg. πρὸς ὑπομονήν εἰς τοὺς, etc. Fuit igitur duplex titulus hujus libri. At Rufinus et Christophorus duos libros fecerunt.

(83) *Ὡς καὶ αὐτοῦ*. Id est, ad verbum *qui et ipse de temporum ratione scripsit*. His autem verbis inductus Rufinus, non Cassianum modo, sed etiam Tatianum *Chronica* scripsisse existimavit. Quod tamen verum non puto.

(84) *Ἀριστοβόλου*. Nostri codices omnes et Nicephorus habent Ἀριστοβόλου. Hic est Aristobulus philosophus Peripateticus, qui ad Ptolemæum Philometorem libros explanationum legis Mosaicæ scri-

τούτων ἀπάντων ἐγγράφως πρεσβύτερον τῆς παρ' Ἑλλήσιν ἀρχαιογονίας Μωϋσέα τε καὶ τὸ τῶν Ἰουδαίων γένος ἀποδείξάντων. Καὶ ἄλλης δὲ πλείστης χρηστομαθείας ἐμπλεον οἱ δηλούμενοι τυγχάνουσι τοῦ ἀνδρὸς λόγοι, ὧν ἐν τῷ πρώτῳ περὶ ἑαυτοῦ δηλοῖ, ὡς ἐγγιστα τῆς τῶν ἀποστόλων γενομένου διαδοχῆς. Ὑπὸ σcheinται δ' ἐν αὐτοῖς καὶ εἰς τὴν Γένεσιν ὑπομνηματίζεισθαι. Καὶ ἐν τῷ λόγῳ δὲ αὐτοῦ τῷ περὶ τοῦ Πάσχα ἐκδιασθῆναι ὁμολογεῖ πρὸς τῶν ἑταίρων, ὃς ἔτυχε παρὰ τῶν ἀρχαίων πρεσβυτέρων ἀκηκοὺς παραδόσεις, γραφῇ τοῖς μετὰ ταῦτα παραδοῦναι. Μένονται δὲ ἐν αὐτῷ Μελῖτωνος καὶ Εἰρηναίου, καὶ τινῶν ἐτέρων, ὧν καὶ τὰς διηγήσεις τέθειται.

Melitonis et Irenæi, et aliquot aliorum, quorum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅπως ἐμνημόρευσε γραφῶν (Nic. II. E. v, 2).

Ἐν δὲ ταῖς Ὑποτυπώσεις, ξυνελόντα εἰπεῖν, πάσης τῆς ἐνδιαθέτου Γραφῆς ἐπιτεταμμένας πεποίηται διηγήσεις (85), μὴδὲ τὰς ἀντιλεγόμενας (86) παρελθόντων τὴν Ἰουδα λέγω καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς (87) ἐπιστολάς, τὴν τε Βαρνάβαν καὶ τὴν Πέτρου λεγομένην Ἀποκάλυψιν (88). Καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους δὲ ἐπιστολὴν, Παύλου μὲν εἶναι φησι, γεγράφθαι δὲ Ἑβραίοις Ἑβραϊκῇ φωνῇ, Λουκᾶν δὲ φιλοτιμῶς αὐτὴν μεθερμηνεύσαντα, ἐκδοῦναι τοῖς Ἑλλήσιν. Ὅθεν τὸν αὐτὸν χρῶτα εὐρίσκεισθαι κατὰ τὴν ἑρμηνείαν ταύτης τε τῆς ἐπιστολῆς, καὶ τῶν Πράξεων. μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ, Παῦλος ἀπόστολος (89), εἰ-

psit, ut tradit Eusebius in *Chronico*. Ex his fragmentum affert Eusebius in lib. viii *Præparationis*. Eiusdem meminit Origenes in libro iv *Contra Celsum*, pag. 204.

(85) *Ἐπιτεταμμένας... διηγήσεις*. Langus vertit *compendiosam enumerationem*; Musculus vero, *construens explicationes*. Atque ita lere Christophorus. Rufinus quoque qui libros illos Clementis aut legerat, aut legere potuerat, ita interpretatur. *In libris vero Hypotyposeon, id est in formationum, ut breviter dicam universam pariter divinam Scripturam compendiosis dissertationibus explicavi*. Διηγήσεις igitur idem est quod ἐξηγήσεις vel διεξηγήσεις. Photius certe in *Bibliotheca* de illis Clementis libris loquens, eo verbo utitur. Ἀλλὰ μὲν οὖν Ὑποτύψεις διαλαμβάνουσι περὶ ῥητῶν τινῶν τῆς τε Παλαιᾶς καὶ Νέας Γραφῆς, ὧν καὶ κεφαλαιωδῶς, ὡς ᾄθην, ἐξηγήσιν τε καὶ ἑρμηνείαν ποιεῖται. Infra cap. 18 διηγούμενος ponitur pro ἐξηγούμενος. Et apud Origenem in lib. iv *contra Celsum* de Numenio. Et in *Philocalia* capite 1 et alibi sæpissime.

(86) *Τὰς ἀντιλεγόμενας*. Male Rufinus vertit *apocrypha*. Magnum enim discrimen est inter apocryphos libros, et eos quorum ambigua est inter scriptores auctoritas. Nam apocryphi palam falsi sunt et ab hæreticis ut plurimum confecti. Eusebius in lib. iv, cap. 22, de Hegesippo: Καὶ περὶ τῶν λεγομένων γε ἀποκρύφων διαλαμβάνων, ἐπὶ τῶν αὐτοῦ χρόνων πρὸς τινῶν αἰρετικῶν ἀναπεπλάσθαι τινὰ τούτων ἱστορεῖ. Hieronymus in lib. ii *Adversus Rufinum*: *Apocrypha*, inquit, *Ecclesia non recipit*. Libri vero ἀντιλεγόμενοι αὐτοῖς ἀμειβόμενοι, a quibusdam pro falsis habiti sunt. Inter ἀντιλεγόμενας scripturas Eusebius tum hoc loco, tum in præcedenti capite recenset Epistolam Judæ et reliquas alias catholicas; item Epistolam Barnabæ, quas tamen nemo inter apocryphas scripturas merito recensuerit. *Apocalypsim* quidem *Petri* inter apocryphos libros censi posse non

A Aristobuli, Josephi, Demetrii atque Eupolemi Judæorum historiæ scriptorum mentionem facit, utpote qui Mosem ac Judæorum gentem omni Græcorum antiquitate vetustiore esse, scriptis suis probaverint. Varia quoque utilissimæ eruditionis copia refertur sunt supradicti auctoris illius libri. In quorum primo de seipso loquens, primis apostolorum successoribus proximum se fuisse testatur. Pollicetur in iisdem libris scripturum se commentarios in Genesim. In libro vero quem *De Pascha* composuit, coactum se affirmat a familiaribus suis, ut traditiones quas ab antiquioribus presbyteris acceperat scriptas posteris mandaret. Meminit in eodem opusculo etiam enarrationes in medium adducit.

B

CAPUT XIV.

Quorum Scripturæ librorum idem Clemens meminerit.

Idem in libris Ὑποτυπώσεων omnium, ut uno verbo dicam, utriusque Testamenti Scripturarum compendiosam instituit enarrationem; ne illis quidem prætermisiss Scripturis de quibus inter multos ambigitur: Judæ Epistolam et Barnabæ, ac reliquas catholicas Epistolas intelligo, et Revelationem quæ dicitur Petri. Epistolam autem ad Hæbræos Pauli quidem esse affirmat, sed Hebraico sermone utpote ad Hæbræos primum scriptam fuisse: Lucam vero eandem Græco sermone studiose interpretatum, Græcis hominibus edidisse. Quare in ea Epistola et in Actibus apostolorum eundem dictionis colorem

diffiteor, cum Hieronymus in *Catalogo* diserte affirmet, librum hunc inter apocryphas scripturas reputari. Verum libri illi quos supra memoravi, non sunt hujusmodi. Cyrillus tamen Hierosolymitanus *catechesi* 4, apocryphos libros cum dubiis videtur confundere. Duo namque genera facit librorum sacrorum: alios ait esse ὁμολογουμένους, alios ἀμφιβαλλομένους, quos apocryphos etiam appellat.

(87) *Καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς*. Codd. Maz., Med. et Fuk. vocem λοιπὰς addunt quæ in Vulg. deest. Porro Catholicæ dictæ videntur Epistolæ, quod non ad certas personas aut urbes et provincias scriptæ sint, sed pleræque ad gentes integras, et ad universam Ecclesiam Dei. Sic Themison quidam ex Montani sectatoribus, ausus est aliquando catholicam epistolam instar Apostoli scribere ad universas Ecclesias, ut scribit Apollonius apud Eusebium in lib. v. Epistolas quoque Dionysii Corinthiorum episcopi *catholicas* vocat Eusebius in lib. iv, quæ scriptæ erant ad civitates.

(88) *Τὴν Πέτρου Ἀποκάλυψιν*. In excerptis de Theodoto, quæ post Clementis *Στρωματεῖς* edita sunt, citatur *Apocalypsis Petri* pag. 548 editionis Commelini; item *Κήρυγμα* seu *Prædicatio*, pag. 550. Ex quo apparet verissimum esse id, quod supra adnotavi ad cap. 11, lib. v, hæc excerpta nihil esse aliud quam fragmentum *Hypotyposeon* Clementis.

(89) *Μὴ προγεγράφθαι δὲ τὸ, Παῦλος ἀπόστολος*. Idem scribit Hieronymus in cap. i *Epistolæ Pauli ad Galatas*, et in Epistola ad Hæbræos ait, propterea Paulum solita consuetudine, nec nomen suum, nec apostoli vocabulum præposuisse, quia de Christo erat dicturus: *Habentes ergo principem sacerdotum, apostolum confessionis nostræ Jesum*: nec fuisse congruum, ut ubi Christus apostolus dicendus erat, ibi etiam Paulus apostolus poneretur.

reperiri. Hanc vero inscriptionem Paulus apostolus recte atque ordine omissam fuisse observat. Cum enim Hebræis scriberet qui sinisgram de ipso opinionem multo ante combiberant, ipsumque suspectum habebant : prudenti consilio usus, illos abs terrere statim ab initio apposita nominis sui inscriptione noluit. Deinde aliquanto post his utitur verbis : « Jam vero, sicut beatus dicebat presbyter, quando quidem dominus omnipotentis Dei apostolus ad Hebræos missus fuerat, præ modestia Paulus, utpote qui ad gentes erat directus, Hebræorum apostolum se minime **216** inscribit, tum ob suam erga Dominum reverentiam, tum quod ex abundanti ad Hebræos ipse gentium præco et apostolus scriberet. » Sed et in iisdem libris Clemens traditionem quamdam de ordine Evangeliorum quam a vetustioribus presbyteris acceperat, refert in hunc modum. « Dicebat ex Evangeliiis, prius scripta esse illa quæ seriem generis Dominici continent. Marci autem Evangelium ex hujusmodi occasione scriptum fuisse. Cum Petrus in urbe Roma verbum Dei publice prædicasset, et Spiritu sancto afflatus Evangelium promulgasset, multi qui aderant Marcum cohortati sunt, utpote qui Petrum jamdudum sectatus fuisset, et dicta ejus memoria teneret, ut quæ ab apostolo prædicata erant conscriberet. Marcus igitur Evangelium composuit, iisque qui illud ab ipso rogabant impertiit. Quod cum Petrus comperisset, nec prohibuit omnino rem fieri, nec ut fieret incitavit. At Joannes, omnium postremus, cum videret in aliorum Evangeliiis ea quæ ad corpus Christi pertinent tradita esse, ipse divino Spiritu afflatus spiritale Evangelium familiarium suorum rogatu conscripsit. » Hactenus Clemens. Porro Alexander is de quo superius diximus, in quadam ad Origenem epistola, Clementis simul ac Pantæni tanquam familiarium suorum mentionem facit his verbis : « Hæc enim Dei voluntas fuit, ut nosti, quo amicitia nostra jam inde a majoribus inchoata, sacra atque inviolata maneret, imo ferventior ac

A κώτως. Ἑβραίοις γάρ φησιν ἐπιστέλλων, πρόληψιν εἰληφόσι κατ' αὐτοῦ καὶ ὑποπτεύουσιν αὐτὸν, συν-ετώς πάνν οὐκ ἐν ἀρχῇ ἀπέστρεψεν αὐτοὺς τὸ ὄνομα θεός. Εἶτα ὑποθῶς ἐπιλέγει. « Ἡδὴ δὲ ὡς ὁ μακάριος ἔλεγε πρεσβύτερος, ἐπεὶ ὁ Κύριος ἀπόστολος ὢν τοῦ Παντοκράτορος, ἀπεστάλη πρὸς Ἑβραίους, διὰ μετρίότητά τοῦ Παύλος, ὡς ἂν εἰς τὰ ἔθνη ἀπεσταλμένος, οὐκ ἐγγράφει ἑαυτὸν Ἑβραίων ἀπόστολον, διὰ τὴν πρὸς τὸν Κύριον τιμὴν, διὰ τε τὸ ἐκ περιουσίας καὶ τοῖς Ἑβραίοις ἐπιστέλλειν, ἐθνῶν κήρυκα ὄντα καὶ ἀπόστολον. » Αὐθις δ' ἐν τοῖς αὐτοῖς ὁ Κλήμης βιβλίοις περὶ τῆς τάξεως τῶν Εὐαγγελίων παράδοσιν τῶν ἀνέκαθεν πρεσβυτέρων τέθειται, τοῦτον ἔχουσαν τὸν τρόπον. « Προγεγράφθαι ἔλεγεν (90) τῶν Εὐαγγελίων τὰ περιέχοντα τὰς γενεαλογίας. Τὸ δὲ κατὰ Μάρκον, ταύτην ἐξηκέναι τὴν οἰκονομίαν. Τοῦ Πέτρου δημοσίῃ ἐν Ῥώμῃ κηρύξαντος τὸν Λόγον, καὶ Πνεύματι τὸ Εὐαγγέλιον ἐξεπὸντος, τοὺς παρόντας πολλοὺς ὄντας παρακαλέσαι τὸν Μάρκον, ὡς ἂν ἀκολουθήσαντα αὐτῷ πόρρωθεν (91) καὶ μεμνημένον τῶν λεχθέντων, ἀναγράψαι τὰ εἰρημένα. ποιήσαντα δὲ τὸ Εὐαγγέλιον, μεταδοῦναι τοῖς δεομένοις αὐτοῦ. Ὅπερ ἐπιγνόντα τὸν Πέτρον, προτρεπτικῶς μήτε κωλύσαι (92) μήτε προτρέψασθαι. Τὸν μέντοι Ἰωάννην ἔσχατον συνιδόντα ὅτι τὰ σωματικὰ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις δεδῶλται, προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων (93), Πνεύματι θεοφορηθέντα, πνευματικὸν ποιῆσαι Εὐαγγέλιον. » Τοσαῦτα ὁ Κλήμης. Πάλιν δ' ὁ δηλωθεὶς Ἀλέξανδρος, τοῦ Κλήμεντος, ἅμα δὲ καὶ τοῦ Πανταίου ἐν τινι πρὸς Ὀριγένην ἐπιστολῇ μνημονεύει, ὡς δὴ γνωρίμων αὐτῷ γενομένων τῶν ἀνδρῶν. Γράφει δὲ οὕτως. « Τοῦτο γὰρ καὶ ὁ ἔλλημα Θεοῦ, ὡς οἶδας, γέγονεν, ἵνα ἡ ἀπὸ προγόνων ἡμῖν φίλα μένη ἀσυλος· μᾶλλον δὲ θερμότερα ἢ καὶ βεβαιότερα. Πατέρας γὰρ ἴσμεν τοὺς μακαρίους ἐκείνους τοὺς προοδεύσαντας, πρὸς οὓς μετ' ὀλίγον ἐσόμεθα, Πάνταϊνον τὸν μακάριον ὡς ἀληθῶς καὶ κύριον, καὶ τὸν ἱερὸν Κλήμεντα κύριόν μου γενόμενον καὶ ὠφελήσαντά με, καὶ εἰ τις ἕτερος τοιοῦτος, δι' ὧν σε ἐγνώρισα τὸν κατὰ πάντα ἀριστον καὶ κύριόν μου καὶ ἀδελφόν. » Καὶ ταῦτα μὲν τοιαῦτα. Ὁ γέτοί· Ἀδαμάντιος, καὶ τοῦτο γὰρ ἦν τῷ

(90) Προγεγράφθαι ἔλεγεν. In codd. Maz., Med. et Fuk. προγεγραφθαι ἔλεγετο. Sed ἔλεγεν rectius scribitur.

(91) Πόρρωθεν. Pro hac voce Nicephorus substituit ἐκ πολλοῦ, et cum sequenti verbo conjunxit hoc modo, καὶ ἐκ πολλοῦ μεμνημένον.

(92) Προτρεπτικῶς μήτε κωλύσαι. Ita legitur in omnibus libris, et apud Nicephorum. Christophorus tamen audacter mutavit, quia scilicet evangelicæ auctoritati hæc adversari videbantur. Sed et Eusebius ipse id aliter retulit supra in lib. II, cap. 14. Illic enim diserte scribit, Petrum cum Evangelium rogatu fratrum qui Romæ erant, a Marco conscriptum esse didicisset, propenso illorum studio magnopere delectatum esse, et Evangelium illud prout ipsi revelatum fuerat confirmasse, anxissetque ut in Ecclesiis legeretur; idque ita relatum esse scribit a Clemente in lib. VI Hypotyposeon, cui subscribit Papias Hierapolitanus. Illic vero Clementis verba ex eodem libro referens Eusebius, aliter eum loquentem inducit. Verum si rem attentius conside-

remus, hæc inter se non pugnant. Ait enim Clemens, Petrum cum Evangelium a Marco scriptum editumque esse cognovisset, palam nec vetuisse, nec laudasse. Rem igitur tacito consensu comprobavit. Atque ita concilianda sunt hæc duo loca, quæ Christophorus inter se pugnare existimavit. Sed et Rufinus eundem sensum secutus est, cum ita vertit : Cumque factum Petrus postmodum cognovisset, licet fieri si sum non jussisset, tamen factum non prohibuit. Non potuit melius exprimi Clementis locus. Porro in Græco scribendum videtur προφανώς, non autem προτρεπτικῶς. Fortasse autem Papias apertius locutus fuerat quam Clemens, et Marci Evangelium a Petro confirmatum fuisse dixerat.

(93) Προτραπέντα ὑπὸ τῶν γνωρίμων. Hieronymus in Praefatione Commentariorum in Matthæum de Joanne loquens, sic ait : Ecclesiastica narratio historia, cum a fratribus coegeretur ut scriberet, in factum se respondisse, si indicto jejuniis in communes omnes Deum deprecarentur. Quo expleto, revelatione saturatus, illud prociacum e caelo veniens et cruciatum.

Ὁριγένοι δομα, Ζεφυρίνου κατὰ τούσδε τοὺς χρό-
νους τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἡγουμένου, ἐπιδη-
μῆσαι τῇ Ῥώμῃ (94) καὶ αὐτὸς που γράφει, λέγων·
εὐχόμενος τὴν ἀρχαιοτάτην Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν
ἰδεῖν· ἐνθα οὐ πολλὸ διατρίψας, ἐπάνεισιν εἰς τὴν
Ἀλεξάνδρειαν. Καὶ δὴ τὰ συνήθη τῆς κατηχήσεως
ἐνταῦθα μετὰ πάσης ἐπλήρου σπουδῆς, Δημητρίου
τῶν τῆδε ἐπισκόπου ἔτι τότε παρορμῶντος αὐτὸν,
καὶ μονονουχὶ ἀντιβολούντος, ἀόκως τὴν εἰς τοὺς
ἀδελφούς ὠφέλειαν ποιεῖσθαι.

urbem Romam advenisse scribit, cum sibi in votis fuisset, sicut ipsemet alicubi dicit, Romanam Ec-
clesiam omnium antiquissimam eorum videre. Ibi paulisper moratus, Alexandriam rediit. Ubi con-
suetum catechumenos docendi officium omni studio ac diligentia exercuit : Demetrio civitatis epi-
scopo etiam illum 217 hortante, ac tantum non supplicante ut fratrum utilitati impigre serviret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ΄.

Περὶ τοῦ Ἡρακλᾶ (Nic. H. E. v, 11).

Ὁ δ' ὡς ἑαυτὸν ἑώρα μὴ ἐπαρκούντα τῇ τῶν
θεῶν βαθυτέρᾳ σχολῇ, τῇ τε ἐξετάσει καὶ ἐρμηνείᾳ
τῶν ἱερῶν Γραμμάτων, καὶ προσέτι τῇ τῶν προο-
ιόντων κατηχήσει, μὴδ' ἀναπνεύσαι συγχωρούντων
αὐτῷ, ἐτέρων ἐφ' ἐτέροις ἐξ ἑω καὶ μέχρις ἐσπέρας
ἐπὶ τῷ παρ' αὐτῷ διδασκαλεῖον φοιτῶντων, διανείμας
τὰ πλήθη, τὸν Ἡρακλᾶν τῶν γνωρίμων προκρίνας,
ἐν τε τοῖς θεοῖς σπουδαῖον, καὶ ἄλλως ὄντα λογώτα-
τον ἄνδρα καὶ φιλοσοφίας οὐκ ἄμοιρον, κοινωνῶν
καθίστη τῆς κατηχήσεως, τῷ μὲν τὴν πρώτην τῶν
ἄρτι στοιχειουμένων εισαγωγὴν ἐπιτρέψας, αὐτῷ δὲ
τὴν τῶν ἐν ἑξεί φυλάξας ἀκρόασιν.

idem institutionem eorum qui primis adhuc imbuerentur rudimentis mandavit : sibi vero perfectiores
docendos reservavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣ΄.

Ὅπως Ὁριγένης περὶ τὰς θείας ἐσπουδάσει
Γραφάς (Nic. H. E. v, 11).

Τοσαύτη δὲ εἰσήγετο τῷ Ὁριγένοι τῶν θεῶν λό-
γων ἀπηκριβωμένη ἐξέτασις, ὡς καὶ τὴν Ἑβραῖδα
γλῶτταν ἐκμαθεῖν, τὰς τε παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις ἐμ-
φερομένας πρωτοτύπους αὐτοῖς Ἑβραίων στοιχείους
Γραφάς (95), κατὰ τὴν ἰδίαν ποιήσασθαι, ἀνιχνεύσαι τε
τὰς τῶν ἐτέρων παρὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα τὰς ἱερὰς
Γραφάς ἡρμηνευκότων ἐκδόσεις· καὶ τινὰς ἐτέρας
παρὰ τὰς καθημαζευμένας ἐρμηνείας ἐναλλαττού-
σας, τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου, καὶ Θεοδοτίωνος
ἐφευρεῖν, ἃς οὐκ οἷδ' ὅθεν ἐκ τινων μυθῶν τὸν πάλαι
λανθανούσας χρόνον εἰς φῶς ἀνιχνεύσας προήγα-
γεν (96). Ἐφ' ὧν διὰ τὴν ἀδηλόγητα, τίνος ἄρ εἴεν

(94) Ἐπιδημῆσαι τῇ Ῥώμῃ. Hunc Origenis ad-
ventum in urbem Romam Baronius confert in an-
num Christi 220, qui erat annus i imp. Elagabali.
Eusebius tamen Origenem Romam venisse scribit
regnante Caracalla. Sed ut hoc Baronio conce-
damus, illud minime ferendum est, quod ibidem
ait, Origenem Adamantium iterum Romam venisse
principatu Philippi imp., anno Christi 248. Nam
Eusebius qui res gestas Origenis in hoc libro accu-
ratissime pertexuit, nullum secundi huius adventus
mentionem facit. Imo ex Eusebio contrarium col-
ligi videtur. Scribit enim Eusebius, Origenem de
fidei suæ professione litteras deditisse ad Fabianum
Rom. urbis episcopum. Non igitur Romam vegit
Origenes ad Fabianum, ut vult Baronius, sed tan-
tum litteras ad eum misit. Quod vero ex Porphyrio

A firmior redderetur. Patres quippe agnoscimus bea-
tos illos qui viam nobis præverunt, et quos brevi
secuturi sumus ; Pantænum scilicet vere beatum ac
dominum meum : et sanctum Clementem dominum
item meum qui me plurimum adjuvit : et si quis
alius fuit huiusmodi. Per quos tu mihi innotuisti,
domine ac frater longe omnium præstantissime. »
Et hæc quidem ita se habent. Adamantius vero (id
enim etiam Origeni nomen fuit) Zephyrino per hæc
tempora Romanam Ecclesiam gubernante, se in

B

CAPUT XV.

De Heracla.

Cum autem animadverteret se nequaquam suffi-
cere ad quietiorem rerum divinarum contemplatio-
nem, et ad sacræ Scripturæ scrutationem atque in-
terpretationem, simulque ad institutionem eorum
qui ad ipsum accedebant, per quos ne respirare
quidem ipsi licebat, cum alii super alios a primo
lucis exortu usque ad vesperam scholam ejus fre-
quentarent : divisa omni auditorum multitud.ne,
Heraclam ex familiaribus suis deligens, virum re-
rum divinarum studiosum, et alioqui doctissimum,
nec expertem philosophiæ, in docendi officio sci-
cium sibi atque administrum adjunxit. Et huic qui-
dem

C

CAPUT XVI.

Quantum studium Origenes in divinis Scripturis col-
locaverit.

Tantam porro curam ac diligentiam in divinis
Scripturis perscrutandis adhibebat Origenes, ut
Hebraicam etiam linguam didicerit, et authenticos
Scripturarum libros Hebraicis scriptis litteris, qui
apud Judæos habentur, sibi comparaverit : aliorum
quoque qui præter Septuaginta interpretes sacras
Scripturas interpretati sunt, editiones pervestiga-
verit : nonnullas denique interpretationes a tritis
illis et vulgatis Aquilæ scilicet ac Symmachi et
Theodotionis diversas repererit. Quas quidem ille
ex nescio quibus erutas angulis in quibus jamdu-
dum delituerant, primus in lucem produxit. Et cum

D in Vita Plotini id hausisse sibi videtur Baronius, in
eo longe fallitur. Neque enim de Origene Adaman-
tio loquitur illic Porphyrius, sed de altero Origene,
Plotini et Herennii condiscipulo, qui ab Origene
Adamantio distinguendus est, ut paulo post demon-
strabimus.

(95) Πρωτοτύπους... Γραφάς. Authenticas verte.
Sic enim Latini vocant, ut pluribus exemplis docuit
Brissonius in Lexico. Porro Eusebius Hebraicos
S. Scripturæ codices idcirco authenticos vocat, non
quod revera essent primitivum exemplar et auto-
graphum ab Esdra conscriptum ; sed authenticos
appellat, comparatione facta cum Græcis editioni-
bus tam Septuaginta interpretum quam aliorum.

(96) Εἰς φῶς ἀνιχνεύσας προήγαγεν. Hæc est
verborum collocatio in tribus nostris codicibus

obscurum incompertumque haberet cuiusnam essent auctoris, hoc solum de ipsis adnotavit, alteram quidem a se repertam fuisse Nicopoli juxta Actium: alteram vero in alio quodam loco. Quinetiam in Hexaplis Psalmorum exemplaribus, post insignes illas quatuor editiones cum non quintam modo sed etiam sextam ac septimam apponeret versionem, rursus in principio unius notavit inventam illam fuisse Hierichunte in dolio, temporibus Antonini Caracallæ, qui Severi filius fuit. Has igitur omnes

Maz., Med. et Fuk. Atque ita hunc Eusebii locum citat Suidas in voce *Ὀριγένης*. Text. vulg., ἀνιχνεύσας προήγαγεν εἰς φῶς. Amat certe Eusebius huiusmodi verborum traiectiones, ut ex plurimis locis ostendi potest. Paulo post nostri codices Maz., Med. et Fuk. cum Nicephoro scriptum habent, ἐν ἑτέρῳ τοῦδε τόπῳ.

(97) *Ἐν τῇ πρὸς Ἀκτίῳ Νικοπόλει*. In tribus optimis exemplaribus Maz., Med. et Fuk. scriptum inveni πρὸς Ἀκτίους. Atque ita scripserat Athanasius, seu quis alius auctor *Synopseos sacrarum Scripturarum*: Ἐκτὴ ἐρμηνεία ἐστὶν ἡ ἐν πῖλοις εὐρεθεῖσα καὶ αὐτὴ κεκρυμμένη ἐπὶ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαμαλάς παιδὸς, ἐν Νικοπόλει τῇ πρὸς Ἀκτίους ὑπὸ τινος τῶν Ὀριγένους γνωρίμων. Nec tamen eam scripturam probō, cum Ἀκτία Græce dicantur ludī Actiaci: Nicopolis autem ipsa, non a ludis nomen acceperit, sed a promontorio ad quod sita erat, appellata fuerit Nicopolis ad Actium.

(98) *Ἀλλὰ καὶ ἕκτῃ καὶ ἑβδόμῃ*. Lego, οὐ μόνον πέμπτην καὶ ἕκτῃ, ἀλλὰ καὶ ἑβδόμῃ, prorsus necessaria, ut mihi videtur, emendatione. Cum enim antea locutus sit Eusebius de quinta et sexta editione ab Origene reperta, hoc amplius addit, etiam septimam in hexaplis Psalmorum exemplaribus ab Origene positam fuisse. Septuplex igitur fuit Psalmorum editio. Verum cum hæc septima editio Psalmos tantum haberet, ideo Origenes titulum editionis suæ, *Ἑξαπλῶν* scilicet, non immutavit. Porro emendationem et expositionem nostram plane confirmat Joannes Zonaras in *Historia imp. Severi* ita scribens de Origene: Καὶ τῶν ταύτας ἐρμηνευκῶτων συναγαγὼν τὰ συγγράμματα, τῶν ἑβδόμηκονταδύο ὁληαδῇ, τοῦ τε Ἀκύλου καὶ τοῦ Συμμάχου, καὶ τοῦ Θεοδοτίωνος, καὶ δύο ἄλλων ἀνωνόμων ἐρμηνείων (ἡγήνηται γὰρ τὰ ἐκείνων νόματα) ἐφιλοπόνησε τὰ τῶν Ἑξαπλῶν λεγομένων συγγράμματα· ἐν δὲ τοῖς Ψαλμοῖς καὶ ἑβδόμης μέμνηται ἐρμηνείας, ὡς ἐν Ἱερειχοῖ εὐρημένης. Id est: *Collectis voluminibus eorum qui Scripturas Hebraicas Græce interpretati fuerant, duorum scilicet ac septuaginta Seniorum, Aquilæ item ac Symmachi, Theodotionis et duorum aliorum, quorum nomina ignorantur, editionem Hexaplorum elaboravit. In Psalmis vero etiam septimæ interpretationis memini, quam Hierichunte repertam esse dicit. Non potest melius scholium afferri ad expositionem Eusebii, quam hic Zonaræ locus. Sed quod addit Zonaras, septimam editionem Hierichunte repertam fuisse, id Eusebius aperte non dicit. Epiphanius quidem in libro *De ponderibus*, et Athanasius in *Synopsi* aiunt quintam editionem Hierichunte in dolio repertam fuisse. Nicephorus vero sextam simul ac septimam editiones Hierichunte inventas esse existimavit. Cæterum, etsi auctores quintæ ac sextæ editionis ignorantur, Judæos tamen illos fuisse constat. Ita certe Hieronymus in lib. II *Adversus Rufinum*: *Magnis, ut scio, sumptibus redemisti Aquilæ et Symmachi et Theodotionis, quintæque et sextæ editionis Judaicos translatōres*. Scio Claudium Salmasium in libro *De lingua Hellenistica*, pag. 159, negasse, quintam et sextam editionem ab Hieronymo usquam nominari. Sed refellitur tum ex loco Hieronymi quem supra citavi,*

οὐκ εἰδὼς, αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπεσημήνατο, ὡς ἄρα τὴν μὲν εὐροι ἐν τῇ πρὸς Ἀκτίῳ Νικοπόλει (97), τὴν δὲ, ἐν ἑτέρῳ τόπῳ τοῦδε. Ἐν γε μὴν τοῖς Ἑξαπλοῖς τῶν Ψαλμῶν, μετὰ τὰς ἐπισήμους τέσσαρας ἐκδόσεις, οὐ μόνον πέμπτην, ἀλλὰ καὶ ἕκτῃ καὶ ἑβδόμῃ (98) παραθεῖς ἐρμηνείαν, ἐπὶ μιᾷς αὐθις σεσημειώται, ὡς ἐν Ἱερειχοῖ εὐρημένης ἐν πῖλῳ, κατὰ τοὺς χρόνους Ἀντωνίνου τοῦ υἱοῦ Σεβήρου. Ταύτας δὲ ἀπάσας ἐπὶ ταύτων συναγαγὼν, διελὼν τε πρὸς κῶλον (99), καὶ ἀντιπαραθεῖς ἀλλήλαις (1) μετὰ

tum ex ejusdem libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, cap. 54. Idem in *Commentariis ad cap. I Sophoniæ*, quintam editionem nominatim citat, et in lib. I in *Habacuc*, sub initium.

(99) *Διελὼν τε πρὸς κῶλον*. Male Christophorsonus vertit, *columellis inter se distinxit*. Cola sunt versus seu membra sensum integrum absolventia. Hieronymus in *Apologia II adversus Rufinum*: *Ei quod nunc verba dierum interpretatus sum, idcirco feci, ut inextricabiles moras et silvam nominum quæ scriptorum confusa sunt vitio, sensuumque labyrinthos, per versusum cola digererem*. Idem in *præfatione in Josue*: *Monemusque lectorem, ut silvam Hebraicorum nominum et distinctiones per membra divisas diligens scriptor conservet, ne et noster labor et ipsius studium pereat*. Sed et in *Præfatione in translationem Isaïæ* testatur se translationem suam per cola seu versus distinxisse: *Nemo, cum prophetas versus viderit esse descriptos, metro eos existimet apud Hebræos ligari, et aliquid simile habere de Psalmis, et operibus Salomonis. Sed quod in Demosthene et in Tullio fieri solet, ut per cola scribantur et commata, qui utique prosa et non versibus conscripserunt, nos quoque utilitati legentium providentes, interpretationem novam novo scribendi genere distinximus*. Eadem quoque dicit in *Præfatione in Ezechielem*. Primus igitur apud Latinos Hieronymus interpretationem suam per versus distinxit, imitatus Origenem, qui in *Hexaplis* idem præstitit. Porro Origenes in eo maxime consulit legentium utilitati. Nam quæcumque per versus distincta sunt, ea facilius tum intelliguntur, tum memoria mandantur. Adde quod ad Græcas editiones inter se comparandas, prorsus necessaria fuit huiusmodi distinctio. Exemplum Origenis secuti sunt postea complures: et in Novo Testamento idem præstitit quod ille prius fecerat in Veteri, ut testatur Hesychius Hierosolymitanus in libro quem inscripsit *Στιχηρὸν duodecim prophetarum*. Quem quidem librum ideo sic inscripsit, quod ad marginem singulorum versuum apposuerat expositionem locorum difficilium, quod παρὰ τὴν ἐσθὴν καὶ παρὰ τὴν ἐσθὴν ipse vocat. Verba Hesychii sunt hæc: Ἔστι μὲν ἀρχαῖον τοῦτο τοῖς θεοφόροις τὸ σπούδασμα, στιχηρὸν ὡς τὰ πολλὰ πρὸς τὴν τῶν μελετωμένων σαφένειαν, τὰς προφητείας ἐκτίθεσθαι, etc. Quæ Latine ita reddidimus: *Libros propheticos majoris perspicuitatis causa, per versusum cola dividere, velut inventum est sanctorum Patrum. Nam initio sine ulla distinctione legebantur. Postea vero viri docti et sacrarum litterarum studiosi, majoris, ut dixi, perspicuitatis causa, huiusmodi versusum distinctionem excogitarunt. Ita prophetarum libri ab illis editi sunt. Sic Davidis Psalmi, sic Proverbia et Ecclesiastes et Canticum canticorum. Sic liber Jobi per versus distinctus reperitur. Sed et librum apostolicum, id est, Actus et Epistolas apostolorum, hoc modo ab aliquibus descriptum inveni. Subjungit deinde Hesychius hæc verba: Ἀλλ' ἐπειδὴ πολλὰ μὲν τῶν ἀσχηρῶν ἢ τῶν στιχῶν σαφηνίζει διαίρεσις. Ὡς στιχῶς vocat quæ καὶ dicere debuisset.*

(1) Καὶ ἀντιπαραθεῖς ἀλλήλαις. Supra monimus quid primum ab Origene præstitum sit in *Hexaplorum* editione, quod singulas interpretationes

καὶ αὐτῆς τῆς Ἑβραίων σημειώσεως (2), τὰ τῶν λεγομένων Ἑξαπλῶν ἡμῖν ἀντίγραφα (3) καταλείπειν, ἰδίως τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου (4), καὶ Θεοδοτίωνος ἔκδοσιν ἅμα τῇ τῶν Ἑβδομήκοντα ἐν τοῖς Τετραπλοῖς ἐπικατασκευάσας (5).

ac Theodotionis cum Septuaginta interpretum versione seorsum in Tetraplis digessit.

per versuum cola distinxit. Itaque versuum distinctio quam hodie in Septuaginta seniorum interpretatione cernimus, Origenis inventum est. Secundum Origenis inventum est, quod interpretationes illas e regione sibi invicem opposuit, ut si forte alter ab altero dissentiret, uno statim intuitu posset agnoscere. Docet id Hieronymus in *Præfatione* ad Chromatium in *librum Paralipomenon*, his verbis: *Et certe Origenes non solum exempla composuit quatuor editionum, e regione singula verba describens; ut unus dissentiens statim, cæteris inter se consentientibus arguatur.* Et Epiphanius quidem singulas versiones in singulis paginis dispositas fuisse dicit, quem secutus est Nicephorus. Rufinus vero in huius loci interpretatione, non paginas sed columellas dixit, quod eodem recidit. Certe idem Rufinus in lib. II *Adversus Hieronymum*, paginas et columellas pro eodem sumit: *Voluit Origenes nostris ostendere, qualis apud Judæos Scripturarum lectio teneretur, etc., in propriis paginis vel columellis editiones eorum singulas quasque descripsit, et ea quæ apud illos sunt addita, vel decerpta, certis quibusdam notis additis ad versiculorum capita designavit.* Malim tamen columellas dicere quam paginas, cum in una pagina plures fuerint columnæ.

(2) *Μετά καὶ αὐτῆς τῆς Ἑβραίων σημειώσεως.* Hic locus non parvam habet difficultatem, quem Musculus quidem ad verbum ita transtulit: *His autem cunctis in unum corpus compactis divisisque per colon, et invicem inter se una cum Hebræorum annotatione oppositis, exemplaria nobis quæ Hexapla dicuntur reliquit.* Christophorus vero ad sensum magis quam ad verbum interpretatus est hoc modo: *Atque ipsas in unum volumen omnes redigens, columellis inter se distinxit, et alteram alteri ex adverso, una cum exemplari Hebræorum opposuit.* Dionysius autem Petavius in animadversionibus ad librum Epiphani *De ponderibus*, hunc Eusebii locum ita vertit: *Has omnes editiones in unum conjiciens, et per columellas dividens, ac sibi invicem opponens, cum Hebraica ipsa significatione, Hexaplorum nobis exemplaria reliquit.* Sed hæc postrema interpretatio, quod pace viri doctissimi mihi quædam amicus dictum sit, ferri omnino non potest. Neque enim Eusebius dixit, *μετά τῆς Ἑβραίων σημασίας, sed σημειώσεως.* Est autem σημειώσις proprie adnotatio. Sic in lib. V, cap. 20, *χαριστάτην σημειώσιν* Irenæi vocat, notationem quam Irenæus sua manu apposuerat ad finem libri sui. *Σημειώσεις* quoque inscribentur libri Origenis quos in Leviticum et in Numeros scripserat, quæ ab Hieronymo et Rufino *Excerpta* appellantur. Hi libri nihil aliud erant quam notationes seu breviores commentarii non in totum librum continuo scripti, sed in quædam duntaxat loca quæ expositione opus habere videbantur. Unicum hodie fragmentum superest horum Origenis librorum in c. 26 *Philocaliæ*, ἐκ τῶν εἰς τὴν Ἑξοδὸν σημειώσεων. Verum hæc vocis huius significatio quem hic locum habere possit, non satis video. Nicephorus quidem cum hanc vocem non intelligeret, ejus loco *παρασημειώσιν* posuit. Quod tamen non multo clarius est. Epiphanius vero in hæresi Origenistarum, cap. 3, *παραθέσεις* pro eodem usurpat, ὡς εἶναι μὲν ταῦτα καὶ χαλεῖσθαι Ἑξαπλᾶ, ἐπὶ τὰς Ἑλληνικὰς ἐρμηνείας, δύο ὁμοῦ παραθέσεις τῆς Ἑβραϊκῆς φύσει δι' Ἑβραϊκῶν καὶ Ἑλληνικῶν στοιχείων. Eusebius ergo σημειώσιν vocat Hebraicum textum, eo quod prænotatus esset ac præfixus sex Græcis interpretationibus; perinde

A interpretationes cum in unum **218** corpus collegisset, et per certa cola ac membra distinxisset, et sibi invicem e regione opposuisset, una cum ipso Hebraico textu, Hexaplorum nobis exemplaria reliquit; postea vero editionem Aquilæ et Symmachi

ac in commentariis verba scriptoris præfigi solent expositioni. Nam σημειώσις non solum expositionem significat, verum etiam textum cui adhibetur expositio. Ita σχόλια veteres dicebant loca excerpta ex aliquo scriptore, quibus subjecta erat adnotatio, ut observavi ad librum quartum.

(3) *Ἑξαπλῶν ἀντίγραφα.* Ex hoc loco aperte convincitur, Hexapla dicta esse eo quod sex interpretationes Græcæ in iis continerentur præter Hebraicum textum; qui quidem in duabus paginis duplici modo perscriptus erat, in altera quidem Hebraicis; in altera vero Græcis litteris. Idem disertè scribit Epiphanius in hæresi Origenistarum, cap. 3. Et certe ratio ita suadet. Nam ut tetrapla dicta sunt, quod quatuor Græcas interpretationes in unum collectas haberent, sic etiam hexapla appellata sunt, quod sex Græcas versiones complecterentur, Aquilæ videlicet et Symmachi, et Septuaginta interpretum ac Theodotionis; quintam denique et sextam interpretationem. Hebraicus autem textus, cum ipsum authenticum esset exemplar, inter versiones numerandus non fuit. Quare fallitur Rufinus in huius capituli versione, qui *Hexapla* dicta esse credidit, eo quod duas Hebraici textus editiones, et Aquilæ ac Symmachi et Septuaginta seniorum ac Theodotionis versionem exhiberent. Fallitur etiam Nicetas in *Thesaurò orthodoxæ fidei*, lib. IV, pag. 212, idem fere sentiens quod Rufinus. Sed et D. Petavius magnopere in his explicandis fluctuavit, ut patet ex ejus animadversionibus ad librum Epiphani *De ponderibus*. Turbavit illum præcipue septima illa versio, quam in *Hexaplis* fuisse scribit Eusebius. Sed nos superius rationem reddidimus, cur ob illam titulus *Hexaplorum* non fuerit immutandus. Hæc enim scripsissem incidi in historiam imp. Severi a Zonara conscriptam, ubi de *Hexaplis* et *Tetraplis* Origenis eadem prorsus quæ nos scribit, et Eusebii locum, licet suppresso auctoris nomine, perinde ac nos interpretatur.

(4) *Ἰδίως τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου.* Hunc Eusebii locum Zonaras in suis *Annalibus* ita expressit: *Ἰδιαίτητα δὲ τὴν Ἀκύλου καὶ Συμμάχου καὶ Θεοδοτίωνος ἔκδοσιν μετὰ γὰρ τῆς τῶν Ἑβδομήκοντα καὶ δύο παρατίθει, τὰ λεγόμενα Τετραπλᾶ παραδίδωκε.* Quæ Wolfius Latine ita vertit: *Aquilæ vero, Symmachi et Theodotionis editione rectissime cum Septuaginta duorum versione comparata, commentaria tetrapla, hoc est, quadruplicia composuit.* Sed primo quidem probare non possum, quod ἰδιαίτητα vertit rectissime. Nam Zonaras ἰδιαίτητα posuit pro eo quod dixerat Eusebius ἰδίως, id est separatim. Nam cum Aquilæ, Symmachi, Theodotionis ac Septuaginta seniorum editio in Hexaplis una cum Hebraico textu biliarum scripto, et cum quinta, sexta ac septima editione collocata esset, Origenes quatuor illas priores editiones seorsum in tetraplis posuit, sublato Hebraico textu cum quinta et sexta, ac septima versione. Deinde quod addidit Wolfius, Aquilæ, Symmachi ac Theodotionis versionem in *Tetraplis* comparatas fuisse cum versione LXX seniorum, verumne sit, nescio. Certe id Eusebius non dicit. Imo vox illa ἰδίως innuere nobis videtur, singulas versiones in *Tetraplis* seorsum collocatas fuisse, non e regione sibi invicem oppositas, sicut in *Hexaplis*. Hieronymus in loco supra citato videtur asserere, etiam in *Tetraplis* singula verba quatuor editionum e regione fuisse disposita.

(5) *Ἐν τοῖς Τετραπλοῖς ἐπικατασκευάσας.*

CAPUT XVII.

De Symmacho interprete.

Sciendum porro est Symmachum, qui unus ex illis interpretibus fuit, Ebionæum fuisse. Est autem Ebionæorum hæresis ita dicta, eorum qui Christum ex Josepho et Maria genitum nudumque hominem esse dicunt, et legem Judaico more servandam esse contendunt, quemadmodum in superioribus libris retulimus. Exstant certe etiamnum commentarii Symmachi, in quibus adversus Evangelium Matthæi acriter disputans, supradictam hæresim astruere videtur. Atque hos Symmachi commentarios una cum alijs sacræ Scripturæ interpretationibus ab eodem elaboratis, testatur Origenes se a Juliana quadam accepisse, ad quam ii libri successionis iure pervenerant.

CAPUT XVIII.

De Ambrosio.

Per idem tempus Ambrosius qui Valentini hæresim sectabatur, veritatis quam prædicabat Origenes virtute convictus, et quasi lumine quodam menti irradiante collustratus, ad rectæ fidei quæ in Ecclesia prædicatur professionem transiit. Alii quoque complures eruditi homines, pervulgato ubique Origenis nomine illecti, ad eum confluebant, periculum de ejus viri in sacris litteris peritia facturi. Innumeri præterea hæretici, nec pauci ex illustribus philosophis, studiose eum auscultabant: et præter rerum divinarum scientiam, Græcicæ

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ Συμμάχου τοῦ ἑρμηνεύως (Nic. H. E. v, 12).

Τῶν γε μὴν ἑρμηνευτῶν αὐτῶν δὴ τούτων ἱστέον, Ἐβιοναίων τὸν Σύμμαχον γεγενῆσθαι. Αἰρεσις δὲ ἐστὶν ἡ τῶν Ἐβιοναίων οὕτω καλουμένη, τῶν τὸν Χριστὸν ἐξ Ἰωσήφ καὶ Μαρίας γεγενῆσθαι φασκόντων, φιλὸν τε ἄνθρωπον ὑπείληφόντων αὐτὸν, καὶ τὸν νόμον χρῆναι Ἰουδαϊκώτερον φυλάττειν ἀπισχυρίζομένων, ὥς που καὶ ἐκ τῆς πρόσθεν ἱστορίας ἔγνωμεν. Καὶ ὑπομνήματα δὲ τοῦ Συμμάχου εἰσέτι νῦν φέρεται, ἐν οἷς δοκεῖ πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀποτεινόμενος Εὐαγγέλιον (6), τὴν δεδηλωμένην αἵρεσιν κρατύνειν. Ταῦτα δὲ ὁ Ὀριγένης μετὰ καὶ ἄλλων εἰς τὰς Γραφὰς ἑρμηνεύων τοῦ Συμμάχου, σημαίνει παρὰ Ἰουλιανῆς τινος εἰληφέναι, ἣν καὶ φησι παρ' αὐτοῦ Συμμάχου τὰς βίβλους διαδέξασθαι.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ Ἀμβροσίου (Nic. H. E. v, 12).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἀμβρόσιος τὰ τῆς Οὐαλεντίνου φρονῶν (7) αἵρέσεως, πρὸς τῆς ὑπὸ Ὀριγένης προσενομένης ἀληθείας ἐλεγχθεὶς, καὶ ὡς ἂν ὑπὸ φωτὸς καταγασθεὶς τὴν διάνοιαν, τῷ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀρθοδοξίας προστίθεται λόγῳ· καὶ ἄλλοι δὲ πλείους τῶν ἀπὸ παιδείας, τῆς περὶ τὸν Ὀριγένην φήμης πανταχόσε βοωμένης, ἤσαν ὡς αὐτὸν, πείραν τῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς λόγοις ἱκανότητος τάνδρως ληψόμενοι· μυροὶ τε τῶν αἰρετικῶν, φιλοσόφων τε τῶν μάλιστα ἐπιφανῶν οὐκ ὀλίγοι, διὰ σπουδῆς αὐτῷ προσεῖχον (8), μονονοῦχί πρὸς τοὺς θεοὺς, καὶ τὰ τῆς ἐξώθεν

Ἐπισχεύσας cod. Reg., cui consentit etiam Suidas in voce Ὀριγένης. Nostritamen codices, Maz., Med. et Eusebianus uno consensu scriptum habent ἐπικατασκευάσας. Quæ si vera est lectio, ut certe mihi persuadeo, sequitur editionem *Tetraplorum* confectam esse ab Origene post *Hexaplorum* editionem. Hanc enim vim habet verbum ἐπικατασκευάσας. Quod idem est ac si diceret, ἐπὶ τῇ τῶν Ἐξαπλῶν ἐκδόσει κατασκευάσας. Nam cum Origenes animadvertisset *Hexaplorum* codices nimio sumptu ac labore indigere, *Tetrapla*, quorum usus erat faciliior, elucubravit, demptis duobus Hebraici textus editionibus, et quinta sextaque ac septima interpretatione. Hactenus quidem hæc doctorum omnium fuit opinio, *Tetraplorum* codices ante *Hexapla* ab Origene elaboratos fuisse. Ita diserte scribit Usseus in *Synagmate de Septuaginta Interpretum versione*, rap. 5; Salmasius in libro *De lingua Hellenistica*. Verum hic Eusebii locus, ex manuscriptorum codicum fide emendatus, sententiam illorum prorsus evertit.

(6) Πρὸς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἀποτεινόμενος Εὐαγγέλιον. Pessime Rufinus et Christophorus hunc locum verterunt, quasi Symmachus auctoritate Evangelii secundum Matthæum nixus fuerit ut hæresim suam confirmaret. Nec melius Nicephorus hunc locum accepit, qui scribit Symmachum commentarios in Matthæum edidisse. Scio quidem Ebionæos solum Matthæi Evangelium admisisse. Verum illud Ebionæorum Evangelium, non ipsum Matthæi erat cuiusmodi nos habemus, sed prorsus adulteratum, et capite ipso, id est Christi genealogia mutilatum, ut docet Epiphanius in eorum hæresi. Quippe Evangelium secundum Hebræos quo ipsi utebantur, ut docet Eusebius in lib. iii, au-

thenticum Matthæi Evangelium esse dicebant, teste Hieronymo in *Commentariis in Matthæum*. Ἀποτεινόμενος igitur hoc loco recte vertimus, *disputans adversus Evangelium Matthæi*, verum scilicet et nostrum. Musculus vertit *invehendo*, non male. Porro ab hoc Symmacho Ebionæi postea dicti sunt Symmachiani, eo quod Symmachus dogma illorum validissime asseruisset. Ambrosius seu quis alius, in *prologo Commentariorum in Epistolam ad Galatas*: *Sicut et Symmachiani qui ex Phariseis originem trahunt, qui, servata omni lege, Christianos se dicunt, more Photini Christum non Deum et hominem, sed hominem tantummodo definientes*. De iisdem Augustinus in lib. i *Contra Cresconium*, cap. 31.

(7) Ἀμβρόσιος τὰ τῆς Οὐαλεντίνου φρονῶν. Idem testatur Origenes in proœmio tomii V *Explanatum in Joannis Evangelium*, ubi ipsum Ambrosium alloquitur his verbis: *Ipsa igitur penuria denuntiantium meliora, minime ferens absurdam et privatam fidem tunc erga Jesum dilectione, tradideras aliquando teipsum verbis: a quibus data postea tibi intelligentia, usus, prout decebat, damnata heresi discessisti*. Exstat hic Origenis locus in cap. v *Philocaliæ*. Quidam tamen Ambrosium non Valentini, ut Eusebius ait, sed Marcionis hæresim prius sectatum esse scribunt. Ita Epiphanius: *Τινὲς δὲ τὸν Ἀμβρόσιον ἔφασαν οἱ μὲν Μαρκωνιστὴν, οἱ δὲ Σεβελλιανόν*. Ubi Sabellianum posuit pro Valentiniانو.

(8) Προσεῖχον. Id est, auscultandi gratia scholam ejus frequentabant. Hos a discipulis separat Eusebius. Itaque addit, *μονονοῦχί παιδευόμενοι*, id est, *fere ut discipuli*; quod non intellexit Christophorus.

φιλοσοφίας πρὸς αὐτοῦ παιδευόμενοι. Εἰσῆγγε τε γάρ A
 οὓς εὐφυῶς ἔχοντας (9-10) εὐρα καὶ ἐπὶ τὰ φιλοσο-
 φια μαθήματα, γεωμετρίαν καὶ ἀριθμητικὴν, καὶ
 τὰ ἄλλα προπαιδεύματα παραδίδους, εἰς τε τὰς αἰρέ-
 σεως τὰς παρὰ τοῖς φιλοσόφοις προάγων, καὶ τὰ παρὰ
 τούτοις συγγράμματα διηγούμενος, ὑπομνηματίζο-
 μένος τε καὶ θεωρῶν εἰς ἕκαστα, ὥστε μέγαν καὶ
 παρ' αὐτοῖς Ἑλλήσι φιλόσοφον τὸν ἄνδρα κηρύττε-
 σθαι. Πολλοὺς δὲ καὶ τῶν ἰδιωτικωτέρων ἐνήγεν ἐπὶ
 τὰ ἐγκύκλια γράμματα, οὐ μικρὰν αὐτοῖς ἔσεσθαι
 φάσκων ἐξ ἐκείνων ἐπιτηδεύματα εἰς τὴν τῶν θείων
 Γραφῶν θεωρίαν τε καὶ παρασκευὴν (11). Ὅθεν μά-
 λιστα καὶ ἑαυτῷ ἀναγκαίαν ἡγήσατο τὴν περὶ τὰ
 κοσμικὰ καὶ φιλόσοφα μαθήματα ἀσκήσιν.

percepturos esse ad sacrarum Scripturarum intelligentiam. Quocirca sæcularis litteraturæ et philoso-
 phiæ studia sibi quoque imprimis necessaria esse existimavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ὅσα περὶ Ὀριγένης μνημονεύεται
 (Nic. H. E. v, 12, 13).

Μάρτυρες δὲ καὶ τῆς περὶ ταῦτα αὐτοῦ κατορθώ-
 σως, αὐτῶν Ἑλλήνων οἱ κατ' αὐτὸν ἡκμαχότες φι-
 λόσοφοι· ὧν ἐν συγγράμμασι, πολλὴν μνήμην εὖρο-
 μεν τοῦ ἀνδρός· τοτὲ μὲν αὐτῷ προσφωνούντων τοὺς
 ἑαυτῶν λόγους, τοτὲ δὲ ὡς διδασκάλῳ εἰς ἐπὶ κρισιν
 τοὺς ἰδίους ἀναφερόντων πόνους. Τί δὲ ταῦτα λέγειν,
 ὅτε καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν Σικελίᾳ καταστάς Πορφύριος
 (12), συγγράμματα καθ' ἡμῶν ἐνστησάμενος, καὶ δι'
 αὐτῶν τὰς θείας Γραφὰς διαβάλλειν πεπειραμένος,
 τῶν τε εἰς αὐτὰς ἐξηγησαμένων μνημονεύσας, μη-
 δὲν μηδαμῶς φαῦλον ἐγκλίμα τοῖς δόγμασιν ἐπιθα-
 λείν δυνηθεῖς, ἀπορίᾳ λόγων, ἐπὶ τὸ λοιδορεῖν τρέ-
 πεται καὶ τοὺς ἐξηγητὰς διαβάλλειν, ὧν μάλιστα τὸν C
 Ὀριγένην (13), ὃν κατὰ τὴν νέαν ἡλικίαν ἐγνωκέναι
 φήσας, διαβάλλειν μὲν πειράται. Συνιστῶν δὲ ἄρα
 τὸν ἄνδρα ἑλάνθανε, τὰ μὲν ἐπαληθεύων, ἐν οἷς οὐδ'
 ἐτέρως αὐτῷ λέγειν ἦν δυνατόν, τὰ δὲ καὶ ψευδό-
 μενος, ἐν οἷς λήσεσθαι ἐνόμιζε· καὶ τοτὲ μὲν ὡς Χρι-

(9-10) Ὅσους εὐφυῶς ἔχοντας. Ex discipulis suis
 scilicet. Itaque in interpretatione mea has duas
 voces addidi, ad planiorem intelligentiam huius
 loci quem non intellexerunt interpretes. Solus Ru-
 finus sensum Eusebii assecutus est, cuius versio
 commentarii vicem hic præstat. Sic enim vertit :
 Philosophorum quoque opinatissimi quique, tam in
 nostris eum, quam in suis magistrum incomparabilem
 falebantur. Erat namque ei mos iste, ut si quos
 nostrorum adolescentulorum ingeniosos videret et
 lectioni satis deditos, traderet eis etiam ea quibus
 philosophi velut primis elementis discantes imbueret
 solent, etc.

(11) Θεωρίαν τε καὶ παρασκευὴν. Hoc loco
 verba sunt transposita more Eusebiano. Amat enim
 Eusebius, ut jam monuimus, huiusmodi traiectiones
 vocum. Quod cum non animadvertissent interpre-
 tes, in errore sæpe lapsi sunt. Sic igitur con-
 sistuendus est hic locus : Οὐ μικρὰν αὐτοῖς ἔσεσθαι
 φάσκων ἐξ ἐκείνων ἐπιτηδεύματα τε καὶ παρα-
 σκευήν, εἰς τὴν τῶν θείων Γραφῶν θεωρίαν.

(12) Ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν Σικελίᾳ καταστάς Πορ-
 φύριος. Porphyrius primum quidem Athenis Longi-
 nium audivit Platonicæ sectæ philosophum. Deinde
 Plotini fama excitus, Romam venit, ubi cum Ploti-
 num audiisset sexennio, valetudinis recuperandæ
 causâ migravit in Siciliam, atque illic quindecim
 libros proposuit adversus Christianos. Hieronymus

quoque philosophiæ præcepta quasi discipuli ex illo
 percipiebant. Quoscunque enim ex discipulis soler-
 tia et acumine ingenii præditos animadverterat,
 eos in philosophiam introducebat, geometriam il-
 lis tradens et arithmeticas aliasque prævias disci-
 plinas : inde ad varias philosophorum sectas eos
 perducens, et libros a 219 veteribus philosophis
 conscriptos exponens; commentarios quoque in
 singulos scribens, et reconditos sensus penitus in-
 quirens, adeo ut apud ipsos etiam gentiles summus
 philosophus pronuntiaretur. Ex rudioribus vero at-
 que hebetioris ingenii discipulis, multos ad huma-
 niorum artium studia cohortabatur, asserens non
 mediocrem illos facultatem ex huiusmodi studiis.

B

CAPUT XIX.

Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.

Quantum porro in iis studiis excelluerit, testes
 sunt ipsi gentilium philosophi qui ejus ætate flo-
 ruerunt. Quorum in libris creberram huius viri men-
 tionem fieri deprehendimus, dum vel proprios libros
 ei nuncupant, vel eosdem examinandos tanquam
 ad magistrum suum dirigunt. Sed quid de iis dico,
 quando et ipse Porphyrius, qui nostra propemodum
 memoria in Sicilia degens, contra fidem nostram
 libros conscripsit, in quibus divinas Scripturas ca-
 lumniari conatus est, mentionem faciens eorum qui
 illas interpretati sunt, cum dogmata ipsa atque as-
 sertiones nullatenus posset reprehendere, præ ra-
 tionum inopia ad convicia conversus, interpretes
 ipsos criminatur. Ex quibus præcipue Origenem,
 quem sibi adhuc adolescenti cognitum esse dicit.
 calumniari quidem nititur; revera tamen hominem
 imprudens commendat; partim vera dicendo, ubi
 aliter dicere non poterat; partim mentiendo, quo-

De script. eccl., Eusebii libros enumerans : Contra
 Porphyrium qui eodem tempore scribebat in Sicilia,
 ut quidam putant libri 30. Eodem alludit in præfa-
 tione Commentariorum in Ezechielem, his verbis :
 Verum quia et tu indesinenter hoc flagitas, et magno
 vulnere cicatrix paulatim obducitur, scorpiusque in-
 ter Enceladum et Porphyrium Trinacriæ humo pre-
 mitur, etc., ubi scorpii nomine Rufinum designat,
 qui capta urbe in Siciliam se receperat, ut ipse
 testatur in epistola ad Ursatium, quam præfixit
 D interpretationi Homiliarum Origenis in libros Nu-
 merorum. De iisdem Porphyrii libris Chrysostomus
 in homilia 6 in Epistolam ad Corinthios : Ἰκανοὶ οἱ
 καθ' ἡμῶν εἰρηκότες, τὴν ἀρχαιότητα μαρτυρῆσαι
 τοῖς βιβλοῖς, οἱ περὶ Κέλσον καὶ τὸν Βατανεώτην.
 Ubi Bataneotem vocat Porphyrium, sicut et Hiero-
 nymus.

(13) Ὁν μάλιστα τὸν Ὀριγένην. Post hæc
 verba scripti codices nostri punctum altius notant,
 non virgulam, ut est in editione Rob. Stephani.
 Leve id quidem prima fronte videri potest; verum
 nisi ita interpungas ut est in scriptis codicibus, quæ
 sequuntur verba minime cohærebunt. Aut enim delen-
 dus erit articulus postpositivus qui sequitur ὃν, aut
 pro φήσας emendandum erit φησὶ; si vero inter-
 punctionem scriptorum codicum sequi malis, tum
 planissimus erit sensus, nec ulla emendatione opus
 erit.

ties se latere posse sperabat. Interdumque enim, utpote Christianum, accusat : interdum eximiam ejus doctrinam in philosophicis admirator et prædicat. Sed ipsa illius verba, si placet, audiamus : « Quidam, inquit, nequitiae Judaicarum Scripturarum solutionem potius quam desertionem investigare cupientes, ad expositiones quasdam conversi sunt male coherentes, nec Scripturis ipsis satis accommodatas : quæ non defensionem peregrinæ illius sectæ, sed potius approbationem et laudem suæ ipsorum doctrinæ continerent. Postquam enim ea quæ a Mose apertissime dicta sunt, figuras quasdam atque adumbratas imagines esse **220** jactarunt, ac veluti oracula arcanis plena mysteriis divino quodam cultu persecuti sunt, hujusmodi vanitatis præstigiis mentis acie quodammodo fascinata, expositiones suas deinceps proferunt. » Et aliquanto post : « Hujus autem absurditatis exemplum sumatur ex eo viro quem ego admodum adolescens videre memini, qui et tunc temporis maximam laudem adeptus fuerat, et nunc quoque ob ea quæ reliquit ingenii sui monumenta magnopere comprobatur : Origenes scilicet, cujus gloria apud doctrinæ hujus magistros eximia habetur. Hic enim cum au-

στιανοῦ κατηγορῶν, τοτὲ δὲ τὴν περὶ τὰ φιλόσοφα μαθήματα ἐπίδοσιν αὐτοῦ θαυμάζων καὶ διαγράφων (14). Ἄκουε δ' οὖν ἃ φησι κατὰ λέξιν. « Τῆς δὲ μοχθηρίας τῶν Ἰουδαϊκῶν Γραφῶν οὐκ ἀπόστασιν, λύσιν δὲ τινες εὐρεῖν προθυμηθέντες, ἐπ' ἐξηγήσεις ἐτράποντο ἀσυγκλῶστους καὶ ἀναρμόστους τοῖς γεγραμμένοις, οὐκ ἀπολογία μᾶλλον ὑπὲρ τῶν ὀθνείων, παραδοχὴν δὲ καὶ ἐπαινον τοῖς οἰκείοις φερούσας. Αἰνίγματα γὰρ τὰ φανερώς παρὰ Μωϋσεὶ λεγόμενα εἶναι κομπάσαντες, καὶ ἐπιθειάζαντες ὡς θεσπίσματα πλήρη κρυφίων μυστηρίων, διὰ τε τοῦ τύφου τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς (15) καταγοητεύσαντες, ἐπάγουσιν ἐξηγήσεις. » Εἶτα μεθ' ἑτερά φησιν. « Ὁ δὲ τρόπος τῆς ἀτοπίας, ἐξ ἀνδρὸς ᾧ καὶ γὰρ κομίδῃ νέος ὢν ἐτι ἐντετύχηκα (16), σφόδρα εὐδοκιμήσαντος, καὶ ἐτι δι' ὧν καταλέλοιπε συγγραμμάτων εὐδοκιμοῦντος παρελθὼν Ὀριγένους, οὗ κλέος παρὰ τοῖς διδασκάλοις τούτων τῶν λόγων μέγα διαδέδοται. Ἀκροατῆς γὰρ οὗτος Ἀμμωνίου (17) τοῦ πλείστου ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἐπίδοσιν ἐν φιλοσοφίᾳ ἐσχηκότος γεγονώς, εἰς μὲν τὴν τῶν λόγων ἐμπειρίαν, πολλὴν παρὰ τοῦ διδασκάλου τὴν ὠφέλειαν ἐκτήσατο, εἰς δὲ τὴν ὀρθὴν τοῦ βίου προαίρεσιν, τὴν ἐναντίαν ἐκείνῳ τοῦ βίου πορείαν ἐποίησατο. Ἀμμώνιος μὲν γὰρ Χριστιανὸς

(14) *Θαυμάζων καὶ διαγράφων*. Dux priores voces absunt a codice Maz., Med. et Fuk., nec videntur admodum necessariae.

(15) *Τὸ κριτικὸν τῆς ψυχῆς*. Male Rufinus et Christophorus animi sui iudicium interpretantur. Langus quoque eodem modo verba Porphyrii intellexit. Verum non ea mens est Porphyrii. Intellegit enim Porphyrius auditorum seu potius legentium animos, verborum magnificentia ab illis interpretibus perstrictos fuisse et quasi fascinatos.

(16) *Νέος ὢν ἐντετύχηκα*. Vincentius Lirinensis in cap. 23 male hæc Eusebii verba accepit. Sic enim scribit de Origene : Ait namque impius ille Porphyrius, exitum se fama ipsius Alexandriam fere puerum perrexisse, ibique eum vidisse jam senem, etc. Atqui Porphyrius non dicit Origenem ab se visum esse Alexandriæ jam senem. Equidem libentius crediderim Origenem a Porphyrio adhuc puero visum esse in urbe Tyro, in qua Origenes relicta Alexandria diutissime commoratus est. Fuit enim Porphyrius patria Tyrius, ejusque adolescentia in ea tempora incidit quibus Origenes Tyri morabatur. Senem autem illum Alexandriæ videre quomodo potuit Porphyrius, cum eo tempore quo ex Alexandria discessit Origenes nondum quinquagesimum ætatis annum attigisset ?

(17) *Ἀκροατῆς γὰρ οὗτος Ἀμμωνίου*. Ammonii Alexandrinii celeberrimi illius philosophi de quo ad librum xxi Amm. Marcellini plura adnotavi, auditorem fuisse Origenem Adamantium, Porphyrio tam diserte id affirmanti credendum est. Verum inter Ammonii auditores fuit etiam eodem tempore alter Origenes, Herennii ac Plotini condiscipulus, de quo Porphyrius in *Vita Plotini*, Longinus in libro *De fine*, Eriapius et Hierocles in libro *De Providentia*, et alii loquuntur. Baronius quidem in *Annalibus* et Lucas Holstenus vir doctissimus in 2 et 6 capite *De vita scriptisque Porphyrii*, hunc Origenem unum eundemque esse cum Origene Adamantio crediderunt. Verum ego duobus potissimum argumentis adductus, longe ab iis dissentio. Primum ducitur ex testimonio Longini philosophi, qui in libro *De fine* Ammonium et Origenem Platonicos

philosophos recenset inter eos qui sententias et opiniones suas ad utilitatem posterorum scriptis mandare noluerunt, sed satis habuerunt eas auditoribus suis viva, quod aiunt, voce tradere. Quod si quid ab aliquo eorum scriptum sit (verba sunt Longini) quemadmodum ab Origene liber unus *De dæmonibus*, hæc sane parvi momenti sunt, quippe qui perfunctorie nec data opera ad scribendum se contulisse videantur. Quis hæc de Origene Adamantio dicta esse credat, quem constat πολυγραφώτατον fuisse, ut indices ejus librorum ab Eusebio conscripti testantur. Sed et ipse Porphyrius in hoc loco qui ab Eusebio adducitur, ait Origenem celeberrimum fuisse ob scripta quæ posteris reliquit, δι' ὧν καταλέλοιπε συγγραμμάτων εὐδοκιμοῦντος. Secundum argumentum nobis subministravit Porphyrius in *Vita Plotini philosophi*, laud procul ab initio, cujus verba ex interpretatione Ficini hic apponam : Cum vero Herennius et Origenes, et Plotinus olim inter se constituisent, ne Ammonii dogmata ederent, quæ audita ab illo, tanquam imprimis purgata præcipue comprobaverant : Plotinus quidem stetit promissis. Herennius autem primus pacta dissolvit ; et Origenes Herennium est secutus. Scripsit vero nihil præter quemdam de dæmonibus librum, atque sub Gallieno librum, in quo regem solum effectorem esse probabat. Ille postremus liber in laudem Gallieni imperatoris ab Origene conscriptus videtur, ut poetica ejus facultatem prædicaret. Fuit enim Gallienus poetica deditus, exstantque aliquot ejus versus nuptiales inter fragmenta Petronii Arbitri. Eo enim alludere videtur titulus libri, ὅτι μόνος ποιητῆς ὁ βασιλεὺς. Quod si verum est Origenem hunc Plotini condiscipulum librum illum scripsisse imperante Gallieno, profecto ab Origene Adamantio distinguendus est necessario. Adamantius enim Origenes ad usque imperium Gallieni minime pervenit, cum Gallo et Volusiano imperantibus obierit, anno natalis Dominici 252, ut recte a Baronio observatum est, cum annum ætatis nonum et sexagesimum transegisset.

ἐν Χριστιανοῖς ἀνατραφεῖς τοῖς γονεῦσιν, ὅτε τοῦ φρονεῖν καὶ τῆς φιλοσοφίας ἤψατο, εὐθὺς πρὸς τὴν κατὰ νόμους πολιτείαν μετεδάλετο, Ὀριγένης δὲ Ἑλλήν ἐν Ἑλληνσι παιδευθεὶς λόγοις, πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλε τόλμημα (18). Ὡς δὲ φέρων αὐτὸν τε καὶ τὴν ἐν τοῖς λόγοις ἕξιν ἐκαπήλευσε (19), κατὰ μὲν τὸν βίον, Χριστιανῶς ζῶν καὶ παρανόμως, κατὰ δὲ τὰς περὶ τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ Θεοῦ δόξας, ἐλληνίζων τε καὶ τὰ Ἑλλήνων τοῖς ὀνόμασι ὑποβαλλόμενος μύθοις (20). Συνῆν τε γὰρ αἰ τῷ Πλάτῳ, τοῖς τε Νουμηρίῳ καὶ Κρονίῳ (21), Ἀπολλοφάνους (22) τε καὶ Λογγίνῳ (23), καὶ Μοδεράτῳ (24), Νικομάχῳ τε καὶ τῶν ἐν τοῖς Πυθαγορείοις ἐλ-

(18) Πρὸς τὸ βάρβαρον ἐξώκειλε τόλμημα. Christianorum ac Judæorum religionem gentiles barbaram vocabant, ut ex Justino, Tatiano aliisque constat. Quidquid enim Græcum non esset, id vocabant barbarum. Porro τόλμημα, id est *audaciam*. Porphyrius appellat *fiduciam* et *magnitudinem animi Christianorum*, qui tormenta ipsamque adeo mortem despiciabant, morique malebant millies, quam Christi fidem negare et diis gentium sacrificare. Hoc est, quod *audaciam barbaricam* vocat Porphyrius; deos scilicet Romanorum et edicta imperatorum continere.

(19) Ἐκαπήλευσε. Metaphora est a cauponibus, qui vina inter se miscere et adulterare solent. Quo sensu Paulus apostolus, non *cauponantes verbum Dei*. Recte ergo Rufinus vertit, *quo se conferens, omne illud præclarum ingenium philosophicis litteris expositum vitiauit atque corripuit*. Videtur autem legisse Rufinus, ὅς δὲ φέρων αὐτὸν, καὶ τὴν ἐν τοῖς λόγοις ἕξιν ἐκαπήλευσε. Quod profecto rectius videtur. Neque enim video quomodo dici possit αὐτὸν ἐκαπήλευσε. Forte etiam legi posset, ὅς δὲ φέρων ἑαυτὸν, αὐτὸ τε καὶ τὴν, etc., αὐτὰ, id est τὸ βάρβαρον τόλμημα. Sensus autem si hoc modo legamus, erit illustris. Origenes, inquit, cum se a Græcorum philosophia ad Christianam sectam contulisset, et hanc ipsam, et quem in philosophicis usum sibi comparaverat, vitiauit atque corripuit.

(20) Ὑποβαλλόμενος μύθοις. Metaphora est a cauponibus seu dolosis institutoribus, qui falsum pro vero supponentes, emptorem circumveniunt. Pergit enim explicare Porphyrius, quo pacto Origenes ἐκαπήλευσε, id est fucum fecit, non autem, ut Langus et Christophorsonus, ad quæstum abusus est. Et sectam, inquit, Christianam ad quam se contulerat, et usum quem adeptus erat in philosophia, vitiauit, foris quidem vivens ut Christianus, intus vero eadem sentiens quæ Græci, eorumque opiniones pro barbaris Judæorum et Christianorum fabulis in libris suis supponens atque substituens. Christophorsonus nihil hic vidisse satis ostendit Latina ejus interpretatio.

(21) Τοῖς τε Νουμηρίῳ καὶ Κρονίῳ. Certe Origenes in libris contra Celsum citat interdum Numenium philosophum. Fuit hic Pythagoricus philosophus oriundus Apamea Syriæ, cujus celeberrimum illud dictum refert Clemens Alexandrinus in libro decimo Stromatei: *Quid aliud, inquit, est Plato quam Moyses Attice loquens?* Scripserat tres libros *Περὶ τὰ γὰθοῦ*, et alium *Περὶ τῶν παρὰ Πλάτῳ ἀπορρήτων*, qui citantur ab Eusebio in libris *De præparatione*. Citatur ab eodem Eusebio in libro decimo quarto *De præparatione*, insigne fragmentum ex ejusdem Numenii libro *De Academicorum a Platone dissensione*. Sed et Origenes in libro quarto contra Celsum, librum ejus *De Numeris* et librum *De loco* commemorat, et alium cui titulus erat Ἐπόπτης, quem quidem eundem esse existimo cum illo quem Eusebius nominat *Περὶ τῶν*

A ditior fuisset Ammonii illius qui nostra ætate maximos progressus in philosophia fecerat: quod quidem ad doctrinam pertinet philosophiæ, plurimum ex magistri sermonibus profecit; quod vero spectat ad rectum vitæ institutum atque propositum, plane contrariam viam ingressus est. Quippe Ammonius cum Christianus inter parentes Christianos educatus fuisset, simul atque per ætatem sapere potuit et philosophiæ limen attingere, statim ad vivendi rationem legibus consentientem descendit. Origenes vero, cum gentilis esset et gentilium inuolutis disciplinis, ad barbaram declinavit audaciam: cui seipsum mancipans, et se et quem adeptus fuerat

παρὰ Πλάτῳ ἀπορρήτων. Ἐγὼ δ' οἶδα καὶ Νουμηρίον τὸν Πυθαγόρειον, ἄνδρα πολλῶν κρείττονος διηγεσάμενον Πλάτῳ, καὶ τῶν Πυθαγορείων δογμάτων πρεσβεύσαντα, πολλοῦ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐκτιθέμενον τὰ Μωυσέως, ὥσπερ ἐν τῷ καλούμένῳ ἔποπτι, scribendum puto ἐπὶ τῇ. Locus autem ita vertendus est: *Equidem Numenium Pythagoricum, qui longe melius quam Celsus Platonem exposuit, et Pythagoræ dogmata defendit*, etc. Διηγεσάμενος enim idem valet ac ἐξηγησάμενος, ut notavi ad caput 14 hujus libri. Numenius igitur Pythagoræ et Platonis dogmata inter se consentire demonstravit. Unde ab aliis Pythagoricus, ab aliis Platonius appellatur. Certe Porphyrius in *Plotini Vita*, Cronium et Numenium, inter philosophos Platonicos recenset: Ἀνεγινώσκετο μὲν αὐτῷ τὰ ὑπομνήματα εἴτε Σεθῆρου εἴη, εἴτε Κρονίου, ἢ Νουμηρίου, ἢ Γαίου, ἢ Ἀττικίου, κἂν τοῖς Περιπατητικοῖς τὰ τε Ἀσπασίου καὶ Ἀλεξάνδρου. Longinus etiam in libro *De fine*, Numenium, Cronium et Moderatum inter eos nominat philosophos qui Pythagoræ simul et Platonis dogmata conjunxerunt. Idem confirmat Chalsidius in *Timæum* Platonis, et Aeneas Gazensis in *Theophrasto*. Chronii philosophi liber *Περὶ καλλίγενεστας* citatur a Nemesio in libro *De natura hominis*, capite 2.

(22) Ἀπολλοφάνους. Inter philosophos ex quibus Stobæus ἐκλογὰς suas composuit, nominatur Ἀπολλοφάνης Αἰγυπτίος.

(23) Καὶ Λογγίνῳ. Hic est Cassius Longinus, cujus unicus hodie liber restat, *De sublimi genere dicendi*. Et hunc quidem plerique homines grammaticum fuisse existimant. Fuit tamen professione philosophus, ut præter Suidam testatur Vopiscus in *Aureliano*. Eumque in philosophia Platonica magistrum habuit Athenis Porphyrius, ut ipsemet scribit in libro *De philosophica auscultatione*, cujus initium legitur apud Eusebium in lib. x *Præparationis*: Τὰ Πλατωνεῖα ἑστῶν ἡμᾶς ὁ Λογγίνος Ἀθήνησι, etc. Id est, *Cum in Platonis natalitiis Longinus nobis epulum præberet Athenis*, etc. Solebant enim magistri ac professores philosophiæ Platonici natalem Platonis quotannis sacrificio et convivio celebrare, teste Porphyrio in *Plotini Vita*. Quod cum a Longino factum sit Athenis, apparet illum philosophiæ Platonici præceptorem fuisse. Sed et Plotini dictum illud, cum Longini liber *De principiis* Romæ in schola Plotini fuisset recitatus, Longinum philologum magis esse quam philosophum; satis significat, Longinum professione quidem philosophum fuisse, sed in eloquentia atque in omni genere doctrinæ nihilominus exercitatum. Porro Longinus eadem ætate vixit qua Origenes, eoque junior fuit, et diu post illum est mortuus. Miror itaque, cur Porphyrius eum inter vetustiores philosophos nominet, quorum scripta Origenes lectitabat.

(24) Καὶ Μοδεράτῳ. Hic Moderatus, Gadibus oriundus, undecim libros *Πυθαγορείων σχολῶν*

usum in philosophia, adulteravit : quantum quidem ad mores, Christiano ritu et adversus legum præscripta vivens ; quantum vero ad opiniones de rebus ipsis ac de Deo spectat, græcizans, et Græcorum seu gentilium sermones peregrinis supponens fabulis. Versabatur enim assidue cum Platone. Numenii quoque, Cronii, Apollophanis et Longini, Moderati etiam ac Nicomachi, et aliorum qui inter Pythagoricos præcipui habentur, scripta quotidie habebat in manibus. Adhibebat etiam Chæremonis Stoici et Cornuti libros. A quibus cum allegoricum in explicandis Græcorum mysteriis modum didicisset, eum Judaicis Scripturis adhibuit. » Hæc Porphyrius in libro tertio ejus operis quod adversus Christianos composuit. Qui de viri quidem illius studio et multiplici doctrina verissime pronuntiauit. Sed in eo manifestissime mentitus est (quomodo enim non mentiretur qui adversus Christianos scribebat ?) quod ipsum quidem a gentilibus ad Christianos transiisse dicit ; Ammonium vero a veri Numinis cultu ad gentilium ritum se contulisse. Nam et Origenes Christianæ fidei doctrinam a majoribus suis acceptam servavit, ut in superioribus **221** ostendimus ; et Ammonius divinæ philosophiæ præcepta ad extremum usque terminum vitæ integra atque immota retinuit. Testantur id etiamnum lucubrationes viri illius ob ea quæ reliquit ingenii monumenta celeberrimi, exempli gratia liber ille cui titulus est : *De consensu Moysis ac Jesu*, et quicunque alii apud studiosos reperiuntur. Atque hæc a nobis dicta sint, tum ad convincendam mendacissimi hominis calumniam, tum ad eximiam Origenis in Græcanicis disciplinis eruditionem declarandam. De qua ipse in epistola quadam adversus eos qui vimium ejus studium erga hujusmodi disciplinas reprehendebant, seipsum purgans ita scribit : « Cum vero totum me addixissem verbo Dei, ac de nostra

conscripterat, teste Porphyrio in libro *De vita Pythagoræ* et Stephano in voce *Γάδερα*. Corruptum est hujus nomen in Commentariis Syriani, cognomento Philoxeni, in xii *Metaphysicis* Aristotelis, pag. 91, ubi Oderatus et Nicomachus inter recentiores Pythagoricos numerantur. De Nicomacho Photius in *Bibliotheca* et Suidas.

(25) *Καὶ Χαίρημος*. Chæremonis Stoici librum *De cometis* laudat Origenes in libris *Contra Celsum*. Hic Chæremon philosophiam docuit Alexandriæ, et successorem habuit Dionysium Alexandrinum, ut docet Suidas in *Dionysio*. Restituendum est hoc nomen in libro septimo *Nat. Quæst.* Senecæ, capite 5 : *Charimunder quoque librum De cometis scripsit*. Scribendum est *Chæremon*. De hoc Hieronymus in libro secundo *Adversus Iovinianum* ita scribit : *Chæremon Stoicus, vir eloquentissimus, narrat de vita antiquorum Ægypti sacerdotum, quod omnibus mundi negotiis curisque postpositis, semper in templo fuerint, etc.* Qui locus Hieronymi totus desumptus est ex Porphyrii lib. iv *De abstinentia*. Exstat epigramma Martialis in hunc Chæremonem Stoicum, libro undecimo, epigrammate 58, ex quo apparet circa tempora Trajani illum vixisse.

(26) *Κορνούριον τε ταῖς βίβλοις*. Cornutus Afer, Leptitanus, Romæ philosophiam docuit Claudii Neronis temporibus. Scripsit multa tum de philosophia, tum de eloquentia, ut refert Suidas. Hujus

λογίων ἀνδρῶν ὠμίλει συγγράμμασιν · ἐχρήτο δὲ καὶ Χαίρημος (25) τοῦ Στωϊκοῦ, Κουρνούτου τε ταῖς βίβλοις (26). Παρ' ὧν τὸν μεταληπτικὸν τῶν παρ' Ἑλλήσι μυστηρίων γνῶς τρόπον, ταῖς Ἰουδαϊκαῖς προσήψε Γραφαῖς. » Ταῦτα τῷ Πορφυρίῳ κατὰ τὸ τρίτον σύγγραμμα τῶν γραφέντων αὐτῷ κατὰ Χριστιανῶν εἴρηται, ἐπαληθεύσαντι μὲν περὶ τῆς τάνδρως ἀσχέσεως καὶ πολυμαθείας, ψευσαμένῳ δὲ σαφῶς (τί γὰρ οὐκ ἐμελλεν ὁ κατὰ Χριστιανῶν;) ἐν οἷς αὐτὸν μὲν φησιν ἐξ Ἑλλήνων μετατεθεῖσθαι, τὸν δ' Ἀμμώνιον ἐκ βίου τοῦ κατὰ τὴν θεοσέβειαν, ἐπὶ τὸν ἐθνικὸν τρόπον ἐκπεσεῖν. Τῷ τε γὰρ Ὀριγένηι τὰ τῆς κατὰ Χριστὸν διδασκαλίας ἐκ προγόνων ἐσώζετο, ὡς καὶ τὰ τῆς πρόσθεν ἱστορίας ἐδήλου, τῷ τε Ἀμμωνίῳ τὰ τῆς ἐνθέου φιλοσοφίας ἀκέραια, καὶ ἀδιάπτωτα, καὶ μέχρις ἐσχάτης τοῦ βίου διέμενε τελευτῆς, ὡς πού καὶ οἱ τάνδρως εἰσέτι νῦν μαρτυροῦσι πόνοι, δι' ὧν κατέλιπε συγγραμμάτων παρὰ τοῖς πλείστοις εὐδοκιμοῦντος · ὥσπερ οὖν καὶ ὁ ἐπιγεγραμμένος *Περὶ τῆς Μωϋσέως καὶ Ἰησοῦ συμφωνίας*, καὶ ὅσοι ἄλλοι παρὰ τοῖς φιλοκάλοις εὕρηνται. Ταῦτα μὲν οὖν εἰς παράστασιν ἐγκείσθω (27), τῆς τε τοῦ ψευδηγόρου συκοφαντίας, καὶ τῆς Ὀριγένους καὶ περὶ τὰ Ἑλλήνων μαθήματα πολυπειρίας · περὶ ἧς πρὸς τινὰς μεμψαμένους αὐτῷ διὰ τὴν περὶ ἐκείνη σπουδὴν ἀπολογούμενος, ἐν ἐπιστολῇ τινὶ ταῦτα γράφει : « Ἐπεὶ δὲ ἀνακειμένῳ μοι τῷ λόγῳ, τῆς φήμης διατρεχούσης περὶ τῆς ἔξεως ἡμῶν, προσήεσαν ὅτε μὲν αἰρετικοί, ὅτε δὲ οἱ ἀπὸ τῶν Ἑλληνικῶν μαθημάτων, καὶ μάλιστα τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ, ἔδοξεν ἐξετάσαι τὰ τε τῶν αἰρετικῶν δόγματα, καὶ τὰ τῶν φιλοσόφων περὶ ἀληθείας λέγειν ἐπαγγελλόμενα. Τῷτῳ δὲ πεποιθήκαμεν, μιμησάμενοι τε τὸν πρὸ ἡμῶν πολλοὺς ὠφελήσαντα Πάνταινον, οὐκ ὀλίγην ἐν ἐκείνοις ἐσχηκότα παρασκευῇν, καὶ τὸν νῦν ἐν τῷ πρεσβυτέρῳ καθεζόμενον Ἀλεξανδρέων Ἡρακλᾶν · ὅντινα εὖρον παρὰ τῷ διδασκάλῳ (28) τῶν φιλοσόφων

Persius quintam satyram tanquam magistro suo dicavit. Ejus liber *De Græcorum theologia* citatur ab auctore *Etymologici*, in voce *Ζεύς*. Is ipse est liber qui primum ab Aldo Manutio Græce est editus sub nomine Phornuti, cum *Carnutus* scribi debeat, ut docet auctor *Etymologici*. Quippe locus ille qui citatur in *Etymologico*, exstat hodie apud Phornutum in capite primo. Hunc libellum olim manuscriptum vidimus in bibliotheca Memmiana, sed nulum erat nomen auctoris. Ex eo autem libro apparet, Cornutum allegorias sectatum fuisse. Quare Porphyrius merito illum recenset inter philosophos qui tropologicum sensum adamarunt. Ejusdem libri meminit Theodorus in libro secundo *De curatione Græcarum affectionum* : Κορνούτος δὲ ὁ φιλόσοφος, τὴν Ἑλληνικὴν θεολογίαν ξυνέθειχε.

(27) *Εἰς παράστασιν ἐγκείσθω*. Codex Fuk. et Medicæus habent *κείσθω*, et mox τὰ Ἑλλήνων μαθήματα, cui consentit codex Maz., quod quidem ad posteriorem locum pertinet.

(28) *Εὗρον παρὰ τῷ διδασκάλῳ*. Ex his verbis colligere est, Origenem eodem magistro quo Heraclum usum esse in philosophia. Vocabatur autem ille Ammonius, ut Porphyrius supra dixit, vir sui temporis philosophorum celeberrimus. De quo nihil attinet hic ea repetere quæ notavi ad Annm. Marcellinum.

μαθημάτων, ἥδη πέντε ἔτεσιν αὐτῷ προσκαρτερή-
σαντα, πρὶν ἐμὲ ἀρξασθαι ἀκούειν ἐκείνων τῶν λό-
γων. Διὸ καὶ πρότερον κοινῇ ἐσθῆτι χρώμενος, ἀπο-
δυσάμενος, καὶ φιλόσοφον ἀναλαβὼν σχῆμα, μέχρι
τοῦ δεῦρο τηρεῖ (29), βιβλία τε Ἑλλήνων κατὰ δύ-
ναμιν οὐ παύεται φιλολογῶν. » Καὶ ταῦτα μὲν αὐτῷ
περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἀσχέσεως ἀπολογουμένῳ εἰρη-
ται. Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν χρόνον ἐπ' Ἀλεξανδρείας
αὐτῷ τὰς διατριβὰς ποιούμενῳ, ἐπιστάς τις τῶν
στρατιωτικῶν, ἀνεδίδου γράμματα Δημητρίῳ τε τῷ
τῆς παροικίας ἐπισκόπῳ, καὶ τῷ τότε τῆς Αἰγύπτου
ἐπάρχῳ, παρὰ τοῦ τῆς Ἀραβίας ἡγουμένου, ὡς ἂν
μετὰ σπουδῆς ἀπάσης τὸν Ὀριγένην πέμψοιεν κοι-
νωνήσονται λόγων αὐτῷ. Τοιγαροῦν προπεμφθεὶς ὑπ'
αὐτῶν, ἀφικνεῖται ἐπὶ τὴν Ἀραβίαν. Οὐκ εἰς μακρὸν
δὲ τὰ τῆς ἀφίξεως εἰς πέρας ἀγαγὼν, αὐθις ἐπὶ τὴν
Ἀλεξάνδρειαν ἐπανήει. Χρόνου δὲ μεταξὺ διαγενο-
μένου, οὐ μικροῦ κατὰ τὴν πόλιν ἀναρρίπισθέντος
πολέμου, ὑπεξελθὼν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ μὴδὲ τὰς
κατ' Αἴγυπτον διατριβὰς ἀσφαλὲς ἑαυτῷ ἡγούμενος,
ἐλθὼν ἐπὶ Παλαιστίνης, ἐν Καισαρείᾳ τὰς διατριβὰς
ἐποιεῖτο. Ἐνθα καὶ διαλέγεσθαι, τὰς τε θείας ἐρμη-
νεύειν Γραφὰς ἐπὶ τοῦ κοινοῦ τῆς Ἐκκλησίας (30) οἱ
τῆδε ἐπισκοποῖ, καίτοι τῆς τοῦ πρεσβυτερίου χειρο-
τονίας οὐδέπω τετυχηκότα αὐτὸν ἤξίου. Ὁ καὶ αὐτὸ
γένοιτο ἂν ἔκδηλον, ἀφ' ὧν περὶ τούτου Δημητρίῳ γρά-
φοντες, Ἀλέξανδρος ὁ Ἱεροσολύμων ἐπισκοπὸς καὶ
θεόκτιστος ὁ Καισαρείας, ὧδε πως ἀπολογοῦνται·
« Προσέθηκε δὲ (31) τοῖς γράμμασιν, ὅτι τοῦτο οὐδέ-
ποτε ἠκούσθη, οὐδὲ νῦν γεγέννηται, τὸ παρόντων
ἐπισκόπων λαϊκοὺς ὀμιλεῖν, οὐκ οἷδ' ὅπως (32) προ-
φανῶς οὐκ ἀληθῆ λέγων. Ὅπου γοῦν εὐρίσκονται οἱ
ἐπιτηδεῖοι πρὸς τὸ ὠφελεῖν τοὺς ἀδελφούς καὶ παρα-
καλοῦνται τῷ λαῷ προσομιλεῖν, ὑπὸ τῶν ἁγίων ἐπι-
σκόπων· ὥσπερ ἐν Ἀράνδοις Εὐέλπης ὑπὸ Νέωνος,
καὶ ἐν Ἰκονίῳ Παυλῖνος ὑπὸ Κέλσου, καὶ ἐν Συννά-
δοις (33) Θεόδωρος ὑπὸ Ἀττιχοῦ τῶν μακαρίων ἀδελ-
φῶν. Εἰκός δὲ καὶ ἐν ἄλλοις τόποις τοῦτο γίνεσθαι,
ἡμᾶς δὲ μὴ εἰδέναι. » Τοῦτον καὶ ἐτι νέος ὢν ὁ δη-

eruditione fama jam crebrior spargeretur, con-
suetibus ad me nunc hæreticis, nunc Græcarum
disciplinarum studiosis, et maxime philosophis :
scrutari hæreticorum dogmata, et quæcunque a
philosophis de veritate jactantur, excutere consti-
tuit. Atque hoc fecimus, tum Pantænii illius qui ante
nos multis profuit, exemplum secuti, qui quidem
hujusmodi cognitione non mediocriter instructus
fuit : tum Heraclæ qui nunc inter presbyteros Ale-
xandrinæ sedet Ecclesiæ : quem ego apud magi-
strum philosophiæ reperi, quintum jam annum ei
operam dantem, priusquam ego ejusmodi doctri-
nam auscultare cœpissem. Atque illiccirco cum vul-
gari veste antea usus fuisset, ea deposita, philoso-
phicum induit habitum, quem etiamnum retinens,
Græcorum libros studiose evolvere non desistit. »
Hæc ab Origene dicta sunt, ut studium illud quod
Græcis disciplinis impenderat, excusaret. Sub idem
tempus cum Alexandriæ moraretur, miles quidam
adveniens, Demetrio Ecclesiæ episcopo, et præfe-
cto Ægypti litteras a duce Arabiæ detulit, quibus
poscebat ut confestim ad se Origenem mitterent,
qui doctrinam suam ipsi communicaret. Missus
igitur ab illis Origenes, in Arabiam perrexerat. Nec
multo post, perfecto cujus causa venerat negotio,
Alexandriam regressus est. Aliquanto post tempore
cum Alexandriæ gravissimum bellum excitatum
fuisset, clam inde aufugiens, ac ne in Ægypto
quidem commorari tutum ratus, Palæstinam petiit,
et Cæsareæ domicilium fixit. Ubi etiam ab illius
regionis episcopis rogatus est, ut publice in Ec-
clesia dissereret, et divinas Scripturas, tametsi
nondum presbyter ordinatus, exponeret. Atque id
manifestum fuerit vel ex iis quæ Alexander Hiero-
solyimorum et Theocistus Cæsariensis episcopus
ad Demetrium pro hujus facti defensione scribunt
in hunc modum : Quod vero in litteris tuis adje-
cisti, nunquam antea visum nec adhuc factum
fuisse, ut præsentibus episcopis laici concionarea-

(29) Μέχρι τοῦ δεῦρο τηρεῖ. Ex his apparet, nullum etiam tum peculiarem fuisse vestitum clericorum, quandoquidem Heraclas Alexandrinæ Ecclesiæ presbyter, et qui postea ejusdem loci episcopus fuit, philosophicum pallium semper retinuit.

(30) Ἐπὶ τοῦ κοινοῦ τῆς Ἐκκλησίας. Hinc colligitur Origenem, qui catechetes fuerat Alexandriæ, in privato auditorio, non autem in ecclesia catechumenos instituisse. Neque enim Alexandro et Theocisto episcopis id obijceret Demetrius, quod Origenem in ecclesia docere jussissent, si Alexandriæ idem ab Origene factum fuisset. Quare fallitur Rufinus, qui in cap. 3 hujus libri ita scribit : Videns Demetrius episcopus quod ad ipsum præcipue doctrinæ gratia et prædicationis verbi Dei, multitudines plurimæ convolare, catechizandi ei, id est, docendi magisterium in Ecclesia tribuit.

(31) Προσέθηκε δέ. Alloquebantur Demetrium in tertia persona, idque honoris causa. Subaudiendum est igitur ἡ σὴ ἀγιότης, sanctitas tua. Quæ voces sine dubio præcesserant, ut constaret apertius, si totam epistolam haberemus.

(32) Οὐκ οἶδ' ὅπως. Hæc epistola ad Demetrium scripta est ab Alexandro Hierosolyimorum episcopo, viro disertissimo, unde singulari numero loquitur οὐκ οἶδα, quamvis non tantum suo, sed et Cæsariensis episcopi nomine litteras scribat.

(33) Ἐν Συννάδοις. Al., Συνάδοις. Scribendum est Συννάδοις. Certe Rufinus vertit apud Synnadam. Urbs est Phrygiæ notissima, sic dicta ἀπὸ τοῦ συννατέν, id est συνοικεῖν, eo quod multi ex Macedonia illuc ad incolendum confluerint. Unde prima quidem dicta est Συνναία, postea vero corrupta vocabulo Συννάδα a finitimis vocata est. Stephanus in lib. De urbibus : Τὸ μὲν πρῶτον Συναία (scribe Συνναία) ἀπὸ τῆς συναγωγῆς καὶ συνοικίσεως προσαγορευθῆναι· μετὰ δὲ ταῦτα παρεφθαρμένως ὑπὸ τῶν πλησιωγῶν Συννάδα κληθῆναι. Ex his apparet Συννάδα cum duplici r scribi debere. Quod quidem confirmant etiam nummi veteres. Exstat apud Joannem Tristandum nummus Caracallæ cum hac inscriptione CYNNAΔΕΩΝ, ΔΟΡΙΕΩΝ, ΙΩΝΩΝ. Quæ quidem inscriptio docet Synnadensem fuisse Dorianas, id est, Dorienses Ionibus permixtos. Erant enim origine Macedones, ac proinde Dorienses, verum in medio Ioniæ siti.

tur : in eo nescio quomodo a veritate longissime aberrasti. Nam sicubi reperiuntur qui fratribus prodesset possint, eos sancti episcopi ultro adhortantur ut ad populum conciones habeant. Sic Euelpis Larandis rogatus est a Neone; Paulinus Iconii a Celso, Theodorus apud Synnada ab Attico fratribus nostris beatissimis. Idque etiam alibi fieri credibile est, quamvis nos ignoremus. In hunc modum solum a notis et domesticis, verum etiam ab exterarum regionum episcopis colebatur. Sed cum Demetrius per litteras eum revocasset, missisque Ecclesiæ suæ diaconis reditum ejus urgere non destitisset : Alexandriam reversus consuetum munus obiiit.

CAPUT XX.

Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.

Eadem tempestate multi ecclesiastici viri doctrina excellentes florebat : quorum epistolas quas ad se vicissim scripserunt, hactenus asservatas facile est reperire. Exstant enim nostra quoque ætate in bibliotheca Æliæ urbis, ab Alexandro Ecclesiæ illius episcopo constructa. Ex qua nos uberrimam materiam ad argumenti hujus quod præ manibus habemus tractationem, in unum collegimus. Inter hos fuit Beryllus Bostrenorum in Arabia episcopus, qui præter epistolas et lucubrationes, varia quoque elegantis ingenii monumenta dereliquit. Similiter et Hippolytus alterius cujusdam Ecclesiæ episcopus. Pervenit etiam ad nos Caii disertissimi viri disputatio Romæ habita temporibus Zephyrini, adversus Proclum quemdam Cataphrygarum 223 hæresis propugnatores. In qua ille dum adversariorum in componendis novis Scripturis temerita-

λούμενος ἀνὴρ Ὀριγένης (34) οὐ πρὸς μόνων τῶν συνήθων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ ξένης ἐπισκόπων ἐτιμᾶτο τὸν τρόπον. Ἀλλὰ γὰρ αὐτοῦ τοῦ Δημητρίου διὰ γραμμάτων αὐτὸν ἀνακαλέσαντος, δι' ἀνδρῶν τε διακόνων τῆς Ἐκκλησίας ἐπισπεύσαντος ἐπανελθεῖν εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἀφικόμενος τὰς συνήθεις ἐπέ- τέλει σπουδὰς.

supradictus Origenes dum adhuc juvenis esset, non Ecclesiæ suæ diaconis reditum ejus urgere non des-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅσοι τῶν τριηκᾶδε φέρονται λόγοι (Nic. H. E. v, 15).

Ἡμαῖον δὲ κατὰ τοῦτο πλείους λόγοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες, ὧν καὶ ἐπιστολὰς ἄς πρὸς ἀλλήλους διεσχάρων, ἐτι νῦν σωζομένας εὐρεῖν εὐπορον· αἱ καὶ εἰς ἡμᾶς ἐφυλάχθησαν ἐν τῇ κατὰ τὴν Αἰλίαν βιβλιοθήκῃ, πρὸς τοῦ τριηκᾶδε τὴν αὐτὴν διέποντος παροικίαν Ἀλεξάνδρου ἐπισκευασθείσῃ, ἀφ' ἧς καὶ αὐτοὶ τὰς ὕλας τῆς μετὰ χεῖρας ὑποθέσεως ἐπὶ ταῦτ' συναγαγεῖν δεδυνήμεθα. Τούτων Βήρυλλος σὺν ἐπιστολαῖς καὶ συγγράμμασι διαφόρους φιλοκαλίας (35) καταλέλοιπεν. Ἐπίσκοπος δ' οὗτος ἦν τῶν κατὰ Βόστραν Ἀράβων· ὥσαυτως δὲ καὶ Ἰππόλυτος, ἐτέρας που (36) καὶ αὐτὸς προσεσὼς Ἐκκλησίας. Ἦλθε δὲ εἰς ἡμᾶς καὶ Γαίου λογιστάτου ἀνδρὸς διάλογος, ἐπὶ Ῥώμῃς κατὰ Ζεφυρίων πρὸς Πρόκλον (37) τῆς κατὰ Φρύγας αἰρέσεως ὑπερμαχοῦντα κεκινημένος· ἐν ᾧ τῶν δι' ἐναντίας τὴν περὶ τὸ συντάττειν καινὰς Γραφὰς προπέτειάν τε καὶ τόλμαν ἐπιστομίζων, τῶν τοῦ ἱεροῦ Ἀποστόλου δεκα-

(34) Ἐτι νέος ὢν ὁ δηλούμενος ἀνὴρ Ὀριγένης. Postrema vox abest a nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., nec admodum necessaria est. Cæterum Origenes annum ætatis tum agebat circiter tricesimum, cum primum venit in Palestinam. Quippe illuc profectus est sub finem imperii Antonini Caracallæ, ut docet Eusebius hoc loco.

(35) Διαφόρους φιλοκαλίας. Christophorsonus interpretatur libellos ex variis scriptoribus excerptos, tanquam flosculos. Certe antiqui φιλοκαλίας vocabant electa sive excerpta ex quopiam scriptore. Hujusmodi sunt Origenis Philocaliæ. Tales sunt etiam Apuleii Floridorum libri, splendidiore scilicet loci ex ejus orationibus excerpti. Verum hanc interpretationem parum hic convenire existimo. Primum quia non dicit Eusebius quibusnam ex libris excerpta illa collegerit Beryllus, deinde, quia addit διαφόρους. Non est enim credibile, Beryllum diversos libros hujus argumenti quod leve et exiguum est, composuisse. Itaque malim vertere elegantis ingenii monumenta. Intelligere autem videtur hymnos et poemata. Utitur hac voce Phrynichus in epist. ad Menodorum, qua quintum Sophistici apparatus librum ei nuncupabat, καὶ εἴ τι ἄλλο προστάττοι, φιλοκαλίας τε καὶ πολυμαθείας καὶ κοινότητος ἐχόμενον.

(36) Ἰππόλυτος ἐτέρας που. Georgius Syncellus in Chronico et Nicephorus Callistus, et Zonaras, Hippolytum Portuensem episcopum fuisse scribunt. Ita etiam dicitur in Collectaneis Anastasii Bibliothecarii ubi fragmentum ejus refertur. Theodorus, qui multa ex eo adducit, episcopum et martyrem illum vocat, sed cujusnam urbis episcopus fuerit, non addit. Gelasius in libro De duabus naturis,

Hippolytum citans, eum martyrem et episcopum Arabiæ metropolis appellat.

(37) Γαίου... πρὸς Πρόκλον. Cataphrygarum secta in duas partes divisa est. Alterius princeps fuit Proclus, alterius Æschines, ut scribit Tertullianus De præscriptione hæreticorum, in fine. Qui Proclum sectabantur, dicebantur, οἱ κατὰ Πρόκλον, teste ibidem Tertulliano. Ex quo apparet Græcum hominem fuisse. Accedit quod Caius adversus eundem Proclum Græce scripsit. Quare non assentior Baronio, qui hunc Proclum eundem esse vult cum Procuro Afro qui scripserat adversus Valentinianos, ut scribit Tertullianus in libro Adversus Valentinum. In qua opinione videtur etiam fuisse Nicolaus Rigaltius, ut ex notis illius apparet; et P. Halloixius, in notationibus ad Vitam sancti Apollinaris, cap. 2. Sed si unus idemque esset, cur Tertullianus eum alibi Proculum, alibi Πρόκλον Græco nomine appellat. De Caii Adversus Proculum libro videndus est Photius in Bibliotheca. Apud Theodorum in lib. iii Hæreticarum fabularum, ubi mentio fit hujus libri, κατὰ Πατρόκλον scribitur pro Πρόκλον. Erat autem hic liber dialogus, in quo Proclus Montani prophetiam defendens inducebatur, ut patet ex libro iii Eusebii, cap. 31, ubi verba ipsius Procli afferuntur, quibus ad astruendam Montani prophetiam, docebat semper in Asia prophetas viguisse : et adhuc sua ætate existisse apud Hierapolim sepulcra filiarum Philippi, quæ prophetiæ dono insignes fuerant. Quibus Procli verbis respondens Caius, ait Romanos longe illustrioribus sepulcris gloriari, Petri scilicet ac Pauli. Verba Caii habes in libro ii, capite penultimo.

τριῶν μόνων Ἐπιστολῶν μνημονεύει, τὴν πρὸς Ἑβραῖ-
ους μὴ συναριθμήσας ταῖς λοιπαῖς· ἔπειτα καὶ εἰς δευ-
ρο παρὰ Ῥωμαίων τισιν (38) οὐ νομίζεται τοῦ Ἀπο-
στόλου τυγχάνειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅσοι κατὰ τοῦσδε ἐπίσκοποι ἐγνωρίζοντο
(Nic. H. E. v, 26).

Ἄλλὰ γὰρ Ἀντωνίνον ἔτη βασιλεύσαντα ἑπτὰ καὶ
μῆνας ἐξ Μακρίνου διαδέχεται. Τοῦτου δ' ἐπ' ἐνιαυ-
τὸν διαγενομένου, αὖθις ἕτερος Ἀντωνίνος τὴν Ῥω-
μαίων ἡγεμονίαν παραλαμβάνει· οὗ κατὰ τὸ πρῶ-
τον ἔτος, ὃ Ῥωμαίων ἐπίσκοπος Ζεφυρίνος μεταλάτ-
τει τὸν βίον, ὅλοις ὀκτωκαίδεκα διακατασχὼν ἔτεσι
τὴν λειτουργίαν. Μεθ' οὗ Κάλλιστος τὴν ἐπισκοπὴν
ἐγχειρίζεται· ὃς ἐπιβιώσας ἔτη πέντε, Οὐρβανῷ τὴν
Ἐκκλησίαν καταλείπει. Αὐτοκράτωρ Ἀλέξανδρος
ἐπὶ τοῦτοις διαδέχεται τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν, ἐπὶ
τέτταρσι μόνοις ἔτεσιν Ἀντωνίνου διαγενομένου. Ἐν
τούτῳ δὲ καὶ ἐπὶ τῆς Ἀντιοχείας Ἐκκλησίας Ἀσκλη-
πιάδην Φιλητὸς διαδέχεται. Τοῦ δὲ αὐτοκράτορος μῆ-
τηρ Μαμαῖα τοῦνομα, γυνὴ θεοσεβεστάτη εἰ καὶ
τις ἄλλη γεγονυῖα, καὶ εὐλαβὴς τὸν τρόπον, τῆς Ὀρι-
γένους πανταχόσε βοωμένης φήμης, ὥς καὶ μέχρι
τῶν αὐτῆς ἔλθεῖν ἀκοῶν, περὶ πολλοῦ ποιεῖται τῆς
τοῦ ἀνδρὸς θέας ἀξιωθῆναι, καὶ τῆς ὑπὸ πάντων
θαυμαζομένης περὶ τὰ θεῖα συνέσεως αὐτοῦ πείραν
λαβεῖν. Ἐπ' Ἀντιοχείας δὴτα διατρίβουσα, μετὰ
στρατιωτικῆς δορυφορίας αὐτὸν ἀνακαλεῖται. Παρ'
ἧ χρόνον διατρίψας, πλεῖστά τε ὅσα εἰς τὴν τοῦ
Κυρίου δόξαν καὶ τῆς τοῦ θεοῦ διδασκαλείου ἀρε-
τῆς ἐπιδειξάμενος, ἐπὶ τὰς συνήθεις ἑσπευδὲ δια-
τριβάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅσα τῶν Ἰππολύτου εἰς ἡμῖς ἤλθοεν
(Nc. H. E. 15).

Τότε δὴτα καὶ Ἰππολύτος συντάττων, μετὰ πλεί-
στων ἄλλων ὑπομνημάτων, καὶ τὸ περὶ τοῦ Πάσχα
πεποιεῖται σύγγραμμα (39)· ἐν ᾧ τῶν χρόνων ἀνα-
γραφὴν ἐκθέμενος, καὶ τινὰ κανόνα ἐκκαίδεκαετηρί-
δος περὶ τοῦ Πάσχα προθεῖς (40), ἐπὶ τὸ πρῶτον.

(38) Παρὰ Ῥωμαίων τισιν. Eusebius supra in
lib. iii, cap. 5, de Pauli Epistolis disserens, ait
quosdam Epistolam ad Hebræos ut falsam rejecisse,
asseverantes Romanam Ecclesiam de ejus Epistolæ
auctoritate dubitare, πρὸς τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας
ὥς μὴ Παύλου οὖσαν αὐτὴν, ἀντιλέγεσθαι φήσαντες.
Rufinus in utroque Eusebii loco Latinos vertit. Hiero-
nymus tamen in Catalogo, Romanos interpretatur,
ubi de Caio. Decimam quartam, inquit, quæ fertur
ad Hebræos, dicit non ejus esse. Sed et apud Roma-
nos usque hodie quasi Pauli apostoli non habetur.
Inter Romanos scriptores qui ita censuerunt, nu-
merari potest Hippolytus Portuensis episcopus. Hic
enim in libro Adversus hæreses, Epistolam ad He-
bræos Pauli apostoli non esse affirmavit, teste
Photio in Bibliotheca, cap. 121.

(39) Τὸ περὶ τοῦ Πάσχα σύγγραμμα. Exstat hodie
Canon Paschalis Hippolyti, quem Josephus Scaliger
libris suis De emendatione temporum in-
texuit notisque illustravit. Sed et Ægidius Buche-
rius eundem Latine vertit. Verum neque illorum
animadvertit Canonem hunc partem duntaxat esse
libri quem Hippolytus conscripserat de Pascha,

A tem et audaciam suggillat, tredecim solum divini
Apostoli commemorat Epistolas: eam quæ ad Hebræos
inscripta est, cum reliquis non annumerans. Sane
hæc epistola etiamnum a quibusdam Romanis Apo-
stoli esse non creditur.

CAPUT XXI.

Quinam eo tempore episcopi claruerunt.

Cæterum Antonino, cum per annos septem sexque
admodum menses imperavisset, successit Macrinus.
Qui cum usque ad anni unius spatium vitam simul
atque imperium protraxisset, alius denuo Antoninus
principatum Romanum accepit. Hujus primo im-
perii anno Zephyrinus Romanæ urbis episcopus abiit
e vita, cum per annos octodecim sacerdotium ob-
tinuisset. Post quem Callistus episcopatum suscepit:
qui cum quinquennio superstes vixisset, Urbano
Ecclesiam regendam dereliquit. Alexander post hæc
Romanum imperium capessivit, cum Antoninus qua-
driennium duntaxat regnavisset. Quo quidem tem-
pore apud Antiochiam mortuo Asclepiade, episco-
patum ejus Ecclesiæ sortitus est Philetus. Porro
mater Alexandri imperatoris, Mamæa nomine, pia
imprimis ac religiosa femina, cum Origenis nomen
ubique jam celeberrimum haberetur, adeo ut ad
ipseius quoque aures perlatum esset, conspectu ejus
frui, et scientiam rerum divinarum quam omnes
in eo viro magnopere admirabantur certissimo ex-
perimento cognoscere concupivit. Igitur illa Antio-
chiæ degens, misso militari satellitio, hominem ac-
cersit. Qui apud eam aliquandiu commoratus, cum
innumera illi documenta exhibuisset ad Domini glo-
riam et ad divinæ illius prædicationis potentiam de-
clarandam, ad consuetas mature sedes regressus est.

CAPUT XXII

Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.

Eodem tempore et Hippolytus inter plurima alia
ingenii sui monumenta, librum De Pascha composuit,
in quo temporum seriem describens, et canonem
quemdam Paschalem per sedecim annorum circui-
tum exhibens, anno primo 224 imperatoris Ale-

cum tamen Eusebius id apertissime significet, ut
ex hujus loci lectione apparet. Id cum Scaliger non
animadvertisset, immerito reprehendit Eusebium,
quod dixerit Hippolytum in eo libro ad primum
usque Alexandri imp. annum seriem temporum
determinasse. Imo vero, inquit Scaliger, pag. 685,
Canon Hippolyti non in primum annum imp. Alexan-
dri desinit, sed ab eodem incipit. Verum id quidem
est. Sed Eusebius non de Canone loquitur quem
Hippolytus operi suo De Pascha adjunxerat, verum
de opere ipso in quo Hippolytus ordinem temporum
dinumerans, in primo Alexandri imp. anno desie-
rat. Nec erat quod Scaliger tantopere miraretur
illam Eusebii locutionem, ἐπὶ τὸ πρῶτον ἔτος αὐτο-
κράτορος Ἀλεξάνδρου χρόνους περιγράφει. Est enim
Græcis usitata locutio. Sic supra in cap. 6 hujus
libri, de Clemente loquens Eusebius, χρονικὴν ἐκ-
θέμενος γραφὴν εἰς τὴν Κοιμῆδον τελευταίην περιγράφει
τοὺς χρόνους. Rufinus certe locum Eusebii non
aliter ac nos intellexit.

(40) Κανὼνα προθεῖς. In codice Mediceo legitur
προθεῖς, male, ut opinor.

xandri computationem temporum circumscribit. Ex reliquis autem illius scriptis, hæc sunt quæ ad notitiam nostram pervenerunt : *In opus sex dierum, In ea quæ post sex dies consecuta sunt, Adversus Marcionem, In Canticum canticorum, In capita quædam Ezechielis, De Pascha, Adversus omnes hæreses.* Sed et alia plurima apud alios asservata licet reperire.

CAPUT XXIII.

De Origenis studio, et quomodo presbyterii honorem adeptus est.

Ex eo tempore etiam Origenes in divinas Scripturas commentarios cœpit conscribere. Ambrosio innumeris stimulis eum incitante, nec solum verbis atque hortationibus, sed etiam largissimis rerum necessariorum præbitionibus. Quippe septem et amplius notarii dictanti illi præsto aderant, qui præstituto tempore sibi per vices succedebant: nec pauciores antiquarii simul cum puellis elegantius scribere assuetis: quibus omnibus necessarios sumptus copiose subministrabat Ambrosius. Sed et incredibilem quamdam alacritatem in hoc sacrum litterarum studio ipse pro virili parte conferebat: qua quidem re potissimum Origenes ad scribendos commentarios impellebatur. Hæc dum ita geruntur, Urbanum Ecclesiæ Romanæ pontificatu octennio perfunctum excepit Pontianus: Antiochenam vero Ecclesiam post Philetum Zebinus regendam accepit. Quo tempore Origenes, compellente ipsum necessitate, ob ecclesiastica negotia in Achaïam profectus, cum per Palestinam transiret, presbyterii gradum per impositionem manuum Cæsareæ ab illius regionis episcopis accepit. Porro qui deinceps motus ejus causa fuerint concitati, et quæ super iisdem motibus a præsulibus Ecclesiarum constituta sint: et quæcumque alia vicens ipse ac florens in

Ἰστος αὐτοκράτορος Ἀλεξάνδρου τοὺς χρόνους περιγράφει. Τῶν δὲ λοιπῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα, ἔστι τάδε· *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον, Εἰς τὰ μετὰ τὴν Ἑξαήμερον* (41), *Πρὸς Μαρκίωνα, Εἰς τὸ Ἄσμα* (42), *Εἰς μέρη τοῦ Ἰεζεκιήλ, Περὶ τοῦ Πάσχα, Πρὸς ἀπάσας τὰς αἱρέσεις* (43). Πλείστα τε ἄλλα καὶ παρὰ πολλοῖς εὖροις ἂν σωζόμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς Ὀριγένους σπουδῆς, καὶ ὡς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πρεσβέτου ἡξιώθη (Nic. H. E. v. 18).

Ἐξ ἐκείνου (44), δὲ καὶ Ὀριγένει τῶν εἰς τὰς θείας Γραφὰς ὑπομνημάτων ἐγένετο ἀρχή, Ἀμβροσίου ἐς τὰ μάλιστα παρορμῶντος αὐτὸν μυρίαὶ δασαῖον προτροπαῖς (44'), οὐ ταῖς διὰ λόγων καὶ παρακλήσεσιν αὐτὸ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀφθονωτάταις τῶν ἐπιτηδεῶν χορηγίαις. Ταχυγράφοι γὰρ αὐτῷ πλείους ἢ ἐπὶ τὸν ἀριθμὸν παρήσαν ὑπαγορεύοντι, χρόνους τεταγμένοις ἀλλήλους ἀμείβοντες· βιβλιογράφοι τε ὅχῃ ἤττους, ἅμα καὶ κόραις ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν ἰσχυμέναις· ὧν ἀπάντων τὴν δέουσαν τῶν ἐπιτηδεῶν ἀφθονον περιουσίαν ὁ Ἀμβρόσιος παρεστήσατο· ναὶ μὴν καὶ ἐν τῇ περὶ τὰ θεῖα λόγια ἀσχέσει τε καὶ σπουδῇ, προθυμίαν ἄφατον αὐτῷ συνεισέφερεν, ἥ καὶ μάλιστα αὐτὸν προὔτρεπεν ἐπὶ τὴν τῶν ὑπομνημάτων σύνταξιν. Τοῦτων δὲ οὕτως, ἐχόντων, Οὐρβανὸν ἐπισκοπεύσαντα τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἔτεσιν ὀκτὺ, διαδέχεται Ποντιανὸς, τῆς δ' Ἀντιοχείων μετὰ Φιλητὸν, Ζεδίνος. Καθ' οὓς ὁ Ὀριγένης ἐπειγούσης χρείας ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα πραγμάτων (45), ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα στειλόμενος τὴν διὰ Παλαιστίνης, πρεσβυτερίου χειροθεσίαν ἐν Καισαρείᾳ πρὸς τῶν τῇδε ἐπισκόπων ἀναλαμβάνει. Τὰ μὲν οὖν ἐπὶ τοῦτῃ περὶ αὐτοῦ κεκινημένα, τὰ τε ἐπὶ τοῖς κινηθεῖσι δεδογμένα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστώσιν (46), ὅσα τε ἄλλα ἀκμάζων περὶ τὸν θεῖον εἰ-

(41) *Εἰς τὰ μετὰ τὴν Ἑξαήμερον.* Id est, in caput secundum Genesios, ut notavit Scaliger in libro vii *De emendatione temporum*, pag. 685, ubi tamen immerito reprehendit Hieronymum quasi hoc non intellexerit Hieronymus. Ego vero aliter sentio. Plures enim Hippolyti libros recenset Hieronymus quam Eusebius. Itaque cum Hippolytum scripsisse dicit in Genesim, tam libros in *Hexameron* intelligit quam in *Post-hexameron*. Exstat Philonis liber eodem titulo, seu potius duo libri, ut est in ms. Augustano.

(42) *Εἰς τὸ Ἄσμα.* Theodoritus in dialogo qui *Eranistes* inscribitur, hunc librum Hippolyti ita citat, *Εἰς τὴν ὁδὴν τὴν μεγάλην.*

(43) *Πρὸς ἀπάσας τὰς αἱρέσεις.* De hoc Hippolyti libello vide Photii *Bibliothecam*, cap. 121. Erat hic liber contra xxxii hæreses, quarum prima erat Dositheanorum, ultima Noetianorum. Quas hæreses cum Irenæus in concionibus refutasset, earum compendium scripsit Hippolytus, ejus discipulus, teste ibidem Photio. Hunc porro Hippolyti libellum sæpe citaverat Stephanus Gobarus, ut patet ex cap. 7, 10 et 13 libri secundi.

(44) *Ἐξ ἐκείνου δέ.* Hæc verba male accepit Hieronymus in *Catalogo*, quasi Origenes æmulatione Hippolyti impulsus, ad scribendum accesserit. Putavit enim ἔξ ἐκείνου referri ad Hippolytum, cum tamen significet *abhinc*, vel *exinde*. Subauditur *ἐκ τῶν χρόνων*. Porro ab his verbis cap. 23, in-

cipit in codice Mazarino, cui consentit optimus ille codex Rufini quem sæpius laudavi, nisi quod pro 23 capite scriptum habet 20.

(44') Vulg. *μυρίαὶ δασαῖ οὖν.* In codice Maz. pro οὖν notatur alias scribi οὐ. Sed neutrum placet. Apud Suidam, in voce *Ὀριγένης*, scribitur δασαῖ οὐ. Quod si retineamus, delendum erit *μυρίαὶ*.

(45) *Ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα πραγμάτων.* Rufini versio commentarii loco erit: *Quo in tempore Origenes rogatus est ab Ecclesiis quæ sunt apud Achaïam, ut illo usque pro convincendis hæreticis, qui inibi liberis convalescerant, perveniret.* Idem scribit Hieronymus in *Catalogo*, ubi de Origene.

(46) *Δεδογμένα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστώσιν.* At hæc præcipue referre hic debuerat Eusebius, quippe quæ ad historiam ecclesiasticam maxime faciunt. Sæpius erat omittere alia multa quæ de Origene commemoravit Eusebius; cujusmodi est de legatione ducis Arabiæ, et de Μάρτᾳ matre imperatoris Alexandri, et alia nonnulla, quæ ad ipsius quidem Origenis gloriam spectant, sed ad historiam rerum ecclesiasticarum parum conferunt. Decreta autem episcoporum in causa Origenis. nequaquam hic erant dimittenda. Verum nos immerito de Eusebio querimus. Hic enim, cum omnia quæ ad Origenis causam pertinent, accurate retulisset in secundo *Defensionis* libro quam pro Origene conscripserat, eadem hic repetere superfluum duxit.

ἐνήνεκται (47) λόγον, ἰδίας δεδομένα συντάξεως, με-
τρίως ἐν τῷ δευτέρῳ ἥς ὑπὲρ αὐτοῦ πεποιήμεθα
ἀπολογίας, ἀνεγράψαμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Τίνα ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐξηγήσατο
(Nic. H. E. v, 15).

Ταῦτα δὲ ἐκείνοις δέοι ἂν προσπειθεῖναι (48) δη-
λοῦντας, ὡς ἐν μὲν τῷ ἕκτῳ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάν-
νην Ἐξηγητικῶν, σημαίνει τὰ πρότερα πέντε, ἐπ'
Ἀλεξανδρείας ἔτ' ὄντα αὐτὸν συντάξαι, τῆς δ' εἰς τὸ
πᾶν Εὐαγγέλιον αὐτὸ δὴ τοῦτο πραγματείας, μόνον
δύο καὶ εἰκοσιν (49) εἰς ἡμᾶς περιῆλθον τόμοι. Κα-
τὰ δὲ τὸ ἔννατον τῶν εἰς τὴν Γένεσιν· δώδεκα δὲ ἐστὶ
τὰ πάντα· οὐ μόνον τοὺς πρὸ τοῦ ἔννατου δηλοῖ ἐπὶ
τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπεμνηματίσθαι, ἀλλὰ καὶ εἰς B
τοὺς πρώτους δὲ πέντε καὶ εἰκοσι Ψαλμοὺς· ἔτι τε
τὰ εἰς τοὺς Θρήνους, ὧν εἰς ἡμᾶς ἐληλύθασι τόμοι
πέντε· ἐν οἷς μέμνηται καὶ τῶν *Περὶ ἀναστά-
σεως* (50). Δύο δ' ἐστὶ καὶ ταῦτα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ

Quare non hæc Eusebii culpa est, sed posteriorum,
qui nimio adversus Origenem odio, libros illos quos
pro Origenis defensione Eusebius ac Pamphilus
martyr ediderant, nobis inviderunt. Nisi quod Pho-
tius exigua quædam eorum fragmenta, tanquam ex
navfragio nobis conservavit. Ex cuius *Bibliotheca*,
cap. 118, discimus duas adversus Origenem syno-
dos collectas fuisse : quarum prior Origenem ex
Alexandria Ecclesia pellendum esse censuit, sed
presbyterii honorem non ademit. Secunda vero
synodus episcoporum Ægypti a Demetrio congre-
gata, Origenem sacerdotio exiit ; cui damnationi
totius pene orbis episcopi subscripserunt, ut docet
Hieronymus, cuius hæc verba refert Rufinus in
Apologia II : *Pro hoc sudore quid accepit præmii?*
Damnatur a Demetrio episcopo. Excerptis Palæstinæ
et Arabiæ et Phænices atque Achaïæ sacerdotibus,
in damnationem ejus consentit orbis. Roma ipsa
contra hunc cogit senatum ; non propter dogmatum
novitatem, nec propter hæresim, ut nunc adversus
eum rabidi canes simulant : sed quia gloriam elo-
quentiæ ejus et scientiæ ferre non poterant, et illo
docente omnes multi putabantur. Porro hæc Pam-
philus ex libro II Apologetici pro Origene sunt hæc :
Καὶ σύνοδος ἀβροῖζεται ἐπισκόπων, καὶ τινῶν πρε-
σβυτέρων, κατὰ Ὀριγένους, ἥ τε ὡς ὁ Πάμφιλος
φησι, ψηφίζεται μεταστῆναι μὲν ἀπὸ Ἀλεξανδρείας
τὸν Ὀριγένην, καὶ μήτε διατρέχειν ἐν αὐτῇ, μήτε
διδάσκειν· τῆς μέντοι τοῦ πρεσβυτέρου τιμῆς οὐ-
δαμῶς ἀποκεκινήσθαι· ἀλλ' ὁ γε Δημήτριος ἅμα τισὶν
ἐπισκόποις Αἰγυπτίοις, καὶ τῆς ἱερωσύνης ἀπεκί-
ρυξε, συνυπογράφαντων καὶ τῇ ἀποφάσει τῶν συμ-
ψήφων αὐτῷ γεγεννημένων. Hieronymus tamen non
depositum duntaxat, sed excommunicatum a De-
metrio dicit Origenem, et indignum communione
Ecclesiæ judicatum. Verum hæc Demetrii senten-
tia, quamvis tot episcoporum consensu firmata,
absque effectu mansit, cum Origenes presbyteri
munus semper deinceps retinuerit, et in Ecclesia
docere perseveraverit, ut docet Eusebius in hoc
libro, et Pamphilus in lib. I *Apologiæ*. Cur autem
irrita fuerit hæc sententia, duplex causa est, primo
quia in absentem prolata fuerat absque legitimis
citationibus ; deinde, quia multorum antistitum, ac
præcipue Romani episcopi auctoritate non erat
confirmata.

(47) *Εἰσενήνεκται*. Positum videtur ab Eusebio
pro εἰσήμεγε, et sic intellexit Nicephorus. At Chri-
stophorsonus interpretatur *perulit*.

(48) *Ἐκείνοις δέοι δὲ προσπειθεῖναι*. Iis scilicet

A prædicatione verbi divini contulit, cum proprium
opus requirant, in secundo libro *Defensionis* quam
pro illo conscripsimus, sufficienter a nobis sunt ex-
posita.

225 CAPUT XXIV.

Quænam Alexandriæ interpretatus sit.

Hæc vero supradictis adjungere prorsus necesse
est, quinque priores libros *Expositionum in Joannis*
Evangelium ab illo dum adhuc Alexandriæ degeret,
esse compositos, ut ipsemet in sexto earundem *Ex-*
positionum libro testatur. Ex universo autem opere
quod in totum illud Evangelium elaboravit, duo
et viginti libri ad nos duntaxat pervenerunt. Sed
et in libro nono *Expositionum in Genesim* (sunt au-
tem omnes ejus in Genesim libri numero duodecim)
non solum octo priores Alexandriæ lucubratos esse
significat, verum etiam commentarios in primos
quinque et viginti psalmos, ac præterea in *Lamen-*
tationes Jeremiæ, ex quibus quinque tomi ad nos

quæ in secundo libro *Apologiæ pro Origene* diximus,
quod non intellexit Christophorsonus. Porro ex
quatuor nostris codicibus hic addidimus vocem δη-
λοῦντας, quæ deerat in Regio exemplari, et in edi-
tione Stephani. Contra vero particula δὲ, quæ ha-
betur in Regio, abest a nostris codicibus Mazarino,
Mediceo et Fuketiano.

(49) *Μόροι δύο καὶ εἰκοσιν*. Ex triginta quatuor
tomis seu libris quos in Evangelium Joannis scrip-
serat Origenes, teste Hieronymo in præfatione ad
Paulam de interpretatione sua Homiliarum in Lu-
cam. Hodie vero novem duntaxat supersunt tomi
C *Explanationum* Origenis in *Joannis Evangelium*, a
Perionio Latine primum editi. Sed in vulgatis edi-
tionibus hi novem tomi male in triginta quatuor
tomos distributi sunt, ut in præfatione sua recto
movit doctissimus Guebrardus.

(50) *Τῶν Περὶ ἀναστάσεως*. Hieronymus in libro
quodam qui citatur a Rufino in *Apologia* II adver-
sus Hieronymum, indiculum texens librorum Ori-
genis, ita ait : *Scriptis in Genesim libros XIII, My-*
sticarum Homiliarum libros duos, in Exodum ex-
cerpta, in Leviticum excerpta. Et post multa : *Item*
monobiblia, Περὶ ἀρχῶν libros IV, De resurrectione
libros duos ; et alios De resurrectione dialogos duos.
Contra hos Origenis libros *De resurrectione*, scripsit
Methodius episcopus insignem librum *De resurre-*
ctione, teste Hieronymo in libro *De scriptoribus*
ecclesiasticis, et Maximo in scholis ad librum *Ec-*
clesiasticæ Hierarchiæ Dionysii, cap. 7. Sed locum
Maximi qui in vulgatis editionibus mendosissimus
est, operæ pretium erit hic apponere prout legi
debet : *Ἀνάγνωθι Μεθοδίου τοῦ ἁγίου μάρτυρος, καὶ*
Ὀλύμπου Ἀδριανοπόλεως ἐπισκόπου τῆς Λυκίας, τὰ
κατ' αὐτοῦ Περὶ ἀναστάσεως γραφέντα. Id est :
D *Lege que adversus Origenem de resurrectione scrip-*
psit Methodius, sanctissimus martyr et episcopus
Olympi urbis Lyciæ, quæ etiam Adrianopolis dicta
est. Ex hoc Methodii libro seu potius dialogo *Περὶ*
ἀναστάσεως, egregia fragmenta habentur apud
Epiphanium in hæresi Origenistarum, et apud Pho-
tium in *Bibliotheca*. Nec alia mihi videtur esse
causa cur Eusebius in *Ecclesiastica historia* nullam
Methodii mentionem fecerit, cum tamen plures alios
commemoret ecclesiasticos scriptores, qui Metho-
dio longe inferiores fuerunt. Sed cum Methodius
styli aciem strinxisset adversus Origenem, Euse-
bius, qui Origenis erat studiosissimus, illum, ut-
pote Origenis inimicum, ne nominare quidem in
Historia sua sustinuit. Eandem ob causam in libro

venerunt. In his tomis mentionem facit librorum quos scripserat *De resurrectione*: sunt autem ejus argumenti libri duo. Libros item *De principiis*, antequam ab urbe Alexandria migraret, composuit. Sed et libros qui *Στρωματεῖς* inscribuntur, numero decem, in eadem civitate Alexandri imperatoris temporibus conscripsit, sicut notationes manu ipsius perscriptæ ac libris ipsis præfixæ testantur.

CAPUT XXV.

Qualiter libros utriusque Testamenti recenset.

Cæterum in expositione primi psalmi, librorum Veteris Testamenti indicem exhibet, ita scribens ad verbum: « Sciendum est, Veteris Testamenti libros duos esse ac viginti, sicut ab Hebræis traditur: qui numerus etiam litterarum apud eos habetur. » Et paulo post subdit: « Sunt autem viginti duo libri juxta Hebræos hi: primus qui a nobis Genesis dicitur, ab Hebræis autem ex ipsius libri initio desumpta appellatione vocatur *Bresith*, quod idem est ac *in principio*. Exodus deinde, Hebræis *Vellesmoth*, id est *hæc sunt nomina*. Tertius, Leviticus, Hebræis *Vaicra*, id est *et vocavit*. Quartus, Numeri, Hebræis *Hammisphecodim*. Quintus, Deuteronomium, Hebræis *Ellehabdabarim*, id est, *hæc sunt verba*. Sextus, Jesus filius Nave, Hebraice *Jehosue ben Nun*. Septimus, Judices et Ruth, unico volumine

De scriptoribus ecclesiasticis, Hieronymus Rufinum, quocum simulatas exercuerat, de industria prætermisit. Cæterum Eusebius in hoc capite duodecim tantum agnoscit libros *Expositionum in Genesim*, non tredecim, ut Hieronymus in loco supra citato.

(51) *Στρωματεῖς*. Hieronymus in epistola ad Magnum oratorem Romanum, docet quod argumentum fuerit horum librorum Origenis. *Clementem*, inquit, *imitatus Origenes, decem scripsit Stromateas, Christianorum et philosophorum inter se sententias comparans et omnia nostræ religionis dogmata de Platone et Aristotele, Numero Cornutoque confirmans*. Ex sexto hujus operis libro fragmentum profert idem Hieronymus in *Apologia adversus Rufinum*, non longe ab initio. Idem in epistola ad Augustinum: *Scripsit, inquit, Origenes in Epistolam Pauli ad Galatas quinque proprie volumina: et decimum Stromatum suorum librum, commentario super explanationem ejus sermone complevit*.

(52) *Ὁλόγραφοι... ἐπιστημειώσεις*. Quid essent ὀλόγραφοι ἐπιστ. non intellexerunt interpretes. Jurisconsulti ὀλόγραφον vocant testamentum quod testatoris manu perscriptum est, non autem sola subscriptione firmatum. Eodem modo Eusebius ὀλογράφους ἐπιστημειώσεις vocat, notationes manu ipsius Origenis præfixas aut subjunctas singulis tomis. Solebant enim auctores vel initio, vel in fine librorum suorum, quædam sua manu adnotare. Talis est σημεῖωσις Irenæi quam in fine librorum suorum ascripserat, teste Eusebio, lib. v, cap. 29. Ejusdem generis est adnotatio illa quæ legitur in fine procathechesis Cyrilli, quæ meo quidem iudicio, melius ascriberetur ante primæ catechesis initium. Ὁλόγραφοι igitur hoc loco idem sunt quod ἰδιόγραφοι. Sic apud Hilarium in fragmento *De synoia*: *Exemplum epistolæ qua Athanasium reum non esse olographa manu Valens scripsit, et Arsacius subscripsit*. Julius papa in epistola ad synodum Antiochenam: *Καὶ κατηγοροῦν ἰσχυρὰ προεχόμεσε χεῖρα ὀλόγραφον αὐθεντικῆν*, etc. Denique Hieronymus in *Apolog. ii adversus Rufinum*: *Quæ epistolæ olographa tenetur ab iis ad quos perlatæ est*.

(53) *Ὁὐκ ἀγνοητέον*. Locus Origenis integer ex-

τὰ Περὶ ἀρχῶν πρὸς τὴν ἀπ' Ἀλεξανδρείας μεταναστάσεως γράφει, καὶ τοὺς ἐπιγεγραμμένους Στρωματεῖς (51), ὄντας τὸν ἀριθμὸν δέκα, ἐπὶ τῆς αὐτῆς πῶλεως κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρου συντάττει βασιλείαν, ὡς καὶ τοῦτο ὀλόγραφοι δηλοῦσιν αὐτοῦ πρὸ τῶν τῶμων ἐπιστημειώσεις; (52).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως τῶν ἐνδιαθῆκων Γραφῶν ἐμνημόνευσεν (Nic. H. E. v, 16).

Τὸν μέντοιγε πρῶτον ἐξηγούμενος ψαλμὸν, ἐκθεσιν πεποιήται τοῦ τῶν ἱερῶν Γραφῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καταλόγου, ὡδὲ πως γράφων κατὰ λέξιν· « Οὐκ ἀγνοητέον (53) ὅτι εἶναι τὰς ἐνδιαθῆκους βίβλους, ὡς Ἑβραῖοι παραδιδάσιν, δύο καὶ εἰκοσι· ὅσος δὲ ἀριθμὸς τῶν παρ' αὐτοῖς στοιχείων ἐστίν. » Εἴτα μετὰ τινα ἐπιφέρει λέγων· « Εἰσι δὲ αἱ εἰκοσι δύο (54) βίβλοι καθ' Ἑβραίουσιν αἰδε· ἡ παρ' ἡμῖν Γένεσις ἐπιγεγραμμένη, παρὰ δὲ Ἑβραίοις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς βίβλου, Βηρηθ, ὅπερ ἐστὶν ἐν ἀρχῇ· Ἐξοδος, Οὐαλεσμῶθ, ὅπερ ἐστὶ ταῦτα τὰ ὀνόματα· Λευϊτικόν, Οὐτκρά, καὶ ἐκάλεσεν· Ἀριθμοί, Ἀμμεσφεκωδεῖμ (55)· Δευτερονόμιον, Ἐλλε Ἀδδεβαρμ, οὗτοι οἱ λόγοι· Ἰησοῦς υἱὸς Ναυῆ· Ἰωσοῦε βένΝοῦν. Κριταί, Ροῦθ, παρ' αὐτοῖς ἐν ἐνὶ Σωφετίμ (56)·

stat in cap. 3 *Philocalia*. Sed *Philocalia* ex hoc vicissim loco emendanda est. Nam ubi legitur εἰκοσιν, οἷς ὁ ἴσος ἀριθμός, etc., scribendum est εἰκοσιν, ὅσος ἀριθμὸς τῶν παρ' αὐτοῖς στοιχείων ἐστίν, sicut in nostris codicibus habetur, et apud Suidam in voce *Ὠριγένους*. Solemnis est hic error omnium editionum, ut εἰκοσιν scribant, quoties verbum sequens incipit a vocali. In optimis tamen exemplaribus semper εἰκοσι scribitur, etiam si sequatur vocalis.

(54) *Εἰκοσι δύο*. Victorinus in Apocalypsim: *Sunt autem, inquit, viginti quatuor libri Veteris Testamenti, viginti duos in Excerptis Theodoti invenies*. Quæ sint *Excerpta* illa Theodoti, superius adnotavi, libri scilicet *Hypotyposeon* Clementis Alexandrini. Porro quod alii viginti quatuor Veteris Testamenti libros, alii duos tantum et viginti numerabant, id ex ea causa profectum est, quod librum Ruth et librum Lamentationum Jeremiæ quidam seorsum in Scripturarum catalogo numerabant, ut docet Hieronymus in *Præfatione ad libros Regum*, ubi sine dubio alludit ad Victorini locum, cum ait: *Quamquam nonnulli Ruth et Kinoth inter hagiographa scriptitent, et hos libros in suo putent numero supputandos: ac per hoc esse prisce legis viginti quatuor, quos sub numero xiv seniorum Apocalypsis Joannis inducit*. Quidam vero non Ruth et Lamentationum libros, sed Tobiam et Judith reliquos addentes, viginti quatuor libros Veteris Testamenti numerabant, ut docet Epiphanius in libro *i Adversus hæreses*, et in libro *De ponderibus*.

(55) *Ἀμμεσφεκωδεῖμ*. Ἀμμεσπαρίμ ἡ πεκουδὶμ legit Rob. Stephanus, nescio quos codices secutus. Nam in Regio exemplari perinde ac in Maz., Med. et Fuk. legitur tantum Ἀμμεσφεκωδεῖμ. Christophorus vero addidit *Vaiedabber* ex Hieronymo in præfatione supra citata.

(56) *Σωφετίμ*. Quatuor nostri codices, Regius scilicet ac Maz., cum Med. ac Fuk., habent Σοφετίμ. Paulo post pro Σέφερ Θιλλίμ, iidem codices scriptum habent Ἐφαρθωλλεῖμ. Item Μεζωθ pro Μεζλωθ, et Κωέλαθ pro Κωέλεθ. Denique Σαρβαναῖλ, non Σαρβανε ἐλ ut Stephanus excudit.

Βασιλειῶν πρώτη, δευτέρα, παρ' αὐτοῖς ἐν Σαμουήλ, ὁ θεόκλητος· Βασιλειῶν τρίτη, τετάρτη, ἐν ἐνὶ Οὐαμ-
μέλεχ Δαβὶδ, ὅπερ ἐστὶ βασιλεία Δαβὶδ. Παραλειπο-
μένων πρώτη, δευτέρα, ἐν ἐνὶ Διθρή 'Αἰαμίμ, ὅπερ
ἐστὶ λόγοι ἡμερῶν· 'Εσδρας πρῶτος καὶ δεύτερος,
ἐν ἐνὶ 'Εζρά, ὁ ἐστὶ βοηθός. Βίβλος Ψαλμῶν, Σέφερ
Θιλλίμ. Σολομῶντος Παροιμίαι, Μισλώθ. 'Εκκλη-
σιαστής, Κωέλεθ. 'Ἄσμα ἁσμάτων, (οὐ γὰρ ὡς ὑπο-
λαμβάνουσι τινες 'Ἄσματα ἁσμάτων [57]), Σιρ 'Ἀσ-
σιρίμ· 'Ἡσαίας (58), 'Ἰεσαΐα. 'Ιερεμίας σὺν Θρήνοις
καὶ τῇ ἐπιστολῇ, ἐν ἐνὶ 'Ιρμιά Δανιήλ, Δανιήλ· 'Ιεζε-
κιήλ, 'Ιεζεκιάλ· 'Ιωθ, 'Ιώθ· 'Εσθέρ, 'Εσθήρ. 'Εξω δὲ
τούτων ἐστὶ τὰ Μακκαβαϊκά, ἅπερ ἐπιγράφεται Σαρ-
θθ Σαρθανὲ 'Ελ. » Ταῦτα μὲν οὖν ἐν τῷ προειρη-
μένῳ τίθαι συγγράμματι. 'Εν δὲ τῷ πρώτῳ τῶν
εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, τὸν ἐκκλησιαστι-
κὸν φυλάττων κανόνα, μόνα τέσσαρα εἰδέναι Εὐαγ-
γέλια μαρτύρεται, ὧδέ πως γράφων· « Ὡς ἐν παρα-
δόσει (59) περὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων, ἃ
καὶ μόνα ἀναντιρρήτὰ ἐστὶν ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν
'Εκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ· ὅτι πρῶτον μὲν γέγραπται τὸ
κατὰ τὸν ποτε τελώνην, ὕστερον δὲ ἀπόστολον 'Ιη-
σοῦ Χριστοῦ Ματθαῖον, ἐκδεδωκότα αὐτὸ τοῖς ἀπὸ
'Ιουδαϊσμοῦ πιστεύουσι, γράμμασιν 'Εβραϊκοῖς συν-
τεταγμένον· δεύτερον δὲ τὸ κατὰ Μάρκον, ὡς Πέ-
τρος ὑφηγήσατο αὐτῷ, ποιήσαντα. Ὁ καὶ οὖν ἐν
τῇ καθολικῇ ἐπιστολῇ διὰ τούτων ὠμολόγησε φάσκων·
« Ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἐν Βαβυλῶνι συνεκλεκτή, καὶ
Μάρκος ὁ υἱός μου. » Καὶ τρίτον τὸ κατὰ Λουκᾶν,
τὸ ὑπὸ Παύλου ἐπαινούμενον Εὐαγγέλιον, τοῖς ἀπὸ
τῶν ἐθνῶν πεποιηκότα· ἐπὶ πάντι τὸ κατὰ 'Ιωάν-
νην. » Καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ δὲ τῶν εἰς τὸ κατὰ 'Ιωάν-
νην 'Εξηγητικῶν (60), ὁ αὐτὸς ταῦτα περὶ τῶν ἐπι-
στολῶν τῶν ἀποστόλων φησὶν· « Ὁ δὲ Ἰκωνθεὺς
διάκονος γενέσθαι τῆς Καινῆς Διαθήκης, οὗ γράμ-

apud Hebræos comprehensi, quod appellant Sophetim.
Octavus, Regnorum liber primus **226** et secundus :
qui apud eos unicum volumen constituunt quod dicitur
Samuel, hoc est *vocatus a Deo*. Nonus Regnorum liber
tertius et quartus, quos ipsi etiam in unum volumen
redigunt, et Vammelech David indigunt, hoc est *et
rex David*. Decimus, Paralipomenon liber primus et
secundus, uno apud illos contenti volumine, quod vo-
cant Dibre Haiamim, hoc est *verba dierum*. Undecimus,
Esdras primus et secundus, qui apud eos unicum confi-
ciunt librum quem vocant Esra, id est, *adjutor*. Duode-
cimus liber Psalmorum, Hebræis Sepher Tehillim. De-
cimus tertius Proverbia Salomonis, Hebræis Misloth.
Decimus quartus, Ecclesiastes, Hebræis Coheleth. De-
cimus quintus, Canticum canticorum, Hebræis Sirha-
sirim. Decimus sextus, Esaias, Hebræis Iesai. Deci-
mus septimus, Jeremias cum Lamentationibus et Epi-
stola, in unum compactus volumen, quod ipsi vocant
Irmia. Decimus octavus, Daniel, Hebræis Daniel. Deci-
mus nonus, Ezechiel, apud Hebræos leezchel. Vicesi-
mus, Job, eodem apud Hebræos nomine insignitus. Vi-
cesimus primus, Esther, quomodo etiam Hebræi vo-
cant. Extra horum censum sunt libri Machabæorum,
qui inscribuntur *Sarbet Sarbaneel*. Et hæc quidem in
libro superius memorato scribit Origenes. In primo
autem libro *Expositionum in Evangelium Matthæi*, ec-
clesiastico insistens canoni, quatuor duntaxat Evan-
gelia esse testatur his verbis : « Sicut ex traditione, in-
quit, accepi de quatuor Evangeliiis, quæ sola in uni-
versa Dei Ecclesia quæ sub cælo est, citra controver-
siam admittuntur : primum scilicet Evangelium scri-
ptum esse a Matthæo, prius quidem publicano, postea
vero apostolo Jesu Christi, qui illud Hebraico
sermone conscriptum, Judæis ad fidem conversis
publicavit. Secundum fuisse accepimus Evangelium

(57) Οὐ γὰρ ὡς ὑπολαμβάνουσι τινες 'Ἄσματα
ἁσμάτων. Tota hæc pericope abest a nostris codi-
cibus Maz., Med. et Fnk. Habetur tamen in Regio
exemplari. Rufinus quoque in versione hujus loci
habet *Cantica canticorum*.

(58) 'Ἡσαίας. Omissus est in hoc catalogo liber
duodecim prophetarum. Quo factum est, ut cum
viginti duos libros se numeraturum promiserit Ori-
genes, unus duntaxat et viginti reperiantur. In
Rufini versione recensetur hic liber statim post
Canticum canticorum. Nec aliter Hilarius in prolo-
go *Enarrationis in Psalmos*, et Cyrillus Hierosoly-
mitanus. Cæterum sacræ Scripturæ libri longe alio
ordine hic recensentur quam ab Epiphanio et Hier-
onymo et Melitone, cujus locum supra retulit Euse-
bius in sue lib. iv. Hilarius vero in prologo *Com-
mentariorum in Psalmos* cum Origene prorsus con-
sentit. Nec id mirum, cum totus fere prologus ille
Hilarii translatus sit ex *Commentariis in Psalmos*,
ut testatur Hieronymus.

(59) Ὡς ἐν παραδόσει μαθών. Verba hæc sunt
Origenis, ut apparet. Atque ita Rufinus et Langus, et
Musculus interpretati sunt. Solus Christophorus
hæc Eusebii verba esse censuit, cui non assentior.
Quamvis in codice Maz. et Med. post vocem μα-
θών apposita sit finalis distinctio. In Regio autem
exemplari totus hic locus absque ulla distinctione
continuat, ὧδέ πως γράφων ὡς ἐν παραδόσει μα-
θών περὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων. Et post ulti-
mam hanc vocem apposita est media distinctio seu

mora, quasi locus Origenis incipiat a verbis quæ
proxime sequuntur. Verum, ut jam dixi, magis pla-
cet Rufini distinctio. Porro de quatuor Evangeliiis
quæ sola ab Ecclesia catholica admittuntur, non so-
lum in suis in *Matthæum Commentariis* testatur
fuerat Origenes, sed etiam in principio *Comenta-
riorum in Lucam*. Quem locum, quia ab Eusebio
prætermisus est, hic apponam : *Ecclesia quatuor
habet Evangelia, hæreses plurima. E quibus quoddam
inscribitur secundum Ægyptios : aliud juxta duode-
cim apostolos. Ausus fuit et Basilides scribere Evan-
gelium et suo illud nomine titolare, etc.*

(60) 'Εν τῷ πέμπτῳ δὲ τῶν εἰς τὸ κατὰ 'Ιωάν-
νην. Locus Origenis quem hic adducit Eusebius,
est e præmio libri quinti *Expositionum in Joannis
Evangelium*, cujus præmii pars maxima exstat in
cap. 5 *Philocaliæ*. Cum illo igitur fragmento jun-
gendus est hic locus qui ab Eusebio nostro ad-
ducitur. Porro in eo præmio disputat Origenes,
an de rebus divinis multi scribendi sint libri.
Ac primum affert locum ex Ecclesiaste, qui vetat
multitudinem conficere librorum. Deinde adducit
exemplum sanctorum virorum, prophetarum sci-
licet et apostolorum, qui omnes pauca scripsere.
Sed collector *Philocaliæ* cuncta hæc exempla de
industria prætermisit, ut ipsemet fatetur pag. 69
editionis Græco-Latinæ. Proinde hic Origenis lo-
cus quem adducit Eusebius, inseri debet pag. 69
supradictæ editionis, ante illa verba ἡγουμένῳ
μοι, etc.

Marci, qui prout Petrus ipsi exposuerat, in litteras retulit. Atque idcirco Petrus in Epistola Catholica eum filium suum agnoscit his verbis: « Salutat vos electa Dei Ecclesia quæ est Babylone, et Marcus filius meus. » Tertium Evangelium Lucæ, quod a Paulo commendatur, in gratiam gentilium conscriptum. Postremum vero Evangelium Joannis. Idem porro in libro quinto *Expositionum in Evangelium Joannis* de epistolis apostolorum ita scribit: « Is vero quem Deus idoneum reddidit qui Novi Testamenti minister esset non littera et verbis tenuis, sed spiritu ipsius, Paulus scilicet, qui ab Hierosolymis et finitimis locis usque ad Illyricum, Evangelium adimplevit, non omnibus Ecclesiis quas docuerat scripsit. Sed et iis quibus scripsit, pauca admodum lineas exaravit. »

227 Petrus autem, cui tanquam fundamento superstructa est Ecclesia Christi, adversus quam nec ipsæ inferorum portæ prævalituræ sunt, unam duntaxat omnium consensu receptam reliquit Epistolam. Concedamus vero et secundam ejus esse. De hac enim ambigitur. Jam vero quid dicendum est de eo qui in sinu Christi recubuit, Joanne? Qui quidem unum reliquit Evangelium, tametsi fateatur tot se libros scribere potuisse, quot nec orbis ipse terrarum posset continere. Scripsit præterea Revelationem, jussus illere, nec septem tonitruum voces perscribere. Scripsit etiam epistolam admodum brevem. Sed concedamus, si placet, et secundam et tertiam ab illo scriptas esse. Neque enim has genuinas illius esse omnes consentiunt. Ambæ tamen vix centum versus continent. Denique de Epistola ad Hebræos in homiliis quas in eandem epistolam conscripsit, ita sentit: « Stylus epistolæ quæ inscribitur ad Hebræos, carere illa sermonis rusticitate quæ propria est Apostoli, quippe qui rudem atque imperitum sese confitetur in sermone, id est in forma ac ratione dicendi. Verum epistola illa et in verborum compositione

Α ματος, ἀλλὰ πνεύματος. Παῦλος, ὁ πεπληρωκὴς τὸ Εὐαγγέλιον ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ καὶ κύκλῳ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικῆς, οὐδὲ πάσαις ἔγραψεν αἷς ἐδίδαξεν Ἐκκλησίαις· ἀλλὰ καὶ αἷς ἔγραψεν, ὀλίγους στίχους ἐπέστειλε. Πέτρος δὲ ἐφ' ᾧ οἰκοδομεῖται ἡ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἥς πύλαι ἄδου οὐ κατισχύσουσι, μίαν ἐπιστολὴν ὁμολογουμένην καταλέλοιπεν. Ἔστω δὲ καὶ δευτέραν· ἀμφιβάλλεται γάρ. Τί δὲ περὶ τοῦ ἀναπεσόντος λέγειν ἐπὶ τὸ στήθος τοῦ Ἰησοῦ, Ἰωάννου, ὃς Εὐαγγέλιον ἐν καταλέλοιπεν, ὁμολογῶν δύνασθαι τὰς αὐτὰ ποιῆσαι ἃ οὐδὲ ὁ κόσμος χωρῆσαι ἐδύνατο; Ἐγραψε δὲ καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν, κελευσθεὶς σωπῆσαι καὶ μὴ γράφαι τὰς τῶν ἑπτὰ βροντῶν φωνάς. Καταλέλοιπε δὲ καὶ ἐπιστολὴν πᾶν ὀλίγων στίχων. Ἔστω δὲ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην· ἐπεὶ οὐ πάντες φασὶ γνησίους εἶναι ταύτας· πλὴν οὐκ εἰσὶ στίχων ἀμφότεραι ἑκατόν. » Ἔτι πρὸς τούτοις περὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἐν ταῖς εἰς αὐτὴν Ὁμιλίαις ταῦτα διαλαμβάνει· « Ὅτι ὁ χαρακτήρ τῆς λέξεως τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιγεγραμμένης ἐπιστολῆς, οὐκ ἔχει τὸ ἐν λόγῳ ἰδιωτικὸν τοῦ Ἀποστόλου, ὁμολογῆσαντος ἑαυτὸν ἰδιώτην εἶναι τῷ λόγῳ, τούτεστι τῇ φράσει· ἀλλὰ ἐστὶν ἡ ἐπιστολὴ συνθέσει τῆς λέξεως Ἑλληνικωτέρα, πᾶς ὁ ἐπιτάμμενος κρίνειν φράσεων διαφορὰς, ὁμολογῆσαι ἂν. Πάλιν τε αὖ ὅτι τὰ νοήματα τῆς ἐπιστολῆς θαυμασιὰ ἐστί, καὶ οὐ δεύτερα τῶν ἀποστολικῶν ὁμολογουμένων γραμμάτων, καὶ τοῦτο ἂν συμφῇσει εἶναι ἀληθές, πᾶς ὁ προσέχων τῇ ἀναγνώσει τῇ ἀποστολικῇ. »

Τούτοις μεθ' ἑτέρα ἐπιφέρει λέγων· « Ἐγὼ δὲ ἀποφαινόμενος εἶποιμ' ἂν ὅτι τὰ μὲν νοήματα τοῦ Ἀποστόλου ἐστὶν, ἡ δὲ φράσις καὶ ἡ σύνθεσις ἀπομνημονεύσαντός τινος τὰ ἀποστολικά, καὶ ὡσπερὶ σχολιογραφῆσαντος (61) τὰ εἰρημένα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου. Εἰ τις οὖν Ἐκκλησία ἔχει ταύτην τὴν ἐπιστολὴν ὡς Παύλου, αὕτη εὐδοκίμειτω καὶ ἐπὶ τούτῳ (62). Οὐ γὰρ εἰκὴ οἱ ἀρχαῖοι ἄνδρες ὡς Παύλου αὕτην παραδεδώκασι. Τίς δὲ ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν, τὸ μὲν ἀληθὲς Θεὸς οἶδεν. Ἡ δὲ εἰς ἡμᾶς φθάσασα ἱστορία,

(61) Ἀπομνημονεύσαντος... καὶ ὡσπερὶ σχολιογραφῆσαντος. Jam supra monuimus, ἀπομνημονεύειν idem esse ac *reminisci* et *memoriter recitare*, quemadmodum solent discipuli, cum magistrorum dictata recitant. Σχολιογραφεῖν vero est brevibus scholiis illustrare; quod sit cum obscuras voces aliis vocibus magis usitatis explicamus. Interpretes ac præcipue Christophorsonum nihil hic vidisse, ex eorum versione apparet. Nam primum ἀπομνημονεύσαντος Christophorsonus vertit, in *commentarios redigere*. Putavit scilicet ἀπομνημονεύματα idem esse ac *commentarios*, quem errorem jam antea refutavi. Vocem autem σχολιογραφῆσαντος interpretatur, *dictata ex præceptoris ore scribere*, quo nihil dici potuit absurdius. Ait enim Origenes sententias Epistolæ ad Hebræos esse ipsius Apostoli; verba autem et compositionem totius orationis, esse alterius cujuscumque, qui verba Apostoli memoriæ mandaverit, eaque elegantius tanquam scholiastes exposuerit. Quod si σχολιογραφεῖν idem esset ac dictata ex præceptoris ore scribere, ipsa verba jam essent Apostoli, quod tamen negat Origenes. Sed nimirum ignoravit Christophorsonus quid essent scholia. Amelius philosophus,

Plotini auditor, scripsit schollorum libros centum, in quibus ea quæ a Plotino in familiari colloquio strictius erant tradita, ipse uberius exponebat, ut testatur Porphyrius in *Vita Plotini*. Quare de Amelio dici potest, eum ἀπομνημονεύσαι καὶ σχολιογραφῆσαι τὰ Πλωτίνου. Eodem sensu Longinus in lib. *De fine adversus Plotinum*, de Annio et Medio philosophis loquens ita dicit: Οἱ δὲ μικρὰ κομιδῇ πράγματα τῆς τῶν παλαιῶν ἱστορίας ἀπομνημονεύσαντες, εἰς τοὺς αὐτοὺς τόπους ἐκείνους ἐπεχείρησαν συντιθέναι βιβλία. Id est, alii vero *exigua quædam excerpta ex veterum libris commemorantes, de iisdem quibus illi argumentis ac locis scribere instituerunt*. Vide quæ supra annotavi ad caput 17, lib. IV.

(62) Εὐδοκίμειτω ἐπὶ τούτῳ. Pessime hæc Origenis verba verterunt Musculus et Christophorsonus. Quod ideo monendum duxi, non quo de illorum laude quidquam detraham, sed ut ostendam, non sine causa novam Eusebii versionem a nobis susceptam fuisse. Nec tamen omnes illorum lapsus notare institui; sed sicubi locus difficilis et ambiguus occurret, tum illorum versionem non pigebit adducere.

ὅπο τινων μὲν λεγόντων, ὅτι Κλήμης ὁ γενόμενος Ἀ μαῖορὴν πρᾶφὲρ Γρᾶκι sermonis elegantiam, ut
ἐπίσκοπος Ῥωμαίων ἔγραφε τὴν ἐπιστολὴν, ὅπο τι-
νων δὲ, ὅτι Λουκάς ὁ γράψας τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὰς
Πράξεις. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὧδε ἔχέτω.

Atque id verissimum esse assentientur, quicumque apostolorum scripta attente perlegerint. »
Paucis deinde interpositis hæc subiungit : « Ego vero, inquit, ita censeo : sententias quidem ipsas
Apostoli esse, dictionem autem et compositionem verborum esse alterius cujusdam, qui dicta Apo-
stoli commemorare, et quasi in commentarios redigere voluerit ea quæ a magistro audiverat. Proinde
si quæ Ecclesia hanc epistolam pro Paulina habet, eo nomine laudetur. Neque enim temere majores
eam Pauli esse tradiderunt. Quis autem revera illam scripserit, soli Deo notum esse opinor. Sed
scriptores quorum monumenta ad nos usque pervenerunt, partim Clementi Romanæ urbis episcopo
eam ascribunt, partim Lucæ qui Evangelium et Actus apostolorum litteris prodidit. » Verum de his
hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὡς Ἡρακλᾶς τὴν Ἀλεξανδρέων ἐπίσκοπὴν διε-
δέξατο (Nic. H. E. v, 18).

Ἔτος δ' ἦν τοῦτο δέκατον (63) τῆς δηλουμένης
ἡγεμονίας, καθ' ὃ τὴν ἀπ' Ἀλεξανδρείας μετανάστα-
σιν ἐπὶ τὴν Καισάρειαν ὁ Ὀριγένης ποιησάμενος,
Ἡρακλᾶ τὸ τῆς κατηχήσεως τῶν αὐτόθι διδασκαλείον
καταλείπει (64). Οὐκ εἰς μακρὸν δὲ καὶ Δημήτριος
ὁ τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος τελευτᾷ,
ἐφ' ὅλοις ἔτασι τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα τῇ λειτουργίᾳ
διαρκέσας· διαδέχεται δ' αὐτὸν ὁ Ἡρακλᾶς. Διέ-
πρεπε δὲ ἐν τούτῳ Φιρμιλιανὸς Καισαρείας τῆς Καπ-
παδοκῶν ἐπίσκοπος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὡπως αὐτὸν ἐφ' ὧν οἱ ἐπίσκοποι.

Τοσαύτην εἰσάγων περὶ τὸν Ὀριγένην σπουδὴν, C
ὡς τότε μὲν αὐτὸν ἀμφὶ τὰ κατ' αὐτὸν κλίματα εἰς
τὴν τῶν Ἐκκλησιῶν ὠφέλειαν ἐκκαλεῖσθαι, τότε δὲ
ὡς αὐτὸν ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν στέλλεσθαι, καὶ τινὰς
αὐτῷ συνδιατρίβειν χρόνους, τῆς εἰς τὰ θεῖα βελτιώ-
σεως ἕνεκα. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ τῆς Ἱεροσολύμων
προσσωπῶς Ἀλέξανδρος, Θεόκτιστος τε ὁ κατὰ Καισά-
ρειαν, τὸν πάντα χρόνον (65), ὡς ἔπος εἰπεῖν, προσ-

(63) Ἔτος δ' ἦν τοῦτο δέκατον. In codd. Med. ac
Maz., Fuk. et Savil., et apud Nicephorum legitur δω-
δέκατον. In Chronico Eusebii hæc Origenis migra-
tio ab urbe Alexandria ad Cæsariensem, in quibus-
dam codicibus refertur anno xii Alexandri, ut testis
est Ponticus. Sed mira est Eusebii a seipso dissen-
sio, qui in Chronico eam migrationem commemorat
anno vel biennio post mortem Demetrii. Hic vero
Origenem Alexandria migrasse scribit paulo ante-
quam Demetrius ultimum diem obiisset. Quod qui-
dem verius puto. Nam post Demetrii interitum, nihil
jam causæ erat cur Origenes Alexandria discederet,
cum præsertim Demetrio successisset Heraclas,
unus ex discipulis Origenis. Accedit quod hic refert
Eusebius, Origenem ex urbe Alexandria disceden-
tem, munus suum et catechizandi officium Heraclæ
tradidisse. Ex quo apparet, Origenem paulo ante
prolatam a Demetrio adversus ipsum excommuni-
cationis sententiam, Alexandria discessisse. Neque
enim post illam sententiam magisterium suum in
Alexandria Ecclesia Origenes retinere potuit. Rec-
te igitur Baronius Eusebii Chronicon emendat, et
Origenis quidem migrationem ab urbe Alexandria
confert in annum x Alexandri, mortem vero Demet-
rii in annum sequentem. Sed in eo labitur, quod
sententiam excommunicationis a Demetrio latam esse
dicit anno antequam Alexandria migraret Origenes,
quod refutavimus. Cum enim magisterium suum

B

228 CAPUT XXVI.

Quomodo Heraclas Alexandrinum suscepit
episcopatum.

Decimus hic erat annus jam dicti imperatoris
Alexandri, cum Origenes ab urbe Alexandria Cæ-
saream migraturus, scholam ad fideles ejus loci
instituendos Heraclæ dereliquit. Nec multo post
Demetrius Alexandrinorum episcopus fato functus
est, cum per tres et quadraginta annos Ecclesiam
administrasset. In hujus locum successit Hera-
clas. Florebat tunc temporis Firmilianus Cæsareæ
apud Cappadocas episcopus.

CAPUT XXVII.

Qualiter episcopi Origenem suspiciebant.

Qui tam propenso erga Origenem animo fuit, ut
modo illum in suam provinciam ad Ecclesiarum
utilitatem evocaret, modo ad ipsum visendum in
Judeam usque proficisceretur, et una cum ipso
aliquandiu maneret, ut majorem rerum divinarum
notitiam perciperet. Sed et Alexander Hierosoly-
morum, et Theoctistus Cæsareæ apud Palæstinam
episcopus, ipsum perpetuo tanquam magistrum

Origenes semper Alexandria retinuerit, apparet
ipsum ante damnationem illinc discessisse. Porro
cum Origenes se a Demetrio in synodo episcoporum
damnatum esse comperisset, epistolam scripsit ad
amicos suos qui erant Alexandria, qua in Demetrium
et reliquos episcopos invehebatur. Ejus partem citat
Hieronymus in lib. ii *Adversus Rufinum*. Porro jam
semel Origenes Cæsaream se receperat, Antonini
Caracallæ temporibus : sed a Demetrio honorifice
revocatus brevi Alexandriam redierat, ut supra reia-
tum est. Postea vero cum in Achaïam proficisceretur,
per Cæsaream Palæstinæ transiens, ibidem
presbyter est ordinatus.

(64) Διδασκαλείον καταλείπει. Antea Heraclas
adjutor duntaxat Origenis fuerat in docendo, et
quasi prosculus, ut refertur supra cap. 15. Post
discessum autem Origenis, catechetes fuit. Hæc
Baronius cum minime distinxisset, Eusebium hic
falli putavit.

(65) Τὸν πάντα χρόνον. Codex Medicæus addit
ὡς ἔπος εἰπεῖν. Quod confirmare videtur Rufinus.
Eadem verba reperi etiam in codd. Maz., Fuk. et
Sav. Cæterum in hujus loci distinctione va-
riant nostri codices. Nam Regius quidem uno
tenore scribit προσανέχοντες αὐτῷ οἱ διδασκά-
λῳ, et sic Nicephorus. Reliqui codices post vocem
αὐτῷ moram adhibent.

auscultantes, soli interpretationem sacræ Scripturæ, ac reliquum omne ecclesiasticæ doctrinæ officium permiserunt.

CAPUT XXVIII.

De persecutione sub Maximino.

Interea cæso Alexandro imperatore, qui tredecim annis regnaverat, in ejus locum succedit Maximinus. Qui, gravi odio succensus adversus familiam Alexandri in qua plerique erant Christiani, persecutione excitata solos Ecclesiarum antistites, utpote evangelicæ prædicationis auctores, interfici jussit. Quo tempore Origenes librum *De martyrio* composuit, quem Ambrosio et Protocteto Cæsariensis Ecclesiæ presbytero dedicavit, eo quod uterque in ea persecutione non mediocri discrimen subierat. Unde et maximam gloriam ob confessionem nominis Christi ambo retulisse perhibentur, cum Maximinus non plus quam 229 triennii spatium perdurasset. Hujus porro persecutionis tempus indicat Origenes tum in primo et vicesimo libro *Expositionum in Joannis Evangelium*, tum in diversis epistolis.

CAPUT XXIX.

De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus est.

Interim cum Gordianus in Maximini locum successisset, mortuo Pontiano qui sex annis episcopatum tenuerat, Ecclesiæ Romanæ administrationem suscepit Anteros. Hic intra unius mensis spatium sacerdotio perfunctus, Fabianum successorem reliquit. Hunc Fabianum post Anterotis mortem una cum aliis familiaribus suis Romam ex agro venisse dicunt, atque illic degentem, opitulante Dei gratia, præter omnium expectationem ad pontificatus sortem pervenisse. Nam cum fratres omnes successoris ordinandi causa in ecclesia essent congregati, ac plerique jam illustres aliquot et nobiles viros eligendos esse conjicerent, de Fabiano quidem qui tum præsens aderat, nemo ne tantisper quidem cogitabat. Columbam tamen repente et sublimi delapsam capiti illius insedissee fuisse censuit. Spiritus sancti qui olim sub columbæ specie in Servatorem descenderat, imaginem referre videbatur. Quo spectaculo permotus populus a divino Spiritu incitatus, summa cum alacritate uno consensu simul omnis exclamare cœpit dignum esse,

(66) Ἐκκλησιαστικοῦ λόγου. Id est officium docendi in Ecclesia, de quo supra adnotavi.

(67) Οὐ πλείονος ἢ τριήτους χρόνον. Hujus loci sensum Christophorus minime intellexit, qui Ambrosium et Protoctetum sub finem imperii Maximini ob nomen Christi vexatos fuisse censuit. Verum id non dicit Eusebius, sed hoc tantum sibi vult, toto Maximini imperii tempore persecutionem duravisse, sed dies illius breviter fuisse, ut de Antichristo Scriptura loquitur. Porro persecutio illa sub Maximino imp. post diuturnam Ecclesiæ pacem repente oborta est ob frequentes et gravissimos terræ motus, quos more suo gentiles Christianis imputabant, ut testis est Firmilianus in epistola ad Cyprianum. Vide Baronium ad annum Christi 237.

ἀνέχοντες αὐτῷ, οἷα διδασκαλῶ μόνῳ τὰ τῆς τῶν θείων Γραφῶν ἑρμηνείας καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου (66) πράττειν συνεχώρουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Μαξιμῖνον διωγμοῦ (Nic. H. E. v, 20).

Τὸν γε μὴν Ῥωμαίων αυτοκράτορα Ἀλέξανδρον τρισὶν ἔτεσιν ἐπὶ δέκα τὴν ἀρχὴν διανύσαντα, Μαξιμίνος Καῖσαρ διαδέχεται· ὃς δὲ κατὰ κότον τὸν πρὸς τὸν Ἀλεξάνδρου οἶκον ἐκ πλείονων πιστῶν συνεστῶτα, διωγμὸν ἐγείρας, τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν ἀρχοντας μόνους, ὡς αἰτίους τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον διδασκαλίας ἀναιρεῖσθαι προστάττει. Τότε καὶ Ὀριγένης τὸν Περὶ μαρτυρίου συντάττει, Ἀμβροσίῳ καὶ Πρωτοκλήτῳ πρεσβυτέρῳ τῆς ἐν Καισαρείᾳ παροικίας, ἀναθεὶς τὸ σύγγραμμα· ὅτι δὲ ἄμφω περὶ στασις οὐχ ἡ τυχούσα ἐν τῷ διωγμῷ κατελήφθη. Ἐν ἧ καὶ διαπρέπει κατέχει λόγος ἐν ὁμολογίᾳ τοὺς ἀνδρας, οὐ πλείονος ἢ τριετοῦς χρόνου (67) τῷ Μαξιμίνῳ διαγενομένῳ. Σησημειῖται δὲ τουτοῦ τοῦ διωγμοῦ τὸν καιρὸν ἐν τε τῷ δευτέρῳ καὶ εἰκοστῷ τῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐξηγητικῶν, καὶ ἐν διαφόροις ἐπιστολαῖς δὲ Ὀριγένης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Περὶ Φαβιανοῦ, ὡς Ῥωμαίων ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ παραδόξως ἀνεδέλχθη (Nic. H. E. v, 26).

Γορδιανὸς δὲ (68) μετὰ Μαξιμίνον τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν διαδεχόμενος, τῆς κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίας Ποντιανὸν ἔτσιν ἐξ ἐπισκοπεύσαντα, διδόχεται Ἀντέρως, καὶ τοῦτον Φαβιανὸς ἐπὶ μῆνα τῇ λειτουργίᾳ διακονησάμενος. Ἐξ ἀγροῦ φασὶ τὸν Φαβιανὸν μετὰ τὴν Ἀντέρωτος τελευτὴν ἅμ' ἑτέροις (69) συνελθόντα, ἐπιχωριάζειν τῇ Ῥώμῃ, ἐνθα παραδοξότατα πρὸς τῆς θείας καὶ οὐρανίου χάριτος ἐπὶ τὸν κλῆρον παρεληλυθέναι. Τῶν γὰρ ἀδελφῶν ἀπάντων χειροτονίας ἔνεκεν τῆς τοῦ μέλλοντος διαδέξεσθαι τὴν ἐπισκοπὴν, ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας συγκεκροτημένων, πλείστον τε ἐπιφανῶν καὶ ἐνδόξων ἀνδρῶν τοῖς πολλοῖς ἐν ὑπονοίᾳ (70) ὑπαρχόντων, ὁ Φαβιανὸς παρὼν οὐδενὸς μὲν ἀνθρώπων εἰς διάνοιαν ἦεν· ὅμως δ' οὖν ἀθρόον ἐκ μεταώρου περιστερὰν καταπτῶσαν ἐπικαθεσθῆναι τῇ αὐτοῦ κεφαλῇ μνημονεύουσι, μίμημα ἐνδεικνυμένην τῆς ἐπὶ τὸν Σωτῆρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν εἶδει περιστερᾶς καθόδου. Ἐφ' ᾧ τὸν πάντα λαὸν ὥσπερ ὑφ' ἐνὸς πνεύματος θεοῦ κινήθοντα ὁμόσε, προθυμίᾳ πάσῃ καὶ μιᾷ ψυχῇ, ἀξιὸν ἐπιδοῆσαι (71), καὶ ἀμελλήτως ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς ἐπισκο-

(68) Γορδιανοῦ δέ. Ab his verbis caput 29 incipit in codd. Maz. et Fuk. et Reg.

(69) Ἄμ' ἑτέροις. Lego ἅμ' ἑταίροις, ut legisse videtur Rufinus. Mox ubi legitur, συνελθόντα ἐπιχωριάζειν, ita potest accipi quasi scriptum sit ἔνεκα τοῦ ἐπιχωριάζειν. Atque ita sensus non erit absolutus nisi post vocem παρεληλυθέναι.

(70) Ἐν ὑπονοίᾳ. Musculus eumque secutus Christophorus, hunc locum ita verterunt: *Et multi de compluribus illustribus et nobilibus viris eligendis cogitarent.*

(71) Ἀξίον ἐπιδοῆσαι. Fuit enim hæc solemnis acclamatio in electionibus episcoporum, cujus rei plurima passim occurrunt exempla, ut apud Philostorgium in libro ix, cap. 10. Et in *Actis* designationis Eradii quæ inter epistolas Augustini leguntur,

πῆς λαβόντας αὐτὸν ἐπιθεῖναι. Τότε δὴ καὶ τοῦ κατ' Ἀντιόχειαν ἐπισκόπου Ζεδίνου τὸν βίον μεταλλάξαντος, Βαδύλας τὴν ἀρχὴν διαδέχεται, ἐν τε Ἀλεξανδρίᾳ μετὰ Δημήτριον (73) [ἐπὶ τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν ἐκτελέσαντα], Ἡρακλᾶς τὴν λειτουργίαν παρελήφεν· τῆς δὲ τῶν αὐτόθι κατηχήσεως τὴν διατριβὴν διαδέχεται Διονύσιος, εἰς καὶ οὗτος τῶν Ὀριγένους γενόμενος φοιτητῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ὅσοι γηγόναντι Ὀριγένους φοιτηταὶ
(Nic. H. E. v, 20).

Τῷ δὲ Ὀριγένει ἐπὶ τῆς Καισαρείας τὰ συνήθη πράττοντι, πολλοὶ προσήεσαν οὐ μόνον τῶν ἐπιχωρίων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς μυρίοι φοιτηταὶ τὰς πατρίδας ἀπολιπόντες· ὧν ἐπισήμους μάλιστα ἐγνομεν, Θεόδωρον, ὃς ἦν αὐτὸς οὗτος ὁ καθ' ἡμᾶς ἐπισκόπων διαδόχτος Γρηγόριος, τὸν τε αὐτοῦ ἀδελφὸν Ἀθηνόδορον· οὗς ἀμφὶ τὰ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων μαθήματα (73) δεινῶς ἐπτοημένους, φιλοσοφίας αὐτοῖς ἐνθεὶς ἔρωτα, τῆς προτέρας σπουδῆς τὴν θείαν ἀσκήσιν ἀντικαταλλάξασθαι προὔτρεψατο. Πέντε δὲ ὁλοῖς ἔτεσιν αὐτῷ συγγενόμενοι, τοσαύτην ἀπηνέγκαντο περὶ τὰ θεὰ βελτίωσιν, ὥς ἔτι νέους ἀμφω ἐπισκοπῆς τῶν κατὰ Πόντον Ἑκκλησιῶν ἀξιωθῆναι. ἱνὶς eloquiis profecerunt, ut ambo adhuc admodum juvenes, Ecclesiarum in Ponto episcopi fuerint constituti.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Περὶ Ἀφρικανοῦ (Nic. H. E. v, 21).

Ἐν τούτῳ καὶ Ἀφρικανὸς, ὁ τῶν ἐπιγεγραμμένων Κεστῶν συγγραφεὺς (74) ἐγνωρίζετο. Ἐπιστολὴ τούτου Ὀριγένει γραφεῖσα φέρεται, ἀποροῦντος ὡς ἂν νόθου καὶ πεπλασμένης οὔσης τῆς ἐν τῷ Δανιὴλ κατὰ Σωσάνναν ἱστορίας· πρὸς ἣν Ὀριγένης ἀντιγράφει πληρέστατα. Τοῦ δ' αὐτοῦ Ἀφρικανοῦ καὶ ἄλλα τὸν ἀριθμὸν πέντε Χρονογραφῶν ἤλθεν εἰς ἡμᾶς ἐπ' ἀκριβὲς πεπονημένα σπουδάσματα· ἐν οἷς φησιν ἑαυτὸν πορεῖαν στελεσθαι ἐπὶ τὴν Ἀλεξανδρείαν,

eandem acclamationes leguntur: *Dignus et justus est, dictum est vicies. Bene meritus, bene dignus, dictum est quinquies.*

(72) *Μετὰ Δημήτριον*. Post hæc verba iodd. Med., Maz. et Fuk. hæc addunt: ἐπὶ τρισὶ καὶ τεσσαράκοντα ἔτεσι τὴν ἐπισκοπὴν ἐκτελέσαντα, quæ nec Regius codex nec Rufinus agnoscunt.

(73) *Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων μαθήματα*. Romanorum disciplinas Eusebius appellat jus civile, quod Gregorius in urbe Beryto disciebat, tunc cum ab Origene ad altiora studia est excitatus, ut ipsemet scribit in *oratione ad Origenem*. Idem testatur Origenes in epistola ad Gregorium, cap. 13 *Philocaliæ*.

(74) *Ὁ τῶν ἐπιγεγραμμένων Κεστῶν συγγραφεύς*. Hæc verba delenda esse existimo. Primum, quia nec in versione Rufini, nec apud Hieronymum habentur. Deinde cum de scriptore ecclesiastico hic agatur, ridiculum foret ante omnia mentionem facere librorum, qui nihil præter medicinas ex herbis et metallicis, ac magicis figuris atque incantationibus continebant. Nam ejusmodi erant *Κεστῶν* libri, ut testis est et Suidas et Georgius Syncellus a Veneris cæsto ita dicti, eo quod amatoriam præcipue complecterentur. Postremo Africanus is

A statimque comprehensum sacerdotali cathedræ imposuit. Per idem tempus mortuo Zebino Antiochenorum episcopo, subrogatus est Babyllas. Alexandriæ vero cum post mortem Demetrii, qui annos tres et quadraginta sacerdotio perfunctus fuerat, Heraclas ministerium suscepisset Ecclesiæ, scholam ad cives in fide instituendos obtinuit Dionysius, qui et ipse unus e discipulis fuerat Origenis.

CAPUT XXX.

Qui fuerint Origenis discipuli.

Interim dum Origenes apud Cæsaream consue-
to docendi munere fungeretur, non solum regionis illius incolæ, sed etiam plurimi ex remotissimis
B 230 provinciis discipuli relicta patria ad eum concurrebant. Quorum præcipuos fuisse cognovimus Theodorum, qui et Gregorius dictus est, episcoporum nostra ætate celeberrimus; et fratrem ejus Athenodorum. Quos Origenes Græcis Romanisque disciplinis nimium deditos cum vidisset, in eorum animos instillans philosophiæ amorem, abjectis prioribus studiis ad rerum divinarum meditationem traduxit. Igitur cum quinquennio integro in ejus auditorio versati fuissent, tantopere in di-

C

CAPUT XXXI.

De Africano temporum scriptore.

Claruit iisdem temporibus Africanus, qui libros *Κεστῶν* titulo inscriptos composuit. Hujus exstat epistola ad Origenem scripta, in qua historiam Susannæ quæ in Danielis libro legitur, spuriam et commentitiam esse suspicatur. Ad quam epistolam Origenes copiosissime respondit. Ejusdem Africani quinque *De chronographia* libri accuratissime compositi ad nos etiam pervenerunt, in quibus se Alexandriam profectum esse testatur, ob maximam

qui *Κεστῶς* composuit, alius omnino esse videtur ab Africano Chronographo, de quo hic loquitur Eusebius. Nam ille quidem *Cestorum* scriptor oriundus fuit ex Libya, ut testatur Suidas, et *Σέκτος* vocabatur teste eodem Suida. Scaliger tamen in animadversionibus Eusebianis Sextum Africanum eum appellat. Sed forte apud Suidam *Κέστος* emendandum est pro *Σέκτος*, ut Africanus ille *Cestus* cognominatus sit, perinde ac Clemens Stromateus. Africanus vero Chronographus oriundus fuit ex Palæstina, oppido Emmaunte, ut docet Eusebius in *Chronico*, qui et Julium Africanum eum appellat. Præterea Christianus fuit, cum alter *Cestorum* scriptor gentilis fuerit, ut ex argumento ejus librorum satis apparet. Fuit etiam alter Julius Africanus, qui librum *De bellico apparatu* conscripsit. Qui quidem liber in manuscripto codice bibliothecæ Regiæ *Κεστῶν* inscribitur, atque ita citatur a Politiano in *Miscellaneis*. Sane Græci in præfigendis librorum titulis ambitiosi fuerunt. *Κεστῶς* itaque videntur vocasse libros, qui multiplici variarum rerum cognitione referti essent, instar *cesti*, qui apud Græcos *balteum variegatum* significat. Ab eadem causa dieti sunt Clementis *Στρωματῆς*.

omnium famam atque existimationem de Heracla, quem in philosophia aliisque Græcorum disciplinis excellentem, ad episcopatum Alexandrinæ Ecclesiæ provectum fuisse supra docuimus. Altera quoque ejusdem Africanus exstat epistola ad Aristidem, de dissensione quæ videtur esse inter Mattheum et Lucam in stirpe Christi referenda. In qua evangelistarum consensum apertissime demonstrat ex narratione quadam quam a majoribus acceperat: quam et nos jam antea in primo hujus operis libro, suo loco inseruimus.

CAPUT XXXII.

Quot et quos Origenes Cæsareæ in Palæstina Commentarios scripsit.

Per hæc tempora Origenes in Isaiam simul et Ezechielem *Commentarios* composuit. Ex quibus in tertiam quidem partem Isaiæ, usque ad visionem illam quadrupedum in solitudine, triginta ad nos volumina pervenerunt: in Ezechielem vero quinque et viginti, præter quæ **231** in universum hunc prophetam nihil scripsit. Interea cum Athenis moraretur, commentarios quidem in *Ezechielem* absolvit: inchoavit autem expositionem in *Canticum canticorum*, quam ad quintum usque librum ibidem agens produxit. Deinde Cæsaream reversus, opus illud decem omnino libris comprehensum ad exitum perduxit. Verum quid attinet hoc loco omnium hujus viri librorum accuratum indicem texere? cum id proprium opus desideret, jamque a nobis præstitum sit in libro quem *De Pamphili*, qui nostra ætate presbyter idem ac martyr fuit, *vita* conscripsimus. Ubi cum probare vellemus quantum Pamphili studium erga divinas litteras fuisset, indices librorum tum Origenis, tum aliorum Ecclesiæ scriptorum quos ille undecunque collegerat, exhibuimus. Ex quibus quicumque voluerit, certissime poterit cognoscere quænam ex Origenis operibus ad nos usque pervenerint. Nunc vero ad historię seriem redeamus.

(75) *Ὁν καὶ ἀνεγράψαμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Παμφίλου βίου.* Tres libros *De vita Pamphili martyris* scripsit Eusebius, et quidem elegantissimos, ut testatur Hieronymus in *Apologetico* i *adversus Rufinum*, ubi etiam fragmentum ex tertio ejus operis libro adducit. Eorundem librorum meminit in epistola ad Marcellin. Porro in tertio libro *De vita Pamphili martyris*, indicem Origenis librorum retulerat Eusebius. Hieronymus in *Apologetico* ii *adversus Rufinum*: *Numeri, inquit, librorum ejus indices, qui in tertio volumine Eusebii, in quo scribit vitam Pamphili, continentur: et non dico sex millia, sed tertiam partem non reperies.*

(76) *Ἱεροῦ μάρτυρος.* Recte, meo quidem judicio, codd. Medicæus et Fuk. scribunt una voce *Ἱερομάρτυρος*. Sic autem Græci vocant eos qui sacerdotes simul et martyres fuerunt, ut patet ex Græcorum *Menologiis*. Cum ergo Pamphilus presbyter idem et martyr fuerit, merito *Ἱερομάρτυρος* appellatur. Sic etiam in sequenti capite scriptum habent codd. Med. et Fuk. Græci quatuor habent martyrum genera, ut

διὰ πολλὴν τοῦ Ἡρακλῆ φήμην· ὃν ἐπὶ λόγους φιλοσόφους καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλήνων μαθήμασιν εὖ μάλα διαπρέψαντα, τὴν ἐπισκοπὴν τῆς αὐτόθι Ἐκκλησίας ἐγγχειρισθῆναι ἐδηλώσαμεν. Καὶ ἑτέρα δὲ τοῦ αὐτοῦ Ἀφρικανοῦ φέρεται ἐπιστολὴ πρὸς Ἀριστίδην, περὶ τῆς νομιζομένης διαφωνίας τῶν παρὰ Ματθαίῳ τε καὶ Λουκᾷ τοῦ Χριστοῦ γενεαλογιῶν ἐν ᾗ σαφέστατα τὴν συμφωνίαν τῶν εὐαγγελιστῶν παρίστησιν, ἐξ ἱστορίας εἰς αὐτὸν κατελθούσης, ἣν κατὰ καιρὸν ἐν τῷ πρώτῳ τῆς μετὰ χειρὸς ὑποθέσεως προλαβὼν ἐξεθέμην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Τίνα Ὀριγῆνης ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ἐξηγήσατο (Nic. H. E. v, 19).

Καὶ Ὀριγῆνης δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον τὰ εἰς τὸν Ἡσαΐαν, ἐν ταύτῳ δὲ καὶ τὰ εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ συνετάττετο· ὧν εἰς μὲν τὸ τρίτον μέρος τοῦ Ἡσαΐου μέχρι τῆς ὁράσεως τῶν τετραπύδων τῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ, τριάκοντα εἰς ἡμᾶς περιῆλθον τόμοι. Εἰς δὲ τὸν Ἰεζεκιήλ πέντε καὶ εἰκοσιν, οὓς καὶ μόνους εἰς τὴν πάντα πεποιθται προφήτην. Γενόμενος δὲ τηλικᾶδε ἐν Ἀθήναις, περαίνει μὲν τὰ εἰς τὸν Ἰεζεκιήλ, τῶν δὲ εἰς τὸ ἄσμα τῶν ᾠσμάτων ἀρχεται, καὶ πρόεισι γε αὐτόθι μέχρι πέμπτου συγγράμματος. Ἐπανεληθὼν δὲ ἐπὶ τὴν Καισαρείαν, καὶ ταῦτα εἰς πέρας δέκα ὄντα τὸν ἀριθμὸν ἄγει. Τί δεῖ τῶν λόγων τάνδρως ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸν ἀκριβῆ κατάλογον ποιῆσθαι, ἰδίας δεόμενον σχολῆς; Ὅν καὶ ἀνεγράψαμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Παμφίλου βίου (75) τοῦ καθ' ἡμᾶς Ἱεροῦ μάρτυρος (76) ἀναγραφῆς, ἐν ᾗ τὴν περὶ τὰ θεῖα σπουδὴν τοῦ Παμφίλου ὁπόση τις γέγονει, παριστῶντες, τῆς συναχθείσης αὐτῷ τῶν τε Ὀριγῆνους καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων βιβλιοθήκης τοὺς πίνακας παρεθέμην. Ἐξ ὧν ὅτι φίλον παρέστιν ἐντελέστατα (77) τῶν Ὀριγῆνους πόνων τὰ εἰς ἡμᾶς ἐλθόντα διαγῶναι. Νυνὶ δὲ πορευτέον ἐπὶ τὴν τῆς ἱστορίας ἀκολουθίαν.

D ex eorum *Menologiis* colligitur. Quosdam enim *μεγαλομάρτυρας* vocant, id est, *magnos martyres*, qualis est Demetrius, Georgius ac Theodorus. Alios vocant *ὀσιομάρτυρας*, verbi gratia Niconem et alios. Alii vocantur *ἱερομάρτυρες*, martyres scilicet qui episcopali apice decorati sunt. Interdum tamen presbyteros sic appellant. Certe in *Typico* sancti Sabar, die 22 Marti annotatur festum τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Βασιλείου πρεσβυτέρου. Reliqui simpliciter *martyres* dicuntur a Græcis. Est etiam apud eos titulus *πρωτομάρτυρος*, qui communis est Stephano ac Theclæ. Nam ut inter viros primus Stephanus, sic prima inter feminas Thecla martyrio coronata est. Cæterum quanto sint elegantiores Latinis Græci, vel ex hoc apparet, quod apud Græcos singuli sancti sua habent epitheta, quibus quasi titulis ornantur ac distinguuntur.

(77) *Ἐντελέστατα.* Adverbialiter positum est more Græcorum, quod tamen nec Musculus nec Christophorsonus animadverterunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

A

CAPUT XXXIII.

De errore Berylli.

Περὶ τῆς Βηρύλλου παρατροπῆς (Nic. II. E. v. 22).

Βηρύλλος ὁ μικρῷ πρόθεν δεδονημένος Βοστρῶν τῆς Ἀραβίας ἐπίσκοπος, τὸν ἐκκλησιαστικὸν παρεκτρέπων κανόνα, ξένα τινὰ τῆς πίστεως παρεισφέρειν ἐπειράτο, τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν λέγειν τολμῶν μὴ προῦφεστάναι κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφῇν (78), πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπους ἐπιδημίας, μηδὲ μὴν θεότητα ἰδίαν ἔχειν, ἀλλ' ἐμπολιτευομένην αὐτῷ μόνῃν τὴν πατρικὴν. Ἐπὶ τούτῳ πλείστον ἐπισκόπων ζητήσεις καὶ διαλόγους πρὸς τὸν ἀνδρα πεποιημένων, μεθ' ἐτέρων παρακληθεὶς Ὀριγένης, κάτεισι μὲν εἰς ὁμιλίαν ταπρῶτα τῷ ἀνδρὶ, τίνα νοῦν ἔχοι, ἀποπειρώμενος, ὡς δ' ἔγνω ὅ τι καὶ λέγει (79), εὐθύνας καὶ ὀρθοδοξοῦντα, λογισμῷ τε πείσας καὶ ἀποδείξει ἀναλαβὼν αὐτὸν (80), τῇ περὶ τοῦ δόγματος ἐφίστησιν ἀληθείᾳ, ἐπὶ τε τὴν προτέραν ὕγι' ὁξάν ἀποκαθίστησι. Καὶ φέρεται γε εἰσέτι νῦν ἐγγράφα τοῦ τε Βηρύλλου καὶ τῆς δι' αὐτὸν γενομένης συνόδου, ὁμοῦ τὰς Ὀριγένους πρὸς αὐτὸν ζητήσεις, καὶ τὰς λεχθεῖσας ἐπὶ τῆς αὐτοῦ παροικίας διαλέξεις, ἑκαστὰ τε τῶν τότε πεπραγμένων περιέχοντα. Καὶ ἄλλα μὲν οὖν μνησθέντες Ὀριγένους περὶ μνήμη (81) παραδίδασκε τῶν καθ' ἡμᾶς οἱ προσβύτεροι· ἀ καὶ παρήσειν μοι δοκῶ, οὐ τῆς ἐνεστώσης ἐχόμενα πραγματείας. Ὅσα δὲ ἀναγκαῖα τῶν περὶ αὐτὸν διαγνῶναι ἦν, ταῦτα καὶ ἐκ τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ πεπονημένης ἡμῖν τε καὶ τῷ καθ' ἡμᾶς ἱερῷ μάρτυρι Παμφίλῳ Ἀπολογίας (82), πάρεστιν ἀναλέξασθαι· ἦν τῶν φιλαί-

B

Tunc temporis Beryllus, de quo superius dictum est, Bostrorum in Arabia episcopus, ecclesiasticam pervertens regulam, nova quædam et aliena a fide catholica inducere conatus est; ausus asserere Dominum ac Servatorem nostrum, antequam inter homines versaretur, non substitisse in propriæ personæ differentia: nec propriam sed paternam duntaxat divinitatem in se residentem habere. Cumque ea de re plurimi episcopi quæstiones ac disputationes adversus illum habuissent, rogatus una cum reliquis Origenes, primum quidem cum illo familiariter collocutus est, ut quænam esset hominis sententia exploraret. Postquam veroliquido cognovit quid diceret, errorem ejus coarguit: allatisque rationibus ac demonstrationibus convictum hominem quasi manu apprehendens, ad veritatis viam perduxit, et ad pristinam sanamque sententiam revocavit. Exstant hodieque tum Berylli, tum synodi ipsius causa congregatæ edita monumenta; in quibus et quæstiones adversus illum propositæ ab Origene, et disputationes in Ecclesia ejus habitæ, et singula quæ tunc gesta sunt continentur. Sed et alia de Origene quamplurima **232** memoriæ tradita sunt a senioribus nostræ ætatis presbyteris: quæ quoniam ad præsentis operis institutum nihil faciunt, omittenda esse duxi. Quæcunque vero necesse est de illo cognoscere, ea

C

(78) Κατ' ἰδίαν οὐσίας περιγραφῇν. Musculus verit, secundum propriam ac separatam substantiam circumscriptiōnem non exstiliisse; male, ut apparet. Itaque Christophorsonus vocem illam separatæ exhuixit; cætera autem retinuit. Οὐσίας περιγραφῇ nihil est aliud quam substantiæ differentia. Unde Gregorius Nyssenus in libro *De differentia essentiae et subsistentiæ*, subsistentiam ita definit: Ἡ τὸ κοινὸν τε καὶ ἀπερίγραφτον ἐν τῷ τινι πράγματι, διὰ τῶν ἐπιφανιζομένων ἰδιωμάτων ὑφ' ὧς τὰ καὶ περιγράφουσα. Et paulo ante dixerat: Τὰ δὲ τῶν καθ' ἑκάστου ἰδιωμάτων ἐστὶ σημαντικὰ· δι' ὧν οὐχ ἡ κοινότης τῆς φύσεως ἐνθεωρεῖται τῷ ῥήματι, ἀλλὰ πράγματος τινος περιγραφῇ, etc. Et initio libri *De Ariani* ita scribit: Διὰ τὴν τῶν ὑποστάσεων διαφορὰν, καὶ τὴν κατὰ τὰς οὐσίας περιγραφῇν εἰσαγόντων. Eadem verba leguntur in epistola 43 Basilii ad Gregorium Nyssenum. Quam quidem epistolam Gregorius Nyssenus in eo quem dixi libro totam fere transcripsit. Porro videtur Beryllus οὐσίαν accepisse pro *persona*, more sæculi sui, quo οὐσία et ὑπόστασις inter se confundebantur. Errabat igitur Beryllus, qui Christum ante incarnationem, nullam propriæ personæ differentiam habuisse dicebat. Sed quod idem aiebat, Dominum nostrum non habere propriam deitatem, sed tantum paternam in ipso inhabitantem, in eo quidem recte sentiebat. Neque enim propria est divinitas Patris, propria Filii, sed una eademque est trium personarum divinitas. Alioqui tres essent dii, non unus Deus. Ita si sensit, excusari potest Beryllus. Quod si existimavit Filium non esse propriæ Deum, sed tantum appellativè ac participative, in eo hallucinatus est. Certe cum ante incarnationem Filium personaliter non substituisse dixerit, sequitur ut divinitatem ei quoque abrogaverit.

(79) Ὅ τι καὶ λέγει. Musculus et Christophorsonus

D

nus adverbium esse existimarunt, cum tamen legendum sit disjunctim ὅ τι, quemadmodum in codice Regio diserte scriptum inveni. In Maz. et Med. scriptum est λέγοι, periinde ac in Savillii libro.

(80) Ἀναλαβὼν αὐτόν. Hujus verbi vim optime exposuit Nicephorus in lib. v, cap. 22, cujus verba scholii vicem præstabit: ἡρέμα τε καὶ ἡπίως προσαναχτώμενος. At Musculus et Christophorsonus verbum ἀναλαβὼν conjungunt cum voce ἀποδείξει.

(81) Vulg. περὶ μνήμη. Dudum conjeceram scribendum esse Ὀριγένους περὶ μνήμη παραδίδασκε. Tandem vero in Medicæo ac Maz., Fuk. et Savil. codicibus ita distincte scriptum inveni.

(82) Ἐκ τῆς Ἀπολογίας. Scripserat Eusebius sex libros Ἀπολογίας ὑπὲρ Ὀριγένους, ut scribit Hieronymus tum in *Catalogo*, tum in *Apologetico* adversus Rufinum. Horum primum librum interpretatus est Rufinus, et sub nomine Pamphili martyris edidit. Quo quidem nomine gravissime reprehenditur ab Hieronymo, quod librum Eusebii, quem Hieronymus semper hæreticum nominat, præfixo Pamphili martyris titulo evulgasset. Sed respondere potuit Rufinus id quod hic ab Eusebio dicitur, *Apolo-giam* illam pro Origene ab utroque simul elaboratam fuisse, tam a Pamphilo martyre, quam ab Eusebio. Quod testatur etiam Photius in *Bibliotheca*, cap. 120, ubi ait Pamphilum, cum esset in carcere, quinque libros pro Origene una cum Eusebio scripsisse ad confessores qui in metallis erant: sextum vero post mortem Pamphili ab Eusebio adjectum esse. Cæterum ex hoc Eusebii libro quem pro defensione Origenis conscripsit, colligere est jam tum exstistisse multos, qui Origenem reprehenderent ob dogmatum novitatem. Inter quos præcipuus fuit Methodius, qui et librum *De resurrectione* scripsit

peti possunt ex *Apologetico* qui a nobis et a sacro- A τίων ἕνεκα συμπονήσαντες ἀλλήλοις, διὰ σπουδῆς
sancto nostri temporis martyre Pamphilo pro πεποιήμεθα.
illius defensione conscriptus est: quem quidem nos propter malevolos quosdam accusatores, communi
studio atque opere junctim elaboravimus.

CAPUT XXXIV.

De Philippo Cæsare.

Interea cum Gordianus sex totis annis Romanum
imperium administrasset, Philippus una cum Phi-
lippo filio in ejus locum successit. Hunc, utpote
Christianum, fama est in postrema Paschæ vigilia
precationum in ecclesia participem simul cum
reliquo populo fieri voluisse: sed episcopum qui
tunc Ecclesiæ præerat, non prius illi aditum permi-
sisse quam confessionem scelern fecisset, iisque
qui humanitus lapsi fuerant, et in pœnitentium
ordine stabant, sese adjunxisset. Quippe ob multa
quæ commiserat crimina, nunquam omnino ab
episcopo fuisse admissus, nisi id prius fecisset.
Et imperator quidem libenter obtemperasse dicitur, B
sincerumque ac religiosum affectum timoris Dei,
operibus ipsis declarasse.

CAPUT XXXV.

Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.

Anno autem hujus imperii tertio cum Heraclæ
post sexdecim episcopatus annos diem extremum
obiisset, pontificatum Alexandrinæ Ecclesiæ suscepit
Dionysius.

CAPUT XXXVI.

Quot præterea libri ab Origene lucubrat sint.

Quo tempore cum fides nostra, ut parerat, auge-
retur in dies, et doctrina Christianorum summa
ubique libertate frueretur, Origenes, jam sexagenario C
major, utpote qui ex diuturna exercitatione maxi-
mum dicendi usum sibi comparasset, conciones
quas habebat ad populum, a notariis excipi permi-
sit, cum id antea fieri nunquam concessisset.
233 Sub idem tempus octo libros composuit
adversus librum quemdam Celsi Epicurei contra

adversus Origenem, teste Hieronymo et Epiphanio.
Atque hæc causa mihi videtur fuisse cur Eusebius
in his *Historiæ ecclesiasticæ* libris nullam Methodii
mentionem fecerit. Nam cum omnes ecclesiasticos
scriptores in hoc opere accurate commemoraverit,
Methodium tamen de industria prætermisit, eo quod
Origenem quem ipse præcipue mirabatur, impugna-
visset. Hinc etiam est quod contra Porphyrii libros
post eundem Methodium scripsit, quasi æmulatione
quadam et odio adversus Methodium incitatus.
Certe Eusebius in libro vi *Apologiæ suæ pro Origene*,
respondebat objectionibus Methodii: *Quomodo*, in-
quit, ausus est Methodius nunc contra Origenem
scribere, qui hæc et hæc de Origenis locutus est dog-
matibus? Citantur hæc verba ab Hieronymo in lib. i
adversus Rufinum.

(83, 84) *Μετασχεῖν ἐθελησάι*. In codd. Fuk. et
Sav. legitur *συμμετασχεῖν*, quod est elegantius.

(85) *Τοῖς ἐν παραπτώμασι ἐξεταζομένοις*. Mus-
culus vertit: *Qui propter peccata inquirebantur*, et
sic fere interpretes Nicephori; male, ut sentio. Nam ἐξε-
τάζεσθαι nihil aliud est hic quam censerī, versari,
in peccatorum ordine collocari. Sic τάξεις τῶν
παραπτωμάτων dicit Dionysius in cap. 46 hujus

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Τὰ κατὰ Φίλιππον Καίσαρα (Nic. H. E. v, 25).

Ἔτεσι δὲ ὅλοις ἐξ Γορδιανοῦ τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν
ἀνύσαντος, Φίλιππος ἅμα πατρὶ Φιλίππῳ τὴν ἀρχὴν
διαδέχεται. Τοῦτον κατέχει λόγος Χριστιανὸν ὄντα, ἐν
ἡμέρᾳ τῆς ὑστάτης τοῦ Πάσχα παννυχίδος, τῶν ἐπὶ
τῆς Ἐκκλησίας εὐχῶν τῷ πλήθει μετασχεῖν ἐθελη-
σαι (83-84), οὐ πρότερον δὲ ὑπὸ τοῦ τῆνικᾶδε προ-
στώτους ἐπιτραπήναι εἰσβαλεῖν, ἢ ἐξομολογήσασθαι, καὶ
τοῖς ἐν παραπτώμασι ἐξεταζομένοις (85) μετανοίας
τε χώραν ἰσχυροῦσιν ἑαυτὸν καταλέξαι· ἄλλως γὰρ μὴ
ἂν ποτε πρὸς αὐτοῦ, μὴ οὐχὶ τοῦτο ποιήσαντα, διὰ
πολλὰς τῶν κατ' αὐτὸν αἰτίας παραδεχθῆναι. Καὶ
πειθαρχῆται γε (86) προθύμως λέγεται, τὸ γνήσιον
καὶ εὐλαβὲς τῆς περὶ τὸν θεὸν φόβον διαθέσεως ἐρ-
γοῖς ἐπιδεικνυμένον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ὡς Διονύσιος Ἡρακλᾶ τὴν ἐπισκοπὴν διεδέ-
ξατο (Nic. H. E. v, 26).

Τρίτον δὲ τοῦτῃ ἔτος ἦν, καθ' ὃ μεταλλάξαντος
Ἡρακλᾶ τὸν βίον ἐπὶ ἑκατάδεκα ἔτεσι τῆς προστα-
σίας, τῶν κατ' ἹΑλεξάνδρειαν Ἐκκλησιῶν τὴν ἐπι-
σκοπὴν Διονύσιος ὑπολαμβάνει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Ὅσα ἄλλα ἐσπούδασται τῷ Ὀριγῆναι
(Nic. H. E. v, 19).

Τότε δῆτα, οἷα καὶ εἰκὸς ἦν, πληθούσης τῆς πί-
στεως, πεπαρόρησιασμένου τε τοῦ καθ' ἡμᾶς παρὰ
πᾶσι λόγου, ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντά φασιν ἔτη τὸν Ὀρι-
γῆνην γενόμενον, ἅτε μεγίστην ἥδη συλλεξάμενον ἐκ
τῆς μακρᾶς παρασκευῆς ἔξιν, τὰς ἐπὶ τοῦ κοινοῦ
λεγομένας αὐτῷ διαλέξεις ταχυγράφοις μεταλαβεῖν
ἐπιτρέψαι (87), οὐ πρότερόν ποτε τοῦτο γενέσθαι
συγκυχωρηκότα. Ἐν τούτῳ καὶ τὰ πρὸς τὸν ἐπιγε-
γραμμένον καθ' ἡμῶν Κέλσου τοῦ Ἐπικουρεῖου (88)

libri.

(86) *Καὶ πειθαρχῆσαι γε*. Historiam hanc de
Philippo imperatore, quem Babylas episcopus ab
Ecclesiæ adiuv repulit, refert auctor *Chronici Alex-
andrin* ex narratione Leontii episcopi Antiocheni,
qui sub Constantio imp. vixit. Eadem fere narrat
Chrysostomus in oratione de sancto Babyla, contra
gentiles, nisi quod imperatorem ipsi non nomi-
nal.

(87) *Διαλέξεις ταχυγράφοις μεταλαβεῖν ἐπι-
τρέψαι*. Idem testatur Pamphilus martyr in lib. i
Apologiæ pro Origene, his verbis: *Quodque puræ
religionis observaverit disciplinam, et præ cæteris
verbo Dei et doctrinæ operam dederit, dubium non
est ex his quæ ad nos laboris et studii ejus certissima
designantur indicia: præcipue vero per eos tractatus
quos pæne quotidie in Ecclesia habebat ex tempore;
quos et describentes Notarii ad monumentum posteri-
tatis tradebant.*

(88) *Κέλσου τοῦ Ἐπικουρεῖου*. Duo fuere Celsi
Epicuræ sectæ philosophi, quorum alter Neronis
ætate vixit, alter circa Antonini tempora, ut scribit
Origenes in libro i contra Celsum. Adversus hunc
posteriorem Celsum scripsit Origenes octo elegan-

Ἀληθῆ λόγον, ὁκτὼ τὸν ἀριθμὸν συγγράμματα συντάττει, καὶ τοὺς εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον εἰκοσι πέντε τόμους, τοὺς τε εἰς τοὺς δώδεκα προφήτας, ἀφ' ὧν μόνους εὗρομεν πέντε καὶ εἰκοσι. Φέρεται δὲ αὐτοῦ καὶ πρὸς αὐτὸν βασιλεῖα Φιλιππον ἐπιστολή· καὶ ἄλλη πρὸς τὴν τούτου γαμετὴν Σεβήραν, διάφοροι τε ἄλλαι πρὸς διαφόρους, ὧν ὑπόσας σποράδην παρὰ διαφόροις σωθείσας συναγαγεῖν δεδυνήμεθα, ἐν ἰδίαις τόμων περιγραφαῖς, ὡς ἂν μηκέτι διαρρίπτοντο, κατελέξαμεν, τὸν ἑκατὸν ἀριθμὸν ὑπερβαινούσας. Γράφει δὲ καὶ Φαδιανῷ (89) τῷ κατὰ Ρώμην ἐπισκόπῳ, ἐτέροις τε πλείστοις ἄρχουσιν ἐκκλησιῶν, περὶ τῆς κατ' αὐτὸν ὀρθοδοξίας. Ἐχει καὶ τούτων τὰς ἀποδείξεις, ἐν ἑκτῇ τῆς γραφείσης ἡμῖν περὶ τοῦ ἀνδρὸς Ἀπολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Περὶ τῆς τῶν Ἀράβων διαστάσεως (Nic. H. E. v, 25).

Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἐπὶ τῆς Ἀραβίας κατὰ τὸν δαλούμενον ἐπιφύονται χρόνον, δόγματος ἄλλοτρίου τῆς ἀληθείας εἰσηγῆται, οἱ ἔλεγον τὴν ἀνθρωπείαν ψυχὴν τῶς μὲν κατὰ τὸν ἐνεστώτα καιρὸν ἅμα τῇ τελευτῇ συναποθῆσκειν τοῖς σώμασι καὶ συνδιαφθεῖσθαι, αὐθις δὲ ποτε κατὰ τὸν τῆς ἀναστάσεως καιρὸν σὺν αὐτοῖς ἀναβιώσεσθαι. Καὶ δὴ καὶ τότε συγροτηθεῖσας οὐ σμικρὰς συνόδους, πάλιν Ὀριγῆνης (90) παρακληθεὶς καὶ ἐνταῦθα, κινήσας τε λόγους (91) ἐπὶ τοῦ κοινοῦ περὶ τοῦ ζητουμένου, οὕτως ἠνέχθη, ὡς μετατεθῆναι τὰς τῶν πρότερον ἐσφαλμένων διανοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΗ'.

Περὶ τῆς Ἑλκεσαϊτῶν αἵρέσεως (Nic. H. E. v, 24).

Τότε δὲ καὶ ἄλλη διαστροφή κατάρχεται ἡ τῶν Ἑλκεσαϊτῶν λεγομένη αἵρεσις· ἡ καὶ ἅμα τῷ ἄρξασθαι ἀπέσθη. Μνημονεύει δ' αὐτῆς ὁμιλῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ εἰς τὸν ὀγδοηκοστὸν δεῦτερον ψαλμὸν (92) ὁ Ὀρι-

ginalis libros qui etiamnum supersunt. Hic est Celsus, cui Lucianus librum suum qui *Alexander* seu *Falsus vates* inscribitur, nuncupavit, cum ab eo rogatus esset ut vitam impostoris illius litteris traderet. In fine autem illius libri, Lucianus eum alloquens, Epicureum fuisse aperte significat his verbis: Καὶ σοὶ μὲν μάλιστα χαριζόμενος, ἀνδρὶ ἐταίρῳ καὶ φίλῳ, καὶ ὃν ἐγὼ μάλιστα θαυμάσας ἔχω, ἐπὶ τε σοφίᾳ, καὶ τῷ πρὸς ἀλήθειαν ἔρωτι, καὶ τρόπῳ πραότητι, καὶ ἐπιεικείᾳ καὶ γαλήνῃ βίου, καὶ δεξιότητι πρὸς τοὺς συνόντας· τὸ πλεον δὲ, ὅπερ καὶ σοὶ ἡδίων, Ἐπικούρῳ τιμωρῶν, etc. Quibus etiam verbis indicare videtur Lucianus librum Celsi qui Ἀληθὲς λόγος dicebatur.

(89) Γράφει δὲ καὶ Φαδιανῷ. Hieronymus in epistola 65: Ipse Origenes in epistola quam scribit ad Fabianum, Rom. urbis episcopum, penitentiam agit cur talia scripserit; et causam temeritatis in Ambrosium confert, quod secreto edita in publicum protulerit.

(90) Πάλιν Ὀριγῆνης. Jam enim antea Origenes rogatus ab episcopis in Arabiam venerat, et adversus Beryllum in ecclesia disputaverat, eumque ab hæretico errore revocaverat.

(91) Κινήσας τε λόγους. Magis placet altera lectio quam in Fuk. et Savil. codd. reperi, κινήσασθαι λόγους. Quam scripturam confirmat Rufinus. Iterum, inquit, Origenes rogatur ab omnibus inter-

A Christianos, qui *De vera doctrina* inscribitur.

Quinque præterea ac viginti volumina in *Evangelium Matthæi* elaboravit, et in *duodecim prophetas* expositiones, quarum quinque duntaxat et viginti libros reperimus. Exstat etiam ejus epistola ad imperatorem ipsum Philippum, et altera ad conjugem illius Severam: diversæ præterea ad diversos scriptæ. Ex quibus quocunque sparsim apud varios asservatas reperire potuimus, seorsum in proprios libros, ne iterum dissiparentur, digessimus. Sunt autem illæ numero supra centum. Sed et ad Fabianum Romanæ urbis episcopum, et ad complures alios Ecclesiarum antistites de recta fidei sæ ratione epistolas scripsit. Harum autem rerum certissima documenta habes in sexto libro *Apologetici* illius quem nos pro ejus defensione conscripsimus.

CAPUT XXXVII.

De Arabum discordia.

Eodem tempore alii rursus in Arabia, dogmatis cujusdam a veritate prorsus alieni auctores exstiterunt. Asserebant enim hominum animas in præsentem quidem sæculo una cum corporibus interire atque corrumpi: rursus vero resurrectionis tempore simul cum iisdem corporibus ad vitam esse redituras. Convocato igitur hanc ob causam non exiguo concilio, iterum rogatus etiam illic Origenes, cum disputationem de quæstione illa coram omni multitudo instituisset, tanto robore decertavit, ut qui prius in errorem lapsi fuerant, sententiam mutarent.

CAPUT XXXVIII.

De hæresi Helcesaitarum.

Alius quoque tunc temporis error exortus est, Helcesaitarum scilicet hæresis: quæ quidem simul nata, simul exstincta est. Hujus mentionem facit Origenes in homilia ad populum qua psalmum

esse et facere sermonem.

(92) Ὁμιλῶν εἰς τὸν πᾶν ψαλμὸν. Triplex fuit opus Origenis in sacram Scripturam: commentarii scilicet, scholia et homiliæ. Et commentarii quidem in doctiorum gratiam conscripti sunt; scholia vero etiam doctiorum gratia ab Origene sunt elaborata: sed in eos libros qui perpetuis et uberioribus commentariis nequaquam opus habebant. Homiliæ vero cum ad populum haberentur, ad captum multitudinis sunt accommodatæ. Hoc est quod Sedulius Innuit in præfatione operis Paschalis: Cognoscant, inquit, peritissimum divine legis Origenem. tribus nihilominus editionibus prope cuncta quæ disseruit aptavisse. Vide Hieronymum in præfationibus tum in Isaiam, tum in Matthæum. Idem in præfatione Commentariorum in Epist. ad Galatas, ubi triplex illud opus Origenis commemorat, pro homiliis tractatus dicit, quod idem est. Nam Latini vocare solent tractatus, quos Græci dicunt homilias, ut ex Augustini *Retractionibus*, et ex Possidio colligimus. Et in homiliis quidem Origenes cum vulgum alloqueretur, communi editione LXX interpretum utebatur. In explanationibus vero alias quoque editiones et Hebraicam veritatem proferebat, teste Hieronymo in præfatione *Hebraicarum quæstionum*. De hoc triplici Origenis opere loquitur etiam Rufinus in epistola ad Ursacium, quam præfixit interpretationi Origenis in librum *Numerorum*.

octogesimum secundum exponit, his verbis : « Quidam, inquit, nuper advenit de se ipse magnifice sentiens, utpote qui impiam et nefariam Helcesaitarum opinionem quæ adversus Ecclesiam recens coorta est, possit defendere. Exponam **234** autem vobis quæ et quanta perperam asserat hæc secta, ne forte vos ab illa abripi sinatis. Ex universo sacræ Scripturæ Canone quædam rejicit : quibusdam vero utitur testimoniis tum ex Vetere instrumento, tum ex Evangelio. Paulum quidem apostolum integrum repudiat. Docet præterea indifferentem rem esse Christum abnegare : et eum qui sapit, ore quidem tenuis in ipso discrimine negatorum esse, sed non ex animi sententia. Librum etiam proferunt quem ex celo delapsum affirmant : eosque qui auscultaverint illi et crediderint, peccatorum veniam consecuturos, et quidem diversum ab illa peccatorum remissione quam Jesus Christus impertiit. » Sed de his haetenus.

CAPUT XXXIX.

De persecutione Decii, et quæ passus est Origenes.

Philippo interim cum septem annis regnavisset, successit Decius, qui, præ odio adversus Philippum, persecutionem intulit Ecclesiæ. In qua persecutione cum Fabianus Romæ martyrium pertulisset, in ejus locum Cornelius subrogatus est episcopus. In Palæstina autem Alexander, Hierosolymorum episcopus, rursus propter Christum ad præsidii tribunal adductus, cum ex secunda hac confessione magnam gloriam retulisset, Cæsareæ in carcerem coniectus est vir decora senectute et veneranda canitie conspicuus. Qui cum post præclaram atque illustrem Christianæ fidei confessionem in præsidiali judicio editam, tandem in eustodia animam exhalasset, Mazabanes in ejus locum episcopus Hierosolymorum renuntiatus est. Eodemque modo apud Antiochiam episcopo Babylæ post confessionem in vinculis mortuo, Fabius Ecclesiæ illi præficitur. Porro quæ et quanta Origeni in ea persecutione acciderint : et quis horum omnium

(93) *Ἐλκεσαίων.* Hos *Ἐλκεσαίους* vocat Theodoritus in libro ii *Hæreticarum fabularum*, cap. 7, ab Elcesai quodam ita dictos. Epiphanius in hæresi Ebionæorum, hunc Elxæum pseudopropheta nomen; qui cum se Ebionæis adjunxisset, auctor eis fuit novæ ejusdem de Christo sententiæ, vagæ admodum et incertæ quam ibidem refert Epiphanius, plane similem iis quæ refert Theodoritus in dicto loco. Ex quo apparet, id quod antea dixi, Elxæum et Elcesai unum et eundem esse. Hunc etiam *Elxai* vocat Epiphanius in hæresi Ossensorum, et Trajani temporibus vixisse ait. Quem quidem auctorem esse hæresis Elcesaitarum, ex eo convincimus, quod narrat Epiphanius. Primum enim librum quemdam ab eo promulgatum esse scribit, prophetico spiritu et divina sapientia plenum. Deinde affirmabat Elxai nullum esse crimen, si quis persecutionis tempore idolis sacrificaret, dummodo id non ex animo faceret. Eadem vero de Elcesaitis hic prodit Origenes. Sed clarius id ipsum testatur Epiphanius in hæresi Sampsaëorum, ubi Elcesæos (quos eodem esse cum Elcesaitis jam probavimus) auctorem sectæ suæ habuisse Elxæum vel Elxai scribit. Quare fallitur Scaliger, qui in capite 27 *Elenchi*, ἡλξαι nihil aliud esse dixit quam Essæum: ergo Elcesæi seu Elcesaitæ iidem essent cum Es-

A γένης, ὡδὲ πως λέγων· « Ἐλήλυθε τις ἐπὶ τοῦ παρόντος μέγα φρονῶν ἐπὶ τῷ δύνασθαι προσθεύειν γνώμης ἀθέου καὶ ἀσεβεστάτης, καλουμένης Ἐλκεσαίων (93), νεωστὶ ἐπανισταμένης ταῖς Ἐκκλησίαις. Ἐκεῖνη ἡ γνώμη οἷα λέγει κακὰ, παραθήσεται ὑμῖν, ἵνα μὴ συναρπάξησθε. Ἀθετεῖ τινα ἀπὸ πάσης Γραφῆς. Κέχρηται ῥητοῖς πάλιν ἀπὸ πάσης Παλαιᾶς τε καὶ Εὐαγγελικῆς, τὸν Ἀπόστολον τέλειον ἀθετεῖ. Φησὶ δὲ ὅτι τὸ ἀρνήσασθαι Χριστὸν ἀδιάφορόν ἐστι. Καὶ ὁ μὲν νοήσας (94), τῷ στόματι ἐν ἀνάγκαις ἀρνήσεται, τῇ δὲ καρδίᾳ οὐχί. Καὶ βίβλον τινὰ φέρουσιν, ἣν λέγουσιν ἐξ οὐρανοῦ καταπεπτωκέναι. Καὶ τὸν ἀκηκόστα ἐκείνης καὶ πιστεύοντα, ἀρεσιν λήψεσθαι τῶν ἀμαρτημάτων, ἄλλην ἀρεσιν παρ' ἣν Χριστὸς Ἰησοῦς ἀρῆκε. » Καὶ τὰ μὲν περὶ τοῦτον τάδε ἐστίν.

» Sed de his haetenus.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Περὶ τοῦ κατὰ Δέκιον διωγμοῦ, καὶ ὅσα Ὁριγένους ἀέπονθεν (Nic. H. E. v, 27, 32).

Ἀλλὰ γὰρ Φίλιππον ἔτεσιν ἐπτά βασιλεύσαντα διαδέχεται Δέκιος· ὃς δὴ τοῦ πρὸς Φίλιππον ἔχθους ἕνεκα διωγμὸν κατὰ τῶν Ἐκκλησιῶν ἐγείρει, ἐν ᾧ Φαβιανὸν ἐπὶ Ῥώμης μαρτυρίῳ τελειωθέντος, Κορνήλιος τὴν ἐπισκοπὴν διαδέχεται. Ἐπὶ δὲ Παλαιστίνῃς Ἀλέξανδρος ὁ τῆς Ἱερουσολύμων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, αὐτὸς διὰ Χριστὸν ἐν τῇ Καισαρείᾳ ἡγεμονικοῦ παραστάς δικαστηρίοις, καὶ ἐπὶ δευτέρᾳ διαπρέφας ὁμολογία, δεσμωτηρίου πειράται, λιπαρῶ γῆρει καὶ σμυνῇ πολὺ κατεστεμμένος. Τούτου δὲ μετὰ τὴν ἐν τοῖς ἡγεμονικοῖς δικαστηρίοις λαμπρὰν καὶ περιφανῆ μαρτυρίαν, ἐπὶ τῆς εἰρκτικῆς κοιμηθέντος, Μαζαβάνης διάδοχος τῆς ἐν Ἱερουσολύμοις ἐπισκοπῆς ἀναδείκνυται. Τῷ δ' Ἀλεξάνδρῳ παραπλησίως ἐν Ἀντιοχείᾳ τοῦ Βαβύλα μετὰ τὴν ὁμολογίαν ἐν δεσμωτηρίῳ μεταλλάξαντος, Φάβιος τῆς αὐτόθι προτίσταται Ἐκκλησίας. Τὰ μὲν οὖν Ὁριγένει κατὰ τὸν διωγμὸν συμβάντα οἷα καὶ ὅσα, καὶ ὅποιας ἔτυχε

sæis, quo nihil est absurdius. Adde quod Elcesæi sen Elcesaitæ cum unico σῆμα scribuntur; Essæi vero cum duplici. Itaque corrigendus est Epiphanius in hæresi Ebionæorum, cap. 3, ubi Ἐλκεσαίοις male scribitur pro Ἐλκεσαίοις. Porro in nostris quidem codicibus Ἐλκεσαῖται aspiratur, sed apud Rufinum id nomen scribitur sine aspiratione. Vide Augustinum *De hæresibus*, cap. 10. De his Methodius in lib. viii *Convivii* : Μαρκίωνος γὰρ καὶ Οὐαλεντίνου, καὶ τῶν περὶ τὸν Ἐλχασαῖον, καλὸν μὲν δὲ μνημονεύσαι.

(94) Ὁ μὲν νοήσας. Hæc verba non intellexerunt interpretes. Et Rufinus quidem vertit, qui fixus est in corde suo, quem secutus est Langus. Christophorus vero ita interpretatur, qui interiore cogitatione recte de fide sentiat, quod plane est absurdum. Quid enim absurdius est quam dicere eum qui animo recte sentit de fide, ore quidem eam negaturum si usus ita poposcerit, animo vero minime? Sed ὁ νοήσας hic significat, quicunque sapit. Sic enim Græci loquuntur. Notus est Hesiodi versus :

Ἀνδρ' τοι βασιλεῦσ' ἐρέω νοέουσι καὶ αὐτοῖς.

Et alter ille initio *Operum et Discurum*, ubi de duplici contentione loquitur :

Τὴν μὲν κερ ἐπαίρεσσε νοήσας.

τελευτῆς, τοῦ πονηροῦ δαίμονος ἐφαμύλλως τῷ ἀνδρὶ πινωστρατιᾷ παραταξαμένου, πάσῃ τε μηχανῇ καὶ δυνάμει κατ' αὐτοῦ στρατηγήσαντος, παρὰ πάντας καὶ τοὺς τινικᾶδε πολεμηθέντας διαφερόντως ἐπισκήψαντος αὐτῷ, οἷά τε καὶ ὅσα διὰ τὸν Χριστοῦ λόγον ὁ ἀνὴρ ὑπέμεινε δεσμὰ καὶ βασάνους τὰς κατὰ τοῦ σώματος, τὰς τε ὑπὸ σιδηρῶ κλοιῷ καὶ μυχοῖς εἰρκτῆς τιμωρίας, καὶ ὡς ἐπὶ πλείσταις ἡμέραις τοὺς πόδας ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου παραταθεὶς διαστήματα (95) κατασπώμενος, πυρὸς τε ἀπειλὰς, καὶ ὅσα ἄλλα πρὸς τῶν ἐχθρῶν ἐπενεχθέντα καρτερῶς ἤνεγκεν, οἷου τε τὰ κατ' αὐτὸν ἔτυχε τέλους, μηδ' αὐτὸν ἀνελεῖν παντὶ σθένει τοῦ δικαστοῦ φιλοεικῶς ἐνοστήσαντος, ὁποῖας τε μετὰ ταῦτα καταλείπει φωνὰς, καὶ αὐτὰς πληρεῖς τοῖς ἀναλήψεως δεομένοις (96) ὠφελείας, πλείσται δὲ τάνδρως ἐπιστολαὶ τάληθες ὁμοῦ καὶ ἀκριδὲς περιέχουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ τῶν Διονυσίῳ συμβάτων (Nic. H. E. v, 28).

Τὰ γέ τοι κατὰ Διονύσιον, ἐκ τῆς πρὸς Γερμανὸν ἐπιστολῆς αὐτοῦ παραθήσομαι. ἔνθα τοῦτον περὶ ἑαυτοῦ λέγων ἱστορεῖ τὸν τρόπον. « Ἐγὼ δὲ καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ λαλῶ, καὶ αὐτὸς οἶδεν ὅτι οὐ ψεύδομαι. οὐδὲ μίαν ἐπ' ἑμαυτοῦ βαλλόμενος (97), οὐδὲ ἀθῆσι πεποίημαι τὴν φυγὴν. Ἀλλὰ καὶ πρότερον (98) τοῦ κατὰ Δέκιον προτεθέντος διαγμοῦ, Σαβίνος αὐτῆς ὥρας φρουμεντάριον (99) ἐπεμψεν εἰς ἀναζήτησίν μου· καὶ γὰρ μὲν τεσσάρων ἡμερῶν ἐπὶ τῆς οἰκίας ἐμείνα, τὴν ἀφιξίν τοῦ φρουμενταρίου προσδοκῶν. Ὁ δὲ πάντα μὲν περιῆλθεν ἀνερευνῶν, τὰς ὁδοὺς, τοὺς ποταμούς, τοὺς ἀγρούς, ἔνθα κρύπτεσθαι με ἦ βαδίζειν ὑπενόησεν. Ἀορασίᾳ δὲ εἶχετο, μὴ εὐρίσκων τὴν εἰκίαν· οὐ γὰρ ἐπίστευεν οἰκοὶ με διωκόμενον μέ-

exitus fuerit, dum pessimus daemon omnes adversus illum copias instantius movet, cunctisque machinis ac viribus eum impugnat, et in hunc præ reliquis omnibus qui tunc temporis appetiti sunt, præcipue irruit: quæ item et quanta propter doctrinam Christi vir ille pertulerit, vincula scilicet et corporis cruciatus, et in intimo carceris recessu ferrel torquis ærumnas; utque multorum dierum spatio pedes in nervo ad quatuor usque foraminum interstitia distenti fuerint: ad hæc ignium 235 minas, et quæcunque alia ab inimicis illata fortiter sustinuit: et ejusmodi tandem harum rerum exitus fuerit, judice omni virium nisu ambitiose contentente ne illum interficeret: denique quos sermones posthæc quamque utiles iis qui consolatione indigent reliquerit, plurimæ ejus epistolæ non minus vere quam accurate commemorant.

CAPUT XL.

De his quæ Dionysio acciderunt.

Quæ autem Dionysio contigerunt, ex ipsius adversus Germanum epistola hic ascribam: in qua de semetipso verba faciens, ita narrat: « Ego vero coram Deo loquor, et ipse scit me nequaquam mentiri: nunquam mea sponte, nec sine Dei nutu fugam inii. Sed et prius, cum persecutionis edictum sub Decio propositum fuisset, Sabinus frumentarium qui me requireret, eodem temporis momento misit. Atque ego quidem quatrifiduo domi mansi, adventum expectans frumentarii. Ille vero omnia circummeundo perscrutabatur: vias, fluvios, agros, ubi me occultari aut qua transiturum esse suspicabatur. Verum caligo quædam ei obtutum ademerat, ne domum reperiret. Neque enim opinabatur me domi consistere

(95) Ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου διαστήματα. Malim scribere ἐπὶ τέσσαρα, vel πρὸς τέσσαρα. Porro ξύλον nervum esse, jam supra ostendimus, non autem equuleum, ut putavit P. Halloixius. Porro in mss. codicibus Maz., Med., Fuk. et Savillii scribitur παραταθεὶς διαστήματα κατασπώμενος, πυρὸς τε, etc. Sed non dubito quin vox illa κατασπώμενος, scholion sit ad explicationem verbi præcedentis παραταθεὶς. Et ita quidem prius sensimus. Nunc vero, re attentius examinata, verbum κατασπώμενος retinendum censemus, totumque locum ab his verbis καὶ ὡς ἐπὶ πλείσταις ἡμέραις, usque ad illa καρτερῶς ἤνεγκεν, uno ductu continuandum. Ait enim Eusebius, Origenem equuleo impositum, tum ignis minas, tum reliqua tormenta fortiter pertulisse. Ξύλον igitur hoc loco est equuleus; quod vel adjecta vox declarat. Quoties enim de nervo seu compedibus dicitur, simpliciter dici solet ξύλον; sed cum equuleum significat, adjicitur fere κολαστήριον aut βασανιστήριον.

(96) Τοῖς ἀναλήψεως δεομένοις. Id est, qui consolatione indigent. Sic enim construenda sunt verba, quæ Eusebius solito more transposuit. Quod tamen non vidit Christophorus. Cæterum de Æthiopo adversus Origenem subornato, et de abnegata fide, nihil hic dicit Eusebius, sed et Baronius cuncta hæc fabulosa esse merito censuit. Nemesius tamen in libro *De natura hominis*, cap. 30, narrationem illam Epiphanius confirmat.

(97) Ἐπ' ἑμαυτοῦ βαλλόμενος. In codice Fuk. et

in *Chronico* Georgii Syncelli, ubi hæc Dionysii epistola refertur, legitur ἐπ' ἑμαυτῷ βαλλόμενος. In codd. autem Maz. et Med. scriptum inveni ἐπ' ἑμαυτὸν βαλλόμενος. Sic Herodotus dixit βαλλόμενος ἐφ' ἑαυτοῦ πέπρηχε. Id est, seipsum in consilium adhibens, sua sponte et proprio motu. Pene omiseram monere, initium hujus epistolæ in codice Mediceo ita legi: Ἐγὼ δὲ ἐνώπιον, etc., quod quidem rectius mihi videtur. Musculus verba illa καὶ ἐνώπιον usque ad οὐδεμίαν parenthesi includit. Sed nihil necesse est, quippe cum ante οὐδεμίαν ponenda sit distinctio, ut habent omnes mss. codices. Scribendum etiam est οὐδὲ μίαν ex mss. codicibus Maz., Med. et Fuk.

(98) Ἀλλὰ καὶ πρότερον. Pessime hæc vertit Christophorus, qui πρότερον τοῦ διαγμοῦ dici putavit, quod tamen Græci sermonis proprietates non admittit. Sed et sequentia Dionysii verba hujusmodi sensum prorsus respuunt. Sequitur enim αὐτῆς ὥρας, id est, eodem tempore quo edictum persecutionis erat propositum. Διωγμός enim a Dionysio hic sumitur pro edicto persecutionis.

(99) Φρουμεντάριον. Frumentarii milites erant qui, ad investigandos reos et ad colligendos rumores, per provincias mittebantur: quos tandem Constantinus abolevit, ut scribit Aurelius Victor. Illi etiam judicibus seu rectoribus provinciarum inserviebant. Ita frumentarius ille cujus hoc loco meminit Dionysius, deputatus erat ad obsequium Sabini præfecti Augustalis.

grassante adversus me persecutione. Vixque post diem quartum, cum Deus mihi ut alio migrarem præcepisset, ac præter opinionem omnium viam aperuisset, ego et famuli, multique ex fratribus simul egressi sumus. Atque id divinæ providentiæ opus fuisse, rerum eventus postea declaravit. Siquidem nonnullis fortasse haudquaquam inutiles fuimus. Deinde paucis interpositis, ea quæ ipsi post fugam contigerunt subjungit his verbis: « Ego quidem circa solis oceanum una cum comitibus meis a militibus comprehensus, Taposirim perductus sum. Timotheus vero, Deo ita disponente, tum quidem non adfuit, nec comprehensus est. Sed cum postea advenisset, domum vacuum reperit, et satellites qui eam custodiebant, nos vero in servitutem abductos. » Et aliquanto post: « Quisnam vero, inquit, divinæ illius dispositionis ordo ac modus fuit? Dicam enim quæ vera sunt. Aufugienti et perturbato Timotheo agrestis **236** quidam occurrens, causam festinationis percontatur. Ille rem ut erat exposuit. Rusticus, re audita (pergebat tunc forte ad nuptiale convivium. Solent enim in huiusmodi conviviis totam noctem pervigilare), ingressus rem discumbentibus narrat. Qui confestim quasi signo dato, omnes uno impetu consurrexerunt: et concito eursu in nos irruentes, clamorem ediderunt. Continuo satellitibus qui nos custodiebant in fugam versis, supervenientes, nos, ut eramus, nudis in grabatis jacentes deprehenderunt. Ac primo quidem aspectu, Deum testor, latrones esse existimans qui spoliandi ac diripiendi causa venissent, manens in lectulo meo nudus, sola opertus linea tunica, reliquam vestem quæ juxta me posita erat eis porrexī. At illi consurgere me et quam celerrime proficisci jusserunt. Tunc demum intelligens cujus rei gratia venissent, vociferari cœpi, rogans atque obtestans ut abirent, nosque illic dimitterent. Quod si de nobis bene mereri vellent, orabam ut eos qui me abducebant satellites prævenirent, ipsique caput mihi demerent. Hæc me vociferantem, ut norunt ii qui mihi comites et participes ærumnarum omnium fuisse, invitum surgere coegerunt. Ac me quidem ipse humi supinum abjeci. Illi vero pedibus manibusque comprehen-

νειν (1). Καὶ μόλις μετὰ τὴν τετάρτην ἡμέραν κελεύσαντός μοι μεταστῆναι τοῦ Θεοῦ, καὶ παραδόξως ὁδοποιήσαντος, ἐγὼ τε καὶ οἱ παῖδες (2) καὶ πολλοὶ τῶν ἀδελφῶν ἅμα συνεξήλθομεν. Καὶ ὅτι τῆς τεῦ Θεοῦ προνοίας ἔργον ἐκεῖνο γέγονε, τὰ ἐξῆς ἐδήλωσεν· ἐν οἷς τάχα τισὶ γεγόναμεν χρήσιμοι. » Εἰτά τινα μεταξὺ εἰπὼν, τὰ μετὰ τὴν φυγὴν αὐτῷ συμβεβηκότα δηλοῖ, ταῦτα ἐπιφέρων· « Ἐγὼ μὲν γὰρ περὶ ἡλίου δυσμὰς ἅμα τοῖς σὺν ἐμοὶ γενόμενος ὑπὸ τοῖς στρατιώταις, εἰς Ταπόσιριν ἤχθην· ὁ δὲ Τιμόθεος κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν ἔτυχε μὴ παρὼν, μηδὲ καταληφθεὶς. Ἐλθὼν δὲ ὕστερον, εὔρε τον οἶκον ἔρημον, καὶ φρουροῦντας αὐτὸν ὑπνρέτας, ἡμᾶς δὲ ἐξηνδραποδισμένους. » Καὶ μεθ' ἑτερά φησι· « Καὶ τίς ὁ τῆς θαυμασίας οἰκονομίας αὐτοῦ τρόπος; Τὰ γὰρ ἀληθῆ λέγθησεται. Ἀπήντητό τις τῶν χωριτῶν (3) ὑποφύγοντι τῷ Τιμοθέῳ καὶ τεταραγμένῳ, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς ἐπειξέως ἐπύθετο. Ὁ δὲ τάληθες ἐξείπει· κάκεῖνος ἀκούσας (ἀπῆει δὲ εὐωχησόμενος γάμους· διαπνυννυχίζειν γὰρ αὐτοῖς ἐν ταῖς τοιαύταις συνόδοις ἔθος), εἰσελθὼν ἀπήγγειλε τοῖς κατακειμένοις· οἱ ὁρμῇ μιᾷ καθάπερ ἀπὸ συνθήματος (4) πάντες ἐξανέστησαν, καὶ δρόμῳ φερόμενοι τάχιστα ἤκον, ἐπισπεσόντες τε ἡμῖν, ἠλάλαξαν· καὶ φυγῆς εὐθέως τῶν φρουρούντων ἡμᾶς στρατιωτῶν γενομένης, ἐπέστησαν ἡμῖν ὡς ἐλχομεν ἐπὶ τῶν ἀστρώτων σκιμπόδων (5) κατακείμενοι. Κάγω μὲν, οἶδεν ὁ Θεός, ὡς ληστάς εἶναι πρότερον ἡγούμενος ἐπὶ σὺλῃσιν καὶ ἀρπαγῇν ὀφεικομένους, μένων ἐπὶ τῆς εὐνῆς, ἥς ἡμην γυμνός, ἐν τῷ λινῷ ἐσθήματι, τὴν δὲ λοιπὴν ἐσθῆτα παρακειμένην αὐτοῖς ὤρεγον. Οἱ δὲ ἐξανίστασθαι τε ἐκέλευον καὶ τὴν ταχίστην ἐξίέναι. Καὶ τότε συνελθὼν ἡμῶν παρῆσαν, ἀνέκραγον δεόμενος αὐτῶν καὶ ἱκετεύων ἀπιέναι καὶ ἡμᾶς ἔβην· εἰ δὲ βοῦλονται τι χρηστὸν ἐργάσασθαι, τοὺς ἀπάγοντάς με φθάσαι, καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦς τὴν ἐμὴν ἀποτεμεῖν ἤξλου. Καὶ τοιαῦτα βοῶντος, ὡς ἴσασι οἱ κοινῶν μου καὶ μέτοχοι πάντων γενομένοι, ἀνίστασαν πρὸς βίαν. Κάγω μὲν παρῆκα ἐμαυτὸν ὑπτιον εἰς τοῦδαφος· οἱ δὲ διαλαβόντες χειρῶν καὶ ποδῶν, σύροντες ἐξήγαγον. Ἐπὶ τοῦτοῦτο δὲ μοι οἱ τούτων πάντων γενομένοι μάρτυρες, Γάϊος, Φαῦστος, Πέτρος, Παῦλος· οἱ καὶ ὑπολαβόντες (6) με, φοράδην ἐξήγαγον τοῦ πολιχνίου,

(1) *Διωκόμενον μένειν*. In codd. Maz., Med. et Fuk. legitur *διωκόμενον* ἔχειν, et paulo ante οὐ γὰρ ἐπίστευσεν.

(2) *Καὶ οἱ παῖδες*. Musculus et Christophorsonus venterunt liberi, quod non probō.

(3) *Ἀπήντητό τις τῶν χωριτῶν*. In codd. Mediceo, Maz., Med., Fuk. et Savil. scribitur ἀπῆντα, apud Georgium Syncellum ἀπῆντατο, quod magis placet. Nam ἀπῆντατο nimis poeticum est. *Χωρίτας indigenas* vertit Christophorsonus; interpres Syncelli, *incolas*; neuter bene: sunt enim rustici homines. Sic in conciliis Græcis, οἱ τῶν χωρῶν πρεσβύτεροι, *presbyteri pagorum* dicuntur. Pro τῶν χωριτῶν nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent τῶν χωρικῶν. Sic Alexandrini vocabant rusticos, ut legitur in libello Sophronii *adversus Dioscorum* qui oblatus est synodo Chalcedonensi, μετὰ φάλαγγος ληστρικῆς χωρικῶν τε καὶ ἐτέρων τινῶν.

(4) *Ἀπὸ συνθήματος*. Sic in codd. Med. et Maz. scribitur, recte; nec aliter codd. Fuk. et Savil. Textus vulg., ὑπὸ συνθήματι.

(5) *Ἐπὶ τῶν ἀστρώτων σκιμπόδων*. Scimpodia vocabantur humiles lecti, quales hodieque in aulis habemus sedendi duntaxat causa. Libanius in oratione *De vita sua*, pag. 47: Οἴχοι τε ἐπὶ τῆς κλῆνης, ἐπὶ δὲ τοῦ σκιμπόδος ἐν τῷ διδασκαλείῳ. Et Theonius oratione 9, ex quibus apparet, ejusmodi lectos ægorum causa fere comparatos fuisse. Ἀστρώτων vero nudum verti, secutus Martialem qui in *Apophoreti* ita de ludicibus loquitur:

*Nudo stramina ne toro paterent,
Junctæ nos tibi venimus sorores.*

(6) *Οἱ καὶ ὑπολαβόντες*. Hæc verba referenda esse existimo ad Caium et Faustum et reliquos presbyteros, qui Dionysium ex oppido Taposiri exportarunt, non autem ad rusticos illos et temulentos convivas, ut retulit Christophorsonus. *Φορά-*

καὶ ὄντ' ἑαυτοὺς ἐπιβιδάσαντες ἀπήγαγον. » Ταῦτα A περὶ αὐτοῦ ὁ Διονύσιος διεξέρχεται.

horum omnium testes fuere. Qui me suscipientes, ex oppidulo exportarunt, ac deinde nudo impositum asino abduxerunt. » Et hæc quidem de seipso Dionysius narrat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Περὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας μαρτυρησάντων (Nic. H. E. v. 29-31).

Ὁ δ' αὐτὸς ἐν ἐπιστολῇ τῇ πρὸς Φάβιον ἐπίσκοπον Ἀντιοχείων, τῶν κατὰ Δέκιον μαρτυρησάντων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τοὺς ἀγῶνας τοῦτον ἱστορεῖ τὸν τρόπον· « Οὐκ ἀπὸ τοῦ βασιλικοῦ προστάγματος ὁ διωγμὸς παρ' ἡμῖν ἤρξατο (7), ἀλλὰ γὰρ (8) ὅλον ἐνιαυτὸν προὔλαβε, καὶ φθάσας ὁ κακῶν τῇ πόλει ταύτῃ μάντις καὶ ποιητῆς (9), ὅστις ἐκείνος ἦν, ἐκίνησε καὶ παρώρμησε καθ' ἡμῶν τὰ πληθὴ τῶν ἐθνῶν, εἰς τὴν ἐπιχώριον αὐτοὺς δεισιδαιμονίαν ἀναβρίψας. Οἱ δὲ ἐρρηθισθέντες ὑπ' αὐτοῦ, καὶ πάσης ἐξουσίας εἰς ἀνοσιουργίαν λαβόμενοι, μόνην εὐσέβειαν [τὴν θρησκείαν τῶν δαιμόνων (10)] ταύτην ὑπέλαβον, τὸ καθ' ἡμῶν φονεῖν. Πρῶτον μὲν οὖν πρεσβύτην Μετράν ὀνόματι συναρπάσαντες, καὶ κελεύσαντες ἄθεα λέγειν ῥήματα, μὴ πειθόμενον, ξύλοις τε παίνοντες τὸ σῶμα, καὶ ἀλάμοις ὀφέσει τὸ πρόσωπον καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς κεντοῦντες, ἀγαγόντες εἰς τὸ πρῶτασιον, κατελιθοβόλησαν. Ἐπειτα πιστὴν γυναῖκα Κοῖνταν καλουμένην ἐπὶ τὸ εἰδωλεῖον ἀπαγαγόντες, ἡνάγκαζον προσκυνεῖν· ἀποστρεφόμενην δὲ καὶ βδελυττομένην ἐκδήσαντες τῶν ποδῶν, διὰ πάσης τῆς πόλεως κατὰ τοῦ τραχείου λιθοστρώτου σύροντες, προσαβράσσομένην τοῖς μυλιαίοις λίθοις ἅμα καὶ μαστιγοῦντες, ἐπὶ τὸν αὐτὸν ἀγαγόντες κατέλευσαν τόπον. Εἰθ' ὁμοθυμαδὸν ἅπαντες ὤρμησαν ἐπὶ τὰς τῶν θεοσεβῶν οἰκίας, καὶ οὗς ἐγνώριζον ἕκαστοι γειτνιώντας, ἐπισπεύδοντες ἦγον, ἐσύλων τε καὶ διήρπαζον, τὰ μὲν τιμιώτερα τῶν χειμῶνιν νοσφιζόμενοι, τὰ δὲ εὐτελέστερα καὶ ὅσα ἐκ ξύλων ἐπεποιήτο, διαβρίπτοῦντες καὶ κατακαίοντες ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἐαλωκυίας ὑπὸ πολεμίων πόλεως παρῆγον θέαν. Ἐξέκλινον δὲ καὶ ὑπανεχώρουν οἱ ἀδελφοί, καὶ τὴν ἀρπαγὴν τῶν ὑπαρχόντων, ὁμοίως ἐκείνοις οἷς καὶ Παῦλος ἐμαρτύρησε, μετὰ χαρᾶς προσεδέξαντο. Καὶ οὐκ οἶδ' εἰ τις, πλην εἰ μή που τις εἰς ἐμπεσὼν, μέχρι γε τούτου τὸν Κύριον ἠρνήσατο. Ἀλλὰ καὶ τὴν θαυμασιωτάτην τότε παρθένον πρεσβύτην Ἀπολλωνίαν διαλαβόντες, τοὺς μὲν ὁδόντας ἅπαντας, κόπτοντες τὰς σιαγόνas, ἐξήλασαν·

CAPUT XLI.

De iis qui Alexandriæ martyrium subierunt.

In epistola vero ad Fabium episcopum Antiochiæ, eorum qui imperante Decio martyrium Alexandriæ subierunt, certamina refert hoc modo : « Nequaquam ex imperatoris edicto persecutio cœpta est, quippe quæ integro anno anteverterat. Etenim infaustus quidam vates ac poeta, quisquis ille fuit, commoverat jam antea atque incitaverat adversus nos gentilium turbas, ad innatam genti superstitionem animos eorum incendens. Ab hoc igitur homine stimulati, omnemque ad patrandæ scelera licentiam nacti, **237** hanc solam pietatem cultumque dæmonum suorum existimabant, si cædibus adversus nostros sævirent. Primum itaque senem quemdam, Metram nomine, correptum impia verba proferre jubent. Quod cum ille abnueret, fustibus hominem verberantes, et acutis arundinibus vultum ejus oculosque pungentes, deductum in suburbium lapidibus obruerunt. Post hæc fidelem quamdam mulierem, Quintam nomine, ad idoli templum perducunt, adorare illud coegerunt. Quod cum illa aversaretur atque execraretur, constrictis pedibus eam per totius civitatis vicos aspero silice constratos rapiens, saxis illisam molaribus, flagris insuper verberantes, ad suburbium iidem abducunt, ibique lapidibus interficiunt. Omnes deinde uno impetu in domos Christianorum irruere cœperunt : et quos quisque sibi vicinos noverat, eos illico properantes agebant, spoliabant ac diripiebant, ea quidem quæ maxime pretiosa essent in sinum suum congerentes, viliora autem et lignea quæque disjiciebant, ac per vias concremabant, captæ ab hostibus urbis speciem atque imaginem exhibentes. Fratres vero declinabant et subducebant se fuga, ac direptionem bonorum suorum perinde ac illi de quibus Paulus testificatus est, cum gaudio exceperunt. Nec eorum quisquam, quod equidem sciam, nisi fortasse unus aliquis in illorum manus incidens, hactenus quidem Deum negavit. Sed et admirandam illam provec-

δην vero, id est in sella. Porro quid factum sit Dionysio, postquam rustici illi, fugatis militibus, enim Taposiri excedere compulerunt, ipse quidem hic non dicit. Sed in epistola ad Domitium et Didymum, quæ refertur in libro vii, cap. 14, ait se una cum Caio et Petro solis, se junctum a reliquis fratribus, in quodam Libyæ loco deserto atque arido conclusum fuisse. Permansit autem in hoc exsilio Dionysius usque ad obitum Decii imp. et ex eo loco litteras scripsit ad Domitium ac Didymum.

(7) *Διωγμὸς παρ' ἡμῖν ἤρξατο.* Ita codices Medic., Maz., Fuk. et Savil. et Georgius Syncellus, quomodo etiam legit Rufinus, ut ex versione illius apparet; sed et in codd. Medicæo, Maz. et Fuk. πρὸς Φαβιανὸν legitur, nec aliter Rufinus hunc Antiochiæ episcopum appellat. Editi om. παρ' ἡμῖν.

(8) *Ἀλλὰ γάρ.* Particula γάρ loco suo demota est, inferius collocanda hoc modo : καὶ γὰρ φθάσας.

(9) *Μάντις καὶ ποιητής.* Poetam verti, primum quia poetæ cum vaticibus seu divinis magnam habent societatem. Vates enim oracula sua versibus edebant. Deinde quia Ægyptii poetica imprimis delectabantur, quod etiam notavit Eunapius. Porro nulli magis infensi erant Christianis, quam vates et harioli, et ejusmodi hominum genus, qui ad persequendos Christianos populum concitabant, compositis in eam rem oraculis.

(10) *Τὴν θρησκείαν τῶν δαιμόνων.* Delenda mihi videntur hæc verba, quippe quæ sensum turbant, et ab inepto scholiaste ascripta sunt ad explicationem vocis præcedentis.

Jam ætatis virginem Apolloniam tunc comprehenderunt. Et maxillas quidem ejus verberantes, cunctos ei dentes excusserunt. Accenso autem extra urbem rogo, minabantur vivam se illam combusturos, nisi una cum ipsis impia verba pronuntiaret. At illa veniam deprecari paulisper visa, atque interim dimissa, celeriter in ignem insiliit et conflagravit. Præterea Serapionem quemdam cum in ædibus suis deprehendissent, acerbissimis tormentis excruciarunt, et membris omnibus contractum ex cœnaculo præcipitem dejecerunt. Porro nusquam, non per viam publicam, non per angiportus incedere, aut noctu aut interdiu nobis licebat: cum omnes ubique et assidue clamitarent, quicumque impia illa verba proferre abnuisset, eum illico trabendum esse, et flammis ultricibus absumendum. Et hæc quidem diutissime viguerunt ad hunc **238** modum. Secuta deinde seditio et bellum civile miseros excipiens, crudelitatem qua in nostros grassati fuerant, in ipsos mutuo convertit. Ac nos quidem paululum respiravimus, dum illorum cessaret furor. Sed continuo imperii illius erga nos benignissimi mutatio nobis nuntiata est: et gravissimus nobis minarum terror intentabatur. Jamque aderat edictum imperatoris, illud ipsum fere quod a Domino nostro prædictum est, horribilium ac terribile exhibens, adeo ut ipsi etiam electi, si fieri posset, scandalum paterentur. Omnes certe mirum in modum exterriti sunt. Ac multi quidem ex illustrioribus, præ metu statim occurrerunt. Alii qui rem publicam administrabant, ipsa actuum suorum necessitate pertracti veniebant. Alii a notis et familiaribus adducebantur: et nominatim citati, ad impura et profana sa-

πυρὰν δὲ νήσαντες πρὸ τῆς πόλεως, ζῶσαν ἠπειλὸν κατακαῦσαι, εἰ μὴ συνεκφωνήσειεν αὐτοῖς τὰ τῆς ἀσεβείας κηρύγματα (11). Ἡ δὲ ὑποπαραιτησαμένη βραχὺ καὶ ἀνεθέσσα, συντόνως ἐπεπῆδησεν εἰς τὸ πῦρ, καὶ καταπέφλεκται. Σαραπινῶν τε καταλαβόντες ἐφέστιον (12), σκληραῖς βασάνοις αἰκισάμενοι, καὶ πάντα τὰ ἄρθρα διακλάσαντες, ἀπὸ τοῦ ὑπερφύου πρηνῇ κατέρβριψαν. Οὐδεμία δὲ ὁδὸς, οὐ λεωφόρος, οὐ στενωπὸς ἡμῖν βάσιμος ἦν, οὐ νύκτωρ, οὐ μεθήμεραν, ἀεὶ καὶ πανταχοῦ πάντων κεκραγόντων, εἰ μὴ τὰ δύσφημά τις ἀνυμνοῖη ῥήματα, τοῦτον εὐθέως δεῖν σύρεσθαι τε καὶ πῖμπρασθαι. Καὶ ταῦτα ἐπιπολὺ μὲν τοῦτον ἤχησεν τὸν τρόπον. Διαδεξαμένη δὲ τοὺς ἀθλοῦς ἡ στάσις, καὶ ὁ πόλεμος ὁ ἐμφύλιος, τῇν καθ' ἡμῶν ὠμότητα πρὸς ἀλλήλους αὐτῶν ἔτρεψε. **B** Καὶ σμικρὸν μὲν προσανεπνεύσαμεν, ἀσχυλίαν τοῦ πρὸς ἡμᾶς θυμοῦ λαβόντων· εὐθέως δὲ ἡ τῆς βασιλείας ἐκείνης τῆς εὐμενεστέρας (13) ἡμῖν μεταβολὴ διήγγελται, καὶ πολλὸς ὁ τῆς ἐφ' ἡμᾶς ἀπειλῆς φόβος ἀνετείνετο. Καὶ δὴ καὶ παρὴν τὸ πρόσταγμα, αὐτὸ σχεδὸν ἐκεῖνο οἶον τὸ προῤῥήθην ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἀποφαίνον (14) τὸ φοβερώτατον, ὥς, εἰ δυνατὸν, σκανδαλίσαι καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς. Πλὴν πάντες γε κατεπτήχυσαν. Καὶ πολλοὶ μὲν εὐθέως τῶν περιφανεστέρων, οἱ μὲν ἀπῆντων δεδιότες, οἱ δὲ δημοσιεύοντες (15), ὑπὸ τῶν πράξεων ἤγοντο, οἱ δὲ ὑπὸ τῶν ἀμφ' αὐτοὺς ἐφελκοντο· ὀνομαστὶ τε καλούμενοι, ταῖς ἀνάγκαις καὶ ἀνιέροις θυσίαις προσήσαν, οἱ μὲν, ὠχρίωντες καὶ τρέμοντες, ὥσπερ οὐ θύσοντες, ἀλλ' αὐτοὶ θύματα καὶ σφάγια τοῖς εἰδώλοις ἐσόμενοι, ὥς ὑπὸ πολλοῦ τοῦ περιεστώτος δήμου χλευσθῆν αὐτοῖς ἐπιφέρεσθαι, καὶ δῆλους μὲν εἶναι πρὸς πάντα δειλοὺς ὑπάρχοντας, καὶ πρὸς τὸ τεθνή-

(11) *Τῆς ἀσεβείας κηρύγματα*. Quænam fuerint illæ voces, difficile est dicere, quas ἀθέους φωνάς vocavit Dionysius supra in epistola ad Germanum, et δόσφημα ῥήματα vocat in hac epistola.

(12) *Ἐφέστιον*. Nicephorus legit Ἐφέστιον, pessime. De hoc Serapione Beldi et Usuardus ad 14 Novembris, ubi cum sub Decio passum esse affirmant; sed melius dixissent sub Philippo. Nam Dionysius in hac ad Fabium epistola disertè testatur, Serapionis aliorumque martyria ante Philippi imp. obitum accidisse. Idem error in omnibus martyrologiis admissus est de Apollonia virgine, quam sub Decio passam dicunt die 9 Februarii.

(13) *Τῆς βασιλείας ἐκείνης τῆς εὐμενεστέρας*. Philipp. scilicet imp. mors, qui æquissimum se ac benignissimum erga Christianos præstitit. Igitur illa quæ proxime a Dionysio commemorata sunt, ultimo Philippi imperatoris anno contigerunt. Quod etiam notavit Dionysius in principio hujus epistolæ, ubi dicit persecutionem anno integro ante edictum imp. Decii Alexandriæ ceptam fuisse. At Christophorsonus nihil penitus hic vidit, qui μεταβολὴν τῆς βασιλείας, interpretatur mutationem animi imperatoris erga Christianos. Christophorsoni errorem secutus est Baronius ad annum Christi 255, cap. 102.

(14) *Ἀποφαίνον*. Παραβραχὺ cod. Reg., quem ubique secutus est Stephanus. In Chronico Georgii Syncelli, ubi hæc epistola Dionysii refertur, scriptum est ἡ παρὰ βραχὺ, nequaquam meliore sensu. At in nostris codicibus Maz., Med., Fuk. ac Savilii pro παραβραχὺ scribitur ἀποφαίνων, longe rectius ut equidem existimo. Ait enim Dionysius edictum

illud Decii adeo terribile fuisse, ut tempora illa Antichristi longe omnium terribilissima repræsentare quodammodo videretur.

(15) *Οἱ δὲ δημοσιεύοντες*. Christophorsonus hunc Dionysii locum ita vertit: *Alii ex privatis ædibus in publicum rapti, ad delubra ducuntur a magistratibus*. Quæ interpretatio, nec verbis nec sensui Dionysii ullo modo convenit. Ex δημοσιεύοντας idem esse censeo ac τὰ δημόσια πράττοντας, id est decuriones et magistratus. Ii enim cum allatum esset edictum imperatoris Decii, quo omnes dii immortalibus sacrificare jubebantur, convenire in curiam ex more, ibique edictum ipsum dum recitaretur, stantes audire necesse habebant, ut scribit Joannes Chrysostomus non uno in loco. Ita primi omnium decuriones statim post recitatum imp. Decii edictum diis sacrificarunt, cum ex necessitate officii sui ad curiam convenissent. Sane πράξεις de actu et administratione magistratuum sumitur apud Eusebium in lib. viii, cap. 11, et apud Aristidem in *orat. funebri in Alexandrum*, τὰ δ' εἰς πράξεις τε καὶ πολιτείας, etc. Chrysostomus homilia 83 in *Matthæum*, τοὺς τὰ πολιτικὰ πράττοντας vocat decuriones. Potest etiam verbum δημοσιεύοντες explicari de his qui in foro seu in publico versabantur. Atque id fortasse rectius fuerit, hoc modo: *Alii qui in publico versabantur, rebus ipsis, et reliquorum exemplo, ad sacrificandum ducebantur*. Occurrit hæc vox apud Aristidem in *laudatione funebri Alexandri*: Καὶ ὁπότε μὴ δημοσιεῖσι, ἢ παρὰ τοῖς δυνάσταις ἂν ἦν, ἢ ἐν αὐτῷ τοῦ βασιλέως οἴκῳ.

ναί καὶ πρὸς τὸ θῦναι· οἱ δὲ τινες ἐτοιμότερον τοῖς βωμοῖς προσέτρεχον, ἰσχυριζόμενοι (16) τῇ θρασυτητί τὸ μηδὲ πρότερον Χριστιανὸν γεγονέναι. Περὶ ὧν ἡ τοῦ Κυρίου πρόρρησις ἀληθεστάτη, ὅτι δυσκόλως σωθήσονται. Τῶν δὲ λοιπῶν οἱ μὲν εἴποντο τούτοις ἑκατέροις, οἱ δὲ ἔφευγον, οἱ δὲ ἤλίσχοντο. Καὶ τούτων οἱ μὲν ἄχρι δεσμῶν καὶ φυλακῆς χωρήσαντες· καὶ τινες καὶ πλείονας ἡμέρας καθειρχθέντες, εἴτα καὶ πρὶν εἰς δικαστήριον εἰσελθεῖν, ἐξωμόσαντο, οἱ δὲ καὶ βασάνοις ἐπὶ ποσὸν ἐγκατερέψαντες, πρὸς τὸ ἐξῆς ἀπέειπον. Οἱ δὲ στεῆροι καὶ μακάριοι στύλοι τοῦ Κυρίου, κραταιωθέντες ὑπ' αὐτοῦ, καὶ τῆς ἰσχυρᾶς ἐν αὐτοῖς πίστεως ἀξίαν καὶ ἀνάλογον δύναμιν καὶ καρτερίαν λαβόντες, θαυμαστοὶ γεγόνασιν αὐτοῦ τῆς βασιλείας μάρτυρες. Ὡν πρῶτος Ἰουλιανός, ἄνθρωπος ποδαγρός, μὴ στήναι, μὴ βαδίσαι δυνάμενος, σὺν ἑτέροις δύο τοῖς φέρουσιν αὐτὸν, προσήχθη. Ὡν ὁ μὲν ἕτερος, εὐθύς ἠρνήσατο· ὁ δ' ἕτερος Κρονίων ὀνόματι, ἐπικλῆν δὲ Εὐνους, καὶ αὐτὸς ὁ προσβύτης Ἰουλιανός, ὁμολογήσαντες τὸν Κύριον, διὰ πάσης τῆς πόλεως μεγίστης οὔσης, ὡς ἴστε, καμήλοις ἐποχούμενοι καὶ μετέωροι μαστιγούμενοι, τέλος ἀσθέστω πυρὶ (17), περικεχυμένου τοῦ δήμου παντὸς, κατεκάψαν. Στρατιώτης τε αὐτοῖς ἀπαγομένοις παραστὰς, καὶ τοῖς ἐφυβρίζουσιν ἐναντιωθεὶς, ἐκδοσάντων ἐκείνων, προσαχθεὶς ὁ ἀνδρείοτατος ὀπλομάχος τοῦ Θεοῦ Βησᾶς, κἂν τῷ μεγάλῳ πολέμῳ τῷ περὶ τῆς εὐσεβείας ἀριστεύσας, ἀπετμήθη τὴν κεφαλὴν· καὶ τῆς ἕτερος τὸ μὲν γένος Αἰδύς, τὴν δὲ προσηγορίαν ἄμα καὶ τὴν εὐλογίαν ἀληθῆς Μάκαρ (18), προτροπῆς αὐτῷ πολλῆς ὑπὸ τοῦ δικαστοῦ πρὸς ἄρνησιν γενομένης, οὐχ ὑπαχθεὶς, ζῶν καταπέφλεκται. Ἐπιμαχός τε μετ' αὐτοὺς καὶ Ἀλέξανδρος, μετὰ πολὺν (19) ὃν ἔμειναν δεσμῶται χρόνον, μυρίας διανεγκόντες ἀλγηδόνας, ξυστήρας, μάστιγας, πυρὶ ἀσθέστω καὶ οὗτοι διεχύθησαν. Καὶ σὺν αὐτοῖς γυναῖκες τέσσαρες· Ἀμμωνάριον τε ἁγία παρθένος, πάνυ φιλονείκως αὐτὴν ἐπιπλεῖστον τοῦ δικαστοῦ βασανίσαντος, ἅτε προσποφνημένην ὡς μηδὲν ὧν ἐκείνος κελεύει, φθέγγαιτο, ἀληθεύσασα τὴν ἐπαγγελίαν, ἀπήχθη· αἱ δὲ λοιπαί, ἡ σεμνοπρεπεστάτη πρεσβυτίς Μερχουρία, καὶ ἡ πολὺπαις μὲν, οὐχ ὑπὲρ τὸν Κύριον δὲ ἀγαπήσασα ἑαυτῆς τὰ τέκνα Διονυσία (20), καὶ Ἀμμωνάριον ἑτέρα, καταιδεσθέντος εἰς ἀνήνυτον ἔτι βασανίζειν καὶ ὑπὸ γυναικῶν ἡττάσθαι, τοῦ ἡγεμόνος, σιδήρῳ τεθνᾶσι, μηκέτι βασάνων πελ-

A crificia accedebant : nonnulli quidem pallidi ac tremebundi, quasi non sacrificaturi, sed ipsi potius victimarum loco idolis immolandi essent. Adeo ut a circumstante multitudine deriderentur : quippe qui palam omnibus ostenderent, se tum ad moriendum, tum ad sacrificandum pusillo animo esse. Alii vero promptius ad aras accurrebant, audacter affirmantes nunquam se antea Christianos fuisse. De quibus verissime prædixit olim Dominus, ejusmodi homines ægre salutem consecuturos. Cæteri autem partim alterutros eorum quos diximus sequebantur, partim se in fugam dabant, partim comprehendebantur. Ex quibus nonnulli cum usque ad vincula et custodiam progressi essent, quidam etiam plusculos dies in carcere perstitissent, prius tamen quam in judicium inducerentur, fidem ejurarunt. Nonnulli vero cum aliquandiu tormenta fortiter sustinuissent, ad reliqua quæ intentabantur supplicia animos desponderunt. Verum beati illi ac stabiles columnæ Domini, ab ipso confirmati, et fidei suæ robori congruentes et ex æquo respondentem vim atque constantiam nacti, admirabiles regni illius testes effecti sunt. Quorum Julianus, vir podagræ doloribus constrictus, qui nec stare poterat nec incedere, una cum duobus aliis qui ipsum portabant, adductus est. Horum alter statim negavit. Alter nomine Cronion, qui Eunus cognominabatur, nec non et senex ipse Julianus, cum Christum confessi essent, per universam urbem, quæ quidem, ut nostis, maxima est, camelis insidentes, flagris sublimes verberati, tandem ardentissimo igne, circumfusa totius populi multitudine, consumpti sunt. Miles vero qui ipsi dum ad supplicium ducerentur astabat, et contumeliam inferentes propulerat, Besas nomine, clamante adversus eum populo in jus adductus est. Ubi fortissimus Dei pugnator, cum in magno illo pro pietate certamine strenue se gessisset, securi percussus est. Alius item oriundus ex Libya, et vocabulo et divina benedictione vere Macar, cum a iudice omnibus modis sollicitatus ut Christum negaret, flecti nunquam potuisset, vivus comburit. Post hos Epimachus et Alexander, cum post diuturnum carceris horrorem in quo vincti permanse-
D
rant, ferreos ungues, flagra ac mille dolorum genera pertulissent, vivæ calcis incendio etiam ipsi colliquefacti perierunt. Eundem cum ipsis exitum

(16) Ἰσχυριζόμενοι. Positum est pro δισχυριζόμενοι.

(17) Ἀσθέστω πυρὶ. Potest etiam verti vivæ calcis incendio. Sic infra de Epimacho et Alexandro dixit, πυρὶ ἀσθέστω διεχύθησαν. Pro quo Nicophorus habet τιτάνη. In Menæo ad diem 30 Octobris, ubi mentio est horum martyrum Juliani, Cronionis et Macarii, legitur ἀσθέστου ζέοντος κατ' αὐτῶν ἐκχυθέντος.

(18) Καὶ τὴν εὐλογίαν ἀληθῆς Μάκαρ. Alludit Dionysius ad verba illa Christi in Evangelio, Beati estis, cum persecuti vos fuerint homines, etc., quod tamen non vidit Christophorus. Qui etiam in eo hallucinatus est, quod Macarium hunc facit Afrum pro Libyco. Eleganter autem Rufinus hunc Dionysii

locum ita vertit : Alius quidam vir nominis sui Macarius, gente Libycus. Sic enim Latini loquuntur, ut Trebellius Pollio in Aureolo, et Lampridius in Commodio.

(19) Μετὰ πολὺν. Sic in codd. Medicæo ac Maz. Fnk. et Savil. et apud Georgium Syncellum legitur; quæ lectio magis placet quam vulgati μετ' οὐ, et Rufini auctoritate confirmatur. In codice Regio legitur etiam ὃν ἐνέμεταν, etc. Quæ lectio si vera est, omnino abesse oportet negativam illam particulam.

(20) Διονυσία. Post hæc verba addidi ex Rufino καὶ Ἀμμωνάριον ἑτέρα. Quatuor enim mulieres illas fuisse supra dixit Dionysius.

sortitæ sunt quatuor mulieres. Ammonarium quidem virgo sanctissima, cum a iudice diutissime tortâ fuisset, ingenti cum pertinacia propterea quod palam prædixerat, nihil eorum quæ iudex jusserrat prolaturam se esse, pollicitationem suam executioni mandans, ad supplicium abducta est. Residua vero, Mercuria scilicet anus imprimis veneranda, et Dionysia, plurimorum quidem liberorum mater, sed quæ pignora sua minori quam Dominum charitate complexa est : et alia rursus Ammonarium : cum præfectum jam puleret eas ulterius incassum torquere, et a feminis superari, gladio cæsæ sunt, nullis prius tormentis subditæ. Etenim earum princeps et æntesigiana Ammonarium, pro omnibus tormenta pertulerat. Heron etiam et Ater et Isidorus, Ægyptii, cumque illis Dioscorus puer, annos circiter quindecim natus, iudici oblati sunt. Et cum iudex primum ante alios adolescentem Dioscorum, partim sermonibus ut flexibilem decipere, partim tormentis ut mollem ac tenerum cogere tentavisset, ille nec persuasionibus cessit nec tormentis. Reliqui crudelissime verberati, cum cruciatus fortiter sustinuissent, igni etiam ipsi sunt traditi. Dioscorum vero qui in omnium conspectu inclaruerat, et qui ad omnia interrogata sapientissime responderat, admiratus iudex dimisit, spatium se illi ad pœnitentiam concedere affirmans ob ætatis infirmitatem. Et nunc nobiscum versatur divinus Dioscorus, in majus ac diuturnius **240** certamen reservatus. Sed et Nemesion quidam, etiam ipse Ægyptius, primum quidem falso accusatus fuerat tamquam socius et contubernalis latronum. Postea vero cum apud centurionem hanc calumniam a se utique alienissimam depulisset, delatus quod Christianus esset, ad præfectum vinculus adducitur. At ille iniquissimus iudex, postquam eum duplo gravioribus quam reliquos latrones tormentis ac verberibus affecisset, inter latrones iussit incendi. Et sic vir beatissimus similitudine Christi honoratus est. Porro universus simul militum manipulus Ammon scilicet Zeno, Ptolemæus et Ingenius, cumque illis senex Theophilus, ante prætorium stabant. Et cum quidam ob Christianam religionem in iudicium inductus, jamjamque negaturus Christum videretur, illi astantes dentibus stridere, vultu innuere, manus extendere, ac totius simul corporis motus gestusque edere cœperunt. Cumque omnium in se oculos convertissent, priusquam ab aliquo comprehenderentur, ipsi ad subsellium accurrentes, Christianos se esse professi sunt. Quo facto præfectus et assessores qui in

Α ραν λαβοῦσαι. Τὰς γὰρ ὑπὲρ πασῶν, ὁ πρόμαχος Ἀμμωνάριον ἀνεδέδεκτο βασάνους. Ἦρων δὲ καὶ Ἀτήρ (21) καὶ Ἰσίδωρος Αἰγύπτιοι, καὶ σὺν αὐτοῖς παιδάριον ὡς πεντεκαίδεκαέτης ὁ Διόσκορος, παραδόθησαν· καὶ πρῶτον τὸ μειράκιον λόγοις τε ἀπατῶν ὡς εὐπαράγωγον, καὶ βασάνοις καταναγκάζειν ὡς εὐένδοτον πειρωμένου, οὕτε ἐπείσθη οὕτε εἶξεν ὁ Διόσκορος. Τοὺς δὲ λοιποὺς ἀγριώτατα καταξήνας, ἐγκαρτερήσαντας, πυρὶ καὶ τούτους παραδέδωκε, τὸν δὲ Διόσκορον ἐλλαμπρυνάμενόν τε δημοσίᾳ, καὶ σοφώτατα πρὸς τὰς ἰδίας πεύσεις ἀποκρινάμενον θαυμάσας, παρήκεν, ὑπέρθεσιν φήσας εἰς μετάνοιαν αὐτῷ διὰ τὴν ἡλικίαν ἐπιμετρεῖν. Καὶ νῦν ὁ θεοπροπέστατος σὺν ἡμῖν ἐστι Διόσκορος, εἰς μακρότερον τὸν ἀγῶνα καὶ διαρκέστερον μείνας τὸν ἄθλον. Νεμεσίων δὲ τις κάκεινος Αἰγύπτιος, ἐσυκοφαντήθη μὲν, ὡς δὴ σύνοικος ληστῶν, ἀποδυσάμενος δὲ ταύτην παρὰ τῷ ἑκατοντάρχῳ τὴν ἀλλοτριωτάτην κατ' αὐτοῦ διαβολὴν, καταμνηνθεὶς ὡς Χριστιανὸς, ἦκε δεσμώτης ἐπὶ τὸν ἡγούμενον. Ὁ δὲ ἀδικώτατος διπλαῖς αὐτὸν ἢ τοὺς ληστὰς ταῖς τε βασάνοις καὶ ταῖς μάστιξι λυμηνάμενος, μετὰ τῶν ληστῶν κατέφλεξε, τιμηθέντα τὸν μακάριον τῷ τοῦ Χριστοῦ παραδείγματι. Ἀθρόον δὲ τι σύνταγμα (21') στρατιωτικόν, Ἀμμων καὶ Ζήνων καὶ Πτολεμαῖος καὶ Ἰγγένης, καὶ σὺν αὐτοῖς προσδύτης Θεόφιλος, εἰστήκεισαν πρὸ τοῦ δικαστηρίου· κρινόμενου δὲ τίνος ὡς Χριστιανοῦ καὶ πρὸς ἄρνησιν ἦδη ῥέποντος, ἐπρίνοντο οὗτοι παρεστηκότες, καὶ τοῖς τε προσώποις ἐνένευον, καὶ τὰς χεῖρας ἀνέτεινον, καὶ συνεσχηματίζοντο τοῖς σώμασιν. Ἐπιστροφῆς δὲ πάντων πρὸς αὐτοὺς γενομένης, πρὶν τινος αὐτῶν ἄλλους λαβέσθαι, φθάσαντες ἐπὶ τὸ βάθρον (22) ἀνέδραμον, εἶναι Χριστιανοὶ λέγοντες, ὡς τὸν τε ἡγεμόνα καὶ τοὺς συνέδρους ἐμφοδοὺς γενέσθαι, καὶ τοὺς μὲν κρινόμενους εὐθαρσεστάτους, ἐφ' οἷς παίσονται, φαίνεσθαι, τοὺς δὲ δικάζοντας ἀποδειλιᾶν. Καὶ οὗτοι μὲν ἐκ δικαστηρίων ἐνεπόμευσαν καὶ ἡγαλλιάσαντο τῇ μαρτυρίᾳ, θριαμβεύοντος (23) αὐτοὺς ἐνδόξως τοῦ Θεοῦ.

(21) Καὶ Ἀτήρ. Apud Georgium Syncellum et Nicephorum legitur Ἀστήρ. In Rufino, *Arsinus*. In vetere *Martyrologio Romano*, quod magna parte desumptum est ex Rufino, *Arsenius* dicitur 19 Kal. Januarias.

(21') Σύνταγμα στρατιωτικόν. Turma militum vertit Rufinus, quem secutus est Christophorus. Ego manipulum seu contubernium malim interpretari. Quidam suspicari possent, hos milites fuisse apparitores seu officiales præfecti Augustalis, eo quod stetisse dicuntur ante prætorium. Ego tamen potius crediderim legionarios milites fuisse, ex ea legione quæ ad custodiam urbis Alexandrinæ erat deputata, et quæ præfecto Augustali parebat. Præfectus enim Augustalis non solum civilia negotia, sed etiam rem militarem eo tempore curabat. In

D vetere *Martyrologio Romano*, natalis horum martyrum ponitur die 13 Kalendas Januarias.

(22) Ἐπὶ τὸ βάθρον. Subsellium intelligi videtur, in quo sedebat reus cum a iudice interrogaretur, hodie sellulam vocamus. In *Actis* passionis Phileæ martyris *ambon* dicitur seu *pulpitum*. Sic enim incipiunt *Acta* illa : *Imposito ergo Phileæ super ambonem, Culcianus preses dixit.*

(23) Θριαμβεύοντος αὐτούς. Rufinus vertit : *Deo ita triumphante per sanctos suos*. Apparet igitur eum legisse θρι. δι' αὐτούς, etc. Rufinum secuti sunt Musculus et Christophorus. Videndum tamen, ne Dionysius θριαμβεύοντος αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ dixerit, pro θριαμβεύειν ποιούντος, quod omnino verum puto. Sic βασιλεύειν usurpat Gregorius Naz.

consilio aderant, metu perterriti sunt. Ac rei quidem ipsi ad ea quæ perpressurri erant promptissimi et confidentissimi cernebantur, iudices autem ipsi contremiscebant. Isti igitur ex prætorio ovantes processerunt, exsultantes ob fidei confessionem, cum Deus per ipsos gloriose triumpharet. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ΄.

Περὶ ὧν ἄλλων ὁ Διονύσιος ἱστορεῖ (Nic. H. E. v. 31).

« Ἄλλοι δὲ πλεῖστοι κατὰ πόλεις καὶ κώμας ὑπὸ τῶν ἐθνῶν διεσπάσθησαν· ὧν ἱένος παραδείγματος ἔνεκεν ἐπιμνησθήσομαι. Ἰσχυρίων ἐπετρόπευέ τινα τῶν ἀρχόντων ἐπὶ μισθῷ. Τοῦτον ὁ μισθοδότης ἐκέλευε θύσαι, μὴ πειθόμενον ὑβρίζεν, ἐμμένοντα προσπηλάκιζεν· ὑφισταμένου, βακτηρίαν μεγίστην λαβὼν, διὰ τῶν ἐντέρων καὶ τῶν σπλάγχχνων διώσας, ἀπέκτεινε. Τί δεῖ λέγειν τὸ πλῆθος τῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι πλανηθέντων, ὑπὸ λιμοῦ καὶ δίψης καὶ κρύους, καὶ νόσων καὶ ληστῶν καὶ θηρίων διεφθαρμένων; ὧν οἱ ὑπεργενόμενοι, τῆς ἐκείνων εἰσὶν ἐκλογῆς καὶ νίκης μάρτυρες. Ἐν δὲ καὶ τούτων εἰς δόλῳ ἐργον παραθήσομαι. Χαιρήμων ἦν ὑπέργηρος τῆς Νεβλου καλουμένης ἐπίσκοπος πόλεως. Οὗτος εἰς τὸ Ἀράδιον ὄρος (24) ἄμα τῇ συμβίῳ ἐαυτοῦ φυγῶν, οὐκ ἐπανεληλύθεν. Οὐδὲ ἡδυνήθησαν ἰδεῖν οὐκέτι, καίτοι πολλὰ διερευνησάμενοι οἱ ἀδελφοί, οὕτε αὐτοὺς, οὕτε τὰ σώματα εὔρον (25). Πολλοὶ δὲ οἱ κατ' αὐτὸ τὸ Ἀραδικὸν ὄρος ἐξανδραποδισθέντες ὑπὸ βαρβάρων Σαρακηνῶν (26), οἱ μὲν μόλις ἐπὶ πολλοῖς χρήμασιν ἐλυτρώθητο, οἱ δὲ μέχρι νῦν οὐδέπω. Καὶ ταῦτα διεξῆλθον οὐ μάτην, ἀδελφεῖ, ἀλλ' ἵνα εἰδῆς, ὅσα καὶ ἡλικία δεινὰ παρ' ἡμῖν συνέβη· ὧν οἱ μᾶλλον πεπειραμένοι, πλείονα ἂν εἶδεῖν. » Εἶτα τούτοις ἐπιφέρει μετὰ βραχέα λέγων· « Αὐτοὶ τοίνυν οἱ θεοὶ μάρτυρες παρ' ἡμῖν, οἱ νῦν τοῦ Χριστοῦ πάρεδροι καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ κοινωνοί, καὶ μέτοχοι τῆς κρίσεως αὐτοῦ καὶ συνδικάζοντες αὐτῷ, τῶν παραπεπτωκότων ἀδελφῶν τινὰς ὑπευθύνους τοῖς τῶν θυσιῶν ἐγκλήμασι γενομένους, προσελάθοντο. Καὶ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν αὐτῶν ἰδόντες, δεκτὴν τε γενέσθαι δυναμένην τῷ μὴ βουλομένῳ καθόλου τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὴν μετάνοιαν, δοκιμάσαντες, εἰσεδέξαντο καὶ συνήγαγον καὶ συνέστησαν (27), καὶ προσευχῶν αὐτοῖς καὶ ἐσιτάσεων ἐκοινώνησαν (28). Τί οὖν

(24) *Εἰς τὸ Ἀράδιον ὄρος.* Mons est ita dictus ejus meminit Herodotus, quem Ptolemæus et alii Troicum vocant. Male ergo Christophorsonus *montem Arabiæ* vertit. Paulo post *Arabicus* dicitur, ob vicinitatem Arabum ita nominatus.

(25) *Οὕτε τὰ σώματα εὔρον.* Ultima vox deest in codice Regio, prorsusque otiosa est ac superflua. Syncellus quoque eam vocem non habet, sed ejus loco αὐτῶν, non male.

(26) *Σαρακηνῶν.* Hic locus vel ob id unum notandus est, quod mentio fit Saracenorum. Nam ex scriptoribus quorum opera ad nos pervenerunt, nullus, ut puto, Dionysio Alexandrino antiquior Saracenos nominavit. Ammi. quidem Marcellinus in libro xiv scribit se mentionem fecisse Saracenorum in Actibus principis Marci. Spartianus quoque in *Nigro* Saracenorum mentionem facit, et ab iis Romanos milites victos esse dicit; quod in tempora divi Marci conferri potest.

(27) *Συνήγαγον καὶ συνέστησαν.* Eadem Dionysii verba refert Nicephorus cap. 4, quæ Langus ita vertit: *Explorata patientia atque comprobata, in Ecclesiam eos admisit, et ad hunc modum receptis locum suum dederunt.* Eodem modo Christo-

A

De aliis a Dionysio commemoratis.

« Sed et alii complures per oppida et vicos a gentilibus discerpti sunt: ex quibus unum exempli gratia commemorabo. Ischyrius mercede conductus procurator erat cuiusdam magistratum gerentis. Hic ab eo cujus rem procurabat, jussus idolis immolare, cum minime obtemperaret, primum injuria affectus est. Postea cum in eadem sententia perstaret, variis ab eodem vexatus est contumeliis. Quæ omnia cum patienter sustineret, ille prægrandi sude correpta transfixum per media viscera hominem interfecit. Jam quid opus est commemorare multitudinem eorum, qui in montibus ac per solitudinem oberrantes, fame et siti, frigore ac morbis, et latronum aut bestiarum incursu oppressi interiere? Ex quibus hi qui superfuerunt incolumes, testes 241 sunt electionis illorum atque victoriæ. Unicui duntaxat facinus ad declarandam rei veritatem hic adjiciam. Chæremon erat quidam grandævus, Nili urbis episcopus. Hic una cum conjuge in Arabicum montem fuga delatus, non ulterius reversus est. Et fratres quamvis accurate omnia perscrutati, nec ipsos posthac, nec ipsorum cadavera reperire potuerunt. Porro multi in Arabico illo monte a barbaris Saracenis capti, et in servitutem redacti sunt. Ex quibus alii soluto ingenti pretio vix tandem redempti, alii nondum hactenus redimi potuerunt. Atque hæc non frustra, frater charissime, a me commemorata sunt, sed ut scias quæ et quam gravia nobis mala contigerint. Quæ profecto melius intelligunt ii, qui magis experti sunt. » Et paucis interpositis hæc subjungit: « Cæterum, inquit, hi divini martyres, qui nunc assessores sunt Christi et regni illius consortes, ac iudicii participes una cum ipso iudicaturi, dum hic apud nos essent, quosdam e fratribus lapsos, et

phorsonus interpretatus est, *recipiunt in Ecclesiam, conventus cum illis celebrant, ineunt societatem*, etc. Sed hanc interpretationem equidem probare non possum. Quomodo enim martyres qui in carcere tenebantur stricti, lapsos in Ecclesiam admittere poterant? Adde quod non id juris competeat martyribus, sed soli episcopo cujus officium erat pœnitentes reconciliare. Martyribus vero intercedere tantum pro lapsis, et commendatitias litteras scribere licebat. Apparet igitur ita vertendum esse hunc locum ut vertimus. Quanquam vox συνέστησαν aliter etiam explicari potest, passive scilicet pro *simul consistere*. Sic Dionysius apud Eusebium in lib. vii, cap. 9, μόλις παρακαλούμενος συνστάσαι ταῖς προσευχαῖς ἀνέχεται. Et Eusebius in libro vi, cap. 3, de Origene, οὐδὲ πώποτε προὔτραπη κατὰ τὴν εὐχὴν αὐτῷ συστῆναι.

(28) *Καὶ προσευχῶν αὐτοῖς... ἐκοινώνησαν.* Duplex erat communio in Ecclesia: alia orationis, alia sacramentorum. Et orationum quidem communio pœnitentibus post certum temporis spatium indulgebatur. Communio vero corporis Christi, non nisi reconciliatis post longas pœnitentiæ moras tandem impetrabatur. Vides canones 11, 12 et 13

idolis sacrificasse convictos, susceperunt: et conversionem illorum ac pœnitentiam cernentes, cum judicassent eam placere posse illi qui peccatoris pœnitentiam mavult quam mortem, eos admiserunt et collegerunt, atque in cœtum suum receperunt, et in orationibus ac cibo cum iisdem communicarunt. Quid ergo nobis, fratres, de his suadetis? Quid nos agere debemus? Utrum sententiæ martyrum accedemus, et rem ab illis judicatam seu potius gratiam concessam tuebimur, et cum iis quos illi miseratione persecuti sunt benigne agemus? An ipsi sententiæ illorum discussores ac iudices constituemus; clementiam dolore afficiemus, ordinem constitutum evertemus, Dei ipsius indignationem provocabimus? Atque hæc Dionysius consulto videtur adjecisse, loquens de iis qui persecutionis tempore præ infirmitate animi lapsi fuerant.

CAPUT XLIII.

De Novato, cujusmodi moribus fuerit, et de ejus hæresi.

Enim Novatus, Ecclesiæ Romanæ presbyter, arrogantia adversus eos elatus, quasi nulla spes salutis ipsis posthac superesset, tametsi omnia explorerent **242** quæ ad sinceram conversionem puramque confessionem pertinent, propriæ cujusdam sectæ eorum qui timore mentis elati seipsos Catharos cognominarunt, auctor exstitit. Ob quam rem cum Romæ congregata esset synodus, in qua sexaginta quidem episcopi, presbyteri vero ac diaconi multo plures convenerunt; cumque in provinciis antistites quid agendum esset seorsum consultasset, hujusmodi decretum cunctis promulgatum est: Novatum quidem et eos qui una cum ipso sese insolentius extulerant, et quicumque inhumanissimæ et a fraterna charitate alienæ ejus opinioni consentire præsumpserant, alienos ab Ecclesia habendos esse; fratres vero qui in calamitatem inciderant, pœnitentiæ remediis curandos esse et confovendos. Exstant adhuc epistolæ Cornelii Romanorum episcopi ad Fabium Antiochensis Ecclesiæ præsulem missæ: in quibus et Romanæ synodi gesta, et omnium per Italiam et Africam aliasque locorum illorum provincias sententiæ declarantur. Aliæ præterea Latino sermone conscriptæ exstant

ἡμῖν, ἀδελφοί, περὶ τούτων συμβουλευέτε; τί ἡμῖν πραχτέον; Σύμψηφοι καὶ ὁμογνώμονες αὐτοῖς καταστώμεν, καὶ τὴν κρίσιν αὐτῶν καὶ τὴν χάριν φυλάξωμεν, καὶ τοῖς ἐλεηθεῖσιν ὑπ' αὐτῶν χρηστευσώμεθα, ἢ τὴν κρίσιν αὐτῶν ἄδικον ποιησώμεθα (29), καὶ δοκιμαστὰς αὐτοὺς τῆς ἐκείνων γνώμης ἐπιστήσωμεν, καὶ τὴν χρηστότητα λυπήσωμεν, καὶ τὴν τάξιν ἀνασχευάσωμεν; Ταῦτα δὲ εἰκότως ὁ Διονύσιος παρατέθεται, τὸν περὶ τῶν ἐξησθενηκότων κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν ἀνακινῶν λόγον.

An contra judicium illorum irritum faciemus, nosque constituemus; clementiam dolore afficiemus, ordinem constitutum evertemus, Dei ipsius indignationem provocabimus? Atque hæc Dionysius consulto videtur adjecisse, loquens de iis qui persecutionis tempore præ infirmitate animi lapsi fuerant.

B ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Περὶ Νοβάτου, οὗος τις ἦν τὸν τρόπον, καὶ περὶ τῆς κατ' αὐτὸν αἵρέσεως (Nic. II. E. vi, 3).

Ἐπειδὴ περὶ τῇ κατὰ τούτων ἀρθεὶς ὑπερφηανίᾳ Νοουάτος τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας πρεσβύτερος, ὡς μηκέτ' οὐσῆς αὐτοῖς σωτηρίας ἐλπίδος, μηδ' εἰ πάντα τὰ εἰς ἐπιστροφὴν γνησίαν καὶ καθαρὰν ἐξομολόγησιν ἐπιτελοῖεν, ἰδίᾳ αἵρέσεως τῶν κατὰ λογισμοῦ φυσίωσιν Καθαροῦς ἐκλυτοῦς ἀποφηνάντων, ἀρχηγὸς καθίσταται. Ἐφ' ᾧ συνόδου μεγίστης ἐπὶ Ῥώμης συγχροτηθείσης, ἐξήχοντα μὲν τὸν ἀριθμὸν ἐπισκόπων, πλείονων δ' ἐτι μᾶλλον πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων, ἰδίως τε κατὰ τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας τῶν κατὰ κώραν ποιμένων περὶ τοῦ πραχτέου διασχεψαμένων, δόγμα παρίσταται τοῖς πᾶσι (30), τὸν μὲν Νοουάτον ἅμα τοῖς αὐτῷ συνεπαρθεῖσι, τοὺς τε συνευδοκεῖν τῇ μισαδελφῇ καὶ ἀπανθρωποτάτῃ γνώμῃ τάνδρ' ἐπαιρουμένους, ἐν ἄλλοις τῆς Ἐκκλησίας ἡγεῖσθαι, τοὺς δὲ τῇ συμφορᾷ περιπεπτωκότας τῶν ἀδελφῶν, ἰσθαι καὶ θεραπεύειν τοῖς τῆς μετανοίας φαρμάκοις. Ἦλθον δ' οὖν εἰς ἡμᾶς ἐπιστολαὶ Κορνηλίου Ῥωμαίων ἐπισκόπου πρὸς τὸν τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας Φάβιον, δηλοῦσαι τὰ περὶ τῆς Ῥωμαίων συνόδου καὶ τὰ δόξαντα πᾶσι τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν καὶ Ἀφρικὴν καὶ τὰς αὐτόθι χώρας καὶ ἄλλαι πάλιν Ῥωμαϊκῇ φωνῇ συντεταγμέναι, Κυπριανοῦ καὶ τῶν ἄμ' αὐτῷ κατὰ τὴν Ἀφρικὴν, δι' ὧν τὸ καὶ αὐτοὺς συνευ-

concilii Nicæni. Ex quibus apparet, communionem orationis pœnitentibus fuisse ultimum ac proximum gradum ad communionem sacrorum mysteriorum. Et hæc quidem de communionem publica intelligenda sunt, qua concedebatur pœnitentibus, ut palam cum omni populo in ecclesia orarent. Sed in hoc Dionysii loco de privata communionem sermo est, quam video a nonnullis confundi cum publica. Privatam autem communionem voco, quæ a privatis, non autem ab episcopo, cujus id jus pontificiumque erat, certæ personæ concedebatur. Exempli gratia, quando confessores et martyres, lapsos intercessionem ac misericordiam ipsorum implorantes benigne excipiebant, et ut una secum Deum orarent, permittebant. Hæc communio licet a martyribus et presbyteris (plerique enim martyrum erant ex clero) lapsis fuisset indulta, nihil juris illis dabat: sed tantum instar præjudicii erat, ut ab episcopo postea admitterentur ad publicam in ecclesia orationis communionem. De ejusmodi privata com-

munionem intelligendus est Eusebii locus in lib. vi, cap. 3, de Origene, quem paulo ante citavi; et alter in lib. iv, cap. 14; item locus ex epistola Cornelii præpæ, infra cap. 43, ubi de Moyse presbytero, qui Novatianum a communionem sua repulit. Item locus Sulpicii Severi in lib. iii *De vita Martini*. Vide F. Florentem ad titulum 7, *De translatione episcopi*.

(29) Ἀδικον ποιησώμεθα. Sic codi. Maz., Med., Fuk. et Savil., quomodo etiam legitur in *Chronico* Georgii Syncelli; quam scripturam meliorem puto. Textus vulgatus, ἀδεχτον. Mox verba illa καὶ τὸν Θεὸν παροξύνουмен exprunximus, quippe quæ nec in nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., nec apud Syncellum legerentur.

(30) Δόγμα παρίσταται τοῖς πᾶσι. Rufinus vertit: *Decretis significatur quid facio opus esset*. Reliqui tamen interpretes, Langum dico, Musculum et Christophorsonum, vertunt, *decernitur ab omnibus*, rectius, ni fallor. Sequitur enim paulo post τὰ δόξαντα πᾶσι, etc.

δοκεῖν τῷ δεῖν τυγχάνειν ἐπικουρίας τοὺς πεπειρα-
σμένους ἐνεφαίνετο· καὶ τῷ χρῆναι· εὐλόγως τῆς κα-
λοῦσης Ἐκκλησίας ἐκκήρυκτον ποιήσασθαι τὸν τῆς αἰ-
ρέσεως ἀρχηγόν, πάντας τε ὁμοίως τοὺς συναπαγο-
μένους αὐτῷ. Ταύταις δὲ τῇ ἐπιστολῇ (31) συνήπτο
τοῦ Κορνηλίου, περὶ τῶν κατὰ τὴν σύνοδον ἀρεσάν-
των, καὶ πάλιν ἐτέρα, περὶ τῶν κατὰ Νοουάτον πρα-
χθέντων· ἀφ' ἧς καὶ μέρη παραθέσθαι οὐδὲν ἂν κωλύοι,
ὅπως εἶδεῖν τὰ κατ' αὐτὸν οἱ τῆδε ἐντυγχάνοντες τῇ
γραφῇ. Τὸν δὲ οὖν Φάβιον ἀναδιδάσκων ὁποῖός τις ὁ Νο-
ουάτος ἐγεγόνει τὸν τρόπον, αὐτὰ δὲ ταῦτα γράφει ὁ
Κορνήλιος· « Ἰνα δὲ γινῶς ὅτι πρόπαλαι ὀρεγόμενος τῆς
ἐπισκοπῆς ὁ θαυμάσιος οὗτος, καὶ κρύπτων ἐν ἑαυτῷ τὴν
προπετῇ ταύτῃ αὐτοῦ ἐπιθυμίαν ἐλάθηνεν, ἐπικα-
λύμματα τῆς αὐτοῦ ἀπονοίας τῷ καταρχὰς σὺν αὐτῷ
τοὺς ὁμολογητὰς ἐσχηκέναι χρώμενος, εἶπεῖν βοῦλο-
μαι. Μάξιμος πρεσβύτερος (32) τῶν παρ' ἡμῖν, καὶ
Οὐρβανός, δις τὴν ἐξ ὁμολογίας δόξαν ἀρίστην καρ-
πωσάμενοι, Σιδωνίος τε καὶ Κελερίνος, ἀνὴρ ὅς πάσας
βασάνους διὰ τὸν τοῦ Θεοῦ ἔλεον καρτερικώτατα δι-
ενέγκας (33), καὶ τῇ ῥώμῃ τῆς αὐτοῦ πίστεως, τὸ
ἀσθενὲς τῆς σαρκὸς ἐπεβρώσας, κατὰ κράτος νενίκη-
κε τὸν ἀντικείμενον· οὗτοι δὲ οὖν οἱ ἄνδρες κατανοή-
σαντες αὐτὸν, καὶ καταφωράσαντες τὴν ἐν αὐτῷ παν-
ουργίαν, τε καὶ παλιμβόλλαν, τὰς τε ἐπιτορίας καὶ
ψευδολογίας, καὶ τὴν ἀκοινωνήσιαν αὐτοῦ καὶ λυκο-
φιλίαν, ἐπανήλθον εἰς τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν, καὶ
ἅπαντα αὐτοῦ τὰ τεχνάσματα καὶ πονηρέματα ἅ
ἐκ πολλοῦ ἔχων ἐν ἑαυτῷ ὑπεστέλλετο, παρόντων
ἐκων τούτου μὲν ἐπισκόπων, τούτου δὲ πρεσβυτέρων
καὶ λαϊκῶν ἀνδρῶν παμπόλλων, ἐξήγγειλαν ἀποδυρό-
μενοι καὶ μεταγινώσκοντες, ἐφ' οἷς πεισθέντες τῷ
δολερῷ καὶ κακοσθῆι θηρίῳ, πρὸς ὀλίγον χρόνον τῆς
Ἐκκλησίας ἀπελείφθησαν. » Εἶτα μετὰ βραχεία φη-
σίν· « Ἀμήχανον ὅσῃν, ἀδελφὲ ἀγαπητὲ, τροπὴν καὶ
μεταβολὴν ἐν βραχεὶ καιρῷ ἔθεασάμεθα ἐπ' αὐτοῦ
γεγενημένην. Ὅ γάρ τοι λαμπρότατος, καὶ δι' ὅρκων
φοβερώων τινων πιστούμενος τὸ μὴδ' ὅλως ἐπισκοπῆς
ὀρέγεσθαι, αἰφνίδιον ἐπίσκοπος ὥσπερ ἐκ μαγγάνου
τινὸς (34) εἰς τὸ μέσον ῥιφθεὶς ἀναφαίνεται. Οὗτος

A epistolæ Cypriani et aliorum antistitum qui cum
ipso in Africa congregati sunt. Ex quibus colligi-
tur, ipsis etiam placuisse ut subveniretur iis qui in-
tentationem inciderant, utque auctor nefariæ opi-
nionis simul cum iis qui ad partes ipsius descive-
rant, ab Ecclesiæ catholicæ consortio merito ali-
dicaretur. His adjuncta erat alia ejusdem Cornelii
epistola, de his quæ in synodo decreta fuerant : et
rursus alia de facinoribus Novati ; ex qua nihil ob-
stat quominus hic aliqua inseramus, ut historiæ
nostræ lectores ea quæ ad Novatum pertinent pers-
picue cognoscant. Igitur cornelius Fabium docens
cujusmodi ingenio ac moribus fuisse Novatus, ita
scribit : « Atque ut scias qualiter admirandus ille
vir episcopalis loci cupiditate jampridem incensus,
B et præcipitem illam ambitionem suam legens, diu
omnes latuerit ; dum confessores quos statim ab
initio sibi sociaverat, velamentum vesaniæ obtin-
dit, deinceps tibi edisseram. Maximus Ecclesiæ
nostræ presbyter, et Urbanus : ambo ex fidei
confessione egregiam jam secundo laudem adepti ;
Sidonius etiam et Celerinus, vir qui cuncta
tormentorum genera per Dei misericordiam 243
fortissime sustinuit, et qui fidei suæ constantia
infirmittatem corporis sui roborans, adversarium
penitus debellavit : hi omnes cum illum tandem
cognovissent, et fraudem ejus ac versutiam, per-
juria quoque atque mendacia, et abhorrentem ab
omni societate feritatem, et lupinam quamdam in
eo amicitiam deprehendissent, ad sanctam Eccle-
siam reversi sunt : cunctasque illius præstigias, ac
nequitiam, quam jam pridem intra se occultans,
sese interim submittebat, præsentibus aliquot epi-
scopis ac presbyteris et laicis compluribus evulga-
runt : ingemiscientes ac dolentes, quod a fraudu-
lenta illa malignaque bestia inducti, aliquanto tem-
poris spatio ab Ecclesia recessissent. » Et paulo
post addit : « Mirabilem quamdam, frater charis-
sime, conversionem in eo mutationemque brevi
temporis articulo factam conspeximus. Nam egre-

(31) Ἡ ἀλλή τις ἐπιστολή. Hanc Cornelii episto-
lam, cum priore illa cuius supra mentio ab Eusebio
facta est, confundere videtur Rufinus, qui duas tan-
tum Cornelii epistolas agnoscit. At Hieronymus in
libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, quatuor nume-
rat. Verum Eusebius hoc loco tres duntaxat Cor-
nelii recenset epistolas : primam ad Fabium Antio-
chensem episcopum de Romana synodo, deque Ita-
liæ et Africa episcoporum consensu ; secundam de
decretis synodi : tertiam de facinoribus Novatiani
ad eundem Fabium Antiochenæ urbis episcopum :
ex qua luculentissimum testimonium hic profert
Eusebius. Et prima quidem ac tertia, Græco ser-
mone a Cornelio scriptæ videntur : idque multis
argumentis probari potest. Cum enim Eusebius ex
tertia epistola plurima adducat testimonia, nusquam
dicitea ex Latino sermone in Græcum fuisse trans-
lata, quod tamen perpetuo monere consuevit, quoties
Latinus scriptoris testimonium citat : exempli
gratia, cum locos profert ex Tertulliani *Apologetico*,
aut cum epistolas principum Romanorum. Deinde
Eusebius ipse in hoc capite satis innuit, primam il-
lam Cornelii ad Fabium epistolam scriptam fuisse
Græco sermone. Postquam enim de illa commemo-

ravit, addit conjunctam ei fuisse aliam Latino ser-
mone scriptam epistolam Cypriani. Quod quidem
non adderet, nisi Cornelii epistola superius memo-
rata diverso sermone scripta fuisset.

D (32) Μάξιμος πρεσβύτερος. De hoc Maximo pre-
sbytero, Urbano et Sidonio confessoribus, qualiter
relicto Novatiano ad Ecclesiam catholicam reversi
sint, vide epistolam Cornelii papæ ad Cyprianum.
Fuit etiam eodem tempore alter Maximus presby-
ter Ecclesiæ Romanæ, quem Novatianus legatum in
Africam misit ad Cyprianum una cum Machæo et
aliis : sed Cyprianus eos a communione sua remo-
vit. Postea schismatici Maximum hunc episcopum
in Africa fecere, ut docet Cyprianus in epistola ad
Cornelium.

(33) Καρτερικώτατα διενέγκας. Ita in codice Medi-
cæo pro vulgato διενύσας, scribitur ; apud Georgium
Syncellum, διενεγκών. Sed Mazarinus codex asti-
pulatur Medicæo ; item Fuketianus et Savilianus.

(34) Ὡς περ ἐκ μαγγάνου τινός. Hoc loco ἐκ μαγ-
γάνου idem est quod ἀπὸ μηχανῆς, quæ proverbialis
locutio frequens est apud Græcos. Nam μάγγα-
νον idem est ac *machina*. Quod miror nec a Ma-
sculo, nec a Christophorsono animadversum fuisse.

gius ille vir, qui tremendis quibusdam sacramentis affirmaverat se episcopatum non concupiscere, repente tanquam ex machina quadam in medium projectus, episcopus apparuit. Et is qui se doctorem et ecclesiasticæ disciplinæ propugnatores ferebat, cum episcopatum sibi a Deo minime concessum rapere ac vindicare conaretur, duos deploratæ salutis homines sibi socios adjunxit, ut eos in exiguum ac vilissimam Italiæ partem mitteret, atque illinc accitos tres episcopos, homines plane rudes ac simplices, fraudulenta quadam molitione deciperet; constantissime affirmans ipsos quamprimum Romam proficisci oportere, ut omnis undecunque orta discordia, ipsorum una cum aliis episcopis interventu atque arbitrio sedaretur. Qui cum advenissent, homines, ut jam diximus, simplicioris ingenii, nec in his perditorum hominum artibus ac fallaciis satis triti: eos ille a quibusdam sui similibus quos ad id comparaverat, inclusos hora decima, temulentos et crapula oppressos, adumbrata quadam et inani manuum impositione episcopatum sibi tradere per vim cogit: eumque nullo sibi jure competentem per fraudem atque insidias vindicat.

(35) *Ὁς παραγενομένου.* Theodoretus in libro III *Hæreticarum fabul.*, c. p. 5, scribit, Novatianum ipsum in Italianum profectum esse, ut episcopos illos Romam adduceret: deinde cum in vicum quemdam una cum tribus illis episcopis pervenisset, coegisse eos ut sibi manum imponerent: idque illos conquestos esse, cum Romam venissent. Sed hanc narrationem refellit Cornelii epistola.

(36) *Ἐλκερικῇ τινι καὶ ματαλᾷ χειρεπιθεσίᾳ.* Adumbratam et cassam illam Novatiani ordinationem vocat Cornelius, quod facta esset ab alterius provincie episcopis, non ab iis qui consecrandi pontificis Romani jus habebant, cujusmodi erant Ostiensis, Tiburtinus et alii: quod a temulentis facta, quod per vim, quod hora diei decima, quod non præsentem populo nec clero, quod denique alio jam episcopo legitime ordinato. Porro cum Cornelius ipse, tum hic, tum in epistola ad Cyprianum testetur, Novatianum a tribus episcopis consecratum fuisse, miror quod scribit Pacianus in epistola 2 ad Sempronianum: *An Novatianus, quem absentem epistola episcopum finxit? quem consecrantem nullo linteato sedes accepit.* Et paulo post de eodem ita loquitur: *Sine consecratione legitima episcoporum factum, ideoque nec factum, per epistolam eorum qui se confessores esse simularent.* Ex quibus Paciani verbis colligi videtur, Novatianum absentem fuisse ordinatum episcopum per epistolam quorundam confessorum, eodem modo quo magistratus a principe mandari solebant per epistolam. Linteatam vero sedem appellat Pacianus pontificalem cathedram, eo quod linteis sterneretur. Quod etiam testatur Augustinus, epist. 203, in futuro Dei judicio, nec absides gradatæ, nec cathedra velatæ. Idem testatur epistola synodica episcoporum Ægypti quam refert Athanasius in *Apolo- gin*: *Πῶς δὲ οἱ τὸν ὀρόνον τὸν ἐστολισμένον ἐπισκοπικῶς ὁδοῦμενοι,* etc. Caterum Pacianus ita cum Cornelio conciliari potest, si dicamus Novatianum, primo quidem a confessoribus in carcere positum episcopum per epistolam designatum fuisse: postea vero a tribus illis episcopis ordinatum.

(37) *Ὁ ἐκοινωνήσαμεν λαϊκῷ.* Optime Rufinus vertit hunc locum, et in communionem laicam, populo etiam pro hoc interveniente, susceptus est. Quibus verbis innuit Cornelius, episcopum illum

στῆμης ὑπερασπιστῆς, ὁπρὶν ἵκα παρασπᾶσθαι τε καὶ ὑφ' ἀρκάζειν τὴν μὴ δοθεῖσαν αὐτῷ ἀνωθεν ἐπισκοπὴν ἐπεχειρεῖ, ὅσο ἐαυτῷ κοινωνοὺς ἀπεγνωκότας τῆς ἐαυτῶν σωτηρίας ἐπελέξατο· ὡς ἂν εἰς βραχὺ τι μέρος καὶ ἐλάχιστον τῆς Ἰταλίας ἀποστελεθῇ, κάκειθεν ἐπισκόπους τρεῖς, ἀνθρώπους ἀγροίκους καὶ ἀπλουστάτους, πλαστῇ τινι ἐπιχειρήσει ἐξαπατήσῃ, διαβεβαιούμενος καὶ δισχυριζόμενος δεῖν αὐτοὺς ἐν τάχει παραγενέσθαι εἰς Ῥώμην, ὡς δῆθεν πᾶσα ἡτιςδὲ ποτοῦν διχοστασία γεγνηῖα, σὺν καὶ ἐτέροις ἐπισκοποῖς καὶ αὐτῶν μεσιτευόντων, διαλυθῇ. Οὗς παραγενομένους (35), ἵτε δὴ, ὡς ἐρῳθιμεν λέγοντες, ἀνθρώπους ἀπλουστέρους περὶ τὰς τῶν πονηρῶν μηχανὰς; τε καὶ ῥαδιουργίαν, συγκαλεισθέντας ὑπὸ τινων ὁμοίων αὐτῷ τεταγμένων ἀνθρώπων, ὥρᾳ δεκάτῃ μεθύον-τας καὶ κραυπαλῶντας, μετὰ βίας τὴν ἀγκασσεν εἰκονικῇ τινι καὶ ματαλᾷ χειρεπιθεσίᾳ (36) ἐπισκοπὴν αὐτῷ δοῦναι· ἣν ἐνέδρα καὶ πανουργίᾳ, μὴ ἐπιβάλλουσαν αὐτῷ ἐκδικεῖ. Ἐξ ὧν εἰς μετ' οὐ πολὺ ἐπληθύνθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀποδουρόμενος καὶ ἐξομολογούμενος τὸ ἐαυτοῦ ἁμάρτημα· ᾧ καὶ ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῷ (37), ὑπὲρ αὐτοῦ δεηθέντος παντὸς τοῦ παρόντος

qui Novatianum cum aliis duobus collegis ordinaverat, a se depositum esse, et in laicorum ordinem redactum. Cum enim excommunicare illum vellet, utpote nefarii schismatis auctorem, a populo rogatus idem Cornelius, laicam ei communionem indulsit, id est, ut inter laicos communicaret, permisit. Reliqui vero episcopi qui Novatianum ordinaverant, non solum depositi, verum etiam a communionem totius Ecclesiæ separati sunt. Ita Cyprianus in epistola ad Antonianum de Trophimo loquens episcopo, qui cum schisma fecisset in Ecclesia Romana, postea confessus errorem, et turbam fratrum quos abduxerat secum, in Ecclesiam reducents, a Cornelio susceptus est. Sic tamen, inquit, *admissus est Trophimus, ut laicus communicet, non quasi locum sacerdotis usurpet.* Hunc Trophimum illum ipsum esse existimo de quo in hac epistola loquitur Cornelius, unum ex iis qui Novatianum ordinaverant. Nam Cyprianus illum sacerdotem, id est episcopum, vocat; et fraternitatem prius ab Ecclesia abstraxisse testatur; deinde reversum cum humilitate veniam petiisse, et a Cornelio ad laicam communionem susceptum. Porro alter ex episcopis qui Novatianum ordinarunt, Evaristus fuisse videtur, ut colligo ex epistola Cornelii papæ, quæ inter Cypriani epistolas 48 habetur. In *Actis* suppositiis martyrii Novatiani quæ citantur ab Eulogio in lib. vi, Novatianus episcopus Romæ factus esse dicitur a duobus episcopis, Marcello Aquileiensi et Agamemnono Trevirensi. Caterum in codice Maz., Med., Fuk. et Savillii legitur *ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῷ*: quam scripturam amplexus est Christophorus. — Mos olim fuit, ut laici post Eucharistiam ab episcopo acceptam, ei osculum darent. Hieronymus in epistola 62, adversus Joannem Hierosolymitanum: *Quisquamne tibi inquit commun cat? Quisquamne exienta manu vertit faciem, et inter sacras epulas Judæ osculum porrigit? Paulus Diaconus De vitis PP. Emeritensium, cap. 7, de Fidei episcopo loquens: Vade, inquit, communica, et da nobis osculum. Vale fac omnibus, quia illius es tamen, et domi tuæ sub omni festinatione dispone; et si desideras remedium pœnitentiæ percipe. Qui mox accepta pœnitentiā, dispositaque domo sua, calesciens cunctis, sequenti nocte migravit a corpore.*

λαοῦ (38). Καὶ τῶν λοιπῶν δὲ ἐπισκόπων διαδόχους A
εἰς τοὺς τόπους ἐν οἷς ἦσαν χειροτονήσαντες, ἀπε-
στάλακαμεν. Ὁ ἐκδικητὴς οὖν τοῦ Εὐαγγελίου (39), οὐκ
ἠπίστατο ἓνα ἐπίσκοπον δεῖν εἶναι ἐν καθολικῇ Ἐκ-
κλησίᾳ (40)· ἐν ᾗ οὐκ ἡγνόνει, πῶς γάρ; πρεσβυτέ-
ρους εἶναι τεσσαράκοντα ἐξ (41), διακόνους ἑπτὰ, ὑπο-
διακόνους ἑπτὰ, ἀκολουθούς δύο καὶ τεσσαράκοντα,
ἐξορκιστάς δὲ καὶ ἀναγνώστας ἅμα πωλοῖς, δύο καὶ
πεντήκοντα, χήρας σὺν θλιβομένοις (42) ὑπὲρ τὰς
χιλίας πεντακοσίας, οὓς πάντας ἡ τοῦ Δεσπότης χά-
ρις καὶ φιλανθρωπία διατρέφει. Ὅν οὐδὲ τοσοῦτο
πλήθος καὶ οὕτως ἀναγκαῖον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, διὰ
τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας πλοῦσιός τε καὶ πληθύνων
ἀριθμὸς μετὰ μεγίστου καὶ ἀναριθμήτου λαοῦ, ἀπὸ
τῆς ταυαύτης ἀπογνώσεώς τε καὶ ἀπαγορεύσεως ἐν-
έτρεψε (43) τε καὶ ἀνεκαλέσατο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. »
Καὶ πάλιν μεθ' ἑτερα τούτοις προστίθῃσι ταῦτα·
« Φέρε δὴ ἐξῆς εἰπωμεν, τίσιν ἔργοις ἢ τίσι πολι-
τείας τεθαρρήκως, ἀντεποιήθη τῆς ἐπισκοπῆς· ἄρᾳ
γε διὰ τὸ ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀνεστράφθαι, καὶ
πολλοὺς ἀγώνιας ὑπὲρ αὐτῆς ἀγωνίσασθαι, καὶ ἐν
κινδύνοις πολλοῖς τε καὶ μεγάλοις ἔνεκα τῆς θεοσε-
βείας γεγονέναι; ἀλλ' οὐκ ἔστιν. Ὅ γε ἀφορμὴ τοῦ
πιστεῦσαι γέγονεν ὁ Σατανᾶς, φοιτήσας εἰς αὐτὸν καὶ
οἰκίσσας ἐν αὐτῷ χρόνον ἱκανόν. Ὅς βοηθούμενος ὑπὸ
τῶν ἐπορκιστῶν, νόσφ' περιπατῶν χαλεπῇ, καὶ ἀπο-
θάνεσθαι ὅσον οὐδέπω νομιζόμενος, ἐν αὐτῇ τῇ κλίτῃ
ᾗ ἔκειτο, περιχυθεὶς (44) ἔλαθεν· εἰ γε χρὴ λέγειν τὸν

Nec multo post unus ex illis episcopis ad Ecclesiam
redit, delictum suum cum lamentis ac fleibus con-
fitemens. Quem nos, cum universus populus pro illo
intercessisset, ad communionem 244 laicam su-
scipimus. Reliquis etiam duobus episcopis succes-
sores ordinavimus, eosque in loca illorum direxi-
mus. Ergo ille Evangelii vindex, ignorabat unum
episcopum esse oportere in Ecclesia catholica. In
qua tamen sciebat (quomodo enim illud nescire po-
tuisse?) presbyteros quidem esse quatuor et qua-
draginta; septem autem diaconos totidemque sub-
diaconos: acoluthos duos et quadraginta: exorci-
stas et lectores cum ostiariis quinquaginta duos:
viros denique cum infirmis et egentibus plusquam
mille et quingentas. Quibus universis gratia et be-
nignitas Dei alimenta suppeditat. Et tamen tanta
B tamque necessaria in Ecclesia multitudo: cœtus
ille divinæ Providentiæ copiis opulentus et nume-
rosus, cum immenso ac pene innumerabili populo,
ab huiusmodi desperatione et audacia illum deter-
rere et ad Ecclesiam revocare non potuit. » Paucis
deinde interjectis, hæc addit: « Agedum, inquit,
exponamus deinceps, quibus operibus et cujusmodi
conversatione confusus, ad episcopalem locum aspi-
raverit. An ideo fortasse quod ab initio in Ecclesia
versatus est, et multa pro ejus defensione certa-
mina subivit, multisque et gravissimis periculis
religionis causa conflictatus est? Minime id quidem.

(38) Πατὴρ τοῦ παρόντος λαοῦ. Sic in codd. Maz., Med., Fuk. et Sav., necnon apud Syncellum legitur. Editi om. παρόντος.

(39) Ὁ ἐκδικητὴς οὖν τοῦ Εὐαγγελίου. Hæc ironice dicuntur de Novatiano, qui se assertorem Evangelii Christi esse jactabat, ut docet Cyprianus in epistola prima ad Cornelium. Exstat hodie liber Novatiani *De cibis Judaicis*, quem ille sic inscripsit, plebi in Evangelio persistenti.

(40) Ἐνα ἐπίσκοπον δεῖν εἶναι ἐν καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ. Eadem verba leguntur in epistola Cornelii papæ ad Cyprianum, ubi confessores, relicto Novatiano ad Ecclesiam redeuntibus, his verbis usi esse dicuntur: *Nec enim ignoramus unum Deum esse; unum Christum esse Dominum, quem confessi sumus; unum Spiritum sanctum: unum episcopum in catholica Ecclesia esse debere.* Ubi Ecclesia catholica specialiter appellatur Romana, eo quod radix sit et matrix Ecclesiæ catholicæ, ut ait Cyprianus in epistola ad Cornelium. Sic catholicam Ecclesiam idem Cyprianus in epistola ad Antonianum initio vocat Romanam, ut jam sciret te secum, hoc est, cum catholica Ecclesia communicare.

(41) Πρεσβυτέρους εἶναι τεσσαράκοντα ἐξ. Ex hoc loco colligi potest, quæ basilicas tunc Romæ habuerint Christiani. Cum enim singuli presbyteri suas regerent basilicas, si 46 fuerunt presbyteri, totidem basilicas fuisse dicendum est. Certe Optatus in lib. ii Romæ 40 et amplius fuisse testatur basilicas sub tempora persecutionis Diocletiani. *Non enim, inquit, grex aut populus appellandi fuerant pauci, qui inter 40 et quod excurrat basilicas, locum ubi colligerent non habebant.* Ubi Optatus loquitur de basilicis quæ Romæ erant tempore persecutionis Diocletiani, id est, annis circiter quinquaginta post epistolam Cornelii papæ; non autem de basilicis quæ Romæ erant sua ætate, id est, anno Christi 378, ut scripsit Blondellus in *Apolo-*

C gia, pag. 223. Vide Baronium ad annum Christi 57, quem frustra refellere conatur Blondellus loco laudato.

(42) Χήρας σὺν θλιβομένοις. Occurrit hæc vox in epistola cleri Romani ad clerum Carthaginensem de secessu Cypriani: *Sive vidua, sive thlibomeni qui se exhibere non possunt, sive hi qui in carceribus sunt, sive exclusi a sedibus suis, utique habere debent qui eis ministrent.* Male vulgo editum est *clidomeni*, pejusque ab aliis emendatum *clino-meni*. Scribendum enim præval dubio est *thlibomeni*, id est *indigentes*, ut vertit Rufinus, vel ii qui se exhibere non possunt, ut explicat clerus Romanus. Cyprianus in epist. 4 vocat pauperes et indigentes qui laborant. Ioannes Chrysostomus in Homilia 67 in Matthæum, ait Ecclesiam Antiochenam sua ætate, tametsi mediocres redditus possideret, plusquam tria millia viduarum et virginum aluisse quotidie, præter hospites, leprosos et vinctos; præter clericos, quibus vestem ac cibaria suppeditabat.

(43) Ἐνέτρεψε. Apud Georgium Syncellum legitur ἐπέστρεψε, minus recte. Codex Fuk. habet ἀνέτρεψε.

(44) Περιχυθεὶς. Recte Rufinus *perfundum* vertit. Nam qui ægri in lecto baptizabantur, cum mergi a sacerdote non possent, aqua dumtaxat perfunde-bantur. Itaque huiusmodi baptismus parum solemnis ac minus perfectus habebatur, quippe qui non sponte, sed mortis metu susceptus videretur ab hominibus delirio laborantibus, et nullo amplius sensu præditis. Accedit quod, cum baptismus proprie mersionem significet, ejusmodi perfusio vix baptismus dici poterat. Quamobrem clinici (sic enim vocabantur qui ejusmodi baptismum acceperant) ad presbyterii gradum promoveri vetantur canone 12 concilii Neocæsariensis. Huiusmodi baptis-mum hominis in lecto decumbentis et animam

Quippe cui causam atque initium credendi præbuit Satanæ in ipsum ingressus, atque in ipso aliquandiu commoratus. Cumque ab exorcistis soveretur, in morbum gravissimum collapsus, dum janijamque moriturus creditur, in ipso in quo jacebat lectulo perfasus, baptismum suscepit, si tamen hujuscemodi baptismum suscepisse dicendus est. Sed neque postquam liberatus est morbo, reliqua percepit quæ juxta ecclesiasticam regulam percipi debent, neque ab episcopo consignatus est. Hoc autem signaculo minime percepto, quo tandem modo Spiritum sanctum potuit accipere? Et aliquanto post: « Qui persecutionis, inquit, tempore præ metu ac nimia vivendi cupiditate presbyterum se esse negavit. Admonitus enim et rogatus a diaconis, ut ex cubiculo in quo seipsum incluserat, egressus, fratribus auxilio indigentibus succurreret, tantum abfuit, ut hortantibus diaconis morem gereret. Quin potius ira et indignatione percutis, abiit ac discessit. Neque enim presbyterum se amplius velle esse respondit, **245** sed alterius philosophiæ desiderio teneri. » Paucis deinde transcurtis, hæc iterum subjungit: « Nam cum egregius ille vir

A τοιοῦτον εἰληφέναι. Οὐ μὴν οὐδὲ τῶν λοιπῶν ἔτυχε, διαφυγὼν τὴν νόσον, ὣν χρὴ μεταλαμβάνειν κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα (45), τοῦ τε σφραγισθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου (46). Τοῦτου δὲ μὴ τυχόν, πῶς ἂν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔτυχε; » Καὶ πάλιν μετὰ βραχεία φησὶν: « Ὁ διὰ δειλίαν καὶ φιλοζῶταν ἐν τῷ καιρῷ τῆς διώξεως πρεσβύτερος εἶναι ἑαυτὸν ἀρνησάμενος. Ἄξιόμηνος γὰρ καὶ παρακαλούμενος ὑπὸ τῶν διακόνων, ἐν ἐξελθόν τοῦ οἰκίσκου ἐν ᾧ καθεῖρξεν ἑαυτὸν, βοηθήσῃ τοῖς ἀδελφοῖς (47), ὅσα θέμις καὶ ὅσα δυνατόν πρεσβυτέρῳ, κινδυνεύουσιν ἀδελφοῖς καὶ ἐπικουρίας δεομένοις βοηθεῖν, τοσοῦτον ἀπέσχε τοῦ πειθαρχῆσαι παρακαλοῦσι τοῖς διακόνους, ὡς καὶ χαλεπαίνοντα ἀπιέναι καὶ ἀπαλλάττεσθαι· μὴ γὰρ ἐτι βούλεσθαι πρεσβύτερος εἶναι ἔφη. Ἐτέρας γὰρ εἶναι φιλοσοφίας ἔραστῆς. » Ὑπερβὰς δ' ὀλίγα, τοῦτοις πάλιν ἐπιφέρει λέγων· « Καταλιπὼν γὰρ ὁ λαμπρὸς οὗτος τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾗ πιστεύσας κατηξιώθη τοῦ πρεσβυτερίου (48) κατὰ χάριν τοῦ ἐπισκόπου τοῦ ἐπιθέντος αὐτῷ χειρὰς εἰς πρεσβυτερίου κλήρον· ἐς διακωλύσμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν πολλῶν (49), ἐπεὶ μὴ ἐξὸν ἦν τὸν ἐπὶ κλήνης διὰ νόσον περιχυθέντα, ὥσπερ καὶ οὗτος, εἰς κλήρον τινα

agentis, luvulente describit Joannes Chrysostomus in homilia 60 *Ad catechumenos*, tomo II. Cyprianus tamen in epistola 76 baptismum hunc plenum ac legitimum esse censet, et clinicos nihilo inferiores esse ait iis qui sani baptismum in Ecclesia susceperunt.

(45) Κατὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα. Qui in lecto decumbentes baptismum acceperant, postquam ex morbo convaluissent, episcopum adire necesse habebant, ut ea quæ ipsorum baptismo defuerant, suppleret. Vetus auctor de hæreticis non rebaptizandis, quem nuper una cum Cypriano edidit Nic. Rigaltius: *Aut si a minore clero per necessitatem traditum fuerit baptismus, eventum expectemus, ut aut suppleatur a nobis, aut a Domino supplendum reservetur*. Novatianus itaque hic arguitur a Cornelio, quod cum urgente morbi necessitate in lecto baptizatus fuisset ab exorcistis qui illum curabant (hoc enim indicant verba ejus epistolæ), postea recuperata valetudine non adisset episcopum, ut reliqua baptismi solemnia suppleret, quod ecclesiastica regula præcipiebat. Certe in canone 47 concilii Laodicensis id discrete præcipitur, et in capite tricesimo octavo concilii Eliberitani.

(46) Τοῦ τε σφραγισθῆναι ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου. Rufinus hæc verba de signaculo chrismatis interpretatus est. Ego impositionem manuum intelligo, qua episcopi Spiritum sanctum baptizatis conferebant; quod sequentia manifeste declarant. Subdit enim Cornelius: Τοῦτου δὲ μὴ τυχόν, πῶς ἂν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔτυχε; Quamquam in manuscriptis codicibus Maz., Med. et Fuk. legitur τοῦτων ὁ μὴ τυχόν. Interpretationem nostram confirmat Cyprianus ad Jubaianum his verbis: *Quod nunc quoque apud nos geritur, ut qui in Ecclesia baptizantur, præpositis Ecclesie offerantur, et per nostram orationem et manus impositionem Spiritum sanctum consequantur, et signaculo Dominico communitur*. Σφραγίζεσθαι proprie est consignare. Consignare autem et manus imponere idem est, ut docet epistola Innocentii ad Decentium, cap. 5 et 6. Idem confirmat Marcus in *Vita Porphyrii* Garzensis episcopi, cuius locum inferius adducemus. Ambrosius seu quis alius auctor est eorum librorum, in caput IV Epistolæ Pauli ad Ephesios: *Denique apud Ægyptum presbyteri consignanti, si*

præsens non fuerit episcopus. Eadem habet auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti* inter Augustini opera editus, quæstione 101: *Nam in Alexandria et per totam Ægyptum, si desit episcopus, consecrat presbyter*. Scribe *consignat presbyter*, ut in supra citato Ambrosii loco. Porro hæc baptizantium consignatio interdum fiebat cum chrismate, quoties scilicet aliquis, urgente morbi necessitate, baptizatus fuerat a minoribus clericis, nec chrismatus. Tunc enim episcopus, qui baptismi solemnia postmodum supplebat, chrismare simul et manus imponere necesse habebat. Qui vero perfectum baptismum acceperant, iis manus tantum imponebatur ab episcopo sine chrismatione, ut docet canon Auresianus. Quo pertinet vetus epigramma apud Gruterum pag. 1177, de Marca.

*Tuque sacerdotes docuisti chrismate sancto
Tangere bis nullum iudice posse Deo.*

C Porro ut ad Novatianum baptismum redeamus, hinc manasse mihi videtur mos Novatianorum, qui in baptismo sacrum chrisma non adhibebant, teste Theodoret in lib. III *Hæret. fabularum*, eo quod scilicet auctor ipsorum Novatianus baptismum sine chrismatione accepisset.

(47) Βοηθήσῃ τοῖς ἀδελφοῖς. Post has voces, in codicibus nostris Maz., Med., Fuk. et Saviliano, et apud Syncellum hæc adduntur: *ὅσα θέμις, καὶ ὅσα δυνατόν πρεσβυτέρῳ κινδυνεύουσιν ἀδελφοῖς καὶ ἐπικουρίας δεομένοις βοηθεῖν*. Quæ Rufinus legisse videtur in suo codice; vertit enim: *Scribit etiam de ipso, quod persecutionis tempore, cum in cellula quadam lateret, et a diaconis, ut moris est, subvenire in exitu catechumenis rogaurent, etc.* Paulo ante ubi legebatur ἐξελθὼν τοῦ οἴκου restitimus οἰκίσκου, auctoribus iisdem codicibus r. Georgio Syncello. Rufinus cellulam vertit.

(48) Πιστεύσας κατηξιώθη τοῦ πρεσβυτερίου. Hinc apparet Novatianum primo gradu presbyterum fuisse ordinatum, omissis diaconatus et subdiaconatus ordinibus: qui mos tum fuit in Ecclesia, ut docet exemplum Origenis, Paulini Nolani et aliorum. Nota sunt etiam exempla Ambrosii Mediolanensis, et Nectarii Constantinopolitani, qui ex neophytis ordinati sunt episcopi.

(49) Διακωλύσμενος ὑπὸ παντὸς τοῦ κλήρου, ἀλλὰ καὶ λαϊκῶν πολλῶν. Presbyteri olim ab e, i copo or-

γενέσθαι (50), ἡξίωσε συγχωρηθῆναι αὐτῷ τοῦτον μόνον χειροτονῆσαι. « Εἴτ' ἄλλο τι τοῦτοις χεῖριστον προστίθῃσι τῶν τοῦ ἀνδρὸς ἀτοπημάτων, λέγων οὕτως : « Ποιήσας γὰρ τὰς προσφορὰς, καὶ διανέμων ἐκάστῳ τὸ μέρος, καὶ ἐπιδιδούς τοῦτο (51), ὁμνύειν, ἀντὶ τοῦ εὐλογεῖν, τοὺς ταλαιπώρους ἀνθρώπους ἀναγκάζει, κατέχων ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ τὰς τοῦ λαβόντος, καὶ μὴ ἀφείς ἔστ' ἂν ὁμνύοντες εἴπωσι

dinari non poterant sine consensu cleri et populi. Ac de populi quidem suffragio in electione presbyterorum, testantur Patres concilii Nicæni in epistola synodica ad episcopos Ægypti, ubi de clericis qui se a Meletii schismate puros atque integros servaverant, ita præcipiunt : Εἰ δὲ τινὰ ποτε συμβαίῃ ἀναπαύσασθαι τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τριχάυτᾳ συναναβαίνειν εἰς τὴν τιμὴν τοῦ τετελευτηκότος τοῦς ἀρτὶ προσληφθέντας, μόνον εἰ ἄξιοι φαίνονται, καὶ ὁ λαὸς αἰροῖτο συνεπιψηφίζοντος αὐτοῦς καὶ ἐπισφραγίζοντος τοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπισκόπου. Quæ verba Sozomenus de clericis intellexit, cum tamen de episcopis potius accipienda esse videantur. Nam cum Patres synodi Nicænæ contemplatione pacis statuissent, ut episcopi a Meletio schismatico ordinati in suo gradu remanerent, sed sine ulla functione episcopalis officii, nunc præcipiunt, ut si forte catholicus episcopus ab Alexandrinæ urbis episcopo ordinatus obierit, tum Meletianus, qui a synodo sub ea conditione quam dixi susceptus est, in locum mortui succedat, dummodo plebs eum elegerit, et episcopus Alexandrinus electionem ejus confirmaverit. Sed et ex aliis locis ejusdem epistolæ satis colligitur, necessarium fuisse populi suffragium in ordinatione clericorum. Vetant enim eandem epistola sanctissimi Patres, ne episcopis qui Meletio adhaeserant, ju- fasque sit proponendi nomina eorum qui ad ecclesiasticos ordines sunt promovendi : sed solis catholicæ Ecclesiæ episcopis, qui ab omni schismate integri semper fuissent, illud competere pronuntiant. Pontifices quippe annuntiabant populo nomina eorum qui ordinandi essent presbyteri vel diaconi, ut si quis forte haberet quod ordinandis objiceret, illud palam testaretur, sicut legitur in *Sacramentario Gregorii Magni*. Quam in rem singularis est locus B. Chrysostomi in homilia 18 in *Epistolam II ad Corinthios* : Audi, inquit, quemadmodum apostolorum tempore, ipsi persæpe eos quibus præerant, consiliorum suorum socios adhibebant. Nam et cum septem diaconos crearent, ad plebem prius retulerunt : et cum Matthiam eligerent, de ea re cum omnibus qui tunc aderant tam viris quam mulieribus Petrus agitavit. Neque enim hoc imperium, in præsidium fastu et arrogantia, nec in sub-jacentium servili quadam demissione consistit, sed spirituale est : hoc præcipue excellens, quod pro vestræ salutis cura plures labores suscipiat, non autem quod plus honoris requirat. Omnes enim tanquam domum unam, Ecclesiam habitare ; omnes ut unum corpus affectos esse convenit. Denique adeo necessarium fuit plebis suffragium in electione presbyterorum, ut sæpenumero in Ecclesia plebs inmultuosis vociferationibus presbyterum aliquem fieri postularet et cogeret. Quod quidem Barcinone sibi evenisse testatur Paulinus in epistola sexta ad Severum. Idem de Piniano, Albinae filio, refert Augustinus in epist. 225, ad Albinam. Jam vero cleri quoque consensum ad hoc fuisse necessarium docet vetus auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, ubi scribit presbyterum qui ordinandus est, perducī a diacono et offerri episcopo ; et sub testimonio diaconi ordinari. Sed testimonio, inquit, diaconi fit presbyter. Et paulo post : *Ordinancuntur enim qui ordinandi sunt, ut dum lateri*

A Ecclesiam Dei reliquisset, in qua post susceptum baptismum presbyteri gradum fuerat consecutus, idque per gratiam episcopi, qui manus illi imponens eum ad presbyterorum ordinem evexit. Cui cum universus clerus multique ex populo refragarentur, eo quod non liceret quemquam ex iis qui urgente vi morbi in lectulo perinde ac ille, perfusi fuissent, in clerum assumi ; postulavit ab iis epi-

B (50) Εἰς κλῆρὸν τινα γενέσθαι. Κλῆρος ordinem seu gradum significat ministerii ecclesiastici. Ita κλῆρον presbyterῶν paulo ante Cornelius dixit, et κλῆρον ἐπισκοπῆς non semel vocant Eusebius et Irenæus, Epiphanius in hæresi Meletianorum : Οἱ δὲ ἀπὸ κληρικῶν ὑπάρχοντες διαφόρου κλῆρου, presbyterῶν τε καὶ διακονίας καὶ ἄλλων. Itaque hoc loco εἰς κλῆρὸν τινὰ, id est, in quocunque clero. Sic certe loquitur vetus auctor *De hæreticis non rebaptizandis* : Quod cum nullum sanæ mentis fidelium tenere, vel maxime, nullum omnino in quocunque clero constitutum, ac multo magis episcoporum audere deceat. Rursus in eodem libro : Imo magis hoc nomine etiam oneratur, licet fuerit antea fidelissimus, aut in clero aliquo constitutus. Idem scriptor clerum distinguit in majorem et minorem. Et minorem quidem clerum appellat diaconos et reliquos inferiores ordines. Ut cum dicit, pag. 429 : Aut si dicis hujusmodi hominem saluum non posse fieri, omnibus episcopis salutem adimimus, quos in periculis quam certissimis astringis, ut hominibus omnibus qui sub cura eorum agunt, et hac nique illuc dispersis regionibus infirmantur, per semetipsos subvenire deberent ; quia cæteri homines minoris cleri iis qui periclitantur, hoc idem præstare non possunt. Et multo clarius, pag. 134 : Et ideo cum salus nostra in baptismo spiritus, quod plerumque cum baptismo aquæ conjunctum est, sit constituta, si quidem per nos baptisma tradetur, integre et solemniter et per omnia quæ scripta sunt assignetur, atque sine ulla ullius rei separatione tradatur : aut si a minore clero per necessitatem traditum fuerit, eventum expectemus, etc., ubi vides presbyteros ab hominibus minoris cleri aperte distingui. At enim minoris cleri homines ingruente tantum necessitate baptismum conferre, quod presbyteris nequaquam convenit.

(51) Καὶ ἐπιδιδούς τοῦτο. Proprium erat presbyteri officium, Eucharistiam et calicem fidelibus in manus tradere, idque ἐπιδιδόναι proprie dicebatur. Chrysostomus, homilia 46 in *Matthæum* : Οὐχ ὁρᾷς ὅτι τῷ ἱερεὶ μόνῳ θέμις τὸ τοῦ αἵματος ἐπιδιδόναι ποτήριον. Id est, Non vides qualiter soli sacerdoti licet calicem Domini sanguinis præbere. Ex quo ita argumentatur Chrysostomus : Tu ergo sacerdos es, cum panem et calicem præβες pauperi. In quibusdam tamen Ecclesiis diaconi Eucharistiam populo dividebant. Idque innuere videtur auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 101, his verbis : Diaconi ergo ordo est accipere a sacerdote, et sic dare plebi. Hieronymus non quis alius in libro *De septem gradibus Ecclesiæ* : Sicut in sacerdote consecratio, ita in ministro est sacramenti dispensatio. Ille oblata sanctificat, hic sanctificata dispensat. Et in concilio Arelatensi II, cap. 15, cavetur ut diaconus præsentē presbytero corpore Christi fidelibus tradere non præsumat.

scopus, ut hunc solum ordinari a se paterentur. » Post hæc facinus quoddam subjungit omnium quæ ab illo commissæ sunt longe gravissimum, ita scribens: « Etenim oblatione facta, portionem singulis dividens, dum eam tradit, miseros homines benedictionis loco jurare cogit, manus ejus qui portionem accepit, ambabus suis manibus comprehensas retinens, nec prius dimittens quam jurati ista dixerint: ipsis enim utar illius verbis: Jura mihi per corpus et sanguinem Domini nostri Jesu Christi, te nunquam meas partes deserturum, nec ad Cornelium esse rediturum. Ita miser ille non prius gustare sinitur, quam sibi ipse mahum imprecatus sit. Et cum panem illum accipiens dicere debuisset Amen, ejus loco dicit: Non revertar deinceps ad Cornelium. » Et post alia rursus hæc addit: « Scias

A ταῦτα τοῖς γὰρ ἐκείνου χρῆσθαι λόγοις. Ὅμοσόν μοι κατὰ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μηδέποτε με καταλιπεῖν καὶ ἐπιστρέφει πρὸς Κορνήλιον. Καὶ ὁ ἀδελφὸς ἄνθρωπος οὐ πρότερον γεύεται, εἰ μὴ πρότερον αὐτῷ καταράσεται (52). Καὶ ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν, λαμβάνοντα τὸν ἄρτον ἐκείνον, τὸ Ἀμήν (53), οὐκέτι ἀνῆλθε πρὸς Κορνήλιον, λέγει. » Καὶ μεθ' ἑτέρα πάλιν ταῦτά φησιν. « Ἦδη δὲ ἴσθι γεγυμνώσθαι καὶ ἔρημον γεγονέναι, καταλιμπανόντων αὐτὸν καθ' ἡμέραν ἐκάστην τῶν ἀδελφῶν, καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐπανερχομένων. Ὅν καὶ Μωσὴς ὁ μακάριος (54) μάρτυς, ὁ παρ' ἡμῖν ἐναγχος μαρτυρήσας καλὴν τινα καὶ θαυμαστὴν μαρτυρίαν, ἔτι ὢν ἐν κότμῳ, κατιδὼν αὐτοῦ τὴν θρασυτητα καὶ τὴν ἀπόνοιαν, ἀκοινωνήτων ἐποίησε (55) σὺν τοῖς πίντε πρεσβυτέροις (56) τοῖς ἅμα αὐτῷ ἀποσχίσασιν

(52) *Αὐτῷ καταράσεται.* Hunc locum non intellexerunt interpretes. Nam Musculus quidem ita vertit: *Et miser homo non degustavit, nisi primum se illi devovisset.* Christophorus vero, quasi Musculi insistens vestigiis, vertit hoc modo: *Atque infelix non ante degustavit, quam ita se illi devovisset.* Quasi vox αὐτῷ referretur ad Novatianum. Ego ταῦτ' malim legere cum Georgio Syncello, apud quem totus hic locus ita scribitur: *Καὶ ὁ ἀδελφὸς ἄνθρωπος οὐ πρότερον γεύεται, εἰ μὴ πρότερον αὐτῷ καταράσαιοτο.* Id est: *Atque ille miser non prius gustare sinitur, quam semetipso diris devoverit.* Quippe omne jusjurandum adjunctam habet imprecationem. Quæ licet in hoc sacramento quo Novatianus homines miseros adigebat, discrete expressa non sit, tacite tamen subintelligitur, ut notavi ad Amm. Marcellinum. Porro in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano legitur etiam καταράσαιοτο, perinde ac apud Syncellum.

(53) *Ἀντὶ τοῦ εἰπεῖν... τὸ Ἀμήν.* Hoc est quod paulo ante dixit Cornelius, ἀντὶ τοῦ εὐλογεῖν. Fideles enim cum Eucharistiam de manu sacerdotis acciperent, postquam presbyter inter tradendum dixerat, *Corpus Domini*, respondere solebant Amen, ut testatur B. Ambrosius in lib. iv *De sacramentis*, cap. 5: *Ergo non otiose cum accipis, tu dicis Amen, jam in spiritu confitens quod accipias corpus Christi. Dicit tibi sacerdos: Corpus Christi. Et tu dicis Amen, id est verum.* Cyrillus Hierosolymitanus in *Catechesi* ultima: *Καὶ χοιλίαν τὴν παλάμην, δέχων τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐπιλέγων τὸ, Ἀμήν.* Augustinus in libro xii *Contra Faustum*, cap. 10: *Habet enim magnam vocem Christi sanguis in terra, cum eo accepto ab omnibus respondeatur Amen.* Sæpius autem fideles inter missarum solemnias dicebant Amen. Nam et cum sacerdos panem et vinum consecraret, respondebant Amen, ut pluribus dicitur infra ad caput 9 lib. viii, et post lectionem Evangelii et prophetarum, Amen dicere seque ipsos signare consueverant, teste Augustino in epistola 166.

(54) *Ὁρ καὶ Μωσὴς ὁ μακάριος.* De hoc Moyse, Romanæ urbis presbytero, Cyprianus in epistolis loquitur sæpius. Ille post passionem Fabiani Rom. urbis episcopi, Decio ii et Grato Coss., anno Christi 250, comprehensus est una cum Maximo presbytero et Nicostrato diacono, et conjectus in carcerem, ibi defunctus est, cum mansisset in carcere menses 11, dies 11, ut legitur in veteri libro *De pontificibus Romanis*. Quod confirmat etiam Cyprianus in epistola 15 ad Moysen et Maximum presbyteros et cæteros confessores, ubi inter cætera hæc dicit: *Eant nunc magistratus et consules sive proconsules annuæ dignitatis insignibus et duodecim fascibus glorientur. Ecce dignitas cælestis in vobis honoris annui claritate signata est, et jam ventis anni*

volubilem circumulum victricis gloriæ diurnitate transgressa est.

(55) *Ἀκοινωνήτων ἐποίησε.* Musculus vertit *excommunicavit*. Christophorus vero, *Fidelium societate et communione interdixit*, quod idem est. Ego vero hanc interpretationem probare non possum. Neque enim Moyses presbyter jus habuit excommunicandi presbyteros collegas suos; sed quod unum potuit, se a communione illorum separavit, cum scilicet illi videndi ejus causa venirent in carcerem. Solent porro antiqui scriptores ita loqui de sacerdotibus qui ab aliorum communicatione abstinere, quasi ipsi eos a communione sua separent. Paulinus presbyter in *Vita B. Ambrosii*: *Ipsam vero Maximum a communionis consortio segregavit, admonens ut effusi sanguinis Domini sui ageret penitentiam.* Qui Paulini locus ita intelligendus est ut dixi. Neque enim Ambrosius Maximum imperatorem a communione totius Ecclesiæ sejunxit, cum nullum jus in eum haberet, sed tantum a Maximi et episcoporum ejus communione abstinuit, ut ipse testatur in relatione sua ad Valentinianum. Vide quæ supra notavi de privata communione et excommunicatione. Cæterum quod hic scribit Cornelius de Novatiano Moyses præjudicio condemnato, id a Moyse paulo ante obitum mihi factum videtur. Nam initio quidem Moyses confessor cum Novatiano communicabat. Et cum clerus Romanus epistolam illam ad Cyprianum scripsit quæ inter Cypriani epistolas prima ac tricesima numeratur, adhuc Moyses pacem cum Novatiano servabat. Ambrosio enim illi epistolæ subscripserunt. Quin etiam Novatianus ipse epistolam eam composuerat, sicut testatur Cyprianus in epistola ad Antonianum. Ex qua ingenium et eloquentiam Novatiani obiter licet cognoscere. Et enim epistola illa, ut fatendum est, elegantissima. Scripta est autem, cum jam Moyses annum in carcere exegisset, quod ex Cypriani epistolis ad Moysen prius datis aperte colligitur.

(56) *Σὺν τοῖς πίντε πρεσβυτέροις.* Quinam fuerint quinque illi presbyteri qui cum Novatiano schisma fecerant, mihi quidem incomperum est. Neque enim puto esse Maximum presbyterum et confessorem, qui cum Urbano, Sidonio ac Nicostrato ac reliquis confessoribus a Novatiano deceptus, ejus partes aliquandiu fovit. Quippe Maximus et reliqui confessores, mortuo demum Moyse, Novatiani partibus sese adjunxerunt, ut testatur vetus ancior *De pontificibus Romanis*: *Eo tempore, inquit, supervenit Novatus ex Africa, et separavit ab Ecclesia Novatianum et quosdam confessores, postquam Moyses in carcere defunctus est.* Novatianus quidem ante Moysis obitum qui contigit mense Februario, Decio iii et Etrusco Coss., se ab Ecclesia sejunxe-

αυτοὺς τῆς Ἐκκλησίας. » Καὶ ἐπὶ τέλει δὲ τῆς ἐπιστολῆς, τῶν ἐπὶ Ῥώμης παραγενομένων ἐπισκόπων, τῆς τε Νοούτου κατεγνωκότων ἀδελτηρίας, κατάλογον πεποιήται, ὁμοῦ τὰ τε ὀνόματα, καὶ ἡς ὁ καθείς αὐτῶν προηγείτο παροικίας, ἐπιστημηνάμενος. Τῶν τε μὴ παραγενομένων μὲν ἐπὶ τῆς Ῥώμης, συνευδοκησάντων δὲ διὰ γραμμάτων τῇ τῶν προειρημένων ψήφῳ, τὰς προσηγορίας ὁμοῦ καὶ τὰς πόλεις ὅθεν ἕκαστος ὁρμώμενος ἐπέστελλε, μνημονεύει. Ταῦτα μὲν ὁ Κορνήλιος Φαβίῳ Ἀντιοχείας ἐπισκόπῳ δηλῶν ἔγραφε.

rant, nomina quoque illorum, et quam quisque quidem minime adfuerant, superiorum tamen episcoporum sententiam litteris suis approbaverant, vocabula simul et civitates unde singuli litteras dederant, accurate commemorat. Et hæc quidem Cornelius Fabio Antiochensi episcopo per epistolam insinuavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ Σαραπίωνος ἱστορία Διονυσίου
(Nic. H. E. vi, 6).

Τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ Φαβίῳ ὑποκατακλινομένη πῶς τῷ σχίσματι, καὶ Διονύσιος ὁ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπιστολῆς, πολλὰ τε ἄλλα περὶ μετανοίας ἐν τοῖς πρὸς αὐτὸν γράμμασι διελθὼν, τῶν τε κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐναγχοῦς τότε μαρτυρησάντων τοὺς ἀγῶνας διῶν, μετὰ τῆς ἄλλης ἱστορίας, πρᾶγμα τι μεστὸν θαύματος διηγείται. Ὁ καὶ αὐτὸ ἀναγκαῖον τῇδε παραδοῦναι τῇ γραφῇ, οὕτως ἔχον· « Ἐν δέ σοι τοῦτο παράδειγμα παρ' ἡμῖν συμβεβηκὸς ἐκθήσομαι. Σαραπίων τις ἦν παρ' ἡμῖν πιστὸς γέρων, ἀμέμπτως μὲν τὸν πολὺν διαδίδωσας χρόνον, ἐν δὲ τῷ πειρασμῷ πεσών. Οὗτος πολλάκις ἔδειτο, καὶ οὐδεὶς προσεῖχεν αὐτῷ (57), καὶ γὰρ ἐτεθύκει· ἐν νόσῳ δὲ γεγόμενος, τριῶν ἑξῆς ἡμερῶν ἀρυνος καὶ ἀναίσθητος διετέλεσε. Βραχὺ δὲ ἀνασφῆλας τῇ τετάρτῃ, προσεκαλέσατο τὸν θυγατρίδου· καὶ, Μέχρι τίνος, φησιν, ὦ τέκνον, μὲ κατέχετε; Δέομαι, σπεύσατε, καὶ με θάττον ἀπολύσατε, τῶν πρεσβυτέρων μοι τινα κάλεσον (58). Καὶ ταῦτα εἰπὼν, πάλιν

rat : sed confessores nonnisi Moyse mortuo ad Novatiani partes transierunt. Tanta vis atque auctoritas in Moyse erat. Idque certe innuit Cyprianus in epist. 51, his verbis : *Posteaquam vos de carcere prodeuntes schismaticus et hæreticus error excepit, sic res erat quasi gloria vestra in carcere remansisset.* Atqui constat confessores, nonnisi mortuo Moyse, ex carcere dimissos fuisse. Cur enim ipsi potius dimissi fuissent quam Moyse? Post mortem igitur Moysis Novatianum secuti sunt. Quare non assentior Baronio, qui ad annum Christi 254, num. 66, ait confessores adhuc in carcere positos, Novatiano adversus Cornelium fuisse. Sed neque illud libens Baronio concesserim, quod idem scribit, Moysem scilicet presbyterum Cornelio fuisse adversus Novatianum. Mihi enim videtur Moyse paulo ante ordinationem Cornelii e vivis abiisse. Quippe Cornelius anno Christi 251, Decio Augusto iii et Decio Cæsare coss., mense Aprilis juxta Baronii sententiam, factus est episcopus : Moyse vero mense Februario ejusdem anni e vita discesserat, cum anni spatium in carcere permansisset, ut supra observavi. Porro ex quinque illis presbyteris qui cum Novatiano ab Ecclesia se segregaverant, unus fuisse videtur Maximus presbyter, Maximo illi confessori cognominis, quem Novatianus legatum postea misit in Africam.

(57) Οὐδεὶς προσεῖχεν αὐτῷ. Id est, nemo nec de clero nec de populo, ejus precibus flectebatur, ut veniam illi dandam pacemque indulgentiam esse

A porro illum jam nudatum ac pene solum remansisse, fratribus quotidie eum deserentibus, et ad Ecclesiam redeuntibus. Quem etiam Moyses beatissimus martyr, qui nuper apud nos egregio et admirando martyrio perfunctus est; dum adhuc in vivis esset, audaciam ejus ac furorem perspectrum habens, a communione sua separavit una cum quinque presbyteris, qui se pariter cum illo ab Ecclesia corpore abruperant. » Sub finem autem epistolæ, numerum recenset episcoporum qui in urbem Romanam convenientes, amentiam Novati condemnare

regebat Ecclesiam ascribens. Eorum item qui Romæ quidem episcoporum sententiam litteris suis approbaverant, vocabula simul et civitates unde singuli litteras dederant, accurate commemorat. Et hæc quidem Cornelius Fabio Antiochensi episcopo per epistolam insinuavit.

246 CAPUT XLIV.

Narratio Dionysii de Serapione.

Eidem porro Fabio Dionysius Alexandrinus episcopus scribens, postquam et alia multa quæ ad pœnitentiam spectant in suis ad illum litteris exposuit, et martyrum qui recens Alexandriæ martyrium subierant, certamina commemoravit, inter cætera facinus quoddam refert admiratione dignissimum, quod huic etiam historiæ nostræ inserere necessarium duxi. Est autem hujusmodi : « Unum tibi exemplum proponam quod apud nos contigit. Erat in hac urbe Serapion quidam senex e numero fidelium, qui reliquo quidem anteaetæ vitæ tempore nulli culpæ obnoxius fuerat. Sed in persecutione lapsus, sæpenumero veniam petierat, nec quisquam ei attendebat, eo quod sacrificasset. Idem postea morbo correptus vocis usu sensuque omni carens triduo permansit. Quarto demum diopaululum recreatus, nepotem ex filia ad se vocat : Et quousque tandem, inquit, me detinetis, filii?

censeret. Nam et populi suffragium ad id erat necessarium, ut aliquis lapsus aut ob aliud crimen ab Ecclesiæ communione separatus, in Ecclesiam reciperetur. Atque interdum episcopus ipse plebem rogabat, ut petenti pacem et communionem concederetur, quemadmodum docet Cyprianus in epist. 55 ad Cornelium. Sæpius autem plebs ipsa apud episcopum intercedebat, ut pœnitentes ad communionem admitterentur. Cujus rei insigne habemus exemplum in epistola Cornelii papæ ad Fabianum Antiochenum, de episcopo illo qui Novatianum ordinaverat : « Ὁ καὶ αὐτῷ ἐκοινωνήσαμεν ὡς λαϊκῷ, περὶ αὐτοῦ δεηθέντος παντὸς τοῦ παρόντος λαοῦ. Cyprianus, in epistola 59 : *Quæ res nos satis movit, recessum esse a decreti nostri auctoritate, et ante legitimum et plenum tempus satisfactionis, et sine petitu et conscientia plebis, nulla infirmitate urgente ac necessitate cogente, pax ei concederetur.* Cornelius, in epistola ad Cyprianum : *Cæteros cum ingenti populi suffragio receptimus.*

(58) Τῶν πρεσβυτέρων μοι τινα κάλεσον. Quæret forte aliquis cur Serapio non ipsum potius acciperet episcopum, a quo pacem et communionem acciperet, quippe episcopalis officii erat pœnitentium reconciliatio. Fateor quidem id proprie ad episcopos pertinuisse. Verum episcopi, cum ubique præsentibus esse non possent, ne forte quis in infirmitate positus absque pace et communicatione decederet, presbyteris mandare consueverant, ut pacem agris postulanti darent. Nam sine consensu

Properate, queso, et me quantocius absolvite. Accerse mihi unum ex presbyteris. Hæc cum dixisset, rursus illum vox destituit. Puer ad presbyterum concurrat. Jam nox erat: presbyter autem ægrota-

episcopi nullus presbyterorum pacem pœnitentibus dare poterat, ut ex Cypriani epistolis discimus. Itaque cum urbs Alexandria admodum spatiosa esset, presbyteri per singulas urbis regiones erant dispositi, quo morientibus facilius subveniretur. Epiphanius in hæresi Ariatorum: "Ὅσαι γὰρ ἐκκλησίαι τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπὸ ἑνᾷ ἀρχιεπίσκοπον οὐσαι καὶ κατ' ἰδίαν ταύταις ἐπιτεταγμένοι εἰσι πρεσβύτεροι, διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς χρῆσας τῶν οἰκιστῶν, πλησίων ἑκάστης ἐκκλησίας αὐτῶν, καὶ ἀμφοτέρων, ἥτοι λαυρῶν ἐπιχωρίως καλουμένων ὑπὸ τῶν τὴν Ἀλεξανδρέων κατοικούντων πόλιν. Id est: Omnes enim catholicae communionis Ecclesiae in urbe Alexandrina subjectae sunt a[n]i archiepiscopo. Seorsim autem singulis praepositi sunt presbyteri, propter ecclesiasticas civium necessitates: habentibus domicilia juxta suam quisque ecclesiam, sive ad vicos, quos Alexandrini lauras vocant. Ad quem locum doctissimus vir D. Petavius reprehendit Epiphanium, qui hunc peculiarem Alexandrinorum morem fuisse crediderit, cum tamen in cunctis paulo majoribus urbibus quæ plures habebant basilicas, id fuerit observatum. Verum nequam verisimile est Epiphanium qui multas et maximas imperii Romani civitates lustraverat, morem sui sæculi ignorasse. Quare cum consuetudinem illam Alexandrinæ Ecclesiæ peculiarem fuisse adeo manifeste indicet, credibile est, alium usum fuisse in aliis civitatibus. Sane Constantinopoli non omnes ecclesiae suos habebant presbyteros. Nam basilica sanctissimæ Virginis Mariæ, et basilica sancti martyris Theodori, et basilica Irenes, non habebant peculiare clericos, sed clerici majoris ecclesiæ et harum trium ecclesiarum communes erant. Itaque ex clericis majoris ecclesiæ singuli suo ordine ac per vices, tres illas ecclesias administrabant, ut docet imp. Justinianus, *Novella 5*: Οὐκ ἰδιόζοντας κληρικούς οὐδὲ εἰς τούτων ἔχει τῶν τριῶν οἰκῶν. Jam vero quod Epiphanius dixit, in Alexandrina civitate κατ' ἰδίαν ταύταις ἐπιτεταγμένοι εἰσι πρεσβύτεροι, Petavius quidem de unico presbytero accepit, qui suam seorsim ecclesiam regebat; vertit enim: *Suus cuique praepositus est presbyter*. At in aliis civitatibus aliter observatum esse conperimus. Nam Constantinopoli plures erant ecclesiae, in quibus non unus duntaxat presbyter, sed multi presbyteri et diaconi atque inferiores clerici, a primis basilicarum conditoribus erant constituti; sicut ibidem docet Justinianus.

(59) *Μάλιστα ἐὶ καὶ πρότερον ἰκετεύσαντες*. Hoc etiam in synodo Africana iisdem temporibus quibus hæc scribebat Dionysius congregata, statutum fuerat, ut scilicet lapsis in exitu constitutis paxicaretur, dummodo eam suppliciter atque enixe postulassent ante agnitum. Cyprianus in epistola ad Antonianum: *Idcirco, frater charissime, pœnitentiam non agentes, nec dolorem delictorum suorum toto corde et manifesta lamentationis suae professione testantes prohibendos omnino censuimus a spe communicationis et pacis, si in infirmitate atque in periculo cæperint deprecari; quia rogare illos non delicti pœnitentia, sed mortis urgentis admonitio compellit; nec dignus est in morte accipere solutium, qui se non cogitavit esse moriturum*.

(60) *Ἀφίεσθαι*. Ante hanc vocem quædam adduntur in codice Fuk. et Savil. haudquaquam: *pernenda, τῶν θεῶν ὁρῶν τῆς μεταδόσεως ἀξιοῦ-*

ῆν ἄφωτος. "Ἐδραμεν ὁ παῖς ἐπὶ τὸν πρεσβύτερον" νῦν δὲ ἦν. Κάκεῖνος ἡσθένει. Ἀφικέσθαι μὲν οὖν οὐκ ἔδυνθῃ. Ἐντολῆς δὲ ὕπ' ἐμοῦ δεδομένης, τοὺς ἀπαλλαστομένους τοῦ βίου, εἰ θέοιντο, καὶ μάλιστα εἰ καὶ πρότερον ἰκετεύσαντες (59) τύχοιεν, ἀφίεσθαι (60), ἢν' εὐέλπιδες ἀπαλλάττωνται, βραχὺ τῆς εὐχαριστίας ἐπέδωκεν τῷ παιδαρίῳ (61), ἀποθρέξαι κελεύσας (62)

σθαι, καὶ οὕτως ἀφίεσθαι. Sane Christophorsonus hæc etiam in libris suis repererat, sicut ex versione ejus apparet. Et hæc quidem genuina esse Dionysii verba nolim affirmare. Egregie tamen huic loco conveniunt, ut ex sequentibus apparet. Porro hic Dionysii Alexandrini locus inprimis notandus est, quippe ex quo convincitur, Eucharistiam olim datam fuisse pœnitentibus sine reconciliatoria manus impositione, ubi in periculum mortis incidissent. Hujusmodi communio vocabatur vialicum, canone 77 et 78 concilii Carthaginensis IV, et canone 39 concilii Arausicensis, qui canon refertur in lib. VII *Capitularium Caroli Magni*, cap. 101. Eratque hæc communio dispensatoria, quippe quæ ob mortis metum ante impleta pœnitentiæ tempora pœnitentibus concederetur. Itaque si postea ex morbo convalescent, pœnitentiam implere, et solemnem manus impositionem seu reconciliationem ante absidem accipere cogebantur, ut scribitur in dicto capite Arausicano, ubi hæc communio postrema, legitima dicitur ad discrimen prioris quæ erat tantum dispensatoria. Quare non assentior illustrissimo antistiti Gabrieli Albaspinæ, qui in libro *Observationum*, cap. 11, negat Eucharistiam unquam datam fuisse pœnitentibus, citra reconciliationem. Verum hic Dionysii locus sententiam ejus prorsus evertit.

(61) *Βραχὺ τῆς Εὐχαριστίας ἐπέδωκε τῷ παιδαρίῳ*. Quod hic dicit Dionysius, Eucharistiam datam esse puero ad infirmum deferendam, non ita mirum videri debet. Diu enim postea id factitatum est, adeo ut S. Udalricus necesse habuerit id nominatim prohibere in sermone synodali, quem edidit Gretserus una cum *Vita Gregorii VII*. Sic ergo ibi legitur cap. 20: *Infirmos visitate et eos reconciliate, et juxta Apostolum oleo sancto inungite, et propria manu communicate. Et nullus præsumat tradere communionem laico aut feminæ ad deferendam infirmo*. Et Gretserus quidem hunc sermonem sancti Udalrici esse existimavit. Ego vero nuper didici hæc esse epistolam synodicam Ratherii Veronensis episcopi ad suos presbyteros. Sic enim inscribitur in vetusto codice Laudunensi. Porro in manuscriptis M. z., Med. et Fuk., ἔδωκεν legitur, non ἐπέδωκεν. Apud Joannem Zonaram in rebus gestis imp. Decii, ubi locus hic Dionysii ex Eusebio adducitur, scriptum est *ἔδωκε τῷ παιδαρίῳ*.

(62) *Ἀποθρέξαι κελεύσας*. Rufinus vertit *insundere*: Quod, inquit, *insusum jussit seni præberi*. Sic et panem benedictum solebant veteres aqua intingere, ut docet Adamannus in lib. II *De miraculis S. Columbae*, cap. 6; Beda in *Vita S. Cuthberti*, cap. 31, et in carmine de ejusdem vita; Theodorus Campidunensis in *Vita S. Magni*, cap. 22; Paulus Bernriedensis in *Vita Gregorii VII*, p. 115. De Eucharistia vero in os agrotantium infusa, loquitur canon. 76 concilii IV Carthaginensis: qui quidem canon est de infirmis qui pœnitentiam poposcerant, et postea obmutuerant, antequam presbyter ad eos venisset. Cavetur hoc canone, ut pœnitentia eis detur; et si continuo creduntur esse morituri, reconciliantur per manus impositionem, et infundatur ori eorum Eucharistia. Aliter in pœnitentibus. Hi enim in articulo mortis constituti Eucharistiam tantum accipiebant sine manus impositione, ut discimus ex canone 77 et 78 dicti concilii. Benignius enim agendum censuerunt sancti antistites

καὶ τῷ πρεσβύτῃ κατὰ τοῦ στόματος ἐπιστάζει. Ἐπαν-
ῆκεν ὁ παῖς φέρων· ἐγγύς τε γενομένου, πρὶν εἰσελ-
θεῖν, ἀνενέγκας πάλιν ὁ Σαραπίων· Ἦκεις, ἔφη, τέκνον;
καὶ ὁ μὲν πρεσβύτερος ἐλθεῖν οὐκ ἔδυνήθη, σὺ δὲ
ποίησον ταχέως τὸ προσταχθὲν, καὶ ἀπάλλαττέ με.
Ἀπέδρεξεν ὁ παῖς, καὶ ἅμα τε ἐνέχεε τῷ στόματι.
καὶ μικρὸν ἐκείνος καταβροχθίσας, εὐθέως ἀπέδωκε
τὸ πνεῦμα. Ἀρ' οὐκ ἐναργῶς διετηρήθη καὶ παρ-
έμεινεν ἕως λυθῆ, καὶ τῆς ἀμαρτίας ἐξαλειφθείσης,
ἐπὶ πολλοῖς οἷς ἔπραξε καλοῖς ὁμολογηθῆναι. (63) δυ-
νηθῆ; » Ταῦτα ὁ Διονύσιος.

quoad reconciliaretur, et deletio jam crimine, pro multis quæ gesserat bonis operibus a Christo agnos-
ci posset et prædicari? » Hæc Dionysius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ἐπιστολὴ πρὸς Νοβάτου Διονυσίου
(Nic. II. E. vi, 4).

Ἴδωμεν δὲ ὁ αὐτὸς ὅποια καὶ τῷ Νοβάτῳ διεχά-
ραξε, ταραττοντι τῇνικαδὲ τὴν Ῥωμαίων Ἐκκλησίαν.
Ἐπειδὴ οὖν τῆς ἀποστασίας καὶ τοῦ σχίσματος πρό-
φασιν ἐποιεῖτο τῶν ἀδελφῶν τινας, ὡς δὴ πρὸς αὐτῶν
ἐπὶ τοῦτ' ἐλθεῖν ἐκδεδιασμένος, ὅρα τίνα τρόπον αὐτῷ
γράφει· « Διονύσιος Νοβάτῳ (64) τῷ ἀδελφῷ χαίρειν.
Εἰ ἄκων, ὡς φῆς, ἡχθης, δέλξεις ἂν ἀναχωρήσης
ἐκῶν Ἐδεῖ μὲν γὰρ καὶ πᾶν ὁτιοῦν παθεῖν, ὑπὲρ τοῦ
μὴ διακόψαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. καὶ ἦν οὐκ
ἀξιοζωτέρα τῆς ἔνεκεν τοῦ μὴ εἰδωλολατρεῖσθαι γινομέ-
νης ἢ ἔνεκεν τοῦ μὴ σχίσαι μαρτυρία, κατ' ἐμὲ δὲ καὶ
μελίων. Ἐκεῖ μὲν γὰρ ὑπὲρ μιᾶς τῆς αὐτοῦ ψυ-
χῆς, ἐνταῦθα δὲ ὑπὲρ ὅλης τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρεῖ.
καὶ νῦν δὲ εἰ πείσαιτο ἡ βιάσαιτο τοὺς ἀδελφούς εἰς
ὁμόνοιαν ἐλθεῖν, μέλizon ἔσται σοι τοῦ σφάλματος τὸ
κατόρθωμα, καὶ τὸ μὲν οὐ λογισθήσεται, τὸ δὲ ἐπαι-
νεθήσεται. Εἰ δὲ ἀπειθούτων ἀδυνατοίης, σῶζων
σῶζε τὴν σεαυτοῦ ψυχὴν. Ἐρρώσθαι σε ἐχόμενον
τῆς εἰρήνης ἐν Κυρίῳ εὐχομαι. » Ταῦτα καὶ πρὸς τὸν
Νοβάτον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Περὶ τῶν ἄλλων Διονυσίου ἐπιστολῶν
(Nic. II. E. vi, 6).

Γράφει δὲ καὶ πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον (65) ἐπιστο-
λὴν περὶ μετανοίας· ἐν ᾗ τὰ δόξαντα αὐτῷ περὶ τῶν
ὑποπεπωκῶτων παρατίθεται, τάξεις παραπτωμάτων
διαγράφας. καὶ πρὸς Κόνωνα· τῆς Ἐρμουπολιτῶν δὲ
παροικίας ἐπίσκοπος ἡνοῦτος· ἰδία τις Περὶ μετανοίας
αὐτοῦ φέρεται γραφή· καὶ ἄλλη ἐπιστρεπτικὴ (66)

cum iis qui devotionis impulsu in infirmitate consti-
tuti poenitentiam petierant, quam cum aliis qui publi-
corum criminum rei in ordine poenitentium stabant.

(63) Ὁμολογηθῆναι. Laugus, Wolfius et Muscu-
lus vertunt, confiteri, quod, meo quidem iudicio,
tolerari non potest. Christophorsonus autem inter-
pretatur in numerum confessorum referri, quod non
displicet, modo intelligatur a Christo. Alludit enim
Dionysius ad illa Christi verba in Evangelio : Qui
me confessus fuerit coram hominibus, confitebor
illum coram Patre meo.

(64) Διονύσιος Νοβάτῳ. Hieronymus in Catalogo,
ubi initium hujus epistolæ refert, pro Novato habet
Novatianum rectius. Certe in Chronico Georgii
Syncelli legitur Διονύσιος Ναυατιανῷ. Rufinus vero
duas epistolas eodem exemplo scriptas esse a Dio-

A pleni ex hac vita migrarent, exiguam Eucharistie
partem puero tradidit, iubens ut in aqua intinctam,
seni in os instillaret. Redit igitur puer buccellam
asserens. Et cum appropinquaret, priusquam ingre-
deretur, recreatus iterum senex : Venisti, inquit,
filii. Ac presbyter quidem ipse venire non potuit.
Tu vero fac citius quod imperatum est, et dimitte
me. Mox puer buccellam intinxit et in os senis in-
fudit. Qui ea paulatim absorpta, continuo animam
exhalavit. An non igitur perspicue apparet, eum
reservatum fuisse, ac tantisper in vita permansisse,
quoad reconciliaretur, et deletio jam crimine, pro multis quæ gesserat bonis operibus a Christo agnos-
ci posset et prædicari? » Hæc Dionysius.

B

247 CAPUT XLV.

Epistola Dionysii ad Novatum.

Sed videamus ejusmodi litteras idem Dionysius
scripserit ad Novatum, qui tunc temporis Romanam
Ecclesiam conturbabat. Quoniam igitur ille defe-
ctionis et schismatis causam in quosdam fratres
conferebat, a quibus se invitum eo impulsum fuisse
causabatur, attende qualiter ad illum scribat :
« Dionysius Novato fratri salutem. Si quidem in-
vitus, ut asseris, eo adductus es, id nobis ostendes
tua sponte redeundo. Satiùs quidem fuerat quidvis
pati ne Ecclesia Dei discinderetur. Nec minus glo-
riosum fuisset idcirco subire martyrium, ne Eccle-
sia scinderes, quam ut ne idolis sacrificares. Imo
illud meo quidem iudicio illustrius fuisset. Hic enim
pro sua unius anima, illic pro omni Ecclesia mar-
tyrium quis sustinet. Si tamen vel nunc persuaseris
fratribus, ut eos coegeris ut ad concordiam red-
eant, majus tibi meritum erit quam culpa. Et hæc
quidem non imputabitur, illud vero prædicabitur.
Quod si fratribus parere recusantibus id efficere
non potes, tuam ipse animam serva. Opto te paci
studentem in Domino bene valere. » Hæc Dionysius
ad Novatum scripsit.

CAPUT XLVI.

De aliis Dionysii epistolis.

Scripsit etiam ad fratres per Ægyptum consti-
tutos epistolam de poenitentia, in qua et suam de
lapsis sententiam exponit, et criminum gradus
distinguit. Exstat etiam peculiaris ejus liber *De*
poenitentia ad Cononem Hermopolitanæ Ecclesiæ
episcopum. Alia item objurgatoria epistola ad gre-
nysio tradit; alteram ad Novatum, alteram ad No-
vatianum. Nam post epistolam Dionysii ad Nova-
tum quæ hic refertur ab Eusebio, subiungit : *Hæc*
eandem etiam Novatiano scripsit. Quæ verba in
Græco textu non habentur. Græci enim Novatum
et Novatianum inter se confuderunt, similitudine
nominum decepti. Quo in errore fuit etiam Eusebius
noster.

(65) Πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον. Hieronymus in
libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, dicit hanc Dio-
nysii epistolam scriptam esse ad Armenios de poe-
nitentia et ordine delictorum. Sic enim Hierony-
mus vertit verba illa τάξεις παραπτωμάτων.

(66) Ἐπιστρεπτικὴ. Hortatorium vertit Muscu-
lus et Christophorsonus, minus recte. Utilitur eadem
voce Eusebius in superioribus libris.

gem suum Alexandriae. Est et libellus *De martyrio* ad Origenem scriptus. Epistola quoque ad fratres Laodicensis Ecclesiae cui praeerat Thelymidres episcopus : et ad Armenios similiter de poenitentia, quorum episcopus erat Meruzanes. Scribit praeterea ad Cornelium Romanæ urbis episcopum, cujus litteras adversus Novatum scriptas acceperat. In qua quidem epistola significat se ab Heleno Tarsi Ciliciæ episcopo, et a cæteris qui cum illo conveniant, Firmiliano scilicet Cappadociæ, **248** et Theoctisto Palæstinæ provinciae episcopis invitatum fuisse, ut ad synodum Antiochenam occurreret, in qua quidam Novati schisma confirmare tentabant. Scribit etiam sibi nuntiatum fuisse, quod Fabius quidem diem extremum obiisset, Demetrianus vero in ejus locum episcopus Antiochenæ Ecclesiae esset constitutus. Sed et de Hierosolymorum episcopo mentionem facit his verbis : « Quod enim ad Alexandrum spectat, is in carcerem conjectus, beato exitu defunctus est. » Sequitur deinde altera ejusdem Dionysii epistola ad fratres Romæ constitutos, per Hippolytum missa, de officio diaconi. Alteram item ad eosdem epistolam scribit de pace, et pariter de poenitentia. Rursus aliam ad confessores ibidem constitutos, qui Novati sententiæ etiam tum favebant. Duas quoque alias ad hos ipsos epistolas misit, postquam ad Ecclesiam rediissent. Alias quoque complures ad diversos scripsit epistolas, ex quibus quicumque illius operum studio sunt amatores (sunt autem etiamnum plurimi) multiplicem percipere possunt utilitatem.

Explicit liber sextus Historiæ ecclesiasticæ.

A πρὸς τὸ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ποιμνιον αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ἐστὶ καὶ ἡ *Περὶ μαρτυρίου* πρὸς τὸν Ὀριγένην γραφεῖσα, καὶ τοῖς κατὰ Λαοδικεῖαν ἀδελφοῖς, ὧν πρόστατο Θηλυμίδρης ἐπίσκοπος. Καὶ τοῖς κατὰ Ἀρμενίαν ὡσαύτως περὶ μετανοίας ἐπιστέλλει, ὧν ἐπεσκόπευε Μερουζάνης (67). Πρὸς ἅπασιν τούτοις, καὶ Κορνηλίῳ τῇ κατὰ Ῥώμην γράφει, δεξιόμενος αὐτοῦ τὴν κατὰ τοῦ Νοουάτου ἐπιστολὴν· ᾧ καὶ σημαίνει δηλῶν ἑαυτὸν παρακεκλησθαι ὑπὸ τε Ἑλένου τοῦ ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας ἐπισκόπου, καὶ τῶν λοιπῶν τῶν σὺν αὐτῷ, Φιρμιλιανοῦ τε τοῦ ἐν Καππαδοκίᾳ, καὶ τοῦ κατὰ Παλαιστίνην Θεοκτίστου, ὡς ἂν ἐπὶ τὴν συνόδον ἀπαντήσῃ τὴν κατὰ Ἀντιόχειαν, ἐνθα τοῦ Νοουάτου κρατύνειν τινὲς ἐπεχειροῦν τὸ σχίσμα. Πρὸς τούτοις ἐπιστέλλει (68) μηνυθῆναι αὐτῷ, Φάδιον μὲν κεκοιμησθαι, Δημητρίανδον δὲ διάδοχον ἔκείνου τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν ἐπισκοπῆς καθεστάναι. Γράφει δὲ καὶ περὶ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις αὐτοῖς ῥήμασι φάσκων· « Ὁ μὲν γὰρ μακάριος Ἀλέξανδρος ἐν φρουρᾷ γεγόμενος, μαχαρίως ἀνεπαύσατο. » Ἐξῆς ταύτῃ καὶ ἑτέρα τις ἐπιστολὴ τοῖς ἐν Ῥώμῃ τοῦ Διονυσίου φέρεται διακονικῇ (69), διὰ Ἱππολύτου. Τοῖς αὐτοῖς δὲ ἄλλην περὶ εἰρήνης διατυποῦται· καὶ ὡσαύτως περὶ μετανοίας· καὶ αὐτὸς πάλιν ἄλλην τοῖς ἐκεῖσε ὁμολογηταῖς, ἐπὶ τῇ τοῦ Νοουάτου συμπερομένους γνώμῃ. Τοῖς δὲ αὐτοῖς τούτοις, ἑτέρας δύο μεταθεμένους ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἐπιστέλλει. Καὶ ἄλλοις δὲ πλείοσιν ὁμοίως διὰ γραμμῶν ὁμιλήσας, ποικίλας τοῖς ἐπὶ νῦν σπουδὴν περὶ τῶς λόγους αὐτοῦ ποιούμενοις καταλέλοιπεν ὠφελείας.

C

Τέλος τοῦ 5' λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΛΟΓΟΣ Ζ'.

EUSEBII PAMPHILI ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER SEPTIMUS.

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΕΒΔΟΜΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

ζ'. Περὶ τῆς Δελφίου καὶ Γάλλου κακοτροπίας.
β'. Τινες εἰ κατὰ τούτους Ῥωμαίων ἐπίσκοποι.

Δ γ'. Ὅπως Κυπριανὸς ἅμα τοῖς κατ' αὐτὸν ἐπισκόποις τοὺς ἐξ αἱρετικῆς ἀλάτνης ἐπιστρέφοντας

(67) *Μερουζάνης*. In codd. Maz., Med. et Fuk. *Μερουζάνης* dicitur, Armeniæ minoris episcopus, ut opinor.

(68) *Πρὸς τούτοις ἐπιστέλλει*. In eadem scilicet

epistola; non in altera, ut putavit Christophorsonus.

(69) *Διακονικῇ*. Sic habent nostri codices et Georgius Syncellus in *Chronico*. Rufinus vertit de

- Λουτῶ δεινὴ καθαίρειν· πρῶτος ἐδογμάτισεν.
 δ'. Ὅπως περὶ τούτου Διονύσιος συνέταξε ἐπιστολάς.
 ε'. Περὶ τῆς μετὰ τὸν διωγμὸν εἰρήνης.
 ς'. Περὶ τῆς κατὰ Σαβέλλιον αἰρέσεως.
 ζ'. Περὶ τῆς τῶν αἰρετικῶν παμμάρου πλάνης, καὶ τῆς θεοπέμπτου ὁράσεως Διονυσίου, οὗ τε παρελήφεν ἐκκλησιαστικὸν κανόνος.
 η'. Περὶ τῆς κατὰ Νουνάτον ἑτεροδοξίας.
 θ'. Περὶ τοῦ τῶν αἰρετικῶν ἀθέου βαπτίσματος.
 ι'. Περὶ Οὐαλεριανοῦ, καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ.
 ια'. Περὶ τῶν τότε Διονυσίῳ καὶ τοῖς κατ' Αἰγύπτον συμβάντων.
 ιβ'. Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων.
 ιγ'. Περὶ τῆς κατὰ Γαλλιανὸν εἰρήνης.
 ιδ'. Οἱ κατ' ἐκεῖνο συνηκμακότες ἐπίσκοποι.
 ιε'. Ὅπως κατὰ Καισαρείαν Μαρίνος ἑμαρτύρησεν.
249 ις'. Ἡ κατὰ Ἀστυρίον ἱστορία.
 ιζ'. Περὶ τῶν κατὰ Παρεόδα σημειῶν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν μεγαλουργίας.
 ιη'. Περὶ τοῦ ἀνδριάντος οὗ ἡ αἰμοφόρουσα ἀνέστησεν.
- ιβ'. Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἐπισκόπου.
 κ'. Περὶ τῶν ἑορταστικῶν Διονυσίου ἐπιστολῶν, ἐνθα καὶ περὶ τοῦ Πάσχα κανονίσει.
 κα'. Περὶ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συμβάντων.
 κβ'. Περὶ τῆς ἐπισκηψάσης νόσου.
 κγ'. Περὶ τῆς Γαλλιανοῦ βασιλείας.
 κδ'. Περὶ Νέκωτος καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν σχίσματος.
 κε'. Περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως.
 κς'. Περὶ τῶν ἐπιστολῶν Διονυσίου.
 κζ'. Περὶ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συστάσεως ὑπ' αὐτοῦ αἰρέσεως.
 κη'. Περὶ τῶν τότε γνωρίζμενων διαφωνῶν ἐπισκόπων.
 κθ'. Ὅπως ὁ Παῦλος ἀπελεγθεὶς ὑπὸ Μαλχίου· ὅς τις ἀπὸ σοφιστῶν πρεσβυτέρου, ἐξεκηρύχθη.
 λ'. Περὶ τῆς κατὰ Παῦλον ἐπιστολῆς τῶν ἐπισκόπων.
 λα'. Περὶ τῆς τῶν Μαριχάλων ἑτεροδόξου διαστροφῆς ἀπὸ τότε ἀρεμένης.
 λβ'. Περὶ τῶν κατ' ἡμᾶς αὐτοὺς διαπρεψάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, τίνας τε αὐτῶν μέχρι τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας διέμειναν.

IN SEPTIMO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. De improbitate Decii et Galli.
 II. Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.
 III. Quomodo Cyprianus cum aliquot sibi adjunctis episcopis eos qui ab hæretico errore converterentur, primus rebaptizandos censuit.
 IV. Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.
 V. De pace Ecclesiarum post persecutionem.
 VI. De hæresi Sabellii.
 VII. De exacerando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.
 VIII. De hæresi Novati.
 IX. De impio hæreticorum baptismo.
 X. De Valeriano et de persecutione ab eo excitata.
 XI. De his quæ Dionysius et Christiani qui in Ægypto erant, pertulerunt.
 XII. De his qui apud Cæsaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.
 XIII. De pace a Gallieno reddita.
 XIV. Quinam iisdem temporibus floruerint episcopi.
 XV. Quomodo Marinus apud Cæsaream martyria perfunctus est.
 XVI. Narratio de Astyrio.
 XVII. De miraculis Servatoris nostri apud Pen-
- B dem.
 XVIII. De statua quam mulier sanguinis fluxu laborans erexit.
 XIX. De cathedra Jacobi episcopi.
 XX. De epistolis paschalibus Dionysii, in quibus et canonem paschalem tradit.
 XXI. De his quæ Alexandriæ contigerunt.
 XXII. De morbo qui tunc grassatus est.
 XXIII. De imperio Gallieni.
 XXIV. De Nepote et ejus schismate.
 XXV. De Joannis Avocalypsi.
 XXVI. De epistolis Dionysii.
250 XXVII. De Paulo Samosateno, deque hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.
 XXVIII. De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.
 XXIX. Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero qui prius sophista fuerat, abdicatus est.
 XXX. De epistola synodi contra Paulum.
 XXXI. De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.
 XXXII. De viris ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem Ecclesiarum superfuerint.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Τὸν ἑβδομον (70) τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐθις ὁ μέγας ἡμῖν Ἀλεξανδρέων ἐπίσκοπος Διονύσιος (70') ἰδίαις φωναῖς συνεκπονήσει, τῶν καθ' ἑαυτὸν πεπραγμένων ἕκαστα ἐν μέρει δι' ὧν καταλέλοιπεν ἐπιστολῶν ὑψηγόμενος. Ἐμοὶ δὲ ὁ λόγος ἐντεῦθεν ποιήσεται τὴν ἀρχήν.

ministerium, quasi illa epistola sic inscripta fuerit, id quod de ministris Ecclesiæ in ea tractaretur. Jacobus Goar, qui Georgium Syncellum in lucem edidit notisque illustravit, genus quoddam epistolarum ecclesiasticarum esse putavit, quod diaconicè diceretur, sicut fuerit synodice, pacifice, dimissorie et similes. Verum ego Rufino potius assentior, qui epistolam Dionysii idcirco diaconicè dictam esse innuit, quod de officio diaconi pertractaret.

(70) Τὸν ἑβδομον. Codex Regius quem Rob. Stephanus ubique secutus est, habet τὸ ἑβδομον. Et sane ratio ita poscebat, ut qui in titulo hujus libri βιβλίον

Septimum quoque Ecclesiasticæ Historiæ librum magnus ille Dionysius suis verbis nobiscum una contexet, cuncta quæ ætate sua contigerunt in epistolis quas reliquit singillatim exponens. Hinc porro narrationis nostræ ducemus exordium.

ἑβδομον posuerat, hic quoque τὸ ἑβδομον scriberet. Sed codices nostri Maz., M. d. et Fulk qui titulum hujus libri ita conceperunt, λόγος ζ', hic scriptum habent, τὸν ἑβδομον, etc.

(70') Ὁ μέγας... Διονύσιος. Non solus Eusebius, sed omnes fere antiqui Patres Dionysio Alexandrino cognomen Magni tribuerunt. Ita Basilium in Epistola canonica ad Amphilochoium: Καὶ ἐθαύμασα, πῶς καλονικῶν ὄντα τὸν μέγαν Διονύσιον παρῆλθεν. Maximus quoque in scholis ad Dionysium Areopagitam ita illum cognominat, et Symeon Metaphrastes in Actis Passionis B. Petri Alexandrinorum episcopi, cujus locum supra citavi.

CAPUT I.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

*De improbitate Decii et Galli.*Περὶ τῆς Δεκίου καὶ Γάλλου κακοτροπίας
(Nic. H. E. v, 34).

Decio simul cum liberis interfecto, cum secundum imperii annum necdum explesset, Gallus in ejus locum succedit. Quo tempore Origenes septuagesimo ætatis anno ex hac vita migravit. Cæterum Dionysius in epistola ad Hermammonem de Gallo imperatore ita scribit: « Sed neque Gallus culpam Decii intellexit, nec prospexit quid tandem illum pessumdedisset. Quin potius ad eundem lapidem ante oculos suos positum impexit. Qui cum imperium ipsius prospero in statu esset, cunctaque ex animi sententiâ succederent, viros sanctos qui pro pace et incolumitate ipsius preces ad Deum allegabant, insectatus est. Cum illis ergo orationes pro ipso fieri solitas simul fugavit. » Hæc de Gallo Dionysius.

CAPUT II.

Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.

Interea Romæ cum Cornelius tribus circiter annis episcopatum tenuisset, Lucius in ejus locum substituitur. Qui 251 vix octo mensium spatio perfunctus eo munere, moriens episcopale officium Stephano dereliquit. Ad hunc Stephanum Dionysius primam earum quæ de baptismo conscriptæ sunt epistolam exaravit, cum per id tempus non mediocris controversia exorta esset, utrum eos qui ex qualibet hæresi convertuntur, baptismo purgari

(71) Οὐδ' ὅλοι δυοῖν ἔτοιν. Eusebius in *Chronico* annum unum imperii ac menses tres Decio tribuit. Sed Aurelius Victor Decius periisse dicit exacto regni biennio. In Victoris autem epitome, imperasse dicitur Decius mensibus triginta. Imperare cœpit Emiliano et Aquilino coss., anno Christi 249. Anno deinde 250 consul iterum fuit una cum Grato. Secuto deinde anno, qui consules habuit Decium Aug. in et Etruscum Casarem, imperium constanter retinuit, ut colligitur ex senatusconsulto quod refert Pollio in *Valeriano* in hæc verba: *Duobus Decius coss., vi Kalend. Novemb. die, cum ob imperatoris litteras senatus in æde Castrorum haberetur, iturque per sententias singulorum, cui deberet censura deferri, nam id Decii posuerant in senatus amplissimi potestate, etc.* Anno deinde sequenti, id est Gallo et Volusiano coss., occisus est. Certe aut hoc anno, aut fine superioris anni cæsos esse Decios oportet. Sed verius puto consulatu Gallii et Volusiani. Cum enim cæsi sint Decii in prælio, haudquam verisimile est eos hierno tempore bellum in Thracia gessisse. Porro Eusebius annum unum et menses tres tribuit Decio, eo quod annos septem assignat Philippo, cum tamen sex tantum annos Philippus imperaverit. Quo occiso, Decius se Augustum simul et consulem renuntiavit, anno Christi 249, ut jam dixi. Certe hoc anno Decium imperare cœpisse apparet ex nummis veteribus quos Goltzius et Occo retulere, in quibus Decius trib. pot. in consul tertium ponitur.

(72) Ἀμα τοῖς παῖσι. Decius imperator duos habuit filios, quorum major dictus est Quintus Herennius Etruscus Messius Decius, minor vero Cains Valens Hostilianus Messius quintus, ambo primum Cæsares, postea Augusti a patre facti, ut ex nummis et inscriptionibus discimus.

(73) Ἐβδομήκοντα. Baronius ad annum Christi 246 Origenis mortem confert in annum tertium Galli et Volusiani, cum tamen Eusebius in hoc loco

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Τρεῖς οἱ κατὰ τοὺςδε Ῥωμαίων ἐπίσκοποι
(Nic. H. E. vi, 7).

Κατὰ δὲ τὴν Ῥωμαίων πόλιν Κορνηλίου ἔτεσιν ἀμφὶ τὰ τρία τὴν ἐπισκοπὴν διανύσαντος, Λούκιος κατέστη διάδοχος, μὴ δ' οὐδ' ὅλοις οὗτος ὀκτώ τῇ λειτουργίᾳ διακονησάμενος, Στεφάνῳ τελευτῶν μεταδίδωσι τὴν κλῆρον. Τούτῳ δὲ Στεφάνῳ τὴν πρώτην ὁ Διονύσιος τῶν περὶ βαπτίσματος ἐπιστολῶν διατυπύται, ζητήματος οὐ μικροῦ τηλικαδὲ ἀνακινήθεντος, εἰ δέοι τοὺς ἐξ ὧσδ' οὖν αἰρέσεως ἐπιστρέφοντας, διὰ λουτροῦ καθάρειν· παλαιῶ γέ τοι (75) κε-

C Origenis mortem assignet eodem anno quo Decius est occisus, et quo Gallus imperium occupavit. Eusebius in lib. vi, cap. 36, anno in Philippi imp. Origenem sexagenario majorem fuisse scribit. Qui locus Baronii sententiam videtur stabilire. Nam a tertio Philippi imp. anno usque ad tertium Galli et Volusiani, anni sunt novem. Atque quod scribit Eusebius initio hujus libri, Origenem decimo anno imp. Severi, quo anno pater ipsius martyrio perfunctus est, annos natum fuisse septemdecim. Atqui si a decimo Severi anno ad primum Galli numeraveris, anni fiunt unus et quinquaginta, quibus si septemdecim annos adjungas, anni existunt octo et sexaginta. Proinde necesse est, ut secundo aut tertio Galli et Volusiani anno mortuus sit Origenes. Verum Eusebius hoc loco, ut dixi, perspicue asserit Origenem circa initia principatus Galli mortuum esse, id est, anno Christi 252, idque confirmare videtur Hieronymus in epist. 65, ad Pammachium, ubi ait: *Centum et quinquaginta prope anni sunt ex quo Origenes mortuus est Tyri.* Et paulo post ait: *Cur post quadringentos annos docere nos niteris quod ante nescivimus, etc.* Si ergo de quadringentis demas centum quadraginta octo, remanet annus 252 a natali Christi. Quod si mortem Origenis in annum primum Galli imp. conferamus, ut hic suadet Eusebius, cum eum mortuum esse dicat anno ætatis nono et sexagesimo, natus sit oportet Commodi imp. anno iv, non autem ix, ut est in *Chronico Alexandrino*.

(75) Vulg. κατὰ ῥοὺν χωροῦντων. Ita ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Et ferri potest hæc lectio, ut sit metaphorā ab us que secundo anno deferuntur. In reliquis tamen exemplaribus Maz., Med., Fuk. et Savilii legitur κατὰ νοῦν, quæ scriptura magis placet, eamque Rufinus etiam secutus est.

(74) Περὶ τῆς εἰρήνης... πρεσβεύοντα. Malim scribere ὑπὲρ τῆς εἰρήνης.

(75) Παλαιῶ γέ τοι. Ab his verbis inchoandum

κρατηρότος ἔθους ἐπὶ τῶν τοιούτων μόνῃ χρῆσθαι τῇ A oporteret. Quippe antiqua consuetudo invaluerat, ut in ejusmodi hominibus sola manuum impositio cum precationibus adhiberetur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Ὅπως Κυπριανὸς ἅμα τοῖς κατ' αὐτὸν ἐπισκόποις τοὺς ἐξ αἱρετικῆς πλάνης ἐπιστρέφοντας λουτρῶ δεῖν καθαίρειν πρῶτος ἐδογματίσεν (Nic. II. E. vi, 7).

Πρῶτος τῶν τότε Κυπριανὸς (76) τῆς κατὰ Καρχηδόνα παροικίας ποιμὴν, οὐδ' ἄλλως ἢ διὰ λουτροῦ πρότερον τῆς πλάνης ἀποκαθαρμένους, προσέειπαι δεῖν ἡγεῖτο. Ἄλλ' ὁ γε Στέφανος μὴ δεῖν (77) τι νεώτερον παρὰ τὴν κρατήσανσαν ἀρχὴν παρὰδοσιν ἐπικαινοτομεῖν οἰόμενος, ἐπὶ τούτῳ διηγάναχτει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ.

Ὅσας περὶ τοῦτου Διονύσιος συνέταξεν ἐπιστολάς (Nic. II. E. vi, 7).

Πλεῖστα δὴ οὖν αὐτῷ περὶ τούτου διὰ γραμμάτων ὁ Διονύσιος ὁμιλήσας, τελευτῶν δηλοῖ ὡς ἄρα τοῦ διωγμοῦ λελωρηκότος, αἱ πανταχόσε Ἐκκλησίαι τὴν κατὰ Νοουάτον ἀποστραφεῖσαι νεωτεροποιῶν (78), εἰρήνην πρὸς ἑαυτάς ἀνεκλήφεσαν. Γράφει δὲ ὧδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε.

Περὶ τῆς μετὰ τὸν διωγμὸν εἰρήνης.

« Ἰσθὶ δὲ νῦν, ἀδελφεὲ (79), ὅτι ῥησινται πᾶσαι αἱ πρότερον διεσχισμέναι κατὰ τε τὴν Ἀνατολὴν Ἐκκλησίαι, καὶ ἔτι προσωτέρῳ (80). Καὶ πάντες εἰσὶν ὁμόφρο-

est cap. 3, quod nec Musculus nec Christophorus animadvertit. Nam quod sequitur πρῶτος τῶν τότε Κυπριανός, uno spiritu continuari debet, utpote alterum membrum periodi. Certe ante hæc verba παλαιού γέ τοι, etc., omnes nostri codices distinctionem, hoc est, τελείαν στιγμὴν habent appositam. Quo indicatur novam periodum ab his verbis inchoari. In iisdem tamen codicibus caput 3 incipit ab illis verbis, πρῶτος τῶν τότε Κυπριανός, etc.

(76) Πρῶτος τῶν τότε Κυπριανός. Non primus hujus sententiæ auctor fuit Cyprianus, sed diu ante illum Agrippinus Carthaginensis Ecclesiæ episcopus, collectis Africae et Numidiæ episcopis, hæreticos rebaptizandos esse decreverat, ut docet Cyprianus in epistola 71 et 73. Augustinus in lib. iii *Contra Donatistas*, et Vincentius Lirinensis. Quo magis excusandus fuit Cyprianus, qui synodali auctoritate firmatam antecessoris sui sententiam defendere conatus est. Sed et in Cappadocia morem illum rebaptizandi hæreticos, jam inde ab antiquissimis temporibus et ab ultima usque hominum memoria semper usurpatum fuisse, testatur Firmilianus, Cæsareæ Cappadocum episcopus, in epistola ad Cyprianum. Porro ex codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. restitimus πρῶτος τῶν τότε, cum antea ex codice Regio legeretur πρῶτος τότε.

(77) Ἄλλ' ὁ γε Στέφανος μὴ δεῖν. Epistola Stephani papæ ad episcopos Africae refertur a Cypriano in epistola 74 et 75, iisdem fere verbis quibus utitur hic Eusebius: Si quis a quacunque hæresi venerit ad nos, nihil innovetur, nisi quod traditum est, ut manus illi imponatur in poenitentiam, cum ipsi hæretici proprie alienum ad se venientes non baptizent, sed communicent tantum. Firmilianus quoque in epistola ad Cyprianum, quædam illius epistolæ capta refert simul ac refutat.

78) Νεωτεροποιῶν. Alludit ad nomen Novati sen Novatiani. Sic hæresion novitates dixit Vincentius Lirinensis in *Communitorio*.

(79) Ἰσθὶ δὲ νῦν, ἀδελφεῖ. Ex hæc epistola Dio-

CAPUT III.

Quomodo Cyprianus, cum aliquot sibi adjunctis episcopis, eos qui ab hæretico errore converterentur rebaptizandos primus censuit.

Primus omnium Cyprianus, qui tunc temporis Carthagineensem regebat Ecclesiam, non nisi per baptismum ab errore prius emundatos, admittendos esse censuit. Verum Stephanus nihil adversus traditionem quæ jam inde ab ultimis temporibus obtinuerat, innovandum ratus, gravissime id tulit.

CAPUT IV.

Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.

Ad hunc igitur, ut dixi, multa de hoc argumento Dionysius per litteras scripsit. In quibus id tandem illi indicat, omnes ubique Ecclesias molito jam persecutionis furore, Novati turbulentam novitatem detestantes, inter se pacem iniisse. Sic autem scribit.

CAPUT V.

De pace Ecclesiarum post persecutionem.

« Scias autem, frater, cunctas per Orientem et ulterius positas Ecclesias, quæ prius ante disciscæ, nunc tandem ad unitatem reversas esse: et omnes

nysii ad Stephanum papam Baronius ad annum Christi 259 colligit, Orientales episcopos tandem errore deposito sententiam Stephani de hæreticis non rebaptizandis amplexos esse. Baronium secutus est Filesæus in notis ad Vincentii *Communitorium*. Sed qui Dionysii epistolam attente legerit, longe aliter rem se habere intelliget. Nam epistola illa Dionysii duo capita continebat: primum an rebaptizandi essent hæretici, secundum de concordia Ecclesiarum Orientis, quæ Novatiani hæresim damnaverant, et lapsos recipiendos esse statuerant. Huic igitur sententiæ Demetrianum episcopum Antiochiæ, quæ caput erat Orientis, et reliquos subscripsisse narrat Dionysius: quod quidem Stephano gratissimum fore sciebat, cum Fabius decessor Demetriani in Novatiani sententiam pronior fuisset, et congregato ex Cilicia, Cappadocia, Palæstina et Ægypto episcoporum concilio, eam stabilire conatus fuisset, ut scribit Dionysius apud Eusebium in fine lib. vi.

(80) Καὶ ἔτι προσωτέρῳ. Hæc verba non habentur in codd. Fuk. et Saviliano. Sed nec Christophorus in libris suis ea reperit, ut ex versione ejus apparet: leguntur tamen apud Syncellum ac Nicephorum, et in nostris, Regio, Maz. ac Mediceo. Et Langus quidem ac Musculus ita venterunt: *Scito nunc, frater, Orientales atque etiam ulteriores Ecclesias*, etc. Recte, meo quidem judicio. Sic Eusebius, in lib. iii *De vita Constantini*, cap. 7, Ἀγατοὶ τε καὶ ἡπερώτατοι, τοῦτων θ' ὅτι ἐτι προσωτάτω. Ita enim scribitur locus ille in codice Reg. et in schedis, et apud Socratem. Per posteriores Ecclesias, intelligo Ecclesias Osdroenæ et Mesopotamiæ. Oriens enim proprie dicebatur Syria, cujus caput erat Antiochia. Regebatque hanc provinciam tunc temporis præses Orientis, ut docet Vopiscus in *Aureliano*, agens de ejus adoptione. Possunt tamen hæc verba etiam aliter intelligi, ut verba sint Eusebii, ex epistola Dionysii carptim quædam capita referentis. Certe in codd. Maz. ac Med hæc verba duobus punctis in-

Ecclesiarum ubique antistites unum idemque sentire, et ob redditam insperato pacem incredibili gaudio exsultare: Demetrianum scilicet episcopum Antiochiæ, Theoctistum Cæsareæ, Eliæ post mortem Alexandri Mazabanem, Marinum Tyri, Landicæ vero post Thelymidris obitum Heliodorum: Helenum Tarsi cunctasque Ciliciæ Ecclesias: Firmilianum denique cum universa Cappadocia. Solos enim illustriores episcopos nominavi, ne forte epistola nostra prolixior, 252 et oratio molestior redderetur. Syriarum quidem provinciæ omnes cum Arabia, quibus identidem necessaria suppeditatis, et quibus litteras nunc scripsistis: Mesopotamia quoque, Pontus ac Bithynia; ac ut uno verbo absolvam, omnes ubique terrarum lætitia gestiunt, Deoque gratias agunt ob hanc concordiam fraternamque charitatem. » Et hæc quidem Dionysius scribit. Cæterum cum Stephanus Ecclesiam biennio administrasset, Xystus in ejus locum successit. Ad hunc Dionysius secundam *De baptismo* scripsit epistolam, in qua Stephani simul ac

νες οἱ πανταχοῦ προσετῶτες, χαίροντες καθ' ὑπερβολὴν ἐπὶ τῇ παρὰ προσδοκίαν εἰρήνῃ γενομένῃ. Δημητρίανδρος ἐν Ἀντιοχείᾳ, Θεόκτιστος ἐν Καισαρείᾳ, Μαζαβάνης ἐν Αἰλίᾳ (81), κοιμηθέντος Ἀλεξάνδρου Μαρῖνος ἐν Τύρῳ, (82). Ἡλιόδωρος ἐν Λαοδικείᾳ ἀναπαυσάμενου Θηλυμίδρου, Ἐλενος ἐν Ταρσῷ καὶ πᾶσαι αἱ τῆς Κιλικίας Ἐκκλησίαι, Φιρμιλιανὸς, καὶ πᾶσα Καππαδοκία. Τοὺς γὰρ περιφανεστέρους μόνους τῶν ἐπισκόπων ὠνόμασα, ἵνα μὴτε μήκος τῇ ἐπιστολῇ, μὴτε βάρος προσάψω τῷ λόγῳ. Αἱ μὲντοι Συρίαι ὅλαι καὶ ἡ Ἀραβία οἷς ἐπαρκεῖτε ἐκάστοτε (83), καὶ οἷς νῦν ἐπεστείλατε, ἥ τε Μεσόποταμις, Πόντος τε καὶ Βιθυνία, καὶ συνελόντι εἰπεῖν, ἀγαλλιώνται πάντες πανταχοῦ τῇ ὁμονοίᾳ καὶ φιλαδελφίᾳ, δοξάζοντες τὸν Θεόν. » Ταῦτα μὲν ὁ Διονύσιος. **B** Στέφανον δ' ἐπὶ δυσὶν ἀποπλήσαντα τὴν λειτουργίαν ἔτεσι εὖστος διαδέχεται. Τοῦτω δευτέρῳ ὁ Διονύσιος *Περὶ βαπτίσματος* χαράξας ἐπιστολὴν (84), ὁμοῦ τὴν Στεφάνου καὶ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων γνώμην τε καὶ κρίσιν δηλοῖ, περὶ τοῦ Στεφάνου λέγων ταῦτα: « Ἐπεστάλλει (85) μὲν οὖν πρότερον καὶ περὶ Ἐλένου καὶ

clusa sunt. Et in exemplari quidem Mediceo apposta est media distinctio sive mora, in Mazariano vero distinctio. Verto igitur, et paulo post. Atque hæc posterior interpretatio, verior nunc mihi videtur ac certior.

(81) *Ἐν Αἰλίᾳ*. *Ἐλία* vocabatur ætate Dionysii, quæ postea dicta est Hierosolyma. Constantinii quidem temporibus adhuc *Ἐλία* vocabatur. Sic in tabula Peutingerorum et in *Itinerario Antonini*, quod post imperium Constantinii scriptum est, memoratur. Sed et in concilio Nicæno, canone 7, *Ἐλία* dicitur. Itaque verissimum puto, quod superius observavi, nomen Hierosolymorum huic urbi inditum fuisse per ambitionem episcoporum illius loci, qui Jacobi Justii successores haberi volebant. Hinc est quod Rufinus ex more sæculi sui, pro *Ἐλίᾳ* nomine hic substituit *Hierosolyma*: et Eusebius Narcissum, Alexandrum et cæteros, semper Hierosolymorum episcopos appellat. Interdum tamen, licet rarius, *Ἐλίαν* nominat, verbi gratia in libro *De martyribus Palæstine*, capite 11.

(82) Vulg. *Μαζιδάρης ἐν Αἰλίᾳ, Μαρῖνος ἐν Τύρῳ, κοιμηθέντος Ἀλεξάνδρου*. Verba κοιμηθέντος Ἀλεξάνδρου post voces illas ἐν Αἰλίᾳ collocari debent. Nam Mazabanes Alexandro *Ἐλίᾳ* episcopo successerat, ut docet Dionysius in epist. ad Corneliū. Vidit hoc etiam Rufinus, ut ex interpretatione ejus apparet.

(83) *Οἷς ἐπαρκεῖτε ἐκάστοτε*. Hunc locum non intellexerunt Langus, Musculus et Christophorus. Solebat olim Ecclesia Romana aliarum Ecclesiarum inopiam liberalitate sua sublevare, et captivis fratribus vel in metallum datis pecunias ac vestem conferre, ut testatur Dionysius Corinthiorum episcopus in epistola ad Soterem papam, cujus verba supra retulit Eusebius in libro iv. Idque laudabile institutum Ecclesiæ Romanæ, sua adhuc ætate perseverasse, ibidem scribit Eusebius. In eam rem fiebant collectæ in Ecclesia Romana, de quibus Leo papa loquitur in sermonibus. *Ἐπαρκεῖν* proprie est sumptus ac vaticum subministrare, vel stipem conferre. Ita Clemens Alexandrinus in primo *Stromateo*, haud procul ab initio: *Ἀπορίᾳ γὰρ ἐπαρκεῖν οὐ δίκαιον· ἀργύραν δὲ ἐφοδιάζειν, οὐ καλόν*. Idem in lib. iv *Stromatei*, de stipe seu eleemosyna hoc verbum usurpat, cum ait: *Ἐνίοτε γὰρ βουλόμεθα δι' ἀργυρίου δόσεως, ἢ διὰ σωματικῆς σπουδῆς ἔλεον ποιεῖν· ὡς δεομένων ἐπαρκεῖσαι, ἢ νοσούντων ὑποურγῆσαι, ἢ ἐν περιστάσε: γενομένων πα-*

ραστῆναι· καὶ οὐχ ὅτι τέ ἐσμεν, ἦτοι διὰ πέναν, ἢ νόσον, ἢ γῆρας. Id est: *Interdum enim optamus quidem misericordiæ opera præstare, tam pecunia quam corporis ministerio: exempli gratia petenti stipem dare, aut ægrolanti ministrare, aut adjuvare periclitantem. Sed optata perficere non possumus, seu ob egestatem, sive ob morbum, sive ob senectutem. Eodem sensu Chrysostomus homil. 67 In Matthæum hanc vocem usurpat: Ἐνδὲ τῶν ἐργάτων καὶ οὐ σφόδρα πλουτούντων πρόσδοον ἡ ἐκκλησία ἔχουσα, ἐννόησον ὅσαις ἐπαρκεῖ καθ' ἐκάστην ἡμέραν χήρας, ὄσας παρθένας.*

(84) *Χαράξας ἐπιστολὴν*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savh. scriptum est, *ἔγχαράξας ἐπιστολὴν*.

(85) *Ἐπεστάλλει*. Præter epistolam ad episcopos Africæ, de qua superius dixi, aliam insuper epistolam scripserat Stephanus papa ad Orientales, de qua præter Dionysium loquitur Firmilianus in epistola ad Cyprianum sub finem: *Pacem cum singulis vario discordiæ genere rumpentem, modo cum Orientalibus (quod nec vos latere confidimus), modo vobiscum qui in meridie estis. Sed Firmilianus oratorum more rem amplificat. Neque enim Stephanus aut cum Afris, aut cum Orientalibus pacem rupit, sed tantum minatus est se pacem cum iisdem rumpiturum, si in pristina sententia permaneret, ut hic diserte testatur Dionysius Alexandrinus. Eodem plane modo, quo Victor papa interminatus fuerat Asiaticis, se illos a communione Ecclesiæ abscisurum. Certe Stephanum ultra minas non processisse ex eo apparet, quod Dionysius post ejus obitum ad Xystum PP. iterum scripsit, ut ejus sententiam super ea re flagitaret. Nam Dionysius in Afrorum et Orientalium sententiam magis propendebat, teste Hieronymo in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*. Illud quoque observandum est, quod in supra dicto loco scribit Firmilianus, Stephanum pacem cum Afris et Orientalibus vario discordiæ genere rupisse. Nam et inde colligi potest non fuisse prolatam a Stephano adversus illos excommunicationis sententiam. Certe si Stephanus excommunicationis sententiam in eos protulisset, non utique vario genere pacem cum utrisque rupisset, sed uno eodemque modo, excommunicationis videlicet sententia, tam Afros quam Orientales percuisset. Nunc porro videamus quo modo cum Afris pacem rupit Stephanus. Declarat hoc Firmilianus*

περὶ Φιρμιλιανοῦ, καὶ πάντων τῶν τε ἀπὸ τῆς Κιλικίας καὶ Καππαδοκίας, καὶ Γαλατίας (86), καὶ πάντων τῶν ἐξῆς ὁμορούντων ἔθνων, ὡς οὐδὲ ἐκείνοις κοινωνήσων (87) διὰ τὴν αὐτὴν ταύτην αἰτίαν, ἐπειδὴ τοὺς αἵρετικοὺς φησὶν ἀναβαπτίζουσι· καὶ σκόπει τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος. Ὅντως γὰρ δόγματα περὶ τούτου γέγονεν ἐν ταῖς μεγίσταις τῶν ἐπισκόπων συνήδοις (88), ὡς πυνθάνομαι, ὥστε τοὺς προσιόντας ἰπὸ αἵρέσεων, προκατηχηθέντας, εἶτα ἀπολούεσθαι καὶ ἀνακαθαίρεσθαι τὸν τῆς παλαιᾶς καὶ ἀκαθάρτου ζύμης ῥύπον. Καὶ περὶ τούτων αὐτοῦ πάντων δεδμενος, ἐπέστειλα. » Καὶ μεθ' ἑτέρα φησι· « Καὶ τοῖς ἀγαπητοῖς δὲ ἡμῶν καὶ συμπρεσβυτέροις Διονυσίῳ καὶ Φιλήμονι, συμψήφοις πρότερον Στεφάνῳ γενομένοις, καὶ περὶ τῶν αὐτῶν μοι γράφουσι, πρότερον μὲν ὀλίγα, καὶ νῦν δὲ διὰ πλείονων ἐπέστειλα. » Ἀλλὰ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ δηλουμένου ζητήματος.

dem breviter, nunc vero pluribus verbis scripsi. » Verum de supradicta questione haecenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς κατὰ Σαβέλλιον αἵρέσεως
(Nic. H. E. vi, 7).

Σημαίνων δὲ ἐν ταύτῳ (89) καὶ περὶ τῶν κατὰ Σαβέλλιον αἵρετικῶν ὡς κατ' αὐτὸν ἐπιπολεζόντων, ταῦτά φησι· « Περὶ γὰρ τοῦ νῦν κινηθέντος ἐν τῇ

his verbis : *Modo vobiscum, a quibus legatos episcopos patienter satis et leniter suscepit ; ut eos nec ad sermonem saltem colloqui communis admitteret ; adhuc insuper præciperet fraternitati universæ, ne quis eos in domum suam reciperet ; ut venientibus non solum pax et communio, sed et lectum et hospitium negaretur.* Hæc Firmiliani verba rem quidem ipsam magnopere exaggerant. Sed nego in illis verbis ullum excommunicationis a Stephano prolatae iudicium reperiri. Graviter quidem commotus est Stephanus, et indigne tulit quod Africana synodus adversus receptam totius Ecclesie consuetudinem hæreticos rebaptizandos esse statuisset, remque tanti ponderis ac momenti, non consilio prius Romanæ urbis episcopo decernere ausa esset. Itaque episcopos quos Cyprianus et reliqui collegæ ad ipsum miserant una cum decretis illius synodi, primo quidem admittere noluit, et decet Firmilianus. Postea vero eos admisit, et ad litteras Cypriani rescipit, sicut colligitur ex epistola Cypriani ad Pompeium. Quæ quidem Stephani litteræ, licet paulo acerbiores et iniquiores visæ tunc fuerint Cypriano, nihilominus tamen pacem inter se ambo retinuerunt. Cyprianus certe etiam post illas Stephani litteras, eum fratrem nominat in epistola ad Pompeium sub initium. Denique Afri post illas Stephani PP. litteras, hæreticos nihilominus rebaptizant usque ad Constantini Magni tempora, ut patet ex concilio Arelatensi.

(86) Καὶ Γαλατίας. Καὶ δηλονότι Γαλατίας, cod. Reg. et Georgius Syncellus. Verum in reliquis exemplaribus Maz., Med., Fuk. et Savil. deest vox δηλονότι.

(87) Ὅς οὐδὲ ἐκείνοις κοινωνήσων. Firmilianus in epistola ad Cyprianum de Stephano loquens : *Dum enim putas omnes a te abstinere posse, solum te ab omnibus abstinuisti.* Et paulo ante dixerat : *Excidiisti enim teipsum, noli te fallere : siquidem ille est vere schismaticus, qui se a communione ecclesiastica unitatis apostatam fecerit.* Cyprianus quoque in epistola ad Pompeium testatur Stephanum papam ea voce in suis litteris usum fuisse : *Dat honorem Deo, qui hæreticorum amicus, et inimicus Christianorum, sacerdotes Dei, veritatem Christi, et*

A reliquorum episcoporum sententiam ac iudicium exponit, de Stephano ita scribens (antea quidem litteras scripserat de Heleno et de Firmiliano, de omnibus denique sacerdotibus per Ciliciam, Cappadociam cunctasque finitimas provincias constitutis, sese ob eam causam ab illorum communione discessurum, quod hæreticos rebaptizarent) : « Ac vide, quæso, gravitatem negotii. Revera enim in maximis, ut audio, episcoporum concilii decretum est, ut qui ab hæreticis ad catholicam Ecclesiam accedunt, primum catechumeni fiant, ac deinde veteris et impuri fermenti sordibus per baptismum purgarentur. De his omnibus ego ad illum epistolam misi, rogans atque obtestans. » Et aliquanto post : « Sed et clarissimis, inquit, fratribus et compreshyteris nostris Dionysio ac Philemoni, qui prius idem cum Stephano senserant deque iisdem rebus ad me scripserant, antea quidem

CAPUT VI.

De hæresi Sabellii.

In eadem epistola de Sabellianis hæreticis, utpote qui tunc temporis increbrescebant, Xystum certiore facit his verbis : « Nam de dogmate illo

Ecclesie unitatem tuentes abstinendos putat ?

(88) Ἐν ταῖς μερίσταις τῶν ἐπισκόπων συνήδοις. In synodo scilicet Iconiensi, de qua Firmilianus in epistola ad Cyprianum, et in conciliis Africæ, partim sub Agrippino, partim sub Cypriano. Item in concilio Synnadensi, ut dicitur infra in capite 7 huius libri. Et in synodo quidem Carthaginensi sub Cypriano, quæ hodie inter Cypriani opera exstat, octoginta et amplius episcopi sententiam dixerunt, inter quos quidam fuerunt confessores et martyres. In Iconiensi autem concilio quinquaginta episcopi conveniunt, ut testatur Augustinus in lib. iii *Contra Crescentium*, cap. 3, his verbis : *Proinde si omnino jam credendum sit, quinquaginta episcopis Orientalium id esse visum, quod septuaginta Afri vel aliquanto etiam pluribus, contra tot millia episcoporum quibus hic error in toto orbe displicuit, cur non potius etiam paucos ipsos Orientales suum iudicium correximus dicamus.* Cæterum Orientales ac præsertim Cappadoces, morem suum in rebaptizandis hæreticis constantissime retinuerunt, ut patet ex Basilio ad Amphilochoium canonicis epistolis prima et secunda. Mansitque mos iste apud illos usque ad primam synodum Constantinopolitanam.

D (89) Σημαίνων δ' ἐν ταύτῳ. Nostri codices Maz. et Med. cum Fuk. et Savil. hunc locum ita exhibent : Σημαίνων δὲ ἐν ταύτῳ καὶ περὶ τῶν κατὰ Σαβέλλιον αἵρετικῶν, recte quidem, quod ad posteriorem partem attinet. Verum illud ἐν ταύτῳ prorsus rejiciendum est, et scriptura codicis Regii retinenda ἐπ' αὐτῷ, supple κεφαλαιῷ, qua voce paulo ante usus est Eusebius : Ἀλλὰ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ ζητουμένου τούτου καὶ δηλουμένου κεφαλαίου. Sic enim præfert codex Regius et editio Stephani, pro quo in reliquis codicibus legitur, περὶ τοῦ δηλουμένου ζητήματος. Igitur ἐπ' αὐτῷ Latine sonat *post illud capitulum.* Nam epistola Dionysii ad Xystum duo capita continebat : primum de rebaptizandis hæreticis, alterum de dogmate Sabellii. Quod si scribas ἐν ταύτῳ, supplendum erit λόγῳ, cum tamen Eusebius non λόγον, sed ἐπιστολὴν dixerit supra.

quod nuper apud Ptolemaidem urbem Pentapoleos A comnotum est, pleno impietatis ac blasphemiae adversus omnipotentem Deum Patrem Domini nostri Jesu Christi: pleno etiam incredulitatis erga unigenitum ejus Filium, Primogenitum omnis creaturae, Verbum quod inter homines versatum est, pleno denique stuporis adversus Spiritum sanctum: cum ab utraque parte et litterae ad me allatae essent, et **253** fratres mecum disserturi venissent, epistolas quasdam, quantum Deo juvante potui, tractatoris more fusius scripsi. Quarum exemplaria ad te misi. »

CAPUT VII.

De exsecrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.

In tertia autem epistola ad Philemonem, Ecclesiae Romanae presbyterum *De baptismo* scripta, idem Dionysius hæc refert: « Ego vero, inquit, in libris et traditionibus hæreticorum cognoscendis operam posui; exsecrandis quidem illorum sententiis animum meum tantisper coinquinans; hanc tamen ex iis utilitatem percipiens, ut illos tacitus apud me refutarem, multoque magis quam antea detestarer. Et cum frater quidam ex presbyterorum ordine, prohiberet me, veritus ne forte nequitiae illorum cæno commiscerer: quippe animum meum contaminatum iri aiebat, et quidem verissime, ut ipsemet sentiebam, visione cœlitus missa confirmatus sum. Et vox ad aures meas perlata diserte mihi præcepit hoc modo: Lege omnia quaecunque in manus venerint. Idoneus namque es qui singula disquiras et examines: hacque primum occasione ad Christi fidem impulsus es. Amplexus sum visionem illam, utpote quæ apostolicæ voci consentiret robustissimos quosque ita compellanti: « Estote periti nummularii. » Pauca deinde de universis hæresibus interlocutus, hæc subdit: « Hanc ego regulam et formam a beatissimo papa nostro Ileracla accepi. Eos enim qui ab hæreticis venie-

(90) *Πρὸ γραμμάτων.* In codice Regio et apud Nicephorum uno verbo legitur προγραμμαμάτων. Apud Georgium autem Syncellum scribitur τῶν γραμμάτων, quod magis probo, eamque lectionem in interpretatione mea sum secutus.

(91) *Ἐπέστελτά τινα.* Intelligere videtur epistolam ad Ammonem Berenicensem episcopum, et aliam ad Telesphorum, aliam item ad Euphranorem contra Sabellium scriptas, de quibus loquitur Eusebius in capite 26 hujus libri. Athanasius in *Defensione* quam scripsit pro Dionysio Alexandrinorum episcopo, unam tantum commemorat Dionysii epistolam ad Ammonium et Euphranorem conscriptam. In qua cum quædam de Christo minus recte dixisse videretur Dionysius, accusatus est a quibusdam episcopis Ægypti coram Dionysio Romanæ urbis episcopo.

(92) *Καὶ δεδιττομένου συμφέρεσθαι.* Cum jamdudum conjecissem legendum esse συμφέρεσθαι, pro συμφέρεσθαι, tandem conjecturam meam confirmavit editio Georgii Syncelli, apud quem ita diserte scriptum habetur.

(93) *Ἀποστολικὴ φωνή... τῇ λειτουργίᾳ, Γίνεσθε δούλοισι τραπεζίται.* Hæc verba non leguntur in

Πτολεμαῖδι τῆς Πενταπόλεως δόγματος, ὄντος ἀσεβοῦς καὶ βλασφημίας πολλὴν ἔχοντος περὶ τοῦ παντοκράτορος Θεοῦ καὶ Πατρὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπιστίαν τε πολλὴν ἔχοντος περὶ τοῦ μονογενοῦς Πατρὸς αὐτοῦ, τοῦ Πρωτοτόκου πάσης κτίσεως, τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, ἀναισθησίαν δὲ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐλθόντων ἐκατέρωθεν πρὸς ἐμὲ καὶ πρὸ γραμμάτων (90) καὶ τῶν διαλεγομένων ἀδελφῶν, ἐπέστελτά τινα (91) ὡς ἐδυνήθην, παρασχόντος τοῦ Θεοῦ, διδασκαλικώτερον ὑφηγούμενος. ὧν τὰ ἀντίγραφα ἐπεμψά σοι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῆς κατὰ τῶν αἱρετικῶν παρμιάρου πλάνης, καὶ τῆς θεοπέμπτου δράσεως Διονυσίου, οὗ τὰς παρελήφεν ἐκκλησιαστικοῦ κανόνος (Nic. H. K. vi, 8).

Καὶ ἐν τῇ τρίτῃ δὲ τῶν *Περὶ βαπτίσματος*, ὃν Φιλήμονι τῷ κατὰ Ῥώμην πρεσβυτέρῳ ὁ αὐτὸς γράφει Διονύσιος, ταῦτα παρατίθεται: « Ἐγὼ δὲ καὶ τοῖς συντάγμασι καὶ ταῖς παραδόσεσι τῶν αἱρετικῶν ἐνέτυχον, χαρίων μὲν μου πρὸς ὅλγον τὴν ψυχὴν ταῖς παρμιάραις αὐτῶν ἐνθυμήσεσιν, ὄντων δ' οὖν ἀπ' αὐτῶν ταύτην λαμβάνων, τὸ ἐξελέγχειν αὐτοὺς παρ' ἑμαυτῷ, καὶ πολὺ πλέον βδελύττεσθαι. Καὶ δὴ τινος ἀδελφοῦ τῶν πρεσβυτέρων με ἀπείργοντος καὶ δεδιττομένου συμφέρεσθαι (92) τῷ τῆς πονηρίας αὐτῶν βορβόρῳ· λυμανεῖσθαι γὰρ τὴν ψυχὴν τὴν ἑμαυτοῦ, καὶ ἀληθῆ γε λέγοντος, ὡς ἡσθόμην· δράμα θεόπεμπτον προσελθὼν, ἐπέβρωσέ με. Καὶ λόγος πρὸς μὲ γενόμενος, προσέταξε διαβρῆδον λέγων· Πᾶσιν ἐντύχανε οἷς ἂν εἰς χεῖρας λάβοις· διευθύνειν γὰρ ἕκαστα καὶ δοκιμάζειν ἱκανὸς εἶ, καὶ σοι γέγονε τοῦτο ἐξαρχῆς καὶ τῆς πίστεως αἵτιον. Ἀπεδεξάμεν τὸ δράμα, ὡς ἀποστολικῇ φωνῇ συντρέχον τῇ λειτουργίᾳ πρὸς τοὺς δυνατωτέρους, « Γίνεσθε δόκιμοι τραπεζίται (93). » Εἰτά τινα περὶ πασῶν εἰπὼν τῶν αἱρέσεων, ἐπιφέρει λέγων· « Τοῦτον ἐγὼ τὸν κανόνα καὶ τὸν τύπον παρὰ τοῦ μακαρίου πάπα ἡμῶν Ἰρακλᾶ παρέλαβον. Τοὺς γὰρ προσόντας ἀπὸ τῶν αἱρέσεων, καίτοι τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάντας (94),

Apostolo. In prima quidem Epistola ad Thessalonicenses, cap. 5, hæc leguntur: *Omnia probate, quod bonum est tenete.* Quæ profecto eandem vim habent ac priora illa: *Estote boni trapezitæ. Sed*

D Origenes, tomo x *In Evangelium Joannis*, et post illum Hieronymus in epistola ad Minervium et Alexandrum, diserte affirmant hoc mandatum: *Estote boni trapezitæ*, a Christo traditum esse, eique consentire doctrinam Pauli in Epistola ad Thessalonicenses. Quare assentior doctissimo viro Jacobo Usserio, qui hoc Christi verbum ex Evangelio secundum Hebræos desumptum esse censuit in Prolegomenis ad Ignatii epistolas, cap. 8. Citantur hæc verba etiam a Cyrillo Hierosolymitano in *Catechesi* sexta, sub finem: Γίνου δόκιμος τραπεζίτης, τὸ καλὸν κατέχων, ἀπὸ παντὸς εἶδους πονηροῦ ἀπεχόμενος. Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. vox τραπεζίται acutum gerit accentum in penultima. Sic paulo ante in capite quinto hujus libri, vocem ῥῶτον acuto accentu notatam exhibet codex Maz. et Fuk.

(94) *Καίτοι τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάντας.* Duo erant genera eorum qui ab hæreticis ac catholicam Ecclesiam veniebant. Alii erant apostatæ, qui cum

μᾶλλον δὲ οὐδὲ ἀποστάντας, ἀλλὰ συνάγεσθαι μὲν
δοκοῦντας, καταμνησθέντας δὲ ὡς προσφοιτῶντάς
τινι τῶν ἑτεροδιδασκαλοῦντων, ἀπελάσας τῆς Ἐκ-
κλησίας, δεομένους οὐ προσήκατο ἑως δημοσίᾳ πάντα
ἴσα ἀκροάσει παρὰ τοῖς ἀντιδιατιθεμένοις, ἐξέφρα-
σαν· καὶ τότε συνήγαγεν αὐτοὺς, οὐ δεηθεὶς ἐπ' αὐ-
τῶν ἐτέρου βαπτίσματος. Τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύμα-
τος (95) πρότερον παρ' αὐτοῦ τετυγχεσαν. Ἡ δὲ
ἐπιτολὴ γυμνάσας τὸ πρόβλημα, ταῦτα ἐπιλέγει·
«Μεμάθηκα καὶ τοῦτο, ὅτι μὴ νῦν οἱ ἐν Ἀφρικῇ
μόνον τοῦτο παρεισέγγαγον, ἀλλὰ καὶ πρὸ πολλοῦ
κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους, ἐν ταῖς πολυαν-
θρωποτάταις ἐκκλησίαις καὶ ταῖς συνόδοις τῶν ἀδελ-
φῶν, ἐν Ἰκονίῳ καὶ Συννάδοις (96) καὶ παρὰ πολ-

A bant, tametsi defecissent, seu potius non defecis-
sent illi quidem, sed in speciem cum fratribus
communicantes, clam perversæ doctrinæ magistros
adire delati essent, ab Ecclesiæ ejectos, post mul-
tas tandem preces non prius admisit, quam quæ-
cunque ab adversariis audierant palam exposuis-
sent. Ac tum deum ad communionem eos admitte-
bat, nequaquam existimans iterato baptismo
eis opus esse. Quippe jam antea Spiritum sanctum
ab ipso acceperant. » Rursus hac questione
abunde ventilata, concludit in hunc modum :
« Illud, inquit, præterea didici, non ab Afris solis
hunc morem nunc primum invectum fuisse, sed et
multo antea, superiorum episcoporum 254 tem-

In Ecclesia catholica prius tincti fuissent, ad hære-
ticorum partes postea transfugerant ; alii simplici-
ter hæretici, qui scilicet nunquam in Ecclesia
catholica fuerant. Utrosque aperte distinguit Cypria-
nus in epistola ad Quintum de baptizandis hæreticis.
Ac verus quidem Ecclesiæ consuetudo hæc erat, ut
tam apostatæ quam simplices hæretici ad Eccle-
siam redeuntes, per manus impositionem suscipe-
rentur. Cyprianus in dicta epistola : *Quod et nos
quoque hodie observamus, ut quos constat hic bapti-
zatos esse et a nobis ad hæreticos transisse ; si post-
modum peccato suo cognito et errore digesto, ad
veritatem et matricem redeant, satis sit in pœnitentiam
manum imponere.* Vetus auctor *De non rebaptizandis
hæreticis*, pag. 136 : *Licet negator ille anxia vel
hæreticus fuerit, vel audiens qui nondum baptizatus
sit, vel de hæresi ad veritatem fidei conversus, vel
ab Ecclesia digressus ac postea reversus sit, et tunc
cum rediret, priusquam ei manus ab episcopo impo-
neretur, apprehensus confiteri Christum necesse
habuerit.* Quid igitur, dicit aliquis, nullumne erat
discrimen inter apostatas ac simplices hæreticos ?
Imo vero apostatæ, utpote gravissimi criminis rei,
nomini post diuturnam pœnitentiam ab Ecclesia
susceperantur ; cum hæreticis qui nunquam antea
in Ecclesia fuissent, benignius agebatur, ut docet
Augustinus in epistola 48, ad Vincentium, sub
titulo : *Ecclesia Christi*, inquit, *aliter tractat eos
qui eam deserunt, si hoc ipsum pœnitendo corrigunt ;
aliter illos qui in ea nondum fuerunt, et tunc pri-
mum ejus pacem accipiunt : illos amplius humilian-
do, istos lenius suscipiendo.* Ex his apparet qui sit
sensus horum Dionysii verborum. Ait enim Diony-
sius, Heraclam decessorem suum cum apostatis
qui hæresi relicta ad Ecclesiam revertebantur ita
se gessisse, ut eos ad communionem admitteret,
dummodo omnia hæreticorum arcana et impia
dogmata coram universa fidelium multitudine evul-
gassent : nec altero baptismo illos ab eo tinctos
fuisse, quippe qui antea in Ecclesia catholica ba-
ptismum suscepissent. Et hanc formulam in apostatis
recipiendis se ab Heracla accepisse testatur
Dionysius. Quamquam illi revera apostatæ non
erant, sed potius falsi fratres, qui palam quidem
cum Catholicis in Ecclesiam conveniebant, clam
vero hæreticorum cœtibus miscebantur. Illic est
sensus hujus loci, quem Christophorus et reli-
qui interpretes, cum non assequerentur, densissi-
mis tenebris involverunt. Quæret hic aliquis utrum
Heraclas, cum apostatas illos reciperet, manum eis
imposuerit. Id quidem aperte non dicit Dionysius,
sed ex ejus verbis satis colligitur, illos per manus
impositionem receptos fuisse. Ait enim Dionysius,
præcepisse illis Heraclam, antequam eos reciperet,
ut cuncta hæreticorum dogmata palam in Ecclesia
publicarent ; id est, ut exomologesim facerent.
Porro exomologesim sequebatur manus impositio,
ac deinceps communicatio. Sed et illud notandum est,

B aliam fuisse manus impositionem qua apostata,
aliā qua simplices hæretici susceperantur. Prior
enim manus impositio fiebat ad pœnitentiam, ut
docet Cyprianus in epistola ad Quintum, et in epi-
stola ad Pompeium. Illa vero manus impositio qua
reciperantur simplices hæretici, fiebat ad traden-
dum Spiritum sanctum, ut docet Cyprianus in
epist. ad Stephanum.

(95) Τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος. Ita quidem edi-
dit Rob. Stephanus, Medicæ codicis scripturam
secutus. Verum in reliquis exemplaribus, Regio
scilicet, Mazarino ac Fuketiano, postrema vox illa
Πνεύματος non habetur, et recte, meo quidem ju-
dicio. Reddit enim rationem Dionysius, cur in
recipiendis illis apostatis Heraclas iterato baptismo
minime opus habuerit. Τοῦ γὰρ ἁγίου πρότερον
παρ' αὐτοῦ τετυγχεσαν. Supple βαπτίσματος. Id
est, sanctum enim baptismum jam ab illo fuerant
consecuti. Sanctum baptismum appellat Dionysius
baptisma Catholicorum, ad differentiam baptismatis
hæreticorum, quod profanum passim vocat Cy-
prianus in epistolis, et Firmilianus, et quicumque
alii tunc temporis sententiam illam de hæreticis
rebaptizandis tuebantur. Quibus favisce Dionysium
Alexandrinum, tum ex ejus epistolis hic ab Eusebio
prolatis constat, tum B. Hieronymi testimonio. Sic
explicare soleo locum ejusdem Dionysii ex epistola
4, de baptismo, ad Dionysium Ecclesiæ Rom. pre-
sbyterum, ubi de Novatiano hæc dicit, τὸ λουτρὸν
ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον. Si quis tamen τὸ ἅγιον in his
locis perpetuum esse baptismi epithetum contende-
rit, equidem non refragabor. Prior tamen exposi-
tio magis arridet. Quod si veterem lectionem hoc
loco retinuerimus, τοῦ γὰρ ἁγίου Πνεύματος, tunc
argumentatio Dionysii non procedet. Quæ est enim
consequentia? Redeuntes ad Ecclesiam apostatas
non iterum baptizabat Heraclas. Quam ob causam?
Quia scilicet Spiritum sanctum ab ipso prius acce-
perant. Nisi per Spiritum sanctum hoc loco intelli-
gamus baptismum, inepta prorsus erit ratiocinatio.

(96) Συνόδοις ἀδελφῶν ἐν Ἰκονίῳ καὶ Συννάδοις.
Hæc synodos, Iconiensem et Synnadensem, jam
pridem ante sua tempora collectas fuisse discrete af-
firmat Dionysius. Ait enim : Ἰπὸ πολλοῦ κατὰ τοὺς
πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους. Idem testatur etiam Firmi-
lianus in epistola ad Cyprianum, de Iconiensi syno-
do ita loquens : *Quod totum nos jam pridem in
Iconio qui Phrygiæ locus est, collecti, in unum con-
venientibus ex Galatia et Cilicia et cæteris proximis
regionibus, confirmavimus.* Ubi pronomen *nos* non de
ipsius Firmiliani persona, sed potius de ejus deces-
soribus accipiendum est. Certe Firmilianus eam
synodum jam pridem collectam fuisse discrete affir-
mat. Sed et in fine ejusdem epistolæ, synodi hujus
vetustatem manifestissime indicat. Nam cum Ste-
phanus PP. Cypriano scribens, antiquam Ecclesiæ
consuetudinem, in recipiendis hæreticis, adversus
assertores novi dogmatis opposuisset, Firmilianus

poribus, in Ecclesiis populosisissimis, et in conciliis fratrum apud Iconium et Synnada, et apud alios plurimos idem sancitum fuisse. Quorum sententias et statuta subvertere, eosque ad jurgia et contentiones excitare equidem nolum. Scriptum est enim : « Non commutabis terminos proximi tui quos parentes tui constituerunt »⁹⁹. Quarta ejus *de baptismo* epistola ad Dionysium scripta est, tunc quidem Romanæ urbis presbyterum, sed qui aliquanto post tempore ejusdem urbis episcopus est constitutus. Ex qua hinc ipsum Romanum Dionysium, eruditissimum planeque admirandum virum fuisse, testimonio Dionysii Alexandrini licet cognoscere. Porro in hac ad illum epistola de Novato ita scribit.

CAPUT VIII.

De hæresi Novati.

« Nam Novatianum, inquit, merito aversamus, quippe qui Ecclesiam discidit, et quosdam ex fratribus ad impietatem blasphemiamque [pertraxit; qui nefariam de Deo doctrinam invexit, et clementissimum Dominum nostrum Jesum Christum quasi implacabilem calumniatur : qui præterea sacrum lavacrum obliterat : fidemque et confessionem quæ

⁹⁹ Deut. xix.

hoc argumentum adversus Afras fortasse valere dicit, et quoniam Afri id refutare possint, ibidem docet. Contra Orientales vero nullam vim illud habere demonstrat, apud quos semper rebaptizati fuerint hæretici, jam inde ab Iconiensi synodo quæ ob Montanistas fuerat congregata. Firmiliani verba hæc sunt : « Quod quidem adversus Stephanum vos dicere Afri potestis, cognita veritate errorem vos consuetudinis reliquisset. Cæterum nos veritati et consuetudinem jungimus, et consuetudini Romanorum consuetudinem sed veritatis opponimus, ab initio hoc tenentes, quod a Christo et ab Apostolo traditum est. Nec meminimus, hoc apud nos aliquando corpisse, cum semper istuc observatum sit, ut nonnisi unam Dei Ecclesiam nosseimus, et sanctum baptismam nonnisi sanctæ Ecclesiæ computaremus. Plane quoniam quidam de eorum baptismo dubitabant, qui etsi novos prophetas recipiunt, eosdem tamen Patrem et Filium nosse nobiscum videntur; plurimi simul convenientes in Iconio diligentissime tractavimus, et confirmavimus repudiandum esse omne omnino baptismam quod sit extra Ecclesiam constitutum. » Dicit aliquis Firmilianum utrobique de seipso loqui, ac proinde illum Iconiensi synodo interfuisse. Esto : interfuerit Iconiensi synodo Firmilianus, quando ita placet. Neque enim id negare velim pertinacius. Illud tamen constanter asserimus, diu ante Stephani papæ tempora Icomensem hanc synodum fuisse celebratam. Nam et Firmilianus scribens ad Cyprianum adversus Stephanum, qui tunc præerat Ecclesiæ Romanæ, disertè affirmat Iconiensem synodum jam pridem collectam fuisse : et Dionysius Alexandrinus in epistola ad Philemonem, Romanæ urbis presbyterum, quam scripsit sub initia pontificatus Xysti papæ, testatur synodum illam celebratam esse præ πολλοῦ κατὰ τοὺς πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπους. Sub extrema igitur tempora Alexandri Severi collecta esse videtur hæc synodus. Quo quidem tempore, Firmilianus ad Cæsariensis Ecclesiæ sacerdotium recens promotus fuerat, ut docet Eusebius in lib. vi. Quare non possum assentiri Baronio ac Bino, qui Iconiensem synodum contulerunt in annum Christi 258, qui annus est secundus Stephani papæ.

Α λοῖς τοῦτο ἔδοξεν· ὡς τὰς βουλὰς ἀνατρέπων, εἰς ἔριν καὶ φιλονεικίαν αὐτοὺς ἐμβάλλειν οὐχ ὑπομένω. « Οὐ γὰρ μετακινήσεις, φησὶν, ὅρια τοῦ πλησίον σου, ἃ ἔθεντο οἱ πατέρες σου. » Ἡ τετάρτη αὐτοῦ τῶν περὶ βαπτίσματος ἐπιστολῶν, πρὸς τὸν κατὰ Πῶμην ἐγγράφῃ Διονύσιον, τότε μὲν πρεσβείου ἡξιωμένον (97), οὐκ εἰς μακρὸν δὲ καὶ τὴν ἐπισκοπὴν τῶν ἐκείσε παρειληφότα· ἐξ ἧς γινῶμαι πάρεστιν, ὅπως καὶ αὐτὸς οὗτος λόγιός τε καὶ θαυμάσιος πρὸς τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν Διονυσίου μεμαρτύρηται. Γράφει δ' αὐτῷ μεθ' ἑτέρα, τῶν κατὰ τὸν Νοοῦάτον μνημονεύων ἐν τοῦτοις.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τῆς κατὰ Νοοῦάτον ἑτεροδοξίας
(Nic. H. E. vi. 9).

« Ναυατιανῷ (98) μὲν γὰρ εὐλόγως ἀπεχθανόμεθα, διακρίναι τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τινὰς τῶν ἀδελφῶν εἰς ἀσεβείας καὶ βλασφημίας ἐλκύσαντι, καὶ περὶ τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν ἀνοσιωτάτῃ ἐπεισχυκλήσαντι, καὶ τὸν χρηστότατον Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἀνηλεὲς συκοφαντοῦντι, ἐπὶ πᾶσι δὲ τοῦτοις τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον (99), καὶ τὴν τε πρὸ αὐτοῦ

(97) *Πρεσβεῖον ἡξιωμένον*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fek. et Saviliano scribitur πρεσβυτερίου. Sed quoniam Eusebius πρεσβεῖον frequenter usurpare solet ἀντὶ τοῦ πρεσβυτερίου, vulgatam lectionem quam Regius codex tuetur, mutare nolui. Paulo post ubi legitur ἐπισκοπὴν τῶν ἐκείσε παρειληφότα codex Regius scriptum habet τῶν αὐτῶν παρ.

(98) *Ναυατιανῷ*. Ita legitur etiam in *Chronico* Georgii Syncelli et apud Nicephorum in libro vi, cap. 9; sed in vetustissimo codice Mazarino, Med. ac Fek. scribitur Νοοατιανῷ, rectius sine dubio. Ac profecto mirum est, in hoc uno Eusebii loco verum illius hæretici nomen esse servatum. Quare graviter fallitur Christophorus, qui, vulgatum errorem secutus, *Novatum* hic pro *Novatiano* substituit. Cæterum cum hoc elogio Novatiani confer alterum quod legitur in epistola 57 Cypriani : *Deseritor Ecclesiæ, misericordiæ hostis, interfector penitentiarum, doctor superbiæ, veritatis corruptior, perditior charitatis*.

(99) *Τὸ λουτρὸν ἀθετοῦντι τὸ ἅγιον*. In hujus verbi interpretatione mirum est quantopere dissentiant interpretes. Nam Langus quidem vertit, *sacrum abolet lavacrum*. Musculus vero interpretatur, *sacrum lavacrum reprobavit*. At Christophorus ita vertit, *sacrum baptismatis lavacrum abrogavit*. Denique interpres Georgii Syncelli vertit, *sacrum insuper lavacrum irritat*. Et hæc quidem interpretum dissensio ex eo fluxit, quod verbum ἀθετεῖν multiplicem habet significationem. Interdum enim significat *reprobare* ac *respuere*, ut cum dicit Origenes de Helcesaitis, ἀθετεῖ τινὰ ἀπὸ πάσης γραφῆς, quæ verba retulit Eusebius in lib. vi, cap. 58. Interdum idem valet ac *probo* *afficere*. Hesychius : Ἀθετεῖ, ἀτιμάζει. Atque ita sumitur apud Clementem Alexandrinum in lib. iv *Stromatei* : Τοῦ γὰρ οὖν ὁ ἀθετῶν, οὐκ ἀνθρώπων ἀθετεῖ, ἀλλὰ τὸν Θεόν, id est, non hominem, sed Deum spernit ac pro nihilo ducit. Sunt et aliæ hujus verbi significationes a grammaticis observatæ. Sed nunc videndum est quænam huic loco magis conveniat. Enimvero quis melius verba Dionysii interpretari possit quam ipse Dionysius? Ille igitur in libro secundo *De promissioni*.

πίστιν καὶ ὁμολογίαν ἀνατρέποντι (1). τὸ τε Πνεῦμα τὸ ἅγιον (2) ἐξ αὐτῶν, εἰ καὶ τις ἦν ἐλπίς τοῦ παραμείναι ἢ καὶ ἐπανελθεῖν πρὸς αὐτοὺς, παντελῶς φυγαδεύοντι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τοῦ τῶν αἰρετικῶν ἀθέου βαπτίσματος
(Nic. H. E. vi, 9).

Καὶ ἡ πέμπτη δὲ αὐτῷ πρὸς τὸν Ῥωμαίων ἐπίσκοπον Εὐστόν ἐγγράπτο. Ἐν ἣ πολλὰ κατὰ τῶν αἰρετικῶν εἰπὼν, τοιοῦτόν τι γεγονός κατ' αὐτὸν ἐκτίθεται, λέγων· « Καὶ γὰρ ὄντως, ἀδελφε, καὶ συμβουλῆς δέομαι (3), καὶ γνώμην αἰτῶ παρὰ σοῦ, τοιοῦτου τινὸς μοι προσελθόντος πράγματος, δεδιώς μὴ ἄρα σφάλλωμαι. Τῶν γὰρ συναγομένων ἀδελφῶν (4) πιστὸς νομιζόμενος ἀρχαῖος καὶ πρὸ τῆς ἐμῆς χειροτονίας, οἶμαι δὲ καὶ πρὸ τῆς τοῦ μακαρίου Ἡρακλᾶ κατὰστάσεως τῆς συναγωγῆς μετασχὼν, τοῖς ὑπόγειον βαπτιζομένοις παρατυχὼν, καὶ τῶν ἐπερωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων ἐπακούσας, προσήλθε μοι κλαίων καὶ καταθρηγῶν ἑαυτὸν, καὶ πίπτων πρὸ τῶν ποδῶν μου, ἐξομολογούμενος μὲν καὶ ἐξομνύμενος τὸ βάπτισμα ὃ παρὰ τοῖς αἰρετικοῖς ἐδεδάπτι-

A baptismum præcedunt evertit; et Spiritum sanctum penitus ab illis fugat, tametsi spes aliqua subsit vel quod in illis adhuc maneat, vel quod ad eos reversurus sit.

CAPUT IX.

De impio hæreticorum baptismo.

Exstat et quinta ejusdem epistola ad Xystum Romanæ urbis episcopum scripta. In qua postquam adversus hæreticos multa disseruit, hujusmodi quiddam sua ætate contigisse narrat. « Nam profecto, inquit, opus habeo, frater, consilio tuo, et sententiam tuam expeto, ne forte ipse halluciner, tali ad me negotio delato. Quidam ex fratribus qui ad ecclesiam conveniunt, jampridem pro fideli habitus, et qui ante meam ordinationem, ac, ni fallor, ante ipsius quoque Heraclæ episcopatum, cætus fidelium particeps fuerat: cum interfuisset baptismum eorum qui nuper baptizabantur, et interrogationes responsaque illorum audiisset: ad me accessit Oens et vicem suam ingemiscens. Pedibusque meis advolatus confiteri atque dejerare cœpit, baptismum quo apud

bus, verbum ἀθετεῖν usurpat pro reprobare ac rejicere, de Joannis Apocalypsi ita scribens: Τινὲς μὲν οὖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἠθέτησαν καὶ ἀνεσκεύασαν πάντῃ τὸ βιβλίον. Et paulo post: Ἐγὼ δὲ ἀθετῆσαι μὲν οὐκ ἂν τολμήσαιμι τὸ βιβλίον, πολλῶν αὐτὸ διὰ σπουδῆς ἐχόντων ἀδελφῶν. Citantur hæc loca Dionysii infra in capite 25 hujus libri. Novatianus igitur qui Catholicorum baptismum damnabat ac reprobat, recte ἀθετεῖν τὸ ἅγιον βάπτισμα dicitur. Quippe Novatianus fideles qui in Ecclesia catholica baptismi sacramenta susceperant, negabat revera baptizatos esse, utpote qui a malis sacerdotibus et lapsorum communione maculatis tincti fuissent. Aiebat enim Novatianus baptismum prodesse non posse, nisi a probis sanctisque sacerdotibus traderetur. Itaque non omnes qui baptismum acceperant, Christianos esse censebat, sed eos duntaxat qui a Christianis, id est bonæ et Christianæ vitæ sacerdotibus, essent consignati: ut docet vetus auctor *Quæstionum Veteris et Novi Testamenti*, cap. 102. *In tantum irascitur nobis, ut et Christianos nos neget, cum sciat nos ea fide initiatos, de qua ipse præsumit*, etc. Idem postea senserunt in Africa Donatistæ, qui paganos vocabant eos qui in Ecclesia catholica baptismum suscepissent. Quare merito Epiphanius eos Novatianis censet. Ambrosius seu quis alius in epistolam I ad Corinthios, cap. 1: *Sic enim erant, sicut nunc Novatiani et Donatiani, qui baptismum sibi vindicant; a nostris baptizatos reprobantes, et baptizati ab his gloriantur in personis eorum*. Et ante hos Cyprianus in epistola ad Jubianum de rebaptizandis hæreticis: *Nec nos movet quod litteris tuis complexus es, Novatianenses rebaptizare eos quos a nobis sollicitant*. Vide Baronium ad annum Christi 254, cap. 106.

(1) *Τὴν τε πρὸ αὐτοῦ πίστιν ἀνατρέποντι*. Catechumeni priusquam sacrum lavacrum susciperent, symbolum quod ipsis traditum fuerat, memoriter recitare jubebantur; interrogatique a sacerdote, ad singula capita respondebant: *Credo*. Ultimum caput interrogationis erat hoc: *Credis in vitam æternam et remissionem peccatorum per sanctam Ecclesiam?* ut docet Cyprianus in epist. 70 et 76. Cum igitur Novatianus remissionem peccatorum adimeret, simul etiam fidem quam ante sacrum baptismum catechumeni habere se profitebantur, abolebat. Πρὸ αὐτοῦ igitur supple τοῦ ἁγίου λουτροῦ. Atque ita hunc locum acceperunt Musculus et Christophorus.

Verum interpres Georgii Syncelli hunc locum ita vertit: *Fidem ac professionem aliquot jam retro sæculis superiorem evertit*, quasi scriptum esset πρὸ αὐτοῦ, quod non probō.

(2) *Τὸ τε Πνεῦμα τὸ ἅγιον*. Hic locus non caret difficultate. Primo enim obscurum est quid sibi velit Dionysius, cum ait Novatianum fugasse a fratribus Spiritum sanctum, nisi forte per Spiritum sanctum intelligit gratiam quæ dabatur poenitentibus per manus impositionem, tunc cum peracta poenitentia ad communionem admitterentur. Sed major difficultas est in iis quæ proxime sequuntur, et καὶ τις ἦν ἐλπίς τοῦ παραμείναι ἢ ἐπανελθεῖν πρὸς αὐτούς. De lapsis enim hic loqui Dionysium satis constat. In lapsis vero quomodo potest remanere Spiritus sanctus? Reverti quidem ad lapsos facile potest, dummodo illos admissi sceleris poenituerit. Verum in lapsis remanere nullo modo potest. *Anima enim quæ peccaverit, ipsa morietur*, ut ait Scriptura. An dicemus in quibusdam lapsis adhuc habitare Spiritum sanctum, iis scilicet qui per imprudentiam ac per infirmitatem lapsi sunt, ejusmodi fuerunt illi qui tunc temporis dicebantur libellatici? Quid enim si quis mente captus aut mirrhata potione sopitus, diis sacrificaverit? Is certe Spiritus sancti gratiam non amisit, qui imprudens, et quid ageret nesciens, non sponte, sed per vim coactus deliquit. Quod si hæc interpretatio non placeat, omnino dicendum erit, Dionysium hic de lapsis non loqui, sed de fidelibus, quorum alii gratiam Spiritus sancti quam in baptismo acceperunt, adhuc retinent, alii vero eam amiserunt. Et ab his quidem Novatianus fugabat Spiritum sanctum, cum poenitentiam et pacem iis denegaret, quibus Spiritus sancti gratia reparatur; ab illis vero qui adhuc gratiam reſinent, fugabat Spiritum sanctum dum eis spem omnem adimebat veniæ si forte peccarent, et sinistram de Spiritu sancto opinionem eorum animis insinuabat, quasi is immitis ac crudelis esset, et misericordiæ omnis expertus.

(3) *Συμβουλῆς δέομαι*. Quatuor nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. particulam addunt hoc modo, καὶ συμβουλῆς δέομαι.

(4) *Συναγομένων ἀδελφῶν*. Apud Nicephorum locus hic una voce auctor legitur hoc modo, συναγομένων ἀδελφῶν τις, etc., quod sine dubio majorem albert perspicuitatem.

hæreticos initiatus fuerat, non hujusmodi esse, nec cum hoc nostro quidquam commune habere. Quippe illum plenum esse blasphemiae et impietatis. Aiebatque animum suum acerbissimo doloris sensu compungi, ac ne oculos quidem ad Deum attollere se audere: quippe qui scelestis illis verbis ac caeremoniis initiatus fuisset. Proinde orabat, ut hoc purissimo lavacro, verissimae adoptione et gratia donaretur. Quod equidem facere non sum ausus: sed diuturnam illi communionem ad id sufficere dixi. Nam qui gratiarum actionem frequenter audierit, et qui cum cæteris responderit Amen; qui ad sacram mensam asiterit, et manus ad suscipiendum sacrum cibum porrexerit; qui illum exceperit, et corporis ac sanguinis Domini nostri Jesu Christi participes fuerit diutissime, eum ego de integro renovare non ausim. Porro ut bono animo esset, et cum firma fide bonæ spei plenus ac Dominici corporis participationem accederet, jussi. Verum ille nullum lugendi finem facit, et ad mensam accedere penitus exhorrescit: vixque rogatus interesse orationibus sustinet. » Præter supradictas est etiam quinta

στο, μὴ τοιοῦτον εἶναι, μὴδὲ ὅλως ἔχειν τινὰ πρὸς τοῦτο κοινωνίαν· ἀσεβείας γὰρ ἔκεινο καὶ βλασφημιῶν πεπληρωσθαι· λέγων δὲ πάνυ τι τὴν ψυχὴν κατανεύχθαι, καὶ μὴδὲ παρήρσιαν ἔχειν ἐπαραι τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὸν Θεόν, ἀπὸ τῶν ἀνοσιῶν ἐκείνων ῥημάτων καὶ πραγμάτων ὁρμώμενος· καὶ διὰ τοῦτο δεόμενος τῆς εὐκρινεστάτης ταύτης καθάρσεως καὶ παραδοχῆς (5) καὶ χάριτος τυχεῖν. Ὅπερ ἐγὼ μὲν οὐκ ἐτόλμησα ποιῆσαι φήσας αὐτάρχη τὴν πολυχρόνιον αὐτῷ κοινωνίαν εἰς τοῦτο γεγενῆσθαι. Εὐχαριστίας γὰρ ἐπακούσαντα, καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἀμὴν (6), καὶ τραπέζῃ παραστάντα (7), καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγίας τροφῆς προτείναντα (8), καὶ αὐτὴν καταδεξάμενον, καὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετασχόντα ἱκανῶ χρόνῳ, οὐκ ἂν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνασκευάζειν ἔτι τολμήσαιμι· θαρσεῖν δὲ ἐκέλευον, καὶ μετὰ βεβαίας πίστεως καὶ ἀγαθῆς ἐλπίδος (9) τῇ μετοχῇ τῶν ἁγίων προσιέναι. Ὅ δὲ οὐτε πενθῶν παύεται, πέφρικέ τε τῇ τραπέζῃ προσιέναι· καὶ μόλις παρακαλούμενος, συνεστάναι ταῖς προσευχαῖς ἀνέχεται. » Ἐπὶ ταῖς προειρημέναις, φέρεται

(5) *Παραδοχῆς*. Christophorus vertit, *susceptione in Ecclesiam*. Musculus vero simpliciter transulit *susceptione*, quod magis probo. Baptismus enim vocatur παραδοχή, quod in eo Deus nos suscipiat tanquam filios. Potest etiam παραδοχή exponi perceptio. Sic enim vocabant baptismum. Acta missæ passionis sancti Genesii mimi: *Et dum vult plenius imperatori ex sua arte placere, scrutari per singulos capit secretam et venerabilem Dei legem, et cum curiosè attentius per singula requireret, venit usque ad baptismum et perceptionem infantum.*

(6) *Εὐχαριστίας ἐπακούσαντα, καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἀμὴν*. Postquam sacerdos solemnem Eucharistiæ precationem absolverat, universus populus vota sua simul conjungens acclamare solebat Amen, quod est *Fiat*. Cujus moris meminit Justinus in *Apologetico*: Οὐ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων Ἀμήν. De hoc more intelligendus videtur Pauli locus in *Epistola I ad Corinthios*, cap. xiv: *Si benedixeris spiritu, qui supplet locum idiotæ, quomodo dicet Amen super tua benedictione, quoniam nescit quid dicas?* Tangit enim ibi Paulus quosdam ex Hebræis, qui Hebræa aut Syra lingua plerumque in tractatibus aut oblationibus utebantur coram Græcis hominibus, ut docet Ambrosius, seu quis alius auctor *Commentariorum in Epistolam I ad Corinthios*, cap. xiv. Amen vero consensum significat auditorum, et est signaculum veritatis, ut notat Hieronymus in fine *Commentariorum in Epistolam ad Galatas*. Optime Florus magister in *Expositione missæ*: *Amen autem quod ab omni Ecclesia respondetur, interpretatur verum, non ubicunque et quomodocunque, sed mystica religione. Hoc ergo ad tanti mysterii consecrationem, sicut et in omni legitima oratione, respondent fideles, et respondendo subscribunt.* Quæ Flori verba desumpta sunt ex libro Alcuini *De divinis officiis*. Hodie quoque idem observatur in Ecclesia. Nam ubi sacerdos sacrum Canonem recitavit, et verba illa protulit, *per omnia sæcula sæculorum*, tunc omnis populus respondet, Amen. Hoc tantum discrimen est hodie, quod sacerdos canonem et solennes precationes submissa voce pronuntiat, cum olim tota Eucharistiæ caeremonia clara voce perageretur, ut vel unus hic Dionysii locus ostendit.

(7) *Τραπέζῃ ... παραστάντα*. Fideles communi-

caturi ad altare accedebant, ibique corpus Christi de manu presbyteri stantes, non, ut hodie, genibus flexis accipiebant. Ideo παραστάντα dixit Dionysius, quæ vox proprie de presbyteris et diaconis usurpatur, qui altari ministrabant. Chrysostomus homilia 24 in *Epistolam ad Corinthios*: Σὺ δὲ οὐκ ἐν φάτνῃ ὁρᾷς, ἀλλ' ἐν θυσιαστηρίῳ· οὐ γυναῖκα κατέχουσιν, ἀλλ' ἱερεῖα παρεστῶτα· καὶ Πνεῦμα μετὰ πολλῆς τῆς δαφιλίας τοῖς προκειμένοις ἐπιπτάμενον, et homilia 41 in eandem *Epistolam*, ὁ παρὲς τῶν θυσιαστηρίῳ, sacerdos est. De laico vero qui ad altare accedit, προσιέναι et προσελθεῖν dicit Chrysostomus. Ac olim quidem, ut dixi, fideles ad ipsam sacram mensam accedebant, quemadmodum hoc loco docet Dionysius, et in epist. ad Basilidem, cap. 2, ubi de mulieribus quæ mensis sanguinis fluxu laborant, ita scribit: Οὐδὲ γὰρ αὐτὰς οἶμαι πιστὰς οὖσας καὶ εὐλαβεῖς, τολμήσειν οὕτως διακείμενας ἢ τῇ τραπέζῃ τῇ ἁγίᾳ προσελθεῖν, ἢ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ προσάψασθαι. Ad quem Dionysii locum recte notat Balsamo: Ὡς ἔοικε δὲ, τὸ παλαιὸν εἰσέρχοντο γυναῖκες εἰς τὸ θυσιαστήριον, καὶ ἀπὸ τῆς ἁγίας τραπέζης μεταλαμβάνον. Id est: Olim quidem, ut apparet, mulieres ad altare accedebant, et e sacra mensa participabant. Postea tamen canone 44 concilii Laodicensi vetitum est ne mulieres ad altare accederent: viris autem id ipsum interdictum est in synodo Trullana. Quanquam id jam vetitum esse videbatur canone 44 concilii Laodicensi, quo decernitur ut solis sacerdotibus communicaturis ad altare liceat accedere.

(8) *Καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν. . . προτείναντα*. Fideles qui corpus Domini manu accepturi erant, lotis prius studiose manibus, ad altare accedebant, ut docet Chrysostomus homilia 3 in *Epistolam Pauli ad Ephesios*. Idem scribit in homilia 52 in *Matthæum*. Accepturi autem Eucharistiam, dextram manum modice cavatam porrigebant, sinistram ei substernentes, ne quid ex sacro cibo decideret, ut docet Cyrillus Hierosolymitanus in catechesi ultima.

(9) *Καὶ ἀγαθῆς ἐλπίδος*. In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Saviliano, et apud Nicephorum legitur ἀγαθῆς συνειδήσεως. Sed Regius codex et Georgius Syncellus in *Chronico* priorum lectionem tuentur.

τις καὶ ἄλλη τοῦ αὐτοῦ περὶ βαπτίσματος ἐπιστολὴ, ἃς αὐτοῦ καὶ ἡς ἤγειτο παροικίας, Εὐστῖν καὶ τῇ κατὰ Ῥώμην Ἐκκλησίᾳ προσπεφωνημένη· ἐν ἣ δὲ μακρὰς ἀποδείξεως, τὸν περὶ τοῦ ὑποκειμένου ζητήματος παρατείνει λόγον. Καὶ ἄλλη τέ τις αὐτοῦ μετὰ ταύτας φέρεται πρὸς τὸν κατὰ Ῥώμην Διονύσιον, ἡ περὶ Λουκιανοῦ. Καὶ περὶ μὲν τούτων τσαυτὰ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Οὐαλεριανοῦ καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ
(Nic. H. E. vi, 10).

Οἷ γε μὴν ἀμφὶ τὸν Γάλλον οὐδ' ὅλοις ἔτεσι δύο τὴν ἀρχὴν ἐπικατασχόντες, ἐκποδὼν μεθίστανται· Οὐαλεριανὸς δὲ ἅμα Γαλλικῶν παιδί διαδέχεται τὴν ἡγεμονίαν. Αὐθις δὲ οὖν ὁ Διονύσιος οἷα καὶ περὶ τούτου διέξεισιν, ἐκ τῆς πρὸς Ἑρμάμωνα ἐπιστολῆς μαθεῖν ἐστίν, ἐν ἣ τοῦτον ἱστορεῖ τὸν τρόπον· « Καὶ τῷ Ἰωάννῃ δὲ ὁμοίως ἀποκαλύπτεται. Καὶ ἐδόθη γὰρ αὐτῷ, φησὶ, στόμα λαλοῦν μέγα καὶ βλασφημίαν· καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἐξουσία καὶ μῆνες τεσσαράκοντα δύο (10). Ἀμφότερα δὲ ἔστιν ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ θαυμάσαι· καὶ τούτων μάλιστα τὰ πρὸ αὐτοῦ, ὡς οὕτως ἔσχε (11), συννοεῖν, ἕως ἡπιοῦς (12) καὶ φιλόφρων ἦν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ. Οὐδὲ γὰρ ἄλλος τις οὕτω τὴν πρὸ αὐτοῦ βασιλείαν εὐμενῶς καὶ δεξιῶς πρὸς αὐτοὺς διετέθη, οὐδ' οἱ λεχθέντες ἀναφανδὸν Χριστιανοὶ γεγονέναι (13), ὡς ἐκεῖνος οἰκειότατα ἐν ἀρχῇ καὶ προσφιλέστατα φανερὸς ἦν αὐτοὺς ἀποδεχόμενος. Καὶ πᾶς ὁ οἶκος αὐτοῦ θεοσεβῶν πεπλήρωτο, καὶ ἦν Ἐκκλησία Θεοῦ. Ἀποσκειάσασθαι δὲ παρέπεισεν αὐτὸν ὁ διδάσκαλος καὶ τῶν ἀπ' Αἰγύπτου μάγων (14) ἀρχισυνάγωγος (15), τοὺς μὲν καθα-

¹⁰ Apoc. xiii.

(10) *Μῆνες τεσσαράκοντα δύο.* Hunc Dionysii locum optime exposuit Baronius ad annum Christi 257, cap. 7, de spatio scilicet temporis quo duravit persecutio Valeriani. Cum enim Valerianus septem fere annis regnaverit, ut inter omnes constat, priore quidem principatus triennio Christianos benigne complexus est : posteriore vero triennio persecutionem intulit Ecclesiæ. Porro initium principatus Valeriani cæpit anno Christi 253, sub finem, Volusiano II et Maximo coss. Docent id manifeste nummi veteres ab Oceone et Goltzio prolati, in quibus Valerianus imperator tribunitiæ potestatis III, consul III, inscribitur. Item trib. pot. V, cos. IV. Idem quoque colligitur ex nummis imp. Gallieni.

(11) *Καὶ τούτων μάλιστα τὰ πρὸ αὐτοῦ ὡς οὕτως ἔσχε.* Scribendum puto ὡς οὐχ οὕτως, quamvis reclamantibus libris. Sed et transposita videntur esse vocabula. Lego igitur καὶ αὐτοῦ μάλιστα τὰ πρὸ τούτων, ὡς οὐχ οὕτως ἔσχε, συννοεῖν, ἕως ἡπιοῦς καὶ φιλόφρων ἦν, etc. Ita sensus est apertissimus.

(12) *Ἐως ἡπιοῦς.* Sic in optimis exemplaribus Maz. et Meil. scriptum est. Ὡς μὲν ἡπιοῦς ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. In Fukeiano et Saviliano legitur ἕως γὰρ ἡπιοῦς, etc., quam scripturam secutus est Christophorsonus, ut ex versione ejus apparet.

(13) *Οὐδ' οἱ λεχθέντες ἀναφανδὸν Χριστιανοὶ γεγονέναι.* Philippum imperatorem intelligit, qui primus ex Romanis imperatoribus Christianam religionem professus est, ut multi veterum prodiderunt. Sed cum Dionysius in plurali numero loquatur, Philippo adjungi potest Alexander Severus, qui imaginem Christi habuit in larario suo, teste Lampridio; et toto principatus sui tempore Christianos fovit et conservavit, ut ab Eusebio relatum est supra. Porro autem notandum est, Dionysium

ejusdem epistola de baptismo, ipsius et Ecclesiæ quam regerat nomine, ad Xystum et Ecclesiam urbis Romæ directæ, in qua de proposita quæstione prolixam admodum disputationem instituit. Præter has alia exstat ejusdem epistola de Luciano, ad Dionysium Romanum scripta. Sed de his hactenus.

CAPUT X.

De Valeriano, et de persecutione ab eo excitata.

Gallo interim e medio sublato, cum vix biennii spatio imperium tenuisset, Valerianus cum Gallieno filio in ejus locum succedit. De hoc vero quæ tradat Dionysius, et epistola ejus ad Hermammone[m] licet cognoscere, in qua ita scribit : « Joanni quoque similiter revelatum est. Ait enim : Et datum est illi os loquens magna et impia : et data est illi potestas et menses quadraginta duo¹⁰. 256 Utrumque porro in Valeriano impletum mirari licet, illudque ante omnia considerare, cujusmodi is ante persecutionem fuerit : qualiter mansuetus quidem ac benignus erat erga famulos Dei. Neque enim ullus superiorum principum, ne illi quidem ipsi qui palam Christiani fuisse dicuntur, tanta humanitate ac benevolentia nostros complexus est, quantum ille præ se ferebat initio principatus sui. Totaque ejus familia piis hominibus abundabat, ac Dei Ecclesia esse videbatur. Verum magister et archisynagogus magorum Ægypti, ei tandem persuasit ut ab hoc instituto descisceret, jubens ut castos quidem et sanctos viros persequeretur atque occideret, quippe

de imperatoribus illis hoc tantum dicere, quod dicti et existimati fuerint Christiani, non autem quod reipsa Christiani exstiterint.

(14) *Τὸν ἀπ' Αἰγύπτου μάγων ἀρχισυνάγωγος.* Baronius ad ann. Christi 252 et 258 ait hunc esse magum illum qui paulo ante imperium Decii populum Alexandrinorum ad persequendos Christianos incitaverat, de quo loquitur Dionysius apud Eusebium in lib. vi, cap. 41. Ego vero hunc longe alium esse existimo, qui Valerianum imp. adversus Christianos commovit : Macriacum scilicet, eum qui postea imperium occupavit, de quo infra dicturi sumus, idque manifeste convincitur ex sequentibus Dionysii verbis. Subdit enim καλὰ γούν αὐτοῦς ὁ Μακριανός, etc., innuens scilicet, eum quem supra magistrum Valeriani et archisynagogum magorum appellaverat, non alium esse quam Macrianum. Et paulo post addit : « Οὐ μὲν γὰρ Οὐαλεριανὸς εἰς ταῦτα ὑπὸ τούτου προαχθεῖς, etc. Quid potest clarius dici? Tota enim hujus orationis series id apertissime demonstrat, Macrianum hujus impietatis auctorem fuisse Valeriano : qui cum Valeriani quasi pædagogus ac magister quidem esset, pessimis consiliis ei subministratis, primo quidem illum, deinde vero semetipsum perdidit. Porro Macrianum adiutorem ac magistrum Valeriani fuisse in gerenda republica testatur ipse Valerianus in oratione ad senatum, quam refert Pollio : P. C., bellum Persicum gerens Macriano totam rempublicam tradidi.

(15) *Ἀρχισυνάγωγος.* Habebant Judæi archisynagogos, qui synagogis præsidebant. Archisynagogus Judæorum Alexandria memoratur in epistola Adriani imp. ad Servianum, quam refert Vopiscus in Saturnino. Præter archisynagogos erant etiam apud Judæos quidam patres synagogarum, item sacerdotes et presbyteri, et diaconi synagogarum, Ma-

qui scelestis ac detestandis incantationibus adversarentur atque obstarent. Erant enim et sunt etiamnum ejusmodi, qui vel præsentia atque aspectu suo, et insufflantes duntaxat ac vocem edentes, dæmonum præstigias disturbare possint. Initiationes autem impuras, et abominanda maleficia, et sacrificia execranda peragere eum jussit, miseros infantes mactare, immolare liberos infelicium parentum; recens natorum rimari viscera; Dei signenta atque opera discerpere ac detruncare, quasi hoc facto ad summam felicitatem esset perventurus. » Postea subdit: « Egregiam vero gratiam ob speratum imperium, et præclara munera Macrianus eis obtulit. Qui initio quidem cum καθολικός, id est rationalis imperatoris diceretur, nihil rationi consonum, nihil catholicum sensit aut publicum, sed imprecationi

Α ροὺς καὶ ὁσίους ἄνδρας κτίνυσθαι καὶ διώκεσθαι κελεύων, ὡς ἀντιπάλους καὶ κωλυτὰς τῶν παμμιάρων καὶ βδελυκτῶν ἐπαιδιῶν ὑπάρχοντας· καὶ γὰρ εἰσι καὶ ἦσαν ἱκανοὶ παρόντες καὶ ὁρώμενοι, καὶ μόνον ἐμπνέοντες (16) καὶ φεγγόμενοι, διασκεδάσαι τὰς τῶν ἀλιτηρίων δαιμόνων ἐπιβουλὰς· τελετὰς δὲ ἀνάγνους καὶ μαγανείας ἐξαγίστους καὶ ἱερουργίας ἀκαλλιεργήτους ἐπιτελεῖν ὑποτιθέμενος, παῖδας ἀθλοῦς ἀποσφάττειν, καὶ τέκνα δυστήνων πατέρων καταθύειν, καὶ σπλάγχχνα νεογενῆ διαιρεῖν, καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ διακόπτειν καὶ καταχορδεύειν πλάσματα, ὡς ἐκ τούτων εὐδαιμονήσοντα (17). » Καὶ τοῦτοις ἐπιφέρει λέγων· « Καὶ γοῦν αὐτοῖς Μακριανὸς (18) τῆς ἐλπιζομένης βασιλείας προστήνεκε χαριστήρια· ὅς πρότερον μὲν ἐπὶ τῶν καθόλου λόγων (19) λεγόμενος Β εἶνα βασιλεύς, οὐδὲν εὐλογον οὐδὲ καθολικὸν (20)

quos Judæi Azanitas vocabant. Erant etiam apostoli, et supra hos omnes positi patriarchæ. De his omnibus Epiphanius in hæresi Ebionæorum et imperatores in Codice Theodosii, titulo *de Judæis*. Quæ quidem nomina a Judæis sumpsisse videntur Christiani. Verum in hoc Dionysii loco aliud significat ἀρχισυνάγωγος, quod mihi quidem obscurum est. Nec minus obscurum est, qui sint οἱ ἀπ' Αἰγύπτου μάγοι. Aruspices videtur intelligere, qui Romæ erant, seu sacerdotes Isidis ac Serapis, quibus præerat Macrianus. Certe vates et herioli fere omnes erant Ægyptii. Vide cap. 4 lib. II *De vita imp. Constantini*; Eunapium in *Vita Ædesii*. Magici quoque præ cæteris mortalibus callebant, a Nechepso rege ipsis traditam, ut scribit Paulinus: *Quique magos docuit mysteria vana Necepsus*.

Clemens in libro primo *Recognitionum*, sub initium: *Ægyptum petam, atque ibi hierophantis vel prophetis qui adytis præsumt, amicus efficiar, et pecunia invitatum magum precabor, ut educat mihi animam de infernis per eam quam necromantium vocant*. Græca Clementis verba si quis forte desiderat, hic apponam ex ejusdem *Epitome* a Turnebo edita: *Εἰς Αἴγυπτον πορεύσομαι, εἶπον· καὶ τοῖς τῶν ἀδύτων ἱεροφάνταις καὶ προφήταις φιλιωθήσομαι, καὶ μάγον ζητήσας καὶ εὐρών, χρήμασι πείσω πολλοῖς, ψυχῆς ἀνατομὴν, τὴν λεγομένην νεκρομαντίαν, ἐργάσασθαι*. Plinius quidem tres magicæ species enumerat: Persicam, Judaicam et Cypriam; sed quam ille Judaicam vocat, ea est Ægyptia, ut vel ex ipsius Plinii verbis colligitur. At enim Plinius eam a Mose et Jambre repertam esse; Ægyptiorum magos qui jussu Pharaonis portenta ediderunt adversus Moysem, perperam confundens cum Moyse. Certe magicæ artes et incantationes, semper apud Judæos vetite fuisse. Cæterum magos in comitatu secum habebant imperatores Romani, exemplo Alexandri Magni et regum Persicorum. Sic M. Antoninus, in expeditione illa Germanica habuit secum Arnuphium magum Ægyptium, ut scribit Dio. Valerianus quoque imperator magos in exercitu circumduxit, quorum antistes erat Macrianus, teste hic Dionysio.

(16) Καὶ μόνον ἐμπνέοντες. Insufflantes verti, qua voce usus est Prudentius in agone Romani. Solebant enim Christiani dæmonas eorumque præstigias, templi, simulacra exsuflare, abominari se hanc spurcitiam eo indicio declarantes. De hoc more multa jam pridem notavit Brissonius in *Commentario* ad tit. Cod. Theod. *De feriis*, et post illum Heraldus in notis ad Minucium Felicem. Quo referendum puto locum Dionysii apud Eusebium in libro sexto, capite 41, de Quinta muliere Christiana, quam pagani ad templum idolorum traxerant, ἀποσφραγισμένην δὲ καὶ βδελυγμένην, etc.

(17) Vulg. *εὐδαιμονήσαντας*. Quatuor nostri codices, Mazarinus et Medicæus cum Fuketiano et Saviliano, scriptum habent *εὐδαιμονήσοντας*, rectius, dummodo in singulari numero scribas *εὐδαιμονήσοντα*. De solo enim Valeriano hic loquitur Dionysius.

(18) Καὶ γοῦν αὐτοῖς Μακριανός. Subaudiendum est τοῖς δαίμοσι, non autem τοῖς βασιλεῦσι, ut putavit Christophorus. De solo enim Valeriano hic sermo est, ut jam dixi. Adde quod perit omnis sensus hujus loci, si interpretatio Christophoroni retineatur. In nostra autem versione sensus est apertissimus. *Macrianus*, inquit, *cum ex dæmonum prædictionibus atque præsagiis ad spem imperii pervenisset, hanc gratiam ipsis retulit, ut Valerianum in Christianos armaret*. Porro in codicibus nostris Mazar., Medic. et Fuketiano scribitur *Μακριανός*, rectius. Ita enim hunc tyrannum appellant Historiæ Augustæ scriptores et nummi veteres. Sed et in antiquissimo codice Vaticano, quem rogante me consuluit doctissimus vir Lucas Holstenius, scriptum est *Μακριανός*, tum in hoc loco, tum in capite 23.

(19) Ἐπὶ τῶν καθόλου λόγων. Ita Græci vocabant quos Latini dicunt rationales seu procuratores summæ rei, ut jam pridem notavi ad excerpta Constantini Porphyrogeneti ex Dione Cocceiano, p. 112. Quæ quidem hic repetere nihil attinet. Addeamus duntaxat insignem locum Porphyrii in *Vita Plotini*, qui a doctissimo interprete non est intellectus. Loquens enim Porphyrius de Thaumasio quodam, sic ait: *ὥστε καὶ Θευμασίου τινὸς τόνονμα ἐπισελλόντος, τοὺς καθόλου λόγους πράττοντος*. Porro cujusnam imperatoris procurator fuerit Macrianus, incertum est. Cave enim existimes eum Valeriani procuratorem fuisse.

(20) Οὐδὲν καθολικόν. Ludit Dionysius in nomine *catholici*, quo et rationalis officium et Christiana religio designatur. Unde Optatus in libro II catholicam fidem ex eo dictam esse asserit, quod sit rationalis: *Ubi ergo erit proprietates catholici nominis, cum inde dicta sit catholica, quod sit rationalis et ubique diffusa?* Quænam *catholicam* religionem ob id dici quod rationalis sit, non facile mihi persuadeo. Neque enim καθολικός simpliciter et absolute *rationalem* significat, nisi subaudiatur *λογοθέτης*. Cæterum *catholica* cognomen quando primum adhaerit Ecclesiæ Dei, difficile est dicere. In epistola quidem Smyræorum de martyrio B. Polycarpi, mentio sit Ecclesiæ catholicæ. Item in *Actis* passionis Pionii martyris, qui passus est principatu Decii Augusti. Tum Polemo, *Christianus*, inquit, *es? Respondit Pionius: Sum profecto. Cujus*, inquit *Polemo, es Ecclesiæ? Respondit Pionius: Catholica; nulla enim est alia apud Christum*. Apparet igitur hoc cognomen Ecclesiæ inditum esse circa primam apostolorum successionem, cum hæreses multis in lo-

ἐφρόνησεν, ἀλλ' ὑποπέπτωκεν ἀρὰ προφητικῇ τῇ λεγούσῃ· Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν ἀπὸ καρδίας αὐτῶν, καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν (21). Οὐ γὰρ συνήκε τὴν καθόλου πρόνοιαν, οὐδὲ τὴν κρίσιν ὑπείδετο τοῦ πρὸ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πάντων. Διὸ καὶ τῆς μὲν καθολικῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας γέγονε πόλεμος, ἡλλοτρίωσε δὲ καὶ ἀπεξένωσεν ἑαυτὸν τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ, καὶ ὡς πορρωτάτω τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας (22) ἐφυγάδευσεν, ἐν τούτῳ τὸ ἴδιον ἐπαληθεύων ὄνομα (23). » Καὶ πάλιν μεθ' ἑτερά φησιν· « Ὁ μὲν γὰρ Οὐαλεριανὸς εἰς ταῦτα ὑπὸ τούτου προαχθεὶς, εἰς ὕβρεις καὶ ἐνειδισμοὺς ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ρηθὲν πρὸς Ἡσαΐαν· Καὶ οὗτοι ἐξελέξαντο τὰς ὁδοὺς αὐτῶν καὶ τὰ βδελύγματα αὐτῶν, ἃ ἡ ψυχὴ αὐτῶν ἠθέλησε· καὶ ἐγὼ ἐκλέξομαι τὰ ἑμπαλγμένα αὐτῶν, καὶ τὰς ἀμαρτίας ἀνταποδοῶ αὐτοῖς. Οὗτος δὲ τῇ βασιλείᾳ παρὰ τὴν ἀξίαν ἐπιμανεὶς (24), καὶ τὸν βασιλεῖον ὑποδύναι κόσμον ἀδυνατῶν ἀναπήρῃ τῷ σώματι (25), τοὺς δύο παῖδας τὰς πατρῴας ἀναδεξαμένους ἀμαρτίας προεστήσατο. Ἐναργῆς γὰρ ἐπὶ τούτων ἡ πρόρρησις ἦν εἶπεν ὁ Θεός· Ἀποδιδούς ἀμαρτίας πατέρων ἐπὶ τέκνα ἕως τρίτης καὶ τετάρτης γενεᾶς τοῖς μισοῦσί με. Τὰς γὰρ ἰδίας πονηρὰς ἐπιθυμίας ὧν ἡτύχει (26), ταῖς τῶν υἱῶν κεφαλαῖς ἐπιβαλὼν, εἰς ἐκείνους τὴν ἑαυτοῦ κακίαν καὶ τὸ πρὸς τὸν Θεὸν μίσος ἐξωμόρξατο. » Καὶ περὶ μὲν τοῦ Οὐαλεριανοῦ τοσαῦτα ὁ Διονύσιος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῶν τότε Διονυσίων καὶ τοῖς κατ' Αἴγυπτον συμβάδων (Nic. H. E. vi, 40).

Περὶ δὲ τοῦ κατ' αὐτὸν διωγμοῦ σφοδρότατα πνεύ-

⁴¹ Isa. LXVI. ⁴² Exod. XX.

cis exortæ, veram Christi fidem et apostolorum traditionem subvertere conarentur. Tunc enim ut vera et genuina Christi Ecclesia ab adulterinis hæreticorum cœtibus distingueretur, catholicæ cognomen soli orthodoxorum Ecclesiæ attributum est.

(21) Οὐαὶ τοῖς προφητεύουσιν ἀπὸ καρδίας αὐτῶν, καὶ τὸ καθόλου μὴ βλέπουσιν. Hic locus exstat in Ezechielis cap. xiii. Quem quidem Hieronymus ita interpretatur: *Væ his qui prophetant ex corde suo, et omnino non vident.* Dionysius vero noster τὸ καθόλου exponit τὴν καθόλου πρόνοιαν, verba scilicet prophetæ, seu potius LXX interpretum, ad argumentum suum accommodans.

(22) Ὡς πορρωτάτω τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας. Ἐκκλησίας Rob. Stephanus, qui cum scripturam codicis Regii pene ubique sequi soleat, hoc tamen loco depravatam codicis Medicæi lectionem sequi maluit. Sed procul dubio scribendum est τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας, ut præter codicem Regium præferunt codices Maz., Fuk. et Savilianus. Ita etiam legit Christophorsonus.

(23) Τὸ ἴδιον ἐπαληθεύων ὄνομα. Alludit Dionysius ad nomen Macriani. Nam μακράν idem est quod πορρωτάτω.

(24) Οὗτος δὲ τῇ βασιλείᾳ παρὰ τὴν ἀξίαν ἐπιμανεὶς. Pessime hunc locum vertit Christophorsonus, qui hæc de Valeriano dici putavit, cum de Macriano apertissime dicantur. Præcessit enim, ὁ μὲν γὰρ Οὐαλεριανός, etc.; sequitur deinde, Οὗτος δέ, etc., quibus particulis satis declaratur de duobus sermonem fieri. Adde quod de Valeriano

A propheticæ subjacuit, quæ sic habet: *Væ his qui prophetant ex corde suo, nec præ oculis habent bonum publicum. Nam neque providentiam universa moderantem intellexit, nec animo reputavit iudicium illius qui ante omnia et in omnibus et super omnia est Dei. Quocirca hostis quidem fuit catholicæ Dei Ecclesiæ, alienum autem se et extorrem a misericordia Dei præstitit, et quam longissime a sua se salute relegavit, in hoc exprimens atque exhibens veritatem nominis sui.* » Et paulo post: « Nam Valerianus quidem, qui ad hujusmodi facinora a Macriano impulsus fuerat, contumeliis et opprobriis fuit expositus ac deditus, juxta id quod dixit Dominus ad Isaïam ⁴¹: Et ipsi elegerunt vias suas, et abominationes suas quas concupivit anima eorum. Et ego eligam ludibria eorum, et peccata retribuam ²⁵⁷ ipsis. Macrianus vero imperandi cupiditate flagrans tametsi imperio indignus, cum regum cultum induere non posset ipse corpore debilis, duos filios paterna in se translaturus crimina imperio præfecit. Etenim evidentissime in his impleta est prædictio Dei dicentis ⁴²: Ego sum qui ulciscor peccata parentum in liberis, ad tertiam usque et quartam progeniem eorum qui oderunt me. Prævis enim cupiditatibus suis, quibus ipse frui non potuerat in filiorum capita translatis, improbitatem suam et odium divini Numinis in eos pariter transfudit. » Ac de Valeriano quidem hæc Dionysius scribit.

CAPUT XI.

C De his quæ Dionysius et Christiani qui in Ægypto erant, perulere.

De persecutionis autem illius acerbitate, quæ et

dici non potest, eum imperio quod tantopere concupiscebatur, indignum fuisse. Quippe Valerianus erat vir nobilissimus et princeps civitatis; et antequam imperaret, omnium consensu imperio dignissimus habebatur, ut historici tradunt. At Christophorsoni prava versio Baronium etiam in errorem induxit.

(25) Ἀναπήρῃ τῷ σώματι. Certe Joannes Zonaras in Annalibus Macrianum claudum fuisse scribit, quem in historia illorum temporum consulere, haudquaquam inutile fuerit. Solus enim ex iis qui ad nos pervenerunt scriptoribus, Macriani et filiorum ejus res gestas accurate commemoravit.

(26) Ὡς ἡτύχει. Sic habet codex Regius quem fere ubique secutus est Stephanus. In reliquis Maz., Med. et Fuketiano legitur ὧν ἡτύχει, rectius ni fallor. Revera enim Macrianus id quod tantopere concupierat, adeptus est, imperium videlicet. Sed cum ipse gestandis imperii insignibus, ob corporis debilitatem, parum esset idoneus, filios suos ad imperium evexit. Merito igitur de illo dicit Dionysius, ὅτι ἡτύχησε τῶν ἰδίων ἐπιθυμιῶν, id est, *compos fuit votorum suorum.* Cæterum post hæc Dionysii verba de Macriano, sequebatur continuus locus ille qui legitur in capite 23 hujus libri, ἐκείνος μὲν οὖν τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλέων, etc. Uterque enim locus descriptus est ex epistola Dionysii ad Hermannionem, scripta anno ix principatus Gallieni. Quibus addendus ac præponendus est alter locus ex eadem epistola, qui refertur in cap. 1 hujus libri. Atque ita concinnatis ac rejunctis inter se

quanta ipse una cum aliis ob veri Dei cultum pertulerit, docent ejusdem Dionysii verba, quibus Germano cuidam illius temporis episcopo, qui calumniari ipsum conabatur, respondet in hunc modum : « Equidem vereor, ne in dementia ac stuporem lapsus esse videar, dum referre cogor admirabilem erga nos Dei providentiam ac dispensationem. Sed quoniam arcanum quidem regis occultare, ut ait Scriptura ⁴², laudandum est, Dei autem opera prædicare gloriosum; adversus Germani impetum comminus decertabo. Veni ad Æmilianum non solus, sed comitantibus me Maximo compresbytero, et Fausto, Eusebio ac Cheremone, diaconis. Quidam etiam ex fratribus Romanis, qui tum aderant, nobiscum ingressus est. Porro Æmilianus non dixit mihi prima fronte : Ne conventus agas. Id enim illi supervacuum erat ac postremum, ad id quod primum ac præcipuum est recurrenti. Quippe haudquaquam curabat ne alios congregarem, sed id agebat ne ipsi Christiani essemus. Et ab eo cultu desistere me jubebat, ratus scilicet si ego ab eo cultu descivissem, cæteros exemplum meum secuturos. Respondi non improbabili nec longe accessita responsione : « Obedire oportet Deo magis quam hominibus ⁴³. » Sed palam et aperte contestatus sum, me illum qui solus est Deus, neque alium ullum præter hunc adorare; nec a proposito discessurum me esse, nec **258** commissurum unquam ut Christianus esse desinerem. Post hæc abire nos jussit in vicum quemdam solitudini proximum, cui nomen est Cephro. Sed verba ipsa quæ ab utroque nostrum dicta sunt, sicut actis publicis inserta leguntur, accipite : Inductis Dionysio, Fausto, Maximo, Marcello et Cheremone, Æmilianus præfectus dixit : Non solum scripto, sed etiam viva voce vo-

⁴² Tob. xii. ⁴³ Act. v.

omnibus fragmentis, pene integram Dionysii ad Hermammoneum epistolam habituri sumus.

(27) Ἀς πρὸς Γερμανόν. Quod sequitur insigne fragmentum ex epistola seu potius libro Dionysii adversus Germanum episcopum, jungendum est cum altero ejusdem libri fragmento quod habes in lib. vi, cap. 40.

(28) Εἰς ἀρροσύνην δὲ κινδυνεύω. Eadem excusatione utitur Paulus apostolus in Epist. II ad Corinthios, cap. xi, cum se ipse laudaturus esset, ubi vide quæ notat Joannes Chrysostomus. Ad eum igitur Pauli locum alludit Dionysius.

(29) Οὐκ ἀπεικός. Malim scribere οὐκ ἀπεικός. Mox verba illa πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις delenda esse mihi videntur. Leguntur quidem hæc verba in cap. v Actuum apostolorum. Sed nihil faciunt ad hunc locum. Nisi malis legere, ut est in codice Reg., ἀπεκρινάμην δὲ οὐκ ἀπεικός, οὐδὲ μακράν τοῦ Πειθαρχεῖν, etc. Id est, responsum dedi quod non longe abest ab illo apostolico.

(30) Ὡς ὑπομνηματίσθη. Male Christophorus hunc locum ita vertit, sicut a quibusdam in commentarios relata sunt. Ὑπομνήματα Græci vocant quæ Latini Acta, ut observavimus ad librum i, ubi de Actis Pilati. Qui hæc Acta conficiebant, dicebantur a Græcis ὑπομνηματογράφοι. Latini eos ab Actis vocabant; ut legitur in Notitia imperii Romani. Hypomnematographi urbis Alexandrinæ

συντος, οἱ αὖτε ἐτέροις ὁ αὐτὸς διὰ τὴν εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν εὐσέθειαν ὑπέστη, δηλώσουσι αἱ αὐτοῦ φωναὶ ὅς πρὸς Γερμανὸν (27) τῶν κατ' αὐτὸν ἐπισκόπων κακῶς ἀγορεύειν αὐτὸν περιώμενον ἀποτεινόμενος, τοῦτον παρατίθεται τὸν τρόπον. « Εἰς ἀρροσύνην δὲ κινδυνεύω (28) πολλὴν καὶ ἀναισθησίαν ὄντως ἐμπεσεῖν, εἰς ἀνάγκην συμβιβαζόμενος τοῦ διηγεῖσθαι τὴν θαυμαστὴν περὶ ἡμᾶς οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἐπεὶ μυστήριόν φησι βασιλείως κρύψαι καλὸν, τὰ δὲ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἀνακηρύττειν ἔνδοξον, ὁμῶς χωρήσω τῇ Γερμανοῦ βίβλ. Ἦκον πρὸς Αἰμιλιανὸν οὐ μόνος· ἑκολούθησαν δὲ μοι συμπερεσβύτερος τε μου Μάξιμος, καὶ διάκονοι, Φαῦστος καὶ Εὐσέβιος καὶ Χαιρήμων. Καὶ τις τῶν ἀπὸ Ῥώμης παρόντων ἀδελφῶν ἡμῖν συνεισήλαθεν. Αἰμιλιανὸς δὲ οὐκ εἶπέ μοι προηγουμένως, μὴ σύναγε. Περιττὸν γὰρ τοῦτο ἦν αὐτῷ καὶ τὸ τελευταῖον ἐπὶ τὸ πρῶτον ἀνατρέχοντι. Οὐ γὰρ περὶ τοῦ μὴ συνάγειν ἐτέρους ὁ λόγος ἦν αὐτῷ, ἀλλὰ περὶ τοῦ μὴ αὐτοὺς ἡμᾶς εἶναι Χριστιανούς· καὶ τούτου προσέτατε πεπαῦσθαι, εἰ μεταβαλομένη ἐγώ γε, καὶ τοὺς ἄλλους ἐφεσθαι μοι νομίζων. Ἀπεκρινάμην δὲ οὐκ ἀπεικός (29), οὐδὲ μακράν· Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις. Ἄλλ' ἀντικρὺς διεμαρτυράμην, ὅτι τὸν Θεὸν τὸν ὄντα μόνον, καὶ οὐδένα ἕτερον σέβων οὐδ' ἂν μετατεθείμην, οὐδὲ παυσαίμην ποτὲ Χριστιανὸς ὢν. Ἐπὶ τούτοις ἐκέλευσεν ἡμᾶς ἀπελθεῖν εἰς κώμην πλησίον τῆς ἐρήμου καλουμένην Κεφρώ. Αὐτὸν δὲ ἐπακούσας τῶν ὑπ' ἀμφοτέρων λεχθέντων ὡς ὑπομνηματίσθη (30). Εἰσαχθέντων Διονυσίου (31) καὶ Φαύστου καὶ Μαξίμου καὶ Μαρκέλλου καὶ Χαιρήμονος, Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν εἶπε· καὶ ἀγραφῶς ὑμῖν διελέχθη περὶ τῆς φιλανθρωπίας τῶν κυρίων ἡμῶν ἥ περὶ ὑμᾶς κέχρηται. Δεδώκασι γὰρ ἐξουσίαν ὑμῖν σωτηρίας εἰ βούλοιθε (32) ἐπὶ τὸ κατὰ φύσιν τρέπεσθαι, καὶ θεοὺς τοὺς σώζοντας αὐτῶν

mentio fit in lege ultima codice Theodosiano *De decurionibus*. Ejus officium describit Philo in *Flaccum*, ubi de Lamprone quodam loquens, qui erat hypomnematographus præfectorum Ægyptii: προσεστὼς γὰρ ἡγεμόνι ὅπου ὑπομνηματίζετο, τὰς δίκας εἰσάγων ὡς ἔχων τάξιν, εἶτα τὰ μὲν ἀπῆλειπεν, ἣ παρήει ἔκων, τὰ δ' οὐ λεχθέντα προσενέταττεν. Hoc hypomnematographi officium gessit olim Alexandria Lucianus, ut ipse testatur in *Apologia pro iis qui salarium accipiunt*, his verbis: Ἐγὼ γ' οὖν, εἰ σκέψαιο, δόξαίμ' ἂν σοι οὐ τὸ σμικρότατον τῆς Αἰγυπτίας ταύτης ἀρχῆς ἐγχεχεῖρσθαι, τὰς δίκας εἰσάγειν, καὶ τάξιν αὐταῖς τὴν προσήκουσαν ἐπιτιθεῖναι, καὶ τῶν πραττομένων καὶ λεγομένων ἀπαξάπαντων ὑπομνήματα γράφειν, etc. Addit etiam Lucianus, hypomnematographum salarium amplissimum e fisco habuisse, et peracto recte officio, provinciam regendam accepisse.

(31) Εἰσαχθέντων Διονυσίου. Hæc erat formula actorum publicorum, ut docet Amm. Marcellinus in lib. xii his verbis: *Et acta super eo gesta, non sine magno legebantur horrore, cum id voluminis publici contineret exordium. Consulatu Tauri et Florentii, inducto sub præconibus Tauro. Ad quem locum vide quæ olim notavimus.*

(32) Εἰ βούλοιθε. In tribus exemplaribus Maz., Med. et Fuk. legitur et βούλεσθε.

τὴν βασιλείαν προσκυνεῖν, ἐπιλαθέσθαι τε τῶν παρὰ Ἀφύσιν. Τί οὖν φατε πρὸς ταῦτα; Οὐδὲ γὰρ ἀχαρίστους ὑμᾶς ἔσεσθαι περὶ τὴν φιλανθρωπίαν αὐτῶν προσδοκῶ, ἐπειδὴ περ ἐπὶ τὰ βελτίω ὑμᾶς προτρέπονται. Διονύσιος ἀπεκρίνατο· Οὐ πάντες πάντας προσκυνοῦσι θεοὺς, ἀλλ' ἕκαστοι τινας, οὓς νομίζουσιν. Ἡμεῖς τοίνυν τὸν ἕνα Θεὸν καὶ Δημιουργὸν τῶν ἀπάντων, τὸν καὶ τὴν βασιλείαν ἐγγειρήσαντα τοῖς θεοφιλεστάτοις Οὐαλεριανῷ καὶ Γαλληνῷ σεβαστοῖς, τοῦτον καὶ σέβομεν καὶ προσκυνούμεν, καὶ τούτῃ διηγεκῶς ὑπὲρ τῆς βασιλείας αὐτῶν ὅπως ἀσάλευτος διαμένῃ, προσευχόμεθα. Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν, αὐτοῖς εἶπε· Τίς γὰρ ὑμᾶς κωλύει καὶ τοῦτον εἶπερ ἐστὶ Θεὸς, μετὰ τῶν κατὰ φύσιν θεῶν προσκυνεῖν; θεοὺς γὰρ σέβειν ἐκελεύσθητε, καὶ θεοὺς οὐδὲ πάντες ἴσασι. Διονύσιος ἀπεκρίνατο· Ἡμεῖς οὐδὲνα ἕτερον προσκυνούμεν. Αἰμιλιανὸς διέπων τὴν ἡγεμονίαν, αὐτοῖς εἶπε· Ὅρῳ ὑμᾶς ὁμοῦ καὶ ἀχαρίστους ὄντας καὶ ἀναισθήτους τῆς πραότητος τῶν σεβαστῶν (33) ἡμῶν. Διόπερ οὐκ ἔσεσθε ἐν τῇ πόλει ταύτῃ. Ἀλλὰ ἀποσταλήσεσθε εἰς τὰ μέρη τῆς Λιβύης, καὶ ἐν τόπῳ λεγομένῳ Κεφρῷ· τοῦτον γὰρ τὸν τόπον ἐξελεξάμην ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν σεβαστῶν ἡμῶν. Οὐδαμῶς δὲ ἐξέσται οὔτε ὑμῖν οὔτε ἄλλοις τισὶν, ἢ συνόδους ποιεῖσθαι, ἢ εἰς τὰ καλούμενα κοιμητήρια (34) εἰσιέναι. Εἰ δέ τις φανεῖται μὴ γενόμενος εἰς τὸν τόπον τοῦτον ὃν ἐκέλευσα, ἢ ἐν συναγωγῇ τινὶ εὐρεθῇ, ἑαυτῷ τὸν κίνδυνον ἐπαρτήσῃ. Ὅ γὰρ ἐπιλείψῃ ἢ δέουσα ἐπιστρέψῃ. Ἀπόστητε οὖν ὅπου ἐκελεύσθητε. — Καὶ νοσοῦντα δέ με κατήπειξεν, οὐδὲ μᾶς ὑπέρθεσιν δοὺς ἡμέρας. Ποῖαν οὖν ἔτι (35) τοῦ συνάγειν ἢ μὴ συνάγειν εἶχον σχολήν; » Εἶτα μεθ' ἑτέρᾳ φησιν· « Ἀλλ' οὐδὲ τῆς αἰσθητῆς ἡμεῖς μετὰ τοῦ Κυρίου συναγωγῆς ἀπέστημεν. Ἀλλὰ τοὺς μὲν ἐν τῇ πόλει σπουδαιότερον συνεκρότουν ὡς συνόν. Ἀπὼν μὲν τῷ σώματι, ὡς εἶπεν (36), παρὼν δὲ τῷ πνεύματι. Ἐν δὲ τῇ Κεφροῖ, καὶ πολλῇ συνεπεδήμησεν ἡμῖν ἐκκλησία, τῶν μὲν ἀπὸ τῆς πόλεως ἀδελφῶν ἐπομένων, τῶν δὲ συνόντων ἀπ' Αἰγύπτου. Κάκει θύραν ἡμῖν ὁ Θεὸς ἀνέβη τοῦ λόγου. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐδιώχθημεν, ἐλιθοβολήθημεν, ὕστερον δὲ νινες οὐκ ὀλίγοι τῶν ἐθνῶν τὰ εἰδῶλα καταλιπόντες, ἐπέστρεψαν ἐπὶ τὸν Θεόν. Οὐ πρότερον γὰρ παραδεξαμένοις αὐτοῖς, τότε πρῶτον δι' ἡμῶν ὁ λόγος ἐπ' ἐσπάρη. Καὶ ὡς περ τοῦτου ἐνεκεν ἀπαγαγὼν ἡμᾶς πρὸς αὐτοὺς ὁ Θεὸς, ἐπεὶ τὴν διακονίαν ταύτην ἐπληρώσαμεν, πάλιν ἀπαγχομεν. Ὁ γὰρ Αἰμιλιανὸς

A hiscum disserui de humanitate principum nostrorum, qua illi erga vos utuntur. Vobis enim potestatem fecerunt salutis vestræ retinendæ, dummodo ad id quod naturæ consentaneum est ferri, deosque imperii illorum custodes adorare, et eorum quæ naturæ ipsi repugnant oblivisci velletis. Quid ergo ad hæc dicitis? Neque enim vos ingrato animo fore spero adversus eorum clementiam, quippe cum ad meliora vos traducere conentur. Dionysius respondit: Non omnes ab omnibus coluntur dii, sed eos singuli colunt quos arbitrantur deos. Nos quidem unum Deum omnium rerum opificem, qui Valeriano et Gallieno sacratissimis Augustis imperium tradidit, colimus et adoramus. Huic continuas preces offerimus pro imperio illorum, ut stabile et inconcussum permaneat. Æmilianus præfectus iterum dixit: Quis vero vos prohibet, quominus et hunc, si quidem Deus est, cum iis qui natura dii sunt adoretis? Deos enim colere jussi estis, eosque quos cuncti norunt deos. Dionysius respondit: Nos nullum alium adoramus. Æmilianus præfectus dixit: Video vos ingratos esse simul ac stupidos, qui clementiam Augustorum minime sentiat. Quamobrem non manebitis in hac urbe, sed mittimini in partes Libyæ ad locum qui dicitur Cephro. Hunc enim locum jussu Augustorum nostrorum elegi. Nullatenus autem licebit vobis nec quibuscunque aliis, conventus agere, aut ea quæ vocantur cæmeteria adire. Quod si quis ad eum quem jussi locum minime profectus deprehenderit, aut in conventu aliquo fuerit inventus, is sibi ipse periculum arcesset. Non enim deerit congrua animadversio. Abscedite igitur quo jussi estis. — Statimque me tametsi ægrotantem proficisci compulsi, ne diei quidem unius dilatione concessa. Quomodo igitur conventus agere aut non agere vacuum mihi deinceps fuit? » Paucis deinde interjectis, addit: **259** « Sed neque a corporali conventu, Domino juvante, abstinuimus. Verum eos qui in urbe erant, perinde ac si adessem, majore studio congregavi in ecclesiam; absens quidem corpore, ut jam dixi, animo autem præsens. Apud Cephro vero nobiscum magna fidelium adfuit multitudo, partim eorum qui ab urbe nos secuti fuerant, partim aliorum qui ex reliqua Ægypto confluebant. Ibi quoque janua nobis patefecit Deus ad prædicationem verbi sui. Et initio quidem persecutionem passi et lapidibus impe-

(33) *Πραότητος τῶν σεβαστῶν*. Codd. Med. et Maz. addunt ἡμῶν, quibus consentit codex Fuk.

(34) *Κοιμητήρια*. Latini *areas* vocabant, ita Tertullianus in libro *ad Scapulam*, et in *Gestis purgationis Cæciliani*: *Nam cives in area martyrum fuerunt inclusi*. Et in *Gestis purgationis Felicis*: *Tollat aliquis de vestris in aream, ubi orationes facitis*.

(35) *Ποῖαν οὖν ἔτι*. Accusabatur scilicet Dionysius a Germano, quod conventus fratrum non habuisset ante exortam persecutionem, sed fuga salutis suæ prospexisset. Quoties enim ingruerat persecutio, solebant prius episcopi populum congregare, ut eum ad retinendam Christi fidem ex-

hortarentur. Deinde infantes et catechumenos baptizabant, ne sine baptismo ex hac vita migrarent; et Eucharistiam fidelibus dividebant, cum incertum esset quandiu duratura esset persecutio. Quem morem docuit nos factum Dorothei cuiusdam Thessalonicensis episcopi, temporibus Justiniani, quod refertur in suggestione Germani, Felicis et Dioscori, missa ad Hormisdam PP. anno Christi 519.

(36) *Ἀπὼν μὲν τῷ σώματι, ὡς εἶπεν*. Sic in codd. Maz. et Med. scribitur. Vulg. εἶπον. In Fuk. et Savil. scriptum inveni ὡς εἶπεν ὁ Ἀπόστολος. Certe alludit Dionysius ad locum Apostoli in priore ad Corinth. cap. v.

liti sumus. Postmodum vero non pauci ex gentilibus, relictis simulacris, ad Deum conversi sunt. Tunc enim primum apud illos verbi divini per nos sparsa sunt semina, cum illud antea non suscepissent. Ac prorsus quasi Deus ejus rei causa nos ad illos perduxisset, postquam illud ministerium implevimus, iterum nos alio transtulit. Etenim Æmilianus in asperiora quædam loca, et ut credebatur magis Libyca, nos transportare constituit. Et cunctis undecunque ad Mareoticam præfecturam confluere jussis, vicos per regionem illam dispersos singulis assignavit: nos vero magis ad viam publicam, ut primi comprehenderemur, collocavit. Id enim præcipue agebat ac moliebatur, ut quandocunque voluisset, omnes nullo negotio capi possemus. Ego vero cum Cephro primum abire jussus sum, tamen ubinam locus ille situs esset, ignorabam, quippe qui ne nomen quidem illius antea fere audivissem; nihilominus alacri constantique animo perrexi. Posteaquam vero mihi renuntiatum est ut ad Colluthionis regionem migrarem, norunt ii qui tum præsentibus aderant quomodo affectus animo fuerim. Hic enim memetipsum accusabo. Principio quidem ægre admodum ac moleste tuli. Etsi enim regio illa notior nobis magisque familiaris erat quam Cephro, tamen fratribus ac probis viris vacuus esse locus dicebatur, et viatorum turbis latronumque incurSIONIBUS obnoxius. Sed multum mihi consolationis attulit, quod fratres me admonuerunt, locum illum a civitate propius abesse. Itaque quamvis Cephro maximam nobis multitudinem fratrum ex Ægypto confluentium adduxisset, adeo ut laxius jam conventus agere possemus: illic tamen ob vicinitatem urbis, charissimorum et conjunctissimorum hominum aspectu crebrius nos aiebant esse **260** frui-

(37) *Τὰ Κολλουθίωνος*. Supplendum videtur μέρη. Sic supra dixit Dionysius τὰ μέρη τῆς Αιγύπτου. Erat autem hic locus in Mareotica præfectura. Sic etiam τὰ βορρῶν tractus quidam Ægypti dicebatur, a nomine scilicet dominorum qui ea loca olim possederant. Apud Nicephorum Κολουθίων hic locus dicitur cum simpliciter ληβλῆ; quam scripturam rectiorem puto. Nam Κολουθίων nomen est deflexum a Colutho, qui nomen fuit frequens apud Ægyptios. Certe ita dictus est poeta quidam celebris temporibus Anastasii, oriundus ex Thebaide, ut testatur Suidas. Fuit et alter Coluthus schismaticus in Ægypto temporibus magni Anastasii, cujus crebra fit mentio in ejus *Apologia*. Eum *Acoluthum* vocat Gregorius Nyssenus in lib. xi *contra Eunomium*.

(38) *Καταδρομαῖς ἐγκείμερον*. Scribendum puto ἐκκείμερον.

(39) *Κατὰ μέρος... συναγωγῇ*. Quoties suburbia paulo remotiora erant ab urbe, ii qui in suburbis illis manebant, non cogebantur ad majoris ecclesiæ conventus accedere, sed in eo suburbio particulares fiebant conventus in aliqua basilica, aut in loco ad hoc agendum idoneo. Id ex hoc Dionysii loco manifeste colligitur, quem nec Musculus nec Christophorus intellexerunt, sed omnia miscuerunt, adeo ut ex eorum interpretatione nihil sani possis elicere. Porro *προάστεια* Græci dicunt non solum suburbia, quæ urbi conjuncta sunt, sed etiam vicus satis longo intervallo ab urbe dissitos. Sic Canopus duodecimo lapide distans ab urbe Alexan-

dria, προάστειον dicitur ab Athanasio in libello quem obtulit concilio Chalcedonensi. Sic etiam Daphne, suburbanum Antiochiæ, Achyrone Nicomediæ, et Septimum dicitur suburbanum Constantinopolis, licet aliquot passuum millibus abessent ab illis civitatibus. Vide *Glossarium* Pithæi in *Novellas Juliani Antecessoris*, voce *Proastium*. Porro ex hoc loco colligitur ætate quidem Dionysii unicam adhuc fuisse Alexandriæ ecclesiam, in quam omnes urbis illius fideles orationis causa conveniebant. Postmodum vero temporibus Athanasii, cum plures essent ecclesiæ a diversis episcopis Alexandriæ ædificatæ, cives Alexandrini seorsum in diversis ecclesiis colligebantur, κατὰ μέρος καὶ διηρημένως, ut loquitur Athanasius in *Apologia* prima ad Constantium, nisi quod in majoribus festis, Paschæ scilicet aut Pentecostes, non fiebant particulares conventus, sed universi in majorem ecclesiam conveniebant, ut ibidem testatur Athanasius.

(40) *Πολλὰς γε ταῖς ὁμολογίαις*. Hæc et sequentia ironice dicuntur a Dionysio. Quæ deinde sequuntur, sic lego et interpungo: Πολλὰ γε εἰπεῖν ἔχει καθ' ἑαυτοῦ γενόμενα, ὅσα ἀριθμῆσαι δύναται περὶ ἡμῶν. Certe in vetustissimo codice Mazariño, post vocem ἡμῶν apposita est virgula, et ante vocem ὅσας ponitur subdistinctio. Codex autem Fuk. emendationi nostræ plane subscribit.

(41) *Ἀξιωματῶν ἀποθέσεις*. Hinc patet Dionysium Alexandrinum splendido genere ortum fuisse. Nam dignitas ex generis nobilitate præcipue

ἐπαίνων ἡγεμονικῶν καὶ βουλευτικῶν (42) καταφρονήσεις, καὶ τῶν ἐναντίων ἀπειλῶν, καὶ καταδοήσεων καὶ κινδύνων, καὶ διωγμῶν καὶ πλάνης καὶ στενοχωρίας, καὶ ποικίλης θλίψεως ὑπομονήν; Οὐα τὰ ἐπὶ Δεκίῳ καὶ Σαβίνῳ (43) συμβάντα μοι, οἷα μέχρι νῦν Αἰμιλιανοῦ. Ποῦ δὲ Γερμανὸς ἐφάνη; τίς δὲ περὶ αὐτοῦ λόγος; Ἀλλὰ τῆς πολλῆς ἀφροσύνης εἰς ἣν ἐμπίπτω διὰ Γερμανὸν, ὀφείμαι· διδὼ καὶ τὴν καθ' ἑκαστον τῶν γενομένων διήγησιν, παρίημι τοῖς εἰδόσιν ἀδελφοῖς λέγειν. » Ὁ δ' αὐτὸς καὶ ἐν τῇ πρὸς Δομέτιον καὶ Δίδυμον ἐπιστολῇ τῶν ἀμφὶ τὸν διωγμὸν αὐθις μνημονεύει ἐν τούτοις· « Τοὺς δὲ ἡμετέρους πολλοὺς τε θντας καὶ ἀγνώτας ὑμῖν, περισσὸν ὀνομαστὶ καταλέγειν· πλὴν ἴστε ὅτι ἄνδρες καὶ γυναῖκες, καὶ νέοι καὶ γέροντες, καὶ χόραι καὶ πρεσβύτερες, καὶ στρατιῶται καὶ ἰδιῶται, καὶ πᾶν γένος καὶ πᾶσα ἡλικία, οἱ μὲν διὰ μαστίγων καὶ πυρὸς, οἱ δὲ διὰ σιδήρου τὸν ἀγῶνα νικήσαντες, τοὺς στεφάνους ἀπειλήφασιν· τοῖς δὲ οὐ πάμπολυς αὐτάρκης ἀπέβη χρόνος, εἰς τὸ φανῆναι δεκτοὺς τῷ Κυρίῳ· ὥσπερ οὖν ἔοικε μηδὲ ἐμοὶ δὲ μέχρι νῦν. Διόπερ εἰς ὃν οἶδεν αὐτὸς ἐπιτέθειον καιρὸν ὑπερέθετό με, ὁ λέγων· « Καίριψ δεκτῷ ἐπῆχουσά σου, καὶ ἐν ἡμέρᾳ σωτηρίας ἐδοθήθησά σοι. » Τὰ γὰρ καθ' ἡμᾶς ἐπειδὴ πυνθάνεσθε καὶ βούλεσθε δηλωθῆναι ὑμῖν ὅπως διάγομεν, ἡκούσατε μὲν πάντως, ὅπως ἡμᾶς δεσμώτας ἀπαγομένους ὑπὸ ἑκατοντάρχου καὶ στρατηγῶν (44), καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς στρατιωτῶν καὶ ὀπηρετῶν, ἐμέ τε καὶ Γάϊον καὶ Φαῦστον καὶ Πέτρον

ducitur. Hinc in gestis purgationis Cæciliani, quæ post collationem Carthaginensem edita sunt, Victor interrogatus a Zenofilo consulare, cujus conditionis esset, respondit: *Professor sum litterarum Romanarum*. Deinde interrogatus cujus dignitatis esset, respondit: *Patre decurione Constantinensium, avo milite, qui in comitatu militaverat*. Cæterum Dionysius Alexandrinus, antequam ad Christi fidem transiret, professione rhetor fuerat, ut docet Maximus in scholiis ad librum Dionysii Areopagitæ *De cælesti hierarchia*, capite 5: Ὁ τοῦν μέγας Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρέων ἐπίσκοπος, ὁ ἀπὸ ῥητόρων, etc.

(42) *Βουλευτικῶν*. Augustus Alexandrinos sine ullis decurionibus rempublicam suam administrare jussit. Postea vero Severus imp. Alexandrinis curiam habere permisit, ut scribit Dio in lib. 21: Τοῖς δ' Ἀλεξανδρεῦσιν ἀνεῦ βουλευτῶν πολιτεύεσθαι ἐκέλευσεν. Paulo post, βουλευδοῦσι δὲ δὴ ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ περὶ Σεβήρου αὐτοκράτορος ἀρξάμενοι. Idem scribit Spartianus in Severo: *Alexandrinis jus buleutarum dedit, qui sine publico consilio, ita ut sub regibus, ante vivebant, uno iudice contenti, quem Cæsar dedisset*. Certe in epistola Athanasii ad solitarios, mentio fit decurionum Alexandriæ.

(43) Τὰ ἐπὶ Δεκίῳ καὶ Σαβίνῳ. Ille Sabinus præfectus Ægypti fuerat temporibus Derii imp. De quo Dionysius in epistola ad Fabium, quam retulit Eusebius in cap. 41 lib. vi. Æmilianus vero præfectus Ægypti de quo hic sermo est, postea imperium occupavit, ut scribit Pollio in 30 *Tyrannus*; qui tamen eum ducem appellat, non autem præfectum Ægypti.

(44) Καὶ στρατηγῶν. Male interpretes hoc loco duces interpretati sunt; quod est absurdissimum. Cur enim pluribus opus erat ducibus ad deducendum Dionysium in exsilium, cum unus tantum adesset centurio? Vidit hanc absurditatem Christo-

phorus. Eos quippe accessuros ibique comoratos, et tanquam in suburbanis remotioribus, particulares illic conventus futuros. Idque ita contigit. » Deinde paulo post de his quæ sibi acciderunt ita scribit: « Sed fortasse Germanus multis fidei confessionibus gloriatur; multa prædicare potest adversus se gesta. Quot vero enumerare potest perinde atque ego, sententias iudicum, publicationes, proscriptiones, direptiones bonorum: abjectiones dignitatum, contemptus gloriæ sæcularis, laudum a præfectis ac decurionibus profectarum despectus: minarum denique quæ coram intentabantur, vociferationum, discriminum, persecutionum, fugæ, ærumnarum et cujusquemodi malorum tolerantiam; cujusmodi sunt ea quæ sub Decio et Sabino, et quæ

B in hunc usque diem sub Æmiliano nobis contigerunt. Ubinam vero comparuit Germanus? Quenam illius facta est mentio? Verum ab imprudentia illa in quam Germani causa delapsus sum, tandem absisto. Singularum igitur rerum narrationem fratribus qui plenissimam gestorum notitiam habent relinquo. » Porro idem Dionysius in epistola quam scripsit ad Domitium et Didymum, nonnulla ad persecutionem illam spectantia rursus ita commemorat: « Nostros vero superfluum est pomiatim recensere, cum et plurimi sint et vobis ignoti. Id tantum in universum scire vos convenit, viros et mulieres, juvenes ac senes, puellas et anus, milites ac paganos, ex omni denique hominum genere

C phorsonus, eaque de causa pro στρατηγῶν emendavit στρατηγῶν, et ducem interpretatus est. Sed neque hoc modo absurditatem vitare potuit. Neque enim dux ipse reus in exsilium deducere solebat. Sed huiusmodi officium mandabatur centurioni aut speculatori. Aliud igitur significat vox στρατηγῶν, nempe duumviros seu magistratus Alexandrinæ civitatis. Græci enim ita vocabant, ut pluribus exemplis probavi ad librum xxxi Amm. Marcellini. Porro hi magistratus cum haberent modicam coercionem, ut loquuntur jurisconsulti, reos comprehendere, carceri mancipare et interrogare, et acta conficere solebant, Romano præsidi iudicium de iis reservantes, ut discere est ex *Actibus apostolorum*, et ex *Actis* Pionii martyris et aliorum. Quare non mirum est si magistratus Alexandriæ hoc in loco operam suam commodant rectori provincie, ad deducendum Dionysium in exsilium; quem scilicet ipsi comprehendant, et in iudicium coram præfecto Ægypti adduxerant. Sed et quæ sequuntur verba, καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς στρατιωτῶν καὶ ὀπηρετῶν, sententiam nostram confirmant. Nam στρατιῶται referuntur ad centurionem; ὀπηρετῶται vero ad duumviros seu magistratus quibus parebant. Athanasius quoque, in epistola ad solitarios, στρατηγὸν vocat duumvirum seu magistratum Alexandrinæ civitatis. Loquens enim de Ariaritis qui presbyteros ac diaconos Alexandriæ in iudicium pertractos exsilio multaverant, ita scribit: Καὶ πῶς αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ δουλῆος καὶ τῶν δικαστῶν ἐφυγάδευσαν, καταφέροντες ἐκ τῶν οἰκῶν τοὺς οἰκείους αὐτῶν διὰ τῶν στρατιωτῶν καὶ τοῦ στρατηγῶ Γοργονίου καὶ πληγαῖς καταχόπτοντες. Id est, *Quomodo ducis ac iudicium opera eos in exsilium egere, necessarios illorum ex domibus extrahentes militari manu, et ad iudicium Gorgonii magistratus*. Male enim interpretes *Gorgonium ducem* vertit. Atqui dux ipse Sebastianus vocabatur, teste Athanasio: Gorgonius vero magistratus erat seu duumvir

aique ætate, alios flagrorum verberibus, alios ferri acie, alios ignibus in certamine superatis coronas retulisse. Nonnullis vero longissimum temporis spatium non satis fuit ad hoc ut Deo acceptabiles viderentur, sicuti nec mihi in hunc usque diem. Scilicet in aliud opportunum tempus quod ipsi probe cognitum est, me distulit Dominus qui dicit : « In tempore accepto exaudivi te, et in die salutis opitulatus sum tibi ⁴⁴. » De rebus autem nostris quandoquidem sciscitamini, ac certiores fieri vultis quo in statu agamus : audivistis quidem omnino, quo pacto cum ego et Caius et Faustus cum Petro et Paulo vincti duceremur a centurione et magistratibus, militibusque et apparitoribus, qui una cum ipsis erant, supervenientes quidam ex Mareotis, invitis nos nec **261** sponte sequentes per vim abstraxerint. Ego quidem nunc et Petrus et Caius soli, reliquis fratribus orbat, in deserto et squalido quodam Libyæ loco conclusi sumus, tridui itinere distantes a Parætonio. » Et aliquanto post : « In urbe autem, inquit, occultarunt se, ut fratres clanculo invisant, presbyteri quidem : Maximus, Dioscorus, Deme- trius et Lucius. Faustinus enim et Aquila, utpote in majore hominum luce positi, per Ægyptum vagantur. Diaconi vero post illos qui morbo consumpti sunt, superstites : Faustus, Eusebius, Chæremon. Eusebius, inquam, quem Deus iam inde ab initio roboravit, impulitque ut confessoribus in custodia positis ministeria strenue exhiberet ; utque consummatorum ac beatorum martyrum cadavera

⁴⁴ Isa. XLIX.

Alexandriæ, cuius id proprium munus erat, ut reos comprehenderet, et coram maioribus iudicibus sisteret. Testatur id libellus protestationis populi Alexandrini, quem Athanasius epistolæ suæ subjecit, his verbis : Οἶδε ταῦτα καὶ ὁ στρατηγὸς τῆς πόλεως Γοργόνιος. Et paulo post : Ἀπέστειλε τὸν τῆς τάξεως δῆμιον, καὶ τὸν στρατηγὸν, θέλων αὐτὰ ἄραι, id est, *Misit speculatorem officii sui, et magistratum, ut arma illa ex ecclesia tolleret.*

(45) Ἐπελθόντες τινὲς τῶν Μαρεωτῶν. Hæc in prima persecutione sub Decio contigerunt, tunc cum Dionysius Sabini præfecti sententia Taposirim deductus est, ut scribit ipse Dionysius in epistola adversus Germanum, quæ habetur in lib. vi, c. 40. Certe qui epistolam illam Dionysii adversus Germanum cum hac quæ ad Domitium scripta est, contulerit, non dubitabit quin de una eademque re utrobique loquatur Dionysius. Quare fallitur Eusebius, qui in hac Dionysii ad Domitium epistola, ea narrari putavit quæ ad Valeriani persecutionem pertinebant, quod ex ipso Dionysio facile est refellere. Etenim in persecutione sub Valeriano, Dionysius non est deductus in exilium cum custodia militari ; nec supervenientes Marcotæ, fugatis militibus eum per vim abstractum in libertatem restituerunt ; nec Caium et Faustum, et Petrum ac Paulum presbyteros secum tunc Dionysius habuit. Quæ omnia in persecutione illa quæ paulo ante Decii imperium coepit, Dionysio contigerunt, ut ipse testatur in epistola adversus Germanum, quam refert Eusebius in lib. vi. At in persecutione sub Valeriano, Dionysium comitati sunt in exilio Maximus presbyter et diaconi Faustus, Eusebius et Chæremon, et quidam clericus Romanus, quem- acmodum scribit idem Dionysius in epistola adver-

καὶ Παῦλον, ἐπελθόντες τινὲς τῶν Μαρεωτῶν (45), ἀκοντας καὶ μὴ δὲ ἐπομένους, βία τε σύροντες ἀφῆ- πασαν. Ἐγὼ δὲ νῦν καὶ Γάϊος καὶ Πέτρος, μόνοι τῶν ἄλλων ἀδελφῶν ἀπορφανισθέντες, ἐν ἐρήμῳ καὶ αὐχμηρῷ τῆς Λιβύης τόπῳ κατακεκλεισμεθα, τριῶν ἡμερῶν ὁδὸν τοῦ Παραίτονιου διεστηχότες. » Καὶ ὑποκαταβάς φησιν : « Ἐν δὲ τῇ πόλει καταδεδύκασιν ἀφανῶς ἐπισκεπτόμενοι τοὺς ἀδελφούς· πρεσβύτεροι μὲν, Μάξιμος, Διόσκορος, Δημήτριος καὶ Λούκιος· οἱ γὰρ ἐν τῷ κόσμῳ προφανέστεροι Φαυστίνος καὶ Ἀκύλας, ἐν Αἰγύπτῳ πλανῶνται. Διάκονοι δὲ οἱ μετὰ τοὺς ἐν τῇ νόσῳ (46) τελευτήσαντας ὑπο- λειφθέντες, Φαῦστος, Εὐσέβιος, Χαιρήμων· Εὐ- σέβιος δὲ ἐξ ἀρχῆς ὁ Θεὸς ἐνεδυνάμωσε καὶ παρ- εσκεύασε τὰς ὑπηρεσίας τῶν ἐν ταῖς φυλακαῖς γε- νομένων ὁμολογητῶν ἐναγωνίως ἀποπληροῦν, καὶ τὰς τῶν σωμάτων περιστολάς (47) τῶν τελείων καὶ μακαρίων μαρτύρων οὐκ ἀκινδύνως ἐκτελεῖν. Καὶ γὰρ μέχρι νῦν οὐκ ἀνίστην ὁ ἡγούμενος, τοὺς μὲν ἀναιρῶν, ὡς προεῖπον, ὡμῶς τῶν προσαγομένων· τοὺς δὲ βασάνους καταξάνων, τοὺς δὲ φυλακαῖς καὶ δεσμοῖς ἐκτρίχων, προστάσων τε μηδένα τούτοις προσιέναι, καὶ ἀνερευνῶν μὴ τις φανεῖη. Καὶ ὁμῶς ὁ Θεὸς τῇ προθυμίᾳ καὶ λιπαρίᾳ τῶν ἀδελφῶν δι- αναπαύει τοὺς πεπιεσμένους. » Καὶ τοσαῦτα μὲν ὁ Διονύσιος, καὶ ἐν ταύτῃ τέθειται τῇ γραφῇ. Ἰστέον δὲ ὡς ὁ μὲν Εὐσέβιος δὲ διάκονον προσεῖπεν, μι- κρὸν ὕστερον ἐπίσκοπος Ἐκκλησίας τῆς κατὰ Συ- ρίαν (48) Λαοδικεῖας καθίσταται, ὁ δὲ Μάξιμος δὲ τότε πρεσβύτερον εἰρηκε, μετ' αὐτὸν Διονύσιον, τὴν λει- τουργίαν τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἀδελφῶν διαδέχε-

sus Germanum, quam refert Eusebius in cap. 10 huius libri.

(46) Ἐν τῇ νόσῳ. Rufinus legit νήσῳ. Sic enim vertit : *Sed et ex diaconis quosdam in insula post pœnas confessionis esse defunctos.* Verum Dionysius luem intelligit, quæ Galli et Volusiani temporibus grassata est per totum orbem Rom., ut Eusebius in *Chronico* aliique testantur. Vide Aurelium Vi- ctiorem. Ejusdem morbi meminit Dionysius infra cap. 22, ubi etiam de diaconis loquitur quos pestis illa consumpsit.

(47) Περιστολάς. Hanc vocem Christophorus longo verborum circuitu ita est interpretatus : *Ad lintea, quibus corpora beatorum martyrum jam vita defunctorum involverentur, conficienda.* Habebat scilicet præ oculis Christophorus morem ævi nostri, quo mortuos linteo operire atque ita humo condere soleamus. Apud antiquos vero, de Christianis etiam loquor, alius mos erat. Vestibus enim cadavera amiciebant, et quidem pretiosissimis, ut docet Eusebius infra cap. 16 de Asturio. Si quis tamen Christophoroni versionem velit defendere, habet quo illam teneatur, testimonium Athanasii. Is enim in *Vita B. Antonii* ita scribit : *Solent Ægyptii pie defunctorum atque imprimis sanctorum martyrum corpora funerare quidem et linteis involvere, non autem mandare terræ, sed imposita lectulis, intra privatos parietes retinere.*

(48) Ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Συρίαν. Codd. Med., Fek. et Maz. vocem addunt hoc modo : Οὐ μικρὸν ὕστερον ἐπίσκοπος Ἐκκλησίας τῆς κατὰ, etc., longe rectius. Nam Eusebius diu postea episcopus fuit Laodiceæ ; successit enim Socrati, ut docet Eusebius infra.

ται. Φαῦστος δὲ σὺν αὐτῷ τρινηκάδε διαπρέψας ἐν τῇ ὁμολογίᾳ, μέχρι τοῦ καθ' ἡμέρας διωγμοῦ φυλαχθεὶς, γηραιὸς κομιδῇ καὶ πλήρης ἡμερῶν. καθ' ἡμέρας αὐτοὺς μαρτυρίῳ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς τελειοῦται. Ἀλλὰ τὰ μὲν κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῷ Διονυσίῳ συμβάντα, τοιαῦτα.

forte videatur accedere. Verumtamen Deus ex alacritate ac benignitate fratrum, solatium assidue præstat afflictis. » Hæc Dionysius in illa scripsit epistola. Sciendum porro est, Eusebium quidem quem Dionysius diaconum appellat, brevi postea Laodiceæ in Syria episcopum esse constitutum; Maximum vero, qui a Dionysio presbyter dicitur, post obitum ipsius Dionysii administrationem Alexandrinæ Ecclesiæ suscepisse; Faustum denique qui tunc temporis confessionis titulo una cum Dionysio inclaruit, ad nostri usque temporis persecutionem reservatum, grandævum jam ac pene decrepitem nostra ætate capite amputato martyrium consummasse. Verum de iis quæ Dionysio tunc temporis acciderunt, hactenus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων (Nic. II. E. vi. 11).

Κατὰ δὲ τὸν δηλούμενον Οὐαλεριανοῦ διωγμὸν, τρεῖς ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης τῇ κατὰ Χριστὸν διαλάμπαντες ὁμολογίᾳ, θείῳ κατεχοσμήθησαν μαρτυρίῳ, θηρίων γενόμενοι βορά. Τούτων ὁ μὲν Πρίσκος ἐκαλεῖτο, ὁ δὲ Μάλχος, τῷ δὲ τρίτῳ Ἀλέξανδρος ἵνομα ἦν. Τούτους φασὶ κατ' ἀγρὸν οἰκοῦντας, πρότερον μὲν ἑαυτοὺς ὡς ἀμελεῖς καὶ ῥαθυμούς καλεῖσθαι, ὅτι δὴ βραδείων τοῦ καιροῦ τοῖς πόθου γλιχομένοις οὐρανίου διανέμοντος, ὀλιγωροῖεν αὐτοί, μὴ οὐχὶ προαρπάζοντες τὸν τοῦ μαρτυρίου στέφανον, ταῦτα δὲ βουλευσαμένους, ὁρμησαὶ ἐπὶ τὴν Καισαρείαν, ὁμόσε τε χωρῆσαι ἐπὶ τὸν δικαστὴν, καὶ τυχεῖν τοῦ προδεδηλωμένου τέλους. Ἐτι πρὸς τοῦτοις γυναιὸν τι κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμὸν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει, τὸν ὁμοιον ἱστοροῦσιν ἀγῶνα διηθληκέναι. Τῆς δὲ Μαρκιωνος αὐτὴν αἰρέσεως γενέσθαι κατέχει λόγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῆς μετὰ Γαλλιηνὸν εἰρήνης. (Nic. II. E. vi. 12).

Ἄλλ' οὐκ εἰς μακρὸν δουλείαν τὴν παρὰ βαρβάρους ὑπομείναντος Οὐαλεριανοῦ, μοναρχήσας ὁ παῖς, σωφρονέστερον περὶ τὴν ἀρχὴν διατίθεται (49), ἀνιήσῃ τε αὐτίκα διὰ προγραμμάτων τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν, ἐπ' ἐλευθερίας τοῖς τοῦ λόγου προσεστώσι τὰ ἐξ ἔθους ἐπιτελεῖν δι' ἀντιγραφῆς προστάζας, ἥτις τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον. Ἀὐτοκράτωρ Καῖσαρ Πούπλιος Λικίνιος Γαλλιηνός, Εὐσεβῆς, Εὐτρυχῆς, Σεβαστός, Διονυσίῳ καὶ Πίννῳ καὶ Δημητρίῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις τὴν εὐεργεσίαν τῆς ἐμῆς δωρεᾶς διὰ παντὸς τοῦ κόσμου ἐκδιδασθῆναι προσέταξεν. ὅπως ἀπὸ τόπων τῶν θρησκευσίμων ἀποχωρήσωσι. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡμεῖς τῆς ἀντιγραφῆς τῆς ἐμῆς τῷ τύπῳ (50) χρῆσθαι δύνασθε, ὥστε μηδένα ὑμῖν

(49) *Περὶ τὴν ἀρχὴν διατίθεται.* Vox *περὶ* suppletur ex codd. Med. et Maz., quibus etiam consentiunt codd. Fuk. et Savil. Porro monendus est lector, capitulum ordinem hic a Rufino commutatum. Hæcenim duo capita 13 et 14 Rufinus collocavit post caput 19, quod est de cathedra Jacobi. In indice tamen capitulorum, quem idem Rufinus huic libro præfixit, idem est ordo capitulorum qui in Græcis Eusebii exemplaribus. Cur autem Rufinus ordinem capitulum mutaverit, causam non video, nisi forte quia commodius esse censuit, Marini et Asturii martyria subnectere passioni martyrum Cæsa-

A non sine capitis sui periculo sepeliret. Nam in hunc usque diem non cessat præfectus nostros qui præsentis ipsius exhibentur, partim interficere crudelissime, partim tormentis dilaniare, partim squalore carceris et vinculis macerare, interdicens ne quis ad eos accedat et perscrutans num quis

ne quis ad eos accedat et perscrutans num quis

B CAPUT XII.

De iis qui apud Cæsaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.

Porro in hac Valeriani persecutione, tres viri post insignem Christi confessionem apud Cæsaream Palæstinæ ad bestias damnati, divino martyrio coronati sunt. Horum unus dicebatur Priscus, alter Malchus, tertius autem Alexander. 262 Qui cum in agro degerent, primum quidem seipsos insinuisse dicuntur tanquam ignavos ac desides; quod cum occasio ipsa cœlesti amore flagrantibus præmia distribueret, ipsi cessarent, nec coronam martyrii præriperent. Iuito deinde inter se consilio, Cæsaream profecti, iudicem ipsum adorti sunt, eamque quam diximus sententiam exceperunt. Præter hos mulier quædam in eadem civitate, persecutionis huius tempore, simili certamine perfuncta esse memoratur. Quam quidem ex Marcionis secta fuisse, constans fama est.

CAPUT XIII.

De pace a Gallieno reddita.

Verum Valeriano non multo post a barbaris capto et in servitutem redacto, filius ejus Gallienus solus imperium obtinens, moderatius se gessit: missisque edictis, persecutionem adversus nostros commotam sedavit; utque religionis nostræ antistites secure deinceps munus suum obirent, huiusmodi rescripto præcepit: « Imperator Cæsar P. Licinius Gallienus, Pius, Felix, Augustus, Dionysio, Pinnæ, Demetrio, et reliquis episcopis. Indulgentiam beneficii nostri per universum orbem diffundi præcepimus, ut cuncti a religiosis locis abscedant. Quocirca et vos rescripti nostri forma uti potestis, ut nullus vobis deinceps molestiam facessat. Atque id quod vobis exsequi licet, jam dudum a me con-

riensium. Sed animadvertere debuerat diversis hæc temporibus contigisse. Nam Cæsarienses quidem illi passi sunt in persecutione Valeriani, Marinus autem et Asturius sub Gallieno. Rufini errorem Usuardus et Ado ac reliqui deinceps secuti, martyrium Marini atque Asturii in Valeriani tempora contulerunt. Sed eos refellit Eusebius, ut dixi.

(50) *Ἀντιγραφῆς.... τῷ τύπῳ.* Formam rescripti interpretatus sum, ut Latini loqui solent. Sic Ambrosius, et imperatores in Codice, ut notavi ad librum xiv Anni. Marcellini.

cessum est. Proinde Aurelius Cyrenius procurator A summæ rei, dati a nobis rescripti formam sequitur. » Hæc ex Latino in Græcum sermonem quo clarius intelligerentur, translata, operi nostro inseruimus. Est et alia ejusdem imperatoris constitutio ad alios episcopos data, qua iis permisit ut cœmeteriorum suorum loca recuperarent.

φέρεται, ἣν πρὸς ἐτέρους ἐπισκόπους πεποιήται, τὰ πῶν χωρία.

CAPUT XIV.

Quinam iisdem temporibus floruerunt episcopi.

Eadem tempestate Romanæ quidem Ecclesiæ adhuc præerat Xystus; Antiochenam vero post mortem Fabii 263 Demetrianus regebat; apud Cæsaream Cappadociæ Firmilianus; in Ponto Gregorius fraterque ejus Athenodorus, ambo Origenis discipuli, Ecclesias gubernabant. Apud Cæsaream autem Palæstinæ mortuo Theoctisto sacerdotium suscepit Dominus. Quo non multo post ex hac vita sublato, Theotecnus qui ad nostram usque ætatem superfuit, in ejus locum subrogatus est. Hic quoque Origenis auditor fuisse dicitur. Hierosolymis vero post Mazabanis obitum, episcopalem sedem obtinuit Hymenæus, qui nostra etiam ætate plurimis laudum titulis inclaruit.

CAPUT XV.

Quomodo Marinus apud Cæsaream martyrio perfunctus est.

Interea pace cunctis ubique Ecclesiis reddita, apud Cæsaream Palæstinæ Marinus quidam militari dignitate decoratus, ad hæc splendore generis atque opibus clarus, ob confessionem Christi capite truncatus est hac de causa. Honor quidam est vitis apud Romanos, quam qui adepti sunt, centuriones dicuntur. Hic locus cum vacaret, Marinus ordine gradus sui ad eam promotionem vocabatur. Verum cum honore illo jamjam potiturus esset, quidam ad tribunal accedens Marinum accusare cœpit, asserens illi quidem utpote Christiano homini, et imperatoribus sacrificare renuenti, Romanam dignitatem ca-

(51) Τοῦ μεγίστου πράγματος προστατεύων. Hunc locum jam dudum explicavi in notis ad excerpta ex Dione Cocceiano, pag. 412. Cujacius in lib. viii *Observat.*, cap. 52, recte quidem monuit, rationalem summæ rei his verbis designari. Sed quid esset summa res, non intellexit. Nos ad illum Dionis locum, ostendimus summam rem idem esse ac summam pecuniam, τὸν καθόλου λόγον.

(52) Εὐστός. Imo Xystus jampridem obierat. Quippe Xystus in persecutione Valeriani insigni martyrio coronatus est Tusco et Basso coss., vii Idus Augusti, ut constat tum ex epistola Cypriani, tum ex *Libro Pontificali*.

(53) Τῶν ἐν στρατείαις. Cohortalis militia hic videtur intelligi, ut ex sequentibus licet colligere. Fit enim mentio Achæi judicis, et fori ac judiciorum, quæ de armata et castrensi militia dici non possunt. Certe si de armata militia hic sermo esset, Marinus coram duce aut coram legato Cæsaris causam dixisset. Habebant autem ordinarii judices etiam centuriones suos et cornicularios in officio suo. Sed et cuncta fere nomina officialium qui ipsis appare-

banoλεῖν. Καὶ τοῦτο ὅπερ κατὰ τὸ ἐξὸν δύναται ὅπ' ὁμῶν ἀναπληροῦσθαι, ἤδη πρὸ πολλοῦ ὅπ' ἐμοῦ συγκεχώρηται. Καὶ διὰ τοῦτο Αὐρήλιος Κυρήνιος ὁ τοῦ μεγίστου πράγματος προστατεύων (51), τὸν τύπον τὸν ὅπ' ἐμοῦ δοθέντα διαφυλάξει. » Ταῦτα ἐπὶ τὸ σαφέστερον ἐκ τῆς Ῥωμαίων ἐρμηνευθέντα γλῶττης ἐγκείσθω. Καὶ ἄλλη δὲ τοῦ αὐτοῦ διάταξις τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν ἐπιτρέ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Οἱ κατ' ἐκεῖνο συνηκμασότες ἐπίσκοποι
(Nic. H. E. vi, 34).

Ἐν τούτῳ δὲ τῆς μὲν Ῥωμαίων Ἐκκλησίας εἰσέτι τότε καθηγέτο Εὐστός (52), τῆς δὲ ἐπ' Ἀντιοχείας μετὰ Φάβιον, Δημητρίανος· Φιρμιλιανὸς δὲ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίαν. Καὶ ἐπὶ τούτοις τῶν κατὰ Πόντον ἐκκλησιῶν Γρηγόριος καὶ ὁ τοῦτου ἀδελφὸς Ἀθηνόδορος, Ὀριγένους γινώριμοι. Τῆς δ' ἐπὶ Παλαιστίνης Καισαρείας Θεοκτίστου μεταλλάξαντος, διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν Δόμνος. Βραχεῖ δὲ χρόνῳ τοῦτου διαγενομένου, Θεότεκνος ὁ καθ' ἡμᾶς, διάδοχος καθίσταται. Τῆς δ' Ὀριγένους διατριβῆς καὶ οὗτος ἦν. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις ἀναπαυσάμενος Μαζζαβάνου, τὸν θρόνον Ὑμέναιος, ὁ καὶ αὐτὸς ἐπὶ πλείστοις τοῖς καθ' ἡμᾶς διαπρέψας ἔτεσι, διεξέτατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως κατὰ Καισάρειαν Μαρῖνος ἐμαρτύρησεν
(Nic. H. E. vi, 13).

Κατὰ τούτους εἰρήνης ἀπανταχοῦ τῶν ἐκκλησιῶν οὔσης, ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης Μαρῖνος τῶν ἐν στρατείαις (53) ἀξιώμασι τετιμημένων, γένει τε καὶ πλούτῳ περιφανὴς ἀνὴρ, διὰ τὴν Χριστοῦ μαρτυρίαν τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται, τοιᾶσδε ἔνεκεν αἰτίας. Τιμὴ τις ἐστὶ παρὰ Ῥωμαίοις τὸ κλῆμα, οὐ τοὺς τυχόντας φασὶν ἑκατοντάρχους γίνεσθαι. Τόπου σχολάζοντος (54) ἐπὶ τοῦτο προκοπῆς τὸν Μαρῖνον ἡ τοῦ βαθμοῦ τάξις ἐκάλει. Ἦδη τε μέλλοντα τῆς τιμῆς ἔχεσθαι, παρελθὼν ἄλλος πρὸ τοῦ βήματος, μὴ ἐξείναι μὲν ἐκείνῳ τῆς Ῥωμαίων μετέχειν ἀξίας κατὰ τοὺς παλαιούς νόμους, Χριστιανῷ γε

bant, de castrensi militia erant sumpta, ut noiat Asconius Pedianus.

(54) Ἐκατοντάρχους γίνεσθαι. Τόπου σχολάζοντος. Cod. Reg., γίνεσθαι τόπου, sine distinctione, eamque interpunctionem tuetur Casaubonus in notis ad Spartianum, pag. 21. Sic enim censet Casaubonus, vitem fuisse insigne quo futuri centuriones designabantur, centurionatum ipsum gesturi, cum locus aliquis vacuus fuisset. Sed Salmasius in notis ad eundem Spartianum, hanc interpretationem Casauboni merito reprehendit, quippe qui aliud esse credidisset vitem gerere, aliud centurionem esse. Itaque Salmasius Eusebii locum aliter interpungit, et post vocem γίνεσθαι finale punctum apponit, ut fecere Musculus et Christophorus. Certe in vetustissimis cod. Mazarino, Fuk. et Mediceo post vocem γίνεσθαι subdistinctio ascribitur. Sed in iisdem codicibus, post voces illas τόπου σχολάζοντος punctum in summo apponitur. Ex quo apparet, scriptos omnes codices in hujus loci distinctione consentire. Nec valde refert utro modo distinguas, cum semper idem sensus existat quoquo modo interpunxeris.

ἔντι καὶ τοῖς βασιλεῦσι μὴ θύοντι, κατηγόρει· αὐτῷ δὲ ἐπιβάλλειν τὸν κλῆρον. Ἐφ' ᾧ κινηθέντα τὸν δικαστήν, Ἀχαιοὺς οὗτος ἦν (55), πρῶτον μὲν ἐρέσθαι ποίας ὁ Μαρῖνος γνώμης εἴη. Ὡς δ' ὁμολογούντα Χριστιανὸν ἐπιμόνως ἑώρα, τριῶν ὥρων ἐπιδοῦναι αὐτῷ εἰς ἐπίσχεψιν διάστημα. Ἐκτὸς δὴτα γενόμενον αὐτὸν τοῦ δικαστηρίου, Θεότεκνος ὁ τῆδε ἐπισκοπος ἀφέλκει προσελθὼν δι' ὀμίλιας, καὶ τῆς χειρὸς λαθὼν, ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν προάγει. Εἶσω τε πρὸς αὐτῷ στήσας τῷ ἁγιάσματι, μικρόν τε παρασσεύας αὐτοῦ τῆς χλαμύδος (56) καὶ τὸ προσηρτημένον αὐτῷ ξίφος ἐπιδείξας, ἅμα τε ἀντιπαρτίθῃσι προσαγαγὼν αὐτῷ τὴν τῶν θείων Εὐαγγελίων γραφὴν, κελεύσας τῶν θυεῖν ἐλέσθαι τὸ κατὰ γνώμην. Ὡς δ' ἀμελλητὶ τὴν δεξιάν προτείνας, ἐδέξατο τὴν θείαν Γραφὴν, ἔχου τοίνυν, ἔχου, φησὶ πρὸς αὐτὸν ὁ Θεότεκνος, τοῦ Θεοῦ, καὶ τύχοις ὧν εἶλου, πρὸς αὐτοῦ δυναμούμενος, καὶ βάδιζε μετ' εἰρήνης. Εὐθύς ἐκείθεν ἐπανελθόντα αὐτὸν, κήρυξ ἑδῶα καλῶν πρὸ τοῦ δικαστηρίου· καὶ γὰρ ἦδη τὰ τῆς προθεσμίας τοῦ χρόνου πεπλήρωτο. Καὶ δὴ παραστὰς τῷ δικαστηρίῳ, καὶ μεῖζονα τῆς πίστεως τὴν προθυμίαν ἐπιδείξας, εὐθύς ἐκείθεν, ὡς εἶχεν, ἀπαχθεὶς τὴν ἐπὶ θανάτῳ, τελειοῦται (57).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἡ κατὰ Ἀστυρίων ἱστορία (Nic. H. E. vi, 14).

Ἐνθα καὶ Ἀστυρίος ἐπὶ τῇ θεοφιλεῖ παρῳήσῃ μνημονεύεται, ἀνὴρ τῶν ἐπὶ Ῥώμης συγκλητικῶν γενόμενος, βασιλεῦσι τε προσηφίλης, καὶ πᾶσι γνῶριμος εὐγενείας τε ἔνεκα καὶ περιουσίας· ὃς παρὼν τηλικαδὲ τελειούμενῳ τῷ μάρτυρι, τὸν ὥμον ὑποθεὶς, ἐπὶ λαμπρᾷ τε καὶ πολυτελοῦς ἐσθήτος ἄρας τὸ σκήνος ἐπιφέρεται, περιστεύας τε εὖ μάλα πλουσίως, τῇ προσήκουσῃ ταφῇ παραδίδωσι. Τοῦτου μύρια μὲν καὶ ἄλλα μνημονεύουσιν οἱ τάνδρὸς καὶ εἰς ἡμᾶς διαμεινάντες γνῶριμοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῶν κατὰ Πανεάδα σημείων τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν μεγαλοουρίας.

Ἀτὰρ καὶ παραδίδωμι τοιοῦτου. Ἐπὶ τῆς Φιλίππου Καισαρείας ἦν Πανεάδα Φοίνικας (58) προσαγορεύου-

(55) Ἀχαιοὺς οὗτος ἦν. Christophorus *Achivum genere* vertit, cui non assentior. Achæus enim nomen proprium est; quomodo vocatus olim est dux celeberrimus qui adversus Antiochum rebellavit, ut scribit Polybius. Hic porro Achæus de quo loquitur Eusebius, præsens erat Palestine, et in urbe Cæsarea, quæ caput erat totius provinciae, sedem habebat.

(56) Τῆς χλαμύδος. Sic lego pro vulg. χλανίδος. Chlamys enim et balteus erant insignia militarium, ut ex innumeris locis Joannis Chrysostomi, Libanii, et aliorum probari potest. Pierumque tamen pro chlamyde χλανίς passivo errore scribitur. Vulgata lectio fefellit Nicephorum, qui pro χλανίδος hic substituit χιτωνίσκον. Gregorius Nyssenus in lib. i *Contra Eunomium*, pag. 295: Μετὰ δὲ ταῦτα περὶ χλανίδα καὶ ζώνην ἀσχοληθεὶς, ὡς φασι· ἐπειδὴ πάντα, etc. Quem locum pessime vertit Gretserus.

(57) Τελειοῦται. Id est, martyrio consummatus est, ut loquuntur Hieronymus et Rufinus. Nam con-

A pessere legibus non licere; sibi vero gradum illum competere. Ea re commotus iudex, Achæus nomine, primum quidem Marinum interrogavit cujusnam esset sententiæ. Cognito deinde quod Christianum se esse constantissime profiteretur, trium horarum spatium ad deliberandum ei concessit. Proinde cum ex prætorio egressus esset, Theotecnus civitatis episcopus ad illum accedens, et sermocinando longius eum abstrahens, prehensa manu ad ecclesiam perducit. Cumque interius ad ipsum altare eum stavisset, reducta tantisper ejus chlamyde, gladium illi quo præcinctus erat ostendens, mox sacrorum Evangeliorum codicem ex adverso locat, jubens ut ex duobus utrum mallet eligeret. Marinus, nihil cunctatus, protensa dextra codicem cum apprehendisset, his eum verbis Theotecnus compellavit: Adhære igitur, adhære 264 Deo, ejusque virtute roboratus, consequere quod elegisti. Vade in pace. Post hæc regredientem illum ab ecclesia, præco pro foribus prætorii evocare cœpit. Jam enim præstitutum tempus effluerat. Admotus igitur tribunali, cum majorem quam antea alacritatem fidei ostendisset, statim inde, ita ut erat, ad supplicium abductus, martyrio coronatus est.

CAPUT XVI.

Narratio de Astyrio.

Tunc et Astyrius ob religiosam fiduciam ac libertatem celeberrimum nomen est consecutus: vir ex Romanæ urbis senatoribus, imperatoribus unice charus: et cum ob splendorem generis, tum propter divitias omnibus notus. Qui cum supradicti martyris supplicio interesset, humeris suis impositum cadaver candida ac pretiosa amictus veste bajulavit, et magnifico cultu ornatum, decenti tradidit sepulturæ. De hoc viro innumera quoque alia referuntur ab ejusdem familiaribus, qui ad nostram usque ætatem superstites vixerunt.

CAPUT XVII.

De miraculis Servatoris nostri apud Paneadem.

Inter quæ hujusmodi est miraculum. Apud Cæsaream Philippi quam Phœnices Paneada nominant,

fessione quidam initabantur martyres, morte consummabantur, et flebant τέλειοι μάρτυρες, ut ait Dionysius Alexandrinus supra in hoc libro cap. 11, sub finem. Aliam rationem affert Clemens Alexandrinus in lib. iv *Stromatei*, pag. 206, cur martyrium vocetur τελείωσις, ob excellentiam scilicet charitatis: Αὐτίκα τελειώσιν τὸ μαρτύριον καλοῦμεν, οὐχ ὅτι τέλος τοῦ βίου ὁ ἀνθρώπος λαβὼν ὡς οἱ λοιποὶ, ἀλλ' ὅτι τέλειον ἔργον ἀγάπης ἐνεδείξατο.

(58) Ἡ Πανεάδα Φοίνικας. Phœnices hic dicit Eusebius Græcos qui Phœnicem incolebant. Paneas enim nomen est Græcum: Syri vero vel potius Syrophœnices, eam urbem *Dan* appellabant, ut scribit Hieronymus in *Quæstionibus in Genesim*, et in libro *De locis Hebraicis*, et in epistola ad Evangelium. Idem scribit Philostorgius in lib. vii, c. 3. Locus Hieronymi *De quæstionibus* ita se habet: *Dan Phœnices oppidum, quod nunc Paneas dicitur. Dan autem unus e fontibus Jordanis. Nam et alter vocatur Ior, quod interpretatur βεῖθρον. Duobus ergo fontibus qui haud procul a se distant, in unum ti-*

ad pedes Panii montis, fontes visuntur, ex quibus A profluit Jordanis. In hos festo quodam die victimam conjici solitam esse aiunt, quæ mirabili quadam dæmonis operatione nusquam postea compareret : eamque rem a spectantibus pro illustri miraculo haberi consuevisse. Quodam igitur tempore cum Asturius his forte cæremoniis interesset, cunctosque admiratione rei perculos videret, primum quidem cæcitatem vulgi miseratus est. Deinde oculis in cœlum sublati, supremum omnium Deum per Jesum Christum obtestatus est, ut dæmonem illum populi seductorem constringeret, et a decipiendis posthac mortalibus abstinere eum iuberet. Peracta precatione, repente victimam fontibus supernatasse aiunt; atque ita miraculum ipsis prorsus intercidisse, nullo deinceps circa hunc locum prodigio viso.

265 CAPUT XVIII.

De statua quam mulier sanguinis fluxu laborans posuit.

Sed quandoquidem hujus urbis mentionem fecimus, non incongruum fuerit rem quamdam memoria imprimis dignam posteris tradere. Etenim mulierem illam sanguinis profluvio laborantem, quam ex sacris Evangeliiis discimus a Servatore nostro curatam fuisse, ex hac civitate originem traxisse ferunt, domumque ejus ibidem conspici; et collati in eam a Servatore nostro beneficii illustria exstare monumenta. Quippe juxta januam domus illius, ænea mulieris effigies stare dicitur columnæ lapideæ imposita, genibus flexis protensisque manibus instar supplicantis. Ex adverso autem effigies viri ex eodem metallo conflata, stantis ac diploide decenter induti, manumque mulieri porrigentis. Ad cujus pedes in ipsa basi ignota quædam nasci dicitur planta: quæ ad simbriam usque æneæ diploidis assurgens depellendis omnis generis morbis præsentissimum remedium est. Hanc statuam Jesu Christi speciem referre aiebant. Mansit porro ad nostra usque tempora: nosque adco urbem illam ingressi, ipsam conspeximus. Nec vero mirandum est, gentiles a Servatore nostro beneficiis affectos hæc præstitisse, cum et apostolorum Petri ac Pauli, Christique ipsius pictas imagines, ad nostram usque memoriam servatas in tabulis viderimus. Quippe prius illi, absque ullo discrimine cunctos de se bene meritos gentili quadam consuetudine tanquam servatores colere hujusmodi honoribus consueverant.

vulum fœderatis, Jordanis deinceps appellatur. Porro in manuscriptis codicibus Maz., Med. ac Fuk. Πανίου δρους scribitur, non per diphthongum, ut in codice Rezio.

(59) *Σφάγιόν τι καταβάλλεσθαι.* Solebant gentiles in fontes ac puteos quos colebant, victimas jacere. Hinc Publicola interrogat Augustinum in epistola 153, si licet de fonte bibere, vel de puteo, ubi de sacrificio aliquid missum est.

(60) *Τὴν γὰρ αἰμορροοῦσαν.* Citatur hic Eusebii locus in septima synodo, actione quarta, pag. 508. Vide quæ narrat Philostorgius in lib. vii, cap. 3, et ex illo Nicephorus.

(61) *Μέχρι τοῦ κρασπέδου.... ἀνδρῶν.* Rufinus hunc locum ita intellexit, quasi tanta illa tunc

σει, φασὶ παρὰ ταῖς αὐτόθι δεικνυμέναις ἐν ταῖς ὑπορείλαις τοῦ καλουμένου Πανίου ῥους πηγαῖς, ἐξ ὧν καὶ τὸν Ἰορδάνην προχεῖσθαι, κατὰ τινα ἑορτῆς ἡμέραν σφάγιόν τι καταβάλλεσθαι (59). καὶ τοῦτο τῇ τοῦ δαίμονος δυνάμει ἀφανὲς γίνεσθαι παραδόξως, θαῦμά τε εἶναι περιβόητον τοῖς παροῦσι τὸ νινόμενον. Παρόντα δ' οὖν ποτε τοῖς πραττομένοις τὸν Ἀστούριον, καὶ τὸ πρᾶγμα καταπληττομένους ἰδόντας τοὺς πολλοὺς, οἰκτεῖραι τῆς πλάνης, κάπειτα ἀνανεύσαντα εἰς οὐρανόν, ἵκετεῦσαι διὰ Χριστοῦ τὸν ἐπὶ πάντων Θεόν, τὸ λαοπλάνον δαιμόνιον ἀπελέγξαι καὶ παῦσαι τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπάτης. Ταῦτα δὲ φασιν εὐξαμένου, ἀθρόως τὸ ἱερεῖον ἐπιπολάσαι ταῖς πηγαῖς. Οὕτω τε αὐτοῖς τὸ παράδοξον οἴεσθαι, μηδενὸς μηκέτι θαύματος περὶ τὸν τόπον γενομένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ τοῦ ἀνδριάντος οὗ ἡ αἰμορροοῦσα ἀνέστησεν (Nic. H. E. vi, 15).

Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆσδε τῆς πόλεως εἰς μνήμην ἐλθούθα, οὐκ ἄξιον ἡγοῦμαι παρελθεῖν διήγησιν καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς μνημονεύεσθαι ἄξιον. Τὴν γὰρ αἰμορροοῦσαν (60) ἦν ἐκ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων πρὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τοῦ πάθους ἀπαλλαγὴν εὐρασθαι μεμαθήκαμεν, ἐνθένδε ἔλεγον ὁρμαῖσθαι, τὸν τε οἶκον αὐτῆς ἐπὶ τῆς πόλεως δεικνυσθαι, καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος εἰς αὐτὴν εὐεργεσίας θαυμαστάς τρόπαια παραμένειν. Ἐστάναι γὰρ ἐφ' ὑψηλοῦ λίθου πρὸς μὲν ταῖς πύλαις τοῦ αὐτῆς οἴκου, γυναικὸς ἐκτύπωμα χάλκεον ἐπὶ γόνυ κεκλιμένον, καὶ τεταμέναις ἐπὶ τὸ πρόσθεν ταῖς χερσίν, ἱκετευούσῃ εἰκότος. Τοῦτου δὲ ἀντικρυς ἄλλο τῆς αὐτῆς ὕλης ἀνδρὸς ὄρθιον σχῆμα, διπλοῖδα κοσμίως περιβεβλημένον, καὶ τὴν χεῖρα τῇ γυναικὶ προτείνον, οὗ παρὰ τοῖς ποσὶν ἐπὶ τῆς στήλης αὐτῆς, ξένον τι βοτάνης εἶδος φύειν, ὃ μέχρι τοῦ κρασπέδου τῆς τοῦ χαλκοῦ διπλοῖδος ἀνὴν (61), ἀλεξιφάρμακόν τι παντοίων νοσημάτων τυγχάνειν. Τοῦτον δὲ τὸν ἀνδριάντα εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ φέρειν ἔλεγον. Ἐμείνει δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς, ὡς καὶ ὅψι παραλαβεῖν ἐπιδημήσαντας αὐτοὺς τῇ πόλει. Καὶ θαυμαστὸν οὐδὲν τοὺς πάλαι ἐξ ἐθνῶν εὐεργετηθέντας πρὸς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, ταῦτα πεποιημέναι, ὅτε καὶ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ τὰς εἰκόνας Παύλου καὶ Πέτρου, καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ Χριστοῦ, διὰ χρωμάτων ἐν γραφοῖς

σωζομένας ἱστορήσαμεν, ὡς εἰκὸς τῶν παλαιῶν ἀπαράλλακτως (62) οἷα σωτῆρας ἐθνικῇ συνηθείᾳ παρ' ἑαυτοῖς τοῦτον τιμᾶν εἰωθῶτων τὸν τρόπον. demum efficax ad sanandos morbos esse incæperit, postquam ad simbriam usque Dominicæ vestis excrevisset. Quem sensum secutus est Christophorus, et ante illum Nicephorus. Sed tamen cum id Eusebius aperte non dicat, quisque pro arbitrio suo statuet. Mihi probabilius videtur, idcirco ab Eusebio nominatim hoc additum fuisse, quod planta illa supra simbriam Dominicæ vestis non assurgeret, quasi hanc reverentiam exhibens Domino. Atque ita hunc locum accepit etiam Nicephorus, ut videre est in cap. 15 lib. vi.

(62) *Ἀπαράλλακτως.* In codd. Regio, Maz., Fuk. et Saviano scribitur ἀπαρφυλάκτως. Rufinus vertit indifferenter. Quod, inquit, mihi videtur ex gentilitia consuetudine indifferenter usurpatum. Ego

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

A

CAPUT XIX.

Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου
(Nic. H. E. vi, 16).

De throno Jacobi apostoli.

Τὸν γὰρ Ἰακώβου θρόνον τοῦ πρώτου τῆς Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίας τὴν ἐπισκοπὴν πρὸς αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος (63) καὶ τῶν ἀποστόλων ὑποδεξαμένου, ὃν καὶ ἀδελφὸν τοῦ Χριστοῦ χρηματίσαι οἱ θεῖοι λόγοι περιέχουσιν, εἰς δεῦρο πεφυλαγμένον οἱ τῆδε κατὰ διαδοχὴν περιέποντες ἀδελφοί, σαφῶς τοῖς πᾶσιν ἐπιδείκνυνται, οἷον περὶ τοὺς ἁγίους ἄνδρας τοῦ θεοφιλοῦς ἔνεκεν, οἳ τε πάλαι καὶ οἱ εἰς ἡμᾶς (64) ἔσωζόν τε καὶ ἀποσώζουσι σέβας. Καὶ ταῦτα μὲν ταύτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Περὶ τῶν ἑορταστικῶν Διονυσίου ἐπιστολῶν, ἐνθα καὶ περὶ τοῦ Πάσχα κανονίζει (Nic. H. E. vi, 4).

B De epistolis heortasticis Dionysii, in quibus et canonem Paschalem tradit.

Ὁ γε μὴν Διονύσιος πρὸς ταῖς δηλωθείσαις ἐπιστολαῖς αὐτοῦ, ἔτι καὶ τὰς φερομένας ἑορταστικὰς (65) τὸ τνηκαῦτα συντάττει (66), πανηγυρικωτέρους ἐν αὐταῖς περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς ἀνακινῶν λόγους. Τούτων τὴν μὲν Φλαυίῳ προσφωνεῖ, τὴν δὲ Δομετίῳ καὶ Διδύμῳ ἐν ᾗ καὶ κανόνα ἐκτίθεται ὀκταετηρίδος, ὅτι μὴ ἄλλοτε ἢ μετὰ τὴν ἑαρινὴν ἰσημερίαν προσήκοι τὴν τοῦ Πάσχα ἑορτὴν ἐπιτελεῖν παριστάμενος. Πρὸς ταύταις καὶ ἄλλῃν τοῖς κατ' Ἀλεξάνδρειαν συμπρεσβυτέροις ἐπιστολὴν διαχαράττει, ἐτέρους τε ὁμοῦ διαφόρως (67), καὶ ταύτας ἔτι τοῦ διωγμοῦ συνεστῶτος.

Præter supradictas epistolas, idem Dionysius Paschales illas quas habemus epistolas tunc temporis conscripsit : encomia in illis et panegyricos sermones de Paschali festo contexens. Harum unam Flavio nuncupavit ; alteram Domitio ac Didymo. In qua probans festum Paschæ diem nonnisi post æquinoctium vernali celebrari oportere, octo annorum canonem publicavit. Aliam quoque epistolam ad compresbyteros Alexandrinæ Ecclesiæ, itemque alias ad diversos scripsit epistolas, easque grassante adhuc persecutionis furore.

CAPUT XX.

tamen ἀπαφυλάκτως significare crediderim *inconsiderate et imprudenter, contra veterem disciplinam, incaute*. Porro Henr. Savilius in margine sui libri ad hæc verba hoc scholion ascripserat : *Nota de imaginibus dici, ἐθνική συνήθεια*.

C Rufinum. In titulo tamen ipsius capituli, nostri codices Maz., Med. et Fuk. vocem illam præferunt hoc modo : Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου, quanquam in indice capitulorum qui libro præfixus est, iidem codices aliter scriptum habent, in hunc modum : Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἐπισκόπου.

(63) Πρὸς αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος. Vetus hæc fuit traditio, Jacobum apostolum a Christo episcopum Hierosolymorum fuisse ordinatum. Id præter Eusebium diserte scribit Chrysostomus in homilia 38 in *Epistolam Pauli ad Corinthios*, ad illa verba : *Deinde visus est Jacobo*. Ἐμοὶ δοκεῖ τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ. Αὐτὸς γὰρ αὐτὸν λέγεται χειροτονηκέναι καὶ ἐπίσκοπον ἐν Ἱεροσολύμοις πεποιθέναι πρῶτον. Idem quoque tradit Epiphanius in hæresi Antidicomarianitarum, num. 8. Ita de Jacobo loquens : Καὶ πρῶτος οὗτος εἴληψε τὴν καθέδραν τῆς ἐπισκοπῆς, ἣ πεπίστευκε Κύριος τὸν θρόνον αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς πρῶτω. Cum Chrysostomo et Epiphanio consentit auctor *Menæi* ad diem xiiii Octobris, et Nicephorus Callistus in l. ii *Historiæ*, cap. 38, cuius hæc sunt verba : Ὁς ἀδελφὸς τοῦ Κυρίου ἐλέγετο, καὶ τὴν Ἱεροσολύμων Ἐκκλησίαν πρῶτος παρὰ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐγκειρίσθη. ὡς δὲ τινες, καὶ παρὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ ὕστερον. Porro tam Eusebius quam reliqui id hausisse videntur ex libro i *Elementis Recognitionum*, in quo Petrus ita loquens inducitur : *Septimana jam una ex passione Domini complebitur annorum, et Ecclesia Domini in Jerusalem constituta copiosissime multiplicata crescebat, per Jacobum qui a Domino ordinatus est in episcopum, rectissimis dispensationibus gubernata*. Idem legitur in lib. viii *Clementis Constitutionum*, c. 33, Ἵπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων χειροτονηθείς. In *Martyrologio* quod beati Hieronymi inscriptum est nomine, vi Kalendas Januarias ita legitur : *Ordinatus episcopatus sancti Jacobi apostoli fratris Domini, qui ab apostolis primus ex Judæis Hierosolymæ est episcopus ordinatus*. Cæterum monendus est lector, voces illas τοῦ ἀποστόλου, in codicibus nostris Regio, Maz. et Fuk. non haberi, nec apud

(64) *Οἱ τε πάλαι καὶ οἱ εἰς ἡμᾶς*. Nostri codices Maz., Med. et Fuk. vocem illam præferunt hoc modo : Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἀποστόλου, quanquam in indice capitulorum qui libro præfixus est, iidem codices aliter scriptum habent, in hunc modum : Περὶ τοῦ θρόνου Ἰακώβου τοῦ ἐπισκόπου.

(65) *Ἑορταστικὰς*. Rufinus *Paschales* vertit, optime. Hujusmodi Paschales epistolas Alexandrini episcopi quotannis scribere consueverant, et ad reliquas Ægypti Ecclesias mittere, quo in Paschali festi celebratione omnes inter se Ecclesiæ consentirent. Exstant hodieque hujusmodi Epistolæ Theophili, Cyrilli et aliorum. Sed obiter corrigendum est Rufinus, qui in cap. 19 ita dicit : *Scribit autem de his idem Dionysius in epistola Paschali, quæ solemniter per annos singulos legi solet, corrigi scribi solet*, ut habent manuscripti codices. Porro quæ forma esset harum epistolarum discere licet ex triginta homiliis paschalibus Cyrilli. Primo enim sermonem continebant de festo Paschali ; in fine autem initium Quadragesimæ et diem Paschæ annuntiabant. Unde tam homiliæ dici possunt quam epistolæ. Cyrillus quidem in homilia 22 epistolam vocat. Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, inter opera Athanasii recenset epistolas ἑορταστικὰς, id est Paschales, quarum unica hodie superest, licet non integra.

D (66) *Τὸ τνηκαῦτα συντάττει*. Ex his verbis colligit aliquis eas epistolas a Dionysio scriptas esse in persecutione Valeriani, quod tamen falsum est. Nam epistola ad Domitium et Didymum scripta est regnante Decio, ut dixi.

(67) *Διαφόρως*. Nicephorus habet διαφόρους,

CAPUT XXI.

De his quæ Alexandria contigerunt.

Post hæc pace vixdum restituta, Alexandriam regressus est. Verum cum seditio bellumque rursus illic exortum fuisset, adeo ut ipse universos ejus urbis fratres, utpote in alterutram seditionis partem distractos alloqui non posset, iterum ipso Paschæ die ex urbe Alexandria, tanquam extorris eos per litteras alloquitur. Sane in altera Paschali epistola quam paulo post ad Hieracem unum ex Ægypti episcopis exaravit, de seditione illa quæ tunc temporis Alexandria commota est, mentionem facit his verbis : « Quid vero mirum, si grave ac difficile mihi est homines longius remotos vel per epistolas alloqui, cum nec mecum ipse colloqui, nec animæ meæ consulere facile possim. Et enim ad mea ipsius viscera, ad contubernalia et unanimes fratres ejusdemque Ecclesiæ municipes, mihi sis epistolis opus habeo; easque quomodo transmittam vix reperio. Facilius enim quis, non dicam extra fines provinciæ, sed ab Oriente ad regiones Occidentis ultimas commeari possit, quam ex ipsa urbe Alexandria Alexandriam pergere. Quippe vasta illa et invia solitudine quam Israelitæ duobus ætatibus peragraverunt, vastior magisque invia est media **267** urbis platea. Portus autem illi tranquillii et placidi, imaginem exhibent maris illius, quod olim scissum ac duorum instar parietum utrimque armatum, Israelitis quidem transitum præbuit, Ægyptios vero in ipso calle submersit. Nam ob crebras hominum cædes ibi perpetratas, maris cujusdam rubri instar fuerunt. Qui vero civitatem ipsam alluit fluvius, interdum quidem aridior visus est et squalidior siticulosa illa solitudi-

nam lectionem secutus videtur Christophorsonus. Paulo post ubi legitur, ἐπὶ τοῦ διωγμοῦ συνεστῶτος, ex manuscriptis codicibus correximus ἐτι.

(68) Ἄπειρος μᾶλλον καὶ ἄβατος. In codice Fuk. et Sav. scriptum est ἄπορος, quod tamen non probō. Hæc enim opponuntur verbis superioribus. Et ἄπειρος quidem opponitur τῇ πολλῇ ἐρήμῳ· ἄβατος vero opponitur voci ἀτρίβους quæ præcessit.

(69) Μεσαίτη τῆς πόλεως ὁδός. In codice Regio scriptum inveni τῶν πόλεων, quæ scriptura tolerari potest. Duas quippe urbes ex una fecerat ingens illa seditio, ut jam supra innuit Dionysius, cum ait ab urbe Alexandrina Alexandriam pergere difficilius fuisse quam ab Oriente ad ultimas usque Occidentis oras proficisci. Porro hæc Alexandrina seditio, tum contigisse mihi videtur, cum Æmilianus tyrannidem Alexandria arripuit, de quo vide Pollionem in *xxx Tyrannis*. Eumenius in *Panegyrico ad Constantium*, loquens de Gallieni temporibus, *Tota*, inquit, *Ægyptus et Syria defecerant*.

(70) Καὶ τῆς θαλάσσης. Ante hæc verba apponenda est finalis distinctio, ut habent omnes manuscripti codices. Quod cum non vidissent interpretes, hæc cum præcedentibus male conjunxerunt, secuti scilicet editionem Rob. Stephani. Ego vero antequam manuscriptum ullum codicem Eusebii vidissem, hunc locum ita distinguendum esse conjecteram, ut ex versione mea apparet. Porro distinctionem et interpretationem nostram confirmant sequentia Dionysii verba. Addit enim Dionysius,

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Περὶ τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ συμβάντων
(Nic. H. E. vi, 19).

Ἐπιλαβούσης δὲ ὅσον οὕτω τῆς εἰρήνης, ἐπάνεισι μὲν εἰς τὴν Ἀλεξανδρείαν· πάλιν δ' ἐνταῦθα στάσεως καὶ πολέμου συστάντος, ὡς οὐχ οἶόν τε ἦν αὐτῷ τοῦς κατὰ τὴν πόλιν ἄπαντας ἀδελφοὺς εἰς ἐκάτερον τῆς στάσεως μέρος διηρημένους ἐπισκοπεῖν, αὐθις ἐν τῇ τοῦ Πάτχα ἑορτῇ, ὥσπερ τις ὑπερόριος ἐξ αὐτῆς τῆς Ἀλεξανδρείας διὰ γραμμάτων αὐτοῖς ὠμίλει. Καὶ Ἰέραχι δὲ μετὰ ταῦτα τῶν κατ' Αἰγύπτου ἐπισκόπων ἑτέραν ἑορταστικὴν ἐπιστολὴν γράφων, τῆς κατ' αὐτὸν τῶν Ἀλεξανδρέων στάσεως μνημονεύει διὰ τούτων· « Ἐμεῖ δὲ τί θαυμαστόν εἰ πρὸς τοὺς πορρωτέρω κατοικοῦντας χαλεπὸν τὸ κἂν δι' ἐπιστολῶν ὠμίλειν, ὅτε καὶ τὸ πρὸς ἑμαυτὸν αὐτῷ μοι διαλέγεσθαι καὶ τῇ ἰδίᾳ ψυχῇ συμβουλευέσθαι, καθέστηκεν ἄπορον; Πρὸς γοῦν τὰ ἑμαυτοῦ σπλάγχνα τοὺς ὁμοσκήνους καὶ συμψύχους ἀδελφοὺς, καὶ τῆς αὐτῆς πολιτᾶς Ἐκκλησίας, ἐπιστολμαίων δέομαι γραμμάτων, καὶ ταῦθ' ὅπως διαπεμφαίμην, ἀμύχανον φαίνεται. Ῥῥον γὰρ ἂν τις οὐχ ὅπως εἰς τὴν ὑπερορίαν, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμᾶς περαιωθείη, ἢ τὴν Ἀλεξανδρείαν ἀπ' αὐτῆς τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπέλθοι. Τῆς γὰρ ἐρήμου τῆς πολλῆς καὶ ἀτρίβους ἐκείνης, ἣν ἐν δυσὶ γενεαῖς διώκευσεν ὁ Ἰσραήλ, ἄπειρος μᾶλλον καὶ ἄβατος (68) ἐστὶν ἡ μεσαίτη τῆς πόλεως ὁδός (69). Καὶ τῆς θαλάσσης (70) ἦν ἐκεῖνοι βραγείσαν καὶ διατειχισθεῖσαν ἔχον ἰσπύλατον· καὶ ὧν ἐν τῇ λεωφόρῳ (71) κατεποντίσθησαν οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ γὰρ ἅλοι καὶ ἀκύμαντοι λιμένες γεγόνασιν εἰκῶν, πολλάκις φανέντες ἀπὸ τῶν ἐν αὐτοῖς φόνων, οἷον Ἐρυθρὰ θάλασσα. Ὁ δ' ἐπιρρέων ποταμὸς τὴν πόλιν, ποτὲ μὲν ἐρήμου τῆς ἀνύδρου ξηρότερος ὤρθη, καὶ μᾶλλον αὐχμώδης ἐκείνης, ἣν διαπορευ-

portus urbis Alexandrinæ, peremptorum civium cruore exundantes, Rubri maris imaginem sæpius præbuisse. Non igitur media urbis platea, sed portus, ut dixi, a Dionysio comparatum cum Rubro mari.

(71) Καὶ ὧν ἐν τῇ λεωφόρῳ. Ante hæc verba Rob. Stephanus in editione sua punctum apposuit, contra fidem omnium scriptorum codicum, qui ante hæc verba mediam duntaxat distinctionem, sive moram habent appositam. Christophorsonus quidem, Rob. Stephani distinctionem secutus, hunc locum ita vertit : *Isti porro placidi et tranquillii urbis portus, fluctuum eorum quibus Ægyptii erant trajectione submersi, veram effigiem gerunt*. Sed hæc interpretatio non respondet verbis Dionysii. Quamobrem sequenda potius est distinctio scriptorum codicum, et hæc verba cum præcedentibus connectenda. Verum dicit aliquis, Quo referendus est articulus ille postpositivus ὧν? Respondeo articulum hunc referri ad vocem θαλάσσης et pluralem numerum positum esse pro singulari. Mare quippe utrinque divisum, latam in medio viam Israelitis aperuerat. Atque ita duo veluti maria ex uno facta fuerant. Idecirco Dionysius λεωφόρον τῶν θαλάσσων dixit eleganter, quasi litinarem plateam. Quod si Christophorsonus et Stephanus ante hæc voces finalem distinctionem ascripseris, non erit jam quo referatur articulus ille postpositivus. Neque enim ad vocem λιμένες referri potest.

όμενος ὁ Ἰσραὴλ οὕτως ἐδείψεν, ὡς Μωϋσοῦ μὲν καταβοῶν, ῥυῆναι δ' αὐτοῖς παρὰ τοῦ θαύμα· α ποι-
 οῦντος μόνου ἐκ πέτρας ἀκροτόμου ποτόν· ποτὲ δὲ
 τοσοῦτον ἐπλήμμυρεν (72), ὡς πᾶσαν τὴν περίχωρον,
 τὰς τε ὁδοὺς καὶ τοὺς ἀγροὺς ἐπικλύσαντα, τῆς ἐπὶ
 Νῶε γενομένης τοῦ ὕδατος φορᾶς ἐπαγαγεῖν ἀπειλὴν·
 αἰεὶ δὲ αἵματι καὶ φόνοις, καὶ καταποντισμοῖς κάττεισι
 μεμιασμένους, οἷος ὑπὸ Μωϋσεὶ γέγονε τῷ Φαραῶ.
 μεταβαλὼν εἰς αἶμα καὶ ἐποξέσας. Καὶ ποῖον γένοιτο·
 ἂν τοῦ πάντα καθαίροντος ὕδατος ὕδωρ ἄλλο καθάρ-
 σιον; Πῶς ἂν ὁ πολὺς καὶ ἀπέραντος ἀνθρώποις Ὀκε-
 νὸς ἐπιχυθεῖς, τὴν πικρὰν ταύτην ἀποσμήξαι θάλασ-
 σαν; ἢ πῶς ἂν ὁ μέγας ποταμὸς ὁ ἐκπορευόμενος ἐξ
 Ἑδὲμ, τὰς τέσσαρας ἀρχὰς εἰς ἃς ἀφορίζεται με-
 τοξεύσας εἰς μίαν τοῦ Γηῶν, ἀποπλύναι τὸ λύθρον; ἢ
 πότε ὁ τεθολωμένος ὑπὸ τῶν πονηρῶν πανταχόθεν
 ἀναθυμιάσεων ἀήρ, εἰλικρινὴς γένοιτο; Τοιοῦτοι γὰρ
 ἀπὸ τῆς γῆς ἄνθρωποι, καὶ ἀπὸ θαλάσσης ἄνθρωποι, ποτα-
 μῶν τε αὔραι καὶ λιμένων ἀνιμῆσεις ἀποπνέουσιν, ὡς
 σηπομένων ἐν πᾶσι τοῖς ὑποκειμένοις στοιχείοις νε-
 κρῶν ἰχθύων εἶναι τὰς δρόσους. Εἴτα θαυμάζουσι καὶ
 διαποροῦσι, πῶθεν αἱ συνεχεῖς λοιμοὶ (73), πῶθεν αἱ
 χαλεπαὶ νόσοι, πῶθεν αἱ παντοδαπαὶ φθοραὶ, πῶθεν ὁ
 ποικίλος καὶ πολὺς τῶν ἀνθρώπων θάνατος· διὰ τί
 μηκέτι τοσοῦτον πλῆθος οἰκητόρων ἢ μεγίστη πόλις
 ἐν αὐτῇ φέροι, ἀπὸ νηπίων ἀρξαμένη παίδων μέχρι
 τῶν εἰς ἄκρον γεγηρακότων, ὅσους ὠμογέροντας (74)
 οὗς ἐκάλει πρότερον θύτας ἔτρεφεν· ἀλλ' οἱ τέσσαρα-
 κοντούται καὶ μέχρι τῶν ἑβδομήκοντα ἐτῶν, τοσοῦ-
 τον πλείονες τότε, ὥστε μὴ συμπληροῦσθαι νῦν τὸν
 ἀριθμὸν αὐτῶν προσεγγραφέντων καὶ συγκαταλεγέν-
 των εἰς τὸ δημόσιον σιτηρέσιον, τῶν ἀπὸ τεσσαρεσ-
 καίδεκα ἐτῶν μέχρι τῶν ὀγδοήκοντα· καὶ γεγόνασιν
 οἷον ἡλικιωταὶ τῶν πάλαι γεραιτάτων, οἱ δὲ νέω-
 ται. Καὶ οὕτω μειοῦμενον αἰεὶ καὶ δαπανώμενον
 ὁρῶντες τὲ ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων γένος, οὐ τρέμουσιν,
 αὐξομένου καὶ προκόπτοντος τοῦ παντελοῦς αὐτῶν
 ἀφανισμοῦ. »

qui olim senes erant. Cumque in terris humanum genus tantopere imminutum et consumptum vi-
 deant, augescere in dies et crescente ipsorum exscidio non intremiscunt. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ KB.

Περὶ τῆς ἐπισκεψάσης νόσου (Nic. H. E. vi, 20).

Μετὰ ταῦτα λοιμικῆς τὸν πόλεμον διαλαβοῦσης νό-
 σου, τῆς τε ἐορτῆς πλησιαζούσης, αὐθις διὰ γραφῆς
 τοῖς ἀδελφοῖς ὁμιλεῖ, τὰ τῆς συμφορᾶς ἐπισημαινόμε-

(72) *Τοσοῦτον ἐπλήμμυρεν*. Τοσοῦτος cod. Reg. Quæ lectio non omnino rejicienda. Reliqui tamen codices Maz. ac Med., cum Fuk. et Savil., scriptum habent τοσοῦτον.

(73) *Οἱ συνεχεῖς λοιμοί*. Jam inde a temporibus Galli et Volusiani, lues totum pene orbem Romanum vastavit. Certe Eutropius principatum Galli et Volusiani sola pestilentia notum fuisse dicit. Addit Aurelius Victor, Gallo Volusianoque favorem ex eo quaesitum fuisse, quod tenuissimum ejusque exsequias sollicitè curavissent. De hac peste Hieronymus in *Chronico* ita scribit anno primo imp. Galli: *Pestilens morbus multas totius orbis provincias occupavit, maximeque Alexandriam et Ægyptum; ut scribit Dionysius, et Cypriani de mortalitate testis est*

ne, per quam iter facientes Israelitæ tanta oppressi sunt siti, ut adversus Mosem vociferari non desine-
 rent, quoad virtute illius qui solus mirabilia facit, ex prærupta rupe aqua ipsis ad potum effluxit. Interdum vero tantopere exundavit, ut circumsitæ regioni viisque et agris omnibus superfusus, aquarum diluvium cujusmodi temporibus Noe accidit, minari videretur. Cæterum cædibus et cruore, et submersionibus hominum continuis inquinatus evolvitur, qualis olim a Mose præstitus est Pharaoni, in sanguinem conversus ac feidus. Quænam igitur unda lustrare poterit aquam qua omnia purgantur? Quomodo vastus ille nec hominibus permeabilis Oceanus, hoc amarum pelagus unquam absterserit? Aut quomodo ingens ille fluvius qui ex

Eden profluit, etiamsi quatuor iψos in quos dividitur alveos, in unum Geonis alveum transfundat, tantam hanc abluet saniem? Ecquando scelestissimis undecunque vaporibus obnubilatus aer, purus tandem serenisque reddetur? Hujusmodi enim halitus ex terra; ex mari venti; ex fluminibus auræ, ex portubus fuligines spirant, ut tabescentium in omnibus subjacentibus elementis cadaverum sanies pro rore sit. Et post hæc mirantur et ambigunt homines, undenam continuæ pestes, undenam graves morbi omnisque generis labes, et multiplices varique hominum interitus: quid causæ sit, cur urbs maxima tantum civium numerum amplius non ferat, etiamsi ab ipsis infantibus ad decrepitos usque senes numerentur, quot antea crudos senes sic vocatos aluit. Verum tunc temporis adeo plures erant quadragenarii, et supra hos usque ad septuagesimum ætatis annum progressi, ut numerus eorum nunc expleri non possit ascriptis licet et in album relatis ad annonam ex publico accipiendam his qui quatuordecim annos nati sunt, usque ad octogennarios. Et qui specie ipsa adolescentuli 268

sunt, æquales quodammodo nunc facti sunt eorum

genus tantopere imminutum et consumptum vi-

D

CAPUT XXII.

De morbo qui tunc temporis grassatus est.

Secuta dehinc post bellum pesie, cum paschalis solemnitas immineret, iterum Dionysius fratres per litteras allocutus est, in quibus calamitatis illius ma-

liber. Postea Gallieni temporibus lues iterum grassata est Romæ et in provinciis, ut scribit Pollio in *Gallieno*, et Aurelius Victor.

(74) *Ὠμογέροντας*. Alexandriæ ὠμογέροντας dicebantur a quadagesimo anno usque ad septuagesimum. Eorum nomina in albo descripta erant, eo quod annonam publicam acciperent, ut testatur Dionysius. His præerant archigerontes, de quibus fit mentio in lege prima Codice Theodosiano *De Alexandriæ plebis primatibus*. Huc etiam referri potest quod scribit Gregorius Naz. in oratione 21, *De S. Athanasio*, Alexandrinos per sexus et ætates, et artes solitos esse distribui, quoties alicui obviam irent honoris causa.

gnitudinem describit his verbis : « Aliis quidem hominibus præsens hoc tempus non videatur esse tempus festivitatis. Neque vero illis tempus festivitatis est, nec hoc quod a nobis celebratur, nec ullum aliud, non dicam eorum quæ luctuosa sunt, sed etiam eorum quæ vel maxime læta et hilaria existimantur. Nunc quidem certe plena sunt omnia lamentationum : lugent cuncti : et ob mortuorum hominum ac quotidie morientium multitudinem, tota urbs gemitibus circumsonat. Prorsus enim ut de primogenitis Ægyptiorum in sacris libris scriptum habetur, ita nunc quoque clamor ingens excitatus est. Nulla quippe domus est in qua non sit aliquod funus. Atque utinam unum, duntaxat in unaquaque domo esset ! Multa quidem et acerba ante hanc calamitatem nobis contigerunt. Primum enim nos urbe expulerunt. Cumque soli ab omnibus fugaremur atque opprimeremur, nihilominus tunc quoque festos egimus dies. Quivis denique locus in quo varias ærummas singillatim pertulimus : ager, inquam, solitudo ; navis ; stabulum ; carcer, instar templi ad sacros conventus peragendos fuit. Sed omnium lætissimam festivitatem egerunt consummati martyres, qui in cælo epulati sunt. Post hæc bellum et fames excepit : quæ quidem nos cum gentilibus junctim pertulimus. Et ea quidem mala quibus nos attriverunt, soli sustinimus. Quæ autem ipsi sibi vicissim intulerunt ac passi sunt, eorum partem toleravimus. Sed rursus oblectavit nos pax illa, quam Christus nobis solis indulsit. Cum autem brevissimo temporis spatio nos et illi respirassemus, repente ingruit lues illa, ipsis quidem res omnium formidolosissima et calamitosissima : et quæ sola, ut proprius quidam ipsorum scriptor **269** loquitur, omnium spei opinionemque superavit. Nobis vero non ejusmodi fuit : sed potius meditamentum quoddam ac probamentum perinde

(75) *Ὁὐχ ὅπως τῶν ἐπιλύπων.* Sic omnino scribendum est, ut habent manuscripti codices Maz. ac Med., cum Saviliano. Opponitur enim τὸ ἐπιλύπων τῷ περιχαρῆς quod mox sequitur, vulg., ἐπιλύπων. Est autem elegantissimum hoc exordium Paschalis epistolæ sive orationis Dionysii. Aliis, inquit Dionysius, infidelibus scilicet ac gentilibus, præsens tempus minime opportunum videatur ad festum diem celebrandum, quippe cum luctu et lamentis plena sint omnia. Verum nec ullum omnino tempus, non dico luctuosum, cujusmodi hoc tempus esse fateor ; sed ne lætissimum quidem, illis hominibus, id est infidelibus, aptum est ad festivitatem celebrandam. Impii siquidem et mali homines, nunquam omnino dies festos agere possunt, licet hostias immolent, et libamenta offerant. Soli virtute præditi festos dies agunt. Soli quippe officio funguntur, et vota atque incruentas hostias offerunt Deo. Multa in hanc sententiam habet Origenes in lib. viii. *Contra Celsum*, quæ sunt e Stoicorum philosophia desumpta, ex quibus magnam lucem accipit hic Dionysii locus.

(76) *Περιχαρῆς δὲ οὐθιθεῖεν.* Apud Nicephorum legitur εἰ τις περιχαρῆς ὢν οὐθιθεῖη. Quæ scriptura ferri non potest, cum verbum οὐθιθεῖη in passiva significatione sumi non possit. Dixit ergo Dionysius περιχαρῆς δὲ οὐθιθεῖεν, pro eo quod alii dicerent, δυνάον-

αὖτος πάθῃ διὰ τούτων. « Τοῖς μὲν ἄλλοις ἀνθρώποις οὐκ ἂν δόξειε καιρὸς ἑορτῆς εἶναι τὰ παρόντα. Οὐδὲ ἔστιν αὐτοῖς οὔτε οὗτος οὔτε τις ἑτερος, οὐχ ὅπως τῶν ἐπιλύπων (75), ἀλλ' οὐδ' εἰ τις περιχαρῆς (76) δὲ οὐθιθεῖεν μάλιστα. Νῦν μὲν γε θρήνοι πάντα καὶ πένθοι πάντες, καὶ περιηχοῦσιν οἰμωγαὶ τὴν πόλιν διὰ τὸ πλῆθος τῶν τεθνηκότων καὶ τῶν ἀποθησκόντων ὁσημέραι. Ὡς γὰρ ἐπὶ τῶν πρωτοτόκων τῶν Αἰγυπτίων γέγραπται, οὕτως καὶ νῦν ἐγενήθη κραυγὴ μεγάλη. Οὐ γάρ ἐστιν οἰκία ἐν ᾗ οὐκ ἔστιν ἐν αὐτῇ τεθνηκώς καὶ θρῆλόν γε (77). πολλὰ μὲν γὰρ καὶ δεινὰ καὶ τὰ πρὸ τούτου συμβεβηκότα. Πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἤλασαν (78) καὶ μόνοι πρὸς ἀπάντων διωκόμενοι καὶ θανατούμενοι, ἑορτάσαμεν καὶ τότε. Καὶ πᾶς ὁ τῆς καθ' ἑκαστον θλίψεως τόπος, πανηγυρικὸν ἡμῖν γέγονε χωρίον, ἀγρὸς, ἐρημία, ναῦς, πανδοχεῖον, δεσμωτήριον, φαιδριότατον δὲ πασῶν ἤγαγον ἑορτὴν οἱ τέλειοι μάρτυρες εὐχαριθύντες ἐν οὐρανῷ. Μετὰ δὲ ταῦτα, πόλεμος καὶ λιμὸς ἐπέλαθεν ἡ τοῖς ἔθνεσι συνδιηνέχαμεν, μόνοι μὲν ὑποστάντες, ὅσα ἡμῖν ἐλυμηναντο, παραπολαύσαντες δὲ καὶ τῶν ἀλλήλων εὐργάσαντο τε καὶ πεπόνθασιν καὶ τῇ Χριστοῦ πάλιν ἐνηνυφράνθημεν εἰρήνῃ, ἣν μόνοις ἡμῖν ἔδωκε. Βραχυτάτης δὲ ἡμῶν τε καὶ αὐτῶν τυχόντων ἀναπνοῆς, ἐπικατέσκηψεν ἡ νόσος αὕτη, πρᾶγμα φόβου τε παντὸς φοβερώτερον ἐκείνοις, καὶ συμφορᾶς ἡστιν οὐσούν σχετικώτερον, καὶ ὡς ἰδιὸς τις αὐτῶν ἀπήγγειλε συγγραφεὺς, πρᾶγμα μόνον δὲ τῆς πάντων ἐλπίδος κρείσσον γενόμενον. ἡμῖν δὲ οὐ τοιοῦτο μὲν, γυμνάσιον δὲ καὶ δοκίμιον οὐδένοιο τῶν ἄλλων ἔλαττον. Ἀπέσχετο μὲν γὰρ οὐδὲ ἡμῶν, πολλὴ δὲ ἐξῆλθεν (79) εἰς τὰ ἔθνη. Τούτοις ἐξῆς ἐπιφέρει λέγων. « Οἱ γοῦν πλείστοι τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν δι' ὑπερβάλλουσαν ἀγάπην καὶ φιλαδελφίαν ἀφειδοῦντες ἑαυτῶν καὶ ἀλλήλων ἐχόμενοι, ἐπισκοποῦντες ἀφυλάκτως τοὺς νοσοῦντας, λιπαρῶς ὑπερητούμενοι, θεραπεύοντες ἐν Χριστῷ, συναπληλάττοντο ἐκείνοις (80) ἀσμενέστατα, τοῦ παρ' ἐτέρων

τοῦ ἂν μάλιστα περιχαρῆ.

(77) *Καὶ θρῆλόν γε.* Turnebus ad oram libri sui emendavit καὶ θρῆλόν γε εἰς. Quæ tamen scriptura in omnibus nostris codicibus non legitur. In codice Regio scriptum inveni, καὶ θρῆλόν γε. εἰς πολλὰ μὲν γὰρ καὶ δεινὰ, sicut etiam habet Nicephorus. Recte igitur Turnebus, qui, sola interpunctione mutata, hunc Dionysii locum restituit, ut dixi.

(78) *Πρῶτον μὲν ἡμᾶς ἤλασαν.* Repetit hic Dionysius, et quasi compendio enumerat cuncta quæ Christiani passi fuerant Alexandriæ jam inde ab initio sui pontificatus. Primo enim, inquit, nos persecuti sunt. Persecutionem intelligit quæ cœpta est anno ultimo Philippi imperatoris. *Bellum dein*, ait, *secutum est intestinum.* De hoc civili bello Alexandrinorum, vide epistolam Dionysii ad Fabium supra in lib. vi, cap. 41. *Deinde cum paululum*, inquit, *nos et illi quievissimus, incubuit lues illa gravissima,* ea scilicet quæ sub Gallo et Volusiano grassata est, cum jam antea sub Decio cœpisset. Aliquot enim diaconi ea peste consumpti sunt temporibus Decii, ut patet ex epistola Dionysii ad Domitium et Didymum, in cap. 11 hujus libri.

(79) *Πολλὴ δὲ ἐξῆλθεν.* Πολύ codex Regius ; sed in reliquis exemplaribus Mazari, Med. ac Fuk. scribitur πολλή, rectius ; subauditur enim νόσος.

(80) *Συναπληλάττοντο ἐκείνοις.* Post hæc voces

ἀναπιπλάμενοι πάθους, καὶ τὴν νόσον ἐφ' ἑαυτοὺς ἔλκοντες ἀπὸ τῶν πλησίων, καὶ ἔχοντες ἀναμασσόμενοι τὰς ἀλγυδίας (81). Καὶ πολλοὶ νοσοκομήσαντες καὶ ῥώσαντες ἐτέρους, ἐτελεύτησαν αὐτοὶ, τὸν ἐκείνων θάνατον εἰς ἑαυτοὺς μεταστήσαντες, καὶ τὸ δὴ μῶδες ῥῆμα μόνως ἀεὶ δοκοῦν φιλοφροσύνης (82) ἔχουσαι, ἔργῳ δὴ τότε πληροῦντες, ἀπρίοντες αὐτῶν πάντων περίφημα (83). Οἱ γοῦν ἄριστοι τῶν παρ' ἡμῖν ἀδελφῶν τοῦτον τὸν τρόπον ἐξεχώρησαν τοῦ βίου, πρεσβύτεροι τε τινὲς καὶ διάκονοι, καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ λαοῦ λίαν ἐπαινούμενοι· ὡς καὶ τοῦ θανάτου τοῦτο τὸ εἶδος διὰ πολλὴν εὐσέβειαν καὶ πίστιν ἰσχυρὰν γινόμενον, μηδὲν ἀποδεῖν μαρτυρίου δοκεῖν. Καὶ τὰ σώματα δὲ τῶν ἁγίων ὑπὲρ τὰς χερεὶ καὶ κόλπῳς ὑπολαμβάνοντες, καθαιροῦντές τε τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ στόματα συγκλείοντες, ὠμορροοῦντές τε καὶ διατιθέντες (84), προσκολλόμενοι, συμπλεκόμενοι, λουτροῖς τε καὶ περιστολαῖς (85) κατακοσμοῦντες, μετὰ μικρὸν ἐτύγγανον τῶν ἰσίων, ἀεὶ τῶν ὑπολειπομένων ἐφεπομένων τοῖς πρὸ αὐτῶν. Τὰ δὲ γε ἔθνη πᾶν τούναντιον· καὶ νοσεῖν ἀρχομένους ἀποθοῦντο, καὶ ἀπέφρουγον τοὺς φιλάτους, κἀν ταῖς ὁδοῖς ἐβρίπτουν ἡμιθνήτας, καὶ νεκροὺς ἀτάφους ἀπεσχυδαλίζοντο, τὴν τοῦ θανάτου διάδοσιν καὶ κοινωνίαν ἐκτραπόμενοι, ἣν οὐκ ἦν καὶ πολλὰ μηχανομένοις ἐκκλίνειν ῥᾶδιον. Μετὰ δὲ ταύτην τὴν ἐπιστολὴν, εἰρηνευσάντων τῶν κατὰ τὴν πόλιν, τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἀδελφοῖς ἑορταστικῇ αὖθις ἐπιστέλλει γραφὴν, καὶ ἐπὶ ταύτῃ ἄλλας διαφόρους πάλιν (86) διατυπῶνται. Φέρεται δὲ τις αὐτοῦ καὶ περὶ Σαββάτου· καὶ ἄλλη περὶ γυμνασίου. Ἐρμάμῳ δὲ πάλιν καὶ τοῖς κατ' Αἴγυπτον ἀδελφοῖς δι' ἐπιστολῆς ὁμιλῶν, πολλὰ τε ἄλλα περὶ τῆς Δεσπίου καὶ τῶν μετ' αὐτὸν διεξεληθὼν κακοτρο-

phos ac cætera. Neque enim a nobis abstinuit lues illa, licet plurimum in gentiles grassata sit. » Addit deinde : « Plurimi quidem ex fratribus nostris ob nimiam charitatem, curam omnem propriæ salutis abijcientes sibi que mutuo adhærescentes; dum ægros secure atque audacter invisunt, eisque assidue ministrant, et curationem adhibent in Christo, una cum illis mortui sunt; aliorum ægritudine libentissime sese implentes, et proximorum morbum in semetipsos quodammodo attrahentes, doloresque eorum sponte sua exprimentes atque extergentes. Multique adeo qui alios ægrotantes curaverant et in pristinam valetudinem restituerant, ipsi interierunt, mortem illorum in seipsos traducentes; verbumque illud vulgare quod officiosæ duntaxat comitatus hactenus visum fuerat, reipsa adimplentes, cum aliorum peripsema effecti ex hac vita migrarent. Et hoc quidem pacto optimi quique ex fratribus nostris, quorum nonnulli presbyteri erant ac diaconi, et ex populo laudatissimus quisque mortem oppetierunt, adeo ut genus hoc mortis ob pietatem fideique constantiam nequaquam inferius martyrio censeatur. Hi ergo sanctorum corpora supinis manibus gremioque excipientes, oculos illis et ora claudentes, bajulantes eadem humeris suis, componentes, adhærescentes illis, complectentes, lavacro et vestimentis ornantes, paulo post eadem officia ab aliis consecuti sunt; cum supersites semper eorum qui præcesserant vestigiis insisterent. Gentiles vero prorsus contraria his egerunt. Nam et eos qui ægrotare inceperant exturbabant, et charissimos refugiebant; eosque in viis semineces destitue-

in codice Regio et in editione Rob. Stephani apposita est virgula. Verum in tribus nostris exemplaribus Maz., Med. et Fukeitiano alia est distinctio. Nam post vocem ἀσμενέστατα apposita est media distinctio seu mora. Quod quidem idcirco monendum esse duxi, ne quis forte suspicetur, vulgatam interpunctionem temere ac sine auctoritate scriptorum codicum a nobis mutatam fuisse.

(81) Ἀναμασσόμενοι τὰς ἀλγυδίας. Langus et Christophorsonus verterunt *mitigantes*, quam interpretationem equidem probare non possum. Nam ἀναμάσσειν sive ἐκμάσσειν idem est quod *exprimere, extergere*. Ait igitur Dionysius, Christianos qui ægros pestilenti morbo laborantes invisebant, expressos ægrotantium dolores in semetipsos transulisse. Id enim significat vox ἀναμασσόμενοι, id est excipere in se et quasi exsugere alterius morbum. Idem est igitur quod antea dixit Dionysius, καὶ τὴν νόσον ἐφ' ἑαυτοὺς ἔλκοντες.

(82) Μόνως φιλοφροσύνης. Non recte, meo quidem iudicio, Musculus et Christophorsonus *veram benevolentiam* interpretantur, cum φιλοφροσύνη sit potius benevolentia in sermone et affabilitate posita, quæ *comitas* dicitur a Latinis. Gallice *civilité* et *compliment* vocamus. Videtur autem hæc vox περίφημα quæ in epistolis Pauli legitur, vulgo fuisse ab Alexandrinis usurpata, quoties se in salutationibus mutuo compellarent, et operam atque obsequium sponderent : Ἐγὼ εἰμι περίφημά σου. Quod certe hic Dionysii locus videtur innuere. Nisi potius intelligamus, Christianos vulgo a gentilibus vocatos fuisse hoc nomine, πάντων περί-

φημα, id est *purgamenta sæculi*, quod magis placet.

(83) Αὐτῶν πάντων περίφημα. Codex Med. et Maz. voce πάντων, quæ in vulgatis deest, auctiores sunt. quomodo etiam in Fnk. scriptum invenit.

(84) Καὶ διατιθέντες. Christophorsonus vertit, *decenter ornantes*, male. Nam de ornatu mox subiungit Dionysius. Rectius igitur verti *componentes*, quomodo loquuntur Latini. Sic Persius :

. . . tandemque beatulus alto

Compositus lecto, etc.

Hieronymus lib. i *In Jovinianum* : *Compositoque ex more cadaveri seipsa superjecit*. Hinc *compositus pro sepulto* apud Virgilium et Horatium. Possidius pro *Vita B. Augustini* : *Confestim vero pro ejus commendanda corporis depositione oblatum est; peractoque solemniter exsequiarum ministerio insigniter compositus, deportatus ac sepultus est*. Ita enim legitur in codice Mosciacensi.

(85) Καὶ περιστολαῖς. Nec hanc vocem intellexit Christophorsonus qui vertit, *linteo funebri volvere*. Solebant enim Romani tunc temporis cadavera vestibus amicire. Ac de gentilibus quidem res protreta est, adeo ut exemplis non egeat. Ipsos vero Christianos fidelium cadavera splendidis vestibus obtexisse, docet exemplum Asturii in cap. 16 hujus libri. Hieronymus in *Epitaphio Paulæ* : *Quis inopum moriens non illius vestimentis obvolutus est?* Nec aliter intelligendus est locus Possidii, quem antea citavi.

(86) Ἀλλας διαφόρους πάλιν. Vox διαφόρους additur ex codice Med. et Mazarin.

hant : aut mortuos insepultos projiciebant, aver- A πίας, τῆς' κατὰ τὸν Γαλλιηνὸν εἰρήνης ὑπομιμνή-
santes mortis participationem ac societatem ; quam σκεται.

tamen licet multiplici adhibita cautione ac diligentia, evitare non poterant. » Post hanc episto-
lam, cum res in urbe Alexandria pacatæ essent, ad fratres per Ægyptum constitutos Paschalem rur-
sus epistolam Dionysius scripsit, aliasque post hanc deinceps exaravit. Exstat etiam epistola ejus de
Sabbato : et alia de exercitatione. Præterea ad Hermammonem fratresque in Ægypto degentes
epistolam 270 scribens, postquam de imp. Decii et successorum illius improbitate disseruit, pa-
cis quæ viguit principatu Gallieni, mentionem facit.

CAPUT XXIII.

De imperio Gallieni.

Sed ipsa ejus verba satius fuerit audire, quæ sic
habent : « Et ille quidem cum imperatorum suorum
alterum prodidisset, alteri bellum intulisset, brevi
cum universa familia stirpitus interiit. Gallienus
vero renuntiatus et communi omnium consensu ap-
probatus est : vetus simul imperator ac novus, B
prior illis, ac post illos etiam superstes : juxta id
quod dictum est Isaïæ prophætæ : « Quæ a principio
fuere ecce venerunt, et nova sunt quæ nunc orien-
tur. » Nam quemadmodum nubes solis radios sub-
jiciens, ejus splendorem brevi tempore obscurat, in-
que ejus locum substituta conspicitur : ea deinde
prætergressa aut liquefacta, sol qui antea ortus
fuerat, rursum quasi novus exoriri videtur : ita
Macrianus qui seipsum præposuerat et ad ipsum
Gallieni imperium proxime admoverat ; ipse quidem
jam non est, quippe qui nec antea erat : Gallienus
vero sui similis idemque qui prius manet. Ipse de-
nique principatus, velut senectute deposita, et pri-
stinæ improbitatis sordibus repurgatus, nunc flo-
rentius viget : et longius cernitur atque auditur, et
quoque diffunditur. » Deinde tempus ipsum quo
hæc scribebat, designat his verbis : « Ac mihi rur-
sus imperatoris nostri annos contemplari subit.
Video enim impiissimos illos qui adeo celebres
olim exstiterunt, brevi postea obscurissimos eva-
sisse. Religiosissimus vero Deique amantissimus imperator septennalem circulum jam emensus, no-
num imperii annum degit, quo nos festa celebraturi sumus. »

CAPUT XXIV.

De Nepote et ejus schismate.

Ad hæc duos libros *De promissionibus* composuit.
Causam scribendi præbuit Nepos quidam, episco-
pus Ægypti, qui promissiones sanctis hominibus
factas in divinis voluminibus, Judaico sensu exhi-
bendas docebat, et nescio quod mille annorum spa-
tium corporalibus refertum deliciis in hac terra
fore 271 affirmabat. Cumque ex Joannis Revela-
tione opinionem suam stabilire se posse existi-

(87) *Ἐκεῖνος μὲν οὖν*. Recte Christophorus D
Macrianum hic intelligi animadvertit, cujus pro-
ditione Valerianus in Persarum potestatem venit.
Valerianum certe ducum proditione in illam cala-
mitatem incidisse, testantur Aurelius Victor, Syn-
cellus et alii. Porro hæc Dionysii verba jungenda
sunt cum illis quæ supra retulit Eusebius in cap. x
hujus libri. Sunt enim ex eadem Dionysii ad Her-
mammonem Epistola. Ac ne unum quidem verbum
inter hæc duo fragmenta interjectum erat. Sed in
cap. i hujus libri, fragmentum ejusdem Epistolæ
adfert Eusebius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς Γαλλιηνοῦ βασιλείας (Nic. II. E. vi, 21).

Οὐδὲν δὲ οἶον, τὸ καὶ τούτων ὡδὲ πως ἐχόντων
ἀκούσαι. « Ἐκεῖνος μὲν οὖν (87) τῶν πρὸ αὐτοῦ βα-
σιλέων τὸν μὲν προέμενος, τῷ δὲ ἐπιθέμενος, παγ-
γενὴ ταχέως καὶ πρόβριζος ἐξηφανίσθη. ἀνεδείχθη δὲ
καὶ συνανωμολογήθη παρὰ πάντων ὁ Γαλλιηνός, πα-
λαιὸς ἅμα βασιλεὺς καὶ νέος, πρῶτος ὢν καὶ μετ'
ἐκείνους παρών. Κατὰ γὰρ τὸ ῥηθὲν πρὸς τὸν προ-
φήτην Ἡσαΐαν. « Τὰ ἀπ' ἀρχῆς ἰδοὺ ἤκασι, καὶ καὶνὰ
ἄνυ ἀνατελεῖ. » Ὡς περὶ γὰρ νέφος τὰς ἡλιακὰς ἀκτί-
νας ὑποδραμὸν καὶ πρὸς ὀλίγον ἐπηλυγάσαν. ἐσχία-
σεν αὐτὸν καὶ ἀντ' αὐτοῦ προεφάνη, εἴτα παρελθόντος
ἡ διατακέντος τοῦ νέφους, ἐξεφάνη πάλιν ἐπανατεί-
λας ὁ ἥλιος ὁ προανατείλας, οὕτω προστάς καὶ προσ-
πελάσας (88) ἐκυτὸν ὁ Μακριανός τῆς ἐφεστῶσης
Γαλλιηνοῦ βασιλείας, ὁ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ μηδὲ ἦν·
ὁ δὲ ἔστιν ὁμοίως ὥς περ ἦν. Καὶ οἶον ἀποθεμένη τὸ
γῆρας ἡ βασιλεία, καὶ τὴν προῦσαν ἀνακαθηραμένη
κακίαν, ἀκμαιότερον νῦν ἐπανθεῖ, καὶ παρῳότερον
δρᾶται καὶ ἀκούεται, καὶ διαφορετὰ πανταχοῦ. » Εἰθ'
ἐξῆς καὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν ταῦτ' ἔγραψε, διὰ τού-
των σημαίνει. « Καὶ μοι πάλιν τὰς ἡμέρας τῶν βασι-
λικῶν ἐτῶν ἐπεισι σκοπεῖν. Ὅρῳ γὰρ ὡς ὀνομασθέντες
μὲν οἱ ἀσεβέστατοι, μετ' οὐ πολὺ γεγονάσιν ἀνώνυ-
μοι· ὁ δὲ ὑσιώτερος καὶ φιλοθεώτερος ὑπερβὰς τὴν
ἐπταετηρίδα, νῦν ἐνιαυτὸν ἑνατον διανύει, ἐν ᾧ ἡμεῖς
ἐορτάσωμεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Νέπωτος καὶ τοῦ κατ' αὐτὸν σχίσματος
(Nic. II. E. vi, 21).

Ἐπὶ τοῦτοις ἅπασι σπουδάζεται αὐτῷ καὶ τὰ Περὶ
ἐπαγγελιῶν δύο συγγράμματα. Ἡ δ' ὑπόθεσις αὐτῷ
Νέπως ἦν ἐπίσκοπος τῶν κατ' Αἴγυπτον, Ἰουδαϊκώ-
τερον τὰς ἐπηγγελμένας τοῖς ἀγίοις ἐν ταῖς θείαις
Γραφαῖς ἐπαγγελίας ἀποδοῦναι διδάσκων, καὶ
τινα χιλιάδα ἐτῶν τρυφῆς σωματικῆς ἐπὶ τῆς ξηρᾶς
ταύτης ἔσσεσθαι ὑποτιθέμενος. Δόξας γοῦν οὗτος ἐκ
τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου τὴν ἰδίαν κρατύνειν

(88) *Προσπελάσας*. Sic in tribus nostris codici-
bus legitur quibus consentit etiam Nicephorus. Nec
dubito quin scribendum etiam sit *προσστάς*, cum
duplici sigma. Scribendum quoque est ὁ Μακρια-
νός, ut legitur in Maz, Med. ac Fuk. Idcirco autem
Dionysius de Macriani imperio loquitur, quod eum
imperatorem Ægyptus cum universo Oriente sus-
ceperat. Docet id vetustus nummus a Joanne Tris-
tano V. C. editus, in cujus adversa parte hæc ha-
betur inscriptio : ΑΥΤ. Κ. Μ. ΦΟΥΛ. ΜΑΚΡΙΑΝΟΥΣ
In altera parte ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.

ἐπόληψιν, *Ἐλεγχον ἀλληγοριστῶν*, λόγον τινὰ περὶ τούτου συντάξας ἐπέγραψε. Πρὸς δὲ ὁ Διονύσιος ἐν τοῖς *Περὶ ἐπαγγελιῶν* ἐνίσταται, διὰ μὲν τοῦ προτέρου τὴν αὐτοῦ γνώμην ἣν εἶχε περὶ τοῦ δόγματος παρατιθέμενος, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου διαλαμβάνων· ἐνθα τοῦ Νέπωτος κατὰ τὴν ἀρχὴν μνημονεύσας, ταῦτα περὶ αὐτοῦ γράφει· « Ἐπεὶ δὲ σύνταγμά τι προκομίζουσι Νέπωτος, ὧς λαν ἐπερείδονται ὡς ἀναντιρρόχως ἀποδεικνύντι (89) τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν ἐπὶ γῆς ἐσσεσθαι, ἐν ἄλλοις μὲν πολλοῖς ἀποδέχομαι καὶ ἀγαπῶ Νέπωτα, τῆς τε πίστεως καὶ τῆς φιλοπονίας, καὶ τῆς ἐν ταῖς Γραφαῖς διατριβῆς, καὶ τῆς πολλῆς ψαλμωδίας (90) ἥ μέχρι νῦν πολλοὶ τῶν ἀδελφῶν εὐθυμοῦνται, καὶ πάνυ δι' αἰδοῦς ἄγω τὸν ἄνθρωπον ταύτῃ μᾶλλον, ἢ προανεπαύσατο (91), ἀλλὰ φίλη γὰρ καὶ προσιμωπότη πάντων ἡ ἀλήθεια· ἐπαινεῖν τε χρὴ καὶ συναίνειν ἀφθόνως, εἴ τι ὀρθῶς λέγοιτο, ἐξετάζειν δὲ καὶ διευθύνειν, εἴ τι μὴ φαίνεται ὑγιῶς ἀναγεγραμμένον. Καὶ πρὸς μὲν παρόντα καὶ ψιλῷ λόγῳ δογματίζοντα αὐτάρκῃς ἦν ἂν ἡ ἄγραφος ὁμίλια, δι' ἐρωτήσεως καὶ ἀποκρίσεως πελθούσα καὶ συμβιβάζουσα τοὺς ἀντιδιατιθεμένους· γραφῆς δὲ ἐκκειμένης, ὡς δοκεῖ τισι, πιθανωτάτης, καὶ τινων διδασκάλων τὸν μὲν νόμον καὶ τοὺς προφῆτας τὸ μὴδὲν ἡγούμενων, καὶ τὸ τοῖς Εὐαγγελίοις ἔπασθαι παρέντων, καὶ τὰς τῶν ἀποστόλων Ἐπιστολάς ἐκφαυλίσαντων, τὴν δὲ τοῦ συγγράμματος τούτου διδασκαλίαν ὡς μέγα δὴ τι καὶ κεκρυμμένον μυστήριον κατεπαγγελλομένων (92), καὶ τοὺς ἀπλουστέρους ἀδελφοὺς ἡμῶν οὐδὲν ἐώντων ὑψηλὸν καὶ μεγαλεῖον φρονεῖν, οὕτε περὶ τῆς ἐνδόξου καὶ ἀληθῶς ἐνθέου τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐπιφανείας, οὕτε τῆς ἡμετέρας ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπισυναγωγῆς καὶ ὁμοιώσεως, ἀλλὰ μικρὰ καὶ θνητὰ, καὶ οἷα τὰ νῦν ἐλπίζειν ἀναπειθόντων (93) ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, ἀναγκαῖον καὶ ἡμᾶς ὡς πρὸς παρόντα τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν διαλεχθῆναι Νέπωτα. »

(89) *Ἀποδεικνύντι*. Sic in codice Maz., Med., Fik. et Savil. scribitur rectius pro vulg. ὁποδεικνύντι. Porro cum constet ex hoc loco, librum Dionysii Alexandrini de promissionibus scriptum fuisse adversus Nepotem episcopum Ægypti, miror Hieronymum in Præfatione libri xviii *Commentariorum in Isaiam*, affirmare eum librum adversus Irenæum Lugdunensem episcopum a Dionysio fuisse conscriptum. Fuit quidem Irenæus ex numero eorum qui regnum Christi mille annorum spatio in terris futurum crediderunt, quibus id Papias persuaserat, ut scribit idem Hieronymus in *Catalogo* et Eusebius noster in fine libri iii. Verum Dionysii liber non adversus Irenæum scriptus erat, sed adversus Nepotem, ut patet tum ex hoc Eusebii loco, tum ex ipso Hieronymo in libro *De scriptoribus ecclesiasticis* ubi de Dionysio loquitur.

(90) *Ψαλμωδίας*. Christophorsonus psalmos et hymnos a Nepote compositos interpretatur. Sane hic fuit mos veterum Christianorum, ut psalmos et hymnos in honorem Christi componerent. Quod testatur Eusebius in fine lib. v. De his psalmis mentio fit in epistola concilii Antiocheni adversus Paulum Samosatenum, et in canone penultimo concilii Laodicensi. Ubi diserte prohibetur, ne psalmi ἰδιωτικοί, id est, a privatis hominibus compositi, in ecclesia recitentur. Invaluerat enim hæc consuetudo, ut multi psalmos in honorem Christi

A maret, librum quem de hac quæstione composuerat, *Confutationem allegoristarum* inscripsit. Hunc ergo Dionysius in libris *De promissionibus* acriter impugnatur. Et in priore quidem libro suam ipsius sententiam de hac quæstione proponit. In secundo autem libro de Joannis Revelatione disputans, in ipso statim exordio Nepotis mentionem facit his verbis : « Sed quoniam librum quemdam proferunt Nepotis, quo quidem magnopere nituntur, quasi in eo certissimis argumentis demonstratum sit, regnum Christi in terris futurum ; in plurimis quidem aliis rebus laudo Nepotem ac diligo, cum propter fidem, tum ob diligentiam et studium Scripturarum ; postremo ob psalmodiarum cantus multiplices, quibus plerique ex fratribus etiamnum magnopere delectantur. Magnoque honore ac reverentia hominem prosequor, vel ob id maxime quod ex hac vita migravit. Sed veritatem magis diligo, cunctisque præferendam censeo. Etenim ea quidem quæ recte dicta sunt, absque invidia laudare ac probare debemus. Si quid vero secius scriptum est, id examinari a nobis et corrigi decet. Quod si ipse præsens adesset, et opinionem suam viva voce promulgaret, sufficeret fortasse simplex absque scripto colloquium, quo per interrogationes ac responsiones convincerentur adversarii et in pristinam concordiam revocarentur. Verum cum in publicum editus sit liber, isque ut nonnullis videtur ad persuadendum aptissimus : et cum quidam doctores legem quidem ac prophetas nihili faciant, Evangelia sequi negligant, apostolorum Epistolas contemnant, hujus vero libri doctrinam quasi magnum aliquod et arcanum sacramentum venditent, et simpliciores quosdam ex fratribus nostris nihil sublime atque magnificum, nec de glorioso prorsusque divino adventu Domini nostri, nec de resurrectione nostra, nostrique ad Christum aggre-

componerent, eosque in ecclesia cantari facerent, ut ex locis supra notatis apparet. Hujusmodi ergo psalmos in ecclesia deinceps cani vetant Patres concilii Laodicensis, quos ἰδιωτικούς appellant, id est, ab hominibus imperitis compositos, non a sancto Spiritu dictatos. Ita explicat Agobardus in libro *De ritu canendi psalmos in ecclesia*.

(91) *Ἡ προανεπαύσατο*. Plinius in lib. xxviii, cap. 2 : *Cur, inquit, ad mentionem defunctorum, testamur memoriam eorum a nobis non sollicitari.*

(92) *Κατεπαγγελλομένων*, id est, diu ante promittunt qua tradant. Metaphora est a mysteriis Græcorum, qui magna quædam et miranda initia promittebant, eosque diuturna expectatione cruciabant, ut opinionem ac reverentiam suspensio cognitionis ædificarent, quemadmodum loquitur Tertullianus in lib. contra Valentinianos.

(93) *Ἐλπίζειν ἀναπειθόντων*. Hujus loci emendatio debetur codici Mazarino, in quo diserte scriptum inveni, Καὶ οἷα τὰ νῦν ἐλπίζειν ἀναπειθόντων ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, quomodo etiam legitur in codice Medicensi, nisi quod ἐλπίζόμενα ἐλπίζειν scriptum habetur. Sed rectissima est codicis Maz. lectio, quam ego priusquam comperissem, subaudiendum hic esse ἀπὸ κοινοῦ verbum φρονεῖν existimabam. Codici Maz. subscribunt codd. Fik. et Savil., vulg., ἐλπίζόμενα περὶθόντων.

gatione et assimilatione sentire patiantur; sed levī quædam ac mortalia, et qualia nunc homines sperare solent in regno Dei cogitare jubeant; necesse est ut adversus fratrem meum Nepotem quasi præsentem, disputationem institam. » Paucis deinde interpositis, hæc subjungit: « Cum essem, Inquit, in Arsinoitica præfectura, in qua jam pridem, ut nosti, **272** increbruit hæc opinio, adeo ut schismata et integrorum Ecclesiarum defectiones fierent; convocatis presbyteris ac doctoribus qui per singulos vicos fratribus prædicabant, præsentibus item fratribus qui adesse voluerant, hortatus sum illos ut ea doctrina palam in concione examinaretur. Cumque hunc librum tanquam scutum quoddam murumque inexpugnabilem mihi opposuissent, tres continuos dies a prima luce usque ad vesperam cum ipsis sedens, quæcunque in eo libro scripta erant, discutere aggressus sum. Tum vero fratrum constantiam, et ardentissimum cognoscendæ veritatis studium, et docilitatem atque intelligentiam magnopere sum admiratus. Adeo moderate et ordine interrogationes rationesque dubitandi, et assensiones a nobis fiebant. Ac studiose quidem cavebamus, ne ea quæ semel nobis placuissent, tametsi falsa esse deprehenderentur, pertinaciter defenderemus; nec aliorum objectiones subterfugebamus. Sed quoad fieri poterat, ad ea de quibus instituta erat disputatio eniti, eaque stabilire conabamur: sin autem rationibus convicti essemus, non pudebat nos mutare sententiam, et aliis assentiri. Quin potius cum bona animi conscientia, absque ulla simulatione, expansis ad Deum cordibus, quæcunque certissimis argumentis et auctoritate sacræ Scripturæ confirmata essent, suscipiebamus. Tandem denique Coracio, qui hujus doctrinæ auctor et signifer fuerat, audientibus cunctis qui aderant fratribus, pollicitus nobis et contestatus est, se in posterum hanc opinionem amplexurum non esse, nec de ea disputaturum, nec locuturum, nec populo prædicaturum; quippe qui argumentis oppositis satis superque convictus fuisset. Fratribus autem qui aderant, hæc disputatio et omnium inter se reconciliatio atque consensus non mediocre auxilium tulit voluptatem. »

CAPUT XXV.

De Joannis Apocalypsi.

Deinde aliquanto post de Revelatione Joan-

(94) *Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσενόειτῃ.* Mirum est in tribus nostris codicibus et apud Nicephorum ac Ptolemæum ita legi, cum constet scribendum esse Ἀρσινόειτῃ. Sic enim dicta est hæc præfectura ab Arsinoe regina.

(95) *Ἐπεπόλαξε τὸ δόγμα.* Langus et Musculus interpretantur, *emersit*. Christophorsonus autem vertit *prodiit in lucem*. Ego vero malui vertere, *increbruit*, quo sensu Eusebius hanc vocem usurpat in cap. 29 hujus libri.

(96) *Ἀκαταμάχητον.* Vulg. *ἀμαχον*. Scripturam codd. Med. et Maz. admisimus ut longe rectiorem; sic etiam scribitur in codd. Fuk. et Savil.

(97) *Εὐπαρακολούθητον.* Feliciter mihi vertisse videor *docilitatem*. Nam *παρακολουθεῖν* proprie dicuntur auditores, qui sensum verborum assequuntur. Male ergo Musculus et Christophorsonus *obsequium* interpretati sunt.

A Τούτοις μεθ' ἑτερα ἐπιφέρει λέγων· « Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσενόειτῃ (94) γενόμενος, ἔνθα, ὡς οἶδας, πρὸ πολλοῦ τοῦτο ἐπεπόλαξε τὸ δόγμα (95), ὡς καὶ σχίσματα καὶ ἀποστασίας ὄλων Ἐκκλησιῶν γεγενῆσθαι, συγκαλέσας τοὺς πρεσβυτέρους καὶ διδασκάλους τῶν ἐν ταῖς κώμαις ἀδελφῶν, παρόντων καὶ τῶν βουλομένων ἀδελφῶν, δημοσίᾳ τὴν ἐξέτασιν ποιῆσθαι τοῦ λόγου προετρεψάμην. Καὶ τοῦτό μοι προσαγόντων τὸ βιβλίον ὡς τι ὄπλον καὶ τεῖχος ἀκαταμάχητον (96), συγκαθεσθῆς αὐτοῖς τριῶν ἡμερῶν ἐξ ἑω μέχρις ἑσπέρας, διευθύνειν ἐπειράθην τὰ γεγραμμένα. Ἐνθα καὶ τὸ εὐσταθὲς καὶ τὸ φιλόληθες, καὶ τὸ εὐπαρακολούθητον (97) καὶ συνετὸν ὑπερηγάσθην τῶν ἀδελφῶν, ὡς ἐν τάξει καὶ μετ' ἐπιεικείας τὰς ἐρωτήσεις καὶ τὰς ἐπαπορήσεις, καὶ τὰς συγκαταθέσεις ἐποιούμεθα, τὸ μὲν ἐκ παντὸς τρόπου καὶ φιλονεικῶς τῶν ἅπασι δοξάντων περιέχεσθαι, εἰ καὶ μὴ φαίνοντο ὁρθῶς ἔχοντα, παραιτησάμενοι, μήτε δὲ τὰς ἀντιλογίας ὑποστελλόμενοι, ἀλλ' ἐς ὅσον οἶόν τε τῶν προκειμένων ἐπιβατεύειν (98) καὶ κρατύνειν αὐτὰ πειρώμενοι, μήτε εἰ λόγος αἰρεῖ, μεταπείθεσθαι καὶ συνομολογεῖν αἰδούμενοι, ἀλλ' εὐσυνειδήτως καὶ ἀνυποκρίτως, καὶ ταῖς καρδίαις πρὸς τὸν Θεὸν ἠπλωμέναις (99), τὰ ταῖς ἀποδείξεσι καὶ διδασκαλαῖς τῶν ἁγίων Γραφῶν συνιστανόμενα καταδεχόμενοι. Καὶ τέλος ὁ τε τῆς διδαχῆς ταύτης ἀρχηγὸς καὶ εἰσηγητὴς ὁ καλούμενος Κορακίω, ἐν ἐπηρώδῃ πάντων τῶν παρόντων ἀδελφῶν ὡμολόγησε καὶ διεμαρτύρατο ἡμῖν, μηκέτι τοῦτω προσέξεν, μηδὲ διαλέεσθαι περὶ τούτου, μηδὲ μεμνησθαι, μηδὲ διδάξεν, ὡς ἱκανῶς ὑπὸ τῶν ἀντιλεχθέντων ἡρημένος· τῶν τε ἄλλων ἀδελφῶν οἱ παρόντες ἔχαιρον ἐπὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ πρὸς πάντας συγκαταβάσει (1) καὶ συνδιαθέσει. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ τῆς Ἰωάννου Ἀποκαλύψεως (Nic. H. E. VI, 22, 25).

D Εἶθ' ἐξῆς ὑποβάς περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννου

(98) *Τῶν προκειμένων ἐπιβατεύειν.* Musculus vertit, *instare proposito*, multo rectius quam Christophorsonus, qui vertit: *Ea quæ erant ab aliis proposita, munire*.

(99) *Ἐπλωμέναις.* Hic quoque Musculus multo rectius vertit, quam Christophorsonus et Langus. Nam Christophorsonus vertit, *puris erga Deum ac simplicibus animis*. Atque ita fere Langus. At Musculus recte interpretatus est, *cordibus ad Deum expansis*. Sed et longe ante Musculum Rufinus, recte hunc locum exposuerat, *patefactis cordibus Deo*.

(1) *Συγκαταβάσει.* Hoc loco συγκατάβασιν ponitur non pro dispensatione, sed pro συμβιβάζσει, id est, unitione, ut sic dicam, et reconciliatione, qua voce utitur Dionysius paulo supra, καὶ συμβιβάζουσα τοὺς ἀντιδιατιθεμένους. Eodem sensu Paulus in *Epist. ad Colossens.* cap. II, συμβιβάζειν εἰ συμβιβάζειν dixit.

ταῦτά φησι· « Τινὲς μὲν οὖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἡρώτησαν καὶ ἀνεσκέυασαν πάντῃ τὸ βιβλίον, καθ' ἕκαστον κεφάλαιον διευθύνοντες, ἀγνωστὸν τε καὶ ἀσυλλόγιστον ἀποφαίνοντες· ψεύδεσθαι τε τὴν ἐπιγραφὴν. Ἰωάννου γὰρ οὐκ εἶναι λέγουσιν· ἀλλ' οὐδ' ἀποκάλυψιν εἶναι, τὴν σφοδρῶ καὶ παχεὶ κεκαλυμμένην τῇ τῆς ἀγνοίας παραπετάσματι (2)· καὶ οὐχ ὅπως τῶν ἀποστόλων τινὰ, ἀλλ' οὐδ' ὅπως τῶν ἀγίων ἢ τῶν ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τούτου γεγενῆσθαι ποιητὴν τοῦ συγγράμματος. Κῆρινθον δὲ τὸν καὶ ἀπ' ἐκείνου κληθεῖσαν Κηρινθιανὴν συστησάμενον αἵρεσιν, ἀξιοπίστον ἐπιφημίσαι θελήσαντα τῇ ἑαυτοῦ πλάσματι ὄνομα. Τοῦτο γὰρ εἶναι τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ τὸ δόγμα, ἐπιγίγειν ἔσεσθαι τὴν τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν, καὶ ὧν αὐτὸς ὠρέγετο φιλοσώματος ὧν καὶ πάνυ σαρκικὸς, ἐν τούτοις ὀνειροπολεῖν (2'), ἔσεσθαι, γαστρός καὶ τῶν ὑπὸ γαστέρα πλησμοναῖς, τούτεστι σιτίοις καὶ ποτοῖς, καὶ γάμοις, καὶ δι' ὧν εὐφημότερον ταῦτα ᾤθητο ποιεῖσθαι, ἐορταῖς καὶ θυσίαις, καὶ ἱερεῖων σφαγαῖς. Ἐγὼ δὲ ἀθετῆσαι μὲν οὐκ ἂν τολμήσαιμι· τὸ βιβλίον, πολλῶν αὐτὸ διὰ σπουδῆς ἐχόντων ἀδελφῶν, μελίζονα δὲ τῆς ἑμαυτοῦ φρονήσεως τὴν ὑπόληψιν τὴν περὶ αὐτοῦ λαμβάνων, κεκρυμμένην εἶναι τινα καὶ θαυμασιωτέραν τὴν καθ' ἕκαστον ἐκδοχὴν ὑπολαμβάνω. Καὶ γὰρ εἰ μὴ συνίημι, ἀλλ' ὑπονοῶ γε νοῦν τινα βαθύτερον ἐγκεῖσθαι τοῖς ῥήμασιν. Οὐκ ἴδιον ταῦτα μετρῶν καὶ κρίνων λογισμῷ, πιστεῖ δὲ πλέον νέμων, ὑψηλότερα ἢ ὑπ' ἐμοῦ καταληφθῆναι νενόμικα· καὶ οὐκ ἀποδοκιμάζω ταῦτα ἅ μὴ συνεώρακα, θαυμάζω δὲ μᾶλλον ὅτι μὴ καὶ εἶδον. » Ἐπὶ τούτοις τὴν ὅλην τῆς Ἀποκαλύψεως βασανίσας γραφὴν, ἀδύνατον δὲ αὐτὴν κατὰ τὴν πρόχειρον ἀποδείξας νοεῖσθαι διάνοιαν, ἐπιφέρει λέγων· « Συντέλεσας δὴ πᾶσαν, ὡς εἶπεν, τὴν προφητείαν, μακαρίζει ὁ προφήτης τοὺς τε φυλάσσοντας αὐτὴν, καὶ δὴ καὶ ἑαυτόν. « Μακάριος γὰρ, φησὶν, ὁ τηρῶν τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου. » καὶ ὡς Ἰωάννης ὁ βλέπων καὶ ἀκούων ταῦτα. Καλεῖσθαι μὲν οὖν αὐτὸν Ἰωάννην, καὶ εἶναι τὴν γραφὴν Ἰωάννου ταύτην, οὐκ ἂν τερω. Ἁγίου μὲν γὰρ εἶναι τινος καὶ θεοπνεύστου συναινῶ. Οὐ μὴν ῥαδίως ἂν συνθεῖμην τοῦτον εἶναι τὸν ἀπόστολον, τὸν υἱὸν Ζεβεδαίου, τὸν ἀδελφὸν Ἰακώβου, οὗ τὸ Εὐαγγέλιον τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐπιγεγραμμένον, καὶ ἡ Ἐπιστολὴ ἡ Καθολικὴ. Τεκμαίρομαι γὰρ ἐκ τε τοῦ ἔθνους ἐκατέρων, καὶ τοῦ τῶν λόγων εἶδους, καὶ τῆς τοῦ βιβλίου διεξαγωγῆς λεγομένης (3), μὴ τὸν αὐτὸν εἶναι. Ὁ μὲν γὰρ εὐαγγελιστὴς οὐδαμῶς τὸ ὄνομα αὐτοῦ παρεγγράφει, οὐδὲ κηρύσσει ἑαυτὸν, οὔτε διὰ τοῦ Εὐαγγελίου, οὔτε διὰ τῆς Ἐπιστολῆς. » Εἴθ' ὑποβᾶς, πάλιν ταῦτα λέγει· « Ἰωάννης δὲ οὐδὲ ὡς περὶ ἑαυτοῦ οὐδὲ ὡς περὶ ἐτέρου· ὁ δὲ τὴν Ἀποκάλυψιν γράψας, εὐθύς τε ἑαυτὸν ἐν ἀρχῇ προ-

(2) Ἀγνοίας παραπετάσματι. Niceph. habet ἀγνωσίας.

(2') Ὀνειροπολεῖν. Scribendum videtur ὀνειροπολεῖ vel ὀνειροπολεῖ. Paulo post ubi legebatur εὐθυμότερον, emendavi εὐφημότερον, ex codd. Maz., Med., Fek. et Savil., quibus suscribit Nicephorus, et Eusebius ipse in libro iii, cap. 27, ubi hunc locum Dionysii adducit.

(3) Διεξαγωγῆς λεγομένης. Hoc vocabulum proprium fuit rethorum, ut vox illa λεγομένης a Dio-

nis ita scribit : « Nonnulli quidem ex his qui nos præcesserunt, librum hunc repudiarunt penitus ac refutarunt, singula ejus capita refellentes, eumque absque nullo sensu et rationatione scriptum esse monstrantes. Ad hæc 273 inscriptionem libri falsam esse dicunt. Neque enim auctorem ejus esse Joannem. Sed neque eam Revelationem esse, quippe quæ tam crasso tamque opaco ignorantia obducta sit velo. Et non modo apostolorum neminem, sed ne ullum quidem e sanctis et ecclesiasticis viris hujus libelli conditorem fuisse affirmant. Cerinthum enim, qui nominis sui sectam conflavit, cum magnæ auctoritatis nomen ad faciendam fidem commentis suis vellet præfigere, Joannis titulum operi suo indidisse. Quippe hanc Cerinthi opinionem fuisse, regnum Christi terrenum futurum : et in iis maxime rebus quas ipse utpote carnalis, et voluptatibus corporis deditus præcipue concupiscebat, hæsurum : in ventris scilicet et eorum quæ sub ventre sunt satietate, id est, in cibis ac poculis, in nuptiis et in iis quibus ista honestius parari posse existimabat, festis nimirum et sacrificiis, et hostiarum mactationibus. Ego vero librum illum rejicere omnino non ausim, præsertim cum multi ex fratribus cum magni faciant. Sed hujusmodi de illo opinionem concipiens quasi sensus mei modum excedat, arcanam quamdam planeque admirabilem singularum rerum intelligentiam latere existimo. Nam etsi ipse non intelligo, suspicor tamen altiorum quendam sensum verbis subesse. Eaque non meo ipsius judicio melior atque æstimo : sed, plus fidei tribuens, sublimiora esse censeo quam ut a me percipiantur. Nec ea condemno quæ intelligere non potui, verum inde admiror magis quod capere non possum. » Post hæc integro Revelationis libro examinato, postquam apertissime ostendit, eum prorsus intelligi non posse juxta obvium verborum sensum, hæc subjicit : « Absoluta demum universa prædictione sua, propheta beatos pronuntiat tum eos qui eam servaverint, tum seipsum. « Beatus, inquit, qui servat verba prophetiæ libri hujus : et ego ipse Joannes qui hæc vidi atque audivi. » Joannem igitur hunc vocari, et librum a Joanne scriptum esse, non inficior. Fateor enim sancti cujusdam et divino Spiritu afflati viri id opus esse. Sed hunc ipsum esse apostolum, Zebedæi filium, Jacobi fratrem ; cujus est Evangelium illud quod secundum Joannem inscribitur, et Epistola catholica, haud facile concesserim. Nam ex utriusque genio et forma loquendi, et ex libelli 274 totius ductu ac dispositione, non

nysio adjuncta satis indicat. Et Musculus quidem tractatum libri interpretatur. Christophorus autem discursum. Ego διεξαγωγὴν idem esse censeo, quod dispositionem sive οἰκονομίαν. Nam διεξαγεῖν, idem est ac διοικεῖν, ut scribit Suidas. Possis etiam interpretari formam et rationem scribendi seu characterem, quod confirmat Dionysius. Primo enim ἀπὸ τοῦ ἡθους probat Apocalypsim non esse Joannis apostoli. Deinde ex stylo et forma scribendi ; id est, ex dictione atque sententiis.

unum eundemque scriptorem esse conjicio. Quippe evangelista quidem nullibi nomen suum ascribit, nec semetipse, aut in Evangelio, aut in Epistola prædicat. » Et paulo post subdit : « Joannes vero nusquam, nec tanquam de seipso nec tanquam de altero. At ille qui Revelationem scripsit, in ipso statim exordio nomen suum præfigit cum ait : « Revelatio Jesu Christi quam dedit ipsi ut palam faceret servis suis celeriter, et significavit mittens per angelum suum Joanni servo suo, qui testificatus est Verbum Dei et testimonium ejus quaecunque vidit. » Ad hæc Epistolam scribit : « Joannes, inquit, septem Ecclesiis quæ sunt in Asia. Gratia vobis et pax. » Evangelistes vero ne catholicæ quidem Epistolæ nomen suum præfixit, sed absque ulla verborum ambage ab ipso divinæ Revelationis mysterio exorsus est : « Quod fuit, inquit, ab initio : quod audivimus, quod vidimus oculis nostris. » Ob hujusmodi enim Revelationem Petrum Dominus beatum prædicavit his verbis : « Beatus es, Simon fili Jonæ, quia caro et sanguis non revelavit tibi, sed Pater meus qui in cælis est. » Sed neque in secunda ac tertia, quæ Joanni vulgo ascribuntur, Epistolis, quamvis brevissimis, Joannis vocabulum prostat, verum absque ullo nomine Senior inscribitur. Alter autem ille non satis habuit nomine suo semel edito narrationem deinceps proseguire : sed iterum repetit : « Ego Joannes, frater et consors vester in tribulatione et regno et in patientia Jesu; fui in insula quæ Patmos vocatur, propter Verbum Dei et testimonium Jesu. » Et sub finem libri rursus hæc addit : « Beatus qui servat verba prophetiæ libri hujus, et ego Joannes qui hæc vidi et audivi, » Joannem igitur esse auctorem hujus libri, ipsi id affirmanti credendum est. Sed quisnam ille fuerit Joannes, incertum. Neque enim seipsum esse dicit, sicut in Evangelio sæpius dicitur, discipulum illum quem dilexit Dominus, aut illum qui supra pectus Domini recubuit, aut fratrem Jacobi : aut illum denique qui Dominum vidit atque audivit. Aliquid enim horum quæ memorata sunt certe dixisset, si seipsum liquido voluisset ostendere. Sed horum quidem nihil posuit : fratrem vero duntaxat et consortem **275** nostrum sese appellavit, et testem Jesu; beatum denique ob visam atque auditam Revelationem. Ac plurimos quidem fuisse opinor Joanni apostolo cognomines, qui propter singularem erga illum benevolentiam, et quod hominem mirarentur ac suspicerent, et perinde ac ille a Domino diligi ambirent, hoc cognomentum adamaverint : quemadmodum ex fidelium liberis multos Pauli

(4) *Ἐν τοῖς τῶν πιστῶν παισὶν ὀνομάζε-
ται.* Notandus est hic Dionysii locus de antiqua Christianorum consuetudine, qui Petri Paulique et aliorum sanctorum nomina liberis suis imponebant, tum honoris ac benevolentiae causa, tum ut liberi sui Deo chari acceptique essent, non minus quam sancti illi fuerant. Hinc est quod Chrysostomus in tomo primo, in oratione de sancto Meletio, Antiochenos tanta benevolentia Meletium complexos

τάσσει· Ἀποκάλυψις Ἰησοῦ Χριστοῦ ἣν ἔδωκεν αὐτῷ δεῖξαι τοῖς δούλοις αὐτοῦ ἐν τάχει. Καὶ ἐσήμανεν ἀποστεῖλας διὰ τοῦ ἀγγέλου αὐτοῦ τῷ δούλῳ αὐτοῦ Ἰωάννῃ, ὃς ἐμαρτύρησε τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν αὐτοῦ ὅσα εἶδεν. » Εἶτα καὶ Ἐπιστολὴν γράφει· « Ἰωάννης ταῖς ἐπτά Ἐκκλησίαις ταῖς ἐν τῇ Ἀσίᾳ, χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη. » Ὁ δὲ γε εὐαγγελιστής, οὐδὲ τῆς καθολικῆς ἐπιστολῆς ἠροῦργαφεν ἑαυτοῦ τὸ ὄνομα, ἀλλὰ ἀπερίττως ἀπ' αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἤρξατο· « Ὁ ἦν ἀπ' ἀρχῆς, ὃ ἀκηκόαμεν, ὃ θεωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν. » Ἐπὶ ταύτῃ γάρ τῇ Ἀποκαλύψει καὶ ὁ Κύριος τὸν Πέτρον ἐμακάρισεν εἰπὼν· « Μακάριος εἶ, Σίμων βῆρ Ἰωνᾶ, ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀποκάλυψε σοι, ἀλλ' ὁ Πατήρ μου ὁ ὑψάνιος. » Ἀλλ' οὐδὲ ἐν τῇ δευτέρᾳ φερομένη Ἰωάννου καὶ τρίτῃ, καίτοι βραχεῖαις οὖσαις Ἐπιστολαῖς, ὃ Ἰωάννης ὀνομαστὶ πρόκειται, ἀλλὰ ἀνώνυμος ὁ Πρεσβύτερος γέγραπται. Οὗτος δὲ γε οὐδὲ αὐταρχεὶς ἐνόμισεν εἰσάπαξ ἑαυτὸν ὀνομάσας, διηγεῖσθαι τὰ ἐξῆς, ἀλλὰ πάλιν ἀναλαμβάνει· « Ἐγὼ Ἰωάννης ὁ ἀδελφὸς ὑμῶν, καὶ συγκοινωνὸς ἐν τῇ θλίψει καὶ βασιλείᾳ, καὶ ἐν ὑπομονῇ Ἰησοῦ, ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Πάτμῳ, διὰ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ. » Καὶ δὴ καὶ πρὸς τῷ τέλει ταῦτα εἶπε· « Μακάριος ὁ τηρῶν τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου. Κἀγὼ Ἰωάννης ὁ βλέπων καὶ ἀκούων ταῦτα. » Ὅτι μὲν οὖν Ἰωάννης ἐστὶν ὁ ταῦτα γράφων, αὐτῷ λέγοντι πιστευτέον· ποῖος δὲ οὗτος, ἀδελφον. Οὐ γὰρ εἶπεν ἑαυτὸν εἶναι, ὡς ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ πολλὰ χού, τὸν ἡγαπημένον ὑπὸ τοῦ Κυρίου μαθητὴν, οὐδὲ τὸν ἀδελφὸν Ἰακώβου, οὐδὲ τὸν αὐτόπτην καὶ αὐτήκοον τοῦ Κυρίου γενόμενον. Εἶπε γὰρ ἂν τι τούτων τῶν προδεδηλωμένων, σαφῶς ἑαυτὸν ἐμφανίσειαι βουλόμενος. Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐδέν. Ἀδελφὸν δὲ ἡμῶν καὶ συγκοινωνὸν εἶπε καὶ μάρτυρα Ἰησοῦ, καὶ μακάριον ἐπὶ τῇ θείᾳ καὶ ἀκοῇ τῶν ἀποκαλύψεων. Πολλοὺς δὲ ὁμωνύμους Ἰωάννην τῷ ἀποστόλῳ νομίζω γεγονέναι, οἳ διὰ τὴν πρὸς ἐκεῖνον ἀγάπην, καὶ τὸ θαυμάζειν καὶ ζηλοῦν, ἀγαπηθῆναι τε ὁμοίως αὐτῷ βούλεσθαι ὑπὸ τοῦ Κυρίου, καὶ τὴν ἐπωνυμίαν τὴν αὐτὴν ἡσπάσαντο. Ὡς περ καὶ ὁ Παῦλος πολλὸς καὶ δὴ καὶ ὁ Πέτρος ἐν τοῖς τῶν πιστῶν παισὶν ὀνομάζε-
ται (1). Ἔστι μὲν οὖν καὶ ἕτερος Ἰωάννης ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων ὁ ἐπικληθεὶς Μάρκος· ἐν Βαρνάβᾳ καὶ Παῦλῳ ἑαυτοῖς συμπρέλαβον, περὶ οὗ καὶ πάλιν λέγει· « Εἶχον δὲ καὶ Ἰωάννην ὑπηρέτην. » Εἰ δὲ οὗτος ὁ γράψας ἐστὶν, οὐκ ἂν φαίην· οὐδὲ γὰρ ἀφίχθαι σὺν αὐτοῖς εἰς τὴν Ἀσίαν γέγραπται. « Ἀλλὰ ἀναχθέντες μὲν, φησὶν, ἀπὸ τῆς Πάφου οἱ περὶ Παῦλον, ἦλθον εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας. Ἰωάννης δὲ ἀποχωρήσας ἀπ' αὐτῶν, ὑπέστρεψεν εἰς Ἱερσόλυμα. » Ἄλλον δὲ τινα οἶμαι τῶν ἐν Ἀσίᾳ γενομένων· ἐπὶ

esse scribit, ut parentes liberis suis nomen illius imponerent, quo domum suam ejus præsentia exornarent. Item Chrysostomus, homilia 21 in *Genesim*, auditores suos hortatur, ut non quævis nomina temere ac fortuito, nec avorum aut proavorum, aut illustrium virorum, sed sanctorum potius hominum qui virtutibus refulserunt, liberis suis imponant appellationes, ut eorum exemplo ad virtutem incendantur.

καὶ δύο φασὶν ἐν Ἐφέσῳ γενέσθαι μνήματα, καὶ ἑκάτερον Ἰωάννου λέγεσθαι. Καὶ ἀπὸ τῶν νοημάτων δὲ καὶ τῶν ρημάτων καὶ τῆς συντάξεως (5) αὐτῶν, εἰκότως ἕτερος οὗτος παρ' ἐκείνων ὑπονοηθήσεται. Συνάδουσι μὲν γὰρ ἀλλήλοις τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἡ Ἐπιστολὴ, ὁμοίως τε ἀρχονται. Τὸ μὲν φησιν, « Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος »· ἡ δὲ, « Ὁ ἦν ἀπαρχῆς. » Τὸ μὲν φησι, « Καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς Μονογενοῦς παρὰ Πατρός »· ἡ δὲ τὰ αὐτὰ σμικρῶ παραλλαγμένα· « Ὁ ἀκηράμεν, ὁ ἐωράκαμεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν, ὁ ἐθεασάμεθα, καὶ αἱ χεῖρες ἡμῶν ἐψηλάφησαν, περὶ τοῦ Λόγου τῆς ζωῆς » καὶ ἡ ζωὴ ἐφανερώθη. » Ταῦτα γὰρ προανακρούεται διατεινόμενος, ὡς ἐν τοῖς ἐξῆς ἐδήλωσε πρὸς τοὺς οὐκ ἐν σαρκὶ φάσκοντας ἐλυθῆναι τὸν Κύριον δι' αὐτὸ καὶ συνήψεν ἐπιμελῶς, « Καὶ ὁ ἐωράκαμεν μαρτυροῦμεν, καὶ ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἣτις ἦν πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ἐφανερώθη ἡμῖν. » ὁ ἐωράκαμεν καὶ ἀκηράκαμεν, ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν. » Ἐχεται αὐτοῦ καὶ τῶν προθέσεων οὐκ ἀφίσταται. Διὰ δὲ τῶν αὐτῶν κεφαλαίων (6) καὶ ὀνομάτων πάντα διεξέρχεται· ὦν τινα μὲν ἡμεῖς συντόμως ὑπομνήσωμεν (7). Ὁ δὲ προσεχῶς ἐντυγχάνων, εὐρήσει ἐν ἑκατέρῳ πολλὴν τὴν ζωὴν, πολὺ τὸ φῶς, ἀποτροπὴν τοῦ σκότους, συνέχῃ τὴν ἀλήθειαν, τὴν χάριν, τὴν χαρὰν, τὴν σάρκα καὶ τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου, τὴν κρίσιν, τὴν ἀφῆσιν τῶν ἀμαρτιῶν, τὴν πρὸς ἡμᾶς ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, τὴν πρὸς ἀλλήλους ἡμᾶς ἀγάπης ἐντολὴν, ὡς πάσας δεῖ φυλάσσειν τὰς ἐντολάς· ὁ ἑλεγχος τοῦ κόσμου (8), τοῦ διαβόλου, τοῦ Ἀντι-χρίστου, ἡ ἐπαγγελία τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ υἱοθεσία τοῦ Θεοῦ, ἡ διόλου πίστις ἡμῶν ἀπαιτούμενη, ὁ Πατήρ καὶ ὁ Υἱὸς πανταχοῦ καὶ ὅλως διὰ πάντων χαρακτηρίζοντας, ἕνα καὶ τὸναυτὸν συνορᾶν τοῦ τε Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐπιστολῆς χρῶτα πρόκειται. Ἀλλοιοτάτη δὲ καὶ ξένη παρὰ ταῦτα ἡ Ἀποκάλυψις, μήτε ἐφαπτομένη μήτε γειννώσα τούτων μηδὲν σχεδὸν, ὡς εἶπειν, μηδὲ συλλαβὴν πρὸς αὐτὰ κοινὴν ἔχουσα· ἀλλ' οὐδὲ μνήμην τινὰ οὐδὲ ἐννοίαν, οὔτε ἡ Ἐπιστολὴ τῆς Ἀποκαλύψεως ἔχει· ἐὼ γὰρ τὸ Εὐαγγέλιον οὔτε τῆς Ἐπιστολῆς ἡ Ἀποκάλυψις· Παύλου διὰ τῶν ἐπιστολῶν ὑποφάναντός τι καὶ περὶ τῶν ἀποκαλύψεων αὐτοῦ, ἃς οὐκ ἐνέγραψε καθ' αὐτάς. Ἐτι δὲ καὶ τῆς φράσεως τὴν δια-

Petrique nominibus appellatos videmus. Est etiam alius Joannes in Actibus apostolorum, cognomento Marcus, quem Barnabas et Paulus comitem sibi adjunxerunt. De quo etiam rursus dicitur ⁴⁸ : « Habebant autem Joannem ministrum. » An hic sit qui Revelationem scripsit, mihi non liquet. Neque enim una cum illis in Asiam venisse perhibetur. « Sed cum solvissent, inquit, a Papho, Paulus quidem Pergen Pamphyliæ profectus est; Joannes vero discedens ab illis, reversus est Hierosolimam ⁴⁹. » Alium igitur esse censeo : unum scilicet eorum qui in Asia versati sunt. Duo enim apud Ephesum sepulcra fuisse traduntur, utrumque Joannis nomine insignitum. Ex sententiis quoque et ex verbis eorumque collocatione, facile conjicitur hunc ab illo diversum fuisse. Nam Evangelium et Epistola sibi mutuo consonant, et eodem ordiuntur modo. Sic enim incipit Evangelium : « In principio erat Verbum. » Epistola vero : « Quod fuit ab initio. » In illo dicitur : « Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis. Et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre. » Hæc vero eadem habet, paulisper tantum immutata : « Quod audivimus, quod vidimus oculis nostris, quod perspeximus, et manus nostræ contrectaverunt, de Verbo vitæ : et vita manifestata est. » Hæc enim ille veluti modulationis prologia præmittit, adversus eos qui Christum in carne advenisse negabant, ut in sequentibus ostendit. Quamobrem de industria subjunxit : « Et quod vidimus testamur, et annuntiamus vobis vitam æternam, quæ erat apud Patrem et apparuit nobis. Quod vidimus et audivimus, annuntiamus vobis. » Adeo totus ex se ipse pendet, et a propositionibus suis ne latum quidem unguem discedit : sed iisdem pene capitibus ac verbis cuncta prosequitur. Ex quibus nos quidem nonnulla breviter suggeremus. Qui vero attente perlegerit, in utroque sæpius vitam, **276** lucem, fugam tenebrarum ; frequenter veritatem, gratiam, gaudium, carnem et sanguinem Domini, judicium, peccatorum remissionem ; Dei erga nos dilectionem, mutue inter nos dilectionis præceptum : et universa præcepta servanda esse reperiet. Ad hæc condem-

⁴⁸ Act. XIII. ⁴⁹ Ibid.

(5) Καὶ ἀπὸ τῶν νοημάτων δὲ καὶ ρημάτων, καὶ τῆς συντάξεως αὐτῶν. Hoc secundum est argumentum, quo Dionysius Alexandrinus conjiciebat, Apocalypsim et Evangelium Joannis non unius scriptoris opus esse. Primum enim argumentum quod id probabat, petitur ex moribus et Instituto utriusque scriptoris, ut ipse Dionysius insinuat his verbis : Τεχναίρομαι γὰρ ἕκ τε τοῦ ἡθους ἑκατέρων. Et hoc quidem argumentum ad hæc usque verba quæ supra posuimus, Dionysius excusatus est. Nunc vero alterum argumentum proponit, ex verbis et sententiis utriusque scriptoris, et ex collocatione verborum. Sic enim cum Cicerone interpretor vocem illam σύνταξιν. Vide elegantissimum librum Dionysii Hal. Περὶ συντάξεως ὀνομάτων. Quanquam hoc loco σύνταξις, tam sententiarum, quam verborum dispositionem videtur

comprehendere. Porro ex hoc loco apparet, quantopere in critica exercitatus fuerit Dionysius Alexandrinus. Quippe proprium est critici, de scriptis veterum judicare, et quod verum ac germanum, quod spurium ac subditiuum opus sit, discernere.

(6) Τῶν αὐτῶν κεφαλαίων. Periodos seu membra orationis intelligit, quibus integer sensus absolvitur. Sic initio hujus capituli dixit Dionysius, καθ' ἕκαστον κεφάλαιον διευθύνοντες. Græci περικεπὴν etiam dicunt ; Latini capitulum.

(7) Ὑπομνήσωμεν. Codd. Medicæus et Mazariinus ὑπομνήσωμεν. Magis tamen placet Fuk. codd. et Savil. scriptura, ὑπεμνήσαμεν.

(8) Ἐλεγχος τοῦ κόσμου. Condemnationem verti rectius, ut opinor, quam reprobationem. Certe Glossarium vetus Ἐλεγχον interpretatur judicium.

nationis elogium adversus mundum, diabolum et Antichristum, promissio sancti Spiritus, adoptio filiorum Dei, fides in omnibus a nobis præstanda: Pater et Filius ubique nominati, in utroque passim occurrunt. Denique in omnibus, si recte examinaveris, unus idemque utriusque scriptionis genius, Evangelii nimirum et Epistolæ, evidenter apparet. Apocalypsis vero ab his prorsus aliena est et extranea, nulla necessitudine aut vicinitate contingens quidquam ex supradictis, ac ne syllabam quidem unam cum illis communem habens. Sed neque Epistola (de Evangelio enim nihil dico) mentionem ullam aut significationem facit Apocalypseos, nec Apocalypsis Epistolæ: cum tamen Paulus in Epistolis nonnihil de revelationibus suis indicaverit, quas quidem ille in proprium volumen non retulit. Præterea ex dictione ipsa conjiici potest, quantum Evangelium et Epistola differant ab Apocalypsi. Num illa quidem non modo emendate quod ad Græcum sermonem attinet, verum etiam cum summa elegantia tum in verbis tum in argumentationibus et in tota orationis compositione perscripta sunt. Tantum abest ut barbarismus aliquis aut solæcismus, aut denique idiotismus quispiam in illis deprehendatur. Utroque enim præditus erat evangelistes, sermone nimirum ac scientia, cum hæc duo ipsi Dominus concessisset, scientiam simul et eloquentiam. Illum vero Revelationem quidem vidisse, et scientiam ac futurorum prædictionem accepisse non inficior. Verum dictionem ejus non admodum Græcam animadverto, sed barbarismis atque interdum solæcismis inquinatam. Quos quidem in præsentiarum excerpere, haudquaquam necesse est. Neque enim subsannandi animo hæc a me dicta esse quisquam existimet, sed potius eo consilio, ut utriusque scripti dissimilitudinem expenderem.

277 CAPUT XXVI.

De epistolis Dionysii Alexandrinorum episcopi.

Præter has exstant aliæ complures Dionysii epistolæ, inter quas sunt illæ contra Sabellium scriptæ ad Ammonem Berenicensem episcopum, alia item ad Telesphorum, et ad Euphranorem altera; alia rursus ad Ammonem et Euphorum. Quatuor etiam libros de eodem argumento composuit, quos gentili suo Dionysio Romanorum episcopo nuncupavit. Sed et aliæ plures sunt apud nos illius epistolæ, et

(9) *Τὸν λόγον.* Τὸν λόγον τὴν γνῶσιν vulg. Posteriora duo verba expungenda sunt, quippe quæ sensum perturbant, nec in Mazarino, Fuketiano ac Medicæo codd. leguntur; porro per ἑκάτερον λόγον intelligit Dionysius τὸν ἐνδιάθετον καὶ τὸν προφορικὸν λόγον, id est, rationem quæ in mente recondita est, et quæ sermone profertur. Hoc est, quod subiungit Dionysius, τὸν τε τῆς γνώσεως, τὸν τε τῆς φράσεως. Sic enim scribendum est ex codd. Med., Fuk., Savil. et Mazar., non ut vulgo legitur, τὸν τε τῆς σοφίας, τὸν τε τῆς γνώσεως, absque ullo sensu.

(10) *Ἐπὶ ταύταις.* Ergo duo illi *De promissionibus* libri ex quibus superiora fragmenta excerpit Eusebius, erant epistolæ. Quod etiam indicat locus quidam ex initio libri secundi, quem citat Eusebius in c. 22. Ἐν μὲν οὖν τῷ Ἀρσινόεϊ τῇ γενόμενος, ἐνθα, ὡς οἶδας, πρὸ πολλοῦ τοῦτο ἐπεπλάζετο δόγμα. Nam voces illæ ὡς οἶδας, epistolarem prorsus sermonem sapiunt. Verum quoniam hæc Dionysii epistolæ longiores erant, ideo libri etiam vocari possunt. Certe Rufinus in cap. 5 huius libri, epistolas Dionysii Alexandrini de baptismo vocat libros. Sed et quatuor libri contra Sabellum quos Dionysio Romanæ urbis episcopo nuncupavit, nihil aliud erant quam prolixiores epistolæ, ut paulo post indicat Eusebius noster, qui et reliquos Dio-

φοράν ἐστι τεκμήρασθαι τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν. Τὰ μὲν γὰρ οὐ μόνον ἀπταιστως κατὰ τὴν Ἑλλήνων φωνήν, ἀλλὰ καὶ λογιώτατα ταῖς λέξεσι, τοῖς συλλογισμοῖς, ταῖς συντάξεσι τῆς ἐρμηνείας γέγραπται. Πολλοὺ γε δεῖ βάρβαρον τινα φθόγγον, ἢ σολοικισμὸν, ἢ ὅλως ἰδιωτισμὸν ἐν αὐτοῖς εὐρεθῆναι. Ἐκάτερον γὰρ εἶχεν, ὡς ἔοικε, τὸν λόγον (9), ἀμφοτέρω αὐτῷ χαρισαμένου τοῦ Κυρίου, τὸν τε τῆς γνώσεως, τὸν τε τῆς φράσεως. Τούτῳ δὲ Ἀποκάλυψιν μὲν ἐωραχέναι, καὶ γνῶσιν εἰληφέναι καὶ προφητεῖαν, οὐκ ἀντεροῦ, διάλεκτον μέντοι καὶ γλώσσαν οὐκ ἀκριβῶς ἐλληνίζουσιν αὐτοῦ βλέπω, ἀλλ' ἰδιώμασι μὲν βρβαρικοῖς χρώμενον, καὶ πού καὶ σολοικίζοντα. Ἀπερ οὐκ ἀναγκαῖον νῦν ἐκλέγειν· οὐδὲ γὰρ ἐπισχωπτῶν, μή τις νομίῃ, ταῦτα εἶπον, ἀλλὰ μόνον τὴν ἀνομοιότητα διευσθύνων τῶν γραφῶν.

Num illa quidem non modo emendate quod ad Græcum sermonem attinet, verum etiam cum summa elegantia tum in verbis tum in argumentationibus et in tota orationis compositione perscripta sunt. Tantum abest ut barbarismus aliquis aut solæcismus, aut denique idiotismus quispiam in illis deprehendatur. Utroque enim præditus erat evangelistes, sermone nimirum ac scientia, cum hæc duo ipsi Dominus concessisset, scientiam simul et eloquentiam. Illum vero Revelationem quidem vidisse, et scientiam ac futurorum prædictionem accepisse non inficior. Verum dictionem ejus non admodum Græcam animadverto, sed barbarismis atque interdum solæcismis inquinatam. Quos quidem in præsentiarum excerpere, haudquaquam necesse est. Neque enim subsannandi animo hæc a me dicta esse quisquam existimet, sed potius eo consilio, ut utriusque scripti dissimilitudinem expenderem.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Περὶ τῶν ἐπιστολῶν Διονυσίου (Nic. H. E. vi, 21).

Ἐπὶ ταύταις (10) τοῦ Διονυσίου φέρονται καὶ ἄλλαι πλείους ἐπιστολαί· ὡς περ αἱ κατὰ Σαβελλίου πρὸς Ἀμμωνα τῆς κατὰ Βερνίκην Ἐκκλησίας ἐπίσκοπον, καὶ ἡ πρὸς Τελεσφόρου, καὶ ἡ πρὸς Εὐφράνορα· καὶ πάλιν Ἀμμωνα καὶ Εὐπορον. Συντάττει δὲ περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως καὶ ἄλλα τέσσαρα συγγράμματα (11), ἃ τῷ κατὰ Ῥώμην ὁμωνύμῳ Διονυσίῳ προσφωγεῖ. Καὶ πλείους δὲ παρὰ ταύτας εἰσὶν αὐτοῦ παρ'

νυσίου libros epistolari forma ac stylo conscriptos fuisse testatur. Porro fragmentum ex lib. i Dionysii *Contra Sabellium*, citat Eusebius in lib. i *De præparatione*.

(11) *Ἄλλα τέσσαρα συγγράμματα.* Cum Dionysius Alexandrinus in epistolis quas contra Sabellium scripserat, de Christi divinitate non recte sensisse videretur, quidam episcopi Pentopolitani Romani profecti, coram Dionysio Romanæ urbis episcopo eum accusarunt. Quos cum Dionysius Romanus collecta in eam rem synodo audisset, et excerptas ex Dionysii Alexandrini epistolis sententias examinasset; scripsit ad Dionysium Alexandrinum, ut fidem suam atque sententiam super ea re distinctius promeret. Quare Dionysius Alexandrinus quatuor ad Romanum scripsit epistolas, quas inscripsit *Ἐλέγχων καὶ ἀπολογίας*, ut docet Athanasius in libro *De sententiis Dionysii Alexandrini*, et in libro *De synodo Arimini*: ubi fragmenta profert eorum librorum. Basilii quoque in libro *De Spiritu sancto ad Amphilochoium*, cap. ultimo, fragmentum adducit ex epistola ii Dionysii Alexandrini ad Dionysium Romanum, ubi etiam testatur epistolam illam inscriptam fuisse *Περὶ ἐλέγχων καὶ ἀπολογίας*, id est, *De refutatione adversariorum ac defensione sua*.

ἡμῖν ἐπιστολαί, καὶ δὴ καὶ πολυεπεῖς λόγοι ἐν ἐπιστολῇ χαρακτῆρι γραφέντες· ὡς οἱ *Περὶ φύσεως* (12) Τιμοθέῳ τῷ παιδί προσπεφωνημένοι, καὶ ὁ *Περὶ πειρασμῶν*, ὃν καὶ αὐτὸν Εὐφράνῳ ἀνατέθεικεν. Ἐπὶ τούτοις καὶ Βασιλεῖδῃ τῶν κατὰ Πεντάπολιν παροικιῶν ἐπισκόπῳ γράφων, φησὶν ἑαυτὸν εἰς τὴν ἀρχὴν ἐξήγησιν πεποιησθαι τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ. Διαφόρους δ' ἡμῖν καὶ πρὸς τούτον (13) καταλείπειν ἐπιστολάς. Τσαῦτα ὁ Διονύσιος. Ἀλλὰ γὰρ ἤδη μετὰ τὴν περὶ τούτων ἱστορίαν, φέρε καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς τοῖς μετέπειτα γινωρίζειν γεναῖν ὅποια τις ἦν, παραδῶμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Περὶ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ συστάσεως ὑπ' αὐτοῦ αἱρέσεως (Nic. H. E. vi. 27).

Ἔστων τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας ἔτεσιν ἔνδεκα B (14) προστάντα, διαδέχεται τῷ κατ' Ἀλεξάνδρειαν ὁμόνυμος Διονύσιος. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Δημητρίου κατ' Ἀντιόχειαν τὸν βίον μεταλλάξαντος, τὴν ἐπισκοπὴν Παῦλος ὁ ἐκ Σαμοσάτων παραλαμβάνει. Τούτου δὲ ταπεινὰ καὶ χαμαιπετῇ περὶ τοῦ Χριστοῦ παρὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν φρονήσαντος, ὡς κοινοῦ τὴν φύσιν ἀνθρώπου γενομένου, ὁ μὲν κατ' Ἀλεξάνδρειαν Διονύσιος παρακληθεὶς ὡς ἂν ἐπὶ τὴν σύνοδον ἀφίκοιτο, γῆρας ὁμοῦ καὶ ἀσθένειαν τοῦ σώματος αἰτιασάμενος, ἀνατίθεται τὴν παρουσίαν, δι' ἐπιστολῆς τὴν αὐτοῦ γνώμην ἣν ἔχοι περὶ τοῦ ζητουμένου, παραστήσας. Οἱ δὲ λοιποὶ τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένες, ἄλλος ἄλλοθεν ὡς ἐπὶ λυμεῶνα τῆς Χριστοῦ ποιμνῆς συνέλεσαν, οἱ πάντες ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν σπεύδοντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Περὶ τῶν τότε γινωριζομένων διαφανῶν ἐπισκόπων.

Τούτων οἱ μάλιστα διέπρεπον, Φιρμιλιανὸς μὲν τῆς Καππαδοκῶν Καισαρείας ἐπίσκοπος ἦν· Γρηγόριος δὲ καὶ Ἀθηνόδωρος ἀδελφοί, τῶν κατὰ Πόντον παροικιῶν ποιμένες· καὶ ἐπὶ τούτοις Ἐλενος τῆς ἐν Ταρσῷ παροικίας, καὶ Νικόμας (15) τῆς ἐν Ἰκονίῳ·

(12) *Οἱ περὶ φύσεως.* Ex hoc libro insigne fragmentum affert Eusebius in libro xiv *De præparatione*, sub finem. Hic porro Dionysii liber *De natura*, nuncupatus erat Τιμοθέῳ τῷ παιδί. Quæ quidem vox ambiguae significationis est. Musculus quidem et Christophorus filium interpretati sunt. Ego puerum verti. Neque enim existimo Dionysium conjugem unquam habuisse. Eadem difficultas occurrit supra in lib. vi, cap. 40.

(13) *Ἡμῖν καὶ πρὸς τούτον.* Delevimus, post ἡμῖν, particulam τε, quæ nec in Mazarino, nec in Mediceo, Fuk. et Savil. codd. legitur. Porro ex multis illis Dionysii ad Basilidem epistolis, unica hodie superest, quam nobis conservavit Theodorus Balsamo.

(14) *Ἐτεσιν ἔνδεκα.* Graviter hic hallucinatur Eusebius. Neque enim undecim annis Xystus Romanam rexit Ecclesiam, sed biennium tantum ac mensibus undecim, ut scribitur in libro *De pontificibus Romanis*, quem primus edidit Cuspinianus. In eo libro anni pontificum Romanorum optime digesti sunt, a Callisto papa usque ad Liberii pontificatum. Et de Xysto quidem ita scribit: *Xystus annis ii, mensibus undecim, diebus vi, cœpit a consulatu Maximi et Glabronis usque Tusco et Basso, et passus est octavo Idus Augusti.* Idem testatur Cyprianus in epistola ad Successum; qui et ipse isdem

A prolixiores libri epistolari forma ac stylo conscripti. Cujusmodi sunt illi *De natura* libri. Timotheo puero dedicati. Item liber *De tentationibus*, quem etiam Euphranori nuncupavit. Ipse præterea in epistola quam ad Basilidem Pentapolitanum episcopum scripsit, commentarium se composuisse testatur in principium libri qui Ecclesiastes dicitur. Porro ad hunc Basilidem varias etiam epistolas scriptas nobis reliquit. Atque hæc sunt Dionysii scripta. Verum, his jam expositis, nunc tandem quæ qualisque fuerit ætas nostra, posterorum notitiæ tradamus.

CAPUT XXVII.

De Paulo Samosateno, et de hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.

Cum igitur Xystus undecim annis Ecclesiæ Romanæ præfuisset, in ejus locum successit Dionysius, Alexandrino illi cognominis. Sub idem tempus defuncto Antiochiæ Demetrianō, Paulus Samosatensis episcopatum suscepit. Hic cum adversus Ecclesiæ doctrinam nimis abjecte et humiliter de Christo sentire cœpisset, quasi is nihil supra communem hominum naturam habuisset, Dionysius Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus rogatus ut ad concilium veniret, adventum quidem suum distulit, senectutem et infirmitatem corporis causatus. Cæterum quid ipse de hac quæstione sentiret, per epistolas indicavit. At reliqui Ecclesiarum pastores undique excitati, tanquam adversus gregis Dominici vastatorem, simul omnes Antiochiam convenerunt.

278 CAPUT XXVIII.

De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.

Inter quos maxime eminebant Firmilianus Casareæ Cappadocum episcopus, Gregorius et Athenodorus fratres, Ecclesiarum apud Pontum episcopi; Helenus quoque Tarsi et Nicomas Iconii antistites; sed et Hymenæus qui Ecclesiam Hierosolymitanam

coss. sed in sequenti mense martyrium passus est. At Eusebius nihil de Xysti martyrio nec in *Chronico*, nec in *Historia ecclesiastica* dicit, quod valde miror: et multo magis mirarer, nisi scirem Eusebium in rebus per Occidentem gestis negligentior fuisse. Porro in *Chronico* quidem scribit Xystum sedisse annos viii, cum hic undecim annos ei tribuat. Et Xysto quidem Dionysium papam successisse tradit anno Gallieni xii, in locum vero Dionysii Alexandrini Maximum successisse dicit anno ii ejusdem Gallieni. Quod est absurdissimum, cum constet Dionysium Alexandrinum quatuor adversus Sabellium libros Dionysio Romanæ urbis episcopo nuncupasse, ut scribit Eusebius supra, capite 24. Cæterum in vetustissimo codice Mazarino et in Mediceo verba transposita sunt hoc modo: Ἔστων τῆς Ῥωμαίων Ἐκκλησίας, etc. Sic etiam scribitur in Saviliano.

(15) *Νικόμας.* Hoc nomen brevium videtur pro Νικομήδης aut Νικόμαχος, eadem forma qua Lucas, Menas, Demas et similia. Apud Syncellum ultima syllaba circumflectitur Νικόμας. In vetustissimo codice Corbeiensis monasterii, qui collectionem canonum continet, inter episcopos qui concilio Nicæno subscripserunt, provinciæ Arabiæ primus nominatur Nicomas Bostritanus. Sic enim diserte

regebat, et Theotecnus qui Cæsariensem illi finitimam administrabat: Maximus præterea, qui Bostrensem Ecclesiam summa cum laude gubernavit. Sexcentos quoque alios qui una cum presbyteris et diaconis eo confluerunt, nequaquam difficile fuerit recensere. Verum hi quos dixi, illustres præ cæteris habebantur. Omnibus igitur vario tempore diversimode ac sæpenumero in unum coeuntibus, multæ disputationes et quæstiones in uno quoque consensu agitatae sunt, cum hinc Samosatensis Paulus dogmatis sui novitatem occultare adhuc niteretur, illinc sacerdotes hæresim illius et adversus Christum blasphemiam denudare atque in medium producere laborarent. Dum hæc aguntur, Dionysius extremum diem obiit, anno principatus Gallieni duodecimo, cum Alexandriæ episcopatum septemdecim annis obtinisset. In ejus locum subrogatus est Maximus. At Gallienus imperio per quindecim continuos annos administrato, Claudius successoris reliquit. Qui cum biennium imperavisset, Aureliano deinceps tradidit principatum.

CAPUT XXIX.

Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero qui prius sophista fuerat, abdicatus est.

Hujus temporibus postrema synodus innumerabilium fere episcoporum congregata est, in qua auctor ille nefariæ apud Antiochiam hæreseos Paulus, convictus et ab omnibus manifestissime deprehensus falsi dogmatis reus, ab universa quæ sub cælo est Ecclesia catholica eliminatus est. Præcipue vero illum coarguit, et latere cupientem confutavit Malchion quidam, vir disertissimus, quippe qui sophistice apud Antiochiam scholæ præfuerat, et qui ob-

scribitur in eo codice, cum vulgati codices Nicomachum præferant. Ita etiam scriptum inveni in altero non minoris antiquitatis codice C. Justelli.

(16) Κατὰ καιροὺς διαφόρως. Omnes nostri codices uno consensu habent κατὰ καιροὺς (vulgati, καιρόν). Itaque libenter scriberem κατὰ καιροὺς διαφορως, ejusmodi errorem supra notavi. Plures certe synodi adversus Paulum Samosatenum diversis temporibus congregatae sunt, ut Eusebius Rufinusque testantur. Quod autem sequitur καὶ πολλάκις, id minime otiosum est ac superfluum. Nam et plures diversis temporibus synodos coactas fuisse ait Eusebius, et in unaquaque synodo plures fuisse sessiones sive actiones. Prima quidem synodus Antiochiae contra Paulum congregata est anno Gallieni xii, cui præsedit Firmilianus: de qua vide Baronius ad annum Christi 265 et 266.

(17) Καθ' ἑν. Subaudiri potest καιρόν, quomodo loqui solet Eusebius. Quod si quis Αὐρηλιανόν malit intelligere, equidem non magnopere repugnabo. Sed ex his verbis id tantum confici potest, synodum Antiochenam exordio principatus Aureliani contigisse. Proinde non assentior Baronio, qui hanc synodum refert anno ii Aureliani. Sed Baronii sententiam prorsus evertit concilium Ephesinum, pag. 228, ubi Paulus Samosatenus damnatus dicitur ante annos centum et sexaginta. Sic enim habet libellus contestationis cleri Constantinopolitani publice in Ecclesia propositus, quod Nestorius ejusdem sententiæ sit cum Paulo Samosateno, ante an-

οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας Ὑμέναιος, τῆς τε ὁμοῦρου ταύτης Καισαρείας Θεότιχος, Μάξιμος ἐτι πρὸς τούτοις, τῶν κατὰ Βύστραν δὲ καὶ οὗτος ἀδελφῶν διαπρεπῶς ἦγετο· μυρίους τε ἄλλους οὐκ ἂν ἀπορήσαι τις ἅμα πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τῆς αὐτῆς ἔνεκεν αἰτίας ἐν τῇ προειρημένη πόλει τρηκᾶδε συγκροτηθέντας ἀπαριθμούμενος. Ἀλλὰ τούτων γε οἱ μάλιστα ἐπιφανεῖς οἶδε ἦσαν. Πάντων οὖν κατὰ καιροὺς διαφόρως (16) καὶ πολλάκις ἐπὶ ταῦτ' συνιόντων, λόγοι καὶ ζητήσεις καθ' ἑκάστην ἀνεκινούντο σύνοδον, τῶν μὲν ἀμφὶ τὸν Σαμοσατέα τὰ τῆς ἑτεροδοξίας ἐπικρύπτειν ἐτι καὶ παρακαλύπτεσθαι πειρωμένων, τῶν δὲ ἀπογοιμούνων καὶ εἰς φανερόν ἄγειν τὴν ἀρεσιν καὶ τὴν εἰς Χριστὸν βλασφημίαν αὐτοῦ, διὰ σπουδῆς ποιουμένων. Ἐν τούτῳ δὲ Διονύσιος τελευτᾷ, κατὰ τὸ δωδέκατον ἔτος τῆς Γαλιηνῶν βασιλείας, προστάς τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν ἐπισκοπῆς ἔτεσιν ἑπτακαίδεκα· διαδέχεται δὲ αὐτὸν Μάξιμος. Γαλιηνῶν δὲ ἐφ' ὅλοις ἔνιαυτοῖς πεντεκαίδεκα τὴν ἀρχὴν κεκρατηκότος, Κλαύδιος κατέστη διάδοχος. Δεύτερον δὲ οὗτος διεθὼν ἔτος. Αὐρηλιανῷ μεταδίδωσι τὴν ἡγεμονίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως ὁ Παῦλος ἐλεγχθεὶς ὑπὸ Μαλχίωνος τινος ἀπὸ σοφιστῶν πρεσβυτέρου, ἐξεκρηύχθη (Nic. II. E. vi, 28).

Καθ' ὃν (17) τελευταίας συγκροτηθείσης πλείστων ὄσων ἐπισκόπων συνόδου, φωραθεὶς καὶ πρὸς πάντων ἤδη σαφῶς καταγνωσθεὶς ἑτεροδοξίαν ὁ τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν αἵρέσεως ἀρχηγός, τῆς ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀποκηρύττεται. Μάλιστα ὁ αὐτὸν εὐθύνας ἐπικρυπτόμενον διήλεγξε Μαλχίων (18), ἀνὴρ τὰ τε ἄλλα λόγιος, καὶ σοφιστοῦ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας Ἑλληνικῶν παιδευτηρίων διατριβῆς προσεστώς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ δι' ὑπερβάλλουσαν τῆς

nos 160, ab orthodoxis episcopis anathemate condemnato. Scriptus est hic libellus consulatu Theodosii Augusti xiii et Valentiniani iii, anno antequam synodus in urbe Epheso congregaretur. Ab eo igitur consulatu si retro numeraveris annos centum et sexaginta solidos, incidis in consulum Claudii et Paterni, qui est annus Christi 270. Proinde synodus Antiochena in qua damnatus est Paulus, convenit Claudio et Paterno coss., anno Christi 270. Atque ita ponit Marius Scotus et Hermannus Contractus in *Chronico*. Sed omnem dubitationem adimit epistola synodica Patrum Antiocheni concilii, quæ missa esse dicitur ad Dionysium Romanum episcopum. Cum enim constet Dionysium papam mortuum esse consulu Claudii et Paterni vii Cal. Januariæ, concilium Antiochenum serius omnino congregari non potuit. At Baronius qui concilium Antiochenum confert in annum ii Aureliani, necesse habuit pontificatum Dionysii in eum usque annum producere, contra fidem librorum pontificalium Damasi et Anastasii. Quid quod anno ii Aureliani bellum in Oriente gestum est adversus Zenobiani, capta cum aliis urbibus Antiochia, adeo ut synodus episcoporum eo anno congregari non potuerit.

(18) Μαλχίων. Leontius in libro i *Contra Nestorium*, affert fragmenta quædam ex disputatione Malchionis adversus Paulum Samosatensem. Apud Theodoritum in lib. ii *Hæreticarum Fabularum*, Μαλχίων scribitur mendose. Hic ex confutatione

εἰς Χριστὸν πίστεως γνησιότητα, πρεσβυτερίου τῆς αὐτοῦ παροικίας ἡξιωμένους· οὗτός γέ τοι ἐπιστημι-
ομένων ταχυγράφων, ζήτησιν πρὸς αὐτὸν ἐνστησά-
μενος ἦν καὶ εἰς δεῦρο φερομένην ἴσμεν, μόνος ἰσχυσε
τῶν ἄλλων χρυσῖνον οὐκ ἀπατηλὸν φοράσαι
τὸν ἄνθρωπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς κατὰ Παύλου ἐπιστολῆς τῶν ἐπισκόπων
(Nic. II. E. vi, 29, 30).

Μίαν δὴ οὖν ἐκ κοινῆς γνώμης οἱ ἐπὶ ταῦτ' συ-
κεκροτημένοι ποιμένες διαχαράξαντες ἐπιστολὴν εἰς
πρόσωπον τοῦ τε Ῥωμαίου ἐπισκόπου Διονυσίου,
καὶ Μαξίμου τοῦ κατ' Ἀλεξάνδρειαν, ἐπὶ πάσας δια-
πέμπονται τὰς ἐπαρχίας, τὴν αὐτῶν σπουδὴν τοῖς
πᾶσι φανερὰν καθιστάντες, καὶ τοῦ Παύλου τὴν διά-
στροφον ἑτεροδοξίαν, ἐλέγχους τε καὶ ἐρωτήσεις δὲ
πρὸς αὐτὸν ἀνακεκινήσασιν, καὶ ἐπὶ τὸν πάντα βίον
τε καὶ τρόπον τοῦ ἀνδρὸς διηγούμενοι· ἐξ ὧν μνή-
μης ἔνεκεν καλῶς ἀνέχοι ταύτας αὐτῶν ἐπὶ τοῦ παρ-
όντος διελθεῖν τὰς φωνάς·

« Διονυσίω καὶ Μαξίμω καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην
πᾶσι συλλειτουργοῖς ἡμῶν ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις
καὶ διακόνις, καὶ πάσῃ τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καθολικῇ
Ἐκκλησίᾳ, Ἑλένης καὶ Ὑμέναιος, καὶ Θεόφιλος, καὶ
Θεότεκνος, καὶ Μάξιμος, Πρόκλος, Νικόμας καὶ Αἰλιαν-
νός (19), καὶ Παῦλος, καὶ Βόλτανος, καὶ Πρωτογένης καὶ
Ἰέραξ, καὶ Εὐτύχιος, καὶ Θεόδωρος, καὶ Μαλχίων, καὶ
Λούκιος, καὶ οἱ λοιποὶ πάντες οἱ σὺν ἡμῖν παροικούν-
τες τὰς ἐγγύς πόλεις καὶ ἔξω ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτε-
ροι, καὶ διάκονοι, καὶ αἱ Ἐκκλησίαι (20) τοῦ Θεοῦ
ἀγαπητοῖς ἀδελφοῖς ἐν Κυρίῳ χαίρειν. » Τούτοις μετὰ
βραχεῖα ἐπιλέγουσι ταῦτα· « Ἐπεστέλλομεν δὲ ἅμα
καὶ παρεκαλοῦμεν πολλοὺς καὶ τῶν μικρῶν ἐπισκό-
πων, ἐπὶ τὴν θεραπείαν τῆς θανατηφόρου διδασκα-
λίας, ὥσπερ καὶ Διονύσιον τὸν ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας,
καὶ Φιρμιλιανὸν τὸν ἀπὸ τῆς Καππαδοκίας, τοὺς μα-
καρίτας· ὧν ὁ μὲν ἐπέστειλεν εἰς τὴν Ἀντιόχειαν,
τὸν ἡγεμόνα τῆς πλάνης οὐδὲ προσήρτηως ἀζώσας,
οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ (21), ἀλλὰ τῇ
παροικίᾳ πάσῃ τῇ καὶ τὸ ἀντίγραφον ὑπετάξαμεν·
ὁ δὲ Φιρμιλιανὸς καὶ δις ἀφικόμενος, κατέγνω μὲν
τῶν ὑπ' ἐκεῖνον καινοτομούντων, ὡς ἴσμεν καὶ
μαρτυροῦμεν οἱ παραγενόμενοι, καὶ ἄλλοι πολλοὶ συν-
ίσασιν, ἐπαγγελαμένου δὲ μεταθίσεσθαι, πιστεύσας
καὶ ἐλπίσας ἀνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας (22)

Pauli Samosatēni tantam gloriam retulit, ut ea de
causa in menologiis Græcorum meruerit consecrari,
die xxviii Octobris.

(19) Αἰλιανός. Vulg., Αἰμιλιανός. In codd. Maz.,
Fuk., Savil. et Med. Αἰλιανός legitur. Rufinus quo-
que *Ælianus* vocat, atque ita fere Nicephorus et
Syncellus. Cæterum Athanasius in libro *De synodis
Arimini et Seleuciæ*, testatur in hac Synodo lxx
fuisse Patres qui Paulum Samosatensem deposue-
runt.

(20) Ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι,
καὶ αἱ Ἐκκλησίαι. Notanda est imprimis huius
epistolæ inscriptio, quæ non solum episcoporum,
sed presbyterorum et diaconorum, atque adeo ple-
bis ipsius nomen præfixum continet. Eodem plane
modo in *Actis Carthaginensis synodi*, cui præfuit
Cyprianus: Cum in unum Carthagine convenissent
episcopi plurimi, cum presbyteris et diaconis, pro-

A fidei 279 Christianæ sinceritatem, in ejus loci
Ecclesia presbyterii honorem erat consecutus. Hic
igitur adversus Paulum suscepta disputatione, ex-
cipientibus cuncta notariis (quæ quidem disputatio
etiamnum exstat), occultos hominis sensus frau-
desque detegere solus omnium valuit.

CAPUT XXX.

De epistola synodi contra Paulum.

Omnes itaque in unum congregati antistites,
unam ex communi sententia ad Dionysium Romanæ
urbis episcopum, et ad Maximum Alexandrinum
scripserunt epistolam, eamque ad omnes deinde
provincias transmiserunt, tum ut studium suum ac
diligentiam omnibus declararent, tum ut perversum
Pauli dogma, confutationes quoque et dispu-
tationes adversus illum habitas, cunctamque homi-
nis vitam ac mores exponerent. Porro ipsamet illo-
rum verba, ad perpetuam posterorum memoriam
non incommodum fuerit hic referre.

« Dionysio et Maximo, et omnibus per universum
orbem comministris nostris, episcopis, presbyteris
et diaconis; et universæ Ecclesiæ catholicæ quæ
sub cælo est, Helenus et Hymeneus, Theophilus,
Theotecnus, Maximus, Proculus, Nicomas, Ælianus,
Paulus, Bolanus, Protogenes, Hierax, Eutychius,
Theodorus et Malchion, et Lucius, et reliqui omnes
qui nobiscum sunt vicinarum urbium et provincia-
rum episcopi, presbyteri ac diaconi; et Ecclesiæ
Dei, charissimis fratribus in Domino salutem. »
Paucis deinde interjectis, hæc subjungunt: « Scri-
psimus etiam ad complures episcopos longius dis-
sitos, eosque hortati sumus ut ad exitialis doctri-
næ morbum curandum accederent. Nam et ad Dio-
nysium Alexandria, et ad Firmilianum Cappa-
dociæ antistitem, beatæ recordationis viros, litteras
dedimus. Quorum ille scripsit quidem Antiochiam;
sed erroris ducem ne salutatione quidem dignatus
est; neque ad eum nominatim, verum ad univer-
sam Antiochensium Ecclesiam litteras suas direxit,
quarum etiam exemplum hic subjecimus. Firmilia-
nus vero cum bis Antiochiam venisset, damnavit
quidem dogmatis ab illo inveci novitatem, ut tæ-
stamur 280 nos qui adfuimus, et alii plures per-
inde ac nos optime norunt. Sed cum ille mutatu-

D sente etiam plebis maxima parte, etc. Idem legitur
in concilio Elitheritano.

(21) Οὐδὲ πρὸς πρόσωπον γράψας αὐτῷ. Falsa
est igitur ac supposititia epistola Dionysii Alexan-
drini ad Paulum Samosatensem, quæ edita est in
tom. XI *Bibliothecæ sanctorum Patrum* una cum x
propositionibus Pauli Samosatensis, et Dionysii
ad eas responsionibus. Nam Patres quidem Antio-
cheni concilii, affirmant Dionysium non dedisse
litteras ad Paulum, sed tantum ad Ecclesiam Antio-
chensem. In illa autem epistola quæ Dionysii no-
mine publicata est, Dionysius bis Paulo scripsisse
dicitur. Sed nec stylus epistolæ ac responsionis,
reliquis Dionysii scriptis respondet. Itaque opus
illud adulterium esse, ob eas quas dixi rationes
mihi persuadeo, licet Baronius eam epistolam pro
vera ac germana habuerit.

(22) Ἄνευ τινὸς περὶ τὸν λόγον λοιδορίας.

rum se sententiam promississet, credens ei Firmilianus, speransque siue ullo religionis nostræ probro atque dispendio rem optime posse constitui, distulit sententiam suam, deceptus scilicet ab homine qui Deum ac Dominum suum negabat, et qui fidem quam antea profitebatur, violaverat. Nunc quoque Antiochiam venturus erat Firmilianus, et jam Tarsum usque pervenerat. Quippe improbitatem hominis Deum negantis antea fuerat expertus. Sed cum nos jam convenissemus, interea loci dum illum accersimus; dum ejus adventum exspectamus, abiit e vita. » Deinde paulo post, cujusmodi fuerit hominis vita, exponunt his verbis: « Sed quoniam a fidei regula recedens, ad spuriam et adulterinam doctrinam se transtulit, hominis ab Ecclesia alieni actus examinare nihil attinet: neque quod cum antea pauper ac mendicus esset, nec ullas omnino facultates aut a parentibus relictas accepisset, aut artis illius exercitio sibi comparasset, nunc ad incredibilem opulentiam pervenit, per scelera ac sacrilegia, fratrumque concussionis: dum injuria affectos decepti, promittens quidem sese illis accepta mercede opem laturum: fallens autem ipsos, et ex facilitate litigantium, qui ut negotio liberentur quidvis dare parati sunt, lucrum inaniter captans, et pietatem quæstum esse existimans. Neque quod fastu et arrogantia supra modum elatus secularis gerit dignitates, et ducenarius vocari quam episcopus mavult: per forum magnifice incedens, epistolas legens ac dictans inter ambulandum palam ac publice; stipatusque maxima hominum multitudine, partim præeuntium, partim subsequendum, adeo ut ex illius fastu et arrogantia incredibilis invidia odiumque multorum ac adversus fidem nostram conflatus sit. Neque item attinet examinare ambitiosam hominis vanitatem in ecclesiasticis conventibus, quam omni

Α τὸ πρᾶγμα εἰς θεόν καταστήσεσθαι, ἀνεβάλετο παρὰ χροῦσθαι ὑπ' αὐτοῦ τοῦ καὶ τὸν θεὸν τὸν ἑαυτοῦ καὶ Κύριον ἀρνούμενου, καὶ τὴν πίστιν ἣν καὶ αὐτὸς πρότερον εἶχε, μὴ φυλάττοντος. Ἐμελλε δὲ καὶ νῦν ὁ Φιρμιλιανὸς εἰς τὴν Ἀντιόχειαν διαβήσεσθαι, καὶ μέχρι γε Ταρσῶν ἦκεν, ἅτε τῆς ἀρνησιθεοῦ αὐτοῦ κακίας πείραν εἰληφώς· ἀλλὰ γὰρ μεταξὺ συνελθούστων ἡμῶν καὶ καλούντων, καὶ ἀναμενόντων ἄχρις ἂν ἔλθῃ, τέλος ἔσχε τοῦ βίου. » Μεθ' ἑτέρα δ' αὖθις τὸν βίον τοῦ αὐτοῦ οἷας ἐτύγγανεν ἀγωγῆς, διαγράφουσιν ἐν τούτοις· « Ὅπου δὲ ἀποστὰς τοῦ κανόνος (23) ἐπὶ κίβδηλα καὶ νόθα διδάγματα μετελήλυθεν, οὐδὲν δεῖ τοῦ ἔξω ὄντος τὰς πράξεις κρίνειν· οὐδὲ ὅτι πρότερον πένης ὢν καὶ πτωχὸς, καὶ μῆτε παρὰ πατέρων παραλαβὼν μηδεμίαν εὐπορίαν, μῆτε ἐκ τέχνης ἢ τινος ἐπιτηδεύματος κτησάμενος, νῦν εἰς ὑπερβάλλοντα πλοῦτον ἐλήλακεν, ἐξ ἀνομιῶν καὶ ἱεροσυλιῶν, καὶ ὧν αἰτεῖ καὶ σείει τοὺς ἀδελφούς (24), καταβραβεύων τοὺς ἀδικουμένους (25), καὶ ὑπισχνόμενος βοήθειαν μισθοῦ, ψευδόμενος δὲ καὶ τούτους, καὶ μάτην καρπούμενος (26) τὴν τῶν ἐν πράγμασιν ὄντων ἐτοιμότητα πρὸς τὸ δίδόναι ὑπὲρ ἀπαλλαγῆς τῶν ἐνοχλούντων, πορισμὸν ἡγούμενος τὴν θεοσέδειαν (27): καὶ οὕτε ὡς ὑψηλὰ φρονεῖ (28) καὶ ὑπερήρται κοσμικὰ ἀξιώματα ὑποδύμενος, καὶ δουκηνάριος (29) μᾶλλον ἢ ἐπίσκοπος θέλων καλεῖσθαι, καὶ σοδῶν κατὰ τὰς ἀγοράς, καὶ ἐπιστολὰς ἀναγινώσκων καὶ ὑπαγορεύων ἅμα (30) βαδίζων δημοσίᾳ, καὶ δορυφορούμενος, τῶν μὲν προπορευομένων, τῶν δὲ ἑξεπομένων πολλῶν τὸν ἀριθμὸν, ὡς καὶ τὴν πίστιν φθονεῖσθαι καὶ μισεῖσθαι διὰ τὸν ὄγκον αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπερφηανίαν τῆς καρδίας· οὕτε τὴν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνόδοις τερατεῖαν ἦν μηχανάται δοξοκοπῶν καὶ φαντασιοκοπῶν, καὶ τὰς τῶν ἀκραϊοτέρων ψυχὰς ταῖς τοιοῦτοις ἐκπλήττων, βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλὸν (31) ἑαυτῷ κατασκευασάμενος,

Male hunc locum vertit Christophorus, qui Rufinum recte præeuntium sequi noluit. Vertit enim sine ulla verborum contumelia, cum vertendum esset sine ulla religionis nostræ contumelia.

(23) Ἀποστὰς τοῦ κανόνος. Sic vocant Patres regulam fidei. Ita Eusebius in libro iv, cap. 23, de Dionysio Corinthiorum episcopo loquens: Τῷ τῆς ἀληθείας παρίσταται κανόνι.

(24) Σείει τοὺς ἀδελφούς. Duplici ratione concussionis crimen admittitur; aut cum terrore potestatis, magistratus vel miles aliquid exigit; aut cum per fraudem et calumniam, suffragii prætextu aliquid a quopiam elicitur, ut in lege l. D. De calumniatoribus. Hoc secundum genus concussionis intelligunt Patres concilii Antiocheni. De primo genere concussionis loquitur Maximinus in epistola ad Sabinum, quam refert Eusebius in lib. ix, c. 9. Nescio autem cur tantopere refugit Christophorus vocem *concutere* et *concussionis*, cum tamen sint Latinae, et a veteribus jurisconsultis crebro usurpatæ. Sed et in Evangelio ea vox habetur, ubi Joannes militibus ita præcipit: *Neminem concutatis: contenti estote stipendiis vestris*. Apud Græcos antiquissimus est usus vocis *σεῖσαι* eo sensu pro calumniari. Sic enim Aristophanes et Teleclides loquuntur, teste Suida in voce *σεῖσαι*.

(25) Καταβραβεύων τοὺς ἀδικουμένους. Langus vertit *præmia accipiens*, non male. Utitur hac voce Paulus in Epist. ii ad Colossenses, cap. iii.

(26) Μάτην καρπούμενος. Vox μάτην referenda est non ad Paulum ipsum qui hac arte pecuniam corradebat, sed ad litigantes qui pecuniam suam quam Paulo dederant, ut suffragium suum ipsis commodaret, perdebant absque ullo fructu.

(27) Πορισμὸν ἡγούμενος τὴν θεοσέδειαν. Hæc verba desumpta sunt ex *Epistola* ad *Timotheum*, cap. 6.

(28) Οὕτε ὡς ὑψηλὰ φρονεῖ. In vetustissim. codd. Mazarino, Fnk. et Mediceo legitur καὶ οὕτως ὑψηλοφρονεῖ. Sed rectior est vulgata scriptura, quam Regius codex et Syncellus, et Nicephorus confirmant. Hæc enim verba pendent ex superioribus.

(29) Δουκηνάριος. De procuratoribus ducenariis vide quæ scripsit Salmasius in notis ad *Historiam Augustam*. Sic dicebantur procuratores, qui ducenta sestertia annui salarii nomine accipiebant a principe, ut clare docet Dio in lib. lxi, pag. 506.

(30) Ὑπαγορεύων ἅμα. Post hanc vocem punctum in summo notatur, tum in codice Regio, tum apud Nicephorum et Syncellum. Sed cum in codice Mediceo et Mazarino nulla hic notetur distinctio, malum legere uno ductu ὑπαγορεύων ἅμα βαδίζων δημοσίᾳ, etc. Certe Rufinus hunc locum ita legit atque intellexit, ut ex ejus versione apparet. Nam et incedens per plateas, tali quadam ambitione utebatur, publice epistolas relegens, atque in audiu omnium et oculis dictans.

(31) Βῆμα μὲν καὶ θρόνον ὑψηλόν. Reprehen-

οὐχ ὡς Χριστοῦ μαθητῆς, στήκητον τε (32), ὡς περ A
οἱ τοῦ κόσμου ἄρχοντες, ἔχων τε καὶ ὀνομάζων,
παίων δὲ τῇ χειρὶ τὸν μηρόν, καὶ τὸ βῆμα ἀράτ-
των τοῖς ποσὶ, καὶ τοῖς μὴ ἐπαينوῦσι, μηδὲ
ὡς περ ἐν τοῖς θεάτροις κατασεύουσι ταῖς δόξαις (33),
μηδ' ἐκθωσοῖ τε καὶ ἀναπιδῶσι κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς
ἀμφ' αὐτὸν στασιώταις ἀνδράσι τε καὶ γυναίκοις,
ἀκόσμως οὕτως ἀκρωμένους, τοῖς δ' οὖν ὡς ἐν οἴκῳ
Θεοῦ σεμνοπρεπῶς καὶ εὐτάκτως ἀκούουσιν, ἐπιτι-
μῶν καὶ ἐνυθρίζων, καὶ εἰς τοὺς ἀπελθόντας ἐκ τοῦ
βίου τούτου παροινῶν ἐξηγητὰς τοῦ λόγου φορτικῶς
ἐν τῷ κοινῷ, καὶ μεγαλοῤῥημονῶν περὶ ἑαυτοῦ, κα-
θάπερ οὐκ ἐπίσκοπος, ἀλλὰ σοφιστὴς καὶ γόης·
ψαλμοὺς δὲ τοὺς μὲν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν
Χριστὸν παύσας, ὡς δὴ νεωτέρους καὶ νεωτέρων
ἀνδρῶν συγγράμματα, εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐν μέσῃ τῇ
Ἐκκλησίᾳ, τῇ μεγάλῃ τοῦ Πάσχα ἡμέρᾳ ψαλμῳδεῖν
γυναῖκας παρασκεύαζων, ὧν καὶ ἀκούσας ἂν τις φρι-
ξείεν· οἷα καὶ τοὺς θωπεύοντας αὐτὸν ἐπισκόπους
τῶν ὁμόρων ἀγρῶν (34) τε καὶ πόλεων, καὶ πρεσβυ-
τέρους ἐν ταῖς πρὸς τὸν λαὸν ὁμιλίαις καθίησι διαλέ-
γεσθαι. Τὸν μὲν γὰρ Ὑῖὸν τοῦ Θεοῦ οὐ βούλεται συν-
μολογεῖν ἐξ οὐρανοῦ κατεληλυθέναι, ἵνα τι προλα-
βόντες τῶν μελλόντων γραφῆσεσθαι θῶμεν· καὶ τοῦτο
οὐ λόγῳ ψιλῷ ῥηθῆσεται, ἀλλ' ἐξ ὧν ἐπέμψαμεν
ὑπομνημάτων (35) δείκνυνται πολλαχόθεν, οὐχ ἥκιστα
δὴ ὅπου λέγει Ἰησοῦν Χριστὸν κάτωθεν. Οἱ δὲ εἰς
αὐτὸν ψάλλοντες καὶ ἐγκωμιάζοντες ἐν τῷ λαῷ, ἀγ-
γελον τὸν ἀσεβῆ διδάσκαλον ἑαυτῶν ἐξ οὐρανοῦ κατε-
ληλυθέναι λέγουσι. Καὶ ταῦτα οὐ κωλύει, ἀλλὰ καὶ
C λεγομένοις πάρεστιν ὁ ὑπερφάνος. Τὰς δὲ συνεισά-
κτους (36) αὐτοῦ γυναῖκας, ὡς Ἀντιοχεῖς ὀνομά-

dunt Patres Antiocheni concilii in Paulo episcopo
Antiochiæ, non quod thronum habuerit. Hoc enim
insigne erat episcoporum, ut in throno seu cathe-
dra sederent. Qui mos jam inde ab apostolicis tem-
poribus invaluerat in Ecclesia. Certe Jacobi fratris
Domini thronum, Hierosolymis adhuc sua ætate
servatum fuisse testatur Eusebius in capite 18, su-
pra. Id igitur in Paulo damnant memorati Patres,
quod tribunal sibi extrui curasset in ecclesia, et
in eo thronum sublimem sibi statuisset. Recte itaque
Kulinius hunc locum ita vertit: *In ecclesia vero tri-
bunal sibi multo altius quam fuerat extrui, et thro-
num in excelsioribus collocari jubet.* Episcopi qui-
dem sedebant in cathedra paulo altiore quam reli-
qui presbyteri, ut dicemus ad lib. x, sed tribunal
non habebant. Postea vero invaluerunt absidæ gra-
datæ et exhedræ, de quibus Ambrosius loquuntur
et Augustinus: quæ quidem a tribunali parum
differabant.

(32) Vulg. *στήκητον δὲ* et mox *παίων τε*. In co-
dice Maz., Med. et Fuk. legitur *στήκητόν τε*, re-
ctius ut opinor. Sed mox legendum est *παίων δὲ*, non,
ut vulgo editum est, *τε*. Hunc locum non intellexerunt
interpretes Musculus et Christophoronus. Secretum
proprium erat magistratum et majorum ju-
dicium; locus scilicet interior prætorii, cancellis
munitus, ac velis obpansis inclusus, in quo magi-
stratus sedebant, dum reorum causas cognosce-
rent. Vide quæ notavi ad Amm. Marcellini lib. xv,
pag. 87.

(33) *Κατασεύουσι ταῖς δόξαις*. Solebant olim in
theatris spectatores in signum favoris oraria con-
cutere. Vide quæ notavit Casaubonus ad Vopiscum
in Aureliano. Ubi Vopiscus dicit Aurelianium pri-

studio consecratur, nihil aliud quam inanem glo-
riam captans, et pompam affectans, atque huiusmodi
artibus animos imperitorum perterrefaciens. Nam
et tribunal et sublimem thronum, non ut Christi di-
scipulus sibi ipse construxit, et secretum, perinde ac
sæculares magistratus, ita appellatum habuit. Ad hæc
femur manu percutere et tribunal pedibus pulsare

281 solitus. Eos vero qui non laudarent, nec ut in
theatris fieri solet oraria concuterent, neque una
cum fautoribus ipsius, viris ac mulierculis indecore
auscultantibus exclamarent atque exsilerent, sed
cum gravitate ac modestia sicut in domo Dei decet
audirent, increpabat et contumeliis afficiebat. Et
alios quidem legis nostræ doctores jam vita funclos
petulanter in concione lacerabat: de se autem ipse
magnifice loquebatur, non ut episcopus, sed ut so-
phista quidam et impostor. Quin etiam psalmos in
honorem Domini Jesu Christi cani solitos, quasi
novellos et a recentioribus hominibus compositos
abolevit. Mulieres autem magno Paschæ die in me-
dia ecclesia psalmos quosdam canere ad sui ipsius
laudem instituit; quod quidem audientibus horro-
rem merito incusserit. Episcopos quoque vicinorum
pagorum et civitatum, nec non et presbyteros as-
sentatores suos submitit, qui in suis ad populum
concionibus eadem de ipso prædicarent. Etenim Fi-
lium Dei e cælo descendisse nobiscum confiteri re-
nuuit, ut aliquid obiter præmittamus ex iis quæ infra
uberius exponentur. Neque id simplici assertionem
nostra, sed ex ipsis quæ ad vos misimus gestis non
semel declaratur, maxime vero ubi dicit Jesum
Christum e terra ortum fuisse. At vero illi qui in

num omnium oraria dedisse populo Romano ad
favorem. Aurelianus igitur id acceperat ab Orienta-
libus, qui longe ante ipsum orariis ad eam rem
utebantur, ut docet hic locus, et Philostratus in
cap. 5, lib. i *De vita Apollonii*, loquens de Tarsen-
sibus, et Dio lib. Lxi in fine.

(34) *Ἐπισκόπους τῶν ὁμόρων ἀγρῶν*. Chore-
piscopos intelligere videtur. Eos enim distinguit
epistola ab episcopis urbium. Hos igitur in concio-
nibus ad populum, similia ac mulieres illas psal-
trias de Paulo dixisse asserunt Patres, quod Chri-
stophoronus non intellexit.

(35) *ὑπομνημάτων*. Quod supra observavimus,
errare vulgo interpretes in hujus vocis explicatio-
ne, id perspicuum fit hoc loco. Nam et Langus et
Musculus et Christophoronus *commentarios* inter-
pretati sunt, cum *acta* seu *gesta* vertere debuiss-
sent. Acta autem illa synodi Antiochenæ nihil
aliud erant quam disputatio Malchionis adversus
Paulum Samosatenum, quæ a notariis excepta fue-
rat, ut supra dixit Eusebius. Ex iis Actis testimonia
quædam profert Leontius Byzantius in lib. iii *Contra Nestorium*, eaque distinguere videtur a dispu-
tatione Malchionis contra Paulum, ubi etiam do-
ctus interpres *commentarios* vertit.

(36) *Συνεισάκτους*. Quid essent *συνεισάκτοι* mu-
lieres, jam pridem notavit Joannes Langus vir do-
ctissimus ad librum vi Nicephori cap. 50, et post
illum Beatus Rhenanus ad librum vii Rufini. Quo-
rum doctis observationibus nihil est quod addamus.
Huiusmodi mulieres à clericis vulgo sorores voca-
bantur. Id me docuit canon 3 concilii Nicæni, qui
in vetustissimo codice Corbeiensi hanc habet in-
scriptionem: *De subintroductis, id est, adoptivis*

ejus honorem psalmos canunt, et coram populo eum deprædicant, ipsum quem impietatis doctorem habuerunt, angelum esse dicunt e cælo delapsam. Atque hæc ille omnium hominum superbissimus non prohibet, sed interest ipse cum dicuntur. Quid hic referre attinet subintroductas, ut Antiocheni vocant, mulieres, tam ipsius quam presbyterorum ejus ac diaconorum? In quibus non hoc solum, sed etiam alia insanabilia crimina, quorum conscius est et quorum ipsos reos esse convicit, nihilominus legit ac dissimulat, ut illos sibi obnoxios habeat: utque dum sibi ipsis metuunt, ipsum ob ea quæ impie agit ac loquitur accusare non audeant. Ad hæc divitiis eos locupletavit. Cujus rei causa ab iis qui talia concupiscunt amatur atque suspicitur. Quid, inquam, attinet hæc scribere? Scimus utique, fratres dilectissimi, episcopum et universum clerum, bonorum operum exemplum multitudini præbere debere. Neque illud ignoramus, quot ex ejusmodi mulierum contubernio partim in præceps lapsi sint, partim in suspicionem venerint. Itaque etiamsi quis concesserit nihil ab eo turpe 282 committi, suspicionem tamen quæ inde nasci solet, vitari oportebat, ne quemquam offenderet, neve aliquos ad imitationem sui provocaret. Quo enim modo increpabit alium et admonebit: ut a frequentiori mulieris consuetudine absterneat, ne forte corrumpat sicut scriptum est: Is qui unam quidem jam dimisit, duas vero ætate florentes et forma conspicuas secum habet, et quocunque proficiscitur circumducit; idque deliciis diffuens et epulis sese ingurgitans. His de causis omnes quidem apud se privatim ingemiscunt atque suspirant: sed potentiam ejus ac tyrannidem adeo reformidant, ut accusare illum non audeant. Verum de his sicut antea diximus, examinaverit fortasse aliquis et in iudicium vocaverit hominem catholicæ professionis, nobisque fidei ac ministerii societate conjunctum. Ab hoc vero qui prodito atque ejurato religionis nostræ mysterio ad execrandam trans-

sororibus. Ex quibus explicanda est lex Honorii 44, in codice Theod., de episcopis et clericis: *Eum qui probabilem sæculo disciplinam agit, decolorari consortio sororis appellationis non decet*, etc. Sic etiam devotæ Deo virgines quosdam sibi extraneos adjungebant, quos fratres vocare consueverant. Quam nequitiam perstringit Hieronymus in epistola ad Eustochium de custodia virginitatis: *Frater sororem virginem deserit. Cælibem spernit virgo germanum: fratrem quærit extraneum. Et cum in eodem proposito esse se simulent, quærunt alienorum spiritali solatium, ut domi habeant carnale commercium*. Dicebantur etiam commanentes ejusmodi mulieres. Sic enim inscribitur canon ille concilii Nicæni in vetustissimo cod. C. Justelli, *De commanentibus*. Agapetas quoque eas vocabant teste Hieronymo in dicta epistola, ubi acerrime in eas invehitur. (37) *Ὡς τε καὶ ἐὶ δολῇ*. Rectius in codice Maz., Fuk. et Med. legitur *ὥς τ'* et *καὶ δολῇ*. Atque ita Nicephorus et Syncellus, nisi quod apostrophon non habent.

(38) *Ὡς γέγραπται*. Intelligit locum qui habetur in cap. xxv Ecclesiastici.

(39) Vulg. *ὕπερ ἐμπιμπλάμενος*. Melius in codice

ζουσι, καὶ τῶν περὶ αὐτὸν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, οἷς καὶ τοῦτο καὶ τὰ ἄλλα ἀμαρτήματα ἀνίστα δυνάμει συγκρύπτει, συνειδὺς καὶ ἐλέγξας ὅπως αὐτοὺς ὑπόχρεως ἔχη, περὶ ὧν λόγοις καὶ ἔργοις ἀδικεῖ, μὴ τολμῶντας κατηγορεῖν τῷ καθ' αὐτοὺς φόβῳ· ἀλλὰ καὶ πλουσίους ἀπέφηνεν· ἐφ' ᾧ πρὸς τῶν τὰ τοιαῦτα ζηλούντων φιλεῖται καὶ θαυμάζεται· τί ἂν ταῦτα γράφοιμεν; Ἐπιστάμεθα δὲ, ἀγαπητοί, ὅτι τὸν ἐπίσκοπον καὶ τὸ ἱερατεῖον ἅπαν παράδειγμα εἶναι δεῖ τῷ πλήθει πάντων καλῶν ἔργων· καὶ οὐδὲ ἐκεῖνο ἀγνοοῦμεν, ὅσοι ὑπὸ τοῦ συνεισάγειν ἑαυτοὺς γυναῖκας ἐξέπεσον· οἱ δ' ὑπάπτευσθαι· ὥστε καὶ ἐὶ δολῇ (37) τις αὐτῷ τὸ μηδὲν ἀσελγὲς ποιεῖν, ἀλλὰ τὴν γε ὑπόνοιαν τὴν ἐκ τοῦ τοιοῦτου πράγματος φουμένην ἐχρῆν εὐλαδῆσθαι, μὴ τίνα σκανδαλίσσῃ τοὺς δὲ καὶ μισεῖσθαι προτρέψῃται. Πῶς γὰρ ἂν ἐπιπλήξειεν ἡ νοουθετήσιον ἕτερον, μὴ συγκαταβαίνειν ἐπιπλέον εἰς ταῦτ' ὅτι καὶ ὀλίγη φυλαττόμενον, ὡς γέγραπται (38), ὅς τις μίαν μεν ἀπέστησεν ἡδὴ, δύο δὲ ἀμαρτούσας καὶ εὐπεριεῖς τὴν ὅψιν ἔχει μετ' αὐτοῦ, κἂν ἀπὴν που, συμπεριφέρει, καὶ ταῦτα τρυφῶν καὶ ὑπερεμπιμπλάμενος (39); Ὡς ἐνεκα στενάζουσι μὲν καὶ ὀδύρονται πάντες καθ' αὐτοὺς, οὕτω δὲ τὴν τυραννίδα καὶ δυναστείαν αὐτοῦ πεφόδονται, ὥστε κατηγορεῖν μὴ τολμῶν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν, ὡς προειρήκαμεν, εὐθυμεν ἂν τις τὸν ἄνδρα, τὸ γοῦν φρόνημα καθολικῶν ἔχοντα, καὶ συγκαταριθμούμενον ἡμῖν, τὸν δὲ ἐξορχησάμενον τὸ μυστήριον καὶ ἐμπομπεύοντα (40) τῇ μαρτ' αἰρέσει τῇ Ἀρτεμῇ (τί γὰρ οὐ χρὴ μόλις τὸν πατέρα αὐτοῦ δηλῶσαι;) οὐδὲν δεῖν ἡγούμεθα τούτων τοὺς λογισμοὺς ἀπαιτεῖν. Ἐῖτ' ἐπὶ τέλει τῆς ἐπιστολῆς ταύτ' ἐπιλέγουσιν· Ἐναγκάσθημεν οὖν ἀντιτασσόμενον αὐτὸν τῷ Θεῷ καὶ μὴ εἰκοντα ἐκκηρύξαντες, ἕτερον ἂντ' αὐτοῦ τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ καταστήσαι ἐπίσκοπον Θεοῦ προνοίᾳ, ὡς πεπεσμεθα, τὸν τοῦ μακαρίου (41) Δημητρίου καὶ ἐπιφανῶς προστάντος πρὸς τοῦτου τῆς αὐτῆς παροικίας υἱὸν Δόμνον ἅπασιν τοῖς πρέπουσιν ἐπισκόποις

Maz. et Fuk. scribitur ὑπερεμπιμπλάμενος, quam vocem non intellexerunt interpretes. Arguunt Patres Paulum, quod formosas mulieres semper secum haberet; idque luxu diffuens, in vino atque epulis sese ingurgitans, quæ libidinis incentiva sunt.

(40) Ἐμπομπεύοντα. Nicephorus et Syncellus habent ἐμπομπεύσαντα. Sed in codice Maz., Fuk. ac Med. ἐμπομπεύοντα scribitur, rectius. Cæterum in hujus loci versione corrigendus est Rufinus hoc modo: *Hic vero qui abjurato fidei mysterio ad pollutissimam se Artemæ hæresim contulit*. Et paulo post ubi leguntur hæc verba: *Hic vero qui indignus habitus est esse in Ecclesia catholica, anathema scribitur*. Lego Artemæ scribat, ut fere scriptum habent duo vetustissimi codices. Ex quibus etiam sequentia corrigenda sunt in hunc modum: *Artemæ scribat, et illius hæresis sectatores ei communicant*. Sic enim habet Græcum exemplar epistolæ, ex quo hæc conversa sunt. Atque ita diserte scriptum habet vetustissimus codex Rufini in bibliotheca S. Germani.

(41) Τοῦ μακαρίου. In codice Medicæo, Fukeiano et Mazarino, et apud Nicephorum et Syncellum legitur τοῦ μακαρίου, nec multum refert utro modo scribitur.

καλοῖς κεκοσμημένον· ἐδηλώσαμεν τε ὑμῖν, ὅπως
τούτῳ γράφητε, καὶ τὰ παρὰ τούτου κοινωνικὰ δέ-
χησθε γράμματα (42). Τῷ δὲ Ἀρτεμᾷ οὗτος ἐπιστελ-
λέτω, καὶ οἱ τὰ Ἀρτεμᾷ φρονούντες τούτῳ κοινω-
νεῖτωσαν. » Καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοῖ κείσθω (43).
Τοῦ δὲ οὖν Παύλου σὺν καὶ τῇ τῆς πίστεως ὁρδο-
ξίᾳ τῆς ἐπισκοπῆς ἐκπεπωκότος, Δόμνος, ὡς εἴρη-
ται, τὴν λειτουργίαν τῆς κατὰ Ἀντιόχειαν Ἐκκλη-
σίας διεδίδετο. Ἀλλὰ γὰρ μηδαμῶς ἐκστῆναι τοῦ
Παύλου (44) τοῦ τῆς Ἐκκλησίας οἴκου θέλοντος,

(42) Παρὰ τούτου τὰ κοινωνικὰ δέχησθε γράμ-
ματα. *Communicatorias litteras* vocant Latini, qua-
rum usus est antiquissimus in Ecclesia. Easdem
etiam *formatas* dixerunt, ut testatur Augustinus in
epistola 163. Duplex autem fuit earum genus. Aliæ
enim clericis et laicis peregrinaturis dabantur, ut
a peregrinis episcopis ad communionem admitter-
rentur. Aliæ erant quas episcopi testandæ commu-
nionis suæ causa ad alios mittebant episcopos, et quas
ipsi vicissim ab aliis accipiebant : de quibus hic loqui-
tur synodus. Eæ autem paulo post ordinationem mitti
solebant a recens ordinatis episcopis. De his intelli-
gendus videtur Augustinus in epistola 102 ; Cypr. in
epist. ad Cornelium, pag. 92 ; denique epistola syno-
dica concilii Sardicensis. Si quis tamen cuncta hæc
loci de formatis etiam intelligere voluerit, equidem
non repugnabit. Porro notanda est hoc loco diligens
cautela sanctorum Patrum qui, deposito hæretico
sacerdote, nomen catholici episcopi qui in illius
locum substitutus fuerat, cunctis episcopis signifi-
cant ; ut scilicet sciant a quo ecclesiasticas litteras
accipere, et ad quem scribere debeant. Eandem ob
causam Cyprianus misit Cornelio papæ nomina ca-
tholicorum episcoporum totius Africae, ut scribit in
epistola ad Cornelium papam jam citata. Patres
quoque Sardicensis concilii eandem adhibuerunt
diligentiam. Episcoporum enim quos deposuerant
nomina, universis catholicæ Ecclesiæ episcopis per
litteras significarunt, ne quis ab illis posthac litte-
ras acciperet, aut ad illos scriberet : Μηδὲ δέχε-
σθαι τινα παρ' αὐτῶν γράμματα, μήτε γράφειν
πρὸς αὐτούς. Sed et quoties mortuis episcopis alii
in eorum locum fuerant ordinati, moris fuit ut
eorum nomina reliquis episcopis ab ordinatore
indicarentur, ut scirent ad quos scribere, et a qui-
bus pacificas litteras accipere deberent, quemad-
modum discimus ex *Epistolis paschalis Theophili*
Alexandrinorum episcopi.

(43) Καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοῖ κείσθω. Baro-
nius ad annum Christi 272, quo Antiochenam syn-
odum consignavit, Eusebium nostrum fraudis ar-
guit, seu, ut ipse loquitur, conniventiae : quod
professionem fidei Patrum synodi illius Antiochenæ,
quæ Arianorum hæresim prorsus jugulabat, consulto
prætermiserit. Verum Baronius et alii in locis
iniquior fuit adversus Eusebium, et hic immerito
eum reprehendit. Nam professione illa fidei quam Ba-
ronius illic profert ex Actis Ephesinæ synodi, non
est professio sanctorum Patrum Antiocheni con-
cilii, ut Baronius existimavit, sed ipsius Nicæni.
Quod quidem facile est demonstrare. Nam in par-
te III, seu tomo III Actorum Ephesinæ synodi
pag. 378, titulus professionis illius ita conceptus
legitur : Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου,
τοῦ Υἱοῦ τοῦ Πατρὸς, ὁρὸς ἐπισκόπων τῶν ἐν Νικαίᾳ
συναχθέντων ἐν τῇ συνόδῳ, καὶ ἐκθεσις τῆς αὐτῆς
συνόδου πρὸς Παῦλον Σαμοσατέα. Id est, *De incarnatione*
Verbi Dei, Filii Patris, definitio episcoporum
qui Nicææ in synodo convenerunt, et expositio ejus-
dem synodi adversus Paulum Samosatenum. Vides
professionem illam fidei adversus Paulum Samosa-
tenum ascribi synodo Nicææ, non autem Antio-
chenæ. Itaque non video, quid Baronium impulerit

A gressus hæresim Arthemæ (quidni enim parentem
illius vobis tandem indicemus ?) in ea se plurimum
jactavit : ab hoc, inquam, rationem eorum omnium
exigendam esse non existimamus. In fine autem
epistolæ hæc adjiciunt : hunc igitur Deo bellum in-
dicentem, nec cedere volentem, cum a communione
nostra abdicassemus, necesse habuimus alium ejus
loco Ecclesiæ catholicæ episcopum ordinare, non
absque divina, ut credimus, providentia : Demetriani
scilicet beatæ memoriæ episcopi, qui ante hunc

ut professionem illam Antiochenæ synodo ascribe-
ret ; nisi forte mendosos codices nactus est ; aut
pro Nicæna synodo Antiochenam restituendam pu-
tavit. Certe in synodo Nicæna hæc non legun-
tur. Sed quis nescit cuncta fere acta illius synodi
intercidisse ? Videtur tamen mentio fieri illius definiti-
onis in canone 19 concilii Nicæni, qui est de Pau-
lianistis : Περὶ τῶν Παυλιανιστῶν ὁρὸς ἐκτέθει-
ται, etc. Jam igitur expungenda est ex actis An-
tiochenæ synodi professio illa, quam Baronius
eumque secutus Binius Antiochenæ synodo falso
ascripserunt. Et hæc quidem de synodo ii Antio-
chena, quæ adversus Paulum Samosatensem con-
gregata est. Scripsit præterea eadem synodus epi-
istolam ad Paulum Samosatensem, in qua Patres
fidem suam de Christo ipsi significant, et utrum
eadem cum ipsis sentiat sciscitantur. Exstat hæc
epistola in tomo II *Bibliothecæ Patrum*, scripta a
synodo inter initia consessus, antequam Malchion
presbyter adversus Paulum disputasset. Verum
Baronius hanc epistolam priori synodo Antiochenæ,
quæ, anno XII Gallieni, adversus eundem Paulum
coacta est, perperam attribuit, quod vel titulus ipse
illius epistolæ aperte convincit : *Exemplum epistolæ*
missæ Paulo Samosatensi ab orthodoxis episcopis
priusquam deponeretur. Atqui constat Paulum Sa-
mosatensem in secunda demum synodo Antiochena
depositum fuisse. Nam in priore synodo, deceptis
per simulationem episcopis, indemonstrat abscesserat.
Sed et nomina episcoporum illi epistolæ præfixa
satis indicant id quod dixi : *Hymenæus, Theophilus,*
Theotecnus, Maximus, Proclus, Bolanus, Paulo in
Christo salutem. Neque enim Hymenæus in priore
Antiochena synodo præsedit, sed Firmilianus.
Porro hæc verba, καὶ ταῦτα μὲν ἐνταυθοῖ κείσθω,
absunt a tribus nostris codicibus Maz., Med. et
Fuk., nec habentur in versione Rufini.

(44) Μηδαμῶς ἐκστῆναι τοῦ Παύλου. Paulus,
post depositionis sententiam adversus ipsum pro-
latam, aliquot annis Ecclesiam suam retinuit, nec
episcoporum decreto paruit, fretus scilicet potentia
Zenobiæ reginæ, quæ tunc temporis in Oriente
dominabatur. Hujus enim patrocinio tegebatur Pau-
lus, ut scribit Athanasius in epistola ad solitarios :
Ἰουδαία ἦν Ζηνοβία καὶ Παῦλον προέστη τοῦ Σαμο-
σατέως· ἀλλ' οὐ δέδωκε τὰς ἐκκλησίας Ἰουδαίοις εἰς
συναγωγάς. Sane Paulum sæde adulatum esse Ze-
nobiæ reginæ, ejusque gratiam omnibus modis ca-
piasse, scribit Theodoretus lib. II *Hæreticarum fa-
bularum*, et ex illo Nicephorus in libro VI, cap. 27.
Cujus verba perperam interpretatus est Langus hoc
modo : *Paulus porro iste curare Zenobiam in reli-
gione judaizantem volens, plurimumque operæ in ea*
convertenda ponens, in Ariemonis hæresim impegit.
Quæ quidem prava versio, non sine causa Baronium
conturbavit. Atqui θεραπεύειν hoc loco non est cu-
rare nec convertere, sed adulari et obsequiis gra-
tiam cujuspiam promereri. Victa demum Zenobia,
catholicæ religionis antistites Aureliani adierunt,
poscentes ut Paulum, qui cum Zenobia adversus
Romanos consenserat, ab Ecclesiæ Antiochenæ
sede removeret, quod contigit anno tertio imperii
Aureliani.

magna cum laude eandem rexit Ecclesiam, filium Domnum; virum omnibus quæ episcopum decent dotibus exornatum. Quod quidem idcirco vobis significavimus, ut et ad eum scribatis, et ab eo communicatorias litteras accipiat. Hic vero ad Artemam scribat, si lubet; et qui Artemam sectantur, eam eo communicent. Et hæc quidem a nobis hic relata sint. Igitur cum Paulus a recta fide simul et episcopatu excidisset, Dominus, ut dictum est, administrationem Antiochensis Ecclesiæ suscepit. Sed cum Paulus e domo ecclesiæ nullatenus excedere vellet, interpellatus imperator Aurelianus rectissime hoc negotium dijudicavit, iis domum tradi præcipiens, quibus Italici Christianæ religionis antistites et Romanus episcopus scriberent. Hoc modo vir supra memoratus cum summo dedecore persæculari potestatem ab ecclesia exturbatus est. Ac tum quidem erga nostros **283** sic affectus erat Aurelianus. Processu vero temporis aliter de nobis sentiens, quorundam consiliis cœpit impelli ut persecutionem adversus nostros commoveret. Jamque ea de re multus ubique rumor spargebatur. Sed eum paratum jam, et compositis contra nos edictis, ut ita dixerim, subscribentem, ultra est divina justitia, quasi constricto cubito conatum ejus reprimens, simulque omnibus apertissime ostendens, nihil unquam hujus mundi principibus adversus Christi Ecclesias licere, nisi propugnatrix Dei dextera arcano quodam ac cœlesti judicio ad castigationem et emendationem nostram, quibus ipsi visum est temporibus id fieri permisit. Porro cum Aurelianus sexennio imperium tenuisset, in ejus locum successit Probus. Qui totidem annis imperii administratione perfunctus, Carum cum Carino et Numeriano filiis successorem reliquit. Hi cum ne triennium quidem in principatu expleissent, rerum summa delata est Diocletiano, iisque qui postea ad imperii societatem asciti sunt. Quorum temporibus maxima illa nostrorum persecutio, simulque ecclesiarum eversio perpetrata est. Cæterum paulo ante hæc tempora mortuo Dionysio, qui novem annis Romanæ urbis episcopatum administrarat, Felix in ejus locum substitutus est.

CAPUT XXXI.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.

Iisdem temporibus ille merito dictus Manes, id est furiosus, qui dæmoniacam hæresin nominis sui condidit, armatus insania, ab adversario Dei Satana ad multorum hominum perniciem productus est. Hic in universa vivendi ratione cum sermone ipso tum moribus barbarus, et suapte natura furiosus ac dæmoniacus, his consentanea aggressus, seipsum Christum fingere instituit. Et nunc quidem Paracletum se, ipsumque Spiritum sanctum esse prædicabat, præter insaniam superbia etiam elatus. Nunc vero, quasi Christus, duodecim discipulos novi dogmatis consortes eligebat. Cum igitur falsa et im-

Περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἑτεροδόξου διαστροφῆς ἄρτι τότε ἀρξαμένης (Nic. H. E. vi, 31, 32).

Ἐν τούτῳ καὶ ὁ Μανὲς τὰς ψρένας, ἐπώνυμός τε τῆς δαιμονιώσεως αἰρέσεως (47), τὴν τοῦ λογισμοῦ παρατροπὴν καθωπλίζετο, τοῦ δαίμονος αὐτοῦ δήπου τοῦ θεομάχου Σατανᾶ ἐπὶ λύμῃ πολλῶν τὸν ἄνδρα προβεβλημένου. Βάρβαρος δὴτα τὸν βίον αὐτῷ λόγῳ καὶ τρόπῳ, τὴν τε φύσιν δαιμονικὴς τις ὦν καὶ μανιώδης, ἀκόλουθα τούτοις ἐγγειρῶν, Χριστὸν αὐτὸν μορφάζεσθαι ἐπειράτο, τοτὲ μὲν τὸν Παράκλητον καὶ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον αὐτὸς ἑαυτὸν ἀνακηρύττων, καὶ τυφομένός γε ἐπὶ τῇ μανίᾳ (48), τοτὲ δὲ οἷα Χριστὸς, μαθητὰς δώδεκα κοινωνοὺς τῆς καινοτομίας αἰρούμενος. Δόγματά γε μὴν ψευδῆ καὶ

(45) *Νουμεριανῶ διαδέχεται*. Ultima vox abest a tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk., et recte subaudiri potest cum jam præcesserit. In iisdem codicibus, perinde ac in Saviliano scriptum inveni ἄμα παῖσιν Καρίνῳ καὶ Νομεριανῶ sine articulo. Item δὲ που non dñ pou.

(46) *Ὁ καθ' ἡμῖς... διωγμός*. Sic in codd. Med. et Maz. legitur, recte. Quomodo etiam scriptum habent codd. Fuk. et Savil. Vulg., ἡμῶν.

(47) Vulg. *δαιμονιώδους αἰρέσεως*. In codice Regio scribitur δαιμονιώσης, ut monuit etiam Rob. Stephanus. Sed in vetustissimo codice Mazarino scriptum inveni δαιμονιώσεως, quomodo etiam legitur in codd. Fuk. ac Saviliano.

(48) *Τυφομένός γε ἐπὶ τῇ μανίᾳ*. Hunc locum non intellexerunt interpretes. Rufinus quidem vertit *et elatus insania*. Sic enim habent manuscripti codices. Nec aliter Musculus et Christophorus.

ἄθεα ἐκ μυρίων τῶν πρόπαλαι ἀπεσθηκυῶν αἱρέσεων (49) συμπεφορημένα καττύσας, ἐκ τῆς Περσῶν ἐπὶ τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην ὥσπερ τινὰ θανατηφόρον ἰὸν ἐξωμόρεστο· ἀφ' οὗ δὴ τὸ Μανιχαίων δυσσεβὲς ὄνομα, τοῖς πολλοῖς εἰσέτι νῦν ἐπιπολάζει. Τοιαύτη μὲν οὖν ἡ καὶ τῆσδε τῆς ψευδωνύμου γνώσεως ὑπόθεσις, κατὰ τοὺς δεδηλωμένους ὑποφύεϊστας χρόνους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Περὶ τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς διαπρεψάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, τίνας τε αὐτῶν μέχρι τῆς τῶν ἐκκλησιῶν πολιορκίας ἐμείναν (Nic. H. E. vi, 34, 37).

Καθ' οὗς Φήλικα τῆς Ῥωμαίων προστάτης Ἐκκλησίας ἔτεσι πάντε, Εὐτυχιανὸς διαδέχεται· οὐδ' οἱσι δὲ μηνὶν οὗτος δέκα (50) διαγενόμενος, Γαλιπῶ καθ' ἡμᾶς καταλείπει τὸν κληρὸν. Καὶ τοῦτο δὲ ἀμφὶ τὰ πεντεκαίδεκα ἔτη προστάτης, Μαρκελλίνος κατέστη διάδοχος, ὃν καὶ αὐτὸν ὁ διωγμὸς κατέλιπε. Κατὰ τοῦσδε τῆς Ἀντιοχείων ἐπισκοπῆς μετὰ Δόρμον ἡγήσατο Τίμαιος· ὃν ὁ καθ' ἡμᾶς διεδέξατο Κύριλλος. Καθ' ὃν Δωρόθεον (51) πρεσβείου τοῦ κατὰ Ἀντιόχειαν ἡξιωμένον τῶν τνηκάδε λόγιον ἀνδρα ἔγκωμεν. Φιλόκαλος δ' οὗτος περὶ τὰ θεῖα γεγονώς, καὶ τῆς Ἑβραίων ἐπεμελήθη γλώττης, ὡς καὶ αὐταῖς ταῖς Ἑβραϊκαῖς γραφαῖς ἐπιστημόνως ἐντυγχάνειν. Ἦν δ' οὗτος τῶν μάλιστα ἐλευθερίων (52), προπαίδεας τε τῆς καθ' Ἑλλήνας οὐκ ἄμοιρος, τὴν φύσιν δὲ ἄλλως εὐνοῦχος, οὕτω πεφυκὼς ἐξ αὐτῆς γενέσεως· ὡς καὶ βασιλέα διὰ τοῦτο οἶόν τι παράδοξον, αὐτὸν οἰκειώσασθαι, καὶ τιμῆσαι γὰρ ἐπιτροπῇ τῆς κατὰ Τύρον ἀλουργοῦ βασιῆς. Τοῦτου μετρίως τὰς Γραφὰς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας διηγούμενου κατηκούσα-

(49) Ἀπεσθηκυῶν αἱρέσεων. In codd. Maz., Med. et Fuk. scriptum est: καὶ ἐκ μυρίων τῶν πρόπαλαι ἀπεσθηκῶτων ἁθέων αἱρέσεων συμπεφορημένα. Nec aliter legisse videtur Rufinus, qui sic vertit: *Dogmata stulta et impia a diversis hæreticis, qui jam prius extincti fuerant, mutuata disseminans.*

(50) Μηνὶν οὗτος δέκα. Imo Eutychianus annis octo, mensibus undecim Romanam rexit Ecclesiam, ut est in vetere libro *De pontificibus Romanis*, in quo anni pontificum a Callisti pontificatu, ut jam dixi, optime digesti sunt, per consules sub quibus sedere cœperunt et sub quibus desierunt. Eusebius igitur octo annos ademit Eutychiano, et Xysto eos perperam largitus est, ut supra notavi.

(51) Δωρόθεος. Baronius in Notationibus ad Martyrologium Romanum, hunc Dorotheum presbyterum Antiochiæ, eundem esse credidit cum Dorotheo Tyri presbytero, cuius mentio fit die 5 mensis Junii. Quem Baronii errorem jam notavit Blondellus in *Apologia* pro sententia Hieronymi, pag. 274. Sed dum alium reprehendit Blondellus, multo gravius ipsemet erravit. Dorotheum enim Antiocheni presbyterum, de quo hic loquitur Eusebius, confundit cum Dorotheo cubiculario imp. Diocletiani, cuius martyrium describitur ab Eusebio in lib. viii. Ego vero non dubito quin duo fuerint Dorothei; alter presbyter Antiochenus; alter cubicularius eunuchus Diocletiani. Idquæ certissimis argumentis astrui potest. Primo enim presbyter ille Antiochenus martyr non fuit. Certe Eusebius id de illo non dicit, neque in hoc loco, neque in lib. viii, cap. 15, ubi ecclesiasticos viros recenset qui illa persecutione martyrium subierant. Et tamen Lucianum Antiochenum presbyterum illic nominat:

A pia dogmata ex variis hæresibus jampridem extinctis hinc inde collecta consarcinasset, ea tanquam letale quoddam virus ex Perside 284 in orbem Romanum effudit. Ex quo impium Manichæorum nomen exortum, multis in locis ad hunc usque diem exuberat. Ejusmodi fuit origo adulterinæ illius doctrinæ, quæ supra memoratis temporibus emersit.

CAPUT XXXII.

De viris ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem ecclesiarum superfuerint.

Qua tempestate cum Felix quinque annis Romanam gubernasset Ecclesiam, Eutychianus in ejus locum successit. Qui vix decem mensibus in episcopatu transactis, Caio, qui nostra ætate vixit, sedem suam reliquit. Hic cum annis circiter quindecim Ecclesiæ præfuisset, successorem habuit Marcellinum: in cujus etiam tempora incidit persecutio. Iisdem temporibus Antiochenæ Ecclesiæ post Dominum Timæum præfuit: cui successit nostra memoria Cyrillus. Sub hoc Dorotheum virum doctissimum, Antiochenæ tunc Ecclesiæ presbyterum cognovimus. Qui cum studiosissimus esset sacrarum Scripturarum, Hebraicam quoque linguam addidit, adeo ut ipsos etiam Hebraicos codices peritissime legeret. Erat hic ingenio admodum liberali, et humanioribus disciplinis apprime eruditus; cæterum ab ipso matris utero cunuchus. Unde et imperator tanquam miraculo obstupefactus, eum in familiaritatem suam adscivit, et baphii quod est apud Tyrum procuratorem constituit. Hunc nos sacras Scripturas in ecclesia

non omisurus utique Dorotheum magistrum suum, si is martyrium pertulisset. Deinde presbyter Antiochenus Dorotheus vir fuit nobilis, et magistratum gessit antequam presbyter fieret. Alter vero Dorotheus servilis fuit conditionis, utpote cubicularius eunuchus. Denique prior ille Dorotheus, presbyter fuit temporibus Cyrilli episcopi Antiocheni. Cyrillus autem sedere cœpit ab anno iv imp. Probi, mansitque ad annum usque xvii Diocletiani. Ponamus igitur Dorotheum presbyterum fuisse circa exordia episcopatus Cyrilli, id est sub Probo aut sub Caro. Fieri non potest ut idem postea fuerit cubicularius Diocletiani. Neque enim ex presbyteris fiunt cubicularii, cum nec ecclesiastica regula, nec ratio ipsa id ferat. Quippe presbyteri flebant matura jam ætate. Ad cubiculum autem principum pueri aut adolescentes formosi eligebantur. Quod si dixeris Dorotheum principatu Diocletiani factum esse presbyterum, eadem manet difficultas; quomodo ex presbytero factus sit cubicularius. Quippe ex Eusebio aliisque constat, Dorotheum dum esset cubicularius et in aula principum versaretur, subiisse martyrium. Fefellit Blondellus, primo quidem similitudo nominum: deinde quod uterque eunuchus, uterque charus imperatori fuisse dicitur. Verum animadvertere debuerat Blondellus, fieri non posse ut idem simul esset presbyter et cubicularius: simul sacras litteras in ecclesia exponeret, et in aula principum versaretur.

(52) Τῶν μάλιστα ἐλευθερίων. Magis placet ea lectio quam in codd. Med. et Maz. reperi, id est *liberaliter educatus*. Sic certe legitur etiam in codd. Fuk. et Saviliano. Vulg. ἐλευθέρων.

non inscite exponentem audivimus. Post Cyrillum A Tyrannus episcopatum Antiochensis Ecclesiæ suscepit: cujus tempore ecclesiarum vastatio maxime viguit. Apud Laodiceam vero post Socratem episcopus fuit Eusebius, domo Alexandrinus. Causam ex patria migrandi ei præbuit negotium Pauli Samosatensis. Cujus gratia cum in Syriam venisset, ab iis qui cœlestium rerum amore illic flagrabant detentus, domum redire prohibitus est. Qui quidem nostra memoria amabilis quidam religionis thesaurus fuit, quemadmodum ex verbis etiam Dionysii superius allatis facile cognosci potest. Huic deinde substitutus est Anatolius, bonus quod aiunt boni viri successor; ipse quoque domo Alexandrinus. Hic tum in liberalibus disciplinis, 285 tum in philosophia principem inter doctissimos nostri temporis viros locum sine controversia tenuit: quippe qui ad summum apicem arithmeticæ, geometriæ atque astronomiæ; ad hæc ad dialecticæ et physicæ ac rhetoriæ supremum fastigium pervenisset. Qua de causa rogatus fuisse dicitur ab Alexandrinis, ut Aristotelicæ successionis scholam ibidem institueret. Plurimæ quoque res ab eo præclare gestæ Alexandriæ in obsidione Bruchii referuntur; quippe qui inter civitatis proceres præcipuam honoris prærogativam omnium consensu adeptus esset. Sed unum duntaxat facinus exempli gratia commemorabo. Cum frumentum, ut aiunt, obsessis deliceret, adeo ut hostium impetum facilius quam famem tolerarent, Anatolius, qui cum obsessis erat, hujusmodi quiddam

μεν. Μετὰ δὲ Κύριλλον Τύραννος τῆς Ἀντιοχείων παροικίας τὴν ἐπισκοπὴν διεδέξατο. Καθ' ὃν ἤμασεν ἡ τῶν ἐκκλησιῶν πολιορκία. Τῆς δ' ἐν Λαοδικείᾳ παροικίας ἡγήσατο μετὰ Σωκράτην Εὐσέβιος, ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείων ὁρμηθεὶς πόλεως. Αἰτία δ' αὐτῷ τῆς μεταναστάσεως ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὸν Παῦλον ὑπόθεσις. Δι' ὃν τῆς Συρίας ἐπιβάς, πρὸς τῶν τῆδε περὶ τὰ θεῖα ἐσπουδαχόντων, τῆς οἰκαδὲ πορείας εἰργεταί, ἐπέραστόν τι θεοσεβείας χρῆμα τῶν καθ' ἡμᾶς γενόμενος, ὡς ἦδη καὶ ἀπὸ τῶν παρατεθεισῶν Διονυσίου φωνῶν διαγινώσκει βῆβαιον. Ἀνατόλιος (53) αὐτῷ διάδοχος, ἀγαθὸς φασιν ἀγαθοῦ, καθίσταται, γένος μὲν καὶ αὐτὸς Ἀλεξανδρεὺς, λόγων δ' ἕνεκα καὶ παιδείας τῆς Ἑλλήνων φιλοσοφίας τε τὰ πρῶτα τῶν μάλιστα καὶ ἡμᾶς δοκιμωτάτων ἀπεννηγεμένος, ἅτε ἀριθμητικῆς καὶ γεωμετρίας ἀστρονομίας τε καὶ τῆς ἄλλης διαλεκτικῆς, ἐτι τε φυσικῆς θεωρίας, βῆτορικῶν τε αὐ μαθημάτων ἐληλακῶς εἰς ἄκρον ὧν ἕνεκα, καὶ τῆς ἐπ' Ἀλεξανδρείας Ἀριστοτέλους διαδοχῆς (54) τὴν διατριβὴν λόγος ἔχει πρὸς τῶν τῆδε πολιτῶν συστήσασθαι αὐτὸν ἀξιοθῆναι. Μυρίας μὲν οὖν τοῦδε καὶ ἄλλας ἀριστείας ἐν τῇ κατ' Ἀλεξανδρείαν τοῦ Πυρουχείου πολιορκίᾳ (55) μνημονεύουσιν· ἅτε τῶν ἐν τέλει προνομίας ἐξαιρέτου πρὸς ἀπάντων ἡξιωμένου,δείγματος δὲ ἕνεκα, μόνου τοῦδε ἐπιμνησθήσομαι. Τοῦ πυροῦ, φασί, τοῖς πολιορκουμένοις ἐπιλειποτός, ὡς ἦδη τῶν ἐξωθεν πολεμίων μᾶλλον αὐτοῖς τὸν λιμὸν ἀφόρητον καθεστάναι, παρῶν δὲ δηλούμενος, οἰκονομεῖται τι τοιούτον. Θατέρου μέρους τῆς πόλεως τῷ Ῥωμαϊκῷ συμ-

(53) Ἀνατόλιος. Hic est, ni fallor, Anatolius cuius meminit Eunapius in Vita Jamblichi; ubi dicit Jamblichum auditorem initio fuisse Anatolii, qui tunc temporis in philosophia secundum a Porphyrio locum obtinebat. Οὗτος Ἀνατόλιος τῷ μετὰ Πορφύριον τὰ δευτέρα φερομένῳ συγγενόμενος, πολὺτε ἐπέδωκε καὶ εἰς ἄκρον φιλοσοφίας ἤμασεν. Certe Anatolius qui hic ab Eusebio commemoratur, iisdem temporibus vixit quibus Porphyrius; et in omni genere doctrinæ perinde ac ille versatus est. Quippe Eusebius disertè testatur, eum non solum in philosophia ac mathematicis disciplinis, sed etiam in rhetorica cunctos sui temporis longo intervallo superasse.

(54) Ἀριστοτέλους διαδοχῆς. Cum Anatolius in omni genere philosophiæ esset exercitissimus, rogatus est ab Alexandrinis ut Aristotelicæ successionis scholam institueret, instar Platonice successionis, cuius celeberrima schola jampridem Athenis erat instituta. Hic est sensus hujus loci, quem Christophorus nullatenus intellexit. Multa hic possem dicere de schola Platonice philosophiæ, quæ Athenis fuit. Hujus scholæ magistri, διδάσχοι dicebantur, et decreto publico ad ejus magisterii locum promovebantur, ut docet Damascius in Isidori Vita apud Photium, pag. 1066. Habebat autem hæc schola redditus annuos non mediocres, ex prædiis quæ a viris studiosis ei scholæ donata fuerant ac legata, quæ διαδοχικά dicebantur, ut docet Olympiodorus in Alcibiadem Platonis, praxi 15, in fine, et Damascius in Isidori Vita, pag. 1858. Verum locus Damascii integrior exstat apud Suidam in voce Πλάτων· Πλάτων δὲ φιλόσοφος πάντης ἦν, καὶ μόνον τὸν ἐν Ἀκαδημίᾳ ἐκέκτητο κήπον, ὃς μέρος ἐλάχιστον ἦν τῶν διαδοχικῶν, etc. Ad exemplum scholæ illius Atheniensis, instituta postmodum est Alexandriæ philosophica schola; cui præfuit Hierocles celeberrimus ille philosophus, ut scribit Da-

C mascius ibidem, et Æneas Gazensis in Theophrasto, initio.

(55) Τοῦ Πυρουχείου πολιορκία. In codice Regio legitur Πυρουχείου, ad marginem tamen eadem manu adnotatur scribendum esse Πυροουχείου. Sed nihilominus recte scriptum erat Πυρουχείου. Sic enim dicitur in Vita Apollonii Dyscoli: ὥκει δὲ ἐν τῇ Πυρουχείᾳ περὶ τὸν δρόμον, ἐν τόπῳ οὕτῳ καλούμενῳ περὶ τὴν Ἀλεξανδρείαν, ἐνθα καὶ ἐτάφη. Porro hæc Bruchii expugnatio contigit Aureliani temporibus, ut scribit Amm. Marcellinus in fine libri xxi, ubi de Alexandria loquitur: Aureliano imperium agente, civilibus jurgis ad certamina interneciva prolapsis, dirutisque mœnibus, amisit regionem maximam partem quæ Bruchium appellabatur. In Chronico tamen Eusebii id refertur anno ii Claudii: Alexandria Bruchium, quod per multos annos fuerat obsessum, tandem destruitur. Ad quem locum Scaliger Eusebium reprehendit, et Aureliani temporibus id accidisse contendit, fretus scilicet auctoritate Amm. Marcellini. Verum Eusebii sententiam equidem sequi malim. Etenim dum Bruchium obsideretur a Romanis, Eusebius virum sanctissimum, et Anatolium adhuc Alexandriæ fuisse testatur Eusebius, nec nisi post solutam Bruchii obsidionem in Syriam migravisse. Atqui Eusebius in Syriam profectus est ad synodum Antiochenam, quam anno ii Claudii coactam fuisse supra demonstravimus. Et dum Antiochia rediret, a Laodicensis detentus, et episcopus ejus loci factus est anno primo imperii Aureliani, ut opinari licet. Itaque recte Eusebius in Chronico ad annum ii Aureliani scribit: Eusebius Laodicensis insignis habetur. Quod si Bruchium Aureliano regnante captum est, quomodo Eusebius, qui obsidionis tempore erat Alexandriæ, Antiochiam migrare et concilio interesse, et episcopus Laodiceæ fieri potuit?

μαχοῦντος στρατῷ (56), ταύτη τε τυγχάνοντος ἀπο-
 λιορκήτου, τὸν Εὐσέβιον (ἔτι γὰρ εἶναι τότε αὐτόθι
 πρὸ τῆς ἐπὶ Συρίαν μεταναστάσεως) ἐν τοῖς ἀπολιορ-
 κήτοις ὄντα, μέγα τε κλέος καὶ διαδόχον ὄνομα μέ-
 χρι καὶ τοῦ Ῥωμαίων στρατηλάτου κεκτημένον, περὶ
 τῶν λιμῶ διαφθειρομένων κατὰ τὴν πολιορκίαν πέμ-
 ψας ὁ Ἀνατόλιος ἐκδιδάσκει. Ὁ δὲ μαθὼν σωτηρίαν
 τοῖς ἀπὸ τῶν πολεμίων αὐτομύλοις παρασχεῖν, ὡς ἐν
 μεγίστῃ χάριτι ὤρεα; τὸν Ῥωμαίων στρατηγὸν αἰ-
 τεῖται. Καὶ τῆς ἀξιώσεώς γε τυχὼν, ἐμφανὲς τῷ
 Ἀνατολίῳ καθίστησιν. Ὁ δὲ αὐτίκα τὴν ἐπαγγελίαν
 δεξάμενος, βουλὴν τῶν Ἀλεξανδρέων συναγαγὼν, τὰ
 μὲν πρῶτα πάντας ἡξίου φιλικὴν δοῦναι Ῥωμαίοις
 δεξιάν, ὡς δ' ἀγριαίνοντας ἐπὶ τῷ λόγῳ συνεῖδεν,
 ἀλλ' οὐ τοῦτω γε, φησὶν, ἀντιλέγειν ποθ' ὑμᾶς ὀλο-
 μαι, εἰ τοὺς περιττοὺς καὶ ἡμῖν αὐτοῖς οὐδαμῇ χρη-
 σίμους, γράϊδας καὶ νήπια καὶ πρεσβύτας, ἐκδοῦναι
 πυλῶν ἔξω βαδίζουσιν ὅποι καὶ βούλονται συμβουλευ-
 σαιμι. Τί γὰρ δὴ τοῦτους εἰς μάτην ὅσον οὐπω τε-
 θνηξομένους παρ' ἐξουτοῖς ἔχοιμεν; τί δὲ τοὺς ἀνα-
 πῆρους καὶ τὰ σώματα λελωθέντων, τῷ λιμῷ κα-
 τατρώχοντες, τρέφειν δέον μόνους ἀνδρας καὶ νεανίας,
 καὶ τὸν ἀναγκαῖον πυρὸν τοῖς ἐπὶ φυλακῇ τῆς πό-
 λεως ἐπιτηδεύουσιν ταμιεύεσθαι (57); Τοιούτοις τίσι
 λογισμοῖς πείσας τὸ συνέδριον, ψήφον πρῶτος ἀνα-
 στάς ἐκφέρει, πᾶν τὸ τῇ στρατείᾳ μὴ ἐπιτήδειον
 εἶτε ἀνδρῶν εἶτε γυκαϊκῶν γένος, ἀπολύειν τῆς πό-
 λεως, ὅτι μηδὲ καταμένουσιν αὐτοῖς καὶ εἰς τὸ ἀχρη-
 στον ἐν τῇ πόλει διατρίβουσιν, ἐλπὶς ἂν γένοιτο σω-
 τηρίας, πρὸς τοῦ λιμοῦ διαφθορησόμενοις. Ταύτη δὲ
 τῶν λοιπῶν ἀπάντων τῇ βουλῇ συγκατατεθειμένων,
 μικροῦ δεῖν τοὺς πάντας τῶν πολιορκουμένων διε-
 σῴσασθαι, ἐν πρώτοις μὲν τοὺς ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας,
 ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατὰ τὴν πόλιν πᾶσαν
 ἡλικίαν, διαδιδράσκειν προμηθεύμενος, οὐ μόνον τῶν
 κατὰ τὴν ψήφον δεδομένων. Τῇ δὲ τοῦτων προφά-
 σει, καὶ μυρίους ἄλλους λεληθότως γυναικείαν σο-
 λὴν ἀμπισχομένους, νύκτωρ τε τῇ ἐκείνου φροντίδι
 τῶν πυλῶν ἐξιόντας, καὶ ἐπὶ τὴν Ῥωμαίων στρα-
 τιὰν ὁρμῶντας. Ἐνθα τοὺς πάντας ὑποδεχόμενος ὁ
 Εὐσέβιος, πατρὸς καὶ ἱατροῦ δίκην, κεκακωμένους
 ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας (58), διὰ πάσης προνοίας
 καὶ θεραπείας ἀνεκτάτο. Τοιούτων ἡ κατὰ Λαοδι-
 κείαν Ἐκκλησία δύο ἐφεξῆς κατὰ διαδοχὴν ἡξιώθη
 ποιμένων, σὺν θείᾳ προμηθεῖ μετὰ τὸν δηλωθέντα
 πόλεμον ἐκ τῆς Ἀλεξανδρέων πόλεως ἐπὶ τὰ τῆδε
 μετεληλυθότων. Οὐ μὲν οὖν ἐσπουδάσθη πλεῖστα τῷ
 Ἀνατολίῳ συγγράμματα, τσαυτὰ δ' εἰς ἡμᾶς ἐλή-
 λυθε, δι' ὧν αὐτοῦ καταμαθεῖν δυνατόν ὁμοῦ τό τε
 λόγιον καὶ πολυμαθές, ἐν οἷς μάλιστα τὰ περὶ τοῦ
 Πάσχα δόξαντα παρίστησιν. Ἀφ' ὧν ἀναγκαῖον ἂν

A provide excogitavit. Altera pars civitatis cum exer-
 citu Romano societate conjuncta erat, ac proinde
 minime obsessa. In hac versabatur Eusebius (non-
 dum enim ad partes Syriæ migraverat), cujus cele-
 bre nomen et insignis gloria ad aures etiam Romani
 ducis pervenerat. Hunc Anatolius misso clam nuntio
 certiorum facit de numero eorum qui fame in obsi-
 dione interirent. Quo comperto Eusebius a Romano
 duce maximi beneficii loco postulavit, ut iis qui
 transfugere ab hostibus vellent, incolumitatem con-
 cederet. Id cum impetrasset, statim Anatolio indi-
 cavit. Ille, promissione ducis libenter accepta, Ale-
 xandrinum convocat senatum. Ac primum quidem
 suadere cœpit omnibus, ut cum Romanis in gratiam
 redirent. Sed cum illos hujusmodi verbis exaspera-
 tos videret : At hoc certe, inquit, nequaquam vos
 arbitror repudiuros, si vobis suaserō ut superva-
 cuam atque inutilem turbam, anus scilicet et in-
 fantes ac senes, extra portas abire quo volent sina-
 tis. Quid enim istos jamjamque morituros retinemus
 nobiscum? Cur eos qui debilitati penitus ac mul-
 lato sunt corpore, fame insuper conficimus, cum
 viros duntaxat ac juvenes alere oporteat, et neces-
 sarium frumentum iis, qui ad urbis custodiam ido-
 nei sunt, dispensare? Hujusmodi rationibus cum se-
 natum in sententiam suam pertraxisset, ipse primus
 exurgens censet, omnem imbellem multitudinem
 tam virilis quam muliebri sexus ex urbe emit-
 tendam esse; quippe cum iis si diutius remanerent,
 et nullatenus reipublicæ utiles morarentur, nulla
 spes salutis superesset, fame utique perituris. Hanc
 sententiam cum omnes qui in senatu erant compro-
 bassent, universos fere obsessos Anatolius servavit.
 Primum enim operam dedit ut nostræ religionis viri,
 deinde ut alii etiam cujuslibet ætatis, nec ii dunta-
 xat quibus senatus licentiam dederat, verum etiam
 alii plures hujusmodi obtentu latenter aufugerent,
 muliebri veste induti, noctuque extra civitatis por-
 tas ejus opera educti, et ad Romanorum castra trans-
 gressi. Ibi Eusebius cunctos excipiens diuturna
 obsidione inaceratos, quasi quidam pater ac medi-
 cus omni cura ac providentia recreavit. Hujusmodi
 duos pastores continua serie sibi succedentes, Lao-
 dicensis Ecclesia divino nutu sortita est, cum uter-
 que eorum post supradicti belli tempora ex Alexan-
 drina urbe in Syriam migravisset. Cæterum Ana-
 tolus non admodum multos composuit liberos. Ve-
 rum ex iis qui ad nos pervenerunt, eloquentiam si-
 mul et multiplicem ejus eruditionem abunde licet
 cognoscere; præcipue vero ex iis in quibus suam
 de Pascha sententiam confirmat. Unde etiam non-

(56) Τῷ Ῥωμαϊκῷ συμμαχοῦντος στρατῷ. Dum
 Claudius imp. adversus barbaros pugnaret, Zenobia,
 misso Zabda duce cum ingenti millium manu, ad-
 juvantem etiam Timogene Ægyptio, Ægyptum occu-
 pavit, et præsidium Alexandriæ imposuit. Verum
 Probus dux Romanus, cum copiis quibus imperabat,
 adjunctis sibi Ægyptiis quotquot Palmyrenis mi-
 nime savebant, eos ab Ægypto depulit, ut narrat
 Zosimus et Pollio in Claudio. Tunc igitur Bruchium

mibi videtur obsessum fuisse a Romanis.

(57) Ταμιεύεσθαι. Male Christophorsonus vertit
 congerere. Nam ταμιεύεσθαι proprie est, cum par-
 cimoniam admetiri ac dispensare annonam; quod in
 penuria fieri solet et in obsidionibus.

(58) Ἐκ τῆς μακρᾶς πολιορκίας. Hieronymus
 in Chronico plures per annos protractam esse scri-
 bit Bruchii obsidionem.

nulla hoc loco referre operæ pretium fuerit, ex canonibus paschalibus Anatolii. Habes igitur in primo anno novilunium primi mensis, quod caput est totius circuli novemdecim annorum, secundum Ægyptios quidem die vicesima sexta mensis Phamenoth; juxta Macedones vero die vicesimo secundo mensis Dystri: ut autem Romani dicerent, ante diem undecimum Kalendarum Aprilium. Porro in supradicta die vicesima sexta mensis Phamenoth, sol reperitur non modo primum ingressus segmentum, verum etiam quartum in ea diem percurrans. Hanc partem primum dodecatemorium, et æquinotium, et mensium initium, et caput circuli, et carceres cursus planetarum vocare solent. Quæ vero hanc partem proxime antecedit, finis mensium et segmentum duodecimum, et ultimum dodecatemorium, et terminus circuitus planetarum vocatur. Quamobrem qui primum mensem in ea statuunt, et quartam decimam **287** paschalis festi ex ea deducunt, eos non mediocriter errare affirmamus. Atque hæc opinio non a nobis primum excogitata est; sed a priscis Judæis etiam ante Christi adventum cognita, et ab iis diligenter observata est. Idque ex Philonis, Josephi ac Musæi verbis licet cognoscere. Neque ex his duntaxat, verum etiam ex aliis antiquioribus, duobus scilicet Agathobulis, qui magistri cognominati sunt, et Aristobulo, viro præstantissimo, qui unus fuit ex illis Septuaginta viris qui sacra Hebræorum volumina in Ptolemæi Philadelphi et parentis ipsius gratiam Græco sermone interpretati sunt: et qui libros explanationum legis Mosæicæ iisdem regibus nuncupavit. Ili dum solutiones afferunt questionum in Exodum, aiunt cunctos pariter Pascha immolare debere post æquinotium vernum in medio primi

A εἴη, τοιούτων ἐπὶ τοῦ παρόντος μνημονεύσαι.

Ἐκ τῶν περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κινδύνων (59).

« Ἐχέει τοίνυν (60) ἐν τῷ πρώτῳ ἔτει τὴν νομηνίαν τοῦ πρώτου μηνός, ἥτις ἀπάσης ἐστὶν ἀρχὴ τῆς ἐννεακαιδεκαετηρίδος, τῇ καθ' Αἰγυπτίους μὲν Φαμενώθ (61) ἔκτῃ καὶ εἰκάδι, κατὰ δὲ τοὺς Μακεδόνων μήνας, Δύστρου δευτέρῃ καὶ εἰκάδι, ὡς δ' ἂν εἴποιεν Ῥωμαῖοι, πρὸς ἑνδεκα Καλανδῶν Ἀπριλίων. Εὕρισται δὲ ὁ ἥλιος ἐν τῇ προκειμένῃ Φαμενώθ ἔκτῃ καὶ εἰκάδι οὐ μόνον ἐπιθᾷς τοῦ πρώτου τμήματος, ἀλλ' ἤδη καὶ τετάρτην ἡμέραν ἐν αὐτῷ διαπορευόμενος. Τοῦτο δὲ τὸ τμήμα, πρῶτον δωδεκατημόριον καὶ ἡμερινόν, καὶ μηνῶν ἀρχὴν, καὶ κεφαλὴν τοῦ κύκλου, καὶ ἄρσειν τοῦ τῶν πλανητῶν δρόμου (62) καλεῖν εἰκόσασι· τὸ δὲ πρὸ τούτου, μηνῶν ἑστατον καὶ τμήμα δωδέκατον, καὶ τελευταῖον δωδεκατημόριον, καὶ τέλος τῆς τῶν πλανητῶν περιόδου. Διὸ καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ τιθεμένους τὴν πρῶτον μῆνα, καὶ τὴν τεσσαρεσκαίδεκάτην τοῦ Πάσχα κατ' αὐτὴν λαμβάνοντας (63), οὐ μικρῶς οὐδ' ὡς ἔτυχεν ἀμαρτάνειν φαμέν. Ἔστι δ' οὐχ ἡμέτερος οὗτος ὁ λόγος. Ἰουδαίοις δὲ ἐγινώσκετο τοῖς πάλαι καὶ πρὸ Χριστοῦ, ἐφυλάττετο τε πρὸς αὐτῶν μάλιστα. Μαθεῖν δ' ἔστιν ἐκ τῶν ὑπὸ Φίλωνος, Ἰωσήπου, Μουσαίου λεγομένων· καὶ οὐ μόνων τούτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ παλαιωτέρων, ἀμφοτέρων Ἀγαθοβούλων (64) τῶν ἐπὶ κλην διδασκάλων, Ἀριστοβούλου τοῦ πάνυ (65), ὃς ἐν τοῖς Ἑβδομήκοντα κατελειγμένος τοῖς τὰς ἱερὰς καὶ θείας Ἑβραίων ἐρμηνεύσασι Γραφαῖς, Πτολεμαίῳ τῷ Φιλάδελφῳ καὶ τῷ τούτου πατρὶ, καὶ βίβλους ἐξηγητικὰς τοῦ Μωϋσέως νόμου τοῖς αὐτοῖς προσεφώνησε βασιλεῦσιν. Οὗτοι τὰ ζητούμενα κατὰ τὴν ἔξοδον ἐπιλύοντες, φασὶ δεῖν τὰ διαβατήρια θύειν ἐπίσης ἅπαντας

(59) Ἐκ τῶν περὶ τοῦ Πάσχα Ἀνατολίου κινδύνων. Hæc verba a reliquo Eusebii textu separanda sunt. Sunt enim instar tituli cuiusdam, quo denotatur sequens fragmentum alterius esse scriptoris.

(60) Vulg. ἔχει τοίνυν. Hic subaudiri aliquid manifestum est. Christophorsonus quidem festum paschale subaudiri existimavit; quod est absurdum. Neque enim Pascha incidit in novilunium primi mensis. Ego vero existimo scribendum esse ἔχεις: vel certe ἔχει in imperativo.

(61) Vulg. τῆς καθ' Αἰγυπτίους μὲν Φαμενώθ. In codd. Med., Fuk et Mazarino legitur τήν. Sed omnino legendum est τῇ, ut sequentia demonstrant.

(62) Καὶ ἄρσειν... τοῦ δρόμου. Hanc vocem non intellexerunt interpretes. Ἄρσεις proprie est transenna, ex qua emittuntur quadrigæ, ut recte notavit Scaliger in notis ad Manilium, pag. 126. Primum igitur dodecatemorium vocabatur ἄρσεις, quod ab illo tanquam a carceribus inciperet cursus planetarum: ἄρσεις ergo idem est quod ἄρετηρα.

(63) Κατ' αὐτὴν λαμβάνοντας. Omnino scribendum est κατ' αὐτὸ, ut jam pridem conieceram. Atque ita emendavit Petavius in animadversionibus ad Epiphanium, pag. 190, ubi hunc Anatolii locum diligenter exponit. In quo etiam exponendo egregiam operam navavit Ægidius Bucherius.

(64) Ἀμφοτέρων Ἀγαθοβούλων. Duos fuisse Agathobulos cognomento doctores, scribit Anatolius. Sed quod eos Philone et Josepho vetustiores facit, vereor ne opinione sua falsus sit. Nam Aga-

thobulus philosophus floruit temporibus Adriani, ut scribit Eusebius in *Chronico*, et ex illo Georgius Synchronellus.

(65) Ἀριστοβούλου τοῦ πάνυ. Rufinus Aristobulum ex Paneade interpretatur, gravi errore. Sed Rufinum nihil moror, cuius versio innumeris mendis referta est. Miror Scaligerum, qui in *Animadversionibus* Eusebianis, pag. 150, Anatolii verba ex prava Rufini interpretatione corrigenda esse censuit. Beda quoque in libro *De ratione computi*, pravam Rufini interpretationem ita secutus scribit: *Sicut eorum antiquiores Agathobulus et ab eo eruditus Aristobulus et Paniada, qui unus ex illis Septuaginta senioribus fuit, qui missi fuerant a pontificibus*, etc. Videtur Beda existimasse, Paniadam nomen fuisse proprium scriptoris Judæi. Quia scilicet in codice Rufini quo utebatur, scriptum erat *Aristobulus et Paniada*, quomodo etiam legitur in vetustissimo codice Parisiensis Ecclesiæ qui penes me est, et in Corbeiensi non minoris vetustatis codice, qui nunc est in bibliotheca Sancti Germani. Ceterum quod hunc Aristobulum fuisse ex Septuaginta senioribus scribit Anatolius, id jamprideim refutavit Scaliger in eo loco quem citavi. Porro hic Aristobulus διδάσκαλος etiam cognominatus est, ut scribitur in lib. II Machabæorum, cap. 1, eo quod Ptolemæi regis magister fuisset. Neque enim assentior Scaligero, qui hunc Aristobulum, cuius mentio fit in historia Machabæorum, distinguit ab illo peripatetico philosopho, qui suos in legem Moysis commentarios Ptolemæo Philometori nuncupavit.

μετὰ ἡμερίαν ἑαρινήν, μεσοῦντος τοῦ πρώτου μηνός· τοῦτο δὲ εὐρίσκεισθαι, τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ ἡλιακού, ἥ, ὡς τινες αὐτῶν ὠνόμασαν, ζωοφόρου κύκλου διεξιόντος ἡλίου. Ὁ δὲ Ἀριστόβουλος προστίθῃσιν, ὡς εἴη ἐξανάγκης τῇ τῶν διαβατηρίων ἑορτῇ μὴ μόνον τὸν ἡλίον τὸν ἡμερινὸν διαπορεύεσθαι τμήμα, καὶ τὴν σελήνην δέ. Τῶν γὰρ ἡμερινῶν τμημάτων ὄντων δύο, τοῦ μὲν ἑαρινοῦ, τοῦ δὲ μετοπωρινοῦ, καὶ διαμετρούντων ἄλληλα, δοθείσης τε τῆς τῶν διαβατηρίων ἡμέρας τῇ τεσσαρεσκαίδεκάτῃ τοῦ μηνὸς μεθ' ἐσπέραν, ἐστήξεται μὲν σελήνη τὴν ἐναντίαν καὶ διάμετρον τῷ ἡλίῳ στάσιν. Ὡς περ οὖν ἔξοστιν ἐν ταῖς πανσελήνοις ὀρῶν· ἔσσονται δὲ ὁ μὲν, κατὰ τὸ ἑαρινὸν ἡμερινὸν ὁ ἡλῖος τμήμα, ἡ δὲ, ἐξανάγκης κατὰ τὸ φθινοπωρινὸν ἡμερινὸν ἡ σελήνη. Οἶδα πλεῖστα καὶ ἄλλα πρὸς αὐτῶν λεγόμενα, τοῦτο μὲν πιθανόν, τοῦτο δὲ κατὰ τὰς κυριακὰς ἀποδείξεις (66) προτόντα, δι' ὧν παριστάνειν παριόντων τὴν τοῦ Πάσχα καὶ τῶν ἀζύμων ἑορτὴν δεῖν πάντως μετ' ἡμερίαν ἄγεσθαι· παρίημι δὲ τὰς τοιαύτας τῶν ἀποδείξεων ὕλας ἀπαιτῶν· ὅ (67) περιήρηται μὲν τὸ ἐπὶ τοῦ Μωϋσέως νόμῳ κάλυμμα, ἀνακαλυμμένῳ δὲ τῷ προσώπῳ λοιπὸν ἦδη Χριστὸν καὶ τὰ Χριστοῦ ἀεὶ κατοπεριζέσθαι μαθήματα τε καὶ παθήματα. Τοῦ δὲ τὸν πρῶτον παρ' Ἑβραίοις μῆνα περὶ ἡμερίαν εἶναι, παραστατικὰ καὶ τὰ ἐν τῷ Ἐνώχ (68) μαθήματα. Καὶ ἀριθμητικὰς δὲ καταλέλοιπεν ὁ αὐτὸς ἐν ὅλοις δέκα συγγράμμασιν εἰσαγωγὰς (69), καὶ ἄλλα δέγματα τῆς περὶ τὰ θεῖα σχολῆς τε αὐτοῦ καὶ πολυπειρίας. Τοῦτῃ πρώτος ὁ τῆς Παλαιστίνης Καίσαρεας ἐπίσκοπος Θεόδοχος, χεῖρας εἰς ἐπίσκοπὸν ἐπιτίθεικε, διάδοχον ἑαυτοῦ μετὰ τελευτὴν ποριεῖσθαι τῇ ἰδίᾳ παροικίᾳ προμύμενος (70). Καὶ δὴ ἐπὶ μικρὸν τινα χρόνον ἄμφω τῆς αὐτῆς προὔστησαν Ἐκκλησίας (71)· ἀλλὰ γὰρ ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν τῆς κατὰ Παύλου συνόδου καλούσης, τὴν Λαοδικέαν πόλιν παριών (72) πρὸς τῶν ἀδελφῶν αὐτόθι κοιμηθέντος

A mensis. Id autem contingit cum sol primam partem solaris, aut, ut quidam nominant, zodiaci circuli percurrit. Addit præterea Aristobulus, in celebranda paschali festivitate necessario id requiri, ut non modo sol, sed et luna segmentum æquinoctiale percurrat. Nam cum duo sint segmenta æquinoctialia, alterum vernum, alterum autumnale; eaque ex diametro sibi vicissim opposita: eumque quartadecima dies mensis ad vespertinum paschali festo assignata sit, luna quidem ex adverso soli consistet, quemadmodum videre est in pleniluniis. Ac sol quidem vernum æquinoctiale segmentum obtinebit, luna vero segmentum autumnalis æquinoctii necessario occupabit. Scio et alia multa ab iisdem tradi, partim probabilia, partim certissimis demonstrationibus conclusa, quibus se putant evidenter ostendere, Pascha et festum Azymorum omnino post æquinoctium esse celebrandum. Verum huiusmodi demonstrationem copiam exigere prætermittimus, quibus velamen Mosaicæ legis ablatum est: et quibus revelata jam facie Christum Christique doctrinam et passionem tanquam in speculo deinceps intueri licet. Cæterum primum mensem apud Hebræos circa æquinoctium incipere manifeste convincitur, vel ex iis præceptis quæ in libro Henoch leguntur. Idem porro Anatolius etiam decem libros institutionum arithmeticarum, multa quoque alia suæ in sacris Litteris diligentis atque doctrinæ 288 monumenta nobis reliquit. Huic Theotecnus, Cæsareæ Palestinæ episcopus, primus manus imposuit, eumque episcopum ordinavit: successorem illum Ecclesiæ suæ despondens. Ambo certe aliquantisper eandem ecclesiam simul gubernarunt. Postea vero cum eum synodus adversus Paulum congregata Antiochiam evocasset, per urbem Laodiceam iter faciens, a fratribus illius loci mortuo tunc Eusebio detentus est. Defuncto deinde

(66) *Κυριακὰς ἀποδείξεις*. Christophorsonus vertit *ratas*. Sic *κυριαὶ δόξαι* dicuntur a Græcis. Rufinus *validissimas assertiones* vertit.

(67) *Vulg. ὕλας ἀπ' αὐτῶν ὧν*. Nostri quinque codices uno consensu scriptum habent ὕλας ἀπαιτῶν. Sed in codice Regio eadem manu adnotatur, scribendum esse ἀπ' αὐτῶν. Certe ἀπ' αὐτῶν legendum esse, ex sequentibus apparet. Nisi enim ita legeris, quo referes ea quæ sequuntur verba ὧν περιήρηται, etc. Sed nunc, re attentius examinata, scribendum censeo ὕλας ἀπαιτῶν· ὅ περιήρηται, etc. Idque et sensus et syntaxeos ratio postulat.

(68) *Ἐν τῷ Ἐνώχ*. Liber Enoch citatur a Iuda in Epistola canonica. Erat liber apocryphus, nec inter canonicos Hebræorum libros receptus. Sed tamen apostoli, eorumque exemplo antiqui Patres, testimonia ex apocryphis proferre non dubitarunt; ea scilicet quæ ad astruendam veritatem facerent, ex iis eligentes. Vide Georgium Syncellum in *Chronico*, ubi luculentum fragmentum affert ex libris Enoch.

(69) *Ἀριθμητικὰς εἰσαγωγὰς*. Exstant hodieque inter θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς, excerpta ex libris Anatolii *Institutionum arithmeticarum*.

(70) *Προμύμενος*. In codd. Med., Fuk., Sav. et Maz. legitur *προνούμενος*. Sed rectior est vulgata lectio, quam codex Regius et Nicéphorus confir-

mant. Quin etiam in codice Regio hoc scholium ad marginem legitur: *προξενῶν προμνηστεύεται*.

(71) *Ἀμφὼ τῆς αὐτῆς προὔστησαν Ἐκκλησίας*. In codice Maz. hæc notantur ad marginem: *Πῶς καὶ ἐνταῦθα μίας ἐπίσκοπῆς δύο προὔστησαν*. Id est, *Vide quomodo etiam hic uni Ecclesiæ duo præfuerunt episcopi*. Intelligit autem scholiastes Alexandrum, qui una cum Narcisso Hierosolymorum episcopus fuit, ut in libro iv testatur Eusebius. Hæc sunt vetustissima exempla coadjutorum, ut nunc vocant, episcoporum. Qui cum ad sublevandam episcoporum senectutem instituti primum fuissent, re postea in consuetudinem versa, nulla necessitate id exigente, per gratiam et ambitionem creari cœpere, cui malo, ne longius serperet, remedium attulere Patres concilii Sardicensis.

(72) *Λαοδικέων πόλιν παριών*. Idem de Eusebio Alexandrino retulit Eusebius in principio hujus capituli: illum scilicet, cum ad synodum Antiochenam quæ adversus Paulum congregata fuerat, profectus esset, in reditu exceptum esse a Laodicensibus, ejusque loci episcopum factum. Nunc vero idem scribit de Anatolio: quod nulla ratione defendi posse mihi videtur. Quod si quis dicat, Eusebium paucis diebus post ordinationem fato functum fuisse, eique Anatolium succedere potuisse, auctoritatem Hieronymi ei opponemus, qui anno 11

Anatolio, postremus ante persecutionem episcopus ejusdem ecclesiae factus est Stephanus; vir philosophiae quidem et Græcarum disciplinarum causa magnam apud multos gloriam consecutus: verum erga fidem Christi haud perinde animo affectus: quemadmodum procedente persecutionis tempore manifeste declaratum est, quo simulator potius, et ignavus atque imbellis, quam verus philosophus apparuit. At non idcirco ruitura erat Ecclesia. Nam continuo eam restituit atque instauravit episcopus sedis illius ab ipso omnium Servatore Deo ordinatus Theodotus: qui nominis sui et episcopalis officii veritatem rebus ipsis exhibuit. Ac medicinae quidem quæ in corporibus curandis consistit, omnium sine controversia peritissimus fuit: in animarum autem curatione, nullum sibi parem habuit. Tanta erat hominis humanitas, sinceritas animi, misratio et studium in adjuvandis iis qui ope ipsius indigerent. Idem in divinis disciplinis admodum exercitatus fuit. Et huiusmodi quidem exstitit Theodotus. Apud Cæsaream vero Palæstinæ post obitum Theoteci, qui Ecclesiam illam summam cum cura gubernaverat, successit Agapius. Quem quidem plurimum etiam laborasse, et populi cui præerat commodis benigne consuluisse, cunctosque ac præsertim pauperes liberalitate sua sublevasse novimus. Huius tempore Pamphilum, virum disertissimum, vitæque et operibus vere philosophantem, in eadem ecclesia vidimus presbyteri honore decoratum. Qui vir qualis quantusque exstiterit, non exiguè profecto sit operis exponere. Verum nos singula quæ ad illius vitam et ad scholam ab eodem institutam pertinent; varia quoque confessionum certamina persecutionis tempore ab eo tolerata; ac postremo martyrium quo coronatus est, peculiari

Anreliani scribit: *Eusebius Laodicensis insignis habetur.*

(75) *Ὁὐχ ὁμοίως γε μὴν.* Rufinus et Nicephorus hæc verba sic intelligunt, quasi dicere voluerit Eusebius, Stephanum haud perinde ac prædecessores ipsius, erga fidem fuisse animatum. Ego vero sic intelligo, non perinde erga fidem ac erga philosophiam et Græcicas disciplinas illum affectum fuisse.

(74) *Πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ τοῦ πάντων Σωτῆρος.* Hæc verba Musculus et Christophorsonus referunt ad verbum ἀνορθοῦται, et post eas voces punctum finale apposuerunt. Sic enim vertit Musculus: *Cum autem sub eo periclitaturæ essent res Ecclesiæ, ab ipso Deo Servatore omnium sustentatæ sunt.* Musculi versionem secutus est Christophorsonus. Ego vero, re attentius examinata, verba illa πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ referenda esse censo ad ἐπίσκοπος ἀναδειχθεὶς, ut sensus sit ejusmodi: Nam continuo Theodotus ab ipso omnium Servatore Deo episcopus illius Ecclesiæ declaratus, cuncta restituit. Fefellit interpretes prava huius loci interpunctio, quæ etiam in scriptis codicibus reperitur; et vox ἀνορθοῦται, quam passim sumi existimant.

(75) *Τῆς τῶν παρ' αὐτοῦ δομένων.* In codd. Medicæo, F'uk, et Maz. scriptum reperi: τῶν τῆς παρ' αὐτοῦ δομένων ὠφέλειαι, quam lectionem valgaui antefereendam puto. Sic enim construenda sunt hæc verba: ἕνεκα τῶν δομένων τῆς παρ' αὐτοῦ ὠφέλειαι.

A Εὐσεβίου κεκράτηται, καὶ τοῦ Ἀνατολίου δὲ τὸν βίον μεταλλάξαντος, τῆς ἐκείσε παροικίας ὑστατος τῶν πρὸ τοῦ διωγμοῦ καθίσταται Στέφανος· λόγῳ μὲν φιλοσόφῳ καὶ τῆς ἄλλης παρ' Ἑλλήσι παιδείας, παρὰ τοῖς πολλοῖς θαυμασθεὶς, οὐχ ὁμοίως γε μὴν (73) περὶ τὴν θείαν πίστιν διατεθειμένος, ὡς προῖων ὁ τοῦ διωγμοῦ καιρὸς ἀπήλεγξεν, εἰρωνὰ μᾶλλον δειλὸν τε καὶ ἀνανδρὸν, ἤπερ ἀληθῆ φιλόσοφον ἀποδείξας τὸν ἀνδρὰ. Οὐ μὴν ἐπὶ τούτῳ γε καταστρέφειν ἡμέλλε τὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀνορθοῦται δ' αὐτὰ, πρὸς αὐτοῦ Θεοῦ τοῦ πάντων Σωτῆρος (74) αὐτίκα τῆς αὐτόθι παροικίας ἐπίσκοπος ἀναδειχθεὶς, Θεόδοτος, πράγμασιν αὐτοῖς ἀνὴρ καὶ τὸ κύριον ὄνομα καὶ τὸν ἐπίσκοπον ἐπαληθεύσας. Ἰατρικῆς μὲν γὰρ σωμάτων ἀπεφέρετο τὰ πρῶτα τῆς ἐπιστήμης, ψυχῶν δὲ θεραπευτικῆς, οἷος οὐδὲ ἄλλος ἀνθρώπων ἐτύγγανε. φιλανθρωπίας, γνησιότητος, συμπαθείας, σπουδῆς τῆς τῶν παρ' αὐτοῦ δομένων (75) ὠφέλειαι ἕνεκεν. Πολὺ δὲ ἦν αὐτῷ καὶ τὸ περὶ τὰ θεῖα μαθήματα συνησκημένον. Οὗτος μὲν δὴ τοιοῦτος ἦν. Ἐν Καισαρείᾳ δὲ τῆς Παλαιστίνης σπουδαιότατα θεόσκενον τὴν ἐπισκοπὴν διελθόντα, Ἀγάπιος διαδέχεται· ὃν καὶ πολλὰ καμεῖν, γνησιωτάτην τε πρόνοιαν τῆς τοῦ λαοῦ προστασίας ἴσμεν πεποιημένον, πλουσίᾳ τε χειρὶ πάντων μάλιστα πενήτων ἐπιμεμελημένον. Κατὰ τοῦτον ἔλλογιμώτατον αὐτῷ τε βίῳ φιλόσοφον ἀληθῆ, πρᾶξι τοῦ παροικίας ἐξωμένον, Πάμφιλον ἔγνωμεν· ὃν ὁποῖός τις ἦν καὶ ὄθεν ὁρμώμενος, οὐ σμικρὰς ἂν γένοιτο διελθὼν ὑποθέσεις· ἐκαστα δὲ τοῦ κατ' αὐτὸν βίου καὶ τῆς συνεστήσατο διατριβῆς (76), τοὺς τε κατὰ τὸν διωγμὸν ἐν διαφόροις ὁμολογίαις ἀγῶνας αὐτοῦ, καὶ ὃν ἐπὶ πᾶσιν ἀνεδήσατο τοῦ μαρτυρίου στέφανον, ἐν ἰδίᾳ τῇ περὶ αὐτοῦ διελθῶμεν ὑποθέσει (77). Ἀλλ' οὗτος μὲν τῶν τῆδε θαυμασιώτατος. Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα καθ' ἡμᾶς (78)

(76) *Ἦς συνεστήσατο διατριβῆς.* Hæc verba Musculus ita vertit: *In qua schola institutus fuerit.* Christophorsonus vero, Musculi vestigiis insistens, vertit: *Qua ratione institutus.* Ego vero scholam Cæsareæ a Pamphilo institutam intelligo. De bibliotheca Cæsariensi a Pamphilo composita Hieronymus in *Catalogo* ubi de Matthæo loquitur, et in epistola ad Marcellam.

(77) *Ἐν ἰδίᾳ ὑποθέσει.* Male Christophorsonus vertit in *separato quodam libello*. Nam Eusebius tres libros de Vita Pamphili scripserat, ut testatur Hieronymus tum in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, tum in *Apologia adversus Rufinum*.

(78) *Ἐν δὲ τοῖς μάλιστα καθ' ἡμᾶς.* Id est, inter eos vero qui propius ad nostram usque ætatem pervenerunt. Neque enim assentior Musculo et Christophorsono, qui vocem μάλιστα referunt ad σπανιότατους. Pierius enim et Meletius, de quibus mox loquitur Eusebius, ad Constantinum usque tempora vixerunt. De Pierio vide Hieronymum et Photium in *Bibliotheca* Eum Rufinus non Pierium vocat, sed Hierium. Sic enim scribitur in mss. Rufini, et in vetere *Martyrologio Romano* die iv Novembris. Quod quidem *Martyrologium* maxima parte ex Rufini *Ecclesiastica historia* descriptum esse observavi; translatus etiam in illud mendis quæ apud Rufinum leguntur. Itaque frustra Rosweidus vetus martyrologium Romanum hoc esse existimavit; cum nec vetus sit, nec Romanum. Nam si Romanum esset, solos martyres qui Romæ colebantur commemor-

σπανιωτάτους γενομένους ἴσμεν, τῶν μὲν ἐπ' Ἀλεξανδρείας πρεσβυτέρων Πιέριον, Μελέτιον δὲ τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν (79) ἐπίσκοπον. Ἀλλ' ὁ μὲν ἄκρως ἀκτῆμονι βίῳ καὶ μαθήμασι φιλοσόφους δεδοκίμαστο, ταῖς περὶ τὰ θεὰ θεωρίαις καὶ ἐξηγήσεσι, καὶ ταῖς ἐπὶ τοῦ κοινου τῆς Ἐκκλησίας διαλέξεσιν ὑπερφυῶς ἐξησχημένος· ὁ δὲ Μελέτιος, τὸ μέλι τῆς Ἀττικῆς (80) ἐκάλουν αὐτὸν οἱ ἀπὸ παιδείας, τοιούτος ἦν, οἷον ἂν γράφει τις τῶν κατὰ πάντα λόγων ἕνεκα τελεώτατον· ῥητορικῆς μὲν γε τὴν ἀρετὴν οὐδὲ οἶδ' ὅτε θαυμάζειν ἐπαξίως. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν εἶναι αὐτῷ φαίη ἂν τις τὸ κατὰ φύσιν. Τῆς δ' ἄλλης πολυπειρίας τε καὶ πολυμαθείας (81) τίς ἂν τὴν ἀρετὴν ὑπερβάλοιτο; Ὅτι δὲ ἐπὶ πάσαις λογικαῖς ἐπιστήμασι τὸν τεχνικώτατον καὶ λογιώτατον καὶ μόνον πείραν αὐτοῦ λαβὼν ἂν εἶπες. Ἐφάμιλλα δὲ αὐτῷ καὶ τὰ τῆς ἀρετῆς παρῆν τοῦ βίου. Τούτον κατὰ τὸν τοῦ διωγμοῦ καιρὸν τοῖς κατὰ Παλαιστίνην κλίμασι διαδιδράσκοντα ἐφ' ὅλοις ἔτεσιν ἑπτὰ κατενοήσαμεν. Τῆς δ' ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας μετὰ τὸν μικρῷ πρόσθεν δεδηλωμένον ἐπίσκοπον Ὑμέναιον, Ζάμβδας τὴν λειτουργίαν παραλαμβάνει. Μετ' οὐ πολὺ δὲ τούτου κεκοιμημένος, Ἑρμῶν ὕστατος τῶν μέχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ, τὸν εἰσέτι νῦν ἐκείσε πεφυλαγμένον (82) ἀποστολικὸν διαδέχεται Ὀρόνον.

raret. Atqui videmus, omnium gentium ac locorum martyres in eo recenseri. Quod si quis vetus Romanum martyrologium cupit cognoscere, illud ipsum esse aio, quod edidit Bucherius cum canone Victorii Aquitani. Cui subnectendum illud quod habetur in *Sacramentario* Gregorii Magni, et in *Kalendario* nuper Parisiis edito a R. P. Frontone. Quanquam hæc kalendaria potius sunt quam martyrologia. Martyrologium autem Romanum nullum unquam proprie fuit. Illud enim cuius meminit Gregorius Magnus in epistola ad Eulogium, martyrologium est B. Hieronymi, quo Occidentalis Ecclesia tunc utebatur, ut alibi demonstrabimus.

(79) *Μελέτιον τῶν κατὰ Πόντον Ἐκκλησιῶν*. Hic est quem magnum Meletium vocat Athanasius in oratione contra Arianos, pag. 291, ubi recensens episcopos qui inter orthodoxos erant celeberrimi, magnum Basilium et Meletium ac Longinianum episcopos Armeniæ et Ponti nominat. Philostorgius in libro 1, hunc Sebastopoleos in Ponto episcopum fuisse dicit, et cum Basilio Amasiæ episcopo Nicænæ synodo interfuisse, et ab Arianorum partibus stetiisse, ut refert Nicetas in *Thesaurο orthodoxæ fidei*. Sed hæc falso a Philostorgio conscripta esse testatur Athanasius in loco quem supra indicavi. De eodem Meletio loquitur Basilius in libro ad Amphiloehium *De Spiritu sancto*, cap. ultimo : Καὶ Μελέτιον τὸν πάνυ, ἐπὶ ταύτης εἶναι τῆς γνώμης οἱ συγγεγονότες φασί. Id est : Sed et magnum Meletium in eadem fuisse sententia, narrant qui cum eo versati sunt.

(80) *Τὸ μέλι τῆς Ἀττικῆς*. Ergo Meletius ἀπὸ τοῦ μέλιτος dicitur. Sane Gregorius Nazianz. in Iambicis, Meletium Antiochenum episcopum μέλιτος ἐπωνυμιον vocat. Itaque nihil causæ erat, cur Nicephorus in hoc loco Melitium pro Meletio substitueret. Melitium tamen hunc vocat etiam Nicetas in lib. v *Thesauri* sui, cap. 7, ex Philostorgio.

(81) *Πολυμαθείας*. Sic recte cod. Med. Fok., Sav. et Maz.; Vulg., φιλομ. Paulo post, ubi legitur εἶπεν ἂν, codex Medicæus scriptum habet ἂν εἶπεν. Mazarinus vero ἂν εἶπες, cui consentiunt codd. Fok. ac Savilli.

opare complexi 289 summs. Et Pamphilus quidem supra omnes qui hic versabantur, maximæ admirationi fuit. Inter eos vero qui proxime ad nostra usque tempora accesserunt, singulares atque eximios viros novimus Pierium quidem Alexandrinæ urbis presbyterum ; Meletium vero Ponticarum ecclesiarum episcopum. Ac Pierius quidem spontanea paupertate et philosophicis disciplinis illustris, in sacrarum Litterarum contemplatione atque expositione, et in ecclesiasticis concionibus apprime exercitatus fuit. Meletius vero, quem vulgo mel Atticum docti homines vocabant, talis omnino fuit, qualem quis hominem perfectissimum in omni genere doctrinæ vellet describere. Eloquentiam quidem quod attinet, nemo illum pro merito laudaverit. Sed hanc facultatem a natura ipsi insitam fuisse aliquis fortasse dicet. Reliquam vero peritiam ac multiplicem eruditionem, quis est qui possit unquam superare? Certe quicunque vel semel ejus periculum fecerit, in omnibus disciplinis quæ ratiocinatione nituntur subtilissimum ac disertissimum fuisse fatebitur. Jam vero virtus vitæque sanctimonia, nullatenus iis dotibus inferior erat. Hunc nos persecutionis tempore in Palæstina latitantem septem annorum spatio videre meruimus.

(82) *Τὸν εἰσέτι νῦν ἐκεῖσε πεφυλαγμένον*. Intelligit cathedram Jacobi fratris Domini, quæ Hierosolymis servabatur, ut relatum est in cap. 19. Sic et Alexandriæ cathedra beati Marci evangelistæ, qui primus Alexandrinam fundavit Ecclesiam, diuissime servata est : de qua in Actis manuscriptis passionis B. Marci hæc habentur : *Adest etiam hujus rei testis, quæ usque in hodiernum diem ad confirmandam hujus veritatis assertionem in eadem Ecclesia perseverat, ex eborе utique antiquo cathedra, politis compacta tabulis; in qua quidem stetit illud dum evangelicas paginas exararet, præstantium non reticuit memoria relatorum. In cujus nimirum cathedræ sedili, nullus est ausus unquam pontificum deinceps residere. Sed in magna veneratione hacenus a cunctis exstat pontificibus humiliter honorata.* Quæ quidem sic interpreto, ut plerique ex Alexandrinis episcopis in cathedra B. Marci sedere recusaverint. Certe B. Petrus Alexandrinus nunquam in ea sedere voluit; sed quoties gradus altaris conscendebat, ut pacem populo daret, in scabello quod erat ad pedes illius cathedræ, residere consueverat. Quod cum mirarentur clerici simul ac laici, causam eis Petrus aliquando hanc dixisse fertur : quoties ad cathedram illam propius accederet, totum se contremiscere. Cœlestem enim quamdam ac splendidissimam virtutem in ea cathedra sedentem a se conspici, quæ animum ipsius gaudio simul ac formidine compleret, ut legitur in Actis manuscriptis passionis ejusdem Petri. Cæterum non solum Jacobi et Marci, sed et omnium fere apostolorum cathedræ in iis quas fundaverant ecclesiis religiosissime servatæ sunt, ut docet Tertullianus in libro *De præscriptione hæreticorum* cap. 36. *Percurre, inquit, ecclesias apostolicas, apud quas ipsæ adhuc cathedræ apostolorum suis locis præsent, apud quas ipsæ authenticæ litteræ eorum recitantur.* Scio quidem Nicolaum Rigaltium cathedras illic interpretari principales ecclesias ab ipsis apostolis constitutas. Verum ille Tertulliani locus hanc interpretationem non admittit. Esset enim ταυτολογία, cum antea dixerit Tertullianus : *Percurre apostolicas ecclesias.* Idem igitur esset ac si diceret : Per-

Porro Hierosolymis post obitum Hymenæi, cuius paulo ante meminimus, Zabdas administrationem illius Ecclesiæ suscepit. Quo non multo post defuncto, Hermon, postrenius eorum qui ante illam nostri temporis persecutionem fuerunt, apostolicam cathedram quæ illic etiamnum servatur, obtinuit. Alexandria vero cum Maximus post mortem Dionysii Ecclesiam octodecim annis rexisset, in ejus locum successit Theonas. Sub quo etiam Achilles eodem quo Pierius tempore, presbyterii honore decoratus, Alexandria claruit. Cui etiam Christianæ fidei institutio commissa erat. Hic præ cæteris omnibus, sublimioris philosophiæ et evangelicæ conversationis sincerum specimen operibus ipsis exhibuit. Post Theonam, qui annis novemdecim ministerio perfunctus est, episcopatum Alexandria sortitus est Petrus. Qui quidem toſo sacerdotii sui tempore, quod annis gessit duodecim, maximam quoque ipse gloriam est consecutus. Et ante persecutionem quidem tribus fere annis Ecclesiam rexit. Deinceps vero reliquum tempus 290 ætatis arctiore disciplina semet exercens transegit; nec minus interim

Καὶ ἐπ' Ἀλεξανδρείας δὲ Μάξιμον ὀκτωκαίδεκα ἔτεσι μετὰ τὴν Διονυσίου τελευτὴν ἐπισκοπεύσαντα Θεωνᾶς διαδέχεται· καθ' ὃν ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπὶ ταῦτόν τῷ Πιερίῳ πρεσβυτέρῳ ἡξιωμένος· Ἀχιλλᾶς ἐγνωρίζετο, τῆς ἱερᾶς πίστεως τὸ διδασκαλεῖον ἐγχεχειρισμένος, οὐδενὸς ἦντον σπανιώτατον φιλοσοφίας ἔργον καὶ πολιτείας εὐαγγελικῆς τρόπον γνήσιον ἐπιδεδειγμένος. Μετὰ δὲ Θεωνᾶν ἐνεακαίδεκα ἔτεσιν ἐξυπηρετήσάμενον, διαδέχεται τὴν ἐπισκοπὴν τῶν ἐπ' Ἀλεξανδρείας Πέτρος, ἐν τοῖς μάλιστα καὶ αὐτὸς διαπρέψας ἐφ' ὅλοις δυσκαίδεκα ἐνιαυτοῖς· ὃν πρὸ τοῦ διωγμοῦ τρισὶν οὐδ' ὅλοις ἔτεσιν ἡγησάμενος τῆς Ἐκκλησίας, τὸν λοιπὸν τοῦ βίου χρόνον εὐτονωτέρῳ τῇ συνασκήσει (83) ἑαυτὸν τε ἤγε, καὶ τῆς κοινῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ὠφελείας οὐκ ἀφανῶς ἐπεμέλετο. Ταύτῃ δ' οὖν ἐνάντι ἔτει τοῦ διωγμοῦ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς, τῷ τοῦ μαρτυρίου κατεχοσμήθη στεφάνῳ.

Ἐν τούτοις τὴν τῶν διαδόχων περιγράφαντες ὑποθέσιν, ἀπὸ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν γενέσεως ἐπὶ τὴν τῶν προσευκτηρίων καθαίρεσιν, εἰς ἑτῇ συντείνουσιν πέντε καὶ τριακόσια (84), φέρε ἑξῆς τοὺς καθ' ἡμῶς

curre ecclesias apostolicas apud quas ecclesiæ apostolorum suis locis præsidet. Quare de ipsis apostolorum sedilibus necessario intelligendus est hic Tertulliani locus. Duo enim signa et quasi γνωρίσματα apostolicarum ecclesiarum hic notat Tertullianus. Primum est cathedra in qua sedit apostolus, secundum epistolæ quarum authenticum exemplar servabat ecclesia ad quam scriptæ fuerant.

(83) *Εὐτόνωτέρῳ τῇ συνασκήσει.* Rufinus vertit: cum se arctioribus vinculis continentiæ destringeret. Sic enim habet vetustissimus codex manuscriptus Ecclesiæ Parisiensis. Nihil frequentius occurrit apud Eusebium quam vox ἀσκήσις et φιλοσοφία. Quas voces a philosophis mutuati sunt Christiani, ut jam observavi ad cap. 16 lib. II. Certe philosophi ἀσκητὰς vocabant eos qui severioris vitæ genus profitebantur, arctiore disciplina sese ad virtutem formantes. Ilinc est, quod Artemidorus, in lib. IV, cap. 35, Alexandrum philosophum ἄνδρα ἀσκητὴν vocat. Et in lib. V, cap. 16: Ἐφιλοσόφησεν εὐτόνωως καὶ τοῖς λόγοις καὶ τῇ ἀσκήσει χρησάμενος· ἀκολούθησας. Vides ἀσκητὴν, id est, asceticam philosophiam, opponi philosophiæ quæ in nudis verbis consistit. Ita explicare soleo, quod ait Marcus Antonius in libro I *De rebus ad se pertinentibus*, cap. 7: Μηδὲ φαντασιολήχτως τὸν ἀσκητὴν, καὶ τὸν εὐεργετικὸν ἄνδρα ἐπιδεικνυσθαι. Porro Christiani, cum hoc nomen sibi adscivissent, primum quidem clericis ascetarum vocabulum indiderunt, ut notavi ad cap. 16 lib. II. Postea vero monachi hoc nomen sibi vindicarunt. Sed initio ita fuisse, ut dixi, probatur, tum exemplo Petri Alexandrini episcopi, tum Pierii presbyteri, quos ascetas fuisse testatur Eusebius in hoc capite. Hieronymus in *Catalogo de Pierio loquens*: *Constat hunc miræ ἀσκήσεως et appetitorem voluntariæ paupertatis*, etc. Sic etiam Eusebius in cap. II, de martyribus Palæstinæ, Pamphilum presbyterum ascetam vocat his verbis: φιλοσόφῳ πολιτεία καὶ ἀσκήσει διαπρέψας. Cæterum Rufinus in hujus loci versione quædam addidit de suo, quæ ad Vitam B. Petri Alexandrini pertinent. Sic enim habet: *Reliquos vero novem diversis in tentationum generibus duxit. Cumque se semper in omni agone persecutionum positus, arctioribus vinculis continentiæ destringeret*, etc. Quantis persecutionum fluctibus vexatus toto episcopatus sui tempore fuerit Petrus,

docet Ammonius monachus in libro *De cæde SS. Patrum in monte Sina et in solitudine Raitu*, his verbis: Ἐγένετό μοι ποτὲ καθεζομένῳ ἐπὶ τὸ ταπεινόν μου κελλῖον, πλησίον Ἀλεξανδρείας, ἐν τόπῳ καλούμένῳ Κανὼβ, λογισμὸς ἀποδημῆσαι εἰς τὰ μέρη τῆς Παλαιστίνης. Πρῶτον μὲν γὰρ οὐχ ὑποφέρων βλέπειν τὰς θλίψεις, καὶ τὸν καθ' ἡμέραν γινόμενον κίνδυνον τῶν πιστῶν ἀπὸ τῶν παρανόμων τυράννων, τὸν ἀγιώτατον ἡμῶν ἐπίσκοπον Πέτρον ἀπὸ τόπου εἰς τόπον κρυπτόμενον καὶ φυύοντα, καὶ μὴ δυνάμενον τὸ σύνολον ἐν ἀνέσει καὶ παρρησίᾳ ποιμαίνειν τὴν ἱερὰν αὐτοῦ ποιμνὴν· ἅμα δὲ καὶ ἐπιθυμῶν θεάσασθαι τοὺς σεβασμίους τόπους, καὶ προσκυνῆσαι τὴν ταφὴν, καὶ τὴν ζωοποιὸν καὶ ἀχραντὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου, etc. Id est: *Cum in cellula mea sederem juxta Alexandriam in loco qui dicitur Canopus, venit mihi in mentem ut proficiscer in Palæstinam. Primum enim æquo animo ferre non poteram, cum viderem vexationes et quotidiana pericula quæ fideles sub iniquissimis tyrannis sustinebant; Petrumque sanctissimum episcopum hac illac subinde fugientem ac sese occultantem; cui proprium gregem secure ac libere pascere non licebat. Deinde vero loca sancta videre, magnopere cupiebam, et sepulcrum Domini nostri, et vivificam atque incontaminatam ejus resurrectionem coram odorare.* Idem quoque testatur Petrus ipse de se, in sermone illo quem adhuc in carcere positus habuit ad Achillam et Alexandrum presbyteros. Exstat hic sermo in *Actis* niss. ejusdem Petri Alexandrini: Οἶδατε γὰρ, ἀδελφοί, ἕως μεθ' ὑμῶν ἦν, ὅσῃν εἶχον τὴν περὶ αὐτοῦ (συμπλήρωμα ποιμνίου) μέριμναν, μεθ' ὅσων τε τῶν δακρύων καὶ θλίψεων τὸν πάντα χρόνον τῆς ἐν ὑμῖν διτλήθον ἀναστροφῆς, τόπον ἐκ τόπου διαμείβων διὰ τὰς εἰδωλομανοῦντων ἐπιβουλὰς, καὶ τοῦτο μὲν εἰς Μεσοποταμίαν ἀναστρεφόμενος, τοῦτο δὲ τὴν τῆς Φοινίκης Συρίαν· καὶ ὅπως ποτὲ μὲν ἡ Παλαιστίνη, ποτὲ δὲ καὶ διάφοροι τῶν νήσων εἶχον ἡμᾶς. Ubi tamen quod ait Petrus Alexandrinus fugisse se in Mesopotamiam, non legitur apud Anastasium bibliothecarium qui *Acta* illa passionis beati Petri, nondum a Symeone Metaphraste interpolata, Latine vertit.

(84) *Εἰς ἑτῇ πέντε καὶ τριακόσια.* Hic locus in primis notandus est, quo Eusebius tempus omne quod in *Historia ecclesiastica* complexus est, in unam summam colligit. Ait igitur a natali Domini ac Servatoris nostri, usque ad eversionem eccle-

τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἀνδρισμένων ἀγῶνας, ὅσοι τε *A communi Ecclesiarum utilitati magnifice prospexit.*
καὶ πηλικοὶ γεγόνاسι, καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς εἰδέναι διὰ *Quam ob causam nono persecutionis anno capite*
γραφῆς καταλείψωμεν. *truncatus, coronam martyrii promeruit. Verum*

Τέλος τοῦ ἑβδόμου λόγου.

Servatoris ortu usque ad Ecclesiarum eversionem quinque ac trecentos annos complectitur, hic terminantes, deinceps quæ et quanta fuerint certamina eorum qui ætate nostra pro religione fortiter depugnarunt, ad posterorum memoriam litteris mandare aggrediamur.

Finis libri septimi.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΛΟΓΟΣ Η'.

EUSEBII PAMPHILI

ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ

LIBER OCTAVUS.

ΤΑΔΕ ΚΑ' Η ΟΓΑΟΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α'. Περὶ τῶν πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ.
β'. Περὶ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως.
γ'. Περὶ τοῦ τρόπου τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἡγωνισμένων.
δ'. Περὶ τῶν ἀοιδιμῶν τοῦ Θεοῦ μαρτύρων, ὡς πάντα τόπον ἐπλησαν τῆς ἐαυτῶν μνήμης, ποικίλους τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀναδησάμενοι στεφάνους.
ε'. Περὶ τῶν κατὰ Νικομήδειαν.
ς'. Περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικοὺς οἶκους.
ζ'. Περὶ τῶν κατὰ Φοινίκην Αἰγυπτίων.
η'. Περὶ τῶν κατὰ τὴν Αἰγύπτου.
θ'. Περὶ τῶν κατὰ Θηβαῖδα γεγονότων.

- Β δ'. Φιλέου μάρτυρος περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἐγγράφοι διδασκαλῆαι.
ια'. Περὶ τῶν κατὰ Φρυγίαν.
ιβ'. Περὶ πλείστων ἑτέρων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, διαφόρων ἡγωνισμένων.
ιγ'. Περὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προέδρων, τῶν τὸ γνήσιον ἥς ἐπρέσβευον εὐσεβείας, διὰ τοῦ σφωρ αἵματος ἐπιδεδειγμένων.
ιδ'. Περὶ τοῦ τρόπου τῶν τῆς εὐσεβείας ἐχθρῶν.
ιε'. Περὶ τῶν τοῖς ἐκτὸς συμβεβηκότων.
ισ'. Περὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρείττον τῶν πραγμάτων μεταβολῆς.
ις'. Περὶ τῆς τῶν κρατούντων καλινφδίας.

siarum quæ contigit anno Diocletiani nono ac decimo, annos esse quinque supra trecentos. Idem scribitur in Vita et Gestis sanctorum Patrum Metrophanis et Alexandri quæ leguntur in *Bibliotheca Photii* : ἐνεακαιδεκάτῃ ἔτει τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας· τῆς δὲ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίας ε' καὶ τ' ἔτους, πάλιν ὁ καθ' ἡμῶν ἐκράτυνθη διωγμός. In *Chronico* etiam Eusebii idem annus Christi quintus ac trecentessimus notatur e regione anni xix Diocletiani. Sic enim legitur in vetustissima omnium editione Mediolanensi, quam nec a Pontaco, nec a Scaligero visam mihi commodavit Joannes de Launoy, theologus Parisiensis.

C At in editione Scaligeri, annus ille Diocletiani quo cepta est persecutio, ascriptum habet annum Christi 304. Causa hujus rei est, quod Scaliger in Eusebii *Chronico* annum i Christi posuit non illum quo Christus natus est, sed sequentem. Atqui Eusebius annum i Christi numeraverat, illum ipsum quo natus est Christus, ut supra notavi ad lib. i. Christi enim natalem posuit Eusebius octavo Idus Januarii. Certe in omnibus mss. *Chronici* Eusebiani qui annos Christi ascriptos habent, Aquicinctino scilicet, Lipsiano et Orteliano, et in prima omnium editione Mediolanensi, annus i Christi notatur is ipse quo natus est in Bethlehem Judæ.

IN OCTAVO HISTORIÆ ECCLESIASTICÆ LIBRO HÆC CONTINENTUR.

- I. De his quæ nostri temporis persecutionem præcesserunt.
- II. De Ecclesiarum eversione.
- III. De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certarunt.
- IV. De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias pro pietate coronas adepti.
- V. De his quæ Nicomediæ gesta sunt.
- 291 VI. De iis qui in palatio versabantur.
- VII. De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.
- VIII. De his qui in Ægypto passi sunt.
- IX. De his qui in Thebaidæ passi sunt.

- X. De his quæ Alexandriæ gesta sunt, testimonium Phileæ martyris.
- XI. De his quæ gesta sunt in Phrygia.
- XII. De pluribus viris et mulieribus in diverso martyrii genere occubuerunt.
- XIII. De præsidibus Ecclesiarum qui, fuso sanguine, religionis ejus quam profitebantur sinceritatem declararunt.
- XIV. De ingenio ac moribus persecutorum.
- XV. De his quæ gentilibus acciderunt.
- XVI. De rebus in meliorem statum conversis.
- XVII. De imperatorum pulinodia.

Cum apostolorum successiones septem jam libris comprehenderim, hoc octavo volumine res etiam nostra ætate gestas, quæ haud perfunctoriam narrationem desiderant, posteriorum notitiæ tradendas esse existimaui. Hinc porro sermonis nostri ducetur exordium.

CAPUT I.

De his quæ persecutionem nostri temporis præcesserunt.

Qualem quantamque gloriam simul ac libertatem doctrina veræ erga supremum Deum pietatis a Christo primum hominibus annuntiata, apud omnes Græcos pariter et barbaros ante persecutionem nostra memoria excitatam consecuta sit, nos certe pro merito explicare non possumus. Argumento esse possit imperatorum benignitas erga nostros, quibus regendas etiam provincias committebant, omni sacrificandi metu eos liberantes ob singularem quæ in religionem nostram affecti erant benevolentiam. Quid opus est dicere de iis qui in imperatorum palatiis versabantur, quid de imperatoribus ipsis? Qui domesticis suis eorumque uxoribus, liberis ac servis, ea quæ religionis suæ erant, tam verbis quam factis libere exsequendi coram 292 semetipsis, potestatem dederunt; ipsi ob hanc fidei suæ libertatem gloriari ac se ostentare quodammodo permittentes, eosque præ cæteris omnibus ministris præcipuo quodam amore complectebantur. Cujusmodi fuit Dorotheus ille, qui summam erga ipsos benevolentiam ac fidem declaravit, eamque ob causam præ cunctis magistratibus et provinciarum rectoribus magnum honorem prome-

B

Τὴν τῶν ἀποστόλων διαδοχὴν ἐν ὅλοις ἐπτά περιγράφαντες βιβλίοις, ἐν ὀγδόῳ τούτῳ συγγράμματι τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς οὐ τῆς τοχούσης ἀξία ὄντα γραφῆς, ἐν τῇ τῶν ἀναγκαιοτάτων ἡγοούμεθα δεῖν εἰς γνῶσιν καὶ τῶν μεθ' ἡμᾶς παραδοῦναι· καὶ ἀρξεται γὰρ ὁ λόγος· ἡμῖν ἐντεῦθεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῶν πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ (Nic. II. E. vii, 2).

Ὅσης μὲν καὶ ὀποίας (85) πρὸ τοῦ καθ' ἡμᾶς διωγμοῦ δόξης ὁμοῦ καὶ παύρησίας ὁ διὰ Χριστοῦ τῷ βίῳ κατηγγελημένος τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων θεὸν εὐσεβείας λόγος παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις Ἑλλήσι τε καὶ βαρβάροις ἤξιωτο, μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς ἐπαξίως διηγήσασθαι. Τεκμήρια δ' ἂν γένοιτο τῶν κρατούντων αἱ περὶ τοὺς ἡμετέρους δεξιώσεις· οἷς καὶ τὰς τῶν ἐθνῶν ἐνεχέριζον ἡγεμονίας, τῆς περὶ τὸ θύειν ἀγωνίας (86) κατὰ πολλὴν ἦν ἀπέσπῳον περὶ τὸ δόγμα φιλιαν, αὐτοὺς ἀπαλλάττοντες. Τί δεῖ περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικούς λέγειν οἴκους, καὶ τῶν ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων; οἱ τοῖς οἰκείοις εἰς πρόσωπον ἐπὶ τῷ θεῷ παρρησιαζομένοις λόγῳ τε καὶ βίῳ, συνεχώρουν γαμεταῖς (87) καὶ παισὶ καὶ οἰκέταις, μονονουχὶ καὶ ἐγκαυχᾶσθαι ἐπὶ τῇ γαβρήσει τῆς πίστεως ἐπιτρέποντες· οὐς ἐξόχως καὶ μᾶλλον τῶν συνθεραπεόντων ἀποδεκτοὺς ἡγοῦντο. Οἷος ἐκεῖνος ἦν Δωρόθεος (88), πάντων αὐτοῖς εὐνοῦστατός τε καὶ πιστότατος, καὶ τούτων ἐνεκα διαφερόντως παρὰ τοὺς ἐν ἀρχαῖς καὶ ἡγεμονίαις (89) αὐτοῖς τιμιωτάταις ἐντιμώτατος· ὃ τε σὺν αὐτῷ περιδότης Γοργόνιος, καὶ ὅσοι τῆς αὐτῆς ὁμοίως τοῖς ἤξιωντο διὰ τὴν τοῦ θεοῦ λόγον τιμῆς. Οἷας τε καὶ τοὺς καθ' ἑκάστην Ἐκκλησίαν ἀρχοντας παρὰ

(85) Ὅσης μὲν καὶ ὀποίας. Ab iis verbis inchoatur caput primum in vetustissimo codice Mazarino, et in Rufini editionibus.

(86) Τῆς περὶ τὸ θύειν ἀγωνίας. Vulg. τὸ θεῖον. Codex Med. et Maz. veram hujus loci scripturam retinuerunt, περὶ τὸ θύειν, quam Gruterus etiam in libris suis repperat. Rectores provinciarum diis ipsisque imperatoribus sacrificare oportebat, et sacrificiis interesse. Quæ causa erat, ut Christiani a magistratibus abstinerent, et provinciarum administrationem, quæ ipsis a principe deferebatur, respuerent.

(87) Γαμεταῖς. Hæc verba de imperatorum conjugibus intellexit Christophorus, quibus scilicet imperatores permiserint, Christianam videri libere

profiteri. Sed quæ sequuntur, sensum hunc aperte refutant.

(88) Δωρόθεος. Hic Dorotheus erat præpositus cubiculi imp. Diocletiani, aut Galerii Cæsaris. Sic enim scribit Metaphrastes in Actis martyrum Indis et Domniæ cap. 23 : « Qui etiam adversus Dorotheum, qui gloria quidem et civili dignitate erat insignis, ut qui præpositus vocaretur ab Italis, pietate autem erat insignior : adversus enim ergo et Mardonium et Mygdonium et Indem et quosdam alios, immittunt tela calumniæ. »

(89) Καὶ ἡγεμονίαις. Codex Med., Fuk. et Maz. aliquot voces hic addunt, καὶ ἡγεμονίαις αὐτοῖς τιμιωτάταις ἐντιμώτατος.

πᾶσιν ἐπιτρόποις καὶ ἡγεμόσιν ἀποδοχῆς καὶ θερα-
 πείας καὶ δεξιώσεως οὐ τῆς τυχοῦσης ἦν ὁρᾶν ἀξιου-
 μένους (90). Πῶς δ' ἂν τις διαγράψει τὰς μυριά-
 δρους ἐκείνας ἐπισυναγωγὰς (91) καὶ τὰ πλήθη τῶν
 κατὰ πᾶσαν πόλιν ἀθροισμάτων, τὰς τε ἐπισήμους ἐν
 τοῖς προσευκτηρίοις συνδρομάς; ὧν δὲ ἕνεκα μετὰ
 μῶς ἔτι τοῖς παλαιοῖς οἰκοδομήμασιν ἀρκοῦμενοι, εὐ-
 ρείας εἰς πλάτος ἀνὰ πάσας τὰς πόλεις ἐκ θεμελίων
 ἀνίστανται Ἐκκλησίαις. Ταῦτα δὲ τοῖς χρόνοις προϊόντα,
 ὁσημέραι τε εἰς αὐξήσιν καὶ μέγεθος ἐπιδιδόντα, οὐ-
 δεῖς ἀνείργει φόβος, οὐδέ τις δαίμων πονηρὸς οἶδός τε
 ἦν βασκαίνειν, οὐδ' ἀνθρώπων ἐπιβουλαὶ κωλύειν, ἐς
 ὅσον ἡ θεία καὶ οὐράνιος χεὶρ ἔσκαπε τε καὶ ἐφρού-
 ρει, οἷα δὲ ἄξιον ὄντα τὸν ἑαυτῆς λαόν· ὥς δὲ ἐκ τῆς
 ἐπὶ πλεόν ἐλευθερίας, ἐπὶ χαννότητι καὶ νωθρίαν τὰ
 καθ' ἡμᾶς μετῆλάντητο, ἄλλων ἄλλους διαφθονοῦμέ-
 νων καὶ διαλοιδορουμένων, καὶ μονονυχὶ ἡμῶν αὐ-
 τῶν ἑαυτοῖς προσπολεμούντων ὅποιοι, εἰ οὕτω τύχοι,
 καὶ δόρασι τοῖς διὰ λόγων, ἀρχόντων τε ἀρχοῦσι προ-
 ρηγνύντων, καὶ λαῶν ἐπὶ λαοὺς καταστασιαζόντων,
 τῆς τε ὑποκρίσεως ἀφάτου καὶ τῆς εἰρωνείας ἐπὶ
 πλείστον ὅσον κακίας προοῦσης, ἡ μὲν δὲ θεία κρι-
 σις οἷα φίλον αὐτῇ πεφεισμένως, τῶν ἀθροισμάτων
 ἔτι συγκροτούμενων ἡρέμα καὶ μετρίως τὴν αὐτῆς
 ἐπισκοπὴν ἀνεκίνει, ἐκ τῶν ἐν στρατείαις ἀδελφῶν
 καταρχομένου τοῦ διωγμοῦ. Ὡς δ' ἀνεπαίσθητως
 ἔχοντες, οὐχ ὅπως εὐμενὲς καὶ ὡς καταστήσεσθαι
 τὸ θεῖον προὔθυμούμεθα, οἷα δὲ τινες ἄθεοι ἀφρόνι-
 τιστα καὶ ἀνεπισκοπα τὰ καθ' ἡμᾶς ἡγοῦμενοι, ἄλλας
 ἐπ' ἄλλαις προσετίθεμεν κακίας· οἳ τε δοκοῦντες
 ἡμῶν ποιμένες τὸν τῆς θεοσεβείας θεσμὸν παρωσά-
 μενοι, ταῖς πρὸς ἀλλήλους ἀνεφλέγοντο φιλονεικίαις,
 αὐτὰ δὲ ταῦτα μόνα, τὰς ἐριδας καὶ τὰς ἀπειλάς, τὸν
 τε ζῆλον καὶ τὸ πρὸς ἀλλήλους ἔχθος τε καὶ μῖστος
 ἐπαύζοντες, οἷα τὴν τυραννίδας τὰς φιλαρχίας ἐκθύ-
 μως διεκδικοῦντες (92)· τότε δὲ ὅτε κατὰ τὴν φάσ-
 κουσάν τοῦ Ἱερεμίου φωνήν, « Ἐγνώρωσεν ἐν ὀργῇ
 αὐτοῦ Κύριος τὴν θυγατέρα Σιών, καὶ κατέρριψεν ἐξ
 οὐρανοῦ εἰς γῆν δόξασμα Ἰσραὴλ, οὐκ ἐμνήσθη τε
 ὑποποδίου ποδῶν αὐτοῦ ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς αὐτοῦ· ἀλλὰ
 καὶ κατεπόντισε Κύριος πάντα τὰ ὄρη Ἰσραὴλ, καὶ
 καθεῖλε πάντας τοὺς φραγμοὺς αὐτοῦ. » Κατὰ τε τὰ
 ἐν Ψαλμοῖς προεπισπένοντα, « Κατέστρεψε τὴν δια-
 οήκην τοῦ δούλου αὐτοῦ, καὶ ἐδεδήλωσεν εἰς γῆν διὰ

“ Thren. II, 1.

(90) Vulg. ἀνθρώποις καὶ ἡγεμόσι. In codd. Med.,
 Fuk., Sav. et alaz. scribitur παρὰ πᾶσιν ἐπιτρόποις
 καὶ ἡγεμόσιν ἀποδοχῆς ἦν ὁρᾶν ἀξιουμένους, re-
 seditis sex voculis quæ in vulgatis editionibus et in
 codice Regio leguntur.

(91) Ἐπισυναγωγὰς. Musculus vertit nume-
 rosas aggregationes; Christophorsonus, conventus.
 Utitur hac voce Paulus in Epistola II ad Thessa-
 lonienses, cap. II: Ἐρωτῶμεν δὲ ὑμᾶς, ἀδελφοί, ὑπὲρ
 τῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ,
 καὶ ἡμῶν ἐπισυναγωγῆς ἐπ' αὐτόν. Id est: « Rogamus
 autem vos, fratres, per adventum Domini nostri
 Jesu Christi, et per nostram ad ipsum congrega-
 tionem. » Ἐπισυνάγειν proprie est dispersos variis
 ex locis in unum colligere. Quo sensu Dionysius
 Corinthiorum episcopus in Epistola ad Athenienses
 eam vocem usurpat, de Quadrato loquens Athenae-

ruit. Huic adjungendus est celeberrimus ille Gorgo-
 nius, et quicumque alii ob sermonem Dei eandem
 cum istis gloriam sunt consecuti. Similiter et sin-
 gulis Ecclesiarum antistitibus summum honorem,
 cultum ac benevolentiam ab omnibus tam privatis
 quam provinciarum rectoribus deferri vidisses. Jam
 vero quis innumerabilem hominum quotidie ad fi-
 dem Christi confugientium turham, quis numerum
 ecclesiarum in singulis urbibus, quis illustres po-
 pulorum concursus in ædibus sacris, cumulate pos-
 sit describere? Quo factum est ut, priscis ædificiis
 jam non contenti, in singulis urbibus spatiosas ab
 ipsis fundamentis exstruerent ecclesias. Atque hæc
 progressu temporis incrementa, et quotidie in ma-
 jus ac melius proficientia, nec livor ullus atterere,
 nec malignitas dæmonis fascinare, nec hominum iu-
 sidiæ prohibere unquam potuerunt, quandiu omni-
 potentis Dei dextera populum suum, utpote tali dignum
 præsidio, texit atque custodit. Sed cum ex nimia li-
 bertate in negligentiam ac desidiam prolapsi esse-
 mus, cum alter alteri invidere atque obtreccare co-
 pisset; cum inter nos quasi bella intestina gerere-
 mus, verbis tanquam armis quibusdam hastisque nos
 mutuo vulnerantes; cum antistites adversus antisti-
 tes, populi in populos collisi, jurgia ac tumultus agi-
 tarent, denique cum fraus et simulatio ad summum
 malitiæ culmen adolevisset, tum divina ultio levi
 brachio, ut solet, integro adhuc Ecclesiæ statu et
 fidelium turbis libere convenientibus, sensim ac
 moderate in nos cepit animadvertere; orsa pri-
 mum persecutione ab iis qui militabant. Cum vero
 sensu oroni destituti, de placando Dei numine ne
 cogitaremus quidem; quin potius instar impiorum
 quorundam res humanas nulla sollicitudine ac præ-
 videntia gubernari rati, alia quotidie crimina aliis
 adjiceremus: cum pastores nostri, sprete religionis
 regula, mutuis 293 inter se contentionebus decer-
 tarent, nihil aliud quam jurgia, minas, æmulationem,
 odia ac mutuas inimicitias amplificare stu-
 dentes, principatum quasi tyrannidem quamdam
 contentissime sibi vindicantes: tunc demum juxta
 dictum Jeremiæ⁴⁴: « Obscuravit Dominus in ira sua
 filiam Sion, et dejecit de cælo gloriam Israel: nec
 recordatus est scabelli pedum suorum in die iræ

rum episcopo: ἐπιμαρτυρῶν ὡς διὰ τῆς αὐτοῦ σπου-
 δῆς ἐπισυναχθέντων, καὶ τῆς πίστεως ἀναζωπύρησιν
 εἰληχότων. Quæ verba refert Eusebius in lib. IV,
 cap. 23. Male igitur Christophorsonus hoc loco
 « conventus » interpretatur. Subdit enim Eusebius.
 καὶ τὰ πλήθη τῶν ἀθροισμάτων, τὰς τε ἐπισήμους ἐν
 τοῖς προσευκτηρίοις συνδρομάς: quibus verbis con-
 ventus ecclesiasticos haud dubie designat. Quare
 vox ἐπισυναγωγὰς, aliud significet necesse est:
 congregationes scilicet, ut dixi, eorum qui se ad
 Christi fidem adjungunt. Sic Dionysius Alexandri-
 nus in libro II De promissionibus adversus Ne-
 potem, cujus verba refert Eusebius in capite 23
 lib. VII.

(92) Ἐκθύμως διεκδικοῦντας, dum scilicet
 episcopi inter se certant de honoris prærogativa,
 aut de finibus paræciarum suarum.

suæ. Submersit Dominus omnem decorem Israel, et macerias ejus omnes destruxit. » Et sicut in Psalmis prædictum est ⁴⁷ : « Evertit testamentum servi sui : profanavit in terra sanctitatem ejus, per ecclesiarum scilicet subversionem. Destruxit omnes macerias ejus : posuit munitiones ejus formidinem. Diripuerunt eum omnes turbæ populi trans-euntes per viam : idcirco factus est opprobrium vicinis suis. Exaltavit enim dexteram inimicorum ejus : et avertit adjutorium gladii sui, nec auxilium est ei in bello. Finem imposuit purificationi ipsius, et solum ejus humi allisum confregit. Minuit dies vitæ ejus, et operuit eum ignominia. »

CAPUT II.

De ecclesiarum eversione.

Hæc omnia nostris temporibus completa sunt, tunc cum ædes sacras solo æquari ac funditus subverti, sacros divinarum Scripturarum libros in medio foro concremari, oculis nostris vidimus, et Ecclesiarum pastores, alios quidem turpiter modo hic modo illic sese occultantes; alios vero ignominiose comprehensos, et inimicorum ludibrio expositos conspeximus. Tunc cum prout alius sermo propheticus ⁴⁸ prænotaverat, « effusus est contemptus super principes eorum : et errare fecit eos in invio, non autem in via. » Verum nefas mihi esse duco, tristes calamitates quæ ad extremum illis acciderunt, oratione explicare : quippe cum nec dissensiones et injurias quibus ante persecutionem mutuo inter se certarunt commemorare nobis decorum sit. Quamobrem ea duntaxat de illis tradere nobis propositum est, ex quibus æquitatem divini judicii perspicere possimus. Proinde neque eorum qui in persecutione **294**, concussi sunt, nec eorum qui salutis suæ prorsus naufragium fecerunt, et sua sponte in profundum aquarum gurgitem demersi sunt, mentionem facere constitui; sed ea sola in hanc universalem historiam deinceps conjiciam, quæ primum quidem mihi ipsi, deinde vero et posteris usui esse possint. Abhinc ergo eorum qui divinæ

⁴⁷ Psal. lxxxviii, 59 seqq. ⁴⁸ Psal. cvi.

(93) *Συντετέλεσται δὴτα*. Longe rectius, meo quidem iudicio, codex Maz. ita scribit. Vulg., δὴ τὰ. Porro cap. 2 ab his verbis incipit in omnibus nostris codicibus, et apud Rufinum in vetustissimo D exemplari.

(94) *Ἐξεχύθη ἐξουδένωσις ἐπ' ἄρχοντας*. Vulg. add. αὐτῶν, quæ vox deest in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. et apud Rufinum. Habetur quidem in psalmo cvi. Verum hoc loco prorsus superflua est.

(95) *Πεπειραμένων*. Positum videtur pro πεπειραμένων. Sic Eusebius supra in lib. vi, cap. 43, ubi tamen nostri codices Maz., Med. ac Fuk. scriptum habent πεπειρασμένους. Utitur hac voce Paulus in Epistola ad Hebræos cap. iv, ubi Vulgatæ quidem editiones habent πεπειρασμένων. Sed in manuscriptis codicibus legitur πεπειραμένων, ut notavit Tusanus. Est autem hic metaphora a navibus, quas prædones in mari aggrediuntur, sicut patet ex sequentibus. Certe piratæ dicuntur ἀπὸ τοῦ πειράζειν. Quare malim scribere hoc loco πεπειρασμένων, ut distinguatur a πεπειραμένων, quod significat « expertos. » Ita Dionysius Alexandrinus

αὐτοῦ, καὶ καθέλιπε πάντας τοὺς φραγμοὺς αὐτοῦ, ἔθετο τὰ ὀχυρήματα αὐτοῦ δειλίαν, διήρπασάν τε τὰ πλῆθη τοῦ λαοῦ πάντες οἱ διοδεύοντες ὁδόν. Καὶ δὴ ἐπὶ τούτοις δυνεῖδος ἐγενήθη τοῖς γείτοσιν αὐτοῦ. Ὑψωσε γὰρ τὴν δεξιάν τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, καὶ ἀπέστρεψε τὴν βοήθειαν τῆς ῥομφαίας αὐτοῦ, καὶ οὐκ ἀντελάβετο αὐτοῦ ἐν τῷ πολέμῳ· ἀλλὰ καὶ κατέλυσε ἀπὸ καθαρισμοῦ αὐτὸν, καὶ τὸν ὀρόνον αὐτοῦ εἰς τὴν γῆν κατέρραξεν· ἐσμίκρυνέ τε τὰς ἡμέρας τοῦ χρόνου αὐτοῦ· καὶ ἐπὶ πᾶσι κατέχεεν αὐτοῦ αἰσχύνην. »

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως (Nic. H. E. vii, 3).

Συντετέλεσται δὴτα (93) καθ' ἡμᾶς ἅπαντα, ὅτι νῦν τῶν μὲν προσευκτηρίων τοὺς οἴκους ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὐτοῖς θεμελίους καταρρίπτομένους, τὰς δὲ ἐνθεοὺς καὶ ἱερὰς Γραφὰς κατὰ μέσας ἀγορὰς πυρὶ παραδιδόμενας αὐτοῖς ἐπιδομένον ὀφθαλμοῖς· τοὺς τε τῶν Ἐκκλησιῶν ποιμένας οὓς μὲν αἰσχυρῶς ὤδε κάκεισε κρυπταζομένους, τοὺς δὲ ἀσχημόνως ἀλιτχομένους, καὶ πρὸς τῶν ἐχθρῶν καταπαίζομένους· ὅτε καὶ κατ' ἄλλον προφητικόν, « Ἐξεχύθη ἐξουδένωσις ἐπ' ἄρχοντας (94), καὶ ἐπλάνησεν αὐτοὺς ἐν ἀβάτῳ καὶ οὐχ ὁδῷ. » Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐχ ἡμέτερον διαγράφειν τὰς ἐπὶ τέλει σκυθρωπάς συμφοράς, ἐπεὶ καὶ τὰς πρόσθεν τοῦ διωγμοῦ διαστάσεις τε αὐτῶν εἰς ἀλλήλους καὶ ἀτοπίας οὐχ ἡμῖν οἰκεῖον μνήμη παραδίδόναι. Διὸ καὶ πλέον οὐδὲν ἱστορῆσαι περὶ αὐτῶν ἐγνώμεν, ἢ δι' ὧν ἂν τὴν θείαν δικαιοσύνην κρίνῃ. Οὐκοῦν οὐδὲ τῶν πρὸς τοῦ διωγμοῦ πεπειραμένων (95), ἢ τῶν εἰς ἅπαν τῆς σωτηρίας νεναυαγηκότων, αὐτῇ τε γνώμῃ τοῖς τοῦ κλύδωνος ἐναπορρίφέντων βυθοῖς, μνήμην ποιήσασθαι προήχθημεν, μόνα δὲ ἐκείνα τῇ καθόλου προσθήσομεν ἱστορίᾳ, ἃ πρώτοις μὲν ἡμῖν αὐτοῖς, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς γένοιτ' ἂν πρὸς ὠφελείας. Ὑμεῖς οὖν ἐντεῦθεν ἦδη, τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας τῶν τοῦ θεοῦ λόγου μαρτύρων ἐν ἐπιτομῇ διαγράφοντες. Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαίδεκατον (96) τῆς

in epistola ad Fabium, quam habes in lib. vi huius *Historiæ* : ὧν οἱ μᾶλλον πεπειραμένοι πλείονα ἂν εἰδείην· Id est : « qui magis experti sunt. »

(96) *Ἔτος τοῦτο ἦν ἐννεακαίδεκατον*. Ita etiam Eusebius in *Chronico* et auctor *Chronici Alexandrini* : « Diocletiano Aug. octies et Maximiano Herculo Aug. septies coss. anno xix. Diocletiani imper. mense Dystro die 25, ipso Paschæ die, proposita sunt ubique imperialia edicta, etc. » Consentit Idatius in *Fastis* ita scribens : « Diocletiano viii, et Maximiano vii. his coss. persecutio Christianorum. » Idem colligitur ex actis Munatii Felicis curatoris Cirtensium, quæ referuntur in *Gestis* apud Zenophilum consularem Numidiæ. Sic autem incipiunt : « Diocletiano viii et Maximiano vii coss. » Is erat annus a natali Christi juxta Eusebium quidem 305; hæc autem Dionysianæ quæ nunc utimur tertius ac trecentessimus. Sed Baronius in *Annalibus*, et Petavius in ii parte *Rationarii temporum*, anno Christi 302, Constantio iv et Maximiano iv coss., initium hujus persecutionis assignandum esse contendunt. Eorum sententia unico argumento

Διοκλητιανοῦ βασιλείας, Δύστρος μὴν (97), λέγοιτο ὅτι ἂν οὗτος Μάρτιος κατὰ Ῥωμαίους, ἐν ᾧ τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆς εἰσελευνούσης (98), ἤπλωτο πανταχοῦ βασιλικὰ γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἑδραρὸς φέρειν, τὰς δὲ Γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι προστάττοντα, καὶ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπισημμε-

A religionis testes exstiterunt, sacra certamina describere ordiamur. Nonus decimus agebatur annus imperii Diocletiani, cum mense Dystro quem Romani Martium vocant, appetente die festo Domini-
cæ passionis proposita sunt ubique imperialia edicta, quibus ecclesiæ quidem ad solum usque dirni;

tur in Actis apud Zenophilum consularem, quæ referuntur in lib. iii, *contra Cresconium*, et in epistola Augustini 165, et quæ post collationem Carthaginensem edita sunt. Illud, inquam, verissimum est; falsum vero est Cirtense concilium gestum fuisse Diocletiano viii et Maximiano vii coss. Sed quid responsuri sunt adversarii ad hæc quæ dicturus sum? Constat Cirtense concilium coactum esse anno post gesta illa martyrum Africanorum, seu potius xii mensibus. Nam concilium gestum est in Nonas Martias; martyrum autem gesta pridie Idus Febr. Ergo si concilium Cirtense actum est Diocletiano viii et Maximiano vii coss., passio martyrum Constantio iv coss., pridie Idus Feb. contigerit necesse est. Atqui persecutio cœpta est mense Martio, ut testatur Eusebius. Cæterum persecutionem iis quos dixi coss. ortam esse, multis præterea testimoniis probari potest. Primo ex Actis martyrum Agapes, Chionizæ et Irenes, quæ passæ sunt Diocletiano ix et Maximiano viii, ut legitur in fine Actorum. In his Actis sic scribitur: « Inquit præses: superiore anno, cum edictum illud tale ac pium iussum Dominorum imp. et Cæsarum primo fuit divulgatum, ubinam vos latuistis? » etc. Intelligit edictum de cremandis libris Christianorum, quod superiore anno emissum fuisse ait. Igitur Diocletiano viii cos. emissum fuerat. Secundo in Actis Metrophanis et Alexandri quæ exstant in *Bibliotheca Photii*, Constantius Chlorus mortuus esse dicitur anno hujus persecutionis 5, quod omnino stare non potest, nisi initium persecutionis ab octavo Diocletiani consulatu deduxeris. Idem testantur Acta passionis sancti Felicis episcopi Tubazicensis, quæ sic incipiunt in optimo codice ms. « Diocletiano octies et Maximiano septies coss. Augustis, exivit edictum eorumdem Cæsarum vel imperatorum, » etc.

(97) Δύστρος μὴν. Cum de anno quo cœpta est persecutio Diocletiani, abunde supra disputatum sit, nunc restat, ut de mense ac die pauca dicamus. Eusebius quidem hoc loco ait mensem fuisse Dystrum, quem Romani Martium vocant. Item scribit auctor *Chronici Alexandrini*, cujus verba sic legenda sunt: ἔτους ιθ' τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας, μὴν δύστρον κα', λέγοιτο δ' ἂν οὗτος μάρτιος κατὰ Ῥωμαίους. Sed Eusebius in libro *De martyribus Palestine*, qui huic octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* volumini appendicis loco subijcitur, Xanthicum mensem fuisse dicit, quem Romani Aprilem nominant.

(98) Σωτηρίου πάθους ἑορτῆς εἰσελευνούσης. Theodoretus in lib. v *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 38, ipso Dominicæ passionis die edictum de ecclesiarum subversione propositum esse scribit. Auctor *Chronici Alexandrini* ipso Paschæ die id gestum refert; Pascha autem celebratum esse dicit die xxv Martii: quod in annum xix Diocletiani cadere non potest, ut Scaliger et Petavius monuerunt. In *Chronico* Eusebii gestum hoc dicitur mense Martio, diebus Paschæ. Græca verba hujus loci tantum significant, diem Paschæ in propinquo fuisse tunc cum edicta proposita sunt. Nam vox εἰσελευνούσης id significat. Itaque recte Rufinus vertit: « dies sollemnis Paschæ imminabat. » Pascha autem anno Christi 303 Dionysiano, apud Orientales contigit decimo octavo die mensis Aprilis, ut Scaliger et Petavius affirmant. Scripti codices Med., Mazar. et Fuk. hic habent ἐπελευνούσης.

nititur, Actis scilicet concilii Cirtensis. Quod concilium anno post inceptam persecutionem et post passionem martyrum congregatum esse affirmat Augustinus in *Breviculo collationis*. Congregatum est autem, Diocletiano viii et Maximiano vii coss., ut docent Acta ipsius concilii ab Augustino relata in lib. iii *contra Cresconium*. Sed huic argumento facillimum est respondere. Quis enim non videt, mendum esse in Actis illis Cirtensis concilii, et legendum esse: P. c. Diocletiani ix et Maximiani viii? Id enim apertissime convincitur ex *Breviculo collationis*, diei iii, capite 17, ubi dicitur: « Nam gesta martyrum quibus ostendebatur tempus persecutionis, coss. gesta sunt Diocletiano ix, et Maximiano viii, pridie Idus Februarias: gesta autem episcopalia decreti Cirtensis, post eorumdem consulatum in Nonas Martias, » etc. Quid his potest esse manifestius? Neque vero hanc Scripturam suspicari quisquam de falso potest. Addit enim ibidem Augustinus, officiales jussus a iudice inspicere quantum temporis interfuisset inter passionem martyrum et concilium Cirtense, deceptos fuisse ac per imprudentiam falsum renuntiassent. Nam cum Gesta martyrum inscripta essent Diocletiano ix et Maximiano viii, pridie Idus Febr., Acta vero concilii Cirtensis post consulatum Diocletiani novies et Maximiani octies, in Nonas Martias, officiales post consulatum pro consulatu sumentes, mensem duntaxat inter utraque Gesta interpositum esse responderunt, cum tamen xii mensium spatium revera interpositum fuisset, ut rectissime tradit Augustinus. Exstant quidem ipsa martyrum Gesta quæ in collatione illa designantur. Verum in iis nec dies, nec consul adscriptus est, ut videre est apud Baronium. Aut igitur hunc locum ex *Breviculo collationis*, ubi Gesta martyrum Diocletiano ix et Maximiano viii coss. collecta memorantur, mendosum esse necesse est; aut inscriptionem concilii Cirtensis in lib. iii *contra Cresconium*. Atqui inscriptio illa gestorum martyrum falsa esse non potest, ut patet ex iis quæ jam dixi. Est et aliud argumentum, quo convinci potest, Cirtense concilium consulatu Diocletiani viii, collectum non fuisse. Cum enim id concilium coactum fuerit ad ordinandum Cirtensis Ecclesiæ episcopum, teste Augustino, quero quis episcopus ab episcopis illis ordinatus sit? Non Silvanus. Hic enim hoc ipso anno adhuc subdiaconus erat Pauli Cirtensis episcopi, ut patet ex Gestis Munatii Felicis. Paulum igitur dicent cum Baronio, creatum ab illis episcopum Cirtæ. Sed neque hoc stare potest. Etenim sub Paulo orta est persecutio, ut docent Acta apud Zenophilum consularem Numidiæ, quæ referuntur in libro iii *contra Cresconium*: « Zenophilus consularis dixit: Quis administrabat tunc Silvanus in clericatu? Respondit: Sub Paulo episcopo orta est persecutio et Silvanus subdiaconus fuit. » At si in Cirtensi concilio coss. Diocletiano viii et Maximiano vii, Paulus episcopus factus est, quomodo illud verum esse poterit sub Paulo ortam esse persecutionem, cum Cirtense concilium, in quo creatus dicitur episcopus, anno ut minimum dicam, post initium persecutionis gestum sit. Sed omnino verissimum est, quod in illis Actis dicitur, sub Paulo Cirtensium episcopo ortam esse persecutionem, Diocletiano viii et Maximiano vii coss. Quo anno Munatius Felix curator reipublicæ Cirtensium ingressus domum Pauli episcopi, jussit ut traderet Scripturas, ut legi-

sacri vero codices flammis absumi jubebantur : ut-
que honorati quidem infamia notarentur ; plebei
vero libertate spoliarentur, si in Christianæ fidei
proposito permansissent. Et primum quidem con-
tra nos edictum hujusmodi fuit. Sed non multo post
aliæ rursus litteræ supervenerunt, quibus man-
dabatur ut omnes ubicumque Ecclesiarum antis-
tites, primum quidem conjicerentur in vincula ;
deinde vero diis sacrificare, omnibus modis cogentur.

CAPUT III.

*De variis certaminum generibus quibus martyres
in persecutione certant.*

Tum vero quamplurimi Ecclesiarum rectores gra-
vissima supplicia alacri animo perpassi, illu-
strum certaminum spectacula exhibuerunt. Alii
quoque non pauci, fracti animis ac debilitati, primo
statim impetu præ timore conciderunt. Ex reliquis
varia quisque tormentorum genera expertus est :
hic flagellis concisus ; ille tormentis intolerabilibus
et ungulis excruciat. Quibus in supplicii non-
nulli etiam miserrimo mortis genere interiere. Alii
item alio modo certamen suum peregerunt. Hic
contrudentibus eum quibusdam, et ad impura ac
nefaria sacrificia admoventibus, quasi sacrificasset
dimittebatur, tametsi revera minime sacrificasset.
Alius vero cum neque prorsus ad aram accessisset,
neque profanum quidquam attigisset, nonnullis ta-
men ipsum sacrificasse dicentibus, hanc calumniam
silentio dissimulans abscedebat. Ili senivivi corre-
pti atque humeris gestantium sublatis, projicieban-
tur ut mortui. Illi humi **295** jacentes, per longis-
simum spatium pedibus trahebantur, et inter eos
qui sacrificaverant computabantur. Alius vero cla-
mabat, et contenta voce testabatur se sacrificia re-
pudiare. Alius Christianum se esse vociferabatur,
salutaris hujus nominis confessionem præ se ferens.
Alius item se nec sacrificasse, nec sacrificaturum
unquam affirmabat. Sed et hi a numerosa militum
manu ad id comparatorum pugnis in os cæsi, ac
silere coacti, genis omnique facie verberibus con-
tusa violenter expellebantur. Adeo pietatis hostes
permagno utique æstimabant, si id quod vulnerant,
perfecisse saltem viderentur. Verum hæc adversus

(99) *Τοὺς δὲ ἐν οἰκεταῖς... ἐλευθερίας στερεῖ-
σθαι.* Rufinus vertit : « Si quis servorum perman-
sisset Christianus, libertatem consequi non posset. »
Quem sensum secutus videtur Nicephorus in
lib. vii, c. 3. Sic enim Eusebiana verba expo-
suit : καὶ τοὺς οἰκέτας ἐξομνυμένους ἐλευθερίᾳ
τιμᾶν. Sed hæc interpretatio ferri non potest. Sic
enim imperfectum fuisset imperatoris edictum, quo
honorati duntaxat et servi comprehensi fuissent,
nulla plebeiurum ac rusticorum mentione facta.
Adde quod si per τοὺς ἐν οἰκεταῖς servi intelligun-
tur, ineptum esset dicere, ut servi libertate spo-
liantur. Neque enim libertate spoliari possunt,
quam non habent. Hoc cum animadvertisset Chri-
stophorsonus, τοὺς ἐν οἰκεταῖς « privatos » vertit.
Ego actores et procuratores intelligo, qui patronis
et potentioribus viris ministrabant. Sic infra cap. 6,
τοὺς ἐν βασιλικαῖς οἰκεταῖς vocat Eusebius cubicu-
larios imperatoris. Sed optime Zonaras hunc
Eusebii locum exposuit. Nam τοὺς ἐν οἰκεταῖς

Α νοὺς, ἀτίμους, τοὺς δὲ ἐν οἰκεταῖς, εἰ ἐπιμένοντες ἐν
τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερεῖ-
σθαι (99) προαγορεύοντα. Καὶ ἡ μὲν πρώτη κατ'
ἡμῶν γραφή, τοιαύτη τις ἦν· μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐτέρων
ἐπιφοιτησάντων γραμμάτων, προσετέταττο τοὺς τῶν
ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας τοὺς κατὰ πάντα τόπον,
πρῶτα μὲν δεσμοῖς παραδίδοσθαι, εἰθ' ὕστερον πάσῃ
μηχανῇ θύειν ἐξαναγκάζεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

*Περὶ τοῦ τρόπου τῶν κατὰ τὸν διωγμὸν ἡγε-
τισμένων* (Nic. H. E. vii, 4).

Τότε δὲ οὖν τότε πλείστοι μὲν ὅσοι τῶν ἐκκλησιῶν
ἄρχοντες, δειναῖς αἰκίαις προθύμως ἐναθλήσαντες,
μεγάλων ἀγώνων ἱστορίας ἐπεδείξαντο, μυρίοι δ' ἄλ-
λοι τὴν ψυχὴν ὑπὸ δειλίας προναρχήσαντες, πρὸς
οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθένησαν προσβολῆς· τῶν
δὲ λοιπῶν ἕκαστος εἰδὼς διάφορα βασάνων ἐνέλλαττεν·
ὁ μὲν μάστιξιν αἰκίζόμενος τὸ σῶμα, ὁ δὲ στρεβλώ-
σει καὶ ἔσμοις ἀνυπομονήτως τιμωρούμενος· ἐφ'
οἷς (1) ἤδη τινὲς οὐκ αἰσίων ἀπηνέγκαντο τοῦ βίου
τέλος. Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἄλλως τὸν ἀγῶνα διεζητεῖαν·
ὁ μὲν γάρ τις ἐτέρων βίᾳ συνωθούτων καὶ ταῖς παμ-
μίαις καὶ ἀνάγκαις προσαγόντων θυσίαις, ὡς τεθυ-
κῶς ἀπηλλάττετο, καὶ εἰ μὴ τεθυκῶς ἦν· ὁ δὲ μὴ
ὅλως προσπελάζας, μηδὲ τινος ἐναγοῦς ἐφαψάμενος,
εἰρηκότων δ' ἐτέρων ὅτι τεθύκοι, σιωπῇ φέρων τῆς
σχυοφαντείας ἀπέει· ἄλλος ἡμιθανὲς αἰρόμενος, ὡς ἂν
ἤδη νεκρὸς ἐρρίπτετο. Καὶ τις αὖ πάλιν ἐπ' ἐδάφους
καίμενος, μακρὴν ἐσύρετο τοῖν ποδοῖν, ἐν τεθυκόσιν
αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ τις ἐβόα, καὶ μεγάλη δι-
εμαρτύρετο φωνὴ τῆς θυσίας τὴν ἄρνησιν· καὶ ἄλλος
Χριστιανὸς εἶναι ἐκπαράγει, τῇ τοῦ σωτηρίου προσ-
ρήματος ὁμολογίᾳ λαμπρυνόμενος· ἕτερος τὸ μὴ τε-
θυκῆναι μήτε θύσειν ποτὲ διατείνεται. Ὅμως δ' οὖν
καὶ οὕτως πολυχρηστὰς τῆς ἐπὶ τοῦτο τεταγμένης στρα-
τιωτικῆς παρατάξεως κατὰ στόματος παύμενοι καὶ
κατασιγαζόμενοι, κατὰ τε προσώπου καὶ παρεῖων (2)
τυπτούμενοι, μετὰ βίας ἐξωθούντο. Οὕτως ἐξ ἁπαν-
τος (3) οἱ τῆς θεοσεβείας ἐχθροὶ τὸ δοκεῖν ἠνυκέναι,
περὶ πολλοῦ ἐτίθεντο. Ἄλλ' οὐ καὶ κατὰ τῶν ἁγίων
αὐτοῖς μαρτύρων ταῦτα προύχουσι· ὥν εἰς ἀκριβῆ
διήγησιν τίς ἂν ἡμῖν ἐξαρκέσει λόγος ;

D interpretatur private conditionis homines. Verba
ejus sunt : Τοὺς μὲν ἀξίαις ἢ στρατείαις κατεπελεγμέ-
νους, ἀτίμως ἐξελαύνεσθαι καὶ τῆς ἀξίας, καὶ τῆς
στρατείας· τοὺς δὲ τυχῆς ἰδιωτῆδος, δουλοῦσθαι.

(1) *Ἐφ' οἷς.* Id est, « in quibus torrentis. »
Quod non intellexerunt Musculus et Christophorsonus.
Sed Nicephorus in lib. vii, cap. 4, hunc Eu-
sebii locum optime exposuit.

(2) *Κατὰ τε προσώπου καὶ παρεῖων.* Plumbatis
cæsos intelligo, de quo supplicio in passionibus
martyrum, non raro fit mentio. Nam cum Eusebius
martyres pugnis cæsos esse jam dixerit, hinc ne-
cessario intelligere debemus plumbatis in facie ver-
beratos. Alioquin esset ταυτολογία.

(3) *Ἐξ ἁπαντός.* In libro *De martyribus Palæsti-
næ*, ubi multa ex *Historia ecclesiastica* iisdem peno
verbis repetuntur, legitur ἐκ παντός, quod est ele-
gantius. Sic autem Græci dicunt, quod Latini
« utique. »

sanctissimos Dei martyres parum propere eis cessare. Quorum res gestas si accurate exponere velimus, quænam nobis oratio ad id suffecerit ?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν δοιδίμων τοῦ Θεοῦ μαρτύρων ὡς πάντα τόπον ἐπλησαν τῆς ἐαυτῶν μνήμης, ποικίλους τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀνὰ δὴσάμενοι σφραγίσαντες (Nic. H. E. vii, 5).

Murionus mēn γὰρ ἱστορήσθαι ἂν τις θαυμαστὴν ὑπὲρ εὐσεβείας τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων ἐνδοδεύγμενους προθυμίαν, οὐκ ἐξ ὅτου περ μόνον ὁ κατὰ πάντων ἀνεκινήθη διωγμός, πολὺ πρότερον δὲ, καθ' ὃν ἔτι τὰ τῆς εἰρήνης συνεκροτεῖτο. Ἄρτι γὰρ ἄρτι πρῶτον ὥσπερ ἀπὸ κάρου βαθείος ὑποκινουμένου τοῦ ταύτην τὴν ἐξουσίαν εἰληφότος (4), κρύβδην τε ἔτι καὶ ἀφανῶς μετὰ τὸν ἀπὸ Δακίου καὶ Οὐαλεριανοῦ μεταξὺ χρόνον ταῖς ἐκκλησίαις ἐπιχειροῦντος, οὐκ ἀθρόως τε τῷ καθ' ἡμῶν ἐπαποδουμένου πολέμῳ, ἀλλ' ἔτι τῶν κατὰ τὰ στρατοπέδα μόνων ἀποπειρωμένου· ταύτῃ γὰρ καὶ τοὺς λοιποὺς ἀλῶναι βράδιος ἔμετο, εἰ πρότερον ἐκείνων καταγωνισάμενους περιγένοιτο· πλείστους παρῆν τῶν ἐν στρατείαις ὄρῃν ἀσμενέστατα τὸν ἰδιωτικὴν προασπαζομένους βίον, ὡς ἂν μὴ ἔξαργοι γένοιτο τῆς περὶ τὸν τῶν ὅλων Δημιουργὸν εὐσεβείας. Ὡς γὰρ ὁ στρατοπεδάρχης (5), ὃς τις ποτὲ ἦν ἐκεῖνος, ἄρτι πρῶτον ἐνεχειρεῖ τῷ κατὰ τῶν στρατευμάτων διωγμῷ, φυλοκρινῶν καὶ διακαθαίρων τοὺς ἐν τοῖς στρατοπέδοις ἀναφερομένους, αἰρεσὶν τε διδοὺς, ἣ περὶ βαρχοῦσιν ἥς μετῆν αὐτοῖς ἀπολαύειν τιμῆς, ἣ τούναντίον στέρεσθαι ταύτης, εἰ ἀντιτάττοιτο τῷ προστάγματι, πλείστοι ὅσοι τῆς Χριστοῦ βασιλείας στρατιῶται τὴν εἰς αὐτὸν ὁμολογίαν, μὴ μελλήσαντες, τῆς δοκούσης δόξης καὶ εὐπραγίας ἥς εἶχον, ἀναμφλόγως προὔτιμιζαν. Ἡδὴ δὲ σπανίως τούτων εἰς πᾶσι καὶ δεύτερος, οὐ μόνον τῆς ἀξίας τὴν ἀποβολὴν, ἀλλὰ καὶ θάνατον τῆς εὐσεβοῦς ἐνστάσεως ἀντικατηλλάττοντο, μετρίως πως ἦδη τότε τοῦ τὴν ἐπιβουλήν ἐνεργοῦντος (6) καὶ μέχρις αἵματος ἐπ' ἐνίων φθάνειν ἐπιτολμῶντος, τοῦ πλήθους, ὡς εἶκοι, τῶν πιστῶν δεδιτωμένου τε αὐτὸν ἔτι καὶ ἀποκναίοντος ἐπὶ τὸν κατὰ πάντων ἀθρόως ἐφορμῆσαι πόλεμον. Ὡς δὲ καὶ γυμνότερον ἐπαπεδύετο, οὐδ' ἔστι λόγῳ δυνατόν ἀφηγήσασθαι, ὅσους καὶ ὁποίους τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας ὀφθαλμοῖς παρῆν ὄρῃν, τοῖς ἀνὰ πάσας τὰς τε πόλεις καὶ τὰς χώρας οἰκοῦσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῶν κατὰ Νικομήδειαν (Nic. H. E. vii, 5).

Αὐτίκα γοῦν τῶν οὐκ ἀσήμενων τις (7), ἀλλὰ καὶ ἄγαν κατὰ τὰς ἐν τῷ βίῳ νενομισμένας ὑπεροχὰς ἐν δοξοτάτων, ἅμα τῷ τὴν κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῇ Νικομηδείᾳ προτεθῆναι γραφὴν, ζήλῳ τῷ κατὰ Θεὸν

(4) Τοῦ τὴν ἐξουσίαν εἰληφότος. Diabolum intelligit, qui in Evangelio dicitur princeps huius mundi. Et sic Nicephorus, in cap. 3 lib. vii, hunc Eusebii locum accepit, quem Musculus et Christophorus minime intellexerunt. Porro in scriptis codicibus Maz., Med., Fuk. et Sav. legitur τοῦ ταύτην τὴν ἐξουσίαν εἰληφότος.

(5) Ὁ στρατοπεδάρχης. Veturinum magistrum militum intelligit, de quo Eusebius in Chronico ad annum xvi Diocletiani hæc habet : « Veturius magister militum, Christianos milites persequitur ;

A

CAPUT IV.

De illis viribus Dei martyribus, quomodo totum orbem summa nominis sui impleverunt, varias pro pietatis coronas adepti.

Quippe quam plurimos referre possumus, qui pro supremi Numinis cultu admirabilem animi alacritatem declararunt : idque non solum ex quo adversus omnes Christianos excitata erat persecutio ; sed et dudum antea, cum pax adhuc vigeret. Tunc enim cum diabolus qui potestatem accepit huius mundi, tanquam ex altissimo sopore excitari primum cœpisset, et post illud temporis intervallum quod persecutionem Decii ac Valeriani subsecutum est, clam adhuc et occulte insidiaretur Ecclesiæ ; nec simul et confertim nobis bellum inferret, sed eos duntaxat qui in exercitu militabant, utpote periculum ipsorum facturus appeteret : reliquos enim nullo negotio expugnaturum se credebatur, si hos primum in certamine superasset ; tunc, inquam, cernere erat quam plurimos, qui abjecta militia privatam vitam amplecti maluerunt, quam supremi omnium rerum opificis cultum abnegare. Postquam enim dux Romani exercitus nescio quis, Christianos milites persequi aggressus, eos qui in exercitu merebant lustrare cœpisset ac recensere, et Christianos liberam eligendi potestatem fecisset, ut vel imperatorum iussis obtemperantes honoris sui gradum retinerent ; vel, si parere nollent, honore militiæ 296 nudarentur, complures regni Jesu Christi milites, nominis illius confessionem sæculari gloriæ ac felicitati qua fruebantur, absque ulla cunctatione prætulerunt. Ex quibus pauci admodum non modo dignitatem, verum etiam vitam amittere pro defensione pietatis sustinuerunt ; cum is qui religioni nostræ struebat insidias, parce adhuc et raro sanguinem quorundam fundere auderet ; deterritus, ut credibile est, multitudine fidelium, et universis simul bellum inferre formidans. Verum ubi apertius se ad bellum accinxit, dici non potest quot et quantos Christi martyres in omnibus locis atque urbibus passim cernere licuerit.

CAPUT V.

De his quæ Nicomediam gesta sunt.

Primum quidem simul ac edictum contra Ecclesias propositum est Nicomediam, vir quidam minime obscurus, sed sæcularium honorum prærogativa in primis conspicuus, zelo quodam divino commo-

paulatim ex illo jam tempore persecutione adversum nos incipiente. In quibusdam manuscriptis et in editione Miræi hæc ad annum xvi Diocletiani referuntur ; in aliis ad annum xiv.

(6) Τοῦ τὴν ἐπιβουλήν ἐνεργοῦντος. Diabolum his verbis intelligit Eusebius, non autem ducem Romanum, ut putavit Christophorus.

(7) Τῶν οὐκ ἀσήμενων τις. Hic Joannes dicitur in Martyrologio Usuardi, Adonis, Notkeri, et in veteri Romano, die vii Septembris.

tus et ardore fidei incitatus, edictum illud in publico et illustri urbis loco affixum detraxit, et tanquam impium ac scelestum manibus suis disiecit: idque duobus imperatoribus in eadem urbe commorantibus, quorum alter senior Augustus, primum inter omnes imperii gradum, alter vero quartum obtinebat. Hic igitur cum primus omnium in ea civitate huiusmodi facinore inclaruisset; statim ea supplicia perpeuss quæ post tantam audaciam ei infligenda esse credibile erat, letitiam ac tranquillitatem animi usque ad ultimum spiritum conservavit.

CAPUT VI.

De iis qui in palatio versabantur.

Verum præ omnibus qui unquam sive apud Græcos sive apud Barbaros admiratione digni et ob fortitudinem celebres exstiterunt, gloriosos atque illustres Dei martyres ea tempestas tulit, Dorotheum scilicet et reliquos cubicularios pueros. Qui tamen si summi honoris prærogativa ab imperatoribus ornati essent, nec minus ab iisdem diligerentur quam filii; probra tamen pro pietate tolerata, 297 et ærumnas, ac diversa mortis genera adversus ipsos excogitata, maioris revera pretii esse duxerunt, quam gloriam ac delicias huius sæculi. Horum igitur unius duntaxat hic exitum referam, ut ex illo lectores conjicere possint quid reliquis contigerit. Productus est in medium quidam illorum, in urbe superius memorata, coram iis quos dixi imperatoribus. Jussusque diis sacrificare; cum id pertinaciter recusaret, nudato corpore sublimis tolli præcipitur, et verberibus concidi quoad tandem vel invitatus jussis obtemperaret. Sed cum ille, huiusmodi tormentis excarnificatus, in eadem sententia firmus permaneret, ipsis jam ossibus denudatis, commixtum sale acetum tabescentibus corporis membris infuderunt. Quos dolores cum ille etiam toleraret, craticula deinceps et ignis in medium affertur. Et reliquæ corporis ipsius, instar carniū quæ ad cibum parantur, igne assatæ sunt; idque non simul ac semel, sed paulatim, ne scilicet celeri exitu defungeretur. Nec carnifices qui eum rogo imposuerant, dimittere illum sinebantur, nisi prius jussis post tot cruciatus acquievisset. Verum ille in eadem semper sententia, perseverans, victor ipsis in tormentis animam exhalavit. Huiusmodi fuit mar-

A ὑποκινηθεὶς, διαπύρω τε ἐφορμήσας τῇ πίστει, ἐν προφανεῖ καὶ δημοσίᾳ κειμένην, ὡς ἀνοσίαν καὶ ἀσεβαστάτην ἀνελὼν σπαράττει (8), θυεῖν ἐπιπαρόντων κατὰ τὴν αὐτὴν πόλιν βασιλέων, τοῦ τε πρεσβυτάτου τῶν ἄλλων, καὶ τοῦ τὸν τέταρτον ἀπὸ τοῦτου τῆς ἀρχῆς ἐπικρατοῦντος βαθμόν. Ἄλλ' οὗτος μὲν τῶν τηνικάδ' ἐκ πρώτου τοῦτον διαπρέψας τὸν τρόπον, ἅμα τε τοιαῦτα, οἷα καὶ εἰκὸς ἦν, ὑπομείνας ὡς ἂν ἐπὶ τοιοῦτῳ τολμήματι, τὸ ἄλυσον καὶ ἀτάραχον εἰς αὐτὴν τελευταίαν διετήρησεν ἀναπνοήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν κατὰ τοὺς βασιλικοὺς οἰκούς
(Nic. II. E. vii, 5).

B Πάντων δὲ ὅσοι τῶν πώποτε ἀνυμνοῦνται θαυμάσιοι καὶ ἐπ' ἀνδρείᾳ βεδοημένοι, εἶτε παρ' Ἑλλήσιν εἶτε παρὰ βαρβάρους, θεοὺς ἠνεγκεν ὁ καιρὸς καὶ διαπρεπεῖς μάρτυρας, τοὺς ἀμφὶ τὸν Δωρόθεον βασιλικούς παῖδας, οἱ καὶ τῆς ἀνωτάτω τιμῆς παρὰ τοῖς δεσπότηταις ἡξιωμένοι, γνησίων τε αὐτοῖς διαθέσει τέκνων οὐ λειπόμενοι, μείζονα πλοῦτον ὡς ἀληθῶς ἡγῆνται τῆς τοῦ βίου δόξης καὶ τρυφῆς τοὺς ὑπερ-εὐσεβείας ἐνεδιδισμούς τε καὶ πόνοους, καὶ τοὺς κεκαينو-υρηγμένους ἐπ' αὐτοῖς (9) πολυτρόπους θανάτους ὧν ἐνός τινος οἷῳ κέχρηται μνησθέντες τῷ τοῦ βίου τέλει, σκοπεῖν ἐξ αὐτοῦ καὶ τὰ τοῖς ἄλλοις συμβεβηκότα, τοῖς ἐντυγχάνουσι καταλείψομεν ἡγετό τις εἰς μέσον κατὰ τὴν προειρημένην πόλιν, ἐφ' ὧν δεδηλώκαμεν ἀρχόντων. Θύειν δὲ οὖν προσταγθεὶς, ὡς ἐν-ίστατο, γυμνὸς μετάρσιος ἀρθῆναι κελεύεται, μάλιστα C τε τὸ πᾶν σῶμα καταξαινεσθαι, εἰσότης ἡττηθεὶς, καὶ ἄκων τὸ προσταττόμενον ποιήσειεν. Ὡς δὲ καὶ ταῦτα πάσῃ ἀδιάτρεπτος ἦν, ὅσος λοιπὸν ἦδη τῶν ὁστέων ὑποφαινομένων αὐτοῦ σὺν καὶ ἄλατι φύραντες, κατὰ τῶν διασπέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐνέχεον ὡς δὲ καὶ ταύτας ἐπάτει τὰς ἀληθύναις, ἐσχάρα τὸν τεύθει καὶ πῦρ εἰς μέσον εἴλκετο. Καὶ χρεῶν ἐδωδίκων δίκην τὰ λείψανα αὐτῷ τοῦ σώματος ὑπὸ τοῦ πυρὸς οὐκ εἰς ἄθρουον, ὡς ἂν μὴ συντόμως ἀπαλλαγεῖν, κατὰ βραχὺ δὲ ἀνῆλίσκετο, οὐ πρότερον ἀνεῖναι τῶν ἐπιτιθέντων αὐτὸν τῇ πυρᾷ συγχωρουμένων (10), πρὶν ἂν καὶ μετὰ τὰ αὐτὰ τοῖς προστασσομένοις ἐπινεύσειεν. Ὁ δ' ἀπρὶξ ἐχόμενος τῆς προθέσεως, νικηφόρος ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις ἀπέδωκε τὴν ψυχὴν. Τοιοῦτον τῶν βασιλικῶν ἐνὸς τὸ μαρτύριον παίδων. Δίδον D ὡς ὄντως (11) καὶ τῆς προσηγούρας Πέτρος γὰρ ἐκα-

(8) Σπαράττει. Edicta imperatorum et epistolæ in charta præscribebantur. Hinc Nilus in epistola 264 ait chartam simpliciter vocari quæ ex papyro et glutino compacta est; sed postquam imperatoris subscriptionem accepit, tunc vocari sacram: Ἐκ παπύρου καὶ κόλλης χάρτης κατασκευασθεὶς, χάρτης ψιδὸς καλεῖται. ἐπὶ δὲ ὑπογραφὴν δέξεται βασιλέως, δηλὸν ὡς σάκρα ὀνομάζεται. Sic enim legendum est, non ut in ms. codice scribitur σάρκα. Sacram enim vocabant imperatoris Epistolam, ut videre est in Actis concilii Chalcedonensis, et in Novellis Justiniani, et in Glossario Nomico. Idem quoque testatur Aninianus in lib. xxii, his verbis: « Replicatoque volumine edicti. » Nam volumen nou dicitur nisi de charta.

(9) Κεκαينوρημένους ἐπ' αὐτοῖς. Vulg. αὐτούς. In codl. Med., Maz., Fuk. et Sav. rectius legitur ἐπ' αὐτοῖς. Sic enim vitatur κακοφωνία ex nimia repetitione ους syllabæ.

(10) Συγχωρουμένων. Nec Nicephorus, nec interpretes hanc vocem intellexerunt; quippe qui non animadvertierint vocem συγχωρεσθαι hic passive sumi.

(11) Ἄξιον ὡς ὄντως. Scribendum videtur ἀξίον. Refertur enim ad id quod præcessit, ἐνός. Porro de hoc Petro et de Dorotheo præposito cubiculi, Gorgonio, aliisque cubiculariis qui tunc cæsi sunt, vide Acta passionis Indis et Domnæ die xxvi Decembris.

λεῖτε. Οὐ χεῖρονα δὲ καὶ τὰ κατὰ τοὺς λοιποὺς ὄντα, λόγου φειδόμενοι συμμετρίας, παραλείψομεν, τοσοῦτον ἱστορήσαντες, ὥς ὁ γε Δωρόθεος καὶ ὁ Γοργόνιος, ἑτέροις ἅμα πλείοι τῆς βασιλικῆς οἰκετείας, μετὰ τοὺς πολυτρόπους ἀγῶνας βρόχιον τὴν ζωὴν μεταλλάξαντες, τῆς ἐνθέου νίκης ἀπηνέγκαντο βραβεῖα. Ἐν τούτῳ τῆς κατὰ Νικομήδειαν Ἐκκλησίας ὁ τρικαῦτα προεστὼς Ἀνθιμος, διὰ τὴν εἰς Χριστὴν μαρτυρίαν, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμενεται· τούτῳ δὲ πλῆθος ἄθουρον μαρτύρων προστίθεται, οὐκ οἷδ' ὅπως ἐν ταῖς κατὰ τὴν Νικομήδειαν βασιλείαις, πυρκαϊᾶς (12) ἐν αὐταῖς δὴ ταῖς ἡμέραις ἀφθείσης· ἦν καθ' ὑπόνοιαν ψευδῇ πρὸς τῶν ἡμετέρων ἐπιχειρηθῆναι λόγου διαδοθέντος, παγγενῇ σωρηδὼν βασιλικῷ νεύματι τῶν τῆδε θεοσεβῶν, οἳ μὲν ξίφει κατεσφάττοντο, οἳ δὲ διὰ πυρὸς ἐτελειούντο. Ὅτε λόγος ἔχει, προθυμῶς δείξ τινὶ καὶ λόρῳ, ἄνδρας ἅμα γυναιξὶν ἐπὶ τὴν πυρὰν καθάλλεσθαι· δῆσαντες δὲ οἱ δῆμιοι ἄλλο τι πλῆθος ἐπὶ σκάφαις, τοῖς θαλαττίοις ἐναπέδρῳπον βυθοῖς. Τοὺς δὲ γε βασιλικούς μετὰ θάνατον παῖδας, γῇ κατὰ τῆς προστηκούσης κηδείας παραδοθέντας, αὐτοὶς ἐξ ὑπαρχῆς ἀνορύξαντες ἐναποδρῶσαι θαλάσση καὶ αὐτοὺς ζῶντο δεῖν οἱ νενομισμένοι δεσπόται, ὥς ἂν μὴ ἐν μνήμασιν ἀποκειμένους προσκυνοῖεν τινες, θεοὺς αὐτοὺς, ὥς γε ζῶντο, λογιζόμενοι. Καὶ τὰ μὲν ἐπὶ τῆς Νικομηδείας κατὰ τὴν ἀρχὴν ἀποτελεσθέντα τοῦ διωγμοῦ, τοιαῦτα. Οὐκ εἰς μακρὴν δὲ ἑτέρων κατὰ τὴν Μελιτινὴν (13) οὕτω καλουμένην χώραν, καὶ αὖ πάλιν ἄλλων ἀμφοτέρων Συρίαν (14) ἐπιφυγεῖν τῇ βασιλείᾳ πεπειραμένων, τοὺς πανταχόσε τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶτας εἰρχαῖς καὶ δεσμοῖς ἐνεῖραι πρόσταγμα ἐφοῖτα βασιλικόν. Καὶ ἦν ἡ θεὰ τῶν ἐπὶ τούτοις γινομένων πᾶσαν διήγησιν ὑπεραίρουσα, μυρίου πληθους ἐν παντὶ τόπῳ καθειργνυμένου, καὶ τὰ πανταχῇ δεσποτήρια ἀνδροφόνους καὶ τυμωρούχοις πάλαι πρότερον ἐπεσκευασμένα, τότε πληρούντων ἐπισκόπων

A tyrium unius ex imperatoris cubiculariis, digni profecto suo nomine. Petrus enim ille vocabatur. Reliquorum vero martyria nihilo inferiora, tamen brevitalis studio hic omittemus. Id tantum retulisse sufficiet, quod Dorotheus et Gorgonius una cum aliis pluribus qui in palatio ministrabant, post cuiusque modi certamina, elisis laqueo faucibus, divine victoriæ præmium adepti sunt. Tunc etiam Anthimus, Ecclesiæ Nicomediensis episcopus, ob confessionem Christi in eadem urbe capite truncatus est. Huic adjuncta est ingens martyrum multitudo. Quippe iisdem diebus, nescio quo casu, in palatio excitatum erat incendium. Cujus cum nostros auctores fuisse publicus rumor falsa suspicione jactasset, imperiali jussu quotquot illic erant Delcultores, acervatim cum suis familiis, alii gladio, flammis alii consumpti periere. Tunc divina quadam alacritate quæ verbis explicari non potest, conciti viri simul ac mulieres, in ardentem rogi insiluisse dicuntur. 298 Alios quoque innumera-biles vinctos et scaphis impositos, carnifices in profundum mare projecere. Sed et corpora regionum cubiculariorum, quæ post mortem convenienti tradita fuerant sepulturæ, ipsi eorum legitimi domini erui ex sepulcro et in mare projici oportere censuerunt, ne quis illos sepulcris conditos, pro diis, ut ipsi quidem opinabantur, reputans, in posterum adoraret. Et hæc quidem in ipso persecutionis exordio Nicomediæ gesta sunt. Cæterum paulo post cum alii in Melitina Armeniæ regione, alii in Syria imperium arripere conati essent, promulgatum est imperatoris edictum, ut omnes ubique Ecclesiarum antistites vincti in carcerem truderentur. Earum vero rerum quæ postea factæ sunt spectaculum, omnem prorsus dicendi copiam superabat; quippe cum innumerabilis ubique hominum multitudo cu-

(12) *Πυρκαϊᾶς*. De hoc incendio quod Nicomediæ contigit anno 1 persecutionis, vide illustre testimonium Constantini imp. in Oratione ad sanctorum cæterum capite penultimo.

(13) *Κατὰ τὴν Μελιτινὴν*. In vetustissimo codice Maz. scribitur Μελιτινὴν accentu in penultima. Urbs et regio ita dicta est in minore Armenia, ut jam notavi. Porro de tyranno qui in ea regione imperium arripuit, nihil legi.

(14) *Ἄλλων ἀμφοτέρων Συρίαν*. Eugenium intelligit, qui in Syria brevi admodum tempore tyrannidem gessit. Totam historiam narrat Libanius tum in Oratione ad Theodosium post reconciliationem, pag. 411, tum in *Antiochico*, pag. 363. Quibus iungendus est locus ejusdem Libanii ex oratione ad Theodosium de seditione Antiochena, pag. 399. Erat quidam tribunus Seleuciæ, nomine Eugenius, qui militibus quingentis erat præpositus. His opus id injunctum erat, ut os portus aditumque excavarent. Milites cum diu noctuque sine intermissione laborarent, ægre id ferentes, præpositum suum ad imperium capessendum compellunt mortem minitantes nisi ipsis assensum præberet. Hoc modo coactus tribunus, purpura ex simulacro Dei ejuspiam abrepta, imperator salutatur; mox Antiochiam quæ tum præsidio militum vacua erat, ratus si eam sibi adjungere posset, plurimum inceptis profuturam, subito tendit, eamque circa occasum solis occupat. At milites, solita per totum iter lasci-

via usi, agros vastaverant, vinoque ac epulis sese ingurgitaverant. Quo comperto Antiochenses, paucitatem militum ebrietatemque despectui habentes, lapidibus ac cujusque modi telis, ipsis mulieribus adjuvantibus, tam tyrannum in palatium tendentem, quam milites omnes interfecerunt: ita ut πρὸς πρῶτον ὕπνον circa primam vigiliam, nemo ex ipsis superesset. At imperator, qui multam gratiam Antiochensibus habere debuisset, in Antiochensis et Seleucensis ordinis principes gladio animadvertit, cum nec hi nec illi quidquam commeruissent. Inter quos et avus Libanii, forma conspicuus et proceritate corporis, est interemptus. Hæc ex pag. 411 et 363. Porro Libanius in oratione ad Theodosium de seditione, nos docet hunc tribunum militum Seleucensium dictum esse Eugenium; imperatorem autem esse Diocletianum, quem Dioclem vero ac genuino nomine (sic enim dictum est teste Victoris *Epitome*) eo loco bis appellat. Sic enim ait: Ὁ δὲ Διοκλῆα λέγων σοι καὶ τὸν ἡναγκασμένον Εὐγένιον, καὶ τὴν ἐκ Σικελίας δεῦρο μετὰ μέθης ἀφίξιν, etc. Lego ἐκ Σελευκίας, ut ex aliis Libanii locis supra memoratis constat. Habes igitur tyranni nomen atque historiam, quam nos primi ex Libanii orationibus eruimus. Tempus vero quo Eugenius tyrannidem arripere conatus est, hic Eusebii locus declarat, Diocletiano scilicet octies et Maximiano septies coss.

stodiæ manciparetur : et carceres olim homicidis et sepulcrorum expilatoribus deputati, tunc episcopis, presbyteris, diaconis, lectoribus atque exorcistis complerentur, adeo ut iis qui ob crimina condemnati fuerant, nullus jam locus superesset. Rursus vero cum aliud edictum priora illa subsequutum fuisset, quo præcipiebatur ut carceribus inclusi, siquidem sacrificassent, liberi abire sinerentur ; si vero id renuerent, tormentis gravissimis cruciarentur ; vix jam iniri numerus potest omnium qui deinceps in singulis provinciis passi sunt martyrium ; ac præsertim eorum qui per Africam et Mauritaniam, per Thebaidem et Ægyptum sunt interfecti. Ex Ægypto quidem nonnulli in alias quoque urbes ac provincias transgressi, nobilibus martyriis inclaruerunt.

CAPUT VII.

De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.

Et quosdam quidem illorum in Palæstina clarnisse novimus, quosdam vero apud Tyrum urbem Phœnices. Quos quis est qui cum videret, non admiratus sit innumerabiles ictus flagrorum, et in his perferendis constantiam illorum revera illustrium Christianæ fidei athletarum : et post verba certamen cum bestiis humanum sanguinem lambere assuetis : atque in eo certamine incursus **299** pardorum, et ursorum immanium, aprorum etiam et taurorum, quos admoto igne et candenti ferro adversus illos incitabant : admirabilem denique fortissimorum martyrum in singulis bestiis sustinendis patientiam. Quæ cum gererentur, nos ipsi præsentem adceramus : ubi et divinam potentiam Servatoris nostri Jesu Christi, cui tunc martyres testimonium perhibebant, præsentem et semetipsam manifesto martyribus exhibentem perspeximus. Si quidem voracissimæ bestię, longo temporis spatio nec attingere sanctorum corpora, nec propius accedere sunt ausæ. Verum in alios quidem, qui a fide nostra alieni ipsas instigabant, impetum suum converterunt. Solos vero sacrosanctos athletas, qui nudis corporibus stabant, et commo-

(15) Τοῖς ἐπὶ κακουργίαις κατακρίτοις. Musculus vertit : « Ita ut iis qui propter maleficia damnabantur, nullus superesset in custodiis locus. » Christophoronus vero sic interpretatus est : « His qui maleficiis tenebantur obstricti, etc. » Ignoravit scilicet tam Musculus quam Christophoronus, reos post capitalem sententiam in carcere detentos adhuc fuisse, ex constitutione Tiberii.

(16) Αὐθις δ' ἐτέρων. Tertium hoc fuit edictum imperatorum contra Christianos. Primo quidem edicto jusserat imperator destrui ecclesias, et Scripturas sacras igne comburi : utque honorati si sacrificari recusassent, dignitate sua privarentur ; viliores libertatem amitterent, ut est in capite 2. Alterum edictum paulo post subsequutum est, ut episcopi, presbyteri et diaconi in carcerem conjicerentur, et ad sacrificandum omnibus modis compellerentur, ut ibidem scribit Eusebius. Tertium edictum, omnes cujuscunque generis Christianos tam laicos quam clericos comprehendit, quod anno persecutionis ii propositum esse ait Eusebius in libro *De martyribus Palæstinæ*, cap. 3. Videtur tamen hoc edictum potius quartum fuisse. Secundum enim edictum ac tertium ad solos sacerdotes

καὶ πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἀναγκαστῶν τε καὶ ἐπορκιστῶν, ὡς μὴδὲ χώραν ἔτι τοῖς ἐπὶ κακουργίαις κατακρίτοις (15) αὐτοῖσι καταλείπεσθαι. Αὐθις δ' ἐτέρων (16) τὰ πρῶτα γράμματα ἐπικατεληφθῶτων, ἐν οἷς τοὺς κατακλείστους, θύσαντας μὲν, ἔξιν βαδίζειν ἐπ' ἐλευθερίας, ἐνισταμένους δὲ μυρίαὶς καταξάλλειν προσέτακτο βασάνοις, πῶς ἂν πάλιν ἐνταῦθα τῶν καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν μαρτύρων ἀριθμήσειέ τις τὸ πλῆθος, καὶ μάλιστα τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν καὶ τὸ Μάγρων ἔθνος, Θηβαῖδα τε καὶ κατ' Αἴγυπτον ; ἐξ ἧς καὶ εἰς ἐτέρας ἡδὴ προελθόντες πόλεις τε καὶ ἐπαρχίας, διέπρεψαν τοῖς μαρτυρίοις.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῶν κατὰ Φοινίκην Αἰγυπτίων
(Nic. H. E. vii, 7).

Ἰσμεν γοῦν τοὺς ἐξ αὐτῶν διαλάμψαντας ἐν Παλαιστίνῃ, Ἰσμεν δὲ καὶ τοὺς ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης· οὗς τίς ἰδὼν, οὐ κατεπλάγη τὰς ἀναριθμήτους μαστιγὰς, καὶ τὰς ἐν τούτοις τῶν ὡς ἀληθῶς παραδόξων (17) τῆς θεοσεβείας ἀθλητῶν ἐνστάσεις, τὸν τε παραχρῆμα μετὰ τὰς μαστιγὰς ἐν θηρσὶν αἰμοδόροις ἄνθρωπον, καὶ τὰς ἐν τούτῳ παρόδων καὶ διαφόρων ἄρκτων, σῶν τε ἀγρίων καὶ πυρὶ καὶ σιδήρῳ κεκαυτηριασμένων βοῶν προσβολὰς, καὶ τὰς πρὸς ἑκάστον τῶν θηρίων θαυμασίους τῶν γενναίων ὑπομονάς ; Οἷς γιγνομένοις καὶ αὐτοὶ παρήμεν, ὀπηνίκα τοῦ μαρτυρουμένου Σωτῆρος ἡμῶν αὐτοῦ δὴ Ἰησοῦ Χριστοῦ τὴν θείαν δύναμιν ἐπιπαροῦσαν, ἐναργῶς τε αὐτῇ τοῖς μάρτυσιν ἐπιδεικνύσαν ἰστορήσαμεν, τῶν ἀνθρωποδόρων ἐπὶ πλεῖον χρόνον μὴ προσψάειν μὴδὲ πλησιάζειν τοῖς τῶν θεοφιλῶν σώμασιν ἐπιτολμῶντων, ἀλλ' ἐπὶ μὲν τοὺς ἄλλους, ὅσοι δὴπουθεν ἐξωθεν (18) ἐρεθισμοῖς παρώρων αὐτὰ, φερομένων, μόνων δὲ τῶν ἱερῶν ἀθλητῶν γυμνῶν ἐστῶτων καὶ ταῖς χερσὶ κατασειόντων, ἐπὶ τε σφῶν αὐτοὺς ἐπισπωμένων (τούτο γὰρ αὐτοῖς ἐκελεύετο πράττειν) μὴδ' ὅλως ἐφαπτομένων, ἀλλ' ἐσθ' ὅπη μὲν καὶ ἐπ' αὐτοὺς ὀρμύνων, οἷα δὲ πρὸς τινας θειοτέρας δυνάμεις ἀνακρου-

pertinebat. Ac secundo quidem jussum erat ut in carcerem conjicerentur. Tertio vero mandatum est, ut iidem sacerdotes tormentis adhibitis ad sacrificandum compellerentur.

(17) Τῶν ἀληθῶς παραδόξων. Paradoxi dicebantur athletæ qui multas victorias reulerant, ut jampridem notavit Petrus Faber in *Agonistico*, lib. iii, pag. 603. Porro in *cod. Med. et Maz.* legitur τῶν ὡς ἀληθῶς, quod certe est elegantius.

(18) Ἐξωθεν. Nicephorus in capite 7 lib. vii, intellexit eos qui extra arenam stabant, et bestias clamoribus incitabant. Sed Rufinus non spectatores intellexit, sed arenas, quibus artis est instigare bestias, ut ipse loquitur : « Verum bestię, inquit, illos ipsos, qui ad instigandum mittuntur, incredibili velocitate adscerpunt. » Christophoronus Nicephori expositionem secutus est. Sic enim vertit : « In infideles qui extra repagula, alius aliunde, eas in martyres instigarunt, » etc. Ex quo apparet eum duplici modo interpretatum esse vocem ἔξωθεν ; tam de infidelibus, quam de iis qui extra arenam stabant. Occurrit eadem vox infra in hoc capite τοὺς μὲν ἄλλους τῶν ἐξωθεν προσκύνωντων.

ομένων, καὶ αὖ πάλιν εἰς τοῦτίσω χωρούντων. Ὁ καὶ A
εἰς μακρὸν γινόμενον, θαῦμα παρείχεν οὐ σμικρὸν
τοῖς θεωμένοις, ὥστε ἡδὴ διὰ τὸ ἀπρακτον τοῦ πρώ-
του, δεύτερον καὶ τρίτον προσαφίσθαι ἐνὶ καὶ τῷ
αὐτῷ μάρτυρι θηρίον. Καταπλάγῃναι δ' ἦν τὴν ἐπὶ
τούτοις ἀπόδητον τῶν ἱερῶν ἐκείνων καρτερίαν, καὶ
τὴν ἐν σώμασι νέοις βεδηκυῖαν καὶ ἀδιάτρεπτον ἐν-
στασιν. Ἐώρας γοῦν ἡλικίαν οὐδ' ὅλων ἐτῶν εἴκοσι,
δίχα δεσμῶν ἐστῶτος νέου, καὶ τὰς μὲν χεῖρας ἐφα-
πλοῦντος εἰς σταυροῦ τύπον, ἀκαταπλήκτω δὲ καὶ
ἀτρεμεῖ διανοίᾳ ταῖς πρὸς τὸ θεῖον σχολαίτατα τετα-
μένου λιταῖς, μὴδ' ὅλως τε μεθισταμένου μὴδ' ἀπο-
κλίνοντός ποι τοῦ ἐνθα εἰστήκει τόπου, ἄρκτων καὶ
παρδάλειων θυμοῦ καὶ θανάτου πνεόντων, καὶ σχεδὸν
αὐτῆς καθαπτομένων αὐτοῦ τῆς ἀρχῆς, ἀλλ' οὐκ οἶδ'
ὅπως θείᾳ καὶ ἀπορρήτῳ δυνάμει μονονουχὶ φραττο-
μένων τὸ στόμα, καὶ αὖθις παλινδρομοῦντων εἰς τοῦ-
τίσω. Καὶ οὗτος μὲν οὖν τοιοῦτός τις ἦν. Πάλιν δ'
ἂν ἐτέρους εἶδες, πέντε γὰρ οἱ πάντες ἐτύγγανον,
ἡγρωμένοι ταύρω παραδληθέντας, ὃς τοὺς μὲν ἄλλους
τῶν ἐξωθεν προσιδόντων, τοῖς κέρασιν εἰς τὸν ἀέρα
ρίπτων διεσπάρττεν, ἡμιονήτας αἰρεσθαι καταλιπὼν,
ἐπὶ μόνους δὲ θυμῷ καὶ ἀπειλῇ τοὺς ἱεροὺς ὁρμῶν
μάρτυρας, οὐδὲ πλησιάζειν αὐτοῖς οἷός τε ἦν, κυρίτ-
των δὲ τοῖς ποσὶ (19) καὶ τοῖς κέρασι τῇδε κάκεισε
χρῶμενος, καὶ διὰ τοὺς τῶν καυτήρων ἐρεθισμοὺς
θυμοῦ καὶ ἀπειλῆς πνέων, εἰς τοῦτίσω πρὸς τῆς ἱε-
ρᾶς ἀνθελκετο Προνοίας· ὥς μὴδὲ τούτου μὴδὲν μη-
δαμῶς αὐτοὺς ἀδικήσαντος, ἕτερα ἄττα αὐτοῖς ἐπι-
αφίσθαι θηρία. Τέλος δὴ οὖν μετὰ τὰς δεινὰς καὶ ποι-
κίλλας τούτων προσβολὰς, ξίφει κατασφαγέντες (20)
οἱ πάντες, ἀντὶ γῆς καὶ τάφων τοῖς θαλαττίοις παρα-
διδόνται κύμασι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Π'.

Περὶ τῶν κατὰ τὴν Αἴγυπτον (Nic. H. E. vii, 8).

Καὶ τοιοῦτος μὲν ὁ ἀγὼν τῶν κατὰ Τύρον τοὺς
ὑπὲρ εὐσεβείας ἄθλους ἐνδειξαμένον Αἰγυπτίων.
Θαυμάσειε δ' ἂν τις αὐτῶν καὶ τοὺς ἐπὶ τῆς οἰκείας
γῆς μαρτυρήσαντας· ἐνθα μυριοὶ τὸν ἀριθμὸν ἄνδρες
ἅμα γυναιξὶ καὶ παισιν, ὑπὲρ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν
διδασκαλίας τοῦ προσκαίρου ζῆν καταφρονήσαντες,
διαφόρους ὑπέμειναν θανάτους. Οἱ μὲν αὐτῶν μετὰ
ξυσμοὺς καὶ στρεβλώσεις μάστιγας τε χαλεπωτάτας, D
καὶ μυρίας ἄλλας ποικίλλας καὶ φρικτὰς ἀκοῦσαι βα-
σάνους πυρὶ παραδοθέντες, οἱ δὲ πελάγει καταδρο-
χθισθέντες, ἄλλοι δὲ εὐθαρσῶς τοῖς ἀποτέμνουσι τὰς
ἐαυτῶν προτειναντες κεφαλὰς, οἱ δὲ καὶ ἐναποθανόν-
τες ταῖς βασάνοις, ἕτεροι δὲ λιμῷ διαφθαρέντες· καὶ
ἄλλοι πάλιν ἀνασκολοπισθέντες, οἱ μὲν κατὰ τὸ σύν-
ηθες τοῖς κακούργοις, οἱ δὲ καὶ χειρόνως ἀνάπτειν

(19) *Κυρίττων δὲ τοῖς ποσὶ*. Hunc locum Nicephorus interpolavit et in sensum prorsus alienum convertit.

(20) *Ξίφει κατασφαγέντες*. Langus vertit « jugulati, » recte, ut equidem sentio. Mos enim erat, ut

tis manibus eas in semetipsos provocabant (idenim
facere jubebantur) ne contigerunt quidem. Imo in-
terdum quidem in eos irruerant; sed protinus
quasi divina quadam virtute repulsæ, retro cede-
bant. Quæ cum diutius fierent, non mediocri ad-
miracione defixi erant spectatores: adeo ut ob
cassum et inanem prioris bestię incursum, altera
rursus ac tertia in unum eundemque martyrem
emitteretur. Mirari tunc licebat intrepidam erga
hæc sanctorum constantiam, et stabilem atque in-
concussam in teneris corporibus animi fortitudi-
nem. Quippe vidisses tunc adolescentulum vixdum
vicesimum ætatis annum ingressum, absque vincu-
lis stantem: et manibus in crucis formam expan-
sis, firmoque et impavido animo attentissime Deo
supplicantem; nec ab eo in quo steterat loco re-
cedentem aut ullatenus declinantem: cum interim
ursi et pardi furorem ac mortem anhelitu ipso spi-
rantes, membra illius pene jam morsibus invade-
rent. Qui tamen, nescio quo pacto, constrictis di-
vina quadam et arcana virtute ipsorum faucibus,
retro protinus abscedebant. Et hic quidem se ges-
sit isto quem diximus modo. Rursus vero alios vi-
disse (erant enim omnes numero quinque) efferato
objectos tauro, qui alios quidem ex infidelium nu-
mero cornibus in sublime jactatos discerpebat ac
semivivos asportandos relinquebat: ad solos autem
sacros martyres, cum in eos furens et minabundus
irrueret, ne accedere quidem poterat. Sed pedibus
terram quatens, et hac illac jactans cornua, atque
ob caudentis ferri stimulos 300 furorem ac minas
spirans, nihilominus divina obsistente providentia
retro avertebatur. Proinde cum nullatenus ab eo

CAPUT VIII.

De iis qui in Ægypto passi sunt.

Hujusmodi fuit certamen Ægyptiorum, qui in
urbe Tyro pro pietate gloriose dimicarunt. Sed et
illos Ægyptios qui domi martyrium perpassi sunt,
merito quis admiretur. Illic enim viri prope innu-
merabiles cum uxoribus et liberis, pro Servatoris
nostri doctrina temporalem hanc vitam aspernati,
varia mortis genera sustinuerunt: alii quidem post
ungulas ac fidiculas, post crudelissima verbera et
varios ipso etiam dictu horrendos cruciatus flam-
mis absumpti: alii vero in mare demersi. Alii car-
nificibus capita sua amputanda alacri animo præ-
buerunt. Nonnulli tormentis ipsis immortui; qui-
dam fame consumpti. Alii denique in crucem acti;
pars eo modo quo malefici vulgo suffigi solent:
pars atrociori, capite deorsum verso clavis confixi,

confectores immitterentur, qui noxios in arena
jugularent, ut supra observavi ubi de passione Poly-
carpi. Cave igitur existimes martyres illos capite
truncatos fuisse.

et vivi eo usque servati, quoad in ipsis patibulis fame interiissent.

CAPUT IX.

De iis qui in Thebaide passi sunt.

Verum omnem dicendi copiam superant cruciatus illi ac dolores quos apud Thebaidem martyres pertulerunt, acutis testis vice ungularum adhibitis toto corpore ad mortem usque lacerati. Mulieres vero altero pede religatæ sublimes capite deorsum vergente, machinis quibusdam in altum sublatae, nudisque ac prorsus intactis corporibus, foedissimum simul atque inhumanissimum spectaculum cunctis intuentibus præbuerunt. Alii rursus ad arbores et ramos alligati interiire. Nam cum robustissimos ramos inflexos machinamentis quibusdam in unum coire fecissent, **301** martyrum cruribus utrinque ad eos religatis, ramos in proprium ac naturalem situm reverti sinebant, ut membra eorum adversus quos hæc excogitaverant, uno simul impetu discerperentur. Atque hæc omnia non paucis diebus nec exiguo temporis spatio, sed prolixo aliquot annorum curriculo continue perpetrata sunt: cum nunc deni, interdum viceni et amplius; nonnunquam ad triginta usque et sexaginta; quandoque et centeni viri simul ac mulieres cum parvulis uno die interficerentur, variis ac per vices alternatis suppliciis addicti. Nos quoque cum in illis partibus degeremus, quam plurimos acervatim uno die: alios quidem capite truncatos, alios vero flammis traditos vidimus. Adeo ut gladii ipsi hebetarentur, et cedere amplius non valentes frangerentur; ipsique carnifices viribus fatiscientes, sibi invicem succederent. Quo quidem tempore mirabilem in primis animi ardorem, vereque divinam virtutem et alacritatem eorum qui in Christum Dei crediderant, oculis nostris conspeximus. Etenim vixdum adversus primos lata erat sententia, cum alii aliunde ad tribunal iudicis prosilierunt, Christianos sese confessi. Et pericula quidem cunctaque multiforium tormentorum genera parvi ducebant: supremi vero omnium Numinis cultum libera voce absque ullo metu profitebantur; et cum gaudio atque hilaritate, ridentes capitalem sententiam excipiebant: adeo ut in laudem conditoris omnium Dei psalmos hymnosque et gratiarum actiones ad extremum usque spiritum concinerent. Et hi quidem admiratione profecto digni exstiterunt. Verum ii maximam præ cunctis laudem atque admirationem merentur, qui opibus ac nobilitate pollentes, et ob eloquentiam ac philosophiæ

κατωκάρα προσηλωθέντες, τηρούμενοι τε ζῶντες, εἰσότε καὶ ἐπ' αὐτῶν ἱερῶν λιμῷ διαφθαρείεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν κατὰ Θηβαΐδα (Nic. II. E. vii, 8).

Πάντα δ' ὑπεραίρει λόγον, καὶ ἄς ὑπέμειναν αἰκίας καὶ ἀλγυδῶνας οἱ κατὰ Θηβαΐδα μάρτυρες, ὁστράχοις ἀντὶ ὀνύχων ὅλον τὸ σῶμα καὶ μέχρις ἀπαλλαγῆς τοῦ βίου καταξαινόμενοι, γυναῖα τε τοῖν ποδοῖν ἐξ ἑνὸς ἀποδεσμούμενα, μετέωρά τε καὶ διαέρια (21) κάτω κεφαλὴν μαγγάνοις τισὶν εἰς ὕψος ἀνελκόμενα, γυμνοῖς τε παντελῶς καὶ μηδ' ἐπικεκαλυμμένοις τοῖς σώμασι, θεῶν ταύτην αἰσχίστην καὶ πάντων ὠμοτάτην καὶ ἀπανθρωποτάτην τοῖς ὁρώσιν ἅπασιν παρεσχημένα. Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν δένδροις καὶ πρέμνοις ἐναπέθνησκον δεσμούμενοι. Τοὺς γὰρ μάλιστα στεῖροτάτους τῶν κλάδων μηχαναῖς τισιν ἐπὶ ταῦτον συνέλκοντες, εἰς ἐκάτερα τε τούτων τὰ τῶν μαρτύρων ἀποτείνοντες σχέλη, εἰς τὴν ἑαυτῶν ἤρπτεσαν τοὺς κλάδους φέρεσθαι φύσιν, ἄθρουν τῶν μελῶν διασπασμὸν καθ' ὧν ταῦτ' ἐνεχείρουν, ἐπινοοῦντες. Καὶ ταῦτα γε πάντα ἐνηργεῖτο οὐκ ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας ἢ χρόνον τινὰ βραχὺν, ἀλλ' ἐπὶ μακρὸν ὅλων ἐτῶν διάστημα, ὅτε μὲν πλειόνων ἢ δέκα, ὅτε δὲ ὑπὲρ τοὺς εἴκοσι τὸν ἀριθμὸν ἀναιρουμένων, ἄλλοτε δὲ οὐχ ἥττον καὶ τριάκοντα, ἥδη δὲ ἐγγὺς πού καὶ ἐξήκοντα, καὶ πάλιν ἄλλοτε ἑκατὸν ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ ἄνδρες ἅμα κομιδῇ νηπίοις καὶ γυναῖξιν ἐκτείνοντο, ποικίλαις καὶ ἐναλλαττούσαις τιμωραῖς καταδικαζόμενοι. Ἰστορήσαμεν δὲ καὶ αὐτοὶ (22) ἐπὶ τῶν τόπων γενόμενοι, πλείους ἀθρόως κατὰ μίαν ἡμέραν, τοὺς μὲν τῆς κεφαλῆς ἀποτομὴν ὑπομείναντας, τοὺς δὲ τὴν διὰ πυρὸς τιμωρίαν· ὡς ἀμβλύνεσθαι φρονέοντα τὸν σίδηρον, ἀτονούντ' αὖτε διαβλῆσθαι, αὐτούς τε τοὺς ἀναιρούοντας ἀποκάμνοντας, ἀμοιβὰδ' ἀλλήλους διαδέχεσθαι. Ὅτε καὶ θαυμασιωτάτην ὁρμὴν, θεῶν τε ὡς ἀληθῶς δύναμιν καὶ προθυμίαν τῶν εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ πεπιστευκότων συνειρωμέν. Ἄμα γοῦν τῇ κατὰ τῶν προτέρων ἀποφάσει, ἐπέπρδων ἄλλοθεν ἄλλοι τῷ πρὸ τοῦ δικαστοῦ βήματι (23), Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογοῦντες, ἀφροντιστως μὲν πρὸς τὰ δεινὰ καὶ τοὺς τῶν πολυειδῶν βασάνων τρόπους διακείμενοι, ἀκαταπλήκτως δὲ παρόρσιαζόμενοι ἐπὶ τῇ εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν εὐσεβείᾳ, μετὰ τε χαρᾶς καὶ γέλωτος καὶ εὐφροσύνης τὴν ὑστάτην ἀπόφασιν τοῦ θανάτου καταδεχόμενοι, ὥστε ψάλλειν, καὶ ὕμνους καὶ εὐχαριστίας εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν μέχρις αὐτῆς ἐσχάτης ἀναπέμπειν ἀναπνοῆς. Θαυμάσιοι μὲν οὖν καὶ οὗτοι· ἐξαιρέτως δὲ ἐκεῖνοι θαυμασιώτεροι, οἱ πλούτῳ μὲν καὶ εὐγενείᾳ καὶ δόξῃ, λόγῳ τε καὶ φιλοσοφίᾳ διαπρέψαντες, πάντα γε μὴν δεύτερα θέ-

(21) Διαέρια. Monstrosam lectionem hic exhibet Nicephorus: ex quo apparet illum depravatissimis Eusebii codicibus usum fuisse. Nam pro διαέρια, habet οἷά τινα ἱερέα, quod sensu caret.

(22) Ἰστορήσαμεν δὲ καὶ αὐτοί. Ex hoc loco discimus, Eusebium in Ægypto versatum fuisse, quod etiam testatur Theodorus Metochita in *Collectaneis*: quo loco observat omnes non modo Ægyptios, verum etiam eos qui in Ægypto versati sunt, intricata qua-

dam et obscura dictione in scribendo usos fuisse. Inter quos non postremo loco recenset Eusebium nostrum.

(23) Τῷ πρὸ τοῦ δικαστοῦ βήματι. Mira locutio, tribunal quod est ante iudicem. Βῆμα ergo sumitur pro gradibus tribunalis. Hinc iudex sedere dicitur πρὸ τοῦ βήματος, id est, pro tribunali, vel pro tribunalibus, ut hic loquitur Rufinus.

μενοι τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, καὶ τῆς εἰς τὸν Σωτῆρα καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστεως· οἷος Φιλόρωμος ἦν, ἀρχὴν τινα οὐ τὴν τυχοῦσαν τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν βασιλικῆς διοικήσεως (24) ἐγκεχειρισμένος, ὃς μετὰ τοῦ ἀξιώματος καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς τιμῆς ὑπὸ στρατιώταις δορυφορούμενος, ἐκάστης ἀνεκρίνετο ἡμέρας· Φιλέας τε τῆς Θμουϊτῶν Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος, διαπρέψας ἀνὴρ ταῖς κατὰ τὴν πατριδα πολιταίαις τε καὶ λειτουργίαις, ἐν τε τοῖς κατὰ φιλοσοφίαν λόγοις· οἱ καὶ μυρίων ὄσων πρὸς αἵματός τε καὶ τῶν ἄλλων φίλων ἀντιβολούντων, ἔτι μὴ τῶν ἐπ' ἀξίας [ἀρχόντων] (25), πρὸς δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαστοῦ (26) παρακαλοῦντος, ὥς ἂν αὐτῶν οἶκτον λάθοιεν, φειδῶ τε παίδων καὶ γυναικῶν ποιήσονται, οὐδαμῶς πρὸς τῶν τοσοῦτων ἐπὶ τὸ φιλοζῶσαι μὲν ἐλίσθαι, καταφρονῆσαι δὲ τῶν περὶ ὁμολογίας καὶ ἀρνήσεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν θεσμῶν ὑπήχθησαν, ἀνδρείῳ δὲ λογισμῷ καὶ φιλοσόφῳ, μᾶλλον δὲ εὐσεβεῖ καὶ φιλοθέῳ ψυχῇ, πρὸς ἀπάσας τοῦ δικαστοῦ τάς τε ἀπειλὰς καὶ τὰς ὕβρεις ἐνστάνας, ἀμφοὶ τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.

(24) Τῆς κατ' Ἀλεξάνδρειαν βασιλικῆς διοικήσεως. Erat igitur Philoromus, rationalis, seu procurator summarum Ægypti. Hæc enim dignitas his verbis designatur. At Rufinus cum hæc non intelligeret, ita veritit: « Philoromus agens turmam militum Romanorum. » Quem secutus Usuardus, Ado et cæteri die iv Februarii, Philoromum tribunalum vocaverunt, gravi errore. Sed neque Simeon Metaphrastes hunc Eusebii locum intellexit. Nam in Actis ms. passionis Philoromi ac Phileæ, quæ mihi communicavit R. P. Franciscus Combelsius, de Philoromo ita scribit: « Οὗ δὲ ἐταῖρος τοῦτω κατὰ πάντα Φιλόρωμος, μεγίστης ὄσης παρὰ τῶν τότε κρατούντων ἐξουσίας ἀρχὴν ἐμπιστεύεται· ὅψ' ὧν διέπειν πάσης γῆς Αἰγυπτίου πιστευθεὶς καὶ Ἀλεξάνδρειαν πόλεως τὸ στρατόπεδον, ἥ μία καὶ αὕτη καὶ πρώτη τῆς Αἰγυπτίων χώρας μητρόπολις καταγγέλλεται, τῶν ἐν αὐτῇ πραγμάτων δημοσίων τὴν ἀρχὴν ἐμπιστεύεται. Id est: « Huius autem Phileæ rationalis et æqualis per omnia Philoromus, maxima quadam dignitate ornatus est ab iis qui tunc temporis imperium administrabant. A quibus cum totius Ægypti et Alexandriæ (quæ sola ac prima universæ provincie metropolis est) exercitus regendos accepisset, publicorum negotiorum in ea civitate curam gerebat. » Vides ut Metaphrastes ad eundem quem cæteri lapidem impexit. Atqui βασιλικὴ διοίκησις, est rationalis seu procuratoris Cæsaris officium, ut dixi. Certe diocætes sub regibus Alexandrinis olim dicebatur, is qui postea sub principibus Romanis dictus est rationalis seu procurator summarum Ægypti, ut jampridem notavi ad excerpta Polybii Megalopolitani, pag. 23. Sic apud Dionem Cocceianum in lib. xlii Pothinus διοικητὴς dicitur, quem Cæsar in libro *De bello Alexandrino* procuratorem regni vocat. Sed et Eusebii quæ sequuntur verba, satis indicant eam Philoromi dignitatem civilem fuisse, non militarem. Addit enim Eusebius, ὑπὸ στρατιώταις δορυφορούμενος ἐκάστης ἀνεκρίνετο ἡμέρας. Id est, « stipatus militibus seu officialibus, quotidie jus dicebat. » Quæ verba utin tribunalum cadere non possunt, ita egregie conveniunt rationali. Quippe rationales officium seu apparitionem habebant, et jus dicebant. Ammianus Marcellinus in libro xxviii: « Quæsitus in unum impiorum hominum globus, imitatus rationalis officium ipsumque iudicium, » etc., ubi vide quæ olim observavi. Quibus

A studium non mediocrem gloriam consecuti, tamen veram pietatem et fidem in Dominum ac Servatorem nostrum Jesum Christum his omnibus præposuerunt. Huiusmodi fuit Philoromus: qui non vulgarem magistratum, procuratoris scilicet summæ rei apud Alexandriam gerebat; et pro dignitate ac prærogativa honoris Romani, stipatus militibus quotidie jus dicebat. Huiusmodi etiam fuit Phileas Ecclesiæ Thmuitarum episcopus; vir cunctis in patria honoribus ac muneribus summa cum laude perfunctus, et in philosophiæ 302 studiis admodum clarus. Qui cum innumeri cognati atque amici, quidam etiam ex magistratibus atque honoratis eo rogarent; cum iudex ipse eos cohortaretur ut sui ipsorum misereri, et uxoribus ac liberis suis consulere vellent, nunquam his omnibus adduci potuerunt, ut vitæ suæ conservandæ causa, divinas leges de confessione et negatione nominis Christi late contemnerent: sed virili ac philosophico animo, seu potius religiosa ac Deo dicata mente, adversus omnes iudicis minas et contumelias ambo perstantes, securi percussi sunt.

adile epistolam Flavii Himerii, rationalis Ægypti ad præfectum Mareotæ quam refert Athanasius in *Apologetica*, τὴν σύνοψιν ποιησάμενος, εἰς τὴν τάξιν ἀνενεγκάσθαι. Sed et Acta apud rationalem confecta fuisse ibidem docetur. Habebat ergo officialem ab actis.

(25) Τῶν ἐπ' ἀξίας ἀρχόντων. Ultima vox delenda esse mihi videtur. Est enim, ut opinor, scholium additum ad explicationem vocum præcedentium. Quamquam οἱ ἐπ' ἀξίας non tam magistratus significant quam honoratos, ut Latini vocant, id est, eos qui honoribus perfuncti sunt. De honoratis multa olim notavi ad librum xiv Ammiani Marcellini. Certe vocem ἀρχοντας hic superfluum esse apparet. Nullus enim erat ἀρχων præter ipsum iudicem: nisi forte magistratus municipales intelligas.

(26) Καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαστοῦ. In Actis passionis Phileæ, præses hic dicitur Culcianus. Fuit autem Culcianus præses Thebaidis, ut docet Epiphanius. Proinde Phileas passus est in Thebaide, non autem Alexandriæ, ut quidam putant. Quos in errorum induxit Eusebii locus ex cap. 10, ubi Phileæ epistola referretur, quam ille ad Thmuitas scripsit Alexandria, paulo ante agonem martyrii sui. Verum, ut dixi, Culcianus præses Thebaidis a quo damnatus est, manifesto arguit illum in Thebaide passum fuisse. Cæterum acta illa passionis Phileæ nuper edita sunt Antwerpæ. Quibus plane consentit codex ms. Bibliothecæ Sancti Victoris. Interpolata sunt autem a quodam Gregorio, qui ex lib. viii *Historiæ Ecclesiasticæ* Rufini multa inseruit. Vera igitur acta incipiunt ab his verbis: « Imposito ergo Phileæ super ambonem, Culcianus præses dixit, » etc. In fine item quedam addita sunt ex Rufino de Philoromo martyre. Symeon tamen Metaphrastes in Actis ms. passionis Phileæ et Philoromi, eos Alexandriæ passos esse dicit. Sic enim habet: Φιλέας γὰρ οὗτος ὁ ἑνδοξος, καὶ σὺν αὐτῷ Φιλόρωμος, οἱ πανάγιοι μάρτυρες, τότε δὴ τῷ κατ' Αἰγύπτου δικάζοντι ἀρχόντι ἐπ' Ἀλεξανδρείας ὄντι, πλείστα ὅσα παρ' αὐτοῦ ζητηθέντες, δέσμοι προσηνέχθησαν. Et in fine, postquam sententiam præfecti Augustalis retulit in eos latam, hæc subiungit: Οἱ δὲ ἅγιοι ἀμφοὶ ἐπὶ τὸ τέλος τῆς αὐτῶν μαρτυρίας ὑπὸ τῶν δημίων ἐτύροντο καὶ δὴ ἐν τῷ ὠρισμένῳ τόπῳ γενόμενοι, τῇ θεῇ τε δόξῃ εὐνεκα τῶν τοιοῦτων στεφά-

CAPUT X.

*De his quæ Alexandriæ gesta sunt, testimonium
Phileæ martyris.*

Verum quandoquidem Phileam in Græcorum disciplinis apprime versatum fuisse retulimus, ipse nunc prodeat, tum de seipso testimonium dicturus, quis et unde fuerit: tum martyria illa quæ per id tempus Alexandriæ contigerunt, accuratius quam nos relaturus his verbis. Ex epistola Phileæ ad Thmuitas. Hæc igitur omnia exempla ac signa, et pulcherrima documenta in sacris litteris exstare cum scirent beatissimi qui nobiscum versati sunt martyres; absque ulla cunctatione, oculum mentis in supremum omnium Deum sincere defigentes, et mortem pro pietate libenti animo amplectentes, vocationi suæ pertinaciter inhæserunt. Quippe qui probe nosset Dominum nostrum Jesum Christum nostra causa hominem idcirco factum fuisse, ut et peccatum omnino excinderet, et ad vitam æternam contententibus nobis subsidia itineris compararet. « Non enim rapinam arbitratus est Christus esse se æqualem Deo; sed exinanivit seipsum, servi formam induens: et specie ipsa inventus quasi homo, humiliavit semetipsum usque ad mortem; et quidem mortem crucis ³⁰. » Proinde meliora charismata consecrantes martyres qui Christum gestabant, omnes ærumnas, omnia tormentorum genera quæ excogitari potuerant, non semel, sed iterum ac sæpius nonnulli sustinuerunt. Et cum satellites non solum verbis minantes, sed etiam factis terrorem ipsis incutere certatim niterentur, non tamen **303** fracti sunt animo, eo quod « perfecta caritas foras ejiciebat timorem ³¹. » Quorum virtutem et in singulis tormentis fortitudinem, quæ tandem oratio possit percensere? Nam cum ens injuria afflicte cuius liceret, alii fustibus, alii virgis, alii flagris eus verberabant: quidam loris, nonnulli etiam funibus cædebant. Eratque hujusmodi cruciatuum spectaculum varium et multiplex plenumque malitiæ. Quidam enim illorum manibus

³⁰ Philipp. II, 6-8. ³¹ I Joan. IV, 18.

νων εὐχαριστήριον ἀναπέμψαντες, ἐπ' αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ὁμοῦ τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν, μὴν Παχῶν κγ' κατ' Αἰγυπτίους, κατὰ δὲ Ῥωμαίους πρὸ ὀκτῶ Καλανδῶν Ἰανουαρίων. Id est: « Ambo igitur sancti ad finem confessionis ipsorum tracti sunt a carnificibus. Cumque ad locum constitutum venissent, actis Deo gratiis ob ejusmodi coronas, in urbe Alexandria simul ambo capite truncati sunt, die xxi mensis Cheao juxta Ægyptios, juxta Romanos vero octavo Kalendas Januarias. » In appendice quoque Actorum Polyencti martyris quæ nuper edita est Antwerpæ, Philoromus Alexandriæ passus esse dicitur. Quare si vera sunt Acta illa Latina de quibus paulo ante dixi, in quibus Culciani præsidis interrogatio cum Phileæ responsionibus continetur, Culcianus præfectus Augustalis fuerit necesse est, tunc cum Phileas et Philoromus Alexandriæ subire martyrium. Certe Eusebius in sue lib. IX diserte affirmat, Culcianum hunc ad omnes honorum gradus a Maximino promotum fuisse.

(27) Hujus capituli titulus in codice Med. et Mazar. ita conceptus est: Περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἑγγραφοὶ διδασκαλῆαι. Titulus autem ca-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι' (27).

Φιλέου μάρτυρος περὶ τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν πεπραγμένων ἑγγραφοὶ διδασκαλῆαι (Nic. H. E. VII, 10).

Ἐπεὶ δὲ καὶ τῶν ἐξωθεν μαθημάτων ἕνεκα πολλοῦ λόγου ἄξιον γενέσθαι τὸν Φιλέαν ἔραμεν, αὐτὸς ἑαυτοῦ παρὶτω μάρτυς, ἅμα μὲν ἑαυτὸν ὅστις ποτ' ἦν ἐπιδείξων, ἅμα δὲ καὶ τὰ κατ' αὐτὸν ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ συμβεβηκότα μαρτύρια ἀκριβέστερον μᾶλλον ἢ ἡμεῖς ἱστορήσων διὰ τούτων τῶν λέξεων. Ἀπὸ τῶν Φιλέου πρὸς Θμουίτας γραμμάτων (28). Τούτων ἀπάντων ὑποδείγματων ἡμῖν καὶ ὑπογραμμῶν καὶ καλῶν γνωρισμάτων ἐν ταῖς θείαις καὶ ἱεραῖς Γραφαῖς κειμένων, οὐδὲν μελλήσαντες (29) οἱ μακάριοι οἱ σὺν ἡμῖν μάρτυρες, τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα πρὸς τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν καθαρῶς τείναντες, καὶ τὸν ἐπ' εὐσεβεῖα θάνατον ἐν νῷ λαβόντες, ἀπρὲς τῆς κλήσεως εἶχοντο, τὸν μὲν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν εὐρόντες ἐνανθρωπήσαντα δι' ἡμᾶς, ἵνα πᾶσαν μὲν ἁμαρτίαν ἐκκόψῃ, ἐφόδια δὲ τῆς εἰς τὴν αἰώνιον ζωὴν εἰσόδου ἡμῖν καταθήται. « οὐ γὰρ ἀρπαγμὸν ἠγάτατο τὸ εἶναι ἴσα Θεῷ, ἀλλ' ἑαυτὸν ἐκένωσε μορφῇ δούλου λαβὼν, καὶ σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος, ἑαυτὸν ἐταπείνωσεν ἕως θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ. » Διὸ καὶ ζηλώσαντες τὰ μέζονα χαρίσματα οἱ χριστοφόροι μάρτυρες (30), πάντα μὲν πόνον καὶ παντοίας αἰχισμῶν ἐπινοίας οὐκ εἰσάπαξ, ἀλλ' ἤδη καὶ δευτέρον τινες ὑπέμειναν, πᾶσας δὲ ἀπειλὰς οὐ λόγοις μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔργοις τῶν δορυφόρων κατ' αὐτῶν φιλοτιμουμένων, οὐκ ἐνεδίδουν τὴν γνώμην, διὰ τὸ τὴν τελείαν ἀγάπην ἐξω βάλλειν τὸν φόβον. Ὡς καταλέγειν τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐφ' ἐκάστη βασάνῃ ἀνδρείαν, τίς ἂν ἀρκέσειε λόγος; Ἀνέσεως γὰρ οὔσης ἅπασιν τοῖς βουλομένοις ἐνυθρίζειν, οἱ μὲν ξύλοις ἐπαίοντο, ἕτεροι δὲ ῥάβδοις, ἄλλοι δὲ μάστιξιν, ἕτεροι δὲ πάλιν ἱμάσιν, ἄλλοι δὲ σχοινίοις. Καὶ ἦν ἡ θεὰ τῶν αἰχισμῶν ἐνθλαγμένη, καὶ πολλὴν τὴν ἐν αὐτῇ κακίαν ἔχουσα. Οἱ μὲν γὰρ ὀπίσω τῷ χεῖρει δεσθέντες, περὶ τὸ ξύλον (31) ἐξηρτῶντο, καὶ μαργάνοις τιτὶ διετείοντο πᾶν μέλος. εἰθ' οὕτως διὰ παντὸς τοῦ σώματος ἐπηγὼν ἐκ καλεύσεως οἱ βασανισταὶ, οὐ καθάπερ τοῖς

pitis præcedentis ita perscriptus est, περὶ τῶν κατὰ Θεβαῖδα Φιλέου μάρτυρος, sed non dubito quin verba illa Φιλέου μάρτυρος, pertineant ad titulum c. 10. Quippe in eo capite refert Eusebius ex Phileæ litteris ad Thmuitas, martyria Alexandrinorum.

(28) Ἀπὸ τῶν Φιλέου πρὸς Θμουίτας γραμμάτων. Hæc verba majusculis litteris scribenda sunt ad distinctionem. Et in Regio quidem codice a reliquo textu modico intervallo separantur. In Mediceo autem libro locantur ad marginem; in Mazarino et Fuk. codice omittuntur.

(29) Vulg. οὐδὲν μελλήσαντες. Scribe μελλήσαντες ut legitur in codd. Med., Maz., Fuk. et Savil. idem error supra in cap. 4 hujus libri ex eorumdem codicum auctoritate a nobis emendatus est, et rursus infra in hac Phileæ epistola.

(30) Οἱ χριστοφόροι μάρτυρες. Id est Christo pleni. Sic Ignatius Antiochenus episcopus dictus est θεοφόρος, id est, Deo plenus.

(31) Περὶ τὸ ξύλον. Equuleum intelligo. Reisenim in equuleo suspensis latera ferreis ungulis exarabantur.

φονεῦσιν ἐπὶ τῶν πλευρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς γαστρὸς καὶ κνημῶν καὶ παρειῶν τοῖς ἀμυντηρίοις ἐκόλαζον (32). ἑτεροὶ δὲ ἀπὸ τῆς στοᾶς μιᾶς χειρὸς ἐξηρημένοι αἰωροῦντο, πάσης ἀλγηδὸνος δευνότεραν τὴν ἀπὸ τῶν ἄρθρων καὶ μελῶν τάσιν ἔχοντες. ἄλλοι δὲ πρὸς τοῖς κίονσιν ἀντιπρόσωποι ἐδοῦντο, οὐ βεβηκόσι τοῖς ποσὶ, τῷ δὲ βάρει τοῦ σώματος βιαζομένων μετὰ τάσεως ἀνελκομένων τῶν δεσμῶν. Καὶ τοῦθ' ὑπέμενον, οὐκ ἔφ' ὅσον προσδιελέγετο, οὐδ' αὐτοῖς ἐσχόλαζεν ὁ ἡγεμὼν, ἀλλὰ μονονουχὶ δι' ὅλης τῆς ἡμέρας. Ὅτε γὰρ καὶ ἐφ' ἐτέρους μετέβαινε, τοῖς προτέροις κατελίμπανεν ἐφεδρεύειν τοὺς τῇ ἐξουσίᾳ αὐτοῦ ὑπερεστουμένους (33), εἰ ποὺ τις ἡττηθείς τῶν βασάνων ἐνδιδῆναι ἐδόκει, ἀφειδῶς δὲ κελεύων καὶ τοῖς δεσμοῖς προσιέναι (34), καὶ μετὰ ταῦτα ψυχορραγοῦντας αὐτοὺς κατατιθεμένους εἰς τὴν γῆν ἔλκεσθαι· οὐ γὰρ εἶναι κἀν μέρος αὐτοῖς φροντίδος περὶ ἡμῶν. Ἄλλ' οὕτω ἐδόκουν διανοεῖσθαι (35), καὶ πράττειν, ὡς μηκέτ' ὄντων, ταύτην δευτέραν βάσανον (36) ἐπὶ ταῖς πληγαῖς τῶν ὑπεναντίων ἐφευρόντων. Ἦσαν δὲ οἱ καὶ μετὰ τοὺς αἰκισμοὺς ἐπὶ τοῦ ξύλου κείμενοι (37) διὰ τῶν τεσσάρων ὁπῶν διατεταμένοι ἄμφω τῷ πῶδε, οἷς καὶ κατ' ἀνάγκην αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ ξύλου ὑπτίους εἶναι, μὴ δυναμένους διὰ τὸ ἐναυλα τὰ τραύματα ἀπὸ τῶν πληγῶν καθ' ὅλου τοῦ σώματος ἔχειν. ἑτεροὶ δὲ εἰς τοῦδαφος ριφέντες, ἔκειντο ὑπὲρ τῆς τῶν βασάνων ἀπορώσεως προσβολῆς, δευνότεραν τὴν ὄψιν τῆς ἐνεργείας τοῖς ὁρώσι παρέχοντες, ποικίλας καὶ διαφόρους ἐν τοῖς σώμασι φέροντες τῶν βασάνων τὰς ἐπινοίας. Τούτων οὕτως ἐχόντων, οἱ μὲν ἐναπέθνησκον ταῖς βασάνοις, τῇ καρτερικῇ καταισχύναντες τὸν ἀντίπαλον· οἱ δὲ ἡμιθνήτες ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ συγκλειόμενοι, μετ' οὐ πολλὰς ἡμέρας ταῖς ἀλγηδόσι συνεχόμενοι ἐτελειοῦντο, οἱ δὲ λοιποὶ τῆς θεραπείας ἀνακτήσεως τυχόντες, τῷ χρόνῳ καὶ τῇ τῆς φυλακῆς διατριβῇ θαρσαλεώτεροι ἐγίνοντο. Οὕτω γοῦν ἦν ἱκανὰ προσετέτακτο, αἰρέσεως κειμένης ἥ ἐφαψάμενον τῆς ἐντρογῆς θυσίας ἀνενόχλητον εἶναι, τῆς ἐπαράτου ἐλευθερίας (38) παρ' αὐτῶν τυχόντα, ἥ μὴ θύοντα,

(32) Ἀμυντηρίοις ἐκόλαζον. Nicephorus emendat ἀμυντηρίοις τὰς κολάσεις. Recte ut apparet. Ἀμυντήρια autem sunt ungulae, ut recte Rufinus vertit. Videntur tamen ἀμυντήρια aliquid plus esse quam ungulae. Nam Hesychius ἀμυντήριον, ξίφος δίστομον interpretatur, id est, gladium utrinque acutum; et in hoc crudelitas iudicium notatur, qui non contenti simplicibus ungulis, novaculis ad exaranda martyrum latera utebantur.

(33) Τοὺς τῇ ἐξουσίᾳ ὑπερεστουμένους. Apparitores seu officiales intelligit, qui praefecto Augustali obsequiebantur. De hoc enim loquitur Phileas in hac epistola, et ἡγεμόνα eum vocat. Porro ἐξουσία fere de maioribus iudiciis dicitur, qui habebant jus gladii; quæ Latine potestas appellatur, ut ait Ulpianus. Quæ vox eo sensu sæpius occurrit apud Joannem Chrysostomum. Porro praefectus augustalis, eo quidem tempore erat Hierocles, quem admodum scribit Epiphanius in hæresi Melitianorum.

(34) Τοῖς δεσμοῖς προσιέναι. Nova et insolens mihi videtur hæc locutio.

(35) Οὕτω ἐδόκουν διανοεῖσθαι. Sic nostri codices Maz., Mel. et Fuk. Vulg. οὕτω καὶ διαν.

(36) Ταύτην δευτέραν βάσανον. Itationem

A post tergum revinctis, ad stipitem suspendebantur: ac deinde universa corporis membra machinis quibusdam distendebantur. Posthæc tortores jussu iudicis universo corpori; neque ut homicidis solet, lateribus duntaxat: sed etiam ventri, cruribus, ac genis cruciatus ferreis ungulis adhibebant. Quidam altera manu ad porticum suspendi pendebant; quibus articularum membrorumque omnium distensio quovis cruciatu erat acerbior. Alii vultibus in se mutuo conversis ad columnas alligabantur, pedibus solum non contingentibus; adeo ut vincula gravitate corporum adacta, acrius intenderentur. Atque id tolerabant non solum quoad præsentes eos alloquebatur, aut audiendis ipsis vacabat; sed toto propemodum die. Nam ubi ad alios audiendos transierat, ministros officii sui relinquebat, qui prioribus imminerent; si forte quis tormentorum acerbitate victus a proposito desciscere videretur. Juhebatque eos absque ulla miseratione vinculis stringi, et postea cum jam animam exhalarent, humi abjectos trahi. Neque enim aiebat vel minimam nostri curam habendam esse: sed cunctos sic de nobis sentire, sic erga nos agere debere, quasi non amplius homines essemus. Hunc scilicet secundum cruciatum post verbera inimici nostri excogitaverant. Quidam etiam post tormenta in nervo jacuerunt; pedibus ad quatuor usque foramina divaricatis; ita ut supini esse cogerentur, cum ob recentes plagarum cicatrices quas toto corpore gerebant, stare omnino non possent. Alii humi projecti jacebant præ nimia tormentorum acerbitate; et multo gravius quam dum cruciarentur spectaculum intuentibus præbebant, varia ac multiplicia tormentorum excogitata genera corporibus suis circumferentes. Quæ cum ita gererentur, alii in ipsis tormentis exspirabant, constantia sua pudorem incutientes adversario. 304 Alii semineces in carcerem trusi, paucis post diebus doloribus oppressi vitam finiunt. Reliqui curantium

intelligit. Primus enim cruciatus erat verberum ac plagarum et ungarum. Secundus ut humi depositi traherentur et raptarentur in carcerem.

(37) Ἐπὶ τοῦ ξύλου κείμενοι. Pessime Langus *catastam* vertit. Hic enim τὸ ξύλον aliter sumitur ac supra. Nam supra quidem ponitur pro equuleo, ut ex Rufino monnimus. Hic vero pro nervo ponitur, id est, compedibus ligneis. De qua significatione multa jam dixi in superioribus libris. Latini etiam lignum eo sensu dixerunt. De his compedibus intelligendus est locus in Actis martyrum Tarachi, Probi et Andronici: « Cum verberatus esset, præsides dixit: Mittite illi ferrum per quatuor loca nervorum, et dimittentes aliquam curam ei apponere. » Et in Actis Luciani martyris. Synesius in oratione De regno: ἀλλ' οὐ γὰρ μάλλον κινήσεται τῶν ἐν τῇ ποδοκάκῃ, τῷ φαυλοτάτῳ τῶν ξύλων. Porro sicut in hac Phileas epistola ξύλον modo pro equuleo sumitur, modo pro nervo: ita in Actis Theodori martyris quæ habentur apud Surium die 1x Novembris, lignum duplici modo accipitur.

(38) Τῆς ἐπαράτου ἐλευθερίας. Libertatem vocabant, cum quis vinculis solveretur, et libere quo vellet abire sineretur. Quæ vox non raro occurrit apud Eusebium, eo sensu quem dixi. Sic Arator in

remediis refocillati, tempore ipso ac diuturna carceris mora sidentiores evasere. Itaque cum postea juberentur eligere utrum mallet, an contactis nefariis sacrificiis omni molestia liberari, et abominandæ absolutionis sententiam ab ipsis consequi; an vero sacrificare abnuentes capite damnari: omnes nihil cunctati, libenti animo ad mortem perrexerunt. Quippe probe norant quæ in sacris litteris nobis præscripta¹¹ sunt. « Qui enim sacrificat diis alienis, ait Scriptura, exterminabitur. » Et iterum: « Non habebis deos alienos præter me¹². » Hæc sunt vere philosophi nec minus Dei quam sapientiæ amatoris martyris verba, quæ ante extremam judicis sententiam, adhuc in custodia constitutus ad fratres Ecclesiæ suæ scripsit; partim quo in statu versaretur exponens; partim eos adhortans, ut pietatem in Christum etiam post obitum suum jamjam imminentem, mordicus retinerent. Sed quid opus est proluxa oratione uti, et divinorum qui per universum orbem passi sunt martyrum nova semper novis succedentia certamina exponere? præsertim cum illi non vulgari modo, sed quasi jure belli oppugnati sint.

CAPUT XI.

De iis quæ in Phrygia gesta sunt.

Certe urbem quamdam Christianorum in Phrygia, milites armati obsidione cinxerunt, injectoque igne totam una cum viris et mulieribus ac parvulis Christum omnium Deum invocantibus concremarunt. Hanc scilicet ob causam, quod universi ejus urbis incolæ et curator ipse ac magistratus cum honoratis omnibus ac plebeiis, Christianos se esse professi, sacrificare jubentibus nullo modo obtemperabant. Quidam etiam Adauctus nomine, claro in Italia genere ortus, Romana dignitate conspicuus, et per omnes honorum gradus in imperato-

¹¹ Deut. viii, 19. ¹² Exod. xx, 3.

libro 1 *Apostolicæ historiæ*:

..... damnatio justi

Libertas est facta reis.

Id est absolutio et relaxatio.

(39) *Ἀραιθόμενος*. Metaphora videtur, ut cum Latini dicunt, ad posteritatis memoriam consecrare.

(40) *Τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας*. Post hæc verba Christophorsonus plura capita inseruit, ex appendice quam ad calcem hujus libri ediderat Rob. Stephanus. Verum appendix illa, liber est integer, et ab opere *Historiæ Ecclesiasticæ* separatus: in quo Eusebius passionem martyrum Palæstinæ, ac præsertim Pamphili sui descripsit. Hunc librum studiosius quidam huic octavo *Historiæ Ecclesiasticæ* volumini subjecerat propter argumenti similitudinem: ex ejus codice cæteri postea exscriptores illum in sua exemplaria transfuderunt. Certe in omnibus manuscriptis quos vidimus libris post finem hujus octavi libri reperitur, sicut a Rob. Stephano est editus. Male igitur fecit Christophorsonus, qui eum librum contra fidem omnium exemplarium in octavum *Historiæ Ecclesiasticæ* volumen, quasi ejusdem partem a suo corpore male divulsam, intrusit, et lectoribus fucum fecit. Nemo enim ante nos de hoc Christophorsoni facinore ne leviter quidem suspicatus est. Longe prudentius Musculus, qui Rob. Stephani exemplar secutus, librum octavum prout repererat, in Latinum sermonem convertit; appendicem autem totam prætermisit, quam nec Rufinus

τὴν ἐπὶ θανάτῳ δίκην ἐκδέχεσθαι, οὐδὲν μελλήσαντες, ἀσμένως ἐπὶ τὸν θάνατον ἐχώρουν· ᾔδειαν γὰρ τὰ ὑπὸ τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἡμῖν προορισθέντα. « Ὁ γὰρ θυσιάζων, φησὶ, θεοῖς ἐτέροις, ἐξολοθρευθήσεται. » καὶ· « Ὅτι οὐκ ἔσονται σοι θεοὶ ἕτεροι πλὴν ἐμοῦ. » Τοιαῦται τοῦ ὡς ἀληθῶς φιλοσόφου τε ὁμοῦ καὶ φιλοθέου μάρτυρος αἱ φωναί, ἃς πρὸ τελευταίας ἀποφάσεως ὑπὸ τὴν δεσμοτικὴν ἐὼ' ὑπάρχων τάξιν, τοῖς κατὰ τὴν αὐτοῦ παροικίαν ἀδελφοῖς ἐπεστάλαξει, ἅμα μὲν ἐν οἷς ἦν, ἀνατιθέμενος (39), ἅμα δὲ καὶ παρορμῶν αὐτοὺς ἐπὶ τὸ ἀπριεῖς ἔχεισθαι καὶ μετ' αὐτὸν ὅσον οὕτω τελειωθησόμενον, τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας (40). Ἀλλὰ τί χρὴ πολλὰ λέγειν, καὶ καινοτέρας ἐπὶ καινοτέραις τῶν ἀνὰ τὴν οἰκουμένην θεοπρεπῶν μαρτύρων ἀθλήσεις παρατίθεσθαι, καὶ μάλιστα τῶν οὐκέτι μὲν κοινῷ νόμῳ, πολέμου δὲ τρόπῳ πεπολιορχημένων;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῶν κατὰ Φρυγίαν (Nic. H. E. vii, 10).

Ἦδη γοῦν ὅλην Χριστιανῶν πολίχνην αὐτανόρον ἀμφὶ τὴν Φρυγίαν (41) ἐν κύκλῳ περιβαλόντες ὀπλίζονται, πῦρ τε ὑφάψαντες, κατέφλεξαν αὐτοὺς ἅμα νηπίοις καὶ γυναιξί, τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν Χριστὸν ἐπιβοωμένους· ὅτι δὴ πανδημεὶ πάντες οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες, λογιστὴς τε αὐτὸς καὶ στρατηγός (42) σὺν τοῖς ἐν τέλει πᾶσι καὶ ὅλῳ δήμῳ, Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογοῦντες, οὐδ' ὕπωστιον τοῖς προστάτουσιν εἰδωλολατρεῖν ἐπειθάρχουν. Καὶ τις ἕτερος Ῥωμαϊκῆς ἀξίας ἐπειλημμένος, Ἀδαυκτος (43) ὄνομα, γένους τῶν παρ' Ἰταλοῖς ἐπισήμων, διὰ πάσης διελλθὼν

nec Nicephorus legisse mihi videntur. Sed et capita libri octavi, quæ ipsi libro ex more præfixa sunt, satis admonere poterat Christophorsonum, appendicem illam nihil ad librum octavum pertinere.

(41) *Ἀμφὶ τὴν Φρυγίαν*. Eandem rem narrat Lactantius in lib. v *Institutionum divinarum*, cap. 11, ubi agit de injustitia judicium, seu rectorum provinciarum, qui Christianos suppliciis affecerant: « Alii ad occidendum præcipites exstiterunt; sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo coneremavit. »

(42) *Λογιστὴς τε αὐτὸς καὶ στρατηγός*. Recte Rufinus *curatorem et magistratum* vertit. De logistis seu curatoribus civitatum, vide quæ notavi ad Amm. Marcellini librum xiv, pag. 56. Hinc λογιστεύειν dicitur curatoris officio fungi apud Philostratum in lib. i *De Vita sophistarum*, ubi de Nicete loquitur. De Strategis quos Latini magistratus vocabant, multa item notavi ad librum ultimum Amm. Marcellini, quæ nemo ante nos observaverat. De his magistratibus municipalibus intelligendæ sunt litteræ senatus, quas refert Capitolinus in Maximino: « Senatus populusque Rom. proconsulibus, præsidibus, legatis, ducibus, tribunis, magistratibus, ac singulis civitatibus et municipiis et oppidis, et vicis et castellis, salutem. »

(43) Vulg. Ἀδαυκός. Rectius in codd. Maz., Med., Fuk. et Savil. scribitur Ἀδαυκτός. Adauctum quique habet Rufinus et Cedrenus. Ejus mentio fit in

ἀνὴρ τῆς παρὰ βασιλεῦσι τιμῆς, ὡς καὶ τὰς καθόλου διοικήσεις (44) τῆς παρ' αὐτοῖς καλουμένης μαγιστρούτης (45) τε καὶ καθολικότητος ἀμέμπτως διεθεῖν, ἐπὶ πᾶσι τούτοις διαπρέψας τοῖς ἐν θεοσεβείᾳ κατορθώμασι καὶ ταῖς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ ὁμολογίαις, τῷ τοῦ μαρτυρίου διαδήματι κατεκοσμήθη, ἐπ' αὐτῆς τῆς τοῦ καθολικοῦ πράξεως τὸν ὑπὲρ εὐσεβείας ὑπομείνας ἀγῶνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ πλείστων ἐτέρων ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν διαφόρως ἡγωνισμένων (Nic. H. E. vii, 11).

Τί με χρὴ νῦν ἐπ' ὀνόματος τῶν λοιπῶν μνηνεύειν, ἢ τὸ πλήθος τῶν ἀνδρῶν ἀριθμεῖν, ἢ τὰς πολυτρόπους αἰτίας ἀναζωγραφεῖν τῶν θαυμασίων Χριστοῦ μαρτύρων, τοτὲ μὲν πέλουξιν ἀναιρουμένων, ὅσα γέγονε τοῖς ἐπ' Ἀραβίας, τοτὲ δὲ τὰ σκέλη κατὰ ἀγνυμένων, ὅσα τοῖς ἐν Καππαδοκίᾳ συμβέβηκε, καὶ ποτὲ μὲν κατὰ κεφαλῆς ἐκ τοῖν ποδῶν εἰς ὕψος ἀναρτωμένων, καὶ μαλθακοῦ πυρός (46) ὑποκαιομένου, τῷ παραπεμπομένῳ καπνῷ τῆς φλεγομένης ὕλης ἀποπινομένων, ὅσα τοῖς ἐν μέσῃ τῶν ποταμῶν ἐπηνέχθη, ποτὲ δὲ βίνας καὶ ὤτα καὶ χεῖρας ἀκρωτηριαζομένων, τὰ τε λοιπὰ τοῦ σώματος μέλη τε καὶ μέρη κρουρομένων, ὅσα τὰ ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἦν; Τί δεῖ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἀναζωपुरεῖν τὴν μνήμην, ἐσχάραις πυρός (47) οὐκ εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐπὶ μακρᾷ τιμωρίᾳ κατοπταμένων, ἐτέρων τε θῆττον τὴν δεξιάν αὐτῶν πυρὶ καθιέντων, ἢ τῆς ἐναγοῦς θυσίας ἐφαπτομένων; ὧν τινες τὴν πείραν φεύγοντες, πρὶν ἀλῶναι καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιβοῶντων ἐλθεῖν, ἀννοθεν ἐξ ὑψηλῶν δωμάτων ἑαυτοὺς κατεκρήμνισαν, τὸν θάνατον ἄρπαγμα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεβῶν μοχθηρίας. Καί τις ἐξ ἑκ τῶν θαυμασιᾶν τὴν τῆς ψυχῆς ἀρετὴν, τὸ δὲ σῶμα γυνή, καὶ τὰ ἄλλα τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας πλούτῳ καὶ γένει καὶ εὐδοξίᾳ παρὰ πᾶσι βεβοημένη, παιδῶν ζυνωρίδα παρθένων τῇ τοῦ σώματος ὥρᾳ καὶ ἀκμῇ διαπρεπουσῶν, θεσμοῖς εὐσεβείας ἀναθρεψαμένη, ἐπειδὴ πολὺς ὁ περὶ αὐτὰς κινούμενος φόβος, πάντα τρόπον ἀνιχνεύων λανθανούσας περιεργάζετο, εἶτα ἐπ' ἀλλοδαπῆς αὐτὰς διατρίβειν μαθῶν, περροντισμένους ἐπὶ τὴν Ἀντιόχειαν ἐκάλει, δικτύων δὲ ῥῆθ' στρατιωτικῶν εἶσω περιέβληντο, ἐν ἀμυχάνοις αὐτὴν καὶ παιδᾶς θεασαμένη, καὶ τὰ μέλλοντα ἐξ ἀνθρώπων δεῖνὰ τῷ λόγῳ παραθεῖσα, τό τε πάντων δεινῶν ἀφορητότερον πορνεύειν ἀπειλὴν μηδὲ ἀκροῖς ὥσιν ὑπομείναι δεῖν

A rum palatio provectus, quippe qui procurationem summæ rei, et magistri, ut vocant, ac rationalis officium integerrime gessisset : præter hæc omnia multis **305** præclaris actibus inter fideles, et nominis Christi confessionibus nobilitatus : dum adhuc rationalis officium administraret, pro vera pietate decertans martyrii corona exornatus est.

CAPUT XII.

De pluribus viris et mulieribus, qui diverso martyrii genere occubuerunt.

Quid nunc opus est reliquos nominatim commemorare, aut multitudinem hominum recensere, aut varias tormentorum species orationis penicillo depingere? Quippe cum admirandi martyres, partim securibus cæsi sint, ut in Arabia contigit : partim suffractus cruribus interierint, quemadmodum accidit in Cappadocia ; nonnulli capite deorsum verso pedibus suspensi, leni ac remisso igne subitus accenso, flagrantis materiæ fumo suffocati sint, ut in Mesopotamia factum est ; alii naso, auribus, ac manibus truncati, cæterisque corporis membris mutilati sint atque concisi, ut contigit Alexandriæ. Jam vero ea quæ apud Antiochiam gesta sunt, quid opus est in memoriam revocare? ubi alii craticulis impositi, non ad mortem usque, sed ad diuturnitatem supplicii torrebantur. Alii dexteras suas in ignem immittere maluerunt, quam impia libamenta contingere. Ex quibus nonnulli periculum vitantes, priusquam caperentur, et in insidiatorum manus inciderent, ex sublimibus tabulatis præcípites se dederunt, propter impiorum malitiam mortem lucro deputantes. Quædam etiam sanctissima femina et ob animi fortitudinem admirabilis, opibus ac splendore generis, bonaque in primis fama Antiochiæ percelebris, quæ duas filias virgines corporis forma et ætatis flore præstantes Christianæ religionis præceptis instituerat : cum plurimi, stimulante ipsos invidia, earum latebras curiosius investigarent ; deinde comperto eas apud externos degere, omni studio atque opera Antiochiam eas evocassent ; postquam mulier sese ac filias in militum laqueos incidisse sensit, ad inopiam consilii redacta, filias allocuta est. Et quanta ipsis mala a militibus imminerent exposuit : omnium vero malorum gravissimum ac maxime intolerabile esse stuprum, cuius

Menæis Græcorum, die iii Octobris. Fuit et alter Adlauctus eodem tempore martyrium Romæ passus ; cuius mentio fit vii Februarii. Huic Damasus papa cœmeterium Romæ fecit, ut docet vetus epigramma apud Gruterum, pag. 1072.

(44) *Τὰς καθόλου διοικήσεις.* Rationalem summarum intelligit. Sic supra de Philoromo, cap. 9 : Ἀρχὴν τινα οὗ τὴν τυχοῦσαν τῆς κατ' Ἀλεξανδρείαν βασιλικῆς διοικήσεως ἐγκειρισμένος. Recte igitur Rufinus hunc locum vertit : *Rationes summarum pariter administrans.* Et rursus infra.

(45) *Τῆς παρ' αὐτοῖς καλουμένης μαγιστρούτης.* Male Rufinus magisterium officiorum hic intellexit. Intelligunt enim magistri rei privatæ, ut declarat vox πρόξιμη sequens καθολικότητος.

Nam magistri rei privatæ cum Rationalibus jungi solent in codice Theodosii, ut jampridem notavi ad librum xv Ann. Marcellini, pag. 78.

(46) *Μαλθακοῦ πυρός.* Talis est ignis qui ex palæis aut virgultis accenditur. Dicitur autem μαλθακὸν πῦρ, ad differentiam ἀσβέστου πυρός, de quo supra notavi ad librum vii. Accendebatur autem ignis ille ex longinquo, ita ut martyres suffocarentur potius quam cremarentur. Huiusmodi igne necatus videtur Pionius martyr, ut ejus Acta testantur. Hoc supplicium intelligere videtur Seneca in libro iii *De ira*, his verbis : *Et circumdati defixis corporibus ignes.*

(47) *Ἐσχάραις πυρός.* Recte Rufinus *craticulum* vertit, Glossæ veteres *ἐσχάρα* craticula.

306 minas ne aaditu quidem sustinere sibi ipsi ac filibus fas esset. Ad hæc animam servituti et obsequio dæmonum mancipare, omni morte exitioque pejus esse cum dixisset, unicum adversus hæc omnia remedium esse admonuit, si ad opem Christi confugerent. His dictis, idem omnes consilium amplexæ; cum ad medium itineris pervenissent, veniam a militibus petunt ut tantisper de via deflectere sibi liceret. Quo impetrato, compositis honeste ac decenter vestibus, in præfluentem se fluvium conjecerunt. Et hæc quidem semetipsas ita submerserunt. Duæ vero aliæ virgines in eadem urbe divinæ prorsus ac germanæ per omnia sorores, splendore quidem natalium, opibus, ætate et forma florentes, sed gravitate morum, mentis pietate, studioque et industria clariores: periinde ac si terra tantum decus ferre non posset, a cultoribus dæmonum jussæ sunt in mare præcipitari. Hæc Antiochiæ. Sed quæ apud Pontum gesta sunt, vel ipso dictu incutiunt horrorem. Aliis manuum digiti a summis usque unguibus, acutis arundinibus transfigebantur. Aliis plumbo ignis vi liquefacto, bulliente ac fervente metallo terga adurebantur, et corporis partes maxime necessariæ torrebantur. Quidam in visceribus ac pudendis partibus sædos atque inexplicabiles cruciatus absque ulla miseratione pertulerunt, prout scilicet generosi illi et æqui iudices solertiam suam ostentantes, quasi hoc virtutis alicujus ac prudentiæ esset, ambitiosius excogitabant; novis quotidie suppliciorum inventis, tanquam in certamine quodam in quo proposita sunt præmia, superare se invicem contententes. Cæterum hæc calamitates non prius finem acceperunt, quam iudices tot ærumnis quidquam adjicere posse desperantes, jamque cædibus fessi, cum ipsos sanguinis satiety ac tædium cepisset, ad speciosam illam, ut quidem putabant, clementiam atque humanitatem se converterunt, ut in posterum nulla adversum nos uti sævitia viderentur. Neque enim fas esse aiebant, ut urbes quidem civium sanguine contaminarentur; imperatores autem ipsi erga omnes benigni ac mansueti crudelitatis aspergerentur infamia: sed potius decere, ut humanitas et beneficentia imperatoris **307** majestatis in universos diffunderetur, nec posthac nostri capitali supplicio plecterentur. Quippe hujusmodi pœna per imperatorum indulgentiam liberatos nos esse. Exinde igitur oculos nostris erui,

(48) Ἐπ' αὐτῆς μέσης γερόμεναι τῆς ὁδοῦ. Duplex horum verborum sensus esse potest. Aut enim intelligere possumus mulieres illas jam ad dimidium itineris pervenisse, quomodo Nicephorus accepit; aut certe in medio viæ publicæ aggere constitisse. Porro de hujusmodi Christianarum mulierum martyrio quæ seipsas pudoris simul ac religionis servandæ causa præcipitarunt, vide Augustinum in lib. i *De civitate Dei*, c. 26. Exstat encomium harum mulierum in tomo primo Joannis Chrysostomi, ubi mater Domnina, filix vero Bernice et Prosdoce dicuntur. Earum natalem Antiocheni celebrabant die xx post festum Sanctæ Crucis, ut in ipso orationis exordio scribit Chrysosto-

mus. Proinde Græci natalem illarum mulierum contulerunt in diem iv Octobris, ut videre est in Menologio. (49) Τὰ ἀναγκαιότατα τοῦ σώματος. Rufinus eleganter vertit: *Usque ad loca pudenda quibus naturalis egestio procurari solet*. Sane Græci ἀνάγκην vocant eam corporis partem, quam pudor nominari vetat. (50) Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα. Hunc locum non infeliciter vertisse mihi videor. (51) Τὴν ἀνωτάτω. In codd. Med., Maz. et Fulk. scriptum reperi: ἐπ' ὠμότητι τῇ ἀνωτάτω διαβάλλειν τὴν τῶν κρατούντων ἀρχήν. (52) Προσετάττετο. Rufinus edictum imperatoris

mus. Proinde Græci natalem illarum mulierum contulerunt in diem iv Octobris, ut videre est in Menologio.

(49) Τὰ ἀναγκαιότατα τοῦ σώματος. Rufinus eleganter vertit: *Usque ad loca pudenda quibus naturalis egestio procurari solet*. Sane Græci ἀνάγκην vocant eam corporis partem, quam pudor nominari vetat.

(50) Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα. Hunc locum non infeliciter vertisse mihi videor.

(51) Τὴν ἀνωτάτω. In codd. Med., Maz. et Fulk. scriptum reperi: ἐπ' ὠμότητι τῇ ἀνωτάτω διαβάλλειν τὴν τῶν κρατούντων ἀρχήν.

(52) Προσετάττετο. Rufinus edictum imperatoris

θρῶπα, καὶ τῶν καθ' ἡμῶν τιμωριῶν τὰ κουφότατα, ὥστε ἡδὴ ταύτης ἕνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλανθρωπίας, οὐκέτ' εἶναι δυνατόν ἐξεῖπαι τὸ πλῆθος τῶν ὑπὲρ πάντα λόγον, τοὺς μὲν δεξιούς ὀφθαλμούς ξίφει πρότερον ἐκκοπτομένους, καὶ μετὰ τὴν ἐκκέντησιν τούτους πυρὶ καυτηριαζομένων, τοὺς δὲ λαιοὺς πόδας κατὰ τῶν ἀγκυλῶν αὐθις καυτῆρσιν ἀχρειομένων, μετὰ τε ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρχίαν χαλκοῦ μετάλλοις οὐχ ὑπηρεσίας τοσοῦτον, ὅσον κακώσεως καὶ τάλαιπωρίας ἕνεκεν καταδικαζομένων, πρὸς ἅσας τε τοῦτοις ἄλλων ἄλλοις ἀγῶσιν, οὓς μὴδὲ καταλέγειν δυνατόν· νικᾷ γὰρ πάντα λόγον τὰ κατ' αὐτοὺς ἀνδραγαθήματα· περιπεπτακῶτων. Ἐν δὴ τοῦτοις (53) ἐφ' ὅλης τῆς οἰκουμένης διαλάμπαντες οἱ μεγαλοπρεπεῖς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρες, τοὺς μὲν ἀπανταχοῦ τῆς ἀνδρείας αὐτῶν ἐπόπτας εἰκότως κατεπλήξαντο, τῆς δὲ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν θείας ὡς ἀληθῶς καὶ ἀπορρήτου (54) δυνάμεως ἐμφανῆ δι' ἑαυτῶν τὰ τεκμήρια παρεστήσαντο. Ἐκάστου μὲν οὖν ἐπ' ὀνόματος μνημονεύειν, μακρὸν ἂν εἴη, μῆτι γὰρ τῶν ἀδυνάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ τῶν τῆς Ἐκκλησίας προέδρων, τῶν τὸ γνήσιον ἥς ἐπρέσβευον εὐσεβείας διὰ τοῦ σφῶν αἵματος ἐπιδεδειγμένων (Nic. H. E. vii, 16).

Τῶν δὲ κατὰ τὰς ἐπισήμους πόλεις μαρτυρησάντων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, πρῶτος ἡμῖν ἐν εὐσεβῶν στήλαις (55) τῆς Χριστοῦ βασιλείας ἀναγορευέσθω μάρτυς, ἐπίσκοπος τῆς Νικομηδείων πόλεως, τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθείς, Ἄνθιμος. Τῶν δ' ἂπ' Ἀντιοχείας (56) μαρτύρων τὸν πάντα βίον ἄριστος πρεσβύτερος τῆς αὐτοῦ παροικίας Λουκιανός, ἐν τῇ Νικομηδείᾳ καὶ αὐτὸς, βασιλέως ἐπιπαρόντος, τὴν οὐράνιον τοῦ Χριστοῦ βασιλείαν λόγῳ πρότερον δι' ἀπολογίας, εἶτα δὲ καὶ ἔργοις ἀνακηρύξας. Τῶν δ' ἐπὶ Φοινίκῃ μαρτύρων γένοιτ' ἂν ἐπισημότατοι τὰ πάντα θεοφιεῖς τῶν λογικῶν Χριστοῦ θρεμμάτων ποιμένες, Τυραννίων ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας, πρεσβύτερος τε τῆς κατὰ Σιδῶνα Ζηνόβιος, καὶ ἐπὶ Σιλβανὸς τῶν ἀμφὶ τὴν Ἐμισαν ἐκκλησιῶν ἐπίσκοπος. Ἄλλ' οὗτος μὲν ὁρῶν βορὰ μεθ' ἐτέρων ἐπ' αὐτῆς Ἐμίσης γενόμενος, χοροῖς ἀνελήφθη μαρτύρων, τῶν δ' ἐπ' Ἀντιοχείας ἀμφὶ τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον διὰ τῆς εἰς θάνατον ὑπομονῆς ἐδοξασάτην, ὁ μὲν θαλαττοῖς παραδοθείς βυθοῖς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ δὲ ἱατρῶν ἄριστος Ζηνόβιος ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιθεθείσας αὐτῷ καρτερῶς ἐναποθανὼν βασάνοις. Τῶν δ' ἐπὶ Παλαιστίνῃ μαρτύρων Σιλβανός,

propositum esse scribit, quo huiusmodi supplicium adversus Christianos deinceps præscriberetur. Quod tamen verum non puto. Ipsi enim magistratus superati Christianorum constantia, ad id tandem sua sponte conversi sunt.

(53) Ἐν δὴ τοῦτοις, supple ἀγῶσι. De his enim locutus est paulo supra. Pessime Christophorus vertit *his temporibus*, et ab his verbis novum caput inchoavit.

(54) Ἀπορρήτου. Positum esse videtur pro ἀρρήτου, quomodo Eusebius interdum usurpare solet. Si quis tamen arcanam velit vertere, per me

et alterum ex cruribus debilitari præceptum est. Huiusmodi enim fuit illorum humanitas; hoc lenissimum supplicii genus adversus nos visum. Adeo ut propter hanc impiorum hominum lenitatem, nullo jam modo recenseri possit numerus, tum eorum quibus oculi dextri primum quidem ferro effossi, deinde vero cauterio adusti sunt: tum illorum quibus sinistri poplites candente ferro sunt debilitati, et qui postea ad æris metalla quæ in provincia erant, non tam operis faciendi quam vexationis causa condemnabantur: aliorum denique qui varia viritum singuli certamina subierunt. Quæ quidem nos nec enumerare sufficimus, quippe cum præclara illorum facinora omnem dicendi copiam superent. In his ergo certaminum discriminibus, per universum orbem maximam gloriam adepti nobilissimi martyres, et cunctos spectatores admiratione fortitudinis suæ merito perculerunt: et divinæ prorsus atque inexplicabilis Servatoris nostri potentiae evidentissima in semetipsis exhibuerint indicia. Ac singulos quidem nominatim commemorare longum ac difficile fuerit, ne dicam prorsus inexplicabile.

CAPUT XIII.

De præsibus Ecclesiarum, qui religionis quam prædicabant, sinceritatem fuso sanguine declararunt.

Ex præsidibus autem Ecclesiarum qui in celeberrimis urbibus martyrium perpassi sunt, primus in piorum tabulis a nobis nominetur Anthimus, Nicomediensis episcopus, testis regni Jesu Christi, in eadem urbe capite truncatus. Ex Antiochenis vero martyribus Lucianus, ejusdem Ecclesiæ presbyter, vir in omni vita sanctissimus. Qui cœleste Christi regnum primum verbis et oratione apologetica Nicomediæ præsentē ipso imperatore, postea vero etiam rebus ipsis, asseruit. Jam vero omnium in Phœnice martyrum nobilissimi Deoque accepti martyres, Christiani gregis pastores fuere, Tyrannio Ecclesiæ Tyrionum episcopus, et Zenobius presbyter apud 308 Sidonem: Silvanus quoque Emisenæ antistes Ecclesiæ. Sed hic quidem in ipsa urbe Emesa feris objectus una cum aliis quibusdam, in martyrium relatus est numerus. Illi vero Antiochiæ, doctrinam veræ fidei constantissima in perferendis ad mortem usque tormentis patientia ambo illustrarunt: Tyrannio quidem in profundum mare demersus: Zenobius vero medicorum omnium præstantissimus, dum ungulis latera ipsi sulcarentur, in mediis cruciatibus forti animo immortalis. Inter

licet.

(55) Ἐν εὐσεβῶν στήλαις. Rufinus vertit: *In memoriis piorum primus a nobis scribatur Anthimus.*

(56) Vulg. τῶν δ' ἐπ' Ἀντιοχείας. Apud Nicephorum legitur τῶν δ' ἐπ' Ἀντιοχείας, rectius sine dubio. Neque enim Lucianus Antiochiæ passus est, sed Nicomediæ, ut testatur Eusebius hoc loco, et Hieronymus in *Catalogo*, et Rufinus ac Nicephorus. Quod etiam testatur ipse Lucianus in epistola quam scripsit ad Antiochenes, cum esset in carcere una cum aliis martyribus Nicomediæ. Huius Epistolæ

martyres autem Palæstinæ, Silvanus Gazæ urbis A episcopus apud æris metalla quæ sunt in Phæno, cum aliis undequadragesima capite truncatus est. Sed et quidam Ægyptii sacerdotes Peleus ac Nilus cum aliquot aliis illic flammis absumpti periere. Horum in numero maximum decus Cæsariensis Ecclesiæ Pamphilus presbyter, a nobis haudquaquam prætercundus est; vir omnium nostræ ætatis maxime admiratione dignus. Cujus quidem fortitudinem et gloriosa facinora suo tempore exposuimus. Ex iis porro qui Alexandriæ et per totam Ægyptum ac Thebaidem nobili martyrio perfuncti sunt, primus omnium nominandus est Petrus Alexandrinæ Ecclesiæ episcopus, Christianæ religionis doctor eximius. Et inter ejus presbyteros Faustus, Dius atque Ammonius perfecti martyres Christi. Præterea Phileas et Hesychius, Pachomius ac Theodorus, diversarum in Ægypto Ecclesiarum episcopi. Sexcenti denique alii minime obscuri, qui per Ecclesias in illis locis ac regionibus constitutas, multis laudibus celebrantur. Quorum omnium pro vero Dei cultu toto orbe confecta certamina, et quæ singulis eorum acciderunt, omnia accurate commemorare, non est officii nostri; sed eorum potius qui res gestas oculis suis contemplati sunt. Nos vero ea quibus ipsi interfuimus, alio in opere posterorum notitiæ commendabimus. In præsentem autem libro palinodiam eorum quæ contra nos gesta sunt, et ea quæ in ipso persecutionis exordio contigerunt, supradictis adiungam: quippe quæ maximam utilitatem allatura sint lectoribus. Igitur antequam bellum nobis indicium esset, quandiu imperatores placido ac benevolo erga nos animo fuerunt, quanta copia omnium bonorum quantaque felicitate abundaverit impe-

ἐπίσκοπος τῶν ἀμφὶ τὴν Γάζαν ἐκκλησιῶν, κατὰ τὰ ἐν Φαινοῖ χαλκοῦ μέταλλα σὺν ἑτέροις ἐνὸς δέουσι τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα τὴν κεφαλὴν ἀποτέμενεται, Αἰγύπτιοι τε αὐτόθι Πηλεὺς καὶ Νεῖλος ἐπίσκοποι μεθ' ἑτέρων τὴν διὰ πυρὸς ὑπέμειναν τελευτήν. Καὶ τὸ μέγα δὲ κλέος τῆς Καισαρέων παροικίας ἐν τούτοις ἡμῖν μνημονεύσθω Πάμφιλος πρεσβύτερος, τῶν καθ' ἡμᾶς θαυμασιώτατος, οὗ τῶν ἀνδραγαθημάτων τὴν ἀρετὴν κατὰ τὸν δέοντα καιρὸν ἀνεγράψαμεν (57). Τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας καθ' ὅλης τε Αἰγύπτου καὶ Θηβαίδος διαπρεπῶς τελειωθέντων, πρῶτος Πέτρος αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος, θεῖον τι χρῆμα διδασκάλων τῆς ἐν Χριστῷ θεοσεβείας, ἀναγεγράφθω· καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πρεσβυτέρων, Φαῦστος καὶ Δίος (58) καὶ Ἀμμώνιος, τέλειοι Χριστοῦ μάρτυρες· Φιλέας τε καὶ Ἡσύχιος καὶ Παχύμιος καὶ Θεόδωρος, τῶν ἀμφὶ τὴν Αἴγυπτον ἐκκλησιῶν ἐπίσκοποι, μυριοὶ τε ἐπὶ τούτοις ἄλλοι διαφανεῖς, οἱ πρὸς τῶν κατὰ χώραν καὶ τόπον περικυκλῶν μνημονεύονται· ὧν ἀνὰ τὴν πᾶσαν οἰκουμένην ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ θεῖον εὐσεβείας ἡγωνισμένων γραφῇ παραδιδόναι τοὺς ἀθλοῦς, ἐπ' ἀκριβέως τε ἕκαστα τῶν περὶ αὐτοὺς συμβεβηκότων ἱστορεῖν, οὐχ ἡμετερον, τῶν δ' ἔχει τὰ πράγματα παρεληφθῶν ἴδιον ἂν γένοιτο. Οἷς γε μὴν αὐτὸς παρεγενήμην, τοὺτους καὶ τοὺς μεθ' ἡμᾶς γνωρίμους δι' ἑτέρας ποιήσομαι γραφῆς (59). Κατὰ γε μὴν τὸν παρόντα λόγον τὴν παλαινοφειδίαν τῶν περὶ ἡμᾶς ἐργασμένων τοῖς εἰρημένοις ἐπισυνάψω, τὰ τε ἐξ ἀρχῆς τοῦ διωγμοῦ συμβεβηκότα, χρησιμώτατα συγχάροντα τοῖς ἐντευξομένοις. Τὰ μὲν οὖν περὶ τοῦ καθ' ἡμῶν πολέμου τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας, ἐν ὅσοις δὴ χρόνοις τὰ τῶν ἀρχόντων φιλικὰ τε ἡμῖν ἦν καὶ εἰρηναῖα, ὁπόσῃς ἀγαθῶν εὐπορίας καὶ εὐετηρίας (60) ἤξιωτο, τίς ἂν ἐξαρχέσειε λόγος διηγῆ-

extrema verba referuntur in *Chronico Alexandrino* ad annum primum persecutionis: Ἀσπάζεται ὑμᾶς χορὸς ἅπας ὁμοῦ μαρτύρων· εὐαγγελίζονται δὲ ὑμᾶς, ὡς Ἀνθίμος ὁ πάπας τῷ τοῦ μαρτυρίου δρόμῳ ἐτελειώθη.

(57) Κατὰ τὸν δέοντα καιρὸν ἀνεγράψαμεν. In libro scilicet *De martyribus Palæstinæ*, qui huic octavo libro subjectus est. In eo enim martyrium Pamphili fuse narrat Eusebius, ut illic videre est. Porro ex hoc loco apparet, librum illum de martyribus Palæstinæ post *Historiam Ecclesiasticam*, et post libros *De Vita Pamphili* martyris ab Eusebio scriptum fuisse. At Christophorus qui ante hoc caput totam appendicem jam descripserat, coactus est hæc Eusebii verba rescare, ne Eusebius sui ipsius oblitus videretur. Non dissimulabo tamen, in scriptis codicibus Maz., Med., Fulk. et Savilii, legi ἀνεγράψαμεν. Quæ si vera est lectio, intelligit Eusebius libros *De vita Pamphili martyris*. Hos enim libros scripserat ante *Historiam Ecclesiasticam*, ut jam antea observavimus.

(58) Καὶ Δίος. Sic codd. Maz. et Med. Rufinus quoque *Dium* vocat; vulg., Δίδιος.

(59) Δι' ἑτέρας ποιήσομαι γραφῆς. Intelligit procul dubio librum *De martyribus Palæstinæ*. Neque enim alium librum invenire quis possit, in quo Eusebius martyrum agones ab se visos commemoraverit, quam hunc quem dixi. Ex quo insuper refellitur Christophoroni sententia, qui librum illum de martyribus Palæstinæ putavit partem esse libri octavi; et qui post hæc verba quæ posui, multa

rescuit atque intrusit contra fidem omnium codicum. Vidit hoc ante nos Turnebus, qui in suo codice ad hæc verba Græcum nos scholium adscripserat: σημειώσω δὲ ταύτην ἔχεις τὴν γραφὴν εὐθὺς μετὰ τούτου τὸ βιβλίον.

(60) Ὀπίσθῃς ἀγαθῶν εὐπορίας καὶ εὐετηρίας. Quanta fuerit felicitas in orbe Romano Diocletiano et Maximiano regnantibus, testatur Mamertinus in *Genethliaco* sub finem, ubi Maximianum alloquitur his verbis: « Revera, sacratissime imp, scimus omnes, antequam vos salutem reipublicæ redderatis, quanta frugum inopia, quanta funerum copia fuit, fame passim moribuses grassantibus. Ut vero lucem gentibus extulistis, exinde salutare spiritus jugiter manant: nullus ager fallit agricolam, etc. Jam vero quod ad bella spectat, nunquam felicius adversus Barbaros Romani pugnarunt. Cæsi ubique Barbari, et imperii Romani limites promoti. Legimus eorum temporum historias. Invenimus profecto id quod dixi, nunquam in meliore statu fuisse rem Romanam; cum quatuor principes, duo scilicet Augusti ac totidem Cæsares, seorsum singuli Barbaros propulsarent. Adeo ut verissimum sit quod ait Mamertinus in *Genethliaco*: « Mitto etiam dies festos victoriis triumphisque celebratos. » Auctor panegyrici dicti Maximiano et Constantino: « Sed profecto exegit hoc ipsa varietas et natura fortunæ, cui nihil mutare licuerat dum imperium tene-retis; ut illa viginti annorum continua felicitas, intervallo aliquo distingueretur. » Porro tametsi Diocletianus et Maximianus tot victorias de Barba-

ασθαι; ὁπότε καὶ οἱ μάλιστα τῆς καθόλου κρατοῦν-
 τες ἀρχῆς, δεκαετηρίδας καὶ εἰκοσαετηρίδας τῆς
 βασιλείας ἐκπλήσαντες, ἐν ἑορταῖς καὶ πανηγύρεσι,
 φαειροτάταις τε θαλαῖς καὶ εὐφροσύναις, μετὰ πά-
 σης εὐσταθοῦς διετέλουν εἰρήνης. Οὕτω δ' αὐτοῖς
 ἀπαρποδίστως αὐξήσεως καὶ ἐπὶ μέγα ὁσημέραι
 προΐουσης τῆς ἐξουσίας, ἀθρόως τῆς πρὸς ἡμᾶς εἰ-
 ρήνης μεταθέμενοι, πόλεμον ἄσπονδον ἐγείρουσιν,
 οὐπω δ' αὐτοῖς τῆς τοιαυτοῦ κινήσεως δεύτερον
 ἔτος (61) πεπλήρωτο, καὶ τι περὶ τὴν ὅλην ἀρχὴν
 νεώτερον γεγονός, τὰ πάντα πράγματα ἀνατρέπει.
 Νόσου γὰρ οὐκ αἰτίας τῷ πρωτοστάτῃ τῶν εἰρημέ-
 νων (62) ἐπισκηψάσης, ὅφ' ἥς δὴ καὶ τὰ τῆς διανοίας
 εἰς ἑκαστὸν αὐτῷ παρήγετο, σὺν τῷ μετ' αὐτὸν
 δευτέρῳ τετιμημένῳ, τὸν δημόδη καὶ ἰδιωτικὸν
 ἀπολαμβάνει βίον· οὐπω δὲ ταῦθ' οὕτω πέπρακτο,
 καὶ διχῇ τὰ πάντα τῆς ἀρχῆς διαιρεῖται (63), πράγμα

ris retulerint, unum duntaxat de omnibus trium-
 phum Romæ egerunt, paulo antequam imperio de-
 cederent, ut testantur Eutropius et Zonaras. Verba
 Eutropii sunt: « Uterque una die privato habitu
 imperii insignie mutavit, Nicomediz Diocletianus,
 Hercules Mediolani, post triumphum inclytum quem
 Romæ ex numerosis gentibus egerant, pompa fer-
 licolorum illustri, » etc. Hieronymus in *Chronico*,
 hunc Diocletiani et Maximiani triumphum retulit
 anno xviii Diocletiani. Ad quem locum Scaliger in
Animadversionibus notat commi-sum esse ab Hier-
 onymo anachronismum. Hunc enim triumphum
 actum esse anno Diocletiani vicesimo, aliquot
 mensibus antequam purpuram deponeret. Sed
 fallitur potius ipse Scaliger, qui Hieronymum te-
 mere reprehendit. Nam si Diocletianus xx imperii
 anno, paucis antequam abdicaret mensibus, trium-
 phavit, mense circiter Januario eum triumphasse
 dicendum est, anno Christi 304, cum purpuram
 deposuerit Kalendis Aprilis ejusdem anni, ut docet
 Idatius in *Fastis*. Ex quo sequitur, eum hiberno
 tempore triumphasse, et media adhuc hieme ab
 urbe Roma profectum Nicomediam venisse: quo-
 rum neutrum probabile est, cum nec triumphus per
 hiemem agi soleret ab imperatoribus Romanis,
 nec Diocletiani ætas ac valetudo tam longi itineris
 labore hibernis mensibus sustinere valuerit. Quid
 quod Diocletianus anno imperii xix, mense Martio
 atque Aprilis agebat Nicomediz, eo tempore quo
 coepit est Christianorum persecutio, ut testatur
 Eusebius in lib. viii, cap. 5. Sed et tunc cum Ni-
 comedienſe palatium conflagravit, Diocletianum in
 eo egisse testis est omni exceptione major Constanti-
 nus in *Oratione ad sanctorum cælum*, capite pen-
 ultimo. Id autem contigit aliquot mensibus post
 inchoatam persecutionem. Ponamus igitur id eve-
 nisse mense Maio, quis credat, intra decem men-
 sium spatium Diocletianum Nicomedia venisse Ro-
 mam, ibique insignem illum triumphum egisse; ac
 deinde Roma rediisse Nicomediam, atque ibi pur-
 puram posuisse, moxque in Dalmatiam concess-
 isse, ut reliquum vitæ tempus ibi degeret? Huc
 accedit, quod morbus ille quo Diocletianus de statu
 mentis paululum deturbatus est, primum Nicome-
 diæ eum corripuit, paulo post excitatam ab eo
 persecutionem, ut refert Constantius. Quare parum
 probabile est, Diocletianum eo tentatum morbo,
 tantum iter suscepisse. Deinde autem panegyrici
 dicti Maximiano et Constantino, diserte testatur
 Diocletianum et Maximianum aliquot annis ante xx
 imperii annum Romæ triumphasse. His enim verbis
 Maximianum alloquitur: « Te primo ingressu tuo,
 tanta lætitia, tanta frequentia populus Romanus

rium 309 Romanum, quis explicare sufficet? Quo
 quidem tempore ii qui summam imperii administra-
 bant, decennialibus ac vicennialibus expletis, in fe-
 stivitatibus, spectaculis, epulis omniue hilaritatis
 genere pacate et tranquille degebant. Ita cum eo-
 rum principatus absque ullo augeretur obstaculo,
 novisque in dies incrementis floreret; repente
 mutato consilio, pacem quam nobiscum servabant
 solventes, bellum nobis inexpiabile intulerunt. Nec-
 dum alter annus hujus bellici motus expletus fue-
 rat, cum ecce novus quidam et inopinatus casus
 rem Romanam pene subvertit. Nam cum ille qui
 inter imperatores supradictos primum locum obti-
 nebat, in difficilem quemdam morbum incidisset,
 cujus vi demotus jam de mentis suæ statu esse vi-
 debatur, una cum eo imperatore qui secundus ab
 ipso erat, ad privatam vitam se contulit. Vix hæc

excepit, ut cum te ad Capitolini Jovis gremium vel
 oculis ferre gestiret, stipatione sui vix ad portas
 urbis admitteret. Te rursus vicesimo anno impera-
 torem, octavo consulum ita ipsa amplexu quodam
 suo Roma voluit deinere, ut videretur augurari
 jam et timere quod factum est. » Vides ut Maximia-
 num diu ante octavum ipsius consulatum Romæ
 triumphasse dicit. Nam quin priora illa verba de
 triumpho accipienda sint, dubitare non licet. Certe
 Sigonius, vir diligentissimus, in libris de Occiden-
 tali imperio non aliter hunc locum intellexit. Gra-
 viter itaque hallucinatur Scaliger, qui Diocletia-
 num et Maximianum triumphasse dicit anno imperii
 vicesimo. Rectius Hieronymus id retulit anno
 xviii Diocletiani. Quo quidem anno Idatius in *Fastis*
 notat imperatores vilitatem annonæ edicto suo
 constituisse. Id enim post triumphum ab eis consti-
 tutum videtur in gratiam præcipue populi Romani.
 At Cedrenus anno Diocletiani decimo septimo hunc
 triumphum ascribit.

(61) Οὐπω δ' αὐτοῖς τῆς τοιαυτοῦ κινήσεως δεύ-
 τερον ἔτος. Melius dixisset Eusebius: *Vix dum*
primus annus expletus fuerat. Nam sub initium
 secundi anni persecutionis, contigit abdicatio Dio-
 cletiani ac Maximiani, Kalendis scilicet Aprilibus
 anno Christi 304 cum persecutio coepit fuisse
 mense Martio præcedentis anni. Quam igitur ait
 Eusebius οὐπω δεύτερον ἔτος πεπλήρωτο, idem est,
 ac si dixisset, secundus agebatur persecutionis
 annus. Ita intelligendus est alter locus Eusebii in
 libro *De martyribus Palæstine*, cap. 3, in fine.

(62) Τῷ πρωτοστάτῃ τῶν εἰρημέτρων. Male
 Christophorus verit: « Nam qui primus nos-
 trarum ærumnarum auctor erat? » In quo secutus
 esse videtur Nicephorus, qui in cap. 16, lib. vii,
 Eusebium exscribens, pro Eusebianis illis posuit
 τῷ ἀρχηγῷ τῆς κακίας.

(63) Διχῇ τὰ πάντα τῆς ἀρχῆς διαιρεῖται. Con-
 stantius enim et Galerius, imperium Romanum
 quasi hæreditatem quamdam inter se partiti sunt.
 Quæ prima fuit imperii Romani divisio, ut hoc
 loco tradit Eusebius. Antea enim licet plures Au-
 gusti simul fuissent, tamen imperium Romanum
 solidum atque indivisum gubernabant, ut contigit
 Marco et Vero imperantibus. Sed et sub Diocletiano
 et Herculo Maximiano, nulla facta fuerat imperii
 divisio; cum nec provincias, nec legiones Augusti
 inter se partiti essent. Recte ergo Eutropius in lib.
 x, ita scribit: « His igitur abeuntibus ab admini-
 stratione reipublicæ, Constantius et Galerius Au-
 gusti creati sunt, divisusque inter eos Romanus or-
 bis. » Idem observat Orosius in lib. vii, his verbis:
 « Galerius et Constantius Augusti, primi imperium

gesta fuerant, cum imperium Romanum totum in duas partes divisum est; quod quidem nunquam antea factum esse memoratur. Paulo post imperator Constantius, vir in omni vita placidissimus, qui et clementia in subditos, et singulari erga fidem nostram benevolentia præditus erat, Constantinum proprium filium vice sua imperatorem atque Augustum relinquens, fatali morte defunctus est. Primusque ab ipsis gentilibus relatus est inter divos, cunctisque honoribus qui imperatori debentur, post obitum ornatus. Omnium principum clementissimus ac benignissimus; et qui ex cunctis nostri temporis imperatoribus, solus convenientem imperatorie majestati vitam exegit. Denique tum aliis in rebus humanissimum se ac beneficentissimum erga omnes præstitit; tum concitati adversus nos belli nullatenus particeps fuit. Sed cum veri Dei cultores qui sub imperio suo degebant, immunes ab omni noxa et calumnia servasset, nec aut Ecclesiarum ædes subvertisset, aut quidquam adversus nostros esset molitus, tandem felicissimum ac beatissimum vitæ exitum consecutus est. Quippe qui solus omnium, in imperio suo cum summa tranquillitate et gloria, successorem relinquens proprium filium, modestissimum ac religiosissimum principem, ex hac luce migravit. Hujus igitur filius Constantinus, ab ipso statim exordio supremus imperator et Augustus a militibus 310, diuque antea ab omnium imperatore Deo renuntiatus, paternæ erga fidem nostram pietatis æmulatorem se præstitit. Et hic quidem ejusmodi fuit. Posthæc Licinius communi imperatorum suffragio Imperator et Augustus declaratus est. Quod quidem Maximinus ægre admodum tulit, qui hactenus Cæsar duntaxat ab omnibus appellabatur. Hic ergo præ cæteris tyrannico ingenio præditus, Augustus a semetipso

Romanum in duas partes determinaverunt. » De hac imperii divisione quam urbs Roma præ cæteris ægerime tulit, loquitur Porphyrius in *Panegyrico carmine* ad Constantinum, quod scripsit anno imperii Constantini quinto decimo, quinquennialibus Cæsarum Crispi et Constantini.

..... lacerata cruentis

*Imperiis, pars fessa poli divisa gemebat,
Sceptra et Ausoniæ marebat perdita jura.*

Et aliquando post, ita Constantinum alloquitur:
*Et reparata jugans mæsti divortia mundi
Orbes junge pares: det leges Roma volentes,
Principe te in populos.*

Hæc paulo accuratius notavi; tum quia nondum satis observata sunt, tum quia Christophorsonus ea non intellexit; qui pro partitione dissensionem interpretatus est.

(64) *Πράγμα μὴδ' ἄλλοτὲ πω πάλοι γενορός.* Nostri codices Maz., Med., Fuk. et Savil. vocem *πάλοι* addunt quæ in vulg. deest.

(65) *Πρώτος τε ἐν θεοῖς.* Non quod primo omnium imperatori Constantio hic honos contigerit, ut inter divos referretur. Multi enim imperatores ante Constantium inter divos a senatu relati fuerant. Sed quod ex quatuor imperatoribus qui imperium simul gubernaverant, Diocletiano scilicet et Maximiano, Constantio atque Galerio, primus Constantius hunc honorem adeptus est, quippe qui primus obiisset.

Α μὴδ' ἄλλοτὲ πω πάλοι γενορός (64), μνήμη παραδεδωμένον. Χρόνου δ' οὐ πλείστου μεταξύ γενομένου. βασιλεὺς Κωνσταντῖος τὸν πάντα βίον πραότατα καὶ τοῖς ὑπηκόοις εὐνοϊκώτατα, τῷ τε θεῷ λόγῳ προσφιλέστατα διαθέμενος, παῖδα γνήσιον Κωνσταντῖνον αὐτοκράτορα καὶ Σεβαστὸν ἀνθ' ἑαυτοῦ καταλιπὼν, κοινῷ φύσει νόμῳ τελευτᾷ τὸν βίον, πρῶτός τε ἐν θεοῖς (65) ἀνγορεύετο παρ' αὐτοῖς, ἀπάσης μετὰ θάνατον, ὅση βασιλεὶ τις ἀν' ὠφέλειτο, τιμῆς ἤξιωμένος. χρηστότατος καὶ ἡπιώτατος βασιλεὺς, ὃς δὴ καὶ μόνος τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπαξίως τῆς ἡγεμονίας τὸν πάντα τῆς ἀρχῆς διατελέσας χρόνον, καὶ τὰλλα τοῖς πᾶσι δεξιώτατον καὶ εὐεργετικώτατον παρασχὼν ἑαυτὸν, τοῦ τε καθ' ἡμῶν πολέμου (66) μηδαμῶς ἐπικωινωήσας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν θεοσεβεῖς, ἀδελφεῖς καὶ ἀνεπηρέαστους φυλάξας, καὶ μήτε τῶν Ἑκκλησιῶν τοὺς οἴκους καθελὼν. μὴθ' ἑτερόν τι καθ' ἡμῶν καινοουργήσας, τέλος εὐδόκιμον (67) καὶ τρισμαχάριον ἀπέληψε τοῦ βίου, μόνος ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας εὐμενῶς καὶ ἐπιδόξως ἐπὶ διαδόχῳ γνησίῳ παιδί, πάντα σωφρονεστάτῳ τε καὶ εὐσεβεστάτῳ, τελευτήσας. Τούτου παῖς Κωνσταντῖνος εὐθὺς ἀρχόμενος, βασιλεὺς τελευτάτος καὶ Σεβαστὸς πρὸς στρατοπέδῳ, καὶ ἐπὶ πολὺ τούτων πρότερον πρὸς αὐτοῦ τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ ἀναγορευθεὶς, ζηλωτὴν ἑαυτὸν τῆς πατρικῆς περὶ τὸν ἡμέτερον λόγον εὐσεβείας κατεστήσατο. Καὶ οὗτος μὲν τοιοῦτος. Λικίνιος δὲ ἐπὶ τούτοις ὑπὸ κοινῆς ψήφου τῶν κρατούντων αὐτοκράτωρ καὶ Σεβαστὴς ἀναπέφηνε. Ταῦτα Μαξιμῖνον δεινῶς ἐλύπει, μόνον Καίσαρα παρὰ πάντας (68) εἰσέτι τότε χρηματίζοντα· ὃς δὴ οὖν τὰ μάλιστα τυραννικὸς ὢν, παραρπάσας ἑαυτῷ τὴν ἀξίαν, Σεβαστὸς ἦν, αὐτὸς ὑφ' ἑαυτοῦ γεγονώς· ἐν τούτῳ δὲ Κωνσταντῖνῳ μηχανὴν θανάτου συρράπτων ἀλὼς, ὃ μετὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐπανηρῆσθαι δεδηλωμένος (69), αἰσχίστῳ καταστρέφει θανάτῳ. Πρώτου δὲ τού-

(66) *Τοῦ τε καθ' ἡμῶν πολέμου.* In tribus nostris codicibus Maz., Med. et Fuk. scriptum est τῶν δὲ καθ' ἡμῶν, non male.

(67) *Τέλος εὐδόκιμον.* Εὐδαιμον cod. Reg., cui consentit appendix libri viii, ut videre est infra pag. 317. Reliqui tamen codices, Maz. scilicet ac Med. cum Fukeiano et Saviliano scriptum hic habent τέλος εὐδόκιμον καὶ τρισμαχάριον.

(68) *Μόνον Καίσαρα παρὰ πάντας.* Vulg., πάντων. In codd. Maz., Med. et Fuk. legitur παρὰ πάντας recte: id est, aliter ac reliqui omnes. Quatuor enim Augusti ea tempestate rempublicam Romanam administrabant: Galerius scilicet, Constantinus, Maxentius atque Licinius. Maximinus vero jampridem Cæsar a Galerio factus, usque ad Galerii obitum in ea dignitate permansit. Quare verissimum est, quod hic ait Eusebius, ægre tulisse Maximinum, quod inter tot Augustos solus ipse tantum Cæsar diceretur, cum tamen Cæsaris dignitatem ante tres illos superiores memoratos principes accepisset.

(69) *Ὁ μετὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐπανηρῆσθαι δεδηλωμένος.* Hæc verba desunt in vetustissimis codd. Mazarino et Fuk. Sed habentur in Regio codice, et ad oram codicis Medicæ ascripta sunt eadem manu. Porro cum Eusebius dicat se supra retulisse qualiter Maximianus Herculius purpuram resumpserit, id quo loco dixerit Eusebius, adhuc quaero.

του (70) τὰς ἐπὶ τιμῇ γραφὰς, ἀνδριάντας τε καὶ ὅσα τοιαῦτα ἐπ' ἀναθέσει νενομίσται, ὡς ἀνοσίου καὶ δυσσεβεστάτου καθήρουν.

sidias moliri deprehensus esset, sædissimo mortis genere interiiit. Primusque hic fuit, cujus utpote impii ac sceleratissimi hominis imagines omnes et statuæ cæteraque id genus monumenta quæ in honorem Imperatorum erigi solent, dejecta atque abolita sunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τοῦ τρόπου τῶν τῆς εὐσεβείας ἐχθρῶν (Nic. H. E. vii, 21).

Τούτου παῖς Μαξέντιος, ὁ τὴν ἐπὶ Ῥώμῃς τυραννίδα συστήσάμενος, ἀρχόμενος μὲν τὴν καθ' ἡμᾶς πίστιν ἐπ' ἀρεσκείᾳ καὶ κολακείᾳ τοῦ δήμου Ῥωμαίων καθυπεκρίνατο, ταύτῃ τε τοῖς ὑπηκόοις τὸν κατὰ Χριστιανῶν ἀνεῖναι προστάττει διωγμὸν, εὐσέθειαν ἐπιμορφάζων, καὶ ὡς ἂν δεξιὸς καὶ πολὺ πρᾶος παρὰ τοὺς προτέρους φανείη. Οὐ μὴν οἷος ἔσεσθαι ἡλπίσθη, τοιοῦτος ἔργοις ἀναπέφηνεν· εἰς πάσας δ' ἀνοσιουργίας ὀκειίας, οὐδὲν ὃ τι μιαιρίας ἔργον καὶ ἀκολασίας παραλέλοιπε, μοιχείας τε καὶ παντοίας ἐπιτελῶν ὑποβάς· διαzeugνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν τὰς κατὰ νόμον γαμετάς, ταύτας ἐνυβρίζων, ἀτιμώτατα τοῖς ἀνδράσιν αὐθις ἀπέπεμπε· καὶ ταῦτ' οὐκ ἀσήμους οὐδ' ἀφανέσις ἐγχειρῶν ἐπετῆδευεν, ἀλλ' αὐτῶν δὴ μάλιστα τῶν τὰ πρῶτα τῆς Ῥωμαίων συγκλήτου βουλῆς ἀπηνεγμένων ἐμπαροινῶν τοῖς ἐξοχωτάτοις. Οἱ πάντες δ' αὐτὸν ὑποπεπτηγότες δήμοι καὶ ἄρχοντες, ἔνδοξοι τε καὶ ἄδοξοι, δεινῇ κατετρύχοντο τυραννίδι. Καὶ οὐδ' ἡρεμούντων καὶ τὴν πικρὰν φερόντων διουλείαν, ἀπαλλαγὴ τις ὅμως ἦν τῆς τοῦ τυράννου ρωνώτης ὠμότητος· ἐπὶ μικρᾷ γοῦν ᾗδῃ ποτὲ πρόφεται, τὸν δῆμον εἰς φόνον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐκδίδωσι (71), καὶ ἐκτείνετο μυρία τοῦ δήμου Ῥωμαίων πλήθῃ ἐπὶ μέσῃς τῆς πόλεως, οὐ Σκυθῶν οὐδὲ βαρβάρων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν οἰκείων δόρασι καὶ πανοπλίαις. Συγκλητικῶν γε μὴν φόνος ὁπόσος δι' ἐπιβουλὴν ἐνηργεῖτο τῆς οὐσίας, οὐδ' ἐξαριθμῆσθαι δυνατόν, ἄλλοτε ἄλλαις πεπλάσμεναι αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. Ἡ δὲ τῶν κακῶν τῷ τυράννῳ κορωνίς, ἐπὶ γοητείᾳ ἤλανε· μαγικαῖς ἐπινοαῖς (72) ποτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντος, ποτὲ δὲ νεογνῶν σπλάγχχνα βρεφῶν διερευνημένου, λείοντάς τε κατασφάττοντος, καὶ τινὰς ἀρρήτοποποιίας ἐπὶ δαιμόνιων προκλήσεις καὶ ἀποτροπιασμὸν τοῦ πολέμου συνιστάμενου· διὰ τούτων γὰρ αὐτῷ τὰ τῆς νίκης κατορθωθῆσθαι, ἢ πᾶσα ἐτύγχανεν ἐλπίς. Οὗτος μὲν οὖν ἐπὶ Ῥώμῃς τυραννῶν, οὐδ' ἔστιν εἰπεῖν οἷα δρῶν τοὺς ὑπηκόους κατεδουλοῦτο, ὡς ἡδὴ καὶ τῶν ἀναγκαίων τροφῶν ἐν ἐσχάτῃ σπάνει καὶ ἀπορίᾳ

(70) *Πρώτου δὲ τούτου.* Hæc verba eodem modo exponenda sunt, quo illa superius a nobis exposita πρώτος τε ἐν θεοῖς. At Christophorus hunc locum ita interpretatus est, quasi legeretur πρὸ δὲ τούτου.

(71) *Τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐκδίδωσι.* Idem refert Aurelius Victor in Maxentio : « Adeo sævus, uti Prætorianis cædem vulgi quondam annuerit. » Constantinus vero, victo postea Maxentio, Prætorianas cohortes abolevit ; specie quidem ob eam vulgi cædem, sed re ipsa, ne res novas molirentur ; neve imperatores crearent, prout Maxentium Augustum renuntiaverant. Porro Zosimus eandem

A renuntiatus est. Sub id tempus Maximianus quem post depositum imperium iterum purpuram sumpsisse retulimus ; cum adversus Constantinum in sidias moliri deprehensus esset, sædissimo mortis genere interiiit. Primusque hic fuit, cujus utpote impii ac sceleratissimi hominis imagines omnes et statuæ cæteraque id genus monumenta quæ in honorem Imperatorum erigi solent, dejecta atque abolita sunt.

CAPUT XIV.

De moribus persecutorum.

Hujus filius Maxentius, qui Romæ tyrannidem arripuit, principio quidem fidei nostræ professionem simulavit, ut in eo morem gereret blandireturque populo Romano. Itaque subditiis suis præcepit, ut a persecutione Christianorum desisterent ; fictam scilicet pietatis speciem præ se ferens, utque benignior multo atque humanior superioribus principibus videretur. Verum progressu temporis haudquaquam talem se rebus ipsis præstitit, qualis futurus sperabatur. Quin contra ad omnia scelera et flagitia æstu quodam mentis abreptus, nullum impietatis aut libidinis genus prætermisit. Nam et adulteria et cujusquemodi stupra perpetrabat. Cumque uxores legitimas a viris per divortium abstraxisset, ipse cum omni sæditate et ignominia eis illudens, denuo ad maritos easdem remittebat. Neque vero viles duntaxat et obscuros homines hujusmodi injuriis afflicere studebat, sed illos præcipue qui in senatu Romano principem locum obtinebant, eminentissimo cuique maxime insultans. Proinde tam plebei omnes quam magistratus, tam obscuri quam nobiles, eum reformidantes, gravissima tyrannide opprimebantur. Ac tametsi quiete agerent et tyrannidem patienter tolerarent, ne sic tamen vitare poterant cruentam tyranni atrocitatem. Denique quodam die levissimam ob causam, 311 populum Romanum militibus prætorianis tradidit occidendum. Atque ita innumerabilis multitudo populi Romani, non Scytharum ac barbarorum, sed civium suorum hastis armisque in mediâ urbe trucidata est. Quantæ porro senatorum cædes factæ sint ut in bona eorum invaderetur, numerari nullo modo potest, cum plurimi quotidie fictis variis criminibus interficerentur. Tandem vero tyrannus sceleribus suis quasi quoddam fastigium, magicæ artis præstigias imposuit, nunc mulieres gravidas dissecans, nunc infantum recens in lucem editorum rimans viscera ; leones quoque interdum macians, et nefanda quædam peragens sacra ad dæ-

quoque rem. licet paulo aliter, narrat. Scribit enim, cum Romæ templum Genii fortuito incendio conflagraret, cunctique ad restringendum ignem accurrissent, militem quemdam qui numen illud gentilium deridebat, a plebe interemptum fuisse. Ex quo tantam subito seditionem militum exarsisse, ut tota pene urbs peritura fuerit, ni Maxentius subvenisset.

(72) *Μαγικαῖς ἐπινοαῖς.* Post hæc verba in editionibus, et in Regio ac Medicæ codice punctum ponitur, quod Christophorus non fefellit. Verum in codice Mazarino, ante has voces media distinctio ponitur optime. Eandem distinctionem reperi in codice Fuketii.

mones evocandos, et ad bellum quod jam imminabat depellendum. His enim artibus victoriam se adepturum haud dubia spe præsumpserat. Hic igitur dum Romæ tyrannidem exercet, vix dici potest quot quantisque malis subditos opprimeret, atque in servitutem redegerit; adeo ut ad extremam truci sint alimentorum penuriam, qualem antea Romæ aut alibi unquam fuisse nulla hominum memoria recordari potest. At in Orientis partibus tyrannus Maximinus, inito clam sedere cum Maxentio Romanæ urbis tyranno, utpote scelerum germanitate sibi junctissimo, diu quidem latere studuit. Tandem vero deprehensus poenas debitas persolvit. Mirum est enim quanta hic nequitiae affinitate et similitudine, Romanæ urbis tyrannum expresserit, seu potius longo intervallo superarit. Quippe impostorum et magorum principes summi honoris apicem apud eum obtinebant: cum ipse supra modum meticulosus esset ac superstitiosus, et simulacrorum ac dæmonum vanitati imprimis deditus. Nihil certe aggredi, nihil summo, quod aiunt, digito commovere abaque vaticiniis et oraculis audebat. Quam ob causam acerbius ac vehementius quam superiores principes persequi nostros instituit; deorum templa in singulis urbibus erigi præcipiens, et si quæ essent temporis vetustate collapsa, reparari. Ad hæc flumines in singulis locis atque urbibus constituit, iisdemque sacerdotem cujusque provinciae præfecit, eum qui cunctis in curia muneribus egregie perfunctus esset, addito ei militari satellitio. Denique hariolis omnibus, velut religiosus viris ac divino numine acceptissimis, provinciarum administrationes et **312** maxima privilegia concessit. Post hæc non unam duntaxat urbem aut regionem, sed universas provincias imperio suo subiectas, auri argentique, et pecuniarum exactionibus, et indictionibus gravissimis, variisque subinde condemnationibus vexavit atque oppressit. Sed et locupletissimum quemque paternis avitisque spoliis bonis, ingentes opes ac nummorum acervos assentatoribus suis donabat. Jam vero temulentiae et crapulae eo usque obnoxius fuit, ut in computationibus insaniret ac fureret; et ea imperaret ebrius, quorum postridie sobrium pœnitebat. Quod autem ad luxum ac delicias attinet, in eo nulli secundus; nequitiae omnis magistrum se tum rectori-

καταστήναι, ὅσῃ ἐπὶ Ῥώμῃς οὐδ' ἄλλοτε οἱ καθ' ἡμᾶς γενέσθαι μνημονεύουσιν. Ὁ δ' ἐπ' Ἀνατολῆς τύραννος Μαξιμίνος, ὡς ἂν πρὸς ἀδελφὸν τὴν κακίαν πρὸς τὸν ἐπὶ Ῥώμῃς φίλαν κρύβδην σπενδόμενος, ἐπὶ πλείστον χρόνον λαμβάνειν ἐφρόντιζε, φωραθεὶς γέ τοι ὕστερον, δίκην τίνυσσι τὴν ἀξίαν. Ἦν δὲ θαυμάσαι, ὅπως καὶ οὗτος τὰ συγγενῇ καὶ ἀδελφᾷ, μᾶλλον δὲ κακίας τὰ πρῶτα καὶ τὰ νικητήρια τῆς τοῦ κατὰ Ῥώμῃν τυράννου κακοτροπίας ἀπενηνεγμένος. Γοήτων τε γὰρ καὶ μάγων οἱ πρῶτοι τῆς ἀνωτάτω παρ' αὐτῷ τιμῆς (73) ἤξιωντο, φοφοδοῦς ἐς τὰ μάλιστα καὶ δεισιδαιμονεστάτου καθεστῶτος, τὴν τε περὶ τὰ εἶδωλα καὶ τοὺς δαίμονας περὶ πολλοῦ τιθεμένου πλάνην. Μαντείων γοῦν δίχα καὶ χρησμῶν οὐδὲ μέχρις ὄνυχος, ὡς εἰπεῖν, τολμᾶν τι κινεῖν οἷός τε ἦν. Οὐ χάριν καὶ τῷ καθ' ἡμῶν σφοδρότερον ἢ οἱ πρόσθεν καὶ πυκνότερον ἐπετίθετο διωγμῷ, νῶός τε κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐγείρειν, καὶ τὰ χρόνου μήκει καθήρημένα τεμένη, διὰ σπουδῆς ἀνανεοῦσθαι προστάτων, ἱερέας τε εἰδώλων κατὰ πάντα τόπον καὶ πόλιν· καὶ ἐπὶ τούτων ἐκάστης ἐπαρχίας ἀρχιερέα (74), τῶν ἐν πολιτείαις ἕνα γέ τινα τὸν μάλιστα ἐμφανῶς διὰ πάσης ἐμπρέψαντα λειτουργίας, μετὰ στρατιωτικοῦ στίφους καὶ δορυφορίας ἐκτάσσω, ἀναλὶν τε πᾶσι γόησιν, ὡς ἂν εὐσεβέσι καὶ θεῶν προσφιλέσιν, ἡγεμονίας καὶ τὰς μεγίστας προνομίας δωρούμενος. Ἐκ δὲ τούτων ὀρμώμενος, πόλιν μὲν οὐμίαν οὐδὲ χώραν, ὅλας δὲ ἄρδην τὰς ὑπ' αὐτὸν ἐπαρχίας, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ χρημάτων ἀμυθῆτων εἰσπράξεσιν, ἐπισκήψεσι (75) τε βαρυτάταις, καὶ ἄλλοτε ἄλλαις καταδίκαις ἤνια καὶ κατεπείξε. Τῶν γε μὴν εὐτόρων τὰς ἐκ προγόνων περιποιήσεως οὐσίας ἀφαιρούμενος, πλοῦτους ἀθρώους καὶ σωροὺς χρημάτων τοῖς ἀμφ' αὐτὸν κόλαξιν ἐδωρεῖτο. Παροινίας γε μὴν καὶ μέθης ἐς τοσαύτην ἠνέχθη φορὰν, ὡς ἐν τοῖς πότοις παρακώπτειν καὶ τῶν φρενῶν παρεξίστασθαι, τοιαῦτά τε μεθύοντα προστάττειν, οἷα ἀνανήψαντα αὐτὸν τῇ ὑπερλίτῃ εἰς μετὰ μέλον ἀγειν· κραιπάλῃ δὲ καὶ ἀσωτίας μηδενὶ καταλιπὼν ὑπερβολὴν, κακίας διδασκαλὸν τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἄρχουσιν τε καὶ ἀρχομένοις· αὐτὸν καθίστη, θρύπτεσθαι μὲν τὸ στρατιωτικὸν διὰ πάσης τρυφῆς τε καὶ ἀκολασίας ἐνάγων, ἡγεμόνας δὲ καὶ στρατοπεδάρχας δι' ἀρπαγῶν καὶ πλεονεξίας χωρεῖν κατὰ τῶν ὑπηκόων, μονοῦσι συντυρνοῦντας αὐτῷ προκαλούμενος. Τί δεῖ τὰς ἐμπαθεῖς τοῦ ἀνδρὸς αἰσχρογυρίας μνημονεύειν;

(73) Παρ' αὐτῷ τιμῆς. Scribendum est αὐτοῦ, ut ad oram codicis Turnebi ac Moræi emendatur. Sequitur enim φοφοδοῦς, etc.

(74) Ἐκάστης ἐπαρχίας ἀρχιερέα. Sacerdotes vocabantur a gentilibus, qui totius provinciae templa ac delubra sub dispositione sua habebant: flumines vero, qui in singulis oppidis ac municipiis deorum sacra procurabant, ut jampridem notavi ad lib. xxviii Amm. Marcellini. Cave porro existimes, Maximinum primum sacerdotes provinciae instituisse. Diu enim ante illum fuerunt. Sed Maximinus eorum honorem auxit, addito illis satellitio, id est lictoribus et apparitoribus. Creabantur autem sacerdotes ex corpore Curialium, ii qui omnibus munus publicis cum summa laude ante perfun-

cti essent. Tantaque hæc dignitas habebatur, ut ipsos magistratus seu duumviros in gradu antecederent. Certe in gestis purgationis Cæciliani, ea dignitas ante duumviratum nominatur. Sic enim legitur: « In jure apud Aurelium Didymum Sperecium sacerdotem Jovis optimi maximi, duumvirum splendide coloniae Cathaginensium. » Vide cap. 4, lib. ix. Hi sacerdotes in secretaria judicium ingrediendi et cum iis sedendi jus habebant, ut patet ex Actis Theodori martyris die x Novembris.

(75) Ἐπισκήψεσι. Musculus vertit *statutis*; Christophorus *mandatis gravissimis*. Eadem voce utitur Eusebius in lib. x *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 8, de Licinio loquens: Ἐπισκήψεαι τε μυρίας κατὰ τῶν ὑποχωρίων ἐθνῶν ἐπένουσιν.

ἡ τῶν πρὸς αὐτοῦ μεμοιχευμένων ἀπαριθμεῖσθαι τὴν πληθύν; Οὐκ ἦν γέ τοι πόλιν αὐτὸν παρελθεῖν, μὴ οὐχὶ ἐκ παντὸς φθορὰς γυναικῶν, παρθένων τε ἀρπαγὰς εἰργασμένον. Κατὰ πάντων γέ τοι αὐτῷ ταῦτα προῦχώρει, μὴ ὅτι μόνων Χριστιανῶν, οἳ θανάτου καταφρονήσαντες, παρ' οὐδὲν αὐτοῦ τὴν τοσαύτην ἔθεντο τυραννίδα. Οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες (76) ἀνατλάντες πῦρ καὶ σίδηρον, καὶ προσηλώσεις, θῆράς τε ἀγρίους καὶ θαλάττης βυθοὺς, ἀποτομάς τε μελῶν καὶ καυτήρας, καὶ ὀφθαλμῶν κεντήσεις τε καὶ ἐξορύξεις, καὶ τοῦ παντὸς σώματος ἀκρωτηριασμούς, λιμόν τε ἐπὶ τούτοις καὶ μέταλλα, καὶ δεσμὰ, ἐπὶ πάντων μᾶλλον ὑπομονὴν τὴν ὑπὲρ εὐσεβείας ἐνεδείξαντο, ἡ τὸ σέβας τὸ εἰς Θεὸν εἰδώλους ἀντικατηλλάξαντο. Αἱ δ' αὖ γυναῖκες οὐχ ἥττον τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῆς τοῦ Θεοῦ λόγου διδασκαλίας ἡβρυνώμεναι, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς τοῖς ἀνδράσιν ἀγῶνας ὑποστέδαι, ἴσα τῆς ἀρετῆς ἀπηνέγκαντο βραβεῖα, αἱ δὲ ἐπὶ φθορὰν ἐλκόμεναι, θάπτον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἡ τὸ σῶμα τῇ φθορᾷ παραδεδύκασι. Μόνη γοῦν τῶν ἄλλων ὑπὸ τοῦ τυράννου μεμοιχευμένων, Χριστιανῇ τῶν ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἐπισημοτάτῃ τε καὶ λαμπροτάτῃ, τὴν ἐμπαθῇ καὶ ἀκόλιστον Μαξιμίνου ψυχὴν δι' ἀνδρειοτάτου παραστήματος ὑπερεξενίκησεν (77), ἔνδοξος μὲν τᾶλλα πλούτῳ τε καὶ γένει καὶ παιδείᾳ, πάντα γὰρ μὴν δευτέρα σωφροσύνης τεθειμένη· ἦν καὶ πολλὰ λιπαρῆσας, κτείνειν μὲν ἐτοίμως θνήσκειν ἔχουσιν οὐχ οἶός τε ἦν, τῆς ἐπιθυμίας μᾶλλον τοῦ θυμοῦ κατακρατούσης αὐτοῦ, φυγῇ δὲ ζημιώσας, πάσης ἀφείλετο τῆς οὐσίας. Μυρίαὶ δ' ἄλλαι πρὸς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων πορνείας ἀπειλὴν μὴδ' ἀκοῦσαι δεδυνημέναι, πᾶν εἶδος βασάνων καὶ στρεβλώσεων, καὶ θανατηφόρου κολάσεως ὑπέστησαν. Θαυμασταὶ μὲν οὖν καὶ αὐταὶ· ὑπερβῶως γὰρ μὴν θαυμασιωτάτῃ ἡ ἐπὶ Ῥώμῃς εὐγενεστάτῃ τῇ ὄντι καὶ σωφρονεστάτῃ γυνὴ πασῶν, αἷς ἐμπαροινεῖν ὁ ἔκεισε τύραννος Μαξέντιος τὰ ὅμοια Μαξιμίνῳ ὁρῶν ἐπειράτο. Ὡς γὰρ ἐπιστάντας τῷ οἴκῳ τοὺς τὰ τοιαῦτα τῷ τυράννῳ διακονομένους ἐπέβητο (Χριστιανῇ δὲ καὶ αὐτῇ ἦν), τὸν τε ἄνδρα τὸν αὐτῆς, καὶ ταῦτα Ῥωμαίων ὄντα ἐπαργον, τοῦ δέους ἔνεκα, λαβόντας αὐτὴν ἄγειν ἐπιτρέψιντα, ἐς βραχὺν (78) ὑποπαραιτησαμένη ὡς ἂν ἡδὴ κατακοσμηθεῖ τὸ σῶμα, εἰσεῖσιν ἐπὶ τοῦ ταμείου, καὶ μονωθεῖσα, ξίφος καθ' ἑαυτῆς πῆγνυσι (79)· θα-

bus tum subditis suis exhibuit. Ac milites quidem lascivia ac mollitie diffluere permisit. Præsides vero ac duces, perinde ac tyrannidis suæ consortes, omni rapacitate atque avaritia grassari adversus provinciales præcepit. Quid dicam de sædissima hominis libidine? Quid de innumerabilibus adulteriis? Neque enim per ullam urbem iter unquam fecit, quin mulierum stupra, et virginum raptus in ea perpetraret. Atque hæc ex voto ipsi successerunt adversus cunctos, solis exceptis Christianis: qui calcato mortis metu, tam violentam hominis tyrannidem despexerunt. Nam et viri ignem ac ferrum, clavorum suffixiones, bestias, profundos maris gurgites, membrorum abscisiones ac perustiones, confixiones et effossiones oculorum, totius denique corporis mutilationes: ad hæc famem, metalla ac vincula perpassi, in his omnibus maluerunt pro vera pietate tolerantiae suæ specimen edere, quam rejecto Dei cultu, simulacra venerari. Et mulieres doctrina veræ fidei non minus quam viri roboratæ, aliæ eadem quæ viri certamina subierunt, et æqualia virtutis adeptæ sunt præmia; aliæ, cum raperentur ad stuprum, vitam citius quam pudorem corporis sui prodere sustinuerunt. Certe unica mulier Christiana, Alexandrinarum omnium nobilissima atque opulentissima, cum cæteræ a tyranno violatæ fuissent, effrenatam atque effrenatam Maximini libidinem virili quadam animi celsitudine devicit. Mulier tum ob splendorem 313 generis ac civitatis, tum ob singularem doctrinam celeberrima: sed quæ modestiam ac pudicitiam his omnibus præferebat. Quam cum tyrannus sæpius interpellasset de stupro, obtruncare quidem illam, mori utique paratam, non sustinuit, eo quod crudelitate superior esset cupiditas. Cæterum bonis omnibus spoliata, exilio damnavit. Sexcentæ quoque aliæ, cum stupri minas quas provinciarum rectores ipsis intentabant, ne auditu quidem tenus ferre potuissent, omnia cruciatum, tormentorum et capitalium suppliciorum genera pertulere. Omnes quidem admiratione dignissimæ, sed præ omnibus admirationem meretur mulier illa in urbe Roma, omnium earum quas Maxentius, illarum partium tyrannus Maximino in cunctis simillimus, violare aggressus est, longe nobilissima et castissi-

(76) *Οἱ μὲν γὰρ ἄνδρες.* Vide panegyricum ab Eusebio scriptum in tricennialibus Constantini, pag. 622, ubi hæc iisdem fere verbis repetuntur.

(77) *ὑπερεξενίκησεν.* Sic in vetustissimo codice Mazar. scribitur, cui consentit codex Fnk. et Sav.

(78) *Ἐς βραχὺν.* Dreesse videtur aliquot verba, quæ ita suppleri possunt, ἐς ἀποχώρησιν χρόνον βραχὺν ὑποπαραιτησαμένη, etc. Sic loquitur Eusebius supra, ubi de muliere Antiochena, quæ cum duabus virginibus se in flumen præcipitavit. Paulo post ubi legitur ὡς ἂν ἡδὴ, codex Mazarinus habet ὡς ἂν δὴ, quod rectius videtur. Ita certe scriptum habent codex Fnk. et Savilli.

(79) *Ξίφος καθ' ἑαυτῆς πῆγνυσι.* In vetustissimo codice Mazarino scholium legitur in ima pagina ascriptum ad horum verborum expositionem: Πῶς ἐν πολλοῖς οὗτος ἀποδέχεται τὰς ἑαυτῆς διαχρησάμενας; καὶ οὐ γὰρ ἡ τῆς Ἐκκλησίας χρίσις, οὐχὶ τὰς εἰς

D ἑαυτὰς τὰ τῶν δημίων ἐπιδειξαμένας ἐν μάρτυσιν ἀναγράφει· δεύλιας γὰρ μᾶλλον ἡ ἀνδρεία, φόβῳ κολάσεως τὸν θάνατον προαρπάσειν· ἀλλὰ τὰς μηδὲν φοβερὸν ἔνεκα τῆς εἰς Χριστὸν ὁμολογίας ἡγουμένας, ἀλλὰ πάντα προθύμως πάσχειν, ἅπερ ἂν ἡ τυράννος καὶ δαιμονιώδης ἐπίνοια κολαστήρια ἐπάγει. Id est: « Quomodo iste miratur mulieres, quæ sibi metipsis mortem consciverunt? Et tamen Ecclesiæ iudicium, in martyrum numero non reponit eas quæ sui ipsarum carnifices exstiterunt. Ignaviæ enim potius est quam fortitudinis, suppliciorum metu mortem prævertere. Verum eas in album martyrum refert, quæ ob confessionem Christi nihil formidandum esse existimarunt, alacri animo perpeti paratæ, quæcunque ipsis tormenta tyrannorum ac demonum ingeniosa solertia irrogasset. » Recte quidem observavit quisquis est auctor huius scholii, αὐτοχειρίαν ab Ecclesia non probari; cum homines mortis

ma. Hæc enim simul atque eos quibus tyrannus ad huiusmodi flagitia ministris utebatur, irrupisse in domum suam comperit, et maritum suum qui præfecturam Romanæ urbis gerebat, conterritum permisisse satellitibus ut ipsam abducerent (erat autem Christiana), breve temporis spatium quasi ad exorandum corpus concedi sibi postulavit. Post hæc in cubiculum ingressa, solam se relictam esse circumspiciens, gladium pectori immergit. Quo vulnere protinus exanimata, cadaver quidem perductoribus dereliquit; ipso autem facto, quod profecto omni vocis sono clarius intonat, universis qui nunc sunt et qui posthac erunt hominibus denuntiavit, solam Christianorum virtutem invictam et inexpugnabilem copia uno eodemque tempore exuberavit, auctoribus duobus tyrannis, quorum alter Orientem, alter Occidentem occupaverat. Quis est porro qui cum tantorum malorum causam inquisiverit, affirmare dubitet, persecutionem adversus nos concitatam horum omnium fontem exstitisse, cum præsertim nonnisi post redditam Christianis libertatem, tanta reipublicæ perturbatio finem acceperit?

CAPUT XV.

De his quæ gentilibus acciderunt.

Toto certe persecutionis decennio, nunquam a mutuis inter ipsos insidiis, et ab intestino bello cessatum est. Ac mare quidem navigantium imperium erat. Et quicumque alicunde solverant, 314 protinus capti gravissimis verberibus afficiebantur, et tormentis atque unguibus latera sulcantibus, omni-que cruciatuum genere interrogabantur, utrum ab hostibus venirent: tandemque crucis supplicio aut incendio necabantur. Jam clypei et lorice, tela et hastæ, aliaque ejusmodi bellorum instrumenta ubique comparabantur. Ad hæc triremes et arma ad navales pugnas accommodata passim instruebantur. Nec aliud quidquam expectare unusquisque poterat quam quotidianam hostium incursionem. Fames post hæc pestisque supervenit, de quibus suo loco ac tempore dicturi sumus.

CAPUT XVI.

De rebus in meliorem statum restitutis.

Hæc sunt quæ toto persecutionis illius tempore contigerunt. Quæ quidem persecutio ope divini Numinis, anno tandem decimo prorsus sedata est, cum post octavum annum aliquantisper remittere cœpisset. Postquam enim cœlestis Dei gratia benigno nos ac propitio vultu respexit, tum principes illi ipsi qui persecutionem adversus nostros primum commetu, aut per desperationem manus sibi violentas afferunt. Sed quoties divini Spiritus instinctu ad id impelluntur, quod rarissime accidit: tunc id facinus approbat quidem ac miratur Ecclesia, quippe quæ divino Spiritu semper regitur et afflatur: non tamen imitandum proponit. Vide quæ de hac re senserit Augustinus in libro 1 *De civitate Dei*, cap. 26. Porro idem scholium legitur etiam in libro Saviano.

(80) *Μόρον χρημάτων.* In lib. 1 *De vita Constantini*, cap. 28, ubi hæc refertur historia, legitur *μόνον* χρημα, rectius, ut opinor.

81) *Τὸ κατὰ τὸν διωγμὸν δεκάετος χρόνος.* Persecutio cœpit anno Christi 303. Diocletiano vices et Maximiano septies coss. Desiit vero anno

νοῦτά τε παραχρῆμα, τὸν μὲν νεκρὸν τοῖς προαγω-
γοῖς καταλιμπάνει, ἔργοις δ' αὐτοῖς ἀπάσης φωνῆς
γεγωνοτέροις, ὅτι μόνον χρημάτων (80) ἀφ' ἑαυτοῦ τε
καὶ ἀνὼλεθρον ἢ παρὰ Χριστιανοῖς ἀρετῇ πέφυκεν,
εἰς πάντας ἀνθρώπους τοὺς τε νῦν ὄντας καὶ τοὺς
μετὰ ταῦτα γενησομένους ἐξέφηνε. Τοσαύτη δὴ τα
κακίας φορὰ ὅφ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν συνγέχθη καιρὸν,
πρὸς τῶν δύο τυράννων ἀνατολὴν καὶ δύσιν διειληφό-
των κατεργασθεῖσα. Τίς δ' ἂν τὴν τῶν τοσούτων δι-
ερευνώμενος αἰτίαν, διστάξει, μὴ οὐχὶ τὸν κατ' ἡμῶν
διωγμὸν ἀποφύνασθαι; "Ὅτε γε μάλιστα οὐ πρότερον
τὰ τῆς τοσούτης πέπαυτο συγχύσεως, ἢ Χριστιανούς
τὰ τῆς παρήρσιας ἀπολαβεῖν.

nec morti obnoxiam esse. Talis ac tanta nequitie
copia uno eodemque tempore exuberavit, auctoribus
duobus tyrannis, quorum alter Orientem, alter
Occidentem occupaverat. Quis est porro qui cum tantorum malorum causam inquisiverit, affirmare
dubitet, persecutionem adversus nos concitatam horum omnium fontem exstitisse, cum præsertim non-
nisi post redditam Christianis libertatem, tanta reipublicæ perturbatio finem acceperit?

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τῶν τοῖς ἐκτὸς συμβεβηκότων
(Nic. H. E. vii, 22).

Διὰ παντός γέ τοι κατὰ τὸν διωγμὸν δεκάετους
χρόνου (81), τῶν εἰς ἐπιδουλίην καὶ πόλεμον τὸν κατ'
ἀλλήλων, οὐδὲν αὐτοὺς διαλέλοιπεν. Ἀπλωτα μὲν
γὰρ τὰ κατὰ θάλατταν ἦν, οὐδ' ἐξῆν ποθεν κατα-
πλεύσαντας, μὴ οὐχὶ πάσαις αἰχμαῖς ὑπάγεσθαι,
στρεβλουμένους καὶ τὰς πλευράς καταξαινομένους,
βασάνοις τε παντοδαύς, μὴ ἄρα παρὰ τῶν δι' ἐναντίας
ἐχθρῶν ἥκοιεν, ἀνακρινόμενος, καὶ τέλος σταυροῖς
ἢ τῇ διὰ πυρὸς ὑπαγομένους κολάσει. Ἀσπίδων ἐπὶ
τούτοις καὶ θωράκων παρασκευαῖαι, βελῶν τε καὶ δο-
ρίτων, καὶ τῆς ἄλλης πολεμικῆς παρατάξεως ἐτοι-
μασίαι· τριήρων τε καὶ τῶν κατὰ ναυμαχίαν ὅπλων
κατὰ πάντα συνεκροτούτο τόπον, οὐδ' ἦν ἄλλο τι παντί
τε προσδοκᾶν, ἢ πολεμίων κατὰ πᾶσαν ἐφοδὸν ἡμέ-
ραν. Τούτοις καὶ ὁ μετὰ ταῦτα λιμός τε καὶ λοιμός
ἐγκατασκήπτει· περὶ ὧν κατὰ καιρὸν ιστορήσομεν
τὰ δέοντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

*Περὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον τῶν πραγμάτων με-
ταβολῆς* (Nic. H. E. vii, 22).

Τοιαῦτ' ἦν τὰ (82) διὰ παντός τοῦ διωγμοῦ παρα-
τετακότα, δεκάτῳ μὲν ἔτει σὺν Θεοῦ χάριτι παντελῶς
πεπαυμένον, λωφᾶν γε μὴν μετ' ὀγδοὺν ἔτος ἐναρ-
ξαμένου. Ὡς γὰρ τὴν εἰς ἡμᾶς ἐπισκοπὴν εὐμενῇ
καὶ ἡμεῖς ἢ θεῶν καὶ οὐράνιους χάρις ἐνεδείκνυτον, τότε
δὴ τα καὶ οἱ κατ' ἡμᾶς ἀρχόντες, αὐτοὶ δὴ ἐκεῖνοι δι'

Christi 312, tunc cum Constantinus, victo Maxentio,
litteras ad Maximinum Orientis imperatorem dedit
pro Christianorum libertate, ut scribit Eusebius
in libro ix. Duravit igitur persecutio per decem an-
nos, ut hic dicitur. Atque ita in manuscriptis Eu-
sepii *Chroniciis* notantur anni persecutionis, ut mo-
nuit Pontacus. Non recte igitur Epiphanius in libro
De ponderibus et mensuris, hanc persecutionem xii
annis durasse scribit. Vide caput 16, ubi decimo
anno sedata esse dicitur persecutio.

(82) *Τοιαῦτ' ἦν τὰ.* Ab his verbis inchoavimus
caput 16, Maz. et Fuketianum codd. secuti. At in
codice Mediceo quem in distinguendis capitibus
sequitur Rob. Stephanus, omissa hic est capitum dis-
tinctio.

ὧν πάλοι τὰ τῶν καθ' ἡμᾶς ἐνηργεῖτο πολέμων, πα-
ραδοξότατα μεταθέμενοι τὴν γνώμην, παλινφθίαν
ἤδον, χρηστοῖς περὶ ἡμῶν προγράμμασι καὶ διατά-
γμασιν ἡμερωτάτοις τὴν ἐπὶ μέγα ἀφθείσαν τοῦ διω-
γμοῦ πυρκαϊὴν σθενύνντες. Οὐκ ἀνθρώπινον δέ τι τοῦ-
του κατέστη αἴτιον, οὐδ' οἶκτος, ὡς ἂν φαίη τις, ἣ
φιλανθρωπία τῶν ἀρχόντων, πολλοῦ δεῖ· πλείω γὰρ
ὁσημέραι καὶ χαλεπώτερα ἀρχήθεν εἰς ἐκεῖνο τοῦ
καιροῦ τὰ καθ' ἡμῶν αὐτοῖς ἐπενεοῖτο, ποικιλωτέ-
ραις μηχαναῖς ἄλλοτε ἄλλως τὰς καθ' ἡμῶν αἰκίας
ἐπικαινουργοῦντων· ἀλλ' αὐτῆς γε τῆς θείας Προ-
νοίας ἐμφανὲς ἐπίσκεψις, τῷ μὲν αὐτῆς καταλλαττο-
μένης λαῷ, τῷ δ' αὐθέντῃ τῶν κακῶν ἐπεξιούσης
καὶ πρωτοστάτῃ τῆς τοῦ παντὸς διωγμοῦ κακίας (83)
ἐπισχολουμένης. Καὶ γὰρ εἶτε ταῦτ' ἐχρῆν κατὰ θεῖαν
γενέσθαι κρίσιν, ἀλλὰ, « Οὐαί, φησὶν ὁ λόγος, δι'
οὐ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται. » Μέτεσι γοῦν αὐτὸν θεήλα-
τος κολασίς, ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ καταρξαμένη σαρκός,
καὶ μέχρι τῆς ψυχῆς προσελθοῦσα. Ἀθρόα μὲν γὰρ
περὶ τὰ μέσα τῶν ἀπορρήτων (84) τοῦ σώματος
ἀπόστασις γίνεται αὐτῷ. Εἰθ' ἔλκος ἐν βάθει συριγ-
γῶδες, καὶ τούτων ἀνάτατος νομή (85) κατὰ τῶν ἐνδο-
τάτω σπλάγγνων· ἀφ' ὧν ἀλεκτὼν τι πλῆθος σκολή-
κων βρούειν, θανατώδῃ τε ὁδμῇ ἀποπνέειν, τοῦ παν-
τὸς ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας αὐτῷ καὶ
πρὸ τῆς νόσου εἰς ὑπερβολὴν πλῆθους τιμαλῆς μετα-
θεβληκός· ἦν τότε κατασάπτεισαν, ἀφόρητον καὶ
φρικτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχουν τὴν θέαν.
Ἰατρῶν δ' οὐκ οἱ μὲν, οὐδ' ὅλως ὑπομῖναι τὴν τοῦ
δυσώδους ὑπερβάλλουσαν ἀτοπίαν οἷοί τε, κατεσφάτ-
τοντο, οἱ δὲ διωδικός τοῦ παντὸς ὄγκου καὶ εἰς ἀνέλ-
πιστον σωτηρίας ἀποπεπτωκός μηδὲν ἐπικουρεῖν
δυνάμενοι, ἀνηλεῶς ἐκτείνοντο.

corporis mole tumefacta, nec ulla jam spe salutis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ.

Περὶ τῆς τῶν κρατούντων παλινφθίας
(Nic. H. E. vii, 22, 23).

Καὶ δὴ τοσοῦτοις παλαίω κακοῖς, συναίσθησιν
τῶν κατὰ τῶν θεοσεβῶν αὐτῷ τετολμημένων ἴσχει.
Συναγαγὼν δ' οὖν εἰς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν, πρῶτα
μὲν ἀνθρωπολογεῖτο τῷ τῶν ὄλων Θεῷ, εἶτα τοὺς ἀμφ'
αὐτὸν (86) ἀνακαλέσας, μηδὲν ὑπερθεμένους τὸν κατὰ
τῶν Χριστιανῶν ἀποπαῦσαι διωγμὸν, νόμῳ τε καὶ
λόγματι βασιλικῷ τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν οἰκοδομεῖν
ἐπισπέρχειν (87) τε καὶ τὰ συνήθη διαπράττεσθαι,

(83) Πρωτοστάτῃ τῆς τοῦ παντὸς διωγμοῦ κα-
κίας. Maximianum Galerium intelligit, ut ex se-
quentibus apparet. Hic enim auctor et antesignanus
fuerat persecutionis Christianorum. Rufinus in cap.
15 huius libri de Galerio loquens : « Ille vero, in-
quit, qui est secundus in honore, postmodum etiam
in primis successor fuit, qui et incensor ac signifer
nostræ persecutionis exstiterat, » etc. Idem scribit
etiam Cedrenus.

(84) Περὶ τὰ μέσα τῶν ἀπορρήτων. Rufinus vertit :
In profundioribus dehinc pectoris partibus obortum
vulnus totos intrinsecus viscerum secessus tabo ser-
pente depascitur. Magis tamen probo versionem
Christophorsoni, qui genitalia interpretatur. Id
enim confirmat Victoris Epitome. « Galerius, in-
quit, Maximianum consumptus genitalibus defecit. »

(85) Καὶ τούτων ἀνάτατος νομή. Ita etiam legitur

A moverant, repente præter omnium spem mutata
sententia palinodiam cecinere; humanis erga nos
edictis et mitissimis constitutionibus, ardentissi-
mum persecutionis incendium restinguentes. Neque
vero humanum quidquam, neque imperatorum (quod
aliquis forte suspicari posset) clementia et commi-
seratio, huiusce rei causa exstitit. Quippe cum illi
ab ipso persecutionis exordio ad id usque temporis,
plura in dies et acerbiora in nos excogitarent; va-
ria subinde suppliciorum adversus nostros genera
et machinamenta commenti. Verum manifesta præ-
sentia divini Numinis, quod cum populo quidem suo
jam redierat in gratiam; ipsum vero auctorem ma-
lorum et totius persecutionis atque improbitatis an-
tesignatum infensus persequebatur, id tandem ef-
fecit. Elsi enim hæc ita fieri oportebat juxta divinæ
voluntatis arbitrium, tamen, ut ait Scriptura (Matth.
xviii, 7) : « Væ illi per quem scandalum evenit. »
Illum igitur pœna cœlitus indicta corripuit, ab ipsis
exorsa carnibus, et ad animam usque progressa.
Repente enim circa media occulteriorum **315** cor-
poris partium loca abscessus ei nascitur : ulcus
deinde in imo fistulosum. Utriusque insanabilis
morsus intima viscera depascebatur. Ex his incre-
dibilis vermium multitudo scaturiens, lethalem exha-
labat fetorem. Quippe illi etiam ante hunc morbum,
tota corporis moles ob nimiam alimenti copiam in
immensam quamdam pinguedinem excreverat :
quæ tunc temporis in tabem soluta, horrendum et
intolerabile spectaculum astantibus præbebat. Ex
C medicis vero, alii quidem cum nec ipsam odoris
gravitatem sustinere possent, interficiebantur : alii
cum nullum remedium afferre possent, ulpote tota
relicta, ob id ipsum crudeliter necabantur.

CAPUT XVII.

De imperatorum palinodia.

Tandem vero adversus tot ærumnas conflictans,
intelligere cœpit quæ in cultores Dei admiserat sce-
lera. Totaque mentis acie in semetipsum conversa,
primum quidem conditori omnium Deo errorem
suum confessus est. Convocatis deinde palatii sui
proceribus, absque ulla dilatione persecutionem
Christianorum cohibere eos jubet, et ecclesias illo-
rum quantocius exstruere imperiali rescripto præ-

D in libro 1 *De vita Constantini*, sub finem. Nostri ta-
men codices Maz., Med. et Fuk. scriptum habent καὶ
τούτῳ (supple τῷ ἔλκει).

(86) Τοὺς ἀμφ' αὐτόν. Recte Rufinus hæc verba
interpretatus est : *Convocatis his qui in officio pu-
blico parebant.* Sic Eusebius vocare solet palatii
proceres, quos Amm. Marcellinus vocare consuevit
aulæ summates et imperatoris proximos, ut ad Amm.
Marcellinum notavi. Ita in libro *De martyribus Pa-
lastinæ*, cap. 7, in fine.

(87) Οἰκοδομεῖν ἐπισπέρχειν. Recte in codd.
Maz. et Medicen deest virgula, quæ Christophorsoni-
um scellit. Paulo aliter hæc verba leguntur in lib.
1 *De vita Constantini*, cap. 50. Sed et codex Fukelti
nonnihil variat. Sic enim habet : Τὰς ἐκκλησίας οἰ-
κοδομεῖν αὐτῶν ἐπισπέρχειν, καὶ τὰ, etc.

cipit, quo Christiani sacra sua solito more peragere possent, ac pro imperatore preces ad Deum fundere. Confestim igitur verba subsequentibus factis, per singulas urbes proposita sunt edicta, palinodiam erga nos continentia in hunc modum.

« Imperator Cæsar Galerius Valerius Maximianus, invictus, Augustus, pontifex maximus, Germanicus maximus, Ægyptiacus maximus, Thebaicus maximus, Sarmaticus maximus, quintum Persicus maximus, secundo Carpicus maximus, sexto Armeniacus maximus, Medicus maximus, Adiabenicus maximus, tribunitiæ potestatis xx, imperator xix, consul viii, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Flavius Valerius Constantinus, pius, felix, invictus, Augustus; pontifex maximus, tribunitiæ potestatis v, imperator v, consul, pater patriæ, proconsul. Et imperator Cæsar Valerius Licinianus, pius, felix, invictus, augustus, pontifex 316 maximus, tribunitiæ potestatis iv, imperator iii, consul, pater patriæ, proconsul, provincialibus suis salutem. Inter cætera quæ pro utilitate communi et pro salute reipublicæ quotidie disponimus, prius quidem volueramus juxta mores et instituta majorum, et juxta publicam Romanorum disciplinam cuncta reparare. Ac præcipue in id incubueramus, ut Christiani qui parentum suorum ritus ac cære-

Α εἰχὰς ὑπὲρ τοῦ βασιλείου (88) ποιούμενους, προστάται. Αὐτίκα γοῦν ἔργου τῷ λόγῳ παρηκολουθηκότος, ἤπλωτο κατὰ πόλεις βασιλικά διατάγματα, τὴν παλινωδίαν τῶν καθ' ἡμᾶς τούτων περιέχοντα τὸν τρόπον.

« Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Γαλέριος (89) Οὐαλέριος Μαξιμίγιος, ἀνίκητος, Σεβαστὸς, ἀρχιερεὺς μέγιστος, Γερμανικὸς μέγιστος, Αἰγυπτιακὸς μέγιστος, Θηβαϊκὸς μέγιστος (90), Σαρματικὸς μέγιστος, πεντάκις Περσῶν μέγιστος (91), δις Καρπῶν μέγιστος, ἐξάκις Ἀρμενίων μέγιστος, Μήδων μέγιστος, Ἀδιαθενῶν μέγιστος, δημοαρχικῆς ἐξουσίας τὸ εἰκοστὸν (92), αὐτοκράτωρ ἑννεακαίδεκατον (93), ὑπατος τὸ δευδοῦν, πατὴρ πατρίδος, ἀνθύπατος· καὶ αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Φλαύιος Οὐαλέριος Κωνσταντίνος, εὐσεβὴς, εὐτυχὴς, ἀνίκητος, Σεβαστὸς, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημοαρχικῆς ἐξουσίας (94), αὐτοκράτωρ τὸ πέμπτον, ὑπατος, πατὴρ πατρίδος, ἀνθύπατος (95)· καὶ αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Οὐαλέριος Λικιννιανὸς, εὐσεβὴς, εὐτυχὴς, ἀνίκητος, Σεβαστὸς, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημοαρχικῆς ἐξουσίας τὸ τέταρτον, αὐτοκράτωρ τὸ τρίτον, ὑπατος, πατὴρ πατρίδος, ἀνθύπατος, ἐπαρχιώταις ἰδίοις χαίρειν. Μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἅπερ ὑπὲρ τοῦ χρησίου καὶ λυσιτελοῦς τοῖς δημοσίοις διατυπούμεθα, ἡμεῖς μὲν βεβουλήμεθα πρότερον κατὰ τοὺς ἀρχαίους νόμους καὶ τὴν δημοσίαν ἐπιστήμην τὴν τῶν Ῥωμαίων

(88) Ὑπὲρ τοῦ βασιλείου. Nicephorus habet βασιλέως.

(89) Γαλέριος. In vetustissim. codd. Maz., Med. et Fuk. legitur Γαλέριος Οὐαλέριος Μαξ., optime.

(90) Θηβαϊκὸς μέγιστος. Rectius in codice Maz. hoc ordine tituli collocantur: Γερμανικὸς μέγιστος. Αἰγυπτιακὸς μέγιστος. Θηβαϊκὸς μέγιστος. Quod confirmat Rufinus. In eodem codice Maz. et in Med. ac Fuk. desunt hæ voces Σαρματικὸς μέγιστος.

(91) Πεντάκις Περσῶν μέγιστος. Semel tantum victos a Galerio Persas invenimus, anno Christi 297, ut legitur in Fastis Idatii, et in Chronico Alexandrino. Quod confirmat etiam Libanius in oratione quæ Βασιλικὸς inscribitur: ubi scribit Persas, post ingentem illam cladem a Romanis duce Galerio acceptam, quadraginta annos in apparatu consumpsisse, ut illam cladem resarcirent, et paulo ante Constantini Magni obitum arma ultro intulisse Romanis. Ab illo certe anno, quem dixit Christi, 297, usque ad annum illum quo Constantinus excessit e vita, anni sunt 40. Itaque corrigendum est Eusebii Chronicon, in quo Persica hæc victoria refertur anno Diocletiani septimo et decimo, cum ascribenda sit anno ejus xiii, ut refert editio Arnaldi Pontaci. Cum igitur nullam aliam reperiamus Maximiani victoriam de Persis, melius videtur hic locus interpungi apud Nicephorum, Σαρματικὸς μέγιστος πεντάκις Περσῶν μέγιστος. In vetustissimo codice Rufini, totus hic locus absque ulla distinctione legitur, hoc modo: « Sarmaticus quinque, Persicus bis, Carpicus sexies, Armenicus Medorum et Adiabeno- rum victor. »

(92) Δημοαρχικῆς ἐξουσίας τὸ εἰκοστόν. Rufinus vertit: Tribunitiæ potestatis vicies. Sic enim legitur in manuscriptis. Cæterum ex hoc loco discimus, Galerium Cæsarem simul et consortem tribunitiæ potestatis factum fuisse, cum in hoc edicto annos tribunitiæ potestatis ab eo tempore numeret, quo Cæsar fuerat renuntiatus. Creatus est autem Cæsar anno Christi 294, Kalendis Martii. Edictum porro istud pro Christianis emisit anno Christi 311, cum esset consul octavum, ut ipsius edicti præfert in-

scriptio. Ex quo sequitur, edictum illud scriptum fuisse ante Kalendas Martias. Inde enim tribunitia Galerii potestas sumpsit exordium.

C (93) Αὐτοκράτωρ ἑννεακαίδεκατον. Id est imperator decemnovus. Sic enim habet vetustissimus codex Rufini. Pessime Christophersonus dictatorem vertit. Ignoravit scilicet quid vox imperatoris hic significaret. Aliud enim in titulis imperatorum significat vox imperator, quæ primo loco ponitur instar pronominis; aliud vox imperator quæ subjungitur cæteris titulis. Nam vox imperator quæ secundo loco ponitur, designat victoriam imperatorum; et quoties post partam victoriam imperatores ab exercitu appellati sint, ostendit, ut docet Dio.

(94) Δημοαρχικῆς ἐξουσίας. Omissus est in omnibus libris numerus tribunitiæ potestatis Constantini. Ego quinque addidi certissima conjectura.

(95) Ἀνθύπατος. Post hæc verba in vetustissimo codice Mazarino, Mediceo, Fuketiano et Saviliano, nec non apud Nicephorum hæc leguntur: Καὶ αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Οὐαλέριος Λικιννιανὸς, εὐσεβὴς, εὐτυχὴς, ἀνίκητος, Σεβαστὸς, ἀρχιερεὺς μέγιστος· δημοαρχικῆς ἐξουσίας τὸ τέταρτον, αὐτοκράτωρ τὸ τρίτον, ὑπατος, πατὴρ πατρίδος, ἀνθύπατος, ἐπαρχιώταις ἰδίοις χαίρειν. Quæ licet apud Rufinum non legantur, sunt tamen optime notæ. Ac primo quod ad tribunitiam Licinii potestatem attinet, idem de ea sentiendum quod de Galerii tribunitia potestate; eam scilicet deduci ab eo tempore, quo Cæsar est creatus. Porro Licinius Cæsar factus est anno Christi 308, tertio Idus Novembris, ut legitur in optimis illis Fastis Idatii. Quartus igitur annus tribunitiæ potestatis Licinii cœpit anno Christi 311, tertio Idus Novembris. Ex quo efficitur, edictum illud a Maximiano datum fuisse sub exitum anni 311. Quod tamen pugnat cum iis quæ paulo ante observavi, ubi de tribunitia Galerii potestate actum est. Quare necesse est, ut horum duorum locorum alteruter mendosus sit. Nam si annus tunc quartus fuit tribunitiæ potestatis Licinii, erat vicissimus primus tribunitiæ potestatis Galerii. Contra vero si vicissimus hic annus fuit tribunitiæ potesta-

ἀπαντας ἐκπνορθώσασθαι, καὶ τούτου πρόνοιαν ποιή-
σασθαι, ἵνα καὶ οἱ Χριστιανοὶ οἵτινες τῶν γονέων
τῶν αὐτῶν καταλελοίπασιν τὴν αἵρεσιν, εἰς ἀγαθὴν
πρόθεσιν ἐπανέλθοιεν· ἐπεὶ περ τινὶ λογισμῷ τοσαύτη
αὐτοῦς πλεονεξία κατεσχέκει καὶ ἀνοία κατειλή-
φει (96), ὥς μὴ ἐπεσθαι τοῖς ὑπὸ τῶν πάλαι κατα-
δειχθεῖσιν, ἅπερ ἴσως πρότερον καὶ οἱ γονεῖς αὐτῶν
ἦσαν καταστήσαντες, ἀλλὰ κατὰ τὴν αὐτῶν πρόθε-
σιν καὶ ὥς ἕκαστος ἐβούλετο, οὕτως αὐτοῖς καὶ νό-
μους ποιῆσαι, καὶ τούτους παραφυλάττειν, καὶ ἐν
διαφοροῖς διάφορα πλήθη συνάγειν. Τοιγαρὸν τοιού-
του ὕφ' ἡμῶν προστάγματος παρακολουθήσαντος,
ὥστε ἐπὶ τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κατασταθέντα αὐτοῦς
μεταστήσαιεν, πλεῖστοι μὲν κινδύνῳ ὑποβλήθέντες,
πλεῖστοι δὲ ταραχθέντες, παντοίους θανάτους ὑπ-
έφερον· καὶ ἐπειδὴ τῶν πολλῶν τῇ αὐτῇ ἀπονοίᾳ δια-
μενόντων, ἐωρῶμεν μῆτε τοῖς θεοῖς τοῖς ἐπουρανίοις
τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν προσάγειν αὐτοῦς, μῆτε
τῷ τῶν Χριστιανῶν προσέχειν, ἀφορῶντες εἰς τὴν
ἡμετέραν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν διηνεκὴ συνήθειαν,
δι' ἧς εἰώθαμεν ἅπασιν ἀνθρώποις συγγνώμην ἀπο-
νέμειν, προθυμότατα καὶ ἐν τούτῳ τὴν συγχώρησιν
τὴν ἡμετέραν ἐπεκτείνειν δεῖν ἐνομίσσαμεν, ἵνα αὐθις
ὥς Χριστιανοί, καὶ τοὺς οἴκους ἐν οἷς συνήγοντο,
συνθῶσιν οὕτως, ὥστε μηδὲν ὑπεναντίον τῆς ἐπιστή-
μης αὐτοῦς πράττειν· δι' ἐτέρας δὲ ἐπιστολῆς τοῖς
δικασταῖς δηλώσομεν, τί αὐτοῦς παραφυλάξασθαι
δεήσει. Ὅθεν κατὰ ταύτην τὴν συγχώρησιν τὴν ἡμε-
τέραν ὀφείλουσι τὸν αὐτῶν Θεὸν ἱκετεύειν περὶ τῆς
σωτηρίας τῆς ἡμετέρας, καὶ τῶν δημοσίων, καὶ τῆς
αὐτῶν, ἵνα κατὰ πάντα τρόπον καὶ τὰ δημόσια πα-
ρασχεθῇ ὑγίῃ καὶ ἀμέριμνοι ζῇεν ἐν τῇ αὐτῶν ἐστίᾳ
δυναθῶσι. Ταῦτα κατὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων φωνὴν
ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα γλώτταν κατὰ τὸ δυνατόν μεταβλη-
θέντα, τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον. Τί δὲ οὖν ἐπὶ τούτοις
γίνεται, ἐπιθεωρησάτω καὶ οὗτος.

Τέλος τοῦ ἡ' λόγου τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

ΤΟ ΩΣ ΛΕΙΠΟΝ ΕΝ ΤΙΣΙΝ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΙΣ ΕΝ Τῇ ΟΓΔΩΡ ΛΟΓΩ.

Ἄλλ' ὁ μὲν τῆς γραφῆς αἴτιος μετὰ τὴν τοιάνδε
ὁμολογίαν αὐτίκα καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τῶν ἀληθό-
νων ἀπαλλαγείς, μεταλλάττει τὸν βίον. Τοῦτον δὲ
λόγος ἔχει πρῶτον αἴτιον τῆς τοῦ διωγμοῦ καταστή-
ναι συμφορᾶς, ἔτι πάλαι πρὸ τῆς τῶν λοιπῶν βασι-
λέων κινήσεως, τοὺς ἐν στραταῖς Χριστιανοὺς, καὶ
πρώτους γε ἀπάντων τοὺς ἐπὶ τοῦ ἰδίου οἴκου παρα-
τρέπειν ἐκδεδιασμένον, καὶ τοὺς μὲν τῆς στρατιωτι-
κῆς ἀξίας ἀποκινουντα, τοὺς δὲ ἀτιμότατα καθυβρί-
ζοντα, ἤδη δὲ καὶ θάνατον ἐτέροις ἐπαρτῶντα, καὶ
τοῦσχατόν γε τοὺς τῆς βασιλείας κοινωνοὺς ἐπὶ τὸν

tis Galerii, tertius tantum fuit Licinii. Quod vero
ad consulatum Licinii attinet, ejus mentio fit in Fa-
stis Prosperi, Cassiodori et Victorii, in quibus con-
sul ponitur cum Maximiano Aug. octies consule,
hoc ipso anno quo scriptum est edictum. Olim qui-
dem in Annotationibus ad Ann. Marcellinum ob-
servaveram Licinium a Galerio Augustum factum
fuisse, paulo ante mortem Galerii; idque ex eo po-

A monias reliquerant, ad sanio rem sententiam revo-
carentur. Tanta quippe eos arrogantia ac temeritas
veluti ex consensu quodam invaserat, ut majorum
institutis quæ fortasse ab ipsorum parentibus san-
cita fuerant, minime acquiescerent: sed singuli pro
arbitratu suo ac libidine leges sibi ipsis constitu-
erent easque observarent, et in diversis sectis atque
sententiis diversos cogerent cœtus. Proinde cum
nos ejusmodi promulgassemus edictum, ut ipsi ad
ritus et instituta majorum reverterentur: multi
eorum gravissimis discriminibus objecti; multi in-
tentato suppliciorum metu, varia mortis genera per-
tulerunt. Cum igitur videremus plerosque eorum in
hujusmodi amentia persistentes, nec diis im-
mortalibus cultum debitum exhibere, nec sacro-
rum Christianorum cæmonias obire; pro nostra
humanitate et pro solemnī instituto clementiæ no-
stræ qua universis hominibus veniam impertiri
consuevimus, in hoc etiam negotio libentissime in-
dulgentiam nostram censuimus esse proferendam,
ut omnes Christiani ades suas in quibus conventus
peragebant, denuo instaurare possint, ita ut nihil
contrarium disciplinæ suæ deinceps facere cogantur.
Peculiari autem epistola iudicibus significabimus,
quid ipsos observare oporteat. Quapropter ob hanc
indulgentiam clementiæ nostræ Deum suum precari
et obsecrare eos oportet, tum pro incolumitate nos-
tra, tum pro reipublicæ suæque ipsorum salute; ut
et reipublicæ status integer permaneat, et ipsi in
suis domiciliis cum omni securitate possint degere.
Hæc ex Latina lingua in Græcum sermonem a nobis
prout potuimus translata, ita se habent. Quæ vero
posthæc subsecuta sunt, nunc tempus est ut consi-
deremus.

Finis libri octavi Historiæ ecclesiasticæ.

317 IN QUIBUSDAM EXEMPLARIBUS HOC QUASI SUPPLEMENTUM LIBRI OCTAVI REPERITUR.

Verum auctor hujus edicti post hujusmodi con-
fessionem continuo vita simul ac doloribus libera-
tus est. Hunc primum miserandæ illius persecutio-
nis auctorem fuisse ferunt: quippe qui diu ante
reliquos imperatores, Christianos qui in exercitu
militabant, ac præsertim eos qui in palatio suo
versabantur, per vim abducere a religione sua co-
natus sit: et alios quidem ab honore militiæ re-
moverit, alios vero omni contumeliæ genere affe-
cerit: quosdam etiam morte mulctarit; tandem do-
nique collegas suos et imperii consortes ad omnes

tissimum colligebam, quod Galerius in edicto illo
de quo nunc sermo est, nullam Licinii collegæ sui
mentionem fecisset. Sed cum in manuscriptis codici-
bus, et apud Nicephorum Licinius Augustus in edicto
illo Galerii nominetur, ruit nostra illa conjectura.

(96) *Πλεονεξία κατεσχέκει καὶ ἀνοία κατει-
λήφει.* Sic legitur in codd. Max. et Med., quibus
consentit codd. Fuk. et Sav. et Nicephorus.

ubique Christianos persequendos impulerit. Sed et A
eujusmodi vitæ exitus istis contigerit, nefas arbitror præterire. Cum ergo quatuor principes imperium Romanum inter se partiti essent : duo quidem ex illis tum ætate tum honoris prærogativa potiores, nondum completo biennio post inchoatam persecutionem, imperio cesserunt, quemadmodum a nobis superius declaratum est. Cumque reliquum vitæ tempus privato ac plebeio habitu transegissent, hujusmodi exitum sortiti sunt. Alter quidem, qui et ætatis et honoris privilegio reliquos omnes antecesserat, diuturno ac molestissimo morbo confectus. Alter, qui secundus ab eo fuerat, laqueo vitam abruptit : juxta quoddam dæmonum vaticinium, hujusmodi supplicio merito affectus ob quamplurima quæ admiserat scelera. Ex duobus B
autem reliquis, postremus quidem quem totius persecutionis ducem atque auctorem fuisse retulimus, ejusmodi dolores pertulit quos supra commemoravi. Ille vero qui gradu eum præcelebat, benignissimus et clementissimus imperator Constantius; qui toto imperii sui tempore ita se gesserat, prout imperatorem decebat; et qui tum erga reliquos omnes humanissimum se ac beneficentissimum præstiterat, tum persecutionis adversus nos concitatæ expers omnino fuerat, et cultores Dei sub ipsius imperio degentes ab omni noxa et injuria immunes servaverat; ac neque ecclesiarum ædificia subverterat, nec novi quidquam adversus nos statuerat; felicem et revera beatissimum 318
vitæ exitum promeruit. Quippe qui solus omnium in imperio suo summa cum tranquillitate et gloria successorem relinquens proprium filium, modestissimum et religiosissimum principem, ex hac luce migravit. Hujus autem filius Constantinus ab ipso statim exordio supremus imperator et Augustus a militibus renuntiatus, paternæ erga fidem nostram pietatis æmulatorem se præstitit. Hujusmodi exitum vitæ quatuor supradicti imperatores diversis temporibus sortiti sunt. Ex quibus solus ille quem supra memoravimus, una cum aliis qui nuper in consortium imperii asciti fuerant, confessionem illam quam supra retulimus, edicto palam proposito omnibus publicavit.

(Hic in editione Valesii interseritur liber *De martyribus Palæstinæ*, quem infra seorsium edimus.)

(97) Ἀνακεκνηχότα διωγμόν. In codd. Mazarino et Medicæo scriptum inveni διωγμένων : in Fuketiano vero δεδιωγμένων. Quæ tametsi depravata lectio, viam mihi ad hujus loci emendationem aperuit. Totus igitur locus ita legendus est, τοὺς τῆς βασιλείας κοινωνοὺς ἐπὶ τὸν κατὰ πάντων ἀνακεκνηχότα διωγμόν· ὧν καὶ αὐτῶν οὐκ ἄξιον τὸ τοῦ βίου τέλος παραδοῦναι σιωπῇ. Vides quantam habeat elegantiam vox ὧν, quam nos ex vestigiis scriptæ lectionis supplevimus.

κατὰ πάντων ἀνακεκνηχότα διωγμόν (97) ὧν καὶ αὐτῶν οὐκ ἄξιον τὸ τοῦ βίου τέλος παραδοῦναι σιωπῇ. Τετάρτων οὖν τὴν κατὰ πάντων διειληχότων ἀρχὴν, οἱ μὲν χρόνῳ καὶ τιμῇ προηγούμενοι, οὐδ' ὅλοις δοῦν ἔτεσιν ἐπιγεγνόμενοι τῷ διωγμῷ, μεθίστανται τῆς βασιλείας, ἥ καὶ πρόσθεν ἡμῖν δεδῆλωται. καὶ δὴ τὸν ἐπιλοιπον τοῦ βίου χρόνον δημῶδει καὶ ἰδιωτικῷ τρόπῳ διαγεγνόμενοι, τέλος τοιόνδε τῆς ζωῆς εἰλήχασιν· ὁ μὲν τιμῇ τε καὶ χρόνῳ τῶν πρωτείων ἡξιωμένος, μακρῶ καὶ ἐπιλυποτάτῃ τῇ τοῦ σώματος ἀσθενείᾳ διεργασθείς, ὁ δὲ τὰ δεύτερα αὐτοῦ φέρων, ἀγχρόνῃ τὴν ζωὴν ἀπορρόησας, κατὰ τινὰ δαιμονίαν προσημείωσιν τοῦτο παθὼν, διὰ πλείστας αὐτῷ τετολμημένας ῥαδιουργίας. Τῶν δὲ μετὰ τούτους ὁ μὲν ὕστατος, ὃν καὶ ἀρχηγὸν τοῦ παντὸς ἔφαμεν γεγόνειν διωγμοῦ, τοιαῦτα οἶα καὶ προδεδηλώκαμεν, πέπονθεν, ὁ δὲ τούτον προάγων χρηστότατος καὶ ἡπιώτατος βασιλεὺς Κωνσταντίος, ἐπαξίως τῆς ἡγεμονίας τὴν ἅπαντα τῆς ἀρχῆς διατελέσας χρόνον. Ἀλλὰ καὶ τᾶλλα τοῖς πᾶσι δεξιώτατον καὶ εὐεργετικώτατον παρὰ τῶν ἐκ τῶν ἀτῶν, ἀτὰρ καὶ τοῦ καθ' ἡμῶν πολέμου ἔξω γεγνόμενος, καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὸν θεοσεβεῖς, ἀδελφεὺς καὶ ἀνεπηρέαστους διαφυλάξας, καὶ μήτε τοὺς οἰκους τῶν Ἑκκλησιῶν καθελὼν, μηδ' ἑτέρον τι μὴδ' ὅλως καθ' ἡμῶν ἐπικαινοργήσας, τέλος εὐδαίμων (98) καὶ τρισμακάριον ὄντως κατελίπε τοῦ βίου, μόνος ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας εὐμενῶς καὶ ἐπιδόξως, ἐπὶ διαδόχῳ τῆς βασιλείας γνησίῳ παιδί τὰ πάντα σωφρονεστάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ τελευτήσας· ὃς εὐθὺς ἀρχόμενος βασιλεὺς τελεώτατος καὶ Σεβαστὸς πρὸς τῶν στρατοπέδων ἀναγορευθεὶς, ζηλωτὴς ἑαυτὸν τῆς πατρικῆς περὶ τὴν ἡμέτερον λόγον εὐσεβείας κατεστήσατο. Τοιαύτη τῶν προαναγεγραμμένων τεσσάρων ἡ τοῦ βίου ἔκδοσις, κατὰ παρῆλλαγμένους χρόνους γεγεννημένη. Τούτων δὴ μόνος ἔτι λιπὼν ὁ μικρῷ πρόσθεν ἡμῖν εἰρημένος, σὺν τοῖς μετὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀρχὴν εἰσπορεύει, τὴν προδεδηλωμένην ἐξομολόγησιν, διὰ τοῦ προεκτεθέντος ἐγγράφου λόγου τοῖς πᾶσι φανεράν κατεστήσατο (99).

supra memoravimus, una cum aliis qui nuper in

(98) Τέλος εὐδαίμων. Hæc ad verbum descripta sunt ex cap. 14 lib. viii.

(99) Φανεράν κατεστήσατο. Post has voces in editione Genevensi adduntur hæc verba : Τί δὴ οὖν ἐπὶ τούτοις γίνεται, ἐπιθεωρῆσαι καιρός. Quæ verba nec in manuscriptis codicibus, nec in editione Stephani leguntur, et ex versione Christophorsoni hic apposita sunt, cum tamen locanda sint in fine lib. viii.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Θ΄.
—
EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER NONUS.

ΤΑΔΕ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΚΑΙ Η ΕΝΑΘΗ ΒΙΒΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

<p>α. Περὶ τῆς ἐπιπλάστου ἀνέσεως.
β. Περὶ τῆς μετέπειτα διωστροφῆς.
γ. Περὶ τοῦ κατ' Ἀντιόχειαν νεοπαγοῦς ἑοδίου.
δ. Περὶ τῶν καθ' ἡμῶν ψηφισμάτων.
ε. Περὶ τῶν ἐπιπλάστων ὑπομνημάτων.
ς. Περὶ τῶν ἐν τῷδε τῷ χρόνῳ μεμαρτυρηκότων.
ζ. Περὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐν στήλαις ἀναθεθείσης γραφῆς.</p> | <p>Α η'. Περὶ τῶν μετὰ ταῦτα συμβεβηκότων ἐν λιμῇ καὶ λοιμῇ, καὶ πολέμοις.
θ. Περὶ τῆς τῶν τυράννων καταστροφῆς τοῦ βίβου, καὶ οἷαις ἐχρήσαντο πρὸ τῆς τελευτῆς φωναίς.
ι'. Περὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης.
ια'. Περὶ τῆς ὑστάτης ἀπωλείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν.</p> |
|--|---|

HÆC CONTINET ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBER NONUS.

<p>I. De simulata indulgentia.
II. De pravitate quæ mox subsecuta est.
III. De novo quodam simulacro Antiochiæ fabricato.
IV. De decretis civitatum adversus Christianos.
V. De falsis actis.
VI. De iis qui tunc temporis martyrium subierunt.
VII. De his quæ adversus nos in æreis tabulis conscripta ac publice proposita sunt.</p> | <p>VIII. De his quæ postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore.
IX. De interitu tyrannorum, et quibus verbis paulo ante mortem sint usi.
X. De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.
XI. De ultima internecione hostium Christianæ religionis.</p> |
|---|--|

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς ἐπιπλάστου ἀνέσεως
(Nic. H. E. vii, 24).

Τὰ μὲν δὴ τῆς παλινωδίας τοῦ προτεθέντος (1) βασιλικοῦ νεύματος ἡπλωτο τῆς Ἀσίας πάντῃ καὶ πανταχοῦ, κατὰ τε τὰς ἀμφὶ ταύτην ἐπαρχίας (2)· ὧν τοῦτον ἐπιτελεσθέντων τὸν τρόπον, Μαξιμίνος ὁ ἐπ' Ἀνατολῆς τύραννος, δυσσεβέστατος, εἰ καὶ τις ἄλλος, καὶ τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν εὐσεβείας πο-

(1) Τοῦ προτεθέντος. Idem valet ac τοῦ προεχθέντος.

(2) Κατὰ τε τὰς ἀμφὶ ταύτην ἐπαρχίας. Christophorus singulas Asiæ provincias interpretatur.

B

CAPUT I.

De simulata indulgentia.

Et hæc quidem palinodia imperialis rescripti quod supra retulimus, passim et ubique in Asia et per omnes circumquaque provincias proposita cernebatur. Quibus in hunc modum gestis, Maximinus, qui Orientis provincias tyrannide 347 opprimebat; vir omnium hominum impiissimus, et

Rufinus vero Pontum, Bithyniam, Galatiam et reliquas circumquaque provincias intellexit, quæ erant sub ditione Galerii imperatoris, excepta Orientis diœcesi, quam regebat Maximinus Caesar.

divinæ religionis hostis acerrimus; cum huiusmodi litteræ ei displicerent, loco rescripti quod propositum fuisse memoravimus, verbis duntaxat mandavit iudiciis suis, ut ab oppugnatione nostrorum abstinere. Nam cum alioqui minime auderet potiorum voluntati ac sententiæ refragari, suppresso edicto illo quod supra retulimus, omnique cura et cautione adhibita ne per provincias imperii sui publice proponeretur, ipse nuda voce rectoribus imperio suo subiectis præcepit, ut persecutionem adversus nostros inhiherent. Quod quidem mandatum ipsi sibi invicem rectores per litteras significarunt. Sabinus quidem, qui præfecturæ prætorianæ dignitatem, quæ apud illos summa habetur, tunc temporis obtinebat, singularum provinciarum præsidibus voluntatem imperatoris per epistolam Latino sermone conscriptam insinnavit. Eam epistolam Græce nos interpretati sumus in hunc modum: « Jampridem majestas dominorum nostrorum sacratissimorum principum, assidua ac devota sollicitudine omnium mortalium mentes ad piam rectamque vivendi rationem traducere instituerat, ut et illi qui peregrinas et ab institutis Romanorum alienas caeremonias amplecti videbantur, debitos cultus diis immortalibus exhiberent. Verum pertinacia quorundam et obstinata mentis duritia eo usque processit, ut neque ipsa imperialis præcepti iustitia eos a proposito revocare, nec imminentis supplicii gravitas detertere potuerit. Cum igitur acciderit ut ea de causa plurimi sese in abrupta pericula conficerent, majestas dominorum nostrorum fortissimorum principum pro insita sibi pietate atque clementia, alienum a sanctissimo suo proposito esse iudicans, ut ex ejusmodi occasione in tanta discrimina homines adducantur, nostræ devotioni præcepit, ut ad tuam solertiam litteras darem: quod si quis forte Christianorum gentis suæ religionem observare deprehensus fuerit, eum omni molestia ac discrimine liberes, neque ob hanc

(3) Ὁ γοῦν παρ' αὐτοῖς. Apud Nicephorum legitur παρ' αὐτῷ, ut Sabinum præfectum prætorio Maximini fuisse intelligas. Recte tamen nostri codices habent παρ' αὐτοῖς in plurali numero. Nam Sabinus, licet apud Maximinum Cæsarem in Oriente præfecturam gereret prætorii, tamen quia præfectus creatus fuerat a Galerio, idcirco imperatorum præfectus dicitur, Galerii scilicet et Maximini. Quippe Cæsares jus creandorum præfectorum non habebant, sed præfectos ab Augustis creatos accipiebant, ut ex Amm. Marcellini pluribus locis demonstrari potest. Hinc est quod Sabinus in edicto suo, quod hic refertur ab Eusebio, imperatores semper in plurali numero appellat, ut provinciales intelligerent id præceptum fuisse ab imperatoribus Galerio, Constantino, Licinio et Maximino. Possunt etiam hæc verba παρ' αὐτοῖς, accipi de rectoribus provinciarum quæ parebant Maximino Cæsari. De his enim in præcedente periodo loquitur Eusebius. Atque hæc expositio mihi verior videtur.

(4) Τὴν βασιλέως ἐμφαίνει γνώμην. Rufinus hunc locum ita vertit. Sed Sabinus, qui per illud tempus præfecturæ culmen regebat, omnium provinciarum iudiciis scribens, et prælatam imperatoris

λεμιώτατος νεγόνως, οὐδαμῶς τοῖς γραφεῖσιν ἀρσθεις, ἀντὶ τοῦ προτεθέντος γράμματος, λόγῳ προστάττει τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἀρχουσι, τὸν καθ' ἡμῶν ἀνεῖναι πόλεμον. Ἐπεὶ γὰρ αὐτῷ μὴ ἐξῆν ἄλλως τῇ τῶν κρειττόνων ἀντιλέγειν κρίσει, τὸν προεκτεθέντα νόμον ἐν παραδύσῳ θεῖς, καὶ ὅπως ἐν τοῖς ὑπ' αὐτὸν μέρεσι μὴ εἰς προὔπτον ἀχθεῖν φροντίσας, ἀγράφῳ προστάγματι τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἀρχουσι τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν ἀνεῖναι προστάττει. Οἱ δὲ τὸ τῆς παρακελεύσεως ἀλλήλοις διὰ γραφῆς ὑποσημαίνουσιν. Ὁ γοῦν παρ' αὐτοῖς (3) τῷ τῶν ἐξοχωτάτων ἐπάρχων ἀξιώματι τετιμημένος Σαβίνος, πρὸς τοὺς κατ' ἔθνος ἡγουμένους τὴν βασιλείας ἐμφαίνει γνώμην (4) διὰ Ῥωμαϊκῆς ἐπιστολῆς. ἥς καὶ αὐτῆς ἡ ἐρμηνεία τοῦτον περιέχει τὸν τρόπον. « Λιπαρυτάτη καὶ καθ' ὡσωμένη σπουδῇ ἡ θεοῦ τῶν δεσποτῶν ἡμῶν θειοτάτων αὐτοκρατόρων, πάντων τῶν ἀνθρώπων τὰς διανοίας πρὸς τὴν ὁσίαν καὶ ὀρθὴν τοῦ ζῆν ὁδὸν περιαγαγεῖν ἐτι πάλαι ὥρισεν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι τῆς Ῥωμαίων συνηθείας ἀκολουθεῖν δοκοῦντες, τὰς ὁφειλομένας θρησκείας τοῖς ἀθανάτοις θεοῖς ἐπιτελοῖεν. Ἀλλ' ἡ τινῶν ἐνστάσις καὶ τραχυτάτη βουλή εἰς τοσοῦτον περιέστη, ὥς μήτε λογισμῷ δικαίῳ τῆς κελεύσεως δύνασθαι ἐκ τῆς ἰδίας προθέσεως ἀναχωρεῖν, μήτε τὴν ἐπικειμένην τιμωρίαν αὐτοὺς ἐκφοβεῖν. Ἐπειδὴ τοίνυν συνέβαιεν ἐκ τοῦ τοιοῦτου τρόπου πολλοὺς εἰς κίνδυνον ἑαυτοὺς περιβάλλειν, κατὰ τὴν προσοῦσαν εὐγένειαν τῆς εὐσεβείας ἡ θεοῦ τῶν δεσποτῶν ἡμῶν τῶν δυνατωτάτων αὐτοκρατόρων, ἄλλότριον εἶναι τῆς προθέσεως τῆς θειοτάτης τῆς ἰδίας δοκιμάζουσα τὴν ἐκ τῆς τοιαύτης αἰτίας εἰς τοσοῦτον κίνδυνον τοὺς ἀνθρώπους περιβάλλειν, ἐκέλευσε διὰ τῆς ἐμῆς καθοσιώσεως τῇ σὴ ἀγχινοῖς διαγαράξαι. Ἵν' εἴ τις τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἰδίου ἔθνους τὴν θρησκείαν μετιὸν εὐρεθείη, τῆς κατ' αὐτοῦ ἐνοχλήσεως καὶ τοῦ κινδύνου αὐτὸν ἀποστήσειας, καὶ μὴ τινα ἐκ ταύτης τῆς προφάσεως τιμωρίᾳ κολαστέον νομίσαιας, ὅποτε τῇ τοσοῦτου χρόνου συνελύσει συνέσται, αὐτοὺς μηδεὶν τρόπῳ πεπεῖσθαι δεδυνῆσθαι,

inserens legem, manifestum efficit cunctis id quod Maximinus obscure tentaverat. In quo tamen Rufinus mentem Eusebii non est assecutus. Neque enim Sabinus imperatoris Galerii constitutionem edicto suo præmiserat, ut facere solebant præfecti prætorio. Quippe Maximinus operam dederat, ne constitutio illa in notitiam provincialium suorum perveniret. Nam rescriptum Galerii magnopere ei displicebat; tum quod Christiani, quos hactenus atrocissime persecutus fuerat, ejus crudelitate subtrahi erant; tum quod nomen ipsius prælium non erat supradictæ constitutioni. Sed Licinii quidem nomen post Galerium et Constantinum in eo rescripto legebatur; ipse vero, utpote adhuc Cæsar, nullum ibi locum habebat. Partim igitur pudore ac verecundia, partim præ indignatione, Maximinus eam constitutionem suppressit. Sabinus vero in epistola sua ad præsidēs provinciarum, levem duntaxat mentionem fecit ejus constitutionis, ut Maximino morem gereret. Porro Christophorus nomine Maximinum hic intellexit, non ut Rufinus Galerium. Magis tamen placet Rufini interpretationi, cum Eusebius Maximinum tyrannum potius vocare soleat quam Cæsarem.

ὥπως ἀπὸ τῶν τοιούτων ἐνστάσεων ἀναχωρήσαιεν. Ἐγγράψαι τοιγαροῦν πρὸς τοὺς λογιστὰς καὶ τοὺς στρατηγούς, καὶ τοὺς πραιποσίτους τοῦ πάγου ἐκάστης πόλεως ἢ σὴ ἐπιστρέφειν ὀφείλει, ἵνα γνῶνεν περαιτέρω αὐτοῖς τοῦτου τοῦ πράγματος (5) φροντίδα ποιεῖσθαι μὴ προσήκειν. » Ἐπὶ τούτοις οἱ κατ' ἐπαρχίαν, τὴν τῶν γραφέντων αὐτοῖς ἐπαληθεύειν προαίρεσιν νενομικότες, λογισταῖς καὶ στρατηγοῖς καὶ τοῖς κατ' ἀγροὺς ἐπιτεταγμένοις, τὴν βασιλικὴν διὰ γραμμάτων ἐμφανῇ καθιστῶσι γνῶμην, οὐ μόνον δ' αὐτοῖς διὰ γραφῆς ταῦτα προῦχῶρει, καὶ ἔργοις δὲ πολὺ πρότερον, ὥς ἂν νεῦμα βασιλικὸν εἰς πέρας ἄγοντες, οὓς εἶχον ἐν δεσμοτηριοῖς καθειργμένους διὰ τὴν εἰς τὸ θεῖον ὁμολογίαν, εἰς φανερόν προάγοντες ἡλευθέρουν, ἀνιέντες τούτων δὴ αὐτῶν τοὺς ἐν μετάλλοις ἐπὶ τιμωρίᾳ δεδομένους· τοῦτο γὰρ ἐπ' ἀληθείας βασιλεὺς δοκεῖν ὑπειλήφασιν ἡπατημένοι. Καὶ δὴ τούτων οὕτως ἐπιτελεσθέντων, ἀδρόως οἶδ' ἐν τῷ ἐκ ζοφερᾶς νυκτὸς ἐκλάμψαν, κατὰ πᾶσαν πόλιν συγκροτούμενας παρὴν ὄρῃ ἐκκλησίας, συνόδους τε παμπληθεῖς, καὶ τὰς ἐπὶ τούτων ἐξ ἔθους ἐπιτελουμένας συναγωγὰς (6), καταπλήκτο δ' ἐπὶ τούτοις οὐ μικρῶς πᾶς τις τῶν ἀπίστων ἐθνῶν, τῆς τοσαύτης μεταβολῆς τὸ παράδοξον ἀποθαυμάζων, μέγαν τε καὶ μόνον ἀληθῆ τὸν Χριστιανῶν Θεὸν ἐπιδοῶμενος. Τῶν δ' ἡμετέρων οἱ μὲν τὸν τῶν διωγμῶν ἀγῶνα πιστῶς καὶ ἀνδρείως διηοληκότες, τὴν πρὸς ἅπαντας αὐτοῖς ἀπελάμβανον παρόρσησιν, ὅσοι δὲ τὰ τῆς πίστεως νενοσηκότες, τὰς ψυχὰς ἐτύγχανον κεχειμασμένοι (7), ἀσμένως περὶ τὴν σφῶν θεραπείαν ἔσπευδον, ἀντιβόλουντες καὶ σωτηρίας δεξιὴν τοὺς ἐβρώμενους αἰτούμενοι, τὸν τε Θεὸν ἵλεων αὐτοῖς γενέσθαι καθίκευοντες. Εἴτα δὲ καὶ οἱ γοναῖοι τῆς θεοσεβείας ἀθληταὶ τῆς εἰς τὰ μέταλλα κακοπαθείας ἐλευθερούμενοι, ἐπὶ τὰς ἑαυτῶν ἐστέλλοντο, γαυροὶ καὶ φαιδροὶ διὰ πάσης λόντες πόλεως, εὐφροσύνης τε ἀλέκτου, καὶ ἦν οὐδὲ λόγῳ δυνατὸν ἐρμηνεύσαι παρῆρσησιν ἐμπλοῖ. Στίφη οὖν πολυάνθρωπα κατὰ μέσας λεωφόρους καὶ ἀγοράς, ἱεδαῖς καὶ ψαλμοῖς τὸν Θεὸν ἀνυμνοῦντα τὰ τῆς πορείας ἦνυε. Καὶ τοὺς μετὰ τιμωρίας ἀπηγεσάτης μικρῇ πρόσθεν δεσμῶν τῶν πατριδῶν ἀπελτλαμένους, εἶδες ἂν ἱλαροῖς καὶ γεγηθότες προσώποις τὰς αὐτῶν ἀπολαμβάνοντας ἐστίας, ὥς καὶ τοὺς πρότερον καθ' ἡμῶν φρονῶντας, τὸ θαῦμα παρὰ πᾶσαν ὁρῶντας ἐλπίδα, συγκαίρειν τοῖς γεγενημένοις.

atque hilari vultu sua domicilia postliminio recuperantes vidisses. Adeo ut illi ipsi qui prius eadem nobis atque excidium minabantur, iam insperatae rei miraculo attoniti, 349 nobis gratularentur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς μετέπειτα διαστροφῆς
(N.c. H. E. vii, 25).

Ταῦτα δ' οὐκέτι οἶός τε ὦν φέρειν ὁ τύραννος, μι-

(5) Vulg. περαιτέρω αὐτοῖς τοῦτου τοῦ πράγματος. Non dubito quin scribendum sit τοῦ πράγματος. Quam emendationem confirmat Nicephorus in cap. 24 l. vii, qui hunc locum sic expressit : Μὴ προσήκον ἐκείνοις περαιτέρω φροντίδα περὶ Χριστιανῶν ποιεῖσθαι.

(6) Ἐπιτελουμένας συναγωγὰς. Hoc loco συν-

A causam ulla poena afficiendum censeas. Quippe cum tam longo jam temporis tractu compertum fuerit, eos nulla ratione adduci posse ut ab hujusmodi pertinacia abscedant. Scribere igitur ad curatores et magistratus, 348 et ad præpositos pagi singularum civitatum tua debet industria, ut sciant sibi in posterum hujus negotii amplius curam agere non licere. » Posthæc singularum provinciarum præsides, rati hanc revera esse principis mentem, quæ litteris Sabini expromeretur, continuo curatores et magistratus et pagorum præpositos per litteras de imperatoris voluntate certiores faciunt. Nec vero scriptis duntaxat, verum etiam factis multo magis instabant, utpote qui principis jussa executioni mandarent. Quotquot igitur ob confessionem divini Numinis viuctos in custodia habebant, productos in medium dimiserunt, iis etiam qui ad metalla damnati fuerant, pari libertate concessa. Id enim revera placere principi arbitrabantur, cum tamen aliter se res haberet. Cæterum his ad hunc modum confectis, repente instat cœlestis cujusdam lucis, quæ post densissimas noctis tenebras exoritur, Ecclesias in singulis civitatibus congregatas, et frequentissimos Christianorum concursus, et collectas ibidem ex more fieri solitas cernere licebat. Ex quo infidelium populos ingens pervaserat stupor cum tantam tanque insperatam rerum conversionem admirarentur. Exclamabantque solum magnum et vere Deum esse qui a Christianis coleretur. Ex nostris vero quotquot in persecutionis discrimine fideliter ac fortiter decertaverant, magna apud omnes fiducia et libertate potiebantur. Sed quorum vacillaverat fides, animæque naufragium fecerant, ii ad remedium avide properabant, supplicantes et flagitantes a validioribus ut salutarem sibi dextram porrigerent : Deumque orantes ut propitius sibi esse vellet. Posthæc etiam generosi illi sacrae religionis pugiles, metallorum æruinis liberati, in suam singuli patriam reverti cœperunt : perque urbes pervias læti atque alacres incedebant, incredibili quodam gaudio et inexplicabili fiducia repleti. Sic igitur numerosa nostrorum agmina, per vias publicas et per fora Deum hymnis et canticis celebrando, iter suum peregerunt. Et qui paulo antea cum summa acerbitate

D vincti et ex patria fuerant expulsi, eos tunc læto

CAPUT II.

De pravitate quæ mox subsecuta est.

Verum ille honestatis et bonorum omnium ini-

αγωγὰς posuit pro συνάξει. Quo sensu etiam Dionysius Alexandrinus eam vocem usurpat, ut supra notavi in lib. vii. Duplex autem erat συνάξις : altera precum, altera sacramentorum. De priore loquitur Athanasius in Apologia ad Constantium : Καὶ γέγονεν οὐκ ἐγκαίνια, ἀλλὰ συνάξις τῆς εὐχῆς.

(7) Κεχειμασμένοι. Lapsos intelligit, quos nau-

maius tyrannus, qui, ut supra diximus, in Orientis A partibus imperium gerebat, cum hunc rerum statum diutius ferre non posset, ne sex quidem integris mensibus passus est eum permanere. Dumque ad subruendam pacem nihil non molitur, primum quidem nostros a conventibus qui in cœmeteriis fieri solebant, nescio quo prætextu arcere aggressus est. Deinde ipse ad se legationem mittit adversus nostros, sollicitatis per quosdam nefarios homines Antiochensibus, ut abs se instar maximi cuiusdam beneficii peterent, ne cui Christianorum Antiochiam incolere liceret. Aliis quoque ut idem facerent suggessit. Quorum omnium auctor in ipsa urbe Antiochia exstitit Theotecnus, vir violentus, versutus atque improbus, qui tunc in illa civitate curatoris officium gerebat.

CAPUT III.

De novo quodam apud Antiochiam fabricato simulacro.

Hic igitur cum nos antea omnibus modis impugnavisset, et nostros tanquam fures quosdam ac maleficos investigari, et ex latibulis suis erui curasset, cumque nihil eorum quæ ad nos infamandos et calumniandos facere poterant omisisset, innumeris denique mortis causa exstitisset; tandem simulacrum Jovis Philii magicis artibus consecratum erexit. Cumque ad ejus cultum impuras initiationes et inania mysteria ac detestandas expiationes instituisset, compositis quibusdam oraculis ad ip-

fragis comparat. Eosdem in libro viii, πεπειραμένους vocavit. Possis etiam vertere *vi tempestatis quas-*

(8) Οὐδ' ὅλους ἐπὶ μῆρας ἑξ. Maximianus Galerius post constitutionem illam, quam pro pace et libertate Christianorum ediderat, non diu supervixit: sed paucis post mensibus, pestilenti vulnere consumptus interit, ut in appendice libri viii refert Eusebius. Ejus igitur morte audita, Maximinus Cæsar persecutionem adversus Christianos renovavit, sequæ ipse Augustum renuntiavit, cum hactenus Cæsar tantum fuisset, et Galerii Augusti jussis parere necesse habuisset.

(9) Ὅσα δ' οὖν. In codice Med., Maz. et Fuk. legitur ὅσα δ' οὖν, quod et Gruterus in libris suis repperat. Vulg. γοῦν.

(10) Αὐτὸς ἐαντῷ καθ' ἡμῶν πρεσβεύεται. Elegans locutio, quam non intellexit Christophorus, nec Musculus. Maximinus submissis quibusdam improbis hominibus, sollicitaverat Antiochenses, ut legatos ad comitatum mitterent, petituros ab se, ut Christianos omnes ex urbe ejicere ipsis liceret. Itaque Maximinus, qui hanc legationem subornaverat, vere dici potuit ipse ad sese legationem misisse, et legati munere functos fuisse. Est etiam hic transpositio verborum familiaris Eusebio. Hæc enim verba διὰ τινων πονηρῶν ἀνδρώπων referenda sunt ad vocem παρορμηζας.

(11) Καὶ ἐτέροις δὲ ταῦτ' ὑποβαλεῖν. Hæc cum antecedentibus connexit Christophorus. Nicéphorus legit: Καὶ ἐτέροις δὲ ταῦτ' ὑποβαλὼν διαπραΰσασθαι. Quam scripturam secutus esse videtur Rufinus, qui ita vertit: « Sed et alios per singulas civitates similiter deterrimos cives ad simile facinus impellit. » Vide caput 4 hujus libri, ubi eadem verba repetuntur.

(12) Λογιστεύειν. Logistæ dicebantur a Græcis

σάκαλος ἐς τὰ μέλιστα καὶ πάντων ἀγαθῶν ἐπιβούλος ὑπάρχων, ὃν ἔφαμεν τῶν ἐπ' Ἀνατολῆς ἀρχεῖν μερῶν, οὐδ' ὅλους ἐπὶ μῆρας ἑξ (8) τοῦτον ἐπιτελεῖσθαι τὸν τρόπον ἠνέσχετο· ὅσα δ' οὖν (9) πρὸς ἀνατροπὴν τῆς εἰρήνης μηχανώμενος, πρῶτον μὲν εἰργεῖν ἡμᾶς τῆς ἐν τοῖς κοιμητηρίοις συνόδου διὰ προφάσεως πειράται, εἴτα διὰ τινων πονηρῶν ἀνδρῶν αὐτὸς ἐαντῷ καθ' ἡμῶν πρεσβεύεται (10), τοὺς Ἀντιοχείων πολλὰς παρορμηζας, ἐπὶ τὸ μηδαμῶς τινα Χριστιανῶν τὴν αὐτῶν οἰκεῖν ἐπιτρέπεσθαι πατρίδα, ὡς ἐν μεγίστῃ δωρεᾷ παρ' αὐτοῦ τυχεῖν ἀξιώσαι, καὶ ἐτέροις δὲ ταῦτ' ὑποβαλεῖν (11) διαπραΰσασθαι· ὧν πάντων ἀρχηγὸς ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχείας ἐπιφύεται Θεότεκνος, δεινὸς καὶ γόης καὶ πονηρὸς ἀνὴρ, καὶ τῆς προσωπύμας ἀλλότριος· ἐδόκει δὲ λογιστεύειν (12) τὰ κατὰ B τὴν πόλιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ κατ' Ἀντιόχειαν νεοπαγοῦς ἑοδίου.

Πλεῖστα δ' οὖν οὗτος καθ' ἡμῶν στρατευσάμενος, καὶ πάντα τρόπον τοὺς ἡμετέρους, ὥσπερ τινὰς φῶρας ἀνοσφούς, ἐκ μυχῶν θηρεῦσαι διὰ σπουδῆς πεποιημένος, πάντα τὰ ἐπὶ διαβολῇ καὶ κατηγορίᾳ τῇ καθ' ἡμῶν μεμηχανημένος, καὶ θανάτου αἵτιος μυρίοις ὅσοις γεγονῶς, τελευτῶν εἰδῶλόν τι Διὸς Φιλίου (13) μαγγανείαις τισὶ καὶ γοητείαις ἰδρύει (14), τελετάς τε ἀνάγκους αὐτῷ καὶ μυσθεῖς ἀκαλλιερέτους, ἐξαγίστους τε καθαρμούς ἐπινοήσας, μέχρι καὶ βασιλεύς τὴν τερατείαν δι' ὧν ἐδόκει χρησμάτων ἔκτε-

curatores civitatum. Unde λογιστεύειν est curatoris officio fungi. Philostratus in Nicete Sophista: Ἀνὴρ ὑπάτος, ὄνομα Ρούφος, τοὺς Σμυρναίους ἐλογίστασε πικρῶς καὶ δυστρόπως, etc. Id est: « Rufus quidam, vir consularis, curator erat Smyrnaeorum, et in eo munere acerbum se ac morosum præbebat. » Vide quæ notavi ad librum xiv Amm. Marcellini, pag. 56.

(13) Διὸς Φιλίου. Jovis Philii templum Antiochiæ memorat Julianus in *Misopogone*, et Libanius, ni fallor, in *Antiochico*.

(14) Γοητεῖαις ἰδρύει. Variæ erant gentiliūm cærimoniarum in erigendis deorum simulacris. Aliis enim ritibus Jupiter Ctesius, aliis Herceus, aliis Philius consecrabatur. Ac Jupiter quidem Ctesius, ejus simulacrum in cellis penariis habebant, a disco dedicabatur. Ritum consecrationis refert Antiochides in *Ἐξηγητικῷ*, id est, in libro *De ritibus sacris* apud Athenæum, in lib. xi, cap. 6. Simulacra autem Jovis Hercei cum ollis consecrabantur. Aristophanes in *Danaidibus*:

Μαρτύρομαι δὲ Ζηνὸς Ἐρχεῖου χύτρας,

Μεθ' ὧν ὁ βωμὸς οὗτος ἰδρύνθη ποτέ.

Eodem ritu Mercurii et aliorum simulacra erigebant: idque dicebant χύτρας ἰδρύνειν. In his ollis pultem aut legumina coquebant, ex quibus libamenta diis a se consecratis offerebant, in memoriam prisce victus et antiquæ frugalitatis. Quod si munus suum impensius colere vellent, tum cæsa victimæ illius simulacrum erigebant. Quod dicebatur ἰδρύνειν ἱερεῖω, ut docet Aristophanes in *Irene*, ejusque scholias, pag. 695. Adde Suidam in voce κζωνών. Præter has cærimonias utebantur interdum magicis consecrationibus, quemadmodum Theotecnus fecisse dicitur in simulacro Jovis Philii edicando.

λεῖν, ἐπεδείκνυτο· καὶ δὴ οὗτος κολακεῖα τῇ καθ' ἡδονὴν τοῦ κρατοῦντος, ἐπεγείρει κατὰ Χριστιανῶν τὸν δαίμονα, καὶ τὸν θεὸν δὴ κελεύσαι φησιν, ὑπερ-ορίους τῆς πόλεως καὶ τῶν ἀμφὶ τὴν πόλιν ἀγρῶν, ὡς ἂν ἐχθροὺς αὐτῷ Χριστιανούς ἀπελάσαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν καθ' ἡμῶν ψηφισμάτων
(Nic. H. E. viii, 25).

Τούτῳ δὲ πρώτῳ κατὰ γνώμην πράξαντι, πάντες οἱ λοιποὶ τῶν ἐν τέλει τὰς ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν πόλεις οἰκοῦντες, τὴν ὁμοίαν ὥρμωτο ψῆφον ποιήσασθαι, προσφιλὲς δ' εἶναι (15) τοῦτο βασιλεῖ τῶν καθ' ἐπαρχίαν ἡγεμόνων συνεωρακῶτων, καὶ τοῦτ' αὐτὸ διαπράξασθαι τοῖς ὑπηκόοις ὑποβεβηκότων. Ὡς δὲ καὶ αὐτῶν τοῖς ψηφίσμασι δι' ἀντιγραφῆς ἀσμενέστατα ἐπινεύσαντος τοῦ τυράννου, αἰθὶς ἐξ ὑπαρχῆς ὁ καθ' ἡμῶν ἀνεφλέγετο διωγμός. Ἰερεῖς δὴτα κατὰ πόλιν τῶν ἑσάνων, καὶ ἐπὶ τοῖς ἀρχιερεῖς πρὸς αὐτοῦ Μαξιμίνου (16), οἱ μάλιστα ταῖς πολιτείαις διαπρέψαντες καὶ διὰ πασιῶν ἐνδοξοὶ γενόμενοι καθίσταντο· οἷς καὶ πολλή τις εἰσήγετο σπουδὴ περὶ τὴν τῶν θεραπευομένων πρὸς αὐτῶν θρησκείαν. Ἡ γοῶν ἔκτοπος (17) τοῦ κρατοῦντος δεσιδαιμονία, συνελόντι φάναι, πάντας τοὺς ὑπ' αὐτὸν ἀρχοντάς τε καὶ ἀρχομένους εἰς τὴν αὐτοῦ χάριν πάντα πράττειν καθ' ἡμῶν ἐνῆγε, ταύτην αὐκῶ χάριν μεγίστην ἀνθ' ὧν ἐνόμιζον πρὸς αὐτοῦ τεύξεσθαι εὐεργεσιῶν ἀντιδωρουμένων, τὸ καθ' ἡμῶν φονεῖν, καὶ τινὰς εἰς ἡμᾶς καινοτέρας κακοθελείας ἐνδείκνυσθαι.

des nostrorum patrent, et nova quædam adversus nostros fraudum atque insidiarum genera ostentarent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῶν ἐπιπλάστων ὑπομνημάτων
(Nic. H. E. vii, 28).

Πλασόμενοι δὴτα Πιλάτου καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ὑπομνήματα (18), πάσης ἐμπλεα κατὰ τοῦ Χριστοῦ βλασφημίας, γνώμῃ τοῦ μεζονος (19) ἐπὶ πᾶσαν

(15) *Προσφιλὲς δ' εἶναι.* Scribendum puto προσφιλὲς γε εἶναι.

(16) *Ἀρχιερεῖς πρὸς αὐτοῦ Μαξιμίνου.* Sacerdos provincie suffragis decurionum creabatur, iique potissimum ad honorem sacerdotii promovebantur, qui omnibus curie muneribus egregie perfuncti essent, ut legitur in codice Theodosiano, titulo de decurionibus. Id ergo ut novum et inusitatum notat Eusebius, quod Maximinus ipse sacerdotes provincie designaverit.

(17) *Ἐκτοπος.* Vulg., *ἐκπτώτος*. Rectius in cod. Med. et Maz. *ἐκτοπος* legitur. Sic etiam scriptum habent codex Fuketii et Savilii.

(18) *Πιλάτου... ὑπομνήματα.* De horum Actorum falsitate, vide quæ notavit Eusebius in cap. 9 lib. 1. Eorumdem Actorum mentio fit in *Actis præsidialibus* Tarachii, Probi et Andronici, cap. 9, ubi Maximus præses hæc dicit : « Inique non scis, quem invocas Christum, hominem quidem fuisse, factum sub custodia Pontii Pilati et punitum, ejus exstant Acta passionis. » Porro hæc Acta præsidialia Tarachii, Probi et Andronici, gesta sunt Diocletiano IV, et Maximiano III, coss., ut quidem habet inscriptio primæ interrogationis. Ex quo efficitur, Acta illa Pilati diu ante persecutionem fuisse conflictata, contra quam Eusebius affirmare videtur hoc loco. Verum ut libere dicam quod sentio, mendosa mihi videtur inscriptio illa *Actorum præsidialium*, scribendum-

A sum usque imperatorem præstigiæ suarum specimen detulit, sædæque adulatione principis gratiam captans, dæmonem adversus Christianos stimulat, fingens deum jubere ut Christiani, quippe qui hostes sui essent, urbe omnique territorio perirentur.

350 CAPUT IV.

De decretis civitatum adversus Christianos.

Hæc cum illi ex sententia successissent, reliqui deinceps magistratus qui civitates Maximini imperio subjectas incolebant, idem quoque decernere instituerunt; ipsi etiam provinciarum præsidibus qui id gratum esse Imperatori perspexerant, subditos omnes ut idem facerent submonentibus. Quorum decretis cum tyrannus dato rescripto libentissime annuisset, rursus adversus nostros recrudescere cœpit persecutionis furor. Flamines itaque simulacrorum in singulis urbibus, ac præterea sacerdotes ab ipso Maximino constituti sunt, ii maxime qui in publicis functionibus obeundis animam gloriam inter cives suos retulissent. Hi ergo in incolendis numinibus suis multum studii ac diligentie adhibuerunt. Denique insolita et prodigiosa principis superstitio, cunctos, ut breviter dicam, ipsius dominationi subjectos tam privatos quam magistratus eo perpulit, ut in ejus gratiam nihil non agerent adversus nostros : et pro beneficiis quæ se ab illo consecuturos esse sperabant, nihil gratius rependere se posse crederet, quam si cæ-

CAPUT V.

De falsis actis.

Denique cum acta quædam apud Pilatum super Salvatore nostro habita composuissent, plena impietatis adversus Christum, ea per omnes provin-

que coss. Diocletiano Aug. ix, et Maximiano viii. Primo enim mentio fit in illis Actis præcepti imperatorum, quo scilicet jussum erat, ut omnes diis immortalibus sacrificarent. Hæc autem præcepta sunt anno decimo nono imperii Diocletiani. Deinde in cap. 9, hæc leguntur : « Præses dixit : Maledicis principes qui diuturnam et altam pacem præstiterunt. » Primum illud de alta ac diuturna pace, convenire non potest in quartum consulatum Diocletiani, cum eo tempore barbari imperium Romanum undique aggredierentur. Deinde non video quomodo sanguibululi dici possint Diocletianus et Maximianus, nisi post annum xix Diocletiani, quo cœpta est persecutio. Accedit argumentum illud de Actis Pilati, quæ hujus persecutionis tempore ficta esse tradit Eusebius.

(19) *Γνώμῃ τοῦ μεζονος.* Rufinus hæc ita vertit : Quæ acta per omnes regni sui provincias prælato edicto mitti præcepit. Rufini verba expressisse videtur Nicephorus in lib. vii, cap. 26, sic enim habet : Ἐπὶ τὴν ὑπὸ χεῖρα σφῶν διαπέμπονται, καὶ τινῶν προγραμμάτων προηγουμένων. Certe in codd. Fuketii et Savilii scriptum est διὰ προγραμμάτων παραχλευόμενοι, etc.

cias imperii Maximini, ipso iubente, dirigunt; mandantes per litteras, ut ubique locorum tam in agris quam in civitatibus publice proponerentur; utque ludimagistri pro dictatis hæc declamanda et memoriarum commendanda pueris traderent. Quæ dum ita geruntur, dux quidam in urbe Phœnices Damascus, cum impuras nescio quas mulierculas ex foro rapuisset, tormenta se ipsis admoturum minatus, eo miseris adegit, ut publice editis apud acta testimoniiis laterentur se olim Christianas fuisse, et flagitiorum quæ a Christianis gererentur conscias esse: eos in ipsis ædibus sacris obscena 351 quædam perpetrare asseverantes, et quæcunque alia ad infamandam religionem nostram effutire eas dux voluerat. Harum igitur mulierum testimonia actis inserta, dux confestim ad imperatorem mittit. Nec mora, iubente principe, in singulis urbibus ac locis hæc quoque monumenta publicantur.

CAPUT VI.

De iis qui tunc temporis martyrium subierunt.

Verum non longo post tempore dux ille mortem sibi ipse consciscens, improbitatis suæ pœnas dedit. Nostrorum vero fugæ rursus et acerbissimæ persecutiones renovari cœpere, provinciarum rectoribus acriter contra nos insurgentibus; adeo ut nonnulli qui in sacræ fidei prædicatione excellere videbantur, comprehensi absque ulla miseratione capitali sententia damnati sint. Ex quibus tres apud Emesam urbem Phœnices Christianos se esse confessi, bestiis obijciuntur. Erat inter hos Silvanus episcopus, decrepitæ jam ætatis, qui per annos quadraginta sacerdotis ministerium obierat. Per idem tempus Petrus quoque, qui Alexandrinæ Ecclesiæ summa cum laude præfuit; vere præcipuum ac divinum episcoporum decus, cum ob totius vitæ sanctimoniam, tum ob studium ac peritiam sacram Scripturarum; nullum ob crimen comprehensus, præter omnium expectationem subito et absque ulla probabili causa, utpote Maximino iubente, capite truncatur. Idem cum ipso perpassi sunt complures quoque alii Ægyptiorum episcopi. Sed

(20) *Δέγειν ἐγγράφως*. Pessime Christophorosus vertit, asseveranter dicere. Rectius Musculus tradito scripto. Laugus scripto testimonio. Nam testimonium non solum voce, sed etiam scripto perhibetur. Sed optime Rufinus interpretatur: *Actis profiteri*. Hoc est quod dicitur in *Gestis purgationis Cæciliani*, *professio tua Actis hæret*.

(21) *Ἡθελον*. Sic codd. Med. et Maz., ita etiam Feketianus et Savilianus. Vulg. *ἤθελον*.

(22) *Ἐπισκοπος... Σιλβανός*. Alius hic est a Silvano episcopo, de quo Eusebius in libro *De martyribus Palestine*, cap. ult. Hic enim Emesæ episcopus fuit; ille Gazæ. Et prior quidem in metallis Palestine una cum aliis novem ac triginta martyribus capite truncatus est, anno persecutionis octavo. Ille vero apud Emesam in Phœnice bestiis obiectus anno persecutionis nono. De cujus martyrio jam supra locutus est Eusebius in libro viii, licet non suo loco.

(23) *Πέτρος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν*. Hujus mar-

A διαπέμπονται τὴν ὑπ' αὐτὸν ἀρχὴν, διὰ προγραμματικῶν παρακελεύσεως, κατὰ πάντα τόπον ἀγροῦς τε καὶ πόλεις, ἐν ἑκφανεῖ ταῦτα τοῖς πᾶσιν ἐκθεῖναι, τοῖς τε πᾶσι τοὺς γραμματοδιδασκάλους ἀντὶ μαθημάτων ταῦτα μελετᾶν καὶ διὰ μνήμης κατέχειν παραδιδόναι. Ὃν τοῦτον ἐπιτελούμενων τὸν τρόπον, ἕτερος στρατοπεδάρχης ὄν δοῦκα Ῥωμαῖοι προσαγορεύουσιν, ἀνὰ τὴν Δαμασκὸν τῆς Φοινίκης ἐπὶ βόρρῃ τινὰ γυναικάρια ἐξ ἀγορᾶς ἀνάρπαστα ποιήσας, βασιάνους αὐταῖς ἐπιθόγειν ἠπειλεῖ, λέγειν ἐγγράφως (20) ἐπαναγκάζων, ὡς δὴ εἰσάν ποτε Χριστιανὰι, συνειδεῖν τε αὐτοῖς ἀθεμιτουργίας, ἐν αὐτοῖς τε τοῖς Κυριακοῖς πράττειν αὐτοὺς τὰ ἀκόλαστα, καὶ ὅσα ἄλλα λέγειν αὐτὰς ἐπὶ διαβολῇ τοῦ δόγματος ἤθελεν (21). Ὃν καὶ οὗτος ἐν ὑπομνήμασι τὰς φωνὰς ἐντεθείσας, βασιλεῖ κοινούται. Καὶ δὴ προστάξαντος, εἰς πάντα τόπον καὶ πόλιν καὶ ταῦτα δημοσιούται τὰ γράμματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν ἐν τῷδε τῷ χρόνῳ μαρτυρηκότων (Nic. II. E. vii, 28).

Ἄλλ' ὁ μὲν οὐκ εἰς μακρὸν αὐτόχειρ ἑαυτοῦ γεγὼς ὁ στρατοπεδάρχης, δίκην τίνυσσι τῆς κακοτροπίας. Ἡμῶν δ' αὖ φυγαὶ πάλιν ἀνεκινούντο, καὶ διωγμοὶ χαλεποὶ, τῶν τε κατὰ πάσας ἐπαρχίας ἡγουμένων αὐθις δεῖναι καθ' ἡμῶν ἐπαναστάσεις, ὡς καὶ τινὰς ἀλόντας τῶν περὶ τὸν θεῖον λόγον ἐπιφανῶν, ἀπαράιτητον τὴν ἐπὶ θανάτῳ ψῆφον καταδέξασθαι. Ὃν τρεῖς ἐν Ἑμέσῃ τῇ πόλει τῆς Φοινίκης, Χριστιανούς σφᾶς ὁμολογήσαντες, θηρίων βορᾷ παραδιδόνται. C Ἐπισκοπος ἦν ἐν τούτοις Σιλβανός (22), τὴν ἡλικίαν ὑπεργῆρας, ἐν ὅλοις ἔτεσι τεσσαράκοντα τὴν λειτουργίαν διηκυκῶς. Κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον καὶ Πέτρος τῶν κατ' Ἀλεξάνδρειαν (23) παροικίων προστάξ ἐπιφανέστατα, θεῖον ἐπισκόπων χρῆμα, βλου ἀρετῆς τε ἐνεκα καὶ τῆς τῶν ἱερῶν λόγων συνασκήσεως, ἐξ οὐδεμιᾶς ἀνάρπαστος γεγονώς αἰτίας, μηδεμιᾶς προλαβοῦσας προσδοκίας, ἀθρόω· οὕτω καὶ ἀλόγως, ὡς ἂν Μαξιμίνου προστάξαντος, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμενεται, σὺν αὐτῷ δὲ καὶ τῶν κατ' Αἴγυπτον ἐπισκόπων ἄλλοι πλείους ταῦτ' ὑπομένουσι. Λουκιανός (24) τε ἀνὴρ τὰ πάντα ἀριστος, βίῳ τε ἐγκρα-

D tyrium jam supra retulit Eusebius in libro viii, sed non suo loco. Nam liber viii, ultra octavum annum persecutionis non progreditur. Petrus vero Alexandrinus passus est anno persecutionis ix, ut diserte affirmat Eusebius in fine lib. vii, septimo Kalendas Decembris, ut legitur in *Excerptis chronologicis* a Scaligero editis. (Quibus consentit Usuardus, Ado et vetus martyrologium Romanum. Græci vero die xxiv Novembris ejus natalitia celebrant. Porro Acta passionis illius Ms. Græce exstant apud R. P. Franciscum Combessium, qui ea cum aliis quamplurimis brevi publicaturus est.

(24) *Λουκιανός*. Hujus martyrium retulit etiam Eusebius in libro viii, cap. 13; sed turbato ordine temporum. Hic autem distinctius notat tempus quo passi sunt Petrus et Lucianus; nempe sub Maximino, non autem sub Galerio Maximiano, ut vult Baronius, ad annum Christi 311, cap. 3. Errat etiam idem Baronius, qui Petri Alexandrini martyrium confert in annum Christi 310. Passus est enim Pe-

τῆς καὶ τοῖς ἱεροῖς μαθήμασι συγκεκροτημένος, τῆς κατ' Ἀντιόχειαν παροικίας πρεσβύτερος, ἀχθεὶς ἐπὶ τῆς Νικομηδείων πόλεως, ἐνόησεν τῆνικαυτὰ βασιλεὺς διατρίβων (25) ἐτύγχανε, παρασχών τε ἐπὶ τοῦ ἀρχοντος τὴν ὑπὲρ ἧς προέστατο διδασκαλίας ἀπολογίαν, δεσμωτηρίῳ παραδοθεὶς κτείννεται. Τοσαῦτα δῆτα ἐν βραχεὶ τῷ μισοκάλῳ Μαξιμίνῳ καθ' ἡμῶν συνεσκέαστο, ὥς τοῦ προτέρου δοκεῖν πολλῷ χαλεπώτερον τοῦτον ἡμῖν ἐπεγγεῖσθαι διωγμῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐν στήλαις ἀνατεθείσης γραφῆς (Nic. H. E. vii, 9).

Ἄνὰ μέσας γέ τοι τὰς πόλεις, ὃ μὴδ' ἄλλοτε ποτε (26), ψηφίσματα πόλεων καθ' ἡμῶν, καὶ βασιλικῶν πρὸς ταῦτα διατάξεων ἀντιγραφαί, στήλαις ἐντετυπωμένα χαλκαῖς ἀνορθοῦντο, οἳ τε παῖδες ἀνὰ τὰ διδασκαλεῖα, Ἰησοῦν καὶ Πιλάτον καὶ τὰ ἐφ' ὕβρει πλασθέντα ὑπομνήματα, διὰ στόματος κατὰ πᾶσαν ἑφερον ἡμέραν (27). Ἐνταῦθ' αἱ μοὶ ἀναγκαῖον εἶναι φαίνεται, αὐτὴν δὴ ταύτην τὴν ἐν στήλαις ἀνατεθεῖσαν τοῦ Μαξιμίνου γραφὴν ἐντάξαι (ἐν' ὁμοῦ τῆς τε τοῦ ἀνδρὸς θεομισίας ἡ ἀλαζών καὶ ὑπερήφανος αὐθάδεια φανερά κατασταίη, καὶ τῆς παρὰ πόδας αὐτὸν μετελθούσης ἱερᾶς δίκης ἡ αὐπνος κατὰ τῶν ἀσεβῶν μισοπονηρία, πρὸς ἧς ἐλασθεὶς (28), οὐκ εἰς μακρὸν τάναντία περὶ ἡμῶν ἐβουλεύσατό τε καὶ δι' ἐγγράφων νόμων ἐδογμάτισε), τοῦτον ἐπ' αὐτῶν λέξεων ἔχουσιν τὸν τρόπον.

Ἀντίγραφον ἐρμηνείας τῆς Μαξιμίνου πρὸς τὰ καθ' ἡμῶν ψηφίσματα ἀντιγραφῆς, ἀπὸ τῆς ἐν Τύρῳ στήλης μεταληφθείσης.

«Ἦδη ποτὲ ἡ ἀσθενὴς θρασύτης τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας ἰσχυσε, πᾶσαν πλάνης ἀμαρσύνην καὶ ὁμιλίαν ἀποσεισάμενη καὶ ἀνασχεδάσασα, ἥτις πρὸ τοῦτου, οὐ τοσοῦτον τῶν ἀσεβῶν, ὅσον τῶν ἀθλίων ἀνθρώπων τὰς αἰσθήσεις ὀλεθρίῳ ἀγνοίας σκότῳ ἐνεληθείσας ἐπολιόρχει, ἐπιγνώνας ὡς τῇ τῶν ἀθανάτων θεῶν φιλαγάθῳ προνοίᾳ διοικεῖται καὶ σταθεροποιεῖται· ὅπερ πρᾶγμα ἀπιστόν ἐστιν εἰπεῖν, ὅπως κεχαρισμένον, ὅπως τε ἡδίστον καὶ προσφιλεὲς ἡμῖν γέγο-

trus anno Christi 311, cum persecutionis annus novus ageretur. Qui error Baronii inde profluxit, quod persecutionis exordium anno citius inchoavit; quem errorem abunde supra refutavimus. Porro cum Luciani martyrium sub Maximino contigerit, Anthimi quoque Nicomediensis episcopi martyrium sub eodem Maximino collocandum videtur. Certe Anthimus paulo ante Lucianum passus est, ut docet Luciani epistola ad Antiochenses, quam retuli ad caput 15 lib. viii. Id etiam colligitur ex Actis Luciani martyris, in quibus tamen Maximianus pro Maximino scribitur, solemnem Græcorum errorem.

(25) *Τῆνικαυτὰ βασιλεὺς διατρίβων*. Mortuo Galerio Maximinus Cæsar Asiam ac Bithyniam occupavit; quæ provinciæ una cum Illyria et Thracia sub ditione fuerant Galerii. Has enim provincias Galerius sibi retinuerat, ut scribit Eutropius, et vetus auctor in excerptis quæ ad calcem Amm. Marcellini jampridem edidi. Nicomedie igitur morabatur Maximinus, quæ caput erat Bithyniæ, et imperatorum domicilium, jam inde a temporibus Diocletiani. Porro βασιλεὺς nomine Maximinum hic

et Lucianus Antiochenæ Ecclesiæ presbyter; virtum vitæ continentia, tum sacrarum Litterarum scientia conspicuus; perductus Nicomediam, in qua tunc civitate Maximinus morabatur, cum defensionem fidei illius quam profitebatur coram præside edidisset, conjectus in carcerem trucidatur. Denique tot et tanta nobis mala brevi tempore intulit ille omnis virtutis inimicus Maximinus, ut hæc persecutio multo acerbior nobis priore illa videretur.

352 CAPUT VII.

De his quæ adversus nos in tabulis sunt incisa ac publice proposita.

Porro in mediis urbibus, quod nunquam antea factum fuerat, civitatum adversus nos decreta, et constitutionum imperialium rescripta æreis incisa tabulis proponebantur. Pueri item in scholis toto die nihil aliud præter Jesum et Pilatum, et acta illa ad contumeliam nostram confecta, in ore habebant. Ipsam hoc loco Maximini epistolam quam æreis tabulis incisas fuisse diximus, apponere opportunum mihi videtur, tum ut impietas hominis illius plena insolentiae et arrogantissimæ contumaciæ perspicui possit, tum ut divinæ justitiæ quæ illi in brevi post tempore insecuta est, insomnis et adversus improbos semper armata severitas omnibus manifesto pateat: qua quidem stimulante, haud multo postea contraria de nobis et sensit et scriptis legibus constituit. Illius autem rescripti hæc omnino sunt verba:

Exemplum interpretationis epistolæ qua Maximinus respondit decretis civitatum adversus Christianos, ex tabula aenea Tyri descriptæ.

« Tandem aliquando infirma humanæ mentis audacia, abjectis ac discussis erroris tenebris, quæ miserorum verius quam impiorum hominum sensus exitiis ignorantiae caligine involutos antehac obsederant, perspicere potuit se proluxa erga omnes bonos deorum immortalium providentia regi et confirmari. Quæ res incredibile dictu est quam grata quamque jucunda nobis fuerit et accepta; quod religiosi vestri erga deos propositi illustrissimum specimen

intelligi, apertissime docent quæ sequuntur. Quocirca miror Baronium, qui Lucianum sub Galerio, non sub Maximino passum esse dixerit: cum Eusebius, qui Luciani fuit æqualis, a Maximino eum occisum esse testetur.

(26) *Ὁ μὴδ' ἄλλοτε ποτε*. Non immerito quis mirari possit, cur Eusebius id nunquam antea visum esse dicat. Nunquamne antea decreta civitatum adversus Christianos, nunquamne principum edicta publice proposita fuerant? id profecto negari non potest. Non igitur hoc negat Eusebius: sed tantum negat, edicta illa in æs incisa fuisse. Nam, ut supra notavi ad lib. viii, edicta principum in charta perscribebantur.

(27) *Κατὰ πᾶσαν ἑξέρον ἡμέραν*. Rufinus et Langus vertunt « per totum diem. » Sed Musculus et Christophorsonus interpretantur « quotidie. » Sic infra cap. viii διὰ πάσης ἡμέρας.

(28) *Πρὸς ἧς ἐλασθεὶς*. Sic in codd. Maz., Med. et Fuk. scriptum reperi. Ita infra in fine capitis 9, ubi vulgo legitur πρὸς θείας συνελασθεὶς δίκης, Med. et Fuk. codex habent συνελασθεὶς.

dederitis. Nam antea quidem nemini erat obscurum quanta observantia ac religione deos immortales coleretis. Quippe quibus non nudorum et inanum verborum fides, sed continua et stupenda illustrium facinorum miracula innotuissent. Unde et civitas vestra deorum immortalium sedes ac domicilium jure merito appelletur. Multis certe argumentis evidentissime apparet, eam cœlestium numinum adventu ac præsentia florere. Nunc vero civitas vestra, neglectis omnibus quæ ipsius interesse videbantur, et omissis precibus quas pro reipublicæ suæ negotiis antehac nobis offerre consueverat; ubi primum sensit homines detestandæ vanitatis iterum serpere cœpisse, **353** et quasi neglectum ac sopitum quemdam rogam rediivis fomitibus ingentes ignium globos denuo excitare; confestim ad nostram pietatem tanquam ad totius religionis metropolim confugit, remedium aliquod et subsidium efflagitans. Quod quidem salubre consilium, vobis ob fidem pietatis vestræ a diis immortalibus suggestum esse non dubium est. Scilicet altissimus ille et maximus Jupiter, qui clarissimæ civitati vestræ præsidet; qui patrios vestros deos, qui uxores et liberos, qui penates et domos ab omni peste atque exitio servat incolumes, vestris mentibus hanc salutarem injectit cogitationem; aperte indicans atque ostendens, quam eximium quamque præclarum et salutare sit, ad cultum ipsius et ad sacras deorum immortalium cæremonias cum debita veneratione accedere. Quis enim tam demens, tamque omnis sensus expers reperiri potest, qui non intelligat propitia deorum in nos benevolentia fieri, quod nec terra credita sibi abnegat semina, spem agricolarum vana expectatione deludens; nec impii belli aspectus impræpedite defixus hæret in terris: nec corrupta cœli temperie arentia pereunt corpora: nec immoderatis ventorum flatibus agitata pelagus intumescit, nec subitæ et præter expectationem ingruentes procellæ perniciosam excitant tempestatem: quodque parens omnium et nutrix terra, nec ab imis sedibus horrendo tremore concussa emergit; nec rursus montes eadem superpositi hiatus subito absorbentur.

(29) *Οἱς οὐ ψιλῶν καὶ ὑποκένων ῥημάτων.* Musculus et Christophorus hæc ad deos referri existimarunt. Ego ad Tyrios ipsos retuli. Perstrinxit autem Maximinus fidem Christianorum his verbis: ὑποκένων ῥημάτων πίστις, quasi fides Christianorum nihil præter verba haberet, ac rebus ipsis vacua esset.

(30) *Ἐπιδημία.* Crediderunt veteres, certis diebus deos in quasdam urbes ipsis acceptas commeneare; easque ἐπιδημίας θεῶν appellabant. Sic apud Delios et Milesios adventus Apollinis colebatur; apud Argivos Dianæ, ut scribit Menander rhetor in cap. de hymnis ἀποπεμπτικοῖς. Aristides in *Panathenæico* πότερον τὰς θεῶν ἐπιδημίας εἰποι τις. Dio Chrysostomus in oratione quæ Tarsica inscribitur, pag. 408: Φασὶ τοὺς οἰκιστὰς ἡρώας, ἢ θεοὺς πολλάκις ἐπιστρέφεσθαι τὰς αὐτῶν πόλεις, τοῖς ἄλλοις ὄντας ἀφανεῖς, ἐν τε θυσίαις καὶ τισιν ἑορταῖς, δημολέσιν, etc. De hujusmodi deorum adventu poeci passim loquuntur. Virg. lib. iv:

Α νεν, ὡς μέγιστον δεῖγμα τῆς θεοφιλοῦς ὑμῶν προαιρέσεως δεδωκέναι· ὁπότε καὶ πρὸ τοῦτου οὐδενὶ ἄγνωστον ἦν, ὅποιας παρατηρήσεως καὶ θεοσεβείας πρὸς τοὺς ἀθανάτους θεοὺς ἐτυχάνετε ὄντες, οἷς οὐ ψιλῶν καὶ ὑποκένων ῥημάτων (29) πίστις, ἀλλὰ συνεχῇ καὶ παράδοξά ἐργων ἐπιστήμων γνωρίζεται. Διόπερ ἐπαξίως ἡ ὑμετέρα πόλις θεῶν ἀθανάτων ἱδρυμά τε καὶ οἰκητήριον ἐπικαλοῖτο· πολλοῖς γοῦν παραδείγμασι καταφαίνεται, τῇ τῶν οὐρανίων θεῶν αὐτὴν ἐπιδημία (30) ἀνθεῖν. Ἴδου τοίνυν ἡ ὑμετέρα πόλις πάντων τῶν ἰδίᾳ διαφερόντων αὐτῇ ἀμελήσασα, καὶ τὰς πρότερον τῶν ὑπὲρ αὐτῇ πραγμάτων δεήσεις παριδούσα, ὅτε πάλιν ἦσθετο τοὺς τῆς ἐπαράτου ματαιότητος γεγονότας ἔρπειν ἀρχεσθαι (31), καὶ ὥσπερ ἀμεληθεῖσαν καὶ κεκοιμημένην πυρὰν, ἀναζωπυρομένην τῶν πυρσῶν μεγίστας πυρκαῖδας ἀναπληροῦσαν, εὐθέως πρὸς τὴν ἡμετέραν εὐσέβειαν, ὥσπερ πρὸς μητρόπολιν πασῶν θεοσεβειῶν, χωρὶς τινος μελήσεως κατέφυγεν, ἰσάσιν τινα καὶ βοηθεῖαν ἀπαιτοῦσα· ἦντινα διάνοιαν σωτηριώδη, διὰ τὴν πίστιν τῆς ὑμετέρας θεοσεβείας τοὺς θεοὺς ὑμῖν ἐμβεδληκέναι δῆλόν ἐστιν· κεῖνος τοιγαροῦν ὁ ὕψιστος καὶ μέγιστος Ζεὺς, ὁ προκαθήμενος τῆς λαμπροτάτης ὑμῶν πόλεως, ὁ τοὺς πατέρας ὑμῶν θεοὺς, καὶ γυναικας καὶ τέκνα, καὶ ἐστὶν καὶ οἰκους ἀπὸ πάσης ὀλεθρίου φθορᾶς ρύόμενος, ταῖς ὑμετέραις ψυχαῖς τὸ σωτήριον ἐνέπνευσε βούλημα, ἐπιδεικνύς καὶ ἐμφαινών, ὅπως ἐξαιρετὸν ἐστὶ καὶ λαμπρόν καὶ σωτηριώδες, μετὰ τοῦ ὀφειλομένου σεβάσματος τῇ θρησκείᾳ (32) καὶ ταῖς ἱεροθρησκίαις τῶν ἀθανάτων θεῶν προσείναι. Τίς γὰρ οὕτως ἀνόητος ἢ νοῦ παντὸς ἀλλότριος εὐρεθῆναι δύναται, ὃς οὐκ αἰσθάνεται, τῇ φιλαγάθῳ τῶν θεῶν σπουδῇ συμβαίνειν, μήτε τὴν γῆν τὰ παραδιδόμενα αὐτῇ σπέρματα ἀρνεῖσθαι, τὴν τῶν γεωργῶν ἐλπίδα κενῇ προσδοκίᾳ σφάλλουσαν, μηδ' αὖ ἀπεθοὺς πολέμου πρόσσφιν ἀνεπικωλύτως ἐπὶ γῆς στηρίζεσθαι (33), καὶ φθαρσεως τῆς τοῦ οὐρανοῦ εὐκρασίας, αὐχμῶντα τὰ σώματα εἰς θάνατον κατασύρεσθαι, μηδὲ μὴν ἀμέτρων ἀνέμων πνεύμασι τὴν θάλασσαν κυμαίνουσαν κορυφοῦσθαι, μηδὲ γε καταγίλδας ἀπροσδοκίτους καταβῆγγυνυμένας ὀλεθρίον χειμῶνα ἐπεγεῖρειν, ἔτι τοίνυν μήτε τὴν τροπὴν ἀπάντων καὶ μητέρα γῆν, ἀπὸ τῶν κατωτάτω

Qualis ubi hibernam Lyciam, Xanthique fluenta Deserit, ac Delum maternam invisit Apollin.

Hinc est quod adventus impp. in veteribus nummis et in Calendario inscriptus cernitur. Sed et Christiani de quibusdam sanctis idem credere: ut de Thecla Dalisanda ab urbe Seleucia commeante sub diem ipsius festum, et de Paulo Roma Tarsum invisente, ait Basilii in lib. ii, de Thecla, cap. 10.

(31) *Ἐρπειν ἀρχεσθαι.* Apud Nicephorum legitur: ἔρπειν καὶ ἐρχεσθαι. Itaque legendum videtur, καὶ ἐχεσθαι ὥσπερ ἀμεληθεῖσαν, etc., scribi etiam potest καὶ ἀρχεσθαι ὥσπερ, etc., eodem sensu.

(32) *Τῇ θρησκείᾳ.* Scribendum videtur τῇ αὐτοῦ θρησκείᾳ.

(33) *Ἰρόσσοψιν στηρίζεσθαι.* Alludit ad aspectum et στηριγμὸν planetarum. Dicitur autem στηριγμός in planetis, cum in epicyclo suo nec progredi amplius, nec retrocedere adhuc videntur.

λαγόνων ἐαυτῆς ἐν φοβερῷ τρόμῳ καταδυομένην (34), ἡμῶς γὰρ τὰ ἐπιχειρέμενα ὅρη χασμάτων γινόμενων καταδύεσθαι, ἅπερ πάντα καὶ τούτων ἐστὶ χαλεπώτερα κακὰ πρὸ τούτου πολλάκις γεγενῆσθαι, οὐδεὶς ἀγνοεῖ. Καὶ ταῦτα σύμπαντα διὰ τὴν ὀλέθριον πλάνην τῆς ὑποκένου ματαιότητος τῶν ἀθεμίτων ἀνθρώπων ἐκείνων ἐγένετο, ἥνικα κατὰ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐπεπόλαζε, καὶ, σχεδὸν εἰπεῖν, τὰ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης αἰσχύναις ἐπέριξε. Τούτοις μεθ' ἑτέρα ἐπιλέγει· « Ἐφοράτῳσαν ἐν τοῖς πλατέσιν ἡδὴ πεδίοις ἀνοῦντα τὰ λῆϊα, καὶ τοῖς ἀστάχυσιν ἐπιχυμαίνοντα, καὶ τοὺς λειμῶνας δι' εὐομβρίαν, φυτοῖς καὶ ἄνθεσι λαμπρομένους, καὶ τὴν τοῦ ἀέρος κατὰστασιν εὐκρατον καὶ πραοτάτην ἀποδοθεῖσαν· χαιρέτῳσαν λοιπὸν ἅπαντες διὰ τῆς ὑμετέρας εὐσεβείας, ἱερουργίας τε καὶ τιμῆς, τῆς τοῦ δυνατωτάτου καὶ στεφάνου Ἀρεῶς δυνάμεως ἐξευμενισθείσης, καὶ διὰ τοῦτο τῆς εὐδυνωτάτης εἰρήνης βεβαίως μεθ' ἡσυχίας ἀπολαύοντες, ἡδυνέσθωσαν· καὶ ὅσοι τῆς τυφλῆς ἐκείνης πλάνης καὶ περιόδου παντάπασιν ἀποστάντες, εἰς ὁρθὴν καὶ καλλίστην διάνοιαν ἐπανήλθον, μειζόνως μὲν οὖν χαιρέτῳσαν, ὥς ἂν ἐκ χειμῶνος ἀπροσδοκῆτου ἡ νόσου βαρεῖας ἀποσπασθέντες, καὶ ἡδεῖαν εἰς τοῦτον ζωῆς ἀπόλαυσιν καρπωσάμενοι. Εἰ δὲ τῇ ἐπαράτῳ αὐτῶν ματαιότητι ἐπιμένοιν, ἐν πολλῷ πόρρωθεν τῆς ὑμετέρας πόλεως καὶ περιχώρου, καθὼς ἡξιώσατε, ἀποχωρισθέντες ἐξελαθῆτωσαν, ἐν οὕτως κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀξιεπαίνου ὑμῶν περὶ τοῦτο σπουδῆς, παντὸς μιάσματος καὶ ἀσεβείας ἀποχωρισθεῖσα ἡ ὑμετέρα πόλις, κατὰ τὴν ἐμφυτον αὐτῇ πρόθεσιν (35) μετὰ τοῦ ὀφειλομένου σεβάσματος, ταῖς τῶν ἀθανάτων θεῶν ἱερουργίαις ὑπακούη. Ἵνα δὲ εἰδῆτε ὅσα προσφιλῆς ἡμῖν γέγονεν ἡ περὶ τούτου ἀξίωσις ὑμῶν, καὶ χωρὶς ψηφισμάτων καὶ χωρὶς δεήσεως αὐθαιρέτῳ βουλῇσιν ἡ ὑμετέρα προθυμοτάτη φιλαγαθίαις ψυχῇ, ἐπιτρέπομεν τῇ ὑμετέρᾳ καθοσιώσει, ὅποιαν δ' ἂν βουλευθῇτε μεγαλοδωρεᾶν, ἀντὶ ταύτης ὑμῶν τῆς φιλοθέου πρόθεσεως αἰτῆσαι. Καὶ ἥδη μὲν τοῦτο ποιεῖν καὶ λαβεῖν ἀξιώσατε· τεύξεσθε γὰρ αὐτῆς χωρὶς τινος ὑπερθέσεως· ἥτις παρασχεθεῖσα τῇ ὑμετέρᾳ πόλει, εἰς ἅπαντα τὴν αἰῶνα τῆς περὶ τοὺς ἀθανάτους θεοὺς φιλοθέου εὐσεβείας παρέξει μαρτυρίαν, τοῦ δὲ ὑμᾶς (36) ἀξίων ἐπάθλων τετυχηκέναι παρὰ τῆς ὑμετέρας φιλαγαθίας, ταύτης ὑμῶν ἕνεκεν τῆς τοῦ βίου προαιρέσεως, υἱοῖς τε καὶ ἐκγόνοις ὑμετέροις ἐπιδειχθήσεται. Ταῦτα δὲ καθ' ἡμῶν κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν ἀνεστηλίτευτο, πάσης ἐλπίδος, τὸ γοῦν ἐπ' ἀνθρώποις, ἀγαθῆς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀποκλείοντα· ὥς, κατ' αὐτὸ δὴ τὸ θεῖον ἐκεῖνο λόγιον, εἰ δυνατὸν, ἐπὶ τούτοις καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτοὺς σκανδαλλίσεσθαι. Ἡδὴ γὰρ τοι σχεδὸν τῆς παρὰ τοῖς πλείστοις ἀποφυχούσης προσδοκίας, ἀθρόως καθ' ὅδον ἐστὶ σχεδὸν τὴν πορείαν ἐν τισὶ χώραις διανυόντων τῶν

Quas quidem omnes calamitates iisque adhuc acerbiores alias, antehac sæpius contigisse, nemo est qui ignoret. Hæc porro omnia ob pestiferum errorem inanissimæ vanitatis sceleratorum illorum hominum evenerunt, quo tempore error ille in animis eorum pullulavit, et universum propemodum terrarum orbem probro ac dedecore opplevit. Deinde paucis interjectis, hæc subiungit : « Aspiciant in aperta camporum planitie florentes segetes et spicis quodammodo fluctuantes, prata considerent plantis et floribus collucentia propter opportunam imbrium irrigationem ; cæli statum intueantur in placidissimam temperiem **354** restitutum. Lætentur in posterum cuncti, quod per vestram pietatem et sacrificia et cultum deorum, numen fortissimi et potentissimi Martis placatum est : atque idcirco tranquillissima pace quietius perfruentes, sese oblectent. Sed et quicumque cæco illo errore et ambage liberati ad rectam sanamque sententiam redierunt, eo magis gaudeant ; tanquam ex inopinata tempestate aut ex gravissimo morbo servati, et jucundissima in posterum vita fruituri. Quod si qui in detestando suæ vanitatis errore adhuc perstant, ii quam longissime a vestra urbe et territorio seculi, sicut petiistis, abigantur ; ut hoc pacto civitas vestra juxta laudabile studium vestrum ac desiderium, omni piaculo ac scelere liberata, pro insito sibi affectu cum debita veneratione deorum immortalium sacrificiis inserviat. Porro ut intelligatis quam grata nobis fuerit vestra hæc postulatio, et qualiter animus noster etiam absque decretis ullis ac petitionibus ultro sua sponte ad beneficia viris bonis largienda promptissimus est ; devotioni vestræ concedimus, ut quodcunque et quam maximum volueritis beneficium pro hoc pio ac religioso vestro proposito postuletis. Jam ergo ut id faciatis utque accipiat operam date. Etenim illud absque ulla mora consecuturi estis. Quod quidem vestræ civitati præstitum beneficium, cum religiosissimæ vestræ erga deos immortales pietatis perpetuum deinceps erit testimonium ; tum vestris liberis ac nepotibus declarabit, vos pro huiusmodi vivendi ratione atque instituto digna præmia a benignitate nostra retulisse. » Huiusmodi igitur litteræ in omnibus provinciis adversum nos publice propositæ, omnem nobis quantum quidem in hominum potestate situm erat, spem felicitatis ademerant : adeo ut, juxta divinum illud oraculum, etiam electi, si hoc fieri posset, ob hæc scandalum paterentur. Cumque cælestis auxilii expectatio jam in plurimis nostrorum refrigesceret, repente ministris ipsa qui supradictas litteras circumferebant adhuc in quibusdam provinciis iter suum peragentibus,

(34) *Ἐν φοβερῷ τρόμῳ καταδυομένην.* Scribendum videtur *ἀναδυομένην*. Duo enim terræ motuum genera sibi invicem opposita, hic a Maximino referuntur ; βρασματῖαι scilicet et χασματῖαι. De quibus vide Amm. Marcellinum, et quæ ibi notavi. Innuvit autem Maximinus terræ motum illum, qui urbem Tyrum afflixerat, anno ante persecutionem

Diocletiani, ut refert Eusebius in *Chronico*.

(35) *Τὴν ἐμφυτον αὐτῇ πρόθεσιν.* Scribendum videtur *κατὰ τὴν ἐμφυτον*, ut Musculus et Christophorsonus legerunt. Paulo post pro ὅσῳ προσφιλῆς malim scribere ὥς προσφιλῆς.

(36) *Τοῦ δὲ ὑμᾶς.* Scribendum puto *τοῦ τε ὑμᾶς*, supplendo *μαρτυρίαν*.

Deus, qui Ecclesiæ suæ semper auxiliatur, insolentem adversus nos tyranni superbiam tanquam injecto in os freno comprimens, **355** cælestis suæ potentiae nobis opitulantis præsentiam declaravit.

CAPUT VIII.

De his quæ postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore.

Nam imbres quidem ac pluviae hiberno tempore abundantius cadere præter solitum desierunt. Et insperata contigit fames; quam deinde pestis subsequuta est. Præter hæc alterius cujusdam morbi vis sæviit; ulcus videlicet quod ob inflammationem carbunculus vocatur. Hic morbus, per universum corpus paulatim serpens, gravia ægris discrimina afferebat. Sed præcipue circa oculos hærens et insidens diutius, innumeros promiscuæ ætatis et sexus luminibus orbavit. Bellum insuper a tyranno commotum est adversus Armenios, jam inde a priscis temporibus amicos ac socios populi Romani. Qui cum Christiani ipsi quoque essent et divinæ religionis studiosissimi, Deo invisus tyrannus eos ad simulacrorum ac dæmonum cultum traducere per vim conatus, pro amicis inimicos, hostes pro sociis effecit. Hæc igitur omnia uno eodemque tempore cum subito confluxissent, arrogantem confidentissimi tyranni jactantiam confutarunt, qui ob studium in colendis simulacris, et propter persecutionem nostrorum, nec famem, nec pestilentiam, nec bellum denique ullum suis temporibus accidisse audacter gloriabatur. Atque hæc omnia eodem temporis momento simul ingruentia, quædam quasi proœmia imminentis tyranno exitii ostentabant. Et ipse quidem in bello adversus Armenios una cum exercitu suo varia clades atque ærumnas pertulit. Reliqui vero qui urbes ejus imperio subditas incolebant, fame simul ac pestilentia graviter vexati sunt: adeo ut unus frumenti medimnus bis mille et quingentis Atticis drachmis venundaretur. Et innumeri quidem in urbibus, plures vero in agris et vicis passim interibant: in tantum ut censuales tabulæ olim ingenti rusticorum numero repletæ, una prope litura deletæ fuerint; omnibus fere aut victus inopia, aut pestilenti morbo simul absunptis. Quidam pro exiguo admodum cibo charissima pignora **356** locupletioribus vendere non dubitabant. Alii, distractis paulatim prædiis ac facultatibus suis, ad extremam inopiam redacti sunt. Nec defuere qui modica feni segmenta avulsa mandantes, et noxiis quibusdam absque ullo discrimine pasti graminibus quibus valetudo corporis corrumpebatur, fæde interirent. Sed et mulieres quædam inter suos non ignobiles, præ summa egestate ad inverecundam compulsæ necessitatem,

Α την προκειμένην γραφήν καθ' ἑμῶν διακονουμένων. ὁ τῆς ἰδίας Ἐκκλησίας ὑπέρμαχος Θεός, μονονουχὶ τὴν τοῦ τυράννου καθ' ἡμῶν ἐπιστομίζων μεγαλαυχίαν, τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οὐράνιον αὐτοῦ συμμαχίαν ἐπεδείκνυτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τῶν κατὰ ταῦτα συμβεβηκότων ἐν λιμῷ καὶ λοιμῷ καὶ πολλέμοις.

Οἱ μὲν οὖν ἐξ ἔθους (57) δμοῖοι τε καὶ ὕετοί, χειμαδίου τῆς ὥρας ὑπαρχούσης, τὴν ἐπὶ γῆς ἀνεῖχον συνήθη φορὴν, λιμός δ' ἀδόκητος ἐπισκῆπτει, καὶ λοιμός ἐπὶ τούτῳ, καὶ τινος ἐτέρου νοσήματος, ἔλκος δὲ ἦν φερωνύμως τοῦ πυρῶδους ἐνεκεν, ἀνθραξ προσγορευόμενον, ἐπιφορὰ δ' καθ' ὅλων μὲν ἔρπον (57*) τῶν σωμάτων, σφαλερούς ἐνεποιεῖ τοῖς πεπονθόσι κινδύνους, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν ὀφθαλμῶν διαφερόντως ἐπὶ πλεῖστον γινόμενον, μυρίους ὄσους ἀνδρας ἅμα γυναικὶ καὶ παισὶ πηρούς ἀπειργάζετο. Τούτοις προσεπανίσταται τῷ τυράννῳ ὁ πρὸς Ἀρμενίους πόλεμος, ἀνδρας ἐξ ἀρχαίου φίλους τε καὶ συμμαχούς Ῥωμαίων· οὓς καὶ αὐτοὺς Χριστιανούς θύτας, καὶ τὴν εἰς τὸ Θεῖον εὐσέθειαν διὰ σπουδῆς ποιουμένους, ὁ θεομισθῆς εἰδιώλους θύειν καὶ δαίμοσιν ἐπαναγκάσαι πεπειραμένος, ἐχθρούς ἀντὶ φίλων καὶ πολεμίους ἀντὶ συμμαχῶν κατεστήσατο. Ἀθρόως δὲ ταῦτα πάντα ὑφ' ἑνα καὶ τὸν αὐτὸν συρρέυσαντα καιρὸν, τῆς τοῦ τυράννου θρασυτέρας τὴν κατὰ τοῦ θείου μεγαλαυχίαν διήλεγξεν, ὅτι δὴ τῆς περὶ τὰ εἰδωλα (58) αὐτοῦ σπουδῆς καὶ τῆς καθ' ἡμῶν ἐνεκα πολιτοκρίας, μὴ λιμὸν, μηδὲ λοιμὸν, μηδὲ μὴν πόλεμον ἐπὶ τῶν αὐτοῦ συμβῆναι καιρῶν ἐθρασύνετο. Ταῦτα δ' οὖν ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἐπελθόντα, καὶ τῆς αὐτοῦ καταστροφῆς περιειλήφει τὰ προοίμια. Αὐτὸς μὲν οὖν περὶ τὸν πρὸς Ἀρμενίους πόλεμον ἅμα τοῖς αὐτοῦ στρατοπέδοις κατεπονείτο, τοὺς δὲ λοιποὺς τῶν τὰς ὑπ' αὐτὸν πόλεις οἰκούντων, δεινῶς ὁ λιμός τε ἅμα καὶ λοιμός κατετρυγέτην (59), ὡς ἐνὸς μέτρου πυρῶν, δισχιλίας καὶ πεντακοσίας Ἀττικὰς ἀντικαλλάττεσθαι. Μυρίοι μὲν οὖν ἐτύγχανον οἱ κατὰ πόλεις θνήσκοντες, πλείους δὲ τούτων οἱ κατ' ἀγρούς τε καὶ κύμας, ὡς ἦδη καὶ τὰς πάλαι τῶν ὀγροίκων πολυάνδρους ἀπογραφάς, μικροῦ δεῖν παντελῆ παθεῖν ἐξάλειψιν, ἀθρόως σχεδὸν ἀπάντων ἐνδεῖα τροφῆς καὶ λοιμῷδε νόσῳ διεφθαρμένων. Τινὲς μὲν οὖν τὰ ἑαυτῶν φίλτατα βραχυτάτης τροφῆς τοῖς εὐπορωτέροις ἀπεμπολεῖν ἤξιον, ἄλλοι δὲ τὰς κτήσεις κατὰ βραχὺ διαπιπράσκοντες, εἰς ἐσχάτην ἐνδεῖας ἀπορίαν ἦλανον· ἦδη δὲ τινες σμικρὰ χόρτου διαμαστώμενοι σπαράγματα, καὶ τινὰς ἀναίδην φθοροποιούς ἐσθλόντες πόας, τὴν τῶν σωμάτων ἑξιν λυμαινόμενα διώλλυντο. Καὶ γυναῖκες δὲ τῶν κατὰ πόλεις εὐγενίδων τινὲς, εἰς ἀναίσχυντον ἀνάγκην πρὸς τῆς ἀπορίας ἐλασθεῖσαι, μετατείνῃ ἐπὶ τῶν ἀγορῶν προελγύθεσαν, τῆς πάλαι ἐλευθερίου τροφῆς ὑπό-

ita exhibentibus. Edit.

(58) *Ὅτι δὴ τῆς περὶ τὰ εἰδωλα. Malim scribere δ τε δῆ.

(59) Κατετρυγέτην. Sic in codd. Maz., Med. et Fuk. scribitur. Vulg. κατετρύχετο.

(57) Οἱ μὲν οὖν ἐξ ἔθους. Ab his verbis inchoatur c. 8, in vetustissimo Mazarino codice, cui consentit cod. Fuk. ac Rufinus, et ratio ipsa ita postulat.

(57*) Ἐρπον. Sic correximus quod in impr. legitur ἔρπον, sive errore typogr., sive manuscriptis

δειγμα, διὰ τῆς περὶ τὸ πρόσωπον αἰδοῦς, καὶ τῆς ἀμφὶ τὴν περιβολὴν κοσμιότητος ὑποφαίνουσαι· καὶ οἱ μὲν ἀπεσκληρότεροι ὥσπερ εἰδωλα νεκρὰ ὧδε κα-
κεῖσθε ψυχορραγοῦντες, ἐνεδιόμμενοι τε καὶ περιολι-
σθαιόντες ὑπ' ἀδυναμίας τοῦ στήναι, κατέπιπτον
ἐν μέσαις ταῖς πλατείαις, πρηνεῖς δ' ἡπλωμένοι, ὀρέ-
ξαι σφίσι μικρὸν τρύφος ἄρτου κατηντιδόλουν, καὶ
τὴν ψυχὴν πρὸς ἐσχάταις ἔχοντες ἀναπνοαῖς, πεινῆν
ἐπεβόων, πρὸς μόνην ταύτην τὴν ὀδυνηροτάτην φω-
νὴν εὐσθενεῖς καθιστάμενοι· οἱ δὲ τὴν πληθὺν τῶν
αἰτούντων καταπληττόμενοι, ὅσοι τῶν εὐπορωτέρων
ἐδόκουν εἶναι, μετὰ τὸ μυρία παρασχεῖν, εἰς ἀπηγῇ
λοιπὸν καὶ ἀτεγχετον ἐχώρουν διάθεσιν, τὰ αὐτὰ τοῖς
αἰτοῦσιν ὅσον οὐπω καὶ αὐτοὶ πείσεσθαι προσδοκῶν-
τες, ὥστ' ἡδὴ κατὰ μέσας ἀγοράς καὶ στενωποὺς
νεκρὰ καὶ γυμνά σώματα ἐφ' ἡμέραις πλείοσιν ἀταφα
διεβρίμμενα, θέαν τοῖς ὀρώσιν οἰκτροτάτην παρέχε-
σθαι. "Ὡς γέ τοι καὶ κυνῶν τινες ἐγίνοντο βορὰ, δι'
τὴν μάλιστα αἰτίαν οἱ ζῶντες ἐπὶ τὴν κυνοκτονίαν
ἐτράποντο, δέει τοῦ μὴ λυσσῆσαντας ἀνθρωποφαγίαν
ἐργάσασθαι. Οὐχ ἥμισυ δὲ καὶ ὁ λοιμὸς πάντας
οἴκους καὶ γενεὰς ἐπεβόσκειτο, μάλιστα δ' οὗς ὁ λιμὸς
διὰ τὸ εὐπορεῖν τροφῶν οὐχ οἶός τε ἦν ἐκτρίψαι. Οἱ
γ' οὖν ἐν περιουσίαις, ἄρχοντες καὶ ἡγεμόνες καὶ
μυριοὶ τῶν ἐν τέλει, ὥσπερ ἐπίτηδες τῇ λοιμῶδει
νόσῳ πρὸς τοῦ λιμοῦ καταλελειμμένοι, ὄξειαν καὶ
ᾠκυτάτην ὑπέμενον τελευτήν· πάντα δ' οὖν οἰμωγῶν
ἦν ἀνάπλεα, κατὰ πάντας τε στενωποὺς, ἀγοράς τε
καὶ πλατείας, οὐδ' ἦν ἄλλο τι θεωρεῖν, ἢ θρήνους
μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς αὐλῶν (40) τε καὶ κτύπων.
Τούτων δὴ τὸν τρόπον δυσὶν ὅπλοισιν τοῖς προδεδηλω-
μένοις λοιμοῦ τε ὁμοῦ καὶ λιμοῦ (41) στρατεύσας ὁ
θάνατος, ὅλας ἐν ὀλίγῳ γενεὰς ἐνεμήθη, ὥς ὁρᾶν
ἡδὴ δυσὶν καὶ τριῶν σώματα νεκρῶν, ὑπὸ μίαν ἐκφο-
ρὰν προκομιζόμενα (42). Τοιαῦτα τῆς Μαξιμίνου
μεγαλαυχίας, καὶ τῶν κατὰ πόλεις καθ' ἡμῶν ψη-
φισμάτων τάχιερα ἦν· ὅτε καὶ τῆς Χριστιανῶν
περὶ πάντα σπουδῆς τε καὶ εὐσεβείας πᾶσιν ἔθνεσιν
διάδηλα κατέστη τὰ τεκμήρια. Μόνου γοῦν ἐν τρι-
καύτῃ κακῶν περιστάσει τὸ συμπαθὲς καὶ φιλόανθρω-
πον ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενοι, διὰ πάσης ἡμέρας,
οἱ μὲν τῇ τῶν θνησκότων (μυριάδες δ' ἦσαν, οἷς
οὕτως ἦν ὁ ἐπιμελησόμενος) κηδεῖα τε καὶ ταφῇ προσ-
εκαρτέρου, οἱ δὲ τῶν ἀνὰ πᾶσαν τὴν πόλιν πρὸς
τοῦ λιμοῦ κατατρυχομένων, τὴν πληθὺν ὑπὸ μίαν
D
σύνοψιν ἀθροίζοντες, ἄρτους διένεμον τοῖς πᾶσιν, ὥς
περιβόητον εἰς πάντας ἀνθρώπους καταστῆναι τὸ

mendicandi causa in forum ventitabant : quarum
verecundia in vultu, et in anictu modestia, olim
ipsas liberaliter educatas fuisse satis indicabat. Et
nonnulli quidem aridi ut umbras mortuorum dice-
res, deficientibus viribus huc illuc nutabundi ac
cespitantes ; cum præ imbecillitate consistere non
possent, in mediis plateis corruiebant ; proutque
humī jacentes toto corpore expanso, modicum
panis frustum sibi porrigi flagitabant. Cumque
extremum pene spiritum ducerent, laborare se
inedia vociferabantur, ad hanc solum acerbissimam
vocem proferendam satis validi. Quotquot vero
locupletiores esse videbantur, mendicantium multi-
tudo obstupefacti, postquam egentibus plurima
impertierant : durum deinceps et omnis miseratio-
nis experte manum induebant ; eandem cum men-
dicantibus calamitatem ipsi quoque brevi se passu-
ros esse prævidentes. Itaque in medio foro et per
vicos et angiportus, nuda atque insepulta cadavera
pluribus diebus jacentia, prorsus miserabile specta-
culum intuentibus præbent. Quædam etiam a ca-
nibus dilaniata sunt. Qua de causa hi quibus vita
adhuc suppetebat, passim canes interimere cœpe-
runt ; ne forte in rabiem versi vivos posthæc homi-
nes devorarent. Interim pestilentia totas domos ac
familias nihilo segnius depascebatur : præcipue eos
invadens, quos, utpote cunctis ad victum necessa-
riis affluentes, fames conficere non potuerat.
Igitur opulentissimi quique provinciarum recto-
res ac præsides, et ex primoribus civitatum
C
quamplurimi, perinde ac si fames eos de industria
transmissos pestilentie reservasset, acutissimo ac
velocissimo mortis genere interibant. Cuncta pas-
sim loca, angiportus, fora, plateæ, lamentis re-
dundabant. Neque aliud cernere licebat quam lugu-
bres nœnias cum usitato apud eos tibiæ cantu
atque planctu. Ad hunc modum duobus hisce qua-
i telis 357 armata mors, fame videlicet ac peste,
integras familias brevi tempore vastavit : adeo ut
ex una eademque domo duo simul ac tria cada-
vera efferri ad sepulturam videremus. Hujusmodi
præmium fuit superbissimæ illius Maximini jactan-
tiæ, et decretorum quæ civitates adversus nostros
ediderant. Quo quidem tempore Christianorum erga
omnes sedulitas ac pietas manifestissimo indicio
universis gentilibus innotuit. Quippe hi soli in tot ac
tantis calamitatibus misericordiæ atque humanitatis

(40) Μετὰ τῶν συνήθων αὐτοῖς αὐλῶν. Gentili-
um cadavera cum tibiæ cantu et nœniarum cantu ef-
ferebantur. Quam in rem præficias habebant et siti-
cines, de quibus notavi ad Anm. Marcellini li-
brum xiv. Fallitur itaque Christophorsonus, qui
pro μετὰ hoc loco substituit ἀντὶ. Sic enim vertit :
« Neque aliud quidquam spectare licebat, quam
miserabiles fletus, quos pro tibiæ cantu et stre-
pitu ipsis in more posito ediderunt. » Sed vulgatam
Scripturam omnes scripti codices, ipseque adeo
Nicephorus tuerentur.

(41) Λοιμοῦ τε ὁμοῦ καὶ λιμοῦ. In codd. Fuk.
et Savil. legitur : λοιμῶ τε ὁμοῦ καὶ λιμῶ, quod re-
ctius inibi videtur.

(42) Ὑπὸ μίαν ἐκφορὰν προκομιζόμενα. Sic
codd. Maz., Med. et Fuk. Vulg. νομιζόμενα. Paulo
post lego cum Christophorsono περὶ πάντας σπου-
δῆς. Cæterum quod hic de sepultura cadaverum re-
fertur, satis indicat morem illum cremandi cada-
vera eo tempore penitus oblitatum fuisse apud
Romanos. Quod quando primum cœperit, difficilli-
mum est dicere. Videntur tamen a Judæis et Chri-
stianis hunc morem paulatim hausisse Romani, de
quo insignis est locus Macrobi in lib. vii *Saturna-
lium*, cap. 7 : « Deinde licet urendi corpora defun-
ctorum usus nostro sæculo nullus sit, lectio tamen
docet, eo tempore quo igni dari honos mortuis ha-
beatur, » etc.

officia rebus ipsis exhibentes, quotidie partim curandis ac sepeliendis mortuorum cadaveribus vacabant. Moriebantur autem in dies innumeri, quorum nemo curam gerebat. Partim omnibus tota urbe egenis qui fame opprimebantur in unum convocatis, panes singulis dividebant : adeo ut cum huius rei fama crebris hominum sermonibus divulgaretur, cuncti Christianorum Deum summis laudibus extollerent, eosque solos pios Dei cultores re ipsa et factis comprobatos esse faterentur. Quæ dum ita geruntur, magnus ille ac cœlestis Christianorum propugnator Deus, qui per supra memoratas calamitates iram atque indignationem suam adversus cunctos mortales ob ea quæ contra nos nefarie gessissent, satis superque declaraverat, benignæ suæ erga nos providentiæ serenissimam lucem nobis restituit, velut in densissimis tenebris præter omnium expectationem pacis suæ splendidum jubar strans, Deum ipsum rerum nostrarum inspectorem suum interdum quidem castiget, et variis cladibus corripiat : rursus vero post sufficientem animadversionem propitium se ac benignum erga eos præbeat

CAPUT IX.

De interitu tyrannorum : et quibus verbis paulo ante mortem sunt usi.

Cum igitur Constantinus, quem imperatorem ex imperatore, pium ex piissimo ac modestissimo parente prognatum esse jam diximus, et secundi post eum loci Licinius, prudentia simul ac pietate conspicui, ab omnium rege ac servatore Deo duo religiosissimi adversus **358** duos impiissimos tyrannos excitati fuissent; prælio congressi, auxilio divini numinis Constantinus quidem Maxentium in urbe Romæ præter omnium opinionem superatum occidit. Maximinus vero Orientis tyrannis, non diu post Maxentii cædem a Licinio qui nondum in apertam vesaniam eruperat devictus, turpissimo mortis genere occubuit. Verum prior Constantinus, qui etiam honoris prærogativa et imperii gradu primum locum obtinebat, Romanorum qui gravissima tyrannide premerentur vicem miseratus, cœlestis Dei numine, ejusque Filio ac Verbo omnium Servatore Jesu Christo in auxilium suppliciter invocato, cum universo exercitu progressus est, eo consilio ut Romanis libertatem quam a majoribus acceperant, interventu suo restitueret. Porro cum Maxentius, magicarum artium præstigiis magis quam subditorum benevolentia confusus, ne quidem extra urbis portas progredi auderet : cuncta vero in circuitu urbis Romæ ac totius Italiæ loca, oppi-

A πρᾶγμα, Θεὸν τε τῶν Χριστιανῶν δοξάζειν, εὐσεβεῖς τε καὶ μόνους θεοσεβεῖς τούτους ἀληθῶς, πρὸς αὐτῶν ἐλεγχθέντας τῶν πραγμάτων ὁμολογεῖν. Ἐφ' οἷς τοῦτον ἐπιτελούμενους τὸν τρόπον, ὁ μέγας καὶ οὐράνιος Χριστιανῶν ὑπέρμαχος Θεὸς, τὴν κατὰ πάντων ἀνθρώπων διὰ τῶν δεδωλωμένων ἐπιδειξάμενος ἀπειλὴν καὶ ἀγανάκτησιν, ἀνθ' ὧν εἰς ἡμᾶς ὑπερβαλλόντως ἐνεδείξαντο, τὴν εὐμενὴ καὶ φαιδρὰν τῆς αὐτοῦ περὶ ἡμᾶς προνοίας αὐτοῖς ἡμῖν αὐγὴν ἀπεδίδου, ὡς ἐν βαθεῖ σκότῳ παραδοξότατα φῶς ἡμῖν ἐξ αὐτοῦ καταλάμπων εἰρήνης, ἐκφανέας τε τοῖς πᾶσι καθιστάς, Θεὸν αὐτὸν τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπίσκοπον διὰ παντὸς γεγενῆσθαι πραγμάτων, μαστίζοντα μὲν καὶ διὰ τῶν περιστάσεων κατὰ καιρὸν ἐπιστρέφοντα τὸν αὐτοῦ λαόν, πάλιν τ' αὖ μετὰ τὴν αὐτάρκη παιδείαν, ὧν καὶ εὐμενὴ τοῖς εἰς αὐτὸν τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν ἀναφαινόμενον.

nobis ostendens : et omnibus apertissime demonstrans et gubernatorem perpetuo extitisse, qui populum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῆς τῶν τυράννων καταστροφῆς τοῦ θλου, καὶ ὅλαις ἐχρήσαντο πρὸ τῆς τελευτῆς φωναῖς (43) (Nic. H. E. vii, 29-31).

Οὕτω δὴ Κωνσταντίνου, ὃν βασιλέα ἐκ βασιλέως, εὐσεβῆ τε ἐξ εὐσεβεστάτου καὶ πάντα σωφρονεστάτου γεγενῆσθαι προεῖρηκαμεν (44), Λικιννίου τε τοῦ μετ' αὐτὸν συνέπει καὶ εὐσεβεῖα τετιμημένων πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τε τῶν ὅλων καὶ Σωτῆρος, δύο θεοφιλῶν κατὰ τῶν δύο δυσσεβεστάτων τυράννων ἀνεγυγερμένων, πολέμου τε νόμῳ παραταξαμένων, Θεοῦ συμμαχοῦντος αὐτοῖς, παραδοξότατα πίπτει μὲν ἐπὶ Ῥώμῃς ὑπὸ Κωνσταντίνου Μαξεντίος, ὁ δ' ἐπ' Ἀνατολῆς οὐ πολλὸν ἐπιζήσας ἐκείνῳ χρόνῳ, αἰσχίστῳ καὶ αὐτὸς ὑπὸ Λικιννίου, οὕτω μανέντος τότε, καταστρέφει θανάτῳ. Πρῶτερός γε μὴν ὁ καὶ τιμῇ καὶ τάξει τῆς βασιλείας πρῶτος Κωνσταντίνος, τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς κατατυραννουμένων φειδῶ λαδὼν, Θεὸν τὸν οὐράνιον, τὸν τε τούτου Λόγον, αὐτὸν δὴ τὸν πάντων Σωτῆρα Ἰησοῦν Χριστὸν σύμμαχον δι' εὐχῶν ἐπικαλεσάμενος, πρῶται πανστρατιᾷ, Ῥωμαίοις τὰ τῆς ἐκ προγόνων ἐλευθερίας προμύμωνος. Μαξεντίου δὲ τὰ μᾶλλον ταῖς κατὰ γοητείαν μηχαναῖς, ἢ τῇ τῶν ὑπὸ κῶν ἐπιπαροῦντος εὐνοίᾳ, προελθεῖν γε μὴν οὐδ' ὅσον πυλῶν τοῦ ἄστεως ἐπιτολμῶντος, ὀπλιτῶν δ' ἀναριθμῶν πλήθει καὶ στρατοπέδων λόχοις μυρίοις πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, ὅση τις ἐν κύκλῳ τῆς Ῥωμαίων καὶ Ἰταλίας ἀπάσης ὑπ' αὐτῷ δεδοῦλωτο, φραξαμένου, ὁ τῆς ἐκ Θεοῦ συμμαχίας ἀνημμένος βασιλεὺς ἐπὶ τὴν πρώτην

(43) In omnibus codicibus transpositi erant tituli capitum, et capiti 9 adiectus erat titulus qui capitis 10 esse debuerat; contra capiti 10 tribuebatur is qui proprius erat capitis 9. Hunc errorem in versione nostra emendaveramus.

(44) Γεγονέναι προεῖρηκαμεν. Post has voces in vetustissim. codd. Maz. et Med. hæc sequuntur verba : Λικιννίου τε τοῦ μετ' αὐτὸν συνέπει καὶ εὐσεβεῖα τετιμημένων, πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τε

τῶν ὅλων καὶ Σωτῆρος· δύο θεοφιλῶν κατὰ τῶν δύο δυσσεβεστάτων τυράννων ἀνεγυγερμένων, etc. Optime. Atque ita Eusebium scripsisse ex sequentibus apparet. Nam in fine periodi, mentio fit tam Licinii quam Constantini : ex quo planum fit, Eusebium de utroque supra locutum fuisse. Sed exscriptor nomen Licinii consulto expunxit ob subsecutam ejus impietatem. Cum codd. Maz. et Med. consentiant etiam Fuk. et Savil.

καὶ δευτέρα καὶ τρίτη τοῦ τυράννου παρατάξει, εὖ μάλα τε πάσας ἐλὼν, πρόεισιν ἐπὶ πλείστον ὅσον τῆς Ἰταλίας, ἥδη τε αὐτῆς Ῥώμης ἀγχιστα ἦν· εἴθ' ὥς μὴ τοῦ τυράννου χάριν Ῥωμαίοις πολεμῆν ἀναγκά-
 ζοιτο, Θεὸς αὐτὸς δεσμοῖς τισιν ἵσπερ τὸν τύραννον πορρωτάτω πύλων ἐξέλκει, καὶ τὰ πάλαι δὴ κατὰ ἀσθεῶν ὥς ἐν μύθου λόγῳ παρὰ τοῖς πλείστοις ἀπιστούμενα, πιστὰ γε μὴν πιστοῖς ἐν ἱεραῖς Βίβλοις ἐστηλιτευμένα, αὐτῇ ἐνεργεῖν πᾶσιν, ἀπλῶς εἰπεῖν, πιστοῖς καὶ ἀπίστοις, ὀφθαλμοῖς τὰ παράδοξα παρελ-
 ληφέναι ἐπιστώσατο. Ὡςπερ οὖν ἐπ' αὐτοῦ Μωϋσέως καὶ τοῦ πάλαι θεοσεβοῦς Ἑβραίων γένους, « ἄρματα Φαραὼ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐβρίψεν εἰς θάλασσαν, ἐπιλέκτους ἀναβάτας τριστάτας (45) κα-
 τεπόντισεν ἐν θαλάσῃ Ἐρυθρᾷ, πόντῳ ἐκάλυψεν αὐ-
 τοὺς, » κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Μαξέντιος, οἱ τε ἄμφ' αὐτὸν ὀπλῖται καὶ δορυφόροι ἔδυσαν εἰς βυθὸν ὥσει λίθος, ὅτηνίκα νῶτα δούς τῇ ἐκ Θεοῦ μετὰ Κωνσταν-
 τίνου δύναμει, τὸν πρὸ τῆς πορείας διήκει ποταμόν·
 ὅν αὐτὸς σκάψει ζεύξας καὶ εὖ μάλα γεφυρώσας, μηχανὴν ὀλέθρου καθ' ἑαυτοῦ συνεστήσατο. Ἐφ' ᾧ ἦν ἂν εἰπεῖν· « Λάκκον ὠρυξὲ καὶ ἀνέσκαψεν αὐτὸν, καὶ ἐμπέσεται εἰς βέθρον ὃν εἰργάσατο. Ἐπιστρέ-
 φει ὁ πόντος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυ-
 φὴν αὐτοῦ ἡ ἀδικία αὐτοῦ καταβήσεται. » Ταύτη δὴ τὰ τοῦ ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ ζεύγματος διαλυθέντος, ὕφизάνει μὲν ἡ διάβασις, χωρεῖ δ' ἀθρόως αὐτανδρα κατὰ τοῦ βυθοῦ τὰ σκάφη, καὶ αὐτὸς γε πρῶτος ὁ
 δυσσεβέστατος, εἶτα δὲ καὶ οἱ ἄμφ' αὐτὸν ὑπασπι-
 σται, ἧ τὰ θεῖα προαναφανέει λόγια, « ἔδυσαν ὥσει μύλυνθος ἐν ὕδατι σφοδρῶ· » ὥστε εἰκότως εἰ μὴ
 λόγοις, ἔργοις δ' οὖν ὁμοίως τοῖς ἀμφὶ τὸν μέγαν θεράποντα Μωϋσέα τοὺς παρὰ Θεοῦ τὴν νίκην ἀρα-
 μένους, αὐτὰ δὴ τὰ κατὰ τοῦ πάλαι δυσσεβοῦς τυ-
 ράννου ὡδὲ πως ἀνυμνεῖν (46) καὶ λέγειν· « Ἄσω-
 μεν τῷ Κυρίῳ, ἐνδόξῳ· γὰρ δεδόξασται. Ἰππον καὶ ἀναβάτην ἐβρίψεν εἰς θάλασσαν· βοηθὸς καὶ σκεπα-
 στή μου Κύριος ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν (47) » καὶ·
 « Τίς ὁμοίός σοι ἐν θεοῖς, Κύριε, τίς ὁμοίός σοι; δεδόξασμένος ἐν ἁγίοις, θαυμαστὸς ἐν δόξαις, ποιῶν τέρατα. » Ταῦτά γε καὶ ὅσα τοῦτοις ἀδελφὰ τε καὶ ἐμπερὶ Κωνσταντίνου τῷ πανηγυρόνι καὶ τῆς νίκης αἰτίῳ Θεῷ αὐτοῖς ἔργοις ἀνυμνήσας, ἐπὶ Ῥώμης μετ' ἐπινικίων εἰσῆλθαι, πάντων ἀθρόως αὐτὸν ἅμα κομιδῇ νηπίοις καὶ γυναιξί, τῶν τε ἀπὸ τῆς συγχλή-
 του βουλῆς καὶ τῶν ἄλλων διασημοτάτων (48), σὺν

⁴⁵ Exod. xv. ⁴⁶ Psal. vii, 16.

(45) *Τριστάτας*. Ita legitur Exodi cap. xv, ubi multi interpretes asserunt de hujus vocis significa-
 tione. Ego ternos ex curribus pugnantes intelligo, ut recte habet Vulgata versio, quam immerito re-
 prehendit Hieronymus. Πρωτοστάτης, παραστάτης, vocabula sunt tactica. Eadem forma τριστάτης. Re-
 cte ergo Rufinus ternos statores vertit.

(46) *Ὡδὲ πως ἀνυμνεῖν*. Non probo interpreta-
 tionem Christophorsoni, qui vertit *canere potuisset*. Ino-
 vendum erat *cecinerit*, ut ex sequentibus apparet. Ait enim Eusebius, non verbis, sed factis
 ipsis Constantinum ita cecinisse: Ταῦτά γε καὶ ὅσα τοῦτοις ἀδελφὰ, Κωνσταντίνος τῷ Θεῷ ἔργοις αὐτοῖς ἀνυμνήσας.

(47) *Βοηθὸς καὶ σκεπαστής μου Κύριος ἐγένετο*

A da, reg ones quas servitutis jugo oppressas tenebat, innumerabili armatorum multitudine et dispositis ad insidiandum exercitibus undique muniisset: divino fretus auxilio Constantinus primam, secun-
 dam ac tertiam tyranni aggressus aciem, cunctas levi negotio fudit ac fugavit. Ita totius Italiæ aditu sibi patefacto, ulterius progressus, tandem ad ipsam usque urbem Romam pervenit. Verum ne unius tyranni causa Romanos omnes oppugnare necesse haberet, Deus illum quasi vinculis quibusdam con-
 strictum quam longissime extra urbis portas pro-
 traxit: simulque prisca illa adversus impios edita miracula quæ sacris Voluminibus continentur, et quibus multi quidem perinde ac fabulis fidem de-
 rogant, cum tamen apud fideles fide digna videan-
 tur: cunctis tam fidelibus quam infidelibus qui hoc miraculum quod dicturi sumus, oculis suis specta-
 verunt, verissima esse opere ipso comprobavit. Nam quemadmodum Mosis ac religiosæ quondam gentis Hebræorum temporibus, Deus currus et exercitum Pharaonis projecit in mare, lectissimos milites ter-
 nos ex curru pugnantes submersit in mari Rubro, et fluctibus operuit⁴⁵: sic plane Maxentius et qui-
 cunque circa illum erant milites ac stipatores, instar lapidis in altissimum gurgitem ceciderunt: tunc videlicet cum divina virtute Constantini par-
 tibus auxiliante in fugam versus, fluvium sibi ob-
 jectum pertransiret: **359** in quo, ponte ex sca-
 phis contabulato, ipse machinam quamdam ad suam ipsius perniciem construxerat. Proinde et hoc dici merito potuit: « Scrobem aperuit atque effodit: et in foveam quam fecit ipse incidit. Con-
 vertietur labor ejus in proprium caput, et in verticem ipsius injustitia ejus recidet⁴⁶. » In hunc igitur modum soluta pontis compage, transitus quidem subsidere cœpit; navigia vero simul cum ipsis bo-
 minibus repente pessumiere: primusque omnium scelestissimus ille tyrannus, ac deinde cuncti quos circa se habebat corporis custodes, sicut divina prædixerunt oracula, instar plumbeæ massæ in altissimum gurgitem delapsi sunt. Adeo ut milites qui tunc ope divini numinis victoriam adepti sunt, perinde ac olim Israelitæ quos magnus ille Dei famulus Moyses ducebat, mērito, si non verbis, saltem rebus ipsis eadem quæ illi quondam adversus im-
 pium illum Pharaonem cantaturi fuerint in hunc

μοι εἰς σωτηρίαν. Hæc est lectio codd. Maz. et Sa-
 vil., quam confirmat Rufinus; sic enim vertit: « Adjutor et protector meus, et factus est mihi in salutem. » Vulg. βοηθὸς καὶ σκεπαστής ἐγένετό μοι. Locus est in cap. xv Exodi, ubi Romana LXX Interpretum editio voces illas μου Κύριος non habet. Quod profecto miror: nam Eusebium editione LXX interpretum usum esse, pro certo habeo. Paulo post ubi legebatur: θαυμαστὸς ἐν δόξαις ποιῶν τέρατα, restitui θαυμαστὸς ἐν δόξαις ex auctoritate codd. Maz. et Fuk., quibus Romana LXX sub-
 scribit editio, ut et interpretatio Rufini.

(48) *Καὶ τῶν ἄλλων διασημοτάτων*. Non intel-
 lexit hanc vocem Christophorsonus, nec Musculus. Sic Græci vocabant eos, quos Latini perfectissimos.

modum : « Cantemus Domino ; magnifice enim glorificatus est. Equum et ascensorem projecit in mare. Adjutor et Protector factus est mihi ad salutem ». Et iterum : « Quis similis tibi inter deos, Domine ? quis similis tibi ? glorificatus in sanctis, mirabilis in gloria, faciens prodigia ». Hæc et alia horum germana atque similia cum Constantinus in laudem Dei universorum principis et victoriæ auctoris factis ipsis cecinisset, Romam triumphans ingressus est : universo pariter senatu aliisque ex equestri ordine et populo Romano, simul cum uxoribus ac liberis læto vultu ex animo, eum, utpote liberatorem, servatorem, et honorum omnium auctorem cum faustis acclamationibus et inexplebili quodam gaudio excipientibus. Verum ille pietatem in Deum quasi insitam sibi atque innatam gerens, his acclamationibus nullatenus de statu mentis turbatus, nec inflatus laudibus ; cum divinum sibi auxilium adfuisse probe intelligeret, statim jussit ut Dominicæ passionis tropæum supra manum statui sibi positæ erigeretur. Cumque Romani in celeberrimo urbis loco statuam ei dedicassent, quæ dextra manu salutare crucis signum gestabat, hujusmodi inscriptionem Latino sermone in basi jussit apponi : *Hoc salutari signo quod veræ virtutis insigne est, vestram urbem tyrannicæ* **360** *dominationis jugo liberatam servavi. Senatui populoque Romano in libertatem asserto pristinum decus nobilitatis splendoremque restitui.* Post hæc imperator Constantinus, et collega ejus Licinius qui nondum in eam insaniam proruperat quæ postea mentem ejus pervertit ; ambo Deum omnium quæ sibi evenerant honorum auctorem venerantes placantesque, uno consensu legem pro Christianis absolutissimam et copiosissimam promulgarunt. Et miracula quæ Deus in ipsis ediderat partæque de tyranno victoriæ nuntium, ipsamque adeo legem ad Maximinum qui in Orientis partibus etiam tum imperabat, seque ipsis amicum esse simulabat, transmisere. At ille his rebus compertis, primum quidem, utpote tyrannus, graviter ingemuit. Postea vero, cum nec videri vellet aliis cessisse, nec rursus id quod jussum erat suppressere auderet, metu eorum qui jusserant ; hanc primum pro Christianis epistolam veluti suoapte motu et ex propria auctoritate conscriptam ad præsides imperii sui, necessitate adactus direxit ; ea quæ nunquam antea fecisset, ipse contra se simulate confingens.

Exemplum interpretationis epistolæ tyranni Maximini.

« Jovius Maximinus Augustus, Sabino. Et gravitati tuæ et cunctis mortalibus notum esse arbi-

« Exod. xv, 42. » Ibid. 41.

Hic autem titulus proprius erat equestris ordinis, ut clarissimi dignitas, peculiaris erat senatorii ordinis. Certe procuratores principis et rationales, quos ex equestri ordine fuisse constat, perfectissimi vocabantur. Porro hæc dignitas in vetustis inscriptionibus his sere notis designatur P. V., id est, vir perfectissimus. Sic in *Thesaurō* Gruteri, pag. 1098, et in epist. 40, lib. x, Symmachi. Vide quæ notavi ad librum xxi Amm. Marcellini, pag. 202.

(48*) Συνησθημένος. Sic Stephan., ut et pag. 840, C, ἡσθημένοι. Alii συναισθόμενος. Edit.

(49) ὑπὸ χειρὶ ἰδίας εὐχόμενος. Ita legitur etiam in lib. i *De vita Constantini*, cap. 40. Malim tamen scribere ὑπὲρ χειρᾶ, quod confirmat Rufinus : « Vixillum Dominicæ crucis in dextera sua jubet depingi. »

(50) Παρεχέσθαι τὸ κελευσθῆναι. Pessime Christophorsonus vertit *dirigere*. Rectius Musculus in-

παντὶ δῆμῳ Ῥωμαίων, φαῖδροις ὁμμασιν, αὐταῖς ψυχαῖς, οἷα λυτρωτὴν, σωτῆρά τε καὶ εὐεργέτην, μετ' εὐφημιῶν καὶ ἀπλήστου χαρᾶς ὑποδεχομένων. Ὁ δ' ὥσπερ ἔμφυτον τὴν εἰς Θεὸν εὐσέβειαν κεκτημένος, μηδ' ὅλως ἐπὶ ταῖς βοαῖς ὑποσαλεύμενος, μηδ' ἐπαίρόμενος τοῖς ἐπαῖνοις, εὖ μάλα τῆς ἐκ Θεοῦ συνησθημένος (48*) βοηθείας, αὐτίκα τοῦ σωτηρίου τρόπαιον πάθους ὑπὸ χειρὶ ἰδίας εὐχόμενος (49) ἀνατεθῆναι προστάττει· καὶ δὴ τὸ σωτήριον τοῦ σταυροῦ σημεῖον ἐπὶ τῇ δεξιᾷ κατέχοντα αὐτὸν ἐν τῷ μάλιστα τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς δεδημοσιευμένων τόπων στήσαντες, αὐτὴν δὴ ταύτην ὑπογραφὴν ἐντάξαι ῥήμασιν αὐτοῖς τῇ Ῥωμαίων ἐγκελεύεται φωνῇ· Τούτῳ τῷ σωτηριῳδῶδε σημεῖῳ, τῷ ἀληθινῷ ἐλέγχῳ τῆς ἀνδρείας, τὴν πόλιν ὁμῶν ἀπὸ ζυγοῦ τοῦ τυράννου διασωθεῖσαν ἡλευθέρωσα· ἔτι μὴν καὶ τὴν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων, τῇ ἀρχαίᾳ ἐπιφανείᾳ καὶ τῇ λαμπρότητι, ἡλευθέρωσας ἀποκατέστησα. Καὶ δὴ ἐπὶ τοῦτοις Λικίνιος, οὕτως τότε ἐφ' ἣν ὕστερον ἐκπέπτωκε μανίαν, τὴν διάνοιαν ἐκτραπείς, Θεὸν τὸν τῶν ἀγαθῶν ἀπάντων αὐτοῖς αἰτίον εὐμενίσαντες ἄμφω, μιᾷ βουλῇ καὶ γνώμῃ νόμον ὑπὲρ Χριστιανῶν τελεώτατον πληρέστατα διατυπύονται, καὶ τῶν πεπραγμένων εἰς αὐτοὺς ἐκ Θεοῦ τὰ παράδοξα, τὰ τε τῆς κατὰ τοῦ τυράννου νίκης, καὶ τὸν νόμον αὐτὸν Μαξιμίνῳ τῶν ἐπ' Ἀνατολῆς ἐθνῶν ἔτι δυναστεύοντι, φιλίαν τε πρὸς αὐτοὺς ὑποχωρίζομένῳ διαπέμπονται. Ὁ δ' οἷα τύραννος, περιαλγῆς ἐφ' οἷς ἔγνω γεγεννημένος, εἰτα μὴ δοκεῖν ἐτέρους εἶξαι βουλόμενος, μηδ' αὐ παρεχέσθαι τὸ κελευσθῆναι (50) δεῖε τῶν προστατάχτων, ὥς ἂν ἐξ ἰδίας αὐθεντίας τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἡγεμόσι τοῦτο πρῶτον ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐπάναγκας διαχράττει τὸ γράμμα, τὰ μηδέπω ποτὲ πρὸς αὐτοῦ πεπραγμένα, ἐπιπλάστας αὐτὸς καθ' ἑαυτοῦ ψευδόμενος.

Ἀντίγραφον ἐρμηνείας ἐπιστολῆς τοῦ τυράννου Μαξιμίνου.

« Ἰόβιος Μαξιμίνος (51) Σεβαστὸς, Σαβίνῳ. Καὶ παρὰ τῇ σὴ σιτιδαρότητι καὶ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις

Interpretatus est *prævaricari*. Quanquam neque hic mentem Eusebii assecutus est. Παρεχέσθαι idem est quod ἐν παραδύσσει θέσθαι, ut dixit Eusebius in principio hujus libri, id est, *seponere* et *occultare*, ut antea fecerat Maximinus, cum rescriptum Galerii pro Christianis ad ipsum missum fuisset. Tunc vero cum Constantinus et Licinius, victo Maxentio, legem pro Christianis ad eum miserunt, eam suppressimere non ausus est Maximinus, metu scilicet potentiorum, ut addit Eusebius. Porro Nicephorus, cum eam vocem non intelligeret, *παραιτεῖσθαι* pro ea substituit.

(51) Ἰόβιος Μαξιμίνος. Jovii cognomentum primum sibi sumpsit Diocletianus, ut collega ejus Maximianus Herculi. Postea cum Cæsares facti essent Constantius et Galerius : Galerius quidem qui Diocletiani filiam duxerat, et qui cum Diocletiano in

φανερὸν εἶναι πέποιθα, τοὺς δεσπότας ἡμῶν Διοκλη-
τιανὸν καὶ Μαξιμιανὸν τοὺς ἡμετέρους πατέρας, ἥνικα
συνεῖδον σχεδὸν ἅπαντας ἀνθρώπους, καταλειφθεῖσης
τῆς τῶν θεῶν θρησκείας, τῷ ἔθνει τῶν Χριστιανῶν
ἐαυτοὺς συμμειχότας, ὁρῶς διατεταχέναι, πάντας
ἀνθρώπους τοὺς ἀπὸ τῆς τῶν αὐτῶν θεῶν τῶν ἀθα-
νάτων θρησκείας ἀναχωρήσαντας, προδήλῳ κολάσει
καὶ τιμωρίᾳ εἰς τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἀνακληθῆ-
ναι. Ἄλλ' ὅτε ἐγὼ εὐτυχῶς τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀνα-
τολίην (52) παρεγενόμην, καὶ ἔγνων εἰς τινὰς τόπους
πλείστους τῶν ἀνθρώπων τὰ δημόσια ὠφελεῖν δυνα-
μένους, ὑπὸ τῶν δικαστῶν διὰ τὴν προειρημένην αἰ-
τίαν ἐξορίζεσθαι, ἐκάστῳ τῶν δικαστῶν ἐντολὰς δέ-
δωκα, ὥστε μηδὲνὰ τοῦτων τοῦ λοιποῦ προσφέρεισθαι
τοὺς ἐπαρχιώταις ἀπηγῶς, ἀλλὰ μᾶλλον κολακείαις
καὶ προτροπαῖς πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν αὐ-
τοὺς ἀνακαλεῖν. Τηνικαῦτα οὖν ὅτε ἀκολούθως τῇ
κελεύσει τῇ ἐμῇ ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἐφυλάττετο τὰ
προσ τεταγμένα, συνέβαινε μηδὲν ἐκ τῶν τῆς Ἀνα-
τολῆς μερῶν, μήτε ἐξ ὀριστοῦ μήτε ἐν ὀριστῶν γενέ-
σθαι, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τοῦ μὴ βαρέως κατ' αὐτῶν τι
γίνεσθαι, εἰς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν ἀνακεκλησθαι.
Μετὰ δὲ ταῦτα ὅτε τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ (53) εὐτυ-
χῶς ἐπέβην εἰς τὴν Νικομηδείαν κάκει διετέλουν,
παρεγένοντο πολῖται τῆς αὐτῆς πόλεως πρὸς μὲ ἅμα
μετὰ τῶν ξωάνων τῶν θεῶν, μειζρόνως δέόμενοι, ἵνα
παντὶ τρόπῳ τὸ τοιοῦτον ἔθνος μιζήμαρ ἐπιτρέπῃτο
ἐν τῇ αὐτῶν πατρίδι οἰκεῖν. Ἄλλ' ὅτε ἔγνων πλεί-
στους τῆς αὐτῆς θρησκείας ἀνδρας ἐν αὐτοῖς τοῖς
μέρεσιν οἰκεῖν, οὕτως αὐτοῖς τὰς ἀποκρίσεις ἀπ-
ένειμον, ὅτι τῇ μὲν αἰτήσει αὐτῶν ἀσμένως χάριν
ἐσχῆκα, ἀλλ' οὐ παρὰ πάντων τοῦτο αἰτῶν κατεῖ-
δον· εἰ μὲν οὖν τινες εἴεν τῇ αὐτῇ δεισδαίμονιά δια-
μένοντες, οὕτως ἕνα ἕκαστον ἐν τῇ ἰδίᾳ προαιρέσει
τὴν βούλησιν ἔχειν (55'), καὶ εἰ βούλοιντο τὴν τῶν θεῶν
θρησκείαν ἐπιγινώσκειν. Ὅμως καὶ τοῖς τῆς αὐτῆς
πόλεως Νικομηδεῦσι, καὶ ταῖς λοιπαῖς πόλεσιν αἱ
καὶ αὐταὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ὁμοίαν αἴτησιν περισπου-
δάστας πρὸς μὲ πεποιήκασιν, δηλονότι ἵνα μηδὲ εἰς
τῶν Χριστιανῶν ταῖς πόλεσιν ἐνοικοῇ, ἀνάγκην ἔσχον
προσφυλῶς ἀποκρίνασθαι, ὅτι δὴ αὐτὸ τοῦτο καὶ οἱ
ἀρχαῖοι αὐτοκράτορες πάντες διεφύλαξαν, καὶ αὐτοῖς
τοῖς θεοῖς δι' οὗς πάντες ἀνθρώποι καὶ αὐτὴ ἡ τῶν
δημοσίων διοίκησις συνίσταται, ἤρρεσεν οὖν (54),

Oriente fere semper versatus est, Cæsar Jovius est
appellatus. Sic enim in *Chronico Alexandrino* dici-
tur, et in vetere nummo quem edidit Joannes Tri-
stanus. Constantius vero, utpote qui Maximiani
Herculii privignam duxerat, et cum illo in Occi-
dente versabatur, Cæsar Herclius dictus est, ut ex
vetere panegyrico observavit frater meus Adrianus
Valesius. Mortuo deinde Galerio, Maximinus, qui
Cæsar ab illo factus fuerat, cognomentum Jovii as-
sumpsit, ut ex hoc Eusebii loco discimus.

(52) *Εἰς τὴν Ἀνατολίην.* Orientis nomine Ægy-
ptus etiam continebatur. Hujus enim administratio
commissa fuerat Maximino Cæsari. Quippe Maxi-
minus cum Cæsar a Galerio factus fuisset, omnes eas
provincias quas Diocletianus sibi retinuerat, regen-
das accepit. Atque hinc factum est, ut Ægyptus diu
postea inter provincias Orientis numerata sit. Sic
certe Anm. Marcellinus in lib. xiv, ubi provincias

A tror, qualiter domini ac parentes nostri Diocle-
tianus et Maximianus, cum cunctos fere homines,
relicto deorum immortalium cultu, ad Christiano-
rum sectam se applicuissent cernerent, recte atque
ordine constituerunt, ut quicumque a deorum suo-
rum religione descivissent, publica animadversione
et supplicio ad eorumdem cultum revocarentur.
Ego vero cum in Orientis provincias felicibus aus-
piciis primum venissem, comperissemque quam-
plurimos homines qui reipublicæ usui esse pos-
sent, ob eam quam dixi causam a iudicibus in certa
loca relegari; singulis iudicibus in mandatis dedi,
ne quis eorum deinceps adversus provinciales
atrociter sæviret; sed ut potius blanditiis et ad-
hortationibus ad deorum cultum eos revocare cona-
B rentur. Quandiu igitur juxta mandatum inajestatis
361 nostræ, hæc a iudicibus, prout jusseram, ob-
servata sunt, nemo ex partibus Orientis aut rele-
gatus, aut contumelia affectus est. Quin potius pro-
vinciales nostri eo quod clementius cum ipsis age-
batur, ad numinum cultum redierunt. Postea vero
cum anno præterito Nicomediam feliciter essem in-
gressus, cives ejus urbis me illic degentem adie-
runt cum deorum simulacris; obnixè orantes, ne
hujusmodi hominum genus in sua civitate habitare
omnino sineretur. Sed quoniam complures hujus
religionis viros illis in partibus degere cognoveram,
hoc eis responsum dedi, me quidem eorum petitioni
libenter gratificaturum; sed non animadvertere
idipsum ex æquo ab omnibus postulari. Quod si qui
sint qui in Christianorum superstitione permaneant,
unumquemque pro arbitratu ac mentis suæ propo-
C sito eligere quod vellet; et si deorum religionem am-
plecti vellent, perinde id licere. Sed tamen et Nico-
mediensibus, et reliquis civitatibus quæ eandem ad
me petitionem cum summa contentione detulerant,
ut videlicet nullus Christianorum in suis urbibus
habitaret, necesse habui benigne respondere, quando
ita observatum fuisset a cunctis retro imperatori-
bus; diis quoque immortalibus per quos genus hu-
manum et reipublicæ permanet status, idipsum pla-
cuisset: me quoque hujusmodi petitionem quam
de cultu deorum suorum ad me detulissent, confir-
maturum. Quamobrem etsi jam antea sæpe devo-

D Orientis recenset, inter has numerat Ægyptum et
Mesopotamiam. Sed et Ægyptus initio fuit sub co-
mite Orientis, ut docet vetus inscriptio quæ sic habet:
M. MAECIO MEMMIO FURIO BALBURIO CÆCILIANO
PLACIDO C. V. COMITI ORIENTIS ÆGYPTI MESOPOTAMIÆ
CONSULI ORDINARIO, etc.

(53) *Τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ.* Anno scilicet Chri-
sti 311, Maximiano octies cos. Eo enim anno cum
Galerio mortuus esset, Maximinus Bithyniam oc-
cupavit, quam Galerius una cum Illyrico et Thracia
sibi retinuerat. Vide quæ notavi supra c. 5, ubi de
Luciano martyre.

(55') *Ἐν τῇ ἰδίᾳ προαιρέσει τὴν βούλησιν ἔχειν.*
Hæc proverbialiter dici vide. ir. Hoc est quod di-
cit Persius:

Velle suum cuique est

Sed post hæc verba videtur quidpiam deesse.

(54) *ἤρρεσεν οὖν.* Ultima vox superflua est, nec

tionem tuam partim per litteras scripsi, partim coram in mandatis dedi, ut adversus provinciales qui hunc Christianæ religionis ritum retinere voluerint, provinciarum rectores nihil acerbè statuunt, sed potius clementer et moderate indulgeant, seque illis accommodent : tamen ne forte a beneficiariis aut quibuscunque aliis injurias et concussionibus patiantur, his etiam litteris gravitatem tuam admonendam esse existimavi, ut provinciales nostros blanditiis potius et exhortationibus ad deorum curam ac providentiam agnoscendam allicias. Itaque si quis sua sponte deorum cultum suscipiendum agnoverit, hunc ambabus ulnis amplecti oportet. Quod si qui religioni suæ inhærere maluerint, arbitrio ac potestati suæ sunt permittendi. **362** Debet igitur devotio tua quod ipsi mandatum est sedulo observare ; nec provinciales nostros injuriis aut concussionibus opprimendi licentia cuicumque concedatur : cum potius, uti jam dictum est, cohortationibus blandisque illecebris ad deorum cultum revocandi sint. Porro ut hoc præceptum majestatis nostræ universis provincialibus nostris innotescat, edicto abs te proposito jussionem nostram publicari curabis. Hæc cum ille non ex animi sui sententia, sed necessitate compulsus præcepisset, non amplius verax aut fide dignus omnibus videbatur, propterea quod jam antea post pacem nobis similiter indultam, versutiam ac per-

apud Nicephorum habetur. Certe totus hic locus valde intricatus est et obscurus. Ac primum quidem difficultas est in his verbis : ὅτι δὴ αὐτὸ τοῦτο, etc. quæ Langus et Christophorsonus interpretantur « propterea quod. » Potest tamen adverbium illud ὅτι δὴ, simpliciter sumi pro « quod. » Ut sit sensus hic : « Nō mediocriter benigne respondi, ita semper observatum fuisse a superioribus principibus. Atque hic sensus re nunc diligentius examinatus, mihi magis placet. Postea pro his verbis ἤρξατο οὖν, emendo ἤρξατο νῦν, certissima conjectura. Nam νῦν opponitur verbis præcedentibus οἱ ἄρχαι οὐτοχρότορες. Sic igitur vertendus est hic locus : « Necesse habui benigne respondere, ita semper observatum fuisse a cunctis retro imperatoribus : et nunc quoque diis immortalibus per quos genus humanum et reipublicæ permanet status id ipsum placuisse, ut hujusmodi petitionem quam de cultu deorum suorum ad me detulissent, confirmarem. » Certe adverbium ὅτι δὴ, ita sumitur ab Eusebio pag. 171.

(55) Καὶ δι' ἐντολῶν. Mandata hoc loco Maximinus ab epistolis distinguit. Quippe epistolæ quidem principum, ad absentes magistratus mittebantur ; mandata vero ipsis presentibus tradebantur a principe, antequam in provincias proficiscerentur, brevi libello comprehensa. Inter quæ primum illud erat, ut præsides valetudinem suam diligenter curarent. Lucianus de lapsu quem inter salutandum admissit : Τὸ δ' οὐχὶ καὶ ἐν τῷ τῶν καὶ ἐντολῶν βιβλίῳ, ὃ ἀεὶ καὶ παρὰ βασιλέως λαμβάνετε, τοῦτο πρῶτον ὑμῖν ἐστὶ παράγγελμα, τῆς υγείας τῆς ἡμετέρας αὐτῶν ἐπιμελεῖσθαι ; de his principum mandatis passim loquuntur juris auctores. Dio lib. LIII. p. 506 : 'Εντολὰς τὲ τίνας καὶ τοῖς ἐπιτρόποις, καὶ τοῖς ἀνθυπάτοις, τοῖς τε ἀντιστρατήγοις δίδωσιν, ὅπως ἐπὶ ῥήτοισι ἐξίσωσι. Id est : « Quædam etiam mandata imperator dat procuratoribus et precon-sulis et legatis præpōratoribus, ut sub certis legibus et conditionibus in provincias proficiscantur. Nam et hoc tunc primum institutum est, utque annuum

ὥστε τὴν τοσαύτην αἰτησιν ἦν ὑπὲρ τῆς θρησκείας τοῦ θεοῦ αὐτῶν ἀναφέρουσι, βεβαιώσασιν. Τοιγαροῦν εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ τῇ σῇ καθοσίῳσει πρὸ τούτου τοῦ χρόνου διὰ γραμμάτων ἐπέσταλται, καὶ δι' ἐντολῶν (55) ὁμοίως κεκέλευσται, ἵνα μὴ κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τὸ τοιοῦτον ἔθος διαφυλάξαι (56) ἐπιμεληθέντων, μὴδὲν τραχέως, ἀλλὰ ἀνεξικάκως (57) καὶ συμμέτρως συμπεριφέροντο αὐτοῖς, ὅμως ἵνα μῆτε ὑπὸ τῶν βενεφικαλῶν (58), μῆτε ὑπ' ἄλλων τῶν τυχόντων, ὕβρεις μῆτε σεισμούς ὑπομένοιν, ἀκόλουθον ἐνόμισα, καὶ τοῦτοις τοῖς γράμμασι τὴν σὴν στιβαρότητα ὑπομῆσαι, ὅπως ταῖς κολακείαις καὶ ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον τὴν τῶν θεῶν ἐπιμέλειαν τοὺς ἡμετέρους ἐπαρχιώτας ποιήσεως ἐπιγινώσκειν. Ὅθεν εἰ τις τῇ αὐτοῦ προαιρέσει τὴν θρησκείαν τῶν θεῶν ἐπιγνωστὲον προσλάβοι, τούτους ὑποδέξασθαι προσήκει· εἰ δὲ τινες τῇ ἰδίᾳ θρησκείᾳ ἀκολουθεῖν βούλονται, ἐν τῇ αὐτῶν ἐξουσίᾳ καταλίποις (59). Διόπερ ἡ σὴ καθοσίῳσις τὸ ἐπιτραπέν σοι διαφυλάττειν ὀφείλει, καὶ μὴδὲν ἐξουσία δοθῇ, ὥστε τοὺς ἡμετέρους ἐπαρχιώτας ὕβρεισι καὶ σεισμοῖς ἐπιτρίψαι, ὅποτε, ὥσπερ προγέγραπται, ταῖς προτροπαῖς μᾶλλον καὶ ταῖς κολακείαις πρὸς τὴν τῶν θεῶν θρησκείαν τοὺς ἡμετέρους ἐπαρχιώτας προσήκει ἀνακαλεῖν. Ἴνα δὲ αὕτη ἡμῶν ἡ κέλευσις εἰς γνῶσιν πάντων τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων ἔλθῃ, διατάγματι ὑπὸ σοῦ προτεθέντι (60) τὸ κσε-

salarium tum ipsis tum aliis præberetur. » Sic vertendus est ille Dionis locus, quem Xylander partim omisit, partim interpolavit. Denique Philo in oratione in Flacenum pag. 757 διὰ τῶν πρὸς Μάγνον Μάξιμον ἐντολῶν μέλλοντας, etc., ubi Gelenius male *Epistolas* vertit.

(56) Τὸ τοιοῦτον ἔθος διαφυλάξαι. Scribendum est ἔθος, non ἔθνος ; quod miror nec a Musculo, nec a Christophorsono animadversum fuisse.

(57) Ἀλλὰ ἀνεξικάκως. Codd. Medicæus et Maz. duas hic voces addunt, ἀλλὰ ἀνεξικάκως καὶ συμμέτρως. Quibus subscribit etiam codex Savillii.

(58) Βενεφικαλῶν. Beneficarii dicebantur milites, qui beneficio tribuni promoti erant, immunes a plerisque muniis et operibus militaribus, ut docet Vegetius. In ultimo edicto Maximini quod refertur, c. 40. legitur ὀφφικαλῶν. Horum mentio fit in passione sancti Fructuosi episcopi, quæ sic incipit in ms. : « Cum a Valeriano et Gallieno impm. data esset jussio per universum orbem, ut Christiani sacrificarent, Æmilianus præses adveniens in civitatem Terraconensem immolavit diis, et surgens de nocte, alia die illucescente Dominica misit beneficiarios ad domum Fructuosi episcopi, id est, Aurelium, Festucium, Ælium, Pollentium, Donatum et Maximum, ad perducendos ad se sanctos Dei. »

(59) Ἐξουσία καταλίποις. Scribendum est καταλίπειν, ut habet Nicephorus, subauditur enim προσήκει. Paulo ante, ubi dicitur ἐπιγνωστὲον προσλάβοι est enallage, pro ἐπιγινώσκει προσληπτέον. In codice Fuk. legitur προλάβοι.

(60) Διατάγματι ὑπὸ σοῦ προτεθέντι. Moris erat ut præfecti prætorio, simul atque legem imperatoris acceperant, edicto suo proposito eam provincialibus publicarent. Et interdum quidem ipsam imperatoris legem edicto suo præponebant, ut notavit Jac. Sirmondus in libro ii. *Propemptici*, cap. 2. Interdum vero legis mentione duntaxat facta, edictum suum proponebant. Sic certe Sabinus præfectus prætorio fecisse dicitur in cap. 10 hujus

λευσμένον ὀφείλεις δαλῶσαι. » Ταῦθ' ὑπὸ τῆς ἀνάγκης Α
ἐκθεβιασμένος, ἀλλ' οὐ κατὰ γνώμην τὴν αὐτοῦ
διακελευσάμενος, οὐκέτ' ἀληθῆς, οὐδ' ἀξιώσιτος
παρὰ τοῖς πᾶσιν ἦν, τῆς πρόσθεν ἤδη μετὰ τὴν
ὁμοίαν συγχώρησιν παλιμβόλου καὶ διεψευσμένης
αὐτοῦ γνώμης ἕνεκα. Οὐκ οὖν ἐτόλμα τις τῶν ἡμετέ-
ρων σύνοδον συγχροτεῖν (61), οὐδ' αὐτὸν ἐν φανερίῳ
καταστήσασθαι, ὅτι μὴδὲ τοῦτ' ἤθελεν αὐτῷ τὸ
γράμμα, αὐτὸ μόνον τὸ ἀνεπηρέαστον ἡμῖν ἐπιτρέ-
πον φυλάττεσθαι, οὐ μὴν συνόδους ἐπιχειλεῖν ποιέ-
σθαι, οὐδ' οἴκους ἐκκλησιῶν οἰκοδομεῖν, οὐδ' ἄλλο
τι τῶν συνήθων ἡμῖν διαπράττεσθαι. Καὶ τοί γε
ταῦθ' οἱ τῆς εἰρήνης προηγόροι καὶ εὐσεβείας Κων-
σταντίνος καὶ Λικίνιος, αὐτῷ τε ἐπιτρέπουν ἐπ-
εστάλκεσαν (62), καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοὺς ἅπασι διὰ προ-
γραμμάτων καὶ νόμων συγκεχωρήκεσαν. Οὐ μὴν ὁ Β
δυσσεβέστατος ταύτῃ ἐνδοῦναι προήρητο, εἰ μὴ ὅτε
ἐπὶ τοῦτ' ἤχη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ.

Περὶ τῆς τῶν θεοφιλῶν βασιλέων νίκης.
(Nic. II, E. vii, 37, 38).

Ἐκπεριῆλθε δ' αὐτὸν (63) τοιαύτῃ τις αἰτία· τὸ
μέγεθος τῆς οὐ κατ' ἀξίαν ἐπιτραπέισης ἡγεμονίας
αὐτῷ μηκέθ' οἶός τε φέρειν, ἀλλὰ δι' ἀπειρίαν σώ-
φρονος λογισμοῦ καὶ βασιλικῷ, ἀπειροκάλως τοῖς
πράγμασιν ἐγχειρῶν, ἐπὶ πάσῃ τε ὑπερηφανίας
μεγαλαυχία τὴν ψυχὴν ἀλόγως ἀρθεῖς, ἥδη καὶ κατὰ
τῶν τῆς βασιλείας κοινωνῶν, τὰ πάντα αὐτοῦ διαφε-
ρόντων γένει τε καὶ παιδείᾳ, ἀξιώματι τε καὶ συν-
έσει, καὶ τῷ γε πάντων κορυφασιότατῳ, σωφροσύνῃ,
καὶ τῇ περὶ τὸν ἀληθῆ Θεὸν εὐσεβείᾳ, τολμᾶν ὥρμητο
θρασύνεσθαι, καὶ πρῶτον ἑαυτὸν ταῖς τιμαῖς ἀνα-
γορεύειν (64). Ἐπιτείνας δὲ εἰς ἀπόνοιαν (65) τὰ τῆς
μανίας, συνθήκας ἃς πρὸς Λικίνιον πεποίητο πα-

libri. Quanquam Rufinus Sabinum dicit legem im-
peratoris edicto suo præposuisse. Sic enim habet :
« Sed Sabinus, qui per id tempus præfecturæ cul-
men gerebat, omnium provinciarum rectoribus
scribens, et prælatum imperatoris inserens legem,
etc. » Fatendum certe est, leges imperatorum ut
plurimum, antelatas fuisse edictis præfectorum
prætorii. Cujus rei illustre exemplum habemus in
collatione Carthaginiensi, ubi post recitatum episto-
lam imp. ad Marcellinum tribunum et notarium,
jubetur recitari edictum Marcellini, quod sic inci-
pit : « Quid clementissimus princeps D. N. Hono-
rius pro catholicæ fidei confirmatione decreverit,
antelatorum apicum tenore monstratur, etc. »
Idem etiam de epistolis imperatorum sentiendum
est, quas magistratus semper suis jussionibus præ-
ponebant. Sic Himerius rationalis Ægypti in epi-
stola ad præpositum Mareotæ quam refert Athana-
sius in *Apologia* : Φρόντισον τοίνυν προστυχῶν καὶ
τῷ ἀντιτύπῳ τοῦ θεοῦ γράμματος, ὃ μετὰ τοῦ
οἴκελου σεβάσματος προτέταται, etc.

(61) *Σύνοδον συγχροτεῖν*. Pro his verbis Nice-
phorus habet συνάγειν, quam quidem ejus inter-
pretationem magnopere probō. Nam σύνοδος apud
Eusebium, non semper significat concilium episco-
porum, sed interdum pro ecclesiasticis conventibus
sumitur.

(62) *Αὐτῷ τε ἐπιτρέπουν ἐπεστάλκεσαν*. Muscu-
lus verit : « Maximino, ut ista concederet, scripse-
rant. » Eundem quoque sensum, sed pluribus
verbis expressit Christophorus. Ego aliud sibi

A fidiam animi sui ostenderat. Itaque nemo nostrum
aut conventus ecclesiasticos agere, aut seipsum pa-
lam facere et in apertum proferre ausus est : quippe
cum nec epistola ipsa id nominatim concederet ;
sed tantum juberet ut ab omni calumnia et vexa-
tione immunes servaremur. Conventus autem agere
aut ecclesias exstruere, aut aliud quid eorum quæ
nobis solemnia sunt peragere, nequaquam præci-
piebat. Et tamen pacis ac pietatis patroni Constan-
tinus et Licinius, tum litteris ad ipsum datis id se
nobis concedere significaverant : tum universis di-
tioni suæ famulantibus, propositis edictis et legi-
bus id ipsum permiserant. Verum impius ille ne sic
quidem flecti ac paululum cedere decrevit, nisi
postquam divina eum persequente justitia ad id
tandem invitatus perductus est.

πρὸς τῆς θέας συνελασθεὶς δίκης, ὑστατόν γε ἄκων

CAPUT X.

De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.

Porro hujusmodi causa ac necessitas eum quasi
undique obsessum constrinxit. Cum magnitudinem
principatus absque ullo merito ipsi concessi susti-
nere amplius non posset : sed moderata et impera-
toria prudentia penitus destitutus, inepte atque in-
decore publica negotia tractaret ; ac præterea arro-
ganti mentis tumore temere esset elatus, etiam ad-
versus ipsos imperii consortes, qui omnibus modis
ipsum anteibant, genere, institutione, dignitate,
prudentia : quodque præcipuum est, modestia et
pietate erga verum omnium Deum : confidentia at-
que insolentia cœpit extolli, sibi primum inter
ipsos locum in titulis 363 atque honoribus vindici-

voluisse Eusebium existimo : Constantinum scilicet
ac Licinium scripsisse Maximino, se permisisse
Christianis ut conventus agerent et ecclesias ædifi-
carent. Si quis tamen interpretationem Musculi
sequi maluerit, per me licet. Mihi quidem nequa-
quam verisimile videtur, Constantinum ac Licinium
Maximino collegæ suo mandasse ut hæc conceder-
et Christianis. Id enim nimis arrogans fuisset.

(63) *Ἐκπεριῆλθε δ' αὐτόν*. Hujus verbi vim non
intellexerunt interpretes. Quod equidem miror ;
cum vulgata lexica eos docere potuerint verbi hu-
jus significationem. Porro ab hac voce caput 10
orditur vetustissimus codex Mazarinus. Cujus
auctoritate conjecturam meam confirmari non me-
diocriter sum gavisus. Nam antequam eum codi-
cem nactus essem, a proxime sequenti periculo
caput 10 inchoaveram. Cum codice Maz. consentit
etiam Reg. et Fuk.

(64) *Πρῶτον ἑαυτὸν ταῖς τιμαῖς ἀναγορεύειν*.
Id est, in titulis legum et constitutionum. Item in
inscriptionibus operum publicorum, statuarum et
imaginum se Maximinus priore loco nominavit ante
Constantium et Licinium collegas, qui tamen senio-
res erant Augusti. Verum Maximinus cum Cæsar
ante ipsos creatus fuisset, principem locum ob id
sibi vindicabat.

(65) *Εἰς ἀπόνοιαν*. Nicephorus inverso ordine
legit ἐπιτείνας δὲ εἰς μανίαν τὰ τῆς ἀπονοίας, non
male ἀπόνοια pro superbia sumitur, ut sexcentis in
locis occurrit apud Joannem Chrysostomum.

care. Dein ad desperationem usque progrediente insania, violato quod cum Licinio pepigerat foedere, bellum inexpiabile suscepit. Post hæc cum brevi temporis spatio cuncta miscuisset, et universas urbes terrore ac tumultu implesset; collectis omnibus copiis et innumerabili ærmatorem multitudine in unum coacta, adversus Licinium pugnaturus perrexit; dæmonum quos ipse deos existimabat, auxilio, et multitudine militum supra modum elatus. In ipso autem conflictu, ope divina penitus nudatus remansit; et per illum qui solus est omnium Deus, victoria Licinio comparata est. Ac primum quidem militares copias quibus maxime confidebat, amisit. Cumque protectores eum nudum deseruissent, et ad Licinium tunc victorem transfugissent, protinus abjecto imperiali cultu qui ipsum minime decebat, ignave admodum et parum viriliter turbæ se gregalium immiscuit. Deinde fugiens, et in agris ac vicis sese occultans, dum saluti suæ consulit, vix tandem e manibus hostium evasit; divina illa oracula vera prorsus ac fide digna esse reipsa confirmans, quæ sic habent: « Non salvatur rex per multitudinem virtutis suæ, nec gigas salvus erit in multitudine fortitudinis suæ. Fallax equus ad salutem: in abundantia virtutis suæ non servabitur. Ecce oculi Domini super metuentes eum, et qui sperant in misericordia ejus: ut liberet a morte animas eorum »⁶⁷. Sic igitur tyrannus cum summo dedecore atque ignominia ad partes imperii sui reversus, primum quidem furor percitus, multos sacerdotes ac prophetas eorum suorum, quos ante suspexerat, et quorum oraculis excitatus bellum susceperat, tanquam præstigiatores ac deceptores, atque insuper salutis suæ proditores neci dedit. Post hæc cum Christianorum Deo gloriam laudemque tribuisset, et absolutissimam atque uberrimam legem pro eorundem Christianorum libertate tulisset, mox gravissima ægritudine correptus, nulla ipsi dilatione concessa, extremum diem clausit. Lex porro ab illo emissa sic habet:

Exemplum constitutionis a tyranno pro Christianis datae, et ex Latino sermone in Græcum translatae.

« Imperator Cæsar Caius Valerius Maximinus, Germanicus, Sarmaticus, Pius, Felix, Invictus, Augustus. Provincialium nostrorum utilitati omnibus modis nos perpetuo consulere, eaque ipsis li-

⁶⁷ Psal. xxxii, 16-19.

(66) *Τὰ πάντα κυρήσας*. Nostri codices omnes habent *κυρήσας*. Quod confirmat etiam Nicephorus. Quare nescio unde vulgatam Scripturam hauserit Rob. Stephanus. Nam et Regius codex, quem ubique Stephanus expressit, diserte scriptum habet *κυρήσας*.

(67) *Δικιννίῳ τῆς νίκης ἐξ αὐτοῦ τοῦ πάντων ἐνός καὶ μόνου Θεοῦ πρῶτ.* Hoc loco nostri codd. Maz., Med. et Fek. aliquot voces interserunt in hunc modum: τῷ τότε κρατοῦντι πρῶτανευθείσης. Quæ voces cum tertia abhinc linea iterum legantur, parum hic necessariae sunt.

(68) *Ὁπλιτικόν*. Pedestres Maximini copias in-

Α *ρασπονδήσας, πόλεμον ἀσπονδὸν αἰρεται· εἶπ' ἐν βραχεὶ τὰ πάντα κυρήσας* (66). *πᾶσαν τε πόλιν ἐκταράσας, καὶ πᾶν στρατόπεδον μυριάδων τὸ πλῆθος ἀνηριθμῶν συναγαγὼν, ἔξεισιν εἰς μάχην αὐτῷ παρατάξάμενος, δαιμόνων ἐλπίσιν ὧν δὴ ὤρετο θεῶν, καὶ ταῖς τῶν ὀπλιτῶν μυριάσιν, τὴν ψυχὴν ἐπηρμένως. Καὶ δὴ συμβαλὼν εἰς χεῖρας, ἔρημος τῆς ἐκ Θεοῦ καθίσταται ἐπισκοπῆς, Δικιννίῳ τῆς νίκης ἐξ αὐτοῦ τοῦ πάντων ἐνός καὶ μόνου Θεοῦ πρῶτανευθείσης* (67). *Ἀπόλλυσι δὴ πρῶτον τὸ ἐφ' ᾧ ἐπεπόθει ὀπλιτικόν* (68), τῶν τε ἀμφ' αὐτὸν δορυφόρων γυμνὸν καὶ πάντων ἔρημον αὐτὸν καταλειπομένων, καὶ τῷ τότε κρατοῦντι προσπεφυγόντων, ὑπεκδύς ὁ δειλῖος ὡς τάχιστα τὸν οὐ πρέποντα αὐτῷ βασιλικὸν κόσμον, δειλῶς καὶ δυσγενῶς καὶ ἀνάνδρως ὑποδύει τὸ πλῆθος, καὶ περὶ διαδιδράσκει κρυπταζόμενός τε ἀνὰ τοὺς ἀγρούς καὶ τὰς κώμας, μόλις τῶν πολεμίων τὰς χεῖρας, τὰ τῆς σωτηρίας αὐτῷ προμνύμενος διέξεισιν, ἐργοῖς αὐτοῖς εὖ μάλα πιστοὺς καὶ ἀληθεῖς τοὺς θεοὺς ἀποφθίνας χρησμούς, ἐν οἷς εἴρηται: « Οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν, καὶ γίγας οὐ σωθήσεται ἐν πλῆθει ἰσχύος αὐτοῦ· ψευδὴς ἵππος εἰς σωτηρίαν, ἐν δὲ πλῆθει δυνάμεως αὐτοῦ οὐ σωθήσεται. Ἰδοὺ οἱ ὀφθαλμοὶ Κυρίου ἐπὶ τοὺς φοβούμενους αὐτὸν, τοὺς ἐλπίζοντας ἐπὶ τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ῥύσασθαι ἐκ θανάτου τὰς ψυχὰς αὐτῶν. » Οὕτω δὴ τὰ αἰσχύνῃς ἐμπλεῶς ὁ τύραννος ἐπὶ τὰ καθ' ἑαυτὸν ἐλθὼν μέρη, πρῶτον μὲν ἐμμανεῖ θυμῷ, πολλοὺς ἱερεῖς καὶ προφῆτας τῶν πάλαι θαυμαζομένων αὐτῷ θεῶν, ὧν δὴ τοῖς χρησμοῖς ἀναβρίπτισθεις τὸν πόλεμον ἤρατο, ὡς ἂν γόητας καὶ ἀπατεῶνας καὶ ἐπὶ πᾶσι προδόντας τῆς αὐτοῦ γενομένους σωτηρίας, ἀναιρεῖ, εἰτα δὴ δούς δόξαν τῷ τῶν Χριστιανῶν Θεῷ, νόμον τε τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας αὐτῶν τελεώτατα καὶ πληρέστατα διαταξάμενος, δυσθανάτησας αὐτίκα, μηδεμιᾶς αὐτῷ χρόνου δοθείσης προθεσμίας, τελευτᾷ τὸν βίον. Ὁ δὲ καταπεμφθεὶς ὑπ' αὐτοῦ νόμος, τοιοῦτος ἦν·

Ἀντιγραφὸν ἐρμηνείας τῆς τοῦ τυράννου ὑπὲρ Χριστιανῶν διατάξεως, ἐκ Ῥωμαϊκῆς γλώττης εἰς τὴν Ἑλλάδα μεταληφθείσης.

« Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ Γάιος Οὐαλέριος Μαξιμίνος, Γερμανικὸς, Σαρματικὸς, Εὐσεβὴς, Εὐτυχὴς, Ἀνίκητος, Σεβαστός. Κατὰ πάντα τρόπον ἡμᾶς διηνεκῶς τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων τοῦ χρήσιμου προ-

telligi puto. Porro de hac Maximini pugna adversus Licinium in Illyrico solus ex historicis Zosimus loquitur in lib. ii, ubi scribit Licinium primo quidem cladem aliquam accepisse: sed mox repetito prælio, Maximinum in fugam versum ad Orientis partes se recepisse, et de reparando exercitu cogitavisse. Quod quidem mirifice convenit cum Eusebii nostri narratione, qui scribit Maximinum fuso exercitu suo, ad suas partes, id est in Orientem se recepisse. Pugna igitur illa in Europæ partibus pugnata est, anno Christi 313, Constantino iii et Licinio iii coss., ut recte notat Sigonius in lib. iii, *De Occidentali imperio*.

νοεῖσθαι δεῖ (69), καὶ ταῦτα αὐτοῖς βούλεσθαι παρέχειν οἷς τὰ λυσιτελῆ πάντων μάλιστα κατορθοῦνται, καὶ ὅσα τῆς λυσιτελείας καὶ τῆς χρησιμότητός ἐστι τῆς κοινῆς αὐτῶν, καὶ ὅποια πρὸς τὴν δημοσίαν λυσιτελείαν ἀρμόζει, καὶ ταῖς ἐκάστον διανοίαις προσφιλεῖ τυγχάνει, οὐδένα ἀγνοεῖν, ἀλλ' ἑκάστον ἀνατρέχειν ἐπ' αὐτὸ τὸ γινόμενον, γινώσκειν τε ἑκάστον τῶν ἀνθρώπων καὶ ἔχειν ἐν ἑαυτῷ, ὅῃλον εἶναι πιστεύομεν. Ὅποτε τοίνυν πρὸ τούτου ὁῃλον γέγονε τῇ γνώσει τῇ ἡμετέρᾳ, ἐκ ταύτης τῆς προφάσεως ἐξ ἧς κεχελευσμένον ἦν ὑπὸ τῶν θειοτάτων Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων, τὰς συνόδους τῶν Χριστιανῶν ἐξηρῆσθαι, πολλοὺς σεισμούς καὶ ἀποστερήσεις ὑπὸ τῶν ὀφφικιαλίων γεγενῆσθαι, καὶ εἰς τοῦτῃν δὲ τούτο προχωρεῖν κατὰ τῶν ἐπαρχιωτῶν τῶν ἡμετέρων, ὧν μάλιστα πρόνοιαν τὴν προσήκουσαν γίνεσθαι σπουδάζομεν, τῶν οὐσιῶν τῶν ἰδίων αὐτῶν κατατριβομένων, δοθέντων γραμμάτων (70) πρὸς τοὺς ἡγεμόνας ἐκάστης ἐπαρχίας τῷ παρελθόντι ἐνιαυτῷ, ἐνομοθετήσαμεν, ἵν' ἐάν τις βούλοιο τῷ τοιοῦτῳ ἔθει (71) ἢ τῇ αὐτῇ φυλακῇ τῆς αὐτῆς θρησκείας ἔπσθαι, τοῦτον ἀνεμποδίστως ἔχεσθαι τῆς προθέσεως τῆς ἑαυτοῦ, καὶ ὑπὸ μηδενὸς ἐμποδίζεσθαι μηδὲ καλύεσθαι, καὶ εἶναι αὐτοῖς εὐχέρειαν, ἀνευ τινὸς φόβου καὶ ὑποψίας, τοῦθ' ὅπερ ἐκάστῳ ἀρέσκει ποιεῖν. Πλὴν οὐδὲ νῦν λαθεῖν ἡμᾶς ἐδυνήθη, ὅτι τινὲς τῶν δικαστῶν παρενεθυμοῦντο (72) τὰς ἡμέτερας κελεύσεις, καὶ διατάξεις τοὺς ἡμετέρους ἀνθρώπους περὶ τὰ προστάγματα τὰ ἡμέτερα παρασκευάσαν, καὶ ὀκνηρότερον προσιέναι ταύταις ταῖς θρησκαίαις αἷς ἦν ἀρεστὸν αὐτοῖς, ἐποίησαν. Ἵνα τοίνυν εἰς τὸ ἐξῆς πᾶσα ὑποψία ἀμφιβολίας τοῦ φόβου (73) περιαιρεθῇ, τοῦτο τὸ διάταγμα προτεθῆναι ἐνομοθετήσαμεν, ἵνα πᾶσι ὁῃλον γέννηται, ἐξεῖναι τοῖς οἷ τινες ταύτην τὴν ἀρεσιν καὶ τὴν θρησκαίαν μετιέναι βούλονται, ἐκ ταύτης τῆς ὁρωεᾶς τῆς ἡμετέρας καθὼς ἑκάστος βούλεται ἢ δέον αὐτῷ ἐστίν (74), οὕτως προσιέναι τῇ θρησκαίᾳ ταύτῃ ἦν ἐξ ἔθους θρησκειῦν εἴλετο· καὶ τὰ Κυριακὰ δὲ τὰ οἰκεῖα ὅπως κατασκευάζοιεν, συγχωρεῖται. Ἵνα μέντοι καὶ μελίζων

A benter præstare quæ omnibus maxime fructuosa sint, et quæcunque ad communem ipsorum utilitatem et commodum spectent, et reipublicæ inprimis conducant, quæque singulis grata sint et accepta: neminem ignorare, sed uniuersumque res ipsas animo revolventem nosse ac persuasum habere confidimus. Certe cum antea nobis compertum fuisset, occasione legis illius quæ a divis Diocletiano et Maximiano parentibus nostris lata erat, ut Christianorum conventus penitus abolerentur; multas concussionibus prædasque ab officialibus facta esse, atque hoc malum in dies longius serpere adversus provinciales nostros, quibus maxime consultum volumus, quorum facultates hoc prætextu graviter atteruntur: superiore anno datis ad singulos provinciarum præsidēs litteris statuimus, ut si quis adhærere huic sectæ, et religionis illius observantiam sequi vellet, ei liceret absque ullo impedimento in proposito suo permanere, nec ullus eum impedire aut prohibere auderet; sed ut quisque eorum id quod sibi libitum esset, sine ullo metu ac suspitione agendi licentiam haberet. Verum ne nunc quidem latere nos potuit, quosdam ex iudicibus præcepta nostra minus recte intellexisse, et in causa fuisse ut sudditi nostri iussionibus nostris diffiderent, et ad cultum religionis illius quam maxime probabant cunctantius accederent. Igitur ut omnis in posterum suspicio metus et ambiguitas adimatur, hoc edictum proponi statuimus, quo cuncti intelligant iis qui hanc sectam et religionem sequi volunt, ex hac indulgentia maiestatis nostræ licere, prout cuique libitum aut acceptum fuerit, ad eam religionem cui ex more servire constituit colendam accedere. Sed et Dominica sua ipsis instaurare conceditur. Cæterum ut indulgentia nostra prolixior appareat, illud etiam sancire volumus; ut si quæ domus aut loca ad jus Christianorum antehac pertinentia, ex iussione divorum parentum nostrorum ad jus fisci devoluta sint, aut ab aliqua civitate occupata, aut certe vendita, aut

(69) *Προνοεῖσθαι δεῖ*. Delenda est vox δεῖ, quam Nicephorus non agnoscit. Hæc enim omnia pendent ex verbo quod in fine prolixæ periodi positum est. Solent quippe imperatores in legibus suis componendis longas periodos adhibere; id maiestati regis congruere existimantes. Quod hodieque reges nostri faciunt. Paulo post scribo ex eodem Nicephoro, et ex codd. Mediceo et Mazarino et Fuk. et Savil., οἷς τὰ λυσιτελῆ πάντων μάλιστα κατορθοῦνται.

(70) *Δοθέντων γραμμάτων*. Intelligit epistolam suam ad Sabinum præfectum prætorio quam retulit Eusebius supra in cap. 9. Eam superiori anno Maximinus datam esse dicit, id est, anno Christi 312, Constantino II et Licinio II coss. Ex quo sequitur, postremum hoc edictum Maximini scriptum esse anno Christi 313, Constantino III et Licinio III coss. Porro inter epistolas et edicta imperatorum hoc præcipuum discrimen est, quod epistolæ quidem nomen eorum ad quos missæ sunt ascriptum habent; cum edicta omnes generaliter alloquantur. Et edicta quidem publice proponuntur. Epistolæ vero offeruntur eis ad quos missæ sunt, ut legitur in Gestis purgationis Cæciliani pag. 28, nec proponi

solent, nisi nominatim additum sit in fine epistolæ, « proponatur. » Denique in epistolis nomen duntaxat imperatoris cum paucissimis titulis præfigitur. In edictis vero omnes tituli, nullo omisso, diligenter et ambiciose ponuntur.

D (71) *Τῷ τοιοῦτῳ ἔθει*. Rufinus legit *ἔθει*, sic enim vertit, « ut si quis vellet genti huic vel religioni adhærere. » Vide quæ supra notavi ad cap. 9.

(72) *Παρενεθυμοῦντο*. Langus vertit « male accepisse, » quod equidem valde probo. Nam *παρενεθῆ* μεῖσθαι proprie significat male interpretari. At Musculus, cumque secutus Christophorus verterunt negligere, pro nihilo habere, minus recte. In codice Fuk. et Savil. legitur *παρ' οὐδὲν ἐτίθεντο*. Quod videtur scholii vice ad marginem primo ascriptum, postea in textum irrepsisse.

(73) *Ἀμφιβολίας τοῦ φόβου*. Scribendum videtur *ἀμφιβολίας τε φόβος*.

(74) *Ἢ δέον αὐτῷ ἐστίν*. *Ἡδεα* Regius codex. Sed in Mediceo ac Mazarino legitur ἢ *δέον*. Nicephorus vero habet ἢ *ἡδὺ αὐτῷ ἐστίν*, non male. *Ἡδὺ* tamen mallet. Cum Nicephoro consentiunt codd. Fuk. et Savil.

alicui dono data; cuncta ad pristinum jus ac dominium Christianorum revocentur, ut hac etiam in re pietatem ac providentiam nostram cuncti possint agnoscere. » Hæc sunt tyranni verba, quæ post edicta illa adversus Christianos in æreis tabulis ab ipso proposita, nondum anno penitus exacto subsequuta sunt. Et qui paulo antea nos profanos atque inpios et in perniciem generis humani natos esse censuerat, adeo ut non modo urbes, sed ne agros quidem et solitudines incolere sineremur; ab eo constitutiones et leges pro Christianis edebantur. Et qui nuper ante ipsius tyranni oculos flammis ac ferro, et bestiarum ac volucrum laniatu absumebantur, cunctaque pœnarum et mortis genera velut impii et religionis omnis expertes miserabilem in modum sustinebant, iidem nunc et religionem colere dicuntur, et instaurare Dominica sua sinuntur: quin et jura quædam ipsis competere idem tyrannus testatur fateturque. Hæc igitur cum ille confessus fuisset, quasi quodam accepto beneficio; ob eam ipsam causam mitiore quam merebatur pœna affectus, repentina a Deo percussus plaga in secundo prælio mortem oppetiit. Porro non talis exitus vitæ ei contigit, qualis ducibus atque imperatoribus contingere solet, qui pro gloria et pro notis ac familiaribus fortiter dimicantes gloriosam mortem constanti animo subierunt. Verum cum exercitus ipsius acie jam instructa staret in campo, ipse domi sedens ac sese occultans, subito utpote impius Deique hostis inflicta cœlitus plaga toto corpore percussus, debitas pœnas persolvit. Quippe gravissimis doloribus tormentisque exagitatus, pronus humi volutabatur; inedia contabescens; carnibus occulto quodam et divinitus immisso igne colliquescentibus. Adeo ut cum illæ jam penitus dissolutæ, pristinae quidem formæ species omnis in illo aboleretur; aridorum autem ossium quoddam quasi simulacrum longo temporis traci exsiccatum duntaxat remaneret. Itaque omnes qui aderant, corpus illius nihil aliud esse judicabant, quam sepulcrum animæ, in mortuo jam ac tabefacto corpore defossæ. **366** Cumque acrius adhuc et vehementius ab intus usque medullis eum inflammatio torreret, oculi quidem ipsi exsilierunt, et ex propriis sedibus avulsi, cæcum eum reliquerunt. Posthæc nihilominus adhuc spirans; multa spondens Domino, mortem advocabat. Tandemque ob contumelias quibus Christum affecisset, merito

γένηται ἡ ἡμετέρα δωρεά, καὶ τοῦτο νομοθετῆσαι κατηξιώσαμεν, ἵν' εἴ τις οἰκίαι καὶ χωρία τοῦ δικαίου τῶν Χριστιανῶν πρὸς τοῦτου ἐτύχωνον ὄντα, ἐκ τῆς κελεύσεως τῶν γονέων τῶν ἡμετέρων εἰς τὸ δίκαιον μετέπεσε τοῦ φίσκου, ἥ ὑπὸ τινος κατελήφθη πόλεως, εἴτε διάπρασις τούτων γεγένηται, εἴτε εἰς χάρισμ' δέδοται (75) τινι, ταῦτα πάντα εἰς τὴν ἀρχαίον δίκαιον τῶν Χριστιανῶν ἀνακληθῆναι ἐκελεύσαμεν, ἵνα καὶ ἐν τούτῳ τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας καὶ τῆς προνοίας αἰσθησιν πάντες λάθωσιν. » Αὐταὶ τοῦ τυράννου φωναὶ, οὐδ' ὅλον ἐν αὐτῶν τῶν κατὰ Χριστιανῶν ἐν στήλαις ἀνατεθειμένων αὐτῷ διαταγμάτων ὑστερίσασαι. Καὶ παρ' ᾧ γε μικρῷ πρόσθεν δυσσεβεῖς ἐδοκοῦμεν καὶ ἄθεοι καὶ παντὸς ὁλοκαυτοῦ τοῦ βίου, ὡς μὴ εἶ τι γὰρ πόλιν, ἀλλ' οὐδὲ χώραν οὐδ' ἐρημίαν οἰκεῖν ἐπιτρέπεσθαι, παρὰ τούτῳ διατάξεις ὑπὲρ Χριστιανῶν καὶ νομοθεσίαι συνετάττοντο, καὶ οἱ πρὸ βρυχέως πυρὶ καὶ αἰδήρῳ, θηρίων τε καὶ οἰωνῶν βορᾷ πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτοῦ τοῦ τυράννου διαφθερόμενοι, καὶ πᾶν εἶδος κολάσεως καὶ τιμωρίας, ἀπαλλαγῆς τε βίου οἰκτρότατα, ὡς ἂν ἄθεοι καὶ δυσσεβεῖς, ὑπομένοντες, οὗτοι νῦν πρὸς αὐτοῦ καὶ θρησκείαν ὁμολογοῦνται θρησκείαν, καὶ ἐπισκευάζειν Κυριακὰ ἐπιτρέπονται, καὶ δικαίων τινῶν αὐτοῖς μετεῖναι, αὐτὸς δὲ τυράννος μαρτυρεῖ καὶ ὁμολογεῖ. Καὶ δὴ τοιαῦτα ἐξομολογησάμενος, ὥσπερ τινὸς τυχὸν εὐεργετίας, τούτων δὲ αὐτῶν ἕνεκα, ἥτις ἡ παθεῖν αὐτὸν ἐχρῆν δῆπου παθὼν, ἀθρόα Θεοῦ πληγὴς μάστιγι, ἐν δευτέρᾳ τοῦ πολέμου συμβολῇ καταστρέφει. Γίνεται δ' αὐτῷ τὰ τῆς καταστροφῆς οὐχ οἷα στρατηγῶς πολεμάρχαις (76), ὑπὲρ ἀρετῆς καὶ γνωρίμων πολλάκις ἀνδριζομένοις ἐν πολέμῳ, τὴν εὐκλεῆ τέλευτήν εὐθαρσῶς ὑπομένειν συνέβη, ἀλλὰ γὰρ ὅτε τις δυσσεβὴς καὶ θεομάχος, τῆς παρατάξεως ἐτ' αὐτῷ πρὸς τοῦ πεδίου (77) συνεστῶσης, οἱ καὶ μένων αὐτὸς καὶ κρυπταζόμενος, τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν ὑπέχει, ἀθρόα Θεοῦ πληγὴς καθ' ὅλου τοῦ σώματος μάστιγι, ὡς ἀγγεῖται δειναῖς καὶ περιωδυναῖς ἐλαυνόμενον, πρηνῆ καταπεσεῖν λιμῷ φθειρόμενον, τὰς τε σάρκας ὅλας ἀοράτῳ καὶ θεηλάτῳ πυρὶ τηκόμενον διαρρυσάσας, ὡς τὸ μὲν πᾶν εἶδος τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀφανισθῆναι, ξηρῶν δ' αὐτῷ μόνον ὁστέων οἷον τι μικρῷ χρόνῳ κατεσκευασμένον εἶδωλον ὑπολειφθῆναι· ὡς μὴ δ' ἄλλο τι νομίζειν τοὺς παρόντας, ἢ τάφον αὐτῷ τῆς ψυχῆς γεγενῆσθαι τὸ σῶμα, ἐν ᾗ δὴ νεκρῷ καὶ παντελῶς ἀποβρέουσιν καταρρωγμένης. Σφοδρότερον δ' ἐστὶ μᾶλλον τῆς θέρμης αὐτὸν ἐκ βλάβους μυελῶν καταφλεγούσης, προπηδῶσι μὲν αὐτῷ τὰ ὄμματα (78), καὶ τῆς ἰδίας λήξεως ἀπο-

(75) *Εἰς χάρισμα δέδοται*. Data ab imperatoribus intelligo. Solebant enim imperatores, prædia quæ fisco applicata fuerant petentibus donare. Vide titulum in codice *De petitionibus*.

(76) *Πολεμάρχαις*. Sic in codd. Regio Fuk. et Mazarino legitur, recte, ni fallor. Est enim epithetum vocis præcedentis στρατηγῶς. Vulg. πολεμάρχους. Paulo post ex codd. Med. et Maz. scribe: πολλάκις ἀνδριζομένοις. Prior vox deest in vulgatis editionibus.

(77) *Ἐτ' αὐτῷ πρὸς τοῦ πεδίου*. Improperie locutus videtur, pro eo, quod alii dicerent ἐπὶ τοῦ πεδίου. Sic alibi dixit πρὸς τοῦ δικαστηρίου, et πρὸ

τοῦ βήματος. Sed et τὸ *ἐτι*, videtur positum pro *τῇ*.

(78) *Προπηδῶσιν αὐτῷ τὰ ὄμματα*. Idem testatur Chrysostomus in oratione de sancto Babyla contra gentiles: τῶν μὲν γὰρ πάσαι βασιλευσάντων, οὐ τὰ τοιαῦτα πολέμωσαντες, μετὰ πολλὰς καὶ ἀφορήτους συμφορὰς, ἀσχερῶς καὶ ἐλεεινῶς τὸν βίον κατέλυσαν· ὡς τοῦ μὲν τὰς κόρας ἐτι ζώντος αὐτομάτως ἐκπηδῆσαι τὸν ὀφθαλμὸν, Μαξιμίνος οὗτος ἦν· τὸν δὲ μανέντα· τὸν δὲ ἄλλῃ τοιαύτῃ χρησάμενον συμφορᾷ. « Ex antiquis enim imperatoribus ii qui similia ausi sint perpetrare, post multas easque intolerabiles calamitates, sædo ac miserabili exitu

πασόντα, πηρὸν αὐτὸν ἀφίησιν. Ὁ δ' ἐπὶ τούτοις ἔτι A hæc se perpeti confessus, animam exhalavit. ἐμπνέων, ἀνθομολογούμενος τῷ Κυρίῳ, θάνατον ἐπικαλεῖτο, καὶ τὸ πανύστατον, ἐνδίκως ταῦτα τῆς κατὰ τοῦ Χριστοῦ παροινίας χάριν ὁμολογήσας παθεῖν, τὴν ψυχὴν ἀφίησιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῆς ὑστάτης ἀπωλείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν (Nic. H. E. vii, 39).

Οὕτω δὴτα Μαξιμίνου ἐκποδὼν γενομένου, ὡς μόνος ἔτι λείπων τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν, ἀπάντων χείριστος ἀναπέφηνε, τὰ μὲν τῶν ἐκκλησιῶν ἀνανεώσεις ἐκ θεμελίων χάριτι Θεοῦ τοῦ παντοκράτορος ἡγείρετο, ὃ τε Χριστοῦ λόγος εἰς δόξαν τοῦ τῶν ὅλων Θεοῦ διαλάμπων, μείζονα τὴν πρόσθεν ἀπελάμβανε παρρησίαν, τὰ δὲ τῆς δυσσεβείας τῶν τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν αἰσχύνης καὶ ἀτιμίας ἐσχάτης ἐνεπίμπλατο. Πρώτος τε γὰρ αὐτὸς ἐκεῖνος Μαξιμίνος, ἀπάντων πολεμιώτατος (79) ὑπὸ τῶν κρατούντων ἀναγορευθεὶς, δυσσεβέστατος καὶ δυσωνυμώτατος καὶ θεομισέστατος τύραννος διὰ προγραμμάτων δημοσίων ἀνεστηλάνευτο, γραφαὶ τε ὅσαι εἰς τιμὴν αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ παίδων κατὰ πᾶσαν ἀνέκειντο πόλιν, αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἑδάφος ῥιπτούμεναι συνετρίβοντο, αἱ δὲ τὰς προσόψεις ἤχρειοῦντο, σκοτεινῷ χρώματι καταμελανοῦμεναι, ἀνδριάντων τε ὁμοίως ὁπόσαι εἰς τὴν αὐτοῦ τιμὴν διανεστήχεσαν, ὡσαύτως ῥιπτούμενοι συνετρίβοντο, γέλως καὶ παιδιὰ τοῖς ἐνυβρίζειν καὶ ἐμπαροινεῖν ἐθέλουσιν ἐκχείμενοι. Εἴτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων τῆς θεοσεβείας ἐχθρῶν πᾶσαι αἱ τιμαὶ περιηροῦντο, ἐκτείνοντο δὲ καὶ πάντες οἱ τὰ Μαξιμίνου φρονούντες, ὅσοι μάλιστα τῶν ἐν ἀρχικοῖς ἀξιώμασιν ὑπ' αὐτοῦ τετιμημένοι, τῇ πρὸς αὐτὸν κολακείᾳ σοδαρῶς ἐνεπαρώνησαν τῷ καθ' ἡμᾶς λόγῳ· οἷος ἦν ὁ παρὰ πάντας αὐτῷ τιμιώτατος καὶ αἰδεσιμώτατος, ἐταίρων τε γνησιώτατος, Πευκέτιος (80), δισύπατος καὶ τρισύπατος, καὶ τῶν καθόλου λόγων ἑπαρχος (81) πρὸς αὐτοῦ καθεσταμένος, Κουλικια-

CAPUT XI.

De ultimo exitio hostium Christianæ religionis.

In hunc igitur modum sublato e vivis Maximino, qui solus ex religionis hostibus adhuc relictus omnes improbitate superavit, ecclesiarum quidem ædificia omnipotentis Dei beneficio ab ipsis fundamentis renovata exstruebantur, Christique doctrina ad gloriam summi omnium Dei resplendens, maiore quam antea libertate frui cœpit. Impii vero et religionis hostes, summo dedecore atque ignominia afficiebantur. Primum enim Maximinus ipse, hostis publicus ab imperatoribus renuntiatus, edictis publice propositis impiissimus ac detestandi nominis, Deoque invisus tyrannus appellatus est. Sed et imagines quæ ipsi liberisque ejus honoris causa positæ per singulas prope urbes visebantur, aliæ e sublimi dejectæ confractæque sunt; aliæ inutiles redditæ, obliterato scilicet nigris coloribus vultu. Statuæ quoque quotquot honoris ejus causa erectæ fuerant, dejectæ similiter atque contritæ, cunctis qui illudere atque insultare voluissent, ad ludibrium et contumeliam expositæ fuere. Posthæc cæteri etiam religionis hostes cunctis honoribus spoliati sunt. Omnes denique qui a Maximini pariter partibus stabant; qui præ reliquis provinciarum rectoribus ab eo culti et ornati, ut ei assentarentur, adversus religionem nostram insolenter debacchati fuerant, capite plectuntur. Ex quorum numero fuit Picentius, in summo honore ac veneratione ab eodem habitus, et sodalium omnium longe charissimus: quem ille iterum ac tertio consulem et præfectum ac procu-

periere. Alterius enim adhuc viventis pupillæ ex oculis exsilierunt: Maximini videlicet; alter furore percussus; alius alio oppressus incommodo mortem oppetiit. Porro imperator qui furore percussus obiit, Diocletianus est. Id enim de illo testantur Eusebius et Constantinus. De Maximini autem cæcitate habes apud Epiphaniū in libro *De ponderibus*.

(79) *Ἀπάντων πολεμιώτατος*. Scribendum videtur πολέμιος. Vult enim dicere Eusebius, Maximinum hostem publicum esse declaratum. Quod solemniter fiebat senatus consulto, ut docent scriptores Historiæ Augustæ multis in locis, et præcipue ubi de Maxim. no.

(80) *Πευκέτιος*. Picentium verti: quo nomine quidam fuit calumniator Constantii temporibus, ut scribit Zosimus in fine lib. ii. Certe Latini Picentes vocant, quos Græci Πευκετίους.

(81) *Τῶν καθόλου λόγων ἑπαρχος*. Præfectum prætorio intelligere videtur: ἑπαρχος enim non dicitur nisi de præfectis prætorio, aut urbi. Adde quod, cum Eusebius affirmet Picentium summis honoribus et geminato consulatu ornatum fuisse a Maximino, ineptum esset dicere, eum procuratorem summæ rei ab illo factum fuisse, quæ exilis admodum dignitas fuit. Sed contra hanc sententiam facit primo, quod τῶν καθόλου λόγων vocabulo semper Eusebius rationalem seu procuratorem summæ rei designat, ut supra notavimus non semel. Deinde præfectus præt. Maximini fuit Sabinius, ut supra vidimus anno Christi 311 et

312. Nec vero dignitas illa procuratoris summæ rei, inter viles ac postremas numeranda est. Nam et Maxcrianus, is qui sub Gallieno imperium arripuit, eum honorem gessit; et Eusebius ipse in lib. viii, cap. 10, ἀρχὴν οὗ τὴν τυχεύσαν appellat, ubi de Philoromo martyre loquitur. Quod autem ait Eusebius, Picentium a Maximino bis ac tertio consulem factum fuisse, non modicam habet difficultatem. Jam supra observavimus, Maximinum Augusti nomen sibi assumpsisse post obitum Galerii, anno Christi 311. Igitur ante hoc tempus cum Cæsar tantum esset, Picentium consulem facere non potuit. Soli enim Augusti creandorum consulum jus habebant. Itaque post mortem Galerii Maximinus seipsum et Picentium eodem anno consulem declaravit. Sequenti item anno Maximinus ii et Picentius ii consules fuerunt in Oriente, cum in Occidente Constantinus ii et Licinius consules essent: in Italia vero et Africa Maxentius quartum solus. Secuto deinceps anno, qui fuit Christi 313, idem Maximinus iii et Picentius iii consules in Oriente fuerunt, ut ex hoc insigni Eusebii loco perspicue colligitur. Neque enim credibile est, Maximinum alteri quidem tribuisse tertium consulatum, ipsum vero ne semel quidem consulem fuisse. Certe in *Chronico Alexandrino* Galerius Maximinus consul ponitur cum Maximiano viii consule, qui est annus Christi 311. Quanquam in illo *Chronico* dicitur Galerius Maximus. Nos igitur tres Maximini consulatus primi omnium observavimus. Et

ratorem summæ rei creaverat. Et Culcianus omni-
bus similiter magistratibus et provinciarum admi-
nistrationibus perfunctus, qui et ipse innumeris
Christianorum cædibus apud Ægyptum inclaruerat.
Alii 367 præterea non pauci, a quibus potissimum
confirmata et aucta esse Maximini tyrannica
crudelitas videbatur. Porro etiam Theotecnus ad
supplicium vocabat divina iustitia, haudquaquam
oblita eorum quæ ille adversus Christianos perpe-
traverat. Etenim ob simulacrum illud quod Antio-
chiæ consecraverat, prosperiore fortuna uti visus,
etiam præses provinciæ a Maximino factus fuerat.
Sed cum Licinius Antiochiam venisset, et præsti-
giatores pervestigare ac deprehendere instituisset,
inter cæteros etiam novi illius simulacri prophe-
tas et sacerdotes tormentis subiecit, qua ratione
fraudem concinnassent interrogans. Qui cum ver-
itatem amplius celare non possent vi tormento-
rum adacti, totiusque mysterii scenam a Theoteco
arte quadam compositam fuisse faterentur; Lici-
nius merito supplicio cunctos afficiens, primum
quidem Theotecnus ipsum, deinde reliquos fraudis
ac præstigiarii conscios ac participes, post pluri-
mos cruciatus interfici iussit. Adjecti sunt his om-
nibus etiam Maximini liberi; quos ille jam imperii
consortes et titulorum atque imaginum participes
fecerat. Denique propinqui omnes tyranni, qui fastu
et insolentia elati cunctos mortales potentia sua
oppresserant, eadem cum illis quos supra memora-
vimus summa cum ignominia perpassi sunt. Quippe
qui disciplinam non acceperant; neque admonitio-
nem illam intellexissent ac perceperant quæ in
sacris Litteris sic edita est: « Nolite confidere in
principibus, in filiis hominum in quibus non est sal-
lus. Exhibit spiritus ejus et revertetur in terram
suam: in illa die peribunt omnes cogitationes
eorum »⁸⁰. Sic igitur omni malorum colluvie expur-
gata, solis Constantino ac Licinio imperium quod
ipsis competeat, firmum nullique obnoxium invidiæ
remansit. Qui cum beneficiorum quæ a Deo acce-
perant sibi conscii essent, ante omnia impietate e
medio sublata, studium virtutis, divini numinis
amorem et pietatem, gratumque erga Deum animum,
latis pro Christianorum religione legibus declararunt.

Finis libri noni Historiæ ecclesiasticæ.

⁸⁰ Psal. cxlvi, 2-4.

quibus colligi potest, Maximum circiter biennio
Augustum fuisse, cum jam antea vi annis Cæsar
fuisset; et ad annum Christi 313 pervenisse. Quod
etiam ex epistolis ejusdem demonstravimus. Proinde
miror, unde in Eusebii *Chronicon* irrepserit adeo
gravis error, ut mors Maximini ante eadem Maxen-
tii referatur. Quod quidem Hieronymi culpa com-
missum videtur, quippe qui Eusebiano *Chronico*
multa de suo addidit.

(82) *Κουλιανός*. Fuerat hic præses Thebaidis,
ut testatur Epiphanius in hæresi 68, quæ est Mele-
tianorum, his verbis: Κουλιανός μὲν ἦν ἐπαρχὸς
τῆς Θηβαΐδος. Ἀλεξανδρείας δὲ Ἰεροκλῆς. Scribe
meo periculo Κουλιανός ex hoc Eusebii loco. Rufi-

νός (82) τε ὡσαύτως διὰ πάσης ἀρχικῆς προελθὼν
ἐξουσίας, ὁ καὶ αὐτὸς μυρίοις τοῖς κατ' Αἴγυπτον Χρι-
στιανῶν ἐλλαμπρυνόμενος αἵμασιν, ἄλλοι τε ἐπὶ
τούτοις οὐκ ὀλίγοι, δι' ὧν μάλιστα τὰ τῆς Μαξιμίνου
τυραννίδος ἐκραταιοῦτό τε καὶ ἠβῆστο. Ἐκάλει δὲ
ἄρα καὶ Θεότεκνον (83) ἡ δίκη, οὐδαμῶς τὰ κατὰ
Χριστιανῶν αὐτῷ πεπραγμένα λήθη παραδιδούσα.
Ἐπὶ μὲν γὰρ τῷ κατ' Ἀντιόχειαν ἰδρυθέντι παρ'
αὐτοῦ ξοάνῃ δόξας εὐήμερεϊν, ἥδη καὶ ἡγεμονίας
ἤξιλωτο παρὰ Μαξιμίνου. Λικίνιος δ' ἐπιβὰς τῆς
Ἀντιοχείων πόλεως, φωρὰν τε γοήτων ποιησάμενος,
τούς τοῦ νεοπαγοῦς ξοάνου προφήτας καὶ ιερεῖς βα-
σάνοις ἤκίζετο, τίνι λόγῳ τὴν ἀπάτην καθυπεκρί-
νοντο πυνθανόμενος. Ὡς δ' ἐπικρύπτεσθαι αὐτοῖς
πρὸς τῶν βασάνων συνελαυνόμενους ἀδύνατον ἦν,
ἐδήλουν δὲ τὸ πᾶν μυστήριον ἀπάτην τυγχάνειν τέχνη
τῇ Θεοτέκνου μεμηχανημένην, τοῖς πᾶσι τὴν ἀξίαν
ἐπιθεὶς δίκην, πρῶτον αὐτὸν Θεότεκνον, εἶτα δὲ καὶ
τούς τῆς γοητείας κοινωνοὺς, μετὰ πλείστας θσας
αἰκίας θανάτῳ παραδίδωσι. Τούτοις ἅπασι προσετί-
θεντο καὶ οἱ Μαξιμίνου παῖδες οὓς ἥδη καὶ τῆς βα-
σιλικῆς τιμῆς, τῆς τε ἐν πίναξιν καὶ γραφαῖς ἀναθέ-
σεως πεποίητο κοινωνοὺς· καὶ οἱ συγγενεῖς δὲ τοῦ
τυράννου τὸ πρὶν αὐχοῦντες, καὶ πάντας ἀνθρώπους
καταδυναστεύειν ἐπληρμένοι, τὰ αὐτὰ τοῖς προδεδη-
λωμένοις μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀτιμίας ἔπασχον, ἐπεὶ
μὴ ἐδέξαντο παιδείαν (84), μὴδὲ ἔγνωσαν μὴδὲ συν-
ῆκαν τὴν φάσκουσιν ἐν ἱεροῖς λόγοις παρακλέουσιν·
« Μὴ πεποιθετε ἐπ' ἀρχοντας, ἐπὶ υἱοὺς ἀνθρώπων,
οἷς οὐκ ἔστι σωτηρία· ἐξελεύσεται τὸ πνεῦμα αὐτοῦ
καὶ ἀποστρέψει εἰς τὴν γῆν αὐτοῦ· ἐν ἐκείνῃ τῇ
ἡμέρᾳ ἀπολούνται πάντες οἱ διαλογισμοὶ αὐτῶν. »
Ὡς τὰ δῆτα τῶν δυσσεβῶν ἐκκαθαρθέντων, μόνοις
ἐφωλόττετο τὰ τῆς προσηκούσης βασιλείας βέβαιά τε
καὶ ἀνεπίφθονα, Κωνσταντίνῳ καὶ Λικινίῳ· οἳ τὸ
πρόσθεν ἀπάντων ἐκκαθάραντες τοῦ βλοῦ τὴν θεο-
εχθρίαν, τῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευθέντων ἀγαθῶν αὐ-
τοῖς ἡσθημένοι, τὸ φιλάρετον καὶ θεοφιλές, τὸ τε
πρὸς τὸ Θεῖον εὐσεβές καὶ εὐχάριστον διὰ τῆς ὑπὲρ
Χριστιανῶν ἐνεδείξαντο νομοθεσίας.

*Τέλος τοῦ θ' λόγου τῆς Ἐκκλησιαστικῆς
Ἱστορίας.*

nus tamen *Quintianum* vertit. Apud Nicephorum Λου-
κιανός scribitur, utrumque mendose. Culcianus enim
dicebatur hic præses, ut præter Eusebium docent
Acta passionis Philææ martyris.

(83) *Θεότεκνον*. De hoc Theoteco Eusebius
supra in hoc libro. Hunc Theotecnus Galerius Ma-
ximiano persuasisse ut persecutionem adversus
Christianos institueret, scribit Cedrenus. Sed falli-
tur, dum Galerium Maximianum pro Galerio Maxi-
mino accepit, qui solemniss est error recentiorum
Græcorum.

(84) *Μὴ ἐδέξαντο παιδείαν*. Locutio est sacræ
Scripturæ. Sic in psalmo u: *Apprehendite discipli-
nam*, et innumeris in locis Veteris Instrumenti.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΛΟΓΟΣ Γ'
—
EUSEBII PAMPHILI
ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ
LIBER DECIMUS
—

ΤΑΔΕ ΚΑΙ Η ΔΕΚΑΤΗ ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΔΙΔΑΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ.

- α'. Περὶ τῆς ἐκ Θεοῦ πρυτανευθείσης ἡμῶν εἰρήνης. Α
β'. Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀναρεώσεως.
γ'. Περὶ τῶν κατὰ πάντα τόπον ἐργασιῶν.
δ'. Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων φαιδρό-
τητι.
ε'. Ἀντίγραφα βασιλικῶν νόμων.
- ς'. Περὶ τῶν Χριστιανοῖς προσηκόντων.
ζ'. Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν ἀλειτουρησίας
η'. Περὶ τῆς Δικυρρίου εἰς ὕστερον κακοτροπίας,
καὶ τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ.
θ'. Περὶ τῆς νίκης Κωνσταντίνου καὶ τῶν ὑπ' αὐ-
τοῦ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἐξουσίαν ὕπαρ-
ξάντων.

IN DECIMO ECCLESIASTICÆ HISTORIÆ LIBRO
HÆC CONTINENTUR.

- I. De pace quæ nobis a Deo procurata est.
II. De instauratione ecclesiarum.
III. De ecclesiarum ubique dedicationibus.
IV. Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum
nostrarum.
V. Exempla legum imperialium.
VI. De rebus ad Christianos pertinentibus.
- VII. De immunitate clericorum.
VIII. De Licinii subsequuta posthæc malignitate, de-
que ejus interitu.
IX. De Constantini victoria, et de bonis quæ cunctis
in orbe Romano degentibus illius opera conti-
gerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῆς ἐκ Θεοῦ πρυτανευθείσης ἡμῶν εἰρήνης.
(Nic. H. E. VII, 40).

Θεῷ δὴ χάρις ἐπὶ πᾶσι τῷ παντοκράτορι καὶ βα-
σιλεῖ τῶν ὧν, πλείστη δὲ καὶ τῷ Σωτῆρι καὶ λυ-
τρωτῇ τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ, δι' οὗ τὰ
τῆς εἰρήνης ἐκ τε τῶν ἔξωθεν ὀχληρῶν, καὶ τῶν κατὰ
διάνοιαν, βέβαια καὶ ἀσάλευτα φυλάττεσθαι ἡμῖν
διαπαντὸς εὐχόμεθα. Ἀμα δὲ ταῖς σαῖς εὐχαῖς καὶ
τὸν δέκατον ἐν τούτῳ τοῖς προδιεξοδευθεῖσι τῆς ἐκ-
κλησιαστικῆς ιστορίας ἐπιθέντες τόμον, σοὶ τοῦτον
ἐπιγράφομεν, ἱερώτατέ μοι Παυλῖνε (85). ὥσπερ
ἐπισφράγισμά σε τῆς ὅλης ὑποθέσεως ἀναθεώμενοι.

(85) Ἱερώτατέ μοι Παυλῖνε. Paulinum intelligit
episcopum Tyri, cui libros suos *Historiæ ecclesi-
asticæ* nuncupavit Eusebius. Ejus enim consilio hoc
argumentum aggressus fuerat, ut hic non obscure
innuunt. Porro Eusebius consulto ac de industria

B

CAPUT I.

De pace quæ nobis a Deo procurata est.

De omnibus igitur gloria sit omnipotenti regi que
omnium Deo; gratia item Servatori ac redemptori
animarum nostrarum Jesu Christo, per quem pre-
camur ut pax nobis firma et stabilis, immunisque
tum ab externarum rerum, tum ab omnibus animi
molestiis ac perturbationibus perpetuo conservetur.
Porro quandoquidem tuis precibus adjuti hunc
decimum historiæ ecclesiasticæ 369 librum, prio-
ribus jam decursis opportune tandem adjecimus,
eum tibi nuncupantes, sacratissime Pauline, te vel-

noluit eos libros in principio operis, ut fieri solet,
Paulino nuncupare, ob modestiam, ni fallor, Pau-
lini. Sed contentus fuit, in fine operis, eum ho-
nорifice compellare. Parum enim referre existima-
vit, in exordio an in fine libros suos ei inscribo-

ut signaculum totius operis nostri prædicabimus. Nec absurde, ut opinor, absolutam omnibus numeris orationem panegyricam de ecclesiarum instauratione hic in perfecto numero collocabimus; obtemperantes hac in re Spiritui divino qui nos hortatur his verbis: « Cantate Domino canticum novum, quia mirabilia fecit. Servavit eum dextera ejus et brachium sanctum ejus. Notum fecit Dominus salutare suum; in conspectu gentium revelavit justitiam suam »⁸⁶. Itaque sacræ Scripturæ novum nobis canticum ordiri præcipienti impræsentiarum succinamus: quandoquidem post illa visu tetra dictuque ipso horrenda, tandem ea videre eaque festa celebrare nobis concessum est, quæ plurimi antea vere justi ac martyres Dei cernere in hac vita atque audire omnibus votis optarunt, nec tamen videre atque audire potuerunt. Sed illi quidem velocissimo cursu prægressi, longe meliora ac præstantiora adepti sunt: in cælum ipsum et ad divinæ voluptatis paradysum translati. Nos vero hæc etiam quibus fruimur, majora esse meritis nostris confidentes magnificentiam divini beneficii cum quodam stupore miramur: Deumque ejus auctorem totis animi viribus merito veneramur; ea quæ olim per Prophetam prædixerat et quæ sacris Voluminibus prodita sunt, verissima esse testantes. Sic autem habent: « Venite et videte opera Domini quæ posuit prodigia super terram: auferens bella usque

⁸⁶ Psal. xcvi, 1, 2.

ret. Eidem Paulino libros duos Περὶ τοπικῶν ὀνομάτων nuncupavit Eusebius: quorum prior qui divisionem 12 tribuum, et descriptionem urbis Jerusalem, et externarum gentium Hebraicas appellationes continebat, hodie desideratur. Posterior vero qui est de locis Hebraicis, ante viginti annos Græce editus a R. P. Bonfrerio; cui præfixa est epistola ad Paulinum. In qua Eusebius hortatu Paulini id opus a se susceptum fuisse testatur, eumque compellat his verbis: Ἐπεὶ Θεοῦ ἀνθρώπου, Παυλίνε. Fuit igitur Paulinus ἐργασίας Eusebii nostri, sicut Ambrosius olim fuerat Origenis. In eadem epistola enuncandus est obiter levis error qui fessellit interpretem. Nam ubi legitur ἐξ ἧς ἐν τούτῳ, καὶ ἀκολούθως ἐκείνους, etc., scribendum est procul dubio ἐξ ἧς ἐν τούτῳ, etc. Porro hic Paulinus presbyter primum fuit Antiochiæ. Inde ad episcopatum Tyriorum evectus, summa cum laude eam Ecclesiam administravit. Tandemque pulso Antiochena sede Eustathio, ab Antiochenis evocatus, Antiochiæ præfuit, ut docet Eusebius in libro *Contra Marcellum*, cap. 4, his verbis: « Ἐπὶ τὸν τοῦ Θεοῦ ἀνθρώπον, τὸν ὡς ἀληθῶς τρισμακάριστον, τρέπεται Παυλίνον· ἄνδρα μὲν τιμηθέντα τῆς Ἀντιοχείας Ἐκκλησίας πρεσβείῳ, διασπέρῳ δὲ τῆς Τυρίων ἐπισκοπεύσαντα· οὕτω τε ἐν τῇ ἐπισκοπῇ διαλάψαντα, ὡς τὴν Ἀντιοχείαν Ἐκκλησίαν, ὡς οἰκείου ἀγαθοῦ, μεταποιήσῃν αὐτοῦ. Sic enim legendus est hic locus, quem interpres non intellexit: « Invehitur, inquit, deinceps in Paulinum, virum Dei, ac prorsus beatissimum, qui presbyteri quidem dignitate exornatus est Antiochiæ: episcopatum autem Tyri tanta cum laude administravit, ut Antiochensis Ecclesia eum sibi tanquam proprium bonum vindicaverit. » Certe Philostorgius in lib. iii, cap. 15, diserte scribit, Paulinum ab episcopatu Tyri Antiochiam translatus in Eustathii locum successisse, et post sex menses e vivis abiisse. Idem ex Philostorgio habet Suidas in voce Ἀέτιος. Falsum roinde est quod ait Nicetas in *The-*

Εἰκότως δ' ἐν ἀριθμῷ τελείῳ τὸν τέλειον ἐνταῦθα καὶ πανηγυρικὸν τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀνανεώσεως λόγον κατατάξομεν, θεῶν Πνεύματι παιθαρχοῦντες, ὡδὲ πως ἐγκελευομένῳ· « Ἀσάτε τῷ Κυρίῳ ἄσμα καίνον, ὅτι θαυμαστὰ ἐποίησεν. Ἔσωσεν αὐτὸν (86) ἡ δεξιὰ αὐτοῦ, καὶ ὁ βραχίων ὁ ἅγιος αὐτοῦ· ἐγνώρισε Κύριος τὸ σωτήριον αὐτοῦ, ἐναντίον τῶν ἐθνῶν. ἀπεχάλυψε τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ. » Καὶ δὴ τῷ λόγῳ προστάττοντι τὸ καίνον ἄσμα, διὰ τοῦδε νῦν ἀκολουθῶς ἐπιφωνῶμεν, ὅτι δὴ μετὰ τὰς δεινὰς καὶ σκοτεινὰς ἐκείνας ὕψεις τε καὶ διηγῆσεις, τοιαῦτα νῦν ὁρᾶν καὶ τοιαῦτα πανηγυρίζειν ἡξιώθημεν, οἷα τῶν πρὸ ἡμῶν πολλοὶ τῷ ὄντι δίκαιοι καὶ Θεοῦ μάρτυρες ἐπεθύμησαν ἐπὶ γῆς ἰδεῖν, καὶ οὐκ εἶδον, καὶ ἀκούσαι, καὶ οὐκ ἔκουσαν. Ἀλλ' οἱ μὲν ἡ τάχος σπεύσαντες, τῶν πολλῶν κριτῶν ἐτυχον, ἐν τ' αὐτοῖς οὐρανοῖς καὶ παραδείσῳ τῆς ἐνθέου τρυφῆς (87) ἀναρπασθέντες, ἡμεῖς δὲ καὶ τὰδε μερίζονα ἢ καὶ ἡμᾶς ὑπάρχειν ὁμολογοῦντες, ὑπερεκπεπληγμεθα μὲν τῆς τοῦ αἰτίου μεγαλοδωρεᾶς τὴν χάριν, θαυμάζομεν δὲ εἰκότως ὅλης ψυχῆς δυνάμει σέβοντες, καὶ ταῖς ἀναγράφτοις προρρήσεσιν ἀληθεῖαν ἐπιμαρτυροῦντες, δι' ὧν εἰρηται· « Δεῦτε καὶ ἴδετε τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ, ἃ ἔθετο τέρατα ἐπὶ τῆς γῆς, ἀνταναιρῶν πολέμους μέχρι τῶν περάτων τῆς γῆς (88)· τόξον συντρίβει καὶ συνθλάσει ὄπλον, καὶ θυρεοὺς κατακαῦσει ἐν πυρὶ· » ἐφ' οἷς εἰς ἡμᾶς ἐναργῶς πεπληρωμένοι χαίροντες, τὸν ἐφεξῆς συνείρωμεν λόγον. Ἡφάνιστο

sauro orthodoxæ fidei, solum Philostorgium scribere, Paulinum post abdicationem Eustathii, Antiochiam Tyro translatus fuisse. Non enim solum Philostorgius id scripsit, cum idem quoque affirmet Eusebius in loco quem modo citavi. Mortuus est igitur Paulinus anno Christi 328, cum episcopatum Antiochiæ sex menses gessisset. Quare graviter fallitur Gothofredus, qui, in notis ad Philostorgium, Paulinum anno Christi 324 mortuum esse supponit, et Philostorgium arguit inconstantem. Atqui Philostorgius optime sibi constat: parum vero sibi constat ipse Gothofredus, qui Paulinum Tyri episcopum mortuum esse scribit anno Christi 324. Atqui Paulinus Tyri episcopus Nicanæ synodo interfuit, et post illam synodum aliquandiu supervixit, ut docent Theodorus lib. i, cap. 6. et Sozomenus in lib. ii, cap. 18, et Theodorus Mopsuestenus apud Nicetam in lib. v, cap. 7. Idem cum Gothofredo scribit Rob. Montacutius in notis ad librum i Eusebii *Contra Marcellum*; Paulinum scilicet eum qui Tyro Antiochiam translatus est, ante synodum Nicanensem obiisse, quod est, ut dixi, absurdissimum. Nam quem ante synodum Nicanensem mortuum esse affirmat, eundem Arianæ factionis signiferum fuisse dicit. Baronius quidem Paulinum anno Christi 324 obiisse, eique Eustathium successisse scribit, quem in eo secuti sunt Gothofredus et Montacutius. Verum Baronius Paulinum illum, quem prædecessorem Eustathii facit, non licet episcopum fuisse Tyri; quod Gothofredus et Montacutius perperam dixerunt.

(86) Ἔσωσεν αὐτόν. Αὐτῷ legit Romana LXX interpretum editio; sed magis placet altera lectio, quam in quatuor codicibus Maz., Med. et Fuk. ac Sav. invenit, ἔσωσεν αὐτὸν ἡ δεξιὰ αὐτοῦ.

(87) Παραδείσῳ τῆς ἐνθέου τρυφῆς. Alludit ad locum Ezechielis. Vide Origenem pag. 417.

(88) Μέχρι τῶν περάτων τῆς γῆς. Codd. Maz., Med. et Fuk. habent τῆς οἰκουμένης.

μὲν δὴ καθ' ὃν δεδήλωται τρόπον, πᾶν τὸ τῶν θεομι-
σῶν γένος, καὶ τῆς ἀνθρώπων ἀθρόως βίβως οὕτως
ἐξαλήλειπτο, ὡς πάλιν ῥῆμα θεῖον τέλος ἔχειν τὸ
λέγον· « Εἶδον ἀσεβῆ ὑπερυφούμενον καὶ ἐπαιρόμε-
νον ὡς τὰς κέδρους τοῦ Λιβάνου· καὶ παρῆλθον καὶ
ἰδοὺ οὐκ ἦν, καὶ ἐζήτησα τὸν τόπον αὐτοῦ καὶ οὐχ
εὗρέθη· » ἡμέρα δὲ λοιπὸν ἦδη φαιδρὰ καὶ διαυγής,
μηδενὸς νέφους αὐτὴν ἐπισκιάζοντος, φωτὸς οὐρανοῦ
βολαῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην ἅπασαν ταῖς ἐκκλησίαις
τοῦ Χριστοῦ κατηύγαγεν, οὐδὲ τις ἦν καὶ ταῖς ἔξω-
θεν τοῦ καθ' ἡμᾶς θιάσου φθόνος (89), συναπολαύειν
ἡμῖν τῶν ἰσων (90), ἀπορροῆς δ' οὐκ ὅμως καὶ μετ-
ουσίας τῶν θεόθεν ἡμῖν πρωταγευθέντων.

splendore illustrabat. Licebatque iis etiam qui a cœtu religionis nostræ alieni essent, si non iisdem
frui nobiscum, **370** at certe partem aliquam et quasi effluxum percipere eorum bonorum quæ nobis
a Deo fuerant procurata.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν ἀναστροφῆς (Nic. II.
E. vii, 40).

Πᾶσι μὲν οὖν ἀνθρώποις τὰ ἐκ τῆς τῶν τυράννων
καταδυναστείας ἐλευθερία ἦν, καὶ τῶν προτέρων
ἀπηλλαγμένοι κακῶν, ἄλλος ἄλλως μόνον ἀληθῆ θεὸν
τὸν τῶν εὐσεβῶν ὑπέρμαχον ὠμολόγει, μάλιστα δ'
ἡμῖν τοῖς ἐπὶ τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ τὰς ἐλπίδας
ἀνηγορευμένοις ἀλεεργὸς παρῆν εὐφροσύνη, καὶ τις ἐν-
θεὸς ἅπασιν ἐπήνθει χαρὰ, πάντα τόπον τὸν πρὸ μι-
κροῦ ταῖς τῶν τυράννων δυσσεβείαις ἡρειπωμένον,
ὥσπερ ἐκ μακρᾶς καὶ θανατηφόρου λύμης ἀναδιώ-
σκοντα θεωμένοις, νεῶς τε αὐθις ἐκ βάθρων εἰς ὕψος
ἀπειρον ἐγειρομένους, καὶ πολὺ κρείττονα τὴν ἀγλαίαν
τῶν πάλαι πεπολιορκημένων ἀπολαμβάνοντας. Ἀλλὰ
καὶ βασιλεῖς οἱ ἀνωτάτω συνεχέσι ταῖς ὑπὲρ Χρ-
στιανῶν νομοθεσίαις, τὰ τῆς ἐκ Θεοῦ μεγαλοδωρεᾶς

ἡμῖν εἰς μακρὸν ἔτι καὶ μεῖζον ἐκράτουν, ἐφοῖτα δὲ
καὶ εἰς πρόσωπον ἐπισκόποις βασιλεῶς γράμματα,
καὶ τιμαὶ καὶ χρημάτων δόσεις· ὧν οὐκ ἀπὸ τρόπου
γένοιτο ἂν κατὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν τοῦ λόγου,
ὥσπερ ἐν ἐρᾷ στήλῃ, τῇδε τῇ βίβλῳ, τὰς φωνὰς ἐκ
τῆς Ῥωμαίων ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα γλῶσσαν μεταληφθεί-
σας ἐγγράφει, ὡς ἂν καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἅπασι φέ-
ρουντο διὰ μνήμης.

quadam tabula opportune inscribere non alienum erit, ut omnium qui post hæc venturi sunt perpetuæ

memoriæ commendentur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Περὶ τῶν κατὰ πάντα τόπον ἐγκαινίων
(Nic. H. E. vii, 40).

Ἐπὶ δὲ τούτοις, τὸ πᾶσιν εὐκατὸν ἡμῖν καὶ πο-

⁹⁰ Psal. xlv, 9, 10. ⁹¹ Psal. xxxvi, 35, 36.

(89) Οὐδὲ τις ἦν τοῖς ἔξωθεν τοῦ καθ' ἡμᾶς
θιάσου φθόνος. Mirum est hanc loquendi formam
ab interpretibus intellectam non fuisse. Nam Rufinus
quidem ita verit : *Nec usquam qui hæc aliter
aspiceret, lividus supererat oculus.* Rufinum secutus
est Musculus. Christophorsonus vero paulo aliter
interpretatus est hoc modo : « Nec gentilibus hunc
nostrum insignem triumphum Deus invidit. » Ex quo
apparet illam vocem θιάσου pro triumpho sumpsisse,
et verba Eusebii ita construxisse : φθόνος τοῦ καθ'
ἡμᾶς θιάσου· cum ita potius construenda sint :
τοῖς ἔξωθεν τοῦ καθ' ἡμᾶς θιάσου, id est extraneis et
alienis a fide nostra. Quis non miretur tot ac tantos
errores? Me certe jam lædet, sit munda interpretum
notare. Quæ tamen lectori ob oculos proponenda

A ad fines terræ. Arcum conteret, confringet armæ,
et scuta comburet igne ⁹⁰. » Quæ cum omnia nostris
temporibus manifeste completa sint, læti deinceps
et gratulabundi narrationem nostram prosequamur.
Ad hunc igitur quem diximus modum universa
stirps hostium Dei funditus excisa et ex hominum
conspetu subito sublata est; ita ut rursus divinum
illud compleretur oraculum quod sic ait; « Vidi
impium superexaltatum et elevatum sicut cedros
Libani. Et transivi, et ecce non erat : et quæsi-
vi locum ejus, et non est inventus ⁹¹. » Jamque dies se-
renus ac liquidus, nulla amplius nube fuscatus,
Ecclesias Christi toto orbe diffusas cœlestis lucis

B

CAPUT II.

De institutione ecclesiarum.

Et cuncti quidem mortales tyrannicæ dominatio-
nis impotentia liberati, secure agebant : malisque
quibus antea premebantur soluti, Deum qui priorum
propugnator exstitisset, solum vere Deum esse qui-
bus quisque poterat verbis confitebantur. Nobis
vero præcipue qui spem omnem in Christo positam
habemus, incredibilis quædam inerat lætitia, et di-
vina quædam hilaritas in omnium vultu emicabat ;
cum loca cuncta quæ tyrannorum impietas paulo
ante subruerat, tanquam ex diuturna ac pestifera
labe reviviscere videremus : templaque rursus a
solo in immensam altitudinem erigi, et longe majore
cultu ac splendore quam illa quæ prius expugnata
fuissent nitescere. Quin etiam ipsi rerum domini,
crebris pro Christianorum religione legibus pro-
mulgatis divini erga nos beneficii magnificentiam
confirmantes, prorogare illud atque amplificare
studuerunt. Litteræ quoque ad episcopos ipsos no-
minatim perscriptæ sunt ab imperatore; honores
aucti et pecuniæ donatæ. Quarum quidem littera-
rum verba ex Latina lingua in Græcum sermonem
translata, in hoc libro tanquam in sacrosancta
erit, ut omnium qui post hæc venturi sunt perpetuæ

C

CAPUT III.

De ecclesiarum ubique dedicationibus.

Post hæc votivum nobis ac desideratum specta-

D sunt, ut constet quam arduum sit ac minime procli-
ve, in antiquis scriptoribus interpretandis verum
ubique sensum assequi.

(90) Συναπολαύειν ἡμῖν τῶν ἰσων. Hunc locum
nec Musculus nec Christophorsonus intellexerunt.
Sic autem emendandus est : συναπολαύειν ἡμῖν εἰ
μὴ τῶν ἰσων, ἀπορροῆς, δ' οὐκ ὅμως, et post vocem
πρωταγευθέντων finiendum est caput. Non cujusvis
erat hunc locum emendare. Quamobrem ignoscen-
dum est Christophorsono et Musculo, qui veram
hujus loci emendationem non viderunt. Rufinus
quidem ita videtur legisse, prout emendavimus.
Sic enim vertit : « Sed cuncti mortales tyrannicæ
quæ præterierat crudelitatis horrore, etiam si non-
dum fide, votis tamen quæ nostra sunt amplecten-

culum præbatur, dedicationum scilicet festivitas per singulas urbes, et oratoriorum recens structorum consecrationes. Ad hæc episcoporum conventus; peregrinorum ab externis et procul dissitis regionibus concursus; populorum mutua inter se charitas ac benevolentia, cum membra corporis Christi in unam compagem coalescerent. Itaque juxta propheticum oraculum quo ea quæ ventura erant sub arcana quadam imagine prædicebantur⁶⁸: « Os aptabatur ossi, et junctura juncturæ. » Et **371** quæcunque alia idem propheticus sermo sub obscuris verborum involucris vere utique pronuntiavit. Una erat divini Spiritus virtus per universa commicans membra; una omnium anima; eadem alacritas fidei; unus omnium concentus, divinitatem hymnis celebrantibus. Jam vero antistitum absolutissimæ cæremoniæ, et accurata sacrificia sacerdotum, et divini quidam angustique Ecclesiæ ritus; hinc psalmos canentium et reliquas nobis divinitus traditas voces auscultantium: illinc divina et arcana obeuntium ministeria. Mystica quoque salutaris passionis symbola tradebantur. Denique omnis ætas et promiscua utriusque sexus multitudo, toto pectore precationibus et gratiarum actionibus incumbens, cum summa animorum lætitia Deum honorum auctorem venerabatur. Sed et Ecclesiarum antistites quotquot aderant, panegyricas habebant orationes; et quantum quisque ingenio poterat, conventum laudibus extollere studebant.

CAPUT IV.

Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum.

Atque aliquis vir mediocri meriti qui hujusmodi orationem composuerat, in medium progressus, præsentibus ut in ecclesiastico conventu plurimis pastoribus, et decore ac placide auscultantibus: ad unum ex illis conversus facile omnium principem, Deoque acceptissimum episcopum, cujus studio templum illud in urbe Tyro erat exstructum, omnium quæ in Phœnice sunt longe pulcherrimum, ita verba fecit:

⁶⁸ Ezech. xxxvii, 7.

tes. » Quæ verba licet a sensu Eusebii longius recedant, aliquid tamen adhuc vestigium veræ lectionis retinent.

(91) *Εἰς μὲν... ἀρμονίας ἐνωσις.* Editi antea ἐνωσιν. Rectius in codicibus nostris Maz, Med. et Sav. legitur ἐς μίαν συνιδόντων ἀρμονίαν ἐνωσις, ut edimus. In Fuk. etiam legitur ἀρμονίαν.

(92) *Θεολογίας ὕμνος.* Langus vertit: *Hymnus unus divinitatem Verbi Dei concentu pulcherrimo celebrans.* Sed rectius Musculus et Christophorus, et ante eos Rufinus divinitatem simpliciter verterunt, non addito Verbi nomine. Nam θεολογία apud Eusebium pro Dei laudatione sumi solet, et θεολογεῖν pro eo quod est Deum laudare.

(93) *Ὡς δὲ μὲν ψαλμοῖς.* Male Christophorus vertit: *Et decori Ecclesiæ ritus interdum psalmorum cantu, et cæteris hymnorum divinitus nobis traditorum recitationibus, nonnunquam divinis et mysticis ministeriis exsequendis.* Longe rectius Rufinus, cujus interpretatio commentarii vicem præstat. « Jam vero ingens in sacerdotiis et ministeriis, atque in omnibus quæ ad religionis obser-

vationem pertinent, gratia refulgebat. Adstabant hic psallentium chori; juvenes et virgines, senes cum junioribus laudabant nomen Domini. Hic mystica ministeria ordinatis et dispositis vicibus agebantur. » Ὡς δὲ μὲν igitur designat populum fidelium, qui in ecclesia psalmos canebat, et sacras lectiones auscultabat. Quod declarant voces illæ φωνῶν ἀκρόασις, quæ nonnisi de laicis intelligi possunt. Ὡς δὲ vero designat sacerdotes, qui mysticas cæremonias peragebant.

(94) *Σωτηρίου τε ἦν πάθος ἀπόρρητα σύμβολα.* Baptismum intelligit, quod est symbolum Dominicæ passionis. Rufinus in capite 9 lib. ix *De Constantino*: « Nondum tamen, ut est solenne nostris initiari, signum Dominicæ passionis acceperat. » In baptismo enim morimur et consopelimum cum Christo; et mox resurgimus in eodem Christo per fidem, ut ait Apostolus in Epistola ad Colossenses. Hilarius in libro i *De Trinitate*: « Cujus morti consopelimum in baptismo: ut in eternitatis vitam rediremus, dum regeneratio ad vitam mors esset ex vita, et morientes vitæ, immortalitati renascemur; ipso pro nobis ex immortalitate moriente, ut

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

C. Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν πραγμάτων φαιδρότητι. (Nic. H. E. vii, 40).

Καί τις ἐν μέσῳ παρελθὼν τῶν μετρίως ἐπιεικῶν, λόγου σύνταξιν πεποιημένος, ὡς ἐν Ἐκκλησίας ἀθροίσματι πλείστον ἐπιπαρόντων ποιμένων, ἐν ἡσυχίᾳ καὶ κόσμῳ τὴν ἀκρόασιν παρεχομένων, ἐνδὸς εἰς πρόσωπον τὰ πάντα ἀρίστου καὶ θεοφιλοῦς ἐπισκόπου, οὗ διὰ σπουδῆς ὁ μάλιστα τῶν ἀμφὶ τὸ Φοινίκων ἔθνος διαπρέπων ἐν Τύρῳ νεῶς φιλοτίμως ἐπεσκεύαστο, τοιοῦδε παρέσχε λόγον.

vantiam pertinent, gratia refulgebat. Adstabant hic psallentium chori; juvenes et virgines, senes cum junioribus laudabant nomen Domini. Hic mystica ministeria ordinatis et dispositis vicibus agebantur. » Ὡς δὲ μὲν igitur designat populum fidelium, qui in ecclesia psalmos canebat, et sacras lectiones auscultabat. Quod declarant voces illæ φωνῶν ἀκρόασις, quæ nonnisi de laicis intelligi possunt. Ὡς δὲ vero designat sacerdotes, qui mysticas cæremonias peragebant.

(94) *Σωτηρίου τε ἦν πάθος ἀπόρρητα σύμβολα.* Baptismum intelligit, quod est symbolum Dominicæ passionis. Rufinus in capite 9 lib. ix *De Constantino*: « Nondum tamen, ut est solenne nostris initiari, signum Dominicæ passionis acceperat. » In baptismo enim morimur et consopelimum cum Christo; et mox resurgimus in eodem Christo per fidem, ut ait Apostolus in Epistola ad Colossenses. Hilarius in libro i *De Trinitate*: « Cujus morti consopelimum in baptismo: ut in eternitatis vitam rediremus, dum regeneratio ad vitam mors esset ex vita, et morientes vitæ, immortalitati renascemur; ipso pro nobis ex immortalitate moriente, ut

† *Πανηγυρικός ἐπὶ τῇ τῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομῇ*, A † *Oratio panegyrica de ædificatione ecclesiarum, Paulinῷ Tyriorum ἐπισκόπῳ προσπεποιημένος.*

Ἦ φίλοι Θεοῦ καὶ ἱερεῖς, οἱ τὸν ἅγιον ποδῆρη, καὶ τὸν οὐράνιον τῆς δόξης στέφανον, τό τε χρῆμα τὸ ἔνθεον, καὶ τὴν ἱερατικὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος στολὴν περιβεβλημένοι, σύ τε, ὦ νέου ἁγίου νεῷ Θεοῦ σεμνολόγημα, γεραρχᾷ μὲν φρονήσει παρὰ Θεοῦ τετιμημένα, νέας δὲ καὶ ἀκμαζούσης ἀρετῆς ἔργα πολυτελῆ καὶ πράξεις ἐπιδεδειγμένε, ὧ τὸν ἐπὶ γῆς οἶκον αὐτὸς ὁ τὸν σύμπαντα κόσμον περιέχων Θεὸς δείμασθαι καὶ ἀνανεοῦν Χριστῷ τῷ μονογενεῖ καὶ πρωτογενεῖ αὐτοῦ Λόγῳ, τῇ τε ἁγίᾳ καὶ θεοπροπέῃ τούτου νόμφῃ, γέρας ἐξαίρετον δεδωρηται (95)· εἴτε τις νέον σε Βεσελεὴλ, θείας ἀρχιτέκτονα σκηνῆς ἐθέλοι καλεῖν, εἴτε Σολομῶνα, κρινῆς καὶ πολλῷ κρείττονος Ἱερουσαλὴμ βασιλεῖα, εἴτε καὶ νέον Ζοροβάβελ, τὴν πολὺ κρείττονα δόξαν τῆς προτέρας τῷ νεῷ τοῦ Θεοῦ περιτιθέντα· ἀλλὰ καὶ ὑμεῖς, ὦ τῆς ἱερᾶς ἀγέλης Χριστοῦ θρέμματα, λόγων ἀγαθῶν ἐστία, σωφροσύνης παιδευτήριον, καὶ θεοσεβείας σεμνὸν καὶ θεοσεβὲς ἀκροατήριον (96)· πάλαι μὲν ἡμῖν τὰς παρὰ δόξους θεοσημείας, καὶ τῶν τοῦ Κυρίου θαυμάτων τὰς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας, διὰ θεῶν ἀναγνωσμάτων ἀκοῇ παραδεχομένοις, ὕμνους εἰς Θεὸν καὶ ψδὰς ἀναπέμπειν ἐξῆν, λέγειν παιδευομένοις· «Ὁ Θεός, ἐν τοῖς ὣσιν ἡμῶν ἡκούσαμεν· οἱ πατέρες ἡμῶν ἀνήγγειλαν ἡμῖν ἔργον ὃ εἰργάσω ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῶν, ἐν ἡμέραις ἀρχαῖαις. » Ἀλλὰ νῦν γε οὐκέτι ἀκοαῖς οὐδὲ λόγων φήμαις τὸν βραχίονα τὸν ὑψηλὸν, τὴν τε οὐράνιον δεξιάν τοῦ παναγάρχου καὶ παμβασιλέως ἡμῶν Θεοῦ παραλαμβάνουσιν, ἔργοις δ', ὡς ἔπος εἰπεῖν, καὶ αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς τὰ πάλαι μνήμη παραδεδομένα πιστὰ καὶ ἀληθῆ καθορωμένοις, δεύτερον ὕμνον ἐπινίκιον ἄρεσιν ἀναμέλπειν, ἐναργῶς τε ἀναφωνεῖν καὶ λέγειν· «Καθάπερ ἡκούσαμεν, οὕτως καὶ εἶδομεν, ἐν πόλει Κυρίου τῶν δυνάμεων, ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. » Ποῖα δὲ πόλει, ἣ τῇδε τῇ νεοπαγεῖ καὶ θεοτεύκτῳ; ἥτις ἐστὶν Ἐκκλησία Θεοῦ ζώντος, στῦλος καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας· περὶ ἧς καὶ ἄλλο τι θεῶν λόγιον ὧδε πως εὐαγγελίζεται· «Δεδοξαμένα ἐλαλήθη περὶ σοῦ, ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ. » ἐφ' ἣν τοῦ παναγάρχου συγχροτήσαντος ἡμᾶς Θεοῦ διὰ τῆς τοῦ Μονογενοῦς αὐτοῦ χάριτος, τῶν ἀνακεκλημένων ἕκαστος ὑμνεῖτω μονοουχίβοῶν καὶ λέγων· «Εὐφράνθην ἐπὶ τοῖς εἰρηκόσι μοι, εἰς οἶκον Κυρίου πορευσόμεθα. » Καί· «Κύριε, ἡγάπησα εὐπρέπειαν οἴκου σου, καὶ τόπον σκηνώματος δόξης σου. » Καὶ μὴ μόνον γε ὁ καθείς (97),

⁹⁵ Psal. XLIII, 2. ⁹⁶ Psal. XLVII, 9. ⁹⁷ Psal. LXXXVI, 3. ⁹⁸ Psal. CXXI, 1.

ad immortalitatem una cum eo excitaremur ex morte. » Ferrandus diaconus in epistola ad Fulgentium *De baptismo Æthiopiis* : « Hora exoptata cunctis advenerat, in qua populus acquisitionis, Redemptori suo per baptismum consepultus, vitam veterem poneret et novam resurrectionis fidem innovatus assumeret. »

(95) *Γέρας ἐξαίρετον δεδωρηται.* Christophorsonus hæc verba ita accepit, quasi sensus sit ædem illam a Paulino fabricatam esse γέρας ἐξαίρετον τῷ Χριστῷ καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ego vero alium horum ver-

borum sensum esse existimo; Deum scilicet hanc ædificatam a Paulino concessisse, ut ædem in terris Christo et Ecclesiæ fabricaret ac renovaret. Eundem quoque sensum secutus est Musculus.

(96) *Θεοσεβὲς ἀκροατήριον.* Non dubito quin Eusebius scripserit θεοπροπέες. Ineptum enim esset dicere, θεοσεβείας θεοσεβὲς ἀκροατήριον.

(97) *Ὁ καθείς.* Barbara vox pro εἰς ἕκαστος. Quod cum non animadvertisset Musculus, ineptissime vertit « qui sedet. »

gloriæ tuæ⁶⁷. » Nec solum unusquisque, sed simul omnes uno spiritu unoque animorum consensu venerabundi acclamemus in hunc modum : « Magnus Dominus et laudabilis nimis, in civitate Dei nostri, in monte sancto ejus⁶⁸. » Nam et ipse vere magnus est, et magna domus ejus : sublimis, ampla et speciosa præ filiis hominum. Magnus Dominus qui facit mirabilia solus : Magnus qui facit magna et quæ investigari non possunt, et gloriosa ac stupenda, quorum non est numerus. Magnus **373** qui commutat momenta ac tempora ; qui reges exauctorat atque constituit : « Suscitans a terra inopem, et de stercore erigens pauperem⁶⁹. » Deturbavit potentes ex solio, et a terra exaltavit humiles : esurientes implevit bonis, et brachia superbiorum contrivit⁷⁰. » Atque ita non solum apud fideles, verum etiam apud infideles, earum rerum quæ olim gestæ dicuntur fidem confirmavit. Vere miraculorum opifex, magnorum operum perpetrator, universorum Dominus, totius mundi conditor, omnipotens, optimus, maximus, unus ac solus Deus. Cui novum canticum canamus ; obedientes ei qui facit mirabilia solus, quoniam in sæculum misericordia ejus : qui percussit reges magnos, et occidit reges fortes, quoniam in sæculum misericordia ejus : quia in humilitate nostra Dominus memor fuit nostri, et redemit nos ab inimicis nostris⁷¹. » Ac Deum quidem omnium Patrem his laudibus celebrare nunquam cessemus. Illum vero qui secundus auctor bonorum nobis exstitit ; qui nos ad Dei notitiam informavit veramque religionem edocuit ; qui impios destruxit et tyrannos occidit ; qui sæculi mores correxit : qui nos denique cum deplorati essemus servavit : Jesum scilicet pariter venerantes in ore semper habeamus. Solus enim ille et unicus, utpote optimi maximi Patris optimus maximus Filius, cum paternæ clementiæ obsecutus, naturam nostram, qui in altissimo corruptionis gurgite jacebamus, libentissime induisset ; velut præstantissimus quidam medicus ægrorum saluti consulens, morbum inspexit ; tetra atque horrida ulcera contrectavit ; et ex alienis calamitatibus sibi ipsi proprium dolorem paravit : nosque non modo ægruantes, et gravissimis ac putridis ulceribus oppressos ; sed vita penitus destitutos ipse per se ex profundo mortis barathro eripuit ac servavit. Nulli

⁶⁷ Psal. xxv, 8.⁶⁸ Psal. xlvii, 2.⁶⁹ Psal. cxii, 7.⁷⁰ Luc. i, 52, 53.⁷¹ Psal. cxxxv, 4, 17, 23.

(98) Ἀνυψῶν πένητα. Sic habet vulgata editio Psalmo cxii ; sed nostri codd. Maz., Med. et Fuk. præferunt ἀνιστῶν πένητα.

(99) Δεύτερον αἰτίον. In codice Medicæo hoc scholion ad marginem ascriptum est : Κακῶς κἀνταῦθα θεολογεῖς, Εὐσέβιε, περὶ τοῦ συνανάγκου καὶ συναἰδίου, καὶ συμποιητοῦ τῶν ὅλων Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ· δεύτερον αὐτὸν ἀποκαλῶν αἰτίον τῶν ἀγαθῶν, συναἰτίον ἔντα καὶ συνδημιουργὸν τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων, καὶ ὁμοούσιον. In codice quoque Mazarino scholion recentiore manu appositum est, quo Eusebius similiter reprehenditur, qui Filium Patri subjecerit et secundum ei locum attribuerit : Τί ταῦτ', ἄνθρωπε, ἐπὶ κακῶ τῆς σαυτοῦ θεολογεῖς κεφαλῆς· τὸν δόξῃ καὶ δυνάμει καὶ οὐσίᾳ κατὰ πάντα ὁμοῖον τῷ Πατρὶ ὑπο-

ἀλλά καὶ οἱ πάντες ἀθρόως ἐν πνεύματι καὶ μετ' ὕψι γεραιρόντες ἀνευφημῶμεν, « Μέγας Κύριος, » ἐπιλέγοντες, « καὶ αἰνετὸς σφόδρα, ἐν πόλει τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἐν ὄρει ἁγίῳ αὐτοῦ. » Καὶ γὰρ οὐν μέγας ὡς ἀληθῶς καὶ μέγας ὁ οἶκος αὐτοῦ, ὕψιγός, καὶ ἐπιμήκης, καὶ ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων· μέγας ὁ Κύριος ὁ ποιῶν θαυμάσια μόνος· μέγας ὁ ποιῶν μεγάλα καὶ ἀνεξιχνίαστα, ἐνδοξά τε καὶ ἐξαίσια, ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς· μέγας ὁ ἀλλοιῶν καιροὺς καὶ χρόνους, μεθιστῶν βασιλεῖς καὶ καθιστῶν, ἐγείρων ἀπὸ γῆς πτωχὸν, καὶ ἀπὸ κοπρίας ἀνυψῶν πένητα (98). Καθεῖλε δυνάστας ἀπὸ θρόνων, καὶ ὕψωσε ταπεινοὺς ἀπὸ γῆς· πεινῶντας ἐνέπλησεν ἀγαθῶν, καὶ βραχίονας ὑπερηφάνων συνέτριψεν· οὐ πιστοῖς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπίστοις, τῶν παλαιῶν διηγημάτων τὴν μνήμην πιστωσάμενος, ὁ θαυματουργὸς, ὁ μεγαλουργός, ὁ τῶν ὅλων δεσπότης, ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου δημιουργός, ὁ παντοκράτωρ, ὁ πανάγαθος, ὁ εἰς καὶ μόνος Θεός, ᾧ τὸ καινὸν ἄσμα μέλωμεν, προσυπακούοντες τῷ ποιῶντι θαυμάσια μόνῳ, ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ· τῷ πατάξαντι βασιλεῖς μεγάλους καὶ ἀποκτείναντι βασιλεῖς κραταίους, ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ, ὅτι ἐν τῇ ταπεινώσει ἡμῶν ἐμνήσθη ἡμῶν ὁ Κύριος, καὶ ἐλυτρώσατο ἡμᾶς ἐκ τῶν ἐχθρῶν ἡμῶν. Καὶ τὸν μὲν τῶν ὅλων Πατέρα τούτοις ἀνευφημοῦντες, μὴ ποτε διαλείποιμεν· τὸν δὲ τῶν ἀγαθῶν ἡμῖν δευτέρον αἰτίον (99), τὸν τῆς θεογνωσίας εἰσηγητὴν, τὸν τῆς ἀληθοῦς θεοσεβείας διδάσκαλον, τὸν τῶν ἀσέδων ὁλετήρα, τὸν τυραννοκτόνον, τὸν τοῦ βίου διορθωτὴν, τὸν ἡμῶν τῶν ἀπεγνωσμένων Σωτῆρα Ἰησοῦν, ἀνὰ στόμα φέροντες γεραίρωμεν· ὅτι δὴ μόνος οἶα παναγάθου Πατρὸς μονώτατος ὑπάρχων πανάγαθος Παῖς, γνώμη τῆς πατρικῆς φιλανθρωπίας, τῶν ἐν φθορᾷ κάτω που κειμένων ἡμῶν εὖ μάλα προθύμως ὑποδύς τὴν φύσιν, οἶα τις Ιατρῶν ἄριστος, τῆς τῶν καμνόντων (1) ἐνεκεν σωτηρίας, ὁρᾷ μὲν δεινὰ, θιγγάνει δ' ἀηδέων, ἐπ' ἄλλοτρίῃσι τε συμφορῇσιν ἰδίας καρποῦται· λύπας, οὐ νοσοῦντας αὐτὸ μόνον, οὐδ' ἔλκεσι δεινοῖς καὶ σεσηπόσιν ἥδῃ τραύμασι πιεζομένους, ἀλλὰ καὶ ἐν νεκροῖς κειμένους ἡμᾶς ἐξ αὐτῶν μυχῶν τοῦ θανάτου αὐτὸς ἐαυτῷ διεσώσατο, ὅτι μὴδὲ ἄλλω τῷ τῶν κατ' οὐρανὸν τοσοῦτον παρῆν Ισχυρός, ὡς τῇ τῶν τοσοῦτων ἀβλαβῶς διακονήσασθαι σωτηρίᾳ. Μόνος δ' οὖν καὶ τῆς ἡμῶν αὐτῶν βαρυσπαθοῦς φθορᾶς ἐφαψάμενος, μόνος τοὺς ἡμετέρους ἀνατλάς πόνοους, μόνος τὰ

διδάξων καὶ ὑποτιθεῖς, καὶ τὰ δευτερεῖα τοῦ Πατρὸς ἀπονέμων· ἐναντία φρονῶν καὶ γράφων τοῖς ὁμοῦσιον τῷ Πατρὶ τὸν Υἱὸν δογματίζουσιν ἁγίοις πατέραςιν· ὧν συνήγορος ἦς, εἰ μὴ προφανῶς ψεύδονται οἱ τὰς πράξεις συγγράφαντες αὐτῶν. Id est : « Cur huiusmodi de Christo sermones in perniciem capitis tui profers, o homo, eum qui gloria, virtute ac substantia undequaque similis est Patri, subiciens ac supponens, et secundum a Patre locum ei attribuens. In quo contraria sentis ac scribis sanctissimis Patribus, qui consubstantialiam esse Filium pronuntiarunt. Quorum sententiæ tu quoque subscripsisti, nisi palam mentiuntur qui acta illorum memoriæ prodiderunt. »

(1) Τῆς τῶν καμνόντων. Iambici sunt versu.

πρόστιμα τῶν ἡμετέρων ἀσθεμάτων περιέμενος, οὐχ ἡμιθνήτας, ἀλλὰ καὶ πᾶμπαν ἐν μνήμασι καὶ τάφοις, μυσαροὺς ἤδη καὶ ὀδωδότες ἀναλαδὼν, πάλαι τε καὶ νῦν σπουδῇ τῇ φιλανθρώπῳ, παρὰ πᾶσαν τὴν οὐτινοσοῦν ἡμῶν τε αὐτῶν ἐλπίδα, σώζει τε καὶ τῶν τοῦ Πατρὸς ἀγαθῶν ἀφθονίαν μεταδίδωσιν, ὁ ζωοποιός, ὁ φωταγωγός, ὁ μέγας ἡμῶν ἱατρός, καὶ Βασιλεὺς, καὶ Κύριος, ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ. Ἀλλὰ τότε μὲν (2) ἅπαξ ἐν νυκτὶ ζοφερᾷ καὶ σκότῳ βαθεῖ, δαιμόνων ἀλιτηρίων πλάναις, καὶ θεομισῶν πνευμάτων ἐνεργείαις πᾶν τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος κατορωρυγμένον, αὐτὸ μόνον ἐπιφανεῖς (3), ὡς ἂν κηροῦ διατακέντος ταῖς αὐτοῦ βολαῖς τοῦ φωτός, τὰς πολυδέτους τῶν ἀσθεμάτων ἡμῶν σειρὰς διελύσασιν. Νῦν δ' ἐπὶ τῇ τοσαύτῃ χάριτι καὶ εὐεργεσίᾳ, τοῦ μισοκάλου φθόνου καὶ φιλοπληροῦ δαίμονος μονονουχὶ διαβόηγνυμένου, καὶ πάσας αὐτοῦ τὰς θανατοποιοὺς καθ' ἡμῶν ἐπιστρατεύοντος δυνάμεις, καὶ τὰ μὲν πρῶτα, κυνὸς δίκην λυττώντος, τοὺς ὀδόντας ἐπὶ τοὺς ἀφιεμένους κατ' αὐτοῦ λήθους προσαράττοντος, καὶ τὸν κατὰ τῶν ἀμυνομένων θυμὸν ἐπὶ τὰ ἄψυχα βλήματ' καθιέντος, τοῖς τῶν προσευκτηρίων λίθοις καὶ ταῖς τῶν οἰκῶν ἀψύχοις ὕλαις τὴν θηριώδη μανίαν ἐπερείσαντος, ἐρημίαν τε, ὡς γε δὴ αὐτὸς ἑαυτῷ ᾤετο, τῶν ἐκκλησιῶν ἀπεργασμένου, εἶτα δὲ δεινὰ συρίγματα καὶ τὰς ὀφιδεῖς αὐτοῦ φωνάς, τότε μὲν ἀσεδῶν τυράννων ἀπειλαῖς, τότε δὲ βλασφημίαις δυσσεδῶν ἀρχόντων διατάξιν ἀφιέντος, καὶ προσέτι τὸν αὐτοῦ θάνατον ἐξερευγομένου, καὶ τοῖς κώδεσι καὶ ψυχοφθόροις δηλητηρίοις, τὰς ἀλίσκομένας πρὸς αὐτοῦ ψυχὰς φαρμάκτοντος, καὶ μονονουχὶ νεκροῦντος ταῖς τῶν νεκρῶν εἰδύλων νεκροποιοῖς θυσίαις, πάντα τε ἀνθρωπόμορφον θῆρα, καὶ πάντα τρόπον ἄγριον καθ' ἡμῶν ὑποσαλειόντος, αὐθις ἐξ ὑπαρχῆς ὁ τῆς μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος (4), ὁ μέγας ἀρχιστράτηγος τοῦ Θεοῦ, μετὰ τὴν αὐτάρκη διαγυμνασίαν, ἣν οἱ μέγιστοι τῆς αὐτοῦ βασιλείας στρατιῶται διὰ τῆς πρὸς ἅπαντα ὑπομονῆς καὶ καρτερίας ἐνεδεῖξαντο, ἀθρόως οὕτως φανεῖς, τὰ μὲν ἐχθρὰ καὶ πολέμια εἰς ἀφανὲς καὶ τὸ μηδὲν κατεστήσαντο, ὡς μηδὲ πώποτε ὀνομάσθαι δοκεῖν· τὰ δ' αὐτῷ φίλα καὶ οἰκεῖα, δόξης ἐπέκεινα παρὰ πᾶσιν οὐκ ἀνθρώποις μόνον, ἀλλ' ἤδη καὶ δυνάμειν οὐράνιοις, ἡλίῳ τε καὶ σελήνῃ καὶ ἀστροῖς

¹ I. a. LIII, 2. seq.

qui sequuntur, ex aliquo poeta tragico desumpti:

Τῆς τῶν καμόντων εἵνεκεν σωτηρίας.
Ὅρα τὰ δεινὰ, θιγγάνει δ' ἀηδέων.
Ἄλλοτρίοις τε συμφορῇσιν ἰδίας
καρποῦται λύπας.

Qui versus sine dubio elegantissimi sunt, et Æschylum aut Sophoclem redolent. Expungendi tamen ex hoc loco mihi videntur, quippe qui sensum turbent. Ad postremum autem illum versum alludit Gregorius Naz. in oratione I, pag. 12, cum ait: Εἴτα οἱ μὲν τῶν σωμάτων θεραπευταί, πόνους τε καὶ ἀγρυπνίας καὶ φροντίδας ἅς ἴσμεν ἐξουσίαν, καὶ τὸ ἐπ' ἄλλοτρίαις συμφοραῖς ἰδίας καρποῦσθαι λύπας, ὡς ἐφη τις τῶν παρ' ἐκείνοισι σοφῶν. Ad quem locum Elias Cretenensis notat verba hæc esse Hippocratis, quem Gregorius Nazianzenus sapientis cujusdam nomine designat.

(2) Ἀλλὰ τότε μὲν. Proxime ante hæc verba

A quippe alteri cœlestium potestatum tantum roboris suppetebat, ut tot hominum salutem sine ulla noxa administrare posset. Sed ipse solus cum miserriam corruptionem nostram attigisset, et labores doloresque nostros solus tolerasset, et pœnam impietatum nostrarum solus in se suscepisset¹, non jam semivivos, verum in monumentis ac sepulcris fœtidos gravemque odorem spirantes restituit; et proluxa erga nos benevolentia **374** nunc et olim præter omnium nostrum spem atque expectationem servat; Patrisque sui nobis felicitatem liberaliter impertit. Ille vitæ, ille lucis auctor; ille magnus medicus; ille rex ac Dominus noster; ille denique Christus Dei. Et tunc quidem cum universum genus humanum fraudibus detestandorum dæmonum et B malignis Deo invisorum spirituum operationibus, in obscura nocte ac densissimis tenebris demersum jaceret, semel ipse suam duntaxat præsentiam exhibens, lucis suæ radiis multiplices impietatum nostrarum nexus instar ceræ liquefactos dissolvit. Nunc vero cum ob tantam gratiam tantumque beneficium, invidus dæmon improbitatis fautor et virtutis omnis inimicus tantum non disrumperetur, omnesque suas lethiferas copias adversus nos concitaret; æ principio quidem instar rabidi canis qui projectos in se lapides dentibus appetit, et furorem quo adversus jacentes ipsos accenditur, in tela anima carentia effundit, in oratoriorum saxa et in matriciam ædificiorum sensus omnis expertem belluinam rabiem convertisset, et vastitatem, ut ipse quidem rebatur, intulisset Ecclesiis: postmodum vero dirasibila ac serpentinas voces nunc per terribiles impiorum tyrannorum minas, nunc per impia scelerorum præsidum decreta emitteret, et mortis suæ virus insuper effunderet, et pestifero ac lethali veneno animas a se captas inficeret, easque per mortifera mortuorum simulacrorum sacrificia traheret ad mortem; cum denique cunctos qui sub hominum forma belluinam crudelitatem tegebant, et ingenio fero atque immani præditi erant, adversus nos commoveret; rursus ille magni consilii Angelus, magnus magister militum Dei, post idoneam exercitationem ac peritiam, quam fortissimi regni ipsius

D dixerat πάλαι καὶ νῦν. Itaque primum hic exsequitur quid olim fecerit Christus pro hominum salute. Postea vero narrare incipit ea quæ nuper patravrat miracula.

(3) Vulg. αὐτὸς μόνος ἐπιφανεῖς. Scribendum est αὐτὸ μόνον, ut est in codicib. Med., Fek. et Maz., quem sensum in versione mea expresseram, antequam codices illos nactus fuisset. Αὐτὸ μόνον, idem est ac « solummodo, » qua locutione utitur Eusebius pene omnibus paginis. Ait igitur Eusebius Christum olim quidem solo adventu et incarnatione sua homines qui captivi a dæmonibus tenebantur, servitutis iugo liberasse.

(4) Μεγάλης βουλῆς Ἄγγελος. In codice Mediceo scholion huiusmodi ascriptum est ad hæc verba: Κακῶς καὶ ἀθέως βλασφημεῖ, ἀρχιστράτηγον ἀποκαλῶν μέγαν, τοῦ Σωτῆρα Χριστοῦ καὶ Θεοῦ.

milites durissima quæque constanter sustinendo declaraverant; repente apparens, cunctos quidem inimicos hostesque delevit et ad nihilum redegit, adeo ut ne nominati quidem unquam fuisse videantur. Amicos vero et familiares suos, apud omnes non mortales modo, verum etiam coelestes potestates, solem quoque, lunam ac reliqua sidera, cælumque ac mundum universum, supra omnem gloriam evexit. Adeo ut, quod nunquam antea contigerat, summi imperatores **375** honoris illius quem Dei beneficio acceperunt sibi consueci, jam in mortuorum simulacrorum faciem conspuant, et profanos dæmonum ritus conculcent, ac vetustum errorem a majoribus traditum irrideant, unum vero ac solum Deum cum erga omnes tum in seipsos maxime beneficium agnoscant; et Christum Dei Filium universorum regem esse profiteantur; eum Servatorem in edictis suis prædicent; ejusque res præclare gestas et victorias de impiis partas, in media urbe quæ omnium toto orbe civitatum regina est, regalibus apicibus ad perpetuam posteritatis memoriam præscribant. Adeo ut Servator noster Jesus Christus, solus ex omnibus qui ab omni ævo unquam exstiterunt, ab ipsis orbis terrarum summis principibus non ut rex vulgaris ex hominibus factus prædicetur, sed tanquam summi omnium Dei naturalis Filius, ac per se Deus adoretur: atque id jure merito. Quis enim ex omnibus qui unquam fuerunt regibus, ad tantum virtutis ac potentiae culmen evectus est, ut omnium mortalium aures atque linguas appellatione sui nominis imple-ret? Quis ex regibus leges adeo plas ac modestas constituit, utque ab ultimis oris ad extremos usque terrarum fines cunctis hominibus audientibus perpetuo legerentur, obtinuit? Quis ferarum gentium inimites et barbaros mores mitissimis atque humanissimis legibus abrogavit? Quis tot sæculorum spatio ab omnibus impugnatus, vim ac virtutem humana majorem ostendit, adeo ut in dies efflorescat, omnique subinde ævo adolescere videatur? Quis gentem quæ ne auditu quidem antehac cognita fuerat, non in obscuro aliquo terræ angulo, sed per omnem qui sub cælo est terrarum ambitum constituit? Quis milites suos pietatis armis ita mu-

καὶ τῷ σύμπαντι οὐρανῷ τε καὶ κόσμῳ προήγαγεν. ὥστε ἤδη, ὃ μηδὲ ἄλλοτε πω, τοὺς πάντων ἀνωτάτω βασιλέας, τῆς λελόγγασι παρ' αὐτοῦ τιμῆς συνησθη- μένους, νεκρῶν μὲν εἰδύλων καταπτύειν προσώποις, πατεῖν δ' ἄθεσμα δαιμόνων θέσμια, καὶ παλαιᾶς ἀπ' αὐ- τῆς πατροπαραδότου κατεγγελάειν, ἕνα δὲ μόνον θεῖον τὸν κοινὸν ἀπάντων καὶ ἑαυτῶν εὐεργέτην γνωρίζειν, Χριστὸν τε τοῦ Θεοῦ Παῖδα παμβασιλέα τῶν ὅλων ὁμολογεῖν, Σωτῆρά τε αὐτὸν ἐν στήλαις ἀναγορεύειν, ἀνεξαλείπτῳ μνήμῃ τὰ κατορθώματα καὶ τὰς κατὰ τῶν ἀσεβῶν αὐτοῦ νίκας, μέση τῇ βασιλευούσῃ τῶν ἐπὶ γῆς πόλει βασιλικῷ χαρακτήρῳ (5) προσεγγρά- φοντας· ὥστε μόνον τῶν ἐξ αἰῶνος Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ἡμῶν Σωτῆρα, καὶ πρὸς αὐτῶν τῶν ἐπὶ γῆς ἀνω- τάτω, οὐχ οἷα κοινὸν ἐξ ἀνθρώπων βασιλέα γενόμε- νον ὁμολογεῖσθαι, ἀλλ' οἷα τοῦ καθόλου Θεοῦ Παῖδα γνήσιον καὶ αὐτόθεον (6) προσκυνεῖσθαι, καὶ εἰκό- τως. Τίς γὰρ τῶν πώποτε βασιλέων τοσοῦτον ἀρε- τῆς ἠνέγκατο, ὥς πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων ἀκοὴν καὶ γλῶτταν ἐμπλήσαι τῆς αὐτοῦ προσηγο- ρίας (7); Τίς βασιλεὺς νόμους εὐσεβεῖς οὕτω καὶ σώφρονας διαταξάμενος, ἀπὸ περάτων γῆς καὶ εἰς ἄκρα τῆς ὅλης οἰκουμένης, εἰς ἐπήκοον ἔπασιν ἀν-θρώποις ἀναγινώσκεισθαι διαρκῶς ἐκράτουνεν; Τίς ἀνημέρων ἐθνῶν ἔθῃ βάρβαρα καὶ ἀνήμερα τοῖς ἡμέροις αὐτοῦ καὶ φιλάνθρωποτάτοις παρέλυσεν νό- μοις; Τίς αἰῶσιν ὅλοις ὑπὸ πάντων πολεμούμενος, τὴν ὑπὲρ ἀνθρώπων ἀρετὴν ἐπεδείξατο, ὥς ἀνθεῖν ὁσημέραι καὶ νεάζειν διὰ παντὸς τοῦ βίου; Τίς ἐθνος, τὸ μηδ' ἄκουσθὲν ἐξ αἰῶνος, οὐκ ἐν γωνίᾳ ποι γῆς λεληθὸς, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς ὑπ' ἡλίῳ ἰδρύσατο; Τίς εὐσεβείας ὅπλοις οὕτως ἐφράξατο τοὺς στρατιώτας, ὥς ἀδάμαντος τὰς ψυχὰς κραταιοτέρους ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους ἀγῶσι διαφαίνεσθαι; Τίς βασιλέων εἰς τοσοῦτον κρατεῖ, καὶ στρατηγεῖ γε μετὰ θάνα- τον, καὶ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἴσσησι, καὶ πάντα τό- πον καὶ χώραν καὶ πόλιν, Ἑλλάδα τε καὶ βάρβαρον, βασιλικῶν οἰκῶν αὐτοῦ πληροῖ, καὶ θεῶν ναῶν ἀφιερῶμασιν (8); Οἷα τὰδε τὰ τοῦδε τοῦ νεῷ περι- καλλῇ κοσμήματά τε καὶ ἀναθήματα· ἃ καὶ αὐτὰ σεμνὰ μὲν ὡς ἀληθῶς καὶ μεγάλα, ἐκπλήξεως τε καὶ θαύματος ἄξια, καὶ οἷα τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν βασι- λείας ἐναργῆ δείγματα (9), ὅτι καὶ νῦν αὐτὸς εἴπα

(5) *Βασιλικῷς χαρακτήρῳ*. Christophorsonus « majusculis litteris » vertit.

(6) *Καὶ αὐτόθεον*. Notandus est in primis hic locus, in quo Eusebius Christum vocat αὐτό-θεον, id est per se ac vere Deum. Hic enim unicus locus, meo quidem iudicio, sufficit ad repellendas omnes calumnias eorum, qui Eusebium nostrum Ariani dogmatis labe aspersum fuisse crediderunt. Sic etiam infra nominat hac pag. τοῦ παμβασιλέως καὶ πανηγερόντος, καὶ αὐτοῦ Θεοῦ λόγου. Est autem hac locutio Platonica. Nam ut Plato αὐτο-αγαθόν vocat quod est vere ac per se bonum, sic Eusebius αὐτόθεον dixit qui est vere ac per se Deus.

(7) *Τῆς αὐτοῦ προσηγορίας*. Christianorum nomen intelligit, per omnes ubique gentes fustum ac propagatum; nec solum Romanis, sed etiam barbaris cognitum. Quod si quis ipsum Christi nomen intelligere malit, equidem non magnopere repugnabo, paulo post enim subiicit Eusebius de Christianis:

quod quidem non faceret, si de ipsis antea locutus fuisset.

(8) *Θείων ναῶν ἀφιερῶμασιν*. Musculus vertit: « Divinorum templorum consecrationibus. » Christophorsonus vero interpretatur: « Divinis templis auguste consecratis. » Videtur tamen vox ἀφιέρωμα, non consecrationem templorum designare, sed potius donaria quæ Deo consecrantur. Idque confirmatur sequentibus Eusebii verbis. Sic enim subiit: οἷα τὰδε τὰ τοῦ νεῷ περικαλλῇ κοσμήματά τε καὶ ἀναθήματα. Certe si consecrationem intellexisset Eusebius, ἀφιέρωσιν dixisset, ut supra in cap. 5. Porro codd. Fulk. et Sav. uno verbo hic auctiores sunt. Sic enim habent: καὶ θεῶν ναῶν ἀφιερῶμασιν κοσμεῖ.

(9) *Σωτῆρος ἡμῶν βασιλείας δείγματα*. In codice Regio ad latus hujus lineæ apposita est hujusmodi nota ωρ. de qua nota abunde diximus in adnotationibus ad l. i. In cap. 16, lib. iv, eandem notam habet Regius codex ad illa verba Justinii appo-

καὶ ἐγενήθησαν, αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ ἐκτίσθησαν. Τί γὰρ καὶ ἐμελλε τοῦ παμβασιλέως καὶ πανηγεμόνος καὶ αὐτοῦ Θεοῦ Λόγου ἐνστήσεσθαι τῷ νεύματι; Σχολῆς τε λόγων (10) οἰκείας εἰς ἀκριθεῖ θεωρίαν τε καὶ ἐρμηνείαν τυγχάνει δέδμενα· οὐ μὴν ὅσα καὶ οἷα τὰ τῆς τῶν πεπονηκότων προθυμίας κέκριται παρ' αὐτῷ τῷ θεολογούμενῳ, τὸν ἐμψυχὸν πάντων ἡμῶν καθορῶντι ναὸν, καὶ τὸν ἐκ ζώντων λίθων καὶ βεθηκότων (11) οἶκον ἐποπτεύοντι, εὖ καὶ ἀσφαλῶς ἰδρυμένον ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν, ὄντος ἀκρογωνιαίου λίθου αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃν ἀπεδοχίμασαν μὲν οὐχ οἱ τῆς παλαιᾶς καὶ μὴκέτ' οὕσης ἐκείνης μόνον, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰσέτι· νῦν τῶν πολλῶν ἀνθρώπων οἰκοδομῆς, κακοὶ κακῶν ὄντες ἀρχιτέκτονες, δοκιμάσας δὲ ὁ Πατήρ καὶ τότε καὶ νῦν, εἰς κεφαλὴν γωνίας τῆςδε τῆς κοινῆς ἡμῶν Ἐκκλησίας ἰδρύσατο. Τοῦτον δὴ οὖν τὸν ἐξ ἡμῶν αὐτῶν ἐπεσευασμένον ζώντος Θεοῦ ζῶντα ναὸν (τὸ μέγιστον καὶ ἀληθεῖ λόγῳ (12) θεοπρεπὲς ἱερεῖόν φημι, οὗ τὰ ἐνδοτάτω ἄδута τοῖς πολλοῖς ἀθεώρητα καὶ ὄντως ἅγια καὶ τῶν ἁγίων ἅγια) τίς ἂν ἐποπτεύσας ἐξείπειν τολμήσειε; τίς δὲ κἂν εἰσχύει περιβόλων ἱερῶν εἶσω δυνάτης, ὅτι μὴ μόνος ὁ μέγας τῶν ὄλων ἀρχιερεὺς, ὃ μόνῳ θέμεις πάσης λογικῆς ψυχῆς τὰ ἀπρόβλητα διερευνᾶσθαι; Τάχα δὲ καὶ ἄλλῳ δευτερεύειν μετὰ τοῦτον ἐνὶ μόνῳ τῶν ἱσων ἐφικτὸν (13), τῷδε τῷ προκαθημένῳ τῆςδε τῆς στρατιᾶς ἡγεμόνι, ὃν αὐτὸς ὁ πρῶτος καὶ μέγας ἀρχιερεὺς δευτερείοις τῶν τῆςδε ἱερῶν τιμήσας, ποιμένα τῆς ὑμετέρας ἐκείνης ποίμνης, κλήρω καὶ κρίσει τοῦ Πατρὸς τὸν ὑμέτερον λαχόντα λαὸν, ὡς ἂν θεραπευτὴν καὶ ὑποφήτην αὐτὸς ἐαυτοῦ κατετάξατο, τὸν νέον Ἀαρὼν, ἡ Μελχισεδέκ, ἀρρωμοιωμένον τῷ Ἰϋῷ τοῦ Θεοῦ, μένοντά τε καὶ πρὸς αὐτοῦ τηρούμενον εἰς τὸ διτνεχὲς ταῖς κοιναῖς ἀπάντων ὡμῶν εὐχαῖς. Τοῦτω δὴ οὖν ἐξέστῳ μόνῳ μετὰ τὸν πρῶτον καὶ μέγιστον ἀρχιερέα, εἰ μὴ τὰ πρῶτα, τὰ δεύτερα γούν ὁμῶς ὄρν τε καὶ ἐπισκοπεῖν τῆς ἐνδοτάτω τῶν ὑμετέρων ψυχῶν θεωρίας, πείρα μὲν καὶ χρόνον μῆκει ἕκαστον ἀκριδῶς ἐξητακτότι, σπουδῇ τε τῇ αὐτοῦ καὶ ἐπιμελείᾳ τοὺς πάντας ὡμᾶς ἐν κόσμῳ καὶ λόγῳ τῷ κατ' εὐσέ-

¹⁰ Psal. xxxii, 9.

sitam : εἴτε γὰρ μὴ ἐντυχὼν τοῖς τοῦ Χριστοῦ διδάγμασι, etc.

(10) Σχολῆς τε λόγων. Scribendum puto σχολῆς δὲ λόγων. Nam cum antea præcesserit particula μὲν, ubi dicitur ἃ καὶ αὐτὰ σεμνά μὲν, etc., sequitur nunc æmula illius particula δέ, quod interpretes non viderunt.

(11) Καὶ βεθηκότων. Musculus vertit : « Domum ex vivis et crescentibus lapidibus structam. » Christophorosus autem interpretatur : « Ex vivis incedentibusque in terra lapidibus. » Ego ἃ ex vivis firmisque lapidibus » vertere malui. Neque enim intelligo quomodo probe fundata sit domus, si lapides incedunt. Eadem vox occurrit, infra pag. 386, ζώντας καὶ βεθηκόντας καὶ εὐπαγεῖς τῶν ψυχῶν λίθους. Sed in his lector quod maluerit eligit. Neque enim Christophorsoni interpretationem hic damno. Quod vero hæc verba τῷ θεολογούμενῳ de Christo accepit, omnino probare non possum. Nam Eusebius paulo post dicit Christum esse illum templi lapidem angularem. Igitur Deum Patrem hic intelligit, qui templi inspector sit. Hieronymus in caput ii Aggæi βεθη-

nivit, ut in concertationibus adversas hostes, quonvis adamante firmiores animos ostenderent ? Quis unquam rex usque adeo post obitum viribus valuit, exercitus duxit ; tropæa adversus hostes erexit ; omnia denique loca, regiones, urbes tui apud Græcos tum apud Barbaros, regalibus snis palatiis, et divinorum templorum fabricis consecratis implevit ? Cujusmodi sunt hæc templi hujus pulcherrima ornamenta atque donaria. Quæ ipsa quidem per se augusta profecto sunt ac magnifica, et stupore atque admiratione digna. Quippe quæ regni Servatoris nostri illustre specimen exhibeant. Siquidem nunc

376 quoque ipse dixit et facta sunt ; ipse mandavit et condita sunt ¹¹. » Quid enim obsistere poterat nutui ac voluntati Verbi omnium regis ac principis ac per se Dei ? Ad hoc vero ut accurate considerari singula exponique possint, peculiare otium et propriam orationem desiderant. Sed et peculiari otio opus fuerit, ut explicemus quæ et quanta exstitit alacritas eorum qui in hoc opere laborarunt ; quantique pretii ac ponderis illa sit apud ipsum quem celebramus Deum, qui animata omnium nostrum inspicit templa, et domum ex vivis firmatisque lapidibus structam perlustrat, super fundamento apostolorum et prophetarum probe ac firmiter stabilitam : cujus angularis lapis est ipse Jesus Christus, quem reprobarunt quidem non veteris illius quæ nunc esse desiit, verum etiam ejus quæ nunc cernitur multorum hominum fabricæ architecti, mali scilicet malorum operum fabri. Sed pater et olim et in præsentia probatum, caput anguli hujus omnium nostrum communis Ecclesiæ constituit. Hoc igitur ex nobis ipsis constructum viventis Dei vivum templum (maximum illud ac vere Deo dignum sacrarium intelligo, cujus intima adyta a conspectu vulgi remota sunt, ac vere sancta et Sancta sanctorum) quis cum intropexerit, efferre unquam audeat ? Imo quis est qui in sacrum ejus conceptum penetrare oculis possit, nisi ille maximus omnium Pontifex, cui soli jus fasque est cujuslibet animæ rationis præditiæ arcana scrutari ? Ac fortasse id etiam uni-

κότας λίθους ita vertit : « Neque enim putandum est Deum auro et gemmis ædificaturum Jerusalem, et non vivis lapidibus qui nunc voluntur super terram. »

(12) Ἀληθεῖ λόγῳ. Idem est ac ἀληθῶς. Musculus tamen et Christophorosus « vero Dei verbo » interpretati sunt, quod meo quidem judicio ineptissimum est.

(13) Ἐνὶ μόνῳ τῶν ἱσων ἐφικτόν. Post hæc verba asteriscus notatur in codice Med. et ad marginem ascriptum est, καὶ τοῦτο ἀσεβές. Omnino scholiastes qui hoc scholion ascripsit, existimasse videtur, Eusebium hic loqui de Christo : cum tamen de Paulino loquatur Tyriorum episcopo, quem ait secundum a Christo locum obtinere in regendis fidelibus. Hoc vero impietatis argui non potest, cum pontifices omnes imaginem Christi referant, ejusque in administranda Ecclesia vicem gerant. Fatendum est tamen, Eusebium nimis hic tribuisse Paulino, dum ei τὰ ἱσα, τὰ δευτερεῖα, tanquam æquali et collegæ Christi, ascribit, dum Melchisedechum vocat.

cuipiam alteri secundo a Christo loco concessum est; huic videlicet exercitus hujus doctori, quem primus ipse et maximus Pontifex, secundi post se loci sacerdotio in hoc sacrario decoratum, divini gregis vestri pastorem, sorte ac judicio Patris omnipotentis huic populo præfectum, utpote cultorem atque interpretem suum, constituit: novum Aaronem, et Melchisedecem, imaginem Filii Dei: qui in perpetuum manet, et communibus omnium vestrum votis ab eo conservatur. Huic igitur uni post primum illum et maximum pontificem, si non primas, at certe secundas partes obire liceat in inspicendis curandisque animarum vestrarum penetralibus: quippe qui tum multo usu et longo temporis spatio unumquemque vestrum accurate cognoverit, tum studio suo ac diligentia cunctos ad modestiam et pietatis doctrinam **377** informaverit: et qui præ cæteris omnibus earum rerum quas divina virtute perfecit, rationes reddere valet magnitudini operum respondentes. Ac primus quidem ille et maximus Pontifex noster, quæcunque Patrem facientem videt, eadem, inquit, simili modo facit et Filius⁷⁴. Hic vero tanquam in magistrum puros mentis oculos defixos habens: quæcunque ab eo fieri videt, instar exemplaris sibi proponens, eorum imagines quoad ejus fieri potest, ad similitudinem expressas effinxit. Nihil plane inferior Beseleel illo, quem Deus ipse spiritu sapientiæ et intelligentiæ omnisque ingeniosæ ac solertis peritiæ cum implevisset, cœlestium templi imaginum per adumbratas quasdam figuras fabrum atque artificem elegit. Ad eundem igitur modum hic noster totum Christum, qui Verbum, sapientia et lux est, in sua ipsius mente tanquam imaginem gestans: dici non potest quanta cum animi magnitudine, quam opulenta et prodiga mentis manu, quanta etiam omnium vestrum liberalitate, qui vestra in conferendis sumptibus magnificentia quasi cum illo certantes, ne ejus consilio inferiores ulla ex parte videremini ambitiosius contendistis: hoc magnificum Dei altissimi templum quod sub aspectum cadit, ad exemplum præstantioris illius templi quod cerni oculis non potest, quam fieri potuit simillimum fabricaverit. Et hunc quidem locum (de hoc enim ante omnia dicendum videtur) quem omnium sordium ac purgamentorum congerie inimici frandulenter aliohruerant, minime negligendum ratus: neque

⁷⁴ Joan. v, 19.

(14) *Ὁν αὐτὸς... κατηρτίσατο*. Intelligit fabricam Ecclesiæ Tyri tam spiritalem quam materiam: cujus formam ac rationem solum ait edere posse Paulinum, qui eam fabricam divina ope architectatus est.

(15) *Ναοῦ κατασκευῆς*. Beseleel arcam seu tabernaculum Dei fabricavit, non autem templum, ut legitur in Exodi cap. xxxviii. Templum igitur improprie sumit Eusebius pro tabernaculo. Eodem fere modo, quo in Actibus apostolorum templum Dianæ dicitur pro adicula.

(16) *Ἀγαλματοφορῶν*. Metaphora est a sacerdotibus gentilium, qui simulacra deorum humeris suis bajulabant, ut notavi ad lib. xxi Amm. Mar-

cellini, ubi de Juliano Imp. dicit: «Vehens licenter pro sacerdotibus sacra.» Eadem vox occurrit infra pag. 384.
(17) *Πρῶτον ἄθλον ἡγωνίζετο*. Alludit ad Herculis labores seu certamina.
(18) *Τοὺς παῖδας αὐθις*. Lego τοὺς παῖδας αὐτῆς, supple Ἐκκλησίας. Alioquin, nisi ita scripseris, bis in eadem periodo repetitur vox αὐθις.
(19) *Ἐχθρὸν καὶ ἐκδικητὴν*. Verba sunt ex psalmo viii Davidis, ubi hodie legitur, «ut destruas inimicum et ultorem.» Vetus versio Gallicana habebat, «ut destruas inimicum et defensorem,» teste Sulpicio in *Vita Martini*.
(20) *Καὶ νῦν οὐκ εἰσὶν*. Imitatur Eusebius iocum

B

C

D

ἦσαν· εἰς βραχὺ δὲ ταρίζαντες καὶ παραχθέντες, εἶθ' ὑποσχόντες τιμωρίαν οὐ μεμπτην τῇ δίκῃ, ἐκ-
τοὺς καὶ φίλους καὶ οἰκούς, ἄρδην ἀναστάτους κατ-
έστησαν· ὡς τὰς πάλαι στήλαις ἱεραῖς καταγραφείσας
προῤῥήσεις, ἔργοις πιστὰς ὁμολογεῖσθαι, δι' ὧν τὰ τε
ἄλλα ὁ θεὸς ἐπαληθεύει λόγος, ἀτὰρ καὶ τάδε περὶ
αὐτῶν ἀποφαινόμενος· « Ῥομφαίαν ἐσπásαντο οἱ
ἁμαρτωλοὶ, ἐνέτειναν τόξον αὐτῶν, τοῦ καταβαλεῖν
πτωχὸν καὶ πέννητα, τοῦ σφάζει τοὺς εὐθεῖς τῇ καρ-
δίᾳ· ἡ ρομφαία αὐτῶν εἰσέλθοι εἰς καρδίαν αὐτῶν,
καὶ τὰ τόξα αὐτῶν συντριβεῖν. » Καὶ πάλιν· « Ἀπ-
ώλετο τὸ μνημόσυνον αὐτῶν μετ' ἡχοῦ, καὶ τὸ ὄνομα
αὐτῶν ἐξήλειψας εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ εἰς τὸν αἰῶνα
τοῦ αἰῶνος· ὅτι δὴ καὶ ἐν κακοῖς γενόμενοι, ἐκέκρα-
ξαν, καὶ οὐκ ἦν ὁ σῶζων, πρὸς Κύριον, καὶ οὐκ εἰσ-
ήκουσεν αὐτῶν. Ἄλλ' οἱ μὲν συνεποδίσθησαν καὶ ἔπε-
σον, ἡμεῖς δὲ ἀνέστημεν καὶ ἀνωρθώθημεν. » Καὶ
τόγε ἐν τούτοις προαναφρονούν· « Κύριε, ἐν τῇ πόλει
σου τὴν εἰκόνα αὐτῶν ἐξουθενώσσεις, » ἀληθὲς ὅπ'
ὀφθαλμοῖς πάντων ἀναπέφανται. Ἄλλ' οἱ μὲν γιγάν-
των τρόπον θεομαχίζον ἐστησάμενοι τοιαύτην εἰλή-
χασιν τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν· τῆς δ' ἐρήμου καὶ
παρ' ἀνθρώποις ἀπεγνωσμένης, τοιαῦτα οἶα τὰ ὀρώ-
μενα τῆς κατὰ Θεὸν ὑπομονῆς τὰ τέλη, ὡς ἀναφωνεῖν
αὐτῇ τὴν προφητείαν Ἡσαίου ταῦτα· « Εὐφράνθητι
ἔρημος διψύσα, ἀγαλλιᾶσθω ἔρημος καὶ ἀνθεῖτω ὡς
κρίνον· καὶ ἐξανθήσει καὶ ἀγαλλιᾶσεται τὰ ἔρημα.
Ἰσχύσατε χεῖρες ἀνειμέναι, καὶ γόνατα παραλελυ-
μένα· παρακαλέσατε ὀλιγόψυχοι τῇ διανοίᾳ, ἰσχύ-
σατε, μὴ φοβεῖσθε. Ἰδοὺ ὁ Θεὸς ἡμῶν κρίσιν ἀν-
ταποδίδωσι καὶ ἀνταποδίδωσι, αὐτὸς ἤξει καὶ σώσει
ἡμᾶς· ὅτι, φησὶν, ἐρβράγη ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ,
καὶ φάραγξ ἐν γῇ διψώσῃ, καὶ ἡ ἀνύδρος ἔσται
εἰς ἑλὴν, καὶ εἰς τὴν διψῶσαν γῆν πηγὴ ὕδα-
τος ἔσται. » Καὶ τάδε μὲν λόγοις πάλαι προ-
θεσπισθέντα, βίβλοις ἱεραῖς καταβέβλητο· τὰ γε
μὴν ἔργα οὐκέτ' ἀκοαῖς, ἀλλ' ἔργοις ἡμῖν παραδέδο-
νται. Ἡ ἔρημος ἦδε, ἡ ἀνύδρος, ἡ χήρα καὶ ἀπερί-
στατος, ἥς ὡς ἐν ὄρυμῳ ξύλων ἀεῖναι· ἐξέκοψαν τὰς
πύλας ἐπὶ τὸ αὐτὸ, ἐν πέλυκι καὶ λαξευτηρίῳ συν-
τρίψαντες αὐτήν, ἥς καὶ τὰς βίβλους διασθεῖραντες,
ἐνεπύρισαν ἐν πυρὶ τὸ ἁγιαστήριον τοῦ Θεοῦ, εἰς
τὴν γῆν ἐβεβήλωσαν τὸ σκῆνωμα τοῦ ὀνόματος αὐ-
τοῦ, ἣν ἐτρύγησαν πάντες οἱ παραπορευόμενοι τὴν
ὁδόν, προκαθελόντες αὐτῆς τοὺς φραγμοὺς, ἣν ἐλυ-
μήνατο ὅς ἐκ ὄρυμοῦ, καὶ μονιὺς ἄγριος κατενεμή-
σατο, « Χριστοῦ δυνάμει παραδόξῳ νῦν, ὅτε θέλει αὐ-
τὸς, γέγονεν ὡς κρίνον· ἐπεὶ καὶ τότε αὐτοῦ νεύματι,
ὡς ἂν προκηδομένου πατρὸς ἐπαιδεύετο. » Ὅν γὰρ
ἀγαπᾷ Κύριος, παιδεύει, μαστιγοῖ δὲ πάντα υἱὸν ὃν
παραδέχεται. » Μετρωδῆτα κατὰ τὸ θεὸν ἐπιστραφεῖ-
σα, αὐτοῖς ἀνοθεν ἐξ ὑπαρχῆς ἀγαλλιάσθαι προστάττε-
ται, ἐξανθεῖ τε ὡς κρίνον, καὶ τῆς ἐνθέου εὐωδίας
εἰς πάντας ἀποπνεῖ ἀνθρώπους· ὅτι, φησὶν, ἐρβράγη
ἐν τῇ ἐρήμῳ ὕδωρ, » τὸ νῆμα τῆς θείας τοῦ σωτηρίου

A eorum qui ejus rei auctores fuerant, improbitati
cedere sustinens: cum quæsito alio loco, cujusmodi
plurima huic civitati supersunt, laboris compen-
dium facere, seque multis negotiis liberare posset;
tamen primus ipse ad opus sese accingens; deinde
totius populi animis incredibili alacritate confir-
matis, atque ex omnibus una ingenti manu confata,
primum hoc certamen subiit; æquissimum scilicet
ratus, ut hæc ipsa potissimum Ecclesia quæ ab ho-
stibus expugnata fuerat; quæ prior gravissimos
labores nostra causa sustinuerat: quæ eandem
nobiscum persecutionem, imo ante nos pertulerat,
quæ velut mater propriis filiis erat orbata, Dei opt.
max. munificentia nobiscum frueretur. Nam quo-
niam magnus ille Pastor, feris ac lupis, **378** et
omni agrestium atque immanium bestiarum genere
depulso, ipsisque leonum maxillis, ut divina loquun-
tur oracula, contritis, filios ipsius rursus in unum
congregare dignatus fuerat, jure merito ipsam gregis
caulam instauravit, ut ignominia affligeret inimicum
et ultorem⁷⁸, utque impiorum adversus Deum præ-
liantium nefarios ausus illustri argumento convin-
ceret. Itaque illi Deo invisī, nunc amplius non sunt,
quando ne tum quidem erant. Et posteaquam mo-
dico temporis spatio turbas excitaverunt ipsique tur-
bis agitati sunt; pœnas deinde gravissimas divinæ
justitiæ persolventes, semetipsos cum amicis et
omni familia funditus everterunt. Adeo ut prædi-
ctiones illæ sacris olim tabulis inscriptæ, nunc ve-
rissimæ esse factis ipsis comprobentur, in quibus
cum alia divinus sermo vere pronuntiat, tum hæc
de iisdem diserte profatur: « Gladium evaginaverunt
peccatores; intenderunt arcum suum, ut percu-
tiant mendicum et pauperem, et occidant rectos
corde. Gladius eorum intret in corda ipsorum, et
arcus eorum confringantur⁷⁹. » Et iterum: « Periit
memoria ipsorum cum sonitu. Et nomen eorum
delevisti in sæculum et in sæculum sæculi⁸⁰. » Quo-
niam cum in malis essent, clamaverunt, nec fuit
qui servaret, ad Dominum, nec exaudivit eos⁸¹.
Verum ipsi quidem obligati sunt et ceciderunt,
nos autem surreximus et erecti sumus⁸². » Illud
quoque quod prædictum fuerat his verbis: « Do-
mine, in civitate tua imaginem eorum ad nihilum
rediges⁸³, » verissimum esse omnes oculis nostris
perspeximus. Et hi quidem Deo bellum inferre
more gigantum ausi, hujusmodi vitæ exitum sortiti
sunt. Illa vero vacua ac deserta et opinione om-
nium deplorata, suæ propter Deum tolerantiam hunc
quem cernimus finem consecuta est. Adeo ut Isaias
propheta hæc illi pronuntiare videatur: « Lætare,
solitudo siticulosa, exsultet solitudo et floreat ut li-
lium, et florebunt et exsultabunt loca deserta. Ro-
boramini, manus languentes, et genua dissoluta:
consolamini, vos pusillanimes, confortamini, ne ti-

⁷⁸ Psal. viii, 3. ⁷⁹ Psal. xxxvi, 14, 15. ⁸⁰ Psal. ix, 9, 6. ⁸¹ Psal. xvii, 42. ⁸² Psal. xix, 9. ⁸³ Psal. lxxii, 20.

Dionysii Alexandrini, qui de Macriano ejusque libe-
ris ita loquitur in epist. ad Hermammoneum quam

refert Eusebius in lib. vii, cap. 23: ὁ μὲν οὐκ ἔπην
ἐπειμυζὸς ἦν.

meatis. Erre Deus noster iudicium reddit ac reddet, ipse veniet et servabit nos ⁸¹. « Quoniam, inquit, erupit aqua in solitudine, et vallis in terra siticulosa, et arida mutabitur in paludes, et fons aquæ in terram siticulosam ⁸². » Et hæc quidem **379** olim verbiſtenus prædicta, sacris Voluminibus inserta sunt. Nunc autem res ipse non simplici auditione, sed factis ipsis nobis exhibentur. Quippe hæc solitudo siticulosa, hæc vidua omnique præsidio destituta, cuius januas « quasi in silva lignorum, securibus exciderunt in idipsum, in securi et ascia confringentes eam ⁸³ : cuius libros eorum-pentes incenderunt igne sanctuarium Dei ; in terra profanaverunt tabernaculum nominis ejus ⁸⁴ : quam « vindemiarunt omnes transeuntes per viam ⁸⁵, » destructis prius ejus sepibus ; quam « vastavit aper de silva, et singularis ferus depastus est ⁸⁶, » nunc postquam Christo visum est, per admirabilem ejus potentiam instar lilii efflorescit. Nam et tunc ejusdem nutu ac voluntate, tanquam parentis cuiusdam filiorum curam gerentis, castigabatur. « Quem enim diligit Dominus castigat, verberatque omnem filium quem recipit ⁸⁷. » Postquam vero moderate et quantum oportuit castigata est, rursus exsultare cœlitus præcipitur, et tanquam lilium efflorescit, cunctosque mortales divini odoris suavitate perfundit. Quoniam, inquit, « erupit aqua in solitudine ⁸⁸ ; » fons videlicet quo divinitus in salutari lavacro regenerati sumus. Et quæ paulo ante vasta solitudo erat, nunc mutata est in paludes ; et in terram siticulosam scaturivit fons aquæ vivæ. Roborate sunt profecto manus quæ prius erant languidæ ; et hæc quæ cernitis opera, roboris manuum magna et perspicua argumenta sunt. Quin et genua illa quæ jamdudum debilitata erant ac dissoluta, nunc recuperata gressuum firmitate, rectam divinæ cognitionis semitam ingrediuntur, et ad proprium optimi Pastoris gregem properant. Quod si qui forte tyrannorum minis perterrefacti, animis obtorpuerunt, ne hos quidem salutaris Dei sermo curationis expertes relinquit : sed benigne eos remediis fovens, ad percipiendam Dei consolationem excitat his verbis : « Consolamini, vos pusillanimes : confortamini, nolite timere ⁸⁹. » Cum igitur novus hic noster et egregius Zorobabel, solertissimo mentis acumine intellexisset fore, ut illa quæ propter Deum deserta fuerat, supradictis bonis brevi frueretur, quemadmodum divinus sermo prædixerat : post acerbam illam captivitatem, et post abominationem desolationis, cadaver hoc mi-

λουτροῦ παλιγγενεσίας· καὶ νῦν γέγονεν ἡ περὶ μι-
κροῦ ἔρημος εἰς ἔλη, καὶ εἰς τὴν διψῶσαν γῆν ἔβρουσε
πηγὴ ὕδατος ζῶντος· ἰσχυσάν τε ὡς ἀληθῶς χεῖρες
αἱ τὸ πρὶν ἀνειμέναι, καὶ τῆς τῶν χειρῶν ἰσχύος
ἔργα, τάδε τὰ μεγάλα καὶ ἐναργεῖ δειγµατα· ἀλλὰ
καὶ τὰ πάλαι σεσαθρωµένα καὶ παρειµένα γόνατα,
τὰς οἰκείας ἀπολαβόντα βάσεις (21), τὴν ὁδὸν τῆς
θεογνωσίας εὐθυπορῶντα βαδίζει, ἐπὶ τὴν οἰκείαν
ποίµνην τοῦ παναγάθου Ποιµένος σπεύδοντα. Εἰ δὲ
καὶ ταῖς τῶν τυράννων ἀπειλαῖς τὰς ψυχὰς τινες
ἀπενάρκησαν, οὐδὲ τοῦτους ὁ σωτήριος ἀθεραπεύ-
τους παρορξὶ λόγος· εὐ μάλα δὲ καὶ αὐτοὺς ἰώμε-
νος, εἰς τὴν τοῦ θεοῦ παράκλησιν παρορµᾷ λέγων·
« Παρακαλέσατε, οἱ ὀλιγόψυχοι τῇ διανοίᾳ, ἰσχύσατε,
µὴ φοβεῖσθε. » Τούτων δεῖν ἀπολαῦσαι τὴν διὰ Θεοῦ
γενοµένην ἔρημον, τοῦ λόγου προαγορεύοντος ἐπ-
ακούσας ὀξείᾳ διανοίᾳ ἀκοῇ οὗτος ὁ νέος ἡµῶν καὶ
καλῶς Ζοροβάβελ, μετὰ τὴν πικρὰν ἐκείνην αἰχµαλω-
σίαν, καὶ τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρηµώσεως, οὐ παριδὼν
τὸ πῶµα νεκρὸν, πρῶτιστα πάντων παρακλήσεσι
καὶ λιταῖς, ὤλεων τὸν Πατέρα μετὰ τῆς κοινῆς ὁµῶν
ἀπάντων ὁμοφροσύνης καταστησάµενος, καὶ τὸν µό-
νον νεκρῶν ζωοποιὸν σύµμαχον παραλαβὼν καὶ συν-
εργὸν, τὴν πεσοῦσαν ἐξήγειρε, προαποκαθάρσας καὶ
προθεραπεύσας τῶν κακῶν· καὶ στολὴν οὐ τὴν ἐξ
ἀρχαίου παλαιᾶν αὐτῇ περιτέθεικεν, ἀλλ' ὁποῖαν αὐ-
θις παρὰ τῶν θείων χρησµῶν ἐξεπαίδεύετο, σαφῶς
ὁδε λεγόντων· « Καὶ ἔσται ἡ δόξα τοῦ οἴκου τοῦτου
ἡ ἐσχάτη, ὑπὲρ τὴν προτέραν. » Ταύτῃ δ' οὖν πολὺ
µεῖζονα τὸν χώρον ἅπαντα περιλαβὼν, τὸν μὲν ἐξω-
θεν ὡχυροῦτο περίβολον τῷ τοῦ παντὸς περιτειχίσµα-
τι, ὡς ἂν ἀσφαλίστατον εἶη τοῦ παντὸς ἔρκος. Πρὸ-
πυλον δὲ μέγα καὶ εἰς ὕψος ἐπηρµένον πρὸς αὐτὰς
ἀνίσχοντος ἡλίου ἀκτῖνας ἀναπετάσας, ἥδη καὶ τοῖς
μακρὰν περιθόλων ἐξω ἱερῶν ἐστῶσι, τῆς τῶν ἔνδον
παρέσχεον ἀφθονίαν θέας, μονονουχὶ καὶ τῶν ἁλλο-
τρίων τῆς πίστεως ἐπὶ τὰς πρῶτας εἰσόδους ἐπιστρέ-
φον τὰς ὕψεις, ὡς ἂν µὴ παρατρέχῃ τις, ὅτι µὴ τὴν
ψυχὴν καταнуγείς πρότερον µνήµη τῆς τε πρὶν ἐρη-
µίας, καὶ τῆς νῦν παραδόξου θαυματοουργίας, ὅρ'
ἤς τάχα καὶ ἐλκυσθήσεσθαι καταнуγέντα, καὶ πρὸς
αὐτῆς τῆς ὕψεως ἐπὶ τὴν εἴσοδον προτραπήσεσθαι
ἤλπισεν. Εἴσω δὲ παρελθόντι πυλῶν, οὐκ εὐθὺς ἐφ-
ῆκεν ἀνάγκοις καὶ ἀνίπτοις ποσὶ τῶν ἔνδον ἐπιβαίνειν
ἀγίων, διπλασίων δὲ πλείστον ὅσον τὸ μεταξὺ τοῦ τε
νεῶ καὶ τῶν πρῶτων εἰσόδων, τέτταρσι μὲν περίεξ
ἐγκαρσίοις κατεκόσμησε στοαῖς, εἰς τετράγωνόν τι
σχῆµα περιφράξας τὸν τόπον (22), κίονι πανταχό-
θεν ἐπαιροµέναις· ὧν τὰ μέσα (23) διαφράγµασι
τοῖς ἀπὸ ξύλλου δικτυωτοῖς ἐς τὸ σύµµετρον ἤκουσι

⁸¹ Isa. xxxv, 4. ⁸² Ibid. 6, 7. ⁸³ Psal. lxxiii, 5, 6. ⁸⁴ Ibid. 7. ⁸⁵ Psal. lxxix, 14. ⁸⁶ Ibid. ⁸⁷ Heb. xii, 6. ⁸⁸ Isa. xxxv, 6. ⁸⁹ Ibid. 4.

(21) Τὰς οἰκείας ἀπολαβόντα βάσεις. Sic legendum est, ut habent cold. Med., Fuk. et Savil. et Maz., pro vulgato ἀπολαύοντα. Ac profecto miror, neutrum interpretem id vidisse, cum emendatio in promptu sit, et cuius obvia.

(22) Εἰς τετράγωνόν τι σχῆµα περιφράξας τὸν τόπον. Pessime Christophorus de sanctuario hæc accepit, cum de spatio illo loquatur Eusebius, quod

erat inter vestibulum et basilicam. Hoc igitur spatium in quadranguli speciem conclusum, quatuor obliquis porticibus a Paulino exornatum fuisse dicit.

(23) Ὅτι τὰ μέσα. Supple κίωνων. Itaque « intercolumnia » verti, non male, ut opinor. Hæc igitur intercolumnia, ait Eusebius, undique conclusa fuisse repagulis ligneis cancellatis, in mediocrem altitudi-

μήκους περικλείσας, μέσον αἶθριον τῶν (24) εἰς τὴν αὐτὴν οὐρανοῦ κάτωθεν, λαμπρὸν καὶ ταῖς τοῦ φωτὸς ἵκτισιν ἀνειμένον ἀέρα παρέχον. Ἰερῶν δ' ἐνταῦθα καθαρῶν ἐτίθει σύμβολα, κρήνας ἀντικρὺς εἰς πρόσθεν ὡς ἐπισκευάζων τοῦ νεῶ, πολλὰ τῶ χεύματι τοῦ νάματος τοῖς περιδύλων ἱερῶν ἐπὶ τὰ ἔσω προτοῦσι τὴν ἀπορρῦσιν παρεχομένας. Καὶ πρώτη μὲν εἰσιόντων αὕτη διατριβή, κόσμον ὁμοῦ καὶ ἀγλαίαν τῶ παντὶ, τοῖς τε τῶν πρώτων εἰσαγωγῶν ἐστὶ δεομένοις, κατὰλληλον τὴν μονὴν παρεχομένη. Ἀλλὰ γὰρ καὶ τὴν τοῦτων θεῶν παραμειψάμενος (25), πλείοσιν ἐστὶ μᾶλλον τοῖς ἐνδοτάτω προτύλοις τὰς ἐπὶ τὸν νεῶν παρόδους ἀναπεπταμένας ἐποίησεν, ὑπὸ μὲν ταῖς ἡλίου βολαῖς αὐθις τρεῖς πύλας ὑφ' ἐν καταθελὶς πλευρῶν τὸ πολὺ τὰς παρ' ἑκάτερα μεγέθει τε καὶ πλάτει πλεονεκτεῖν τῇ μέσῃ χαρισάμενος, παραπήγμασι τε χαλκοῦ (26) σιδηροδέτοις καὶ ποικίλμασιν ἀναγλύφους ἀναφερέντως αὐτὴν φαιδρύνας, ὡς ἂν βασιλεῖδι, ταύτη τοὺς δορυφόρους ὑπέβλεψε. Τὸν αὐτὸν δὲ τῶν καὶ ταῖς παρ' ἑκάτερα τοῦ παντὸς νεῶ στοαῖς τὸν τῶν προτύλων ἀριθμὸν διατάξας, ἄνωθεν ἐπὶ ταύταις ἄλλῃ πλείονι φωτὶ διαφόρους τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολὰς ἐπενόησεν, ταῖς ἀπὸ ξύλου λεπτουργίαις καὶ τὸν περὶ αὐτὰς κόσμον καταποικιλῶν. Τὸν δὲ βασιλεῖον οἶκον πλουσιωτέρας ἤδη καὶ θαυμάσιαις ταῖς ὕλαις ὡχύρου, ἀφθόνῃ φιλοτιμίᾳ τῶν ἀναλωμάτων χρώμενος. Ἔνθα μοι δοκῶ περιττὸν εἶναι τοῦ δομήματος μήκη τε καὶ πλάτη καταγράφειν, τὰ φαιδρὰ ταῦτα κάλλι, καὶ τὰ λόγου κρείττονα μεγέθη, τὴν τε τῶν ἔργων ἀποστέλλουσαν ὅψιν τῶ λόγῳ διεξίδοντι, ὅψη τε τὰ οὐρανομηχανῇ, καὶ τὰς τοῦτων ὑπερκειμένης πολυτελεῖς τοῦ Λιθάνου κέδρους ὧν οὐδὲ τὸ θεῖον λόγιον τὴν μνήμην ἀπεσιώπησεν, « Εὐφρανθήσεται, » φάσκον, « τὰ ξύλα τοῦ Κυρίου, καὶ αἱ κέδροι τοῦ Λιθάνου ἃς ἐφύτευσε. » Τί με δεῖ νῦν τῆς πανσόφου καὶ ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως, καὶ τοῦ κάλλους τῆς ἐφ' ἑκάστου μέρους ὑπερβολῆς ἀκριβολογεῖσθαι τὴν ὑφήγησιν, ὅτε τῆς ὅψεως τὴν διὰ τῶν ὧτων ἀποκλείει μάθησιν ἢ μαρτυρίαν; Ἀλλὰ γὰρ ὧδε καὶ τὸν νεῶν ἐπιτελέσας, θρόνοις τε τοῖς ἀνωτάτω εἰς τὴν τῶν προέδρων τιμὴν, καὶ προσέτι βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὅλου (27) κατὰ τὸ πρὸν κοσμήσας, ἐφ' ἅπασι τε τὸ τῶν ἁγίων Ἄγιον θυσιαστήριον ἐν μέσῳ θείας, αὐθις καὶ τὰδε ὡς ἂν εἴη τοῖς πολλοῖς ἄβασα, τοῖς ἀπὸ ξύλου περιέφραττε δικοῦς, εἰς ἄκρον ἐντέχον λεπτουργίας ἐξησχήμε-

⁹⁹ Agg. II, 10.

nem erectis, μήκος enim posuit pro altitudine, quod interpretes non viderunt.

(24) *Μέσον αἶθριον ἡγείει*. Intelligit medium illud spatium sub divo, quod quatuor undique porticibus claudelatur: eadem plane forma, quia in hodiernis monasteriis sunt quæ vocantur pratella. Quod enim monachi vocant claustrum, nihil aliud est quam quatuor porticus, quarum in medio locus est sub divo quem pratellum vocant. Sed et in quibusdam monasteriis, locus ille subdivivalis cancellis munitus est, eodem plane modo quo Eusebius in atrio Ecclesiæ Tyri factum esse dicit, ne scilicet iuventus in eum locum qui floribus conserti solet, insiliat. Id autem Latini proprie atrium vocabant. Certe Isidorus atrio tres porticus extrinsecus adungi solitas esse dicit.

(25) *Τὴν τοῦτων θεῶν παραμειψάμενος*. Muscu-

lino neglexit. Sed cum ante omnia Deum Patrem precibus **380** ac supplicationibus placasset, conspirantibus omnium vestrum votis atque sententiis; cumque cum qui solus mortuos ad vitam revocat, auxiliatorem sibi atque adiutorem adscivisset, Ecclesiam hanc prolapsam excitavit, cum illam prius omni labe purgasset, et medicamentis salubribus curavisset. Jam vero eam veste circumdedit, non illa vetere, sed quam rursus ex divinis oraculis didicerat, in quibus diserte prædictum est: « Et erit posterior gloria domus hujus longe supra priorem ⁹⁹. » Itaque multo ampliorem locum metatus, exteriorem quidem ambitum muro undique circumnivit, qui totius operis tutissimum esset propugnaculum. Magnum deinde atque excelsum vestibulum ad ipsos solis orientis radios extendit; iis qui a sacro loci ambitu longius remoti sunt, conspectum quemdam eorum, quæ intus reconduntur, abunde exhibens, et oculos eorum qui a fide nostra alieni sunt, ad conspicienda limina quodammodo invitans; ne quisquam forte prætercurrat, qui non compungatur animo, tum ex memoria præteritæ solitudinis, tum ex stupendo præsentis operis miraculo. Hoc enim modo compunctos, attrahi et ad ingrediendum allici posse aspectu ipso speravit. Cæterum ubi portas ingressus sis, non statim impuræ et illotis pedibus in sacrarium introire permisit. Sed inter templum ac vestibulum maximo intervallo relicto, hoc spatium in quadrati speciem circumseptum quatuor obliquis porticibus circumquaque exornavit, quæ columnis undique attolluntur. Intercolumnia porro ipsa septis e ligno reticulatis, in mediocrem et congruam altitudinem elatis circumclusit. Medium autem spatium apertum et patens reliquit, ut et cæli aspectum præberet, et aerem splendidum solisque radiis collustratum præstaret. Hic sacrarum expiationum signa posuit; fontes scilicet ex adverso ecclesiæ structos, qui interius sacrarium ingressuris copiosos latices ad abluendum ministrarent. Atque hoc primum intrantium diversorium est; cunctis quidem ornatum ac nitorem concilians: iis vero qui institutione adhuc opus habent, congruentem præbens mansionem. Jam vero hoc spectaculum prætervectus, pluribus aliis interioribus vestibulis aditus ad templum patentes

lus vertit: « Quin et horum conspectu præterito. » Christophorus vero longa verborum ambage, ut solet, hunc locum ita expressit: « Quin etiam qui istas res ad oculos capiendos magna operum varietate concinne illustraret. » Quæ quidem interpretatio verbis Eusebii nullatenus respondet. Itaque nemo est, ut opinor, qui Musculi versionem commodiorem et meliorem non judicet. *Παραμειψάμενος* ergo τὴν τοῦτων θεῶν idem valet ac, prætergressus harum rerum spectaculum; seu, « transmissio harum rerum spectaculo ulterius progressus.

(26) *Παραπήγμασι τε χαλκοῦ*. Christophorus vertit « repagulis. »

(27) *Βάθροις ἐν τάξει τοῖς καθ' ὅλου*. Sic jampridem conjeceram scribendum esse, ut ex versione nostra apparet pro vulg. καθ' ὅλου. tandem vero conjecturam meam confirmavit vetustissimus codex

effecit; rursus ad ipsos solis 381 orientis radios tribus ordine januis in uno eodemque latere constructis. Quarum mediam duabus aliis utrinque positus et altitudine et latitudine plurimum præstare voluit, eamdemque æreis tabulis ferro vinctis, et sculpturis variis præcipue decoravit; ei tanquam reginæ satellites alias adjungens. Ad eundem modum cum porticibus ad utrumque templi latus fabricatis parem vestibulorum numerum disposuisset, diversos aditus quibus copiosum lumen superne in ædem infunderetur, supra ipsas porticus excogitavit, easque fenestras variis e ligno sculpturis minutissimi operis ornavit. Ipsam vero ædem regiam opulentioribus magisque pretiosis speciebus instruxit, proluxa sumptuum magnificentia ad hoc usus. Hic jam mihi superfluum videtur ædis ipsius longitudinem ac latitudinem describere, et hunc splendidissimum decorem, atque inexplicabilem magnitudinem; radiantem operum speciem ac splendorem; fastigia ad cælum usque tendentia; et supra hæc eminentes Libani pretiosissimas cedros oratione prosequi, quarum mentionem ne divina quidem oracula prætermiserunt, in quibus dicitur: « Latibuntur ligna Domini, et cedri Libani quas plantavit ». Quid jam attinet de solerti et ingeniosa totius fabricæ dispositione, ac de excellenti singulorum partium pulchritudine accuratius disserere, præsertim cum oculorum testimonium omnem quæ auribus percipi potest notitiam excludat. Porro cum templum in hunc modum absolvisset, thronisque altissimis in honorem præsentium, ac præterea subselliis per universum templum ordine dispositis exornasset; postremo Sanctum sanctorum, altare videlicet, in medio constituit. Uique hæc sacraria multitudini inaccessa essent, ea rursus li-

⁹¹ Psal. ciii, 16.

Nazarinus, in quo ita diserte scriptum inveni. Sed major difficultas est, cuinam generi hominum hæc βάθρα, seu subsellia, parata fuerint. Leo quidem Allianus in epistola *De templis Græcorum*, hæc subsellia ad communem usum laicorum disposita fuisse existimavit, quod confirmare videtur Clemens in *Constitutionibus apostolicis* lib. II, cap. 57. Verum Eusebius ipse aliud innuit. Infra enim totam hujus ecclesiæ fabricam allegorice exponens, thronis quidem designari scribit episcopos ac presbyteros; subselliis vero, diaconos et reliquos Ecclesiæ ministros. Quare hæc subsellia, ministris potius Ecclesiæ quam laicis parata fuisse videntur. Certe laici sedendi in ecclesia potestatem non habebant, ut docet Optatus in l. IV. Quod quidem ita intelligendum est, ut in conventu ecclesiastico, dum divinum celebratur officium, sedere non licuerit laicis. Peracto autem officio sedere ipsis licebat, ut docet Athanasius in epistola ad solitarios: « Ἡδὴ μὲν οὖν ἦσαν οἱ πλείστοι τοῦ λαοῦ γενομένης ἀπολύσεως ἐξεληθόντες. Ὡς paulo post, ἄρτι γὰρ ἦσαν ἀπὸ τῆς εὐχῆς ὀλίγοι καθήμενοι. »

(28) Καὶ ταῖς ἐπὶ τὸν μέσον οἶκον εἰσβολαῖς ἠνωμένους. Christophorus vertit: « Atque adeo ad fenestras inferioris templi affixit. » Quod quid mihi velit, equidem nescio. Neque enim intelligo, quomodo exhedræ fenestris affigi possint. Existimavit scilicet Christophorus, εἰσβολὰς fenestras significare. Eusebius quidem paulo supra de fene-

stris loquens per quas lumen in porticus infundebatur, ea voce usus est, ἀνωθεν ἐπὶ ταύταις ἄλλω πλείονι φωτὶ διαφύρουσ τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον εἰσβολὰς ἐπανάει. Ubi Christophorus « fenestras » vertit. Verum hoc in loco εἰσβολὰς simpliciter et sine adjectione ulla positæ, fenestras significare non possunt. Aut igitur portas designat ipsius basilicæ, quas etiam παρόδους supra vocavit; aut ambulationes quasdam per quas aditus patebat in basilicam; quas transennas vocat Paulinus in epist. 12. Malini tamen portas intelligere. Porro per æcos illos et exhedras, intelligit Eusebius baptisterium, secretarium, saluatorium; quæ conjuncta erant basilicæ.

(29) Τῶν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομῶν. In annotationibus ad librum primum Eusebii, observavimus οἰκονομῶν non de sola incarnatione Christi dici; sed quæcunque Christus in carne gessit ad salutem generis humani, ea generaliter οἰκονομῶν vocari. Quod quidem pluribus exemplis illic allatis confirmavimus. Sed et hic locus id ipsum aperte demonstrat, in quo οἰκονομῶν pluraliter appellat Eusebius, non mortem solum, sed etiam resurrectionem Christi.

(30) Τούτων πολὺ κρείττονα. In codd. Medicæ et Mazarino scribitur κρείττον. Sic etiam prius scriptum fuerat in Fuk. Forte κρείττωνων legendum est.

ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ Κυρίῳ· ἐνέδουσε γὰρ με ἱμάτιον σωτηρίου, καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης· περιέθηκε μοι ὡς νυμφίῳ μίτραν, καὶ ὡς νύμφην κατεκόσμησέ με κόσμῳ, καὶ ὡς γῆν αὖξουσιν τὸ ἄνθος αὐτῆς· καὶ ὡς κῆπος τὰ σπέρματα αὐτοῦ ἀνατελεῖ, οὕτως Κύριος ἀνέτειλε δικαιοσύνην καὶ ἀγαλλίαμα ἐνώπιον πάντων τῶν ἐθνῶν. » Τούτοις μὲν οὖν αὕτη χορεύει· οἷσις δὲ καὶ ὁ νυμφίος Λόγος ὁ οὐράνιος αὐτῆς Ἰησοῦς Χριστὸς αὐτὴν ἀμείβεται, ἄκουε λέγοντος τοῦ Κυρίου· « Μὴ φοβοῦ ὅτι κατησχύνῃς, μηδὲ ἐντραπῆς ὅτι ὠνειδίσῃς· ὅτι αἰσχύνῃν αἰώνιον ἐπιλήσῃ, καὶ θνείδος τῆς χηρείας σου οὐ μὴ μνησθήσῃ. Οὐχ ὡς γυναῖκα ἐγκαταλείμμεν καὶ οὐκ ἐκλείψῃ· καὶ ὡς γυναῖκα ἐκ νεότητος μεμισμένην. Εἶπεν ὁ Θεός σου· Χρόνον μικρὸν ἐγκατέλιπόν σε, καὶ ἐν ἐλέῳ μεγάλῳ ἐλεήσω σε· ἐν θυμῷ μικρῷ ἀπέστρεψα τὸ πρόσωπόν μου ἀπὸ σου, καὶ ἐν ἐλέῳ αἰωνίῳ ἐλεήσω σε, εἶπεν ὁ ῥυσάμενός σε Κύριος. Ἐξεγείρου, ἐξεγείρου, ἡ πιούσα ἐκ χειρὸς Κυρίου τὸ ποτήριον τοῦ θυμοῦ αὐτοῦ· ποτήριον γὰρ τῆς πτώσεως, τὸ κόνδου τοῦ θυμοῦ μου, ἐξέπιες καὶ ἐξεκένωσας. Καὶ οὐκ ἦν ὁ παρακαλῶν σε ἀπὸ πάντων τῶν τέκνων σου, ὧν ἔτεκες, καὶ οὐκ ἦν ὁ ἀντιλαμβάνόμενος τῆς χειρὸς σου. Ἴδου εἰληφα ἐκ τῆς χειρὸς σου τὸ ποτήριον τῆς πτώσεως, τὸ κόνδου τοῦ θυμοῦ μου, καὶ οὐ προσθήσεις ἔτι πιεῖν αὐτό· καὶ δώσω αὐτὸ εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδικησάντων σε καὶ ταπεινωσάντων σε. Ἐξεγείρου, ἐξεγείρου, ἐνδύσαι τὴν ἰσχύν, ἐνδύσαι τὴν δόξαν σου. Ἐκτίναξαι τὸν χόον καὶ ἀνάστηθι. Κάθισον, ἐκλυσαι τὸν δεσμὸν τοῦ τραχήλου σου· ἄρον κύκλῳ τοὺς ὀφθαλμούς σου καὶ ἴδε συναγμένα τὰ τέκνα σου· ἴδου συνήχθησαν καὶ ἦλθον πρὸς σέ· ζῶ ἐγὼ, λέγει Κύριος· ὅτι πάντα αὐτοὺς ὡς κόσμον ἐνδύσῃ καὶ περιθήσῃ αὐτοὺς ὡς κόσμον νύμφης· ὅτι τὰ ἔρημά σου καὶ τὰ διεφθαρμένα καὶ τὰ καταπεπτωκότα, νῦν στενωχωρήσει ἀπὸ τῶν κατοικούντων σε· καὶ μακρυνθήσονται ἀπὸ σου οἱ καταπίνοντές σε. Ἐροῦσι γὰρ εἰς τὰ ῥά σου οἱ υἱοὶ σου οὓς ἀπολώλεκας· Στενός μοι ὁ τόπος·ποίησόν μοι τόπον ἵνα κατοικήσω· καὶ ἐρεῖς ἐν τῇ καρδίᾳ σου· Τίς ἐγέννησέ μοι τούτους; ἐγὼ δὲ ἄτεκνος καὶ χήρα· τούτους δὲ τίς ἐξέθρεψέ μοι; ἐγὼ δὲ κατελείφθην μόνη. Οὗτοι δὲ μοι ποῦ ἦσαν; » Ταῦτα Ἡσαΐας προεθέσπισε, ταῦτα πρόπαλαι περὶ τῶν ἐν Ἰσραὴλ Βίβλοις καταβέβλητο. Ἐχρῆν δὲ ποῦ τούτων τὴν ἀψεύδειαν ἤδη ποτὲ ἔργοις παραλαβεῖν. Ἀλλὰ γὰρ τοιαῦτα τοῦ νυμφίου Λόγου πρὸς τὴν ἑαυτοῦ νύμφην τὴν Ἰσραὴν καὶ ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπιφωνοῦντος, εἰκότως ὁ νυμφοστόλος ὁδε (31), αὐτὴν τὴν Ἐρημον, τὴν πτώμα κειμένην, τὴν παρὰ ἀνθρώποις ἀνέλπιδαν, ταῖς κοιναῖς ἀπάντων ὑμῶν εὐχαῖς, χεῖρας τὰς ὑμῶν αὐτῶν ὀρέξας, ἐξήγειρε καὶ ἐξανέστησε, Θεοῦ τοῦ παμβασιλέως νεύματι, καὶ τῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ δυνάμεως ἐπιφανείᾳ, τοιαύτην τε ἀναστήσας κατεστήσατο, ὡς ἐκ τῆς τῶν ἱερῶν χρησμῶν καταγραφῆς

³¹ Isa. Lxi, 10, 11.

(31) Ὁ νυμφοστόλος ὁδε. Recte Christophorusnis « sponsæ exornatorem » vertit. hic νυμφοστολάι apud Basilium Seleucensem in libro *De vita*

A gnels cancellis munivit, minutissimo opere ad summum artis fastigium elaboratis, adeo ut admirabile intuentibus spectaculum exhibeant. Quin etiam ne ipsum quidem solum negligendum putavit. Quod cum mirum in modum marimare exornasset, inde ad ea quæ extra templum posita sunt conversus, exhedras et œcos amplissimos utrinque summa cum peritia fabricavit, qui sibi invicem ad latera ipsius basilicæ conjunguntur, portisque quibus in medium templum intratur, connexi sunt. Quas quidem ædes in gratiam **382** eorum qui expiatione et purgatione per aquam et Spiritum sanctum opus habent, Salomon noster vere pacificus templi hujus conditor exstruxit. Adeo ut cœlestis illa prædictio cujus supra memini, non amplius nudis in verbis subsistat, sed opere ipso impleta cernatur. Facta est enim nunc revera gloria domus hujus posterior supra priorem. Nam cum Pastor ejus ac Dominus, pro salute illius semel mortem perpersus, post passionem corpus quod ipsius gratia sordidum induerat, in splendidum et gloriosum transmutasset, et carnem jam tabescentem ex corruptione ad immortalitatem traduxisset, consentaneum erat ut hæc quoque Servatoris dispensationibus similiter frueretur. Quippe quæ multo potioribus ab ipso promissis acceptis, longe majorem regenerationis gloriam in corporis incorruptibilis resurrectione, cum cœlestibus angelorum choris, in ipsa Dei regia ultra cœlos posita, una cum ipso omnium beneficiorum auctore ac Servatore Jesu Christo in perpetuum deinceps percipere desiderat. Interim tamen in præsentī sæculo hæc olim vidua ac deserta, hisce per Dei gratiam ornata floribus, facta est revera ut lilium, quemadmodum propheta dixit. Qualiter vero sponsali veste induta, coronæque decoris redimita, ab Isaia saltare doceatur, et faustis vocibus Deo gratias cum veneratione canere, ipsius verbis audiamus: « Exsultet anima mea in Domino. Induit enim me vestimento salutis, et tunica lætitiæ circumdedit me. Quasi sponso coronam circumposuit mihi, et quasi sponsam ornavit me muliebri mundo. Et sicut terra quæ auget florem suum, et sicut hortus germinat semina sua; sic Dominus germinabit justitiam et exultationem coram universis gentibus ». » Et hæc quidem canens illa tripudiat. Quibus autem verbis sponsus cœlestis, ipse scilicet Jesus Christus qui est Verbum Patris, illi vicissim respondeat, audi Dominum dicentem: « Noli timere eo quod ignominia affecta fueris: nec reverearis eo quod quod opprobria passa sis. Quoniam perpetuæ ignominie oblivisceris, et probri viduitatis tuæ non recordaberis, non ut mulierem desertam et pusillanimum vocavit te Dominus, neque ut mulierem ab adolescentia odio habitam. Dixit

Thecla, pag. 40 editionis Antwerpiensis, et νυμφοστολήναι apud eundem, p. 40; Musculus tamen « paranympum » vertit, non male.

Dens tous : Modico tempore dereliqui te ; et **383** in misericordia magna miserebor tui. In ira levi averti faciem meam abs te ; et in misericordia æterna miserebor tui, dixit Redemptor Dominus³³ : Exsurge, exsurge, quæ bibisti de manu Domini calicem furoris ejus. Calicem enim ruinæ, poculum furoris mei elibisti atque exhansisti : et non erat qui consolaretur te in omnibus filiis tuis quos genuisti : nec erat qui apprehenderet manum tuam. Ecce tuli de manu tua calicem ruinæ, poculum furoris mei. Nec adjicies ultra ut bibas illum : Et dabo illum in manus eorum qui te injustitia affecerunt ac depresserunt. Exsurge, exsurge, indue fortitudinem, indue gloriam tuam. Exeunte pulverem et surge. Sede, solve vinculum colli tui³⁴. Attolle circumquaque oculos tuos, et vide congregatos filios tuos. Ecce congregati sunt et venerunt ad te. Vivo ego, dicit Dominus : quia omnibus his velut ornamento vestieris, et circumdabis tibi eos quasi ornatum sponsa. Quia deserta tua et quæ corrupta erant ac prolapsa, nunc angusta erunt incolis tuis ; et longe fient abs te qui devorabant te. Dicent enim in aures tuas filii tui quos perdidisti : Augustus est mihi locus ; facito mihi locum ut inhabitem. Et dices in corde tuo : Quis istos genuit mihi ? Ego orba et vidua. Hos autem quis educavit mihi ? Ego derelicta sum sola : Hi vero ubinam erant mihi ? » Hæc Isaias vaticinatus est³⁵ : hæc in sacris Voluminibus de nobis multo ante præscripta erant. Cæterum oportebat ut horum verborum veritatem rebus ipsis completam tandem acciperemus. Quoniam igitur sponsus Verbum Dei hæc sponsæ suæ, sacrosanctæ scilicet Ecclesiæ, prolocutus fuerat, recte atque ordine noster iste sponsæ vestitor, hanc desertam et vacuum, et tanquam cadaver humi jacentem, omni-que humana spe destitutam, communibus omnium vestrum precibus, manus ei vestras porrigens, Dei summi omnium Regis nutu, et præsentis Jesu Christi potentia erexit atque excitavit. Excitatum vero ad eum modum constituit ac disposuit, quem ex sacrorum oraculorum descriptione didicerat. Est quidem hoc opus miraculum, et omni admiratione majus, iis præsertim qui ad solam rerum exteriorum speciem attendunt. Omnibus vero miraculis mirabiliora **384** sunt archetypa, et primitivæ eorum imagines, spiritalia Deoque digna

³³ Isa. LIV, 4-8. ³⁴ Isa. LI, 17-23 ; LII, 1-2. ³⁵ Isa. XLIX, 18-21.

(32) *Ἀυτοεργὰν οὐσίαν*. Sic animam humanam vocat Eusebius, quod sit per se et natura sua intelligens. Sic philosophi *νοεράς οὐσίας* vocant substantias spirituales, quas vulgo intelligentias vocamus. At Christophorus *νοεράν* idem putavit esse ac *νοητήν*, gravi errore. Sic enim vertit : « substantiam sola mentis intelligentiæ cognitam ei tribuens. » Atqui magnum discrimen est inter *νοητόν*, id est, intelligibile, et *νοερόν*, quod est intellectuale. Nam Chimæra verbi gratia, et hujusmodi intellectus segmenta, *νοητά* sunt, sed *νοερά* nequaquam. Eadem vox occurrit infra. Nebridius in epistola 71 ad Augustinum utrumque optime distinxit his

ἡ δὲ δάσκατο. Θαῦμα μὲν οὖν μέγιστον τοῦτο καὶ πέρα πάσης ἐκπλήξεως, μάλιστα τοῖς ἐπὶ μόνῃ τῇ τῶν ἔξωθεν φαντασίᾳ τὸν νοῦν προσανέχουσι. Θαυμάτων δὲ θαυμασιώτερα τὰ τε ἀρχέτυπα, καὶ τούτων τῆς πρωτότυπα νοητὰ καὶ θεωρητῇ παραδείγματα, τῆς ἐνθέου φημι καὶ λογικῆς ἐν ψυχᾷ οἰκοδομῆς ἀνεύματα· ἦν αὐτὸς ὁ Θεός, καὶ εἰκόνα τὴν αὐτὸς αὐτοῦ δημιουργήσας, πάντῃ τε καὶ κατὰ πάντα τὸ θεοείκελον δεδωρημένος, ἀφάρτον φύσιν, ἀσώματον, λογικὴν, πάσης γεύδους ὕλης ἀλλοτρίαν, αὐτονοερὰν οὐσίαν (32), ἄπαξ τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι συστησάμενος, νόμφην ἁγίαν, καὶ νεῶν πανέερον, ἑαυτῷ τε καὶ τῷ Πατρὶ κατειργάσατο. Ὁ καὶ σαφῶς αὐτὸς ὁμολογῶν ἐκφαίνει, λέγων· « Ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς καὶ ἐμπεριπατήσω, καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεός, καὶ αὐτοὶ ἔσονται μοι λαός. » Καὶ τοιαύτῃ μὲν ἡ τελεία καὶ κεκαθαρμένη ψυχῇ, ἀρχῇθεν οὕτω γεγεννημένη, οἷα τὸν οὐράνιον λόγον ἀγαματοφορεῖν. Ἀλλὰ γὰρ φθόνῳ καὶ ζήλῳ τοῦ φιλοπυρρῶν δαίμονος, φιλοπαθῆς καὶ φιλοπύρρῳ ἐξ αὐτεξουσίᾳ αἰρέσεως γενομένη, ὑπαναχωρήσαντος αὐτῆς τοῦ Θεοῦ, ὡς ἂν ἔρημος προστάτου, εὐάλωτος καὶ εἰς ἐπιβουλήν εὐχερὴς τοῖς ἐκ μακροῦ διαφθονομένοις ἀπελήλεγκται (33), ταῖς τε τῶν ἀοράτων ἐχθρῶν καὶ νοητῶν πολεμίων ἐλεπόλεσι καὶ μηχαναῖς καταδληθείσα. πτώμα ἐξάσιον καταπέπτωκεν, εἰς ὅσον οὐδ' ἐπὶ λίθῳ λίθον τῆς ἀρετῆς ἐστῶτα ἐν αὐτῇ διαμείναι. Ὀλῃ δὲ διόλου χαμαὶ κεῖσθαι νεκράν, τῶν περὶ Θεοῦ φυσικῶν ἐννοιῶν πάμπαν ἀπεστερημένην. Πεπτωκυῖαν δὲ ταύτην ἐκείνην τὴν κατ' εἰκόνα Θεοῦ κατασκευασθεῖσαν, ἐλυμήνατο οὐχ ὥς οὗτος ὁ ἐκ δρυμοῦ τοῦ παρ' ἡμῖν ὄρατος, ἀλλὰ τις φθοροποιὸς δαίμων, καὶ θῆρες ἄγριοι νοητοὶ· οἱ καὶ τοῖς πάθεσιν οἷα πεπυρακτωμένοις τῆς σφῶν κακίας βέλεσιν (34) αὐτὴν ἐξυφάσαντες, ἐνεπύρισαν ἐν πυρὶ τὸ θεῖον ὄντως ἁγιαστήριον τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν γῆν τε ἐθεδήλωσαν τὸ σκῆνωμα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ· εἶτα πολλῷ τῷ προσχώματι τὴν ἀθλίαν κατορύξαντες, εἰς ἀνέλπιστον πάσης περιέτρεψαν σωτηρίας. Ἀλλ' ὅγε κηδεμὼν αὐτῆς Λόγος, ὁ θεοφεγγής καὶ σωτήριος, τὴν κατ' εἰκόνα δίκην τῶν ἀμαρτημάτων ὑποσχοῦσαν, αὐτὴν ἐξυπαρχῆς ἀνελάμβανε, Πατρὸς παναγάθου φιλανθρωπίᾳ πειθόμενος. Αὐτὰς δὲ οὐν πρῶτας τὰς τῶν ἀνοητῶν βασιλευόντων ψυχὰς προελόμενος, τῶν μὲν δυσσεβῶν καὶ ὀλεθρίων πάντων, αὐτῶν τε τῶν δεινῶν καὶ θεομιστῶν τυράννων, τὴν οἰκουμένην ἅπασαν δι' αὐτῶν τῶν θεοφιλεστάτων ἐκαθήρατο, εἶτα δὲ τοὺς αὐτῷ γνωρίμους ἄνδρας,

verbis. Potest enim quemadmodum intellectualis animus ad intelligibilia sua videnda a sensu adinvenitur, etc.

(33) *Διαφθονομένοις ἀπελήλεγκται*. Sic in codd. Mediceo et Maz. scribitur pro vulg. ἀπολέλειπται. Quod Rob. Stephanus adnotaverat. Eundem quoque scripturam habet codex Fuk. et Savil.

(34) *Πεπυρακτωμένοις... βέλεσιν*. Intelligit maleolos, et hujusmodi incendiaria tela, ut loquitur Amm. Marcellinus. Alludit autem ad locum Pauli apostoli, qui Satanæ tribuit tela ardentia quibus homines oppugnat.

τοὺς πάλαι διὰ βίου ἱερωμένους αὐτῷ (35) κρύβδην γε μὴν ὡς ἐν κακῶν χειμῶνι πρὸς τῆς αὐτοῦ σκέπης καλυπτομένους, εἰς φανερόν ἀγαγόν, καὶ ταῖς τοῦ Πνεύματος μεγαλοδωρεαῖς ἐπαξίως τιμήσας· αὖθις καὶ διὰ τούτων τὰς μικρῶν πρόσθεν ἐβρύκωμενας ψυχὰς, ὕλης τε παντοίας καὶ χρώματος τῶν ἀσεβῶν ἐπιταγμάτων συμπεφορημένας, ὄρυξι καὶ δικέλλαις ταῖς πληκτικαῖς τῶν μαθημάτων διδασκαλαῖς, ἐξεκάθηρέ τε καὶ ἀπέσμηξε· λαμπρόν τε καὶ διαυγῇ τῆς πάντων ὕμνων διανοίας τὸν χώρον ἀπειργασμένος, ἐνταῦθα λοιπὸν τῷ πανσόφῳ καὶ θεοφιλεῖ τῷδε παρὰ δέδωκεν ἡγεμόνι· ὃς τὰ τε ἄλλα κριτικῶς καὶ ἐπιλογιστικῶς τυγχάνων, τὴν τῶν αὐτῷ κεκληρωμένων ψυχῶν εὖ διαγινώσκων καὶ φυλοκρινῶν (36) διάνοιαν, ἐκ πρώτης, ὡς εἰπεῖν, ἡμέρας οἰκοδομῶν, οὕτω καὶ εἰς δεῦρο πέπαιται, τοτὲ μὲν διαυγῇ τὸν χρυσόν, τοτὲ δὲ δόκιμον καὶ καθαρὸν τὸ ἀργύριον, καὶ τοὺς τιμίους καὶ πολυτελεῖς λίθους ἐν πᾶσιν ὕμιν ἀρμότων, ὡς ἱερὰν αὖθις καὶ μυστικὴν ἔργοις ταῖς εἰς ὕμῶν ἀποπληροῦν προφητεῖαν, δι' ἧς εἴρηται· « Ἰδοὺ ἐγὼ ἐτοιμάζω σοι ἄνθρακα τὸν λίθον σου, καὶ τὰ θεμέλιά σου σάπφειρον, καὶ τὰς ἐπάλξεις σου ἱασπιν, καὶ τὰς πύλας σου λίθους κρυστάλλου, καὶ τὸν περιβολὸν σου λίθους ἐκλεκτοὺς, καὶ πάντας τοὺς υἱοὺς σου διδασκούς Θεοῦ, καὶ ἐν πολλῇ εἰρήνῃ τὰ τέχνα σου· καὶ ἐν δικαιοσύνῃ οἰκοδομηθήσῃ. » Δικαιοσύνη θῆτα οἰκοδομῶν κατ' ἀξίαν τοῦ παντὸς λαοῦ διήρει τὰς δυνάμεις, οἷς μὲν τὸν ἔξωθεν αὐτὸν μόνον περιφράττων περιβολόν, τὴν ἀπλανῇ πίστιν περιτειχίσας (πολὺς δὲ ὁ τοιοῦτος καὶ μέγας λαὸς, οὐδὲν κρεῖττον φέρειν οἰκοδόμημα διαρκῶν), οἷς δὲ τὰς ἐπὶ τὸν οἶκον ἐπιτρέπων εἰσόδους, θυραυλεῖν καὶ ποδηγεῖν τοὺς εἰσιόντας (37) κατατάττων, οὐκ ἀπεικότως τοῦ νεῶ πρόπυλα νομομισμένους· ἄλλους δὲ πρώτοις ταῖς ἔξωθεν ἀμφὶ τὴν αὐλήν (38) ἐκ τετραγώνου κτίσιν

« Levit. xxi, 12.

(35) *Διὰ βίου ἱερωμένους αὐτῷ*. Hunc locum non intellexerunt interpretes, qui διὰ βίου interpretati sunt « per vitæ sanctimoniam consecratos. » Duo fuerunt genera sacerdotum : alii annui, ut apud Judæos sub principibus Romanis obtinuit, et apud gentiles fere omnes. Alii erant perpetui, quos διὰ βίου vocabant. Vetus inscriptio apud Gruterum pag. 313, *Δημήτριον Ἐρμοπολεῖτην ἀρχιερέα τοῦ σύμπαντος ἔθους διὰ βίου*. Et in vetere nummo Perperenorum, quem edidit Jac. Sirmondus in « Antitristano » secundo, *ἱερεὺς διὰ βίου*. Sic igitur Eusebius sacerdotes Christianorum vocat ἱερωμένους διὰ βίου, eo quod illorum sacerdotium non annuum sit, sed perpetuum instar sacerdotii Christi, qui sacerdos est in æternum secundum ordinem Melchisedech; ut ait propheta. Certe ἱερωμένοι sacerdotes sunt apud Eusebium in capite 3 hujus libri ἱερουργαί τε τῶν ἱερωμένων. — *Διὰ βίου*, perpetuum sacerdotium verbi, secutus Velleium Paterculum, qui « perpetuos archontas » interpretatus est, quos Athenienses vocabant ἀρχοντάς διὰ βίου, ad differentiam decennialium, et annuorum magistratum. Sic in *Gestis purgationis Cæciliani* Munatius Felix dicitur flamen perpetuus, et apud Augustinum in libro iii *Contra Gresconium*, capite 29. Ex quo corrigenda est epistola 165 ejusdem Augustini, ubi legitur : « Recita illa gesta apud Numacium Felicem, Flaviium procuratorem tunc ejusdem civitatis vestræ. » Scribe « Munatium Felicem flaminem perpetuum, curatorem tunc ejus-

A *exemplaria*: instaurationes divini illius et rationalis in animabus nostris ædificii. Quod quidem ædificium cum ipse Dei Filius ad imaginem suam condidisset, atque in omnibus Dei similitudinem præferre voluisset, incorruptibilem ei naturam et incorpoream atque ab omni terrena materia segregatam largitus, rationale quoque substantiam et prorsus intellectualem ei tribuens; posteaquam semel ex nihilo primum eam creavit, sponsam sanctam et sacrum templum sibi ac Patri suo constituit. Idque ipsemet diserte fatetur his verbis : « Inhabitabo in illis et inambulabo; et ero illorum Deus, et ipsi erunt populus meus ». Ac talis quidem est anima perfecta atque purgata, quæ ab initio sic condita fuit, ut cœlestis sponsi imaginem gestaret. Sed postquam per invidiam et æmulationem nequissimi dæmonis, passiones ac vitia sua sponte sectari et adamare cœpit; Deo mox ab illa se subducente, tanquam patrono destituta, captu facilis, et insidiis eorum qui jampridem ipsius gloriæ invadebant remansit obnoxia. Hostium itaque invisibilium et spiritalium adversariorum testudinibus et machinis subversa, adeo immani ruina concidit, ut nullus in ea virtutum lapis alteri coherens lapidi remanserit : sed tota penitus prostrata, Deique notionibus a natura insitis spoliata, quasi mortua humi jacuerit. Collapsam porro illam, quæ ad imaginem Dei condita fuerat, vastavit non aper ille de silva, qualem oculis cernimus, sed exitiosus quidam dæmon, et feræ bestię quæ sola intelligentia comprehenduntur. Quæ cum eam pravis affectibus tanquam ardentibus malitiæ suæ telis inflammassent, incenderunt igne vere divinum sanctuarium Dei; et in terra profanaverunt tabernaculum nominis ejus. Posthæc aggesta humo pluri-

dem civitatis vestræ. » Error natus est ex scribendi compendio. Sic enim scriptum erat FL. PP., ut legitur in *Gestis purgationis Cæciliani*. Quibus notis flamen perpetuus designatur, ut tradit Magno in libro De notis. Eorum mentio fit in lege 2 cœd. Theodos., quemadmodum munera civilia indicantur : « Sacerdotes et flamines perpetuos atque etiam duumvirales ab annuarum præposituris inferioribusque muneribus immunesse præcipimus. » (36) *Καὶ φυλοκρινῶν*. Ita scribendum est, ut habet vetustissimus codex Maz. Id est singulis suum locum ac ordinem attribuens. Vide quæ sequuntur infra. Si quis tamen vulgatam lectionem, φυλοκρινῶν retinere maluerit, non valde repugnabo. Nam et φυλοκρινεῖν est διαίρειν teste Hesychio.

(37) *Θυραυλεῖν καὶ ποδηγεῖν τοὺς εἰσιόντας*. Intelligit Eusebius hypodiatonos, qui portas ecclesiæ servabant, et intrantes singulos ad sua loca deducebant : catechumenos videlicet ac poenitentes, et energumēnos ad narthecem seu catechumenium : fideles vero in chorum seu basilicam. Vide canonem 22 concilii Laodiceni, et quæ ad illum notarunt Zonaras et Balsamo.

(38) *Τοῖς ἔξωθεν ἀμφὶ τὴν αὐλήν*. Paulo ante observavimus locum illum patentiē et apertum, qui medius erat inter vestibulum ac templum, a Latinis dictum esse atrium. Græci eundem locum αὐλήν vocabant, quæ vox non semel occurrit in Evangelio, ubi vetus interpres semper atrium vertit.

ma eam obruentes, omnem prorsus spem salutis illi ademerunt. Verum divinum et salutare Verbum curam illius gerens, postquam debitas scelerum poenas eam persolvisse sensit, optimi Patris clementiæ obsecundans, denuo eam restituit. Ac primum quidem cum summorum orbis Romani imperatorum animos sibi adjunxisset, universum orbem terrarum omnibus impiis et exitiosis hominibus, ipsisque adeo **385** crudelibus Deoque invisibilibus tyrannis, eorum quos dixi, Deo charissimorum principum opera repurgavit. Deinde viros probe sibi cognitos, et jampridem perpetuo sacerdotio sibi consecratos, qui tamen occulte, utpote sæviente persecutionum procella, ab ipso protegebantur, in lucem produxit, et sancti Spiritus magnificentissimis donis, ut decebat, ornavit; perque hos animas paulo ante inquinatas, omniq. colluvie et impiarum jussionum acervis adobrutas, rursus objugatoriis divinarum præceptorum prædicationibus tanquam sarculis et ligonibus purgavit atque abstersit. Cumque mentium vestrarum locum purum ac nitidum reddidisset, huic sapientissimo posthæc Deique amantissimo præsidi eum tradidit. Qui cum in aliis rebus singulari judicio et ratiocinandi solertia præditus, tum in animarum quarum curam sortitus est, cogitationibus dignoscendis ac discernendis perspicacissimus, ab initio fere ad hunc usque diem ædificare non destitit: nunc autem splendidissimum, nunc purum ac probum argentum, nunc pretiosissimos lapides in unoquoque

A ὑπεστήριξε, ταῖς πρώταις τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων τοῦ γράμματος προβολαῖς (39) ἐμβιβάζων. Τοὺς δ' ἤδη ἀμφὶ τὸν βασιλεῖον οἶκον προβολαῖς ἐκατέρωθεν (40) παραζεύγνυσιν, ἔτι μὲν κατηγουμένους, καὶ ἐν αὐτῇ καὶ προκοπῇ καθεστῶτας, οὐ μὴν πόρρω που καὶ μακρὰν τῆς τῶν ἐνδοτάτω θεοπτείας τῶν πιστῶν (41) διεζευγμένους. Ἐκ δὲ τούτων τὰς ἀκράτους ψυχὰς θεῖω λουτρῷ χρυσοῦ δίκην ἀποσμηθεύσας παραλαβὼν, κἀνταῦθα τοὺς μὲν χίοσι τῶν ἐξωτάτω πολὺ κρείττωσιν, ἐκ τῶν ἐνδοτάτω μυστικῶν τῆς Γραφῆς δογμάτων ὑποστηρίζει, τοὺς δὲ πρὸς τὸ φῶς ἀνοίγμασι καταυγάζει· προπύλῳ μὲν ἐνὶ μεγίστῃ τῆς τοῦ παμβασιλέως ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ δοξολογίας, τὸν πάντα νεὼν κατακοσμῶν, Χριστοῦ δὲ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος παρ' ἑκάτερα τῆς τοῦ Πατρὸς αὐθεντίας, τὰς δευτέρας αὐτὰς τοῦ φωτὸς (42) παρασχόμενος, τῶν τε λοιπῶν διὰ τοῦ παντὸς οἴκου ἀφθονον καὶ πολὺ διάφορον τῆς καθέκαστον ἀληθείας τὸ σαφὲς καὶ φωτεινὸν ἐνδείκνυμενος, πάντῃ δὲ καὶ πανταχόθεν τοὺς ζῶντας καὶ βεηχότας καὶ εὐπαγεῖς τῶν ψυχῶν λήθους ἐγκρίνας, τὸν μέγαν καὶ βασιλικὸν ἐξ ἀπάντων οἶκον ἐπισκευάζεται, λαμπρὸν καὶ φωτὸς ἐμπλῶν τὰ τε ἐνδοθεν (43) καὶ τὰ ἐκτὸς (44), ὅτι μὴ ψυχῇ μόνον καὶ διανοίᾳ (45), καὶ τὸ σῶμα δὲ αὐτοῖς ἀγγελίας καὶ σωφροσύνης πολυανθεὶ κόσμῳ κατηγλάιστο. Ἐνεῖσι δ' ἐν τῷδε τῷ ἱερῷ καὶ θρόνοι, βάθρα τε μυρία καὶ καθιστήρια· ἐν ὅσαις ψυχαῖς τὰ τοῦ θείου Πνεύματος ἐφίξαναι δορυμῆματα, οἷα καὶ πάλαι ὥφθη τοῖς ἀμφὶ τοὺς ἱεροὺς ἀποστόλους, οἷς ἐφάνησαν διαμ-

(39) Τοῦ γράμματος προβολαῖς. Hanc vocem Latine exprimere difficile est. Musculus quidem « propugnacula » vertit; Christophorsonus « repugnula. » Neutrum probō. Ego « obices » interpretatus sum.

(40) Προβολαῖς ἐκατέρωθεν. Delenda est vox προβολαῖς, quæ sensum turbat, et ex superiore linea perperam huc irrepit. Quod miror ab interpretibus animadversum non fuisse.

(41) Οὐ μὴν πόρρω που... τῆς θεοπτείας τῶν πιστῶν. Intelligit eos qui a veteribus Christianis competentes vocabantur. Hi erant quasi quidam sacri baptismatis candidati. Tres igitur catechumenorum ordines hic distinguit Eusebius. Primi erant, qui Symbolum duntaxat, id est, Christianæ fidei rudimenta percipiebant; quos quidem exteriori ecclesiarum ambitui comparat. Secundi sunt quibus quatuor Evangeliorum brevis expositio tradebatur: eosque Eusebius comparat columnis, quæ circa atrium quadrangulæ forma dispositæ sunt. Tertii sunt competentes, qui proxime ad fideles accedunt. Si quis tamen per primos illos qui ambitui ecclesiarum comparantur, laicorum promiscuam multitudinem intelligere malit: secundos vero qui columnis comparantur atrii, de illis accipiat, qui inter laicos cæteris eruditiores sunt, equidem non magno pere repugnabo.

(42) Τὰς δευτέρας αὐτὰς τοῦ φωτὸς. Ad hæc verba in margine codicis Maz. hoc scholion ascriptum est: « Ἀνθρώπε, τί σοι τῶν μακρῶν τούτων καὶ πανηγυρικῶν λόγων ὄφελος; ἢ τί κέρδος σοι τοῦ παντὸς τοῦδε φιλοπονήματος καὶ συντάγματος, οὐχ ὁμότιμον, ὡς ὁρῶ, τὸν Υἱὸν τοῦ Πατρὸς, οὗτε μὴν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνεισάγοντι· πανταχοῦ δὲ ἐπὶ τῶν λόγων τοῦ Πατρὸς τὰ πρῶτα χαρίζομένῳ, τῷ δὲ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι τὰς δευτέρας τοῦ φωτὸς αὐτὰς

παρεχομένῳ; Καλὰ δὲ εἰπεῖν ὡς μία φύσις, δύναμις τε καὶ ὄψις, καὶ ἐν ἐξαίμα τῆς λαμπρότητος· εἰκότως τοίνυν σὺ μὲν μετὰ τῶν σὺν δογμάτων καὶ ποιημάτων ἐν ἡγωνίᾳ που καὶ παραβύσῳ κατάκεισαι, λήθη παντελεῖ σφεδρὸν καὶ βαθεῖα σιγῇ καλυφθεὶς, ὁ τοιοῦτος δογματιστής· ἐν δὲ τῇ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ λαμπροὶ λαμπρῶς ἀναστρέφονται, καὶ φαίνουσιν ἡλίῳ φαιδρότερον, καὶ τὴν οἰκουμένην τῷ κλέει καὶ τοῖς λόγοις περιαιυγάζουσιν, ὅτε μέγιστος πατὴρ Θεολόγος, καὶ οἱ μετ' ἐκείνου δογματισταὶ καὶ διδάσκαλοι. Ταῦτα ἐνταῦθα γράψαι δεῖν ᾤφθην, ἵνα οἱ ἀναγινώσκοντές σε μὴ συναρπάζωνται, ἀλλὰ γινώσκοντές σε, καταφρονῶσι καὶ σοῦ καὶ τῶν σοῦ λόγων, καὶ τῶν δογμάτων. In codice Mediceo brevius ascriptum est scholion his verbis: Καὶ τοὺς βλάστημον

(43) Τὰ τε ἐνδοθεν. Hunc locum ex codice Mediceo, Fuketiano et Mazarino pristinae sanitati restitui.

(44) Ἐκτὸς καὶ τὰ ἐκτὸς, etc. Id est: « basilicam construxit splendidam ac luminis plenam, tam intus quam extra. »

(45) Ὅτι μὴ ψυχῇ μόνον καὶ διανοίᾳ. Est hic locus illustris de castitate et continentia clericorum, qui tamen lacteus in obscuro latuit ob pravam interpretum versionem. Sic enim vertit Musculus, cuius versionem secutus est Christophorsonus: « Interiora autem et exteriora, quoniam non animi modo et mente, sed et corpore constant, castitatis ac temperantiæ floridissimo ornatu illustravit. » Quæ tamen interpretatio ferri non potest. Causam autem erroris ipsis præbuit prava interpunctio, quæ in editione Rob. Stephani et in Regio codice habetur. Nam post vocem αὐτοῖς ascripta est virgula. Verum codex Med. et Maz. merito eam virgulam non agnoscunt.

ριζόμεναι γλῶσσαι ὡσεὶ πυρός· ἐκάθισέ τε ἐφ' ἓνα ἕκαστον αὐτῶν. Ἀλλ' ἐν μὲν τῷ πάντων ἀρχοντι, ἴσως αὐτὸς ὅλος ἐγκάθηται Χριστὸς, ἐν δὲ τοῖς μετ' αὐτὸν δευτερεύουσιν (46), ἀναλόγως καθέσθον ἕκαστος χωρεῖ Χριστοῦ δυνάμει καὶ Πνεύματος ἁγίου μερισμούς. Βάθρα δ' ἂν εἶεν καὶ ἀγγέλων, καὶ αἱ τινῶν ψυχαί, τῶν εἰς παιδαγωγίαν καὶ φρουρὰν ἐκαστῇ παραδεδομένων. Σεμνὸν δὲ καὶ μέγα καὶ μονογενὲς θυσιαστήριον, ποῖον ἂν εἴη ἡ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἱερέως τῆς ψυχῆς τὸ εἰλικρινὲς καὶ ἅγιον Ἄγιον; ᾧ παρυστῶς ἐπὶ δεξιᾷ ὁ μέγας τῶν ὧλων ἀρχιερεὺς αὐτὸς Ἰησοῦς ὁ Μονογενὴς τοῦ Θεοῦ, τὸ παρὰ πάντων εὐῶδες θυμίαμα, καὶ τὰς δι' εὐχῶν ἀναίμους καὶ ἀβύλους θυσίας, φαίδρῳ τῷ βλέμματι καὶ ὑπταίσις ὑποδεχόμενος χερσὶ, τῷ κατ' οὐρανὸν Πατρὶ καὶ Θεῷ τῶν ὧλων παραπέμπεται, πρῶτος αὐτὸς προσκυνῶν, καὶ μόνος τῷ Πατρὶ τὸ κατ' ἄξίαν ἀπονέμων σέβας, εἶτα δὲ καὶ πᾶσιν ἡμῖν εὐμενῇ διαμένειν καὶ δεξιὸν εἰς αἰὲ παραιτούμενος. Τοιοῦτος ὁ μέγας νεὼς, ὃν καθ' ὅλης τῆς ὑπ' ἡλίον οἰκουμένης ὁ μέγας τῶν ὧλων δημιουργὸς Λόγος συνεστήσατο, τῶν ἐπέκεινα οὐρανίων ἀψίδων πάλιν καὶ αὐτὸς νοερὰν ταύτην ἐπὶ γῆς εἰκόνα κατεργασάμενος, ὡς ἂν διὰ πάσης τῆς κτίσεως, τῶν τε ἐπὶ γῆς λογικῶν ζώων ὁ Πατήρ αὐτῷ τιμῶτό τε καὶ σέβοιτο. Τὸν δὲ ὑπερουράνιον χώρον (47) καὶ τὰ ἐκεῖσε τῶν τῆδε παραδείγματα, τὴν τε ἄνω λεγομένην Ἱερουσαλήμ καὶ τὸ Σιών ὅρος τὸ ἐπουράνιον, καὶ τὴν ὑπερκόσμιον πόλιν τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ἐν ἣ μυριάδες ἀγγέλων πανηγύρεις καὶ Ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς, ταῖς ἀρρήτοις καὶ ἀνεπιλογίστοις ἡμῖν θεολογίαις, τὸν σφῶν ποιητὴν καὶ πανηγεμόνα τῶν ὧλων γεραίρουσιν, οὗ τίς θνητὸς οἶός τε κατ' ἄξίαν ὑμνήσῃ; Ὅτι δὴ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὐς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, αὐτὰ δὴ ταῦτα ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν· ὧν ἡδὴ ἐν μέρει καταξιωθέντες ἄνδρες ἄμα τῆς αἰσῆς καὶ γυναιξί, μικροὶ καὶ μεγάλοι, πάντες ἁθρόως ἐν ἐνὶ πνεύματι καὶ μιᾷ ψυχῇ, μὴ διαλίπωμεν ἐξομολογούμενοι, καὶ τὸν τῶν τοσοῦτων ἡμῖν (48) ἀγαθῶν παρτίον ἀνευφημοῦντες, ἐτὼν εὐλατεύοντα πάσαις ταῖς ἀνομίαις ἡμῶν, τὸν ἰώμενον πάσας τὰς νόσους ἡμῶν, τὸν λυτρούμενον ἐκ φθορᾶς τὴν ζωὴν ἡμῶν, τὸν στεφανοῦντα ἡμᾶς ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς, τὸν ἐμπιπλῶντα (49) ἐν ἀγαθοῖς τὴν ἐπιθυμίαν ἡμῶν· ὅτι οὐ κατὰ τὰς ἀμαρτίας ἡμῶν ἐποίησεν ἡμῖν, οὐδὲ κατὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν ἀνταπέδωκεν ἡμῖν· ὅτι καθ' ὅσον ἀπέχουσιν ἀνατολαὶ ἀπὸ δυσμῶν, ἐμάχρυνεν ἀφ'

⁹⁷ Isa. LIV, 11-14.

(46) Ἐν δὲ τοῖς μετ' αὐτὸν δευτερεύουσιν. Presbyteros intelligit, qui secundum sacerdotii gradum obtinent. Et episcopum quidem ac presbyteros thronis Ecclesiæ comparat: subselliis vero diaconos.

(47) Τὸν δὲ ὑπερουράνιον χώρον. Sic vulgatam lectionem, τὸν τε ὑπ. χ., corrigendum est prorsus necessaria emendatione. Postquam enim Eusebius de duplici Ecclesiæ fabrica abunde locutus est, materiali scilicet ac spiritali, et utramque sibi invicem comparavit, transit tandem ad cœlestem illam Jerusalem, quippe quæ idea ac primitivum exemplar est de-

vestrum coagmentans; ut suis erga vos operibus sacram denuo et arcanam prædictionem adimpleat, quæ sic habet: « Ecce ego præparo tibi carbunculum lapidem tuum, et fundamenta tua sapphirum, et propugnacula tua jaspidem, et portas tuas lapides crystalli, et murum tuum lapides electos: et omnes filios tuos doctos a Deo, et in multa pace filios tuos; et in justitia ædificaberis ». In justitia igitur ædificans, totius populi vires ac facultates congrua ratione distinctit; hos quidem exteriora duntaxat cingens muro, id est firma fide. Cujus generis infinita est multitudo, quæ præstantiorem structuram ferre non potest. Illis vero aditus in templum permittens; ad portas stare et intrantes deducere eos jubet: qui non absurde templi vestibulis comparantur. Alios primis columnis quæ forinsecus circa atrium in quadranguli speciem dispositæ sunt suffulsit, intra primos litteralis quatuor Evangeliorum sensus obices eos inducens. Jam vero nonnullos circa regiam ædem utrinque lateribus applicat, qui adhuc quidem catechumeni sunt: et augmentum ac progressum faciunt, non tamen procul **386** absunt ab ipsa abditissimorum Dei mysteriorum inspectione qua fideles fruuntur. Ex horum numero eos quorum animæ immaculatæ sunt et divino lavacro instar auri purgatæ assumens: alios columnis quæ exterioribus illis longe præstantiores sunt, arcanis scilicet et intimis sacræ Scripturæ sententiis suffulcit. Alios vero fenestris ad lumen in ædes immittendum factis illustrat. Ac universum quidem templum uno maximo vestibulo, unius scilicet Dei summi omnium regis adoratione exornavit. Christum vero et Spiritum sanctum utrinque ad latus paternæ auctoritatis, quasi secundum lumen præbet. Sed et in reliquis singulatis fidei nostræ sententiis, per totam basilicam copiosissimam ac præstantissimam veritatis lucem atque evidentiam ostendit. Præterea vivos et stabiles ac firmos animarum lapides undique seligens, amplam ac regiam domum ex omnibus construxit: splendoris ac luminis plenam tam intus quam extra: quandoquidem non anima solum illis ac mens, sed etiam corpus castitatis ac modestiæ florido ornatu resplendent. Insunt etiam in hoc templo throni, et subsellia scaminaque innumera: in cunctis scilicet animabus in quibus sancti Spiritus resident dona, cujusmodi olim visa sunt sacrosanctis apostolis: quibus linguæ instar ignis

gentis in terris Ecclesiæ. At Musculus, cujus versionem more suo secutus est Christophorsonus, et ipse in bujus loci versione nihil omnino vidit, et totam venustatem sententiæ lectoribus obscuravit.

(48) Vulg. τὸν τοσοῦτον ἡμῖν. Scripti codices uno consensu habent τὸν τῶν τοσοῦτων ἡμῖν ἀγαθῶν παρτίον. et ad oram codicis Med. annotatur σκληρὰ σύνταξις, id est: « dura atque aspera constructio. »

(49) Ἐμπιπλῶντα. Ita in vetustissimo codice Maz. scribitur rectius quam vulg. ἐμπιπλ. Eundem errorem jam antea notare memini.

divisæ, et singulis insidentes apparuerunt. Verum in ipso quidem omnium principe ac præside, totus, ut verisimile est, insidet Christus. In iis vero qui secundum dignitatis locum obtinent, quatenus quisque dispersita virtutis Christi sanctique Spiritus dona capere potest. Subsellia quoque angelorum sunt quorundam animæ, quorum institutio et custodia illis demandata est. Augustum vero magnumque et unicuique altare quodnam aliud est, quam summi omnium sacerdotis purissima mens prorsusque Sanctum sanctorum? Cui dexter assistens maximus ille omnium Pontifex, ipse scilicet Jesus unigenitus Dei Filius, suavissimum ab omnibus suffragium et incruenta ac spiritalia precum sacrificia, hilari vultu et supinis manibus suscipiens, cœlesti Patri et universorum Deo transmittit: primus ipse eum adorans, solusque congruentem paternæ majestati honorem exhibens: deinde vero obsecrans, ut is propitius omnibus nobis ac benignus perpetuo esse velit. Hujusmodi **387** est magnum illud templum, quod per universum terrarum orbem magnus ille mundi opifex Verbum Dei constituit; hancque intellectualem imaginem eorum quæ ultra ipsos cœli fornices posita sunt, ipse in terris denuo perfecit: ut ab omni creatura et ab animantibus ratione præditis, Pater ipsius debito honore cultuque afficeretur. Illam vero supercœlestem regionem et ea quæ illic sunt exemplaria horum quæ hic cernimus: supernam illam Hierusalem, cœlestem montem Sion, et ultra mundum positam civitatem Dei viventis, in qua innumerabiles angelorum chori, et Ecclesia primogenitorum qui in albo cœlestium civium descripti sunt, conditorem suum ac summum omnium ducem hymnis quibusdam inexplicabilibus quos nec intelligentia assequi possumus, venerantur: nullus mortalium pro dignitate celebrare suffecerit. Etenim « nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascenderunt ea quæ Deus præparavit diligentibus se⁹⁹. » Quarum quidem rerum jam aliqua ex parte Dei beneficio compotes facti, viri cum mulieribus et pueris; summi pariter atque infirmi; omnes simul uno spiritu unoque animorum consensu tantorum nobis honorum auctorem confiteri ac celebrare nunquam desinamus: « Qui propitiatur omnibus iniquitatibus nostris; qui sanat omnes infirmitates nostras; qui redimit ab interitu vitam nostram; qui coronat nos in misericordia et miserationibus; qui explet in bonis cupiditatem nostram. Quia non secundum peccata nostra fecit nobis, neque secundum iniquitates nostras retribuit nobis. Quia quantum distat ortus ab occidente, longe fecit a nobis iniquitates nostras. Quemadmodum miseretur pater filiorum suorum, misertus est Dominus timentium se⁹⁹. » Hæc et in præsentia et cunctis deinceps temporibus memoria recolentes, Deumque præsentis hujus festivitatis et splendidi hujus ac lætissimæ lucis auctorem ac præsidem diu noctuque singulis horis, et omnibus, ut ita dicam, momentis quibus spiritum ducimus, ante oculos mentis nobis proponentes, totis animi viribus eum diligamus ac veneremur. Jamque exsurgentes, contentissima nostri affectus voce eum obsecramus, ut nos intra septa ovilis sui tueri perpetuo ac servare velit, pacemque **388** suam inviolabilem nobis atque inconcussam præstet in Christo Jesu Servatore nostro, per quem ei sit gloria in sæcula sæculorum. Amen.

CAPUT V.

Exempla legum imperialium.

Nunc vero exempla imperialium constitutionum Constantini ac Licinii ex Romana lingua in Græcam conversa deinceps adjiciamus.

Exemplum constitutionis imperatorum Constantini et Licinii.

« Jamdudum quidem, cum animadverteremus non esse cohibendam religionis libertatem, sed unicujusque arbitrio ac voluntati permittendum, ut ex animi sui sententia rebus divinis operam daret, sanximus ut tum cæteri omnes tum Christiani, sectæ ac religionis suæ fidem atque observantiam retinerent. Sed quoniam in eo rescripto quo hæc facultas illis concessa fuerat, multæ ac diversæ sectæ diserte ac nominatim additæ videbantur, quidam eorum ob

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Ἀντίγραφον βασιλικῶν νόμων (Nic. H. E. vii, 42).

Φέρε δὴ λοιπὸν καὶ τῶν βασιλικῶν διατάξεων Κωνσταντίνου καὶ Λικιννίου τὰς ἐκ τῆς Ῥωμαίων φωνῆς μεταληφθεῖσας ἐρμηνείας παραθώμεθα.

Ἀντίγραφον βασιλικῶν διατάξεων ἐκ Ῥωμαϊκῆς γλώσσης μεταληφθεῖσων.

« Ἦδη μὲν πάλαι σκοποῦντες τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκείας οὐκ ἀρνητέαν εἶναι, ἀλλ' ἐνδὸς ἐκάστου τῇ διανοίᾳ καὶ βουλήσει ἐξουσίαν δοτέον τοῦ τὰ θεῖα πράγματα τημελεῖν κατὰ τὴν αὐτοῦ προαίρεσιν, ἕκαστον κεκελεύεσθαι, τοῖς τε Χριστιανοῖς, τῆς αἰρέσεως καὶ τῆς θρησκείας τῆς ἑαυτῶν τὴν πίστιν φυλάττειν. Ἀλλ' ἐπειδὴ πολλοὶ καὶ διάφοροι αἰρέσεις ἐν ἐκείνῃ τῇ ἀντιγραφῇ, ἐν ᾗ τοῖς αὐτοῖς συνεχωρήθη ἡ τοιαύτη ἐξουσία, ἐδόκουν προστεθεῖσθαι σα-

⁹⁹ 1 Cor. ii, 9. ⁹⁹ Psal. cii, 3-13.

φῶς (50), τυχὸν ἰσως τινὲς αὐτῶν μετ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς τοιαύτης παραφυλάξεως ἀνεκρούοντο· ὅποτε εὐτυχῶς ἐγὼ Κωνσταντίνος ὁ Αὐγουστος, χάγῳ Λικίνιος ὁ Αὐγουστος, ἐν τῇ Μεδιολάνῳ ἐληλύθειμεν, καὶ πάντα ὅσα πρὸς τὸ λυσιτελεῖς καὶ τὸ χρησίμον τῷ κοινῷ διέφερεν, ἐν ζητῇσεσι ἐσχόμεν, ταῦτα μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἅτινα ἐδόκει ἐν πολλοῖς ἅπασιν ἐπωφελεῖ εἶναι, μᾶλλον δὲ ἐν πρώτοις διατάξαι ἐδογματίσαμεν, οἷς ἡ πρὸς τὸ Θεῖον αἰδώς τε καὶ τὸ σέβας ἐνείχετο, τοῦτ' ἔστιν, ὅπως δῶμεν καὶ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ πᾶσιν ἐλευθέραν αἵρεσιν τοῦ ἀκολουθεῖν τῇ θρησκείᾳ ἣ δ' ἂν βουληθῶσιν· ὅπως δ' οὐ ποτέ ἐστι Θειότης καὶ οὐρανίου πράγματος (51), ἡμῖν καὶ πᾶσι τοῖς ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἐξουσίαν διαγουσιν εὐμένεες εἶναι δυναθῇ. Τοίνυν ταύτην τὴν βούλησιν τὴν ἡμετέραν ὑγιενῶ καὶ ὀρθοτάτῃ λογισμῷ ἐδογματίσαμεν, ὅπως μηδενὶ παντελῶς ἐξουσία ἀρνῆται ἡ τοῦ ἀκολουθεῖν καὶ αἰρεῖσθαι τὴν τῶν Χριστιανῶν παραφύλαξιν ἡ θρησκείαν, ἐκάστῳ τε ἐξουσία δοθείη τοῦ διδόναι ἑαυτοῦ τὴν διάνοιαν ἐν ἐκείνῃ τῇ θρησκείᾳ, ἣν αὐτὸς ἑαυτῷ ἀρμόζειν νομίζει, ὅπως ἡμῖν δυναθῇ τὸ Θεῖον ἐν πᾶσι τὴν εἰμον σπουδῇ καὶ καλοκάγαθίαν παρέχειν. Ἄτινα οὕτως ἀρέσκειν ἡμῖν ἀντιγράφαι ἀκόλουθον ἦν, ἐν' ἀφαιρεθεισῶν παντελῶς τῶν αἰρέσεων, αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασι τοῖς πρὸς τὴν σὴν καθοσίωσιν ἀποσταλεῖσι περὶ τῶν Χριστιανῶν ἐνείχοντο, καὶ ἅτινα πάνυ σκαῖά καὶ τῆς ἡμετέρας πραότητος ἀλλότρια εἶναι ἐδόκει, ταῦτα ὑφαίρειθῃ, καὶ νῦν ἐλευθέρως τε καὶ ἀπλανῶς ἑκαστος τῶν τὴν αὐτὴν προαίρεσιν ἐσχηκότων τοῦ φυλάττειν τὴν τῶν Χριστιανῶν θρησκείαν, ἀνευ τινὸς ὀχλήσεως, τοῦτο αὐτὸ παραφυλάττοι. Ἄτινα τῇ σῇ ἐπιμελείᾳ πληρέστατα δηλῶσαι ἐδογματίσαμεν, ὅπως εἰδείης ἡμᾶς ἐλευθέραν καὶ ἀπολελυμένην ἐξουσίαν ἡμῶν τημελεῖν τὴν ἑαυτῶν θρησκείαν τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς δεδωκέναι· ὅπερ ἐπειδὴ ἀπολελυμένως αὐτοῖς ὅφ' ἡμῶν δεδωρῆσθαι (52), θεωρεῖ ἡ σὴ καθοσίωσις, καὶ ἑτέροις δεδόσθαι ἐξουσίαν τοῖς βουλομένοις τοῦ μετέρχεσθαι τὴν παρατήρησιν καὶ θρη-

hanc fortasse causam paulo post ab huiusmodi observantia destiterunt. Quamobrem cum nos, Constantinus ac Licinius Augusti, felicibus auspiciis Mediolanum venissemus, et quæcunque ad commodum utilitatemque reipublicæ pertinebant, sollicitè inquireremus, inter cætera quæ universis multifariam profutura iudicavimus, seu potius præ reliquis omnibus hæc constituenda esse censuimus, quibus divini numinis cultus ac veneratio contineretur: hoc est, ut Christianis et reliquis omnibus libera facultas a nobis tribuatur quamcunque voluerint religionem consecrandi: quo scilicet quidquid illud est divinum ac cæleste numen, nobis et universis qui sub imperio nostro degunt, propitium esse possit. Hanc igitur nostram voluntatem salubri et rectissimo consilio promulgavimus, ut nemini prorsus Christianam observantiam ac religionem sequendi aut eligendi licentia denegetur. Sed unicuique liceat ad eam religionem quam sibi conducere censuerit, animum applicare; quo divinum numen propensum erga nos studium ac benignitatem in omnibus possit ostendere. Porro consentaneum **389** fuit ut hæc nobis ita placere rescriberemus, quo, sublatis penitus omnibus sectis quæ in priore nostra de Christianis epistola ad Tuam Devotionem missa continebantur, cum illa quæ prorsus sinistra et a nostra mansuetudine aliena esse videbantur, omnino removeantur: tum ut in posterum quicumque Christianam religionem observandam sibi esse statuerunt, eam libere et constanter absque ulla molestia et impedimento retineant. Quæ, quidem idcirco tuæ solertię iudicanda censuimus, ut liberam et absolutam licentiam religionis suæ colendæ Christianis concessam a nobis esse cognoscas. Quod quoniam a nobis simpliciter et absolute illis concessum est, simul etiam aliis observantiam et cultum suum sectari volentibus, id concessum esse Tua Devotio intelligit. Quod profecto temporum nostrorum tranquillitati convenire perspicuum est: ut

(50) Προστεθεῖσθαι σαφῶς. In codice Fuketiano et Saviliano scribitur ἀσαφῶς. Utra autem verior sit lectio, difficile est dicere. Nam cum prior illa lex Constantini pro Christianis, cujus hic mentio fit, hodie desideretur, obscurum est quidnam hic sibi velit Constantinus, cum ait in ea lege adjectas fuisse multas ac diversas αἰρέσεις, eaque de causa multis a legis Christianæ professione deterritos. Christophorsonus quidem διαφόρους αἰρέσεις interpretatus est dubias et controversas sententias: quasi ea lex non perspicuum, sed obscurum et ambiguum sensum habuerit. Atque ita Baronius ad annum Christi 313, hæc Christophorsoni verba intellexit. Langus vero et Musculus αἰρέσεις opiniones et hæreses exposuerunt, multo certe rectius. Αἰρέσεις enim pro sensu seu διανοίᾳ sumi non possunt, sed opinionem significant et sectam. Cum igitur imperator Constantinus in illa priori lege, cunctis colendi, prout vellent, numinis liberam facultatem concessisset, illud etiam adjecerat, non Christianis solum, sed etiam reliquis ejuslibet sectæ hominibus, id est Judæis et Samaritanis, Marcionitis quoque et Montanistis, Novatianis, Sabellianis, omnibus denique omnium religionum sectis idem esse concessum. Quo quidem facto,

religioni Christianæ non levis fieri videbatur injuria, quippe quæ cum hæreticis et schismaticis et cum Judæorum perfidia quasi ex æquo componeretur. Quare admonitus postea a Catholicis Constantinus, hæc posteriore lege id emendavit; sectarum omnium mentione penitus sublata, hoc est quod infra dicit his verbis: "Ἐν' ἀφαιρεθεισῶν παντελῶς τῶν αἰρέσεων αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμμασιν ἐνείχοντο.

(51) Θεϊότης καὶ οὐρανίου πράγματος. Apud Nicephorum legitur θειοτάτου, quod non probō. Sed nec vulgata lectio sana est.

(52) Αὐτοῖς ὅφ' ἡμῶν δεδωρῆσθαι. Post hæc verba in codd. Maz., Fuk. ac Savil. et apud Nicephorum sequuntur hæc voces: Θεωρεῖ ἡ σὴ καθοσίωσις, καὶ ἑτέροις δεδόσθαι ἐξουσίαν, etc., optime; nisi quod pro δεδωρῆσθαι scribendum est procul dubio δεδωρηται, ut ex versione nostra apparet. Est autem hæc secunda Constantini constitutio data ad præfectum prætorii eum ipsum, ad quem data fuerat prima lex pro Christianis. Ac prima quidem lex data fuerat Romæ, Constantino II et Licinio II coss. statimque in Orientem missa ad Maximinum, ut habetur in libro IX, cap. 9. Hæc autem secunda data est Mediolani, anno sequente.

unicuique liberum sit quancunque voluerit colendi A
 Numinis rationem eligere atque observare. Atque
 id a nobis eo factum est, ut ne cui divino cultui
 atque honori quidquam a nobis detractum esse vi-
 deretur. Hoc autem amplius in gratiam Christiano-
 rum decernimus, ut loca ipsorum in quibus antehac
 convenire consueverant, de quibus in litteris prius
 ad Devotionem Tuam datis alia erat forma superiori
 tempore constituta, si qui aut a fisco nostro aut ab
 alio quopiam ea emisse visi fuerint, ipsis Christianis
 absque ulla pecunia et sine repetitione ulla superad-
 jecti pretii, incunctanter ac sine ulla ambage resti-
 tuant; et si qui eadem loca dono acceperint, ut ea
 protinus Christianis reddant. Quod si qui ea loca
 emerunt aut donata acceperunt, aliquid a nostra
 clementia petere velint; ii præfectum qui in illa
 provincia jus dicit, adeant, ut a nostra Serenitate
 ratio ipsorum habeatur. Quæ quidem omnia protinus
 sine ulla dilatione corpori Christianorum restitui
 tua cura ac diligentia oportebit. Et quoniam iidem
 Christiani non solum ea loca in quibus convenire
 solebant, sed etiam alia possedisse noscuntur, quæ
 non privatim ad singulos ipsorum, sed ad jus cor-
 poris pertinerent, hæc omnia post legem a nobis
 memoratam 390 absque ulla dubitatione iisdem
 Christianis, hoc est cuilibet corpori et conventiculo
 ipsorum restitui jubebis: supradicta scilicet ratione
 servata, ut qui ea loca absque redhibitione pretii,
 sicut dictum est, restituerint, indemnitate suam
 a nostra benignitate expectent. Atque in his omni-
 bus supradicto corpori Christianorum operam tuam
 atque industriam quoad fieri poterit præstare de-
 bebis; ut mandatum citissime perficiatur, quo in
 hoc etiam communi et publicæ tranquillitati a nostra
 clementia consulatur. Hac enim ratione sicuti jam

σχεῖαν αὐτῶν· ὅπερ ἀκολούθως τῇ ἡσυχίᾳ τῶν ἡμε-
 τέρων καιρῶν γίνεσθαι φανερόν ἐστιν, ὅπως ἐξουσίαν
 ἕκαστος ἔχη τοῦ αἰρεῖσθαι καὶ τημελεῖν ὅποιον δ'
 ἂν βούληται Θεῖον. Τοῦτο δὲ ὅφ' ἡμῶν γέγονεν, ὅπως
 μηδεμίᾳ τιμῇ μηδὲ θρησκείᾳ τινὶ μεμειώσθαι τι ὅφ'
 ἡμῶν δοκοίη. Καὶ τοῦτο δὲ πρὸς τοῖς λοιποῖς εἰς τὸ
 πρόσωπον τῶν Χριστιανῶν δογματίζομεν, ἵνα τοὺς
 τόπους αὐτῶν εἰς οὓς τὸ πρότερον συνέρχεσθαι ἔθος
 ἦν αὐτοῖς, περὶ ὧν καὶ τοῖς πρότερον δοθεῖσι πρὸς
 τὴν σὴν καθοσίωσιν γράμμασι τύπος ἕτερος ἦν ὠρι-
 σμένος τῷ προτέρῳ χρόνῳ (53), ἵν', εἰ τινες ἢ παρὰ
 τοῦ ταμεῖου τοῦ ἡμετέρου ἢ παρὰ τινος ἐτέρου φαί-
 νοιντο ἡγοραχότες τοὺς τοὺς αὐτοῖς Χριστιανοῖς
 ἀνευ ἀργυρίου καὶ ἀνευ τινὸς ἀπαιτήσεως τῆς τιμῆς
 ὑπερτεθείσης (54), δίχα πάσης ἀμελείας καὶ ἀμφι-
 βολίας ἀποκαταστήσωσι, καὶ εἰ τινες κατὰ δῶρον
 τυγχάνωσιν εἰληφότες τοὺς αὐτοὺς τόπους, ὅπως εἰ
 τοῖς αὐτοῖς Χριστιανοῖς τὴν ταχίστην ἀποκαταστή-
 σωσιν οὕτως (55), ἢ οἱ ἡγοραχότες τοὺς αὐτοὺς τό-
 πους, ἢ οἱ κατὰ δωρεὰν εἰληφότες αἰτῶσι τι παρὰ
 τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας, προσέλθωσι τῷ ἐπὶ τό-
 πων ἐπάρχῳ δικάζοντι, ὅπως καὶ αὐτῶν διὰ τῆς
 ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια γένηται. Ἄτινα
 πάντα τῷ σωματικῷ τῶν Χριστιανῶν παρ' αὐτὰ διὰ
 τῆς σῆς σπουδῆς ἀνευ τινὸς παρολκῆς παραδίδοσθαι
 δεῖται. Καὶ ἐπειδὴ οἱ αὐτοὶ Χριστιανοὶ οὐ μόνον
 ἐκείνους εἰς οὓς συνέρχεσθαι ἔθος εἶχον, ἀλλὰ κα'
 ἐτέρους τόπους ἐσχηκέναι γινώσκονται, διαφέροντας
 οὐ πρὸς ἕκαστον αὐτῶν, ἀλλὰ πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ
 αὐτῶν σώματος, τοῦτ' ἐστὶ τῶν Χριστιανῶν, ταῦτα
 πάντα ἐπὶ τῷ νόμῳ ὃν προεῖρήκαμεν (56), δίχα
 παντελοῦς τινος ἀμφισβήτησεως τοῖς αὐτοῖς Χριστι-
 νοῖς, τοῦτ' ἐστὶ τῷ σώματι αὐτῶν καὶ τῇ συνόδῳ,
 ἐκάστῳ αὐτῶν ἀποκαταστήναι κελεύσεις· τοῦ προε-
 ρημένου λογισμοῦ δηλαδὴ φυλαχθέντος, ὅπως αὐτοὶ

(53) Τύπος ἕτερος ὠρισμένος τῷ προτέρῳ
 χρόνῳ. De locis publicis et cæmeteriis Christia-
 norum exstat lex Gallieni apud Eusebium in libro
 vii, cap. 13, qua hujusmodi loca Christianis re-
 stitui jubentur. In prima igitur constitutione, quam
 victo Maxentio Constantinus et Licinius pro Chri-
 stianis ediderunt, et cujus exemplar ad Maximini-
 um imperatorem in Orientem miserunt, hoc so-
 lum decreverant, ut loca omnia in quæ Christiani
 convenire consueverant, Christianis olim adempta,
 iisdem restituerentur. Sed de pretii restitutione
 nihil nominatim præscripserant; certe nec in
 lege Maximini imperatoris quæ Constantini ac Li-
 cinii legem proxime subsecuta est, de repetitione
 pretii quidquam cavetur, ut videre est in lib. ix,
 cap. 9. Itaque necesse habuit Constantinus, de ea
 re distinctius statuere; ut Christiani loca sibi
 adempta, et a fisco vendita vel donata, absque ulla
 pretii restitutione recuperarent.

(54) Τῆς τιμῆς ὑπερτεθείσης. Sic vocat adje-
 ctiones quæ fiunt in auctionibus vel licitati-
 onibus. Eas adjectiones vernacula lingua vocamus
Enchères. Latini autem adjectiones appellant, ut
 dixi.

(55) Ἀποκαταστήσωσιν οὕτως. Scribendum vi-
 detur ὡσαύτως· εἰ δὲ ἢ οἱ ἡγοραχότες, etc. Atque
 ita plane a Constantino scriptum esse existimo.
 Quod si non verba, sensum certe assecuti su-
 mus.

(56) Ἐπὶ τῷ νόμῳ ὃν προεῖρήκαμεν. Id est,

post legem illam Romæ datam Constantino ii et
 Licinio ii coss., cujus supra mentionem fecit Con-
 stantinus. Et hæc quidem fuit prima lex impera-
 toris Constantini pro Christianis. Sed cum in ea
 lege Constantinus erga Christianos nimis se propen-
 sum declarasset, solamque eorum religionem
 extollens, reliquas omnes sectas ac cæremonias dam-
 nare visus fuisset, coactus fuit hac secunda lege
 mentem suam ac sententiam explicare, ne gentiles
 prohibitum aut improbatum ab ipso deorum cultum
 quærentur. Omnibus igitur liberam colendi nu-
 minis facultatem a se concessam esse proficitur
 Constantinus: ita ut unusquisque pro arbitrio
 quancunque velit sectam ac religionem sequatur.
 Hæc ergo secunda lex nihil aliud est, quam expli-
 catio primæ legis. Quippe in prima illa lege quæ-
 dam verba erant, quibus et gentiles, et Christia-
 norum nonnulli, ii scilicet qui a catholica fide
 desciverant, Novatiani, Montanistæ et reliqui, non
 mediocriter offendebantur, cum se hæreticos in ea
 appellatos viderent. Sed et Christiani seu Catho-
 lici ægre ferebant sibi hæreticos adungi et quasi
 copulari in eadem constitutione. Quamobrem Con-
 stantinus, ut erga omnes se benignum ostenderet,
 ea verba penitus suppressa voluit. Id enim sibi vo-
 luit hæc voces: "Ἴν' ἀπαρεθείσων παντελοῦς τῶν
 αἰρέσεων, αἵτινες τοῖς προτέροις ἡμῶν γράμ-
 μασιν, etc. Hic est sensus hujus constitutionis, quem
 non sine magno labore expiscati sumus.

οἵτινες τοὺς αὐτοὺς ἄνευ τιμῆς, καθὼς προειρήκαμεν, ἀποκαθιστώσι, τὸ ἀζήμιον τὸ ἑαυτῶν παρὰ τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἐλπίζουσιν. Ἐν οἷς πᾶσι τῷ προειρημένῳ σώματι τῶν Χριστιανῶν τὴν σπουδὴν δυνατώτατα παρασχεῖν ὀφείλεις, ὅπως τὸ ἡμέτερον κέλευσμα τὴν ταχίστην παραπληρωθῇ, ὅπως καὶ ἐν τούτῳ διὰ τῆς ἡμετέρας χρηστότητος πρόνοια γένηται τῆς κοινῆς καὶ δημοσίας ἡσυχίας. Τούτῳ γὰρ τῷ λογισμῷ, καθὼς καὶ προεῖρηται, ἡ θεία σπουδὴ περὶ ἡμᾶς, ἥς ἐν πολλοῖς ἤδη πράγμασιν ἀπεπειράθμεν, διὰ παντὸς τοῦ χρόνου βεβαίως διαμεῖναι (57). Ἵνα δὲ ταύτης τῆς ἡμετέρας νομοθεσίας καὶ τῆς καλοκάγαθίας ὅρος πρὸς γνῶσιν πάντων ἐνεχθῇ, ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν γραφέντα, πανταχοῦ προθεῖνα, καὶ εἰς γνῶσιν πάντων ἀγαγεῖν ἀκολουθῶν ἐστίν, ὅπως ταύτης τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἡ νομοθεσία μηδένα λαθεῖν δυνήθῃ. »

Ἀντίγραφον ἐτέρας βασιλικῆς διατάξεως, ἣν αὐθις πεποληνται μόνῃ τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ τὴν δωρεάν δεδύσθαι ὑποσημηγόμενοι.

« Χαῖρε, Ἀνυλίνε τιμιώτατε ἡμῖν. Ἔστιν ὁ τρόπος εὖτος τῆς φιλαγαθίας τῆς ἡμετέρας, ὥστε ἐκεῖνα ἅπερ δικαίῳ ἄλλοτρίῳ προσήκει, μὴ μόνον μὴ ἐνοχλεῖσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀποκαθιστῆν βούλεσθαι ἡμᾶς, Ἀνυλίνε τιμιώτατε. Ὅθεν βουλόμεθα ἵν', ὅποτε ταῦτα τὰ γράμματα κομίσῃ, εἰ τινα ἐκ τούτων τῶν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῇ καθολικῇ τῶν Χριστιανῶν ἐν ἐκάσταις πόλεσιν ἢ καὶ ἄλλοις τόποις διέφερον, καὶ κατέχοντο νῦν ἢ ὑπὸ πολιτῶν, ἢ ὑπὸ τινῶν ἄλλων (58), ταῦτα ἀποκαταστήναι παραχρῆμα ταῖς αὐτῶν Ἐκκλησίαις ποιήσῃς· ἐπειδὴ περ προηγήμεθα ταῦτα ἅπερ αἱ αὐταὶ Ἐκκλησίαι πρότερον ἐσχέκασαν, τῷ δικαίῳ αὐτῶν ἀποκατασταθῆναι. Ὅποτε τοίνυν συνορᾷ ἡ καθοσίωσις τῆς αὐτῆς ἡμῶν τῆς κελεύσεως σαφέστατον εἶναι τὸ πρόσταγμα, σπουδασόν, εἴτε κῆποι, εἴτε οἰκίαι, εἴδ' ὅτι οὐδὲποτε τῷ δικαίῳ τῶν αὐτῶν Ἐκκλησιῶν διέφερον, σύμπαντα αὐταῖς ἀποκατασταθῆναι ὡς τάχιστα, ὅπως τούτῳ ἡμῶν τῷ προστάγματι ἐπιμελεσάτην σε πειθάρχησιν παρεσχέμεναι καταμάθοιμεν. Ἐρρώσο, Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθενότατε ἡμῖν. »

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς συνόδον ἐπισκόπων ἐπὶ Ῥώμης κελεύει γενέσθαι ὑπὲρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐνώσεως τε καὶ ὁμοροίας.

« Κωνσταντίνος Σεβαστὸς Μιλτιάδῃ ἐπισκόπῳ Ῥωμαίων καὶ Μάρκῳ (59). Ἐπειδὴ τοιοῦτοι χάριται (60) παρὰ Ἀνυλίνου τοῦ λαμπροτάτου ἀνθυπά-

A diximus, Dei erga nos cura ac benevolentia, quam in multis jam negotiis experti sumus, firma ac stabilis perpetuo permanebit. Porro ut hujus legis ac beneficentiae nostrae sententia ad omnium notitiam perferri possit, has litteras nostras ubique proponi, et ad eunctorum cognitionem pervenire conveniet: ne benignitatis nostrae constitutio quemquam omnino latere possit. »

ἡμᾶς, ἥς ἐν πολλοῖς ἤδη πράγμασιν ἀπεπειράθμεν, διὰ παντὸς τοῦ χρόνου βεβαίως διαμεῖναι (57). Ἵνα δὲ ταύτης τῆς ἡμετέρας νομοθεσίας καὶ τῆς καλοκάγαθίας ὅρος πρὸς γνῶσιν πάντων ἐνεχθῇ, ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν γραφέντα, πανταχοῦ προθεῖνα, καὶ εἰς γνῶσιν πάντων ἀγαγεῖν ἀκολουθῶν ἐστίν, ὅπως ταύτης τῆς ἡμετέρας καλοκάγαθίας ἡ νομοθεσία μηδένα λαθεῖν δυνήθῃ. »

B Exemplum alterius constitutionis qua imperatores, soli Ecclesiae catholicae beneficium a se concessum esse indicarunt.

Epistola ad Anulinum.

« Ave, Anuline charissime nobis. Est hic mos bonitatis nostrae, ut ea quae ad alienum jus pertinent, non modo nulla inquietudine affici, sed etiam restitui velimus, Anuline charissime. Quapropter jubemus, ut simulatque has litteras acceperis, si quae ex illis quae ad catholicam Christianorum Ecclesiam per singulas civitates, aut in aliis locis pertinebant, nunc a decurionibus aut quibuslibet aliis detinentur, ea confestim illorum ecclesiis restitui facias. Quandoquidem volumus, ut quae supradictae ecclesiae antea possederunt, ad earumdem jus omnino revertantur. Cum ergo perspiciam Devotio Tua, hujus nostrae jussionis manifestissimum esse praescriptum; operam dabis, ut sive horti sive aedes, seu quodcunque aliud ad jus earumdem ecclesiarum pertinerit, cuncta illis quantocius restituantur: quo scilicet te huic nostro praeepto accuratissime obtemperasse intelligamus. Vale, Anuline charissima et desideratissime nobis. »

391 Exemplum epistolae Constantini imperatoris, qua episcoporum concilium Romae fieri jubet pro unitate et concordia Ecclesiarum.

« CONSTANTINUS AUGUSTUS MILTIADI episcopo urbis Romae et MARCO. Quoniam hujusmodi plures libelli a viro clarissimo Anulino Africae proconsule ad me

(57) Βεβαίως διαμεῖναι. Apud Nicephorum legitur διαμενῇ. In codd. autem Fuk. et Saviliano scriptum est διαμείνῃ.

(58) Καὶ κατέχοντο νῦν ἢ ὑπὸ πολιτῶν, ἢ ὑπὸ τινῶν ἄλλων. Ita in codd. Mediceo et Maz. et apud Nicephorum legitur. Ego vero scribendum existimo ἢ ὑπὸ πολιτευτῶν. Sunt autem πολιτευταὶ decuriones, ut dudum notavi ad Amm. Marcellinum. Illi ergo decuriones persecutionis tempore loca et praedia ad catholicam Ecclesiam pertinentia, tanquam vacantia occupaverant. Vulg. νῦν ὑπὸ.

(59) Μιλτιάδῃ ἐπισκόπῳ Ῥωμαίων καὶ Μάρκῳ. Quisnam sit hic Marcus quem cum Miltiade Romanæ urbis episcopo jungit Constantinus, inter doctos ambigitur. Et Baronius quidem ad annum Christi 313, cap. 23, mendosum esse existimat Eusebii textum, et pro verbis καὶ Μάρκῳ, scribendum esse τῶν ἀρχῶν. Verum hæc emendatio, quod pace summi viri dictum sit, ferri non potest.

D Cum enim Miltiades vocatus sit episcopus urbis Romae, superfluum est addere τῶν ἀρχῶν. Adde quod ea vox insolens est et affectata, cum tamen titulus ac dignitas cujusque, usitato vocabulo exprimitur. Rejecta igitur Baronii conjectura, quæ non nisi a viris Græci sermonis ignavis probari potest, existimo Marcum hic esse presbyterum Ecclesiae Romanæ, quem una cum Miltiade interesse huic synodo voluit Constantinus. Hic est, ut opinor, Marcus, qui post Sylvestrum papam, episcopatum urbis Romae gessit. Porro hæc epistola Constantini ad Miltiadem Romanum episcopum exstabat in collatione in Carthaginensi, cap. 319. Verum postrema pars hujus tertiæ collationis, quæ meo judicio erat omnium utilissima, tota periit.

(60) Τοιοῦτοι χάριται. Duo scilicet libelli, crimina Cæciliani Carthaginensis episcopi continentes, quos subscriptos Anulino proconsuli tradidit pars Majorini die xvii Kalendis Maii Carthagine, Constantino Augusto iii et Licinio iii coss., ut.

sunt missi, in quibus continetur Cæcilianum Carthaginensium urbis episcopum a quibusdam collegis suis per Africam constitutis multis de causis insimulari. Quod quidem permolestum mihi videtur, in istis provinciis quas divina Providentia Meæ Devotioni spontanea deditione tradidit, et in quibus maxima est populi multitudo, plebem quasi in duas partes divisam ad deteriora deflectere, et episcopos inter se dissentire. Placuit mihi ut idem Cæcilianus una cum decem episcopis qui accusare ipsum videntur, et cum decem aliis quos ipse ad suam causam necessarios esse judicaverit, Romam naviget: ut ibi coram vobis et coram Reticio, Materno ac Marino collegis vestris, quos ea causa Romam properare jussi, possit audiri, quemadmodum sanctissimæ legi convenire optime nostis. Porro ut totius negotii plenissimam valeatis haurire notitiam, exempla libellorum ab Anulino ad me misissorum, litteris meis subjecta ad collegas vestros supradictos transmissi. Quibus lectis perpendet Gravitas Vestra, quonam modo supra memorata controversia accuratissime dijudicanda sit, et ex præscripto justitiæ terminanda. Siquidem nec tuam sedulitatem latet, tantam a me reverentiam sanctissimæ Ecclesiæ catholicæ exhiberi, ut generaliter nullum schisma aut dissidium ullibi a vobis relinqui velim. Divinitas summi Dei multis vos annis servet, charissime.)

χριστιανὸν ἐν τινὶ τόπῳ βούλεσθαι με ὑμᾶς καταλιπεῖν. Ἡ θεοῦ ὑμᾶς τοῦ μεγάλου Θεοῦ διαφυλάξει πολλοῖς ἔτεσι, τιμώτατε (63). »

Exemplum epistolæ Constantini imperatoris, qua aliteram episcoporum synodum fieri jubet, ut omnis episcoporum dissensio tollatur.

« CONSTANTINUS AUGUSTUS CHRËSTO Syracusanorum episcopo. Jam quidem antea cum nonnulli pravo ac perverso animo a sancta religione cœlestique virtute et ab Ecclesiæ catholicæ sententia dissidere cœpissent, hujusmodi 392 eorum contentionem

refert Augustinus in epist. 68. Hos libellos χάρτας vocat Constantinus, eo quod plures chartas continerent, et acta quam plurima ad probationem criminum Cæciliani. At Christophorsonus χάρτας epistolas vertit, male, ut opinor. Nam una duntaxat epistola ab Anulino ea de re missa est ad Constantinum, quam epistolam refert Augustinus in dicto loco. Chartæ vero plures ab Anulino missæ sunt, ut hic diserte testatur Constantinus. Eosdem libellos infra designat Constantinus his verbis: Τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τῶν πρὸς με ὑπὸ Ἀνυλίνου ἀποσταλέντων, etc., ubi Christophorsonus iterum epistolas vertit pessime. In capitulo 306 collationis tertiæ cum Donatistis, chartæ dicuntur. Sic enim ibi legitur: « Interlocutio præcipiens recitari exemplum relationis ad Constantinum imperatorem ab Anulino proconsule destinatæ, qua Majorinus obtulisse Cæciliano, et chartas criminum ejus proconsuli ad principem dirigendas tradidisse signatur. » Chartas etiam vocat Augustinus in *Breviculo collationis*. Idem Augustinus in epistola 48 ad Vincentium, libellum vocat, et ita subscriptum fuisse ait: « Libellus Ecclesiæ catholicæ criminum Cæciliani, traditus a parte Majorini. »

(61) Καρταγεννησίῳ. Sic Nicephorus; sed in codice Maz. et Med. Καρταγεννησίῳ scribitur, trans-

Α του τῆς Ἀφρικῆς πρὸς με πλείους ἀποστάλησαν, ἐν οἷς ἐμφέρεται Καικιλιανὸν τὸν ἐπίσκοπον τῆς Καρταγεννησίῳ (61) πόλεως, παρὰ τινῶν κολλήγων αὐτοῦ τῶν κατὰ τὴν Ἀφρικὴν καθεστῶτων, ἐν πολλοῖς πράγμασιν εὐθύνεσθαι, καὶ τοῦτό μοι βαρὺ σφόδρα δοκεῖ, τὸ ἐν ταῦταις ἐπαρχίαις ἅς τῇ ἐμῇ καθοσιώσει αὐθαιρέτους (62) ἡ θεὸς Πρόνοια ἐνεχέρισε, κάκεισε πολλὸν πλῆθος λαοῦ, ὅχλον ἐπὶ τὸ φαυλότερον ἐπιμένοντα εὐρίσκεισθαι ὥσπερ διχοστατοῦντα, καὶ μεταξὺ ἐπισκόπων διαφορὰς ἔχειν, ἔδοξέ μοι, ἐν αὐτοῖς ὁ Καικιλιανὸς μετὰ δέκα ἐπισκόπων, τῶν αὐτῶν εὐθύνειν δοκούντων, καὶ δέκα ἑτέρων οὓς αὐτὸς τῇ ἑαυτοῦ δίκῃ ἀναγκαίους ὑπολόδοι, εἰς τὴν Ῥώμην πλῶ ἀπέναι, ἐν ἑκείσῃ ὑμῶν παρόντων, ἀλλὰ μὴ καὶ Ῥετεκίου καὶ Ματέρου καὶ Μαρίνου, τῶν κολλήγων ὑμῶν, οὓς τούτου ἐνεκεν εἰς τὴν Ῥώμην προσέταξα ἐπισπεῦσαι, δυνηθῇ ἀκουσθῆναι, ὥς ἂν καταμάθοιτε τῷ σεβασμιωτάτῳ νόμῳ ἀρμόττειν. Ἵνα μέντοι καὶ περὶ πάντων αὐτῶν τούτων πληρεστάτην δυνηθῆτε ἔχειν γνῶσιν, τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τῶν πρὸς με παρὰ Ἀνυλίνου ἀποσταλέντων, γράμμασιν ἐμοῖς ὑποτάξας, πρὸς τοὺς προειρημένους κόλληγας ὑμῶν ἐξέπεμψα. οἷς ἐντυχούσα ἡ ὑμετέρα στερότης δοκιμάσει, ὅντινα χρῆ τρόπον τὴν προειρημένην δίκην ἐπιμελέστατα διευκρινῆσαι, καὶ κατὰ τὸ δίκαιον τερματίσαι. Ὅπως μὴδὲ τὴν ὑμετέραν ἐπιμέλειαν λανθάνει, τοσαύτην με αἰδῶ τῇ ἐνθέσμῳ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπονέμειν, ὥς μὴδὲν καθόλου σχίσμα ἢ δι-

Β Ἐν τῇ ἐμῇ καθοσιώσει αὐθαιρέτους ἡ θεὸς Πρόνοια ἐνεχέρισε, ἡδ est, « quas divina Providentia spontanea deditione nobis tradidit. » Certe cum Maxentii caput in Africam missum est, omnis Africa viso tyranni capite se Constantino tradiderat. Sed et ante cladem Maxentii, nonnullæ Africae urbes se Constantino ultro dediderant, cum ille navales cupias eo præmisisset.

« Κωνσταντίνος Σεβαστὸς Χρῆστω ἐπισκόπῳ Συρακουσῶν. Ἡδὲ μὲν πρότερον, ὅτε φαύλως καὶ ἐνδιαστρόφως τινὲς περὶ θρησκείας τῆς ἀγίας καὶ ἐπουρανίου δυνάμεως καὶ τῆς αἰρέσεως τῆς καθολικῆς ἀποδοῖσασθαι ἤρξαντο, ἐπιτέμενεσθαι βουληθεῖς

posita aspiratione ut in Latinis nominibus Græci facere solent. Sic etiam in capite 6, iidem codices habent ἐπισκόπῳ Καρταγένῃς. Neque aliter codex Fuketii.

(62) Vulg. αὐθαίρετος. Scribendum est procul dubio ἅς τῇ ἐμῇ καθοσιώσει αὐθαιρέτους ἡ θεὸς Πρόνοια ἐνεχέρισε, ἡδ est, « quas divina Providentia spontanea deditione nobis tradidit. » Certe cum Maxentii caput in Africam missum est, omnis Africa viso tyranni capite se Constantino tradiderat. Sed et ante cladem Maxentii, nonnullæ Africae urbes se Constantino ultro dediderant, cum ille navales cupias eo præmisisset.

(63) Τιμώτατε. Rectius apud Nicephorum scribitur τιμώτατοι. Cum enim epistola scripta sit ad Miltiadem episcopum urbis Romæ, et ad Marcum, semperque in plurali numero eos alloquatur, ratio postulat ut in fine epistolæ scribatur τιμώτατοι. Porro Acta hujus synodi Romanæ exstant apud Optatum in libro 1. Auctor *Synodici*, quem jam sæpe citavimus, ait hanc synodum Romæ collectam fuisse a Miltiade sanctissimo papa et Marco: Miltiadi Marcum adiungens perinde ac in epistola Constantini utrumque junctim nominari animadverterat.

τὰς τοιαύτας αὐτῶν φιλονεικίας, οὕτω διετετυπώκειν, ὥστε ἀποσταλέντων ἀπὸ τῆς Γαλλίας τινῶν ἐπισκόπων, ἀλλὰ μὴν καὶ τῶν κληθέντων ἀπὸ τῆς Ἀφρικῆς τῶν ἐξ ἐναντίας μοίρας κατ' ἑλληνικὴν ἐνοστατικῶς (64) καὶ ἐπιμόνης διαγωνιζομένων, παρόντος τε καὶ τοῦ τῆς Ῥώμης ἐπισκόπου, τοῦτο ὅπερ ἐδόκει κεκινήσθαι, δυνήθῃ ὑπὸ τῆς παρουσίας αὐτῶν μετὰ πάσης ἐπιμελοῦς διακρίσεως, κατορθώσεως τυχεῖν. Ἀλλ' ἐπειδὴ, ὡς συμβαίνει, ἐπιλαθόμενοι τινες καὶ τῆς σωτηρίας τῆς Ἰδίας, καὶ τοῦ σεβάσματος, τοῦ ὀφειλομένου τῇ ἀγιωτάτῃ αἰρέσει, ἔτι καὶ νῦν τὰς Ἰδίας ἐχθρας παρατείνειν οὐ παύονται, μὴ βουλόμενοι τῇ ἡδὴ ἐξενεχθείσῃ κρίσει συντίθεσθαι, καὶ διοριζόμενοι, ὅτι δὴ ἄρα ὅλγοι τινὲς τὰς γνώμας καὶ τὰς ἀποφάσεις ἐαυτῶν ἐξήνεγκαν, ἣ καὶ μὴ πρότερον (65) ἀπάντων τῶν ὀφειλόντων ζητηθῆναι ἀκριδῶς ἐξετασθέντων, πρὸς τὸ τὴν κρίσιν ἐξενέγκαι πᾶν ταχέως καὶ ὀξέως ἔσπευσαν, ἔκ τε τούτων ἀπάντων ἐκεῖνα συμβαίνει γενέσθαι, τὸ καὶ τούτους αὐτοὺς ἀδελφικῇ καὶ ὁμόφρονᾳ ὀφείλοντας ἔχειν ὁμοφυλίαν, αἰσχυρῶς, μᾶλλον δὲ μυσερῶς ἀλλήλων ἀποδιεστάναι, καὶ τοῖς ἀνθρώποις τοῖς ἄλλοις ἔχουσι τὰς ψυχὰς ἀπὸ τῆς ἀγιωτάτης θρησκείας, ταύτην πρόφασιν χλεύης διδόναι· ὅθεν προσηγμένον μοι ἐγένετο, ὅπως τοῦτο ὅπερ ἔχρην μετὰ τὴν ἐξενεχθεῖσαν ἡδὴ κρίσιν, αὐθαίρετῶς συγκαταθέσει πεπαῦσθαι, κἀν νῦν ποτε δυνήθῃ πολλῶν παρόντων τέλους τυχεῖν. Ἐπειδὴ τοίνυν πλείστους ἐκ διαφόρων καὶ ἀμυθῆτων τόπων ἐπισκόπους εἰς τὴν Ἀρελατησίαν πόλιν εἰσω Καλανδῶν Αὐγούστου συνελθεῖν ἐκελεύσαμεν, καὶ σοὶ γράψαι ἐνομίσαμεν, ἵνα λαβὼν παρὰ τοῦ λαμπροτάτου Λατρωνιαίου τοῦ κορήκτορος (66) Σικελίας δημόσιον δχημα, συζεύξας σεαυτῷ καὶ δύο γέ τινας τῶν ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου (67) οὓς ἂν αὐτὸς ἐπιλέξασθαι κρίνης,

A præcidere cupiens, ita constitueram, ut missis e Gallia quibusdam episcopis, accitis etiam ex Africa iis qui duas in partes divisi, pertinaciter inter se atque obstinate contendunt, præsentē quoque Romanæ urbis episcopo, id quod commotum fuisse videbatur, sub horum præsentia posset diligentissima examinatione componi. Sed quoniam nonnulli, ut fere fit, et propriæ salutis et venerationis quæ sanctissimæ fidei debetur obliti, privatas adhuc similitates prorogare non cessant : prolata jam sententiæ acquiescere nolentes, asserentesque paucos admodum episcopos sententiam tulisse, qui nec omnibus quæ prius inquiri oportebat diligenter excussis, ad depromendum iudicium properanter accessissent. Unde fit ut et ipsi quos concordī ac fraterno inter se animo esse decuerat, turpi seu potius detestanda secessionē dissideant, et iis hominibus qui a sanctissima religione alieno sunt animo, subsannandi occasio præbeat. Idcirco mihi sedulo providendum fuit, ut hæc quæ post depromptum iudicium voluntaria assensione jam finita esse debuerant, nunc tandem multorum interventu finem possint accipere. Quoniam igitur plurimos ex diversis ac prope infinitis locis episcopos in urbem Arelatensem intra Kalendas Augusti iussimus convenire : tibi quoque scribendum esse censuimus, ut accepto publico vehiculo a viro clarissimo Latroniano correctore Siciliæ, adjunctis tibi duobus secundi ordinis quos tu eligendos putaveris, tribus item servulis qui in itinere vobis ministrare possint, intra eundem diem ad prædictum locum occurras ; quo tum per tuam gravitatem, tum per cæterorum in unum coeuntium unanimem concordemque solertiam controversia hæc quæ per fœ-

(64) *Vulg. καταλλήλως ἐνοστατικῶς*. Scribendum omnino est κατ' ἑλληνικῶν, ut ad oram editionis Genevensis adnotatur. Sic etiam Savilius in margine sui libri emendarat.

(65) *Ἡ καὶ μὴ πρότερον*. Apud Nicephorum legitur et καὶ μὴ, male, ut apparet. Ego si quid mutandum, malim scribere οἱ καὶ et, quod et in versione mea sum secutus.

(66) *Κορήκτορος Σικελίας*. In codice Mazarino, Fuk. et Mediceo scribitur κονήκτορος. Sed sine dubio scribendum est κορήκτορος, sive κορήκτορος, id est, « a Latroniano correctore Siciliæ. » Hujus Latroniani mentio fit in veteri inscriptione Panormitana, teste Gualthero in tabulis Siculis numero 164, D. N. FL. VALERIO LICINIO AUG. DOMITIUS LATRONIANUS V. C. CORR. P. S. DEVOTUS N. M. QUE EJUS. Sed et Gualtherus in Annotationibus ad hanc tabulam, adducit et emendat hunc Eusebii nostri locum.

(67) *Τῶν ἐκ τοῦ δευτέρου θρόνου*. Presbyteros intelligit, qui secundi ordinis sacerdotes vulgo dicebantur, ut ex Opiato Milevitano, et Facundo Hermianensi aliisque scriptoribus jampridem notavit Jacobus Sirmondus in notis ad Sidonium pag. 78, et in notis ad librum duodecimum Facundi. Hieronymus in *Epitaphio beate Paulæ* : « Aderant, inquit, Hierosolymorum et aliarum urbium episcopi, et sacerdotum inferioris gradus ac levitarum innumerabilis multitudo. » Gregorius Nazianzenus in carmine iambico de vita sua, pag. 6, narrans quomodo invitatus a patre suo presbyter ordinatus

sit, sic loquitur : Κάμπτε βιαίως εἰς θρόνους τοὺς δευτέρους. Ubi vides secundum thronum tribui presbyteris, perinde ac in epistola Constantini ; nec immerito. Nam episcopi in ecclesia sedebant in sublimiori throno, assidentibus hinc inde presbyteris in humilioribus subselliis, et astantibus diaconis in veste candida, quemadmodum scribit idem Gregorius in somnio de ecclesia Anastasiæ, pag. 78. Eusebius in descriptione ecclesiæ Tyri, thronos qui erant in ecclesia juxta altare, episcopo et presbyteris attribuit, subsellia autem ministris. Ubi presbyteros etiam vocat τοὺς μετὰ τὸν ἐπίσκοπον δευτερεύοντας. Ita etiam Augustinus in epistola 148, secundum locum gubernaculorum appellat gradum presbyterii : « Nam quid existime nescio, ut secundus locus gubernaculorum mihi traderetur, qui remum tenere non noveram. » Certe in ordinatione presbyteri, post consecrationem hæc oratio olim ab episcopo dicebatur : « Da, æterne Deus, honorum auctor, distributor omnium dignitatum, per quem proficiunt universa : amplificatis semper in melius naturæ rationalis incrementis per ordinem congrua ratione dispositum : unde et sacerdotales gradus atque officia levitarum sacramentis mysticis instituta creverunt ; ut cum pontifices summos regendis populis præfecisses, ad eorum societatis et operis adjumentum sequentis ordinis viros et secundæ dignitatis eligeres. Sic in eremo per septuaginta virorum prudentium mentes, Moysi Spiritum propagasti, quibus ille adiutoribus usus in populo innumeras multitudines facile gubernavit. Sic in

dissimam altercationem ad hoc usque temporis perduravit, auditis omnibus eorum qui nunc inter se dissident, quos etiam adesse jussimus, allegationibus, ad congruam religionis et fidei observantiam fraternamque concordiam tandem aliquando possit revocari. Incolumem te Deus omnipotens diutissime servet.)

των πάντων τῶν μελλόντων λεχθῆσεσθαι παρὰ τῶν νῦν ἀπ' ἀλλήλων διεστώτων, οὕςπερ ὁμοίως παρεῖναι ἐκελεύσαμεν, δυνηθῇ εἰς τὴν ὀφειλομένην θρησκείαν καὶ πίστιν, ἀδελφικῇ τε ᾧ ὁμόνοιαν, καὶ βραδέως ἀνακληθῆναι. Ὑγιαίνοντά σε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ διαφυλάξοι ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσιν. »

393 CAPUT VI.

De rebus ad Christianos pertinentibus.

Exemplum epistolæ imperatoris Constantini, qua pecunias ecclesiis donat.

« Quandoquidem placuit nobis ut per omnes provincias Africæ, Numidiæ, et utriusque Mauritanicæ, certis quibudam legitimæ et sanctissimæ religionis catholicæ ministris ad sumptus necessarios aliquid præberetur, litteras dedi ad Ursum virum perfectissimum rationalem Africæ, eique significavi ut ter mille folles Tuæ Gravitati numerari curaret. Tu itaque ubi prædictam quantitatem acceperis, operam dabis, ut cunctis supra memoratis juxta brevem ab Hosio ad te directum ea pecunia dividatur. Quod si forte ad meum erga vos omnes in hac parte studium explendum deesse aliquid intellexeris, incunctanter quidquid necessarium tibi videbitur, ab Heraclida procuratore prædiorum nostrorum petere debes. Nam et ipsi coram mandavi, ut si quid pecuniæ Gravitas Tua ab ipso postulare, absque ulla dubitatione dinumerandum tibi curaret. Et quoniam accepi quosdam non satis compositæ mentis homines id agere, ut sanctissimæ et catholicæ Ecclesiæ populum improba atque adulterina falsitate corrumpant: scias me Anulino proconsuli, et Patricio vicario præfectorum coram hæc dedisse mandata, ut inter cætera hujus rei competentem curam gerant; nec si quid ejusmodi agatur, negligere ac dissimulare sustineant. Itaque si quos ejuscemodi homines in hac amentia perseverare conspexeris, absque ulla hæsitatione prædictos judices adibis; idque ipsis referes, ut in eos, quemadmodum ipsis coram mandavi, advertant. Divinitas summi Dei multis annis te servet. »

Eleazarum et Ithamar filios Aaron paternæ plenitudinis abundantiam transfudisti, ut ad hostias salutares et frequentioris officii sacramenta ministerium sufficeret sacerdotum. » Et paulo post: « Accepimus a te, Deus, secundi meriti munus obtinere. » Hæc descripsimus ex vetustissimo libro Pontificali Senonensis ecclesiæ. Eadem habet etiam ordo Romanus. Sunt autem elegantissima, ac, ni fallor, a Leone papa composita. Porro ex his quæ dixi, apparet quantopere falsus sit Christophorus, qui secundæ sedis episcopos hic interpretatur, quem fere seculus est Sirmondus in tomo I Conciliorum Galliæ.

(68) *Περὶ τῶν Χριστιανῶν προσκέντων.* Hic titulus prorsus alieno loco positus est. Nam quæ sequitur epistola Constantini ad Cæcilianum, nihil dicit de bonis ad Christianos pertinentibus. Melius

ἀλλὰ μὴν καὶ τρεῖς παῖδας τοὺς δυνησομένους ὑμῖν κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπηρετήσασθαι παραλίζων, εἰδῶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐπὶ τῷ προειρημένῳ τόπῳ ἀπάντησον, ὡς ἂν διὰ τε τῆς σῆς στεβρότης, καὶ διὰ τῆς λοιπῆς τῶν συνιόντων ὁμοψύχου καὶ ὁμόφρονος συνέσεως, καὶ τοῦτο ὅπερ ἄχρι τοῦ δεῦρο φαύλως δι' αἰσχράς τινας ζυγομαχίας παραμεμένηκεν, ἀκουσθέν-
κατὰ τὴν ὁδὸν ὑπηρετήσασθαι παραλίζων, εἰδῶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἐπὶ τῷ προειρημένῳ τόπῳ ἀπάντησον, ὡς ἂν διὰ τε τῆς σῆς στεβρότης, καὶ διὰ τῆς λοιπῆς τῶν συνιόντων ὁμοψύχου καὶ ὁμόφρονος συνέσεως, καὶ τοῦτο ὅπερ ἄχρι τοῦ δεῦρο φαύλως δι' αἰσχράς τινας ζυγομαχίας παραμεμένηκεν, ἀκουσθέν-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν Χριστιανῶν προσκέντων (68)

(Nic. H. E. vii, 42).

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς χρήματα ταῖς ἐκκλησίαις δωρεῖται.

« Κωνσταντῖνος Αὐγούστος Καίσαρ καὶ ἐπισκόπων Καρταγίνης. Ἐπειδὴ περ ἤρεσε, κατὰ πάσας ἐπαρχίας, τὰς τε Ἀφρικὰς καὶ τὰς Νουμιδίας, καὶ τὰς Μαυριτανίας, ῥητοῖς τισι τῶν ὑπηρετῶν τῆς ἐνθέσμου καὶ ἀγιωτάτης καθολικῆς θρησκείας, εἰς ἀναλώματα ἐπιχορηγηθῆναι τι, ἔδωκα γράμματα πρὸς Οὐρσον τὸν διασημότατον καθολικὸν τῆς Ἀφρικῆς, καὶ ἔδελωσα αὐτῷ, ὅπως τρισχιλίους φάλλεις τῇ σῇ στεβρότητι ἀπαριθμῆσαι φροντίσῃ. Σὺ τοίνυν, ἡνίκα τὴν προδελουμένην ποσότητα τῶν χρημάτων ὑποδεχθῇαι ποιήσης, ἅπασιν τοῖς προειρημένοις κατὰ τὸ βρεοῦσιν, τὸ πρὸς σὲ παρὰ Ὀσίου ἀποσταλὲν, ταῦτα τὰ χρήματα διαδοθῆναι κέλευσον. Εἰ δ' ἄρα πρὸς τὸ συμπληρωθῆναι μου τὴν εἰς τοῦτο περὶ ἅπαντας αὐτοὺς προαίρεσιν, ἐνδεῖν τι καταμάθῃς, παρὰ Ἡρακλείδῃ τῷ ἐπιτρόπῳ τῶν ἡμετέρων κτημάτων, ἀναμφιλέκτως ὅπερ ἀνγκαῖον εἶναι καταμάθοις, αἰτῆσαι ὀφείλεις. Καὶ γὰρ παρόντι αὐτῷ προσέταξα, ἵν' εἰ τι ἀν χρημάτων παρ' αὐτοῦ ἡ σὴ στεβρότης αἰτήσῃ, ἀνευ διαταγῆς τινος ἀπαριθμῆσαι φροντίσῃ. Καὶ ἐπειδὴ ἐπυθόμην, τινὰς μὴ καθεστῶτος διανοίας τυγχάνοντας ἀνθρώπους, τὸν λαὸν τῆς ἀγιωτάτης καὶ καθολικῆς Ἐκκλησίας φαύλῃ τινὶ ὑπονοθεύσει βούλεσθαι διαστρέφειν, γίνωσκῃ με Ἀνυλίνῳ ἀνθυπάτῳ, ἀλλὰ μὴν καὶ Πατρικίῳ τῷ οὐτικῶν τῶν ἐπαρχῶν (69) παροῦσι τοιαύτας ἐντολάς δειδυκέναι, ἵν' ἐν τοῖς λοιποῖς ἅπασιν καὶ τούτου μάλιστα τὴν φροντίδα ποιήσωνται τὴν προσήκουσαν, καὶ μὴ ἀνάσχωμαι περιορᾶν τοιοῦτο γινόμενον. Διόπερ εἰ τινες τοιούτους ἀνθρώπους ἐν αὐτῇ τῇ μανίᾳ ἐπιμένειν κατιδῇς, ἀνευ τινὸς ἀμφιβολίας τοῖς προειρημένοις δικασταῖς

hic titulus præfigeretur capiti 5, in quo duæ referuntur Constantini sanctiones de bonis Christianorum. Recte igitur vetustissimus codex Mazariinus et Foketianus, nullam hoc loco capitis distinctionem agnoscunt.

(69) *Οὐτικῶν τῶν ἐπαρχῶν.* De vicariis præfectorum abunde dixi ad lib. xiv Anm. Marcellini. Erant hi vicarii tunc temporis perfectissimi, non autem clarissimi aut spectabiles. Docet id epistola Constantini imperatoris ad Probianum proconsulem Africæ, quam refert Augustinus in epist. 68, his verbis: « Ælianus prædecessor tuus, merito dum vir perfectissimus Verus vicarius præfectorum tunc per Africam vestram incommoda valetudine teneretur, » etc. Scribe « per Africam nostram. » Sic enim loquitur Constantinus in *Epistola ad Elaphium*. Atque ita scribitur apud eundem

πρόσπελθε, καὶ αὐτὸ τοῦτο προσανένεγκε, ὅπως αὐτοὺς ἐκείνοι, καθάπερ αὐτοῖς παροῦσιν ἐκέλευσα, ἐπιστρέψωσιν. Ἡ θεϊότης τοῦ μεγάλου Θεοῦ σε διαφυλάξοι ἐπὶ πολλοῖς ἔτεσιν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

A

Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν (70) ἀλειτουρησίας
(Nic. H. E. vii, 44).

Ἀντίγραφον βασιλικῆς ἐπιστολῆς δι' ἧς τοὺς προστάτας τῶν ἐκκλησιῶν πάσης ἀπολελύσθαι τῆς περὶ τὰ πολιτικὰ λειτουργίας προσιτάται.

« Χαῖρε, Ἀνυλίνε τιμιώτατε ἡμῖν. Ἐπειδὴ ἐκ πλείονων πραγμάτων φαίνεται παρεξουθενθῆσαν τὴν θρησκείαν ἐν ᾗ ἡ κορυφαία τῆς ἀγιωτάτης ἐπουρανίου (71) αἰδὺς φυλάττεται, μεγάλους κινδύνους ἐνηνοχῆσαι τοῖς δημοσίοις πράγμασιν, αὐτὴν τε ταύτην ἐνθέσμως ἀναληφθῆσαν καὶ φυλαττομένην, μεγίστην εὐτυχίαν τῷ Ῥωμαϊκῷ ὀνόματι, καὶ σύμπασιν τοῖς τῶν ἀνθρώπων πράγμασιν ἐξαίρετον εὐδαιμονίαν παρεσχέναι, τῶν θεῶν εὐεργεσιῶν τοῦτο παρεχουσάν, ἔδοξεν ἐκείνους τοὺς ἀνδρας τοὺς τῇ ὀφειλομένη ἀγιότητι καὶ τῇ τοῦ νόμου τούτου παρεδρία τὰς ὑπηρεσίας τὰς ἐξ αὐτῶν, τῇ τῆς θείας θρησκείας θεραπείᾳ παρέχοντας, τῶν καμάτων τῶν ἰδίων τὰ ἐπαθλα κομίσασθαι, Ἀνυλίνε τιμιώτατε (72). Διόπερ ἐκείνους τοὺς εἶσω τῆς ἐπαρχίας τῆς σοὶ πεπιστευμένης ἐν τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ Καικιλιανὸς ἐρέστηκε, τὴν ἐξ αὐτῶν ὑπηρεσίαν τῇ ἀγίᾳ ταύτῃ θρησκείᾳ παρέχοντας, οὐσπερ κληρικούς ἐπὶ ὀνομάσειν εἰώθασιν, ἀπὸ πάντων ἀπάσφαλως τῶν λειτουργιῶν βούλομαι ἀλειτουρηγήτους διαφυλαχθῆναι, ὅπως μὴ διὰ τινος πλάνης ἡ ἐξολισθήσεως ἱεροσύλου ἀπὸ τῆς θεραπείας τῆς τῇ θεϊότητι ὀφειλομένης ἀφελκωνται, ἀλλὰ μάλλον ἄνευ τινὸς ἐνοχλήσεως τῷ ἰδίῳ νόμῳ ἐξυπηρετῶνται, ὥνπερ μεγίστην περὶ τὸ θεῖον λατρείαν ποιουμένων, πλείστον ὅσον τοῖς κοινῶς πράγμασι συνοίσειν δοκεῖ. Ἐβρῶσο, Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθεινότετε ἡμῖν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

C

Περὶ τῆς Λικινίου εἰς ὕστερον κακοτροπίας, καὶ τῆς κατωστροφῆς αὐτοῦ (Nic. H. E. vii, 44).

Τοιαῦτα μὲν οὖν ἡμῖν ἡ θεία καὶ οὐράνιος τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἐπιφανείας ἐδωρεῖτο χάρις, τοσαύτη τε ἅπασιν ἀνθρώποις ἀφθονία ἀγαθῶν διὰ τῆς ἡμετέρας ἐπρυτανεύετο εἰρήνης. Καὶ ὥδε μὲν τὰ καθ'.

Augustinum in lib. iii, *Contra Cresconium* cap. 70.

(70) Περὶ τῆς τῶν κληρικῶν. In vetustissimis codd. Maz. et Fuk. hoc caput 6 dicitur, et recte quidem, ut fallor. Vide quæ supra notavi ad caput 6.

(71) Τῆς ἀγιωτάτης ἐπουρανίου. Christophorus addit vocem δυνάμεως, ex Constantini epistola ad Chrestum.

(72) Ἀνυλίνε τιμιώτατε. In codice Med., Maz., F. k. et Savil. legitur Ἀνυλίνε τιμιώτατε καὶ ποθεινότετε ἡμῖν. Porro relatio Anulini proconsulis qua his Constantini litteris respondet, exstat apud Augustinum in epist. 68, his verbis : « Anulinus vir clarissimus proconsul Africae. Scripta cœlestia majestatis vestræ accepta atque adorata, Cæciliano et his qui sub eodem agunt, quique clerici appellantur, devotio parvitatæ meæ insinuare curavit : eosdemque hortata est, ut unitate consensu omnium facta, cum omni omnino munere indulgentia majestatis vestræ liberati esse videantur Catholici, custodita sanctitate legis, debita reverentia divinis rebus inserviant. Verum post paucos dies exstiterunt quidam adunata secum populi multitudine, qui Cæciliano contradicendum putarent,

394 CAPUT VII.

De immunitate clericorum.

Exemplum epistolæ imperatoris Constantini, qua cunctos ecclesiarum præsidēs ab omnibus publicis functionibus immunes esse præcipit.

« Ave, Anuline charissime nobis. Cum ex multis rebus constet, religionem illam in qua summa divinæ majestatis reverentia custoditur, spretam quidem maxima reipublicæ importasse discrimina ; eandem vero rite susceptam ac custoditam, et nomini Romano maximam prosperitatem, et cunctis mortalium rebus, divina id tribuente beneficentia, præcipuam felicitatem contulisse : placuit ut homines illi qui cum debita sanctimonia et assidua hujus legis observantia, ministerium suum divinæ religionis cultui exhibent, laborum suorum mercedem reportent, Anuline charissime nobis. Quocirca eos homines qui intra provinciam tibi creditam in Ecclesia catholica cui Cæcilianus præest, huic sanctissimæ religioni ministrant, quos clericos vocare consueverunt, ab omnibus omnino publicis functionibus immunes volumus conservari, ne errore aliquo aut casu sacrilego a cultu summæ divinitati debito abstrahantur ; sed ut potius absque ulla inquietudine propriæ legi deserviant. Quippe his summam venerationem divino numini exhibentibus, maximum inde emolumentum reipublicæ videtur accedere. Vale, Anuline charissime ac desideratissime nobis. »

CAPUT VIII.

De malignitate Licinii postea subsecuta, et de ejus morte.

Hujusmodi nobis dona cœlestis ac divina gratia præsentis Servatoris nostri largita est, tantaque bonorum copia universo generi humano ex pace nobis restituta profluxit. Ac res quidem

quique fasciculum in aluta signatum et libellum sine signo obtulerunt dicationi meæ : atque impendio postularunt, ut ad sacrum et venerabilem comitatum numinis vestri dirigerem. Quæ manento Cæciliano in statu suo, subjectis eorundem actis, quo cuncta majestas vestra possit dignoscere, parvitas mea dirigere curavit. » Per « scripta cœlestia » intelligit Anulinus epistolam Constantini ad ipsum datam de immunitate clericorum, quæ ab Eusebio in hoc capite relata est. Quod quidem apertissime declaratur his verbis, quæ proxime sequuntur in relatione Anulini : « Cum omni omnino munere indulgentia majestatis vestræ liberati esse videantur Catholici. » Cæterum has Constantini epistolas præpostero ordine retulit Eusebius. Nam epistola Constantini ad Cæcilianum episcopum, item ejusdem epistola ad Anulinum cum relatione ejusdem Anulini, quam supra citavi, præcedere debent epistolam Constantini ad Miltiadem episcopum urbis Romæ. Omnes enim ex epistola pertinent ad concilium Romanum, quod habitum est in causa Cæciliani coram Miltiade PP. Constantino III et Licinio III coss., anno Christi 313.

nostræ in hoc lætissimo statu et in huiusmodi festivitatis erant. Sed virtutis inimicus et malorum omnium studiosissimus dæmonis livor, hoc spectaculum diu ferre non potuit. Neque item **395** Licinius iis calamitatibus quæ supradictis tyrannis acciderant, erudiri potuit ut saperet ac modeste ageret. Qui prospero imperii sui statu, secundi post Constantinum maximum loci dignitate, et affinitate augustique generis conjunctione honoratus, a bonorum quidem imitatione descivit, impiorum vero tyrannorum pravae atque improbos mores æmulatus est. Et quorum miserabilem vitæ exitum suis ipse oculis conspexerat, eorum consilia sequi maluit, quam in benevolentia atque amicitia optimi principis perstare. Etenim invidiæ stimulis adversus bene de se meritum incitatus, gravissimum et nefarium ei bellum intulit, non naturæ reveritus iura, non fœderum, non jurisjurandi, nec consanguinitatis memor. Nam Constantinus quidem utpote benignissimus princeps, quo sinceræ benevolentiae certissimum ei argumentum daret, affinitate suæ eum dignatus fuerat; nec illustres sororis suæ nuptias eidem denegaverat: verum stirpis suæ nobilitatem, et imperatorii jam inde a proavis generis splendorem cum eo communicaverat, totiusque orbis Romani imperium cum illo, utpote affine et regni consorte participaverat. Nec minorem ei portionem imperii Romani regendam gubernandamque concesserat. Licinius vero prorsus contraria omnia agebat; omnis generis fraudes adversus potiorē quotidie comminiscens, cunctasque insidiandi artes excogitans, ut bene meritum malis remuneraretur. Ac principio quidem insidias tegere studens, amicum se esse simulabat: et fraude ac dolis Constantinum sæpe appetens, facile se voti sui compotem fore sperabat. Sed enim Constantino amicus, et tutor custosque erat Deus: qui insidias clam et occulte ipsi comparatas in lucem proferens confutabat. Tantam vim habet magna illa pietatis armatura, tum ad propulsandos inimicos, tum ad propriæ salutis conservationem. Qua quidem armatura munitus imperator noster Deo charissimus, multiplices nefarii hominis insidias effugit. Igitur Licinius cum occultas insidias non ex voto sibi cedere videret, utpote Deo cunctas ipsius fraudes ac dolos charissimo principi detegente, latere se amplius non posse perspicuens, bellum palam movet. Porro cum Constantino bellum inferre statuisset, simul **396** etiam adversus summum omnium Deum quem a Constantino coli cognoverat, præliari instituit. Dehinc cultores divini numinis sub ditione sua degentes, qui nulla unquam injuria aut molestia imperium ipsius affecerant, sensim ac tacite oppugnare ag-

ἡμᾶς ἐν εὐφροσύνῃ καὶ πανηγύρεσιν ἐτελεῖτο. Οὐκ ἦν δὲ ἄρα τῷ μισοκάλῳ φθόνῳ, τῷ τε φιλοπονήρῳ δαίμονι φορητὸς ἡ τῶν ὀρωμένων θεά· ὥσπερ οὖν οὐδὲ Λικιννίῳ πρὸς σὺφρονα λογισμὸν ἐτύγγανεν αὐτάρχη τὰ τοῖς πρόσθεν δεδηλωμένοις τυράννοις συμβεβηκότα· ὅς ἐν φερομένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, βασιλέως μεγάλου Κωνσταντίνου δευτερείων τιμῆς, ἐπιγαμβρίας τε καὶ συγγενείας τῆς ἀνωτάτω ἡξιωμένος, μιμήσεως μὲν τῆς τῶν καλῶν ἀπελιμπάνετο, τῆς δὲ τῶν ἀσεβῶν τυράννων μοχθηρίας ἐξήλου τὴν κακοτροπίαν, καὶ ὦν τοῦ βλου τὴν καταστροφὴν ἐπέιδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς, τοῦτον ἐπεσθαι τῇ γνώμῃ μᾶλλον, ἢ τῇ τοῦ κρεῖττονος διαθέσει ἐμμένειν καὶ φιλεῖν, ἤρεῖτο. Διαφθονηθεὶς γέ τοι τῷ πανευεργέτῃ, πόλεμον δυσαγῇ καὶ δεινότητι πρὸς αὐτὸν ἐκφέρει, οὐ φύσεως νόμων φεισάμενος, οὐχ ὀρκωμοσιῶν, οὐχ αἵματος, οὐ συνθηκῶν μνήμην ἐν διανοίᾳ λαβών. Ὁ μὲν γὰρ αὐτῷ οἷα πανάγαθος βασιλεὺς, εὐνοίας παρέχων ἀληθοῦς σύμβολα, συγγενείας τῆς πρὸς αὐτὸν οὐκ ἐφθόνησε, γάμων τε λαμπρῶν ἀδελφῆς μετουσίαν οὐκ ἀπηνήσατο, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκ πατέρων εὐγενείας (73), βασιλικῆς τε ἀνέκαθεν αἵματος κοινωνὸν γενέσθαι ἡξίωσε, τῆς τε κατὰ πάντων ἀπολαύειν ἀρχῆς, οἷα κηδεστῇ καὶ συμβασιλεῖ παρείχε τὴν ἐξουσίαν, οὐκ ἔλαττον μέρος τῶν ὑπὸ Ῥωμαίου ἐθνῶν διέπειν αὐτῷ καὶ διοικεῖν κεχαρισμένος. Ὁ δ' ἐμπαλιν, τοῖς τάναντία διεπράττετο, παντοίας ὀσημέραι κατὰ τοῦ κρείττονος μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος, πάντας τε ἐπινοῶν ἐπιβουλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέτην ἀμείψαιτο. Τὰ μὲν οὖν πρῶτα πειρώμενος τὴν συσκευὴν ἐπικρύπτειν, φίλος εἶναι προσεποιεῖτο, δόλῳ τε καὶ ἀπάτῃ πλειστάκις ἐπιθέμενος, ῥᾶστα ἂν τυχεῖν τοῦ προσδοκώμενου ἤλπισε. Τῷ δὲ ἄρα ὁ θεὸς ἦν φίλος, κηδεμὼν τε καὶ φύλαξ, ὅς αὐτῷ τὰς ἐν ἀπορρήτῳ καὶ σκότει μνηχανώμενας ἐπιβουλὰς εἰς φῶς ἄγων διήλεγε. Τοσοῦτον ἀρετῆς τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας ὅπλον (74), πρὸς ἄμυναν μὲν ἐχθρῶν, οἰκείας δὲ φυλακὴν σωτηρίας ἰσχύει· ὃ δὴ πεφραγμένος ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς, τὰς τοῦ δυσωνύμου πολυπλόκου ἐπιβουλὰς διεδίδρασκεν. Ὁ δὲ τὴν λαθραῖαν συσκευὴν ὡς οὐδαμῶς ἑώρα κατὰ γνώμην αὐτῷ χωροῦσαν, τοῦ θεοῦ πάντα δόλον τε καὶ βλαδιουργίαν τῷ θεοφιλεῖ βασιλεῖ κατάφωρα ποιοῦντος, οὐκέθ' οἷός τε ὦν ἐπικρύπτεσθαι, προφανῇ πόλεμον **D** αἵρεται. Ὁμοσε δὴτα Κωνσταντίνῳ πολεμεῖν διαγνοὺς, ἤδη καὶ κατὰ τοῦ θεοῦ τῶν ὅλων, ὃν ἡπίστατο σέβειν αὐτὸν, παρατάττεσθαι ὠρμάτο. Κάπειτα τοὺς ὑπ' αὐτῷ θεοσεβεῖς, μηδὲν μὴδ' ὅλως πώποτε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ λυπηρὸν διαθεμένους, ἡρέμα τέως καὶ ἡσυχῇ πολιορκεῖν ἐπεβάλετο· καὶ τοῦτ' ἐπραττε, δεινῶς ἀλεπτεῖν ὑπὸ τῆς ἐμφύτου κακίας ἡναγκασμένος. Οὗτ' οὖν τὴν μνήμην τῶν πρὸ αὐτοῦ Χριστιανῶν ἐκδιωξάντων πρὸ ὀφθαλμῶν ἔθετο, οὐδ' ὦν αὐτὸς ὀλετήρ

(73) Τῆς ἐκ πατέρων εὐγενείας. Συγγενείας vulg. Amplector emendationem quæ ad marginem codicis Turnebi ascripta est εὐγενείας. Erat enim Constantinus nobilissimo genere natus, quippe qui originem stirpis suæ ad Claudium imperatorem referret.

(74) Τοσοῦτον ἀρετῆς τὸ μέγα τῆς θεοσεβείας

δύλον. Nicephorus vocem ἀρετῆς, quippe quæ sensum turbaret, expunxit. Exstat tamen in omnibus nostris codicibus, et apud Gelasium Cyzicenum. Itaque videndum an legi possit τοσοῦτον τὸ μέγα θεοσεβείας ἀρετῆς ὅπλον. Sic Eusebius infra in fine huius libri θεοσεβείας ἀρετὴν dicit, et in libro 1 De vita Constantini, initio.

καὶ τιμωρὸς, δι' ἧς μετέλθον ἀσεβείας, κατέστη. Ἀλλὰ γὰρ τοῦ σώφρονος ἐκτραπείς λογισμοῦ, διαβρόχην δὲ μανείς τὰς φρένας, τὸν Θεὸν αὐτὸν οἷα δὴ Κωνσταντίνου βοηθὸν, ἀντὶ τοῦ βοηθουμένου πολεμεῖν ἐγνώκει. Καὶ πρῶτα μὲν τῆς οἰκίας τῆς αὐτοῦ πάντα Χριστιανὸν ἀπελαύνει, ἔρημον αὐτὸς αὐτὸν ὁ δειλαῖος τῆς τούτων καθιστὰς ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν εὐχῆς, ἣν ὑπὲρ ἀπάντων αὐτοῖς ποιεῖσθαι πάτριον μάθημα τυγχάνει· εἰτα δὲ τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας (75) ἐκκρίνεσθαι καὶ ἀποβάλλεσθαι τοῦ τῆς τιμῆς ἀξιώματος, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσι θύειν αἰροῖντο, παρακελεύεται. Καὶ ἔτι γε ταῦτα ἦν μικρὰ, τῇ τῶν μεζόνων συγκρινόμενα παραθέσει. Τί δεῖ τούτων τὰ καθέκαστα καὶ κατὰ μέρος τῷ θεωμισεῖ πεπραγμένα μνημονεύειν, ὅπως τε νόμους ἀνόμους ὁ παρανομώτατος ἐξεύρε; Τούς γέ τοι ἐν ταῖς εἰρκταῖς ταιλαιπωρουμένους, ἐνομοθέτει μηδὲνα μεταδόσει τροφῆς φιλανθρωπεύσθαι, μηδ' ἐλσεῖν τοὺς ἐν δεσμοῖς λιμῷ διαφθειρομένους, μηδ' ἀπλῶς ἀγαθὸν εἶναι μηδὲνα, μηδ' ἀγαθὸν τι πράττειν, τοὺς καὶ πρὸς αὐτῆς τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ συμπαθεῖς τὸν πῆλας ἔλκομένους. Καὶ ἦν γε νόμων οὗτος ἀντικρύς ἀναιδής καὶ ἀπνηστῆτος, πᾶσαν ἡμέραν ὑπερεξάγων φύσιν (76), ἐφ' ᾧ καὶ τιμωρία προσέκειτο, τοὺς ἐλευθύντας τὰ ἴσα πάσχειν τοῖς ἐλευομένοις, δεσμοῖς τε καὶ φυλακαῖς ἰαθεῖργυνῶσαι, τὴν ἰσὴν τοῖς καταπονουμένοις ὑπομένοντας τιμωρίαν, τοὺς τὰ φιλάνθρωπα διακονουμένους. Τοιαῦται αἱ Λικιννίου διατάξεις. Τί χρὴ τὰς περὶ γάμων καινοτομίας ἀπαριθμεῖσθαι, ἣ τοὺς ἐπὶ τοῖς τὸν βίον μεταλλάττουσι (77) νεωτερισμοὺς αὐτοῦ, δι' ὧν τοὺς πάλαιους Ῥωμαίων εὖ καὶ σοφῶς κειμένους νόμους περιγράψαι τολμήσας, βαρβάρους τινὰς καὶ ἀνημέρους ἀντεῖσῃγε νόμους, ἀνόμους ὡς ἀληθῶς καὶ πα-

A gressus est. Atque id agebat, innata quadam malitia densissimas ei tenebras offundente. Itaque nec eorum qui ante ipsum Christianos persecuti fuerant, exemplum ante oculos sibi proposuit, nec illorum quorum ipse ultor atque exstinctor ad comprimendam illorum impietatem fuerat constitutus. Sed a recta ratione aberrans, seu potius aperta correptus insania, Deum ipsum utpote Constantini adiutorem, ejus qui adjuvabatur loco adoriri decrevit. Et primum quidem Christianos omnes domo sua expellit, seipsum niser denudans atque orbans orationum suffragio, quas illi et pro ipso et pro cunctis hominibus ex patrio instituto ad Deum fundere consueverant. Posthæc cunctos in urbibus militantes, nisi dæmonibus sacrificare mallet, exauctorari et honore militiæ spoliari jubet. Sed hæc parva sunt, si cum majoribus quæ subsequuta sunt conferantur. Quid autem attinet singula quæ iste Deo invisus perpetravit, enumerando recensere, et quomodo leges illegitimas ipse legum omnium violator excogitaverit? Quippe lege lata prohibuit, ne quis miseris in carcere detentis alimenta humaniter subministraret, neve quis homines in vinculis fame contabescentes miseratione prosequeretur: hoc est, ne quis omnino vir bonus existeret, neve ii qui ad proximorum miserationem natura ipsa ducuntur, boni quidquam præstarent. Fuit hæc profecto lex palam impudens et omnium immanissima, quippe quæ omnem a natura insitam mansuetudinem excluderet. Quin et legi adjecta erat hæc pœna, ut qui reis stipem dedisset, pari cum reis ipsis supplicio plecterentur, utque in carcerem et vincula conjecti, eandem cum

(75) Τούς κατὰ πόλιν στρατιώτας. In libro 1 *De vita Constantini*, cap. 54, hæc paulo fusius explicantur his verbis: Γυμνῇ λοιπὸν τῇ κεφαλῇ, τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας, ἡγεμονικῶν ταγμάτων ἀποβάλλεσθαι, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσιν αἰροῖντο θύειν, παρεκκελεύετο· ἐγγυνοῦντο δὴτα τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιωματῶν αἱ τάξεις ἀνδρῶν θεοσεβῶν. Id est: « Tandem abjectis ambagibus, perfrecta quod aiumt fronte decrevit, ut milites qui per singulas urbes judicibus apparebant, nisi dæmonibus sacrificare mallet, ab apparitione præsidialis officii removerentur. Proinde officia magistratuum per singulas provincias, viris piis ac religiosis Dei cultoribus nudabantur. » Non mirum est hæc a Christophorono non esse intellecta, quandoquidem pauci admodum ac pene nemo hactenus hæc intellexit. Duplex erat militia apud Romanos: altera castrensis seu legionaria; altera civilis, quæ etiam cohortalis militia dicitur in codice Theodosii. Qui in hanc cohortalem militiam ascripti erant, vulgo a Latinis officiales seu apparitores vocantur: a Græcis autem communi vocabulo στρατιῶται. Sic Themistius in oratione 1, pag. 58, et Chrysostomus homilia 1 in *Epistolam 1 ad Corinthios*, pag. 8, et pag. 10, et in homilia 62 in *Evangelium Matthæi*. Quin etiam στρατεύειν est apparitoris officio fungi apud eundem Chrysostomum homilia 1 in *Matthæum*: Καὶ ἀρχοντας ἀριθμεῖν δύνασαι οἷς ἐστρατεύσω τὸν ἐμπροσθεν χρόνον. Quem locum sic vertit Anianus: « Potes enumerare non solum principes sub quibus anteactis temporibus militasti. » Cum potius sic vertere debuisset: « Præsides omnes et rectores provinciarum potes recensere, quibus

antea apparuisti. » Interdum autem Græci ad distinctionem castrensis militiæ, hos apparitores appellant τοὺς στρατιώτας κατὰ πόλιν. Ita Eusebius in locis supra citatis. Et Themistius in orat. 17, pag. 157, ὁπόσον ἀστυχοῦ στρατιώτου φιλοκέρδεια. Qui locus doctissimum interpretem valde exercuit. Atqui ἀστυχὸς στρατιώτης Themistio idem est ac ὁ κατὰ πόλιν στρατιώτης apud Eusebium: apparitores scilicet præsidum et præfectorum prætorio, qui fiscalia tributa exigebant. In edicto Theodorici, cap. 73, miles et apparitor judicis pro eodem sumitur. Et apud Cassiodorum in præfatione Variarum. De his militibus accipiendus est locus Chrysostomi in homilia nuper edita *De liberis educandis*: Οἱ μὲν στρατεύονται κατὰ τῶν ἀδικούντων οἶκον εἰσιν ἐν τῇ πόλει οἱ στρατιῶται.

(76) Πᾶσαν ἡμέραν ὑπερεξάγων φύσιν. In libro 1 *De vita Constantini* pro ὑπερεξάγων, legitur ὑπερακοντίζων. At Christophors. ὑπεξάγων, legisse videtur, Musculus vero seculus est eam scripturam quæ legitur in l. 1 *De vita Constantini*. Sic enim vertit: « Erat ea lex palam impudens et immanissima, et quamvis placidam excedens naturam. » Verum in l. 1 *De vita Constantini*, haud dubie scribendum est πᾶσαν ἀνήμερον ὑπερακοντίζων φύσιν. Sic enim loquitur Euseb. infra in hoc cap.

(77) Ἐπὶ τοῖς τὸν βίον μεταλλάττουσι. Langus, Musculus et Christophorosius verterunt « mortuos, » quod non probo. Quænam porro fuerit hæc lex Licinii, difficile est dicere. Videtur tamen ad testamenta morientium pertinuisse. Abrogata autem est a Constantino post partam de Licinio victoriam.

noxiiis hominibus pœnam subirent, qui humanitatis officia illis præstitissent. Huiusmodi fuere constitutiones Licinii. Quid præterea opus est commemorare, quæ in nuptiis aut quæ circa morientes innovavit; vetustas Romanorum leges recte et sapienter constitutas ausus abolere, et barbaras quasdam atque immanes planeque **397** illegitimas et ini- quas leges illarum loco substituere? Innumeros etiam indictionum titulos adversus subditos excogitavit, et varias auri argentique exactiones, et terræ mensiones; exitialis denique lucri compendium ex rusticis qui superstites amplius non essent, sed jampridem obissent. Quid referam exsilia ab isto humani generis hoste innocentibus irrogata? Quid nobiles et præcipuæ dignitatis viros in carcerem abductos, quorum uxores ætate florentes per vim ab ipsis abstractas, sceleratis quibusdam mancipiis constuprandas dabat? Quid mulieres nuptas et virgines recenseam quibus ille decrepitus senex illudens, libidinem suam explevit? Quid, inquam, opus est in his commemorandis diutius immorari, cum postremorum ejus facinorum gravitas, ut priora hæc levia ac prope nulla esse viderentur, effecerit. Denique eo furoris processit, ut episcopos etiam adoriretur. Quos cum suis consiliis ac facinoribus adversos esse, utpote summi Dei famulos, existimaret, nondum quidem aperte, metu scilicet præstautioris, clam tamen ac subdole est aggressus: et ex illis probatissimum quemque structis per præsides suos insidiis interemit. Modus porro cædis quo illos sustulit, novus plane nec ante unquam auditus. Sed quæ apud Amasiam et reliquas Ponti urbes perpetravit, omnem credulitatis modum transcendunt. Ubi ecclesiæ Dei, aliæ iterum solo æquatæ sunt, aliæ clausæ, ne quisquam eorum qui eas adire consueverant, eo conveniret,

ρανόμους; Ἐπισκήψεις (78) τε μυρίας κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἔθνων ἐπένδοι, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου παντοίας εἰσπράξεις, ἀναμετρήσεις τε γῆς (79), καὶ τῶν κατ' ἀγροὺς μικρὰ ὄντων ἀνθρώπων, πρόπαλαι δὲ κατοικομένων, ἐπὶ ζήμιον κέρδος. Οἷους δ' ἐφεύρεν ἐπὶ τοῦτοις ὁ μισάνθρωπος κατὰ μὴδὲν ἡδικοκῶτων ἐξορισμοὺς (80), οἷας εὐπατριδῶν (81) καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγὰς, ὧν δὴ τὰς κουριδίας ἀποξευγνὺς γαμετὰς, μιαιοῖς τισιν οἰκείαις ἐφ' ὕδρει πράξεις αἰσχροῦς παρεδίδου ὅσαις δὲ αὐτὸς ὁ ἐσχατόγηρος (82) γυναῖξιν ὑπάνδροις, παρθένοις τε κόραις ἐμπαροινῶν, τὴν ἀκόλαστον τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐπιθυμίαν ἐπλήρου· τί χρὴ ταῦτα μηχανεῖν, τῆς τῶν ἐσχάτων αὐτοῦ πράξεων ὑπερβολῆς μικρὰ τὰ πρῶτα καὶ τὸ μὴδὲν εἶναι διελεγχούσης; Τὸ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας, ἐπὶ τοὺς ἐπισκόπους ἐχώρει. Ἦδη τε τούτους, ὡς ἂν τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ θεράποντας, ἐναντίους ὑπάρχειν οἷς ἔδρα, ἡγούμενος, οὕτω μὲν ἐκ τοῦ φανεροῦ διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ κρείττονος φόβον, λάθρα δὲ αὖθις καὶ δολίως συνεσκευάζετο, ἀνῆρει τε τούτων δι' ἐπιβουλῆς τῶν ἡγεμόνων τοὺς δοκιμωτάτους. Καὶ ὁ τρόπος δὲ τοῦ κατ' αὐτῶν φόνου ἐξῆς τις ἦν, καὶ οἷος οὐδεπώποτε ἡκούσθη. Τὰ γοῦν ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν καὶ τὰς λοιπὰς τοῦ Πόντου πόλεις κατεργασθέντα πᾶσαν ὑπερβολὴν ὠμότητος ὑπερηχόντισεν· ἐνθα τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ, αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος αὖθις κατεβρίπτοντο, τὰς δὲ ἀπέκλειον, ὡς ἂν μὴ συνάγοιτο τις τῶν εἰωθότων, μὴδὲ τῷ Θεῷ τὰς ἐποφειλομένας ἀποδιδῶ λατρείας. Συντελεσθαι γὰρ οὐχ ἡγεῖτο ὑπὲρ αὐτοῦ τὰς εὐχὰς, συνεῖδοι φαύλῳ τοῦτο λογιζόμενος, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως πάντα πράττειν ἡμᾶς καὶ τὸν Θεὸν ἰλεοῦσθαι πέπειστο· ἐνθεν ὠρμάτο καθ' ἡμῶν τὸν θυμὸν ἐπισκήπτειν. Καὶ ὅττα τῶν ἡγεμόνων οἱ κόλακες, τὰ φίλα πράττειν τῷ δυσαγεῖ πεπεισμένοι, τῶν ἐπισκόπων τοὺς μὲν συνήθως ταῖς τῶν κακούργων ἀνδρῶν περιέβαλλον τιμωρίαις, ἀπ-

(78) Ἐπισκήψεις. Sic etiam vocat Eusebius in libro viii, cap. 17, ubi de Maximino agit Orientis tyranno. Sed in libro i *De vita Constantini* σκήψεις vocat, id est, rationes cogendæ pecuniæ. Græci veteres πόρους et πορισμοὺς dicebant. Itaque et liber Xenophontis exstat περὶ πόρων. Posteriores Latini « titulos » dixere. Sic Anm. Marcellinus in lib. xix, et conquisitorum detestanda nomina titulorum.

(79) Ἀναμετρήσεις τε γῆς. Recte Langus « iteratas agrorum mensiones » interpretatus est. Quod plane confirmat Rufinus, qui vertit « census innovare. » Neque enim novi census fieri possunt absque iterata agrorum mensione. Quippe census apud Romanos duo complectebatur; modum scilicet agrorum et capitum numerum, ut alibi notavi. Vide librum primum *De vita Constantini*, cap. 55. Porro de avaritia Licinii præter Eusebium testatur Aurelius Victor, et Victoris *Epitome*. Quod vero ait Eusebius Licinium gravissimis exactionibus subditos oppressisse, duorum veterum scriptorum testimonio refellitur. Nam Victoris quidem epitome de Licinii moribus hæc habet: « Agraribus plane ac rusticantibus, quia ab eo genere ortus altusque erat, satis utilis, » etc. Libanius vero in oratione pro templis gentilium ita loquitur: Παίδων τοίνυν ἡμῶν ὄντων, καθαρῇ μὲν τῶν περιουρίσαντα τὴν γνώμην (scribo γνώμην) ὁ Γαλατῶν ἐπ' αὐτὸν ἀγαγών

στρατόπεδον, οἱ θεοὶς ἐπὶ ἡλθον πρότερον εὐξάμενοι· κρατήσας δὲ καὶ ἀνδρὸς ἐπ' ἐκείνῳ ταῖς πόλεσιν ἀνθεῖν παρεσχέχκοτος, etc. Id est: « Me quidem adhuc puero, tyrannum qui Romam omni contumeliarum genere affecerat, debellavit Constantinus, ducto adversus illum Gallorum exercitu, qui post vota diis immortalibus facta in hostem profecti sunt. Post hunc vero, cum alium qui urbes florentissimas præstiterat, superasset, » etc. Ac primum quidem illum qui Romanæ urbi sæde illuserat, Maxentium sine dubio intelligit. Alter vero ille citra controversiam Licinius est, sub quo urbes ait floruisse Libanius.

(80) Vulg. ἐξορισμοὺς. Non dubito quin legendum sit ἐξορισμοὺς. Nam in lib. i *De vita Constantini*, cap. 55, ubi hæc omnia iisdem fere verbis repetit Eusebius, pro eodem habet ὑπερορίους τιμωρίας.

(81) Εὐπατριδῶν. Patricios vertit Christophorus, tralatitio errore, quem jam antea confutavimus. Nobiles autem dicebantur, qui oriundi erant ex iis qui magistratum gessissent vel in urbe Roma, vel in municipiis. In actis præsidialibus Tarachii, Probi et Andronici: « Maximus præses dixit, quo genere es, Andronice? Andronicus dixit de nobili genere, et primi ordinis Ephesiorum filius. »

(82) Ὁ ἐσχατόγηρος. Atqui Licinius mortuus est anno ætatis 60, ut scribit Victor in *Epitome*. Quare Eusebius hoc loco rem exaggerat oratorio more.

ἡγοντό τε καὶ ἐκολάζοντο ἀπροφασίστως τοῖς μαινό-
νοις ὁμοίως, οἱ μὴδὲν ἡδικοῦντες· ἥδη δέ τινες καινο-
τέραν ὑπέμενον τελευτήν, ξίφει τὸ σῶμα εἰς πολλὰ
τεμήματα κατακρουοῦντο, καὶ μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς
ταύτης καὶ φρικτοτάτης θάνατον, τοῖς τῆς θαλάσσης
βυθοῖς, ἰχθύσι βορὰ ῥιπτοῦμενοι. Φυγαὶ δὲ αὐθις ἐπὶ
τούτοις τῶν θεοσεβῶν ἐγίνοντο ἀνδρῶν· καὶ πάλιν
ἄγροι, καὶ πάλιν ἐρημίαι, νάπαι τε καὶ ὄρη τοὺς
Χριστοῦ θεράποντας ὑπεδέχοντο. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα
τοῦτον προὐχόμενον τῷ δυσσεβεῖ τὸν τρόπον, λοιπὸν καὶ
τὸν κατὰ πάντων ἀνακινεῖν διωγμὸν, ἐπὶ διάνοιαν
ἐβάλλετο. Ἐκράτει τε γνώμης καὶ οὐδὲν ἐμποδῶν ἦν
αὐτῷ μὴ οὐχὶ ἐν ἔργῳ χωρεῖν, εἰ μὴ τάχιστα τὸ
μέλλον ἐσεσθαι προλαβὼν ὁ τῶν οἰκείων ψυχῶν ὑπέρ-
μαχος Θεὸς, ὡς ἐν βαθεῖ σκότει καὶ νυκτὶ ζοφωδε-
στάτῃ φωστῆρα μέγαν ἀθρώως καὶ σωτῆρα τοῖς πᾶσιν
ἐξέλαμψε, τὸν αὐτοῦ θεράποντα Κωνσταντῖνον ὑψηλῶ
βραχίονι ἐπὶ τὰ τῆδε χειραγωγήσας.

agri, iterum solitudines, iterum montes ac silvæ famulos Christi suscepere. Quæ cum ad hunc modum impiis-
simo tyranno succederent, deinceps persecutionem adversus omnes Christianos excitare in animum induxit.
Ac procul dubio voti sui compos exstitisset, nec ei quidquam obstitisset quominus rem ad exitum perduceret;
nisi famulorum suorum propugnator Deus, id quod futurum erat celerrime præveniens, Constantinum famulum
suum, tanquam splendidum quoddam ac salutare lucis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte omni-
bus repente ostendisset, eundemque in brachio excelso ad has partes quasi manu apprehensum perduxisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

*Περὶ τῆς νίκης Κωνσταντίνου καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ
τοῖς ὑπὸ τῆν Ῥωμαίων ἐξουσίαν ὑπαρξάντων*
(Nic. H. E. vii, 45, 46).

Τούτῳ μὲν οὖν (83) ἀνωθεν ἐξ οὐρανοῦ καρπὸν
εὐσεβείας ἐπάξιον, τὰ τρόπαια τῆς κατὰ τῶν ἀσεβῶν
παρεῖχε νίκης· τὸν δ' ἀλιτῆριον, αὐτοῖς συμβούλους
ἄπασιν καὶ φίλοις, ὑπὸ τοῖς Κωνσταντίνου πρὶν πρηνῇ
κατέβαλεν. Ὡς γὰρ εἰς ἑσχατὰ μανίας τὰ κατ' αὐτὸν
ἤλυνεν, οὐκέτ' ἀνεκτὸν εἶναι λογισάμενος βασιλεὺς ὁ
τῷ Θεῷ φίλος, τὸν σώφρονα συναγαγὼν λογισμὸν (84),
καὶ τὸν στερέβον τοῦ δικαίου τρόπον φιλανθρωπῆ-
κερασάμενος, ἄσμενος ἐπαμῦναι κρίνει τοῖς ὑπὸ τῷ
τυράννῳ τλαιπωρουμένοις, καὶ τό γε πλεῖστον ἀν-
θρώπων γένος, βραχεῖς λυμεῖνας ἐκποδῶν ποιησά-
μενος, ἀνασώσασθαι ὁρμάται. Μόνῃ γὰρ αὐτῷ χρω-
μένῳ φιλανθρωπῆα τὸν πρὸ τούτου χρόνον, καὶ τὸν οὐ
συμπαθείας ἄξιον ἐλεοῦντι, τῷ μὲν οὐδὲν ἐγίνετο
πλέον, τῆς κακίας οὐκ ἀπαλλαττομένην, αὔξοντι δὲ
μᾶλλον τὴν κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἐθνῶν λύτταν, τοῖς
δὲ κακούμενοις οὕτως ἐλείπετο σωτηρίας ἐλπίς, ὑπὸ
δεινῇ θηρίῳ καταπονουμένοις. Διὸ δὲ τῷ φιλαγάθῳ
μίζας τὸ μισοπόννηρον ὁ τῶν ἀγαθῶν ἀρωγὸς, πρόεισιν
ἅμα παιδὶ Κρίστῳ βασιλεῖ φιλανθρωπιᾶτῳ, σωτή-
ριον δεξιὰν ἅπασιν τοῖς ἀπολλυμένοις ἐκτείνας· εἰθ'
οἷα παμβασιλεῖ Θεῷ, Θεοῦ Παιδὶ Σωτῆρι ἀπάντων
ποδηγῷ καὶ συμμάχῳ χρώμενοι, πατὴρ ἅμα καὶ υἱός,
ἄμφω κύκλῳ διελόντες τὴν κατὰ τῶν θεομισῶν πα-
ράταξιν δαδίαν τὴν νίκην ἀποφέρονται, τῶν κατὰ

A et supremo Numini debitum cultum exhiberet. Ne-
que enim orationes pro se fieri opinabatur, sceleo-
rum scilicet conscientia in eam opinionem adduc-
tus. Sed nos pro imperatore Dei amantissimo omnia
facere, ac divinum numen placare, sibi persuaserat.
Quam ob causam impetum omnem furoris sui in
nos convertit. Proinde præses quotquot principis
gratiam captabant, cum scelestissimo tyranno id
placere intelligerent, episcopos partim iisdem qui-
bus maleficos homines poenis identidem subijcie-
bant. Itaque viri qui nihil mali commiserant,
absque ulla causa abducebantur, et puniebantur
perinde ac sicarii. Quidam vero novum quoddam
mortalis genus pertulerunt, corpore in multas partes
frustatim conciso; et post atrox huiusmodi atque
horrendum spectaculum, 398 ut piscibus cibum
præberent in altissimum mare projecti. Posthæc igitur
Dei cultores fugam inire denuo cœperunt. Iterum

B horrendum spectaculum, 398 ut piscibus cibum
præberent in altissimum mare projecti. Posthæc igitur
Dei cultores fugam inire denuo cœperunt. Iterum

CAPUT IX.

*De victoria Constantini, et de bonis quæ cunctis in
orbe Romano degentibus per eum contigerunt.*

C Et huic quidem victoriam ac triumphum de im-
piis, tanquam præmium ejus pietati debitum cœli-
tus largitus est Deus. Illum vero nefarium una cum
omnibus consiliariis ipsius et amicis, pedibus
Constantini primum substravit. Nam cum ille ad
summam prorumperet insaniam, non amplius id
ferendum ratus Deo charus imperator, modestam
ac sobriam in se colligens mentem, et severum
justitiæ vigorem clementia temperans, libenti animo
opem ferre statuit iis qui a tyranno opprimebantur,
et paucis pestibus e medio sublatis, innumerabiles
prope homines servare. Cum enim antea sola cle-
mentia usus fuisset, et hominem nulla miseratione
dignum esset miseratus: ei quidem nihil profuit,
quippe qui a pristina improbitate nequaquam desti-
terit, quin potius rabiem adversus subditos inten-
derit. Oppressis vero nulla jam spes salutis super-
erat, quos immanis illa bellua crudelissime vexa-
bat. Quocirca bonorum propugnator Constantinus,
amori virtutis miscens odium improbitatis, una
cum filio Crispo clementissimo Cæsare expeditionem
suscepit, salutarem dextram cunctis pereuntibus
porrigens. Ambo igitur, pater videlicet ac filius, sum-
mo omnium rege ac Servatore Dei Filio ac Deo, duce
399 et adiutore fulti, acie inter se divisa Deique ho-

(83) Τούτῳ μὲν οὖν. Ab his verbis caput 9 in-
choavimus: quam conjecturam nostram plane
confirmant vetustissimi. codd. Mazarinus et Fuke-
tianus. In quibus etiam hoc capitulum octavum di-
citur, recte ut supra notavi.

(84) Σώφρονα συναγαγὼν λογισμόν. Id est,

«modestam in se colligens mentem.» Phrasis est
Eusebiana. Sic enim loquitur in lib. iii *De vita
Constantini*, cap. 5 et cap. 11. At Langus interpres
Nicephori vertit «moderatam contrahens mentem,»
quod non probro.

atibus undique circumjecta, perfacilem victoriam retulerunt, cum Deus in conflictu cuncta ipsis prona atque expedita ex animi sententia præstitisset. Repente ergo et dicto citius, hi quidem qui heri ac nudius tertius cædes ac minas anhelabant, perierunt funditus, ac ne nominis quidem eorum memoria permansit. Imagines quoque eorum et reliqua monumenta, congrua ignominiae labes aspersit. Et quæ impiis olim tyrannis Licinius ipse suis oculis contingere viderat, eadem quoque simili modo perpassus est. Etenim ipse etiam disciplinam non admisit, nec aliorum suppliciis emendatus est: sed eandem quam superiores illi viam impietatis insistentis, merito in eumdem cum illis exiti gurgitem est delapsus. Et hic quidem ad hunc modum percussus occubuit. Constantinus vero omnibus religionis virtutibus ornatus, et victor maximus, una cum filio Crispo Cæsare Deo charissimo et patri undequaque simillimo, Orientem suum recepit, et imperium Romanum, sicut olim fuerat, in unum corpus redegit: universum orbem terrarum qui ab oriente sole ad ultimas usque occidentis oras protenditur, cum circumfusus utrinque regionibus tam ad septentrionem quam ad meridiem, paci suae subiciens. Itaque homines omni metu eorum a quibus antea opprimebantur penitus amoto, festos dies cum maximo splendore et celebritate egerunt. Lux quædam jucundissima superfundi omnibus videbatur, et qui prius mæsti fuerant, tunc hilari ac renidenti vultu lætisque oculis se vicissim aspiciebant. Choreis etiam et hymnis tam per agros quam per civitates, primum quidem Deum omnium regem prout edocti fuerant, deinde piissimum imperatorem, et Deo charissimos ejus filios celebrabant. Nulla præteritarum calamitatum, nulla impietatis memoria suppetebat: sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque expectatione percipiebatur. Proponebantur ubique victoris principis edicta, plena humanitatis, et leges liberalitatis illius ac veræ pietatis indicia præferentes. Ad hunc igitur modum tyrannica dominatione extirpata, penes solos Constantinum ejusque liberos imperium Romanum, quod jure ipsis competeat, firmum et extra omnem invidiam permansit. Qui 400 quidem omnium superiorum principum impietate deteresa atque e medio sublata, bonorum sibi divinitus concessorum probe conscii, studium virtutis et amorem Dei,

τὴν συμβολὴν πάντων ἐξευμαρισθέντων αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ γνῶμην. Ἀθρόως δὴτα καὶ λόγῳ θάπτον, οἱ μὲν χθὲς καὶ πρὸ ἡμέρας θανάτου πνέοντες καὶ ἀπειλῆς, οὐκέτ' ἦσαν (85), οὐδὲ μέχρι ὀνόματος μνημονευόμενοι· γραφαὶ τε αὐτῶν καὶ τιμαὶ τὴν ἀξίαν αἰσχύνῃ ἀπελάμβανον. Καὶ ἂ τοῖς πάλαι δυσσεβέσι τυράννοις ἐπέθιν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς Λικίνιος, ταῦτα ὁμοίως καὶ αὐτὸς ἐπασχεν, ὅτι μὴδ' αὐτὸς ἐδέξατο παιδεῖν, μὴδὲ ταῖς τῶν πέλας ἐσωφρονίσθη μάστιγι· τὴν ὁμοίαν δ' ἐκείνοις τῆς ἀσεβείας μετελθὼν ὁδὸν, ἐπὶ τὸν Ἰσον αὐτοῖς ἐνδίκως περιηγήθη χρημὸν. Ἀλλ' οὗτος μὲν ταύτῃ πῃ βεβλημένος ἔκειτο. Ὁ δ' ἀρετῇ πάσῃ θεοσεβείας ἐκπρέπων μέγιστος νικητῆς Κωνσταντῖνος, σὺν παιδί Κρίσπῳ βασιλεῖ θεοφιλοστάτῃ καὶ κατὰ πάντα τοῦ πατρὸς ὁμοίῳ, τὴν οὐκείαν ἔβαν ἀπελάμβανον· καὶ μίαν ἡνωμένην τὴν Ῥωμαίων κατὰ τὸ παλαιὸν παρῆγον ἀρχὴν, τὴν ἀπ' ἀνίσχοντος ἡλίου πᾶσαν ἐν κύκλῳ κατὰ θάτερα τῆς οἰκουμένης, ἄρκτον τε ὁμοῦ καὶ μεσημβρίαν, εἰς ἑσπέρην (86). Ἀφῆρητο γοῦν ἐξ ἀνθρώπων πᾶν δῖος τῶν πρὶν αὐτοὺς πιεζόντων, λαμπράς δ' ἐτέλουν καὶ πανηγυρικὰς ἑορτῶν ἡμέρας· ἦν δὲ φωτὸς ἐμπλεεῖς πάντα, καὶ μεδιῶσι προσώποις, ὁμασί τε φαειροῖς οἱ πρὶν κατηφεῖς ἀλλήλους ἔδλεπον, χορεῖαι (87) δ' αὐτοῖς καὶ ὕμνοι κατὰ πόλεις ὁμοῦ καὶ ἀγροῦς, τὸν παμβασιλέα Θεὸν πρῶτιστα πάντων, ὅτι δι' τοῦτ' ἐδιδάχθησαν, καὶ περὶ τὸν εὐσεβῆ βασιλέα πασιὴν ὅμα θεοφιλέσιν ἐγέραιρον. Κακῶν δ' ἀμνηστία παλαιῶν ἦν, καὶ λήθη πάσης δυσσεβείας, παρόντων δ' ἀγαθῶν ἀπόλαυσις, καὶ προσέτι μελλόντων προσδοκίαι. Ἡπλυντο δ' οὖν κατὰ πάντα τόπον τοῦ νικητοῦ βασιλέως φιλανθρωπίας ἐμπλεοὶ διατάξεις, νόμοι τε μεγαλοδωρεᾶς καὶ ἀληθοῦς εὐσεβείας γνωρίσματα περιέχοντες. Οὕτω δὴτα πάσης τυραννίδος ἐκκαθαρθείσης, μόνως ἐφυλάττετο τὰ τῆς προσήκουσας βασιλείας βέβαιά τε καὶ ἀνεπίφθονα Κωνσταντίνῳ καὶ τοῖς αὐτοῦ πασίν· οἱ τῶν πρόσθεν πάντων ἀποσμήξαντες τὴν θεοστυλίαν τοῦ βίου, τῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευθέντων ἀγαθῶν αὐτοῖς ἡσθημένως (88), τὸ φιλάρετον καὶ θεοφιλὲς, τό τε πρὸς τὸ θεῖον εὐσεβὲς καὶ εὐχάριστον, δι' ὧν εἰς προύπτον ἅπασιν ἀνθρώποις παρέσχον ὄρῳ, ἐπεδείξαντο (89).

(85) Οὐκέτ' ἦσαν. In codd. Maz. et Med. scribitur οὐκ ἔστησαν. In Fuk. οὐκ ἀνέστησαν, sed neutrum probō.

(86) Ὑπὸ τὴν αὐτῶν... ἐλρήνην. Sic Seneca in lib. De clementia Neronem ita loquentem inducit: « Hæc tot millia gladiatorum quæ pax mea comprimit, ad nutum meum stringentur... » Eodem sensu apud Velleium et in veteribus nummis hæc legitur inscriptio: Pax Augusti, id est quam orbi Romano præstat imperator. Alio sensu dicitur pax Romana ab eodem Seneca in libro De clementia, et in libro De providentia, id est pax qua fruitur imperium Romanum.

(87) Χορεῖαι. Merito hæc vox displicuit Nicephoro, cum de Christianis sermo sit Deum laudantibus. Itaque pro voce χορεῖαι, παιδνες substituit. Apud Eusebium in libro II De vita Constantini, cap. 19, legitur χοροί, quod tolerabilius est

quam χορεῖαι. Ferri tamen utcumque potest vox χορεῖαι. Nam Christiani choreas ducere solebant in festivitatis martyrum, quo illis honorem haberent, eorumque certamina ac victorias hoc pacto celebrarent, ut scribit Gregorius Naz. in carminibus ad mulieres curiosius sese exornantes, p. 152. Contra hujusmodi choreas graviter invehitur Basilii Magni, homilia 14, In ebrietatem.

(88) Ἡσθημένως. Forte legendum ἡσθημένοι, ut alias sæpe. Edit.

(89) Δι' ὧν εἰς προύπτον ἅπασιν ἀνθρώποις παρέσχον ὄρῳ, ἐπεδείξαντο. Cod. Reg., quem fere ubique secutus est Stephanus, διὰ τῆς ὑπὲρ Χριστιανῶν ἐνεδείξαντο νομοθεσίας. Sed in reliquis exemplaribus, Maz. scitice, Med., Fuk. et Saviliano, totus hic locus scribitur ut edimus. Quam lectionem utpote plurium ac vetustiorum codicum consensu confirmatam, merito alteri præferendam putavi.

piumque et gratum animum erga coeleste numen, illustri operum suorum testimonio palam cunctis mortalibus declararunt.

*Explicit, Deo juvante, liber decimus Historiæ
Ecclesiasticæ Eusebii Pamphili.*

*Τέλος σὺν Θεῷ τοῦ δεκάτου λόγου τῆς Ἐκκλη-
σιαστικῆς Ἱστορίας Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου.*

ΕΥΣΕΒΙΟΥ

ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΙ Δ'.

EUSEBII PAMPHILI

CÆSARÆ PALÆSTINÆ EPISCOPI

DE VITA IMP. CONSTANTINI

LIBRI QUATUOR.

401 ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΘΕΟΝ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
ΛΟΓΟΥ ΠΡΩΤΟΥ (1).

- α'. Προοίμιον περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευ- Α
τῆς.
β'. Περὶ τῶν αὐτοῦ βασιλευσάντων ἑπὶ προοί-
μιον.
γ'. Περὶ Θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ
ἀπολλύντος τυράννους.
δ'. Ὅτι ὁ Θεὸς Κωνσταντίνον ἐτίμησεν.
ε'. Ὅτι ἐβασίλευσε μὲν ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἔτη

- μοναρχήσας, ἔζησε δὲ ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντα.
ς'. Ὅτι Θεοῦ μὲν δοῦλος ἦν, ἐθνῶν δὲ νικη-
τῆς.
ζ'. Πρὸς Κύριον τὸν Περσῶν βασιλέα, καὶ Ἀλέ-
ξανδρον τὸν Μακεδόνων σύγκρισις.
η'. Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτη-
σεν.
θ'. Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱοῖς βασι-

(1) In adnotationibus ad *Historiam Ecclesiasticam*, observavi titulos capitum qui singulis libris præfixi leguntur, ab ipso Eusebio esse compositos. Idque argumentis meo quidem iudicio certissimis comprobavi. Verum in his *De vita Constantini* libris, aliter se res habet. Neque enim ab ipso Eusebio confecti sunt indices horum librorum, sed ab alio longe recentiore. Id autem conjicio, tum ex eo quod indices horum capitulorum insulsi fere sunt ac barbari; tum quod de Eusebio semper loquuntur in tertia persona: cum tamen in titulis capitum *Ecclesiasticæ Historiæ* seipsum semper Eusebius in prima persona nominet. Adde quod distinctiones capitum nimis crebræ ac frequentes sunt, quodque una interdum imperatoris epistola et constitutio, plura in capita dividitur et quasi discribitur. Quæ res inter legendum sæpe fastidium et nauseam lectori parere solet. Taceo quod voces ac dictiones barbaræ non semel occurrunt in his indicibus. Nam et καλάτιον et κόμητας, et νοτάριον, et ἀγούστους aliquoties in his legas. Quæ quidem omnia in hanc me sententiam impellunt, ut horum capitulorum auctorem quemvis

potius alium esse quam Eusebium credam. Quicunque tamen ille fuit, antiquus certe est, nec ab Eusebii nostri ætate longe remotus. Idque colligitur præcipue ex capitulis libri iv, in quibus quædam legas quæ nonnisi ab eorum temporum æquali scriptore sciri potuerunt. Cujusmodi illud est de Mariano tribuno et notario, in cap. 44 lib. iv, cuius notarii nomen hodie nesciremus, nisi auctor ille capitulorum et post eum Sozomenus nos id docuisset. Suspiciatus sum aliquando Acacium, eum qui post Eusebium nostrum Cæsariensis Ecclesiæ cathedram tenuit, cum hos magistri sui libros post obitum ejus ederet, indices istos composuisse. Verum hæc simplex conjectura est, quam sequetur qui volet. Denique monendus est lector, in omnibus nostris exemplaribus horum capitum titulos abaque notis numeralibus perscriptos esse. Et in veteribus quidem schedis bibliothecæ Regiæ, singulis libris præfixi leguntur. In Fuketiano autem codice non tantum singulis libris præponuntur, sed etiam in corpore uniuscujusque libri, singulis capitibus adduntur.

- λεῦσι κατέλιπε τὴν ἀρχήν.
 ι'. Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκαιῶν εἶναι καὶ ψυχωφελῇ τὴν ἱστορίαν ταύτην.
 ια'. Ὅτι μόνος τὰς Κωνσταντινῶν νῦν ἱστορήσας θεοφιλεῖς πράξεις.
 ιβ'. Ὅτι ὡς Μωδοῦς ἐν οἰκοῖς τυράννων ἀνστράφη Κωνσταντίνος.
 ιγ'. Περὶ Κωνσταντίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανῶν καὶ Μαξιμιανῶν, καὶ Μαξιμίου, ὥστε διώξαι τοὺς Χριστιανούς.
 ιδ'. Ὅπως Κωνσταντίνος ὁ πατὴρ ὀνειδισθεὶς περὶ τῶν ὑπὸ Διοκλητιανῶν καὶ τοὺς θησαυροὺς πλῆσας, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσετέγκασιν τὰ χρήματα.
 ιε'. Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.
 ις'. Ὅπως Κωνσταντίνος ὁ πατὴρ εἰδωλολατρεῖαν σχηματισάμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογήσας προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.
 ιζ'. Περὶ τῆς φιλοχρίστου αὐτοῦ προαιρέσεως.
 ιη'. Ὅτι Διοκλητιανῶν καὶ Μαξιμιανῶν ἀποδυσάμενων, πρῶτος ἦν λοιπὸν Ἀγρουστος ὁ Κωνσταντίνος, ἐν εὐτελεῖ κομῶν.
 ιθ'. Περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου, νεαρίου ἅμα Διοκλητιανῶν τὸ πρὶν εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.
 ια'. Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιθυμίας Διοκλητιανῶν ἀναχώρησις.
 ιβ'. Τελευτὴ Κωνσταντίου τὸν υἱὸν βασιλεῖα Κωνσταντίνου καταλιπόντος.
 ιγ'. Ὅπως Κωνσταντίνου προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντίνου Ἀγρουστὸν ἀνηγρόνυσεν.
 ιδ'. Καταστροφή τῶν τυράννων, δι' ὑπομνήσεως ὁλίγης.
 ιε'. Ὅτι βουλῆσαι Θεοῦ, Κωνσταντίνος ἔσχε τὸ βασιλεύειν.
 ις'. Κωνσταντίνου κατὰ βυρβάρων καὶ Βρεττανῶν νίκαι.
 ιζ'. Ὅπως Ῥώμῃ ἐλευθερώσαι Μαξιμίου προήρπητο.
 ιη'. Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρῶν καταστροφὰς ἐνθυμηθεὶς, μᾶλλον τὸν χριστιανισμὸν ἐξελέξατο.
402 ιη'. Ὅπως εὐξαμένῳ, τὴν ὁπτασίαν ὁ Θεὸς παρέσχε, σταυρὸν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ μεσημβρίας ὁψης, καὶ γραφὴν τοῦτ' οὕτως παραινέσαν.
 ιθ'. Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ καθ' ὕπνου αὐτῷ φανείας, ὁμοιοτρόφῳ τοῦ σταυροῦ σημείῳ κεχρησθαι κατὰ τοὺς πολέμους προσέταξεν.
 λ'. Κατισκευὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.

- Α λ'. Ἐκφρασις σταυροειδοῦς σημείου, περὶ νῦν οἱ Ῥωμαῖοι Ἀδάρον καλοῦσιν.
 λβ'. Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντίνος, τὰς θείας Γραφὰς ἀνεγίνωσκεν.
 λγ'. Περὶ τῶν Μαξιμίου μοιχευῶν τῶν ἐν Ῥώμῃ.
 λδ'. Ὅπως ἡ τοῦ ἐπαρχοῦ διὰ σωφροσύνης ἐαυτὴν ἀνείλεν.
 λε'. Ἀναίρεσις δήμου Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξιμίου.
 λς'. Μαγείαι Μαξιμίου, καὶ ἐνδεῖα τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.
 λζ'. Ἥτις ἐν Ἰταλίᾳ Μαξιμίου στρατευμάτων.
 λη'. Μαξιμίου θάνατος ἐν γερύρᾳ ποταμοῦ Τιβέριδος.
 λθ'. Εἰσόδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.
 μ'. Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ σταυρὸν κατέχοντος, καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.
 Β μ'. Εὐφροσύνη κατὰ τὰς ἐπαρχίας καὶ δωρεαὶ Κωνσταντίνου.
 μβ'. Ἐπισκόπων τιμαὶ, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομίαι.
 μγ'. Περὶ τῶν εἰς τοὺς πέρητας εὐεργεσιῶν Κωνσταντίνου.
 μδ'. Ὅπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπῆρην.
 με'. Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠνείχετο.
 μς'. Νίκαι κατὰ βυρβάρων.
 μζ'. Μαξιμίου θανάτος ἐπιβουλεύσαι θάνατος, καὶ ἄλλων οὐς ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντίνος εὗρεν.
 μη'. Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πατήρις.
 μθ'. Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκακούχει Δικίνριος.
 ν'. Ὅπως καὶ Κωνσταντίνῳ Δικίνριος ἐπιβουλεύειν ἤθελεν.
 να'. Δικινρίου κατ' ἐπισκόπων συσκευαί, καὶ συνόδων καλύσεις.
 νβ'. Ἐξορισμοὶ καὶ δημεύσεις κατὰ Χριστιανῶν.
 νγ'. Γυναικας εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι πρόσταγμα.
 νδ'. Τοὺς μὴ θύοντας, ἀποστρατεῦσθαι, καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς, μὴ τρέφεσθαι.
 νε'. Περὶ τῶν Δικινρίου παρανομῶν καὶ πλεονεξιῶν.
 νς'. Ὅτι διωγμὸν ποιῆσαι λοιπὸν ἐπεχειρεῖ.
 νζ'. Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι δαμασθεὶς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.
 νη'. Ὅτι Μαξιμίου διώξας Χριστιανούς καὶ φυγῶν, ὡς οὐκέτις ἐκρύπτετο.
 νθ'. Ὅτι ἐν νόσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμίου, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

403 CAPITULA LIBRI PRIMI DE RELIGIOSA VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI.

- I. Proœmium de morte imperatoris Constantini.
 II. De filiis ejus imperatoribus. Adhuc proœmium.
 III. De Deo pios principes honorante, et tyrannos puniente.
 IV. Quod Deus Constantinum honoraverit.
 V. Quod xxx quidem annis regnavit, vixit autem plus quam LX.
 VI. Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit.
 VII. Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum rege.
 VIII. Quod orbem propemodum universum subegerit.
 IX. Quod, pii imperatoris filius, imperium filiis reliquit.
 X. Quod historia hæc necessaria et ad formandos mores utilis sit.
 XI. Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit.
 XII. Quod Constantinus in tyrannorum ædibus, sic-

- D ut Moses, educatus sit.
 XIII. De patre ejus Constantio, qui Christianos, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit.
 XIV. Quomodo Constantius exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit.
 XV. De persecutione ab aliis concitata.
 XVI. Quomodo Constantius simulans se simulacra colere, eos quidem qui sacrificare parati essent expulerit: illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit.
 XVII. De affectu et amore Constantii erga Christum.
 XVIII. Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis.
 XIX. De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens, una cum Diocletiano in Palæstinam venit.
 XX. Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur.

- XXI. *Mors Constantii, Constantinum filium imperatorem relinquentis.*
 XXII. *Quomodo elato Constantio Constantinus a militibus Augustus appellatus sit.*
 XXIII. *Interitus tyrannorum brevis commemoratio.*
 XXIV. *Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus.*
 XXV. *Constantini de Britannis et barbaris victoriae.*
 XXVI. *Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit.*
 XXVII. *Quod Constantius gentilium interitum considerans, Christianismum potius elegit.*
 XXVIII. *Quomodo Deus granti visionem ostenderit in caelo sub meridiem, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret.*
 XXIX. *Quomodo Christus Constantino in somnis visus, praeceperit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis.*
 XXX. *Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem.*
 XXXI. *Descriptio signi instar crucis formati, quod Romani Labarum vocant.*
 XXXII. *Quomodo Constantinus catechumenus factus, sacras Scripturas legerit.*
 XXXIII. *De adulteriis a Maxentio Romae perpetratis.*
 XXXIV. *Quomodo uxor praefecti pudicitiae servandae causa mortem sibi conscivit.*
 XXXV. *Cædes populi Romani jussu Maxentii.*
 XXXVI. *404 Magicae artes Maxentii, et alimentorum penuria Romae.*
 XXXVII. *Maxentii exercitus in Italia superati.*
 XXXVIII. *Maxentii interitus in ponte Tiberis.*
 XXXIX. *Ingressus Constantini in urbem Romam.*
- XL. *De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione.*
 XLI. *Exultatio provinciarum, et largitiones Constantini.*
 XLII. *Honores episcopis delati, et ecclesiarum extructiones.*
 XLIII. *De Constantini in pauperes beneficentia.*
 XLIV. *Quomodo synodis episcoporum interfuit.*
 XLV. *Quomodo insipientes toleraverit.*
 XLVI. *Victoriae de barbaris relatæ.*
 XLVII. *Mors Maximiani et aliorum quorum insidius, Deo revelante, Constantinus deprehenderat.*
 XLVIII. *Constantini decennalia.*
 XLIX. *Quomodo Licinius Orientem affixerit.*
 L. *Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit.*
 LI. *Licinii insidiæ adversus episcopos, et prohibitio synodorum.*
 LII. *Christianorum exsilia et proscriptiones.*
 LIII. *Edictum Licinii ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent.*
 LIV. *Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit, et carcere inclusos alii vetuit.*
 LV. *De iniquitate et avaritia Licinii.*
 LVI. *Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem excitaverit.*
 LVII. *Qualiter Maximianus fistuloso ac verminante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit.*
 LVIII. *Qualiter Maximinus Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit.*
 LIX. *Quomodo vi morbi excæcatus Maximinus legem pro Christianis dedit.*

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ (2)

ΛΟΓΟΣ Α' (5).

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER PRIMUS.

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ (4).

Περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευτῆς.

Ἄρτι μὲν τῷ μεγάλῳ βασιλεὶ παντοίων δεκάδων

(2) Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου. Ita Græci solent inscribere libros de cujuspian vita conscriptos. Certe Philostratus libros suos de vita Apollonii Tyanei hoc titulo prænotavit, Φιλοστράτου εἰς τὸν Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως βίον λόγους ἦ. Sic etiam Marcus Antoninus libros de vita sua inscripsit, τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλία ἐστί. Notandum porro est, licet hi libri *De vita imperatoris Constantini* inscribantur, non omnia tamen quæ ab imperatore Constantino sunt gesta, in illis contineri, sed ea tantum describi, quæ ad veram pietatem et Christianæ religionis gloriam pertinent. Quod quidem Eusebius diserte monet in principio hujus libri, capite 11.

(3) Λόγος α'. Λόγους πάντες, Robertus Stephanus, nescio quos secutus codices; nam neque in Regio exemplari, neque in veteribus schedis hæc leguntur. Sed neque in Fuketiano codice verba ista reperi. Certe hoc opus *De vita imperatoris Constantini*,

C

405 PROOEMIUM.

De morte imperatoris Constantini.

Nuper quidem universum hominum genus se-

quatuor duntaxat libros habet, quod testatur etiam Photius. Sed quoniam ad calcem horum librorum Eusebius tria subjunxerat opuscula, orationem scilicet imperatoris Constantini ad conventum sanctorum, descriptionem mariyrii Hierosolymitani cum donariis illic a Constantino dedicatis, et panegyricum dictum in tricennialibus Constantini: hinc factum est ut appendix ista pro libro quinto a quibusdam acciperetur. Sane index capitum qui præfixus est orationi Constantini ad sanctos, in Fuketiano codice hunc habet titulum, κεφάλαια τοῦ πέμπτου λόγου. In Regio autem exemplari prætermissis capitum indicibus, hic titulus ad latus ascriptus est, licet paulo recentiore manu, Ἀρχὴ τοῦ ε' βιβλίου.

(4) Recte observatum est hoc proœmium ad finem usque capitis 11 continuari, siquidem inde a cap. 12 demum narratio ipsa capiat initium. Εἰρη. Πατρ.

cunda ac tertia magni imperatoris nostri decennalia certis temporum spatiis redeuntia festivitatis et convivii celebravit. Nos quoque ipsi nuper eundem victorem ac triumphatorem cœtu famulorum Dei circumseptum, laudatione in ejus vicennialibus dicta venerati sumus. Sed et tricennialium orationum coronas ei texentes, nuper in ipso palatio sacrum ejus caput redimivimus. Verum nunc anceps animi hæreo, copiens quidem aliquid more solito proferre, sed quo me vertam, prorsus ignarus, inusitata rei spectacula percussus. Nam quocunque mentis oculos intendo, sive ad ortum solis, sive ad occasum, seu universum terrarum orbem, seu cœlum ipsum circumspicio, beatissimum principem ubique præsentem intueor. Ac liberos quidem ejus quasi nova quædam lumina, terrarum ambitus omnes paternis radiis implere animadverto, illumque ipsum auctoritate ac potentia etiamnum viventem, resque humanas multo præstantius ac potentius moderantem; quippe qui filiorum successione diffusus sit atque amplificatus. Qui prius quidem honore Cæsarium affecti fuerant: nunc vero totum patrem induti, ob eximiam religionis virtutem imperatores et Augusti renuntiati sunt, cuncta patris ornamenta præ se ferentes.

406 Adhuc præmium.

Cumque eum qui paulo ante in mortali corpore cernebatur et nobiscum una versabatur, admirabili quadam ratione etiam post obitum, quo tempore natura quidquid superfluum est, tanquam alienum refutat, iisdem regiis ædibus et honoribus ac laudationibus sui video, incredibili admiratione percello. Jam vero cum ad ipsos usque cœli fornices mentis meæ aciem extendi, atque illic beatissimam ejus animam cum ipso Deo versari cogito, terrestri quidem ac mortali integumento liberatam, circumdatam vero splendidissimæ lucis stola: eamque non jam brevi temporis curriculo in his caducis sedibus volutari, sed corona

(5) *Εικοσαετηρικοίς ἔμνοις*. Hæc oratio dicta ab Eusebio in vicennialibus Constantini, hodie non exstat. Id tantum de ea affirmare possumus, dictam illam fuisse in Nicæna synodo coram principe Constantino, quod testatur Eusebius his verbis: Τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου. Sed multo clarius id ipsum docet in lib. III, cap. 41.

(6) *Ἦδη δὲ καὶ τριακονταετηρικούς*. Intelligit orationem tricennem de laudibus Constantini, quam Eusebius ad calcem librorum *De vita* ejusdem Constantini subjecerat, sicut ipsemet testatur in libro IV, cap. 46. In codice tamen Fuketiano hæc oratio præfixa est libris Eusebii *De vita imperatoris Constantini*. Recte id quidem, si tempus ipsum spectemus quo habita est hæc oratio: sed tamen contra sententiam ipsius scriptoris, qui orationem illam ad calcem horum librorum collocari jussit.

(7) *Ἡ δὲ αὐτῇ συνόντα βασιλεῖα θεωρεῖ*. Henricus Savilius ad oram libri sui adnotavit, forte legendum αὐτῷ. Idem quoque mihi in mentem venerat, antequam Savilianum codicem nactus fuisset; αὐτῷ, supple τῷ λόγῳ. Hoc ipsum est quod infra dicit Eusebius αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα παραδόξοτατα. Sed nunc re attentius examinata, aliter seu-

Α διττῶν τε καὶ τριττῶν περιόδους ἐν ἑορτῶν εὐχαίαις πᾶν γένος ἀνθρώπων ἐπανηγύριζεν, ὅρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου, εἰκοσαετηρικοίς ἔμνοις (5) ἐγεραίρωμεν, ἦδη δὲ καὶ τριακονταετηρικούς (6) αὐτῷ λόγων πλέξαντες στεφάνους, ἐν αὐτοῖς πρώην βασιλείαις τὴν ἱερὰν κεφαλὴν ἀνεστήρομεν· νυνὶ δὲ ὁ λόγος ἦδη ἀμνηχνῶν ἔστηκε, ποθὼν μὲν τι τῶν συνήθων προσφθέγασθαι, ἀπορῶν δ' ὅποι καὶ τράποιο, μόνῳ τε τῷ θαύματι τῆς ξενιζούσης ὁψέως καταπεπληγμένος. Ὅποι γὰρ ἂν ἀτενὲς ἐμβλέψειεν, ἦν τε πρὸς ἔω, ἦν τε πρὸς ἐσπέραν, ἦν τ' ἐπὶ γῆς αὐτῆς ὄλης, ἦν τε πρὸς οὐρανὸν αὐτὸν, πάντα καὶ πανταχοῦ τὸν μακάριον αὐτῇ συνόντα βασιλεῖα θεωρεῖ (7). γὰρ μὲν γὰρ τοὺς αὐτοῦ παῖδας οἶα τινὰς νέους λαμπτήρας, τῶν αὐτοῦ μαρμαρυγῶν συνορᾷ πληροῦντας τὸ πᾶν, αὐτὸν τε ζῶντα δυνάμει καὶ τὸν σύμπαντα διακυβερνῶντα βίον, κρεϊττόνως ἢ πρόσθεν, τῇ τῶν παιδῶν πολυπλασιασθέντα διαδοχῇ· οἱ Καيسάρων μὲν ἐτι πρότερον μετεῖχον τιμῆς, νυνὶ δ' ὅλον αὐτὸν ἐνδυσάμενοι, θεοσεβείας ἀρετῇ αὐτοκράτορες, Αὐγουστοὶ, σεβαστοὶ, βασιλεῖς, τοῖς τοῦ πατρὸς ἐμπρέποντες καλλωπίσμασιν, ἀνεδέχθησαν.

ETI ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ (8) μικρῷ πρόσθεν ὀρώμενον, αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα, παραδόξοτατα (9) καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου τελευτήν, ὅτε ἡ φύσις ὡς ἀλλότριον τὸ περιττὸν ἐλέγχει, τῶν αὐτῶν βασιλικῶν οἰκῶν τε καὶ τιμῶν, καὶ ὕμνων ἡξιωμένον θεῷ μενος ὁ λόγος ὑπερεκπλήττεται· ἦδη δὲ καὶ πρὸς αὐταῖς οὐρανίαις ἀψίσιν ἑαυτὸν ἐκτείνας, κἀνταῦθα τὴν τρισμαχαρίαν ψυχὴν αὐτῷ Θεῷ συνοῦσαν φαντάζεται, θνητοῦ μὲν καὶ γεώδους παντὸς ἀφειμένην περιβλήματος, φωτὸς δ' ἐξατραπτοῦση στολῇ καταλαμπόμενῃ, εἰτ' οὐκέτι μὲν μικρῶν χρόνων περιόδοις ἐν θνητῶν διατριβαῖς εἰλουμένην αὐτὴν, αἰωνοθαλεῖ δὲ

tio. Neque enim dubito quin Eusebius scripserit αὐτῇ συνόντα βασιλεῖα· quæ locutio est elegantissima. Βασιλεῖαν enim quasi deam quamdam facit, cujus individuum comitem etiam post mortem ait esse Constantinum: quippe qui sursum quidem versetur cum Deo summo omnium Rege: humi vero adhuc regnet in filiis. Certe quisquis sequentia attente legerit, nunquam de hac emendatione dubitabit.

(8) *Ἡ δὲ αὐτῇ συνόντα βασιλεῖα θεωρεῖ*. Rectius in veteribus schedis legitur καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ. In codice Fuk. quatuor priora verba desunt, et lacuna relicta est, unius tantum aut alterius vocabuli capax.

(9) *Αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα παραδόξοτατα*. In codice Fuk. hic locus ita scribitur, αὐτοῖς θ' ἡμῖν..... ἐνδοξότατα, etc. Ego tamen vulgatam lectionem retinere maluerim, sed mutata distinctione. Neque enim post adverbium παραδόξοτατα virgulam ponendam puto, ut fecerunt Musculus et Christophorsonus, sed post vocem συνόντα. Nam Eusebius hoc maximum ait esse miraculum et παραδόξοτατον, quod Constantinus licet mortuus, iisdem tamen honoribus atque obsequiis quibus vivus colebatur.

διαδήματι, ζωῆς τε ἀτελευτήτου καὶ μακαρίου αἰῶνος ἀθανασίᾳ τετιμημένῃ ἐννοῶν, ἀγανῆς ἔστηκεν οἷα καὶ ἄλογος (10)· μηδὲ μίαν μὲν ἀφιεῖς φωνήν, τῆς δ' αὐτὸς αὐτοῦ κατεγνωκῶς ἀσθενείας, καὶ δὴ σωπὴν καθ' αὐτοῦ ψηφισάμενος, τῷ κρείττονι παραχωρεῖ τυγχάνειν τῆς τῶν ἐφαμύλλων ὕμνων ἀξίας· ᾧ δὲ καὶ μόνῃ δυνάτῳ ἀθανάτῳ Θεῷ καὶ ὄντι Λόγῳ τὰς οἰκείας πιστοῦσθαι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ Θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ ἀπολλύντος τυράννους.

Δι' ὃν τοὺς μὲν αὐτὸν δοξάζοντάς τε καὶ τιμῶντας ἀμοιβαίως ὑποβάλλεσθαι χάρισμασι, τοὺς δ' ἐχθροὺς καὶ πολεμίους σφᾶς αὐτοὺς αὐτῷ καταστήσαντας, τὸν ψυχῶν δλεθρον ἑαυτοῖς περιποιήσιν θεσπίσας, ἐντεῦθεν ἦδη τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἀψευδεῖς παρεστήσατο· ἀθέων μὲν καὶ θεομάχων τυράννων ἀπευκτὰ δειξας τοῦ βίου τὰ τέλη, τοῦ δ' αὐτοῦ θεράποντος ζηλωτὸν καὶ πολυθύμητον πρὸς τῇ ζωῇ καὶ τὸν θάνατον ἀποφύνας, ὡς ἀξιωμακρόν, καὶ τοῦτόν τε στηλῶν (10') οὐ θνητῶν, ἀλλ' ἀθανάτων ἐπάξιον γενέσθαι. Θνητῶν μὲν γὰρ φύσις θνητοῦ καὶ ἐπιτήρου τέλους παραμύθιον εὐραμένη, εἰκότων ἀναθήμασι τὰς τῶν προτέρων μνήμας ἀθανάτοις ἔδοξε γεραίρειν τιμαῖς· καὶ οἱ μὲν σκιαγραφίαις κηροχύτου γραφῆς (11) ἀνθεσιν, οἱ δὲ γλυφαῖς ὕλης ἀψύχου ἀνδρείκελα σχήματα τεκτονάμενοι, οἱ δὲ κύρβεσι καὶ στήλαις βαθείας γραμμὰς ἐγχαράξαντες, μνήμας ὑπέλαβον αἰωνίους (12) τὰς τῶν τιμωμένων ἀρετὰς

(10) Vulg., ἀγανῆς ἔστηκεν οἷα καὶ ὁ λόγος. Hunc locum emendavi ex codice Fuk. et Saviliano : quibus consentit etiam codex Moræi. Eleganter dicitur λόγος ἄλογος, ut sciunt Græcarum litterarum studiosi. Cæterum cum hæc omnia in tertia persona ab Eusebio dicantur de λόγῳ, id est, sermone seu oratione, nos personam mutare maluimus, quia Latini sermonis proprietas id omnino exigere videbatur.

(10') Καὶ τοῦτόν τε στηλῶν. Non placet lectio codicum Fuk. et Gruteri, quam etiam in margine codicis Moræi ascriptam inveni, καὶ τοῦτόν γε, etc. Ego unius particulæ transpositione locum sic emendo : Ὡς ἀξιωμακρόν, καὶ τοῦτόν τε στηλῶν τε οὐ θνητῶν, etc. Atque ita Eusebium scripsisse, quovis pignore contenderim. Porro στήλαι hoc loco sunt tituli, seu monumenta sepulcralia, ut ad libros Historiarum fusius notavi.

(11) Κηροχύτου γραφῆς. Encausticam picturam intelligit, quæ fiebat ceris igne resolutis. Antiquissimum id fuit genus picturæ, ut docet Plinius in lib. xxv, cap. 11 : « Ceris pingere ac picturam inurere quis primus excogitaverit, non constat. » Idem Plinius tria ejus picturæ genera recenset : cera scilicet, et cestro in ebore, et penicillo in tabulis ligneis : « Eneauto pingendi duo fuisse antiquitus genera constat, cera, et in ebore cestro, donec classes pingi cœperent. Hoc tertium accessit, resolutis igni ceris penicillo utendi. » Quibus in verbis obscurum est quid sibi voverit Plinius, cum ait primum genus encausto pingendi fuisse cera. Neque enim intelligendum est, in reliquis generibus encausticæ picturæ ceram non fuisse. Sensus igitur est, primum illud encausticæ picturæ genus sola cera peractum fuisse, nullo alio præter ceram instrumento ad pingendum adhibito. Procopius in libro I De ædificiis Justiniani,

perpetuo virente, et immortalī vita ac beato ævo donatam esse intelligo : mutus hæreo, et linguæ rationisque usu penitus destitutus. Ac vocem quidem proferre nullam possum : sed meam ipse tenuitatem ultro condemnans, mihi ipse silentium indicens, cedo potiori has partes, ut pro meritis congruas laudes expromat : illi scilicet qui cum immortalis Deus sit ac Dei Sermo, solus sua ipsius dicta firmare et rata facere potest.

CAPUT III.

De Deo pios principes honorante et tyrannos puniente.

Cum enim prædixerit, eos a quibus cultus et honoratus fuisset, maximis præmiis a se vicissim remunerandos esse ; illos vero qui se hostes atque inimicos ipsius professi essent, sibi metipsis perniciem creaturos, promissorum ac verborum suorum veritatem jam inde ab hac vita comprobavit. Quippe impiorum quidem Deique adversariorum tyrannorum abominandos exitus nobis ob oculos proposuit : famulo autem suo non vitam solum, verum etiam mortem felicissimam et maximis laudibus dignam præstitit, adeo ut hæc etiam omnium posterorum sermonibus celebrari, nec tantum caducis, sed etiam immortalibus honoribus affici meruerit. Mortalium quidem genus, solatio aliquo letiferi interitus excogitato, consecratis imaginibus, tanquam immortalibus honoribus superiorum hominum memorias colere solitum est. Et alii quidem adumbratis encausticæ 407 picturæ coloribus ; alii inanimis materiæ sculptura similitudinem hominum

de camera ecclesiæ loquens, genus hoc picturæ ita describit : Ἐναδρύνεται δὲ ταῖς γραφαῖς ἡ ὁρροφὴ πᾶσα, οὗ τῷ κηρῷ ἐνταχέντι τε καὶ διαχυθέντι. Apparet Procopium his verbis designare κηροχύτον γραφὴν. Certe κηροχύτος γραφὴ legitur etiam apud Joannem Chrysostomum, ut refertur in concilio Nicæno II, pag. 542, et in epistola Gregorii papæ ad Germanum Constantinopolitanum episcopum, pag. 535 ejusdem concilii Nicæni, ubi Anastasius Bibliothecarius vertit « imaginem cera perfusam. » Eadem vox iterum occurrit infra in lib. II, cap. 3, in Historia Nicephori patriarchæ Constantinopolitani sub finem. De hac pictura loquitur Apuleius in defensione sua : « Enimvero quod luto fictum, vel ære infusum, vel lapide incisum, vel cera inustum, vel pigmento illitum. » Et Nazarius in panegyrico quem dixit Constantino, loquens de ejus imaginibus a Maxentio dejectis ita scribit : « Aboleri hic vultus non potest : universorum pectoribus infixus est, nec commendatione ceræ aut pigmentorum fucus renitet, sed desiderio efflorescit animorum. » Paulinus quoque in epistola 8 ad Sulpicium Severum ; ad quem locum vide notas Frontonis Ducæi. Est etiam illustris de hac re locus Boethii in præfatione librorum Arithmeticæ, quos Symmacho patricio nuncupavit : « At picturæ, manibus tabulæ commissæ fabrorum ; ceræ rustica observatione decerpit ; colorum fuci mercatorum solertia perquisiti ; lintea operosis elaborata textrinis, multiplicem materiam præstant. » Sic enim corrigendus est locus iste ex vetusto codice bibliothecæ Thuanæ. Denique Anastasius in sermone de Sabbato, qui refertur in VII synodo : τῆς εἰκόνης οὐδὲν ἑτερον οὐσης, ἢ εὐλὸν καὶ χρώματα κηρῷ μεμιγμένα καὶ κεκραμένα.

(12) Μνήμας ὑπέλαβον αἰωνίους. Scribendum puto ἐπέλαβον. Atque ita legitur in veteribus

exprimentes; quidam in ligneis aut lapideis tabulis litteras alius incidentes, eorum quos colebant virtutem ad æternam posteritatis memoriam consecrare instituerunt. Verum hæc omnia caduca, et temporis longinquitate pereuntia, utpote quæ mortalium corporum figuram, non immortalis animi formam exprimerent. Hæc tamen sufficere iis videbantur, qui post huius mortalis vitæ exitum nullius spem boni animo conceperant. Deus vero, Deus, inquam, communis omnium rerum Servator, qui pietatis amatoribus maiora quam quæ cogitatione hominum comprehendi possint, apud se recondidit bona, primitias futurorum præmiorum in antecessum quasi pignus dat in hoc sæculo; immortalium rerum spem mortalibus oculis quodammodo exhibens ac repræsentans. Hoc vetusta prophetarum oracula quæ scriptis mandata sunt, aperte prædicunt. Hoc vitæ Deo charorum virorum qui variis virtutibus refulserunt, posterorum memoria etiamnum celebratæ confirmant. Hoc ipsum ætatis nostræ testimonio verissimum esse convincitur, cum Constantinus solus omnium qui Romano unquam imperio præfuerunt, summo omnium regi Deo acceptus, quasi illustre quoddam religiosæ vitæ exemplum cunctis hominibus est propositus.

CAPUT IV.

Quod Deus Constantinum honoraverit.

Hoc denique Deus ipse quem veneratus est Constantinus, evidenti suffragio comprobavit: dum illi non modo in exordio, sed etiam in progressu et in fine imperii semper propitius benignusque adfuit, quippe quem humano generi ad divini cultus informationem proposuerat. Hunc certe unum ex omnibus quos unquam auditione accepimus imperatoribus, velut clarissimum quoddam jubar, et velut quemdam veræ religionis præconem maxima voce inclamantem, innumeris in eum congestis bonis, designavit.

408 CAPUT V.

Quod xxx quidem annis regnavit; vixit autem plus quam LX.

Ac tempus quidem imperii ipsius, tribus denum annorum circulis absolutis et aliquanto amplius honoravit; totius autem vitæ tempus quam inter homines duxit, duplo majore spatio circumscripsit. Porro eum eundem velut imaginem monarchiæ suæ proponere vellet, victorem eum omnis tyrannici generis præstitit, et impiorum gigantum extinctorem, qui desperatæ mentis audacia impulsus, contra ipsum Deum summum omnium regem im-

schedis bibliothecæ Regiæ. Savilius quoque ad oram sui codicis notat ita sibi legendum videri. At in Moræi libro ad marginem emendatur ὑπέβαλον, quod magis placet.

(13) Αὐτοῦ δεξιῶς παραστάς. Lego αὐτῷ δεξιῶς παραστάς. Et paulo post scribendum videtur εἰς διδασκαλίαν.

(14) Καὶ προσέτι ἄλφον. Nova et inusitata locutio: ἄλφον pro eo quod alii dicerent πλέον. Ait Eusebius Constantinum imperasse triginta annos solidos, et aliquanto amplius. Quod verum est. Nam præter triginta annos, decem fere mensibus regnavit. Porro initio huius periodi scribendum est χρόνον μὲν βασιλείας, non ut vulgo legitur χρόνων.

A παραδίδοναι. Τὰ δ' ἦν ἅρα πάντα θνητὰ, χρόνου μήκει δαπανώμενα, φθαρτῶν ἅτε σωμάτων ἰνδάλματα, οὐ μὴν ἀθανάτου ψυχῆς ἀποτυπώντα ἰδέας. Ὅμως δ' οὖν ἀπαρκεῖν ἐδόκει ταῦτα τοῖς μηδὲν ἕτερον μετὰ τὴν τοῦ θνητοῦ βίου καταστροφὴν ἐν ἀγαθῶν ἐλπίσι τιθεμένοις. Θεὸς δ' ἅρα, Θεὸς ὁ κοινὸς τῶν ὅλων σωτὴρ, μείζονα ἢ κατὰ θνητοὺς λογισμοὺς τοῖς εὐσεβείας ἐρασταῖς ἀγαθὰ παρ' ἑαυτῷ ταμειουσάμενος, τὰ πρωτόλεια τῶν ἐπάθλων ἐνθὺνδε προαῤῥαδωνίζε-
ται, θνητοῖς ὀφθαλμοῖς ἀμωσγέπως τὰς ἀθανάτους πιστούμενος ἐλπίδας. Παλαιοὶ ταῦτα χρησμοὶ προφητῶν γραφῇ παραδοθέντες θεσπίζουσι, ταῦτα βίῳ θεοφιλῶν ἀνδρῶν, παντοίαις ἀρεταῖς πρόπαλαι διαλαμψάντων, τοῖς ὀψιγόνους μνημονευόμενοι, μαρτύρονται, ταῦτα καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἀληθῆ εἶναι διήλεγξε
B χρόνος, καθ' ὃν Κωνσταντῖνος Θεῷ τῷ παμβασιλεῖ μόνος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καθηγησάμενων γεγονῶς φίλος, ἐναργὲς ἅπασιν ἀνθρώποις παράδειγμα θεοσεβοῦς κατέστη βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι ὁ Θεὸς Κωνσταντῖνον ἐτίμησεν.

Ταῦτα δὲ καὶ Θεὸς αὐτὸς ὃν Κωνσταντῖνος ἐγέγραπεν, ἀρχομένῳ καὶ μεσάζοντι, καὶ τελευτῶντι τῆς βασιλείας αὐτοῦ δεξιῶς παραστάς (13), ἐναργεῖσι ψήφοις ἐπιστώσατο, διδασκαλίαν θεοσεβοῦς ὑποδείγματος τὸν ἄνδρα τῷ θνητῷ γένει προβεβλημένους. Μόνον οὖν αὐτὸν τῶν ἐξ αἰῶνος ἀκοῇ βοηθέντων αὐτοκρατόρων, οἷόν τινα μέγιστον φωστῆρα καὶ κήρυκα μεγαλοφρονότατον τῆς ἀπλανοῦς θεοσεβείας, διὰ παντοίων τῶν εἰς αὐτὸν κεχορηγημένων ἀγαθῶν ἐνεδείξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὅτι ἐβασίλευσε μὲν ὑπὲρ τὰ 37 ἔτη μοναρχήσας, ἔζησε δὲ ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντα.

Χρόνων μὲν βασιλείας, τρισὶ δεκάδων περιόδοις τελείαις, καὶ προσέτι ἄλφον (14) τιμήσας, τούτων δὲ διπλάσιον τοῦ παντὸς βίου τὴν ἐν ἀνθρώποις περιόρισας ζωὴν· τῆς δ' αὐτοῦ μοναρχικῆς ἐξουσίας τὴν εἰκόνα δοῦς, νικητὴν ἀπέδειξε (15) παντὸς τυραννικοῦ γένους, θεομάχων τ' ὀλετῆρα γιγάντων, οἱ ψυχῆς ἀπονοία πρὸς αὐτὸν ἦσαν τὸν παμβασιλέα τῶν ὅλων δυσσεβείας ὄπλα. Ἀλλ' οἱ μὲν ὅσον εἰπεῖν (16) ἐν βραχεὶ φανέντες, ἅμα τε καὶ ἀπέσθησαν, τὸν δ' αὖ-

(15) Vulg., νικητὴν ἀπέδειξε. Scribo νικητὴν, ut in margine codicis Moræani emendatum inveniri. Quam lectionem secutus est Christophorus. Certe in veteribus schedis, et in codd. Saviliano ac Fuketii νικητὴν legitur.

(16) Ὅσον εἰπεῖν. Christophorus vertit, prope dixerim, quasi scriptum esset ὡς εἰπεῖν. Ego vero non dubito quin aliud intellexerit Eusebius. Nam cum tyrannos brevi admodum tempore vixisse vellet ostendere, ait eos breviori temporis spatio quam quod ad loquendum requiritur, visos esse. Idem fere est, quod Græci dicunt, λόγου θάπτον, ἢ unus hyperbolæ Græcis familiare.

τοῦ θεράποντα Θεὸς ὁ εἷς καὶ μόνος, ἕνα πρὸς πολλοὺς θεϊκῇ φραζάμενος πανοπλίᾳ (17), τῆς τῶν ἀθέων πληθύος δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀποκαθήρας βίον, εὐσεβείας τῆς αὐτοῦ διδασκαλὸν πᾶσιν ἔθνεσι κατεστήσατο, μεγάλη βοή ταῖς πάντων ἀποκαίς (18) μαρτυρόμενον, τὸν ὄντα Θεὸν εἰδέναι, τὴν δὲ τῶν οὐδαμῶς ὄντων ἀποστρέφεσθαι πλάνην.

universis gentibus constituit; clara voce cunctis audientibus testantem, se verum quidem Deum agnoscere, falsorum autem numinum errorem aversari.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅτι Θεοῦ μὲν δοῦλος ἦν, ἐθνῶν δὲ νικητής.

Καὶ ὁ μὲν οἷα πιστὸς καὶ ἀγαθὸς θεράπων, τοῦτ' ἔπραττε καὶ ἐκήρυττε, δοῦλον ἀντικρυς ἀποκαλῶν καὶ θεράποντα τοῦ παμβασιλέως ὁμολογῶν ἑαυτὸν· Θεὸς δ' αὐτὸν ἐγγύθεν ἀμειδόμενος, κύριον καθίστη καὶ δεσπότην, νικητὴν τε μόνον τῶν ἐξ αἰῶνος αὐτοκρατόρων, ἄμαχον καὶ ἀήττητον εἰσαεῖ, νικῶν τε τροπαίοις (19) βασιλέα τοσοῦτον, ὅσον οὐδεὶς ἀκοῇ τῶν πάλαι πρότερον μνημονεύει γενέσθαι· οὕτω μὲν θεωφίλῃ καὶ τρισμακάριον, οὕτω δὲ εὐσεβῇ καὶ πανευδαίμονα, ὥς μετὰ πάσης μὲν βῆστος πλειόνων ἢ ἔμπροσθεν κατασχεῖν ἐθνῶν, ἄλυστον δὲ τὴν ἀρχὴν εἰς αὐτὴν καταλῆξαι τελευτήν.

quam priores imperatores sub ditionem suam redegerit; imperium vero omni molestia vacuum ad exitum usque diem obtinuerit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Πρὸς Κύρον τῶν Περσῶν βασιλέα, καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα σύγκρισις.

Περσῶν μὲν δὴ Κύρον παλαιὸς ἀνυμνεῖ λόγος περιφανῇ ἀποφανθῆναι τῶν πῶποτε. Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δ' ἔχρην μακαρίου [ἀνυμνεῖν], φασίν (20) αὐτὸν οὐκ αἰσιον, αἰσχροὺν δὲ καὶ ἐπονείδιστον ὑπὸ γυναικὸς θάνατον ὑποστῆναι. Μακεδόνων Ἀλέξανδρον Ἑλλήνων ἔδουσι παῖδες, μυρία παντοίων ἐθνῶν γένη καταστρέψασθαι, θάττον δ' ἢ συντελέσαι εἰς ἄνδρας, ὡκύμορον ἀποθῆναι, κώμοις ἀποληφθέντα καὶ μέβαις. Δύο μὲν οὕτως πρὸς τοὺς τριάκοντα τὴν πᾶσαν ζωὴν ἐνιαυτοῖς ἐπλήρου· τούτων δὲ τὴν τρί-

(17) Vulg., *πανοπλία παντευχία*. Alterutrum vocabulum redundat. Ac prius mihi videtur esse scholion. In codice Fuk. deest παντευχία. Paulo post scribendum puto δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀποκαθήρας βίον, ut legitur in schedis Regiis et in libr. Savil. ac Fuk. Porro codex Fuk. habet τὸν θνητῶν.

(18) Vulg., *ταῖς πάντων ἀρεταῖς*. Scribendum est ἀποκαίς, quod Christophorus non vidit. Certe in veteribus schedis ἀποκαίς superscriptum est eadem manu. Scribo etiam μαρτυρόμενον, ut habet codex Fuk.

(19) Vulg., *Νικῶντα τροπαίοις*. Lego νικῶν τε τροπαίοις βασιλέα τοσοῦτον. etc. In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem, εἰσαεῖ νικῶντα, τροπαίοις τε τοῖς κατ' ἐχθρῶν διὰ παντὸς φαιδρυνόμενον. Codex Fuk. nihil mutat, nisi quod conjunctionem addit hoc modo: καὶ εἰσαεῖ νικῶντα.

(20) Vulg., *Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα τέλος δ' ἔχρην μακαρίου φασίν*. Variis modis hunc locum restituere aggressi sunt viri docti, ut patet ex eorum emendationibus quæ ad marginem editionis Genevensis, et in codice Moræano ascriptæ sunt. Alii enim ita scribendum esse conjecerunt: Ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δὲ χρὴ σκοπεῖν μακαρίου, φασίν αὐτὸν, etc. Alii vero sic emendarunt: Ἀλλὰ τὰ τελευταῖα τοῦ βίου εἶχε μὴ

A pietatis vexillum sustulerant. Verum hi quidem cum momento temporis exstiterent, momento quoque ac dicto citius extincti sunt. Famulum autem suum Deus qui unus est ac solus, cum solum adversus multos divina armatura muniisset, ejusque opera orbem terrarum impiorum hominum multitudine liberatum repurgasset, cultus sui magistrum audientibus testantem, se verum quidem Deum

CAPUT VI.

Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit.

Et hic quidem tanquam bonus ac fidelis servus id egit ac prædicavit, servum se palam nominans, summique Regis famulum se fateri non erubescens. Deus vero protinus ipsum remuneratus, dominum ac victorem, solumque ex omnibus qui unquam fuerunt imperatoribus, semper invictum atque insuperabilem præstitit: et ob victorias ac tropæa tantum imperatorem eum effecit, quantum nemo unquam superiori memoria ullum exstiteris recordatur. Adeo felicem et Deo charum, adeo pium ac fortunatum, ut plures quidem gentes ac nationes

CAPUT VII.

Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum rege.

Cyrum Persarum regem præ cunctis qui unquam exstiterint enituisse vetus narrat historia. Verum ille nequaquam felicem exitum vitæ, imo turpem **409** potius atque ignominiosum sortitus esse dicitur, utpote a muliere interfectus. Alexandrum Macedonum regem innumerabiles gentes domuisse prædicant Græci: sed priusquam ad virilem ætatem pervenisset, comessationibus et temulentia confectum, immatura morte periisse. Et hic quidem duorum ac triginta annorum spatio totius vitæ.

ταῦτα κοσμοῦντα· τέλος γὰρ οὐχ ὡς ἐχρην, οὐδ' ἐπὶ μακρὸν, οὐ μὲν οὐδ' αἰσιὸν φασίν αὐτὸν, αἰσχροὺν δέ, etc. Quam quidem lectionem secutus est Christophorus, ut ex interpretatione ejus apparet. In codice tamen Moræano paulo aliter emendatur. hic locus in hunc modum: Ἄλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα εἶχε κοσμοῦντα, τέλος οὐχ ὡς..... οὐδ' ἐπὶ μακρὸν, οὐ μὲν οὐδ' αἰσιὸν αὐτὸν φάσκει..... κέναι· αἰσχροὺν δέ, etc. Ex quibus lacunis suspicari quis non immerito possit, hanc esse scripti cujusdam codicis lectionem. Et posterior quidem lacuna nullo negotio sic suppleri potest, αὐτὸν φασίν ἐσχέχεναι. Sed cum hæc omnia mendis scateant, nec quidquam boni ex iis elici possit, malim equidem ea expungere. His certe resectis, sensus est apertissimus hoc modo: Ἀλλὰ φασίν αὐτὸν οὐκ αἰσιον, etc. quod etiam in versione mea sum secutus. Idem ante nos fecerat Joannes Portesius, qui hos Eusebii libros *De vita Constantini*, primus Latino sermone interpretatus est. In schedis Regiis, post verba illa τέλος δ' ἔχρην μακαρίου, ad marginem hæc adduntur, βίου σκοπεῖν. Codex Fuk. hunc locum eodem prorsus modo scriptum exhibet, quo liber Moræi ac Turnebi. — Lectionem admisimus quam exhibet Heinichenii recensio Lipsiensis. Edit.

cursum absolvit; quorum non plus quam tertiam partem tempus regni illius sibi vindicat. Grassatus autem est per cædes instar fulminis, gentes atque urbes integras absque ullo ætatis discrimine crudeliter servituti subjiciens. Sed cum vixit in ipso ætatis flore ageret, et amasium suum lugeret, mors repente superveniens, illum improlem, nulla stirpe, nulla fundatum domo, in externo et hostico agro, ne humanum genus diutius vastaret, exstinxit. Mox regnum ejus varia in membra divulsum est, singulis ejus ministris partem sibi rapere atque auferre contendentibus. Verum hic quidem ob hujusmodi mala laudibus effertur.

CAPUT VIII.

Quod orbem propemodum universum subegerit.

Noster vero imperator ex eo ætatis anno regnare B orsus est, quo Macedo ille decessit. Ac vitæ quidem spatium duplo majus habuit quam ille, regni vero triplo longius. Cæterum cum exercitum suum mansuetis ac modestis religionis præceptis munivisset, in Britanniam quidem et in eos qui in ipso habitabant Oceano ad solis occasum longe lateque diffuso, signa intulit. Scythiam vero universam, quæ sub ipso septentrione posita, in plurimas gentes et nomine et moribus discrepantes dividitur, suo adjunxit imperio. Jam vero cum ad extremos meridiei fines imperium propagasset, ad ipsos nimirum Blemmyas et Æthiops: eos quoque qui ad solis ortum incolunt, in suam ditionem redigendos putavit. Denique ad ultimos usque continentis terminos, hoc est ad extremos Indos et circumscitos undique populos, C cunctos mortales qui universum terrarum orbem incolunt, splendidissimis pietatis radiis illustrans, regulos, præfectos et satrapas gentium barbararum sibi obnoxios ac subditos habuit: qui sua sponte et cum gaudio ipsum salutabant, et legatos cum muneribus ad 410 eum mittebant, ejusque notitiam atque amicitiam plurimi æstimabant. Adeo ut eum

(21) *Αὐτὸν πλέον*. Scribendum videtur οὐ πλέον, quam lectionem secutus est Portesius. Christophorus autem sic interpretatus est quasi legeretur ἡ μικρὴ πλέον. Certe Alexander Magnus duodecim annis et amplius regnavit, qui aliquanto plus efficiunt quam tertiam partem duorum ac triginta annorum, si res ad calculum exigatur. Verum oratores qui amplificandis rebus student non ita exacte loquuntur. Itaque Eusebius recte dixit οὐ πλέον.

(22) *Vulg., ἀνθρώπου αὐτῆς τῆς ὥρας*. Nemo est, qui non videat scribendum esse αὐτῷ τῆς ὥρας, ut in Moræi libro etiam adnotatum est. In veteribus schedis legitur αὐτοῦ. Sed liber Fuk. habet αὐτῷ. Sed et paulo post scribendum τῶν θεραπόντων ἐκάστου. Et in fine capituli lego ἐπὶ τοιοῦτοις ἀνυμνεῖται κακοῖς, quanquam scripti codices nihil variant. In codice Fuk. scriptum inveni τῶν θεραπόντων ἐκάστου, μοῖραν τινα παρασπώντος, rectius quam ut in vulgatis editionibus περισπώντος.

(23) *Vulg., τῷ κατὰ δύοντα ἡλίον*. In manuscripto Regio et Fuk. disjunctim scribitur: τῷ κατὰ δύοντα ἡλίον, rectius sine dubio. Sic infra cap. 41, ubi de provinciarum exultatione loquitur: "Ἐθνη τε πάνθ' ὅσα ὡκεανῷ τῷ κατὰ δύοντα ἡλίον περιώριζτο. In codice Regio legitur etiam Βρεττα-

την αὐτὸν πλέον (21) οὐ πλέον βασιλείας περιώριζε χρόνος. ἐχώρει δὲ δι' αἱμάτων, ἀνὴρ σκηπτῷ δίκην ἀφειδῶς ἔθνη καὶ πόλεις ὅλας ἡβηδὸν ἐξανδραποδίζόμενος. "Ἀρτι δὲ μικρὸν ἀνθρώπου αὐτῷ τῆς ὥρας (22) καὶ τὰ παιδικὰ πενθοῦντι, δεινῶς τὸ χρεῶν ἐπιστάν, ἀτεκνον, ἀρρίζον, ἀνέστιον, ἐπ' ἀλλοδαπῆς καὶ πολέμιας αὐτὸν, ὡς ἂν μὴ εἰς μακρὸν λυμαινέτο τὸ θνητῶν γένος, ἡφάνιζεν. Αὐτίκα δ' ἡ βασιλεία κατετέμεντο, τῶν θεραπόντων ἐκάστου μοῖραν τινα παρασπώντος καὶ διαρπάζοντος ἑαυτῷ. Ἀλλ' ὁ μὲν ἐπὶ τοιοῦτοις ἀνυμνεῖται χοροῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

"Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτησεν.

Ὁ δ' ἡμέτερος βασιλεὺς ἐξ ἐκείνου μὲν ἤρχeto, ἐξ οὗπερ ὁ Μακεδὼν ἐτελεύτα, ἐδιπλασίαζε δὲ τῷ χρόνῳ τὴν ἐκείνου ζωὴν, τριπλάσιον δ' ἐποιεῖτο τῆς βασιλείας τὸ μῆκος. Ἡμέροις γὰρ τοι καὶ σώφροσι θεοσεβείας παραγγέλμασι τὸν αὐτοῦ φραζάμενος στρατὸν, ἐπῆλθε μὲν τὴν Βρεττανίαν καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ οἰκούντας ὡκεανῷ τῷ κατὰ δύοντα ἡλίον (23) περιωριζόμενῳ, τό τε Σκυθικὸν ὑπεργάγετο πᾶν, ὑπ' αὐτῇ ἄρκτῳ μυρίοις βαρβάρων ἐξαλλάττουσι γένεσι τεμνόμενον. Ἡδὴ δὲ καὶ μεσημβρίας ἐπ' ἑσχατὰ τὴν ἀρχὴν ἐκτείνας, εἰς αὐτοὺς Βλέμμυας τε καὶ Αἰθίοπας· οὐδὲ τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἡλίον ἀλλοτρίαν ἐποιεῖτο τὴν κτῆσιν. Ἐπ' αὐτὰ δὲ τὰ τῆς οἰκουμένης ὅλης τέρματα, Ἰνδῶν μέχρι τῶν ἐξωτάτω, τῶν περικύκλῳ (24) περιόκων τοῦ παντός τῆς γῆς τῷ βίῳ στοιχείῳ, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτίσιν ἐκλάμπων, εἶχεν ὑπηκόους ἀπαντας τοπάρχας, ἐθνάρχας καὶ σατράπας βαρβάρων ἐθνῶν, ἐθελοντὶ ἀσπαζομένους καὶ χαίροντας, τοῖς τε παρ' αὐτῶν δώροις (25) διαπρεσβευσόμενους, καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν γνῶσιν τε καὶ φίλαν περὶ πλείστου ποιουμένους, ὥστε καὶ γραφαῖς εἰκόνων αὐτὸν παρ' αὐτοῖς τιμᾶν, ἀνδριάντων τε ἀναθήμασι, μόνον τε αὐτοκρατόρων παρὰ τοῖς πᾶσι Κωνσταντίνον γνω-

νῶν, rectius quam in vulgatis editionibus. Neque aliter codex Fuk.; contra vero paulo post, ubi vulgatae editiones scribunt βλέμμυας, idem codex Fuk. habet βλέμνας, non male, ut notavi ad Annm. Marcellinum.

(24) *Τῶν περικύκλῳ*. Scribendum est, τῶν κύκλῳ περιόκων τοῦ παντός τῆς γῆς στοιχείῳ, τῷ βίῳ, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτίσιν ἐκλάμπων. Ac voces quidem illas τῶν κύκλῳ περιόκων, etc. Portesius ad Indos retulit. Sic enim vertit: *Indos extremos usque terræ undique circumjectos*. Sed non puto hanc esse mentem Eusebii. Neque enim veteres geographi, Indos orbis terrarum ambitum circumcolere unquam dixerunt. Hispani quidem avorum memoria, terrarum partem recens sibi cognitam et patefactam, Indiam Occidentalem appellarent. Verum illi id pro arbitrio suo fecere. Proinde in Eusebii nostri loco scribendum puto τῶν τε κύκλῳ περιόκων, etc., vel potius nihil mutandum. Sensus enim est, Constantinum a meridie ad septentrionem, et ab occasu ad ortum, quaquaversum cunctis hominibus Christum prædicasse.

(25) *Τοῖς τε παρ' αὐτῶν δώροις*. In veteribus schedis hic locus ita suppletur ad marginem, τοῖς τε παρ' αὐτῶν ξενίοις τε καὶ δώροις, etc. Et paulo post in iisdem schedis legitur, παρ' αὐτοῖς πᾶσι Κωνσταντίνον γνωρίζεσθαι.

ρίζεσθαι τε καὶ βοᾶσθαι. Ὁ δὲ καὶ μέχρι τῶν τῆδε, A in sua quisque provincia partim imaginibus, partim βασιλικοῖς προσωπῆμασι τὸν αὐτοῦ Θεὸν ἀνεκέρυττε statuis publice dedicatis honoraret: solusque ex imperatoribus Constantinus, ubique terrarum notissimus esset ac celeberrimus. Igitur ad has usque gentes regiis allocutionibus Deum suum cum omni libertate prædicavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱοῖς βασιλεῦσι κατέλιπε τὴν ἀρχήν.

Εἴτ' οὐ λόγους (26) μὲν τοῦτ' ἐπραττεν, ἀφυστέρει δὲ τοῖς ἔργοις· διὰ πάσης δὲ χωρῶν ἀρετῆς, παντοίοις εὐσεβείας καρποῖς ἐνηθρύνετο, μεγαλοψύχοις μὲν εὐεργεσίαις τοὺς γνωρίμους καταδουλούμενος, κρατῶν δὲ νόμοις φιλανθρωπίας, εὐνήνιον τε τὴν ἀρχὴν καὶ πολυεύκτον ἅπασιν τοῖς ἀρχομένοις κατεργαζόμενος, εἰσὶτε λοιπὸν μακραῖς περιόδους ἐτῶν κακμηκότα B αὐτὸν θεοῖς ἄθλων ἀνῴσι, βραβεῖσις ἀθανασίας δὲν ἐτίμα, Θεὸς ἀναδησάμενος, θνητῆς ἐκ βασιλείας ἐπὶ τὴν παρ' αὐτοῦ ψυχᾷς ὁσίαις τεταμειυμένην ἀτελεύτητον ζωὴν μετεστήσατο, τριττὴν παίδων γονὴν τῆς ἀρχῆς διάδοχον ἐγείρας. Οὐτὼ δὲ καὶ θρόνος τῆς βασιλείας παρόθεν μὲν εἰς αὐτὸν κατῆε, θεσμῶ δὲ φύσεως, παρὰ καὶ τοῖς τούτων ἐχθροῖς ἐταμειύετο, εἰς ἀγῆρω τε χρόνον οἷα τις πατρῷος ἐμυκύνετο κληρὸς. Θεὸς μὲν οὖν αὐτὸν καὶ σὺν ἡμῖν ἐτι δὸντα τὸν μακάριον θεοπρεπέσιν ὑψώσας τιμαῖς, καὶ τελευτῶντα κοσμήσας ἐξαιρέτοις τοῖς παρ' αὐτοῦ πλεονεκτήμασι, γένοιτ' ἂν αὐτοῦ καὶ γραφεὺς, πλαξὶν οὐρανίων στηλῶν τοὺς τῶν αὐτοῦ κατορθωμάτων ἄθλους (27) ἀνατι-

θελς. prior fuerit idoneus; quippe qui certamina illius æcraverit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι.

Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκαῖον εἶναι καὶ ψυχωφελῆ τὴν ἱστορίαν ταύτην.

Ἐμοὶ δ' εἰ καὶ τὸ λέγειν ἐπ' αὐτὸν τι τῆς τοῦ ἀνδρὸς μακαριότητος ἄπορον τυγχάνει, τό τε σιωπᾶν ἀσφαλὲς καὶ ἀκίνδυνον, ὅμως ἀναγκαῖον, μὴ μῆσει τῆς θνητῆς σκιαγραφίας, τὴν διὰ λόγων εἰκόνα τοῦ θεοφιλοῦς ἀναθεῖναι μνήμη, δκνου καὶ ἀρχίας ἀποσιουμένων (28) ἐγκλημα. Αἰσχυνομένη γὰρ ἂν ἐμαυτὸν (29), εἰ μὴ τὰ κατὰ δύναμιν, κἂν σμικρὰ ἢ ταῦτα καὶ εὐτελεῖ, τῷ ὑπερβολῇ εὐλαβείας Θεὸν τετιμηκότι συμβαλοῦμαι. Οἶμαι δὲ καὶ ἄλλως βιωφελὲς καὶ ἀναγκαῖον εἶσεσθαι μοι τὸ γράμμα, περιλαμβάνον βασιλικῆς μεγαλονοίας πράξεις, Θεῷ τῷ παμβασιλεῖ κεχαρισμένης. Ἡ γὰρ οὐκ αἰσχρὸν, Νέρωνος μὲν τὴν μνήμην καὶ τῶν τούτου μακρῶ χειρῶν δυσσεβῶν τινων καὶ

(26) Εἴτ' οὐ λόγους. Ab his verbis caput orditur Regius codex, quem nos libenter secuti sumus. Codex quoque Fuk. qui singulis capitibus suos titulos solet præfigere, ab iisdem verbis caput exorditur. Eandem denique sectionem reperi in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ.

(27) Κατορθωμάτων ἄθλους. Deest vox ἀνατιθελς, quam in Moræi libro ad marginem ascriptam inveni. In schedis autem Regiis post vocem ἄθλους, hæc adduntur ad marginem, εἰς μακροὺς ἐγγράπτων αἰῶνας. Quæ profecto nequaquam rejicienda mihi videntur, sive ex conjectura, sive ex alio codice deprompta sint. Codex tamen Fuk. habet ἀνατιθελς.

(28) Vulg. Ἀφωσιωμένους. In codd. Regio,

CAPUT IX.

Quod, pii imperatoris filius, imperium filiis reliquit.

Cæterum non id verbis quidem præstitit, re autem ipsa frustratus est. Sed in omni genere virtutis semet exercens, variis pietatis fructibus abundavit, amicos quidem ingentibus beneficiis sibi devinciens, subditos vero clementiæ legibus moderans, et imperium suum placidum cunctis atque optabile exhibens, donec post longa annorum curricula, Deus quem coluerat, variis illum certaminibus defessum immortalitatis præmiis remuneratus, ex mortali regno ad immortalem vitam sanctis animis apud se præparatam transtulit; trium liberorum sobole, qui in imperio ei succederent, excitata. In hunc igitur modum imperialis dignitas a patre quidem transmissa ad ipsum pervenit; jure autem naturæ liberis ac nepotibus servata, et in perpetuum deinceps tanquam paternæ quædam hæreditas propagata est. Ac Deus quidem ipse, qui beatissimum illum principem adhuc nobiscum in terris agentem divinis honoribus sublimavit, eundemque morientem eximia quadam prærogativa dignitatis ornavit, solus vitæ illius scriresque præclare gestas in cælestibus tabulis con-

CAPUT X.

Quod historia hæc necessaria, et ad formandos mores utilis sit.

Ego vero tametsi tanti quidem viri felicitate dignum quidpiam dicere difficile admodum esse intelligam, silere autem tutum ac periculo vacuum: necessarium nihilominus puto piissimi principis imaginem, exemplo mortalis picturæ, verborum coloribus expressam ad sempiternam posterorum memoriæ consecrare, ut desidie atque inertie crimen a nobis depellamus. Me enim profecto puderet mei ipsius, nisi omnem meam industriam ac facultatem, licet admodum levis sit atque exigua, in hunc qui divinum Numen summa observantia veneratus est, conferrem. Sed et ad communem hominum vitam utile, mihi que in primis necessa-

Savil. et Fuk., scribitur ἀποσιουμένων. Est autem hæc oratio σολοικοφανής. Dicendum enim erat ἀποσιουμένων, si emendate loqui voluisset. In veteribus schedis legitur ἀφωσιωμένου, et νῦν superscriptum est.

(29) Αἰσχυνομένη γὰρ ἂν ἐμαυτόν. Vox ἐμαυτόν transposita esse videtur, et inferius collocanda hoc modo, αἰσχυνομένη γὰρ ἂν, εἰ μὴ τὰ κατὰ τὴν ἐμαυτοῦ δύναμιν, etc. Paulo post lego ex codice Fuk. Τῷ ὑπερβολῇ εὐλαβείας Θεὸν τετιμηκότι, vel si malis τῷ δι' ὑπερβολῆν. In veteribus schedis bibliothecæ Regiæ hic locus ita suppletur ad marginem: Τῷ πάντας ἡμᾶς δι' ὑπερβολῆν εὐλαβείας Θεοῦ τετιμηκότι. Quod equidem valde probō.

rium hoc opus fore confido, quo generosissimi imperatoris res gestæ, summo omnium imperatori Deo acceptæ, comprehenduntur. Quomodo enim turpe non fuerit, Neronis quidem et aliorum impiorum tyrannorum qui longe illo deteriores fuerunt, memoriæ non defuisse diligentissimos scriptores, qui mala argumenta eleganti sermone exornantes, numerosis historiarum voluminibus condiderunt: nos vero silere, quibus Deus ejusmodi imperatorem qualem nulla unquam ætas vidit nancisci, et in ejus conspectum, notitiam ac colloquium pervenire concessit? Quamobrem si cuiquam alteri, nobis certe præcipue convenit, ut tot ac tanta quæ audivimus bona, iis nuntiemus, quorum mentes bonorum operum exemplo ad amorem Dei excitantur. Quippe alii quidem vitam hominum minime gravium, et res gestas ad morum emendationem prorsus inutiles, aut gratia, aut odio quorundam, aut ad doctrinæ suæ ostentationem scribere aggressi, turpissimorum flagitiorum narrationem magnifico verborum apparatu aliter quam decuit amplificaverunt, iis qui singulari Dei beneficio malorum expertes fuerant, pessimorum operum et quæ oblivione ac tenebris involvi debuerant, magistros se præbentes. At nobis oratio quidem ipsa quamvis suscepti operis magnitudini prorsus impar sit, sola tamen pulcherrimorum facinororum narratione illustrari posse videtur. Ipsa vero operum Deo acceptorum commemoratio, iis utique qui animum recte comparatum habuerint, non inutilem sed in primis fructuosam lectionem præbitura est.

CAPUT XI.

Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit.

Itaque quamplurima alia quæ de hoc principe narrari possunt: conflictus et prælia, fortia facinora atque victorias, tropæa ac triumphos de hostibus partos, et quæ præterea ad singulorum utilitatem ab eo constituta sunt; leges ad subditorum **412** et reipublicæ commodum latas; alios denique plurimos principatus labores ab eo exantlatos, qui in omnium ore ac memoria versantur, prætereundos mihi nunc esse arbitror: quippe cum instituti operis argumentum admoncat me, ut ea sola quæ ad Dei cultum pertinent, dicendo ac scribendo persequar. Cæterum cum hæc ipsa numero pene infinita sint, ex iis quæ ad notitiam nostram pervenerunt, opportunissima quæque duntaxat, et posterorum memoria dignissima seligens, quam potero brevissime exponam: siquidem tempus ipsum hanc deinceps licentiam nobis concedit, ut beatissimi

(30) *Οὐχ ἱστορήσεν αἰὼν.* In codice Regio scribitur οὐχ ἱστορήσας χρόνος.

(31) *Διὸ προσήκοι.* Ab his verbis cap. 11 inchoant codd. Regius et Fuk. et schedæ Regiæ.

(32) *Οἱ μὲν γὰρ.* Scriptores illos intelligit, qui Neronis et aliorum tyrannorum res gestas memoriæ mandaverant, de quibus paulo ante locutus est. Recte ergo Christophorsonus vertit: *nam illi*, etc. Portesius vero interpretatur: *Nam alii quidem*, etc., quod ferri potest.

(33) *Vulg., ἐπαγγέλλα.* Magis placet altera lectio quam in veteribus schedis inveni, ἀπαγγέλλα. Ita certe codd. Fuk. et Savili.

ἀθῶν τυράννων, ἀόκνων εὐτυχῆσαι συγγραφέων, ὧς φαύλων ὑποθέσεις δραμάτων ἐρμηνεῖα κομψῇ καλλωπίσαντες, πολυδίδοις ἀνέθηκαν ἱστορίαις, ἡμᾶς δὲ σιωπᾶν, οὓς θεὸς αὐτοὺς τοσοῦτον συγκυρῆσαι βασιλεῖ, οἷον ὁ σύμπαξ οὐχ ἱστορήσεν αἰὼν (30), εἰς ἣν τε καὶ γινώσκιν αὐτοῦ, καὶ ὁμιλίαν ἐλθεῖν κατηξίωσεν; Διὸ προσήκοι (31) ἂν εἰ τις ἄλλος, καὶ ἡμῖν αὐτοῖς, ἀγαθῶν ἀφρονον ἀκοὴν κηρύττειν ἅπασιν, οἷς ἡ τῶν καλῶν μίμησις πρὸς τὸν θεὸν ἔρωτα διεγείρει τὸν πόθον. Οἱ μὲν γὰρ (32) βίους ἀνδρῶν οὐ σεμνῶν, καὶ πράξεις πρὸς ἡθῶν βελτίωσιν ἀλυσιτελεῖς, χάριτι τῇ πρὸς τινὰς ἢ ἀπεχθεῖα, τάχα δὲ πού καὶ πρὸς ἐπίλειξιν τῆς σφον αὐτῶν παιδεύσεως συναγαγόντες, κόμπη ρημάτων εὐγλωττίας, αἰσχυρῶν πραγμάτων ὑψηγήσεις οὐκ εἰς θεόν ἐξετραγώδησαν, τοῖς μὴ μετασχεῖν τῶν κακῶν κατὰ θεὸν εὐτυχῆσασιν, ἔργων οὐκ ἀγαθῶν, ἀλλὰ λήθη καὶ σκότῳ σιωπᾶσθαι ἀξίων διδάσκαλοι καταστάντες. Ἐμοὶ δὲ ὁ μὲν τῆς φράσεως λόγος, εἰ καὶ πρὸς τὸ μέγεθος τῆς τῶν δηλουμένων ἐμφάσεως ἐξασθενεῖ, φαῖδρύνοντο γοῦν ὅμως καὶ ψιλῇ τῇ τῶν ἀγαθῶν πράξεων ἀπαγγελίᾳ (33): ἡ δὲ γε τῶν θεοφιλῶν διηγημάτων ὑπόμνησις οὐκ ἀνόνητον, ἀλλὰ καὶ σφόδρα βιωφελὴ τοῖς τὴν ψυχὴν εὖ παρεσκευασμένοις ποιεῖται τὴν ἐντευξίν.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅτι μόνος τὰ Κωνσταντίνου νῦν ἱστορήσεν θεοφιλεῖς πράξεις.

Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα καὶ βασιλικά τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα (34), συμβολὰς τε καὶ παρατάξεις πολέμων, ἀριστείας τε καὶ νίκας, καὶ τρόπαια τὰ κατ' ἐχθρῶν, θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, τὰ τε πρὸς τὸ συμφέρον ἐκάστου διωρισμένα, νόμων τε διατάξεις, ἃς ἐπὶ λυσιτελείᾳ τῆς τῶν ἀρχομένων πολιτείας συνετάττετο, πλείστους τ' ἄλλους βασιλικῶν ἄθλων ἀγῶνας, τοὺς δὲ παρὰ τοῖς πᾶσι μνημονευομένους, παρήσειν μοι δοκῶ, τοῦ τῆς προκειμένης ἡμῖν πραγματείας σκοποῦ μόνον τὰ πρὸς τὸν θεοφιλῆ συντείνοντα βίον λέγειν τε καὶ γράφειν ὑποβάλλοντος. Μυρίων δ' ὅσων ὄντων καὶ τούτων, τὰ καιριώτατα καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἀξιωμακόμενα τῶν εἰς ἡμᾶς ἐλθόντων ἀναλεξάμενος, τούτων αὐτῶν ὡς οἶδ' τε διὰ βραχυτάτων ἐκθέσσομαι τὴν ὑφήγησιν· τοῦ καιροῦ λοιπὸν ἐπιτρέποντος ἀκωλύτως παντοίαις φωναῖς τὸν ὡς ἀληθῶς μακάριον ἀνυμνεῖν, ὅτι μὴ τοῦτο πράττειν ἐξῆν πρὸ

D

(34) *Τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα.* In veteribus schedis superscriptum est στρατηγήματα, quod non probo. Nam Eusebius hoc loco opponit τὰ βασιλικά διηγήματα Constantini, τοῖς θεοφιλεῖσι διηγήμασι, ut patet ex fine superioris capituli. Et regios quidem actus ait se consulto prætermittere. Quos quidem bifariam dividit, in bellicos scilicet et pacis. Solos vero sibi dicendos proponit actus eos, qui ad religionem pertinent. Porro in schedis Regiis post verba illa θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, hæc adduntur ad marginem, τὰ τε κατ' εἰρήνην αὐτῷ πρὸς τὴν τῶν κοινῶν διόρθωσιν, πρὸς τε συμφέρον, etc. Quæ mihi videntur esse proluxæ notæ.

τούτου τῷ μὴ μακαρίζειν (35) ἄνδρα πρὸς τελευτῆς διὰ τὸ τῆς τοῦ βίου τροπῆς ὁδὸν παρηγγέλλει. Κεκλήσθω δὲ Θεὸς βοηθός, οὐράνιος τε συνεργὸς ἡμῖν ἐμπνέτω Λόγος. Ἐξ αὐτῆς δ' ἤδη πρῶτης ἡλικίας τοῦ ἀνδρὸς ὧδε πῇ τῆς γραφῆς ἀπαρξώμεθα.

ac cœleste ejus Verbum precor, ut in hoc opere aspirare mihi velit. Ordiam autem a prima illius ætate in hunc modum.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅτι ὡς Μωϋσῆς ἐν οἴκοις τυράννων ἀρετράζη Κωνσταντῖνος.

Παλαιὰ (36) κατέχει φήμη, δεινὰ τινα γένει τυράννων τὸν Ἑβραίων καταπονῆσαι λέων, Θεὸν δὲ τοῖς καταπονουμένοις εὐμενῇ παραφανέντα, Μωϋσέα προφήτην, ἔτι τότε νηπιᾷζοντα, μέτοις αὐτοῖς τυραννικοῖς οἴκοις τε καὶ κόλποις τραφῆναι, καὶ τῆς παρ' αὐτοῖς μετασχεῖν προνοῆσαι σοφίας. Ὡς δ' ἐπὶ τῶν ὁ χρόνος τὸν μὲν εἰς ἄνδρας ἐκάλει, δίκην δ' ἡ τῶν ἀδικουμένων ἀρωγὸς τοὺς ἀδικούντας μετῆει, τῇ καὶ αὐτὰ ἐξ αὐτῶν τυραννικῶν δωμάτων προσελθὼν ὁ τοῦ Θεοῦ προφήτης, τῇ τοῦ κρείττονος διηκονεῖτο βουλῇ, τῶν μὲν ἀναθρεψαμένων τυράννων ἔργοις καὶ λόγοις ἀλοτριούμενος, τοὺς δ' ἄλλῃθι λόγῳ σφετέρους ἀδελφούς τε καὶ συγγενεῖς ἀποφαίνων γνωρίμους· καί περ αὐτὸν καθηγέμενον τοῦ παντὸς ἔθνους ἐγείρας, Ἑβραίους μὲν τῆς ὑπὸ τοῖς ἐχθροῖς ἡλευθέρου δουλείας, τὸ δὲ τυραννικὸν γένος θεηλάτοις μετήρχετο δι' αὐτοῦ κολαστηρίοις. Φήμῃ μὲν αὕτη παλαιὰ, μύθου μὲν σχήματι τοῖς πολλοῖς παραδεδομένη, τὰς πάντων ἀκοὰς ἐπλήρου, νυνὶ δὲ ὁ αὐτὸς καὶ ἡμῖν Θεός, μειζόνων ἢ κατὰ μύθους θαυμάτων αὐτοπτικὰς θέας, νεαραῖς ὤψει πάσης ἀγοῆς ἀληθεστέρας δεδώρηται. Τύραννοι μὲν γὰρ οἱ καθ' ἡμᾶς, τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν πολεμεῖν ὠρμημένοι, τὴν αὐτοῦ κατεπόνουν Ἑκκλησίαν, μέσος δὲ τοῦτο Κωνσταντῖνος, ὁ μὲν ὀλίγον τυραννοκτόνος, παῖς ἄρτι νέος, ἀπαλὸς, ὁρᾷός τ' ἄνθους ἰούλοις, οἷά τις αὐτὸς ἐκείνος ὁ τοῦ Θεοῦ θεράπων, τυραννικαῖς ἐφῆδρευεν ἐστίασι· οὐ μὴν καὶ τρόπων τῶν ἰσων, καί περ νέος ὢν, τοῖς ἀθέοις ἐκοινώνει. Εἴλας γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου (37) θείῳ Πνεύματι φύσις ἀγαθὴ πρὸς τὸν εὐσεβῆ καὶ Θεῷ κεχαρισμένον βίον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ζῆλος ἐνῆγε πατρικὸς, ἐπ' ἀγαθῶν μιμήσει τὸν πατέρα προσκαλούμενος. Πατὴρ γὰρ ἦν αὐτῷ, ὅτι δὴ καὶ ἄξιον ἐν καιρῷ τούτῳ τὴν μνήμην ἀναζωπυρῆσαι, περιφανέστατος τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοκρατόρων Κωνσταντῖνος. Οὐ περί (38) τὰ τῷ παιδὶ φέροντα κόσμον, βραχεὶ λόγῳ διελθεῖν ἀναγκαῖον.

et bonorum actuum imitationem juvenis provocabatur. Pater siquidem ei fuit (nam et hujus memoriam opportune renovare congruum est) Constantius, imperatorum nostri temporis nobilissimus. De quo nonnulla quæ ad filii commendationem pertinent, breviter a nobis exponenda sunt.

¹ Eccli. xi, 30.

(35) Τῷ μὴ μακαρίζειν. Intelligit locum qui habetur in Ecclesiastici c. ii, πρὸς τῆς τελευτῆς μὴ μακάριζε μηδένα.

(36) Vulg. *Ἡ παλαιὰ*. Codd. Regius et Fuk. sine articulo scribunt παλαιὰ κατέχει φήμη, et sic in schedis: quod quidem magis redolet Eusebianaum stylum. Mox lego δεινὰ μὲν γένει. Recte autem Savilius ad initium hujus capituli adnotavit: *Huc usque proœmium*.

A principis laudes quovis orationis genere libere prædicemus. Nam antea quidem id facere nequaquam licebat, propterea quod velutum est ne quemquam ante obitum ob incertas vitæ mutationes beatum pronuntiemus¹. Proinde Deum adiutorem invoco,

CAPUT XII.

Quod Constantinus in tyrannorum ædibus, sicut Moyses, educatus sit.

Vetus narrat historia gentem Hebræorum a ævissimis olim tyrannis oppressam fuisse, Deumque, cum oppressos benigno ac propitio vultu respexisset, providisse ut propheta Moses qui tum adhuc infans erat, in mediis tyrannorum ædibus et in ipso eorum gremio educaretur, omnemque quæ apud illos erat sapientiam perdisceret. Postea vero cum ille progressu temporis ad virilem pervenisset ætatem, et divina justitia quæ oppressis opitulari solet, pœnas ab iniquis tyrannis exposceret; tunc Dei propheta ex ipsis tyrannicis profectus ædibus, divinæ voluntati ministerium suum exhibuit. Et ipsos quidem tyrannos a quibus fuerat educatus, re ac verbis aversatus est, eos vero qui revera fratres et cognati erant, amicos ac familiares elegit. Post hæc Deus cum illum totius gentis ducem constituisset, Hebræos quidem acerbissima apud hostes servitute liberavit: tyrannorum autem genus cœlitus inflixis suppliciis ejus opera ultus est. Vetus, inquam, hæc historia, instar fabulæ a multis accepta, omnium aures mortalium implevit. Nunc vero idem nobis Deus majora omnibus fabulis 413 miracula ipsis oculis spectare concessit; quod genus spectaculi apud eos qui recens viderunt, omni auditione fide dignius habetur. [Nostra enim ætate tyranni quidem qui adversus Deum summum omnium regem bellum movere instituerant, ejus Ecclesiam graviter oppresserunt. Constantinus vero, qui postea tyrannorum intersector fuit, dum adhuc adolescens esset et juvenili lanugine decorus, in medio illorum, ut quondam ille Dei famulus Moses, in ipsis tyrannorum ædibus subsedit. Neque tamen eosdem cum impiis mores, tametsi admodum adolescens, sectatus est. Quippe jam inde ab illa ætate, egregia indoles divino Spiritu impulsæ, ipsum ad patriam Deoque acceptam vitam incitabat.] Sed et pa-

D tris æmulatio stimulos admovebat, quæ ad virtutis

(37) Εἴλας γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου. Christophorsonus et Portesius has voces ἐξ ἐκείνου interpretati sunt, quasi subaudiretur τοῦ τρόπου. Ego ἐξ ἐκείνου idem esse censeo ac *jam tum, ab eo tempore*. Ita et Musculus.

(38) Vulg., *Αὐτὸς περὶ*. Scribendum est sine dubio οὐ περί, quod idem valet ac περὶ οὐ. Atque ita legitur in schedis Regiis, et in codice Savillii. Codex Fuk. οὐπερ habet, non male.

CAPUT XIII.

De patre ejus Constantio, qui Christianos, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit.

Cum imperium Romanum a quatuor Augustis regeretur, hic diversum a collegis suis vitæ institutum æmulatus, solus cum Deo rerum omnium moderatore pacem firmavit. Illi enim ecclesias Dei expugnare adorti, solo æquarunt, et oratoria una cum ipsis fundamentis aboleverunt. Hic vero a nefaria illorum impietate puras manus atque integras servavit, nec se ullatenus eorum similem præstitit. Et illi quidem Dei cultorum tam virorum quam mulierum cædibus, tanquam civili quodam bello provincias sibi subjectas polluerunt. Hic vero animum ab hujusmodi scelere purum atque inviolatum semper servavit. Illi cocervatis impiissimæ superstitionis malis, seipsos primum, ac deinde subditos omnes nequissimorum dæmonum fraudibus manciparunt. Hic profundissimæ pacis intra imperii sui fines auctor ac signifer, subditis suis permisit ut absque ulla molestia divino cultui inservirent. Denique illi cunctos mortales gravissimis exactionibus opprimendo, vitam illis minime vitalem et **414** quavis morte acerbiorē præstiterunt. Solus Constantius placidum ac tranquillum principatum suum subditis exhibens, paterna quadam cura ac sollicitudine eos fovit. Porro cum aliæ quoque innumerabiles hujus viri virtutes ab omnibus prædicentur, uno et altero ejus facinore commemorato, ex quibus conjectura fieri possit de iis quæ silentio prætereuntur, ad propositum nobis scribendi argumentum transgrediemur.

CAPUT XIV.

Quomodo Constantius, exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit.

Cum hic princeps crebris hominum sermonibus celebraretur, quod mitis esset ac placidus, quod optimus Deique amantissimus; quodque ob incredibilem erga subditos indulgentiam, nullam pecuniam in thesauris reconditam haberet, imperator is qui tunc temporis supremum imperii gradum obtinebat, missis ad eum quibusdam hominibus, objurgavit ejus in republica gerenda negligentiam: et paupertatem ipsi probro vertit, hoc maxime argumento fidem dictis faciens, quod nihil in thesauris reconditum haberet. At ille eos qui ab imperatore venerant rogavit, ut apud se aliquantisper morari vellent. Deinde ex omnibus provinciis quæ ipsius

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ Κωνσταντίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανὸν καὶ Μαξιμιανόν, καὶ Μαξέντιον, ὥστε διώξαι τοὺς Χριστιανούς.

Τεττάρων γάρ τοι τῆς Ῥωμαίων αὐτοκρατορικῆς κοινωνούντων ἀρχῆς, μόνος οὕτως ἀκοινωνήτων τοῖς ἄλλοις περιβαλλόμενος τρόπον, τὴν πρὸς τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν φιλίαν ἐσπένδετο. Οἱ μὲν γὰρ τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πολιορκίᾳ δρῶντες, ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος καθήρουν, αὐτοὺς θεμελίοις τοὺς εὐκτηρίους ἀφανίζοντες οἴκους· ὁ δὲ τῆς τούτων ἐναγοῦς δυσσεβείας καθαρὰς ἐφύλαττε τὰς χεῖρας, μηδαμῇ μηδαμῶς αὐτοῖς ἐξομοιούμενος. Καὶ οἱ μὲν ἐμφυλίοις θεοσεβῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν σφαγαῖς τὰς ὑπ' αὐτοῖς ἐπαρχίας ἐμίαινον, ὁ δὲ τοῦ μύσου ἀμίαντον (39) τὴν ἑαυτοῦ συνετήρει ψυχὴν. Καὶ οἱ μὲν συγχύσει κακῶν εἰδωλολατρείας ἐκθέσμου, σφᾶς (40) αὐτοὺς πρότερον, κάπειτα τοὺς ὑπηκόους ἅπαντας, πονηρῶν δαιμόνων πλάναις κατεδουλοῦντο, ὁ δὲ εἰρήνης βαθυτάτης τοῖς ὑπ' αὐτοῦ βασιλευσόμενοις ἐξάρχων, τὰ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας ἄλυστα τοῖς οικείοις ἐδράβευν. Ἀλλὰ καὶ πᾶσι μὲν ἀνθρώποις βαρυντάς εἰσπράξεις ἐπαυροῦντες οἱ ἄλλοι, βίον ἀδίωτον αὐτοῖς καὶ θανάτου χαλεπώτερον ἐπήρτων, μόνος δὲ Κωνσταντίος ἄλυσον τοῖς ἀρχομένοις καὶ γαληνὴν παρασκευάσας τὴν ἀρχὴν, πατρικῆς κηδεμονίας ἐν οὐδενὶ λείπουσαν τὴν ἐξ αὐτοῦ παρείχεν ἐπικουρίαν. Μυρίων δὲ καὶ ἄλλων τοῦ ἀνδρὸς ἀρετῶν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἄδομένων, ἐνὸς καὶ δευτέρου μνημονεύσας κατορθώματος, τεκμηρίους τε τούτοις τῶν σωπωμένων χρησάμενος, ἐπὶ τὸν προκείμενον τῆς γραφῆς σκοπὸν διαθήσομαι.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅπως Κωνσταντίος ὁ πατὴρ ἐνειδισθεὶς περὶ τὴν ὑπὸ Διοκλητιανοῦ, καὶ τοὺς θησαυροὺς πλήσας, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσεγεγκούσι τὰ χρήματα.

Πολλοῦ δὴ λόγου περιτρέχοντος φήμη ἀμφὶ τοῦδε τοῦ βασιλέως, ὡς ἥπιος, ὡς ἀγαθός, ὡς τὸ θεοφιλές ὑπεράγαν κεκτημένος, ὡς δι' ὑπερβολὴν φειδοῦς τῶν ὑπηκόων, οὐδὲ θησαυρός τις αὐτῷ τεταμμένο χρημάτων, βασιλεὺς ὁ τηλικαῦτα τὸν πρῶτον τῆς ἀρχῆς ἐπέχων βαθμὸν, πέμψας αὐτῷ κατεμέμεφο τὴν τῶν κοινῶν ἐλιγωρίαν, πενίαν τ' ἐπωνείδιζε, δεῖγμα τοῦ λόγου παρέχων, τὸ μηδὲν αὐτὸν ἐν θησαυροῖς ἀποθετον κεκτῆσθαι. Ὁ δὲ τοὺς παρὰ βασιλέως ἤκοντας αὐτοῦ μένειν παρακελευσάμενος, τῶν ὑπ' αὐτὸν τοὺς ἀμφιλαφεὶ πλοῦτον κεκτημένους, ἐξ ἀπάντων τῶν ὑπὸ τῇ βασιλείᾳ συγκαλέσας ἔθνων, χρημάτων ἔφη δεῖσθαι, καὶ τοῦτον εἶναι καιρὸν ἐν ᾧ προσήκειν

(39) Ὁ δὲ τοῦ μύσου ἀμίαντον. Scribendum videtur ὁ δὲ τοῦτου τοῦ μύσου. Iisdem fere verbis usi sunt Donatistæ in libello precum quem Constantino imperatori obtulerunt: cujus exemplar refert Optatus in lib. 1: « Rogamus te, Constantine imperator, quoniam de genere justo es; cujus pater inter cæteros imperatores persecutionem non exercuit: et ab hoc scelere immunis est Gallia. »

(40) Vulg., ἐκθέσμους φωνάς. Deest verbum προστιθέντες, aut aliud simile. Nec omittenda est

viri docti conjectura, quam ad marginem libri Moreani ascriptam inveni: nempe legendum sibi videri διὰ τὰς τῆς εἰδωλολατρείας ἐκθέσμους φωνάς. Turnebus vero ad oram sui codicis emendavit ἐκθέσμοις φωναῖς, perinde ac Savilius. Verum in schedis Regiis supra vocem φωνάς emendatur σφᾶς: quam emendationem reliquis præfero. Scribo igitur, καὶ οἱ μὲν συγχύσει κακῶν εἰδωλολατρείας ἐκθέσμου, σφᾶς αὐτούς, etc. In codice Fuk. scriptum est ἐκθέσμοις φωναῖς.

ἕκαστον, αὐτοπροαίρετον εὐνοίαν πρὸς τὸν σφῶν ἔνδειξασθαι βασιλέα. Τοὺς δ' ἀκούσαντας, ὡς περ εὐ-
χὴν ταύτην (41) ἐκ μακροῦ θεμένους, τὴν ἀγαθὴν
ἐνδείξασθαι προθυμίαν, σὺν τάχει τε καὶ σπουδῇ,
χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου, καὶ τῶν λοιπῶν χρημάτων
τοὺς θησαυροὺς ἐμπλήσαι, τῇ τοῦ πλείονος ὑπερβάλ-
λοντας ἀλλήλους φιλοτιμίᾳ· τοῦτό τε πράξει σὺν φαι-
δροῖς καὶ μειδιῶσι προσώποις. Οὗ δὲ γενομένου,
Κωνσταντίους τοὺς παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως (42)
αὐτόπτας γενέσθαι τῶν θησαυρῶν ἐκέλευσεν. Εἰθ' ὡν
ἔφει παρέλαθον, τὴν μαρτυρίαν προσέτατε (43)·
καὶ νῦν μὲν ἀθροῖσαι παρ' ἑαυτῷ ταῦτα, πάλα δ'
αὐτῷ παρὰ τοῖς τῶν χρημάτων δεσπότησι, οἷα δὲ
ὑπασπισταῖς παραθηκοφύλαξι (44), φυλάττεσθαι.
Τοὺς μὲν οὖν θαῦμα κατεῖχε τῆς πράξεως· βασιλέα
δὲ τὸν φιλανθρωπώτατον, μετὰ τὴν τούτων ὑποχώρη-
σιν, τοὺς τῶν χρημάτων μεταστειλάσθαι κυρίους,
πάντα δ' ἀπολαβόντας, οἷκαδε φάναι· ἀπιέναι, κατ-
έχει λόγος, πειθοὺς καὶ ἀγαθῆς εὐνοίας τοὺς ἄνδρας
ἀποδεξάμενον. Μία μὲν ἦδε φιλανθρωπίας δεῖγμα
φέρουσα τοῦ δηλουμένου πράξεως. Θατέρα δὲ τῆς πρὸς
τὸ Θεῖον ὁσίας (45) περιέχει ἂν ἐμφανῇ μαρτυρίαν.
principis facinus est, quo singularis ejus humanitas
erga Deum pietatis indicium præbet.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.

Ἦσαν οὖν μὲν γὰρ ἀπανταχοῦ γῆς τοὺς θεοσεβεῖς
αἱ ἐπιτάγματος τῶν κρατούντων οἱ κατ' ἔθνος ἄρ-
χοντες· ἐξ αὐτῶν δὲ βασιλείων οἰκίων ὁρμώμενοι
πρώτιστοι πάντων τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνας οἱ
θεοφιλεῖς διήλθον μάρτυρες, πῦρ καὶ σίδηρον, καὶ θα-
λάττης βυθοὺς, πάντα τε θανάτου τρόπον προθυμό-
τατα διακαρτεροῦντες, ὡς ἐν βραχεὶ τὰ πανταχοῦ
βασιλεια (46) θεοφιλῶν χηρεῦσαι ἀνδρῶν· ὃ δὲ καὶ
μάλιστα τῆς τοῦ Θεοῦ ἐπισκοπῆς ἐρήμους τοὺς
δρῶντας εἰργάζετο. Ὁμοῦ γὰρ τῷ τοὺς θεοσεβεῖς
ἐλαύνειν, καὶ τὰς ὑπὲρ αὐτῶν ἐξεδίωκον εὐχάς.
seu ununtur, eadem opera preces pro semetipsis fieri solitas abegerunt.

(41) Ὡς περ εὐχὴν ταύτην. Hunc locum non intellexit Christophorus, qui θεμένους interpretatus est *statuendos*, cum εὐχὴν θέσθαι, idem sit ac *vota suscipere*. Qua voce utitur Eusebius alio loco, ut infra dicitur, nempe in cap. 22, lib. II. Rectius ergo Portesius hunc locum ita vertit, *his auditis, ac si de illa ipsa re vota jamdiu suscepissent, ut id eveniret, quo se probare possent*. Porro supple-
dum est hic verbum φασιν post vocem προθυμίαν.

(42) Vulg., παρ' αὐτοῦ βασιλέως. Lego παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως, ut in libro Moræi, Turnebi ac Savitii et Fuketi emendatum inveni. Porro μέγαν βασιλέα interpretatus sum *seniorem Augustum*. Sic enim in veteribus panegyricis et in inscriptionibus vocatur Diocletianus.

(43) Τὴν μαρτυρίαν προσέτατε. In schedis Regiis ad marginem adduntur hæc verba: Προσέτατε διακονήσασθαι τῷ πέναν αὐτῷ καταμεμψάμενω· ἐπιθέντας τῷ λόγῳ, τὰ μὴ ἀπὸ τῶν μὴδ' ἐξ ἀδίκου πλεονεξίας εἶναι παρεσκευασμένα. Quæ ab erudito quopiam ex conjectura suppleta esse satis apparet. Ego unicum verbum hic deesse existimo παρέχειν. Scribo igitur, εἰθ' ὡν ἔφει παρέλαθον, παρέχειν τὴν μαρτυρίαν προσέταξε. Sic enim Eusebius loqui solet.

A imperio parebant convocato opulentissimo quoque, se pecunia opus habere iis significavit, hancque occasionem oblatam esse, qua suam quisque erga principem benevolentiam sponte declarare deberet. Illi vero, utpote qui jampridem in votis habuissent, ut suum erga illum studium testificandi aliquando offerretur occasio, hoc audito, confestim auro, argento ac reliquis opibus thesauros ejus compleverunt: ambitiose certantes inter se, ut se invicem in largiendo superarent: idque læto atque hilari vultu omnes præstitere. Post hæc Constantius homines a seniore Augusto ad se missos, thesaurorum suorum spectatores esse jussit, et ea quæ vidissent renuntiare. Se quidem in præsentiarum hæc apud se congregasse: cæterum ea jampridem apud ipsos dominos tanquam apud fidos depositarum opum custodes sibi servari. Et hi quidem admiratione
415 hujus rei perculsi sunt: humanissimus autem princeps post eorum discessum opum dominos accivisse dicitur: et obsequio illorum ac studio erga se magnopere laudato, jussisse ut cunctis opibus suis receptis domum reverterentur. Hoc igitur unum illius perspicue declaratur. Alterum facinus illustre ejus

CAPUT XV.

De persecutione ab aliis concitata.

Præsides provinciarum per universum orbem viros divino cultui deditos imperatorum jussu persequiebantur. Primique omnium ex ipsis imperialibus palatiis progressi Dei amantissimi martyres, pro religione certamina obierunt, ignem et gladios marisq; altissimos gurgites, et cuncta mortis genera alacri animo perpassi. Adeo ut brevi temporis spatio cuncta imperatorum palatia cultoribus Dei viduata sint. Quo maxime factum est, ut hujus sceleris auctores, Dei præsentia atque auxilio orbatii remanerent. Dum enim cultores divini Numiniis persequuntur.

(44) Οἷα δ' ὑπασπισταῖς παραθηκοφύλαξι. In Moræi libro ad marginem emendatur οἷα δὲ πιστοῖς. Verum nihil opus est hac emendatione. Apud veteres enim pecuniæ deponerentur in templis, securitatis causa, ibique militum excubiis servabantur, ut notat vetus scholiastes Juvenalis, et Lipsius in libro *De magnitudine Romana*. Ad hos igitur milites alludit Eusebius. Possunt etiam ὑπασπιστῶν nomine hic intelligi Palatini qui sacrum ærarium custodiebant. In schedis Regiis superscriptum est eadem manu ὑπὸ πιστοῖς, quod non displicet; codex certe Fuk. habet οἷα δὲ πιστοῖς.

(45) Τῆς πρὸς τὸ Θεῖον ὁσίας. Scribendum haud dubie est ὁσίας, ut in Turnebi libro ad marginem emendatum inveni.

(46) Τὰ πανταχοῦ βασιλεια. Adverbium hoc πανταχοῦ, non sine causa utrumque interpretem turbavit, ut ex eorum interpretatione colligitur. Verum animadvertere debuerant, palatium dupliciter sumi. Interdum enim sumitur pro curia seu curte principis. Quo sensu quatuor duntaxat erant tunc temporis palatia, pro numero scilicet imperatorum. Interdum vero palatium dicitur quævis ædes in qua imperator solet habitare. Et hoc sensu plurima erant palatia in orbe Romano. Nulla enim fere civitas erat, quæ palatium non haberet. Ejus-

CAPUT XVI.

Quomodo Constantinus simulans se simulacra colere eos quidem qui sacrificare parati essent expulserit : illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit.

Soli Constantio sapiens quoddam consilium venit in mentem. Ac res quidem ipsa quam gessit, mirabilis est auditu, factu tamen longe admirabilior. Palatinis omnibus qui in ipsius aula militabant, ad ipsos usque iudices in summis potestatibus constitutos, data eligendi utrum mallet facilius, hanc conditionem detulit, ut siquidem dæmonibus sacrificassent, manere ipsis in palatio et consuetis honoribus frui liceret; si vero id facere renuissent, ab ipsius aditu excluderentur, et ab ipsius notitia ac familiaritate remoti discederent. Cum ergo universi bifariam dirempti essent, aliusque in hanc, alius in illam partem discessisset, et uniuscuiusque propositum ac sententia explorata fuisset: tunc eximius princeps consilium suum quod hactenus latuerat, detegens, **416** illorum quidem timiditatem ac nimium sui ipsorum amorem condemnavit: hos vero ob devotam divino Numini conscientiam magnopere probavit. Ac deinde illos quidem tanquam Dei proditores, ne principis quidem obsequio dignos iudicavit. Nam quomodo, inquit, fidem erga principem suum servaturi sunt, qui erga Deum perfidi esseprehenduntur? Itaque ejusmodi viros a regis ædibus procul ablegandos esse censuit. Illos vero quos Deo dignos esse veritatis ipsius testimonio constaret, eodem erga principem animo futuros esse affirmans, protectores atque imperii ipsius custodes constituit; ejusmodi homines inter præcipuos amicorum et maxime necessarios habendos esse dicens, multoque pluris æstimandos quam maximarum opum thesauros.

CAPUT XVII.

De affectu et amore ejusdem Constantii erga Christum.

Hujusmodi fuit Constantini pater, sicut a nobis breviter indicatum est. Qualis autem exitus vitæ illi contigerit, cum se talem erga Deum præstitisset, quantumque discrimen inter illum et reliquos imperii consortes is quem coluerat Deus esse voluerit, quisquis rem ipsam attentius expendit, facile co-

modi palatia seu domus regis erant sub dispositione quorundam officialium, qui curæ palatiorum vocabantur, de quibus mentio fit in Notitia imperii Romani. Hæc igitur palatia intelligit Eusebius. Sed et villas publicas seu regias intelligi puto, quas curabant Cæsariani.

(47) *Σοφία τις*. Post hæc verba in schedis Regiis vox εὐσεβούς ad marginem additur eleganter · σοφία τις εὐσεβούς ὑπείσχει λογισμοῦ.

(48) *Vulg. τοῖς γὰρ ὑπ' αὐτοῦ βασιλικοῖς*. Lego ὑπ' αὐτῶ, ut est in Fuk. et Moræi libro, id est *Palatinis omnibus sub ipso militantibus, ipsisque adeo iudicibus qui in potestate erant constituti*. Potestas proprie dicitur de majoribus iudicibus, ejusmodi erant præfecti prætorio. Sic infra cap. 28, et apud Socratem in lib. II, cap. 12, de Philippo præfecto prætorio. Sed et in *Gestis purgationis Cæciliani*, Aesilaus officialis Æliano proconsuli ita dicit: *Potestas tua* etc. Vide quæ supra notavi ad lib. V *Historiarum*.

(49) *Πῶς γὰρ ἂν ποτε βασιλεὶ πιστὸν φυλάξαι*.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως Κωνσταντίος ὁ πατὴρ εὐδολοῦντα σχηματίζαμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογήσαι προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.

Μόνῳ δ' ἄρα Κωνσταντίῳ σοφία τις (47) ὑπέσχει λογισμοῦ · καὶ πρᾶγμα πράττει παράδοxon μὲν ἀκούσαι, πρᾶξι δὲ θαυμασιώτατον. Τοῖς γὰρ ὑπ' αὐτῶ βασιλικοῖς (48) ἅπασι μέχρι καὶ τῶν ἐπ' ἐξουσίας ἀρχόντων αἰρέσεως προταθείσης, σύνθημα δίδωσιν, ἢ θύσαι τοῖς δαίμοσιν, ἐξεῖναι παρ' αὐτῶ μένειν καὶ τῶν συνήθων μεταλαγχάνειν τιμῶν, ἢ μὴ τοῦτο πράξαι, τῶν πρὸς ἑαυτὸν ἀποκεκλεισθαι παρόδων, ἐξωθεῖσθαι τε καὶ ἀποχωρεῖν τῆς αὐτοῦ γνώσεως τε καὶ οἰκειότητος. Ἐπειδὴ οὖν διεκρίνοντο εἰς ἀμφοτέρω, οἱ μὲν ὡς τοῦσδε, οἱ δ' ὡς ἐκείνους μεριζόμενοι, ἠλέγγετό τε ὁ τῆς ἐκάστου προαιρέσεως τρόπος, ἐνταῦθα λοιπὸν ὁ θαυμάσιος τὸ λεληθὸς τοῦ σοφίσματος ἀποκαλύψας, τῶν μὲν δειλίαν καὶ φιλαυτίαν κατεγίνωσκε, τοὺς δὲ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν συνευδήςσεως εὖ μάλα ἀπεδέχετο. Καταπειτα τοὺς μὲν, ὡς ἂν Θεοῦ προδότας, μηδὲ βασιλέως εἶναι ἀξίους ἀπέφαινε · πῶς γὰρ ἂν ποτε βασιλεὶ πιστὸν φυλάξαι (49), τοὺς περὶ τὸ κρεῖττον ἀλόντας ἀγνώμονας; διὸ καὶ βασιλικῶν οἰκων μακρὰν ἐλαύνεσθαι δεῖν τοὺς ἐνομοθέτει · τοὺς δὲ πρὸς τῆς ἀληθείας μαρτυρηθέντας Θεοῦ ἀξίους, ὁμοίους καὶ περὶ βασιλέα εἰπὼν ἔσεσθαι, σωματοφύλακας καὶ αὐτῆς βασιλείας φρουροὺς κατέταττεν, ἐν πρώτοις καὶ (50) ἀναγκαίους φίλων τε καὶ οἰκείων χρῆναι φήσας τοὺς τοιοῦτους δεῖν περιέπειν, καὶ μᾶλλον αὐτοὺς ἢ μεγάλων ταμεῖα θησαυρῶν περιπολλοῦ τιμᾶσθαι.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς φιλοχρίστου αὐτοῦ προαιρέσεως.

Ἄλλ' οἷος μὲν (53) ὁ Κωνσταντίνου πατὴρ μνημονεύεται, ὡς ἐν βραχέσι δεδῆλωται. Ὅποσον δ' αὐτῶ τοῦδε περὶ τὸν Θεὸν ἀποδεχθέντι παρηκολούθησε τέλος, καὶ ἐν πόσῳ τὸ διαλλάττον αὐτοῦ τε καὶ τῶν κοινωνῶν τῆς βασιλείας ὁ πρὸς αὐτοῦ τιμηθεὶς Θεὸς ἔδειξε, μάθοι ἂν τις τῇ τῶν πραγμάτων τὸν νοῦν

In codice Regio ad latus horum verhorum hujusmodi nota apponitur ωρ. Similem notam supra notavimus in lib. X *Historiæ Ecclesiasticæ*, in oratione illa panegyrica, dicta in dedicatione Ecclesiæ Tyri: nisi quod littera illa cui ρ infigitur, hic undique conclusa est. Quo magis adducor, ut credam hanc notam esse φ. et ρ. et significare φρόντισον, id est, attende, cogita. Additur autem hæc nota locis, qui habent aliquam difficultatem. Verbi gratia hoc loco lectorem morari potest novitas hujus locutionis πῶς γὰρ ἂν φυλάξαι, nisi sciat supplendum δυνατὸν εἶη.

(50) *Ἐν πρώτοις καὶ*. Codex Regius scriptum habet: ἐν πρώτοις τε ἀναγκαίως etc. Quod autem sequitur χρῆναι δεῖν, pleonasmus est familiaris Eusebio. Sic enim locutus est in libris *Historiarum*, ut probe memini.

(51) *Ἀλλ' οἷος μὲν*. Novi capitis sectionem hic fecimus, Regii codicis auctoritatem secuti, cui consentit codex Fuk. cum veteribus schedis.

ἐπιστήσας φύσει. Ἐπειδὴ γὰρ βασιλικῆς ἀρετῆς δοκίμια μακρῶν δεδώκει χρόνῳ, μόνον μὲν Θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων (52) εἰδῶς, τῆς δὲ τῶν ἀθέων κατεγνωκῶς πολυθείας, εὐχαῖς τε ἀγίων ἀνδρῶν τὸν αὐτοῦ περιεφράξατο οἶκον, εὐσταλὴ τὸ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τὴν ζωὴν διαπρέψαι (53)· οἷον αὐτὸ τὸ δὴ μακάριον εἶναι φασι (54), τὸ μῆτε πράγματα ἔχειν, μῆτε ἄλλω παρέχειν. Οὕτω δὴ τὰ τὸν πάντα τῆς βασιλείας χρόνον εὐσταθῆ καὶ γαλήνιον αὐτοῖς παισὶ καὶ γαμετῇ συν οἰκετῶν θεραπείᾳ, πάντα τὸν αὐτοῦ οἶκον ἐν τῷ βασιλεῖ Θεῷ καθιέρου, ὡς μὴδὲν ἀποδεῖν Ἐκκλησίας Θεοῦ τὴν ἐνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις συγχροτουμένην πληθύν· ἥ συνῆσαν καὶ λειτουργοὶ Θεοῦ, οἱ τὰς ὑπὲρ βασιλείας διηνεκεῖς ἐξετέλουν λατρείας, ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς (55) οὐδὲ μέχρι φιλοῦ ῥήματος τὸ τῶν θεοσεβῶν χρηματίζειν συνεχωρεῖτο γένος. etiam ministri Dei, qui continuis precationibus pro vulgo apud alios ne ipsum quidem Dei cultorum nomen proferre fas esset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ὅτι Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ ἀποδυσσάμενων, πρῶτος ἦν λοιπὸν Αὐγουστος ὁ Κωνσταντῖος ἐν εὐτεχνίᾳ κομῶν.

Τούτοις δ' ἐγγύθεν αὐτῷ τὰ τῆς ἐκ Θεοῦ παρακολουθεῖ ἀμοιβῆς, ὥστ' ἤδη καὶ πρωτείων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς μετασχεῖν. Οἱ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ προάγοντες, οὐκ οἷδ' ὅπως ὑπεξίσταντο τῆς ἀρχῆς, αὐτοῖς ἀθρόας μεταβολῆς μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας (56) ἐπισκηψάσης, μόνος δὲ λοιπὸν Κωνσταντῖος πρῶτος Αὐγουστος καὶ σεβαστὴς ἀνηγορεύετο, τὸ μὲν καταρχὰς τῷ τῶν αὐτοκρατόρων Καϊσάρων διαδήματι λαμπρυνόμενος καὶ τούτων ἀπειληφῶς τὰ πρῶτα, μετὰ δὲ τὴν ἐν τούτοις δοκιμὴν, τῇ τῶν ἀνωτάτω παρὰ Ῥωμαίοις ἐκοσμεῖτο τιμῇ, πρῶτος σεβαστὴς τεττάρων τῶν ὕστερον ἀναδειχθέντων (57) χρηματίσας. Ἀλλὰ καὶ εὐτεχνίᾳ μόνος παρὰ τοὺς πολλοὺς αὐτοκράτορας διήνεγκε, παιδῶν ἀρρένων καὶ θηλειῶν μέγιστον χορὸν συστήσας. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς αὐτῷ λιπαρῶ γήρῳ, τῇ κοινῇ φύσει τὸ χρεῖν ἀποδιδούς, λοιπὸν τοῦ βίου μεταλλάττειν ἔμελλεν, ἐνταῦθα πάλιν ὁ Θεὸς

Agnosceret. Postquam enim multa regiae virtutis indicia diutissime prae buisset, unum quidem summum omnium Deum agnoscens, eorum vero qui plures deos colerent impietatem condemnans, et sanctorum hominum precationibus domum suam undique munivisset, reliquum deinceps vitae tempus expedit ac tranquille summa cum gloria exegisse dicitur : compos ejus felicitatis quam vulgo perhibent in eo positam esse, ut neque ab aliis afficiamur, neque alios ipsi afficiamus molestia. Ad hunc igitur modum toto imperii sui tempore, quod aequabile perpetuo ac placidum fuit, universam familiam, conjugem scilicet ac liberos cum omnibus ministris, uni omnium Regi Deo consecravit, adeo ut multitudo eorum qui in ipsius palatio simul versabantur,

B nulla re ab Ecclesia Dei differret. Inter quos erant salute principis Deum venerabantur : cum tamen

417 CAPUT XVIII.

Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis.

Porro eas ob res non diu posthac mercedem a Deo est consecutus, in tantum ut primum imperii locum obtineret. Nam cum seniores Augusti nescio quo pacto imperio se abdicassent, quae repentina mutatio, proximo post ecclesiarum eversionem anno illis contigit, solus exinde Constantius primus Augustus renuntiatus est. Qui initio quidem Caesarem diademate cum Galerio decoratus, priorem gradum obtinuerat, postea vero cum in illa Caesaris dignitate egregium sui specimen edidisset, summum apud Romanos honoris fastigium adeptus est, inter quatuor qui postmodum designati sunt, primus Augustus appellatus. Sed et numerosae sobolis praestantia reliquos imperatores superavit, maximo liberorum utriusque sexus choro circumdatus. Denique cum in extrema senectute positus, debitum communi naturae perscluturus atque ex hac luce migraturus esset, ibi Deus admirabilem potentiam

(52) Θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων. Deest ὁμολογῶν aut quid simile. In schedis Regiis post haec verba μόνον μὲν Θεόν, additur ad marginem ἐπιγνούς. Turnebus vero et Savilius post vocem ἐπὶ πάντων addunt εἰδῶς. Sed melior est lectio illa quam ex schedis protuli. Nam verbum ἐπιγνούς eleganter opponitur ei, quod proxime sequitur κατεγνωκῶς. In codice Fuk. scribitur εἰδῶς.

(53) Vulg., Τῆς ζωῆς διαπρέψαι. Henricus Savilius ad oram sui codicis adnotavit, forte addendum esse λέγεται. Sed longe melior est emendatio, quam in schedis Regiis ad latus ascriptam inveni, εὐσταλὴ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τῆς ζωῆς διεξήνυσεν βίον. Codex Fuk. habet : Εὐσταλὴ λοιπὸν καὶ ἀτ. τὴν ζωὴν διαπρέψαι.

(54) Τὸ δὴ μακάριον εἶναι φασι. Alludit ad dictum Epicuri de Deo : Τὸ μακάριον οὐτε πράγματα ἔχει αὐτὸ, οὐτε ἄλλω παρέχει, ut refert Nemesius cap. 44, Cicero lib. 1 *De natura deorum*, Laertius pag. 795.

(55) Ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς. In schedis Regiis ultima vox punctis subnotata est, et superscribitur λοιποῖς, quod magis proba. Porro ante haec verba in iisdem schedis haec adduntur ad marginem : Καὶ

ταῦτα παρὰ μόνῳ τῷδε συνετελεῖτο. Quam eruditi antiquarii conjecturam sequetur, qui volet. Mihi quidem haec verba non videntur necessaria.

(56) Μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν πολιορκίας. Hic locus in primis notandus est. Ex eo quippe colligitur, persecutionem ceptam esse consulatu Diocletiani octavo, et Maximiani septimo; non autem superiore anno, ut vult Baronius. De qua re pluribus disputavi ad lib. viii *Historiarum*. Cum enim affirmet Eusebius, anno post inchoatam persecutionem imp. Diocletianum et Maximianum purpuram deposuisse : idque ab illis factum esse constet anno Christi 304, id necessario sequitur quod dixi, persecutionem scilicet Diocletiani ceptam esse anno Christi tertio ac trecentesimo.

(57) Τεττάρων τῶν ὕστερον ἀναδ. Savilius ad oram sui codicis notavit, hos quatuor esse, Galerium Maximianum, Severum et Maximinum, quartum vero Maxentium. Sed quod quidem ad tres priores attinet, assentior Savilio; quartum vero non Maxentium, sed ipsum Constantium esse contendo. Quippe Maxentius non nisi post mortem Constantii, imperium arripuit.

suam ei denuo exhibens, providit ut filiorum ipsius natu maximus Constantinus jamjam morituro ad capessendum imperium præsto esset.

CAPUT XIX.

De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens una cum Diocletiano in Palæstinam venit.

Quippe hic una cum imperatoribus patris sui collegis versabatur, et quemadmodum vetus ille Dei propheta Moses in medio illorum, sicut jam diximus, degebat. Cumque transacta pueritia jam adolescentiæ annos ingressus esset, summo in honore apud supradictos imperatores erat. Cujusmodi nos quoque eum vidimus, cum per Palæstinam provinciam transiret una cum seniore Augusto. Ad cujus dextram assistens, cunctis qui videndi desiderio tenebantur, præstantissimus apparebat, et qui regiae ejusdam celsitudinis animi jam tum indicia præberet. Nam quod ad pulchritudinem et proceritatem corporis attinet, nemo erat qui cum illo conferri posset. Sed et virium robore adeo inter æquales eminebat, ut ab illis etiam formidaretur. Animi vero virtutibus **418** longe illustrior quam dotibus corporis fuit. Ac primum quidem modestia animum exornavit: deinde humanioribus disciplinis, et tum innata prudentia, tum sapientia divinitus infusa non mediocriter eum excoluit.

CAPUT XX.

Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur.

At imperatores illius temporis, cum adolescentem viderent generosum ac fortem, magnumque et excelso animo præditum, invidia simul ac metu ob id torqueri cœpere. Itaque tempus opportunum captabant, ut malo atque ignominia juvenem afficerent. Id juvenis cum intellexisset (quippe insidiæ semel atque iterum ei comparatæ, Dei nutu detectæ fuerant) fuga salutem sibi quæsivit; magnum illum prophetam Moysen in hoc etiam imitatus. Porro Deus in omnibus illum adjuvit; providentia sua sic cuncta disponens, ut patri ad successionem imperii præsto esset.

(58) Vulg., *Ἥδη ἄχρι καὶ παιδός*. Scribendum videtur ἥδη δὲ ἄρτι ἐκ παιδός, etc. Certe in libro Moræi particula δὲ ad marginem ascripta est. Turnebus ad oram sui codicis emendaverat καὶ ἀπὸ παιδός. In codice Fuk. legitur ἥδη δ' ἄχρι καὶ παιδός.

(59) Vulg., *Διαφερόντως ἐκτρέπων*. Legō ἐκτρέπων, ut Eusebius loqui solet. Atque ita in schedis Regiis emendatur ad marginem. In codice Fuk. scribitur θεοδότῳ σοφίᾳ διαφερόντως ἐμπρέπων.

(60) *Φθόνῳ καὶ φόβῳ*. Post hæc verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla, quæ Christophorsonus non recte supplevit. Neque enim Constantinum contumelia afflicere, sed penitus e medio tollere studebant imperatores Diocletianus et Galerius. Vide excerpta de *Gestis Constantini*, quæ ad calcem Amm. Marcellini edita sunt, et quæ illic adnotavimus. Olim quidem putabam Græca illa quæ ad marginem editionis Genevensis ascripta sunt, non ex quopiam manuscripto codice desumpta esse.

Α παραδόξῳ αὐτῷ ποιητῆς ἀνεφαίνετο ἔργων, μέλονται τελευτᾶν τὸν πρῶτον τῶν παίδων Κωνσταντίνον εἰς ὑποδοχὴν τῆς βασιλείας παρῆναι οἰκονομησάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου, νεαρίου ἄμα Διοκλητιανῷ τὸ πρῶτον εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.

Συνὴν μὲν γὰρ οὗτος τοῖς τῆς βασιλείας κοινωνοῖς, καὶ μέτοῖς αὐτοῖς, ὡς εἴρηται, κατ' αὐτὸν ἐκείνον τὸν παλαιὸν τοῦ Θεοῦ προφῆτην τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο. Ἥδη δ' ἄρτι ἐκ παιδός (58) ἐπὶ τὸν νεανίαν διαβάς, τιμῆς τῆς πρώτης παρ' αὐτοῖς ἡξιοῦτο· οἶον αὐτὸν καὶ ἡμεῖς ἔγνωμεν, τὸ Παλαιστινῶν διερχόμενον ἔθνος, σὺν τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν βασιλέων, οὗ καὶ ἐπὶ δεξιὰ παρῆστος, περιφανέστατος ἦν τοῖς ὄρᾳν θέλουσιν, οἷός τε βασιλικὸν φρονήματος· ἐξ ἐκείνου τεκμήρια παρέχων. Σώματος μὲν γὰρ εἰς κάλλους ὥραν, μεγέθους τε ἡλικίας οὐδ' ἦν αὐτῷ παραβαλεῖν ἕτερον, ῥώμῃ δ' ἰσχύος τοσοῦτον ἐπλεονέκτει τοὺς ὁμήλικας, ὥς καὶ φοδερὸν αὐτοῖς εἶναι, ταῖς δὲ κατὰ ψυχὴν ἀρεταῖς μᾶλλον ἢ τοῖς κατὰ τὸ σῶμα πλεονεκτήμασιν ἐνηδρύνετο, σωφροσύνη πρώτιστα τὴν ψυχὴν κοσμούμενος, κάπναιτα παιδεύσει λόγων, φρονήσει τ' ἐμψύτῳ καὶ τῇ θεοδότῳ σοφίᾳ διαφερόντως ἐκτρέπων (59).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Κωνσταντίνον πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιβουλὰς Διοκλητιανοῦ ἀναχώρησις.

Γαῦρον δὲ οὖν ἐπὶ τούτοις, ῥωμαλέον τε καὶ μέγαν, φρονήματος τε μετὸν τὸν νεανίαν εἰ τηνικαῦτα κρατοῦντες θεώμενοι, φθόνῳ καὶ φόβῳ (60) ἐδάλλοντο. Ἐντεῦθεν καὶ προστρέψασθαι τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καί· ρὸν εὐθετον ἀναμένοντες. Ὁ δὲ συναισθόμενος ὁ νεανίας, ἐπεὶ καὶ πρῶτον αὐτῷ καὶ δεύτερον κατὰφωρα Θεοῦ συννεύσει τὰ τῆς ἐπιβουλῆς ἐγίγνετο, φυγῇ τὴν σωτηρίαν ἐπορίζετο, κἀν τούτῳ τοῦ μεγάλου προφῆτου Μωϋσέως τὸ μίμημα διασώζων. Τὸ δὲ πᾶν αὐτῷ συνεπράττειν ὁ Θεός, τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ (61) προμηθεύμενος αὐτὸν συνεῖναι.

D sed esse conflata et conflata ex interpretatione Latina Christophorsoni. Sed postquam Fuketianum codicem nactus sum, reipsa didici, eas lectiones ex manuscriptis exemplaribus depromptas esse. Certe codex Fuketii hunc locum ita scriptum exhibet: *Φθόνῳ καὶ φόβῳ ἐδάλλοντο· ἐντεῦθεν καὶ προστρέψασθαι τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καί· ρὸν εὐθετον ἀναμένοντες· ὁ δὲ, etc.* Ita etiam in libris Turnebi ac Savilii scriptum inveni. Sed hæc lectio licet scriptorum codicum auctoritate nitatur, mihi tamen non videtur esse genuina, tum ob eam causam quam supra attuli, tum ob verborum inelegantiam.

(61) *Τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ*. Mallet scribere διαθήκῃ. Constantinus enim testamentum suum jam condebat, cum Constantinus filius ad ipsum pervenit, ut scribit Nicephorus in libro vii, cap. 18. Mox legendum videtur παρῆναι, non συνεῖναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Α

CAPUT XXI.

Τελευτὴ Κωνσταντίου τὸν υἱὸν Κωνσταντίνον βασιλέα καταλιπόντος.

Mors Constantii Constantinum filium imperatorem relinquentis.

Αὐτίκα δ' οὖν ἐπειδὴ τῶν ἐπιβούλων τὰς μηχανὰς διαδράς, σπεύδων ἀφίκετο πρὸς τὸν πατέρα, ὁμοῦ μὲν αὐτὸν, χρόνιος παρῆν, κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ τῷ πατρὶ τὰ τῆς τοῦ βίου τελευτῆς ἐπὶ ξυροῦ ἴστατο. Ὡς δ' ἀπροσδόκητον εἶδεν ὁ Κωνσταντῖος παρεστῶτα τὸν παῖδα, ἐξαλλόμενος τῆς στρωμνῆς, περιβαλὼν τε αὐτῷ τὸν χεῖρα, καὶ τὸ μόνον λυπηρὸν αὐτῷ μέλλοντι τὸν βίον ἀποτίθεσθαι, τοῦτο δ' ἦν ἡ τοῦ παιδὸς ἀπουσία, τῆς ψυχῆς ἀποδεβληκῆναι εἰπὼν, εὐχάριστον ἀνέπεμπε τῷ θεῷ τὴν εὐχὴν, νῦν αὐτῷ τὸν θάνατον ἀθανασίας κρείττονα λογίσασθαι φήσας· καὶ δὴ τὰ καθ' ἐαυτὸν διετάττετο. Ὑποὶς θ' ἅμα καὶ θυγατρᾶσι συνταξάμενος (62) χοροῦ δίκην αὐτὸν κυκλοῦσιν, ἐν αὐτοῖς βασιλείοις ἐπὶ βασιλικῇ στρωμνῇ, τὸν κλῆρον τῆς βασιλείας, νόμῳ φύσεως, τῷ τῇ ἡλικίᾳ προάγοντι (63) τῶν παιδῶν παραδοῦς, διανεπάυσατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως Κωνσταντῖος προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντίνον αὐγουστον ἀνηγόρευσε.

Οὐ μὴν ἀβασίλευτος ἔμενεν ἡ ἀρχή· αὐτῇ δὲ ἀλουργίδι πατρικῇ Κωνσταντῖνος κοσμησάμενος, τῶν πατρικῶν οἰκῶν προΐει, ὥσπερ ἐξ ἀναδιώσεως τὸν πατέρα βασιλεύοντα δι' ἐαυτοῦ δεικνὺς τοῖς πᾶσιν. Εἴτα τῆς προκομιδῆς ἡγούμενος σὺν τοῖς ἅμ' αὐτὸν πατρικοῖς φίλοις (64), τῶν μὲν ἡγουμένων, τῶν δὲ κατόπιν ἐπομένων, σὺν παντὶ κόσμῳ τὸν θεοφιλῆ συνέπεμπεν· εὐφημαῖς τε καὶ ὕμνοις οἱ πάντες τὸν τρισμακάριον ἐτίμων, ὁμογνῶμονί τε συμφωνίᾳ τοῦ τεθνεώτος ἀναβίωσιν, τὴν τοῦ παιδὸς κράτησιν ἐδόξαζον. βραχὺς τε εὐφῆμοις τὸν νέον βασιλέα, αὐτοκράτορα καὶ σεβαστὸν αὐγουστον εὐθέως ἐκ πρώτης ἀνηγόρευον φωνῆς. Καὶ τὸν μὲν τεθνηκότα ἐκόσμου αἱ φωναὶ ταῖς εἰς τὸν υἱὸν εὐφημαῖς, τὸν δὲ παῖδα ἐμακάριζον, τοιοῦδε πατρὸς διάδοχον ὑποδειχθέντα· πάντα δὲ τὰ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν ἔθνη εὐφροσύνης ἐπληροῦτο καὶ ἀλέκτου χαρᾶς, ὥς μὲν χρόνον βραχυτάτου ῥοπῆν χηρεῦσαντα βασιλικῆς εὐκοσμίας. Τοῦτο τέλος εὐσεβοῦς καὶ φιλοθέου τρόπου ἐπὶ βασιλεῖ Κωνσταντῷ θεὸς ἐδείξε τῷ καθ' ἡμᾶς γένει. temporis momento imperiali providentia destitutas se fuisse sensissent. Huiusmodi piorum ac Dei amantium hominum exitum esse Deus in imperatore Constantio universis nostræ ætatis hominibus declaravit.

(62) Ὑποὶς θ' ἅμα καὶ θυγατρᾶσι συνταξάμενος. Christophorsonus hunc locum ita verit, in medio filiorum et filiarum se statuens. Portesius vero sic interpretatus est, simul liberis ex commentario distribuit hæreditatem. Neuter veram huius verbi significationem assecutus est. Utitur eadem voce Eusebius in lib. iii, cap. 20, ad quem locum abunde dicemus, quid sit συντάσσειν, et quid συντακτικὸς λόγος. Optime doctissimus Savilius ad oram libri sui, vocem συνταξάμενος exposuit *valedicens*. Et ita loquitur Athanasius in Vita B. Antonii sub hunc: συνταξάμενος τοῖς ἐν τῷ ἔξω δρεῖ

PATROL. GR. XX.

Cum ergo evitatis insidiarum dolis, celeri cursu ad patrem profectus esset, ipse quidem post longum temporis spatium in patris conspectum venit. At Constantio sub idem tempus ultimus vitæ dies imminabat. Qui cum filium insperato sibi adesse cerneret, lecto exsiliens, ambabus ulnis eum amplexus est: huncque unum quo angebatur dolorem, ex absentia scilicet filii conceptum, jam ex animo penitus excussum esse affirmans, gratias Deo maximas egit, posthac mortem omni immortalitate potiolem sibi esse testatus. Dispositis deinde ex arbitrio rebus suis, et vale dicto liberis suis utriusque sexus qui instar cuiusdam chori ipsum undique cingebant; in palatio et in regio cubili jacens, imperii administratione, ut naturalis ratio postulat, filio nato maximo in manus tradita, ex hac luce migravit.

419 CAPUT XXII.

Quomodo elato Constantio, Constantinus a militibus Augustus appellatus sit.

Neque tamen idcirco absque imperatore remansit respublica, quippe Constantinus paterna ornatus purpura, et ex paternis ædibus progressus, Constantium patrem tanquam redivivum et in filio adhuc regnantem cunctis exhibuit. Posthæc funus paternum antecedens cum ingenti patrum amicorum multitudine, quorum alii anteibant, alii subsequiebantur; pulcherrimo apparatu exsequias Deo devoti principis celebravit. Cuncti beatissimum imperatorem acclamationibus et laudibus prosequuntur; unoque animorum consensu mortuum principatu filii restitui atque in lucem revocari censebant; et faustis acclamationibus novum principem, imperatorem, Augustum, primo statim impetu appellabant. Et hæc quidem filium laudantium voces patri mortuo ornamentum afferebant: filium vero beatum prædicabant, qui tanti patris successor esset renuntiatus. Sed et omnes provinciæ ejus imperio subjectæ, maximo gaudio et inexplicabili lætitia perfusæ sunt; utpote quæ ne minimo quidem

μοναχοῖς.

(63) Vulg. Τῷ τῇ ἡλικίᾳ προάγοντι. Scribo τῷ τῇ ἡλικίᾳ προάγοντι. Sic supra dixit Eusebius de Diocletiano et Maximiano: οἱ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ προάγοντες.

(64) Πατρικοῖς φίλοις. Post hæc verba in schelis Regiis hæc adduntur ad marginem: Τὸν πατέρα προῦπεμπε· δῆμων τε πλήθει μυρίων, στρατιωτῶν τε δορυφορίᾳ. Quæ licet Savilius et Christophorsonus in libris suis repperint, mihi tamen parum necessaria videntur. Leguntur tamen etiam in codice Ful.

30

CAPUT XXIII.

Interitus tyrannorum brevis commemoratio.

Qualis vero exitus fuerit aliorum qui Ecclesias Dei tanquam indicto bello oppugnaverunt, nequaquam hic commemorandum esse duxi, nec honorum memoriam, malorum attexta commemoratione esse violandam. Sufficiunt certe res ipsæ, ad reprimendos et in officio continendos eos qui scenam omnem calamitatum quæ singulis illorum acciderunt, ipsis oculis atque auribus acceperunt.

CAPUT XXIV.

Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus.

In hunc modum universorum auctor et totius mundi moderator Deus Constantinum tali parente genitum, **420** principem atque imperatorem per se ipse provexit: adeo ut, cum cæteri omnes aliorum suffragio hunc honorem consecuti sint, solus hic fuerit de cuius promotione nemo mortalium gloriaretur.

CAPUT XXV.

Constantini de Britannis et barbaris victoriæ.

Postquam igitur in imperio firmatus est, primum quidem imperii partibus sibi a patre transcriptis prospicere cœpit; universas provincias quæ antea sub patris administratione fuerant, cum summa humanitate perlustrans. Sed et barbaros qui ad Rhenum et occidentalem oceanum positi novos motus concitare ausi essent, cunctos suæ dominationi subjiciens, ex feris mansuetos reddidit. Alios vero reprimere contentus, tanquam feras bestias ab imperii sui finibus absterruit: eos videlicet quorum insanabiles animos ad tranquillam et quietem vivendi rationem traduci nullo modo posse animadvertenterat. Quibus ex animi sententia confectis, reliquas orbis partes sibi ob oculos proponens, interim quidem adversus Britannicas gentes in intimo oceani recessu sitas trajecit. Eas vero cum subegisset, ad alias mundi partes oculos convertit, ut ea quæ auxilio ipsius indigebant, persanaret.

CAPUT XXVI.

Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit.

Posthæc universum terrarum orbem instar vasti ejusdem corporis animo complexus, ipsamque totius mundi caput et imperii Romani dominatricem urbem, tyrannica dominatione oppressam conspi-

(65) Vulg., *τὴν προσαγωγὴν*. Scribendum videtur *προαγωγὴν*, id est promotionem, προκοπήν. Atque ita Turnebus ad oram sui codicis emendavit, ut postea comperi.

(66) *Ἐπισκοπῶν ἔθνη*. Sic Eusebius vocare solet provincias populi Romani, ut ex pluribus locis probari facile potest. Aut igitur Eusebius Constantinum, simul atque imperium ejus stabilitum est, provincias omnes quæ sub imperio patris fuerant, diligenter obiisse. Quod non intellexit Christophorus.

(67) *Κατὰ λόγον*. Hoc loco κατὰ λόγον idem videtur esse ac κατὰ νοῦν. Quod quidem Porjesius etiam vidit. At Christophorus, et hunc locum et

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Καταστροφὴ τῶν τυράννων δι' ὑπομήσεως δολίης.

Τῶν δὲ ἄλλων ὅσοι τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πολέμου νόμῳ μετέβησαν, τὰς τοῦ βίου καταστροφάς, οὐκ εἶναι πρέπον ἔκριναι τῷ παρόντι παραδοῦναι διτγῆματι, οὐδὲ τὰς τῶν ἀγαθῶν μνήμας τῇ τῶν ἐναντίων παραθέσει μιᾶναι. Ἀπαρκεῖ δὲ ἡ τῶν ἔργων πείρα πρὸς σωφρονισμὸν τῶν αὐταῖς ὕψει καὶ ἀκοαῖς τῶν τῶν ἐκάστῳ συμβεβηκότων παρεληφθέντων ιστοριῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι βουλήσεται Θεοῦ Κωνσταντῖνος ἔσχει τὸ βασιλεύειν.

Θῷ τῳ δὴ Κωνσταντῖνον τοιοῦτου φύντα πατρὸς, ἄρχοντα καὶ καθηγμένα ὁ τῶν ὅλων Θεός, ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου πρῦτανις, δι' ἑαυτοῦ προεχειρίζετο, ὡς μηδένα ἀνθρώπων μόνου τοῦδε τὴν προαγωγὴν (65) αὐχῆσαι, τῶν ἄλλων ἐξ ἐπικρίσεως ἐτέρων τῆς τιμῆς ἡξιωμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Κωνσταντῖνου κατὰ βαρβάρων καὶ Βρεττανῶν νίκαι.

Ὡς οὖν ἐπὶ τῆς βασιλείας ἱδρυτο, τέως μὲν τῆς πατρικῆς προενοεῖ λήξεως, ἐπισκοπῶν σὺν πολλῇ τῇ φιλανθρωπίᾳ πάνθ' ὅσα πρότερον ἔθνη (66) ὑπὸ τῇ τοῦ πατρὸς μοίρᾳ διεκυβερνᾶτο, ὅσα τε γένη βαρβάρων, τῶν ἀμφὶ Ῥῆγον ποταμὸν, ἐσπερίον τε ὠκεανὸν οἰκοῦντα, στασιάζειν ἐτόλμα, πάνθ' ὑποτάττων, ἡμερᾶ ἐξ ἀτιθάσσων κατειργάζετο, ἄλλα δ' ἀναστῆλων, ὥσπερ τινὰς θῆρας ἀγρίους, ἀπεσόθει τῆς οἰκείας, ὅσα περ ἀνιάτως ἔχοντα πρὸς ἡμέρου βίου κατὰστασιν ἑώρα. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα κατὰ λόγον (67) ἔκειτο αὐτῷ, τὰς λοιπὰς τῆς οἰκουμένης λήξεις πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενος, τέως μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν ἔθνη (68) διέβαιναν, ἔνδον ἐπ' αὐτῷ κείμενα ὠκεανῷ, παραστησάμενος δὲ ταῦτα, διεσκόπει τὰς ἐτέρας τοῦ παντὸς μοίρας, ὡς ἂν θεραπεύοι τὰ βοηθείας δεόμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως Ῥώμῃ ἐλευθερώσαι Μαξεντίου προήρητο.

Εἴθ' ὥσπερ μέγα σῶμα, τὸ πᾶν τῆς οἰκουμένης ἐννοήσας στοιχείον, κάπειτα τὴν τοῦ παντὸς κεφαλὴν, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, τυραννικῇ δουλείᾳ συνιδὼν καθυπηγμένην, παρεχώ-

totum caput parum feliciter interpretatus est.

(68) *Τέως μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν ἔθνη*. De hac traiectione Constantini in Britanniam, nemo ex veteribus quidquam scripsit. Itaque ejus rei memoriam soli Eusebio debemus, qui et ipsum tempus non obscure hoc loco subindicat: paulo scilicet ante quam Constantinus expeditionem adversus Maxentium susceperet. Contigit igitur hæc Constantini in Britanniam trajectio, Maximiano viii cos. anno Christi undecimo ac trecentesimo, ut recte notavit Sigonius in lib. ii *De Occidentali imperio*. At Savilius Eusebium hic falli existimavit. Sic enim notat ad hunc locum: « Eusebius ignorasse videtur patrem Constantini Eboraci in Britannia obiisse. »

ρει μὲν ταπρῶτα τὴν ὑπὲρ αὐτῆς ἄμυναν τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν (69), ἅτε δὴ χρόνῳ προ-
 ἄγουσιν· ἐπεὶ δὲ τούτων οὐδεὶς οἶός τε ἦν ἐπικου-
 ρεῖν, ἀλλὰ καὶ οἱ πείραν λαβεῖν ἐβελήσαντες αἰ-
 σχρὸν ὑπέμειναν τέλος (70), οὐδὲ βιωτὸν αὐτῶ τὴν
 ζωὴν εἶναι εἰπὼν, εἰ τὴν βασιλίδαν πόλιν οὕτω κά-
 μνουςαν παρίδοι, παρεσκευάζετο τὰ πρὸς τὴν καθ-
 αίρεσιν τῆς τυραννίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ΄.

Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρησάντων καταστροφὰς
 ἐνθυμηθεὶς, μᾶλλον τὸν Χριστιανισμόν ἐξ-
 ελέξατο.

Εὐ δ' ἐννοήσας ὡς κρείττονος ἢ κατὰ στρατιωτι-
 κὴν δέοι αὐτῷ βοηθείας, διὰ τὰς κακοτέχνους καὶ
 γοητικὰς μαγανείας τὰς παρὰ τῷ τυράννῳ σπου-
 δαζομένας, Θεὸν ἀνεζήτησε βοηθόν, τὰ μὲν ἐξ ὀπλίσεων
 καὶ στρατιωτικοῦ πλῆθους δεύτερα τιθέμενος, τὴν
 δ' ἐκ Θεοῦ συνεργίαν ἀμαχὸν εἶναι καὶ ἀπαράθραυσ-
 τον. Ἐννοεῖ δὴ τα ὅποιον δέοι Θεὸν ἐπιγράφασθαι
 βοηθόν· ζητοῦντι δ' αὐτῷ ἔννοιά τις ὑπείσθηθεν· ὡς
 πλειόνων πρότερον τῆς ἀρχῆς ἐφαψαμένων, οἱ μὲν
 πλείοσι θεοῖς τὰς σφῶν αὐτῶν ἀναρτήσαντες ἐλπίδας,
 θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι (71) τούτους θεραπεύσαν-
 τες, ἀπατηθέντες ταπρῶτα διὰ μαντιῶν κεχαρισμέ-
 νων, χρησμῶν τε τὰ αἰσία ἐπαγγελλομένων αὐτοῖς,
 τέλος οὐκ αἰσιον εὗραντο, οὐδὲ τις θεῶν πρὸς τὸ μὴ
 θεηλάτοις ὑποβληθῆναι καταστροφαῖς, δεξιὸς αὐτοῖς
 παρέστη· μόνον δὲ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα τὴν ἐναντίαν
 ἐκείνοις τραπέντα, τῶν μὲν πλάνην καταγνῶναι, αὐ-
 τὸν δὲ τὸν ἐπέκεινα τῶν ὄλων Θεὸν διὰ πάσης τιμῆ-
 σαντα ζωῆς, σωτήρα καὶ φύλακα τῆς βασιλείας, ἀγα-
 θοῦ τε παντὸς χορηγὸν εὐρέσθαι. Ταῦτα παρ' ἑαυτῷ
 διακρίνας, εὖ τε λογισάμενος, ὡς οἱ μὲν πλήθει θεῶν
 ἐπιπαρόρῃσαντες, καὶ πλείοσιν ἐπιπεπώκασιν ὀλέ-
 θροις, ὡς μὴδὲ γένος, μὴδὲ φυῆν, μὴ ῥίζαν αὐτοῖς,
 μὴ δ' ὄνομα, μὴδὲ μνήμην ἐν ἀνθρώποις ἀπολει-
 φθῆναι, ὁ δὲ πατρῷος αὐτῷ Θεὸς τῆς αὐτοῦ δυνάμεως
 ἐναργῆ καὶ πάμπολλα δειγμάτων εἶη δεδωκὼς τῷ αὐ-
 τοῦ πατρί· ἀλλὰ καὶ τοὺς ἤδη καταστρατεύσαντας
 πρότερον τοῦ τυράννου διασχεψάμενος, σὺν πλήθει
 μὲν θεῶν τὴν παράταξιν πεποιημένους, αἰσχρὸν δὲ
 τέλος ὑπομείναντας· ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν σὺν αἰσχύνῃ
 τῆς συμβολῆς ἀπρακτος ἀνεχῶρει, ὁ δὲ καὶ μέσοις
 αὐτοῖς τοῖς στρατεύμασι κατασφαγεῖς, πάρεργον ἐγέ-
 νετο θανάτου (72)· ταῦτα οὖν πάντα συναγαγὼν τῇ

A ciens; primum quidem eam vindicandi ac liberandi
 partes iis cessit qui reliquas imperii Romani por-
 tiones obtinebant, utpote ætate potioribus. Sed cum
 nullus eorum opitulari posset, adeoque ipsi qui id
 tentare voluerant ignominiosum exitum nacti
 essent; vitam sibi minime vitalem esse professus,
 si urbem omnium dominam tanta ægritudine affe-
 ctam despiceret, ad extinguendam tyrannidem sese
 accinxit.

421 CAPUT XXVII.

Quod Constantinus eorum qui simulacra coluissent
 interitum considerans, Christianismum potius
 elegit.

Jam vero cum intelligeret præter militares co-
 pias præstantiore aliquo subsidio sibi opus esse,
 ob maleficas artes magicasque præstigias quas ty-
 rannus studiose consecrabatur: Deum sibi adjuto-
 rem quæsit; armorum quidem apparatus et mi-
 litum copias secundo loco ducens; auxilium autem
 divini numinis invictum et inexpugnabile esse sibi
 persuadens. Igitur cogitare apud se cœpit, quem-
 nam sibi Deum adscisceret. Quod dum sollicite in-
 quirat, hæc illi subiit cogitatio: ex plurimis qui
 ante se imperium tenuerant, eos quidem qui in
 deorum multitudine spem suam collocassent, et
 qui victimis illos ac donariis coluissent, primum
 vaticiniis ad assentationem compositis, et oraculis
 fausta omnia pollicentibus delusos, tandem infausto
 mortis genere interiisse; nec deorum quemquam
 præsto illis adfuisse, qui eos invecto divinitus
 exitio liberaret. Solum ipsius patrem, qui contra-
 riam prioribus illis viam iniisset, et qui eorum
 quidem errorem condemnasset, unum vero supre-
 mum omnium Deum toto vitæ spatio coluisset;
 eundem servatorem ac imperii custodem, et omnium
 bonorum auctorem habuisse. Hæc ille cum apud se
 expendisset; recteque animadvertisset, illos qui-
 dem qui in deorum multitudine fiduciam posuis-
 sent, in multitudinem quoque exitiorum esse dela-
 psos, adeo ut nec generis illorum ac sobolis, nec
 stirpis ac nominis, nec memoriæ ullum inter homi-
 nes vestigium remanserit: contra vero Deum patris
 sui, multa eaque illustria potentie suæ documenta
 ipsi præbuisse; cumque præterea considerasset,
 eos qui jam antea copias adversus tyrannum duxe-
 rant, cum deorum multitudine ad pugnam profe-

(69) Τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν. Gale-
 rium Maximianum et Maximinum intelligit. Hos
 enim vocat τοὺς χρόνῳ προάγοντας, id est seniores
 imperatores. Nam etsi Maximinus vixit Augustus
 erat renuntiat, tamen quia aliquot annis ante
 Constantinum Cæsar factus fuerat, ideo inter se-
 niores Constantino imperatores haberi potest.

(70) Αἰσχρὸν ὑπέμειναν τέλος. Horum verbo-
 rum duplex sensus afferri potest. Nam aut cum
 Portesio et Christophorsono possis vertere *sedum
 rei eventum nacti sunt*, aut sicut ego interpretatus
 sum, *iurpi exitu perierunt*. Prior sensus ad Gale-
 rium Maximianum refertur. Posterior interpretatio
 de Severo Cæsare intelligenda est: qui a Galerio
 contra Maxentium cum exercitu missus, cum Ro-
 mam obsidere pararet, desertus a suis, quos
 Maxentius spe præmiiorum ad se traduxerat, fugit

Ravennam; in qua obsessus a Maxentio, mox fraude
 ac perjuris Maximiani Herculi deceptus, et captivi
 habitui Romam perductus, brevi postea interemptus
 est, ut scribitur in *Gestis Constantini*. Vide cap. 27,
 quod proxime sequitur, ubi eam rem fusius narrat
 Eusebius.

(71) Θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι. In schedis Regiis
 additur λοιθαῖς τε καὶ θυσίαις καὶ ἀναθήμασι, etc.

(72) Πάρεργον ἐγένετο θανάτου. Difficile admo-
 dum est dicere, quid sibi velit Eusebius. Christo-
 phorsonus quidem vertit, *tantum supervacanea
 mortis accessio factus est*. Portesius quoque ante
 illum *fati accessionem* verterat. Sed non intelligo,
 cur Severus mortis accessio dicatur, cum solus ex
 omni exercitu suo perierit. Malim itaque *πάρεργον*
 interpretari *vilem victimam*. Vilia enim capita recte
 θανάτου πάρεργον dicuntur. Πάρεργον etiam dicitur

ctos, turpem exitum habuisse. Alter enim re infecta cum omnibus copiis ignominiose recesserat : alter in medio exercitu jugulatus, tanquam fortuita mortis præda exstiterat. Hæc, inquam, omnia cogitatione sua complexus, deus quidem qui nusquam menta cæco adhuc errore ferri, summæ dementiae sibi esse colendum censuit.

422 CAPUT XXVIII.

Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in cælo sub meridiem, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret.

Hujus ergo opem implorare cœpit, orans atque obsecrans ut se ipsi noscendum præberet, ac præsentibus negotiis adjutricem manum porrigeret. Hæc precanti ac suppliciter postulanti imperatori, admirabile quoddam signum a Deo missum apparuit. Quod si quidem ab alio quopiam diceretur, haud facile auditores fidem essent habituri. Verum cum ipse victor Augustus nobis qui hanc historiam scribimus, longo post tempore, cum videlicet in ejus notitiam et familiaritatem pervenimus, id retulerit, et sermonem sacramenti religione firmaverit; quis posthac fidem huic narrationi adhibere dubitabit? præsertim cum id quod subsecutum est tempus, sermonis hujus veritatem testimonio suo confirmaverit. Horis diei meridianis, sole in occasum vergente, crucis tropæum in cælo ex luce conflatum, soli superpositum, ipsis oculis se vidisse affirmavit, cum hujusmodi inscriptione : *Hæc vince*. Eo viso et seipsum et milites omnes, qui ipsum nescie quo iter facientem sequebantur, et qui spectatores miraculi fuerant, vehementer obstupefactos.

CAPUT XXIX.

Quomodo Christus Constantino in somnis visus, præceperit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis.

Interim ipse, ut aiebat, addubitare animo cœpit quidnam hoc spectrum sibi vellet. Cogitanti ipsi et diu multumque apud se reputanti, nox tandem supervenit. Tum vero Christus Dei dormienti apparuit cum signo illo quod in cælo ostensum fuerat, præcepitque, ut militari signo ad similitudinem ejus quod in cælo vidisset fabricato, eo tanquam salutari præsidio in præliis uteretur.

CAPUT XXX.

Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem.

Ille primo statim diluculo surgens, arcanum omne amicis exposuit. Convocatis deinde auri ac gemmarum fabris, medius inter eos sedens, speciem 423 signi eis sermone depinxit, jussitque

quidquid citra laborem fit, et quasi inter ludendum. Ita Severi Cæsaris mors πάρεργον dici potest, cum tam facile captus occisusque sit, ac si nullos circa se milites habuisset. Ac fortasse scribendum est πάρεργον ἐγένετο πολέμου. Ita Gelasius Cyzicenus in lib. I. cap. 5 : Εἶκε δὲ καὶ τῷ κράτει τῶν ἑπλων τὰ αὐτόθι βάρβαρα φύλα, πάρεργον τῆς μάχης πρὸς τὸ ἔργον συγχρησάμενος, ubi interpretes similiter belli accessionem vertit, quod non probo. Mallem certe in Gelasio vertere, *his velut belli pro-*

Α διανοίᾳ, τὸ μὲν περὶ τοὺς μηδὲν ὄντας θεοὺς ματαιάζειν, καὶ μετὰ τοσούτων ἐλεγχὸν ἀποπλανᾶσθαι, μωρίας ἔργον ὑπελάμβανε, τὸν δὲ πατρῶον τιμᾶν μόνον ᾤετο δεῖν Θεόν.

essent colendo nugari, et post tot ac tanta docuisse existimavit : solum vero Deum genitoris sui

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ὅπως εὐξαμένη τὴν ὁπτασίαν ὁ Θεὸς παρέσχε, σταυρὸν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ, μεσημβρίας ὁσμῆς, καὶ γραφὴν τοῦτῳ νικᾶν παραινύσαν.

Ἀνεκαλεῖτο δὴτὰ ἐν εὐχαῖς τοῦτον ἀντιβολῶν καὶ ποτινύμενος, φῆναι αὐτῷ ἑαυτὸν ὅστις εἴη, καὶ τὴν ἑαυτοῦ δεξιὰν τοῖς προκειμένοις ἐπορεύεαι. Εὐχομένη δὲ ταῦτα καὶ λιπαρῶς ἱκετεύοντι τῷ βασιλεῖ, θεοσημία τις ἐπιφαίνεται παραδοξοτάτη· ἦν τάχα μὲν ἄλλου λέγοντος, οὐ βῆδιον ἦν ἀποδέξασθαι (73), αὐτοῦ δὲ τοῦ νικητοῦ βασιλέως, τοῖς τὴν γραφὴν διηγούμενοις ἡμῖν μακροῖς ὕστερον χρόνοις, ὅτε τῆς ἡμετέρας αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ ὁμιλίας, ἐξαγγείλαντος, ὅρκους τε πιστωσαμένου τὸν λόγον, τίς ἂν ἀμφιβάλοι μὴ οὐχὶ πιστεῦσαι τῷ διηγῆματι; μάλισθ' ὅτε καὶ ὁ μετὰ ταῦτα χρόνος ἀληθὴ τῷ λόγῳ παρέσχε τὴν μαρτυρίαν. Ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, ἥδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης (74), αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἔφη ἐν αὐτῷ οὐρανῷ ὑπερρεῖνον τοῦ ἡλίου σταυροῦ τρόποιον, ἐκ φωτὸς συνιστάμενον, γραφὴν τε αὐτῷ συνῆθαι, λέγουσαν· τοῦτῳ νίκα. Θάμβος δ' ἐπὶ τῷ θεάματι χρητῆται αὐτόν τε καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἅπαν. ὁ δὲ στελλομένη ποι πορεύαν συνείπετό τε καὶ θεωρῶν ἐγένετο θαύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ καθ' ὕπνους αὐτῷ φανεῖς, ὁμοιοτρόπῳ τοῦ σταυροῦ σημεῖον κινήσθαι κατὰ τοὺς πολέμους προσέταξ.

Καὶ δὴ διαπορεῖν πρὸς ἑαυτὸν ἔλεγε, τί ποτε εἴη τὸ φᾶσμα. Ἐνθυμουμένη δ' αὐτῷ καὶ ἐπὶ πολὺ λογιζομένη νῦν ἐπ' αὐτῇ καταλαβοῦσα· ἐνταῦθα δὲ ὕπνουσιν αὐτῷ, τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ σὺν τῷ φανέντι κατ' οὐρανὸν σημεῖον ὀφθῆναι τε καὶ παρακελεύεσθαι, μίμημα ποιησάμενον τοῦ κατ' οὐρανὸν ὀφθέντος σημείου, τοῦτῳ πρὸς τὰς τῶν πολεμίων συμβολὰς ἀλεξήματι χρῆσθαι.

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Κατασκευὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.

Ἄμα δ' ἡμέρᾳ διαναστάς, τοῖς φίλοις ἐξηγόρευε τὸ ἀπόρρητον. Κάπειτα χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελῶν δημιουργοὺς συγκαλέσας, μέσος αὐτὸς καθίζανει, καὶ τοῦ σημείου τὴν εἰκόνα φράζει, ἀπομιμεισθᾶν

ludiis ad bellum ipsum usus. Sic etiam Eusebius in cap. 51. lib. II. Porro hoc in loco figura est, quam Græci vocant ὕστερον πρότερον. Nam Severi Cæsaris clades ignominiosam illam Galerii fugam præcessit.

(73) Vulg., ἀποδέξασθαι. Scribendum puto ἀποδέξασθαι, ut legisse videtur Nicephorus in libro VII, c. 29. Atque ita in schedis Regiis scriptum inveni. In codd. Firk. et Savil. legiitur παραδέξασθαι.

(74) Ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, ἥδη τῆς

τε αὐτὴν χρυσῷ καὶ πολυτελέσι λίθοις διεκελεύετο · ὁ δὲ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτε συνέβη παραλαβεῖν (75).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ΄.

Ἐκφρασις σταυροειδὺς σημείου, ὅπερ νῦν οἱ Ῥωμαῖοι λάβυρον καλοῦσιν.

Ἦν δὲ τοῦδε σχήματι κατεσκευασμένον · ὑψηλὸν δόρυ χρυσῷ κατημφισμένον, κέρας εἶχεν (76) ἐγκάρσιον, σταυροῦ σχήματι πεποιημένον · ἄνω δὲ πρὸς ἄκρῳ τοῦ παντὸς, στέφανος ἐκ λίθων πολυτελῶν καὶ χρυσοῦ συμπεπλεγμένους κατεστήρικτο, καθ' οὗ τῆς σωτηρίου ἐπιγορίας τὸ σύμβολον, δύο στοιχεῖα τὸ Χριστοῦ παραδηλοῦντα ὄνομα, διὰ τῶν πρώτων ὑπεσθήμενον χαρακτήρων, χιαζομένου τοῦ ρ κατὰ τὸ μεσαίτατον · ὁ δὲ κατὰ τοῦ κρᾶνους φέρειν εἰώθε κἀν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ὁ βασιλεὺς. Τοῦ δὲ πλαγίου κέρας, τοῦ κατὰ τὸ δόρυ πεπαρμένου, ὁδὸν τις ἐκκρεμῆς ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν, βασιλικὸν ὕψος, ποικιλίᾳ συνημμένων πολυτελῶν λίθων, φωτὸς αὐγαῖς ἐξαστραπτόντων, καλυπτόμενον · σὺν πολλῷ τε καθυφασμένῳ χρυσῷ (77), ἀδίκηγόν τε χρῆμα τοῖς ὀρώσι παρεῖχε τοῦ κάλλους. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ φᾶρος τοῦ κέρας ἐξημμένον, σύμμετρον μήκους τε καὶ πλάτους (78) περιγραφὴν ἀπελάμβανε, τὸ δ' ὄρθιον δόρυ τῆς κάτω ἀρχῆς ἐπὶ πολὺ μηχανόμενον (79), ἄνω μετ-

A ut auro ac lapillis similitudinem ejus exprimerent. Quod et nos aliquoties videre meminimus.

CAPUT XXXI.

Descriptio signi instar crucis formati quod Romani labarum vocant.

Erat autem ejusmodi : Hasta longior auro contexta, transversam habet antennam instar crucis. Supra in ipsa hastæ summitate corona erat affixa, gemmis et auro contexta. In hac salutaris appellationis signum : duæ videlicet litteræ, nomen Christi primis apicibus designabant, littera, ρ, in medio sui decussata. Quas quidem litteras imperator in galea gestare posthæc etiam consuevit. Porro ex antenna quæ oblique per hastam trajectory est, velum quoddam dependebat ; textum videlicet purpureum pretiosis lapidibus inter se junctis, et luminis sui fulgore oculos præstinguentibus cooperitum multoque intertexto auro inexplicabilem quandam pulchritudinis speciem intuentibus præbens. Atque hoc velum antennæ affixum, latitudinem longitudini æqualem habuit. Ipsa vero recta hasta ab infima sui parte in magnam longitudinem producta, in superiori parte sub ipso crucis signo ad ipsam veli variis coloribus depicti summitatem,

ἡμέρας ἀποκλινοῦσης. Nicephorus in lib. vii. cap. 29, hunc locum ita exposuit, περὶ γὰρ μεσημβρίαν ὀδεύοντι συνέμα τῇ περὶ αὐτὸν στρατιᾷ, τοῦ ἡλίου πρὸς δυσμὰς κλίνοντος, id est, *meridiano tempore cum exercitu suo iter faciens, sole in occasum vergente*, etc. Sic etiam Portesius Eusebii verba interpretatus est. Sub meridie, inquit, inclinante jam die. Sed fortasse totus locus uno spiritu continuandus est : et verba Eusebii hoc modo construenda, τῆς ἡμέρας ἀποκλινοῦσης ἀμφὶ μεσημβρινῆς ὥρας, id est, *cum jam dies in meridiem vergeret*. Cui interpretationi favet Zonaras, qui in *Constantini Gestis* hanc visionem referens, apparuisse dicit μεσοῦσης ἡμέρας. Certe in cod. Regio et Fuk. nulla distinctio est post vocem ὥρας, sed duntaxat post verbum ἀποκλινοῦσης virgula ascribitur. Apud Socratem tamen qui Eusebii verba descripsit, post vocem ὥρας apposita est virgula. Itaque Christophorsonus utrobique verit. *Circiter meridiem, die jam in pomeridianum tempus aliquantulum inclinante*. Quod mihi ineptum videtur. Neque enim ἀποκλίνουσα ἡμέρα dici potest, nisi cum dies vergit in vespertinum, id est, post horam diei nonam, ut recte sumpsit Nicephorus. Quomodo autem id convenire potest cum præcedentibus verbis ἀμφὶ τὰς μεσημβρινὰς? etc. Idem enim est ac si diceret : circa meridiem sub vespere. Dicit forte aliquis, Eusebium his postremis verbis ἀποκλινοῦσης ἡμέρας significare voluisse eam visionem oblatam esse Constantino paulo post meridiem. Nam sol a cardine meridiano progrediens, paulatim deinceps in occasum vergit. Verum si Eusebius ita sensit, quid opus erat totis verbis? Potuit enim brevius dicere μεσοῦσης ἡμέρας τῆς ἡμέρας. Adde quod Eusebius in plurali dixit ἀμφὶ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας, ut appareat illum non horam sextam intelligere, sed totum illud spatium horarum, quod meridiei deputatur, ab hora scilicet quinta ad nonam. Proinde in hanc sententiam adducor, visionem illam Constantino oblatam fuisse circa horam diei nonam, dum iter faceret una cum exercitu. Idque plane confirmatur sequentibus verbis. Addit enim Eusebius, post visionem obstupefacto Constantino, dum multa secum volvit

animo, noctem supervenisse. Ex quo apparet, non multo ante noctem id visum Constantino et militibus apparuisse. In libro ii *Historiæ Miscellæ*, ubi hic Eusebii locus adducitur, hæc habetur interpretatio : *circa meridiem declinante jam sole*.

(75) Ὁφθαλμοῖς ποτε παραλαβεῖν. Addendum est verbum συνέβη, quod etiam ad marginem codicis Moræani ascriptum inveni. In schedis Regiis hic locus ad marginem suppletur hoc modo : αὐτὸς βασιλεὺς Θεοῦ καὶ τοῦτο χαρισσάμενον ἤξιωσεν. A quo ita fere Savilius et Christophorsonus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus, ὁ δὲ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτε συνέβη παραλαβεῖν, αὐτὸς βασιλεὺς, etc., ut supra. Sed alterutrum superfluum est. Aut enim delenda est vox συνέβη · aut verba illa αὐτὸς βασιλεὺς, etc., sunt expungenda, nisi cum Savilio legas αὐτὸς γὰρ βασιλεὺς, etc.

(76) Κέρας εἶχε. Langus, Portesius et Christophorsonus cornu verterunt parum Latine, cum antennam vertere debuissent.

(77) Καθυφασμένῳ χρυσῷ. Savilius in suo libro emendavit καθυφασμένον. Certe in codice Fuk. scriptum inveni καθυφασμένων. Et paulo post παρεῖχε, non παρέσχον, habet idem codex et Turnehus.

(78) Σύμμετρον μήκους τε καὶ πλάτους. His verbis Eusebius significat velum illud quadratum fuisse. Nam longitudinis et latitudinis modus æqualis, quadratam efficit figuram. Certe in veteribus nummis Constantini et sequentium principum, velum illud ea figura quam dixi cernere licet. Male igitur Christophorsonus Eusebii locum exposuit hoc modo : « Istud igitur velamen ad cornu affixum, longitudinis latitudinisque crucis mensuram penitus exæquavit. »

(79) Τῆς κάτω ἀρχῆς ἐπὶ πολὺ μηχανόμενον. Sensus est hastam illam a basi usque ad antennam multo longiorem fuisse, quam ab antenna usque ad summum fastigium. Idque etiam in nummis cernere licet. Potest etiam hic locus simpliciter intelligi, ut sensus sit hastam illam ab imo ad summum longissimam fuisse.

auream Deo chari imperatoris et liberorum ejus imaginem depictam pectore tenuis sublimem gestabat. Hoc igitur salutari signo, tanquam munimento adversus oppositas quorumvis hostium copias imperator semper est usus; aliaque ad ejus similitudinem expressa signa cunctis exercitibus præferri jussit.

CAPUT XXXII.

Quomodo Constantinus catechumenus factus sacras Scripturas perlegerit.

Sed hæc postea. Tunc vero admirabili visione obstupefactus, cum nullum alium præter illum quem viderat Deum sibi colendum esse statuisset, sacerdotes arcanæ illius doctrinæ mysteriis instructos ad se accersivit; et quisnam ille Deus esset interrogavit, quidve signi illius visio sibi vellet. Illi hunc **424** quidem Deum esse dixerunt, unus ac solius Dei unicum Filium: signum vero illud quod ostensum fuisset, immortalitatis symbolum esse, et tropæum victoriæ quam ille in terris olim versatus, de morte retulisset. Simul causas illius adventus eum docuerunt, accuratam Incarnationis rationem ei exponentes. At ille hos quidem sermones dicendi cupidus auscultabat. Cæterum Dei præsentis suis conspectibus exhibitæ admiratione tenebatur. Cumque cœlestem illam visionem et sacerdotalium sermonum interpretationem inter se contulisset, confirmatus est animo; harum rerum cognitionem Dei ipsius magisterio sibi tradi pro certo habens. Exinde ipsemet divinorum librorum lectioni vacare instituit; et cum sacerdotes Dei sibi assessores adscivisset, Deum illum quem viderat, omni observantia colendum esse duxit. Post hæc munitus spe bona quam in illo collocaverat, est.

CAPUT XXXIII.

De adulteriis a Maxentio Romæ perpetratis.

Quippe ille qui urbem regiam per tyrannidem occupaverat, eo impietatis ac flagitii processerat, ut quodvis nefarium atque impurum facinus audacter susciperet. Etenim uxores per divortium a maritis sejunctas violavit, easdemque violatas ad

(80) *Vulg. τοῦ διαγραφέντος ὑφάσματος.* Scribendum est τοῦ διαγραφέντος, id est, varie depicti. Nam velamen illud purpureum quod ex antenna pendebat, auro variisque lapillis erat ornatum. Quid autem sibi voluerit Christophorsonus nescio, cum hæc Eusebii verba ita vertit; *ad textura discurrentis fimbriæ.* Nisi forte διατρέχοντος legit pro διαγράφοντος. Sed longe gravior lapsus est idem Christophorsonus, cum verba illa Eusebii ἀνω μετέωρον quæ ad vocem εἰκόνα referuntur, ad vocabulum δόρυ retulit. Quod refutationem non meretur.

(81) *Vulg., Οὐδέτερον.* Scribendum est disjunctis vocibus οὐδὲ ἕτερον, vel οὐδένα ἕτερον. Savilius ad oram sui codicis emendavit οὐδ' ἕτερον Θεόν, codex autem Fnk. habet οὐδέτερον Θεόν.

(82) *Τοὺς τῶν αὐτοῦ λόγων μύστας.* Hoc loco Eusebius noster μύστας posuisse videtur pro μυσταγωγούς. Neque enim dubium est quin episcopos intelligat. Subdit enim paulo post καὶ δὴ

ἔωρον ὑπὸ τῷ τοῦ σταυροῦ τροπαίῳ πρὸς αὐτοῖς ἄκροις τοῦ διαγραφέντος ὑφάσματος (80), τὴν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως εἰκόνα χρυσῇν μέχρι στέρνων, τῶν τ' αὐτοῦ παίδων ὁμοίως ἔφερε. Τοῦτῃ μὲν τῷ σωτηρίῳ σημείῳ, πάσης ἀντικειμένης καὶ πολεμίας δυνάμεως ἀμυντηρίῳ διαπαντὸς ἐχρήτο βασιλεὺς, τῶν τε στρατοπέδων ἀπάντων ἡγεῖσθαι τούτου ὁμολώματα, προσέταττεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντῖνος, τὰς θείας Γραφὰς ἀνεγίνωσκεν.

Ἄλλὰ ταῦτα μικρὸν ὕστερον. Κατὰ δὲ τὸν δηλωθέντα χρόνον τὴν παράδοξον καταπλαγεὶς ἔβην, οὐδ' ἕτερον (81) Θεὸν ἢ τὸν ὁφθέντα δοκιμάσας σέβειν, τοὺς τῶν αὐτοῦ λόγων μύστας (82) ἀνεκαλεῖτο, καὶ τίς εἴη Θεὸς αὐτὸς ἡρώτα, τίς τε ὁ τῆς ὁφθείσης ὕψεως τοῦ σημείου λόγος. Οἱ δὲ τὸν μὲν εἶναι Θεὸν ἔφασαν, Θεοῦ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου μονογενῆ Παῖδα, τὸ δὲ σημεῖον τὸ φανέν, σύμβολον μὲν ἀθανασίας εἶναι, τρόπαιον δ' ὑπάρχειν τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης, ἦν καὶ ἐποιήσατό ποτε παρελθὼν ἐπὶ γῆς· ἐδίδασκόν τε τὰς τῆς παρόδου αἰτίας, τὸν ἀκριθεὶ λόγον αὐτῷ τῆς κατ' ἀνθρώπους οἰκονομίας (83) ὑποτιθέμενοι. Ὁ δὲ καὶ τούτοις μὲν ἐμαθητεύετο τοῖς λόγοις, θαῦμα δ' εἶχε τῆς ὀρθολογίας αὐτῷ παραδοθείσης θεοφανείας· συμβάλλων τε τὴν οὐράνιον ἔβην τῇ τῶν λεγομένων ἑρμηνείᾳ, τὴν διάνοιαν ἐστηρίζετο, θεοδιδάκτον αὐτῷ τὴν τούτων γνῶσιν παρῆναι πειθόμενος· καὶ αὐτὸς δ' ἥδη τοῖς ἐνθέοις ἀναγνώσμασι προσέχευεν ἡξίου. Καὶ δὴ τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας παρέδρους αὐτῷ ποιησάμενος, τὸν ὁφθέντα Θεὸν πάσαις δεῖν ἤετο θεραπείαις τιμᾶν. Κάπειτα φραζάμενος ταῖς εἰς αὐτὸν ἀγαθαῖς ἐλπίσιν, ὥρμητο λοιπὸν τοῦ τυραννικοῦ πυρὸς τὴν ἀπειλὴν κατασβεῖν.

tyrannici furoris incendium restinguere aggressus

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ'.

Περὶ τῶν Μαξεντίου μοιχείων τῶν ἐν Ῥώμῃ.

Καὶ γὰρ δὴ πολὺς ἦν ὁ ταύτῃ προαρπάξας τὴν βασιλεύουσάν πόλιν, δυσσεβείαις καὶ ἀνοσιουργίαις ἐγχειρῶν, ὡς μηδὲν τόλμημα παρελθεῖν μιαιφᾶς καὶ ἀκαθάρτου πράξεως. Διαξευγνὺς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν (84) τὰς [κατὰ νόμον γαμετὰς, ταύτας ἐνυδρίζων

τοὺς τοῦ Θεοῦ ἱερέας παρέδρους αὐτῷ ποιησάμενος, etc.

(83) *Τῆς κατ' ἀνθρώπους οἰκονομίας.* Quid οἰκονομία apud sanctos Patres significet, abunde notavi ad librum primum *Historiarum*. Quidquid enim Christus in carne ad hominum salutem gessit ut homo, id οἰκονομίας vocabulo comprehenditur. Non recte igitur Christophorsonus hoc loco interpretatus est, Christi inter homines οἰκονομίαν. Neque enim κατ' ἀνθρώπους significat inter homines; sed potius secundum homines, id est, humano more ac modo. Ita Gregorius Nyssenus in epistola ad Eustathiam et Ambrosiam, ἀλλ' εἰ ὡσαύτως ἔχων, καὶ πρὸ τῆς κατ' ἀνθρώπων οἰκονομίας, καὶ ἐν ἑκάστῳ, καὶ μετὰ τοῦτο.

(84) *Διαξευγνὺς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν.* Locus est mutilus ut apparet, quem cum Christophorsono supplēvi ex lib. viii *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 14. In schedis Reg. locus hic ad marginem supplētur hoc modo: τὰς κατὰ νόμον γαμετὰς, αἷταις

ἀτιμώτατα] τοῖς ἀνδράσιν ἀπέπεμπε, καὶ ταῦτ' οὐκ ἀσήμοις, οὐδ' ἀφανέσιν, ἀλλ' αὐτοῖς ἐμπαροινῶν τοῖς τὰ πρωτεία τῆς τῶν Ῥωμαίων συγκλήτου βουλῆς κατέχουσι. Μυρίαίς μὲν οὖν ἐλευθεραῖς γυναῖξιν ἐνυδρίζων αἰσχροῦς, οὐκ εἶχεν ὅπως ἐμπλήσειε τὴν ἀκρατὴ καὶ ἀκόλαστον αὐτοῦ ψυχὴν. Ὡς δὲ καὶ Χριστιαναῖς ἐνεχείρει, καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν (85) εὐπορίαν τοῖς οἰκείοις ἐπιθυμήμασιν ἐπινοεῖν. Θάττον γοῦν τὴν ψυχὴν θανατῶσαι (86), ἣ τὸ σῶμα αὐτῷ παρεχέωρον ἐπὶ φθορὰν αὐταί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ὅπως ἡ τοῦ ἐπάρχου διὰ σωφροσύνην αὐτὴν ἀνείλεν.

Μία γοῦν τις τῶν αὐτόθι συγκλητικῶν ἀνδρῶν τὴν ἐπαρχὸν διεπόντων ἐξουσίαν, ὡς ἐπιστάνας τῷ οἴκῳ τοὺς τὰ τοιαῦτα τῷ τυράννῳ διακονομένους ἐπύθετο (Χριστιανὴ δ' ἦν) τὸν τ' ἀνδρα τὸν αὐτῆς ἔγνω, δέους ἔνεκα, λαβόντας αὐτὴν, ἀπάγειν κελεύσαι, βραχὺν ὑποπαραιτησαμένην χρόνον, ὡς ἂν τοῦ σώματος τὸν συνήθη περιβάλοιτο κόσμον, εἰσεῖσιν ἐπὶ τοῦ ταμείου· καὶ μονοθεῖσα, ξίφος τοῦ στέρνου πήγνυσι, θανοῦσά τε παραχρῆμα, τὸν μὲν νεκρὸν τοῖς προαγωγοῖς καταλείπει, ἔργοις δ' ἀπάσῃς γεγωνότεροις φωνῆς, ὅτι μόνον χρῆμα ἀήτητόν τε καὶ ἀνώλεθρον, ἣ βωυμένη παρὰ Χριστιανοῖς σωφροσύνη πέφυκεν, εἰς πάντας ἀνθρώπους, τοὺς τε νῦν ὄντας καὶ τοὺς μετέπειτα γενησομένους ἐξέφηνεν. Αὕτη μὲν οὖν τοιαύτη τις ὥφθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ἀναίρεσις δῆμου Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξερτίου.

Τὸν δὲ τοιοῦτοις ἐπιτολῶντα πάντες ὑπεπηχότες δῆμοι καὶ ἄρχοντες, ἔνδοξοί τε καὶ ἄδοξοι, δεινῇ κατετρώχοντο τυραννίδι. Καὶ οὐδ' ἡρεμοῦντων καὶ τὴν πικρὰν φερόντων δουλείαν, ἀπαλλαγὴ τις ὅμως ἦν τῆς τοῦ τυράννου φονώσης ὁμότητος. Ἐπὶ σμικρᾷ γοῦν ἤδη ποτὲ προφάσει, τὸν δῆμον εἰς φόνον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐξεδίδου· καὶ ἐκτείνετο μυρία πλήθη τοῦ δῆμου Ῥωμαίων ἐπ' αὐτοῦ μέσου τοῦ ἄστεως, οὐ Σκυθῶν ἢ βαρβάρων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν οἰκείων δόρασι καὶ πανοπλίαις. Συγκλητικῶν γε μὴν φόνος ὅσος δι' ἐπιβουλὴν ἐνηργεῖτο τῆς ἐκάστου περιουσίας, οὐδ' ἐξαριθμησάσθαι δυνατόν, ἄλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων. que eorum invaderetur, numerari nullo modo potest; cum quotidie plurimi confectis variis criminibus interficerentur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Μαγεῖαι Μαξερτίου κατὰ Κωνσταντίνου, καὶ ἐνδεία τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.

Ἡ δὲ τῶν κακῶν τῷ τυράννῳ κορωνὶς ἐπὶ γοητεῖαν ἤλαυνε, μαγικαῖς ἐπινοαῖς τοτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντας, τοτὲ δὲ νεογνῶν σπλάγγνα βρεφῶν διερευνωμένου, λέοντάς τε κατασφάττοντας,

ἐνυδρίζων αἰσχροτάτως, etc. In codice Fuk. scribitur διαζευγνύς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν τὰς γυναῖκας, τοῖς ἀνδράσιν, etc.

(85) Καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν. Prima vox delenda est. Sed sequentia corrupta sunt ac mutila, quæ sine scriptorum codicum subsidio difficile est restituere. Potest tamen legi, οὐκέθ' οἷός τε ἦν εὐπορίαν τοῖς

A maritos remisit. Neque vero homines obscuros atque ignobiles, sed ipsos primores senatus Romanæ, eo contumeliæ genere affecit. Cæterum cum innumeras fere mulieres ingenuas foede violaret, immoderatam tamen animi sui libidinem nullatenus poterat explere. Sed postquam mulieres Christianas sollicitare cœpit, nullis artibus perficere potuit, ut earum congressu frueretur. Hæ namque animam leto objicere, quam corpus ei ad stuprum permittere malebant.

CAPUT XXXIV.

Quomodo uxor præfecti, pudicitia servandæ causa mortem sibi conscivit.

Quædam ex his, nupta senatorii ordinis viro qui præfecturam administrabat, cum satellites quibus tyrannus huiusmodi flagitiorum ministris utebatur, pro foribus adesse comperisset, 425 et virum suum metu adactum permisisse illis ut se prehensam abducerent (erat autem mulier Christiana), breve temporis spatium concedi sibi flagitavit ad corpus solemnem cultu exornandum. Et cubiculum ingressa, solam se relictam videns, gladium pectori immersit; statimque exanimata, cadaver quidem perductoribus reliquit, ipsis vero factis quæ omni voce clarius resonant, cunctis qui nunc sunt ei, qui posthac erunt mortalibus declaravit, pudicitiam. penes solos christianos invictam atque inexpugnabilem, nec morti obnoxiam esse. Atque hæc quidem ita se gessit.

CAPUT XXXV.

Cædes populi Romani jussu Maxentii.

Eum igitur ad ejusmodi facinora cum omni audacia prorumpentem cuncti reformidantes, tam plebei quam magistratus, tam nobiles quam obscuri, gravissima tyrannide opprimebantur. Ac tametsi quiete agerent, et acerbissimam servitutem patienter tolerarent, ne sic tamen vitare poterant cruentam tyranni atrocitatem. Denique quodam die levissimam ob causam populum Romanum prætorianis militibus obtruncandum dedit. Atque ita innumerabilis multitudo populi Romani, non Scytharum ac barbarorum, sed civium suorum hastis armisque in media urbe trucidata est. Quantæ porro senatorum cædes factæ sint, ut in bona uniuscujus-

CAPUT XXXVI.

Magiæ artes Maxentii, et alimenterum penuria Romæ.

Tandem verotyranus sceleribus suis quasi quoddam fastigium, magicæ artis præstigias imposuit, nunc mulieres gravidas dissecans, nunc infantium recens in lucem editorum rimans viscera: leones

οἰκείοις ἀσελγῆμασιν ἐπινοεῖν. Mox codex Fuk. et Savilli habet θάττον γὰρ τὴν, etc.

(86) Τὴν ψυχὴν θανατῶσαι. Scribendum videtur θανάτω. Sic enim loquitur Eusebius noster in lib. viii ubi de Maximini flagitiis agit: αὐτὸς δὲ ἐπὶ φθορὰν ἐλκόμεναι, θάττον τὴν ψυχὴν θανάτω, ἢ τὸ σῶμα τῇ φθορᾷ παραδεδώκασιν.

quoque interdum mactans, et quædam nefanda peragens sacra ad dæmones evocandos, et ad bellum quod jam instabat, depellendum. His enim artibus victoriam se adepturum sperabat. Hic igitur dum Romæ tyrannidem exercet, vix dici potest quot quantisque malis subditos oppresserit atque in servitutem redegerit: adeo ut ad extremam **426** trusi sint alimentorum penuriam, qualem antea Romæ unquam fuisse, nulla hominum ætatis nostræ memoria recordatur.

CAPUT XXXVII.

Maxentii exercitus in Italia superati.

Ob hæc cuncta dolore ac miseratione commotus Constantinus, omni bellico apparatu adversus tyrannidem sese instruxit. Cumque summum omnium Deum patronum sibi adscivisset, Christumque ejus Filium servatorem atque auxiliatorem invocasset; et victoriæ tropæum, salutare scilicet signum ante milites ac stipatores suos statuisset, cum omni exercitu progressus est, eo consilio ut Romanis libertatem quam a majoribus suis acceperant, interventu suo restitueret. Porro cum Maxentius magicarum artium præstigiis magis quam subditorum benevolentia confusus, ne quidem extra urbis portas progredi auderet; cuncta vero in circuitu urbis Romæ ac totius Italiæ loca, oppida, regiones quas servitutis jugo oppressas tenebat, innumerabili armorum multitudine et dispositis ad insidiandum exercitibus undique muniisset: divino fretus auxilio imperator, primam, secundam ac tertiam tyranni aggressus aciem, cunctis primo statim impetu fuis ac fugatis, in interiora Italiæ penetravit.

CAPUT XXXVIII.

Maxentii interitus in ponte Tiberis.

Tandemque ad ipsam urbem Romam propius accessit. Verum ne unius tyranni causa Romanos omnes oppugnare necesse haberet, Deus illum quasi vinculis quibusdam constrictum quam longissime extra urbis portas protraxit: simulque prisca illa adversus impios edita miracula, quæ sacris voluminibus continentur, et quibus multi quidem perinde ac fabulis fidem derogant, cum tamen fidelibus fide digna videantur, cunctis tam fidelibus quam infidelibus qui hoc miraculum quod dicturi sumus oculis suis spectaverunt, verissima esse opere ipso comprobavit. Nam quemadmodum Mosis ac religiosæ quondam gentis Hebræorum temporibus, Deus curfus et exercitum Pharaonis projecit in mare; lectissimos milites ex curru pugnantes tristatas submersit in mari Rubro, et fluctibus operuit; sic plane **427** Maxentius, et quicumque circa illum erant milites ac stipatores, instar lapidis in altissimum gurgitem ceciderunt: tunc videlicet cum divina virtute Constantini partibus auxiliante in fu-

(87) *Πιστὰ γὰρ μὴν πιστοῖς.* Post hæc verba deerrat in editione Stephani integra linea, quam nos ex codice Fuk. Sav. ac Turnebi supplevimus. Sed et sine manuscriptis codicibus, facile fuit hanc lacunam supplere ex lib. ix *Historiæ ecclesiasticæ*, cap. 9.

A καὶ τινὰς ἀρρήτοποιίας ἐπὶ δαιμονῶν προσχρήσεις καὶ ἀποτροπιασμὸν τοῦ πολέμου συνισταμένου· διὰ τούτων γὰρ τῆς νίκης κρατήσῃν ἠλπίζεν. Οὕτω μὲν οὖν ἐπὶ Ῥώμῃς ὁ τυραννῶν, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν, οἷα δρῶν τοὺς ὑπηκόους κατεδουλοῦτο· ὥστ' ἤδη τῶν ἀναγκαίων τροφῶν ἐν ἐσχάτῃ σπάνει καὶ ἀπορίᾳ καταστῆναι, ὅσην ἐπὶ Ῥώμῃς οὐδ' ἄλλοτε ποτε οἱ καθ' ἡμᾶς γενέσθαι μνημονεύουσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

Ἦτα ἐν Ἰταλίᾳ Μαξεντίου στρατευμάτων.

B Ἀλλὰ γὰρ τούτων ἀπάντων οἶκτον ἀναλαβὼν Κωνσταντῖνος, πάσαις παρασκευαῖς ὠπλίζετο κατὰ τῆς τυραννίδος. Προστητάμενος δὴτα ἑαυτοῦ Θεὸν τὴν ἐπὶ πάντων, σωτήρᾳ τε καὶ βοηθὸν ἀνακαλεσάμενος τὸν Χριστὸν αὐτοῦ, τῷ τε νικητικῶν τρόπαιον, τὴ δὲ σωτηρίαν σημεῖον, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιτῶν τε καὶ δορυφόρων προτάξας, ἤγειτο πανστρατιᾷ, Ῥωμαίοις τὰ τῆς ἐκ προγόνων ἐλευθερίας προμνύμενος. Μαξεντίου δὴτα μᾶλλον ταῖς κατὰ γοητεῖαν μηχαναῖς, ἢ τῇ τῶν ὑπηκόων ἐπιβαρρόντος εὐνοίᾳ, προσελθεῖν δ' οὐδ' ὅσον πυχλὸν τοῦ ἄστεος ἐπιτολμώντος, ὀπλιτῶν τῷ πλήθει καὶ στρατοπέδων λόχοις μυρίοις πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, ὅση τις ὑπ' αὐτῷ δεδούλωτο, φραζάμενος, ὁ τῆς ἐκ Θεοῦ συμμάχιας ἀνημμένος βασιλεὺς, ἐπιὼν πρώτη καὶ δευτέρα καὶ τρίτῃ τοῦ τυράννου παρατάξει, εὖ μάλα τε πάσας ἐξ αὐτῆς πρώτης ὁρμῆς χειρωσάμενος, πρόεισιν ἐπὶ πλείστον ὅσον τῆς Ἰταλῶν χώρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ'.

Μαξεντίου θάνατος ἐν γεφυρᾷ ποταμοῦ Τιβερὶδος.

D Ἦδη δ' αὐτῆς Ῥώμῃς ἀγχιςτα ἦν. Εἴθ' ὡς μὴ τοῦ τυράννου χάριν Ῥωμαίοις πολεμῆν ἐξαναγκάζοιτο, Θεὸς αὐτὸς οἷα δεσμοῖς τισι τὸν τύραννον πορρωτάτω πυχλὸν ἐξέλκει, καὶ τὰ πάλαι δὴ κατ' ἀπεθῶν ὡς ἐν μύθου λόγῳ παρὰ τοῖς πλείστοις ἀπιστούμενα, πιστά γε μὴν πιστοῖς (87) Ἰσραῖς βίβλοις ἐστηλιτευμένα, αὐταῖς ἐνεργίαις ἅπασιν, ἀπλῶς εἰπεῖν, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις, ὀφθαλμοῖς τὰ παράδοξα θεωμένους ἐπιστώσατο. Ὡσπερ οὖν ἐπ' αὐτοῦ ποτε Μωϋσέως καὶ τοῦ θεοσεβοῦς Ἑβραίου γένους, ἄρματα Φαραὼ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐβρίμην εἰς θάλασσαν, καὶ ἐπιλέκτους ἀναβάτας τριστάτας κατεπόντισεν ἐν ἐρυθρᾷ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ Μαξέντιος, οἱ τ' ἀμφ' αὐτὸν ὀπλῖται καὶ δορυφόροι, ἔδυσαν εἰς βυθὸν ὥσπερ λίθος, ὀπηνίκα νῶτα δούς τῇ ἐκ Θεοῦ μετὰ Κωνσταντίνου δυνάμει, τὸν πρὸ τῆς πορείας διῆει ποταμὸν, δυνάμει σκάφει ζεύξας, καὶ εὖ μάλα γεφυρώσας, μηχανὴν ὀλέθρου καθ' ἑαυτοῦ συνεπήξατο, ὥδὲ πῃ ἐλείν τὸν τῷ Θεῷ φίλον ἐλπίσας. Ἀλλὰ τῷδε μὲν δεξιὸς παρῆν ὁ αὐτοῦ Θεός, ὁ δ' (88) ἀβελὴ τὰς κρυφίους μηχανάς

(88) Vulg., 'Ο δ' ἀνεν. Postrema vox in codice Moræi expungitur ut superflua. Sed vereor ne aliquot voces hic desiderentur. Savilius quidem ad oram sui codicis notat supplendum esse τῆς τούτου βοηθείας, vel quid simile. In libro autem Adriani Turnebi emendatur ὁ δὲ ἄνους, sed recentiore

καθ' ἑαυτοῦ δειλαιοὺς συνίστη. Ἐφ' ᾧ καὶ ἦν εἰπεῖν, ὡς ἄρα « λάκκον ὥρυξε καὶ ἀνέσκαψεν, καὶ ἐμπέ-
σειται εἰς βόθρον ὃν εἰργάσατο· ἐπιστρέψει ὁ πόνος
αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυφὴν αὐτοῦ ἡ
ἀδικία αὐτοῦ καταβήσεται. » Οὕτω δὲ τὰ Θεοῦ νεύ-
ματι τῶν ἐπὶ τοῦ ζεύγματος μηχανῶν τοῦ τ' ἐν αὐτοῖς
ἐγκρύμματος [διαλυθέντος], οὐ κατὰ καιρὸν τὸν ἐλπι-
σθέντα, ὑφίζανει μὲν ἡ διάβασις, χωρεῖ δ' ἀθρόως
αὐτανδρα κατὰ τοῦ βυθοῦ τὰ σκάφη. Καὶ αὐτὸς γε
πρῶτος ὁ δειλαιοὺς, εἴτα δὲ καὶ οἱ ἄμφ' αὐτὸν ὑπ-
απισταὶ τε καὶ δορυφόροι, ἧ τὰ θεία προανερπύνει
λόγια. Ἐδυσαν ὡσεὶ μόλυθος ἐν ὕδατι σφοδρῶ. « Ὡστε'
εἰκότως ἂν, εἰ καὶ μὴ λόγοις, ἔργοις δ' οὖν ὁμοίως,
τοῖς ἄμφω τὸν μέγαν θεράποντα Μωϋσέα, τοὺς παρὰ
Θεοῦ τὴν νίκην ἀραμένους, αὐτὰ δὴ τὰ κατὰ τοῦ
πάλλαι δυσσεβοῦς τυράννου ὧδε πως ἀνυμνεῖν καὶ
λέγειν· « Ἄσιμεν τῷ Κυρίῳ· ἐνδόξως γὰρ δεδόξα-
σται· ἵππον καὶ ἀναβάτην ἔρριψεν εἰς θάλασσαν,
βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν· »
καὶ· « Τίς ὁμοίός σοι ἐν θεοῖς, Κύριε, τίς ὁμοίός σοι;
δεδοξασμένος ἐν ἁγίοις, θαυμαστὸς ἐν δόξαις, ποιῶν
τέρατα. »

bis, saltem rebus ipsis eadem quæ illi quondam adversus impium illum Pharaonem cantaturi fuerint in hunc modum : « Cantemus Domino : magnifice enim glorificatus est. Equum et ascensorem projecit in mare. Adjutor et protector factus est mihi ad salutem ». Et iterum : « Quis similis tibi inter deos, Domine, quis similis tibi? Glorificatus in sanctis, admirabilis in gloria, faciens prodigia ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Εἰσόδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.

Ταῦτά τε καὶ ὅσα τούτοις ἀδελφὰ Κωνσταντίνος τῷ C
πανηγυρόντι καὶ τῆς νίκης αἰτίῳ, κατὰ καιρὸν ὁμοίως
τῷ μεγάλῳ θεράποντι ἔργοις αὐτοῖς ἀνυμνήσας, μετ'
ἐπινικίων εἰσήλθαι ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν.
Πάντες δ' ἀθρόως αὐτὸν, οἳ τ' ἀπὸ τῆς συγκλήτου
βουλῆς, οἳ τ' ἄλλως ἐπιφανεῖς καὶ διάσημοι τῶν τῆδε,
ὥσπερ ἐξ εἰργμῶν ἡλευθερωμένοι, σὺν παντὶ δῆμῳ
Ῥωμαίων, φαειροῖς ὁμίαις, αὐταῖς ψυχαῖς, μετ'
εὐφημιῶν καὶ ἀπλήστου χαρᾶς ὑπεδέχοντο· ὁμοῦ τ'
ἄνδρες ἅμα γυναῖκες καὶ παῖδες καὶ οἰκετῶν μυρίοις
πλήθεσι, λυτρωτὴν αὐτὸν, σωτήρᾳ τε καὶ εὐεργέτην
βοαῖς ἀσχύτοις ἐπεφώνουν. Ὁ δ' ἔμφυτον τὴν εἰς τὸν
Θεὸν εὐσέβειαν καυχόμενος, μῆτ' ἐπὶ ταῖς βοαῖς
χαυνούμενος, μῆτ' ἐπαυρόμενος τοῖς ἐπαίνοις, τῆς δ'
ἐκ Θεοῦ συνησθημένος βοήθειας, εὐχαριστήριον ἀπ-
εδίδου παραχρῆμα εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

*Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ, σταυρὸν κατέχοντος, καὶ
τῆς ἐπιγραφῆς.*

Γραφὴ τε μεγάλῃ (89) καὶ στήλαις, ἅπασιν ἀνθρώ-
ποις τὸ σωτήριον ἀνεκηρύττετο σημεῖον, μέσῃ τῇ
βασιλευσούσῃ πόλει μέγα τρόπαιον τοῦτ' ἐκ τῶν
πολεμίων ἐγείρας, διαβρύδην (90) τε ἀνεξαιλέτοις

^a Psal. vii, 16, 17. ^b Exod. xv, 1, 2. ^c ibid. 11.

manu, Odonis scilicet Turnebi. Nam Adrianus vo-
cens: ἀνεῖ ut superfluum expunxerat.

(89) *Γραφὴ τε μεγάλῃ.* In Panegyrico Euse-
hij de tricennalibus Constantini legitur φωνῇ τε
μεγάλῃ, quod equidem præferendum puto. Porro
ab his verbis novi capituli sectionem, inchoavi, se-

A gam actus, fluvium sibi objectum pertransiret : in
quo, ponte ex scaphis firmissime contabulato, ipse
machinam quædam in suam ipsius perniciem con-
struxerat. Deo dilectum principem hujusmodi dolo
interceptum iri sperans. Verum huic quidem Deus
quem colebat, auxilio adfuit. At impius ille, occul-
tas machinas in suum ipsius caput miser compara-
vit. Proinde et hoc merito dici potuit : « Scrobem
aperuit atque effodit, et in foveam quam fecit ipse
incidit. Convertetur labor ejus in proprium ipsius
caput, et in verticem ipsius injustitia ejus reci-
det ». Sic igitur machinis quæ in ponte constructæ
fuerant cum occulta decipula tempore minime spe-
rato dissolutis, transitus quidem subsidere cœpit :
navigia vero simul cum ipsis hominibus repente
pessumiere. Et infelix ille omnium primus, deinde
cuncti quos circa se habebat protectores ac stipato-
res, sicut divina prædixerunt oracula, instar plum-
beæ massæ in altissimum gurgitem cecidere. Adeo
ut milites qui tunc ope divini numinis victoriam
adepti sunt, perinde ac olim Israelitæ quos magnus
ille Dei famulus Moses ducebat, merito si non ver-

CAPUT XXXIX.

Ingressus Constantini in urbem Romam.

Hæc et alia horum germana cum Constantinus eo
tempore magnum Dei famulum Mosem imitatus,
in laudem Dei universorum principis et victoriæ
auctoris factis ipsis cecinisset, Romam triumphans
ingressus est. Omnesque pariter tam ex senatu
quam ex equestri ordine, tanquam carceris custo-
dia liberati, cum universo populo Romano, læto
vultu fanstisque acclamationibus cum inexplebili
gaudio ex intimo animorum 428 affectu eum exce-
pere. Et cuncti tam viri quam mulieres cum liberis
et infinita famulorum multitudine, illum liberato-
rem, servatorem ac bonorum auctorem, incredibili
clamore quem nemo cohibere poterat appellabant.
Verum ille pietatem in Deum quasi insitam sibi atque
innatam gerens, nec hujusmodi acclamationibus,
D nec laudibus elatus est. Sed cum Dei auxilium sibi
adfuisse probe intelligeret, illico victoriæ auctori gratiarum actionem supplex rependit.

CAPUT XL.

*De Constantini statua crucem tenente, et de ejus
inscriptione.*

Et clara voce ac titulorum inscriptionibus, salu-
tare signum cunctis hominibus annuntiavit : hoc
tropæo in medio urbis regiæ adversus hostes erecto,
atque hoc salutari signo quod imperii Romani ac

entus auctoritatem codicis Regii, et Fuk. quibus
consentiant schedæ veteres.

(90) Vulg., *διαβρύδην δέ.* Rectius in Panegyrico
legitur *διαβρύδην τε*, etc. Max codd. Fuk. et Sa-
vilius verbum addunt hoc modo : *φυλακτήριον ἀπο-
δέδειχεν.*

totius orbis præsidium est, litterarum notis nunquam interituris inciso. Statim ergo sublimem hastam in modum crucis, sub manum statuæ suæ in celeberrimo urbis loco poni iussit, et hujusmodi inscriptionem Latino sermone subijci: *Hoc salutare signo quod veræ virtutis argumentum est, vestram urbem tyrannicæ dominationis iugo liberatam servavi: Senatui populoque Romano in libertatem asserto pristinum decus nobilitatis splendoremque restitui. Οἶσαν ἡλευθέρωσα· ἔτι μὴν καὶ τὴν σύγκλητον καὶ λαμπρότητι ἡλευθερώσας ἀποκατέστησα.*

CAPUT XLI.

Exsultatio provinciarum et largitiones Constantini.

In hunc modum Dei amantissimus imperator victicis crucis confessionem præ se ferens, Filium Dei Romanis libere atque ingenue prædicavit. Et cuncti qui urbem incolebant, tam senatus quam populus, utpote acerba et tyrannica dominatione liberati, respirare quodammodo et purioris lucis radiis perfrui sibi videbantur, atque in novam quamdam vitam renasci. Gentes quoque universæ quotquot occidentali oceano terminantur, pristinis malis liberatæ, festos dies cum omni hilaritate celebrabant; Constantinum victorem, Dei amicum, de omnibus bene meritum continuis **429** laudibus prædicantes. Eum cuncti commune quoddam bonum, Dei benignitate humano generi donatum illuxisse, uno ore atque una voce testabantur. Sed et imperatoris litteræ ubique propositæ legebantur, quibus ii qui bonis suis spoliati fuissent, eorum possessionem beneficio principis recuperabant; et qui injuste relegati essent, penatibus suis restituebantur. Vinculis quoque et omni periculo ac metu liberabantur ii, qui per tyrannicam crudelitatem iis vexati fuissent.

CAPUT XLII.

Honores episcopis delati et ecclesiarum extructiones.

Porro ipse imperator ministros Dei a se convocatos, omni obsequio atque honore prosequatur, eos utpote Deo quem colebat consecratos, non verbis modo, verum etiam factis humaniter excipiens. Proinde mensæ ipsius adhibebantur homines, externo quidem habitu ac vestitu despicabiles: sed quos ille minime despicabiles judicabat: quippe qui non externam hominis speciem quæ oculis sub-

(91) Vulg. *Θεραπείας* ὡς διὰ τιμῆς. Scribendum puto *θεραπείας* τε καὶ τιμῆς. Turnebus in margine sui codicis emendavit *θεραπείας* καὶ τιμῆς, etc., atque ita scribitur in codice Fuk. In schedis Regiis expunctum est adverbium ὡς, ejusque loco superscriptum αὐτούς.

(92) Τῇ τοῦ σχήματος δὲ θοῦναι περιβολῇ. Hoc loco σχῆμα non tam vultum ac formam significat, ut putavit Christophorus, quam cultum ac vestem. Proinde utrumque in interpretatione mea expressi; quod etiam a Portesio factum esse postea deprehendi. Erat autem habitus ac vestitus sacer-

Α ἑγχαράξας τύποις, σωτήριον τοῦτ' σημεῖον τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτήριον. Αὐτίκα δ' οὖν ὑψηλὸν δόρυ σταυροῦ σχήματι ὑπὸ χειρὸς ἰδίας εἰκόνης ἐν ἀνδριάντι κατεργασμένης, τῶν ἐπὶ Ῥώμῃς δεδημοσιευμένων ἐν τόπῳ στήσαντας, αὐτὴν δὴ ταύτην τὴν γραφὴν, ῥήμασιν ἑγχαράξαι τῇ Ῥωμαίων ἐγκλειύεται φωνῇ. Τοῦτω τῷ σωτηριῶδεϊ σημεῖῳ, τῷ ἀληθεῖ ἐλέγχῳ τῆς ἀδρίας, τὴν πόλιν ὑμῶν ζυγοῦ τυραννικοῦ διασωκαὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων, τῇ ἀρχαίᾳ ἐπιφανείᾳ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Εὐφροσύνη κατὰ τὰς ἐπαρχίας, καὶ δωρεὰ Κωνσταντίνου.

Β Ὁ μὲν οὖν θεοφιλὴς βασιλεὺς ὧδε πη τοῦ νικοποιοῦ σταυροῦ ὁμολογίᾳ λαμπρυνόμενος, σὺν παρῶν σὶα πολλῇ τὸν Ἰῶν τοῦ Θεοῦ Ῥωμαίοις αὐτοῖς γνώριμον ἐποίησε. Πάντες δ' ἀθρόως οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες, αὐτῇ συγκλήτῳ καὶ δῆμων πλήθυσιν, ὡσανεὶ πικρὰς καὶ τυραννικῆς ἀναπνεύσαντες δυναστείας, φωτὸς ἀπολαύειν ἐδόκουν καθαρυντέρων αὐγῶν, καινοῦ τε καὶ νέου βίου παλιγγενεσίας μετέχειν. Ἐθνη τε πάνθ' ὅσα ὠκεανῷ τῷ κατὰ δύοντα ἥλιον περιωρίζετο, τῶν πρὶν συνεχόντων κακῶν ἡλευθερωμένα, πανηγύρεσι παιδαῖς ἐνευφραίνόμενα, τὸν καλλίνικον, τὸν θεοσεβῆ, τὸν κοινὸν εὐεργέτην, ἀνυμνοῦντα διετέλουν, φωνῇ τε μιᾷ καὶ ἐν στόματι, κοινὸν ἀγαθὸν ἀνθρώποις ἐκ Θεοῦ χάριτος οἱ πάντες Κωνσταντίνον ὠμολόγουν ἐπιλάμψαι. **429** Ἡπλοῦτο δὲ καὶ βασιλικὸν ἀπανταχοῦ γράμμα, τοῖς μὲν τὰς ὑπάρξεις ὑφαρπαγείῃς τὴν τῶν οἰκείων ἀπόλαυσιν δωρούμενον, τοὺς δ' ἄδικον ἐξορίαν ὑπομείναντας, ἐπὶ τὰς σφῶν ἀνακαλούμενον ἐστίας. Ἡλευθέρου τε καὶ δεσμών, παντός τε κινδύνου καὶ δέους τοὺς ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὠμότητος τοῦτοις ὑποβεβλημένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Ἐπισκόπων τιμὰι, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομαί.

Βασιλεὺς δ' αὐτὸς τοὺς τοῦ Θεοῦ λειτουργοὺς συγκαλῶν, θεραπείας τε καὶ τιμῆς (91) τῆς ἀνωτάτω ἡΐου, ἔργοις καὶ λόγοις τοὺς ἄνδρας ὡσανεὶ τῷ αὐτοῦ Θεῷ καθιερωμένους φιλοφρονούμενος. Ὁμοτράπεζοι δὲ τὰ συνῆσαν αὐτῷ, ἄνδρες εὐτελεῖς μὲν τῇ τοῦ σχήματος δὲ θοῦναι περιβολῇ (92), ἀλλ' οὐ τοιοῦτοι καὶ αὐτῷ νενομισμένοι, ὅτι μὴ τὸν ὀρώμενον τοῖς πολλοῖς ἀνθρώπων, τὸν Θεὸν δὲ ἐποπτεύειν ἐδόκει (93). Ἐπῆγετο

datum illius temporis admodum tenuis ac vilis, ut testatur Amm. Marcellinus in lib. xxvii, ubi de Damaso et Ursino loquitur. Sed et Gregorius Nazianzenus in oratione funebri quam de audibus Basilii conscripsit, ait illum dum episcopus esset Cæsareæ, vili pallio amictum fuisse quod ῥάκος appellat.

(93) Τὸν Θεὸν δὲ ἐποπτεύειν ἐδόκει. In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem, τὸν δὲ ἐν ἐκάστῳ τιμώμενον ἐποπτεύειν ἐδόκει Θεόν. Sed brevius codl. Fuk. ac. Sav. τὸν δὲ Θεὸν ἐποπτεύειν ἐδόκει αὐτόν.

δ' αὐτοὺς καὶ ὅποι ποτὲ στέλλοιτο πορεῖαν, κἀν τούτῳ (94) τὸν θεραπευόμενον πρὸς αὐτῶν, δεξιὸν αὐτῷ παρῆναι πειθόμενος. Ναί μὴν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ πλουσίας τὰς παρ' αὐτοῦ παρῆχεν ἐπικουρίας, ἐπαύξων μὲν καὶ εἰς ὕψος αἰρῶν τοὺς εὐκτηρίους οἴκους, πλείστοις δ' ἀναθήμασι τὰ σεμνὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας καθηγιασμένων φαιδρύνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Περὶ τῶν εἰς τοὺς πένητας εὐεργεσιῶν Κωνσταντίνου.

Παντοίας τε (95) χρημάτων διαδόσεις τοῖς ἐνδεέσι ποιούμενος, τούτων δ' ἐκτὸς καὶ τοῖς ἔξωθεν (96) αὐτῷ προσιοῦσι φιλάνθρωπον καὶ εὐεργετικὸν παρέχων αὐτὸν, τοῖς μὲν ἐπ' ἀγορᾶς μεταιτοῦσιν οἰκτροῖς τισι καὶ ἀπερβριμμένοις, οὐ χρημάτων μόνον, οὐδὲ γὰρ τῆς ἀναγκαίας τροφῆς, ἀλλὰ καὶ σκέπης εὐσχήμονος τοῦ σώματος προϋνέει, τοῖς δ' εὖ μὲν τὰ πρῶτα γεγνηόσι, βίου δὲ μεταβολῇ δυστυχήσασιν, δαψιλεστέρας παρῆχε τὰς χορηγίας· βασιλικῷ γέ τοι φρονήματι μεγαλοπρεπεῖς τὰς εὐποίας τοῖς οὕτως ἔχουσι παρέχων, τοῖς μὲν ἀγρῶν κτήσεις ἐδωρεῖτο, τοὺς δὲ διαφόροις ἀξιώμασιν ἐτίμα. Καὶ τῶν μὲν ὀρφανῶν δυστυχισάντων ἐν πατρὸς ἐπεμελεῖτο χώρα, γυναικῶν δὲ χρηρῶν τὸ ἀπερίστατον ἀνακτώμενος, δι' οἰκειάς ἐπεμέλει κηδεμονίας, ὥστ' ἤδη καὶ γάμῳ ζευγύναι γνωρίμοις αὐτῷ καὶ πλουσίοις ἀνδράσι κόρας ἐρημῖα γονέων ὀρφανισθείσας· καὶ ταῦτ' ἐπραττε, προδιδοὺς ταῖς γαμουμέναις (97) ὅσα ἐχρήν τοῖς λαμβάνουσι πρὸς γάμου κοινωνίαν εἰσφέρειν. Ὡς περ δ' ἀνίσχων ὑπὲρ γῆς ἥλιος (98) ἀφθόνως τοῖς πᾶσι τῶν τοῦ φωτὸς μεταδίδωσι μαρμαρυγῶν, κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Κωνσταντῖνος, ὅμα ἡλίῳ ἀνίσχοντι τῶν βασιλικῶν οἴκων προφανόμενος, ὥσανεῖ συνανατέλλον τῷ κατ' οὐρανὸν φωστῆρι, τοῖς εἰς πρόσωπον αὐτῷ παριούσιν ἅπασιν φωτὸς αὐγὰς τῆς οἰκειότητος ἐξέλαμπε καλοκάγαθίας (99). Οὐκ ἦν τ' ἄλλως πλησίον γενέσθαι, μὴ οὐχὶ ἀγαθοῦ τινος ἀπολαύσαντα· οὐδ' ἦν ποτ' ἐκπεσεῖν ἐλπίδος χρηστῆς τοῖς τῆς παρ' αὐτοῦ τυχεῖν ἐπικουρίας προσδοκῆσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Ὡπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπαρήν. Κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας ἦν τοιοῦτος. Ἐξαιρετον δὲ τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τὴν παρ' αὐτοῦ νέμων φροντίδα, διαφορομένων τινῶν πρὸς ἀλλήλους κατὰ διαφόρους χώρας, ὅα τις κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ Θεοῦ καθεσταμένος, συνόδους τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν συνεχρότει. Ἐν μέσῃ δὲ τῇ τούτων διατριβῇ οὐκ

(94) *Κἀν τούτῳ.* Malim scribere κἀπὶ τούτῳ, id est, ob eam causam.

(95) In codd. Fuk. ac Regio et in veteribus schedis caput incipit ab his verbis παντοίας τε, etc.

(96) Καὶ τοῖς ἔξωθεν. Gentiles intelligit, qui erant ἔξω τῆς Ἐκκλησίας. Idque confirmatur ex capite sequenti, ubi ait: κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας ἦν τοιοῦτος· ἐξαιρετον δὲ τῇ Ἐκκλησίᾳ. Et in lib. II, cap. 21: τοσαῦτα μὲν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ αἱ καταπεμφθεῖσαι δωρεαὶ παρῆχον· δημίους δὲ τοῖς ἐκτὸς καὶ πᾶσιν ἔθνεσι.

(97) Ταῖς γαμουμέναις. Male Christophorsonus

A jecta est, sed Deum ipsum introspeceret. Ad hæc quocunque iter faceret, eos secum deducebat; Deum quem illi colerent, ob id etiam propitium sibi adfore pro certo habens. Quin etiam ecclesiis Dei plurima ex thesauris suis beneficia subministravit; partim sacras ædes amplificans et in sublime erigens; partim augusta ecclesiarum sacraria plurimis donariis exornans.

CAPUT XLIII.

De Constantini in pauperes beneficentia.

Variis denique pecuniarum divisionibus egentium inopiam sublevans, extraneis præterea qui ipsum adirent, humanum se ac liberalem præbebat. Ac miseris quidem illis et abjectis qui in foro mendicant, non pecunias solum et alimenta ad victum necessaria, sed etiam vestem ad tegendam corporis nuditatem suppeditari jussit. Illis vero qui cum ingenui atque opulenti prius exstitissent, postea mutata sorte in extremas calamitates inciderant, largiora vitæ subsidia commodavit. Prorsusque regio animo magnifica quædam munera in ejusmodi homines conferens, aliis agros 430 donavit: alios variis dignitatibus ornavit. Et eorum quidem qui in orbitalis miseria incidissent, quasi pater curam gerebat: viduarum autem mulierum solitudinem sublevans, eas patrociniæ suo fovebat. Quin etiam virgines parentibus suis orbatas ipse hominibus opulentis ac familiaribus suis in matrimonium dedit. Idque agebat, cum prius dedisset nubentibus, quæcunque ipsas viris suis conferre oportebat. Denique quemadmodum sol supra terras exoriens lucis suæ radios cunctis liberaliter impertit; sic plane Constantinus primo diluculo procedens ex palatio, ac cum cœlesti solis jubare quodammodo exoriens, cunctis adeuntibus beneficentiæ suæ radios impertiebat. Nec ullus unquam ad illum propius accessit, qui fructum alicujus beneficii non retulerit: nec spe sua unquam frustrati sunt, qui ab ipso aliquid auxilii exspectassent.

CAPUT XLIV.

Quomodo synodis episcoporum interfuit.

Ac generaliter quidem erga omnes talem se præstitit. Verum ecclesiæ Dei præcipue curam gerens, cum per diversas provincias quidam inter se dissentirent, ipse velut communis omnium episcopus a Deo constitutus, ministrorum Dei concilia congregavit. Nec dedignatus adesse et considerare in

nuptas interpretatur. Neque enim nuptæ, sed nubes dotem offerunt maritis. Simili errore τελευτώντας *mortuos* vertit Christophorsonus, ut notavi ad librum x *Historiæ Ecclesiasticæ*.

(98) Ὡς περ δ' ἀνίσχων... ἡλιος. In codice Reg. ad latus horum verborum hujusmodi nota apposita est: ὡρ. Quæ nota significare mihi videtur: ὥρατος λόγος seu τόπος, id est, locus elegans et amœnus.

(99) Καλοκάγαθίας. Pro benignitate ac beneficentia hoc vocabulum sumit Eusebius. Sic etiam in libro x *Historiæ* hanc vocem usurpavit.

medio illorum conventu, cognitionis particeps fuit; A ea quæ ad pacem Dei pertinent, cunctis procurans. Porro sedebat in medio tanquam unus e multis; protectores quidem cunctosque corporis custodes procul amovens, Dei autem timore coniectus, et amicorum fidelium benevolentia vallatus. Cæterum quoscunque saniori sententiæ acquiescere, et ad quietem et concordiam propensos esse animadvertenterat, eos maxime probabat; palam indicans unanimi omnium consensu se in primis delectari. Pertinaces vero et immorigeros aversabatur.

CAPUT XLV.

Quomodo insipientes toleraverit.

Quin etiam nonnullos qui adversus ipsum asperius invecti fuerant, patienter tulit; leni ac sedata voce eis præcipiens, **431** ut modestius agere, nec seditiones excitare vellent. Ex his alii admonitiones ejus reveriti, a pervicacia animi desistebant. Alios qui ad sanam mentem nullo remedio revocari poterant, Deo committens relinquebat; nihil adversus quemquam asperius unquam designans. Hanc ob causam, ut credibile est, qui in Africa seditionem commoverant, eo improbitatis proruperunt, ut abrupta quædam facinora tentarent; dæmone ut videtur ob præsentium bonorum copiam invidia percito, et ad gravia quædam et atrocia facinora homines incitante, quo imperatoris animum contra ipsos accenderet. Verum nihil profecit invidia, cum imperator ea quæ fiebant, ridenda esse duceret; et maligni dæmonis impulsione agnoscere se affirmaret. Neque enim sanorum hominum illa esse facinora, sed vel penitus amenitium, vel eorum qui nequissimi dæmonis stimulis agitantur: cujusmodi homines miseratione potius quam supplicio dignos esse. Non enim tantæ ju-

άπαξιῶν παρῆναι τε καὶ συνιζάνειν, κοινωνὸς τῶν ἐπισκοποῦμένων ἐγίνετο, τὰ τῆς εἰρήνης τοῦ Θεοῦ βραβεύων τοῖς πᾶσι· καθήστω τε καὶ μέσος, ὥσει καὶ τῶν πολλῶν εἰς, δορυφόρους μὲν καὶ ὀπλίτας καὶ πᾶν τὸ σωματοφυλάκων γένος ἀποσεισάμενος, τῷ δὲ τοῦ Θεοῦ φόβῳ κατημφισμένο·, τῶν τε πιστῶν ἐταίρων (1) τοῖς εὐνουστάτοις περιεστοιχισμένος. Εἴθ' ὅσους μὲν ἑώρα τῇ κρείττονι γνώμῃ πειθηνίου, πρὸς εὐσταθῆ τε καὶ ὁμογνώμονα παρεσκευασμένους τρόπον, εὖ μάλα τούτους ἀπεδέχετο, χαίροντα δεικνύς ἑαυτὸν τῇ κοινῇ πάντων ὁμονοίᾳ· τοὺς δ' ἀπειθῶς ἔχοντας ἀπεστρέφετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠνέχετο.

"Ἢδη δέ τις καὶ κατ' αὐτοῦ τραχυνομένους (2) ἔφερεν ἀνεξιχώως, ἡρμαλὶ καὶ πραεὶ φωνῇ σωφρονεῖν, ἀλλὰ μὴ στασιάζειν τούτοις ἐγκελευόμενος. Τούτων δ' οἱ μὲν ἀπληλάττοντο, καταιδούμενοι τὰς παραινέσεις· τοὺς δ' ἀνιάτως πρὸς σῶφρονα λογισμὸν ἔχοντας, τῷ Θεῷ παραδιδούς ἔφειε, μηδὲν μεθαιμῶς αὐτὸς κατὰ τινος λυπηρὸν διανοοῦμενος. "Ἐνθεν εἰκότως τοὺς ἐπὶ τῆς Ἀφρῶν χώρας (3) διαστασιάζοντας, εἰς τοσοῦτον συνέδαινε ἐπιτριβῆς ἐλαύνειν, ὥς καὶ τολμηροῖς τισιν ἐγχειρεῖν, ὥς ἔοικε, δαίμονος (4) βασκαίνοντος τῇ τῶν παρόντων ἀγαθῶν ἀφθονίᾳ, παρορμῶντός τ' εἰς ἀτόπους πράξεις τοὺς ἀνδρας, ὥς ἂν κινήσειε κατ' αὐτῶν τὸν βασιλέως θυμὸν. Οὐ μὴν προὔχῳ τῷ φόβῳ, γέλωτα τιθεμένου (5) τοῦ βασιλέως τὰ πραττόμενα, καὶ τὴν ἐκ τοῦ πονηροῦ κίνησιν συνιέναι φάσκοντος· μὴ γὰρ σωφρονούντων εἶναι ἀνδρῶν τὰ τολμώμενα, ἀλλ' ἢ πάντῃ παρακοπτόντων, ἢ ὑπὸ τοῦ πονηροῦ δαίμονος οἰστρουμένων, οὓς ἐλεῖσθαι μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· [τοσοῦτο γὰρ τὸ κολάζειν,] πρὸς τῆς τῶν ἀφραινότων (6) μα- νίας, ἢ ὅσον τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς, ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας.

(1) *Τῶν τε πιστῶν ἐταίρων.* Fideles hoc loco dicit Eusebius, non eos qui fidi ac benevoli erga imperatorem essent, ut putarunt interpretes; sed Christianos. Constantinus enim, utpote religiosissimus imperator, si quando episcoporum conciliis interesset, remoto omni satellitio solos ex aulicis secum assumebat eos, qui Christianæ fidei mysteriis essent imbuti.

(2) *Vulg., Κατ' αὐτοὺς τραχυνομένους.* Hand aubie scribendum est κατ' αὐτοῦ, ut legitur in codd. Regio et Fulketano: quam emendationem etiam in libro Moræi ascriptam inveni. In veteribus etiam schedis ita emendatum est eadem manu.

(3) *Τοὺς ἐπὶ τῆς Ἀφρῶν χώρας.* Donatistas intelligit, de quorum audacia et insolentia multa habentur apud Optatum et Augustinum.

(4) *Ὅς ἔοικε, δαίμονος.* In schedis Regii hic locus ita suppletur a i marginem: πονηροῦ τινος ὥς ἔοικε δαίμονος, quod certe est elegantius.

(5) *Γέλωτα τιθεμένου.* Nimis molli verbo usus est Eusebius. Nam quæ a Donatistis tunc in Africa gerebantur, ejusmodi erant, ut non risum, sed animadversionem potius mererentur. Nam et religionis sanctitas et imperatoris ipsius auctoritas ab iisdem

insolentissime calcabatur. Sed fortasse Eusebius hoc loco ea duntaxat intelligit, quæ ad contemptum imperatoris majestatis pertinebant. Ea enim dissimulare potuit Constantinus, et risu potius quam commotione animi digna existimare. Cæterum ea quæ adversus Deum et catholicæ legis observantiam ab iisdem Donatistis gesta sunt, severissime vindicare, eoque consilio in Africam trajicere Constantinus decreverat, ut ipse scribit in epistola ad Celsum vicarium Africæ.

(6) *Πρὸς τῆς τῶν ἀφραινότων.* Ante hæc verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla, quæ suppleri posse mihi videntur hoc modo: Οὐ γὰρ τοσοῦτον δικαιοσύνης ὑπερβολὴ ἂν εἴη τὸ ἐρεθίζεσθαι πρὸς τῆς τ. α. μανίας, ὅσον, etc. Aliiter Christophorus et Savilius. In schedis Regii hic locus ita suppletur ad marginem: Οὓς ἐλεῖσθαι μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· αὐτὸν δὲ κατὰ μηδὲνα τρόπον ζημιουῖσθαι πρὸς τῆς τῶν ἀφραινότων μανίας. Verum quæ mox sequuntur verba, hanc conjecturam respuunt. In codice Fulk. hic locus ita scribitur: Κολάζεσθαι χρῆναι· ὅσον γὰρ τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας, τοσοῦτο τὸ κολάζειν, ἀνδρῶν ἀφραινότων ἀνολα; ἂν εἴη, καὶ οὐ φρονούντων ὁρθῶς. Sic etiam in libr. Turinensi et Savillii legitur. Verum hæc lectio ex conjectura antiquarii manasse mihi videtur.

stilitæ est, insurgere ad puniendum furorem hominum amentium, quantum eorumdem vicem dolere, extremæ humanitatis est.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Νίκαι κατὰ βαρβάρων.

Ἦδε μὲν τὸν τῶν ἀπάντων ἔφορον Θεὸν διὰ πάσης βασιλεὺς θεραπεύων πράξεως, ἄτρυτον (7) ἐποιεῖτο τὴν τῶν ἐκκλησιῶν αὐτοῦ πρόνοιαν. Θεὸς δ' αὐτὸν ἀμειδόμενος, πάντα γένη βαρβάρων τοῖς αὐτοῦ καθυπέταττε ποσὶν, ὡς καὶ πάντῃ πανταχοῦ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν· νικητὴν τ' αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀνεκέρυττεν, ἐπιφόβον δὲ ἐχθροῖς καὶ πολεμίοις καθίστη, οὐκ ὄντα τὴν φύσιν τοιοῦτον, ἡμερώτατον δὲ καὶ πραότατον καὶ φιλανθρωπότατον, εἰ τις πώποτε καὶ ἄλλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Μαξιμίνου θελήσαντος ἐπιβουλεύσαι θάνατος, καὶ ἄλλων οὓς ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντίνος εὗρεν.

Ἐν τούτοις δ' ὄντι αὐτῷ, μηχανὴν θανάτου συρράπτων ἄλους τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος (8), αἰσχιστῶ καταστρέφει θανάτῳ. Πρώτου δὲ τούτου (9) τὰς ἐπὶ τιμῇ γραφάς, ἀνδριάντας τε καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα ἐπ' ἀναθέσει τιμῆς νερόμιστο. πανταχοῦ γῆς, τοῦ ἀνοσίου τε καὶ δυσσεβοῦς καθήρουν. Εἶτα δὲ καὶ μετὰ τούτων τῶν πρὸς γένους ἕτεροι κρυφίους αὐτῷ συρράπτοντες ἐπιβουλὰς ἡλίσκοντο, παραδόξως τοῦ Θεοῦ τὰς τούτων ἀπάντων βουλὰς τῷ αὐτοῦ θεράποντι διὰ φασμάτων ἐκκαλύπτοντος. Καὶ γὰρ δὴ καὶ θεοφανείας αὐτὸν πολλάκις ἤξίου, παραδόξοτατα θείας βΰσεως ἐπιφανινομένης αὐτῷ, παντοίας τε παρεχούσης πραγμάτων ἐσεσθαι μελλόντων προγνώσεις. Τὰ μὲν οὖν ἐκ Θεοῦ χάριτος ἀδιήγητα θαύματα οὐδ' ἔστι λόγῳ περιλαβεῖν δυνατόν, ὅσα περ Θεὸς αὐτὸς τῷ αὐτοῦ θεράποντι παρέχειν ἤξίου· οἷς δὴ πεφραγμένοι, ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν τὴν ζωὴν διήγε χαίρων μὲν ἐπὶ τῇ τῶν ἀρχομένων εὐνοίᾳ, χαίρων δὲ καὶ ἐφ' οἷς τοὺς ὑπ' αὐτὸν πάντας εὐθυμον διατελοῦν-

(7) Vulg. ἄτρωτον. Et i hæc vox commodè explicari potest de Constantino, cujus animum exulcerare atque exacerbare nunquam potuit Donatarum et reliquorum ejusmodi hæreticorum amentia, mallem tamen hoc loco scribere ἄτρυτον· neque enim, meo quidem judicio, recte dici potest ἄτρωτον ἐποιεῖτο τὴν πρόνοιαν. Contra vero ἄτρυτον, elegantissime dicitur, id est, indefessam curam ac providentiam gerebat. Sic in libro II, cap. 14, ἄπνον ἐποιεῖτο τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν φροντίδα.

(8) Τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος. Maximianum Herculum intelligit. Hic enim secundum imperii locum obtinuerat, cumque insidias adversus Constantinum struxisset, deprehensus fractis laqueo faucibus interiit. Sed et quæ sequuntur de imaginibus ejus et statuīs dejectis atque abolitis, perspicue testantur Maximianum Herculum hic intelligi. Quod si verum est, fœdissimum errorem hic admisit Eusebius, qui Herculi mortem refert post victoriam de Maxentio, cum tamen certum sit Maximianum Herculum mortuum esse biennio ante cladem Maxentii, anno 310 Natalis Dominici. Quis vero credat tantum errorem ab Eusebio horum temporum æquali admitti potuisse? Adde quod titulus hujus capitis non Maximiani, sed Maximini nomen præfert. Itaque facile adducor ut credam hunc locum corruptum esse.

A

CAPUT XLVI.

Victoria de barbaris relatæ.

Et imperator quidem ad hunc modum in omnibus suis actibus Deo omnium inspectorum cultum exhibens, Ecclesiis ejus inconcussa sollicitudine providebat. Deus vero ei vicem rependens, cunctas fere barbaras gentes pedibus illius subiecit; adeo ut tropæa ubique de hostibus erigeret. Illum victorem apud omnes mortales illustri præconio renuntiavit; illum formidabilem inimicis et hostibus redditum, quamvis suapte natura minime talis, sed potius mansuetissimus, lenissimus atque humanissimus esset omnium mortalium.

CAPUT XLVII.

Mors Maximiani et aliorum quorum insidias Deo revelante Constantinusprehenderat.

Hæc dum ab eo geruntur, alter eorum qui se imperio abdicaverant, cum insidias in ejus necem compararet, deprehensus turpissimo mortis genere interiit. Primusque hic est cujus utpote impii ac scelerati hominis imagines omnes 432 et statuæ, cæteraque id genus monumenta quæ honoris causa erigi solent, ubique terrarum dejecta sunt. Post hunc alii quoque propinquitate generis conjuncti, cum occulte ei insidiarentur, deprehensi sunt; Deo scilicet cuncta illorum consilia mirabili quodam modo per visiones famulo suo detegente. Nam et presentiam suam ei sæpius exhibere dignatus est; divina scilicet specie per summum miraculum ei apparente, ac futurarum rerum præscientiam ipsi suggerente. Et inexplicabilia quidem illa divinæ gratiæ miracula, quæ Deus ipse famulo suo præstare dignatus est, ne comprehendere quidem dicendo facile possunt. Quibus ille munus, reliquum tempestus ætatis tutissime traduxit; tum ex subditorum

C

D

atque ita emendari debere: Τῶν εἰς βασιλείαν προχειρισθέντων ὑπὸ τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος, ut Maximinus hic intelligatur, qui una cum Severo Cæsar factus est a Diocletiano et Maximiano, tunc cum purpuram deposuerunt, ut scribit Idatius in Fastis. Et sic temporum ordo apud Eusebium recte procedet. Maximinus enim post victoriam de Maxentio interiit, et quidem mortis genere turpissimo, ut scribit Eusebius in libro VIII, cap. 9.

(9) Vulg., Πρὸ δὲ τούτου. Lego πρώτου δὲ τούτου, ex libro VII Historiæ ecclesiasticæ, cap. 25, ubi totus hic locus iisdem fere verbis legitur. Porro quod ait Eusebius Maximiano Herculo primo omnium contigisse, ut statuæ ejus atque imagines ubique locorum disturbarentur, id nemini mirum videri debet. Hoc enim sic intelligere debemus, ut cum dicit primum omnium Constantium Chlorum inter divos relatum fuisse. Primum dicit ex omnibus quos quidem viderat imperatoribus. Quod si quis hæc de Maximino intelligere velit, sententiæ suæ astipulatorem habet Eusebium, qui in fine libri IX diserte testatur statuas omnes atque imagines Maximini post ejus obitum contractas fuisse.

benevolentia maximam capiens voluptatem ; tum ex eo quod cunctos imperio suo subjectos in summa tranquillitate ac lætitia degere videbat : tum gaudio gestiens.

CAPUT XLVIII.

Constantini decennalia.

Dum in hoc statu esset, decimus imperii ejus annus evolutus est. Cujus rei causa festis diebus per universum orbem Romanum celebratis, preces cum gratiarum actione tanquam puras victimas, ignis et nidoris expertes, Deo omnium Regi obtulit. Et ex his quidem maximam animo capiebat voluptatem : sed non perinde eum oblectabant nuntii illi, qui de provinciarum Orientis vastatione afferebantur.

CAPUT XLIX.

Quomodo Licinius Orientem afflixerit.

Etenim immanis quædam bellua tum Ecclesiæ Dei, tum reliquis provincialibus illic insidiari nuntiabatur : cum nequissimus dæmon quasi æmulatione succensus, iis quæ ab imperatore Dei amantissimo gerebantur, contraria facere studeret. Adeo ut imperium Romanum duas in partes divisum, nocti ac diei simile esse omnibus videretur. Quippe Orientis quidem incolas caligo noctis premebat : eos vero qui Occidentis partes habitabant, serenissimus illustrabat dies. Qui cum infinitis bonis a Deo sibi conciliatis fruerentur, non tulit id **433** maligni dæmonis invidia bonis omnibus infesta. Sed neque tyrannus qui alteram partem orbis Romani dominatione sua opprimebat, id ferendum putavit. Qui cum res suas prospero cursu ferri videret : tantique principis affinitate esset honoratus ; religiosi quidem imperatoris exemplum sequi neglexit : impiorum vero instituta atque improbos mores studuit imitari. Et quorum miserabilem vitæ exitum suis ipse oculis conspexisset, eorum consilia sequi maluit, quam in amicitia et concordia

CAPUT L.

Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit.

Bellum igitur inexpiabile homini bene de se merito intulit ; nec amicitiae jura, nec sacramentorum religionem, nec generis necessitudinem, nec fœdera in memoriam revocans. Nam Constantinus quidem, utpote benignissimus princeps, quo sinceræ benevolentiae certissimum ei argumentum daret, paternæ stirpis nobilitatem, et imperatorii jam inde a majoribus generis splendorem ei communicaverat, sorore sua in matrimonium data : totiusque imperii Romani consortio eundem frui permiserat. Licinius vero plane his contraria animo volvens, adversus præstantiorem occultis artibus grassabatur ; varia subinde insidiarum genera comminiscens, ut bene meritum malis remuneraretur. Ac principio quidem amicitiam simulans, dolo ac fraude cuncta agebat ;

(10) *Δεινὸς γάρ τις.* Ab his verbis caput inchoatur in codice Fuk. et in schedis veteribus.

(11) *Φιλικαῖς δεξιαῖς.* Hic locus supplendus est

A τας βλον ἑώρα· ὑπερβαλλόντως δὲ ἐνευφραϊνόμενος τῇ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ φαιδρότητι.

præcipue ob splendorem ecclesiarum Dei incredibili

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'.

Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πανήγυρις.

Οὕτω δ' ἔχοντι, δεκαέτης αὐτῷ τῆς βασιλείας ἤνυστο χρόνος· ἐφ' ᾧ δὴ πανδήμους ἐκτελῶν ἑορτάς, τῷ πάντων βασιλεῖ Θεῷ εὐχαρίστους εὐχάς, ὥσπερ τινὰς ἀπύρους καὶ ἀκάπνους θυσίας ἀνεπέμπετο. Ἄλλ' ἐπὶ μὲν τοῦτοις χαίρων διετέλει, οὐ μὴν καὶ ἐφ' οἷς ἀκοῇ περὶ τῶν κατὰ τὴν ἑώραν τρυχομένων ἔθνων ἐπυνθάνετο.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ'.

Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκακούχει Δικλῆριος.

Δεινὸς γάρ τις (10) αὐτῷ κἀναῦθα, τῇ τ' Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, ταῖς τε λοιποῖς ἐπαρχιώταις ἐφεδρεῦειν ἀπηγγέλλετο θῆρ· τοῦ πονηροῦ δαίμονος ὥσπερ ἀμιγλῶμένου, τοῖς παρὰ τῷ θεοφιλεῖ πραττομένοις τάναντία κατεργάζεσθαι, ὡς δοκεῖν τοῖς σύμπασι, τὴν ὑπὸ Ῥωμαίοις ἀρχὴν δυνάμει τμήμασιν ἀποληφθεῖσαν, εἰκέναι νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ, σκότους μὲν τοῖς τὴν ἑώραν λαχοῦσιν ἐπιπολάζοντος, ἡμέρας δὲ τηλαυγεστάτης τοῖς τῆς θατέρας μοίρας οἰκήτορσι καταλαμπούσης· οἷς μυρίων ἀγαθῶν ἐκ Θεοῦ πρυτανευομένων, οὐκ ἦν τῷ μισοκλήῳ φρόνῳ φορητῇ ἢ τῶν γινομένων θέα· ὥσπερ οὖν οὐδὲ τῷ θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης καταπονοῦντι τυράννῳ, ὃς εὖ φερομένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, Κωνσταντίνου τε τοσούτου βασιλέως ἐπιγαμβρίας ἡζυγμένος, μιμήσεως μὲν τοῦ θεοφιλοῦς ἀπελιμπνέτο, τῆς δὲ τῶν δυσσεδῶν προαιρέσεως ἐξήλου τὴν καχοτρύϊαν, καὶ ὧν τοῦ βίου τὴν καταστροφὴν ἐπέιδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς, τοῦτων ἔπεσθαι τῇ γνώμῃ μάλλον, ἢ ταῖς τοῦ κρείττονος φιλικαῖς δεξιαῖς (11) ἐπειράτο.

cum eo qui præstantior erat ac potior, permanere

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ὅπως Κωνσταντίνῳ Δικλῆριος ἐπιβουλεύειν ἤθελε.

Πόλεμον δ' οὖν ἄσπονδον πρὸς τὸν εὐεργέτην αἵρεται, οὐ φιλικῶν νόμων, οὐχ ὀρκωμοσιῶν, οὐ συγγενείας, οὐ συνθηκῶν μνήμην ἐν διανοίᾳ λαμβάνων. Ὁ μὲν γὰρ φιλανθρωπώτατος εὐνοίας αὐτῷ παρέχων ἀληθοῦς σύμβολον, πατέρων συγγενείας, βασιλικῆς τ' ἀνέκαθεν αἵματος κοινωνὸν γενέσθαι, γάμῳ τὴν ἀδελφὴν συναΐψας, τῆς τε κατὰ πάντων ἀπολαύειν ἀρχῆς τῶν λαχόντων, παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν· ὃ δὲ τοῦτοις τάναντία γινώσκων, κατὰ τοῦ κρείττονος μηχανὰς συνεσκευάζετο, ἄλλοι τ' ἄλλους ἐπινοῶν ἀπειλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέτην ἀμεΐψαιτο. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα φιλίαν ὑποχορίζόμενος, δόλῳ καὶ ἀπάτῃ πάντ' ἐπρατεν, ἐφ' οἷς ἐσώμα, λήσεσθαι ἐλπίζων· τῷ δ' αὐτοῦ θεράποντι Θεῷ τὰς ἐν σκότῳ μηχανωμένας ἐπιβουλάς καταφώρους ἐποίησε. Ὁ δ' ὡς ἐπὶ τοῖς πρώτοις ἡλι-

ex capite octavo libri decimi *Historiæ ecclesiasticæ*, ex quo etiam caput sequens emendandum est.

σκετο, ἐπὶ δευτέρας ἀπάτας ἐχώρει, νῦν μὲν φιλικὰς A
προτείνων δεξιὰς, νῦν δὲ συνθηκῶν ὀρκωμοσίαις πι-
στούμενος. Εἴτ' ἀθρόως ἀθετῶν τὰ δεδογμένα, καὶ αὖ-
θις ἀντιβολῶν διὰ πρεσβείας, καὶ πάλιν ἀσχημονῶν
ταῖς ψευδολογίαις, τέλος προφανῆ πόλεμον ἀνακηρύτ-
τει, ἀπονοίᾳ τε λογισμοῦ, κατ' αὐτοῦ λοιπὸν τοῦ Θεοῦ
ὃν ἠπίστατο σέβειν τὸν βασιλέα, παρατάττεσθαι ὡρ-
μᾶτο.

Tandem vero bellum palam indixit, et desperata
cujus cultui imperatorem Constantinum deditum esse cognoverat, arma deinceps ferre instituit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

*Δικιρίου κατ' ἐπισκόπων συσκευαί, καὶ συνόδων
κωλύσεις.*

Πρώτους γέ τοι τοὺς ὑπ' αὐτὸν τῷ Θεῷ λειτουργοὺς,
μηδὲν πώποτε πλημμελὲς παρὰ τὴν ἀρχὴν διαπονη-
θέντας, ἡρέμα τέως περιεργάζετο, προφάσεις κατ'
αὐτῶν κακοτέχνους θηρώμενος. Μηδεμιᾶς γε μὴν
εὐπορῶν αἰτίας, μηδ' ἔχων ὅποι τοῖς ἀνδράσι κατα-
μέμφοιτο, νόμον ἐκπέμπει διακελευόμενον, μηδαμῇ
μηδαμῶς ἀλλήλους ἐπικοινωνεῖν τοὺς ἐπισκόπους,
μηδ' ἐπιδημεῖν αὐτῶν ἐξεῖναι τινι τῇ τοῦ πέλας ἐκ-
κλησίᾳ, μηδέ γε συνόδους ἢ βουλὰς καὶ διασκέψεις
περὶ τῶν λυσιτελῶν ποιεῖσθαι. Τὸ δ' ἦν ἄρα πρόφα-
σις τῆς καθ' ἡμῶν ἐπηρείας. Ἡ γὰρ παραβαίνοντας
τὸν νόμον, ἐχρῆν ὑποβάλλεσθαι τιμωρίᾳ, ἢ πειθαρχ-
οῦντας τῷ παραγγέλματι, παραλῦειν Ἐκκλησίας θε-
σμούς· ἄλλως γὰρ οὐ δυνατόν τὰ μεγάλα τῶν σκεμ-
μάτων, ἢ διὰ συνόδων κατορθώσασθαι. Καὶ ἄλλως δ'
ὁ θεομισθὴς τῷ θεοφιλεῖ τάναντία πράττειν ἐγνωκώς,
τὰ τοιαῦτα παρήγγελλεν. Ὁ μὲν γὰρ τοὺς ἱερεῖς τοῦ
Θεοῦ, τῇ πρὸς τὸν ἱερωμένον τιμῇ (12), εἰρήνης τε
καὶ ὁμονοίας ἐπὶ ταῦτ' ἐσυνήγεν· ὁ δὲ καλὰ παρα-
λύειν μηχανώμενος, διασκεδάσειν τὴν σύμφωνον ἀρ-
μονίαν ἐπειράτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Ἐξορισμοὶ καὶ δημιώσεις κατὰ Χριστιανῶν.

Εἴτ' ἐπειδὴ ὁ τῷ Θεῷ φίλος εἶσω βασιλικῶν οἰκῶν
τοὺς θεράποντας εἰσέρχεσθαι ἡξίου, τάναντία φρονῶν
ὁ θεομισθὴς, ἅπαντας τοὺς ὑπ' αὐτῷ θεοσεβεῖς βασι-
λικῶν ἀπήλαυνεν οἰκῶν (13), αὐτοὺς τε μάλιστα τοὺς

(12) Τῇ πρὸς τὸν ἱερωμένον τιμῇ. Turnebus ad
oram sui codicis emendavit τῇ πρὸς τὸν ἱερωμέ-
νον. Idque etiam in *Morai* libro reperi. Ego vero
malim scribere πρὸς τῇ τῶν ἱερωμένων τιμῇ, etc.
Reddit enim rationem Eusebius, cur Constantius imp.
synodos episcoporum identidem congregaret. Prima,
inquit, causa erat, ut sacerdotibus Dei in
unum collectis honorem exhiberet. Secunda ut pa-
cem inter ipsos et concordiam stabiliret. Certe τοὺς
ἱερωμένους Eusebius vocare solet sacerdotes, ut
passim occurrit in his libris. Quod si cum Tur-
nebo legere malimus πρὸς τὸν ἱερωμένον, tum scri-
bendum erit τῆς τιμῆς, ut cum sequentibus oratio
cohereat; et τὸ ἱερωμένον pro religione ipsa sume-
tur, quod est durius. Mallet enim dicere τῇ πρὸς
τὸν ἱερὸν νόμον τιμῇ.

(13) Τοὺς θεοσεβεῖς βασιλικῶν ἀπήλαυνεν
οἰκῶν. Eusebius in *Chronico* anno decimo quarto
Constantini: « Licinius, inquit, Christianos de pa-
latio suo pellit. » Idem habet Orosius in libro vii,
sed perturbato rerum ac temporum ordine, dum

A sperans fore ut consilia sua laterent. Verum Deus
insidias quæ clanculo struebantur, famulo suo de-
texit. At Licinius in primis conatibus deprehensus,
ad secundas fraudes se contulit; nunc amicitiae
fidem præstendens; nunc fœderum ac sacramento-
rum religione fidem sibi concilians: deinde pacta
conventa repente violans, rursusque per legatos
veniam poscens: ac denuo mendaciis fœde illudens,
mentis audacia incitatus, adversus Deum ipsum
cognoverat, arma deinceps ferre instituit.

434 CAPUT LI.

*Licinii insidiæ adversus episcopos, et prohibitio
synodorum.*

Ac primum quidem Dei ministros sub ditione
sua degentes, qui nihil unquam criminis adversus
B imperium ipsius commiserant, obscure et callide
circumvenit, varias adversus eos calumnias investi-
gans. Cumque nullum ipsi crimen suppeteret, nec
haberet quod viris illis posset objicere; lege lata
præcepit ne episcopi uspiam inter se de ulla re
conferrent, neve ulli eorum in alterius sibi vicini
ecclesiam ventare liceret, et synodos ac concilia
de communibus negotiis habere. Verum hæc illi ad
nos vexandos occasio quærebatur. Nam si quidem
nostri legem violassent, pœnam subire eos oportebat:
sin præcepto paruisent, ecclesiasticas leges
convelli. Neque enim majoris momenti controver-
siæ, aliter quam per synodos componi possunt. Et
alioqui Deo infestus tyrannus, cum principi Deo
amantissimo adversari in omnibus studeret, hæc
nostris imperavit. Nam Constantinus quidem
C sacerdotes Dei, pacis et concordie mutue causa in
unum convocabat: idque in honorem ejus cui sacra
faciebant. Licinius vero dum optima quæque con-
vellere molitur, concentum Ecclesiarum turbare
tentavit.

CAPUT LII.

Christianorum exsilia et proscriptiones.

Et quoniam Deo chaus Constantinus famulos
Dei in palatium libenter admittebat; hostis Dei
Licinius contraria omnia sentiens, cunctos Dei cul-
tores qui sub imperio suo debebant, palatio expulit:

id refert ante Cibalense bellum, quod quidem bel-
lum octavo anno principatus Constantini contigit.
Duplex enim fuit civile bellum inter Constantium
ac Licinium. Primum quo Licinius victus fuit ad
Cibalim Pannoniæ, anno Christi 314. Cujus belli
causas unus quod sciam retulit auctor excerpto-
rum de *Gestis Constantini*, quam ad calcem Ann. Mar-
cellini jampridem edidi. Posterius vero bellum
fuit illud, quo juxta Adrianopolim susus ac fugatus
fuit Licinius, tandemque ad deditionem compulsus,
anno Christi 324. Ac prioris quidem belli mentio-
nem nullam fecit Eusebius: ideo fortasse quod
Licinius nondum adversus Christianos persecutio-
nem excitasset. Diu siquidem post prius illud bel-
lum Licinius Christianos persequi instituit, anno
scilicet xiv imperii Constantini, ut legitur in *Chro-
nico* Eusebii editionis Scaligeri ac Miræi, id est,
anno Christi 320. Idem annus habetur in *Chronico*
Cedreni. At Baronius Licinium anno Christi 316,
persecutionem in Christianos commovisse scribit.
Verum in Baronii *Annalibus* historia utriusque

et quos in comitatu suo habebat fidiſsimos ac devotiſsimos, eos præcipue in exsilium relegavit. Quique ob egregia facinora vel honore aliquo, vel dignitate ab ipso antehac fuerant ornati, hos aliis servire, et famulorum ministeria obire mandavit. Cumque omnium bona tanquam lucrum aliquod sibi oblatum rapuisset, ad extremum mortem quoque minatus est iis, qui salutare sibi nomen Christianæ religionis assumerent. Porro cum in omnem libidinem ac lasciviam effusus esset, multaque adulteria aliaque detestandæ obscœnitatis flagitia committeret, pudicitia et continentia honestatem ab hominibus præstari communi hominum natura ex suomet ipsius morbo pessime iudicans.

CAPUT LIII.

Edictum Licinii, ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent.

Idcirco alteram legem tulit, qua iubebat, ne viri orandi causa in ecclesiam Dei simul cum mulieribus convenirent; neve mulieres ad venerandas virtutis scholas discendi causa ventarent; postremo ne episcopi divinæ religionis præcepta mulieribus traderent: sed ut mulieres ad id electæ, docendis mulieribus præficerentur. Quæ cum ab omnibus riderentur, aliud quidpiam commentus est ad Ecclesiarum eversionem. Jussit enim ut solemnes populorum conventus extra portas in aperta planitie celebrarentur; asserens liberum extra portas aerem turbis longe commodiorem esse, quam oratoria intra urbem sita.

CAPUT LIV.

Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit: et carcere inclusos, ali veluit.

Verum cum ne in hoc quidem obsequi sibi illos videret, tandem rejectis ambagibus, nudo quod aiunt capite, decrevit ut milites qui per singulas urbes apparebant iudicibus, nisi dæmonibus sacrificare nallent, ab apparitione præsidialis officii removerentur. Proinde officia magistratuum per singulas provincias viris piis ac religiosis nudabantur. Sed et ipse qui hanc legem tulerat, nudabatur

Liciniani belli admodum confusa est; quæ partim ex *Fastis* Idatii, partim ex *Gestis Constantini* a me olim editis restituenda est. Certe Sozomenus in libro 1, cap. 7, diserte testatur, Licinium post Cibalense demum bellum Christianos persequi instituisse.

(14) *Ὁ δ' αὐτός.* Ab his verbis novum caput inchoandum erat. Hæc enim pertinent ad 2 legem Licinii. Porro quod in titulo capitis legitur in Vulg. εἰς ἐκκλησίαν, mendosum videtur pro εἰς ἐκκλησίαν. Mirum est tamen tum in codice Regio, tum in veteribus schedis constanter legi εἰς ἐκκλησίαν συνάγεσθαι. Quamquam in schedis emendatum est eadem manu εἰς ἐκκλησίαν μὴ συνάγεσθαι. Sed in Fuk. codice optime scribitur εἰς ἐκκλησίαν ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι.

(15) *Τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε.* Scribendum videtur τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε φύσεως, ἐλέγχῳ κακῷ χρώμενος.

(16) *Τὸς κατὰ πόλιν στρατιώτας.* Vide quæ notavi ad caput octavum libri decimi *Historiæ ecclesiasticæ*, unde hæc pene ad verbum transcripta sunt.

(17) *Τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιωματῶν αἱ τά-*

ἀμφ' αὐτὸν πιστοτάτους καὶ εὐνουστᾶτους ἀνδρας εἰς ἐξορίαν ἐδίδου. τοὺς τ' ἐκ προτέρων ἀνδραγαθημάτων, τιμῆς καὶ ἀξιωματῶν παρ' αὐτῷ λαχόντας δουλεύειν ἐτέροις, οἰκετικὰς τε ποιεῖσθαι διακονίας προσέταττε, πάντων δὲ τὰς ὑπάρξεις ἀντὶ ἐρμαιοῦ προαρπάζων, ἥδη καὶ θάνατον ἠπείλει τοῖς τὸ σωτήριον ἐπιγραφομένοις βνομαι. Ὁ δ' αὐτός (14) γέ τοι τὴν ψυχὴν ἐμπαθῇ καὶ ἀκόλαστον κεκτημένος, μυρίας τε δρῶν μοιχείας ἐπιβήτους τ' αἰσχροουργίας, τὸν σωφροσύνης κόσμον τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε (15), φύσεως ἐλέγχῳ κακῷ χρώμενος αὐτὸς ἑαυτῷ.

435 neuliquam posse censuit; de

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Γυναικας εἰς ἐκκλησίαν ἀνδράσιν ἅμα μὴ συναγεσθαι πρόσταγμα.

Διὸ δὲ δευτέρων νόμον ἐτίθει, μὴ δεῖν προστάτων ἀνδρας ἅμα γυναῖξιν ἐπὶ τὰς τοῦ θεοῦ παρῆναι εὐχὰς, μηδ' ἐπὶ τὰ σεμνὰ τῆς ἀρετῆς διδασκαλεῖα φοιτᾶν τὸ γυναικῶν γένος, μηδ' ἐπισκόπους καθηγεῖσθαι γυναῖξιν θεοσεδῶν λόγων, γυναῖκας δ' αἰρεῖσθαι γυναικῶν διδασκάλους. Γελομένων δὲ τούτων παρὰ τοῖς πᾶσιν, ἄλλο τι πρὸς καθαίρειν τῶν ἐκκλησιῶν ἐμπεριλαμβάτω, δεῖν φήσας πλὴν ἐκτὸς ἐπὶ καθαρῷ πεδίῳ τὰς ἐξ ἔθους συγκροτήσεις τῶν λαῶν ποιεῖσθαι. τῶν γὰρ κατὰ πόλιν προσευκτηρίων, παρὰ πολὺ τὸν ἐκτὸς πλὴν ἀέρα τῷ κοινῷ διαλλάττειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Τοὺς μὴ θύοντας ἀποστρατεύεσθαι· καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς μὴ τρέφεσθαι.

Ὡς δ' οὐκ εἶχεν οὐδ' ἐν τούτῳ τοὺς ὑπακούοντας, γυμνῇ λοιπὸν τῇ κεφαλῇ τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας (16), ἡγεμονικῶν ταγμάτων ἀποβάλλεσθαι, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσιν αἰροῖντο θύειν, παρεκελεύετο. Ἐγυμνοῦντο δὴτα τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιωματῶν αἱ τάξεις (17), ἀνδρῶν θεοσεδῶν, ἐγυμνοῦτο δὲ καὶ αὐτὸς ὁ τούτων νομοθέτης, εὐχῶν ὅσων ἀνδρῶν ἑαυτὸν στερήσας. Τί δεῖ τῶν ἐκτὸς μνημονεύειν (18), ὡς τοὺς

εἰς. Sic construenda sunt hæc verba, quod non vidit Christophorus. Certe in codice Fuk. post vocem τάξεις virgula apponitur. Τάξεις seu ταγματα sunt officia magistratuum. Singuli enim magistratus suum habebant officium seu apparitionem. Id erat corpus quoddam officialium seu militum, qui iudicibus apparebant, ut videre est in *Notitia imperii Romani*. Hæc officia Græci τάξεις vocabant, ut jampridem notavi ad lib. xxvi, Annui. Marcellini, pag. 518. Recte igitur in veteribus glossis scribitur τάξις ἀρχοντος, officium, apparitio. Sic Joannes Chrysostomus homilia 1 in *Epistolam ad Corinthios*: Οὐχ ὁράτε τοὺς παῖδας, ὅταν παιζόντες τάξιν ποιῶσι καὶ στρατιώτας· καὶ προηγῶνται αὐτῶν κήρυκες καὶ βαδούχοι· καὶ μέσος ὁ παῖς ἐν χώρᾳ ἀρχοντος βαδίζῃ. Nonne videtis pueros, quando ludentes apparitionem expriment et officiales. Ac præcones quidem præcedunt cum licioribus. Puer vero medius incedit personam prævidis gerens.

(18) *Τῶν ἐκτὸς μνημονεύειν.* Joannes Morinus, vir doctissimus, qui hos libros Gallicè interpretatus est, τοὺς ἐκτὸς hoc loco gentiles esse existimavit. Certe Eusebius in lib. II, cap. 21 et 23, τοὺς ἐκ-

ἐν εἰρκταῖς ταλαιπωρουμένους μηδὲνα μεταδίδει τρο-
φῆς φιλανθρωπεύεσθαι ἐκέλευσε, μηδ' ἐλεεῖν τοὺς ἐν
δεσμοῖς λιμῶ διαφθειρομένους, μηδ' ἀπλῶς ἀγαθὸν
εἶναι μηδὲνα, μηδ' ἀγαθὸν τι πράττειν τοὺς καὶ πρὸς
τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ συμπαθὲς τῶν πέλας ἐλχομένους;
Καὶ ἦν γε νόμων οὗτος ἄντικρυς ἀναιδὴς καὶ πικρο-
μύτατος, πᾶσαν ὑπερακοντίζων φύσιν· ἐφ' ᾧ καὶ
τιμωρία προσέκειτο, τοὺς ἐλεοῦντας τὰ ἴσα πάσχειν
τοῖς ἐλεουμένοις, ὑπομένοντας τιμωρίας τοὺς τὰ φι-
λάνθρωπα διακονουμένους.

morum feritatem facile superavit. Quin etiam legi
sent, pari cum ipsis supplicio plecterentur; utque in carcerem et vincula coniecti eandem cum noxiis
pœnam subirent, qui humanitatis officia eis præstitissent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

B

Περὶ τῶν Λικινίου παρανομῶν καὶ πλεονεξιῶν.

Τοιαῦτα Λικινίου αἱ διατάξεις. Τί δὲ χρὴ τὰς πε-
ρὶ γάμων αὐτοῦ καινοτομίας ἀπαριθμεῖσθαι, ἡ τοὺς
ἐπὶ τοιοῦτοις τὸν βίον μεταλλάττουσι νεωτερισμοὺς,
δι' ὧν τοὺς παλαιούς Ῥωμαίων εὖ καὶ σοφῶς κειμέ-
νους νόμους περιγράψαι τολμήσας, βαρβάρους τινὰς
καὶ ἀνήμερους ἀντειστήγῃ, σκῆψεις ἐπινοῶν μυρίας
κατὰ τῶν ὑπὲρ τῶν; Ἐνθεν ἀναμετρήσεις ἐπενδύει
γῆς, ὡς ἂν πλείονα τῶν μέτρῳ λογίζοιτο τὴν ἐλαχί-
στην, δι' ἀπληστίαν περιττῶν εἰσπράττειν. Ἐνθεν τῶν
κατ' ἀγροὺς μηκέτι ὄντων ἀνθρώπων, πρόπαλαι δ'
ἐν νεκροῖς κειμένων, ἀναγραφὰς ἐποιεῖτο, αἰσχρὴν
αὐτῷ κέρδος ἐκ τούτου ποριζόμενος. Οὐ γὰρ εἶχεν
αὐτῷ μέτρον ἢ μικρολογία, οὐδ' ἡ ἀπληστία κόρην πε-
ριωρίζετο. Διὸ δὴ πάντα πληρώσας χρυσοῦ καὶ ἀργύ-
ρου χρημάτων τ' ἀπείρων πλήθει, στένων ἀπωδύρετο
πτωχείαν, Τανταλείῳ πάθει τὴν ψυχὴν τρυχόμενος.
Οἷας δ' ἐφεύρε κατὰ τῶν μηδὲν ἡδικοχότων ὑπερπορίους
τιμωρίας, οἷας ὑπαρχόντων δημεύσεις, οἷας εὐπατρι-
δῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγὰς, ὧν τὰς κουρι-
δίας μικροῖς οἰκέταις ἐφ' ὕβρει πράξεως αἰσχρὰς πα-
ρεδίδου· ὅσαις δ' αὐτὸς, καί περ ἤδη γῆρξ τὸ σῶμα
πεπαλαιωμένος, γυναιξὶν ὑπάνδροις, παρθένοις τε
κόραις ἐπεχείρει, οὐ δὴ ταῦτα χρεὼν μηχανεῖν, τῆς
τῶν ἐσχάτων αὐτοῦ πράξεων ὑπερβολῆς σμικρὰ τὰ
πρῶτα καὶ τὸ μηδὲν ἀποδείξάσης.

inferre tentavit? Nihil opus est in his commemorandis diutius immorari, cum postremorum ejus
faciunorum gravitas, ut priora hæc levia ac prope nulla viderentur, effecerit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

D

"Οτι διωγμὸν ποιῆσαι λοιπὸν ἐπεχείρει.

Τὸ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας κατὰ τῶν ἐκκλη-
σιῶν ὠπλίζετο, ἐπὶ τε τοὺς ἐπισκόπους ἐχώρει, οὓς
ἂν μάλιστα ἐναντιούμενους ἑώρα· καὶ ἐχθροὺς ἡγεῖτο
τοὺς τῷ θεοφιλεῖ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ φίλους. Διὸ δὴ
μάλιστα καθ' ἡμῶν τὸν θυμὸν ὤζυνετο, τοῦ σώφρο-
νος (19) παρενηνεγμένος, οὔτε τὴν μνήμην τῶν πρὸ
αὐτοῦ Χριστιανούς ἐκδιωξάντων ἐν νῷ κατεβάλετο,
οὐδ' ὧν αὐτὸς ὀλετήρ καὶ τιμωρὸς δι' αἵ μετῆλθον
ἁσθεῖας, κατέστη, οὐδ' ὧν αὐτόπτης γέγονεν, αὐτοῖς

τός ponit pro paganis seu gentilibus. Vide quæ
supra notavi ad caput 43 hujus libri. Christophor-
sonus tamen τῶν ἐκτός interpretatus est præterea;
ut idem sit ac τούτων ἐκτός, quomodo locutus est
Eusebius, cap. 43.

PATROL. GR. XX.

A orationibus sanctorum virorum, quibus sancti pri-
varat. Quid præterea commemorare attinet, quo
pacto præceperit, ne miseris in carcere detentis
alimenta quisquam humaniter ministraret; neve
quis homines in vinculis fame contabescentes
miseratione prosequeretur: hoc est, ne quis om-
nino vir bonus existeret; neve ii qui ad proximo-
rum miserationem natura ipsa ducuntur, boni
quidquam præstarent? Fuit hæc profecto quidem
lex palam impudens et immanissima; omnemque

adjecta erat hæc pœna, ut qui inclusis stipem delis-
sent, pari cum ipsis supplicio plecterentur; utque in carcerem et vincula coniecti eandem cum noxiis
pœnam subirent, qui humanitatis officia eis præstitissent.

436 CAPUT LV.

De iniquitate et avaritia Licinii.

Hujusmodi fuere constitutiones Licinii. Quid
vero opus est recensere quæ in nuptiis aut circa
morientes innovavit; velustas Romanorum leges
recte et sapienter constitutas ausus abolere, et
barbaras quasdam atque immanes planeque illegi-
timas et iniquas leges illarum loco substituere?
Mille præterea exactionum genera adversus subdi-
tos excogitavit. Quocirca novas agrorum mensiones
adinvenit, ut exigui agri majorem imputaret mo-
dum, ob inexplebilem cupiditatem nimiarum exaction-
um. Ideo rusticorum qui superstites amplius no-
uerant, sed jampridem obierant, nomina in censua-
libus tabulis inscribebat, turpis lucri hinc compe-
dium captans. Neque enim sordida hominis parci-
monia ullum habebat modum, nec habendi cupidi-
tatem satietas finiebat. Itaque cum auro et argento
et immensa opum copia thesauros suos implessel,
gemens de paupertate sua querebatur, Tantalicen
quodam morbo vexatus. Quid referam exsilia qui-
bus viros innocentes damnavit? Quid bonorum pu-
blicationes? Quid nobiles ac præcipuæ dignitatis
homines in carcerem abductos, quorum uxores
sceleratis quibusdam mancipiis constuprandas
dabat? Quid mulieres nuptas, quid virgines recen-
seam, quibus ipse, licet affecta jam ætate, vim

CAPUT LVI.

Quomodo persecutionem adversus Christianos
tandem excitaverit.

Denique eo furoris processit, ut Ecclesiis bellum
inferret, ipsosque episcopos adoriretur, quos maxi-
me sibi adversos esse intelligebat; pro inimicis ha-
bens eos qui maximi Deoque charissimi imperatoris
amici essent. Ob quam præcipue causam furem
suum in nos exacuit, a recta ratione desciscens.
Nec exemplum eorum qui ante ipsam Christianos
fuerant persecuti, in memoriam sibi revocavit;
nec illorum quorum ob impia facinora ultor ipse

(19) Τῷ σώφρονος. Post hæc verba asteriscus
apponendus est. Desunt enim nonnulli, quæ tamen
ex lib. x, cap. 8, ita suppleri possunt: τοῦ σώφρονος
ἐκτραπείς λογισμοῦ. In codd. Fuk. Turnebi ac Sav.
legitur τοῦ σώφρονος παρενηνεγμένος.

31

aique exstinctor fuerat constitutus. Nec animo et A cogitatione **437** recoluit ea quorum ipse spectator exstiterat, tunc cum illum omnium malorum antesignanum, quisquis ille tandem fuit, indicta spexit.

CAPUT LVII.

Qualiter Maximianus fistuloso ac verminante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit.

Nam cum hic Ecclesias oppugnare exorsus fuisset, primusque justorum ac Dei cultorum cædibus animum suum contaminasset; merito eum divina ultio corripuit, ab ipsis exorsa carnibus, et ad animam usque progressa. Repente enim in medio occultiorum corporis partium abscessus ei nascitur; ulcus deinde in imo fistulosum. Utriusque insanabilis morsus intima viscera depascebatur. Ex his incredibilis vermium multitudo scaturiens, letalem exhalabat fetorem. Quippe illi tota corporis moles, ob nimiam alimenti copiam in immensam quamdam pinguedinem conversa erat: quæ tunc temporis in tabem soluta, horrendum et intolerabile spectaculum astantibus præbuisse fertur. Tot igitur quassatus malis, tandem intelligere coepit quæ contra Ecclesiam scelera admisisset. Posthæc errorem suum Deo confessus, persecutionem Christianorum cohibere, et regalibus edictis ac legibus emissis, ecclesias eorum quantocius ædificari, ipsosque Christianos sacra sua solito more peragere, et pro imperatore preces ad Deum fundere jubet.

CAPUT LVIII.

Qualiter Maximinus, Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit.

Verum hic quidem qui persecutionis auctor fuerat, huiusmodi pœnas luit. Is vero de quo nunc loquimur Licinius, qui horum testis ac spectator exstiterat, et qui cuncta accurate experientia ipsa docente cognoverat; repente omnium oblitus, nec supplicium priori huic irrogatum animo reputavit, nec quas divina iustitia de posteriore altero sumpserat pœnas. Qui quidem cum priorem illum tanquam in quodam scelorum certamine superare ambiciose contenderet, novorum adversus nostros suppliciorum inventionem gloriabatur. Neque enim ignis aut ferrum, non clavorum suffusiones, non bestiarum laniatus, nec maris altissimi gurgites ei suffecerunt. Sed **438** præter hæc omnia novum quoddam supplicii genus ipse commentus, tæmbra quibus lucis usuram percipimus, mutilari lege lata præcepit. Statim igitur conferta agmina non virorum modo, verum etiam

(20) *Πρωτοστάτην*. Galerium Maximianum intellegit, qui primus auctor fuit ac signifer persecutionis Christianorum, ut scribit Eusebius in lib. viii. Cedrenus scribit Maximianum anno 18 Diocletiani persecutionem adversus Christianos excitasse, suasu Theotegni cuiusdam præstigatoris. Qui cum Acta Pilati plena impietatis adversus Christum composuisset, Galerius edicto sanxit, ut magistri ea memoriter discenda pueris traderent.

παλαβῶν ζυμασι τὸν πρωτοστάτην (20) τῶν κακῶν, ὅς τις ποτε ἦν ἐκεῖνος, θεηλάτῳ μάστιγι πληγέντα.

divinitus plaga percussus suis ipse oculis con-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι δαμασθεῖς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

Ἐπειδὴ γὰρ τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν κατῆρχε πολιορκίας οὗτος, πρῶτός τε τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν δικαίων καὶ θεοσεβῶν ἐνέφυρεν αἵμασι, θεόπεμπτος αὐτὸν μετῴχετο τιμωρία, ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ καταρξαμένη σαρκὸς, καὶ μέχρι τῆς ψυχῆς προσελθούσα. Ἀθρόα μὲν γὰρ αὐτῷ περὶ τὰ μέσα τῶν ἀπορρήτων τοῦ σώματος ἀπόστασις γίνεται· εἴθ' ἔλκος ἐν βάθει συριγγῶδες, καὶ τούτων ἀνίατος νομὴ κατὰ τῶν ἐνδοτάτω σπλάγχνων· ἀφ' ὧν ἄλεκτόν τι πλῆθος σκωλήκων βρύειν, θανατώδῃ τε ὁδμῇ ἀποπνεῖν, τοῦ παντὸς ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας εἰς ὑπερβολὴν πλῆθους πιμελῆς μεταβεβληκότος· ἦν τότε κατασασπείσαν, ἀφόρητον καὶ φρικτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχειν τὴν θέαν φασί. Καὶ δὴ τοσούτοις παλαιῶν κακοῖς, ὧς ποτε συναίσθησιν τῶν κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τετολμημένων αὐτῷ λαμβάνει· καίπειτα τῷ Θεῷ ἐξομολογούμενος, τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἀποπαύει διωγμὸν, νόμοις τε καὶ διατάγμασι βασιλικοῖς, τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν οἰκοδομεῖν ἐπισπέρχει, τὰ τε συνῆθη πράττειν αὐτοὺς, εὐχὰς ὑπὲρ αὐτοῦ ποιουμένους διακελεύεται.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅτι Μαξιμῖνος διώξας Χριστιανούς, καὶ φωνῶν ὡς οὐκέτις ἐκρύπτετο.

Ἄλλ' ὁ μὲν τοῦ διωγμοῦ κατάρξας, τοιαύτην ὑπέιχε δίκην. Τούτων δ' αὐτόπτης ὁ πρὸς τοῦ λόγου δηλούμενος γεγωνὺς, καὶ ταῦτ' ἀκριβῶς διεγνωκὼς τῇ πείρῃ, λήθην ἀθρόως ἀπάντων ἐποιεῖτο, οὔτε τὴν κατὰ τοῦ προτέρου ποιήνῃ ἀνενέγκας τῇ μνήμῃ, οὔτε τὴν [ἐκ] τοῦ δευτέρου τιμωρὸν δίκην (21). Ὅς δὴ καὶ αὐτὸς ὑπερβαλέσθαι τὸν πρῶτον ὡς ἐν κακῶν περιλοτιμημένος ἀγῶνι, καινότερων τιμωριῶν εὐρέσει καθ' ἡμῶν ἐκαλλωπίζετο. Οὐκ ἀπῆρχει γοῦν αὐτῷ πῦρ καὶ σιδηρὸς καὶ προσήλωσις, οὐδέ γε θῆρες ἀγριοὶ καὶ θαλάττης βυθοί. Ἦδη δὲ πρὸς ἅπασιν τούτοις, ξένην τινὰ κόλασιν αὐτὸς ἐφευρών, τὰ τοῦ φωτὸς αἰσθητήρια λυμάνεσθαι δεῖν ἐνομοθέτει. Ἀθρόα δῆτα πλῆθῃ οὐκ ἀνδρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ παίδων καὶ γυναικῶν, ὁράσεις δεξιῶν ὀφθαλμῶν, ποδῶν τ' ἀγκύλας σιδήρῳ καὶ καυτῆρσιν ἀχρειούμενα, ταλαιπωρεῖσθαι μέταλλις παρεδίδοτο. Ὃν ἐνεκα, καὶ τοῦτον οὐκ εἰς μακρὰν ἢ τοῦ Θεοῦ δικαιοκρισία μετῆι· ὅτε δαιμό-

D

Sed nemo non videt Cedrenum hic falsum esse, qui Galeria Maximiano tribuerit id quod diu postea gestum est a Maximino. Est hic sollemnis ac per vulgatus error Græcorum, ut Maximianum cum Maximino permisceant.

(21) *Οὐτε τὴν ἐκ τοῦ δευτέρου τιμωρὸν δίκην*. Delenda est præpositio. Porro hic posterior est Maximinus Orientis tyrannus.

νων ἐλπίσιν, ὧν δὴ ᾤετο θεῶν, ὀκλιτῶν τε μυριάσιν ἀναριθμήτοις ἐπιθαρόσας, πολέμῳ παρετάττετο. Τηνικαῦτα γὰρ γυμνωθεὶς τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐλπίδος, ἔπεσκέυετο τὸν οὐ πρέποντα αὐτῷ βασιλικὸν κόσμον, δειλῶς τε καὶ ἀνάνδρως ὑποδὺς τὴ πλῆθος, δρασμῷ τὴν σωτηρίαν ἐπινοεῖ· καίπειτα κρυπταζόμενος ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰς κώμας ἐν οἰκέτου σχήματι, διαλανθάνειν ᾤετο. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ τὸν μέγαν καὶ τῆς καθόλου προνοίας διαδεδρακεν ὀφθαλμόν· ὥς γὰρ ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν κεῖσθαι αὐτῷ τὴν ζωὴν ἤλπισε, βέλει Θεοῦ πεπυρωμένῳ πληγῇς, πρηγῆς ἔκειτο, θεηλάτῳ πληγῇ τὸ πᾶν δαπανώμενος σώμα, ὥς τὸ πᾶν εἶδος αὐτοῦ τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀφανισθῆναι, ξηρῶν ὁστέων καὶ κατεσκελετευμένων, δίκην εἰδώλων περιλειφθέντων αὐτῷ μόνων.

Cum enim salutem suam in tuto jam locatam esse censeret, ardente Dei percussus telo, pronus in terram cecidit, totumque ejus corpus inflictæ cœlitus plaga adeo consumptum est, ut pristinae formæ species omnis aboleretur, solaque ossa arefacta instar simulacri cujusdam pereressent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ.

Ὅτι ἐν ῥύσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμῖνος, ὑπερ Χριστιανῶν ἔγραψε.

Σφοδρότερας δὲ τῆς τοῦ Θεοῦ πληγῆς ἐνταθείσης, προπηδῶσιν αὐτοῦ τὰ ὅμματα, τῆς τε οἰκείας λήξεως ἐκπεσόντα, πηρὸν αὐτὸν ἀφήνιν, ἀ κατὰ τῶν τοῦ Θεοῦ μαρτύρων πρῶτος ἐφεῦρε κολαστήρια, ταῦθ' ὑπομείναντα δικαιοσύνην ψήφῳ. Καὶ δὴ ἔτ' ἐμπνέων ἐπὶ τοῖς τοσοῦτοις, ὅς ποτε καὶ οὗτος τῷ Χριστιανῶν ἀνθρωπολογεῖτο Θεῷ, καὶ τὰς οἰκείας ἐξηγόρευε θεομαχίας· παλινωδίας τε συνέταττεν ὁμοίως τῷ προτέρῳ καὶ αὐτὸς, νόμοις καὶ διατάγμασιν ἐγγράφως τὴν οἰκείαν περὶ οὗς ἔθετο θεοὺς, πλάνην ὁμολογῶν, μόνον δὲ τὸν Χριστιανὸν αὐτῇ πείρᾳ Θεὸν ἐγνωσκέναι μαρτυρόμενος. Ταῦτ' ἔργους μαθὼν ὁ Λικίνιος, ἀλλ' οὐκ ἀκοῇ παρ' ἐτέρων πυθόμενος, τοῖς αὐτοῖς ἐπεψύετο, ὥσπερ τινὶ σκοτομήνῃ τὴν διάνοιαν ἐγκαλυπτόμενος.

A puerorum ac mulierum, dextris oculis et juncturis pedum, partim ferro, partim cauterio debilitatis, trusa sunt ad metalla, ut diuturno labore ibidem vexarentur. Ob quam causam et hunc quoque non multo post ulta est divina justitia: tunc cum dæmonum (quos quidem ille deos putabat) fiducia, et innumerabili armatorum multitudine fretus, prælium commisit. Quippe tunc omni spe divini nudatus auxilii, imperialem cultum unanime ipsi convenientem abjecit, deinde vulgarium turbæ immistus, timide prorsus atque ignave fuga salutem sibi quæsit, et per agros ac vicos sese occultans, sub habitu servili latere se posse existimavit. Verum magnum illum et universa spectantem Providentiæ oculum subterfugere non valuit. Cum enim salutem suam in tuto jam locatam esse censeret, ardente Dei percussus telo, pronus in terram cecidit, totumque ejus corpus inflictæ cœlitus plaga adeo consumptum est, ut pristinae formæ species omnis aboleretur, solaque ossa arefacta instar simulacri cujusdam pereressent.

B

CAPUT LIX.

Quomodo, vi morbi excacatus, Maximinus legem pro Christianis dedit.

Porro sæviante acrius Dei plaga, oculi tandem ei exsilierunt, et ex propria sede avulsi, cæcum eum dimiserunt: eadem justissime perpeßum supplicia, quæ adversus martyres Dei primus excogitarat. Post hæc nihilominus adhuc spirans, ipso quoque a Christianorum Deo veniam poposcit, bellum se Divinitati intulisse palam confessus. Nec aliter ac prior ille palinodiam cecinit, legibus et constitutionibus editis, quibus errorem suum in colendis illis quos existimasset deos, ingenue professus est, unumque Christianorum Deum expertum se nosse testatus. Hæc cum Licinius non aliorum sermone didicisset, sed factis ipsis percepisset, tamen velut densa quadam caligine animo ejus offusa, eadem quæ illi agere instituit.

ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α'. Λικινίου διωγμὸς λαθραίος, ἐπισκόπους ἀναιρούντος ἐν Ἀμασει τοῦ Πόντου.
- β'. Καθαίρεις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρεουργίαι.
- γ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.
- δ'. Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρσκευάζετο μετ' εὐχῶν, Λικίνιος δὲ μετὰ μαρτυρίων εἰς πόλεμον.
- ε'. Ὅσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.
- ς'. Φαντασίαι κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν Κωνσταντίνου στρατευμάτων διεξιδόντων.
- ζ'. Ὅτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρήν, ἐκεῖ τὰ τῆς νίκης ἐγίνετο.
- η'. Ὅτι πεντήκοντα τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.
- θ'. Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀνηρέθη μὲν ὁ θυγὼν, ὁ δὲ πίστει παραμεινας, ἐσώθη.
- ι'. Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου νίκαι.
- ια'. Φυγὴ Λικινίου καὶ γοητεία.

- ιβ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος ἐν σκηνῇ προσευχόμενος ἐνίκα.
- ιγ'. Φιλανθρωπία περὶ τοὺς συλλαβανομένους στρατιώτας.
- ιδ'. Ἐτι περὶ τῶν ἐν σκηνῇ προσευχῶν.
- ιε'. Λικινίου περὶ φιλίας δόλος, καὶ εἰδωλολατρία.
- ισ'. Ὅπως μὴ ἀντιπολεμῇ τῷ σταυρῷ Λικίνιος παρήναι τοῖς στρατιώταις.
- ις'. Νίκη Κωνσταντίνου.
- ιζ'. Λικινίου θάνατος, καὶ ἐπινίκια περὶ τούτου.
- ιθ'. Φαῖδρότητες καὶ πανηγυρεῖς.
- κ'. Ὅπως ὑπὲρ ὁμολογητῶν ἐνομοθέτει Κωνσταντῖνος.
- κα'. Ὅπως καὶ περὶ μαρτύρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων.
- κβ'. Ὅπως καὶ τοὺς δήμευς ἀνεκτίσαστο.
- κγ'. Ὅτι Θεὸν τῶν ἀγαθῶν αἰτιον ἐκήρυττε, καὶ περὶ ἀντιγράφων νόμον.
- κδ'. Νόμος Κωνσταντίνου, περὶ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ.
- κε'. Ὑπόδειγμα ἐκ παλαιῶν χρόνων.

- κς'. Περὶ διωχθέντων καὶ διωκτῶν.
 κς'. Ὅπως ὁ διωγμὸς αἰτίος κακῶν τοῖς πολεμή-
 σασιν κατέστη.
 κη'. Ὅτι Θεὸς τῶν καλῶν ὑπέρβηεν Κωνσταντῖ-
 νον ἐξελέξατο.
 κθ'. Εὐσεβεῖς εἰς Θεὸν Κωνσταντίνου φωναί, καὶ
 ὁμολογητῶν ἔπαινος.
 λ'. Νόμος ἀπολύων ἐξορισμοῦ καὶ βουλῆς καὶ
 δημύσεως.
 λα'. Τοὺς ἐν νήσοις ὁμοίως.
 λβ'. Τοὺς ἐν μετάλλοις καὶ δημοσίοις ἀτιμα-
 σθέντας.
 λγ'. Περὶ ὁμολογητῶν στρατεύσαμένων.
 λδ'. Ἀπολύσεις τῶν ἐν γυναικεῖσι, ἢ εἰς δουλείαν
 δοθέντων ἐλευθέρων.
 λε'. Περὶ κληρονομίας οὐσῶν τῶν μαρτύρων καὶ
 ὁμολογητῶν, καὶ μετοικισθέντων, καὶ ταμειυ-
 θέντων.
 λς'. Τῶν μὴ ἐχόντων συγγενεῖς κληρονόμον εἶναι
 τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν δωρηθέντα,
 βέβαια μένειν.
 λζ'. Ἀποδιδόναι τοῖς κατέχουσι τὰ τοιούτα χωρία
 καὶ κήπους καὶ οἰκίας, χωρὶς ὧν ἐκαρπώσαν-
 το.
 λη'. Ποῶν τρόπῳ δεῖ περὶ τούτων ἐπιβιδόναι δεή-
 σεις.
 λθ'. Ταῖς ἐκκλησίαις ἀποδοῦναι τὸ ταμειον, χω-
 ρία καὶ κήπους καὶ οἰκίας.
 μ'. Τὰ μαρτύρια καὶ τὰ κοιμητήρια ταῖς ἐκκλη-
 σίαις ἀποδοῦναι.
 μα'. Τοὺς ἀγοράσαντας ἐκκλησιαστικά, ἢ κατὰ
 δωρεάν λαβόντας, ἀποδοῦναι.
 μβ'. Σέβειν τὸν Θεὸν σπουδαία παραινέσεις.
 μγ'. Ὅπως τὰ νομοθετήματα ὑπὸ Κωνσταντίνου
 δι' ἔργων ἐτελειούτο.
 μδ'. Ὅτι τοὺς ἀρχοντας Χριστιανοὺς προῆγεν·
 εἰ δὲ καὶ Ἕλληνας ἦσαν, τὸ θύειν αὐτοῖς ἀπ-
 ηύρυντο.
 με'. Περὶ νόμων καλυόντων μὲν θυσίας, οἰκοδο-
 μεῖν δὲ ἐκκλησίας προσταττόντων.
 μς'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον καὶ τοὺς λοι-
 ποὺς ἐπισκόπους, περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν οἰ-
 κοδομῆς, καὶ ὥστε τίς παλαιῶς ἐπισκευάζειν,
 καὶ μεῖζονας οἰκοδομεῖν, διὰ τῶν ἀρχόντων.
 μς'. Ὅτι κατὰ εἰδωλολατρίας ἔγραψεν.
 μη'. Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐπαρχίας περὶ τῆς
 πολυθέου πλάνης διάταγμα, καὶ προομιον περὶ
 ἀρετῆς καὶ καλίας.
 μθ'. Περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ φιλοθέου Κωνσταντίνου,
 καὶ περὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, τῶν

- Α διωκτῶν.
 ν'. Ὅτι διὰ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος μαρτίαν, ὡς
 μὴ δυναμένου μαρτεῦσθαι διὰ τοὺς δικαίους,
 ὁ διωγμὸς ἀνεκινήθη.
 να'. Ὅτι νέος ὢν ἔτι Κωνσταντίνος τοὺς δικαίους
 εἶναι Χριστιανοὺς ἤκουσεν ἐκ τοῦ τὰ περὶ
 διωγμοῦ γράψαντος.
 νβ'. Ὅσα εἶδη βασάνων καὶ τιμωρῶν κατὰ Χρι-
 στιανῶν ἐτολήθη.
 νγ'. Ὅτι βάρβαροι Χριστιανοὺς ὑπεδέξατο.
 νδ'. Ὅλα μετῴληθε δίκη τοὺς διὰ τὴν μαρτίαν
 δώκτας.
 νε'. Δοξολογία Κωνσταντίνου εἰς Θεὸν, καὶ ὁμο-
 λογία περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, καὶ εὐχὴ
 περὶ Ἐκκλησιῶν καὶ λαῶν.
 νς'. Ὅτι προσεύχεται μὲν Χριστιανοὺς εἶναι πάν-
 τας, οὐκ ἀναγκάζει δέ.
 νζ'. Δοξολογία εἰς Θεὸν, δι' Ἰοῦ φωτίσαντος τοὺς
 πλυνμένους.
 Β νη'. Δοξολογία πάλιν ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λειτουργ-
 ρίας.
 νθ'. Δοξολογία εἰς Θεὸν, ἀεὶ διδόνοντα τὰ κα-
 λὰ.
 ξ'. Παραινέσεις ἐπὶ τέλει τοῦ διατάγματος, μη-
 δένα μηδεὶ ἐνοχλεῖν.
 ξα'. Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέων διὰ τὰ κατὰ
 Ἀρείον, ἐκινούντο ζητήσεις.
 ξβ'. Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ Μελλιτιανῶν.
 ξγ'. Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντίνος
 ἔγραψεν.
 ξδ'. Κωνσταντίνου ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον
 τὸν ἐπίσκοπον καὶ Ἀρείον τὸν πρεσβύτε-
 ρον.
 ξε'. Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμνα συνήθως.
 ξς'. Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διωρθώ-
 σατο.
 ζ'. Ὅτι ἐκ τῆς Ἀνατολῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἤρ-
 ξατο.
 ζη'. Ὅτι λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρή-
 ρης συμβουλεύει.
 Γ ξθ'. Πόθεν ἡ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ξήτησις
 ἤρξατο· καὶ ὅτι μὴ ἐγρήν συζητεῖν ταῦτα.
 σ'. Παραινέσεις περὶ ὁμολογίας.
 σα'. Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλονεικεῖν περὶ τοῦ
 αὐτοῦ.
 σβ'. Ὅτι δι' εὐλάβειαν ὑπεραλγῶν, δακρύειν
 ἠγαγκάσθη, καὶ μέλλων εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὁρ-
 μᾶν, ἐπέσχε διὰ ταῦτα.
 σγ'. Ἐπίμορος καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο παραχῇ
 τῶν ζητήσεων.

441 CAPITULA LIBRI SECUNDI.

- I. Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum apud Amasiam urbem Ponti.
 II. Ecclesie dirutæ, et episcopi trucidati.
 III. Quomodo Constantinus Christianorum causa quos Licinius persequi parabat, commotus sit.
 IV. Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaticiniis se ad bellum parabat.
 V. Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret.
 VI. Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianos persequentium.
 VII. Ubique in præliis signum crucis adfuit, partem esse victoriam.
 VIII. Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portarent.
 IX. Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est; qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit.
 X. Variæ pugne et Constantini victoriæ.
 XI. Fuga et magicæ artes Licinii.
 XII. Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est.
 XIII. Constantini humanitas in milites captos.
 XIV. Iterum de oratione in tabernaculo.
 D XV. Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus.
 XVI. Quomodo Licinius militibus præceperit, ne adversus crucis signum impetum facerent.
 XVII. Constantini victoria.
 XVIII. Licinii cædes, et triumphus de eo acti.
 XIX. Publica lætitia ac festivitas.
 XX. Quomodo pro confessoribus Constantinus leges sanxerit.
 XXI. Quomodo etiam pro martyribus, et pro ecclesiarum prædiis leges tulit.
 XXII. Quomodo etiam populos recreaverit.
 XXIII. Quod Deum bonorum auctorem prædicavit, et de legibus ejusdem.
 XXIV. Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione.
 XXV. Exemplum a vetustis temporibus.
 XXVI. De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus.
 XXVII. Quod persecutio bellum gerentibus malorum causa exstiterit.

- XXVIII. Quod Deus Constantinum bonorum mini- A strum elegit.
- XXIX. Pie in Deum voces Constantini, et laus confessorum.
- XXX. Lex solvens exsilio et curia, et bonorum pro-
scriptione.
- XXXI. Item eos qui in insulas erant relegati.
- XXXII. Item eos qui ad metalla et ad publica opera ignominiose damnati fuerant.
- XXXIII. De confessoribus qui militaverant.
- XXXIV. De iis qui ad gynæcea, vel in servitutem dati erant, liberandis.
- XXXV. De successionem bonorum martyrum et confessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quorum bona in fiscum relata.
- XXXVI. Ut deficientibus cognatis ecclesia hæreditatem capiat, utque legata firma maneant.
- XXXVII. Ut qui huiusmodi loca, ædes, hortos occupaverint, restituant: exceptis fructibus.
- XXXVIII. Quomodo super his libellos dari oporteat.
- XXXIX. Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat ecclesiis.
- XL. Ut martyria et cæmeteria ecclesiis reddantur.
- XLI. Ut qui res ecclesiæ emerunt, aut dono acceperunt, eas restituant.
- XLII. Sedula exhortatio ad colendum Deum.
- XLIII. Quomodo Constantinus ea quæ legibus sanxerat, factis ipsis confirmavit.
- XLIV. Quomodo Christianos ad regendas provincias promoverit, et paganos sacrificare prohibuerit.
- XLV. De legibus quibus sacrificia quidem prohibebantur; ecclesiæ vero construi jubebantur.
- 442 XLVI. Epistola Constantini ad Eusebium et reliquos episcopos de ecclesiis præsidum opera ædificandis, utque vetustæ reficiantur et ampliores exstruantur.
- XLVII. Quod contra idolorum cultum scripserit.
- XLVIII. Constantini edictum ad provinciales de falso cultu multorum deorum. Exordium de virtute et vitio.
- XLIX. De pio ac Dei amatissimo Constantini patre, et de Diocletiano ac Maximiano persecutoribus.
- L. Quod ex Apollinis oraculo qui ob justos homi-
nes responsa amplius edere non poterat, mola sit persecutio.
- LI. Quomodo Constantinus adhuc adolescens justos esse Christianos audivit.
- LII. Quot tormentorum et suppliciorum genera adversus Christianos excogitata.
- LIII. Quomodo barbari Christianos exceperunt.
- LIV. Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex oraculo persecutionem commoverant.
- LV. Constantinus Deo gloriam tribuit, signum crucis confitetur, et precatur pro Ecclesia.
- LVI. Quomodo omnes quidem Christianos esse optavit; neminem autem coegit.
- LVII. Gloriam tribuit Deo, qui per Filium suum errantes illuminavit.
- LVIII. Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio totius mundi.
- LIX. Deum laudat qui semper bona atque honesta docet.
- LX. Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri molestiam facessat.
- LXI. Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones commotæ sint propter Arium.
- LXII. De Ario et de Meletianis.
- LXIII. Quomodo legatum cum litteris misit ad pacem componendum.
- LXIV. Constantini epistola ad Alexandrum episcopum et Arium presbyterum.
- LXV. Quod pro pace continue satagebat.
- LXVI. Quomodo quæstiones in Africa excitatas compressit.
- LXVII. Quod religio ab Orientis partibus cæperit.
- LXVIII. Quomodo seditionem moleste ferens, pacem suavit.
- LXIX. Unde nata sit controversia inter Arium et Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda.
- LXX. Exhortatio ad concordiam.
- LXXI. Quod ob leves quasdam vuculas pertinaciter certandum non fuit.
- C LXXII. Quomodo dolore affectus, præ pietate lacrymas effudit; et iter quod facturus erat in Orientem, ob hanc causam repressit.
- LXXIII. Quod post hæc etiam imperatoris litteras perseveravit contentio.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Β΄.

443 EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER SECUNDUS.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.]

D

CAPUT I.

Δευτέρου διωγμοῦ λαθραῖος, ἐπισκόπου ἀνα-
ρουήτος ἐν Ἀμασειᾷ τοῦ Πόντου.

Ὅδε μὲν οὖν ὁ δηλωθεὶς ἐπὶ τῶν θεομάχων
βίβην κατεκρημνίζετο, καὶ ὧν ὀφθαλμοὶ ἐπέειδε τοὺς

Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum
apud Amasiam urbem Ponti.

Ad hunc modum supradictus Licinius in impiorum
barathrum præceps ruit, et quorum ob res impie

gestas exitium suis ipse oculis aspexerat, eorum A exemplum in suam ipsius perniciem æmulatus, persecutionem Christianorum, quasi flammam quamdam jam sopitam denuo excitavit, et multo gravius quam priores impietatis conflagravat incendium. Ac primum quidem tanquam mala bestia, et tortuosus quidam serpens in seipsum convolutus, et furorem atque hostiles adversus Deum minas spirans, Ecclesiis Dei sub imperio suo constitutis bellum palam inferre, ob Constantini metum minime ausus est, sed improbitatis virus abscondens, occultas insidias certis duntaxat in locis adversus episcopos comparavit; et ex his probatissimum quemque, compositis per provinciarum rectores calumniis interfecit. Porro cædis illorum modus, novus nec unquam am- B tea cognitus fuit. Certe quæ apud Amasiam gesta sunt, omnem crudelitatis modum transcendunt.

CAPUT II.

Ecclesiæ dirutæ, et episcopi trucidati.

Qua in urbe ecclesiæ Dei, aliæ iterum post priorem illam expugnationem æquatæ sunt solo: aliæ clausæ a præsidibus provinciarum; ne quisquam eorum qui eas adire consueverant, eo conveniret, neve solemnem cultum Deo exhiberet. Neque enim qui hæc jubebat, preces illic pro se fieri opinabatur; scelerum scilicet conscientia in 444 eam opinionem adductus. Sed nos pro Constantino cuncta agere, ac divino Numini supplicare sibi persuaserat. At præsidēs utpote assentatores atque adulatores, cum rem gratam imperatori facere se pro certo haberent, optimos quosque ecclesiarum antistites capitali supplicio addixerunt. Itaque viri qui nihil mali commiserant, absque ulla causa abducebantur, et puniebantur perinde ac sicarii. Nonnulli novum quoddam mortis genus pertulerunt, corpore in multas partes frustatim conciso, et post atrox illud omnique tragico stigmento horribilius spectaculum, ut piscibus cibum præberent, in altissimum mare projecti. Posthæc Dei cultores fugam denuo inire cœperunt. Iterum agri, iterum solitudines famulos Dei susceperunt. Quæ dum ad hunc modum tyranno succederent, deinceps persecutionem adversus omnes Christianos excitare in animum induxit. Ac procul dubio voti sui compos exstisset, nec ei quidquam obstitisset quominus rem ad exitum perduceret, nisi famulorum suorum propugnator Deus,

ἐπὶ τῆς δυσσεβείας ὀλέθρους, τούτων τὸν ζῆλον ἐπὶ κακῷ τῷ αὐτοῦ μετιών, τὸν κατὰ Χριστιανῶν διωγμὸν, ὥσπερ τινὰ πάλαι κατεσβεσμένην πυρὸς ἀκμὴν ἀνέβριπιζε, δεινότεραν ἢ οἱ πρόσθεν τὴν τῆς δυσσεβείας ἐξάπτων φλόγα. Καὶ δὴ οἷά τις θῆρ δεινὸς, ἢ σχολιδῶς περὶ ἑαυτὸν ἰλισπώμενος, θυμοῦ τε καὶ ἀπειλῆς θεομάχου πνέων, οὕτω μὲν ἐκ τοῦ προφανοῦς διὰ τὸν Κωνσταντίνου φόβον, ταῖς ὑπ' αὐτὸν Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ πολεμεῖν ἐτόλμα, κρύπτων δὲ τῆς κακίας τὸν λόγον, λαθραίας καὶ μερικᾶς ἐποιεῖτο τὰς κατὰ τῶν ἐπισκόπων συσκευάς· ἀνηρεῖτό τε δι' ἐπιβουλῆς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων τοὺς τούτων δοκιμωτάτους· καὶ ὁ τρόπος δὲ τοῦ κατ' αὐτῶν φόβου ξενίζων τις ἦν, οἷος οὐδεπώποτε γνωσθῆναι. Ταῦτ' οὖν (22) ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν τοῦ Πόντου κατεργασθέντα, πᾶσαν ὑπερβολὴν ὠμότητος ὑπερηκόντιζεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Καθαίρεσις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρεουργίαι.

Ἐνθα τῶν ἐκκλησιῶν αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος τοῦτο δεύτερον μετὰ τὰς πρώτας καθηροῦντο πολιορκίας, τὰς δ' ἀπέκλειον οἱ κατὰ τόπους ἡγεμόνες, ὡς ἂν μὴ συνάγοιτο τις τῶν εὐθότων, μηδὲ τῷ Θεῷ τὰς ἐνθέσμους ἀποδόῃ λατρείας (23). Συντελεῖσθαι γὰρ οὐκ ἤγειτο ὑπὲρ αὐτοῦ ταύτας ὁ τὰ τοιαῦτα προστάτων, συνειδὼτι φαῖναι τοῦτο λογιζόμενος· ὑπὲρ δὲ Κωνσταντίνου πράττειν πάντα ἡμᾶς, καὶ τὸν Θεὸν ὠλοῦσθαι πείπειτο. Οἱ δ' αὐτοῦ θῶπες ὄντες καὶ κόλακες, τὰ φίλα πράττειν τῷ δυσαγεῖ πεπεισμένοι, τοὺς δοκιμωτάτους τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους κεφαλικάς ὑπέβαλλον τιμωρίαις, ἀπήγοντο δὲ καὶ ἐκολάζοντο ἀπροφασίστως τοῖς μαιφόνους ὁμοίως, οἱ κατὰ μηδὲν ἡδονικότες. Ἦδη δὲ τινες καινότεραν ὑπέμενον τοῦ βίου τελευτὴν, ξίφει τὸ σῶμα εἰς πολλὰ κατακρεουργούμενοι τμήματα, καὶ μετὰ τὴν ἀπηνὴ ταύτην καὶ πάσης τραγικῆς ἀκοῆς φρικτοτάτην κόλασιν, θαλατταῖς βυθοῖς, ἰχθύσιν, εἰς βορὰν ῥιπτούμενοι. Φυγαὶ δὴ αἷθις ἐπὶ τούτοις, ὥσπερ δὴ καὶ μικρῷ πρότερον, τῶν θεοσεβῶν ἐγίνοντο ἀνδρῶν· καὶ πάλιν ἀγροὶ, καὶ πάλιν ἐρημίαι τοὺς τοῦ Θεοῦ θεραπευτὰς ὑπεδέχοντο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα τοῦτον προϋχώρει τὸν τρόπον τῷ τυράννῳ, λοιπὸν τὸν πάντων ἀνακινεῖν διωγμὸν ἐπὶ διάνοιαν ἐβάλλετο· ἐκράτει τε γνώμης καὶ οὐδὲν ἐμποδὼν ἦν αὐτῷ μή οὐχὶ δι' ἔργων ἤδη χωρεῖν, εἰ μὴ φθάσας τὸ μέλλον ὁ τῶν οἰκείων ὑπέρμαχος, ὡς ἐν σκότῳ καὶ νυκτὶ ζοφωδεστάτῃ φωστῆρα μέγαν

(22) Ταῦτ' οὖν. Scribendum est τὰ γούν, ex libro x *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi hæc omnia ad verbum leguntur. Mirum porro est, Eusebium neque in *Historia Ecclesiastica*, neque in his libris ullam facere mentionem Basilei Amasenorum episcopi: quem tamen jussu Licinii cæsum esse omnes Græci scriptores consentiunt. Verum Philostorgius in libro i *Historiæ Ecclesiasticæ* diserte scribit, Basileum Amasæ in Ponto episcopum Nicæno concilio interfuisse. Porro concilium Nicænum, ut inter omnes constat, congregatum est anno post exanclorationem Licinii. Quid quod Athanasius in oratione i *Contra Arianos*, ubi mentionem facit

illustrium episcoporum qui Nicænæ synodo aut ipsi interfuerunt, aut ejus sententiam comprobarunt, Basileum Ponti episcopum una cum aliis nominat, nec martyrem eum appellat, quamvis Osium confessorem ibidem cognominet. Sed et Acta Basilei quæ apud Metaphrastem exstant, inepta mihi videntur ac fabulosa. Ac pleraque quidem quæ initio eorum leguntur ex Eusebio ad verbum descripta sunt. Fabella autem illa de Glaphyra virgine, conflictata mihi videtur ab hominibus otiosis.

(23) Ἀποδόῃ λατρείας. In codd. Fulketiano et Sav. scriptum est ἀποδοῖν: in libro autem x *Historiæ Ecclesiasticæ* ἀποδοῖν.

ἐξέλαμψε τὸν αὐτοῦ θεράποντα Κωνσταντῖνον, ἐπὶ τὰ

τῇδε χειραγωγήσας.

cis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte subito ostendisset, eumque quasi manu ap-

prehensum has in partes perduxisset.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.

Ὅς οὐκέτ' ἀνεκτὸν εἶναι συνιδὼν τὴν τῶν εἰρημέ-
νων ἀκοήν, τὸν σώφρονα συνάγει λογισμὸν, καὶ τὸ
στέρηδὸν τοῦ τρόπου τῇ συμφύτῳ φιλανθρωπία κερα-
σάμενος, ἐπὶ τὴν ἀμυναν τῶν καταπονουμένων
ἐσπευδὲς, κρίνας δεῖν εἶναι εὐσεβὲς καὶ ὁσιον, ἐκπο-
δῶν ἓνα ποιησάμενον, τὸ πλεῖστον τῶν ἀνθρώπων
διασώσασθαι γένος· πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῳ φι-
ανθρωπία (24), καὶ τὸν συμπαιδείας ἀνάξιον ἐλευῶν-
τι, τῷ μὲν μηδὲν γίνεσθαι πλεόν, τῆς τῶν κακῶν
ἐπιτηδεύσεως μηδαμῶς ἀπαλλαττομένην, ἐπαύροντι
δὲ μᾶλλον τὴν κατὰ τῶν ὑποχειρίων λύτταν, τοῖς δ'
ὑπ' αὐτοῦ κεκακωμένοις μηδεμίαν εἶναι σωτηρίας
ἐλπίδα λείπεσθαι. Ταῦτ' ἐννοήσας ὁ βασιλεὺς, ἀν-
ωπερθένως δεξιὰν ὁρᾷ τὴν σωτήριον τοῖς εἰς ἑσχατά
κακῶν ἐληλαχόσιν ὠρμάτω. Τῆς μὲν οὖν στρατιωτι-
κῆς ἐξοπλίσεως τὴν συνήθη παρασκευὴν ἐποιεῖτο,
ἡθροιστὲ τε αὐτῷ πᾶσα φάλαγξ πεζοῦ τε καὶ ἵππικου
τάγματος· ἡγεῖτο δ' ἐπὶ πάντων τὰ τῆς ἐπὶ τὸν
θεὸν ἀγαθῆς ἐλπίδος, διὰ τοῦ προλεχθέντος σημείου,
σύμβολα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρεσκευάζετο μετ' ἐν-
χῶν, Λικίνιος δὲ μετὰ μαρτυρίων εἰς πόλεμον.

Εὐχῶν δ' εἴποτε καὶ νῦν αὐτῷ δεῖσθαι, καλῶς ἐπιστά-
μενος, τοὺς τοῦ Θεοῦ ιερέας ἐπήγετο συνεῖναι τ' αὐτῷ
καὶ παρῆναι διὰ παντός, ὥσπερ τινὰς ψυχῆς ἀγαθοῦς
φύλακας (25), τοὺτους δεῖν ἡγούμενος. Ἐνθεν εἰκότως ὁ
τὴν τυραννίδα προεδλημένος, πυθόμενος Κωνσταντῖνῳ
τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας μὴδ' ἄλλως ἢ τοῦ Θεοῦ συμπράτ-
τοντος πορίζεσθαι, συνεῖναι τ' αὐτῷ καὶ παρῆναι
διαπαντός τοὺς εἰρημένους, καὶ τό γε τοῦ σωτηρίου
πάθους σύμβολον αὐτοῦ τε καὶ τοῦ παντός καθηγίσα-
σαι στρατοῦ· ταῦτα μὲν γέλως ἔξια ὑπελάμβαν-
εν, ἅμα χλευάζων αὐτὸν καὶ βλασφημίαις διασύρων
λόγοις, αὐτὸς τε θεοπρόπους (26) καὶ μάντις Αἰγυ-
πτίων, φαρμακεὺς καὶ γόητας, θύτας τε καὶ προφη-
τας ὧν ἡγεῖτο θεῶν, περὶ ἑαυτὸν ἐποίει· καί περ
θυσίαις οὓς δεῖν ᾔετο, θεοὺς (27) μιλισσόμενος,
διηρώτα ὅπη αὐτῷ τὰ τῆς ἐκθάσεως τοῦ πολέμου

(24) Πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῳ φιλανθρω-
πία. In lib. x unde hæc ad verbum transcripta
sunt, pro voce πολλῇ legitur μόνη, quod rectius vi-
detur. Mallen etiam scribere αὐτοῦ χρωμένου,
nisi forte dativus casus sumi potest pro ablativo
absoluto.

(25) Ὅσπερ τινὰς ψυχῆς ἀγαθοῦς φύλακας.
Alludit ad vocem σωματοφύλακας. Quemadmodum
igitur imperatores, quosdam milites ad custodiam
corporis sui semper secum habebant, sic Constans
episcopus quasi quosdam animæ custodes,
ubique sibi adesse voluit. Porro post vocem ἐπι-
εῖτο punctum apponendum est ex codd. Regio et

A id quod futurum erat celerrime præveniens, Con-
stantinum famulum suum tanquam splendidum lu-
cis jubar, in profunda caligine et in obscurissima nocte subito ostendisset, eumque quasi manu ap-

CAPUT III.

Quomodo Constantinus Christianorum causa quos
Licinius persequi parabat, commotus sit.

Qui cum huiusmodi rerum nuntium ad aures suas
perlatum, non amplius dissimulandum esse intel-
ligeret, sobriæ mentis vigorem collegit : et severi-
tatem morum cum innata miscens clementia, iis
qui opprimebantur auxilium ferre properavit ; piæ
sanctumque facinus habendum esse judicans, cum
uno e medio sublato totum fere hominum genus in-
colume servatur. Sic enim apud se reputabat : si
ipse summa clementia uteretur, et hominis nulla
miseratione digni miseretur, illi quidem nihil id
profuturum, quippe qui a pravis moribus et insti-
tutis nullatenus discederet, quin potius rabiem ad-
versus subditos intenderet : oppressis vero nul-
lam amplius spem salutis relinqui. Hæc imperator
cum apud se reputasset, iis qui in extremas cala-
mitates incidissent, 445 absque ulla dilatione sa-
lutarem dextram porrigere decrevit. Et militarium
quidem copiarum atque armorum ingentem appa-
ratum coegit. Jamque aderant universa tam equi-
tum quam peditum agmina in unum congregata.
Cunctis vero præbant insignia fiduciæ in Deum,
signum videlicet illud quod supra memoravimus.

CAPUT IV.

Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero
cum vaticiniis se ad bellum parabat.

Cumque precationibus, si unquam antea, sese
tunc maxime indigere intelligeret, sacerdotes Dei
secum duxit, eos velat optimos animæ custodes
adesse coram et secum versari debere existimans.
Unde cum tyrannus audiisset, Constantinum non
aliter quam divino auxiliante numine victoriam de
hostibus parare, et eos quos dixi ei perpetuo adesse
unaque versari ; salutaris quoque passionis signum,
et ipsum et universum ejus exercitum antecedere ;
hæc utpote impius risu digna esse censebat, Con-
stantinum subsannans et contumeliosis appetena
verbis. Ipse vero divinos et vates Ægyptiorum, ve-
neficos et impostores, sacrificulos denique ac pro-
phetas falsorum quos colebat deorum sibi adjunxit.
Deinde sacrificiis placans illos quos existimabat
deos, sciscitabatur ex illis quemnam belli exitum

Fuk. quod Christophorus non animadvertit. Cæ-
terum in codd. Fuk. Turnebi ac Savilii rectius
scribitur ἐπήγετο. Paulo post in codice Fuk. scribi-
tur, πυθόμενος Κωνσταντῖνον τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας
μὴ ἄλλως, ἢ τοῦ Θεοῦ συμπράττοντος πορίζεσθαι.
Rectius meo quidem iudicio.

(26) Αὐτὸς τε θεοπρόπους. Scribendum est αὐ-
τὸς δέ. Quamquam codices nostri nihil mutant, nisi
quod pro θεοπρόπους Fuk. habet θεοπρόπεις, sche-
dia vero θεοπρεπεῖς.

(27) Οὓς δεῖν ᾔετο, θεοὺς. Scribendum videtur
οὓς δεῖ, vel certe uno verbo οὓς διενοεῖτο.

esset habiturus. At illi sine controversia victorem hostium et superiorem in bello fore responderunt; cunctis ubique oraculis uno consensu hæc illi per prolixa et elegantia carmina promittentibus. Sed et omniorum interpretes per somnia, et aruspices per viscerum motum similia portendi affirmabant. Horum itaque fallacibus pollicitationibus inflatus, cum ingenti fiducia progressus est ad castra, seque ad pugnam ineundam instruxit.

CAPUT V.

Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret.

Cum vero bellum jam orsurus esset, ex protectoribus et honoratioribus amicis lectissimos quosque in quemdam locum qui ab ipsis sacer habebatur, coegit. Lucus hic erat irriguus et opacus, 446 in quo plurimæ statuæ eorum quos ille deos putabat, sculptæ ex lapide visebantur. His cum cereos accendisset et solemnī ritu sacrificasset, huiusmodi verba habuisse dicitur: « Viri amici et commilitones, hi quidem quos colimus et quos ab ultimis usque maioribus colendos accepimus, dii sunt patrii; iste vero qui adversarum nobis partium copias ducit, moribus institutisque maiorum violatis, ad impiam nullos credentium deos opinionem descendit; peregrinum quemdam nescio unde quæsitum temere amplectens Deum. Quin etiam turpissimo ejus signo exercitum suum dehonestat, eoque confusus, non tam adversus nos quam adversus ipsos quos violavit deos, armatus procedit. Præsens igitur dies manifeste arguet uter nostrum cæco errore ducatur: et de diis qui apud nos aut qui ab adversarum partium hominibus coluntur, judicium feret. Aut enim concessa nobis victoria, deos nostros vere servatores atque auxiliores esse jure merito declarabit. Aut si diis nostris qui quamplurimi sunt, et multitudine nunc utique antecellunt, unus ille nescio unde profectus Constantini Deus superior exstiterit, nemo post hæc in dubium revocet

(28) Vulg., *Οἱ δ' ἀδελήτως*. In Regio codice legitur *οἱ δ' αὐθελήτως*. Scribo *ἀδελήτως*, id est, *sine controversia*. In codd. Fuk., Savil. ac Turnebi scribitur *ἀναντιρόητως*.

(29) *Πολέμου κρατεῖν*. Scribendum videtur καὶ πολέμου κρατῆσαι προύλεγον, συμφώνως αὐτῷ ταῦτα, μακράς τε ἐπὶ καλλιπελαῖς τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων προῖσχομένων. Sic totus hic locus restituendus est. In codice Fuk. ita scribitur: Καὶ τοῦ πολέμου κρατῆσαι συμφώνως εἶπον· μακράς ἐπὶ καλλιπελαῖς τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προῖσχομένων. Optime.

(30) Vulg. *ὄνειροπόλοι δέ*. Post has voces, quæ sequuntur usque ad τὰ ὅμοια, desunt in miss. Regio, et ad marginem addita sunt recentissima manu. Quod si conjecturæ indulgere licet, scribendum puto *ὄνειροπόλοι δὲ καὶ θύται τὰ ὅμοια*, etc. Turnebus in suo codice emendaverat *ὄνειροπόλοι*. In codd. Fuk. et Savillii scriptum est *ὄνειροπόλοι δὲ διὰ τῆς*, etc.

(31) *ταῖς παρεμβολαῖς*. In codice Fuk. hic locus ita scribitur: σὺν πολλῷ θράσει προῖσι· τὰς παρεμβολὰς ὡς οἶόν τε ἦν, παρατάττων. Quæ lectio et distinctio non displicet: τὰς παρεμβολὰς παρατάτ-

των χωρήσειεν. Οἱ δ' ἀδελήτως (28) ἐχθρῶν νικητὴν ἔσεσθαι καὶ τοῦ πολέμου κρατεῖν (29) συμφώνως εἶπον, μακράς ἐπὶ καλλιπελαῖς τῶν ἀπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προῖσχομένων· ὄνειροπόλοι δὲ (30) διὰ τῆς τῶν ὀνείρων πηθήσεως σημαίνεσθαι αὐτῷ τὰ αἶσια προύλεγον, καὶ θύται τὰ ὅμοια τὴν τῶν σπλαγγχνων αἰνίττεσθαι κίνησιν ἐδήλουν. Ἐπαρθεῖς δὴ ταῖς τούτων ἀπατηλαῖς ἐπαγγελίαις, σὺν πολλῷ θράσει προῖσι ταῖς παρεμβολαῖς (31), οἷός τε ἦν, παρατάττων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὅσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Μέλλων δὲ γε τοῦ πολέμου κατάρχειν, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπιστῶν, τῶν τε τετιμημένων φίλων τοὺς ἐγκρίτους, εἰς τινα αὐτοῖς νενομισμένων ἱερῶν συνεκάλει. Ἄλσος δ' ἦν ἐπὶ ῥόυτον καὶ ἀμφιλαφές· παντοῖα δ' ἐν τούτῳ γλυφαῖς λίθων ἀγάλματα ὡς ἤγετο θεῶν, ἔδρυτο. Οἷς κηροὺς ἐξάψας (32) καὶ τὰ συνήθη θυσάμενος, τοιόνδε λόγον ἀποδοῦναι λέγεται· « Ἄνδρες φίλοι καὶ σύμμαχοι (33), πάτριοι μὲν οἷος θεοί, οὗς ἐκ προγόνων τῶν ἀνέκαθεν παρεληφότες σέβειν, τιμῶμεν· ὁ δὲ τῆς ἐναντίας ἡμῖν ἐξάρχων παρατάξεως, τὰ πάτρια παρασπονδήσας, τὴν ἄθεον εἴλετο δόξαν, οὐκ οἶδ' ὅποθεν ξένον τινὰ πεπλανημένως περιέπων θεὸν, αἰσχρῶ τε τούτου σημείῳ τὸν οἶκτον κατασχύνει στρατόν (34)· ὃς πεποιθὺς, ὁρμάται οὐ πρὸς ἡμᾶς, πολὺ δὲ πρότερον πρὸς αὐτοὺς οὗς παρέβη θεοὺς, ἀράμενος τὰ ὅπλα. Ὁ δὲ οὖν παρὼν ἐλέγξει καιρὸς τὸν τῇ δόξῃ πεπλανημένον, θεοῖς τοῖς παρ' ἡμῖν καὶ τοῖς παρὰ θατέρῳ μέρει τιμωμένους βραβεύων. Ἡ γὰρ ἡμᾶς ἀποδείξας νικητὰς, δικαιότατα τοὺς ἡμετέρους θεοὺς σωτήρας καὶ βοηθοὺς ἀληθεῖς ἐπιδείξει· ἢ εἰ κρατήσετε τῶν ἡμετέρων πλείστων γε ὄντων, καὶ τέως τῷ πληθεῖ (35) πλεονεκτούντων, εἴ τις οὗτος οὐκ οἶδ' ὅποθεν ὠρμημένος ὁ Κωνσταντίνου Θεός, μηδεὶς λοιπὸν ἐν ἀμφιβόλῳ τιθέσθω, τίνα δέοι θεὸν σέβειν, προσχωρεῖν δὲ τῷ κρατούντι, καὶ τούτῳ τῆς νίκης τιθέναί τὰ βραβεῖα. Καὶ εἰ μὲν ὁ ξένος καὶ νῦν γελώμενος (36) ἡμῖν, κρείττων

τεῖν ἐστὶ *castrametari*.

(32) *Οἷς κηροὺς ἐξάψας*. Mos gentiliū fuit cereos accendere ante statuas deorum, ut notavi ad lib. xxi Amm. Marcellini.

(33) *Καὶ σύμμαχοι*. Improperie dicitur ab Eusebio pro συστρατιῶται.

(34) *Κατασχύνει στρατόν*. Codex Fuk. habet κατισχύει. Et paulo post ὁρμάται νῦν πρὸς ἡμᾶς· πολυπρότερον δέ. Rectius, *νὺν πληθεῖ*.

(35) *Καὶ τέως τῷ πληθεῖ*. Vocem τέως omisit Christophersonus, in qua tamen tota vis sententiæ posita est. Significat enim Licinius, deos suos in presentia quidem numero vincere; brevi autem vi ac potentia superiores fore. Joannes Portesius, inceptus alioquin interpres, huius vocis interpretationem non omisit. Sic enim vertit, *numero quidem adhuc potiores*. Mox lego εἰς τις οὗτος, ut Turnebus ad oram sui codicis emendavit.

(36) Edit. Genev. *Καὶ νῦν γερόμενος*. Idem est, ac *sidiceret*, ὁ γὰρ καὶ πρῶτον γενόμενος. Irridet Constantini Deum impius Licinius, quod et peregrinus esset et novus. Nam inter deos quidam patrii habebantur, quidam peregrini. Et patrii quidem dii religionis vetustate commendabantur. Peregrini vero

φανείη, δεῖ καὶ ἡμᾶς αὐτὸν γνωρίζειν τε καὶ τιμᾶν, μακρὰ χαίρειν τοῖτοις εἰπόντας οἷς μάτην τοὺς κηρούς ἐξάπτομεν· εἰ δ' οἱ ἡμέτεροι κρατήσεαν, ὃ δὴ οὐκ ἀμφιβάλλεται, μετὰ τὴν ἐνταυθοῖ νίκην ἐπὶ τὸν κατὰ τῶν ἀθῶων πόλεμον ὀρμῶμεν. » Ὁ μὲν δὴ τοῖς παροῦσι ταῦτα προδιειλετο· ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν (37), οἱ τῶν λόγων αὐτήκοι, τῆς τούτων μικρὴν ὕστερον μετεδίδωσαν γνώσεως. Καὶ δὴ τοιοῦτους διεξελθὼν λόγους, ἡγεῖσθαι τῆς συμβολῆς παρήγγελλε τὰ στρατιωτικά.

gna, ad circumstantes huiusmodi verba fecit. Nobis vero qui hæc scribimus, ipsi illi qui orationi ejus interfuerant, non multo post eam retulerunt. Huiusmodi igitur oratione facta, jussit militibus ut prælium inirent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Phantasmata κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν Κωνσταντίνου στρατευμάτων διεξιόντων.

Τούτων δὲ πραττομένων, φάσμα τι λόγου κρείττον ἀμφὶ τὰς ὑπάρχουσας τῷ τυράννῳ πόλεις ὄφθαί φασιν· ὀπλιτῶν γὰρ τῶν ὑπὸ Κωνσταντίνον ὄρνῃ ἐδόκουν διάφορα τάγματα, ἐν αὐταῖς μέσαις ἡμέραις διερχόμενα τὰς πόλεις, ὥσαντι κεκρατηκότα τῆς μάχης· καὶ ταῦτ' ἐβλέπετο, μηδενὸς περ τῆ ἀληθείας μηδαμῇ φαινομένου, θειοτέρα δὲ καὶ κρείττονι δυνάμει, τῆς φανείσης ὕψεως τὸ μέλλον ἐσεσθαι προφαίνουσης. Ἐπεὶ δὲ τὰ στρατιωτικά συμβολῆς ἤπτετο, προκατῆρχε τοῦ πολέμου ὁ τὰς φιλικὰς διαρρήξας συνθήκας· ἐνταῦθα δὲ Κωνσταντίνος Θεὸν Σωτῆρα τὸν ἐπὶ πάντων ἐπικαλεσάμενος, σύμβημά τε τοῦτο δοὺς τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὀπίταις, πρώτης ἐκράτει παρατάξεως (38)· εἶτ' οὐκ εἰς μακρὸν δευτέρας συμβολῆς (39) κρείττων

novi erant, utpote nuper asciti. Cicero in ii *De legibus* : « Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilantes sic Aristophanes facetissimus poeta veteris comœdiæ vexat, ut apud eum Sabazines et alii quidam dii peregrini iudicati e civitate ejiciantur. » Locus Aristophanis quem intelligit Cicero, erat in comœdia *Lemniis*, ut docet Suidas in vv. ζ νῦν θερμοὶ βωμοί. Erat certe Athenis iugens turba novorum ac peregrinorum deorum, quos ξένους seu ξενικούς θεούς vocabant. Eorum nomina ac series contexuerat Apollophanes poeta in *Cretensibus*, teste Hesychio in voce θεοὶ ξενικοί. Menander rhetor, seu potius Alexander, in *Methodo generis demonstratini*, pag. 612, notat quosdam deos antiquiores, quosdam recentiores dici, οἱ μὲν γὰρ παλαιότεροι, οἱ δὲ νεώτεροι λέγονται τῶν θεῶν. At Portesius, eumque secutus Christophorus, male hunc locum interpretati sunt, quorum error hinc natus est, quod non viderunt adverbium νῦν, idem interduci significare quod *nuper*, ut notavi ad lib. iv *Historiæ Ecclesiasticæ*. Et hæc quidem prius notaveram, secutus editionem Genevensensem. Postea vero didici, in editione Roberti Stephani et in ms. codicibus legi καὶ νῦν γελῶμενος. Quam scripturam cum secuti sint interpretes, minime culpandi sunt.

(37) *Ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν*. In libro Moræi ad marginem emendatur ποιουμένοις, quomodo loquitur Eusebius, infra cap. 8. Paulo ante in eodem Moræi libro recte emendatum est, μακρὰ χαίρειν τοῖτοις εἰπόντας. In codice Fuk. scriptum inveni : ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν, recte.

(38) *Πρώτης ἐκράτει παρατάξεως*. Primum prælium inter Constantinum ac Licinium fuit in Pannonia apud Cibalas, quod optime describit Zosimus in lib. ii, et auctor excerptorum de *Gestis Constantiniani*. Contigit hæc pugna Volusiano ii et Anniano

A quisnam colendus sit Deus, sed ad potiorem accedat, eique victoriæ præmium deferat. Ac si quidem peregrinus ille quem nunc ludibrio habemus, victor esse videbitur, nos quoque illum agnoscere et colere oportebit : procul ahire ac valere posthac jussis iis quibus cereos frustra accendimus. Sin vero nostri superiores exstiterint, quod quidem nemini dubium esse potest, post partam hoc loco victoriam impiis deorum contemptoribus bellum inferre aggrediemur. » Et Licinius quidem ante exordium pug-

CAPUT VI.

Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianos persequentium.

Quæ dum geruntur, spectrum quoddam prorsus mirabile in urbibus tyranni illius dominationi subiectis apparuisse ferunt. Varia enim Constantini militum agmina per meridiem visa, quæ 447 tanquam parva victoria per urbes transirent. Atque hæc cernebantur, re ipsa quidem nemine usquam comparente : sed divina potentia per visionem illam quæ oculis subiciebatur, id quod futurum erat præmonstrante. Porro cum exercitus congregi jam pararent, is qui concordiæ fœdera ruperat, primus pugnam exorsus est. Tunc vero Constantinus servatore ac supremo omnium Deo in auxilium vocato, atque hoc signo militibus suis dato, hostes primo prælio fudit. Nec multo post altera commissa pu-

C coss. viii Idus Octobris, ut scribitur in *Fastis Idatii*. Quibus consentit Sigonius in libro ii *De Occidentali imperio*. Male in *Chronico* Eusebii bellum Cibalense confertur in annum septimum Constantini, cum id gestum sit anno viii ejus imperii. Immo nonus jam annus imperii Constantini agebatur, si rem ad exactos calculos revoces. Nonus quippe annus imperii Constantini cepit octavo Kalend. Augusti, Volusiano ii et Anniano coss. Aurelius Victor de bellis inter Licinium et Constantinum sic scribit : « Ita potestas orbis Romani duobus quarsita, qui quamvis per Flavii sororem nuptam Licinio connexi inter se erant, ob diversos mores tamen anxie triennium congruere quivere, » etc. Qui locus Idatianos Fastos aperte confirmat. Alioqui ex Eusebiani *Chronici* sententia dicendum esset *biennium*. Corrigendus est etiam Eutropii locus in libro x, qui sic vulgo editus est : « Ac primo eum in Pannonia, secundo ingenti apparatu bellum apud Cibalas instruentem, repentinus oppressit, » etc. Delenda est absque dubio vox *secundo*, quæ ab imperito librario adjecta est. Primum enim Constantini adversus Licinium prælium fuit apud Cibalas, ut supra ostendi. Deinde ridiculum esset dicere, primum prælium fuisse in Pannonia, secundum apud Cibalas : cum Cibalæ urbs sit Pannoniæ. Sed et Peanios, qui Eutropium Græce vertit, vocem illam *secundo* non agnoscit, ut ex interpretatione ejus apparet. Oro-sius tamen et auctor *Historiæ Miscellæ*, vulgatam Eutropii scripturam secutus est. Sic enim habet : « Constantinus Licinium sororis suæ virum in Pannonia primum vicit, deinde apud Cibalas oppressit. »

(39) *Δευτέρας συμβολῆς*. Secunda hæc pugna Constantini adversus Licinium, in Thracia facta est, ut docet Zosimus. Sed Zosimus locum ipsum non dicit : auctor vero excerptorum de *Gestis Constantiniani*, in campo Mardienti pugnatum esse scribit.

gna, iterum superior discessit, et longe maiorem victoriam retulit, cum salutare crucis tropæum exercitum ipsius antecederet.

CAPUT VII.

Ubicunque in præliis crucis signum adfuit, partem esse victoriam.

Certe ubicunque hoc signum conspectum fuerat, continuo fuga hostium, victoribus terga illorum prementibus, sequebatur. Quo imperator comperto, sicubi agmen aliquod exercitus sui premi animadverteret, illico salutare tropæum tanquam efficacissimum quoddam ad parandam victoriam amuletum inferri iubebat; quo facto, statim victoria sequebatur, divina utique virtute animos viresque pugnantium confirmante.

CAPUT VIII.

Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem porterent.

Itaque lectis ex protectorum numero quotquot corporis viribus et animi fortitudine ac veræ religionis institutis præstare videbantur, unum hoc munus imposuit, ut signi huius assidue curam gererent. Erant omnes quinquaginta viri; quorum nullum aliud erat officium quam circumstare et satellitio suo custodire signum; quod singuli humeris suis alternatim gestabant. Hæc imperator ipse nobis qui hanc historiam scribimus, dum in otio ageret, narravit, longo post tempore quam hæc contigerant, simulque rem quamdam adjecit memoratu dignissimam.

448 CAPUT IX.

Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est: qui vero fideliter permanserat, incolumis evasit.

Nam cum forte, inquit, inter pugnandum ingens strepitus exercitum conturbasset, is qui hoc signum humeris ferebat, metu percussus, alteri gestandum tradidit, ut ipse discrimen evaderet. Vix alter ille signum gestandum susceperat, cum ecce is qui se subripiens custodiam signi deseruerat, telo in ventre percussus occubuit. Et hic quidem ignaviæ atque infidelitatis suæ pœnas persolvens, ibidem jacuit exanimis. At salutare crucis tropæum, ei qui ipsum sublime gestabat incolumitatem præstitit. In quem cum tela undique jacerentur, signifer quidem ipse salvus evasit: hasta vero salutaris tropæi, missilia excepit. Erat id spectaculum omni miraculo majus, cum cuncta hostium tela in brevissimum illum hastæ ambitum caderent. Quæ cum in hastam impacta defigerentur, signifer servabatur incolumis:

Verum hic locus perinde nobis ignotus est. Porro hæc pugna eodem anno contigit quo Cibalensis, ut ex narratione Zosimi, et auctoris illius ignoti colligitur. Quod quidem etiam hoc argumento demonstrari potest: Post hoc prælium pace inter Constantinum et Licinium facta, consules sequenti anno facti sunt Constantinus et Licinius, et in Occidente quidem annus ille inscriptus est: Constantino IV et Licinio IV coss.; in Orientis autem partibus Licinii nomen prepositum est hoc modo: Licinio August. IV, et Constantino Aug. IV coss., ut legitur in excerptis de *Gestis Constantini*.

ἦν, καὶ κρείττων ἦδη νικητῶν ἐτύχανε, τοῦ σωτηρίου τροπαίου προποµπεύοντος τῆς ἀµφ' αὐτὸν γάλαγγος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὅτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρήν, ἐκεῖ τὰ τῆς νίκης ἐγένετο.

Ἐνθα δ' οὖν ἀνιφάνη τοῦτο, φυγὴ μὲν τῶν ἐναντίων ἐγένετο, δίοωξις δὲ τῶν κρατούτων· ὃ δὴ συν ἰδὼν ὁ βασιλεὺς, τοῦ οἰκείου στρατοῦ εἶπου τι τάγμα κειμηλὸς ἑώρα, οἰοῖται τι νικητικὸν ἀλεξιφάρμακον, ἐνταυθοὶ τὸ σωτήριον τρόπαιον παρῆναι διεκείλετο· ὃ παρατυχεῖα συνανέβαινε νίκη, ἀλλοτῆς καὶ ῥώμης σὺν θεῷ τινὶ μοίρᾳ δυναµούσης τοὺς ἀγωνιζοµένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

B

Ὅτι πεντήκοντα τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.

Διὸ δὴ τῶν ἀµφ' αὐτὸν ὑπασπιστῶν τοῖς καὶ σώματος ἰσχυρῶ καὶ ψυχῆς ἀρετῇ καὶ θεοσεβείας τρόποις ἐγκρίτοις, μόνῃ τῇ τοῦ σημείου διακονίᾳ προσκαρτερεῖν ἐκέλευεν· ἦσαν δ' ἄνδρες τὸν ἀριθμὸν οὐχ ἤττους πεντήκοντα (40), οἷς οὐδὲν ἕτερον ἦν μόνον, ἢ κυκλοῦν καὶ περιέπειν δορυφορίᾳ τὸ σημεῖον ἀμοιβαίως ἑκάστου αὐτὸ ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντος. Ταῦτα βασιλεὺς αὐτῶς, τοῖς τὴν γραφὴν ποιουμένοις, ἐπὶ καιροῦ σχολῆς μακρῶ τῶν πραγμάτων ὕστερον ὑφηγεῖτο, προστιθεὶς καὶ τι μνημονευθῆναι ἄξιον τῷ διηγήματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

C

Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀνῆρέθη μὲν ὁ φυχὼν, ὃ δὲ πίστει παραμείνας ἐσώθη.

Ἐφη γάρ ποτ' ἐν μέσῃ τῇ τοῦ πολέμου συμβολῇ, κτύπου καὶ παραχῆς ἀθρόας διαλαβούσης τὸ στρατιωτικόν, τὸν ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντα τὸ σημεῖον ὑπὸ δειλίας ἐν ἀγωνίᾳ γενέσθαι, κάπειτα μεταπαρᾶσθαι αὐτὸ ἐτέρῳ, ὡς ἂν διαφύγοι τὸν πόλεμον. Ὡς δ' ὁ μὲν ὑποδέδεκτο, ὃ δ' ὑπεκθάς (41), ἐκτὸς ἐγένετο τῆς τοῦ σημείου φυλακῆς, βέλος ἀκοντισθὲν αὐτοῦ κατὰ τῆς νηδύος πηγνύται, καὶ τὴν ζωὴν ἀφαιρεῖται αὐτοῦ. Ἀλλ' αὐτὸς μὲν δειλίας καὶ ἀπιστίας δίκην ἐκτίσας, ἐνταυθοὶ νεκρὸς ἔκειτο· τοῦ δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον αἰωροῦντος, ζωῆς ἐγένετο φυλακτῆριον, ὡς πολλάκις βελῶν κατ' αὐτοῦ πεμπομένων, τὸν μὲν φέροντα διασιώζεσθαι, τὸ δὲ τοῦ τροπαίου δόρυ δέχεσθαι τὰ βελλόμενα. Καὶ ἦν γε τοῦτο παντὸς ἐπέκεινα θαύματος, πῶς ἐν βραχυτάτῃ περιφερείᾳ τοῦ δόρατος ἰκνούμενα τὰ τῶν πολεμίων βέλη, ἐν

(40) Ἦσαν δ' ἄνδρες... πεντήκοντα. Hos satellites quibus Constantinus curam labari in præliis commisit, Greterus in lib. II *De cruce*, cap. 40. eodem esse ait qui *præpositi laborum* dicuntur in codice Theodosiano; id est τῶν λαβῶρων. Nam λαβῶρον Græci dicebant, quod laborantibus agminibus auxilio esset, teste Sozomeno.

(41) Vulg., Ὁ δ' ὑποθάς. Veram huius loci scripturam nobis aperuit codex Fulk., in quo legitur ὁ δὲ ὑπεκθάς. Non enim dubito quin Eusebius scripserit ὑπεκθάς.

αὐτῷ μὲν πηγνύμενα κατεπείρετο, ἡλευθέρου δὲ θανάτου τὸν φέροντα, ὡς μηδὲν ἄπτεσθαι τῶν ταύτην ποιουμένων τὴν διακονίαν πώποτε. Οὐχ ἡμέτερος δ' ὁ λόγος, ἀλλ' αὐτοῦ πάλιν βασιλέως, εἰς ἡμετέρας ἀκοὰς πρὸς ἑτέροις καὶ τοῦτον ἀπομνημονεύσαντος· ὃς ἐπειδὴ Θεοῦ δυνάμει τὰς πρώτας ἤρατο νίκας, ἐπὶ τὰ πρόσω λοιπὸν ἤλαυνε, τὸ στρατιωτικὸν ἐν τάξει κινήσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ I.

Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου νίκαι.

Τούτου δὲ τὴν πρώτην ὁρμὴν οἱ τῆς ἐναντίας προκατάρχοντες λήξαι οὐχ ὑποστάντες, τὰν χερσὶν ῥίψαντες τὰ ὅπλα, προσεχώρουν τοῖς βασιλέως ποσίν· ὁ δὲ τοὺς πάντας σώους ὑπεδέχετο, τῇ τῶν ἀνδρῶν ἀσμενίζων σωτηρίᾳ. Ἄλλοι δ' ἐπὶ τοῖς ὅπλοις μέιναντες, ἐνεχείρουν τῇ τοῦ πολέμου συμβολῇ· οἷς ἐπειδὴ πρὸς φιλικὰς κλήσεις (42) προϊσχυόμενος βασιλεὺς, οὐ πειθομένους ἔγνω, τὸν στρατὸν ἤφειε. Οἱ δ' αὐτίκα νῦτα δόντες, εἰς φυγὴν ἐτρέποντο. Εἴθ' οἱ μὲν αὐτῶν νόμῳ πολέμου ἐκτείνοντο καταλαβανόμενοι, οἱ δ' ἐπ' ἀλλήλους πίπτοντες, τοῖς οἰκείοις κατεβάλλοντο ξίφεσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Φυγὴ Λικινίου καὶ γοητεῖαι.

Ἐπὶ τούτοις ὁ τοῦτων ἐξάρχων, ἐπειδὴ τῆς παρὰ τῶν οἰκετῶν (43) βοηθείας στερηθέντα συνεῖδεν ἑαυτὸν. φροῦδόν τ' ἦν αὐτῷ τὸ πλῆθος τῆς συνελευγμένης αὐτῷ στρατείας τε καὶ συμμαχίας, ἥ τε ὧν ἔρετο θεῶν, ἔλπει τὸ μηδὲν πείρα διηλέγχεται, τῆνικαῦτα δρασμὸν αἰσχιστον ὑπομένει· φεύγων δὲ τὰ διέδαινε, ἐν ἀσφαλεῖ τ' ἐγίνετο, τοῦ θεοφιλοῦς μὴ κατὰ πόδας δῶκειν τοῖς οἰκείοις ἐγκελευομένου, ὡς ἂν τύχοι σωτηρίας ὁ φεύγων. Ἥλιπες γάρ ποτε αὐτὸν συναισθόμενον οἱ κακῶν ἂν εἴη, λῆξαι μὲν τῆς μανιώδους θρασύτητος, ἐπὶ τὸν κρείττονα δὲ λογισμὸν μεταβαλέσθαι τὴν γνώμην. Ἄλλ' ὁ μὲν φιλανθρωπίας ὑπερβολῇ ταῦτα διενόεῖτο, ἀνεξικακεῖν τε ἤθελε, καὶ νέμειν τῷ μὴ ἀξίῳ συγγνώμην· ὁ δ' οὐκ ἀπείχετο μοθηρίας, κακὰ δ' ἐπὶ κακοῖς σπεύων, χειρόνων ἦπτετο τολμημάτων· καὶ δὴ πάλιν γοήτων κακοτέχνους ἐπιτηδεύμασιν ἐγχειρῶν ἐθρασύνετο· ἦν δὲ καὶ ἐπ' αὐτῷ, ὡς ἄρα ὁ Θεὸς ἐσχλῆρυνε τὴν καρδίαν αὐτοῦ, παλαιῷ τυράννῳ παραπλησίως φάναι.

denuo confugiens, efferri insolentius cœpit. Ac de illu idem merito dici poterat quod de vetere illo tyranno, cor scilicet ipsius a Deo induratum fuisse.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅπως Κωνσταντίνος ἐν σκηνῇ ποσειδονόμενος ἐνίκα.

Ἄλλ' ὁ μὲν τοιοῦτοις ἐμπλέκων ἑαυτὸν, κατὰ βαρβάρων ἀπωλείας ὄθει· βασιλεὺς δ' ἐπεὶ ἑώρα δευτέρως αὐτῷ δεῖσθαι πολέμου παρατάξεως (44), τῷ αὐτοῦ

(42) *Πρὸς φιλικὰς κλήσεις.* Scribendum puto φιλικὰς προσκλήσεις προϊσχυόμενος, id est, blandis et amicis verbis eos compellans. Porro quæ in hoc capite narrat Eusebius, pertinere videntur ad primum prælium in campo Cibalensi, de quo supra dixi. Idque confirmatur ex sequentibus.

(43) *Παρὰ τῶν οἰκετῶν.* Novo more οἰκέτας pro militibus usurpat Eusebius. Erat quidem militia species quædam servitutis temporariæ. Quod etiam

A adeo ut nullo unquam jaculo ferirentur, quicunque hoc ministerium obibant. Neque porro hæc nostra est oratio, sed ipsius imperatoris, qui inter reliqua id etiam nobis commemoravit. Qui cum priores victorias Dei omnipotentis auxilio retulisset, post hæc acie instructa exercitum movens, ulterius processit.

CAPUT X.

Varie pugne et Constantini victoriæ.

Porro adversarum partium antesignani cum primum ejus impetum sustinere non potuissent, abjectis armis sese ad imperatoris pedes prostraverunt. At ille cunctos incolumes servavit, magnam ex salute hominum percipiens voluptatem. Alii vero qui sub armis remanserant, sese ad pugnam parabant. Quos imperator ad deditonem invitans, cum amicis compellationibus nullatenus inflecti videret, exercitum in eos immisit. Illi continuo terga dantes, in fugam vertuntur. Quorum alii comprehensi inter fugiendum, jure belli cæsi; alii in se mutuo impingentes, suismet gladiis obtruncati sunt.

449 CAPUT XI.

Fuga et magicæ artes Licinii.

Illorum vero princeps, cum se ministrorum suorum auxilio destitutum esse, et quas collegerat copias tam militum quam auxiliarium, omnes evanuisse cerneret, spemque in diis quos colebat prorsus inanem esse res ipsa convinceret, fugam turpissimam iniit. Atque hoc modo elapsus, semet discrimine exemit, cum imperator Dei amantissimus, suos confestim sequi et fugientis terga premere noluisset, quo scilicet fugiens posset evadere. Sperabat enim fore ut Licinius, cognito tandem rerum suarum infelicissimo statu, a pristina audacia atque insania discederet, et ad sanioerem mentem rediret. Verum Constantinus quidem pro eximia qua præditus erat humanitate, hæc ita existimabat: et injurias patienter ferre, ac licet non merenti veniam dare, in animum induxerat. At Licinius tantum abest ut a pristina improbitate destiterit, quin potius mala malis exaggerans, pejora in dies aggrediebatur. Quin etiam ad magorum detestandas artes

D

CAPUT XII.

Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est.

Licinius igitur hujusmodi scelerum vinculis sese ipse coustringens, in exitii barathrum præcipitem dedit. Constantinus vero cum altero prælio sibi opus

docet Suidas in voce *Βετεράνος*· παρὰ Ῥωμαίους δ' ἀπολυθεὶς τῆς στρατείας· ἐπὶ εἰκοσαετίαν δὲ οὗτοι ἐδοῦλεον. Hinc est quod tirones notis quibusdam in cute signabantur tanquam servi. Missio quoque manumissioni respondebat. Non sine causa igitur Eusebius milites Romanos appellat οἰκέτας. Quia si forte alicui displiceat, in promptu est emendare τῶν οἰκετῶν.

(44) *Δευτέρας... πολέμου παρατάξεως.* Ex his

essecerueret, Servatoris sui cultui diligenter vacavit. Et crucis quidem tabernaculum fixit extra castra, ubi pure et caste degens, preces ad Deum fundebat; exemplo veteris illius prophetæ, quem extra castra tabernaculum constituisse divina testantur oracula. Aderant autem assidui una cum ipso pauci quidam, fidei, pietatis ac benevolentiae probe compertæ. Atque id semper facere consueverat, quotiescunque certamen esset initurnus. Neque enim præceps erat, quippe qui tutiora semper eligeret. Adhæc Dei consilio cuncta gerere solitus erat. Porro cum sedulo atque impense Deo suo supplicaret, semper Deus ei præsentiam suam exhibere dignatus est. **450** Exinde, velut diviniore actus impulsu, prosilire ex tabernaculo solebat, et signo ad proficiscendum dato, statim militibus imperabat ut absque mora gladius stringerent. Qui confestim impetu in hostem facto, obvios omnes sine ullo ætatis discrimine obtruncabant; donec exiguo temporis momento parva victoria, tropæa de victis hostibus erexissent.

CAPUT XIII.

Constantini humanitas in milites captos.

Hoc modo imperator ante pugnae conflictum, et seipsum gerere, et exercitum suum instituere, etiam antea solitus erat: quippe qui Deum vitæ suæ semper anteponeret, cunctaque ejus nutu et consilio agere studeret, et multorum hominum cædem facere religioni duceret. Quocirca non minus hostium quam militum suorum consulebat salutem. Itaque suis victoriam adeptis præcipiebat, ut victis parcerent, utque homines nati, communis hominum naturæ meminissent. Quod si forte militum animos obstinatos ad cædem videret, auri largitione eos reprimebat; jubens ut qui hostem vivum cepisset, certo auri pondere donaretur. Atque hanc illecebram ad salutem hominum conservandam imperatoris excogitavit solertia: adeo ut plurimi ex ipsis etiam barbaris servati sint, cum imperatoris aurum ipsorum redemisset.

CAPUT XIV.

Iterum de oratione in tabernaculo.

Hæc et alia plurima horum similia imperator etiam alias facitare consueverat. Tunc temporis vero antequam prælium consereret, seorsum in tabernaculo positus, orationibus, ut solebat, vacavit ab omni quidem joco et delicatiori vitæ cultu abstinens, jejuniis vero aliisque hujusmodi exercitationibus corpus fatigans, et supplicationibus ac precibus ita Deum placans, ut benignum illum ac propitium suarum partium adiutorem haberet, eaque ageret quæ ille menti suæ suggessisset. Et

apparet, verum esse quod supra notavi ad c. 10, illic acilicet Eusebium loqui de priore prælio quod ad Cibalas commissum est.

(45) *Τοῦ σταυροῦ τὴν σχολήν*. De hoc tabernaculo quod Constantinus secum semper in expeditionibus circumferebat, scribit Sozomenus in lib. 1, cap. 8.

Α Σωτήρι τὴν σχολὴν ἀνετίθει, τοῦ μὲν σταυροῦ τὴν σκηνὴν (45) ἐκτὸς καὶ πορρωτάτω πηξάμενος, ἀγνῇ δ' ἐνταυθοῖ χρώμενος καὶ καθαρῇ διαίτῃ, τῷ τε Θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδιδούς, κατ' αὐτὸν ἐκείνον τὸν παλαιὸν τοῦ Θεοῦ προφήτην, ὃν τῆς παρεμβολῆς ἐκτὸς πῆξα-σθαι τὴν σκηνὴν, τὰ θεῖα πιστοῦνται λόγια. Προσεκαρτέρουν δ' αὐτῷ βραχείς, οἱ πίστει καὶ θεοσεβείας εὐνοίᾳ (46) παρ' αὐτῷ δεδοκιμασμένοι. Τοῦτο δ' αὐτῷ σύνθετος ἦν πράττειν, καὶ εἴποτε ἄλλοτε παρατάξει πολέμων ὠρμάτω συμβαλεῖν. Βραδὺς μὲν γὰρ ἦν δι' ἀσφάλειαν, Θεοῦ δὲ βουλῇ πάντα πράττειν ἡξίου. Ἐπὶ σχολῆς δὲ τῷ αὐτοῦ Θεῷ τὰς ἱκετηρίας ποιούμενος, πάντως που καὶ θεοφανείας ἐτύγχανεν· εἴθ' ὥσπερ θειοτέρᾳ κινηθεὶς ἐμπνεύσει, τῆς σκηνῆς ἀναπηδήσας, ἐξαίφνης κινεῖν αὐτίκα τὰ στρατιωτικὰ καὶ μὴ μέλλειν, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ὥρας ξιφῶν ἄπτεσθαι παρεκλεύετο. Οἱ δ' ἀθρόως ἐπιθέμενοι, ἡδηδὸν ἔκοπτον, εἰς ὅτ' ἂν τὴν νίκην ἐν ὥρᾳ ἀκαρεῖ ῥοπῇ (47) ἀπολαθόντες, τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἀνίστων ἐπινίκια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Φιλανθρωπία περὶ τοὺς συλλαμβανομένους στρατιώτας.

Οὗτω μὲν δὴ βασιλεὺς ἀγείν ἑαυτὸν τε καὶ τὸν αὐτοῦ στρατὸν ἐν ταῖς τῶν πολέμων παρατάξεσι, καὶ πάλαι πρότερον εἰδῶθαι, τὸν ἑαυτοῦ Θεὸν πρὸ τῆς ψυχῆς αἰετὶ τιθέμενος, καὶ ταῖς αὐτοῦ βουλαῖς πάντα πράττειν ἐθέλων, δι' εὐλαβείας τε τιθέμενος τὸν τῶν πολλῶν θάνατον. Ἐνθεν οὐ μᾶλλον τῆς τῶν οἰκείων, ἢ τῶν ἐχθρῶν προϋνοίει σωτηρίας. Διὸ καὶ κρατήσασιν ἐν μάχῃ τοῖς οἰκείοις, τῶν ἀλόντων φειδῶ ποιεῖσθαι παρήνει, μηδ' ἀνθρώπους ὄντας, τῆς ὁμογενοῦς φύσεως ἐν λήθῃ γίγνεσθαι. Εἰ δὲ καὶ ποτε τῶν ὀπλιτῶν τοὺς θυμοὺς ἀκρατεῖς ἑώρα, χρυσοῦ δόσει τούτους ἐχαλίνου, τὸν ζωγροῦντά τινα τῶν πολεμίων, ὠρισμένην χρυσοῦ τιμᾶσθαι προστάττων ὀλκῇ. Καὶ τοῦτο δέλεαρ ἀνθρώπων σωτηρίας ἢ βασιλέως εὐρατο σύ-εσις, ὥστ' ἡδὴ μυριοὶ καὶ αὐτῶν ἐσώζοντο βαρβαρῶν, χρυσῷ βασιλέως τὴν ζωὴν αὐτοῖς ἐξωνομένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ἐτι περὶ τῶν ἐν σκηνῇ προσευχῶν.

Ταῦτα μὲν οὖν καὶ τοῖσι ἀδελφὰ μυρία φίλα ἦν πράττειν βασιλεῖ κάλλοτε. Κάπλι τοῦ παρόντος δὲ συνήθως ἐφ' ἑαυτῷ πρὸ τῆς μάχης σκηνοποιούμενος, ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχαῖς τὴν σχολὴν ἀνετίθει· ῥαστώ-νης μὲν ἀπάσης καὶ τρυφῆλης διαίτης ἀλλοτριούμενος, ἀσιτίαις δὲ καὶ κακώσει τοῦ σώματος πιέζων ἑαυτὸν, ταύτῃ τε τὸν Θεὸν ἱκετηρίαις καὶ λιταῖς ἱεούμενος, ὡς ἂν δεξιὸν αὐτὸν καὶ βοηθὸν ἔχοι, πράττοι τε ταῦτα ἅπερ αὐτῷ Θεὸς ἐμβάλλοι τῇ διανοίᾳ. Ἄλλ' ὁ μὲν ἄνθρωπος ἐποιεῖτο τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν

(46) *Θεοσεβείας εὐνοίᾳ*. Forte scribendum est *εὐνοκρινείᾳ*.

(47) *Ἐν ὥρᾳ ἀκαρεῖ ῥοπῇ*. Codex Regius *ἐς ὥρας*. Scribo ἐν ὥρᾳ ἀκαρεῖ ῥοπῇ, ut in libro Morici ad marginem emendatum inveni, et sic codex Fuk. Paulo ante pro ἔστ' ἂν lego εἰς ὅτ' ἂν, ut loqui solet Eusebius.

φρουρίδα, οὐ μᾶλλον τῶν οἰκείων, ἢ τῆς τῶν πολεμίων ὑπερευχόμενος σωτηρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Λικινίου περὶ φιλικῆς δόξης, καὶ εἰδωλολατρίας.

Ἐπεὶ δ' ὁ μικρῷ πρόσθεν φυγὰς, εἰρωνεῖα καθυπεκρίνετο, φιλικὰς αὖθις ἀντιβολῶν σπεισασθαι δεξιὰς, καὶ ταύτας αὐτῷ παρέχειν ἡξίου ἐπὶ συνθηκῶν ὁροις βιωφελῶς καὶ τῷ παντὶ λυσitelῶς προτεινόμενας. Ταῖς μὲν οὖν συνθήκαις (48) προθύμως ὑπακούειν ὁ δηλωθεὶς ὑπεκκρίζετο, ὅρκοις βεβαιῶν τὴν πίστιν λαθραῖαν δ' αὖθις ὀπλιτῶν συνῆγε παρασκευήν· καὶ πάλιν πολέμου καὶ μάχης κατήρχε, βαρβάρους τ' ἀνδράς ἀνεκαλεῖτο συμμάχους, θεοὺς τε ζητῶν περιζεῖ ἐτέρους, ὡς ἂν ἐπὶ τοῖς προτέροις ἡπατημένος. Καὶ τῶν αὐτῷ περὶ μικροῦ περὶ θεῶν ὁμιληθέντων, οὐδεμίαν ἐν νῷ κατεβάλλετο μνήμην, οὐδὲ τὸν ὑπέρμαχον Κωνσταντίνου Θεὸν γνωρίζειν ἤθελε, πλείους δ' αὐτῷ καὶ καινότεροι γελῶιως ἀνεζητοῦντο.

Constantino propugnasset, agnoscere volebat : sed multo plures ac recentiores deos non sine risu ac ludibrio cœpit conquirere.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως μὴ ἀντιπολεμεῖν τῷ στανιῷ Λικίνιος παρήγει τοῖς στρατιώταις.

Εἴτ' ἔργῳ μαθὼν, ὁπόση τις ἦν θεῖα καὶ ἀπόρρητος ἐν τῷ σωτηρίῳ τροπαίῳ δύναμις, δι' ἧς ὁ Κωνσταντίνου ἔμβαθ στρατὸς κρατεῖν, τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὀπλιταῖς παρήγει, μηδαμῶς ἐξεναντίας εἶναι τούτῳ, μηδ' ὡς ἔτυχεν, ἀπερισκέπτως (49) ὁρᾶν ἐπ' αὐτῷ δεινὸν γὰρ εἶναι ἰσχυρῶς, αὐτῷ τε ἐχθρὸν καὶ πολέμιον· διὸ χρῆναι φυλάττεσθαι τὴν πρὸς αὐτὸ συμβολήν. Καὶ δὴ ταῦτα συνταξάμενος, τῷ διὰ φιλανθρωπίαν ὀκνοῦντι καὶ τὴν κατ' αὐτοῦ θάνατον ἀναβιλλομένῳ, μάχῃ συμβαλεῖν ὥρμητο. Οἷδε μὲν οὖν πολυπληθεῖς θεῶν θαρρόυντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς ἐπῆσαν, νεκρῶν εἰδωλά θανόντων ἐν ἀψύχοις ἀγάλλμασι προβεδιζόμενοι. Ὁ δ' εὐσεβεῖας θώρακι περιπεφραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιὸν σημεῖον, ὥσπερ τι φόβητρον καὶ κακῶν ἀμυντήρον, τῷ πλήθει τῶν ἐναντίων παρέταττε. Καὶ τέως μὲν ἐπέιχε, φοιδοῦντες χρώμενος τὰ πρῶτα, ὡς ἂν μὴ πρότερος κατάρχοι, τῶν περὶ ὧν πεποιήτο συνθηκῶν ἕνεκα.

hostium multitudini objecit. Ac principio quidem sustinebat, parcens interim ferro, ne videretur prior pugnam iniisse, idque ob fœderum quæ pepigerat religionem

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Νίκη Κωνσταντίνου.

Ὡς δ' ἐκτιμόνως ἔχοντας τοὺς ὑπεναντιοὺς, ἤδη δὲ ξιφῶν ἀπτομένους ἑώρα, τηνικαῦτα διαγανακτῆσας, βοῇ τε μιᾷ καὶ ῥοπῇ (50) πᾶσαν τὴν τῶν ἐναντίων

(48) Ταῖς μὲν οὖν συνθήκαις. Pacis conditiones hæc fuerunt, ut Licinius quidem Orientem, Asiam, Thraciam, Mœsiam ac minorem Scythiam possideret; Dardania vero et Macedonia et Achaia, Pannonia quoque cum Mœsia et Dacia Constantini ditioni accederent, ut narrat Zosimus et Sozomenus et auctor excerptorum de *Gestis Constantiniani*.

(49) Ἀπερισκέπτως. In schedis Regiis ἀπεριβλέπτως legitur, quomodo etiam Turnebus ad oram sui codicis emendarat. Ita etiam codex Fuk.

(50) Vulg., *Βοῇ τε μιᾷ ῥοπῇ*. Scribendum videtur *βοῇ τε μιᾷ καὶ ῥοπῇ*. Atque ita codex Fuk. et

A Constantinus quidem reipublicæ pervigilem curam gerebat, non magis pro suorum quam pro hostium salute vota faciens.

451 CAPUT XV.

Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus.

Quoniam vero Licinius qui paulo ante fugam inierat, simulatione utens, iterum amicitiam ac fœdera renovari poscebat; imperator id e republica esse, et generi humano conducere ratus, pacem illi sub certis conditionibus indulgere non recusavit. At Licinius, specie quidem ipsa fingeat, leges se libenter amplecti, et fidem iurejurando firmabat; verum occulte militarem apparatus instituebat, atque iterum bellum inferre, iterum pugnam instaurare meditabatur. Sed et barbarorum auxilia undique conquirebat, et novos circumquaque investigabat deos : utpote a prioribus in fraudem inductus. Nec memoria repetebat, quæ paulo ante de diis in concione dixisset, nec Deum qui pro

CAPUT XVI.

Quomodo Licinius militibus præceperit, ne adversus crucis signum impetum facerent.

Posthæc cum reipsa didicisset arcanam quamdam ac divinam potentiam in salutari tropæo inesse, cuius ope Constantini exercitus victoriam referre consuevisset; milites suos admonuit, ne ex adverso illi congregderentur, neve in illud temere ac fortuito oculos conjicerent. Quippe illud signum incredibili vi pollere, ac sibi privatim infestum adversumque esse aiebat, atque idcirco cavendum esse, ne adversus ipsum pugna iniretur. His ita compositis, adversus illum qui pro innata clementia cunctabatur, et qui imminens ipsi exitium differebat, præliari constituit. Et Liciniani quidem, deorum multitudine confisi, cum ingentibus copiis progrediebantur, nescio quæ mortuorum simulacra et statuas inanimes præsidii causa præferentes. Constantinus vero pietatis lorica contextus, salutare et vivificum crucis signum, velut terribilissimum quoddam et potentissimum ad depellenda mala munimentum,

parcens interim ferro, ne videretur prior

452 CAPUT XVII.

Constantini victoria.

Sed posteaquam hostes obstinato animo perstare, jamque gladios distingere animadvertit, indignatione commotus, solo clamore ac minimo temporis

Sav. Porro hæc insignis Constantini victoria contigit Crispo ter et Constantino ter coss. v Nonas Julias, juxta Adrianopolim, ut legitur in *Fastis Idatii*. At Baronius hoc prælium Adrianopolitanum confert in annum Christi 318, quo Licinius v et Crispus coss. fuere. Cujus sententiam his argumentis ac testimoniis optimorum scriptorum subvertimus. Primus est Idatius, qui in *Fastis* ita scribit : « Crispo iii et Constantino iii coss. His coss. bellum Adrianopolitanum die v Nonas Julias, et bellum Chalcædonense decimo quarto Kalendæ Octobres. » Eadem verba leguntur in *Chronico Alexandrino*, sed

momento cunctas hostium copias in fugam vertit, et de demonibus pariter atque hostibus victoriam reportavit.

CAPUT XVIII.

Licinii cædes et triumphus de illo acti.

Posthæc ipsum Dei hostem ejusque familiares belli jure dijudicatos congruo supplicio affecit. Abducebantur itaque una cum tyranno, et debitas capitis pœnas dabant, quicunque bellum adversus Deum gerere ei suasissent. Et qui paulo ante vana spe elati erant, reipsa Constantini Deum amplectebantur, eumque unum ac verum Deum agnoscere se tunc demum profitebantur.

CAPUT XIX.

Publica lætitia ac festivitas.

Impiis igitur a medio sublatis, puri deinceps ac liquidi solis radii cernebantur, quasi nubilo tyrannicæ dominationis depulso. Cunctæque imperii Romani partes in unum corpus coaluerunt: orientibus provinciis cum Occidente conjunctis: unoque omnium principe tanquam capite quodam, totum imperii corpus refulgebat, unius dominatione cunctos homines complectente. Et qui prius in tenebris et in umbra mortis sedebant, iis tunc splendidissimi pietatis radii lætos dies præstabant. Nec præteritorum malorum ulla jam supererat recordatio, cum omnes ubique victorem laudibus celebrarent, ejusque servatorem Deum solum se agnoscere profiterentur. Noster vero omni genere

Α ετροπουτο δύνανειν, ομοῦ τε τὰς κατ' ἐχθρῶν καὶ κατὰ δαιμόνων ἀπεφέρετο νίκας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'

Λικινίου θάνατος, καὶ ἐπιτάφια περὶ τούτου.

Ἐπὶ αὐτὸν τὴν θεωμιστὴ καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν νόμῳ πολέμου διακρίνας, τῇ περποσῇ παρεδίδου τιμωρίᾳ. Ἀπὸ τὸν αὐτῷ τῷ τυράνῳ καὶ ἀπώλλυντο, τὴν προσήκουσαν ὑπέχοντες δίκην, οἱ τῆς θεωμαχίας σύμβουλοι· οἱ τε μικρὸν ὕστερον (51) τῇ τῶν ματαίων ἐπιτάφῳ μετεωρισθέντες, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου Θεὸν παρελάμβανον, καὶ τοῦτον ἄρτι Θεὸν ἀληθῆ καὶ μόνον γνωρίζειν ἀνωμολόγουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Φαιδρότητα καὶ παρηγύρεις.

Καὶ δὴ τῶν δυσσεδῶν ἀνδρῶν ἐκποδῶν ἡρμένων, καθαρεῖ λοιπὸν ἦσαν ἡλείου αὐγαὶ τυραννικῆς δυναστείας, συνήπτειτό τε πᾶσα ὁση τις ὑπὸ Ῥωμαίους ἐτύγχανε μοῖρα, τῶν κατὰ τὴν ἐφ' ἑθνῶν ἐνομένων θατέρῳ μέρει· μὲν τε τῇ τοῦ παντὸς ἀρχῇ ὥσπερ τινὲ κεφαλῇ, τὸ πᾶν κατεκοσμεῖτο σῶμα, μοναρχικῆς ἐξουσίας διὰ πάντων ἡκούσης· λαμπραὶ τε φωτὸς εὐσεβείας μαρμαρυγαί, τοῖς πρὶν καθημένοις ἐν σκοτῇ καὶ σκιᾷ θανάτου, φαεινὰς παρεῖχον ἡμέρας. Οὐδ' ἦν τις ἐπὶ προτέρων μνήμη κακῶν, ἀπανταχοῦ πάντων τὴν νικητὴν ἀνυμνούντων, μόνον τε τὸν τούτου Σωτῆρα Θεὸν ὁμολογούντων γνωρίζειν. Ὁ δ' ἄρετῇ πάσῃ θεωσεβείας ἐκπρέπων νικητῆς βασιλεὺς (ταύτην γὰρ αὐτὸς τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ κυριώτατα τὴν ἐπηγορίαν (52)

sequenti anno, Paulino et Juliano coss., perperam ascribuntur. Cum Idatio consentit Aurelius Victor, qui de bellis inter Constantium et Licinium ita scribit: « Quo sane variis præliis pulso, cum eum prorsus opprimere arduum videretur, simul affinitatis gratia, recepti consortio, ascitique imperio Cæsarium communes liberi, Crispus, Constantinusque Flavio geniti: Licinianus Licinio. Quod quidem vix diuturnum, neque his qui assumebantur felix fore, defectu solis factato iisdem mensibus die, patefactum. Itaque sexennio post, rupta pace, apud Thracas Licinius pulsus, Chalcedona concessit. » Creati fuerant Cæsares Crispus, Licinius et Constantinus, Gallicano et Basso coss., Kalendis Martiis, ut scribit Idatius in *Fastis* et auctor *Chronici Alexandrini*, id est anno Christi 317. Sequenti autem anno tenebræ fuerunt inter diem, hora ix, ut legitur in *Fastis* Idatii. Quare fallitur Aurelius Victor, qui Cæsarium promotionem in eundem annum confert, quo defectus ille solis contigit. Nam defectus quidem solis contigit anno Christi 318, Crispus vero una cum Licinio et Constantino Cæsar. levatus fuerat anno 317 Natalis Dominici. Recte tamen intervalla temporum numerat Aurelius Victor. Nam a defectu solis qui contigit anno Christi 318, usque ad prælium Adrianopolitanum, sex omnino sunt anni. His accedit Cedrenus, qui anno xix imperii Constantini, ait Constantinum expeditionem suscepisse adversus Licinium. Annus enim nonus decimus Constantini cadit in consulatam tertium Crispi et Constantini, qui erat annus Christi 324. Ab hoc calculo parum abest Sigonius, qui pugnam Adrianopolitanam assignat anno Christi 325, Severo et Iuliano coss. Ejusdem prælii Adrianopolitani mentio fit in lege 1 codic. Theod., de veteranis, ubi Constantinus sic ait: « Veteranis qui ex die quinta Nonarum Juliarum, cum prima per Thraciam victoria

C universo orbi illuxit, et qui postea apud Nicomediam nostram missionem meruerunt, certa per edictum indulsimus, » etc. Etenim prælium Adrianopolitanum commissum est die quinto Nonas Julias, ut scribit Idatius in *Fastis*, et auctor *Chronici Alexandrini*. Verum mendosa est subscriptio hujus legis. Proposita enim esse dicitur Licinio v et Crispo coss., id est, anno Christi 318. Quod Baronius ansam erroris præbuit. Sed quis non videt scribendum esse: Paulino et Juliano coss. ? His enim coss. Nicomediam venit Constantinus, post victum ac debellatum Licinium. Licinio vero v et Crispo coss. Nicomedia parebat Licinio, ejusque imperii sedes erat. His igitur coss. Constantinus non potuit veteranis suis missionem ac privilegia in urbe Nicomedia indulgere, cum ea civitas ipsius ditioni minime subjaceret. Cum ergo Constantinus in ea lege « Nicomediam nostram » appellet, necesse est legem illam datam esse dicamus Paulino et Juliano coss.

D (51) Οἱ τε μικρὸν ὕστερον. Scribo μικρῷ πρότερον, nisi verba transposita esse dicamus, quod non raro occurrit in his libris. Atque ita Christophorus videtur hunc locum emendasse, μικρὸν ὕστερον, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου Θεὸν οἷος ἦν παρελάμβανον, recte omnino. Porro in codice Fuk. et in veteribus schedis, ab illis verbis ὥς δ' ἐπιμόνως usque ad verbum ἀνωμολόγουν, unicum est caput, non duo, ut in editione Genevensi.

(52) Vulg. κυριώτατα τὴν ἐπηγορίαν. In libro Moræi et in schedis Reg. corrigitur κυριώτατα. Malim tamen scribere κυριωτάτην ἐπηγορίαν. Porro Constantinus Victoris pronomen usurpavit, ut ex constitutionibus et epistolis ejus apparet. Certe in *Gestis purgationis Cæciliani*, aliquot ejus epistolæ hanc habent inscriptionem: *Victor Constantinus Maximus Augustus*. Ait igitur Eusebius hoc quasi

εὐρατο, τῆς ἐκ Θεοῦ δεδωμένης αὐτῷ κατὰ πάντων A
ἐχθρῶν τε καὶ πολεμίων νίκην ἔνεκα) τὴν ἑψαν ἀπ-
ελάμβανε· καὶ μίαν συνημμένην κατὰ τὸ παλαιὸν τὴν
τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν ὑφ' ἑαυτὸν ἐποιεῖτο, μοναρχίας
μὲν ἐξάρχων Θεοῦ κηρύγματος τοῖς πᾶσι, μοναρχίᾳ
δὲ καὶ αὐτὸς τοῦ Ῥωμαίων κράτους, τὸν σύμπαντα
πηδαλιουχῶν βίον· ἀφῆρητό τε πᾶν δέος τῶν πρὶν
πιεζόντων τοὺς πάντας κακῶν· μειδιῶσί τε προσώποις,
ἡμμασί τε φαιδροῖς, οἱ πρὶν κατηφεῖς ἀλλήλους ἐν-
εβλεπον· χοροὶ δ' αὐτοῖς καὶ ὕμνοι τὸν παμβασιλέα
Θεὸν πρῶτιστα πάντων ὄντα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον (53),
κᾶπειτα τὸν καλλίνικον, παῖδάς τ' αὐτοῦ κοσμιωτά-
τους καὶ θεοφιλεῖς Καίσαρας, φωναῖς ἀσχετοῖς ἐγέραι-
ρον· κακῶν παλαιῶν καὶ δυσσεβείας ἀπάσης λήθη,
παρόντων δ' ἀγαθῶν ἀπόλαυσις, καὶ προσέτι μελλόν-
των προσδοκία.

liberos Cæsares, sine ulla intermissione celebrabant Nulla jam præteritarum calamitatum, nulla
impietatis memoria suppetebat : sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque exspe-
ctatione percipiebatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅπως ὑπὲρ ὁμολογητῶν ἐνομοθέτει Κωνσταν-
τῖνος.

Ἡ πλοῦντο δὲ καὶ παρ' ἡμῖν, ὥσπερ οὖν καὶ πρότε-
ρον παρὰ τοῖς θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης λαχοῦσι,
βασιλέως φιλανθρωπίας ἐμπλεοὶ διατάξεις· νόμοι τε
τῆς πρὸς τὸν Θεὸν οὐσίας πνεόντες, παντοίας παρεῖχον
ἀγαθῶν ἐπαγγελίας, τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχεῶ-
ταις (54) τὰ πρόσφορα καὶ λυσιτελῆ δωροῦμενοι, ταῖς
δ' Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ τὰ κατὰλληλα διαγορεύοντες.
Ἀνεκαλοῦντο γοῦν ἐκσίνους πρῶτιστα πάντων, ὅσοι
οὐ μὴ εἰδωλολατρεῖσαι χάριν, ὑπὸ τῶν κατ' ἔθνος
ἡγουμένων ἐξορίας καὶ μετοικίας ὑπέμειναν· κᾶπειτα
τοὺς βουλευτηρίους ἐγκριθέντας (55) τῆς αὐτῆς ἐνε-
κεν αἰτίας, ἡλευθέρουν τῶν λειτουργημάτων, καὶ τοῖς
ἀφηρημένοις δὲ τὰς οὐσίας, ἀναλαμβάνειν ταύτας ἐγ-
κελεύμενοι. Οἱ τ' ἐν καιρῷ τοῦ ἀγῶνος καρτερί-
ψυχῆς διὰ Θεὸν λαμπρυνόμενοι, μετάλλοις τε κακο-
παθεῖν παραδοθέντες, ἢ νήσους οἰκεῖν κριθέντες, ἢ
δημοσίοις ἔργοις δουλεύειν (56) καταναγκασμένοι, τού-
των ἀθρόως ἀπάντων ἐλευθερίας ἀπήλαυνον. Καὶ τοὺς
στρατιωτικῆς δ' ἀξίας δι' ἔνστασιν θεοσεβείας ἀπο-
θλήτους γενομένους, ἀνεκαλεῖτο τῆς ὕβρεως ἢ βασι-
λικῆς δωρεᾶ, ἐπεξουσίας (57) ἀῖρεςτιν παρέχουσα, ἢ

proprium nomen illius fuisse. Græci enim κύριον D
ὄνομα vocant nomen proprium. In codice Fuk. scri-
bitur τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ κυριώτατα ἐπηγορίαν
εὐρατο.

(53) Ὅντα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον. Scribe οἱ δὴ
τοῦτο ἐδιδάσκοντο ex lib. x Hist. in fine, ubi hæc
omnia iisdem fere verbis leguntur.

(54) Τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχεῶταις. In Chro-
nico Alexandrino de Constantini in provinciales
liberalitate et indulgentia hæc leguntur, anno ejus
imperii vicesimo; καὶ τῶν τεχνιτῶν καὶ συντελεστῶν
τὰ ἐπιτάγματα περιελεν, id est : artificum et col-
latorum (hoc est provincialium qui tributa confere-
bant) onera sustulit.

(55) Τοὺς βουλευτηρίους ἐγκριθέντας. Hunc lo-
cum non intellexit Christophorus, quem tamen
Porcetus non infeliciter transtulit hoc modo : Qui

pietatis excellens Constantinus victor (hoc enim
convenientissimum sibi cognomen comparavit ob
victorias de hostibus et inimicis ipsi a Deo ubique
concessas) Orientem recepit, et imperium Roma-
num solidum sicut olim fuerat, et coadunatum, sub
suam unius potestatem redegit. Ac Dei quidem
unius dominationem primus omnibus prædicavit :
ipse vero singulare quoque imperium orbis 453
Romani tenens, universum genus humanum guber-
navit. Omnis jam metus malorum quibus cuncti
homines oppressi fuerant, penitus exciderat. Et
qui prius mæsti fuissent, tunc hilari vultu lætis-
que oculis sese mutuo intuebantur. Choris præter-
ea et hymnis, primum quidem Deum omnium re-
gem, prout instituti fuerant; deinde victorem Au-
B gustum, et modestissimos Deoque charissimos ejus

liberos Cæsares, sine ulla intermissione celebrabant Nulla jam præteritarum calamitatum, nulla
impietatis memoria suppetebat : sed præsentium bonorum fructus cum futurorum spe atque exspe-
ctatione percipiebatur.

CAPUT XX.

Quomodo pro confessoribus Constantinus leges
sanxerit.

Tunc etiam apud nos, sicut antea apud illos qui
alteram orbis partem incolunt, proposita sunt im-
peratoris edicta plena humanitatis : et leges quæ
sinceram ac religiosam Dei observantiam spirarent,
varia cujusque generis bona haud dubia spe polli-
cebantur; cum et provincialibus largirentur quæ
ad ipsorum utilitatem spectant; et Ecclesiis Dei
congrua et convenientia statuerent. Ac primum
quidem eos qui propterea quod idolis sacrificare
noluissent, a rectoribus provinciarum relegati, et
ex patria migrare compulsi erant, domum revoca-
runt. Eos deinde qui eandem ob causam curiis ad-
dicti fuerant, publicis functionibus liberarunt : et
qui facultatibus spoliati fuissent, iis bona sua re-
stitui præceperunt. Præterea qui persecutionis tem-
pore divina virtute roborati, fortitudinis et con-
stantiæ illustre specimen ediderant; aut ad metalla
damnati, ut continuo labore ibi divexarentur; aut
in insulam deportati; aut publicis operibus man-
cipati fuerant, his omnibus subito soluti molestiis
libertatem adepti sunt. Sed et quicumque ob egre-

eandem de causa translati erant ad curias, muneribus
soluti sunt.

(56) Δημοσίοις ἔργοις δουλεύειν. Male Christo-
phorus vertit, ad publica imperii opera obeunda
vi compulsi. Δημοσία ἔργα Eusebius appellat metalla,
pistrina publica, textrina ac gynæcea : ad quæ opera
quicumque sententia judicis damnati fuissent, liber-
tatem amittebant. Hæc enim servitus pœnæ dicebat-
tur. Solebant autem Christiani ob confessionem
nominis Christi ad hujusmodi opera damnari. Ac
de metallis quidem nota res est. De condemnatione
autem ad pistrinum exemplum habemus in Actis
passionis Marcelli papæ.

(57) Ἐπεξουσίας. Duæ voces in unam coaluisse
videntur, quæ his notis disjungendæ sunt, ἐπ' ἐξου-
σίας. Paulo post, ubi legitur τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν,
scribendum puto τὰς οἰκίας τάξεις ἀπολαμβάνειν.
Neque enim ædibus, sed militia spoliati fuerant.

giam in retinenda religione constantiam honore militiæ spoliati erant, eos imperatoris munificencia ab hac ignominia revocavit; ipsorum arbitrio ac voluntati permittens, ut vel propria recuperarent officia, et pristino honoris gradu fruerentur; vel si quietam vitam degere mallerent, ab omnibus deinceps functionibus immunes permanerent. Denique quotquot ignominiae causa gynæciis mancipati fuerant, eos imperator perinde ac cæteros, libertate donavit

454 CAPUT XXI.

Quomodo etiam pro martyribus et pro ecclesiarum prædiis leges tulit.

Et hæc quidem de iis qui ista perpassi essent, imperator scriptis legibus constituit. De bonis autem eorum, lege imperatoris plenissime cautum est. Nam sanctorum Dei martyrum bona qui in ipsa confessione mortem obiissent, ad proximos eorum devolvi iussit. Quod si nullus genere ipsis conjunctus reperitur, hæreditatem eorum ecclesiis deferri. Bona item quæ ex fisco vel per venditionem, vel per donationem ad alios translata fuerant; aut quæ penes fiscum remanserant, dominis restitui debere, indulgentiæ imperialis epistola præcipiebat. Et hujusmodi quidem beneficia in Ecclesiam Dei contulit benignitas principis, legibus per omnes provincias missis.

CAPUT XXII.

Quomodo etiam populos recreaverit.

Populis vero a fide nostra alienis et universis provinciis, multo plura ac majora donavit principis munificencia. Præinde omnes nostrarum partium incolæ, qui prius audientes ea quæ in altera parte imperii Romani gererentur, beatos prædicabant illos qui tantis afficerentur beneficiis; et qui ardentibus votis optabant, ut iisdem bonis ipsi quoque aliquando fruerentur: hæc oculis suis spectantes, seipsos jam felices prædicare non dubitabant: novum quoddam miraculum et quale nulla unquam sub cælo vidisset ætas, tantum scilicet imperatorem humano generi affulsisse testantes. Atque hi quidem ita sentiebant.

CAPUT XXIII.

Quod Deum bonorum auctorem prædicavit: et de legibus ejusdem.

Imperator autem ipse, ubi cuncta, Dei servatoris virtute sub ditionem suam redegit; eum qui hæc ipsi bona præstitisset, omnibus palam fecit; illumque victoriarum auctorem fuisse non autem seipsum, professus est. Idque litteris tum Latino tum Græco sermone scriptis et ad omnes provincias

(58) *Γυναικεῖσι δ' ἔργοις.* De gynæceis crebra sit mentio, tum in utroque codice, tum in *Notitia imperii Romani*. Vide *Lexicon* Brissonii. Cæterum qui ad gynæcea damnati erant, induebantur colobio laneo, quæ vestis erat servilis. Id discimus ex *Passione Romani martyris* quæ edita est a Mombrizio, et habetur in codice Musciacensi: « Eadem vero die Maximianus iussit, qui erant in palatio Christiani, ut discingerentur. Multos ergo dum solverent cingulum suum notavit sibi Maximianus transeuntes: et vidit Isitium beati memorie, et

τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν, καὶ διαπρέπειν τοῖς προτέροις αὐτῶν ἀξιώμασιν, ἢ ἀγαπῶντας τὸν εὐσταλήβιον, πάντων λειτουργημάτων ἀνεπηρέαστους διατελεῖν· καὶ τοὺς γυναικεῖσι δ' ἔργοις (58) ἐφ' ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν κριθέντας, ὁμοίως τοῖς λοιποῖς ἡλευθέρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅπως καὶ περὶ μαρτύρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ταῦθ' ὑπομεινάντων ἡ βασιλείως ἐνομοθέτει γραφῇ. Περὶ δὲ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν ἐντελῶς διηγόρευε νόμος. Τῶν τε γὰρ ἁγίων τοῦ Θεοῦ μαρτύρων τῶν ἐν ὁμολογίᾳ τὴν τελευταίαν ἀποθεμένων τοῦ βίου, τὰς οὐσίας ἐκέλευε τοὺς τῷ γένει προσήκοντας ἀπολαμβάνειν, εἰ δὲ μὴ τούτων τις εἴη, τὰς ἐκκλησίας ὑποδέχεσθαι τοὺς κληρους. Καὶ τὰ ἐκ ταμείου δὲ πρότερον ἐτέροις ἢ κατὰ πρᾶσιν, ἢ κατὰ δωρεὰν ἐκποιθέντα, τὰ τ' ἐν αὐτῷ καταληφθέντα, εἰς τοῦπίσω προσήκειν τοῖς δεσπόταις ἀποδίδοσθαι, τὸ τῆς δωρεᾶς γράμμα διεκελεύετο. Τοσαῦτα μὲν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ αἱ καταπεμφθεῖσαι δωρεαὶ παρέειχον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως καὶ τοὺς δῆμους ἀνεκτήσατο.

Δήμοις τε τοῖς ἐκτὸς (59) καὶ πᾶσιν ἐθνεσι, τούτων ἕτερα ὑπερβάλλοντα τῷ πλήθει, ἡ βασιλείως ἐδωρεῖτο μεγαλοψυχία. Ἐφ' οἷς ἅπαντες οἱ καθ' ἡμᾶς, ὅσα τὸ πρὶν (60) ἀκοῇ πυνθανόμενοι ἐν θατέρῳ μέρει τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς γιγνόμενα, τοὺς εὖ πάσχοντας ἐμακάριζον, εὐχὴν τιθέμενοι τῶν ἰσῶν ἀπολαῦσαι καὶ αὐτοὶ ποτε. Ταῦθ' ὑπ' ὕψεσιν ὀρώντες, ἦδη καὶ σφᾶς εὐδαιμονίζεσθαι ἤξιουν. Ξένον τι χρῆμα, καὶ οἷον ὁ πᾶς αἰὼν ὧν ἡλίου αὐγαῖς οὐδὲ ποθ' Ἰσθόρησεν, ἐπιλάμψαι τῷ θνητῷ γένει τὸν τοσοῦτον ὁμολογοῦντες βασιλέα. Ἄλλ' οἱ μὲν ὧδε ἐφρόνου

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅτι Θεὸν τῶν ἀγαθῶν αἰτίον ἐκίρυντε, καὶ περὶ ἀντιγράφων νόμων.

Ἐπεὶ δὲ πάνθ' ὑποτέτακτο βασιλεῖ, Θεοῦ Σωτῆρος δυνάμει, τὸν τῶν ἀγαθῶν αὐτῷ πάροχον τοῖς πᾶσι φανερὸν ἐποίησε, κακείνων τῶν νικητηρίων αἰτίον, ἀλλὰ μὴ αὐτὸν νομίζειν διεμαρτύρετο τοῦτό τ' αὐτὸ ἐνεκίρυντε, διὰ χαρακτήρων Ῥωμαίας τε καὶ Ἑλληνίδος φωνῆς, εἰς ἕκαστον ἔθνος ἐν γραφῇ διαπεμφθεῖ

furens vocavit eum ad se; et exspoliavit eum vestimentis, quibus erat indutus, et induit eum colobio laneo, et tradidit eum in gynæceo lanariis ad injuriam. Porro codex Fuk. hoc loco scriptum habet: ἐφ' ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν χρ. ὁμοίως τοῖς λοιποῖς ἡλευθέρου, rectius sine dubio.

(59) *Δήμοις τε τοῖς ἐκτὸς.* Scribendum δὲ ἦ μοις δέ.

(60) *Ὅσα τὸ πρὶν.* Emendo ὅσοι τὸ πρὶν, quod non vidit Christophorus; scribo etiam πυνθανόμενοι τὰ ἐν θατέρῳ.

deducta cogitatione repetat, et res olim gestas A contempletur animo, omnino reperiet, eos quidem qui justitiam ac probitatem fundamentum sibi rerum agendarum constituerunt, 456 felicem consiliorum exitum sortitos esse, et tanquam ex dulci quadam radice suavissimum quoque fructum percipisse; illos vero qui injusta facinora ausu temerario attentarint, et qui adversus Deum ipsum vesania mentis fuerint elati, nullumque pietatis erga genus humanum sensum habuerint; sed exsilia, infamiam, bonorum publicationes, cædes et huiusmodi plurima irrogaverint; quique nec poenitentiam egerint unquam, nec ad meliorem frugem animum suum revocaverint, parem quoque mercedem retulisse. Atque hæc non absurde, nec præter rationem eveniunt. »

CAPUT XXVI.

De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus.

« Nam quicumque cum justo animi proposito ad agendum accedunt, et timorem Dei perpetuo præ oculis habent, constantem erga illum retinentes fidem; quique præsentis vitæ minas ac pericula, spei futurorum bonorum minime anteponunt: hi, quamvis multa acerba ac molesta brevi temporis spatio experti sint, tamen spe majorum præmiorum quæ sibi recondita esse firmissime credunt, ingruentia mala nequaquam ægro animo pertulerunt; sed quo graviore experti sunt calamitates, eo clariorem gloriam reportarunt. Qui vero justitiam et æquitatem contempserunt, et qui nec Deum ipsi agnoverunt, nec eos qui Deum fideliter colerent, contumeliis ac suppliciis acerbissimis afficere dubitarunt: et qui seipsos quidem, qui ob huiusmodi causam homines in iudicio adductos poena afficerent, miseros esse non iudicarunt, illos vero qui in tantis malis integram erga Deum pietatem nihilominus conservarent, felices ac beatos esse: horum exercitus partim cæsi, partim in fugam versi; cunctis denique præliis victi, ipsi tandem succubuerunt.

CAPUT XXVII.

Quod persecutio bellum gerentibus malorum causa existit.

« Ex huiusmodi sceleribus orta sunt bella gravia, et exitiales vastationes. Hinc rerum quidem ad quotidianum vitæ usum necessariorum penuria; malorum vero ingruentium copia. Hinc est quod tantæ impietatis auctores in extremas 457 delapsi cala-

modo etiam in schedis scriptum reperi, et in codice Fuk.

(69) Vulg. καὶ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Mutilis est hic locus, qui ex codice Medicæo ita restitui debet: καὶ ἡ πρὸς τὸ Κρεῖττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἡ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὅσιον μηδένα λαβόντας, etc.

(70) Οὐκ ἀπεικίτως. In codice Medicæo scribitur οὐκ ἂν ἀπεικίτως, οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι. Certe codex Regius συμβαίνοι quoque scriptum habet.

(71) Ὅσοι μὲν γάρ. Ab his verbis cap. 26 inchoavi ex codice Fuk. et schedis Reg.

(72) Vulg. ὅσοι δὲ τὸ δίκαιον ἀτίμως. Rectius in

παρετίναντας χρόνους ἀναδράμοι τῷ νῷ, καὶ τὰς πρότερον γενομένας πράξεις κατέδοι τῷ λογισμῷ, πάντας ἂν εὖροι τοὺς μὲν ὅσοι δικαίαν καὶ ἀγαθὴν προκατεβάλλοντο τῶν πραγμάτων χρητῖδα, εἰς ἀγαθὸν καὶ προαγαγόντας τὰς ἐγχειρήσεις πέρας, καὶ οἷον ἀπὸ ῥίζης τινὸς ἡδέας κομισαμένους καὶ τὸν καοπὸν γλυκύν· τοὺς δ' ἀδίκους ἐπιχειρήσαντας τόλμας, καὶ ἡ πρὸς τὸ κρεῖττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἡ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος (69) λογισμὸν ὅσιον οὐδένα λαβόντας, ἀλλὰ φυγὰς, ἀτιμίας, δημεύσεις, σφαγὰς, τοιαῦτα πολλὰ τολμήσαντας, καὶ οὐδὲ μεταμεληθέντας ποτὲ, οὐδὲ τὸν νοῦν ἐπιστρέψαντας πρὸς τὰ καλῶ, ἰσῶν καὶ τῶν ἀμειβῶν τυχόντας. Καὶ ταῦτά γε οὐκ ἀπεικίτως (70), οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι. »

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ διωχθέντων καὶ διωκτῶν.

« Ὅσοι μὲν γάρ (71) μετὰ δικαίας γνώμης ἐπὶ τινὰς ἔρχονται πράξεις, καὶ τὸν τοῦ Κρεῖττονος φόβον διηνεκῶς ἔχουσιν ἐν νῷ, βεβαίαν τὴν περὶ αὐτὸν φυλάττοντες πίστιν, καὶ τοὺς παρόντας φόβους τε καὶ κινδύνους οὐκ ἄγρουσι τῶν μελλουσῶν ἐκείνων ἐλπίδων προτιμωτέρους· καὶ εἰ πρὸς καιρὸν δυσχερῶν τινῶν πειραθεῖεν, τῷ μείζονας ἑαυτοῖς ἀποκοιθεῖν πιστεύειν τιμὰς, οὐδὲ τὰ προσπεσόντα βαρέως ἤνεγκαν, ἀλλὰ τοιοῦτῳ λαμπροτέρας ἔτυχον εὐχλείας, ὅσῳ καὶ βαρυτέρων τῶν χαλεπῶν ἐπειράθησαν. Ὅσοι δὲ ἡ τὸ δίκαιον ἀτίμως (72) παρεῖδον, ἡ τὸ Κρεῖττον οὐκ ἔγνωσαν, καὶ τοὺς τοῦτο πιστῶς μετιόντας ὕβρεσι καὶ κολάσεσιν ἀνηκέστοις ὑποβαλεῖν ἐτόλμησαν, καὶ οὐχ ἑαυτοὺς μὲν ἀθλίους ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας ἐκόλαζον προφάσεις (73), ἔκριναν, εὐδαίμονας δὲ καὶ μακαριστοὺς τοὺς καὶ μέχρι τῶν τοιούτων τὴν πρὸς τὸ Κρεῖττον διασωζομένους εὐσεβειαν· τούτων πολλοὶ μὲν ἔπесον στρατιᾷ, πολλοὶ δ' εἰς φυγὴν ἐτράπησαν, πᾶσα δὲ τούτων πολέμου παράταξις εἰς ἐσχάτην ἔληξεν ἤτταν. »

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως ὁ διωγμὸς αἰτίος κακῶν τοῖς πολεμήσασιν κατέστη.

« Ἐκ τῶν τοιούτων ἀνεφύοντο πόλεμοι βαρεῖς· ἐκ τῶν τοιούτων πορθήσεις πανώλεθροι· ἐντεῦθεν ἐλαττώσεις μὲν τῶν πρὸς τὰς χρεῖας ἀναγκαίων, πλήθος δὲ τῶν ἐπηρητημένων κακῶν (74)· ἐντεῦθεν οἱ τῆς τοσαύτης ἀρχῆς διυσεβείας, ἡ ἀνατλάντες τὰ

D codice Medicæo legitur hoc modo: ὅσοι δὲ ἡ τὸ δίκαιον ἀτίμως παρεῖδον, ἡ τὸ Κρεῖττον οὐκ ἔγνωσαν. Hoc est quod supra dixit in cap. 25, ut supra notavi, τοὺς δ' ἀδίκους ἐπιχειρήσαντας τόλμας, καὶ ἡ πρὸς τὸ Κρεῖττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἡ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὅσιον οὐδένα λαβόντας.

(73) Ἐκόλαζον προφάσεις. In codice Medicæo legitur ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας κολάζοντο προφάσεις, rectius, ni fallor. Mox idem complex habet εἰς αἰσχρίστην ἔληξεν ἤτταν.

(74) Ἐπηρητημένων κακῶν. Codex Medicæus habet ἐπηρ. δεῖνόν. Et paulo ante in eodem codice legitur ἐκ τῶν τοιούτων ἀναφύονται, etc.

ἱσχυάται, θάνατον πανώλεθρον (75) ἐδυστύχησαν, ἢ ζῶντων αἰσχίστην διάγοντες, θανάτου ταύτην βαρυτέραν ἐπέγνωσαν, καὶ οἷον ἰσομέτρους ταῖς ἀδικίαις τὰς τιμωρίας ἐκομίσαντο. Τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὗραντο συμφορᾶς, ὅσον τις καὶ καταπολεμῆσαι τὸν θεῖον, ὡς ᾤετο, νόμον ὑπ' ἀλογίας προήχθη· ὥστ' αὐτοῖς μὴ τὰ περὶ τὴν ζῶντων εἶναι βαρέα μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὸ γῆς κολαστηρίων χαλεπώτατον προσδοκᾶσθαι τὸν φόβον. »

rum quæ apud inferos sunt metus atque expectatio,

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ὅτι Θεὸς τῶν καλῶν ὑπερέτην Κωνσταντίνου ἐξελέξατο.

« Τοιαύτης δὴ καὶ οὕτω βαρείας δυσσεβείας τὰ ἀνθρώπινα κατεχούσης (76), καὶ τῶν κοινῶν οἷον ὑπὸ νόσου λοιμώδους τινὸς ἄρδην διαφθαρῆναι κινδυνεύοντων, καὶ θεραπείας σωτηρίου καὶ πολλῆς χρηζόντων, τίνα τῇ Θεῷ ἐπινοεῖ κουφισμὸν, τίνα τῶν δεινῶν ἀπαλλαγὴν; ἐκεῖνο δὲ πάντως ἐννοητέον (77) Θεῷ, ὃ μόνον καὶ ὄντως ἐστὶ, καὶ διαρκῆ κατὰ πάντος ἔχει τοῦ χρόνου τὴν δύναμιν. Πάντως δὲ οὐ κόμπας ἂν εἴη (78), τὸ τὴν παρὰ τοῦ Κρείττονος εὐπολίαν ὁμολογοῦντα σεμνολογεῖσθαι. Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπερησίαν (79) πρὸς τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν ἐπιτηδεῖαν ἐζητήσῃ τε καὶ ἐκρίνεν· ὅς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανοῖς ἐκείνης θαλάσσης ἀρξάμενος, καὶ τῶν μερῶν ἐνθα δύεσθαι τὸν ἥλιον ἀνάγκη τινὶ τέτακται, κρείττονί τι διδύμει (80) ἀπαυθούμενος καὶ διασχεδανύς τὰ κατέχοντα πάντα δεινὰ (81), ἴν' ἅμα μὲν ἀνακαλοῖτο τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τὴν περὶ τὸν σεμνότετον νόμον θεραπείαν, τῇ παρ' ἐμοῦ παιδευόμενον ὑπουργίᾳ, ἅμα δὲ ἡ μακαριστὴ πίστις αὐτοῖς ὑπὸ χειραγωγῶ τῷ Κρείττονι·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Εὐσεβεῖς εἰς Θεὸν Κωνσταντίνου φωναί, καὶ ὁμολογητῶν ἔπαιρος.

« Οὐδέποτε γὰρ ἀναγνώμων (82) περὶ τὴν ὀφειλμένην γενόμενῃ χάριν· ταύτην ἀρίστην (83) διακονίαν, τοῦτο κεχαρισμένον ἑμαυτῷ δῶρον πιστεύσας,

(75) *Πανώλεθρον*. Codex Medicæus vocem addit hoc modo : θάνατον πανώλεθρον ἐδυστύχησαν. Paulo post in eodem codice scribitur τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὗραντο συμφορῶν, rectius sine dubio.

(76) *Τὰ ἀνθρώπινα κατεχούσης*. Codex Medicæus τὰ ἀνθρώπινα. Et paulo post habet θεραπείας σωτηρίου πολλῆς, sine conjunctione.

(77) *Ἐννοητέον*. In codice Medicæo simplex pro composito legitur νοητέον, quod minorem habet asperitatem. Mox idem codex habet ὃ μόνον τε καὶ ὡς ὄντως ἐστὶ.

(78) *Ἰν' ἅμα μὲν κόμπας ἂν εἴη*. Rectius in codice Medicæo legitur πάντως δὲ οὐ κόμπας τὸ τὴν παρὰ τοῦ, etc. quam emendationem confirmat Sozomenus in lib. I, cap. 8, ubi legem hanc Constantini in compendium redigit.

(79) *Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπερησίαν*. In codice Medicæo deest particula γὰρ, quæ prorsus superflua mihi videtur.

(80) *Κρείττονί τι διδύμει*. Duæ postremæ voces desunt in codice Medicæo, et vox κρείττονι refertur ad vocem quæ præcessit, ἀνάγκη.

(81) *Πάντα δεινὰ*. Post hæc verba codd. Fnk. Turnebi ac Savillii duas voces addunt ἐκποδῶν

A mitates, aut funditus infelici exitu perierunt, aut vitam cum summo dedecore ducentes, eam quavis morte acerbiorē esse confessi sunt; et injuste acta paribus quodammodo suppliciis rependerunt. Nam unusquisque eorum eo gravioribus affectus est malis, quo vehementius divinam expugnare legem, ut quidem sperabat, per summam dementia instituerat. Adeo ut non solum præsentis vitæ mala eis molesta esse viderentur: verum etiam suppliciorum multo acerbius ipsos torqueret. »

CAPUT XXVIII.

Quod Deus Constantinum bonorum ministrum elegit.

« Porro cum tanta tamque gravis impietas humanum genus occuparet, et Respublica velut lethali quadam lue grassante, in extremum salutis discrimen esset adducta, atque idcirco magna curatione et salutari ope indigeret; quodnam solatium, quod remedium excogitavit tum Deus, ut his nos malis liberaret? Deum vero cum dico, illum intelligi oportet qui solus revera est Deus, et qui perpetuam omni ævo obtinet potestatem. Neque vero arrogantia fuerit, eum qui præstita a Deo beneficia fateatur, magnifice loqui. Revera enim Deus ministerium meum, tanquam idoneum ad voluntatem suam implendam expetiit, nostraque opera uti decrevit: qui ab oceano illo Britannico, et ab iis regionibus ubi solem mergi fatalis necessitas jubet initio ducto, cælesti quadam virtute, cuncta quæ orbem terrarum occupaverant mala expellens ac dissipans, tum ut humanum genus ministerio nostro institutum atque informatum ad sanctissimæ legis observantiam revocaretur, tum ut beatissima fides Deo manu ducente incrementum acciperet:

CAPUT XXIX.

Piæ in Deum voces Constantini, et laus confessorum.

« Neque enim ingratus unquam et collati beneficii immemor fuerim: cum hoc præstantissimum ministerium summi muneris loco mihi indultum esse

ἐποιήσατο. Atque ita legit Christophorsonus, ut versione ejus apparet, quæ in hoc loco valde intricata est. Ego vero verba illa ὅς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανοῖς ἐκείνης θαλάσσης ἀρξάμενος, etc. de Constantino ipso dici existimo, non autem de Deo, ut putarunt Musculus et Christophorsonus. Quare nihil opus est verbis illis, ἐκποδῶν ἐποιήσατο, quæ nec in Med. nec in Regio codd. leguntur, nec in veteribus schedis: præsertim cum sequatur paulo post μέχρι τῶν ἑφῶν πρόειμι.

(82) *Ὀὐδὲ γὰρ ἀγνώμων*. In codice Medicæo legitur οὐδὲ ποτε γὰρ ἂν γνῶμων recte, si modo ἀγνώμων rescribas. Porro hæc per parenthesis dicta intelligere oportet. In codd. Fnk. et Turnebi legitur οὐδὲ γὰρ ἂν ἀγνώμων.

(83) *Τὴν ἀρίστην*. Longe rectius in codice Medicæo totus hic locus ita scribitur: Ταύτην ἀρίστην διακονίαν, τοῦτο κεχαρισμένον ἑμαυτῷ δῶρον πιστεύσας, μέχρι καὶ τῶν ἑφῶν πρόειμι, etc. Cæterum his verbis concluditur tota perodus, quæ incipit ab illis verbis capituli præcedentis, ὅς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανοῖς, quod non viderunt interpretes. Sed neque ipse id unquam deprehendere potuissem absque subsidio codicis Medicæi.

certo crederem, ad Orientis tandem partes perveni, quæ, cum gravioribus calamitatibus vexarentur, majus quoque **458** a nobis remedium postulabant. Prorsus vero animam totam, et omne quod spiro, quidquid denique in intimis mentis recessibus voluitur, id summo Deo a me deberi firmissime credo. Equidem probe scio, eos qui spem rerum cœlestium recte ac sincere consecrati sunt, eanique in Dei domicilio firme et peculiariter collocaverunt, hominum benevolentia minime indigere: quippe qui eo majoribus potiantur honoribus, quo se longius a mortalitatis vitiis ac sceleribus subdulerunt. Nihilo tamen minus acerbissimas necessitates ipsis ad tempus impositas, et cruciatus minime convenientes, ab hominibus omni culpa ac reprehensione vacuis quam longissime depellere, nostri officii esse duco. Alioquin-absurdissimum fuerit, eorum animi fortitudinem atque constantiam, dum illi quidem qui ob Dei cultum ipsos persequi in animum induxerant regnarent, spectatam et cognitam fuisse; Dei autem famulo imperium administrante, eorumdem gloriam ad illustrius ac beatius fastigium non esse provectam. »

CAPUT XXX.

Lex solvens exsilio et curia, et bonorum proscriptione.

« Omnes igitur, seu qui patriam extraneo solo commutarunt, eo quod Dei cultum ac fidem cui se tota mente dicaverant, prodere nolissent, crudelibus iudicium sententiis quocunque tempore damnati, seu qui in album curiæ relati sunt, cum antea non essent ex numero curialium; nunc patriis fundis et consueto otio restituti, liberatori omnium Deo gratias referant. Quicunque item bonis spoliati sunt, et omnium facultatum mulctatione percussi, miserriam hactenus vitam egerunt: et hi quoque pristinis domiciliis ac familiis et facultatibus restituti, Dei beneficentia læti perfruantur. »

βίον· οὐκ ἔσσει καὶ οὗτοι ταῖς ἀρχαῖαις καὶ γενέσει Κρηττονος εὐποιεῖς χαίροντες ἀπολαύειν. »

CAPUT XXXI.

Item eos qui in insulas erant relegati.

« Sed et quotquot inviti in insulis detinentur, huius provisionis beneficio frui præcipimus, ut qui hactenus

(84) Vulg. *ἐξαίρετόν τε καὶ ἀσφαλῶς*. Codex Medicæus scriptum habet, *ἐξαίρετόν τε καὶ βασιλῖδα ἀσφαλῶς*, etc. Spem filiorum Dei, Constantinus imperator vocat *reginam*, quod omnibus rebus humanis præstat.

(85) Vulg., *ὅσω περ ἀσφαλῶς αὐτούς*. Antequam Medicæum codicem nactus essem, videram legendum esse *ὅσω περ σφᾶς αὐτούς*, quam conjecturam plane confirmavit codex Medicæus. In quo etiam legitur *τοσούτω τε*, v. tamen subscripto.

(86) *Εἰς λαμπρότερόν τι*. In codice Medicæo scriptum inveni *εἰς λαμπρότερον καὶ μακαριστότερον σχῆμα τὴν δόξαν*, etc.

(87) Vulg. *γνώμας δικαστῶν*. Codex Medicæus γνώσσει, et paulo post συγκατηρήθησαν καταλόγους. In schedis Regiis legitur *συνγρηθῆθησαν*, sicut et in codice Fuk.

(88) Vulg. *χωρίους τοῖς πατρίοις*. In codice Medicæo rectius legitur *χωρίους τε πατρίοις ἀποκαταστάντες*. Certe in codice Regio legitur etiam

Α μέχρι καὶ τῶν ἐφῶν πρόειμι χωρίων, &, βαρυτέραις κατεχόμενα συμφοραῖς, μείζονα καὶ τὴν παρ' ἡμῶν θεραπείαν ἐπεβοᾶτο. Πάντως δὲ καὶ ψυχὴν ὀλὴν, καὶ πᾶν ὃ τί περ ἀναπνέω, καὶ ὅλως εἴ τι τῆς διανοίας ἐνδοτάτω στρέφεται, τοῦτο τῷ μεγίστῳ Θεῷ ὀφείλεσθαι παρ' ἡμῶν, ἀσφαλῶς πεπίστευκα. Οἶδα μὲν οὖν ἀκριβῶς, ὡς οὐδὲ τῆς παρ' ἀνθρώπων εὐνοίας χρῆζοιεν ἂν οἱ τὴν οὐράνιον ὀρθῶς μεταδιώξαντες ἐλπίδα, καὶ ταύτην ἐξαίρετόν τε καὶ βασιλῖδα ἀσφαλῶς (84) ἐπὶ τῶν θείων καθιδρυσάμενοι τόπων, τοσούτῳ τε τιμῶν ἀπολαύοντες μείζονων, ὅσω περ σφᾶς αὐτούς (85) τῶν γῆινων ἐλαττωμάτων τε καὶ δεινῶν ἐχώρισαν. Τὰς ἀνάγκας δὲ ὅμως τὰς πρὸς καιρὸν ἐπενεχθεῖσας αὐτοῖς, καὶ τὰς οὐ προσηκούσας βασιάνους, ἀπὸ τῶν οὐδὲν αἰτίων οὐδ' ὑπευθύνων, νῦν ὡς πόρρωτάτω ἀνείργειν ἡμᾶς οἴομαι προσήκειν· ἢ γένοιτ' ἂν ἀτοπώτατον, ὑπὸ μὲν τοῖς διώξαι τοὺς ἀνδρας προθυμηθεῖσι τῆς περὶ τὸ Θεῖον ἕνεκα θεραπείας, τὸ καρτερικὸν καὶ στερεὸν τῆς ψυχῆς αὐτῶν ἱκανῶς διαγνωσθῆναι, ὑπὸ δὲ τῷ θεράποντι τοῦ Θεοῦ, μὴ οὐκ εἰς λαμπρότερόν τι (86) καὶ μακαριστότερον τὴν δόξαν αὐτῶν ἀρθῆναι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Νόμος ἀπολύων ἐξορισμοῦ καὶ βουλῆς, καὶ δημοεύσεως.

« Ἀπαντες τοίνυν, εἴτε τινὲς μετοικίαν ἀντὶ τῆς ἐνεγκούσης ἠλλάξαντο, ἵτι μὴ τὴν πρὸς τὸ Θεῖον παραειδὼν τιμὴν καὶ πίστιν ἤπερ ὅλαις ψυχαῖς σφᾶς αὐτοὺς καθιέρωσαν, γνώσσει δικαστῶν (87) ἀπηνέστιν ὑποβληθέντες, καθ' οὓς ἔτυχον ἑκαστοὶ χρόνους· εἴτε τινὲς βουλευτικοῖς συγκατηρήθησαν καταλόγοις, τὸν τούτων πρότερον ἀριθμὸν οὐ πληροῦντες, οὗτοι χωρίους τοῖς πατρίοις (88) ἀποκαταστάντες, καὶ σχολῇ τῇ συνῆθαι, τῷ πάντων ἐλευθερωτῇ Θεῷ τὰ χαριστήρια φερόντων· εἴτε τινὲς τῶν ὄντων ἐστέργηται, καὶ πάσης τῆς ὑπαρχούσης οὐσίας ἀποβολῇ καταπονηθέντες (89), κατηφέστατον εἰς δεῦρο διήγον (90) καὶ περιουσίαις ἀποδοθέντες, τῆς παρὰ τοῦ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Τοὺς ἐν νήσοις ὁμολῶς.

« Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσους οὐ βουλομένους νῆσοι κατέχουσι (91), τῆς προμηθείας ταύτης ἀπολαῦσαι προσ-

D ἀποκαταστάντες. Porro Eusebius πατρῶα χωρία hic appellat fundos paternos. Nam qui curiis addicti erant (solebant autem ditissimi quique in eas ascribi), eorum prædia curiis mancipabantur. Itaque tametsi fuga semet subtraherent, nihil proficiebant, cum fundos curia occuparet. Statuit igitur Constantinus hac constitutione, ut qui ob Christianam fidem, curiis addicti essent, dummodo curialis non essent originis, prædia paterna quæ curia occupaverat, recuperarent. Male igitur Christophorus vertit, *patriis sedibus*. Turnebus in suo codice emendavit ἀποκατασταθέντες. In codice autem Fuk. scriptum est ἀποκαταστήσαντες ἑαυτούς, ut et in libro Sav. et Christophors.

(89) *Καταπονηθέντες*. In codice Medicæo legitur *καταπεπληγότες*, quod magis placet. Est enim verbum juris civilis. Sic *feriri multa* passim occurrit in constitutionibus imperatorum.

(90) Vulg. *γενέσσει*. Codex Medicæus *γένεσσειν*.

(91) *Ὅσους οὐ βουλομένους νῆσοι κατέχουσιν*.

τάττομεν, ὅπως εἰ μέχρι νῦν (92) ὁρῶν τε δυσχω-
 ρίαις καὶ περιβρῦτῃ περιεκεκλεισμένοι θαλάσῃ, τῆς
 σκυθρωπῆς καὶ ἀπανθρώπου ἐρημίας ἐλευθερωθέν-
 τες, τοῖς φιλάτοις σφᾶς αὐτοὺς ἀποδοῦν, τὸν εὐκτατὸν
 πόθον πληρώσαντες· οἳ τε πενιχρὰν ἐπὶ πολλὸν χρόνον
 ζῶν μετὰ τινος ἀποτροπαίου ρύπου (93) διῆγον,
 ὅσον ἄρπαγμά τι τὴν ἐπάνοδον ποιησάμενοι, καὶ τῶν
 φροντίδων εἰς τὸ λοιπὸν ἀπηλλαγμένοι, μὴ μετὰ φό-
 δου σὺν ἡμῖν (94) βίωεν· μετὰ φόβου γὰρ ὕφ' ἡμῖν
 βιοῦν, οἱ Θεοῦ θεράποντες εἶναι αὐχοῦμέν τε καὶ πι-
 στεύομεν, καὶ εἰς ἀκοὴν ἐλθεῖν μόνον, εἴη τῶν ἀτο-
 πωτάτων, μή τι γε καὶ πιστεῦσαι· οἱ καὶ τὰς ἄλλο-
 τρίας ἀμαρτίας διορθοῦν πεφύκαμεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΒ΄.

Τοὺς ἐν μετάλλοις καὶ δημοσίοις ἀτιμασθέντας.

« Ὅσοι μὲν οὖν ἡ μοχθηραῖς μεταλλεῖαις ἐμπονεῖν
 κατεγνώσθησαν, ἡ τὰς πρὸς τοῖς δημοσίοις ἔργοις
 ὑπηρεσίας πληροῦν, τῶν διαρκῶν μόχθων τὴν γλυ-
 κείαν σχολὴν (95) ἀμειψάμενοι, κουφότερον καὶ τὸν
 μετ' ἐξουσίας ἦδη βιούτων βίον, τὰς ἀμέτρους τῶν
 πόνων ἀηδίας εἰς πραεῖαν ἀνεῖιν καταλύσαντες. Εἰ
 δὲ καὶ τῆς κοινῆς (96) παρῆρησίας ἀποπεσόντες ὑπάρ-
 χοῖεν τινες καὶ δυστυχήσαντες ἀτιμίαν, μετ' εὐ-
 φροσύνης τῆς προσηκούσης, οἷον ἀποδημᾶ τινὶ χρο-
 νίῳ χωρισθεῖσαν τὴν προτέραν ἀξίαν ἀναλαβόντες,
 ἐπὶ τὰς αὐτῶν ἐπειγέσθωσαν πατρίδας. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΓ΄.

Περὶ ὁμολογητῶν στρατευσάμενων.

« Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐξετασθεῖσι μὲν ἐπὶ στρα-
 τιωτικαῖς ἀξίαις (97) ποτὲ, τούτων δὲ διὰ τὴν ἀπηνῆ
 τε καὶ ἄδικον πρόφασιν ἐκπεσοῦσιν, οἳ τὸ γινώσκουσιν
 τὸ Κρεῖττον ὁμολογοῦντες, προὔτιμησαν (98) ἥς εἶχον
 ἀξίας, αἰρετὸν ἔστω πρὸς βούλησιν, ἡ τὰ στρατιω-
 τικὰ στέργουσιν ἐφ' οὗπερ ἦσαν σχήματος μένειν, ἡ
 μετὰ ἀφέσεως ἐντίμου ἐλευθέραν ἀγεῖν (99) σχολήν·
 πρέπον γὰρ ἂν εἴη καὶ ἀκόλουθον, τὸν τοσαύτην με-
 γαλοφυλίαν καὶ καρτερίαν πρὸς τοὺς ἐπενεχθέντας
 κινδύνους ἐπιδειξάμενον, καὶ σχολῆς, εἰ βούλοιοτο,
 καὶ τιμῆς πρὸς τὴν αἵρεσιν ἀπολαύειν. »

Non sine causa dixit οὐ βουλομένους, propter mo-
 nachos qui in insulis solitariam vitam degebant.

(92) *Ὅπως οἱ μέχρι νῦν.* Aliter scriptum exhi-
 bet codex Medicæus, hoc scilicet modo : ὅπως μό-
 λος ποτὲ ὁρῶν τε, etc. Et paulo post αὐτοὺς ἀπο-
 δοῖ. Item οἱ πενιχρὰν, etc.

(93) *Ἀποτροπαίου ρύπου.* In codice Medicæo
 scriptum inveni προστροπαίου ρύπου. Quod fortasse
 rectius est. Id autem significat, cum invidioso quon-
 dam equalore.

(94) *Μὴ μετὰ φόβου σὺν ἡμῖν.* Longe
 aliter totus hic locus scribitur in codice Medicæo.
 Punctum enim finale habet post vocem ἀπηλλαγμέ-
 νοι. Deinde ita scribit : Μετὰ φόβου γὰρ ὕφ' ἡμῖν
 βιοῦν, οἱ Θεοῦ θεράποντες εἶναι αὐχοῦμέν τε καὶ πι-
 στεύομεν· καὶ εἰς ἀκοὴν ἐλθεῖν μόνον εἴη τῶν ἀτοπω-
 τάτων ἂν, μή τι γε μὴν ἡ μοχθηρίας, ἡ τὰς πρὸς
 τοῖς ἔργοις δημοσίοις ὑπηρεσίας πληροῦν. Id est :
*Nam cum metu sub nobis principibus degere, qui famu-
 lus Dei nos esse et gloriamur et credimus, vel solo auditu absurdissima res fuerit ; nedom ut quis-
 quam aut metallorum, aut publicorum operum arum-*

A nus montium asperitatibus, et circumfuso mari
 459 conclusi fuerunt, tristi tandem et inhumana
 solitudine liberati, seipsos propinquis et amicis res-
 tituant, eorumque vota ac desideria expleant. Et
 qui in summa egestate ac squalore miserabili diu-
 tissime vixerunt, reditu tanquam præda quadam
 ipsis oblata potiti, curisque in posterum absoluti,
 absque metu degant nobiscum. Nam cum metu
 quemquam degere nobis regnantibus, qui famulos
 Dei nos esse et gloriamur et credimus, res est vel
 auditu ipso absurdissima, nedum ut credi possit.
 Quippe ita comparati sumus, ut aliena delicta emen-
 demus. »

CAPUT XXXII.

*Item eos qui ad metalla et ad publica opera igno-
 miniose damnati fuerant.*

« Quicunque etiam aut ad laboriosum opus metal-
 lorum, aut ad publicorum operum ministeria dam-
 nati sunt, hi continuis laboribus cum dulci otio
 commutatis, leviolem deinceps et ex animi sui
 sententia vitam agant, et immoderati laboris mo-
 lestias molli ac placida quiete concludant. Et ta-
 metsi nonnulli eorum communi libertate exciderint,
 et infamia notati sint, pristinam dignitatem velut
 diuturna peregrinatione ab ipsis sequestratam, eo
 quo decet gaudio recuperantes, in suam patriam
 redire festinent. »

CAPUT XXXIII.

De confessoribus qui militaverant.

« Illis præterea qui militari dignitate olim decorati,
 crudeli quodam atque iniquo prætextu ea excide-
 runt, ideo scilicet quod cultum Dei profitentes,
 dignitati suæ anteponebant, liberum sit eligere
 utrum malint, an militiam repetentes in eodem in
 quo prius fuerant statu permanere ; an cum hone-
 sta missione libere agere. Æquum enim et rationi
 consentaneum fuerit, ut is qui in tormentis quæ
 ipsi illata sunt perferendis, tantam animi magnitu-
 dinem et constantiam declaravit, vel otio vel di-
 gnitate pro arbitratu suo potiat. »

nas sustineat. Quæ lectio sincerior mihi videtur ac
 planior quam vulgata.

(95) *Vulg. τὴν γλύκασιν σχολὴν.* Codex Med.
 habet γλυκείαν, Fuketianus γλυκίω.

(96) *Vulg. Εἰ καὶ τῆς κοινῆς.* Scribe ex codice
 Medicæo εἰ δὲ καὶ longe rectius. Turnebus in suo
 codice emendaverat καὶ εἰ τῆς κοινῆς παρῆρησίας,
 etc. Sed verior est lectio codicis Medicæi, quam
 confirmat etiam codex Fuketianus.

(97) *Ἐπὶ στρατιωτικαῖς ἀξίαις.* Codex Medi-
 cæus habet ἐν στρατιωτικαῖς ἀξίαις. Et paulo post διὰ
 τὴν ἀπηνῆ, etc.

(98) *Προὔτιμησαν.* In codice Medicæo legitur
 προτιμότερον ἥς εἶχον ἀξίας ἦγον, ἔστω πρὸς βού-
 λησιν.

(99) *Vulg. ἐλευθερίαν ἀγεῖν.* Scribendum est
 ex codice Medicæo ἐλευθέραν ἀγεῖν σχολήν. Quod
 confirmat Sozomenus in lib. i, cap. 8, ubi hanc
 Constantini legem in compendium retulit. In codice
 Fuk. scriptum inveni ἐντίμως ἐλευθερίαν ἀγεῖν.
 Medicæus vero scriptum habet ἐντίμου ἐλευθερίαν
 ἀγεῖν σχολήν.

460-CAPUT XXXIV.

De iis qui ad gynæcea vel in servitutem dati erant, liberandis.

« Quicumque item nobilitate sua per vim spoliati, huiusmodi iudicum sententiam exceperunt, ut in gynæcea aut linyphia contrusi, durum atque ærumnosum laborem perferrent, aut servi fisci haberentur, nihil ipsis proficiente pristino splendore natalium, hi et honorum quibus antea fruebantur, et libertatis prærogativa gaudentes, pristina dignitate recuperata, cum omni deinceps hilaritate vitam traducant. Sed et is qui libertatem servitute mutavit per injustam ac inhumanam venditoris audaciam; et qui sæpe numero insueta sibi ministeria deservit, velut repentina mutatione servum se ex libero factum intelligens, nunc ex præcepto nostro pristinam recuperans libertatem, seipsum parentibus reddat, et labores homine libero dignos obeat; obsequiorum minime ipsi convenientium quibus antea perfunctus est, memoria penitus ex animo deleta »

CAPUT XXXV.

De successione bonorum martyrum et confessorum, et eorum qui delegati fuerant, et quorum bona in fiscum relata.

« Sed nec de facultatibus, quibus singuli varias ob causas nudati sunt, silere nos convenit. Proinde si qui egregium ac divinum martyrii certamen intrepido ac fidenti animo subeuntes, bonis suis spoliati sunt: aut confessores effecti, æternorum sibi bonorum spem compararunt: seu qui ex patria migrare compulsi eo quod fidem suam prodendo persecutoribus cedere nollent, facultatibus ipsi quoque exuli sunt: denique si qui capitali senten-

(1) *Kal mēn dōoi.* Codex Medicæus habet καὶ μὴν καὶ ὅσοι.

(2) *Ἀπηνῇ τε καὶ Ἀθλίον.* In codice Medicæo scriptum inveni λήθη καὶ, ex qua licet corrupta voce veram ac germanam huius loci scripturam statim odoratus sum. Scribo igitur Ἀθήνη καὶ Ἀθλίον. Quippe huiusmodi ministeria in gynæceis et textrinis, insueta sunt hominibus ingenuis. Idem codex πόνον habet, non κόπον.

(3) *οὐδὲν αὐτῆς ἐπαρκεσάσης.* Rectius in codice Medicæo legitur οὐδὲν αὐτοῖς. Et paulo post scribo ex eodem libro καλοῖς ἐνευφραϊνόμενοι.

(4) *Καὶ ὁ δούλειαν τῆς ἐλευθερίας.* Codex Medicæus vocem addit hoc modo: καὶ ὁ δούλειαν μὲν ἐλευθερίας ἀλλαξάμενος, recte ni fallor. Duo enim hominum genera distinguit imperator: quorum alii quidem nobiles gynæceis addicti fuerant, aut fiscalium prædiorum famuli facti, quæ nobilior erat servitus: alii autem viliores, privati venundati. In codice Fuketiano legitur καὶ ὁ δούλειαν τὴν ἐλευθερίαν ἀλλαξ.

(5) *πολίτου ἀπονοία.* In codice Medicæo scribitur δήπου ἀπονοία. Intelligit autem audaciam et immanitatem iudicis, qui hominem liberum ob veri Numinis confessionem libertate spoliasset. In schedis Regii scriptum reperi πωλήτου. Fuk. habet πωλητοῦ.

(6) *ἀποδουρόμενος.* In codice Medicæo rectius legitur ἀποδουράμενος.

(7) *Ἄς πρότερον ἐμόγησεν.* Elegantius codex Medicæus ἄς προεμόγησεν, et paulo post ἐκβαλὼν τῆς μνήμης. Quomodo in Regii etiam schedis le-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΑ'.

Ἀπολύσεις τῶν ἐν γυναικείοις, ἢ εἰς δουλείαν δοθέντων ἐλευθέρων.

« Καὶ μὴν ὅσοι (1) τῆς εὐγενείας πρὸς βίαν στερόμενοι, τοιοῦτότροπον τινα γνώσιν δικαστῶν ὑπέστησαν, ὥστε καὶ ἡ γυναικείος ἡ λινοῦφίος ἐμδληθέντες, ἀπηνῇ τε καὶ Ἀθλίον (2) ὑπομένειν κόπον, ἢ οἰεῖται νομίζεσθαι τοῦ ταμείου, οὐδὲν αὐτοῖς τῆς προτέρας ἐπαρκεσάσης (3) γενέσεως· οὗτοι τιμῶν τε ὧν ἀπῆλθον πρόσθεν, καὶ τοῖς τῆς ἐλευθερίας καλοῖς ἐνευφραϊνόμενοι, ἀνακαλεσάμενοι τὰς συνήθεις ἀξίας, μετὰ πάσης λοιπὸν εὐφροσύνης βιούντων· καὶ ὁ δούλειαν τῆς ἐλευθερίας (4) ἀλλαξάμενος, ἀθεμίτῳ τινι καὶ ἀπανθρώπῳ δήπου ἀπονοία (5), πολλὰκις τε τὰς ἀήθεις διακονίας ἀποδουράμενος (6), καὶ ὅσον αἰφνίδιον οἰκέτην ἑαυτὸν ἀντ' ἐλευθέρου γνοῦς, ἐλευθερίας τῆς πρόσθεν καθ' ἡμέτερον λαθόμενος πρόσταγμα, ἀποδίδωται τε τοῖς γεννητορσιν ἑαυτὸν, καὶ πόρους τοὺς ἐλευθέρῳ πρέποντας μετίτῳ, ἄς πρότερον ἐμόγησεν (7) οὐκοίκεας διακονίας, ἐκβαλὼν τῆς μνήμης. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕ'.

Περὶ κληρονομίας οὐσιῶν τῶν μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν, καὶ μετοικισθέντων. καὶ ταμειούχων.

« Παρεστέον δ' οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν, ὧν ἕκαστοι (8) κατὰ διαφόρους ἐστέρηθησαν προφάσεις. Ἀλλ' εἴτε τινὲς τὸν ἄριστον ὑποστάντες καὶ θεῖον ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου, ἀφώδῳ τε καὶ θαρσαλέᾳ τῇ γνώμῃ, τῶν ὄντων ἐστέρηθησαν, εἴτε τινὲς ὁμολογηταὶ καταστάντες (9), τὴν αἰώνιον ἐλπίδα παρεσκεύασαν ἑαυτοῖς, ὅσοι τε μετοικῆσαι καταναγκασθέντες, ὅτι μὴ τοῖς διώκουσιν εἴξαν προδόντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο καὶ αὐτοί· ἢ εἰ γέ τινας οὐδὲ (10) κατα-

gitur, et in Fuket. codice. Porro ex his verbis satis apparet, verum esse quod dixi, Constantinum hoc posteriore loco loqui de vilioribus ac plebeis hominibus, qui sententia iudicis venundati fuerant. Nam de prioribus quidem qui natalium splendore eminebant, ait Constantinum, pristina dignitate recuperare eis iam licere. Posteriores vero ad consuetam liberis hominibus ministeria ac labores ablegat.

(8) *Vulg. δι' ἑκαστοί.* Scribe ex codice Medicæo ὧν ἕκαστοι κατὰ διαφόρους ἐστέρηθησαν προφάσεις. Et paulo post τὸν ἄριστόν τε καὶ θεῖον ὑποστάντες ἀγῶνα. Sed neque in schedis Regii leguntur hæc voces δι' ἄς. Porro initium huius periodi varie scriptum in libris veteribus inveni. Nam in Medicæo quidem codice legitur παρεστέον δὲ οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν, etc. In schedis vero παρατέον δὲ οὐδὲ τό, etc. Turnebus in suo codice emendarat παρατέον. In codice Fuk. scriptum inveni παρεστέον δὲ οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν ὧν ἕκαστοι, etc. Sed et Regii codex habet παρεστέον. Quare non dubium quin hæc vera sit lectio, quam nescio cur Rob. Stephanus immutavit.

(9) *Vulg. καὶ ὁμολογηταὶ καταστάντες.* In codice Medicæo legitur εἰ τέ τινας ὁμολογηταὶ καταστάντες, quod rectius esse non dubito. Cum enim antea locutus sit de martyribus, nunc de confessoribus loquitur. Paulo post scribe ex eodem codice καταναγκασθέντες ὅτι μὴ τοῖς διώξασιν εἴξαν παριδόντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο, etc.

(10) *Ἢ εἰ γέ τινας οὐδέ.* Omissit hanc perichorē Christophorus, eo quod nihil aliud quam superflua priorum repetitio videretur. Sed cum hæc verba

γραφθέντες θάνατον, στέρῃσιν ἐδυστύχησαν τῶν θυ-
των· τούτων τοῖς πρὸς γένους προσνέμεσθαι τοὺς
κλήρους προστάττομεν. Πάντως δὲ διαγορευόντων
τῶν νόμων τῶν ἀγχιστέων τοὺς ἐγγυτέρους (11),
ῥάδιον διαγινώσκειν οἷς προσήκουσιν οἱ κληροῖ· καὶ
οὔτοι (12) οὔτοι κατὰ λόγον ἐπὶ τὴν διαδοχὴν ἔλθοιεν
ἂν, οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι, καὶ αὐτομάτῳ χρησαμέ-
νων ἐκείνων τῷ τέλει (13). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Τῶν μὴ ἐχόντων συγγενεῖς κληρονόμον εἶναι
τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν δωρηθέντα,
βέβαια μένει.

« Εἰ δὲ τῶν ἀγχιστέων μηδεὶς ὑπολείπεται μηδὲν
τῶν προειρημένων κατὰ λόγον ἂν γενησόμενος κλη-
ρονόμος, μήτε τῶν μαρτύρων φημί, μήτε τῶν ὁμο-
λογησάντων, μήτε τῶν μετοίκων τῶν ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ
μεταστάντων προφάσει, ἢ καθ' ἑκάστους αἰεὶ τόπους
Ἐκκλησία διαδέχεσθαι τετάχθω τὸν κληρὸν· οὐκ ἔσται
δὲ τοῦτο πάντως (14) οὐδὲ τοῖς ἀπελθοῦσι βαρὺ, εἴ-
περ ἦς ἕνεκα πάντας ὑπέστησαν πόνους, κληρονόμον
εὐτυχοῖεν ταύτην. Προσχεῖσθαί γε μὴν (15) ἀναγκαῖον
καὶ τόδε, ὥς τῶν προειρημένων εἰ τινες ἐδωρήσαντο
τι τῶν θυτων οἷς ἐδούλοντο, τοῦτοις τὴν δεσποτείαν
εὐλογον κυρίαν μένει. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ἀποδιδόναι τοῖς κατέχουσι τὰ τοιαῦτα χωρία, καὶ
κῆπους καὶ οἰκίας, χωρὶς ὧν ἐκαρπώσαντο.

« Ὅπως δὲ μηδὲ πλάνη τις ἐμφαίνεται τῷ προστά-
γματι, ἀλλ' ἔτοιμον ἦ τὸ (16) δίκαιον πᾶσι γινώσκειν,
ἰδέτωσαν ἅπαντες, εἴτε χωρίον, εἴτ' οἰκίαν, εἴτε
κῆπον, εἴτε ἑτερόν τι τῶν προειρημένων κατέχοιεν,
καλὸν καὶ λυσιτελεῖς αὐτοῖς εἶναι καὶ ὁμολογεῖν αὐ-

etiam in codice Medicæo legantur, non temere
expungenda sunt. Postquam enim imperator locutus
est de martyribus, de confessoribus, et de exsulis
qui metu capitalis sententiæ in se prolatæ, solum
verterant, nunc de iis agit, qui cum capitali sen-
tentia damnati non fuissent, bonis tamen spoliati
fuerant. Hi enim non erant in numero martyrum
nec confessorum; quippe qui ad iudicium adducti
non fuissent. Exsules item non fuerant, sed in
patria manentes, possessionibus suis per vim spoli-
ati fuerant. Certe in huius capituli titulo quatuor
personæ recensentur. Sed Christophorus quartos
illos omisit. In sequenti tamen capite imperator tres
tantum personas recenset, his ultimis penitus præ-
terminissis.

(11) Διαγορευόντων τῶν νόμων τῶν ἀγχιστέων
τοὺς ἐγγυτέρους. In successiōibus intestatorum,
lex proximum quemque ex agnatis ad hæreditatem vo-
cat, si sui hæredes defuerint, ut docet Gaius in In-
stitutionibus, titulo decimo sexto. Hinc agnati legiti-
mi hæredes dicuntur in jure, eo quod his solis lex
deferret hæreditatem. Cognati enim jure civili hæ-
redes esse non poterant, sed jure tantum prætorio
ad hæreditatem vocabantur, ut docent jurisconsulti.
Porro in cognatis, is qui proximuserat hæreditatem
capiebat, perinde ut in agnatis. Sed difficultas est
hoc loco, quinam intelligi debeant ἀγχιστέων vo-
cabulo, utrum agnati an cognati. Certe si legum
nomine leges 12 tabularum intelligamus, agnatus
necesse erit intelligi. Sozomenus habet τοῖς ἐγγυ-
τέρω γένους.

(12) Καὶ οὔτοι. In codice Regio legitur καὶ ἔτι,
quam scripturam in interpretatione mea sumi secu-
tus. Prius tamen in eo codice scriptum erat οὔτοι,
ac deinde recentiore manu emendatum est ἔτι.

lia minime damnati, bonorum tamen jacturam sus-
tinuerunt: horum omnium hæreditatem proximis
tribui jubemus. Porro cum leges diserte præcipiant,
ut ex cognatis proximiores hæreditatem accipiant,
facile est dignoscere cuinam hæreditas debeatur.
Adhæc rationi consentaneum est, ut ii ad succes-
sionem veniant, qui propinquiore erant futuri si
illi sua morte obiissent. »

461 CAPUT XXXVI.

Ut deficientibus cognatis Ecclesia hæreditatem ca-
piat, utque legata firma maneant.

« Quod si nullus cognatus supersit qui prout ra-
tioni consentaneum est hæreditatem capessat eo-
rum quos supra memoravi, martyrum scilicet et
confessorum, aut illorum qui ob hujusmodi causam
ex patria migraverunt, cujusque loci Ecclesiam hæ-
reditatem adire decernimus. Nec defunctis utique
molestum erit, si ejus gratia nullum non discrimen
subierunt, eam ipsis hæredem habere contingat.
Illud quoque necessario adjiciendum est, ut si qui
ex supra memoratis aliquid de bonis suis cuilibet
donaverint, ei dominium, prout æquum est, firmum
ratumque permaneat. »

CAPUT XXXVII.

Ut qui hujusmodi loca, ædes, horios occupaverint, ea
restituunt, exceptis fructibus.

« Porro ut in præcepto nostro nulla ambages ap-
pareat, sed cuilibet in promptu sit id quod juris est
pernoscere; omnes intelligant, sive fundum, sive
ædes, sive hortum, sive aliud quid ex bonis eorum
quos supra memoravi delinent, recte atque ordine

(13) Vulg. οἵπερ ἦσαν καὶ οἰκειότεροι, καὶ αὐτομά-
τῳ χρησαμέων ἐκείνων τῷ τέλει. In codice Medicæo
legitur οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι. Est autem admodum
obscurus huius loci sensus. Christophorus quid-
dem ita vertit: *Et quod ratione etiam oportet eos
succedere, qui sint domestica consuetudine conjan-
ctiores, constat: præsertim cum illi ipsi martyres,
non criminis ullius convicti, sed sua inducti voluntate
mortem oppetiverint.* Sed multa sunt in hac inter-
pretatione reprehendenda. Primo enim αὐτόματον
τέλος de martyribus dici non potest. Deinde non de
solis martyribus hic sermo est, sed etiam de con-
fessoribus et profugis, qui sua morte obierant. Ita-
que præstat hic vertere sua et naturali morte. Sic
enim Græci loqui solent, et nominatim Eusebius
noster, ni fallor. Denique οἰκειότερους pessime in-
terpretatus est domestica consuetudine conjunctiores,
cum propinquiore significet. Totum igitur locum
ita verto: *Rationi consentaneum est, ut hi ad succes-
sionem veniant, qui propinquiore erant futuri, si illi
sua morte obiissent.* Confirmatur autem nostra in-
terpretatio, tum ex iis quæ supra dixi, tum ex eo
quod dicit imperator, οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι, non
vero εἰσίν. Per illos autem intelligit martyres.

(14) Vulg. οὐκ ἔσται πάντως. Scribe ex codice Me-
dicæo, οὐκ ἔσται δὲ πάντως. Paulo ante idem codex
scribit μήτε τῶν ὁμολογητῶν, rectius ut in cap. 55.
Item μήτε τῶν μετοίκων μέντοι, τῶν, etc.

(15) Προκείσθαι γε μὴν. Mallem scribere προ-
κείσθαι, ut Turnebus et Savilius emendarunt. Aique
ita scribitur in codice Fuk. Paulo post in codice
Medicæo legitur ὥς εἰ τῶν προειρημένων τινές.

(16) Vulg. ἀλλ' ἔτοιμον τό. Scribe ex codice
Medicæo ἀλλ' ἔτοιμον ἢ τό, etc.

se esse facturos, si seipsos ultro deferant, et rem absque ulla dilatione restituant. Ac tametsi nonnulli haudquaquam ex justa possessionis causa magnos fructus earum rerum percepisse videantur, eos tamen fructus ab illis repeti, minime æquum arbitramur. »

CAPUT XXXVIII.

Quomodo super his libellos dari oporteat.

« Verum ipsi unde et quantos fructus collegerint ingenuè profitentes, delicti sui veniam a nobis sibi concedi postulent : ut et pristina avaritia hujusmodi emendatione dissolvatur, et Deus Opt. Max. hanc velut pœnitentiæ cujusdam loco satisfactionem accipiens, erratis benignus ignoscat. Sed fortasse pro defensione sua prætendentes id dicent qui horum bonorum domini constituti sunt (si tamen hoc nomine censi aut merentur aut possunt), fieri omnino non potuisse ut ab iis rebus tunc absterent, cum omnium cujusque generis **462** malorum multiplex spectaculum obversaretur : cum atrociter expellerentur homines, et absque ulla miseratione trucidarentur ; cum prodigatæ et hac illac temere dispersæ jacerent facultates : cum crebræ innocentum proscriptiones, et insatiabilis persecutionum furor, et bonorum venditiones cernebantur. Enimvero si qui forte hujusmodi sermonibus nituntur, et in avaritiæ suæ excusationibus perseverant, non impune id sibi fore sentient : præsertim cum hac potissimum ratione operam nostram ac ministerium Deo optimo maximo exhibeamus. Quæcunque igitur exitialis necessitas coegit accipere, ea nunc retinere periculosum est. Adde quod insatiabiles cupiditates, partim ratione, partim exemplis omnino minuendæ sunt. »

CAPUT XXXIX.

Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat Ecclesiis.

« Neque enim vel fisco concedetur, si quid eorum quæ supra dixi possideat, id firmiter retinere. Verum adversus sacrosanctas Ecclesias nihil obloqui ausus, ea quæ aliquandiu injuste detinuit, Ecclesiis tandem jure restituet. Omnia ergo quæ ad Ecclesias recte visa fuerint pertinere, sive domus ac possessio sit, sive agri, sive horti, seu quæcunque

(17) Vulg. *Διό ει καὶ τὰ μάλιστα*. In codice Medicæo legitur ei γὰρ καὶ τὰ μάλιστα φανεῖν ἐξ αὐτῶν τινες. Et paulo post idem codex habet καρπωσάμενοι, καὶ γίνεσθαι τούτων τὴν ἀπαίτησιν, etc. Optime ut equidem censeo. Est enim hoc secundum membrum periodi. Ultimum autem membrum est ὅμως γε μὴν, etc., quod in vulgatis editionibus male divisum est, et in sequens caput translatum.

(18) Vulg. *λυθελὴ πλεονεξία*. Rectius in codice Medicæo legitur *ισθὴ πλεονεξία*.

(19) Vulg. *καθ' ὃν ὑπῆρχον ἀπολλύμενοι*. Longe aliter in cod. Medicæo scrib. hic locus in hunc modum : ὥμως ἀπελαυνόμενοι · ἀφειδῶς ἀπολλύμενοι · ἀμελῶς ἐρριμμένοι · δημεύσεις τῶν οὐδὲν αἰτίων συχναί · διώξεις etc. Quod rectius esse, nemo est qui non videat. Nam voces illæ καθ' ὃν ὑπῆρχον prorsus superflue sunt. Mox in eodem codice scribitur ei δὲ τοῖς τοιοῦτοις δισχυρίζονται λόγοις, etc. Sic etiam in Fukeiano.

Α τοῖς καὶ ἀποκαθιστάναι σὺν πάσῃ τῇ ταχυτητι. Εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα (17) φανεῖν τινες ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τῆς οὐ δικαίας δεσποτείας πολλὰ καρπωσάμενοι, γὰρ γενέσθαι τούτων τὴν ἀπαίτησιν ἡμεῖς οὐ δικαίαν κρίνομεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΗ΄.

Ποῶν τρόπων δεῖ περὶ τούτων ἐπιδιδόσθαι δεήσεις.

« Ὅμως γε μὴν αὐτοὶ ὅποσα τε καὶ ὅποθεν συνέλεξαν ἐπιγόντες, τῷ ἁμαρτήματι τούτῳ συγχώρησιν γενέσθαι παρ' ἡμῶν δεηθήτωσαν ὅπως ἅμα μὲν τῇ τοιαύτῃ διορθώσει ἡ φθάσασα ἰσθὴ πλεονεξία (18), ἅμα δὲ ὁ μέγιστος Θεός, οἷον ἀντὶ μεταμελείας τινὸς τούτου προσείμενος, εὐμενὴς ἐπὶ τοῖς ἁμαρτηθεῖσι γένοιτο. Ἐροῦσι μὲν γὰρ ἰσως ἀντ' ἀπολογίας προῖσχύμενοι οἱ τῶν τοιούτων οὐσιῶν καταστάντες δεσπόται, εἰ γε τούτο κρατεῖν ἄξιον ἐπ' αὐτῶν ἢ δυνατόν τὸ πρόσρημα, ὥς οὐκ ἦν οἷόν τε ἀπέχεσθαι τότε, ἦν ἡ πολύτροπος ἀπάντων τῶν δεινῶν ἦν θεά, ὥμως ἀπελαυνόμενοι (19), ἀφειδῶς ἀπολλύμενοι, ἀμελῶς ἐρριμμένοι, δημεύσεις τῶν οὐδὲν αἰτίων συχναί, διώξεις τ' ἀκόρεστοι καὶ τῶν ὄντων διαπράξεις · εἰ δὲ τοῖς τοιοῦτοις δισχυρίζονται λόγοις τινὲς, καὶ ταῖς ἀπλήστοις ἐπιμένοιεν προαιρέσεσιν (20), οὐκ ἀτιμώρητον ἑαυτοῖς τὸ τοιοῦτον αἰσθήσονται · καὶ μάλιστα ὅποτε οὕτω τὰ παρ' ἡμῶν τῷ μεγίστῳ διακονεῖται θεῷ. Ὅσα γοῦν πρότερον (21) ἡ ὀλέθριος ἀνάγκη συνηνάγκαζε λαμβάνειν, ταῦτα νῦν κατέχειν ἐπισηαλὲς ὑπάρχει · ἄλλως τε δὲ παντὶ τρόπῳ τὰς ἀπληστίας καὶ λογισμοῖς καὶ παραδείγμασιν ἐλαττοῦν ἀναγκαῖον. »

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ΄.

Ταῖς Ἐκκλησίαις ἀποδοῦναι τὸ ταμεῖον, χωρὶς καὶ κήπους καὶ οἰκίας.

« Οὐδὲ γὰρ τὸ ταμεῖον (22) εἴ τι κατέχοι τῶν προεπιμένων, βεβαίως κατέχειν συγχωρηθήσεται, ἀλλ' οἷον οὐδὲ ἀντιφθέγξασθαι πρὸς τὰς ἱερὰς Ἐκκλησίας τολμήσαν (23), ὧν ἐπὶ χρόνον οὐ δικαίως κατέχει, τούτων ἐκστῆσεται δικαίως ταῖς Ἐκκλησίαις. Ἀπαντὰ δὲ ὅσα ταῖς Ἐκκλησίαις προσήκειν ὁρθῶς ἀνφαίνει (24), εἴτε οἰκίαι τὸ κτήμα τυγχάνουσιν, εἴτε ἄγροι

D (20) Vulg. *ἐπιμένοιεν προαιρέσεσι*. Hunc locum correxi ope codicis Medicæi, in quo diserte scribitur προαιρέσεις.

(21) Ὅσα γοῦν πρότερον. Codex Medicæus habet ὥς δὲ πρότερον, etc. ei μὲν ἐπισηαλὲς ὑπάρχειν. Quod magis probō. Hæc enim periodus cum præcedenti jungenda est. Mox ubi legitur ὁλως τε ἐλ, rectius in codice Med. abest ultima particula.

(22) Vulg. *Οὐδὲ γὰρ τὸ ταμεῖον*. In codice Medicæo deest γὰρ, et paulo post in eodem codice scribitur οὐδὲ ἀντιφθέγξασθαι.

(23) Vulg. *τολμήσαν*. Scribo τολμήσαν, ut est in codice Fnk. Quod confirmat codex Medicæus, in quo scribitur ἐτόλμησαν. In eodem libro post vocem ταῖς ἐκκλησίαις, additur *λείπει*, id est, desunt nonnulla.

(24) Vulg. *ὁρθῶς ἀναφανεῖν*. Rectius in codice Medicæo legitur ὁρθῶς ἀνφαίνει.

τινες καὶ κῆποι, εἴθ' ὅποια δὴ ποτε ἑτέρα τινα, οὐδενὸς τῶν εἰς τὴν δεσποτείαν (25) ἐλαττουμένου δικαίου, ἀλλ' ἀκεραίων πάντων μενόντων, ἀποκαθίστασθαι προστάττομεν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Τὰ μαρτύρια καὶ τὰ κοιμητήρια ταῖς Ἐκκλησίαις ἐξίστασθαι προστάττομεν.

« Καὶ μὴν καὶ (26) τοὺς τόπους αὐτοὺς οἱ τοῖς σώμασι τῶν μαρτύρων τετίμηνται, καὶ τῆς ἀναχωρήσεως τῆς ἐνδόξου ὑπομνήματα καθεστᾶσι, τίς ἂν ἔμφιδόλοι μὴ οὐχὶ ταῖς Ἐκκλησίαις προσήκειν, ἢ οὐχὶ καὶ προστάξειεν ἄν; ἤνικα μῆτε δῶρον ἀμεινον, μῆτε κάματος χαριέστερος καὶ πλείω ἔχων ὠφέλειαν (27) ἔτερος ἂν γένοιτο, ἢ τοῦ θεοῦ προτρέποντος Πνεύματος (28), τὴν περὶ τούτων ποιεῖσθαι σπουδὴν, καὶ ἂ μετὰ πονηρῶν ἀφρηθέη προφάσεων ὑπὸ τῶν ἀδίκων καὶ μοχθηροτάτων (29) ἀνδρῶν, ἀποκατασταθέντα δικαίως, ταῖς εὐαγέσιν αὐθις Ἐκκλησίαις ἀποσυνθῆναι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Τοὺς ἀγοράσαντας ἐκκλησιαστικὰ, ἢ κατὰ δωρεὰν λαβόντας ἀποδοῦναι.

« Ἐπεὶ δὲ ὁλοκλήρου (30) προνοίας ἂν εἴη, μὴδὲ τούτους σιωπῇ παρελθεῖν, ὅσοι περ ἢ ὠνῆς δικαίω (31) ἐπρίαντό τι παρὰ τοῦ ταμείου, ἢ κατὰ δωρεὰν κατέσχον συγχωρηθὲν μάτην, καὶ ἐπὶ τὰ τοιαῦτα (32) τὰς ἀπλήστους ἐπιθυμίας ἐκτείναντες (33), γινωσκέτωσαν, ὡς τοιοῦτοι, εἰ καὶ ὅτι μάλιστα οἷς ἐτόλμησαν πρίασθαι, ἄλλοτρίαν τὴν παρ' ἡμῶν εἰς αὐτοὺς ἐπειράθησαν καταστήσαι φιλανθρωπίαν, ὅμως ταύτης εἰς τὸν δυνατὸν καὶ πρέποντα τρόπον οὐκ ἀτυχήσουσι. Ταῦτα μὲν οὖν εἰς τοσοῦτον ἀνήχθω. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Σέβειν τὸν Θεὸν σπουδαία παραίνεσις.

« Ἐπειδὴ δὲ (34) ἀποδείξεσιν ἐναργεστάταις ἐξέφάνη, ἀρετῇ τε (35) τοῦ πάντα δυνατοῦ Θεοῦ, καὶ

(25) Vulg. *εἰς τήνδε τὴν πολιτείαν*. Huius loci emendatio debetur codici Medicæo, in quo disertè scriptum invenimus *εἰς τὴν δεσποτείαν optime*. Vult enim imperator, ut cuncta loca et prædia quæ Christianis erepta fuerant, cum iuribus suis bona fide iisdem restituantur. Ita ut si cui prædio vel agro servitus deberetur, puta actus, iter, via, cum eodem jure nulla ex parte inminuto reddatur Christianis. Itaque si quis fundum Christiano homini ereptum oppignerasset, vel in emphyteusim dedisset, aut vendendo onus aliquod ac servitutem ei imposuisset, hæc omnia hoc Constantini edicto rescinduntur. Paulo post ubi legitur ἀνθίστασθαι προστάττομεν, ex eodem codice emendavimus ἀποκαθίστασθαι. Codd. tamen Fuk., Turn. ac Sav. habent ἐξίστασθαι, non male.

(26) *Καὶ μὴν καὶ*. In Moræi libro ad marginem emendatur *καὶ μὴν καὶ*, quod magis placet.

(27) Vulg. *πολλὴν ἔχων τὴν ὠφέλειαν*. Post hæc verba in codice Medicæo sequuntur hæc voces ἔτερος ἂν γένοιτο, quæ in vulgatis editionibus desiderantur.

(28) *Τοῦ θεοῦ προτρέποντος Πνεύματος*. Codex Medicæus habet *νεύματος*, τὴν περὶ τῶν τοιούτων ποιεῖσθαι σπουδὴν. Sed et in codd. Fuk., Turn. ac Sav. legitur ποιεῖσθαι.

(29) *ὑπὸ τῶν μοχθηροτάτων*. In codice Medicæo legitur τῶν ἀδίκων καὶ πονηροτάτων.

A alia, nullo jure quod ad dominium pertinet inminuto, sed salvis omnibus atque integris manentibus, restitui jubemus. »

CAPUT XL.

Ut martyria et cæmeteria Ecclesiis reddantur.

« Sed et loca illa quæ martyrum reliquiis honorata sunt, et quæ gloriosi illorum interitus memoriam servant, quis ambigat ad Ecclesias pertinere? Imo vero quis non id præcipiat? quando nec munus ullum præstantius, nec labor ullus jucundior atque utilior esse potest, quam, divino Spiritu impellente, harum rerum diligentem curam gerere; ut quæ improbo quodam prætextu ab iniustis ac nequissimis hominibus ablata sunt, ea justissime restituta sanctis Dei Ecclesiis denuo redhibeantur. »

463 CAPUT XLI.

Ut qui res Ecclesiæ emerunt, aut dono acceperunt, eas restituant.

« Quoniam vero perfectæ et absolutæ providentiæ est, ne illos quidem silentio præterire qui emptio- nis jure aliquid a fisco comparaverint, aut donationis titulo sibi concessum possederint, frustra ad hujusmodi bona inexplebilem cupiditatem extendentes: sciant omnes hujusmodi, etiamsi ob ea quæ emere sunt ausi, nostram a se clementiam alienare magnopere studuerunt, nostram tamen benignitatem, quoad fieri poterit ac decebit, sibi non defuturam. Sed de his hactenus dixisse sufficiat. »

CAPUT XLII.

Sedula exhortatio ad colendum Deum.

« Porro cum evidentissimis ac certissimis argumentis declaratum sit, partim omnipotentis Dei vi ac vir-

(30) *Ἐπεὶ δ' ὁλοκλήρου*. Ab his verbis novum caput inchoavi: titulum quoque apposui qui in Genevensi et in Parisiensi Roberti Stephani editione deerat. Nos vero, tum ex codice Fuk. tum ex veteribus schedis Bibliothecæ Regiæ eum supplivimus.

(31) Vulg. *ἢ ὠνῇ δικαίω*. Veram huius loci scripturam nobis aperuit codex Medicæus, in quo legitur *ἢ ὠνῆς δικαίων*. Scribo *ἢ ὠνῆς δικαίων*, id est, emptionis jure aut titulo. Certe hanc emptionem justam appellare alienum est a mente Constantini, qui has emptiones injustas ac nefarias præsumptiones appellat.

(32) *Μάτην καὶ ἐπὶ τὰ τοιαῦτα*. Dudum conjecteram delendam esse particulam *καὶ*, quam conjecturam nostram codex Medicæus disertè confirmat. Loquitur autem imperator de iis qui hæc loca ab imperatoribus sibi donari petierant. Quod Christophorus non vidit. Mox in eodem codice scribitur *γινωσκέτωσαν ὡς τοιοῦτοι, etc.* rectius quam in vulgatis editionibus *ὅσοι τοιοῦτοι*. In codice Fuk. et Turnebi scribitur *ὅσοι τοῖνον τοιοῦτοι* pessime.

(33) Vulg. *ἐκτείναντες*. Codex Fuk. habet *ἐκτείναντες*.

(34) Vulg. *ἐπειδὴ οὖν*. Codex Medicæus *ἐπειδὴ δέ*.

(35) Vulg. *ἐξεφάνη ἡ ἀρετῇ*. Rectius, ni fallor, in codice Medicæo legitur *ἐξεφάνη, ἀρετῇ τε τοῦ*,

tute, partim adhortationibus atque adjumentis quæ a me frequenter præstari desiderat, tristitiam et acerbitalatem quæ res humanas antea occupabat, nunc ex universo terrarum orbe depulsam esse : cuncti simul et singuli diligenti meditatione perspicitis, quæ et quanta sit potestas et gratia illa, quæ improbisimorum quidem hominum stirpem penitus delevit ac sustulit ; bonorum vero hilaritatem ac lætitiā restituens, per omnes regiones longe lateque diffundit ; et quæ liberam omnibus facultatem permittit, tum ut divinam legem cum debito cultu iterum venerentur, tum ut eos qui se hujus legis ministerio consecraverunt, congruo honore prosequantur. Qui quidem tanquam ex profunda quadam caligine emergentes, et illustrem rerum notiā haurientes, debitam deinceps huic legi observantiam, et piam ac consentientem reverentiam exhibebunt. Proponatur in Orientalibus partibus nostris.

CAPUT XLIII.

Quomodo Constantinus ea quæ legibus sanxerat, factis ipsis confirmavit.

Et hæc quidem prima imperatoris epistola ad nos missa constituit. Cæterum ea quæ lege sancita fuerant, continuo 464 executioni mandata sunt,

etc.; scribendum etiam videtur τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ.

(36) Vulg. *παραίνεσεν δ' ἄμα*. In codice Mediceo legitur καὶ παραίνεσεν ἄμα. Deest etiam in eodem codice δι' ὧν deest etiam φῶν συμβαίνει. Quæ omnia addita sunt ab iis qui hanc orationem non intelligebant. Totus igitur locus ita vertendus est: « Porro cum certissimis ac evidentissimis argumentis declaratum sit, partim omnipotentis Dei vi ac virtute, partim hortationibus et adjumentis, quæ a me frequenter præstari desiderat, tristitiam et acerbitalatem quæ res humanas antea occupabat, nunc ex universo terrarum orbe depulsam esse, » etc. Nihil clarius hac lectione, nihil certius. Pro ἄς ὑπὲρ ἐμοῦ, omnino scribendum puto ἄς ὑπ' ἐμοῦ, vel παρ' ἐμοῦ. Intelligit enim Constantinus ministerium suum, quod Deo in hujusmodi rebus perficiendis commodavit. De qua re non immerito gloriatur in principio hujus edicti.

(37) *Ἡ ἐξουσία*. In codice Mediceo deest articulus, et post hæc verba adduntur hæc voces τις χάρις. Quæ sine magno totius sententiæ damno abesse non possunt. Nam ἐξουσία quidem est quam supra dixit ἀρετὴν τοῦ Θεοῦ· χάρις vero est beneficium in homines collatum adjumento ac ministerio Constantini.

(38) Vulg. *ἡ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων*. Codex Medicæus ἡ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων. Scribendum porro est ἡ, ut legitur in codice Regio, Fuketiano et in schedis.

(39) *Σκότους βαθεός*. In codice Mediceo legitur βαθυτάτου, et finis hujus edicti ita concipitur: *Θεραπείαν τε τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτὸν καὶ τιμὴν σύμφωνον ἐπιδείξονται*. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικῶς μέρεσιν, id est, *Proponatur in orientalibus partibus nostris*. Et hæc est subscriptio quam huic edicto manu ipsius Constantini appositam fuisse testatur Eusebius, cap. 24. Solebant enim imperatores edictis quæ emittebant manu sua adjicere, *proponatur*; idque mandare præfectis prætorio, ut apparet ex Novellis Valentiniani et Majoriani. Certe vel una vox ἡμετέροις satis indicat hanc subscriptionem manu ipsius Constantini

παραίνεσεν ἄμα (36) καὶ βοηθείαις ἄς ὑπὲρ ἐμοῦ συχνὰς ἀξιοῖ ποιεῖσθαι, τὴν πρότερον κατέχουσιν πάντα τὰ ἀνθρώπινα εὐσχερίαν ἐκ πάσης ἡδὴ ἐηλασθαι τῆς ὑπ' ἡλίου, οἱ καθένα τε καὶ οἱ σύμπαντες ὁμοῦ ἐσπουδασμέναις καθορᾶτε φρονέσι, τις ἐκείνη καθέστηκεν ἡ ἐξουσία (37), τις χάρις, ἡ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων (38) τὸ, ὡς εἶπεν, σπέρμα ἠφάνισέ τε καὶ διέφθειρε, τῶν δ' ἀγαθῶν τὴν εὐφροσύνην ἀνακληθεῖσαν, ἐπὶ πάσας ἐκτείνει τὰς χώρας ἀφρόδους, καὶ αὖθις αὐτὸν τε τὸν θεῖον νόμον τὰ εἰκότα μετὰ παντὸς σεβάσματος θεραπεύεσθαι, τοὺς τε τούτῳ σφᾶς αὐτοὺς καθιερώσαντας τὰ προσήκοντα σέβειν, ἐξουσίαν δίδωσιν ἄπασαν. Οἱ καθάπερ ἐκ τινος σκότους βαθεός (39) ἀνακλύαντες, καὶ λαμπρὰν τῶν πραγμάτων λαβόντες γνῶσιν (40), τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτὸν θεραπείαν τε καὶ τιμὴν εὐσεβῇ καὶ σύμφωνον ἐπιδείξονται. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικῶς μέρεσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ὅπως τὰ νομοθετηθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου, δι' ἔργων ἐτελείοτο.

Τὸ μὲν δὴ πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμψθέν (41) βασιλέως γράμμα ταῦτα διετάττετο. Αὐτίκα δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ πρὸς τοῦ νόμου διηγορευμένα, καὶ

additam fuisse. Ipse enim est imperator qui loquitur, et qui partes orientales suas appellat. Ita enim loqui consueverant imperatores, tunc præcipue cum de provincia recens in ditionem ipsorum redacta loquerentur. Sic Constantinus in epistola ad Elagium, et in epistola ad Probianum proconsulem Africae, *Africani nostram* dicit, et in lege prima codice Th. *De veteranis, apud Nicomediam nostram*. Sic in lege unica, codice Theod., *De his qui sanguinolentos, etc.*: « Imperator Constantinus Italis suis. » Denique Constantinus Cæsar in epistola ad Eumenium, quam refert Eumenius in Oratione pro scholis: « Meretur Galli nostri, » etc. Porro hoc edictum Constantini in codice Mediceo legitur post libros *Historiæ Ecclesiasticæ*, hoc titulo: *Ἀντίγραφον διατάξεως τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως· ἦν τοὺς τυράννους καθελών, τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἔθνεσιν Ἑλληνικῇ συντάξας φωνῇ ἐπέμψατο*, id est: *Exemplum constitutionis, quam Deo charus imperator victis tyrannis Græco sermone scriptam ad provinciales suos misit*.

(40) Vulg. *τῶν γραμμάτων λαβόντες γνῶσιν*. Cod. Medicæus habet τῶν πραγμάτων. Nec aliter in codice Regio, et in veteribus schedis et in codice Fuk. scriptum inveni. Facessat igitur emendatio R. Stephani.

(41) *Πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμψθέν*. Ex his verbis apparet Palæstinum fuisse hujus Historiæ scriptorem. Quod ideo adnotare libuit, quia Dionysius Gothofredus existimavit Eusebium Cæsariensem hujus libri auctorem non esse: quod tamen tum ex innumeris veterum testimoniis, tum ex compluribus locis hujus operis facile est refellere, præcipue ex capite 44 et 45 hujus libri. Ideo autem supradicta lex Constantini data est nominatim ad Palæstinum, quod illic maxime persecutio sævisset, et plurimi in ea provincia confessores et martyres fuissent. Notandum item est quod ait Eusebius, primam hanc Constantini sanctionem ad ipsos perlatam fuisse. Edictum enim illud de pace et libertate Christianorum, quod post devictum Maxentium Constantinus in Orientem miserat, Maximini fraude suppressum est, ut scribit Eusebius initio libri ix.

rannica violentia ministros Servatoris nostri sit persecuta, pro certo habeo planeque mihi ipse persuadeo, omnium ecclesiarum ædificia, aut per incuriam corrupta, aut præ metu ingruentis temporum iniquitatis minus honorifice exulta esse, Eusebi frater charissime. Nunc vero cum libertas restituta sit, et draco ille providentia quidem Dei optimi maximi, ministerio autem nostro a reipublicæ administratione submotus; equidem existimo divinam potentiam omnibus clarissime innotuisse; et eos qui seu metu seu incredulitate aliquid peccaverunt, agnito illo qui vere est, ad rectam ac veram vendi rationem esse reddituros. Quotquot igitur ecclesiis aut ipse præses, aut alios in singulis locis præsidentes episcopos et presbyteros ac diaconos nosti; cunctos admone, ut in opera ecclesiarum omni studio ac diligentia incumbant: quo aut reparentur quæ adhuc manent, aut augeantur in majus; aut sicubi usus postulaverit, novæ ædificentur. Quæcunque autem necessaria fuerint, et ipse, et reliqui alii tuo interventu, tum a præsidibus provinciarum petent, tum ob officio præfecturæ prætorianæ. His enim per litteras præceptum est, ut omni diligentia his quæ tua sanctitas dixerit obsequantur. Divinitas te servet, frater charissime. » Et huiusmodi quidem epistolæ per singulas provincias ad Ecclesiarum assistites sunt missæ. Rectoribus quoque provinciarum mandatum est, ut his convenientia exsequerentur. Adeoque cum summa celeritate, legis præcepta opere ipso adimplebantur.

CAPUT XLVII.

Quod contra idolorum cultum scripserit.

Imperator vero suam erga Deum pietatem atque observantiam quotidie adaugens, ad universos pro- prima codice Theod. De maleficiis. Vide Libanium in oratione pro templis, pag. 10, et quæ ibi notavit Gothofredus

(45) Vulg. ἀξίως γεγενῆσθαι. In libro Moræi ad marginem emendatur μὴ ἀξίως γεγενῆσθαι. Est et alia emendatio ad marginem editionis Genevensis appposita ἐλάττωνα τῆς ἀξίας γεγενῆσθαι. Posset etiam quis suspicari, sic legendum et construendum esse hunc locum: ἀξίως τῆς ἐπικειμένης ἀδικίας. Sed verior est lectio illa μὴ ἀξίως, quam et Fuketii codex confirmat.

(46) Τοῦ δράκοντος ἐκείνου. Licinium intelligi existimo, quem ob astutiam et senectutem ira appellat Constantinus. Certe quæ sequuntur ἀπὸ τῆς κοινῶν διοικήσεως, de Licinio hæc dici manifeste arguunt. Ex quo etiam conjici potest, hanc epistolam paulo post exauctorationem Licinii scriptam esse.

(47) Ἡ φόβῳ ἢ ἀπιστίᾳ. Initio hujus epistolæ pro ἀπιστίᾳ dixit ἀμέλειαν. Porro φόβῳ de Christianis dicitur, qui persecutionis metu ecclesias neglexerant, aut fidem abnegaverant; ἀπιστίᾳ vero ad paganos seu infideles pertinet, qui sacrosanctas ædes disturbaverant, et Christianos variis modis vexaverant.

(48) Vulg. ἐπιγινόντας τε. Delenda est particula τε, quæ in codice Fuk. non habetur.

(49) Καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως. In adnotationibus ad librum primum ejus operis, monui τάξιν idem esse quod officium seu apparitionem, hoc est certum numerum militum qui iudicibus apparebant. Ἐπαρχοι: vero sunt præfecti prætorio, ut dicti, quod sint ἐπὶ τοῖς ἄρχουσιν, id est supra

σεως καὶ τυραννίδος τοὺς ὑπηρετάς τοὺς τοῦ Σωτῆρος διωκούσας, πεπίστευκα καὶ ἀκριβῶς ἐμαυτὸν πέπεικα, πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν τὰ ἔργα ἢ ὑπὸ ἀμελείας διεφθάρθαι, ἢ φόβῳ τῆς ἐπικειμένης ἀδικίας μὴ ἀξίως γεγενῆσθαι (45), ἀδελφὲ προσφιλέστατε. Νυνὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας ἀποδοθείσης, καὶ τοῦ δράκοντος ἐκείνου (46) ἀπὸ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως, τοῦ θεοῦ μεγίστου προνοίᾳ: ἡμετέρεψ' ὃν ὑπηρεσίᾳ ἐκδιωχθέντος, ἡγοῦμαι καὶ πᾶσι φανερὰν γεγενῆσθαι τὴν θέλαν δύναμιν, καὶ τοὺς ἢ φόβῳ ἢ ἀπιστίᾳ (47) ἀμαρτήμασί τινα περιπεσόντας, ἐπιγινόντας (48) τὸ δυνάμει ὄν, ἤξειν ἐπὶ τὴν ἀληθῆ καὶ ὀρθὴν τοῦ βίου κατὰστασιν. Ὅσων τούτων ἢ αὐτὸς προϊστάσας ἐκκλησιῶν, ἢ ἄλλους τοὺς κατὰ τόπον προϊσταμένους ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους τε ἢ διακόνους οἶσθαι, ὑπόμνησον σπουδάζειν περὶ τὰ ἔργα τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἢ ἐπανορθοῦσθαι τὰ ὄντα, ἢ εἰς μείζονα αὔξειν, ἢ ἐνθα ἂν χρεῖα ἀπαιτῇ, καινὰ ποιεῖν. Αἰτήσεις δὲ καὶ αὐτὸς, καὶ διὰ σοῦ οἱ λοιποὶ τὰ ἀναγκαῖα παρὰ τε τῶν ἡγεμόνων, καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως (49). Τούτοις γὰρ ἐπεστάλθη (50), πάτη προθυμία ἐμπρησθήσασθαι τοῖς ὑπὸ τῆς σῆς οὐσιότητος λεγομένοις. Ὁ θεός σε διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ. » Ταῦτα μὲν οὖν (51) καθ' ἕκαστον ἔθνος ἐγράφετο τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προεστώσι, τὰ ἀκόλουθα τε τούτοις πράττειν οἱ τῶν ἐθνῶν ἡγεμόνες ἐκελεύοντο, σὺν πολλῷ τε τάχει δι' ἔργων ἐχώρει τὰ νενομοθετημένα.

Adeoque cum summa celeritate, legis præcepta opere

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ.

Ὅτι κατὰ εἰδωλολατρίας ἔγραψεν.

Ἐπιτείνας δ' ἔτι μᾶλλον ὁ βασιλεὺς τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὁσίαν, διδασκαλίαν (52) κατὰ τῆς εἰδωλο-

præsides et rectores provinciarum. Igitur ἐπαρχικῆς τάξης est officium præfecturæ prætorianæ, de quo consulenda est *Notitia imperii Romani*. Porro officium præfecti prætorio reliquis omnium magistratuum officii præstabat. Nam ut præfectus prætorio cæteros iudices tam civiles quam militares dignitate superabat, sic etiam ejus officiales reliquis omnibus præstabant apparitionibus. Hinc in concilio Chalcedonensi, actione 3, μεγίστη τάξις dicitur officium præfectorum prætorio: Φημὶ δὲ τὸν αἰδέσμον Θεόδωρον, τὸν ἐκ τῆς μεγίστης τάξεως. Hæc porro non intellexerunt interpretes, quorum errorem malo equidem silentio premere, quam ambitione refutare. In codice Fuk. scriptum inveni καὶ τοῦ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως, ut et in Savilii libro.

(50) Τούτοις γὰρ ἐπεστάλθη. Christophorsonus vertit *hisce enim per litteras a me significatum est*, de suo addens *a me*, quod non probō. Neque enim imperator ipse, sed præfecti prætorio ejusmodi litteras ut plurimum dabant.

(51) Ταῦτα μὲν οὖν. Ab his verbis novum caput inchoatur in codice Regio. Porro ex his verbis apparet, Constantinum litteras eodem exemplo dedisse ad reliquos episcopos Orientis.

(52) Τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὁσίαν, διδασκαλίαν. Pessime interpretes hunc locum verterunt, cum existimarent ὁσίαν adjectivum esse, nec animadvertentes post ὁσίαν virgulam esse apponendam. Ὅσα nihil aliud est quam pietas, seu divini Numinis observantia. Sic in c. 44 hujus libri, et alibi sæpe apud Eusebium.

τροίας (53) πλάνης τῶν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων (54) τοῖς κατὰ πᾶν ἔθνος ἐπαρχεῷται κατέπεμπε, λογιώτερον τοὺς ἀρχομένους προτρέπων, τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν γνωρίζειν, αὐτὸν τε τὸν Χριστὸν αὐτοῦ διαβόητην ἐπιγράφειν σωτήρα. Καὶ ταύτην δὲ τὴν γραφὴν αὐτοῖς οὖσαν αὐτοῦ, ἐκ τῆς Ῥωμαίων φωνῆς ἀπολαβεῖν ἀναγκαῖον τῷ παρόντι λόγῳ, ὡς ἂν δοκοῖμεν αὐτοῦ βασιλέως ἐπακοῦειν, ταῖς πάντων ἀνθρώπων ἀκοαῖς τοῦτον ἐκδοῦντος τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐπαρχίας περὶ τῆς πολυθέου πλάνης διάταγμα· καὶ προοίμιον περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, μέγιστος σεβαστὸς, ἐπαρχεῷται ἀνατολικοῖς.

« Πάντα μὲν ὅσα τοῖς κυριωτάτοις τῆς φύσεως περιέχεται νόμοις, τῆς κατὰ τὴν θέαν διατάξιν προνοίας τε καὶ θεωρίας ἱκανὴν ἀσθησιν τοῖς πᾶσι παρέχει, οὐδὲ ἐστὶ τις ἀμφιβολία οἷς κατ' εὐθείαν γνώσεως ὁδὸν ἡ διάνοια ἐπ' ἐκείνων ἄγεται τὸν σκοπὸν, ὡς ἡ τοῦ ὕγιους λογισμοῦ καὶ τῆς ὁψέως αὐτῆς ἡ ἀκριβὴς κατάληψις, μὲν ῥαπῇ τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς (55) ἐπὶ τὴν γνῶσιν ἀναφέρει τοῦ Θεοῦ. Διόπερ πᾶς συνετὸς ἀνὴρ οὐκ ἂν ποτε παραχθῇ, τοὺς πολλοὺς ὁρῶν ἐναντίας προαιρέσεσι φερομένους. Ἀνόνητος (56) γάρ ἂν ἡ τῆς ἀρετῆς ἐλάνθανε χάρις, εἰ μὴ καταντὶχρὺ τὸν τῆς διεστραμμένης ἀπονοίας βίον ἡ κακία προῦδέβλητο. Διὸ τῆς μὲν ἀρετῆς στέφανος πρόκειται, τῆς δὲ κρίσεως αὐθεντεῖ ὁ ὕψιστος Θεός. Ἐγὼ δ' ὡς ἐνὶ μάλιστα φανερώς, περὶ τῶν κατ' ἐμαυτὸν ἐλπίδων πᾶσιν ὑμῖν ὁμολογῆσαι πειράσομαι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ΄.

Περὶ τοῦ φιλοθέου πατρὸς Κωνσταντίνου, καὶ περὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τῶν διωκτῶν.

« Ἐσχὼν ἔγωγε τοὺς πρὸ τούτου γενομένους αὐτοκράτορας, διὰ τὸ τῶν τρόπων ἄγριον, ἀποκλήρους· μόνος δ' ὁ πατὴρ ὁ ἐμὸς ἡμερότητος ἔργα μετεχειρίζετο, μετὰ θαυμαστῆς εὐλαθείας ἐν πάσαις ταῖς ἐαυτοῦ πράξεσι τὸν Πατέρα Θεὸν ἐπικαλούμενος. Ὅσοι δὲ λοιποὶ, οὐχ ὑγιαίνοντες τὰς φρένας, ἀγριότητος

(53) Vulg. *διδασκαλίαν τῆς εἰδωλολατρείας*. Scribendum est διδ. κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας πλάνης, ut in Moræi libro ad marginem emendatum inveni. Est autem διδασκαλία *sermo, concilio*, διδασκαλικὸς λόγος. In codice Fuk. hic locus ita scribitur, διδασκαλίαν κατὰ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ πλάνης, etc.

(54) *Τῶν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων*. Pessime hæc veritit Christophorus qui, ut opinor, Portesii versionem non viderat. Recte enim Portesius hæc verba interpretatus est, quamvis sensum non sit assecutus.

(55) *Μὲν ῥαπῇ τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς*. Virtus hic pro perfectione sumi videtur, tam ea quæ est in visu quam quæ in intellectu. Utraque enim vis ac perfectio eodem tendit, ad veritatis scilicet notitiam. Sensus quidem ad veritatem rerum sensibilibium, intellectus vero ad intelligibilibium veritatem

A vinciales orationem misit de errore cultus simulatorum, quo imperatores Romani ante ipsius ætatem involuti fuissent. Et subditos 466 suos cum admirabili facundia exhortatus est, ut summum omnium Deum agnoscerent, ejusque Filium Christum sibi servatorem adsciscerent. Porro has etiam litteras manu ipsius scriptas, ex Latino sermone in Græcum transferre, et præsentī operi intexere necessarium duxi: ut ipsum quodammodo imperatorem nobis audire videamur, cunctorum mortalium auribus in hæc verba inclamantem.

CAPUT XLVIII.

Constantini edictum ad provinciales de falso cultu multorum Deorum. Exordium de virtute et vitio.

« Victor Constantinus Maximus Augustus provincialibus Orientis.

« Quæcunque firmissimis naturæ legibus continentur, divinæ providentiæ atque intelligentiæ in cunctis rebus ordinandis sufficientem notitiam omnibus præbent. Nec ulla existit dubitatio iis quorum mentes recto scientiæ itinere ad eum scopum feruntur, quin sanæ mentis ipsiusque oculorum visus accurata comprehensio, veræ virtutis eodem vergente atque inclinante natura, ad notitiam Dei perducatur. Quocirca nemo unquam vir prudens animo conturbabitur, cum plerosque homines contraria inter se vitæ instituta sectari animadvertit. Nam virtutis gratia prorsus inutilis lateret, nisi improbitas perversam ac desperatam vivendi rationem ex adverso opponeret. Idcirco virtuti quidem corona proposita est: improbitati autem dijudicandæ ac puniendæ præest Deus altissimus. Ego vero de ea spe atque expectatione quam gero rerum futurarum, quoad potero apertissime vobis disserere conabor. »

CAPUT XLIX.

De pio ac Dei amatissimo Constantini patre, et de Diocletiano et Maximiano persecutoribus.

« Ac superiores quidem imperatores, ob feritatem atque immanitatem morum, alienos semper atque extraneos habui. Solus pater meus lenitati ac mansuetudini studuit, cum admiranda religione Deum Patrem in omnibus suis actibus invocans. Reliqui vero handquaquam sana mente præditi, immani-

De ipsa rerum sensibilibium veritate progreditur, et hinc ad summi Dei notitiam gradatim ascendit. Potest etiam hoc loco, ἀρετῇ τοῦ ἀληθοῦς dici vis ac virtus veritatis. Quæ sequuntur tamen, de moralī virtute hunc locum accipiendum esse confirmant.

(56) Vulg. *ἀνόητος*. Lego ἀνόνητος, ut est in Fuk., Moræi et Gruteri libro. Paulo post scribo διὸ τῇ μὲν ἀρετῇ στέφανος πρόκειται. Sunt autem hæc valde obscura et intricata; quod partim Constantino ipsi tribuendum est, qui utpote ὀφειμαθής, in dicendo erat obscurior; partim Eusebio, seu cui alteri qui ex Latinis obscuris Græca fecit obscuriora. In manuscripto Fuketii libro ἀνόνητος legitur, et διὸ τῆς μὲν ἀρετῆς, etc., optime.

tatem potius consecrati sunt quam clementiam : A μάλλον ἢ πραότητος ἐπεμελοῦντο, καὶ ταύτην ἐτρέφανον ἀφθόνως, ἐπὶ τῶν ἰδίων καιρῶν τὸν ἀληθῆ λόγον διαστρέφοντες, τῆς δὲ πονηρίας αὐτοῖς ἡ δεινότης εἰς τοσοῦτον ἐξήπτετο, ὥς πάντων ὁμοῦ τῶν θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἰρηνευομένων, ἐμφυλίου ὑπ' ἐκείνων πολέμους (57) ἀναβρίπτιζεσθαι. »

CAPUT L.

Quod ex Apollinis oraculo, qui ob justos homines responsa amplius edere non poterat, mola sit persecutio.

« Quippe Apollinem tunc temporis ex antro et tenebroso quodam specu, non ex hominis ore oraculum edidisse ferebatur, quo justos viros in terris degentes ob stare sibi aiebat quo minus vera prædiceret, atque idcirco falsa ex tripode oracula reddi. B Hanc ob causam ille comam incultam demisit, et expulsa divinandi arte, tantum inter homines malum lamentabatur. Sed videamus quem ista exitum habuerint. »

CAPUT LI.

Quomodo Constantinus adhuc adolescens justos esse Christianos audivit.

« Tenunc testem appello, Deus altissime. Scis qualiter ego tunc temporis admodum adolescens, illum qui inter imperatores Romanos potiore locum tunc obtinebat, miserum, profectomiserum, falso mentis errore deceptum, ex protectoribus suis curiose sci-
acitantem audierim, quinam illi essent justi in terris degentes : et quemdam ex sacrificulis qui circa illum erant, respondisse eos esse Christianos. Ille responso hominis quasi melle quodam avide absorpto, gladios ad punienda crimina paratos, adversus sanctitatem omni reprehensione vacuam distrinxit. Statim igitur sanguinolenta edicta cruentis, ut ita dixerim, mucronibus scripsit : et iudicibus præcepit, ut ingenii solertiam sibi a natura insitam, ad acerbiora supplicia excogitanda intenderent. »

CAPUT LII.

Quot tormentorum et suppliciorum genera adversus Christianos excogitata sint.

« Licuit tunc, licuit, inquam, videre, quanta cum libertate venerabiles Dei cultores ob continuum crudelitatem gravissimas quotidie contumelias tolera-

(57) Ἐμφυλίου... πολέμους. Civilia bella vocat persecutiones Christianorum. Nihil enim similis civili bello, quam cum Christiani in singulis civitatibus, non hostium aut Barbarorum, sed civium suorum incursione fugabantur ac mactabantur.

(58) Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς. Scribendum est τοῦτο αὐτοῦ προφητεῖς, vel si mavis ἱερεῖα κατηφεῖς, quam lectionem in interpretatione mea sum secutus. Portesius quoque et Morinus de Pythia sen sacerdote Apollinis hæc intellexerunt. In optimo tamen Fukelii libro totus hic locus ita scribitur : Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς τοὺς πλοκάμους ἀνεῖναι ποιεῖται τῆς μαντείας τ' ἐλαυνομένης, etc. Cui consentit codex Savillii. Mox in iisdem codicibus legitur εἰς ὅποιον τέλος κατέληξεν.

(59) Κομιδῇ παῖς ὑπάρχων. In Græco huius capituli titulo rectius scribitur νέος. Neque enim Constantinus puer tunc erat, cum in aula Diocletiani

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν΄.

« Ὅτι διὰ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος μαντείαν, ὥς μὴ δυναμένον μαρτεῦεσθαι διὰ τοὺς δικαίους, ὁ διωγμὸς ἀνεκινήθη. »

« Τὸν Ἀπόλλων τὸ τηνικαῦτα ἔφασαν ἐξ ἄντρου τινὸς καὶ σκοτίου μυθοῦ, οὐχὶ δ' ἐξ ἀνθρώπου χρῆσαι, ὥς ἄρα οἱ ἐπὶ τῆς γῆς δίκαιοι ἐμπόδιον εἶεν τοῦ ἀληθεύειν αὐτόν· καὶ διὰ τοῦτο ψευδεῖς τῶν τριπόδων τὰς μαντείας ποιεῖσθαι. Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς (58) τοὺς πλοκάμους ἀνεῖναι ποιεῖται, τῆς μαντείας τ' ἐλαυνομένης, τὸ ἐν ἀνθρώποις κακὸν ἀπωδύρεται. Ἀλλ' ἴδωμεν ταῦτα εἰς ὅποιον τέλος ἐξώκειλε. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

« Ὅτι νέος ὢν ἔτι Κωνσταντῖνος τοὺς δικαίους εἶναι Χριστιανοὺς ἤκουσεν, ἐκ τοῦ τὰ περὶ διωγμοῦ γράψαντος. »

« Σὲ νῦν, τὸν ὑφιστον Θεὸν, καλῶ, ἡχροώμην τότε κομιδῇ παῖς ὑπάρχων (59), πῶς ὁ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ παρὰ τοῖς Ῥωμαίων αὐτοκράτορσιν ἔχων τὰ πρωτεῖα, δειλαῖος, ἀληθῶς δειλαῖος, πλάνη τὴν ψυχὴν ἤπαυτο, παρὰ τῶν δορυφορούντων αὐτόν, τίνες ἂν εἶεν οἱ πρὸς τῇ γῇ δίκαιοι, πολυπραγμονῶν ἐπυνθάνετο· καὶ τις τῶν περὶ αὐτὸν θυηπόλων ἀποκριθεὶς, Χριστιανοὶ δῆπουθεν, ἔφη. Ὁ δὲ τὴν ἀπόκρισιν ὥσπερ τι βροχθίσας μέλι (60), τὰ κατὰ τῶν ἀδικημάτων εὐρεθέντα ξίφη, κατὰ τῆς ἀνεπιλήπτου οὐσιότητος ἐξέτεινε. Αὐτίκα δὴ οὖν διατάγματα λυθρῶν μαιφόνους, ὥς εἰπεῖν, ἀκωκαῖς (61) συνέταττε. τοῖς τε δικασταῖς τὴν κατὰ φύσιν ἀγγίνοιαν εἰς εὐρεσιν κολάστηρίων δεινотέρων ἐκτείνειν παρεκελεύετο (62). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ΄.

« Ὅσα εἶδη βασάνων καὶ τιμωριῶν κατὰ Χριστιανῶν ἐτολμήθη. »

Ἦν τότε, ἦν ἰδεῖν, μεθ' ὅσης ἐξουσίας ἡ σεμνότης ἐκείνη τῆς θεοσεβείας, τῇ τῆς ὠμότητος συνεχεῖ, οὐ τὰς τυχοῦσας ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας ὕδρεις ὄψ-

obsidis loco versaretur. Quippe a patre Constantio traditus est Diocletiano, anno Christi 291, cum Constantius a Diocletiano Cæsar factus fuisset. Quo quidem tempore Constantinus annum ætatis circiter quintum decimum agebat. Mortuus est enim anno Christi 537, ætatis suæ secundo ac sexagesimo.

(60) Vulg. βροχθίσας μέλι. In manuscriptis codicibus Fukelii et Savilli rectius legitur βροχθίσας, neque aliter scriptum exhibet Regius codex.

(61) Μαιφόνους... ἀκωκαῖς. Alludit ad mucronem styli. Porro eleganter Constantinus, leges illas de persecutione Christianorum scriptas fuisse dicit cruentis gladiatorum mucronibus. Sic Draconis leges sanguine, non atramento scriptas fuisse quidam veterum dixerunt.

(62) Ἐκτελεῖν παρεκελεύετο. Mallem dicere ἐπιτελεῖν, ut loqui solet Eusebius.

ιστατο· σωφροσύνη δ' ἦν τῶν πολεμίων οὐδεὶς ἠδίκησε πώποτε, ὀργίλων πολιτῶν παροινίας πάρεργον ἐγένετο (63). Ποῖον πῦρ, ποῖαι βάσαναι, ποῖον στρεβλωτηρίων εἶδος οὐχὶ παντὶ σώματι καὶ ἡλικίᾳ πάση (64) ἀδιακρίτως προσήγετο; Τὸ τῆνικαῦτα ἐδάκρυε μὲν ἀναμφιβόλως ἡ γῆ, ὃ δὲ τὰ σύμπαντα περιέχων κόσμος τῷ λύθρῳ χραϊνόμενος ἀπεκλάετο· ἥ γε μὴν ἡμέρα αὐτῇ τῷ πένθει τοῦ θαύματος ἐνεκαλύπτετο. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι βάρβαροι Χριστιανοὺς ὑπεδέξαντο.

« Ἀλλὰ τί ταῦτα; Αὐχοῦσιν οὖν ἐπ' ἐκείνοις οἱ βάρβαροι, οἱ τοὺς κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ἐξ ἡμῶν φεύγοντας ὑποδεδεγμένοι, καὶ φιλανθρωποτάτῃ τηρήσαντες αἰχμαλωσίᾳ· ὅτι οὐ μόνον τὴν σωτηρίαν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς σεμνότητος αὐτοῖς κατέστησαν ἐν ἀσφαλείᾳ ἔχειν. Καὶ νῦν τὸ Ῥωμαίων γένος κηλῖδα ταύτην διηνεκῇ φέρει, ἣν οἱ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς οἰκουμένης ἐλαυνόμενοι Χριστιανοὶ καὶ βάρβαροι προσφεύγοντες προσετρίψαντο. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Ποῖα μετῆλθε δίκη τοὺς διὰ τὴν μαντείαν διώκτας.

« Ἀλλὰ τί τῶν θρήνων ἐκείνων καὶ τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης πένθους, ἐπὶ πλέον μεμνησθαι με δεῖ; Οἰχονται λοιπὸν καὶ ἐκεῖνοι οἱ τοῦ μύσου αὐθένται, πρὸς διηνεκῇ κόλασιν τοῖς Ἀχέροντος βάρβροις ἐκδοθέντες, σὺν αἰσχυρῷ τέλει. Πολέμοις γὰρ ἐμφυλλοῖς καταμυγνέντες, οὐτ' ὄνομα, οὔτε γένος αὐτῶν καταλείψουσιν. Ὅ δὲ οὐκ ἂν αὐτοῖς συμβεθῇ, εἰ μὴ ἡ ἀσεβὴς ἐκείνη τῶν τοῦ Πυθίου χρηστηρίων μαντεία κίβδηλον δύναμιν ἐσχῇ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Δοξολογία Κωνσταντίνου εἰς Θεόν, καὶ ὁμολογία περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, καὶ εὐχὴ περὶ Ἑκκλησιῶν καὶ λαῶν.

« Σὺ νῦν, τὸν μέγιστον Θεὸν, παρακαλῶ, εἷς πρῶτος τε καὶ εὐμενὴς τοῖς σοῖς ἀνατολικοῖς· εἷς πᾶσι τοῖς σοῖς ἐπαρχεύταις, ὑπὸ χρονίου συμφορᾶς συντριβείοις, δι' ἐμοῦ τοῦ σοῦ θεράποντος ὀρέγων Ισασιν. Καὶ ταῦτα γε αἰτῶ οὐκ ἀπεικόντως, ὡς Δέσποτα τῶν ὅλων ἅγιε Θεέ· ταῖς σαῖς γὰρ ὑψηλῆσαι ἐνεστησάμην σωτηριώδη πράγματα καὶ διήνυσαι τὴν σὴν σφραγίδα πανταχοῦ προβαλλόμενος, καλλινίκου ἡγησάμην στρατοῦ· κἂν ποῦ τις τῶν δημοσίων καλῇ χρεία, τοῖς αὐτοῖς τῆς σῆς ἀρετῆς ἐπόμενος συνθήμασιν, ἐπὶ τοὺς πολεμίους πρόειμι. Διὰ ταῦτα τοι ἀνέθηκά σοι τὴν ἑμαυτοῦ ψυχὴν, ἔρωτι καὶ φόβῳ καθαρῶς ἀνακραθεῖσαν· τὸ μὲν γὰρ ὄνομά σου γνησίως ἀγαπῶ, τὴν δὲ δύναμιν εὐλαβοῦμαι, ἣν πολλοῖς τεκμηρίοις ἔδειξας, καὶ τὴν ἐμὴν πίστιν βεβαιότεραν εἰργάσω. Ἐπειγομαι γοῦν καὶ τοὺς ὅμους αὐτὸς ὑποσχὼν τοὺς ἐμοὺς, τὸν ἀγιώτατόν σοι οἶκον (65) ἀνανεώσασθαι,

(63) *Παροινίας πάρεργον ἐγένετο.* Sic supra in libro primo de Severo Caesare dixit Eusebius πάρεργον ἐγένετο θανάτου, ubi vide quæ de hac locutione adnotavimus. Nam interpretes nihil hic viderunt.

A rent. Quippe modestiam, quam 468 nec hostes ipsi ulla unquam affecerunt iniuria; effrati cives probris omnibus incessere pro nihilo duxerunt. Quodnam incendium, quod cruciatuum et tormentorum genus cuivis corpori et ætati absque ullo discrimine admotum non fuit? Ea tempestate tellus quidem ipsa procul dubio lacrymas edidit: cælum vero quod universa suo ambitu complectitur, cruore inquinatum ingemuit. Ipsa quoque diei lux præ luctu atque horrore tanti prodigii obscurata est. »

CAPUT LIII.

Quomodo Barbari Christianos exceperunt.

« Sed quid ista commemoro? Gloriantur ob hæc nunc Barbari, qui homines ex nostris regionibus profugos tunc temporis exceperunt, et captivos humaniter habuerunt: quippe cum illis non modo salutem, verum etiam religionis suæ cultum integrum apud se retinere permiserint. Itaque perpetuam hanc infamiae notam Romani nunc gestant, quam Christiani ex orbe Romano per id tempus fugati, et ad Barbaros confugientes, ipsis inusserunt. »

CAPUT LIV.

Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex oraculo persecutionem commoverant.

« Sed quid opus est lamenta illa et communem totius orbis luctum pluribus verbis commemorare? Illi tanti sceleris auctores, posthæc turpi exitu periere, in Acherontis barathrum ad perpetuos cruciatus detrusi. Nam civilibus inter se collisi bellis, nec nominis, nec generis sui memoriam reliquerunt. Quod profecto nunquam ipsis contigisset, nisi impia illa Apollinis Pythii vaticinatio, falsam quamdam et adulterinam vim haberet. »

CAPUT LV.

Constantinus Deo gloriam tribuit, signum crucis confitetur, et precatur pro Ecclesiis.

« Nunc te, Deus Opt. Max., oro atque obsecro, sis clemens ac propitius erga tuos orientales: sis erga cunctos provinciales diuturnis calamitatibus attritos: iisque per me famulum tuum salutem conferre velis. Atque hæc non sine causa abs te postulo, omnium Domine 469 et sancte Deus. Tuo enim ductu atque auspicio res salutare suscepī atque perfecī. Tuum signum ubique præferens, victorem exercitum duxi. Et quotiescunque publica exigit necessitas, tuæ virtutis insignia sequens, adversus hostes progredior. Has ob causas tibi animum meum dicavi, amore simul ac timore probe temperatum. Nam nomen quidem tuum sincere diligo: potentiam autem quam multis documentis declarasti, et qua fidem meam confirmasti, religiose formido. Festino itaque meos ipse humeros operi supponens, ut sanctissimam domum tuam, quam nefarii illi

(64) *Καὶ ἡλικία πάση.* Codex Fuketii scriptum exhibet οὐχ ἡλικία πάση. Paulo post in eodem codice et in schedis Regiis scribitur ἥ γε ἡμέρα αὐτῇ τῷ πένθει τοῦ θ. ἐνεκαλύπτετο.

(65) *Τὸν ἀγιώτατόν σοι οἶκον.* Ecclesiam catho-

atque impii scelerata eversione vastarunt, denuo instaurum. »

CAPUT LVI.

Quomodo omnes quidem Christianos esse optavit, neminem autem coegit.

« Equidem populum tuum pacate ac sine ulla seditione degere, pro communi totius orbis et cunctorum mortalium utilitate desidero. Qui autem gentilitatis errore implicati sunt, ipsi quoque eandem cum fidelibus pacis et quietis oblectationem læti percipiant. Hæc enim communionis ac societatis mutæ reparatio, ad homines in rectam viam reducendos plurimum valet. Nemo alteri molestiam facessat. Quod cuique libitum fuerit, id agat. Illud tamen apud eos qui recte sentiunt fixum ratumque esse oportet, solos illos sancte casteque esse victuros, quos tu ipse ad hoc vocavisti, ut sacrosanctis tuis legibus acquiescant. Qui vero seipsos subtrahunt, habeant sibi mendaciorum delubra, quando ita volunt. Nos splendidissimam domum veritatis tuæ quam nascentibus nobis donasti, retinemus. Id ipsum illis quoque optamus, ut scilicet ex communi piant voluptatem. »

CAPUT LVII.

Gloriam tribuit Deo qui per Filium suum errantes illuminavit.

« Neque enim nova ac recens est nostra religio : sed ex quo hujus mundi fabricam apte dispositam stetisse credimus, tu hanc religionem cum debita tui numinis observantia instituisti. Porro humanum genus variis seductum erroribus 470 impegit. Sed tu ne hoc malum amplius ingravesceret, per Filium tuum splendidissimam attollens faciem, cunctos de numinis tui cultu admonuisti. »

CAPUT LVIII.

Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio totius mundi.

« Hujus rei fidem faciunt opera tua. Tua nos potestas innocentes efficit ac fideles. Sol et luna ratis ac definitis cursibus feruntur; nec sine ordine circa mundi totius axem sidera volvantur. Certa lege recedunt temporum vices. Tuo verbo stat terræ firma soliditas, et venti præstituto tempore moventur, et aquarum impetus irrequieto fluxu prolabitur. Mare immotis continetur terminis. Et quidquid per terras perque oceanum diffunditur, hoc ad maximos et mirabiles usus fabricatum est. Quod quidem nisi ex voluntatis tuæ arbitrio ita gereretur, procul

licam intelligit, quam cap. 55 domum veritatis appellat. In sacris libris « Columna et firmamentum veritatis » dicitur. Paulo post scribe ex codice Fuketii, Savilii et ex schedis Regiis ὃν οἱ μουσάρῳ ἀπέλθοι, etc.

(66) Πρὸς τὴν εὐθείαν ἀγαγεῖν ὁδὸν ἰσχύει. In libro Fuketii legitur ἰσχύς. Sed vera lectio est quam in veteribus schedis bibliothecæ Regiæ inveni, ἰσχύσει. Quod profecto longe est elegantius.

(67) Ἐκαστος ὅπερ ἡ ψυχὴ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω. Id est, quam quisque vult religionem colat. Quibus verbis Constantinus, integram colendi, prout quisque vellet, Numinis libertatem subditis suis dereliquit. Quippe religiosissimus prin-

ἃ ὃν οἱ μουσάρῳ ἔχεινοι καὶ ἀσεδέστατοι τῷ ἀποτήματι τῆς καθαρῆσεως ἐλυμήναντο. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

ἽΟτι προσεῦχεται μὲν Χριστιανοὺς εἶναι πάντας, οὐκ ἀναγκάζει δέ.

« Εἰρηνεύειν σου τὸν λαὸν καὶ ἀστασίαστον μένειν ἐπιθυμῶ, ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης καὶ τοῦ πάντων ἀνθρώπων χρησίμου. Ὁμοίαν τοῖς πιστεύουσιν οἱ πλανώμενοι χαίροντες λαμβανέτωσαν εἰρήνης τε καὶ ἡσυχίας ἀπόλαυσιν. Αὕτη γὰρ ἡ τῆς κοινωνίας ἐπανόρθωσις, καὶ πρὸς τὴν εὐθείαν ἀγαγεῖν ὁδὸν ἰσχύει (66). Μηδὲ τὸν ἕτερον παρενοχλείτω· ἕκαστος ὅπερ ἡ ψυχὴ βούλεται, τοῦτο καὶ πραττέτω (67). Τοὺς δ' εὖ φρονούντας πεπεισθαὶ χρὴ, ὥς οὗτοι μόνοι ἁγίως καὶ καθαρῶς βιώσονται, οὓς αὐτὸς καλεῖς ἐπαναπαύεσθαι τοῖς σοῖς ἁγίοις νόμοις. Οἱ δ' ἑαυτοὺς ἀφέλκοντες, ἐχόντων βουλόμενοι τὰ τῆς ψευδολογίας τεμένη· ἡμεῖς ἔχομεν τὸν φαιδρότατον τῆς σῆς ἀληθείας οἶκον, ὃν περ κατὰ φύσιν δέδωκας. Τοῦτο κάκεινοις εὐχόμεθα, ἵνα δηλαδὴ διὰ τῆς κοινῆς ὁμονοίας καὶ αὐτοὶ τὴν θυμηδίαν ἀναφέρωνται. »

omnium consensu atque concordia, maximam ca-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Δοξολογία εἰς Θεὸν δι' Υἱοῦ φωτίζαντος τοὺς πλανωμένους.

« Οὐδὲ γάρ ἐστι καινὸν (68) οὐδέ τι νεώτερον τῇ καθ' ἡμᾶς· ἀλλ' ἐξ ὅπερ τὴν τῶν ὅλων διακόσμησιν παγίως γεγενῆσθαι πεπιστεύκαμεν, μετὰ τοῦ πρόποντός σου σεβάσματος τοῦτο παρεκελεύσω· ἐσφάλη δὲ τὸ ἀνθρώπινον γένος, πλάναις παντοίαις παρηγμένον· ἀλλὰ σύ γε διὰ τοῦ σου Υἱοῦ, ἵνα μὴ τὸ κακὸν ἐπὶ πλέον ἐπιβρίσῃ, καθαρὸν φῶς ἀνασχών, ὑπέμνησας περὶ σεαυτοῦ τοὺς πάντας. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Δοξολογία πάλιν ἐκ τῆς τοῦ κόσμου λειτουργίας.

« Αἱ σαὶ πράξεις ταῦτα πιστοῦνται· τὸ ὃν κράτος ἀθώους ἡμᾶς καὶ πιστοὺς ἐργάζεται· ἥλιος καὶ σελήνη ἔννομον ἔχουσι τὴν πορείαν, οὐδὲ τὰ ἄστρα ἄτακτον ἔχει τὴν τοῦ κοσμικοῦ κύκλου περιφορὰν· αἱ τῶν καιρῶν ἀμοιβαὶ νομίμως ἀνακυκλοῦνται· ἡ τῆς γῆς ἐδραία στάσις τῷ σῷ λόγῳ συνέστηκε· καὶ τὸ πνεῦμα κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα καιρὸν (69) ποιεῖται τὴν κίνησιν, ἥ τε τῶν ὑδάτων φορὰ θεοῦσα πρόεισιν ἀπλέτου βρύματος μέτρῳ· ἡ θάλασσα ὅροις ἐμπεριέχεται πεπηγῶσι· καὶ ὁ τι ἂν τῇ γῇ καὶ τῷ ὠκεανῷ συμπαρεκτείνεσθαι, τοῦτο πᾶν θαυμασταῖς

ceps omnes quidem mortales ad Christi fidem transire maxime concupivit : neminem tamen ad id iniquam coegit. Ac gentiles quidem pristino errore liberatos voluit ; templorum tamen caeremonias et sacrificia non prohibuit, ut ipse testatur, infra c. 59.

(68) Οὐδὲ γάρ ἐστι καινόν. De origine et antiquitate religionis Christianæ idem scribit Eusebius in principio Historiæ Ecclesiasticæ, et in libris De evangelica demonstratione.

(69) Vulg. κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα καιρὸν. Legο κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα, ut legisse videtur Christophorus. Atque ita scriptum exhibent codd. Fuketii et Savilii.

τισι καὶ χρησίμοις τεχνάζεται λυσιτελείαις. Ὅπερ αἰ μὴ κατὰ κρίσιν τῆς σῆς βουλῆσεως ἐπράττετο, ἀναμφιδόλως ἂν ἡ τοσαύτη διαφορὰ, καὶ ἡ πολλὴ τῆς ἐξουσίας διάκρισις (70) παντὶ τῷ βίῳ καὶ τοῖς πράγμασιν ἐλυμήνατο. Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέντες (71), χαλεπώτερον ἂν τῷ ἀνθρωπίνῳ ἐμαχέσαντο γένει· ὅπερ καὶ μὴ ὁρώμενοι πρᾶττουσι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ.

Δοξολογία εἰς Θεὸν, ἀεὶ διδάσκοντα τὰ καλὰ.

« Χάρις σοι πλείστη, Δέσποτα τῶν πάντων, μέγιστε Θεέ· ὅσον γὰρ διαφόροις σπουδάσμασιν ἡ ἀνθρωπότης γνωρίζεται, τοσοῦτον μᾶλλον τοῖς ὁρθότερον φρονούσι καὶ γνησίαις ἐπιμελομένοις ἀρετῆς (72), τὰ τοῦ Θεοῦ λόγου μαθήματα συνίσταται. Πλὴν ὅστις αὐτὸν θεραπεύεσθαι κωλύει, ἄλλω τοῦτο μὴ λογιζέσθω (73)· ἡ γὰρ ἱατρικὴ τῶν λαμάτων προκαθέζεται, ἅπασιν εἰς τοῦμφανὲς προκειμένη. Μόνον μὴ τις καταβλαπτέτω τοῦθ' ὅπερ ἄχραντον εἶναι τὰ πράγματα παρεγγυᾷ. Χρησώμεθα τοίνυν ἅπαντες ἀνθρωποὶ τῇ τοῦ δοθέντος ἀγαθοῦ συγκαλήρῃ, τουτέστι τῷ τῆς εἰρήνης καλῷ, χωρίζοντες δηλαδὴ τὴν συνείδησιν ἀπὸ παντὸς ἐναντίου. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ'.

Παραίνεσις ἐπὶ τέλει τοῦ διατάγματος, μηδὲν ἐνοχλεῖν.

« Πλὴν ἕκαστος ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεικται (74), τοῦτ' ἔτερον μὴ καταβλαπτέτω· ὅπερ θάτερος εἰδὲ τε καὶ ἐνόησε, τοῦτ' ἔτερον πλησίον, εἰ μὲν γένεσθαι δυνατόν, ὠφελείτω· εἰ δ' ἀδύνατον, παρὰ πεμπέσθω. Ἄλλο γὰρ ἐστὶ, τὸν ὑπὲρ ἀθανασίας ἄβδον ἐκουσίως ἐπαναιρεῖσθαι, ἄλλο τὸ μετὰ τιμωρίας ἐπαναγκάζειν. Ταῦτ' εἶπον, ταῦτα διεξήλθον μακρότερον, ἢ ὁ τῆς ἐμῆς ἐπικεικίας ἀπῆιτε σκοπὸς, ἐπειδὴ τὴν τῆς ἀληθείας ἀποκρύψασθαι πίστιν (75) οὐκ ἐβουλόμην· μάλισθ' ὅτι τινὲς, ὡς ἀκούω, φασὶ τῶν ναῶν περιηρῆσθαι τὰ ἔθνη καὶ τοῦ σκότους τὴν ἐξουσίαν (76)· ὅπερ συνεβούλευσα ἂν πᾶσιν ἀνθρώποις, εἰ μὴ τῆς μοχθηρᾶς πλάνης ἡ βίαιος ἐπανάστασις (77), ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως (78) ἀμέτρως ταῖς ἐνίων ψυχαῖς ἐμπεπῆγαι. »

70 (70) Πολλὴ τῆς ἐξουσίας διάκρισις, id est, multiplex divinitas, puta solis, lunæ, astrorum et elementorum, de quibus supra dixit. Hæc enim singula, nisi unius Dei nutu ac potestate regerentur, utique dii essent. Ἐξουσία igitur est potestas nullius dominationi subjecta, quam vulgo *independentiam* vocamus, quæ solius Dei propria est.

(71) Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέντες. Deos gentilium intelligit, ut supra dixi, solem scilicet, lunam et reliqua mundi elementa quæ pro diis coluit antiquitas. Mox scribe ex codice Fuketiano τὸ ἀνθρώπινον ἐμάχοντο γένος, ut legitur etiam in Regiis schedis.

(72) Γνησίαις ἐπιμελομένοις ἀρετῆς. In cod. Fuketiano et Savilii legitur γνησίως.

(73) Ἄλλω τοῦτο μὴ λογιζέσθω, id est, quisquis curari se non sinit, nec morbo idololatriæ liberari, sibi imputat, cum medicina in promptu sit. Male Christophorus hunc locum interpretatur hoc modo, alteri qui sanari vult, non vitio vertat. Nam de Portesio nihil dico, qui fere ubique a vero sensu deerrat. Musculus certe hæc non infeliciter vertit.

(74) Ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεικται. In codice Regio superscriptum est eadem manu ἀναδέ-

A dubio tanta diversitas, et multiplex divisio potestatis, universo orbi ac rebus humanis perniciem attulisset. Nam qui adversus sese invicem bellum gesserunt, utique gravius adversus humanum genus depugnarent. Quod profecto faciunt, tametsi oculis non cernuntur. »

CAPUT LIX.

Deum laudat, qui semper bona atque honesta docet.

« Gratias tibi plurimas agimus, omnium Domine ac summe Deus. Nam quanto magis ex discrepantibus studiis humana natura cognoscitur, tanto magis apud recte sentientes et veræ virtutis studiosos, divinæ religionis disciplina stabilitur. Cæterum quisquis curari se non sinit, ne id alii imputet.

B Quippe medicina quæ præest curationi, palam omnibus proposita est. Illud tantum cavendum est, ne quis eam religionem violet, quam puram et immaculatam esse res ipsæ testantur. Proinde universi fruamur huius boni nobis indulti consortio, hoc est pacis amœnitate; et animi nostri conscientiam ab omnibus quæ illi contraria sunt abducamus. »

471 CAPUT LX.

Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri molestiam faciat.

« Cæterum nemo ex eo quod ipse animo inibit, alteri noxam pariat. Sed quicumque aliquid intellexerit ac noverit, eo, si quidem fieri potest, proximum juvet; sin id fieri non potest, omittat. Aliud est enim, certamen pro immortalitate sponte suscipere: aliud, suppliciorum vi adigere. Hæc dixi, et uberius ac prolixius quam mansuetudinis nostræ propositum postulabat, ideo disserui, quod fidei veritatem celare ac dissimulare nolebam. Præsertim cum nonnulli, ut audio, asserant, ritus ac caeremonias templorum et potestatem tenebrarum penitus esse sublata. Quod profecto suasissem omnibus hominibus, nisi pravi erroris violenta præsumptio in cladem atque in damnum reparationis generis humani, quorundam mentibus nimis insideret. »

δεχται. Utrumque certe ferri potest — At nobis longe præstantior videtur correctio Reg. cod. ἀναδέ-δεχται. Edit.

(75) Τῆς ἀληθείας... πίστιν, id est veram fidem. Idem enim est, ac si diceret, τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως. Sic iterum loquitur in cap. 69, infra.

(76) Τοῦ σκότους τὴν ἐξουσίαν. Verba sunt desumpta ex Epistola Pauli. Porro ut hic Hellenismus vocat potestatem tenebrarum, sic infra, cap. 65, Christianismus vocat lucis potestatem et efficaciam.

(77) Ἐπανάστασις. Hæc vox proprie significat conspirationem ac rebellionem: quod quidem de idolorum cultu optime dicitur. Est enim idolorum cultus, defectio a vero Deo.

(78) Τῆς κοινῆς ἀναστάσεως. Scribendum videtur ἀνορθώσεως. Nam vulgata vox ex superiore lineâ repetita esse videtur. Porro in fine huius edicti apposita erat sine dubio hæc subscriptio, de qua superius multa dixi, Προτεθῆτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικαῖς μέρεσι. Hæc enim subscriptio proprie convenit huic edicto, utpote quod missum est ad provinciales Orientis.

CAPUT LXI.

Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones commotæ sint propter Arium.

Hæc imperator velut quidam Dei præco maxima præditus voce, cunctis provincialibus per suas litteras inclamavit, dum subditos a daemonum errore revocare, et ad verum Dei cultum amplectendum incitare conatur. Quas ob res cum singulari gaudio gestiret, nuntius ad eum perlatus est de quodam non mediocri tumultu qui Ecclesias occupaverat. Quo audito perculsus, remedium excogitare cœpit. Porro tumultus origo hæc fuit: Florebat populus Dei, et cum alacritate quadam ac tripudio honestis actibus incumbabat. Nullus erat fortis metus, qui perturbationem afferret: quippe cum Dei optimi maximi beneficio, amœna et profundissima pax Ecclesiam undique communiret. Sed enim invidia nostris bonis insidias struens subsederat. Quæ primum quidem intropu irrepens, postea in medio sanctorum cœtu tripudiavit. Tandem vero episcopos inter se commisit, tumultum et altercationem inter eos excitans, divinorum dogmatum obtentu. Exinde tanquam ex levi quadam scintilla, gravissimum exarsit incendium. Quod quidem ab Ecclesia Alexandrina velut 472 a capite exorsum, universam posthæc Ægyptum, et Libyam, et ulteriorem Thebaidem peragravit. Sed et reliquas urbes ac provincias depastum est: adeo ut non solum ipsos Ecclesiarum antistites verbis inter se digladiantes, verum etiam plebem ipsam discissam cernere liceret, aliis horum, aliis illorum partes amplectentibus. Porro rerum quæ gerebantur spectaculum eo usque processit indignitatis, ut in mediis infidelium turpissimo risu ac ludibrio traduceretur.

CAPUT LXII.

De Ario et Meletianis.

Et hi quidem in ipsa urbe Alexandria de sublimissimis rebus pertinaciter dimicabant. Alii vero per totam Ægyptum et superiorem Thebaidem, ob controversiam quamdam quæ prius commota fuerat, interim dissidebant; adeo ut ubique discerptæ essent Ecclesiæ. Cum autem Ecclesiæ corpus huiusmodi morbo laboraret, universa Libya simul etiam ægroavit, et reliquæ exterarum provinciarum partes eodem morbo correptæ sunt. Nam qui Alexandriæ erant, legatos ad singularem provinciarum episcopos dirigebant; isti vero in alterutram partem discissi, seditioni quoque adjugebantur.

CAPUT LXIII.

Quomodo legatum cum litteris misit ad pacem componendam.

His auditis imperator gravissimo dolore perculsus, eamque rem iustar domesticæ calamitatis

(79) *Στάσιν ἐμβαλὼν ἐρεσχελλας.* Scribendum videtur καὶ ἐρεσχελλας. Porro φθόνος hoc loco est invidus daemon. Sic enim loqui solet Eusebius multis in locis.

(80) *Τοσοῦτον δὲ διήλυνεν.* In codice Regio legitur δὴ ἡλυνεν, quod magis probo. Totus igitur

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΑ'.

Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρέων διὰ τὰ κατὰ Ἀρείον ἐκινούντο ζητήσεις.

Τοιαῦτα βασιλεὺς, ὡσανεὶ θεοῦ μεγαλοφρονάτος κήρυξ, τοῖς ἐπαρχεῦταις ἅπασιν δι' οἰκείου προσεφώνει γράμματος, δαιμονικῆς μὲν ἀπείργων τοὺς ἀρχομένους πλάνης, τὴν δ' ἀληθῆ μετιέναι θεοσεβείαν ἐγκελευόμενος. Φαιδρυνόμενῳ δ' αὐτῷ ἐπὶ τούτοις, φήμη τις διαγγέλλεται ἀμφὶ ταραχῆς οὐ μικρᾶς τὰς Ἐκκλησίας διαλαβούσης· ἐφ' ἣ τὴν ἀκοὴν πληγείς, ἱασιν περιενόει. Τὸ δ' ἦν ἄρα τοῖονδε. Ἐσεμνύνετο μὲν ὁ τοῦ Θεοῦ λεῶς, ταῖς τῶν καλῶν καλλωπιζόμενος πράξεσιν· οὐδ' ἦν τις ἐξωθεν φόβος ταραττων, ὡς καὶ λαμπρᾶς καὶ βαθυτάτης εἰρήνης ἀπανταχόθεν τὴν Ἐκκλησίαν Θεοῦ χάριτι περιφραττούσης· φθόνος δ' ἄρα καὶ τοῖς ἡμετέροις ἐφῆδρευε καλοῖς, εἴσω μὲν εἰσδυόμενος, μέσος δ' ἐν αὐτοῖς χορεύων τοῖς τῶν ἁγίων ὁμιλοῖς. Συμβάλλει δὴ τα τοὺς ἐπισκόπους, στάσιν ἐμβαλὼν ἐρεσχελλας (79), θείων προφάσει δογμάτων· κἀπειθ' ὡς ἀπὸ μικροῦ σπινθῆρος μέγα πῦρ ἐξεκέτο, ἄκρας μὲν ὥσπερ ἀπὸ κορυφῆς ἀρξάμενον τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας, διαδραμὼν δὲ τὴν σύμπασαν Αἰγυπτὸν τε καὶ Λιβύην, τὴν τ' ἐπέκεινα Θηβαΐδα· ἥδη δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ἐπενέμετο ἐπαρχίας τε καὶ πόλεις, ὥστ' οὐ μόνους ἦν ἰδεῖν τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προέδρους λόγοις διαπληκτιζομένους, ἀλλὰ καὶ τὰ πλήθη κατατεμνόμενα, τῶν μὲν ὡς τούσδε, τῶν δὲ θατέροις ἐπικλινομένων. Εἰς τοσοῦτον δὲ διήλυνεν (80) ἀτοπίας ἢ τῶν γινομένων θέα, ὥστ' ἥδη ἐν αὐτοῖς μέσοις τῶν ἀπίστων θεάτροις, τὰ σεμνὰ τῆς ἐνθέου διδασκαλίας τὴν αἰσχίστην ὑπομένειν χλεύην.

theatris, divinæ prædicationis venerabilis doctrina

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ'.

Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ Μεletianῶν.

Οἱ μὲν οὖν κατ' αὐτὴν τὴν Ἀλεξανδρείαν, νεανικῶς περὶ τῶν ἀνωτάτω διεπληκτίζοντο, οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἰγυπτὸν (81) καὶ τὴν ἄνω Θηβαΐδα, προὑποκειμένης παλαιότερας ὑποθέσεως χάριν διεσπασίαζον, ὡς πανταχοῦ διηρῆσθαι τὰς Ἐκκλησίας. Τούτοις δ' ὥσπερ σώματος κεκακωμένου, σύμπασα Λιβύη συνέκαμνε· συνενόσει δὲ καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τῶν ἐκτὸς ἐπαρχιῶν. Οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας διεπρεσβεύοντο πρὸς τοὺς κατ' ἐπαρχίαν ἐπισκόπους, οἱ δ' εἰς θάτερον τεμνόμενοι μέρος, τῆς ὁμοίας ἐκινούνουν στάσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντῖνος ἐγγράφη.

Ταῦτα δὲ πυθόμενος ὁ βασιλεὺς καὶ τὴν ψυχὴν ὑπεραλγίσας, συμφορὰν τε οἰκίαν τὸ πρᾶγμα θέμε-

locus sic scribendus est: εἰς τοσοῦτον δὴ ἡλυνεν ἀτοπίας, etc. Certe in Fuketiano codice legitur εἰς τοσοῦτον.

(81) *Οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἰγυπτὸν.* Melitianos intelligit, de quorum schismate videndus est Epiphanius et Baronius.

νος, παραχρῆμα τῶν ἀμφ' αὐτὸν θεοσεβῶν, ὃν εὖ ἠπίστατο σύμφρονι πίστεως ἀρετῇ δεδουλωμένον ἄνδρα (82), λαμπρυνόμενον ταῖς ὑπὲρ εὐσεβείας ὁμολογίαις κατὰ τοὺς ἔμπροσθεν χρόνους, βραβεῦσαι ἐρήνην τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν διεστωσιν ἐκπέμπει γράμμα τ' ἀναγκαιότατον δι' αὐτοῦ τοῖς τῆς ἑρεσχέλλας αἰτίοις ἐπιτιθῆσιν· ὃ δὲ καὶ αὐτὸ γνῶρισμα περιέχον ἀμφὶ τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ κηδεμονίας, τῇ περὶ αὐτοῦ φέρεσθαι διηγήσει καλὸν, ἔχον τοῦτον τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΔ'.

Κωνσταντίνου ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον τὸν ἐπίσκοπον, καὶ Ἀρίον τὸν πρεσβύτερον.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Ἀλεξάνδρῳ καὶ Ἀρείῳ.

« Διπλὴν μοι γεγενῆσθαι πρόφασιν τούτων ὧν ἔργῳ τὴν χρεῖαν ὑπέστην, αὐτὸν, ὡς εἰκός, τὸν τῶν ἐμῶν ἐγγειρημάτων βοηθὸν καὶ σωτῆρα τῶν ὅλων Θεὸν ποιούμεαι μάρτυρα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΕ'.

Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμνα συνήθως.

« Πρῶτον μὲν γὰρ τὴν ἀπάντων τῶν ἐθνῶν περὶ τὸ Θεῖον πρόθεσιν (83), ὡς μίαν ἔξωσιν σύστασιν ἐνώσας· δεύτερον δὲ, τὸ τῆς κοινῆς οἰκουμένης σῶμα καθάπερ χαλεπῷ τινι (84) νοσήματι πάσχον κακῶς, διορθώσασθαι προϋθυμῆθην. Ἄ δὲ προσκοπῶν, ἕτερον μὲν ἀπορρήτῃ διανοίας ὀφθαλμῷ συνελογιζόμεν, ἕτερον δὲ τῇ τῆς στρατιωτικῆς χειρὸς ἐξουσίᾳ κατορθοῦν ἐπειρώμεν, εἰδὼς ὡς εἰ κοινῇ ἀπασὶ τοῖς τοῦ Θεοῦ θεράπουσιν ἐπ' εὐχῆς ταῖς ἐμαῖς ὁμόνοιαν καταστήσαιμι, καὶ ἡ τῶν δημοσίων πραγμάτων χρεῖα σύνδρομον ταῖς ἀπάντων εὐσεβείαι γνώμαις τὴν μεταβολὴν καρπώσεται. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διωρθώσατο.

« Μανίας γοῦν δῆπουθεν οὐκ ἀνεκτῆς ἄπασαν τὴν Ἀφρικὴν ἐπιλαβοῦσης, διὰ τοὺς (85) ἀδούλῳ κουφότητι τὴν τῶν δῆμων θρησκείαν εἰς διαφόρους αἰρέσεις σχίσαι τετολημχότας, ταύτην ἐγὼ τὴν νόσον καταστεῖλαι βουλῆθεῖς, οὐδεμίαν ἐτέραν ἀρκοῦσαν τῷ πράγματι θεραπείαν εὕρισκον, ἢ εἰ τὸν κίνδυνόν τῆς οἰκουμένης ἐχθρόν ἐξελών (86), ἥς ταῖς ἱεραῖς ὁμῶν συνόδοις τὴν ἀθέμιτον ἑαυτοῦ γνώμην ἀντέστησεν,

A habendam ratus consensum ex Dei cultoribus quos circa se habebat, quemdam, quem ob modestiam fidei spectatum, et ob religionis confessionem superiori tempore præ cæteris nobilitatum esse cognoverat, Alexandriam dirigit, ut inter eos qui illic dissidebant pacem componeret, eidemque litteras dat ad contentionis auctores, utiles in primis ac necessarias. Quæ cum illustre specimen exhibeant curæ ac sollicitudinis illius quam pro Ecclesiis Dei gerebat, non absurdum fuerit, huic de illo institutione narrationi ipsas inserere. Sunt autem ejusmodi.

473 CAPUT LXIV.

Constantini epistola ad Alexandrum episcopum, et Arium presbyterum.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Alexandro et Ario.

« Duabus me causis impulsus fuisse ad earum rerum quas gessi ministerium obeundam, ipse conatuum meorum adjutor et servator omnium, mihi testis est Deus. »

CAPUT LXV.

Quod pro pace continue satagebat.

« Nam primum quidem omnium gentium inolitam de Deo opinionem in unam quasi habitudinem ac formam compingere propositum fuit: deinde vero corpus orbis terrarum quasi gravi quodam morbo tyrannidis oppressum, in pristinam valetudinem restituere. Quæ cum mihi instar scopi proposuissem, alterum quidem arcana cogitationis oculo inquirebam; alterum vero bellica vi atque potentia perficere conabar. Quippe intelligebam, si communem inter omnes Dei cultores concordiam, sicut mihi in votis erat, stabilire potuissem, fore ut reipublicæ administratio, mutationem piis omnium sensibus congruentem nancisceretur. »

CAPUT LXVI.

Quomodo quæstiones in Africa excitatas compressit.

« Itaque cum intolerabilis quædam insania totam Africam corripnisset, ob quosdam qui temeraria levitate religionem populorum in varias sectas discindere ausi fuerant; hunc ego morbum sedare cupiens, nullum aliud remedium ad ejus curationem idoneum reperiēbam, quam ut, communi hoste generis humani e medio sublato, qui sacrosanctis synodis vestris impiam suam sententiam ac jussio-

(82) Δεδουλωμένον ἄνδρα. Osium Cordubensem intelligit, ut scribit Gelasius Cyzicenus in libro II et post illum Photius in *Bibliotheca*, capite 127, et Nicephorus, et ante hos omnes Socrates atque Sozomenus.

(83) Τὴν... περὶ τὸ θεῖον πρόθεσιν. Mallem scribere διάθεσιν, aut πρόληψιν. Contra in principio hujus epistolæ pro διπλὴν μοι πρόφασιν, malim legere πρόθεσιν. Mox scribo πρὸς μίαν ἔξωσιν σύστασιν ἐνώσας ex codd. Fuketiano et Savilii. Mallem tamen scribere πρὸς μίαν.

(84) Καθάπερ χαλεπῷ τινι. Desunt hic nonnulla, quæ in libro Moræi ita supplentur: χαλεπῷ τινι νοσήματι πάσχον κακῶς διορθώσασθαι, etc., prout etiam legitur in editione Genevensi. Ego libentius hunc locum ita suppleverim: χαλεπῷ τινι νοσήματι τῆς τυραννίδος πιεζόμενον ἐλευθερώσαι προϋθυμῆθην.

B Verum cum in optimis codicibus Fuketiano et Savilii locus ita suppleatur, ut supra posui, eam scripturam sequi præstat. Porro in Fuketii libro deest vox κοινῆς.

(85) Vulg. Μανίας γὰρ δῆπουθεν... καὶ διὰ τοῦς. Scribendum omnino est μανίας γοῦν. Paulo post ubi legitur καὶ διὰ τοῦς, expungenda est particula καὶ. Donatistas autem intelligit, qui post Romanam et Arelatensem synodum, post judicium ipsius Constantini, adhuc in Africa tumultuabantur.

(86) Τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἐχθρόν ἐξελών. Licinium procul dubio intelligit, ut declarant quæ sequuntur verba: ὅς ταῖς ἱεραῖς ὁμῶν συνόδοις, etc. Nam Licinius synodos christianorum antistitum prohibuerat, ut testatur Eusebius in libro I, cap. 51. At Christophorus communem humani generis hostem hoc in loco diabolium esse existimavit.

nem opposuerat, quosdam vestrum ad sarcinendam A inter dissidentes concordiam, ministros atque adjuutores mitterem.

CAPUT LXVII.

Quod religio ab Orientis partibus cœperit.

« Nam quoniam veri luminis vis, et lex sacrosanctæ religionis, Dei beneficio ex sinu (ut ita dicam) Orientis 474 edita, universum simul terrarum orbem sacris radiis illustraverat; non sine causa vos cunctarum gentium salutis auctores ac duces fore confidens, et mentis affectu et oculorum acie exquirere laborabam. Statim igitur post magnam illam victoriam, et post certissimum de hostibus triumphum, ante omnia illud rursus scrutari constitueram, quod præcipuum et maximi momenti esse judicabam. »

CAPUT LXVIII.

Quomodo seditionem moleste ferens, pacem suavit.

« Verum, o eximia Dei providentia! quis et qualis nuntius aures meas, seu potius animum ipsum acerbissime sauciavit, cum mihi significatum est multo graviora inter vos orta esse dissidia, quam sunt illa quæ in Africa remanserunt: adeo ut partes vestræ, a quibus medelam aliis suppeditari posse sperabam, majore jam curatione indigeant. Ac mihi quidem de harum rerum initio atque origine accuratius cogitanti, levis admodum causa esse visa est, nec tanta animorum contentione digna. Itaque ad hujus epistolæ scribendæ necessitatem

gravi errore. Est igitur hic hujus loci sensus: Cogitabam, inquit Constantinus, devicto Licinio, quosdam ex vobis orientalibus episcopis mittere in Africam, ad pacem illic inter Donatistas et Catholicos componendam. Cum enim et Italiæ et Galliarum episcopi id efficere non potuerint, vestra demum opera id perfectum iri sperabam. Sed, ut video, vos ipsi pacificatoribus egetis.

(87) Vulg., *Ἀποστέλλαι μὲν*. Scribo ἀποστέλλαιμι cum Grutero et Moræi libro, quibus consentiunt codd. Fuketii et Savilii et Regiæ schedæ.

(88) Vulg., *Ἡμᾶς ὡς περ τινὰς ἀρχηγούς*. Procul dubio scribendum est ὡμᾶς, ut in Moræi libro ad marginem emendatur. Nec aliter legitur in codd. Fuk. et Savilii. Porro Constantinus Ægyptios diserte inter Orientis populos enumerat, quod non vidit Christophorsonus. Ægyptus certe tunc temporis inter Orientis provincias censebatur, jam inde a Maximini temporibus, qui, Cæsar in Oriente constitutus, Ægyptum sub se habuerat. Hinc est quod Amm. Marcellinus in libro xiv, ubi provincias Orientis recenset, Ægyptum ac Mesopotamiam ex earum numero fuisse testatur. Locus est in pag. 49 editionis nostræ. Sed comes Orientis Ægyptum ac Mesopotamiam sub dispositione sua habebat Constantini et Constantii temporibus, ut docet vetus hæc inscriptio: M. MAECIO MEMMIO FURIO BALBURIO CÆCILIANO. PLACIDO. C. V. COMITI ORIENTIS ÆGYPTI ET MESOPOTAMIAE. CONSULI ORDINARIO, etc. Quin etiam sub posterioribus imperatoribus, licet Ægyptiaca diocesis ab Orientali sejuncta esset, semper tamen sub præfecto prætorii per Orientem fuit, ut ex imperii Notitia constat. Paulo post scribendum videtur ζητεῖν ἡπειρώμην.

(89) *Ἄμα γοῦν τῇ μεγάλῃ νίκῃ*. Hoc est quod dixit superiores capite, τὴν κοινὴν τῆς οἰκουμένης ἐχθρὸν ἐξελέων. Intelligit autem Constantinus præ-

ἐν τοῖς ὡμῶν πρὸς τὴν τῶν πρὸς ἀλλήλους διχονοοῦντων ὁμόνοιαν βοηθοὺς ἀποστέλλαιμι (87).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

Ὅτι ἐκ τῆς ἀνατολικῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἤρξατο.

Ἐπειδὴ γὰρ ἡ τοῦ φωτὸς δύναμις, καὶ ὁ τῆς ἱερᾶς θρησκείας νόμος, ὑπὸ τῆς τοῦ κρείττονος εὐεργεσίας, οἷον ἐκ τινων τῆς Ἀνατολῆς κόλπων ἐκδοθεὶς, ἅπασαν ὁμοῦ τὴν οἰκουμένην ἱερῶν λαμπτήρι κατήστροφεν, εἰκότως ὡμᾶς ὡς περ τινὰς ἀρχηγούς (88) τῆς τῶν ἐθνῶν σωτηρίας ὑπάρξειν πιστεύων, ὁμοῦ καὶ ψυχῆς νεύματι καὶ ὀφθαλμῶν ἐνεργείᾳ ζητεῖν ἐπειρώμην. Ἄμα γοῦν τῇ μεγάλῃ νίκῃ (89) καὶ τῇ τῶν ἐχθρῶν ἀληθεὶ θριαμβείᾳ, τούτεστι πρῶτον εἰλόμην (90) ἐρευνην, ὃ δὴ πρῶτόν μοι καὶ τιμιώτατον ἀπάντων ὑπάρχειν ἡγοῦμην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΗ'.

Ὅτι λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρήνης συμβούλευε.

« Ἀλλ', ὦ καλλίστη καὶ θεῖα πρόνοια! οἷόν μοι τῆς ἀκοῆς, μᾶλλον δὲ τῆς καρδίας αὐτῆς (91) τραῦμα καίριον ἤψατο, πολλῶν χαλεπωτέραν τῶν ἐκεῖ καταλειφθέντων (92) τὴν ἐν ὑμῖν γινομένην διχοστασίαν σημαῖνον· ὡς πλείονος ἦδη τὰ καθ' ὡμᾶς μέρη θεραπείας δέεσθαι, παρ' ὧν τοῖς ἄλλοις τὴν ἱσὶν ὑπάρξειν ἤλπισα. Διαλογιζομένῳ δὴ μοι τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ὑπόθεσιν τούτων, ἄγαν εὐτελὲς καὶ οὐδαμῶς ἀξία τῆς τοσαύτης φιλονεικίας ἢ πρόφασις ἐκυράσθη. Διόπερ ἐπὶ τὴν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀνάγκην ἐπειχθεὶς, καὶ πρὸς τὴν ὁμόφυχον ὡμῶν ἀγχίνουσαν (93) γράφων,

lium Adrianopolitanum et Chalcedonense, quorum illud contigit quinto Nonas Julias, hoc vero xiv Kalendas Octobres anno Christi 324. Sub finem autem hujus anni data esse videtur hæc epistola.

(90) *Τούτεστι πρῶτον εἰλόμην*. Legendum puto τοῦτ' ἐστὶ. Fortasse etiam προσεῖλόμην, id est, discidium illud Donatistarum rursus inquirere ac discernere decreveram. In optimo Fuketii codice legitur τί ποτ' ἐστὶ πρῶτον, etc. atque ita in libro Turnehi et Moræi ad marginem emendatur. Omnino videtur hic deesse nonnulla. Sensus tamen is prorsus est, quem dixi. Porro collata simul omnium codicum lectione, locus ita sanandus videtur: τί ποτ' ἐστὶ τοῦτο πρ.

(91) Vulg., *Τῇ καρδίᾳ αὐτῆς*. Quis non videt scribendum esse τῆς καρδίας? Nec damnanda est Christophorsoni conjectura, qui τραῦμα καίριον legit. Sic enim plane scriptum exhibent optimi libri Fuketii, Savilii et Reg. schedæ.

(92) *Τῶν ἐκεῖ καταλειφθέντων*. Nihil hic vidit Christophorsonus, qui non animadvertit vocem hanc ἐκεῖ referendam esse ad schisma Donatistarum, de quo supra locutus est Constantinus. At igitur imperator hoc schisma maxima jam ex parte sedatum esse, ac leves duntaxat ejus reliquias in Africa remansisse.

(93) *Πρὸς τὴν ὁμόφυχον ὡμῶν ἀγχίνουσαν*. Vocem ὁμόφυχον consulto omisit Christophorsonus, cum Alexandrum et Arium concordēs dici non posse existimaret, quippe qui de tantis rebus inter se dissentirent. Verum Constantinus eos nihilominus unanimes vocat, cum de utroque bene sentiret, eosque verbis potius quam reipsa et animo dissidere crederet. Vox autem ἀγχίνοια parum convenire videtur antistitibus. Utuntur quidem hac voce imperatores in litteris suis ad rectiores provinciarum. Sed cum sacerdotes alloquuntur, sau-

τὴν τε θέλαν πρόνοιαν καλέσας ἀρωγὸν τῷ πράγματι, μέσον τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑμῶν ἀμφισθητήσεως, ὅσον εἰρήνης πύργον ἐμαυτὸν προσάγω εἰκότως. Ὅπερ γὰρ δὴ συναιρομένου τοῦ κρείττονος, καὶ εἰ μελίζων ἦν τις ἀφορμὴ διχονοίας, οὐ χαλεπῶς ἂν ἡδυνήθη, ὅσαις τῶν ἀκούοντων γνώμαις ἐγχειρίζων τὸν λόγον, εἰς τὸ χρησιμώτερον ἑκαστον μεταστήσαι (94), τοῦτο μικρὰς καὶ λίαν εὐτελοῦς ἀφορμῆς ὑπαρχούσης, ἣ πρὸς τὸ ὅλον ἐμποδῶν ἴσταται, πῶς οὐκ εὐχερεστέραν καὶ πολλῶ ῥηδιωτέραν μοι τοῦ πράγματος τὴν ἐπανόρθωσιν μνηστεύσει;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ΄.

Πόθεν ἢ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ζήτησις ἤρξατο, καὶ οὗτοι μὴ ἐχρῆν συζητεῖν ταῦτα.

«Μανθάνει τοίνυν ἐκείθεν ὑπῆρξαι τοῦ παρόντος ζητήματος τὴν καταβολήν. Ὅτε γὰρ σὺ, ὦ Ἀλέξανδρε, παρὰ τῶν πρεσβυτέρων ἐζήτηεις, τί δὴποτε αὐτῶν ἑκαστος (95) ὑπὲρ τίνος τόπου τῶν ἐν τῷ νόμῳ γεγραμμένων, μᾶλλον δ' ὑπὲρ ματαίων τινὸς ζητήσεως μέρους ἐπυνθάνου, σὺ τε, ὦ Ἀρεῖε, τοῦθ' ὅπερ ἡ μήτηρ τὴν ἀρχὴν ἐνθυμηθῆναι, ἣ ἐνθυμηθέντα σιωπῇ παραδοῦναι προσήκον ἦν, ἀπροόπτως ἐντέθεικας (96), ὅθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας (97) ἐγερεθείσης, ἡ μὲν σύνοδος ἡρνήθη (98), ὁ δὲ ἀγιώτατος λαὸς εἰς ἀμφοτέρους σχισθεὶς, ἐκ τῆς τοῦ κοινοῦ σώματος ἀρμονίας ἐχωρίσθη. Οὐκοῦν ἑκάτερος ὑμῶν ἐξίσου τὴν συγγνώμην παρασχών (99), ὅπερ ἂν ὑμῖν ὁ συνθεράπων ὑμῶν δικαίως παραινέι, δεξάσθω. Τί δὲ τοῦτό ἐστιν; οὔτε ἐρωτᾷν ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἐξ ἀρχῆς προσήκον ἦν, οὔτε ἐρωτώμενον ἀποκρίνεσθαι. Τὰς γὰρ τοιαύτας ζητήσεις, ὅποσας μὴ νόμου τινὸς ἀνάγκη προστάττει, ἀλλ' ἀνωφελοῦς ἀρχίας ἐρεσχέλια προτίθουσιν, εἰ καὶ φυσικῆς τίνος γυμνασίας (1) ἐνεκα γίγνεται, ὅμως ὀφελόμενον εἶσω τῆς διανοίας ἐγκλείειν, καὶ μὴ προχείρως εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, μηδὲ ταῖς τῶν δέμων ἀκωαῖς ἀπρονοήτως πιστεύειν. Πόσος γάρ ἐστιν ἑκαστος, ὡς πραγμάτων οὕτω μεγάλων καὶ λίαν δυσχερῶν δύναμιν, ἣ πρὸς τὸ ἀκριβὲς συνιδεῖν, ἣ κατ' ἀξίαν ἐρμηνεύσαι; Εἰ δὲ καὶ τοῦτο τις εὐχερῶς ποιεῖν νομισθεῖται, πόσον δῆπου μέρος τοῦ δήμου πείσει; ἢ τίς ταῖς τῶν τοιούτων (2) ζητημάτων ἀκριβεῖαις ἐξω

A redactus, et ad concordem utriusque vestram solertiam scribens, invocato ad hoc opus auxilio divinæ Providentiæ, arbitrum me dissensionis vestræ, et quasi pacis moderatorem merito interpono. Nam qui, etiamsi gravior subesset causa discordiæ, tamen Deo juvante, piis audientium mentibus rationem insinuans, haud difficile possem singulos ad salubriora consilia revocare; idem, cum levis admodum et exigua nunc causa sit, quæ totius corporis consensionis obstat, cur non multo faciliorem et expeditiorem hujus rei correctionem mihi ipso spondeam?»

CAPUT LXIX.

Unde nata sit controversia inter Arium et Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda.

«Porro præsentis controversiæ initium hinc exstisse comperio. Cum enim tu, Alexander, a presbyteris tuis requireres, quid quisque eorum de quodam legis loco sentiret, seu potius de quadam parte inanis quæstionis eos interrogares: cumque tu, Ari, id quod vel nunquam cogitare, vel sane cogitatum silentio premere debueras, imprudenter protulisses, excitata inter vos discordia, communici quidem denegata est; sanctissimus autem populus in duas partes discissus, a totius corporis unitate discessit. Quocirca uterque vestrum veniam vicissim alteri tribuens, id amplectatur, quod conservus vester vobis iustissime suadet. Quidnam vero illud est? Nec interrogare de hujusmodi rebus principio decebat, nec interrogatum respondere. Tales enim quæstiones, quas nullius legis necessitas præscribit, sed inutilis otii altercatio proponit, licet ingenii exercendi causa instituantur, tamen intra mentis nostræ penetralia continere debemus, nec eas facile in publicos efferre conventus, nec auribus vulgi inconsulte committere. Quotusquisque enim est, qui tantarum rerum tamque difficilium vim atque naturam aut accurate comprehendere, aut pro dignitate explicare sufficiat? Quod si quis id facile consequi posse existimetur, quotæ tandem parti vulgi id persuasurus est? Aut quis in ejusmodi quæstionum subtili et accurata disputatione, citra

citatem. gravitatem vel prudentiam frequentius dicunt. Glossæ veteres ἀγλινόια, solertia, experientia.

(94) *Εἰς τὸ χρησιμώτερον ἑκαστον μεταστήσαι.* Vox ἑκαστον in neutro genere posita videtur. Refertur enim ad articulum ὅπερ, cui mox respondet τοῦτο. Recte igitur in codice Regio et Fuk. post verbum μεταστήσαι apponitur virgula. Neque enim sensus absolutus est. At Christophorsonus contra morem suum, ex una periodo duas fecit.

(95) *Τί δὴποτε αὐτῶν ἑκαστος.* Addendum omnino est φρονεῖ ex Gelasio Cyziceno in lib. II, cap. 4. Nicephorus autem in lib. VIII, cap. 43, habet vocē. Mox ubi legitur πυνθάνοιο, codd. Fuk. et Savil. scriptum habent ἐπυνθάνοιο rectius.

(96) *Ἀπροόπτως ἐντέθεικας.* Rectius in Gelasii libro legitur ἀντέθηκας, id est, opposuisti, objecisti. Atque ita legerat Epiphanius scholasticus, ut patet ex cap. 19 *Historiæ tripartitæ*.

(97) *Ὅθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας.* Nicephorus primam vocem utpote superfluum expunxit, quam

tamen habent omnes libri, et Epiphanius scholasticus in versione sua retinuit.

(98) *Ἡ μὲν σύνοδος ἡρνήθη.* Langus vertit, *conventus quidem solemnus quibusdam denegatus.* Christophorsonus vero sic interpretatur: *conventus qui in ecclesia fieri solet, impeditus.* Σύνοδον igitur pro synaxi hic acceperunt, quo sensu ea vox non infrequenter usurpatur. Sic rursus in hoc capite, εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, et in cap. 68. Sed et Epiphanius scholasticus vertit, *mysteria comemnuntur.*

(99) *Τὴν συγγνώμην παρασχών.* Socrates ac Gelasius Cyzicenus et Nicephorus habent γνώμην, aures et animum mihi accommodans. Sed vulgata lectio rectior est. Sic enim Constantinus loquitur infra in hoc capite. Epiphanius vertit, *voluntatem præbens.*

(1) *Εἰ καὶ φυσικῆς τίνος γυμνασίας.* Scribendum videtur φιλοσοφικῆς vel σοφιστικῆς γυμ. ἐνεκα γίγνεται.

(2) *Ὅτε δὲ ταῖς τῶν τοιούτων.* In codd.

periculum gravissimi lapsus possit consistere? A Quocirca in huiusmodi quæstionibus loquacitas comprimenda est; ne forte aut nobis id quod propositum est explicare ob naturæ nostræ infirmitatem non sufficientibus, aut auditoribus, ob ingenii tarditatem ea quæ dicuntur minime assequentibus, ex alterutro horum aut in blasphemias, aut in schismatis necessitatem populus incurrat. »

CAPUT I.XX.

Exhortatio ad concordiam.

« Proinde et incauta interrogatio, et inconsulta responsio, in utroque vestrum veniam sibi mutuo concedant. Neque enim de præcipuo et summo legis nostræ mandato inter vos est orta contentio: neque novum aliquod a vobis de Dei cultu introductum est dogma. Sed unam eandemque sententiam tenetis, adeo ut ad communionis societatem coire facile possitis. »

476 CAPUT LXXI.

Quod ob leves quasdam voculas pertinaciter certandum non fuit.

« Vobis enim pertinaciter contendentibus de rebus parvis atque levissimis, tantam populi multitudinem vestro consilio regi non decet, in tanta præsertim animorum dissensione: nec solum id indecorum, sed prorsus nefas esse existimatur. Atque ut prudentiam vestram minore exemplo commonefaciam, scitis ipsos etiam philosophos unius sectæ professione inter se omnes foederari; eosdem tamen in aliqua assertionum parte interdum discrepare. Verum licet in ipsa scientiæ perfectione dissentiant, nihilominus ob sectæ communionem rursus in unum conspirant. Quod si ita est, quomodo non multo justius fuerit, vos qui maximi Dei ministri constituti estis, in ejusdem religionis professione unanimiter permanere? Sed accuratius, si placet, et attentius expendamus id quod jam dixi, æquumne sit ut ob levium et inanum verborum inter vos contentiones, fratres fratribus velut in acie oppositi stent; utque venerabilis conventus, per vos qui de rebus

Regio. Fuk. et Savil. legitur ἡ τις ταῖς, etc. Apud Nicephorum autem legitur ἡ τις δς ταῖς rectius quam in vulgatis editionibus. Mox emendavi ex codd. Fuk. et Sav., ἡ τῇ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρα συνέσει.

(3) Ἐξ ὁποτέρου τούτων. In codd. Regio et Fuk. legitur ποτέρου sine præpositione: quæ lectio ferri potest, si vocem ποτέρου referas ad ea quæ sequuntur, ἡ βλασφημίας, ἡ σχίσματος. Duorum, inquit, alterum, aut blasphemias, aut schismatis nascetur occasio. At Socrates ac Gelasius et Nicephorus hoc loco scriptum habent αὐτῶν ἐξ ἑκατέρου. Est certe hic locus ob pravam syntaxim difficilis et obscurus. Itaque in codice Regio ad latus huius lineæ apponitur nota φ et ρ, hoc modo φρ, id est φρόντισον.

(4) Πρὸς τὸ τῆς κοινωρίας σύνθημα. Communionis tesseram vertunt Langus et Musculus, Christophorionis communionis consensum. Ego signum inaleem interpretari. Nam ut in gentiliis mysticis quædam signa ac symbola tradebantur initiatis, quibus se internoscerent symmistæ: sic Christiani signum communionis habebant, eucharistiam vel

τῆς ἐπικινδύνου παρολισθήσεως ἀντισταῖν; Οὐκοῦν ἐφεκτέον ἐστὶν ἐν τοῖς τοιούτοις τὴν πολυλογίαν, ἵνα μήπως ἡ τῇ ἡμῶν ἀσθενείᾳ τῆς φύσεως τὸ προταθὲν ἐρμηνεύσαι μὴ δυνηθέντων, ἡ τῇ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρᾳ συνέσει πρὸς ἀκριθεῖ τοῦ βηθέντος κατάληψιν ἐλθεῖν μὴ χωρησάντων, ἐξ ὁποτέρου τούτων (3) ἡ βλασφημίας, ἡ σχίσματος εἰς ἀνάγκην ὁ δῆμος περισταίῃ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ο'.

Παραίνσεις περὶ ὁμοροίας.

« Διόπερ καὶ ἐρώτησις ἀπροφύλακτος, καὶ ἀπόκρισις ἀπρονόητος ἴσην ἀλλήλαις ἀντιδότησαν ἐφ' ἑκατέρῳ συγγνώμην. Οὐδὲ γὰρ περὶ τοῦ κορυφαίου τῶν ἐν τῷ νόμῳ παραγγελμάτων ὑμῖν ἡ τῆς φιλονεικίας ἐξήρθη πρόσφασις, οὐδὲ καὶνὴ τις ὑμῖν ὑπὲρ τῆς τοῦ Θεοῦ θρησκείας αἵρεσις ἀντείσχθη· ἀλλ' ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἔχετε λογισμὸν, ὡς πρὸς τὸ τῆς κοινωνίας σύνθημα (4) δύνασθαι συνελθεῖν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΑ'.

Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλονεικεῖν περὶ τοῦ αὐτοῦ.

« Ὑμῶν γὰρ ἐν ἀλλήλοις ὑπὲρ μικρῶν καὶ λίαν ἐλαχίστων φιλονεικούντων, τοσοῦτον τὸν τοῦ Θεοῦ λαὸν ταῖς ὑμετέροις ἰθύνεσθαι φρεσὶν οὐ προσήκει, διὰ τὸ διχονοεῖν· ἀλλ' οὔτε πρέπον, οὔτε ὅλως θεμιτὸν εἶναι πιστεύεται. Ἦνα δὲ μικρῶ παραδείγματι τὴν ὑμέτεραν σύνεσιν ὑπομνήσταιμι, λέξω (5). Ἵστε δὴ ποῦ καὶ τοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς, ὡς ἐνὶ μὲν ἅπαντες δόγματι συντίθενται (6), πολλὰς δὲ ἐπειδὴν ἐν τινι τῶν ἀποφάσεων μέρει διαφωνοῦσιν, εἰ καὶ τῇ τῆς ἐπιστήμης ἀρετῇ χωρίζονται, τῇ μέντοι τοῦ δόγματος ἐνώσει πάλιν εἰς ἀλλήλους συμπνέουσιν. Εἰ δὴ τοῦτο ἔστι, πῶς οὐ πολλῶ δικαιότερον, ὑμᾶς (7) τοὺς τοῦ μεγάλου Θεοῦ θεράποντας καθεστῶτας, ἐν τοιαύτῃ προαιρέσει θρησκείας ὁμοφύχους ἀλλήλοις εἶναι; Ἐπισκεψώμεθα δὴ λογισμῶ μείζονι, καὶ πλεονί συνέσει τὸ βηθέν· εἴπερ ὁρθῶς ἔχει δι' ὀλίγας καὶ ματαίας ῥημάτων ἐν ὑμῖν φιλονεικίας, ἀδελφοὺς ἀδελφοῖς ἀντικεῖσθαι, καὶ τὸ τῆς συνόδου τίμιον ἀσεβεῖ διχονοεῖν χωρίζεσθαι δι' ὑμῶν, οἱ πρὸς ἀλλήλους ὑπὲρ μικρῶν

baptismum. Epiphanius certe scholasticus *communiois signum* vertit.

(5) Ὑπομνήσταιμι, λέξω. Postrema vox deest apud Gelasium Cyzicenum, nec videtur admodum necessaria. Eam certe in versione sua omisit Epiphanius.

(6) Ὅς ἐνὶ μὲν ἅπαντες δόγματι συντίθενται. Quid hic esset δόγμα, non intellexerunt interpretes, quorum alii *dogma* seu *placitum* interpretati sunt; alii disciplinæ professionem. Atqui non unum est dogma apud philosophos, ut satis constat. Itaque *sectam* vertere malui. Omnes enim philosophi aliquam habent sectam cui addicti sunt, alii stoicam, alii peripateticam. Jam in qualibet secta interdum existunt controversiæ de quibusdam quæstionibus inter ejusdem sectæ philosophos. Iidem tamen ob sectæ societatem facile inter se conveniunt. Hic est sensus, ut opinor, verborum Constantini.

(7) Vulg. ἡμᾶς. Lege ὑμᾶς ex Gelasio, Nicephoro et Epiphanio, et paulo post ἐν ὑμῶν ex iisdem; quibus consentiunt codd. Fuk. et Savil. et schedæ Regiæ. — Mox rescripsimus etiam δι' ὑμῶν et φιλονεικεῖτε pro δι' ἡμῶν et φιλονεικούμεν. Edit.

οὕτω καὶ μηδαμῶς ἀναγκαίων φιλονεικεῖτε. Δημιώ-
 δη ταῦτά ἐστι, καὶ παιδικαῖς ἀνοίαις ἀρμόττοντα
 μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν ἱερῶν καὶ φρονίμων ἀνδρῶν συν-
 ἔσει προσήκοντα. Ἀποστῶμεν ἐκόντες τῶν διαβολι-
 κῶν πειρασμῶν. Ὁ μέγας ἡμῶν Θεός, ὁ κοινὸς ἀπάν-
 των Σωτὴρ, κοινὸν ἅπασιν τὸ φῶς ἐξέτεινεν (8)· ὅφ'
 οὐ τῇ προνοίᾳ ταύτην ἐμοὶ τῷ θεραπευτῇ τοῦ Κρείτ-
 τουος τὴν σπουδὴν (9) εἰς τέλος ἐνεγκεῖν συγχωρήσατε,
 ὅπως αὐτοὺς τοὺς ἐκείνου δήμους ἐμῇ προσφωνήσῃ
 καὶ ὑπηρεσίᾳ καὶ νοθεσίας ἐνστάσει, πρὸς τὴν τῆς
 συνόδου κοινωνίαν ἐπαναγοίμῃ. Ἐπειδὴ γάρ, ὡς ἔφην,
 μία τις ἐστὶν ὑμῖν πίστις, καὶ μία τῆς καθ' ἡμᾶς
 αἰρέσεως σύνεσις, τό τε τοῦ νόμου παράγγελμα (10)
 τοῖς δι' αὐτοῦ μέρεσιν εἰς μίαν ψυχῆς πρόθεσιν τὸ
 ὅλον συγκλείει, τοῦτο ὅπερ ὀλίγην ἐν ὑμῖν ἀλλήλοις
 φιλονεικίαν ἡγείρεν, ἐπειδὴ μὴ πρὸς τὴν τοῦ παντὸς
 δύναμιν ἀνήκει, χωρισμὸν τινα καὶ στάσιν ἐν ὑμῖν
 μηδαμῶς ποιεῖτω. Καὶ λέγω ταῦτα, οὐχ ὡς ἀναγκά-
 ζων ὑμᾶς ἐξάπαντος τῇ λίαν εὐθείᾳ καὶ ὅσα δήποτε
 ἐστὶν ἐκείνη ἢ ζήτησις, συντίθεσθαι. Δύναται γάρ καὶ
 τὸ τῆς συνόδου τίμιον ὑμῖν ἀκεραίως σώζεσθαι, καὶ
 μία καὶ ἡ αὕτη χάρις πάντων κοινωνίαν τηρεῖσθαι, καὶ
 ταμάλιστά τις ἐν μέρει πρὸς ἀλλήλους ὑμῖν ὑπὲρ
 ἐλαχίστου διαφωνία γένηται· ἐπειδὴ μὴδὲ πάντες ἐν
 ἅπασιν ταυτὸ βουλόμεθα, μὴδὲ μία τις ἐν ὑμῖν φύσις
 ἢ γνώμη πολιτεύεται. Περὶ μὲν οὖν τῆς θείας προ-
 νοίας μία τις ἐν ὑμῖν ἔστω πίστις, μία σύνεσις, μία
 συνθήκη τοῦ Κρείττου· καὶ δ' ὅπερ τῶν ἐλαχίστων
 τούτων ζητήσεων ἐν ἀλλήλοις ἀκριβολογεῖσθε, καὶ
 μὴ πρὸς μίαν γνώμην συμφέρησθε, μένειν εἰσω λο-
 γισμοῦ προσήκει, τῷ τῆς διανοίας ἀπορρήτῳ τηρού-
 μενα. Τὸ μέντοι τῆς κοινῆς φιλίας ἐξάρετον, καὶ ἡ
 τῆς ἀληθείας πίστις, ἢ τε περὶ τὸν Θεὸν καὶ τὴν τοῦ
 νόμου θρησκείαν τιμῇ, μενέτω παρ' ὑμῖν ἀσάλευτος·
 ἐπανέλθετε δὴ πρὸς τὴν ἀλλήλων φιλίαν τε καὶ χάριν,
 ἀπόδοτε τῷ λαῷ ξύμπαντι τὰς οἰκείας περιπλοκάς,
 ὑμεῖς τε αὐτοὶ καθάπερ τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς ἐκκαθή-
 ραντες (11), αὐτοῖς ἀλλήλους ἐπιγινώτε. Ἠδίων γάρ
 πολλάκις φιλία γίνεται μετὰ τὴν τῆς ἐχθρας ἀπόθε-
 σιν (12), αὐτοῖς εἰς καταλλαγὴν ἐπανελθοῦσα.

(8) Τὸ φῶς ἐξέτεινεν. Rectius dixisset ἀνέτει-
 λεν. Paulo ante lego ex codd. Fuk. et Savil., ὁ
 κοινὸς ἀπάντων Σωτὴρ.

(9) Vulg. Ταύτην ἐμοὶ τὴν σπουδὴν, id est, hoc
 meum studium atque institutum, concordiam in Ec-
 clesia stabiendi, omnesque homines ad unius Dei
 cultum traducendi. De quo studio dixit Constan-
 tinus initio huius epistolæ, et alibi passim glo-
 riatur.

(10) Τό τε τοῦ νόμου παράγγελμα. Lex enim ni-
 hil aliud nobis præcipit quam charitatem, ut scilicet
 Deum quidem toto cordis affectu diligamus, pro-
 ximum vero sicut nosmetipsos. In his duobus tota
 lex consistit, ut ait Dominus in Evangelio. Hæc
 non intellexit Christophorus, qui sic vertit,
*Unumque leges ac disciplinæ institutum (quod qui-
 dem cum suis partibus universum Ecclesiæ corpus,
 consentiente animorum concordia et proposito de-
 vincit)*. Rectius Portesius: *Præceptumque legis in
 id omnibus partibus incumbit, ut in unam animam
 universum concludat*. Forte etiam scribendum est τοῖς
 δυσὶν αὐτοῦ μέρεσιν. Duæ sunt enim partes huius
 mandati, quarum altera ad Deum, altera ad proxi-
 mum pertinet.

A adeo exiguis et minime necessariis rixamini, impia
 dissensione dissideat. Plebeia sunt hæc, et quæ
 puerili magis inseltiæ quam sacerdotum et pruden-
 tium virorum sapientiæ congruant. Abscedamus
 nostra sponte a diaboli tentationibus. Maximus Deus
 noster et omnium Servator, commune cunctis pro-
 tulit lumen: sub cuius auspicio ac providentia, mihi
 ejus famulo et cultori concedite, quæso, ut hoc
 opus ad exitum perducam, quo plebs illius mea al-
 locutione atque opera, et admonitionum instantia ad
 conventus unitatem revocetur. Nam cum vobis, ut
 dixi, una eademque sit fides, una de religione
 nostra sententia; cumque legis præceptum utraque
 sui parte omnes in unam animorum consensionem
 constringat; istud quod levem inter vos contentio-
 nem excitavit, quandoquidem ad totius religionis
 summam non pertinet, non est cur ullum inter
 vos discidium ac seditionem faciat. Atque hæc
 non eo dico, ut vos de inepta, et qualiscunque de-
 mum vocanda est quæstione, idem omnino sentire
 cogam. Potest enim gravitas conventus integre apud
 vos conservari, et una eademque inter omnes 477
 communio retineri, quamvis invicem de re aliqua
 minimi momenti dissentiatis. Siquidem nec idem
 omnes volumus in omnibus, nec una omnium in-
 doles est atque sententia. Itaque de divina quidem
 Providentia una inter vos sit fides, unus intellectus,
 una de Deo consensio. Quæ vero de levissimis istis
 quæstionibus inter vos subtiliter disputatis, licet
 non in eamdem coeatis sententiam, interiore mentis
 cogitatione continere et arcano pectoris recondere
 debetis. Maneat firma in vobis communis amicitiae
 prærogativa, et veritalis fides, et Dei legisque ob-
 servantia. Recurrite ad mutuam dilectionem et
 charitatem; reddite universo populo suos amplexus.
 Vosmet ipsi, expurgatis ut ita dicam animis vestris,
 vos vicissim agnoscite. Sæpe enim post depositas
 inimicitias reconciliata iterum gratia, jucundior
 exsistit amicitia.

(11) Ψυχὰς ἐκκαθήρατες, id est, *detersa cali-
 gine simulatum, qua mentis vestrae acies erat ob-
 ducta atque obscurata*. Sequitur enim ἀλλήλους ἐπι-
 γινώτε, id est, *vos vicissim agnoscite, ampleximini,
 salutate*. Quibus verbis alludere videtur Constan-
 tinus ad morem Christianorum sui temporis, apud
 quos in sacris conventibus, dum populus ad per-
 ceptionem mysteriorum accederet, diaconus sæpius
 inclinabat: Ἐπιγινώσκετε ἀλλήλους, ne quis scilicet
 profanus aut Judæus ad sacram mensam irreperet,
 ut docet Chrysostomus in oratione prima *Contra
 Judæos*, pag. 440, tom. primi. Eodem verbo usus
 est Marcion cum Polycarpum aliquando vidisset, Ἐπι-
 γινώσκε ἡμᾶς, ut ex Irenæo refert Eusebius in lib.
 iv *Historiæ*. Latini quoque verbum *recognoscere*
 usurpant eo sensu. Sic in passione Fructuosi epi-
 scopi: «Cum se excalciasset, accessit ad eum com-
 milito frater noster nomine Felix, apprehenditque
 dextram ejus, recognoscens eum, et Jeprecans ut
 sui memor esset.»

(12) Vulg. τῆς ἐχθρας ἀπόθεσιν. Scribendum est
 ἀπόθεσιν, ut legitur apud Gelasium et Nicephorum.
 Atque ita plane scriptum exhibent Fuk. codd. et
 Savil. et schedæ Regiæ.

CAPUT LXXII.

Quomodo dolore affectus præ pietate lacrymas effudit : et iter quod facturus erat in Orientem, ob hanc causam repressit.

« Reddite igitur mihi tranquillos dies et noctes curarum expertes ; ut mihi quoque puræ lucis voluptas, et quietæ vitæ lætitia in posterum conservetur. Quod nisi consecutus fuero, ingemiscam necesse est totusque lacrymis perfundar, nec reliquum vitæ tempus placide exigam. Nam quandiu populus Dei (conservos meos dico) iniua et perniciose contentione discissus est, qui fieri potest ut ego deinceps animo consistam. Porro ut doloris hac de re mei magnitudinem intelligatis : nuper cum Nicomediam venissem, protinus in Orientem iter facere decreveram. Cumque profectionem urgerem, et maiore jam ex parte vobiscum essem, huius rei nuntius consilium nostrum retro avertit ; ne cogerer ea coram aspicere, quæ ne auditu quidem tenuis tolerare me posse existimabam. Deinceps ergo viam mihi in Orientem aperite consensu vestro, quam mihi mutuis inter vos contentionibus obstruxistis. Date hoc mihi, ut vos aliosque omnes populos lætos atque **478** hilares quamprimum videre, et pro communi omnium concordia ac libertate debitas Deo gratias cum unanimi laudum concentu referre possim. »

CAPUT LXXIII.

Quod post has etiam imperatoris litteras perseveravit contentio.

Et ad hunc quidem modum imperator Deo charus, missa epistola pacem Ecclesiæ Dei reformare studuit. Quin etiam vir bonus et Dei cultor eximius, ut supra dixi, non solum in litteris perferendis, sed etiam in implenda ejus a quo missus fuerat voluntate, egregiam operam navavit. Verum majus erat negotium quam ut litterarum ministerio sedari posset, adeo ut contententium rixa magis in dies aucta sit, et cunctas Orientis provincias vis mali pervaserit. Hæc livor invidiæ, et malignus dæmon Ecclesiæ felicitatem semper ægre ferens,* in nostram perniciem machinatus est.

Finis libri secundi.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ΄.

Ὅτι δι' εὐλάβειαν ὑπεραλλῶν θαυροῖς ἡραγὰς ἔστο, καὶ μέλλων εἰς τὴν Ἀνατολὴν διαβαίνειν, ἐπέσχε διὰ ταῦτα.

« Ἀπόδοτε οὖν μοι γαληνάς μὲν ἡμέρας, νύκτας δ' ἀμερίμους, ἵνα κάμοι τις ἦδονῃ καθαροῦ φωτός, καὶ βίου λοιπὸν ἡσύχου εὐφροσύνη σώζεται· εἰ δὲ μὴ, στένειν ἀνάγκη, καὶ θαυροῖς δι' ὅλου συγγεῖσθαι, καὶ μὴδὲ τὸν τοῦ ζῆν αἰῶνα πράως ὑφίστασθαι. Τῶν γάρ- τοι τοῦ Θεοῦ λαῶν, τῶν συνθεραπεύοντων λέγω τῶν ἐμῶν, οὕτως ἀδίκῃ καὶ βλαβερᾷ πρὸς ἀλλήλους φιλο- νεικίᾳ κεχωρισμένων, ἐμὲ πῶς ἐγχωρεῖ τῷ λογισμῷ συνεστάναι λοιπόν ; Ἴνα δὲ τῆς ἐπὶ τούτῳ λύπης τὴν ὑπερβολὴν αἰσθησθε, πρώτῃ ἐπιστάς τῇ Νικομηδείῳ πόλει, παραχρῆμα πρὸς τὴν ἐφ' ἣν ἡπειρόμην τῇ **B** γνώμῃ. Σπεύδοντι δὲ μοι πρὸς ὑμᾶς, καὶ τῷ πλείονι μέρει (13) σὺν ὑμῖν ὄντι, ἡ τοῦδε τοῦ πρά- γματος ἀγγελία (14) πρὸς τὸ ἔμπαιν τὸν λογισμὸν ἀνεχαίτισεν, ἵνα μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρᾶν ἀναγκα- σθῇ, ἀ μὴδὲ ταῖς ἀκοαῖς προσέσθαι δυνατὸν ἡκού- μην. Ἀνοίξατε δὲ μοι λοιπὸν ἐν τῇ καθ' ὑμᾶς ὁμο- νοίᾳ, τῆς ἐφ' ἣς τὴν ὁδὸν, ἣν ταῖς πρὸς ἀλλήλους φιλο- νεικίαις ἀπεκλείσατε· καὶ συγχωρήσατε ὅσῃν ὑμᾶς τε ὁμοῦ, καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας δῆμους ἰδεῖν χαί- ροντας, καὶ τὴν ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀπάντων ὁμονοίας τε καὶ ἐλευθερίας ὀφειλομένην χάριν, ἐπ' εὐφύμοις λόγων συνθήμασι ὁμολογῆσαι τῷ Κρείττονι. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ΄.

Ἐπίμορος, καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο, ταραχὴ τῶν ζητήσεων.

Ὁ μὲν δὲ θεοφίλης ὡδε τὰ πρὸς εἰρήνην τῆς Ἐκ- κλησίας τοῦ Θεοῦ, διὰ τῆς καταπεμφθείσης προϋνόει γραφῆς· διηκονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράτ- των, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμφαντος νεύματι καλῶς κάγαθός, καὶ ἦν τὰ πάντα θεοσεβὴς ἀνὴρ (15), ὡς εἰ- ρηταί. Τὸ δὲ ἦν ἄρα κρείττον ἢ κατὰ τὴν τοῦ γράμ- ματος διακονίαν, ὡς αὐξηθῆναι μὲν ἐπὶ μεῖζον τὴν τῶν διαμαχομένων ἔριν, χωρῆσαι δ' εἰς ἀπάσας τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ κακοῦ τὴν ὁρμὴν. Ταῦτα μὲν οὖν φθόνος τις καὶ πονηρὸς δαίμων, τοῖς τῆς Ἐκ- κλησίας βασκαίνων ἀγαθῶς κατεργάζετο.

Τέλος τοῦ δευτέρου λόγου.

ΤΟΥ ΤΡΙΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

α'. Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς **D** τῶν διωκτῶν παρανομίας.

β'. Ἐπὶ περὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου ἐμπαρ- **B** ρησιαζομένου τῷ τοῦ σταυροῦ σημείῳ.

γ'. Περὶ εἰκότος αὐτοῦ, ἐν ᾧ ὑπερέκειτο μὲν ὁ **D** σταυρὸς, πέπληκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.

δ'. Ἐπὶ περὶ τῶν διὰ Ἀρείου ἐν Αἰγύπτῳ ζητημά- **B** των.

(13) Καὶ τῷ πλείονι μέρει, id est animo et cogitatione. Animus enim major ac melior pars cuiusque est. At Christophoros non maiorem itineris partem intellexit, quod nullo modo ferri potest.

(14) Vulg. τοῦδε τοῦ γράμματος ἀγγελία. Scribendum est πράγματος ex Socrate et Gelasio Cyziceno et Nicephoro. Paulo post lego προσέσθαι, ut habet

idem Nicephorus, et Savillii codex.

(15) Θεοσεβὴς ἀνὴρ. In codice Regio deest vox ἀνὴρ, quæ nec valde necessaria est. Suspicio tamen totum locum uno ductu ita legendum esse : διηκονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράττων, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμφαντος νεύματι καλῶς κάγαθός, καὶ τὰ πάντα θεοσεβὴς ἀνὴρ.

ε'. Περὶ τῆς διὰ τὸ Πάσχα διχοροίας.
 ς'. Ὅπως σύνοδον ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέτα-
 ξεν.
 ζ'. Περὶ οἰκουμενικῆς συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων
 ἔθνων παρήσαν ἐπίσκοποι.
 η'. Ὅτι, ὡς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων, ἐκ
 διαφόρων συνηλθόν ἔθνων.
 θ'. Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακόνων πεντή-
 κοντα ἐπισκόπων.
 ι'. Σύνοδος ἐν παλατίῳ· οἷς ὁ Κωνσταντῖνος εἰς-
 ελθὼν, συνεκαθέσθη.
 ια'. Ἦσυχία συνόδου μετὰ τὸ ἐλπεῖν τι Εὐσέβιον
 τὸν ἐπίσκοπον.
 ιβ'. Κωνσταντῖνον πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρή-
 νης.
 ιγ'. Ὅπως τοὺς ἀμειψιθετοῦντας τῶν ἐπισκόπων
 εἰς ὁμόνοιαν συνηψεν.
 ιδ'. Περὶ πίστεως καὶ τοῦ Πάσχα, τῆς συνόδου
 σύμφωνος ἔκδοσις.
 ιε'. Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνεσιτάθη Κωνσταν-
 τῖνος, τῆς εἰκοσαετηρίδος οὐσης.
 ις'. Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς
 τοὺς πάντας.
 ιζ'. Κωνσταντῖνον πρὸς τὰς Ἐκκλησίας περὶ τῆς
 ἐν Νικαίᾳ συνόδου.
 ιη'. Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ Πάσχα
 ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.
 ιθ'. Παραίνεσις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλεί-
 στω τῆς οἰκουμένης μέρει.
 κ'. Παραίνεσις τοῖς ὑπὸ τῆς συνόδου ἡραφεῖσι πει-
 σήναι.
 κα'. Συμβουλίᾳ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέ-
 φοντας, περὶ ὁμοροίας.
 κβ'. Ὅπως οὐκ μὲν προέπεμψεν, οἷς δὲ ἔγραψε·
 καὶ χρημάτων διαδόσεις.
 κγ'. Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίοις ἔγραψε τε
 καὶ παρήγγειλεν.
 κδ'. Ὅπως ἐπισκόποις καὶ λαοῖς εὐλαβῶς πολλὰ
 κς'. Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἀγίῳ τόπῳ τῆς
 τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως ραδὴν προσευ-
 κτήριον οἰκοδομῆσθαι προσέταξεν.
 κς'. Ὅτι τὸ θεῖον μνῆμα χύμασι καὶ εἰδώλοις
 ἀπέκρυνθαν οἱ ἄθεοι.
 κζ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδωλείου τὰς ὕλας
 καὶ τὰ χύματα μικρὰν που ριζῆναι προσέτα-
 ξεν.
 κη'. Φανέρωσις τοῦ ἀγίου τῶν ἀγίων μνήματος.
 κθ'. Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἀρχον-
 τας καὶ πρὸς Μακάριον τὸν ἐπίσκοπον ἔγρα-
 ψεν.
 λ'. Κωνσταντῖνον πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ
 μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος οἰκοδομῆς.
 λα'. Περὶ τοῦ τῶν ἐν τῇ οἰκονομῇ πασῶν ἐκκλη-
 σίων οἰκοδομηθῆναι καλλίονα, τοίχοις καὶ
 κλοσι καὶ μαρμάρους.
 λβ'. Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης καὶ
 ἐργατῶν καὶ ὕλων ἐδήλωσε τοῖς ἀρχουσιν.
 λγ'. Ὅπως ἡ προσητευθεῖσα καινὴ Ἱερουσαλήμ,
 Ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρος ψυχοδόμητο.
 λδ'. Ἐκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παναγίου μνήμα-
 τος.
 λε'. Ἐκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.

Α λς'. Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τείχεω
 καὶ δωματουργίας, κάλλους τε καὶ χρυσώ-
 σεως.
 λζ'. Ἐκφρασις διπλῶν στοῶν ἐκατέρωθεν, καὶ
 πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.
 λη'. Ἐκφρασις ἡμισφαίριου, καὶ κίωνων δώδεκα,
 καὶ κρυτήρων.
 λθ'. Ἐκφρασις μεσαυλλίου καὶ ἐξεδρῶν καὶ προ-
 πύλων.
 μ'. Περὶ πλήθους ἀναθημάτων.
 μα'. Περὶ οἰκοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεέμ, καὶ
 τῷ ὄρει τῶν ἐλαιῶν.
 μβ'. Ὅτι Ἐλένη ἡ βασίλισ, ἡ Κωνσταντῖνου μή-
 τηρ, εἰς εὐχὴν παραγενεμένη, ταύτας ψυχοδό-
 μησεν.
 μγ'. Ἐτι περὶ ἐκκλησίας ἐν Βηθλεέμ.
 μδ'. Περὶ μεγαλοῦς ὕλης καὶ εὐποίας τῆς Ἐλέ-
 νης.
 με'. Ὅπως εὐλαβῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγετο
 ἡ Ἐλένη.
 μς'. Ὅπως ὀδοσηκοτοῦτις οὔσα καὶ διαθεμένη,
 ἐτελεύτα.
 μζ'. Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντῖνος κατέθετο,
 καὶ πρὸ τούτου καὶ ζῶσαν ἐτίμησεν.
 μη'. Ὅπως ἐν Κωνσταντῖνου πόλει μαρτύρια μὲν
 ψυχοδόμησε, πᾶσαν δὲ εἰδωλωλυτρεῖαν περιεί-
 λεν.
 μθ'. Σταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δανιὴλ ἐν
 κρήναις.
 ν'. Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν
 ψυχοδόμησεν ἐκκλησίας.
 να'. Ὅτι καὶ ἐν τῇ Μαινρῇ προσέταξεν ἐκκλησίας
 γενέσθαι.
 νβ'. Κωνσταντῖνον πρὸς Εὐσέβιον περὶ τῆς Μαι-
 νρῆς.
 νγ'. Ὅτι ὁ Σωτὴρ ὤφθη αὐτόθι τῷ Ἀβραάμ.
 νδ'. Εἰδωλείων καὶ ξοάνων πανταχοῦ κατὰλυ-
 σις.
 νε'. Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ οἰκοδομηθείσης ἐκκλη-
 σίας.
 νς'. Τοῦ ἐν Ἀφάκοις τῆς Φοινίκης εἰδωλείου καὶ
 τῆς ἀκολασίας περιβαίρεσις.
 νζ'. Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγαῖς κατὰλυσις.
 νη'. Πῶς οἱ Ἕλληνες καταγόντες τῶν εἰδώλων,
 ἐπέστρεψον εἰς θεογνωσίαν.
 νθ'. Ὅπως ἐν Ἡλίου πόλει τὴν Ἀφροδίτην καθ-
 ελὼν, ψυχοδόμησε πρῶτος.
 ξ'. Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταρα-
 χῆς.
 ξα'. Κωνσταντῖνον πρὸς Ἀντιοχέας, μὴ ἀποσπᾶν
 Εὐσέβιον Καισαρείας, ἀλλ' ἕτερον ζητῆσαι.
 λβ'. Κωνσταντῖνον πρὸς Εὐσέβιον, ἐπαινοῦντος
 τὴν παραίτησιν Ἀντιοχείας.
 ξγ'. Κωνσταντῖνον πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀπο-
 σπᾶσθαι Καισαρείας Εὐσέβιον.
 ξδ'. Ὅπως τὰς αἰρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.
 ξε'. Κωνσταντῖνον διάταγμα πρὸς τοὺς αἰρετι-
 κούς.
 ζς'. Περὶ ἀφαιρέσεως τόπων συνάξεων τῶν αἰρε-
 τικῶν.
 ζζ'. Ὅπως βιβλίῳ ἀθεμίτων παρ' αὐτοῖς εὐρε-
 θέντων, πολλοὶ τῶν αἰρετικῶν εἰς τὴν καθολι-
 κὴν Ἐκκλησίαν ὑπέστρεψαν.

479-480 CAPITULA LIBRI TERTII.

- I. Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum.
- II. Rursus de pietate Constantini signum crucis libere profitentis.
- III. De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco.
- IV. Rursus de controversiis in Aegypto excitatis ab Ario.
- V. De dissenstone ob festum Paschæ.
- VI. Quomodo synodum Nicææ fieri jussit.

- VII. De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi.
- VIII. Quod, sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis gentibus convenerunt.
- IX. De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum.
- X. Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus, cum episcopis resedit.
- XI. Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quædam dixisset.

- XII. Constantini ad synodum oratio de pace.
 XIII. Quomodo episcopos inter se certantes ad concordiam revocari.
 XIV. Concors Synodi sententia de fide et de Pascha.
 XV. Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit.
 XVI. Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ.
 XVII. Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæna.
 XVIII. De consensu in celebratione festi paschalis, et contra Judæos.
 XIX. Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint.
 XX. Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur.
 XXI. Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent.
 XXII. Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit; et de pecuniarum divisione.
 XXIII. Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit.
 XXIV. Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras sæpius scripsit.
 XXV. Quomodo Hierosolymis in sancto Dominicæ resurrectionis loco templum exstrui præcepit.
 XXVI. Quomodo impii sepulcrum Domini rudibus et simulacris superpositis obtulerant.
 XXVII. Quomodo Constantinus delubri materiam ac rudera longissime projici mandavit.
 XXVIII. Manifestatio sanctissimi sepulcri.
 XXIX. Quomodo de construenda ecclesia ad præsides et ad Macarium episcopum litteras dedit.
 XXX. Constantini ad Macarium epistola de ædificatione Martyrii Servatoris nostri.
 XXXI. Quod hanc ædem mænium, columnarum, et marmorum venustate cæteras ecclesias superare voluerit.
 XXXII. Ut de pulchritudine conchæ et de artificibus ac de materia Macarius ad præsides scribat.
 XXXIII. Quomodo Ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam propheta novam Hierusalem appellaverant.
 XXXIV. Descriptio ædificii sancti sepulcri.
 XXXV. Descriptio atrii et porticum.
 XXXVI. Descriptio parietum tectique, et ornatus atque inaustrationis ipsius basilicæ.
 XXXVII. Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum orientalium.
 XXXVIII. Descriptio hemisphærii, et duodecim columnarum cum crateribus.

- A XXXIX. Descriptio atrii, exhedrarum et vestibulorum.
 XL. De numero donariorum.
 XLI. De ædificatione ecclesiæ apud Bethlehem, et in monte Olivarum.
 481 XLII. Quomodo Helena Augusta Constantini mater Bethlehem orandi causa projecta, hæc ecclesiæ ædificavit.
 XLIII. Rursus de ecclesia Bethlehemitica.
 XLIV. De magnitudine animi et beneficentia Helene.
 XLV. Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit.
 XLVI. Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita decessit.
 XLVII. Quomodo Constantinus matrem deposuit, et qualiter illam coluit dum viveret.
 XLVIII. Quomodo Constantinopoli martyria construxit, omnemque idolorum cultum abolevit.
 XLIX. Signum crucis in palatio, et imago Danielis in fontibus.
 L. De ecclesiis quas Nicomediæ et alibi exstruxit.
 LI. Quod in Mambre ecclesiæ ædificavit.
 LII. Constantini epistola ad Eusebium de Mambre.
 LIII. Quod Servator noster ibidem visus est Abraham.
 LIV. Fana et simulacra ubique diruta.
 LV. De basilica exstructa apud Antiochiam.
 LVI. Eversio fani apud Aphaca in Phœnice, et impudicitie abolitio.
 LVII. destructio templi Æsculapii Ægis.
 LVIII. Quomodo gentiles, damnatis simulacris, Deum agnoverunt.
 LIX. Quomodo apud Heliopolim destructo Veneris fano, primus ecclesiæ construxit.
 LX. De tumultu Antiochiæ propter Eustathium exilato.
 LXI. Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsarea abstraherent, sed ut alium quaererent.
 LXII. Imperatoris ad nos epistola post repudiatum Antiochiæ episcopatum.
 LXIII. Constantini epistola ad synodum, ne Eusebius Cæsarea abstrahatur.
 LXIV. Quomodo hæreses excindere studuerit.
 LXV. Constantini constitutum adversus hæreticos.
 LXVI. De tollendis conventiculis hæreticorum.
 LXVII. Quomodo nefariis libris apud hæreticos reperiis, plurimi eorum ad catholicam redierint Ecclesiam.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Γ'.

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER TERTIUS.

482 CAPUT I.

Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum.

Hoc modo dæmon bonorum omnium inimicus, qui Ecclesiæ felicitati semper invidere solet, pacis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς τῶν διωκτῶν παρανομίας.

Ὁ μὲν δὴ μισόκαλος δαίμων ὧδέ πῃ τοῖς τῆς Ἐκκλησίας βασκαίνων καλοῖς, χειμῶνας αὐτῇ καὶ τῇ

ραχὰς ἐμφυλίους, εἰρήνης ἐν καιρῷ καὶ μὴ θυμῷ-
 δίας εἰργάζετο· καὶ μὴ βασιλεὺς (16) Θεῷ φί-
 λος, τῶν αὐτῷ προπόντων οὐ κατωλιγῶρει, πάν-
 τα δὲ πρᾶττων τὰναντία (17) τοῖς μικρὸν ἔμπρο-
 σθεν ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὠμότητος τετολμημένοις,
 παντὸς ἦν ἐχθροῦ καὶ πολεμίου κρείττων. Αὐτίκα δ'
 οὖν οἱ (17*) θεοὺς τοὺς μὴ ὄντας παντοίαις ἀνάγκαις
 ἐδιόζοντο σέβειν, τοῦ ὄντος ἀφεστῶτες, ὁ δ' ὅτι
 μὴ εἰσὶν, ἔργοις καὶ λόγοις ἀπελέγχων, τὸν μόνον ὄντα
 παρεκάλει γνωρίζειν. Εἴθ' οἱ μὲν βλασφημοῖς τὸν
 Χριστὸν τοῦ Θεοῦ διεχλεύαζον φωναῖς, ὁ δὲ, ἐφ' ᾧ
 μάλιστα οἱ ἄθεοι τὰς βλασφημίας ἐπέτεινον, ἐγρά-
 φετο φυλακτήριον (18), τῷ τοῦ πάθους σεμνυνόμενος
 τροπαίῳ· οἱ μὲν ἤλαυνον, ἀοίκους καὶ ἀνεστίλους καθ-
 ιστῶντες τοὺς θεραπευτὰς τοῦ Χριστοῦ, ὁ δὲ ἀνεκα-
 λείτο τοὺς πάντας, καὶ ταῖς οἰκείαις ἀπεδίδου
 ἑστίαις. Οἱ μὲν ἀτιμίαις περιέβαλλον, ὁ δὲ ἐντίμους
 καὶ ζηλωτοὺς καθίστη τοῖς ἅπασιν· οἱ μὲν ἐδήμευον
 ἀδίκως, τῶν θεοσεβῶν ἀφαρπάχοντες τοὺς βίους, ὁ δὲ
 ἀπεδίδου, πλείστοις ἐπιδαφιεύόμενος χάρισμασιν.
 Οἱ μὲν διατάγμασιν ἐγγράφοις τὰς κατὰ τῶν προ-
 ἔδρων ἐδημοσίεον συκοφαντίας (19), ὁ δὲ ἔμπαλιν,
 ἐπαίρων καὶ ἀνυψῶν τῇ παρ' αὐτῷ τιμῇ τοὺς ἄνδρας,
 προγράμμασι καὶ νόμοις διαφανεστέρους ἐποίει. Οἱ
 μὲν ἐκ βάθρων τοὺς εὐκτηρίους οἴκους καθήρουν,
 ἀνωθεν ἐξ ὕψους καταστρωννύντες εἰς ἔδαφος, ὁ δὲ
 τὰς οὐσας ὑפוῦσθαι καὶ καινοτέρας ἀνίστασθαι μεγα-
 λοπρεπῶς ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ἐνομο-
 θέτει. Οἱ μὲν τὰ θεόπνευστα λόγια ἀφανῆ ποιεῖσθαι
 πυρὶ φλεγέντα προσέταττον, ὁ δὲ καὶ ταῦτα πληθύ-
 νειν (20) ἐκ βασιλικῶν θησαυρῶν μεγαλοπρεπεῖ πα-
 ρασχευῇ πολυπλασιαζόμενα ἐνομοθέτει. Οἱ μὲν συν-
 ὁδοὺς ἐπισκόπων μηδαμῇ μηδαμῶς τολμᾷ προσέτατ-
 τον ποιεῖσθαι, ὁ δὲ τοὺς ἐξ ἁπάντων τῶν ἐθνῶν παρ'
 ἑαυτοῦ συνεκρότει, βασιλεύων τ' εἰσω παρεῖναι, καὶ
 μέχρι τῶν ἐνδοτάτω χωρεῖν, ἐστίας τε καὶ τραπέζης
 βασιλικῆς κοινωνοὺς γενέσθαι ἡξίου. Οἱ μὲν ἐτίμων
 ἀναθήμασι τοὺς δαίμονας, ὁ δὲ ἀπεγύμνου τὴν πλά-
 νην, τὴν ἀχρηστον τῶν ἀναθημάτων ὕλην τοῖς χρή-
 σθαι δυνατοῖς διηνεκῶς νέμων. Οἱ μὲν τοὺς νεῶς φι-
 λωσιμῶς κοσμεῖν ἐκέλευον, ὁ δὲ ἐκ βάθρων καθήρει
 τούτων αὐτῶν τὰ μάλιστα παρὰ τοῖς δεισιδαίμοσι
 πολλοῦ ἄξια. Οἱ μὲν τοὺς τοῦ Θεοῦ δούλους αἰσχί-
 σταις ὑπέβαλλον τιμωρίαις, ὁ δὲ αὐτοὺς μὲν τοὺς
 ταῦτα δεδραχότας μετῆει, σωφρονίζων τῇ προποῦσῃ

ac lætitiæ tempore tumultus et intestina bella in ea
 excitabat. Interim vero Deo charus imperator, quæ
 sui officii erant minime neglexit, prorsus contraria
 iis quæ tyrannica crudelitas paulo ante præsum-
 pserat, agere studens. Eaque ratione cunctis hostibus
 atque inimicis superior fuit. Nam primum quidem
 illi a veri Dei cultu alieni, cunctos mortales ad fal-
 sorum numinum cultum variis modis per vim ad-
 gebant. Illic vero deos illos neutiquam esse, tum
 verbis, tum re ipsa convincens, universos ad ejus
 qui solus est Deus agnitionem hortatus est. Ad hæc
 illi Christum Dei impiis vocibus deridebant: hic
 vero illud ipsum quod impii homines maledictis
 præcipue incessebant, salutis præsidium esse scrip-
 sit. Dominicæ passionis tropæo sese efferens. Illi
 cultores Christi persequabantur, eosque domo ac
 penatibus exturbabant: hic cunctos ab exilio re-
 vocavit, et domiciliis suis restituit. Illi eos notabant
 infamia, hic honoribus auxit, et felices ac beatos
 omnium iudicio effecit. Illi Dei cultorum bona in-
 juste publicabant ac diripiebant: hic non solum
 ipsis bona sua restituit; sed plurimis insuper be-
 neficiis affectos locupletavit. Illi scriptis constitu-
 tionibus calumnias adversus Ecclesiarum præsides
 divulgabant: hic contra eosdem viros extollens et
 honore afficiens, edictis ac legibus propositis, il-
 lustriores quam antea reddidit. Et illi quidem
 oratoria funditus evertabant, et ab ipsis culmi-
 nibus usque ad solum disjecta sternebant: hic
 483 vero oratoria quæ adhuc superessent altius
 erigi, et nova magnifico cultu prolatis ex imperiali
 ærario sumptibus extrui præcepit. Illi oracula divi-
 nitus inspirata flammis aboleri jusserunt: hic sacro-
 rum voluminum exemplaria sumptibus imperialis
 ærarii propagari, et magnifico apparatu decorari
 mandavit. Jubebant illi ne episcopi synodos con-
 gregare usquam auderent: hic episcopus ex omni-
 bus provinciis ad se accersivit; nec modo intra
 palatium et in intimum usque cubiculum admisit,
 sed etiam mensæ tectique participes esse voluit. Illi
 dæmones donariis honorabant: hic eorum fraudes
 aperuit, et materiam ipsam donariorum nullis usi-
 bus dicatam, iis qui uti poterant perpetuo esse dilar-
 gitus. Illi deorum templa magnifice ornari jube-
 bant: hic ea quæ superstitiosis hominibus præcipuo

(16) *Kal mēn basileús.* In Savilli libro legitur
 ὁ δὲ βασιλεὺς. In veteribus autem schedis utraque
 lectio habetur hoc modo, ὁ δὲ δὴ καὶ μὴν βασι-
 λεύς, etc.

(17) *Vulg. πάντα πρᾶττων τὰναντία.* In Moræi lib.
 ad marginem emendatur πάντα δὲ πρᾶττων, ut in
 Fuk. et Savilli codd. Paulo ante pro τῶν αὐτῷ
 προσήκόντων, uterque codex et schedæ Regiæ præ-
 ferunt τῶν αὐτῷ προπόντων.

(17*) Excidisse videtur μὲν, sine quo locus clau-
 dicaret. Edit.

(18) *Ἐγράφετο φυλακτήριον.* Positum videtur
 pro ἐπεγράφετο, id est, *insulam sibi ascivit.* Quod
 si id verbum in vulgata significatione sumi placeret,
 id quoque ferri potest. Constantinus enim in basi-
 lictatē quam Romæ post partem de Maxentio vi-

D
 ctorem erexit, scribi jussit, hujus signi virtute
 urbem Romam a se liberatam fuisse.

(19) *Vulg. ταῖς κατὰ τῶν πρ. ἐδημοσίεον συκο-
 φαντίαις.* Ratio syntaxis postulat ut legamus, τὰς κατὰ
 τῶν προέδρων ἐδημοσίεον συκοφαντίας. Paulo post
 scribendum τῇ παρ' αὐτοῦ τιμῇ, ut habent codd.
 Fuk. et Savilli.

(20) *Ὁ δὲ καὶ ταῦτα πληθύειν.* In libro Moræi
 adjecta sunt ad marginem hæc verba, quæ nos in
 Fuk. etiam et Savil. codd. reperimus, *μεγαλοπρε-
 πεῖ παρασκευῇ πολυπλασιαζόμενα*· quam scriptu-
 ram in interpretatione sua secutus est Christophor-
 sonus. Certe Constantinus libros sacros qui eccle-
 siasticis usibus inserviebant, gemmis ac lapillis
 ornavit, ut docet Cedrenus in *Chronico*, ubi de
 Metrodoro philosopho.

honore colebantur, funditus subvertit. Illi Dei servos ignominiosis pœnis afficiebant : hic eos quidem qui ista adiniserant persecutus, debito affecit supplicio; sanctorum autem Dei martyrum memorias colere nunquam destitit. Illi divino cultui dicatos homines e palatio ejiciebant : hic ejusmodi hominibus præcipue confusus est, quippe quos præ cæteris omnibus benevolos fidosque sibi esse intelligeret. Illi pecuniæ cogendæ supra modum avidi, Tantalico cuidam affectui animum suum mancipaverant : hic regali magnificentia thesauros omnes recludens, liberali et generosa largitione eos distribuit. Denique illi quidem innumerabiles cædes perpetrabant, ut interfectorum bona diriperent ac publicarent : quandiu vero imperavit Constantinus, cunctis iudiciis gladius otiosus semper atque incruentus pependit : cum in omnibus provinciis populi simul ac decuriones patria quadam potestate potius quam vi ac necessitate regerentur. Quæ si quis attentius consideraverit, merito dicturus est, novum quoddam sæculum tandem apparuisse sibi viseri, in solito lumine post diuturnas tenebras humano generi repente affulgente, totumque hoc Dei opus esse fatebitur, qui adversus illam impiorum multitudinem, hunc religiosum imperatorem velut æmulum opposuerit.

484 CAPUT II.

Rursus de pietate Constantini, signum crucis libere proficientia.

Nam cum illi quidem tales exstitissent, quales nulli unquam visi fuerant, eaque adversus Ecclesiam admittere ausi fuissent, quæ nemo unquam ab ultima usque hominum memoria facta esse audierat, merito Deus inusitatum quoddam miraculum, Constantinum scilicet, in medium producens, ea per illum gessit, quæ nec auditu unquam accepta, nec oculis visa fuerant. Quod enim miraculum magis novum et inusitatum fuit, quam imperatoris nostri virtus, quem Dei sapientia humano generi donavit? Quippe ille cum omni fiducia ac libertate Christum Dei cunctis perpetuo prædicavit, nec salutari vocabulo censeri erubuit. Verum ob eam rem sese magnopere efferens, omnibus se noscendum exhibuit : dum nunc quidem salutari signo vultum consignat,

Α τοῦ Θεοῦ κολάσει (21), τῶν δ' ἁγίων μαρτύρων τοῦ Θεοῦ τὰς μνήμας τιμῶν οὐ διελημπανεν. Οἱ μὲν τῶν βασιλικῶν ἡλαυνον οἴκων τοὺς θεοσεβεῖς ἄνδρας, ὁ δὲ αὐτοῖς μάλιστα τούτοις διετέλει θαρρύνων, εὐνοῦς αὐτῷ (22) καὶ πιστοὺς ἀπάντων μᾶλλον τούτους εἶναι γινώσκων. Οἱ μὲν χρημάτων ἤττους ὑπηῆρχον, Τανταλεῖω τὴν ψυχὴν πάθει δεδουλωμένοι, ὁ δὲ βασιλικῇ μεγαλοπρεπείᾳ πάντας ἀναπετάσας θησαυροὺς, πλουσὶ καὶ μεγαλοψύχῳ δωρεᾷ τὰς μεταδόσεις ἐποίητο. Οἱ μὲν μυρίους κατειργάζοντο φόνους, ἐφ' ἀρπαγῇ καὶ δημεύσει τῆς τῶν ἀναιρουμένων οὐσίας, Κωνσταντίνου δ' ἐπὶ πάσῃ τῇ βασιλείᾳ, πᾶν ἕξτος εἰς ἀχρηστον τοῖς δικασταῖς ἀπηώρητο, τῶν κατ' ἔθνος δῆμων τε καὶ πολιτευτῶν (23) ἀνδρῶν πατρονομουμένων (24) μᾶλλον, ἢ ἐπ' ἀνάγκαις ἀρχομένων. Εἰς δὲ δὴ ἀποδέψας εἶπεν ἂν τις εἰκότως, νεαρὸν τινα καὶ νεοπαγῇ βίῳ (25) ἄρτι τότε φανῆναι δοκεῖν, ξένου φωτὸς ἀθρόου ἐκ σκοτῶν τῷ θνητῷ καταλάμπαντος γένει, Θεοῦ τε τὸ πᾶν ἔργον εἶναι ὁμολογεῖν, τῆς τῶν ἀθέων πληθύος ἀντίπαλον τὸν θεοφιλῆ βασιλέα προθεδλημένου.

Β δὲ δὴ ἀποδέψας εἶπεν ἂν τις εἰκότως, νεαρὸν τινα καὶ νεοπαγῇ βίῳ (25) ἄρτι τότε φανῆναι δοκεῖν, ξένου φωτὸς ἀθρόου ἐκ σκοτῶν τῷ θνητῷ καταλάμπαντος γένει, Θεοῦ τε τὸ πᾶν ἔργον εἶναι ὁμολογεῖν, τῆς τῶν ἀθέων πληθύος ἀντίπαλον τὸν θεοφιλῆ βασιλέα προθεδλημένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β.

*Ἔτι περὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου, ἐμπαφῆ-
σιαζομένου τῷ τοῦ σταυροῦ σημείῳ.*

Ἐπειδὴ γὰρ οἱ μὲν, οἷοι μηδένες ἄλλοι πῶποτε, ὤφθησαν, καὶ οἷα μὴδ' ἐξ αἰῶνος ἀκοῇ παρεληπτὰι, κατὰ τῆς Ἐκκλησίας τετολμήκασιν, εἰκότως ὁ Θεὸς αὐτὸς, ξένον τι χρῆμα προστησάμενος, τὰ μὴτ' ἀκοῇ γνωσθέντα, μὴτ' ὅφει παραδοθέντα, δι' αὐτοῦ κατειργάζετο. Καὶ τί νεώτερον (26) ἦν τὸ θαῦμα τῆς βασιλέως ἀρετῆς, ἐκ Θεοῦ σοφίας τῷ θνητῷ γένει δεδωρημένον; Τοιγάρτοι τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ σὺν πατρὶσὶ τῇ πάσῃ πρεσβεύων εἰς πάντας διετέλει, μὴ ἐγκαλυπτόμενος τὴν σωτηρίον ἐπηγορίαν· σεμναλογούμενος δ' ἐπὶ τῷ πράγματι, φανερὸν ἑαυτὸν καθίστη, νῦν μὲν τὸ πρόσωπον τῷ σωτηρίῳ κατασφραγισόμενος σημείῳ, νῦν δ' ἐναδρυνόμενος τῷ νικητικῷ τροπαίῳ.

nunc triumphali gloriatur tropæo.

(21) Τῇ προέπουσῃ τοῦ Θεοῦ κολάσει. Mallem scribere ἐκ Θεοῦ κολάσει, ut loqui solet Eusebius.

(22) Vulg. τοὺς εὐνοῦς αὐτῷ. Delendus est articulus τοὺς.

(23) Δῆμων τε καὶ πολιτευτῶν. Hujus verbi significationem non intellexit Christophorus, qui πολιτευτὰς cives vertit. Atqui πολιτευταὶ sunt decuriones, ut jam pridem notavi ad librum xxii Ann. Marcellini pag. 225, ex Artemidoro et Athanasio. Quibus addendus est locus Gregorii Nazianzeni in epistola 49 ad Olympium, πάντας πόλεις τε καὶ πολιτευτὰς καὶ ἀξιωματικούς, id est, universos cives et decuriones et honoratos.

(24) Πατρονομουμένων, id est, paterno imperio regi. Ait igitur Constantini imperium ob clementiam et mansuetudinem, prorsus simile fuisse patris in filios imperio : ita ut populi omnes ac decuriones, non vi ac metu ut subditi, in officio continerentur, sed sponte obsequerentur ut filii. In

D codice Fuk. pro ἐπ' ἀνάγκαις legitur ὑπ' ἀνάγκης.

(25) Νεοπαγῇ βίῳ. Feliciter mihi vertisse videtur novum sæculum. Sic in nummis Philippi sæculum novum dicitur. Veteres Etrusci aiebant unumquodque sæculum a diis definitum esse certo annorum modo : qui postquam finitus sit, tum a diis portenta e terra seu carlitus mitti, quibus significetur sæculum novum inchoari. Et homines nasci qui novis moribus atque institutis intantur, et qui vel plus vel minus chari sint diis immortalibus. Hæc signa Etrusci diligenter notata habebant in ritualibus libris, ut scripsit Plutarchus in Sulla, et Censorinus in c. 17 De die natali. Verba Plutarchi sunt : Εἶναι μὲν γὰρ αὐτῶν ὁκτὼ τὰ σύμπαντα γένη, διαφέροντα τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἡθεσὶ δι' ἀλλήλων· ἐκάστῳ δὲ ἀφωρῆσθαι χρόνῳ ἀριθμὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, συμπαρανόμενον ἑαυτοῦ μεγάλου περιόδῳ, εἰς, ubi ἐνιαυτὸς μέγας sæculum est.

(26) Vulg. Καὶ τί νεώτερον. Scribendum est per interrogationem καὶ τί νεώτερον;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ εἰκόνης αὐτοῦ, ἐν ᾗ ὑπερέκειτο μὲν ὁ σταυρός, πέπληκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.

Ὅ μὲν δὴ καὶ ἐν γραφῇς ὑψηλοτάτῃ πίνακι πρὸ τῶν βασιλικῶν προθύρων ἀνακειμένῳ, τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ὁρᾶσθαι προὔτθεται, τὸ μὲν σωτήριον ὑπερκειμένον τῆς αὐτοῦ κεφαλῆς τῇ γραφῇ παραδούς, τὸν δὲ ἐχθρὸν καὶ πολέμιον θῆρα, τὸν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς τῶν ἀθέων πολιορκήσαντα τυραννίδος, κατὰ θυοῦ φερόμενον ποιήσας ἐν δράκοντος μορφῇ. Δράκοντα γὰρ αὐτὸν καὶ σχολὴν ὄφιν ἐν προφητῶν Θεοῦ βίβλοις ἀνηγόρευε τὰ λόγια. Αἰδὼ καὶ βασιλεὺς ὑπὸ τοῖς αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ποσὶ, βέλει πεπαρμένον κατὰ μέσου τοῦ κύτους, θυοῖς τε θαλάσσης ἀπερριμμένον, διὰ τῆς κηροῦτου γραφῆς ἐδείκνυ τοῖς πᾶσι τὸν δράκοντα, ὥδὲ πη τὸν ἀφανῆ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους πολέμιον αἰνιττόμενος, ὃν καὶ δυνάμει τοῦ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνακειμένου σωτηρίου τροπαίου, κατὰ θυοῦ ἀπωλείας κεχωρηκεῖναι ἐδήλου. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἀνθεὶ χρωμάτων ἠνίττετο διὰ τῆς εἰκόνης· ἐμὲ δὲ θαῦμα τῆς τοῦ βασιλέως κατεῖχε μεγαλονοίας, ὡς ἐμπνεύσει θεῖα ταῦτα διετύπου, ἃ δὴ φωναὶ προφητῶν ὥδὲ που περὶ τοῦδε τοῦ θηρὸς ἐδῶν, ἐπαύξειν τὸν Θεόν, λέγουσαι, τὴν μάχαιραν τὴν μεγάλην καὶ φοβεράν, ἐπὶ τὸν δράκοντα τὸν ὄφιν τὸν φεύγοντα, καὶ ἀνελεῖν τὸν δράκοντα τὸν ἐν τῇ θαλάσσῃ. Εἰκόνας δὲ τούτων διετύπου βασιλεὺς, ἀληθῶς ἐντιθεὶς μιμήματα τῇ σκιαγραφίᾳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἐπεὶ περὶ τῶν διὰ Ἀρείου ἐν Αἰγύπτῳ ζητημάτων.

Ταῦτα μὲν οὖν αὐτῷ καταθυμῶς συνετελεῖτο· τὰ δὲ γε τῆς τοῦ φθόνου βασκανίας, δεινὴς τὰς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ συνταράττοντα, καὶ τὸ θηθαῖον τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν κακὸν (27), οὐ σμικρῶς αὐτὸν ἐκίνοι, προσρηγνυμένων καὶ ἐκάστην πόλιν ἐπισκόπων ἐπισκόποις, δῆμων τε δῆμοις ἐπανισταμένων, καὶ μονονουχὶ Συμπληγάδων (28) κατακοπτόντων ἀλλήλους, ὥστ' ἡδὴ φρενῶν ἐκστάσει τοὺς ἀπεγνωσμένους ἀνούςιοις ἐγχειρεῖν, καὶ ταῖς βασιλέως τολμῇ ἐνυδρίζειν εἰκόσιν· οὐ μὴν ὥστ' εἰς ὀργὴν ἐγείρειν τὸν βασιλέα μᾶλλον, ἢ πρὸς πόνον ψυχῆς, ὑπεραλγοῦντα τῆς τῶν φρενοδιδῶν ἀπονοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῆς διὰ τὸ Πάσχα διχονοίας

Προὔπηρχε δ' ἄρα καὶ ἄλλη τις τούτων προτέρα νόσος ἀργαλειωτάτη ἐκ μακροῦ διανοχλοῦσα (29), ἡ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς διαφωνία· τῶν μὲν ἐπεσθαι δεῖν τῇ Ἰουδαίων συνθηκῇ πασχόντων, τῶν δὲ, προσήκειν τὴν ἀκριβῆ τοῦ καιροῦ παραφυλάττειν ὥραν, μηδὲ

A

CAPUT III.

De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco.

Quin etiam in sublimi quadam tabula ante vestibulum palatii posita, cunctis spectandum proposuit, salutare quidem signum capiti suo superpositum : infra vero hostem illum et inimicum generis humani, qui impiorum tyrannorum opera Ecclesiam Dei oppugnaverat, sub draconis forma in præceps ruentem. Quippe divina oracula in prophetarum libris, draconem illum et sinuosum serpentem appellarunt. Idcirco imperator draconem telis per medium ventrem confixum, et in profundos maris gurgites projectum, sub suis suorumque liberorum pedibus cera igne resoluta depingi proponique omnibus voluit, hoc videlicet modo designans occultum humani generis hostem, quem salutaris illius tropæi quod capiti ipsius superpositum erat, vi ac potentia in exitii barathrum detrusum esse significabat. Atque hoc quidem imago variis coloribus depicta, tacite indicabat. Mihi vero eximiam imperatoris intelligentiam mirari subit, qui divino quodam afflatu impulsus, ea pingendo expressit, quæ prophetarum vocibus de 485 bestia illa multo ante prædicta fuerant : Deum scilicet machæram ingentem et terribilem adacturum esse in draconem serpentemque fugientem, et occisurum esse draconem qui est in mari. Horum igitur figuram expressit imperator, rem ipsam pictura prorsus imitatus.

C

CAPUT IV.

Rursus de controversiis in Ægypto excitatis ab Ario.

Et hæc quidem ille libenti animo perficiebat. Verum livor invidiæ qui ecclesias Dei in urbe Alexandria etiam tum conturbabat, et Thebæorum atque Ægyptiorum pestilens schisma, non mediocriter animum ipsius angebant : quippe cum per singulas urbes episcopi adversus episcopos conflictarentur ; et populi adversus populos insurgerent, ac mutuis se vulneribus instar Symplegadum collisi conciderent, adeo ut furore tandem ac desperatione acti, inopia quædam admittere, ipsasque imperatoris imagines violare ausi sint. Verum hæc non tam ad iracundiam principem excitare, quam mœstitia animum ejus afficere potuerunt ; quippe qui perditiorum hominum amentiam magnopere deploraret.

CAPUT V.

De dissensione ob festum Paschæ.

Alius quoque his antiquior suberat morbus longo gravissimus, qui Ecclesias jam pridem infestabat ; dissensio scilicet de salutari festo. Quippe alii consuetudinem Judæorum sequi oportere asserebant : alii tempus ipsum accurate observandum esse aie-

(27) Καὶ τὸ θηθαῖον τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν κακόν. Schisma Meletianorum intelligit. Ægyptus enim tunc temporis duplici morbo laborabat, Ariana scilicet hæresi et Meletii schismate.

(28) Vulg., Συμπληγάσι. Codex Fuk. habet Συμ-

πληγάδων, quomodo etiam Turnebus ad oram sui codicis emendarat.

(29) Ἐκ μακροῦ διανοχλοῦσα. Rectius meo quidem judicio legeretur ἐκ μακροῦ δὴ ἐνοχλοῦσα.

hant, nec errantibus assentiendum, qui ab evangelica gratia hac etiam in parte alieni essent. Itaque cum omnes ubique populi jamdudum inter se dissiderent, et sacri religionis nostræ ritus conturbarentur (quippe in uno eodemque festo temporis diversitas maximum discidium inter feriantes excitabat, cum hi jejuniis et ærumnis seipsos attererent, illi otio ac lætitiæ indulgerent), mortalium quidem nemo erat, qui huic malo remedium posset adhibere, cum utrinque inter dissidentes velut æquala lance controversia penderet. Soli omnipotenti Deo perfacile erat istis malis mederi; unus porro in terris exstabat Constantinus, 486 qui ad hæc bona perficienda idoneus Dei minister esse videretur. Qui posteaquam hæc quæ modo dixi auditione accepit, et litteris quas ad Alexandrinos miserat nihil se profecisse cognovit, mentis suæ solertiam ipse excitans, novum sibi bellum adversus invisibilem hostem Ecclesiæ statum perturbantem, conficiendum esse dixit.

CAPUT VI.

Quomodo synodum Nicææ fieri jussit.

Mox velut divinam quamdam phalangem adversus eum instruens, generalem synodum convocavit; honorificis litteris episcopos undique invitans, ut quantocius adessent. Nec vero simplex ac nuda erat jussio: sed præterea multum ad hoc opus contulit imperatoris benignitas, qui aliis quidem cursus publici copiam præbuit, aliis vero jumentorum usum abunde subministravit. Quin etiam sedes huic synodo convenientissima assignata est, urbs quæ a victoria nomen habet Nicææ, in Bithynia sita. Perlato igitur in omnes provincias imperatoris præcepto, statim cuncti velut ex transenna emissi, summa cum alacritate advolarunt. Alliciebat scilicet eos spes bonorum, et præsentis pacis opportunitas; novi denique miraculi, tanti nimirum imperatoris, spectaculum. Posteaquam in unum convenere, Dei opus esse id quod gerebatur apparuit. Nam qui non modo animis, verum etiam corporibus et regionibus ac locis et provinciis longissime inter se dissiti erant, tunc in unum congregati cernebantur: et velut maximam quamdam sacerdotum coronam ex pulcherrimis floribus contextam, una cunctos civitas capiebat.

CAPUT VII.

De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis convenerunt episcopi.

Etenim ex omnibus Ecclesiis quæ universam Europam, Africam atque Asiam impleverant, ii qui

(30) *Κάν τούτω τοιγαροῦν.* Hic locus prava interruptione corruptus est. Scribo igitur: τοῖς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλλοτριῶς χάριτος κἀν τούτῳ, etc. At Eusebius Judæos tum in aliis rebus ab Evangelii gratia alienos esse, tum in hac potissimum quod Pascha ex Mosaica consuetudine adhuc celebrent, non juxta Evangelii veritatem. Confirmat autem emendationem nostram Constantinus in epistola ad Ecclesias, cujus verba referuntur infra in c. 17: Ἐξεῖθεν οὖν τὸν κἀν τούτῳ τῷ μέρει τὴν ἀλήθειαν οὐχ ὁρῶσιν.

(31) *Ἰσοστασίον τῆς ἑριδος.* Græci ἰσοστάσιον μάχην dicunt, quoties ita pugnatum est, ut neutra pars victoriam retulerit. Eodem sensu ἰσοστάσιον

A πλανωμένους ἔπεσθαι τοῖς τῆς εὐαγ. γελικῆς ἀλλοτριῶς χάριτος. Κἀν τούτῳ τοιγαροῦν (30), μακροῖς ἤδη χρόνοις τῶν ἀπανταχοῦ λαῶν διενηνεγμένων, θεσμῶν τε θείων συγχεομένων, ὡς ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἑορτῆς τὴν τοῦ καιροῦ παρατροπὴν μεγίστην διάστασιν ἐμποιοῦν τοῖς τὴν ἑορτὴν ἄγουσι, τῶν μὲν ἀσιτίαις καὶ κακοπαθείαις ἐνασκουμένων, τῶν δ' ἀνέσει τὴν σχολὴν ἀνατιθέντων, οὐδεὶς οἷός τε ἦν ἀνθρώπων θεραπείαν εὐρασθαι τοῦ κακοῦ, ἰσοστασίον τῆς ἑριδος (31) τοῖς διεστῶσιν ὑπαρχούσης· μόνῳ δ' ἄρα τῷ παντοδυνάμῳ θεῷ καὶ ταῦτ' ἰδοῦναι βῆδιον ἦν, ἀγαθῶν δ' ὑπηρέτης αὐτῷ μόνος τῶν ἐπὶ γῆς κατεφαίνετο Κωνσταντῖνος· ὃς ἐπειδὴ τὴν τῶν λεχθέντων διέγκω ἀκοήν, τό τε καταπεμφθὲν αὐτῷ γράμμα τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἀπρακτον ἑώρα, τότε αὐτὸς αὐτοῦ τὴν διάνοιαν ἀνακινήσας, ἄλλον τουτοῦ καταγωνεῖσθαι δεῖν ἔφη τὸν κατὰ τοῦ ταραττοντος τὴν Ἐκκλησίαν ἀφανοῦς ἐχθροῦ πόλεμον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως σύνδορον ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέταξεν.

Εἴθ' ὥσπερ ἐπιστρατεύων αὐτῷ, Θεοῦ φάλαγγα σύνδορον οἰκουμένην συνεχρότει, σπεύδειν ἀπανταχόθεν τοὺς ἐπισκόπους γράμμασι τιμητικοῖς προκαλούμενος. Οὐκ ἦν θ' ἀπλοῦν τὸ ἐπίταγμα, συνήργει δὲ καὶ αὐτῇ πράξει τὸ βασιλέως νεῦμα, οἷς μὲν ἐξουσίαν δημοσίου παρέχον δρόμου (32), οἷς δὲ νωτοφόρον ὑπηρεσίας ἀφθόνους· ὥριστο δὲ καὶ πόλεις ἐμπρέπουσα τῇ συνόδῳ, νίκης ἐπώνυμος, κατὰ τὸ Βιθυνῶν ἔθνος, ἡ Νίκαια. Ὡς οὖν ἐφοῖτα πανταχοῦ τὸ παράγγελμα, οἷά τινος ἀπὸ νύσσης οἱ πάντες ἔθεον σὺν προθυμίᾳ πάσῃ· εἴλακε γὰρ αὐτοὺς ἀγαθῶν ἐλπίς, ἡ τε τῆς εἰρήνης μετουσίᾳ, τοῦ τε ξένου θαύματος, τῆς τοῦ τοσούτου βασιλέως εὐψευς, ἡ θέα. Ἐπειδὴ οὖν συνῆλθον οἱ πάντες, ἔργον ἤδη Θεοῦ τὸ πραττόμενον ἔθεωρεῖτο. Οἱ γὰρ μὴ μόνον ψυχαῖς, ἀλλὰ καὶ σώματι καὶ χώραις, καὶ τόποις καὶ ἔθνεσι πορρωτάτως διεστῶτες ἀλλήλων, ὁμοῦ συνήγοντο· καὶ μία τοὺς πάντας ὑπεδέχετο πόλις, οἷόν τινα μέγιστον ἱερέων στέφανον, ἐξ ὠραίων ἀνθέων καταπεποικιλμένον

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ οἰκουμένης συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων ἐθνῶν παρήσαν ἐπίσκοποι.

Τῶν γοῦν Ἐκκλησιῶν ἀπασῶν, αἱ τὴν Εὐρώπην ἄσασαν, Ἀσίαν τε καὶ τὴν Ἀσίαν ἐπλήρουν, ὁμοῦ

D ἔριδα hoc loco dixit Eusebius, id est, *paribus utrinque momentis librata controversiam.* Non recte igitur Christophorus ita verit: *Præsertim cum controversia dissidentium animos ex æquo exagigaret.*

(32) *Δημοσίου... δρόμου.* Mirum est quod Eusebius hoc loco τὰ νωτοφόρα distinguit a publico cursu. Sed responderi potest, Eusebium, nomine publici cursus intellexisse vehiculā. Atque ita accipit Nicephorus in lib. viii, cap. 14. Aliis igitur episcopis vehicula præberi jussit Constantinus, aliis equos publicos quibus veherentur ad concilium profecturi.

συνήκτο τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν τὰ ἀκροθίνια, εἰς τ' οἶκος εὐκτήριος (33), ὥσπερ ἐκ Θεοῦ πλατυνόμενος, ἔνδον ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρους ἄμα καὶ Κιλικας, Φοινικὰς τε καὶ Ἀραβίους, καὶ Παλαιστίνους, καὶ ἐπὶ τούτοις Αἰγυπτίους, Θηβαίους, Λίβυας, τοὺς τ' ἐκ μέσης τῶν ποταμῶν ὁρμωμένους· ἤδη δὲ καὶ Πέρσης ἐπίσκοπος τῇ συνόδῳ παρῆν, οὐδὲ Σκύθης (34) ἀπελιμπάνετο τῆς χορείας, Πόντος τε καὶ Γαλατία καὶ Παμφυλία, Καππαδοκία τε καὶ Ἀσία καὶ Φρυγία τοὺς παρ' αὐταῖς παρεῖχον ἐκκλήτους· ἀλλὰ καὶ Ὁρᾶκες καὶ Μακεδόνες, Ἀχαιοὶ τε καὶ Ἑπειρώται, τούτων θ' οἱ ἔτι πορρωτάτω οἰκοῦντες, ἀπήντων· αὐτῶν τε Σπάνων ὁ πάνυ βοώμενος, εἰς ἣν τοῖς πολλοῖς ἄμα συνεδρεῦον· τῆς δὲ γε βασιλευούσης πόλεως (35) ὁ μὲν προεστὼς ὑστέρει διὰ γῆρας, πρεσβύτεροι δ' αὐτοῦ παρόντες τὴν αὐτοῦ τάξιν ἐπλήρουν. Τοιοῦτον μόνος ἐξ αἰῶνος (36) εἰς βασιλεὺς Κωνσταντίνος Χριστῷ στέφανον δεσμῷ συνάψας εἰρήνης, τῷ αὐτοῦ Σωτῆρι τῆς κατ' ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νίκης θεοπερεπὲς ἀνετίθει χαριστήριον, εἰκόνα χορείας ἀποστολικῆς ταύτην καθ' ἡμᾶς συστήσάμενος

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Π'.

Ὅτι, ὥς ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν ἀποστόλων, ἐκ διαφόρων συνήλθοι ἔθνων.

Ἐπεὶ καὶ κατ' ἐκείνους συνήχθαι λόγος ἀπὸ παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἀνδρας εὐλαβεῖς· ἐν οἷς ἐτύγγανον Πάρθοι καὶ Μῆδοι καὶ Ἑλαμίται, καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, Ἰουδαίαν τε καὶ Καππαδοκίαν, Πόντον καὶ τὴν Ἀσίαν, Φρυγίαν τε καὶ Παμφυλίαν, Αἰγύπτου καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, οἱ τ' ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι, Ἰουδαῖοι τε καὶ προσήλυτοι, Κρήτες καὶ Ἀραβες· πλὴν ὅσον ἐκείνοις ὑστέρει, τὴ μὴ ἐκ Θεοῦ λειτουργῶν συνεστάναι τοὺς πάντας· ἐπὶ δὲ τῆς παρουσίας χορείας, ἐπισκόπων μὲν πληθὺς ἦν, πεντήκοντα καὶ διακοσίων (37) ἀριθμὸν ὑπερακοντίζουσα, ἐπομένων

(33) Vulg. *ἐπ' οἶκος εὐκτήριος*. Legn̄ εἰς τε οἶκος ex Gelasio Cyziceno et Nicephoro et Socrate in libro 1.

(34) *Οὐδὲ Σκύθης*. Scythas pro Gothis posuit. Sic enim eos Græci vocare solent, ut Libanius, Themistius, Eunapius. et ipse Eusebius in libro 1 *De vita Constantini*, cap. 4.

(35) *Τῆς δὲ γε βασιλευούσης πόλεως*. Gelasius Cyzicenus episcopum urbis Constantinopolitanæ his verbis designari credidit. Quem secutus est etiam Nicetas in *Thesaurο orthodoxæ fidei*, libro v, cap. 6, his verbis: « Eusebius autem Pamphili lib. iii *De vita Constantini* imp. Constantinopolitanum quidem pontificem a synodo abfuisse scribit propter senium, at nomen ejus submisit: cujus loco presbyteri quidam comparuerint. At vero ex synodi Actis constat Metrophanem Constantinopolitanos id temporis episcopum fuisse, » etc. Ita etiam Epiphanius scholasticus in libro ii *Historiæ Tripartitæ*. Verum hæc explicatio ferri non potest. Nondum enim dedicata fuerat Constantinopolis, nec regiæ urbis vocabulo decorata, cum synodus congregata est in urbe Nicææ. Itaque hæc Eusebii verba de episcopo urbis Romæ necessario intelligenda sunt. Quod confirmat Sozomenus in libro 1, cap. 16, apud quem Julii nomen pro Silvestro perperam irrepsit; et Theodoretus lib. 1, cap. 7.

A inter Dei ministros principem locum obtinebant, simul convenere, unaque ædes sacra velut Dei nutu dilatata, Syros simul et Cilicas, Phœnices et Arabes et Palæstinos, Ægyptios præterea, Thebæos ac Libyas, aliosque ex Mesopotamia advenientes, ambitu suo complexa est. Quidam etiam ex Perside episcopus synodo interfuit: 487 nec vel Scythia absuit ab hoc choro. Pontus item, Galatia, Pamphylia et Cappadocia, Asia quoque et Phrygia lectissimum quemque ex suis præbuere. Thraces quinetiam, Macedones, Achivi et Epirotæ, et qui longissimo intervallo ultra hos positi sunt, nihilominus adfuere. Ab ipsa quoque Hispania vir ille multo omnium sermone celebratus, una cum reliquis aliis consedit. Aberat quidem regiæ urbis æntistes ob senilem ætatem: sed præsto erant presbyteri qui vices ejus impleverunt. Hujusmodi coronam pacis vinculo consertam et connexam, solus ab omni ævo imperator Constantinus velut divinum grati animi monumentum pro victoriis quas de hostibus et inimicis retulerat, Christo Servatori suo dedicavit: hoc amplissimo cœtu, tanquam imagine quadam apostolici chori, nostris temporibus convocato.

CAPUT (VIII).

Quod sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis gentibus convenerunt.

Siquidem et apostolorum temporibus viri religiosi ex omni natione quæ sub cœlo est, in unum convenisse dicuntur. Inter quos erant Parthi, Medi, Elamitæ, et qui habitant Mesopotamiam, Judæam, et Cappadociam, Pontum, Asiam, et Phrygiam ac Pamphyliam, Ægyptum et partes Libyæ quæ est juxta Cyrenem: advenæ quoque Romani, Judæi et proselyti, Cretenses et Arabes. Verum apud istos quidem hoc minus fuit, quod non omnes erant Dei ministri qui convenerant. In præsentī autem choro episcopi quidem supra ducentos et quinquaginta adfuerunt; præbyterorum vero qui

(36) Vulg. *μόνον ἐξ αἰῶνος*. Sic etiam legitur apud Socratem. Malim tamen legere *μόνος*, ut habent Gelasius ac Nicephorus. Atque ita in Socrate legit Epiphanius scholasticus. Quod autem sequitur *εἰς*, neminem turbare debet. Sic enim Eusebius, infra cap. 26, simul ponit *μόνος εἰς*.

(37) *Πεντήκοντα καὶ διακοσίων*. Apud Socratem in lib. 1, ubi hic Eusebii locus refertur, legitur *τριακοσίων*. De numero episcoporum qui Nicænæ synodo interfuerunt, non convenit inter antiquos. Eusebius quidem hoc loco ducentos et quinquaginta fuisse scribit. Eustathius vero Antiochenus episcopus in homilia de verbis illis quæ in Proverbiis Salomonis leguntur, *Dominus creavit me*, ducentos circiter ac septuaginta illos fuisse dicit; neque enim se accurate eorum numerum subduxisse. Verum constantior fama est et recentiorum omnium consensu firmata, trecentos et octodecim episcopos in illa synodo consedissee. Sic ex antiquis Athanasius in epistola ad Africanos episcopos non procul ab initio, Hilarius in libro *Contra Constantium*, Hieronymus in Chronico, et Rufinus. Athanasius in Epistola de synodi Nicænæ decretis, ait episcopos qui Nicææ convenerunt, fuisse plus minus trecentos.

eos comitati sunt, diaconorum, acolythorum aliorumque complurium numerus iniri vix potest.

CAPUT IX.

De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum.

Porro ex his Dei ministris, alii sermone sapientiae, alii gravitate vitæ et laborum tolerantia eminebant: alii modestia et comitate morum erant ornati. Ac nonnulli quidem eorum ob proveciam ætatem maximo in honore erant: nonnulli et corporis et animi juvenili vigore enitebant. Quidam nuper admodum **488** ministerii sui stadium erant ingressi. Quibus omnibus quotidie annonas copiose præberi imperator mandaverat.

CAPUT X.

Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus cum episcopis resedit.

Cæterum die concilio constituta, qua controversias dirimi oporteret, cum singuli præsto essent ex quibus synodus constabat, in ipsa media æde palatii, quæ reliquas omnes amplitudine superare videbatur, plurimis sedilibus ad utrumque ædis latus ordine dispositis, omnes qui accersiti fuerant introgressi, suo quisque loco consedere. Postquam universa synodus cum decenti modestia resedit, omnes primum conticuere, imperatoris processum expectantes. Mox unus ex proximis imperatoris, deinde alter ac tertius ingreditur. Præ-

(38) Vulg., ἀκολούθων δὲ πλείστων ὄσων ἑτέρων. Scribendum est ἀκολούθων τε πλείστων ὄσων ἑτέρων ex Socrate in libro 1, cap. 5, et Gelasio ac Nicephoro. In Fuk. codd. et Savilii legitur ἀκολούθων τε πλείστων, et post vocem πλείστων apponitur media distinctio in omnibus scriptis exemplaribus.

(39) Τῶν δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν. Ab iis verbis caput exorsus sum, secutus auctoritatem codd. Regii, et Fuk., quibus consentiunt schedæ veteres.

(40) Οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦντο. Multiplex huius loci sensus esse potest. Nam μέσος τρόπος sumi potest pro modestia et comitate morum, ut μέσῳ positum sit pro μετρίῳ. Vel μέσος τρόπος dicitur eorum, qui principem quidem locum inter episcopos doctrina et sanctitate vitæ præstantes minime obtinebant, non longo tamen intervallo aberant a primis. Sic medios principes ac duces vocarunt antiqui, qui nec optimi essent nec pessimi, sed medio quodam loco inter utrosque subsisterent. Denique μέσος τρόπος dici potest de iis, qui utramque laudem, doctrinæ scilicet ac sanctitatis, complexi erant. Ita hunc Eusebii locum interpretatur Sozomenus in lib. 1, cap. 16, his verbis: Οἱ μὲν νοστὶν καὶ λέγειν ἱκανοί, εἰδήσει τε τῶν ἱερῶν Βιβλίων, καὶ τῆς ἄλλης παιδείας ἐπίσημοι· οἱ δὲ ἀρετῇ βίου διαπρέποντες· οἱ δὲ κατ' ἀμφοτέρων εὐδοχιμοῦντες. Vides quos Eusebius vocavit τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦμένους, a Sozomeno dici κατ' ἀμφοτέρων εὐδοχιμοῦντας. Epiphanius scholasticus in lib. 11 *Historie Tripartite*, cap. 1, hunc Eusebii locum ita vertit: *Ministrorum vero Dei, alii sapientiae sermone fulgebant, alii continentia vitæ et patientia coruscabant: alii vero medio modo horum virtutibus ornabantur.*

(41) Vulg., παρῇν ἑκάτερος ταύτην ἄγων. Scribendum est ἕκαστος, ut legisse videtur Christo-

phorsonus. Cui tamen non assentior in eo quod ταύτην referendum putavit ad σύνοδον. Ego vero non dubito quin supplendum sit τὴν λύσιν, quod vocabulum proxime antecedit. Rectius enim, ut opinor, Græce dicitur ἄγειν vel ἐπάγειν τὴν λύσιν, quam ἄγειν τὴν σύνοδον. In Fuk. et Sav. disertescribitur ἕκαστος.

(42) Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Quisquis fuit ille qui Græcos capituli titulos composuit, hæc verba de palatio accepit, eumque secutus est Christophorsonus. Sed et Sozomenus in lib. 1, cap. 18, et Theodoretus in lib. 1, cap. 7, Nicænam synodum in palatio habitam fuisse scribunt, ubi Constantinus imperator sedes ac subsellia episcopis jusserat præparari. Theodoretii verba exscripsit etiam Nicephorus in lib. viii. Sed pace tot ac tantorum virorum dictum sit, nequaquam verisimile est Nicænam synodum in palatio habitam fuisse. Decepit homines, ut videtur.

D ambigua vox qua hic utitur Eusebius, τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Hæc enim vox tam de palatio imperatoris, quam de ecclesia promiscue usurpatur. Certe Eusebius in libro x *Historie Ecclesiasticæ* βασιλειον οἶκον de ecclesia dicit. Multum certe de auctoritate illius concilii detraheretur, si in palatio imperatoris illud habitum esse crederemus. Adde quod ipse Eusebius huic sententiæ apertissime refragatur. Nam supra in cap. 7, diserte scribit unam ecclesiam seu basilicam cunctos diversarum gentium episcopos ambitu suo esse complexam: Εἰς τε οἶκος εὐκτήριος, ὥσπερ ἐκ Θεοῦ πλατυνόμενος, ἔδωκεν ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρον ἀμα καὶ Κίλικας, etc., id est: *Una aedes sacra, omnipotentis Dei nutu quodammodo dilatata, ambitu suo complexa est Syros simul et Cilices, etc.* Quid his verbis potest esse manifestius? Annon ex his verbis certissime conficitur, Nicænam synodum in ecclesia habitam fuisse? Affirmat enim Eusebius

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'

Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακοσίων πενήκοντα ἐπισκόπων.

Τῶν δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν (39) οἱ μὲν διέπρεπον σοφίας λόγῳ, οἱ δὲ βίου στερρότητι καὶ καρτερίᾳ ὑπομονῇ, οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦντο (40). Ἦσαν δὲ τούτων οἱ μὲν χρόνου μήκει τετιμημένοι, οἱ δὲ νεότητι καὶ ψυχῆς ἀκμῇ διαλάμποντες, οἱ δ' ἄρτι παρελθόντες ἐπὶ τὸν τῆς λειτουργίας δρόμον· οἷς ὅη πᾶσι βασιλεὺς ἐφ' ἑκάστης ἡμέρας τὰ σιτηρέσια δαψιλῶς χορηγεῖσθαι διετέτακτο.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Σύνοδος ἐν παλατίῳ, οἷς ὁ Κωνσταντῖνος εἰσελθὼν συνεκαθέσθη.

Ἐπεὶ δ' ἡμέρας ὀρίσθεισης τῇ συνόδῳ, καθ' ἣν χρὴν λύσιν ἐπιθεῖναι τοῖς ἀμφοτέρωθεν, παρῇν ἕκαστος ταύτην ἄγων (41) ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων (42), ὅς δὲ καὶ ὑπερφέρειν ἐδόκει μεγέθει τοὺς πάντας· βάθρων τ' ἐν τάξει πλείων ἐφ' ἑκατέραις τοῦ οἴκου πλευραῖς διατεθέντων, εἴσω παρῇσαν οἱ κεκλημένοι, καὶ τὴν προσήκουσαν ἔδραν οἱ πάντες ἀπελάμβανον. Ἄλλ' ὅτε δὲ σὺν κόσμῳ τῷ πρέποντι ἡ πᾶσα καθῆστο σύνοδος, σιγῇ μὲν τοὺς πάντας εἶχε, προσδοκίᾳ τῆς βασιλέως προόδου· εἰσφύει δὲ τις πρῶτος, καίπειτα δεῦτερος· καὶ τρίτος τῶν ἀμφ'

phorsonus. Cui tamen non assentior in eo quod ταύτην referendum putavit ad σύνοδον. Ego vero non dubito quin supplendum sit τὴν λύσιν, quod vocabulum proxime antecedit. Rectius enim, ut opinor, Græce dicitur ἄγειν vel ἐπάγειν τὴν λύσιν, quam ἄγειν τὴν σύνοδον. In Fuk. et Sav. disertescribitur ἕκαστος.

(42) Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Quisquis fuit ille qui Græcos capituli titulos composuit, hæc verba de palatio accepit, eumque secutus est Christophorsonus. Sed et Sozomenus in lib. 1, cap. 18, et Theodoretus in lib. 1, cap. 7, Nicænam synodum in palatio habitam fuisse scribunt, ubi Constantinus imperator sedes ac subsellia episcopis jusserat præparari. Theodoretii verba exscripsit etiam Nicephorus in lib. viii. Sed pace tot ac tantorum virorum dictum sit, nequaquam verisimile est Nicænam synodum in palatio habitam fuisse. Decepit homines, ut videtur.

D

ambigua vox qua hic utitur Eusebius, τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων. Hæc enim vox tam de palatio imperatoris, quam de ecclesia promiscue usurpatur. Certe Eusebius in libro x *Historie Ecclesiasticæ* βασιλειον οἶκον de ecclesia dicit. Multum certe de auctoritate illius concilii detraheretur, si in palatio imperatoris illud habitum esse crederemus. Adde quod ipse Eusebius huic sententiæ apertissime refragatur. Nam supra in cap. 7, diserte scribit unam ecclesiam seu basilicam cunctos diversarum gentium episcopos ambitu suo esse complexam: Εἰς τε οἶκος εὐκτήριος, ὥσπερ ἐκ Θεοῦ πλατυνόμενος, ἔδωκεν ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρον ἀμα καὶ Κίλικας, etc., id est: *Una aedes sacra, omnipotentis Dei nutu quodammodo dilatata, ambitu suo complexa est Syros simul et Cilices, etc.* Quid his verbis potest esse manifestius? Annon ex his verbis certissime conficitur, Nicænam synodum in ecclesia habitam fuisse? Affirmat enim Eusebius

βασιλέα. Ἦγούντο δὲ καὶ ἄλλοι, οὐ τῶν συνθηθῶν ὀπλιτῶν τε καὶ δορυφόρων, μόνων δὲ τῶν πιστῶν φιλῶν. Πάντων δ' ἐξαναστάντων ἐπὶ συνθήματι δὲ τὴν βασιλέως εἰσοδὸν ἐδήλου (43), αὐτὸς δὲ λοιπὸν διέδαινε μέσος (44), οἷα Θεοῦ τις οὐράνιος ἄγγελος, λαμπρὰν μὲν ὥσπερ φωτὸς μαρμαρυγαῖς ἐξαστράπτων περιβολὴν, ἀλουργίδος πυρωτοῖς καταλαμπόμενος ἀκτίσι, χρυσοῦ τε καὶ λίθων πολυτελῶν διαυγέσι φέγγεσι κοσμούμενος· ταῦτα μὲν οὖν ἀμφὶ τὸ σῶμα· τὴν δὲ ψυχὴν. Θεοῦ φόδῳ καὶ εὐλαθείᾳ δῆλος ἦν κεκαλλυπισμένος· ὑπέφαινον δὲ καὶ ταῦτ' ὀφθαλμοὶ κάτω νεύοντες, ἐρύθημα προσώπου, περιπάτου κίνησις, τό τ' ἄλλο εἶδος, τὸ μέγεθος τε ὑπερβάλλον μὲν τοὺς ἀμφ' αὐτὸν ἄπαντας· τῷ τε κάλλει τῆς ὥρας, καὶ τῷ μεγαλοπρεπεῖ τῆς τοῦ σώματος εὐπρεπείας, ἀκτῇ τε βώμης ἀμάχου· ἃ δὲ τρόπων ἐπιεικέι, πραότητι τε βασιλικῆς ἡμερότητας ἐγκραμένα, τὸ τῆς διανοίας ὑπερφυῆς, παντὸς κρεῖττον ἀπέφαινον λόγου. Ἐπεὶ δὲ παρελθὼν ἐπὶ τὴν πρώτην τῶν ταγμάτων ἀρχὴν μέσος πρῶτος ἔστη (45), σμικροῦ τινας αὐτῷ καθίσματος ὕλης χρυσοῦ πεποιημένου προτεθέντος, οὐ πρότερον ἢ τοὺς ἐπισκόπους ἐπινεύσαι, ἐκάθιζε. Ταυτὸ δ' ἔπραττον πάντες μετὰ βασιλέα.

fabrefacta, non prius assedit, quam episcopi ei innuissent. Idem omnes post imperatorem fecere.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ἦσυχία συνόδου, μετὰ τὸ εἰπεῖν τι εὐσέβιον τὸν ἐπίσκοπον.

Τῶν δ' ἐπισκόπων ὁ τοῦ δεξιῦ τάγματος πρωτεύων (46) διαναστάς, μεμετρημένον ἀπεδίδου λόγον,

A cedebant quoque alii, non ut moris est ex militum ac protectorum numero, sed ex amicis illi soli qui fidem Christi profitebantur. Cumque signo dato quo imperatoris introitus nuntiabatur, omnes assurrexissent, tandem ipse medius incedens advenit, velut quidam cœlestis Dei angelus: purpureæ quidem vestis fulgore oculos omnium præstinguens, et flammeis quibusdam radiis collucens; adhæc auri et lapillorum eximio splendore exornatus. Et huiusmodi quidem corporis cultus erat. Quod vero ad animum spectat, satis apparebat eum timore Dei ac religione decoratum esse. Atque id indicabant oculi demissi, rubor in vultu, et motus corporis atque incessus. Sed et reliqua corporis species, proceritas scilicet qua cunctos qui circa ipsum erant longe superabat. Nec statura solum, sed etiam formæ decore et totius corporis venusta quadam majestate; invicto denique virium robore cæteros anteibat. Quæ quidem omnia admirabili modestia et imperatoria lenitate temperata, eximiam et omni laude majorem mentis illius præstantiam declarabant. Postquam imperator ad caput subselliorum venit, primum medius stetit. Positaque ante eum humili sella ex auro

489 CAPUT XI.

Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quædam dixisset.

Tum ex episcopis is qui in dextra parte primum locum obtinebat, consurgens, modica oratione im-

omnes pariter episcopos, unius ecclesiæ ambitu comprehensos fuisse. Sed et verba quæ in hoc capite subiungit Eusebius, id meo quidem iudicio satis innuunt. Scribit enim, ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων, ὃς δὲ καὶ ὑπερφέρειν ἐδόκει μεγέθει τοὺς πάντας, id est, in ipsa media regalis palatii æde, quæ reliquas omnes amplitudine superabat. Ait Eusebius ædem illam omnium quæ ubique essent, maximam et amplissimam fuisse. Atqui hoc de palatio urbis Nicææ dici non potest. Nam ut concedamus in illa urbe fuisse palatium, illud certe omnium ubique palatiorum maximum esse non potuit. Romæ enim et Mediolani longe maiora erant palatia. Nec dubito quin Nicomedienſe palatium longe majus et opulentius fuerit Nicæno, cum Nicomedia sedes esset ac domicilium imperatorum jam inde a temporibus Diocletiani. Respondebit fortasse quispiam, Eusebium non dicere mediam illam ædem seu palatii seu basilicæ Nicænæ omnes ubique terrarum ædes amplitudine superasse, sed tantum reliquas ædes illius seu palatii seu basilicæ. Sic enim loquitur Eusebius in lib. iv, cap. 66, ubi funas Constantini describit, χάπτει' ἐν αὐτῷ τοῦ παντὸς προσφέροντι τῶν βασιλείων οἴκῳ· εἰ paulo post, ἔνδον γάρ τοι ἐν αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαιτάτον τῶν βασιλείων. Equidem hunc esse sensum Eusebii verborum libens concesserim. Sed tamen ex eo non efficitur, palatium Nicænum ab Eusebio intelligi. Nam et in ecclesiis perinde ac in palatiis media ædes omnium erat maxima et capacissima, ut ex Eusebio constat in descriptione ecclesiæ Tyri. Cunctis igitur accurate perpensis ita censeo: episcopos primum quidem in ecclesia convenisse, ibique de Arij dogmate et de regula fidei plurimis diebus tractavisse, tandem vero die ad finiendum negotium constituto, convenisse in

palatium, ut coram imperatore sententiam dicerent, et contentioni finem imponerent. Atque ita tollitur omnis difficultas. Certe Eusebius omnino confirmat id quod dixi. Ait enim episcopos die constituto quo controversiis finem imponi oportebat, omnes in palatium venisse. Statimque progresso ad synodum imperatore, cuncta coram illo fuisse dicti constituta. Ex quibus manifeste apparet Eusebium hic loqui de ultimo concilii die, seu de postrema sessione, cum res in pluribus antea episcoporum consensibus discussa fuisset ac ventilata. Neque enim tot tantæque res quæ in illa synodo gestæ sunt, unius diei spatio examinari ac definiri potuerunt. Idem quoque antea factum fuerat in synodo Antiochena adversus Paulum Samosatenum, ut docet Eusebius in lib. vii *Historiæ ecclesiasticæ*.

D (43) Ἐπὶ συνθήματι δὲ τὴν βασιλέως εἰσοδὸν ἐδήλου. De hoc signo quo imperatoris adventus nuntiabatur, Corippus loquitur his verbis:

..... prænuntius ante
signa dedit cursor posita de more lucerna.

(44) Διέδαινε μέσος. Christophorus vertit, per medium consessum intrat. Melius vertisset, per medium spatium quod erat inter duos consensuum ordines incessit. Id significat vox διαβαίνειν, id est, διὰ τῶν δυεῖν βαίνειν. Sic infra in cap. 14, μέσοι δὲ τούτων διέβαινον, etc.

(45) Μέσος πρῶτος ἔστη. Christophorus legit videtur πρῶτον. Sic enim vertit, primum in medio conventu erectus constitit.

(46) Ὁ τοῦ δεξιῦ τάγματος πρωτεύων. Sozomenus in cap. 18, lib. i, hunc qui in dextra parte primum locum obtinebat, et qui nomine totius concilii ad imperatorem verba fecit, Eusebium Pamphilum fuisse testatur. Atque ita perscriptum

peratorem allocutus est, propter illum gratias et laudes perhibens omnipotenti Deo. Postquam ille etiam assedit, mox cuncti defixis in imperatorem oculis silentium fecere. Ille lætis oculis et placido vultu universos intus, ac deinde mentem suam in se colligens, leni et moderata voce huiusmodi verba fecit:

CAPUT XII.

Constantini ad synodum oratio de pace.

« Hæc erat summa votorum meorum, charissimi, ut cœtus vestri conspectu mihi quandoque frui contingeret. Cujus voti compos nunc factus, Deo omnium Regi gratias ago, qui præter innumera alia beneficia, hoc omnium honorum maximum mihi spectare concessit, ut scilicet vos in unum omnes congregatos, et conspirantibus animis unum idemque sentientes viderem. Nullus igitur posthac malevolus hostis felicem rerum nostrarum statum perturbet, nec post deletam funditus ac sublatam Dei Servatoris auxillo, tyrannidem eorum qui Deo bellum indixerant, rursus malignus dæmon alia via ac ratione divinam legem maledictis et calumniis exponat. Quippe intestina seditio Ecclesiæ Dei, mihi quidem omni bello et concertatione gravior ac periculosior videtur: nec externæ res tantum animo meo dolorem afferunt, quantum hæc negotia. Et eo quidem tempore quo Dei nutu atque auxillo ad iutus victoriam de hostibus retuleram, nihil amplius mihi superesse existimabam, quam ut tum divino Numini gratias agerem, tum una cum iis quos Deus mea opera in libertatem vindicaverat, communi gaudio exsultarem. Sed ubi de dissensione vestra nuntius ad me inspirato perlatus est, equidem eam rem minime negligendam putavi. Quippe optans ut huic malo mea quoque opera re-

est in titulo huius capituli. Theodoritus vero in l. i *Historiæ*, cap. 7, non ab Eusebio, sed ab Eustathio Antiochiæ civitatis episcopo orationem hanc habitam esse dicit. Theodoriti sententiam secutus est Baronius: quem quidem semper hostili atque infenso animo adversus Eusebium nostrum fuisse, ex ejus scriptis quivis facile deprehendet. Verum auctor *Historiæ tripartitæ* in libro ii, cap. 5, ubi Theodoriti verba describit, ait post Eustathium Antiochenum, Eusebium quoque Cæsariensem de laudibus imperatoris orationem habuisse. Quod tamen in Græcis Theodoriti exemplaribus hodie non habetur; prorsus ut necesse sit, aut Epiphanius scholasticum integriores Theodoriti codices nactum fuisse, aut de suo id addidisse, ut interdum solet. Tale est illud quod supra notavimus de regiæ urbis episcopo, quem Nicææ synodo non interfuisse Socrates ex Eusebio prodidit, ubi Epiphanius scholasticus Alexandri nomen addidit gravi errore, cum Metrophanem potius dicere debuisset. Sed ut ad propositum revertamur, sunt qui nec Eustathio, nec Eusebio, sed Alexandro Alexandrinorum episcopo id honoris delatum esse scribant, ut concilii nomine imperatorem alloqueretur. Nicetas in *Thezauro orthodoxæ fidei*, lib. v, cap. 7, id affirmat his verbis: « Eusebius De vita Constantini libro iii se primum verba in synodo fecisse testatur. Si tamen Theodorito credimus, Eustathius primus, etc., ut autem Theodorus Mopsuestenus scribit,

προσφωνῶν τῷ βασιλεῖ, τῷ τε παντοκράτορι Θεῷ χαριστήριον ἐπ' αὐτῷ ποιούμενος ὕμνον· ἐπειδὴ δὲ καὶ αὐτὸς καθῆστο, σιγὴ μὲν ἐγένετο, πάντων ἀπὸ νῆς εἰς βασιλεῖα βλεπόντων· ὁ δὲ παῖδοις δῆμασι τοῖς πᾶσι γαληνὸν ἐμδλέψας, κάπειτα συναγαγὼν αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν, ἡσύχῃ καὶ πραεὶ φωνῇ τοῖον ἀπέδωκε λόγον·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης.

« Εὐχῆς μὲν ἐμοὶ τέλος ἦν, ὦ φίλοι, τῆς ὑμετέρας ἀπολαῦσαι χορείας, τοῦτου δὲ τυχὼν, εἰδέναι τῷ Βασιλεῖ τῶν ὄλων τὴν χάριν ὁμολογῶ, ὅτι μοι πρὸς τοὺς ἄλλοις ἄπασι, καὶ τοῦτο κρεῖττον ἀγαθοῦ παντὸς ἰδεῖν ἔδωρήσατο· φημί δὴ τὸ, συνηγμένους ὁμοῦ πάντας ἀπολαβεῖν, μίαν τε κοινὴν ἀπάντων ὁμόφρονα γνώμην θεάσασθαι. Μῆδ' οὖν βάσκανός τις ἐχθρὸς τοῖς ἡμετέροις καλοῖς λυμαινέσθω, μηδὲ τῆς τυράννων θεομαχίας ἐκποδὼν ἀρθείσης Θεοῦ Σωτῆρος δυνάμει, ἐτέρως (47) ὁ φιλοπόνηρος δαίμων τὸν θεῖον νόμον βλασφημίας περιβαλλέτω· ὥς ἐμοιγε παντὸς πολέμου καὶ μάχης θεινὴ καὶ χαλεπωτέρα, ἢ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ ἐμφύλιος νενομίσται στάσις, καὶ μᾶλλον ταῦτα τῶν ἐξωθεν λυπηρὰ καταφαίνεται. Ὅτε γοῦν τὰς κατὰ τῶν πολεμίων νίκας νεύματι καὶ συνεργείᾳ τοῦ κρεῖττονος ἡράμην, οὐδὲν τε λείπειν (48) ἐνόμιζον, ἢ Θεῷ μὲν νομίζειν τὴν χάριν, συγχαίρειν δὲ καὶ τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ δι' ἡμῶν ἡλευθερωμένοις· ἐπειδὴ τὴν ὑμετέραν διάστασιν παρ' ἐλπίδα πᾶσαν ἐπυθόμην, οὐκ ἐν δευτέρῃ τὴν ἀκοὴν ἐθέμην, τυχεῖν δὲ καὶ τοῦτο θεραπείας δι' ἐμῆς εὐξάμενος ὑπηρεσίας, τοὺς πάντας ἀμελλήτῃ συμμετεστειλάμην· καὶ χαίρω μὲν ὅρων τὴν ὑμετέραν ὁμήγυριν, τότε δὲ μάλιστα κρίνω κατ' εὐχὰς ἐμαυτὸν πράξειν, ἐπειδὴ ταῖς ψυχαῖς ἀνακραθέντας ἰδοίμι τοὺς πάντας, μίαν τε κοινὴν (49) βραβεύουσιν τοῖς πᾶσιν εἰρηνικὴν συμφωνίαν, ἣν καὶ

Alexandro Alexandrino pontifici id honoris ultro delatum est. » Ego vero in tanta scriptorum diversitate libentius ei sententiæ accesserim, quæ Eusebio primas dicendi partes a synodo delatas esse affirmat. Primum quia omnium sine controversia doctissimus ac disertissimus erat Eusebius. Deinde ipse id aperte testatur in principio huius operis his verbis: « Ἄρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες Θεοῦ λειτουργῶν συνόδου, εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνοις ἐγεραίρομεν, id est, *Nuper etiam nos ipsi victorem principem in medio Dei ministrorum conventu residentem, vicennialibus hymnis prosecuti sumus.*

(47) *Ἐτέρως.* Portesius, Christophorsonus et Gallicus interpretes hanc vocem omisere, cum tamen tota vis sententiæ in ea voce posita sit. Ad hanc enim vocem refertur quæ proxime sequitur periodus: « Cavete, inquit, ne post deletam tyrannidem eorum qui Deo bellum intulerunt, rursus dæmon alia via religionem nostram maledictis et calumniis objiciat. » Alia igitur via, id est, per intestinas dissensiones. Vide quæ mox sequuntur.

(48) *Οὐδὲν τε λείπειν.* Scribendum videtur, οὐδὲν ἐμοιγε λείπειν ἐνόμιζον, et paulo post lego cum Turnebo et Grutero, ἐπεὶ δὲ τὴν ὑμετέραν, etc.

(49) *Μίαν τε κοινὴν.* Rectius meo iudicio scriberetur κοινῇ adverbialiter.

ἑτέροις ὑμᾶς πρέπον ἂν εἴη προσθεύειν (50) τοὺς A
τῷ Θεῷ καθιερωμένους. Μὴ δὲ οὖν μέλλετε, ὦ φίλοι,
μὴ δὲ, λειτουργοὶ Θεοῦ, καὶ τοῦ κοινοῦ πάντων
ἡμῶν Δεσπότου τε καὶ Σωτῆρος ἀγαθοὶ θεράποντες·
τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἰτία ἐντεῦθεν ἤδη φέ-
ρειν (51) ἀρξάμενοι, πάντα σύνδεσμον ἀμφιλογίας
νόμοις εἰρήνης ἐπιλύσασθε (52). Οὕτω γὰρ καὶ τῷ
ἐπὶ πάντων Θεῷ τὰ ἀρεστὰ διαπεπραγμένοι εἴητε
ἂν, κάμολι τῷ ὑμετέρῳ συνθεράποντι ὑπερβάλλουσαν
δώσετε χάριν. »

mutuæ inter vos dissensionis causis, omnes controversiarum nodos pacis legibus sine ulla mora
dissolvatis. Hac enim ratione et summo omnium Deo rem gratissimam facturi, et mihi conservo
vestro ingens beneficium collaturi estis. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως τοὺς ἀμφοισθητοῦντας τῶν ἐπισκόπων εἰς
ὁμόνοιαν συνήψεν.

Ὁ μὲν δὲ ταῦτ' εἰπὼν Ῥωμαῖα γλώττῃ, ὑπερμη-
νεύοντος ἑτέρου, παρείδου τὸν λόγον τοῖς τῆς συν-
όδου προέδροις. Ἐντεῦθεν δ' οἱ μὲν ἀρξάμενοι κατη-
τιῶντο τοὺς πέλας, οἱ δ' ἀπελογοῦντό τε καὶ ἀντεμέμ-
φοντο. Πλείστον δὲ ταῦθ' ὅφ' ἑκατέρου τάγματος
προτεινομένων, πολλῆς τ' ἀμφιλογίας τὰ πρῶτα συν-
ισταμένης, ἀνεξικάκως ἐπηκροῶτο βασιλεὺς τῶν
πάντων, σχολῇ τ' εὐτόνῳ (53) τὰς προτάσεις ὑπεδέ-
χετο, ἐν μέρει τ' ἀντιλαμβάνομενος τῶν παρ' ἑκατέ-
ρου τάγματος λεγομένων, ἡρέμα συνήγαγε τοὺς φι-
λονείκως ἐνισταμένους· πρῶτος τε ποιούμενος τὰς
πρὸς ἑαστον ὁμιλίας, Ἑλληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι
μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε, γλυκερός τις ἦν καὶ ἡδὺς, C
τοὺς μὲν γοῦν πείθων (54), τοὺς δὲ καταδυσωπῶν
τῷ λόγῳ, τοὺς δ' εὖ λέγοντας ἐπαινῶν, πάντας τ'
εἰς ὁμόνοιαν ἐλαύνων, εἰσὸθ' ὁμογνώμονας (55) καὶ
ὁμοδόξους αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς ἀμφοισθητομένοις ἀπασι
κατεστήσατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ πίστεως καὶ τοῦ Πάσχα, τῆς συνόδου σύμ-
φωνος ἐκθεσίς.

Ὡς ὁμόφωνον μὲν κρατῆσαι τὴν πίστιν, τῆς σωτη-
ρίου δ' ἑορτῆς τὸν αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσιν ὁμολογη-
θῆναι καιρόν· ἐκυροῦτο δ' ἡδὲ καὶ ἐν γραφῇ δι' ὑπο-
σημειώσεως ἑκάστου τὰ κοινῇ δεδογμένα (56). Ὡς δὲ

(50) *Πρέπον ἂν εἴη προσθεύειν.* Male Christo-
phorsonus vertit, a Deo impetrare, cum potius ver-
tere debuisset *predicare*. Sic enim Eusebius hanc
vocem usurpare solet, ut patet ex innumeris *Histo-
riæ ecclesiasticæ* locis, exempli gratia in lib. iv,
cap. 15. Male in Fuk. et Sav. codd. legitur εἴη
βραβεύειν.

(51) *Ἐντεῦθεν ἤδη φέρειν.* Longe aliter codex
Fuk., in quo totus hic locus ita scribitur, τὰ τῆς ἐν
ὑμῖν διαστάσεως αἰτία τοῦ λοιποῦ φέρειν ἀνάγκησθε,
πάντα δὲ σύνδεσμον, etc. Atque ita Savilius et
Christophorsonus in suis codicibus reppererunt.

(52) *Ἐπιλύσασθε.* Lego cum Christophorsono
ἐπιλύσασθαι· vulgata tamen lectio stare potest,
modo post vocem θεράποντες, quæ paulo ante præ-
cessit, ponatur punctum semiplenum, ut ad oram
sui libri notavit Savilius. Certe in codice Regio post
vocem θεράποντες posita est media distinctio.

(53) *Ἐν σχολῇ τε εὐτόνως.* Apud Socratem

medium adhiberetur, absque ulla cunctatione omnes
vos accersivi. Et maximam quidem animo capio
voluptatem, cum vos congregatos intueor. Sed me
ex voto rem gessisse tunc demum existimabo, cum
vestrum omnium animos inter se conjunctos ac
permistos 490 videro, unamque velut omnium
arbitram pacem atque concordiam, quam quidem
vos, utpote Deo consecrati, aliis suadere ac præ-
dicare debetis. Date igitur operam, o charissimi Dei
ministri, et communis omnium nostrum Domini ac
Servatoris fideles famuli, ut, sublatis quamprimum

B

CAPUT XIII.

*Quomodo episcopus inter se certantes ad concordiam
revocavit.*

Hæc ille cum Latino sermone dixisset, quæ alius
quispiam Græce interpretatus est, deinceps con-
cilii præsidibus sermonem concessit. Tum vero
alii proximos insinulare cœperunt, alii accusan-
tibus respondere, et vicissim queri. Multis igitur
hunc in modum ex utraque parte propositis, ma-
gnaque controversia in ipso principio excitata,
imperator cuncta patientissime auscultans, intento
animo propositas quæstiones excepit; et quæ ab
utraque parte dicebantur, vicissim astruens atque
adjuvans, pertinacius certantes paulatim concilia-
vit. Cumque omnes placide alloqueretur, et Græca
uteretur lingua, quippe qui ne hujus quidem lin-
guæ ignarus esset, suavissimus ac jucundissimus
fuit, dum alios vi rationum adductos in suam sen-
tentiam trahit, alios orat et flectit, eosque qui re-
cte dixissent, laudibus afficit, et universos ad con-
cordiam incitat. Donec tandem eos concordēs in
omnibus de quibus antea certabatur, et consentien-
tes effecit.

CAPUT XIV.

Concors synodi sententia de fide et de Pascha.

Adeo ut non modo unius fidei consonantia apud
omnes obtineret, verum etiam unum idemque
tempus in salutaris festi celebratione ab omnibus
firmaretur. Porro ea quæ in commune placuerant,

D in l. i, cap. 5; et apud Nicephorum legitur εὐτό-
νως. Gelasius autem Cyzicenus cap. 28, habet εὐτο-
νωτάτῃ· cum Socrate consentiunt codex Fuketianus
et schedæ Regiæ.

(54) *Τοὺς μὲν γοῦν πείθων.* Apud Socratem et
Gelasium ac Nicephorum legitur τοὺς μὲν συμπεί-
θων. Sed codex Regius præfert τοὺς μὲν πείθων.

(55) *Εἰσὸθ' ὁμογνώμονας.* In Gelasio legitur
ἔως ὅτε, quod idem est.

(56) *Τὰ κοινῇ δεδογμένα.* Id est, fidei formula et
canones cum epistola synodica. Hæc enim omnia
singulorum episcoporum subscriptionibus firmata
sunt. Qui præter hæc tria putant etiam Acta Nicæ-
næ synodi scriptis esse mandata, ii vehementer
falluntur. Quippe Eusebius diserte testatur, nihil
scriptis traditum fuisse, præter ea quæ ex communi
consilio decreta fuerant: eaque omnium subscri-
ptionibus roborata fuisse dicit. Baronius quidem ad
annum Christi 325, cap. 62, Acta a synodo Nicæna

scriptis mandata, et singulorum subscriptione roborata sunt. Quibus ita gestis, imperator alteram hanc victoriam de hoste Ecclesiæ se retulisse testatus, triumphalem festivitatem in honorem Dei celebravit.

491 CAPUT XV.

Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit.

Eodem tempore vicesimus imperii ejus annus complebatur. Cujus rei causa cum in omnibus provinciis publicæ festivitates agerentur, imperator Dei ministros ad convivium vocavit; et cum iisdem jam inter se conciliatis epulatus, hoc velut conveniens sacrificium per illos obtulit Deo. Neque ullus episcoporum ab hoc imperiali convivio abfuit. Res porro ipsa omnem dicendi copiam longe superabat. Protectores enim et milites in orbem dispositi, strictis gladiis palatii vestibulum custodiebant. Homines autem Dei per medium illorum absque ullo metu transibant, et ad intima usque palatii penetralia ingrediebantur. Ex his deinde alii una

scripta fuisse dixit, idque ab Athanasio in libro *De synodis* diserte scribi affirmavit. Sed Baronium deceptit Latina interpretatio, quæ sic habet tomo I, pag. 873: « Quod si ad hanc rem usus synodi consideratur, supersunt Acta Patrum, nam neque hæc in parte negligentes fuisse qui Nicææ convenerunt, sed ita accurate scripserunt, » etc. In Græcis vero nulla Actorum fit mentio. Sicenim legitur: ἔστι τὰ τῶν Πατέρων, id est, *supersunt Patrum scripta*, fides scilicet et canones et synodici. Est et alius Athanasii locus in epistola de decretis Nicænæ synodi, pag. 250, ex quo manifeste colligitur nulla fuisse Acta. Sic enim loquitur: « Quandoquidem, inquit, tua dilectio ea nosse desiderat quæ in synodo gesta sunt, minime cunctatus sum: sed statim tibi significavi quæcunque ibi acta sunt, » etc. Quod si Acta a notariis excerpta fuissent, satis habuisset Athanasius Acta illa ad amicum suum transmittere.

(57) *Εικοσαετής ἐπληροῦτο χρόνος*. Hæc benigne interpretanda sunt. Neque enim vicesimus annus imperii Constantini adhuc erat absolutus, imo vixdum inchoatus. Quippe vicesimus annus principatus Constantini cœpit a die viii Kal. Aug., Paulino et Juliano coss., qui est annus trecentessimus vice-imus quintus Natalis Dominici. Concilium autem Nicænum celebratum est vicesima die mensis Maii iisdem coss., ut scribit Socrates in cap. 9 lib. primi, seu potius die xiii Kalendas Julii, mens. s. Desii, qui a Romanis Junius dicitur, die 19, ut legitur in Actis concilii Chalcedonensis, et in *Chronico Alexandrino*, et in collectione Cresconiana. Quod quidem verius puto. Nam si concilium Nicænum vicesimo die mensis Maii congregatum esse ponamus, nimis angustum relinquetur spatium ad eas res gerendas quas Constantinus post debellatum Licinium gessit. Ultimo prælio ad Chalcedonem victus est Licinius anno Christi 324, die 15 Kalendas Octobres, ut scribitur in *Fastis Idatii* et in *Chronico Alexandrino*. Sequenti die Licinius, qui Nicomediam se receperat, Constantino victori se dedit. Post hæc Constantinus Nicomediam ingressus est: qua in urbe dum moraretur, atque in Orientis partes progredi festinaret, nuntium accepit de Alexandrinæ Ecclesiæ totiusque Ægypti discidio ob Arii dogma et Meletianorum turbas, ut ipsemet scribit in epistola ad Alexandrum et Arium. Ac primo quidem Osium cum literis suis Alexandriam misit, qui eos tumultus auctoritate sua componeret. Verum Osius cum aliquandiu moratus

πραχθέντων, δευτέραν ταύτην νίκην ἀρᾶσθαι εἰπὼν βασιλεὺς κατὰ τοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἐχθροῦ, ἐπινίκιον ἑορτὴν τῷ Θεῷ συνετέλει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνειστάθη Κωνσταντῖνος εικοσαετηρίδος οὔσης.

Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ αὐτῷ καὶ τῆς βασιλείας εἰκοσαετῆς ἐπληροῦτο χρόνος (57)· ἐφ' ᾧ πάνδημοι μὲν ἦγοντο πανηγύρεις τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι, τοῖς δὲ γε τοῦ Θεοῦ λειτουργοῖς, εὐωχίας αὐτὸς ἐξῆρχε βασιλεὺς, συμποσιάζων εἰρηνεύσας, καὶ οἶονε! θυσιᾶν ταύτην ἀποδιδούς ἐμπρέπουσαν τῷ Θεῷ δι' αὐτῶν· οὐδ' ἀπελείπετό τις ἐπισκόπων βασιλικῆς ἐστιάσεως. Κρεῖττον δ' ἦν παντὸς λόγου τὸ γινόμενον. Δορυφόροι μὲν γὰρ καὶ ὀπλίται (58) γυμναῖς ταῖς τῶν ξιφῶν ἀχμαῖς ἐν κύκλῳ τὰ πρόθυρα τῶν βασιλείων ἐφρούρου, μέσοι δὲ τούτων ἀδεῖς οἱ τοῦ Θεοῦ διέβαινον ἄνθρωποι, ἐνδοτάτῳ τ' ἀνακτόρων ἐχώρου. Εἴθ' οἱ μὲν αὐτῷ συνανεκλίνοντο (59), οἱ δ' ἀμφὶ τὰς ἐξ ἐκατέ-

esset Alexandriæ, re infecta ad Constantinum reversus est. Quæ quidem omnia breviori quam trium mensium spatio perfici minime potuerunt. Porro Constantinus cum malum quotidie ingravescere cerneret, generale episcoporum concilium convocare decrevit, ut eo modo Ecclesiæ pacem restitueret. In eam rem veredarios seu agentes in rebus per omnes provincias direxit, quiepiscopos Nicæam Bithyniæ convocarent. Ponamus igitur veredarios mense Martio imperatoris litteras ad singulos episcopos pertulisse. Vix credibile est episcopos ab ultimis usque tam Orientis quam Occidentis regionibus ante Julium mensem in Bithyniam venire potuisse; præsertim cum terrestri itinere, non autem navigatione eo delati sint, ut tradit Eusebius in cap. 6. Græci Dominicam septimam post Pascha, eam scilicet quæ Pentecosten proxime antecedit, vulgo vocant κυριαχὴν τῶν ἁγίων Πατέρων, seu τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφύρων τῶν ἐν Νικαίᾳ, ut discimus ex *Typico* monasterii Sancti Sabæ.

(58) *Δορυφόροι καὶ ὀπλίται*. Sic paulo supra utrosque junxit, cum de Constantini in synodum ingressu diceret. Δορυφόροι sunt hastati, seu protectores qui nistas gestabant. Certe Themistius in oratione ad Jovianum imperatorem, ἀχιμοφόρον illum in Persidem profectum esse scribit, id est, protectorem domesticum, ut ex Amm. Marcellino cognoscimus. Ὀπλίται vero sunt scutati, milites scilicet qui erant sub magistro militum præsentali.

(59) *Vulg., οἱ μὲν αὐτῷ συνανεκλίνοντο*. Scribendum est αὐτῷ, ut videtur legisse Christophoros. Confirmat hanc emendationem Theodoritus, l. 1, cap. 11, his verbis quæ hunc Eusebii locum mirifice illustant: Πολλὰς δὲ στιβάδας εὐτρεπισθῆναι κελεύσας, κατὰ ταυτὸν εἰστίσας ἅπαντας, τοὺς μὲν ἀνωτέρους ὁμοτραπέζους λαβὼν, τοὺς δὲ ἄλλους διελὼν εἰς τὰς ἄλλας. Non poterat melius scholion apponi verbis Eusebii. Quas Eusebius κλινάδας dixerat (sic enim legendum est ex codd. Regio et Fukanano) Theodoretus vocat στιβάδας, id est, stibadia seu accubita. Interpres Nicephori *τοτο* vertit, male. Nec rectius interpres Theodoretus *αδ*es. Suidas: *Στιβάς· χαμαικοῖτιον, ἀκκουβιτόν*, etc. Scholiastes Juvenalis, ad satyr. 5, « Apud veteres, inquit, accubitorum usus non erat, sed in lectulis discumbentes mœducebant. » In codice Fuh. diserte scribitur οἱ μὲν αὐτῷ.

ρων (60) προσανεπαύοντο κλινάδας. Χριστοῦ βασιλείας ἄν τις φαντασιουῖσθαι εἰκόνα, ὅναρ τ' εἶναι ἀλλ' οὐχ ὕπαρ τὸ γινόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς τοὺς πάντας.

Ἐπεὶ δὲ λαμπρῶς τὰ τῆς εὐτυχίας προὔχεται, ἔτι καὶ τοῦτο βασιλεὺς δεξιούμενος τοὺς πάντας προσετίθει, μεγαλοφύχως ἕκαστον κατὰ τὴν πρέπουσαν ἀξίαν τοῖς παρ' αὐτοῦ τιμῶν ξενίοις. Τῆς δὲ συνόδου ταύτης, καὶ τοῖς μὴ παροῦσι τὴν μνήμην δι' οἴκειου παρεδίδου γράμματος, ὃ δὴ καὶ αὐτὸ, ὥσπερ ἐν στήλῃ, τῇδε τῇ περὶ αὐτοῦ συνάφῃ διηγῆσαι, τοῦτον ἔχον τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν Νίκαιᾳ συνόδου.

«Κωνσταντίνος Σεβαστὸς ταῖς Ἐκκλησίαις.

«Πεῖραν λαβὼν ἐκ τῆς τῶν κοινῶν εὐπραξίας, ὅση τῆς θείας δυνάμεως πέφυκε χάρις, τοῦτον πρό γε πάντων ἔκρινα εἶναι μοι προσήκειν σκοπὸν, ὅπως παρὰ τοῖς μακαριωτάτοις τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας πληθῇσι πίστις μία καὶ εὐκρινὴς ἀγάπη, ὁμογνώμων τε περὶ τὸν παγκρατῆ Θεὸν εὐσέβεια τηρῇται. Ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτ' οὐχ οἶόν τ' ἦν ἀκλήνῃ καὶ βεβαίαν ταῖς λαβεῖν, εἰ μὴ εἰς ταῦτ' πάντων ὁμοῦ, ἣ τῶν γούν' πλείονων ἐπισκόπων συνελθόντων, ἑκάστου τῶν προστηκόντων τῇ ἀγιωτάτῃ θρησκείᾳ διάκρισις γένοιτο, τοῦτου ἔνεκεν πλείστων ὁσων συναθροισθέντων, αὐτὸς δὲ καθάπερ εἰς ἐξ ὑμῶν ἐτύγγανον συμπιρῶν (οὐ γὰρ ἀρνησαίμην ἂν, ἐφ' ᾧ μάλιστα χαίρω, συνθεράπων ὑμέτερος πεφυκέναι), ἄχρι τοσούτου ἅπαντα τῆς προστηκούσης τετύχηκεν ἐξετάσεως, ἄχρις οὗ ἡ τῶ πάντων ἐφόρῳ Θεῷ ἀρέσκουσα γνώμη, πρὸς τὴν τῆς ἐνότητος συμφωνίαν (61) εἰς φῶς προήχθη, ὥς μηδὲν ἔτι πρὸς διχόνοιαν ἢ πῖστεως ἀμφισβήτησιν ὑπολείπεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.

«Ἐνθα καὶ περὶ τῆς τοῦ Πάσχα ἀγιωτάτης ἡμέρας γενομένης ζητήσεως, ἔδοξε κοινῇ γνώμῃ (62) καλῶς ἔχειν, ἐπὶ μιᾷ ἡμέρᾳ πάντας τοὺς ἀπανταχοῦ ἐπιτελεῖν. Τί γὰρ ἡμῖν κάλλιον, τί δὲ σεμνότερον ὑπάρξει δυνήσεται, τοῦ τὴν ἑορτὴν ταύτην παρ' ἧς τὰς τῆς ἀθανασίας εὐχάρστησιν ἐλπιδας, μιᾷ τάξει καὶ φανερωῖ λόγῳ παρὰ πᾶσιν ἀδιαπτῶτως φυλάττεσθαι; Καὶ

(60) Vulg. *ἀμφὶ τὰς ἑκατέρων*. Scribendum puto ἐξ ἑκατέρων. Qua emendatione nihil certius. At Eusebius ex utraque parte aulæ regiæ disposita fuisse stibadia, in quibus episcopi discumberent: ipsum vero imperatoris stibadium in medio fuisse, in quo ipse una cum honoratioribus episcopis accubebat. Eodem plane modo in synodo Nicæna, subsellia quidem erant utrinque disposita in quibus episcopi residebant: imperator autem ipse medius inter duos consistentium ordines in sella aurea sedebat. Simile fuit Constantinopoli tribunal novemdecim accubitorum, ad hujus Constantiniani convivii, ut equidem arbitror, similitudinem institutum.

(61) Vulg. *παρὰ τὴν τῆς ἐνότητος συμφωνίαν*.

A cum imperatore arcubuerunt: alii in stibadiis utrinque dispositis discubuerunt. Prorsus imago quædam regni Christi adumbrari, resque ipsa somnio quam veritati propior videbatur.

CAPUT XVI.

Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ.

Celebratis splendidissimo apparatu convivii, imperator cunctos liberaliter excipiens, id etiam pro sua magnificentia adjecit, ut unumquemque pro meritis ac dignitate muneribus honoraret. Eos quoque qui huic synodo minime interfuissent, de rebus in ea gestis certiores fecit per litteras: quas in hoc opere, tanquam in tabula quadam incisas proponam. Sunt autem hujusmodi.

CAPUT XVII.

Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæna.
«Constantinus Augustus Ecclesiis.

«Cum ex prospero reipublicæ statu compertum haberem, quanta fuisset erga nos omnipotentis Dei benignitas, in hoc præcipue mihi elaborandum esse existimaui, ut a sanctissimis Ecclesiæ catholicæ populis una fides, sincera charitas, et consona erga omnipotentem Deum religio servaretur. Sed quoniam fieri non poterat ut ea res firme ac stabiliter constitueretur, nisi omnibus episcopis, 492 vel certe plurimis eorum in unum congregatis, singula quæ ad sacratissimam religionem pertinent disceptata prius fuissent: hanc ob causam, coactis quam fieri potuit plurimis sacerdotibus, me quoque tanquam uno ex vobis præsentem (neque enim negaverim id quo maxime exsulto, conservum me vestrum esse) cuncta competentem examine eo usque discussa sunt, donec inspectori omnium Deo accepta sententia, ad unitatis concentum proferretur in lucem, itaque nullus dissensionem, nullus controversiæ de fide locus amplius relinqueretur.

CAPUT XVIII.

De consensu in celebratione festi paschalis, et contra Judæos.

«Ubi cum de sanctissimo etiam Paschæ die quæsitum fuisset, communi omnium sententia decretum est, eam festivitatem uno eodemque die ab omnibus ubique celebrari oportere. Quid enim pulchrius, quid honestius nobis esse possit, quam ut hæc festivitas, a qua spem immortalitatis accepimus, uno eodemque ordine et certa ratione ab omni-

Rectius apud Theodorum et Nicephorum legitur πρὸς τὴν, etc.

(62) *Ἐδοξε κοινῇ γνώμῃ*. Hæc verba Constantini respexisse videtur Athanasius, cum in libro de synodis Arimini et Seleuciæ pag. 873, notat aliter locutos esse Patres synodi Nicænæ in expositione fidei, aliter in definiendo Paschæ die. Nam in hoc quidem negotio usi sunt verbo ἔδοξε, id est placuit. In expositione autem fidei nequaquam dixerunt placuit, sed ita credit sancta et universalis Ecclesia. Certe verbum ἔδοξε quod refert Athanasius, non reperitur in epistola synodica, sed in hac tantum epistola Constantini: quam pro synodica habitam fuisse non immerito quis possit suspicari.

nibus inoffense observetur? Ac primum quidem visa est omnibus res esse prorsus indigna, ut in sanctissimæ hujus solemnitatis celebratione consuetudinem Judæorum sequeremur; qui, cum manus suas nefario scelere contaminarint, merito impuri homines cæcitate mentis laborant. Quippe, rejecta illorum consuetudine, possumus rectiori ordine, quem a primo passionis die ad hæc usque tempora servavimus, ad futura etiam sæcula hujus observantiae ritum propagare. Nihil ergo nobis commune sit cum inimicissima Judæorum turba. Aliam enim viam a Servatore accepimus. Propositus est sacratissimæ religioni nostræ cursus legitimus et honestus. Hunc unanimi consensu retinentes, ab illa turpissima societate et conscientia nos abstrahamus, fratres charissimi. Est enim profecto absurdissimum quod illi magnificè jactant, nos absque ipsorum magisterio hæc commode observare non posse. Quidnam vero illi recte sentire possint, qui post necem Domini, post illud parricidium mente capti, non ratione, sed præcipiti impetu feruntur quocunque innatus furor ipsos impulerit. Hinc est quod ne 493 in hac quidem parte veritatem ipsam perspiciant: adeo ut a convenienti emendatione longissime aberrantes, uno eodemque anno duo paschata celebrent. Quid ergo est cur istos sequamur, quos constat gravissimo erroris morbo laborare? Nam uno eodemque anno geminum pascha facere, nunquam profecto sustinebimus. Verum etiamsi quæ dixi minime suppetere, vestrae tamen solertiae est, id curare omnibus modis atque optare, ne sanctitas animarum vestrarum, in ullius rei similitudine cum nequissimorum hominum moribus sociari et commisceri videatur. Illud præterea considerandum est, nefas esse ut in tanti momenti ne-

A πρῶτον μὲν ἀνάξιον ἔδοξεν εἶναι, τὴν ἀγιωτάτην ἐκείνην ἑορτὴν τῇ τῶν Ἰουδαίων ἐπομένους συντελεῖα πληροῦν· οἱ τὰς ἑαυτῶν χεῖρας ἀθεμίτῳ πλημμελήματι χράναντες, εὐχότως τὰς ψυχὰς οἱ μισροὶ τυφλώττουσιν. Ἐξέστι γὰρ τοῦ ἐκείνων ἔθους (63) ἀποβληθέντος, ἀληθεστέρᾳ τάξει, ἣν ἐκ πρώτης τοῦ πάθους ἡμέρας ἄχρι τοῦ παρόντος ἐφυλάξαμεν, καὶ ἐπὶ τοὺς μέλλοντας αἰῶνας τὴν τῆς ἐπιτηρήσεως ταύτης συμπλήρωσιν ἐκτείνεσθαι. Μηδὲν τοίνυν ἔστω ἡμῖν κοινὸν μετὰ τοῦ ἐχθίστου τῶν Ἰουδαίων ὄχλου. Εἰλήφαμεν γὰρ παρὰ τοῦ Σωτῆρος ὁδὸν ἐτέραν· πρόκειται δρόμος τῇ ἱερωτάτῃ ἡμῶν θρησκείᾳ καὶ νόμιμος καὶ πρέπων (64). Τοῦτου συμφώνως ἀντιλαμβάνομενοι, τῆς αἰσχρᾶς ἐκείνης ἑαυτοὺς συνειδήσεως (65) ἀποσπάσωμεν, ἀδελφοὶ τιμιώτατοι. Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀτοπώτατον, ἐκείνους αὐχεῖν, ὡς ἄρα παρεκτός τῆς αὐτῶν διδασκαλίας ταῦτα φυλάττειν οὐκ εἴημεν ἱκανοί. Τί δὲ φρονεῖν ὀρθὸν ἐκείνοις δυνήσονται, οἱ μετὰ τὴν κυριοκτονίαν τε καὶ πατροκτονίαν ἐκστάντες τῶν φρενῶν, ἀγονταὶ οὐ λογισμῷ τινι, ἀλλ' ὀρμῇ ἀκατασχέτῳ, ὅποι δ' ἂν αὐτοὺς ἡ ἐμφυτος αὐτῶν ἀγάγῃ μανία. Ἐκεῖθεν οὖν τοίνυν κἀν τούτῳ τῷ μέρει τὴν ἀλήθειαν οὐχ ὁρῶσιν, ὡς δὴ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτοὺς πλανωμένους τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως (66), τῷ αὐτῷ ἔτει δευτέρον τὸ Πάσχα ἐπιτελεῖν (67). Τίνος χάριν (68) τοῦτοις ἐπόμεθα, οὓς δευτὴν πλάνην νοσεῖν ὠμολόγηται; Δεύτερον γὰρ τῷ ἐν ἑνιαυτῷ οὐκ ἂν ποτε ποιεῖν ἀνεξόμεθα. Ἀλλ' εἰ καὶ ταῦτα μὴ προῦκειτο, ἀλλὰ δὴ τὴν ὑμετέραν ἀγχίνουσαν ἔχρῃ καὶ διὰ σπουδῆς καὶ δι' εὐχῆς ἔχειν πάντοτε, ἐν μηδεμιᾷ τὸ καθαρὸν τῆς ὑμετέρας ψυχῆς κοινωνεῖν δοκεῖν ἀνθρώπων ἔθεσι παγκάκων. Πρὸς τοῦτοις χάκεῖνο πάρεστι συνορᾶν, ὡς ἐν τηλικούτῳ πράγματι καὶ τοιαύτῃ θρησκείᾳ ἑορτῇ διαφωνίαν ἄρχειν, ἐστὶν ἀθέμιτον. Μίαν γὰρ

(63) Vulg., τοῦ ἐκείνων ἔθους. Lego ἔθους cum Christophorono et Grutero. Idem mendum notavimus in *Historia ecclesiastica*. Certe in schedis Regiis et in libro Savillii ἔθους perscriptum est.

(64) Καὶ νόμιμος καὶ πρέπων. Apud Gelasium et Nicephorum legitur καὶ νόμος πρέπων. Socrates tamen ac Theodoritus vulgatam lectionem tuerentur.

(65) Αἰσχρᾶς ἐκείνης συνειδήσεως. Nam qui cum Judæis Pascha Dominicum celebrant, conscii videntur esse sceleris quod Judæi adversus Dominum admiserunt. At Christophoronus συνειδῆσιν vertit *opinionem*, cui non accedo.

(66) Τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως. Socrates, Theodoritus, Gelasius ac Nicephorus habent ἀντὶ τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως, quod non probō. Recte enim dicitur πλανωμένους τῆς ἐπανορθώσεως.

(67) Τῷ αὐτῷ ἔτει δευτέρον τὸ Πάσχα ἐπιτελεῖν. Cum neomenia paschalis Judæorum a die quinto mensis Martii inciperet, et tertio Aprilis clauderetur, hinc fiebat aliquando ut eorum Pascha ante æquinoctium inciperet. Ita duplex Pascha eodem anno celebrabant, si annum intelligas solarem ac Julianum, a verno scilicet æquinoctio hujus anni ad sequentis anni vernal æquinoctium. Idem ait Ambrosius in epistola ad episcopos Æmiliæ, ubi scribit Judæos interdum mense duodecimo Pascha celebrasse, id est, juxta Latinos vel Orientales. Neque enim Judæi mense illo qui apud ipsos

erat duodecimus, Pascha unquam celebrabant, sed decima quarta die primi mensis. Porro hæc iteratio quam Judæis objicit Constantinus, nequaquam magni momenti mihi quidem videtur. Idem enim retorquere poterant Judæi adversus Christianos; eos scilicet uno eodemque anno his Pascha celebrasse, si annum vertentem intelligamus. Ponamus enim hoc anno Pascha celebrari derimo Kalendas Maias: sequente anno citius celebretur necesse est. Atque ita duplex Pascha intra unius anni vertentis curriculum apud Christianos occurrit. Quod tamen non eveniet, si annum numeraveris ab æquinoctiali cardine ad alterius anni vernal æquinoctium. Vide Epiphanius in hæresi 70, quæ est Audianorum pag. 824, et animadversiones D. Petavii. Cui junge cap. 3 Ægidii Bucherii *De Paschali Judæorum cyclo*.

(68) Τίνος χάριν. Apud Theodoritum et Nicephorum legitur τίνος οὖν χάριν. Sic etiam Socrates et Gelasius. Ex quibus corrigenda sunt, quæ sequuntur hoc modo: τὴν ὑμετέραν ἀγχίνουσαν. Ei paulo post ἐν μηδεμιᾷ ὁμοίότητι. Quanquam apud illos quos dixi scriptores legitur ἐν μηδενὸς ὁμοιότητι. In Fuketiano scriptum est ἐν μηδεμιᾷ πρόσκειται. Porro ad hæc verba alludere videtur auctor *Constitutionum apost.* libro v, cap. 16. Quod profecto fatebitur quisquis eum locum cum his Constantini verbis contulerit.

ἐορτήν τὴν τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ἡμέραν, τουτέστι τὴν τοῦ ἀγιοτάτου πάθους, ὃ ἡμέτερος παρέδωκε Σωτῆρ, καὶ μίαν εἶναι τὴν καθολικὴν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν βεβούληται, ἥς εἰ καὶ ταμάλιστα εἰς πολλοὺς καὶ διαφορὺς τόπους τὰ μέρη διήρηται, ἀλλ' ὅμως ἐν πνεύματι, τουτέστι τῷ θεῷ βουλῇματι, θάλλεται. Λογισάσθω δ' ἡ τῆς ὑμετέρας ὁσιότητος ἀγχίνοια, ὅπως ἐστὶ δεινόν τε καὶ ἀπρεπὲς, κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ἑτέρους μὲν ταῖς νηστεαῖς σχολάζειν (69), ἑτέρους δὲ συμπόσια συντελεῖν, καὶ μετὰ τὰς τοῦ Πάσχα ἡμέρας, ἄλλους μὲν ἐν ἐορταῖς καὶ ἀνάσεσιν ἐξετάζεσθαι, ἄλλους δὲ ταῖς ὠρισμέναις ἐκδεδῶσθαι νηστεαῖς. Διὰ τοῦτο γοῦν τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως τυχεῖν, καὶ πρὸς μίαν διατύπωσιν ἀγεσθαι τοῦτο ἡ θεία πρόνοια βούλεται, ὡς ἔγωγ' ἀπαντας ἡγοῦμαι συνορᾶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Παραίνεσις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλείστῳ τῆς οἰκουμένης μέρει.

«Ὅθεν ἐπειδὴ τοῦθ' οὕτως ἐπανορθοῦσθαι προσήκεν, ὥς μὴδὲν μετὰ τοῦ τῶν πατροκτόνων τε καὶ κυριοκτόνων ἐκείνων ἔθους εἶναι κοινόν, ἐστὶ δὲ τάξις εὐπρεπῆς, ἣν πᾶσαι αἱ τῶν δυτικῶν τε καὶ μεσημβρινῶν καὶ ἀρκτικῶν τῆς οἰκουμένης μερῶν παραφυλάττουσιν Ἐκκλησίαι, καὶ τινες τῶν κατὰ τὴν ἑξῶν τόπων, τοῦτο ἐνεκεν (70) ἐπὶ τοῦ παρόντος καλῶς ἔχειν ἀπαντες ἡγήσαντο· καὶ αὐτὸς δὲ τῇ ὑμετέρᾳ ἀγχινόῃ ἀρέσειεν ὑπεσχόμεν, ἵν' ὅπερ δ' ἂν κατὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων πόλιν τε καὶ Ἀφρικὴν, Ἰταλίαν τε ἄσπασαν. Αἴγυπτον, Σπανίαν, Γαλλίαν, Βρεττανίαν, Λιβύαν (71), ὅλην Ἑλλάδα, Ἀσιανὴν τε διοικήσιν καὶ Ποντικὴν, καὶ Κιλικίαν, μὲν καὶ συμφώνως φυλάττεται γνώμη, ἀσμένως τοῦτο καὶ ἡ ὑμέτερα προσδέχεται σύνεσις, λογιζομένη ὡς οὐ μόνον πλείων ἐστὶν ὁ τῶν κατὰ τοὺς προειρημένους τόπους Ἐκκλησιῶν ἀριθμὸς, ἀλλὰ καὶ ὡς τοῦτο μάλιστα κοινῇ πάντας δσιώατόν ἐστι βούλεσθαι, ὅπερ καὶ ὁ ἀκριβοῦς λόγος (72) ἀπαιτεῖν δοκεῖ, καὶ οὐδεμίαν μετὰ τῆς Ἰουδαίων ἐπιτοκίας (73) ἔχειν κοινωνίαν. Ἵνα δὲ τὸ κεφαλαιώδεστερον συντόμως εἴπω, κοινῇ πάντων ἤρесе κρίσει, τὴν ἀγιοτάτην τοῦ Πάσχα ἐορτήν μὲν καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ συντελεῖσθαι. Οὐδὲ γὰρ πρέπει ἐν τοσαύτῃ ἀγιοτητὶ εἶναι τινα διαφορὰν, καὶ κάλλιον, ἐπεσθαι τῇ γνώμῃ ταύτῃ (74), ἐν ἣ οὐδεμία ἐστὶν ἀλλοτριᾶς πλάνης καὶ ἀμαρτήματος ἐπιμειξία.

(69) Vulg. ἑτέρους μὲν ταῖς νηστεαῖς σχολάζειν. Intelligit caput jejunii, quod alio tempore a Quarta-decimania, alio a reliquis Christianis inchoabatur. Certe de capite jejunii hæc accipienda esse, docent quæ sequuntur de diebus post Pascha. Alioquin superflua esset repetitio. Si quis tamēn de fine jejunii Quadragesimalis hæc intelligere malit, non repugnabo. Vide Chrysostomum in homilia adversus eos qui primo Pascha jejunabant, pag. 714.

(70) Vulg. οὗ ἐνεκεν. Apud Socratem, Theodorum, Gelasium ac Nicephorum legitur : ὧν ἐνεκεν. Melius tamen esset τοῦτων ἐνεκεν, vel τούτου, ut supra. In manuscripto codice Fuketii scribitur τούτου ἐνεκεν, neque aliter in Turnebi libro.

(71) Λιβύας. Transposita hic esse vocabula nemo non videt. Rectius itaque apud Gelasium Cyzicenum legitur Βρεττανίας, Αἴγυπτόν τε καὶ Λιβύας.

A gotio et in hujusmodi religionis solemnitate, discessio reperiatur. Unum enim libertatis nostræ festum diem, hoc est diem sacratissimæ passionis, Servator noster nobis reliquit, unamque esse voluit catholicam Ecclesiam. Cujus membra, licet variis locis dispersa sint, uno tamen spiritu, Dei scilicet voluntate, foventur. Consideret, quæso, vestræ sanctitatis solertia, quam grave sit et indecorum, iisdem diebus alios quidem jejuniis intentos esse, alios vero convivia celebrare : et post dies Paschæ, alios quidem in festivitibus et animorum remissione versari, alios vero definitis vacare jejuniis. Hoc itaque convenienti emendatione corrigi, et ad unam eamdemque formam redigi, divina vult Providentia, quemadmodum omnes meo quidem iudicio intelligitis.

CAPUT XIX.

Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint.

« Proinde cum hoc ita emendari oporteret, ut nihil nobis commune esset cum illorum Domini interfectorum et parricidarum consuetudine ; cumque hic ordo decentissimus sit, quem omnes tam occidentalium quam meridianarum et septentrionalium orbis partium Ecclesiæ, ac nonnullæ quoque orientalium servant : idcirco id æquum rectumque esse omnes judicaverunt, quod et vobis placitum esse spopondi, ut scilicet quod in urbe Roma perque omnem Italian, Africam, Ægyptum ; per Hispaniam, Gallias, Britannias, Libyas ; per universam Achaïam ; per Asianam 494 et Ponticam dioccesim, per Ciliciam denique concordia sententia observatur, id vestra quoque prudentia libentibus animis amplectatur. Illud nimirum attendens, non modo majorem esse numerum Ecclesiarum in locis supra memoratis, verum etiam æquissimum esse, ut omnes in commune id velint, quod stricta ratio exigere videtur, nec ullam cum Judæorum perjurio societatem habere. Atque ut summam ac breviter dicam, placuit communi omnium iudicio, ut sanctissimæ Paschæ festivitas uno eodemque die celebraretur. Neque enim decet in tanta sanctitate aliquam esse dissonantiam, præstatque eam sequi sententiam, in qua nulla est alieni erroris scelerisque societas atque communio.

Socrates vero habet Λιβύην, quod magis probo.

(72) Ἀκριβοῦς λόγος. Apud Theodorum et Gelasium Cyzicenum legitur λογισμός, quod mihi certe non displicet ; ut λογισμός idem sit ac ψηφισμός, id est, diligens supputatio ; unde et computus Paschalis est appellatus. Aliter sumitur ἀκριβοῦς λόγος in epistola synodica concilii Nicæni, ubi agitur de causa Meletii. Nam ἀκριβοῦς λόγος illic sumitur pro stricto jure, et opponitur æquitati seu dispensationi.

(73) Τῆς Ἰουδαίων ἐπιτοκίας. Perdidi ac perjury vocantur Judæi, qui cum nullo præter Deum regem ac dominum agnoscerent, eundem postea negaverunt ; nec alium se regem habere quam Cæsarem testati sunt.

(74) Τῇ γνώμῃ ταύτῃ. Post hæc verba deerat in editione Rob. Stephani integra linea ; quam ex Socrate, Theodorito, Gelasio ac Nicephoro supplere,

CAPUT XX.

Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur.

« Quæ cum ita sint, cœlestem gratiam et plane divinum mandatum libenter suscipite. Quidquid enim in sanctis episcoporum conciliis geritur, id omne ad divinam referendum est voluntatem. Quamobrem ubi ea quæ gesta sunt dilectis fratribus nostris intlmaveritis, supradictam rationem et sanctissimi diei observantiam suscipere et constituere debetis; ut cum in dilectionis vestræ conspectum jampridem a me desideratum venero, uno eodemque vobiscum die sanctam festivitatem peragere possim; utque de omnibus una vobiscum gaudeam, cernens diaboli crudelitatem divina potentia nobis operam navantibus esse sublatam; florente ubique terrarum vestra fide, et pace atque conoordia. Deus vos servet, fratres charissimi. » Hanc epistolam imperator eodem exemplo scriptam, in omnes provincias direxit, ut suæ erga Deum pietatis sinceritatem tanquam in speculo quodam aspiciendam legentibus præberet.

CAPUT XXI.

Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servent.

Porro cum synodus jam dissolvenda esset, Imperator sermonem cum episcopis habuit quo ipsis vale-

facillimum fuit hoc modo: ἐν ᾗ οὐδεμία ἐστὶ ἀλλοτρίας πλάνης καὶ ἀμαρτήματος ἐπιμιξία, id est, eam sequi sententiam, in qua nulla est alieni erroris scelerisque societas. Hoc est quod supra dixit Constantinus in cap. 18, τῆς αἰσχρᾶς ἐκείνης συνειδήσεως ἀποσπάσωμεν. Ubi vide quæ annotavi. Nam Christophorus hæc nullatenus intellexit.

(75) Vulg. πᾶν γὰρ ὃ τι δ' ἂν ἐν τοῖς ἀγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις. Notanda est hæc Constantini sententia de auctoritate judiciorum synodaliū. Cui similis est locus alter in epistola ejusdem Constantini ad episcopos post concilium Arelatense: « Dico enim, ut se veritas habet. Sacerdotum judicium ita debet haberi, ac si ipso Dominus residens judicet. Nihil enim licet his aliud sentire, vel aliud judicare, nisi quod Christi magisterio sunt edocti.

(76) Διατάττειν ὁρῶμεν. Ex hoc loco aperte colligitur, epistolam hanc Constantini scriptam esse ad episcopos qui synodo non interfuerant. Inscripta quidem est epistola ad Ecclesias. Verum Ecclesiarum nomine antistites intelligendi sunt. In sacerdotibus enim Ecclesia constat; ut ait Honorius in appendice codicis Theodosiani.

(77) Τῆς ὑμετέρας διαθέσεως. Hæc peculiaris est locutio Christianorum, qui cum aliquem ex fratribus aut voce aut per litteras alloquerentur, vestram charitatem seu dilectionem dicere solebant. Nihil frequentius occurrit in epistolis sanctorum Patrum, ut nihil necesse sit exempla congerere. Sic certe Athanasius in epistola de decretis synodi Nicænæ, ejus locum paulo ante attulimus. At Christophorus διάθεσιν dispensationem vertit, nec hujus loci sensum perspexit.

(78) Vulg., διὰ τῶν ὑμετέρων πράξεων. Non dubito quin scribendum sit ἡμετέρων, ut legitur apud Socratem, Theodorum, Gelasium ac Nicephorum. Certe Constantinus in epistolis suis semper gloriari solet, quod divina majestas ipsius mi-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Παραίνεσις τοῖς ὑπὸ τῆς συνόδου γραφεῖσι πεισθῆναι.

« Τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ἀσμένως δέχεσθε τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν καὶ θεῖαν ὡς ἀληθῶς ἐντολήν· πᾶν γὰρ, εἴ τι δ' ἂν ἐν τοῖς ἀγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις (75) πράττεται, τοῦτο πρὸς τὴν θεῖαν βούλησιν ἔχει τὴν ἀναφοράν. Διὸ πᾶσι τοῖς ἀγαπητοῖς ἡμῶν ἀδελφοῖς ἐμφανίσαντες τὰ πεπραγμένα, ἤδη καὶ τὸν προεირτημένον λόγον καὶ τὴν παρατήρησιν τῆς ἀγιοτάτης ἡμέρας ὑποδέχεσθαι τε καὶ διατάττειν ὀφείλετε (76), ἵν' ἐπειδὴ πρὸς τὴν πάλαι μοι ποθονμένην τῆς ὑμετέρας διαθέσεως (77) ὤψιν ἀφίκομαι, ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὴν ἁγίαν μεθ' ὑμῶν ἑορτὴν ἐπιτελέσω, καὶ πάντων ἐνεκεν μεθ' ὑμῶν εὐδοκήσω, συνορῶν τὴν διαβολικὴν ὁμολογίαν ὑπὸ τῆς θείας δυνάμεως διὰ τῶν ἡμετέρων πράξεων (78) ἀνηρημένην, ἀκμαζούσης πανταχοῦ τῆς ἡμετέρας πίστεως καὶ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξῃ, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. » Ταύτης βασιλεὺς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν (79) ἐφ' ἐκείνης ἐπαρχίας διεπέμπετο, ἐνοπτερίζεσθαι τῆς αὐτοῦ διανοίας τὸ καθαρῶτατον καὶ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁσίας, παρέχων τοῖς ἐντυγχάνουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Συμβουλίᾳ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέφοντας, περὶ ὁμονοίας.

Ἐπειδὴ δὲ λοιπὸν ἡ σύνοδος ἀναλύειν ἤμελλε, συντακτικὴν μὲν τοῖς ἐπισκόποις παρεῖχεν ὁμιλίαν (80), ὁμοῦ

ministerium tyrannos qui Ecclesiam persequebantur, sustulerit orbemque universum superstitioso daemonum cultu liberaverit.

(79) Ταύτης τῆς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν. Hunc locum non intellexit Christophorus, ut ex versione ejus apparet; sic enim vertit, Edictum, quod idem pondus habebat et auctoritatem cum hac epistola, imperator in singulas misit provincias. Atqui Eusebius nullam edicti mentionem facit, sed tantum epistolæ ad episcopos missæ. Sed Christophorus γραφὴν putavit esse edictum, gravi errore; cum ἰσοδυναμοῦσα γραφὴ τῆς ἐπιστολῆς, nihil aliud sit quam exemplum epistolæ, quod etiam ἴσον seu ἰσότητον Græci vocant, nos vulgari idiomate copiam appellamus. Ait igitur Eusebius, Constantinum misisse exemplum hujus epistolæ in omnes provincias, seu, quod idem est, misisse hanc epistolam eodem exemplo scriptam ad omnes provincias. Porro monendus est lector, hujus capitis titulum alieno loco positum esse, cum ad epilogum præcedentis epistolæ pertineat, ut nemo non videt. Ponendus est igitur hic titulus supra ante has voces τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ut habet codex Fekelii.

(80) Συντακτικὴν παρεῖχεν ὁμιλίαν. Hanc vocem non intellexerunt interpretes. Nam Portesius quidem vertit, ex composito verba fecit ad episcopos. Christophorus vero sic interpretatus est, sermonem apud episcopos de rebus ordine dispensandis instituit. Atqui συντακτικὴν παρεῖχεν ὁμιλίαν nihil aliud est quam valedixit. Menander, seu potius Alexander rhetor in capite Περὶ λαλιᾶς, pag. 624, scribit συντακτικὴν λαλίαν a sophistis dictam esse orationem, qua scholastici completo studiorum suorum curriculo Athenis discedentes, et in patriam suam reversuri, dolorem suum in abeundo testantur: vel cum quis domo discedens, Athenas protectionem instituit. Idem in cap. Περὶ συντακτι-

μὲν ἅπαντας ὑπὸ μίαν συγκαλέσας ἡμέραν, παροῦσι δὲ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὑποθέμενος εἰρήνην περισπούδαστον ποιεῖσθαι, τὰς δὲ φιλονεικούς ἐριδας ἐκτρέπεσθαι, μὴδὲ βασκαίνειν, εἴ τις εὐδοκίμων ἐν ἐπισκόποις φαίνεται σοφίας ἐν λόγῳ, κοινὸν δ' ἡγεῖσθαι τὰ γὰθὸν τῆς ἐνὸς ἀρετῆς, μὴδὲ μὴ τῶν μετριωτέρων κατεπαίρεσθαι τοὺς κρείττους. Θεοῦ γὰρ εἶναι τὸ κριτήριον τῶν ἀληθεῖ λόγῳ κρείττωνων καὶ τοῖς ἀσθενεστέροις δὲ δεῖν ὑποκατακλίνεσθαι λόγῳ συγγνώμης, τῷ τὸ τέλειον ἅπανταχοῦ σπάνιον τυγχάνειν. Διὸ καὶ ἀλλήλοις δεῖ τὰ σμικρὰ πταίοναι συγγνώμην νέμειν, χαρίζεσθαι τε καὶ συγχωρεῖν ὅσα ἀνθρώπινα, περὶ πολλοῦ τιμωμένων (81) τὴν σύμφωνον ἀρμονίαν, ὡς ἂν μὴ πρὸς ἀλλήλους στασιαζόντων, χλεῦς αἰτία παρέχεται τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις· ὧν μάλιστα τὰ πάντα (82) δεῖν σωθῆναι δυναμένων (82'), εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοῖς ζηλωτὰ φαίνονται, μὴ ἀμφιγνοεῖν (83) ὡς οὐ τοῖς πᾶσιν ἡ ἐκ λόγων ὠφέλεια συντελεῖ. Οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφὴν χαίρουσιν ἐπικουρούμενοι (84), οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπειλημμένους ὑποτρέχειν εἰώθασιν· ἄλλοι τοὺς δε-

A diceret. 495 Quippe omnes certo die in unum convocavit. Cumque adessent, eos admonuit ut pacis inter se servandæ studiosi essent, et pervicaces contentiones fugerent; nec inviderent si quis inter ipsos episcopus sapientiæ et facundiæ laude floreret: sed uniuscujusque virtutem commune omnium bonum esse existimarent: neve ii qui præstantiores sunt, supra inferiores sese efferrent: Dei enim esse de vera cujusque virtute ac præstantia judicare. Decere potius, ut præstantiores infirmioribus sese accommodent cum indulgentia quadam ac lenitate: præsertim cum absolutum omnibus numeris quidpiam reperire prorsus difficillimum sit. Itaque ipsos levis aliorum delicti mutuo veniam indulgere; et quidquid humanitus peccatum sit, condonare oportere, magnam semper rationem habentes mutuæ concordiæ: ne forte dum ipsi inter se seditiones agitant, iis qui divinam legem maledictis incessere parati sunt, ridendi præbeat occasio. Quorum tamen maximam rationem ab ipsis habendam esse;

κοῦ λόγου, methodum tradit hujusmodi orationum: Ὁ συνταττόμενος, δὴ λόγος ἐστὶν ἀνιῶμενος ἐπὶ τῷ χωρισμῷ, id est, *Qui valedicit, præ se fert dolorem ob discessum*. Sed et in toto capite passim usurpat συντάττεσθαι pro valedicere. Idque orationis genus ab Homero primum inventum esse dicit, apud quem Ulysses Phæacibus valedicit. At Natalis Comes, qui Menandrum rhetorem in Latinum sermonem transtulit, συντακτικὸν λόγον vertit *adjunctivam orationem*, et verba illa quæ citavi, ὁ συνταττόμενος, interpretatur *adjungens*, etc. Quo nihil fingi potest ineptius. Atqui συντάττεσθαι Græcis est valedicere. Hesychius: *Συντάττεσθαι, ἀσπάζεσθαι*. Sic Eusebius usurpat in fine hujus capituli, et in libro I ubi de morte Constantii Chlorigi loquitur. Hujusmodi oratio exstat Gregorii Nazianzeni, habita in consensu centum et quinquaginta episcoporum, quæ συντακτήριος λόγος inscribitur, quod idem est ac συντακτικός. In hac siquidem oratione Gregorius valedicit Ecclesiæ Constantinopolitanae. Recte igitur Suidas scribit: *Συντακτήριος, συντακτικός*. Sed quod idem Suidas addit Origenem dictum esse συντακτήριον, longe fallitur, συντάκτης enim dictus est Origenes teste Epiphanio, non συντακτήριος.

(81) *Περὶ πολλοῦ τιμωμένων*. Melius scriberetur τιμωμένων.

(82) *Ὅρ μάλιστα τὰ πάντα δεῖν*. Deesse videntur nonnulla. Sane hi libri pluribus in locis mutili sunt, ut jam aliquoties notavimus. Hic autem locus non incommode ita suppleri potest: ὧν μάλιστα προνοεῖν ἡμᾶς, καὶ ποιεῖν τὰ πάντα δεῖν. Hæc enim de paganis dicuntur, de quibus proxime locutus fuerat Constantinus, cum dixit: τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις. Ait ergo Constantinus ad episcopos, cavendum imprimis esse, ne ex ipsorum dissensionibus ad contemnendam ac deridendam Christianorum religionem provocentur pagani. Eorum enim maximam curam ac sollicitudinem gerere nos oportere, omniaque agere, quibus ad veram fidem ac salutem possint revocari. Eos vero servari facile posse, et ad agnitionem veritatis pervenire, si res nostræ illis beatæ et admirandæ videantur. Proinde unumquemque illorum variis modis atque artibus alliciendum esse ad partes nostras. Utitur deinde exemplo medicorum, qui ut ægris salutem restituant, omnia excogitant quæ illis utilia fore credunt. Hæc certe non intellexerunt interpretes, in quorum versione lector alia omnia

deprehendet. Eodem referendus est locus Eusebii in capite 56 hujus libri, ubi ait Constantinum imperatorem magnam vim auri ecclesiis donasse ad pauperum alimoniam, cum omnes homines ad suscipiendam salutaris fidei doctrinam hac etiam ratione invitare vellet; exemplo Apostoli, qui in Epistola ad Philippenses hæc ait: *Sine per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur*. Porro in nis. codd. Fuk. et Savil., et in Turnebi libro totus hic locus ita scribitur: Ὅδς καὶ μάλιστα δεῖ σωθῆναι οὐκ ἀδύνατον γὰρ εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς ζηλωτὰ φαίνονται· quæ sine dubio vera lectio est. Id tantum emendari velim, ut pro οὐκ ἀδύνατον γὰρ scribatur οὐκ ἀδύνατον δέ, et postea pro μὴ ἀγνοεῖν legatur μὴ ἀγνοεῖν γάρ.

(82') *Σωθῆναι δυναμένων*. Hoc loco σωθῆναι idem est, quod salutaris fidei doctrinam percipere; quomodo sumitur apud Paulum, ubi dicit Deum velle omnes homines salvos fieri, et ad agnitionem veritatis venire (1 Tim. II, 4). Est hoc verbum in eo sensu proprium Christianæ religionis. Quo tamen usi sunt etiam posterioris ævi philosophi, ut legere memini in Commentariis Procli in *Timæum*.

(83) *Μὴ ἀμφιγνοεῖν*. Scribendum potius μὴ τε ἀμφιγνοεῖν, subaudiendo δεῖν quod paulo ante præcessit. Sed codex Fuketii veram nobis lectionem aperuit in quo legitur μὴ ἀγνοεῖν δ' ὅμᾶς εἶμαι ὡς, etc. Atque ita etiam Turnebus ad oram libri sui emendarat ex nis. codice. — Aliis placet, voce D δεῖν ante σωθῆναι deleta, μὴ δεῖν ἀμφιγνοεῖν legere. Edit.

(84) *ἐπικουρούμενοι*. Verbum insolens et novum: pro quo scribendum videtur ἐπικουρούμενοι. Sensus autem is omnino est quem in versione mea posui. Ait enim Constantinus variis causis et occasionibus paganos ad religionem nostram solere converti. Alios spe alimentorum duci; ol eleemosynas scilicet Christianorum. Alios spe patrocini; ob episcoporum scilicet auctoritatem, qui apud imperatorem et summatis plurimum poterant, προστασία est patrociniū seu suffragium, ut ad Ammianum Marcellinum notavi, qua voce crebro utitur Joannes Chrysostomus. In optimo codice Fuketiano deest vox ἐπικουρούμενοι, totusque locus ita legitur: οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφὴν χαίρουσιν· οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπειλημμένους ὑποτρέχειν εἰώθασιν.

quippe cum facile servari possint, si ea quæ apud nos geruntur, illis eximia et admiranda videantur. Neque vero ipsis obscurum esse, sermonum copiam haudquaquam omnibus hominibus utilitatem afferre. Alii enim tanquam ad vitam sustentandam commoda sibi suppeditari gaudent : alii ad patrocinium solent confugere. Quidam eos a quibus benigne excipiuntur diligunt ; nonnulli munusculis honorati, ad amicitiam ineundam impelluntur. Pauci admodum sunt veri sermonum amatores : nec facile invenitur, qui veritatis studiosus sit. Quam ob causam omnibus sese accommodare oportet, et instar medici cujusdam ea quæ ad uniuscujusque salutem utilia sunt subministrare, ut salutaris doctrina omni ex parte ab omnibus honoretur. Et hæc quidem primo loco imperator eis præcepit. Ad extremum vero adjecit, ut pro se quoque preces ad Deum sedulo facerent. Cum in hunc modum eis valdidisset, cunctis post hæc in patriam redeundi potestatem fecit. Illi igitur summa cum hilaritate domum reversi sunt ; ac deinceps una apud omnes valuit opinio, sub ipsius imperatoris præsentia communi omnium consensu firmata ; cum ii qui jam dudum a se mutuo divulsi erant, in unum veluti corpus coaluissent.

496 CAPUT XXII.

Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit, et de pecuniarum divisione.

Tanto igitur successu imperator exhilaratus, iis qui synodo minime interfuissent, gratissimum fructum per litteras præbuit. Sed et universis populis, tam iis qui per agros quam qui in urbibus habitabant, magnam pecuniæ vim distribui jussit ; publicam festivitatem ob vicesimum imperii sui annum hac ratione concelebrans.

CAPUT XXIII.

Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit.

Verum cunctis inter se pacem colentibus, apud solos Ægyptios implacabilis contentionis furor ardebat : adeo ut molestiam quidem exhiberent imperatori, non ideo tamen eum ad iracundiam excitarent. Illos enim ut patres, aut potius ut prophetas Dei, omni honore imperator afficiens, iterum ad se vocavit ; iterum arbiter eorumdem fuit ; iterum eos muneribus ac donis honoravit. Sententiam quoque quam arbiter dixerat, per epistolam significavit, confirmans et sanciens ea quæ a synodo decreta fuerant, eosque adhortans ut concordiae studerent, nec Ecclesiæ corpus distrahere ac discerpere velent, sed futurum Dei judicium animo reputarent. Et hæc quidem imperator speciali epistola eis suggessit.

CAPUT XXIV.

Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras scripsit.

Sed et alia plurima ejusmodi scripsit, ac pene innumerabiles exaravit epistolas ; nunc episcopis præscribens ea quæ ad Ecclesiarum Dei utilitatem spectabant, nunc ipsas plebes per litteras compel-

(85) *Ἀδελφὼν ἀληθῶν ἀληθεῖς.* Codd. Fuketii et Savilii scriptum habent λόγων ἀληθῶν ἐρασταί. Quomodo etiam in libro Turnebi ad marginem emendatur. Sed vulgata lectio magis placet ob ea quæ proxime sequuntur, ut vitetur ταυτολογία. Paulo post codex

ξιώτεσι φιλοφρονουμένους ἀσπάζονται, καὶ ξενίους τιμώμενοι· ἀγαπῶσιν ἑτεροὶ βραχεῖς δ' οἱ λόγων ἀληθῶν ἀληθεῖς (85) ἐρασταί, καὶ σπάνιος αὐτῷ ἡ τῆς ἀληθείας φίλος. Διὸ πρὸς πάντας ἀρμόττεισθαι δεῖ, λατροῦ δίκην ἐκάστῳ τὰ λυσιτελῆ πρὸς σωτηρίαν ποριζομένους· ὥστ' ἐξ ἅπαντος τὴν σωτήριον παρὰ τοῖς πᾶσι δοξάζεσθαι διδασκαλίαν. Τοιαῦτα μὲν ἐν πρώτοις παρῆναι· τέλος δ' ἐπετίθει, τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς Θεὸν ἰκετηρίας ἐσπουδασμένως ποιεῖσθαι. Οὕτω δὲ συνταξάμενος, ἐπὶ τὰ σφῶν οἰκεῖα τοὺς πάντας ἐπανιέναι ἤφει· οἱ δ' ἐπανήσαν σὺν εὐφροσύνῃ, ἐκράτετε λοιπὸν παρὰ τοῖς πᾶσι μία γνώμη, παρ' αὐτῷ βασιλεὶ συμφωνηθεῖσα, συναπτομένων ὥσπερ ἐφ' ἐνὶ σώματι, τῶν ἐκ μακροῦ διτηρημένων.

B ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως οὖς μὲν προέπεμψεν, οἷς δὲ ἔγραψε, καὶ χρημάτων διαδόσεις.

Χαίρων δῆτα βασιλεὺς ἐπὶ τῷ κατορθώματι, τοῖς μὴ παρατυχούσι τῇ συνόδῳ καρπὸν εὐδαλῆ δεδώρητο δι' ἐπιστολῶν· λαοὺς θ' ἅπασιν. τοῖς τε κατ' ἀγροὺς καὶ τοῖς ἀμφὶ τὰς πόλεις, χρημάτων ἀφθόνους διαδόσεις ποιεῖσθαι παρεσκεύετο, ὥδε πῇ γεραίρων τὴν εὐεργεσίαν τῆς εἰκοσασεπτῆς βασιλείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίοις ἔγραψε τε καὶ παρήγγειλεν.

Ἀλλὰ γὰρ ἁπάντων εἰρηνευομένων, μόνους Αἰγυπτίοις ἀμικτος ἦν ἡ πρὸς ἀλλήλους φιλονεικία, ὥς καὶ αὐτοὶ ἐνοχλεῖν βασιλείᾳ, οὐ μὴν καὶ πρὸς ὀργὴν ἔχειν. Οἷα γοῦν πατέρας, ἡ καὶ μᾶλλον προφῆτας Θεοῦ, πάσῃ περιέπων τιμῇ, καὶ δεύτερον ἐκάλει, καὶ πάλιν ἐμεσίτευσεν τοῖς αὐτοῖς ἀνεξικάκως, καὶ δώροις ἐτίμα πάλιν, ἐδήλου τε τὴν δαίταν δι' ἐπιστολῆς. Καὶ τὰ τῆς συνόδου δόγματα κυρῶν ἐπεσφραγίζετο, παρεκάλει τε συμφωνίας ἔχεισθαι, μηδὲ διασπᾶν καὶ κατατμήναι τὴν Ἐκκλησίαν, τῆς δὲ τοῦ Θεοῦ κρίσεως ἐν νῷ τὴν μνήμην λαμβάνειν. Καὶ ταῦτα δὲ βασιλεὺς δι' οὐκείας ἐπέστελλε γραφῆς.

Et hæc quidem imperator speciali epistola eis sug-

D ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅπως ἐπισκόποις καὶ λαοῖς εὐλαβῶς πολλὰς ἔγραψεν.

Καὶ ἀλλὰ δὲ τούτοις ἔγραψεν ἀδελφὰ μυρία, πλείστας θ' ὅσας ἐπιστολάς διετύπου, ἐν μέρει μὲν ἐπισκόποις ὑπὲρ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ τὰ πρόσφορα διαταττόμενος· ἥδη δὲ καὶ αὐτοῖς προσεφώνει τοῖς

Fuketii et schedæ Regiæ habent : ὅφ' ἐνὶ σώματι non ἐφ' ἐνὶ, ut legitur in vulgatis editionibus. In eodem codice scriptum inveni : διόπερ παντὰς ἀρμόττεισθαι δεῖ, non ut vulgo editum est, διὸ πρὸς πάντας.

πλήθυσιν, ἀδελφούς ἀποκαλῶν καὶ συνθεράποντας ἐξου-
τοῦ τοῦς τῆς Ἐκκλησίας λαοὺς ὁ τρισμακάριος. Σχολή
δ' ἂν γένοιτο ταῦτα ἐπὶ οικείας ὑποθέσεως συναγα-
γεῖν (86), ὡς ἂν μὴ τὸ σῶμα τῆς παρουσίας ἡμῖν δια-
κόπτοιο ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἀγίῳ τόπῳ τῆς
τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως, καὶ προσευ-
κτῆριον οἰκοδομῆσθαι προσέταξε.

Τούτων δ' ὡδ' ἐχόντων, μνήμης ἄλλο τι μέγιστον.
(87) ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους ὁ θεοφιλῆς εἰργάζε-
το· τί δ' ἦν τοῦτο; Τὸν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις τῆς
σωτηρίου ἀναστάσεως μακαριστότατον τόπον, ἐδόκει
δεῖν αὐτῷ περιφανῇ καὶ σεπτῶν ἀποφῆναι τοῖς πᾶσιν.
Αὐτεῖκα γοῦν οἶκον εὐκτῆριον συστήσασθαι διεκέλευε-
το, οὐκ ἄθεε! τοῦτ' ἐν διανοίᾳ βαλὼν, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ
τοῦ Σωτῆρος ἀνακινηθεὶς τῷ πνεύματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅτι τὸ θεῖον μνῆμα χώμασι καὶ εἰδώλοις ἀπ-
έκρυψαν οἱ ἄθεοι.

Ἄνδρες μὲν γάρ ποτε δυσσεβεῖς, μᾶλλον δὲ πᾶν τὸ
δαιμόνων διὰ τούτων γένος, σπουδῇ ἐθεντο σκότῳ
καὶ λήθῃ παραδοῦναι τὸ θεσπέσιον ἐκεῖνο τῆς ἀθανα-
σίας μνῆμα, παρ' ᾧ φῶς ἐξαστράπτων ὁ καταβάς
οὐρανὸθεν ἄγγελος, ἀπεκύλισε τὸν λίθον τῶν τὰς δια-
νοίας λειθωμένων, καὶ τὸν ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν
ἐθ' ὑπάρχειν ὑπειληφότων· τὰς γυναῖκας εὐαγγελιζό-
μενος, τὸν τε τῆς ἀπιστίας λίθον τῆς αὐτῶν διανοί-
ας (88) ἐπὶ δόξῃ τῆς τοῦ ζητουμένου ζωῆς ἀφαιρούμε-
νος. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ σωτήριον ἄντρον ἄθεο! τινες
καὶ δυσσεβεῖς ἄφαντες ἐξ ἀνθρώπων ποιήσασθαι διανε-
νόηντο, ἄφρονι λογισμῷ τὴν ἀλήθειαν ταύτην κρύ-
ψαι λογισάμενοι. Καὶ δὴ πολὺν εἰσενεγκάμενοι μό-
χθον, γῆν ἐξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες (89), τὸν πάν-
τα καλύπτουσι τόπον, κἄπειτ' εἰς ὕψος αἰωρήσαντες,
λίθῳ τε καταστρώσαντες, κάτω που τὸ θεῖον ἄντρον
ὑπὸ πολλῶν τῷ χώματι κατακρύπτουσιν· εἰθ' ὡς οὐ-
δενδὸς αὐτοῖς λειπομένον, τῆς γῆς ὑπερθεν, δεινὸν ὡς
ἀληθῶς ταφεῖνα ψυχῶν ἐπισκευάζουσιν, νεκρῶν εἰ-
δώλων σκότιον Ἀφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι μυχὸν
οἰκοδομησάμενοι· κἄπειτα μυσαρὰς ἐνταυθοῖ θυσίας
ἐπὶ βεδήλων καὶ ἐναγῶν βωμῶν ἐπισπένδοντες (90)·
ταύτῃ γὰρ μόνως καὶ οὐκ ἄλλως, τὸ σπουδασθὲν εἰς

lans, fratresque et conservos suos nominans Eccle-
siae populos, vir beatissimus. Verum hæc separato
volumine colligere, alias fortasse otium fuerit, ne
huius Historiæ nostræ series interrumpatur.

497 CAPUT XXV.

*Quomodo Hierosolymis in sancto Dominicæ resurre-
ctionis loco templum exstrui præcepit.*

His ita gestis, imperator Deo charus aliud quiddam
inprimis memorabile aggressus est in Palæstina.
Quidnam vero illud est? Beatissimum illum Domi-
nicæ resurrectionis locum qui est Hierosolymis, il-
lustrem ac venerabilem cunctis mortalibus efficere,
officii sui esse existimavit. Confestim igitur orato-
rium ibidem exstrui mandavit: non absque Dei nutu
eo inductus, sed ipso Servatore ejus animum incitan-
te.

CAPUT XXVI.

*Quomodo impii sepulcrum Domini ruderibus et
simulacris superpositis obtexerant.*

Quippe impii quondam homines, seu potius uni-
versum dæmonum genus, impiorum hominum ope-
ra, venerandum illud immortalitatis monumentum
tenebris atque oblivione penitus involvere studue-
rant. Illud, inquam, monumentum, ad quod angelus
olim e cælo delapsus admirabili luce radians, saxum
revolverat ex animis eorum qui vere saxeï erant,
et qui viventem Christum inter mortuos adhuc jacere
arbitrabantur: felicem nuntium afferens mulieribus,
et incredulitatis lapidem a mentibus earum
removens, ut opinionem de vita ejus qui ab illis
quærebatur, adstrueret. Hanc igitur salutarem spe-
luncam, impii quidam ac profani homines funditus
abolere in animum induxerant; stulte admodum
opinati, se hoc modo veritatem esse occultaturos.
Itaque non sine summo labore, plurima humo
aliunde advecta aggestaque totum locum opplevere.
Quem cum mediocri altitudine extulissent et lapide
constravissent, sub hac tanta congerie sacram spe-
luncam obtexerunt. Dehinc perinde ac si nihil am-
plius ipsis superesset, supra illud solum, infau-
stum prorsus animarum sepulcrum exstruxerunt;
obscuram mortuorum simulacrorum cavernam in

(86) Ταῦτα ἐπὶ οικείας ὑποθέσεως συναγαγεῖν.
Certe Eusebius quod hic pollicetur, postea implevit,
omnesque epistolas et sanctiones imp. Constantini,
quæ ad catholicam fidem spectabant, speciali libro
complexus est. Id me docuit codex Medicæus, in
quo ad calcem *Historiæ ecclesiasticæ* perscripta
est epistola Constantini ad Palæstinos, quam in su-
periore libro retulit Eusebius, et post supradictam
epistolam leguntur hæc verba: Ταῦτα μὲν οὖν ὧδέ
μοι κεῖσθω. Φέρε δὲ λοιπόν· τοὺς νόμους καὶ τὰς
ὕπερ τῆς ἀληθείας εὐσεβείας τοῦ θεοφιλοῦς ἡμῶν καὶ
πραστάτου βασιλέως ἐπιστολάς, ἀφ' ἐτέρας ἀρχῆς
δμοῦ πάσας συναγάγωμεν.

(87) Μνήμης ἄλλο τι μέγιστον. Prima vox de-
lenda videtur utpote superflua, nisi forte subau-
diatur μνήμης ἕνεκα. Posset etiam dici εἰς μνή-
μην. Turnebus ad oram sui libri emendavit ἄξιον
πρὸς μέγιστον.

(88) Τῆς αὐτῶν διανοίας. Vocem αὐτῶν ad mu-
lieres, quæ prima luce ad sepulcrum Domini vene-

rant, referendam putavi. Christophorsonus tamen
eam retulit ad saxeos illos et incredulos, de qui-
bus paulo ante locutus est Eusebius; quod non
probo.

(89) Γῆν ἐξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες. Malim
legere γῆν ἐξ ὅθεν ποθέν, id est, humo undecunque
aggesta.

(90) Θυσίας ἐπὶ βωμῶν ἐπισπένδοντες. Pes-
sime hunc locum vertit Christophorsonus hoc modo:
*Tum detestabiles ibi victimas super impuras aras
immolare.* Atqui vox σπένδοντες satis indicat, non
de victimis hic Eusebium loqui, sed de libationibus,
vino scilicet, lacte et similibus, quæ gentiles diis
suis offerebant. Adde quod victimas super aris im-
molari, prorsus absurdum est. Hostiæ enim juxta
aras mactabantur, non super aris. Notus est Ovidii
versus, *Fast.* lib. 1, 357 et seq.

*Rode, caper, vilem. Tamen hinc [huic] cum stabis
ad aras, etc.*

honorem lascivi dæmonis quem Venerem vocant, A ædificantes, ubi execranda sacrificia super profanis et impuris altaribus offerebant. Id enim quod instituerant, ita demum se perfecturos esse opinabantur, si impuris huiusmodi sordibus 498 salutarem speluncam obruissent. Miseri enim illud intelligere non poterant, fieri omnino non posse, ut qui de morte victoriam retulisset, hoc ipsorum facinus occultum relinqueret : quemadmodum nec fieri potest, ut sol supra terras radians, et consuetum in cælo cursum peragens, totius generis humani notitiam subterfugiat. Quippe Servatoris nostri potentia longe præstantiori luce resplendens, nec ut sol corpora, sed animos hominum illustrans, totum jam terrarum orbem radiis implebat. Sed nihilominus ea quæ impii ac profani homines adversus veritatem machinati fuerant, longo temporis spatio permanserunt. Nec ullus ex præsidibus, aut ex ducibus, aut ex ipsis etiam imperatoribus, qui ad tantum scelus evertendum idoneus foret, inventus est præter unum Deo omnium regi acceptissimum principem. Qui divino animatus spiritu, cum supra memoratum locum, omnibus purgamentis ac sordibus ab adversariis fraudulenter obstructum, et oblivioni penitus traditum esse indigne ferret, nec improbitati eorum qui id moliti fuerant cedendum esse arbitraretur ; Dei adiutoris sui numine invocato, purgari præcepit : ratus eam maxime soli partem, quam adversarii contaminassent, sua opera ac ministerio divina frui magnificentia oportere. Simul atque hoc ab imperatore præceptum est, continuo opera illa ad fraudem comparata, e sublimi ad solum dejecta sunt ; et ædificia ad decipiendos homines constructa, cum ipsis statuis ac dæmonibus diruta sunt ac dissipata.

CAPUT XXVII.

Quomodo Constantinus templi materiam ac rudera C longissime projici mandavit.

Neque tamen hic conquevit imperatoris alacritas. Sed præterea tolli ruta cæsa, et quam longissime extra fines regionis projici mandavit. Quod itidem præceptum protinus executioni mandatum est. Hucusque vero progressus imperator, nequaquam sibi satisfacit. Sed divino quodam æstu incitatus, iussit ut loco altissime effosso, solum ipsum utpote dæmonum piaculis contaminatum, simul cum egesta humo quam longissime exportaretur.

499 CAPUT XXVIII.

Manifestatio sanctissimi sepulcri.

Nec mora, istud quoque ut iussum erat implementum est. Postquam aliud solum, locus scilicet qui in imo erat, apparuit ; tunc vero ipsum augustum sanctissimumque Dominicæ resurrectionis monumentum præter omnium spem refulsit, et spelunca illa quæ sancta sanctorum vere dici potest, resurrectionis Servatoris nostri quamdam expressit si-

(91) Vulg. οὐδὲ τὴν σύμπ. ἀνθρ. λαθεῖν. Supplevimus φύσιν post σύμπασαν. Totum locum sic rescribere jubet Valesius : ὡς οὐδὲ τ. σ. ἀνθ. φύσιν δυνήθῃ λαθεῖν, etc. Sed forte scriptura nostra ferri potest, modo supponatur Eusebium, neglecta ratione grammatica τῷ εἶχε φύσιν consentanea, ge-

ἔργον ἄξιν ἐνόμιζον, εἰ διὰ τούτων τῶν ἐναγῶν μυσαιγμάτων τὸ σωτήριον ἄντρον κατακρύψειαν· οὐ γὰρ οἷοι τ' ἦσαν συνιέναι οἱ δελταίοι, ὡς οὐκ εἶχε φύσιν τὸν κατὰ τοῦ θανάτου βραβεῖα ἀναδησάμενον, κρύφειον καταλιπεῖν τὸ κατόρθωμα, οὐδὲ τὴν σύμπασαν τῶν ἀνθρώπων [φύσιν] λαθεῖν (91) λάμπων ὑπὲρ γῆς γενόμενος ὁ ἥλιος, καὶ τὸν οἰκεῖον ἐν οὐρανῷ διέππεύων δρόμον· τούτου γὰρ κρειττόνως ψυχὰς ἀνθρώπων, ἀλλ' οὐ σώματα ἡ σωτήριος καταυγάζασα δύναμις, τῶν οἰκείων τοῦ φωτὸς μαρμαρυγῶν τὸν σύμπαντα κατεπλήρου κόσμον. Πλὴν ἀλλὰ τῶν ἀθέων καὶ δυσσεβῶν ἀνδρῶν τὰ κατὰ τῆς ἀληθείας μηχανήματα μακροῖς παρετείνετο χρόνοις, οὐδεὶς τε τῶν πώποτε, οὐχ ἡγουμένων, οὐ στρατηγῶν, οὐκ αὐτῶν βασιλέων, ἐπὶ καθαιρέσει τῶν τετολμημένων εὐρηται ἐπιτήδειος, B ἡ μόνος εἰς ὃ τῷ παμβασιλεῖ Θεῷ φίλος. Καὶ πνεύματι γοῦν κάτοχος θεῖα, χώρον αὐτὸν ἐκείνον τὸν δεδηλωμένον, πάσαις οὐ καθαραῖς ὕλαις ἐχθρῶν ἐπιβουλαῖς κατακεκρύφθαι, λήθῃ τε καὶ ἀγνοίᾳ παραδεδομένον οὐ παρίδων, οὐδὲ τῇ τῶν αἰτίων παραχωρήσας κακίᾳ, θεὸν τὸν αὐτοῦ συνεργὸν ἐπικαλεσάμενος, καθαιρεσθαι προστάττει, αὐτὴν δὲ μάλιστα τὴν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν μεμισασμένην ἀπολαῦσαι δεῖν οἰόμενος τῆς τοῦ παναγίου δι' αὐτοῦ μεγαουργίας. Ἄμα δὲ προστάγματι τὰ τῆς ἀπάτης μηχανήματα εἰς ἔδαφος ἀνωθεν ἀφ' ὕψους κατεβρίπτετο, ἐλύετό τε καὶ καθηρεῖτο, αὐτοὺς ξοάνους καὶ δαίμοσι, καὶ τὰ τῆς πλάνης οἰκοδομήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδωλείου τὰς ὕλας καὶ τὰ χώματα μακρὰν πον ριφθῆναι προσέταξεν.

Οὐ μὴν ἐν τούτοις τὰ τῆς σπουδῆς ἴστατο. Πάλιν δὲ βασιλεὺς αἰρεσθαι καὶ πορρωτάτω τῆς χώρας ἀπορρίπτεισθαι, τῶν καθαιρουμένων τὴν ἐν λίθοις καὶ ξύλοις ὕλην προστάττει· ἔργον δὲ καὶ τῷδε παρακολούθει τῷ λόγῳ. Ἄλλ' οὐδ' ἐπὶ τούτῳ μόνον προελθεῖν ἀπέρκει. Πάλιν δ' ἐπιθειάσας βασιλεὺς, τοῦδαφος αὐτὸ, πολὺ τοῦ χώρου βάθος ἀνορύξαντας, αὐτῷ χοῖ πόρρω πον ἐξωτάτω, λύθροις ἅτε δαιμονικῆς ἐβρωπυμένον, ἐκφορεῖσθαι παρακελεύεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

D Φανέρωσις τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων μνήματος.

Παραχρῆμα δ' ἐπετελεῖτο καὶ τοῦτο. Ὡς δ' ἕτερον ἀνθ' ἐτέρου στοιχεῖον ὁ κατὰ βάθους τῆς γῆς ἀνεφάνη χώρος, αὐτὸ δὴ λοιπὸν τὸ σεμνὸν καὶ πανάγιον τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρτύριον παρ' ἐλπίδα πᾶσαν ἀνεφαίνετο, καὶ τό τε ἅγιον τῶν ἁγίων ἄντρον τὴν ὁμοίαν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀναβιώσεως ἀπελάμβανεν εἰκόνα. Διὸ μετὰ τὴν ἐν σκότῳ κατάδυσιν, αὐθις ἐπὶ τῇ

neralem huius locutionis sensum, quo τῷ ἐδύνατο (= ἐδύνατο) ante λαθεῖν subintelligisse, subjuncti partes τῷ ὁ ἥλιος tribuendo. Iudicent peritiores. Edit.

φῶς προΐη, καὶ τοῖς ἐπὶ θάαν ἀφικνουμένοις ἐναργῆ παρῆγεν ὅρῳ τῶν αὐτῶν πεπραγμένων θαυμάτων τὴν ἱστορίαν, ἔργοις ἀπάσης γεγωνότεροις φωνῆς (92) τὴν τοῦ Σωτῆρος ἀνάστασιν μαρτυροῦμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἀρχοντας καὶ πρὸς Μακάριον ἔγραψε τὸν ἐπίσκοπον.

Τούτων δ' ὥδε πραχθέντων, αὐτίκα βασιλεὺς νόμον εὐσεβῶν διατάξει, χορηγίας τε ἀφθόνοις, οἶκον εὐκτῆριον θεοπρεπῆ ἀμφὶ τὸ σωτήριον ἄντρον ἐγκελεύεται πλουσία καὶ βασιλικῇ δέμασθαι πολυτελεῖα, ὡς ἂν ἐκ μακροῦ τοῦτο προτεθειμένος, καὶ τὸ μέλλον ἔσεσθαι κρεῖττονι προθυμῇ θεοαμένος. Τοῖς μὲν δὲ τῶν ἐθνῶν ἐπὶ τῆς ἐφ᾽ ἀρχουσιν, ἀφθόνοις καὶ δαψιλῆσι χορηγίαις, ὑπερφυῆς τε καὶ μέγα καὶ πλούσιον ἀποδεικνύει τὸ ἔργον, τῷ δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἐπισκόπῳ τῷ τηνικαῦτα τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις προσεστώτι, τοιάνδε κατέπεμπε γραφὴν, δι' ἧς τὸν σωτήριον λόγον τῆς πίστεως ἐναργῆσι φωναῖς παρίστη, τοῦτον γράψαν τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος οἰκοδομῆς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος, Σεβαστός, Μακάριε.

« Τοσαύτη τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἐστὶν ἡ χάρις, ὡς μηδὲ μίαν λόγων θεραπείαν (93) τοῦ παρόντος θαύματος ἀξίαν εἶναι δοκεῖν. Τὸ γὰρ τὸ γνῶρισμα τοῦ ἀγιωτάτου ἐκείνου πάθους ὑπὸ τῇ γῇ πάλαι κρυπτόμενον, τοσαύταις ἐτῶν περιόδοις λαθεῖν, ἄχρις οὗ διὰ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ ἀναιρέσεως (94) ἐλευθερωθεῖσι τοῖς ἑαυτοῦ θεράπουσιν ἀναλάμπειν ἐμελλε, πᾶσαν ἐκπληξιν ἀληθῶς ὑπερβαίνει. Εἰ γὰρ πάντες οἱ διὰ πάσης τῆς οἰκουμένης εἶναι δοκοῦντες σοφοί, εἰς ἕν καὶ τὸ αὐτὸ συνελθόντες, ἀξίον τι τοῦ πράγματος ἐβελήσουσιν εἰπεῖν, οὐδ' ἂν πρὸς τὸ βραχύτατον ἀμιλληθῆναι δυνήσαιντο· ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν (95) ἀνθρωπίνου λογισμοῦ χωρητικὴν φύσιν, ἡ τοῦ θαύματος τοῦτου ὑπερβαίνει, ὅσῳ τῶν ἀνθρωπίνων τὰ οὐράνια συνεστηχέναι δυνατότερα. Διὰ τοῦτο γοῦν οὗτος ἀεὶ καὶ πρῶτος καὶ μόνος μοι σκοπός, ἐν ᾧ ὥσπερ ἑαυτὴν ὁσημέραι καινότεροις θαύμασιν ἡ τῆς ἀληθείας πίστις ἐπιδείκνυσιν, οὕτω καὶ αἱ ψυχὰς

militudinem, cum post situm ac tenebras quibus oblecta fuerat, rursus in lucem prodiiit, et miraculorum quæ ibi quondam gesta fuerant, historiam iis qui ad spectandum confluerant manifestissimo videndam exhibuit, rebus ipsis quæ omni voce clarius sonant, Servatoris nostri resurrectionem testata.

CAPUT XXIX.

Quomodo de construenda ecclesia, ad præsides et ad Macarium episcopum litteras dedit.

His ad hunc modum gestis, confestim imperator emissis constitutionibus et liberali sumptu suppeditato, circa salutarem speluncam Deo dignum templum regali magnificentia extrui jubet. Quippe jam pridem hoc apud se constituerat, idque quod erat futurum, divina quadam alacritate præviderat. Ac rectoribus quidem provinciarum per Orientem præcepit, ut impensis copiose subministratis, ingens amplumque et magnificum opus illud efficerent. Ad episcopum vero qui tunc temporis Hierosolymorum regebat Ecclesiam, ejusmodi litteras dedit, quibus salutaris fidei doctrinam apertissimis verbis adstruebat, ita scribens :

CAPUT XXX.

Constantini ad Macarium epistola de ædificatione martyrii Servatoris nostri.

« Victor Constantinus, Maximus, Augustus, Macario.

« Tanta est Servatoris nostri gratia, ut nulla sermonis copia ad præsentis miraculi narrationem sufficere videatur. Nam sacratissimæ illius passionis monumentum, sub terra jampridem occultatum tot annorum spatio delituisse, 500 quoad communem omnium hostem sublato, famulis ejus in libertatem vindicatis affulgeret, omnem revera admirationem superat. Nam tametsi omnes quotquot ubique terrarum sapientes habentur, in unum coacti, aliquid pro hujus rei dignitate dicere insituerint, ne ad minimam quidem ejus partem aspirare posse mihi videntur. Quippe hujus miraculi fides, omnem humanæ rationis capacem naturam tantum excedit, quantum humanis divina præcellunt. Quocirca hic unus mihi ac præcipuus semper est scopus, ut quemadmodum veritatis fides novis quotidie miraculis inlarescit, sic etiam mentes omnium nostrum ad sanctissimæ legis observantiam cum omni mo-

(92) Vulg., ἔργοις ἀπάσης γεγωνότεραν φωνῆς. Scribendum est procul dubio γεγωνότεροις, quod non vidit Christophorus. Est autem hic hujus loci sensus : illam Dominici sepulcri post tot sæcula restitutionem, reipsa confirmasse resurrectionem Domini nostri. In codice Fuk. legitur γεγωνότερος, quomodo etiam Turnebus ad oram libri sui ex scripto codice emendarat. In schedis Regiis scriptum est γεγωνότερας. Savilius ad oram libri s i notarat, forte γεγωνότερον.

(93) Μηδὲ μίαν λόγων θεραπείαν. Apud Soeratem, Theodorum ac Nicephorum legitur λόγων χορηγίαν, quod rectius puto.

(94) Διὰ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ ἀναιρέσεως. Hostem publicum Constantinus hic appellat

Licinum, post ejus exitum ait sacrum Domini sepulcrum, quod ante latuerat, in lucem et conspectum hominum prodiiisse. Occisus est Licinius anno Christi 326, ut scribitur in Fastis Idatii. Eodemque anno cum Helena Hierosolymam advenisset, sepulcrum Domini repertum est. Posset etiam publici hostis nomine dæmon hic intelligi, nisi quæ sequuntur verba repugnarent. Neque enim diabolus tunc deum victus atque oppressus est, cum sepulcrum Domini egestis rudibus detectum est. Adde quod ἀναρπείας, id est cædes, melius de Licinio dicitur quam de diabolo.

(95) Ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν. Scribendum puto ἐπὶ τοσοῦτω πᾶσαν, etc. In libro Fuk. scribitur ἐπὶ τοσοῦτω γάρ, etc.

destia et concordia alacritate incitentur. Quod quoniam omnibus perspectissimum esse confido, illud tibi in primis persuasum velim, nihil mihi antiquius esse, quam ut sacrum illum locum quem Dei jussu turpissima adjectione simulacri velut gravi quodam pondere exoneravi, et qui ab initio quidem Dei judicio sanctus fuit, postea vero multo sanctior effectus est, ex quo Dominicæ passionis fidem in lucem protulit; eum, inquam, locum fabricarum pulchritudine exornemus.

CAPUT XXXI.

Quod hanc ædem, mænium, columnarum, et marmorum venustate, cæteras ecclesias superare voluerit.

Decet itaque prudentiam tuam singula ad opus necessaria ita disponere et curare, ut non modo basilica ipsa omnium quæ ubique sunt pulcherrima, sed et reliqua membra ejusmodi sint, ut omnes quantumvis eximie singularum urbium fabricæ ab hac una facile superentur. Ac de parietum quidem substructione et elegantia, Draciliano amico nostro, agenti vices præfectorum prætorio, et præsidii provincie, scias a me curam esse commissam. Jussit siquidem pietas nostra, ut artifices et operarii, et quæcunque ad hoc opus necessaria esse ex prudentia tua cognoverint, protinus instante illorum sollicitudine dirigantur. De columnis vero et marmoribus, quæcunque et pretiosiora et utiliora esse ipso aspectu judicaveris, cura ut ad nos perscribas: ut cum ex litteris tuis cognoverimus quot et qualibus opus sit, ea undique possint comportari. Æquum est enim ut qui præ totius orbis locis maxime admirabilis est locus, pro dignitate sua exornetur.

CAPUT XXXII.

Ut de pulchritudine conchæ, et de artificibus ac de materia Macarius ad præsides scribat.

Porro cameram basilicæ, utrum laqueatam, an alio quopiam operis genere faciendam censeas, certior a te fieri velim. Nam si laqueata fiet, auro

(96) Ὅπερ δ' οὗτος. Hic locus ex Socrate et Theodorito emendandus est.

(97) Δρακιλιανῷ τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη. Et hic locus ex Socrate, Theodorito ac Nicephoro emendandus est in hunc modum: τὰ τῶν λαμπροτάτων ἐπαρχῶν μέρη, id est, Draciliano agenti vices clarissimorum præfectorum prætorio. Exstant certe duæ Constantini leges in codice Theodosiano, altera in titulo De usuris, altera De hæreticis, ad hunc Dracilianum scriptæ. Prior hanc habet inscriptionem: *Inp. Constantinus Aug. ad Dracilianum agentem vices præfectorum prætorii*. Proposita autem est Cæsareæ in Palæstina xv. Kal. Maias Paulino et Juliano coss. Secunda vero proposita dicitur Kalendis Septemb. Generasto, Constantino Aug. vii, et Constantio Cæsare coss., id est anno Christi 326. Quo etiam anno Constantinus hanc epistolam scripsit ad Macarium episcopum Hierosolymorum. Porro notandum est præfectos prætorio hic dici clarissimos. Nondum enim illustrissimatus dignitatem acceperant. Sed et in aliis Constantini legibus præfecti prætorio clarissimi dicuntur, ut in his libris

πάντων ἡμῶν περὶ τὸν ἅγιον νόμον σωφροσύνη πάσης καὶ ὁμογνώμονι προθυμίᾳ σπουδαιότεραι γίνωνται. Ὅπερ δ' οὗτος (96) πᾶσιν εἶναι νομίζω φανερόν, ἐκείνο μάλιστα πεπεῖσθαι βούλομαι, ὥς ἄρα πάντων μοι μᾶλλον μέλει, ὅπως τὸν ἱερὸν ἐκείνον τόπον, ὃν Θεοῦ προστάγματι, αἰσχίστης εἰδώλου προσθήκης ὥστερ τινὸς ἐπιχειμένου βάρους, ἐκούφισα, ἅγιον μὲν ἐξ ἀρχῆς Θεοῦ κρίσει γεγεννημένον, ἁγιώτερον δ' ἀποφανθέντα, ἀπ' οὗ τοῦ σωτηρίου πάθους πίστιν εἰς φῶς προήγαγεν, οἰκοδομημάτων κάλλει κοσμήσωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Περὶ τοῦ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλίονα τοίχοις καὶ πλοσι καὶ μαρμάροις.

Προστίχει τοίνυν τὴν σὴν ἀγγίλοιαν οὕτω διατάξει τε καὶ ἐκάστου τῶν ἀναγκαίων ποιήσασθαι πρόνοιαν, ὥς οὐ μόνον βασιλικὴν τῶν ἀπανταχοῦ βελτίονα, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα γίνεσθαι, ὥς πάντα τὰ ἐφ' ἐκάστης καλλιστεύοντα πόλεις ὑπὸ τοῦ κτίσματος τούτου νικᾶσθαι. Καὶ περὶ μὲν τῆς τῶν τοίχων ἐγέρσεως τε καὶ καλλιέργειας, Δρακιλιανῷ τῷ ἡμετέρῳ φίλῳ, τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη (97), καὶ τῷ τῆς ἐπαρχίας ἀρχοντι, παρ' ἡμῶν τὴν φροντίδα ἐγκεχειρίσθαι γίνωσκε. Κεκέλευται γὰρ ὑπὸ τῆς ἐμῆς εὐσεβείας, καὶ τεχνίτας καὶ ἐργάτας, καὶ πάνθ' ἅπερ εἰς οἰκοδομὴν ἀναγκαῖα τυγχάνειν παρὰ τῆς σῆς καταμάθοιεν ἀγγίνοιας, παραχρῆμα διὰ τῆς ἐκείνων προνοίας ἀποσταλῆναι. Περὶ δὲ τῶν κίωνων εἶτον μαρμάρων, ἃ δ' ἂν νομίσεις εἶναι τιμιώτερα τε καὶ χρησιμώτερα, αὐτῆς συνόψεως γενομένης (98), πρὸς ἡμᾶς γράψαι σπούδαςον, ἐν ὅσων ἂν καὶ ὁποίων χρεῖαν εἶναι διὰ τοῦ σοῦ γράμματος ἐπιγνώμεν, ταῦτα πανταχόθεν μετενεχθῆναι δυναθῇ· τὸν γὰρ τοῦ κόσμου θαυμασιώτερον τόπον κατ' ἀξίαν φαιδρύνεσθαι δίκαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης, καὶ ἐργατῶν καὶ ὑλῶν ἐδήλωσε τοῖς ἀρχουσι.

Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν, πότερον λακωναρῖαν (99), ἥ δι' ἐτέρας τινὸς ἐργασίας γενέσθαι σοι δοκεῖ, παρὰ σοῦ γυνῶναι βούλομαι. Εἰ γὰρ λακωναρῖα

occurrit. Cæterum, ut præfecti prætorio tantum clarissimi erant Constantini ætate, ita vicarii præfecturæ prætorianæ ejusdem Constantini temporibus erant tantum perfectissimi, ut docet epistola ad Probianum proconsulem Africæ. Apud Athanasium in *Apologetico* ad Constantium, pag. 791: Ἀντωνίνῳ βιάρχῳ, κεντηναρίῳ τῶν λαμπροτάτων ἐπαρχῶν τοῦ ἱεροῦ πραιτωρίου.

(98) Συνόψεως γενομένης. Hoc loco σύνψις formam significat ac delineationem futuri operis. Quo sensu sumitur etiam in epistola Himerii rationalis Alexandriæ ad præfectum Marcotæ, quam refert Athanasius in *Apologetia*, pag. 803. Postquam enim dixit Augustum et Cæsares permisisse Ischyrae ut ecclesiam in pago suo edificaret, mandat præposito pagi illius, ut formam futuri operis quamprimum delineet, et ad officium suum mittat: Φρόντισον τοίνυν ἐν τάχει τὴν σύνψιν ποιήσάμενος, εἰς τὴν τάξιν ἀνενεγκέιν.

(99) Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν, πότερον λακωναρῖαν. Basilicarum camera: duobus fere modis disponebantur. Aut enim lacunaribus ornabantur

εἶναι μέλλοι, δυνήσεται καὶ χρυσῷ καλλωπισθῆναι. τὸ λοιπόμενον (1) ἵνα ἡ σὴ οὐσίτης τοῖς προειρημένοις δικασταῖς ἢ τάχος γνωρισθῇ ποιήσῃ, ὅσων τ' ἐργα-
τῶν καὶ τεχνιτῶν καὶ ἀναλωμάτων χρεῖα, καὶ πρὸς ἐμὲ εὐθέως ἀνενεγκαῖν σπουδᾶσῃ, οὐ μόνον περὶ τῶν μαρμάρων τε καὶ κιόνων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν λακω-
ναριῶν, εἴγε τοῦτο κάλλιον ἐπικρίνειεν. Ὁ θεὸς σε διαφυλάξοι, ἀδελφεῖ ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Ὅπως ἡ προφητευθεῖσα καιρὴ Ἰερουσαλὴμ, ἐκ-
κλησία τοῦ Σωτῆρος ὠκοδόμητο.

Ταῦτα μὲν ἔγραφε βασιλεὺς. Ἄμα δὲ λόγῳ, δι' ἔργων ἐχώρει τὰ πράγματα· καὶ δὴ κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύριον (2) ἡ νέα κατεσκευάζετο Ἰερου-
σαλὴμ (3), ἀντιπρόσωπος τῇ πάλαι βοωμένῃ, ἡ μετὰ τὴν κυριοκτόνον μαιφονίαν ἐρημίας ἐπ' ἔσχατα πε-
ριτραπέζα, δίκην ἔτισε δυσσεδῶν οἰκητόρων. Ταύτῃ δ' οὖν ἀντικρὺς βασιλεὺς τὴν κατὰ τοῦ θανάτου σω-
τήριον νίκην, πλουσίαις καὶ θαυμάσιον ἀνύψου φιλο-
τιμίαις, τάχα ποῦ ταύτην οὔσαν τὴν διὰ προφητικῶν θεσπισμάτων κεκρυγμένην καιρὴν καὶ νέαν Ἰερου-
σαλὴμ, ἥς πέρι μακροὶ λόγοι, μυρία δι' ἐνθέου Πνεύ-
ματος θεσπίζοντες ἀνυμνοῦσι. Καὶ δὴ τοῦ παντός ὥσπερ τινὰ κεφαλὴν, πρῶτον ἀπάντων τὸ ἱερὸν ἀν-

tur, aut opere musivo depingebantur. De lacunari-
bus testis est Constantini locus. De opere musivo
Procopius in libro *De fabricis Justiniani*, ubi san-
ctæ Sophiæ templum describit. Jam lacunaria duo-
bus modis exornari solebant. Aut enim deauraban-
tur, aut pingebantur, quod primus instituit Pausias,
de quo Plinius in libro xxxv, cap. 11, ita scribit :
« Idem et lacunaria primus pingere instituit : nec
cameras ante eum taliter adornari mos fuit. » Isido-
rus in libro xix *Originum*. « Laquearia, inquit,
sunt quæ cameram subtegunt et ornant : quæ et
lacunaria dicuntur : quod lacus quosdam quadratos
vel rotundos ligno vel gypso vel coloribus habeant
pictos, cum signis intermicantibus. » Quem Isidori
locum immerito reprehendit Salmasius in notis ad
Flavianum Vopiscum, pag. 393, ubi negat lacunaria
cameris unquam supposita fuisse. Atqui Plinius idem
diserte affirmat, et Constantinus in hac epistola.
Vetus auctor *Questionum Veteris et Novi Testamenti*
in quæst. 106. « Sicut enim ad ornamentum domus
pertinet, si camera ejus habeat auro distincta la-
quearia, » etc.

(1) Vulg., καλλωπισθῆναι τὸ λοιπόμενον. Hoc
loco secutus sum distinctionem Theodoriti ac Nice-
phori, qui post verbum καλλωπισθῆναι punctum ap-
ponunt. Idemque ante nos fecere omnes interpretes
præter Musculum. Quod si quis malit distinctionem
appondere post λοιπόμενον, tum scribendum erit
πλὴν ἡ σὴ οὐσίτης, etc., ut legitur in cod. Fuketii
et Savilii.

(2) Κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύριον. Iisdem
verbis utitur Eusebius in panegyrico de tricennali-
bus Constantinii, pag. 636. Nec male Christophor-
onus *salutare Christi monumentum* utrobique ver-
tit. Certe Eusebius supra in cap. 28, sepul-
crum Domini vocat τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρ-
τύριον. Sed et Cyrillus Hierosolymitanus, in cate-
chesi 14, locum Dominicæ passionis ac resurrectionis,
martyrium nominari scribit.

(3) Νέα κατεσκευάζετο Ἰερουσαλὴμ. Hæc Ense-
bius verba descripsit Socrates in cap. 15, lib. i. Ἡ δὲ
τοῦ βασιλέως μήτηρ, οἶκον μὲν εὐκτήριον ἐν τῷ τοῦ
μνήματος τόπῳ πάλυτελῃ κατεσκεύασεν, Ἰερουσα-

A quoque poterit exornari. Restat igitur ut sanctitas
tua supra memoratis iudicibus quamprimum signi-
ficet, quot operariis et artificibus et sumptibus opus
erit : utque ad me celeriter referat, non modo de
marmoribus et columnis, sed etiam de lacunaribus,
si hoc opus venustius esse censueris. Divinitas te
servet, frater charissime. »

CAPUT XXXIII.

Quomodo ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam
prophetæ novam Jerusalem appellaverant.

Et hæc quidem ab imperatore scripta sunt. Cæ-
terum effectus verba ipsa statim subsecutus est, et
in ipso Servatoris nostri martyrio nova fabricata
est Jerusalem, ex adverso veteris illius celeberrimæ,
quæ post nefariam Domini cædem ultimam
vastitatem experta, pro incolarum impietate pœnas
persolverat. Contra hanc igitur imperator tropæum
victoriæ, quam Servator noster de morte retulerat,
ambitioso cultu erexit. Atque hæc forsitan fuerit
recens illa ac nova Jerusalem, prophetarum vati-
ciniis prædicata, de qua in sacris voluminibus tot
præconia ab ipso divino Spiritu pronuntiata legun-
tur. Primum igitur sacram illam speluncam, ut-

λὴμ νέαν ἐπωνόμασεν, ἀντιπρόσωπον τῇ παλαιᾷ
ἐκείνῃ καὶ καταλελειμμένῃ ποιήσασα. Imperatoris
vero mater in ipso quidem Servatoris monumento
Ecclesiam magnificentissimam exstruxit, novam con-
dens Jerusalem e regione veteris illius ac desertæ.

C Quæ Socratis verba attentius observanda sunt. Pri-
mo Helenæ tribuit, quod Eusebius a Constantino
factum esse dixit. In quo secutus est Socrates au-
ctoritatem Rufini, qui in libro x *Historiæ ecclesiæ*
hanc basilicam Hierosolymis ab Helena construc-
tam esse prodit. Et si autem parum refert, utrum
Helena imp. Constantini sumptibus, an Constantinus
ipse cura ac studio matris Helenæ id templum con-
didisse dicatur ; præstat tamen Eusebii sententiam
sequi, quippe qui et rebus ipsis interfuit, et episto-
lam Constantini de templi illius ædificatione affert.
Notandum etiam est quod Eusebius dixerat : Κατ'
αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύριον, id a Socrate ita reddi :
ἐν τῷ τοῦ μνήματος τόπῳ. Quod vero dixerat Euse-
bius, νέαν κατεσκεύαζετο Ἰερουσαλὴμ, id Socrates
expressit in hunc modum, οἶκον εὐκτήριον κατε-
σκεύασε, Ἰερουσαλὴμ νέαν ἐπωνόμασεν ἀντιπρόσω-
πον, etc., ubi vocem, ἐπωνόμασεν expungendam esse
nemo non videt. Neque enim templum illud Nova
Jerusalem dicebatur, ut credit interpretes, et ante
eum Nicephorus ; sed Martyrium seu Basilica Con-
stantiniana et Anastasis. Hoc igitur tantum dicit
Eusebius et Socrates, Constantinum sive Helenam
exstructa illa ingentis operis basilica novam Je-
rusalem condidisse ex adverso veteris illius quæ
olim destructa fuerat a Romanis. Quod quidem ve-
rissimum est. Ab eo enim tempore urbs Ælia vero
ac prisco nomine paulatim abolito, Jerusalem vo-
cari cœpta est a Christianis ; cum tamen revera
non esset Jerusalem, utpote in alio solo condita,
et ab imperatore Romano qui tunc Judæis erat in-
fensissimus eo consilio ædificata, ut gentiles eam
incolerent, Judæi vero ejus aditu penitus arceren-
tur. Cæterum non dubio quin Eusebius alludat ad
locum illum qui legitur in Apocalypsi, cap. xxi :
« Vidi sanctam civitatem, Jerusalem novam de-
scendentem de cœlo a Deo paratam sicut spon-
sam. »

pote totius operis caput, exornavit: divinum scilicet monumentum, juxta quod olim cœlesti luce radians angelus, regenerationem quæ per Servatorem ostendebatur, omnibus nuntiaverat.

CAPUT XXXIV.

Descriptio fabricæ sancti sepulcri.

Hoc, inquam, monumentum, tanquam totius operis caput, imperatoris magnificentia eximiis columnis et **502** maximo cultu primum omnium decoravit, et cujusquemodi ornamentis illustravit.

CAPUT XXXV.

Descriptio atrii et porticum.

Transgressus inde est ad vastissimum locum libero patentem cœlo. Cujus solum splendido lapide constravit, longissimis undique porticibus ad tria latera additis.

CAPUT XXXVI.

*Descriptio parietum tectique, et ornatus atque inau-
rationis ipsius basilicæ.*

Quippe lateri illi quod e regione speluncæ positum, solis ortum spectabat, conjuncta erat basilica: opus plane admirabile, in immensam altitudinem elatum, et longitudine ac latitudine maxima expansum. Cujus interiora quidem versicoloribus marmoris crustis oblecta sunt; exterior vero parietum superficies, politis lapidibus probe inter se vinctis decorata, eximiam quamdam pulchritudinem, nihilo inferiorem marmoris specie, præferbat. Ad culmen vero et cameras quod attinet, exteriora quidem tecta plumbo tanquam firmissimo quodam munimento ad hibernos imbres arcendos obvallavit. Interius autem tectum sculptis lacunaribus consertum, et instar vasti cujusdam maris compactis inter se tabulis per totam basilicam dilatatum, totumque auro purissimo coopertum, universam basilicam velut quibusdam radiis splendere faciebat.

CAPUT XXXVII.

Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum orientalium.

Porro ad utrumque latus, geminæ porticus tam

(4) *Λίθος λαμπρός.* Marmor intelligere videtur, vel certe lapidem politum instar marmoris. Sic in capite sequenti ξεστὴ λίθῳ λαμπρυνόμενη pro eodem dicit Eusebius. At Christophorsonus λαμπρὸν λίθον lapidem eximium interpretatus est; Portesius *excellentem*, male, ut opinor.

(5) *Ἐκ τριπλεύρου.* Basilicarum atria quatuor fere porticibus constabant, in quadranguli formam dispositis. In medio locus erat apertus et patens, cujusmodi hodie in claustris monachorum videmus. Docet hoc Eusebius in descriptione basilicæ Tyri libro decimo *Historiæ ecclesiasticæ*. Verum in basilica Hierosolymitana alia fuit dispositio. Tres enim duntaxat illic fuerunt porticus ad tria latera. In quarto autem latere, quod erat e regione sepulcri ad solem orientem obversum, vice porticus erat ipsa basilica, ut docet Eusebius in capite sequenti. Quod quidem idcirco factum videtur, ut ipsa basilica ampliori lumine collustraretur, nulla extrinsecus porticu luminibus officiente.

(6) *Ἰλῆς μαρμάρου... πλακώσεις.* Antiqui sectis marmoris crustis varii coloris parietes ornabant, ut notavi ad lib. xxviii Amm. Marcellini; pag. 365.

Α τρον ἐκόσμει, μνήμα ἐκεῖνο θεσπέσιον, παρ' ᾧ φῶς ἐξαστράπτειν ποτὲ ἄγγελος, τὴν διὰ τοῦ Σωτῆρος ἐνδεικνυμένην παλιγγενεσίαν τοῖς πᾶσιν εὐηγγελίζετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ἐκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παραλίου μνήματος.

Τοῦτο μὲν οὖν πρῶτον, ὥσανει τοῦ παντὸς κεφαλῇ, ἐξαιρέτοις κίσις, κόσμῳ τε πλείστῳ κατεποικίλλεν ἡ βασιλέως φιλοτιμία, παντοίοις καλλωπίσμασι καταφαιδρύνουσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ἐκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.

Διέβαινε δ' ἐξῆς ἐπὶ παμμεγέθῃ χώρον, εἰς καθαρὸν αἶθριον ἀναπεπταμένον· ὃν δὲ λίθος λαμπρὸς (4) κατεστρωμένος ἐπ' ἐδάφους ἐκόσμει, μακροῖς περιδρόμοις στοῶν ἐκ τριπλεύρου (5) περιεχόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τοίχων καὶ ὀματουργίας, κάλλους τε καὶ χρυσώσεως.

Τῷ γὰρ καταντικρὺ πλευρῶ τοῦ ἀντροῦ, ὃ δὲ πρὸς ἀνίτχοντα ἦλιον ἑώρα, ὁ βασιλεὺς συνῆπτο νεώς, ἔργον ἐξαίσιον, εἰς ὕψος ἀπειρον ἡρμένον, μήκους τε καὶ πλάτους ἐπὶ πλείστον εὐρυνόμενον· οὐ τὰ μὲν εἰσω τῆς οἰκοδομίας, ὕλης μαρμάρου ποικίλης διεκάλυπτον πλακώσεσι (6), ἡ δ' ἐκτὸς τῶν τοίχων ὄψις, ξεστῇ λίθῳ ταῖς πρὸς ἕκαστον ἀρμογαῖς συνημένῳ λαμπρυνόμενη, ὑπερψυῖς τι χρῆμα κάλλους τῆς ἐκ μαρμάρου προσόψεως οὐδὲν ἀποδέον, παρέειχεν. Ἄνω δὲ πρὸς αὐτοῖς ὀρόφοις, τὰ μὲν ἐκτὸς ὀμάτα μολύβδου περιέφραττεν ὕλη, ἐμβρων ἀσφαλὲς ἔρυμα χειμερίων· τὰ δὲ τῆς εἰσω στέγης γλυφαῖς φαντωμάτων (7) ἀπρητισμένα, καὶ ὥσπερ τι μέγα πέλαγος καθ' ὅλου τοῦ βασιλείου οἴκου συνεχέσι ταῖς πρὸς ἀλλήλας συμπλοκαῖς ἀνευρυνόμενα, χρυσῷ τε διαυγεί δι' ὅλου κεκαλυμμένα, φωτὸς οἷα μαρμαρυγαῖς τὸν πάντα νεὼν ἐξαστράπτειν ἐποίει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΖ'.

Ἐκφρασις διαπλῶν στοῶν ἐκατέρωθεν, καὶ πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.

Ἀμφὶ δ' ἐκάτερα τὰ πλευρὰ, διττῶν στοῶν, ἀνα-

Hujusmodi marmoris crustas πλάχας vocabant. Gregorius Nazianzenus in orat. 32, σὺ δέ μοι περισίχου καὶ πλακῶν, καὶ τῆς κεκομψευμένης ψηφίδος, καὶ τῶν μακρῶν δρόμων καὶ περιδρόμων. Idem in carmine anacreontico ad animam suam:

Θέλεις δόμους ἀμέτρους
Χρυσορόφους, γραφῆς τε
Καὶ ψηφίδος σοφισμοῦς,
Πλακὸς τε λάμψιν αἰσχροῦς
Ἀντίχρον, πολυχροῦν.

(7) *Γλυφαῖς φαντωμάτων.* Quid sint φαντώματα, docet Hesychius et auctor *Etymologici*, qui φαντώματα interpretantur σανιδώματα, στέγη διάγλυφα, id est tabellæ, tecta laqueata. Eadem voce utitur Eusebius infra, cap. 49. Ex his igitur apparet, cameram basilicæ lacunari intrinsecus tectam atque ornata fuisse, ut in animo habuerat Constantinus, quemadmodum testatur in epistola ad Macarium. Extrinsecus enim plumbo operta erat ad arcendos imbres. Proinde cameram ipsam lapideam fuisse oportet, quæ plumbum superpositum sustineret.

γείων τε καὶ καταγείων (8) δίδυμοι (9) παραστά-
δες (10), τῷ μήκει τοῦ νεῷ συνεζευκόμενοι, χρυσῷ
καὶ αὐταὶ τοὺς ὀρόφους πεποιτικιμέναι· ὧν αἱ μὲν
ἐπὶ προσώπου (11) τοῦ οἴκου, κίονες παμμεγέθεισιν
ἐμπρεῖοντο, αἱ δ' εἰς τῶν ἐμπροσθεν (12) ὑπὸ πεσ-
σοῖς (13) ἀνηγείροντο, πολλὴν τὴν ἐξωθεν περιβεβλη-
μένοις κόσμον. Πύλαι δὲ τρεῖς πρὸς αὐτὴν ἀνίσχοντα
ἥλιον εὖ διακείμεναι, τὰ πλήθη τῶν εἰσω φερομέ-
νων ὑπεδέχοντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΗ'.

Ἐκφρασις ἡμισφαίριον καὶ κίωνων δώδεκα καὶ
κρατήρων.

Τούτων δ' ἀντικρῶ, τὸ κεφάλαιον τοῦ παντὸς ἡμι-
σφαίριον (14) ἦν, ἐπ' ἄκρου τοῦ βασιλείου ἐκτεταμέ-
νον (15)· ὃ δὲ δυοκαίδεκα κίονες ἐσπεφάνουν, τοὺς

(8) Διττῶν στοῶν ἀναγείων τε καὶ καταγείων.
De atri porticibus supra dixit Eusebius. Nunc de
porticibus basilicæ loquitur. Ac primo quidem ait ad
utrumque latus basilicæ binas fuisse porticus. Deinde
ait porticus illas partim fuisse ἀναγείων, partim
καταγείων. Quod sic interpretor, ut porticus illæ
duo tecta habuerint, et aliæ quidem solo ipsius ba-
silicæ æquales fuerint, aliæ vero iisdem superimpo-
sitæ, cujusmodi in ecclesiis nostris videntur. Hujus-
modi porticus antiqui διορόφους vocabant, seu διστέ-
γους. Gregorius Naz. in oratione 19, pag. 313, ubi
templum a patre suo ædificatum describit κίωνων δὲ
καὶ στοῶν κάλλεσι δὲ ὀρόφων εἰς ὕψος αἰρόμε-
νον, id est, et columnarum ac porticum duo tecta
habentium pulchritudine in altum assurgit. Scri-
bendum enim est in illo Gregorii loco una voce δι-
ορόφων, quod Billius non vidit. Possumus etiam in-
terpretari καταγείων subterraneas porticus. Nam in
templis ejusmodi porticus subterraneæ construi so-
lebant, quas δρόμους ὑπογείους vocat Aristides in
oratione de Cyziceno templo, ubi etiam templum il-
lud triplex fuisse dicit, partim subterraneum, partim
sub divo, medium vero quotidianis usibus accom-
modatum.

(9) Δίδυμοι παραστάδες. Quatuor erant porticus
in basilica Hierosolymitana, binæ scilicet ad utrum-
que latus basilicæ. Id sibi volunt hæc verba διττῶν
στοῶν δίδυμοι παραστάδες. Quin et sequentia id ipsum
manifeste evincunt. Ex his enim porticibus alias ait
Eusebius fuisse in fronte basilicæ, id est exteriores,
quasdam vero interiores. Eodem modo in templo
Apostolorum quod erat in urbe Roma, quatuor erant
porticus, ut testatur Prudentius in passione aposto-
lorum his versibus :

Subdidit et Parias fulvis laquearibus columnas
Illic distinguit quas quaternus ordo.

Idem Prudentius in passione Hippolyti, de templo
Sancti Hippolyti ita scribit :

Ordo columnarum geminus laquearia tecti
Sustinet, auratis suppositus trabibus.
Adduntur graciles tecto brevior recessus
Qui laterum seriem jugiter exsurgent.

Eandem formamcernere est in majoribus apud nos
basilicis, ubi quatuor columnarum ordines binas
utrinque porticus constituunt. Porro hujusmodi por-
ticus gemellares dici videntur in Itinerario Hiero-
solymitano : « Interius vero civitatis sunt piscinæ ge-
mellares quinque porticus habentes. » In quo tamen
loco ambiguum est, utrum piscinæ ipsæ, an por-
ticus gemellares dicantur. Præstatque gemellares
piscinas intelligere. Erant enim gemini lacus, ut
scribit Hieronymus, in libro De locis hebraicis, ubi
de Bethesda.

(10) Παραστάδες. Male Christophorus xystos
vertit. Nam στοῶν παραστάδες per synecdochen
dicuntur pro porticibus. Hesychius παραστάδες

A subterraneæ quam supra terram eminentes, totius
basilicæ longitudinem æquabant; quarum conca-
merationes auro perinde variatæ sunt. Ex his,
quæ in fronte basilicæ erant ingentibus columnis
fulciebantur : quæ vero interiores, pennis magno
cultu extrinsecus ornatis sustinebantur. Portæ tres
ad orientem solem apte dispositæ, introeuntium
turbam exceperunt.

503 CAPUT XXXVIII.

Descriptio hemisphærii, et duodecim columnarum
cum crateribus.

E regione harum portarum erat hemisphærium,
quod totius operis caput est, usque ad culmen ip-
sius basilicæ protentum. Cingebatur id duodecim

B

exponit columnas quæ ad parietem obversæ sunt.
Sed Christophorus voces illas διττῶν στοῶν
retulit ad πλευρά hoc modo, ἀμφὶ δ' ἑκάτερα τὰ
πλευρά διττῶν στοῶν, etc., cum tamen post vocem
πλευρά ponenda sit virgula, ut in codice Regio
legitur et Fuketiano, et verba illa διττῶν στοῶν re-
ferri debeant ad vocem παραστάδες. Latera enim
basilicæ hic intelliguntur, quod confirmatur ex li-
bro x Historiæ ecclesiasticæ, ubi basilicæ Tyri
describitur his verbis : Ταῖς παρ' ἑκάτερα τοῦ παν-
τὸς νεῷ στοαῖς.

(11) Αἱ μὲν ἐπὶ προσώπου, id est exteriores. Sic
in lib. x de fontibus qui erant ante fores basilicæ
Tyri ait εἰς πρόσωπον τοῦ νεῷ.

(12) Vulg. αἱ δ' εἰς τῶν ἐσωθεν. Ad oram codicis
Moræani emendatur τῶν ἐμπροσθεν, quomodo etiam
legebatur in Gruteri libro. Posset etiam emendari
τῶν ἐξωθεν. Sed cum scripti codices Fuketianus et
Sav. τῶν ἐμπροσθεν habeant, ea lectio præferenda
est.

(13) Ὑπὸ πεσσοῖς. Pessime Christophorus
postes vertit; melius Portesius pilas interpretatur.
Quid sint πεσσοί, docet Procopius in libro i De fa-
bricis Justiniani, ubi templum Sanctæ Sophiæ de-
scribit : colles scilicet seu aggeres lapidei, quos
scopulis quibusdam comparat qui absidem sustine-
bant. Posteriores Græci πιντούς vocarunt, ut notavit
Meursius in Glossario. Erant igitur pilæ lapideæ, a
figura, ut opinor, ita dictæ, eo quod quadrangulæ
essent instar pessorum et pessulorum. Ideo autem
porticus interiores quæ proxime ad latus erant basi-
licæ pennis fulciebantur, quod tectum basilicæ utri-
que sustinerent : quod quidem tectum reliqua omnia
altitudine superabat.

(14) Ἡμισφαίριον. Scribo ἡμισφαίριον, sic vo-
cat altare basilicæ, eo quod in formam hemisphæ-
rii fabricatum esset. Hinc est quod ipsum vocat τοῦ
παντὸς κεφάλαιον, id est summam totius operis. Nam
basilicæ ideo construebantur, ut super altari in-
cruentum sacrificium offerretur Deo. Paulo supra
Eusebius sepulcrum Domini κεφαλὴν τοῦ παντὸς
vocavit : nunc vero altare basilicæ appellat τοῦ
παντὸς κεφάλαιον, quæ duo longe inter se differunt.
Nam sepulcrum Domini ideo vocatur caput totius
operis, quod initium ac velut vestibulum fuerit to-
tius fabricæ, et quod ejus gratia Constantinus totum
opus exstruxerit. Altare vero basilicæ summa totius
operis dicitur, propterea quod totum opus eo spe-
ciabatur, eratque id complementum universæ structu-
ræ, sine quo imperfecta erat basilica. Porro hemi-
sphærium improprie dixit Eusebius pro hemicyclo, vel
potius hemicylindro, cujusmodi etiam altare fuisse
Sanctæ Sophiæ docet Procopius libro i De ædificiis.
In libro Turnebi ad marginem emendatur ἡμισφαί-
ριον, sed recentiore manu.

(15) Ἐπ' ἄκρου τοῦ βασιλείου ἐκτεταμένον.

columnis, pro numero sanctorum Servatoris nostri apostolorum. Quarum capita maximis crateribus argenteis erant ornata: quos imperator tanquam pulcherrimum donarium Deo suo dicaverat.

CAPUT XXXIX.

Descriptio atrii, exedrarum et vestibulorum.

Hinc ad eos aditus qui ante templum sunt progradientibus, aream interposuit. Erant autem in eo loco primum atrium, deinde porticus ad utrumque latus, ac postremo portæ atrii. Post has totius operis vestibula in ipsa media platea in qua forum est rerum venalium, ambitioso cultu exornata, iter forinsecus agentibus, aspectum earum rerum quæ intus cernebantur non sine quodam stupore exhibebant.

CAPUT XL.

De numero donariorum.

Hoc igitur templum tanquam salutiferæ resurrectionis testimonium imperator extruxit, et magnifico planeque regio apparatu decoravit. Nec dici potest quot quantisque ornamentis ac donariis, partim ex auro et argento, partim ex gemmis, illud diversimode venustavit. Quorum apparatus summo artificio elaboratum, et magnitudine et numero et varietate insignem, hic sigillatim exponere haud vacat.

Idem est ac si dixisset ἐπ' ἄκρον. Hemisphærium ab imo usque ad summum basilicæ protendebatur. Et in imo quidem erant duodecim columnæ, semicirculari forma dispositæ. Confirmat hanc explicationem Procopius in libro *De ædificiis*, ubi basilicam Sanctæ Sophiæ describit; quem jucundum fuerit conferre cum hac Eusebii narratione. Potest etiam ἐπ' ἄκρον exponi in summo basilicæ, ut sensus sit altare non in medio basilicæ situm fuisse, sed in summo.

(16) *Ἐκφρασις μεσαναίου.* Gravi errore Christophorsonus μεσαναίου: *portas atrienses* vertit, quasi μεσαναίου et ἡ μέσανος idem esset. Atqui μεσαναίου est *area*. Nam quod in titulo capitis μεσαναίου dicitur, id in contextu capitis ἀθρόον vocat Eusebius. Eadem voce utitur in descriptione basilicæ urbis Tyri, quam habes in libro x *Historiæ*, μέσον ἀθρόον ἡφεί. Christophorsonus *aream* vertit non male. Portesius et Musculus *subdivale spatium* interpretantur, quod magis Latinum puto. Aream enim Latini vocabant locum purum in quo fruges terebant, non autem quas hodie curtes vocamus; usus tamen vulgaris obtinuit, ut areæ dicantur curtes. Græci quoque μέσανον et μέτανον vocant curtem in qua aluntur gallinæ et boves stabulantur, ut docet Apollonius in libro iii *Argonauticon*, pag. 134, ejusque scholiastes Græcus, et Harpocration in voce μέτανος. Areæ ecclesiarum dicuntur in lege 4 col. Theod. de his qui ad ecclesias confugiunt: *Ut inter templum quod parietum descripsimus cinctu, et januas primas ecclesiæ, quidquid fuerit interfaciens, sive in cellulis, sive in domibus, hortulis, balneis, areis atque porticibus, confugas interioris templi vice tueatur.* Græca constitutio ibidem relata sic habet: "Ὅστε μεταξύ τοῦ ναοῦ, ὅν τῷ προεξηρημένῳ τρόπῳ περιπεφράχθαι διεγράψαμεν, ἄχρι των πρώτων μετά τοὺς δημοσίους τόπους ἐκκλησίας θυρῶν, πᾶν τὸ παρεγγεμένον εἴτε ἐν οἰκίαις, ἢ ἀλταῖς, ἢ λουτροῖς, ἢ ἐν στοαῖς τυγχάνει, &c. Vides αὐτὰς verti *areæ*. Refertur hæc lex

τοῦ Σωτῆρος ἀποστόλοις ἰσάριθμοι, κρατῆρσι μεγίστοις ἐξ ἀργύρου πεποιημένοις τὰς κορυφὰς κοσμούμενοι· οὓς δὴ βασιλεὺς αὐτὸς ἀνάθημα κάλλιστον ἐποίητο τῷ αὐτοῦ Θεῷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΘ'.

Ἐκφρασις μεσαναίου (16) καὶ ἐξεδρῶν καὶ προπύλων.

Ἐνθεν δὲ προϊόντων (17) ἐπὶ τὰς πρὸ τοῦ νεῶν κειμένας εισόδους, αἰθρίον διελάμβανεν. Ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ παρ' ἑκάτερα (18), καὶ αὐτὴ πρώτη (19), στοαὶ τ' ἐπὶ ταύτῃ, καὶ ἐπὶ πᾶσιν αἱ αὐλαιοὶ πύλαι· μεθ' ἃς ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς (20), τὰ τοῦ παντὸς προπύλαια φιλοκάλως ἡσκημένα, τοῖς τὴν ἐκτὸς πορείαν ποιουμένοις καταπληκτικὴν παρέιχον τὴν τῶν ἔνδον ὁρωμένην θέαν (21).

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ πλήθους ἀναθημάτων.

Τόνδε μὲν οὖν τὸν νεῶν, σωτηρίου ἀναστάσεως ἐναργὲς ἀνίστη μαρτύριον βασιλεὺς, πλουσίᾳ καὶ βασιλικῇ κατασκευῇ τὸν σύμπαντα καταφαιδρῶν· ἐκόσμηκε δ' αὐτὸν ἀδιηγῆτοις κάλλεσι πλείεστων ὄσων ἀναθημάτων, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθων πολυτελῶν ἐν διαλλατούσαις ὕλαις· ὧν τὴν κατὰ μέρος ἐπισκευὴν φιλοτέχνως εἰργασμένην, μεγέθει τε καὶ πλήθει καὶ ποικιλίαις, οὐ σχολὴ νῦν ἐπεξείναι τῷ λόγῳ.

Theodosii in lib. vii *Capitularium Caroli Magni*, titulo 125, ubi tamen pro areis atrium ponitur.

(17) *Ἐνθεν δὲ προϊόντων.* Malim scribere προϊόντων, ut legisse videtur Musculus.

(18) *Παρ' ἑκάτερα.* Transposita videntur hæc verba, quæ sic malim legere: ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ καὶ αὐτὴ πρώτη, στοαὶ τ' ἐπὶ ταύτῃ παρ' ἑκάτερα. Egredientibus enim ex basilica, prima occurrebat aula, deinde porticus ad dextram et lævam atrii, ac deinceps vestibulum.

(19) *Καὶ αὐτὴ πρώτη.* Recte Christophorsonus et Musculus atrium vertit. Certe vetus interpres Evangelii, ubicunque vox αὐτὴ occurrebat, atrium reddit. Sed et in glossis veteribus αὐτὴ atrium exponitur. Victorinus Petabionensis episcopus in Apocalypsim Joannis, *Aula*, inquit, *atrium dicitur, vacua inter parietes area*. Isidorus tamen aulam ab atrio distinguit in libro v *Origini*. Sed Victorino potius assentior. In *Itinerario Antonini martyris* mentio fit atrii basilicæ Constantinianæ. Porro notandum est in titulo capitis exedras dici pro aula.

(20) *Ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς.* Ante majores basilicas, ut plurimum erant plateæ, in quibus forum rerum venalium agebatur die festo martyris illius cui dicata erat basilica. Quod quidem idcirco veteres observabant, ut pulchrior esset conspectus vestibulorum, nihilque esset quod luminibus ipsorum officeret. Sic Romæ ante basilicam apostolorum erat platea, ut testatur Prudentius. Alexandria quoque ecclesia erat ad magnam plateam, ut docet Athanasius in epist. ad solitarios: "Ἐκῆσαν τοῦ πύλωνος ἐν τῇ πλατεῖᾳ τῇ μεγάλῃ. Porro vox ἀγορᾶς videtur esse scholium additum ad explicationem vocis πλατείας. Nisi malis scribere ἀγυιάς.

(21) *Τῶν ἔνδον ὁρωμένην θέαν.* Scribendum est ὁρωμένων, ut in libro Turnebi ad marginem emendatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Περὶ οἰκοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεέμ, καὶ τῷ ὄρει τῶν Ἑλαιῶν.

Ἀπολαδὼν δ' ἐνταυθοὶ χώρας ἐτέρας δυσὶν ἀντροῖς μυστικοῖς τετιμημένας (22), πλουσίαις καὶ ταύτας φιλοτιμίαις ἐκόσμη, τῷ μὲν τῆς πρώτης τοῦ Σωτῆρος θεοφανείας ἀντρω, ἐνθα δὴ καὶ τὰ τῆς ἐνσάρκου γενέσεως ὑπέστη, τὰς καταλλήλους νέμων τιμάς, τῷ δὲ τῆς εἰς οὐρανούς ἀναλήψεως τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρωλείας μνήμην σεμνύνων. Καὶ ταῦτα δὲ φιλοκάλως ἐτίμα, τῆς αὐτοῦ μητρὸς, ἣ τοσοῦτον ἀγαθὸν τῷ τῶν ἀνθρώπων διηκονεῖτο βίῳ, διαιωνίζων τὴν μνήμην. **504** *sax*, cujus opera ac ministerio tantum bonum humano generi procurabatur, ad æternam posterorum memoriam consecravit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Ὅτι Ἑλένη ἡ βασίλισ ἡ Κωνσταντίνου μήτηρ, εἰς εὐχὴν παραγενομένη, ταύτας ὠκοδόμησεν.

Ἐπειδὴ γὰρ αὕτη τῷ παμβασίλει Θεῷ τὸ τῆς εὐσεβοῦς διαθέσεως ἀποδοῦναι χρέος ἔργον ἐποίησατο, ὑφ' οὐφ' (22) *te* βασίλει τοσοῦτω, παισί τε αὐτοῦ καίσαρσι θεοφιλεστάτοις ἐαυτῆς ἐκγόνοις, τὰ χαριστήρια δεῖν φετο δι' εὐχῶν ἀποπληρῶσαι, ἥκε δὴ (23) σπεύδουσα νεανικῶς ἡ πρέσβυς, ὑπερβαλλοῦση φρονήσει (24) τὴν ἀξιάγαστον ἀνιστορήσουσα γῆν, ἔθνη τε καὶ ἔθνα καὶ δήμους ὁμοῦ καὶ λαοὺς βασιλικῷ προμηθεῖα ἐποφομένη. Ὡς δὲ τοῖς βήμασι τοῖς σωτηρίοις τὴν πρέπουσαν ἀπεδίδου προσκύνησιν, ἀκολούθως προφητικῷ λόγῳ, φάντι, « Προσκυνήσωμεν εἰς τὸν τόπον οὗ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ, » τῆς οἰκειᾶς εὐσεβείας καρπὸν καὶ τοῖς μετέπειτα παραχρῆμα κατελίμπανεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ἐτι περὶ ἐκκλησίας ἐν Βηθλεέμ.

Αὐτίκα δ' οὖν τῷ προσκυνηθέντι Θεῷ δύο νεῶς ἀπείρου, τὸν μὲν πρὸς τῷ τῆς γεννήσεως ἀντρω, τὸν δ' ἐπὶ τοῦ τῆς ἀναλήψεως ὄρους. Καὶ γὰρ καὶ γέννησιν ὑπὸ γῆν (25) ὁ μεθ' ἡμῶν Θεὸς δι' ἡμᾶς ἠνέσχeto, καὶ τόπος αὐτοῦ τῆς ἐνσάρκου γεννήσεως, ὀνομαστὶ παρ' Ἑβραίοις ἡ Βηθλεέμ ἐκηρύττετο. Διὸ

(22) *Vulg. ἀντροῖς μυστικοῖς τετιμημένας.* Scribendum est τετιμημένας, ut legitur in panegyrico de tricennialibus Constantini, pagina 630, ubi eadem verba repetuntur.

(22') *Υφ' οὐφ'.* Forte ἐφ' οὐφ'. Paulo post, βασιλικῷ προμηθεῖα, nimis Attice, nisi tamen typ. errori tribuatur. Edit.

(23) *Vulg. ἥκε δέ.* Malim legere ἥκε δὴ, quomodo in Fuketiano codice et in Regiis schedis scriptum inveni.

(24) *ὑπερβαλλοῦση φρονήσει.* Helenam Constantini matrem mulierem fuisse singulari prudentia, præter Eusebii testimonium, multa sunt quæ nobis persuadent. Cum enim Constantinum imp. usque ad extremum vitæ diem sibi obsequentem habuerit, vel hoc unum singularis prudentiæ argumentum est. Fuit etiam hoc summæ prudentiæ indicium, quod filii sui opibus et augustæ dignitatis fastigio non ad luxum et delicias abusa est, sed urbes ac provincias et privatos homines liberalitate sua sublevavit. Cumque nepotes suos Constantini liberos summo amore diligeret, id ante omnia providit, ne quis ex Constantii libris Constantini fratribus, imperium

Α

CAPUT XLI.

De ædificatione ecclesiæ apud Bethlehem et in monte Olivarum.

Alia quoque ejusdem regionis loca duabus sacris speluncis nobilitata, ambitioso cultu exornare aggressus est. Et speluncam quidem illam in qua Særvator noster divinam præsentiam suam primum exhibuit, et in carne nasci sustinuit, imperator convenienti honore affecit. In altera vero spelunca, ascensionis Dominicæ quæ in montis vertice olim contigerat, memoriam honoravit. Atque hæc loca magnifico cultu exornans, simul nomen matris

CAPUT XLII.

Quomodo Helena augusta Constantini mater, Bethlehem orandi causa profecta, has ecclesias ædificavit.

Nam cum illa debitum piæ affectionis munus Deo omnium Regi persolvere decrevisset, et pro filio suo, tanto scilicet imperatore, ac pro filiis ejus cæsari-bus Deo charissimis, nepotibus suis, gratias cum supplicationibus agendas sibi esse statuisset; quamvis affecta jam ætate, tamen juvenili animo prope-ravit mulier singulari prudentia, ut terram veneratione dignam perlustraret, et Orientis provincias, urbesque ac populos cum regali quadam sollicitudine ac providentia inviseret. Postquam vero Særvatoris nostri, vestigia debito cultu venerata est prout olim propheticus sermo prædixerat: « Adoremus, inquit, in loco ubi steterunt pedes ejus, » continuo pietatis sæ fructum posteris etiam dere-lquit.

CAPUT XLIII.

Rursus de ecclesia Bethlehemitica.

Etenim Deo quem adoraverat, duo statim templa dedicavit: alterum ad speluncam in qua natus est Dominus; alterum in eo monte, ex quo in cœlum ascenderat. Nam et Emmanuel, quod est Nobiscum Deus, sub terra pro nobis nasci sustinuit, et locus nativitatis ipsius, Bethlehem ab Hebræis est appella-

eis subriperet. Quocirca illos velut exsules, quoad vixit, semper detinuit, nunc Tolosæ in Gallia, ut scribit Ausonius, nunc Corinthi, quemadmodum scribit Julianus in epistola ad Corinthios. Cujus quidem epistolæ fragmentum exstat apud Libanium in oratione pro Aristophane Corinthio, pag. 217, ubi Libanius Helenam πανούργον μη-τρειάν appellat, ejusque consilio et novercalibus odiis Constantium Juliani patrem hac et illac traductum fuisse testatur.

(25) *Γέννησιν ὑπὸ γῆν.* Vim Græcæ vocis non recte expressit Christophorsonus, qui vertit, « in terris nasci. » Plus enim dicit Eusebius: « Domini scilicet nostra causa nasci voluisse in subterraneo specu. » Hieronymus in *Epitaphio Paulæ*: « Bethlehem et in specum Salvatoris introiens. » Et paulo post: « Orare in spelunca, in qua virgo puerpera Dominum infantem fudit, » etc. Ex quo obiter apparet, ubicunque Eusebius ἀντρω dixit, specum aut speluncam verti debuisse. Sic enim Latini vocant, non autem autrum, ut vertit Christophorsonus.

ius. Ideoque Dei amantissima augusta, deipara Virginis partum eximiiis monumentis ornavit, sacram illam speluncam omni cultus genere illustrans. Nec multo post imperator eandem Domini natiuitatem regalibus donariis honoravit; variis ex auro et argento monumentis, velisque acu pictis, matris suæ cumulans magnificentiam. Præterea imperatoris quidem mater in memoriam ascensionis Christi omnium Servatoris, in monte Olivarum sublimia exstruxit ædificia, in ipso montis vertice sacram erigens ædem cum templo. Hic porro Servatorem omnium Christum, arcanis mysteriis 505 discipulos suos in ipsa spelunca initiâsse, verax testatur historia. Imperator vero hoc etiam in loco, variis ornamentis ac donariis summum omnium Regem veneratus est. Atque hæc duo augusta ac pulcherrima monumenta, immortalis memoria digna in duabus sacris speluncis, Helena augusta, religiosi imperatoris mater religiosissima, piæ devotionis argumenta Deo Servatori suo dedicavit, cum filius imperialiis potentiae subsidium ei conferret. Nec multo post grandæva mulier dignum laboribus suis præmium retulit. Nam cum totum vitæ suæ tempus

A δὴ βασιλὶς ἡ θεοσεβεστάτη, τῆς θεοτόκου τὴν κύνην μνήμασι θαυμαστοῖς κατεκόσμη, παντοίως τὸ τῆδε ἱερὸν ἄντρον φαιδρύνουσα· βασιλεὺς δὲ μικρὸν ὑσταρὸν βασιλικοῖς ἀναθήμασι καὶ ταύτην ἐτίμα, τοῖς ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ κειμηλίοις, παραπετάσμασι τε ποικίλοις (26) τὰς τῆς μητρὸς ἐπαύξων φιλοκαλίας. Πάλιν δ' ἡ μὲν βασιλῆως μήτηρ τῆς εἰς οὐρανὸς πορείας τοῦ τῶν ὅλων Σωτῆρος, ἐπὶ τοῦ τῶν ἐλαίων ὄρους τὴν μνήμην ἐπιηρμέναις οἰκοδομαῖς ἀνύψου, ἄνω πρὸς ταῖς ἀκρωρεῖαις παρὰ τὴν τοῦ παντὸς ὄρους κορυφὴν, ἱερὸν οἶκον ἐκκλησίας ἀνεγείρουσα, νεῶν τε (27)· κἀνταῦθα λόγος ἀληθῆς (28) κατέχει, ἐν αὐτῷ ἄνθρω (29) τοὺς αὐτοῦ θιασώτας μυεῖν τὰς ἀπορρήτους τελετὰς τὸν τῶν ὅλων Σωτῆρα. Βασιλεὺς δὲ κἀνταῦθα παντοίοις ἀναθήμασι τε καὶ κόσμοις τὸν μέγαν ἐγέειραι Βασιλέα. Καὶ δὴ δύο ταῦτα μνήμης ἐπάξια αἰωνίου, σεμνὰ καὶ περικαλλῆ καθιερώματα, ἐπὶ δύο μυστικῶν ἀντρῶν Ἑλένη αὐγοῦσα Θεῷ τῷ αὐτῆς Σωτῆρι, θεοφιλοῦς βασιλῆως θεοφιλῆς μήτηρ, εὐσεβοῦς τεκμήρια διαθέσσεως ὁρῶτο, δεξιὰν αὐτῇ βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ παιδὸς παρασχομένην. Καρπὸν δ' ἐπάξιον ἡ πρέσβυς οὐκ εἰς μακρὰν ἀπελάμβανεν, ἀγαθοὶς μὲν ἅπασιν τὸν

(26) *Παραπετάσμασι τε ποικίλοις.* Non probo interpretationem Christophoroni qui *αὐλα* interpretatur. Nam *αὐλα* scenæ potius conveniunt quam ecclesiæ. *Vela* igitur interpretari malui. Vela enim in ecclesiis erant. Nam et in portis fuerunt vela, de quibus Epiphanius in epistola ad Joannem Hierosolymitanum quam Latine vertit Hieronymus: et circa altare, cujusmodi apud nos etiam nunc visuntur. Porro vela quæ ad portas appendebantur, Græci ἀμφίθωρα dicebant, quæ vox legitur in epistola Chorois apud Theophylactum in libro v, cap. 14. Occurrit etiam apud Chrysostomum in homilia 87 in *Matthæum*. In vetere charta donationis quæ facta est Ecclesiæ Cornutiænæ quam edidit Josephus Suarezius Vasionensis episcopus sit mentio horum velorum his verbis: *Et pro aræ ora, vela tramo-serica, alba auroclava duo, etc. Item ante regias basilicæ, vela lineæ plumata majora fissa numero tria: item vela lineæ pura tria. Ante consistorium velum lineum purum unum. In pronao velum lineum purum unum, et intra basilicam pro porticiis vela lineæ rosulata sex: et ante secretarium vel curricula* (forte scribendum cubicula) *vela lineæ rosulata pensilia habentia arcus duo.*

(27) *Νεῶν τε.* Deesse hic videntur nonnulla, aut certe transposita esse vocabula. Itaque locum sic re-stitui mallet ἱερὸν οἶκον ἐκκλησίας νεῶν τε ἅγιον ἀνεγείρουσα. Hæc autem verba sic intellexit Christophoronus, quasi dicat Eusebius Helenam duas ecclesias construxisse in monte Olivarum, alteram in vertice, alteram in specu; quod tamen verum non puto. Unam enim basilicam a Constantino ibi ædificatam esse tradit auctor *Itinerarii Hierosolymitani*. Et Eusebius in panegyrico, ubi de martyrio loquens quod Constantinus Hierosolymis ædificavit, eodem modo loquitur: Οἶκον εὐχτήριον παμμεγέθη νεῶν τε ἅγιον τῷ σωτηρίῳ σημειῶ πλουσίως καὶ δαφίλει κατεκόσμη φιλοτιμίαις, ubi vides οἶκον εὐχτήριον et νεῶν coniungi, et de una eademque ecclesia dici. Et οἶκον quidem εὐχτήριον appellat basilicam, eo quod populus orandi causa eo conveniret; νεῶν vero totam ædem sacram quæ uno ambitu contenta continet in se atrium, porticus, secretarium, baptisterium, et ipsam basilicam. Quod quidem apertissime docet Eusebius, infra in cap. 50 huius libri, ubi de Dominico aureo loquitur, quod

Constantinus Antiochiæ ædificavit. Atque ita explicandus est Eusebii locus in fine panegyrici de tricennalibus Constantini, et in libro x *Hist. ecclesiasticæ*, et in cap. 45 huius libri, ubi νεῶν et εὐχτήριον οἶκον simul jungit. Paulo aliter in lege 5, codice Theod., de his qui ad ecclesias confugiunt. Ibi enim νεῶς εὐχτήριος dicitur basilica seu oratorium in quo est altare. Ecclesiæ vero dicitur totum ædificium cuius ambitu atrium, porticus, cellæ, lavacra, ipsum denique oratorium continentur.

(28) *Κἀνταῦθα λόγος ἀληθῆς.* Auctor *Itinerarii Hierosolymitani*: « Inde, inquit, ascendis in montem Oliveti, ubi Dominus discipulos docuit ante passionem. » Beda in libro *De locis sanctis*, cap. 7: « Tertia quoque ejusdem montis ad australem Bethaniæ partem ecclesia est, ubi Dominus ante passionem discipulis de die iudicii locutus est. » Intelligit locum Matthæi, cap. xxiv. Hanc igitur prædicationem Eusebius hoc loco appellat ἀπορρήτους τελετὰς, id est, « arcanæ mysteria, » eo quod de rebus arcanis, puta de consummatione mundi, et de adventu Christi extremoque iudicio, tunc Dominus locutus sit. Nam et apostoli tunc accesserunt ad Dominum secreto, ut ait Matthæus, quippe qui mysteria et futurorum revelationem nosse cupiebant, quemadmodum scribit Hieronymus in *Matthæum*. Quod vero ait Eusebius, Dominum hæc mysteria tradidisse apostolis in spelunca, id quidem in Evangelio disertè non scribitur. Imo contrarium potius ellici posse videtur ex Evangelio. In eo enim refertur, urbem Hierosolymorum in conspectu fuisse discipulis, cum Dominus hæc prædicaret. Non igitur in spelunca erant, sed in patente et aperto loco. Responderi tamen potest, speluncam illam varia habuisse foramina, cujusmodi plures speluncæ fuerunt in Palæstina, ut docet *Itineraria*. Certe cum Matthæus affirmet discipulos secreto ad Dominum accessisse, probabile est eum sermonem in spelunca a Domino illic residente habitum fuisse.

(29) *Υἱὸς ἐν αὐτῷ ἄνθρω.* Prima vox delenda est utpote superflua. Alludere autem videtur Eusebius ad morem gentilium, qui Mithriaca sacra in spelæo peragebant, ut docet Porphyrius in libro *De abstinentia*, Hieronymus alique. Conjecturam nostram confirmat codex Fuketii, in quo vox illa τούς abest.

πάντα τῆς ζωῆς χρόνον ἐπ' αὐτῷ γήραος οὐδὲ δια-
περανάμενη, λόγοις δὲ καὶ ἔργοις τῶν σωτηρίων
παραγγελλμάτων εὐθαλεῖς παρασχομένη καρπούς,
κἀπειθ' οὕτω βίον εὐσταλῇ καὶ ἀλυπον, σώματος
ὁμοῦ καὶ ψυχῆς ἐν ἐρῶμένῳ φρονήματι διανύσασα·
ἐφ' οἷς καὶ τέλος εὐσεβείας ἐπάξιον, ἀγαθῶν τε παρὰ
Θεοῦ ἀμοιβὴν κατὰ τοῦ παρόντος εὖρατο βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ μεγαλοψυχίας καὶ εὐποιίας τῆς Ἑλλήνης.

Τὴν γάρτοι σύμπασαν ἑῶνα μεγαλοπρεπεῖα βασι-
λικῆς ἐξουσίας ἐμπεριελθοῦσα, μυρία μὲν ἀθρόως
τοῖς κατὰ πόλιν ἔδωρετό δῆμοις, ἰδίᾳ τε τῶν προσ-
ιδόντων ἐκάστω· μυρία δὲ τοῖς στρατιωτικοῖς τά-
γμασι δεξιᾷ μεγαλοπρεπεῖ διένεμε, πλεῖστα θ' ὅσα
πένησι γυμνοῖς καὶ ἀπεριστάτοις ἐδίδου, τοῖς μὲν
χρημάτων δόσεις ποιοῦμένη, τοῖς δὲ τὰ πρὸς τὴν τοῦ
σώματος σκέπην δαψιλῶς ἐπαρκοῦσα· ἑτέρους ἀπῆλ-
λαττε δεσμῶν, μετὰλλων τε κακοπαθεῖα ταλαιπω-
ρουμένους· ἡλευθέρου τε πλεονεκτούμενους· καὶ πά-
λιν ἄλλους ἐξορίας ἀνεκαλεῖτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ὅπως εὐλαδῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγετο ἡ Ἑλένη.

Τοιοῦτοις δῆτα λαμπρυνομένη, οὐδὲ τῆς πρὸς τὸν
Θεὸν ὁσίας κατωλιγῶρει, φοιτῶσαν μὲν αὐτὴν ἐν τῇ
ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ διὰ παντὸς ὁρᾶσθαι παρέχουσα,
λαμπροῖς δὲ κατακοσμοῦσα χειμηλίοις τοὺς εὐκτη-
ροὺς οἴκους, μηδὲ τοὺς ἐν ταῖς βραχυτάταις πόλεσι
παρορῶσα ναοὺς. Ἦν οὖν ὁρᾶν τὴν θαυμασίαν, ἐν
σεμνῇ καὶ εὐσταλεῖ περιβολῇ τῷ πλήθει συναγελαζο-
μένην, τὴν τε πρὸς τὸ Θεῖον εὐλάβειαν διὰ πάσης
θεοφιλῶς πράξεως ἐπιδεικνυμένην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΤ'.

*Ὅπως ὁδογοντοῦτις οὖσα καὶ διαθεμένη, ἐτε-
λέυτα.*

Ἐπεὶ δὲ λοιπὸν τὰ τῆς αὐτάρκους διανύσασα ζωῆς,
ἐπὶ τὴν κρεῖττονᾶ λῆξιν ἐκαλεῖτο, σχεδὸν που τῆς
ἡλικίας ἀμφὶ τοὺς ὀγδοήκοντα ἐνιαυτοὺς διάρκεσασα,
πρὸς αὐτῷ γενομένη τῷ τέλει, συνεταττετο καὶ δι-
ετίθετο ἐπὶ μονογενεῖ υἱῷ βασιλεῖ μονάρχῳ κοσμοκρά-
τορι, παισὶ τε τούτου καίσαρσιν ἑαυτῆς ἐκγόνοις, τὴν
ὕστατὴν βουλήν διορίζομένη, διανέμουσά τε τῶν
ἐκγόνων ἐκάστω τὰ τῆς οἰκείας ὑπάρξεως, ὅση τις
αὐτῇ καθ' ὅλης ὑπῆρξε τῆς οἰκουμένης. Καὶ δὲ (29') τοῦ-
τον διαθεμένη τὸν τρόπον, λοιπὸν τὴν τοῦ βίου κατ-
έλυε τελευτήν, παρόντος αὐτῇ καὶ παρεστῶτος υἱοῦ
τοσοῦτου, θεραπεύοντός τε καὶ τῶν χειρῶν ἐφαπτο-
μένου· ὥς μὴ τεθνάναι εἰκότως τὴν τρισμακαρίαν
τοῖς εὖ φρονοῦσι δοκεῖν, μεταβολὴν δὲ καὶ μετάθεσιν
ἀληθεῖ λόγῳ τῆς γεώδους ζωῆς ἐπὶ τὴν οὐράνιον
ὑπομείναι. Ἀνεστοιχείουτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ (30) ἐπὶ
τὴν ἀφθαρτον καὶ ἀγγελικὴν οὐσίαν, πρὸς τὸν αὐτῆς
ἀναλαμβάνομένη Σωτήρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

*Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντῖνος κατέθετο, καὶ
πρὸ τούτου καὶ ζῶσαν ἐτίμησεν.*

Καὶ τὸ σκῆνος δὲ τῆς μακαρίας, οὐ τῆς τυχεύσης

(29') Δέ. Lege δέ. Edir.

(30) Ἀνεστοιχείουτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ. Hæc
Origenis doctrinam sapere videntur, cui supra mo-

A usque ad prima senectutis limina in summa felici-
tate traduxisset, et divinorum mandatorum uberes
fructus tum verbis tum operibus protulisset, ac
propterea vitam doloris expertem cum summa men-
tis et corporis sanitate peregisset, tandem exitum
pietatis suæ convenientem, et mercedem bonorum
operum in hac etiam vita a Deo consecuta est.

CAPUT XLIV.

De magnitudine animi et beneficentia Helenæ.

Quippe dum totum Orientem cum regali magnifi-
centia peragrat, tum civitatibus, tum privatis qui
ipsam adibant, innumera beneficia acervatim con-
tulit : innumera quoque militaribus numeris libe-
rali manu distribuit. Pauperibus autem ac nudis et
omni ope ac solatio destitutis quamplurima donavit,
illis pecuniam, his vestem, ad tegendam corporis
nuditatem prolixè suppeditans. Alios item vinculis,
aut metallorum ærumnis afflictos exsolvit ; quosdam
violentia potentiorum oppressos liberavit, nonnullos
etiam ab exsilio revocavit.

CAPUT XLV.

Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit.

Hujusmodi operibus cum magnam sibi gloriam
comparasset, pietatem erga Deum minime neglexit :
nam et assidue, cunctis videntibus, in ecclesiam
ventitabat, et sacras ædes eximiiis ornamentis de-
corabat, ne minimarum quidem urbium sacella de-
spiciens. Itaque videre erat mulierem prorsus admira-
bilem, modesto ac decenti habitu una cum reliqua mul-
titudine versantem, suamque 506 erga Deum reli-
gionem omni piorum operum genere declarantem.

CAPUT XLVI.

*Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita
decessit.*

Jam vero cum satis longo vitæ spatio decurso
ad feliciorē sortem vocaretur, annum ætatis agens
circiter octogesimum, in ipso mortis confinio posita,
testamento facto, ultimam voluntatem declaravit,
hæredem relinquens unicum filium, solum impera-
torem ac dominum orbis terrarum, cum filiis nobi-
lissimis cæsaribus nepotibus suis. Quorum singulis,
bona quæ per universum orbem possidebat, divisit.
In hunc modum testamento facto, diem ultimum
clausit, præsentē et adstantē ipsi tali tantoque filio,
et omni obsequiorum genere matrem fovēte, ma-
nusque ejus amplectente, adeo ut nequaquam mori
mulier beatissima, sed potius caducam hanc vi-
tam cum immortalī vita commutare recte sen-
tientibus videretur. Anima igitur illius, in incorra-
ptibilem et angelicam substantiam reformata, ad
Deum Servatorem suum assumpta est.

CAPUT XLVII.

*Quomodo Constantinus matrem deposuit : et qualiter
illam coluit dum viveret.*

Cadaver autem ipsius honore haudquaquam vul-
dum addictus fuit Eusebius noster. Neque enim
animæ beatorum in angelicam substantiam refo-

gari affectum fuit. Nam cum ingenti satellitum numero in regiam urbem pervectum, ibidem in regali monumento depositum est. Hoc modo imperatoris mater vivendi finem fecit; mulier sempiterna memoria dignissima, tum ob religiosos actus quibus enituit, tum ob præstantissimum illum et admirabilem factum qui ex illa ortus est. Quem quidem ob cæteras res, maxime vero ob pietatem in matrem, beatum convenit prædicare. Quippe illam, cum antea Dei cultrix non esset, tam piam ac religiosam præstitit, ut a communi omnium Servatore instituta fuisse videretur. Regalibus autem honoribus ita eandem ornavit, ut in omnibus provinciis, tum a paganis tum a militibus augusta et imperatrix nuncuparetur, et aurei nummi ejus imagine signarentur.

507 Quinetiam thesaurorum regalium potestatem ei Constantinus concesserat, quibus pro arbitrio et ex animi sui sententia, prout libitum esset uteretur. Nam et in hac parte matrem suam conspicuam et beatam omnium iudicio reddidit. Quocirca ex iis quæ ad memoriam illius illustrandam pertinent, non immerito hæc etiam assumpsimus, quæ imperator pro singulari sua pietate in honorem matris suæ gessit, dum divinis obtemperat legibus, quæ filiis debita in parentes officia injungunt. Hujusmodi pulcherrima opera in Palæstina imperator, uti diximus, extruxit. Sed et in reliquis provinciis novas a fundamenti ædificans ecclesias, multo augustiores quam quæ antea erant, effecit.

CAPUT XLVIII.

Quomodo Constantinopoli martyria construxit omnemque idolorum cultum abolevit.

Cum vero civitatem nominis sui ad summam gloriam exiellere instituisset, plurimis eam oratoris exornavit, amplissimisque martyriis et splendidissimis ædibus partim in suburbiis, partim in ipsa civitate constructis. Atque hoc modo simul martyrum honoravit memoriam, simul civitatem suam ipsi martyrum Deo consecravit. Totus denique sapientia Dei exæstans, urbem illam quam appellatione nominis sui insignire decreverat, omni idolorum cultu usque adeo vacuam esse voluit, ut nusquam in illa falsorum numinum simulacra in tem-

mantur. Certe Origenes in resurrectione corpora in animas, et animas in angelos mutatum iri credidit, ut alicubi dicit Hieronymus.

(31) *Ἐπὶ τῇ βασιλεύουσῃ πόλει.* Romam intelligit. Eo enim delatum est cadaver Helenæ Augustæ, et post biennium Constantinopolim deportatum, ut tradit Nicephorus in libro viii, cap. 30. At Socrates in lib. i, cap. 17, verba Eusebii transcribens, τὴν βασιλεύουσῃ πόλιν novam Romam interpretatur. Quem Socratis errorem merito reprehendit Baronius, cum Eusebius regiæ urbis nomine Romam semper designare soleat. Adde quod nondum dedicata erat Constantinopolis, ac proinde urbs regia vocari non poterat, cum tunc temporis esset tantum vetus Byzantium. Socratem tamen excusatus est Cedrenus, qui etiam hoc addit, Helenam duodecim annis ante Constantinum e vivis abiisse: Καὶ ἀπετέθη ἐν λάρνακι πορφυρᾷ αὐτὸς τε καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἑλένη, πρὸ δώδεκα ἐτῶν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς ἀποθανοῦσα. Hac ratione Helenam mortuam

A ἡσίουτο σπουδῆς· πλείστη γοῦν δορυφορίᾳ ἐπὶ τὴν βασιλεύουσῃ πόλιν (31) ἀνεκομίζετο, ἐνταυθοὶ δὲ ἡρίοις βασιλικοῖς ἀπετίθετο. Τοῦ μὲν οὖν βασιλέως ἐτελειούτο ἡ μήτηρ, ἀξία γενομένη μνήμης ἀλήστου, τῶν τε αὐτῆς εἵνεκα θεοφιλῶν πράξεων, τοῦ τ' ἐς αὐτῆς φύντος ὑπερφυοῦς καὶ παραδόξου φωτοῦ· ὅν πρὸς τοῖς ἅπασιν, καὶ τῆς εἰς τὴν γειναμένην ὁσίας μακαρίζειν ἄξιον, οὕτω μὲν αὐτὴν θεοσεβῆ καταστήσαντα, οὐκ οὖσαν πρότερον, ὡς αὐτῷ δοκεῖν (32) ἐκ πρώτης τῷ κοινῷ Σωτῆρι μεμαθητεῦσθαι· οὕτω δὲ ἀξιῷματι βασιλικῷ τετιμηκότα, ὡς ἐν ἅπασιν ἔθνεσι, παρ' αὐτοῖς τε τοῖς στρατιωτικαῖς τάγμασιν αὐγοῦσαν βασιλίδι ἀναγορεύεσθαι, χρυσοῖς τε νομίσμασι καὶ τὴν αὐτῆς ἐκτυποῦσθαι εἰκόνα· ἥδη δὲ καὶ θησαυρῶν βασιλικῶν παρείχε τὴν ἐξουσίαν, χρῆσθαι κατὰ προαίρεσιν καὶ διοικεῖν κατὰ γνώμην, ὅπως ἂν ἐθέλοι καὶ ὡς ἂν εὖ ἔχειν αὐτῇ νομίζοιτο ἕκαστα, τοῦ παιδὸς αὐτὴν καὶ τούτοις διαπρεπῆ καὶ ἀξιοῦ ἡλῶτον πεποιτημένου. Διὸ τῶν εἰς αὐτοῦ μνήμην ἀναφερομένων, καὶ ταῦτ' εἰκότως ἡμῖν ἀνεῖληπται, ὅ δ' εὐσεβείας ὑπερβολὴν μητέρα τιμῶν, θεσμούς ἀπεπλήρου θεοῦς, ἀμφοῖν γονέων τιμῆς τὰ πρέποντα διαταττομένους. Τὰς μὲν οὖν λεγθεῖσας φιλοκαλῶν βασιλεὺς πρὸς τῷ Παλαιστίνῳ ἔθνεϊ τόνδε συνίστη τῶν τρόπων· καὶ κατὰ πάσας δὲ τὰς ἐπαρχίας νεοπαγεῖς ἐκκλησίας ἐπισκευάζων, μακρῷ τῶν προτέρων τιμωτέρως ἀπέφαινε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'.

C *Ὅπως ἐν Κωνσταντινῷ πόλει μαρτύρια μὲν ὤκαδόμησε, πᾶσαν δὲ εἰδωλολατρίαν περιεῖλε.*

Τὴν δὲ γ' ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν ἐξόχῃ τιμῇ γεραιῶν, εὐκτηρίοις πλείεσιν ἐφαίδρυνε, μαρτυρίοις τε μεγίστοις καὶ περιφανεστάτοις οἰκοῖς, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἁστέος, τοῖς δ' ἐν αὐτῷ τυγχάνουσι· δι' ὧν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα, καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῷ τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῷ. Ὅλος δ' ἐμπνέων (33) Θεοῦ σοφίας, ἣν τῆς ἐπηγορίας τῆς αὐτοῦ πόλιν ἐπώνυμον ἀποφῆναι ἔκρινε, καθαρεύειν εἰδωλολατρίας ἀπάσης ἐδικαίου, ὡς μηδαμῷ φαίνεσθαι ἐν αὐτῇ τῶν νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα, ἀλλ' οὐδὲ βωμοὺς λύθροις αἰ-

D esse oporteret anno Christi 325 aut certe 326. Quo tamen anno Hierosolymam profecta esse dicitur ab Eusebio et Rufino. Adde quod post Crispi cæsaris et Faustæ augustæ necem Helena aliquandiu supervixit, ut testatur Zosimus in libro ii. Porro Crispus occisus est Constantino augusto vii et Constantio cæsare coss., anno Christi 326, ut legitur in *Fastis* Idatii. Mors igitur Helenæ anno Domini 327 recte assignari potest, quemadmodum sentit Sigonius in libro iii *De imperio occidentali*.

(32) Vulg. ὡς αὐτὸ δοκεῖν. Scribendum est αὐτῷ. Refertur enim ad τῷ κοινῷ Σωτῆρι. Atque ita in libro Moræ ad marginem emendatum inveni. Nec aliter scribitur in cod. Fuketii et Savillii, et in Regiis schedis.

(33) Vulg. ὅλος δ' ἐμπνέων. Malim scribere ὅλος, quod longe elegantius est. Sic certe in codice Fuk. et in Regiis schedis scriptum habetur.

μάτων μαινομένους, οὐ θυσίας ὀλοκαυτουμένας πυρὶ, οὐ δαιμονικὰς ἑορτάς, οὐδ' ἕτερόν τι τῶν συνήθων τοῖς δεισιδαίμοσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ.

Σταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δανιὴλ ἐν κρήταις.

Εἶδες δ' ἂν ἐπὶ μέσων ἀγορῶν κειμέναις κρήναις, τὰ τοῦ καλοῦ Ποιμένος σύμβολα, τοῖς ἀπὸ τῶν θείων λογίων ὁρμωμένοις γνῶριμα, τὸν τε Δανιὴλ σὺν αὐτοῖς λέουσιν ἐν χαλκῷ πεπλασμένα (34), χρυσοῦ τε πετάλοις ἐκλάμποντα. Τοσοῦτος δὲ θεῖος ἔρωσ τὴν βασιλείᾳ κατελήφει ψυχὴν, ὥς τοῖς ἀνακτόροις τῶν βασιλείων κατὰ τὸν πάντων ἐξοχώτατον οἶκον, τῆς πρὸς τῷ ὁρόφῳ κεχρυσωμένης φατνώσεως κατὰ τὸ μεσαίτατον, μεγίστου πίνακος ἀνηπλωμένου, μέσον ἐμπεπῆχθαι τὸ τοῦ σωτηρίου πάθους σύμβολον, ἐκ ποικίλων συγκεῖμενον καὶ πολυτελῶν λίθων, ἐν χρυσῷ πολλῇ κατεργασμένων. Φυλακτήριον ἐδόκει τοῦτο αὐτῆς βασιλείας τῷ θεοφιλεῖ παποιηθῆναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν΄.

Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ψυχοδόμησεν ἐκκλησίαις.

Τοῦτοις μὲν οὖν τὴν αὐτοῦ πόλιν ἐκαλλώπιζε τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσιν (35) ὁμοίως ἀναθήματι μεγίστης καὶ ὑπερφυοῦς ἐκκλησίας ἐτίμα, ἐξ οἰκείων θησαυρῶν κἀνταῦθα τῷ αὐτοῦ Σωτῆρι τὰ κατ' ἐχθρῶν καὶ θεομάχων ἀνυψῶν νικητήρια. Καὶ τῶν λοιπῶν δ' ἔθνων τὰς μάλιστα κρατιστευούσας πόλεις, ταῖς τῶν εὐκτηρίων φιλοκαλίαις ἐκπρέπειν ἐποιεῖτο, ὥσπερ οὖν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως (36), ἣ τὴν ἐπάνυμον εἰληφεν Ἀντιόχου πρῶτη ἡγορίαν· ἐφ' ἧς ὡς ἐπὶ κεφαλῇς τῶν τῆδε ἔθνων, μονογενὲς τι χρῆμα ἐκκλησίας, μεγέθους ἕνεκα καὶ κάλλους, ἀφιέρου, μακροῖς μὲν ἔξωθεν περιβόλοις τὸν πάντα νεῶν περιλαβὼν, εἰσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον (37) εἰς ἀμήχανον ἐπάρας ὕψος, ἐν ὀκταέδρου (38) μὲν συνεστῶτα σχήματι, οἰκοῖς δὲ πλείοσιν, ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ (39) ὑπερφῶν τε καὶ κα-

plis colerentur; ac ne aræ quidem victimarum cruore contaminatæ, nec hostiæ igne consumptæ cernerentur, nec dæmonum festivitates, nec quidquam eorum quæ apud superstitiosos vulgata sunt, ibidem ageretur.

CAPUT XLIX.

Signum crucis in palatio, et imago Danielis in fontibus.

Vidisses igitur in fontibus qui sunt in medio foro, boni Pastoris imagines, divinorum oraculorum peritis notissimas; Danielis item effigiem unæcum leonibus ære expressam, et auri bracteis refulgentem. Tantus porro divini Numinis amor imperatoris animum occupaverat, ut in totius palatii eminentissimo cubiculo, in maxima tabula, quæ in medio lacunaris inaurati expansa est, signum Dominicæ passionis ex auro pretiosisque lapidibus elaboratum inflixerit. Atque hoc tanquam præsidium ac tutelam imperii, piissimus princeps statuisset mihi videtur.

CAPUT L.

De ecclesiis quas Nicomediæ et alibi extruxit.

His igitur ornamentis civitatem nominis sui decoravit. Urbem vero primariam Bithyniæ, pulcherrimæ et magnificentissimæ ecclesiæ monumenta exornavit, erectis proprio sumptu in honorem Servatoris sui, eo etiam in loco tropæis victoriæ quam de hostibus et de adversariis Dei retulerat. In reliquis etiam provinciis, præcipuas ac nobilissimas quasque urbes oratoriorum magnificentia illustravit, exempli gratia urbem totius Orientis metropolim, quæ ab Antiocho nomen traxit. In qua tanquam in vertice omnium ejus regionis provinciarum, singulare quoddam opus, seu amplitudinem, seu decorem species, Deo consecravit. Quippe universum templum longissimo extrinsecus ambitu circumscripsit. Interius vero basilicam ipsam ad summam erexit altitudinem, figura quidem octaedri

(34) *Ἐν χαλκῷ πεπλασμένα*. In codice Fuk. scribitur πεπλασμένον, et refertur ad verba τὸν τε Δανιὴλ. Vulgata tamen lectio magis placet, quippe quæ tum in Regio codice tum in veteribus schedis habetur; πεπλασμένα enim refertur ad vocem σύμβολα. Ita scribendum erit τοῦ τε Δανιὴλ, etc.

(35) *Τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσιν*. Nicomediam intelligit, quæ caput erat Bithyniæ. Quæ in urbe Constantinus obsessum Licinium ad deditionem compulerat. In memoriam igitur ejus victoriæ Constantinus Nicomediæ basilicam ædificavit. Vide Sozomenum in libro II, cap. 2.

(36) *Ὅσπερ οὖν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως*. Scribendum est μητρόπολιν, nisi malis ita legere: ὥσπερ οὖν καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως, quod certe non displicet. In codice Regio scribitur ὥσπερ οὖν καὶ τὸν, etc.

(37) *Εἰσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον*. In Panegyrico, pag. 630, unde hæc transcripta sunt, Eusebius dixit ἀνάκτορον. Ego basilicam interpretatus sum, non ut Christophorus sanctuarium.

(38) *Ἐν ὀκταέδρου*. Hujusmodi fuit ecclesia illa quam Nonnus Gregorii Nazianzeni pater ædificavit in oppido Nazianzo, ut testatur ipse Gregorius in

oratione funebri de laudibus patris sui, pag. 343. Dicebantur autem hæc templa octachora. Vetus inscriptio in *Thesouro Grueri*, pag. 1466.

Octachorum sanctos templum surrexit in usus, Octagonus fons est munere dignus eo.

D Octachorum igitur templum est, quod octo habet latera, ab imo ad summum usque culmen surgentia. Ab eadem causa dicuntur altaria trichora in epistola Paulini, id est, trino sinuata recessu, ut ipse Paulinus loquitur in Natale sancti. Felicia Cedrenus ad annum xxvi Constantini octagonum Dominicum vocat, quod a Constantino Antiochiæ exstructum est.

(39) *Ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ*. In Eusebii Panegyrico pag. 630 rectius legitur ἐξέδραις. Ita enim Eusebius vocat in descriptione ecclesiæ Tyri, quam habet in libro x *Historiæ ecclesiasticæ*. Quid sit exedra docet Valafridus Strabo in lib. *De rebus ecclesiasticis*, cap. 6: « Exedra est absida quædam, separata modicum quidem a templo vel palatio: dicta inde quod extra hæreat. Græce autem κύκλον vocatur. » Fallitur quidem Strabo, qui eam vocem Græcam esse non intellexit: in ejus tamen vocis origine minime falsus est. Prorsus enim ἐξέδρα

construendi, plurimis vero circumquaque cubiculis et exedris, et tam subterraneis locis quam solariis undique circumdatam. Quam quidem basilicam auro plurimo et ære, aliisque pretiosis speciebus copiosissime exornavit.

CAPUT LI.

Quod in loco dicto Mambræ ecclesiam ædificavit.

Et hæc quidem sunt præstantissima monumenta, quæ imperator Deo consecravit. Cum autem didicisset illum ipsum Servatorem, qui nuper in terris versatus fuisset, jampridem viris quibusdam Dei amantissimis præsentiam Divinitatis suæ in Palæstina exhibuisse juxta Quercum quæ dicitur Mambræ, illic etiam basilicam ædificari præcepit. Proinde ad rectores quidem provinciarum missa est imperatoris auctoritas, datis ad singulos litteris quibus jubebatur, ut injunctum sibi opus ad exitum perducere maturarent. Nobis vero qui hanc historiam scribimus, plenam sapientiæ direxit 509 prædicationem. Cujus exemplum hoc loco mihi inserendum videtur, quo principis Dei amantissimi cura ac diligentia certius possit agnosci. Exprobrans igitur nobis ea quæ in memorato loco geri acceperat, hæc ad verbum scripsit.

CAPUT LII.

Constantini epistola ad Eusebium de Mambræ.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Macario et cæteris episcopis Palæstinæ.

« Sanctissimæ socrus meæ vel hoc unum maximum erga vos beneficium est, quod sceleratorum quon-

dam dicitur à τῆς ἑξω ἑδρας. Quippe ita dicebantur ædes exteriores, in circuitu basilicæ construi solitæ, in quibus sedere ac requiescere licebat, ut docet Eusebius. De his Augustinus in libro *De gestis cum Emerito Donatista*: « Cæsareæ in ecclesia majori, cum Deuterius metropolitani episcopus Cæsariensis, una cum Alipio, Augustino, Possidio, Rustico et cæteris episcopis in exedram processissent, » etc. In concilio Nannetensi, canone 6, mentio fit exedre: « Prohibendum etiam, secundum majorum instituta, ut in ecclesia nullatenus sepe- liantur, sed in atrio aut porticu, aut in exedris ecclesiæ. » Ita legitur in codice ms. bibliothecæ Puteanæ. Hieronymus in caput xl. Ezechielis: « Pro thalamis triginta quos vertere Septuaginta, sive gazophylaciis atque cellariis, ut interpretatus est Aquila, Symmachus posuit ἑξέδρας. » Et paulo post: « Statim intuitus est triginta thalamos, vel gazophylacia, sive, ut Symmachus interpretatus est, exedras, quæ habitationi levitarum atque sacerdotum fuerant preparatæ. » Porro codd. Fuk. et Sav. recte hic scriptum habent ἑξέδρας τε.

(40) Ὑπερφῶν τε καὶ καταγέλωρ χωρημάτων. Sic supra c. 37 in descriptione martyrii Hierosolymitani διττῶν στοῶν ἀναγέλων τε καὶ καταγέλων, ubi vide quæ notavi. Κατάγεια οἰκήματα dicuntur ad quæ nullis gradibus ascenditur: quibus opponuntur ἀνάγεια seu ὑπερφῶν, id est solaria. Quamquam κατάγέλων nomine possis cryptas intelligere.

(41) Ὅτι καὶ χρυσοῦ πλείονος. Hanc ob causam ecclesia illa dicta est Dominicum aureum. Hieronymus in *Chronico*, anno xii Constantini: « Antiochia Dominicum quod vocant aureum ædificari coëptum. » Dedicatum est autem imperante Constantio, anno v post mortem Constantini.

ταγέλων χωρημάτων (40) ἀπανταχόθεν περιεστοιχισμένον· ὃν καὶ χρυσοῦ πλείονος (41) ἀφθονίᾳ, χαλκοῦ τε καὶ τοῖς τῆς λοιπῆς πολυτελοῦς ὕλης ἐστεφάνου κάλλεσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ὅτι καὶ ἐν τῇ Μαμβρῇ προσέταξεν ἐκκλησίαν γενέσθαι.

Τάδε μὲν οὖν τὰ ἐξοχώτατα βασιλέως ἐτύγχανεν ἀφιερώματα. Πυθόμενός γέ τοι ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Σωτῆρα, τὸν τε ἑναγχος ἐπιφανέντα τῷ βίῳ, καὶ πρόπαλαι θεοφανείας πεποιτῆσθαι φιλοθέοις ἀνδράσι τῆς Παλαιστίνης ἀμφὶ τὴν καλουμένην δρῦν Μαμβρῇ, κἀνταῦθα οἶκον εὐκτῆριον ἀνεγείραι τῷ ὀφθέντι Θεῷ διακελεύεται. Τοῖς μὲν οὖν τῶν ἐθνῶν ἀρχουσιν, αὐθεντία βασιλικὴ διὰ τῶν πρὸς ἑκαστον ἐπισταλθέντων γραμμάτων ἐπεφοῖτα, εἰς πέρας ἀγαγεῖν τὸ προσταχθὲν διακελευομένη· ἡμῖν δὲ τοῖς τήνδε γράφουσι τὴν ἱστορίαν, λογικωτέραν κατέπεμπε διδασκαλίαν (42), ἥς ἔμοιγε δοκεῖ τὸ ἴσον γράμμα τῷ παρόντι συνάψαι λόγῳ, εἰς ἀκριθεῖ διάγνωσιν τῆς τοῦ θεοφιλοῦς ἐπιμελείας. Καταμεμψάμενος γοῦν ἡμῖν ἐφ' οἷς ἐτύθετο πραττομένοις αὐτόθι, τάδε κατὰ λέξιν ἔγραψε.

ΚΑΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ τῆς Μαμβρῇ.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Μακαρίῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις Παλαιστίνης.

« Ἐν καὶ τοῦτο μέγιστον τῆς δσιωτάτης μου κηδεστρίας (43) γέγονεν εἰς ἡμᾶς εὐεργέτημα (44), τὸ λα-

(42) Λογικωτέραν... διδασκαλίαν. Sic etiam supra vocavit Eusebius epistolas Constantini, eo quod Constantinus in illis epistolis concionari quodammodo videretur. Talis est oratio Constantini ad Sanctorum cœtum, et fere omnes ejus epistolæ, quæ partim ab Eusebio, partim ab aliis referuntur. In his enim omnibus Constantinus, tametsi adhuc vix catechumenus, doctorem agit. Fuit certe Constantinus, quod negari non potest, vir Deo plenus et a Deo missus ad Christianæ fidei propagationem, cui uni post apostolos plurimum debemus. Idem tamen in negotiis ecclesiasticis aliquanto plus sibi vindicavit, quam laico principi conveniret; episcopis cuncta illi permittentibus, multumque sibi gratulantibus quod Christianum imperatorem viderent.

(43) Τῆς δσιωτάτης μου κηδεστρίας. In hujus loci interpretatione lapsi sunt omnes interpretes, Portesius, Musculus et Christophorsonus, qui *caram* et *sollicitudinem* verterunt, quasi legeretur κηδεμονίας. Atqui Constantinus de socru sua loquitur, Eutropia videlicet Syra, ex qua genita erat Fausta uxor Constantini: κηδεστρία enim Græce *socrum* significat, ut docent glossæ veteres in quibus ita legitur κηδεστῆς, *socer*, κηδεστρία, *socrus*. Certe quæ sequuntur verba, explicationem nostram aperte confirmant. Sequitur enim dictum πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμάτων. Litteras intelligit quas Eutropia socrus ad ipsum miserat. Quare repudianda est emendatio Christophorsoni, qui πρὸς ὑμᾶς corrigit. Sed et quæ proxime sequuntur verba, idipsum satis significant: ἡ προεξηρημένη διὰ τὴν πρὸς τὸ Θεὸν εὐλάβειαν, etc. Quis enim dixerit de cura et sollicitudine ἡ προεξηρημένη *supradicta cura* et *sollicitudo*. Frigidum prorsus id esset atque ineptum. At in versione nostra omnia plana sunt et

Θάνουσιν (44) μέχρι νῦν παρ' ὑμῖν ἐναγῶν ἀνθρώπων ἀπόνειαν, διὰ τῶν πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμάτων, ὡς τῆς προποῦσης ἐπανορθώσεως καὶ θεραπείας, εἰ καὶ βραδέως, ἀλλ' ὅμως ἀναγκαίως, δι' ἡμῶν τὸ παροφθὲν ἀμάρτημα τυχεῖν. Καὶ γὰρ ἐστὶν ὡς ἀληθῶς δυσσέδημα παμμέγεθες, τοὺς ἀγίους τόπους ὑπὸ τῶν ἀνοσίων χραίνεσθαι μiasμάτων. Τί οὖν ἐστίν, ἀδελφοί προσφιλέστατοι, ὃ τὴν ὑμετέραν παρελθὼν ἀγχίνουσαν, ἡ προειρημένη διὰ τὴν πρὸς τὸ Θεῖον εὐλάβειαν οὐχ οἷα τε γέγονεν ἀποσιωπῆσαι ;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

*Ὅτι ὁ Σωτὴρ ὥφθη αὐτόθι τῷ Ἀβραάμ.

« Τὸ χωρίον ὅπερ παρὰ δρυὸν τὴν Μαμβρῇ (45) προσαγορεύεται, ἐν ᾧ τὸν Ἀβραάμ τὴν ἐστίαν ἐσχηκέναι μανθάνομεν, παντοίας ὑπὸ τινων δεισιδαιμόνων μαινεσθῆαι φασιν (46)· εἰδωλὰ τε γὰρ παντοίας ἐξωλείας βεβαίαν (47) παρ' αὐτὴν ἰδρῦσθαι, καὶ βωμὸν ἐδή-

rumdam nefariam audaciam, quæ apud vos hactenus occulta fuerat, suis ad nos datis litteris indicavit : ut quod diu neglectum est crimen, etiamsi sero, attamen necessario competenti cura et animadversione a nobis emendetur. Est enim revera impietas gravissima, ut loca sancta detestandis piaculis inquinentur. Quidnam vero illud est, fratres charissimi, quod cum vestram subterfugerit solertiam, nostra, ut diximus, socrus ob divini cultus reverentiam tacere non potuit ? »

CAPUT LIII.

Quod Servator noster ibidem visus est Abraham.

« Locus ille qui ad quercum Mambre vocitatur, in quo Abrahamus habitasse compertimus, fertur a superstitionis quibusdam hominibus omni modo contaminari. Nam et simulacra omni digna exitio juxta illam arborem erecta esse, et aram proxime

aperta. Nam ἡ προειρημένη est supradicta socrus, quæ pro sua pietate ac religione tantum scelus dissimulare non potuit, sed Constantino genero per litteras indicavit, ut huic malo tandem mederetur. Erat igitur Eutropia Christiana, ut ex hoc loco discimus. Sed et filia ejus Fausta Christianam fidem professæ est, et una cum Constantino viro suo in templo Apostolorum sepulta. Porro non omittendum est, quod ad oram codicis Regii adnotatum inveni. Illic enim e regione vocis *κηδεστρας*, scholii vice ascribitur *γενέτειρα*· quasi Constantinus matrem suam Helenam intelligat, quod non probō. Certe Sozomenus socrum imperatoris Constantini fuisse dicit, quæ cum ad quercum Mambre venisset, et gentilium piacula illic deprehendisset, rem ad Constantinum retulit. Eum vide in lib. II, cap. 3.

(44) *Εἰς ἡμᾶς ἐνεργήτημα, τὸ λαμβάνονσαν*. Malim scribere εἰς ὑμᾶς, quamquam vulgata lectio ferri potest. Sed et initium hujus epistolæ trajectis leviter vocabulis ita legi mallet, ἐν τούτῳ καὶ μέγιστον, etc.

(45) *Τὸ χωρίον... παρὰ δρυὸν τὴν Μαμβρῇ*. Hic locus etiam dicebatur Terebinthus, distans triginta circiter millibus passuum ab urbe Hierosolyma, ut docet auctor *Itinerarii Hierosolymitani*, qui vixit temporibus Constantini Magni : « Inde Terebintho millia 9 ubi Abraham habitavit et puteum fodit sub arbore terebintho, et cum angelis locus est et cibum sumpsit. Ibi basilica facta est jussu Constantini miræ pulchritudinis. Inde terebintho Chebron, millia 9, ubi est memoria per quadrum ex lapidibus miræ pulchritudinis, in qua positi sunt Abraham, Isaac, Jacob, » etc. Sozomenus quoque in lib. II, cap. 3, locum illum Terebinthum vocari scribit. Sic autem dictus est hic locus ab arbore terebintho, quæ illic omnium vetustissima et jam inde ab ipso mundi exordio esse dicebatur, teste Josepho in libro *v De bello Judaico*. Quanquam alii baculum esse dicebant unius ex angelis qui Abraham apparuerunt, ex quo in terram delixo terebinthus enata est. Ita Georgius Syncellus in *Chronico*. Mirum vero est, cum quercus ibidem fuerit sub qua Abraham tabernaculum posuerat, ut legitur in cap. XVIII Geneseos, cur locus ipse a terebintho potius quam a quercu nomen acceperit.

(46) *Μαινεσθῆαι φασιν*. Rectius in codd. Regio, Fuk., et in schedis Regiis scribitur *μαινεσθῆαι φασιν*. Subauditur enim ἡ κηδεστρία.

(47) *Εἰδωλὰ τε γὰρ παντοίας ἐξωλείας βεβαίαν*. Simulacra angelorum intelligo qui Abraham illic apparuerant. Hæc enim simulacra colebant gentiles. Sed et terebinthum ipsam iidem gentiles venerabantur, ut docet Eusebius in libro *v Demonstrationis*, cap. 9. Quem quidem locum perperam accepit

Scaliger in animadversionibus Eusebianis, pag. 192. Putavit enim terebinthum illam summo honore a Christianis cultam fuisse, ejusque rei auctoritatem citat Eusebium. Verum Eusebius eo loco de gentilibus loquitur, non de Christianis. Postquam enim dixit : « Ὅθεν εἰσέτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς πλησιοχώροις, ὡς ἂν θεός ὁ τόπος θρησκειῖται, καὶ θεωρεῖται γὰρ εἰς δεῦρο διαμένουσα ἡ τερέβινθος, subdit : Ὅτ' τε τῷ Ἀβραάμ ἐπιγενωθέντες ἐπὶ γραφῆς ἀνακείμενοι, δύο μὲν ἐκατέρωθεν, μέσος δὲ ὁ κρείττων ὑπερέχων τῇ τιμῇ· εἴη δ' ἂν ὁ δεδηλωμένος ἡμῖν Κύριος αὐτός, ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ, ὃν καὶ οἱ ἄγνωςτες σέβουσιν. Visitur illic terebinthus, quæ etiamnum manet, et qui ab Abrahamo hospitio excepti sunt angeli illic in tabula picti sunt, et medius inter hos cæteris longe præstantior et honoratior, ipse scilicet Dominus et Servator noster, ut supra dixi ; quem quidem illi nescientes venerantur. Vides Eusebium hic aperte loqui de gentilibus, qui Christum ignorabant. Neque enim de Christianis hoc dici potest. Confirmat autem sententiam nostram Sozomenus in lib. II, c. 3, ubi de mercatu illo ad terebinthum prolixè disserit. Scribit enim, æstivo tempore quotannis eo convenisse ex Palæstina, Phœnice et Arabia Judæos simul et Christianos ac gentiles, partim commercii, partim religionis causa ; et singulos suo ritu festivitatem celebrasse. Nam gentiles, inquit, angelos adorabant, hostias et libamina iis offerentes. Erant igitur illic angelorum simulacra, quibus pagani victimas immolabant. Hieronymus *De locis Hebraicis* ubi de Arboch ita scribit : « Quercus Abraham quæ et Mambre, usque ad Constantini regis tempora ibidem monstrabatur, et mausoleum ejus impresen-tiarum cernitur. Cumque a nobis jam ibidem ecclesia ædificata sit, a cunctis in circuitu gentibus terebinthus superstitione colitur, eo quod sub ea angelos Abraham quondam hospitio suscepit. » Multa hic de suo addidit Hieronymus. Eusebius enim ipse in libro *De locis Hebraicis* hæc tantum habet : Ἀρβώ. Αὐτῇ ἐστὶ Χερῶν κώμη νῦν μεγίστη, μητρόπολις οὖσα τὸ παλαιὸν τῶν ἀλλοφύλων, καὶ γιγάντων οἰκητήριον, καὶ βασιλεῖον μετὰ ταῦτα Δαβὶδ. Κεκληρωτο δὲ φυλὴ Ἰούδα, καὶ πόλις ἦν ἡ ἱερατικὴ, μία τῶν φυγαδευτηρίων, Αἰλίας ἐκ νότου διεσπῶσα σημείοις β' πρὸς εἰκοσι. Ἡ δρυς Ἀβραάμ καὶ τὸ μνημα αὐτόθι θεωρεῖται, καὶ θρησκειῖται ἐπιφανῶς πρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡ τερέβινθος, καὶ οἱ τῷ Ἀβραάμ ἐπιγενωθέντες ἄγγελοι· πρότερον δὲ Ἀρβώ καλουμένη, ὕστερον ἐκλήθη Χερῶν, ἀπὸ Χερῶν ἐνὸς τῶν υἱῶν Καλὰβ, ὡς ἐν παραλειπομέναις. Illustris locus, qui sententiam Scaligeri prorsus evertit, nostram vero explicationem egregie confirmat. Ait enim Eusebius terebinthum ipsam et angelos ab inimicis nostris

C longè præstantior et honoratior, ipse scilicet Dominus et Servator noster, ut supra dixi ; quem quidem illi nescientes venerantur. Vides Eusebium hic aperte loqui de gentilibus, qui Christum ignorabant. Neque enim de Christianis hoc dici potest. Confirmat autem sententiam nostram Sozomenus in lib. II, c. 3, ubi de mercatu illo ad terebinthum prolixè disserit. Scribit enim, æstivo tempore quotannis eo convenisse ex Palæstina, Phœnice et Arabia Judæos simul et Christianos ac gentiles, partim commercii, partim religionis causa ; et singulos suo ritu festivitatem celebrasse. Nam gentiles, inquit, angelos adorabant, hostias et libamina iis offerentes. Erant igitur illic angelorum simulacra, quibus pagani victimas immolabant. Hieronymus *De locis Hebraicis* ubi de Arboch ita scribit : « Quercus Abraham quæ et Mambre, usque ad Constantini regis tempora ibidem monstrabatur, et mausoleum ejus impresen-tiarum cernitur. Cumque a nobis jam ibidem ecclesia ædificata sit, a cunctis in circuitu gentibus terebinthus superstitione colitur, eo quod sub ea angelos Abraham quondam hospitio suscepit. » Multa hic de suo addidit Hieronymus. Eusebius enim ipse in libro *De locis Hebraicis* hæc tantum habet : Ἀρβώ. Αὐτῇ ἐστὶ Χερῶν κώμη νῦν μεγίστη, μητρόπολις οὖσα τὸ παλαιὸν τῶν ἀλλοφύλων, καὶ γιγάντων οἰκητήριον, καὶ βασιλεῖον μετὰ ταῦτα Δαβὶδ. Κεκληρωτο δὲ φυλὴ Ἰούδα, καὶ πόλις ἦν ἡ ἱερατικὴ, μία τῶν φυγαδευτηρίων, Αἰλίας ἐκ νότου διεσπῶσα σημείοις β' πρὸς εἰκοσι. Ἡ δρυς Ἀβραάμ καὶ τὸ μνημα αὐτόθι θεωρεῖται, καὶ θρησκειῖται ἐπιφανῶς πρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡ τερέβινθος, καὶ οἱ τῷ Ἀβραάμ ἐπιγενωθέντες ἄγγελοι· πρότερον δὲ Ἀρβώ καλουμένη, ὕστερον ἐκλήθη Χερῶν, ἀπὸ Χερῶν ἐνὸς τῶν υἱῶν Καλὰβ, ὡς ἐν παραλειπομέναις. Illustris locus, qui sententiam Scaligeri prorsus evertit, nostram vero explicationem egregie confirmat. Ait enim Eusebius terebinthum ipsam et angelos ab inimicis nostris

exstructam, et impura sacrificia assidue illic peragi, ad nos relatum est. Quod quoniam et alienum a temporibus nostris, et ipsius loci sanctimonia indignum videtur, sciat Gravititas Vestra mandatum a nobis esse per litteras Acacio viro perfectissimo, comiti et amico nostro, ut sine ulla dilatione et simulacra omnia quæ memorato in loco reperta fuerint, igni tradantur, et ara funditus evertatur; utque omnes qui post jussionem nostram impium aliquid admittere in eo loco ausi fuerint, debito supplicio afficiantur. Quem quidem locum puro basilicæ ædificio exornari præcepimus, ut idoneus sanctis viris consessus efficiatur. Quod **510** si quid adversus præceptum nostrum geri contigerit, absque mora ad clementiam nostram litteris vestris illud referri oportebit: ut quicumque deprehensus fuerit, tanquam violatæ legis reus extremo supplicio afficiatur. Neque enim ignoratis, universorum Dominum ac Deum illic primum Abrahæ visum cumque eo collocutum esse. Illic sacrosanctæ legis observantia primū cæpit. Illic primum Servator ipse una cum duobus angelis præsentibus suæ copiam Abrahæ fecit. Illic Deus primum hominibus apparuit. Illic Abrahæ de futura ipsius progenie prædixit, atque illico pollicitationem implevit. Illic multo ante nuntiavit, plurimarum gentium patrem atque auctorem ipsum futurum. Quæ cum ita sint, æquum esse videtur ut locus ille nostra cura ac diligentia, tum ab omni piaculo purus conservetur, tum in pristinam sanctitatem restituatur: ut in posterum præter cultum omnipotenti Deo ac Servatori nostro omnium Domino congruentem, nihil in eo loco peragatur. Quod quidem cum debita sollicitudine a vobis convenit observari, si quidem voluntatem

Α λωσε (48) πλησίον ἐστάναι, καὶ θυσίας ἀκαθάρτους συνεχῶς ἐπιτελεῖσθαι. Ὅθεν ἐπειδὴ καὶ τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ ἀλλότριον (49), καὶ τῆς τοῦ τόπου ἀγιότητος ἀνάξιον καταφαίνεται, γινώσκειν Ὑμῶν τὴν Σεμνότητα βούλομαι, δεδηλωθῆαι παρ' ἡμῶν πρὸς Ἀκάκιον τὸν διασημότατον κόμητα καὶ φίλον ἡμῶν (50), γράμματι, ἵν' ἄνευ τινὸς ὑπερθέσεως, καὶ τὰ εἰδῶλα, ὅσα δ' ἂν ἐπὶ τοῦ προειρημένου εὐρίσκοιτο τόπου, πυρὶ παραδοθῇ, καὶ ὁ βωμὸς ἐκ βάθρων ἀνατραπῇ· καὶ πάντα τὸν τοιούτῳ τόπῳ πράττειν, τιμωρίας ἄξιον (51) κρίνομεν· ὃν καθαρῶ βασιλικῆς οἰκοδομήματι κοσμεῖσθαι διετάξαμεν, ὅπως ἀγίων ἀνθρώπων ἄξιον συνέδριον ἀποδεχθῇ. Εἰ δέ τι παρὰ τὸ προσταχθὲν γενέσθαι συμβαίη, χωρὶς τινος μελλήσεως τῇ ἡμετέρᾳ ἡμερότῃ δι' ὑμετέρων δηλαδὴ γραμμάτων γνωρισθῆναι πρέπει, ἵνα τὸν ἀλίσκόμενον, ὡς παρανομήσαντα, τὴν ἀνωτάτῳ κόλασιν ὑποστῇναι προστάξωμεν. Οὐ γὰρ ἀγνοεῖτε, ἐκεῖ πρῶτον τὸν τῶν ὅλων δεσπότην Θεὸν καὶ ὤφθαλ τῷ Ἀβραάμ, καὶ διειλέχθαι. Ἐκεῖ μὲν οὖν πρῶτον ἡ τοῦ αἵλου νόμου θρησκεία τὴν καταρχὴν εἰληφεν· ἐκεῖ πρῶτον ὁ Σωτὴρ αὐτὸς μετὰ τῶν δύο ἀγγέλων, τὴν ἐαυτοῦ ἐπιφάνειαν τῷ Ἀβραάμ ἐπεδαφιλεύσατο· ἐκεῖ τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς ἤρξατο φαίνεσθαι· ἐκεῖ τῷ Ἀβραάμ περὶ τοῦ μέλλοντος αὐτῷ σπέρματος προηγόρευσε, καὶ παραχρῆμά γε τὴν ἐπαγγελίαν ἐπλήρωσεν· ἐκεῖ πλείστον ὅσων ἔθνων ἔσεσθαι αὐτὸν πατέρα, προεκήρυξεν. Ὡν οὕτως ἐχόντων, ἄξιόν ἐστιν, ὡς γέ μοι καταφαίνεται, διὰ τῆς ὑμετέρας φροντίδος, καὶ καθαρὸν ἀπὸ παντὸς μιάσματος τὸν τόπον τοῦτον φυλάττεσθαι, καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀγιότητα ἀνακαλέσασθαι, ὡς μηδὲν ἕτερον ἐπ' αὐτοῦ πράττεσθαι, ἢ τὴν πρέπουσαν τῷ

illic superstitione coli; inimicos vocans gentiles ac Judæos. Citat hunc Eusebii locum etiam Damascenus lib. iii *De imag.*

(48) Καὶ βωμὸν ἐδῆλωσε. Supple ἡ κηδέστρια. *Retulit*, inquit, *Constantinus ad nos socrus nostra aram illic esse, in qua impura sacrificia offerantur.* De hac ara loquitur Eustathius in *Hexameron*, quam ait adhuc et stetit suo tempore, ut et ipsam terebinthum. Ex quo apparet, hoc Eustathii opus scriptum esse antequam Constantinus aram illam subverti jussisset. Sozomeni quidem ætate, nec ara nec arbor terebinthus stabat. Mansit tamen superstitione gentiliū eo in loco, ut testatur Hieronymus. Adeo difficile est superstitionibus fibras penitus evellere. Non omittenda sunt quæ de hoc loco scribit Antoninus martyr in *Itinerario*: « De Bethlehē, inquit, usque ad radicem Mambre sunt millia viginti quatuor: in quo loco requiescunt Abraham, Isaac et Jacob et Sara, simul et Joseph ossa. Est ibi basilica ædificata per quadrum, et atrium in medio discoopertum: et per medium cancellum ex nno latere intrant Christiani, ex alio vero Judæi, incensa deferentes multa. Nam depositio Jacob et David in terra illa, die primo post Natalem Domini devotissime celebratur, ita ut ex omni terra Judæorum conveniat multitudo, incensa deferens et luminaria. Et dant munera et serviunt ibidem. » Adde Hieronymum in *Epitaphio Paulæ*.

(49) Τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ ἀλλότριον. Quatuor priora verba expunxit

Christophorsonus, absuntque a codd. Regio, Fuk. et Sav. Verum si mei arbitrii res esset, mallem equidem sequentia verba expungere τῷ κράτει ἡμετέρῳ, quæ ad priorum interpretationem scholii vice addita fuisse mihi videntur; καίρους tempus imperii elegantior Græci dicunt. Porro imperatores id præcipuo studio ambibant, ut temporum suorum felicitas et clementia celebraretur. Nihil frequentius occurrit apud Latinos historicos, et in legibus imperatorum. Apud Philostratum in libro ii *De vitis sophistarum*, ubi de Heliodoro loquitur, hæc vox corrupta est. Cum enim Heliodorus orationem exorsus esset coram imperatore, ait Philostratus imperatorem subito assurrexisse et acclamasse: « O virum, cui similem nondum vidi! O decus et ornamentum meorum temporum, τῶν ἡμῶν καιρῶν εὐρημα! » Sic enim legendum est. Eadem voce utitur Constantinus in epistola ad hæreticos, quæ legitur in fine hujus libri. Proinde vulgatam lectionem retinendam censeo. Verba autem illa τῷ κράτει τῷ ἡμετέρῳ transposita sunt, et locanda post vocem ἐπειδή.

(50) Καὶ φίλον ἡμῶν. In codice Fuk. et schedis Regiis legitur φίλον ἡμέτερον.

(51) Τιμωρίας ἄξιον. Lego τιμωρίας ἄξιον ἢ, id est, capitale sit. Quare hic nihil opus est emendatione Christophorsoni. Aliter tamen scripti codices Fuk., Sav. ac Turnebi, quos hic sequi præstat. Paulo post scribe ex codice Fuk. ὃν δὲ καθαρῶ βασιλικῆς, etc.

παντοκράτορι καὶ Σωτῆρι ἡμῶν καὶ τῶν ὅλων δε-
σπότη Θεῷ τελείσθαι θρησκείαν· ὅπερ μετὰ τῆς δεοῦ-
σης προσήκον ὑμᾶς φυλάττειν (52) φροντίδος, εἰ γέ-
μοι τὰ καταθύμια τῆς θεοσεβείας ἐξαιρέτως ἱερτημένα, ὥσπερ οὖν πέπειμαι, ἡ Ὑμετέρα Σεμνότης
πληροῦσθαι βούλεται. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξῃ, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Εἰδωλείων καὶ ξοάνων πανταχοῦ κατάλυσις.

Πάντα μὲν δὴ ταῦτα συντελῶν εἰς δόξαν τῆς σω-
τηρίου δυνάμεως βασιλεὺς διεπραγματεύετο. Καὶ τὸν
μὲν αὐτοῦ Σωτῆρα Θεὸν ὧδε πῇ διετέλει γεραίρων,
τὴν δὲ γε τῶν ἔθνων δεισιδαίμονα πλάνην παντοίοις
ἐξήλεγε τρόποις. Ἐνθεν εἰκότως ἐγυμνοῦτο μὲν
αὐτοῖς τῶν κατὰ πόλιν νεῶν τὰ προπύλαια, θυρῶν
ἔρημα γινόμενα βασιλέως προσταγμάτι· ἐτέρων δ'
ἢ ἐπὶ τοῖς ὁρόφοις στέγῃ, τῶν καλυπτήρων ἀφαιρου-
μένων, ἐφθείρετο· ἄλλων τὰ σεμνὰ χαλουργήματα, B
ἐφ' οἷς ἡ τῶν παλαιῶν ἀπάτη μακροῖς ἐσεμνολογεῖτο
χρόνοις, ἔκδηλα τοῖς πᾶσιν ἐν ἀγοραῖς (53) πάσαις
τῆς βασιλείας πόλεως προτίθετο· ὥς εἰς ἀσκήμονα
θέαν προκείμεναι τοῖς ὁρώσιν, ὧδε μὲν τὸν Πύθιον,
ἐτέρῳθι δὲ τὸν Σμίνθιον, ἐν αὐτῷ δὲ ἱπποδρομίῳ,
τοὺς ἐν Δελφοῖς τρίποδας, τὰς δ' Ἑλικωνίδας Μού-
σας ἐν παλατίῳ (54). Ἐπληροῦτο δὲ διόλου πᾶσα ἡ
βασιλεία ἐπώνυμος πόλις τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἐντέ-
χνοις χαλκοῦ φιλοκαλαίαις ἀφιερωμένων· οἷς θεῶν
ὀνόματι πλείστας ὄσας ἐκατόμβας, ὀλοκαύτους τε
θυσίας εἰς μάταιον ἀποδόντες μακροῖς αἰώσιν οἱ τὴν
πλάνην νενοσηκότες, ὅψε ποτε φρονεῖν ἔγνωσαν, τού-
τοις αὐτοῖς, ἀθύρμασιν ἐπὶ γέλῳ καὶ παιδιᾷ τῶν C
ῥώντων βασιλέως κεχρημένον. Τὰ δὲ γε χρύσεια
τῶν ἀγαλμάτων ἄλλη πῇ μετήρχετο (55). Ἐπειδὴ
γὰρ συνεῖδε μάττην δειμαίνοντα νηπίων δίκην ἀφρό-
νων τὰ πληθὴ τῆς πλάνης τὰ μορμολύχεια, ὕλη
χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεπλασμένα, καὶ ταῦτα ἐκποδῶν
ᾤετο δεῖν ἀρᾶσθαι, ὥσπερ τινὰ λίθων ἐγκόμματα
τοῖς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐρρίμμένα,
λείαν τε καὶ ὀμαλὴν τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν τοῖς
πᾶσιν ἀναπετάσαι πορείαν (56)· ταῦτα δ' οὖν δια-
νοηθεὶς, οὐχ ὀπλιτῶν αὐτῷ καὶ πληθους στρατοπε-
δείας ἡγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τούτων ἑλεγχον, εἰς δὲ
μόνος αὐτῷ καὶ δεῦτερος τῶν αὐτοῦ γνωρίμων, πρὸς
ὑπηρεσίαν ἀπήρχουν, οὓς ἐν νεύματι κατὰ πᾶν ἔθνος

(52) Vulg. προσῆκεν ὑμᾶς φυλάττειν. Lego
προσῆκον, vel προσήκει, ut legisse videtur Christo-
priorsonus. In schedis Regiis scriptum reperi προσ-
ῆκον, ut conieceram.

(53) Ἐν ἀγοραῖς. Sozomenus in lib. II, cap. 4,
ubi totum hunc Eusebii locum plane descripsit,
habet κατὰ τὰς ἀγυιάς, καὶ τὸν ἱπποδρομον καὶ τὰ
βασιλεια.

(54) Τὰς δ' Ἑλικωνίδας μούσας ἐν παλατίῳ.
Themistius in oratione 5 ad Theodosium testis est,
Musarum statuas fuisse in curia Constantinop. Idem
in oratione ad senatum Ἐπεὶ προεδρίας, ait eas sta-
tuas hinc et inde collocatas fuisse duplici numero,
ita ut non jam novem essent, sed octodecim.

(55) Ἀλλή πῇ μετήρχετο. Aërea quidem deorum
simulacra Constantinus Byzantium devehit iussit, ut
urbem illam huiusmodi spoliis exornaret. Quæcun-
que vero ex auro argentoque fabrefacta erant, ea
conflari et nummos ex iis fieri iussit, uti scribit
Sozomenus in lib. II, cap. 4, qui hunc Eusebii locum
optimo interpretatur. De hac templorum et simula-

A meam, quæ ex Dei cultu præcipue dependet, adim-
plere, uti confido, Gravitas Vestra desiderat. Divi-
nitias vos servet, fratres charissimi. »

CAPUT LIV.

Fana et simulacra ubique diruta.

Hæc omnia imperator ad gloriam salutaris
Christi virtutis omni studio peragebat. Ac Deum
quidem Servatorem suum hac ratione colere non
cessabat. Gentilium vero superstitiosum errorem,
omnibus modis studebat convincere. Itaque quo-
rundam in urbibus fanorum vestibula nudabantur,
valvis jussu imperatoris orbata; aliorum tectum
corrumpebatur, tegulis amotis. Nonnullorum vene-
neranda ex ære simulacra, quæ error majorum
multis jam annis magnifice jactabat, per fora ur-
bis ab imperatore cognominatæ, omnium oculo-
rum subjecta sunt, adeo ut ad ludibrium et con-
tumeliam spectantium paterent expositi, hic Py-
thius Apollo, illic Sminthius: et in ipso qui-
dem circo tripodes Delphici; Musæ autem He-
liconides in palatio. Denique civitas illa 511
imperatoris cognominis, tota passim repleta est
signis æneis, quæ eleganti opere elaborata, per
singulas provincias olim dedicata fuerant. Quibus
cum homines morbo erroris oppressi, longo tem-
poris spatio centenas victimas et holocausta incas-
sum perinde ac diis immolavissent, sero tandem
sapere didicerunt, postquam imperator iisdem ad
risum et oblectamentum spectantium uti cœpit.
Simulacra vero ex auro fabrefacta, alio quodam
ultus est modo. Nam quoniam imperitam hominum
multiitudinem, infantium instar, huiusmodi erroris
larvas ex auro argentoque fabrefactas frustra con-
tremiscere cognoverat, eas e medio tollendas esse
censuit; quippe quæ velut fragmenta quædam lapi-
dum essent, ante pedes hominum in mediis tenebris
ambulantium projecta, planumque deinceps et
æquabile iter viæ regię cunctis esse aperiendum:
quæ cum apud se reputasset, non militari manu,
nec exercitu ad hæc reprimenda sibi opus esse

D
rorum eversione Eusebius noster in sermone 2 de
resurrectione ita scribit: « Putas gentiles audebunt
dicere, quia mortuus est et non resurrexit. Non
quæro quid dicant, sed quid patiantur. Si enim
stant eorum templa, non resurrexit. Si non conflata
sunt eorum simulacra post crucem, non resurrexit
qui arguit ea quæ non vivunt. » Et aliquando post:
« Non invenies solem clariorem, ad satisfactionem
resurrectionis Domini, gentilium quotidie deficiente
cultura. Protenduntur autem Ecclesiæ bona, et
quotidie crescunt. »

(56) Ἀναπετάσαι πορείαν. Post has voces, quæ
sequuntur usque ad hæc verba οὖν δὴ καὶ βασιλεὺς
ὁ θαυμάσιος, desunt in codice Regio et in editione
Rob. Stephani. Adjecta sunt autem a Grutero, Por-
tesio et Christophorsono aliiique, ex panegyrico
Eusebii et ex scriptis codicibus. Certe nos in codice
Fuketiano ea reperimus, et Savilius in suo exem-
plari eadem exstare monuerat.

existimavit, sed unus aut alter ex familiaribus, ad hoc munus ei suffecerunt; quos ille solo propemodum nutu in omnes provincias direxit. At illi, et imperatoris pietate, et sua ipsorum erga Deum religione, confisi, per confertissimam urbem et per numerosam plebem iter facientes, passim per urbes et agros vetustum errorem aboleverunt. Ac primum quidem sacerdotes ipsos, non sine risu ac dedecore ex obscuris quibusdam recessibus deos suos proferre jubebant. Dehinc eosdem deos exteriorē nudantes cultu, interiorē deformitatem quæ sub picta latebat effigie, omnium conspectui subijciebant. Postremo abrasa utiliore materia et in ignem coniecta atque conflata, ipsi quidem id quod commodum ac necessarium esse videbatur, sepositum reservabant. Quidquid vero superfluum ac prorsus inutile erat, ad perpetuam opprobrii memoriam superstitionis reliquerunt. Aliud etiam præstitit princeps omni admiratione dignus. Eodem enim tempore quo mortuorum simulacra ex pretiosa materia confecta, eo quem diximus modo spoliabantur, cætera quæ ex ære fabrefacta erant, convahenda curavit. Itaque dii illi delirantibus Græcorum fabulis celebrati, circumjunctis restibus vincti trahebantur.

512 CAPUT LV.

Eversio fani apud Aphaca in Phœnice, et impudicitiae abolitio.

Posthæc imperator velut lucidissimam faciem ex specula quadam attollens, undique regalibus oculis circumspiciebat, sicubi forte aliquæ adhuc erroris reliquæ abditæ superessent. Ac veluti aquila peninis in cælum usque subvecta, cum acutissimo visu prædita sit, ea quæ in terris longissime distant, ex sublimi facile despicit: sic ille, dum in pulcherrimæ urbis suæ palatio versatur, perniciosam quamdam animarum decipulam in Phœnice latere, tanquam e specula prospexit. Lucum scilicet ac templum, quod non in media urbe, nec in foro aut plateis positum erat, cujusmodi multa visuntur in civitatibus ornamenti causa ambitiose ædificata, sed devium procul a triviis et publico calle, foedissimo dæmoni quem Venerem appellant, in parte verticis Libani montis apud Aphaca consecratum. Erat illic schola quædam nequitiae, omnibus impuris hominibus, et qui corpus suum omni licentia corruperant, aperta. Quippe effeminati quidam, et feminæ potius

διεπέμπετο· οἱ δὲ τῇ βασιλείῳ ἐπιθαβρόντες εὐσεβεῖα, σφῶν τε αὐτῶν τῇ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβείᾳ, μυριάδων δὴ μὴν τε καὶ λαῶν μέσοι παριόντες, ἀνὰ πάσας πόλεις τε καὶ χώρας πολυχρονίου πλάνης ἐποιοῦντο φθορὰν (57), αὐτοὺς τε τοὺς ἱερωμένους, σὺν πολλῷ γέλῳτι καὶ σὺν αἰσχύνῃ, παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων μυχῶν τοὺς αὐτῶν θεοὺς ἐγκελευόμενοι, κἀπειτ' ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσω τῆς κεχρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδεικνύμενοι. Εἰτ' ἀποξέοντες τὸ δοκοῦν χρήσιμον τῆς ὕλης, χωνεῖα τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ μὲν λυσιτελεῖς ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομίζετο, ἐν ἀσφαλεῖ τιθέμενοι συνεῖχον, τὸ δὲ ἄλλως περιττὸν καὶ ἀχρηστον, εἰς μνήμην αἰσχύνης παρεχώρουν τοῖς δεισιδαίμοσιν. Οἶον δὲ καὶ τὸδ' ἐργαστο βασιλεὺς (58) ὁ θαυμάσιος· ὥς γὰρ τῶν νεκρῶν εἰδῶλων τὰ τῆς πολυτελεῖς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τροπὸν ἐσकुλεύετο, τὰ λοιπὰ μετῆει (59) ἀνδρείκελα χαλκοῦ πεποιημένα. Δέσμοιοι δὴτα καὶ οἷδε μύθων θεοὶ γεγηρακότων, τριχῶν ὑφάσμασιν ἤγοντο περιβληθέντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Τοῦ ἐν Ἀφάκοις τῆς Φοινίκης εἰδωλείου, καὶ τῆς ἀκολασίας περιαιρέσεις.

Ἐπὶ τούτοις βασιλεὺς ὥσπερ τινὰ πολυφεγγῇ πυρσὸν ἐξάψας, μὴ πη τυγχάνῃ κρύφιόν τι πλάνης λείψανον, ὁμματι βασιλικῷ περιεσκόπει· οἷα δὲ τις οὐρανοπέτης ἀετῶν ὄξυωπέστατος, ἀνωθεν ἀφ' ὕψους τὰ πορρώτατα διεστώτα κατὰ τῆς γῆς ἴδοι, ὥδε καὶ οὗτος τῆς αὐτοῦ καλλιπιδέως (60) τὴν βασιλικὴν ἀμφιπολεύων ἐστῖαν, δεινόν τι ψυχῶν θήρατρον ἐπὶ τοῦ Φοινίκων λανθάνον ἔθνους, ἐξ ἀπόπτου συνεῖδεν. Ἄλσος δὲ τοῦτ' ἦν καὶ τέμενος, οὐκ ἐν μέσαις πόλεσιν οὐδ' ἐν ἀγοραῖς καὶ πλατείαις, ὅποια τὰ πολλὰ κόσμου χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται· τὸ δ' ἦν ἐξωπάτου, τριόδων τε καὶ λεωφόρων ἐκτὸς, αἰσχυρῶ δαίμονι Ἀφροδίτης, ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου ἐν Ἀφάκοις ἱδρυμένον (61). Σχολὴ τις ἦν αὕτη κακοεργίας πᾶσιν ἀκολάστοις, πολλῇ τε ῥαστώνῃ διεφθορόσι τὸ σῶμα. Γύνιδες γοῦν τινες ἄνδρες οὐκ ἄνδρες, τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρνησάμενοι, θηλείᾳ νόσφει τὴν δαίμονα ἰλεοῦντο· γυναικῶν τ' αὖ παράνομοι ὁμιλῶντες, κλεψίγαμοι θ' ὁμιλῶντες, ἄρρητοί τε καὶ ἐπίρ-

(57) *Ἐποιοῦντο φθορὰν.* In panegyrico unde hæc translata sunt, legitur *φωρὰν*, rectius meo quidem iudicio.

(58) *Vulg. οἶον δὲ καὶ βασιλεὺς.* In panegyrico Eusebii hic locus auctor legitur hoc modo: οἶον δὲ καὶ τὸδ' ἔρεξε βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος. In libro autem Moræi scriptum inveni: οἶον δὲ καὶ τότε διεργάσατο βασιλεὺς, etc. In codice Fuk. legitur: οἶον δὲ καὶ τὸδ' ἐργαστο. Ita etiam in libro Savillii, sed sine *apocope*.

(59) *Τὰ λοιπὰ μετῆει.* Joannes Portesius vertit *ad alia perrexit*. Christophorsonus vero interpretatus est *reliquas aggressus est statuas*, eodem sensu videlicet quo supra dixit Eusebius *ἄλλῃ πρὶ μετῆρξετο*.

(60) *Τῆς αὐτοῦ καλλιπιδέως.* Sic etiam Themis-

sius appellat urbem Constantinopolim in oratione 16, sub finem, ob venustatem scilicet ac magnificentiam operum publicorum quæ Constantinus ibi ambitiose construxerat. Cunctas enim urbes, oppida, loca, fana, spoliaverat Constantinus, ut illam sui nominis urbem exornaret. Itaque merito dixit Hieronymus in *Chronico*, Constantinopolim dedicatam fuisse omnium pene urbium nuditatem.

(61) *Ἐν Ἀφάκοις ἱδρυμένον.* De hoc templo Veneris Aphacitidis videndus est Zosimus in lib. 1, et auctor *Etymologici* in voce *Ἀφάκα*, et Suidas in voce *Χριστόδωρος*, et Joannes Seldenus in syntagmate 2, de diis Syris. Porro codex Fuk. hic scriptum habet: τῶν Λιβάνου τοῦ ἐν Ἀφάκοις. In schedis autem Regiis legitur: ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λ. τῆς ἐν Ἀφάκοις.

ῥητοι πράξεις, ὡς ἐν ἀνδρὶ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ (62) κατὰ τόνδε τὸν νεὼν ἐπεχειροῦντο. Ἐφορὸς τε οὐδεὶς ἦν τῶν πραττομένων, τῷ μηδένα σεμνῶν ἀνδρῶν αὐτοῖσι τοιμᾶν παρίεναι. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ βασιλέα τὸν μέγαν οἶά τ' ἦν τὰ τῆδε δρώμενα λανθάνειν· αὐτοπτήσας δὲ καὶ ταῦτα βασιλικῇ προμηθείᾳ, οὐκ ἄξιον εἶναι ἡλίου αὐγῶν τὸν τοιόνδε νεὼν ἔκρινεν, αὐτοῖς δ' ἀφιερῶμασιν ἐκ βάθρων τὸ πᾶν ἀφανισθῆναι κελεύει. Ἐλύετο δὲ αὐτίκα βασιλικῶν νεύματι, τὰ τῆς ἀκολάστου πλάνης μηχανήματα, χεῖρ τε στρατιωτικῇ τῇ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο, σωφροσύνην δ' ἐμάνθανον ἀπειλῇ βασιλέως, οἱ μέχρι· τοῦδ' ἀκόλαστοι, ὥσπερ οὖν καὶ τῶν δοκῆσαι σοφῶν Ἑλλήνων οἱ δεισιδαίμονες, οἳ καὶ αὐτοὶ τῆς σφῶν ματαιότητος ἔργῳ τὴν πείραν ἐμάνθανον.

multibus ad purgandum locum operam suam præstantibus. Et qui lasciviæ antea dediti fuerant, imperatoris minis conterriti, modeste se gerere didicerunt. Pari modo superstitioni gentiles illi, qui sibi multum sapere videntur, modestius agere sunt edocti. Qui quidem etiam ipsi suam stultitiam ac vanitatem reipæ didicerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγαῖς κατάλυσις.

Ἐπειδὴ γὰρ πολὺς ἦν ὁ τῶν δοκῆσαι σοφῶν περὶ τὸν τῶν Κιλικίων δαίμονα πλάνος, μυρίων ἐπτοημένων ἐπ' αὐτῷ ὡς ἂν ἐπὶ σωτῆρι καὶ λατρῷ, ποτὲ μὲν ἐπιφανομένῳ τοῖς ἐγκαθεύδουσι (63), ποτὲ δὲ τῶν τὰ σώματα καμνόντων ἰωμένων τὰς νόσους· ψυχῶν δ' ἦν ὀλετῆρ ἀντικρυς οὗτος, τοῦ μὲν ἀληθοῦς ἀφέλκων Σωτήρος, ἐπὶ δὲ τὴν ἄθεον πλάνην κατασπῶν τοὺς πρὸς ἀπάτην εὐχερεῖς· εἰκότα δὲ βασιλεὺς πράττων (64), θεὸν ζηλωτὴν ἀληθῶς Σωτήρα προβεβλημένος, καὶ τοῦτον εἰς ἔδαφος τὸν νεὼν ἐκέλευσε καταβληθῆναι. Ἐνὶ δὲ νεύματι κατὰ γῆς ἡπλοῦτο, δεξιᾷ καταρριπτούμενος στρατιωτικῇ τὸ τῶν γενναίων φιλοσόφων βοῶμενον θαῦμα (65), καὶ ὁ τῆδε (66) ἐνδομυχῶν, οὐ δαίμων, οὐδὲ γὰρ θεός, πλάνος δὲ τις ψυχῶν, μακροῖς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις. Εἴθ' ὁ κακῶν ἐτέρους ἀπαλλάξειν καὶ συμφορὰς προῖσχύμενος, οὐδὲν αὐτὸς ἐαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὖρατο φάρμακον μᾶλλον (67), ἢ ὅτε κεραυνῷ βληθῆναι μυθεύεται.

(62) Vulg. ὡς ἐν ἀνδρὶ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ. Scribendum procul dubio ἀπροστάτῃ, ut legitur in panegyrico pagina 628, ubi totus hic locus legitur. Codex tamen Fuk. etiam in panegyrico scribit ἀπροστάτῃ. Paulo ante scribendum est χλεψίγαμοι τε φθοραί, ut legitur in panegyrico.

(63) Τοῖς ἐγκαθεύδουσι. Hujus verbi vim non intellexit Christophorus, nec Portesius. Neque enim *decumbere* ac *dormire* simpliciter ea vox significat, sed *dormire in templo*. Erat hic mos gentilium, ut pernoctantes in templo somnia et remedia a diis suis expectarent. Cujus rei infinita occurrunt exempla apud antiquos scriptores, sed præcipue apud Aristidem in orationibus sacris. Latini dicebant *apud incubare*. Plautus in *Curculione* : « Ideo fit, quia hic leno ægrotus incubat in Æsculapii fano. » Solinus in cap. 7 : « Epidauri decus est Æsculapii sacellum, cui incubantes, » etc. Hieronymus in cap. 65 Isaie, ad illa verba, *habitant in sepulcris*, « In delubris, inquit, idolorum dormiens : ubi stratis pellibus hostiarum incubare soliti erant, ut somniis futura cognoscere. Quod in fano Æsculapii usque hodie error ethnicorum celebrat, multorumque aliorum : quæ non sunt aliud nisi tumuli mortuorum. »

A dicendi quam viri, abdicata sexus sui gravitate, muliebria patientes, dæmonem placabant. Ad hæc illegitimi mulierum concubitus et adulteria, foedaque ac nefaria flagitia in eo templo tanquam in loco ab omni lege ac rectore vacuo, peragebantur. Nec quisquam erat qui ea quæ illic gerebantur observaret, propterea quod nemo vir gravis ac modestus eo accedere audebat. At non etiam imperatorem maximum latere potuerunt quæ ibi perpetrabantur scelera. Sed cum ea ipsemet imperatoriæ providentiæ oculo inspexisset, hujusmodi templum indignum censuit quod solis radiis illustraretur. Proinde illud una cum simulacris ac donariis totum funditus everti jussit. Confestim igitur protervi erroris machinamenta imperatoris præcepto dissipata sunt,

et qui lasciviæ antea dediti fuerant, imperatoris minis conterriti, modeste se gerere didicerunt. Pari modo superstitioni gentiles illi, qui sibi multum sapere videntur, modestius agere sunt edocti. Qui quidem etiam ipsi suam stultitiam

B

513 CAPUT LVI.

Destructio templi Æsculapii Ægis.

Nam cum maximus ac vulgatissimus superstitionis error circa illum Ciliciæ dæmonem vanissimos homines occupasset, ac prope infiniti eum tanquam servatorem ac medicum admirarentur, quippe qui nunc in templo dormientibus appareret, nunc morbos ægrotantium curaret (erat tamen ille revera seductor animarum, utpote qui homines decipi faciles, a vero Servatore abductos ad falsum impie-latis errorem pertraheret), imperator pro more atque instituto suo, quippe qui zelatorem ac verò Servatorem Deum sibi colendum proposuerat, hoc etiam templum solo æquari præcepit. Nec mora, ad unum imperatoris nutum humi jacuit manu militari subversum templum, quod nobiles philosophi tantopere suspexerant : et una cum templo ille ipse qui intus latitabat, non dæmon aut deus, sed deceptor quidam animarum, qui longissimi temporis spatio homines in fraudem induxerat. Sic igitur ille qui

(64) Vulg. εἰκότα δὲ πράττων. Pessime Christophorus hæc ad Æsculapium retulit, cum de Constantino imperatore dicantur, ut in versione mea expressi. Certe in Fuk. et Turnebi codd. legitur εἰκότα δὲ βασιλεὺς πράττων.

(65) Γενναίων φιλοσόφων... θαῦμα. Apollonium Tyanensem intelligit, de quo scribit Philostratus in lib. I eum in templo Æsculapii Ægis, tanquam ipsius dei hospitem, diu versatum esse.

(66) Καὶ ὁ τῆδε. Longe aliter optimus codex Fukelii. Nam post vocem θαῦμα punctum apponit. Deinde ita scriptum habet : « Ὅτι δὲ ἐνδομυχῶν οὐ δαίμων οὐδὲ γὰρ θεός· πλάνος δὲ τις ψυχῶν, μακροῖς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις, ὅλον ἐκ τῶν πραγμάτων. Quatuor postrema verba quæ in vulgatis desunt editionibus, Turnebus quoque ad oram sui libri adjecerat ex manuscripto codice. Mox ubi vulgatæ editiones habent, εἴθ' ὁ κακῶν ἐτέρους ἀπαλλάξειν, etc., codex Fukelii ita scribit : « Ὁ γὰρ κακῶν ἐτέρους ἀπ. καὶ συμφορὰς προῖσχύμενος, οὐδὲν αὐτὸν ἐαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὖρατο, etc. Quæ quidem lectio aptior mihi videtur et melior. In Regiis etiam schedis εὖρατο scriptum inveni. »

(67) Φάρμακον μᾶλλον. Postrema vox deest in codice Regio, et fortasse subaudiri potest. Cæteri

malis et calamitatibus alios liberaturum se esse spondebat, nullum ipse remedium reperit quo sese tueretur, non magis quam cum fulmine percussus eum fuisse fabulæ fingunt. At non item fabulosa fuerunt imperatoris nostri facinora, Deo inprimis accepta; sed per manifestissimam ipsius Servatoris radicitus eversum est, adeo ut pristinae insanæ ne

CAPUT LVII.

Quomodo gentiles, damnatis simulacris, Deum agnoverunt.

Itaque quotquot antea superstitioso dæmonum cultui addicti fuerant, cum errorem suum confutatum oculis suis viderent, et omnium ubique templorum ac simulacrorum vastitatem intuerentur, alii ad salutarem Christi doctrinam se conferebant: alii, licet idem facere nollent, majorum tamen cæremomas, utpote vanas atque inanes condemnabant, et quos antea pro diis habuissent, deridebant. Quidni vero ita sentirent, cum sub externa simulacrorum specie tantam intus latentem spurcitiem cernerent? Nam aut cadaverum ossa, aut aridæ calvariæ suberant, impostorum fraude subreptæ: aut sordidi panni tarpī immunditia referti, aut denique feni ac stipulæ acervus. Quæ cum in penetralibus simulacrorum anima carentium congesta aspicerent, et suam et parentum suorum summam dementia inculpabant: maxime cum animadverterent, in suis illis adytis, atque in ipsis simulacris nullum esse intus habitantem, non dæmonem oracula fundentem, non deum prædicentem futura, quemadmodum sibi antea persuaserant: imo ne obscurum quidem ac tenebrosum spectrum. Atque idcirco quodvis vel obscurissimum antrum et abditissimi quique recessus, iis qui ab imperatore missi erant facile patuerunt: adyta quin etiam et inaccessa prius loca, ipsaque templorum penetralia, militum vestigiis terebantur. Ex quas mentis, quæ gentiles omnes jampridem involutos

CAPUT LVIII.

Quomodo apud Heliopolim, destructo Veneris fano, primus ecclesiam construxit.

Atque hæc inter præclara imperatoris facinora merito recenseantur; sicut et illa quæ singillatim in variis provinciis constituit. Cujusmodi illud est quod in urbe Phœnices Heliopoli ab eo gestum vidimus. Qua in urbe gentiles quidem qui obscænam libidinem deæ Veneris vocabulo afficiunt; uxoribus ac filiabus suis stupri impune admittendi licentiam concesserant. Nunc vero nova lex ab

tamen codices eam agnoscunt. In fine capitis pro ἀνετρέπετο, codex Fukelii habet ἀνετέτραπτο.

(68) Γοήτων περιεργίαις ἐσκευωρημένα. Rectius in codice Regio, Fuk. et Savil. scribitur ἐσκαυρημένα. Quam vocem ita vertit Christophorsonus, calvæ præstigatorum dolis callide oblectæ. Quod non probo: malimque vertere, subreptæ, aut certe adornatæ et ad maleficia comparatæ. Ossa enim et calvariæ sunt magorum instrumenta, quibus illi ad maleficia sua utebantur.

(69) Οὐ δαίμων, οὐ χρησµοδός. In panegyrico de tricennalibus Constantini aliter collocantur hæc verba: Οὐ δαίμων, οὐ θεός, οὐ χρησµοδός, οὐ

Ἄλλ' οὐκ ἐν μύθοις ἦν τὰ τοῦ ἡμεδαποῦ βασιλέως θεῶν κεχαρισμένα κατορθώματα· δι' ἐναργούς δέ γ' ἀρετῆς τοῦ αὐτοῦ Σωτῆρος, αὐτόρριζος καὶ ὁ τῆδε νεὼς ἀνετρέπετο, ὡς μὴδ' ἔχνος αὐτόθι τῆς ἐμπροσθεν περιλελειφθαι μανίας.

vim atque virtutem, hoc templum una cum cæteris vestigium quidem ullum ibidem remanserit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Πῶς οἱ Ἕλληγες, καταγράφοντες τῶν εἰδῶλων, ἐπέστρεψον εἰς θεογνωσίαν.

Πάντες δ' οἱ πρὶν δεισιδαίμονες, τὸν ἐλεγχον τῆς αὐτῶν πλάνης αὐταῖς ὕψειν ὀρώντες, τῶν θ' ἀπανταχοῦ νεῶν τε καὶ ἰδρυμάτων ἐργῶ θεώμενοι τὴν ἐρημίαν, οἱ μὲν τῷ σωτηρίῳ προσέφευγον λόγῳ, οἱ δ', εἰ καὶ τοῦτο μὴ ἐπραττον, τῆς γοῦν πατρώας κατεγίνωσκον ματαιότητος, ἐγέλων τε καὶ κατεγέλων τῶν πάλαι νομιζομένων αὐτοῖς θεῶν καὶ πῶς γὰρ οὐκ ἐμελλον οὕτω φρονεῖν, τῆς ἐξωθεν τῶν ἑσάνων φαντασίας πλείστην ὅσῃν μιαιρίαν εἶσω κεκρυμμένην ὀρώντες; Ἡ γὰρ νεκρῶν σωμάτων ὑπὴν ὅστέα, ξηρά τε κρανία, γοήτων περιεργίαις ἐσκευωρημένα (68), ἢ ῥυπῶντα βάκχης βδελυρίας αἰσχροῦς ἐμπλεα, ἢ χόρου καὶ καλᾶμης φοροτόξ· ἃ δὴ τῶν ἀφύχων ἐντὸς σεσωρευμένα θεωμένοις, αὐτοῖς τε καὶ τοῖς αὐτῶν πατράσι, πολλὴν λογισμοῦ ἀφροσύνην κατεμέμφοντο, ὅτε μάλιστα ἐνεγδούν, ὡς οὐδεὶς ἄρα ἦν ἐν τοῖς ἀδύτοις αὐτῶν μυχοῖς, οὐδ' ἐν αὐτοῖς ἀγάλμασιν ἔνοικος, οὐ δαίμων, οὐ χρησµοδός (69), οὐ θεός, οὐ μάντις, οἷα δὴ τὸ πρὶν ὑπελάμβανον, ἀλλ' οὐδ' ἀμυδρόν τι ἢ σκιῶδες φάντασμα. Αἰδὲ δὴ προχείρως τοῖς ἐκ βασιλέως καταπεμφθεῖσι πᾶν σκοτεινὸν ἄντρον καὶ πᾶς ἀπόρρητος μυχὸς βατὸς ἦν, ἔδατά τε καὶ ἄδυστα, ἱερῶν τε τὰ ἐνδοτάτω, στρατιωτικοῖς κατεπατεῖτο βήμασιν· ὥστ' ἐναργῆ τοῖς πᾶσιν ἐκ τῶνδε (69') κατὰ φωνὴν γεγονέναι τὴν ἐξ αἰῶνος μακροῦ τῶν Ἑλλήνων ἀπάντων κατακρατήσασαν διανοίας πῆρσιν.

depreheusa et cunctorum oculis exposita est cæcitas tenebat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅπως ἐν Ἡλιουπόλει τὴν Ἀφροδίτην καθελὼν, ἐκκλησίαν ψυχοδόμησε πρῶτος.

Καὶ ταῦτα δ' ἂν τις (70) τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθεῖη κατορθώμασιν, ὥσπερ οὖν καὶ τὰ μερικῶς καθ' ἕκαστον ἔθνος αὐτῷ διαταχθέντα· οἷον ἐπὶ τῆς Φοινίκων Ἡλιουπόλεως, ἐφ' ἧς οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον ἡδονὴν τιμῶντες προσήματι, γαμεταῖς καὶ θυγατρᾶσιν ἀναλίδην ἐκπορνεύειν συνεχώρουν. Νυνὶ δὲ νόμος ἐφοίτα νέος τε καὶ σώφρων παρὰ βασιλέως, μὴδὲν τῶν πάλαι συνήθων τολμᾶν διαγορεύειν· καὶ

μάντις, quod equidem magis probo.

(69') Desideratur καὶ· aut legendum ἐναργῶς pro ἐναργῇ. EDIT.

(70) Καὶ ταῦτα δ' ἂν τις, etc. Hæc omnia usque ad voces illas οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον, desunt in codice Regio et in editione Rub. Siephani. Adjecta sunt autem a viris doctis, ex manuscripti codicis fide. Certe Turnebus et Savilius in suis codicibus ea repererunt: et nos in Fuk. codice eadem ad marginem ascripta vidimus. Nisi quod codex Fuk. una voce auctior est, cum in eo legatur τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθεῖη, etc.

τούτοις δὲ πάλιν ἐγγράφους παρέθετο διδασκαλίας, ὡς ἂν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ πρὸς τοῦ Θεοῦ προηγουμένως ἀποσταλῆς (71), ἐφ' ᾧ πάντας ἀνθρώπους νόμοις σωφροσύνης παιδεύειν. Διὸ οὐκ ἀπηξίου, καὶ τούτοις δι' οἰκείου προσομιλεῖν γράμματος, προὔτρεπέ τε σπεύδειν ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος γυνῶσιν· κἀνταῦθα δὲ τὰ ἔργα ἐπῆγε τοῖς λόγοις ἀδελφὰ, οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας τε μέγιστον (72) καὶ παρὰ τοῖσδε καταβαλλόμενος· ὡς τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος (73) ἀκοῇ γνωσθὲν, νῦν τοῦτο πρῶτον ἔργου τυχεῖν, καὶ τὴν τῶν δεισιδαιμόνων πόλιν, ἐκκλησίας Θεοῦ, πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων ἡξιώσθαι, τῷ τ' ἐπὶ πάντων Θεῷ ἱερωμένον ἐπίσκοπον τῶν τῆδε προκαθέζεσθαι. Προνοῶν δὲ κἀνταῦθα βασιλεὺς, ὅπως ἂν πλείους προσέοιεν τῷ λόγῳ, τὰ πρὸς ἐπικουρίαν τῶν πενήτων ἐκπλεα παρείχε, καὶ ταύτῃ προτρέπων ἐπὶ τὴν σωτήριον σπεύδειν διδασκαλίαν, μονονουχὶ τῷ πάντι παραπλησίως εἰπὼν ἂν καὶ αὐτός· « Εἴτε προφάσει, εἴτ' ἀληθείᾳ Χριστὸς καταγγελλέσθω. »

ad sublevandos pauperes largitus est; hac etiam atque invitans, ac tantum non verba ipsa proferens Pauli dicentis: « Sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταραχῆς.

Ἀλλὰ γὰρ ἐπὶ τούτοις, ἀπάντων ἐν θυμῷ αἰσὶς τὴν ζωὴν διαγόντων, τῆς τ' Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ πανταχοῦ κατὰ πάντα τρόπον καὶ παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ὀφουμένης, αὐθὶς ὁ τοῖς καλοῖς ἐφεδρεῦων φόβος, ἐπηλείφετο (73') τῇ τῶν τοσοῦτων ἀγαθῶν εὐπραγίᾳ, τάχα ποτὲ καὶ αὐτὸν ἀλλοῖον ἔσεσθαι βασιλείᾳ περὶ ἡμᾶς ὑποπτεύσας, ἀποκναίσαντα ταῖς ἡμετέραις ταραχαῖς τε καὶ ἀχοσμίαις. Μέγιστον δ' οὖν ἐξάψας πυρὸν, τὴν Ἀντιοχείαν Ἐκκλησίαν τραγικαῖς διελάμβανε συμφοραῖς, ὡς μικροῦ τὴν πᾶσαν ἐκ βάθρων ἀνατραπῆναι πόλιν· εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διήρητο (74) ὁ τῆς Ἐκκλησίας λαός, τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς (75) πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο, ὡς καὶ ξιφῶν μέλλειν ἄπτεσθαι, εἰ μὴ Θεοῦ τις ἐπίσκοπῃ, ὃ τε παρὰ βασιλέως φόβος, τὰς τοῦ πλήθους ἀνέστειλεν

A imperatore directa est, plena modestiæ; qua caveatur ne quidquam eorum quæ prius in more posita erant, in posterum præsumatur. Atque his rursus scriptas misit institutiones, utpote hanc præcipue ob causam a Deo destinatus, ut universos mortales temperantiæ præceptis imbueret. Quocirca ne ad hos quidem concionari per litteras dedignatus est, exhortans ut ad cognitionem Dei celeriter accederent. Statimque facta dictis consentanea ibidem adjecit, constructa eo etiam in loco Christiani cultus ingenti basilica. Adeo ut quod ab ultima usque hominum memoria nullibi fuerat auditum, tunc primum opere ipso completum sit, et civitas hominum superstitioso dæmonum cultui addictorum, Ecclesiam Dei et presbyteros ac diaconos habere meruerit, et episcopus summo omnium Deo consecratus, ejus loci hominibus 515 præfuerit. Ad hæc imperator provida mente prospiciens ut quamplurimi ad fidem Christi accederent, plurima ibidem ratione ad salutarem doctrinam homines alliciens Pauli dicentis: « Sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuntietur. »

CAPUT LIX.

De tumultu Antiochiæ propter Eustathium excitato.

Verum enimvero cum ob hæc omnes in summa hilaritate vitam agerent, et Ecclesia Dei apud cunctas ubique gentes omnibus modis extolleretur, rursus dæmonis livor, qui bonis semper insidias struit, adversus tantam rerum nostrarum felicitatem cœpit insurgere, ratus imperatorem tumultibus nostris et insolentia exasperatum, alienato tandem erga nos animo fortassis futurum. Maximo igitur incendio conflato, Antiochenorum Ecclesiam tragicis quibusdam calamitatibus implevit, adeo ut parum absuerit quin tota funditus civitas subverteretur, quippe cum populus quidem Ecclesiæ duas in partes divisus esset, reliqua autem civitas simul cum magistratibus ac militibus, hostili modo inter se dissideret, ventumque esset ad gladios, nisi divina Providentia, et imperatoris metus, plebis im-

(71) Προηγουμένως ἀποσταλῆς. Ultima vox deest in manuscripto Regio, et in editione Stephani. Quare videndum est ne potius legendum sit προηγμένως. Verum cum scripti codices Turnebi, Savillii ac Fuketii scripturam editionis Genevensis tueantur, eam merito retinendam censeo.

(72) Οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας τε μέγιστον. Non dubito quin scribendum sit οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας, νεῶν τε μέγιστον. Sic enim Eusebius loqui solet, ut supra notavi. Et per οἶκον quidem εὐκτήριον, basilicam intelligit; per νεῶν vero, totum ecclesiæ ambitum et conscriptum, id est vestibulum, atrium, porticus, exedras, baptisteria, et reliqua quæ basilicis addi solebant. In codice Fuk. legitur, οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας μέγιστον.

(73) Τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος. Non immerito quis mirari potest cur Eusebius hoc ab omni ævo inauditum esse dicat, quod urbs superstitioso dæmonum cultui dedita ecclesiam et episcopum acceperit. Id enim aliis quoque urbibus eo tempore contigerat. Sed fortasse Eusebius hoc novum et inauditum fuisse intelligit, quod ecclesia Dei in ea urbe constructa esset, in qua nulli adhuc

erant Christiani, sed omnes pariter simulacra venerabantur. Itaque ecclesia hæc Heliopoli constructa est a Constantino in spem potius quam ob necessitatem, ut scilicet cives omnes ad Christianæ religionis professionem invitaret. Paulo post in codice Fuk. legitur ἔργον τυχεῖν, rectius quam ut in vulgatis editionibus ἔργον.

(73') Ἐπηλείφετο. Alii ἐπηγέλφετο, ut et interpretes legisse videtur. Edit.

(74) Vulg. διαιρεῖσθαι. Lego διαιρεθέντων τῶν τῆς Ἐκκλησίας λαῶν, quod confirmat Socrates in libro 1, cap. 24. Verum totus locus ex mss. codicibus Fuk., Savillii ac Turnebi ita restituendus est: Εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διήρητο ὁ τῆς Ἐκκλησίας λαός· τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσιν καὶ στρατιώταις, πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο.

(75) Αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς. Male Christophorsonus milites præsidarios vertit. Milites enim præsidarii in castris erant, non in civitatibus. Intelligo igitur milites qui militia perfuncti fuerant: item officiales comitis Orientis, et consularis Syriæ.

petum repressissent. Atque hic rursus principis clementia, instar Servatoris ei animorum medici, ægris hominibus medicinam orationis adhibuit. Quippe unum ex iis quos circa se spectatos habebat, comitis honore decoratum, hominem fidelissimum, eo misit, plebem quasi legatione blanda compellans. Aliisque super alias scriptis litteris, hortatus est eos ut paci studerent, docens qua ratione divinæ religioni congruentia gererent. Ac tandem iis persuasit, excusavitque eos in suis litteris, asserens se coram audivisse ipsum qui totius seditionis auctor fuisset. Atque has ejus epistolas non vulgari doctrina et utilitate refertas, hoc loco apposuissim, nisi reis ignominia notam inurerent. Quocirca has quidem impræsentia omittam, quippe qui malorum memoriam haudquaquam renovare decreverim: eas vero solas hic inseram, quas ille de aliorum pace et concordia **516** gaudens et gratulans descripsit. Quibus quidem litteris hortatur eos, ut aliter loci antistitem, ejus interventu pacem inter se fecissent, nequaquam sibi vindicare velint: sed potius juxta Ecclesiæ ritum, eum episcopum eligant, quem ipse communis omnium Servator designaverit. Scribit autem tum ad populum, tum ad episcopos, hæc quæ sequuntur:

CAPUT LX.

Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsareum abstraherent, sed ut alium quærent.

« Victor Constantinus Maximus, Augustus, populo Antiocheni.

« Quam grata est et quam jucunda cunctis hujus sæculi prudentibus ac sapientibus viris vestra concordia. Ego certe vos, fratres, sempiterna be-

(76) Τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκώς. Eustathium intelligit Antiochenensem episcopum, ut ex titulo capitis apparet. Quem cum Eusebiani fraude et calumnia e sede sua deiecissent, ingens tumultus Antiochiæ exortus est. Id contigit anno Christi 529, ut ex Philostorgii lib. II manifeste colligitur; aut 330, ut astruere videtur Theodoritus in libro II, cap. 31. Hic enim Meletium ad sedem Antiochenam translatus esse scribit triginta annis post abdicationem Eustathii. Meletium porro Antiochiam translatus esse constat anno Christi 360. Quamobrem assentiri non possum illustrissimo cardinali Baronio, qui, Eusebio nostro semper inensus, dum ejus narrationem sequi recusat, omnia permiscuit. Ait enim hunc tumultum Antiochiæ contigisse anno Domini 324, id est, proximo ante synodum Nicænam anno: tunc cum Eustathius episcopus Antiochenus creatus est; cum Socrates, Sozomenus ac Theodoritus hunc tumultum in depositione ipsius Eustathii contigisse testentur. Sed Baronius certissimis, ut quidem ipse putat, rationibus, Eustathium non sub Constantino imp., sed sub Constantio, ex Antiochena sede dejectum esse contendit. Videamus igitur quibus id argumenti astruere nitatur. Primum affert Athanasii locum ex epistola ad solitarios sub initium: « Fuit, inquit, quidam Eustathius episcopus Antiochiæ, vir confessione clarus, » etc., — « quem homines Arianae opinionis ita apud Constantium ficta calumnia accusarunt, quasi in matrem principis contumeliosus fuisset. » Verum ego pro Constantio Constantinum in hoc Athanasii loco scribendum esse affirmo. Quam emendationem confirmant ea quæ de imperatoris matre nox subjiciuntur. Helenam enim intelligit, quæ in Orientem circa hoc tempus advenerat.

ὁρμάς. Πάλιν θ' ἡ βασιλείως ἀνεξίκακία, δίκην Σωτήρος καὶ ψυχῶν ἱατροῦ, τὰς διὰ λόγων θεραπείας προσῆγε τοῖς νενοσηκόσι· διεπρεσβεύετο δὴ τὰ τοῖς λαοῖς ἡμερωτέρως, τῶν παρ' αὐτῷ δοκίμων, καὶ τῇ τῶν κομήτων ἀξίᾳ τετιμημένων ἀνδρῶν τὸν πιστότατον ἐκπέμφας· φρονεῖν τε τὰ πρὸς εἰρήνην ἐπαλλήλοις παρήγει γράμμασιν, ἐδίδασκέ τε πράττειν θεοσεβεῖα πρεπόντως· ἐπειθέ τε καὶ ἀπελογεῖτο δι' ὧν πρὸς αὐτοὺς ἔγραψεν, ὡς τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκῶς (76) αὐτὸς εἴη. Καὶ ταύτας δ' αὐτοῦ τὰς ἐπιστολάς, οὐ τῆς τυχοῦσης παιδεύσεώς τε καὶ ὠφελείας πλήρεις, παρεθέμην ἂν ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἰ μὴ διαβολὴν ἐπὶ τὸν τοῖς κατηγορουμένους· διὸ ταύτας μὲν ἀναθήσομαι, κρίνας μὴ ἀνανεοῦσθαι κακῶν μνήμην, μόνας δὲ συνάψω τῷ λόγῳ, ἃς ἐπὶ συναφείᾳ καὶ εἰρήνῃ τῶν ἄλλων εὐθυμούμενος (77) συνέγραψε· δι' ὧν παρήγει ἄλλοτρίῳ μὲν ἄρχοντος ἐφ' ᾧ τὴν εἰρήνην πεποίητο, μηδ' αὖθις ἐθέλει μεταποιεῖσθαι, θεσμῷ δ' ἐκκλησίας τοῦτον αἰρεῖσθαι ποιεῖν, ὃν αὐτὸς ἀναδείξειεν ὁ κοινὸς τῶν ὅλων Σωτήρ. Γράφει δὲ αὐτῷ τε τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἐπισκόποις διαφόρως τὰ ὑποτεταγμένα·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ.

Κωνσταντίνου πρὸς Ἀντιοχείας, μὴ ἀποσπᾶν Εὐσέβιον Καίσαρεας, ἀλλ' ἕτερον ζητῆσαι.

« Νικητὴς Κωνσταντίνος, Μέγιστος, Σεβαστός, τῷ λαῷ Ἀντιοχείων.

« Ὡς κεχαρισμένη γε τῇ τοῦ κόσμου συνέσει τε καὶ σοφίᾳ ἡ παρ' ὑμῶν ὁμόνοια· καὶ ἔγωγ' ὑμᾶς, ἀδελφοί, ἀθάνατον φιλίαν φιλεῖν ἐγνωκα, προκληθεῖς

C Nam de Fausta omnino hæc intelligi non possunt, ante viginti fere annos, si Baronium sequimur, occisa. Hieronymi vero locus ex libro *De scriptoribus ecclesiasticis*, parum facit pro Baronio, cum in antiquis editionibus, adeoque in Lugdunensi quæ penes me est, diserte scriptum sit, *sub Constantino principe missus est in exilium*. Quamobrem Eusebium hic sequi malim quam Baronium. Neque enim video, cur tanti motus in creatione Eustathii esse potuerint, de quibus in epistola imperatoris Constantini sit mentio, ut ad eos sedandos mittendus fuerit comes, totique epistolas ab imperatore scribi oportuerit. Adde quod Constantinus in epistola ait se coram audivisse eum qui totius seditionis auctor exstiterat, Eustathium scilicet, quem ad comitatum venire jussum, in Thraciam relegavit. Atque hoc primum facinus Arianorum recenset Athanasius in epistola superius memorata, quod notandum est. Id enim gestum est ante synodum Tyri, adversus Athanasium coactam, id est ante annum Domini 334. Recte igitur Athanasius historiam belli quod Ariani Ecclesiæ Catholicæ intulerunt, a depositione Eustathii exorditur, tanquam a primo Arianorum facinore: quod cum ipsis ex sententia successisset, cætera prona sibi deinceps ac facilia esse existimarunt. Cæterum Baronii sententia, tum ex iis quæ supra dixi refellitur, tum ex eo quod Flaccillus, qui post Paulinum et Eulaliū Eustathio successit, inter episcopos qui Tyrensi synodo interfuerunt, memoratur ab Athanasio in apologia ad imp. Constantinum, ut recte observavit Jacobus Gothofredus in dissertationibus ad lib. II Philostorgii.

(77) Vulg. τῶν ἄλλων εὐθυμούμενος. Scribendum est εὐθυμούμενος, ut legisse videtur Christophoros.

τῷ τε νόμῳ καὶ τῷ βίῳ, καὶ ταῖς σπουδαῖς, ταῖς ὑμετέροις. Τοῦτ' οὖν ἐστὶν ὡς ἀληθῶς, ὁρθῶς τὰ καλὰ καρποῦσθαι, τὸ ὁρθῇ τε καὶ ὑγιεῖ κεχρησθαι διανοίᾳ. Τί γὰρ ἂν οὕτως ὑμῖν ἀρμόσειεν; Οὐκ οὖν θαυμάσαιμ' ἂν (78), εἰ τὴν ἀλθειαν σωτηρίας μᾶλλον ὑμῖν, ἢ μίσους αἰτίαν φέσαιμι. Ἐν οὖν τοῖς ἀδελφοῖς, οὓς μία τε καὶ ἡ αὐτὴ δι' ὁρθῆς καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ Θεῷ κατεπαγγέλλεται, εἰς ἀγνὴν τε καὶ ὁσίαν ἐστιαν ἐγγράφειν, τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο (79) (τοῦ δι' εὐτυχίας) τοῖς πάντων καλοῖς ὁμογυμονεῖν; μάλιστα ὅπου τὴν πρόθεσιν ὑμῶν (80) ἡ ἐκ τοῦ νόμου παιδευσὶς εἰς καλλίω διόρθωσιν φέρει, καὶ τὴν ἡμετέραν οὖν κρίσιν βεβαιοῦσθαι τοῖς ἀγαθοῖς ἐπιθυμοῦμεν δόγμασι. Θαυμαστὸν τοῦτο ἴσως ὑμῖν καταφαίνεται, τί δὴ ποτε τὸ προσιμὸν μοι τοῦ λόγου βούλεται. Οὐ δὴ παραιτήσομαι, οὐδ' ἀρνήσομαι τὴν αἰτίαν εἰπεῖν. Ὁμολογῶ γὰρ ἀνεγκωκῆσαι τὰ ὑπομνήματα, ἐν οἷς λαμπραῖς τ' εὐφημίαις καὶ μαρτυρίαις ταῖς εἰς Εὐσέβιον τῶν Καισαρέων ἐπίσκοπον ὄντα, ὃν καὶ αὐτὸς παιδεύσειός τε καὶ ἐπισκεψίας ἔσκεν καλῶς τε ἐκ πολλοῦ γινώσκω, ἐύρων ὑμᾶς ἐγκειμένους καὶ αὐτὸν σφετεριζομένους (81). Τί οὖν ἡγεῖσθὲ με πρὸς ἀκριθεῖ τοῦ κρείττονος ἐπιζητήτην ἐπιγινώμενον (82) διεντεθυμῆσθαι; τίνα δὲ ἐκ τῆς ὑμετέρας σπουδῆς ἀνεληφέναι φροντίδα; Ὡς πίστις ἀγία, ἡ διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γνώμης τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, εἰκόνα ὡςπερ ἡμῖν τοῦ βίου δίδως, ὡς δυσχερῶς ἂν καὶ αὐτὴ τοῖς ἀμαρτμασιν ἀντιταίης, εἰ μὴ τὴν πρὸς κέρδος ὑπηρεσίαν ἀρνήσαιο· καὶ ἐμοὶ γε δοκεῖ αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι (83), ὃ τῆς εἰρήνης μᾶλλον ἀντιποιούμενος. Ὡς ὅπου γέ τοι τι τὸ πρέπον ἔξεστιν, οὐδεὶς ἂν ὃ μὴ τερπόμενος εὐρεθῇ. Ἀξιώ τοίνυν, ἀδελφοί, τοῦ χάριν οὕτω διαγινώσκωμεν, ὥσθ' ἑτέροις ὑβρίν δι' ὧν αἰρούμεθα, περιτρίψασθαι; Τοῦ χάριν ταῦτ' ἐπισπώμεθα, ἃ τὴν πίστιν τῆς ὑπολήψεως ἡμῶν καθαρῆσαι; Ἐγὼ μὲν

A nevolentia complecti constitui; tum religionis instituto, tum vivendi ratione, tum studio ac favore vestro provocatus. Hic profecto verus honorum fructus est, sana mente et prudenti consilio cuncta agere. Quid enim magis vos deceat? Ne miremini igitur si fidem veritatis vobis salutis potius quam odii causam fuisse dixerō. Certe inter fratres, quos una eademque animorum affectio, et incessus in recta iustitiæ via, in purum sanctumque domicilium Deo duce spondet adscribere, quid spectabilius esse possit, quam omnium bonis concordia animo acquiescere? Præsertim cum divinæ legis institutio propositum vestrum ad maiorem incitet perfectionem, et nos vestrum iudicium optimis decretis confirmari cupiamus. Ac fortasse mirum vobis videbitur, quidnam sibi velit hoc nostri sermonis exordium. Equidem causam ejus rei exponere nec gravabor nec recusabo. Fateor enim perlegisse me acta, in quibus ex honorificis testimoniis ac præconiis vestris in Eusebium Cæsariensem episcopum, quem ego quoque et doctrinæ et modestiæ causa jamdudum probe novi, vos in eum propensus esse comperi, eumque vobis vindicare velle. Quid tunc existimatis mihi ad recti veri que indagatōnem contendenti, iam mentem venisse? Quantam curam ac sollicitudinem ob vestrum illud studium suscepisse me creditis? O fides sancta, quæ per verba ac præcepta Servatoris nostri, veluti expressam quamdam vitæ imaginem nobis exhibes, quam moleste etiam ipsa **517** peccantibus resisteres, nisi ad quæstum et gratiam servire prorsus refugeres. Mihi quidem videtur iam victoriam ipsam vicisse, qui pacem magis requirit. Quippe ubi id quod honestum est, licet, neminem reperias qui non eo maxime delectetur. Quæso igitur, fratres carissimi, cur id consilium capimus, ex quo injuria in alios redundet? Cur ea consecramur

(78) *Οὐκ οὖν θαυμάσαιμ' ἂν.* Corruptus est hic locus, cujus sensum assecutus sum, prout potui. Ac primo quidem scribendum puto θαυμάσσειν. Deinde scribe: οἷς μία τε καὶ αὐτὴ δι' ὁρθῆς τε καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ Θεῷ κατεπαγγέλλεται, ut scribitur in optimo codice Fuketiano, cui ex parte subscribunt codices Savilii ac Turnebi.

(79) *Τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο.* Post hæc verba Scaliger aliique has voces inseruerunt, τοῦ δι' εὐτυχίας, quas etiam in Moræi libro ascriptas inveni. Verum hanc illorum conjecturam probare non possum. Quid enim sibi vult δι' εὐτυχίας? Mallem omnino legere, ἡ τοῖς πάντων καλοῖς χαίροντας ὁμογυμονεῖν. Aut enim Constantinus, non decere Christianos aliorum bonis invidere, et vicinarum civitatum episcopos, eo quod scientia ac virtute antecellant, a suis Ecclesiis abstrahere. Id enim Antiochenes facere voluerant, qui, deposito Eustathio, Eusebium Cæsariensem episcopum sibi antistitem dari postulaverant. In Fuk. codice verbo γένοιτο punctum in summo apponitur. Deinde legitur τοῦτο δι' εὐτυχίας τοῖς, etc. Nec aliter in libro Turnebi. Savilius vero ad oram libri sui ita emendat: Τοῦ δι' εὐτυχίας τῆς πάντων καλῶς ὁμ. Quam lectionem sive ex conjectura, sive ex ms. codice profectam, equidem probare non possum. Malim certe ita legere: Τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο

τοῦ διευτυχοῦντας τοῖς πάντων καλοῖς ὁμογυμονεῖν, uti sensus sit quem supra posui.

(80) *Τὴν πρόθεσιν ὑμῶν.* Non recte hunc locum cepit Christophorsonus. Intelligit enim Constantinus impetum illum animorum, quo Antiocheni Eusebium sibi episcopum adsciscere proposuerant. Sicut postea per κρίσιν intelligit iudicium quo eundem elegerant. Legō igitur καὶ τὴν ἡμετέραν οὖν κρίσιν βεβαιοῦσθαι τοῖς ἀγαθοῖς, etc., ut scribitur in Fuk. ac Turnebi libro.

(81) *Ἐγκειμένους... σφετεριζομένους.* In veteribus schedis bibliothecæ Regiæ scribitur ἐγκαίμενος, quod valde placet. Sed scripti codices Fuk., Savil. ac Turnebi aliam lectionem præferunt, ἐγκειμένους καὶ σφετεριζομένους.

(82) *Ἐπιζητήσιν ἐπιγινώμενον.* Non dubito quin scribendum sit, ἐπιγινώμενον ἐντεθυμῆσθαι. In codice Fuk. scriptum inveni: ἐπιγενόμενον διεντεθυμῆσθαι. Posset etiam scribi ἐπεγινώμενον.

(83) *Αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι.* Elegantissima sententia, quam Christophorsonus non intellexit. Mihi quidem, inquit Constantinus, ipsam victoriam vicisse videtur is qui paci maxime studet. Itaque post vocem ἀντιποιούμενος punctum ponendum est, ut habent codd. Regius, Fuk., et veteres schedæ.

et accessimus, quæ fidem opinionis nostræ eversura sunt? Equidem virum illum quem vos et honore et benevolentia dignum iudicatis, plurimum laudo. Non tamen adeo despici oportet id quod apud singulos ratum firmumque manere debuerat, ut singuli contenti non sint sententiis suis, nec domesticis bonis omnes perfruantur, utque in disquirendis iis qui ex æquo digni sint episcopatu, non dicam unus aut alter, sed plurimi Eusebio pares non proferantur. Etenim cum asperitas et violentia nullam ecclesiasticis honoribus molestiam facessat, omnes similes inter se sunt, et æquali in pretio habendi. Neque enim rationi consentaneum fuerit, ut huiusmodi inquisitio ad aliorum fiat injuriam: quippe cum omnium mentes, sive humiliores sint, sive illustriores, divina decreta ex æquo suscipiant atque custodiant: adeo ut alii, quod quidem ad communem legem pertinet, nullatenus aliis inferiores sint. Quod si veritatem aperte proferre volumus, jure quis dixerit hoc non esse hominem retinere, sed abstrahere, et violentiæ potius id quod agitur opus esse, quam justitiæ. Et sive hoc modo, sive aliter sentit multitudo, ego quidem liquido et audacter affirmo, eam rem criminationibus causam præbere, et ingentis tumultus tempestatem excitare. Nam et agni dentium suorum vim ac robur ostendant, quoties pastoris cura ac sollicitudine in deterius labente, pristina gubernatione se destitutos vident. Quod si hæc ita se habent et nos opinione non fallimur, hoc primum omnium considerate, fratres, (multa enim et maxima bona statim ab initio vobis nascentur) num sincera inter vos charitas atque dilectio, aliquod sui detrimentum passura sit. Deinde vero illud perpendite, virum illum qui boni consilii causa ad vos venerat, debitum sibi honoris fructum ex divino iudicio percipere; quippe qui non vulgari affectus sit beneficio, cum de ejus vir-

Α οὖν ἐπαίνῳ τὸν ἄνδρα, ὃς καὶ ὑμῖν τιμῆς τε καὶ διαθέσεως ἄξιός δοκιμάζεται· οὐ μὴν οὕτω γ' ἐξησθενηκέναι τὸ παρ' ἐκάστοις κύριόν τε καὶ βέβαιον ὑφείλον μένειν χρή, ὡς μὴ ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἑκαστους ἀρκεῖσθαι (84), καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπολαύειν, ἐν τε ἐφαμίλλῳ διασκέπει, εἰς τοῦδε τοῦ ἀνδρός σύγκρισιν οὐχ ἓνα μόνον, ἀλλὰ καὶ πλείους ἐκφῆναι. Διὸ δὴ οὕδεν οὗτ' ἐκπλήξεως οὔτε τραχύτητος ἐνοχλοῦσης ταῖς περὶ τὴν Ἑκκλησίαν τιμαῖς, ὁμοίας τε καὶ διὰ πάντων ἐπίσης ἀγαπητάς εἶναι συμβαίνει. Οὐδὲ γὰρ εὐλογον, εἰς ἐτέρων πλεονέκτημα (85) ποιεῖσθαι τὴν περὶ τούτου ἐπίσκαψιν, τῆς πάντων διανοίας ἐπίσης, ἂν τ' ἐλάττους, ἂν τε μελῖους (86) εἶναι δοκοῖεν, τὰ θεῖα δόγματα ὑποδεχομένης τε καὶ φυλαττούσης, ὡς κατὰ μηδὲν τοὺς ἐτέρους εἰς τὸν κοινὸν νόμον ἐλαττωθῇ. Εἰ δὴ τάλῃθες (87) γνώριμον διαβρήδην ἀποφαίνόμεθα, ὡς οὐ κάθξιν, ἀλλὰ ἀφαίρεσιν μᾶλλον ἂν εἴποι τις ἕσσεσθαι τάνδρῳ, καὶ βίας ἔργον, οὐ δικαιοσύνης γενήσεσθαι τὸ γινόμενον· ἂν δ' οὕτως, ἂν δ' ἐτέρως τὰ πλῆθι φρονῇ, ὡς ἔγωγε διαβρήδην καὶ εὐτόλμως ἀποφαίνομαι, ἐγκλήσεως ὑπόθεσιν εἶναι τοῦτο, προκαλουμένην οὐ τῆς τυχοῦσης στάσεως ταραχὴν· ἐπισημαίνουσι γοῦν τὴν τῶν ὁδόντων φύσιν τε καὶ δύναμιν, καὶ ἄρνειοι, ὅταν τοῦ ποιμένου τῆς συνηθείας τε καὶ θεραπείας ὑπολισθοῦσης ἐπὶ τὰ χεῖρω, τῆς πρὶν διαγωγῆς ἀποστερηθῶσιν. Εἰ δὴ ταῦθ' οὕτως ἔχει, καὶ οὐ σφαλλόμεθα, τοῦτο πρῶτον θεάσασθε, ἀδελφοί· πολλὰ γὰρ ὑμῖν καὶ μέγала ἐκ πρώτης ἀπαντήσεται· πρῶτον ἀπάντων, ἡ πρὸς ἀλλήλους γνησιότης τε καὶ διάθεσις, εἰ μὴδὲν αὐτῆς ἐλαττωθὲν αἰσθησεται· εἰθ' ὅτι καὶ δι' ὁρθὴν συμβουλήν ἀφικόμενος (88), τὸ κατ' ἀξίαν ἐκ τῆς θείας κρίσεως καρποῦται, οὐ τὴν τυχοῦσαν χάριν εἰληφώς, τῷ περὶ αὐτοῦ τσαύτην ὑμᾶς ἐπιεικείας ψῆφον ἐνέγκασθαι· ἐπὶ τούτοις, ὃ τῆς ὑμετέρας συνηθείας (89) ἐστὶν ἀγαθὴ γνώμη, σπουδὴν τὴν πρέπουσαν εἰσενέγκασθε εἰς ἐπιζήτησιν ἀνδρός οὐ χρή-

(84) Vulg. ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἑκαστος ἀρκεῖσθαι, id est, suis quisque limitibus contentus sit. Est enim γνώμη limes agrorum, unde gnomatici scriptores dicti, qui de limitibus agrorum scripserunt. Eadem ratione ὁρος apud Græcos promiscue sumitur, tam pro sententia quam pro limite. Ut enim limes agros, ita sententia lites et controversias terminat. Porro scribendum videtur ἐκάστους ἀρκεῖσθαι· sequitur enim καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπολαύειν. Quanquam Fok. ac Turnebi codd. habent πάντων ἀπολαύειν.

(85) Vulg. εἰς ἐτέρων πλεονέκτημα. Scribendum est εἰς ἐτέρων πλεονέκτημα. Non decet, inquit Constantinus, ut huiusmodi deliberatio de eligendo in Eustathii locum episcopo, aliis injuriam afferat; nec alias Ecclesias spoliare debetis. Paulo post assentior Scaligero et Christophorsono, qui τῆς πάντων διανοίας emendarunt. Atque ita in Fok. et Savilii codd. et in veteribus schedis scriptum invenit.

(86) Ἄν τ' ἐλάττους, ἂν τε μελῖους. Id est, sive minoris urbis, ejusmodi est Cæsarea, incolæ sint; sive majoris civitatis, ejusmodi est Antiochia. Omnes, inquit, tam μικροπολιται quam magnarum urbium cives, æquales sunt apud Deum. Quare minora oppida non sunt spolianda suis episcopis.

Idem paulo ante dixerat Constantinus; honores ecclesiasticos similes esse omnes et æquali in pretio habendos.

(87) Vulg. εἰς δὴ τάλῃθες. Hæc ad præcedentem periodum referri possunt. Atque ita post verbum ἀποφαίνόμεθα punctum notandum erit, et locus sic vertendus: Adeo ut alii, quod quidem ad communem fidem pertinet, nullatenus inferiores sint, siquidem verum aperte volumus dicere. Quamobrem hoc non est hominem retinere, sed abripere, etc. Atque ita locus hic distinguitur in veteribus schedis.

(88) Δι' ὁρθὴν συμβουλήν ἀφικόμενος. Ex his colligitur, Eusebium nostrum Antiochiam venisse una cum reliquis episcopis, qui Eustathium Antiochenum episcopum in synodo condemnarunt; et Antiochenos post depositionem Eustathii eum penes se detinere voluisse. Hoc est quod supra dixit Constantinus, οὐ κάθξιν, ἀλλ' ἀφαίρεσιν μᾶλλον. Idem tradit Theodoritus in lib. 1, cap. 21.

(89) Ὅ τῆς ὑμετέρας συνηθείας. Scribendum puto, ὅτι τῆς ὑμετέρας συνηθείας ἐστὶν ἀγαθὴ γνώμη σπουδὴν τὴν πρ. εἰσενέγκασθαι. Subauditur enim ἀπὸ κοινού verbum θεάσασθε. Quod si quis vulgatam lectionem tueri velit, equidem non magnopere repugnabo.

ζετε, ἀποκλείσαντες πᾶσαν στασιώδη καὶ ἀτακτον Ἀ
βοήν· ἀεὶ γὰρ ἄδικος ἡ τοιαύτη, καὶ τῆς τῶν διαφο-
ρῶν συγκρούσεως (90) σπινθηρές τε καὶ φλόγες ἐξ-
ανίττανται. Οὕτως οὖν τῷ Θεῷ τε ἀρέσασαι καὶ ὑμῖν,
κατ' εὐχάς τε τὰς ὑμετέρας διαζῆσαιμι, ὥς ὑμᾶς
ἀγαπῶ, καὶ τὸν ὄρμον τῆς ὑμετέρας πραότητος, ἐξ
οὗ τὸν ῥῦπον ἐκείνον ἀπωσάμενοι (91), ἀντσεισενέγκατε
ῥῥαι ἀγαθῶ τὴν ὁμόνοιαν, βέβαιον τὸ σημεῖον ἐνθέμε-
νοι, δρόμον τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες (92),
πηδαλίοις θ', ὥς ἂν εἴποι τις, σιδηροῖς. Διόπερ καὶ
τὸν ἀφθαρτον φόρτον ἄγετε (93)· πᾶν γὰρ τὴν ναῦν
λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται. Διὸ δὴ
νῦν προνοήσαθε τὴν ἀπόλαυσιν τούτων ἀπάντων (94)
οὕτως ἔχειν, ὥς ἂν μὴ δεύτερον ἀδούλω καὶ ἀλυσιτε-
λεῖ σπουδῇ ἡ καθόλου τι πῆξασθαι, ἡ ἀρχὴν ἐπιχει-
ρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῖημεν. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυ-
λάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί. »
inde operam date, ut his omnibus bonis ita potiamini, ne quid in posterum inconsulto atque inutili
studio aut statuisset omnino, aut ab initio aggressi esse videamini. Divinitas vos servet, fratres charis-
simi. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΛ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, ἐπαινοῦντος τὴν
παραίτησιν Ἀντιοχείας.

Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς (95) ἐπὶ τῇ παραίτη-
σει τῆς Ἀντιοχείων ἐπισκοπῆς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐσε-
βίω.

« Ἀνέγων πληρέστατα τὴν ἐπιστολήν, καὶ τὸν
κανόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης εἰς ἀκρίβειαν

90) Vulg. καὶ τῆς τῶν διαφορῶν συγκρίσεως. Melius, ni fallor, legeretur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως, id est, ex multorum hominum collisione scintillæ et flammæ excitari solent. Conjecturam nostram codex Fuk. nobis tandem confirmavit, in quo diserte scribitur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως.

(91) Ἐξ οὗ τὸν ῥῦπον ἐκείνον ἀπωσάμενοι. Christophorsonus hunc locum ita vertit: Ex quo portu sordibus seditionis præteritæ ejectis, pacato mentis statu, concordiam in ærum locum inducite. Verum in ea versione, multa sunt quæ probare non possum. Primo enim quod per ῥῦπον ἐκείνον sordes seditionis intelligit, non placet. Mihi quidem videtur Constantinus innuere causam illam, propter quam depositus fuerat Eustathius; stuprum videlicet ejusdem mulierculæ, de quo Theodoritus in lib. i Historiæ. Idem etiam significat Constantinus paulo post, ubi dicit: Πᾶν γὰρ τὴν ναῦν λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται, id est, Quidquid navim corrumpebat, tandem ex sentina exhaustum est. Ubi tamen Christophorsonus sordes seditionis iterum interpretatur. Verum quomodo sordes de seditione dici possint, equidem non video. De stupro vero quod Eustathio obiciebatur, quin optime dicantur nemo dubitare potest. Est autem hic metaphora a portibus, qui purgari solent, quoties luto et ejusque modi ruderibus opleti sunt. Jam vero verba illa ἐξ οὗ, posset aliquis interpretari adverbialiter et ita legendum esset ἀντσεισενέγκατε, quod certe non displicet. Ita, inquit Constantinus, Deo placeam ut vos amo, et vestræ lenitatis portum diligo, postquam, ejectis illis sordibus, concordiam cum probis moribus induxistis. Certe hic sensus valde mihi arridet præ vulgata lectione. Jam enim concordēs erant Antiochenes, et pacata erat seditio, tunc cum hæc scriberet Constantinus, ut patet ex initio hujus epistolæ.

(92) Δρόμον τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες.

tute tam honorificum suffragium tulistis. 518 Po-
stremo vestræ consuetudinis esse curam ac diligen-
tiam prudenti consilio congruentem adhibere, ut
talem virum ejusmodi opus habetis, perquiratis,
omni seditioso et immodesto clamore procul amoto.
Semper enim hujusmodi clamores injusti sunt, et
ex variorum hominum inter se collisione scintillæ
atque incendia excitari solent. Ita Deo et vobis pla-
ceam, ita secundum vota vestra vitam degam, ut
vos diligo et tranquillum vestræ mansuetudinis por-
tum amo. Ex quo ejectis illi sordibus, cum probis
moribus concordiam inducite, firmumque navi si-
gnum imponite, cœlestem navigationis cursum gu-
bernaculis, ut ita dicam, ferreis ad lucem ipsam
dirigentes. Quocirca incorruptibiles merces in na-
vem imponite. Quidquid enim navem corrumpere

B poterat, tanquam e sentina exhaustum est. Pro-
inde operam date, ut his omnibus bonis ita potiamini, ne quid in posterum inconsulto atque inutili
studio aut statuisset omnino, aut ab initio aggressi esse videamini. Divinitas vos servet, fratres charis-
simi. »

CAPUT LXI.

Constantini ad Eusebium litteræ, quibus eum laudat,
quod Antiochiam recusaverit.

Imperatoris epistola ad nos post repudiatum
Antiochiæ episcopatum.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Eu-
sebio.

« Epistolam tuam sæpius legi, et ecclesiasticæ di-
sciplinæ regulam accuratissime observatam » 10

C Scribendum puto δρόμον οὐρίον. Est enim metapho-
ra a navigatione. Sic οὐρίος δρόμος apud Sopho-
clem pro felici cursu navigationis; et οὐρίοδορμούς
ναῦς a Græcis dicitur, quæ secundo fertur vento.

(95) Vulg. τὸν ἀφθαρτον φόρτον ἄγετε. Totæ
hæc epistola passim corrupta est; sed præcipue hæc
clausula mendis scatet. Quid enim sibi volunt hæc
verba? Ego non dubito quin legendum sit ἀφθαρτον
φόρτον ἄγετε. Utilitur enim hic Constantinus perpe-
tua metaphora a navigatione, et Christianos com-
parat negotiatoribus qui mercaturæ causa navigant.
Pergite, inquit, felici cursu ad lumen æternum,
vexillo crucis in navibus vestris erecto, et incor-
ruptas merces in navem imponite. Jam enim quid-
quid navem corrumpere poterat, exhaustum est.
Ita levi ac prope nulla mutatione facta, elegans et
apertus jam sensus existit.

(94) Vulg. τοῦ τῶν ἀπάντων. Scribend. videtur una
voce τούτων, quo modo etiam Savilius in suo codice
emendat. In Fuk. codice legitur ἀπόλαυσιν τῶν
ἀπάντων. Finis autem hujus epistolæ sic restituen-
dus videtur, ἡ καθόλου τι πράξασθαι, ἡ τὴν ἀρχὴν
ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοῖητε. Quam lectionem
in versione mea secutus sum. Vocat autem Constans-
tinus ἀδούλον σπουδὴν, studium quod Antiochenes
erga Eusebium declaraverant, cum eum sibi episco-
pum ambirent. Potest etiam intelligi studium An-
tiochenium erga Eustathium, ejus abdicacionem
agre ferentes, seditionem concitaverant. In manu-
scriptis codicibus Fuk., Sav. et Turnebi hic locus
ita scribitur: ἐπιχειρῆσαι δὲ μὴ συμφέρον [συμφέρον]
εἶναι ἡμῖς δοκοῖημεν. Sed planior est scriptura
quam in veteribus schedis reperimus, ἐπιχειρῆσαι
μὴ συμφέρον δοκοῖημεν.

(95) Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς. Hic titulus
ab ipso Eusebio perscriptus est, ut apparet. Ait
enim ipse de se πρὸς ἡμᾶς. Quare non opus erat
alio titulo. Porro ex hoc loco aperte colligitur hæc

cognovi. Enimvero in ea sententia perstare, quæ et Deo accepta et apostolicæ traditioni congrua esse videatur, summæ pietatis est. Tu quidem beatum te in hoc ipso existimare debes, qui, totius propemodum orbis testimonio, dignus universæ Ecclesiæ episcopatu judicatus sis. Nam cum omnes te apud se episcopum esse ambiant, hanc tuam felicitatem sine controversia adaugent. Verum rectissime fecit prudentia tua, quæ et mandata Dei et apostolicam atque ecclesiasticam regulam custodire statuit, episcopatum Antiochenis Ecclesiæ repudiatis, et in eo potius permanere desiderans, quem Dei mandatu ab initio suscepisset. Porro hac de re ad populum litteras dedi, 519 et ad collegas tuos, qui quidem etiam ipsi de hisdem rebus ad me scripserant. Quas ubi sanctitas tua perlegerit, facile cognoscet, me, quoniam refragari ipsis iustitia videbatur, divini Numinis impulsu ad eos scripsisse. Eorum consilio etiam prudentiam tuam interesse oportebit, ut hoc ipsum in Antiochenorum Ecclesia constituatur. Divinitas te servet, frater charissime. »

CAPUT LXII.

Constantini epistola ad synodum, ne Eusebius Cæsarea abstrahatur.

« Victor Constantinus Maximus Augustus, Timotheo, Theodoro, Narcisso, Aetio, Alphæo et reliquis episcopis qui sunt Antiochiæ.

« Legi litteras a vestra sanctitate scriptas, et Eusebii collegæ vestri prudens propositum magnopere laudavi. Cumque cuncta quæ gesta sunt, partim ex vestris, partim ex perfectissimorum virorum, Acacii et Strategii comitum, litteris cognovissem, remque ut decebat accurate expendissem, scripsi ad populum Antiochenum, quid Deo acceptum et Ecclesiæ congruum esset. Ejus epistolæ exemplum his litteris subjici præcepi, ut et vos cognoscere possitis, quidnam ego juris ratione provocatus scri-

libros ab Eusebio Cæsariensi scriptos fuisse. Quod cum innumeris argumentis ac testimoniis probari possit, miror tamen Jacobum Gothofredum id negare ausum fuisse. In codice Fuk. qui titulos singulis capitibus præfixos habet, desunt hæc verba. In Regiis autem schedis ad latus ascripta sunt.

(96) *Πάσης Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι.* Baronius ad annum Domini 324, numero 145, hæc verba sic exponit : « Ecclesiæ, inquit, Antiochenæ curam voca' Constantinus episcopatum totius Ecclesiæ, quod Antiochia metropolis esset totius Orientis. » Verum, quod pace summi viri dictum sit, alius videtur esse sensus horum verborum. Nam cum omnes civitates Eusebium episcopum habere vellent, ut paulo post testatur Constantinus, omnium consensu dignus erat Eusebius totius orbis episcopatu.

(97) *Ἦγουν τὰς τε ἐντολάς.* In codd. Fuketii et Savilii scriptum est εἴπερ τὰς τε ἐντολάς. Malim tamen scribere ἥπερ τὰς τε, etc. Paulo ante ubi legitur σύμφωνα φαίνεται, codd. Fuketii et Savilii addunt εὐαγές.

(98) *Θεοδότῳ.* Hic Theodotus episcopus erat

φυλαχθέντα κατενόησα· ἐμμένειν γοῦν τούτοις ἄπερ ἀρεστά τε τῷ Θεῷ, καὶ τῇ ἀποστολικῇ παραδόσει σύμφωνα φαίνεται, εὐαγές. Μακάριον δὲ σαυτὸν καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ νόμιζε, ὡς τῇ τοῦ κόσμου παντὸς, ὡς ἔπος εἰπεῖν, μαρτυρίᾳ, ἄξιός ἐκρίθης πάσης Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι (96)· εἰ γὰρ ποθοῦσιν ἅπαντες εἶναι σε παρ' αὐτοῖς, ταύτην σοὶ τὴν εὐδαμονίαν ἀναμφισβητήτως συναύξουσιν. Ἀλλ' ἡ σὴ σύνεσις, ἡγουν τὰς τε ἐντολάς (97) τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν ἀποστολικὸν κανόνα καὶ τῆς Ἐκκλησίας φυλάττειν ἐγνώκειν, ὑπέρευγε πεποίηκε, παραιτούμενη τὴν ἐπισκοπίαν τῆς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν Ἐκκλησίας, ἐν ταύτῃ δὲ διαμείναι σπουδάζουσα, εἰς ἣν ἐκ πρώτης Θεοῦ βουλῆσει τὴν ἐπισκοπίαν ὑπεδέξατο. Περὶ δὲ τούτου πρὸς τὸν λαὸν ἐπιστολὴν ἐποίησάμην, πρὸς τε τοὺς ἄλλους συλλειτουργοὺς, οἱ καὶ αὐτοὶ περὶ τούτων ἐτύγγανόν μοι γεγραφεκότες· ἅπερ ἡ σὴ καθαρότης ἀναγκάουσα, ῥαδίως ἐπιγνώσεται, ὅτι τῆς δικαιοσύνης ἀντιπεθεγγόμενης αὐτοῖς, προτροπῇ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτοὺς ἔγραψα· ὧν τῷ συμβουλίῳ, καὶ τὴν σὴν σύνεσιν παρ εἶναι δεήσει, ὡς ἂν τοῦτο ἐπὶ τῆς Ἀντιοχείων Ἐκκλησίας τυπωθεῖ. Ὁ Θεὸς σε διαφυλάξῃ, ἀδελφε ἀγαπητέ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀποσπᾶσθαι Καισαρείας Εὐσεβίου.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος Μέγιστος Σεβαστὸς, Θεοδότῳ (98), Θεοδώρῳ, Ναρκίσσῳ, Ἀετίῳ, Ἀλφειῷ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις τοῖς οὖσιν ἐν Ἀντιοχείᾳ.

« Ἀνέγων τὰ γραφέντα παρὰ τῆς ὑμετέρας συνέσεως, Εὐσεβίου τε τοῦ ἁμα ὑμῖν ἱερωμένου τὴν ἐμφρονα πρόθεσιν ἀπεδεξάμην, ἐπιγνοὺς τε τὰ πεπραγμένα σύμπαντα, τοῦτο μὲν τοῖς ὑμετέροις γράμμασι, τοῦτο δὲ τοῖς Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου (99) τῶν διασημοτάτων κομήτων, διάσχεψίν τε τὴν δέουσαν ποιησάμενος, πρὸς τὸν λαὸν τῶν Ἀντιοχείων ἔγραψα, ὅπερ ἀρεστόν τε τῷ Θεῷ ἦν καὶ ἀρμόζον τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀντίγραφόν τε τῆς ἐπιστολῆς ὑποταχθῆναι τοῖς γράμμασι τούτοις ἐντειλάμην, ὡς ἂν καὶ αὐτοὶ

Laodiceæ in Syria; Narcissus vero episcopus Neroniadis in Cilicia; Aetius episcopus Lydæ in Palestina : omnes Arianarum partium fautores. Qui cum Antiochiam venissent una cum Eusebio Nicomediensi et Eusebio Cæsariensi, Eustathium deposuerunt, ut scribit Theodorus in libro 1 *Historiæ*, cap. 21. Aetius tamen ad orthodoxorum partes postmodum se recepit, teste Philostorgio in lib. III, cap. 12, et Athanasio. Jam Alpheus, Apameæ in Syria episcopus, Theodorus denique Sydonis in Phœnice antistes nominantur inter episcopos qui Nicænæ synodo subscripserunt. De Theodoro loquitur etiam Athanasius in libro *De synodis Arimini et Seleuciæ*.

(99) *Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου.* De Acacio comite Orientis, ni fallor. Constantinus supra in epistola ad Macarium Hierosolymarum episcopum. Strategius vero is est, qui alio nomine Musonianus dictus, de quo multa notavi ad lib. 16 Ann. Marcellini. Missus fuerat Antiochiam ab imperatore Constantino ad sedandum tumultum ut dixit Eusebius supra

γινώσκοντες δ' τί ποτε τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκλη-
θῆις (1) πρὸς τὴν λαὸν γράφει προσιδόμεν· ἐπειδὴ
τοῦτο τοῖς γράμμασιν ὑμῶν περιείχετο, ὥστε κατὰ
γε τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας προαιρέσεως
σύνεσιν (2) τε καὶ βούλησιν, Εὐσεβιον τὸν ἱερώτατον
ἐπίσκοπον τῆς Καισαρείας Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῆς Ἀν-
τιοχείων προκαθέζεσθαι, καὶ τὴν ὑπὲρ ταύτης ἀνα-
θέζεσθαι φροντίδα. Τὰ γε μὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμ-
ματα (3) τὸν θεσμόν Ἐκκλησίας μάλιστα φυλάττοντα
ἐφαίνετο, ἐχρῆν δ' ὑμῶν τῇ συνέσει καὶ τὴν ἐμὴν
γνώμην ἐμφανῆ γενέσθαι. Ἀφίχεται γὰρ εἰς ἐμὲ,
Εὐφρόνιον (4) τε τὸν πρεσβύτερον, πόλιν δὲ τῆς
κατὰ Καππαδοκίαν Καισαρείας, καὶ Γεώργιον τὸν
Ἀρεθουσίαν (5) πρεσβύτερον ὡσαύτως, ὃν ἐπὶ τῆς
τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος (6) ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατε-
στήσατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκιματώτους. Καλῶς οὖν
εἶχε δηλῶσαι τῇ συνέσει ὑμῶν, τοὺς τε προχειρισα-
μένους (7), καὶ ἐτέρους οὓς ἀν' ἀξίους ἡγήσησθε πρὸς
τὸ τῆς ἐπισκοπῆς ἀξίωμα, ὅρσινα ταῦτα, ἃ τῇ τῶν
ἀποστόλων παραδόσει σύμφωνα ἀν' εἴη· τῶν γὰρ
ταούτων εὐερεπισθέντων, δυνήσεται ἡμῶν ἡ συνέσις
κατὰ τὴν τῆς Ἐκκλησίας κανόνα καὶ τὴν ἀποστολικὴν
παράδοσιν, οὕτω βυθίσει τὴν χειροτονίαν, ὥς ἀν' ὁ τῆς
ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑψηλῆται λόγος. Ὁ θεὸς
ὑμᾶς διαφυλάξῃ, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Ὅπως τὰς αἵρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.

Τοιαῦτα τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν ἀρχοῦσι διαταττόμα-

A pserim ad populum Antiochenum, quandoquidem
hoc litteris vestris continebatur, ut juxta populi et
prudentiæ vestræ suffragium ac voluntatem, Euse-
bius sanctissimus Cæsariensium episcopus Antio-
chenæ Ecclesiæ præsideret, ejusque curam susci-
peret. Ac litteræ quidem Eusebii, ecclesiasticæ legi
maxime consentire videbantur. Convenit tamen ut
nostra quoque sententia vestræ prudentiæ inno-
tescat. Etenim relatum est ad nos, Euphronium
presbyterum civem Cæsareæ quæ est in Cappadocia,
et Georgium Arethusiorum civem, itidem
presbyterum, quem Alexander ad hunc ordinem in
urbe Alexandrina promovit, viros esse in doctrina
fidei probatissimos. Placuit itaque significare pru-
dentiæ vestræ, ut hos viros, et alios quos ad epi-
scopatum idoneos judicaveritis, in medium profe-
rentes, ea decernatis quæ apostolorum traditioni
consentiant. His enim præstructis, 520 vestra
prudentia juxta Ecclesiæ regulam et apostolicam
traditionem ita hanc electionem dirigere poterit,
quemadmodum ecclesiasticæ disciplinæ ratio po-
stulat. Divinitas vos servet, fratres charissimi.

CAPUT LXIII.

Quomodo hæreses exscindere studuerit.

Hæc imperator præsulibus Ecclesiarum præcl-

(1) Τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκληθῆις. Malim
scribere προκληθῆις.

(2) Προαιρέσεως σύνεσιν. Libentius legerim
συνέσεως προαίρεσιν. Porro ex his verbis quæ a
Christophorono male accepta sunt, apparet epi-
scopos qui Antiochiæ convenerant, a Constantino
per litteras petiisse, ut juxta populi Antiocheni et
ipsorum voluntatem Eusebius ad Antiochenam sedem
transferretur. Itaque verba illa ὥστε κατὰ γε
τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας συνέσεως προ-
αίρεσιν, etc., desumpta sunt ex epistola episcoporum
Antiochiæ congregatorum ad imperatorem
Constantinum missa.

(3) Vulg., Τῇ γε μὴν τὰ τοῦ βίου γράμματα.
Non displicet conjectura doctorem virorum, qui
emendavit τὰ γε μὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμματα τὸν
θεσμόν, etc. Posset etiam locus sic emendari : ἀπῆρ-
χαι γε ὑμῖν τὰ τοῦ Εὐσεβίου, etc. Verum prior lectio
confirmatur auctoritate codd. Fuketii et Savillii.
Tantum delendus est articulus postpositivus δ', qui
in Fuketii codice non habetur.

(4) Ἀφίχεται γὰρ εἰς ἐμὲ, Εὐφρόνιον. In codice
Fuketii et Savillii ita legitur hic locus : Ἀφίχεται γὰρ
εἰς ἐμὲ συνέθη, Εὐφρόνιον, etc. Quam lectionem se-
cutus est Christophoronus; sed vulgata lectio longe
præstat, ἀφίχεται γὰρ εἰς ἐμὲ, id est, pervenit ad me,
ut vertit Musculus, seu nuntiatum est mihi.

(5) Γεώργιον τὸν Ἀρεθουσίαν. Supple πόλιν,
quam vocem ἀπὸ κοινοῦ repetendum esse, minime
adverit Christophoronus. Cæterum πόλις non
tantum significat eum qui ex aliqua urbe oriundus
est, sed potius qui in aliqua urbe domicilium habet,
et inter cives relatus est, sive in ea natus sit, sive
alibi.

(6) Ὁν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος.
Idem scribit Athanasius in libro *De synodis Arimini
et Seleuciæ*; Georgium hunc scilicet qui postea
Laodiceæ episcopus fuit, primum ab Alexandro
Alexandrinorum episcopo presbyterum esse factum;
postea vero ob impietatem depositum esse ab eo-

dem Alexandro. Sed et in *Apologetico adversus
Constantium*, pag. 278, eundem ab Alexandro de-
positum esse scribit, idque ipsum diserte confirmant
Patres Sardicensis concilii in epistola synodica.
Idem Athanasius in eodem *De Synodis* libro, pag.
886, Georgium hunc Antiochiæ commemoratum esse
testatur. Porro hunc locum ex schedis Regiis ita
disiunxi, ὃν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος ἐν
Ἀλεξανδρείᾳ κατεστήσατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκι-
ματώτους, et sic Musculus.

(7) Τοὺς προχειρισμένους. Mutilus esse mihi
videtur hic locus, quem ita supplendum esse existi-
mo : Καλῶς οὖν εἶχε δηλῶσαι τῇ συνέσει ὑμῶν
τούτους, ὑμᾶς δὲ προχειρισμένους τούτους τε καὶ
ἐτέρους, etc. Quam lectionem in versione mea sum
secutus. Τούτους Euphronium et Georgium supra-
dictos intelligit. Ex quibus Euphronius quidem
postea subepiscopus Antiochiæ, et quidem proximo
loco post Eustathium, ut scribunt Socrates, Sozo-
menus et Theodorus Mopsuestenus apud Nicetam
in *Thesaurio orthodoxæ fidei*. Georgius vero is est,
ut dixi, qui postea episcopus fuit Laodiceæ. In co-
dice Fuk. scribitur τοὺς τε προχειρισμένους. Porro
autem notandum est, Arianos homines pro ortho-
doxis hic laudari a Constantino : seu quia errorem
suum adhuc tangebant, seu quia Ariani aures ejus
atque animum occupaverant. Nihil hic vidit Chri-
stophoronus. Προχειρίζεσθαι in electionibus, est
proponere ac proferre in medium nomen alicujus,
ut inquiratur an dignus sit eo munere de quo agitur.
Quod ἐκφῆναι vocat Constantinus in epistola ad
populum Antiochenum. Προχειριστὸν sequebatur
examinatio, deinde electio, ac postremo ordinatio
seu consecratio. Certe προχειρισμός aperte distin-
guitur a χειροθεσίᾳ in epist. Patrum concil. Nicen.
ad episcopos Ægypti. Sic enim statuit de Meletio:
μηδεμίαν ἐξουσίαν ἔχειν, μήτε προχειρίζεσθαι, μήτε
χειροθετεῖν. Et paulo post de episcopis a Meletio
ordinatis præcipiunt : τούτοις μὲν μηδεμίαν ἐξου-
σίαν εἶναι τοὺς ἀρρομένους αὐτοῖς προχειρίζεσθαι,

piens, hortabatur eos, ut ad laudem divinæ religionis propagandam cuncta agerent. Postquam vero sublati e medio dissensionibus, Ecclesiam Dei ad concordiam, et unanimum doctrinæ concentum revocavit; inde transgressus, aliud impiorum genus, nupte pestilens humani generis venenum, abolendum esse censuit. Erant hi perniciosi quidam homines, qui sub falsa modestiæ et gravitatis specie urbes vastabant. Quos pseudo-prophetas et rapaces lupos alicubi Servator appellat his verbis : *Cavele a falsis prophetis, qui venient ad vos in vestimentis ovium; intus autem sunt lupi rapaces. Ex fructibus eorum cognoscetis eos.* Igitur misso ad provinciarum præsidēs præcepto, huiusmodi hominum genus abegit ac fugavit. Præter ipsam autem legem, imperator salutarem quoque institutionem ad eos nominatim direxit, exhortans homines ut quantocius pœnitentiam agerent : Ecclesiam enim Dei ipsis portum salutis fore. Audi ergo quomodo in suis ad eos litteris concionatur.

CAPUT LXIV.

Constantini constitutio adversus hæreticos.

« Victor Constantinus Māximus Augustus, hæreticis.

« Agnoscite nunc huius legis beneficio, o Novatiani, Valentiniani, Marcionistæ, Pauliani, et quibus Cataphrygum nomen est inditum, omnes denique qui hæreses privatis cœtibus instruitis atque impletis, quot mendaciis opinionis vestræ vanitas implicetur, et quam perniciosius venenis imbuta sit vestra doctrina : adeo ut sanis morbus gravissimus, viventibus perpetua mors per vos importetur. O veritatis inimici, hostes vitæ, exiti consiliarii : cuncta apud vos sunt veritati contraria ; turpissimis flagitiis congrua : ineptiis et fignientis **521** referta : quibus vos mendacia quidem astruitis ; innocentes autem opprimitis, et credentibus lucem negatis. Ac sub obtentu quidem divinitatis assidue peccantes, cuncta polluitis : puras vero et illibatas hominum conscientias lethalibus plagis vulneratis, atque ipsum propemodum diem mortalium oculis intercipitis. Et quid attinet singula percensere, cum nec brevis temporis, nec magnitudo occupationum nostrarum patiantur nos de criminibus vestris pro merito ipsorum verba facere? Quippe tam gravia sunt et immensa scelera vestra ; adeo fœda et omni atrocitate exuberantia, ut ne dies quidem integer ad eorum explicationem sufficiat. Et alioqui ab huiusmodi rebus aures amovere et oculos avertere decet, ne pura ac sincera fidei nostræ alacritas particulari earum expositione violetur. Quid est igitur quod huiusmodi mala diutius toleremus? maxime cum diuturna patientia faciat, ut hi quo-

η ὁποδάλλιν δομα. De catholicis vero sacerdotibus qui se puros a Meletii schismate servassent, ita sanciunt : 'Εξουσίαν ἔχειν καὶ προχειρίζεσθαι, καὶ δομα ἐπιλέγεσθαι τῶν ἀξίων τοῦ κλήρου.

(8) Χρήμα. In Fuk., Sav. et Turnebi codicibus scriptum inveni χάρωντα, prout Scaliger, Christo-

Α νος βασιλεὺς, πάντα πράττειν ἐπ' εὐφημίᾳ τοῦ θεοῦ λόγου παρήγει. Ἐπεὶ δὲ τὰς διαστάσεις ἐκποδῶν ποιησάμενος, ὑπὸ σύμφωνον ἀρμονίαν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ κατεστήσατο, ἐνθεν μεταβάς, ἄλλο τι γένος ἀθέων ἀνδρῶν ὠφίθη δεῖν, ὥσπερ δηλητήριον τοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀφανὲς καταστῆσαι βίου· φθόροι δὲ τινες ὑπῆρχον οὗτοι, προσχήματι σεμνῶ λυμαινόμενοι τὰς πόλεις· ψευδοπροφήτας αὐτοὺς ἡ λύκους ἄρπαγας σωτήριος ἀπεκάλει ὥδὲ που θεσπίζουσα φωνή· Προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵτινες ἐλεύσονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἐκωθεν δὲ εἰσι λύκοι ἄρπαγες· ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Καταπεμφθὲν δὲ τῷ κατ' ἔθνος ἡγεμόσι πρόσταγμα, πᾶν τὸ τῶν τοιούτων φύλον ἤλαυνε· πρὸς δὲ τῷ νόμῳ, καὶ ζωοποιὸν διδασκαλίαν εἰς αὐτῶν πρόσωπον διετίθετο, σπεύδεν ἐπὶ μετόνοιαν παρορμῶν τοὺς ἀνδρας· σωτηρίας γὰρ ὁρῶν αὐτοῖς ἔσεσθαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Ἐπάρχουσιν δ' ὅπως καὶ τοῦτοις διὰ τοῦ πρὸς αὐτοὺς ὠμίλει γράμματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΔ'.

Κωνσταντίνου διάταγμα πρὸς τοὺς αἱρετικούς.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος Μέγιστος Σεβαστὸς, αἱρετικοῖς.

« Ἐπίγινωτε νῦν διὰ τῆς νομοθεσίας ταύτης, ὧ Ναυατιανοὶ, Οὐαλεντινοὶ, Μαρκιωνισταὶ, Παυλιανοὶ, οἳ τε κατὰ Φρύγας ἐπικεκλημένοι, καὶ πάντες ἀπλῶς οἱ τὰς αἵρέσεις διὰ τῶν οικείων πληροῦντες συστημάτων, ὅσοι ψεύδονται ἢ παρ' ὑμῖν ματαίστης ἐμπέπλεκται, καὶ ὅπως ἰοδόλοισι τοῖς φαρμάκοις ἡ ὑμετέρα συνέχεται διδασκαλία· ὥς τοὺς μὲν ὑγιαίνοντας εἰς ἀσθένειαν, τοὺς δὲ ζῶντας εἰς διηνεκὴ θάνατον ἀπάγεσθαι δι' ὑμῶν. Ὁ τῆς μὲν ἀληθείας ἐχθροὶ, τῆς δὲ ζωῆς πολέμιοι, καὶ ἀπολείας· σύμβουλοι! πάντα παρ' ὑμῖν τῆς ἀληθείας ἐστὶν ἐναντία, ἀσχροῖς πονηρεύμασι συνάδοντα, ἀτοπίαις καὶ δράμασι χρήμα (8), δι' ὧν ὑμεῖς τὰ μὲν ψευδῆ κατασκευάζετε, τοὺς δ' ἀναμαρτήτους θλίβετε, τὸ φῶς τοῖς πιστεύουσιν ἀρνεῖσθε. Ἐπὶ προσχήματι γοῦν θεϊότητος αἰετὶ πλημμελοῦντες, πάντα μιαίνετε, τὰς ἀθώους καὶ καθαρὰς συνειδήσεις θανατηφόροις πληγαῖς τραυματίζετε, αὐτῇ δὲ σχεδὸν εἰπεῖν, τὴν ἡμέραν τῶν ἀνθρωπείων ὀφθαλμῶν καθαρπάζετε. Καὶ τί δεῖ καθεύκαστον λέγειν ; Ὅπου γε περὶ τῶν ὑμετέρων κακῶν εἰπεῖν τι κατ' ἀξίαν, οὔτε βραχέος ἐστὶ χρόνου, οὔτε τῶν ὑμετέρων ἀσχυλῶν· οὕτω γάρ ἐστι μακρὰ καὶ ἀμετροτὰ παρ' ὑμῖν ἀτοπήματα, οὕτως εἰδεχθῇ, καὶ πάσης ἀπηνείας πλήρη, ὡς μὴδ' ὀλόκληρον ἡμέραν πρὸς ἐκφραπὴν τοῦτων ἀρκεῖν· ἄλλως τε καὶ ἐκκλίνειν τῶν τοιούτων προστῆχει τὰς ἀκοὰς, τοὺς τ' ὀφθαλμοὺς ἀποστρέφειν, ὑπὲρ τοῦ μὴ χραίνεσθαι τῇ καθεύκαστον διηγῆσαι τὴν τῆς ὑμετέρας πίστεως εἰλικρινὴ καὶ καθαρὰν προθυμίαν. Τί οὖν, ἀνεξόμεθα περαιτέρω τῶν τοιούτων κακῶν ; Ἀλλ' ἡ μακρὰ παρεπιθύμησις (9), ὥσπερ

phorsonus aliiqne in suis libris repererunt.

(9) Μακρὰ παρεπιθύμησις. Forte παρεπιθύμησις, id est, negligentia et dissimulatio. In codd. Fuk., Savil. ac Turnebi ὑπερθεσις legitur. Paulo post scribo ex codice Fuk., διὰ δημοσίας ἐπιστροφείας.

λοιμικῶ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι ἅ
ποιεῖ. Τίνας οὖν ἔνεκεν τὴν ταχίστην τὰς ρίζας, ὡς
εἰπεῖν, τῆς τοσαύτης κακίας οὐ διὰ δημοσίας ἐπιστρε-
φεῖας ἐκκόπτομεν;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΕ'.

Περὶ ἀφαιρέσεως τόπων, συνάξεων τῶν αἰρε-
τικῶν.

«Τοιγάρτοι ἐπειδὴ τὸν δλεθρον τοῦτον τῆς ὑμετέρας
ἐξωλείας ἐπὶ πλεῖον φέρειν οὐκ ἔστιν οἶόν τε, διὰ τοῦ
νόμου τούτου προαγορεύομεν, μὴ τις ὑμῶν συνάγειν
τοῦ λοιποῦ τολμήσῃ. Διὸ καὶ πάντας ὑμῶν τοὺς οἴκους
ἐν οἷς τὰ συνέδρια ταῦτα πληροῦτε, ἀφαιρεθῆναι
προσετάξαμεν, μέχρι τοσούτου τῆς φροντίδος ταύτης
προχωρούσης, ὡς μὴ ἐν τῷ δημοσίῳ μόνον, ἀλλὰ μὴδ'
ἐν οἰκίᾳ ἰδιωτικῇ, ἣ τόποις τισὶν ἰδιάζουσι τὰ τῆς
δαισίδαίμονος ὑμῶν ἀνοίας συστήματα συντρέχειν. Β
Πλὴν ὅσον πέρ ἐστι κάλλιον, ὅσοι τῆς ἀληθινῆς καὶ
καθαρᾶς ἐπιμελείσθε θρησκείας, εἰς τὴν καθολικὴν
Ἐκκλησίαν ἔλθετε, καὶ τῇ ταύτης ἀγιότητι κοινω-
νεῖτε, δι' ἧς καὶ τῆς ἀληθείας ἐφικέσθε: δυνήσεσθε
κεχωρίσθω δὲ παντελῶς τῆς τῶν ἡμετέρων καὶ ἰσχυρῶν
εὐκληρίας, ἣ τῆς διετραμμένης διανοίας ὑμῶν
ἀπάτη, λέγω δὲ, ἣ τῶν αἰρετικῶν καὶ σχισματικῶν
ἐναγῆς τε καὶ ἐξώλης διχόνοια. Πρέπει γὰρ τῇ ἡμε-
τέρᾳ μακαριότητι ἧς ἀπολαύομεν σὺν Θεῷ, τὸ τοὺς
ἐπ' ἐλπίσιν ἀγαθαῖς βιοῦντας, ἀπὸ πάσης ἀτάκτου
πλάνης εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν, ἀπὸ τοῦ σκότους ἐπὶ τὴ
φῶς, ἀπὸ ματαιότητος εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀπὸ θανάτου
πρὸς σωτηρίαν ἀγεσθαι. Ὑπὲρ δὲ τοῦ τῆς θεραπείας
ταύτης καὶ ἀναγκαίαν γενέσθαι τὴν ἰσχύον, προστά-
ξαμεν, καθὼς προερίρηται, ἐπὶ πάντα τὰ τῆς δαισίδαί-
μονίας (10) ὑμῶν συνέδρια, πάντων φημι τῶν αἰρε-
τικῶν τοὺς εὐκτηρίους, εἴγε εὐκτηρίους ὀνομάζειν
οἴκους προσήκει, ἀφαιρεθέντας (11) ἀναντιρρόφητως,
τῇ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ χωρὶς τίνος ὑπερθέσεως πα-
ραδοθῆναι, τοὺς δὲ λοιποὺς τόπους τοῖς δημοσίοις
προσκριθῆναι, καὶ μὴδὲ μίαν ὑμῖν εἰς τὸ ἐξῆς τοῦ
συναγαγεῖν (12) εὐμάρειαν περιλειφθῆναι, ὅπως ἐκ
τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας, ἐν μηδὲν τόπῳ μὴτε δημο-
σίῳ μὴτ' ἰδιωτικῷ, τὰ ἀθέμιτα ὑμῶν συστήματα
ἀθροισθῆναι τολμήσῃ. Πρωτεθῆτω (13). »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΖ'.

Ὅπως βιβλίων ἀθεμίστων παρ' αὐτοῖς εὐρεθόντων,
πολλοὶ τῶν αἰρετικῶν εἰς τὴν καθολικὴν Ἐκκλη-
σίαν ὑπέστρεψαν.

Ὅτω μὲν τὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐγκρύμματα βασι-

A que qui sani sunt ac valentes, hoc velut pesti-
lenti morbo inficiantur. Quidni ergo hujusmodi
improbitalis radices publica animadversione cou-
festim excindimus? »

CAPUT LXV.

De tollendis conventiculis hæreticorum.

« Quocirca quando hæc vestræ improbitalis per-
niciēs amplius ferri non potest, præsentī lege iu-
terdicimus, ne quis vestrum in posterum conven-
tus agere præsumat. Atque idcirco universa loca
in quibus ejusmodi cœtus peragitis, auferri præ-
cepimus; eo usque procurrente majestatis nostræ
solicitudine, ut non modo in publico, sed ne in
privatis quidem ædibus ac locis ulli privati juris,
superstitiosæ vestræ dementiæ factio congregetur.
Itaque, quod longe honestius atque præstantius,
quicumque vestrum veræ ac sinceræ religionis
studiosi sunt, ad Catholicam Ecclesiam accedant,
ejusque sanctitati communicent, cujus ope ad ve-
ritatem poterunt pervenire. Absit omnino a felici-
tate temporum nostrorum perversæ mentis ves-
træ fraudulentæ deceptio, hæreticorum scilicet
ac schismaticorum scelerata ac perditā amentia.
Dignum est enim prosperitate 522 temporum,
qua divino beneficio fruimur, ut qui cum bona
spe ac fiducia vitam agunt, ab omni inordinato
errore ad rectum tramitem, tenebris ad lucem, a
morte denique ad vitam traducantur. Atque ut hu-
jus remedii vis ac virtus necessaria sit, cuncta uti
jam diximus superstitionis vestræ conciliabula, id
est, omnium hæreticorum oratoria, si tamen ora-
toria dici debent, sine ulla contradictione ipsis
adempta, catholicæ Ecclesiæ incunctanter tradi
præcepimus: reliqua autem loca publico adjudici-
ari; nec ullam deinceps eo conveniendi licentiam
vobis relinqui. Adeo ut a præsentī die, nullo
prorsus in loco tam publico quam privato, illegiti-
mi vestri cœtus audeant convenire. Propo-
natur. »

CAPUT LXVI.

Quomodo nefarii libris apud hæreticos repertiis,
plurimi eorum ad catholicam redierint Eccle-
siam.

Hoc igitur modo hæreticorum cubilia imperiali

(10) Vulg. ὑπὸ πάντα τὰ τῆς δαισίδαίμονίας.
Prima vox delenda est utpote superflua. In Fuk.,
Savil. et Turnebi codicibus legitur ἐπὶ πάντα, forte
ἐπὶ παντὰ, etc.

(11) Ἀφαιρέθέντας. Male Christophorus ver-
tit *diruta*. Neque enim Constantinus basilicas hære-
ticorum dirui jubet, sed ipsis adimi et Ecclesiæ
catholicæ tradi. Similes sunt imperatorum consti-
tutiones in codice Theodosiano, titulo *de hæreticis*.
Porro ab hac Constantini lege excepti prius fuerant
Novatiani, ut patet ex lege 2, eodem titulo. Verum
hac ultima Constantini sanctione, una cum cæteris
hæreticis et schismaticis comprehensi sunt.

(12) Τοῦ συναγαγεῖν. Rectius in codice Fuk.
scribitur τοῦ συνάγειν. Nam συνάγειν proprium est
hujus rei vocabulum. Latini uno verbo dicunt col-

ligere, ut plurimis exemplis probari potest. Unde &
collecta ab iisdem dicta, quæ Græce σύναξις. Opta-
nus in libro II, ubi de episcopis Donatistarum in urbe
Roma loquitur: « Sed quia quibusdam Afris urbana
placuerat commoratio, et hinc a vobis profecti vi-
debantur, ipsi petierunt, ut aliquis hinc qui illos
colligeret mitteretur. » Et paulo post: « Non enim
grex aut populus appellandi fuerant pauci, qui in-
ter quadraginta, et quod excurrit, basilicas, locum
ubi colligerent non habebant. »

(13) Vulg. τολμήσει, πρωτεθῆτω. Ultimam vocem
non intellexit Christophorus, quæ legibus et consti-
tutionibus principum addi solebat, idque interdu-
m manu ipsorum. Sic in novella Theodosii de reddito
jure armorum legitur: « Et manu divina: Propo-
natur amantissimo nostri populo Rom.; » et ad

præcepto dissipata sunt, et seræ ipsæ, id est, impietatis illorum auctores in fugam acti. Eorum vero qui ab istis decepti fuerant, alii quidem imperatoris minis perterriti, spurio quodam et adulterino sensu in Ecclesiam irrepserunt, pro tempore callide dissimulantes. Nam quoniam libros eorum perquiri lex jubebat, quicumque velitis artificum operam dabant, deprehendebantur. Quam ob causam simulatione utebantur, cuncta agentes ut sanctem sibi compararent. Alii vero sincere atque ex animo ad spem meliorum transfugerunt. Porro Ecclesiarum antistites in utrosque sollicita inquisitione facta, eos quidem qui ovium pellibus oblecti simulante accedere tentarent, procul obigebant. Eos vero qui sincere id agerent, aliquanto tempore exploratos, post idoneam probationem in numerum eorum qui ad sacros conventus admitterebantur, retulerunt. Et hoc quidem modo cum abominandis hæreticis agebatur. Ceterum illi qui nullam in dogmatibus suis impietatem præferrent, sed quorundam schismaticorum culpa a communi societate sejuncti essent, sine mora in Ecclesiam sunt admissi. Illi ergo gregatim tanquam **523** ex peregrina regione redeuntes, patriam suam postliminio recuperarunt, matremque Ecclesiam agnoverunt. A qua cum diutissime aberrassent, tandem læti atque hilares post longum temporis spatium ad eam remeabant. Totius ergo corporis membra communi inter se vinculo jungebantur, et una compages coalescebat. Solaque catholica Dei Ecclesia, apte sibi cohærens refulgebat; nullo aut hæreticorum aut schismaticorum collegio usquam gentium relicto. Atque hujus præclari facinoris, solus omnium qui unquam exstiterunt imperator noster Deo acceptissimus auctor fuit.

latus : « Data 8 Kalend. Julias Romæ, Valentiniano et Anatolio coss. » Vide quæ notavi supra ad lib. II, cap. 42. hujus operis. Recte igitur in codice Regio post vocem τολμήσει punctum apponitur. In Fuk. exemplari deest verbum προτεθήτω.

(14) Κατειρωνεύμενοι. In codice Regio scholion ad marginem adjectum est hujusmodi : καθυποχρινόμενοι.

(15) Διερευνᾶσθαι τὰς βιβλους διηγόρευεν ὁ νόμος. Ergo præter supradictam epistolam Constantini ad hæreticos, alia lex fuit, quæ libros hæreticorum conquiri et cremari jubebat; aut epistola illa non integra ab Eusebio prolata est. Porro scribendum est : ἐπεὶ καὶ διερευνᾶσθαι, et mox ἡλίσχοντο τ' ἀπειρημέναι, etc., rejecta codicis Fuk. scriptura, quæ nescio quo casu in editionem nostram irrepserit.

(16) Τῷ πλήθει εἰσαγομένων. Malim scribere τῶν συναγομένων. Nam συνάγειν proprie dicitur episcopus qui conventum habet, συναγόμενοι vero sunt laici qui ad Ecclesiam conveniunt. Unde et συναξίς conventus est ecclesiasticus. Dionysius Alexandrinus in epistola 5 ad Xystum papam : Τῶν γὰρ συναγομένων ἀδελφῶν πιστὸς νομιζόμενος ἀρχαῖος, etc. Male igitur Scaliger, Christophorsonus et Gruterus emendant συναισαγομένους. Christophorsonus quidem adscititios vertit, quod nullo modo ferri potest. In cold. Fuketii et Savillii scribitur etiam συναισαγομένους.

(17) Vulg., ἀμελλήτως. Omnino scribendum est ἀμελλήτως. Nam schismaticos quidem sine mora

λικῶν προστάγματι διελύοντο, ἡλαύνοντο τε οἱ ἥηρες, οἱ τε τῆς τούτων δυσσεθείας, ἑξαρχοι. Τῶν δ' ὑπὸ τούτων ἠπατημένων, οἱ μὲν νόθῳ φρονήματι, βασιλικῆς ἀπειλῆς φόβῳ, τὴν Ἐκκλησίαν ὑπεδύοντο, τὸν καιρὸν κατειρωνευόμενοι (14)· ἐπεὶ δὲ καὶ διερευνᾶσθαι τῶν ἀνδρῶν τὰς βιβλους διηγόρευεν ὁ νόμος (15), ἡλίσχοντο τότε ἀπειρημέναι οἱ κακοτεχνίας μετιόντες· οὐδὲ χάριν, πάντ' ἑπραττον, εἰρωνεῖα τὴν σωτηρίαν κοριζόμενοι. Οἱ δὲ, καὶ σὺν ἀληθείᾳ τάχα που λογισμῷ ἡυτομόλουν ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἐλπίδα. Τούτων δὲ τὴν διάκρισιν οἱ τῶν Ἐκκλησιῶν πρόεδροι σὺν ἀκριθείᾳ ποιοῦμενοι, τοὺς μὲν ἐπιπλάστως προσεῖναι πειρωμένους, μακράν που τοῖς προβάτων κωδοῖς ἐγκρυπτομένους ἀπέπεμπον, τοὺς δὲ ψυχῇ καθαρᾷ τοῦτο πράττοντας, δοκιμάζοντας χρόνῳ, μετὰ τὴν αὐτάρκη διάπειραν τῷ πλήθει εἰσαγομένων (16) κατέλεγον. Ταῦτα μὲν οὖν ἐπὶ τῶν δυσψύμων ἑτεροδόξων ἐπράττετο· τοὺς δὲ γε μηδὲν δυσσεβῆς ἐν δογματικῇν διδασκαλίᾳ φέροντας, ἄλλως δὲ τῆς κοινῆς ὁμηγύρεως ἀνδρῶν σχισματικῶν αἰτίᾳ διεστῶτας, ἀμελλήτως (17) εἰσεδέχοντο. Οἱ δὲ ἀγγελῶν ὥστερ ἐξ ἀποικίας (18) ἐπανιόντες, τὴν αὐτῶν ἀπελάμβανον πατρίδα, καὶ τὴν μᾶλλον τὴν Ἐκκλησίαν ἐπεγίνωσκον, ἥς ἀποπλανηθέντες, χρόνιοι σὺν εὐφροσύνῃ καὶ χαρᾷ τὴν εἰς αὐτὴν ἐπάνοδον ἐποιούντο· ἡγουμένῳ τε τὰ τοῦ κοινῶν σώματος μέλη, καὶ ἁρμονίᾳ συνήπτετο μῦθ, μόνῃ τε ἡ καθολικὴ τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία εἰς αὐτὴν συνεισπραμμένη διέλαμπε, μηδαμῶ γὰρ αἰρετικοῦ συστήματος μηδὲ σχισματικοῦ λειπομένου, καὶ τούτου δὲ μόνου (19) τοῦ μεγάλου κατορθώματος, μόνος τῶν πώποτε τὴν αἰτίαν ὁ τῷ Θεῷ μεμελημένος βασιλεὺς ἐγράφετο.

C

receptos esse ait in Ecclesiam, hæreticos vero post diuturnam penitentiam. Quippe Ecclesia semper benignius et clementius schismaticos excipere solet quam hæreticos. Cujus rei illustre exemplum habemus in synodo Nicæna; quæ cum Arianos anathemate perendisset, Meletianos leviter castigatos in communionem recepit. Quæ sit autem differentia inter hæreticos et schismaticos, docet Basilium in prima Epistola canonica ad Amphilochoium : ubi hæc tria distinguit, αἵρεσιν, σχίσμα, παρασυναγωγὴν· schismaticos tamen peiores esse hæreticis contendit Chrysostomus in Epist. Pauli ad Ephesios, homilia 11.

(18) Ἐξ ἀποικίας. Improperie ἀποικίαν dixit pro peregrina regione. Quod cum Christophorsonus minime animadvertisset, coloniam vertit gravi errore.

(19) Καὶ τούτου δὲ μόνου. Delenda est vox μόνου, quæ sensum turbat; nisi μόνον pro singulari et eximio sumas. Porro Christophorsonus aliter hunc locum interpretatus est. Sic enim vertit, *cujus præclari facinoris causam imperator Deo acceptam reituit*. Neque aliter Musculus. Ego vero has voces τὴν αἰτίαν ἐγράφετο, vel potius ἐπεγράφετο, de Constantino ipso interpretatus sum, id est, *hujus facinoris imperator auctor fuit*. Sed et Joannes Portesius, qui primus hos libros interpretatus est, eodem modo vertit hunc locum. Sic enim habet : *Id vero unicum ab orbe condito factum, homini Dei tutela præclato, tum acceptum etiam relatum est*.

ΤΟΥ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α'. Ὅπως δωρεαῖς καὶ προκοπαῖς ἀξιοματῶν ἐτίμα τὸν πλείστον.
- β'. Συγχώρησις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήρων.
- γ'. Ἐξισώσεις τῶν βεβαρημένων κήρων.
- δ'. Ὅτι τοῖς ἐν χρηματικαῖς δίκαις ἡττηθεῖσιν, αὐτοὺς ἐξ οὐκείων ἐχαρίζετο.
- ε'. Σκυθῶν ὑποτιγῇ διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν νικηθέντων.
- ς'. Σαυροματῶν ὑποτιγῇ, προσάσει τῆς τῶν δούλων ἐπαραστάσεως.
- ζ'. Βαρβάρων διαφόρων πρεσβεῖαι, καὶ δωρεαὶ παρ' αὐτοῦ.
- η'. Ὅτι καὶ πρεσβευσάμεν τῶν Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἔγραψεν.
- θ'. Κωνσταντίνου Αὐγουστοῦ πρὸς Σαπώρην τὴν βυσιλέα Περσῶν, ὁμολογούντα εἰς Θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.
- ι'. Ὅτι κατὰ εἰδώλων, καὶ περὶ Θεοῦ δοξολογίας.
- ια'. Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ διωκτῶν, καὶ περὶ Οὐαλεριανοῦ αἰχμαλωτισθέντος.
- ιβ'. Ὅτι τῶν μὲν διωκτῶν εἶδε τὰς πτώσεις· εὐθυμεί δὲ νῦν διὰ τὴν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.
- ιγ'. Παρακλήσεις ὥστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανούς ἀπαλῇ.
- ιδ'. Ὅπως Χριστιανοῖς μὲν ἡ ἐιρήνη, σπουδῇ τῶν Κωνσταντίνου προσευχῶν.
- ιε'. Ὅτι καὶ ἐν νομίσμασι καὶ ἐν εἰκόσιν ὡς εὐχόμενον ἑαυτὸν ἐγράφεν.
- ις'. Ὅτι καὶ ἐν εἰδωλείοις εἰκόνας αὐτοῦ θεῖναι, νόμῳ διεκώλυσε.
- ιζ'. Ἐν παλινφροσύνῃ, καὶ θείων Γραφῶν ἀναγνώσεις.
- ιη'. Τῆς Κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς, νομιθεῖν τιμῇ.
- ιθ'. Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας ἐν κυριακῇ εὐχεσθαι προσέταξεν.
- κ'. Εὐχὴς βήματα στρατιώταις ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.
- κα'. Ἐν τοῖς τῶν στρατιωτῶν ὅπλοις σημεῖα τοῦ σταυροῦ τοῦ Σωτῆρος.
- κβ'. Σπουδὴ προσευχῆς, καὶ τιμὴ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς.
- κγ'. Ὅπως εἰδωλολατρίας μὲν ἐκώλυσε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτὰς ἐτίμα.
- κδ'. Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὥσπερ ἐπίσκοπον ἑαυτὸν εἶπεν εἶναι.
- κε'. Ὅτι περὶ κωλύσεως θυσιῶν καὶ τελετῶν, καὶ μονομαχιῶν, καὶ τῶν τὸ πρὶν ἀκολούτων τοῦ Νελέου.
- κς'. Νόμου τοῦ κατὰ δόκμων ὄντος διόρθωσις, ἔτι δὲ καὶ τοῦ περὶ διαθηκῶν ὁμοίως διόρθωσις.
- κζ'. Ὅτι Χριστιανὸν μὲν Ἰουδαίους μὴ δουλεῖν, τῶν δὲ συνόδων βεβαίους τοὺς ἔρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ τὰ λοιπὰ.
- κη'. Ἐκκλησίαις δωρεαί, παρθένους τε καὶ πένησι διδοῦσας.
- 524** κθ'. Λογογραφίαι καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.
- λ'. Ὅτι τῶν πλεονεκτῶν ἐντὶ μνημείου μέτρον ὑπέδειξε πρὸς ἐννόπησιν.
- λη'. Ὅτι διὰ τὴν κλείουσαν φιλανθρωπίαν ἐχλευάζετο.
- λζ'. Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, ὃ πρὸς τὸν τῶν ἀγίων σύλλογον ἔγραψεν.
- λη'. Ὅπως τῶν Εὐσεβίου περὶ τοῦ μνημείου τοῦ Σωτῆρος ἐπιδείξων ἐστὼς ἤκουσεν.
- Α λθ'. Ὅτι περὶ τοῦ Πάσχα καὶ θείων βιβλίων πρὸς Εὐσεβίον ἔγραψεν.
- λε'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσεβίον, τὸν τοῦ Πάσχα λόγον ἐπαινούντος.
- λς'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσεβίον, περὶ κατασκευῆς βιβλίων θείων.
- λζ'. Ὅπως αἱ βιβλίοι κατεσκευάσθησαν.
- λη'. Ὅπως τὸ Γαζάλω ἐμπόριον διὰ τὸν Χριστιανισμόν ἐπολιόθη καὶ Κωνσταντία προσήγορεύθη.
- λθ'. Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολιόθη μὲν τις· ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδώλων μὲν ἦν καθαίρεισις, Ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.
- μ'. Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίοις τρεῖς νιοὺς βασιλέας ἀναγορεύσας, τὰ ἐγκαίρια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυρίου προῆθετο.
- μα'. Ὅτι διὰ τὰ κατ' Αἰγυπτὸν ζητήματα, συνόδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μεταξὺ γενέσθαι προσέταξεν.
- μβ'. Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ συνόδον.
- μγ'. Ὅτι τῶν ἐγκαίριων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις εἰς τὴν ἑορτὴν, ἐκ πυσῶν ἐπαρχιῶν ἦσαν ἐπίσκοποι.
- μδ'. Περὶ τῆς διὰ Μαριανοῦ τοῦ ροταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχοὺς διαδόσεως, καὶ ἀναθημάτων τῆς Ἐκκλησίας.
- με'. Τῶν ἐπισκόπων ἐν συνάξει προσεμίλαιοι ποικίλοι, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτα συγγράψαντος.
- μς'. Ὅτι καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος, καὶ τριακονταετηρικὸν εἶπεν ὕστερον ἐπ' αὐτοῦ Κωνσταντίνου.
- μζ'. Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῇ εἰκοσαστηρίδι· τὰ ἐγκαίρια δὲ τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ τριάκονταετηρίδι Κωνσταντίνου γέγονεν.
- μη'. Ὅπως τινὲς ἀγὰρ ἐπαινοῦντος οὐκ ἠρέσχετο Κωνσταντίνος.
- μθ'. Γάμοι Κωνσταντίνου νιοῦ αὐτοῦ Καίσαρος.
- ν'. Ἰνδῶν πρεσβεῖαι καὶ δῶρα.
- να'. Ὅπως τοῖς τρισὶν νιοῖς Κωνσταντίνου διελὼν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικά μετ' εὐσεβείας διηγεῖτο.
- νβ'. Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσεβείαν ἤγαγεν.
- νγ'. Ὅτι ἀμφὶ τὰ τριακονταδύο ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ ἐξήκοντα ζήσας ἔτη, σῶον εἶχε τὸ δῆμα.
- νδ'. Περὶ τῶν τῇ ἀγῇ αὐτοῦ φιλανθρωπία συγκαχημένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὑπεκρίσεις.
- νε'. Ὅπως μέχρι τελειότης ἐλογίζετο Κωνσταντίνος.
- νς'. Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων, συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκηνὴν εἰς σχῆμα τῆς Ἐκκλησίας.
- νζ'. Ὅπως Περσῶν πρεσβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ συνδιενυχτέρευσεν τοῖς ἄλλοις.
- νη'. Περὶ εἰςδεξιῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.
- νθ'. Ἐκφρασις ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.
- ξ'. Ὅτι ἐν ταύτῃ καὶ μνημεῖον εἰς ταφὴν ἑαυτοῦ προσέκοιτο.
- ξβ'. Ἀνομιλίαι σώματος ἐν Ἐλενοπόλει, καὶ προσευχαὶ περὶ βαπτισματος.
- ξγ'. Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους, περὶ μεταδόσεως τοῦ λουτροῦ παράκλησις.
- ξδ'. Τὸ λουτρὸν λαβὼν, ὅπως ἀνύμνει τὸν Θεόν.
- 525** ξε'. Κωνσταντίνου τελευτὴ ἐν τῇ τῆς Παντοκροτῆς ἑορτῇ, μεσημβρίας.
- ξς'. Στρατιωτῶν καὶ ταξίως χωρὶς ἐνερμοί.

ξς'. Μετακομιδὴ τοῦ σκήρους ἀπὸ Νικομηδείας ἄρ
 ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν παλατίῳ.
 ξζ'. Ὅπως καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ κομήτων καὶ
 λοιπῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆν ἐτιμᾶτο.
 ξη'. Ὅπως Αὐγούστου εἶναι λοιπὸν τοῦς υἱοῦς
 αὐτοῦ, τὸ στρατόπεδον ἔκρινεν.
 ξθ'. Ῥώμης ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος· καὶ διὰ τῶν
 εἰκότων τιμὴ μετὰ θάνατον.
 σ'. Κατάθεσις τοῦ σκηνώματος ὑπὸ Κωνσταντίου
 παιδὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

σα'. Σύναξις ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυρίῳ τῶν ἀπο-
 στόλων, ἐπὶ τῇ Κωνσταντίνου τελευτῇ.
 σβ'. Περὶ Φοίνικος ἔργον.
 σγ'. Ὅπως ἐν τοῖς ἑσπερίοις οἱ σὺν ἀνδρὶ ἀνιόντα
 Κωνσταντίνον ἐνεχάλασσαν.
 σδ'. Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ θεός, δικαίως αὐ-
 τὸν ἀντετίμησεν.
 σε'. Ὅτι τῶν προγενεμένων Ῥωμαίων βασιλέων,
 εὐσεβέστερος Κωνσταντίνος.

CAPITULA LIBRI QUARTI.

- I. Qualiter donis ac promotionibus plurimos coho-
 nestavit.
- II. Remissio quartæ partis censuum.
- III. Peræquatio et relevatio censuum.
- IV. Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa
 ceciderant ipse de suo largiebatur.
- V. Scytharum per signum crucis devictorum sub-
 actio.
- VI. Sarmatarum subactio, cum servi adversus do-
 minos rebellassent.
- VII. Variorum barbarorum legationes, et munera
 eis ab imperatore donata.
- VIII. Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum mi-
 serat, scripsit in gratiam Christianorum illic
 agentium.
- IX. Epistola Constantini ad Saporem, Persarum re-
 gem, summa cum pietate Deum et Christum con-
 sistentis.
- X. Contra simulacra, et de glorificatione Dei.
- XI. Contra tyrannos et persecutores, et de civi-
 tate Valeriani.
- XII. Quod persecutorum ruinam viderit, quodque
 jam ob Christianorum pacem luctatur.
- XIII. Exhortatio ut Christianos in Perside agentes
 complectatur.
- XIV. Quomodo assiduè Constantini precibus pax
 data est Christianis.
- XV. Quod in nummis et imaginibus precantis ha-
 bitu effingi se iussit.
- XVI. Quod imagines suas in templis idolorum poni
 lege lata prohibuit.
- XVII. Precationes in palatio, et recitatio sacrarum
 Scripturarum.
- XVIII. Ut diem Dominicum et sextam feriam hono-
 rari præceperit.
- XIX. Quomodo etiam gentiles milites diebus domi-
 nicis orare docuerit.
- XX. Forma precationis a Constantino militibus tra-
 dita.
- XXI. In armis militum signum dominicæ crucis
 exprimi iubet.
- XXII. Studium precandi, et cultus festi paschalis.
- XXIII. Quomodo idolorum cultum prohibuit, mar-
 tyrum autem festa honoravit.
- XXIV. Quod rerum externarum quasi episcopum se
 esse dixit.
- XXV. De prohibitione sacrificiorum et initiationum,
 et de abolitis gladiatoriis et impuris sacerdotibus
 Nili.
- XXVI. Correctio legis adversus orbos, et legis de
 testamentis.
- XXVII. Quod legem tulit ne Judæi Christianum
 mancipium haberent, utque conciliorum decreta
 rata essent, et cætera.
- XXVIII. Dona in Ecclesias collata, et pecuniæ vir-
 ginibus ac pauperibus erogata.
- XXIX. Lucubrationes et declamationes Constantini.
- XXX. Quod cuidam avaro sepulcri modum deline-
 vit, ut ei pudorem inculceret.
- XXXI. Quod ob nimiam clementiam irrisus est.
- XXXII. De Constantini oratione quam ad sanctorum
 cultum scripsit.

- XXXIII. Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro
 panegyricas orationes stans audierit.
- XXXIV. Quod de Pascha et de sacris codicibus ad
 Eusebium scripsit.
- XXXV. Epistola Constantini ad Eusebium, in qua
 orationem de Pascha laudat.
- XXXVI. 526 Constantini ad Eusebium epistola de
 conficiendis sacris codicibus.
- XXXVII. Quomodo confecti fuerint codices.
- XXXVIII. Quomodo emporium Gazæorum, ob Chri-
 stianismum urbs facta et Constantia cognominata
 est.
- XXXIX. Quod in Phœnice urbs facta est Constans-
 tina, et in aliis urbibus idola diruta et Ecclesiæ
 constructæ.
- XL. Quod cum trinis decennialibus tres filios Cæsares
 creavisset, dedicationem martyrii Hierosolymis
 celebravit.
- XLI. Quod inter hæc synodum Tyri haberi consti-
 tuit ob quasdam in Ægypto controversias.
- XLII. Epistola Constantini ad synodum Tyri con-
 gregatam.
- XLIII. Quomodo ad dedicationem Ecclesiæ Hieroso-
 lymorum episcopi ex omnibus provinciis convenere.
- XLIV. Quomodo per Marianum notarium excepti
 sint, et pecuniæ pauperibus erogata; et de donariis
 Ecclesiæ.
- XLV. Episcoporum in conventibus sermones, et ip-
 sius qui hæc scripsit Eusebii.
- XLVI. Quod descriptionem martyrii, et orationem
 de tricennialibus, coram ipso imperatore postea
 recitavit.
- XLVII. Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus
 Constantini; dedicatio vero basilicæ Hierosoly-
 morum contigit tricennialibus.
- XLVIII. Quomodo immodicas cujusdam laudes agre
 tulerit.
- XLIX. Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.
- L. Legatio et munera ab Indis missa.
- LI. Quomodo Constantinus diviso in tres filios impe-
 rio, eos regnandi arte et pietatis officiis instituit.
- LII. Quomodo eos virilem ætatem ingressos pietatem
 docuerit.
- LIII. Quod cum duobus ac triginta annis regnavit,
 et plus quam LX annis vixerit, integra semper
 fuit valetudine.
- LIV. De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam
 et pietatis simulationem abusi sunt.
- LV. Qualiter usque ad ultimum vitæ diem orationes
 scripsit.
- LVI. Quomodo ad bellum Persicum proficiscens
 episcopos sibi adiunxit, et tentorium in speciem
 Ecclesiæ paravit.
- LVII. Quomodo susceptis Persarum legatis, festo
 Paschæ die cum aliis pernoctavit.
- LVIII. De constructione martyrii apostolorum Con-
 stantinopoli.
- LIX. Descriptio ejusdem martyrii.
- LX. Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædi-
 ficavit.
- LXI. Imperatoris ægritudo et orationes Helenopoli,
 item de ejus baptismo.

LXII. Quibus verbis Constantinus postulavit ab episcopis, ut baptismum sibi conferrent.

LXIII. Quomodo post baptismum Deum laudavit.

LXIV. Constantini mors die festo Pentecostes circa meridiem.

LXV. Militum et tribunorum planctus.

LXVI. Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim deductum est in palatium.

LXVII. Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis perinde ac vivus honoratus est.

LXVIII. Quomodo exercitus iudicio, filii ejus Augusti sunt nuncupati.

LXIX. Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ.

LXX. Quomodo funus Constantinopoli depositum sit a Constantio.

LXXI. Missa in apostolorum martyrio celebrata in exsequiis Constantini.

LXXII. De Phœnice ave.

LXXIII. Quomodo in nummis Constantinum velut in cælum ascendentem expresserint.

LXXIV. Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est.

LXXV. Quod superiores omnes imperatores pietate superavit.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

ΛΟΓΟΣ Δ΄.

EUSEBII PAMPHILI

DE VITA BEATISSIMI IMPERATORIS CONSTANTINI

LIBER QUARTUS.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Ὡπως δωρεαῖς καὶ προκοπαῖς ἀξιομάτων ἐτίμα τοὺς πλείστους.

Τοσαῦτα πράττων βασιλεὺς ἐπ' οἰκοδομῇ καὶ εὐδοξίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, πάντα τε πρὸς εὐφημον ἀκοήν τῆς τοῦ Σωτῆρος διδασκαλίας ἐκτελών, ὥδὲ τῶν ἐκτὸς καταλιγύρει πραγμάτων· χάν τούτοις δ' ἐπαλλήλους καὶ συνεχεῖς ὁμοῦ πᾶσι τοῖς κατ' ἔθνος οἰκοῦσι, παντοίας διετέλει παρέχων εὐεργεσίας, ὧδε μὲν κοινὴν πρὸς ἅπαντας ἐνδεδεικνύμενος πατρικὴν κηδεμονίαν, ὧδε δὲ τῶν αὐτῷ γνωριζομένων ἑκάστον διαφόροις τιμῶν ἀξιόμασι, πάντα τε τοῖς πᾶσι μεγαλοψύχῳ διανοίᾳ δωρούμενος· οὐδ' ἦν σκοποῦ διαμαρτεῖν, παρὰ βασιλέως χάριν αἰτοῦντα, οὐδέ τις ἐλπίσας ἀγαθοῦ τυχεῖν, τοῦ προσδοκηθέντος ἡστόχησεν. Ἀλλ' οἱ μὲν χρημάτων, οἱ δὲ κτημάτων περιουσίας ἐτύγχανον, ἄλλοι ὑπαρχικῶν ἀξιομάτων (20),

B

527 CAPUT I.

Qualiter donis ac promotionibus p. urimos cōhonestavit.

Tot tantasque res ad amplificationem et gloriam Ecclesiae Dei imperator cum ageret, cunctaque eo consilio administraret ut Servatoris nostri doctrina summis omnium laudibus exciperetur, civilia interrim negotia laudquaquam neglexit. Verum hac quoque in parte omnium provinciarum incolas variis et continuis beneficiis afficere nunquam destitit: nunc quidem publice erga omnes paternam quamdam exhibens sollicitudinem: nunc privatim singulos ex familiaribus suis, variis ornaus dignitatibus, et proluxa animi magnitudine omnia omnibus largiens. Nec eveniebat unquam, ut a scopo aberraret qui ab imperatore beneficium petebat: nec ullus qui bonum aliquod ab eo speravisset, spe

(20) Vulg. ὑπατικῶν ἀξιομάτων. Scribend. procul dubio ὑπαρχικῶν ἀξιομάτων ex libris Christophorsoni ac Sav. vel certe ὑπαρχικῶν, ut legitur in Fok. ac Turneb. Ἐπαρχοὶ vel ὑπαρχοὶ sunt praefecti praetorio. Et Ἐπαρχοὶ quidem dicuntur, eo quod cæteris rectoribus ac iudicibus antecellant; ὑπαρχοὶ vero appellantur ex eo quod sub principis ditione constituti cæteris praesint. Itaque parum refert, ἐπαρχοὺς dixeris an ὑπάρχους. Vulgata autem lectio ὑπατικῶν hic nullo modo ferri potest. Cum enim infra de consulari et senatoria dignitate dicat, superfluum esset de consulatu mentionem hic facere. Nec dici potest consulares infra intelligi qui provincias regabant. Nam primo emendandum esset τῶν

ὑπατικῶν, quæ vox paulo ante legitur. Deinde ἡγεμόνων nomine consulares etiam comprehenduntur, adeo ut necesse non sit consulares seorsum recensere. Denique cum omnes hic enumerentur dignitates, non est verisimile praefectos praetorio omissos fuisse, quorum numerum auxil Constantinus, ut testatur Zosimus. Erant autem praefecti praetorio tunc quidem temporis clarissimi tantum, ut docet epistola Constantini quam retulit Eusebius supra; ubi vide quæ notavi. Sed et sub Constantio principe, clarissimi duntaxat vocabantur praefecti praetorio, ut docet Protestatio plebis Alexandrinae, quam refert Athanasius ad calcem epistolæ suæ ad solitarios, ἀνερχεῖν πάντα ἐπὶ τῇ εὐσέβειαν πᾶ

su frustratus discessit. Quippe alii pecunias, alii *prædia* impetrabant. Alii consulari, alii senatoria dignitate ornabantur. Nonnulli consulares, plures *præsides* designabantur. *Comites* vero, alii primi ordinis fiebant, alii secundi, alii tertii. Porro perfectissimatu, et aliis plurimis ejusmodi dignitatum titulis, innumerabiles alii donabantur. Namque imperator quo plures honore afficeret, varias dignitates excogitaverat.

CAPUT N.

Remissio quartæ partis censuum.

Quantopere vero studuerit, ut universo hominum generi hilarem ac tranquillam vitam præstaret, vel ex hoc uno exemplo perspicere potest, quod ad vitam hominum imprimis utile, et generaliter ad omnes propagatum, etiamnum 528 communi omnium sermone celebratur. Ex annuis tributis quæ terræ nomine conferebantur, quartam detrahens partem, agrorum possessoribus donavit: adeo ut si hujus annuæ detractionis rationem inieris, quarto quoque anno fructuum domini a præstatione tributaria immunes essent. Quod quidem lege sancitum, et in futurum tempus confirmatum, non præsentibus modo, verum etiam liberis posterisque eorum, perpetuum nullaque oblivione delendam imperatoris beneficentiam præstitit.

CAPUT III.

Peræquatio ac relevatio censuum.

Jam vero cum nonnulli terræ descriptiones et frugationes a superioribus principibus factas reprehenderent, agrosque suos vimini oppressos esse quererentur, hic etiam princeps justitiæ legibus obtemperans, peræquatores mittebat, qui a supplicibus damnum depellerent.

CAPUT IV.

Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa ceciderant, ipse de suo largiebatur.

Quinetiam quoties inter duos litigantes sententiam pronuntiaverat; ne forte is qui causa cecide-

Αὐγούστου, καὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν λαμπροτάτων ἐπέρω-
ξων.

(21) Κομήτων δ' οἱ μὲν πρώτου τάγματος. De comitibus ordinis primi, itemque ordinis secundi ac tertii passim mentio fit in vetustis inscriptionibus, et in codice. Horum alii erant intra palatium; alii in consistorio, qui postea comites consistoriani dicti sunt: alii erant comites domestici. Vetus inscriptio in *Thesouro Gruteri*, pag. 406:

FL. EUGENIO V. C. EXPRAEFECTO PRÆT.
CONSULI ORDINARIO DESIGNATO
MAGISTRO OFFICIORUM OMNIUM.
COMITI DOMESTICO ORDINIS PRIMI, etc.

De iisdem comitibus domesticis exstat alia vetus inscriptio in ædibus Barberinis, quæ hic meretur adscribi.

M. NUMMIO. ALBINO. V. C.
QUÆSTORI CANDIDATO, PRÆTORI. URB.
COMITI. DOMESTICO. ORDINIS. PRIMI.
ET CONSULI. ORDINARIO. ITERVM.
NUMMIVS. SECVNDVS. EIVS

Hic Nummius Albinus consul iterum ac præfectus urbi fuit temporibus Gallieni, ut constat ex *Fastis*, et ex vetere libro *De præfectis urbi*. Unde colligitur, hanc comitivam dignitatem ordinis primi ac secundi,

Α οἱ δὲ συγχλήτου τιμῆς, οἱ δὲ τῶν ὑπάτων, κλείους δ' ἡγεμόνες ἐχρημάτιζον. Κομήτων δ' οἱ μὲν πρώτου τάγματος (21) ἤξιοντο, οἱ δὲ δευτέρου, οἱ δὲ τρίτου διασημοτάτων δ' ὡσαύτως καὶ ἐτέρων πλείστων ἀξιομάτων μυρίοι ἄλλοι μετέχον· εἰς γὰρ τὸ πλεῖστας τιμῶν, διαφόρους ἐπένοει βασιλεὺς ἀξίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Συγχωρήσεις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήρων.

Πῶς δὲ καὶ τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων εὐθυμεῖσθαι παρεσκεύαζε, σκοπήσειεν ἂν τις ἐξ ἐνδὸς βιωφελούς καὶ διὰ πάντων ἐλθόντος, εἰσέτι νῦν γνωρίζομένου παραδείγματος. Τῶν κατ' ἔτος εἰσφορῶν τῶν ὑπὲρ τῆς χώρας συντελουμένων, τὴν τετάρτην ἀφείλων μοῖραν, τοῖς τῶν ἀγρῶν δεσπόταις ἔδωρετο ταύτην, ὡς τῷ λογιζομένῳ τὴν κατ' ἔτος ἀφαίρεσιν, διὰ τετάρτων συμβαίνειν ἐνιαυτῶν ἀνείσφορους γίνεσθαι τοὺς τῶν καρπῶν οἰκήτορας (22). Ὁ δὲ νόμος κυρωθὲν, κρατῆσάν τε καὶ εἰς τὸν μετέπειτα χρόνον, οὐ τοῖς παροῦσι μόνον, ἀλλὰ καὶ παισὶν αὐτῶν, διαδόχοις τε τοῖς τούτων, ἀληστον καὶ διαωινίζουσαν παρέειχε τὴν βασιλικὴν χάριν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἐξισώσεις τῶν βεβαρημένων κήρων.

Ἐπεὶ δ' ἕτεροι τὰς τῶν πρότερον κρατούντων τῆς γῆς καταμετρήσεις κατεμέμνοντο, βεβαρῆσθαι αὐτῶν τὴν χώραν κατατιτώμενοι, πάλιν κἀνταῦθα θεσμῷ δικαιοσύνης ἄνδρας ἐξισωτὰς (23) κατέπεμπε, τοῖς δὲ ἀξίμοις τοῖς δευτέροις παρέζοντας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι τοῖς ἐν χρηματικῇ δίκῃς ἡττηθεῖσιν, αὐτοὺς ἐξ οἰκείων ἐχαρίζετο.

Ἄλλοις δικάσας βασιλεὺς, ὡς ἂν μὴ τὸ ληθῆναι παρ' αὐτῷ μέρος ἦττον ἀπαλλάττοιο χαίρων τοῦ

non a Constantino primum institutam fuisse, ut censuit Cujacius in notis ad codicem Justiniani; sed dum ante Constantini tempora usurpatam.

(22) Τὸς τῶν καρπῶν οἰκήτορας. Hæc locutio ferri non potest. Mihi videntur transposita hic esse vocabula, et hic quidem legendum esse: τοὺς τῶν ἀγρῶν οἰκήτορας· supra vero scribendum, τοῖς τῶν καρπῶν δεσπόταις. Turnebus ad oram libri sui pro οἰκήτορας emendat κτήτορας. Vel certe scribendum esse ait τῶν γιορῶν οἰκήτορας.

(23) Ἐξισωτὰς. Hos Latini vocant *peræquatores*, de quibus mentio fit in lib. xiv codicis Theodosiani, titulo De censitoribus, peræquatoribus et inspectoribus. Fere autem ex senatu ad id munus eligebantur a principe, qui in provinciis quæ se tributorum mole oppressas esse querebantur, censum peræquarent. Vetus inscriptio apud Gruterum pag. 361:

L. ARADIO VAL. PROCVLO V. C.
PRÆTORI TVTELARI
LEGATO PRO PRÆTORE PROV. NVMIDIÆ
PERÆQVATORI CENSVS PROV. CALLECIE.

Exstat etiam oratio nona Gregorii Naz. ad Julianum peræquatorem, εἰς ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν.

νενικηχότος, ἔδωρεϊτο (24) ἐξ οἰκείων τοῖς νενικημέ-
νοις, ἄρτι μὲν κτήματα, ἄρτι δὲ χρήματα, τοῦ κρα-
τήσαντος δίκην ἐξίσου χαίρειν τὸν ἡττηθέντα παρα-
σκευάζων, ὥς ἂν τῆς αὐτοῦ θέας ἀζωθέντα· μή γάρ
ἐξεῖναι ἄλλως τοσούτῳ βασιλεῖ παραπτόντα, κατῆγῃ
τινα καὶ λυπηρὸν ἀπαλλάττεσθαι. Οὕτω δ' οὖν ἄμφω
φαιδροῖς καὶ μειδιῶσι προσώποις ἀνέλουν τῆς δίκης,
θαῦμα δ' ἐκράτει τοὺς πάντας τῆς βασιλείας μεγαλο-
νοίας.

deniti vultu ex iudicio redibat : et imperatoris animi magnitudo cunctis admirationi erat.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Σκυθῶν ὑποταγὴ διὰ τοῦ σημείου τοῦ Σωτήρος
ἡμῶν νικηθέντων.

Τί δὲ με χρὴ λόγου (25) πάρεργον ποιεῖσθαι, ὡς
τὰ βάρβαρα φύλα τῇ Ῥωμαίων καθυπέταττον ἀρχῇ, ὡς
τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν (26) γένη μὴ πρότερον
δουλεῦναι μεμαθηκότα, πρῶτος αὐτὸς ὑπὸ ζυγὸν
ἦγαγε, δεσπότας ἡγεῖσθαι Ῥωμαίους, καὶ μὴ θέλον-
τας ἐπαναγκάσας. Σκυθαὶ μὲν γὰρ καὶ δασμοὺς οἱ
πρόσθεν ἐτέλουν ἀρχόντες (27), Ῥωμαῖοι τε βαρβάρους
ἐδούλευον, εἰσφοραῖς ἐτησίαις. Οὐκ ἦν δ' ἂν (28) οὗτος
βασιλεῖ φορητὸς ὁ λόγος, οὐδὲ τῷ νικητῇ καλὸν ἐνο-
μίζετο, τὰ ἴσα τοῖς ἐμπροσθεν προσφέρειν· τῷ δ'
αὐτοῦ ἐπιβαρύνων Σωτήρι, τὸ νικητικὸν τρόποιον καὶ
τούτοις ἐπανατείνας, ἐν ὀλίγῳ καιρῷ πάντας παρεστή-
σατο, ἄρτι μὲν τοὺς ἀφηνιῶντας στρατιωτικῇ σω-
φρονίᾳ χειρὶ, ἄρτι δὲ λογικαῖς πρεσβείαις τοὺς λοι-
ποὺς ἡμερώσας, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θηριώδους βίου
ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νόμιμον μεθαρμοσάμενος. Οὕτω
δ' οὖν Σκυθαὶ Ῥωμαῖοις ἐγνωσάν ποτε δουλεῦναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Σαυρομάτων ὑποταγὴ, προφάσει τῆς τῶν δοῦλων
ἐπαναστάσεως.

Σαυρομάτας δ' αὐτὸς ὁ Θεὸς ὑπὸ τοῖς Κωνσταντι-
νου ποσὶν ἤλαυνεν, ὥδ' ἐπὶ τοὺς ἀνδρας βαρβαρικῷ
φρονήματι γαυρουμένους χειρωσάμενος. Σκυθῶν γὰρ
αὐτοῖς ἐπαναστάντων, τοὺς οἰκέτας ὥπλιζον οἱ δεσπό-
ται, πρὸς ἀμυναν τῶν πολεμίων· ἐπεὶ δ' ἐκράτουν οἱ
δοῦλοι, κατὰ τῶν δεσποτῶν ἤφραντο τὰς ἀσπίδας,

(24) Vulg. ἔδωρεϊτο νενικηχότος. Transposita
hic esse vocabula nemo non videt, quod frequenter
admissum est in his libris. Scribe igitur meo peri-
culo, ὡς ἂν μὴ τὸ ληφθὲν παρ' αὐτῷ μέρος ἦτορ
ἀπαλλάττετο χαίρων τοῦ νενικηχότος, ἔδωρεϊτο, etc.
In codice Fuk. desunt hæc verba, τοῦ νενικηχό-
τος. Turnebus vero ac Savilius ea collocant post
vocem ἀπαλλάττετο. Idem Savilius ad oram libri
sui notavit forte scribendum esse χαίρον, sublata
distinctione post vocem ἀπαλλάττετο. Quod cum
legissem, magnopere gavisus sum conjecturam
meam doctissimi viri iudicio confirmari. Sed quod
ibidem addit Savilius Christophorsonum ita legisse
videri, in hoc certe ei non assentior. Christophor-
sonus enim legit χαίρων et vertit *libenter*. Cæterum
Turnebus hic emendat τὸ λειφθέν, quod placet.

(25) Vulg. τί δεῖ μέχρι λόγου. Non dubito quin
scribendum sit, τί δὲ με χρὴ λόγου πάρεργον ποιεῖ-
σθαι. Qua emendatione nihil certius. Certe in sche-
dis Regiis legitur τί δὲ μέχρι. Savilius ad oram li-
bri sui emendat τί δεῖ με τὰ πάρεργα λόγου ποιεῖ-

A rat, tristior eo secundum quem lis dicta erat ab-
cederet, ex propriis bonis donabat victis, interdum
prædia, nonnunquam pecunias : hac ratione effi-
ciens, ut victus non minus quam is qui causam
obtinuerat, lætus domum rediret, utpote qui in
conspectum principis venire mernisset. Neque
enim fas esse existimabat, ut qui coram tanto
principe stetisset, mæstus unquam ac tristis rece-
deret. Proinde uterque litigantium læto ac remi-
-

CAPUT V.

Scytharum per signum crucis devictorum subactio.

Quid hic necesse est quasi obiter commemorare,
quomodo ille barbaras gentes sub imperii Rom. di-
tione redegit : qualiter indomitas antehac, nec
ulli unquam parere suetas Scytharum Sarmatarum-
que nationes, primus sub jugum misit, ac per vim
eo adegit, ut vel inviti dominos agnoscerent Roma-
nos. 529 Scythis quidem superiores etiam impe-
ratores tributa pendebant, et barbaris Romani
reipsa serviebant, annuam solventes pecuniam. Vo-
rum imperator hanc indignitatem ferre non potuit;
nec victori principi decorum esse existimavit ea-
dem pendere quæ priores principes pependissent.
Itaque, Servatoris sui auxilio fretus, triumphali si-
gno ac tropæo in eos etiam illato, brevi cunctos
subegit, ac resistentes quidem et contumaces ar-
mis domuit : reliquos prudentibus legationibus mi-
tigans, a ferina legumque experte vita ad humanam
civilemque traduxit. Hoc modo Scythæ Romanis
tandem parere didicerunt.

CAPUT VI.

Sarmatæ subacti, cum servi adversus dominos
rebellassent.

At Sarmatas Deus ipse Constantini pedibus sub-
stravit, et homines barbarico fastu intumescences
hoc subegit modo. Nam cum Scythæ bellum eis
intulissent, Sarmatæ servos suos ut hostibus resis-
terent, armaverant. Servi parta de hostibus victo-
ria, arma in dominos vertere cœperunt, cunctis-

σθαι. In codd. Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur :
Τί δὲ δεῖ μέχρι λόγου τὰ πάρεργα ποιεῖσθαι.

(26) Τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν. Pro Scythis
Gothos dicit Socrates in lib. 1. cap. 18; et Sozome-
nus in lib. 1. cap. 8. Certe Græci scriptores Σκυ-
θὰς vocare solent, quos Latini Gothos. Ita Libanius,
Themistius, Eunapius, alique complures. Porro
Gothi victi sunt ab exercitu Romano in terris Sar-
matarum die xii Kalendas Maii, Pacatiano et Iul-
iano coss., ut scribitur in *Fastis Idatii*, id est,
anno Christi 332.

(27) Δασμοὺς οἱ πρόσθεν ἐτέλουν ἀρχόντες.
Idem tradit Socrates in loco supra citato. Sane
Jordanes in libro *De rebus Geticis*, agens de Phi-
lippo imp., ait Romanos Gothis tributum quotannis
solvisse. Sed et Petrus Patricius in excerptis lex-
tionum idem testatur de Tullio Menophilo, ubi de
Carpis scribit.

(28) Οὐκ ἦν δ' ἄρ. Lego Οὐκ ἦν δ' ἄρ' οὗ-
τος, etc., ex codd. Fuk, Turnebi et schedis Re-
giis.

que patriis sedibus expulerunt. Hi vero nullum alium salutis portum quam Constantinum reperere. Qui servare homines assuetus, universos intra fines imperii Romani recepit. Et eos quidem qui idonei essent, militaribus copiis adscripsit: reliquis ad necessaria vitæ subsidia agros colendos assignavit, adeo ut feliciter sibi cessisse calamitatem suam ipsi faterentur; quippe qui barbaricam feritatem Romana libertate mutassent. Hac ratione Deus plurimas barbarorum gentes ejus adjunxit imperio.

CAPUT VII.

Variorum barbarorum legationes, et munera eis ab imperatore donata.

Quippe ex omnibus locis legati continue ad eum accedebant, quæcumque apud ipsos pretiosissima habentur, dona ei offerentes; adeo ut nos ipsi pro foribus palatii, varias formas atque habitus barbarorum ordine stantium aliquando conspexerimus: quorum et vestitus et ornatus dispar erat: coma item et barba longe dissimilis: torvus aspectus et barbarus, ac terrorem incutiens; corporum enormis proceritas: et aliorum 530 quidem rubicundi vultus; aliorum vero nive ipsa candidiores, nonnullis media quædam coloris inerat temperatura. Quippe Blemmyes et Indi atque Æthiopes, qui, ut ait Homerus, bifariam divisi in extimo terrarum degunt, inter illos quos dixi barbaros conspiciebantur. Horum singuli, quemadmodum in tabulis vulgo pingi videmus seorsum quisque ea ad imperatorem afferbant, quæ apud ipsos in pretio sunt. Alii coronas aureas; alii diademata gemmis conserta: C alii pueros flava cæsarie conspicuos; quidam barbaricas vestes auro et floribus intextas: hi equos, illi clypeos et hastas longas, et sagittas, et arcus. Atque his donis significabant, obsequium ac societatem armorum offerre se imperatori, si vellet. Ille vero a singulis oblata accipiens ac seponens, tot tantaque eis vicissim donabat, ut momento temporis ditissimos redderet eos qui dona attulissent. Sed et ex eorum numero nobilissimos quosque Romanis dignitatibus ornabat; adeo ut plerique illorum, obliti reditus in patriam, hic apud nos manere maluerint.

(29) Vulg. *πάντας τ' ἤλυνον τῆς οἰκίας*. Scrib. ex codice Fuk. τῆς οἰκίας. Porro hæc Sarmatarum adversus dominos conspiratio contigit anno Christi 334. In *Fastis* quos *Idatianos* nuncupavit Jacobus Sirmundus, ita scriptum habetur: « Optato et Paulino. His coss. Sarmatæ servi universa gens dominos suos in Romaniam expulerunt. » Consentit etiam Hieronymus in *Chronico*, qui servos illos Sarmatas *litigantes* appellat. Nec aliter Amm. Marcellinus. Vide excerpta de Gestis Constantini.

(30) Vulg. *πρὸ τῆς αὐλῆς*. Scribendum est αὐλῆς, ut scribitur in codice Fuk. et schæus Regii. Sic Græci vocabant januam domus quæ intrantibus prima occurrit: eamque limitem esse ducebant, quem transgredi indecorum matronis habebatur. Philo in libro *De specialibus legibus*, Θηλείαις δὲ οἰκουρία καὶ ἐνδον μονή, παρθένους μὲν εἰς αὐτὰς ἀδύων, τὴν μεσαύλειον ὅρον πεποιημέναις, τελείαις δὲ ἤδη γυναῖξιν τὴν αὐλήν. Alludit procul dubio Philo ad versus Menandri, quos refert Stobæus, cap. 163:

πάντας τ' ἤλυνον τῆς οἰκίας (29). Οἱ δὲ λιμένα σωτηρίας οὐκ ἄλλον ἢ μόνον Κωνσταντῖνον εὗραντο· ὁ δ' οἷα σώζειν εἰδὼς, τοὺτους πάντας ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων εἰσεδέχeto χώρῃ, ἐν οἰκείois τε κατέλεγε στρατοῖς τοὺς ἐπιτηδείους, τοὺς δ' ἄλλους τῶν πρὸς τὴν ζωὴν ἀναγκαίων εἵνεκα, χώρας εἰς γεωργίαν διένεμεν· ὡς ἐπὶ καλῶ τὴν συμφορὰν αὐτοῖς ὁμολογεῖν γεγενῆσθαι, Ῥωμαϊκῆς ἐλευθερίας ἀντὶ βαρβάρου θηριωδίας ἀπολαύουσιν. Οὕτω δὲ Θεὸς αὐτῷ παντοῖα φύλα βαρβάρων ὑπέταττεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Βαρβάρων διαφορῶν προσβῆναι, καὶ δωρεαὶ παρ' αὐτοῦ.

Συνεχεῖς γοῦν ἀπανταχόθεν οἱ διαπρεσβεύμενοι, δῶρα τὰ παρ' αὐτοῖς πολυτελῆ διεκόμεζον, ὡς καὶ αὐτοὺς ποτε παρατυχόντας πρὸ τῆς αὐλῆς (30) τῶν βασιλείων πύλων, στοιχηθὼν ἐν τάξει περιβλεπτα σχήματα βαρβάρων ἐστῶτα θεάσασθαι· οἷς ἐξαλλος μὲν ἡ στολὴ, διαλλάττων δ' ὁ τῶν σχημάτων τρόπος, κόμη τε καὶ κεφαλῆς καὶ γενείου πάμπλου διεστῶσα, βλοσυρὰ δ' ἡ προσώπων βάρβαρος καὶ καταπληκτικὴ τις ὄψις, σωμάτων δ' ἡλικίας ὑπερβάλλοντα μεγέθη· καὶ οἷς μὲν ἐρυθραίνετο τὰ πρόσωπα, οἷς δὲ λευκότερα χιόνος ἦν, οἷς δὲ [μέσης] κράσεως· ἐπεὶ καὶ Βλεμμύων γένη, Ἰνδῶν τε καὶ Αἰθιόπων, οἱ διχθὰ δεδαῖσται ἔσχατοι ἀνδρῶν, τῇ τῶν εἰρημένων ἐθεωρεῖτο ἱστορία. Ἐν μέρει δὲ τούτων ἕκαστοι, ὥσπερ ἐν πίνακος γραφῇ (31), τὰ παρ' αὐτοῖς τίμια βασιλεῖ προσεκόμίζον· οἱ μὲν στεφάνους χρυσοῦς, οἱ δ' ἐκ λίθων διαδήματα τιμίων, ἄλλοι ξανθοκόμους, οἱ δὲ χρυσῷ καὶ ἀνθεσι καθυφασμένους (32) βαρβαρικῆς στολῆς, οἱ δ' ἵππους, οἱ δ' ἀσπίδας, καὶ δόρατα μακρὰ, καὶ βέλη, καὶ τόξα, τὴν διὰ τούτων ὑπηρεσίαν τε καὶ συμμαχίαν βουλομένη βασιλεῖ παρέχειν ἐνδείκνυμενοι. Ἀ δὲ παρὰ τῶν κομιζόντων ὑποδεχόμενος καὶ ἐντάττων, ἀντείδου τοσαῦτα βασιλεὺς, ὡς ὑφ' ἑνα καιρὸν πλουσιωτάτους ἀποφῆναι τοὺς κομιζομένους, ἐτίμα δὲ καὶ Ῥωμαῖκοὺς ἀξιώμασι (33) τοὺς ἐν αὐτοῖς διαφανεστέρους, ὥτ' ἤδη πλείους τὴν ἐνταῦθα στέργειν διατριβὴν, ἐπανόδου τῆς εἰς τὰ οἰκία λήθην πεποιημένους.

Τοὺς τῆς γαμετῆς ὄρους ὑπερβαίνεις, γυναι, διὰ τὴν αὐλὰν· πέρας γὰρ αὐλῆος θύρα. Ἐλευθέρᾳ γυναικὶ γενόμεισ' οἰκίας, τὸ δὲ ἐπιδιώκειν, εἰς τὴν οἶον τρέχειν. Ἐτι λουδορομένην, κυνὸς ἔστ' ἔργον, Ῥοδῇ. Eosdem Menandri versus facile designat Harpocratio in voce Αὐλῆος.

(31) Ὅσπερ ἐν πίνακος γραφῇ. Supervacua videntur hæc verba, nisi forte Eusebius ita rem ipsam clarius exprimere voluit, in gratiam eorum qui id præsentis non viderant. Solebant enim imperatorum imagines ita pingi, ut legati barbarorum eis munera offerrent, aut provinciæ eorum tribuerent, ut videre est in Notitiâ imperii Romani.

(32) Ἀνθεσι καθυφασμένους. Barbaricum genus texturæ intelligit, cujusmodi est illud apud Virgilium in libro primo *Æneidos*, vers. 650:

Et circumtextum croceo velamen acantho.

(33) Ἐτίμα δὲ καὶ Ῥωμαῖκοὺς ἀξιώμασι. Idem scribit Amm. Marcellinus in lib. xxi, pag. 190 et 195.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι καὶ πρεσβευσάμενῳ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἐγγράψεν.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Περσῶν βασιλεὺς Κωνσταντίνῳ γνωρίζεσθαι διὰ πρεσβείας (34) ἤξιον, δῶρά τε καὶ οὗτος σπονδῶν φιλικῶν διεπέμπετο σύμβολα, ἔπραττε δὲ τὰς συνθήκας κατὰ τούτῳ βασιλεὺς, ὑπερβολῇ φιλοτίμῳ τὸν τῆς τιμῆς προαρξάμενον νικῶν ταῖς ἀντιδόσεσι. Πυθόμενος γέ τοι παρὰ τῇ Περσῶν γένει πληθύνειν τὰς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, λαοὺς τε μυριάδους ταῖς Χριστοῦ ποιμαῖναι ἐναγελάζεσθαι, χαίρων ἐπὶ τῇ τούτων ἀκοῇ, οἷά τις κοινὸς τῶν ἀπανταχοῦ κτηδεμῶν, πάλιν κἀνταῦθα τὴν ὑπὲρ τῶν ἀπάντων εἰσῆγγε πρόνοιαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Κωνσταντίνου Αὐτοῦστου πρὸς Σαπώρην τὸν βασιλέα Περσῶν, ἐμολογούντα εἰς Θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.

Ἀντίγραφον πρὸς τὸν βασιλέα Περσῶν.

« Τὴν θεῖαν πίστιν φυλάσσω, τοῦ τῆς ἀληθείας φωτὸς μεταλαγχάνω, τῇ τῆς ἀληθείας φωτὶ ὁδηγούμενος, τὴν θεῖαν πίστιν ἐπιγινώσκω· τοιγάρτοι τοῦτοις ὡς τὰ πράγματα βεβαίως, τὴν ἀγιωτάτην θρησκείαν γνωρίζω, διδάσκαλον τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἀγίου Θεοῦ ταύτην τὴν λατρείαν ἔχειν ὁμολογῶ· τούτου τοῦ Θεοῦ τὴν δύναμιν ἔχων σύμμαχον, ἐκ τῶν περάτων τοῦ Ὀκεανοῦ ἀρξάμενος, πᾶσαν ἐφεξῆς τὴν οἰκουμένην βεβαίως σωτηρίως ἐλπίζω (35) δι' ἡγεῖρα, ὡς ἅπαντα ὅσα ὑπὸ τοσοῦτοις τυράννοις δεδοικμένα, ταῖς καθημεριναῖς συμφοραῖς ἐνδόντα, ἐξίτηλα ἐγεγόναι (36) [ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ χρεῖττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν δεξασθαι]. Τοῦτον τὸν Θεὸν ἀθανάτην μνημῆτι μὲν ὁμολογῶ, τοῦτον ἀκραίφνῃ καὶ καθαυτῇ διανοεῖν ἐν ταῖς ἀνωτάτω τυγχάνειν ὑπεραυγάζομαι. ἀρετῆς ratio postulat fertur; et ob hæc ipsa illico celeberrimas victorias refert pro mercede. Hunc Deum sempiterna memoria coli a me profiteor: hunc in altissima sede positum pura et candida mente contemplanor.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Ὅτι κατὰ εἰδῶλων, καὶ περὶ Θεοῦ δοξολογίας.

« Τοῦτον ἐπικαλοῦμαι γόνυ κλίνας, φεύγων μὲν πᾶν αἷμα βδελυκτὸν, καὶ ὅσας ἀρδεῖς καὶ ἀποτροπαίους, κῆσαν δὲ γεώδη λαμπυρόντα (37) ἐκκλίνων· οἷς ἅπα-

A

CAPUT VIII.

Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum miserat, scripsit in gratiam Christianorum illic agentium.

Jam vero cum rex etiam Persarum per legatos notitiam ambiret Constantini, donaue ad eum misisset, pacis et amicitie signa; id agens scilicet ut cum illo fœdus iniret; hic etiam imperator excellenti quadam animi utens magnitudine, eum qui prior honore ipsum affecerat, munerum magnificentia longe superavit. Cumque apud Persas crebras esse Ecclesias Dei accepisset, et numerosam populorum multitudinem intra Christi vilia congregari; hoc nuntio magnopere delectatus, utpote communis quidam omnium ubique agentium hominum tutor et curator, ad illa etiam loca providentiam suam pro cunctorum commodis laborantem extendit.

B

CAPUT IX.

Epistola Constantini ad Saporem Persarum regem, summa cum pietate Deum et Christum confiteus.

Exemplum epistolæ ad regem Persarum.

« Ego quidem divinam custodiens fidem, lucis veritatis particeps fio; et veritatis fidem præviam sequens, ad 531 divinæ fidei notitiam pervenio. Hac ratione sanctissimam, ut res ipsæ confirmant, religionem agnosco; cujus cultum mihi magistrum esse profiteor ad sanctissimi Numinis notitiam hauriendam. Hujus ergo Dei auxilio fultus, ab ultimis usque Oceani progressus finibus, universum orbem terrarum ad firmam spem salutis erexi. Adeo ut provincie omnes, quæ tot tyrannorum dominatione oppressæ, et continuis attritis calamitatibus prope modum defecerant, reipublicæ vindicem tandem nacte, velut quibusdam medicinæ fomentis restitutæ sint. Hunc ego Deum prædico: cujus vexillum Deo dicatus exercitus meus, humeris gestat, et quo

C

CAPUT X.

Contra simulacra, et de glorificatione Dei.

« Hunc flexis genibus invoco; omnem abominandum cruorem aversans, et odores insuaves ac detestandos, omnem denique terrenum fulgorem procul fu-

« Qui nuper, ut primum augendæ barbaricæ vitæ auctorem immoderate notaverat Constantinum. »

(34) Διὰ πρεσβείας. De hac legatione Saporis ad Constantinum, solus, quod sciam, loquitur Libanius in oratione quæ Βασιλικὸς inscribitur pag. 119, ubi scribit Saporem Persarum regem, cum bellum Romanis inferre constitueret, ferroque ad eam rem opus haberet, fraudulentum usum consilio legatos ad Constantinum misisse, qui illum tanquam dominum adorarent, ferrique maximam copiam ab eo peterent; specie quidem, ut barbaros quosdam sibi vicinis armis ulcisceretur; sed revera, ut eo ferro adversus Romanos uteretur.

(35) Βεβαίως σωτηρίως ἐλπίζω. Scribendum sine dubio σωτηρίως, quanquam apud Theodoritum in libro 1, cap. 25, ea vox deest. Epiphanius tamen scholasticus eam vocem agnoscit, ut docet ejus versio in lib. III Historiæ tripartitæ

(36) Ἐξίτηλα ἐγεγόναι. Hunc locum mutilum esse nemo non videt: quem in Moræ libro eodem plane modo quo in editione Genevensi suppletum inveni: Ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ χρεῖττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν δεξασθαι. Verum quisquis hunc locum ita emendavit, malus profecto conjector fuit atque imperitus. Quis enim unquam ita locutus est, τὴν ἐπὶ τὸ χρεῖττον βελτίωσιν. Quanto facilius erat ac iutius hanc lacunam supplere ex Theodorito, apud quem hac epistola Constantini ad Saporem integrior legitur et emendatior. Codex tamen Fok. et Sav. eodem modo suppleunt hanc lacunam quo Genevensis editio. Nec movere nos debet, quod hæc locutio barbara est. Nam epistola hæc Constantini, primum Latine ab ipso scripta fuerat: deinde in Græcum sermonem conversa est ab imperito interprete. Idem contigit reliquis Constantini epistolis et orationibus.

(37) Γεώδη λαμπυρόντα. Christophorsonus sacri-

giens : quibus omnibus quasi sordibus pollutus se-
lestus ac nefandus superstitionis error multos gen-
tilium, totasque adeo nationes ad ima tartara de-
trusit. Etenim quæ summus omnium Deus pro sua
erga homines benignitate atque providentia ad
communem usum protulit in lucem, ea ad ejusque
libidinem rapi haudquaquam sustinet. Sed puram
duntaxat mentem et animum immaculatum ab ho-
minibus postulat, hisque virtutis et pietatis actus
quasi libra quadam expendit. Quippe modestiæ et
mansuetudinis operibus delectatur; mites diligens;
turbarum auctores odio habens. Et fidem quidem
amat, infidelitatem vero supplicio afficit. Omnem
cum arrogantia conjunctam dominationem de-
struens, superbiorum contumeliam punit. Et homines
quidem insolentia elatos ab ipsis, ut ita dicam, fun-
damentis subruit : humiles vero et injuriarum pa-
tientes, meritis præmiis afficit. Hinc est quod impe-
rium justum magni faciens, auxilio suo illud corroborat, et prudentiam regalem tranquillitate pæc-
perpetua fovet.

532 CAPUT XI.

*Contra tyrannos et persecutores, et de captivitate
Valeriani.*

« Nec mihi ipse videor errare, mi frater, qui hunc
unum Deum profitear omnium auctorem ac paren-
tem. Quem multi ex iis qui apud nos imperium
tenuerunt, insano errore acti, pernegare quidem
conati sunt. Sed eos omnes hujusmodi exitus quasi
vindex oppressit, ut universum nunc hominum ge-
nus, illorum principum calamitates exempli vice
proponat iis qui illos imitari studuerint. Horum
unus mihi videtur fuisse, ille quem divina vindicta

sciorum flammam interpretatur. Camerarius *in-
cantationum igniculos*, rectius. Ignes enim nescio
qui in mysteriis paganorum, et lux quædam post
tenebras emicabat. Quod arte magica et nescio
quibus præstigiis faciebant demonum sacerdotes,
ut auctoritatem ac reverentiam sacris suis concili-
arent. Apuleius lib. xi : « Accessi, inquit, confi-
nium mortis : et calcato Proserpinæ limine per
omnia vectus elementa remeavi. Nocte media vidi
solem candido coruscantem lumine, » etc. De hoc
ritu locus est elegans Themistii apud Stobæum,
cap. 274, qui hic meretur ascribi : Τὸ δὲ παθεῖν
πάθος ὅλον οἱ τελευταῖς μεγάλαις κατοργαζόμενοι·
διὸ καὶ ῥήμα τῷ ῥήματι καὶ ἔργον τῷ ἔργῳ τοῦ τε-
λευτῆν καὶ τελεῖσθαι προσέειπε· πλάναι τὰ πρῶτα
καὶ περιδρομαί, καὶ κοπωδεῖς, καὶ διὰ σκότους τινὸς
ὑποπτοὶ πυρσεῖαι καὶ ἀτέλεστοι· εἴτα πρὸ τοῦ τέλους
αὐτοῦ τὰ δεινὰ πάντα· φοβία καὶ τρόμος, καὶ ἰδρώς
καὶ θάμβος· ἐκ δὲ τούτου φῶς τι θαυμασιὸν ἀπήν-
τησεν, ἡ τόποι καθαροὶ καὶ λειμῶνες ἐδόξαντο, φωνὰς
καὶ χορείας, καὶ σεμνότητος ἀκουσμάτων ἱερῶν καὶ
φαντασμάτων ἁγίων ἔχοντες· ἐν αἷς ὁ παντελής ἦδη
καὶ μεμυημένος ἐλευθερός γεγονώς, καὶ ἀρετὸς
περικύων, ἐστεφανωμένος ὀργιάζει, etc. Locus hic
Themistii desumptus est ex libro *De immortalitate
animæ*, in quo Themistius animam esse immor-
talem astruebat, tum pluribus aliis argumentis,
tum eo quod mortem Græci τελευτὴν vocant, quasi
τελετήν, id est *mysterium*. Atque ut hæc duo no-
mina inter se simillima sunt, ita res ipsæ illis
nominibus designatæ miram habent similitudinem.
Nam in mysteriis quidem primum vagi errores et
errucius molesti, et pavidi ingressus per loca te-

σιν ἡ ἀθέμιτος καὶ ἀρρήτος πλάνη χραινομένη, πολ-
λοὺς τῶν ἐθνῶν καὶ ὅλα γένη κατέβριψε (58), τοῖς
κατωτάτω μέρεσι παραδοῦσα. Ἡ γὰρ ὁ τῶν ὅλων
θεός, προνοία τῶν ἀνθρώπων, διὰ φιланθρωπίαν οἰ-
κείαν χρείας ἕνεκα εἰς τοῦμφανὲς παρήγαγε, ταῦτα
πρὸς τὴν ἐκάστου ἐπιθυμίαν ἔλκεσθαι οὐδαμῶς ἀνέ-
χεται, καθαρὰν δὲ μόνην διάνοιαν καὶ ψυχὴν ἀκηλίδω-
τον παρὰ ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ, τὰς τῆς ἀρετῆς καὶ εὐ-
σεβείας πράξεις ἐν τούτῳ σταθμώμενος. Ἐπεικειάς
γὰρ καὶ ἡμερότητος ἔργοις ἀρέσκεται, πρᾶους φίλων,
μισῶν τούς παραχύδεις, ἀγαπῶν πίστιν, ἀπιστίαν
κολάζων· πᾶσαν μετ' ἀλαζονείας δυναστείαν καταρ-
ρήγνους, ὕβριν ὑπερφηάνων τιμωρεῖται. Τοὺς ὑπὸ τύ-
φου ἐπαιρομένους ἐκ βάθρων ἀναιρεῖ, ταπεινῶσσι
καὶ ἀνεξιτάτους τὰ πρὸς ἀξίαν νέμων. Οὕτω καὶ βα-
σιλείαν δικαίαν περὶ πολλοῦ ποιούμενος, ταῖς παρ'
ἑαυτοῦ ἐπικουρίαις κρατύνει, σύνεσιν τε βασιλικὴν
τῷ γαληνίῳ τῆς εἰρήνης διαφυλάττει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

*Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ διωκτῶν, καὶ περὶ Οὐα-
λεριανοῦ αἰχμαλωτισθέντος.*

« Οὐ μοι δοκῶ πλανᾶσθαι, ἀδελφέ μου, τοῦτον ἕνα
θεὸν ὁμολογῶν πάντων ἀρχηγὸν καὶ πατέρα· ὃν πολ-
λοὶ τῶν τῆδε βασιλευσάντων μανιώδεσι πλάναις
ὑπαχθέντες, ἐπεχειρήσαν ἀρνήσασθαι· ἀλλ' ἐκείνους
μὲν ἀπαντας τοιοῦτον τιμωρὸν τέλος κατανάλωσεν,
ὡς πᾶν τὸ μετ' ἐκείνους ἀνθρώπων γένος, τὰς ἐκεί-
νων συμφορὰς ἀντ' ἄλλου πάραδείγματος τοῖς παρὰ
τούτους (59) τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Τοῦτον ἐκεί-
νων ἕνα ἔγωμαι γεγονέναι, ὃν ὥσπερ τις σκηπτὸς,

nebrosa, et longissima itinera cum lassitudine,
inde antequam ad finem veniatur, cuncta terribilia,
tremor, horror et cum stupore admiratio. Ad ex-
tremum vero admiranda quædam lux occurrit, et
amicæna quædam loca ac pura, in quibus sacra voces
audiuntur, et divina simulacra visuntur, etc. Ad
eundem ritum pertinent hæc Origenis verba in lib. iv
Contra Celsum : Ἐξομοιοῖ ἡμᾶς τοῖς ἐν ταῖς βαχ-
χικαῖς τελευταῖς τὰ φάσματα καὶ τὰ δαίματα προεισ-
άγουσιν.

(58) *Ὅλα γένη κατέβριψε*. In codice Fuk. scri-
ptum inveni κατήρειψε, quod magis placet. In eo-
dem exemplari legitur πολλὰ τῶν ἐθνῶν.

(59) *Τοῖς παρὰ τούτους*. Longe aliter hic locus
legitur apud Theodoretum, hoc scilicet modo : Ἐπαρὰ
τούς τοῖς τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Optime, meo
quidem iudicio. Nec aliter scripserat Constantinus.
Omnes, inquit, retro principes qui Christi fidem
persecuti sunt, adeo funestus exitus oppressit, ut
universum nunc hominum genus, principum illo-
rum calamitates pro omni supplicio imprecari soleat
iis qui illos imitari studuerint. Quid hoc sensu
plinius et elegantius? παρὰδειγμα igitur hoc loco
pœnam significat; quo sensu ea vox frequenter a
Græcis usurpatur, ut notavit Agellius. Porro ἐπαρὰ
τούς τίθεσθαι τὰς συμφορὰς, eleganter dicitur pro
eo quod Latini dicunt *imprecari*. Sic εὐχὴν θέσθαι
dicunt Græci, ut supra notavi. Epiphanius scho-
lasticus hunc locum ita vertit : *Sed illos omnes finis
comprehendit exitiosus, ita ut omne genus hominum
propter eos exurgens, cludes illorum pro maledictionis
exemplo proponere videatur.*

ἡ θεία μῆνις τῶν τῆδε ἀπελάσασα, τοῖς ὑμετέ-
ροις μέρεσι παραδίδωκε, τῆς ἐπ' αὐτῷ αἰσχύ-
νης (40) πολυθρόλλητον τὸ παρ' ὑμῖν τρόπιον ἀπο-
φύναντα. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅτι τῶν μὲν διωκτῶν εἶδε τὴς πρώσεως, εὐθυμῇ
δὲ νῦν διὰ τὴν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.

« Ἀλλὰ γὰρ εἰς καλὸν ἐκεῖνο προκεχώρηκε, τὸ ἐν
τῷ καθ' ἡμᾶς αἰῶνι τὴν τῶν τοιούτων τιμωρίαν πε-
ριφανῇ δεῖχθῆναι. ἐπειδὴ γὰρ καὶ αὐτὸς τῶν ἐναγχοῦ
ἀθεμίτοις προστάγμασι τὸν τῷ Θεῷ ἀνακαίμενον λαὸν
ἐκταραζάντων. Διὸ δὴ καὶ πολλὴ χάρις τῷ Θεῷ, ὅτι
τελείᾳ προνοίᾳ πᾶν τὸ ἀνθρώπινον τὸ θεραπεύον τὸν
θεῖον νόμον, ἀποδοθείσης αὐτοῖς τῆς εἰρήνης, ἀγάλλε-
ται καὶ γαυριᾷ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡμῖν αὐτοῖς πέπει-
σμαι, ὡς ὅτι κάλλιστα καὶ ἀσφαλέστατα ἔχειν ἅπαντα, B
ὅποτε διὰ τῆς ἐκεῖνων καθαράς τε καὶ δοκίμου θρη-
σκείας, ἐκ τῆς περὶ τὸ θεῖον συμφωνίας πάντας εἰς
ἐαυτὸν ἀγείρειν ἀξιοῖ. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Παρακλήσεις ὥστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανοὺς
ἀγαπᾶν.

« Τοῦτου τοῦ καταλόγου (41) τῶν ἀνθρώπων, λέγω
δὴ τῶν Χριστιανῶν, ὧν ὑπὲρ τούτων ὁ πᾶς μοι λόγος,
πῶς οἶμαι με ἡδεσθαι ἀκούοντα, ὅτι καὶ τῆς Περσίδος
τὰ κράτιστα ἐπιπλεῖστον, ὥσπερ ἔστι μοι βουλομένῳ,
κεχόσμηται. Σοὶ τ' οὖν ὡς ὅτι κάλλιστα, ἐκεῖνοίς θ'
ὡσαύτως ὑπάρχοι τὰ κάλλιστα, ὃ τι σοὶ καὶ ἐκεῖνοίς (42).
Οὕτω γὰρ ἔξεις τὸν τῶν ὅλων Δεσπότην πατέρα
Θεόν (43), Ἰεω καὶ εὐμενῇ. Τούτους τοιγαροῦν ἐπειδὴ C
τοσοῦτος εἶ, σοὶ παρατίθεμαι, τοὺς αὐτοὺς τούτους,
ὅτι καὶ εὐσεβεῖα ἐπίσημος εἶ, ἐγχερίζω, τούτους
ἀγάπα ἀρμόδιως τῆς σεαυτοῦ φιλανθρωπίας· αὐτῷ τε
γὰρ καὶ ἡμῖν ἀπερίγραπτον δώσεις διὰ τῆς πίστεως
τὴν χάριν. »

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅπως Χριστιανοὶς μὲν ἦν εἰρήνη, σπουδῇ τῶν
Κωνσταντινῶν προσευχῶν.

Οὕτω δὲ λοιπὸν τῶν ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης
ἐθνῶν ὥσπερ ὅφ' ἐνὶ κυδερνήτῃ διεσθονομένων, καὶ

(40) Vulg. τῆς ἐπ' αὐτῶν αἰσχύνῃς In Historia
Theodoriti rectius legitur, τῆς ἐπ' αὐτῷ αἰσχ. π.
τὸ παρ' ὑμῖν τρόπιον ἀποφύναντα. Valerianum in-
telligit, qui a Persis captus, ignobili apud eos ser-
vilitate consenuit, et privato dedecore triumphum
Persarum nobilitavit, id est victoriam Persarum
de Romanis celeberrimam fecit sua ipsius igno-
minia. Ille est sensus ejus loci, quem nec Epi-
phanus, nec reliqui interpretes assecuti sunt. In
codice Fuk. et Turnebi legitur ἀπαφύνασα, non
male.

(41) Τούτου τοῦ καταλόγου. Rectius apud
Theodoritum legitur τούτῳ τῷ καταλόγῳ. Hæc enim
referuntur ad verbum κεχόσμηται. Mox scribe ὑπὲρ
γὰρ τούτων ex Theodorito et Nicephoro.

(42) Vulg. ὃ τι σοὶ καὶ ἐκεῖνοίς. Apud Theodoritum
et Nicephorum legitur ὅς ἐστι σοὶ καὶ ἐκεῖνοίς. In edi-
tione Jacobi Sirmondi legitur ὃ τι ἐστ', etc. Quæ
verba Epiphanius Scholasticus sic Latine vertit :
Tu ergo optime gubernaveris, si fueris sicut illi, et
habueris commune quod illi. Joachimus autem Ca-
merarius qui Theodoriti Historiam Latine inter-

A instar fulminis ingruens, fugatum ex nostris regio-
nibus vestras in terras transportavit : qui quidem
suo dedecore atque ignominia tropæum illud tanto-
pere a vobis jactatum constituit. »

CAPUT XII.

Quod persecutorum ruinam viderit, quodque jam ob
Christianorum pacem lætatur.

« Enimvero commode factum videtur, quod nostra
quoque ætate hujusmodi homines manifestissime
pœnas dederunt. Nam et ego spectator sui exitus
illorum, qui nuper iniquissimis jussionibus populum
Deo consecratum exagitaverant. Proinde maximas
Deo gratias ago, cujus singulari providentia cuncti
mortales qui divinam legem observant, reddita sibi
pace exsultant ac gestiunt. Ex quo plane mihi per-
suadeo, rectissime omnia ac tutissime se habere,
cum per puram ac sinceram illorum religionem
perque concordem de divino Numine sententiam
omnes homines ad seipsum aggregare Deus di-
gnetur. »

CAPUT XIII.

Exhortatio ut Christianos in Perside agentes benecole
complectatur.

« Quanta porro voluptate me affici censes, cum
audio id quod mihi maxime in volis est, horum ho-
minum multitudine, Christianorum scilicet (de his
enim in præsentia loquor), nobilissima quæque Per-
sidis loca longe lateque esse decorata. Opto igitur
ut et tuæ res quam florentissimæ, et illorum per-
inde sint florentissimæ : hoc est ut tuæ, sic 533
illorum. Hoc enim modo summum omnium Domi-
num ac parentem Deum, propitium ac placatum
habiturus es. Hos itaque, quandoquidem talis tan-
tusque es, tibi commendo. Hos, quandoquidem pie-
tate excellis, tibi in manum trado. Hos pro tua hu-
manitate complectere. Sic enim et tibi ipsi et no-
bis, hac tua fide immensum beneficium præstabis. »

CAPUT XIV.

Quomodo assiduis Constantinī precibus pax data est
Christianis.

In hunc modum cum omnes ubique gentes, instar
navis cujusdam, unius gubernatoris regerentur in-

D pretatus est, ita vertit : Optime igitur tecum, simi-
literque cum illis optime agitur, quia communiter
cum utrisque. Et sic fere Joannes Langus. Mihi
tamen hic sensus non satisfacit. Olim quidem
scribendum putabam, ὅτι σὺ καὶ ἐκεῖνοίς, καὶ ἐκεῖνοίς
σοι. Quam lectionem in versione mea secutus eram.
Sed nunc, re attentius examinata, Theodoriti ac
Nicephori lectionem retinendam censeo, et totum
locum sic interpreto : Opto igitur, ut et tuæ res
quam florentissimæ, et illorum perinde sint floren-
tissimæ, hoc est, utriusque vestrum ex æquo. Ita
sensus est apertissimus, et sequentia egregie con-
venient, tantum ὑπάρχοι in optativo scribendum
erit. Musculus certe legit ὑπάρχοι. Sic enim vertit :
Cedat igitur id tibi optime et illis similiter : et tibi,
inquam, et illis. In codice Fuk. legitur ὅτι σοὶ, sine
illa voce καὶ ἐκεῖνοίς.

(43) Πατέρα Θεόν. In Theodorito ac Nicephoro
legitur πᾶν, Ἰεὼ τε καὶ εὐμενῇ. Nec aliter legit
Epiphanius scholasticus, ut ex versione ejus ap-
paret.

dustria, et imperium ac religionem famuli Dei libentissime amplecterentur, nec ullus amplius Romanum imperium perturbaret, cuncti posthac tranquillam et quietam vitam agebant. Imperator vero cum piorum hominum preces ad salutem reipublicæ plurimum conferre existimaret, eas quoque necessario conciliandas sibi putavit. Itaque et ipse supples Dei opem imploravit, et præsibus Ecclesiarum præcepit, ut pro se preces ad Deum funderent.

CAPUT XV.

Quod in nummis et imaginibus, precantis habitu effingi se jussit.

Quanta porro divinæ fidei vis ac virtus in ejus animo insederit, vel ex hoc uno conjici facile potest, quod in aureis nummis exprimi se jussit vultu in cælum sublato, et manibus expansis instar precantis. Et hujus quidem formæ nummi per universum orbem Romanum cucurrerunt. In ipsa vero regia juxta quasdam januas, in imaginibus ad ipsum vestibuli fastigium positus depictus est stans, defixis quidem in cælum oculis, manibus autem expansis precantis in modum.

CAPUT XVI.

Quod imagines suas in templis idolorum poni, lege lata prohibuit.

Sic igitur ille se Deo supplicantem etiam in tabulis pictis exhibuit. Quinetiam lege lata vetuit imagines suas in idolorum templis dedicari, ne forte errore velitiæ superstitionis, vel inani specie tenus inquinaretur.

534 CAPUT XVII.

Preces in palatio, et recitatio sacrarum Scripturarum.

Verum his longe augustiora perspiciet quicunque attendere voluerit, qualiter ille in palatio

(44) *Τὴν... πολιτεῖαν.* Christianam religionem intelligo, quam omnes propemodum gentes tunc temporis amplexæ sunt, abjecto patriæ superstitionis errore.

(45) *Ὡς... τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν π. ἐγκλειστέος.* Scribe τοῖς τε τῶν Ἐκκλησιῶν π. Nisi malis ascribere ἐνεκλεύετο, ut legitur in codd. Fuk., Sav. et Turnebi.

(46) *Πίστως ἐνθεός.* Anastasius Bibliothecarius in versione septimæ synodi, ubicunque vox ἐνθεός occurrit in Græco, *deificum* interpretatur. Sic deiferos libros Latini vocabant codices sacræ Scripturæ, ut legitur in *Gestis purgationis Cæciliani*.

(47) *Κατὰ τινὰς πύλας.* In codd. Fuk. ac Turnebi et in schedis Regiis legitur *κατὰ τινὰς πόλεις*, longe rectius, ut equidem censeo. Ait enim Eusebius, non in omnibus, sed in quarundam urbium palatii Constantinum ita depictum fuisse.

(48) *Τὴν χεῖρα δ' ἐκτεταμένον.* Quisquis fuit interpres hujus libri, parum attente hunc locum vertit, hoc modo, *et precantis forma manus sursum tollens*, cum vertere debuisset, *manibus expansis, ut precantes solent*. Christiani enim inter precandum manus expandere solebant, ut crucis similitudinem hoc modo adumbrarent. Allevabant quidem manus Christiani, dum preces funderent. Sed hoc non erat proprium Christianorum, quippe

αὐτὴν ὑπὸ τῷ θεράποντι τοῦ θεοῦ πολιτεῖαν (44) ἀσπαζομένων, μηδενὸς μηκέτι παρενοχλοῦντος τὴν Ῥωμαίων ἀρχήν, ἐν εὐσταθείᾳ καὶ ἀταραχῇ βίῳ τὴν ζωὴν διήγον οἱ πάντες. Βασιλεὺς δὲ κρίνας αὐτῷ τὰ μεγάλα συντείνειν πρὸς τὴν τῶν ὅλων φυλακὴν τὰς τῶν θεοσεδῶν εὐχὰς, ταύτας ἀναγκαίως ἐπορίζετο, αὐτὸς θ' ἰκέτης γιγνόμενος τοῦ θεοῦ, τοῖς τῶν Ἐκκλησιῶν προέδροις (45) τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ λιτὰς ποιῆσαι ἐνεκλεύετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅτι καὶ ἐν νομίμοις καὶ ἐν εἰκόσιν, ὡς εὐχόμενον αὐτὸν ἐχάραττεν.

Ὅση δ' αὐτοῦ τῇ ψυχῇ πίστεως ἐνθεός (46) ἐστῆρικτο δύναμις, μάθοι ἂν τις καὶ ἐκ τοῦδε λογιζόμενος, ὡς ἐν τοῖς χρυσοῖς νομίμοις τὴν αὐτοῦ αὐτὸς εἰκόνα ὥδε γράφεσθαι διετύπου, ὡς ἄνω βλέπειν δοκεῖν ἀνατεταμένον πρὸς θεόν, τρόπον εὐχομένου. Τοῦτου μὲν οὖν τὰ ἐκτυπώματα καθ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων διέτρεχεν οἰκουμένη· ἐν αὐτοῖς δὲ βασιλεῖς κατὰ τινὰς πύλας (47) ἐν ταῖς εἰς τὸ μετέωρον τῶν προπύλων ἀνακειμέναις εἰκόσιν, ἐστὼς ὁρθὸς ἐγράφετο, ἄνω μὲν εἰς οὐρανὸν ἐμβλέπων, τῷ χεῖρι δ' ἐκτεταμένος (48) εὐχομένου σχήματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣ'.

Ὅτι καὶ ἐν εἰδωλείοις εἰκόνας αὐτοῦ θεῖναι, νόμῳ διεκώλυεν.

Ὅδε μὲν οὖν αὐτὸς αὐτὸν καὶ ταῖς γραφαῖς εὐχόμενον ἀνιστόρει· νόμῳ δ' ἀπέργεν (49) εἰκόνας αὐτοῦ εἰδῶλων ἐν ναοῖς ἀνατίθεσθαι, ὡς μηδὲ μέχρι σκιαγραφίας τῇ πλάνῃ τῶν ἀπειρημένων μολύνειτο [ἢ γραφῇ] (50).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ὡς παλατίῳ προσευχά, καὶ θεῶν Γραφῶν ἀναγνώσεις.

Σκέψαιτο δ' ἂν τις τὰ τούτων σεμνότερα, διαγνοὺς ὡς ἐν αὐτοῖς τοῖς βασιλείοις Ἐκκλησίας Θεοῦ τρό-

cum gentiles idem facerent, ut testatur Virgilius, *Æneid.*, lib. 1, vers. 97, dum ait:

Et geminas [duplices] tollens ad sidera palmas.

Illud vero peculiare fuit Christianis, manus in crucis formam expandere. Tertullianus in lib. *De oratione*, cap. 11: « Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus, et Dominica passione modulamur. » Idem in *Apologetico*, cap. 30.

(49) *Νόμῳ δ' ἀπέργεν.* At Socrates in lib. 1, cap. 18, contrarium scribit his verbis: Καὶ παύει μὲν τὰ μονομάχια, εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἀνατίθετο. Verum non immerito quis suspicetur corruptum esse hunc Socratis locum. Recenset enim illic Socrates cuncta, quæ ad extinguendam gentium superstitionem a Constantino excogitata sunt. Inter quæ ait Constantinum, imagines suas ac statuas in deorum templis posuisse. Atqui eo facto non exstinguebatur superstitio gentium, sed augebatur aut mutabatur. Imperatorem enim Dei loco adoraturi erant gentiles. Quamobrem Socratis locus emendandus est ex Eusebio in hunc modum: Εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἀπέργεν ἀνατίθεσθαι.

(50) *Μολύνειτο ἢ γραφῇ.* Delenda puto hæc verba ἢ γραφῇ, quippe quæ sensum turbant. His enim expunctis sensus est planissimus.

πον (51) διέθετο, σπουδῇ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἐνδον ἐκκλησιαζομένων· μετὰ χειράς γέ τοι λαμβάνων τὰς βίβλους, τῇ τῶν θεοπνευστῶν λογίων θεωρίᾳ προσ-
ανεῖχε τὸν νοῦν· εἰτ' εὐχὰς ἐνθέσμους σὺν τοῖς τὸν βα-
σιλειον οἶκον πληροῦσιν (52) ἀπεδίδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

*Τῆς Κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς νομο-
θεσία τιμῶν.*

Καὶ ἡμέραν δ' εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατὰλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως Κυριακὴν τε καὶ σωτήριον, διετύπου· διάκονοι δ' αὐτῷ καὶ ὑπηρέται Θεῷ καθιερωμένοι, βίου τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ πάσῃ κόσμιοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου (53) καθίστανται· δορυφόροι τε πιστοὶ σωματοφύλακες, τρώ-
ποις εὐνοίας [καὶ] πίστει καθωπλισμένοι, βασιλέα διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο (54) τρώπων, τιμῶν-
τες οὐχ ἤττον καὶ αὐτοὶ τὴν σωτήριον καὶ Κυριακὴν ἡμέραν, εὐχὰς τε ἐν αὐταῖς συντελοῦντες τὰς βασιλεῖ φιλας. Ταυτὸν δὲ πράττειν καὶ πάντας ἐνῆγεν ἀνθρώ-
πους ὁ μακάριος, ὥσπερ εὐχὴν ταύτην πεποιημένος, ἡρέμα σύμπαντας ἀνθρώπους θεοσεβεῖς ἀπεργάσα-
σθαι. Διὸ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν πολιτευομέ-
νοις ἅπασι, σχολὴν ἀγειν ταῖς ἐπινύμοις τοῦ Σωτῆρος ἡμέραις ἐνουθέτει, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμᾶν (55)· μνήμης ἕνεκά μοι δοκεῖν τῶν ἐν ταύταις
τῷ κοινῷ Σωτῆρι πεπράχθαι μνημονευμένων. Τὴν δὲ γε σωτήριον ἡμέραν, ἣν καὶ φωτὸς εἶναι καὶ ἡλίου ἐπινύμῳ συμβαίνει, τὰ στρατιωτικὰ πάντα διὰ σπουδῆς τιμᾶν διδάσκων, τοῖς μὲν τῆς ἐνθέου μετ-
έχουσι πίστεως, ἀκωλύτως τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ καρ-
τερεῖν μετεδίδου σχολῆς, ἐφ' ᾧ τὰς εὐχὰς, μηδενὸς αὐτοῖς ἐμποδῶν γιγνομένου, συντελεῖν.

atque otium indulsit, quo absque ullo impedimento

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

*Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας, ἐν Κυρια-
καῖς εὐχεσθαι προσέταξε.*

Τοῖς καὶ μήπω τοῦ θεοῦ λόγου μετασχοῦσιν, ἐν

(51) Ἐκκλησίας Θεοῦ τρόπον. Sozomenus in lib. 1, c. 7, de Constantino imp. ita scribit : Καὶ ἐν τοῖς βασιλείοις ἐκκλησίῳ οἴκῳ κατεσχέασε. Apparet Sozomenum id ex Eusebio nostro, uti solet, hausisse. Sed Eusebius non dicit Constantinum in palatio ecclesiam aedificasse. Hoc tantum dicit, illum ecclesiae quamdam speciem in palatio instituisse. Vide panegyricum Eusebii in tricennialibus Constantini, pag. 628, ubi sententiam nostram aperte confirmat.

(52) Τοῖς τὸν βασιλειον οἶκον πληροῦσιν. Vox ambigua est βασιλειος οἶκος, quae et ecclesiam et palatium significat. Ac videtur Eusebius de industria in hujus vocis ambiguitate lusisse, eo quod Constantini palatium simile esset ecclesiae. Et quos hic vocat τοὺς τὸν βασιλειον οἶκον πληροῦντας, supra vocavit τοὺς ἐνδον ἐκκλησιαζομένους.

(53) Φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου. Interpres Sozomeni sententiam secutus ecclesiam intellexit, cui non assentit. Nam Eusebius ipse in Panegyrico, pag. 628, ubi haec ad verbum leguntur, nihil de ecclesia dicit. Sensus igitur hujus loci est, Constantinum ministris ac famulis Dei et sacerdotibus curam et custodiam totius palatii sui commisisse : ita ut sacerdotes essent quasi quidam majores domus, aut quos Romani curas palatii vocabant.

A quamdam velut Ecclesiam Dei constituit. Ac diligenti quidem et alacritate praebat cunctis qui in Ecclesiam illam erant ascripti : et sacros Codices in manus sumens oracula a Deo edita attento animo meditabatur. Posthac solemnes preces cum universo aulicorum cœtu recitabat.

CAPUT XVIII.

*Diem Dominicum et sextam feriam honorari
praecipit.*

Diem vero precationibus congruum haberi constituit, eum qui primus est et caput cæterorum, et qui revera Dominicus est ac salutaris. Præterea diaconos et Deo consecratos ministros, qui vitae gravitate et reliquis virtutibus ornatī essent, totius domus custodes ordinavit. Denique protectores et stipatores fidei, benevolentiae et fidei armis instructi, imperatorem ipsum pietatis magistrum habebant; et salutarem ac Dominicum diem perinde honorabant; eoque die preces imperatori gratas ad Deum fundebant. Reliquos etiam mortales, ad idem faciendum incitavit princeps beatissimus; utpote qui id maxime in votis haberet, ut universos homines paulatim Dei cultores efficeret. Atque ob hanc causam cunctis sub imperio Romano degentibus praecipit, ut Dominico die feriantur; utque diem qui est pridie sabbati similiter honorarent : in memoriam, ut videtur, earum rerum, quae a communi omnium Servatore illis diebus gestae esse perhibentur. Porro cum exercitum omnem ad salutaris diei, qui lucis ac solis appellatur nomine, religiosum cultum institueret; iis quidem qui fidem divinitus inspiratam amplexi erant, exercendi se ex more institutoque Ecclesiae Dei tempus orationibus vacarent.

535 CAPUT XIX.

*Quomodo etiam gentiles milites diebus Dominicis
orare docuerit.*

Reliquis vero qui divinae fidei doctrinam nondum

(54) Διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο. Scribendum puto ἐπεγράφοντο. Nam excusa lectio ferri non potest. Atque ita in Panegyrico, pag. 628.

(55) Καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμᾶν. Scribendum est procul dubio τὴν πρὸ τοῦ σαββάτου. Atque ita apparet legisse eum qui titulos horum capitum composuit. Sed et Sozomenus in libro primo, capite 7, idipsum confirmat, dum scribit : Τὴν δὲ Κυριακὴν καλούμενην ἡμέραν, ἣν Ἑβραῖοι πρώτην τῆς ἑβδομάδος ὀνομάζουσιν, Ἕλληνες δὲ ἡλίῳ ἀνατιθέασιν, καὶ τὴν πρὸ τῆς ἑβδομάδος, ἐνομοθέτησε δικαστηρίων καὶ τῶν ἄλλων σχολῶν ἀγειν πάντας, καὶ ἐν εὐχαῖς καὶ λιταῖς τὸ Θεῶν θεραπεύειν, id est : Die autem Dominico quem Hebraei primum sabbati, gentiles vero diem Solis appellant; item sexta feria, cunctos a judiciis aliisque operibus feriari praecipit, et precibus ac supplicationibus Deum venerari. In his Sozomeni verbis nonnihil difficultatis occurrit, quod quidem spectat ad diem Veneris. Vix enim mihi persuadere possum, Constantinum praecipisse, ut eo die a judiciis abstinere. Certe Eusebius id non dicit de Veneris die, sed tantum de die Dominico. Exstat Constantini lex in codice Theodosiano, titulo, De feriis, in qua dies tantum Dominicus excipitur. Itaque id de suo adimensus est Sozomenus. Qui cum sua ætate id observari videret Constantinopoli (fuit enim advocatus in ea urbe, una cum Aquilino quo-

susceperant, altera iuge præcepit, ut Dominicis diebus in campum purum procederent, et precationem quam antea didicissent, simul omnes signo dato ad Deum funderent. Neque enim hastis et armatura, nec corporis viribus confidere eos oportere: sed summum omnium Deum, auctorem bonorum omnium ipsiusque adeo victoriæ agnoscendum esse; eique solennes preces persolvere debere, manibus quidem in cælum sublatis, mentis autem oculis altius ad ipsum usque cœli regem erectis; hunc victoriæ auctorem, hunc Servatorem custodemque et adiutorem invocare in precationibus eos debere. Ipse porro precationis formam cunctis militibus tradidit, iubens ut Latino sermone omnes pronuntiarent ad hunc modum.

CAPUT XX.

Forma precationis a Constantino militibus tradita.

« Te solum agnoscimus Deum; te regem profite-mur; te adiutorem invocamus. Tui muneris est quod victorias retulimus, quod hostes superavimus. Tibi ob præterita jam bona gratias agimus, et futura a te speramus. Tibi omnes supplicamus, utque imperatorem nostrum Constantinum, una cum piis-simis ejus liberis incolumem et victorem diutissime nobis serves, rogamus. » Hæc die Solis a militaribus numeris fieri, et hæc verba inter precandum ab iis proferri præcepit.

CAPUT XXI.

In armis militum signum Dominicæ crucis exprimi jubet.

Quinetiam in ipsis armis, salutaris tropæi signum jussit effingi. Utque ante instructum armis exercitum non aurea signa et simulacra, ut antea moris erat, sed solum crucis tropæum præferretur mandavit.

536 CAPUT XXII.

Studium precandi et cultus festi Paschalis.

Ipse vero utpotesacrorum mysteriorum particeps,

dam, ut ipse scribit in lib. II) Constantinum, ejus rei auctorem fuisse credidit.

(56) *Τὰς Κυριακὰς ἡμέρας.* Scribendum est, ταῖς Κυριακαῖς ἡμέραις, vel certe κατὰ τὰς Κυριακὰς ἡμέρας.

(57) *Ἐπὶ καθαροῦ... πεδίου.* Campum purum dicit, in quo nullæ aræ, nulla essent sepulcra.

(58) *Μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι.* In Panegyrico Eusebii ubi hæc iisdem verbis leguntur, rectius scribitur χρῆναι, quod interpret non animadvertit.

(59) *Ἐπ' αὐτῶν τῶν ὅπλων.* Idem scribit Sozomenus in lib. I, c. 7: Τοὺς δὲ στρατιώτας προσελθὼν ὁμοίως αὐτῷ τὸν Θεὸν σέβειν, τὰ τοῦτων ὅπλα τῷ συμβόλῳ τοῦ σταυροῦ κατεστήμαινε. Quæ quidem Sozomeni verba ex Eusebio desumpta esse nemo non videt. Porro ὅπλων nomine scuta intelligo, in quibus salutare crucis signum depingi jusserat Constantinus. Certe in Notitia imperii Romani hujusmodi scuta visuntur, in quibus signum crucis diversis modis expressum est. Sed et Prudentius in libro *Contra Symmachum* idem testatur his versibus:

*Christus purpureum stellanti pictus in auro
Signabat labarum: clypeorum insigni. Christus
Pinxerat.*

δευτέρῳ νόμῳ διεκελεύετο, τὰς Κυριακὰς ἡμέρας (56) ἐν προαστείοις ἐπὶ καθαροῦ προΐέναι πεδίου (57), καὶ ταῦθα μεμελετημένην εὐχὴν ἐξ ἑνὸς συνθήματος ὁμοῦ τοὺς πάντας ἀναπέμπειν Θεῷ· μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι (58), μήτε παντευχίαις, μηδ' ἄλλῃ σωματῶν τὰς ἑαυτῶν ἐξάπτειν ἐλπίδας, τὸν δ' ἐπὶ πάντων εἰδέναι Θεὸν, πάντῃς ἀγαθοῦ δοτῆρα καὶ αὐτῆς νίκης· ὃ καὶ τὰς ἐνθέσμους προσήκειν ἀποδιδόναι εὐχὰς, ἅνω μὲν ἀφροντας εἰς οὐρανὸν μετεώρους τὰς χεῖρας, ἀνωτάτῳ δ' ἐπὶ τὸν οὐράνιον βασιλέα τοὺς τῆς δια- νοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοὺς, κάκεινον ταῖς εὐ- χαῖς νίκης δοτῆρα καὶ σωτῆρα, φύλακά τε καὶ βοηθὸν ἐπιθωμένους. Καὶ τῆς εὐχῆς δὲ τοῖς στρατιωτικοῖς ἅπασι διδάσκαλος ἦν αὐτὸς, Ῥωμαῖα γλώττῃ τοὺς πάντας ὧδε λέγειν ἐγκελευσάμενος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Εὐχῆς ῥήματα, στρατιώταις ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.

« Σε μόνον οἶδαμεν Θεόν· σὲ βασιλέα γνωρίζομεν· σὲ βοηθὸν ἀνακαλούμεθα· παρὰ σοῦ τὰς νίκας ἡρά- μεθα· διὰ σοῦ κρείττους τῶν ἐχθρῶν κατέστημεν σοὶ τὴν τῶν ὑπαρξάντων ἀγαθῶν χάριν γνωρίζομεν· σὲ καὶ τῶν μελλόντων ἐλπίζομεν· σοὶ πάντες ἰκέται γινώμεθα· τὸν ἡμέτερον βασιλέα Κωνσταντῖνον, παῖ- δὰς τε αὐτοῦ θεοφιλεῖς, ἐπὶ μῆχιστον ἡμῖν βίου, σῶον καὶ νικητὴν φυλάττεσθαι ποτινιώμεθα. » Τοιαῦτα κατὰ τὴν τοῦ φωτὸς ἡμέραν ἐνομοθέτει πράττειν τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, καὶ τοιαῦτα ἐδίδασκεν ἐν ταῖς πρὸς Θεὸν εὐχαῖς ἀφιέναι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ἐν τοῖς στρατιωτικῶν ὅπλοις σημεῖα τοῦ σταυ- ροῦ τοῦ Σωτήρος.

Ἡδὲ καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ὅπλων (59), τὸ τοῦ σω- τηρίου τροπαίου σύμβολον κατασημαίνεσθαι ἐπολεῖ· τοῦ τε ἐνόπλου στρατοῦ (60) προπομπεύειν, χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων (61) ὅποια πρότερον αὐτοῖς ἔθος ἦν, τὸ μὴδὲν, μόνον δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Σπουδὴ προσευχῆς (62), καὶ τιμὴ τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς.

Αὐτὸς δ' οἷα τις μέτοχος ἱερῶν ὀργίων, ἐν ἀπορρή-

(60) *Ἐν τῷ τε ἐνόπλιῳ σταυροῦ.* Lego στρατοῦ, ut legisse videtur interpret. Causam erroris præbuisse videtur compendiaria scribendi forma. Nam cum librarius scripsisset σταυροῦ, imperitus exscriptor id significare credidit σταυροῦ.

D

(61) *Χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων.* Ante hæc verba codd. Fuketii et Turnebi duas voculas addunt hoc modo: τὰ τῶν χρυσῶν, etc. Et in sequente linea post vocem τὸ μὴδὲν, iidem codices et Savilianus addunt verbum ἡγεῖσθαι. Sed vulgata lectio longe præstat.

(62) *Ἐν τῷ δὲ προσευχῆς.* Hujus capituli titulum feliciter mihi videor emendasse: Σπουδὴ προσευχῆς. In hoc enim capite agit Eusebius de studio precandi, quo Constantinus imperator ardebat. Causam erroris dedit antiquariorum consuetudo, qui in titulis capitulum perscribendis primam litteram omittere solebant, ut eam posthac per otium univariato colore depingerent. Certe in schedis Regiis prima tituli littera semper omissa est. In codice autem Fuketii interdum additur, interdum omittitur. Exempli gratia titulus hujus capituli, tum in Fuk. codice, et in schedis Regiis ita conceptus est: τοῦ δὲ προσευχῆς, omissa prima littera; quæ

τοῖς εἰσω τοῖς αὐτοῦ βασιλικοῖς ταμεῖοις, καιροῖς Ἀ ἐκάστης ἡμέρας τακτοῖς ἑαυτὸν ἐγκλείων, μόνος μόνῳ τῷ αὐτοῦ προσωμίλει Θεῷ, ἱκετηρικαῖς τε δεήσεσι γονυπετῶν, κατεδυσώπει ὧν ἔδειτο τυχεῖν· ταῖς δὲ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς ἡμέραις ἐπιτείνων τὴν ἀσκησιν, πάσῃ βώμῃ ψυχῆς καὶ σώματος θείας ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο (63), σπουδῇ τοῖς πᾶσι (64) τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Τὴν δ' ἱερὰν διανυκτέρευσιν μετέβαλλεν εἰς ἡμερινὰ φῶτα, κηροῦ κίονας (65) ὑψηλοτάτους καθ' ὅλης ἐξαπτόντων τῆς πόλεως τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων· λαμπάδες δ' ἦσαν πυρὸς (66), πάντα φωτίζουσαι τόπον, ὡς λαμπρὰς ἡμέρας τηλαυγστεράν τὴν μυστικὴν διανυκτέρευσιν ἀποτελεῖσθαι. Διαλαβούσης δὲ τῆς ἔω, τὰς σωτηρίους εὐεργεσίας μιμούμενος, πᾶσιν ἔθνεσιν λαοῖς τε καὶ δήμοις, τὴν εὐεργετικὴν ἐξήπλου δεξιάν (67), πλούσια πάντα τοῖς πᾶσι δωρούμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅπως εἰδωλολατρειᾶν μὲν ἐκώλυσε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτάς ἐτίμα.

Οὕτω μὲν οὖν αὐτὸς τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾷ Θεῷ. Καθόλου δὲ τοῖς ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ δῆμοις τε καὶ στρατιωτικοῖς, πύλαι ἀπεκλείοντο εἰδωλολατρεῖας,

codex Fuk. in corpore libri ita supplet: ὅπου δεῖ, etc. male et sine ullo sensu, ut apparet.

(63) *Θείας ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο.* Christophorus veriti, *divinos sacrorum ritus obibat.* Musculus vero ita verterat, *sacras caeremonias expediebat.* Sed neuter eorum vidit locum hunc corruptum esse. Lego igitur *ἱεροφαντίας ἐτελεῖ.* Constantinum enim comparat antistiti et hierophantæ. Unde statim subiecit, οὕτω μὲν οὖν τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾷ Θεῷ, additque Constantinum se pro episcopo gessisse, idque nomen sibi adscivisse, præsentibus episcopis.

(64) *Σπουδῇ τοῖς πᾶσι.* In Fuk. cod. ὡς δὲ δὴ. Lego σπουδῇ τοῖς πᾶσι τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Sic supra cap. 17, σπουδῇ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἔθνων ἐκκλησιαζομένων.

(65) *Κηροῦ κίονας.* Christiani in vigilia festi paschalis maximam cereorum copiam accendebant. Quod cum intra ecclesias duntaxat facerent, Constantinus etiam extra ecclesias cereos passim accendi iussit, in honorem tantæ festivitatis. Cumque in magnis civitatibus noctu lumina accendi solerent in compitiis, ut notavi ad lib. xiv. Amm. Marcellini, Constantinus ea nocte multo plures ac majores cereos voluit accendi, ut gentilium animos ad Christianæ religionis venerationem perduceret. Porro columnæ illæ ceræ, quas hic memorat Eusebius, cereum paschalem optime designant, quem in vigilia paschali accendere solemus: de quo singularem librum scripsit Barnabas Brissonius. Gregorius Naz. in oratione 19: Τὸ ἄγιον Πάσχα καὶ περιβόητον, ἡ βασιλίσσα τῶν ἡμερῶν ἡμέρα· καὶ ἡ λαμπρὰ νύξ, λύουσα τὸ σκότος τῆς ἀμαρτίας, καθ' ἣν ἡμεῖς ὑπὸ πλουσίῳ φωτὶ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν αὐτῶν ἑορτάζομεν. Et in oratione 2 de Pascha, pag. 676, ait in vigilia Paschæ lumina, tum privatim, tum publice accendi solita; adeo ut nox illa ob frequentiam luminum, quæ omnis ætas ac dignitas accendebat, clarissima redderetur. Merito igitur Gaudentius Brixienensis noctem illam splendidissimam appellat, et Zeno Veronensis in serm. 1 ad neophytos.

(66) *Λαμπάδες δ' ἦσαν πυρὸς.* Hæc verba Musculus quidem ita accepit, quasi essent expositio præcedentium κηροῦ κίονας. Christophorus vero lampadas

in intimis palatii sui penetralibus quotidie stans horis sese includens, remotis arbitris, solus cum solo colloquebatur Deo; et in genua provolutus, ea quibus opus haberet supplicii prece postulabat. In ipsis autem salutiferæ festivitatis diebus, disciplinæ atque exercitationum vigorem intendens, cunctis animi et corporis viribus collectis, pontificis atque hierophantæ munere fungebatur. Et ipse quidem cæteris omnibus præibat ad festi celebrationem. Sacram autem vigiliam in diurnum splendorem converterat, accensis tota urbe cereorum quibusdam columnis per eos quibus id operis erat injunctum. Lampades quoque accensæ cuncta passim loca illustrabant; adeo ut hæc mystica vigilia quovis vel splendidissimo die splendidior redderetur. Simul vero ac dies illuxerat, Servatoris nostri beneficentiam imitari studens, universis gentibus, provinciis ac populis largam manum porrigebat, opulentissima donans omnibus munera.

CAPUT XXIII.

Quomodo idolorum cultum prohibuit, martyrum autem festa honoravit.

Hoc igitur modo ipse Deo suo sacra faciebat. Cæterum cunctis sub Romano imperio degentibus, tam plebeis quam militibus, occlusæ erant fores

distinxit a columnis illis cereis; quem nos etiam secuti sumus, Græci λαμπάδας proprie vocant quas Latini tædas, ut docet Pollux in lib. x, cap. 26: *Παρός μέντοι καὶ Φαρός ἡ λαμπάς· ὡς ὅταν φῆ ἐν τῇ Ἀλκυμνῇ Εὐριπίδης· Πόθεν δὲ πύχνης φανὸν ἐξέυρες λαβεῖν;* Καὶ γὰρ εἰδὲς, καὶ λαμπάδες εἰσὶ τῶν πυρφόρων. Τὰς μέντοι λαμπάδας, καὶ κάμακας εἰρηκενὲν *Σαρτπλαῖς* Ἀσχυλός. Sic enim scribendum est, non *Ἐξαρτπλαῖς* ut vulgo legitur. Hinc certamen apud Græcos λαμπαδηδρομία, ab iis facibus ita dictum; sumitur etiam λαμπάς a Græcis pro lucerna, ut in Matthæi cap. xxv, eodem modo quo φανὸς tam pro tæda accipitur, quam pro lucerna.

(67) *Ἐξήπλου δεξιάν.* Notandus est hic Eusebii locus de eleemosyna paschali, quam Constantinus quotannis erogare consueverat, in memoriam beneficii quod Christus per illos dies contulit generi humano. Solebant olim veteres Christiani festo Paschæ die stipem pauperibus erogare: idque non solum laici, verum etiam clerici studiose præstabant. Qua de re illustris est locus Commodiani in lib. ii *Institutionum*, cap. 75.

Congruit in Pascha, die felicissimo nostro,

Lætentur ei illi qui postulant sumpta diurna.

Erogetur eis quod sufficit, vinum et esca.

Respicite fontem quo memorentur ista pro vobis.

Immodico sumptu deficitis Christo donare.

Cum ipsi non facitis, quomodo suadere potestis

Iustitiam legis talibus? vel semel in anno.

Sic multos urget blasphemia sæpe de vobis.

Alloquitur Commodianus clericos, ut patet ex titulo carminis, et ex primis singulorum versuum literis. Moneatque illos, ut saltem die Paschæ stipem pauperibus erogent. Increpat etiam illos, quod ob nimiam vivendi mollieni nihil ipsis suppetat, quod pauperibus erogent. Id enim significat hic versus:

Immodico sumptu deficitis Christo donare.

De eadem eleemosyna paschali Anastasius in *Vita Adriani Papæ* loquitur his verbis: « Simulque et in balneo juxta eandem ecclesiam sito, ubi fratres nostri Christi pauperes, qui ad accipiendam eleemosynam in paschali festivitate annuè occurrere et lavari solebant. »

cultus simulacrorum, et quodvis sacrificiorum genus interdictum. Missa quoque lex est ad præsidēs provinciarum, ut diem Dominicum etiam ipsi venerarentur. Idem festos martyrum dies jussu principis observabant, et ecclesiasticarum festivitatum tempora debito honore prosequantur. Quæ quidem omnia summo cum imperatoris peragebantur gaudio.

CAPUT XXIV.

Quod rerum externarum quasi episcopum se esse dicit.

Quocirca non absurde, cum episcopos aliquando convivio exciperet, se quoque episcopum esse dixit, his fere verbis usus nobis præsentibus. « Vos quidem, inquit, in iis quæ intra Ecclesiam sunt, episcopi estis. Ego vero in iis quæ extra geruntur, episcopus a Deo sum constitutus. » Itaque consilia capiens dictis congruentia, omnes imperio suo subjectos episcopali sollicitudine gubernabat, et, quibuscumque modis poterat, ut veram pietatem consecrarentur incitabat.

CAPUT XXV.

De prohibitione sacrificiorum et initiationum, et de aboktis gladiatoribus et impuris sacerdotibus Nili.

Hinc est quod crebris legibus et constitutionibus interdixit omnibus, ne simulacris sacrificarent, ne vates curiose consulerent, neve simulacra erigerent; aut arcana sacra peragerent; postremo ne cruentis gladiatorum spectaculis urbes contaminarent. Cumque Ægyptii et Alexandrini fluvium suum ministerio quorundam hominum effeminatorum colere consuevissent, lex quoque ad eos data est, ut

(68) *Θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς.* Hæc benigne interpretanda sunt. Constat enim sacrificia gentilium a Constantino Magno non fuisse nominatim prohibita, ut diserte docet Libanius in oratione *Pro templis*. Privata quidem et domestica sacrificia Constantinus lege lata prohibuit, ut patet ex codice Theodosiano, *De maleficiis et mathematicis*, et ex lege prima *De paganis*. Sed publica ac solemnia quæ a majoribus instituta fuerant, non inhibuit. Idem repetit Eusebius, cap. 25.

(69) *Τῷ νεύματι βασιλέως.* Scribendum est οὗ τῷ νεύματι βασιλέως, supple *ἄρχοντες*. Male in editione Roberti Stephani post vocem βασιλέως punctum apponitur, cum post verbum γεραίρειν ponendum sit, ut habetur in codice Regio, et in schedis.

(70) *Ἐκκλησίαις.* Alii ἐν ἐκκλησίαις. Sed nulla præpositione opus est, vertique debet locus: *festorumque dies publicis conventibus celebrabant*. EDIT.

(71) *Μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι.* Male interpretis vertit: *ne oracula curiose scrutarentur*. Jamdudum enim oracula dæmones edere desiderant. Itaque superflua erat lex Constantini, qui oracula scrutari vetuisset. Malim igitur hic intelligere vates, hariolos, mathematicos et aruspices: quos consulere vetuit Constantinus lege 1 et 2 codice Theod., *De maleficiis et mathematicis*.

(71) *Τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθλυμένων θεραπεύειν.* Apud Ægyptios androgyni erant Nili sacerdotes, ut docet Gregorius Naz. in ii invectiva *Contra Julianum*: ἐν σου μόνον αἰδέσμον, αἱ παρ' Αἰγυπτίους δι' ἀνδρογύνων τιμαὶ τοῦ Νεῖλου. Idem in carmine ad Nemesium:

Γαλλίαις Κυβέλης ὀλολύγματα, ὅσσα τε Νεῖλον ἀποδόστην τίσουσιν ἐν αἰσχεῖν ἀνδρογύνουσι.

Θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς (68)· καὶ τοῖς κατ' ἔθνος δ' ἄρχουσιν, ὁμοίως τὴν Κυριακὴν ἡμέραν νόμος ἐφοίτα γεραίρειν· τῷ νεύματι βασιλέως (69) καὶ μαρτύρων ἡμέρας ἐτίμων, καιροῦς θ' ἑορτῶν ἐκκλησίαις (69') ἐδόξαζον, πάντα τε βασιλεὶ καθυμνῶν τὰ τοιαῦτα ἐπράττετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὡς περ ἐπίσκοπον αὐτὸν εἶπεν εἶναι.

Ἐνθεν εἰκότως αὐτὸς ἐν ἐστιάσει ποτὲ δεξιούμενος ἐπισκόπους, λόγον ἀφῆκεν, ὡς ἄρα εἴη καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, ὡδὲ πη αὐτοῖς εἰπὼν ῥήμασιν ἐφ' ἡμετέραις ἀκοαῖς· « Ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἰσω τῆς Ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ Θεοῦ καθεσταμένος, ἐπίσκοπος ἂν εἴην. » Ἀκόλουθα δ' οὖν τῷ λόγῳ διανοούμενος, τοὺς ἀρχομένους ἅπαντας ἐπεσκόπει, προὔτρεπέ τε, ὅσπερ ἂν ἡ δύναμις. τὸν εὐσεβῆ μεταδιώκειν βίον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅτι περὶ καλύσεως θυσίων καὶ τελετῶν καὶ μορομυγιῶν, καὶ τῶν τοπρῶν ἀκολάστῳ τοῦ Νεῖλου.

Ἐνθεν εἰκότως ἐπαλλήλοισ τε νόμοις καὶ διατάξεσι τοῖς πᾶσι διεκελεύετο, μὴ θύειν εἰδώλοις, μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι (70), μὴ ξοάων ἐγέρσεις ποιεῖσθαι, μὴ τελετὰς κρυφίους ἐκτελεῖν, μὴ μονομάχων μταφονίαις μολύνειν τὰς πόλεις. Τοῖς δὲ κατ' Αἰγυπτὸν αὐτὴν τε τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθλυμένων θεραπεύειν (71) ἔθος ἔχουσι, νόμος ἄλλος κατεπέμπετο,

Quare eleganter idem Gregorius in oratione quam scripsit in sancta lumina Epiphaniarum, ait Ægyptios hoc facto Nilum contumelia potius quam honore affecisse. De eodem Ægyptiorum ritu locus est illustris in oratione Libanii *Pro templis*, qui quoniam ad institutum nostrum plurimum facit, nec ab interprete intellectus est, hic meretur ascribi: Οὐ τοίνυν τῇ Ῥώμῃ μόνον ἐφυλάχθη τὸ θύειν, ἀλλὰ καὶ τῇ τοῦ Σαραπίδος, τῇ πολλῇ καὶ μεγάλῃ, καὶ πληθὸς κεκτημένῃ νεῶν, δι' ὧν κοινήν ἅπαντων ἀνθρώπων ποιεῖ τὴν τῆς Αἰγύπτου φορὰν· αὐτὴ δὲ ἔργον τοῦ Νεῖλου· τὸν Νεῖλον δὲ ἐστὶν, ἀναβαίνειν ἐπὶ τὰς ἀρούρας πεύθοντα, ὧν οὐ ποιοιμένων ὅτε τε γρη, καὶ παρ' ὧν, οὐδ' ἂν αὐτὸς ἐβελήσειεν. Ἄ μοι δοκοῦσιν εἰδότες οἱ καὶ ταῦτα ἂν ἡδέως ἀνελόντες, οὐκ ἀνελεῖν, ἀλλ' ἀφείναι τὸν ποταμὸν εὐωχεῖσθαι τοῖς παλαιῶν νομίμοις, ἐπὶ μισθῷ τῷ εἰωθότι. Nec vero Romæ solum sacrificia permessa sunt, verum etiam magnæ illi et populosæ urbi Sarapidis, et templorum multitudine refertæ, quorum ope communem cunctis hominibus reddit Ægypti ubertatem. Porro hæc ubertas donum est Nili. Nilum autem epulo excipiunt, utque in arva ascendat invitant sacra illa, quæ nisi statim ac solemniter tempore, et ab iis qui ad hoc constituti sunt, facta fuerint, nec ipse Nilus unquam ascendere et exundare voluerit. Quod cum probe intelligeret ii, qui hæc quoque sacra libentissime sustulissent, tamen ea abolere consulto noluerunt. Sed fluvium illum ex more institutoque majorum, epulo excipi passus sunt, quippe qui magnam mercedem rependeret, frugum scilicet ubertatem. Ex hoc Libanii loco manifeste apparet, hos Nili sacerdotes androgynos sublato non fuisse a Constantino: vel certe si sublato sunt, paulo post restitutos fuisse.

cupientibus, liberos denegavit, miseratione prosequi potius quam pœna afficere decet. Qui vero sublimioris philosophiæ amore ducitur, is non multa, sed admiratione omnium dignus est. Ad hunc modum imperator summa cum æquitate legem illam correxuit. Præterea antiquis legibus cautum fuerat, ut morientes et ultimum, ut ita dicam, ducentes spiritum, certis quibusdam verbis testamenta scrupulose componerent; præscriptæque erant formulæ et solemnitates, ac verba quæ addi oporteret. Ex quo plurimæ fraudes admittebantur ad circumscribendam morientium voluntatem. Quod

CAPUT XXVII.

Quod legem tulit ne Judæi Christianum mancipium haberent, utque conciliorum decreta rata essent, et cætera.

Quin etiam legem tulit, ne Christianus ullus serviret Judæis: neque enim fas esse, ut ii qui a Domino redempti **539** essent, prophetarum ac Domini interfectoribus servitutis iugo subderentur. Quod si quis Christianæ religionis, servus penes Judæum deprehenderetur, illum quidem libertate donari, Judæum vero mulctari pecuniâ jussit. Jam vero episcoporum sententias quæ in conciliis promulgatæ essent, auctoritate sua confirmavit; adeo ut provinciarum rectoribus non liceret episcoporum decreta rescindere: cuius enim iudici præferendos esse sacerdotes Dei. Hujusmodi pene innumeras leges subditis suis promulgavit: quas quidem peculiari volumine tradere, ad perspicendam hac etiam in parte imperatoris prudentiam, majoris otii fuerit. Quid nunc attinet commemorare, quemadmodum summo omnium Deo sese applicans, a prima luce ad vesperam quos ex omni hominum numero beneficiis afficeret, sollicitè inquirebat; seque erga omnes æquum ac civilem, bene de cunctis merendo præbebat?

CAPUT XXVIII.

Dona in Ecclesias collata, et pecuniæ virginibus ac pauperibus erogata.

Sed præcipue in Ecclesias Dei plurima contulit

exstat. Ejus tamen sit mentio in lege 3 cod. Theod., *De testamentis*. In codd. Fnk. et Sav. deest ἐξ.

(76) *Τὸς ἐπισκόπων δὲ ὅρους.* Exstat lex Constantini in calce codicis Theodosiani sub titulo *De episcopali audientia*, in qua jubet imperator ut sententiæ, ab episcopo prolatae etiam in causis minorum, vigorem juris obtineant. Male igitur interpretis hoc loco ὅρους *regulas* vertit. Neque enim hic agitur de regulis ecclesiasticis, quæ in synodo ab episcopis promulantur; sed de sententiis inter litigantes prolati, ut patet ex verbis quæ sequuntur. Quinetiam Sozomenus verba Eusebii non aliter intellexit. Sed difficultatem facit, quod Eusebius dixit: ὅρους τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας. Verum σύνοδος hic pro consensu ecclesiastico ponitur, episcopi scilicet ac presbyterorum. Eandem vocem habet Sozomenus in libro 1, cap. 9, ubi de hac lege Constantini loquitur, cujus verba eo libentius adduco, quoties de legibus agitur, quod vir fuit legum Romanarum peritissimus, ut ex ejus libris apparet: Τῶν

ἑξακριθολογεῖσθαι ῥημάτων λέξεσι τὰς συνταττομένας διαθήκας, τρόπους δὲ τινὰς καὶ ποίας δεῖ φωνὰς ἐπιλέγεσθαι ὠρίζον· καὶ πολλὰ ἐκ τούτων ἐκακουργεῖτο, ἐπὶ περιγραφῇ τῆς τῶν κατοικομένων προαιρέσεως. ἃ δὴ συνιδὼν βασιλεὺς, καὶ τοῦτον μετεποίησε τὸν νόμον, ψιλοῖς ῥηματίοις καὶ ταῖς τυχούσαις φωναῖς τὸν τελευτῶντα δεῖν τὰ κατὰ γνώμην διατάττεσθαι φήσας, κὰν τῷ τυχόντι γράμματι τὴν αὐτοῦ δόξαν ἐκτίθεσθαι, κὰν ἀγράφως ἐθέλῃ, μόνον ἐπὶ μαρτύρων τοῦτο πράττεσθαι ἀξιοχρέων, τὴν πίστιν δυνατῶν σὺν ἀληθείᾳ φυλάττειν.

imperator cum animadvertisset, hanc etiam legem emendavit, statuens ut nudis verbis et qualicunque oratione testamentum condere morientibus liceret, et supremam voluntatem quovis scripto declarare; aut si mallet sine scripto testari, id facerent adhibitis duntaxat testibus idoneis, qui fidem servare absque mendacio possent.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅτι Χριστιανὸν μὲν Ἰουδαίοις μὴ δουλεύειν, τῶν δὲ συνόδων βεβαίους τοὺς ὅρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ λοιπά.

Ἀλλὰ καὶ Ἰουδαίοις μηδὲνα Χριστιανὸν ἐνομοθέτει δουλεύειν· μὴ γὰρ θεμιτὸν εἶναι, προφητοφόνταις καὶ κυριοκτόνοις, τοὺς ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος λελυτρωμένους ζυγῷ δουλείας ὑπάγεσθαι· εἰ δ' εὐρεθείη τις τοιοῦτος, τὸν μὲν ἀνείσθαι ἐλεύθερον, τὸν δὲ ζημίᾳ χρημάτων κολάζεσθαι. Καὶ τοὺς τῶν ἐπισκόπων δὲ ὅρους (76) τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας, ἐπεσφραγίζετο, ὡς μὴ ἐξεῖναι τοῖς τῶν ἐθνῶν ἀρχουσι, τὰ δόξαντα παραλύνειν· παντὸς γὰρ εἶναι δικαστοῦ τοὺς ἱερεῖς τοῦ Θεοῦ δοκιμωτέρους. Τούτοις ἀδελφὰ μύρια τοῖς ὑπὲρ τὴν ἀρχὴν διετύπου· ἃ δὴ σχολῆς ἂν δέοιτο δοῦναι ὑποδέσει οἰκεία, εἰς ἀκριβὴ διάγνωσιν τῆς κὰν τούτοις βασιλικῆς φρονήσεως. Τί χρὴ νῦν διεξιέναι, ὡς τῷ ἐπὶ πάντων συνάψας ἑαυτὸν Θεῷ, ἐξ ἐφ' ἧς εἰσπέραν, τίνας εὖ ποιήσειεν ἀνθρώπων περιενόει, καὶ ὡς πᾶσι μὲν ἴσος ἦν καὶ κοινὸς πρὸς εὐποιεῖν;

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ἐκκλησίαις δωρεὰι, παρόντοισι τε καὶ πένησι διαδύσεις.

Ταῖς δ' Ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ καθ' ὑπεροχὴν ἐξαι-

ἃς ἐπισκόπων ἐπικαλεῖσθαι τὴν κρίσιν ἐπέτρεψε τοῖς δικαζομένοις, ἣν βούλονται τοὺς πολιτικοὺς ἀρχοντας παραιτεῖσθαι· κυρίαν δὲ εἶναι τὴν αὐτῶν ψήφον, καὶ κρείττω τῆς τῶν ἄλλων δικαστῶν, ὥσπερ παρὰ τοῦ βασιλέως ἐξενεχθεῖσαν· εἰς ἔργον δὲ τὰ κρινόμενα ἀγεῖν τοὺς ἀρχοντας, καὶ τοὺς διακονουμένους αὐτοῖς στρατιώτας· ἀμετατρέπτους τε εἶναι τῶν συνόδων τοὺς ὅρους. Quinetiam episcopale iudicium eligere litigantibus permisit, si seculares iudices recusare vellent: jussitque ut episcoporum sententia rata esset, non secus ac si ab ipso imperatore fuisset prolata: utque rectores, eorumque officiales, sententias ab episcopis prolatas executioni mandarent, ut denique inconcussa essent et inviolata ecclesiasticorum consensuum iudicia. Quod si quis συνόδων vocabulo concilia episcoporum vellet intelligi, tum ὅροι sententias significabunt adversus noxios sacerdotes et hereticos in synodo prolatis; quas sententias confirmant imperatores in lege 11, eodem titulo *De episcopali audientia*.

ρετον πλείσθ' ὅσα παρείχεν, ὥδε μὲν ἀγρούς, ἀλλα-
 χόθι δὲ σιτοδοσίας, ἐπὶ χορηγία πενήτων ἀνδρῶν,
 παίδων τ' ὀρφανῶν καὶ γυναικῶν οἰκτρῶν δωρούμε-
 νος· ἡδὴ δὲ σὺν πολλῇ φροντίδι, καὶ περιθλημάτων
 πλείστων ὅσων γυμνοῖς καὶ ἀνέμωσι προὔνοει· δια-
 φερόντως δ' ἡξιοῦτο τιμῆς πλείονος τοὺς τὸν σφῶν
 βίον τῇ κατὰ Θεὸν ἀναθέντας φιλοσοφίᾳ· τὸν οὖν
 πανάγιον τῶν ἀειπαρθένων τοῦ Θεοῦ χορὸν, μονον-
 ουχὶ καὶ σέδων διετέλει, ταῖς τῶν τοιῶνδε ψυχαῖς
 ἔνοικον αὐτὸν ὑπάρχειν ὧ καθιέρωσαν ἑαυτάς, Θεὸν
 πειθόμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ.

Λογογραφαὶ καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.

Ναὶ ἡν τὴν αὐτοῦ αὐτὸς διάνοιαν τοῖς ἐνθέοις
 συναύξων, ἐπαγρύπνων μὲν διῆγε τοὺς τῶν νυκτῶν
 καιροὺς, σχολῇ δὲ λογογραφῶν (77), συνεχεῖς ἐποιεῖτο
 τὰς παρόδους (78), προσήκειν ἡγούμενος ἑαυτῷ, λόγῳ
 παιδευτικῷ τῶν ἀρχομένων κρατεῖν, λογικὴν τε τὴν
 σύμπασαν καταστήσασθαι βασιλείαν. Διὶ δὴ συνεχά-
 λει μὲν αὐτὸς, μυρία δ' ἔσπευδεν ἐπ' ἀκράσιν πλήθῃ,
 φιλοσοφοῦντος ἀκυσσόμενα βασιλέως. Εἰ δὲ πῃ λέ-
 γοντι θεολογίας αὐτῷ παρήκοι καιρὸς, πάντως που
 ὁρθίος ἐστὼς, συνεστραμμένῳ προσώπῳ, κατεσταλ-
 μένῃ τε φωνῇ, μυεῖν ἔδοξεν αὐτοὺς (79) παρόντας
 σὺν εὐλαθείᾳ τῇ πάσῃ τὴν ἔνθεον διδασκαλίαν· εἴτ'
 ἐπιφωνούντων βοαῖς εὐφύμοις τῶν ἀκρωμένων, ἄνω
 βλέπειν εἰς οὐρανὸν διένευε, καὶ μόνον ὑπερλαυμά-
 ζειν καὶ τιμᾶν σεβασμίῳ ἐπαίνοισι τὸν ἐπὶ πάντων
 βασιλέα. Ὑποδιαίρων δὲ τὰς ὑποθέσεις, τότε μὲν τῆς
 πολυθέου πλάνης ἐλέγχους κατεβάλλετο, παριττὰς
 ἀπάτην εἶναι καὶ ἀθεότητος πρόβολον, τὴν τῶν ἑθνῶν
 δεισιδαιμονίαν· τότε δὲ τὴν μόναρχον παρδίδου
 θεότητα· διῆγει δ' ἐφεξῆς τὸν περὶ προνοίας, τῶν τε
 καὶ δόλου, καὶ τῶν περὶ μέρους λόγον· ἔνθεν δὲ ἐπὶ
 τὴν σωτήριον κατέβαιναν οἰκονομίαν, καὶ ταύτην δει-
 κνὺς ἀναγκαίως κατὰ τὸν προσήκοντα γεγενῆσθαι
 λόγον· μεταβὰς δ' ἐντεῦθεν, τὴν περὶ τοῦ θεοῦ δι-
 καιωτηρίου διδασκαλίαν ἐκίνει· ἔνθα δὴ μάλιστα
 τῶν ἀκροατῶν πληκτικώτατα καθήπτετο, διελέγχων
 τοὺς ἄρπαγας καὶ πλεονέκτας, τοὺς τ' ἀπλησίᾳ
 φιλοχρημσύνης σφᾶς αὐτοὺς ἐκδεδωκότας. Παίων δ'
 ὥσπερ καὶ διαμαστιζὼν τῷ λόγῳ τῶν περισσώτων
 γνωρίμων τινάς, κάτω νεύειν πληττομένους τὴν
 συνελθῆσιν ἐποίει· οἷς δὲ λαμπραῖς φωναῖς μαρτυρό-

A dona, nunc agros, nunc annonas in alimoniam
 pauperum et viduarum ac pupillorum largiens.
 Denique etiam vestes nudis hominibus fieri sollicita
 provisione curavit. Præ cæteris vero eos maxime
 honorabat, qui se totos divinæ philosophiæ addi-
 xissent. Ipsum quidem sanctissimum perpetuarum
 Dei virginum cœlum tantum non venerabatur, cum
 ipsum cui se consecraverant Deum, in earum men-
 tibus habitare, pro certo haberet.

CAPUT XXIX.

Lucubrationes et declamationes Constantini.

Quin et totas interdum noctes vigil traducebat,
 suam ipse mentem divinarum rerum meditatione
 instruens. Et per otium scribendis orationibus va-
 cans, crebras habebat conciones : quippe qui officii
 sui esse existimaret, populos sibi subjectos præce-
 ptis rationis regere, et principatum suum rationis
 imperium efficere. Quocirca ipse quidem concio-
 nem advocabat, cæterum innumerabilis accurrebat
 multitudo, principem 540 philosophantem audi-
 tura. Quod si forte inter dicendum, de theologia
 loquendi aliqua sese obtulisset occasio, stans illico
 contracto vultu ac demissa voce, cum singulari
 religione ac modestia, divinæ doctrinæ mysteriis
 initiare auditores videbatur. Cumque universi fau-
 stis vocibus ei applaudent, ipse eis innuebat ut
 sursum oculos attollerent, unumque illum summum
 omnium regem præcipuo cultu et admiratione pro-
 sequerentur. Porro orationum suarum partitionem
 ita faciebat, ut primum quidem refutationem er-
 roris gentilium in multis diis colendis, quasi fun-
 damentum substerneret, certis rationibus astruens,
 superstitionem illorum meram fraudem esse, et
 impietatis propugnaeulum. Post hæc de singulari
 imperio Dei disserebat. Tum sermonem faciebat de
 providentia, qua et universa reguntur et singula.
 Hinc ad salutarem progrediens dispensationem,
 hanc quoque necessario et convenienti ratione
 factam fuisse ostendebat. Inde orationis cursum
 promovens, disputationem de divino iudicio aggre-
 diebatur. Quo in loco auditorum animos gravissime
 perstringebat, raptore coarguens, et violentos, et

D *sacris primi omnium habeant facultatem.* Polybius
 in lib. iv, pag. 502, ἐφοδὸν δίδοναι pro eodem dixit.
 Οἰόμενοι δεῖν, τῷ τε μαχατῇ δίδοσθαι τὴν ἐφοδὸν
 ἐπὶ τοὺς πολλοὺς, etc. Qui locus cum insigni mendo
 corruptus sit, a nobis obiter emendabitur. Scribe
 igitur οἱ μὲν νέοι φοντο δεῖν, etc. Quæ emendatio
 confirmatur sequentibus Polybii verbis. Sequitur
 enim, οἱ δὲ ἔφοροι δεδιότες τὴν τῶν νέων συστρο-
 φήν. Et hæc quidem de vocis significatione. Quod
 vero ad rem ipsam attinet, ab hoc Constantini
 facto videtur manasse mos imperatorum Byzanti-
 norum, qui conciones catecheticas et de rebus
 sacris habebant, quæ Silentia dicebantur, ut videre
 est in Glossario Meursii.

(79) *Μυεῖν ἔδοξεν αὐτούς.* In codd. Fuketiano
 ac Turnebi legitur μυεῖν ἔδοκει τοὺς παρόντας. Kle-
 cius, meo quidem iudicio.

(77) *Σχολῇ δὲ λογογραφῶν.* Ne quis forte exi-
 stimet Eusebium nostrum hic assentiri imp. Con-
 stantino, idem quoque testatur Victor in *Epitome*
 his verbis : « Ipse assidue legere, scribere, medi-
 tari. »

(78) *Ἐποιεῖτο τὰς παρόδους.* Hanc vocem non
 intellexit interpres. Sic enim vertit, *frequentes cum*
suis inibat congressus, cum vertendum fuerit, *cre-*
bras habebat conciones. Nam *πάροδον* ποιεῖσθαι, est
 verba facere, quod Græci frequentius dicunt *πρόσ-*
οδον ποιεῖσθαι. Sic Isocrates in exordio *Areopagitici*,
περὶ σωτηρίας τὴν πρόσοδον ἐποίησάμην. Pausanias
 in *Achaïis*, pag. 168 editionis Aldinæ, et in duo-
 bus decretis Deliorum, quæ leguntur inter mar-
 mora Arundelliana, pag. 42 et 43, εἶναι δὲ αὐτοῖς
 πρόσοδον πρὸς τὴν βουλήν καὶ τὸν δῆμον πρῶτος·
 μετὰ τὰ ἱερά. Quæ sic interpretanda sunt : *Ad*
senatum quoque et ad populum verbum facien- i capiens

eos qui se pecuniarum inexplibili cupiditati inan-
cipassent. Nonnullos etiam e familiaribus suis qui
aderant, quodam quasi orationis flagello verberans,
conscientiæ stimulis agitados, demittere oculos co-
gebat. Quibus clara voce contestans denuntiabat,
ipsos actorum suorum rationem Deo esse reddituros:
quippe sibi quidem imperium orbis terrarum a
Deo traditum esse: se vero divini Numinis exem-
plo, partes imperii regendas ipsis commisisse; cæ-
terum omnes rationem gestorum suorum supremo
regi tandem reddituros. Hæc ille contestabatur
assidue, hæc suggerebat, his illos documentis
imbuebat. Verum ipse quidem sinceritate fidei suæ
confisus, talia et sentiebat et prædicabat; illi autem indociles, ac velut obsurdoscentes adversus
pulcherrima documenta perstabant: lingua quidem ipsa plausuque et acclamationibus dicta compro-
bantes, sed reipsa ob inexplibilem cupiditatem ea negligentes.

541 CAPUT XXX.

*Quod cuidam avaro sepulcri modum delineavit,
ut ei pudorem incuteret.*

Proinde quemdam ex familiaribus, manu appre-
hensum his aliquando verbis compellavit: « Quousque
tandem, heus tu, cupiditatem extendimus? » Deinde
cum hasta quam præ manibus habebat, humani
corporis staturam humi delineasset: « Etiamsi, in-
quit, cunctas hujus sæculi divitias, totumque adeo
orbem terrarum tibi comparasses, tamen nihilo
plus quam hoc a me descriptum terræ spatium
ablaturus es, si modo etiam hoc tibi concessum
fuerit. » Neque tamen beatissimus princeps, cum hæc
et ageret et diceret, quemquam a pristina pravitate
revocavit. Verum ipso rerum eventu manifestissime comprobatum est, imperatoris monita divinis
oraculis potius quam nudis sermonibus similia exstitisse.

CAPUT XXXI.

Quod ob nimiam clementiam irrisus est.

Porro cum nullus esset extremi supplicii metus,
qui malos homines a sceleribus deterreret, impe-
ratore prorsus in clementiam propenso, et ex pro-
vinciarum rectoribus nemine crimina coercente;
eo factum est, ut publica administratio non medio-
crem reprehensionem subierit; utrum jure, an

(80) *Τῶν ἐγχειρουμένων αὐτοῖς.* Post has voces in
codice Regio et in editione Rob. Stephani sequun-
tur hæc verba: « Ὅτε ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ' αὐτόν, etc.,
quæ habentur in capite 30. Sed in editione Gene-
vensi nescio quis ad marginem adnotavit ingentem
hic lacunam esse, quam Scaliger, Bongarsius, Gru-
ternus, aliique supplent hoc modo: « Ὅτε ἤδη ποτὲ
τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν τῆς τοῦ
κρείττονος ἀρχῆς, τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι
δικας, πάντας μὲν τῷ μεγάλῳ, etc. Sed primo qui-
dem verba illa ὥστ' ἤδη ποτὲ, expungenda sunt.
Nam lacuna, si qua est in hoc loco, incipit ante hæc
verba ὥστ' ἤδη ποτὲ quæ in editione Genevensi
perperam repetita cernuntur. Deinde verba illa τῶν
ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν, etc., sensu omni carent.
Melius itaque in libro Moræi hæc lacuna suppletur
in hunc modum: Πάντας μὲν γὰρ τῷ μεγάλῳ βασι-
λεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύνας ὑφ' ἑξίν, etc., usque
ad finem capituli ut in editione Genevensi. In eo-
dem libro rectius legitur: ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύ-
ρετο. Savilius in inferiori margine libri sui locum
hunc ita supplet: Ὅς ἤδη ποτὲ τῶν ἐπὶ γῆς τὴν
βασιλείαν παρασχεῖν τῇ τοῦ κρείττονος ἀρχῇ, τὰς τε

μενος διεστέλλετο, Θεῷ λόγον δώσειν τῶν ἐγχειρου-
μένων αὐτοῖς (80). αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων
Θεὸν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν, αὐτὸν
δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ Κρείττονος, τῆς ἀρχῆς τὰς
κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας
γε μὴν τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύνας
ὑφ' ἑξίν τῶν πραττομένων. Ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύ-
ρετο, ταῦθ' ὑπεμίμησκε, τούτων διδάσκαλος ἦν.
'Ἄλλ' ὁ μὲν ἐπιθαρρῶν γνησίως τῇ πίστει, τοιαῦτ'
ἐφρόνει καὶ διεστέλλετο· οἱ δ' ἄρ' ἦσαν ἀμαθεῖς καὶ
πρὸς τὰ καλὰ κεκωφωμένοι, γλώττῃ μὲν καὶ βοαῖς
εὐφῆμοις ἐπιкуроῦντες τὰ λεγόμενα, ἔργοις δὲ κατ-
ολιγωροῦντες αὐτῶν δι' ἀπλησίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

*Ὅτι τῶν πλεονεκτηῶν ἐπὶ μνημεῖον μέτρον ὁ-
ρίσειε πρὸς δυσώπησιν.*

« Ὅστ' ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ' αὐτόν τινὸς ἐπιλαδόμε-
νον φάναι· « Καὶ μέχρι τίνος, ὦ οὗτος, τὴν ἀπλη-
σίαν ἐκτείνουμεν; » Εἴτ' ἐπὶ γῆς μέτρον ἀνδρὸς
ἡλικίας ἐγγαράδας τῷ δόρατι δ' μετὰ χεῖρας ἔχων
ἐτύγγανε· « Τὸν σύμπαντα τοῦ βίου πλοῦτον, ἔφη,
καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς στοιχεῖον εἰ κτήσαιο, πλεόν οὐδὲν
τούτου τοῦ περιγραφέντος γηδίου ἀποίσεις, εἰ δὴ κἄν
αὐτοῦ τύχης (81). » 'Ἄλλ' οὐδένα, ταῦτα λέγων τε καὶ
πράττων, ἔπαυεν ὁ μακάριος· τὰ πράγματα δ' ἐναρ-
γῶς αὐτοῖς θεοπροποῖας ἔπεισεν, ἄλλ' οὐ φιλοῖς βῆ-
ματιοῖς ἐοικέναι τὰ βασιλέως θεοπίσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΑ'.

Ὅτι διὰ τὴν πλείονα φιλανθρωπίαν ἐχλευάζετο.

Ἐπεὶ δ' οὐκ ἦν θανάτου φόβος εἰργων τοὺς κακοὺς
τῆς μοχθηρίας, βασιλέως μὲν ὅλου πρὸς τὸ φιλάν-
θρωπον ἐκδεδομένου, τῶν δὲ καθ' ἕκαστον ἔθνος ἀρ-
χόντων μηδαμῶς μηδενὸς τοῖς πλημμελήμασιν ἐπεξ-
ιόντος, τοῦτο δὴ μομφὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν τῇ καθ-
όλου διοικήσει παρεῖχεν· εἴτ' οὖν εὐλόγως, εἴτε καὶ

κατὰ μέρος αὐτῷ ἐπιτρέψαι δίκας· πάντας μὲν
γὰρ, etc. Ego vero ex scriptæ lectionis vestigiis,
quam in optimo Fuk. lib. reperi, hunc locum feli-
citer mihi videor restituisse. Igitur codicis Fuk.
scriptura hæc est: 'Εγχειρουμένων αὐτοῖς... τὸν
ἐπὶ πάντων Θεὸν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρα-
σχεῖν· αὐτὸν δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος τῆς
ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοί-
σεις· πάντα... μὴν τῷ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν, etc.
Quid facilius est, quam has lacunas ita explere: αὐτῷ
μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων Θεόν, etc. Et paulo post,
κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ
μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας γε μὴν
τῷ τῶν ὅλων βασιλεῖ, etc. Nihil planius, nihil cer-
tius. Id est, sibi quidem a summo omnium Deo
traditum esse imperium orbis terrarum: se vero
divini Numinis exemplo, partes imperii regendas
ipsis distribuissse.

(81) *Εἰ δὴ κἄν αὐτοῦ τύχης.* Quippe incertum
est, utrum terra sepeliendus sis, cum aut ignibus
cremari, aut mari submergi, aut bestiis devorari
possis. In Fuk. codice scribitur τύχοις.

μή, ὅπη φίλον ἐκάστω, κρίνεται· ἐμοὶ δ' ἐφείσθω ἅ
τάληθ' ἡ γράφειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΒ'.

Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, ὃ πρὸς τῶν
τῶν ἀγίων σύλλογον ἐγραψέ.

Ῥωμαῖα μὲν οὖν γλῶττι τὴν τῶν λόγων συγγρα-
φὴν βασιλεὺς παρῆγε· μετέβαλλον δ' αὐτὴν μεθερ-
μηνευταὶ (82) φωνῇ (τῇ ἡμετέρᾳ) οἷς τοῦτο ποιεῖν
ἔργον ἦν. Τῶν δ' ἐρμηνευθέντων λόγων, δείγματος
ἕνεκεν, μετὰ τὴν παρούσαν ὑπόθεσιν ἐξῆς ἐκείνων
συνάψω, ὃν ὁ αὐτὸς ἐπέγραψε τῷ τῶν ἀγίων συλ-
λόγῳ, τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ ἀναθεὶς τὴν γραφὴν,
ὥς μή τις κόμπον εἶναι νομίσειε τὴν ἡμετέραν ἀμφὶ
τῶν λεχθέντων μαρτυρίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ'.

Ὅπως τῶν Εὐσεβίου περὶ τοῦ μνήματος τοῦ Σω-
τήρος ἐπιδείξεων ἐστὼς ἤκουσε.

Κάκεινο δὲ μνήμης οὐ μοι δοκεῖ ἀπόβλητον εἶναι,
ὃ ἔη καὶ ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ὁ θαυμάσιος κατεπράξατο.
Ἐπειδὴ γάρ ποτε θάρσει τῆς αὐτοῦ περὶ τὸ θεῖον εὐ-
λαδίας, ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου μνήματος λόγον παρα-
σχέιν εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ δαδὲμαθα, προθυμότερα
μὲν τὰς ἀκοὰς οὐεῖχε· πλήθους δ' ἀκροατῶν περι-
στῶτος, ἔνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις (83) ὄρθιος ἐστὼς,
ἅμα τοῖς λοιποῖς ἐπηκροῶτο· ἡμῶν δ' ἀντιβολούντων
ἐπὶ παρακειμένῳ τῷ βασιλινῷ θρόνῳ διαναπαύεσθαι,
ἐπειθετο μὲν οὐδαμῶς, συντιταμένῳ δὲ λογισμῷ τὴν
διάκρισιν ἐποιεῖτο τῶν λεγομένων, ταῖς τε δογματι-
καῖς θεολογίαις ἀλήθειαν ἐπαμαρτύρει. Ἐπεὶ δὲ πο-
λὺς ἦν ὁ χρόνος, ὃ τε λόγος ἐμηκύνετο, ἡμεῖς μὲν κατα-
παύειν προηρήμεθα, ὃ δ' οὐκ ἀνῆκει (84), περαίνειν δ'
εἰς τέλος προὔτρεπεν· ἀντιβολούντων δὲ καλὴζεσθαι,
ἀντεδυσώπει, τοτὲ μὲν φήσας ὡς οὐ θεμιτὸν εἶη, τῶν
περὶ Θεοῦ κινουμένων δογμάτων ἀνεκίμῳ ἀκροᾶ-
σθαι, τοτὲ δὲ, συμφέρειν αὐτῷ καὶ λυσιστελεῖν τοῦτο·
ἐστῶτας γάρ ὑπακούειν τῶν θείων, ὅσιον. Ἐπεὶ δὲ
καὶ ταῦτα τέλους ἐτύγγανεν, ἡμεῖς μὲν οἰκαδὲ ἐπαν-
ήκειμεν, καὶ τὰς συνήθεις ἀπελαμθανομεν διατριβάς.
εὐσεβ. affirmaret. Pium enim ac religiosum est, inquit,
nos quidem domum reversi, consuetis nos studiis

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΔ'.

Ὅτι περὶ τοῦ Πάσχα καὶ θείων βιβλίων πρὸς Εὐ-
σέβιον ἐγραψέ.

Ὅ δὲ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ προνοημένος (84),
περὶ κατασκευῆς θεοπνεύστων λόγων εἰς ἡμέτερον
πρόσωπον ἐπετίθει τὸ γράμμα, ἀλλὰ δὴ καὶ περὶ τῆς
ἀγιωτάτης τοῦ Πάσχα ἑορτῆς. Προσφωνησάντων γάρ
ἡμῶν (85) αὐτῷ μυστικὴν ἀνακάλυψιν τοῦ τῆς

(82) *Μεθερμηνευταί*. Sub dispositione magistri
officiorum erant interpretes variarum gentium ac
linguarum, ut docet Notitia imp. Romani. Horum
igitur opera utebatur Constantinus, in epistolis et
orationibus ex Latino in Græcum sermonem trans-
ferendis.

(83) *Ἐνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις*. Interpres
verit, in ipsa basilica: quod non probō. Hoc enim
tanquam mirabile pietatis exemplum in Const-
antino notat Eusebius, quod Eusebii sermonem in
ipso palatio stans imperator audire dignatus sit.
Certe si in ecclesia stans imperator sermonem au-
diisset, minus id esset mirandum, cum locus ipse
reverentiam postulet, et imperator ipse in ecclesia
unus sit e numero fidelium. In palatio vero stare

injuriam, statuat quisque prout videbitur. Mihi inter-
im fas sit rerum veritatem scriptis prodere.

CAPUT XXXII.

*De Constantini oratione, quam ad sanctorum
cælum scripsit.*

Et imperator quidem Latino sermone orationes
componebat. Eas vero in Græcam postea linguam
convertebant interpretes, quibus id munus erat
inunctum. Ex his orationibus Græco sermone
translatis, exempli gratia, unam huic operi subi-
ciam, quam ille *Ad sanctorum cælum* inscripsit,
Ecclesiæ Dei lucubrationem illam nuncupans: ne
cui forte nostrum super his rebus testimonium,
vana atque inanis fabula esse videatur.

542 CAPUT XXXIII.

*Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro panegyricas
orationes stans audierit.*

Illud vero quod nobis præsentibus gessit princeps
mirabilis, nequaquam mihi videtur silentio prætere-
eundum. Nam cum singulari ejus in Deum pietate
confisi, rogassemus aliquando ut nos de Servatoris
nostri sepulcro dicentes audire vellet, libentissimo
aures nobis commodavit. Cumque maxima audien-
tium multitudo intus in ipsa regia circumstaret,
stans ipse una cum cæteris orationem audivit. No-
bisque ab eo postulantiibus, ut in regali solio quod
juxta positum erat sedere vellet, nunquam adduci
potuit ut sederet: sed intento animo quæ diceban-
tur expendens, theologorum dogmatum veritatem
suo testimonio comprobabat. Cum vero multum
jam temporis consumpsissemus, et prolixior esset
oratio, nos quidem finem dicendi facere volebamus;
at ipse hortabatur nos, ut pergeremus donec ad
metam perducta esset oratio. Nobis rursus ut se-
deret supplicantibus, ipse obluetans benigne persua-
debat: cum nunc quidem diceret nefas esse, ubi
de Deo instituta sit disputatio remisse ac molliter
auscultare, nunc vero id sibi utile et commodum
ut de rebus divinis stantes audiant. His peractis,

CAPUT XXXIV.

*Quod de Pascha et de sacris codicibus ad Eusebium
scripsit.*

At ille Ecclesiis Dei provida semper mente con-
sulens, de conficiendis sacris codicibus, et de festo
paschali ad nos epistolam scripsit. Nam cum nos
librum quemdam quo arcana illius festi ratio erat
exposita, ei nuncipassemus, quomodo nos respon-

imperatorem, loquente episcopo, singulare quoddam
exemplum est religionis. Vide infra, cap. 46, ex quo
manifeste colligitur hic palatium intelligi. Porro
Christiani stantes olim in ecclesia sermonem sa-
cerdotis auscultare consueverant. Nulli quippe in
ecclesia sedebant nisi presbyteri, ut docet Optatus
in lib. iv: « Dum peccatorem arguit et sedentem in-
crepat Deus, specialiter ad vos dictum esse constat
non ad populum, qui in ecclesia non habet sedendi
licentiam. »

(83) *Ἀνῆκει*. Forte ἀνῆλθι vel ἀνῆλθι. EDIT.

(84) *Vulg. πεπροννημένος*. In Fuk. codd. scribitur
προνοημένος, rectius, ni fallor.

(85) *Προσφωνησάντων γὰρ ἡμῶν*. Videtur in-

sionis suæ honore vicissim remuneratus sit, ex his A
ejus litteris perspicui potest.

543 CAPUT XXXV.

*Epistola Constantini ad Eusebium, in qua orationem
ejus de Pascha laudat.*

«Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

«Arduum opus profecto est, et quod omnem
dicendi vim superet, Christi mysteria pro dignitate
explicare, et controversiam de Pascha, ejusque
originem, et plenam laboris atque utilitatis con-
summationem decenter exponere. Nam res divinas
ne ipsi quidem pro merito enarrare sufficiunt, qui
eas cogitatione assequi valent. Verumtamen exi-
miam tuam doctrinam et studii contentionem equi-
dem supra modum admiratus sum, legique librum
tuum perlibenter; utque in multorum qui divinæ
religionis observantiam sincere profitentur, manus
ac notitiam perveniret, quemadmodum optaveras,
mandavi. Cum igitur intelligas, quanta cum volu-
ptate hujusmodi munera a solertia tua nobis oblata
suscipimus, cura ut frequentioribus posthac sermo-
nibus, quibus te innutritum esse profiteris, animum
nostrum exhilaras. Te vero currentem quod aiunt,
ad consueta studia incitamus. Quippe cum non in-
dignum operum tuorum interpretem qui ea in
Latinum sermonem transferat, nactum te esse, tanta
hæc fiducia satis ostendat. Quanquam ejusmodi
interpretatio, tam præclarorum operum dignitatem
consequi nullo modo potest. Divinitas te servet,
frater carissime. » Et hæc quidem hac de re ejus
fuit epistola. De parandis autem divinis codicibus
runt.

CAPUT XXXVI.

*Constantini ad Eusebium epistola de conficiendis
sacris codicibus.*

«Victor Constantinus Maximus Augustus, Eusebio.

telligere librum *De ratione computi paschalis*, quem
ab Eusebio compositum fuisse testatur Beda in libro
De ratione temporum, cap. 42. Certe Constantinus
imp. in epistola ad Eusebium, opus illud Eusebii,
quod hic memoratur, laboriosum fuisse testatur,
totamque paschalis festi rationem, originem ac
perfectionem complexum esse. De hoc Eusebii libro
Hieronymus in libro *De scriptoribus ecclesiasticis*
ita loquitur : « Hippolytus rationem Paschæ, tem-
porumque canones scripsit, et sedecim annorum
circulum reperit, et Eusebio, qui super eodem
Pascha canonem decem et novem annorum circuli
composuit, occasionem dedit. » Quæ Hieronymi
verba descripsit Beda in libro *De sex ætatibus
mundi*, et lib. v *Hist.*, cap. 22.

(86) *Τὸ Πάσχα ἀντιλογίαν*. Scribendum est
ἀντιλογίαν, quemadmodum etiam in libro Moræi
ad marginem emendatum inveni, quod confirmant
sequentia. Subdit enim : Καὶ γένεσιν, λυσitelῇ τε
καὶ ἐπίπονον τελεσιουργίαν. Certe γένεσις de ori-
gine controversiæ dici non potest. Melius itaque
γένεσιν veritas institutionem. Τελεσιουργία vero est
consummatio festi paschalis a Christo facta, qui
sue resurrectionis miraculo verum Pascha Chri-
stianis insinavit.

εορτῆς λόγου, ὅπως ἡμᾶς ἡμεῖψατο τιμήσας ἀντι-
φωνήσει, μάθοι ἂν τις ἐντυχὼν αὐτοῦ τῷδε τῷ
γράμματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΕ'.

*Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, τὸν τοῦ Πάσχα
λόγον ἐπαινοῦντος.*

«Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐ-
σεβίω.

«Τὸ μὲν ἐγγέλρητα μέγιστον καὶ πάσης λόγων
δυνάμειος χρεῖστων, Χριστοῦ μυστήρια κατ' ἀξίαν
εἰπεῖν, τὴν τε τοῦ Πάσχα ἀντιλογίαν (86) τε καὶ
γένεσιν, λυσitelῇ τε καὶ ἐπίπονον τελεσιουργίαν,
ἐρμηνεύσαι τὸν προσήκοντα τρόπον· τὸ γὰρ θεῖον,
ἀνθρώποις ἀδύνατον κατ' ἀξίαν φράσαι, καὶ τοῖς νοῦσα.
δυνατοῖς. Πλὴν ὅμως ὑπερβαυμάσας σε τῆς φιλομα-
θείας τε καὶ φιλοτιμίας, αὐτὸς τε τὸ βιβλίον ἀνέγνω
ἀσμένως, καὶ τοῖς πλεοσιν οἷ γε τῇ περὶ τὸ θεῖον
λατρεῖα γνησίως προσανέχουσι, καθὰ ἐβουλήθης,
ἐκδοθῆναι προσέταξα. Συνορῶν τοίνυν μεθ' ὅσης θυμ-
ηδίας τὰ τοιαῦτα παρὰ τῆς σῆς ἀγχινοίας δῶρα
λαμβάνομεν, συνεχεστέροις ἡμᾶς λόγοις εὐφραῖ-
νειν (87), οἷς ἀνατετράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς, προ-
θυμήθητι θέοντα γὰρ σε, τὸ τοῦ λόγου, πρὸς τὰ συν-
ήθη σπουδάζματα παρορμῶμεν· ὅπου γε καὶ τὸν εἰς
τὴν (88) Ῥωμαίων τοὺς σοὺς πόνους μεταρρύθμι-
σοντα γλῶτταν, οὐκ ἀνάξιον ἡρῆσθαι σοι τῶν συγ-
γραμμάτων, ἡ τοσαύτη πεποιθήσις (89) δεικνυσί, εἰ
καὶ τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων ἡ τοιαύτη ἐρμηνεία
ὑφίστασθαι κατ' ἀξίαν, ἀδυνατῶς ἔχει. Ὁ Θεὸς σε
διαφυλάξοι, ἀδελφε ἀγαπητέ. » Τὸ μὲν (οὖν) περὶ
τοῦδε γράμματος, τοῖόνδε ἦν· τὸ δὲ περὶ τῆς τῶν θεῶν
ἀναγνωσμάτων ἐπισκευῆς, ὧδε πῃ περιέχει.

ad ecclesiasticas lectiones, ejusmodi litteræ fue-
runt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΓ'.

*Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ κατασκευῆς
θεῶν βιβλίων.*

«Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, Εὐ-
σεβίω.

(87) *Λόγοις εὐφραίνειν*. Post has voces in codice
Regio et in editione Rob. Stephani sequuntur hæc
verba : Κἂν τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων, etc.
Sed Scaliger, Bongarsius, alique hunc locum ne-
scio ex quibus codicibus suppleverunt. Idem quo-
que supplementum in Fuk. et Moræi libro reperi,
et quidem aliquando emendatius quam in editione
Genevensi. Primum enim in eo legitur : Οἷς ἀντε-
τράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς. Scribendum tamen est
ἀνατετράφθαι, vel ἐντετράφθαι.

(88) *Καὶ τὸν εἰς τὴν*. Post hæc verba in libro
Moræi vacuum spatium relinquitur. Deest certe
vocabulum Ῥωμαϊκῶν. Locus itaque supplendus est
hoc modo : Τὸν εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν τοὺς σοὺς πόνους
μεταρρύθμιζοντα γλῶτταν, vel potius εἰς τὴν Ῥω-
μαίαν, ut loquitur Eusebius supra cap. 32. Certe
in codice Fuk. legitur εἰς τὴν Ῥωμ... τοὺς σοὺς
πόνους μεταρρύθμιζοντα, etc.

(89) *Ἡ τοσαύτη πεποιθήσις*. Audaciam intel-
ligit ejus qui librum Eusebii *De Pascha* inter-
pretatus fuerat jussu Constantini; vel certe πεποι-
θήσις est opinio ac judicium ipsius imperatoris.
Interpres quidem fiduciam ipsius Eusebii intellexit,
quod hic convenire nullo modo potest. Omnino πεποι-
θήσις hic aliter sumi non potest quam pro judicio

«Κατὰ τὴν ἐπὶ νόμον ἡμῖν πόλιν, τῆς τοῦ Σωτῆ- A
ρος Θεοῦ συναυρομένης προνοίας, μέγιστον πλῆθος
ἀνθρώπων τῇ ἀγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ ἀνατίθεικεν ἑαυτό·
ὡς πάντων ἐκεῖσε πολλὴν λαμβανόντων αὔξῃσιν, σφό-
δρα ἄξιον καταφάνεσθαι, καὶ ἐκκλησίας ἐν αὐτῇ κα-
τασκευασθῆναι πλείους. Τοιγάρτοι δέδεξο προθυμό-
τατα τὸ δόξαν τῇ ἡμετέρᾳ προαιρέσει. Πρέπον γὰρ
κατεφάνη, τὸ δηλῶσαι τῇ σῇ συνέσει, ὅπως ἂν πεν-
τήκοντα σωματία ἐν διφθέραις ἐγκατασκευοῖς, εὐανά-
γνωστά τε καὶ πρὸς τὴν χρῆσιν εὐμετακόμιστα, ὑπὸ
τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριδῶς τὴν τέχνην ἐπι-
σταμένων, γραφῆναι κελεύσεως, τῶν θείων δηλαδὴ
Γραφῶν, ὧν μάλιστα τὴν τ' ἐπισκευὴν καὶ τὴν χρῆσιν
τῷ τῆς Ἐκκλησίας λόγῳ ἀναγκαῖον εἶναι γινώσκεις.
Ἀπεστάλη δὲ γράμματα παρὰ τῆς ἡμετέρας ἡμερό-
τητος πρὸς τὸν τῆς διοικήσεως καθολικὸν (90), ὅπως
ἅπαντα τὰ πρὸς ἐπισκευὴν αὐτῶν ἐπιτίθεται παρα-
σχεῖν φροντίσειεν· ἵνα γὰρ ὡς τάχιστα τὰ γραφέντα
σωμάτια κατασκευασθῇ, τῆς σῆς ἐπιμελείας ἔργον
τοῦτο γενήσεται. Καὶ γὰρ οὗο δημοσίων ὀχημάτων
ἐξουσίαν εἰς διακομιδὴν, ἐκ τῆς αὐθεντίας τοῦ γράμ-
ματος ἡμῶν τοῦτου λαβεῖν σε προσήκει. Οὕτω γὰρ
ἂν μάλιστα τὰ καλῶς γραφέντα, καὶ μέχρι τῶν ἡμε-
τέρων βψεων ῥῆστα διακομισθῇσεται, ἐνὸς δηλαδὴ
τοῦτο πληροῦντος τῶν ἐκ τῆς σῆς Ἐκκλησίας διακόνων·
ὅς ἐπειδὴν ἀφίκεται πρὸς ἡμᾶς, τῆς ἡμετέρας πειρα-
θῇσεται φιλανθρωπίας. Ὁ Θεός σε διαφυλάξῃ, ἀδελφε
ἀγαπητέ.»

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΖ'.

«Ὅπως αἱ βιβλοὶ κατασκευάσθησαν.

Ταῦτα μὲν οὖν βασιλεὺς διεκελεύετο· αὐτίκα δ'
ἔργον ἐπηκολούθει τῷ λόγῳ, ἐν πολυτελῶς ἡσχημένοις
τεύχεσι τρισσὰ καὶ τετρασσὰ (91) διαπεμφάντων
ἡμῶν· ὃ δὴ καὶ αὐτὸ βασιλεὺς ἐτέρα ἀντιφώνησις
παραστήσει, δι' ἧς πυθόμενος ὡς ἡ παρ' ἡμῖν Κων-
σταντεῖα πόλις, ἀνδρῶν ἐκτόπως δεισδαίμωνων οὔσα
πρότερον, ὀρμητήριον θεοσεβείας (92), τῆς ἔμπροσθεν
μεταβεβληκυῖα εἰδωλικῆς πλάνης, ἐγένετο, χαίρειν
ἐδήλου καὶ τὴν προᾶξιν ἀποδέχεσθαι.

et persuasione tam ipsius Constantini, quam reli-
quorum hominum, qui Eusebii opusculum *De Pa-
scha* in Latinam linguam jussu Constantini con-
versum magnopere laudabant. Hæc, inquit, tanta
omnium opinio satis ostendit non indignum tibi
obtigisse interpretem. Porro voces illæ τῶν συγ-
γραμμάτων duplici modo construi possunt, aut
cum adjectivo ἀνάξιον, aut cum vocabulo πεποι-
θῆσις.

(90) *Διοικήσεως καθολικόν*. Hoc loco *διο-
κήσις* diocesium Orientis significat. Sic autem ve-
teres Romani vocabant certum numerum provin-
ciarum, quæ simul collectæ parebant vicario præ-
fecturæ prætorianæ. Nam præfectus quidem præ-
torio sub dispositione sua plures habebat dioceses;
vicarii autem singulas. Porro hæc vox eo sensu
usurpari cœpta est circa tempora Constantini, ut
discimus tum ex ejusdem Constantini epistolis
supra relatis, tum ex legibus aliquot codicis Theo-
dosiani.

(91) *Τρισσὰ καὶ τετρασσὰ*. Recte interpre-
tes *terniones et quaterniones* vertit. Codices enim mem-

«In ea urbe quæ a nobis nomen sortita est, divina
Servatoris nostri adjuvante providentia, maxima
hominum multitudo ad sanctissimam Ecclesiam
sese adjunxit. Itaque cum cuncta illic maximum
incrementum capiant, consentaneum imprimis
videtur, ut plures quoque in ea construantur ec-
clesiæ. Accipe igitur libenti animo id quod facere
decevi. Visum est enim id significare prudentiæ
544 tuæ, ut quinquaginta codices divinarum
Scripturarum, quarum apparatus et usum maxime
necessarium Ecclesiæ esse intelligis, in membranis
probe apparatis, ab artificibus antiquariis venuste
scribendi peritissimis describi facias; qui et legi
facile, et ad omnem usum circumferri possint. Lit-
teræ porro a nostra clementia missæ sunt ad ratio-
nales diocesis, ut cuncta ad eorum codicum con-
fectionem necessaria præberi curet. Tuæ erit dili-
gentiæ, ut scripti codices quantocius apparentur.
Cæterum duorum publicorum vehiculorum usum
auctoritate hujus epistolæ accipies. Sic enim quæ
elegantè descripta sunt, ad conspectum nostrum
commodissime perferentur: uno scilicet ex Eccle-
siæ tuæ diaconis id ministerium obeunte. Qui qui-
dem ubi ad nos pervenerit, humanitatis nostræ
experimentum capiet. Divinitas te servet, frater
carissime.»

CAPUT XXXVII.

Quomodo confecti fuerint codices.

C Et hæc quidem imperator præcepit. Cæterum
ejus dicta continuo opus ipsum excepit, cum nos
in voluminibus magnifice exornatis terniones et
quaterniones ad eum misissemus. Quod ipsi
altera imperatoris responsio testabitur; in qua,
cum forte ei nuntiatum fuisset urbem apud nos
Constantiam, quæ antea simulacrorum cultui ad-
dicta fuerat, impetu quodam sacrosanctæ religionis
impulsam, pristinum superstitionis errorem abje-
cisse, gaudere se et factum magnopere probare
significavit.

D branacei fere per quaterniones digerebantur, hoc
est, quatuor folia simul compacta, ut terniones tria
sunt folia simul compacta. Et quaterniones quidem
sedecim habebant paginas, terniones vero duodenas.
Porro in ultima quaternionis pagina notabatur nu-
merus quaternionis, puta 1, 2, 3, et sic deinceps,
quemadmodum observavi in vetustissimis codicibus,
tum Græcis tum Latinis. In antiquissimo codice
Gregorii Turonensis, qui ante noncentos annos
scriptus est, in ultima pagina quaternionis hanc
notam reperi q. 1, id est, *quaternio primus*. Cæte-
rum monendus est lector, in his Eusebii verbis
esse enallagen. Dixit enim *τετρασσὰ ἢ τεύ-
χεσι*, cum potius dicendum fuisset *τεύχη ἐν τε-
τρασσοῖς*.

(92) *Ὀρμῇ θεοσεβείας*. In codice Fulk.
hic locus ita legitur: «Ὀρμητήριον θεοσεβείας, τῇ·
ἔμπροσθεν μεταβεβληκυῖα εἰδωλικῆς πλάνης ἐγέ-
νετο. Atque ita in Savilii codice scriptum esse
suspicio, ex eo quod Savilius tres voces, ὀρμῇ,
scilicet, μεταβέβληκεν et πλάνης, lineolis subio-
lavit.

CAPUT XXXVIII.

Quomodo Emporium Gazæorum, ob christianismum urbs facta est et Constantia cognominata.

Jam tum siquidem in Palæstina urbs Constantia salutarem religionem amplexa, tum a Deo tum ab imperatore summi honoris prærogativa decorabatur. Nam et civitatis nomen accepit, cum antea vicus esset, et pristinum nomen cum præstantiore vocabulo, religiosissimæ videlicet sororis principis, commutavit.

545 CAPUT XXXIX.

Quod in Phœnice urbs facta est Constantina, et in aliis urbibus idola diruta et ecclesiæ constructæ.

Idem quoque pluribus in locis factitatum: verbi gratia in urbe quadam Phœnices, quæ imperatoris nomine appellatur: cujus incolæ conjectis in ignem innumerabilibus simulacris, salutarem religionem amplexi sunt. Sed et in reliquis provinciis, innumeri confertim ad salutarem Dei cognitionem sese transferentes, per urbes et agros varia simulacra ex omnis generis materia fabrefacta, quæ prius pro sacris habuerant, aboleverunt; templa eorum ac delubra in immensam altitudinem sublata, nullo jubente destruxerunt, ecclesias vero a fundamentis ædificantes, pristinam suam sententiam aut potius errorem mutaverunt. Verum Deo amabilis imperatoris res gestas singillatim commemorare, non tam nostrum est, quam illorum qui assidue cum eo versari meruerunt. Nos vero quando ea quæ ad nostram notitiam pervenerunt, in hoc opere breviter exposuerimus, ad extremum ejus vitæ tempus transgrediemur.

CAPUT XL.

Quod cum trinis decennialibus tres filios Cæsares creavisset, dedicationem martyrii Hierosolymis celebravit.

Annus jam imperii illius tricesimus peragebatur. Tres autem ejus filii variis temporibus consortes imperii fuerant renuntiati. Primus qui patri erat cognominis, decimo circiter paterni imperii anno, hunc honorem sortitus. Secundus avi sui nomen referens circa parentis sui vicennalia Cæsar est declaratus. Tertius Constans, qui præsentiam et stabilitatem suo nomine designat, tricesimo circiter paterni principatus anno ad hoc fastigium est erectus. Ita cum ad quamdam Trinitatis similitudinem tres filios Deo amabiles sustulisset, eosdemque singulis decennis ad consortium imperii cooptasset, tempus

(93) Καθ' ἕκαστα γράφειν. In codice Regio et Fuk. scriptum est καθέκαστα una voce, quod magis probo. Sequitur enim τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων. Melius tamen scriberetur τὰ καθέκαστα.

(94) Παραδόντες τῇ γραφῇ. Interpres hunc locum ita vertit: Nos vero quoniam breviter quæ nobis nota fuerunt, litterarum monumentis mandavimus. Ego vero ita interpretor: Postquam ea quæ nobis nota sunt breviter exposuerimus, ad extremum ejus vitæ tempus sermonem transferemus. Quæ interpretatio sine dubio rectior est, et verbis ac sensui Eusebii magis congruit. Nam si Eusebius ita intellexisset, ut sensit interpres, dixisset ἤδη παρα-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΗ΄.

Ὅπως τὸ Γαζαίων Ἐμπόριον, διὰ τὸν Χριστιανισμόν ἐπολιόθη, καὶ Κωνσταντεία προσήγορεύθη.

Ἦδη μὲν οὖν ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους ἡ Κωνσταντεία τὴν σωτήριον ἐπιγραφασμένην θεοσέβειαν, καὶ παρ' αὐτῷ θεῷ, καὶ παρὰ βασιλεῖ τιμῆς κρείττονος ἡξιοῦτο, πόλις μὲν ἀποφανείσα, ὃ μὴ πρότερον ἦν, ἀμείψασα δὲ τὴν προσήγορίαν ἐπωνύμῳ κρείττονι θεοσεβοῦς ἀδελφῆς βασιλέως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΑΘ΄.

Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολιόθη μὲν τις, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδῶλων μὲν ἦν καθαιρέσις, ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.

B

Ταυτὴν δὲ καὶ ἑτέρας πλείους διεπράττοντο χώραι, ὡς ἡ ἐπὶ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, αὐτοῦ βασιλέως ἐπωνυμῶς· ἥς οἱ πολλοὶ δυσεξαρρήμητα ξοάνων ἰδρύματα πρὶ παραδόντες, τὸν σωτήριον ἀντικατηλλάξαντο νόμον. Καὶ ἐφ' ἑτέρων δ' ἐπαρχιῶν, αὐτόμολοι τῇ σωτηρίῳ προσιόντες γνώσει, ἀθρόοι κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, τὰ μὲν πρότερα αὐτοῖς ἱερὰ νενομισμένα, ἐν ὕλῃ παντοίων ξοάνων ὄντα, ὥσανει τὸ μηδὲν ὄντα, τρώαντες, ναοὺς τ' αὐτῶν καὶ τεμένη εἰς ὕψος ἡρμένα. μηδεὶν δὲ ἐπικελεύοντος καθήρουν, ἐκκληρίας δ' ἐκ θεμελίων ἀνιστῶντες, τῆς προτέρας ἀντικατηλλάσσοντο γνώμης, ἥτοι πλάνης. Ἀλλὰ γὰρ καθ' ἕκαστα γράφειν (93) τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων, οὐχ ἡμέτερον ἂν εἴη μᾶλλον, ἢ τῶν τὸν πάντα χρόνον συνεῖναι αὐτῷ κατηξιωμένων· ἡμεῖς δ' ἐν ὀλίγῳ τὰ ἡμῖν διεγνωσμένα τῇδε παραδόντες τῇ γραφῇ (94), ἐπὶ τὸν ὕστατον αὐτοῦ τῆς ζωῆς διαθεσόμεθα χρόνον.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ΄.

Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίσιν τρεῖς υἱοὺς βασιλεῶς ἀναγορεύσας, τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυρίου προὔθετο.

Ἐπληροῦντο μὲν αὐτῷ τριάκοντα ἐνιαυτῶν περίοδος τῆς βασιλείας (95)· (παῖδες δὲ τρεῖς)· διαφόροις ἀνεδείκνυντο χρόνοις· ὁ μὲν ὁμώνυμος τῷ πατρὶ Κωνσταντῖνος, πρῶτος μετασχὼν τῆς τιμῆς ἀμφὶ τὴν τοῦ πατρὸς δεκαετηρίδα· ὁ δὲ δεύτερος τῇ τοῦ πάππου κοσμούμενος ὁμώνυμῳ Κωνσταντίῳ, ἀμφὶ τὴν εἰκοσαετηρικὴν πανήγυριν ἀνηγορευμένος· ὁ δὲ τρίτος Κώνστας, τὸν ἐνεστῶτα καὶ συνεστῶτα τῷ τῆς ἐπωνυμίας προσρήματι σημαίνων, ἀμφὶ τὴν τρίτην δεκάδα προηγμένος. Οὕτω δὲ τριάδος λόγῳ τριττὴν γονὴν παίδων θεοφιλῆ κτησάμενος, ταύτην δ' ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαέτους χρόνου (96) εἰσποιήσει τῆς βασι-

δόντες.

(95) Περίοδοι τῆς βασιλείας. Post hæc verba, omissa erat linea in codice Regio, et in editione Stephani, quam quidem ita suppleto: ἐν οἷς παῖδες αὐτῷ τρεῖς κοινωνοὶ τῆς βασιλείας διαφόροις, etc. Ejusdem vocabuli βασιλείας repetitio fecit ut integra linea ab antiquario nimis properante omitteretur. In codice Fuk. legitur διαφόροις δ' ἀνεδείκνυντο χρόνοις optime. Ita unius voculæ adjectione hic locus expletur. Savilius vero tribus vocibus additis locum supplevit, perinde ac Scaliger ac Christophorsonus, παῖδες δὲ τρεῖς διαφόροις, etc.

(96) Ἐφ' ἑκάστη περιόδῳ δεκαέτους χρόνου.

λασίας τιμήσας, τῷ παμβασιλεῖ τῶν ὅλων εὐχαριστήριον καιρὸν (97) εὐκαιρον εἶναι τὸν τῆς αὐτοῦ τριακονταετηρίδος ἡγεῖτο· καὶ δὴ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις αὐτῷ σὺν πάσῃ φιλοκάλῳ σπουδῇ κατεργασμένου μαρτυρίου προσήκειν τὴν ἀφιέρωσιν ποιήσασθαι, εὖ ἔχειν ἐδοκίμαζε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

*Οτι διὰ τὰ κατ' Αἰγυπτίον ζητήματα, σύνοδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μεταξύ γενέσθαι προσέταξεν.

Μισόκαλος δὲ κἀν τούτῳ φθόνος, οἰονεῖ (98) σκότιον νέφος τηλαυγεστάταις ἡλίου μαρμαρυγαῖς, ὑπαντήσας. τὸ φαιδρὸν τῆς πανηγύρεως θορυβεῖν ἐπέλα, τὰς κατ' Αἰγυπτίον Ἐκκλησίας αὐτῆς ταῖς αὐτοῦ ταρατῶν ἐρεσχέλαις. Ἀλλ' ὁ γε τῷ Θεῷ μεμελημένος, σύνοδον αὐτῆς πλείστων ἐπισκόπων ὥσπερ Θεοῦ στρατόπεδον καθοπλίσας, ἀντιπαρετάττετο τῷ βασκάνῳ δαίμονι, ἐξ ἀπάσης Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης σπεύδειν, πρῶτα μὲν ἐπὶ τὴν τῆς διαμάχης λύσιν, ἐντεῦθεν δὲ τὴν ἀφιέρωσιν τοῦ προλεχθέντος νεῷ ποιεῖσθαι διακελευσάμενος· ὁδοῦ δὲ πάρεργον, ἐπὶ τῆς Φοινίκων μητροπόλεως προσέταττε διαλύσασθαι τὰς ἐρεσχελίας· μὴ γὰρ ἐξεῖναι τὰς γνώμας διηρημένους, ἐπὶ τὴν τοῦ Θεοῦ παρῆναι λατρείαν, θείου νόμου διαγορεύοντος, μὴ πρότερον τὰ δῶρα προσφέρειν τοὺς ἐν διαφορᾷ τυγχάνοντας, ἢ φιλιαν ἀσπασαμένους (99), καὶ τὰ πρὸς ἀλλήλους εἰρηνικῶς διαθέντας. Ταῦτα βασιλεὺς τὰ σωτήρια παραγγέλματα τῇ αὐτοῦ αὐτὸς διανοίᾳ ζωπυρῶν, σὺν ὁμονοίᾳ καὶ συμφωνίᾳ τῇ πάσῃ ἔχεισθαι τῶν προκειμένων, διὰ γραφῆς οὕτως ἐχούσης ἐδήλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ σύνοδον.

« Νικητῆς Κωνσταντίνος, Μέγιστος Σεβαστὸς, τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ τῇ κατὰ Τύρον.

« Ἦν μὲν ἴσως ἀκόλουθον καὶ τῇ τῶν καιρῶν εὐκαιρὴν μάλιστα πρέπον, ἀστασίαστον εἶναι τὴν καθολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ πάσης λοιδορίας (1) τοὺς τοῦ Χριστοῦ νῦν ἀπηλλάχθαι θεράποντας. Ἐπεὶ δ' οὐχ ὕγιους φιλονεικίας οἴστρον τινὲς ἐλαυνόμενοι (οὐ γὰρ

Male interpres vertit *decimo quoque anno*. Neque Constantinus decimo quoque anno imperii sui liberos suos Cæsares creavit. Quippe Crispum quidem et Constantinum Cæsares fecit, Gallicano et Basso coss., Kalendis Martiis, qui erat annus ejus principatus undecimus. Constantinus vero Cæsar creatus est consulatu in Crispi et Constantini, die vi Idus Novembris, hoc est, anno imperii Constantini nono ac decimo. Denique Constans Cæsar a patre renuntiatus est, Dalmatio et Zenophilo coss., die viii Kalendas Januarias, Constantino annum imperii sui octavum ac vicesimum ingresso, ut patet ex *Fastis Idatii*. Quare Eusebii verba melius ita vertentur: *singulis decenniiis*. Sed neque hoc modo verum erit quod dixit Eusebius. Neque enim Crispus et Constantinus junior Cæsares facti sunt in prima decaeteride Constantini, sed circa primam decaeteridem. Itaque benigna interpretatione egent hæc verba. Quod cum minime advertisset Baronius, Crispum Cæsarem factum esse

deinceps tricennialium suorum opportunissimum esse existimavit, quo summo omnium regi gratias ageret. Et ipse quidem optimum factu esse judicabat, si ejus martyrii quod singulari studio ac magnificentia Hierosolymis construxerat, dedicationem celebraret.

546 CAPUT XLI.

Quod inter hæc synodum Tyri haberi constituit ob quasdam in Ægypto controversias.

Verum invidus dæmon bonorum omnium inimicus instar densissimæ cujusdam nubis splendidissimis solis radiis sese opponentis, hujus celebritatis nitorem turbare conatus est, Ecclesiarum Ægypti statum contentionibus suis iterum concutiens. Sed enim Deo charus imperator collectam rursus plurimorum antistitum synodum, velut divinum quemdam exercitum in prælium educens, malevolo dæmoni objecit: episcopis ex universa Ægypto, et Libya, Asia item et Europa convenire jussis: primum quidem ad dirimendam controversiam, exinde vero ad supradicti martyrii dedicationem. Proinde mandavit iis ut obiter in civitate quæ totius Phœnicæ caput est, controversias dissolverent: neque enim fas esse, ut cum mutua animorum dissensione ad divinum cultum accederent: cum divina lex vetet, ne dissentientes, antequam compositis inter se controversiis pacem atque amicitiam pepigerint, dona sua offerant Deo. Hæc salutaria Servatoris nostri documenta imperator assidua cogitatione volvens, cum omni animorum consensione et concordia propositum opus aggredi monuit, per litteras quæ sic se habent.

CAPUT XLII.

Epistola Constantini ad synodum Tyri congregatam.

« Victor Constantinus, Max. Augustus, sanctæ synodo congregatæ in urbe Tyro.

« Congruum plane et prosperitati temporum nostrorum consentaneum erat, ut Ecclesia catholica expers seditionis esset, et Christi famuli ab omni nunc probro vacui essent ac liberi. Sed quoniam nonnulli improbæ contentions stimulis agitati, ne

scripsit anno Christi 315, qui est prochronismus biennii.

(97) *Εὐχαριστήριον καιρὸν*. Non dubito quin scribendum sit *εὐχαριστήριων*, quod miror ab aliis animadversum non fuisse. In Fuk. codice scribitur *εὐχαριστήριον καιρὸν καὶ εὐκαιρον*, quod non probet.

(98) Vulg. *οἶονε*. Scribendum uno verbo *οἶονε*, ut in libro Moræi ad marginem emendatum inveni, et paulo post legendum ὑπαντήσαν.

(99) Vulg. *ἢ φιλιαν ἀσπασαμένους*. Nescio quis ad marginem editionis Genevensis adnotavit scribendum esse *ἀσπασαμένους*. Malim tamen legere *σπασαμένους*. In codice tamen Fuketii ac Savilii scribitur *ἀσπασαμένους*.

(1) *Πάσης λοιδορίας*. Hoc loco *λοιδορία* passivam habet significationem, idemque valet quod in fine hujus ἐπιστολῆς βλασφημίας. Atque ita vertit Christophorus in libro primo *Historiæ Ecclesiasticæ* Theodoriti, cap. 29.

dicam vitam professione sua indignam agentes, A cuncta turbare conantur; quod malum quavis calamitate gravius mihi videtur: idcirco vos sponte, ut aiunt, currentes adhortor, ut absque ulla dilatione in unum coeuntes, synodum constituatis. et ope vestra indigentibus subveniat, fratribus periclitantibus medicinam adhibeatis, 547 dissidentia inter se membra ad concordiam revocetis; delicta denique, dum tempus adhuc patitur, corrigatis: quo scilicet tot ac tantis provinciis per vos restituatur concordia, quam proli scelus! paucorum hominum arrogantia evertit. Id porro summo omnium Domino ac Deo acceptum esse, mihi prae omnibus votis optabile; vobis postremo ipsis, si quidem concordiam restitueritis, honorificum in primis et gloriosum inter omnes constare arbitror. B Nolite ergo cunctari; sed alacritatem animi vestri magis ac magis intendentes, date operam ut præsentes dissensiones convenienti sententia terminetis, cum omni ut par est sinceritate ac fide, quam Servator ille quem colimus, in omni negotio tantum non inclamans, a nobis praecepit flagitat, in unum convenientes. Cæterum quantum ad religionem nostram pertinet, nihil quod mearum partium sit vobis deerit. Cuncta siquidem quæ litteris vestris significastis, a me impleta sunt. Scripsi ad quos voluistis episcopos, ut venientes communi vobiscum cura ac sollicitudine fungerentur. Misi etiam Dionysium ex consulari, qui et episcopos illos qui vobiscum adesse debent commoneat, et omnium quæ gerentur, maxime vero modestia, inspector sit. Si quis vero, quod minime arbitramur, praeceptum nostrum etiamnum violare præsument, adesse renuerit, mittetur quamprimum a nobis aliquis, qui imperiali auctoritate hominem in exsilium pellens, docebit imperatoris sanctionibus pro veritate editis minime esse repugnandum. Quod superest, vestrae sanctitatis erit providere, ut nec odio nec gratia, sed juxta ecclesiasticas et apostolicas regulas, delictis et iis quæ per errorem contigerunt, convenienti remedium exquiratis, quo et Ecclesiam omni probo liberetis, et meas curas levetis, et pacis amœnitate turbatis nunc Ecclesiis restituta, vobis ipsis maximam gloriam comparetis. Divinitas vos servet, fratres carissimi.

(2) Vulg. τοῖς προκειμένοις ὁροις. Scribendum est ὅρον ex Theodorito, et delenda vox καιρόν quæ mox sequitur, quæ nec in codice Fuk. legitur.

(3) Vulg. παρ' ἡμῶν δὲ οὐδέν. Ita quidem legitur apud Theodoritum, ex cujus libro hic locus suppletus est, qui in manuscriptis codicibus et in editione Stephani mutilus legebatur. Verum in libro Moræi aliam hujus loci interpunctionem reperi, quæ meo quidem judicio rectior est, hoc modo: ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ' ἡμῶν. Οὐδὲν δὲ τῶν, etc. Tantum malle legere παρ' ἡμῶν. Vulgata tamen lectio ferri potest. In codice Fuk. perinde ut in libr. Thornei ac Moræi scribitur: ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν· οὐδὲν δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν ἡκόντων ὑμῖν ἐνδεήσει.

(4) Ἀπέστειλα. Scribendum est ἐπέστειλα, ut legisse videtur interpres. Tamen in Theodorito et in

ἀν εἰποιμι βιοῦντες ἑαυτῶν ἀναξίως), τὰ πάντα συγ-
χέειν ἐπιχειροῦσιν, ὅπερ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα
κεχωρηκέναι μοι δοκεῖ, τοῦτου χάριν θεόντας ὑμᾶς,
τὸ τοῦ λόγου, προτρέπομαι χωρὶς τινος ὑπερθέσεως
εἰς ταυτὸ συνδραμεῖν, πληρῶσαι τὴν σύνοδον, ἐπαμύ-
ναι τοῖς χρήζουσι βοηθείας, τοὺς ἀδελφούς λίσσασθαι
κινδυνεύοντας, εἰς ὁμόνοιαν ἐπαναγαγεῖν τὰ διεστῶτα
τῶν μελῶν, διορθώσασθαι τὰ πλημμελούμενα ἕως
καιρὸς ἐπιτρέπει· ἵνα ταῖς τοσαύταις ἐπαρχίαις
τὴν πρόπουσαν ἀποδώσετε συμφωνίαν, ἣν (φεύ τῆς
ἀτοπίας!), ἐλαχίστων ἀνθρώπων ἀπώλεσεν ὑπεροψία.
Ὅτι δὲ τοῦτο καὶ τῷ δεσπότῃ τῶν ὅλων Θεῷ ἐστὶν
ἀρεστὸν, καὶ ἡμῖν πάσης εὐχῆς ὑπέρτερον, καὶ ὑμῖν
αὐτοῖς, ἐάν γε τὴν εἰρήνην ἀνακαλέσθητε, οὐ τῆς τυ-
χοῦς αἰτίον εὐδοξίας, πάντας ἀνθρώπους συνομολο-
γεῖν ἡγοῦμαι. Μὴ τοίνυν μέλλετε λοιπόν· ἀλλ' ἐπι-
τεινάντες ἐντεῦθεν ἡδὴ τὰ τῆς προθυμίας, τοῖς προ-
κειμένοις ὅρον (2) ἐπιθεῖναι σπουδάσατε τὸν προσ-
ήκοντα, μετὰ πάσης εἰλικρινείας δηλαδὴ καὶ πίστει
συνελθόντες, ἣν ἐκασταχοῦ μονονουχὶ φωνὴν ἀφίει;
ὁ Σωτὴρ ἐκεῖνος ᾧ λατρεύομεν, ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ'
ἡμῶν. Οὐδὲν (3) δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν
ἡκόντων, ὑμῖν ἐνδεήσει. Πάντα μοι πέπρακται, ὅσα
γράφοντες ἐδηλώσατε· ἀπέστειλα πρὸς οὓς ἐβούλη-
θητε τῶν ἐπισκόπων, ἵνα παραγενόμενοι, κοινωνήσω-
σιν ὑμῖν τῶν φροντισμάτων· ἀπέστειλα (4) Διονύσιον
τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν (5), ὃς καὶ τοὺς ὀφείλοντας εἰς τὴν
σύνοδον ἀφικέσθαι μεθ' ὑμῶν ὑπομνήσει, καὶ τῶν
πραττομένων, ἐξαίρετως δὲ (6) τῆς εὐταξίας κατὰ-
σκοπος παρέσται. Ἐάν γάρ τις, ὡς ἐγὼ οὐκ οἶμαι,
τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι πει-
ρώμενος, μὴ βουληθῇ παραγενέσθαι, ἐντεῦθεν παρ'
ἡμῶν ἀποσταλήσεται, ὃς ἐκ βασιλικῆς προσταγμᾶτος
αὐτὸν ἐκβαλὼν, ὡς οὐ προσῆκεν ὁροις αὐτοκράτορος,
ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἐξενεχθεῖσιν, ἀντιτείνειν διδάξει.
Λοιπὸν ἔσται τῆς ὑμῶν ὁσιότητος ἔργον, μήτε πρὸς
ἀπέχθειαν, μήτε πρὸς χάριν, ἀκολούθως δὲ τῷ ἐκκλη-
σιαστικῷ καὶ ἀποστολικῷ κανόνι, τοῖς πλημμεληθεῖ-
σιν εἴτουν κατὰ σφάλμα συμβεβηκόσι, τὴν ἀρμόττου-
σαν θεραπείαν ἐπινοῆσαι, ἵνα καὶ πάσης βλασφημίας
ἐλευθερώσητε τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ τὰς ἐμὰς ἐπικου-
φιστε φροντίδας, καὶ τὴν τῆς εἰρήνης χάριν τοῖς
νῦν στασιαζομένοις ἀποδόντες, μεγίστην εὐκλειαν
ὑμῖν αὐτοῖς προξενήσητε. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι,
D ἀδελφοὶ ἀγαπητοί.

Fuk. libro legitur ἀπέστειλα πρὸς οὓς, etc.

(5) Διονύσιον τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν. Flavius Dionysius comes vocatur ab Athanasio in *Apologético ad Constantium*, ubi multa refert de hac synodo apud Tyrum, quæ habita est consulatu Constantii et Albinii, mense Augusto ac Septembri. Fuerat hic Dionysius antea consularis Phœnicæ, Januarii et Justo coss., ut patet ex lege 4 codice Theod., *De famosissimis libellis*.

(6) Ἐξαίρετως δὲ. Ita quidem legitur apud Theodoritum. Sed in codice Fuk. hic locus ita scribitur: Καὶ τῶν πραττομένων δὲ καὶ τῆς εὐταξίας ἐξαίρετως κατὰσκοπος παρέσται. Quam lectionem Scaliger, Bongarsius alique in suis libris repperant. Paulo post scribo τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι ex codd. Fuk. et Theodorito. Neque enim mediocris est emphasis in his verbis καὶ νῦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ὅτι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγκαινίων εἰς τὴν ἑορτήν ἐκ πασῶν ἐπαρχιῶν παρήσαν ἐπίσκοποι.

Ἐπεὶ δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ προστεταγμένα, κατέλαβανεν ἄλλος βασιλικὸς ἀνὴρ, ἐπισπέρχων τὴν σύνοδον σὺν γράμματι βασιλικῷ (7), σπεύδειν καὶ μηδὲν ἀναβάλλεσθαι, τὴν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα παρορμῶν γε πορεῖαν. Ἀραντες οὖν οἱ πάντες ἀπὸ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, δημοσίοις δρόμοις ἤλαυνον ἐπὶ τὰ προκειμένα· ἐπληροῦτο δὲ τότε πᾶς ὁ τῆδε τόπος μερίστης Θεοῦ χορείας, ἐπὶ ταῦτον ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις συνηγμένων τῶν ἐξ ἀπάσης ἐπαρχίας διαφανῶν ἐπισκόπων· Μακεδόνες μὲν γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως (8) παρέπεμπον, Παννόνιοι τε καὶ Μυσοί, τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνθούντα κάλλι τῆς τοῦ Θεοῦ νεολαίας· παρὴν δὲ καὶ Περσῶν ἐπισκόπων ἱερὸν χρῆμα, τὰ θεῖα λόγια ἐξηκριδωκώς ἀνὴρ, Βιθυνοί τε καὶ Θράκες (9) τὸ πλήρωμα τῆς συνόδου κατεκόσμου. Οὐ μὴν ἀπειλιμπάνοντο (οὐδὲ) Κιλικίων οἱ διαφέροντες, καὶ Καππαδοκῶν θ' οἱ πρῶτοι παιδεύσει λόγων μέσοι τοῖς πᾶσι διέπρεπον· Συρία τε πᾶσα καὶ Μεσοποταμία, Φοινίκη τε καὶ Ἀραβία σὺν αὐτῇ Παλαιστίνῃ, Αἴγυπτός τε καὶ Λιβύη, οἱ τε τὴν Θηβαίων οἰκουμένην χώραν, πάντες ὅμοι ἐπλήρουν τὴν μεγάλην τοῦ Θεοῦ χορείαν· οἷς ἀναρίθμητος ἐξ ἀπασῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἐπηκολούθει λέως· παρὴν δὲ τούτοις ἅπασι βασιλικὴ τις ὑπηρεσία (10), ἄνδρες τ' ἐξ αὐτῶν βασιλείων δόκιμοι κατεπέμποντο, φαιδρῦναι τὴν ἑορτὴν ταῖς βασιλέως χορηγίαις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ τῆς διὰ Μαριανοῦ τοῦ νοταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχοὺς διαδόσεων, καὶ ἀναθημάτων τῆς Ἐκκλησίας.

Καὶ μὴν καὶ ὁ τούτοις ἅπασιν ἐφεστὼς βασιλεὺς δεξιὸς ἀνὴρ (11), πίπτει καὶ εὐλαβεῖται, λόγων τε θείων ἐμπρέπων ἀσκήσει· ὅς δὲ καὶ ταῖς ὑπὲρ εὐσεβείας ὁμολογίαις κατὰ τὸν τῶν τυράννων καιρὸν λαμπρυνόμενος, εἰκότως τὴν τῶνδε διὰ ταξιν ἐπιστεύετο. Καὶ δὲ τῷ βασιλέως οὗτος νεύματι σὺν εἰλικρινεῖα πάσῃ διακονούμενος, τὴν μὲν σύνοδον ἐτίμα φιλοφρόνῃ δεξιώσει, ἐστιάσει τε λαμπραῖς καὶ συμποτικαῖς εὐωχίαις· πτωχοῖς δ' ἀνείμοσι, πενήτων δ' ἀνδρῶν (12)

(7) *Σὺν γράμματι βασιλικῷ.* In veteribus schedis legitur συγγράμματι. In codice Fuk. lacuna est, et postrema tantum pars vocabuli legitur, ματι. Itaque Savilius σὺν νεύματι supplevit, perinde et Scalliger et cæteri.

(8) *Μακεδόνες μὲν γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως.* Alexandrum intelligit Thessalonicae civitatis episcopum, qui synodo Tyrensi interfuit, ut testatur Athanasius. Per Pannoniam autem et Mœsiæ episcopos Eusebius intelligit Ursacium et Valentem, Arianæ factionis signiferos, qui a synodo Tyrensi missi sunt in Ægyptum, ut de criminibus quæ Athanasio objecta fuerant, illic inquirerent, quemadmodum refert Athanasius in *Apologetico*.

(9) *Βιθυνοί τε καὶ Θράκες.* Theogonium Nicææ, et Theodorum Perinthi, quæ aliter Heraclea dicitur, episcopos intelligit, quos eidem synodo interfuisse docent Athanasius et Theodorus. Præter Theogonium, alii duo ex Bithynia episcopi Tyrensi

Α

548 CAPUT XLIII.

Quomodo ad dedicationem ecclesiæ Hierosolymorum, episcopi ex omnibus provinciis convenere.

Cum hæc præcepta executioni mandarentur, alius ab imperatore nuntius supervenit, qui, oblati imperialibus litteris, synodum hortatus est, ut, nulla interposita mora, omnes quamprimum Hierosolymam properarent. Cuncti igitur ex Phœnicum provincia digredientes, publico cursu contendere, eo quo iussum erat, cœpere. Totusque illic locus maximo Dei cœtu tandem refertus fuit, cum ex universis provinciis insignes episcopi Hierosolymis in unum convenissent. Nam et Macedones primæ apud se sedis episcopum miserant; et Pannoni ac Mœsi ex tironibus Dei lectissimum florem ac præcipuum gentis suæ decus direxerant. Aderat etiam episcoporum Persidis ornamentum, vir sanctus et in divinis Scripturis apprime exercitatus. Bithyni quoque et Thraces præsentia sua conventum ornabant. Nec deerant ex Ciliæ episcopis clarissimi quique. Ex Cappadocia item qui doctrina et eloquentia præstabant, in medio consessu enituerunt. Ad hæc Syria omnis, Mesopotamia, Phœnice, Arabia et Palæstina ipsa; Ægyptus quoque et Libya, et qui Thebaidem incolunt, omnes in unum congregati magnum illum Dei chorum implebant. Quos ex omnibus provinciis innumerabilis hominum multitudo sequebatur. Aderat porro his omnibus regalis cujusdam apparitionis obsequium; et ex imperii palatio missi quidam spectatæ probitatis viri, qui sumptibus ab imperatore subministratis festivitatem illustrarent.

CAPUT XLIV.

Quomodo per Marianum notarium excepti sint, et pecuniæ pauperibus erogatæ: et de donariis Ecclesiæ.

His autem omnibus præerat vir imperatori cumprimis utilis, fide, religione, et sacrarum litterarum peritia conspicuus. Qui cum tyrannicis temporibus pro pietatis defensione multis confessionibus inclaruisset, non immerito harum rerum dispositionem sibi commissam accepit. Hic igitur, omni cum sinceritate imperatoris jussibus obsecutus, episcoporum quidem cœtum singulari comitate et magnificentissimis epulis 549 atque conviviis

D synodo interfuerunt: Eusebius scilicet Nicomedien-sis, et Maris Chalcedonius.

(10) *Βασιλικὴ τις ὑπηρεσία.* Athanasius in *Apologetico ad Constantium*, pag. 788, de hac synodo loquens, testatur Constantinum palatinos milites misisse, qui episcoporum jussibus obsequerentur: Καὶ κόμης Διονύσιος ἀποστέλλεται, καὶ στρατιῶται δορυφόροι δίδονται τοῖς περὶ Εὐσέβιον.

(11) *Δεξιὸς ἀνὴρ.* Marianus hic erat Tribunus et Notarius, ut dicitur in titulo hujus capituli, et apud Sozomenum. Eamdem dignitatem gessit sub Constantio, ut testatur Athanasius in libro De synodis Arimini et Seleuciæ.

(12) *Πενήτων τ' ἀνδρῶν.* Scribendum est πενήτων δ' ἀνδρῶν. Idem error est in superiori capite, ubi legitur Αἴγυπτος δὲ καὶ Λιβύη, pro Αἴγυπτός τε, quomodo in Fuk. codice scribitur utrobique.

honorifice excepit; egentibus vero ac nudis, et pauperum utriusque sexus infinitæ multitudini, cibi ac reliquarum rerum inopia laboranti, magnam pecuniæ vim et plurimas vestes distribuit. Postremo basilicam omnem regalibus donariis magnifice ornauit. Et hic quidem hujusmodi functus est ministerio.

CAPUT XLV.

Episcoporum in conventibus sermones, et ipsius qui hæc scripsit Eusebii.

At sacerdotes Dei partim precationibus, partim sermonibus festiuitatem ornabant. Alii siquidem comitatem religiosi imperatoris erga omnium Seruatorem laudibus celebrabant, et martyrii magnificentiam oratione persequabantur. Alii sacris theologiæ dogmatibus ad præsentem celebritatem accommodatis, spiritale quoddam epulum audientibus præbebant. Quidam sacrorum voluminum lectiones interpretabantur; arcanos et mysticos sensus in lucem proferentes. Qui vero ad hæc aspirare non poterant, incruentis sacrificiis et mysticis imolationibus Deum placabant, pro pace communi, pro Ecclesia Dei, pro imperatore tot honorum auctore, ejusque piissimis liberis, preces Deo suppliciter offerentes. Ibi nos quoque, quibus majora quam pro meritis nostris bona contigerant, variis sermonibus publice habitis solemnitate decorauimus: nunc regalis fabricæ decorem ac magnificentiam scriptis enarrantes; nunc propheticorum oraculorum sensus apte et accommodate ad præsentem figuræ atque imagines interpretantes. Hoc modo dedicationis solemnitas, ipsis imperatoris tricennialibus summa cum hilaritate celebrata est.

(13) *Οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως.* Hæc omnia usque ad illa verba ἄλλοι δέ, etc., deerant in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quæ viri docti supplerunt ex aliquo manuscripto codice, ut opinor. Hæc enim genuina mihi videntur, et ex ipsius Eusebii stylo profecta. Habentur certe in optimo codice Fuk. In Savillii autem codice deerant. Nam Savilius ad hunc locum ita adnotauit: « Christophorus hoc loco interserit ex codicibus suis hæc quæ sequuntur, quæ mihi vix satis huic loco congruere videntur: οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς, » etc.

(14) *Τὴν εἰς τὸν τῶν ὅλων Σωτῆρα δεξιῶσιν.* Comitatem ac benignitatem qua imperator Constantinus erga sacerdotes Dei utebatur, non sine causa Eusebius appellat benignitatem erga Christum ipsum. Comitatus enim erga ministros, ad honorem reduntat ipsius Domini. Itaque Christus in Evangelio: *Quicumque*, inquit, *vos excipit, meipsum excipit* (Matth. x, 40): *Quodque uni illorum fecistis, mihi fecistis* (Matth. xxv, 40).

(15) *Τοῖς προκειμένοις συμβόλοις.* Symbola appellat basilicam illam Hierosolymitanam et omnia illius basilicæ membra atque ædificia. Vido orationem Eusebii in dedicatione ecclesiæ Tyri, quæ refertur in libro decimo *Historiæ Ecclesiasticæ*; ubi singula membra basilicæ mysticam quidpiam significare asserit. In codice Fuk. legitur καί τινος τοῖς προκειμένοις συμβόλοις, sine conjunctione.

(16) *Τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας.* Verba hic videntur esse transposita, quod in his libris sæpius factum esse monuimus. Et supra quidem scribendum τὰς ἐκφράσεις ποιούντες: hic vero legendum ἐρμηνεύοντες θεωρίας. Sed quæret fortasse ali-

καὶ γυναικῶν μυρίοις πλήθεσι, τροφῆς καὶ τῶν λοιπῶν χρειῶν ἐν ἐνδεῇ καθεστόσι, πολυτελεῖς διαδόσεις χρημάτων καὶ περιδολῆμάτων ἐποιεῖτο· ἥδη δὲ καὶ τὴν πάντα νεὺν πλουσίους βασιλικοὺς ἀναθήμασι κατεποίκιλλεν. Ἄλλ' ὁ μὲν ταύτην ἐπλήρου τὴν ὀνηρσίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ἐν συνάξει τῶν ἐπισκόπων προσομιλῶν ποικίλαι, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτα συγγράψαντος.

Οἱ δὲ τοῦ Θεοῦ λειτουργοί, εὐχαῖς ἅμα καὶ διαλέξεσι τὴν ἑορτὴν κατεχόμενοι, οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως (13) τὴν εἰς τὸν τῶν ὅλων Σωτῆρα δεξιῶσιν (14) ἀνυμνοῦντες, τὰς τε περὶ τὸ μαρτύριον μεγαλουργίας διεξιόντες τῷ λόγῳ· οἱ δὲ ταῖς ἀπὸ τῶν θείων δογμάτων πανηγυρικαῖς θεολογίαις, πανδαίσταν λογικῶν τροφῶν ταῖς πάντων παραδιδόντες ἀκοαῖς· ἄλλοι δὲ ἐρμηνείας τῶν θείων ἀναγνωσμάτων ἐποιούντο. τὰς ἀπορρήτους ἀποκαλύπτοντες θεωρίας· οἱ δὲ μὴ διὰ τούτων χωρεῖν οἶοι τε, θυσίαις ἀναίμοις καὶ μυστικαῖς ἱερουργίαις τὸ θεῖον ἰλάσκοντο, ὑπὲρ τῆς κοινῆς εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, αὐτοῦ τε βασιλέως ὑπὲρ, τοῦ τοσούτων αἰτίου, παίδων τ' αὐτοῦ θεοφιλῶν, ἱκετηρίους εὐχὰς τῷ Θεῷ προσαναφέροντες. Ἐνθα δὲ καὶ ἡμεῖς τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς ἀγαθῶν ἡξιωμένοι, ποικίλαις ταῖς εἰς τὸ κοινὸν διαλέξεσι τὴν ἑορτὴν ἐτιμῶμεν, τότε μὲν διὰ γράμματος τῶν τῷ βασιλεῖ πεφλοκαλῆμένων τὰς ἐκφράσεις ἐρμηνεύοντες, τότε δὲ καιρίου καὶ τοῖς προκειμένοις συμβόλοις (15) τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας (16). Οὕτω μὲν ἡ τῆς ἀφιερώσεως ἑορτὴ, ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι (17) σὺν εὐφροσύναις ἐπετελεῖτο.

quis, quænam sint illæ prophetiæ visiones quas hic desinat Eusebius. Intelligit, ni fallor, locum qui legitur in capite iii Sophoniæ: *Διὰ τοῦτο ὑπόμεινόν με, λέγει Κύριος, εἰς ἡμέραν ἀναστάσεως μου εἰς μαρτύριον.* Nam et Cyrillus Hierosolymitanus in homilia quarta hunc locum Sophoniæ explicat de martyrio seu basilica, quam Constantinus in loco Dominicæ resurrectionis exstruxit.

(17) *Ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι.* Recte interpretes vertunt *tricesimo imperii anno*. Nam encænia basilicæ Hierosolymitanæ celebrata sunt anno Christi 335, Idibus Septembris, Constantio et Albino coss. in tricennialibus Constantini; quo quidem tempore Constantinus annum imperii agebat tricesimum. Τριακονταετηρίς proprie tricennialia significat, id est festiuitatem ludorum qui ob tricesimum imperii annum agebantur. Auctor *Chronici Alexandrini*, Constantio et Albino coss.: *Τούτων τῶν ὑπᾶτων ἡχθὴ τριακονταετηρίς ἐν Κωνσταντινουπόλει πᾶν φιλοτίμως πρὸ ὅπτιω καλανδῶν αὐγουστῶν, quæ Latine reddita sic leguntur in Fastis Idatii: «His coss. tricennialia edidit Constantinus Augustus die viii Kal. August.»* Interdum tamen τριακονταετηρίς et tricennialia, pro tricesimo anno sumuntur. Sic Hieronymus Dalmatium Casarem factum esse scribit tricennialibus Constantini, id est anno imperii ejus tricesimo. Quod autem dixi encæniam basilicæ Hierosolymitanæ Idibus Septembris esse celebrata, auctorem hujus rei habeo Nicephorum in lib. viii, cap. 30. Certe in *Typico* sancti Sabæ, et in Menologio Græcorum, 13 die Septembris ponuntur τὰ ἐγκαλνία τῆς ἀγίας Θεοῦ ἀναστάσεως· ita etiam Sophronius in oratione De exaltatione sanctæ crucis;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

A

CAPUT XLVI.

Ὅτι καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτήρος, καὶ τριακονταετηρικὸν εἶπεν ὕστερον ἐπ' αὐτοῦ Κωνσταντίνου.

Οἷος δ' ὁ τοῦ Σωτήρος νεὺς, ὅσον τὸ σωτήριον ἄντρον, οἷαί τε αἱ βασιλέως φιλοκαλῖαι, ἀναθημάτων τε πλήθη (18) ἐν χρυσῷ τε καὶ ἀργύρῳ καὶ λίθοις τιμίαις πεποιημένων, κατὰ δύναμιν ἐν οἰκείῃ συγγράμματι παραδόντες, αὐτῷ βασιλεῖ προσεφωνήσαμεν· ὅν δὴ λόγον κατὰ καιρὸν, μετὰ τὴν παρούσαν τῆς γραφῆς ὑπόθεσιν (19) ἐκθυσάμεθα, ὁμοῦ καὶ τὸν τριακονταετηρικὸν αὐτῷ συζευγνύντες, ὃν μικρὸν ὕστερον ἐπὶ τῆς βασιλέως ἐπωνύμου πόλεως τὴν πορείαν στειλάμενοι, εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ βασιλέως δ.ῆλθον, τοῦτο δεύτερον ἐν αὐτοῖς βασιλείαις (20) τὸν ἐπὶ πάντων βασιλέα Θεὸν δοξάζαντες· οὗ δὴ κατακρούμενος ὁ τῷ Θεῷ φίλος, γαννυμένῳ ἔφκει. Τοῦτο δ' οὖν αὐτὸ μετὰ τὴν ἀκρόασιν ἐξέφηνε, συμποσιάζων μὲν παρῶσι τοῖς ἐπισκόποις, παντοίᾳ τ' αὐτοὺς τιμῇ φιλοφρονούμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῇ εἰκοσαετηρίδι, τὰ ἐγκαίνια δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ τριακονταετηρίδι Κωνσταντίνου γέγονε.

Ταύτην μεγίστην ὥν ἴσμεν, σύνοδον δευτέραν συνεκράτει βασιλεὺς ἐν αὐτοῖς Ἱεροσολύμοις, μετὰ τὴν πρώτην ἐκείνην, ἣν ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς (21) πεποιήτο πόλεως. Ἀλλ' ἡ μὲν ἐπινίκιος ἦν, ἐν εἰκοσαετηρίδι τῆς βασιλείας, τὴν κατ' ἐχθρῶν καὶ πολέμων εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας (22) αὐτῆς ἐκτελοῦσα· ἡ δὲ τῆς τρίτης δεκάδος τὴν περίοδον ἐκόσμει, τῷ πάντων ἀγαθῶν δοτῇ· Θεῷ, ἀμφὶ τὸ μνῆμα τὸ σωτήριον, εἰρήνης ἀνάθημα τὸ μαρτύριον (25) βασιλέως ἀφιερῶντος.

agebaturque hæc festivitas quotannis per continuos octo dies. Ex his corrigendum est *Chronicon Alexandrinum*, in quo error est tam in die quam in consule quo hæc gesta sunt.

(18) Ἀναθημάτων τε πλήθη. Inter reliqua donaria quæ Constantinus dedit basilicæ Hierosolymitanæ, fuit palla sacerdotalis aureis filis contexta, qua episcopus in sacris missarum solemnibus utebatur, ut refert Theodorus in lib. II *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 23.

(19) Μετὰ τὴν παρούσαν... ὑπόθεσιν, id est, ad calcem hujus operis. Male interpretes vertit: *Quod etiam cum videbitur et absoluto opere edemus*. Verum interpretationem nostram confirmat ipse Eusebius in cap. 32 hujus libri.

(20) Τοῦτο δεύτερον ἐν αὐτοῖς βασιλείαις. Jam enim antea Eusebius in palatio orationem habuerat, ut ipse testatur supra capite 33, ubi vide quæ adnotavimus.

(21) Ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς. Mallem scribere διαφανούς, quam scripturam in interpretatione mea sum secutus, nec dubito quin Eusebius ipse ita scripserit. Porro in hoc loco quædam est amphibologia. Possunt enim verba sic construi: ταύτην μεγίστην ὥν ἴσμεν σύνοδον μετὰ τὴν πρώτην ἐκείνην, etc., quem sensum scrivulus est Christophorus.

Quod descriptionem martyrii et orationem de tricennialibus, coram ipso imperatore postea recitavit.

Cæterum qualis forma basilicæ Servatoris, qualis sacræ speluncæ species sit, quanta operis venustas et elegantia, quot denique donaria partim ex auro et argento, partim ex gemmis fabrefacta, peculiari opere exsecuti, librum illum imperatori nuncupavimus. Quem 550 quidem librum opportune ad calcem hujus operis edituri sumus, adjuncta etiam oratione illa de tricennialibus, quam paulo post profecti Constantinopolim, coram ipso imperatore recitavimus, secundo tum in palatio summum omnium Deum ac Dominum laudibus prædicantes. Quam cum audiret Deo amabilis imperator, gestire præ gaudio videbatur. Atque id ipse finita oratione confessus est, cum episcopus qui aderant convivio exciperet, omnique eos genere honoris afficeret.

CAPUT XLVII.

Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus Constantini, dedicatio vero basilicæ Hierosolymitanæ contigit tricennialibus.

Hanc secundam synodum, omnium quas quidem novimus maximam, imperator Hierosolymis congregavit, post primam illam quam in urbe Bithyniæ nobilissima collegerat. Sed illa quidem triumphalis erat, in imperii vicennialibus preces ac vota pro victoria de hostibus parta, in urbe victoriæ cognomine persolvens; hæc vero tricennialium festivitatem ornavit, cum imperator Deo omnium bonorum auctori, martyrium, velut quoddam pacis donarium, in ipso Servatoris nostri monumento dedicaret.

(22) *Ὑπὸ τῆς Νικαίας*. Amplector emendationem doctorum virorum, quam in Moræi etiam libro ascriptam inveni: *Ὑπὸ τῆς Νικαίας*. Libenter tamen aliam quoque vocem addiderim hoc modo: *Ὑπὸ νικητήριον ἐπὶ τῆς Νικαίας*, etc. Porro *Ὑπὸ τῶν* interpretari oportet. Alludit enim Eusebius ad morem Romanorum, qui in hujusmodi solemnitatibus vota pro salute ac felicitate principis concipiebant, ut ex epistola Plinii ad Trajanum liquet. Sed et in nummis veteribus ejusmodi vota ita expressa legimus, votis xx. multis xxx. In aliis autem nummis ita habetur: sic x. sic xx, id est, Sic decennialia, sic vicennialia. In codice Fuk. diserte scribitur *Ὑπὸ τῆς Νικαίας*.

(25) *Τὸ μαρτύριον*. In epistola episcoporum synodi Hierosolymitanæ, qui jussu Constantini ad dedicationem hujus basilicæ convenerunt, quam refert Athanasius in *Apologetico*, p. 801, vocatur *ὁ σωτήριον μαρτύριον*. Sic etiam eam appellat Hieronymus in *Chronico*; Sozomenus in lib. II, cap. 25; Marcus in *Vita Porphyrii Gazensis episcopi*, et Eucherius in libello *De situ urbis Hierosolymitanæ*. Vide epistolam nostram de Anastasio, in qua adversus Jac. Gretserum et Jac. Sirmondum fusc probavimus, unam duntaxat basilicam a Constantino constructam esse, quæ Martyrium et Anastasis dicta est.

CAPUT XLVIII.

Quomodo immodicas cujusdam laudes ægre tulerit.

His omnibus confectis, cum imperatoris virtus cunctorum sermonibus prædicaretur, quidam ex numero sacerdotum, illum coram beato pronuntiare non est veritus: quippe qui tum in hac vita summum totius orbis Romani imperium consequi meruisset; tum in futuro ævo una cum Filio Dei esset regnaturus. At ille huiusmodi voces ægre admodum passus, hominem admonuit, ne his verbis uti præsumeret; sed potius supplex Deo vota faceret, ut tam in hac quam in futura vita, censi inter famulos Dei mereretur.

551 CAPUT XLIX.

Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii.

Absolute jam tricesimo imperii anno, secundi filii nuptias celebravit, cum majoris natu nuptias dudum antea celebravisset. Epula igitur et convivia præbebantur, imperatore ipso filium sponsum deducente, et magnifico apparatu seorsum viro- rum, seorsum mulierum cætum excipiente. Sed et munera splendidissima civitatibus ac populis divisa.

CAPUT L.

Legatio et munera ab Indis missa.

Eodem tempore Indorum qui ad orientem solem incolunt, legati advenere, dona afferentes: varias videlicet gemmas exquisiti fulgoris ac pretii; feras quoque forma atque indole penitus a nostris discrepantes. Quæ omnia imperatori offerentes, testabantur ad ipsum usque Oceanum imperium ejus extendi, gentisque Indorum principes ac regulos, pictis tabulis et statu- is in honorem ejus erectis, imperatorem ac regem se illum agnoscere profiteri. Ac in ipso quidem principatus ejus exordio, primi omnium Britanni ad occidentalem oceanum positi, sese illius ditioni subjecerunt: nunc vero Indi ad orientem solem incolentes, idem fecere.

CAPUT LI.

Quomodo Constantinus, diviso in tres filios imperio, eos et regnandi arte et pietatis officiis instituit.

Cum igitur utrumque terminum orbis terrarum sub potestatem suam rede- gisset, totius imperii summam velut paternam quamdam hære-

(24) Καὶ δὴ τούτων ἀπάντων. Tota hæc periodus usque ad vocem ἀπέφηνεν, deerat in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quam viri docti nescio utrum ex manuscriptis codicibus, an ex conjectura suppleverunt. Tandem vero codex Fuk. nos docuit, hæc bona fide ex manuscriptis codicibus fuisse suppleta.

(25) Παλαιάτους τε καὶ τοῦ πρεσβυτέρου. Scribendum sine dubio πάλαι ταῦτ' καὶ τοῦ πρ. τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος.

(26) Εἰς αὐτὸν ὠκεανόν. Scribendum videtur εἰς αὐτῶν ὠκεανόν. Id est, usque ad Oceanum Indicum. Porro hujus legationis Indicæ caput fuisse videtur Metrodorus philosophus; qui ab Indorum

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΡ'.

Ὅπως, τινὸς ἄρα ἐπαινοῦντος, οὐκ ἠνέσχετο Κωνσταντίνος.

Καὶ δὴ τούτων ἀπάντων (24) συντελουμένων, ἀνὰ στόμα τε παρὰ πᾶσι τῶν τῆς αὐτοῦ κατὰ Θεὸν ἀρετῆς βοωμένων, τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν τις ἀποτολμήσας, εἰς αὐτοῦ πρόσωπον μακάριον αὐτὸν ἀπέφηνεν, ὅτι δὴ καὶ τῷ παρόντι βίῳ τῆς κατὰ πάντων αὐτοκρατορικῆς βασιλείας ἡξιωμένος εἴη, καὶ τῷ μέλλοντι συμβασιλεύειν μέλλοι τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ. Ὁ δὲ ἀπεχθὺς τῆς φωνῆς ἐπακούσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾶν παρῆνει φθέγγεσθαι, μᾶλλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ, καὶ τῷ παρόντι, καὶ τῷ μέλλοντι, τῆς τοῦ Θεοῦ δουλείας ἄξιον φανῆναι.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ'.

Γάμοι Κωνσταντίνου υἱοῦ αὐτοῦ, Καισαρος.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ τριακονταετής αὐτῷ τῆς βασιλείας διεπεραίνετο χρόνος, τῷ δευτέρῳ τῶν παίδων συνετέλει γάμος, παλαιτάτους τε καὶ τοῦ πρεσβυτέρου (25) τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος. Θαλαῖα δὲ καὶ ἐστι-άσεις ἦγοντο, νυμφοστολοῦντος αὐτοῦ βασιλέως τὸν παῖδα, ἐστιῶντός τε λαμπρῶς καὶ συμποσιάζοντος, ὧδε μὲν ἀνδρῶν θιάσοις, γυναικῶν δ' ἀφωρισμένοις ἀλλαχόθι χοροῖς· διαδόσεις τε πλούσιαι χαρισμάτων, δῆμοις ἅμα καὶ πόλεσιν ἐδωροῦντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ἰνδῶν πρεσβεία καὶ δῶρα.

Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Ἰνδῶν τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον, πρέσβεις ἀπῆντων δῶρα κομίζοντες· γένη δ' ἦν παντοία ἐξαστραπτόντων πολυτελῶν λίθων, ζῳά τε τῶν παρ' ἡμῖν ἐγνωσμένων ἐναλλάττοντα τὴν φύσιν· ἃ δὴ προσήγον τῷ βασιλεῖ, τὴν εἰς αὐτὸν Ὀκεανὸν (26) δηλοῦντες αὐτοῦ κράτησιν, καὶ ὡς οἱ τῆς Ἰνδῶν χώρας καθηγεμόνες, εἰκόνων γραφαῖς, ἀνδριάντων τ' αὐτὸν ἀναθήμασι τιμῶντες, αὐτοκράτορα καὶ βασιλέα γνωρίζειν ὡμολόγουν. Ἀρχομένη μὲν τῆς βασιλείας (27) αὐτῷ, οἱ πρὸς ἥλιον δύνοντα ὠκεανῷ Βρεττανοὶ, πρῶτοι καθυπετάττοντο, νῦν δ' Ἰνδῶν οἱ τὴν πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον λαχόντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ὅπως τοῖς τριῖν υἱοῖς Κωνσταντίνου διελὼν τὴν ἀρχήν, τὰ βασιλικά μετ' εὐσεβείας διηγεῖτο.

Ὡς οὖν ἐκατέρων τῶν ἄκρων τῆς ὅλης οἰκουμένης ἐκράτει, τὴν σύμπασαν τῆς βασιλείας ἀρχὴν τριῶν τοῖς αὐτοῦ διῆρει παῖσιν, οἷα τινα πατρίαν οὐσίαν

rege plurimas gemmas et uniones ad Constantinum detulit, multoque plura allaturum se fuisse sinxit, nisi Persarum rex sibi per agrum Persarum trans-eunti ea abstulisset. Quo mendacio inductus Constantinus, dum rapta avidius persequitur, bellum Persicum commovit, ut scribunt Cedrenus et Ammianus Marcellinus. Sed Cedrenus prorsus alieno loco id refert, anno scilicet Constantini primo ac vice-simo; cum id conferre debuisset in Constantini annum primum ac tricesimum. Hoc enim anno rupta est pax inter Romanos et Persas.

(27) Ἀρχομένη μὲν τῆς βασιλείας. Codex Fuk. ἀρχομένη μὲν γὰρ τῆς βασ. Schedæ autem veteres ἀρχομένη μὲν οὖν, quod magis placet.

τοῖς αἰτοῦ κληροδοτῶν φιλάτοις· τὴν μὲν οὖν παπ-
 πᾶν λήξιν τῷ μελίσσι, τὴν δὲ τῆς ἐξῆς ἀρχὴν τῷ
 δευτέρῳ, τὴν δὲ τούτων μέσσην τῷ τρίτῳ διένεμε.
 Κληρον δ' ἀγαθὸν καὶ ψυχῆς σωτήριον τοῖς αὐτοῦ πο-
 ριζόμενος, τὰ θεοσεβείας αὐτοῖς ἐνίει σπέρματα, θε-
 οῖς μὲν προάγων μαθήμασι (28), διδασκάλους δ' ἐφ-
 ιστάς, εὐσεβεῖα δεδοκιμασμένους ἄνδρας, καὶ τῶν ἐξω-
 θεν δὲ λόγων καθηγητὰς ἐτέρους, ἥκοντας εἰς ἄχρον
 παιδεύσεως· ἄλλοι πολεμικῶν αὐτοῖς ἐξήρχον μαθη-
 μάτων, ἔτεροι τῶν πολιτικῶν ἐπιγνώμονας αὐτοῖς
 καθίστων, οἱ δὲ νόμων ἐμπείρους εἰργάζοντο. Βασι-
 λικὴ δ' ἐκάστω τῶν παίδων κεκλήρωτο παρασκευῇ,
 ὁπλίζεται, δορυφόροι, σωματοφύλακες, στρατευμάτων
 τε τάγματα παντοῖα· τούτων δὲ καθηγεμόνες, λοχα-
 γοί, στρατηγοί, ταξίλαρχοι, ὧν τῆς ἐν πολέμοις ἐπι-
 στήμη, τῆς τε πρὸς αὐτοὺς εὐνοίας ὁ πατὴρ προει-
 λήφει τὴν πείραν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.

Ἀπαλοῖς μὲν οὖν ἔτι τὴν ἡλικίαν τοῖς Καίσαρσιν,
 ἀναγκαίως οἱ συμπράττοντες συνῆσαν τε καὶ τὰ κοι-
 νὰ διώκουν, εἰς ἄνδρας δὲ λοιπὸν (29) προτοῦσιν αὐ-
 τοῖς, μόνος ὁ πατὴρ εἰς διδασκαλίαν ἐπήρκει, τοτὲ
 μὲν παρόντας, ἰδιαζούσαις ὑποθήκαις ζηλωτὰς αὐ-
 τοὺς παρορμῶν, καὶ μιμητὰς τῆς αὐτοῦ θεοσεβείας
 ἀποτελεῖσθαι διδάσκων· τοτὲ δ' ἀποῦσι τὰ βασιλικά
 προσφωνῶν διηγεῖ παραγγέλματα γράφων· ὧν τὸ μέ-
 γιστον ἦν καὶ πρῶτιστον, τὴν εἰς τὸν πάντων βασι-
 λέα Θεὸν γνῶσιν τε καὶ εὐσέβειαν, πρὸ παντὸς πλού-
 του καὶ πρὸ αὐτῆς βασιλείας τιμᾶσθαι. Ἡδὴ δ' αὐ-
 τοῖς καὶ τοῦ δι' αὐτῶν πράττειν τὰ λυσitelῇ τοῖς κοι-
 νοῖς ἐξουσίαν ἐδίδου· καὶ τὴν Ἐκκλησίαν δὲ τοῦ Θεοῦ
 διὰ φροντίδος ἄγειν, ἐν πρώτοις παρήγει, αὐτοῖς τε
 διαβρῆθην Χριστιανοῖς εἶναι παρεκελεύετο. Καὶ ὁ μὲν
 οὕτω τοὺς υἱεῖς προῆγεν· οἱ δὲ οὐχ ὥς ἐκ παραγγέλ-
 ματος, αὐτογνώμονι δὲ προθυμίᾳ, τὰς τοῦ πατρὸς πα-
 ραινέσεις ὑπερέβαλλον, τῇ πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίᾳ τὴν
 σφῶν διάνοιαν συντείνοντες, τοὺς τε τῆς Ἐκκλησίας
 θεσμούς ἐν αὐτοῖς βασιλείοις, σὺν τοῖς οἰκειοῖς ἅπα-
 σιν ἀπεπλήρουν. Καὶ τοῦτο δ' ἔργον τῆς τοῦ πατρὸς
 ὑπῆρχε προμηθείας, τὸ τοὺς συνοίκους ἅπαντας θεο-
 σεβεῖς παραδοῦναι τοῖς παισὶ· καὶ τῶν πρώτων δὲ
 ταγμάτων (30) οἱ τὴν τῶν κοινῶν ἐτύγχανον ἀναδε-
 δεγμένοι φροντίδα, τοιοῦτοί τινες ὑπῆρχον· τοῖς γοῦν
 κατὰ Θεὸν πιστοῖς ἀνδράσιν, ὥσπερ τισὶν ὄχυροῖς πε-
 ριδόλοις ἡσφαλίζετο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα (καλῶς) διέ-

A ditatem necessitudinibus suis disperiens, in tres
 filios divisit. Et avitam quidem sortem maximo
 natu; alteri vero Orientis imperium; mediam inter
 has portionem regni tertio filio tribuit. Jam vero
 cum optimam liberis suis hæreditatem, et ad ani-
 mæ salutem imprimis utilem parare vellet, pietatis
 semina eorum mentibus inspersit, partim divinis
 documentis ipse eos imbuens, partim magistros
 eis apponens compertæ religionis viros. Sæcula-
 rium quoque disciplinarum peritissimos 552
 doctores iisdem præfecit. Alii bellicæ artis scien-
 tia, alii civilium rerum præceptis eos informa-
 bant; alii denique juris prudentia. Porro singulis
 tributus erat regalis apparatus: scutarii, hastati,
 protectores, et legiones ac numeri militares, eo-
 rumque rectores: centuriones, tribuni ac duces,
 ii quos pater in rebus bellicis exercitatissimos,
 et præcipua erga filios fide ac benevolentia prædi-
 tos esse cognoverat.

CAPUT LII.

Quomodo eos virilem ætatem ingressos, pietatem docuerit.

Porro dum infirma adhuc ætate Cæsares essent,
 ministri et consiliarii iis adjuncti rempublicam
 gubernabant. Verum ubi ad virilem ætatem per-
 venissent, solius patris magisterium eis suffecit.
 Qui nunc præsentibus privatis admonitionibus ad
 æmulationem sui provocabat, exemplum pietatis
 suæ ad imitandum ipsis proponens: nunc absen-
 tibus imperatoria præcepta per litteras suggere-
 bat. Quorum primum illud et maximum erat, ut
 Dei summi omnium regis notitiam cultumque,
 divitiis omnibus ipsique etiam imperio antefere-
 rent. Tandem vero, ut per seipsos quæ utilia es-
 sent reipublicæ agerent, eis permisit: et ante
 omnia id diserte præcepit, ut Ecclesiæ Dei curam
 gererent, seque palam Christianos profiterentur.
 Atque hoc quidem modo filios instituebat. Illi vero,
 non tam paternis monitis, quam sua sponte in-
 citati, præcepta parentis sui alacritate animi su-
 perarunt; quippe qui divinæ religionis observan-
 tiam semper præ oculis haberent, et sanctos Ec-
 clesiæ ritus in ipso palatio cum universis dome-
 sticis custodirent. Nam et hoc paternæ provi-
 dentia opus fuerat, ut non alios domesticos et
 contubernales filiis suis, quam Christianos tra-
 deret. Primorum quoque numerorum rectores,
 quibus reipublicæ cura commissa fuerat, Dei cul-
 tores erant. Quippe hominibus fidem in Deum

(28) Προάγων μαθήμασι. Eusebius in capite 52, iterum προάγων usurpat eodem sensu, καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεῖς προῆγεν, et in cap. 55.

(29) Vulg., *Eis ἄνδρας τε λοιπόν*. Nemo est, qui non per se videat scribendum esse εἰς ἄνδρας ἐξ, etc. Quod equidem non monerem, nisi vererer ne quis id nos fugisse existimaret. Paulo post, vox παρορμῶν videtur esse superflua.

(30) Καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων. Sic Eusebius in superiori capite τάγματα pro numeris militibus usurpat, et alibi passim. Ita etiam Sozome-nus in lib. 1, c. 8, ἐξ ἐκείνου δὲ καὶ τὰ Ῥωμαίων

τάγματα, ἀ νῦν ἀριθμοὺς καλοῦσιν, ἕκαστον ἰδίαν σκηνὴν κατεσκευάσατο. Porro hic locus inutilis mihi videtur, supplendusque in hunc modum: Καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων ἡγεμόνες, καὶ οἱ τὴν τῶν κοινῶν, etc. Ait enim Eusebius, et primorum numerorum rectores, et eos quibus reipublicæ cura a Constantino commissa fuerat, Christianæ religionis cultores fuisse. Per priores illos, intelligit tribunos et comites scholarum; posteriores vero sunt præfecti prætorio, quæstores sacri palatii, magistri officiorum, et cæteri qui civilia negotia tractabant.

professis, tanquam firmissimis quibusdam muris confidebat. Cum beatissimus princeps hæc quoque ita constituisset, Deus bonorum omnium dispensator, utpote cunctis reipublicæ negotiis optime ab imperatore dispositis, opportunum tempus tandem adesse statuens quo ad meliorem sortem transferretur, fatalem ejus vitæ finem imposuit.

553 CAPUT LIII.

Quod cum duobus ac triginta annis regnaverit, et plusquam LX annis vixerit, integra semper fuit valetudine.

Ac imperii quidem curriculum duobus et triginta annis explevit, exceptis mensibus ac diebus paucis: vitæ vero spatium duplo fere longius fuit. Qua in ætate, corpus ei ab omni morbo et labe vacuum, expers cujuslibet vitii, et quovis juvenili corpore firmiter constitit, et tum decorum aspectu, tum ad quidvis agendum viribus pollens, adeo ut militariibus exercitationibus proluderet, equitaret, ambularet, dimicaret, trophæa de hostibus victis erigeret, et incruentas illas more suo victorias reportaret.

CAPUT LIV.

De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam et pietatis simulationem abusi sunt.

Animus similiter ad summum humanæ perfectionis culmen pervenerat: quippe qui omnibus præclaris dotibus ornatus esset, præcipue vero humanitate. Quam tamen multi reprehendebant, ob exuberantem malitiam improborum, qui nequitiam suam imperatoris adscribebant patientiæ. Certe hæc duo vitia illis temporibus maxime invaluisse, nos

(31) Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα διέκειτο. Non probo conjecturam doctorum virorum, qui post vocem ταῦτα, καλῶς addiderunt; quod etiam in libro Moræi ascriptum inveni. Verum si quid addendum esset, equidem mallet addere οὕτως. Nam καλῶς locum hic habere non potest, cum in sequenti membro occurrat εὖ διατεθέντων. Alioqui otiosa esset repetitio, nec plus in secundo membro diceretur quam in primo. In codice tamen Fuk. legitur καλῶς διέκειτο.

(32) Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντι. Hic Eusebii locus multos in errorem induxit, inter quos fuit D. Petavius, qui tum in adnotationibus ad librum Epiphani *De ponderibus*, tum in libro *De doctrina temporum*, Eusebii auctoritate fretus, Constantinum tricesimo secundo imperii anno mortem obiisse censuit. Idem etiam scripserunt plerique veterum: Philostorgius in lib. II, Theodorus Lector in collectaneis, Epiphanius, et auctor *Chronici Alexandrini*: ex Latinis autem Aurelius Victor. Verum hæc sententia prorsus absurda mihi videtur. Nam qui ita sentiunt, necesse est etiam ut affirmarent eundem Constantinum anno Christi 305 imperium iniisse, Constantino v et Maximiano coss., eodemque anno Constantium Augustum patrem Constantini e vivis abiisse. Atqui Constantius Aug. anno sequente, qui est Christi 306, consul sextum fuit cum Maximiano collega, ut omnes fasti constanter affirmant. Quare Constantini imperium nonnisi ab anno Christi 306 deduci potest. Jam vero cum mortuus sit Feliciano et Titiano coss., hoc est anno Christi 337, die vicesimo secundo mensis Maii, ut inter omnes constat, necessario efficitur Constanti-

num imperasse annos triginta, menses decem, tribus tantum diebus exceptis. Levatus enim fuerat Cæsar octavo cal. Augusti, ut in *Fastis* scribit Idatius. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extremum diem obiisse. Recte etiam Eusebius noster in *Chronico* ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus x. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa hæc videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι ἀμφὶ τὰ 18' ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ 8' ζήσας, ὥσων εἶχε τὸ σῶμα.

Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα (32) τῆς βασιλείας ἐνιαυτοῖς, μηνί τε καὶ ἡμέραις βραχείαις δέουσιν, ἐπλήρου, τῆς δὲ ζωῆς ἀμφὶ τὸν διπλάσιον χρόνον· ἐν ᾧ τῆς ἡλικίας, ἀπαθὲς μὲν καὶ ἄλυτον αὐτῷ διήρκει τὸ σῶμα, κηλίδος καθαρὸν ἀπάσης, παντός τε νέου νεανικώτερον, ὡραῖον μὲν ἰδεῖν, ῥωμαλέον δ' ὁ τι δέοι δυνάμει καταπράξασθαι, ὡς καὶ γυμνάξασθαι, ἱππάζεσθαι, καὶ ὁδοιπορεῖν, πολίταρε, τε παραβάλλειν, τρώπαϊά τε κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν, καὶ τὰς συνήθεις ἀναίμακτι κατὰ τῶν δι' ἐναντίας ἀφρεσθαι νίκας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Περὶ τῶν τῇ ἀγρᾷ αὐτοῦ φιλανθρωπία συγκεχρημένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὑποκρίσεις.

Καὶ τὰ τῆς ψυχῆς δ' ὡσαύτως εἰς ἄκρον τῆς ἐν ἀνθρώποις τελειώσεως αὐτῷ προήει, πᾶσι μὲν ἐμπρέποντι τοῖς καλοῖς, ὑπερβαλλόντως δὲ τῇ φιλανθρωπίᾳ· ὁ δὲ καὶ μεμπτόν ἐνομίζετο τοῖς πολλοῖς, τῆς τῶν μοχθηρῶν ἀνδρῶν φαυλότητος εἵνεκα, οἱ τῆς σφῶν κακίας τὴν βασιλείως ἐπεγράφοντο ἀνεξικακίαν [αἰτίαν] (33). Καὶ γὰρ οὖν ἀληθῶς δύο χαλεπὰ ταῦτα

num imperasse annos triginta, menses decem, tribus tantum diebus exceptis. Levatus enim fuerat Cæsar octavo cal. Augusti, ut in *Fastis* scribit Idatius. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extremum diem obiisse. Recte etiam Eusebius noster in *Chronico* ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus x. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa hæc videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia Constantinus ediderat, Constantio et Albino coss., ut supra retulit Eusebius. Putarunt igitur annum imperii Constantini 30, iis coss. absolutum fuisse; quod tamen falsum est, ut supra notavi. Deinde ab initio Constantini, usque ad ejus obitum xxxii paria consulum numerantur. Ex quo fieri potuit, ut tricesimo secundo imperii anno illum obiisse crederent. Adde quod nonnulli Chronologi patris Constantii annos, quippe qui brevi admodum imperasset, Constantino ascripserunt. Cæterum monendus est lector, doctissimum Petavium tandem sententiam mutasse, et vulgatam opinionem de annis imperii Constantini deque ejus initio amplexum fuisse, ut patet ex lib. IV partis secundæ *Rationarii temporum*.

(33) Ἀνεξικακίαν αἰτίαν. Postrema vox a viris doctis hic addita est ex mss. codicibus, quam etiam in Fuk. libro reperi. Mallet tamen hanc vocem collocare ante verbum ἐπεγράφοντο. Sic Eusebius in fine lib. III *De vita Constantini*. Longe profecto elegantius ita scriberetur: αἰτίαν ἐπ. τὴν βασιλείως ἀνεξικακίαν.

κατὰ τοὺς δηλουμένους τούτους χρόνους καὶ αὐτοὶ κατ-
ενοήσαμεν, ἐπιτριβὴν ἀπλήστων (34) καὶ μοθηρῶν
ἀνδρῶν τῶν πάντα λυμαινομένων βίον, εἰρωνεῖαν τ'
ἐκλεκτῶν τῶν τὴν Ἐκκλησίαν ὑποδυομένων, καὶ τὸ Χρι-
στιανῶν ἐπιπλάστως σχηματιζομένων ὄνομα. Τὸ δ'
αὐτοῦ φιλόανθρωπον καὶ φιλάγαθον, τὸ τε τῆς πί-
στεως εἰλικρινές, καὶ τοῦ τρόπου τὸ φιλόληθες, ἐν-
γεν αὐτὸν πιστεύειν τῷ σχήματι τῶν Χριστιανῶν εἶ-
ναι νομιζομένων, εὐνοίαν τ' ὅληθ' ἐπεὶ αὐτὸν πεπλάσ-
μένη ψυχῇ σώζειν προσποιουμένων : οἷς ἑαυτὸν κατα-
πιστεύων, τάχα ἂν ποτε καὶ τοῖς μὴ πρέπουσιν ἐνε-
πεύετο (35), κηλῖδα ταύτην τοῖς αὐτοῦ καλοῖς ἐπι-
φέροντος τοῦ φθόνου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντῖνος.

Ἀλλὰ τοὺς μὲν (36) οὐκ εἰς μακρὰν ἢ θεῖα μετάρ-
χεται δίκη· αὐτὸς δὲ βασιλεὺς οὕτω τὴν ψυχὴν λογικῇ
συνέσει προήκτο, ὥς καὶ μέχρι τελευτῆς συνήθως
μὲν λογογραφεῖν, συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι
(37), καὶ τὰς θεοπρεπεῖς τοῖς ἀκροαταῖς διδασκαλίαις
παρέχειν, νομοθετεῖν δὲ συνήθως, τοτὲ μὲν πολιτι-
κοῖς, τοτὲ δὲ στρατιωτικοῖς, πάντα τε προσφόρως
τῷ τῶν ἀνθρώπων ἐπινοεῖν βίῳ. Μνημονεῦσαι δ' ἄ-
ξιον, ὥς πρὸς αὐτῇ γεγρονῶς τῇ τοῦ βίου τελευτῇ,
ἐπιτρίθειν τινα λόγον ἐπὶ τοῦ συνήθους διήλθεν ἀκρο-
ατηρίου· μακρὸν δὲ κατατείνας (38) ἐν τούτῳ περὶ
ψυχῆς ἀθανασίας διεξῆει (λόγον), περὶ τε τῶν εὐσε-
βῶς διηγουμένων τὴν ζωὴν, τῶν τε τοῖς θεοφιλέσι παρ'
αὐτῷ Θεῷ τεταμιευμένων ἀγαθῶν· μακραῖς δ' ἀπο-
δείξεισι, καὶ τὸ τῶν ἐναντίων τάγμα ὁποῖου τέλους
τεύξεται, φανερὸν ἐποίησε, τῶν ἀθέων τὴν καταστρο-
φὴν παραδιδούς τῇ γραφῇ· ὃ δὲ καὶ ἐμβριθῶς μαρ-
τυρόμενος, καθάπτεισθαι τῶν ἀμφ' αὐτὸν ἐδόκει· ὥς
καὶ τινα τῶν δοκησιόφων (39) ἔρεσθαι ὅπως ἔχειν
αὐτῷ φαίνοντο τὰ λεγόμενα· τὸν δ' ἐπιμαρτυρῆσαι
τοῖς λόγοις ἀλήθειαν, σφόδρα τε, καίπερ οὐκ ἐθέλοντα,
ἐταίνειν τὰς κατὰ τῶν πολυθέων διδασκαλίας. Τοι-

(34) Vulg. ἐπιτριβῆς ἀπλήστων. Amplectorem en-
dationem doctorum virorum, quæ in Fukelii li-
bro etiam legitur, ἐπιτριβήν. Porro notandum est
hic iudicium Eusebii nostri, qui in principatu Con-
stantini tanquam in pulcherrimo quodam vultu,
hunc nævum notavit, quod pessimos ac rapacissi-
mos homines, ad amicitiam suam, et ad publica
officia adscivisset, et quod fraude et calliditate
quorundam qui se Christianos esse simulabant,
circumventus fuisset. Idem fere reprehendit Aure-
lius Victor his verbis : « Fiscales molestiæ seve-
rius pressæ, cunctaque divino ritui paria videren-
tur, ni parum dignis ad publica aditum concessisset.
Quæ quanquam sæpius accidere, tamen in summo
ingenio, atque optimis reipublicæ moribus, quamvis
parva vitia elucet magis. » Sed et Anm. Marcellinus
in libro xvi idipsum testatur : « Nam proximo-
rum fauces aperuit primus omnium Constanti-
nus. »

(35) Ἐρεπεύετο. In codd. Fuk. et Savillii scri-
bitur ἐνεπειράτο.

(36) Ἀλλὰ τοὺς μέρ. Ablabium inter cæteros
intelligi puto, qui post Constantini mortem, cum
res novas moliri crederetur, jussu Constantii inte-

A quoque ipsi conspeximus : violentiam scilicet pessimo-
rum hominum et insatiabili cupiditate flagran-
tium, qui universos fere mortales infestabant, et
fraudentam simulationem eorum qui callide in
Ecclesiam irrepebant, et Christianorum nomen falso
ac specie tenus præferebant. Verum insita impera-
tori humanitas ac bonitas, et fidei morumque sin-
ceritas, eo ipsum adduxit, ut crederet fictæ in spe-
ciem pietati hominum illorum qui pro Christianis
habebantur, et qui sinceram erga ipsum benevolen-
tiam callida mente simulabant. Quibus ille cum se-
metipsum credidisset, interdum fortasse in ea quæ
parum decora essent, impegit, maligni dæmonis in-
vidia hanc velut maculam reliquis ejus laudibus
aspergente.

B

554 CAPUT LV.

Qualiter ad ultimum usque vitæ diem orationes
scripsit.

Verum illos divina justitia non multo post merito
supplicio affecit. Imperator vero tanta sermonum
scientia animum instruxerat, ut ad ultimum usque
diem vitæ, orationes conscriberet more solito, et
conciones haberet, et divina documenta auditori-
bus insinuaret : leges item ferret assidue, nunc de
civilibus negotiis, nunc de re militari : cuncta de-
nique ad commodum atque utilitatem humani ge-
neris excogitaret. Illud vero haudquaquam silentio
prætereundum est, quod cum extremus vite dies
ipsi jam impenderet, funebrem quamdam orationem
in consueto auditorio recitavit. Cumque sermonem
longius produxisset, in ea disseruit de animorum
immortalitate, deque his qui vitam pie traduxis-
sent ; et de bonis quæ amicis Dei apud ipsum Deum
recondita essent. Contra vero, quem finem essent
habitu illi qui contrariam vivendi rationem insti-
tuissent, multis rationibus evidenter astruxit, in-
teritum et cladem impiorum describens. Quod qui-
dem cum graviter et serio affirmaret, proximos et
familiares suos perstringere videbatur : adeo ut
quemdam ex illis vana sapientiæ opinione inflatis

remptus est, ut fuse narrat Eunapius in *Vitis sophis-
tarum*.

(37) Συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι. Supra
in cap. 29 hujus libri *παρόδους* dixit Eusebius, ubi
vide quæ adnotavi. Possis etiam legere *προσόδους*,
ut ad oram editionis Genevensis ascriptum est.
Porro interpretes erroris sui tenax, etiam hoc loco
vertit, *congressus cum amicis habere*, cum *conciones*
vertere debuisset, ut sequentia aperte confirmant.
Victoris *Epitome* idem quoque dicit de Constanti-
no : « Commodissimus tamen rebus multis fuit :
calumnias sedare legibus severissimis : nutrire artes
bonas, præcipue studia literarum : legere ipse,
scribere, meditari ; » ubi *meditari* idem valet ac *με-
λετᾶν*, id est declamare.

(38) Vulg. μακρὸν δὲ κατὰ τινὰς. Scribendum
est procul dubio *κατατείνας*, ut jam alii monue-
runt.

(39) Vulg. τινὰ τῶν δοκησιόφων. Malim scri-
bere τῶν δοκησιόφων. Sic gentiles vocare solet
Eusebius, ac præcipue philosophos, qui sibi præ
cæteris sapere videbantur. In Fuk. codice *δοκη-
σιόφων* legitur. Sed tertia syllaba lineola subno-
tatur.

interrogaverit quid sentiret de iis quæ dieta essent. A αὐτὰ πρὸς τῆς τελευτῆς τοῖς γνωρίμοις ὁμιλήσας, αὐτὸς αὐτῷ τὴν ἐπὶ τὰ χρεῖττω πορείαν, λείβαν καὶ ὁμαλὴν ἐφύκει παρασκευάζειν.

CAPUT LVI.

Quomodo ad bellum Persicum proficiscens, episcopus sibi adjunxit, et tentorium in speciem ecclesiæ paravit.

Illud quoque neutiquam prætereundum est, quod circa hæc tempora, cum de motu Barbarorum ad orientem solem degentium nuntius allatus esset, hanc adhuc de illis victoriam superesse sibi testatus, Persis bellum inferre statuit. Quod cum facere decrevisset, militares copias undique excivit, et cum episcopis quos circa se habebat, de protectione consilium communicavit, provida mente prospiciens, viros ad divinum cultum necessarios secum assidue versari **555** oportere. Illi vero libenti animo secuturos se esse affirmarunt, nec ab illo discessuros; sed continuis apud Deum supplicationibus militaturos una cum illo et pugnatu-
ros. Quo ille nuntio vehementer delectatus, viam illis qua proficiscerentur, descripsit. Deinde tabernaculum in speciem ecclesiæ ambitioso cultu ad hujus bellum præparavit, in quo preces ad Deum victoriæ auctorem una cum episcopis fundere decreverat.

CAPUT LVII.

Quomodo, susceptis Persarum legatis, festo Paschæ die cum aliis pernoctavit.

Interea Persæ cum imperatorem bellum parere comperissent, et cum illo congredi vehementer reformidarent, missis legatis pacem ab eo postulaverunt. Itaque imperator pacis amantissimus, Persa-

(40) *Ἀπὸ τοῖς διετύπου.* Quæ posthæc sequuntur in editione Genevensi, usque ad initium capitis 59 deerrant tum in codice Regio, tum in editione Rob. Stephani: et a viris doctis addita sunt ex conjectura, ut opinor. Nam quæ sequuntur capita, nimis brevia sunt, nec quidquam amplius continent, quam ipsi capitum tituli; quod quidem ab Eusebio instituto prorsus abhorret. Quare credibile est, viros doctos ex titulis capitulorum, qui libro quarto præfixi leguntur, hæc supplevisse quæ uncis conclusa exhibemus. Porro in editione Genevensi delenda sunt hæc verba: αὐτὸς δέ, quæ leguntur post vocem διετύπου. Etenim lacuna incipit ante has voces αὐτὸς δὲ νέων, etc. Similem errorem supra notavimus. Nostram porro de hoc supplemento conjecturam plane confirmat optimus codex Fuk. qui cum reliqua supplementa quæ a Genevensibus edita sunt, fideliter exhibeat, ut suis locis adnotavimus, hujus loci supplementum non habet. Sed neque in Turnebi libro hoc fragmentum ascriptum est, cum cætera omnia ad marginem ejus libri scripta habeantur.

(41) *Ἐπειτα καὶ τὴν σκηνὴν.* Idipsum ita narrat Socrates in lib. i, cap. 18: Τοσοῦτος δὲ ἦν ὁ τοῦ βασιλέως περὶ τὸν χριστιανισμὸν πόθος, ὥς καὶ Περσικοῦ μέλλοντος κινεῖσθαι πολέμου, κατασκευάσας σκηνὴν ἐκ ποικίλης ὀθόνης, ἐκκλησίας τύπον ἀποτελούσαν, ὥσπερ Μωϋσῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐπεποιήκει καὶ ταύτην φέρεσθαι, ἵνα ἔχοι κατὰ τοὺς ἐρημοτάτους τόπους εὐχτήριον ὑπὲρπεπισμένον. Quæ Socratis verba eo libentius adduxi, quod sciam Socratem in

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκηνὴν εἰς σχῆμα τῆς ἐκκλησίας.

Κακεῖνο δὲ μνήμης ἄξιον, ὥς ἀμφὶ δηλούμενον χρόνον, τῶν ἐπ' ἀνατολῆς βαρβάρων κινήσεως ἀκουσθείσης, ἐτι ταύτην αὐτῷ τὴν κατὰ τῶνδε νίκην λείπεσθαι φήσας, ἐπὶ Πέρσας στρατεύειν ὠρμάτο· τοῦτό τε κρίνας, ἐκίνει τὰ στρατιωτικὰ τάγματα. Καὶ δὴ τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἐπισκόποις περὶ τῆς πορείας ἐκοίνου, συνεῖναι αὐτῷ δεῖν τινὰς τῶν ἀναγκαίων ἐν θεοσεβείᾳ προμηθεύμενος. Οἱ δὲ, καὶ μάλα προθύμως συνέπεσθαι βουλομένῳ, μὴδ' ἀναχωρεῖν ἐθέλουν, συστρατεύειν δ' αὐτῷ καὶ συναγωνίζεσθαι ταῖς πρὸς τὸν Θεὸν ἱκετηρίαις ἔλεγον. Σφόδρα δ' ἐπὶ ταῖς ἀγγελίαις ἡσθεῖς, τὴν πορείαν αὐτοῖς διετύπου (40)· [ἔπειτα καὶ τὴν σκηνὴν (41) τῷ τῆς ἐκκλησίας σχήματι πρὸς τὴν ἐκείνου τοῦ πολέμου παράταξιν σὺν πολλῇ φιλοτιμίᾳ κατεργάζετο, ἐν ᾗ τῷ Θεῷ, τῷ τῆς νίκης δοτῇρι, τὰς ἱκετηρίας ἅμα τοῖς ἐπισκόποις ποιεῖσθαι ἐπένευε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Ὅπως Περσῶν πρεσβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ Πάσχα ἑορτῇ συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

Ἐν τούτῳ Πέρσαι πυθόμενοι περὶ τῆς βασιλείας πρὸς πόλεμον παρασκευῆς, καὶ μάχῃ πρὸς αὐτὸν συμβαλεῖν σφόδρα φοβούμενοι, διὰ πρεσβείας αὐτῷ ἡξιούντο (42) εἰρήνην ποιεῖσθαι· διὸ ὁ μὲν εἰρήνην·

iis quæ ex Eusebio mutuatur, ipsis fere Eusebii verbis uti solere. Itaque hæc Socratis verba Eusebianorum vicem supplere possunt. Nam quæ in hac lacuna leguntur, ægre admodum Eusebii esse crediderim. Porro jam antea Constantinus, in bello Liciniano tabernaculum crucis extra castra fixum habuerat, in quo jejuniis et orationibus vacabat, teste Eusebio in libro ii. Sed in belli Persici apparatu id amplius præstitit Constantinus, quod tabernaculum in ecclesiæ formam construxit. Ab hoc Constantini instituto manasse postea scribit Sozomenus, ut singuli numeri in exercitu Romano, tabernaculum suum haberent instar sacelli instructum, et presbyteros ac diaconos peculiares, qui rem divinam ibi peragerent.

(42) *Διὰ πρεσβείας αὐτὸν ἡξιούντο.* Idem scribit Rufus Festus in Breviario: «Constantinus rerum dominus extremo vitæ suæ tempore expeditionem paravit in Persas. Toto enim orbe pacatis gentibus, et recenti de Gothis victoria gloriosior, multis in Persas descendebat agminibus. Sub cuius adventum Babylonis in tantum regna trepidarunt, ut supplex ad eum legatio Persarum occurreret, et facturos se imperata promitterent. Nec tamen pro assiduis eruptionibus quas sub Constantio Cæsare per Orientem tentaverant, veniam meruerunt.» Socrates vero hoc tantum dicit: ἀλλ' οὐ προέβη τότε ὁ πόλεμος· ἐφθῃ γὰρ δέει τοῦ βασιλέως σεσθῆναι, id est: Sed bellum ulterius non processit. Nam præ metu imperatoris statim repressum est.

τατος βασιλεὺς τὴν Περσῶν πρεσβείαν δεξάμενος, Α φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπέισατο (43). Ἦδη δ' ἡ μεγάλη τοῦ Πάσχα ἑορτὴ παρῆν, ἐν ᾗ ὁ βασιλεὺς τῷ Θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδοῦς, συνδιενυχτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Περὶ οἰκοδομῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.

Ἐπὶ τούτοις (44) τὸ μαρτύριον ἐν τῇ ἐπωνύμῳ πόλει ἐπὶ μνήμῃ τῶν ἀποστόλων οἰκοδομεῖν παρεσκευάζετο· αὐτὸς δὲ νεὺν ἅπαντα εἰς ὕψος ἄφατον ἐπάρας, λίθων ποικιλίαις παντοίων ἐξαστράπτοντα ἐποίηε, εἰς αὐτὸν ὄροφον ἐξ ἐδάφους πλακῶσας· διαλαβὼν δὲ λεπτοῖς φατνώμασι τὴν στέγην, χρυσῷ τὴν πᾶσαν ἐκάλυπτεν· ἄνω χαλκὸς μὲν (45) ἀντὶ κεράμου, φυλακὴν τῷ ἔργῳ πρὸς ὑστὲρ ἀσφάλειαν παρεῖχε· καὶ τοῦτον δὲ πολὺς περιέλαμπε χρυσοῦς, ὡς μαρμαρυγὰς τοῖς πόρρωθεν ἀφορῶσι ταῖς ἡλίου αὐγαῖς ἀντανακλωμέναις ἐκπέμπειν. Δικτυωτὰ δὲ πέριξ ἐκύκλου τὸ δωμάτιον (46) ἀνάγλυφα, χαλκῷ καὶ χρυσῷ κατεργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Ἐκφρασις ἐστὶ τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.

Καὶ ὁ μὲν νεὺς ὡς σὺν πολλῇ βασιλέως φιλοτιμίᾳ σπουδῆς ἤξιοιτο· ἀμφὶ δὲ τοῦτον αἰθριος ἦν αὐλὴ καμμεγέθης, εἰς ἀέρα καθαρὸν ἀναπεπταμένη· ἐν τετραπλευρῳ δὲ ταύτῃ στοὰ διέτρεχον, μέσον αὐτῷ νεῖ τὸ αἰθριον ἀπολαμβάνουσαι· οἰκοὶ τε βασιλικοὶ ταῖς στοαῖς, λουτρά τε καὶ ἀνακαμπτήρια παρεξτείνετο, ἄλλα τε πλεῖστα καταγώγια τοῖς τοῦ τόπου φρουροῖς ἐπιτηδεύας εἰργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ'.

Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημεῖον εἰς ταφὴν ἑαυτοῦ προσωκοδόμησε.

Ταῦτα πάντα ἀφίερου βασιλεὺς, διαωνίζων εἰς ἅπαντας τῶν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τὴν μνήμην· ψυχοδόμει δ' ἄρα καὶ ἄλλο τι τῇ διανοίᾳ σκοπῶν, ὃ δὴ λανθάνον ταπρῶτα, κατὰ φῶρον πρὸς τῷ τέλει τοῖς πᾶσιν ἐγίγνετο. Αὐτὸς γοῦν αὐτῷ εἰς δέοντα καιρὸν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, τὸν ἐνταυθοῖ τόπον ἐταμειύετο· τῆς τῶν ἀποστόλων προσρήσεως κοινῶν (47)

(43) Φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπέισατο. Notabis hic barbarismum, non Eusebii, sed ejus qui hoc caput supplevit. Dicendum enim erat πρὸς ἐκείνους ἐσπέισατο. Sed neque hoc verisimile est, Constantinum qui omnes imperii Romani copias adversus Persas commoverat, pacem cum eis fecisse. Contrarium certe affirmat Rufus Festus cujus verba superius retulimus, et Eutropius atque Aurelius Victor. Socrates tamen pacem cum Persis, vel certe inducias factas fuisse innuit.

(44) Ἐπὶ τούτοις. Quis non videt hæc ab aliena manu concinnata esse? Neque enim cum sequenti capite ullo modo conveniunt. In hoc capite Constantinus dicitur cœpisse ædificare templum Apostolorum post dies Paschæ anni 337. In sequenti autem capite, quod ab Eusebio scriptum esse constat, templum illud jam absolutum cernitur. Atqui a diebus Paschæ usque ad Pentecosten, qua die mortuus est Constantinus, vix humus egeri potuit ad fundamenta templi jacienda. Proinde necesse est, ut templum illud diu ante cœptum fuerit ædificari. Vide caput 56 hujus libri.

rum legatione benigne suscepta, pacem et amicitiam cum eis libenter pepigit. Aderat jam magna paschalis festi solemnitas: in qua imperator vota Deo persolvens, una cum cæteris pernoctavit.

CAPUT LVIII.

De constructione martyrii Apostolorum Constantinopoli.

Posthæc in memoriam apostolorum martyrium ædificare cœpit in urbe sibi cognomine. Cumque templum omne in immensam altitudinem extulisset, vario lapidum genere splendidum reddidit, a solo ad cameram usque marmoreis crustis illud operiens. Porro cameram lacunaribus minutissimi operis obducens, totam auro imbracteavit. Et supra quidem æs tegularum loco impositum, universo ædificio munimentum adversus imbres præbebat. Quod item auro plurimo superfusum resplendebat, adeo ut procul spectantium oculos fulgore præstringeret, solis radiis æris objectu repercussis. Totum vero solarium reticulatis quibusdam anaglyphis ex ære et auro fabrefactis erat circumdatum.

556 CAPUT LIX.

Descriptio ejusdem martyrii.

Ac templum quidem ipsum maximo imperatoris studio hunc in modum exornabatur. Circa ipsum templum ingens erat area, libero ac patente desuper cælo. Cujus ad quatuor latera porticus erant sibi invicem conjunctæ, quæ aream in medio sitam una cum ipso templo circumcingebant. Præterea basilicæ, lavacra, diversoria et alia plurima habitacula ad usum eorum qui locum custodiebant, porticibus applicita, earum longitudinem æquabant.

CAPUT LX.

Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædificavit.

Hæc omnia dedicavit imperator eo consilio, ut apostolorum Servatoris nostri memoriam posteris in perpetuum commendaret. Sed et aliud quidpiam in mente habens, ædem illam construxit: quod initio quidem obscurum, tandem vero omnibus sub finem innotuit. Quippe ipse hunc sibi locum post mortem designaverat, incredibili fidei alacritate

(45) Ἄνω χαλκὸς μὲν. Scribendum est ἄνω μὲν χαλκός.

(46) Τὸ δωμάτιον. Eusebius supra in libro iii capite 35 τὰ ἐκτὸς δώματα vocat exteriora tecta basilicæ. Itaque δωμάτιον hic videtur esse tectum totius basilicæ, vel certe altaris. Ejusmodi tecta in orbis speciem ædificata nos Galli hodieque domata vocamus. Porro de templi Apostolorum magnificentia Gregorius Naz. in carmine de insomnia Anastasiæ ita scribit:

Σὺν τοῖς καὶ μεγάλαις ἑδοξεν Χριστοῦ μαθητῶν πλευραῖς σταυροῦ τοῖς τέτραχα τεμνόμενον, Id est, Et magnificum templum Christi discipulorum, quatuor lateribus distinctum in crucis formam. Hujusmodi forma olim ecclesiæ construebantur, ut notavit Gretserus in libris De cruce, Marcus in Vita sancti Porphyrii.

(47) Τῆς τῶν ἀποστόλων προσρήσεως κοινῶν. Alludit Eusebius ad cognomentum illud ἱσαποστόλου, quo post mortem affectus est Constantinus, ut legitur in Menæis Græcorum. Quod cognomentum nescio cur tautopere ei inviderit Scaliger in lib. v

prospiciens, ut corpus suum communem cum apostolis appellationem post obitum sortiretur: quo scilicet precationum quæ in honorem apostolorum illi celebrandæ erant, etiam mortuus particeps fieret. Cum igitur duodecim illic capsas, quasi sacras quasdam columnas in honorem ac memoriam apostolici collegii erexisset, suam ipsius arcam in medio constituit, quæ senas utrinque apostolorum capsas dispositas habebat. Atque id in eo loco ubi corpus ipsius post mortem decenter deponendum esset, solertissime providit. Illis ille diu antea sagaci mente dispositis, ædem apostolis consecravit, pro certo sibi persuadens, horum memoriam non parum utilitatis animæ suæ esse allaturam. Nec vero Deus eum voto atque expectatione sua frustratus est. Nam cum primas paschalis festi exercitationes obisset, ipsumque Servatoris nostri diem, tum sibi tum aliis omnibus lætum atque hilarem reddidisset, his illum rebus intentum, et in huiusmodi operibus perstantem usque ad exitum vitæ, Deus cuius auxilio cuncta gerebat, opportune tandem eum ad meliorem sortem transferre dignatus est.

557 CAPUT LXI.

*Imperatoris ægritudo, et orationes Helenopoli.
Item de ejus baptismo.*

Principio quidem inæqualis corporis temperies; posthæc morbus eum invasit. Itaque ad aquas calidas civitatis suæ progressus, inde Helenopolim delatus est, urbem matris suæ nomine appellatam: ibique in templo martyrum diu commoratus, supplicationes et preces obtulit Deo. Cumque extremum vitæ diem sibi jam imminere sentiret, tempus tandem adesse existimavit, quo totius vitæ delicta expiaret, firmissime credens, quæcunque humanitas peccavisset, arcanorum verborum efficacia et salutari lavacro penitus esse delenda. Hæc cum apud se reputasset, genu flexo humi procumbens, veniam

De emendatione temporum, ut dicat multum detrahi de laude et gloria apostolorum, cum eorum vocabulum Constantino tribuitur. Certe quisquis accurate inspexerit quæ a Constantino ad propagandam Christi fidem gesta sunt, fatebitur omnino id cognomen merito illi delatum fuisse. Quod si Thecla id cognomentum mereri potuit, quam Basiliius Seleniensis aliique isapóstolon cognominant, quanto potiori jure id Constantino tribuetur, per quem factum est, ut Christiani nunc omnes simus! Porro Eusebius iisdem rursus verbis utitur in cap. 71, infra. Auctor Synodici loquens de synodo Nicæna, Κωνσταντίνος, ὁ ἐν Χριστιανοῖς βασιλεὺς ἐστιν Ἀπόστολος. Atque ita dicitur in officio Græcorum die 21 Maii, ut legitur in Typico S. Sabæ.

(48) *Μέσσην ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ λάβρακα.* At Chrysostomus, homilia 26 in Epist. II ad Corinthios, pag. 741, ait Constantinum sepultum fuisse in vestibulo ædis Apostolorum, quasi eorum janitorem; idque exaggerat suo more. Hæc igitur ita conciliare oportet, ut Constantinus quidem cadaver suum in medio Apostolorum humari voluerit: Constantius vero, seu quis alius, id alibi locaverit. Certe Zonaras scribit, Constantium patris sui furios deposuisse in templo Apostolorum in peculiari porticu, quam ad idipsum extruxerat.

(49) *Vulg. ἐν τούτῳ τέλει.* In libro Moræi legitur τέλους, et ante illam vocem asteriscus poni-

τὸ ἑαυτοῦ σκήνος μετὰ θάνατον προνοῶν ὑπερβαλλούσῃ πίστει πρὸς θυμῷ γεγενῆσθαι, ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξιώσῃ τῶν ἐνταυθοὶ μελλουσῶν ἐπὶ τιμῇ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν. Δώδεκα δ' οὖν αὐτόθι θήκας, ὡσανεὶ στήλας ἱερὰς, ἐπὶ τιμῇ καὶ μνήμῃ τοῦ τῶν ἀποστόλων ἐγείρας χοροῦ, μέσσην ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ αὐτῶς λάβρακα (48), ἥς ἐκατέρωθεν τῶν ἀποστόλων ἀνὰ ἑξ διέκειντο. Καὶ τοῦτο γοῦν, ὡς ἔφην, σώφρωνι λογισμῷ, ἐνθα αὐτῷ τὸ σκήνος τελευτήσαντι τὸν βίον εὐπρεπῶς μέλλοι διαναπαύεσθαι, ἐσχόπετο. Ἄλλ' ὁ μὲν, ἐκ μακροῦ καὶ πρόπαλαι τῷ λογισμῷ ταῦτα πρυτανεύμενος, ἀφίερου τοῖς ἀποστόλοις τὸν νεῶν, ὥφέλειαν ψυχῆς ὀνησιφόρον τὴν τῶνδε μνήμην ποιεῖσθαι αὐτῷ πιστεύων. Θεὸς δὲ αὐτὸν καὶ τῶν κατ' εὐχὰς προσδοκῆθέντων οὐκ ἀπηξίου. Ὡς γὰρ τὰς πρώτας τῆς τοῦ Πάσχα ἑορτῆς συνεπλήρου ἀσκήσεις, τὴν τε σωτήριον διήγαγεν ἡμέραν, λαμπρὰν αὐτῷ τε καὶ τοῖς πᾶσι τὴν ἑορτὴν καταφαιδρύνας, ἐν τούτῳ μέχρι τέλους (49) τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν τούτοις ὄντα, Θεὸς ᾧ ταῦτα συνετέλει, κατὰ καιρὸν εὐκαιρον τῆς θείας ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβάσεως αὐτὸν ἤξiou.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΑ'.

Ἀνωμαλία σώματος ἐν Ἑλενοπόλει, καὶ προσευχαί, καὶ περὶ βαπτίσματος.

Γίνεται δ' αὐτῷ πρώτη τις ἀνωμαλία τοῦ σώματος. Ἐπ' οὖν κάκως ἐπὶ τὸ αὐτὸ συμβαίνει· κάπνεται τῆς αὐτοῦ πόλως ἐπὶ λουτρὰ θερμῶν ὑδάτων πρόεισιν, ἐνθεν τε τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐπὶ τὴν ἐπώνυμον ἀφικνεῖται πόλιν. Κάνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἶκῳ, ἰκετηρίου εὐχὰς τε καὶ λιταίας ἀνέπεμπε τῷ Θεῷ. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ἔννοιαν ἤκει τῆς τοῦ βίου τελευτῆς, καθάρσεως τούτου εἶναι καιρὸν τῶν ποτε αὐτῷ πεπλημμελημένων δεῖν ὥστο (50), ὅσα οἷα θνητῷ διαμαρτεῖν ἐπὶ πολλοῖς, ταῦτ' ἀπορρήψασθαι τῆς ψυχῆς, λόγων ἀπορρήτων δυνάμει, σωτηρίῳ γε λόγῳ λουτροῦ (51), πιστεύσας. Τοῦτό τοι διανοή-

tur; lego igitur ἐν τούτῳ μέχρι τέλους τὴν ζωὴν διανύοντα. Porro hic asteriscus fidem facit lacunam hanc ex aliquo codice manuscripto suppletam esse. Nihilominus tamen valde dubito, ne ex conjectura cuiuspiam viri docti hæc etiam profecta sint. Neque enim oratio mihi videtur satis Græca, ἐν τούτῳ τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν τούτοις ὄντα, cum hæc inepta sit repetitio. Mallemque omnino scribere διανύοντα. Sed verba quæ leguntur in fine lacunæ, longe maiorem suspicionem movent: κάνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων μαρτυρίῳ ἐνδιατρίψας οἶκῳ. Primum enim, inepta locutio est μαρτυρίῳ οἶκῳ, cum semper in neutro genere μαρτύριον dicat Eusebius. Deinde cur μαρτύρων in plurali numero dixit? An pluribus simul martyribus ea basilica consecrata erat? Erat Helenopoli insignis basilica Luciano martyri dicata. In hac igitur Constantinus cum ab Aquicæ Calidis rediret, orationis gratia diversatus est. Quare τοῦ μάρτυρος dicendum erat, non vero τῶν μαρτύρων. Hæc cum scripsissem, nactus sum codicem Euketianum, qui veram huius loci scripturam retinuit. Sic enim habet, τῷ τῶν μαρτύρων εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἶκῳ. In eodem libro legitur ἐν τούτῳ τέλους sine lacuna: item Θεὸς ᾧ ταῦτα συνετέλει.

(50) *Δεῖν ὥστο.* Scribendum videtur διενόεστο.

(51) *Λόγῳ λουτροῦ.* Scribendum puto σωτηρίῳ τε λουτρῷ. Quid enim sibi vult λόγος λουτροῦ, praesertim cum antea dixerit λόγων ἀπορρήτων δυνάμει?

θεῖς, γόνυ κλίνας ἐπ' ἐδάφους, ἰκέτης ἐγίγνετο τοῦ Θεοῦ, ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ ἐξομολογούμενος, ἐνθα δὴ καὶ πρῶτον (52) τῶν διὰ χειροθεσίας εὐχῶν (53) ἤξιοτο· μεταδὰς δ' ἔνθεν, ἐπὶ προάστειον τῆς Νικομηδεῶν ἀφικνεῖται πόλεως, κἀνταῦθα συγκαλέσας τοὺς ἐπισκόπους, ὧδέ πη αὐτοῖς διελέξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους περὶ μεταδύσεως τοῦ λουτροῦ παράκλησις.

« Οὗτος ἦν αὐτὸς ὁ πάλαι μοι διψῶντι καὶ εὐχόμενῳ τῆς ἐν Θεῷ τυχεῖν σωτηρίας, καίρὸς ἐλπιζόμενος· ὥρα καὶ ἡμᾶς ἀπολαύσαι τῆς ἀθανάτοιο.

In veteribus schedis legitur σωτηρίῳ λουτρῷ, quod plane confirmat emendationem nostram.

(52) *Ἐρθα δὴ καὶ πρῶτον.* Hic locus attentam in primis lectoris diligentiam flagitat. Ex eo enim magna illa de Constantini baptismi quaestio dijudicari facile potest. Ait igitur Eusebius Constantinum imperatorem tunc primum manuum impositionem cum solemnī precatione in ecclesia suscepisse; id est uno verbo, tunc primum factum esse catechumenum. Nam catechumeni per manus impositionem fiebant ab episcopo, ut docet canon vi concilii Arelatensis: « De his qui in infirmitate credere volunt, placuit eis debere manum imponi. » Idem sancitum est cap. 59 concilii Eliberitani: « Gentiles si in infirmitate desideraverint sibi manum imponi; si fuerit eorum ex aliqua parte vita honesta, placuit eis manum imponi, et fieri Christianos. » Qui quidem canon Eliberitanus, ut id obiter moneam, nihil aliud esse videtur quam expositio canonis Arelatensis: quod et in aliis ejus concilii capitulis cernere licet. De eodem ritu locus est illustris apud Sulpiciū Severum in *Dialogo* ii *De miraculis sancti Martini*, cap. 5: « Postremo cuncti catervatim ad genua beati viri ruere ceperunt, fideliter postulantes, ut eos faceret Christianos. Nec cunctatus, in medio, ut erat, campo, cunctos imposita universis manu catechumenos fecit. » Idem in libro i: « Nemo fere, inquit, ex immani illa multitudine fuit gentiliū, qui non, impositione manus desiderata, in Dominū Jesum relicto impietatis errore crediderit. » Augustinus etiam in lib. ii *De peccatorum remissione*, cap. 26: « Non uniusmodi est sanctificatio. Nam et catechumenos secundum quemdam modum suum per signum crucis et orationem manus impositionis puto sanctificari. » Sed et Petrus Chrysologus idem scribit in sermone 52: « Hinc est quod veniens ex gentibus, impositione manus et exorcismis ante a daemonē purgatur; et apertionem aurium percipit, ut fidei capere possit auditum. » Sic etiam in sermone 165: « Namque ut incurvus peccatis gentilis erigatur ad cælum, prius a gentili per impositionem manuum nequam spiritus effugatur. » His adjungendus est Symeon Metaphrastes, qui in Actis sanctorum martyrum Indis et Domnæ ita scribit de Cyrillo episcopo: « Ille autem cum moderate divinas ei cecinisset Scripturas, et veneranda Christi cruce eam obsignasset, tunc quidem eam fecit catechumenam. » Denique Marcus in libro *De vita Porphyrii Gazensium episcopi*: « Die sequenti parentes mulieris et cognati euntes ad beatum Porphyrium, prociderunt ad ejus pedes, petentes Christi signaculum. Beatus vero cum eos signasset, et fecisset catechumenos, dimisit illos in pace, præcipient eis ut vacarent sanctæ ecclesiæ. Et paulo post cum eos catechesi instituisset, baptizavit. » Ex his patet catechumenos non aliter quam per impositionem manus olim in Ecclesia factos fuisse. Cum igitur Constantinus tunc primum manus impositionem in ecclesia accepisse dicatur, constat eum catechumenum nondum fuisse. Sed dicit aliquis:

A a Deo supplex poposcit, peccata sua confitens in ipso martyrio: quo in loco manuum impositionem cum solemnī precatione primum meruit accipere. Hinc ad suburbana Nicomediæ digressus, convocatis episcopis, sic ad eos verba fecit.

CAPUT LXII.

Quibus verbis Constantinus postularit ab episcopis ut baptismum sibi conferrent.

« Hoc erat tempus quod jamdudum sperabam, cum incredibili cupiditate arderem, votisque omnibus desiderarem salutem in Deo consequi. Jam tempus

Quis credat imperatorem Constantinum ad id usque temporis catechumenum non fuisse, cum et Nicæno concilio interfuerit, et tot leges ac rescripta pro Christianis ediderit, tot ecclesias exstruxerit, gentiles ad suscipiendam fidem Christi omnibus modis incitaverit, et hæreticos ac schismaticos basilicis suis spoliaverit? Certe omnibus Christiani hominis officiis eum perfunctum fuisse testatur Eusebius. Nam et jejuniis atque orationibus eum vacasse scribit, et Dominicos dies ac martyrum festa celebrasse; pernoctasse etiam in vigiliis Paschæ. Hæc omnia et multo adhuc plura quæ afferri possent, Constantinum gentilem non fuisse convincunt; sed eundem catechumenum fuisse non arguunt. Certe in his quatuor Eusebii libris, quibus Constantini pietas et religio celebratur, nusquam legitur Constantinum in ecclesia cum reliquis catechumenis preces fecisse, nec sacramentum catechumenorum percepisse. Cumque de Helena Augusta matre imp. Constantini id diserte affirmeret Eusebius, eam in ecclesia cum reliquis mulieribus constituisse; nunquam tamen de Constantino idem ab illo dictum invenias. Quod si objicias, Constantinum Helenopoli in martyrum templo diversatum fuisse, et preces ad Deum fudisse, primum respondeo hæc in nostris codicibus non legi, ut paulo antea observavi. Deinde ecclesias ingredi licebat etiam gentilibus, excepto missarum tempore: quanto magis id licuit imperatori, qui se christianum profitebatur. Cum igitur Eusebius hic aperte doceat, Constantinum primum Helenopoli manus impositionem a sacerdotibus accepisse, plane efficitur, illum ante hoc tempus catechumenum non fuisse. Scio Athanasium in *Vita sancti Antonii*, ubi de litteris a Constantino ad Antonium scriptis loquitur, et Augustinum in epistola 162 et 166, Constantinum Christiani principis titulo affecisse. Sed responderi potest, eos hac in re vulgatam omnium opinionem; ac famam secutos esse: et Constantinum palam Christianum principem appellasse, non quod Christianæ fidei sacramentis adhuc initiatus esset, sed quia Christianæ religionis cultum aperte profitebatur. Alia quoque longe gravior obiectio adversus nostram sententiam afferri potest ex cap. 32 lib. i, cujus hic est titulus: « Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντίνος, etc. Ex quo colligitur, Constantinum statim post illam crucis in cælo visionem factum esse catechumenum. Sed respondeo titulos istos non ab Eusebio compositos fuisse, sed ab recentiore aliquo, ut supra demonstratum est. Deinde κατηχηθεὶς ibi sumitur pro μαθητευθεὶς. Certe Eusebius in toto illo capite Constantinum catechumenum factum esse non dicit, sed tantum episcopos ab illo evocatos, rationem cœlestis illius visionis ei aperuisse: ipsum vero exinde lectioni sacrarum voluminum operam dedisse.

(55) *Τὰρ διὰ χειροθεσίας εὐχῶν.* Sic in lib. i *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 13, εὐχὰς τε διὰ χειρὸς λαβὼν. Ad quem locum vide quæ adnotavi. Augustinus in lib. ii *De peccatorum remissione*, cap. 26, vocat orationem manus impositionis.

est, ut signum illud quod immortalitatem confert, nos quoque percipiamus; tempus est, ut salutaris signaculi participes flamus. Equidem olim statueram id agere in flumine Jordane, in quo Servator ipse ad exemplum nostrum, lavacrum suscepisse memoratur. Sed Deus, qui optime novit ea quæ nobis utilia sunt, hoc in loco nobis idipsum exhibere dignatur. Proinde omnis removeatur dubitatio. Nam si quidem Deus vitæ mortisque arbiter hic me diutius vitam agere voluerit, idque semel decretum est, ut in posterum una cum populo Dei permiscear, et in ecclesiam adscitus cum reliquis omnibus orationum particeps flam; eas vivendi leges mihi præscripturum me esse spondeo, quæ sint Deo dignæ. » Hæc cum dixisset, illi solemni ritu divinas cæremonias peregerunt, injunctisque ei quæcunque necessaria erant, sacrorum **558** myste-

(54) *Σωτηρίου σφραγίσματος*. Inepta prorsus hæc repetitio, cum proxime antea dixerit τῆς ἀθανάτο-ποιου σφραγίδος. Proinde non dubito quin Eusebius scripserit *σωτηρίου χαρίσματος*. Sic enim baptismum veteres etiam vocabant, ut præter cæteros docet Gregorius Nazianzenus.

(55) *Ἐπὶ ῥέθρων Ἰορδάνου*. Ne quis forte Constantinum temere reprehendat, qui illic baptizari ambierit, ubi Dominus olim a Joanne fuerat baptizatus, sciendum est plerosque Christianorum idem tunc temporis ambiisse. Ita Eusebius noster in libro *De locis Hebraicis*: Βηθαβαρὰ ὅπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων πέραν τοῦ Ἰορδάνου· καὶ δεικνύται ὁ τόπος, ἐν ᾧ καὶ πλείους τῶν ἀδελφῶν εἰς ἔτι νῦν τῶν λουτρῶν φιλοτιμούνται λαμβάνειν. Quem locum ita vertit Hieronymus: BETHABAARA trans Jordanem ubi Joannes in pœnitentiam baptizabat: unde et usque hodie plurimi de fratribus, hoc est, de numero credentium, ibi renasci cupientes, vitali gurgite baptizantur. Et Hieronymus quidem verba Eusebii interpretatur de catechumenis, qui maximo studio amibant, ut in Jordane baptizarentur. Verba tamen Eusebii de simplici lavacro possunt intelligi. Certe diu post Eusebii ac Hieronymi ætatem, fideles in eo ipso loco lavare soliti sunt, præcipue festo die Theophaniæ post baptismum parvulorum, ut didici ex *Itinerario* Antonini martyris, cujus hæc sunt verba: « Juxta Jordanem vero ubi baptizatus est Dominus Jesus, est tumulus cancellis circumdatus. Et in loco ubi redundat aqua de alveo suo, posita est crux lignea intus in aqua, et ex utraque parte rupes strata marmore. Et in vigilia Theophaniæ magnus ibi sit conventus populorum. Et quarta aut quinta vice, gallo canente, fiunt vigiliæ. Completis matutinis, primo diluculo surgentes procedunt ministri ad sacra mysteria celebranda sub divo, et diaconi tenentes sacerdotem. Descendit sacerdos in flumen. Et hora qua cœpit benedicere aquam, mox Jordanes cum magno rugitu post se revertitur; et stat aqua superior in se usque dum baptismus perficitur: inferior autem fugit in mare. » Et paulo post: « Baptismo autem completo descendunt omnes in fluvium pro benedictione, induti sindonibus quas sibi ad sepulturam servant. » Idem quoque traditur in *Hodæporico sancti Willibaldi* quod edidit Canisius: « Ad Jordanem, ubi Dominus fuit baptizatus, ibi nunc est ecclesia in columnis lapideis sursum elevata: et subtus ecclesiam est nunc arida terra, ubi Dominus baptizatus fuit, in ipso loco et ibi nunc baptizant. Ibi stat crux lignea in medio, et parva derivatio aquæ stat illic; et unus funiculus extensus super Jordanem hinc et inde firmatur. Tunc in solemnitate Epiphaniæ infirmi et ægroti venientes habebant se cum funiculo, et sic demer-

guntur in aquam. Episcopus noster Willibaldus balneavit se ibi in Jordane. »
(56) *Ἐνερδούν ποτὲ*. In codice Fuketiano legitur τοῦτ' ἐνενοοῦν ποτὲ ποιῆσαι, quemadmodum scriptum reperi in libro Turnebi ac Moræi.
(57) *Μὴ δὴ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω*. Horum verborum sensus satis obscurus est. An Constantinus id voluit dicere? Cessent jam omnes dubitare de me, utrum revera Christianus sim, nemo in posterum suspicet me verbis duntaxat, non ex intimo cordis affectu, fidem Christi amplexum fuisse. Potest etiam ἀμφιβολία hoc loco sumi pro ἀναβολῇ, id est, *Omniis mora, omnis amoveatur dilatio*. Qui quidem sensus magis coheret cum præcedentibus. His enim verbis semetipsum accusat Constantinus, quod scilicet salutare lavacrum nimis distulerit, quodque tamdiu quasi anceps ac dubius hæserit, nec gentilium ritus ac cæremonias colens, nec Christianorum sacra suscipiens.

guntur in aquam. Episcopus noster Willibaldus balneavit se ibi in Jordane. »

(56) *Ἐνερδούν ποτὲ*. In codice Fuketiano legitur τοῦτ' ἐνενοοῦν ποτὲ ποιῆσαι, quemadmodum scriptum reperi in libro Turnebi ac Moræi.

(57) *Μὴ δὴ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω*. Horum verborum sensus satis obscurus est. An Constantinus id voluit dicere? Cessent jam omnes dubitare de me, utrum revera Christianus sim, nemo in posterum suspicet me verbis duntaxat, non ex intimo cordis affectu, fidem Christi amplexum fuisse. Potest etiam ἀμφιβολία hoc loco sumi pro ἀναβολῇ, id est, *Omniis mora, omnis amoveatur dilatio*. Qui quidem sensus magis coheret cum præcedentibus. His enim verbis semetipsum accusat Constantinus, quod scilicet salutare lavacrum nimis distulerit, quodque tamdiu quasi anceps ac dubius hæserit, nec gentilium ritus ac cæremonias colens, nec Christianorum sacra suscipiens.

(58) *Ἀπαξ ὠρίσται*. Horum verborum duplex sensus afferri potest; aut enim cum ὠρίσται subauditur τῷ Θεῷ, quem sensum secutus est interpres hujus libri aut certe subauditur ἐμοί, quem quidem sensum veriorum puto. Certe in codice Regio post vocem ὠρίσται, media distinctio ponitur. Deinde vox illa ἀπαξ, satis ostendit Constantinum de seipso loqui. Postremo si hæc de Deo intelligerentur, non dixisset Constantinus τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ, sed τῷ αὐτοῦ.

(59) *Προσδιαστελλόμενοι*. In libris Turnebi ac Moræi ad marginem emendatur *προδιαστελλόμενοι*, quod magis placet. Porro hoc verbum *διαστέλλομαι*, eo sensu frequenter accipitur in sacris libris.

(60) *Ἐτελειούτο*. Non possum probare versionem interpretum, qui *ετελειούτο* transtulerunt *initiatum est*, quasi legeretur *ετελείτο*. Ego vero interpretari malui *consummatus est*. Sic Cyprianus in epistola 75 ad Jubaianum, pag. 145: « Quod nunc quoque apud nos geritur, ut qui in ecclesia baptizantur, præpositis ecclesiae offerantur, et per nostram orationem ac manus impositionem Spiritum sanctum consequantur, et signaculo Dominico consummentur. » Certe Græci Patres baptismum vocare solent *τελείωσιν*, id est perfectionem et consummationem. Sic Athanasius in oratione 3 contra Arianos: ἡ διὰ τί καὶ ἐν τῇ τελειώσει τοῦ βαπτίσματος συγκατανομάζεται τῷ Πατρὶ ὁ Υἱός; et paulo post: ἡ διὰ τί τὸ πεποιημένον συναριθμεῖται τῷ ποιήσαντι εἰς τὴν τῶν τούτων τελείωσιν; Item aliquanto post τελειοῦσθαι ponit *probaptizari*: Ὅν βαπτίζει ὁ Πατήρ, τοῦτον ὁ Υἱὸς βαπτίζει· καὶ ὁ δὲ Υἱὸς βαπτίζει, οὗτος ἐν Πνεύματι ἁγίῳ τελειοῦται. Et sequente pagina baptismum iterum vocat *τελείωσιν*, ita scribens: Εἰς γὰρ ὄνομα Πατρὸς καὶ Υἱοῦ διδοῦναι ἡ

μνος, ἡγάλλετο τῷ πνεύματι (61), ἀνεκαينوῦτό τε καὶ φωτὸς ἐνεπρίμματο θείου, χαίρων μὲν τῇ ψυχῇ δι' ὑπερβολὴν πίστεως, τὸ δ' ἐναργὲς καταπεπληγὸς τῆς ἐνθέου δυνάμεως. Ὡς δ' ἐπληροῦτο τὰ δέοντα, λαμπροῖς καὶ βασιλικοῖς ἀμφιάσμασι (62), φωτὸς ἐκλάμπουσι τρόπον, περιεβάλλετο, ἐπὶ λευκοτάτῃ τε στρωμνῇ διανεπαύετο, οὐκ εἶθ' ἀλουργίδος ἐπιψαῦσαι θελήσας.

omnia rite impleta sunt, candidis ac regis vestibus sismo in lecto recubuit, nec purpuram contingere amplius voluit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΓ'.

Τὸ λουτρὸν λαβὼν, ὅπως ἀνύμνει τὸν Θεόν.

Κάπειτα τὴν φωνὴν ἀνυψώσας, εὐχαριστήριον ἀνέπεμπε τῷ Θεῷ προσευχῇ· μεθ' ἣν ἐπῆγε λέγων· « Νῦν ἀληθεῖ λόγῳ μακάριον οἶδ' ἑμαυτὸν, νῦν τῆς ἀθανάτου ζωῆς πεφάνθαι ἄξιον, νῦν τοῦ θείου μετεληφέναι φωτὸς πεπίστευκα (63). » Ἀλλὰ καὶ τάλανας

τελείωσις, etc. Quibus in locis P. Nannius semper vertit *initiationem*. Sed et Gregorius Naz. in oratione prima contra Julianum, baptismum eodem vocabulo appellat: Αἴματι μὲν οὐχ ὁσίῳ τὸ λουτρὸν ἀπορρόπτεται, τῇ καθ' ἡμᾶς τελειώσει τὴν τελείωσιν τοῦ μύστους ἀντιτίθεις. Denique Clemens Alexandrinus, in libro i *Pædagogî*, baptismum variis nominibus appellari scribit: interdum enim χάρισμα, interdum φωτισμα dici, modo λουτρὸν. Deinde causam subjungit cur vocetur τέλειον· τέλειον, inquit, dicimus id cui nihil deest. Quid porro deest illi qui Deum novit, et qui gratiam Dei possidet, et vita jam fruitur æterna? Ex quo ita concludit Clemens, omnes qui in Christum crediderunt, et sacro lavacro tincti sunt, jam perfectos esse: Οὕτω τὸ πιστεῦσαι μόνον καὶ ἀναγεννηθῆναι, τελείωσις ἐστὶν ἐν ζωῇ. Apud Latinos quoque perfecti christiani dicebantur, qui baptismum susceperant, tametsi manus impositionem ab episcopo non acceperant. Vetus auctor De hæreticis non rebaptizandis: « Quod hodierna quoque die non potest dubitari esse usitatum, et evenire solitum ut plerique post baptismum sine impositione manus episcopi de sæculo exeant; et tamen pro perfectis fidelibus habentur. » Et iterum infra pag. 135 editionis Rigaltii, perfectum Christianum ponit pro fidei: imperfectum vero pro catechumeno: « Et ideo integrum ac sincerum et incontaminatum et inviolatum utrumque debet consistere contenti, nullo delectu habito ipsius confessoris, sive ille justus, sive peccator; perfectusque christianus, an vero etiam nunc imperfectus, qui summo discrimine suo Dominum confiteri non timuit. »

(61) ἡγάλλετο τῷ πνεύματι. Quod plerisque in locis huius operis accidisse jam monui, in hoc quoque admissum fuisse suspicor, ut verba transposita fuerint. Sic igitur legendum esse existimo: ἡγάλλετο, ἀνεκαينوῦτό τε τῷ πνεύματι. Alludit enim ad illum versum notissimi psalmi L: *Cor mundum crea in me, Deus, et spiritum rectum innova in visceribus meis*. Porro ex hoc Eusebii loco colligitur Constantinum non in lecto perfusum, ut ægri solebant, sed in ecclesiâ baptismum percepisse. Ait enim Eusebius, τοῖς Χριστοῦ μαρτυρίῳς ἀναγεννώμενος. Mox scribo ex codice Fuketii et veteribus schedis φωτὸς ἐνεπρίμματο.

(62) Λαμπροῖς... ἀμφιάσμασι. Notum est moris olim fuisse, ut neophyti candidis vestibus induerentur, quas octavo demum die deponebant. Zeno Veronensis in sermone 5 ad neophytos: « Primus vos qui in se credentem reprobat nullum, non aries sed agnus exceperit: qui vestram nuditatem velleris sui niveo candore vestivit. » Augustinus in sermone 157 de tempore: « Paschalis solemnitas hodierna festi-

riorum participem eum fecere. Solus igitur ex omnibus qui unquam fuerunt imperatoribus Constantinus, in Christi martyriis renatus et consummatus est: et divino donatus signaculo, exsultavit spiritus, renovatusque est, ac divina luce repletus. Et animo quidem maximam capiebat voluptatem ob fidei excellentiam; evidentissimam autem divinæ potentiæ magnitudinem attonitus mirabatur. Postquam lucis instar radiantibus est amictus, et candidissimo in lecto recubuit.

CAPUT LXIII.

Quomodo post baptismum Deum laudavit.

Posthæc sublata altius voce, precabundus gratias egit Deo, et finita prece hæc subiecit: « Nunc me revera beatum esse, nunc immortalis vita dignum, nunc divinæ compotem lucis factum esse cognosco. » Miseros quoque et infelices esse aiebat,

vitate concluditur. Et ideo hodie neophytorum habitus commutatur: ita tamen ut candor qui de habitu deponitur, semper in corde teneatur. Idem testatur Beda in libro *De officiis*. « Septuagesima, » inquit, « tendit ad sabbatum ante octavas Paschæ, quando hi qui in vigilia Paschæ baptizantur, alba vestimenta deponunt. » Quæ verba leguntur etiam in Ordine Romano. In vetere libro Pontificali Senonensis Ecclesiæ ante sexcentos annos descripto, exstat solemnitas precatio quam faciebat episcopus super neophytis, tunc cum albas deponerent, quam hic ascribere operæ pretium putavi.

BENEDICTIO IN SABBATO QUANDO ALBAS DEPONUNT.

Deus, qui calcatis inferni legibus captivitatem nostram resoluta catenarum compage dignatus es ad libertatis præmia revocare, ipse vobis præsteat ita hanc vitam transigere, ut in illam perpetuam ipso duce possitis intrare. Amen. Tantum præbeat vobis ferream catholicæ fidei, ut sancti adventus illius sitis expectatione securi. Amen. Ut quicumque hic meruerunt purgari unda baptismi, ibi præsentari valeant pio Judici candidati. Amen.

Porro neophyti octo illos a baptismum dies summa cum religione celebrabant: ita ut per eos dies, qui etiam octavæ dicebantur, nefas haberent nudo pede terram contingere, ut scribit Augustinus in epistola 119 ad Januarium. Sed et per eos dies nudo capite incedere solebant, quod erat signum libertatis. Augustinus sermone 4 in Dominica octavarum Paschæ: « Hodie octavæ dicuntur infantium: revelanda sunt capita eorum, quod est indicium libertatis. Habet enim libertatem ista spiritalis natiuitas, » etc. Contra catechumeni tectis capitibus per publicum incedebant, cum typum gererent Adæ a paradiso expulsi, ut ait Junilius in lib. II, cap. 16. Quod quidem de solis competentibus intelligendum puto, qui non solum caput, verum etiam vultum velabant, ut docet Cyrillus Hierosol. in prima catechesi. Hoc autem velamen ipsis auferebatur in baptismo, vel certe octavo post baptismum die. Hoc enim potius innuit Augustini verba paulo ante a nobis commemorata. Idem quoque confirmat Theodorus Cantuariensis episcopus in libro *Penitentiali*: « In monachorum ordinatione abbas debet missam cantare, et tres orationes complere super caput ejus, et septem dies velet caput ejus; septimo die abstolat velamen. Sicut in baptismo presbyter septimo die velamen infantum tollit: ita et abbas debet monacho, quia secundus baptismus est juxta iudicium Patrum; et omnia peccata dimittuntur sicut in baptismo. »

(63) Πεφάνθαι ἄξιον... πεπίστευκα. Ultimam vocem addiderunt typographi Genevenses ex libris Scaligeri et Bongarsii; quam etiam in Moræi libro

qui tantis bonis privarentur. Cumque tribuni ac duces militarium copiarum introgressi, vicem suam dolerent quod orbos ipsos relinqueret, et longiorem ipsi vitam comprecarentur, his etiam respondens, nunc demum veram se vitam adeptum esse dixit, seque unum optime nosse, quantum bonorum particeps factus fuisset. Proinde properare se, et profectionem ad Deum suam nulla tergiversatione differre. Singula deinde pro arbitrio suo disposuit: ac Romanis quidem regiam urbem incolentibus annua quædam munera legavit, suis autem liberis imperium velut paternam hereditatem reliquit, cuncta prout ipsi videbatur, constituens.

CAPUT LXIV.

Constantini mors die festo Pentecostes, circa meridiem.

Porro hæc omnia gerebantur in maxima illa solemnitate veneranda et sacratissimæ Pentecostes, quæ septenario hebdomadam numero decorata, unitate obsignatur. In qua et communis Servatoris ascensum in cœlos, et sancti Spiritus in terras descensum contigisse sacræ Litteræ testantur. In ea igitur solemnitate imperator hæc quæ diximus **559** consecutus, ultima tandem die, quam si quis omnium festivitatum maximam vocet, haudquaquam meo iudicio aberraverit, circa meridiem migravit ad Dominum, mortalibus quidem partem sui mortalem relinquens, eam vero animæ partem quæ intelligentia et amore Dei prædita erat, Deo suo coniungens. Hic Constantino exitus vitæ fuit. Sed pergamus ad reliqua.

CAPUT LXV.

Militum et tribunorum planctus.

Et protectores quidem omnisque stipatorum turba, confestim discerptis vestibus pronos se in terram abicientes caput solo illidebant, ejulatus et lamenta cum planctu et clamoribus edentes, eumque dominum atque imperatorem, nec ut dominum, sed ut parentem piissimi liberi inclamantes. Tribuni vero et centuriones servatorem, præsidem bene meritum prædicabant. Reliqui exercitus tanquam greges quidam, cum omni modestia ac reverentia optimum pastorem desiderabant. Plebs quoque per universam civitatem discurrebat, intimum animi sui dolorem vociferatione et clamoribus abunde significans. Multi, præ dolore, attonitis similes videbantur, singulis hanc propriam

adjectam inveni. Deest tamen in codice Regio, nec valde necessaria mihi videtur. In Fuk. autem codice et in libris Turnebi ac Savillii, verbum *πεπίστευκα* additur post vocem *φωτός*. Itaque error est tum in libro Morei, tum in editione Genevensi.

(64) Vulg. *μονάδι τ' επισφραγισμένης*. Scribendum est *μονάδι δ' επισφραγισμένης*, ut in schedis Regiis habetur. Porro ex hoc loco apparet, Pentecostem suam non solum pro die illo qui est quinquagesimus a die Paschali, sed etiam pro septem hebdomadis quæ Pascha subsequuntur. Ita passim usurpant tum Græci tum Latini. Hieronymus in Epistola ad Marcellam: *Non quo per totum annum excepta Pen-*

άπεκάλει, άθλόους είναι λέγων, τους τώνδε τών άγαθών στερουμένους. Έπει δέ τών στρατοπέδων οί ταξίάρχαι καί καθηγεμόνες είσω παρελθόντες άπωδύροντο, σφάς αυτούς έρήμους έσεσθαι άποκλαιόμενοι, έπηύχοντό τε ζωής αύτῷ χρόνους· καί τούτοις άποκρινάμενος, νύν έφη τής άληθοῦς ζωής ήξιώσθαι, μόνον τ' αύτόν είδέναι ών μετείληφεν άγαθών· διό καί σπεύδειν, μηδ' άναβάλλεσθαι τήν προς τόν αύτού Θεόν πορείαν. Είτ' έπί τούτοις τά προσήκοντα διετάττετο· καί Ρωμάιους μέν τους τήν βασιλίδα πόλιν οικόουντας έτίμα δόσειν έτησίους, τοίς δ' αύτού παισίν, ώσπερ τινά πατρικήν ύπαρξιν, τόν τής βασιλείας παρεδίδου κλήρον, πάνθ' όσα φίλα ήν αύτῷ, διατυπωσάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΔ'.

Β Κωνσταντίνου τελευτή εν τῇ τῆς Πεντηκοστῆς έορτῇ, μεσημβρίας.

"Εκαστα δέ τούτων έπί τής μεγίστης συνετελείτο έορτῆς, τῆς δὴ πανσέπτου καί παναγίας Πεντηκοστῆς, έβδομάσι μέν έπτά τετιμημένης, μονάδι δ' επισφραγισμένης (64), καθ' ήν τήν είς ούρανους άνάληψιν του κοινου Σωτήρος, τήν τε του άγιου Πνεύματος είς ανθρώπους κάθοδον, λόγοι γεγενῆσθαι περιέχουσι θεοί. Έν δὴ ταύτῃ τούτων άξιωθείς βασιλεύς, έπί τής ύστάτης άπασών ήμέρας, ήν δὴ έορτήν έορτών ουκ άν τις διαμάρτοι καλῶν, άμφι μεσημβρινάς ήλίου ώρας, προς τόν αύτου Θεόν άνελαμβάνετο, θνητοίς μέν τὸ συγγενές παραδούς έχειν, αύτός δ' όσον ήν αύτῷ τής ψυχῆς νοερόν τε καί φιλόθεον, τῷ αύτου Θεῷ συναπτόμενος. Τοῦτο τὸ τέλος τής Κωνσταντίνου ζωής· άλλά γάρ έπίωμεν έπί τά έξῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΕ'.

Στρατιωτῶν καί ταξιαρχῶν όδυρμοί.

Δορυφόροι μέν αύτίκα καί πᾶν τὸ τῶν σωματοφυλάκων γένος, έσθῆτας περιβέβητάμενοι, σφάς τε αυτούς ρίψαντες έπ' έδάφους, τάς κεφαλάς ήρπασον, κωκυτούς, φωνάς (65) οίμωγαίς θ' άμα καί βοαίς άφιέντες, τὸν δεσπότην, τόν κύριον, τόν βασιλέα, ουχ οἷα δεσπότην, πατέρα δ' ώσπερ, γνησίαν παίδων δίχην, άνακαλούμενοι· ταξίάρχαι δέ καί λοχαγοί, τόν σωτήρα, τόν φύλακα, τόν ευεργέτην άνεκαλούντο· τά τε λοιπά στρατιωτικά σὺν παντί κόσμῳ τῷ πρέποντι, οἷα έν άγέλαις τόν άγαθόν έπόθουν ποιμένα· δῆμοι θ' ώσάυτως τήν σύμπασαν περιενόστουν πόλιν, τὸ τής ψυχῆς ένδόμυχον άλγος κραυγαίς καί βοαίς έκδηλον ποιούμενοι· άλλοι δέ κατηφείς έποτημένοις έψέκσαν, έκάστου τὸ πένθος (66) ίδιον ποιούμενοι,

tecoste jejunare non liceat. Hinc apud Græcos μεσοπεντηκοστή dicitur dies festus, qui est vicesimus quintus a festo Paschali. Ejus festi præter cæteros meminit Joannes Chrysostomus in homilia 5 de Anna.

(65) *Κωκυτούς, φωνάς*. Ultima vox delenda est, tametsi in omnibus libris nostris habeatur. *Μοκ* scribendum est τὸν ευεργέτην έπεκαλούντο, ex codice Fuk. In schedis Regiis legitur *άπεκαλούντο*.

(66) Vulg. *έκάστου τε πένθος*. Scribendum est procul dubio *έκάστου τὸ πένθος* ίδιον ποιούμενοι. De publico omnium luctu in funere Constantini Magni idem testatur Aurelius Victor his verbis:

αὐτόν τε κόπτοντος, ὥσανε τοῦ κοινοῦ ἀπάντων ἀγα-
θοῦ τῆς αὐτῶν ἀφηρημένου ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΞ'.

*Μετακομιδὴ τοῦ σκήνου ἀπὸ Νικομηδείας ἐν
Κωνσταντινουπόλει ἐν παλατίῳ.*

Ἄραντες δ' οἱ στρατιωτικοὶ τὸ σκῆνος, χρυσῇ κα-
τεῖθεντο λάρνακι. Ταύτην θ' ἀλουργικῇ ἀλουργίδι
(67) περιέβαλλον, ἐκμίζον τ' εἰς τὴν βασιλέως ἐπώ-
νυμον πόλιν· κῆπειτ' ἐν αὐτῷ τῷ πάντων προφέ-
ροντι (68) τῶν βασιλείων οἴκῳ, βῆθρων ἐφ' ὑψηλῶν
κατετίθεντο· φῶτά τ' ἐφάψαντες κύκλῳ ἐπὶ σκευῶν
χρυσῶν, θαυμαστὸν θέαμα τοῖς ὄρωσι παρεῖχον, οἷον
ἐπ' οὐδενὸς πῶποτε· ἐφ' ἡλίου αὐγαῖς ἐκ πρώτης
αἰῶνος συστάσεως ἐπὶ γῆς ὤφθη. Ἐνδον γάρ τοι ἐν
αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαίτατον τῶν βασιλείων,
ἐφ' ὑψηλῆς κείμενον χρυσῆς λάρνακος τὸ βασιλέως
σκήνος, βασιλικαῖς τε κόσμοις, πορφύρα τε καὶ δια-
δήματι τετιμημένον, πλεῖστοι περιστοιχισάμενοι,
ἐπαγρύπνως δι' ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἐφρούρουσαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΖ'.

*Ὅπως καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ κομήτων καὶ λοι-
πῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆν, ἐτιμάτο.*

Οἱ δέ γε τοῦ παντὸς στρατοῦ καθηγεμόνες, κόμη-
τές τε καὶ πᾶν τὸ τῶν ἀρχόντων τάγμα, οἷς τὴν βα-
σιλέα καὶ νόμος πρότερον ἦν προσκυνεῖν, μηδὲν τοῦ
συνήθους ὑπαλλασσάμενοι τρόπου, τοῖς δέουσι καιροῖς
εἰσω παριόντες, τὸν ἐπὶ τῆς λάρνακος βασιλέα, οἷα
περ ζῶντα καὶ μετὰ θάνατον, γονυκλινεῖς ἡσπάζοντο·
μετὰ δὲ τοὺς πρώτους ταῦτ' ἐπράττον παριόντες, οἱ
τ' ἐξ αὐτῆς συγκλήτου βουλῆς, οἱ τ' ἐπὶ ἀξίας (69)
πάντες· μεθ' οὓς ὄχλοι παντοίων δῆμων, γυναῖξιν
ἅμα καὶ παισιν ἐπὶ τὴν θέαν παρέστησαν. Συνετελείτο
δὲ ταῦτα οὕτω χρόνῳ μακρῷ, τῶν στρατιωτικῶν οὕτω
μένειν τὸ σκῆνος καὶ φυλάττεσθαι βουλευσαμένων,
ἔστ' ἂν οἱ αὐτοῦ παῖδες ἀφικόμενοι, τῇ δι' ἑαυτῶν
κομιδῇ τὸν πατέρα τιμήσειαν. Ἐβασίλευε δὲ μετὰ
θάνατον μόνος (70) θνητὸς ὁ μακάριος, ἐπράττετό
τε τὰ συνήθη, ὥσανε καὶ ζῶντος αὐτοῦ, τοῦτο μονω-
τάτῳ αὐτῷ ἀπ' αἰῶνος τοῦ Θεοῦ δεδωρημένου. Μό-
νος γοῦν, ὡς οὐδ' ἄλλος αὐτοκρατόρων τὸν παμβασι-

calamitatem reputantibus, seque ipsos plangentibus,
utpote communi omnium bono ex hac vita sublato.

CAPUT LXVI

*Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim
deductum est in palatium.*

Posthæc milites sublatum e lecto corpus in arca
aurea deposuerunt, eamque purpurea obiectam
veste Constantinopolim deportarunt, atque in præ-
cipuo imperialis palatii cubiculo sublimem colloca-
verunt. Dehinc aurea super candelabra luminibus
undique accensis, admirabile spectaculum intuen-
tibus præbatur, et quale in nullo unquam mortali-
um ab ipso orbis conditu visum in terris fuerat.
Quippe in medio conclavi regalis palatii, funus im-
peratoris in arca aurea sublime jacens, regis in-
signibus, purpura scilicet ac diademate exornatum,
multi circumdantes noctu atque interdium vigiles
custodiebant.

560 CAPUT LXVII.

*Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis,
perinde ac vivus, honoratus est.*

Cæterum totius exercitus duces, comites quoque
et reliqui iudices ac magistratus, qui etiam antea
imperatorem adorare soliti erant, pristini moris
observantiam nullatenus mutantes, statis horis in-
grediebantur; et imperatorem in arca depositum,
perinde ac vivum et spirantem, genu flexo post obitum
salutabant. Post primores autem illos, idem dein-
ceps et senatores et honorati omnes introeuntes
fecere. Innumerabilis deinde vulgi multitudo cum
pueris ac mulieribus ad hujus rei spectaculum ac-
cessit. Atque hæc longi temporis spatio assidue
gesta sunt, cum militares funus ad hunc modum
jacere et custodiri decrevissent, donec imperatoris
filii eo advenientes, ipsi paternum funus honoris
causa prosequerentur. Solus denique etiam post
mortem imperavit princeps beatissimus, cunctaque
more solito administrata sunt, quasi adhuc in vivis
esset. Qui honos uni illi post hominum memoriam

« Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane
populus Rom. ægerrime tulit: quippe, cujus armis,
legibus, clementi imperio, quasi novatam urbem
Romanam arbitraretur. » Scio quidem hæc Aurelii
Victoris verba intelligi posse de civibus Romanis,
qui ægre tulerint, quod Constantini cadaver Con-
stantinopoli potius quam Romæ humatum fuisset.
Sed tamen Victorem aliud sensisse existimo, omnes
scilicet Romani orbis incolas obitum Constantini
acerbissime tulisse. Qui sensus plane confirmatur
sequentibus verbis: « Quippe cujus armis, legibus,
clementi imperio quasi novatum orbem Romanum
arbitraretur. » Sic enim legendum est, non autem
« urbem Romanam. »

(67) Ἀλουργικῇ ἀλουργίδι. Alterutra vox super-
flua est. Certe Fuk. codex posteriorem tantum
habet, cui subscribit liber Turnebi.

(68) Vulg. ἐν αὐτῷ τοῦ παντός προφέροντι. Rec-
tius in Fuk. ac Turnebi libro legitur ἐν αὐτῷ τῷ πάν-
των προφέροντι τῶν βασιλείων οἴκων. Sed omnino
scribendum est οἴκῳ, ut supra in lib. III, cap. 10.

(69) Εἶτ' ἐπ' ἀξίας, id est honorari. Sic Latini

vocabant eos qui honores gesserant, ut fuse no-
tavi ad librum XIV Ann. Marcellini. Quibus adde
locum Gaudentii Brixienensis episcopi in epistola ad
Benevolum: « Nam sicut honoratorum nostræ ur-
bis, ita etiam Dominicæ plebis, Domino annuente,
dignissimum caput es. »

(70) Ἐβασίλευε δὲ μετὰ θάνατον μόνος. Post
obitum Constantini, interregnum fuit, nec ullus in
orbe Romano Augustus imperavit. Quod quidem
interregnum non modo usque ad Constantini se-
pulturam permansit, sed usque ad diem V idus
Septembris, ut testatur Idatius in Fastis. Ita tribus
mensibus ac dimidio, orbis Romanus sine Augusto
imperio fuit. Quippe toto illo tempore quod ab XI
Kal. Junias usque ad V idus Septembris intercedit,
filii ejus Cæsares tantum dicebantur. Certe Con-
stantinus Junior in epistola ad Alexandrinos quæ
data est post obitum patris, Feliciano et Titiano
coss., die 15 Kal. Julias, Cæsar duntaxat inscribi-
bitur. Exstat hæc epistola apud Athanasium *Apologia*
II, sub finem.

a Deo concessus est. Quippe cum solus ille præ cæteris imperatoribus, Deum omnium regem Christianique ejus filium variis cujusque generis actibus honorasset, jure merito his honoribus solus affectus est : idque illi tribuere dignatus est summus omnium Deus, ut cadaver ejus in terris imperium obtineret. Quo quidem indicio iis qui non plane Deus, animam illius perpetuo et immortalis imperio frui. Et hæc quidem gesta sunt in hunc modum.

CAPUT LXVIII.

Quomodo exercitus judicio, filii ejus Augusti sunt nuncupati.

Interea tribuni lectos quosdam ex militaribus numeris, qui fidei ac benevolentiae causa olim principi accepti fuissent, ad Cæsares mittunt, cuncta eis quæ gesta erant nuntiaturus. Et hæc quidem illi tunc egerunt. Omnes vero ubicunque exercitus, quasi divino quodam spiritu incitati, simul atque de imperatoris morte nuntiatum est, uno consensu decreverunt, prorsus quasi maximus imperator adhuc superesset, neminem se præter ejus liberos imperii Romani principem **561** habituros. Nec multo post, eosdem non Cæsares appellari voluerunt, sed Augustos; quod nomen summi imperii velut quoddam insigne est. Et exercitus quidem suffragia sua atque acclamationes sibi mutuo per litteras significarunt : et unanimis legionum consensus, uno eodemque temporis momento cunctis ubicunque agentibus innotuit.

CAPUT LXIX.

Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ.

At in urbe regia, senatus populusque Romanus comperta imperatoris morte, gravissimum hunc nuntium et quavis calamitate acerbiorum rati, nullum luctus modum fecere. Quippe balnea et fora rerum venalium clausa : publica item spectacula, et quæcunque alia vitæ oblectamenta homines in otio degentes consecrari solent, remota. Et qui prius deliciis diffuserant, mæsti tunc per vias incedebant. Omnes imperatorem beatum, Deo carum, et prorsus imperio dignissimum prædicabant. Neque hæc voce tantum nuda declarabant : sed imaginibus dedicatis mortuum perinde ac superstitem honorabant. In quibus cum cœli similitudinem expressissent in tabula, ipsum supra cœlestes fornices, in æthereo domicilio requiescentem pinxere. Quin etiam ipsi liberos ejus, imperatores atque Augustos solos sine cujusquam alterius consortio nuncupabant : magnisque clamoribus postulabant, ut imperatoris sui funus apud se haberent, et in regia urbe deponerent.

CAPUT LXX.

Quomodo funus Constantinopoli depositum sit a Constantio.

Hunc principi a Deo honorato, etiam Romani honorem exhibuerunt. At secundus ex filiis ad pa-

(71) Τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως. Idem testatur Aurelius Victor his verbis. « Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane populus Romanus ægerrime tulit : quippe cujus armis, legibus, cle-

Α λέα Θεὸν, καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ παντοδαπὰ τιμῆσας πράξεσιν, εἰκότως τούτων ἔλαχε μόνος, καὶ τὴ θνητὴν αὐτοῦ βασιλεύειν ἐν ἀνθρώποις ὁ ἐπὶ πάντων ἡξίου Θεὸς, ὥδ' ἐπιδεικνύς τὴν ἀγήρω καὶ ἀτελεύτητον τῆς ψυχῆς βασιλείαν τοῖς μὴ τὸν νοῦν λελιθωμένοις. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὥδ' ἐπὶ συνετελεῖτο.

stupidi atque hebetes essent, perspicere significavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΗ'.

Ὅπως Αὐγούστους εἶναι λοιπὸν τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ τὸ στρατοπέδον ἐκρίνεν.

Τῶν δὲ στρατιωτικῶν ταγμάτων ἐκκρίτους ἀνδρας, πῶς καὶ εὐνοίᾳ πάλοι βασιλεῖ γνωρίμους, οἱ ταξίαρχοι διεπέμποντο, τὰ πεπραγμένα τοῖς Καίσαρσιν ἐκδηλὰ καθιστῶντες. Καὶ οἷδε μὲν τὰδ' ἐπραττον· ὥσπερ δ' ἐξ ἐπινοίας κρείττονος, τὰ πανταχοῦ στρατοπέδα τὸν βασιλέως πυθόμενα θάνατον, μιᾶς ἐκράτει γνώμης, ὡσανεὶ ζῶντος αὐτοῖς τοῦ μεγάλου βασιλέως, μηδένα γνωρίζειν ἕτερον, ἢ μόνους τοὺς αὐτοῦ παῖδας Ῥωμαίων αυτοκράτορας. Οὐκ εἰς μακρὸν δ' ἡξίουν, μὴ Καίσαρας, ἐντεῦθεν δ' ἤδη τοὺς ἀπαντας χρηματίζειν Αὐγούστους· ὃ δὴ καὶ μέγιστον τῆς ἀνωτάτω βασιλείας γίγνοιτ' ἂν σύμβολον. Οἱ μὲν οὖν ταῦτ' ἐπραττον, τὰς οἰκείας ψήφους τε καὶ φωνὰς διὰ γραφῆς ἀλλήλοις διαγγέλλοντες· ὑπὸ μίαν τε καίρου ῥοπὴν τοῖς ἀπανταχοῦ πᾶσιν ἐγνωρίζετο ἡ τῶν στρατοπέδων συμφωνία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΘ'.

Ῥώμης ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος, καὶ διὰ τῶν εἰκόνων τιμὴ μετὰ θάνατον.

Οἱ δὲ τὴν βασιλίδαν πόλιν οἰκοῦντες, αὐτῇ συγκλήτῃ καὶ ὀμίᾳ Ῥωμαίων, ὡς τὴν βασιλέως ἐπέγνωσαν τελευτήν, δεινὴν καὶ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα τὴν ἀκοὴν θέμενοι, πένθος ἄσχετον ἐποιοῦντο· λουτρὰ δὲ ἀπεκλείετο καὶ ἀγοραὶ, πάνθημοι τε θεαί, καὶ πάνθ' ὅσ' ἐπὶ ῥαστώνῃ βίου τοῖς εὐθυμουμένοις πράττειν ἔθος ἦν. Κατηφεῖς δ' οἱ πάλαι τρυφήλοι, τὰς προόδους ἐποιοῦντο· ὁμοῦ δ' οἱ πάντες τὸν μακάριον ἀνευφήμουν, τὸν θεοφιλῆ, τὸν ὡς ἀληθῶς τῆς βασιλείας ἐπάξιον· καὶ οὐ ταῦτα βοαῖς ἐφώνουν μόνον, εἰς ἔργα δὲ χωροῦντες, εἰκόνας ἀναθήμασιν οἷα περ ζῶντα καὶ τεθνηκότα αὐτὸν ἐτίμων, οὐρανοῦ μὲν σχῆμα διατυπώσαντες ἐν χρωμάτων γραφῇ, ὑπὲρ ἀψίδων οὐρανίων ἐν αἰθερίῳ διατριβῇ διαναπαυόμενον αὐτὸν τῇ γραφῇ παραδιδόντες· τοὺς δ' αὐτοῦ παῖδας καὶ οὗτοι μόνους καὶ οὐδ' ἄλλους, αυτοκράτορας καὶ Σεβαστοὺς ἀνεκάλουν, βοαῖς τ' ἐχρῶντο ἰκετηρίοις, τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως (71) παρ' αὐτοῖς κομίζοντες, καὶ τῇ βασιλίδι πόλει κατατίθεσθαι ποιούμενοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΘ'.

Κατάθεσις τοῦ σκηνώματος ὑπὸ Κωνσταντίου πατρὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἀλλὰ καὶ οἷδε ταύτῃ τὸν παρὰ Θεῷ τιμώμενον ἐκόσμουν· ὃ δὲ τῶν παίδων δεύτερος (72) τῇ τοῦ

menti imperio quasi novatam urbem Romanam arbitraretur.

(72) Ὁ δὲ τῶν παίδων δεύτερος. Constantius Cæsar, quem pater Orienti præfecerat, audita pa-

πατὴρ ἐπιστὰς σκῆνει, τῇ πόλει τοῦτο προσεκόμι-
ζεν (73), αὐτὸς ἐξάργων τῆς ἐκκομιδῆς· ἡγεῖτο δὲ
κατὰ στίφος τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, εἶπετό τε
πληθὺς μυριάδης, λογχοφόροι τε καὶ ὀπλῖται τὸ
βασιλέως περιεῖπον σῶμα. Ὡς δὲ ἐπὶ τὸν τῶν ἀπο-
στόλων τοῦ Σωτῆρος νεὼν παρήσαν, ἐνταυθοὶ τὴν
λάρνακα διανέπαιον. Καὶ βασιλεὺς μὲν νέος Κωνσταν-
τιος ὧδέ πη κοσμῶν τὸν πατέρα, τῇ τε παρουσίᾳ,
καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν καθήκουσι, τὰ τῆς προέπουσης ὁσίας
ἀπεπλήρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΑ'.

*Σύναξις ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυρίῳ τῶν ἀποστό-
λων ἐπὶ τῇ Κωνσταντινίου τελευτῇ.*

Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει (74) σὺν τοῖς στρατιωτικοῖς
τάγμασι, μέσοι δὲ παρήσαν οἱ τοῦ Θεοῦ λειτουργοί, B
σὺν αὐτοῖς πλήθει, πανδήμῳ τε θεοσεβείας λαῷ, τὰ
τε τῆς ἐνθέου λατρείας δι' εὐχῶν ἀνεπλήρουν. Ἐνθα
δὲ ὁ μὲν μακάριος ἄνω κείμενος ἐφ' ὑψηλῆς κρηπίδος
ἰδοξάζετο, λεώς δὲ παμπληθὴς σὺν τοῖς τῷ Θεῷ ἱερω-
μένοις, οὐ δακρύων ἐκτός, σὺν κλαυθμῷ δὲ πλεονί,
τάς εὐχὰς ὑπὲρ τῆς βασιλείας ψυχῆς ἀπεδίδοντο τῷ
Θεῷ, τὰ καταθύμια τῷ θεοφιλεῖ πληροῦντες· κἀν
τούτῳ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν αὐτοῦ θεράποντα εὐμένειαν
ἐνδειξαμένου, ὅτι δὴ καὶ [μετὰ] τέλος αὐτοῦ τοῖς
ἀγαπητοῖς καὶ γνησίοις υἱοῖς διαδόχοις τὴν βασιλείαν
ἔδωρετο (75), καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ (76)
σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ τὸ τῆς
τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, τῷ τῶν ἀποστόλων
προσρήματι συνδοξαζόμενον, καὶ τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ C
συναγελαζόμενον, θεσμῶν τε θείων καὶ μυστικῆς
λειτουργίας ἀξιούμενον, καὶ κοινωνίας ὁσίων ἀπολαῶν

etis valetudine iter arripnerat, ut parentem suum
ante obitum videret. Sed morbi vis desiderium filii
frustrata est. Nam cum Nicomediam venisset, pa-
trem jam defunctum reperit, ut scribit Julianus in
Oratione prima *De laudibus Constantini*, pag. 29.
Cum Juliano consentiunt etiam ceteri historiarum
scriptores. Solus Zonaras Constantium Cæsarem
qui tunc erat Antiochiæ, vivente adhuc patre su-
pervenisse scribit, eique mortuo funus magnificen-
tissimum duxisse.

(73) *Τῇ πόλει τοῦτο προσεκόμизεν*. Penultima
vox addita est a viris doctis, ex conjectura, ut
opinor. Videtur tamen aliquid amplius deesse, ac
fortasse ita scripserat Eusebius: τῇ ἐκείνου ἐπωνύμῳ
πόλει. Ex his patet, Constantini cadaver honorifico
cultu servatum esse Nicomediam, usque ad Con-
stantii Cæsaris adventum. Qui cum venisset Nico-
mediam, patris funus deduxit Constantinopolim.
Quare fallitur auctor *Chronici Alexandrini*, qui
Constantium recta Constantinopolim venisse, etque
ibi paternas exsequias celebrasse scribit.

(74) *Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει*. Horum verborum duplex
sensus afferri potest. Aut enim significat Eusebius,
Constantium Cæsarem, cum patris arcam in ec-
clesia deposuisset, statim cum militibus ex ecclesia
discessisse; aut id tantum vult, Constantium, ea re
peracta, secessisse ex medio ecclesiæ, ut sacerdo-
tus locum daret. Quam quidem sententiam ve-
riorum puto. Nam Constantius licet nondum salu-
tari lavacro tinctus esset, erat tamen catechume-
nus, ut docet Sulpicius Severus in libro secundo
Historiarum.

(75) *Βασιλείαν ἔδωρετο*. Interpretes hæc de Deo

ΠΑΤΡΟΙ. ΓΑ. XX.

tris funus cum advenisset, in urbem patri cognom-
inem illud devexit, ipse exsequias præcedens.
Præbant per catervas et agmina dispositi numeri
militares. Pone sequebatur innumerabilis hominum
multitudo. Hastati vero et scutarii ipsum impera-
toris corpus medii cingebant. Postquam ad 562
apostolorum Servatoris nostri ecclesiam perventum
est, arcam illic deposuerunt. Hunc in modum no-
vus imperator Constantius, tum adventu suo, tum
reliquis officiis patri honorem exhibens, justa ut par
erat persolvit.

CAPUT LXXI.

*Missæ in apostolorum martyrio celebrata in exsequiis
Constantini.*

Ubi vero ille cum militaribus numeris abcessit,
ministri Dei cum turbis et tota fidelium plebe, in
medium prodire, et divini cultus cæremonias pre-
cationibus peregerunt. Ac beatus quidem princeps
alto in suggestu jacens, laudibus tum celebrabatur.
Innumerabilis autem populus una cum sacerdoti-
bus Dei, non sine gemitu ac lacrymis, pro impo-
ratoris anima preces offerebant Deo, gratissimum
præcipio principi officium exhibentes. Porro in hoc
etiam Deus prolixam erga famulum suum benevo-
lentiam declaravit: quippe qui charissimis ac ger-
manis ejus filiis paterni imperii successionem tri-
buerit; et, quod maxime ambierat, locum juxta
apostolorum memoriam ei concesserit; ut scilicet
beatissimæ illius animæ tabernaculum apostolici
nominis atque honoris consortio frueretur, et po-
pulo Dei in ecclesia sociaretur; divinisque cære-
moniis ac mystico sacrificio, et sanctarum precum

dici crediderunt, qui imperium Constantini liberis
donavit. Ego vero, re attentius examinata, de ipso
Constantino dici censeo, qui regnum filii etiam
mortuus tradidit. Idque confirmant sequentia.

(76) *Vulg. καὶ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ*. Scriben-
dum videtur καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ. Opta-
verat Constantinus, ut post obitum non, sicut reliqui
principes, consecraretur atque inter divos referrer-
tur: sed ut, cum apostolis sepultus, particeps fieret
orationum quæ in eorum honorem a fidelibus Deo
offerri solent, ut supra dixit Eusebius in cap. 60.
Ex quo apparet, hic scribendum esse κατὰ, non, ut
in libro Moræi et ad marginem editionis Geneven-
sis, διὰ τὰ σπουδασθέντα. Nec sic tamen locus in-
teger fuerit, nisi hæc verba suppleantur, τῶν ἐπιτε-
λουμένων εὐχῶν σὺν τῇ, etc. Quod confirmat Eu-
sebius in dicto capite 60. Delendum quoque est
punctum quod paulo post apponitur tum in Regio
codice, tum in vulgatis editionibus, legendumque
uno ductu: σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ
τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, etc. Quo nihil
certius, ut mirer interpretem id non vidisse. In
codice Fuk. hic locus ita legitur: Καὶ διὰ τὰ σπου-
δασθέντα αὐτῷ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ. κατηξιοῦτο
μνήμῃ, ὡς ὁρᾶν εἰσέτι καὶ νῦν τό, etc. Neque aliter
in libris Turnebi ac Savilli: nisi quod Savillius
habet τόπου ἐπὶ τῇ τῶν ἀπ., etc. At in schedis
Regis hunc locum ita scriptum invenī, κατασπου-
δασθέντα αὐτοῦ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ., etc. Quæ
lectio ad emendationem nostram propius accedit.
Porro voces illæ ὡς ὁρᾶν εἰσέτι καὶ νῦν, per paren-
thesim dicuntur. Idque innuit illa codicis Fuku-
tani interpunctio, quam supra exhibui.

communione potiri mereretur : ipse vero etiam post mortem imperium retinens, quasi redivivus universum orbem gubernans, Victor Maximus Augustus, suo adhuc nomine rempublicam regeret.

CAPUT LXXII.

De phœnice ave.

Non quemadmodum avis illa Ægyptia, quæ cum ejus generis unica sit, super aromatum cumulo emori dicitur, seipsam quasi victimam immolans : moxque ex ipsis favillis renasci, et penus in altum subvecta, eadem qua prius specie cerni : sed potius exemplo Servatoris sui, qui instar tritici sati, ex uno semine in multa sese diffundens, ope ac benedictione Dei spicam protulit, et universum terrarum orbem fructibus suis implevit; ad hunc modum beatissimus 563 princeps per successionem liberorum multiplex factus est ex uno : adeo ut passim in omnibus provinciis imagines ei simul cum filiis honoris causa statuantur, et familiare nomen Constantini etiam post ejus obitum usurpetur.

CAPUT LXXIII.

Quomodo in nummis Constantinum velut in cœlum ascendentem expresserint.

Quinetiam nummi hujusmodi forma signati sunt : anteriore quidem parte beatum principem oblecto capite præferentes ; altera vero parte in quadriiugo curru aurigæ instar sedentem, et porrecta ipsi cœlitus dextra ad superos assumptum.

CAPUT LXXIV.

Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est.

Hæc miracula summus omnium Deus in Constantino, qui solus ex omnibus retro imperatoribus Christianum se palam professus fuerat, nostris

(77) Vulg. αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας μετὰ θάνατον. Scribo αὐτὸς δὲ τῆς β. καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, quod confirmant sequentia. Atque ita in codice Fuk. diserte scriptum inveni.

(78) Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστός. Hujusmodi erat inscriptio, legibus et epistolis Constantini præligi solita, ut passim testatur Eusebius : Victor Constantinus Magnus Augustus. Pronomen Victoris sumpsit Constantinus post partem de tyrannis victoriam. Sed et filii ipsius quasi jure hæreditario illud retinuerunt, ut docent eorundem epistolæ. Porro ex hoc loco apparet, post obitum Constantini Maximi, tribus circiter mensibus, id est toto interregni spatio, leges omnes atque edicta, Constantini, tanquam superstitis, nomine inscripta fuisse, cum nullus alius Augustus esset in orbe Romano, ut supra observavi. Potest etiam intelligi hic locus de liberis Constantini Magni quæ eodem titulo et nomine utebantur, et in quibus pater reviviscere videbatur. Quam interpretationem confirmant sequentia.

(79) Vulg. ἡγεμονίας κρατεῖν. Scribo ἐκράτει, ut respondeat ei verbo quod multo ante præcessit, κατηξιοῦτο. Porro in codice Regio ad marginem hujus capituli, Græcus scholiastes hæc verba in honorem Constantini ascripserat : Εἰς αἰώνιον μνημόσυνόν ἐστι τὸ ὄνομά σου, ἀποστόλων τρισκαίδέκατε. Sed et passim in hoc opere laudibus ac votis eum aspergit idem ille scriba. In Fuk. codice scribitur κρατεῖ.

εὐχῶν· αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας (77) καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, ὥσπερ οὖν ἐξ ἀναδιώσεως τὴν σύμπασαν ἀρχὴν διοικῶν, Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστός (78) αὐτῷ προσρήματι τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἐκράτει (79).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ'.

Περὶ φερίνικος ὀρνέου.

Οὐ κατὰ τὸν Αἰγύπτου ὄρνιν, ὃν δὴ φασὶ μονογενῆ ἦντα τὴν φύσιν, θνήσκειν μὲν ἐπ' ἀρωμάτων, αὐτὸν αὐτῷ τὴν τελευτὴν θηπολοῦντα, ἀναδιώσκειν δ' ἐξ αὐτῆς σποδιᾶς, καὶ ἀναπτάντα τοιοῦτον οἶος καὶ πρότερον ἦν φύναι· κατὰ δὲ τὸν αὐτοῦ Σωτῆρα, ὃς τῷ τοῦ πυροῦ σπόρου παραπλησίως ἀνθ' ἑνὸς πολυπλασιαζόμενος, σὺν εὐλογίᾳ Θεοῦ παρείχε τὸν στάχυν, καὶ τὴν σύμπασαν οἰκουμένην τῶν αὐτοῦ κατενεπίμπλα καρπῶν· τοῦτ' οὖν ἐμφερῶς ὁ τρισμακάριος, πολυπλάσιος (80) διὰ τῆς τῶν παίδων διαδοχῆς ἀνθ' ἑνὸς ἐγίγνετο, ὡς καὶ εἰκόνων ἀναστάσει παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ἅμα τοῖς αὐτοῦ τιμᾶσθαι παισιν, οἰκεῖόν τε τοῦνομα Κωνσταντίνου, καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου παραλαμβάνεσθαι τελευτὴν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ'.

Ὅπως ἐν νομίσμασιν, ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνιόντα Κωνσταντίνον ἐνεχάρασσον.

Ἡδὴ δὲ καὶ νομίσμασιν ἐνεχαράττοντο τύποι, πρόσθεν μὲν ἐντυποῦντες τὸν μακάριον, ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι (81), θατέρου δὲ μέρους ἐφ' ἄρματι τεθρίππῳ ἡνιόχου τρόπον, ὑπὸ δεξιᾶς ἄνωθεν ἐκτεινομένης αὐτῷ χειρὸς ἀναλαμβανόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΔ'.

Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ Θεὸς δικαίως αὐτὸν ἀντετίμησε.

Ταῦθ' ἡμῖν αὐτοῖς δείξας ὀφθαλμοῖς, ἐπὶ μόνῳ τῶν πάνποτε Χριστιανῶν διαφανῶς (82) ἀποδειχθέντι Κωνσταντίνῳ ὁ ἐπὶ πάντων Θεὸς, ὅποσον ἦν ἀρα

(80) Vulg. πολυπλασίως. Savilius ad oram libri sui notat legendum esse πολυπλάσιος, cui assentior ; mallet tamen πολυπλασίων.

(81) Ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι. Ultima vox delenda mihi videtur, quam ex margine in textum irrepsisse credibile est. Ascriptum autem erat in margine ὀχμήματι, ad explicationem vocabuli sequentis ἄρματι. Quod vero ad marginem editionis Genevensis legitur διαδήματι, meo quidem iudicio ineptissimum est, neque Græci sermonis proprietas eam locutionem admittit. Porro in plerisque nummis Constantinus capite galeato conspicitur.

(82) Vulg. Χριστιανῶν διαφανῶς. Scribendum est sine dubio Χριστιανῶν. Scribendum quoque est μόνῳ τῶν πάνποτε βασιλέων, aut certe subaudiendum. Cæterum Eusebius neminem excipit ex numero imperatorum Romanorum, dum ait primum ex omnibus Constantinum palam et aperte Christianum fuisse. Quod certe verissimum est. Etsi enim Philippus imperator Christianus fuisse a nonnullis proditur, non tamen Christianam religionem, perinde ac Constantinus, palam professus est. Alio sensu Orosius in libro vii, de Constantino ita scribit : « Primus imperatorum Christianus, excepto Philippo, qui Christianus apertis admodum paucis ad hoc tantum constitutus fuisse mihi visus est, ut millesimus Romæ annus Christo potius quam milis dedicaretur. »

αὐτῷ (83) τὸ διάφορον παρεστήσατο, τῶν αὐτὸν τε καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ σέβειν ἡξιωμένων, τῶν τε τὴν ἐναντίαν ἐλομένων· οἱ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ πολεμεῖν ὠρμηκότες, αὐτὸν αὐτοῖς ἐχθρὸν καὶ πολέμιον κατεστήσαντο, τῆς ἐφ' ἐκάστῳ τοῦ βίου καταστροφῆς, ἐναργῆ τὸν ἑλεγχον τῆς αὐτῶν θεοσεβείας ἐνδειξαμένης· ὥσπερ οὖν τῆς θεοφιλείας τὰ ἐχέγγυα, τὸ Κωνσταντίνου τοῖς πᾶσι φανερόν κατέστησε τέλος. declaravit: quemadmodum Constantini obitu, Dei erga ipsum benevolentiae quaedam quasi pignora, omnibus manifesto apparuerunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΕ'.

Ὅτι τῶν προγενομένων Ῥωμαίων βασιλέων εὐσεβέστερος Κωνσταντίνος.

Μόνου μὲν Ῥωμαίων βασιλέως τὸν παμβασιλέα Θεὸν ὑπερβολῇ θεοσεβείας τετιμηκότες, μόνον δὲ τοῖς πᾶσι πεπαρήσιασμένως τὸν τοῦ Χριστοῦ κηρύξαντος Λόγον, μόνου τ' εἰπεῖν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ, ὡς οὐδέτερος τῶν ἐξ αἰῶνος, δοξάσαντος, μόνου τε πᾶσαν κολύθειον πλάνην καθελόντος, πάντα τε τρόπον εἰδωλοατρείας ἀπελέγξαντος· καὶ δὴ καὶ μόνου τοιούτων ἡξιωμένου ἐν αὐτῇ τε ζωῇ καὶ μετὰ θάνατον, οἷον οὐκ ἂν τις τυχόντα οἶός τ' ἂν γένοιτο ἐξεῖπειν τινα, οὔτε παρ' Ἑλλήσιν, οὔτε παρὰ βαρβάρους, οὐδέ γε παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀνωτάτω Ῥωμαίοις, οὐδενὸς τοιούτου τοῦ εἰς ἡμᾶς ἐκ τοῦ παντός αἰῶνος μνημονευομένου

oculis proponens, satis superque declaravit, quantum interesset inter eos qui ipsum Christumque ipsius colere meruissent, atque inter illos qui contrariam sectam ac sententiam amplexi essent. Qui cum Ecclesiae Dei bellum intulissent, Deum sibi hostem atque inimicum reddiderunt. Ac profecto uniuscujusque illorum interitus, quantum erga eos esset divini Numinis odium, certissimo argumento erga ipsum benevolentiae quaedam quasi pignora,

CAPUT LXXV.

Quod Constantinus superiores omnes imperatores pietate superavit.

Qui cum solus ex Romanis imperatoribus, Deum omnium regem excellenti quadam pietate coluisset, solusque doctrinam Christi universis ore libero praedicasset; cumque Ecclesiam Dei honore et gloria in tantum auxisset quantum antea nemo, et errorem hominum plures colentium deus solus evertisset, omnesque hujusmodi superstitionis ritus ac modos confutasset: solus quoque tum in hac vita, tum post mortem, ea 564 consequi meruit, qualia nullus unquam nec apud Graecos, nec apud barbaros adeptus esse perhibetur. Sed neque apud priscos illos Romanos, ab ultimis usque temporibus quisquam recenseri potest, qui cum hoc nostro sit comparandus.

ΤΟΥ ΠΕΜΠΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ.

- α'. Τὸ προοίμιον τοῦ Πάσχα μένηται, καὶ οἱ αὐτοὶ τοῦ Θεοῦ Λόγος ὡφελήσας σύμπαντας διαφόρων, παρὰ τῶν ὡφελουμένων ἐπεδουλεύετο.
- β'. Προσφώνησις τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς, συγγινώσκειν καὶ διορθοῦσθαι τὰ πταίσματα.
- γ'. Ὅτι καὶ τοῦ Λόγου Πατὴρ ὁ Θεὸς, καὶ τῆς κτίσεως ὁ αὐτὸς δημιουργός· καὶ οὐκ ἂν ἡδύνατο συνιστάναι τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἰτία.
- δ'. Περὶ τῆς κατὰ εἰδῶλα πλάνης.
- ε'. Ὅτι Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ αἵματος τὸ ποσὸν ἐν ἐκάστῳ διωρίσατο.
- ς'. Περὶ τῆς εἰσαρμμένης, διὰ ψευδὲς ὁ περὶ αὐτῆς Λόγος δεικνύται, ἐκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις ῥόμων, καὶ τῶν κατὰ τὴν κτίσιν· αἵτινα οὐκ ἀτάκτως, ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται, τοῦ Δημιουργοῦ τὸν ὅρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύμενα.
- ζ'. Ὅτι περὶ τῶν ἀκαταλήπτων, τοῦ Δημιουργοῦ χρὴ τὴν σοφίαν δοξάζειν, καὶ οὐκ ἄλλον οὐδ' αὐτόματον αἰτιασθαι φορὰν.
- η'. Ὅτι τὰ μὲν χρεώδη ἀφ' ὧν τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς χορηγεῖ· τὰ δὲ πρὸς τέρψιν, μετρίως· συμπεφέροντας ἑκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.
- θ'. Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἱ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, καὶ περὶ τὰς δόξας ἐσφαλῆσαν, καὶ κινδύνους ἐνιοὶ προσμίλησαν. Καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων.
- ι'. Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ γραφικὰ δόγματα, ἀλλὰ

- καὶ τὰ φιλόσοφα διαπυρνοῦντων, καὶ περὶ τοῦ εἶναι ἢ πάντα πιστεύειν τοῖς ποιηταῖς, ἢ πάντα ἀπιστεῖν.
- ια'. Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γενέσθαι.
- ιβ'. Περὶ τῶν μὴ γνόντων τὸ μυστήριον, καὶ διὰ ἐκόντες ἠγνόσαν, καὶ ὅσα τοὺς γνόντας ἀγαθὰ μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι' ὁμολογίας τελειωθέντας.
- ιγ'. Ὅτι ἀναγκαῖα τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἡ διαφορὰ· καὶ διὰ τὴν πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν ῥοπὴ τῆς τῶν ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρίσις ἀναγκαῖα καὶ ἐδύναται.
- ιδ'. Ὅτι ἀπείρως ἡ κτιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκρίστοις οὐσίας ἀφίστηκε· πλησίον δὲ αὐτῆς, τῷ κατ' ἀρετὴν βίῳ ὁ ἄνθρωπος ἤγγισται.
- ιε'. Ὅσα ὁ Σωτὴρ ἐδίδασκε, καὶ ἐθανματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχομένους ὡφέλισεν.
- ισ'. Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρησθαι μὲν τοῖς προφήταις· ἐπὶ καταστορῇ δὲ τῶν εἰδῶλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.
- ιζ'. Περὶ τῆς Μωϋσεως σοφίας, ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἑξωθεν σοφῶν· καὶ περὶ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν παιδῶν.
- ιη'. Περὶ τῆς Σιδύλλης τῆς Ἑρυθραίας, ἐν ἀκροστιχίδι τῶν τῆς μαρτείας ἐπ' ὧν, τὸν Κύριον καὶ τὸ πάθος δηλοῦσης· ἐστὶ δὲ ἡ ἀκροστιχὶς· Ἰησοῦς Χριστὸς, Θεοῦ υἱὸς, Σωτὴρ, στανρός.
- ιθ'. Ὅτι ἡ περὶ τοῦ Σωτῆρος μαρτεία παρ' οὐδενὸς τῶν τῆς Ἐκκλησίας πέπλασται, ἀλλὰ τῆς Ἑρυθραίας Σιδύλλης ἐστίν, ἥς τὰς βίβλους

(83) Ὅπόσον ἦν ἄρα αὐτῷ. Malim legere ὅπόσον ἦν παρ' αὐτῷ τὸ διάφορον, etc., id est, Quantum apud se discrimen esset.

- Κικέρων δ ποιητὴς πρὸ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Ἀ
Χριστοῦ· Ῥωμαῖσι μετέφρασε· καὶ δὲ Βιργίλιος
μέμνηται αὐτῆς, καὶ τοῦ παρθενικοῦ τόκου, δι'
αἰνιγμάτων γόβη τῶν κρατούντων ὑμνήσας τὸ
μυστήριον.
κ'. Βιργιλίου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἐπη,
καὶ ἡ τούτων ἐρμηνεία· ἐφ' οἷς δεικνύται δι'
αἰνιγμάτων, ὡς παρὰ ποιητοῦ, μὴνυθὲν τὸ
μυστήριον.
κα'. Ὅτι οὐ δυνατόν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα
λέγεσθαι· καὶ ὅτι οἱ ἀπιστοῦντες, ἀγροῖα
θεοσεβείας καὶ τὸ εἶναι ὁθεν αὐτοῖς ἀγνοοῦ-
σιν.
κβ'. Εὐχαρίστια Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ
ἀγαθὰ τοῦ βασιλέως γράφουσα· καὶ ἔλεγχος
τοῦ κατ' αὐτῶν τυράννου Μαξιμιανου, τῷ μετέ-

- θει τοῦ διωγμοῦ μείζονα θόξαν τῇ εὐσεβείᾳ
περιποιήσαντος.
κγ'. Περί τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ ὅτι
χαίρει τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον, καὶ χρη-
ρίσιν προσδοκᾷ καὶ ἀνταπόδωσιν.
κδ'. Περί Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ, καὶ Αὐρηλιανοῦ,
ἀθλῶς τὸν βίον καταστρεφάντων διὰ τὸν τῆς
Ἐκκλησίας διωγμόν.
κε'. Περί Διοκλητιανοῦ μετ' αἰσχύνῃς τὴν βασι-
λεῖαν παραιτησάμενου, καὶ διὰ τὸν διωγμόν
τῆς Ἐκκλησίας κεραυνωθέντος.
κς'. Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ θεὸς
αἰτίος· καὶ ὅτι τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ Θεοῦ
χρῆ ζητεῖν καὶ αὐτῷ λογίεσθαι· βραθυμῶ δὲ
ἑμμετέρα ἐπιγράφειν τὰ πταίσματα.

565 CAPITULA LIBRI QUINTI.

- I. Proœmium mentionem facit Paschæ, et quod B
Christus cum multa in omnes homines beneficia
contulisset, ab iisdem male mulctatus est.
II. Allocutio ad Ecclesiam et auditores, ut ignoscant
et emendant si quid minus recte dixerit.
III. Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum
opifex; et quod nullo modo res possent consistere,
si diversæ essent earum causæ.
IV. De errore eorum qui simulacra venerantur.
V. Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et cer-
tum vitæ spatium singulis constituit.
VI. De fato; et quod falsa sunt quæ de eo dicun-
tur; idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum
ex rebus creatis quæ non temere, sed ordine mo-
ventur; hoc facto declarantes Creatoris præ-
ceptum.
VII. Quod in rebus quas intelligentia assequi non
possumus, Creatoris sapientiam prædicare debe-
mus, nec casum aut aliam præter Deum causam
existimare.
VIII. Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus co-
piose suppeditat hominibus; quæ vero ad volupta-
tem faciunt, modice subministrat: utrumque ad
utilitatem nostram dispensans.
IX. De philosophis qui cum omnia scire voluissent,
opinionibus lapsi sunt, et nonnulli discrimen vitæ
subierunt: item de doctrina Platonis.
X. De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam
philosophorum dogmata despiciunt: et quod vel in
omnibus fides poetis adhibenda est, vel in nullo.
XI. De corporali Domini adventu, qualis et cur
fuerit.
XII. De his qui hoc mysterium non cognoverunt; et
quod voluntaria eorum ignoratio est: et quanta
bona eos makeant, qui illud cognoverunt, ac præ-
sertim eos qui in confessione mortui sunt.
XIII. Quod necessaria sit differentia in rebus crea-
tis; et quod ad bonum malumque propensio ex vo-
luntate hominum oritur: ideoque necessarium est
iudicium Dei.
XIV. Quod creatura immenso spatio distat a sub-
stantia increata; et quod homo per virtutem pro-
xime ad Deum accedit.
XV. Quæ præcepta tradiderit, et quæ miracula
patraverit, et quantopere subditis profuerit Ser-
vator.
XVI. Quod Christi adventus prædictus sit a prophe-
tis: et quod ad eversionem 566 simulacrorum et
urbium simulacra colenium, ordinatus fuerit.
XVII. De sapientia Moysis: item de Daniele et de tri-
bus pueris.
XVIII. De Sibylla quæ in acrostichide carminum
quibus vaticinata est, Dominum et passionem de-
signat. Est autem achrostichis hæc: « Jesus Chri-
stus, Dei Filius, Servator, cruz. »
XIX. Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine
Christianorum conficta est, sed ab Erythræa Si-
bylla conscripta, cujus libros Cicero ante adven-
tum Christi Latinis versibus reddidit: et quod Vir-
gilius ejus mentionem facit, simulque partus vir-
ginei; obscure celebrans mysterium, metu poten-
tiorum.
XX. Alii versus Virgilii Maronis de Christo, eorum-
que interpretatio: in quibus ostenditur, obscure,
ut poetis mos est, indicatum esse mysterium.
XXI. Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non
possunt; et quod infideles ob divini cultus igno-
rantiam, ne ortus quidem sui causam norunt.
XXII. Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et
religiosa bona sua Christo accepta fert; et confu-
tatio Maximini tyranni, qui persecutionis crude-
litate Christianæ religionis gloriam auzerat.
XXIII. De Christianorum institutis: et quod Deus
diliget eos, qui virtutem sectantur; et quod judi-
cium ac retributionem sperare oportet.
XXIV. De Decii, Valeriani et Aureliani calamitoso
vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum.
XXV. De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdi-
cavit, et ob Ecclesiarum persecutionem fulmine
ictus est.
XXVI. Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris;
et quod eventus prosperos a Deo poscere sique ac-
ceptos ferre debemus: secus autem gesta, negli-
gentiæ nostræ imputare.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΛΟΓΟΣ ΟΝ ΕΓΡΑΨΕ · ΤΩ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΣΥΛΛΟΓῳ (84). ·

CONSTANTINI IMPERATORIS

ORATIO QUAM INSCRIPSIT · AD SANCTORUM COETUM. ·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τὸ προοίμιον τοῦ Πάσχα μέμνηται, καὶ ὅλα ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ὠφελήσας σύμπαντας διαφόρως, παρὰ τῶν ὠφελουμένων ἐπεδουλεύετο.

Τὸ τηλαυγέστερον ἡμέρας τε καὶ ἡλίου φέγγος, προοίμιον μὲν ἀναστάσεως, ἀρμογή δὲ νέα τῶν πονησάντων ποτὲ σωμάτων, ἔρμαιόν θ' ὑποσχέσεως (85), καὶ ἀτραπὸς ἐπὶ τὴν αἰώνίαν ζωὴν ἄγουσα, ἡ τοῦ παθήματος ἡμέρα πάρεστιν, ᾧ προσφιλέστατοι καθηγῆται, φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ξύμπαντες ἄνδρες, μακάριά τε πολλὰ πλήθῃ (86) τῶν θρησκειόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας Θεόν, διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἐκάστου καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαλείπτως ὑμνοῦντων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προσαγορευόμενα. Σὺ δ', ὦ παμμήτειρα φύσις, τί τοιοῦτον τῷ κόσμῳ συντελέεας πώποτε; Ποῖον δ' ὅλως σὸν δημιούργημα; Ἐπερ ὁ τῶν πάντων, καὶ τῆς σῆς οὐσίας (87) αἷτιος· οὗτος γάρ σε ἐκόσμησεν· ἐπεὶ κόσμος φύσεως, ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ (88)· ἐπικρατήης δ'

Α

567 CAPUT I.

Proœmium mentionem facit Paschæ, et quod Christus cum multa in omnes homines beneficia contulisset, ab iisdem male multatus est.

Splendidus solito solis ac diei jubar; primordium quidem resurrectionis, corporum vero jam pridem dissolutorum nova reparatio: fundamentum promissionis, via ducens ad æternam vitam, dies videlicet passionis nunc agitur, doctores charissimi et reliqui omnes amici: vosque multo reliquis feliciores credentium populi, qui ipsum religionis auctorem Deum religiose colitis, et tum interiore sensu, tum linguis ac vocibus, juxta sacrorum oraculorum præscripta, ipsum sine intermissione laudatis. Tu vero, natura omnium parens, quid hujusmodi unquam ad hominum utilitatem contulisti? Aut potius quod usquam est opificium tuum? siquidem ille omnium auctor tuæ substantiæ opifex fuit. Hic enim est, qui te ornavit. Quippe ornamentum naturæ est, vita

(84) Post quatuor libros De vita et pietate imperatoris Constantini, duas orationes Eusebius subjecerat: alteram Constantini imp. *Ad Sanctorum coetum*, sive ad Ecclesiam Dei; alteram a seipso conscriptam De fabrica et donariis martyrii Hierosolymitani, ut ipsemet Eusebius testatur in capp. 32 et 46 libri quarti. Sed posterior quidem Eusebii oratio hodie non exstat. Prior autem illa tot mendis inquinata est, ut pene satius fuerit eam non exstare. Verum cum hoc eximium sit monumentum religiosi principis, ejusque studiorum et ingenii illustre specimen, operæ pretium facturus mihi videor, si in eo emendando atque explicando curam ac diligentiam adhibuero. *Ὁν ἔγραψε*. In capite 32 lib. iv, legitur *ἐπέγραψε*, quod præferendum puto. Hic igitur titulus fuit hujusce orationis: Νικητῆς, Μέγιστος, Σεβαστὸς Κωνσταντῖνος τῷ τῶν ἀγίων συλλόγῳ.

(85) Vulg. *ἔρμαι θ' ὑποσχέσεως*. In libro Moræi, perinde ac in margine editionis Genevensis, emendatur *ἔρμαιον*. Quod vocabulum nullibi legere memini. At in libro Scaligeri *ἔρμαιον* corrigebatur, quod propius accedit ad manuscriptorum codicum lectionem. Certe in Regio codice *ἔρμαι* legitur, ex quo conjiciebam scribendum esse *ἔρμα*, id est fundamentum. Eleganter resurrectionem Domini vocat fundamentum promissionis. Nec male Christophorsonus *pignus promissionis* vertit, quod idem est. Pignus enim pro firmamento datur: unde ἐνέχυρον dicitur a Græcis. In codd. Fuk. et Savillii *ἔρμαιον* scriptum inveni.

(86) Vulg. *μακαριώτερα δὲ πολλῶ πληθῇ*. Non assentior viris doctis, qui hæc cum præcedentibus continuantes ita legunt, *μακαριὰ τε πολλὰ πληθῇ*, etc. Nam si hoc modo legamus, inepta fuerit repetitio,

eum antea dixerit Constantinus, *φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ξύμπαντες ἄνδρες*. Quibus verbis Constantinus universam plebem catholicam salutat more conclusionum. Quare verba illa *μακαριώτερα δὲ πολλῶ πληθῇ*, initium sunt alterius periodi, qua Constantinus felicitatem catholicæ plebis exaggerat. Porro libentius legerem *πλήθῃ τυγχάνετε*, ut plebem ipsam alloquatur Constantinus. In codd. tamen Fuk. et Savillii ita legitur hic locus: *Μακάριά τε πολλὰ πλήθῃ τῶν θρησκειόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας Θεὸν διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἐκάστου, καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαλείπτως ὑμνοῦντων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προσαγορευόμενα*.

(87) Vulg. *τῆς σῆς οὐσίας*. Ad marginem editionis Genevensis adnotatur, alias scribi *οὐσας*. Quam lectionem secutus est Christophorsonus. Ego vero, re attentius examinata, vulgatam scripturam hic retinendam puto. Ait enim Constantinus, naturam non esse opificem rerum, cum Deus ipsam condiderit: nec tantum ipsius naturæ auctor sit, sed etiam sanctitatis quæ in illa est. Deus enim est qui naturam exornavit. Quippe ornamentum naturæ est vita juxta legem ac præscriptum Dei. Hic est sensus hujus loci, quem Christophorsonus non animadvertit. Nam de Portesio nihil dico, quem pæne ubique imperitissimum deprehendi. In codd. tamen Fuketii, Turnebi ac Savillii, et in schedis Regiis scribitur *οὐσας*.

(88) *Ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ*. Scribendum ἡ κατὰ Θεὸν ζωὴ, ut ex superiori annotatione appareat; uno verbo *θεοσέβεια*, id est religio, ornamentum est naturæ. In vulgata autem lectione quis subsit sensus, equidem non video. Sic Eusebius noster libros *De vita imp. Constantini* inscripsit *περὶ τοῦ κατὰ Θεὸν βίω*. In Regiis schedis scribitur ἡ κατὰ κόσμον ζωὴ.

cum natura apte consentiens; invaluit autem postea A id quod prorsus naturæ contrarium est, ut Deum omnium auctorem nemo congruo cultu veneretur, cunctaque non divini Numinis providentia, sed casu quodam ac temere geri putarentur. Et quamvis prophetæ divino Spiritu afflati idipsum diserte annuntiarent, quorum sermonibus fides adhiberi debuerat, tamen iniqua impietas modis omnibus repugnabat: ipsam quidem veritatis lucem odio prosequens, impenetrabiles autem tenebras erroris amplectens. Neque vero vis ac sævitia absuit, præsertim cum temerarium impetum vulgi principum auctoritas adjuvaret, aut, ut verius dicam, ipsi se importuni furoris duces præberent. Itaque hæc vivendi ratio plurium ætatum usu confirmata, illorum temporum hominibus plurimas invexit calamitates. Verum ubi primum Servatoris nostri præsentia illuxit, statim pro injustitia æquitas, pro gravissima tempestate 568 serenitas oborta est; et quæcumque a prophetis prædicta fuerant, impleta sunt. Postquam enim idem ille Servator noster ad Patris sui sublatus est domicilium, toto terrarum orbe continentis ac modestis radiis illustrato, Ecclesiam suam quasi sacrum quoddam virtutis templum in terris constituit, idque æternum et incorruptum, in quo tum summo Deo ac Patri debitus, tum ipsi quoque conveniens cultus rite exhiberetur. Sed quid post hæc vesana gentium malitia machinata est? Christi beneficia ac dona projicere, et Ecclesiam Dei ad salutem omnium constitutam evertere studuit, ac suam superstitionem in ejus locum substituere. Iterum seditiones; iterum pugnae et bella; iterum morositas et uxuriosus vitæ apparatus, et cupiditas divitiarum: quæ quidem præter naturam in hominibus existens (quod proprium est malitiæ) nunc spe fucata oblectat, nunc timore percellit. Sed hæc quidem, ut æquitas postulat, humi jaceat, a virtute devicta, et præ poenitentia seipsam dirumpens atque dilacerans. Nobis vero ea quæ divinæ doctrinæ conveniunt, impræsentiarum dicenda sunt.

— Lectionem ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ ὀνὴε ὀνὴε, docent sequentia, ἃ παρὰ φύσιν. Neque perspicio cur tantopere offensus sit Valesius illo ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ. Patet enim Constantinum ludere in voce φύσις quod bis diverso sensu positum hanc sententiam affert: Ornamentum naturæ, id est hominum a Deo creatorum, est vita naturæ consentiens. HENRICHESEN.

(89) Vulg. ἐπικεκράτηκε γάρ. Scribendum ἐπικεκράτηκε δὲ οὐ μετρίως ὃν παρὰ φύσιν, etc. Certe in cod. Fuk. scribitur ἐπικεκράτηκε δ' οὐ μετρίως τὰ παρὰ φύσιν, τὸν τῶν ἀπάντων Θεόν, etc.

(90) Vulg. δεισιδαιμονίαν δὲ ἀνέτρεψε. In codice Regio desunt duæ postremæ voces, et vacuum spatium relictum est, unius vocabuli capax. Ego non dubito quin legendum sit, τὴν οἰκίαν δεισιδαιμονίαν ἀνέτρεψε, expuncto verbo illo ἀνέτρεψε, quod omnino superfluum est. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: 'Ἐκκλησίαν πορθῆσαν. Ἀνέτρεπε τε τὴν οἰκίαν δεισιδαιμονίαν, νότιος αὐθις, etc. In schedis autem Regii scriptum est νόσος αὐθις, etc. Savilius ad oram libri sui emendavit, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκίαν δεισιδ. Ego, re attentius examinata, hunc locum ita restituendum esse existimo: 'Ἐκκλησίαν πορθῆσαι, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκίαν δεισιδαιμονίαν. Νόσος αὐθις, etc. id est, Gentiles cum Ecclesiam Christi vastare atque evertere instituisent, suam ipsorum felicitatem sub-

οὐ (89) μετρίως ἃ παρὰ φύσιν, τὸν τῶν πάντων Θεόν καταξίαν σέβειν μηδένα, νομίζεσθαι τε μὴ ἐκ προνοίας, ἀλλ' ὥς ἔτυχεν, ἀτάκτως τε καὶ πλημμελῶς τὰ πάντα συνεστάναι. Καὶ ταῦτα ἐξαγγελλούσης καθέκαστα θείας ἐπιπρονοίας διὰ προφητῶν, οἷς ἔδει πείθεσθαι, ἀνθίστατο παντολαῖς μηχαναῖς ἀδικία δυσσεβῆς, διαβεβλημένη μὲν πρὸς τὸ τῆς ἀληθείας φῶς, ἀσπαζομένη δὲ τὸ δυσέλεγκτον τοῦ σκότους. Ἀλλ' οὐδὲ τοῦτο χωρὶς βίας καὶ ὀμότητος, ἐξαιρέτως ὅτι τῇ τῶν χυδαίων δῆμων ἀπροόπτῳ φορᾷ ἡ τῶν δυναστευόντων γνώμη συνελάμβανε, μᾶλλον δὲ τῆς ἀκαίρου μανίας αὕτη καθηγέτο. Διὸ δὴ πολλὰς γενεαῖς ὁ τοιοῦτος βίος κρατυνθείς, μεγίστων γέγονε τότε κακῶν αἵτιος. Ἐπιλαμπάσης δὲ παραυτίκα τῆς τοῦ Σωτῆρος ἐπιφανείας, δίκη μὲν ἐξ ἀδίκων ἔργων, ἐκ δὲ παντοδαποῦ κλύδωνος γαλήνη συνίστατο, καὶ πάνθ' ὅσα διὰ προφητῶν προείρητο, ἐπληροῦτο. Τοιγάρτοι μετάρσιος εἰς τὴν πατρίαν ἐστὶν ἀρθείς, αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἀγλαΐσμασι τὴν οἰκουμένην περιστήσας, ἱερὸν τινα νεῶν ἀρετῆς, τὴν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς γῆς ἰδρύσας, ἀίδιον, ἀφθαρτον, ἐν ᾧ τὰ τε τῷ ἐξοχωτάτῳ Πατρὶ Θεῷ δέοντα, τὰ θ' ἐαυτῷ καθήκοντα ἐτελείτο μετ' εὐσεβείας. Τί δὴ μετὰ ταῦτα ἡ ἀφρων τῶν ἐθνῶν ἐμχανάτο πονηρία; Ἐπετῆδεν, τὰς τοῦ Χριστοῦ χάριτας ἐκβάλλουσα, καὶ τὴν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν πάντων συσταθεῖσαν Ἐκκλησίαν πορθῆσαι, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκίαν δεισιδαιμονίαν. Ἀνόσιος (90) αὐθις στάσις, πόλεμοι, μάχαι, δυστραπέλια (91), βίου παρασκευὴ, χρημάτων ἔρως· ὃ καὶ οὐ φυσικῶς ἴδιον πονηρίας, ποτὲ μὲν ἐλπίσι κεκαλλωπισμέναις θέλγοι, ποτὲ δὲ φόβῳ καταπλήττοι. Ἀλλ' αὕτη μὲν (92) χαμαὶ κεῖσθω, ἡττηθεῖσα ὑπ' ἀρετῆς, ἢ θέμις, διαβρῆγγυμένη, σπαρattoμένη τε ὑπὸ μεταμελείας. Ἡμῖν δὲ νῦν τὰ προσήκοντα τῷ θεῷ λόγῳ ρητέον (93).

veniunt. Morbi iterum ac seditiones, etc. Potest etiam retineri vox δεισιδαιμονίαν, ut sensus sit, gentiles dum Ecclesiam persequerentur, suam ipsorum religionem pessumdedisse. Quippe Ecclesia Dei persecutionibus gentilium impugnata, superstitionem cultumque falsorum numinum devicit.

(91) Δυστραπέλια. Turnebus ad oram libri sa, emendavit δυστραπέλια. Certe in codice Fuk. scribitur δυστραπέλιας. In Regiis autem schedis legitur δυστράπελος, deinde aliquot lineæ sunt omisæ. Ac fortasse scribendum est uno ductu δυστράπελος βίου παρασκευή, id est morosus vitæ apparatus. Nisi enim ita legamus, quid erit quod sequitur βίου παρασκευή? quam inter res malas numerat Constantinus. Musculus quidem legisse videtur βίαιος βίου παρασκευή· vertit enim violenta victus astructio. Mox codex Fuk. habet, ὃ καὶ οὐ φυσικῶς, ἴδιον πονηρίας δν, ποτὲ, etc.

(92) Αὕτη μὲν. In libro Moræi perinde ac in editione Genevensi ad marginem emendatur ἀλλ' αὕτη μὲν, etc. Optime, ut norunt linguæ Græcæ periti. Subauditur autem ἡ πονηρία. In codicibus quoque Fuk. ac Turnebi legitur ἀλλ' αὕτη.

(93) Vulg. τηρητέον. Hujus loci emendatio debetur codici Fuk. in quo diserte legitur ρητέον. Qua quidem emendatione nihil certius.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

A

CAPUT II.

Προσφώνησις τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς συγγινώσκειν καὶ διορθοῦσθαι τὰ παθήματα.

Ἄκουε τοίνυν, ἀργείας παρθενίας τ' ἐπήβολε ναύκληρε (94), Ἐκκλησία τε ἁώρου καὶ ἀδαοῦς ἡλικίας τιθήνη, ἥ μέλει μὲν ἀληθείας, μέλει δὲ φιλανθρωπίας, ἐξ ἧς ἀενάου πηγῆς ἀποστάζει σωτήριον νῆμα (95). Ἀκούετε δ' ἂν καὶ ὑμεῖς εὐφύμως, οἱ τὸν Θεὸν εἰλικρινῶς σέβοντες· διδὼ καὶ μεμέλησθε αὐτῷ· προσέχοντες τὸν νοῦν, μὴ τῇ φράσει μάλλον, ἢ τῇ τῶν λεγομένων ἀληθείᾳ, μὴδ' ἐμοὶ τῷ λέγοντι, ἀλλὰ τῇ τῆς καθοσιώσεως εὐσθεῖᾳ. Τίς γάρ ἂν εἴη λόγων χάρις, ἀνεξετάστου καταλείπομένης τῆς τοῦ λέγοντος διαθέσεως; Τολμῶ δ' οὖν ἰσως μεγάλα, τῆς δὲ τόλμης τὴν πρὸς τὸ Θεῖον στοργὴν ἐμψυτον αἰτιῶμαι. Αὕτη γάρ καὶ τὴν αἰδῶ βιάζεται. Διδὼ μάλιστα τοὺς ἐπιστήμονας τῶν θείων μυστηρίων, βοηθοὺς ἐμαυτῷ συνάπτω, ἵν' ἐάν τι παῖσμα συμβαίῃ περὶ τοὺς λόγους, συμπαραμαρτοῦντες διορθοῦσθε, τὴν μὲν ἄκραν παιδείαν μὴ ἐπιποθοῦντες, τὸ δὲ πιστὸν τῆς ἐπιχειρήσεως ἀποδεχόμενοι. Ἐπίπνοια δ' ἡμῖν μεγίστη τοῦ Πατρὸς Παιδὸς τε κατ' ἔργου παρεῖη, φθεγγομένη ταῦτα, ἅπερ ἂν αὕτη φράσει (96) καὶ διανοίᾳ προσάψοι. Εἰ γάρ τις ἀνευ Θεοῦ ρητορικὴν, ἢ ἄλλην τινὰ μετῶν ἐπιστήμην, ἀκριβοῦν τὸ ἔργον ἱκανῶς ὑπελήφεν, ἀτελής αὐτός τε καὶ τὸ σπουδαζόμενον ἐφωράθη. Οὐ μὴν κατοκνητέον, οὐδ' ἀμελητέον τοῖς εὐτυχῆσαι τῆς θείας ἐπιπνοίας· διδὼ καὶ ἡμεῖς τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι (97), πειρώμεθα τοῦ σκοποῦ (πρὸς) τὸ τέλειον.

Proinde longioris proœmii veniam ꝑa vobis deprecari, caput ac summam instituti nostri aggredi tentabimus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

C

CAPUT III.

Ὅτι καὶ τοῦ Λόγου Πατὴρ ὁ Θεός, καὶ τῆς κτίσεως ὁ αὐτὸς δημιουργός· καὶ οὐκ ἂν ἡδύνατο συνεστάναι τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἰτία.

Ἄγαθον οὐ πάντα ἐφίεται, ὁ ὑπὲρ τὴν οὐσίαν (98) Θεὸς ὢν ἀεὶ, γένεσιν οὐκ ἔχει, οὐκοῦν οὐδ' ἀρχὴν, τῶν δ' ἐν γενέσει πάντων αὐτοῦς ἀρχή. Ὅ δὲ ἐξ ἐκείνου ἔχων τὴν ἀναφορὰν, εἰς ἐκείνον ἐνοῦται

Allocutio ad Ecclesiam et auditores, ut ignorecant et emendent, si quid minus recte dixerit.

Audi ergo, castitatis ac virginitatis compos nanciere; tuque infirmæ ac rudis ætatis nutrix Ecclesia, cui veritas et clementia curæ est: ex cujus perenni fonte salutaris defluit rivus. Vos quoque qui sincere Deum colitis, eamque ob causam illi curæ esitis, faventes audite, nec tam ad verba ipsa, quam ad rerum quæ dicuntur veritatem, animum intendite; nec me dicentem, sed devotionis religiosum officium spectate. Quæ enim gratia et utilitas fuerit orationis, nisi dicentis animus antea fuerit exploratus? Magna quidem fortasse præsumo. Verum insitus mihi erga Deum amor, audaciæ causa est; quippe qui vin affert pudori. Proinde vos qui divinorum mysteriorum scientia præ cæteris instructi estis, auxilio mihi adesse velim; ut si quid forte in dicendo peccare contigerit, ipsi mea sectantes vestigia corrigatis, nec consummatam quamdam doctrinam a me exspectetis, sed potius fidei meæ conatum benigne approbetis. Cæterum Patris 569 ac Filii singulare auxilium nobis in præsentia adspiret, ea dicentibus quæ jusserit ac menti nostræ suggesserit. Si quis enim aut rhetoricam aut aliam quancunque artem professus, sperat se absque ope divini Numinis opus suum cumulate posse perficere, is cum eo quod suscepit opere rudis atque imperfectus deprehenditur. Quibus vero divini Numinis semel adspiravit auxilium, il neutiquam cessare ac torpere debent.

Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum opifex: et quod nullo modo res possent consistere, si diversæ essent earum causæ.

Bonum illud quod omnia appetunt, cum suapte natura semper Deus sit, ortum non habet, ac proinde nec principium. Ipse vero omnium quæ gignuntur, principium est. Qui autem ex ipso processit, rursus

(94) Ναύκληρε. Sic episcopum vocat Constantinus, translatione non minus eleganti, quam cum pastores dicuntur. Cumque Ecclesia navi comparari soleat, recte navicularii dicuntur episcopi qui eam regunt, et qui apostolorum successores sunt, quos Christus ex piscatoribus gubernatores Ecclesiæ fecit. Porro castitate ac virginitate præditum vocat, quia ejusmodi erant Christianorum sacerdotes, ἀγνοὶ καὶ παρθενίαι.

(95) Σωτήριον νῆμα. Codex Fuk. et schedæ Regiæ cum Turnebi libro scriptum habent πῆμα. Mox ubi legitur προσέχοντες τὸν νοῦν, codex Fuk. scribit προσέχεται τόνινυν.

(96) Vulg. ἅπερ ἂν αὐτῷ φράσει. Scribendum est αὕτη, supple ἡ ἐπίπνοια τοῦ Πατρὸς, quemadmodum legit Christophorsonus; certe in codice Fuk. scribitur, φθεγγομένοις ταῦτα, ἅπερ ἂν αὕτη φράσει, καὶ διανοίᾳ προσάψοι.

(97) Τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι. Et hanc et præcedentem periodum possime interpretatus est Christophorsonus. Putavit enim ἀναβολὴν hic significare moram ac dilationem, cum tamen ἀναβολὴ hoc loco significaret proœmium.

Excusat enim se Constantinus, quod longiori usua sit proœmio. Ἀναβολὴ proprie est exordium canticum quod chorus præcinere solebat. Aristophanes in Irene, pag. 685, de dihyrambicis, ἔυνελέγοντο ἀναβολὰς πετόμεναι, ubi scholiastes notat: τὰς ἀρχὰς τῶν ᾠσμάτων, et versum Homeri citat. Isocrates in Panathenæico: Ἄ μὲν οὖν ἡδουλῆθην καὶ περὶ ἐμαυτοῦ, καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὥσπερ χορὸς πρὸ τοῦ ἀγῶνος προαναβάλλεσθαι, ταῦτα ἐστίν. A cantoribus igitur ad oratores postea translatus est id vocabulum; et ἀναβάλλεσθαι dixerunt pro προοιμιάζεσθαι, ut testatur Hesychius. Ulpianus in orationem Demosthenis de Chersoneso: Ἀναβαλλόμενος δὲ δι' ἐνὸς λάμβδα, ἀντὶ τοῦ προοιμιασάμενος· καὶ ἀναβολὰς, προοίμια. Sic Aristophanes in Irene, pagina 717, προαναβάλλεται· et ἀναβαλοῦ eodem sensu dixit. Porro ex hoc loco apparet, proœmium hujus orationis ad hæc usque verba protendi.

(98) Vulg. οὐπὲρ τὴν οὐσίαν. Legend. πωτόεπὲρ τὴν οὐσίαν Θεός. Nam summum bonum nihil aliud est quam summus Deus. Sic infra, capite nono, Πρῶτον μὲν Θεὸν ὑφηγήσατο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν. In codd. Fuk. et Savilli scribitur ὅπερ male.

cum ipso conjungitur atque unitur : quippe cum disjunctio atque conjunctio non locorum spatiis, sed intellectu duntaxat in illo perficiatur. Neque enim ullo paternorum viscerum damno fetus ille constitit, sicut ea quæ ex semine nascuntur : sed divinæ Providentiæ dispositione editus est Servator, qui huic aspectabili mundo, et cunctis quæ in eo fabricatæ sunt rebus atque operibus præsideret. Omnibus igitur quæ mundi complexu continentur, subsistendi ac vivendi hinc suppetit causa. Hinc anima, hinc sensus omnis, et facultates quibus ea quæ a sensibus significata sunt, consummantur. Quidnam igitur hæc concludit oratio? Unum scilicet esse omnium præsidem, cunctaque ejus unius dominio subjacere, tam cœlestia quam terrena, naturalia quoque et organica corpora. Nam si harum rerum, quæ innumerabiles sunt, dominium non penes unum, sed penes multos resideret, sortitio ac divisio elementorum, ut est in veteribus fabulis, invidia ac plus habendi cupiditas, omni virium nisu superare contendens, consonam omnium rerum concordiam perturbaret; singulis videlicet eam quam sortiti essent portionem, diversa ratione administrantibus. Verum ex eo quod universus hic mundus uno semper eodemque modo se habet, satis convincitur non sine Providentia id geri, nec fortuito casu id contigisse. Quis vero **570** universæ materiæ opificem unquam agnovisset? Cuiam primo, cuiam postremo allegandæ essent preces et supplicationes? Qui fieri posset ut unum eorum colere aggressus, in reliquis impius non essem? An si forte quidpiam ad vitam hanc necessarium postulavero, ei quidem Deo qui mihi opem tulerit, gratias acturus sum : illi vero qui mihi adversatus fuerit,

πάλιν, ἐκεῖναι τῆς διαστάσεως συγκρίσεως τε οὐ τοπικῶς, ἀλλὰ νοερώς γινομένης· οὐ γὰρ ζημεῖ τινὲ τῶν πατρῶων σπλάγγνων συνέστη τὸ γεννηθὲν, ὥσπερ ἀμέλει τὰ ἐκ σπερμάτων, ἀλλὰ διατάξει Προνοίας, ἐπιστάτην Σωτῆρα τῷ τε αἰσθητῷ κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν αὐτῷ μηχανωμένοις ἐξέφηνε. Τοιγάρτοι πᾶσιν ὅσα περιεληπτὰ ὑπὸ τοῦ κόσμου, ἡ αἰτία τοῦ εἶναι καὶ ζῆν ἐκεῖθεν· ἐκεῖθεν δὲ καὶ ψυχῇ, καὶ πᾶσα αἰσθησις, καὶ τὰ ὄργανα, δι' ὧν τὰ σημαινόμενα ὑπὸ τῶν αἰσθησέων ἀποτελεῖται. Τί οὖν δηλοῖ ὁ λόγος; Τῶν ὄντων ἀπάντων ἓνα εἶναι προστάτην, καὶ πάνθ' ὅσα ὑποτετάχθαι τῇ ἐκεῖνου δεσποτείᾳ μόνου, τὰ τ' οὐράνια, τὰ τ' ἐπίγεια, καὶ τὰ φυσικὰ καὶ ὀργανικὰ σώματα (99). Εἰ γὰρ ἡ τοῦτων ἀναριθμητῶν ὄντων, κυρεῖα οὐχ ἐνός, ἀλλὰ πολλῶν οὕσα ἐτύγχανε, κληροὶ (1) ἂν καὶ στοιχείων διανεμήσεις, καὶ μῦθοι παλαιοὶ, καὶ φθόνος, καὶ πλεονεξία κατὰ δύναμιν κατακρατήσαντα, τὴν ἐναρμόδιον τῶν πάντων ὁμόνοιαν διεδάλευε, πολλῶν διαφορῶς τὴν λελογχυσίαν ἐκάστω μοίρᾳ διοικονομουμένων (2). Τὸ δὲ αἰετὰ κατὰ τὰ αὐτὰ τε καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, οὐκ ἀμελῶς ἔχειν (3), οὐδ' ἀπὸ ταυτομάτου γεγενῆσθαι τοῦτον παρίστησι. Τίς δ' ἂν ἔγνω τὸν συμπάσης γενέσεως δημιουργόν; Εὐχαὶ δὲ καὶ λιτανεῖαι, πρὸς τὴν πρώτον, ἡ τελευταίων; τίνα δὲ θεραπεύων ἐξ αἰρέσεως (4), οὐκ ἂν περὶ τοὺς λοιποὺς ἡσέδησα; Ἡ τάχα δ' ἀσκαὶ δέσμενος τῶν βιωτικῶν τινος, τῷ μὲν συναραμένῳ χάριν ἔγνω, τῷ δ' ἀντιπράξαντι ἐμεμψάμεν· τίνι δὲ προσευξάμενος τὴν αἰτίαν τῆς περιστάσεως γυνῶναι, τῆς τ' ἀπαλλαγῆς τυχεῖν ἡξίουν; Θῶμεν δὲ λογιστὰς καὶ χρησμοῦς ἡμῖν ἀποκεκρίσθαι, μὴ εἶναι δὲ τῆς ἐαυτῶν ἐξουσίας (5), ἄλλω δὲ ταῦτα ἀνέχεῖν θεῷ· τίς οὖν ἔλεος; Ποῖα δὲ Θεοῦ εἰς ἄνθρωπον πρόνοια; Εἰ μὴ ἄρα βιαίως ὁ φιλανθρωπότερος πρὸς τὸν μηδεμίαν ἔχοντα σχέσιν διατεθείς, ἐπεκούρησεν. Ὅργη δὲ καὶ

(99) Ὀργανικὰ σώματα. Christophorsonus *artificialia* interpretatus est, quæ scilicet aliquo instrumento efficiuntur, non autem a natura generantur, in quo tamen ei non assentior. Nam cum in hac tota oratione philosophetur Constantinus, hoc etiam in loco naturalia et organica corpora dixit more philosophorum, quæ organis seu instrumentis ad operandum idoneis prædita sunt. Ita Aristoteles loquitur, cum animam definit actum corporis organici. Plus autem est organicum quam naturale. Sunt enim quædam corpora naturalia quæ organis carent, ut exempli gratia lapides et cætera id genus.

(1) Κληροὶ. Alludit ad divisionem mundi inter Jovem, Neptunum ac Plutonem fratres, quam Græcorum theologi fabulati sunt.

(2) Διοικονομουμένων. In codice Fukelii scribitur *διοικουμένων*.

(3) Οὐκ ἀμελῶς ἔχειν. Negativam particulam addiderunt viri docti, ex conjectura, ut opinor, ut et verba quæ proxime sequuntur : οὐδ' ἀπὸ ταυτομάτου γεγενῆσθαι τοῦτον παρίστησι. Quæ omnia nec in codice Regio nec in veteribus schedis, nec in editione Roberti Stephani leguntur : nec ullo modo cohærent cum præcedentibus. Neque enim de Providentia nunc agit Constantinus, sed id tantum adstruit, unum esse omnium rerum principium ; quod ita probat : Si plures essent dii, singuli suas partes regerent : ut autem unusquisque universus uno

semper eodemque ordine se haberet, parum solliciti essent. Atqui contrarium videmus : plures ergo non sunt dii. Hoc primum est Constantini argumentum adversus gentiliū theologiam. Lego igitur, τοῦ δὲ αἰετὰ κατὰ τὰ αὐτὰ τε καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, ἀμελῶς ἔχόντων. Ita sensus est apertissimus. Verum cum in codd. Fukelii et in Savillii ac Turnebi libris ea ipsa quæ supra posui verba reperiantur, nihil opus est emendatione nostra.

(4) Θεραπεύων ἐξ αἰρέσεως, id est, pro arbitratu. Posset etiam legi ἐξαίρετως.

(5) Μὴ εἶναι δὲ τῆς ἐαυτῶν ἐξουσίας. Hic locus valde obscurus mihi videtur. Christophorsonus quidem ita vertit, *Fac responsa nobis per oracula dari : ista tamen fieri non propria ac sua ri, sed ad Deum aliquem pertinere*. Sed quid hæc sibi velint, equidem non video. Ego vero cunctis attentius examinatis, verum hujus loci sensum tandemprehendi. Ait igitur Constantinus : Si plures dii sint, cum ego in calamitatem incidero, quem eorum adibo, ut causam mali doceat, inique eo liberet. Ponamus, inquit, Apollinem verbi gratia mihi respondisse non esse in sua potestate ut me liberet, sed ad alium deum id pertinere. Quid hoc sensu manifestius? Scribendum igitur, ἄλλω δὲ ταῦτα ἀνέχεῖν θεῷ. Multa ejusmodi oracula in Græcorum leguntur historiis, ubi Apollo consulentibus respondet placandum ipsis Bacchum aut Saturnum; si malo liberari velint.

στάσις, καὶ θνείδος, ὡς μὴ ἰδιοπραγούντων μὲν δ' ἀρ-
κουμένων τοῖς ἐπιβάλλουσι διὰ πλεονεξίαν, καὶ τὸ
τελευταῖον ἢ πάντων σύγχυσις ἐπηκολούθησεν ἂν. Τί
οὖν τὰ μετὰ ταῦτα; Ἀἴῳ ὡς ἡ τῶν οὐρανίων στάσις
τὰ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ ἐπίγεια διελυμήνατο,
ἀφανισθείσης μὲν τῆς τῶν ὠρῶν διατάξεως, καιρῶν
τε μεταβολῆς, καὶ τῆς κατὰ τοὺς καιροὺς τῶν φυσικῶν
καρπῶν ἀπολαύσεως, ἀφανισθείσης δὲ ἡμέρας
καὶ τῆς διαδεχομένης αὐτὴν νυκτερινῆς ἀναπαύσεως.
Καὶ τούτων μὲν ὅλως· πάλιν δ' ἐπὶ τὸν ἀνεξέλεγκτον
ἐπανήκομεν λόγον.

partes minime ageret, et præ cupiditate suis rebus non contentus, alienas invaderet. Quid postea? Certe hæc cælestium discordia inferioribus ac terrenis rebus perniciem allatura esset, tempestatum ordine ac vicissitudine, et fructuum qui singulis anni temporibus provenire solent, utilitate penitus sublata, sublata etiam die, et quæ diem excipit nocturna quiete. Sed de his satis. Redeamus nunc ad eas rationes quæ refutari nullatenus possunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς κατὰ τὰ εἰδῶλα πλάνης.

Πᾶν τὸ ἀρχὴν ἔχον, καὶ τέλος ἔχει· ἡ δὲ κατὰ
χρόνον ἀρχή, γένεσις καλεῖται· τὰ δ' ἐκ γενέσεως,
φθαρτὰ πάντα· μορφήν δὲ χρόνος ἀμαυροῖ. Πῶς οὖν
ἂν οἱ ἐκ γενέσεως φθαρτῆς, εἶεν ἀθάνατοι; Δόξα δὲ
τῶν ἀλογίστων δῆμων τοιαύτη τις διαπεφοίτηκεν, ὡς
παρὰ τοῖς θεοῖς γάμοι, παιδοσπορίαι τε ἐνομισθῆσαν.
Εἰ δ' ἀθάνατοι οἱ γεννόμενοι, γεννῶνται δ' αἰετ, πλημ-
μυρεῖν ἀνάγκη [αὐτῶν] τὸ γένος (6). Προσθήκης δ' ἐπι-
γενομένης, τίς οὖν οὐρανὸς (7), ποῖα δὲ γῆ, τοσούτων
σμῆνος ἐπιγιγνόμενον θεῶν ἔχουσα; Τί δ' ἂν εἴποι
τις περὶ ἀνδρῶν, οὐρανίους ἀδελφοὺς εἰς γάμου κοι-
νωνίαν συναπτόντων, μοιχείας τε καὶ ἀκολασίας ἐγκα-
λύντων; Λέγομεν δὲ τεθαβρῆκώς, καὶ τὰς τιμὰς
αὐτῆς, τὰ τε παρ' ἀνθρώπων εἰς αὐτοὺς γέρα, ὕβρεσι
καὶ ἀσελγείαις μεμίχθαι. Ἦδη γάρ τις (8) ἐν λό-
γοις ἐξετασθεὶς, ἀγαλματοποιός τε μορφήν τινα δια-
νοίῃ προσλαβὼν, ἐντεχον τεκμαίρεται παιδεῖαν· καὶ
μεταξὺ οἷα δὴ λήθης ἐμπεσοῦσης, τὸ ἴδιον πλάσμα
κολακεύει, σέβων ὡς θεὸν ἀθάνατον, ὁμολογῶν ἑαυτὸν
τὸν πατέρα (9) καὶ δημιουργὸν τοῦ ἀγάλματος θνη-
τὸν εἶναι. Τῶν δ' ἀφθάρτων ἐκείνων τάφους τε καὶ
θήκας ἐπιδεικνύουσιν αὐτοὶ, κατοικημένους τε τιμαῖς;
θάνατοις γεραίρουσιν, ἀγνοοῦντες τὸ ἀληθῶς μακά-
ριον καὶ ἀφθαρτον, ἀνευδὲς ὑπάρχον τῆς παρὰ τῶν
φθαρτῶν ἐπιτιμίας. Τῷ γάρ τοι νῦν θεατὸν, καὶ δια-
νοίᾳ περιληπτὸν, οὔτε μορφήν ἐπιποθεῖ δι' ἧς γνω-
ρῶσθῃ, οὔτε σχήματος ἀνέχεται, ὡς ἂν εἰκόνας ἢ
τύπου. Ταῦτα δὲ πάντα γίγνεται πρὸς χάριν τῶν
κατοιχομένων· ἀνθρωποὶ γὰρ ἦσαν ἡνίκα ἔζων, σώ-
ματος μέτοχοι ὄντες.

intelligentia cerni et cogitatione comprehendere potest, nec formam qua dignoscatur requirit, nec figuram admittit tanquam imaginem et similitudinem. Verum hæc omnia mortuorum causa sunt. Revera enim homines fuerunt corporibus præditi dum viverent.

(6) Ἀνάγκη τὸ γένος. In codice Fuk. post primam vocem lacuna est unius vocabuli capax. Scribo igitur πλημμυρεῖν ἀνάγκη αὐτῶν τὸ γένος.

(7) Τίς οὖν οὐρανός. Scribendum est τίς ἂν οὐρανός, ut in libro Moræi ad marginem emendatum invenit. In codice Fuket. legitur τίς οὐρανός absque conjunctione.

A conviciaturus? Quem vero obsecraturus sum, ut mihi calamitatis causam aperiat, meque ea liberet? Ponamus per oracula ac vaticinia nobis datum esse responsum: hæc vero non esse sita in ipsorum potestate, sed ad alium deum pertinere. Quæ igitur misericordia, quæ Dei erga hominem providentia? Nisi forte aliquis ex illis paulo humanior, adversus alterum qui nulla erga homines benevolentia affectus est, violentius commotus opem tulerit. Iræ porro et simultates et convicia, omnium denique rerum perturbatio, ex eo sequerentur: dum suas quisque

B

CAPUT IV.

De errore eorum qui simulacra venerantur.

Quidquid principium habuit, finem quoque habere necesse est. Porro temporale principium generatio appellatur. Quæ vero ex generatione oriuntur, omnia sunt corruptioni obnoxia. Ad hæc formam ipsam ac speciem delet temporis longinquitas. Quoniam igitur modo qui ex corruptibili generatione orti sunt, immortales esse possent? Cæterum huiusmodi quædam imperitiæ multitudinis opinio invaluit, apud superos nuptias fieri solere, et liberos procreari. Quod si qui gignuntur, immortales sunt, semperque gignuntur novi, genus illud exuberet necesse est. Ilac autem accessione facta, quod tandem cælum, quæ terra, tantum deorum examen superveniens capere possit? Quid autem dicemus de iis hominibus qui fratres deos cum sororibus deabus matrimonii sædere coniungunt, et adulteria atque obscenitates iisdem obijciunt? Illud quoque fidenter 571 asserimus, honores et cultum qui ipsis ab hominibus tribuitur, impudicitia ac libidine plenum esse. Enimvero peritissimus aliquis statuaris, postquam formam futuri operis prius mente complexus est, opus ex præceptis artis excudit: ac paulo post, velut sui oblitus, proprio operi blanditur, idque pro immortalis deo colit: cum tamen ipse statuæ illius parens atque artifex, se mortalem esse fateatur. Illorum porro immortalium sepulcra et arces ipsimet ostendunt, et mortuos divinis honoribus afficiunt: ignorantes scilicet, id quod revera beatum et immortale est, iis quos mortales tribuunt honoribus non indigere. Nam quod sola

D

(8) Ἦδη γάρ τις. Malim legere ἦδη γοῦν τις, etc. Paulo post, ubi legitur διανοίᾳ προσλαβὼν, in libro Moræi ad marginem emendatur προσλαβὼν, perinde ac in Gruteri libro.

(9) Vulg. ἑαυτὸν πατέρα. Rectius in codice Fuk. scribitur ἑαυτὸν τὸν πατέρα καὶ δημιουργόν, etc.

CAPUT V.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et certum vitæ spatium singulis constituit.

Sed cur, verum Deum laudaturus, impuris verbis linguam polluo. Prius igitur aniam illam potionem pura obducta potione diluere constitui. Purus autem potus hauritur ex perenni fonte virtutum illius quem celebramus Dei. Equidem mei privati officii esse duco, Christum tum vitæ sanctimonia, tum gratiarum actione, quæ pro multis et maximis beneficiis ei a nobis debetur, prædicare. Hunc ergo huius universi constituisse principia, et hominum creationem certa lege ac ratione dimensum excogitasse dico. Et illos quidem recens in lucem editos, statim in beatum quemdam locum, et floribus omnique fructuum copia referum transtulit; et boni malique imperitos initio esse voluit. Tandem vero convenientem animalibus ratione præditis sedem in terra constituit; ac tunc demum bonorum malorumque notitiam iisdem utpote ratione præditis aperuit. Tunc etiam humanum genus iussit augeri: totumque illud spatium, quod salubre et morborum expers Oceani ambitu terminatur, habitari coëptum. Cum autem humanum genus ita cresceret, artes ad huius vitæ usum necessariæ repertæ sunt. Sed et bruta 572 animalia perinde crevere, cum in unoquoque genere propria quædam vis ac virtus a natura insita deprehenderetur: in mansuetis quidem

Ὅτι Χριστὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ εἶναι τὸ ποσὸν ἐν ἑκάστῳ ἐνώριστο.

Τί δὴ χαίρω τὴν γλῶτταν λόγοις μεμιασμένοις, μέλλων ὑμνεῖν τὸν ὄντως Θεόν; Βούλομαι δὲ πρότερον ἀγνῶ πόματι ὥσπερ ἀλμυρὸν ἀποκλύσασθαι πόμα· τὸ δ' ἀγνὸν πόμα ζεῖται διὰ πηγῆς ἀενάου τῶν ἀρετῶν τοῦ ὑμνουμένου πρὸς ἡμῶν Θεοῦ· ἐμὸν τ' ἴδιον ἔργον, τὸν Χριστὸν ὑμνεῖν διὰ βίου, καὶ τῆς ὀφειλομένης ἡμῖν πρὸς αὐτὸν ἀντὶ πολλῶν καὶ μεγίστων εὐεργεσιῶν εὐχαριστίας. Φημὶ δὲ τοῦτον τὰς ἀρχὰς στηρίξαι τοῦδε τοῦ παντός, ὑπόθεσιν τε ἀνθρώπων ἀνευρεῖν, τὴν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα (10)· καὶ παραχρῆμα μὲν εἰς μακάριόν τινα καὶ εὐανθῆ (11), καρποῖς τε διαφόροις βριθόντα (12) χῶρον ἀποικίσαι τοὺς νεωστὶ τεχθέντας, ἀδασεῖς τ' αὐτοὺς κατ' ἀρχὰς ἀγαθῶν καὶ κακῶν εἶναι θελήσαι, τέλος δ' ἀπονεῖμαι μόνην λογικῇ ζῳῇ πρέπουσαν τὴν ἐπὶ γῆς ἔδραν, καὶ τότε ἦδη οἷα δὴ ζῳαῖς λογικοῖς, ἀναπετάσαι τὴν τῶν ἀγαθῶν τε καὶ κακῶν γνῶσιν. Τότε δὲ καὶ τὸ γένος αὖξιν ἐκέλευσεν, ὅσον ποτὲ ἄνοσον (13) ὑπὸ τῆς τοῦ Ὀκεανοῦ περινοστήσεως διοριζόμενον ὥκειτο. Πληθύνοντος δ' οὕτω τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους, τέχναι τε τῷ βίῳ χρησιμεύουσαι (14) ἀνηυρίσκοντο, πληθύνει δ' οὐδὲν ἥττον καὶ ἡ τῶν ἀλόγων ζῳῶν γενεὰ ἐφ' ἑκάστου γένους, ἐξαιρέτου τινὸς φυσικῆς δυνάμεως εὐρισκομένης· ἡμέρων ζῳῶν, τὸ πρῶτον καὶ ἐπιτεθὲς ἀνθρώπῳ, ἀγρίων δὲ βῶμη καὶ ταχυ-

(10) *Τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα.* Tres priores voces a viris doctis ex mss. codicibus additæ sunt. Tamen nec in codice Regio, nec in veteribus schedis leguntur. Post verbum autem νομοθετήσαντα punctum apposui ex fide codd. Regii et Fuk. et ex veteribus schedis. Quod cum non animadvertisset Christophorus, hanc periodum cum sequenti coniecit. Hic autem est sensus huius loci: Aio, inquit, et hominem et reliqua quæ in mundo sunt, opificium esse illius qui hæc omnia ratione constituit, id est summi Dei. Scribendum est igitur φημὶ δὲ τοῦτον τὰς ἀρχὰς, etc., ut est in libro Savillii, utque legis videtur Christophorus. Deinde lego τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα, certissima emendatione. In Fuk. codice legitur: καὶ τὸν λόγῳ ταῦτα νομ. Idem igitur est λόγῳ νομοθετήσαντα, quod infra dicit λόγῳ διατάξαντα.

(11) *Εἰς μακάριόν τινα καὶ εὐανθῆ.* Hoc loco videtur Constantinus paradisum illum in quo Adamum Deus collocavit, extra terram ponere. In qua opinione fuerunt plerique veterum. Stephanus Gobarus, in capite 11, hoc problema tractaverat: Ὡς ὁ παράδεισος οὔτε ἐν τῷ οὐρανῷ, οὔτε ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ τούτων μετὰ. Et capitis 12 hic erat titulus: Quod paradisus est superna Jerusalem, et in tertio cælo: et quod arbores quæ illic sunt, intellectu et scientia sunt præditæ: et quod Adamus post transgressionem illic in terram dejectus est. Deinde assertio contraria, paradisum non esse in tertio cælo, sed in terra. Certe Tatianus in *Oratione contra Græcos*, paradisum in quo Adamus a Deo collocatus est, non in hac quam incolimus terra fuisse dicit, sed in alio multo præstantiore. Verba ejus hæc sunt, quæ procul dubio adduxerat Stephanus Gobarus ad illius sententiæ confirmationem: Μετοκλήσθησαν οἱ δαίμονες, ἐξωρίσθησαν οἱ πρωτόπλαστοι· καὶ εἰ μὲν ἀπ' οὐρανοῦ κατεβλήθησαν· οἱ δὲ ἀπὸ γῆς μὲν, ἀλλ' οὐκ ἐκ ταύτης, κρείττονος δὲ τῆς

ἐνταυθοῖ διακοσμήσεως. Sed et Tertullianus idem sensisse videtur. Sic enim scribit de Adamo in libro *De patientia*: «Innocens erat, et Deo de proximo amicus, et paradisi colonus. At ubi semel succidit impatientiæ, desivit Deo sapere; desivit cælestia sustinere posse. Exinde homo terræ datus, et ab oculis Dei dejectus, » etc. Idem elici potest ex lib. ejus in *Adversus Marcionem*, cap. 2 et 10, ubi eadem metaphorâ utitur qua Tatianus: «Quid mirum si redhibitus materiæ suæ, et in ergastulum terræ laborandæ relegatus, ἐξορισθείς?» Quod si liber ille quem de paradiso Tertullianus scripserat, hodie exstaret, hanc ejus fuisse sententiam quam dixi, apertius cognoscere liceret. Denique Clemens Alexandrinus in *Excerptis Theodoti*, seu in libris Ὑποτυπώσεων, pag. 341, editionis Commelini, paradisum terrestrem in quo Eva facta est, in quarto cælo collocat: «Ὅθεν ἐν τῷ παραδείσῳ τῷ τετάρτῳ οὐρανῷ δημιουργεῖται, etc. Origenes vero paradisum ejus incolâ fuit Adamus, in tertio cælo collocaverat, ut docet Methodius in libro *De resurrectione* apud Epiphanium, pag. 572. Et ante hos omnes Valentinus paradisum in quo Adam diversatus est, supra tertium cælum posuerat, et intellectualem esse affirmaverat teste Irenæo in lib. 1.

(12) *Υἱὸν καὶ τὰς διαφορὰς βριθόντα.* Grammaticæ leges postulant ut scribamur καρποῖς τε διαφόροις. Atque ita scribitur in codice Fuk.

(13) *Ὅσον ποτὲ ἄνοσον.* Scribendum videtur, ὅσον τε ἄνοσον ὑπὸ τῆς Ὀκεανοῦ περινοστήσεως διοριζόμενον οἰκῆσαι. Scribi etiam posset hoc modo: τοιγαροῦν ὅσον ποτὲ τὸ ἄνοσον, etc., absque ulla mutatione.

(14) *Χρησιμεύουσαι.* Post hanc vocem viri docti addiderunt hæc verba καὶ ἐπιστήματι, quæ etiam in libro Moræi ad marginem ascripta reperi. Desunt tamen non solum in codice Reg. et in schedis, sed etiam in codd. Fukelii et Savillii.

της καὶ τῆς ἐκ τῶν κινδύνων σωτηρίας φυσικῆς τῆς A
 πρόνοια. Καὶ πάντων μὲν ἡμέρων κηδεμονίαν τινὰ
 τοῖς ἀνθρώποις ἐπέταξε, πρὸς δὲ τὰ ἄγρια ἁμιλλάν
 τινα νομοθετήσας· μετὰ δὲ ταῦτα τὴν τῶν πετεινῶν
 γενεὰν συνεστήσατο, πολλὴν μὲν ἀριθμῶ, φύσει δὲ
 καὶ ἔθει διαφόρον, ἐκπρεπὴ μὲν χρωμάτων ποικι-
 λίζε, μουσικῆς δ' ἁρμονίας ἐμφύτου μέτοχον (15).
 Ἄλλα τε πάντα ὅσα κόσμος περιλαβὼν συνέχει,
 διευκρινισάμενος, καὶ τοῖς πᾶσιν εἰμαρμένον τοῦ
 βίου θεσμὸν ὀρίσας, τὴν τελειοτάτην τῶν ὄλων συμ-
 πλήρῳσιν κατεκόσμησεν.

terminum definiisset, universi fabricam omnibus ornamentis decoratam absolvit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς εἰμαρμένης, ὅτι ψευδὴς ὁ περὶ αὐτῆς
 λόγος δείκνυται, ἐκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις
 νόμων καὶ τῶν κατὰ τὴν κτίσιν· ἅτινα οὐκ
 ἀτάκτως, ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται, τοῦ Δη-
 μουργοῦ τὸν ὅρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύ-
 μενα.

Οἱ δὲ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ἄφρονες ὄντες, τῆς
 τῶν πάντων διακοσμήσεως τὴν φύσιν αἰτιῶνται· οἱ
 δὲ τινες αὐτῶν τὴν εἰμαρμένην, ἣ τὸ αὐτόματον, τὴν
 τούτων ἐξουσίαν (16) τῇ εἰμαρμένῃ λογιζόμενοι. Οὐδὲ
 συνίστιν ὅταν τὴν εἰμαρμένην προσαγορεύουσιν,
 ὄνομα μὲν φεγγόμενοι, πρᾶξι δὲ οὐδεμίαν, οὐδ'
 ὑποκειμένην τινὰ δηλοῦντες οὐσίαν. Τίς γὰρ ἂν εἴη
 αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ εἰμαρμένη, τῆς φύσεως γεννη-
 σάσης τὰ πάντα; Ἡ τί ἂν ἡ φύσις (17) νομίζοιτο;
 εἴπερ ὁ τῆς εἰμαρμένης θεσμὸς ἀπαράδατος ὑπάρ-
 χει; Ἀλλὰ καὶ τὸ λέγειν εἰμαρμένον τινὰ θεσμὸν
 εἶναι, δηλοῖ ὅτι θεσμὸς πᾶς ἔργον ἐστὶ τοῦ θεσμοθε-
 τήσαντος. Εἰ τοίνυν ἡ εἰμαρμένη, εἴπερ ἐστὶ θεσμὸς, C
 Θεοῦ ἂν εὖρεμα εἴη· πάντ' ἄρα ὑποτέτακται τῷ
 Θεῷ, καὶ οὐδὲν ἴσους τῆς ἐκείνου δυνάμεως. Καὶ
 τὴν γ' εἰμαρμένην Θεοῦ εἶναι καὶ νομίζεσθαι προαι-
 ρεσιν, ἀποδεχόμεθα· ἀλλὰ πῶς ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ
 σωφροσύνη καὶ αἱ λοιπαὶ ἀρεταὶ καθ' εἰμαρμένην;
 Πόθεν δὲ αὐταῖς ἐναντία, ἣ τε ἀδικία καὶ ἡ ἀκολα-
 σία; Ἡ τε γὰρ πονηρία (18) ἐκ φύσεως ἀλλ' οὐχ
 εἰμαρμένης, ἣ τε ἀρετὴ, ἡθους καὶ τρόπων ἐστὶ κατ-
 ορθώματα. Τὰ δὲ τῆς ἀγαθῆς καὶ ὀρθῆς προαιρέ-
 σεως ἦτοι πταίσματα, ἣ αὖ πάλιν κατορθώματα,
 ἄλλοτε ἄλλως ἀποβαίνοντα, ἣ κατὰ τύχην, ἣ κατὰ
 εἰμαρμένην, πᾶν τὸ δίκαιον (19) καὶ τὸ κατ' ἀξίαν

CAPUT VI.

De fato, et quod falsa sunt quæ de eo dicuntur :
 ilque ostenditur tum ex legibus humanis, tum
 ex rebus creatis, quæ non temere sed ordine mi-
 veniunt, hoc facto declarantes Creatoris præce-
 ptum.

Verum plerique homines minus prudentes, hujus
 rerum omnium distinctionis atque ornatus causam
 naturæ tribuunt : alii fato vel fortuito casui assi-
 gnant, hujusmodi rerum potestatem fato ascribentes.
 Neque intelligunt se, cum fatum nominant, nomen
 quidem proferre, sed nullum actum nullamque sub-
 stantiam designare. Quid enim ipsum per se fatum
 esse possit, cum natura omnia procreaverit ? aut
 quid censebimus esse naturam, si lex fati violari
 non potest ? Sed et ex eo quod fatalis lex esse di-
 citur, cum omnis lex opus sit alicujus legislatoris,
 satis apparet fatum ipsum, si quidem lex est, Dei
 opus atque inventum esse. Cuncta igitur Deo sub-
 jecta sunt, nec quidquam est ejus potentiae expers.
 Cæterum fatum, Dei voluntatem esse ac censeri,
 minime improbamus. Sed quonam modo justitia,
 temperantia, et reliquæ virtutes fato existunt ? Un-
 denam vero contraria iisdem vitia, injustitia scilicet
 atque intemperantia ? Nam malitia quidem ex vo-
 luntate nascitur ; virtus vero nihil aliud est quam
 recta actio ad mores spectans ? Quæ autem ex bono
 animi proposito recte, vel quæ secus fiunt, si alium
 atque alium exitum sortiuntur, prout fato aut fortunæ
 visum 573 est ; jus omne, et suum cuique tri-
 buere, quomodo ex fato erit ? Jam vero leges et ora-

(15) Vulg. ἀρμονίας ἐμφύτου μετοχῇ. Scribo
 μέτοχον, ut legitur in codice Fuk. Paulo ante, ubi
 legitur φύσει δὲ καὶ ἔθει διαφόρον, rectius idem
 codex habet καὶ ἔθει, quomodo etiam in libro Tur-
 nebi scriptum inveni.

(16) Τὴν τούτων ἐξουσίαν. Ante hæc verba
 Musculus distinctionem apposuit. Sic enim vertit :
 Qui potestatem horum fato tribuunt, ne hoc quidem
 intelligunt, etc. Musculum secutus est Christophor-
 sonus.

(17) Vulg. Ἡ τί μὲν εἴη ἡ φύσις. Scribendum
 videtur ἡ τί ἂν εἶναι φύσις νομίζοιτο. In codd. Fu-
 ketii et Savilii scribitur : ἡ τί ἂν ἡ φύσις νομ. In
 schedis autem Regiis scriptum inveni ἡ τί μὲν εἶ-
 ναι ἡ, etc.

(18) Vulg. Εἴη τε γὰρ πονηρία. Lego εἰ γὰρ ἦτε
 πονηρία, etc. Porro hic locus mutilus est, ut appa-
 ret ; quem absque libris supplere difficile fuerit.

Uidetur tamen hæc esse argumentatio Constantini :
 Si virtutes, inquit, sunt ex fato, ergo et vitia. Atqui
 vitia non possunt esse ex fato. Nam malitia aut a
 natura est, aut a voluntate. Non igitur est a fato.
 Quod si quis dicat virtutem quidem et vitium esse a
 voluntate ; ut autem voluntas recte agat vel secus,
 id ex fato esse : qua demum ratione justitia, quæ
 nihil aliud est quam constans et perpetua voluntas
 jus suum cuique tribuendi, ex fato esse potest ? In
 codice Fuk. legitur ἡ τε γὰρ πονηρία. At Savilius
 ad oram libri sui notat, forte scribendum esse
 εἴτε γάρ, etc., statimque emendat ἔσται κατορθώ-
 ματα.

(19) Vulg. πάντα τὸ δίκαιον ἐχόντα. Ultima vox
 addita est a viris doctis ex mss. codicibus, quam
 tamen nullo modo probare possum, licet in codice
 Fuk. legatur. Scribo igitur : πᾶν τὸ δίκαιον καὶ τὸ
 κατ' ἀξίαν ἀπονεμόμενον, ἐκαστῷ, πῶς καθ' εἰμαρ-

uiones ad virtutem hortantes et a vitiis deterrentes, A laus item ac vituperatio, supplicia quoque et cuncta quibus homines ab improbitate revocantur et ad virtutem incitantur, quomodo ex fortuna ac temerario casu, ac non potius ex iustitia quæ Dei providentis propria est, proficisci dicantur? Etenim ille hominibus ea tribuit, quæ merentur propter hanc aut illam vivendi rationem: ingruente interdum pestilentia, seditione, sterilitate, interdum ubertate frugum succedente, cunctisque his rebus tantum non edita voce diserte significantibus, huiusmodi omnia nostræ vivendi rationi aptissime convenire. Quippe divina substantia hominum quidem probitate delectatur, omnem vero aversatur impietatem. Et sicut animum de se modice sentientem amplectitur, ita audaciam et arrogantiam altius quam animali convenit sese effluentem, odio habet. Quarum rerum probationes, licet admodum perspicuæ sint et ante oculos positæ; tunc tamen manifestius eluceant, quoties in nosmetipsos descendentes, mente in se collecta et quasi congregata, causam eorum expendimus. Quocirca vitam modeste ac placide instituere debemus, nec supra naturæ nostræ conditionem animum attollere: verum id reputare, adesse semper nobis omnium actuum inspectorem Deum. Verum alia quoque ratione expendamus, utrum omnium rerum ordinatio ac dispositio, fortuito ac temerario casu constituisse recto dicatur. Num igitur sidera ac cælestia corpora; terram quoque et aquam et ignem et aerem; ventos ac temporum vicissitudinem; ætatis atque hiemis tempestivos recursus, num, inquam, hæc omnia temere ac fortuito contigisse potius quam creata fuisse credendum est? Quidam certe penitus mente capti, pleraque horum ab hominibus ad suum usum excogitata esse dicunt. Certe cum natura plurimas opes copiose suppeditet, concedamus, si placet, in rebus terrenis et corruptioni obnoxiiis, hanc sententiam ratione non carere: quid res immortales atque immutabiles? suntne hominum inventa? Istorum enim et aliorum ejusmodi omnium, quæ a

ἀπονειμόμενον ἐκάστω, πῶς καθ' ἐμαρμένην; Νόμοι δὲ καὶ προτροπαὶ ἐπὶ ἀρετὴν, καὶ ἀποτροπαὶ ἀπὸ τῶν μὴ δεόντων, καὶ ἐπαινοὶ καὶ ὀδοὶ, τιμωρίαι τε καὶ πάνθ' ὅσα παρακαλεῖ μὲν ἐπὶ ἀρετὴν, ἀπάγει δ' ἀπὸ πονηρίας, πῶς οὐκ ἐκ δικαιοσύνης, ἥτις ἐστὶν ἰδίᾳ Θεοῦ προνοουμένου, ἀλλ' ἐκ τύχης ἢ τοῦ αὐτομάτου συστήναι λέγεται; Διὰ γὰρ τὸν ποῖον (20) τῶν ἀνθρώπων βίον, καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπαντᾷ· λοιμῶν ἐσθ' ὅτε καὶ στάσεων, ἀφορίας τε καὶ εὐφορίας ἐπακολουθοῦντων, φανερώς τε καὶ διαβήδητον μονονουχὶ φωνὴν ἀφιέντων, ὅτι πάντα τὰ τοιαῦτα (21) τοῖς ἡμετέροις βίοις ἐφήρμοστοι. Ἡ γὰρ τοι οὐσία χαίρει μὲν εὐδοκίαις, ἀποστρέφεται δὲ πᾶσαν δυσσέβειαν· καὶ τὸ μέτριον φρόνημα δεξιούται, μισεῖ δὲ τόλμαν, καὶ τὴν ὑπὲρ τὸ ζῶον ἐπηρμένην ἀλαζονειαν· ὧν εἰ καὶ τὰ μάλιστα (22) σαφεῖς καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν κείμεναι εἰσιν αἱ ἀποδείξεις, τῆνικαῦτα [τοσάκις] (23) φανερώτερον ἐκλάμπουσιν, ὁσάκις ἂν (24) συναγείραντες εἰς ἑαυτοὺς καὶ οἰονεὶ συστειλάντες τὸν νοῦν, τὴν αἰτίαν αὐτῶν παρ' αὐτοῖς λογιζόμεθα. Διὸ χρήναι φημι ζῆν μετρίως τε καὶ προσήκως, μὴ ὑπὲρ τὴν φύσιν τὸ φρόνημα ἐγείροντας, καὶ ἐννοίας λαμβάνοντας, αἰετὶ παρῆναι ἡμῖν τὸν ἐπόπτην τῶν πρασσόμενων Θεόν. Ἔτι δὲ καὶ οὕτω βασανιστέον εἰ τὸ λεγόμενον ἀληθές ἐστιν· ὥς εἰ ἡ πάντων πραγμάτων διάταξις ἐκ τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου σύνησιν (25). Ἄρ' οὖν καὶ τὰ οὐράνια, καὶ τὰ ἄστρα, γῆ τε καὶ θάλασσα, καὶ πῦρ καὶ ἀνεμοὶ, ὕδωρ τε καὶ ἄηρ, καὶ ἡ τῶν καιρῶν παραλλαγὴ, θεοῦ τε καὶ χειμῶνος ὥραι, ταῦτα πάντα ἀλογίστως καὶ ὥς ἔτυχε συμβεβηκέναι μᾶλλον ἢ δημιουργηθῆναι, πείθεσθαι χρή; Τὸν νοῦν γὰρ οὐκ ἔχοντές φασί τινας, τὰ πλεῖστα τῶν τοιούτων διὰ τὴν ἑαυτῶν χρεῖαν τοὺς ἀνθρώπους ἐπινενοηκέναι· ἀφθόνως γὰρ τῆς φύσεως πάντα χρήματα χορηγούσης, ἔστω περὶ τῶν ἐπιγείων καὶ φθαρτῶν, τὴν δόξαν ταύτην λόγου τινὸς μετεληφέναι· ἄρ' οὖν καὶ τὰ ἀθάνατα καὶ τὰ ἀναλλοίωτα, τῶν ἀνθρώπων ἐστὶν εὐρήματα; Τοῦτων γὰρ καὶ τῶν τοιούτων ἀπάντων ὅσα τῆς ἡμετέρας αἰσθήσεως κεχώρισται, νῦν δὲ μόνῳ καταληπτὰ τυγχάνει δντα, οὐκ ἔνυλος ζῶη (26) ἀνθρώπων, ἀλλὰ

μένην. Sensus autem is est, quem supra dixi. Potest tamen ferri scripta lectio, ut πάντα τὸ δίκαιον ἔχοντα sint ea quæ mox recensentur a Constantino, leges scilicet, præmia, supplicia, exhortationes et reliqua huiusmodi, quæ iustitiam in se continent.

(20) Vulg. τὸν ποῖον. Scribe ποιὸν accentu in ultima, ut in libro Morai ad marginem adnotatum inveni. Mox lego καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπαντᾷ, ex mss. codicibus. Certe codex Fuketii sic exhibet: διὰ γὰρ τὸν ποῖον τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπαντᾷ.

(21) Vulg. τὰ πάντα τὰ τοιαῦτα. Lego ὅτι πάντα, ut in libro Morai ad marginem emendatum inveni. Ita certe codex Fuketianus.

(22) Ὅρ εἰ καὶ τὰ μάλιστα. Post primam vocem in codice Fuketii lacuna est unius vocabuli capax. Sic autem videtur supplenda, ὧν πάντων εἰ καὶ, etc.

(23) Vulg. τῆνικαῦτα μὲν τοσάκις. Postrema vox delenda est, quippe quæ nec in codice Regio, nec in schedis, nec in editione Stephani reperitur.

Emendandus potius erat hoc modo: δμως τῆνικαῦτα ἡμῖν φανερώτερον ἐκλάμπουσιν, id est, Elsi certum est, multisque exemplis comprobatum, famem, pestem et huiusmodi calamitates ad improbitatem hominum puniendam cælitus imitti; id tamen multo manifestius elucet, quoties ex calamitates contingunt. Tunc enim ad nos ipsi conversi, causas earum rerum cognoscimus. In codice tamen Fuk. legitur τῆνικαῦτα τοσάκις.

(24) Vulg. ὁσάκις γὰρ. Scribendum πῶτο τοσάκις, vel si mavis, τοσαυτάκις. In codice Fuketii legitur ὁσάκις ἂν... συναγείραντες. Et in fine periodi λογιζόμεθα, optime. Scribendum est igitur ὁσάκις ἂν ἡμεῖς συναγείραντες.

(25) Ἐκ τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου σύνησιν. Malim συνέστηκεν, vel συνέστη. Porro in codd. Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur: ὥς εἰ ἡ πάντων πρ... διάταξις ἐκ τύχης, etc.

(26) Οὐκ ἔνυλος ζῶη ἀνθρώπων. Scribe οὐκ ἔνυλον ζῶον ὁ ἀνθρώπος. At Christophorus legit οὐκ ἔνυλος ζῶη ἀνθρώπων, quod non damno. Magis

νοητή καὶ αἰώνιος οὐσία Θεοῦ, γεννήτρια ἐστίν. Ἀλλὰ μὴν καὶ ὁ λόγος τῆς διατάξεως, ἔργον Προνοίας· τὸ τὴν ἡμέραν ἐκλάμπειν καταυγαζομένην ὑπὸ τοῦ ἡλίου, τὸ τὴν νύκτα διαδέχεσθαι δύναντος αὐτοῦ, καὶ διαδεξαμένην, μὴ ἄμειρον (27) ὅλως αὐτὴν καταλείπασθαι διὰ τὴν τῶν ἀστρων χορείαν. Τί δ' ἂν εἴποι τις περὶ τῆς σελήνης, πληρουμένης μὲν ἐκ τῆς καταντικρὺ πρὸς τὸν ἥλιον ἀποστάσεως, λεπτυνομένης δὲ διὰ τὴν ἐκ τοῦ σύγγγγος πρὸς αὐτὸν ὁμίλιαν; Ταῦτ' οὐχὶ λόγον ἐνδιάθετον καὶ ἀγγίλοιαν Θεοῦ δηλοῖ; Τὸ δ' ἐπιτήδειον (28) τῆς ἡλιακῆς ἀκτίνος τοὺς καρποὺς παπεινούσης, ἀνέμων δὲ πνεύματα εὐετηρίαν παρασκευάζοντα, δμῶν τε παραψυχὴν, καὶ τὴν τούτων ἀρμονίαν ἀπάντων, καθ' ἣν εὐλόγως τε καὶ εὐτάκτως διοικεῖται τὰ πάντα· τὸ τ' αἰδίον τῆς ζωτάξεως, εἰς τὸν αὐτὸν ἀποκαθισταμένων τόπων τοῖς δέουσι καὶ νομιζομένοις καιροῖς τῶν πλανητῶν, οὐχὶ φανερά τοῦ Θεοῦ πρόσταξις, καὶ τῶν ἀστέρων ἐντελὴς διακονία, πειθομένη τῷ θεῷ νόμῳ; Ὑψὴ δ' ὀρῶν, καὶ κοίλα βάθη χωρίων, ὁμαλότης τε (29) ἀναπεπταμένων πεδίων, ἀνευ Θεοῦ προνοίας εἶναι δοκεῖ; Ὡς οὐ μόνον ἐπιτερπῆς ἡ θέα (30)· ἀλλὰ καὶ ἡ χρεῖα ἐπιτερπῆς. Ὑδατος δὲ καὶ γῆς μέτρα καὶ διαστάσεις, ἱκαναὶ πρὸς τε γεωργίαν καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς χρεῖας παρακομιδὴν (31), τὴν ἀκριβοῦς τοῦ Θεοῦ καὶ ἑμμετρον προμήθειαν πῶς οὐ φανερώς ἀποδεικνύουσιν; Ὅρη μὲν γὰρ ὕδωρ ἔχει, διαδεξαμένη δὲ τοῦ ὁμαλότης, καὶ ἀρδευομένη τὸ ἱκανὸν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς γῆς, ἐξωθεῖ τὸ λοιπὸν εἰς τὴν θάλασσαν, ἥ δ' αὖ θάλασσα τῷ Ὀκεανῷ παραδίδωσι. Καὶ ἐτι τολμῶμεν λέγειν, ταῦτα πάντα αὐτομάτως καὶ ὡς ἐτυχὲ γίνεσθαι; οὐ δηλοῦντες (32) ἐν ποίῳ τινὶ σχήματι καὶ μορφῇ χαρακτηρίζεται τὸ αὐτόματον, ὁπόσας οὐδεμίαν ἔχον, οὔτε νοερῶς, οὔτε αἰσθητῶς, μόνον δ' ὅτι ἡχος ὀνόματος ἀνυποστάτου περὶ τὰ ὅσα βομβεῖ. iemere fieri? cum tamen nullo modo designemus, qua specie aut forma præditus sit casus, res quæ nec intelligentia nec sensu subsistit, sed solum est inanis sonus nominis sine re, auribus nostris circumstrepens.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Ὅτι περὶ τῶν ἀκαταλήπτων, τοῦ δημιουργοῦ χρὴ τὴν σοφίαν δοξάζειν, καὶ οὐκ ἄλλοι οὐδ' αὐτόματοι αἰτιῶσθαι φορὰν.

Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς ἐπιφθεγμα τὸ αὐτόματον, ἀνθρώπων ὡς ἐτυχὲ καὶ ἀλογίστως φρονούντων, καὶ τὸν μὲν λόγον αὐτῶν μὴ καταλαμβάνοντων, διὰ δὲ

nostris sensibus semota sola intelligentia comprehendi possunt, non homo animal materia concretum, sed intelligibilis et æterna Dei substantia procreatrix est. Quinetiam ordinationis illius ratio, opus est Providentiæ: quod dies solis radiis illustratus resplendet, et eodem occidente succedit nox: cumque successerit, non prorsus obscura relinquitur, ob astrorum chorum. Jam quid dicemus de luna, quæ cum a sole plurimum recesserit, ex adverso ipsi opposita, pleno orbe completur, minuitur vero, quoties propius ei conjungitur? Annon hæc intelligentiam Dei solertiamque declarant? Ad hæc solis opportunus calor, qui maturitatem fructibus confert; ventorum flatus, qui ad anni temperiem plurimum valent; imbrium refrigeratio, et admirabilis concentus quo hæc omnia certa lege ac ratione gubernantur: denique ordo ille perpetuus planetarum, statis temporibus ad eundem locum recurrentium, nunquid non manifeste testantur iussuionem Dei, et perfectum obsequium astrorum, legi divinæ obtemperantium. Præterea montium supercilia, et vallium concavi recessus, et camporum late patentium æquabilis planities, utrum absque Dei providentia exsistere videntur? Quarum rerum non aspectus modo pergratus est, sed etiam usus longe jucundissimus. Jam aquarum ac terræ spatia atque discidia, partim ad agriculturam idonea, partim ad ea quibus caremus ex peregrinis regionibus subvehenda, nonne accuratam et exactam divini Numinis providentiam apertissime demonstrant? Montes enim aquam in se continent: quam ubi subiecta planities excepit, ejusque irrigatione agros abunde recreavit, id quod residuum est, effundit in mare, mare vero transmittit Oceano. Et audemus adhuc nihilominus affirmare, hæc omnia casu ac

CAPUT VII.

Quod in rebus quas intelligentia assequi non possumus, Creatoris sapientiam prædicare debemus; nec casum, aut aliam præter Deum causam existimare.

Est enim revera casus, vox ficta ab hominibus nulla ratione ac prudentiā præditis, sed qui, cum causam ipsam intelligentiam assequi nequeant,

tamen placet prior emendatio. Sic Eusebius in fine D capitis 7. Optimus tamen codex Fuk. plane subscribit Christophorsono.

(27) Μὴ ἄμειρον αὐτὴν. Supple τοῦ φωτός. Quare nihil opus est conjectura Christophorsoni, et Savilii, qui ἄμαυρον emendat.

(28) Vulg. Τὸ τ' ἐπιτήδειον. Lego τὸ δὲ ἐπιτήδειον, ut in libro Morzei ad marginem emendatur. Mox autem scribe ἀνέμων τε πνεύματα. Et rursus infra τὸ τε αἰδίον τῆς διατάξεως εἰς τὸν αὐτὸν ἀποκαθισταμένων τόπων. Atque ita plane in codice Fuk. scriptum reperi, nisi quod habet ἀνέμων δὲ.

(29) Vulg. ὁμαλότης δὲ. Scribendum est ὁμαλότης τε, ut in libro Morzei vir doctus annotaverat. Ita serie legitur in codice Fuk.

(30) Ἐπιτερπῆς ἡ θέα. Delenda hic vox ἐπιτερπῆς. Ille enim elegantius subauditur. Savilius ad oram libri sui emendavit ἡ χρεῖα εὐπερετής.

(31) Vulg. καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς τῆς ἐν χρεῖα παρακομιδῆς. Lego καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς τῶν ἐν χρεῖα παρακομιδῆν, etc., quo nihil certius. In Fuk. et Turnebi libr. scribitur καὶ τῆς ἀλλοδαπῆς χρεῖας παρακομιδῆν. Porro διαστάσεις discidia verti, secutus auctoritatem Amm. Marcellini, qui alicubi ita loquitur. Recte etiam Christophorsono diortia terrarum interpretatur.

(32) Οὐ δηλοῦντες. In codd. Fuk. ac Turnebi ita legitur hic locus: Οὐ νοοῦντες ἐν ποίῳ τινὶ σχήματι καὶ μορφῇ χαρακτηρίζεται τὸ αὐτόματον.

præ mentis suæ imbecillitate existimant, hæc omnia quorum rationem afferre non valent, absque ulla ratione esse disposita. Sunt certe quædam admirabili natura prædita, quorum certa veritatis comprehensio in obscuro latet; cujusmodi sunt aquæ suapte natura calidæ. Nam causam quidem tanti ignis nemo facile dixerit. Est autem mirabile, ignem illum aqua frigida undique circumseptum, annum tamen nativum calorem nequaquam amittere. Atque hæc rara admodum et paucissima in toto terrarum orbe reperuntur; quo scilicet, ut equidem censeo, divinæ Providentiæ vis ac virtus ab hominibus facile cognosci possit: quæ duas res maxime inter se contrarias, frigus nimirum et calorem, ex una eademque radice manare præcepit. Sunt quidem multa ac prope innumerabilia, quæ Deus ad solatium et oblectationem hominibus donavit: sed præcipue oleæ fructus ac vitis. Quarum hæc ad animos recreandos atque exhilarandos vim habet, illa vero non solum ad voluptatem, verum etiam ad corporum curationem apta est. Summam quoque admirationem meretur continuus ac perennis fluminum cursus, diu noctuque perlabyrinthum, et perpetuæ æternæque vitæ quamdam referentium similitudinem. Noctis item ac diei continua vicissitudo est perinde mirabilis.

CAPUT VIII.

Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus copiose suppeditat hominibus: quæ vero ad voluptatem faciunt, modice subministrat, utrumque ad utilitatem nostram dispensans.

Atque hæc omnia dicta sint a nobis, ut constet nihil absque ratione et intelligentia factum fuisse: ipsam vero rationem ac providentiam, Dei opus esse. Qui quidem auri etiam et argenti ærisque ac reliquorum metallorum diversas species convenienti modo ac mensura produxit. Ea siquidem quorum multiplex ac varius usus erat futurus, copiose suppeditari iussit: quæ vero ad oblectationem duntaxat et luxum faciunt, liberaliter simul ac modice, et medio quodam modo inter parcimoniam et profusam largitionem. Nam si earum rerum quæ ad ornatum factæ sunt, eadem copia concessa fuisset, metallarii præ nimia cupiditate, **576** ea quidem quæ ad agriculturam, et ad domorum ac navium constructionem utilia sunt, æs videlicet ac ferrum, congerere insuper haberent: ea vero quæ ad delicias et inanem ac superfluum divitiarum luxum pertinent, omni studio consecrarentur. Ac propterea in auri argentique metallis inveniendis, longe plus difficultatis ac laboris esse aiunt, quam

τὴν ἀσθένειαν τῆς καταλήψεως, ἀλόγως ολομένων διατετάχθαι ταῦτα ὧν τὸν λόγον εἰπεῖν οὐκ ἔχουσιν. Ἔστι δ' ὅλως τινὰ, ὧν ἡ ἀληθὴς κατάληψις τῆς ἀληθείας ἐν βάθει κεῖται, θαυμαστῆς φύσεως τετυχηκότα ὅποια καὶ ἡ τῶν θερμῶν ὑδάτων φύσις τυγχάνουσα. Τὴν μὲν γὰρ αἰτίαν τοῦ τοσούτου πυρὸς οὐδεὶς ἂν προχείρως ἔχοι λέγειν· θαυμαστὸν δὲ ὅτι ψυχρῷ ὕδατι περιστοιχιζόμενον κύκλῳ, οὐκ ἔτι ἐξίσταται τῆς ἐμφύτου θερμότητος. Ταῦτά τοι σπάνιον τι χρῆμα εἶναι δοκεῖ καὶ εὐαριθμητὸν κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ἐν ᾧ, ὡς ἑμαυτὸν πείθω, ἡ τῆς Προνοίας δύναμις εὐδιάγνωστος παρὰ τοῖς ἀνθρώποις γενέσθαι δύνηται, δύο φύσεις ἐναντιωτάτας, θερμότητα καὶ ψυχρότητα, ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ μιᾶς ῥίζης διηθείσθαι θεσπίζουσα. Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἀναριθμητὰ εἰς παραμυθίαν καὶ ἀπόλαυσιν τοῖς ἀνθρώποις παρὰ τοῦ Κρείττονος δεδωρῆται, ἐξαιρέτως δ' ὁ καρπὸς ἐλαίας τε καὶ ἀμπέλου· τὸ μὲν [γὰρ] ἀνακτῆσεως ψυχῆς καὶ παιδρότης ἐπέχειν λόγον (33)· τὸ δ' ἕτερον πρὸς τῇ ἀπολαύσει, καὶ θεραπείᾳ τῶν σωμάτων καταλλήλον. Θαῦμα δ' ἐξαίσιον, καὶ ἡ ἐνδελειχὴς καὶ ἀδιάλειπτος ποταμῶν φορὰ, νύκτωρ τε καὶ μεθιμέραν, σύμβολον ἀενάου καὶ ἀδιαλείπτου βίου· ἰσοδυναμεῖ δὲ καὶ νυκτερινὴ διαδοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι τὰ μὲν χρειώδη, ἀφθόνως τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς χορηγεῖ· τὰ δὲ πρὸς τέρψιν, μετρίως, συμφερόντως ἐκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.

Πάντα δὲ ταῦθ' ἡμῖν εἰρήσθω πρὸς πίστωσιν τοῦ μηδὲν ἀλόγως μηδ' ἀνοήτως γενέσθαι, τὸν δὲ λόγον καὶ τὴν πρόνοιαν εἶναι τοῦ Θεοῦ (34)· ὃς καὶ τὴν τῶν μετᾶλλων, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου, καὶ χαλκοῦ, καὶ τῶν ὑπολοίπων φύσιν ἐταμίευστο μέτρῳ τῷ προσήκοντι, τὰ μὲν ὧν ἡ χρεῖα πολλὴ τε καὶ παντοδαπὴ ἤμελλεν ἔτεσθαι, ἀφθόνως κελεύσας χορηγεῖσθαι, τὰ δὲ πρὸς τέρψιν κόσμου καὶ ἀφθονίαν (35) μόνην, μεγαλοφύχως τε καὶ πεφεισμένως, μεταξὺ φειδωλίας τε καὶ εὐδωρίας. Εἰ γὰρ καὶ τῶν πρὸς κόσμον πεποιημένων ἡ αὐτὴ ἀφθονία συνεχωρεῖτο, διὰ πλεονεξίαν οἱ μεταλλεύοντες, τοῦ μὲν εὐχρήστου πρὸς γεωργίαν, οἰκοδομήν τε καὶ ναῶν παρασκευήν, ὅον σιδήρου καὶ χαλκοῦ, καταφρονήσαντες, τῆς συναθροίσεως αὐτῶν κατημέλουν, καὶ τῶν πρὸς τρυφὴν τε καὶ ἄχρηστον πλοῦτου περιουσίαν προνοοῦντο. Διὸ χαλεπώτερον τὴν τοῦ χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου εὕρεσιν, καὶ μείζονος καμάτου τῶν ἄλλων ἀπάντων μετᾶλλων φασὶν εἶναι, ὅπως τῷ σφοδρῷ τῆς ἐπιθυμίας τὸ τοῦ καμάτου σφοδρὸν ἀντιτάσσεται. Πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας Προνοίας ἔργα

(33) Vulg. τὸ μὲν ἀνακτῆσεως. . . ἐπέχειν λόγον. Viri docti hunc locum ita emendarunt, Τὸ μὲν γὰρ ἀνακτῆσεως ψυχῆς καὶ παιδρότης ἐπέχειν λόγον. Verum cum particula γὰρ nec in codice Regio, nec in editione Stephani legatur, malim legere ἐπέχον, quod sequentia plane confirmant. Sequitur enim τὸ δ' ἕτερον πρὸς τῇ ἀπολαύσει καὶ θεραπείᾳ τῶν σωμάτων καταλλήλον. Could. tamen Fuk., Sav. ac Turnebi plane confirmat emendationem illam doctorum virorum. Idem

codex Fuk. post vocem ἀπολαύσει duo puncta notat recte.

(34) Vulg. τὴν πρόνοιαν εἶναι Θεόν. In Moræi libro emendatur τοῦ Θεοῦ, ut legit Christophorus. Et sic diserte scribitur in codice Fuk.

(35) Πρὸς τέρψιν κόσμου καὶ ἀφθονίαν. Corrupta est vox ἀφθονίαν, cuius loco malim substituere ἀσπῆν, id est luxum. Vulgata tamen lectio ferri potest.

ἔστι καταριθμησασθαι, ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἀφθόνως ἡμῖν ἐδωρήσατο, τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον πρὸς σωφροσύνην τε καὶ τὰς ἄλλας πάσας ἀρετὰς προτρεπομένης διαβρῆδην, ἀπαγούσης δ' ἀπὸ τῆς ἀκαίρου πλεονεξίας. Ὡς πάντων ἐξιχνεύειν τὸν λόγον, μείζον ἔργον ἔστιν ἢ κατὰ ἀνθρώπων. Πῶς γὰρ ἂν τις κατὰ ἀκρίβειαν ἀληθείας ἐφίκοιτο (36), ἡ φαρτοῦ τε καὶ ἀσθενοῦς ζωὴν διάνοια; Πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς εἰλικρινῆ τοῦ Θεοῦ βούλησιν κατανοήσειεν; accurate assequi valeat caduci atque infirmi animalis intelligentia? quo pacto Dei ab initio voluntatem comprehendere?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἱ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, περὶ τῆς δόξας ἐσφάλισαν, καὶ κινδύνοις ἔνιοι προσωμίλησαν· καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων (37).

Διὸ χρή τοῖς δυνατοῖς ἐγχεῖρειν, καὶ τοῖς κατὰ τὴν ἡμετέραν φύσιν. Τὸ γὰρ τοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινόμενων (38), ἀπάγει τὸ πλεῖστον ἡμῶν ἀπὸ τῆς τῶν ὄντων ἀληθείας· ὃ δὴ καὶ πολλοὶ τῶν φιλοσόφων συμβέβηκεν, ἀδολεσχοῦσι (39) περὶ τοὺς λόγους, καὶ τὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων ἐξέτασιν. Ὅσῳ γὰρ ἂν τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν ἐπικρατήσῃ, διαφόροις τισὶ μεθόδοις τὸ ἀληθὲς ἀποκρύπτονται· συμβαίνει δὴ αὐτοῖς ἐναντία δοξάζειν, καὶ μάχεσθαι τοῖς ἀλλήλων δόγμασι, καὶ ταῦτα σοφοῖς εἶναι προσποιουμένοις. Ὅθεν στάσεις τε δῆμων, καὶ δυναστευόντων χαλεπαὶ κρίσεις, οἰόμενων τὸ πατρῷον ἔθος διαφείρεσθαι· καὶ αὐτῶν ἐκείνων βλεθρὸς πολλάκις παρηκολούθησε. Σωκράτης γὰρ ὑπὸ διαλεκτικῆς ἐπαρθείς, καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποίων (40), καὶ παίζων παρέκαστα περὶ τοὺς ἀντιλογικοὺς λόγους, ὑπὸ τῆς τῶν ὁμοφύλων τε καὶ πολιτῶν βασκανίας ἀνήρηται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Πυθαγόρας σωφροσύνην ἀσχεῖν προσποιούμενος ἐξαιρέτως καὶ σωτήν, καταψευδόμενος ἑάλω· τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάλαι ποτὲ προλεχθέντα (41), ἐπιδημήσας τῇ Αἰγύπτῳ, ὡς ἰδιά γε αὐτῷ ὑπὸ Θεοῦ ἀναπετασθέντα, τοῖς Ἰταλιώταις προ-

A in reliquis omnibus, ut vehementissimæ cupiditati labor quoque vehementissimus objiciatur. Quot insuper alia divinæ Providentiæ opera licet enumerare, quæ in omnibus rebus quas nobis copiose largita est, vitam hominum ad modestiam cæterisque virtutes manifeste impellit, et ab importunis cupiditatibus abducit! Quarum omnium rerum rationem investigare, majus quiddam est, quam quod ab homine perfici possit. Quo enim modo veritatem

CAPUT IX.

De philosophis qui, cum omnia scire voluissent, opinionibus lapsi sunt, et nonnulli discrimen vitæ subierunt. Item de doctrina Platonis.

B

Quamobrem ea aggredi debemus quæ fieri possint, et quæ naturæ nostræ modum non excedant. Etenim probabilitas quæ in dialogis ac disputationibus reperitur, plerosque nostrum a veritate abducere solet. Quod quidem multis contigit philosophis, dum in disserendo et in pervestiganda rerum natura ingenium exercent. Nam quoties miraculorum magnitudo inquisitionem ipsorum longe transcendit, variis argumentandi modis veritatem involvunt. Unde fit ut contraria sentiant, et alter alterius dogmata impugnet, idque cum sapientes videri velint. Ex quo populorum gravissimi motus, et principum acerba justitia adversus ipsos existerunt, dum mores atque instituta majorum ab illis convelli putant. Ac sæpenumero exitium ipsorum inde est consecutum. Socrates certe disserendi scientia elatus, cum rationes quæ infirmiores erant, valentiores efficeret, et in contradicendo assidue luderet, tribulium ac civium suorum invidia intersectus est. Sed et Pythagoras qui temperantiæ ac silentium consecrari se præ cæteris profitebatur, 577 mendacii convictus est. Quæ enim ipse olim

C

illam quæ valentior esset, infirmiore redditorum; et contra eam quæ infirmior esset, valentior. Τὸν κρείττονα λόγον ἤττω ποιεῖν, καὶ τὸν ἥττωνα κρείττω. Adversus sophistas qui hæc spondebant, Socrates assidue disputabat, ut ipsos nihil scire convinceret: eosque suis telis, id est dialecticæ rationibus, insectabatur.

D

(41) Vulg. τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάλαι τότε προλεχθέντα. Scribendum πάλαι ποτὲ ex codice Fuk. Porro quod ait Constantinus, Pythagoram cum in Ægyptum venisset, et quæ a prophetis olim prædicta fuerant accepisset, ea deinde tanquam sibi a Deo revelata per Italiam divulgasse, parum probabile mihi videtur. Pythagoram quidem in Ægyptum venisse, et ibi arcanos ritus ac caeremonias sacrorum a sacerdotibus accepisse, testatur Porphyrius in ejus Vita, et alii complures. Sed et ex libris Moysis Pythagoram multa accepisse tradit Aristobulus, et cum eo Clemens atque Eusebius. Verum prophetias Judæorum illum in Ægypto didicisse, ac deinde Italis promulgasse, nullus veterum dixit, quod quidem sciam. Ac fortasse hic locus non de Judæorum, sed de Ægyptiorum prophetis intelligendus est. Fuerunt enim apud Ægyptios prophetæ, ut notavi ad lib. v Historiæ Ecclesiasticæ. Quæ res fortasse Constantinum in errorem

(36) Vulg. ἀληθείας ἐφίκοιτο. Scribendum est ἐφίκοιτο, ut in codice Fuk. scriptum inveni, cum et ante ita scribendum esse conjecissem. Sed et iotum locum ita distinguo, πῶς γὰρ ἂν τῆς κατὰ ἀκρίβειαν ἀληθείας ἐφίκοιτο ἡ, etc., πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς, etc.

(37) In ipso capitis titulo mendum est in Vulg. Quid enim sibi volunt hæc verba: Καὶ κινδύνους ἔνιοι προσωμίλησαν τῶν Πλάτωνος δογμάτων? Christophorus quidem legisse videtur hoc modo: διὰ τῶν τοῦ Πλάτωνος δογμάτων. Ego vero locum ita supplendum puto, καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων. Atque ita plane scribitur in codice Fuk. Cæterum tum in codice Fuk., tum in schedis Regiis hoc capitulum inchoatum ab his verbis: Πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας Προνοίας, etc.

(38) Vulg. τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινόμενον. Rectius in codd. Fuk. ac Turnebi scribitur γινόμενων. In schedis autem Regiis ea vox ommissa est. Malim etiam scribere τὸ γέ τοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς, etc.

(39) Ἀδολεσχοῦσι. In sacris libris hoc verbum sumitur pro eo quod est ingenium suum exercere, ut dudum notavit Jacobus Tisanus.

(40) Vulg. καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποίων. Sensus postulat ut addantur hæc verba: καὶ τοὺς βελτίους χείρονας. Fuit hoc inventum Protagoræ, qui pollicebatur adolescentibus, se rationem

prædicta a prophetis acceperat dum in Ægypto versaretur, ea tanquam sibi privatim a Deo patefacta, Italis prædixit. Plato denique qui reliquos omnes morum lenitate superavit, et qui hominum nientes a sensibus ad res intelligibiles eodemque semper in statu permanentes primus abduxit, et ad sublimia oculos attollere assuefecit, primum quidem Deum supra omnem substantiam esse docuit, recte omnino. Huic alterum subiecit, et duas substantias numero distinxit, cum una sit utriusque perfectio, et secundæ Dei substantia ex primo proficiscatur Deo. Illic enim opifex est et moderator universorum, ac proinde omnia transcendit. Ille vero qui secundus ab eo est, mandatis ejus inserviens, omnium rerum constitutionem ad eam tanquam ad causam refert. Itaque juxta accuratissimam philosophandi rationem, unus fuerit qui omnium rerum curam gerit, et qui universis consulit, Deus scilicet sermo, a quo exornata sunt cuncta. Qui cum vere sit Deus, idem etiam est filius Dei. Quod enim aliud nomen præter filii appellationem ei quispiam imponens, non simul summo scelere sese obstrinxerit? Quippe ille qui est omnium pater, merito etiam sermonis sui pater existimatur. Et hactenus quidem Plato recte sensit. Verum in his quæ sequuntur, multum a vero aberrasse deprehenditur, dum et plures inducit deos, et diversas singulis formas attribuit. Quod quidem majoris adhuc erroris ansam præbuit imperitis hominibus, qui ipsam quidem summi Dei providentiam nequaquam considerant: imagines vero ad hominum et animalium quorundam similitudinem a seipsis fictas venerantur. Atque ita contigit, ut excellens ingenium, atque doctrina summa omnium laude dignissima, hujusmodi erroribus permista atque involuta, minus pura sinceraque esset. Idem porro mihi videtur seipsum reprehendens, sermonem illum corrigere, dum diserte affirmat, animum ratione præditum, Dei spiritum esse. Cuncta enim in duo genera distribuit, intelligibile scilicet ac sensibile: quorum illud simplex atque incompositum, hoc ea corporum compage conflatum est, et illud quidem intellectu percipitur, hoc vero opinione cum sensu conjuncta comprehenditur. Itaque illud divini **578** Spiritus particeps, utpote ab omni concretione et materia segregatum, æternum est, vitamque obtinet sempiternam. Illud vero quod sensibile est, cum eadem omnino ratione dissolvatur qua fuerat ante compactum, expers est sempiternæ vitæ. Sunt vero prorsus admiratione

induxit. Qui cum legisset Pythagoram ab Ægyptiorum prophetis, id est sacerdotibus, multa arcana didicisse, id de Hebræorum prophetis intellexit.

(42) Vulg. *καὶ διδάσκει*. Particula conjunctiva reest in Fuk. ac Savilii libro, et in schedis Regiis. Scribo itaque *ἀναβλέπει τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάσκει*, cum Savilio.

(43) Vulg. *μεγίστου τ' ἐπάλου ἀξίαν φύσιν*. Platonem ipsum intelligit, cujus maximum ingenium veteres omnes, etiam Christiani admirati sunt.

(44) *Δυστὼν δὲ πάντα*. Christophorsonus le-

ηγόρευεν· αὐτὸς τε ὁ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἡπιώτατος Πλάτων, καὶ τὰς διανοίας τῶν ἀνθρώπων πρῶτος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχοντα ἐθίσας ἀνακρύψαι, ἀναβλέπει τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάσκει (42), πρῶτον μὲν Θεὸν ὑφηγήσατο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν, καλῶς ποιῶν· ὑπέταξε δὲ τοῦτω καὶ δεύτερον, καὶ δύο οὐσίας τῷ ἀριθμῷ διείλε, μίαν οὐσης τῆς ἀμφοτέρων τελειότητος, τῆς τε οὐσίας τοῦ δευτέρου Θεοῦ τὴν ὑπαρξιν ἐχούσης ἐκ τοῦ πρώτου· αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ δημιουργὸς καὶ διοικητὴς τῶν ὅλων, δηλονότι ὑπεραναδεσθικῶς· ὁ δὲ μετ' ἐκείνον, ταῖς ἐκείνου προστάξεσιν ὑπουργήσας, τὴν αἰτίαν τῆς τῶν πάντων συστάσεως εἰς ἐκείνον ἀναπέμπει. Εἰς ἂν οὖν εἴη κατὰ τὸν ἀκριβῆ λόγον, ὁ τὴν πάντων ἐπιμέλειαν παρούμενος, προνοούμενός τε αὐτῶν Θεὸς λόγος, ὁ κατακοσμήσας τὰ πάντα· ὁ δὲ λόγος αὐτοῦ Θεὸς ὢν, αὐτὸς τυγχάνει καὶ Θεοῦ παῖς· ποῖον γὰρ ἂν τις ὄνομα αὐτῷ περιτιθεῖ παρὰ τὴν προσηγορίαν τοῦ παιδός, οὐκ ἂν τὰ μέγιστα ἐξαμαρτάνοι; Ὁ γὰρ τοι τῶν πάντων πατήρ, καὶ τοῦ ἰδίου λόγου δεκαίως ἂν πατήρ νομίζοιτο. Μέχρι μὲν οὖν τοῦτου Πλάτων ὥφρων ἦν· ἐν δὲ ταῖς ἐξῆς, εὐρίσκεται διαμαρτάνων τῆς ἀληθείας, πληθὺς τε θεῶν εισάγων, καὶ ἐκάστοις ἐπιτιθεὶς μορφάς, ὅπερ καὶ περὶ τὸν ἐγένετο τῆς μελίσσης πλάνης παρὰ τοῖς ἀλογίστοις τῶν ἀνθρώπων, πρὸς μὲν τὴν πρόνοιαν τοῦ ὑψίστου Θεοῦ μὴ ἀφορώντων, τὰς δ' εἰκόνας αὐτῶν ἀνθρωπεῖς τε καὶ ἐτέρων ζώων τύποις μεταμορφουμένους σεδόντων. Συμβέβηκε δὲ μεγίστην τινὰ μέγαλον τ' ἐπάλου ἀξίαν φύσιν (43) τε καὶ παιδείαν, τοιοῦτόε τις μεμιγμένην πταίσμασιν, ἀκαθάρτως τε καὶ μὴ εἰλικρινῶς ἔχειν. Δοκεῖ μοι δ' ὁ αὐτὸς ἐπιλαμβανόμενος ἑαυτοῦ διορθοῦν τὸν λόγον, τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ σαφῶς δηλῶν λογικὴν ψυχὴν ὑπάρχειν· διυστῶν δὲ τὰ πάντα (44) εἰς δύο εἶδη νοητῶν τε καὶ αἰσθητῶν, τὸ συγχείμενον ἐκ σώματος ἀρμογῆς, καὶ τὸ μὲν νῦν καταληπτὸν, τὸ δὲ δόξῃ μετ' αἰσθήσεως δοξαστόν· ὥστε τὸ μὲν τοῦ ἁγίου πνεύματος μετέχον, ὅτε δὴ ἀσύγχυτον καὶ ἄβυλον, αἰώνιον τε εἶναι, καὶ τὴν αἰδίων ζωὴν λελογχέναι· τὸ δὲ αἰσθητὸν, πάντῃ διαλυόμενον καθ' ὃν καὶ συνέστη λόγον, ἀμειρον εἶναι τῆς αἰδίου ζωῆς. Θαυμαστῶς δὲ καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς διδάσκει, τοὺς μὲν εὖ βιώσαντας, ψυχὰς δηλαδὴ τῶν ὁσίων τε καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀναχώρησιν ἐν τοῖς καλλίστοις τοῦ οὐρανοῦ καθιεροῦσθαι· τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστὸν, ἀλλὰ καὶ βιωφελές (45)· τίς γὰρ οὐκ ἂν πεισθεὶς αὐτῷ, καὶ τὴν εὐτυχίαν ταύτην προσδοχῆσας, τὸν ἀριστον βίον, δικαιοσύνην καὶ σωφροσύνην ἀσκήσει, τὴν δὲ

gisse videtur diυστῶν τε. Porro locus Platonis quem Constantinus designat, legitur in *Timæo*, pag. 28.

(45) Vulg. *ἀλλὰ καὶ βιωφελές*. Ante hæc verba post vocem καθιεροῦσθαι, in editione Genevensi hæc leguntur: Τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστὸν: quæ a Christophorsono, Scaligero, Bongarsio, Grutero suppleta sunt, ut ad oram editionis illius adnotatur. Eandem quoque emendationem reperi in libro Moræi, Turnebi et Savilii et in codice Fuk., qui etiam βιωφελές habent.

κακίαν ἀποστραφῆσεται; Ἀκολούθως δὲ τοῦτοις ἐπὶ νεγχε, τὰς τῶν πονηρῶν ψυχὰς, Ἀχέροντός τε καὶ Πυριφλεγέθοντος ῥεύματι, ναυαγίων τρόπον (46) φε-
ρομένας πλανᾶσθαι.

solum admiratione digna, sed etiam utilia sunt inprimis. Quis enim ejus sermonibus fidem adhi-
bens et hujusmodi felicitatem exspectans, vitam non optime instituat, et justitiam quidem ac tem-
perantiam non consecetur, improbitatem vero aversetur? Consequenter etiam his subjunxit, im-
proborum hominum animus Acherontis ac Pyriphlegetonis fluctibus jactatos, velut fractæ navis
reliquias hac et illac ferri.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ Γραφικὰ (47) δόγματα, ἀλλὰ καὶ τὰ φιλόσοφα διαπνύοντων, καὶ περὶ τοῦ δεῖν ἢ πάντα πιστεῦν τοῖς ποιηταῖς, ἢ πάντα ἀπιστεῖν.

Εἰσὶ μέντοι γέ τινες ἐπὶ τοσούτον τὴν διάνοιαν βεβλαμμένοι, ὥσθ' ὅταν τοῦτοις αὐτοῖς ἐντυγχάνωσι, μὴτ' ἐπιστρέφουσι μῆτε δεδοικέναι, καταφρονεῖν δὲ καὶ ἐγγελᾶν, ὡς πεπλασμένων τινῶν μύθων ἀκούοντες· καὶ τὸ μὲν ποικίλον τῆς εὐγλωττίας ἐγκω-
μαῖζουσι, τὸ δὲ στεγνὸν τοῦ δόγματος ἀποστρέφον-
ται· μύθοις δὲ πιστεύουσι (48) ποιητικοῖς, καὶ πᾶ-
σαν μὲν Ἑλλάδα, πᾶσαν δὲ Βάρβαρον, ἐώλοισ τε καὶ
ψευδέσι φήμαις (49) διαδοῦσιν. Οἱ γὰρ τοι ποιηταὶ
παῖδας θεῶν ἀνθρώπους μετὰ τὴν τελευταίαν φασὶ
κρίνειν τὰς ψυχὰς, κρίσεις τε καὶ δικαιωτήρια ὑμνοῦν-
τες, καὶ τῶν κατοικομένων ἐπόπτας ἐφιστάντες· οἱ
δ' αὐτοὶ ποιηταὶ μάχας δαίμονων, καὶ πολεμικούς
τινας ἐξαγγέλλουσι νόμους, εἰμαρμένας τε αὐτῶν δια-
φημίζουσι· καὶ τοὺς μὲν τινὰς φύσει πικροὺς, τοὺς
δὲ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπιμελείας ἀλλοτρίους, τοὺς
δὲ τινὰς δυσχερεῖς ἀποφαίνονται. Εἰσάγουσι δὲ καὶ
ὕδρομένους τὰς τῶν οἰκείων παίδων σφαγὰς, ὡς μὴ
δυνατὸν αὐτοῖς μὴ ὅτι γ' ἀλλοτρίους, ἀλλὰ μηδὲ τοῖς
ῥιλιτάτοις ἐπαρκεῖν· ἀνθρωποπαθεῖς τ' αὐτοὺς εἰσά-
γουσι, πολέμους καὶ τρώσεις, χαράς τε καὶ ὀδυρμούς
ᾄδοντες· καὶ εἰσὶν ἀξιόπιστοι, λέγοντες. Εἰ γὰρ ἐπι-
πνοῖα θεῖα μετέρχονται τὴν ποιητικὴν, πιστεύειν
αὐτοῖς καὶ πείθεσθαι προσήκει, περὶ ὧν λέγουσιν
ἐνθουσιάζοντες· λέγουσι δὲ παθήματα θεῶν τε καὶ
δαίμονων· τὰ ὅρα παθήματα τούτων, παντοίας ἀλη-
θείας ἐφηπται (50). Ἀλλ' ἐρεῖ τις, ἐξεῖναι ποιηταῖς
ψεύδεσθαι· θέλγειν γὰρ τὰς τῶν ἀκούοντων ψυχὰς,
ἵδιον εἶναι ποιητικῆς, τὸ δ' ἀληθὲς εἶναι, ἡνίκα ἂν τὰ
λεγόμενα μὴ ἄλλως ἔχη, ἀλλ' ὡς λέγεται. Ἔστω
τοῦτο ἴδιον ποιήσεως, τὸ τὴν ἀλήθειαν ἔσθ' ὅτε ἀφαρ-
πάξεν· ἀλλ' οἱ τὰ ψευδῆ λέγοντες, οὐ μάτριν ψεύ-
δονται· ἢ γὰρ κέρδους καὶ ὠφελείας χάριν τοῦτο
ποιοῦσιν, ἢ κακὴν τινα πράξιν, ὡς ἔοικε, συνειδότες
ἐαυτοῖς, διὰ τὸν ἐφεισηχότα ἐκ τῶν νόμων κίνδυνον

(46) *Ναυαγίων τρόπον*. Navis fractæ reliquias interpretatus sum, id est armamenta, hæc enim nave fracta hac illac jactantur in mari. At Christophorsonus *merces* vertit, quod huic loco non videtur convenire. Merces enim nave fracta ut plurimum submerguntur.

(47) Vulg. *Περὶ τῶν μὴ μὲν τὰ γραφικὰ*. Scribendum est μόνον, ut vir doctus ad oram libri Moræi legendum esse conjecerat. Atque ita legit Christophorsonus. Nec aliter scribitur in codice Fuk.

digna, quæ idem postea docet: eos qui recte vixe-
runt, id est animos bonorum ac sanctorum virorum,
simul atque ex corpore discesserint, in pulcherri-
mis cœli regionibus consecrari. Quæ quidem non
inprimis. Quis enim ejus sermonibus fidem adhi-
bens et hujusmodi felicitatem exspectans, vitam non optime instituat, et justitiam quidem ac tem-
perantiam non consecetur, improbitatem vero aversetur? Consequenter etiam his subjunxit, im-
proborum hominum animus Acherontis ac Pyriphlegetonis fluctibus jactatos, velut fractæ navis
reliquias hac et illac ferri.

CAPUT X.

De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam philosophorum dogmata respuunt, et quod vel in omnibus fides poetis adhibenda est, vel in nullo.

Sunt tamen nonnulli adeo mente capti atque corrupti, ut cum hæc legerint, nec curent, nec timore ullo percellantur: sed perinde ac si fabulas quasdam audirent, spernant ac derideant. Ac sermonis quidem ornatum et ubertatem laudibus prosequuntur: dogmatum vero aversantur severitatem. Idem tamen poetarum fabulis fidem habent, et omnem Græciæ atque Barbariæ vanis fictisque sermonibus replent. Nam poetæ quidem aiunt, homines quosdam deorum filios, post mortem animas judicare, eosque quasi inspectores ac censores apud inferos constituunt, judicia eorum ac severitatem celebrantes. Idem vero poetæ, deorum pugnas, et quædam inter eos belli jura commemorant. Fata quoque eorumdem canunt. Et alios quidem natura acerbos, alios vero ab omni rerum humanarum cura alienos esse: quosdam etiam ex illis morosos affirmant. Quin etiam deos inducunt filiorum suorum cædem lamentantes, quippe qui non solum extraneis, sed ne suis quidem suppetias ferre possint. Sed et humanis perturbationibus obnoxios eosdem fingunt, dum prælia eorum et vulnera, gaudia item ac gemitus narrant. 579 Hæc illi cum dicunt, videntur fide digni. Cum enim divino quodam motu impuls, versus facere aggrediantur, par est ut illis fidem adhibeamus in iis quæ divino spiritu incitati pronuntiant. Sed et deorum ac dæmonum calamitates referunt. Certe illorum calamitates omnino cum veritate consentiunt. At enim dicet aliquis poetis mentiri licere: id enim proprium esse poeticæ, ut audientium animos demulceat: veritatem vero esse, quoties ea quæ dicuntur, non alio se habent quam quo dicuntur modo. Sit hoc proprium poeticæ, interdum veritatem abscondere. Illi vero qui mentiuntur, nunquam frustra et gratis id

(48) Vulg. *μύθοις τε πιστεύουσι*. Lego *μύθοις δέ*.

(49) *Ψευδέσι φήμαις*. Male Christophorsonus vertit *præconiis celebrant*: cum φῆμαι hoc loco nihil aliud sit quam fabulæ, quibus poetæ totum orbem repleverunt. Sic paulo post de iisdem poetis dicit, *εἰμαρμένας τε αὐτῶν διαφημίζουσι*, et in capite 11, initio, ubi adversus blasphemiam seu impietatem invehitur.

(50) *Παντοίας ἀληθείας ἐφηπται*. Scribendum puto παντοίως, quod in versione mea secutus sum.

faciunt. Aut enim quæstus et cupiditatis causa A mentiuntur aut ejuspiam criminis sibi conscii, metu periculi quod leges ipsis intentant, veritatem obtegnunt. Atqui facile poterant, meo quidem iudicio, nihil de divina natura præter veritatem dicentes, ab impio mendacio abstinere.

CAPUT XI.

De corporali Domini adventu, qualis, et cur fuerit.

Porro quisquis optima vivendi ratione ac disciplina indignus est, sibi ipse conscius vitæ male et nequiter transactæ, is tandem respiscat, et purgata mentis acie ad divinum respiciat Numen, pristinam vivendi rationem detestatus; contentus tamen esse debet, si vel propecta jam ætate sapientiam assequatur. At nobis nulla quidem ab hominibus profecta doctrina adjumento unquam fuit; sed quæcumque in hominum vita ac moribus laudem merentur, iudicio sapientum, Dei dona sunt ac munera. Cæterum adversus venenata illa tela quæ a malo dæmone fabricantur, non infirmum habeo scutum quod opponam: scientiam videlicet earum rerum quæ acceptæ sunt Deo. Qua quidem ex scientia ac disciplina; ea seligens quæ ad præsentem sermonem accommodata sunt, summum omnium Parentem laudare aggrediar. Tu vero devotionis nostræ proposito favens, adesto, Servator omnium Christe, et sermonem de potentia tua institutum exorna, laudandi nobis modum rationemque præscribens. Nemo porro existimet auditurum se orationem eximia quadam verborum elegantia excultam. Quippe compertum **580** habeo, eam oratio-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς, καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται.

Οὐκοῦν εἰ τίς ἐστιν ἀνάξιος χρηστοῦ βίου, σύν- οιδέ τε ἑαυτῷ (52) πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως τὸν βίον βεβιωκότι, ἐὰν μετὰθῃται καὶ πρὸς τὸ θεῖον ἀτίδῃ, τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα καθαρθεῖς, καὶ ἄλλοτεριος γενόμενος τῆς πάλαι κακίστης διαίτης· ἄλλ' ὁμως ἀγαπητὸν, εἰ καὶ ἐν τῇ τῆς ἀκμῆς ἡλικίᾳ τὴν σοφίαν εὐτυχῆσαιεν (53)· ἡμῖν δὲ παιδεία μὲν ἡ ἐξ ἀνθρώπων οὐδεμία πώποτε συνήρατο· Θεοῦ δὲ ἐστὶν ἅπαντα τὰ δωρήματα, ὅσα ἐν ἡβῃ καὶ τρόποις εὐδοκίμει παρὰ τοῖς νοῦν ἔχουσιν. Ἐγὼ δὲ καὶ ὅσον προβέβλημαι δηλητηρίων ἀντικρυς (54) ὁπόσα τεκταίνεταί οἱ πονηρὸς, οὐ μετρίαν ἀσπίδα, τὴν γινώσκιν τῶν ἀρεσκόντων τῷ Θεῷ· ἐξ ἧς τὰ (55) πρὸς τὸν προκείμενον λόγον χρήσιμα ἐκλεξάμενος, ὑμνήσω τὸν Πατέρα πάντων. Αὐτὸς τε συναϊρόμενος (56) τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, Χριστέ, Σῶτερ ἁπάντων, καὶ τὸν περὶ τῆς ἀρετῆς κατακόσμει λόγον, τὸν τρόπον τῆς σεμνολογίας ὑφηγούμενος. Καὶ μηδεὶς προσδοχάτω κομψεῖν τινὲ κακῶς πεπισμένον ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων ἀκούσεσθαι· εἶδα γὰρ ἀκριβῶς τὴν ἐκλυτον καὶ πρὸς ἡδονὴν ἀπειργασμένην δημηγορίαν τοῖς εὖ φρονοῦσιν ἀπαρέσκειν· ὅταν οἱ λέγοντες, χρότου μᾶλλον, ἢ σώφρονος διαλέξωσι ἐπιμελῶνται. Φασὶ δὲ τινες ἀνόη-

(51) Ἦν γὰρ δυνατόν. Mallet legere: Ἦν δὲ ἄρα δυνατόν.

(52) Vulg. σύνοιδέ τε τῷ. Scribendum est σύνοιδέ τε ἑαυτῷ, quod miror viris doctis in mentem non venisse. Porro ab initio hujus periodi, id est, ab his verbis Οὐκοῦν εἰ τίς ἐστιν ἀνάξιος, incipit eaput 11, tum in schedis, tum in codice Fuk. Et in codice quidem Fuk. in quo tituli singulis capitibus præponuntur, hæc est hujus capituli inscriptio: Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται· καὶ περὶ τῶν μὴ γνόντων τὸ μυστήριον, etc. In schedis autem Regii et in editione Rob. Stephani, quam secutus est Christophorsonus, hoc caput in duo divisum est, et, Περὶ τῶν μὴ γνόντων, ... novi capituli titulus est.

(53) Vulg. τὴν σοφίαν εὐτυχῶσιν. Scribendum procul dubio εὐτυχῆσῃ, vel εὐτυχῆσαιεν, quod miror nec a Christophorsono, nec a Scaligero aliisque animadversum fuisse, qui emendarunt τῆς σοφίας εὐτυχῆσωσιν. Atqui Græce non dicitur εὐτυχεῖν τῆς σοφίας, sed εὐτυχεῖν τὴν σοφίαν. In codice tamen Fuk. scribitur τῆς σοφίας εὐτυχῆσωσι.

(54) Vulg., δηλητηρίων ἀντικρυς. Scribendum omnino est δηλητηρίων ἀντικρυς, id est, contra venenata spicula. Ubi ἀντικρυς præpositum est, quod non viderunt Scaliger, Bongarsius, Gruterus aliique. Sic infra cap. 15, loquitur Constantinus, πρίστιν τε καὶ δεικνυσύνῃ αὐτοὺς ἐκδιδάξας, ἀντικρὺ τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου. Cold. tamen Fuk. ac Turnebi habent ὡς κατὰ δηλητηρίων ἀντικρυ.

(55) Vulg. ἐξιστᾷ πρὸς τὸν προκείμενον. Quis non miretur, Scaligerum, Bongarsium, et cæteros, ex quorum libris emendationes ad oram editionis Genevensis adnotantur, hujus loci veram emenda-

tionem non vidisse, quæ tamen obvia et in proclivi est? Diductis enim vocibus quæ in unam coaluerant, scribendum est ἐξ ἧς τὰ πρὸς τὸν, etc. Subauditur autem γνώσεως, quod vocabulum paulo ante præcessit. At Christophorsonus hunc locum ita interpretatur: *Hæc igitur commode ad eum sermonem qui a me institutus est, delegi.* Ex quo apparet, aut illum seculum esse emendationem quæ in libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri legitur; quam etiam reperi in libro Moræi: aut certe Scaligerum et cæteros interpretationem Christophorsoni secutos, ita emendasse; quod quidem verius puto. Verum emendatio ista ferri non potest. Primum enim nimis discedit a vestigiis vulgatæ lectionis, si pro ἐξιστᾷ scribas τὰ τοῖνον, Cold. tamen Fuk. et Sav. scriptum habent τὰ τοῖνον, etc.

(56) Vulg. Αὐτοῦ τε συναϊρόμερος. In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit αὐτός. Ego totum locum uno ductu ita legendum puto: Αὐτὸς δὲ συναϊρόμενος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, Χριστέ, etc. Quam emendationem confirmat Regius codex, in quo punctum prænotatur ante vocem αὐτοῦ. Ab iis igitur verbis inchoandum est caput 12, licet in codice Regio et in editione Stephani novum caput inchoetur a voce πάριθι. Conjecturam nostram plane confirmat codex Fuk., in quo legitur αὐτὸς τε συναϊρόμενος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι, etc. In schedis autem Regii scriptum invenimus αὐτοῦ τε συναϊρόμενου, ut legit Christophorsonus. In isdem schedis novum caput inchoatur ab iis verbis quæ proxime sequuntur, φασὶ δὲ τινες, etc. Sed nihil necesse est hic novum caput institui, cum paulo ante inchoatum fuerit Οὐκοῦν εἰ τίς ἐστιν ἀνάξιος, tum in schedis, tum in codice Fuketii.

τοὶ καὶ δυσσεβεῖς ἄνθρωποι, δικαιωθῆναι τὸν Χριστὸν ἡμῶν καὶ τὸν παραίτιον τοῦ βίου τοῖς ζῶσιν, αὐτὸν τοῦ ζῆν ἐστερηθῆναι. Τοὺς δ' ἄσεβειν ἅπαξ τολμήσαντας (57), καὶ μήτε δεδιέναι, μήτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν· ἔκεινο δὲ πᾶσαν ὑπερβέβηκεν εὐθήθειαν, τὸ δοκεῖν πεπεικέναι ἑαυτοὺς, ὑπ' ἀνθρώπου Θεὸν ἀφ' ἑαυτὸν βεβιδῆσθαι, καὶ οὐχ ὑπὸ μόνης τῆς φιλανθρωπίας, μηδ' ἐννοεῖν, ὅτι τὸ μεγαλόφυχον [καὶ ἀνεξίκαχον (58)] οὐθ' ὑπὸ ὕδρεως διατρέπεται, οὐθ' ὑπὸ προπηλατισμοῦ τῆς φυσικῆς στερόβότητος ἐξίσταται, ἀλλ' ἀεὶ γίγνεται, τῶν ἐπεμβαινόντων τὴν ἀγριότητα, λογισμοῦ τε καὶ μεγαλόφυχας φρονήματι θραῦον καὶ διωθόμενον. Προήρητο μὲν ἡ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία, ἀδικίαν μὲν ἐξαλείφει, κοσμιότητα δὲ καὶ δίκην ἐπαρῆ· διὸ καὶ τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν (59) συναθροίσας, καλλίστην καὶ βιωφελεστάτην διδασκαλίαν συνεστήσατο, ζηλωσαι (60) τοὺς ἀγαθοὺς τε καὶ εὐδαίμονας τὴν ἑαυτοῦ περὶ τὰ κόσμια πρόνοιαν· οὐ μείζον ἀγαθὸν τί ἂν τις εἴποι, Θεοῦ δικαιοσύνην βραβεύοντος, καὶ ἐξομιούντος ἑαυτῷ τοὺς ἀξίους τῆς αὐτοῦ παιδεύσεως, ὅπως διαδοθείης εἰς πάντας τῆς ἀγαθότητος, τὸ εὐτυχεῖν τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα περιγένηται; Αὕτη ἐστὶν ἡ σεμνὴ νίκη, τὸδ' ἀληθὲς κράτος, τὸ μέγιστον ἔργον ἀρμόδιον, ὃ τῶν συμπάντων δῆμων συμφρονισμός· καὶ τούτων μὲν σοὶ τὰ νικητήρια δίδομεν εὐφημοῦντες, ὦ Σῶτερ τῶν ὄλων· σὺ δ', ὦ πονηρὰ (61) καὶ ἐπονεῖδιστε βλασφημία, ψεύδεις ἐπαυρομένη, φήμεις τε καὶ διαδοῆσεν, ἐξαπατᾷς μὲν νέους, πείθεις δὲ μεираκία, καὶ τῶν ἀνδρῶν τοὺς μεираκυόδη τινὰ τρόπον ἔχοντας, ἀπάγουσα μὲν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ ὄντος Θεοῦ (62), συνιστάνουσα δ' ἀγαλμάτων πλάσματα, οἷς εὐχοίντο καὶ προσκυνοῦν· ὥστε ἐξαπατηθέντας, μένειν τὰ ἐπιχειρᾶ (63) τῆς αὐτῶν ἀναισθησίας. Αἰτιῶνται γὰρ

A nem quæ mollis sit et ad voluptatem ac lenocinium comparata, prudentibus viris displicere: cum is qui dicit, plausum potius quam modestam dissonandi rationem consecratur. Quidam impii ac dementes homines aiunt Christum nostrum merito supplicio damnatum fuisse, et eum qui vitæ auctor est viventibus, vitæ esse privatum. Ac eos quidem qui semel pietati nuntium remiserunt, nec timore ullo aut pudore scelerum suorum affici decreverunt, ita sentire minime mirandum est. Illud vero omnem excedit amentiam, quod sibi ipsis persuasisse videntur, Deum immortalem vim ab hominibus passum esse, non autem a sua ipsius benignitate et erga homines benevolentia; nec animadvertunt, magnitudinem animi ac patientiam nec contumelia mutari, nec conviciis de statu suo dimoveri; sed furorem eorum qui ipsam hostiliter invadunt, consilio et celsitudine animi frangere. Statuerat quidem divina clementia iniustitiam e medio tollere, modestiam vero et æquitatem promovere. Ac propterea, sapientissimis hominibus in unum congregatis, pulcherrimam atque utilissimam humano generi doctrinam instituit, ut viri boni ac beati providentiam ipsius in huius mundi rebus administrandis æmularentur. Quo quidem bono quodnam majus dici potest, ubi Deus iustitiæ leges præscribit, eosque qui discipuli ipsius esse meruerint, similes efficit sibi, ut tradita ac diffusa in omnes virtute sempiterna felicitas hominibus comparetur? Hæc est præclara victoria, hæc vera potentia, hoc opus maximum Deoque convenientissimum, omnium scilicet populorum correctio atque ad meliorem frugem conversio. Ac nos quidem huius triumphus gloriam, cum laudibus et acclamationibus, tibi, o Servator omnium, deferimus. Tu vero improba ac

(57) Vulg. *Τοὺς ἄσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας*. Scribendum est omnino τοὺς δ' ἄσεβειν ἅπαξ τολμήσαντας, καὶ μήτε δεδιέναι, μήτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν, ut scribitur in optimo codice Fuk. cui subscribunt Sav. et Christophorsoni exemplaria.

(58) Vulg. *καὶ ἀνεξίκαχον τοῦ Θεοῦ*. Posteriora duo vocabula addita sunt ex libro Gruteri, quæ etiam in Moræi libro ad marginem ascripta leguntur. Sed cum nec in cod. Regio et Fuk. nec in editione Stephani legantur, nihil est quod nos cogat ea hic addere. Ac fortasse scribendum est τὸ ἀνεξίκαχον τῆς φιλανθρωπίας, retracta hinc voce quæ in superiore linea legitur. Porro hæc Constantini disputatio instituta mihi videtur adversus Porphyrium, seu quosdam alios Græcorum philosophos, qui id christianis objiciebant, quod dicerent Christum ab hominibus crucifixum et necatum esse. Sic enim argumentabantur adversus christianos. Si Christus Deus est, quomodo illi vis afferri potuit ab hominibus, cum constet homines adversus Deum nihil posse?

(59) *Τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν*. Sic apostolos vocat Constantinus, quos tamen illitteratos atque imperitos fuisse constat. Ita quoque in cap. 12, eosdem apostolos εὐ πεφυκότας appellat, id est, præstanti ingenio præditos. Scilicet Constantinus de apostolis quos tantopere veneratur Ecclesia, honorifice sentiendum esse existimavit. Verum sancti

Patres longe aliter de apostolis loquuntur, ac præcipue Joannes Chrysostomus, qui apostolos plane rudes atque imperitos fuisse fatetur, et ex eo validissimum argumentum sumit ad christianæ fidei confirmationem, quod homines illitterati philosophos, vilissimi e Judæa pisces Romanos rerum dominos ad Crucifixi cultum pertraxerint. Idem repetit Constantinus in capite decimo quinto, initio.

(60) Vulg. *ζηλωσαι*. Positum videtur hoc verbum pro ζηλωσαι ποιῶσα. Sensus autem huius loci peti debet ex capit. 12, ubi Constantinus ita loquitur: Τὸ δὲ τῆς φιλανθρωπίας ἐξαίρετον, ἐν τῷ τοῦ εὐ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θεοῦ καὶ μακαρίου ζηλωτᾶς ποιῆσαι βίου. Hi enim duo loci incem sibi mutuo fenerantur. In cod. Fuk., Turnebi ac Savillii, scribitur ζηλωσαι, non ζηλοῦσα.

(61) *Σὺ δ', ὦ πονηρὰ*. Ab his verbis novum caput inchoatur in editione Rob. Stephani et in codice Regio, in quibus hæc verba modico intervallo a præcedentibus separantur. In optimo tamen codice Fuk. et in schedis nulla hic notatur distinctio.

(62) *Τοῦ ὄντος Θεοῦ*. Malim scribere adverbialiter τοῦ ὄντος. Atque ita plane in codice Fuk. scriptum invenit.

(63) *Μένειν τὰ ἐπιχειρᾶ*. Hoc loco μένειν sumitur ut apud Latinos manet, ut cum dicitur, *te manet capitola palmata*, id est, tibi parata est. Græci eodem modo sumunt verbum μένειν. Sic in epistola Constantii ad Alexandrinos, quam refert Athanasius

testanda blasphemia, quæ mendaciis et fama pervulgatisque sermonibus efferri et gloriari soles, tu, inquam, juvenes decipis; adolescentes et viros qui puerili quodam ingenio præditi sunt, blanda persuasione in fraudem inducis; a veri Numinis cultu eos abducens, et simulacra constituens, quæ adorent, et quibus preces allegent: adeo ut decepti, suæ ipsorum recordiæ mercedem recipiant. Christum enim omnium bonorum auctorem, qui et Deus est et Dei Filius, calumniantur. Annon, quæso, hic **581** Deus a modestissimis ac sapientissimis gentibus ac populis jure merito colitur? qui cum omnem potentiam nactus sit, propositi sui semper tenax, de insita sibi clementia nihil imminuit. Abite igitur, impii (id enim vobis licet, quandoquidem sceleris vestro nulla nunc pœna irrogatur); abite, inquam, ad victimarum cædes et convivia, festosque dies et compotationes: in quibus religionis specie voluptatibus et intemperantiæ indulgetis. Et sacra quidem a vobis celebrari simulatis: re autem vera libidines vestras expletis. Neque enim quidquam boni nostis, ac ne primum quidem summi Dei mandatum: qui et humano generi leges vivendi præscribit, Filioque in mandatis dedit, ut vitam hominum moresque formaret: quo videlicet hi qui recte ac modeste vixerint, alteram vitam beatam ac felicem Filii sui judicio consequantur. Exposui decretum Dei de hominum vita, idque non ignoratione aberans ut multū, nec opinione aut conjectura ductus. Sed fortasse dixerit aliquis: Undenam hæc filii appellatio, aut quæ ratio gignendi, siquidem unus ac solus est Deus, idemque ab omni commistione et coitu prorsus alienus? Sciendum vero est duplicem esse gignendi rationem: alteram ex partu quæ omnibus nota est: alteram ex causa sempiterna.

in *Apologetico ad imperatorem Constantium*: 'Ἄλλ' ἦν γενναῖος καὶ λαμπρὸς, οὐδὲ χρίσιν ἔμεινε κατ' αὐτοῦ. Tamen viri docti ex suis codicibus jam pridem emendarunt ἀναμένειν, quam emendationem in libris etiam Turnebi ac Savillii reperi. Codex Fuketianus habet ἀναβαίνειν.

(64) Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ Θεοῦ δόγμα. Intellegit decretum Dei de hominis assumptione, seu de Incarnatione, per quam hominum vita reparata est. Apparet igitur capita recte a nobis digesta esse. Nisi quis fortasse ad hæc usque verba caput 19 extendere voluerit, quod libens concesserim.

(65) Vulg. ὡς ἐκείνῳ φίλος ὑπάρχει. Rob. Stephanus in variis lectionibus, quas ad calcem editionis suæ adnotavit, monet hunc locum in quibusdam codicibus ita legi, ὅς ἐκείνῳ φίλος ὑπάρχει. Quæ sine dubio vera scriptura est. Ait enim Constantinus, naturalis quidem generationis modum omnibus notum esse: generationis autem divinæ rationem paucos admodum cognoscere, quos Deus peculiari benevolentia prosecutus fuerit. Certe in codice Regio legitur φίλος. In schedis autem scribitur ὅς ἐκείνῳ φίλος. Sed codd. Fuk., Turnebi ac Savillii, veram lectionem exhibent.

(66) Vulg. τὴν αἰτίαν αὐτῶν τῆς σωτηρίας. Malo consilio Genevenses duas postremas voces in textum admiserunt, ex conjectura Scaligeri, ut ad marginem adnotatur. Sed eas rejiciendas esse satis apparet. Nam et sensum omnem hujus loci perturbant, et in scriptis codicibus non leguntur.

τὸν τῶν ἀγαθῶν παραίτιον πάντων, Χριστὸν, Θεὸν τε καὶ Θεοῦ παῖδα. Ἄρ' οὖν οὐχ ὑπὸ σωφρονεστάτων ἐθνῶν τε καὶ δήμων οὗτος ὁ Θεὸς καταξίαν σέβεται; Παντοίας μὲν δυνάμειως ἐπιλημμένος, αὐτὸς δ' ἐν τῇ οἰκείᾳ προαιρέσει μένων, οὐδοτιοῦν τῆς ἐμφύτου φιλανθρωπίας ἐμείλυσεν. Ἄπιτε δὴ, δυσσεβεῖς, ἐφέλται γὰρ ὑμῖν διὰ τὴν ἀτιμώρητον ἁμαρτίαν, ἐπὶ τὰς τῶν ἱερειῶν σφαγὰς, θοίνας τε καὶ ἑορτάς καὶ μέθας· προσποιούμενοι μὲν θρησκείαν, ἐπιτηδεύοντες δὲ ἡδονὰς καὶ ἀκολασίας· καὶ θυσίας μὲν ἐπιτελεῖν σκηπτόμενοι, ταῖς θ' αὐτῶν ἡδοναῖς δουλεύοντες. Οὐ γὰρ ἔστε ἀγαθὸν οὐδὲν, οὐδὲ τὸ πρῶτον τοῦ μεγάλου Θεοῦ πρόσταγμα, διατάσσοντός τε τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει, καὶ ἐπισκήπτοντός τῷ Παιδί, τὸν τούτων διακυβερνᾶν βίον, ὅπως οἱ δεξιῶς καὶ σωφρόνως βιώσαντες, κατὰ τὴν τοῦ Παιδὸς χρίσιν, δεύτερον βίον μακάριόν τε καὶ εὐδαίμονα λαγγάνωσιν. Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ Θεοῦ δόγμα (64) περὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων βιώσεως διεξῆλθον, οὐ μὴν ἀγνοῶν, καθάπερ οἱ πολλοὶ, οὐδὲ ἐξ εἰκασίας, οὐδὲ στοχασμοῦ. Τάχα δ' ἂν τις εἰποι· Πῶθεν ἡ προσηγορία τοῦ παιδὸς, ποία δὲ γένεσις, εἴπερ εἰς μόνος ὢν Θεὸς τυγχάνει, πάσης δὲ μίξεως οὐτός ἐστιν ἄλλότριος; Ἀλλὰ τὴν γένεσιν διπλῆν τινα νοεῖσθαι χρή· τὴν μὲν ἐξ ἀποκύψεως, τὴν συνεγνωσμένην ταύτην, ἐτέραν δὲ τὴν ἐξ αἰδίου αἰτίας, ἥς τὸν λόγον Θεοῦ πρόνοια θεᾶται, καὶ ἀνδρῶν δὲ ἐκείνῳ φίλος ὑπάρχει (65)· σοφὸς γάρ τις τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ὅλων διακοσμήσεως εἰσεται. Ὅντος τοίνυν ἀναίτιου μηδενὸς, προὔπαρχειν τῶν ὄντων, τὴν αἰτίαν αὐτῶν (66) ἀνάγκη. Ὅντος ἄρα κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, οὐσης τε αὐτῶν σωτηρίας, τὸν Σωτῆρα τῶν ὄντων προὔπαρχειν ἀνάγκη· ὡς εἶναι τὸν μὲν Χριστὸν, τῆς σωτηρίας αἰτίαν, τὴν δὲ σωτηρίαν τῶν ὄντων τὸ αἰτιατόν (67)· καθάπερ αἰτία μὲν Ἰοῦ ὁ Πατήρ, αἰτιατόν δ' ὁ Υἱός (68). Καὶ τὸ μὲν προὔπαρχειν

(67) Vulg. τὸ αἰτιον. Nihil hoc loco vidit Christophorus. Atqui facillimum erat animadvertere, hic legendum esse τὸ αἰτιατόν. Comparat enim hic Constantinus Filium cum conservatione, et Patrem cum Servatore. Quemadmodum igitur Pater quidem est causa Filii, Filius vero effectus seu τὸ αἰτιατόν, sic Servator quidem causa est salutis omnium rerum, salus vero est effectus seu τὸ αἰτιατόν Servatoris.

(68) Αἰτία μὲν Ἰοῦ ὁ Πατήρ, αἰτιατόν δὲ ὁ Υἱός. Veteres theologoi, præsertim apud Græcos, unam in Trinitate personam, Deum scilicet Patrem, causam esse dicebant; duo vero causata, Filium nempe et Spiritum sanctum. Sic Athanasius in *Quæstionibus secundis*, cap. 11 et 12, ὁ δὲ Υἱὸς οὐκ ἔστιν αἷτιος, ἀλλ' αἰτιατός. Ita etiam Joannes Damascenus in libro 1 *De imaginibus*, non longe ab initio: « Imago, inquit, Dei invisibilis est ipse Filius, qui in seipso Patrem gerit, et in omnibus idem cum illo est, præter unum id quod ab eo tanquam a causa est. Naturalis enim causa est Pater, ex qua Filius proficiscitur. » Sed et Gregorius Naz. in oratione 29, quæ est De dogmate, Patrem causam esse Filii et Spiritus sancti diserte asserit. Ex Latinis vero Marius Victorinus in libro primo *Adversus Arium* perinde locutus est. « Sed major, inquit, Pater, quod ipse dedit Filio omnia, et causa est ipsi Filio ut sit, et isto modo sit. » Supra autem idem Victorinus dixerat, Filium quidem causam esse principalem omnium rerum,

αὐτὸν, ἱκανῶς ἤδη δεδῆλωται. Πῶς δ' εἰς ἀνθρώπους καὶ γῆν κατέλθεν; Ἡ μὲν προαίρεσις τῆς καθόλου (69), καθὼς οἱ προφῆται προεθέσπισαν, κηδεμονίας τῶν ὄλων ἐστίν· ἀνάγκη γάρ τὸν δημιουργὸν τῶν ἔργων αὐτοῦ κηδεσθαι. Ἐπεὶ δὲ κοσμικῇ σώματι πλησιάζειν, ἔν τε γῇ χρονίζειν ἐμελλε, τῆς χρείας τοῦτο ἀπαιτούσης, νόθην τινὰ γένεσιν ἑαυτοῦ ἐμηχανήσατο· χωρὶς γάρτοι γάμων σύλληψις, καὶ ἀγνῆς παρθενίας εἰλεῖθαι, καὶ Θεοῦ μήτηρ κόρη, καὶ αἰωνίας φύσεως ἀρχὴ χρόνιος, καὶ νοητῆς οὐσίας αἰσθησις, καὶ ἀσωμάτου φανότητος ὕλη (70)· ἀκόλουθα τοιγαροῦν καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ φάσματος· αἰγλήσσεια περιστέρα (71) ἐκ τῆς Νῶς λάρνακος ἀποπταμένη, ἐπὶ τοὺς τῆς παρθένου κόλπους κατήρεν· ἀκόλουθα δὲ καὶ μετὰ τὸν ἀναφῆ, πάσης τε ἀγνείας καθαριότερον, καὶ αὐτῆς ἐγκρατείας χρείσσονα ὕμναιον (72). Ἡ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ Θεοῦ, ἐντερόμενός τε αὐτὸν μετὰ αἰδοῦς ὁ τῶν λουτρῶν πάροχος Ἰορδάνης. Πρὸς τοῦτω τε βασιλικὸν χρῖσμα ὁμόψυχον τῆς πάντων συνέσεως, παιδεία δὲ καὶ δύναμις παράδοξα κατορθοῦσα, καὶ τὰ ἀντατα ἰωμένη· καὶ εὐχῶν ἀνθρωπίνων ταχέια καὶ ἀνεμπόδιτος βεβαίωσις, καὶ ὅλως ὁ σύμπας ὑπὲρ ἀνθρώπων βίος· διδασκαλία δὲ οὐ φρόνησιν, ἀλλὰ σοφίαν διδάσκουσα, τῶν φοιτητῶν οὐ τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς (73) μανθανόντων, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποὺς ἀναλυούσας, τὴν τε τοῦ αἰὲ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔχοντος γένους ἐποπτίαν πονουμένων, καὶ τὴν τοῦ μεγίστου Πατρὸς ἐννοίαν ἀσχοιμένων. Τὰ γάρτοι τῶν εὐεργετημάτων οὐ μέτρια· ἀντὶ μὲν τῆς πωρώσεως (74), ὅρασις· ἀντὶ δὲ παρέσεως, εὐεξία· ἀντὶ δὲ θανάτου, πάλιν εἰς τὸ ζῆν ἀποκατάστασις. Παρίημι γάρ ἀφθονον τῶν ἀναγκαίων παρασκευὴν ἐν ἐρημίᾳ, καὶ ἐν ὀλίγοις ἐδέσμαισι παντοδαπὴν μεγάλους πληθεσι πολλοῦ χρόνου περιουσίαν. Ταύτην σοὶ τὴν εὐχαριστίαν κατὰ τὸ δυνατόν ἀποδίδομεν, Χριστὲ ὁ Θεὸς καὶ Σιωτήρ,

A Cujus quidem generationis modum ac rationem, divina favente providentia, is inter homines videt, qui Deo charus fuerit. Sapiens enim quivis ordinationis universi causam intelligit. Porro cum nihil sit quod causam non habeat, ante omnia quæ existunt, causa eorum substituerit necesse est. Cum igitur mundus et cuncta quæ in mundo sunt existant; cumque eorum exstet conservatio, necesse est ut ante omnia quæ sunt, Servator exstiterit: adeo ut Christus ipse omnium rerum causa sit, et conservatio sit effectus: quemadmodum Pater quidem Filii causa est, Filius vero est causatum. Et ipsum quidem Christum ante omnia exstitisse, jam abunde probavimus. At quomodo in terras descendit et ad homines venit? Consilium quidem ipsum, sicut propheta prædixerant, profectum est ex cura ac sollicitudine quam pro universis rebus gerebat. Opifex enim, operum suorum curam gerat necesse est. Cum vero ad terrenum corpus accessurus esset, et inter homines, necessitate sic exigente, aliquandiu moraturus, novam quamdam nascendi rationem commentus est sibi. Nam absque 582 nuptiis fuit conceptio; et castæ virginitatis puerperium; et puella Dei mater: et æternæ naturæ temporale principium; et intelligibilis substantiæ sensus; et incorporei splendoris materia. Cuncta igitur quæ tunc visa sunt, his fuere consentaneā. Splendidissima columba ex arca Noe devolans, in sinum Virginis descendit. Consentanea item sunt reliqua, quæ C illibatum illum et omni castitate puriorem ipsaque adeo continentia præstantiorem hymenæum sunt consecuta. Mirabilis ab ipsis incunabilis sapientia Dei: et Jordanis qui aquas ad baptismum præbebat, cum reverentia illum suscipiens. Adhæc regalis unctio cum omnium rerum scientia conjuncta. Doctrina item ac potentia qua res admirabiles per-

sed Patrem præcausam esse, eo quod Filii causa sit. (69) Ἡ μὲν προαίρεσις τῆς καθόλου. Nihil hic mutant codices nostri. Ego tamen libentius legerem τῆς καθόλου, id est, adventus Dominici.

(70) Vulg. ἀσωμάτου φανότητος ὕλη. Scribendum videtur φανότητος, ut legit Christophorsonus. Alludit enim Constantinus ad locum Pauli apostoli in quo Christus splendor gloriæ Dei Patris appellatur. Certe in Fuk. et Savilii libr. φανότητος scribitur.

(71) Αἰγλήσσεια περιστέρα. In codice Regio ad marginem ascribitur λαμπρά, quod scholion est vocis αἰγλήσσεια. Frustra igitur et Scaliger et cæteri emendatores legunt αἰθρήσσεια. Porro hæc Constantini narratio sumpta est ex libris apocryphis, qui Spiritum sanctum sub columbæ specie in Mariæ sinum descendisse referebant, prout angelus ei prædixerat. Ac fortasse in Evangelio Hebræorum hæc ita narrabantur. Sed Christophorsonus columbam hic intellexit, quam Noe olim ex arca dimiserat, eamque figuram fuisse Spiritus sancti, qui in Mariam virginem quandoque erat illapsurus. Ego vero mallet hic legere αἰγλήσσεια περιστέρα ὅτι ἡ πάλαι ἐκ τῆς Νῶς λάρνακος ἀποπταμένη, etc. Ita sensus erit apertus et elegans.

(72) Ὑμναίον. Post hanc vocem punctum apposui ex auctoritate codicis Regii, quod cum non animadvertisset Christophorsonus, totam hujus

loci sententiam corrupit, vocibus aliquot adjectis. Sic enim legit, ὕμναιον, οἰκονομοῦσα ἡ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ Θεοῦ θαυματουργεῖ. Codex tamen Fuk. hanc Christophorsoni lectionem ac distinctionem plane confirmat, nisi quod habet τοῦ Θεοῦ σοφία, sicut et liber Turnebi.

(73) Τὰς πολιτικὰς... ἀρετὰς. Philosophi duas virtutum species faciunt: alias πρακτικὰς, quas θεωρητικὰς, quæ scilicet animum nostrum perducunt ad Dei contemplationem. Unde ex discipulis Pythagoræ alii πολιτικοί, alii σεβαστικοί dicti, ut docet vetus auctor de vita Pythagoræ in Bibliotheca Photii, cap. 259. Porro in codice Fuk. hic locus ita legitur: Διδάσκουσα τοὺς φοιτητὰς, οὐ τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς διδούσα ἐκμανθάνειν, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποὺς ἀγοῦσας τῶν τε τὴν τοῦ αἰὲ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος, etc. Ita etiam legitur in libris Turnebi ac Savilii. Verum assentior Savilio, qui cum hanc lectionem ad oram libri sui ascripsisset, eam postea delevit, hac annotatione subjecta: « Lectio vulgata retineri potest paucis immutatis. »

(74) Vulg. ἀντὶ μὲν τῆς πωρώσεως. Scribendum est procul dubio τῆς παρώσεως. Mox emendavi ex codice Regio ἀντὶ δὲ παρέσεως. Atque ita codex Savilii. Paulo ante mallet scribere τὰ γέ τοι τῶν εὐεργετημάτων, etc.

petravit, et insanabiles morbos curavit. Mira denique celeritas in hominum precibus exaudiendis. Et generaliter tota ejus vita hominum utilitati inserviens. Prædicatione vero quæ non prudentiam sed sapientiam insinuaret, auditoribus non civiles virtutes, sed viam quæ ad intelligibilem mundum perducit, addiscentibus, ejusque naturæ quæ semper uno eodemque in statu permanet, contemplationem et summi Patris notionem assidua exercitatione scrutantibus. Jam beneficia haudquaquam mediocria. Pro cæcitate, visus; pro virium ac nervorum resolutione, firma corporis valetudo; pro morte denique, vita iterum restituta. Prætereo res ad victum necessarias in solitudine large suppeditatas, et paucissimos cibos maximæ hominum multitudini longo temporis spatio sufficientes. Hanc tibi gratiarum actionem prout possumus, persolvimus, Christe, Deus ac Servator, magni Patris summa Providentia, qui et a malis liberas, et doctrinam beatissimam tradis. Neque enim hæc a me dicuntur ut laudes tuas celebrem, sed ut gratias agam. Nam quis unquam inter homines te pro dignitate laudaverit? Tu quippe es, qui ex nihilo res creasse diceris, et lucem eis accendisse; et confusam elementorum molem ordine ac ratione distinxisse. Tuæ clementiæ hoc præcipuum munus est, quod homines bona indole præditos, divinæ ac beatæ vitæ æmulatores reddidisti, ac providisti ut illi optimarum rerum mercatores effecti, sapientiam ac felicitatem suam pluribus aliis impertirent, ipsique immortalium fructum virtutis perciperent; liberati quidem intemperantia, **583** clementiæ vero participes: et misericordiam quidem præ oculis habentes, fidei vero promissa sperantes: verecundiam denique et omne genus virtutis amplectentes, loco injustitiæ quam prior mortalium vita moribus humanis infunderat, ut ab eo qui omnium rerum curam ac providentiam gerit, excinderetur. Nullus enim alius, tantorum malorum et injustitiæ quæ illa ætate invaluerat, medicus idoneus inveniri potuisset. Igitur Providentia ad terras usque perveniens, cuncta quæ per contumeliam et intemperantiam incompota

(75) Vulg. τὸ δὲ φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι. Lego τὸ τε φῶς. In schedis Regiis et in libro Savillii legitur σὲ δὲ φῶς, etc. Sed Fuk. codex habet σὲ τε.

(76) Καταροῦν θ'. Christophorus hic ἀπὸ κοινοῦ subaudit verbum ποιῆσαι. Quod licet non damno, tamen necessarium non videtur. In codice Fuk. ita legitur hic locus: ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι, ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρωπίνων ἡθῶν ἐκβεβλήκει· οὐδὲν γάρ, etc., absque illis vocibus τὴν ὑπὲρ πάντων ποιούμενῳ πρόνοιαν.

(77) Ἀσπαζόμενοι. Post hoc verbum deesse videntur nonnulla. Neque enim sensus constare potest, nisi addideris hæc verba: ἀντὶ τῆς ἀδικίας ἣν ὁ πρὸ τοῦ βίος, etc. Quam scripturam in interpretatione mea sum secutus.

(78) Vulg. τὴν αὐτῶν θεωροῦντας δυνάμιν. Non dubito quin legendum sit τὴν αὐτοῦ δύναμιν. Quod ex sequentibus manifeste convincitur. Causam enim affert Constantinus, cur Christus, qui morbos ac vitia hominum curaturus advenerat, et

A μεγάλου Πατρὸς μεγίστη πρόνοια, σώζοντι τ' ἐκ τῶν κακῶν, καὶ τὴν μακαριωτάτην διδασκαλίαν διδάσκοντι· οὐ γὰρ ἐγκωμιάζων ταῦτα, ἀλλ' εὐχαριστῶν λέγω. Τίς γὰρ ἂν σε κατ' ἀξίαν ὑμνήσοι ἐν ἀνθρώποις; Σὲ μὲν γὰρ λόγος ἐξ οὐκ ὄντων τὰ ὄντα γεννῆσαι, τὸ τε φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι (75), καὶ τὴν ἀτακτον τῶν στοιχείων σύγχυσιν κατακοσμήσαι τάξει καὶ μέτρῳ. Τὸ δὲ φιλανθρωπίας ἐξαίρετον ἐν τῷ τοῦς εὐ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θεῖου καὶ μακαρίου ζηλωτὰς ποιῆσαι βίον· κατανοεῖν θ' (76) ὅπως τῶν ὄντων ἀγαθῶν ἔμποροι γεγεννημένοι, πλείοσι τῆς αὐτῶν σοφίας τε καὶ συντυχίας μεταδίδοιεν, αὐτοὶ τ' ἀρετῆς καρπὸν αἰώνιον κομίζοιντο, ἀπὸ πλάγμενοι μὲν ἀκολασίας, μετέχοντες δὲ φιλανθρωπίας, οἴκτον μὲν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες, πίστεως δὲ προσδοκίαν ἐλπίζοντες, αἰδῶν δὲ καὶ παντοίαν ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι (77), ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρωπίνων ἡθῶν ἐκβεβλήκει, τὴν ὑπὲρ πάντων ποιούμενῳ πρόνοιαν· οὐδεὶς γὰρ ἂν τῶν τοσούτων κακῶν, καὶ τῆς ἐπικρατησάσης κατ' ἐκεῖνον τὸν βίον ἀδικίας λατρός ἀξιόχρεως εὐρέθη. Ἡ γοῦν Πρόνοια μέχρι τῶν τῆς διχουσα, πᾶνθ' ὅσα ὑπ' ὕδρεως καὶ ἀκολασίας ἀκόσμητα ἦν, κατακόσμησε ῥᾶστα. Καὶ οὐδὲ τοῦτο ἀποκρύφως· ἥδει γὰρ τοῖς μὲν τῶν ἀνθρώπων, φρονήσει καὶ νῷ τὴν αὐτοῦ δύναμιν θεωροῦντας (78), τοῖς δὲ, ἅτε τοῖς ἀλόγοις τῶν ζώων ἀπεικαζόμενοι τὴν φύσιν, μᾶλλον ταῖς αἰσθήσεσιν ἐπιβάλλοντας· διὸ φανερώς, ἵνα (79) μηδεὶς ἀμφιβάλλοι, μὴ σπουδαῖος, μὴ φαῦλος, τὴν εὐδαιμονίαν καὶ θαυμαστὴν θεραπεῖαν ὑπ' ὅσιν ἔγγε, τοῖς μὲν παυσταμένοις τοῦ βίου, ἀποκαθιστὰς τὸ ζῆν ἐκ δευτέρου, τοῖς δὲ ἐστερημένοις τῶν αἰσθήσεων, ὑγιῶς καλεῶν πάλιν αἰσθάνεσθαι· στηρίζαι δὲ θάλασσαν, καὶ νηνεμίαν ἐπιτάξει ἐκ χειμῶνος, καὶ τέλος θαυμαστοῖς ἔργοις ἐπιχειρήσαντα, καὶ ἐξ ἀπιστίας τοῖς ἀνθρώποις εἰς πίστιν ἰσχυράν προκαλεσάμενον, εἰς οὐρανὸν ἀναπτῆναι, τίνος ἄλλου, πλὴν τοῦ Θεοῦ τῆς τε ἐξοχωτάτης δυνάμεως ἔργον τοῦτο; Οὐ μὴν οὐδὲ ὁ προσεχὴς τοῦ παθήματος καιρὸς, τῶν θαυμαστῶν ἐκείνων θαμμάτων ἀλλότριος ἦν· ἥνικα νύκτες ἡμερινὸν φῶς ἐπικαλύπτουσαι, τὸν ἥλιον ἡσβύνον· κατελήθει γὰρ δὲος τοῖς πανταχοῦ δῆμους, τὴν τῶν πάντων πραγμάτων συντέλειαν ἔχειν, καὶ

beatam ac felicem in cælo vitam nuntiaturus, tot miracula in terris patrare, cæcis oculos, agris salutem, mortuis vitam restituere voverit. Id igitur ab illo factum esse dicit in gratiam eorum qui sunt tardioris ingenii, ne dubitare possent de ipsius virtute atque potentia, cum tot miracula patrari cernerent. Hi sunt quos paulo post φαύλους nominat.

(79) Vulg. διὰ φανερώσιν ἃ μηδεὶς. Hunc locum feliciter mihi videtur restituisse, cum Scaliger, Bongarsius aliique, quorum emendationes ad marginem editionis Genevensis leguntur, nihil in eo viderint. Ego vero nulla propemodum mutatione, locum pristino mitiori ita restitui, διὸ φανερώς, ἵνα μηδεὶς ἀμφιβάλλοι. Qua lectione nihil verius. Codex quidem Fuk. cum Scaligeri et Bongarsii lectione consentit. Verum jam multo ex locis deprehendi, hujus codicis fidem interdum vacillare; idque vel unus hic locus satis evincit.

χάος αὔθις, οἷον τὸ πρὸ τῆς τοῦ κόσμου διατάξεως, ἐπικρατήσιν· ἐζητεῖτο δὲ καὶ τὸ αἴτιον τοῦ τηλικούτου κακοῦ, καὶ εἴτι πλημμελεῖς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ θεῖον γένοιτο· ἕως ὅτε ἡπίω (80) μεγαλοψυχίᾳ τῆς τῶν ἀσεβῶν ὑβρεως ὑπερφρονήσας, ἀποκαθίστη τὸν οὐρανὸν σύμπαντα τῇ τῶν ἀστρῶν κατακοσμῶν χορείᾳ. Τοιγάρτοι ποσῶ (81) καὶ ἡ τοῦ κόσμου πρὸς ὧς συθρυπῶσα, εἰς τὴν οἰκίαν αὐθις ἀποκαθίστατο φαιδρότητα.

pristinum usum sensuum recuperare præcipiens. Mare vero solidum reddidisse, et in media tempestate tranquillitatem oriri jussisse; ac postremo cum admiranda opera edidisset, et homines ab incredulitate ad robustissimam fidem traduxisset, in cælum evolavisse; cujus tandem nisi Dei et supremæ cujusdam potentiæ opus fuit? Sed neque tempus illud quod passioni proximum fuit, admirandis illis spectaculis caruit: tunc cum noctis caligo diurnum splendorem obscurans, solem penitus abscondit. Quippe omnes ubique populos terror pervaserat, mundi exitum advenisse jam credentes, et in pristinum chaos ejusmodi ante orbem conditum fuit, cuncta reditura esse. Requirebatur causa tantæ calamitatis, et quod tantum scelus adversus Dei Numen ab hominibus admissum fuisset: donec Deus placida animi magnitudine contumelias impiorum despiciens, cuncta restituisset, et consueto siderum cursu cælum omne exornavisset. Itaque totius mundi facies, quæ luctu ac mœrore quodammodo confusa fuerat, pristinum denuo splendorem recuperavit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

B.

Περὶ τῶν μὴ γνόντων τὸ μυστήριον, καὶ ὅτι ἐκόντες ἠγνόησαν· καὶ ὅσα τοὺς γνόντας ἀγαθὰ μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι' ἐμολογίας τελειωθέντας.

Ἄλλ' ἐρεῖ τις (82), ὃ φιλὸν ἐστὶ βλασφημεῖν, θεὸν ὄντα δεδυνῆσθαι κρείσσονα καὶ ἡπιωτέραν τὴν προαίρεσιν τῶν ἀνθρώπων ἀπεργάσασθαι. Τίς οὖν κρείστων μέθοδος, ποία δ' ἐπιχειρήσις ἀνυτικώτερα πρὸς τὸ τοὺς κακοὺς σωθρονισθῆναι, τῆς ἐαυτοῦ προσήσεως; Οὐκ αὐτὸς παρὼν καὶ ὁρῶμενος ἐδίδασκε τὸν κόσμιον βίον; Εἰ οὖν ἡ τοῦ Θεοῦ παραγγελία παρόντος οὐδὲν ἤνυσε, τί ἂν ἀπόντος καὶ μὴ ἀκουσμένου ὠφέλησε; Τί οὖν ἐγένετο ἐμπόδιον τῆς μακαριωτάτης διδασκαλίας; Ἡ τῶν ἀνθρώπων σκαιότης· ὅταν γὰρ τὰ καλῶς τε καὶ προσηκόντως παραγγελλόμενα, πρὸς ὀργὴν λαμβάνωμεν, τηνικαδὲς τὸ νῆφον τῆς διανοίας ἀμαυροῦται. Τί δὲ, ὅτι προσφιλεῖς ἦν (83) ἐκείνοις ἀμελεῖν τῶν προστάξεων, καὶ ἀνορέτους παρέχειν τὰς ἀκοὰς τῷ τεθέντι νόμῳ; εἰ μὴ γὰρ κατημέλουν, ἔσχον ἂν ἄξια τὰ ἐπίχειρα τῆς ἀκροάσεως, οὐ μόνον εἰς τὸ παραχρῆμα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν μετέπειτα βίον, ὃς ἐστὶν ὡς ἀληθῶς βίος· ὁ γάρτοι μισθὸς τοῦ τῷ Θεῷ πείθεσθαι, ὁ ἀφθαρτος καὶ ἀβίος βίος, οὗ δυνατὸν ἀντιποιεῖσθαι τοῖς εἰδόσι τὸν θεόν, καὶ τοῖς τὸν ἑαυτῶν βίον ζηλωτὸν παρεχομένοις, καὶ οἷον παράδειγμα αἰώνιον τοῖς πρὸς ἄμειλλαν ζῆν προσηρημένοις (84). Διὰ τοῦτο οὖν ἡ διδασκαλία

584 CAPUT XII.

De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignoratio est: et quanta bona eos maneat qui illud cognoverunt, ac præsertim eos qui in confessione mortui sunt.

Sed dicet aliquis ex iis quibus solemne est impie loqui, Deum voluntatem hominum meliorem ac placidiorem facere potuisse. Quænam, rogo, melior via, quæ ratio efficacior ad improbos homines emendandos, quam ut Deus ipse eos coram compelleret? An non ille præsens et omnium conspectui subjectus, eos ad modestiam informavit? Quod si Dei præsentis præcepto nihil profuit, quid absentis et inauditi prodesse potuisset? Quod igitur obstaculum fuit beatissimæ illius prædicationi? Hominum feritas atque sævitia. Quoties enim ea quæ recte utiliterque præcepta sunt, infenso animo excipimus, tunc mentis nostræ acies quibusdam quasi tenebris obscuratur. Quid quod voluptati illis erat præcepta negligere, et legi quæ ferebatur fastidiosas aures præbere? Nisi enim neglexissent, dignam certe audentia sua mercedem erant relaturi, non in hac tantum, verum etiam in futura vita; quæ vere vita est existimanda. Eorum enim qui præceptis Dei paruerunt, merces est, immortalis et æterna vita. Ad quam ii demum aspirare, possunt, qui Deum cognoverint, et qui suam ipsorum vitam velut perpetuum quoddam exemplar, ad imitandum proposuerint iis,

(80) Vulg. ἕως ὅτε ἡπίως. Scribo ἕως ὅτε ἡπίω μεγαλοψυχίᾳ, etc.

(81) Τοιγάρτοι ποσῶ. Nihil opus erat emendatione doctorum virorum, qui corrigunt ποσῶς, cum ποσῶ etiam dici possit adverbialiter pro: ἐπὶ ποσόν. In codd. tamen Fuk. ac Turn. scribitur ποσῶς.

(82) Ἄλλ' ἐρεῖ τις. Ab his verbis inchoandum est cap. 12: De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignoratio, etc. Nam hactenus egit Constantinus de Domini adventu, et cujus rei causa Christus in terras descenderit. Nunc vero agit de iis qui hoc mysterium ignorarunt.

(83) Τί δὲ, ὅτι προσφιλεῖς ἦν. Malim scribere ἐπὶ δὲ ὅτι, etc. Afferit enim Constantinus duas causas cur gentiles prædicationem Christi non susceperunt.

(84) Τοῖς πρὸς ἄμειλλαν ζῆν προσηρημένοις. Eleganter Græci dicunt πρὸς ἄμειλλαν ζῆν, de iis qui vitam suam ad optimi cujusque imitationem instituunt. Nam qui in virtute magnos progressus facere voluerint, aliquem sibi ob oculos proponere debent, quem imitentur. Ita Julianus imperator ad æmulationem principis Marci actus suos effungebat et mores, ut loquitur Anim. Marcellinus.

qui ad optimi cuiusque æmulationem vitam suam formare instituerunt. Quippe idcirco doctrina sapientibus tradita est, ut quod isti præceperint, a sodalibus pura mente sedulo custodiatur, atque ita sincera ac firma mandati divini observatio perseveret. Ex huiusmodi enim observatione, et ex intermerata fide sinceraque erga Deum pietate, nascitur mortis contemptus. Stat ergo huiusmodi animus obnixè contra sæculi procellas, invicto divinæ virtutis robore munitus ad martyrium. Cumque gravissimos terrores generose superaverit, corona donatur ab eo ipso cui testimonium constanter perhibuit. Nec tamen propterea gloriatur. Novit enim Dei munus esse, quod et tormenta sustinuerit, et divina præcepta alacriter impleverit. Porro huiusmodi vitam excipit immortalis memoria et gloria sempiterna; idque jure **585** optimo: siquidem martyr tum vita ipsa plena modestiæ ac religiosæ divinatorum mandatorum observantiæ deprehenditur: tum mors plena fortitudinis ac generosæ indolis. Proinde hymni psalmique et laudes Inspectori omnium Deo posthæc canuntur. Et ejusmodi quoddam gratiarum actionis sacrificium in memoriam illorum peragitur, quod ab omni sanguine et violentia vacuum est. Sed nec odor thuris requiritur, nec accensus rogi, sed purum duntaxat lumen, quantum satis sit ad eos qui Deum precantur, illustrandos. Sobria quoque convivia celebrantur a multis, tum ad mendicorum, tum ad eorum qui patria et bonis exciderunt, inopiam sublevandam. Quæ si quis importuna esse existimet, is contra divinam et sacrosanctam disciplinam sapere videtur.

CAPUT XIII.

Quod necessaria sit differentia in rebus creatis: et quod ad bonum malumque propensio ex voluntate hominum oritur: ideoque necessarium est iudicium Dei.

Quidam vero etiam in hoc Deum reprehendere juvenili audacia præsumunt: Qua de causa, in-

(85) Vulg. *παρυσυλάσσηται καθαρά ψυχή*. Scribendum est *καθαρά ψυχή*, ut legitur in codice Fuk. In quo etiam scribitur ἀληθής τε ἡ, optime.

(86) *Πεπραγμένη πρὸς τὸ μαρτύριον*. In libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, hic locus ita legebatur, ἀναταγωνίστω θείας ἀρετῆς μάχη φερομένη πρὸς τὸ μαρτύριον. Quam scripturam etiam in codice Fuk. reperi. Savilius vero in libro suo ita emendavit, ἀναταγωνίστω τε θείας ἀρετῆς μάχη φέρεται πρὸς, etc., atque ita legit Christophorus. Sed vulgata lectio, quæ in codice Regio et in schedis habetur, meo iudicio longe præstat.

(87) Vulg. *ὅς γερ. ἐμαρτύρησε*. Non dubito quin scribendum sit ὃν γενναίως ἐμαρτύρησε, quod miror a Christophorono aliisque animadversum non fuisse.

(88) Vulg. *ἡ τελευταῖα πλήρης*. Procul dubio scribendum est ἡ τε τελευταῖα πλήρης, ut sensus sit absolutus. Porro hic locus de martyribus elegantissimus est.

(89) *Εὐχαριστίας θυσία*. Et hic locus inprimis notandus est de Missæ sacrificio, quod in memoriam atque honorem martyrum offerebatur Deo. Sic enim explicanda sunt hæc verba, θυσία τοῖς ἀνδράσιν ἀποτελεῖται, quæ non intellexit Christophorus. Neque enim Christiani sacrificium martyribus offerebant, sed soli Deo, gratias ei agentes, quod illos martyrii corona donasset, ut scribit

παρεδόθη τοῖς σοφοῖς, ἔν' ὅπερ ἂν ἐκεῖνοι παραγγέλῳσι, τοῦτο μετ' ἐπιμελείας ὑπὸ τῶν οἰκείων παραφυλάσσηται καθαρά ψυχή (85), ἀληθής τε ἡ καὶ βεβαία ἡ φυλακὴ τῆς κελεύσεως τοῦ Θεοῦ· ἐκ γάρτοι αὐτῆς καὶ τὸ πρὸς τὸν θάνατον ἀδὲς ὑπὸ καθαρᾶς πίστεως καὶ εὐλαβικῶν περὶ τὸν Θεὸν καθοσιώσεως φύεται· ἀνθίσταται δὲ ζάλαις κοσμικαῖς, ἀνταγωνίστω θείας ἀρετῆς πεπραγμένη πρὸς τὸ μαρτύριον (86)· νικήσασα γοῦν ὑπὸ μεγαλοψυχίας τοὺς μεγίστους φόβους, ἀξιοῦται στεφάνου παρ' αὐτοῦ, ὃν γενναίως ἐμαρτύρησε (87). Καὶ οὐδὲν σεμνύνεται ἐπίσταται γάρ, οἶμαι, καὶ τοῦτο θεῶθεν δεδῶσθαι, πρὸς τὸ ὑποστῆναι, καὶ πληρῶσαι προθύμως τὰ θεῖα προστάγματα· διαδέχεται δὴ τόνδε τὸν βίον μνημὴ διαρκῆς, καὶ αἰώνιος δόξα, μάλα εὐκρίτως· εἴπερ ὁ τε βίος σώφρων τοῦ μάρτυρος, καὶ τῶν παραγγελημάτων μνημῶν, ἡ τε τελευταῖα πλήρης (88) εὐρίσκεται μεγαλοψυχίας τε καὶ εὐγενείας· ὅμοιο δὴ μετὰ ταῦτα καὶ ψαλτήρια καὶ εὐφημῖαι, καὶ πρὸς τὸν πάντων ἐπὶ πᾶσιν ἔπαινος. Καὶ τοιαύτη τις εὐχαριστίας θυσία (89) τοῖς ἀνδράσιν ἀποτελεῖται, ἀγνὴ μὲν αἵματος, ἀγνὴ δὲ πάσης βίας· οὐδὲ μὴν ὁσμὴ λιθάνων ἐπιτιθεῖται, οὐδὲ πυρκαϊά· καθαρὸν δὲ φῶς, ὅσον ἐξαρκέται πρὸς ἐκλαμψιν τοῖς εὐχομένοις· σωφρονέστατα δὲ πολλῶν καὶ τὰ συμπόσια (90), πρὸς ἔλεον καὶ ἀνάγκησιν τῶν δεομένων ποιούμενα, καὶ πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκπεσόντων. Ἄπερ ἂν τις φορτικὰ εἶναι νομίζῃ, οὐ κατὰ τὴν θεῖαν καὶ μακαριωτάτην διδασκαλίαν φρονεῖ.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅτι ἀναγκαῖα τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἡ διαφορά, καὶ ὅτι ἡ πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν ῥοπή τῆς ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρίσις ἀναγκαῖα καὶ εὐλογος.

Ἦδη δὲ τινες καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι (91) τὸν Θεὸν νεανιεύονται· Τί δὴ ποτε βουλήθεις, οὐ μίαν καὶ τὴν

Augustinus in libro viii *De civitate Dei*, capite ultimo. Et hæc est quam Constantinus hoc loco θυσίαν τῆς εὐχαριστίας appellat. Verum quia ad memorias et sepulcra martyrum Christiani incruentum hoc sacrificium Deo offerebant, ut ob martyrium præmia et coronas atque victorias ei gratias agerent, ideo Constantinus honorem hunc martyribus habitum esse dicit.

(90) Καὶ τὰ συμπόσια. De his Christianorum conviviis, quæ ad sepulcra martyrum fiebant, loquitur idem Augustinus in loco citato his verbis: « Quicumque etiam epulas suas eo deferunt, quod quidem a Christianis melioribus non sit, et in plebisque terrarum nulla talis est consuetudo, tamen quicumque id faciunt, quas cum apposuerint, orant, et auferunt ut vescantur, vel ex eis etiam indigentibus largiantur, sanctificari ibi eas volunt per merita martyrum, » etc. Porro hæc convivia initio quidem sobria fuere ac modesta. Postea vero, in pejus proficiente licentia, ad ebrietatem ac lasciviam discivere. Atque idcirco plerisque in locis penitus extincta sunt, teste Augustino in epistola 64. In codice Fuk. scriptum est σωφρονέστατα δὲ πολλῶν καὶ συμπόσια, etc., non πολλῶν, ut habent vulgatæ editiones.

(91) Καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι. Malim scribere ἐν τούτῳ, ut in libro Moræ ad marginem emendatum inveni. Atque ita scribitur in codice Fuk.

αὐτὴν τῶν ὄντων φύσιν ἐτεκτῆνατο, ἀλλὰ διάφορα καὶ ἄτα πλεῖστα ἐναντία τὴν φύσιν ἐκέλευσεν ἀπογεννᾶν ; ἔθεν καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ἡμετέρων ἡθῶν τε καὶ προαιρέσεων ἦν γὰρ ἔως ἀμεινον καὶ πρὸς τὸ πειθαρχεῖν τοῖς κελεύσμασι τοῦ Θεοῦ, καὶ πρὸς τὴν ἀκριθεῖ κατὰληψιν αὐτοῦ, καὶ πρὸς τὸ βεβαιοῦσθαι κατὰ τὴν ἐκάστου πίστιν (92), ὁμοτρόπους εἶναι πάντας ἀνθρώπους. Τὸ δὲ τοὺς ἀνθρώπους πάντας ὁμοιοτρόπους εἶναι : ἀξιούν, κομιδῇ γελοῖον· μὴδ' ἔννοεῖν, ὅτι οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διδάξεις (93), αὕτη καὶ τῶν κοσμικῶν, οὐδὲ τὰ φυσικὰ τοῖς ἡθικοῖς ὁμοούσια, οὐδὲ τὰ τοῦ σώματος παθήματα τοῖς τῆς ψυχῆς πάθεσι τὰ αὐτὰ· τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα κόσμον (94) φθαρτῶν καὶ ἐπιγεῖων ζῶων μακαριότητι, ὅσῳ σεμνοτέρα τε καὶ θειοτέρα τυγχάνουσα· καὶ τῆς θείας ἀγαθότητος οὐκ ἀμεινον τῶν ἀνθρώπων γένος, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς πάντων, οὐδ' ὡς ἔτυχε, μόνων δὲ τῶν τὴν θείαν φύσιν ἐξηχνευσάντων, καὶ τὸ προηγούμενον ἐπιτήδευμα τοῦ βίου προελομένων, τὴν τῶν θείων ἐπίγνωσιν.

mitatis particeps hominum genus, nec tamen omnes homines promiscue ac sine ullo discrimine participes sunt divinæ bonitatis : sed si soli qui divinam naturam scrutati sunt, et qui hoc præcipuum vitæ institutum ac studium sibi proposuerunt, rerum divinarum cognitionem.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅτι ἀπειρῶς ἡ πιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκρίστου οὐσίας ἀφίστηκε, πλησίον δὲ αὐτῆς τῷ κατ' ἀρετὴν βίῳ ὁ ἀνθρώπος γίνεται.

Τὰ γε μὴν ἐκ γενεᾶς τοῖς αἰδίοις συγκρίνειν, μάλιστα ἐστὶν ὡς ἀληθῶς τῆς τελευτάτης· τῶν μὲν γὰρ οὐτ' ἀρχὴ τις, οὔτε τέλος, τὰ δ' αἶτε φύντα καὶ γενόμενα (95), καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ τε εἶναι καὶ ζῆν ἐν χρόνῳ ἐνὶ λαβόντα, ἀκολουθῶς καὶ τελευτὴν ἐξ ἀνάγκης ἔχει· τὰ δὲ γενόμενα, τῷ κελεύσαντι γεννηθῆναι αὐτὰ, πῶς ἂν ἐξισάζοιτο; Εἰ γὰρ ὅμοια (96) ταῦτα ἐκείνῳ, οὐδὲ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι προστηκόντως ἂν ἐκείνῳ ἀρμόζοιτο. Ἀλλ' ἐκείνῳ μὲν οὐδ' ἂν τὰ οὐράνια συγκριθεῖν, ὥσπερ οὐδ' ὁ αἰσθητὸς κόσμος τῷ νοητῷ, οὐδ' αἱ εἰκόνες τοῖς παραδείγμασι. Ἡ δὲ σύγχυσις τῶν πάντων (97), πῶς οὐ γελοῖον; ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ θείου τιμιότητος τῇ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τὰ γε θηρία συγκρίσει (98)· ἐφεσὶς δὲ δυναστείας, ἀντὶρρόπος Θεοῦ δυναστεία, πῶς οὐ

quiunt, non unam eandemque omnium naturam atque indolem fabricavit, sed multa diversa, adeoque contraria indole prædita nasci voluit? Ex quo dissimilitudo morum ac voluntatum inter homines orta est. Satiùs quidem fortassis fuisset ut, quod spectat ad observationem mandatorum Dei, et accuratam ejus contemplationem, et ad confirmationem fidei singulorum, omnes homines unius atque ejusdem moris fuissent. Verum absurdum plane ac ridiculum est, id optare, ut omnes homines iisdem sint moribus præditi, neque animadvertere, aliam mundi totius, aliam earum rerum quæ in mundo sunt, ordinationem esse: nec res naturales ejusdem substantiæ esse ac morales, nec corporis affectus eosdem esse cum affectibus animi. Etenim universum hunc mundum longo intervallo superat anima rationalis, tanto beatior terrenis et corruptioni obnoxiiis animantibus, quanto augustior est atque diviniore: necnon divinæ bonitatis particeps hominum genus, nec tamen omnes homines promiscue ac sine ullo discrimine parti-

cipies sunt divinæ bonitatis: sed si soli qui divinam naturam scrutati sunt, et qui hoc præcipuum vitæ institutum ac studium sibi proposuerunt, rerum divinarum cognitionem.

586 CAPUT XIV

Quod creatura immenso spatio distat a substantia increata: et quod homo per virtutem proxime ad Deum accedit.

Porro ea quæ orta sunt cum æternis comparare, summæ profecto dementia est. Hæc enim neque principium habent, neque finem. Illa vero cum orta sint et genita, cumque existendi ac vivendi certo tempore principium acceperint, exitum quoque habeant necesse est. Ea vero quæ genita sunt, quomodo comparari unquam possint cum eo, qui ipsa gigni præcepit? Nam si hæc illi æqualia sunt, præceptum quo ea gigni jussit, non posset ipsi merito convenire. Sed ne cælestia quidem jure cum illo conferantur, quemadmodum nec sensibilis mundus cum intelligibili, nec imagines cum exemplari. At confusio et permistio omnium rerum, nonne prorsus ridicula res est? cum divinæ naturæ dignitas obtegatur, si homines ac bestię

(92) Κατὰ τὴν ἐκάστου πίστιν. Scribendum videtur τὴν καθ' ἐκάστου πίστιν.

(93) Οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διδάξεις. Malim scribere οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διδάξεις, αὕτη καὶ τῶν κοσμικῶν.

(94) Τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα κόσμον. Post has voces multa desunt, ut patet ex titulo capitis. Nos ex corrupto ac mutilo loco qualemcunque sensum elicere maluimus, quam cum Christophorsono totum expungere. Savilius quoque in libro suo totam hanc periodum usque ad illa verba τῆς δὲ θείας ἀγαθότητος, delevit. Certe in codice Fuk. tota illa periodus non habetur.

(95) Τὰ δὲ γενόμενα. Christophorsonus legisse videtur γεννώμενα, quod magis placet.

(96) Vulg., εἰ γὰρ πάντα. Hunc locum ita corrigendum puto: Εἰ γὰρ ὅμοια ταῦτα ἐκείνῳ, οὐδὲ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι, προστηκόντως ἂν ἐκείνῳ ἀρμόζοιτο, id est: Si res quæ generantur æquales sunt Deo, præceptum quo eas gigni jussit, ipsi utique non conveniret: æqualis enim in æqualem jus imperiumque habere non potest. Facessat igitur

emendatio doctorum virorum, quam etiam in codice Fuk. et in libro Moræi reperi: Εἰ γὰρ πάντα ταῦτα ἐκείνῳ παρεξισάζειν, ἡ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι, etc. Verum si ita legeris, nullus est sensus: nec sequentia cum antecedentibus cohærebunt. Christophorsonus quidem in suis libris ita repererat, ut ex versione ejus apparet. Sed vulgata lectio Regii codicis et veterum schedarum auctoritate fulcitur.

(97) Ἡ δὲ σύγχυσις τῶν πάντων. Musculus legisse videtur συγκρίσις, quod valde probo; vertit enim: Quomodo autem omnium comparatio non ridicula est, etc. Certe aut ita legendum est, aut ita intelligendum. Constantinus enim exæquationem illam omnium rerum vocat confusionem.

(98) Vulg. εἰ τὰ γε θηρία συγκρίσει. Scribendum procul dubio συγκρίνοιο. Sic enim argumentatur Constantinus. Ne cælestia quidem, inquit, conferri possunt cum Deo: quanto minus terrestria et bruta animalia. Hic est sensus hujus loci. Scripti tamen codices Christophorsoni, Savilii, Gruteri et Fuk. hunc locum ita exhibent: ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ

comparentur cum Deo. Cupiditas vero potentiae quæ æmula sit et æqualis potentiae divinæ, an non est hominum prorsus amentium, et a modesta ac proba vivendi ratione alienorum? Nam si quidem ad divinam beatitudinem omnino adspiramus, vitam juxta Dei mandata instituere debemus. Sic enim postquam juxta legem a Deo constitutam vixerimus, fato superiores in immortalibus æternisque sedibus ævum degemus. Quippe hæc sola in homine vis est par divinæ potentiae: sincerus ac minime fucatus Dei cultus, et conversio ad ipsum, et eorum quæ Deo accepta sunt, contemplatio atque meditatio: nec in terram pronum atque abjectum esse, sed ad sublimia ac cœlestia, quoad fieri potest, mentem nostram erigere. Ex hujusmodi enim studio, victoria nobis paratur instar multorum honorum. Causa igitur dissimilitudinis rerum, tum in dignitatis, tum in potentiae distantia posita, hanc habet rationem. Cui libenter quidem acquiescunt, quicumque sapiunt, et exhibentes, debitum arrogantiae suæ supplicium ferunt.

587 CAPUT XV.

Quæ præcepta tradiderit, et quæ miracula patrauerit, et quantopere subditiis profuerit Salvator.

Cæterum Dei Filius omnes homines ad virtutem cohortatur, Patris mandatorum doctorem se præbens prudentibus. Nisi forte per summam imprudentiam ignoramus, eum utilitatis nostræ causa, id est, propter omnium felicitatem, terras peragrasset, et optimis illius temporis viris ad se convocatis, utilissimam doctrinam, velut quoddam modestæ vitæ pharimacum tradidisse: fidem atque justitiam eos docendo, adversus infesti dæmonis invidiam, qui rudes atque imperitos allicere ac decipere solet. Igitur ille ægros quidem invisit, infirmos vero malis quibus oppressi erant levavit; iis etiam qui ad summam inopiam atque egestatem redacti essent, solatium præbuit. Idem mode-

θείου τιμότητος τῇ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ γε θηρία συγκρίσει. Quæ lectio melior mihi videtur et elegantior.

(99) Τὸ νικᾶν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν, φησὶ. Alludere videtur ad ea quæ leguntur in Apocalypsi, cap. II et III, ubi Deus dicit: *Vincenti dabo coronam*, etc. Certe christiani hominis vita athletic comparari solet, ut passim occurrit in Epistolis Pauli. Vox autem φησὶ abundat, more Græco, ut norunt Græci sermonis periti.

(1) Vulg. *τὴν εὐεργεσίαν*. In codice Regio scribitur τὴν εὐεξίαν, quemadmodum etiam Rob. Stephanus in variis lectionibus adnotavit. Lego itaque τὴν ἀξίαν cum Christophorsono, Scaligero, Grutero et aliis, vel τὴν ἐπαξίαν, quod ad vestigia scriptæ lectionis propius accedit. In codice Fuk. scribitur καὶ τὴν ἀξίαν.

(2) Τῶν τοῦ Σωτῆρος παραγγελμάτων. Scribendum videtur τῶν τῆς σωτηρίας, ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Possis etiam scribere τῶν τοῦ Πατρὸς. Error enim ex compendiosa scribendi ratione ortus videtur. Certe in codd. Regio, Fuk., et in schedis hoc loco scribitur εἰς.

ματινομένων ἀνθρώπων ἐστίν, ἀπεστραμμένων τε τὸν σὺφρονα καὶ ἐνάρετον βίον; Εἰ γὰρ ὅλως τῆς θείας εὐτυχίας ἀντιποιούμεθα, χρὴ τὸν βίον διάγειν κατὰ τὴν τοῦ Θεοῦ κέλυσιν· οὕτω γὰρ μοναῖς ἀθανάτοις καὶ ἀγήροισι, κρείσσους πάσης εἰμαρμένης διάξομεν τὸν βίον, κατὰ τὸν ὑπὸ Θεοῦ νόμον ὀρισθέντα βίωσαντες· μόνη γὰρ ἀντὶβρόπος Θεοῦ δυνάμειος ἀνθρωπίνη δύναμις, ἡ εἰλικρινὴς καὶ ἄδολος πρὸς τὸν Θεὸν λατρεία, καὶ ἡ εἰς αὐτὸν ἐπιστροφὴ, θεωρία τε καὶ μάθησις τῶν ἀρεσκόντων τῷ Κρείττονι, καὶ τὸ μὴ εἰς γῆν νενευκέναι, ἀλλ' ὅση δύναμις, τὴν διανοίαν ἐπὶ τὰ θρῆνιά τε καὶ ὑψηλὰ ἀναδιβάξιν· ἐκ γάρτοι τῆς ἐπιτηδεύσεως ταύτης, τὸ νικᾶν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν, φησὶ (99), περιγίγνεται. Ἡ τοίνυν αἰτία τῆς τῶν ὄντων διαφορᾶς, κατὰ τε τὴν ἀξίαν καὶ ἐν τῇ τοῦ δύνασθαι παραλλαγῇ, τοῦτον ἔχει τὸν λόγον· ὃ περὶ θοῦται μὲν οἱ εὖ φρονούντες, καὶ εὐχαριστοῦσιν ἐξαισίως, οἱ δ' ἀχαριστοῦντες, ἡλίθιοι, καὶ τὴν ἀξίαν (1) τῆς ὑπερφηφάνιας κομίζονται τιμωρίαν.

maximas gratias agunt. Stulti vero ingratos sese

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅσα ὁ Σωτὴρ ἐδίδασκε, καὶ ἐθουματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχομένους ὠφέλησεν.

Καὶ μὴν ὁ τοῦ Θεοῦ παρακαλεῖ παῖς πρὸς τὴν ἀρετὴν ἅπαντας, διδάσκαλον ἑαυτὸν τοῖς εὖ φρονούσι τῶν τοῦ Σωτῆρος παραγγελμάτων (2) καθιστάς· εἰ μὴ ἄρα λαμβάνομεν ἑαυτοὺς, κακῶς ἀγνοοῦντες, ὅτι διὰ τὸ ἡμῖν συμφέρον, τουτέστι διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων μακαριότητα, τὴν γῆν περιενόστησε, καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τῆν καὶ αὐτὰ βιωφελῶν (3), παιδείαν ἐπαίδευσεν, σὺφρονος βίου φάρμακον, πίστιν καὶ δικαιοσύνην αὐτοὺς ἐκδιδάξας, ἀντικρὺ τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου, ὃ δολάζειν (4) καὶ ἐξαπατᾶν τοὺς ἀπίστους προσφιλέας. Τοιγαροῦν νοσοῦντας μὲν ἐπισκέπτετο, ἀρρώστους δὲ τῶν περιεχόντων κακῶν ἐκούφιζε, παρεμυθεῖτο δὲ καὶ τοὺς εἰς τοῦσχατον πενίας τε καὶ ἀπορίας προθεδηκότας, ἐπῆναι δὲ τὸ μετὰ λόγου (5) τῆς φρονήσεως μέτριον,

(3) Τῶν τῆν καὶ αὐτὰ βιωφελῶν. Christophorsonus hunc locum ita vertit: *Ei ex illis qui id temporis hominum vitæ adjumento fuerunt, longe optimos advocasse ad se*. Sed quis unquam ita locutus est, τοὺς ἀρίστους τῶν βιωφελῶν? Quare non dubito, quin locus ita distinguendus et corrigendus sit, καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τῆν καὶ αὐτὰ βιωφελῇ παιδείαν ἐπαίδευσεν, id est, *Ei optimis illius temporis viris ad se convocatis, utilissimam doctrinam tradidit*. In libr. Fuketii ac Turnebi legitur τῶν τῆν καὶ αὐτὰ.

(4) Vulg. ὃ δολάζειν μέν. In libr. Turnebi ac Moræi emendatur δολάζειν καὶ ἐξαπατᾶν, etc. Codex autem Fuk. ἡ δολάζειν καὶ ἐξαπατᾶν rectius scriptum habet.

(5) Τὸ μετὰ λόγου. In editione R. Stephani excusum erat τὸ μετὰ λόγου τῆς φρονήσεως μέτριον, quam scripturam confirmant etiam Regius codd. ei Fuk., et schedæ. Sed in libro Moræi emendatum inveni μετ' εὐλόγου. Quam emendationem nescio cur Genevenses in textum admiserunt. Τῆς φρονήσεως μέτριον, idem est quod μετριοφρονεῖν. Paulus apostolus dicit *sapere ad sobrietatem*.

ζέρειν τε γενναίως καὶ ἀνεξικάκως παντοίαν μὲν ὕβριν, παντοίαν δὲ καταφρόνησιν, προσέταξε· διδάσκων ἐπισκεψίν τινα τοῦ Πατρὸς (6) εἶναι τοιαύτην, ὥστ' ἀεὶ νικᾶν τοὺς μεγαλοψύχους φέροντας τὰ προσπίπτοντα· ταύτην γὰρ ὑπερφυῶς ἐξοχωτάτην ἰσχύιν εἶναι διεβδαιούτο, στεβρότητα διανοίας μετὰ φιλοσοφίας· ἥτις ἐστὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ (7) γνῶσις, ἐθίζουσα καὶ τοὺς μετὰ δικαιοσύνης πλουτοῦντας, κοινωνεῖν τῶν παρόντων τοῖς πενιχρωσέροις φιλανθρώπων διανεμήσει· δυναστείαν παντὶ τρόπῳ καλύων, δεικνύς τε, ὅτι ὥσπερ μετρίους προσῆλθεν, οὕτω μετρίους καταλείψει τοὺς ἀφέντας χαριζόμενος. Τοιαύτη δὲ καὶ τοσαύτη πείρα δοκιμάσας τὴν πίστιν τῶν ὑπάρχων δῆμων, παρεσκεύαζεν αὐτοὺς οὐ μόνον τῶν δεινῶν τε καὶ φοβερῶν καταφρονητάς, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐλπίδος γνησιωτάτους μαθητάς. Καὶ δὲ ποτε λίαν εἰζαντα τῷ θυμῷ τινα τῶν ἐταίρων καταπτόμενος, λόγοις κατέστειλεν· ἐτύγγανε δ' ἐκεῖνος ξιφῆρης τινὲ ἐπιφοιτῶν (8), τὴν ἐκυτοῦ ψυχὴν τῆς τοῦ Σωτῆρος ἀπογυμνώσας ἐπικουρίας· τοῦτον δὲ μένειν κατὰ σχολὴν ἐκέλευσε, καὶ μεθίεναι τὸ ξίφος, ἐγκαλῶν ὡς ἀπελπίσαντι τῆς πρὸς αὐτὸν καταφυγῆς, νομοθετῶν δὲ διαβρόδην, πάντα τὸν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα (9), ἡ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, ξίφει τε χρυσάμενον, ἀπολεῖσθαι βιαίως. Ἦδὲ ἐστὶν ὡς ἀληθῶς· ἡ οὐράνιος σοφία, αἰρεῖσθαι τὸ ἀδικεῖσθαι πρὸ τοῦ ἀδικεῖν καὶ γενομένης ἀνάγκης, ἐτοίμως ἔχειν κακὴς πάσχειν μᾶλλον, ἢ ποιεῖν· μεγίστου γὰρ δυνατός τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ (10), οὐχ ὁ ἀδικούμενος, ἀλλ' ὁ ἀδίκων τῇ μεγίστῃ περιβέβληται τιμωρία. Τῷ δ' ὑπάρχῳ τοῦ Θεοῦ ἐξῆν (11) μήτε ἀδικεῖν μήτε ἀδικεῖσθαι, θαρβύσαντι τῇ προστασίᾳ τοῦ παρόντος καὶ ἐπικουροῦντος αὐτῷ Θεοῦ, πρὸς τὸ μηδένα τῶν ὑπάρχων αὐτοῦ βλαθῆναι. Πῶς δ' ἂν αὐτὸς ἐκυτῷ βοηθοίῃ (12), Θεῷ θαρβύων; Μάχη δ' ἦν (13) μεταξὺ δυοῖν, καὶ ἀμφίβολον τὸ τῆς νίκης· οὐδεὶς δ' εὖ φρονῶν τὰ ἀμφίβολα πρὸ τῶν ἀραρότων προαιρεῖται. Πῶς δὲ ἐμελλε περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ παρουσίας

stiam ac civilitatem animi cum ratione conjunctam præcipue laudavit, jussitque ut omnem injuriam et contumeliam forti ac Patienti animo ferremus: docens nos hujusmodi esse patris sui visitationem: adeo ut qui casus omnes generose perferrent, ii semper victoriam reportarent. Hoc enim summum robur esse affirmabat, constantiam animi conjunctam cum philosophia, quæ nihil aliud est quam veritatis bonique cognitio, assuefaciens homines qui divitias bonis artibus comparatas possident, eas ut pauperibus humaniter impertiant. Dominationem vero omnino prohibet, palam denuntians, se sicut ad humiles juvandos advenit, ita et iis qui humiles despexerint, gratificari destitutum. Hujusmodi igitur experimento cum subditorum sibi populorum fidem explorasset, eos non modo contemptores gravissimarum ac formidabilium rerum, sed etiam spei in ipsum ac fiduciæ genuinos discipulos effecit. Quin etiam unum ex sodalibus suis, qui iracundia vehementius exarserat, verbis objurgans repressit. Invaserat tum ille districto gladio nescio quem, ut Servatori opem ferret. At Servator quiescere illum et gladium dimittere præcepit, graviter hominem objurgans, quod ipsius præsidio ac patrocinio diffidisset. Hancque diserte legem tulit, eum qui ferire alterum esset aggressus, aut qui ferientem lædere conatus fuisset, **588** et generaliter quicumque gladio uteretur, violenta morte esse perituum. Hæc est revera cœlestis sapientia: injuriam pati malle quam facere, et quoties necessitas exegerit, eo animo esse, ut damnum accipiamus potius quam inferamus. Cum enim maximum malum sit injuriam facere, non is qui patitur, sed is potius qui facit injuriam, gravissimo afficitur supplicio. Ei porro qui Deo subjectus sit, integrum est, nec facere injuriam nec pati, dummodo confidat patrocinio Dei, qui præsens ipsi adest, et auxilium affert, ne quis eo-

quæ eruditus lector per se ipse poterit agnoscere.

(11) Τῷ δ' ὑπάρχῳ τοῦ Θεοῦ ἐξῆν. In cod. Fuk. ac Turnebi legitur ἐξόν.

(12) Vulg. αὐτὸς ἐκυτῷ βοηθεῖν. Scaliger, Gruterus alique emendarunt βοηθοίῃ Θεῷ θαρβύων, quam emendationem etiam in libro Moræi scriptam reperi. Posset etiam scribi βοηθεῖν ἐμελλε, rejectis duabus ultimis vocibus, quas parum necessarias hic esse nemo non videt. Sed codex Fuk. plane consentit cum libris illis Scaligeri et Gruteri.

(13) Μάχη δ' ἦν. Non dubito quin scribendum sit, οὕτως γὰρ μάχη μὲν ἦν μεταξὺ δυοῖν, ubi ἦν positum est pro εἶη vel pro ἐμελλεν εἶναι. Verum interpretes qui hanc Constantini orationem Græce vertit, parum peritus fuit linguæ Græcæ, nec satis diligens, ut ex pluribus locis apparet. Reddit hic rationem Constantinus, cur cultores summi Dei nunquam velint seipsos ulcisci, et vim vi repellere. Nam si id facerent, inquit, pugnarent quidem cum adversario, verum incerti essent de victoria. At si se minime defenderint, tunc certissimam habent victoriam, Deo scilicet pro ipsis pugnante. Hic est sensus hujus loci, quem miror a Christophorsona perceptum non fuisse, nec a Musculo.

(6) *Ἐπισκεψίν τινα τοῦ Πατρὸς*. Malim scribere ἐπισκεψίν, ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Hujusmodi enim calamitates, quæ viris bonis interdum contingunt, visitationes Dei vulgo vocare consuevimus. Christophorsonus tamen vulgatam scripturam secutus, *mandatum* vertit.

(7) *Τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ*. In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit τὰγαθοῦ, quod non displicet. Multa enim in hac oratione sunt Platonica.

(8) Vulg. *Ξιφῆρη τινὰ ἐπιφοιτῶν*. Lego ξιφῆρης, ut est in libro Moræi; in quo etiam emendatur τινὲ ἐπιφοιτῶν, non male. In codice etiam Fuk. scribitur ξιφῆρης τινὲ ἐπιφοιτῶν.

(9) Vulg. *πάντα τῶν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα*. Hic locus ex Fuk. ac Turnebi libr. ita restituendus est, νομοθετῶν διαβρόδην, πάντα τὸν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα, etc. Quod autem sequitur, ἡ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, mallet equidem scribere ἀναδικεῖν ἐπιχειρήσαντα.

(10) *Μεγίστου γὰρ δυνατός τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ*. In libro Moræi vir doctus ad marginem adnotavit hæc verba: Σωκρατικὸν περὶ ἀδικίας. Multa certe in hac oratione ex Platonis philosophia desumpta sunt,

rum qui ipsi parent, ullo afficiatur incommodo. Quomodo vero ipse sibi succurrere conaretur? Prælium enim futurum esset inter duos, anceps vero atque incerta victoria. Atqui nemo unquam sana mente præditus, res incertas certis antepōnit. Quonam autem modo de præsentia et auxilio Dei dubitaturus sit is, qui tot pericula expertus est, et qui ex omnibus semper discriminibus solo Dei nutu facillime evasit, qui per mare, quod Servatoris mandato construitur erat, et transeuntibus populis solidam præbebat viam, ambulavit? Hæc enim certissima ac firmissima, ut opinor, basis est fidei, hoc fundamentum fidei, cum admirabiles hæc res et incredibiles Dei providentis jussu perfici videmus. Hinc etiam fit, ut cum quis in periculum calamitatis inciderit, nequaquam illum poeniteat fidei suæ, utque spem in Deo firmam atque inconcussam retineat. Qui quidem habitus ubi semel animo inhaesit, Deus in interiori cogitatione sedem habet. Hic autem cum invictus sit, animus quoque ille qui invictum in interiori cogitatione possidet, ab ingruentibus periculis nunquam vinci poterit. Præterea istud ipsum ex Dei victoria didicimus: qui omnes homines providentia sua complexus, cum ab impiis et iniquis contumeliose acceptus fuisset, nullo ex passione percepto damno, triumphum maximum et

καὶ βοηθείας ἀμφοτέλλειν, ὁ τοσούτων μὲν ἐν πείρᾳ γενόμενος κινδύνων, αἰ δ' εὐχερῶς ῥυσθεὶς ἀπὸ τῶν δεινῶν μόνῳ Θεοῦ νεύματι (14), ὁ διὰ θαλάσσης ὁδοιπορήσας παραγγέλματι τοῦ Σωτῆρος καταστρεφθείσης, καὶ στερεὰν παρατρυμένης ὁδὸν τοῖς διαποντοῖς δῆμοις; Αὕτη γὰρ, οἶμαι, προφανὴς ὑποβάθρα πίστεως, καὶ θεμέλιος οὗτος πεποιθήσεως, ἥνίκα ἂν τὰ θαυμαστὰ ταῦτα καὶ ἀπιστα, γινόμενα καὶ ἐπιτελούμενα ἱστορῶμεν τῇ τοῦ προνοούντος κελεύσει· ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει (15) παραγίνεται, ἥνίκα ἂν τις προσπίπτει πείρᾳ κακῶν (16), καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχει τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἐλπίδα· ταύτης γὰρ τῆς ἔξεως ἐγγενομένης τῇ ψυχῇ, ἔδρυνται κατὰ τὴν διάνοιαν ὁ Θεός· ἀήττητος δ' οὗτος· οὐδὲ ἡ ψυχὴ ἄρα τὸ ἀήττητον (17) ἔχουσα κατὰ τὴν ἑαυτῆς διάνοιαν, ὑπὸ τῶν περιστῶτων δεινῶν κρατηθήσεται. Παρὰ δὲ (18) τοῦτο μεμαθήκαμεν ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ νίκης, ὅς τὴν ὑπὲρ τῶν πάντων πρόνοιαν ποιούμενος, ὑπὸ τῆς τῶν ἀσεβούντων ἀδικίας ἐμπαροινηθείς, μηδεμίαν ἐκ τοῦ παθήματος καρπωσάμενος βλάβην, μέγιστα νικητήρια καὶ ἀδιόν τινα στέφανον κατὰ τῆς πονηρίας ἀνεδήσατο· ἐπὶ τέλος μὲν ἀγαγὼν τὴν προαίρεσιν τῆς αὐτοῦ προνοίας καὶ στοργῆς περὶ τοὺς δικαίους, συντρίψας δὲ τὴν τῶν ἀδίκων τε καὶ ἀσεβῶν ὠμότητα.

B

C

589 CAPUT XVI.

Quod Christi adventus prædictus sit a prophetis: et quod ad simulacrorum et urbium simulacra colentium eversionem ordinatus fuerit.

Cæterum et passio illius jamdudum prænuntiata fuerat a prophetis, et corporalis ejusdem nativitas. Prædictum quoque fuerat tempus ipsum incarnationis, quod injustitiæ et intemperantiæ exorta germina, quæ justis actibus et moribus nocent, e medio tollerentur, utque universus orbis prudentiæ ac modestiæ particeps fieret, lege scilicet quæ a Servatore promulgata est, in omnium fere mortalium mentibus prævalente, ac divini quidem Numinis cultu confirmato, dæmonum vero superstitione deleta. Quæ quidem superstitio, non modo brutorum animalium, verum etiam humanorum corporum immolationes invexerat, et scelerata ararum piacula: quippe cum juxta leges Assyrio-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρησθαι μὲν τοῖς προφήταις, ἐπὶ καταστροφῇ δὲ τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.

Ἄλλὰ τὸ μὲν πάθημα ἐκείνου ὑπὸ τῶν προφητῶν ἤδη προκεκήρυκτο, προκεκήρυκτο δὲ καὶ ἡ σωματικὴ γέννησις αὐτοῦ, προεῖρητο δὲ καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἐνσωματώσεως, καὶ ὡς τῆς ἀδικίας (19) τε καὶ ἀκολασίας ἐκφύοντα γεννήματα, τὰ λυμαινόμενα τοῖς δικαίοις ἔργοις καὶ τρόποις, ἀναιρεθεῖν, πᾶσα δὲ ἡ οἰκουμένη φρονησεὺς τε καὶ σωφροσύνης μετᾴστοι, ἐπικρατήσαντος σχεδὸν ταῖς πάντων ψυχαῖς τοῦ θεοπισθέντος ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος νόμου, καὶ θεοσεβείας μὲν ῥωσθείσης, δεισιδαιμονίας δὲ ἐξαλειφθείσης· δι' ἣν οὐ μόνων ἀλόγων ζῶων σφαγαί, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπίνων ἱερευμάτων θυσαίαι, καὶ ἐναγῇ μιάσματα βωμῶν ἐπενοήθη, κατὰ τε Ἀσσυρίους καὶ Αἰγυπτίους νόμους, χαλκηράτοις ἢ καὶ πλαστοῖς ἰδὲ ἄλμασι

(14) Vulg. μόνου Θεοῦ νεύματι. Scribendum μόνῳ, ut in libro Moræi emendatum inveni. Et paulo post lego παρατρυμένης ὁδόν, ut est in eodem libro. Subauditur enim θαλάσσης. In codice Fuketii et in veteribus schedis legitur μόνῳ Θεοῦ νεύματι.

(15) Ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει. In codice Fuk. scribitur μὴ μεταμέλεσθαι.

(16) Ἦνίκα ἂν τις προσπίπτει πείρᾳ κακῶν. Malim scribere πείρᾳ in nominativo; id enim multo elegantius mihi videtur. Mox legendum est procul dubio καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχειν, etc. Subauditur enim verbum παραγίνεται, quod paulo ante præcessit. In

D codice Fuk., et in schedis scribitur ἥνίκα ἂν τις προσπίπτῃ πείρᾳ κακῶν, καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχῃ, etc.

(17) Τὸ ἀήττητον. Ad oram codicis Moræani emendatur τὸν ἀήττητον ἔχουσα. Quam lectionem secutus est Christophorsonus. Atque ita scribitur in codice Fuketii.

(18) Παρὰ δὲ. Lego πρὸς δὲ, τοῦτο μεμαθήκαμεν, ubi πρὸς adverbialiter sumitur pro προσέτι.

(19) Καὶ ὡς τῆς ἀδικίας. In libro Moræi ad marginem emendatur καὶ ὡς τὰ τῆς ἀδικίας, etc., quam scripturam in interpretatione sua expressit Christophorsonus. Mihi hæc locutio parum Græca videtur. Itaque malim scribere ἐν ᾧ τὰ τῆς ἀδικίας. Codex tamen Fuk. habet καὶ ὡς τὰ τῆς, etc.

σφαγιαζόντων ψυχὰς δικαίας· τοιγάρτοι καρπὸν ἤραντο τὸν προσήκοντα τοιαύτῃ θρησκείᾳ· Μέμφις καὶ Βαβυλὼν ἐρημωθήσεται, καὶ ἀολίχῃτοι καταλειφθήσονται μετὰ τῶν πατρῶν θεῶν. Καὶ ταῦτ' οὐκ ἐξ ἀκοῆς λέγω, ἀλλ' αὐτοὺς τε παρῶν καὶ ἱστορήσας, ἐπόπτης τε γενόμενος (20) τῆς οὐκ ἐκείνων πόλεων καὶ δυστυχῶς Μέμφις. Ἠρτήμωσε δὲ Μωϋσῆς (21) κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν τὴν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραὼ χώραν, ὃν ὑπεροψία κατέθραυσε (22)· τὸν τε στρατὸν αὐτοῦ πολλῶν καὶ μεγίστων ἐθνῶν νικηφόρον, πεφραγμένον τε καὶ καθωπλισμένον (23), οὐ βελῶν τοξεύμασιν, οὐδ' ἀκοντίων ῥιπαῖς, μόνῃ δ' ὁσίᾳ προσευχῇ καὶ ἡμέρῳ λιτανεῖᾳ καθεῖλεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς Μωϋσέως σοφίας ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἑξωθεν σοφῶν, καὶ περὶ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν παιδῶν.

Οὐδεὶς δ' ἂν ἐκείνου τοῦ δήμου μακαριώτερος γέγονε πύποτε, ἢ γένοιτο, εἰ μὴ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἐκόντες τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀπεκήρυξαν. Τί δ' ἂν εἴποι τις ἄξιον περὶ Μωϋσέως; Ὃς ἄτακτον δῆμον εἰς τάξιν ἀγαγὼν, πεῖθοι τε καὶ αἰδοῖ τὰς ψυχὰς αὐτῶν κατακοσμήσας, ἀντὶ μὲν αἰχμαλωσίας, ἐλευθερίαν αὐτοῖς ἔδωκεν, ἀντὶ δὲ σκυθρωπότητος, φαιδρὸς ἐποίησεν, καὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ψυχὴν αὐτῶν προηγάγετο, ὥστε τῇ λῆν ἐπὶ τάναντίᾳ μεταβολῇ, τῇ τε τῶν κατορθωμάτων εὐτυχίᾳ ἀλαζονέστερον τὸ φρόνημα τῶν ἀνδρῶν γενέσθαι· ὅς τοσοῦτον ὑπερῆρε σοφία τοῦς πρὸ αὐτοῦ, ὥστε καὶ τοὺς ἐπαινομένους ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἦτοι σοφούς καὶ φιλοσόφους (24), ζηλωτὰς τῆς ἐκείνου.

(20) *Ἐπόπτης τε γενόμενος*. Ait Constantinus se excidium et vastitatem duarum olim potentissimarum urbium, Memphis scilicet et Babylonis, coram spectasse. Quærendum igitur est a nobis, quoniam tempore Constantinus ad ea loca profectus sit. In Ægyptum quidem juvenis admodum profectus est, cum in Diocletiani comitatu militaret, et obsidis instar ab eo teneretur. Multis enim annis Diocletianus in Ægypto bellum gessit adversus Achilleum, qui in Ægypto rebellaverat, ut scribit Eutropius. Ex Ægypto postea Constantinus una cum Diocletiano venit in Syriam, et per Palæstinam provinciam transivit, ubi primum ab Eusebio visus est, ut ipse testatur. Venerat autem Diocletianus in Syriam, ut Galerius Cæsarem qui cum Persis bellum gerebat, copiis suis adjuvaret. Mansitque diutius in Syria, ut pacem cum Persis componeret, quemadmodum discimus ex Historia Petri Patricii. Tunc igitur Constantinus Babylonis rudera et reliquias spectare potuit.

(21) *Vulg. ἡ Μωϋσῆς*. Hunc locum sola transpositione corruptum esse existimo. Sensus enim apertissimus est, si verba restitueris in hunc modum: Μέμφις ἡρτήμωται, ἡ τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραὼ ὑπεροψία· ὃν Μωϋσῆς κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν κατέθραυσε, etc. Quid his verbis planius? ὑπεροψία hic est gloria, τὸ καύχημα, qua scilicet sese efferebat Pharaon. Facessat igitur conjectura Christophorsoni, Gruteri et aliorum. Et hæc quidem olim fuit conjectura nostra de hujus loci lectione; sed postea Fuketianum codicem nacti, veram ac germanam lectionem deprehendimus. Sic enim in eo legitur: Ἐπόπτης τε γενόμενος τῆς οὐκ ἐκείνων πόλεων καὶ δυστυχῶς Μέμφις· ἡρτήμωσε δὲ Μωϋσῆς κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν τὴν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραὼ χώραν, etc. Atque ita plane le-

rum et Ægyptiorum, æreis ac figlinis simulacris innocentiores homines mactarentur. Unde et mercedem tali religione dignam retulerunt. Memphis, inquit, et Babylon vastabitur; et utraque deserta relinquetur cum diis patriis. Atque hæc ego non auditione accepta commemoro, sed quæ ipsemet præsens vidi; miserandæ harum urbium sortis spectator factus. Jacet deserta Memphis, illa potentissimi quondam Regis Pharaonis sedes, quem superbia elatum Moyses jussu Dei percussit: et exercitum illius multarum et maximarum gentium victorem, armis probe instructum ac munitum, non telorum ac jaculorum missilibus, sed pura duntaxat precatione et quieta supplicatione delevit.

CAPUT XVII.

De sapientia Moysis quam gentilium sapientes æmulati sunt: item de Daniele et de tribus pueris.

Nullus porro beatior unquam illo populo fuit aut futurus esset, nisi mentes suas a divino Spiritu abstraxisset. Mosem vero quis est qui pro merito laudare possit? Qui cum confusam antea Judæorum multitudinem in certos ordines digessisset, eorumque animos obsequio et verecundia exornasset, pro servitute quidem libertatem eis reddidit; pro mæstitia vero hilaritatem; qui eorundem animos tantopere erexit, ut ob insperatam rerum suarum in melius mutationem, 590 et ob prosperos successus atque victorias, fastu quodam et insolentia efferrerentur; qui reliquos omnes qui ipsum ætate præcesserant, sapientia usque adeo superavit, ut

gitur in codd. Turnebi et Gruteri, nisi quod distinctio illa quam posuimus, propria est codicis Fuk., in quo post Μέμφις punctum apponitur. Μέμφις igitur in genitivo dixit interpretis hujus orationis, cum Μέμφωος dicere debuisset. Sed et οὐκ ἐκείνων ponitur pro οὐκ ἐκείνων. Porro juxta hanc lectionem, solam Memphin a se visam esse ait Constantinus, quod equidem verius puto. Neque enim Babylonem unquam videre potuit, quippe qui nunquam in Asyriam penetraverit. In schedis Regis ita legitur hic locus, τῆς οὐκ ἐκείνων πόλεων τύχης· Μέμφις ἡρτήμωσε, etc., ut in vulgatis editionibus. In codice autem Regio ἡρτήμωται legitur, ut edidit Stephanus. Savilius vero in libro suo hunc locum ita emendavit, πόλεων τύχης· Μέμφις ἡρτήμωται· ἡρτήμωσε δὲ Μωϋσῆς, etc. Sed frigidum esset illud Μέμφις ἡρτήμωται, nec cum sequentibus cohærens. Quid quod nec Christophorsonus ea verba in interpretatione sua retinuit?

(22) *Ὁ ὑπεροψία κατέθραυσε*. Christophorsonus vertit, *Quem insolentia elatum perfregit*. Ex quo apparet, eum supplevisse ἐπηρμένον aut quid simile. Sed nihil opus est hac emendatione, cum ὑπεροψία in nominativo accipi possit. Certe in omnibus nostris codicibus Reg., Fuk., et schedis, legitur absque ulla subscriptio. Sic infra loquitur, capite 19, ἡ ἀγνοία τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἔθραυσε, etc.

(23) *Πεφραγ. τε καὶ καθωπλισμένον*. Sic legitur in codice Fuk. et in schedis Regis. Nec displicet Valesio conjectura Savilii, qui legi vult in nominativo πεφραγμένος et καθωπλισμένος. Mox ubi legitur ἡμέρῳ λιτανεῖᾳ, mallet idem Valesius scribere ἡρταίῳ. Edit.

(24) *Καὶ φιλοσόφους*. Omissa hic videtur esse particula, qua adjecta longe elegantior fiet oratio.

qui a Gentilibus plurimum celebrantur seu sapientes seu philosophi, sapientiae illius aemulatores exstiterint. Pythagoras certe sapientiam ejus æmulatus, modestiae causa tantopere celebratus est, ut Plato vir modestissimus, abstinentiam illius velut exemplum sibi ad imitandum proponeret. Daniel quoque, his qui futura prædixit, et qui summæ ejusdam magnitudinis animi specimen edidit, morumque et totius vitæ sanctitate excelluit, qualem et quam asperam tyranni illius qui tum in Syria dominabatur, sævitiam superavit? Nomen huic erat Nabuchodonosor; cujus stirpe omni funditus deleta, ingens illa et formidabilis potentia ad Persas translata est. Erant in ore omnium, sicut in hunc usque diem multis hominum sermonibus celebrantur, opes regis illius; et circa illicitam religionem importuna sedulitas, et ad fabricanda deorum simulacra ingens copia cujusque generis metallorum: templorum item culmina cælum ipsum, ut ita dicam, contingentia; formidabiles denique religionis leges, et ad sævitiam comparatæ. Verum hæc omnia ob sinceram in Deum pietatem Daniel contemnens, importunum illud tyranni studium, gravissimi cujusdam mali causam fore prædixit. Nec tamen tyranno persuasit. Opum quippe affluentia, maximo impedimento est ad recte sentiendum. Tandem vero mentis suæ feritatem rex declaravit, justum atque insontem feris bestiis laniandum objici jubens. Fratrum item illorum in martyrio subeundo consensus, generosa fuit inprimis. Quos posterius deinceps imitati, ingentem gloriam ob fidem erga Servatorem retulerunt. Qui ab igne et fornace cæterisque cruciatibus ad consumenda ipsorum corpora comparatis nullatenus læsi, inclusas undique in fornace flammæ, castorum corporum objectu contactuque propulerunt. Porro Assyriorum imperio Dei ultione et fulminum jactibus exciso, Daniel divina providentia ad Cambysen Persarum regem se contulit. Ille vero etiam illum vexavit invidia, et exitiales magorum insidiæ, et multorum maximorumque discriminum continua successio. Quibus omnibus, adjuvante Christi providentia, facillime liberatus **591** in omni genere virtutis spectatus enituit. Nam cum

Scribo igitur ἡ τοι σοφὸς ἦ καὶ φιλοσόφος, id est, seu sapientes, seu philosophos malis dicere.

(25) Δαριῆλ δέ. Postquam de Ægyptiis et de Memphis excidio dixit, transit ad Assyrios et ad Babylonis vastationem. Et occasione quidem Ægyptiorum, Moysis laudationem inseruit. Nunc vero de Assyriis agens, Danielis laudes exsequitur, qui apud Assyrios seu Babylonios captivus vixit.

(26) Ὁ Δαριῆλ καταφρονήσας. Post hæc verba antiquarius qui codicem Regium descripsit, offensus mendorum multitudine quibus exemplar scatebat, hic finem scribendi fecit. Atque hoc testatus est his verbis ad imam paginam appositis... ἦσας πρὸς τὸ πέλαιος τῶν σφαλμάτων τοῦ βιβλίου, ἐπέχον τὴν χεῖρα τοῦ γράφειν, ὅτι μηδὲν ὑγιὲς ἐνῆν τῷ πρωτοτύπῳ, καθὼς ἐκ τῶν γραφέντων ἐστὶ τεκμήρησαι τοὺς ἀναγινώσκοντας.

(27) Vulg. ἀραιρθεῖσης κεραυνῶν βοῇ. Nescio

νου σοφίας γενέσθαι. Πυθαγόρας γάρ τὴν ἐκείνου σοφίαν μιμησάμενος, εἰς τοσοῦτον ἐπὶ σωφροσύνη διαδεβόηται, ὥστε καὶ τῷ σωφρονεστάτῳ Πλάτῳ παράδειγμα τὴν ἑαυτοῦ ἐγκράτειαν καταστήσαι. Δαριῆλ δ' (25) ὁ θεσπίσας τὰ μέλλοντα, καὶ τῆς ἐξοχωτάτης μεγαλοψυχίας ἐργάτης, ἴδων τε καὶ παντὸς βίου κάλει διαπρέψας, πόσῃν τινὰ καὶ πῶς τραχείαν κατηγωνίσαστο δυσχέρειαν τοῦ κατὰ Συρίαν τότε τυράννου; Ὅνομα δ' ἐκείνῳ Ναβουχοδονόσορ ἦν, οὗ πάσης τῆς γενεᾶς ἐξαιρεθείσης, ἡ σεμνὴ καὶ ὑπερμεγέθης ἐκείνη δύναμις πρὸς τοὺς Πέρσας διήλθε. Διαβόητος γὰρ ἦν καὶ ἄχρι νῦν ἐστὶν ὁ πλοῦτος τοῦ τυράννου, καὶ ἡ ἄκαιρος περὶ τὴν μὲν δέουσαν θρησκείαν ἐπιμέλεια, μετὰ τῶν τε παντοδαπῶν οὐρανομήκη ὑψώματα, φρικτοὶ τε καὶ πρὸς ὠμότητα οἱ τῆς θρησκείας συντεθέντες νόμοι. ὧν πάντων ὁ Δαριῆλ καταφρονήσας (26) διὰ τὴν ἀχραντον πρὸς τὸν ὄντως Θεὸν εὐσέθειαν, τὴν ἄκαιρον τοῦ τυράννου σπουδὴν, μεγάλου τινὸς κακοῦ ἐσομένην αἰτίαν ἐμαντεύετο· ἀλλ' οὐκ ἔπειθε τὸν τύραννον· ὁ γὰρ ἀφθονος πλοῦτος ἐμπόδιον πρὸς τὸ καλῶς φρονεῖν ὑπάρχει. Τέλος γοῦν τὸ ἀγρίον τῆς ἑαυτοῦ διανοίας ὁ δυνάστης ἐξέζητην, θηρσὶν ἀγρίοις διαλυμανθῆναι τὸν δίκαιον κελεύσας. Γενναῖα γέ μὴν καὶ ἡ τῶν ἀδελφῶν ἐν τῷ μαρτυρεῖν ὁμοδοξία· οὗς οἱ μετὰ ταῦτα ζηλώσαντες, ὑπερμεγέθη δόξαν τῆς πρὸς τὸν Σωτῆρα πίστεως ἤρασαν· πυρὶ καὶ καμίνῳ καὶ τοῖς εἰς τὸ φαγεῖν αὐτοὺς τεταγμένοις δεινοῖς ἀδύωτοι φανέντες, ἀγνῇ τε σωμάτων προσβολῇ τὸ ἐμπεριεχόμενον τῇ καμίνῳ πῦρ ἀπωθοῦμενοι. Δαριῆλ δὲ κατὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Ἀσσυρίων βασιλείας, ἀναιρεθείσης κεραυνῶν βοῇ (27), ἐπὶ Καμβύσῃ τὸν Περσῶν βασιλέα μετέστηεν ἐκ θείας προνοίας· φθόνος δὲ κἀνταῦθα, καὶ πρὸς γὰρ τῷ φθόνῳ, ὀλέθριοι Μάγων ἐπιβουλαί, διαδοχαί τε κινδύνων μεγάλων τε καὶ πολλῶν· ἐξ ὧν πάντων, συναυρομένης τῆς Χριστοῦ προνοίας σωθεὶς εὐχερῶς παντοίας ἀρετῆς πεῖρα διέπρεψεν. Οἱ γάρτοι Μάγοι, τρις τῆς ἡμέρας εὐχομένου τοῦ ἀνδρὸς, μεγάλας τε καὶ ἐξαισίους ἀρετάς (28) ἀξιωματημονεύτων ἔργων κατορθοῦντος, αὐτῇ τὴν τῶν εὐχῶν ἐπιτευσιν φθόνῳ διέβαλλον· ἐπικίνδυνον δὲ σφόδρα (29-30) τὴν τοσαύτην αὐτοῦ δύναμιν διαβάλλοντες πρὸς τὸν δυνάστην, ἔπεισαν αὐτὸν, τὸν τοσοῦτων ἀγαθῶν δημοσίᾳ παραίτιον τοῖς Πέρσας γενόμενον, λεόντων ἀγρίων θοῇν κατακτείναν. Κα-

unde hæc hausit Constantinus, qui regnum Assyriorum fulminum jactu destructum esse scribit; quod quidem alibi legere non memini. Sed neque id satis intelligo. Homines enim et arces et civitates fulminis jactu destrui possunt, ut de Phlegyis poetæ fabulati sunt; regnum vero quomodo fulminibus aboleri possit, equidem non video. In manuscriptis codicibus Fulk. et Turnebi, et in schedis Regiis scribitur κεραυνῶν βοαῖς.

(28) Ἐξαισίους ἀρετάς. Constantinus Latine virtutes dixerat; quam vocem in sacris Libris sumi solere pro miraculis nemo nescit. Male interpretis huius orationis ἀρετάς vertit, cum δυνάμεις potius vertere debuisset.

(29-30) Vulg. ἐπικίνδυνον σφόδρα. In codice Fulk. hic locus ita distinguitur, διέβαλλον ἐπικίνδυνον σφόδρα δὲ τὴν τοσαύτην, etc. Mox scribo καὶ ἔπεισαν αὐτὸν, ut in libro Moræi ad marginem emenda-

θεῖρχτο δὲ κατακρίβεις, οὐκ εἰς βλεθρον, ἀλλ' αἰώ-
νιον εὐδοξίαν ὁ Δανιήλ, καὶ ἐν μέσοις τοῖς θηρίων
ἐξεταζόμενος, ἡπίων καὶ ἡμερωτέρων τῶν θηρίων, ἢ
τῶν καθεῖρζάντων, ἐπειράτο· πάντας γὰρ εὐχή (31)
κοσμιότητος καὶ σωφροσύνης ἀρετῇ συναιρομένη,
τιθασσοῦς ἀπειργάζετο, τοὺς λυσσώδεις τῇ φύσει.
Γνωσθέντων δὲ τούτων (τῷ) Καμβύση (οὗ γὰρ δυνα-
τὸν ἦν τοσαύτης, οὕτω τε θείας δυνάμεως κατορθώ-
ματα ἐπισκιάζεσθαι), ὑπερεκπέπληκτο μὲν αὐτὸς τῷ
θαύματι τῶν ἀγγελλομένων, μετεγίνωσκε δὲ ἐπὶ τῷ
πεισθῆναι ταῖς διαβολαῖς τῶν Μάγων εὐχερῶς· ὅμως
γούν ἐτόλμησε τῆς θέας ἐκείνης ἐπόπτης γενέσθαι·
καὶ ἰδὼν τὸν μὲν ἄνδρα (32) ἐκατέρας τῆς χειρὸς
ὠφώματι τὸν Χριστὸν ὁμοιοῦντα, τοὺς δὲ λέοντας ὑπο-
βεβλημένους, καὶ οἶονε τὰ ἔχνη τοῦ ἀνδρὸς προσκυ-
νοῦντας, καὶ παραχρῆμα τοὺς ἀναπέσαντας αὐτὸν

Μάγους (τῇ αὐτῇ ζημία κατέκρινε, καθεῖρξε τε τῇ
τῶν λεόντων αὐλή), οἱ δὲ θῆρες οἱ τὸν μικρῷ
πρόσθεν κολαχεύσαντες, ἐπεφοίτων τοῖς Μάγοις, καὶ
πάντας αὐτοὺς κατὰ τὴν ἑαυτῶν φύσιν ἐλυμή-
ναντο.

luit. Cumque Daniele quidem vidisset sublati in

submissos, et hominis vestigia quodammodo adorantes, confestim magos qui ipsi illud persuase-
rant, leonibus obijci jussit. At bestiae quæ paulo ante Daniele palpaverant, statim in magos im-
petum fecerunt, omnesque eos pro naturæ suæ feritate discerpserunt.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ τῆς Σιδύλλης τῆς Ἐρυθραίας, ἐν ἀκροστι-
χίδι τῶν τῆς μαντείας ἐπῶν, τὸν Κύριον καὶ τὸ
πάθος δηλοῦσης· ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχὶς· Ἰη-
σοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτὴρ, Στεφάνος.

Παρίσταται δὲ μοι καὶ τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτυ-
ριῶν (33) τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος ἀπομνημονεύσαι·
ιχ γάρτοι τούτων δηλονότι καὶ ἡ τῶν βλασφημούντων
κῦρην διάνοια, καὶ οἶδεν αὐτὸν Θεὸν ὄντα Θεοῦ παῖ-
δα, εἴπερ γούν τοῖς ἑαυτῶν λόγοις πιστεύουσιν. Ἡ
τοίνυν Ἐρυθραία Σιδύλλα, φάσκουσα ἑαυτὴν ἕκτη
γενεᾷ μετὰ τὸν κατακλυσμὸν γενέσθαι, ἑρπετα ἦν τοῦ
Ἀπόλλωνος (34), διάδημα ἐπίσης τῷ θρησκευομένῳ

tur (*). Cæterum hæc narratio adversatur Scripturæ
sacræ. Neque enim magi Daniele accusasse dicuntur
in sacris voluminibus, sed satrapæ : nec Cambyses
vocat iis qui Daniele bestiis obijci jussit, sed
Darius Medus, de quo varîe sunt chronologorum
sententiæ. Nam plerique Cyaxarem hunc esse vo-
lunt, Astyagis filium. Scaliger vero Nabonnidum
esse contendit ; cujus opinioni suffragatur Petavius
noster. Quorum consensum magni facio. Nam cum
in plerisque dissentire soleant, ubicunque eos con-
venire viderimus, maximum veritatis argumentum
est. Eorum tamen sententiæ refragari videtur Aby-
denus in Historia Assyriorum. Ille enim scribit, Na-
buchodonosorum paulo ante mortem divino numine
allatum prædixisse Babylonis, urbem ipsorum non
multo post esse perituram. Mulum enim Persam
venturum esse, qui ipsis jugum servitutis imponat.
Ejus vero adiutorem in expugnatione urbis futu-
rum Medum, Assyriorum gloriam. Sic enim inter-
pretor verba illa Abydeni : οὗ δὲ συναίτιος ἔσται
Μήδης. Græca certe verba nihil aliud sonant, quam
id quod dixi. Quod si Medus socius atque auxilia-
tor fuit Cyri in expugnanda et in servitute redi-
genda Babylone, Medus utique non est Nabonni-
dus. At Scaliger, qui Darium Medum vult esse Na-

ter quotidie preces ad Deum funderet, magna quæ
et insolita memorabilium operum miracula ederet,
Magi invidia adducti, hanc precum efficaciam ca-
lumniari cœperunt, tantam vim hominis admo-
dum periculosam esse, regis auribus insusurrantes :
eique tandem persuaserunt, ut vir ille qui tot
ac tantorum honorum Reip. Persarum auctor fuis-
set, immanibus leonibus devorandus objiceretur.
Damnatus igitur Daniel, non periturus, sed ad
sempiternam gloriam in foveam conjectus est.
Cumque in medio ferarum versaretur, leniores eas
ac mansuetiores ipsis a quibus fuerat in foveam
contrusus, expertus est. Omnes enim illas bestias,
licet suapte natura rabidas, precatio modestiæ ac
temperantiæ auxilium ferens, mansuefecit. Quæ cum
accepisset Cambyses (neque enim fieri poterat, ut
tam stupenda divinæ potentiæ miracula occultarentur),
rerum quæ nuntiata fuerant admiratione per-
cussus est : subijtque eum pœnitentia, quod mago-
rum calumniis adeo faciles aures præbuisset. Ni-
hilominus tamen ipse ejus rei spectator esse vo-

altum manibus Christum laudantem, leones vero
confestim magos qui ipsi illud persuase-
rant, leonibus obijci jussit. At bestiae quæ paulo ante Daniele palpaverant, statim in magos im-
petum fecerunt, omnesque eos pro naturæ suæ feritate discerpserunt.

C

CAPUT XVIII.

De Sibylla Erythræa, quæ in acrostichiae carminum
quibus vaticinata est, Dominum et passionem desi-
gnat. Est autem Acrostichis hæc : Jesus Christus,
Dei Filius, Servator, Crux.

Libet etiam aliud testimonium de Christi divi-
nitate ab extraneis desumptum commemorare. S.c
enim ii qui probris illum ac maledictis incessere
solent, illum Deum Deique Filium esse cognoscent ;
si quidem suorum sermonibus fidem velint adhi-
bere. Sibylla igitur Erythræa, quæ sexta post di-
luvium ætate se vixisse dicit, sacerdos fuit Apollini-
s : quæ coronam capite gestans non secus ac

bonnidum, Abydeni verba sic explicat : culpa Medi
eam calamitatem eventuram esse Babylonis. Ve-
rum Abydenus non dixit : οὗ δὲ αἷτιος, sed συναί-
τιος, quo verbo societas et communio alicujus fa-
cti cum altero significatur. Sic Filius Dei συναί-
τιος dicitur, quia una cum Patre omnium rerum
auctor est. Constat igitur ex Abydeni verbis, Me-
dum non esse Nabonnidum.

(31) Vulg. πάντας γὰρ εὐχῇ. Malim scribere in no-
minativo, πάντας γὰρ εὐχῇ κοσμιότητος καὶ σωφροσύ-
νης ἀρετῇ συναιρομένη, τιθασσοῦς ἀπειργάζετο, id
est, Tanta vis est precationis, ut immanissimas bestias
mansuefecerit. Certe in codice Fuk. legitur, εὐχῇ
κοσμ. καὶ σωφ. ἀρετῇ συναιρομένη, etc.

(32) Καὶ ἰδὼν τὸν ἄνδρα. In codice Fuk. et in
schedis scribitur καὶ ἰδὼν.

(33) Vulg. τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτύριον. Co-
dex Fuk. et schedæ scripturam habent μαρτυριῶν,
rectius. Neque enim unum duntaxat testimonium
affert Constantinus, sed duo.

(34) Vulg. ἑρπετα τοῦ Ἀπόλλωνος. Amplector
emendationem doctorum virorum, quam etiam in
Moræi libro reperi, ἑρπετα ἦν τοῦ Ἀπ. Ita certe Fuk.
codex et schedæ.

(*) Scripsit quidem Valesius ut ipsi exscripsimus, interpretatur autem quasi scripsisset : ... διὰ τὸν, ἰσχυρὸν, οὐκ ἔστιν
ἡρὸς τὸν δυνατὸν, καὶ ἰσχυρὸν. Edit

Deus ille quem colebat, et tripodem cui serpens A circumvolutus erat, custodiens, oracula edebat interrogantibus : a stultis parentibus huic cultui mancipata, ex quo nihil honestum ac probum, sed furor pudoris expers ingeneratur. Cujusmodi sunt 592 ea quæ de Daphne memorantur. Hæc igitur cum aliquando in adyta importunæ superstitionis irrupisset, divino plane Spiritu impulsa, cuncta quæ eventura erant de Deo vaticinari versibus cœpit; primis versuum elementis (quod genus acrostichis vocatur) historiam adventus Jesu Christi apertissime declarans. Est autem acrostichis ejusmodi: *Jesus Christus, Dei Filius, Servator, Crux*. Versus autem hi sunt :

J udicii signum, tellus sudore madescet.
E cœlo tunc rex veniet per sæcla futurus,
S cilicet ut totum præsens dijudicet orbem.
V isurique Deum infidi sunt atque fideles,
S ublimem in carne humana, sanctaqua caterva
C inctum, completo qui tempore judicet omnes.
H orrida tunc tellus dumis silvescet acutis.
R eicient simulacra homines aurique metalla.
I nferni portas facto simul impete rumpent
S quallentes manes, et pura luce fruentur.
T etros atque bonos index tum flamma probabit.
V oce latens facinus quod gessit quisque loquetur.
S ubdolaque humani pandentur pectoris antra.

(35) Vulg. τῇ ἡλιθιότητι. Melius dixisset διὰ τὴν ἡλιθιότητα.

(36) Καὶ θελας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μεσση. Quicunque ex christianis scriptoribus Sibyllarum oracula ad confirmationem christianæ fidei protulerunt, ii necesse habuerunt idem de Sibyllis licere quod Constantinus : eas scilicet divino quodam spiritu afflatas de Christo prædixisse. Ita Justinus in oratione parænetica ad Græcos : "Ἔσται δὲ ὑμῖν βαδῶς τὴν ὁρθὴν θεοσέβειαν ἐκ μέρους παρὰ τῆς παλαιᾶς Σιβύλλης ἐκ τινος δυνατῆς ἐπιπνοίας διὰ χρησμῶν ὑμᾶς διδασκούσης, μαρθάνειν, etc. Quibus consona scribit Augustinus in lib. xviii *De civitate Dei*, cap. 23; et Hieronymus in lib. i *contra Jovinianum*. Nam hic quidem Sibyllis ob meritum virginittis divinationem scribit a Deo esse concessam. Augustinus vero eas in civitatem Dei ascribere non veretur. At Gregorius Naz. in carmine ad Nemesium, ait Hermem Trismegistum et Sibyllam, quæcumque de Deo prædixerunt, non divinitus afflatos prædixisse, sed ex sacris Hebræorum libris quos obiter perlegerant, ea accepisse :

Ὁὐ θεόθεν, βίβλων δὲ παραλέγαντες ἐμεῖο.
Scilicet Gregorius Nazianz. et sanctissimi illi Ecclesiæ Patres, carmina illa revera a Sibyllis composita esse credebant, cum tamen ab otiosis hominibus conficta sint, et pro Sibyllis edita circa tempora imp. Adriani. Certe nemo antiquior Justino eorum mentionem fecit. Et Celsus, quem principatu M. Antonini vixisse supra demonstravimus, christianos Sibyllinis carminibus multa falso inseruisse affirmat. Verba ejus refert Origenes in lib. vii, Nūν δὲ παρεγγράφειν μὲν εἰς τὰ ἐκείνης πολλὰ καὶ βλάσφημα εἰκὴ δύνασθαι. Scio quidem Origenem id pernegare. Sic enim Celso respondet : debuisse illum antiquiora Sibyllinorum carminum exemplaria proferre, in quibus versus illi quos a Christianis intrusos esse dicebat, minime legerentur. Facile utique fuisset Celso id præstare, et falsitatem illorum versuum hoc argumento convincere. Sed suppetunt etiam alia argumenta, quibus id probari potest. Nam si Sibylla tam clare de Christo prædixerat, cur Paulus in suis Epistolis, et cum ad

ὑπ' αὐτῆς Θεῷ φοροῦσα, καὶ τὸν τρίποδα περὶ δὴ ὁ θρις εἰλεῖτο, περιέπουσα, ἀποφοιτάζουσα τε τοῖς χρωμένοις αὐτῇ· ἡλιθιότητι (35) τῶν γονέων, ἐπιδεδωκότων αὐτὴν τοιαύτῃ λατρείᾳ, δι' ἣν ἀσχημονες θυμοὶ, καὶ οὐδὲν σεμνὸν ἐπιγίνεται, κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς ἱστορουμένοις περὶ τῆς Δάφνης. Αὕτη τοίνυν εἰσω τῶν ἀδύτων ποτὲ τῆς ἀκαλροῦ δεισιδαιμονίας προαχθεῖσα, καὶ θελας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μεσση (36), δι' ἐπὶ τὸν Θεοῦ τὰ μέλλοντα προεθέσπισε, σαφῶς ταῖς προτάξεσι τῶν πρώτων γραμμάτων, ἥτις ἀκροστιχὶς λέγεται, δηλοῦσα τὴν ἱστορίαν τῆς τοῦ Ἰησοῦ κατελεύσεως· ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχὶς αὕτη· Ἰησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτὴρ, Σταυρός· τὰ δ' ἔπη αὐτῆς, ταῦτα·

I δρώσει γὰρ χθὼν, κρίσεως σημεῖον ὅτ' ἔσται·
B H ξει δ' οὐρανὸν βασιλεὺς αἰῶσιν, ὁ μέλλων
Σ ἀρχα παρὼν πᾶσαν κρίνει καὶ κόσμον ἅπαντα.
O φονταὶ δὲ Θεὸν μέρους πιστοὶ καὶ ἅπιοι
Υ ψιστον μετὰ τῶν ἁγίων ἐπὶ τέρμα χρόνοι,
Σ ἀρκοφόρον· ψυχὰς τ' ἀνδρῶν ἐπὶ βῆματι κρίνει.
X ἐρσοι δὲ ἂν ποτε κόσμος ὅλος καὶ ἀχανθὰ γένηται
P ἰψωσί τ' εἰδῶλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα,
E κκαύσῃ δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἡδὲ θάλασσαν,
I γνεῦον, ῥήξῃ τε πύλας εἰρκτῆς αἰῶσος (37).
Σ ἀρεῖ τότε πᾶσα νεκρῶν. ἐς ἑλευθέριον φάος ἥξει·
T οὐς ἁγίους, ἀνόμους τε τὸ πῦρ αἰῶσιν ἐλέγξει.
O ππόσα τις πράξας ἔλαθεν, τότε πάντα λαλήσει.
Σ τῆθεα γὰρ ζοφόνετα Θεὸς φωστῆρσιν ἀνοίξει·

Athenienses verba faceret, ejus testimonio non est usus, maxime cum Aratum et alios gentilium poetas citare non dedignetur? Certe si Sibylla hanc de Christo acrostichidem scripsit, nihil causæ est, cur illam inter prophetas et quidem primo loco recensere dubitemus. Nullus enim inter antiquos Hebræorum prophetas tam clare ac discrete scriptis de Christo, quam sunt hæc a Constantino prolata Sibyllæ carmina. Neque tamen aut Origenes, aut nullus sanctorum Patrum id unquam concessit, ut Sibyllæ inter prophetas haberentur : imo eos qui ita crederent, hæreticos esse existimarunt, et Sibyllistas appellaverunt, ut docet Origenes in lib. i *Contra Celsum*, ubi respondens Celso, qui christianos varias in sectas divisos esse objecerat : alios quippe esse psychicos, alios spirituales; alios Judæorum Deum colere, alios non item; alios Sibyllistas esse, etc., sic ait : Εἶπε δὲ τινὰς εἶναι καὶ Σιβυλλιστάς· τάχα παρακούσας τινῶν ἐγκαλούντων τοῖς οἰομένοις προφητῶν γεγονέναι τὴν Σιβύλλαν, καὶ Σιβυλλιστὰς τοὺς τοιοῦτους καλεσάντων.

(37) Ἰγνεύων. Omisissus hic erat versus, qui ex libr. Moræi, Fuk. et Regii schedis, et ex editione Sibyllinorum carminum, quam curavit Seb. Castalio, ita supplendus est :

Ἐκκαύσει δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἡδὲ θάλασσαν Ἰγνεύων.

Quancumque Ἰγνεῦον malim legere in neutro. Omissum autem esse hunc versum docet vetus versio apud Augustinum in lib. xviii *De civitate Dei*, quæ sic habet :

Exuret terras ignis pontumque polumque Inquirens.

Porro versum illum Græcum ideo expunxerant, quod tota acrostichis absque illo stare videretur, nec animadvertent, in acrostichide nomen Christi scribi cum diphthongo Χριστός : quod cur factum sit nescio. Acrostichis tamen Latina id retinuit apud Augustinum. Sane veteres Græci nomen Christi octosyllabum faciebant, Χρῆστὸς scribentes cum diphthongo, ut docet Irenæus in libro i, cap. 40.

Θ ῥῆνός τ' ἐκ πάντων ἔσται, καὶ βρυγμὸς ὁδόντων.
 Ε κλείψει σέλας ἡελίου, ἄστρων τε χορδαίαι.
 Ο ὑρανὸν εἰλίξει (38), μήνης δέ τε φέγγος ὀλεΐται.
 Υ ψώσει δὲ φάραγγας, ὀλεῖ δ' ὑψώματα βουνῶν.
 Υ ψος δ' οὐκέτι λυγρὸν ἐν ἀνθρώποισι φανέεται.
 Ι σά τ' ὄρη πεδίοις ἔσται· καὶ πᾶσα θάλασσα
 Ο ὔκ εἰς πλοῦν ἔξει· γῆ γὰρ φρυχθεῖσα κεραυνῷ.
 Σ ὕν πηγαῖς ποταμοὶ τε καχλάζοντες (39) λείψουσιν.
 Σ ἀλπιδί δ' οὐρανὸν φωνῇν πολυόρητον ἀφῆσει,
 Ω ρύουσα μύσος (40) μελεδὼν καὶ πῆματα κόσμου.
 Τ αρταρόν χάος (41) δείξει ποτὲ γαῖα χανοῦσα.
 Η ξουσιν δ' ἐπὶ βῆμα Θεοῦ βασιλεῖς ἅπαντες.
 Ρ εὔσει δ' οὐρανὸν ποταμὸς πυρὸς, ἡδὲ γε θεῖον.
 Σ ἡμα δέτοι τότε πᾶσι βροτοῖς ἀριδείκτον, εἶον
 Τ ὃ εὖλον ἐν πιστοῖς τὸ κέρας τὸ ποθοῦμενον ἔσται.
 Α νδρῶν εὐσεβέων ζωῇ, πρόστοιχμά τε κόσμου,
 Υ δασι φωτίζον πιστοῦς ἐν δώδεκα πηγαῖς (42).
 Ρ ἄλδος ποιμαίνουσα (43) σιδηρεῖ γέ κρατῆσει.
 Ο ὔτος ὁ νῦν προγραφεῖς ἐν ἀκροστιχοῖς Θεὸς ἡμῶν
 Σ ωτήρ, ἀθάνατος βασιλεὺς ὁ παθὼν ἔνεχ' ἡμῶν.

Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ δηλαδὴ θεῖον ἐπέστη προ-
 κηρύξει. Μακαρίαν δ' αὐτὴν ἔγωγε κρίνω, ἣν ὁ Σω-
 τὴρ ἐξελέξατο προφῆτιν τῆς ἑαυτοῦ περὶ ἡμῶν προ-
 μθησίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ὅτι ἡ περὶ τοῦ Σωτῆρος μαρτεῖα παρ' οὐδενὸς
 τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἀπλάσται, ἀλλὰ τῆς Ἑρ-
 θραίας Σιβύλλης ἐστίν, ἧς τὰς βίβλους Κικέρ-
 ρων ὁ ποιητὴς ἀπὸ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Χριστοῦ
 Ῥωμαῖσι μετέγραψε· καὶ ὅτι Βιργίλιος μέ-
 μνηται αὐτῆς, καὶ τοῦ παρθενικοῦ τόκου, δι'
 ἀντιμύμων, φόβῳ τῶν κρατουμένων, ὑμνήσας τὸ
 μυστήριον.

Ἄλλ' οἱ πολλοὶ (44) τῶν ἀνθρώπων ἀπιστοῦσι, καὶ
 ταῦθ' ὁμολογοῦντες Ἑρυνθραίαν γεγενῆσθαι Σιβύλλαν
 μάστιγι, ὑποπτεύουσι δὲ τίνα τῶν τῆς ἡμετέρας ὀρη-
 σκαίας, ποιητικῆς μούσης οὐκ ἄμοιρον, τὰ ἔπη ταῦτα
 πεποιτηκέναι, νοθεύεσθαι τε αὐτὰ, καὶ Σιβύλλης
 θεοπίσματα εἶναι λέγεσθαι, ἔχοντα βιωφελεῖς γνώ-
 μας, τὴν πολλὴν τῶν ἡδονῶν περικοπούσας ἐξουσίαν,
 καὶ ἐπὶ τὸν σὺνφρονά τε καὶ κόσμιον βίον ὀδηγοῦσας·
 ἐν προφανεῖ δ' ἀλήθεια (45), τῆς τῶν ἡμετέρων ἀν-
 δρῶν ἐπιμελείας συλλεξάσης τοὺς χρόνους ἀκριθέστε-
 ρον, ὡς πρὸς τὸ μηδὲνα τοπάζειν, μετὰ τὴν τοῦ Χρι-
 στοῦ κάθοδον καὶ κρίσιν γεγενῆσθαι τὸ ποίημα, καὶ

(38) *Οὐρανὸν εἰλίξει*. Ita legitur in editione vul-
 gata Sibyllinorum carminum. Vetus quoque versio
 hanc scripturam confirmat, sic enim habet: *Vol-
 vetur caelum*, etc. Ego tamen non dubito quin
 scribendum sit εἰλίξειν. Subauditur enim ἐκλείψει,
 quod paulo ante praecessit.

(39) *Ποταμοὶ καχλάζοντες*. In codice Fuk. et
 in schedis legitur ποταμοὶ τε καχλάζοντες, etc.

(40) *Ὡρύουσα μύσος*. In codice Fuk. et in schedis
 Castalionis hic versus ita scribitur:

Ὡρύουσα μύσος μελεδὼν καὶ πῆματα κόσμου.
 Quam scripturam confirmat vetus versio apud Au-
 gustinum:

*Sed tuba tunc sonitum tristem dimittet ab alto
 Orbe, gemens facinus miserum variosque labores*.
 In codice Fuk. scribitur ὠρύουσα μέλος καὶ πῆματα
 κόσμου.

(41) *Ταρταρόν χάος*. Rectius in editione Sibyl-
 linorum carminum legitur, ταρτάρων δὲ χάος τότε
 δείξει γαῖα χανοῦσα.

(42) *Φωτίζον πιστοὺς ἐν δώδεκα πηγαῖς*. In
 editione Sibyllinorum carminum legitur κλητούς,
 quod magis placet, tum quia vocem πιστοὺς jam
 paulo ante posuit, tum quia non recte dicerentur

A dentum stridor erit, gemitusque et luctus ubique.
 E t sol astrorumque chorus percurrere caelum
 I nsimul absistent, lunæ quoque flamma peribit.
 F undo cernentur valles consurgere ab imo.
 I n terris nihil excelsum spectare licebit.
 L ataque planities montes æquabit: et æquor
 I ntactum rate stabit: adustaque fulmine tellus.
 U na deficiet flagrans cum fontibus amnis.
 S tridula de cælo fundet tuba flebile carmen,
 S upremum exitium lamentans, fataque mundi.
 E t subito stygium chaos apparebit hiatus:
 R eges divinum stabunt cuncti ante tribunal.
 V ndaque sulphureæ descendet ab æthere flammæ.
 A c cuncti in terris homines mirabile signum
 T unc cernent oculis, sanctis optabile signum.
 O mnibus id iustis vitæ est melioris origo:
 R ursus vesani dolor atque offensio mundi:
 C ollustrans undis biseno in fonte fideles.
 R egnabit late pascentis ferrea virga.
 B U nus et æternus Deus, hic Servator et idem
 X ristus, pro nobis passus, quem carmina signant.

Et hæc quidem divino, ut credibile est, affatu a
 virgine prædicta sunt. Ego vero illam eo nomine
 beatam judico, quod Deus vatem illam ac nuntiam
 suæ erga nos providentiæ delegit.

593 CAPUT XIX.

Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine Christia-
 norum conficta est, sed ab Erythræa Sibylla con-
 scripta: cujus libros Cicero ante adventum Christi
 Latinis versibus reddidit: et quod virgilius ejus
 mentionem facit, simulque partus Virginie: obscure
 celebrans mysterium metu potentiorum.

Multi tamen huic prædictioni fidem derogant,
 quamvis Sibyllam Erythræam revera vatem fuisse
 fateantur. Suspiciantur autem a quodam ex nostræ
 religionis hominibus, poetice artis non ignaro, eos
 versus esse confictos, et falso ac suppositio titulo
 Sibyllæ adscribi, cum sententias contineant vitæ
 humanæ admodum utiles, quibus et voluptatum
 effrenata licentia comprimitur, et via sternitur ad
 modestiam ac temperantiam. Sed veritas ipsa in
 propatulo est omnibus, cum hominum nostrorum
 diligentia temporum seriem adeo accurate collegerit,
 ut jam nemo suspicari possit, post adventum

fideles illuminari per baptismum. Neque enim fide-
 les illuminantur baptismo, sed potius gentiles qui
 ad fidem vocati sunt. Postquam autem illuminati
 fuerint per sacrum lavacrum, tunc demum fideles
 dicuntur. Porro duodecim fontes, designant, ut
 opinor, duodecim apostolos.

(43) *Ῥάβδος ποιμαίνουσα*. Recte Betuleius adno-
 tavit Sibyllam alludere hic ad psalmum ii, in quo
 dicitur, ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρεῇ. Ex quo
 apparet, verum esse id quod supra ex Gregorio Naz.
 observavimus, Sibyllam, seu quisquis Sibyllina
 conscripsit carmina, ex sacris libris multa desump-
 sisse. Itaque non dubito quin hi versus, ut jamdu-
 dum monuit Cicero, non a Sibylla vaticinio furore
 perciti editi, sed attento animo conscripti sint a
 quopiam sub Sibyllæ nomine.

(44) *Ἄλλ' οἱ πολλοί*. In codice Fuk. et in sche-
 dis veteribus hoc caput inchoatur ab his verbis:
 Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ, etc., post finem acrostichidi-
 sis.

(45) *Ὡρύουσα μύσος*. In codice Fuk. et in sche-
 dis veteribus hoc caput inchoatur ab his verbis:
 Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ, etc., post finem acrostichidi-
 sis.

et condemnationem Christi, carmen illud esse compositum, falsoque divulgari, quasi Sibylla hos versus diu ante vaticinando profuderit. Quippe inter omnes constat, Ciceronem cum hoc carmen legisset, Latino sermone illud interpretatum esse, ac suis operibus inseruisse. Hunc postea Antonius summa rerum potitus interfecit. Antonius vero post hæc superatus est ab Augusto, qui sex et quinquaginta annis imperium obtinuit. Huic deinde successit Tiberius: quo tempore Servatoris adventus orbi illuxit, et sanctissimæ religionis mysterium vigere cæpit, et nova quædam populi futura ac successio instituta est: de qua princeps Latinorum poetarum sensisse mihi videtur cum dicit:

Jam nova progenies cælo demittitur alto.

Et rursus in alio *Bucolicorum* loco:

Sicelides musæ, paulo majora canamus.

Quid hoc apertius? Addit enim:

Ultima Cumæi venit jam carminis ætas.

Cumæam scilicet Sibyllam intelligens. Ne his contentus, ulterius progressus est: quasi necessitas ipsa testimonium ejus requireret. Quid igitur dicit?

Magnus ab integro sæclorum nascitur ordo:

Jam redit et virgo, redeunt Saturnia regna.

Quænam ergo est virgo illa quæ redit? Nonne illa quæ plena et gravida fuit Spiritu sancto? Quid autem obstat, quominus ea quæ Spiritu divino prægnans est, puella semper et virgo permaneat? Rediit etiam optabilis Rex, et orbem terrarum adventu suo sublevabit. Sic enim addit Poeta:

594 *Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
Desinet, ac toto surget gens aurea mundo,
Casta fave Lucina.*

*Hoc duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.*

Quæ quidem aperte simul et obscure per allegoriam dicta esse intelligimus. Nam iis quidem qui ver-

(46) *Ὁμολόγηται γὰρ Κικέρωνα.* Locus Ciceronis a Constantino designatus, exstat in lib. ii *De divinatione*, ubi versuum quorundam Sibyllæ et acrostichidis mentionem facit. Verum acrostichidem illam de qua loquitur Cicero, hanc ipsam esse quam hic protulit Constantinus, nulla ratione probari potest. Imo ex Ciceronis verbis contrarium elicitur. In illa enim acrostichide a Cicerone memorata, monebantur Romani ut regem aliquem eligerent, si salvi esse vellent, ut Cicero ibidem testatur. Itaque primæ versuum illorum litteræ Julii Cæsaris nomen, ut credibile est, prænotabant. At in hac acrostichide a Constantino prolata, nihil exstat ejusmodi. Quare non dubium est, quin Cicero diversam ab hac acrostichidem intellexerit, licet aliter senserit Sebastianus Castalio aliique. Falsum propterea est, quod subjicit Constantinus; Ciceronem hanc de Christo acrostichidem de Græco in Latinum sermonem transtulisse, et libris suis intexuisse.

(47) *Νέα τοῦ δήμου διαδοχή.* Hic etiam agnoscere licet imperitiam interpretis, qui δήμου posuit pro ἔθνους. Neque enim ἔθνος Χριστιανῶν recte dicitur, sed ἔθνος.

(48) *Νέων πληθὺς ἀνδρῶν ἐφαάνθη.* In codice

A ὡς πάλαι προλεχθέντων ὑπὸ Σιβύλλης τῶν ἐπῶν ψεύδους διαφημίζεσθαι. Ὁμολόγηται γὰρ Κικέρωνα (46) ἐν τετυχηκότῃ τῷ ποιήματι, μετενεγκεῖν τε αὐτὸ εἰς τὴν Ῥωμαίων διάλεκτον, καὶ συντάξαι αὐτὸ τοῖς ἑαυτοῦ συντάγμασι· τοῦτον ἀναιρεῖσθαι κρατήσαντος Ἀντωνίου· Ἀντωνίου δ' αὖ πάλιν Αὐγούστου περιγεγενησθαι, ὃς ἐξ καὶ πεντήκοντα ἔτη ἐβασίλευσε. Τοῦτον Τιθέριος διεδίδετο· καθ' ὃν χρόνον ἡ τοῦ Σωτῆρος ἐξέλαμψε παρουσία, καὶ τὸ τῆς ἀγνωστῆς θρησκείας ἐπεκράτησε μυστήριον, ἥ τε νέα τοῦ δήμου διαδοχή (47) συνέστη· περὶ ἧς οἶμαι λέγειν τὸν ἐξοχώτατον τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ποιητῶν·

Ἐρθεῖ ἔπειτα νέων πληθὺς ἀνδρῶν ἐφαάνθη (48).

B Καὶ πάλιν ἐν ἐτέρῳ τινὶ τῶν *Βουκολικῶν* τόπῳ (49)·

Σικελίδες Μοῦσαι, μεγάλης φάτιν ὑμνήσωμεν.

Τί τοῦτου φανερώτερον; Προστίθῃσι γάρ·

Ἦλυθε Κυμαίου μαρτεῦματος εἰς τέλος ἔμφη.

Κυμαίαν αἰνιττόμενος δηλαδὴ τὴν Σιβύλλαν. Καὶ οὐκ ἤρκεσθῃ τοῦτοις, ἀλλὰ περαιτέρω προεχώρησεν, ὡς τῆς χρείας τὴν αὐτοῦ μαρτυρίαν ἐπιποθοῦσης· τί λέγων αὐθις;

Οὗτος ἄρ' αἰῶνων ἱερὸς στίχος ὀρνυται ἡμῖν·

Ἦκει παρθένος αὐθις, ἄρουσ' ἐρατὸν βασιλῆα.

Τίς οὖν ἄρα εἴη παρθένος ἡ ἐπανάκουσα; Ἄρ' οὐχ ἡ πλήρης τε καὶ ἔγκυος γενομένη τοῦ θεοῦ Πνεύματος; Καὶ τί τὸ κωλύον τὴν ἔγκυσιν τοῦ θεοῦ Πνεύματος, κόρην εἶναι ἀεὶ καὶ διαμένειν παρθένον; Ἐπανάξει δὲ ἐκ δευτέρου (50), (καὶ) τὴν οἰκουμένην παραγενόμενος ἐπικουφίσει. Καὶ προστίθῃσιν ὁ ποιητής·

Τὸν δὲ νεωστὶ πω (51) *τεχθέντα φασεσφόρος μήνη,*
Ἄντι σιδηροῦ χροσὴν γενεὴν ὀπάσαντα,
Προσκύνει.

Τοῦδε γὰρ ἄρχοντος, μενοεικέα πάντα βρότεια,
Ἄλγεά τε στοναχαὶ τε (52) *κατευνάσσονται ἀλιτρώων.*

Συνέμεν δὲ φανερώς τε ἅμα καὶ ἀποκρύφως δι' ἀλληγορίων τὰ λεχθέντα· τοῖς μὲν βαθύτερον (53) ἐξ-

Fuk. et in schedis scriptum, inveni νέα πληθὺς.

(49) Vulg., *βουκολικῶν τόπων.* Apparet scribendum esse τόπων. Atque ita codex Fuk. Porro nec Fuk. codex nec schedæ veteres novum caput hic ordiuntur.

(50) Vulg. *Ἐπανάξει δὲ ἐκ δευτέρων.* Snpprle D ὁ ἐρατὸς βασιλεύς, cujus mentio sit in ultimo versu.

Ἦκει παρθένος αὐθις, ἄρουσ' ἐρατὸν βασιλῆα.

In carmine tamen Virgilii hoc non dicitur. Verum Constantinus, ut opinari licet, versus Virgilii paululum immutaverat, et Saturni nomen consulto expunxerat, ut argumento suo serviret.

(51) *Τὸν δὲ νεωστὶ πω.* Ultima vox deest in codice Fuk. et in schedis. Turnebus vero ad oram sui libri notarat forte scribendum esse πᾶν.

(52) *Καὶ στοναχαὶ τε.* Hic versus ita restituendus videtur ἄλγεά τε στοναχαὶ τε κατευνάσσονται ἀλιτρώων. Versus autem qui hunc proxime antecedit, nulla indiget emendatione. In codd. tamen Fuk. ac Turnebi ita scribitur: τοῦ μὲν γὰρ ἄρχοντος τὰ μὲν ἔλκεα πάντα βροτεια.

(53) *Τοῖς μὲν βαθύτερον.* Lego τοῖς μὲν γὰρ βαθύτερον, etc., vel potius βαθυτέρως. Et paulo post ubi legitur τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος, addenda videntur

ετάξουσι τὴν τῶν ἐπῶν δύναμιν, ὅπ' ἔβην τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος· ὅπως δὲ μή τις (54) τῶν δυναστευόντων ἐν τῇ βασιλευσῇ πόλει, ἐγκαλεῖν ἐξη τῷ ποιητῇ, ὡς παρὰ τοὺς πατέρας νόμους συγγράφοντι, ἐκβάλλοντι τε τὰ πάλαι ὑπὸ τῶν προγόνων περὶ τῶν θεῶν νομιζόμενα, ἐπικαλύπτεται τὴν ἀλήθειαν· ἠπίστατο γάρ, οἶμαι, τὴν μακαρίαν καὶ ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος τελετὴν (55), ἵνα δὲ τὸ ἄγριον τῆς ὠμότητος ἐκκλίνῃ, ἤγαγε τὰς διανοίας τῶν ἀκούοντων πρὸς τὴν ἑαυτῶν συνήθειαν, καὶ φησι, χρῆναι βωμὸς ἰδρύσθαι καὶ νεῶς κατασκευάζειν, θυσίας τ' ἐπιτελεῖσθαι τῷ νεωστὶ τεχθέντι· ἀκολούθως δὲ καὶ τὰ λοιπὰ ἐπήγαγε τοῖς φρονούσι. Φησι γάρ·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Βιργιλίου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἔφη, καὶ ἡ τούτων ἑρμηνεία, ἐφ' οἷς δέκνεται δι' αἰνιγμάτων, ὡς παρὰ ποιητοῦ μνηστὴρ τὸ μυστήριον.

Λήψεται ἀφ' ἄρτοιο Θεοῦ βίον, καὶ ἀθήσει
Ἑρώας σὺν ἐκείνῳ ἀολλέας· ἡ δὲ καὶ αὐτὸς,
δὴ λαδὴ τοὺς δικαίους.

Πατρίδι καὶ μακάρεσσιν ἐλδομένοισι φανεῖται,
Πατροδότην ἀρετῇ κυβερνῶν ἡνία κόσμον.
Σοὶ δ' ἄρα, παῖ, πρῶτιστα φύνει δωρήματα γαῖα
Κριθὴν (56) ἡ δὲ κύπειρον ὁμοῦ κολακάσσι ἀκάρ-
[θῳ].

Θαυμαστὸς ἀνὴρ καὶ πάση παιδείᾳ κεκοσμημένος,
ὃς ἀκριβῶς ἐπιστάμενος τὴν τῶν τότε καιρῶν ὠμότητα·

Σοὶ δὲ παῖς (57) θαλεροί, φησι, μαστοὶ καταθεδρι-
[θῶναι].

Ἀτόρματοι γλυκὺ νῆμα συνεκτελέουσιν γάλακτος,
οὐδὲ θέμις ταρβεῖν βλοσυροῦς ἀγέλησι λέοντας. C
'Αληθῇ λέγων· ἡ γὰρ πίστις, τῆς βασιλικῆς αὐλῆς
τοὺς δυνάστας οὐ φοβηθήσεται.

Φύσει δ' ἐδώκε τὰ σπάργανα, ἄρθρα αὐτὰ (58)·
'Ολλύται λοβόλου φύσις ἐπερτοῦ, ἔλλυται ποίη (59)
Λοῖγος· 'Ασσύριον θάλλει κατὰ τέμπας ἄμωμον.
Τούτων οὐδὲν (60) ἀληθέστερον, οὐδὲ τῆς τοῦ Σωτῆρος
ἀρετῆς οικειότερον εἶποι τις ἂν· αὐτὰ γὰρ τὰ τοῦ
Θεοῦ σπάργανα, Πνεύματος ἁγίου δυνάμει, ἐδώκε
τινὰ ἄνθη νεολαῖα (61) ὥπασε γέννη. Ὁ δὲ ὄφει-

hæc verba: ἀγει τὴν παρουσίαν. In Fuk. codice scribitur τὴν τοῦ Χριστοῦ θεότητα ἄγοντα, periinde ac in libro Savilii.

(54) Vulg. ὅπως τε μή τις. Scribo ὅπως δὲ μή τις, etc., necessaria emendatione, quod miror non vidisse Scaligerum et alios emendatores. Cum enim antea præcesserit, τοῖς μὲν βαθυτέρον, etc., necessario hic sequi debet ὅπως δέ, etc., ut sensus compleatur. Ait enim Constantinus, Virgilium aperte simul et obscure locutum fuisse. At obscure quidem innuisse Christi divinitatem et adventum, palam vero et aperte locutum esse more gentilium, et aras ac templa nominasse. Conjecturam nostram confirmat codex Fuk., in quo ita prorsus scribitur, ut diu antea conjecteram.

(55) Vulg. ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος τελευτήν. Lego τελετήν, quomodo etiam legit Christophorsonus: ἐπώνυμον τοῦ Σωτῆρος dixit pro σωτήριον. Certe codex Fuketii habet τελετήν.

(56) Κριθὴν. In libro Moræi vir doctus ad marginem emendavit χιστούς, ut responderet versui Virgiliano *Errantes hederas*. Verum Græca interpretatio liberior est, et in plerisque a sensu Virgilii longe discedit.

(57) Vulg. Σοὶ δὲ, ὦ παῖς. Non dubito quin scri-

A suum vim ac sententiam altius scrutantur, divinitatem Christi oculis quodammodo subjiciunt. Ne vero quisquam ex regie urbis primoribus, poetam criminari posset quod contra patrias leges scribere esset ausus, et traditas olim a majoribus de diis opiniones everteret, veritatem de industria occultat. Notat enim, ut equidem censeo, beatum et salutare Servatoris nostri mysterium. Itaque ut inhumanam hominum crudelitatem evitaret, audientium animos ad inolitam ipsius consuetudinem deduxit, atque recens nato altaria ac templa esse extruenda, et sacra facienda. Cætera quoque consentanea subjunxit, in gratiam eorum qui ita sentirent. Ait enim :
CAPUT XX.

Alii versus Virgilii Maronis de Christo, eorumque interpretatio : in quibus ostenditur, obscure, ut poetis moris est, indicatum esse mysterium.

Ille deum vitam accipiet, divisque videbit
Permistos heroas, et ipse videbitur illis :
justis scilicet.

Pacatumque regem patriis virtutibus orbem.
At tibi prima puer nullo munuscula cultu
Errantes hederas passim cum baccare tellus,
Mistaque ridenti colocasia fundet acantho.

Vir porro admirabilis et omni doctrinæ genere excultus, cum cognitam haberet illorum temporum crudelitatem, hæc addidit :

Ipsæ lacte domum referent distenta capellæ.

Ubera : nec magnos metuent ormenta teones.

Vera utique dicens. Neque enim palatii proceres formidatura erat fides.

Ipsa tibi blandos fudent cunabula flores.
Occidet ei serpens, et fallax herba veneni
Occidet ; Assyrium vulgo nascetur amomum.

Quibus nihil verius, nihil Servatoris virtuti convenientius dici potest. Ipsa enim Dei cunabula, divini Spiritus vis tanquam flagrantissimos quosdam flores novellæ obtulit genti. Occidit vero serpens, ei

hendum sit : σοὶ δ' αἶγες θαλεροῖς μαστοῖς καταθεδρι-
θῶναι. Quæ quidem emendatio prorsus necessaria est, utpote sine qua sensus non constat. In codd. Fuk. ac Turnebi legitur : σοὶ δὲ παῖς θαλερὲ φησι, etc. In schedis autem Regiis : σοὶ δὲ παῖς θαλεροί, φησι, μαστοί, etc.

D (58) Ἄρθρα αὐτὰ. Codex Fuk. pro his verbis habet ἄσπε· ἐνιπὴν, schedæ ἄσπε· ἐνιπὴν.

(59) Vulg. Ὀλλύται πλοσσης. Lego cum Scaligero et Bongarsio ποίη. Respondet enim illis verbis Virgilii *et fallax herba veneni*. Sed in libro Moræi ad marginem emendatur ἔλλυται ἄτη. Quod si ποίη legere malis, tum scribendum erit ἔλλυτε, ut constet versus. In Fuk. codice legitur ποιήσεως. In schedis Regiis ποίση.

(60) Vulg. Τούτων τ' οὐδέν. Scribe meo periculo τούτων δὲ οὐδέν ἀληθέστερον, etc. In codd. Fuk. ac Turnebi scribitur τούτων οὐδέν.

(61) Vulg. νεολαῖα. In libro Moræi emendatur νεολαῖα ὥπασε γέννη. Atque ita scribitur in codice Fuk. In schedis autem νεοβλα. Sensus porro hujus loci valde obscurus est. Musculus quidem ita vertit : *Ipsis namque Dei cunabulis Spiritus sancti virtus fragrans quosdam flores, novam scilicet progeniem dedit*. Christophorsonus vero sic interpretatur :

venenum serpentis sublatum est : ejus scilicet serpentis qui primos homines in fraudem prius induxit, **595** eorumque animos ab innata temperantia ad voluptatum traduxit illecebras : ut malum quod ipsorum capitibus incumberebat, minime intelligerent. Etenim ante Servatoris nostri in terras adventum, serpens ille mentes hominum ignoratione immortalis justorum vitæ occæcatas, ac nulla bonorum spe fultas subverterat. Post passionem vero Domini nostri, cum corpus illud quod acceperat, a sanctissimæ animæ societate aliquanto tempore divulgum fuisset, patefacta est hominibus resurrectionis fides : et si quæ labes humanorum scelerum remanserat, sacrosancto lavacro penitus abstersa est. Tunc demum subditos suos bono animo Christus esse jubet, et ex veneranda et illustri sua resurrectione, similia sperare. Jure ergo dictum est, occidisse omnium venenatorum genus. Occidit etiam mors ipsa et resurrectio confirmata est. Occidit quoque Assyriorum genus, qui fidei in Deum principes atque auctores exstiterant. Amomum vero ubique nasciturum cum dicit, multitudinem Christianorum sic appellat. Quæ non secus ac innumerabiles rami amœnissimis floribus ornati, et modico rore irrigati, ex una radice pullulat. Docte igitur hæc a te dicta sunt, o Maro poetarum sapientissime. Sed et reliqua cum his consentiunt :

*At simul heroum laudes, et facta parentis
Jam legere, et quæ sit, poteris cognoscere virtus.*

Per laudes heroum intelligit opera justorum virorum : per parentis virtutes, constitutionem mundi,

*Ipsa enim Dei cunabula Spiritus sancti virtute
fluentes flores novæ soboli extulerunt.* Musculus igitur legit autotēs σπαργάνους νεολαίαν γένναν. Christophorsonus vero δυνάμει tantum legit pro δυνάμει, quod magis probro. Per νεολαίαν γένναν novellum populum Christianorum intelligit : de quo Virgilium loqui superius dixit eo versu :

Jam nova progenies cælo demittitur alto.

(62) Vulg. ὅπως μὴ γνοίεν. Hic particulam negativam addidi, ὅπως μὴ γνοίεν quam emendationem sequentia manifeste confirmant. Si quis tamen vulgatam scripturam lueri velit, equidem non valde repugnabo, cum utrumque defendi possit.

(63) Ἐκ τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Constantinus spiritum dixerat pro anima, interpres vero de sancto Spiritu accepisse videtur, quasi Christus divinitatem habuerit loco animæ, quæ fuit hæresis Apollinaris. In codice Fuk post verbum χωρισθέντος, virgula apponitur. Quare videndum est, utrum verba illa, ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος κοινωνίας, conjungenda sint cum iis quæ sequuntur : ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις, etc., ut sensus sit per communicationem Spiritus sancti, quem Christus post passionem hominibus infudit, patefactam esse vim resurrectionis.

(64) Τὸ δυνατόν τῆς ἀναστάσεως. Non probro versionem Christophorsoni, qui hunc locum ita interpretatus est, *resurrectionis vis hominibus patefacta est*. Nec aliter Joannes Portesius. Ego vero non dubito quin τὸ δυνατόν id significet, quod in versione mea expressi. Ait igitur Constantinus, post mortem Christi patefactum esse hominibus, fieri posse ut corpora resurgerent. Antea enim obscura erat resurrectionis fides, etiam apud Judæos. Atque idcirco mortem tantopere reformidabant.

(65) Ἀπώλετο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος.

ἀπόλλυται, καὶ ὁ ἴδς τοῦ ὄψεως ἐκείνου, ὃς τοὺς πρωτοπλάστους πρῶτος ἐξηπάτα, παράγων τὰς διανοίας αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐμφύτου σωφροσύνης ἐπὶ τὴν τῶν ἡδονῶν ἀπόλαυσιν, ὅπως μὴ γνοίεν (62) τὸν ἐπηρημένον αὐτοῖς θάνατον. Πρὸ γάρτοι τῆς κατελεύσεως τοῦ Σωτῆρος, τῆς ἀθανασίας τῶν δικαίων ἀγνοία, τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ μηδεμίᾳ χρηστῇ ἐλπίδι ἐρειδομένας, ἔθραυε· παθόντος δὲ αὐτοῦ, καὶ πρὸς καιρὸν τοῦ περιτεθέντος σώματος χωρισθέντος ἐκ τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος (63), ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις τὸ δυνατόν τῆς ἀναστάσεως (64), καὶ εἰ τις ἰδὺς ἀνθρωπίνων ἀδικημάτων κατελείπετο, αὐτῇ πᾶσα λουτροῖς ἁγίοις ἐσμήχετο. Τότε δὲ παρακαλεῖται τοῖς ὑπηκόοις θαρρύνειν, καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ σεμνῆς διασφύης τῆς ἀναστάσεως, τὰ ὅμοια ἐλπίζειν ἐκέλευσεν. Οὐκοῦν δικαίως ἐτελεύτα τῶν ἰσθλῶν ἡ φύσις, ἐτελεύτα δὲ καὶ θάνατος, ἐπεσφραγίσθη καὶ ἡ ἀνάστασις, ἀπώλετο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος (65), ὃ παραίτιον ἐγένετο τῆς πίστεως τοῦ Θεοῦ· φύεσθαι τε πανταχοῦ φάσκων τὸ ἄμωμον, πλήθος τῶν θρησκυνόντων προαγορεύει (66)· οἷον γὰρ ἐκ μιᾶς ῥίζης πλήθος κλάδων εὐώδεσι θάλλων ἀνθίσιν, ἀρδόμενον συμμετρία δρόσου, βλαστάνει. Παιδευμένως δὲ, ὡ σοφώτατα ποιητὰ Μάρων, καὶ τὰ ἐξῆς ἅπαντα καὶ ἀκολουθῶς ἔχει·

*Αὐτίκα δ' ἡρώων ἀρετὰς, πατρός τε μεγίστου
Ἔργ' ὑπερῖορρῳσι κεκυσμένα πάντα, μαθήσῃ.*

Τοὺς μὲν τῶν ἡρώων ἐπαίνους, τὰ τῶν δικαίων ἀνδρῶν ἔργα σημαίνων, τὰς δὲ ἀρετὰς τοῦ Πατρὸς, τὴν

Hunc locum interpolavit Christophorsonus, expunctis duobus vocabulis prioribus. Savilius quoque in libro suo has voces ἀπώλετο δὲ expunxit perinde ac Christophorsonus. Sed uterque longe falsus est. Nam Constantinus, utpote artis grammaticæ imperitus, Virgilii versum ita construxerat :

Occidet Assyrium, vulgo nascetur amomum.

Idque convincitur tum ex hoc loco, tum ex versione interpretis Græci, qui versum illum Virgilii ita vertit, Ἀσσύριον τ' οἴεται· θάλλει δὲ κατὰ τέμπε' ἄμωμον. Sic enim legitur in optimo codice Fuk, et recte quidem juxta mentem Constantini. Porro quod spectat ad totum hoc Virgilii carmen, Christiani illud ex Sibyllinis versibus translatum esse, et de Christi ortu intelligi debere, constanter affirmant. Neque enim de alio quam de Christo dici posse :

*Hoc duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.*

Ita præter Constantinum Augustinus in epistola ad Volusianum, et in epistola 155. In epistola quidem ad Volusianum, Assyrium amomum interpretatur dogma Pherecydis Assyrii, qui primus animum esse immortalem pronuntiavit. Verum hæc Augustini interpretatio ferri non potest, cum Pherecydes non Assyrius fuerit, sed Syrius, id est, ex insula Syro. Quocirca præferenda est Constantini interpretatio, qui nomine quidem amomi ait designari fideles seu Christianos, eo quod sint ἄμωμοι, id est sine reprehensione. Assyrium vero ideo cognominari, quod ab Assyriis ortum sit principium fidei. Abraham enim Assyrius, primus credidit Deo ; unde et credentium pater cognominatus est.

(66) Vulg. προσαγορεύει. Amplector conjecturam Henrici Savilii, qui ad oram codicis sui adnotavit : Forte scribendum est προαγορεύει.

τοῦ κόσμου σύνταξιν καὶ τὴν εἰς αἰώνιον διαμονὴν ἀπεργασίαν λέγων, ἴσως δὲ καὶ τοὺς νόμους οἷς ἡ θεοφιλὴς Ἑκκλησία χρῆται, ἐπιτηδεύουσα τὸν μετὰ δικαιοσύνης τε καὶ σωφροσύνης βίον. Θαυμαστὴ δὲ καὶ ἡ τοῦ μεταξὺ τῶν τε ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν βίου ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον παραύξησις (67), τὸ ἀθρόον τῆς αἰφνιδίου μεταβολῆς παραιτουμένου.

Πρῶτον μὲν, ἀνθερίκων ξανθῶν ἦγοντο ἀλωαί·
τούτέστιν, ὁ καρπὸς τοῦ θεοῦ νόμου ἤγετο εἰς χρεῖαν.

Ἐν δ' ἐρυθροῖσι βάτοιςι παρήγορος ἡλιδανὲ βό-
τρυς.

*Ἀπερ οὐκ ἦν κατὰ τὸν ἄθεσμον βίον.

Σκληρῶν δὴ πύκνης λαγόνων, μέλιτος ῥέε νῆμα. B
Τὴν ἡλιθιότητα τῶν τότε ἀνθρώπων καὶ τὸ κατε-
σκληρὸς ὑπογράφων ἦθος· ἴσως δὲ καὶ τὸν ὑπὲρ τοῦ
θεοῦ πόνον ἀσχοῦντας (68), τῆς ἑαυτῶν καρτερίας
γλυκὺν τινα καρπὸν λήψεσθαι διδάσκων.

Παῦροι δ' ὁμῶς ἰχθυήσας περιλείπεται ἄτης·
Πόρτορ ἐπαίξει, περὶ τ' ἄσπεα τεύχεσι κλειῖσαι,
Ῥῆξαι τ' εἰλιπόδων ἐλεύσασιν τέλσον ἀρούρης·
Ἄλλος ἔπειτ' ἔσται Τίφης, καὶ Θεσσαλὶς Ἀργῶ,
Ἀνδράσιν ἠρώεσσιν ἀγαλλομένη· πολέμου δὲ
Τρώων καὶ Δαναῶν περὶσσεύεται αὖθις Ἀχιλλεύς.
Εὖγ', ὦ σοφώτατε ποιητά. Τὴν γὰρ ποιητικὴν ἐξου-
σίαν (69) μέχρι τοῦ προσήκοντος ἐταμιεύσω· οὐ γὰρ
ἦν σοι προκειμένον ἀποθεσπίσαι, μὴ ὄντι γε προφήτῃ,
ἐκώλυε δέ τις, οἶμαι, καὶ κίνδυνος, τοῖς ἐλέγγοις τὰ
ὑπὲρ τῶν προγόνων νομισθέντα ἐπηρετημένος. Περρα-
γμένως δὲ καὶ ἀκινδύνως κατὰ τὸ δυνατόν, τοῖς συν-
ιέναι δυναμένοις παραστήσας τὴν ἀλήθειαν, πύργους
καὶ πόλεμον αἰτιασάμενος, ἅπερ ἀληθῶς ἐτι καὶ νῦν
ἐξετάζεται κατὰ τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον, χαρακτη-
ρίζει τὸν Σωτῆρα ὁρμῶντα ἐπὶ τὸν Τρωικὸν πόλεμον·
εἴην δὲ Τροίαν, τὴν οἰκουμένην πᾶσαν. Ἐπολέμησε
γούν ἀντικρυς τῆς ἀντικειμένης (70) πονηρᾶς δυ-
νάμεως, πεμφθεὶς ἐξ οἰκείας τε προνοίας, καὶ παρ-
εγγελλίας μεγίστου Πατρός· τί δὴ μετὰ ταῦτα ὁ
ποιητὴς λέγει;

Ἄλλ' ὅτ' ἂν ἠγορήεις ὥρη καὶ καρπὸς ἴκηται·
τούτέστιν, ἐπαιδὸν ἀνδρωθεὶς, τὰ περιέχοντα τὸν βίον
τῶν ἀνθρώπων ῥιζόθεν ἐξέλη, τὴν τε ζύμψαν γῆν

(67) Vulg. τὸ ἀνηγμένον παραύξησις. Addenda
est praepositio, quæ in editione Rob. Stephani per-
peram omissa est, ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον. Sic enim scri-
bitur in schedis Regiis, et in libr. Turnebi ac Mo-
ræi. Magis tamen placet lectio illa quæ ex libris
Scaligeri ac Bongarsii proponitur, et quam in Fuk.
codice reperi, ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον. Etenim ἀνάγειν
verbum est Platonicæ philosophiæ proprium, ex
qua in hac oratione multa sunt passim deprompta.
Hinc anagogicus sensus apud Proclum; et illud
dictum Plotini a Synesio celebratum δεῖ ἀνάγειν τὸ
ἐν ἡμῖν θεῖον πρὸς τὸ ὄντως θεῖον.

(68) Vulg. τῶν τοῦ θεοῦ πόνων ἀκούοντας. In codi-
ce Fuk. scribitur τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀκούον-
τας. Scribo itaque τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀσχοῦν-
τας certissima emendatione. Explicat Constantinus
versum illum Virgilii:

Et duræ quercus sudabunt roscida mella.
Atque igitur hoc versu significari, eos qui Dei causa

et mansuram perpetuo constructionem. Fortasse
etiam intelligit leges, quibus Deo amabilis Ecclesia
utilitur, ex justitiæ ac temperantiæ præceptis vitam
instituent. Admiratione quoque digna est, vitæ ho-
minum inter bonos malosque medio quondam gradu
consistentium ad sublimiora promotio, cum tamen
ejusmodi vita repentinam mutationem non ad-
mittat.

Molli paulatim flavescent campis arista;
id est, fructus divinæ legis ad hominum utilitatem
producetur.

Incultisque rubens pendebit sentibus ura.

Quæ quidem in injusta ac depravata hominum vita
minime cernebantur.

Et duræ quercus sudabunt roscida mella.

Hominum illius temporis stuporem ac duritiem
mentis designat. Ac fortasse etiam innuit, eos qui
Dei causa labores pertulerint, tolerantiae suæ sua-
vem fructum esse percepturos.

Pauca tamen suberunt priscae vestigia fraudis:
Quæ tentare Thetis ratibus, quæ cingere muris
596 *Oppida, quæ jubeant telluri infindere sulcos.*
Alter erit tum Tiphys, et altera quæ vehat Argo
Delectos heroas: erunt etiam altera bella:
Atque iterum ad Trojam magnus mittetur Achilles.

Recte, vates sapientissime. Poeticam quippe licen-
tiam quo usque decebat provexisti. Neque enim tibi
propositum erat oracula fundere, cum propheta non
esses. Obstabat etiam, credo, præsens periculum,
quod eorum capitibus qui institutas a majoribus
cæremonias confutare vellent, imminerebat. Provide
itaque et tuto quantum fieri poterat, veritatem ex-
ponens intelligentibus, dum causam confert in tur-
res ac bella, quæ in hominum vita etiamnum cer-
nuntur, describit Servatorem ad Trojanum bellum
proficiscentem. Per Trojam vero, orbem universum
intelligit. Christus enim adversus oppositas nequis-
simorum dæmonum acies bellum gessit; partim pro-
videntiæ suæ arbitrio, partim summi Patris man-
dato in terras missus. Sed quid postea idem poeta
dicit?

Hinc ubi jam firmata virum te fecerit ætas.

Id est, postquam virilem ætatem ingressus, cuncta
quæ humanam vitam infestant mala sustuleris, et

D gravissimos labores subeunt, suavissimum fructum
laborum esse percepturos.

(69) *Τὴν γὰρ ποιητικὴν ἐξουσίαν.* Magis probo
interpretationem Joannis Portesii, qui poeticæ
licentiam vertit, quam Christophorsoni, qui vertit
poeticam facultatem, quemadmodum verterat Mus-
culus. Græci enim dicunt ἐξουσίαν, quam Latini
vocant licentiam poeticam, ut non semel in *The-
mistio* legere memini. Porro hic novum caput or-
diuntur schedæ veteres ab iis verbis εὖγς, ὦ σοφώ-
τατε ποιητά, rectius ut mihi quidem videtur. Hic
igitur collocandum est caput 20.

(70) Vulg. *Ἐπολέμησεν ἀντικρυς τῆς ἀντικειμέ-
νης.* In codd. Fuk. et Turnebi ita scribitur hic locus:
ἐπολέμησε γούν ἀντικρυς κατὰ τῆς ἀντικειμένης καὶ
πονηρᾶς δυνάμεως. Savilius vero in suo codice
emendat, ἐπολέμησε γούν ἀντικρυς κατὰ τῆς ἀντι-
κειμένης.

universum orbem terrarum pacis legibus compo- A εἰρήνη κατακοσμήσῃ·
sueris,

*Cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus
Mutabit merces : omnis feret omnia tellus.
Non rastros patietur humus, non vinea falcem,
Nec varios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto.
Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
Aggredere o magnos, aderit jam tempus, honores,
Cara Deum soboles, magnum Jovis incrementum.
Aspice convexo nutantem pondere mundum,
Terrasque tractusque maris, cælumque profundum.
Aspice, venturo lætentur ut omnia sæclo.
O mihi iam longæ maneat pars ultima vitæ,
Spiritus et quantum sat erit tua dicere facta,
Non me carminibus vincet nec Thracius Orpheus,
Nec Linus : huic mater quamvis atque huic pater adsit.
Pan etiam Arcadia mecum si iudice certet,
Pan etiam Arcadia dicat se iudice victum.*

Aspice, inquit, nutantis mundi et omnium elemen-
torum lætitiā.

597 CAPUT XXI.

*Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non pos-
sunt, et quod infideles ob divini cultus ignorantiam,
ne ortus quidem sui causam norunt.*

Hæc fortasse aliquis ex numero eorum qui pru-
dentia minus valent, de hominis ortu dici existi-
maverit. Verum quæ ratio est, ut hominis filio in
lucem edito, nec aratrum ac sementem tellus, nec
vitis falcem et reliquam culturam desideret. Quo-
modo hæc de hominis prole dicta esse intelligan-
tur? Est enim natura divinæ voluntatis ministra,
non humanis famulans jussionibus. Adde quod C
omnium elementorum lætitiā, adventum Dei, non
hominis cujuscumque conceptum designat. Jam vero
quod poeta vitam sibi diutius prorogari optat, id
plane argumentum est Deum invocantis. Vitam
enim et salutem nobis a Deo postulare, non ab ho-
mine solemus. Et Erythræa quidem Sibylla Deum
sic affatur : Cur mihi, inquit, Domine, vaticinandi
necessitatem imponis, ac non potius sublimem
raptam e terra, ad diem usque beatissimi adventus
tui servas? Virgilius vero post versus quos supra
retulimus, hæc subjungit :

Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.

(71) Vulg. *Οὐχ ὅσιοι αὐτοῖσιν*. Quis non videt scri-
bendum esse οὐχ ὅσῃ ναῦτησιν, etc.? In tertio abhinc
versu lego αὐτῇ (pro αὐτὸς) δ' ἄσπαρτος· subauditur
enim γὰρ.

(72) Vulg. *παραπρέψει λιβάδεσσιν*. Malim scri-
bere *παραπρέψει*, ut est in schedis. Eleganter enim di-
citur *πρέπειν* τῇ ἐσθῇ. Scribe etiam *πάρα* disjunctim,
ut est in libro Fuk. Paulo post malim ὅρα εὐπηχτα
θέμεθλα in imperativo. Est enim interpretatio ver-
sus Virgiliani : *Aspice convexo*, etc. Vide paulo
infra, ubi hic versus repetitur.

(73) *Ζῶντά τ' ἔχε ρήδυμος ἰσχύς*. In libro Moræi
vir doctus emendavit ζῶντά γ' ἔχε. Sed neque sic
versus constat. Quare malim legere ζῶντα σχῆ. Hæc
enim in optativo modo dicuntur. In sequenti versu
scribe σὴν ἀρετὴν, ex Moræi libro. Et hæc quidem
emendatio nullam dubitationem admittit. De priorē
autem amplius cogitandum. Videtur enim minore
negotio locus restitui posse, si interpunctionem
duntaxat mutaveris hoc modo ·

*Οὐχ ὅσῃ ναῦτησιν (71) ἀλιτροτάτοιςιν ἀλῶσθαι,
Φυομένων ἄνδρις γαίης ἀπο πλοῖνι μέτρῳ·
Αὐτῇ δ' ἄσπαρτος καὶ ἀνήροτος· οὐδὲ μὲν ἀκμήν
Ὀτραλέου δρεπάνοιο ποθησέμεν ἄμπελον οἶμαι.
Οὐδ' ἐρίον δεύοιτο βροτὸς πόνον· αὐτόματος δὲ
Ἀρρεῖος Τυρίοισι πάρα πρέψει λιβάδεσσιν (72),
Σάνδουκι πορφυρέῳ λάχνην ῥυπείσσαν ἀμείδων.
Ἀλλ' ἄγε τιμῆην σκήπτρον βασιλεῖδος ἀρχῆς,
Δεξιτερῆς ἀπὸ πατρὸς ἐριβρεμέταο δέδεξο.
Κόσμου κητώεντος ὅρα εὐπηχτα θέμεθλα,
Χαρμυστὴν γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἡδὲ θαλάσσης,
Γηθόσυνόν τ' αἰῶνος ἀπειρεσίον· λάσιον κῆρ
Εἶθε με γηραλέον, ζῶντά τ' ἔχε ρήδυμος ἰσχύς (73),
Σὴν ἀρετὴν κελαδεῖν ἐφ' ὅσον δύναμις γε παρείη·
Οὐκ ἂν με πλῆξειεν ὁ Θρακῶν διος αἰδοῖος·
Οὐδ' ἄλως, οὐ Πάν αὐτός, δὴν Ἀρχιδίη τέκετο γῶν·
B Ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς ὁ Πάν ἀνθόξεταί εἰνεκα ρίχης.*

Κόσμου κητώεντος ὅρα, φησὶ, καὶ τῶν στοιχείων ἀπάν-
των χαράν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

*Ὅτι οὐ δυνατόν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα λέ-
γεσθαι· καὶ ὅτι οἱ ἀπιστοῦντες ἀγροῖα θεοσε-
βείας, καὶ ὅθεν τὸ εἶναι αὐτοῖς ἀγνωστοῖν.*

Ταῦτα δόξειεν ἂν τις τῶν οὐκ εὖ φρονούντων, περὶ
γενεᾶς ἀνθρώπου λέγεσθαι. Παιδὸς δὲ τεχθέντος ἀν-
θρώπου, ποῖον δὴ ἔχει λόγον (74), γῆν ἄσπαρτον καὶ
ἀνήροτον, καὶ τὴν γε ἄμπελον μὴ ἐπιποθεῖν τὴν δρε-
πάνου ἀκμήν, μηδὲ τὴν ἄλλην ἐπιμέλειαν ; Πῶς ἂν
νοηθεῖν λεγθὲν ἐπὶ γενεᾶς ἀνθρωπίνης ; Ἡ γάρτοι
φύσις (75) θείας ἐστὶ προστάξεως διάκονος, οὐκ ἀν-
θρωπίνης κελεύσεως ἐργάτης. Ἀλλὰ καὶ στοιχείων
χαρὰ Θεοῦ κάθοδον, οὐκ ἀνθρώπου τινὸς χαρακτηρί-
ζει κύησιν· τὸ τε εὐχεσθαι τὸν ποιητὴν, τοῦ βίου τὸ
τέλος αὐτῷ μηχανέσθαι, θείας ἐπικλήσεως σύμβολον·
παρὰ γὰρ Θεοῦ τὸν βίον καὶ τὸ σῶζεσθαι ἀξιοῦν εἰ-
θισμεθα, οὐ πρὸς ἀνθρώπων. Ἡ τοῦν Ἐρυθραία πρὸς
τὸν Θεόν· τί δή μοι, φησὶν, ὦ δέσποτα, τὴν τῆς μαν-
τείας ἐπισκήπτεις ἀνάγκην, καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἀπὸ τῆς
γῆς μετέωρον ἀρθεῖσαν διαφυλάττεεις, ἄχρι τῆς μακα-
ριωτάτης σῆς ἐλευσεως ἡμέρας ; Ὁ δὲ Μάρων πρὸς
τοῖς εἰρημένους ἐπιφέρει καὶ τάδε ·

Ἀρχεο μειδύωσαν (76) ὄρων τὴν μητέρα κεδνὴν

*Γηθόσυνόν τ' αἰῶνος ἀπειρεσίον· λάσιον κῆρ
Εἶθε με γηραλέον, ζῶντά τ' ἔχε ρήδυμος ἰσχύς,
Σὴν ἀρετὴν κελαδεῖν, etc.*

Nihil certius. Ἐγὼ positum est pro ἔχοι. In codice
Fuk. scribitur ζῶντά γε ρήδυμος ἰσχύς· σὴν ἀρετὴν,
etc., absque verbo ἔχε. Porro monendus est lector,
omnes hos Virgilii versus, tum in Fuk. codice, tum
in schedis, non a capite scribi, sed prima tantum
cujusque versus vocabula modico spatio a præce-
dentibus sejungi. Quod ideo fit, quia non continui
recitantur hi versus, sed cum crebris interlocutio-
nibus Constantini.

(74) Vulg. *ποῖον δὲ ἔχει λόγον*. Mallem scribere
ποῖος ἂν ἔχοι λόγος.

(75) Vulg. *Ἦτοι γάρ τοι φύσις*. In libro Fuk. ac
Turnebi scriptum est ἦτε γὰρ φύσις.

(76) Vulg. *Ἀρχεο μειδύων ἀνθρώπων*. Sic primus
hunc versum edidit Rob. Stephanus, ex conjectura ut
opinor. Nam et in schedis Regiis, et in codice Fuk.
ita scribitur : *Ἀρχεο μειδύων ὥς ἂν ὄρων, etc.* Ex

Γνωρίζει· ἡ γὰρ σε φέρει πολλοὺς λυκάβαντας. *A* *Matri longa decem tulerunt fastidia menses.*
 Σεὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν (77) ἐφημέριοι ἐγέλα-
 [σαν,

οὐδ' ἦψω λεχέων, οὐδ' ἐγνωσ δαῖτα θάλειαν.

Πῶς γὰρ ἂν πρὸς τοῦτον οἱ γονεῖς ἐμειδίαν; 'Ο μὲν γὰρ αὐτοῦ (78) Θεὸς, ἀποιός ἐστι δύναμις· καὶ ἀσχημάτιστος μὲν, ἐν περιγραφῇ δὲ ἄλλων, οὐκ ἀνθρωπίνου δὲ σώματος· λέκτρων δὲ ἀπειρον, τίς οὐκ οἶδεν ὃν τὸ ἅγιον Πνεῦμα (79); Ποῖα δὲ ἐπιθυμία, ἐφεσίς τε ἐν τῇ τοῦ ἀγαθοῦ διαθέσει, οὗ πάντα ἐφίενται; Τί δ' ὅλως κοινὸν σοφία τε καὶ ἡδονή; 'Αλλὰ ταῦτα ἐφελσθω λέγειν (80) τοῖς ἀνθρωπίνην τινὰ εἰσαγοῦσι γέννησιν, οὐδὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν (81) καταρεῦειν ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἔργου γε καὶ βήματος παρσχευάζουσιν. 'Επιχαλοῦμαι δὲ σὲ αὐτὴν σύμμαχον τοῖς λεγομένοις, ὡ θεοσέβεια, ἀγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσαν (82), πάντων τε ἀγαθῶν εὐχταιοτάτην, ἐλπίδος δσιωτάτης διδάσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον· σὲ μὲν, εὐσέβεια καὶ φιλανθρωπία, προσκυνῶ· ταῖς δὲ θεραπαίαις χάριν ἀττίον ὀφειλομένη οἱ δεηθέντες (83). 'Ο δὲ ἀπειρος ὄχλος τῆς σῆς ἐπικουρίας, διὰ τὴν ἔμφυτον πρὸς σὲ ἀπείχθειαν, καὶ τὴν Θεὸν ἀποστρέφεται· οὐδὲ οἶδε, τὴν αἰτίαν ὅλως τοῦ ζῆν καὶ εἶναι αὐτόν τε καὶ τοὺς λοιποὺς δυσσεβεῖς, ἐκ τοῦ πρὸς τὸ κρεῖττον καθήκοντος ἡρτησθαι· πᾶς γὰρ ὁ κόσμος ἐκείνου κτῆμα (84), καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν κόσμῳ.

Numinis cultu atque obsequio pendere. Totus enim lius est possessio.

quibus facillimum erat veram huius loci scripturam restituere. Sic igitur emendo :

Ἀρχεο μειδιῶσαν ὄρων τὴν μητέρα κεδνήν Γνωρίζειν.

Qua quidem emendatione certius nihil.

(77) *Σεὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν.* Verba Virgilii non recte accepit Constantinus, nec interpres Græcus. Sic enim intellexit, quasi dixisset Virgilius, puero parentes non arrisisse; nec deum illi mensam, nec deam cubile impertivisse. Scilicet Constantinus verum illum Virgilii,

Incipe, parve puer, cui non risere parentes, etc., legendum putavit uno ductu absque ulla distinctione : cum tamen post vocem *puer*, punctum sit apponendum, ut vel pueris notum est. Hæc cum Christophorus non animadvertisset, sequentia Constantini verba interpolavit, addita negatione contra mentem auctoris, et contra auctoritatem omnium exemplarium. Porro in codice Fuk. legitur ἐφημέριως ἐγέλασαν, rectius ni fallor. Certe in schedis

(78) Vulg. *Ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν.* Cuivis liquet scribendum esse ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ πατὴρ Θεός, etc. In codice Fuketiano scribitur ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν ὢν Θεός, ἀποιός ἐστι δύναμις.

(79) *Τὸ ἅγιον Πνεῦμα.* Per Spiritum sanctum Constantinus videtur intelligere divinitatem, seu naturam divinam, ut jam in superiori capite notavimus. Explicat enim verba illa ex Virgilio translata οὐδ' ἦψω λεχέων, quæ de Christo, non de Spiritu sancto dicuntur. Itaque hoc loco spiritum Dei interpretari malui, quam Spiritum sanctum, ut Portesius et Christophorus.

(80) *Ἀλλὰ ταῦτα ἐφελσθω λέγειν.* Ex his verbis apparet, errorem illum quem supra notavi non ab ipso Constantino admissum fuisse, sed a Græco interprete, qui postremo Virgilii versus male intellexit. Nam Constantinus quidem ipse versus illos Virgilii recte acceperat, ut hinc patet. Cum

Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est.

Quomodo enim parentes ei arrisissent? Etenim pater illius Deus, expers qualitatis vis est. Et figura quidem ipse omni caret, in aliorum tamen circumscriptione exsistit; nec humano prædatus est corpore. Tori quoque expertem esse Spiritum divinum quis ignorat? Quod enim desiderium, quæ cupiditas inesse posset in affectu summi boni, cuius desiderio reliqua omnia ducuntur? Quid omnino sapientiæ potest esse commune cum voluptate? Verum sic loqui liceat illis, qui humanam quamdam Christi generationem sibi fingunt, neque operam dant, ut animum suum ab omni impio facinore ac sermone integrum servent. Te hic, pietas, appello; tuum subsidium ad ea quæ dicuntur imploro : quæ nihil aliud es quam lex castimoniarum et sanctitatis, omnium bonorum maxime optabile; sanctissimæ spei magistra; immortalitatis certa promissio. Te veneror, o pietas atque clementia. Tibi pro beneficio curationis 598 tuæ qua opus habebamus, gratias debemus. At vulgus hominum tui auxilii expers, præ insito quo adversus te flagrat odio, Deum ipsum aversatur; nec intelligit, suæ ipsius ac reliquorum impiorum vitæ causam, ex divini mundi et quæcunque in mundo continentur, il-

C enim Virgilii verba retulisset, quæ sic habent :

cui non risere parentes,
Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est,
 continuo tanquam reprehendens poetam hæc subiungit : Quomodo, inquit, ei arriderent parentes, cum pater ejus Deus sit, expers corporis et figuræ. Jam cubile et mensa quoniam modo convenire possunt Deo, quem tori penitus expertem esse constat, nec ciborum voluptate affici. Addit deinde hæc verba, ex quibus manifeste perspicitur id quod dixi, Constantinum Virgilii versus optime intellexisse : « Verum illis qui humanam quamdam generationem exponunt, concedamus ut ita loquantur. » Quibus verbis excusat Virgilium, quippe qui divinam Christi generationem ignoraverit. At in interpretatione Græca, in qua Virgilii versus male exponuntur, hæc periodus cum præcedentibus non cohareat.

(81) Vulg. *οἱ δὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν.* Amplector conjecturam doctorum virorum, quam etiam in libro Savilii adnotatam inveni : οὐδὲ τὴν ψυχὴν, etc.

(82) Vulg. *ἀγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσα, πάντων τε ἀγαθῶν εὐχταιοτάτην ἐλπίδα, δσιώτης διδίσκαλον,* x. τ. λ. Grammaticæ leges scribi jubent ὑπάρχουσαν, ut est in codice Fuk. Porro elegantissima est hæc religionis Christianæ definitio : sed prava interpunctione [et scriptura] forde corrupta. Lego igitur, πάντων τε ἀγαθῶν εὐχταιοτάτην, ἐλπίδος δσιωτάτης διδίσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον. Nihil hac lectione certius, nihil elegantius. Religionem appellat Constantinus magistrum spei sanctissimæ, quippe quæ nos doceat sperare cælestia, nec in terrenis et caducis bonis, sed in Deo omnem spem nostram collocare. In codice Fuk. legitur : δσιώτης διδίσκαλον ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον. Eadem interpunctio est in schedis.

(83) *Οἱ δεηθέντες.* Omnino scribendum videtur οἱ λαθόντες. Eleganter enim dicitur, ταῖς θεραπαλαῖς λαθόντες, id est, *tuis remediis sanati.*

(84) *Ἐκείνου κτῆμα.* Mallet scribere κτίσμα.

CAPUT XXII.

Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et reliqua bona sua Christo accepta fert: et consutatio Maximini tyranni, qui persecutionis crudelitate Christianæ religionis gloriam auxerat.

Equidem meam felicitatem meaque omnia pietati accepta refero. Testes sunt rerum eventus qui ex voto mihi responderunt: testes sunt pugnae atque victoriae, et tropæa de hostibus parata. Scit et laudibus ea celebrat urbs Roma. Idem sentit populus urbis mihi charissimæ: licet falsa spe deceptus, indignum sua maiestate principem elegerit: qui mox convenientem sceleribus suis exitum sortitus est. Verum ea nunc commemorare, nefas esse arbitror: mihi præsertim qui te, pietas, alloquor: et qui curam omnem ac diligentiam adhibeo, ut te castis sermonibus bonisque verbis compellem. Dicam tamen aliquid, quod nec turpe nec indecorum videbitur. Bellum inexpiabile: plenum amentiae et inaudita crudelitatis, adversus te, pietas, et adversus omnes sanctissimas Ecclesias tuas a tyrannis gerebatur. Nec deerant in urbe Roma, qui tantis malis et publica calamitate lætarentur. Erat et campus ad prælium constitutus. Tum vero tu in medium progressa, temetipsam ultro tradidisti, fide in Deum fulta atque innixa. At crudelitas hominum impiorum, cum instar flammæ obvia quæque depasta esset, admirabilem quamdam et celeberrimam tibi gloriam conciliavit. Hinc enim stupor ac veneratio tui, spectatores ipsos invasit. Ac tortores quidem ac carnifices, in cruciandis piorum corporibus defessos, et ad inopiam consilii redactos cernere licebat: vincula autem resoluta, laxatos equuleos, et re-

id est opus, sive opificium.

(85) *Τὼν κατ' εὐχὰς ἀπάντων.* Conjicere quis non immerito posset scribendum esse πάντων κατ' εὐχὰς ἀπάντων. Sed cum absque hac emendatione sensus constet, nihil mutandum censeo.

(86) *Μεγαλόπολις.* Sic Romam Græci vocare consueverant, ut innumeris exemplis probari potest. Ita Tatianus in oratione adversus Græcos, ubi de sacro Jovis Latiaris loquitur, et Porphyrius in libro *De abstinentia*. Sed et Eusebius in oratione tricenniali de laudibus Constantini ita Romam appellat, ut illic videbimus.

(87) *Πῶς ἂν ἀγνῶις.* Malim scribere ὅπως ἂν ἀγνῶις, etc.

(88) *Καὶ πάσαις ταῖς ἀγιοτάταις.* Ante hæc verba asteriscus in editione Rob. Stephani appositus est, quo indicatur nonnulla hic deesse in scriptis exemplaribus. Verum asteriscos qui a Rob. Stephano diligenter notati fuerant, præcipue in fine hujus libri, editio Genevensis omnes sustulit. Cæterum hoc loco pauca desunt, quæ sic supplen, σὸς τε καὶ πάσαις ταῖς ἀγιοτάταις σου Ἐκκλησίαις, etc. Alloquitur enim religionem Christianam.

(89) *Καὶ πεδῖον.* Campus intelligit in quo martyres extremo supplicio afficiebantur. Moris enim erat tum apud Græcos, tum apud Romanos, ut extra portas supplicia de noxiis sumerentur, ut pluribus notavi ad Amm. Marcellinum. Unde ad campus duci dicebantur noxii qui ad supplicium ducebantur. Sic Augustinus in libro i *contra epistolam Parmeniani*, cap. 8.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ΄.

Εὐχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ βασιλέως γράφουσα, καὶ ἑλεγχος τοῦ κατ' αὐτῶν τυράννου Μαξιμιανου, τῷ μεγέθει τοῦ διωγμοῦ μέγιστα δόξαν τῇ εὐσεβείᾳ περιποιήσαντος.

Ἐγὼ μὲν τῆς εὐτυχίας τῆς ἑμαυτοῦ καὶ τῶν ἐμῶν πάντων, αἰτιῶμαι τὴν εὐσέβειαν, μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ἑκδοσις τῶν κατ' εὐχὰς ἀπάντων (85), ἀνδραγαθίαι, νίκαι κατὰ τῶν πολεμίων, τρόπαια· σύνοιδς δὲ καὶ μετ' εὐφημίας ἐπαινεῖ καὶ ἡ μεγαλόπολις (86), βούλεται δὲ καὶ ὁ δῆμος τῆς φιλιτάτης πόλεως, εἰ καὶ πρὸς ταῖς σφαλεραῖς ἐλπίσιν ἐξαπατηθεὶς, ἀνάξιον ἑαυτῆς προσέλετο προστάτην· ὃς παραχρῆμα ἑάλω, προστηκόντως τε καὶ ἀξίως τοῖς ἑαυτῷ τετολμημένοις, ὧν οὐ θέμις ἀπομνημονεύσαι, μάλιστα ἔμοι τῷ διαλεγόμενῳ πρὸς σέ, καὶ πᾶσαν ἐπιμέλειαν ποιουμένῳ, πῶς ἂν ἀγνῶις καὶ (87) εὐφῆμοις διαλέξῃς προσεποιμῇ σε. Ἐρῶ δὲ τι ἱσως οὐκ ἄσχημον οὐδὲ ἀπρεπές· ὑπερβάλλον μέντοι μανία καὶ ὀμότῃ, ὧ θεοσέβεια, καὶ πάσαις ταῖς ἀγιοτάταις (88) σου Ἐκκλησίαις ὑπὸ τυράννων πόλεμος ἦν ἄσπονδος· καὶ οὐκ ἐπέλειψάν τινες τῶν ἐν τῇ Ῥώμῃ, τηλικούτοις ἐπιχαίροντες δημοσίᾳς κακοῖς· παρεσχεύατο δὲ καὶ πεδῖον (89) τῇ μάχῃ. Σὺ δὲ προσελθούσα, ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένη (90) τῇ πρὸς Θεὸν πίστει· θνητῶν δὲ δυσσεδῶν ὀμότης (91), δίκην πυρὸς ἀκατάπαυστος ἐπινεμησαμένη, θαυμαστὴν καὶ διὰ παντὸς ἀοίδιμον εὐδοξίαν προσῆψέ σοι· σέβας γὰρ διὰ ταῦτα εἶχε τοὺς θεωμένους αὐτοὺς. Τοὺς μὲν οὖν δημίους καὶ στρεβλοῦντας τὰ τῶν εὐσεδῶν σώματα (92), ἦν ἰδεῖν χάμνοντας καὶ δυσπετοῦντας πρὸς τὰ δεινὰ, παρειμένους δὲ τοὺς δεσμούς, καὶ τὰς γε βατάνους αὐτὰς ἐκλύτους, καὶ τὰς προσφερομένας καύσεις ἀμυνουμένας, καὶ οὐδὲ πρὸς ὀλίγον ὀκλαζόντων τὴν παρ-

(90) Vulg. ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένην. Scribendum est αὐτὴν ἐπερειδομένην, etc.; id est teipsam ultro obtulisti. Alludit Constantinus ad fortitudinem martyrum, qui se ultro iudicibus offerebant, et ad mortem non coacti, sed sponte eurrebant. Certe ἐπιδιδόναι non dicitur nisi de eo qui sponte aliquid facit: ut verbi gratia de Christo qui se sua sponte tradidit pro salute generis humani. Male igitur Christophorsonus hunc locum ita vertit, *teipsam adversariiis opposuisti*. Conjecturam nostram confirmat codex Fuk., in quo scribitur ἐπέδωκας σεαυτὴν ἐπερειδομένην.

(91) *Θνητῶν δυσσεδῶν ὀμότης.* Hujus loci emendationem feliciter mihi videor deprehendisse. Cum enim ante hæc verba legatur vox πίστει, duabus ultimis hujus vocabuli litteris repetitis locum ita restitui, εἰθ' ἡ τῶν δυσσεδῶν ὀμότης, etc. Nihil certius. Facessat igitur conjectura Gruteri et Christophorsoni, qui legunt θνητῶν δὲ δυσσεδῶν, etc. Quis enim ferre potest hanc locutionem? Codex tamen Fuk. lectionem illam Gruteri confirmat. Sed jam antea observavi, multas παραδιωρώσεις in illo codice reperiri.

(92) *Τὰ τῶν εὐσεδῶν σώματα.* Christophorsonus, Scaliger et alii post has voces addunt ἦν εἶδεν, quemadmodum etiam in libr. Fuk. ac Moræi reperi. Sed nihil opus est hic addere, cum præcesserit vox θεωμένους, ad quam hæc omnia referri debent. Fateor tamen magis perspicuam fore orationem, si has voces addideris.

ρησαν. Τί οὖν ταῦτα τολμῶν ὠνησας, ὦ δυσσεβέ-
στατε (93); Τί δὲ τὸ αἴτιον τῆς ἐκστάσεως τῶν φρενῶν;
Ἐρεῖς ὅτι διὰ τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς τιμὴν· τίνος τοῦ-
τους; Ἡ πολὺν τιμὴν τῆς θείας φύσεως ἀξίαν λαμ-
βάναις ἐννοίαν; Ὀργίλους ἡγῇ κατὰ σὲ τοὺς θεοὺς
εἶναι; Εἰ δ' οὖν ἦσαν τοιοῦτοι, ἐχρῆν θαυμάζειν μᾶλ-
λον αὐτῶν τὴν προαίρεσιν, ἢ πειθαρχεῖν τοῖς ἀναι-
δέσι προστάγμασι, δικαίων ἀνδρῶν σφαγὰς (94) ἀδί-
κως ἐπαράντων. Ἐρεῖς ἴσως διὰ τὰ ὑπὸ τῶν προγόν-
ων νομισθέντα καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων ὑπόληψιν·
συγχωρῶ. Καὶ γὰρ ἐστὶ παραπλήσια τοῖς δρωμένοις
τὰ νομιζόμενα, μᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀφροσύνης·
ὥθηθες ἴσως εἶναι τινα δύναιμι ἐξαίρετον ἐν τοῖς ὑπὸ
τεκτόνων καὶ δημιουργῶν ἐσκευασμένοις ἀνθρωπο-
μόρφοις· τοιγάρτοι περιεῖπες ταῦτα, πᾶσαν ποιού-
μενος ἐπιμέλειαν, ὅπως μὴ ποτε ρυπωθεῖεν, μετρί-
στον καὶ ἐξαιρέτως θεῶν ἀνθρωπίνης θεομένων ἐπι-
μελείας [εἰδῶλα] (95).

ficibus humana effigie formatis. Idecirco igitur ea colebas, summam adhibens curam ac sollicitu-
dinem, ne sordibus inquinarentur. Magni scilicet ac præcipui dii hominum cura indigent.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ ὅτι χαλ-
ρεῖ τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον, καὶ χρη κρί-
σιν προσδοκῇ καὶ ἀνταπόδοσιν.

Ἀνεξέταστε τὴν ἡμετέραν θρησκείαν πρὸς τὰ ὑμέ-
τερα. Οὐκ ἐνταῦθα μὲν, ὁμόνοια γνησία καὶ διαρκὴς
φιλανθρωπία, ἐλεγχος δὲ πταισματος, νοουθεσία, οὐκ
ἐλεθρον φέρων, θεραπεία δὲ (96) οὐκ ὀμότητος, ἀλλὰ
σωτηρίας, καὶ πίστιν εὐκρινῇ (97), πρῶτον μὲν πρὸς
τὸν Θεόν, ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς τὴν φυσικὴν τῶν ἀνθρώ-
πων κοινωνίαν, ἔλεος δὲ τῶν οὐς ἐπολέμησεν ἡ τύχη,
ἀπλοῦς δὲ βίος, καὶ οὐ ποικίλη τινὶ πανουργίᾳ τὴν
ποντηρίαν ἐπικαλυπτόμενος, τοῦ τε ὄντως Θεοῦ καὶ
τῆς μοναρχίας γνῶσις; Ἦδε ἐστὶν ἀληθῶς θεοσέβεια,
ἥδε εὐκρινὴς θρησκεία, ἡ παντελῶς ἀγραντος· οὐ-
τως ἐμψρων βίος· ὅν οἱ μετιόντες, ὡς διὰ λεωφόρου
σεμνῆς τινος ἐπὶ τὸν ἀέναντον πορεύονται βίον· οὐδὲς
γὰρ ὅλως τελευτᾷ, ὁ τὸν τοιοῦτον ἐνστήσας βίον,
καθαρεύων τε τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σώματος· πληροῖ
δὲ μᾶλλον τὴν προσταχθεῖσαν αὐτῷ θεῶν λειτουργί-
αν, ἢ ἀποθνήσκει· ὁ γάρτοι τὸν Θεὸν ὁμολογῆσας,
οὗ γίνεται πάρεργον ὕβρεως (98) οὐδὲ θυμοῦ, ἀλλ'

(93) Ὡ δυσσεβέστατε. Alloquitur unum ex per-
secutoribus, Maximinum scilicet, ut est in titulo
huius capituli. Ille enim crudelius et infestius quam
ceteri Christianos persecutus est.

(94) Δικαίων ἀνδρῶν σφαγὰς. Scribendum vide-
tur πρὸς δικαίων, etc., nisi mendum est in verbo
ἐπαράντων.

(95) Ἐπιμελείας εἰδῶλα. Delenda est postrema
vox, quam Christophorsonus, Scaliger et Gruterus
perperam adiecerunt. Eamdem vocem in libr. quo-
que Fuketii et Moræi adjectam inveni. Sed nihil
necesse est; tantum post vocem ρυπωθεῖεν, apponenda
erat virgula. Atque ita Joannes Portesius hunc lo-
cum accepit; qui profecto feliciter quam Christo-
phorsonus hæc interpretatus est in hunc modum :
Omnis illa cura tua, omne studium ne sordibus op-
plerentur. Ita magni primariique dii humana se ope
sustinebant; istam diligentiam requirebant. Atque
ita etiam Musculus.

(96) Θεραπεῖαν δέ. Lego θεραπείαν τε. Subau-
ditur autem verbum φέρων quod paulo ante præces-

stinctas quæ admovebantur flammæ : contra vero
invictam constantiam ac libertatem piorum, qui ne
tantulum quidem de gradu suo dimovebantur. Talia
igitur aggressus quid profecisti, omnium hominum
impiissime? Quæ malum, causa fuit furoris tui?

599 Dices fortasse, in honorem deorum hæc a te
gesta. At quorum deorum? Aut quam notionem
divinam dignam natura animo concepisti? eosne
perinde atque te iracundos esse existimabas? Quod
si tales erant, eorum potius consilium mirari oport-
tebat, quam impudentibus mandatis quibus justos
viros injuste trucidari jubebant, obtemperare. Sed
forte dices, te ob instituta majorum, et propter
hominum opinionem ista gessisse. Ignosco. Sunt
enim instituta illa, his quæ a te geruntur simil-
limia, et ex unius ejusdemque imperitiæ fonte man-
antia. Existimasti forsitan eximiam quamdam inessæ
viæ et virtutem, in simulacris a fabris et arti-
ficibus humana effigie formatis. Idecirco igitur ea colebas, summam adhibens curam ac sollicitu-
dinem, ne sordibus inquinarentur. Magni scilicet ac præcipui dii hominum cura indigent.

CAPUT XXIII.

De Christianorum institutis : et quod Deus diligit
eos qui virtutem sectantur : et quod judicium ac
retributionem sperare oportet.

Confer si placet religionem nostram cum tuis
ritibus. Nonne apud nos quidem, germana con-
cordia et perpetua humanitas? nonne apud nos
reprehensio culpæ est ejusmodi, quæ correctionem
afferat, non perniciem : et curatio quæ ad salutem
proficiat, non ad crudelitatem? Nonne apud nos
sincera fides, primum quidem erga Deum : deinde
vero erga naturalem hominum societatem? Nonne
apud nos misericordia erga eos quos fortunæ cala-
mitas oppresserit? Nonne vita simplex, nullo si-
mulationis fūco occultam tegens improbitatem; et
veri atque unius Dei cuncta moderantis cognitio?
Hæc est vera pietas; hæc integra atque incorrupta
religio. Hæc sapientissima vivendi ratio; quam
qui amplexi sunt, tanquam augusta quadam via ad
æternam vitam tendunt. Nemo enim qui hujusmodi
vivendi rationem inierit, et qui animum habeat ab
omni corporis labe purgatum, moritur omnino;

sit. Potest etiam legi θεραπεία τε, et paulo post καὶ
πίστις εὐκρινῆς, ac fortasse rectius.

(97) Καὶ πίστις εὐκρινῇ. Apparet ex sequen-
tibus, scribendum esse διάθεσιν, vel ἀγάπην. Cha-
ritas enim primum quidem erga Deum est, deinde
erga proximum. Fides vero non est nisi in unum ac
solum Deum. Itaque πίστις hic nullo modo conve-
nire potest. Adde quod cum hoc loco agatur de ob-
jurgatione, charitas optime congruit. Nam benevola
objurgatio ac reprehensio, charitatem parit. Sed
præstat hic legere καὶ πίστις εὐκρινῆς, ut jam dixi.
Atque ita legit Musculus, sicut ex versione ejus
apparet.

(98) Οὐ γίνεται πάρεργον ὕβρεως. Quæ sit vis
huius locutionis, in superioribus libris observavi-
mus. Nam interpretes sensum minime assequuntur,
quod tamen facile erat hoc loco. Christophorsonus
quidem ita vertit, qui Deum ingenue confitetur, non
contumeliæ, non iracundiæ sponte succumbit. Ex
quibus verbis, nemo est qui non hunc sensum eli-
ciat; eum qui Deum confitetur, non esse iracun-

sed functionem sibi a Deo indictam implere, potius quam mori dicendus est. Is namque qui Deum confessus est, nec contumeliæ cedit nec iracundiæ. Sed forti animo necessitatem sustinens, tolerantiae suæ experimentum, velut viaticum quoddam habet ad conciliandam sibi divini Numinis clementiam. Neque enim dubium est, **600** quin Deus homines virtute præditos amplectatur. Quippe absurdissimum esset, tam præpotentes quam inferioris loci homines, adversus eos a quibus observantur aut beneficiis afficiuntur, grato animo esse, et vicissim illos beneficiis afficere : eum vero qui omnium summus sit, et qui omnibus imperet, ipsumque sit summum bonum, negligentem in referenda gratia esse. Qui in omni vita nos ubique comitatur, et qui præsto nobis adest, quotiescunque boni aliquid agimus. Et illico quidem fortitudinis et obedientiæ causa nos collaudans remuneratur : plenam tamen et perfectam solutionem in aliud tempus differt. Tunc enim totius vitæ nostræ summa ad calculos revocabitur. Ac si quidem cuncta recte se habuerint, æternæ vitæ merces sequetur : improbi vero debito supplicio afficiendi sunt.

CAPUT XXIV.

De Decii, Valeriani, et Aureliani calamitoso vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum.

Te nunc interrogo, Deci, qui justorum laboribus olim insultabas; qui Ecclesiam odio prosequeris; qui viros summa vitæ sanctitate præditos supplicio affecisti. Quid rerum nunc agis post hanc vitam? quantis et quam difficilibus ærumnis premeris? Tuam certe infelicitatem satis superque declaravit illud temporis spatium, quod inter vitam ac mortem tuam intercessit; cum tu in campis Scythicis una cum omni exercitu prostratus, imperium Romanum tantopere ubique celebratum, Gothorum contemptui ac ludibrio exposuisti. Tu

dum, nec contumeliosum. Atqui longe alius est sensus verborum Græcorum, eum scilicet qui Christi nomen coram iudice confitetur, contumeliæ ac furor: persecutorum non cedere.

(99) *Ἐφόδιον τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐμελείας.* Christophorsonus legisse videtur εὐνοίας, quod non probō. Nullus enim sensus ex hac lectione elici potest. Porro *Ἐφόδιον instrumentum* verti, ut loquitur Amm. Marcellinus, in lib. xxix, pag. 393 : « Cæsar dictator aiebat miserum esse instrumentum senectuti, recordationem crudelitatis. » Ubi vide quæ olim adnotavi. Possis etiam vertere viaticum. Nec incommode Musculus ita vertit, *tolerantiæ experientiam compendii vice habet ad promerendum benevolentiam*.

(1) *Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον.* In libro Moræi vir doctus ad marginem adnotavit hæc verba : Πλατωνικὸν ἐκ τῆς Πολιτείας, id est hic locus desumptus est ex libro x Platonis *De republica*. Certe in illo libro disputat Plato de præmiis quæ justis hominibus tum in hac vita, tum post mortem a Deo tribuuntur. Sed argumentatio qua Constantinus id astruit, in Platone, quod sciam, non habetur.

(2) *Vulg., τῶν ἐξουσίας ἐπειλημμένων.* Non dubito quin scribendum sit, τοὺς μὲν ἐξουσίας ἐπειλημμένους καὶ ὑποδεστέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες αὐτούς τινες, εὐχαρίστως κατατίθεσθαι, etc. Id est, absurdissimum enim esset, tam præpotentes quam inferioris loci homines, erga eos a quibus observantur aut beneficiis afficiuntur

A εὐγενῶς τὴν ἀνάγκην ὑποστὰς, τὴν τῆς καρτερίας πείραν, ἐφόδιον ἔχει τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐμελείας (99). Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον (1), τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀρετὴν ἀσπάζεσθαι τὸ θεῖον· καὶ γὰρ ἂν εἴη τῶν ἀποπτῶτων, τοὺς ἐξουσίας ἐπειλημμένους (2) καὶ ὑποδεστέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες, αὐτοὺς εὐχαρίστως κατατίθεσθαι καὶ ἀντεεργετεῖν, τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, ἀρχηγόν τε τῶν πάντων, καὶ τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ, καταμελεῖν τῆς ἀμοιβῆς· ὁ συμπαρομαρτεῖ (3) μὲν ἡμῶν τῷ παντὶ βίῳ, καὶ πάρεστιν ἡμῖν τηρεῖν αὐτὰ, ὁσάκις ἀγαθὸν τι ποιοῦμεν· καὶ παρὰ ῥῆμα μὲν ἀποδεχόμενος τῆς ἀνδρείας καὶ εὐδοκίας (4), εὐεργετεῖ, τὴν δὲ συμπλήρωσιν ἡμῶν ὑπερτίθεται· πᾶσα γὰρ ἡ τοῦ βίου ψήφος τηρεῖται λογοθετεῖται, καὶ ἐπειδὴν ταῦτα καλῶς ἔχη, ὁ μισθὸς B ἐπακολουθεῖ τῆς αἰωνίου ζωῆς· μετέρχεται δὲ καὶ τοὺς πονηροὺς ἡ προσήκουσα τιμωρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ καὶ Αὐρηλιανοῦ, ἀθλίως (5) τὸν βίον καταστρεφάντων διὰ τὸν τῆς Ἐκκλησίας διωγμὸν.

Σὺ δὲ νῦν, τὸν Δέκιον ἐρωτῶ, τὸν ἐπεμβαίνοντά ποτε τοῖς τῶν δικαίων πόνοις, τὸν τὴν Ἐκκλησίαν μισήσαντα, τὸν ἐπιθέντα τιμωρίαν τοῖς ὁσίοις βεδιωκόσι· τί δὲ νῦν πράσσεις (6) μετὰ τὸν βίον; Ποιᾷς δὲ καὶ πῶς δυστραπέλοις συνέχη περιστάσεσιν; Ἐδείξε δὲ καὶ ὁ μεταξὺ τοῦ βίου καὶ τῆς τελευτῆς C χρόνος τὴν σὴν εὐτυχίαν, ἥνικα ἐν τοῖς Σκυθικοῖς πεδίοις πανστρατιά πεσὼν, τὸ περιδόητον Ῥωμαίων κράτος ἤγες τοῖς Γέταις εἰς καταφρόνησιν. Ἀλλὰ σύγε, Οὐαλεριανέ, τὴν μαιφονίαν ἐνδείξάμενος τοῖς ὑπηκόοις τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁσίαν κρίσιν ἐξέφηνας, ἀλούς

grato animo esse, etc. In quibus verbis *observari* refertur ad præpotentes homines, ut *beneficiis affici* refertur ad inferiores et humiliores, quod non vidit Christophorsonus. In libr. Fuk., Turnebi ac Savillii, legitur καὶν θεραπεύοντες μὴ τυγχάνοιεν εἰ εὐεργετοῦντες, quod non probō. Musculus autem legit εἰ καὶ θεράποντες τυγχάνοιεν εὐεργετοῦντες, non male.

(3) *Ὁ συμπαρομαρτεῖ.* Procul dubio scribendum est ὅς συμπαρομαρτεῖ. Refertur enim ad τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, id est ad summum Deum. Quem licet vocaverit τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ, nihilominus ὅς sequi debet in masculino.

(4) *Εὐδοκίας. Propensam voluntatem* vertit Christophorsonus; Musculus *benevolentiam*. Ego *obedientiam* interpretari malui. Id enim significat vox εὐδοκεῖν, *morem gerere, obsequi voluntati divinæ*, εὐδοκία igitur ad verbum est *allubescencia*. Quo sensu sumitur apud Lucam in cantico illo militiæ celestis post ortum Domini, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. Occurrit hæc dictio passim in utroque Testamento, ut jam alii observarunt. In optimo codice Fuk. scribitur ἀνδρείας τε καὶ εὐθυδικίας.

(5) *Vulg. ἀθλήσεως.* In ipso capitis titulo mendum est, sed quod nullo negotio corrigi possit. Nam pro ἀθλήσεως scribendum est ἀθλώς, ut est in codice Fuk. et in schedis Regiis.

(6) *Vulg. τί δεινὸν πράσσεις.* Scribe meo periculo τί δὲ νῦν πράσσεις, quomodo etiam in libro Moræi ad oram emendatum inveni. Neque aliter scribitur in codice Fuk. In schedis autem legitur τί δὲ νῦν.

α'γμάλωτός τε καὶ δέσμιος ἀχθελίς σὺν αὐτῇ πορφυρίδι καὶ τῷ λοιπῷ βασιλικῷ κόσμῳ, τέλος δὲ ὑπὸ Σαπύρου Περσῶν βασιλείᾳ ἐκδαρῆναι κελευσθεὶς (7) καὶ ταριχευθεὶς, τρόπαιον τῆς σαυτοῦ δυστυχίας ἔσθης αἰώνιον· καὶ σὺ δὲ, Αὐρηλιανέ, φλὸξ πάντων ἀδικημάτων, ὅπως ἐπιφανῶς, διατρέχων ἔμμανως (8) τὴν Θράκην, κοπεὶς ἐν μέσῃ λεωφόρῳ, τοὺς ἀύλακας τῆς ὁδοῦ, ἀσεβοῦς αἵματος ἐπλήρωσας;

minis vindicta, dum furore percitus Thraciam percurreres, in medio viæ publicæ cæsus, sulcos aggeris publici impio sanguine complexisti?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Περὶ Διοκλητιανοῦ μετ' αἰσχύνῃς τὴν βασιλείαν παρατηρησάμενον, καὶ διὰ τὸν διωγμὸν τῆς Ἐκκλησίας κεραυνωθέντος.

Διοκλητιανὸς δὲ μετὰ τὴν μαιφονίαν τοῦ διωγμοῦ αὐτοῦ ἑαυτοῦ καταψηφισάμενος διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην (9), μὲν εὐκαταφρονήτου οἰκτρώως κα-

A quoque, Valeriane, cum eadem crudelitatem in famulos Dei declarasses, iustum Dei iudicium omnium oculis subiecisti; captus ab hostibus, et in vinculis circumductus cum chlamide purpurea et reliquo imperiali cultu: tandem vero a Sapore Persarum rege, detracta tibi cute condiri iussus, sempiternum calamitatis tuæ tropæum spectandum præbuiisti. Tu item, Aureliane, fax omnium vitiorum; quam præsentī et perspicua divini Numinis vindicta, dum furore percitus Thraciam percurreres, in medio viæ publicæ cæsus, sulcos aggeris publici impio sanguine complexisti?

B

601 CAPUT XXV.

De Diocletiano, qui turpiter imperio se abd'cavit, et qui ob Ecclesiarum persecutionem fulmine percussus est.

Diocletianus vero post cruentam persecutionis sævitiam, suamet ipse sententia damnatus, ob vitium insanix, vili quodam clausus domicilio pœnas

(7) Vulg. *ἐκδαρῆναι κελευσθεὶς*. Recte in libro Moræ emendatur *κελευσθεὶς*. Porro de Valeriani imp. cute a Persis detracta et sale condita, alii etiam scriptores loquuntur. Ita certe Petrus Patricius in *Excerptis legationum*, apud quem Galerius exprobrat Persis, quod Valerianum dolis circumventum ad ultimam usque senectutem captivum detinuerint; ac post mortem nefarie cutem ejus servantes, mortui corpus immortalī affecerint ignominia.

(8) Vulg. *διατρέχων καὶ ἔμμανως*. Malo consilio Genevenses particulam καὶ inseruerunt, ex Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, ut aiunt, libris: quam etiam in libro Moræi adjectam inveni. Verum cum ea conjunctio sensum perturbet, nec in Regiis schedis, aut in editione Stephani legatur, longe longeque eam alegandam censeo. Codex tamen Fuk. eam retinet.

(9) *Διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην*. Quam ob causam, Diocletianus imperium deposuerit, non convenit inter auctores. Quidam scribunt Diocletianum, utpote curiosum scrutatorem rerum futurarum, cum ex aruspicum responsis comperisset maximas clades impendere reipublicæ, sponte imperium abiecit. Testatur id Aurelius Victor. Alii scribunt Diocletianum, ingravescente ævo, cum se minus idoneum gerendæ reipublicæ esse sentiret, tum ob senium, tum propter infirmam valetudinem, id consilium cepisse. Ita Eutropius, auctor certissimus et elegantissimus. Idem scribit incertus auctor in *Panegyrico* quem dixit Maximiano Herculo et Constantino. « Sed tamen, inquit, utcumque fas fuerit, eum principem quem anni cogerent et valetudo deliceret, receptui canere. Te vero in quo adhuc sunt istæ integræ solidæque vires, » etc. Sunt qui scribant Diocletianum, cum videret Christianos a se superari non posse, præ dolore atque impatentia imperium posuisse, ut legere est apud Zonaram. At Constantinus hic discrete affirmat, Diocletianum ob mentis alienationem sponte se imperio abdicasse. Quis porro est qui Constantini testimonio ausit refragari, cum is in aula Diocletiani vixerit, nec eum quidquam horum latere potuerit. Idem quoque tradit Eusebius in libro viii *Historiæ*. Verum ut de hac re dubitemus, multa faciunt. Primo enim cum post abdicationem imperii diu superstes vixerit Diocletianus, nullum unquam mentis emotæ indicium dedit. Vel id unum quod Herculo et Galerio ipsum ad resumendum imperium invitantibus respondit, quantæ sapientiæ est? *utinam Salona possetis visere olera nostris manibus salta*. Itaque in illo recessu semper cultus est ab omnibus illius tem-

poris imperatoribus, qui eum tanquam patrem religiose observabant. Audi Eumenium in *Panegyrico* quem dixit Constantino: « At enim divinum illum virum, qui primus imperium et participavit et posuit, consilii et facti sui non pœnitet. Felix beatusque vere, quem vestra tantorum principum colunt obsequia privatam. » An vero tam impense cultus fuisset Diocletianus a quatuor Augustis imperatoribus, si mentis suæ parum compos fuisset? An Eumenius divinum virum vocasset, eo maxime quod imperium primus posuerat, si propter dementia ac delirium id ab illo factum fuisset? Postremo consilium de abdicando imperio, diu ante persecutionem ceperat Diocletianus, tunc scilicet cum de Persis aliisque barbaris nationibus Romæ triumphavit. Illic enim in templo Jovis Capitolini ab Herculo collega sacramentum exegit, ambos uno eodemque die imperium esse posituros. Docet id Eumenius in *Panegyrico* jam citato: « Hunc ergo istum qui ab illo fuerat frater adscitus, puduit imitari, huic illum in Capitolini Jovis templo jurasse pœnituit. » Triumphavit autem Diocletianus Romæ cum Herculo collega anno imperii 18, ut scribit Hieronymus in *Chronico*, id est anno ante quam persecutio fieret Christianorum. Certe auctor *Panegyrici* dicti Maximiano et Constantino, longe ante abdicationem id consilium a Diocletiano captum, et cum Herculo communicatum esse testatur his verbis: « Tale est imp. quod omnibus nobis inclusu gemitu mœrentibus facere voluisti: non quidem tu reipublicæ negligentia aut laboris fuga, aut desidix cupiditate ductus, sed consilii olim, ut res est, inter vos placiti constantia, » etc. Quæ cum ita sint, quomodo stare potest quod ait Constantinus, Diocletianum post persecutionem Christianorum in amentiam versum, ob id sponte imperio se abdicasse? Equidem facile crediderim, Diocletianum post cœptam persecutionem morbo correptum, de statu mentis aliquantisper deturbatum fuisse; maxime cum Constantinus et Eusebius id constanter affirmant. Hoc enim evenire solet agrotantibus, et præcipue melancholicis, cuiusmodi Diocletianum fuisse ex nummis conjicere licet. Sed nego illum ob hanc causam imperium posuisse. Porro in codd. Fuk. et Turnebi totus hic locus ita legitur: « Ἐαυτοῦ καταψηφισάμενος, καὶ διὰ τὴν ἐκ τῆς παραφροσύνης βλάβην μὲν εὐκαταφρονήτου οἰκτρώως καθεύγων ἑαυτὸν πιστεύσας· ἵν' οἶμαι τὴν τοῦ κερσυνοῦ βολὴν δεδιώς διαγάγοι τὸν ἐπίλοιπον βίον. Τί δὴ τοῦτω συνήνεκα πρὸς τὸν Θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐστήσασθαι. Λαλεῖ, etc.

D

œdit. Quid igitur illi profuit, bellum Deo nostro intulisse? Ut scilicet fulminis ictum assidue metuens, reliquam deinceps vitam exigeret. Testatur hæc urbs Nicomedia : nec silent hi qui rem oculis viderunt, quorum ex numero etiam ipse sum. Vastabatur palatium, et Diocletiani ipsius conclave, fulmine ac cœlesti quodam incendio illud depascente. Ac eventus quidem earum rerum a prudentibus viris prædictus fuerat. Neque enim tacere poterant, nec gemitum suum in tanta rerum indignitate occultabant : sed palam et aperte ipsi inter se summa cum libertate hos sermones jactabant : Quis hic furor? Quæ tanta potentiae insolentia, ut homines Deo bellum inferre audeant, et sanctissimam justissimamque religionem contumelia afficere; utque tantæ multitudinis, adeoque hominum æquissimorum, sine ulla ipsorum culpa, cædem atque exitium machinari non dubitent. O præclarum magistrum modestiæ omnium subditorum! o præclarum institutorem curæ ac sollicitudinis quam milites pro civibus suis gerant! Pectora tribulium suorum perfodiebant hi, qui nunquam in acie terga hostium viderant. Tandem vero divini Numinis providentia, tam impiorum facinorum pœnas ab illis exegit; nec tamen sine damno reipublicæ. Tot porro tantæque factæ sunt cædes nostrorum, ut si tantæ unquam factæ essent barbarorum stra-

θηργμῶ ἐτιμωρήθη. Τί δὴ τοῦτω συνήνεγκε, πρὸς τὸν Θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐνστήσασθαι; Ἴν', οἶμαι, τὴν τοῦ κεραυνοῦ βολὴν δεδιώς, διαγάγοι τὸν ἐπιλοιπόν βίον. Αἰεὶ Νικομήδεια· οὐ σιωπῶσι δὲ καὶ αἱ ἱστορήσαντες, ὧν καὶ αὐτὸς ὢν τυγχάνω. Ἐδρῶντο μέντοι τὰ βασιλεια (10) καὶ ὁ οἶκος αὐτοῦ, ἐπινεμομένου σκηπτῶ, νεμομένης τε οὐρανίας φλογός· καὶ προεῖρητό γε ἡ τούτων ἐκβάσις ὑπὸ τῶν εὐ φρονούντων· οὐδὲ γὰρ ἐσιώπων, οὐδὲ τὴν οἰωγὴν τῶν ἀναξίως γιγνομένων ἐπεκαλύπτοντο, φανερώς δὲ καὶ δημοσίᾳ παρήρσιαζόμενοι, πρὸς ἀλλήλους διελέγοντο· τίς ἡ τοσαύτη μανία; Πόση δὲ ἡ τῆς δυναστείας ἀλαζονεία, τολμᾶν πολεμεῖν Θεῷ ὄντας ἀνθρώπους, ἀγνωστῇ δὲ καὶ δικαιοσύνῃ θρησκείᾳ θέλειν ἐμπαροινεῖν, τοσούτου δὲ δῆμου καὶ ἀνθρώπων δικαίων βλεθρον, μηδεμιᾶς προὑπαρχούσης αἰτίας μηχανήσασθαι; Ὡς τῆς τῶν πάντων ὑπάρχων σωφροσύνης διδάσκαλον (11)· ὃ κηδεμονίας στρατοῦ πρὸς τοὺς ἐαυτῶν πολίτας. Ἐτίτρωσκον τὰ στέρνα τῶν ὁμοφύλων, οἱ μηδέποτε τὰ τῶν πολεμίων ἐν παρατάξει μετάρηνα (12) θεασάμενοι. Τέλος γοῦν τῆν τῶν ἀνσίων ἔργων ἐκδικίαν ἡ θεία πρόνοια μετέτληεν, οὐ μὴν ἀνευ δημοσίας βλάβης· τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαὶ (13), ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο (14), ἱκανὰς εἶναι πρὸς αἰώνιαν εἰρήνην. Πᾶν γὰρ τὸ τοῦ προεῖρημένου βασιλείως στρατεύμα, ὑποταχθὲν ἐξουσίᾳ τινὸς ἀρχήστου (15), βία τε τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν

(10) *Ἐδρῶντο μέντοι τὰ βασιλεια*. Intelligit palatium Nicomediæ, quod paulo post excitatum a Diocletiano persecutionem adversus Christianos, fortuito igne consumptum est. Et imperatores quidem ipsi ac reliqui gentiles, Christianos hujus incendii auctores esse criminati sunt, atque idcirco acrioribus in eos suppliciis sævierunt, ut scribit Eusebius noster in l.b. viii *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 6, sub finem. Sed Constantinus palatium illud igne cœlitus immisso conflagrasse testatur. Cujus testimonium eo plus auctoritatis habet, quod ipse præsens adfuit, cum hæc Nicomediæ gererentur. Videtur autem Diocletianus hoc fulminis ictu attentus, ad obitum usque deinceps ἐμβρόντηςτος permansisse, assidue formidans ne fulmine percuteretur. Id certe innuere videtur hæc Constantini narratio. Ex his patet, quantopere falsus sit Christophoronus invertendo hujus capitis titulo. Putavit enim palatium Diocletiani conflagrasse, postquam is imperio se abdicasset; cum tamen id contigerit Diocletiano adhuc imperium obtinente, ac degente in Nicomediensi palatio.

(11) *Σωφροσύνης διδάσκαλον*. Ultima vox deest in codice Fukeii.

(12) *Τὰ μετάρηνα*. Vel hoc dicit de tironibus, qui, recens in militiam ascripti, nondum cum hoste congressi fuerant; vel de timidis et ignavis militibus, qui ex acie fugere soliti erant, nec hostes unquam superaverant. Certe Diocletiani exercitus nihil memoria dignum egisse dicitur, nisi quod Achilleum diutina obsidione expugnavit Alexandriæ. Porro obscurum est, quid sibi velit Constantinus, cum ait milites illos transfixisse pectora civium suorum, id est Christianorum. Credibile est Diocletianum, cum infensus esset Christianis, a quibus incensum fuisse palatium suum suspicabatur, mandasse militibus suis, ut quotquot in urbe vel in agris deprehendissent Christianos, obtruncarent. Certe multa Christianorum millia sub Diocletiano et Maximiano Nicomediæ casa referuntur : quorum me-

morum Græci celebrant die 4 Septembris, et 29 mensis Decembris.

(13) *Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαί*. Hæc periodus suo loco mota est. Locari enim debuerat statim post vocem θεασάμενοι, hoc modo : Μετάρηνα θεασάμενοι. Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαί, ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο, ἱκανὰς εἶναι πρὸς αἰώνιαν εἰρήνην. Τέλος γοῦν, etc., id est : *Pectora tribulium suorum perforabant ii qui nunquam in acie terga hostium viderant. Tot porro tantique factæ sunt cædes, ut si in præliis adversus barbaros factæ fuissent, sufficere id potuerit ad perpetuam nobis pacem comparandam. Tandem vero divina providentia tam impiorum facinorum ab illis pœnas exegit, nec tamen sine damno reipublicæ. Totus enim ille supra memorati imperatoris exercitus, etc. Quid his clarius, quid apertius? Næ admodum pertinacem esse oportet illum, qui hæc ita restituenda esse negaverit.*

(14) *Ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο*. Duplex hujus loci sensus potest esse. Aut enim ita verti potest ut vertit Portesius : *Sane cædis et sanguinis tanta vis fuit, ut si barbarorum esset, ad sædus sempiternum sufficeret.* Aut cum Christophorono verti potest in hunc modum : *Tot plane factæ sunt cædes, quot si in barbaros factæ fuissent, satis multæ ad æternam pacem constituendum videri potuissent.* Atque hic posterior sensus mihi quidem magis placet. Eadem plane sententia est Lucani in exordio *Pharsaliæ* cum dicit :

*Heu quantum potuit terræ pelagique patrari
Illoc quem civiles hauserunt sanguine dextra.*

Pro ὅσαι tamen melius scriberetur ὥστε. Sequitur enim ἱκανὰς εἶναι.

(15) *Τινὸς ἀρχήστου*. Maxentium intelligit, ut ex sequentibus apparet. Quoniam autem modo exercitus Diocletiani ad Maxentium transierit, non difficile est divinare. Post abdicationem Diocletiani Galerius Maximianus ejus copias accepit : quarum

ἀρπάσαντος, προνοίας Θεοῦ τὴν μεγάλην πόλιν (16) ἐλευθερούσης, πολλοῖς καὶ παντοδαποῖς πολέμοις ἀνῆλθται. Ἀλλὰ μὴν καὶ (17) αἱ πρὸς τὸν Θεὸν ἐκφωνήσεις τῶν πιεζομένων, καὶ τὴν ἔμφυτον ἐλευθερίαν ποθούντων· καὶ οἱ μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν κακῶν τῆς εὐχαριστίας πρὸς τὸν Θεὸν ἔπαινοι, ἀποδοθείσης τῆς ἐλευθερίας αὐτοῖς καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων (18), πῶς οὐ παντὶ τρόπῳ τὴν τοῦ Θεοῦ πρόνοιαν καὶ τὴν πρὸς ἀνθρώπους στοργὴν χαρακτηρίζουσιν;

Deo persolutæ, cum libertas et contractuum æquitas ipsis reddita esset; an non singularem Dei providentiam, 602 et paternam adversus homines charitatem modis omnibus declarant?

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ Θεὸς αἵτιος, καὶ ὅτι τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ Θεοῦ γρῆ B ζητεῖν καὶ αὐτῷ λογίζεσθαι, βαθυμῖα δὲ ἡμετέρα ἐπιγράφειν τὰ πταίσματα.

Ὅταν δὲ τὴν ἑμὴν ὑπηρεσίαν ἔπαινοῦσιν (18'), ἐξ ἐπινοίας Θεοῦ τὴν ἀρχὴν ἔχουσιν, ἀρ' οὐ τῆς ἑμῆς ἀνδραγαθίας τὸν Θεὸν αἴτιον εἶναι διαβεβαιούνται; Πάντων γε μάλιστα (19)· ἔστι γὰρ Θεοῦ ἴδιον, τὸ τὰ ἀρίστα πράττειν, ἀνθρώπων δὲ, τὸ τῷ Θεῷ πεῖθεσθαι. Ἔστι δὲ, οἶμαι, διακονία καλλίστη τε καὶ ἀρίστη, εἰ τις πρὸ τῆς ἐγγειρήσεως προκατασκευάζει τὴν τῶν πραχθησομένων ἀσφάλειαν· καὶ ἐπίστανται γε πάντες ἄνθρωποι τὴν τῶνδε τῶν χειρῶν ἀγιωτάτην λατρείαν (20) ὀφείλεσθαι τῷ Θεῷ πίστει καθαροῖ καὶ

A ges, suffecturum id fuerit ad perpetuam nobis pacem comparandam. Totus enim ille supra memorati imperatoris exercitus, cum in potestatem venisset hominis ignavi qui imperium Romanum per vim rapuerat; Deo tandem urbi Romanæ libertatem restituente, multis et maximis præliis penitus extinctus est. Sed et voces Deum adiutorem inclamantium tunc cum opprimerentur, et innatam sibi libertatem omnibus votis optarent; laudes item post malorum depulsionem, cum gratiarum actione Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris, et quod eventus prosperos a Deo poscere, eique acceptos ferre debemus; secus autem gesta, negligentie nostræ imputare.

CAPUT XXVI.

Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris, et quod eventus prosperos a Deo poscere, eique acceptos ferre debemus; secus autem gesta, negligentie nostræ imputare.

Meam porro operam cum laudant, quæ ex divini Numinis instinctu sumpsit exordium; an non aperta confirmant, fortium facinorum meorum Deum auctorem fuisse? Ita certe. Dei enim proprium est, optima quæque agere: hominum vero, obsequi. Illud porro optimum ac præstantissimum ministerium est, cum quis antequam manum operi admoveat, sedulo prospicit ut cuncta quam tutissime gerantur. Norunt quidem omnes mortales, harum manuum sanctissimum ministerium Deo deberi cum

partem Severo Cæsari ad Italiæ tutelam tradidit. Paulo post cum Maxentius imperium Romæ arripuisset, Severum cum copiis adversus eum misit Galerius. Sed Maxentius dolis et pollicitationibus corruptum Severi exercitum, ad suas partes traduxit. Post hæc Galerius cum majoribus copiis adversus Maxentium profectus, ipse quoque simili militum prodicione desertus est. Ita Diocletiani milites in potestatem Maxentii venerunt.

(16) *Προνοίας Θεοῦ τὴν μεγάλην πόλιν.* In cod. Fuk. ac Turnebi ita legitur hic locus *προνοίας τὸ Θεοῦ ἡ μεγάλη πόλις οὐκ εὐμοιροῦσα.*

(17) *Ἀλλὰ μὴν καὶ πρὸς.* Scribendum est ἀλλὰ μὴν αἱ πρὸς τὸν Θεὸν ἐκφωνήσεις, etc.; codex Fuk. ἀλλὰ μὴν καὶ αἱ.

(18) *Καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων.* Gloriat̃ur Constantinus, quod, profligata Maxentii tyrannide, Romanis libertatem et contractus cum iustitia reddiderit. Nam post cædem tyranni, quæcunque ab eo vel a iudicibus ejus gesta fuerant, infirmabantur. Itaque si quis dignitate ab illo auctus fuisset, ad pristinum statum redibat, et codicillos impetratæ dignitatis ad legitimum principem referre cogebatur. Sententiæ quoque ac decreta, quæ iis temporibus prompserant iudices, ex publicis scriniis ac tabulariis auferebantur. Denique totum illud tempus tyrannidis pro nullo habebatur, perinde ac si nunquam fuisset. Quare nec ad præscriptionem longi temporis proficiebat. Pacta quoque et conventa, et ejusquemodi contractus per id temporis spatium inter privatos transacti, pariter infirmabantur, idque stricto jure. Verum legitimi principes, parta de tyrannis victoria, postquam omnes eorum actus infirmaverant, pacta, venditiones, donationes, manumissiones, et hujusmodi privatorum gesta confirmare consueverant, data publicæ constitutionis indulgentia; ne si hæc omnia irrita fierent, privatorum quies ac securitas conturbaretur. Docent id imperatorum leges in codice Theodosiano, lib. xv, de infirmandis his quæ sub tyrannis gesta sunt. Ex quibus intelligimus, cur Constantinus dicat se

contractus Romanis reddidisse. In codice Fuk. συμβόλων scribitur, non συμβολαίων. Ad hunc morem alludere videtur Rufinus in fine libri ix, cum ait: «Edictis namque frequentibus per omnem locum propositis, non solum tyrannicas adversus Christianos depulerat leges, jusque civile reddiderat,» etc.

(18') *Ἐπαινοῦσιν.* Forte ἐπαινῶσιν. Edit.

(19) *Πάντων γε μάλιστα.* Scribendum est πάντως, et ante hanc vocem ponenda est interrogatio, quemadmodum legisse videtur Christophorosus.

(20) *Τὴν τῶνδε τῶν χειρῶν ἀγιωτάτην λατρείαν.* Non possum probare interpretationem Christophorsoni, qui vertit, *manuum ad cælos sublatarum cultum.* Ego vero non dubito quin *λατρεία* hoc loco idem sit ac *ministerium.* Ait enim Constantinus, homines Deo debere præstare manuum suarum ministerium; idque cum fide pura ac sincera. *Διακονίαν* et *ὑπηρεσίαν* supra dixerat eodem sensu. Certe *χεῖρες* pro manibus ad cælum elevatis, seu pro precibus, quomodo dici possint non video. Sed et quæ sequuntur, apertissime refellunt versionem Christophorsoni. Addit enim Constantinus καὶ σύν γε ταῖς χερσίν, etc., id est *precibus quoque et supplicationibus cum manuum opera ac ministerio conjunctis, quidquid actum est pro hominum utilitate feliciter esse confectum.* Postquam enim Constantinus dixit homines manuum suarum ministerium Deo debere præstare, addit non solum manus Deo commodandas, sed etiam preces ac supplicationes adhibendas, ut res quas agendas suscepimus, feliciter cedant. Hoc est quod Græci vulgari proverbio dicere solebant σύν Ἀθῆνῃ καὶ χεῖρὶ κίβηαι· quo indicabant, simul cum precatione manum operi esse admovendam. Porro cum ait Constantinus τῶνδε τῶν χειρῶν λατρείαν, de seipso loquitur, eo modo quo apud Virgilium Æneas:

... si Pergama dextra
Defendi possent, dextra hac defensa fuissent.

pura ac sincera fide : et precibus ac supplicationibus cum manuum opera conjunctis, quidquid actum est pro hominum utilitate, feliciter esse confectum : quippe cum tantum utilitatis et privatim et publice in omnes redundaverit, quantum quisque tum sibi, tum necessariis suis oplaverat. Pugnas etiam viderunt, et spectatores fuerunt prælii, cum divina Providentia victoriam populo largita est : animadvertentem precibus nostris atque adspirantem Deum. Quippe invicta res est justa precatio, nec unquam voto suo excidit, qui sancte Deo supplicasset. Neque enim locus repulsæ relinquitur, nisi quoties vacillaverit fides. Etenim Deus semper propitius adest, hominum probitatem benigno excipiens vultu. Quamobrem interdum quidem labi, humanum est ; humanorum vero lapsuum nequam auctor est Deus. Quicunque ergo pietatem consecantur, gratias omnium Servatori, pro nostra suaque ipsorum salute, et pro reipublicæ prospero statu agere debent : sanctisque precibus et continuis supplicationibus Christum nobis propitium reddere, ut beneficia sua perpetua esse velit. Hic enim auxiliator invictus, et propugnator est justorum. Idem iudex optimus, antesignanus immortalitatis, et vitæ æternæ largitor.

Α εὐκρινεστάτη· καὶ σύν γε ταῖς χερσὶν εὐχαῖς τε καὶ λιτανεαῖς, πᾶν ὅσον ἤνυσται ὑπὲρ συμφέροντος, κατορθοῦσθαι, προσγενομένης ὠφελείας (21) ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ τοσαύτης, ὅσῃν ἂν ἕκαστος αὐτῷ τε καὶ τοῖς φιλτάτοις ἡῤῥατο· ἰστόρησαν δὲ καὶ τὰς μάχας, καὶ ἐθεάσαντο καὶ τὸν πόλεμον, τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας τὴν νίκην τῷ δῆμῳ βραβευούσης (22)· καὶ εἶδον τὸν Θεὸν ἡμετέροις εὐχαῖς συναιρόμενον· ἀνίκητον γὰρ χρῆμα ἡ δικαία προσευχή, καὶ οὐδεὶς ὁσίων λιτανεύων ἀποτυγχάνει τοῦ σκοποῦ· οὐδὲ γὰρ περιλείπεται κόσμος (23) ἀποτεύγματι, εἰ μὴ μόνον ἔσθαι ἂν τὸ τῆς πίστεως ὑκλᾶζῃ· ὁ γάρτοι Θεὸς αἰὶ πάρεστιν εὐμενής, τὴν τῶν ἀνθρώπων προσδεχόμενος καλοκάγαθον· διὸ ἀνθρώπινον μὲν, πταῖσαι ποτε, ὁ δὲ Θεός, ἀνάτιος τῶν ἀνθρωπίνων πταισμάτων (24)· διὸ χρὴ τοὺς πάντας τοὺς τὴν θεοσέβειαν καταδιώκοντας, χάριν ὁμολογεῖν τῷ Σωτῆρι τῶν πάντων, ἕνεκεν τῆς ἡμετέρας αὐτῶν σωτηρίας (25), καὶ τῆς τῶν δημοσίων πραγμάτων εὐμοιρίας, ὁσαῖς τε εὐχαῖς καὶ λιτανεαῖς ἐπαλλήλοις ἐξιλεοῦσθαι τὸν Χριστὸν ἡμῖν, ὅπως τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ διαφυλάττοι· οὗτος γάρ ἐστιν ἀήττητος σύμμαχος καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν δικαίων, ὁ δὲ αὐτὸς, κριτὴς ἀριστος, ἀθανάσιος ἡγέμων, ἀδίδου ζωῆς χορηγός.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΚΟΣ.

EUSEBII PAMPHILI

DE LAUDIBUS CONSTANTINI ORATIO IN EJUS TRICENNALIBUS HABITA.

603 PROLOGUS ORATIONIS

De laudibus Constantini.

ego vero non fabulas, nec sermones ad aurium illecebras compositos commentus, in hunc locum processi, ut quasi Sirenium cantu auditores permul-

(21) Vulg. *πρὸς γενομένης ὠφελείας*. Scribendum est uno verbo *προσγενομένης*, quod miror a Scaligero et aliis animadversum non fuisse. Ita certe codex Fuketii.

(22) *Τὴν νίκην τῷ δῆμῳ βραβευούσης*. Populum Romanum intelligit, qui cum Maxentii tyrannide oppressus esset, pro Constantino adversus Maxentium vota faciebat. Et hic quidem sensus tolerari potest. Verumtamen, re attentius examinata, aliquid mendii hic subesse suspicor. Ac fortasse legendum *τὴν νίκην τῷ ἐμῷ στρατεύματι βραβευούσης*.

(23) *Περιλείπεται κόσμος*. Hoc loco κόσμος ponitur pro prætextu ; quod vocabulum in oratione Latina Constantini cum interpres non intelligeret, ita vertit : melius facturum, si πρόφασιν posuisset. Male igitur Portesius et Christophorus mundum interpretati sunt.

(24) Vul. *ἀνάτιος τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων*. Scribendum est *πταισμάτων*, ut in libro Moræi emendatum inveni. Atque id jam ante monuerunt

C

ΠΡΟΛΟΓΟΣ (26)

Τῶν εἰς τὸν Κωνσταντίνον ἐπαίνων.

Ἄλλ' οὐκ ἐγὼ μύθους, οὐκ ἀκοῆς θήρατρα λόγων εὐγλωττίαν πλασάμενος, πάρεμι κηλήσων ὡς διὰ φωνῆς Σειρήνων· οὐδὲ χρυσεῖς δεπάεσσιν, ὠραίοις

Genevenses ex Scaligeri et Bongarsii libris, quibus subscribit codex Fuketii.

(25) Vulg. *τῆς ἡμετέρας αὐτῷ σωτηρίας*. Non assentior Scaligero, Bongarsio, Grutero, qui hunc locum sic emendant : τῆς ἡμῶν αὐτῶν σωτ. Ego malim legere τῆς ἡμετέρας καὶ σφῶν αὐτῶν σωτηρίας, quam scripturam in versione mea secutus sum. In codice Fuk. scribitur τῆς τε ἡμῶν αὐτῶν. In schedis autem scriptum est τῆς τε ἡμέρας αὐτῷ, etc. — Scripsit Valesius non ut in sua nota legendum esse monet, sed ut nos exscripsimus, nempe τῆς ἡμετέρας αὐτῶν, elliptice eodemque sensu. Edir.

(26) *Πρόλογος*. Solebant olim sophistæ ante orationes suas brevi interdum præfatione proludere, more citharædorum qui ante canticum, tentamen causa aliquid præcinnunt. Hæc præfatio vulgo *προθεωρία* dicebatur. Sic in oratione 15 Themistii, et in declamationibus Libanii non semel occurrit. Hinc προθεωρία a Theodorito sumitur pro prologo.

ἄνθεσι, ῥημάτων φράσει κεκαλλιεπημένοις, ἡδονῆς φάρμακα τοῖς τῶνδε προποιοῦμαι φίλοις· σοφοῖς δὲ παιδόμενος, παραγγέλλω τὰς λεωφόρους φεύγειν καὶ ἐκτρέπεσθαι, μὴδὲ τῷ πλήθει συνωθεῖσθαι διακελεύομαι. Ἦκω δὲ βασιλικῶν ὕμνων καινωτέρας ᾠδῆς ἐν ὑμῖν ἀπαρξόμενος (27). Μυρίων δ' ἄμφι τὴν αὐτὴν ἐμοὶ σπευδόντων χορεῖαν, πάτον ἀνθρώπων ἄλσειων (28) αὐτὸς, τὴν ἀτριβὴ βαδιοῦμαι, ἥς οὐ θέμις ἀνίπτοις ἐπιθαίνειν ποσίν. Οἱ μὲν γὰρ δημῳδοί, μειρακίων τε σοφίσμασι πέπαττημένους μετιόντες λόγους, μοῦσάν τε ἡδεῖαν καὶ πάνδημον ἀσπαζόμενοι, θνητὰς ἀκοὰς θνητοῖς διηγήμασι θελγόντων, ἡδονῇ τὸ κριτήριον ἀποδόντες· οἱ δ' αὐτῆς μῦσαι τῆς καθόλου σοφίας, θεῶν ἐπιστήμης ἅτε καὶ ἀνθρωπίνων ἐπιβολοί, τὴν τοῦ κρείττονος ἐκλογὴν ἐν ἀγαθοῦ μοίρᾳ θέμενοι, τὰς αὐτοῦ βασιλέως θεοφιλεῖς ἀρετὰς, φιλοθέους τε πράξεις, τῶν ἀνθρωπίνων προὔτιμησάν τε καὶ εἰλοντο, δευτέροις ἀνυμνεῖν τὰ δεύτερα τῶν καλῶν παραχωρήσαντες. Θεῶν γὰρ καὶ ἀνθρωπείων σοφίας οὕσης καὶ ἐν βασιλέως ψυχῇ, καὶ τῶν μὲν εἰς θεόν, τῶν δ' εἰς ἀνθρώπους τεινόντων, τοῖς μὲν ἐκτὸς περιδῶλων ἱερῶν ἐστῶσιν, οἵπερ δὴ ἐπιτήδαιοι (29), τὰ ἀνθρώπεια διακονεῖσθαι, σεμνὰ μὲν ὅμως καὶ ὑπερφυῇ, βιωφελῇ τε καὶ ταῦτα· πάντα γὰρ τὰ βασιλέως, καλὰ, πλὴν ἐτι λειπόμενα (30) τῶν θειοτέρων· οἱ δ' ἀνακτόρων ἁγίων εἶσω, ἀδύτων τε καὶ ἀδάτων μυκῶν ἐντὸς διαβεβηκότες, θύρας βεβήλοισι ἀκοαῖς ἀποκλείσαντες, τὰς ἀπορρήτους βασιλέως μυστεῖς τοῖς τούτων μῦσαις διηγείσθαι μόνους· οἱ δὲ τὰ ὧτα νάμασιν εὐσεβείας καθιράμενοι, ψυχῆς τε αὐτῆς μεταρσίῳ πετρῶ τὸ νοερὸν ἐπερείσαντες, ἄμφι τὸν πάντων βασιλέα χορευόντων, σιγῇ τὰ θεῖα τελούμενοι· λογίων δὲ χρησμοί, οὐκ ἐκ μαντείας μᾶλλον ἢ μανίας (31) παράφρονος, φωτὸς δ' ἐπιπνοαῖς ἐνθέου προσπεφωνημένοι, τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι (32), ἄμφι βασιλείας αὐτῆς, ἄμφι τε βασιλέως τοῦ ἀνωτάτου, δορυφορίας τε θείας ἄμφι τὸν πάντων βασιλέα, τοῦ τε καθ' ἡμᾶς βασιλικοῦ παραδείγματος, καὶ τοῦ τὸ χάραγμα κεκιθδρλευμένου, τῶν θ' ἐκατέρῳ συναμαρτούντων τάγματι. Οἷς δὲ τὰς θεοπροπείας τελετὰς ἱεροφαντοῦμενοι (33), ὧδὲ πη θεῶν ὀργίων ἐφαψώμεθα (34).

(27) Vulg. *ἐπαρξάμενος*. Scribo *ἀπαρξόμενος* ex codice Fukelii.

(28) Vulg. *πάντων ἀνθρώπων ἄλσειων*. Scribendum est πάτον ἀνθρώπων. Est enim hemistichium Homeri notissimum de Bellerophonte, quod Cicero ita convertit, ut posui. Certe in codice Fuk. disertè scribitur πάτον ἀνθρώπων ἄλσειων. Porro Eusebius hunc prologum crebris poetarum versiculis quasi floribus de industria conspersit, ut auditorum animos huiusmodi venustate pelliceret. Sic supra χρυσέοις δεπάσσει, poeticum est.

(29) Vulg. *ὅπη δὲ οἵπερ δὴ ἐπιτήδαιοι*. Non dubito quin Eusebius scripserit, ὅσοι δὲ περ οἱ ἐπιτήδαιοι. Subaudiendum autem est verbum εἶσιν. At interpres huius orationis Christophorus cum hac non animadvertisset, omnem huius loci sensum interpretatione sua confudit. In codice Fuk. desunt hæc verba ὅπη δὲ, optime.

(30) *Πλὴν ἐτι λειπόμενα*. Sic etiam Fuk. codex, malim tamen scribere πλὴν ὅτι.

(31) *Μᾶλλον ἢ μανίας*. Transpositio verborum

cerem; nec ut aureis poculis, elegantium scilicet verborum flosculis summo cum artificio decoratis, voluptatis pigmenta huiusmodi rerum studiosis hominibus propinarem. Quin potius sapientum præceptis obtemperans, cunctis suadeo ut vias publicas fugiant, neve una cum multitudine collidi velint. Accessi ergo, ut imperatorias laudes novo quodam carminis genere præcinerem. Quamvis vero infiniti pene alii eandem mecum viam carpere conantur, ego tamen hominum vestigia vitans, ut ait ille, viam ingrediar minime tritam, quam illotis pedibus ingredi nefas est. Liceat quidem illis qui vulgares ac juvenilibus tritos argutiis sermones consulantur, et qui suavam quamdam ac popularem colunt musam, hominum aures humanis narrationibus delinire, dum cuncta referunt ad voluptatem. Hi vero qui universalis sapientiæ mysteriis initiati sunt, utpote divinarum humanarumque rerum scientiam consecuti, cum præstantioris rei delectum summæ felicitatis esse ducant, imperatoris nostri Deo amabiles virtutes, et pios actus, humanis ejusdem dotibus factisque anteponunt; et inferiores res, inferioribus hominibus prædicandas relinquunt. Nam cum imperatoris animus rerum divinarum humanarumque scientia præditus sit; et illæ quidem ad Deum, hæ vero ad homines referantur: illis quidem qui extra templi ambitum positi sunt, res humanas suggerant ii qui ad hoc munus obeundum idonei exstiterint. Sunt hæ quidem sane illustres et eximiae, et inprimis utiles generi humano. Quippe cuncta quæ in imperatore nostro cernuntur, eximia sunt. Sed tamen a divinis rebus longo intervallo superantur. Ii vero qui intra sacrarium et in ipsa templi adyta ac penetralia ingressi sunt, januas profanis auribus occultantes, arcana imperatoris mysteria solis initiatis exponant. Isti porro ubi aures suas pietatis fontibus purgaverint, et intelligentiam quasi expansis animi alis in sublimes sustulerint, circa ipsum Deum omnium regem choreas agant, divina mysteria percipientes. Oracula porro, non illa ex vaticinatione, seu potius furore quodam atque insania

familiaris Eusebio, pro ἢ μᾶλλον μανίας. Mox ἐπιπνοαῖς scribitur in codice Fuk.

(32) *Τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι*. Procul dubio scribendum est τῶν τελετῶν, quam emendationem confirmant verba quæ inox sequuntur, οἷς δὲ τὰς θεοπροπείας τελετὰς ἱεροφαντοῦμενοι. Ait enim Eusebius libros sacros in quibus divina continentur oracula, magistros nobis esse sacrorum mysteriorum, ac veluti quosdam hierophantas.

(33) *Ἱεροφαντοῦμενοι*. Idem est quod supra dixit τελούμενοι. Nam ἱεροφάντειν, idem valet ac τελεῖν. Quare ἱεροφάντεσθαι idem erit ac τελεῖσθαι. Hierophantæ Athenis dicebantur antistites Eleusiniarum sacrorum, qui sacra Cereris tradebant et consignabant. Quos tanto honore prosequuntur sacrali, ut nunquam eos proprio nomine appellarent. Docet id Eunapius in *Vita Maximi philosophi* his verbis

(34) *Θεῶν ὀργίων ἐφαψώμεθα*. Vocem ὀργίων oniserant typographi Genevenses, quam nos ex codice Fuk. supplevimus.

profecta; sed quæ divini Spiritus afflatu atque intima illustratione sunt edita, nobis pro magistris sint sacrorum: qui nos instituant de regno ipso ac de summo omnium rege deque divino illo satellitio supremum omnium moderatorem ambiente: tum de exemplari quod apud nos est regis potestatis, ex illo cœlestis regni expressum archetypo; et de altero falso et adulterino: ac postremo de his quæ utrumque regnandi genus atque institutum comitantur. Ab his igitur oraculis, velut a quibusdam hierophantis divina edocti mysteria, sacros sermones in hunc modum aggrediamur.

CAPUT I.

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Est hæc quidem summi imperatoris festivitas, in qua nos qui imperatoris famuli sumus, sacrorum sermonum documentis afflati exsultamus. Festivitatibus autem auctor nobis et signifer est summus ipse imperator. Maximum porro imperatorem appello eum, qui vere est maximus. Eum dico (nec succensebit qui hic adest, quin potius hunc de divinitate sermonem pari nobiscum studio ac favore prosequetur), qui ultra universa consistit; qui omnium summus est atque altissimus et immensus. Cui cœlestes quidem fornices throni vicem præbent; terra vero est pro scabello pedum. Atque hunc intelligentia comprehendere nemo unquam perfecte possit. Quippe lux undequaque ex eo emicans, inexplicabili quodam radiorum fulgore cunctos ab divinitatis illius conspectu repellit. Circa hunc cœlestes discurrunt exercitus: huic stipulatorum officium exhibent supernæ potestates: hunc **605** herum et dominum atque imperatorem agnoscunt. Ex ejus splendore tanquam ex perenni quodam luminis fonte haurientes, angelorum et archangelorum innumerabiles ordines, et sanctorum spirituum chori collustrantur. Cuncta item lumina, ac præcipue divina illa atque intellectualia spiritualium luminum genera quæ ultra cælum sedes habent, magnum hunc imperatorem summis ac divinis canticis celebrant. Cælum vero tanquam cæruleum quoddam velum, obtensum est, quod eos qui extra positi sunt, ab illis qui in regia versantur secludit. Circa hoc non secus ac lapidarii in imperiali palatii vestibulis discurrunt sol et luna, ac reliqua cœli luminaria: et cum imperatorem ipsum

Πανήγυρις μὲν αὕτη βασιλείως μεγάλου, χαίρομεν δ' ἐν αὐτῇ θειάζοντες λόγων ἱερῶν παιδεύμασιν, εἰ βασιλικὸν παίδες· ἐξάρχει δ' ἡμῖν τῆς ἐορτῆς, ὁ μέγας βασιλεὺς. Μέγαν δ' ἐγὼ βασιλέα καλῶ, τὸν ἀληθῶς μέγαν· τοῦτον δ' εἶναι φημι (οὐ νεμεσῶσθαι δὲ παρῶν βασιλεὺς, ἀλλὰ καὶ συνευφημῆσαι τῇ θεολογίᾳ) τὸν ἐπέκεινα τῶν ὧν, τὸν πάντων ἀνώτατον, τὸν ὑπέρτατον, τὸν ὑπερμεγέθη, οὗ θρόνοι μὲν τῆς βασιλείας, ἀψίδες οὐράνιοι, γῆ δὲ ὑποπόδιον αὐτοῦ τῶν ποδῶν· οὐδέ τις ἐπαξίως (35) νοῆσαι τοῦτον δύναται· ἂν φῶς δ' ἄμψ' αὐτὸν ἀπαστράπτων ἀρήρῃ τοῖς ἀκτίνων μαρμαρυγαῖς, παντὶ τῷ τῆς αὐτοῦ θεότητος ἀπείργει τὴν θέαν. Τοῦτον στρατιὰ περὶ πολοῦσιν οὐράνιοι, δορυφοροῦσι δ' ὑπερκόσμοι δυνάμεις, τὸν αὐτὸν δεσπότην καὶ κύριον καὶ βασιλέα γνωρίζουσαι· ἀγγέλων τε ἀπειρα πλήθη, θίλασσι τε ἀρχαγγέλων, καὶ πνευμάτων ἁγίων χοροὶ, τῶν ἄμψ' αὐτὸν μαρμαρυγῶν ὥσπερ ἐξ ἀενάων φωτὸς πηγῶν ἀρυτόμενοι, καταυγάζονται. Φῶτά τε πάντα, καὶ φῶτων ἁσωμάτων λεῖα καὶ νοερὰ γένη, τὸν ἐπέκεινα χώρον οὐρανοῦ λαχόντα, τὸν μέγαν βασιλέα (36) τοῖς ἀνωτάτω καὶ θεοπροπέσις ὕμνοις γεραίρουσι· μέσος δ' ἄμφιθέδληται μέγας οὐρανὸς περιπέτασμα κυάνεον, τοὺς ἐκτὸς, τῶν εἰσω βασιλικῶν οἰκῶν διείργον· ἄμφι δὲ τοῦτον ὡς ἐν βασιλείῃς προθύροις περιπολοῦσι δαδουχοῦντες (37), ἥλιος καὶ σελήνη καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα, τὴν βασιλέα τιμῶντες, αὐτοῦ τε νεύματι καὶ λόγῳ, τοῖς τὸν σκότιον ἔξω λαχοῦσιν οὐρανοῦ χώρον, φωτὸς ἀσθέστους ἐξάπτοντες λαμπάδας. Τοῦτον ἡμῶν τὸν μέγαν βασιλέα Χριστὸν, καὶ αὐτὸν τὸν καλλίνικον ἡμῶν βασιλέα ἀνυμνεῖν συνησθημένος, εὖ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν (38), ὅτε τῆς βασιλείας ἡμῖν τοῦτον μόνον

his verbis: Τοῦ δὲ ἱεροφάντου κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον, ὅστις ἦν τοῦνομα, οὐ μοι θέμις λέγειν· ἐτέλει γὰρ τὸν ταῦτα γράφοντα, καὶ εἰς Εὐμολπίδας ἦγε: *Nomen vero ejus qui tunc erat hierophanta, nefas mihi est efferre, propterea quod me qui hæc scribo, sacris iniitavit, et inter Eumolpidas retulit.* Idem testatur Lucianus, seu quis alius auctor, in *Lexiphane*; ubi Megalonymus quidam Atheniensis ait se cum egressus esset domo visurus magistratum, offendisse daduchum et hierophantam, et alios sacrorum ministros, qui Diniam in jus traherant, accusantes hominem, quod ipsos proprio nomine appellasset, cum nefas esset eos proprio nomine appellare, posteaquam consecrati fuerant: ἐγκλημα ἐπάγοντας, ὅτι ὠνόμαζεν αὐτούς· καὶ ταῦτα εὖ εἰδώς, ὅτι ἐξ οὐπερ ὠσιώθησαν, ἀνώνυμοι τέ εἰσι, καὶ οὐκέτι ὀνομαστοί. Quanquam Lucianus plus dicit quam Eusepius. Nam Eusepius quidem iis duntaxat qui sacrali apud Eleusinam fuissent, nefas fuisse dixit hierophantam illum a quo sacra susceperant, proprio nomine appellare. Lucianus vero omnibus promiscue id vetitum fuisse affirmat. Hinc est quod inter epistolas Libanii, quædam leguntur hoc titulo: τῷ ἱεροφάντῃ. Et in lib. v epistolarum Synma-

chi, primæ tres inseribuntur *hierophantæ*. Cum enim uterque illorum Athenis initiatus fuisset, nefas habuit hierophantam proprio nomine appellare.

(35) Vulg. οὐδ' εἰ τις ἐπαξίως. Scribendum videtur οὐδ' ἂν τις. Videtur tamen aliquid hic deesse. In codice Fuk. scribitur οὐδέ τις ἐπαξίως νοῆσαι τοῦτον δύναται· ἂν, recte.

(36) Vulg. τὸν μέγαν βασιλέα Χριστόν. Postrema vox delenda est. Quæ enim hactenus dixit Eusebius, non de Christo, sed de Deo Patre dixit, cui proprie monarchiam veteres theologi tribuerunt. Sed et sequentia manifeste docent, hæc non dici de Christo. Si cui tamen religio est aliquid expungere, post vocem βασιλέα distinctionem apponere oportebit, ut sensus sit Deum Patrem, summum omnium Regem, tum a Christo, tum a Constantino hymnis celebrari. Idem enim de Christo infra dicit Eusebius noster.

(37) *Δαδουχοῦντες*. Eleganter Eusebius solem et lunam comparat lampadaris seu cursoribus, qui imperatori præire consueverant cum cereis et lampadibus, ut notavi ad Amm. Marcellinum.

(38) Vulg. εὖ μάλα δοκῶ ποιεῖν. Scribendum videtur δοκῶ ποιεῖν, quam, lectionem in versione

εἰδὼς αἷτιον· τοῦτον καὶ φιλόθεοι Καίσαρες πηγὴν ἀπάντων ἀγαθῶν εἶναι γνωρίζουσι, πατρόθεν τὸ μάθημα παρεληφότες· τοῦτον στρατοπέδων δῆμοι, λαοὶ παμπληθεῖς κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, ἐθνῶν τε ἄρχοντες ἐκκλησιαζόμενοι, εὐσεβοῦσιν, ὑπὸ μεγάλῳ Σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ (39) παιδευόμενοι· ἄλλα καὶ πᾶν ἀθρώως γένος ἀνθρώπων, ἔθνη παντοῖα, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι, κοινῇ τε πάντες ὁμοῦ καὶ κατὰ μέρος, ταῖς γνώμας διεστώτες τὰ ἄλλα, κατὰ μόνην τῆνδε συμφωνοῦσι τὴν ὁμολογίαν, τὸν ἕνα καὶ μόνον λογι-σμοῖς ἐμφύτοις, αὐτομαθέσι τε καὶ αὐτοδιδάκτοις ἐν-νοιαῖς θεοκλυτοῦντες. Τί δ'· οὐχὶ καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς στοιχεῖον αὐτὸν δεσπότην γνωρίζει, τοῖς ἐξ αὐτῆς ἀναδιδομένοις βλαστήμασι τε καὶ ζώοις, τὴν πρὸς τὸ νεῦμα τοῦ κρείττονος (40) ὑποταγὴν ἐνδεικνύμενη; Τούτων καὶ ποταμῶν ῥοαὶ πλημμυροῦσαι τοῖς νόμασι, πηγῶν τε τῶν ἐξ αἰῶνος, βυθῶν ἀπείρων (41) ἀενάων πηγάζουσαι ῥύσεις, τῆς ἀρρήτου θαυματουργίας ἐπιγράφονται αἷτιον· αὐτὸν καὶ θαλάττης ἄδυσσοι βένθεσιν ἀπείροις ἐγκεκλεισμέναι· κυρτούμενά τε κύματα, μετέωρα εἰς ὕψος αἰρόμενα (42) καὶ φόβον ἀπειλοῦντα τῇ· γῇ, μέχρις αὐτῶν αἰγιαλῶν προϊόντα, πτήσσει, νεύματι θεοῦ νόμου πεπεδημένα· αὐτὸν καὶ χειμερίων ὁμβρίων μεμετρημένα βέρυματα, κτύποι τε βροντῶν καὶ ἀστραπῶν λαμπηδόνες, παλίνστροφοὶ τε ἀνέμων ῥιπαί, νεφῶν τε διαέριοι πορεῖαι, τοῖς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν (43) ἀδυνάτοις, προφαίνουσιν· ἄλλὰ καὶ ὁ παμφαῆς ἥλιος τὸν μακρὸν αἰῶνα δολι-χεύων, μόνον αὐτὸν οἶδε Κύριον, αὐτοῦ τε νεύματι δουλεύων, οὐποτε βαίνειν ἐκτὸς ὁρῶν τοιμᾶ· σελήνην τε ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίῳ (44), χρόνων τε πε-ριόδους μειουμένη καὶ πάλιν αὐξομένη, θεσμοῖς ὑπο-τάττεται θεοῖς· κάλλη τε οὐρανοῦ, χορείαις ἀστρῶν ἀποστειλόντα, βαίνοντά τε σὺν τάξει καὶ ἁρμονίᾳ, καὶ τοὺς αὐτῶν ἀναμετρούμενα κύκλους, τὸν παν-τοῖων δοτῆρα φῶτων ἀνακηρύττουσιν, ὁμοῦ τε πάντες οὐράνιοι φωστῆρες, αὐτοῦ νεύματι καὶ λόγῳ μίαν συνταξάμενοι μελωδίαν, μακρῶν αἰώνων κύκλοις δολιχὸν ἐξανύοντες δρόμον, αἰθερίων σταδίων διπ-πεύουσιν ἀγῶνας· νυκτῶν τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαίαι κινήσεις, ὥρων τε καὶ καιρῶν μεταβολαί, ρυθμοὶ τε

impense venerantur, tum ex ejus nutu ac præcepto, semotis a cælo et obscuram regionem incolentibus, inextincti luminis faces præbent. Hunc ergo maxi-mum imperatorem a Victore nostro Augusto hymnis quoque celebrari conscius cum sim, recte mihi facere videor; quippe qui sciam hunc unum impe-rii nobis auctorem esse. Hunc etiam Dei amantissimi Cæsares omnium bonorum fontem agnoscunt, ita scilicet a parente suo instituti. Hunc exercitus, populi ac turbæ tam in agris quam in urbibus, et rectores provinciarum in ecclesiam convenientes rite colunt, a magno Salvatore et magistro eruditi. Denique universum simul hominum genus, gentes omnes, tribus et linguæ, et tam in unum coacti omnes, quam seorsum positi, licet in aliis rebus inter se dissentiant, in hac tamen sola confessione consentiunt; hunc unum ac solum, naturali ratione et notionibus sibi insitis nec ullius magisterio tra-ditis, invocantes Deum. Quid totius terræ moles, nonne illum Dominum agnoscit, germinibus et ani-malibus ex se nascentibus aperte declarans, se tanquam ad potioris nutum imperiumque famulari? Hunc et fluminum cursus, aquarum copia exube-rantes, et fontium lapsus ex abditis et immensis terræ sinibus perpetuo manantium, inexplicabilis miraculi auctorem profitentur. Hunc profundum ma-ris gurgites, immensa altitudine conclusi, et Ec-cituum vortices in altum sublatis, terræque ipsi formidinem incutientes, simul atque ad litus ac-cesserint, reformidant, divinæ legis imperio con-stricti. Sed et hibernorum imbrum moderata 608 dispensatio, fragor tonitruum, fulgurum coruscatio, ventorum reciproci impetus, nubium denique varii per aerem discursus, ejus præsentiam exhibent iis qui ipsum coram intueri non possunt. Sol quoque totus lumine radians, qui extensa sæculorum spa-tia decurrit, solum hunc Dominum agnoscit; ejusque obsequens nutui, nunquam extra præscriptos ter-minos audet incedere. Luna etiam quæ luminis splendore soli concedit, dum certis temporum inter-vallis minuitur et augetur, divinis legibus obtem-

mea secutus sum. Sed videntur omnino hic quedam deesse, quæ suppleri possunt in hunc modum: Τοῦτον ἡμῖν τὸν μέγαν βασιλέα, Χριστὸν καὶ αὐτὸν καλλίνικον ἡμῶν Βασιλέα ἀνυμνεῖν συνησθημένος, ἀνυμνεῖ ὁ ἡμέτερος βασιλεὺς, εὐ μάλα δοκῶν ποιεῖν, etc., id est, *Hunc maximum regem a Christo, qui et ipse Rex noster est invictissimus, hymnis celebrari probe sciens imperator noster, ipse quoque laudibus atque hymnis prosequitur, recte atque ordine faciens; quippe qui intelligat, hunc unum nobis imperii auctorem esse.* Ita sensus est apertissimus: nec putō Eusebium aliter scripsisse ac sensisse. In codice tamen Fuk. scribitur, εὐ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν.

(39) Ὑπὸ μεγάλῳ Σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ. Interpres hæc de Constantino dici existimavit, quod equidem non damno. Possunt tamen etiam de Christo accipi.

(40) Vulg. τὴν πρὸς τὸ εὐ μάλα τοῦ κρείττονος ὁπωσαγήν. Hic locus corruptus est, quem tamen facile possis emendare. Scribe igitur nunc periculo τὴν πρὸς τὸ νεῦμα τοῦ κρείττονος, certissima emen-datio.

(41) Ἐξ αἰῶνος, βυθῶν ἀπείρων. Quatuor hæc vocabula delenda esse videntur, utpote superflua, et huic loco parum convenientia. Quod si quis ea retinere voluerit, transponenda erunt hoc modo: πηγῶν τε τῶν ἀενάων ἐξ αἰῶνος βυθῶν ἀπείρων πηγάζουσαι ῥύσεις. Quanquam aliud verbum substituen-dum videtur. Neque enim commodè dicitur: πηγῶν πηγάζουσαι ῥύσεις. Melius esset ἀνομβρί-ζουσαι, ut loquitur Eusebius infra, vel potius ἀνομβροῦσαι.

(42) Εἰς ὕψος αἰρόμενα. Ultima vox deest in codice Fuk.

(43) Vulg. τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν. Scri-bendum videtur τοῖς πρὸς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν ἀδυνάτοις. In codice Fuk. legitur τοῖς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν, recte.

(44) Ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίῳ. Interpres hunc locum ita vertit, *Lunam quoque, cujus lumen multo obscurius est quam solis.* Ego vero scribendum esse existimo τὸ φέγγος ἡλίῳ, id est, luna vero quæ sub solis lumine incedit.

perat. Cæli quoque pulchritudo, quod astrorum cho-
reis resplendet, et numeroso atque ordinato motu
progreditur, ac circulos suos metitur, Deum totius
lucis auctorem pronuntiat. Cuncta item cæli lumi-
neria, ex ejus nutu ac mandato, velut pulcherrimo
instituto concentu, multis annorum conversionibus
longissimum cursum absolvunt, instar aurigarum
in ætherio circo decurrunt. Noctium insuper ac
dierum alterni recursus, tempestatum anni muta-
tiones, ordo denique ac numerosa modulatio uni-
versi, immensæ ejus potentix multiplicem solertiam
celebrant. Huic præterea invisibiles potestates quæ
per apertos aeris campos discurrent, debitam et
convenientem Deo laudem tribuunt. Hunc ergo ma-
ximum imperatorem totus simul mundus hymnis
prosequitur. Hunc sursum cæli et qui supra cælos
sunt chori, venerantur; hunc angelorum exercitus
canticis celebrant; hunc spiritus ex intellectuali luce
editi, parentem suum ac Deum nuncupant. Hunc
æones temporis expertes, ante hoc cælum et hunc
mundum conditi; alii præterea infiniti æonum æones
ante omnem rerum visibilibus constitutionem, unum
ac summum Dominum et Principem agnoscunt. Ipse
denique in omnibus, et ante omnes et post omnes
unigenitus ejus Filius ac Sermo præexistens; ma-
gnus magni Dei Pontifex, omni tempore omnique
ævo antiquior, Patris sui cultui devotus ac dicatus,
primus ac solus pro omnium salute ei supplicat. Qui
prærogativam quidem honoris obtinet principatum
universi, æqualem autem cum Patre gloriam in
Patris possidet regno. Quippe ipse lux est universa
transcendens, quæ circa Patrem discurret, et inter-
ventu suo naturam principii atque ortus experient
a rerum generatarum substantia secludit. 607

Quæque superne ex divinitate principii ac finis experte emanans, extra procedit, et supercælestem
regionem, cunctaque quæ intra cælum sunt, sapientix luce, quæ solis splendore longe præstantior est, il-

(45) Τῆς ἀπειρομεγέθους δυνάμεως. Malim scri-
bere τῆς ὑπερμεγέθους δ. Mox ubi legitur σοφίαν
ἀναπέμπουσι, aliud verbum substituendum est; puta
ἀνυμνοῦσιν, vel ἀνακηρύττουσιν. Nam verbum illud
ἀναπέμπουσι non convenit huic loco, et ex se-
quente periodo huc perperam irrepsit. In codice
Fuk. legitur τὴν πολυποικίλον σοφίαν γεραίρουσιν
absque his verbis τῆς ἀπειρ. δυνάμεως, quæ nec in
vetustissimo codice Palatino leguntur.

(46) Καὶ μετὰ πάντα. Non video quomodo hæc
dici possint de Verbo, illud esse ante omnia et post
omnia, nisi de Verbo incarnato hæc intelligamus.
Quo sensu in Apocalypsi legitur: *Ego sum α et ω,
primus et novissimus* (Apoc. 1, 8). Potest etiam id
intelligi de Verbo, quod cum ante omnia sæcula
genitum sit, nihilominus continue generatur a Pa-
tre. Et hoc est, quod in psalmis dicitur, *Filius
meus es tu: ego hodie genui te* (Psal. 11, 7). Sic
Verbum est ante omnia et post omnia et in omni-
bus, non successione temporis, sed ob rationem
æternæ generationis. Ipse enim est omnium initium
ac finis, qui omnia quæ sunt, et quæ esse possunt,
inchoat simul ac terminat. Possunt tamen hæc Eu-
sebio verba aliter intelligi, si construantur cum
verbo ὑπερίλασκαται. Ita sensus erit, Verbum ante
omnes et post omnes Deum Patrem placare. Sed
prior expositio verior est. Sic enim Dionysius Ale-
xandrinus in epistola ad Herma monem de Filio Dei
loquitur: Οὐδὲ τὴν χρίσιν ὑπείδετο τοῦ πρὸ πάντων

καὶ τάξεις τοῦ παντός (τῆς ἀπειρομεγέθους δυνά-
μεως [45]) τὴν πολυποικίλον σοφίαν γεραίρουσιν· αὐτῷ
καὶ δυνάμεις ἀφανεῖς, ἀμφὶ τὰ δι' αἰέρος ἀνειμένα
πεδία ποτιώμεναι, τὴν ὀφειλομένην καὶ πρέπουσαν
θεολογίαν ἀναπέμπουσιν· τοῦτον δὲ τὸν μέγαν βασι-
λέα, καὶ αὐτὸς ὁμοῦ πᾶς ἀνυμνεῖ κόσμος· τοῦτον
ἀνωθεν οὐρανοί, οὐρανίων τε ἀψίδων ὑπέρτεροι χοροί,
γεραίρουσιν· ὕμνοισι δ' ὕμνοις ἀρρήτοις ἀγγέλων
στρατιαί, πνεύματά τε νοεροῦ φωτός ἔκγονα, τὸν
σφῶν γεννήτορα θεολογοῦσι· τοῦτον αἰῶνες ἄχρονος
πρὸ οὐρανοῦ τοῦδε καὶ πρὸ κόσμου, ἄλλοι τε τοῦτον
ἀπειροὶ αἰῶνες αἰώνων, πρὸ πάσης τῆς τῶν ὁρατῶν
ὑποστάσεως, μόνον καὶ μέγαν δεσπότην καὶ Κύριον
ἐπιγράφονται· τοῦτον καὶ αὐτὸς ἐπὶ πᾶσι καὶ πρὸ
πάντων καὶ μετὰ πάντας (46), ὁ προὖν αὐτοῦ μονο-
γενῆς Λόγος, ὁ δὲ μέγας Ἀρχιερεὺς τοῦ μεγάλου Θεοῦ,
παντός χρόνου καὶ πάντων αἰώνων πρεσβύτατος, τῇ
τοῦ Πατρὸς καθωσιωμένος τιμῇ (47), πρῶτος καὶ μό-
νος τῆς πάντων ὑπερίλασκαται σωτηρίας, πρωτεῖος
μὲν τῆς τῶν ὧν ἀρχῆς, δευτερείος δὲ τῆς Πατρικῆς
βασιλείας (48) ἐνδοξαζόμενος, ὅτι δὲ τὸ φῶς αὐτὸς
ἦν τὸ ἐπέκεινα τῶν ὧν ἀμφὶ τὸν Πατέρα χορεύον,
μεσιτεῦδόν τε καὶ διείργον τῆς τῶν γεννητῶν οὐσίας,
τὴν ἀναρχον καὶ ἀγένητον ιδέαν· ὃ δὲ καὶ ἀνωθεν ἐξ
ἀλήκτου καὶ ἀνάρχου θεότητος ἀναδυστάνον, ἔξω
πρόεσι, τὸν ὑπερουράνιον χῶρον, τὰ τε εἰσω οὐρα-
νοῦ πάντα, κρεῖττονσιν ἢ καθ' ἥλιον σοφίας καταλάμ-
πον αὐγαῖς· αὐτὸς δ' ἂν εἴη ὁ τοῦδε τοῦ σύμπαντος
καθηγεμὼν κόσμος, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων
καὶ ἐν πᾶσιν ὁρωμένοις τε καὶ ἀφανέσιν, ἐπιπορευό-
μενος τοῦ Θεοῦ Λόγος· παρ' οὗ καὶ δι' οὗ τῆς ἀνω-
τάτω βασιλείας τὴν εἰκόνα φέρων ὁ τῷ Θεῷ φίλος
βασιλεὺς, κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῶν ἐπὶ γῆς
ἀπάντων τοὺς οἰακὰς διακυβερνῶν ἰθύνει.

καὶ διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πᾶσι. Qui locus refertur in
libro vii, c. 10, *Historiæ ecclesiasticæ*. Novatianus
quoque in libro *De Trinitate*, cap. 14. Christum ait
esse ante omnia et post omnia: ante omnia quidem,
ut Deum, post omnia vero, utpote hominem.

(47) Τῇ τοῦ Πατρὸς καθωσιωμένος τιμῇ. Male
interpres vertit *dignitatis paternæ particeps*, cum
vertendum esset, devotus ac dicatus cultui Patris.
Similis est inscriptio illa, quæ in basi statuarum
quas imperatoribus dicaverant, vulgo legitur *DEVO-
TUS NUMINI MAJESTATIQUE EJUS*. Cæterum hæc Aria-
num dogma sapiunt. Quisquis enim Deum Verbum
cultui Dei Patris devotum esse dicit, is profecto
nimis abjecte de Verbo loquitur, ac Verbum non
æquare Deo Patri, sed potius subicere videtur.
Ejusmodi est quod addit Eusebius, Verbum Patri
suo supplicare pro omnium salute. Quæ si de Deo
Verbo dicantur quatenus verbum est, ferri nullo
modo possunt. Sin de Christo accipiantur, id est,
de Verbo postquam humanam naturam assumpsit,
sunt verissima. Eadem sententia exstat in lib. ii
Adversus Marcellum, cap. 7, ubi Eusebius ait filium
colere, adorare et glorificare Deum Patrem. Porro
in codice Fuk. paulo ante legitur: 'Ο παντὸς χρό-
νου, καὶ πάντων αἰώνων πρεσβύτατος.

(48) Vulg. *Ισοῖς δὲ τῆς Πατρικῆς βασιλείας*.
Non dubito quin Eusebius ipse scripserit *δευτερείος*
δὲ τῆς Πατρικῆς βασιλείας, quod editores cum ferre
non possent, mutandum esse putarunt in *ἴσοις*, ut

lustrat. Hic est totius mundi Dominus, supra omnia et per omnia, et in omnibus tam visibilibus quam invisibilibus incedens Dei Sermo. A quo et per quem, hic noster Deo charus imperator, cœlestis imperii imaginem gerens, terrena cuncta quorum gubernaculis adnotus est, instar Dei moderatur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

A

CAPUT II.

Ὁ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ μονογενὴς Λόγος, τῷ αὐτοῦ Πατρὶ συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπείρους καὶ ἀτελευτήτους αἰώνας· ὁ διαρκὴς δὲ τούτῳ φίλος (49), ταῖς ἀνωθεν βασιλικαῖς ἀπορροαῖς χορηγούμενος, τῷ τε τῆς θεϊκῆς ἐπιγορίας ἐπωνύμῳ (50) δυνατούμενος, μακρὰς ἐτῶν περιόδους τῶν ἐπὶ γῆς κρατεῖ. Εἰθ' ὁ μὲν τῶν ὅλων σωτὴρ τὸν σύμπαντα οὐρανὸν τε καὶ κόσμον, τὴν τε ἀνωτάτω βασιλείαν, εὐπρεπῆ τῷ αὐτοῦ Πατρὶ παρασκευάζει· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, αὐτῷ τῷ μονογενεῖ καὶ σωτῆρι Λόγῳ τῶν ἐπὶ γῆς τοὺς ὑποχειρίους προσάγων, ἐπιτρεδούς πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλείαν (51) καθίστησι. Καὶ ὁ μὲν κοινὸς τῶν ὅλων Σωτὴρ τὰς ἀποστατικὰς δυνάμεις, ὅσαι ποτὲ ἀμφὶ τόνδε τὸν ὑπὲρ γῆς ἀέρα διειπτάμεναι ταῖς τῶν ἀνθρώπων ἐνέχριμπτον ψυχαῖς, ἀοράτῳ καὶ θεϊκῇ δυνάμει, οἷα θήρας ἀγρίους, τῶν αὐτοῦ θρεμμάτων ποιμένος ἀγαθοῦ δίκην, πορρώτατα καθίστησιν· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, ἀνωθεν παρ' αὐτοῦ τοῖς κατ' ἐχθρῶν κοσμούμενος τροπαίοις, τοὺς ἐμφανεῖς τῆς ἀληθείας ἐχθροὺς νόμῳ πολέμου χειρούμενος, σφρονίζει. Καὶ ὁ μὲν λόγος ὡν προκόσμιος καὶ σωτὴρ τῶν ὅλων, λογικὰ καὶ σωτηριώδη σπέρματα τοῖς αὐτοῦ παραδιδούς θιασώταις, λογικοὺς ἅμα καὶ τῆς τοῦ Πατρὸς βασιλείας ἐπιστημονικοὺς ἀπεργάζεται· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, οἷα τις ὑποφῆτης τοῦ Θεοῦ Λόγου, πᾶν γένος ἀνθρώπων ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἀνακαλεῖται γνῶσιν, ταῖς πάντων ἀκοαῖς ἐμβοῶν, μεγάλῃ τε τῇ φωνῇ τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασιν τοὺς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας (52) καὶ ἀληθείας ἀνακηρύττων νόμους. Καὶ ὁ μὲν τῶν ὅλων Σωτὴρ τὰς οὐρανίους πύλας τῆς τοῦ Πατρὸς βασιλείας τοῖς ἐνθὲνδε ἐκείσε μεθισταμένοις ἀναπετάννυσιν· ὁ δὲ ζήλῳ τοῦ κρείττονος, πάντα ῥύπον ἀθέου πλάνης τῆς κατὰ γῆν βασιλείας ἀποκαθηράμενος, χοροῦς ὁσίων καὶ εὐσεβῶν ἀνδρῶν, εἰς αὐτὴν βασιλικῶν οἰκῶν εἰσκαλεῖται, αὐτανδρον τὸν σύμπαντα στόλον τῶν ὑπ' αὐτῷ κυβερνωμένων, διασώσασθαι προμηθεύμενος· πανήγυριν τε ταύτην μόνος οὗτος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων κατὰ γεμονουσάντων βασιλείας, τριτταῖς ἤδη περιβάλλει δεκάδων πρὸς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ τιμηθεῖς,

B

C

Et ille quidem unigenitus Dei Sermo, a sæculis principio carentibus ad infinita usque et internata sæcula regnat cum Patre. Noster vero imperator eidem perpetuo charissimus, qui ex cœlesti fonte imperiales quosdam percipit effluxus, et divinæ appellationis cognomento roboratur, multis jam annorum circulis et conversionibus terras regit. Præterea ille quidem omnium conservator, cœlum ac mundum universum ac cœleste regnum Patri suo decentissimum atque aptissimum comparat. Hic vero ejus amicus, ex his qui in terris degunt, omnes imperio suo subjectos ad unigenitum Dei Sermonem servatoremque adducens, idoneos ad ejus regnum efficit. Et ille quidem communis omnium Servator, rebelles illas potestates, quæ per hunc terræ proximum aerem volitantes hominum animis incubabant, tanquam bonus pastor feras bestias, spirituali quadam et divina virtute ab ovili suo longissime expellit. Hic ejus amicus, multis tropæis ab ipso cœlitus exornatus, apertos veritatis hostes belli jure sibi subjiciens, pœna afficit. Ille utpote ratio ante mundum subsistens, et omnium rerum conservator, rationalia ac salutaria semina suis tradens sodalibus, rationales eos reddit et paterni regni scientia instructos. Hic ejusdem amicus, velut quidam interpretes Verbi Dei, universum genus humanum ad cognitionem Dei revocat, omnium auribus inclamans, et clara voce, veræ pietatis ac veritatis leges cunctis per orbem terrarum degentibus annuntians. Ille omnium Servator, cœlestes paterni regni portas hinc eo migrantibus aperit. Hic vero Dei exemplum æmulatus, postquam terrenum imperium cunctis errorum sordibus purgavit, 608 sanctorum ac piorum hominum cœtus in sacras ædes et basilicas invitat; summam adhibens curam ac diligentiam, ut tota classis quam regendam accepit, cum ipsis vectoribus conservetur. Solusque ex omnibus qui Romano imperio unquam præfuerunt, tertio jam decennialium circuitu a summo omnium imperatore Deo honoratus, hanc festivitatem non terrenis qui-

δι: ποιεῖ· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, etc.

(50) Vulg. τῷ τῆς θεϊκῆς ἐπιγορίας ἐπωνύμῳ. Quodnam sit hoc cognomentum divinæ appellationis, quo affectus atque insignitus est Constantinus, non satis liquet. An forte Victoris nomen intelligit Eusebius, quod Constantino inditum est, ut supra notavimus? An potius cognomentum Maximi, quod Dei proprium est? Potest etiam ipsum Constantini nomen intelligi, quo significatur is qui est. Hoc autem Dei proprium nomen esse docent sacræ litteræ. Denique cognomentum Christiani, quod Constantinus maxime adamavit, hic possumus intelligere.

(51) Πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλείαν. Lego cum interprete πρὸς τὴν αὐτοῦ.

(52) Τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. In codice Fuld. deest ἀληθοῦς rectius.

Filius Patri æqualis poneretur. Verum Eusebium ita scripsisse, ut dixi, docet primo ipsa series orationis. Distinguit enim Eusebius hoc loco gubernationem et regimen universi a regno Dei Patris. Et in gubernatione quidem universi, Filium ait principem locum obtinere: in regno autem Patris secundum, πρωτεύουσιν μὲν τῆς τῶν ὅλων ἀρχῆς, δευτερεῖς δὲ τῆς πατρικῆς βασιλείας ἐνδοξαζόμενος. Vides τὴν τῶν ὅλων ἀρχὴν, id est, regnum universi opponi regno Dei Patris: πρωτεύουσιν igitur opponi etiam debent τὰ δευτερεῖα. Deinde τὰ ἴσα τῆς βασιλείας Grave non dicitur. Postremo Eusebius Filium semper secundam causam appellat in libris *Demonstrationis*, et τῶν δευτερεῖων ἡξιώσθαι dicit in lib. v *Demonstrationis*, cap. 4.

(49) Ὁ διαρκὴς δὲ τούτῳ φίλος. Hic locus sie mihi restituendus videtur, συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπείρους καὶ ἀτελευτήτους αἰώνας

busdam spiritibus, ut veteres illi; nec spectris dæmonum imperitam multitudinem seducentium, nec fraudibus et commentis hominum impiorum celebrat, sed ipsi a quo honoratus est Deo, gratias persolvit; conscius scilicet honorum quæ ab eo accepit, non veterum ritu, palatium cruore ac labo inquinans, nec fumo et igne et holocaustis terrenos dæmones placans; verum summo omnium regi gratiam et acceptam victimam, suum videlicet regium animum, ac mentem Deo dignissimam consecrans. Sola enim hæc victima Deo jucunda est, quam imperator noster absque igne et sanguine, puris animi cogitationibus litare condidit, dum partim veris opinionibus ac sentiis in animo reconditis pietatem confirmat; partim magnificis orationibus laudes Dei prædicat, et regis actibus Dei clementiam æmuletur, totus ei addictus, magnique instar doni semetipsum ei dedicans, velut primitias orbis cujus ipso administrationem accepit. Hanc igitur maximam hostiam ante omnes rite immolat imperator. Immolat vero utpote bonus pastor, non

Agnorum cædens primogenitorum hecatombas,
sed rationalis gregis qui ab ipso pascitur animos,
ad cognitionem Dei cultumque perducens.

CAPUT III.

At Deus hujusmodi delectatus hostia, donumque sibi oblatum libenter accipiens, venerandi hujus et eximii sacrificii antistitem collaudat, multosque annorum circuitus ejus imperio adjicit; pro modo religionis qua ab imperatore colitur, sua in illum beneficia vicissim adaugens. Omnesque ei festivitates celebrare concessit cum summa singularis imperii felicitate; singulis decennialium circulis unum ex ejus liberis ad imperialis throni consortium promovens. Primo enim natu maximum qui paterno appellatur nomine, primo imperii decennio consortem regni renuntiavit. Eum deinde 609 qui secundus erat ætate, secundo imperii decennio; tertium deinceps tertio ejus festivitatis, quam nunc celebramus decennio. Cumque jam quartus volvi cœperit circulus, utpote temporum spatiis magis magisque sese extendentibus, copiosa generis societate, et Cæsarum nuncupationibus

(53) *Ἀκροὶς ἀθέων ἀνδρῶν.* Corrupta vox est ἄκροισι, pro qua quid substituendum sit, nescio. Nisi forte placet ἀκροάεσιν. Laudat enim Constantinum, quod decennialibus suis oratores ethnicos non admittat.

(54) *Vulg. πρὸς τῶν ἀπάντων καλλιερεῖ.* Scribendum est πρὸ τῶν ἀπάντων, vel πρῶτος.

(55) *Κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα.* Si rem exactius disquiramus, falsum est, Constantinum juniorem Cæsarem a patre creatum fuisse primo imperii Constantini decennio. Constantinus enim junior a patre Cæsar creatus est, Gallicano et Basso coss. Kalendis Martiis, anno Christi 317. Erat hic annus imperii Constantini xi. Quare non intra primum decennium, sed potius intra secundum Cæsar creatus est junior Constantinus. Proinde hic Eusebii locus benigne interpretandus est, et κατὰ τὴν πρώτην δεκάδα, sumendum est pro ἀμφὶ τὴν.

οὐ χθονίους κατὰ τοὺς παλαιούς συντελεῖ πνεύμασιν, οὐδὲ λαοπλάνων φάσμασι δαιμόνων, οὐδ' ἀπάταις καὶ ἄκροισι ἀθέων ἀνδρῶν (53), αὐτῷ δὲ τὰ χρηστῆ-
ρια τῷ τετιμηχότι, συνησθημένος τῶν εἰς αὐτὸν κεχορηγημένων ἀγαθῶν, ἀποδίδωσιν· οὐ κατὰ τοὺς παλαιούς, αἵμασι καὶ λύθροις τοὺς βασιλικούς οἴκους μαίνων, οὐδὲ καπνῷ καὶ πυρὶ, ζῶων τε ὀλοκαύτων θυσίαις, χθονίους δαίμονας ἀπομειλισσόμενος, τὴν δ' αὐτῷ τῷ βασιλεῖ τῶν ὅλων προσφιλῆ καὶ χαρίεσσαν θυσίαν, αὐτὴν δηλαδὴ τὴν αὐτοῦ βασιλικὴν ψυχὴν καὶ τὸν νοῦν τὸν θεοπρεπέστατον, ἀφιερῶν αὐτῷ· θυσία γὰρ αὕτη προσηγνῆς αὐτῷ μόνῃ· ἦν δὲ βασιλεὺς ὁ ἡμεδαπός, καλλιερεῖν ἀπύροις καὶ ἀνείμοις τοῖς κατὰ διάνοιαν κεκαθαρμένοις λογισμοῖς δεδιδασκται, ψυχῆς μὲν ἀδιαψεύστοις δόγμασι τὰ τῆς εὐσεβείας κρατύνων, λόγῳ δὲ μεγαλοπρεπεῖ γεραίρων τὴν θεολογίαν, πράξει τε βασιλικαῖς τὴν τοῦ κρείττονος ζηλῶν φι-
λανθρωπίαν, ὅλος τε ἀνακείμενος αὐτῷ, καὶ μέγα δῶρον ἀνατιθεὶς αὐτῆς ἑαυτὸν, οὗ πεπίστευται κόσμου τὸ ἀκροθίνιον· τοῦτο δὲ μέγιστον ἱερεῖον πρὸ τῶν ἀπάντων καλλιερεῖ (54) βασιλεὺς, θύει δ' αἰτε ποιμὴν ἀγαθός, οὐκ

Ἀρνῶν πρωτοτόνων βέζων κλειτὰς ἐκατόμβας,
τῶν δ' ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένων λογικῶν θρεμμάτων
τὰς ψυχὰς τῇ αὐτοῦ γνώσει καὶ εὐσεβείᾳ προσάγων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ τῷ τοιῷδε χαίρων ἱερεῖῳ, καὶ τὸ δῶρον ἀσμένως ἀσπαζόμενος, τῆς σεμνῆς καὶ καλλιπρεποῦς θυσίας τὸν ἱεροφάντην ἀγάμενος, προσθήκας αὐτῷ μακρῶν περιόδων τῆς βασιλείας προσθήκησιν, ἀμοιβαίως ταῖς εἰς αὐτὸν ὅσταις αὖξιν τὰς εὐεργεσίας· παρέχει τε παντοίας ἐορτὰς ἐκτελεῖν σὺν πολλῇ τῇ ῥαστώνῃ τῆς μοναρχίας, ἐφ' ἡκάστη περιόδῳ δεκαετοῦς πανηγύρεως, ἕνα τινὰ τῶν αὐτοῦ παίδων ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλικοῦ θρόνου κοινωνίαν προχειρίζόμενος· πρῶτόν γε τοῦ πατρὸς τὸν ὁμώνυμον, κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα (55), τοῦ βασιλικοῦ κοινωνὸν ἀπέφηνε κλήρου, δεύτερον δ' ἐπὶ τῇ δευτέρᾳ δεκάδι, τὸν ἐφεξῆς τῷ χρόνῳ, τὸν τρίτον ὡσαύτως, ἐπὶ τῇ τρίτῃ τῆς μετὰ χεῖρας ἐορτῆς δεκάδι· ἡδὴ δὲ καὶ τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου (56), ὡς ἂν τῶν χρόνων εἰς μῆκος ἐκτεινομένων, συναύξων τὴν βασιλείαν ἀφθόνῳ κοινωνίᾳ τοῦ γένους, Καيسάρων τε ἀναδείξει (57), προφητῶν

(56) *Vulg. ἡδὴ δὲ τῆς τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου.* Const. imperator tricennalia edidit Constantio et Albino coss. viii Kalendas Augusti, qui dies tricesimus ejus imperii annum inchoabat. Ab hoc igitur die supradictis coss., anno Christi 355, incipiebat quarta periodus decennialis imperii Constantini juxta computationem Eusebii: cum tamen incipere potius deberet ab insequente anno, primo scilicet ac tricesimo. Verum hæc non ita exacte supputari solent ab oratoribus.

(57) *Καισάρων τε ἀναδείξει.* Dalmatium et Hanniballianum intelligit, quorum prior Cæsar, alter vero Rex a Constantino declaratus est anno imperii tricesimo, die xv Kalendas Octobris, ut legitur in Fastis Idatii. Hieronymus in Chronico scribit tricennialibus Constantini Dalmatium Cæsarem factum fuisse. Ubi tricennalia posuit pro anno imperii tricesimo, cum tamen tricennalia proprie sit dies primus anni tricesimi. Etenim imperatores

θελών (58) ἀποπληροῦ θεσπίσματα, & δὴ πάλοι καὶ πρόπαλοι ὧδέ πη ἐβόα· « Καὶ διαλήφονται τὴν βασιλειαν ἄγιοι Ὑψίστου. » Οὕτω δῆτα χρόνων ἄμα καὶ παιδῶν αὐξήσεις βασιλεῖ τῷ θεοφιλεστάτῳ Θεῷ αὐτὸς ὁ παμβασιλεὺς δωρούμενος, ἀκμάζουσιν αὐτῷ καὶ νεαρὰν τὴν κατὰ τῶν ἐπὶ γῆς ἐθνῶν ἡγεμονίαν, ὥσπερ ἄρτι φύειν ἀρχομένην καθίστησιν· αὐτὸς τε αὐτῷ συντελεῖ τὴν πανήγυριν, νικητὴν αὐτὸν καθιστὰς ἐχθρῶν ἀπάντων καὶ πολέμων, εὐσεβείας τε ἀληθοῦς ὑπόδειγμα τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασιν ἀποφαίνων. Ὁ δ' ὡς φῶς ἡλίου μαρμαρυγαῖς ταῖς τῶν Καيسάρων ἐπιλάμψεσι, τοὺς πορρωτάτω τοῖς τόποις ἀπωχισμένους, ταῖς εἰς μακρὸν ἐξ αὐτοῦ παραπεμπομέναις ἀκτίσι καταυγάζει, ὧδε μὲν ἡμῖν τοῖς τὴν ἐφ' ἂν λαχοῦσι τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπὸν (59), θάτερον δὲ τῶν παιδῶν θατέρῳ γένει τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάλιν ἄλλον ἀλλαχόθι, λαμπτήρας οἷα καὶ φωστῆρας τῶν ἐξ αὐτοῦ προχομένων φώτων, διενείματο· εἶθ' ὑπὸ μίαν ζεύγλην βασιλικῷ τεθρίππου (60) τέτταρας ἑποξεύσας αὐτὸς ἑαυτῷ οἷά τινας πώλους τοὺς ἀνδρειοτάτους Καίσαρας, ἡνίκαις τε αὐτοὺς ἐνθέου συμφωνίας τε καὶ ὁμονοίας ἁρμοσάμενος, ἀνωθεν ὑψηλῶς ἡνιοχῶν ἐλαύνει, ὁμοῦ τὴν σύμπεσον, ὅσῃν ὁ ἥλιος ἐφορᾷ, διππεύων, αὐτὸς τε τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν, καὶ τὰ πάντα διασκοπούμενος. Κἀπειτα τῆς οὐρανίου βασιλείας εἰκόνι κεκοσμημένος, ἀνω βλέπων, κατὰ τὴν ἀρχέτυπον ἰδέαν τοὺς κάτω διακυβερνῶν ἰθύνει, μονάρχου δυναστείας μιμήματι κραταιούμενος· τοῦτο γὰρ ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνη (61), τῶν ἀπάντων δεδωρῆται βασιλεὺς· νόμος γὰρ οὗτος (62)

* Dan. vii, 18.

Romani quinquennialia, decennialia ac vicennialia sua celebrabant die primo quinti, decimi aut vicissimi anni principatus sui. Quippe hæc vocabula nihil aliud significant, quam Natalem imperii qui quinto quoque anno ac decimo recurrent, maxima pompa ac festivitate celebrabatur. Durabat autem hæc festivitas uno aut altero die, quo circenses ac theatrales ludi edebantur. Proinde cum Dalmatius non sit factus Cæsar viii Kalendas Augusti, qui dies annum imperii Constantini tricesimum inchoabat, improprie locutus est Hieronymus, qui Cæsarem illum creatum esse dixit tricennialibus Constantini. Rectius Eusebius noster hoc loco id refert post tricennialia, incipiente jam iv periodo decenniali imperii Constantini. Nam post tricennialium festivitatem novam periodum inchoabant, quasi tricesimus annus qui tantum delibatus fuerat, completus jam esset. Atque ut jurisconsulti dicere solent, in dignitatibus annui cœptum pro completo haberi: ita etiam in quinquennialibus, decennialibus et reliquis hujusmodi festivitatis facere consueverant. Sic intelligendus est locus Amm. Marcellini in lib. xiv, ubi de tricennialibus Constantii loquitur his verbis: *Arelate hiemem agens Constantius, post theatrales ludos atque circenses ambitioso editos apparatus, die vi Idus Octobris, qui imperii ejus annum tricesimum terminabat*, etc. Omnino enim Marcellinus annum xxx terminatum posuit pro inchoato, ob eam quam dixi rationem.

(58) *Προφητῶν θελών*. Codex Fok. *θελών προφητῶν*. Et paulo post οὕτω δῆτα χρόνων, etc. Porro locus ille quem ex divinis prophetis citat Eusebius, legitur in cap. vii Danielis.

(59) *Τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπὸν*. Constantium Cæsarem intelligit. Ille enim primum ad regendam Gallias a patre missus fuerat. Postea vero in Orientem translatus est, ut docet Julianus in oratione:

A *imperium amplificans, divinatorum prophetarum implet oracula, quibus jampridem prædictum erat: Et suscipient regnum sancti Altissimi* *. Ad hunc modum, temporum simul ac liberorum incrementa piissimo imperatori largitus summus omnium imperator Deus, vigentem ei ac florentem orbis terrarum dominationem præstat, perinde ac si nunc primum nasci atque erumpere cœpisset. Ipse quoque adeo hanc ei festivitatem curat atque adornat; quippe quem hostium et inimicorum omnium victorem constituit, ac veræ pietatis exemplum humano generi proposuit. At noster imperator, tanquam solis jubar homines locorum spatiis longissime remotos, Cæsarem suorum præsentia, quasi quibusdam radiis ex se procul emissis illustrat. B *Ac nobis quidem qui Orientem incolimus, sobolem plane se dignam attribuit: alterum vero ex filiis, alteri hominum parti: alium rursus alibi, tanquam faces quasdam, et luminaria ex sua luce diffusa partitus est. Fortissimos deinde quatuor Cæsares, quasi quosdam equuleos uno imperialis quadrigæ copulans jugo, et cœlestis consensus atque concordie habenis eos devinciens, ipse sublimis velut auriga, incitat atque impellit, universum terrarum orbem qui solis illustratur radiis, percurrens, ubique præsens et omnia inspectans. Denique cœlestis imperii imaginem ferens, oculis in cælum deflexis, ad primitivi illius exemplaris similitudinem res mortalium regit, monarchiæ Dei adumbrata quadam effigie roboratus. Hoc enim summus univer-*

C *De laudibus Constantii, et Libanii in Basilico.*

(60) *Βασιλικῷ τεθρίππου*. Nihil hoc loco vidit interpres qui hunc locum ita vertit, *Porro imperii quadrisarium disperiti jugum, quasi quatuor equis, id est, sibi, et tribus filiis Cæsaribus fortissimis imponens*. Atqui Eusebius quatuor Cæsares discrete dicit, quos quatuor equis comparat, qui uno jugo copulati imperialem currum trahabant, cui auriga præerat Constantinus. Quatuor autem Cæsares sunt Constantinus junior, Constantius et Constans Constantini imperatoris filii, et Dalmatius filius Dalmatii, de quo supra.

(61) *Vulg. τὸν ἐπὶ γῆς μόνη*. Diu me torsit hic locus. Tandem vero certissimam ejus emendationem deprehendi. Scribo igitur, *Τοῦτο γὰρ τῶν ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνη, τῶν ἀπάντων δεδωρῆται βασιλεὺς*, id est, *Hoc enim soli omnium quæ in terra sunt animantium homini Deus indulsit*, ut scilicet monarchiæ divinæ similitudinem exprimeret. Idem repetit Eusebius infra pag. 611, ubi enumerat beneficia, quæ genus humanum a Deo Verbo accepit: *Βασιλικὸν τε τοῦτο τὸ ζῶον ἀπειργάζετο, μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλεύειν καὶ βασιλεύεσθαι. τοῦτ' εἶδέναι ἀναδείξας*. At interpres pro *μόνος*, hoc loco legisse videtur νόμος. Sic enim vertit, *Istam enim imperii formam lex, quæ rex omnium est, humano generi tribuit*.

(62) *Νόμος γὰρ οὗτος*. Hæc de summo omnium Rege ac Deo dicuntur, qui vere lex est ac norma regiæ potestatis. Potest etiam hic legi *μόνος*, ut sensus sit solum Deum regiam potestatem obtinere, quippe qui solus omnibus imperet, et monarchiam obtineat. Itaque in superiore periodo scribendum videtur *μόνη μόνος τῶν ἀπάντων δεδωρῆται βασιλεὺς*. Neque aliter Eusebium scripsisse existimo. Sententia enim apertissima est et elegantissima, et

sorum rex, soli omnium quæ in terra sunt animantium, humano generi indulsit. Quippe hic regis potestatis lex est, quæ omnes unius imperio subiacere decernit. Porro imperium singulare, supra omnes status et administrationes eminet. Etenim multorum æquali inter se potestate præditorum dominatio quæ huic opposita est, turba potius ac tumultus dici debet. Proinde unus Deus, non duo tresve aut etiam plures. Nam deorum multitudo **610** Deum penitus tollit. Unus rex, ejusque sermo et regia lex una; quæ non verbis ac syllabis enuntiatur; nec in chartis aut tabulis perscripta, temporis longinquitate corrumpitur: sed vivus ac per se subsistens Dei Sermo; qui omnibus qui sub ipso et post ipsum sunt, Patris regnum disponit atque ordinat. Hunc cælestes ambiunt exercitus, et infinita angelorum millia Deo ministrantium; iurum item innumerabiles militiæ supra mundum positæ, et invisibilium spirituum; qui intra cæli septa residentes, totius mundi ordinem ac dispositionem curant. Quorum omnium dux ac princeps est, regius Dei Sermo, velut quidam summi imperatoris præfectus. Hunc magistrum militiæ, magnum pontificem prophetam Patris, magni consilii nuntium; paternæ lucis splendorem; unigenitum Filium, aliisque hujusmodi innumeris vocabulis sacra theologorum appellant oracula. Quem quidem vivum Sermonem, legem ac sapientiam, omnisque boni complementum Pater cum constituisset, cunctis qui imperio suo subjacent, summum hoc bonum muneris loco donavit. Ille vero cuncta permanens et ubique incedens, et Patris beneficia copiose in universos extendens, usque ad ipsa quæ in terris degunt ratione prædita animalia, similitudinem regii principatus produxit; hominis animum ad imaginem ipsius formatum divinis exornans facultatibus. Idcirco hominis animus alias quoque virtutes divina quadam derivatione participat. Solus enim sapiens est is, qui solus fortis et potens. Idem justitiæ procreator, pater rationis atque sapientiæ; fons lucis ac vitæ; veritatis ac virtutis dispensator: ipsius denique imperii et principatus omnis ac potestatis auctor.

CAPUT IV.

Verum unde hominibus datum est hæc nosse? quis hæc mortalium auribus annuntiavit? Unde carnali lingue id concessum est, ut res a carne et corporis mole semotas loqueretur. Quis invisibilem regem propius intuitus, has in illo dotes ac virtutes vidit? Etenim elementa quidem affinitate cum corporibus conjuncta, et res ex iisdem elementis compositæ, corporis sensibus percipiuntur. Verum nemo unquam invisibile illud regnum quo cuncta gubernantur, corporis oculis se vidisse gloriatus est: nec mortalis natura, sapientiæ pulchritudine legerimus. Et hæc periodus cum præcedente optime coharebit.

(63) Vulg. *ὁ τοῦτου λόγος, καὶ νόμος βασιλικὸς εἷς*. In cod. Fuk. deest virgula, optime. Filius enim Dei est sermo seu ratio et lex Dei Patris, ut paulo post dicit Eusebius.

(64) *Μέγιστον, ἀγαθὸν δόμα*. Delenda vox ἀγα-

βασιλικῆς ἐξουσίας, ὁ τὴν κατὰ πάντων μίαν ἀρχὴν ὀρίζομενος· μοναρχία δὲ τῆς πάντων ὑπέρκειται συστάσεως τε καὶ διοικήσεως· ἀναρχία γὰρ μᾶλλον καὶ στάσις, ἢ ἐξ ἰσοτιμίας ἀντιπαρεξαγομένη πολυαρχία· διὸ δὴ εἰς Θεὸς, ἀλλ' οὐ δύο, οὐδὲ τρεῖς, οὐδὲ ἐτι πλείονες· ἀκριδῶς γὰρ ἄθεον τὸ πολύθεον· εἰς βασιλεὺς, καὶ ὁ τοῦτου λόγος καὶ νόμος βασιλικὸς εἷς (63), οὐ ῥήμασι καὶ συλλαβαῖς ἐκφωνούμενος, οὐδ' ἐν γραφαῖς καὶ στήλαις χρόνου μήκει δαπανώμενος, ζῶν δὲ καὶ ὑφεστὼς Θεὸς Λόγος, τοῖς ὑπ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν ἅπασιν τὴν τοῦ Πατρὸς διατατόμενος βασιλείαν. Στρατιαι δὲ τοῦτον οὐράνιοι περιπολοῦσι, μυριάδες τε ἀγγέλων Θεοῦ λειτουργῶν, πλήθη τε στρατοπεδείας ὑπερκοσμοῦ, τῶν τε εἰσω οὐρανοῦ πνευμάτων ἀφανῶν, τῇ τοῦ παντὸς κόσμου τάξει διακονουμένων· ὧν πάντων ὁ βασιλικὸς καθηγείται Λόγος, ὃς τις μεγάλου βασιλέως ὑπαρχος. Ἀρχιστράτηγον αὐτὸν καὶ ἀρχιερέα μέγαν, προφήτην τε τοῦ Πατρὸς καὶ μεγάλῃς βουλῆς ἀγγελον, φωτὸς τε ἀπαύγασμα πατρικοῦ, μονογενῆ τε Ἰῶν, καὶ τούτων ἕτερα μυρία θεσπίζουσιν ἀναφωνοῦσαι θεολόγων φωναί· ὧν δὴ ζῶντα Λόγον καὶ νόμον καὶ σοφίαν, ἀγαθὸν τε πλήρωμα παντὸς ὁ γεννήσας ὑποστησάμενος μέγιστον, ἀγαθὸν δόμα (64) τοῖς ὑπὸ τὴν βασιλείαν πᾶσιν ἐδωρήσατο· ὁ δὲ διέκων τὰ πάντα, πάντῃ τε ἐπιτορευόμενος. καὶ τὰς τε τοῦ Πατρὸς χάριτας ἀφθόνως ἐξαπλῶν εἰς πάντας, μέχρι καὶ τῶν ἐπὶ γῆς λογικῶν, τὸ τῆς βασιλικῆς δυναστείας ἐξέτεινε μέλημα, θεϊκαῖς δυνάμεσι τὴν εἰκόνα τὴν αὐτοῦ (64') πεποιημένην ἀνθρώπου ψυχὴν κατακοσμήσας· ἔνθεν αὐτῇ καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἡ κοινωνία, θεϊκῆς ἐξ ἀπορροίας περίεστι. Μόνος μὲν γὰρ σοφὸς ὁ καὶ Θεὸς μόνος. Ὁ δ' αὐτὸς τὴν οὐσίαν ἀγαθὸς μόνος, ἰσχυρὸς δὲ δυνατὸς αὐτὸς μόνος· καὶ γεννήτωρ μὲν αὐτῆς δικαιοσύνης, πατήρ δὲ λόγου καὶ σοφίας, πηγὴ τε φωτὸς καὶ ζωῆς, ἀληθείας τε καὶ ἀρετῆς ταμίης, καὶ δὴ βασιλείας αὐτῆς, ἀρχῆς τε πάσης καὶ ἐξουσίας καθηγεμών.

etiam est Deus. Idem solus natura bonus: solus

D

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἀλλὰ ταῦτα πόθεν ἀνθρώποις εἰδέναι; Τίς δ' ἀκοῇ θνητῶν ταῦτα διηκονήσατο; Πόθεν δὲ γλῶττι σαρκὸς, τὰ σαρκῶν ἀλλότρια καὶ σωμάτων ἀποφθέγγεσθαι; Τίς τὸν ἀφανῆ βασιλέα διοπτρεύσας, ταῦτας ἐν αὐτῷ κατεῖδε δυνάμεις; Αἰσθήσει μὲν γὰρ σωμάτων ἀδελφὰ στοιχεῖα, τὰ τ' ἐκ τούτων συγχρίματα καταλαμβάνεται· ἀλλ' οὐδεὶς πω σωμάτων ὀφθαλμοῖς τὴν κατὰ πάντων ἀφανῆ βασιλείαν ὄφει παραλαβὼν, ἐσεμνύνατο, οὐδὲ θνητῇ φύσει τὸ σοφίας κατενόησε κάλλος. Τίς δὲ σαρκῶν αἰσθήσει τὸ δικαιοσύνης ἐνεῖδε πρόσωπον; Ἐννόμου δ' ἀρχῆς καὶ βαθόν, vel certe vox δόμα· alterutra enim vox vacat. Malim tamen posteriori vocem expungere. Sic enim Eusebius infra cap. 12.—Monet Heinichen, legendum potius videri μεγίστων ἀγαθῶν δόμα. Edit.

(64') *τὴν εἰκόνα τὴν αὐτοῦ*. Forte τὴν κατ' εἰκόνα αὐτοῦ. Edit.

σικιῆς ἐξουσίας πόθεν ἀνθρώποις ὑπειστῆλθεν ἔννοια; Πόθεν αὐτοκρατορική δύναμις τῷ σαρκὶ καὶ αἵματι πεπιλημένος; Τίς δὲ τὰς ἀφανεῖς καὶ ἀσηματιστοὺς ἰδέας, καὶ τὴν ἀσώματον καὶ ἀσηματίστον οὐσίαν τοῖς ἐπὶ γῆς ἐξηγόρευσεν; Ἄλλ' ἦν ἄρα τούτων εἰς ἐρμηνεὺς, ὁ διὰ πάντων ἥκων τοῦ Θεοῦ Λόγος, ὁ τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς καὶ νοερᾶς πατρὸς οὐσίας, μόνος μὲν τῆς τοῦ Πατρὸς θεότητος ἐξηγημένος, τοῖς δὲ σφετέρους ἐκγόνοις τὰς πατρικὰς ἀπορροίας ἐπάρδων. Ἐνθεν ἅπασιν ἀνθρώποις, Ἐλλήσιν ὁμοῦ καὶ βαρβάρους, οἱ κατὰ φύσιν αὐτομαθεῖς λογισμοί, ἔνθεν λόγου καὶ σοφίας ἔννοιαι, ἔνθεν φρονήσεως καὶ δικαιοσύνης σπέρματα, ἔνθεν αἱ τῶν τεχνῶν καταλήψεις, ἔνθεν ἀρετῆς ἐπιστήμη, σοφίας τε φίλον ὄνομα, καὶ σεμνὸς φιλοσόφου παιδείας ἔρως· ἔνθεν ἀγαθοῦ παντὸς καὶ καλοῦ γνῶσις, ἔνθεν αὐτοῦ φαντασία Θεοῦ, καὶ βίος θεοσεβείας ἐπάξιος, ἔνθεν ἀνθρώπῳ βασιλείας ἰσχύς, καὶ κράτος ἄμαχον τῶν ἐπὶ γῆς ἀπάντων. Ὡς δὲ τὸν κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν ἐν ἀνθρώπῳ ψυχῇ χαρακτήρα, λόγος ὁ τῶν λογικῶν ὑφίστη πατήρ, βασιλικὸν τε τοῦτο τὸ ζῶον ἀπειργάζετο, μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλεύειν καὶ βασιλεύεσθαι τοῦτ' εἰδέναι ἀναδείξας, προμελετᾶν τε καὶ προδιδάσκειν (65) ἐνθὲν δὲ τῆς οὐρανίου βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλπίδα, δι' ἣν καὶ ἀφίεται, θνητοῖς τε εἰς ὁμιλίαν ἐλθεῖν αὐτὸς ὁ τῶν παίδων οὐκ ἀπώκει πατήρ, τὰ δ' αὐτοῦ γεωργῶν (66) σπέρματα καὶ τὰς ἀνωθεν ἀναεοῦμενος χορηγίας, οὐρανίου μεθέξειν βασιλείας, τοῖς πᾶσιν εὐηγγελίζετο, ἐκάλει τε καὶ παρεκάλει πρὸς τὴν ἀνω πορείαν εὐτρεπεῖς εἶναι, τὴν ἐπάξιον στολὴν τῆς κλήσεως παρασκευασαμένους· ἐπλήρου τε ἀρρήτῳ δυνάμει τὴν σύμπασαν, ὅσην ὁ ἥλιος ἐφορᾷ, τοῦ κηρύγματος, τῷ τῆς κατὰ γῆν βασιλείας μιμήματι τὴν οὐράνιον ἐκτυπούμενος, ἐφ' ἣν καὶ σπεύδειν τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων παρορμᾷ γένος, ἀγαθὴν ἐλπίδα ταύτην προδελημένος.

Et inexplicabili quadam virtute universum terrarum orbem qui solis radiis illustratur, prædicatione sua implevit: terreni regni similitudine exprimens regnum cælorum. Ad quod ipse universum genus humanum incitat atque impellit; hac fiducia bonaque spe omnibus ostentata.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ἦς ὁ μὲν τῷ Θεῷ φίλος ἐντεῦθεν ἤδη μεθέξει, τοῖς ἐμφύτοις τῷ Θεῷ κοσμηθεὶς ἀρεταῖς, καὶ τὰς ἐκείθεν ἀπορροίας τῇ ψυχῇ καταδεδεγμένος· καὶ λογικὸς μὲν ἐκ τοῦ καθόλου γεγονῶς λόγου, σοφίας δὲ μετουσίᾳ σοφῆς, ἀγαθὸς δ' ἀγαθοῦ κοινωνίᾳ, καὶ δίκαιος μετοχῇ δικαιοσύνης, σώφρων τε σωφροσύνης

(65) Vulg. προμελετῶν τε καὶ προδιδάσκειν. Scribendum puto προμελετᾶν. Sic enim Eusebius loquitur infra, ubi de Deo Verbo ita scribit: Μέτρα τε ζωῆς τοῖς τὸν θνητὸν διανύουσι βίον διαθεσμοθετήσας, προμεμελετᾶν ἐν τῷδε τῷ προύμῳ τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς ἅπασιν ἀνθρώποις συγκεχώρηκεν. Eadem utrobique sententia est. Quippe in altero loco de regno cælesti loquitur; in altero de vita æterna: et utriusque prohudia quadam ac præexercitia hominibus in hac vita a divino Verbo ait esse concessa. Quare non dubito quin Eusebius ita scripserit: προμελετᾶν τε καὶ προοιμιάζεσθαι ἐνθὲν τῆς οὐρανίου βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλ-

nein **611** intelligentia unquam comprehendit? Quisnam vero justitiæ vultum carnis oculis aspexit? Unde legitimi imperii et regiæ potestatis notio hominibus oblata est? Unde imperialis potentia homini ex carne et sanguine compacto? Quis invisibilem et figuræ omnis expertem formam, quis incorpoream externisque carentem lineamentis substantiam, mortalibus exposuit? Unus certe horum interpretes fuit, per omnia permanens Dei Sermo. Qui rationalis et intellectualis substantiæ quæ in hominibus conspicitur, pater est ac procreator: qui cum solus Patris cohæreat divinitati, filios suos paternis effluxibus rigat. Hinc universis hominibus, Græcis pariter et barbaris, naturales sine ullius magisterio ratiocinationes: hinc rationis ac sapientiæ notionēs: hinc prudentiæ ac justitiæ semina: hinc artium comprehensio: hinc virtutis scientia, et nomen philosophiæ, et venerandus amor sapientiæ: hinc omnis boni honestique cognitio: hinc ipsius Dei efflata in animo imago: et vivendi ratio divino cultui apte respondens. Hinc homini vis suppetit regia, et in cuncta quæ in terra sunt, imperium inexpugnabile. Postquam vero ratio illa rationalium parens, in hominis animo effigiem indidit ex imagine ac similitudine Dei expressam, hominemque prorsus regale animal effecit; uni ex terrenis animantibus ei tribuens, ut regnare et regnanti parere nosset; utque prohudia ac procœmia spei regni cælestis quod nobis promissum est, jam tum ab hac vita auspicaretur: cujus gratia ipse advenit, et cum mortalibus versari ipse utpote filiorum pater non refugit: sua ipsemet excolens semina, et cælestia renovans dona: cælestis regni omnibus copiis fore annuntiavit. Cunctos item vocavit: hortatusque est ut ad illam in cælum profectionem prompti ac parati essent, vestemque ea vocatione dignam sibi

CAPUT V.

Cujus quidem spei noster hic Deo charus imperator, etiam in hac vita sit particeps; quippe qui innatis virtutibus a Deo exornatus sit, et cælestes effluxus ex illo fonte in animum derivaverit. **612** Etenim rationalis quidem est ex illa universali ratione; sapiens vero participatione divini sapien-

τίδα. Atque ita sensus est apertissimus. Subaudiendum est autem verbum ἀναδείξας, quod præcessit. Hæc cum multo ante scripsissem, nactus tandem Fuketianum codicem, meam conjecturam ejus auctoritate confirmatam saltem ex parte deprehendi. In eo enim legitur: προμελετᾶν τε καὶ προδιδάσκειν, optime.

(66) Τὰ δ' αὐτοῦ γεωργῶν. Malim scribere τὰ αὐτοῦ. Porro tota hæc Eusebii pagina valde hiulca est, ob frequentiam nimiam verborum quæ in imperfecto tempore posita leguntur. Ex quo tædiosa ac morosa existit oratio.

tiæ, bonus hospitatis illius communione. Et justus quidem est illius participatione justitiæ; temperans ex illo temperantiæ exemplari; fortis vero divinæ virtutis beneficio. Hic ergo jure optimo imperator vocabitur, qui animum suum omnibus virtutum coloribus ac lineamentis ad cœlestis imperii similitudinem effinxit. Qui vero ab his alienus exstiterit, et qui hujus universi regem abnegaverit, nec cœlestem animorum parentem agnoverit; nec convenientem imperatori cultum atque ornatum sumpserit, sed deformitate ac turpitudine animum impleverit, et pro imperiali mansuetudine, feræ belluæ immanitatem induerit; pro liberali affectu pestiferum improbitatis venenum; pro prudentia stultitiam; denique, loco rationis ac sapientiæ, fœdissimam omnium vitiorum insipientiam; ex qua tanquam ex amara potione, perniciosa nascuntur germina; vita scilicet intemperans et perdita, cupiditates, cædes, bellum adversus Deum, impietas: qui, inquam, his omnibus villis mancipatus fuerit, is licet tyrannica violentia dominari interdum videatur, revera tamen imperator nunquam merito dicetur. Quo enim modo cœlestis monarchiæ similitudinem exprimeret, qui mille dæmonum falsas atque adulterinas imagines in animo suo impressas gestat? Quo pacto princeps sit et omnium dominus, is qui infinitos ac sævissimos dominos sibi ipse asciverit? qui servus sit fœdæ libidinis, servus effusæ in mulieres insanix, servus pecuniæ malis artibus partæ, servus iracundiæ et furoris, servus metus ac pavoris, postremo cruentorum dæmonum, et spirituum pernicient animis creantium vile mancipium? Solus ergo imperator astipulante nobis veritatis testimonio prædicetur, hic imperator omnium Deo charissimus: qui solus liber, seu potius re ipsa dominus est. Qui et pecuniarum cupiditate et mulierum amore superior est: victor voluptatum, etiam illarum quas natura permittit, qui non furori et iracundiæ succumbit, sed eos affectus in potestate habet, hic revera imperator, convenientem actibus suis appellationem sortitus; vere Victor; quippe qui de perturbationibus quæ hominum animos elidere solent, victoriam reportavit. Qui ad primitivum illud exemplar summi omnium imperatoris effictus **613** est, et effusum ex illo cœlesti exemplari virtutum splendorem in mente velut in speculo refert.

(67) Vulg. χρηματίζει οὗτος. Codex Fuk. χρηματίζειεν οὗτος, longe rectius.

(68) Ὡς περ ἀπὸ πικροῦ πόματος. Interpres vertit, ex qua tanquam ex amara stirpe, germina perniciose nascuntur. Quod procul dubio elegantius est. Neque enim πόμα et βλάστημα ullam inter se habent convenientiam. Videtur tamen Eusebius aludere hoc loco ad calicem iniquitatis, de quo in psalmis dicitur: *Bibent ex hoc omnes peccatores terræ* (Psal. lxxiv, 9), etc.

(69) Vulg. καὶ σωστός. Non dubito quin Eusebius scripserit καὶ σωστός. Est enim elegans patronomasia, βλος ἄσωτος καὶ ἄσωτος, quam latina lingua exprimere non potest. In Fuketii codice desunt hæ voces καὶ σωστός.

ἰδέα, καὶ τῆς ἀνωτάτω μετασχὼν δυνάμει ἀνδρείος· ἀτὰρ δὴ καὶ βασιλεὺς ἀληθεὶ λόγῳ χρηματίζειεν οὗτος (67), ὁ τῆς ἐπέκεινα βασιλείας τὸ μίμημα, βασιλικαῖς ἀρεταῖς τὴν ψυχὴν μεμορφωμένος· ὁ δὲ τούτων ἀπεξενωμένος, καὶ τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ἀπαρνηθεὶς, μηδὲ τὸν ἐπουράνιον ψυχῶν ἐπιγραφάμενος πατέρα, μηδὲ τὸν πρέποντα βασιλεῖ κόσμον περιθέμενος, ἀμορφίαν δὲ καὶ αἰσχος ἀναλαβὼν τῇ ψυχῇ, καὶ θηρόδς μὲν ἀγρίου θυμὸν βασιλικῆς ἡμερότητος ἀντικαταλλάξάμενος, ἰὸν δὲ δυσάλθῃ κακίας ἀντὶ ἐλευθερίου διαθέσεως, μωρίαν δ' ἀντὶ φρονήσεως, καὶ ἀντὶ λόγου καὶ σοφίας τὴν παντὸς δυσειδεστάτην ἀλογίαν, ἐξ ἧς ὥσπερ ἀπὸ πικροῦ πόματος (68), τὰ λυμαντικά συννομαρτεῖ βλαστήματα, βλος ἄσωτος καὶ ἄσωτος (69), πλεονεξίαι, μισαιφονίαι, θεομαχίαι, δυσέβειαι· τούτοις ἐνδοθεὶς, καὶ νομίζῃται ποτε τυραννικῇ βίᾳ κρατεῖν, ἀλλ' οὐπω τάληθεὶ λόγῳ χρηματίζει βασιλεὺς οὗτος. Πῶς δ' ἂν τὸ μίμημα τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας οἷός τε ἂν εἴη φέρειν, ὁ μυρίας ψευδογραφουμένας δαιμόνων εἰκόνας τῇ αὐτοῦ ψυχῇ τετυπωμένους; Πῶς δ' ἄρχων καὶ τῶν ὅλων κύριος, ὁ μυρίους καθ' ἑαυτοῦ πικροῦς δεσπότης ἐφειλυμένος, καὶ δοῦλος μὲν αἰσχροῦς ἡδονῆς, δοῦλος δ' ἀκολάστου γυναικομανίας, δοῦλος δὲ χρημάτων ἐξ ἀδίκου ποριζομένων, δοῦλος θυμοῦ καὶ ὀργῆς, δοῦλος φόβου καὶ δειμάτων, δοῦλος μισαιφόνων δαιμόνων, δοῦλος ψυχοφθόρων πνευμάτων; Διὸ δὴ μόνος ἡμῖν βασιλεὺς σὺν ἀληθείᾳ μάρτυρι κεκηρύχθω, ὁ τῷ παμβασιλεῖ Θεῷ φίλος, ὁ δὴ μόνος ἐλεύθερος, μᾶλλον δὲ ὁ Κύριος ἀληθῶς, καὶ χρημάτων μὲν ἀνώτερος, γυναικῶν δὲ ἐπιθυμίας κρείττων, νικητῆς δὲ ἡδονῶν καὶ τῶν κατὰ φύσιν, κρατῶν δὲ θυμοῦ καὶ ὀργῆς, ἀλλ' οὐ κρατούμενος· αὐτοκράτωρ ἀληθῶς οὗτος, φερώνυμον τῇ πράξει (70) φέρων τὴν ἐπιγορίαν· Νικητῆς ἐτύμως (71), ὁ τὴν νίκην τῶν καταπαλαιόντων θνητῶν γένους παθῶν ἀράμενος· ὁ πρὸς τὴν ἀρχέτυπον τοῦ μεγάλου βασιλέως ἀπεικονισμένος ἰδέαν, καὶ ταῖς ἐξ αὐτῆς τῶν ἀρετῶν αὐγαῖς, ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ τῇ διανοίᾳ μορφωθείς, ἐξ αὐτῶν δὲ ἀποτελεσθεὶς σώφρων, ἀγαθός, δίκαιος, ἀνδρεῖος, εὐσεβής, φιλόθεος· ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος (72) βασιλεὺς οὗτος, ὁ ἑαυτὸν εἰδὼς, καὶ τὰς ἐξωθεν αὐτῷ, μᾶλλον δ' οὐρανῶθεν ἐπαρδομένας παντὸς ἀγαθοῦ χορηγίας ἐξεπιστάμενος· ὁ τῆς μονάρχου δυναστείας τὸ σεβάσμιον πρόσρημα τῷ τῆς ἀμπεχόνης ἐξαιρέτῳ περιβλήματι διαφαίνων, καὶ τὴν πρέπουσαν αὐτῷ βασιλικὴν ἀλουργίδα μόνος ἐπαξίως ἐμπεριειλημμένος (73).

(70) Φερώνυμον τῇ πράξει. Duæ ultimæ voces desunt in codice Fuketii.

(71) Νικητῆς ἐτύμως. Alludit ad pronomen Constantini. Nam Constantinus Victoris sibi pronomen adseiverat, ut notavi ad libros *De vita Constantini*.

(72) Vulg. ὁ δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος. Codex Fuk. ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος, rectius.

(73) Βασιλικὴν ἀλουργίδα, μόνος ἐπαξίως ἐμπεριειλημμένος. Quæret hic aliquis, cur Eusebius dixerit Constantinum solum regali purpura amictum fuisse. Quatuor enim tunc erant Cæsares, qui purpuram gestabant. Certe Cæsares purpuram gestasse docet Amm. Marcellinus in libro xvi, ubi narrat quomodo Constantius Julianum Cæsarem declara-

Βασιλεὺς οὗτος, ὁ νυκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν τὸν ἐπου-
ράνιον ἀνακαλούμενος Πατέρα, ὁ τοῦτον ἐν ταῖς
εὐχαῖς ἐπιθωμένως, ὁ τῆς ἀνωτάτω βασιλείας ὀρι-
γνόμενος· μὴ γὰρ τὰ παρόντα δέξαι τοῦ παμβασιλέως
θεοῦ συνειδὼς, τὰ θητὰ καὶ ἐπίκτηρα καὶ ποταμοῦ
εἰκὴν ῥέοντα καὶ ἀπὸλλύμενα, τὴν ἀφθαρτον καὶ
ἀσώματον τοῦ θεοῦ βασιλείαν ποθεῖ, κακείνης τυχεῖν
εὐχεται, διὰ μεγαλόφρονα λογισμὸν, ὑπὲρ τὴν οὐράνιον
ἀψίδα τὴν διάνοιαν μετεωρίσας, καὶ τῶν (73) ἐκεῖ φώ-
των ἄλεκτον πόθον ἐνεστερνισμένος· ὣν τῇ παραθέσει,
σχότους οὐδὲν διαφέρειν ἡγείται τὰ τοῦ παρόντος βίου
τίμια· τὴν τε γὰρ ἀνθρώπων ἀρχὴν, θνητοῦ καὶ
προσχαίρου βίου, μικρὰν καὶ ὀλιγοχρόνιον ἐπιστασίαν
οὖσαν ὀρᾷ, οὐ μακρῶ κρείττονα τῆς αἰδῶν ἢ ποιμέ-
νων ἢ βουκόλων ἀρχῆς, μᾶλλον δὲ, καὶ ἐργωδεστέραν
ἢ δυσκολωτέραν (74) θρεμμάτων ἡγείται· τὰς τε
τῶν δῆμων ἐκδοήσεις, καὶ τὰς κολάκων φωνὰς πρὸς
δύλου τίθεται (75) μᾶλλον ἢ πρὸς ἡδονῆς, διὰ στερ-
βὸν ἥθος καὶ γνησίαν ψυχῆς παιδευσιν. Ἀλλὰ καὶ
τὴν τῶν ὑπηκόων δωροφορίαν (76), μυριάδας στρα-
τοπέδων, ὀπλιτῶν πεζῶν τε ὁμοῦ καὶ ἱππικῶν δοῦλα
καὶ ὑπήκοα πλήθη, οὐδαμῶς ὁρῶν καταπλήττεται·
οὐδ' ἐπὶ τῇ τοῦτων ἀρχῇ τυφούται, στρέφων εἰς
αὐτὸν τὴν διάνοιαν (77), τὴν κοινὴν ἀπάντων φύσιν
καὶ παρ' αὐτῷ βλέπων· ἐσθῆτά γε μὴν χρυσοῦσιν
ποικιλοῖς ἄνθεσιν ἐξυφασμένην, ἀλουργίδα τε βασιλι-
κὴν σὺν αὐτῷ διαδήματι, γελᾷ, τοὺς πολλοὺς θεώμε-
νος ἐκπεληγμένους, καὶ τὸ φάντασμα κομιδῇ νηπίων
δίκην, οἷόν τι μορμολύκειον θειάζοντα· οὐδαμῶς
αὐτὸς (78) τὰ ὅμοια πεπονθὼς δι' ἐπιστήμην τοῦ
θείου, τῇ ψυχῇ ἀντὶ περιβλήματος, σωφροσύνη καὶ
δικαιοσύνη, εὐσεβεῖα τε καὶ ταῖς λοιπαῖς ἀρεταῖς
πεποικιλμένον, τὸν ἐπ' ἀληθείας πρέποντα βασιλεῖ
κόσμον περιτίθῃσιν. Ἔτι μὴν πρὸς τοῦτοις τὰ τρι-
πλόγητα τοῖς πολλοῖς χρήματα, χρυσὸν λέγω καὶ ἀρ-
γυρον καὶ ὅσα λίθων θαυμάζεται γένη, λίθους ἀλη-
θῶς ὑπάρχειν ἀνωφελεῖς καὶ ἀχρηστον ὕλην, οἷα τῇ
φύσει ὄντα τυγχάνει, τοιαῦτα καὶ ὄντα βλέπει, οὐδὲν
πρὸς κακῶν ἀλέξημα οἷα τε ὄντα βοηθεῖν· τί γὰρ
ταῦτα πρὸς νόσων ἀπαλλαγὴν, ἢ θανάτου ἀποφυγὴν
ισχύει; Ὅμως δ' οὖν, καίπερ ταῦτα εἰδὼς ἐπιστημέ-
νως, αὐτῶν τῇ χρήσει πρὸς εὐπρεπῆ τῶν ἀρχομένων
κόσμον, ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται (79), γελῶν τοὺς

vit. Sed responderi potest, Eusebium non dicere
simpliciter Constantinum solum amictum fuisse
purpura; sed solum merito purpuram gestasse. —
Porro legendum nobis videtur ἐμπεριβεβλημένος pro
ἐμπεριελημένος. Edit.

(73) Vulg. τόν. Correxitinus τῶν. Edit.

(74) Vulg. ἢ δυσκολωτέραν. Lego δυσκολωτέραν
θρεμμάτων, quod miror interpretem non vidisse. Est
enim homo omnium animalium morosissimus, et
quod difficillime regitur.

(75) Vulg. πρὸς δύλου τίθεται. Scribo τίθεται.
ut est in cod. Fukei. Porro interpretes hanc lectionem
non intellexit; quam Latine ad verbum ita possumus
interpretari, molestia potius deputat quam voluptati.

(76) Τὴν τῶν ὑπηκόων δωροφορίαν. Scribendum
videtur δωροφορίαν. Duplex enim subditorum genus
hic designat Eusebius; armatos scilicet, et provin-
ciales. Quorum hi quidem pecunias ac tributa con-
ferunt imperatori: quod δωροφορίαν vocat Eusebius
ac Themistius; leni scilicet vocabulo rem omnium

A Ex his formatus, temperans, bonus, justus, fortis,
pius, amator Dei: quodque illi uni convenit, ama-
tor sapientiae est imperator noster. Quippe qui se-
ipsum probe novit: et qui extrinsecus, seu, ut ve-
rius dicam, coelitus sibi concessam esse bonorum
omnium affluentiam intelligit. Qui singularis impe-
rii augustam appellationem, eximii paludamenti
prærogativa demonstrat; et conveniente sibi impe-
riali purpura solus merito amictus est. Hic vere
imperator, qui noctu atque interdum coelestem in-
vocat Patrem; qui in precibus opem ejus implorat;
qui coelestis regni flagrat desiderio. Nam cum intel-
ligat res præsentis sæculi, cum summo omnium Im-
peratore Deo minime esse comparandas, quippe
quæ mortales sint et caducæ, et amnis instar fluen-
tes atque assidue pereuntes, idcirco corruptionis
expers ac spiritale Dei regnum concupiscit. Illud
regnum consequi optat ac precatur, præ animi cel-
situdine, supra ipsos cæli fornices mentem suam
attollens, et splendentium illic luminum incre-
dibili quodam desiderio percitus. Præ quibus tene-
bras esse existimat, quæcunque in hoc mundo præ-
tiosa habentur. Nam imperium quo homines regun-
tur, cum nihil aliud sit quam mortalis vitæ exigua
ac brevis procuratio, haud multo præstantius esse
censet quam imperium caprariorum aut pastorum
aut bubulcorum: sed potius difficilior et morosior
presidens pecori. Sed et populorum acclamationes,
et voces adulorum, molestiæ potius deputat quam
voluptati, ob constantiam morum et sinceram animi
disciplinam. Præterea quoties subditorum obse-
quium; quoties innumerabiles copias, et tam pedi-
tum quam equitum agmina sibi famulantia ac dicto
audientia contuetur, nequaquam admiratione per-
cellitur, neque eam ob causam intumescit: sed
mentis acie in semetipsum conversa, communem
omnium hominum naturam in se quoque agnoscit.
Vestem quidem auro intextam et variis floribus pic-
tam, imperialem item purpuram una cum diade-
mate deridet, cernens multitudinem hujusmodi re-
rum admiratione percussam, et omnem hunc appa-
ratum velut larvam quamdam more puerorum su-
spicientem. Verum ipse nihil hujusmodi passus,

B
C
D

acerbissimam obvelans. Illi vero pecunias in sti-
pendium accipiunt.
(77) Vulg. στρέφω εἰς αὐτὴν τὴν διάνοιαν. Scri-
bendum est procul dubio εἰς αὐτόν, quod miror ab
interprete animadvertum non fuisse.
(78) Οὐδαμῶς αὐτός. Transposita hic sunt voca-
bula, ut cuius apparet. Lego igitur οὐδαμῶς δ' αὐτὸς
τὰ ὅμοια πεπονθὼς, ἐπιστήμην τοῦ θείου, etc. Male
in Fulk. codice legitur δι' ἐπιστήμην τοῦ θείου.
(79) Ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται. Idem est, quod
supra dixit, οὐδαμῶς τ' αὐτὸς τὰ ὅμοια πεπονθὼς.
Porro totus hic locus ita distinguendus atque ex-
ponendus est: Ὅμως δ' οὖν καίπερ ταῦτα εἰδὼς
ἐπιστημένως αὐτῶν τῇ χρήσει, πρὸς εὐπρεπῆ τῶν
ἀρχομένων κόσμον ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται, id est,
Sed quamvis id optime norit ipso earum rerum usu
edoctus, tamen erga decentem ornatum subdito-
rum suorum nequaquam animo commovetur. Quod
idem est ac si diceret: non concupiscit opes ac divi-
tias subditorum suorum, nec illis invidet elegantia

azimum suum scientia Dei, velut **614** vestimento quodam, temperantia, iustitia, pietate ac reliquis virtutibus variegato, induit; utpote cultu vero imperatori maxime conveniente. Ad hæc divitias ad quas hominum vota suspirant, aurum scilicet et argentum, et quæcunque in admiratione habentur lapidum genera: lapides revera esse intelligit prorsus inutiles, et rem sine ullo fructu. Qualia igitur ista suapte natura sunt, tanti ipse ea æstimat; nihil utique ad depulsionem malorum conducentia; quam enim vim ac virtutem hæc habent vel ad sanandos morbos, vel ad mortem propulsandam? Verum quamvis id ita esse apprinhit, tamen ad decentem ornatum subditorum causa iis utitur; animi vigore nihil ob hæc immutato, ridens eos homines, qui ob simplicitatem atque imperitiam ista mirantur. Porro a crapula ac temulentia, et ab exquisitis cupiditiis, utpote quæ lurconum propriæ sint, abstinere atque abhorret, aliis ista convenire censens, non sibi. Hæc enim plurimum asferre nocuenti, et intellectui tenebras offundere, pro certo habet. His omnibus de causis imperator, rerum divinarum scientia instructus, et ingenti animo præditus, ad res præsentis vite præstantiores aspirat, cœlestem invocans Patrem; ejusque regnum omnibus votis desiderans, et cuncta cum singulari pietate faciens: universis denique imperio suo subjectis, quos velut optimus magister erudiendos suscepit, summi imperatoris ac Dei notitiam tradens.

CAPUT VI.

Porro Deus velut pignora quædam futuræ remunerationis ei in antecessum præbens, tricennales ipsi coronas tribuit, felicibus annorum circulis contextas. Jamque terdenis annorum spatiis confectis, publicas populorum, seu potius totius mundi festivitates, universis hominibus celebrare concedit. Interim vero dum mortales floribus cognitionis Dei redimiti exsultant, non absurdum fuerit cœlestes etiam choros naturæ legibus incitatos, cum terrenis pariter gaudio exsilire. Ipsumque adeo universorum regi, instar optimi patris lætitia affici credibile est, dum bonos filios Deum rite colentes videt; atque ob id maxime, principem auctoremque earum rerum, pluribus annorum curriculis honorare. Adeo ut non jam satis habeat, terdenos annorum circulos imperio ejus tribuere: sed illud in longissimum tempus, et in ultimum usque ævum producat. **Ævum 615** porro integrum nec senescit unquam nec interit; ejusque nec initium nec finem mentes mortalium dispicere possunt. Sed neque centrum

cultum atque ornatum, ut facere solent principes invidi atque avari. Tals erat Valentinianus major, qui divites omnes ac bene vestitos oderat, quemadmodum refert Amm. Marcellinus. Non ita Constantinus; quippe qui et suum ipse cultum atque ornatum parvi faciebat; et subditos suos ambitioso vestium cultu ornari, non moleste ferebat. Hæc ideo pluribus exposui, quod et obscura sunt, et ab interprete non intellecta. (80) *Τριακονταετηρικούς... στεφάνους*. Alludit ad coronas aureas, quas provinciales imperatoribus Romania offerre solebant, non solum ob imperii primitias, verum etiam in quinquennialibus eorum ac decennialibus.

(81) *Υλγ. πανδήμους δὲ μάλλον*. Nemo est, qui non videat scribendum esse, *πανδήμους*, μάλλον δὲ κοσμικὰς ἐορτάς. At enim Eusebius, has tricennialium festivitates, non solum populorum frequentia, sed etiam totius mundi communi lætitia celebrari. Quippe festorum alia sunt publica, alia privata. Alia urbium propria, alia totius provinciæ. Quædam totius orbis Romani, ut Kalendæ Januariæ, Natalis

αὐτὰ διὰ νηπιότητα φρονῶν ἐπτοημένους, κραipaλῆς γε μὴν καὶ μέθης, τῆς τε περιττῆς καρυκείας, οἷα γαστριμάργοις οἰκείας, ἀπέχεται, προσήκειν ἑτέροις αὐτὰ, ἀλλ' οὐχ ἑαυτῷ ὑπολαμβάνων· ζημιούν γάρ τὰ μεγάλα, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς νοερὸν ἀκαυρῶν τὰ τοιαῦτα πέπειστοι· τοῦτων δὲ ἕνεκα πάντων, ὁ τὰ θεῖα πεπαιδευμένος βασιλεὺς, καὶ τὰ μεγάλα φρονῶν, τοῦ παρόντος βίου τῶν κρειττόνων ἐφίεται, τὸν Πατέρα καλῶν τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὴν ἐκείνου βασιλείαν ποθῶν, πάντα τε σὺν εὐσεβεῖ πράττων, καὶ τοῖς ὑπ' αὐτῷ ἀρχομένοις ὡς ὑπὸ διδασκάλῳ παιδευόμενοις ἀγαθῷ, τὴν τοῦ μεγάλου βασιλέως θεογνωσίαν προβαλλόμενος.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ τῶν ἀμοιβαίων τὰ ἐχέγγυα προμνόμενος, τριακονταετηρικούς αὐτῷ διανέμει στεφάνους (80), χρόνων ἀγαθοῖς περιόδοις ἀποτελεσθέντας· τριττοῦς τε ἤδη δεκάδων περιελθὼν κύκλους, πανδήμους, μάλλον δὲ (81) κοσμικὰς ἐορτάς, πᾶσιν ἐφίησιν ἀνθρώποις ἐκτελεῖν. Τῶν δ' ἐπὶ γῆς θεογνωσίας ἀνθεσι φαιδρυνομένων, οὐκ ἀπὸ σκοποῦ ἀν εἶη, καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ χορείας νόμοις φύσεως ἐλκομένας, τοῖς ἐπὶ γῆς συγκαίρειν, αὐτὸν τε τὴν ἐπὶ πάντων βασιλέα, πατὴρ ἀγαθὸς δίκην, ἐφ' υἱοῖς ἀγαθοῖς θεοσεβοῦσιν εὐφραίνεσθαι, καὶ ταύτῃ μάλιστα τὸν καθηγεμόνα καὶ τῶν ἀγαθῶν αἴτιον, πολυχρόνιους γεραίρειν τιμαῖς· ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῇ βασιλείᾳ, μένειν δὲ αὐτὴν (82) ἐπὶ μήκιστον, καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα. Αἰὼν δ' ὁ σύμπας, ἀγῆρως καὶ ἀτελεύτητος, οὐτ' ἀρχῇ, οὐτε περιγραφῇ θνητῶν λογισμοῖς πεφυκὼς ὁρᾶσθαι, ἀλλ' οὐδ' ἐκ μέσου κέντρου λαμβάνεσθαι· οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον (83) ἐφίεται τοῖς ἐθέλουσι περιδράττεσθαι, μήτι γε τὸ μέλλον (84) ἢ τὸ παρῳχηδὸς τοῦ χρόνου· τὸ μὲν γὰρ

imperatorum, quinquennalia et similia. Certe in codice Fukelii ita scriptum reperi ut conjeceram.

(82) *Μένειν δὲ αὐτὴν*. Hic locus sic mihi restituendus videtur: Ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῇ βασιλείᾳ νέμειν, αὐτὴν δὲ ἐπὶ μήκιστον καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα. Error natus est ex voce νέμειν, quam in μένειν librarii mutarunt, proclivi errore. Quod si μένειν retinere quis vellet, tunc scribendum esset παραπέμπεσθαι.

(83) *Υλγ. οὐδὲ τὸν ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον*. Procul dubio scribendum est: οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον ἐφίεται τοῖς ἐθέλουσι περιδράττεσθαι. Quo modo etiam legit interpret. Hujus autem emendationis auctor est ipse Eusebius, qui paulo post ita scribit de presenti tempore: τὸ δὲ γε νῦν αὐτοῦ λεγόμενον, ἀμα νοήματι, etc.

(84) *Υλγ. μὴ τισι τὸ μέλλον*. Interpres vertit *nedum futurum tempus aut præteritum*. Quare apparet eum legisse μήτοιγε τὸ μέλλον, optime. In codice Fuk. scribitur μή τις τὸ μέλλον. — Nos, doctissimo Heinichen assentientes, μήτι γε scripsimus. EDIT.

οὐκ ἔστιν, ἤδη δὲ παρῆλθε (85)· τὸ δὲ μέλλον οὐπω πάρεστι, διὸ οὐδ' ἔστι· τὸ δὲ γε νῦν αὐτοῦ λεγόμενον, ἅμα νοήματι καὶ φωνῇ, λόγου θάττον διαδιδράσκει. Οὐκ ἔστι δ' ἄλλως αὐτὸ ἐπιλαβέσθαι, ὥς ἐστὺτος. Ἡ γὰρ τὰ μέλλοντα προσδοκᾶν, ἢ παρελθόντα συν-ορᾶν ἀνάγκη· ἅμα γὰρ ἐννοεῖ διολισθαίνων, φεύγει· οὕτως ὁ σύμπας αἰὼν οὐ φέρει θνητῶν λογισμοῖς καθυποτάττεσθαι, ἀλλ' ἀναίνεται τὴν παρὰ τούτοις δουλείαν. Τὸν δ' αὐτοῦ Βασιλέα (86) καὶ Δεσπότην ὁμολογεῖν οὐ παραιτεῖται· φέρει δ' αὐτὸν ἐπὶ νῶτων ὀχούμενον, ἐναβρυνόμενος τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπισμασιν (87). Ὁ δὲ ἄνωθεν αὐτὸν ἡνιοχῶν, οὐ σειρῇ χρυσῇ κατὰ τὸ ποιητικὸν ἐνδυσάμενος, σοφίας δ' ἀρρήτου δεσμοῖς ὥσπερ τισὶν ἡνίαις χαλινώσας, μῆνας ἐν αὐτῷ καὶ χρόνους, καιροὺς τε καὶ ἐνιαυτοὺς, νυκτῶν τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαῖα διαστήματα, σὺν ἀρμονίᾳ τῇ πάσῃ κατεβάλετο, ποικίλοις αὐτὸν ὁροῖς καὶ μέτροις περιῶσας· ὁ μὲν γὰρ εὐθυγενῆς ὢν (88), καὶ εἰς ἄπειρον ἐκτεινόμενος, τὴν τε τοῦ αἰῶνος ἐπιγορίαν ὥσπερ ἀέλιον (89) εἰληφώς, αὐτὸς τε αὐτοῦ ὢν τοῖς μέρεσιν ἐμφερής, μᾶλλον δὲ ἀμερής ὢν καὶ ἀδιάστατος, εἰς μόνην εὐθείαν μηχανόμενος, αὔξει· ὁ δὲ μέσσις αὐτὸν διαλαβὼν τμήμασι, καὶ ὥσπερ εὐθείαν γραμμὴν εἰς μῆκος τεταμένην διελὼν κέντροις, πολὺ πλῆθος ἐν αὐτῷ κατεβάλετο, ἕνα τε ὄντα καὶ μονάδι παρειχασμένον, παντοίοις κατεδήσατο ἀριθμοῖς, πολύμορφον ἐξ ἀμόρφου τὴν ἐν αὐτῷ ποικιλίαν ὑποστήσας ἑαυτὸν. Μίαν μὲν γὰρ πρῶτιστα πάντων ἐν αὐτῷ τὴν ἀμορφον ὕλην, ὥσπερ τινὰ πάνδοχον οὐσίαν ὑφίστατο· δευτέρον δ' ἐν ὕλῃ ποιότητα, δυνάμει δυάδος, εἶδος ἐξ ἀειδοῦς ἀπεργαζόμενος ἐπείκει· τριάδος δ' ἀριθμῷ τριχῇ διαστατὸν, εἰς τε πλάτος καὶ μῆκος καὶ βάθος, σύνθετον ἐξ ὕλης (90) καὶ εἶδους σῶμα κατεργάζετο. Διττῆς δ' ἐκ δυάδος τὴν τῶν στοιχείων

A suum percipi, nec tempus quod præsens nominatur comprehendi a quoquam sinit, nedum futurum aut præteritum. Hoc enim non est, quippe quod jam transiit. Futurum vero nondum adest, ac proinde non est omnino. Præsens autem quod dicitur tempus, simul cum ipsa cogitatione ac locutione imo etiam citius evolat. Prorsus vero ipsum tanquam præsens apprehendere non licet. Nam aut futura expectemus, aut præterita contemplemur, necesse est. Quippe simul cum ipsa cogitatione fugiens elabitur. Hoc igitur totum ævum, mortalium supputationibus subjici se minime patitur; sed servire illis recusat. Deum tamen Regem ac Dominum suum agnoscere non renuit; eumque dorso suo insidentem vehit, ornamentis quæ ab illo accepit, sese efferens. Ille vero e sublimi ævum regens, non aurea constrictum catena, ut est apud poetam, sed inexplicabilis sapientiæ vinculis velut habenis quibusdam vinctum ac frenatum, menses ac tempestates, annos, et dierum ac noctium alternas vices cum admirabili quodam concentu in ipso constituit; variisque terminis ac mensuris illud circumscripit. Nam cum ævum suapte natura rectum sit; et in immensum tendens, dicaturque ævum quasi ἀέλιον, [id est, semper existens]; cumque ipsum suis partibus simile, aut potius partium ac distantiae expers sit, ipsum quidem in rectum duntaxat productum angescit. Deus vero mediis ipsum segmentis disper-tiens, ac velut lineam rectam in longum productam multis dividens punctis, immensam in eo multitudinem conclusit. Cumque unum esset et unitati simillimum, ille variis ipsum numeris illigavit, et ex informi multiforme illud effecit. Nam primum quidem informem materiam, quasi omnium substan-

(85) Vulg. ὁ δὲ παρῆλθε. Scribo ἤδη δὲ παρῆλθε. De præterito enim loquitur. Paulo post lego οὐκ ἔστι δὲ ἄλλως ἐπιλαβέσθαι.

(86) Τὸν δ' αὐτοῦ Βασιλέα. Scribendum videtur Θεὸν δ' αὐτοῦ βασιλέα, quomodo etiam legit interpretes. Alludit autem Eusebius ad locum Pauli apostoli (I Tim. I, 17); qui Deum vocat Regem sæculorum, Βασιλέα τῶν αἰώνων.

(87) Τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπισμασιν. Dies intelligit et menses et annos, et tempestatum vicissitudines, et cætera ejusmodi, quibus Deus ævum seu sæculum exornavit.

(88) Εὐθυγενῆς ὢν. Lego εὐθυγενῆς.

(89) Ὅσπερ ἀέλιον. Eandem τοῦ αἰῶνος etymologiam affert Proclus libro IV in *Timæum* Platonis, pag. 241, ubi multa de ævo juxta sententiam Platonis disserit. Eundem vide in capite 53 et 54 *Institutionum Platoniarum*. At Eusebius Platonis sententiam partim sequitur, partim ab ea discedit. Cum enim ait ævum nec senescere nec interire, esse uniforme ac sui semper simile; partibus carere ac distinctione, in eo consentit cum Platone. Sed cum illud progredi dicit atque augescere; cum species ejus facit præteritum tempus, præsens ac futurum, in hoc et a Platone et a seipso dissentit. Quidquid enim progreditur et augetur, partes habent necesse est. Apud Platonem ævum nihil aliud est quam æternitas. Ævum enim Plato facit immobile; ad cuius similitudinem tempus ait creatum esse a Deo, quod quidem definit imaginem mobilem ævi immobilis,

numero atque ordine progredientem, ut legitur in *Timæo*. Recte Chalcidius in *Timæum* Platonis: *Temporis, inquit, proprium progredi, ævi propria mansio, semperque in idem perseveratio. Temporis item partes, dies, noctes et anni; ævi partes nullæ. Temporis item species præteritum, præsens, futurum; ævi substantia uniformis, in solo proprioque præ-sente*. Eusebius vero ævum accepit pro sæculo, seu potius pro tota, ut ita dixerim, massa et collectione temporum. Ait enim ὁ σύμπας αἰὼν. Certe in sacris litteris αἰὼν et αἰῶνες sumuntur pro tempore. Quippe D tempus duobus modis accipitur. Alterum est particulare, quod singulis rebus attributum est. Alterum generale, quod non magis huic rei competit quam illi. Et hoc veteres ævum vocabant, ut docet Censorinus in libro *De die natali*, cap. 16, ubi ævum definit, *tempus unum et maximum, immensum, sine origine, sine fine, quod eodem modo semper fuit, semperque futurum est, neque ad quemquam hominum magis quam ad alterum pertinet*. Addit deinde hoc ævum in tria dividi tempora, præteritum, præsens, et futurum. In quo plane cum Eusebio nostro consentit. Idem ait etiam Marius Victorinus in librum *Rhetoricarum* Ciceronis, cap. 75. Sed Gregorius Naz. in oratione 35 et 42, ævum sumit pro æternitate, ubi vide quæ notant Psellus et Elias Cretensis.

(90) Vulg. σύνθετον ἐξ ὕλης ἐποίου. Scribendum videtur σύνθετον ἐξ ὕλης ἀποίου, καὶ αἰδους σῶμα. In codice Fulketii deest vox ἐποίου, optime.

tiarum receptaculum in eo comdidit ac substravit. Deinde in materia qualitatem creavit, binarii numeri potentia decorum faciens, id quod prius expers erat venustatis. Posthæc ope ternarii numeri, corpus ex materia formaque compositum, trium dimensionum capax fecit; longitudinis scilicet, latitudinis et altitudinis. Tum ex geminato binario quaternarium elementorum numerum commentus, terram, aquam, aerem et ignem, quasi perennes **616** quosdam fontes ad hujus universi utilitatem produxit. Porro quaternarius denarium gignit. Unum enim, duo, tria et quatuor, denarium numerum absolvunt. Ternarius autem junctus cum denario, mensis spatium dedit. Mensis autem duodecim circuitibus, solis cursum absolvit. Ex quo annorum circuli et tempestatum mutationes, informe atque omni specie carens ævum vario quasi colorum lumine distinxerunt, ad requiem et oblectationem eorum qui vitæ spatium decurrunt. Nam ut iis qui spe præmiorum impuls, in sacris certaminibus cursu contendunt, intervalla stadiis distincta sunt: et quemadmodum longum iter ingressis, via publica mansionibus quibusdam et stadiis deflinita est, ne quis protracta in immensum expectatione alacritatem animi infringat: sic plane summus omnium imperator Deus, totum ævum sapientiæ vinculis astrictum moderatur, et instar aurigæ quocunque visum est ducit. Idem ille moderator universi, ævum antea expers figuræ, colorum venustate et amœnitate florum circumvestiens; diem quidem candore ac solis radiis illustravit: noctem vero atro colore suffundens, stellarum luminibus quasi quibusdam aureis ramentis conspersit. Quin etiam accensa luciferi face, et lunaris luminis varietate, et astrorum splendidissimo cœtu, cœlum omne tanquam ingens peplum multiplici colorum venustate exornavit. Aerem item cum e sublimi in profundum extendisset, ejusque ope totam orbis latitudinem ac longitudinem refrigerasset, omnium genere decorari præcepit, cunctis per aerem commeantibus tam visibilibus quam invisibilibus, hoc velut immensum pelagus ad natandum aperiens. Terram denique cum in medio instar centri libavisset, Oceano circumdedit, cæruleo vestis suæ colore exsultantem. Hanc vero posteaquam domici-

A τετρακτὺν ἐπινοήσας, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, πηγὰς ἀενάους εἰς τὴν τοῦδε τοῦ παντὸς προῦδάλετο χορηγίαν· τετρακτὺς δὲ γεννᾷ δεκάδα· ἐν γάρ, δύο, τρία, τέσσαρα, τὸν δέκα συντελοῦσιν ἀριθμόν· τριάς δὲ συμπλακεῖσα δεκάτῃ, μὴνδς ἀνεῦρε φύσιν· μὴν δὲ τροπαῖς δώδεκα, ἡλίου περίοδον ἐπλήρου· ἐνθεν ἐνιαυτῶν κύκλοι, καιρῶν τε μεταβολαί, τὸν ἀμορφον καὶ ἀνείδεον αἰῶνα, ὥσπερ ἐν ποικιλίᾳ γραφῆς πολυανθοῦς, ἐμόρφουν, εἰς ἀνάπαυλαν καὶ θυμηδῖαν τῶν ἐν αὐτῷ τὸν τῆς ζωῆς διηπιπευόντων δρόμον. Ὡς γάρ καὶ τοῖς ἐπ' ἐλπίδι βραβεῖον ἐν ἀγῶνι τοὺς δρόμους διεξανύουσι, σταδίοις ὠρίζεται τὰ διαστήματα, τοὺς τε μακρὰς πορείας ὁδοιποροῦσι, σταθμοῖς τιθεὶ καὶ σταδίοις περιγράφεται ἡ λεωφόρος, ὡς ἂν μὴ εἰς ἀπειρόν τις τὴν προσδοκίαν ἐκτείνων ἀποχάμοι τῇ προθυμίᾳ, τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὸν σύμπαντα σίῶνα σοφίας **B** δεσμοῖς ὁ τῶν ὁλῶν Βασιλεὺς περιλαβὼν, ἄγει καὶ φέρει, ποικίλως ἡνιοχῶν, ἥ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Ὁ δὲ αὐτὸς χρώμασιν ὠραίοις καὶ νεαροῖς ἀνθεσι τὸν πρὶν ἀσχημάτιστον ἀμφιεννύς αἰῶνα, λευκὴν μὲν ἐφαίδρυνεν ἡμέραν ἡλίῳ, νύκτα δ' ὑποστρώσας μελαντέρῳ χρώματι, ὥσπερ τινὰ χρυσοῦψῃ ψήγματα, στίλβειν ἐν αὐτῇ τὰς τῶν ἀστέρων λαμπρὰς δόνας ἐποίησε· φωσφόρου δ' ἐξάψας λαμπράς ἀκτῖνας, σελήνης τε ποικιλίαν φέγγους, ἀστρων τε συνόδους πολυαυγεῖς, τὸν σύμπαντα οὐρανὸν, ὅσον μέγαν πέπλον, παντοίοις γραφῆς κάλλεσιν ἐστεφάνωσεν· ἀέρα δ' ἐκτείνας εἰς βάθος ἀνωθεν ἐξ ὕψους, πλάτῃ τε καὶ μήκῃ τοῦ σύμπαντος κόσμου τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει (91), πτηνοῖς ἅπασιν ἀνῆκε μορφοῦσθαι, τοῖς δι' ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι (92) τε καὶ ὀρωμένοις, μέγα πέλαγος ἐξαπλώσας διανήξεσθαι, γῆν δ' ἐν μέσῳ κέντρου δίχην σταθμισάμενος, ὡκεανῷ ταύτην περιέλαβε, σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ, τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένην (93). Ταύτην δ' ἐτίλαν καὶ τιθὴν καὶ μῆτέρα ζῶων ἀπάντων τῶν ἐν αὐτῇ καταδείξας, ὁμβρίους τε καὶ πηγαίους νάμασιν ἀρδεύσας, χλοάζειν παντοίοις καὶ φυτοῖς καὶ ὠραίοις ἀνθεσιν εἰς εὐθυμον ζωῆς ἀπόλαυσιν ἐδωρῆσατο· ζῶων δ' ἐν αὐτῇ τὸ τιμιώτατον καὶ αὐτῷ θεῷ φίλον κατ' εἰκόνα τὴν αὐτοῦ πλάσάμενος, νοῦ καὶ ἐπιστήμης ἐπὶ βολον, λόγου τε καὶ σοφίας ἔγγονον, λογικὸν ἀνθρώπον, τῶν λοιπῶν ὅσα κατὰ γῆν ἔρπει καὶ νέμεται, ἀρχικὴ δυνάμει κρατεῖν, τοῦτ' ἔδωκεν· **D** ἀνθρώπος γάρ ἦν αὐτῷ, ζῶων τῶν ἐπὶ γῆς τὸ θεοφι-

(91) *Ψυχώσας δυνάμει*. Totus hic locus sic legendus videtur: μήκη τε καὶ πλάτῃ τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει. Quomodo etiam legit interpret. Atque ita scriptum reperi in codice Fuketii.

(92) *Τοῖς δι' ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι*. Dæmones aërios videtur intelligere, de quibus supra locutus est in principio hujus orationis. Porro tam homines dæmonas quam malos possumus hic intelligere. Nam et boni spiritus, quos angelos vocamus, per aerem commeant, tanquam legati quidam atque interpretes, vota nostra ad Deum perferentes, et responsa nobis a Deo ac beneficia apportantes. Quod quidam etiam veteres philosophi non ignorarunt. At interpret Eusebium de piscibus hic loqui existimavit. De dæmonibus aëriis Augustinus in epist. 49: *Quanto perniciosius est sacrificare dæmoniis, hoc est,*

iniqua spiritali creaturæ quæ in hoc proximo et caliginoso cælo inhabitans, tanquam in aëreo carcere suo, prædestinata est supplicio sempiterno. Athanasius in libro *De Incarnatione*; et ante omnes Paulus in Epistola ad Ephesios.

(93) *Vulg. κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένην*. Scribo καλλωπιζομένην. Eleganter terram Oceano quasi viridi pallio amictam esse dicit. Sic David in psalmo ciii: *Abyssus sicut vestimentum amictus ejus*, terre scilicet, quemadmodum exponit Theodorus et Hieronymus in caput i Aggæi. Porro verba illa σμαραγεῖ δὲ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ delenda sunt, utpote superflua et ab hoc loco prorsus aliena. Est autem versus Homericus clausula ex *Iliadis* secundo. In codice Fuk. legitur σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένην.

λέστατον· ὃ καὶ τὰ τῶν ἀλόγων γένη δουλεύειν, οἷα Ἀπατρὶ παραδέδωκεν· ἄνθρωπος, ὃ καὶ θάλατταν πλωτὴν ἀνῆκε, καὶ γῆν παντοίους φυτοῖς ἐστεφάνωσεν· ὃ καὶ δυνάμεις ἐπιστημονικὰς εἰς παντοίων μαθημάτων ὑποδοχὴν ἐδώρῃσατο· ὃ καὶ τὰ ἐν βυθοῖς ἔρποντα, πτηνῶν τε τὰ μεταρσία ὑπὸ χεῖρα πεποιήται· ὃ καὶ τὰς οὐρανίους ἐξεκάλυψε θεωρίας, δρόμους τε ἡλίου, καὶ σελήνης τροπὰς, περιόδους τε πλασηῶν καὶ ἀπλανῶν ἀστέρων ἐκρήνας· ἄνθρωπος, ὃ μόνῳ τῶν ἐπὶ γῆς, τὸν Πατέρα γινώσκων τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὸν μέγαν τοῦ συμπαντος αἰῶνος βασιλέα γεραίρειν ὕμνοις διετάξατο. Ἀλλὰ γὰρ ἐπὶ τοῦτοις ἅπασιν ὁ κοσμοποιὸς τέτταρσιν ἐνιαυτοῦ τροπαῖς τὸν ἀτρεπτον αἰῶνα περιεζώνον, χειμερινὸς μὲν ὥρας ἑαρι περιγράφας, ἑαρος δ' ἐνιαυσίων ὥρων ἀρχὴν (94) ἱσθρῶποις ταλαντεύσας ζυγοῖς· καίπειτα ἑαρος τὸς πολυκαρπῆς τὸν σύμπαντα στεφανώσας αἰῶνα, θέρους ἀκμῇ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν (95)· εἰθ' οἷα καμάτου διαναπαύσας, ἀνεκτῆσατο μετοπωρινῶ διαστήματι· ὕγραῖς δ' αὐτὸν ὁμβρῶν χειμερινῶν φοραῖς ὥσπερ τινὰ βασιλικὸν ἀποσμήχων ἵππον, καὶ τοῖς ἐξ αὐτοῦ νάμασι λαμπρὸν ἀπεργαζόμενος, τοῖς τ' ἐξ ὑετῶν αὐτάρκως πῖνας ἀρδεύμασιν, αὖθις αὐτὸν ἑαρος ἐν προθύροις ἵστησι πύλαις. Ἐνθὲνδε οὖν τῷ τοῦ παντὸς ἐνιαυτοῦ κύκλῳ τοιαῖσδε σοφίας ἡνίας ὁ μέγας βασιλεὺς ὧδε περιδησάμενος τὸν αὐτοῦ αἰῶνα, ὑπὸ μείζονι φέρεσθαι διετάξατο κυβερνήτῃ (96), τῷ αὐτοῦ μονογενεῖ Λόγῳ, τῷ δὴ κοινῷ τῶν ὅλων Σωτῆρι τὸς τοῦ παντὸς παραδούς ἡνίας· ὁ δ' οἷα παρὰ Πατρὸς ἀγαθοῦ τὸν κλῆρον ὑποδεδεγμένος, ὁμοῦ τε τὰ πάντα δσα κύτος οὐρανοῦ εἶσω τε καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ περιλαβὼν (96') ἔχει, μιᾷ συνδησάμενος ἀρμονίᾳ, εὐθείᾳ περαινει (97)· σὺν δίκῃ τὰ πρόσφορα τοῖς κατὰ γῆν αὐτοῦ λογικοῖς θρέμμασιν ἐπισκοπούμενος, μέτρα τε ζωῆς τοῖς τὸν θνητὸν διανύουσι βίον διαθεσμοθετήσας, προεμμελετᾶν ἐν τῷδε τὰ προοίμια τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς, ἅπασιν ἀνθρώποις συγχεχώρηκεν· εἶναι γάρ, εἶναι καὶ ὑπὲρ τὸν παρόντα αἰῶνα θεῖαν καὶ μακαρίαν ζωὴν, καὶ τοῖς εὐ διηγωνισμένοις ἐν ἀγαθῶν ἐπὶ τοῖς τεταμειῦσθαι ἐδίδαξε· καὶ ἐν τοῖς μὲν σωφρόνως καὶ εὐσεβῶς βεβιωκόσι, τὴν ἐνθὲνδε ἐπὶ τὰ κρείττω μετὰδασίν τε καὶ μετοικίαν γενήσεσθαι, τοῖς δὲ ἐληλεγμένοις ἐν τῷδε, χώρον ἀπονείμει τὸν προσήκοντα. Εἰθ' ὡς ἐν ἀγῶνος ἀθλοῖς, παντοίους τοῖς νενικηκόσιν ἀναγορεύσας στεφάνους, ἄλλους ἐφ' ἐτέροις (98) ἀρετῶν βραβεῖους στεφανοῖ, βασιλεὺς δ' ἀγαθῷ θεοσεδείᾳ κοσμησαμένων, μείζονα προσητοιμάσθαι κηρύττει τῶν ἐπάθλων τὰ γέρα, ὧν τοῖς προοίμοις ἐνταῦθεν ἤδη πανηγυρίζειν δίδωσιν, ἑορτῇ τελειῶν

(94) *Ἑαρος δ' ἐνιαυσίων ὥρων ἀρχήν.* Malim scribere ἑαρ δέ, etc.

(95) *τοῦτον μετὰ παραδέδωκεν.* Videtur hic aliquid deesse quod ita supplere possumus, θέρους ἀκμῇ τοῦτο ἀμαρτῆσαι παραδέδωκεν. Verum re attentius examinata nihil hic deesse censo. Lego itaque θέρους ἀκμῇ τοῦτον παραδέδωκεν, supple τὸν αἰῶνα. Nec aliter legit interpretes. In codice Fuk. legitur θέρους ἀκμῇ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν.

(96) *ὑπὸ μείζονι φέρεσθαι... κυβερνήτῃ.* Majorem appellat Filium, non quidem ipso Patre, sed reliquis omnibus majorem intelligens. Ac fortasse suspice-

lium matremque ac nutricem omnium quæ in ipsa sunt animantium effecisset, et partim pluvialibus, partim fontium aquis irrigasset; omni plantarum ac florum genere virere ad humanæ vitæ oblectationem jussit. Cumque in ea præstantissimum animali ipsique charum divinitati, ad imaginem suam formavisset; hominem scilicet, mente ac scientia præditum, et rationis ac sapientiæ setum; principatum ei atque imperium in reliqua quæ humi serpant et

617 pascuntur animalia, concessit. Quippe Deus hominem præ reliquis terræ animantibus amore complexus est; et tanquam Pater omne brutorum genus ejus obsequio ac ministerio deputavit. Hujus gratia mare navigabile effecit, terramque omni plantarum genere exornavit. Huic ingenium scientiis idoneum, et omnium disciplinarum capax largitus est. Huic animalia in profundo natantia, et per sublime volantes aves, in manus tradidit. Huic cœlestium rerum scientiam et contemplationem aperuit, lunæ cursus, solis conversiones, et errantium ac fixorum siderum circuitus patefecit. Huic denique soli ex omnibus quæ in terra sunt animan-

tibus, Patrem cœlestem agnoscere, et summum totius ævi imperatorem laudibus celebrare, in mandatis dedit. Præter hæc omnia magnus ille mundi opifex, immutabile ævum quatuor anni mutationibus cinxit: hiemis quidem tempestatem terminans vere; ver autem quod anni tempestatum initium est, velut æqua lancea ponderans. Deinde cum univ-

ersum ævum multiplicibus veris fructibus exornasset, æstatis ardori illud tradidit. Postea vero velut laboris cessationem ac requiem concedens, autumnali intervallo ipsum refocillavit. Postremo velut regium equum, humidis hibernorum imbrium lapsibus ipsum abstergens, et ex alto fluentibus aquis politum ipsum ac splendidum reddens, et assiduis pluviarum irrigationibus pinguefaciens, rursus ipsum in veris constituit vestibulo. Ad hunc modum summus omnium imperator, cum ævum suum totius anni circulo hujusmodi diviniæ sapientiæ habenis astrinxisset, præstantissimo moderatori illud regendum tradidit, unigenito scilicet Verbo, cui utpote communi omnium rerum conservatori, hujus universi habenas commisit. Ille vero, velut

D hereditaria sorte ab optimo Patre accepta, cuncta quæ tam interiore quàm exteriori cœli ambitu continentur, concordii inter se consensu devinciens, recta progreditur; rationalibus suis alumnis qui in terris degunt, quæcunque ad ipsorum utilitatem

tur quispiam ab Eusebio scriptum esse ὑπὸ μελόνι.

(96') *Περιλαβὼν.* Forte legendum περιλαβόν, ut referatur ad τὸ κύτος· nisi quis malit sumere κύτος οὐρανοῦ pro οὐρανός.

(97). *Εὐθείᾳ περαινει.* Rectius in codice Fuk. scribitur εὐθέα, et post verbum περαινει apponitur media distinctio.

(98) *Ἄλλοις ἐφ' ἐτέροις.* Non dubito quin Eusebius scripserit ἄλλους μὲν ἐτέροις ἀρετῶν βραβεῖοις στεφανοῖ, quam scripturam sequentia manifeste confirmant. In codice Fuk. scriptum est ἄλλους ἐφ' ἐτέροις.

pertinent, summa cum æquitate prospiciens. Certoque vivendi spatio mortalibus præstituto, universis hominibus concessit, ut in hac vita præstantioris cujusdam et æternæ vitæ proludivi exercerentur. Nam post hujus ævi curriculum aliam præterea **618** divinam ac beatam vitam superesse docuit; iis qui hujus vitæ certamen cum spe cœlestium bonorum obliissent, reconditam ac præparatam. Et eos quidem qui modeste ac pie vitam transegerint, hinc ad meliora migraturos: illis vero qui in hac vita scelerum convicti fuerint, congruas sedes paratas esse præmonuit. Posthæc sicut in distribuendis certaminum præmiis fieri solet, varias cujusque generis coronas victoribus clara voce pronuntians; alios quidem aliis virtutum præmiis coronat. Bono autem imperatori, qui pietatis ornamentis decoratus sit, longe majora certaminum præmia præparata esse denuntiat. Quorum quasi procœmia quædam hic celebrari permittit; festivitatem scilicet ex perfectis numeris compositam, ternariis et unitatibus triplicatis. Ac primus quidem ternarius, unitatis partus est; unitas vero numerorum mater, cunctis mensibus ac tempestatibus, annis quoque et omnibus temporum circulis præsidet. Quæ multitudinis omnis principium, fundamentum atque elementum merito dici potest *μονάς* a *manendo* appellata. Quippe cum omnis multitudo minuatur atque augescat pro numerorum imminutione aut adjunctione, sola unitas stabilitatem ac firmitatem sortita est, ab omni multitudine et procreatis ex se numeris segregata. Ideoque indivisibilis illius et ab aliis omnibus discretæ substantiæ imaginem præfert, cujus vi ac participatione, universarum rerum natura subsistit. Unitas enim omni numeri opifex est: quandoquidem compositione et adjunctione unitatum, omnis constat multitudo. Et sine unitate quidem, numerorum substantia cogitatione comprehendi non potest. Ipsa vero extra multitudinem subsistit, longissime secreta, et omnibus numeris præstantior, cuncta faciens et constituens, ipsa vero a nullo incrementum accipiens. Hujus autem affinis est ternarius, qui nec ipse scindi nec dividi potest, primusque est numerorum qui ex paribus et imparibus compositi sunt. Nam binarius numerus par, adjuncta sibi unitate ternarium, primum numerorum imparium procreavit. Porro ternarius justitiam primus hominibus ostendit, æqualitatem docens: quippe qui principium, medium, ac finem habeat æqualia. Atque hæc mysticæ, sacrosanctæ et regiæ Trinitatis imaginem referunt; quæ

A ἐξ ἀριθμῶν συγχειμένη, τριάδων μονάδων τε τριπλασιῶν (99)· ὧν ἡ μὲν πρώτη τριάς, μονάδος ἂν γένοιτο ἔγγονος, μονάς δὲ μήτηρ ἀριθμῶν, μηνῶν θ' ἀπάντων καὶ ὥρῶν καὶ ἐνιαυτῶν πάσης τε χρόνων περιόδου πρεσβεύουσα ἤδη, καὶ παντὸς πλήθους ἀρχή, καταβολή τε καὶ στοιχεῖον, εἰκότως ἂν ρηθῇ μονάς, παρὰ τὸ μένειν ὠνομασμένη· ὅτι δὴ μειομένου καὶ αὐξομένου παντὸς πλήθους, κατὰ τὴν τῶν ἀριθμῶν ὑφαίρεσιν τε καὶ προσθήκην, μόνη μονάς στάσιν καὶ μονὴν εἴληψε, μεμονωμένη πληθούς ἀπάσης, καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς γεννωμένων ἀριθμῶν, φέρουσά τε εἰκόνα τῆς ἀμερίστου καὶ διακεκριμένης τῶν ἄλλων οὐσίας, ἥς δυνάμει καὶ μετοχῇ ἡ τῶν ὄντων ἀπάντων συνέστηκε φύσις. Μονάς γὰρ παντὸς δημιουργὸς ἀριθμοῦ, ἐπέπερ κατὰ σύνθεσιν καὶ προσθήκην μονάδων, πᾶν πλήθος κρατύνεται· οὐδ' ἔστιν ἄλλως δῖχα μονάδος, οὐσίαν ἀριθμῶν ἐπινοῆσαι· αὕτη δ' ἐκτὸς ἂν εἴη πλήθους, πορρώτατω τε καὶ κρείττων ἀριθμοῦ παντὸς, πάντα ποιοῦσα καὶ ὑφισταμένη, τεινομένη δὲ ὑπ' οὐδενὸς πώποτε. Τριάς δὲ ταύτη συγγενής, ἀσχιστος ὡσαύτως καὶ ἀδιαιρέτος, καὶ πρώτη τῶν ἐξ ἀρτίων καὶ περιττῶν ἀριθμῶν συνεσταμένων· ἀρτίος γὰρ ὁ δύο μονάδα προσλαβὼν, τριάδος πρώτην περιττὴν ἐγέννησε φύσιν· πρώτη δὲ τριάς δικαιοσύνην ἀνέδειξεν, ἰσότητος καθηγησάμενη, ὡς ἂν ἀρχὴν καὶ μεσότητα καὶ τελευταίην ἴσιν ἀπολαβοῦσα· εἰκὼν δὲ ταῦτα μυστικῆς καὶ παναγίας καὶ βασιλικῆς τριάδος· ἡ τῆς ἀνάρχου καὶ ἀγενήτου φύσεως ἱερτημένη, τῆς τῶν γεννητῶν ἀπάντων οὐσίας τὰ σπέρματα καὶ τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας ἀπέλληψε. Καὶ τριάδος μὲν δύναμις, εἰκότως ἂν ᾖρα παντὸς ἀρχὴ νομισθῇ· δεκάς δὲ τὸ πάντων ἀριθμῶν πέρας ἀπολαβοῦσα, μέχρις αὐτῆς τὸ πᾶν ἴσῃσι, πλήρης καὶ παντέλειος ὠνομασμένη εἰκότως, ᾗτε δὴ πάσας ἰδέας καὶ πάντα μέτρα πάντων ἀριθμῶν, λόγων τε καὶ συμφωνιῶν καὶ ἁρμονιῶν, περιέχουσα. Μονάδες γοῦν αὐξηθεῖσαι κατὰ σύνθεσιν, τοῖς δέκα περιορίζονται· μητέρα τε ταύτην καὶ πηξάμενον περιγραφὴν (1) κησάμεναι, ὥσπερ ἐν περιδρόμῳ καμπτήρα περιθέουσιν. Εἴτα κύκλον ἐργασάμεναι δεύτερον, καὶ πάλιν τρίτον καὶ τέταρτον καὶ μέχρι τῶν δέκα, τὸν ἑκατὸν ἐκ δεκάδων δέκα πληροῦσι· κἀπειτα ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν· κἀντεῦθεν πάλιν ἀρξάμεναι καὶ ἐπὶ τὸν δέκα προσελθοῦσαι, δεκάκις τε τὸν ἑκατὸν ἀμφιδραμοῦσαι, παλίσυρτοι διὰ τῶν αὐτῶν καμπτήρων μακροὺς δολιχεύουσι διαύλους, ἐξ αὐτῶν εἰς ἑαυτὰς ἀνακυκλούμεναι. Τῶν γοῦν δέκα τὸ δέκατον, μονάς· δέκα δὲ μονάδες, μίαν ἀποφαίνουσι δεκάδα· δεκάς δὲ πέρας μονάδων, ὅρος, καὶ καμπτήρ καταστατικός (2)·

(99) Vulg. *μονάδων δὲ τριπλασιῶν*. Prima vox deest in codice Fuk. et recte quidem, ni fallor. Sed et aliud mendum hic latet. Quare totus locus ita mihi corrigendus videtur: ἐντεῦθεν ἤδη πανηγυρίζειν διδωσιν ἑορτὴν τελείων ἐξ ἀριθμῶν συγχειμένη. Δεκάδων μὲν τριπλασιῶν, τριάδων δὲ δεκαπλασιῶν. Quia emendatione nihil certius. Nam tricennalium festivitas, de qua agit Eusebius, constat ex numeris perfectis, denariis scilicet triplicatis, et ternariis decies repetitis. Quæ deinde sequuntur Eusebii verba de

denario, emendationem nostram aperte confirmant.

(1) *Πηξάμενον περιγραφὴν*. Scribendum videtur καὶ πηξάμενον. Sic vocat denarium numerum, quod sit terminus ac meta numerorum. Eleganti autem translatione a circo petita, ait unitates denarium circuire quasi metam. Quare ὥσπερ ἐν περιδρόμῳ veniendum erat *tanquam in circo*. Hinc est quod carceres etiam nominat infra, cum dicit ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν.

(2) *Καμπτήρ καταστατικός*. Legendum puto

καμπτήρ μὲν τῆς ἀπειρίας τῶν ἀριθμῶν· ὁρος δὲ καὶ τέλος μονάδων· ὁμοῦ δὲ τριάς δεκάδι συμπλα-
 κείσα, τρίτον τε περιελθοῦσα τὴν τῶν δέκα κύκλων
 περίοδον, φυσικώτατον ἀριθμὸν γεννᾷ, τὸν τριά-
 κοντα· ὃ γὰρ ἐν μονάδι τριάς, τοῦτο ἐν δεκάδι τρια-
 κοντάς. Ὅρος τε πάγιος οὗτος τοῦ δευτέρου μεθ'
 ἥλιον μεγάλου φωστήρος· σελήνης γοῦν περίοδος ἀπὸ
 συνόδου ἐπὶ σύνοδον, μηνὸς κύκλον ἀπειργάζετο· μεθ'
 ὃν αὖθις ἀρχὴν γενέσεως ἀπολαβοῦσα, νέου φωτὸς καὶ
 νέων ἡμερῶν ἀπάρχεται, τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα
 μονάσι (3), τρισὶ δὲ τιμηθεῖσα δεκάσι, δέκα δὲ τριάσι
 φαίδρυθεῖσα. Τούτοις αὐτοῖς τὰ τῆς κοσμοκρατο-
 ρικῆς ἀρχῆς τοῦ Νικητοῦ βασιλέως, πρὸς τοῦ πάν-
 των ἀγαθῶν δοτήρος τετιμημένα (4), νέων ἀρχῆς
 ἀγαθῶν ἐπιλαμβάνεται, τέως μὲν τριακονταετηρικὰς
 ἑορτὰς ἀποπληροῦντα, ἤδη δ' ἐντεῦθεν μακροτέρων
 ἐφαπτόμενα διαστημάτων, προμνόμενά τε μελλόντων
 ἀγαθῶν ἐλπιδας, ἐν οὐρανίῳ βασιλεῖ· ἔνθα στρατιαὶ
 φώτων ἀπαίρων ἀμφὶ τῶν (4*) πάντων βασιλέα χορεύου-
 σιν, οὐχ ἐνδὸς ἡλίου, πάντων δ' αὐτόθι τὰ φῶτα ἡλίου
 κρείττονα ἐπαγομένων (5), φαίδρυνομένων τε καὶ
 ἀποστιλόντων τῇ αἴγλῃ τῶν τῆς αἰδίου πηγῆς μαρ-
 μαρυγῶν. Ἐνθα ζωὴ ψυχῆς, ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις
 κάλλεσιν (6), ἔνθα βίος, πάσης ἐκτὸς ἀχθιδόνης, ἔνθα
 σῶφρονος καὶ παναγίας ἡδονῆς ἀπόλαυσις, καὶ χρόνος
 ἄχρονος, ὁ μακραίων καὶ ἀτελεύτητος, εἰς ἀπερίγρα-
 φον τέλος μηχανόμενος, οὐκέθ' ἡμερῶν καὶ μηνῶν
 διαστήμασιν, οὐδ' ἐνιαυτῶν κύκλοις, καιρῶν τε καὶ
 χρόνων περιόδοις ἀναμετρούμενος· μὴ δ' εἰς ἀπειρον
 ἐκτεινομένη ζωὴ διαρκῶν, οὐχ ὅφ' ἡλίου φωτιζομένη,
 οὐδ' ἀστέρων πληθῆι καὶ σελήνης αὐγαῖς καταλαμπο-
 μένη, ἀλλ' αὐτὸν ἐχούση φωστήρα τὸν Θεὸν Λόγον,
 τὸν μονογενῆ Παῖδα τοῦ Παμβασιλέως. Παρὸ, καὶ
 ἥλιον αὐτὸν δικαιοσύνης, καὶ φῶς ἐπέκεινα φώτων
 ἀπάντων, λόγων ἀπόρρητοι μύουσι θεολογίαι· τοῦτον αὐ-
 τὸν δικαιοσύνης ἀκτίσι, σοφίας τε αὐγαῖς, τὰς παμμα-
 καρίας καταλαμβάνει δυνάμεις, τὰς τε εὐσεβεῖς παρ-
 εσκευασμένας ψυχὰς ἀντὶ τῆς οὐρανίου περιφερείας
 τοῖς αὐτοῦ κλῆποις ἀπολαβόντα, τῶν οἰκείων ἐπαγγελ-
 ιῶν ἔργοις πιστοῦσθαι τὰς ὑποσχέσεις, πιστεύομεν·
 θνητῶν δ' ὀφθαλμοὺς οὐκ εἶδεν, οὐδὲ ἀκοή τις διέγνω,
 ἀλλ' οὐδὲ νοῦς σάρκα ἡμφιεσμένος οἷός τε ἂν εἴη
 διαθρῆσαι, ἃ τοῖς εὐσεβεῖς διακοσμησαμένοις προ-
 ητοίμασται· ὥσπερ οὖν καὶ σοί, βασιλεῦ θεοσεβέστατε,
 ὦ μόνῳ τῶν ἐξ αἰῶνος ἐντεῦθεν ἦδη τὸν ἀνθρώπειον
 ἀποκαθάραι βίον, αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων παμβασιλεὺς
 Θεὸς ἐδωρήσατο· ὧ καὶ τὸ αὐτοῦ σωτήριον ἀνέδειξε

A cum in natura ortus ac principii experte consistat,
 omnium quæ ortum habent substantiarum semina,
 rationes, causasque in se 619 continet. Et ternarii
 quidem potentia, omnium rerum principium jure
 merito censeatur. Denarius vero finem numerorum
 omnium continens, cuncta ad se usque progressa
 sistit ac terminat: plenusque et undequaque per-
 fectus merito appellatur, quippe qui omnes species,
 omnesque numerorum, rationum, concentuum et
 harmoniarum modos ac mensuras complectitur.
 Unitates certe per compositionem auctæ, denario
 finiuntur, et decadem matrem ac terminalem limi-
 tationem sortitæ, tanquam in circensi curriculo
 circa hanc metam decurrunt. Deinde secundo, ter-
 tio et quarto, usque ad decimum confecto circuitu,
 centenarium numerum ex decem denariis implent.
 B Hinc ad primos carceres reversæ, ac repetito iterum
 cursu ad denarium progressæ; postquam centena-
 rium decies circuiverint, iterum retrocedentes,
 circa easdem metas longissimos cursus conficiunt,
 a seipsis in semetipsas per gyrum redeunt.
 Quippe in denario unitas, pars decima est; decem-
 que unitates unum efficiunt denarium. Denarius
 vero, terminus, finis, meta ac perfectio est unita-
 tum; meta quidem infinitatis numerorum; finis
 vero, id est, perfectio unitatum. Porro ternarius
 cum denario simul junctus, ubi decem circuituum
 orbem peregerit, tricenarium gignit numerum
 maxime naturalem. Quod enim ternarius est in uni-
 tatibus, id ipsum in denariis est tricenarius.
 C Hic etiam certus est limes magni illius luminaris, quod
 secundum est a sole. Quippe lunæ cursus a coitu
 cum sole ad proximum coitum, mensis orbem con-
 ficit: quo confecto, rursus quasi ortus initium
 adeptæ, novum lumen, novosque dies instaurat. Ac
 triginta quidem unitatibus, tribus vero exornatur
 denariis, ac ternariis decem. lisdem dotibus a
 summo omnium bonorum largiore exornatur imperium
 Augusti nostri Victoris, et orbis terrarum
 domini, novorum bonorum initium sumit; hactenus
 quidem tricennalium festivitatem explens; ab hinc
 vero longiora jam intervalla temporum attingens,
 et spem futurorum bonorum in cœlesti spondens
 regno. Ubi non unicus sol, sed innumerabilium
 D luminum agmina circa summum omnium impera-
 torem exsultant: quorum singula sole ipso splen-
 didiora sunt, et radiorum ex æterno fonte 620

transpositis vocabulis, καμπτήρ, ὁρος καταστατικός. Idem enim est quod infra dicitur ὁρος πάγιος. In codice tamen Fuk. legitur ὁρος καὶ καμπτήρ.

(3) Vulg. *τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα μονάσι*. Procul dubio scribendum est *μονάσι*, quod miror ab interprete animadversum non fuisse, cum sequentia id aperte commonstrent. Cæterum veteres lunarem mensem triginta diebus metiri solitos esse docuit etiam Eusebius supra in hac oratione, et Geminus in *Isagoge*. Emendationem porro nostram confirmat etiam codex Fuketii.

(4) Vulg. *πρὸς τοῦ πάντων ἀγαθῶν δοτήρος τετιμημένος*. Scribendum est *τετιμημένα*, ut ex se-

quentibus ac præcedentibus manifeste colligitur. Sequitur enim ἀποπληροῦντα, ἐφαπτόμενα et προμνόμενα. Præcessit autem τὰ τῆς κοσμοκρατορικῆς ἀρχῆς. Porro hæc locutio paulo durior mihi videtur: nullemque simpliciter dicere ἡ κοσμοκρατορικῆ ἀρχῇ τετιμημένη, etc. Cæterum et hanc quoque emendationem confirmat codex Fuketii.

(4*) Τῶν. Forte τὸν. Edit.

(5) Vulg. *φῶτα ἡλίου κρείττονα ἐπαγομένων*. Forte ἐπαγομένων. Ita certe in codice Fuk. scriptum inveni.

(6) Ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις κάλλεσιν. Codex Fuk. ἀκράτοις habet: forte Eusebius scripserat ἀοράτοις.

manantium fulgore illustrantur. Ubi vita est animi A σήμερον, δι' οὗ τὸν θάνατον καταγωνισάμενος, τὴν κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἡγίρειε θρίαμβον (7)· ὁ δὲ νικητικὸν τρόπαιον, δαιμόνων ἀποτρόπαιον, τοῖς τῆς πλάνης ἰνδάλμασιν ἀντιπαράταξας, [τάς] κατὰ πάντων ἀθέων πολεμίων τε καὶ βαρβάρων, ἤδη δὲ καὶ αὐτῶν βαρβάρων, ἄλλων τουτωνὶ δαιμόνων, ἤρω τὸ νίκος (8).

Quæ non solis radiis nec astrorum lunæ splendore illustratur, sed luminare ipsum habet Deum Verbum, unigenitum Filium summi omnium imperatoris Dei. Quam ob causam illum solem esse justitiæ, et omnium luminum præstantissimum lumen, divinis arcanæ theologiæ sermonibus traditur. Eundemque beatissimas illas potestates justitiæ radiis et sapientiæ splendore collustrare, et animas hominum vera pietate exornatas, non cœli ambitu, sed sinu suo accipientem: promissa sua rebus ipsis firmare atque adimplere credimus. Mortalium vero nec oculus vidit nec auris accepit; nec mens carnis mole circumdata perspicere unquam poterit, ea quæ pietate præditis hominibus sunt præparata: quæ item tibi, religiosissime imperator. Cui soli ex omnibus qui unquam exstiterunt, summus ille huius universi imperator Deus id largitus est, ut vitam hominum perpurgares. Cui etiam salutare signum ostendit, cuius virtute cum mortem superasset, triumphum de hostibus egerat. Quod quidem victoriæ tropæum et dæmonum flagellum, cum tu simulacris erroris opposuisses, de omnibus impiis hostibus ac barbaris, ac de ipsis dæmonibus quod aliud est barbarorum genus, victoriam reportasti.

CAPUT VII.

B

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Nam cum duæ in nobis sint substantiæ sibi invicem conjunctæ, animi scilicet et corporis: quorum hoc quidem conspectui expositum est; ille ab oculis remotus; adversus utrumque eorum duo hostium ac barbarorum genera; alterum occulte; alterum palam et aperto Marte aciem instruunt. Et alterum quidem corpora componit corporibus: alterum vero incorporeis cujusque modi machinis nudum hominis animum oppugnat. Porro barbari illi qui sub aspectum cadunt, velut nomades quidam feri et agrestes; qui nihil a bellois distant, in mansuetos hominum greges impetum faciunt; agros populantur; urbes in servitutem redigunt; et tanquam 621 immanes lupi ex solitudine prorumpentes, in civitatum incolas irruunt; et quoscunque potuerint interimunt. Invisibiles autem hostes, qui et barbaris omnibus crudeliores sunt, dæmones scilicet animarum corruptores, per aerem circumvolitantes, superstitionis impiæ machinis universum genus humanum sub ditionem suam redegerant: adeo ut verus Deus non amplius ab ipsis Deus haberetur; sed multiplici errore absque ullo divinitatis cultu hac illac circumferrentur. Deos enim qui nusquam et nullibi sunt, nescio unde sibi asciscentes, eum qui solus ac verus est Deus, perinde ac si non esset, nullo in pretio habuerunt. Itaque et corporum generatio ab iis pro deo culta est: et contrarium huic numen, corporum videlicet interitus ac dissolutio. Ac prior quidem ille deus, utpote generationis auctor, Veneris nomine et

Διοὺν γάρτοι φύσεων ἐν ἡμῖν συμπεπλεγμένον, ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, καὶ τοῦ μὲν ὁρωμένου τοῖς πᾶσι, τοῦ δ' ἀφανοῦς καθεστῶτος, ἐπὶ τούτοις ἐναντία βάρβαρα καὶ πολέμια γένη, τὸ μὲν ἀφανῶς, τὸ δ' ἐκ τοῦ προφανοῦς, παρατάττετο· καὶ τὸ μὲν σώματα σώματι προβεβλημένον, τὸ δ' ἀσωμάτοις παμμαχίαις γυμνὴν αὐτὴν ἐπολιόρχει τὴν ἀνθρώπου ψυχὴν· εἰδ' οἱ μὲν ὁρατοὶ βάρβαροι, νομάδες τινὲς (9) ἄγριοι, θηρῶν οὐδὲν διαφέροντες, ἐπὶ τὰς ἡμέρας τῶν ἀνθρώπων ἐφορτῶν ἀγέλας, χώρας δροῦντες, πόλεις ἐξανδραποδιζόμενοι, λύκων ἀπηνῶν δίκην ἐκ τῆς ἐρήμης τοῖς κατὰ πόλιν ἐπιόντες· κᾶπειτα λυμαινόμενοι ὅσοις ἂν δύναιτο· οἱ δ' ἀφανεῖς ἐχθροὶ ψυχροφόροι δαίμονες, οἱ δὲ βαρβάρων ἀπάντων ἀπηνέστεροι, ἀμφὶ τὴν ἀέρα τόνδε ποτῶμενοι, πᾶν τὸ θνητὸν γένος μηχαναῖς πολυθέου κακίας ἐξηνδραποδίζοντο· ὡς μηκέτ' αὐτοῖς εἶναι θεὸν τὸν ἀληθῆ θεόν, ἀλλὰ τινα πολλὸν καὶ ἄθεον πλάνον ἀλᾶσθαι· τοὺς γὰρ μηδαμῇ μηδαμῶς ὄντας οὐκ οἶδ' ὁπόθεν παραγαγόντες, τὸν ὄντα καὶ μόνον ἀληθῶς ὄντα, ὡς οὐκ ὄντα, πάρεργον ἐποίησαντο. Ἐνθεν αὐτοῖς ἡ τῶν σωμάτων γένεσις ἐνομήσθη θεός, καὶ πάλιν ἄλλος ἐναντίος τούτῳ θεός, ὁ τῶν αὐτῶν διαφθορά τε καὶ λύσις. Ἀλλ' ὁ μὲν πρῶτος αὐτοῖς, ὡς ἂν γενέσεως ἀρχηγός, Ἀφροδίτης ὀργίλιος ἐτιμᾶτο· ὁ δὲ δεῦτερος ὡς ἂν πολλὸς καὶ τοῦ θνητοῦ κατισχύων γένους, Πλούτων καὶ Θάνατος ὠνομάζετο· ὡς γὰρ μηδετέραν ἢ τὴν διὰ γενέσεως ζωὴν εἰδότες οἱ τότε ἄνθρωποι, τὴν ταύτης αἰτίαν καὶ γένεσιν, θεὸν εἶναι ἀπέφαινον· καὶ ὡς μηκέτ' ὄντες μετὰ θάνατον, νικητὴν ἀπάντων καὶ

dici convincunt.

(9) *Νομάδες τινές*. Male interpret *pastores* vertit. Ego Græcam vocem retinere malim, aut certe *vagos* vertere. Sic enim Latini vocant barbaros, qui equis aut plaustris insidentes, hac illac circumferuntur sine tecto ac lare. Huiusmodi homines eo quod victus causa loca pascua sectarentur, νομάδες sunt dicti. Paulo post codex F. habet λυμαινόμενοι ὅσοις ἂν δύναιτο.

(7) *Ἡγίρειε θρίαμβον*. Melius dixisset ἡγᾶ [f. ἡγαγε]· non enim dicitur ἐγείρειν θρίαμβον, sed ἡγεῖν. De tropæo quidem recte dici potest ἐγείρειν.

(8) *Ἡρω τὸ νίκος*. Christophorus legisse videtur ἡρατο νίκας, etc. Et de Christo hæc dici censuit. Ego vero re attentius examinata, hæc in secunda persona dici animadverti. Alloquitur enim Eusebius ipsum imperatorem. Certe verba illa κατὰ πάντων πολεμίων τε καὶ βαρβάρων, de imperatore hæc

μέγαν θεόν, τὸν Θάνατον ἀνηγόρευον· εἴθ' ὡς εὐθύ-
ναις οὐδαμῶς ὑποκείμενοι διὰ τὴν ἐκ θανάτου λύσιν,
τὰ μυρίων θανάτων ἄξια δρῶντες διήγον, βίον τε
ἔζων ἀβίωτον, οὐ θεὸν ἐν νῷ λαμβάνοντες, οὐ θείας
χρίσεως δικαιοσύνην προσδοκῶντες, οὐ τῆς σφῶν κα-
τὰ ψυχὴν οὐσίας τὴν μνήμην ἀναζωπυροῦντες, ἐνὶ
δὲ δεινῷ προσηύχοντι τῷ Θανάτῳ χρώμενοι, καὶ τὴν ἐκ
τούτου τῶν σωμάτων φθορὰν (10), λύσιν τοῦ παντὸς
ἑαυτοὺς εἶναι πείσαντες, μέγαν θεὸν καὶ πλούσιον,
παρὸ καὶ Πλούτωνα, τὸν Θάνατον ἀνηγόρευον. Καὶ
Θάνατος ἦν αὐτοῖς θεὸς οὐ μόνος, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸ
τούτου τίμια, τὰ δὴ πρὸς ἡδονὰς ζῶν αὐτοῖς συμ-
βαλλόμενα. Θεὸς γοῦν αὐτοῖς ἦν, ἡ τῶν σαρκῶν ἡδονή,
θεὸς ἡ τροφή, θεὸς ἡ τούτων βλάστη, θεὸς ἡ τῶν
ἀκροδρόων φυή, θεὸς ἡ διὰ μέθης τρυφή, θεὸς ὁ τῶν
σωμάτων πόθος, θεὸς ἡ τούτων ἡδονή· ἔνθεν τὰ Ἀθ-
μητος καὶ Φερεφάτης μυστήρια, καὶ Κόρης ἀρπαγὴ
ὕπῳ Ἀἰδωνέως, καὶ πάλιν ἡ ταύτης ἀνάδοσις· ἔνθεν
Διονύσου τελεταί, καὶ νικῶμενος Ἡρακλῆς ὡς ὑπὸ
κρεῖττονος θεοῦ τῆς μέθης· ἔνθεν Ἐρωτος καὶ Ἀφρο-
δίτης ὄργια μοιχικά· ἔνθεν Ζεὺς αὐτὸς γυναικομα-
νῶν καὶ Γανυμήδους ἐρῶν, φιληδόνων τε θεῶν καὶ
φιλοπαθῶν ἀσελγῆ μύθων ἀναπάσματα. Τοσοῦτοις
δῆτα βέλεσι θεομάχου πλάνης, οἱ δεινοὶ βάρβαροι καὶ
τῷ Βασιλεῖ τῶν ὅλων ἐχθροὶ, τοὺς ἐπὶ γῆς κατεπό-
νουν· καὶ εἰλὸν γε τὸ πᾶν γένος ὑποχείριον, ὡς ἀπαν-
ταχοῦ γῆς, ἀθεότητος ἀνεγείρειν στήλας, νέως τε καὶ
ἐρὰ ψευδωνύμου θεολογίας καθ' ἐκάστην γωνίαν συν-
ίστασθαι. Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι (11),
τοσοῦτο καταδεδοῦλυντο τῇ πλάνῃ, ὡς ὁμοφύλων καὶ
συγγενῶν φόνους τοῖς αὐτῶν καλλιερεῖν θεοῖς, καὶ τὰ
ἐξέφθιγεν κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας, πῶλε-
μόν δὲ ἀσπονδον καὶ ἀθέους ἀφαιρεθαι χεῖρας, οὐ κατ'
ἐχθρῶν ἀλλοφύλων καὶ ἀπεξενωμένων, κατὰ δὲ τῶν
συνεστίων καὶ φίλων, κατὰ τε ἀδελφῶν καὶ συγγενῶν
καὶ φιλότατων, οἱ δὲ σεμνότητι βίου, σωφροσύνη τε
καὶ θεοσεβείας ἀληθοῦς ἐγχειρήμασι, τιμᾶν τὸ θεῖον
καὶ σέβειν διεγνώκεσαν. Ἄλλ' οἱ μὲν, ὧδέ πῃ μανίᾳ
φρενῶν, τοὺς τῷ Βασιλεῖ τῶν ὅλων καθωσιωμένους,
τοῖς αὐτῶν δαίμοσι κατέσφαττον· οἱ δὲ τῆς ἀληθοῦς
εὐσεβείας γενναῖοι μάρτυρες, καὶ ζωῆς αὐτῆς τὸν
ὑπὲρ ἀληθείας εὐκλεῆ θάνατον προτιμᾶν μεμελετη-
κότες, παρ' οὐδὲν τὴν τοσαύτην ἐτίθεντο τυραννίδα·
οἷα δὲ Θεοῦ στρατιῶται, καρτερίας ἀρετῇ φραζάμενοι,
πάντα τρόπον θανάτου, γέλωτα ἔθεντο· πῦρ καὶ σί-
δηρον καὶ προσηλώσεις, θηρὰς τε ἀγρίους καὶ θαλάσ-
σης βυθοὺς, ἀποτομὰς μελῶν καὶ καυτήρας, ὀφθαλ-
μῶν ἐξορύξεις, τοῦ παντὸς σώματος ἀκρωτηρια-
σμούς, λιμὸν ἐπὶ τοῦτοις καὶ μέταλλα καὶ δεσμὰ,
παντὸς καλοῦ καὶ ἡδονῆς ἀπάσης ταῦτα γλυκίονα
ἡγησάμενοι, δι' ἔρωτα καὶ πόθον τὸν πρὸς τὸν αὐτῶν

A mysteriis honorabatur. Posterior vero utpote opibus
pollens, et humanum genus viribus superans, Pluto
et Orcus appellabatur. Quippe homines illius ætatis,
cum nullam aliam agnoscerent vitam præter eam
quæ ex generatione sumit initium, ideo illius vitæ
causam et ortum deum esse asseruerunt. Et cum
post obitum homines nihil amplius esse crederent,
victorem omnium et summum deum esse interitum
pronuntiarunt. Deinde ob illam quæ in morte fit
dissolutionem, nulli posthac rationem se reddituros
rati, vitam minime vitalem degere instituerunt,
ejusmodi perpetrantes facinora, quæ mille mortibus
luenda essent. Quippe qui nec Deum animo repu-
tarent, nec divini judicii tribunalia exspectarent,
nec animorum suorum substantiam sibi in memo-
B riam revocarent: sed unum tametsi gravem et
acerbum patronum agnoscentes interitum, et ab
illo factam corporum dissolutionem, totius hominis
internecionem esse sibi ipsis persuadentes, magnam
atque opulentum deum interitum, eamque ob cau-
sam Ditem nominarent. Deus igitur illis fuit inte-
ritus, non ille quidem solus, sed pro illo quæcumque
plurimi æstimabant, ea videlicet quæ ad mollem ac
delicatam eorum vitam conferebant. Deus enim ab
illis habebatur voluptas corporis, deus nutritio,
deus generatio, deus arborum fructus, deus
ebrietas et comessatio, deus carnalium rerum
cupiditas, deus denique earumdem rerum voluptas.
Hinc Cereris ac Proserpinæ mysteria. Hinc raptus
Proserpinæ a Plutone, ejusdemque restitutio. Hinc
C Bacchi sacrorum initiationes; 622 et Hercules a
temulentia tanquam a potiore deo superatus. Hinc
Cupidinis ac Veneris orgia adulteriis plena; hinc
Jupiter ipse in mulieres insaniens, et Ganymedis
amore captus; hinc lascivarum commenta fabula-
rum, de diis voluptati ac molliatæ deditis. Tot
igitur ac tantis impiæ superstitionis telis crudeles
barbari, Deique summi omnium imperatoris hostes,
humanum in terris genus obruerunt, tandemque
sub potestatem suam redegerunt, adeo ut impie-
tatis simulacra ubique terrarum ab illis erigerentur,
templaque ac delubra falsæ divinitatis, in quolibet
terrarum angulo exstruerentur. Quinetiam illi qui
tum dominari putabantur, usque adeo mancipati
erant huic errori, ut tribulium et necessariorum
suorum cæde diis istis litarent; et adversus veri-
tatis propugnatores, gladios acuerent; bellumque
inexpiabile et impias manus, non contra alienigenas
et barbaros hostes inferrent; sed contra domesticos
et cognatos, contra fratres et amicos, qui vitæ gra-
vitate ac modestia, et institutis veræ pietatis, divi-

(10) Vulg. καὶ τὴν ἐκ τούτων τῶν σωμάτων φθο-
ρὰν. Scribe meo periculo ἐκ τούτου, supple θανάτου.
Atque ita, codex Fuk. Paulo ante Genevenses ver-
bum omiserant, quod ex codice Fuk. ita supplevi,
ἄξια δρῶντες διήγον.

(11) Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι. His ver-
bis Eusebius aut imperatores ipso intelligit, qui
Christianam religionem persecuti fuerant; aut certe
gentiles omnes. Illi enim tunc temporis pollebant,

priusquam Christiana religio totum orbem occu-
passet. Quemadmodum igitur Christianorum religio
postea dicta est ἡ κρατοῦσα δόξα, et Christiani οἱ
κρατοῦντες, ut notavi ad libros *Historiæ Ecclesi-
asticæ*, sic gentiles quantum ipsorum superstitio vi-
guit, recte dicuntur οἱ κρατοῦντες. Infra tamen
cap. 9, initio, τοὺς τότε κρατοῦσι dixit pro in per-
toribus.

num numen colere atque observare instituerunt. Ad hunc modum hii quidem insania perciti, viros summo omnium imperatori dicatos, quasi victimas dæmonibus suis mactabant. Illi vero utpote generosi veræ pietatis testes, et gloriosi pro veritatis defensione mortem vitæ ipsi anteponere assuefacti, tantam tyrannicæ dominationis violentiam nihili fecerunt: quin potius, sicut milites Dei decebat, tolerantia armis muniti, quodvis mortis genus despectui habuerunt: ignem scilicet ac ferrum, clavorum confixiones, bestias, profundos maris gurgites, abscissiones membrorum ac perustiones, effossiones oculorum, totius corporis mutilationes, famem denique et metalla ac vincula. Quæ quidem omnia ob amorem quo erga Regem suum flagrant, omnibus bonis ac deliciis potiora esse sibi persuaserant. Mulieres quoque non minori prædite robore quam viri, aliæ eadem quæ viri certamina subeuntes, æqualia virtutis adeptæ sunt præmia. Aliæ cum raperentur ad stuprum, vitam citius quam pudorem corporis sui prodere sustinuerunt. Sexcentæ item aliæ, cum stupri minas quas provinciarum præsidēs ipsis intentabant, ne auditu quidem tenus ferre potuissent, omnia tormentorum genera, et quamcunque capitalem sententiam forti animo **623** pertulerunt. Ad hunc modum summi omnium imperatoris Dei antesignani, adversus exercitum multos colentium deos fortissime decertabant. Dæmones vero utpote hostes Dei, et humanæ salutis inimici, quibusvis barbaris crudeliores, ejusmodi libationibus humani cruoris delectabantur. Eorumque adjutores et administri, talia ipsis pocula ex injustis cædibus propinabant: dirum hoc atque impium epulum, ad perniciem generis humani eis præbentes. Quæ cum ita se haberent, eorum qui opprimebantur Deus ac Dominus quid facere debuit? Utrum charissimorum hominum salutem negligere, et familiares suos hunc in modum oppugnatos despicere? Atqui nec gubernator ille prudens unquam dici posset, qui navem simul cum ipsis vectoribus mergi sineret; nec quidquam ad navigantium salutem solertia sua atque industria contulisset. Neque dux ille cautus unquam et providus diceretur, qui necessarios suos inultos atque indefensos hostibus prodidisset. Sed neque bonus pastor ovem gregis sui a reliquo agmine aberran-

basιλέα· θηλειῶν τε ὡσαύτως νεανικαὶ ψυχαὶ, τῶν ἀνδρῶν οὐχ ἤττον ἡρβένωμεναι, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς τοῖς ἀνδράσιν ἀγῶνας ὑποστᾶσαι, ἴσα τῆς ἀρετῆς ἀπ-
τηνέγκαντο βραβεῖα, αἱ δ' ἐπὶ φόρῳ τῶν σωμάτων ἐλ-
κόμεναι, θᾶπτον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἢ τὸ σῶμα πα-
ραδεδῶκασι (12), μυρίαι τε ἄλλαι πρὸς τῶν κατ' ἔθ-
νος ἀρχόντων, πορνείας ἀπειλὴν μὲν δ' ἄκροις ὡσὶν
ἐπακοῦσαι δεδυνήμεναι, πᾶν εἶδος στρεβλωτηρίων,
πᾶσάν τε ψῆφον θανατηφόρον εὐθαρσῶς ὑπέστησαν.
'Αλλ' οἱ μὲν τοῦ μεγάλου Βασιλέως πρόμαχοι, τῆς
πολυθέου στρατιᾶς ὡδὲ πη τοὺς ἀθλοὺς ψυχῆς ἐρβώ-
μένῳ λογισμῷ κατηγωνίζοντο· οἱ δ' ἐχθροὶ τῷ Θεῷ,
καὶ τῆς ἀνθρώπων πολέμιοι σωτηρίας, παντὸς ἀνη-
μέρου βαρβάρου χεῖρους, τοιαύταις ἔχαιρον ἀνθρω-
πίνων αἱμάτων σπονδαῖς· οἳ τ' αὖ τούτων ὑπέρκειται
B τοιαύτας αὐτοῖς προποσείεις ἐξ ἀδίκου μαιφονίας προ-
πινον, πικρὰν ταύτην καὶ ἀσεβῆ πανδαίσιαν (13)
ἐπ' ὀλέθρῳ τοῦ κοινοῦ γένους αὐτοῖς παρασκευάζοντες.
Τούτων ὡδὲ ἐχόντων, τίς ἐχρῆν τὸν τῶν καταπονου-
μένων βασιλέα Θεὸν διαπράξασθαι; 'Αρὰ γε τὴν τῶν
φιλιτάτων παρελθεῖν σωτηρίαν, καὶ παριδεῖν οὕτω
τοὺς οἰκείους πολιορκουμένους; 'Αλλ' οὔτε κυβερνή-
της οὕτω ποτ' ἂν λεχθεῖν (14) σοφὸς, εἰ κατὰ βυθὸν
αὐτανδρὸν τὸ σκάφος ἐκδύσει, μὴδὲν παρ' ἑαυτοῦ πρὸς
τὴν τῶν ἐμπλεόντων σωτηρίαν πορισάμενος· οὔτε
στρατηγὸς οὕτω ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδὴς (15), ὡς
τοὺς αὐτοῦ γνωρίμους ἀτιμωρητὶ τοῖς ἐχθροῖς παρα-
χωρήσαι· ἀλλ' οὐδὲ ποιμὴν ἀγαθὸς, τῆς αὐτοῦ ποί-
μνης τὸ πεπλανημένον ἀπαθῶς παρίδοι ἂν θρέμμα
C (16), ἀλλὰ τὰ μὲν εὖ ἔχοντα αὐτῷ, ἐν ἀσφαλεῖ κείμε-
να καταλείψει, τῆς δὲ τοῦ πεπλανημένου χάριν σωτη-
ρίας, πᾶν ὅτισιν καὶ πάθοι, εἰ καὶ πρὸς θήρας ἀ-
γρίους συμπλακῆναι δέοι. 'Αλλ' οὐκ ἦν ἀλόγῳ θρέμμα-
τος ἡ σπουδὴ τῷ μεγάλῳ Βασιλεῖ, τὸ δὴ πᾶν αὐτῷ,
τῆς οἰκείας στρατιᾶς καὶ τῶν δι' αὐτὸν πολεμουμένων
χάριν, ἐσπουδάζετο· ὦν τοὺς ἀγῶνας καὶ τοὺς ὑπὲρ
εὐσεβείας ἀθλοὺς ἀποδεξάμενος, τοὺς μὲν τὴν πρὸς
αὐτὸν στείλαμένους πορείαν, τοῖς παρ' αὐτῷ νικητή-
ριοις τιμήσας (17), ταῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικαῖς ἐν-
έγραφε χορείαις· τοὺς δ' ἐπὶ γῆν ἐφύλαττεν, εὐσεβείας
ζώπυρα σπέρματα τοῖς ὀψιγόνοις, θεατὰς ἅμα τῆς
κατὰ τῶν ἀσεβῶν δίκης, καὶ τῆς τῶν πεπραγμένων
ἱστορίας ἐξηγητὰς γεννησομένους· εἴτ' ἐπὶ τὴν ἄμυναν
τῶν πολεμίων τὴν αὐτοῦ δεξιὰν ἐκτείνας, ὅπῳ νεύ-
D ματι, τοὺς μὲν ἀθρόως ἀφανεῖς κατεστήσατο, θεη-
λάτοις πλῆγαις προτιμωρησάμενος, αὐτοὺς τε οἰ-

(12) Ἡ τὸ σῶμα παραδεδῶκασι. In libro octavo *Historiæ Ecclesiasticæ*, unde hæc pene ad verbum translata sunt, rectius legitur ἢ τὸ σῶμα τῇ φόρῳ παραδεδῶκασι.

(13) Vulg. πικρὰν ταύτην καὶ ἀσεβῆ πανδαίσιαν. Lego ἀσεβῆ cum interprete. In Fuk. cod. scriptum est δυσσεβῆ.

(14) Οὐτε κυβερνήτης οὕτω ποτ' ἂν λεχθεῖν. Malim scribere οὐτε κυβερνήτης οὕτως ποτ' ἂν, etc. Sic in sequente periodo corrigendum puto οὐτε στρατηγὸς οὕτως ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδὴς, ὡς, etc., ubi οὗτος ponitur pro ἐκείνους.

(15) Γένοιτο ἀφειδὴς. Scio quidem ἀφειδῆ dici posse ducem qui suæ ipsius vitæ non parcat. Verum cum hæc laus militis sit potius quam ducis,

ac ferri in malam partem sumi soleat vox ἀφειδὴς, libentius hoc loco legerem εὐφειδὴς, id est, cautus ac providus ductor. Sic Amm. Marcellinus, de Corbulone celeberrimo Romanorum duce loquens, ait, *Provinciarum fidus defensor et cautus*. Si quis tamēn vulgatam lectionem retinere malit, equidem non repugnaverim.

(16) Vulg. παρίδοι ἀνδρέμμα. Facilis erat huius loci correctio. Quis enim non videt scribendum esse παρίδοι ἂν θρέμμα, quomodo etiam in codice Fuk. scriptum reperi.

(17) Vulg. τοῖς παρ' αὐτῶν νικητηρίοις τιμήσας. Lego παρ' αὐτῷ, ut loqui solet Eusebius. Paulo post legendum est ἐξηγητὰς γεννησόμενοι. Utramque emendationem confirmat codex Fuk.

καίους χεῖλεσι, τὴν παλινοδίαν τῆς τῶν πεπλημμελη-
μένων σφίσις αὐτοῖς, καὶ μὴ βουλομένοις, ἄσαι κατ-
αναγκάσας· τοὺς δ' ἀπὸ χθονὸς ἡγείρεν, ὁψώσας
τοὺς πάλαι ταπεινοὺς καὶ πρὸς ἀπάντων ἀπεγνω-
σμένους. Καὶ τοῦθ' ὁ μέγας Βασιλεὺς οὐρανὸν ἐνέφρ-
γει, ὁπλίτην ἄμαχον τὸν αὐτοῦ θεράποντα προστησά-
μενος· χαίρει γὰρ ὧδε προσφωνούμενος εὐσεβείας
ὑπερβολῇ βασιλεὺς· ὃν δὴ νικητὴν παντὸς τοῦ τῶν
πολεμίων ἀπέφηνε γένους, ἕνα κατὰ πολλῶν ἐγεί-
ρας· οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυριοί, πολλοὶ τε πολλῶν,
ἅτε δαιμόνων (18) φίλοι, μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν,
ὅθεν οὐδ' εἰσὶν (19)· ὁ δ' ἐξ ἐνὸς εἰς βασιλεὺς, εἰκὼν
ἐνὸς τοῦ παμβασιλέως· καὶ οἱ μὲν, ἀθέω ψυχῇ, τοὺς
εὐσεβεῖς ἀνδρας μισοφύλους ἀνέφρουν σφαγαῖς· ὁ δὲ,
τὸν αὐτοῦ Σωτῆρα μιμούμενος, καὶ μόνον σώζειν εἰ-
δώς, καὶ τοὺς ἀθέους ἔσωζεν, εὐσεβεῖν διδάσκων.
Εἰθ', οἷα νικητὴς ἀληθῶς, τὸ διττὸν ἐκεῖνο βαρβαρῶν
ἐνίκα γένος, ἀνδρῶν μὲν τὰ ἀνήμερα φύλα λογικαῖς
ἐξημερῶν πρεσβείαις, καὶ τοὺς κρείττονας εἰδέναι
καὶ μὴ ἀγνοεῖν ἐπαναγκάζων, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θη-
ρωδούς βίου ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νομικὸν μεθαρμοζό-
μενος, τὸ δ' ἀπηνὲς καὶ ἀπηγριωμένον τῆς ἀφανοῦς
δαιμόνων φύσεως, ἐργοῖς αὐτοῖς ἀπελέγχων, ὑπὸ τοῦ
κρείττονος πάλαι νενικημένον (20). Ὁ μὲν γὰρ κοι-
νὸς τῶν ὄλων Σωτὴρ τοὺς ἀφανεῖς ἀφανῶς ἡμίνατο,
ὁ δ' οἷα μέγιστος βασιλεὺς ὑπαρχος, τοῖς νενικημέ-
νοις ἐπεξήκει (21), τοὺς πάλαι νεκροὺς καὶ ἀπολωλό-
τας σκυλεύων, καὶ τὰ λάφυρα διανέμων ἀφθόνως τοῖς
τοῦ νικητοῦ στρατιώταις.

quidem Deus omnium cujusque generis hostium victorem præstitit, cum illum solum contra plurimos excitasset. Nam illi quidem erant innumerabiles; multique, utpote multorum dæmonum amici. Imo vero nihil erant, ideoque in præsentia nihil sunt. Ille autem unus ex uno imperator, unius Dei summi omnium imperatoris effigiem gerit. Illi animis impiis præditi, pios viros cruentis cædibus sustulerunt, hic Servatoris sui exemplum imitatus: nec quidquam aliud quam servare homines callens, ipsos etiam impios servavit, ad veram pietatem eos instituens. Deinde vero, utpote revera victor, duplex illud barbarorum genus superavit: homines quidem ipsos barbarica feritate præditos, prudentibus legationibus mansuefaciens, cogensque potioribus sese submittere, et ab illegitima ac belluina vivendi ratione eos ad civilem humanioremque traducens. Illud vero crudele atque efferatum invisibilibus dæmonum genus, rebus ipsis convincens, jampridem a Deo fuisse superatum. Nam communis quidem omnium Servator, invisibiles spiritus invisibili quadam virtute profligaverat. Hic vero tan-

tem, absque ullo doloris sensu neglexerit; quin potius cæteris omnibus quibus bene est, in tuto relictis, unius ejus quæ aberravit, servandæ causa nihil non libentissime passurus sit; paratus etiam cum immanibus bestiis, si opus esset, decernere. Enim vero summus omnium moderator, non de ove rationis experte laborabat: sed pro exercitu suo, pro his qui ipsius causa oppugnabantur, omni cura ac studio satagebat. Quorum certamina et pro pietate exantlatos labores cum judicio suo compro-

B supplicii spectatores, et rerum gestarum quas ipsi suis oculis aspexissent, narrationes existerent. Posthæc cum ad ulciscendos hostes brachium suum extendere cœpisset, ipso statim nutu illos quidem repente e medio sustulit, et cœlitus inflictis verberibus prius excruciatos, palinodiam scelerum suorum suo ipsius ore canere, vel invitos coegit. Hos vero qui humiles erant et abjecti, et ab omnibus propemodum deplorati, Deus ab humo in sublime fastigium extulit. Atque id summus omnium imperator Deus cœlitus 624 perpetravit, cum famulum suum quasi quemdam invictum militem, in medium produxisset. Gaudet enim imperator noster

C ob eximiam pietatem, Dei famulus appellari. Quem quidem illum solum contra plurimos excitasset. Nam illi quidem erant innumerabiles; multique, utpote multorum dæmonum amici. Imo vero nihil erant, ideoque in præsentia nihil sunt. Ille autem unus ex uno imperator, unius Dei summi omnium imperatoris effigiem gerit. Illi animis impiis præditi, pios viros cruentis cædibus sustulerunt, hic Servatoris sui exemplum imitatus: nec quidquam aliud quam servare homines callens, ipsos etiam impios servavit, ad veram pietatem eos instituens. Deinde vero, utpote revera victor, duplex illud barbarorum genus superavit: homines quidem ipsos barbarica feritate præditos, prudentibus legationibus mansuefaciens, cogensque potioribus sese submittere, et ab illegitima ac belluina vivendi ratione eos ad civilem humanioremque traducens. Illud vero crudele atque efferatum invisibilibus dæmonum genus, rebus ipsis convincens, jampridem a Deo fuisse superatum. Nam communis quidem omnium Servator, invisibiles spiritus invisibili quadam virtute profligaverat. Hic vero tan-

(18) Vulg. ἅτε κατὰ δαιμόνων. Hic locus corruptus est: quem ita restituendum esse existimo: Οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυριοί, πολλοὶ τε πολλῶν ἅτε δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι, id est: Nam illi quidem erant prope innumerabiles, multique utpote multorum dæmonum atque ipsorum amici. Vocem κατὰ expruxi, quippe quæ e superiore linea huc irrepserat. Ac per illos quidem innumerabiles, adversus quos Deus unum Constantinum excitavit, intelligit Eusebius Maximianum, Maximianum et Licinianum; quibus adjungi potest Diocletianus et Galerius. Per illos autem multos dæmonum simul atque ipsorum amicos, intelligit præsidēs ac rectores provinciarum, et militiæ duces; qui ut imperatoribus gratificarentur, Christianos ubique vexabant. Potest etiam scribi, ἅτε ἐκ δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι, alio sensu, id est, multi utpote ex multis dæmonibus orti, eorumque dæmonum amici. Qui sensus verior videtur. Respondet enim iis quæ sequuntur ὁ δ' ἐξ ἐνὸς εἰς, etc. Alludit autem Eusebius ad illud Evangelii: Vos ex patre diabolo estis (Joan. viii, 44). In codice Fuk. ita legitur hic locus, οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυριοί,

πολλοὶ τε πολλῶν ἅτε φίλοι δαιμόνων. Quæ lectio et simplicior est et verior.

(19) Μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν, ὅθεν οὐδ' εἰσὶν. Imitatus hic esse videtur Eusebius Dionysium Alexandrinum, qui in epistola Paschali de Macrian- tyrannide ita loquitur, ὁ μὲν οὐκ ἔστιν, ἐπεὶ μηδὲ ἦν, etc.. quæ leguntur in lib. vii *Historiæ Ecclesiasticæ*, cap. 23.

(20) Ἀπελέγχων ὑπὸ τοῦ κρείττονος πάλαι νενικημένον. Interpres post verbum ἀπελέγχων distinctionem apposuit vertitque, re ipsa contrahit re pressitque utpote quod jam olim fuisset ab ipso Deo superatum. Ego vero sublata distinctione interpretatus sum, rebus ipsis convincens, jampridem a Deo fuisse superatum. Lector igitur utram maluerit interpretationem eligit. Parum enim interest. Quomodo autem rebus ipsis Constantinus dæmones superatos convicerit, declarat statim Eusebius, cum ait eorum delubra a Constantino esse spoliata, et Christianis donata.

(21) Vulg. τοῖς νενικημένοις ἐπεξήκει. Scribendum est ἐπεξήκει.

quam summi imperatoris legatus, victos persecutus est : eos qui jamdudum mortui consumptique essent, spolians : et victoris Dei militibus manubias abunde distribuens.

CAPUT VIII.

Nam cum imperitam hominum multitudinem instar infantium, hujusmodi erroris larvas ex auro argentoque fabrefactas frustra expavescere intelligeret, eas e medio tollendas esse censuit : quippe quæ velut offendicula quædam essent, ante hominum in tenebris incidentium pedes projecta, planumque deinceps et æquabile iter viæ regiæ cunctis esse aperiendum. Quæ cum apud se reputasset, non militum manu, nec exercituum multitudine ad hæc reprimenda sibi opus esse existimavit : sed unus et alter ex familiaribus, ad hoc munus obeundum ei sufficit : quos ille solo duntaxat nutu in omnes provincias direxit. At illi tum imperatoris pietate, tum sua ipsorum erga Deum religione confisi, per confertissimas hominum turbas et per numerosam plebem transeuntes, passim per urbes et agros velusti erroris latebras pervestigarunt. Ac primum quidem sacerdotes ipsos non sine risu ac dedecore ex obscuris quibusdam recessibus deos suos proferre jubebant. Dehinc eosdem deos exteriore cultu nudantes, interiorem deformitatem quæ sub picta latebat effigie, omnium conspectui subjiciebant. Postremo abrasa utiliore materia, et in ignem coniecta atque conflata, ipsi quidem id quod commodum ac necessarium esse videbatur, sepositum reservabant. Quidquid vero superfluum ac prorsus inutile erat, ad perpetuam opprobrii memoriam superstitionis reliquerunt. Aliud quid etiam huic simile præstitit princeps omni admiratione dignus. Eodem enim tempore quo mortuorum simulacra ex pretiosa materia confecta, eo quem diximus modo, spoliabantur, cætera quæ ex ære fabrefacta erant, convehenda curavit. Itaque dii illi anilibus Græcorum fabulis celebrati, circumjectis retribus vincti abducebantur. Posthæc imperator velut splendidissimam faciem ex specula quadam attollens, undique regalibus oculis circumspicere cœpit, sicuti abditæ adhuc erroris reliquæ superessent. Ac veluti aquila quædam acutissimo visu prædita, cum pennis in cœlum usque subvecta est, ea quæ in terris sunt longissimo intervallo distantia, ex sublimi facillime dispicit : sic ille, dum in pulcherrimæ urbis suæ palatio versatur, exitialem quamdam animarum decipulam in Phœnice latere, tanquam e specula prospexit. Lucus hic erat ac delubrum, quod non in media urbe, nec in foro aut plateis positum erat, cujusmodi multa visuntur in civitatibus, ornamenta causa ambiziose constructa : sed devium, procul a triviis et publico calle, fœdissimo dæmoni quem Venerem appellant, in parte verticis Libani montis

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ἐπειδὴ γὰρ συνείδε μάττην δειμαίνοντα νηπίων δίκην ἀφρόνων τὰ πλήθη, τῆς πλάνης τὰ μορμολύκεια, ὕλη χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεποιημένα, καὶ ταῦτα ἐκποδῶν ἔρετο δεῖν ἀρασθαι, ὥσπερ τινὰ λίθων ἐγκόμματα, τοῖς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐρρίμμένα, λείαν τε καὶ ὁμαλὴν τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν τοῖς πᾶσιν (22) ἀναπετάσαι πορεῖαν· ταῦτ' οὖν διανοηθεὶς, οὐχ ὀπλιτῶν αὐτῷ καὶ πλήθους στρατοπέδους ἡγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τοῦτων ἑλεγχον, εἰς δὲ μόνος αὐτῷ καὶ δεῦτερος τῶν αὐτοῦ γνωρίμων, πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν ἀπήρκουν· οὗς ἐν νευμάτι, κατὰ πᾶν ἔθνος διεπέμπετο· οἱ δ' εὐσεβεῖα πίσυνοι μυριάδων δῆμον τε καὶ λαῶν μέσον παριόντες, ἀνὰ πᾶσας πόλεις τε καὶ χώρας, πολυχρονίου πλάνης ἐποιοῦντο φωρὰν (23), αὐτοὺς τοὺς ἱερωμένους σὺν πολλῷ γέλῳ καὶ σὺν αἰσχύνῃ παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων μυχῶν τοὺς αὐτῶν θεοὺς, παρακελεύόμενοι· κἀπειτα ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσω τῆς ἐπιχεχρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδείκνυμενοι, εἴτ' ἀποζέοντες τὸ δοκοῦν χρήσιμον τῆς ὕλης, χωνεῖα τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ μὲν λυσιτελές (24) καὶ ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομίζετο, ἐν ἀσφαλεῖ τιθέμενοι, συνείχον, τὸ δ' ἄλλως περιττὸν καὶ ἀχρηστον, εἰς μνήμην αἰσχύνης παρεχόμενοι τοῖς δεισιδαίμοσιν. Οἶον δὲ καὶ τὸδ' ἔρεξε βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος· ὥς γὰρ καὶ τῶν νεκρῶν εἰδῶλων τὰ τῆς πολυτελοῦς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τρόπον ἐσकुλεύετο, τὰ λοιπὰ μετῆει ἀνδρείκελα χαλκοῦ πεποιημένα· δέσμοι δὲ καὶ οἱ γε μύθων θεοὶ γεγραμμάτων, τριχῶν ὑφάσμασιν ἤγοντο περιβληθέντες· κατὰ τοῦτοις ὁ μέγας βασιλεὺς ὥσπερ τινὰ πολυφεγγῆ πυρσὸν ἐξάψας, μὴ πη λανθάνοι κρύφιον τι πλάνης λείψανον, δμμάτι βασιλικῷ περισκόπει· οἷα δὲ τις οὐρανοπέτης ἀετῶν ὀξυωπέστατος, ἀνωθεν ἀφ' ὕψους τὰ πορρώτατω διεστώτα κατὰ γῆς ἴδοι, ὧδε καὶ αὐτὸς τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως τὴν βασιλικὴν ἀμφιπολιῶν ἑστῖαν, δεῖνόν τι ψυχῶν θήρατρον ἐπὶ τοῦ Φοινίκων λανθάνον ἔθρους, ἐξ ἀπόπτου συνείδεν· ἄλσος δὲ τοῦτ' ἦν καὶ τέμενος, οὐκ ἐν μέσαις πόλεσιν, οὐδ' ἐν ἀγοραῖς καὶ πλατείαις, ὅποια τὰ πολλὰ κόσμου χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται. Τὸ δὲ ἦν ἐξω πάτου τριῶν τε καὶ λεωφόρων, αἰσχρῷ δαίμονι Ἀφροδίτης, ἐπ' ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου καθιδρυμένον. Σχολή τις ἦν αὕτη κακοεργίας ἅπασιν ἀκολάστοις, πολλῇ τε ραστώνῃ διεφθορῶσι τὰ σώματα. Γύνιδες γοῦν τινες ἄνδρες, οὐκ ἄνδρες, τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρνησάμενοι, θηλείᾳ νόσῳ τὴν δαίμονα ἱεροῦντο, γυναικῶν τε αὖ παράνομοι ὁμίλῳι, κλεψίγαμοι τε φθορᾷ, ἀρρήτοί τε καὶ ἐπίβροτοι πράξεις, ὥς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροσδέτῃ χώρῳ κατὰ τόνδε τὸν νεῶν ἐπεχειροῦν· ἐφορὸς τε οὐδεὶς ἦν τῶν παρattoμένων, τῷ μηδένα

(22) Vulg. καὶ ὁμαλῇ... τοῖς πᾶσιν. Scribendum est τοῖς πᾶσιν ex codice Fuk. et ex libro *De vita Constantini*, ubi hæc ad verbum leguntur.

(23) Vulg. φωρᾷ. Procul dubio scribendum est φωρὰν. Atque ita quoque emendandum est in libro

III *De vita Constantini*, ubi φωρὰν legitur. In codice Fuk. scribitur φώρα.

(24) Vulg. τὸ μὲν γὰρ λυσιτελές. Vox γὰρ delenda est, quam nec codex Fuk. agnoscit.

σεμνῶν αὐτόθι τοιμᾶν παρίεσθαι. Ἄλλ' οὐχὶ καὶ βασιλέα τὸν μέγαν ἦν τὰ τῆδε δρώμενα λανθάνειν, αὐτοπτήσας δὲ ταῦτα βασιλικῇ προμηθεΐ, οὐκ ἄξιον εἶναι ἡλίου αὐτοῦ τὸν τοιόνδε νεῶν ἔκρινεν, αὐτοῖς δὲ ἀφιερῶμασιν ἐκ βάθρων τῇ πᾶν ἀφανισθῆναι καλεῖται· ἡλύετο δῆτα αὐτίκα βασιλικῶ νεύματι, τὰ τῆς ἀκολάστου πλάνης μηχανήματα, χεῖρ τε στρατιωτικὴ τῇ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο· σωφρονεῖν δ' ἐμάνθανον ἀπειλῇ βασιλέως, οἱ μέχρι τοῦδε ἀκόλαστοι. Ἄλλὰ γὰρ ὧδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας ἐμφανῇ τοῖς πᾶσι καταστησάμενος (25) βασιλεὺς, τὸν αὐτοῦ Σωτήρα τοῖς πᾶσιν ἀνεκθήρυτεν· οὐκ ἦν τε ἀρωγὸς οὐδεὶς, οὐδ' ἐπαμύνων τοῖς ἐαλωκόσιν, οὐ δαίμων, οὐ θεὸς, οὐ χρησμοδός, οὐ μάντις· οὐδὲ γὰρ ἔτι σκοτίῃ ζόφῳ αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐκαλινδοῦντο ψυχὰι, θεοσεβείας δὲ ἀπλανοὺς ἀκτίσι πεφωτισμέναι, τοῖς μὲν αὐτῶν προπάτορσι κατεμέμενοντο ἀγνωσίαν, ἡλθουν τε αὐτοὺς τῆς ἀβελφηίας, σφᾶς δὲ αὐτὰς μακαρίας ἀπέφαινον, ὡς ἂν δεϊνὴς ἡλευθερωμένοι πλάνης. Οὕτω δῆτα ἐν βραχεὶ (26), Θεοῦ μεγάλου βουλῇ, βασιλέως τε ὑπουργίῃ, πᾶν τὸ τῶν ἐχθρῶν καὶ πολεμίων, ὀρωμένων τε καὶ ἀφανῶν, ἀνήρητο γένος, εἰρήνην τε λοιπὸν ἀγαθὴ καὶ κουροτρόφος τὸ πάντων ἀνθρώπων διελάμβανεν οἰκητήριον· καὶ οὐκ ἔτ' ἦσαν πόλεμοι, ὅτι μὴδὲ θεοί. Ἄλλ' οὐδὲ μάχαι κατ' ἀγροὺς καὶ κατὰ πόλεις, οἷαι τὸ πρὶν, ὅτε τὰ δαιμόνων ἐπήνθει· καὶ οὐκέθ' αἰμάτων παρ' ἀνθρώποις ἐκχύσεις, ὡς ὅτε τὰ τῆς πολυθέου μανίας ἤμαρζεν.

in profunda caligine amplius volutabantur; sed veræ pietatis radiis illustratæ, majorum suorum ignorantiam condemnabant, eorumque cæcitatem miserebantur; seque ipsas beatas judicabant, quæ gravissimo errore liberatæ essent. Ad hunc modum Dei optimi nutu, et imperatoris opera, universum hostium genus tam aspectabilem, quam eorum qui oculorum aciem effugiunt, brevi temporis spatio deletum est: ac deinceps pax optima juventutis educatrix, orbem terrarum occupavit. Nec bella amplius erant, cum utique nec dii essent. Sed neque pugnae per agros perque urbes exstiterunt, sicut antea, cum dæmonum cultus vigeret: nec amplius inter homines cruor passim fundi visus, ut antea, cum impiæ superstitionis invaluisset furor.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Ὅρα δ' οὖν τὰ νέα τοῖς παλαιοῖς ἀντιπαραβάλλειν, καὶ τὴν ἐπὶ τὰ κρείττω ροπὴν ἐκ τῆς τῶν χειρόνων ἀντιπαραθέσεως ἐπισκοπεῖν, διακρίνειν τε καὶ συνορᾶν, ὡς πάλαι μὲν πρόπυλα καὶ τεμένη, ἀλση τε καὶ ἱερὰ κατὰ πᾶσαν πόλιν αὐτοῖς φιλοπόνως ἐξέκειτο (27), ἀναθήμασί τε πάνυ πολλοῖς ἐστεφανοῦντο οἱ ναοί. Καὶ θεῶν μὲν πολλὸς ἦν ὁ παρὰ τοῖς τότε τυράννοις λόγος, ἔθνη τε καὶ δῆμοι κατ' ἀγροὺς καὶ πάντα τόπον, ἥδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτῶν αὐτοῖς ταμεῖοις τε καὶ θαλάμοις καὶ ἀγάλμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια (28).

(25) *Vulg. φάσματα κακίων ἐμφανῇ καταστησάμενος.* Non possum probare versionem interpretis, qui hunc locum ita transtulit: *Ad hunc modum igitur imperator, cum spectra illa improbitatis ei nequitiae, quia hominum animi obsecrati fuerant palam sub omnium oculis subiecit, etc.* Ego vero malim verti, *cum flagitiorum larvas, quæ in dæmonis illius populo rumi seductoris templo vivebantur, detrazisset, etc., φάσματα κακίων* (sic enim accentus restituendus est) *sunt integumenta vitiorum, quibus gentiles impudicitiam suam prætexebant.* Sic supra de simulacris dæmonum dixit Eusebius *κᾶπειτα ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἰσὼ τῆς ἐπιχειρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδείκνυμενοι.* Porro hic locus ita emendandus est ex

A consecratum. Erat illie schola quædam nequitiae, omnibus obscænis hominibus et qui corpus suum omni licentia corruperant, aperta. Quippe effeminati quidam, et feminae potius dicendi quam viri, sexus sui gravitate abdicata, muliebria patientes, dæmonem placabant. Adhæc illegitimi concubitus et adulteria, scædaque et nefaria flagitia eo in templo, tanquam in loco ab omni lege ac rectore vacuo, peragebantur. Nec quisquam erat, qui ea quæ illie gerebantur observaret; propterea quod nemo vir gravis ac modestus eo accedere audebat. At non etiam imperatorem maximum latere potuerunt quæ ibi perpetrabantur scelera. Sed cum imperialis providentiæ oculo ea ipsemet inspexisset, hujusmodi templum indignum censuit quod solis radiis illustraretur. **626** Proinde illud una cum simulacris ac donariis, totum funditus everti jussit. Confestim igitur lascivi erroris machinamenta, imperatoris præcepto dissipata sunt; militibus ad purgandum locum operam suam præbentibus. Et qui lascivix hactenus dediti fuerant, imperatoris minis perterriti, modeste se gerere didicerunt. Hunc in modum imperator cum larvas et integumenta nequitix quæ vulgi animos seducebat, omnium oculis subjecisset, Servatorem suum coram universis prædicavit. Nec fuit quisquam, qui convictis ac deprehensis subveniret; non dæmon aut deus; non vates aut ariolus. Neque enim hominum mentes,

veræ pietatis radiis illustratæ, majorum suorum ignorantiam condemnabant, eorumque cæcitatem miserebantur; seque ipsas beatas judicabant, quæ gravissimo errore liberatæ essent. Ad hunc modum Dei optimi nutu, et imperatoris opera, universum hostium genus tam aspectabilem, quam eorum qui oculorum aciem effugiunt, brevi temporis spatio deletum est: ac deinceps pax optima juventutis educatrix, orbem terrarum occupavit. Nec bella amplius erant, cum utique nec dii essent. Sed neque pugnae per agros perque urbes exstiterunt, sicut antea, cum dæmonum cultus vigeret: nec amplius inter homines cruor passim fundi visus, ut antea, cum impiæ superstitionis invaluisset furor.

CAPUT IX.

Opportunum nunc tempus est, ut recentia cum veteribus comparemus, et rerum in melius factam mutationem ex collatione deteriorum intueamur; videamusque quo pacto olim quidem vestibula, delubra, luci ac templa, in singulis urbibus ambitiose erant ipsis exstructa, et plurimis donariis exornata. Ac tyranni quidem qui tunc temporis dominabantur, deos maximo in pretio et honore habebant. Gentes quoque et populi in agris atque in locis omnibus, in privatis etiam domibus, in penariis

D codice Fuk.: ὧδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας.

(26) *Vulg. οὕτω δὲ τὰ ἐν βραχεῖ.* Scribendum est procul dubio οὕτω δῆτα ἐν βραχεῖ. Paulo post lego ἀγαθὴ κουροτρόφος absque particula conjunctiva. Alludit enim Eusebius ad illum Hesiodi versum in *Operibus*:

Εἰρήνη τ' ἀγαθὴ κουροτρόφος.

(27) *Αὐτοῖς φιλοπόνως ἐξέκειτο.* (*Vulg. ἐξεκείτο.*) Subaudiendum est τοῖς δαίμοσι, vel certe τοῖς Ἑλλησι. Utrumque enim intelligi potest; scribe etiam ἐξηκαζέτο. Porro in codice Fuk. initium hujus capituli cum fine præcedentis omissum est, scriptoris negligentia.

(28) *Καὶ ἀγάλμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια.* Hæc locutio durior mihi videtur. Neque enim commode dici

scilicet cellis ac thalamis, statuis eos ac signis juxta patrios ritus honorabant. Fructus autem pietatis illis contigit, non illa quam nunc oculis cernimus pax, sed omnia prorsus contraria: bella nimirum, pugnae et seditiones; quibus toto vitæ suæ spatio divexati, sanguine atque intestinis cædibus regiones suas compleverunt. Dii porro qui ab ipsis colebantur, vaticinia quidem et oracula, et rerum futurarum præscientiam 627 promittebant iis qui tunc rerum potiebantur, turpiter adulescentes. Idem vero suum ipsorum exitum prævidere ac sibi ipsis prædicere minime potuerunt. Quod quidem maximum argumentum est ad fraudem eorum convincendam. Nullus certe ex iis qui oraculorum causa olim in admiratione fuerant, splendidissimum communis omnium Servatoris in terras adventum, et cognitionis divinæ ab illo primum traditæ novam prædicationem unquam prædixit. Sed nec Pythius ipse, nec alius quisquam ex magnorum dæmonum numero, vastitatem suam præcivit; nec quis ipsos expugnaturus atque eversurus esset, vaticinatus est. Quis item ariolus aut vates, deorum quidem cultum novi cuiusdam in terris adventu penitus extinctum iri prædixit; summi vero omnium rerum moderatoris notitiam universis hominibus tradendam esse? Quis hunc sanctum et religiosum principatum, quis hunc ipsum victorem, quis tropæa ab ipso contra dæmones ubique erecta, et excelsorum destructionem prævidit? Jam simulacra igni conflanda esse, et ex inutili specie in necessarios usus vertenda, quis heroum unquam pronuntiavit? Quis deorum, de statuis suis quæ conflantur et in tenues laminas non sine ludibrio conscinduntur, mentionem unquam fecit? Ubinam, quæso, erant illorum defensores, ut monumentis sibi consecratis, quæ ab hominibus destruebantur subvenire non possent? Ubinam sunt, qui bella antea concitabant, et qui nunc expugnatores suos in summa pace degentes conspiciantur? Ubinam sunt, qui illis tanquam diis confidebant, et inani persuasionem animos suos extulerant; qui cum errorem quidem superstitionis suæ ad summum culmen evexissent, bellum vero injustum adversus veritatis propugnatores suscepissent, miseri misere perierunt? Ubinam gigantum catervæ contra Deum ipsum pugnantium? ubi draconum sibila, qui linguas suas acuentes adversus summum omnium moderatorem, voces impias emittebant? Enimvero illi,

τῆς δ' εὐσεβείας αὐτοῖς ὁ καρπός, οὐ τὰ νῦν ὑφθαλμοῖς ὁρώμενα τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑπῆρχεν εἰρήνης; πάντα δὲ τάναντία τοῦτοις, πόλεμοι, καὶ μάχαι, καὶ στάσεις· αἷς διὰ παντὸς τοῦ βίου κατατριβόμενοι, αἵμασι καὶ φόνοις ἐμφυλίοις τὰς ἑαυτῶν ἐπλήρουν χώρας· οἱ δὲ τ' αὖ πρὸς αὐτῶν τιμώμενοι, μαντείαν μὲν καὶ χρησμούς καὶ μελλόντων· προγνώσεις, σὺν χολακείᾳ πολλῇ τοῖς τότε κρατοῦσιν ἐπηγγέλλοντο, τὸν δὲ σφῶν θλεθρον οὐκ ἔγνωσαν προγνῶναι (29), οὐδὲ προφητῶν σφίσιν αὐτοῖς· ὁ δὲ καὶ μέγιστον γένει· ἂν δείγμα τοῦ τῆς ἀπάτης ἐλέγχου. Οὐδεὶς γοῦν πώποτε τῶν ἐπὶ χρησμοῖς πάλαι θαυματούμενων, τὴν εἰς ἀνθρώπους ἐκλαμψιν τοῦ κοινοῦ Σωτῆρος προηγόρευσεν, οὐδὲ τὸ νέον κήρυγμα τῆς ὑπ' αὐτοῦ προβληθείσης Θεογνωσίας· ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς ὁ Πύθιος συνῆκεν, οὐδ' ἕτερος τῶν μεγαλοδαιμόνων τὴν οἰκίαν ἐρημίαν, οὐδὲ τὸν πολιορκητὴν ἐθέσπισεν, οὐδὲ τὸν αὐτῶν καθαιρέτην ἐμαντεύσατο. Τίς δὲ χρησιμὸς ἦ μάντις, τὰ μὲν αὐτῶν σεμνὰ νέου τινὸς ἐπιφανέντος τῷ βίῳ σεοσθήσεσθαι, τὴν δ' εἰς τὸν πάντων Βασιλέα γινώσκειν τε καὶ εὐσεβείαν πᾶσιν ἀνθρώποις παραδοθήσεσθαι προηγόρευσεν; Τίς τὸ σεμνὸν τοῦτ' καὶ θεοσεβῆς βασιλεῖον, αὐτόν τε τὸν καλλίνικον ἡμῶν, τὰ τε κατὰ δαιμόνων αὐτῷ πανταχοῦ γῆς ἀνεγχερόμενα τρόπαια, καὶ τῶν ὑψηλῶν (30) τὸν ἀφανισμόν προέγνω; Τὴν δὲ διὰ πυρὸς χωνεῖαν, καὶ τὴν ἐξ ἀχρήστου ἰδέας εἰς ἀναγκαίαις χρήσεις τῶν ἀψύχων μεταβολὴν, τίς πώποτε ἡρώων διεστείλατο; Χωνευομένων δ' αὐτοῖς τῶν ξοάνων, εἰς λεπτόν τε γελόως κατακοπτομένων (31), τίς πώποτε θεῶν ἐμνημόνευσεν; Ποῖ δ' ἦσαν οἱ τοῦτων ἀρωγοί, μὴ οὐχὶ ἐπαμύνειν τοῖς αὐτῶν ἀφιερώμασιν ὑπ' ἀνθρώπων ἀφανιζομένοις; Ποῖ ποτ' ἦσαν οἱ τοὺς πολέμους τὸ πρὶν ἐνεργούντες, τοὺς σφῶν πολιορκητὰς ἐν βαθυτάτῃ διατελούντας εἰρήνῃ θεώμενοι; Ποῖ δὲ οἱ τοῦτοις ὡς θεοὶ ἐπιθαρσύνοντες, καὶ πεποιθῆσι μάταια τοὺς λογισμοὺς ἐπαίρουμενοι, οἱ τὴν μὲν πλάνην (32) εἰς ὕψος ἐγείραντες, πόλεμον δ' ἀκήρυκτον κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας ἀράμενοι; Κακοὶ κακῶς ἀπολώλασι. Ποῖ δὲ τὸ τῶν θεομάχων γιγάντων στίφος, καὶ τῶν δρακόντων τὰ συρίγματα, οἱ τὰς γλώττας ἀκονήσαντες, φωνὰς ἀθέους κατὰ τοῦ παμβασιλέως ἔφρεσαν; Ἄλλ' οἱ μὲν τῷ Βασιλεῖ τῶν ὅλων πεπολεμωμένοι, πολυπληθεῖα θεῶν θαρρόυντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς ἐπέφεσαν, νεκρῶν εἰδῶλα καμνόντων (33), ἐν ἀψύχοις ἀγάλλμασι προεδιλήμενοι· ὁ δ' εὐσεβείας θώρακι πεφραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιὸν σημεῖον, ὥσπερ τι φόδητρον

ποῖτε τιμᾶν τὰ πάτρια· nec vox ἀγάλλμασι recte conjungi potest cum θαλάμοις. Quare totum hunc locum libentius ita legerim: ἔθνη τε καὶ δῆμοι κατ' ἀγροὺς καὶ πάντα τόπον, ἥδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτοῖς αὐτῶν ταμεῖοις τε καὶ θαλάμοις, ἀγάλλμασιν αὐτοῦς ἐτίμων κατὰ τὰ πάτρια.

(29) *Οὐκ ἔγνωσαν προγνῶναι.* Lego οὐκ ἐδύναντο προγνῶναι.

(30) *Τῶν ὑψηλῶν.* Vox est sacræ Scripturæ, libro III Regum, cap. xii et xiii. Sic autem dicuntur simulacra dæmonum, eo quod fere in excelsis locis colerentur.

(31) Vulg. *εἰς λεπτόν τε κατακοπτομένων.* Procul dubio scribendum est κατακοπτομένων, quod non vidit Christophorus.

(32) Vulg. *οἷς τὴν μὲν πλάνην.* Hucusque lacuna erat in cod. Fulk. qui hunc locum ita exhibet: οἷς· οἱ τὴν μὲν πλάνην. Ego primam vocem delendam puto.

(33) *Νεκρῶν εἰδῶλα καμνόντων.* Scribe καμνόντων, ut legitur in lib. I *De vita Constantini*, cap. 33, ubi hæc ad verbum repetuntur. Paulo post etiam scribe *χαριστήριον ἀποδιδούς εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αὐτίκ' ut legitur in eodem loco, et in codicibus Fulk.*

καὶ κακῶν ἀμυντήριον, τῷ πληθεὶ τῶν ἐναντίων ἀντιπαράταξας, ὁμοῦ τὴν κατ' ἐχθρῶν καὶ κατὰ δαιμόνων νίκην ἀπηνέγκαστο· εἴτ' εὐγνώμονι λογισμῷ χαριστήριον ἀποδίδους εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ, φωνῇ μεγάλῃ καὶ σήλαις, ἅπανσιν ἀνθρώποις τὸ νικῶσιν ἀνεκτῆρυντε σημεῖον, μέση τῇ βασιλευσούσῃ πᾶσι μέγα τρόπαιον τοῦτ' ἐκείνῳ πολέμιον ἐγείρας, διαβέβηκεν τε ἀνεξάλειπτον σωτήριον τοῦτ' ἐκείνῳ, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτήριον κηρύττων εἰδέναι· τοῦτο μὲν ἡ γνωρίζειν ἅπαντας ἐδίδασκεν ἀνθρώπους, καὶ πρὸ γε πάντων τὰ στρατιωτικά, οἷς δὴ μάλιστα χρῆναι, μὴ δόρασι καὶ παντευχαῖς, μηδ' ἄλλῃ σωματικῶν τὰς ἐλπίδας ἐξάπτειν, τὸν δ' ἐπὶ πάντων θεὸν εἰδέναι, τὸν παντὸς ἀγαθὸν καὶ αὐτῆς νίκης δοτῆρα. Οὕτω δὲ βασιλεὺς αὐτὸς, ὡς τῆς παραδόξου ἀκοῆς, λόγων εὐκτηρίων διδάσκαλος τῷ αὐτοῦ στρατῷ καθίστατο, εὐχὰς τε εὐσεβεῖς· θεσμοῖς ἀκολουθῶν παρ' ἐδίδου θείους, ἅνω μὲν αἰρῶντας εἰς οὐρανὸν μετ' αἰῶρους τὰς χεῖρας, ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐρανὸν Βασιλέα τοὺς τῆς διανοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοὺς, κάκεινον ταῖς εὐχαῖς νίκης δοτῆρα, σωτῆρα, φύλακα τε καὶ βοηθὸν ἐπιδοωμένους· καὶ μὴν καὶ ἡμέραν εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατὰλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρῶτην ὄντως (34) Κυριακὴν (35) τε καὶ

(34) Καὶ πρῶτην ἑντὼς. Diem Dominicum vocat primum, non solum eo quod sit dies primus hebdomadis, sed etiam eo quod hic fuit primus sæculi dies. Unde merito natalis mundi dies appellari potest. Porro dies dominicus non solum primus, verum etiam octavus dicitur. Augustinus in lib. 1 *De sermone Domini in monte*, cap. 11: *Hæc octava sententia quæ ad caput rediit, perfectumque hominem declarat, significatur fortasse et circumcisione octava die in Veteri Testamento; et Domini resurrectione post Sabbatum, quod est utique octavus, idemque primus dies.* Idem ante Augustinum dixerat Hilarius in *Prologo commentariorum in Psalmos*, ubi de septenario numero disserens hæc ait: *Quem tamen octavus, quia dies eadem prima quæ octava, secundum evangelicam plenitudinem in ultimo Sabbato adjecta consummat.* Et paulo post: *Quod ipsum extrinsecus etiam in diebus Dominicis est constitutum, qui ultra Sabbati numerum per plenitudinem evangelicæ prædicationis accedunt. Namque cum in septimo die Sabbati nomen sit et observantia constituta, tamen nos in octava die, quæ et ipsa prima est, perfecti Sabbati festivitate lætamur.* Sed et Theophilus episcopus Alexandriæ in allocutione cum dies Theophaniorum incidisset in diem Dominicum, sic ait de die Dominico: Καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸ πρόπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν Κυριακὴν τιμᾶν, καὶ ἐν ταύτῃ πανηγυρίζειν, ἐπειδὴ περ ἐν ταύτῃ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἡμῖν ἐπρυτάνευσε· διὸ καὶ ἐν ταῖς ἑραῖς Γραφαῖς, καὶ πρῶτῃ κέκληται, ὡς ἀρχὴ ζωῆς ἡμῶν ὑπάρχουσα καὶ ὁδός, ἃς ὑπερβεδυκῆτα τὸν τῶν Ἰουδαίων σαββατισμὸν, id est, *Et consuetudo et officii ratio a nobis postulat, ut diem Dominicum honoremus, eumque festum habeamus; cum eo die Dominus noster Jesus Christus resurrectionem ex mortuis nobis comparaverit.* Unde hic dies in sacris Litteris et primus appellatur, utpote qui vitæ auctor atque initium nobis exsistat: et octavus, utpote qui Judæorum Sabbatum supergreditur. Citantur hæc Theophili verba in *Typico sancti Sabæ*, et apud Balsamonem in *Collectione canonum*. Quibus adde Isidorum et Bedam in libro *De divinis officiis*, ubi agunt de die Dominico. Idem scribit Stephanus

A summi omnium imperatoris seipsos hostes professi, deorum freti multitudine, cum ingentibus armatorum copiis irruerant; mortuorum simulacra in statuis anima destitutis præferentes. Illic vero noster imperator lorica pietatis indutus, cum salutare ac vivificum signum, tanquam terribilem multitudinem et malorum propugnaculum hostium 628 multitudini opposuisset, de hostibus pariter ac demonibus victoriam reportavit. Post hæc gratum animum suum ostendens, precibus cum gratiarum actione Deo qui victoriæ auctor fuerat persolutis; clara voce et monumentis statuarum erectis, triumphale signum cunctis hominibus prædicavit; in medio urbis regie insigne hoc tropæum contra omnes hostes statuens; cunctisque diserte præcipiens, ut hoc salutare signum quod nulla unquam ætas deletura est, imperii Romani, id est orbis totius præsidium agnoscerent. Atque hoc tum universos homines docuit, tum in primis milites. Neque enim eos in hastis armisque, nec in corporis robore spem ponere oportere; sed summum Deum, omnium bonorum ipsiusque adeo victoriæ largitorem agnoscere. Sic imperator (o rem pene incredibilem!) exercitui suo precationum magister ipse atque institutor fuit, piæque ipsis preces divinis

Gobarus, cap. 29. Ad hunc morem fortasse referendum est, quod Græci dies hebdomadis plerumque referunt non ad Dominicam diem quæ præcessit, sed ad Dominicam sequentem. Nam post Dominicam filii prodigi, quæ est Dominica nona ante Pascha, dies qui proxime sequebantur, nempe feria secunda, tertia, quarta et deinceps, dicebantur a Græcis ἡ δευτέρα τῆς ἀποκρίτου, ἡ τρίτη, etc., usque ad Dominicam sequentem, quæ dicebatur Dominica τῆς ἀποκρίτου: et hæc hebdomas dicebatur ἑβδομας τῆς ἀποκρίτου. Post Dominicam autem τῆς ἀποκρίτου, feria secunda quæ proxime sequebatur, vocabatur τῆς τυρινῆς vel τυροφάγου, et sic reliqui dies totius hebdomadis, usque ad sequentem Dominicam, quæ eodem nomine vocabatur ἡ κυριακὴ τῆς τυρινῆς. Idem observare licet in reliquis Dominicis usque ad diem Paschæ. Nam post Dominicam τῆς τυρινῆς, feria secunda dicebatur sanctorum jejuniorum: totaque hebdomas ita dicebatur usque ad sequentem Dominicam, quæ eodem nomine erat insignita. Denique ἑβδομας μεγάλη, quam nos sanctam vocamus, refertur ad Dominicam sequentem Paschæ, ut patet ex *Typico sancti Sabæ*, cap. 31. Cyrillus quoque in sermonibus paschalibus, hebdomadam Paschæ, quam nos hodie sanctam hebdomadam vocamus, semper orditur a feria secunda et sequente Dominica Paschæ eam terminat. Nec aliter Theophilus in epistolis paschalibus.

(35) Κυριακὴν. Antiquissima est appellatio diei Dominicæ, et ab ipsis apostolorum temporibus. Certe in Apocalypsi Joannis mentio fit diei Dominicæ. Verum quod hic et in *Constantini Vita* dicit Eusebius, diem Dominicum precationibus et conventibus ecclesiasticis, peculiariter dictum fuisse, id paulo serius institutum fuisse mihi videtur. Nam primi quidem Christiani qui post ascensum Domini crediderant, quotidie conveniebant, orationibus et cujusque modi pietatis officiis vacantes, ut scribit Lucas in Actibus apostolorum. Postea vero cum gentiles certatim ad Christi fidem se conferrent, nec fideles possent quotidie in unum convenire, institutum est ab apostolis eorumque successoribus, ut saltem die Dominico fideles in

legibus ac cæremoniis congruentes tradidit, ut. A
manibus quidem in cælum sublatis, mentis autem
oculis altius ad ipsum usque cælestem regem ere-
ctis, illum victoriæ auctorem; illum Servatorem,
custodemque et adiutorem in orationibus invoca-
rent; utque diem precationibus congruum existi-
marent eum, qui revera primus et caput cætero-
rum, et qui vere dominicus est ac salutaris: qui-
que lucis, vitæ, immortalitatis atque omnis boni
vocabulo appellatur. Quinetiam ipse sibi tantorum
honorum præceptor factus, in ipsis regiæ penetra-
libus Servatorem suum veneratur; et nunc precan-
do, divinas implet leges ac cæremonias; nunc sa-
crarum Scripturarum auscultatione animum suum
instituit. Præterea homines Deo consecratos, qui
vitæ gravitate et reliquis virtutibus ornati essent,
ministros, et totius domus custodes ordinavit. De-
nique protectores et stipatores fidi, benevolentiae
armis muniti, imperatorem ipsum pietatis magi-
strum agnoscunt. Porro imperator triumphale illud
signum colit, utpote latentem in eo vim divinitatis
expertus. Etenim hostium agmina ab hoc signo in
fugam versa, et invisibilium dæmonum exercitus
profligati. Hoc signo insolentia eorum qui Deo
bellum indixerant, compressa; et maledicorum
atque impiorum linguæ constrictæ. Hoc signo bar-
baræ gentes subactæ, et superstitionis dæmonum
cultus, fraudes ac ludibria convicta sunt. Huic
629 denique (quod omnium honorum caput ac
summa est) imperator quasi debitum quoddam
persolvens, ubique terrarum arcus triumphales
erexit. Tempia item ac delubra in ejus honorem
constituit, regali opulentia ac liberalitate: et ora-
toria construere, omnibus præcepit. Confestim igi-

ecclesiam convenirent. Qua de re illustris est locus
Justini martyris in *Apologetico secundo* sub finem:
Τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις
ἡ ἀγροῦς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, id
est, *Die qui dicitur Solis, omnes tam qui agris, quam
qui in urbibus degunt, in unum conveniunt*, etc.
Diem Solis dixit non Dominicum, quia Imperatores
Romanos alloquebatur, qui solis quidem diem
optime norant, Dominicum autem diem, quæ pro-
pria erat Christianorum appellatio, ignorabant.
Idem paulo post repetit Justinus in dicto *Apologetico*.
Affirmabant, inquit, hanc fuisse summam vel culpæ D
*suæ, vel erroris, quod essent soliti stato die ante
lucem convenire, curmenque Christo quasi Deo can-
ere*. Ubi per statum diem intelligit Dominicum.
Proinde ex hoc Plinii loco colligitur, Christianos
qui tunc in Bithynia debebant, die Dominico dun-
taxat convenisse. Alioqui statis diebus, non autem
stato die convenire solitos dixisset Plinius. Quan-
quam hoc non tam ipsius Plinii testimonium est,
quam Christianorum, qui id coram Plinio confessi
sunt, ut ipse testatur. Præter Dominicum diem,
Epiphanius in *Epilogo librorum contra hæreses*
conventum quartæ et sextæ feriæ: Clemens vero
in *Constitutionibus* conventum die Sabbati ab apo-
stolis aiunt esse institutum. Verum quod ad sta-
tiones quartæ et sextæ feriæ pertinet, eas ex ar-
bitrio pendendisse, non sub lege præcepti cucur-
risse, ex Tertulliano *De jejuniis* discimus. Sabbato
vero licet Orientales convenire soliti sint, in ple-

σωτήριον, τὴν δὴ καὶ φωτὸς καὶ ζωῆς, ἀθανασίας
τε καὶ ἀγαθοῦ παντὸς ἐπώνυμον (36): αὐτὸς τε ἑαυ-
τοῦ διδάσκαλος (37) καταστὰς ἀγαθῶν, ἐν αὐτοῖς
βασιλικῶς ταμείοις τὸν Σωτῆρα γεραίρων αὐτοῦ,
ὧδε μὲν εὐχαῖς θεσμούς ἐξετέλει θεῖους, ὧδε δὲ
λόγων ἱερῶν ἀκοαῖς τὸν νοῦν ἐξεπαιδεύετο· διάκονοι
δ' αὐτῷ καὶ ὑπηρέται, Θεῷ καθιερωμένοι, βίου τε
σεμνότητι καὶ ἀρετῇ κεκοσμημένοι ἄνδρες, φύλακες
τοῦ παντὸς οἴκου καθίσταντο· καὶ δορυφόροι δὲ πιστοὶ
σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας ἀγαθῆς καθωπι-
σμένοι, βασιλέα διδάσκαλον θεοσεβοῦς ἐπεγράφοντο
βίου. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ νικοποιδὸν ἐτίμα σημεῖον,
ἐργῷ τὴν πείραν τῆς ἐν αὐτῷ θεότητος μαθῶν·
καὶ γὰρ δὴ τοῦτω πλήθῃ πολεμίου στρατιᾶς ὑπε-
χώρει, τοῦτω δυνάμεις ἀφανῶν δαιμόνων ἡλαύνοντο·
B τοῦτω θεομάχων μεγαλαυχίαι καθηροῦντο, τοῦτω
δυσφήμων καὶ δυσσεδῶν γλῶτται κατεσιγάζοντο·
τοῦτω βάρβαρα φύλα καθυπετάττετο, τοῦτω παιδία
δεισιδαίμονος ἀπάτης ἡλέγχοντο, τοῦτω τὸ πάντων
ἀγαθῶν τέλος, οἷόν τι χρέος βασιλεὺς ἀποδιδοῦς,
ἀπανταχοῦ γῆς στῆλας ἐπινικίους ἰδρύετο, πλουσίᾳ
καὶ βασιλικῇ χειρὶ, νεὼς καὶ τεμένη, ἱερὰ τε
προεuxeτήρια συνίστασθαι τοῖς πᾶσι διακελευόμενος·
ὕψουτο δὲ παραχρῆμα (38) μέσαις αὐταῖς ἐπαρχίαις
τε καὶ πόλεσι, βασιλικῆς μεγαλονοίας μεγαλουργή-
ματα, ἐν ὀλίγῳ τε ταῦτα κατὰ πᾶν ἔθνος διέλαμπεν,
ἀθέου τυραννίδος τὸν ἑλεγχον ἐφελκόμενα· οἱ μὲν
γὰρ ψυχῆς ἀπονοῖα πρὸ μικροῦ θεομαχεῖν ὠρμημέ-
νοι, κυνῶν δίκην ὑπὸ τῶντες, κατὰ ἀψύχων οἰκοδο-
μμάτων, ὅτι μὴ κατ' αὐτοῦ Θεοῦ ἡδύναντο, τοῖς
C θυμοῖς ἠφέλσαν· εἴτ' ἐξ ὕψους εἰς ἕδαφος καταβρί-
πτοντες, ἐξ αὐτῶν τε βάθρων ἀνασχάπτοντες τὰ προσ-
ευκτήρια, ἐλωκυίας ὑπὸ πολεμίων πόλεως παρ-
εἶχον θέαν. Καὶ τοῦτ' ἦν αὐτοῖς τῶν κακῶν τὸ

risque tamen ecclesiis conventus habitos non
fuisse, ex Epiphaniō, Socrate aliisque constat.
Illustris est locus Hieronymi in *Epistolam ad Ga-
latas*, cap. iv: *Et ne inordinata congregatio populi
fidem minueret in Christo, propterea dies aliqui
constituti sunt, ut in unum omnes pariter veniremus*.
*Non quo celebrior sit dies illa qua convenimus, sed
quod quacunque die conveniendum sit, ex conspectu
mutuo lætitiæ major oritur*.

(36) Φωτὸς καὶ ζωῆς... ἐπώνυμον. Diem Do-
minicum a luce cognominatum esse dicit, non quod
Solis dies vocaretur a gentilibus, sed quod dies sit
Domini, quo scilicet Dominus resurrexit, et nobis
vitam lucemque donavit: quodque illo die Spiritum
sanctum illuminatorem animorum nostrorum acce-
pimus. Ita Clemens in sexto *Strom.* de Sabbato
dixit: *Ἐτοιμάζουσα τὴν ἀρχέγονον ἡμέραν, τὴν τῷ
ὄντι ἀνάπαυσιν ἡμῶν· ἦν δὴ καὶ πρώτην τῷ ὄντι
φωτὸς γένεσιν, ἐν ᾧ τὰ πάντα συνθεωρεῖται, etc.*
elegantissime, quæ brevitatis studio prætermitto.
Dies igitur lucis est Dominica, tum quod eo die
lux primum creata est, tum quod eo die veritatis
cognitionem accepimus per Spiritum sanctum, qui
sub ignis imagine in fideles delapsus est et sine
divisione divisus, ut ait ibidem Clemens.

(37) Αὐτὸς τε ἑαυτοῦ διδάσκαλος, id est, non
contentus aliis præcipere, ipse ea fecit quæ docet,
juxta præceptum Evangelii.

(38) Vulg. Ὑψοῦτε δὲ παραχρῆμα. Legendum est
ὕψουτο δὲ. Certe in codice Fuk. legitur ὕψουτο.

δραμα, δι' οὗ τὸ Θεῖον ὡσπερ ἀμυνόμενοι, τῆς φρε-
νοβλαθείας αὐτίκα τὴν πείραν ἐλάμβανον· οὕτω δ'
οὖν αὐτοῖς βραχὺς διήει χρόνος, καὶ μὴ ῥοπή θε-
ηλάτως καταιγίδος ἀφανεῖς ἐποίησε, ὡς μὴ γένος, μὴ
σπέρμα, μηδὲ τι λείψανον τῆς αὐτῶν μνήμης, ἐν
ἀνθρώποις ἀπολειφθῆναι, ἄρδην δ' ἐν βραχεὶ τοὺς
πάντας, καίπερ εἰς πληθος ἀφωρισμένους, θεηλάτως
μάστιξι τιμωρουμένους ἀποσθῆναι. Ἀλλ' οἷδε μὲν
θεομάχου λύττης τοιοῦτον εὖραντο τέλος· ὁ δὲ τὸ
σωτήριον τρόπον προβεβλημένος μόνος αὐτῶς, οὐ
μὴν μόνος, συνόντος δὲ καὶ συμπράττοντος τοῦ μό-
νου Βασιλέως, τῶν μικρῶ πρόσθεν ἐαλωκότων, τὰ
νέα πολὺ κρείττονα, τὰ δεύτερα, μακρῶ τῶν πρώτων
ἀπέφαινε τιμιώτερα, ὧδε μὲν τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ
πόλιν διαφόροις Ἑκκλησίαις Θεοῦ φαιδρύνων, ὧδε δὲ
τὴν Βιθυνῶν ἀρχουσιν, μεγίστην τιμὴν καὶ περι-
καλλεστάτην (39)· τῶν δὲ λοιπῶν ἔθνων τὰς μάλιστα
κρατιστενοῦσας τοῖς ὁμοῖς ἐκόσμει· πάντων δ'
ἐξαίρετα δύο τμήματα τῆς ἐώς ἀπολαβὼν, τὸ μὲν
ἐπὶ τοῦ Παλαιστίνων ἔθνους, ὡς ἂν ἐνθύνῃς ζωοποιῶ
νύματος πηγῆς δίκην ἀνομβρήσαντος εἰς πάντας, τὸ
δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως ἢ τὴν ἐπώνυμον
Ἀντιόχου κοσμεῖ προσηγορίαν (40), τῇ δὲ μὲν ὡσπερ
ἐν κεφαλῇ τῶν τῆδε ἔθνων ἀπάντων, Θεῖον τι καὶ μω-
νογενὲς χρῆμα μεγέθους ἕνεκα καὶ καλλονῆς, ἀφίε-
ρου, μακροῦς ἔξωθεν περιδόλους τὸν πάντα νεῶν πε-
ριλαμβάνων· εἴσω δὲ τὸ ἀνάκτορον εἰς ἀμύχανον
ἐπαίρων ὕψος, ἐν ὀκταέδρου μὲν σχήματι κατεποίχι-
λεν· οἴκοις δὲ τοῦτο πλείοσιν, ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ
περιστοιχισάμενος, παντοίους ἐσπεφάνον κάλλεσι. Τὰ
δὲ μὲν οὖν ὧδε συντελεῖτο· τὰ δ' ἐπὶ τοῦ Παλαιστι-
νῶν ἔθνους, τῆς Ἑβραίων βασιλικῆς ἐστίας ἐν μέσῳ,
κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον (41), οἶκον εὐ-
κτῆριον παμμεγέθη, νεῶν τε ἁγίων τῷ σωτηρίῳ ση-
μεῖω πλουσίως καὶ δαυίλει κατεκόσμη φιλοτιμίαις,
μνημὰ τε μνήμης αἰωνίου γέμον, αὐτὰ τε τοῦ μεγά-
λου Σωτῆρος τὰ κατὰ τοῦ θανάτου τρόπαια, λόγου
παντὸς κρείττοσιν ἐτίμα καλλωπίσμασι. Τρεῖς
δ' ἀπολαβὼν ἐν τῇδε χώρᾳ, τρισὶν ἄντροις μυστι-
κοῖς τετιμημέναις, πλουσίαις ταύτας οἰκοδομαῖς
ἐκόσμη, τῷ μὲν πρώτῳ θεοφανείας ἄντρον (42) τὰ
τῆς καταλήλου νέμων τιμῆς, τῷ δὲ τῆς ὑστάτης

tur in mediis provinciis ac civitatibus, eximia im-
perialis magnificentiae opera exstrui coepta; bre-
vique temporis spatio in omnibus provinciis
refulserunt, tyrannicae dominationis impietatem
aperte confutantia. Hi enim nuper praecipiti furore
ad bellum contra Deum gerendum impulsus, instar
rabidorum canum, in aedificia sensu carentia,
quandoquidem in Deum ipsum non poterant, vim
omnem effuderant: et oratoria ab ipsis culmini-
bus ad solum usque disturbantes, ac fundamenta
ipsa eruentes, captae urbis imaginem spectanti-
bus praebuerant. Huiusmodi scelerum tragodia ab
illis acta est: in qua Deum ipsum oppugnare
aggressi, furoris sui illico ultionem senserunt. Vix
enim breve temporis spatium intercesserat, cum
procella caelitus invecta, omnes uno momento ab-
ripuit atque delevit: adeo ut nec genus, nec so-
boles, nec ullum vestigium nominis eorum inter
homines relictum sit, sed omnes, licet numero
plurimi essent, verberibus divinitus inflictis ex-
cruciati, funditus perierint. Et hi quidem furoris
sui quo adversus Deum insurrexerant, huiusmodi
exitum nacti sunt. Illic vero qui salutaris tropaei
praesidio munitus, solus in hostes irruerat; aut
potius non solus (aderat enim ipsi et auxilium
ferebat is qui solus est imperator) nova oratoria
longe praestantiora iis quae paulo ante expugnata
fuerant, exstruxit, et posteriora multo magnifi-
centiora prioribus effecit: nunc urbem nominis sui
variis Dei illustrans Ecclesiis; nunc urbem totius
Bithyniae facile principem, amplissima et pulcher-
rima exornans basilica. Sed et in reliquis pro-
vinciis, urbes nobilissimas huiusmodi ornamentis
decoravit. Caeterum cum duo praecipua Orientis
loca elegisset, alterum in Palaestina, propterea
quod salutaris fidei rivus inde tanquam ex fonte
in omnes gentes exundavit; alterum in urbe to-
tius Orientis metropoli, quae ab Antiocho nomen
acceperat: in hac quidem tanquam in vertice omnium
ejus tractus provinciarum, singulare quoddam opus
seu amplitudinem, seu decorem species, Deo con-
secravit. Quippe universum templum 630 longo

(39) *Μεγίστην τιμὴν καὶ περικαλλεστάτην*. Scribendum est μεγίστην τιμὴν καὶ περικαλλε-
στάτην. Subaudiatur enim ἐκκλησία, ut patet ex libro
tertio *De vita Constantini*, cap. 49. Ex quo item
corrigendum hic est κρατιστενοῦσας, quomodo etiam
legitur in codice Fuk.

(40) *Κοσμεῖ προσηγορίαν*. In libro iii *De vita
Constantini*, cap. 49, pro verbo κοσμεῖ, legitur ἐ-
λῆφεν. Certe mira haec locutio est, μητροπόλεως ἢ
τὴν ἐπώνυμον Ἀντιόχου κοσμεῖ προσηγορίαν. Ac
prima quidem fronte videri potest esse enallage,
pro ἢ ἐπώνυμος Ἀντιόχου κοσμεῖ προσηγορία. Si
quis tamen rem diligenter attenderit, fatebitur id
ab Eusebio exaggerandi causa dictum esse. Tanta
enim amplitudo erat urbis Antiochiae, ut conditi-
orem suum Antiochum ornare potius, quam ornari
ejus nomine videretur.

(41) *Κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον*, id
est, ad ipsum locum Domini sepulcri. Sic enim
Eusebius vocare solet sepulcrum Domini, ut patet

ex lib. iii *De vita Constantini*, cap. 26 et 32, μαρ-
τύριον proprie dicitur locus in quo conditae sunt
martyrum reliquiae. Latini similiter confessionem
dixerunt, quod idem est ac μαρτύριον. Μάρτυς enim
Latine confessor dicitur. Haec confessionem sancti
Petri apud Anastasium legimus. Infra cap. 41,
Eusebius vocat τῆς σωτηρίου ἀθανασίας μαρτύ-
ριον.

(42) *Valg. τῷ μὲν πρὸ τῆς θεοφανείας ἄντρον*.
Legendum est τῷ μὲν πρώτῳ θεοφανείας. Sequitur
enim τῷ δὲ τῆς ὑστάτης ἀναλήψεως, etc. Porro in
libro iii *De vita Constantini*, cap. 40, duas tantum
speluncas memorat, cum tamen tres hic recenseat.
Nimirum illic sermo erat de Helena, quae in Beth-
lehem et in Oliveti monte ecclesias aedificavit. Ille
vero de Constantino agitur, qui in loco Domini
sepulcri magnificentissimam construxit ecclesiam:
cui etiam ecclesias illas ab Helena aedificatas me-
rito attribuit Eusebius, utpote quae ipsius sumptibus
essent exstructae.

extrinsecus ambitu circumscripsit; interius vero basilicam ipsam ad summam erexit altitudinem, eamque octaedri forma constructam varie exornavit, et plurimis undique cubiculis et exhedris circumdatam, diversis cujusque generis ornamentis venustavit. Et hæc quidem confecta sunt in hunc modum: in provincia autem Palæstina, apud civitatem quæ Hebræorum regia quondam sedes fuit, in ipso urbis medietate, ad locum Dominici sepulcri, basilicam immensæ amplitudinis, et ædem sacram in honorem sanctæ crucis omni magnificentiæ genere exornavit. Et monumentum Servatoris sempiterna memoria dignum, illiusque tropæa contra mortem erecta, ornamentis quæ dicendo exprimi nequeunt, decoravit. Cumque tria elegisset loca tribus sacris et mysticis speluncis honorata, singula magnificis ædificiis ornavit: ei quidem speluncæ in qua Deus primum apparuit, congruum honorem inpendens; in altera autem, ultimæ illius assumptionis in montis vertice illustrans memoriam: in illa vero spelunca quæ inter utramque media est, Servatoris nostri certamina et victoriam extollens. Has omnes speluncas imperator magnifice exornavit, salutare crucis signum universis hominibus prædicans. Porro hoc signum imperatori mercedem pietatis rependens, totam ipsius domum et imperium amplificat, regni tempus multis annorum circulis confirmat; optimis liberis ejusque generi et eorumdem posteris virtutis fructus ac præmia reservans. Atque hoc maximum est argumentum potentiæ ejus qui ab imperatore colitur Dei, quod rectam justitiæ lancem paribus utrinque momentis librans, utrique parti congruam mercedem attribuit. Nam illos quidem qui sacras ædes expugnaverant, impietatis poena e vestigio insecuta est. Quippe omnes illico sine stirpe, sine domo, sine lare, e medio sublatis sunt. Hic vero qui Dominum suum omni genere pietatis colit atque observat; et nunc basilicas in honorem ejus instruit, nunc donariis ubique terrarum consecratis illum subditis suis commonstrat, jure merito eam familiæ, imperii ac generis suis servatorem custodemque habere cernitur. Hoc modo Dei gesta, per divinam salutaris signi virtutem omnibus innotuerunt.

CAPUT X.

De quo signo plurima dici possunt, quæ norunt ii qui sacre theologiæ mysteriis initiati sunt. Est enim hoc revera salutare **631** signum, dictu quidem mirandum; intellectu autem ipso longe admirabilius: quo pacto conflictas jam inde a priscis temporibus de diis fabulas, simul atque in terris visum est, per seipsum obscuravit; ac tenebras quidem atque errorem oblivioni tradidit; intellectualem vero lucem, quæ hominum animos illustraverat, unum scilicet ac verum Deum, omnibus patefecit. Itaque nunc omnes ad meliora conversi, mortuorum quidem simulacrorum vultus conspuunt, et impios dæmonum ritus conculcant, et vetustum errorem a majoribus propagatum irrident. Contra vero sacrosanctæ fidei scholis constitutis, omnes tanquam salutaris disciplinæ præ-

(43) Vulg. τὸν δὲ τῆς εὐσεβείας. Scribo meo periculo τὸ δὲ, supple σημεῖον. Quod interpretes cum non animadvertisset, turpiter lapsus est. Emendationem nostram confirmat codex Fuk. Paulo post lego cum interprete χρόνον τε βασιλείας, etc., nisi malis legere οἶκον ἅπαντα καὶ χρόνον αὖξει, θρόνον τε βασιλείας, etc., quod rectius mihi videtur. Neque enim satis eleganter dicitur θρόνον αὖξει.

(44) Vulg. καὶ αὐτῶ γένει. Legendum est αὐ-

ἀναλήψεως τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας μνήμην σεμνύων, τῷ δὲ μέσῳ τοῦ παντὸς ἀγῶνος τὰς σωτηρίου ἀνυψῶν νίκας· ταῦτα δὲ πάντα βασιλεὺς ἐκόσμη, τὸ σωτήριον εἰς ἅπαντας ἀνακηρύττων σημεῖον· τὸ δὲ τῆς εὐσεβείας (43) αὐτῷ τὰ ἀμοιβὰτα δωρούμενον, οἶκον ἅπαντα καὶ θρόνον αὖξει, θρόνον τε βασιλείας, μακραῖς ἐτῶν περιόδοις κρατύνει. παῖσιν ἀγαθοῖς καὶ αὐτοῦ γένει (44), διαδοχαῖς τε τούτων, τοὺς τῆς ἀρετῆς καρποὺς ταμειούμενον· καὶ δὲ τοῦτ' ἦν τὸ μέγιστον τῆς τοῦ τιμωμένου δυνάμεως δείγμα, ὅτι δὲ δικαιοσύνης ἐξίσου νέμων τὰ τάλαντα, τὴν καταξίαν ἀμοιβὴν ἐκατέρῳ τάγματι προσέγε. Διὸ τοῖς μὲν τοὺς εὐκτηρίους οἴκους πολιορκήσασι, παραπόδας εἴπετο τὰπίχειρα τῆς δυσσεβείας, ἄρριζοί τε καὶ δοικοί, ἀνέστιοι τε καὶ ἀφανεῖς καθίσταντο παρα-
B χρῆμα· ὁ δὲ τὸν αὐτοῦ δεσπότην παντοίοις τρόποις εὐσεβείας τιμῶν, καὶ τοτὲ μὲν οἴκους αὐτῷ βασιλικούς ἀνυψῶν, τοτὲ δὲ τοῖς ἅπανταχοῦ γῆς ἀφιερῶμασι, τοῖς ἀρχομένοις ἀναφαίνων, εἰκότως αὐτὸν οἴκου, βασιλείας, καὶ γένους σωτήρα καὶ φρουρὸν εὗρατο. Ὡς Θεοῦ κατεφαίνοντο πράξεις, δι' ἐνθους ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου σημείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Οὗ δὲ περί μακρὸς ἂν εἴη λόγος, μύσταῖς θεολόγων ἀνδρῶν (45) παραδεδομένος· καὶ γὰρ ἦν τοῦτ' σωτήριον ἀληθῶς, θαῦμα μὲν εἰπεῖν, πολὺ δὲ θαυμάσιον ἐννοῆσαι· ὡς πάντα μὲν τὰ ἐξ αἰῶνος περὶ Θεῶν ἐψευσμένα, μόνον ἐπὶ γῆς ἐκάλυψεν ὀφθῆν, καὶ σκότῳ μὲν καὶ λήθῃ παραδέδωκε τὴν πλάνην, φῶς δὲ νοερὸν ψυχαῖς ἀνθρώπων ἐκλάμψαν, τὸν μόνον ἀληθῆ τοῖς πᾶσιν ἀνεκάλυψε Θεόν· διὸ δὲ πᾶς ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβαλὼν, νεκρῶν μὲν εἰδῶλων καταπτύει προσώποις, πατεῖ δ' ἄθεσμα δαιμόνων θέσμια, καὶ παλαιὰς ἀπάτης πατροπαράδοτου καταγελά· λόγων δ' ἱερῶν ἅπανταχοῦ διατριβὰς ἀνθρωποι συστησάμενοι, ὡς σωτηρίους μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται, ὡς ἂν μηκέτι τὴν ὁρωμένην σαρκὸς ὀφθαλμοῖς ἐπτοῆσθαι κτίσιν, μηδ' ἄνω βλέποντας ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ἀστέρους, μέχρι τούτων ἰσθᾶναι τὸ θαῦμα, τὸν δὲ

τοῦ. Non otiose autem Eusebius post mentionem liberorum Constantini, addidit etiam ejus genus: ob Dalmatium scilicet et Hanniballianum, qui erant ex genere Constantini, utpote fratris ejus filii.

(45) Μύσταῖς θεολόγων ἀνδρῶν. Interpretes vertit, iis qui se sacrarum Litterarum professioni consecraverint, quod non probo; μύσταῖς sunt initiati, qui mysteria perceperunt. Θεολόγοι vero sunt qui alios initiant et mysteria iis tradunt.

τούτων ἐπέκεινα, τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον, κτίστην τῶν ὅλων ὁμολογεῖν, μόνον αὐτὸν σεβεῖν δεδιδαγμένους. Τοσούτων δῆτα παραίτιον ἀγαθῶν ἀνθρώποις, τὸ μέγα τοῦτ' ἐκ παρὰδοξον ἀναπέφανται σημεῖον· δι' οὗ τὰ μὲν οὐκ ἔστιν, ὅσα φαῦλα, τὰ δὲ πρὶν οὐκ ὄντα, νῦν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀκτίσιν εὐσεβείας ἐκλάμπει· λόγοι δ' οὖν καὶ μαθήματα καὶ προτροπαὶ σώφρονος καὶ θεοσεβοῦς βίου, εἰς ἐξάκουστον πᾶσιν ἔθνεσι κηρύττονται, κηρύττει τε βασιλεὺς αὐτός· τὸ δὲ μέγιστον θαῦμα, ὅτι δὴ τοσοῦτος βασιλεὺς μεγίστη φωνῇ τῷ παντὶ κόσμῳ, ὅτ' αἱ οὐκ ὑποφύγῃς τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ κέκραγε, πάντας ὁμοῦ τοὺς ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένους, ἐπὶ τὴν τοῦ ὄντος γυνῶσιν ἀνακαλούμενος· καὶ δὴ μέσοις βασιλείων οἴκοις, οὐκ ἔθ' ὥς τὸ πρὶν (46), ἀνδρῶν ἀθέων φλῆγαφοι, ἱερεῖς δὲ καὶ θιασῶται Θεοῦ, βασιλικοῖς ὕμνοις εὐσεβεῖα σεμνυνόμενοι πανηγυρίζουσι, Θεός τε εἰς αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων βασιλεὺς, εἰς ἅπαντας καταγγέλλεται ἀγαθῶν τε λόγος εὐαγγελικὸς, τῷ τοῦ παντὸς βασιλεῖ τὸ τῶν ἀνθρώπων συνάπτει γένος, ἔλεων καὶ φίλων τὸν ἐπουράνιον Πατέρα τοῖς κατὰ τὴν γῆν υἱοῖς εὐαγγελιζόμενος· χοροὶ τε παντοδαῖς ὥδαῖς ἐπινικίοις γεραίρουσι, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν συνεχεῖ γένος τοῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικοῖς θιάσοις· ψυχαὶ τε λογικαί, δι' ὧν περιβέβληνται σωμάτων ὥσπερ διὰ μουσικῶν ὀργάνων, τοὺς πρέποντας ὕμνους αὐτῷ καὶ τὰς θεοφιλεῖς ἀναπέμπουσι θεολογίας, ὁμοῦ τε τοῖς κατ' ἀνατολὰς οἰκοῦσιν οἱ τὰ πρὸς δυσμὰς λαχόντες, ὑπὸ μίαν καιροῦ ῥοπὴν τοῖς αὐτοῦ μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται· τοῖς τε κατὰ μεσημβρίαν οἱ τὴν ἀρκτῶν διειληφότες λῆξιν, σύμφωνα κελαδοῦσι μέλη, τοῖς αὐτοῖς τρόποις τε καὶ λόγοις, τὸν θεοσεβῆ μεταδιώκοντες βίον, καὶ ἕνα μὲν τὸν ἐπὶ πάντων Θεὸν ἀνευφημοῦντες, ἕνα δὲ τὸν μονογενῆ Σωτῆρα, πάντων αἰτίων ἀγαθῶν ἐπιγραφόμενοι, ἕνα δὲ καὶ τὸν ἐπὶ γῆς διορθωτὴν βασιλέα, παῖδάς τε τούτου θεοφιλεῖς γνωρίζοντες· ὁ δ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης, ὑψίστος, ὑπὲρ πηδαλίων ὀχοῦμενος (47), εὐθεία τε περαινῶν οὐρακίζει, οὐρίῳ πνεύματι τοὺς ὑπ' αὐτῷ πάντας, ἐπὶ τὸν ἀσφαλῆ καὶ γαληνὸν ναυστολῶν ὄρμον· Θεὸς δὲ αὐτὸς ὁ μέγας βασιλεὺς, ἄνωθεν αὐτῷ δεξιὰν χεῖρα προτεινών, τέως μὲν ἀπάντων ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νικητὴν αὐτὸν καθίστησι, μακρὰς ἐτῶν περιόδους τὸ τῆς βασιλείας ἐπαύξων κράτος· μέλλει δὲ καὶ κρείττονων ἀποφαίνειν κοινωδὸν ἀγαθόν, ἔργοις εἰς αὐτὸν τὰς οἰκείας πιστούμενος ἐπαγγελίας, ἃς οὐκ ἔθ' ὁ παρὼν καιρὸς ἐπιτρέπει λέγειν· μένειν δὲ χρὴ τὴν ἐκείσε πορείαν, ὅτι δὲ θνητοῖς ὁμῶς σαρκὸς τ' ἀκοαῖς οὐκ ἔχει φύσιν τὰ θεῖα καταλαμβάνεσθαι. rigii, omnesque subditos ad tutum ac tranquillum

A ceptis imbuuntur: adeo ut non amplius res creatas quæ corporis oculis cernuntur, reformident; nec sursum versus ad solem, lunam, et sidera sublatis oculis, in eorum admiratione subsistant: sed illum qui hæc omnia transcendit, quique nec visu nec sensu ullo percipi potest, omnium rerum Conditoem esse fateantur, eumque unum colere discant. Tot bonorum auctor mortalibus existit, magnum et admirabile hoc signum. Cujus vi ac virtute, mala quidem quæ prius erant, nunc esse desierunt; quæ vero ante non erant bona, irradiante jam pietatis luce, ubique resplendent. Sermones item et præcepta atque hortationes ad vitam modeste ac religiose instituendam cunctis gentibus prædicantur, ipseque adeo imperator hujusmodi prædicationem instituit. Atque hoc maximum miraculum est, quod tantus imperator contentissima voce, tanquam interpretes summi omnium moderatoris Dei inclamans, omnes qui ipsius curæ commissi sunt, ad veri Dei cognitionem vocat. Quodque in medio palatio non ut antea moris fuit, impiorum hominum nugæ, sed sacerdotes ac ministri Dei, pietate conspicui, regis hymnis ac laudibus festum diem celebrant. Quod unus Deus qui hujus universi imperator est, omnibus annuntiatur, et evangelicus sermo cuncta nobis bona promittens, humanum genus Deo conjungit, Patrem cœlestem suis in terra filiis propitium ac benevolum nuntians. Quod eum chori triumphalibus cujusque generis canticis venerantur: et universum hominum genus una cum angelicis agminibus concinit, et rationales animi corporibus quibus induti sunt, velut musicis quibusdam instrumentis utentes, hymnos ipsi convenientes, gratasque 632 laudes cum adoratione persolvunt. Quod ii qui occidentis tractum incolunt, una cum orientalium partium incolis, uno eodemque temporis momento ipsius præceptis erudiuntur: et qui ad septentrionem habitant, simul cum iis qui ad meridiem degunt, uno concentu resonant: iisdem moribus ac legibus religiosum vivere genus consecrantes: et unum quidem qui super omnia est collaudant Deum; unum vero, unigenitum scilicet ejus Filium, Servatorem et omnium bonorum auctorem agnoscunt; unum quoque orbis terrarum correctorem atque imperatorem, et Deo amabiles ejusdem liberis norunt. Illic vero instar periti gubernatoris in sublimi sedens, clavumque manu tenens recto cursu navem dirigit, portum secundo vento perducit. At Deus summus

(46) Vulg. οὐκ ἔθος τὸ πρὶν. Scribo οὐκ ἔθ' ὥς τὸ πρὶν ἀνδρῶν ἀθέων φλῆγαφοι. Sophistas gentilis intelligit, qui in ejusmodi decennialium festivitibus panegyricos imperatoribus dicebant. Talis est Nazarii panegyricus Constantino dictus in tertiis quinquennialibus, seu quinto decimo imperii ejus anno, et quinquennialibus Cæsarium. Talis item Themistii oratio in Valentis quinquennialibus. Sed et Claudius Mamertinus orationem præparaverat quinquennialibus Maximiani Herculi, ut ipse testa-

tur. In codice Fuk. legitur οὐκ ἔθος τὸ πρὶν.

(47) Vulg. ὑπερπιδῶ αἰωνουχοῦμενος. Hic locus corruptissimus, quem tamen levi negotio mihi videretur emendasse. Scribo igitur ὅτ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης ὑψίστος ὑπὲρ πηδαλίων ὀχοῦμενος, etc., id est, sublimis supra gubernaculum sedens. At interpres nescio quid de ævo somniavit. Mox scribe εὐ-ὅσα τε περαινῶν ex codice Fuk.; sic enim infra loquitur Eusebius.

omnium imperator dextram ipsi ab alto porrigens, hactenus quidem omnium inimicorum et hostium victorem eum præstat, et multis annorum circulis imperii robur amplificat. Sed longe præstantiorum bonorum participem eum præterea facturus est, et promissa sua rebus ipsis ei approbaturus. Quæ quidem promissa præsens tempus adhuc commemorari non patitur: sed exspectandus est ex hac vita discessus: quandoquidem mortalibus oculis et carneis auribus, divina comprehendendi nullatenus possunt.

CAPUT XI.

Age vero, Victor Maxime Constantine, tibi nunc in hoc Imperiali de summo omnium Imperatore conscripto libro, arcanorum sermonum mysteria tradamus; non quo te doceamus qui divinitus institutus es: nec quo arcana tibi retegamus, cui Deus ipse multo ante sermones nostros, non ab hominibus nec per hominem aliquem, sed per ipsum communem omnium Servatorem, perque divinitatis suæ præsentiam quæ tibi sæpius afflavit, occulta sacra aperuit ac nudavit; sed ut rudēs et ignaros homines, ad veritatis notitiam perducamus, tuorumque pie et religiose factorum causas ac rationes, ignorantibus suggeramus. Nam ea quidem quæ in honorem et cultum summi omnium imperatoris Dei, tua eximia virtus per universum terrarum orbem quotidie gerit, omnium mortalium sermone celebrantur. Quæ vero in nostro solo (Palaestinam provinciam intelligo) in eaque urbe ex qua tanquam ex fonte salutaris sermo in omnes homines exundavit, custodi ac servatori tuo consecrasti grati **633** animi monumenta; et quæ in oratoriorum ædificiis et ædium sacrarum dedicationibus erexisti tropæa victoriæ de morte reportatæ; excelsa, inquam, illa et pulcherrima imperialis magnificentiæ opera, vere imperialia, circa salutare immortalis vitæ monumentum exstructa, non omnibus conspicuam et manifestam causam habent. Quippe hi quidem qui cœlesti divini Spiritus virtute illustrati sunt, causam ipsam sciunt atque intelligunt; teque ob consilium illud, eumque impetum animi quem non sine divino quodam motu sumpsisisti, merito mirantur ac beatum prædicant. Qui vero rerum divinarum imperiti sunt, opus illud

(48) Ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε. Rhetores Græci βασιλικούς λόγους vocabant orationes de laudibus imperatorum, quas Latini panegyricas appellare solent. Earum methodum tradit Alexander rhetor in libro *Περὶ ἐπιδεκτικῶν*, cap. 1, quod inscribi debet *Περὶ βασιλικῶν λόγων*. Exstat hic liber inter rhetores Græcos ab Aldo editos, pag. 613; sed cum Menandri rhetoris libro qui ejusdem argumenti est, male confusus. Porro in dicto capite Alexandri, citatur oratio Callinici sophistæ celeberrimi hoc titulo *Μέγας βασιλικός*, in laudem imperatoris Philippi, ni fallor, conscriptus. Id autem ex eo conjicio, quod Philippus arabs perinde ac Callinicus fuit, et ignobili genere ortus: cujusmodi fuisse imperatorem illum cui Callinicus eam orationem dixit, testatur Alexander. Tempus etiam egregie convenit, cum Callinicus principatu Gallieni vixerit, teste Suida. Exstat etiam Libanii βασιλικός, in honorem Constantii et Constantis ab eo scriptus, cum esset Nicomediæ. Ad has igitur orationes alludens Eusebius, orationem hanc vocat βασιλικὸν σύγγραμμα. Sic in superiore capite βασιλικούς ὕμνους πανηγυρίζουσι dixit, eodem alludens, quod interpres non intellexit. Sed et illud notan-

A

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'

Φερέ δὴ σοι, Νικητὰ Μέγιστε Κωνσταντίνε, λόγων ἀπορόρητων μνήσεις, ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε (48) ἀμφὶ τοῦ παμβασιλέως τῶν ὅλων συγγράμματι, παραθώμεθα· οὐ σὲ μούουντες τὸν ἐκ Θεοῦ σεσοφισμένον, οὐδὲ σοι τὰ ἀπόρρητα γυμνούντες, ᾧ καὶ πρὸ τῶν ἡμετέρων λόγων Θεὸς αὐτὸς, οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, δι' αὐτοῦ δὲ τοῦ κοινοῦ Σωτῆρος, καὶ τῆς αὐτοῦ σοι πολλαχῶς ἐπιλαμπάσης θεϊκῆς δόξης, τὰ κρύφια τῶν ἱερῶν ἐξέφηνέ τε καὶ ἀπεκάλυψε· τοὺς δ' ἀμαθεῖς ἀνθρώπους εἰς φῶς ἀγοντες, καὶ τῶν σὺν τῆς εὐσεβείας ὁσίων ἔργων τὰς ὑποθέσεις καὶ τὰς αἰτίας τοῖς ἀγνοοῦσιν ὑποτιθέμενοι. Τὰ μὲν γὰρ εἰς τὴν τοῦ βασιλέως Θεοῦ τῶν ὅλων θεραπείαν τε καὶ τιμὴν ὁσημέραι καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης πρὸς τῆς ἀρετῆς (49) κατορθούμενα, πᾶν στόμα θνητῶν ἀνυμνεῖ, τὰ δ' ἐπὶ τῆς ἡμεδαπῆς ἐστίας, φημι δὴ τοῦ Παλαιστίνων ἔθνους, πόλεώς τε τῆσδε ἔθνης ὁ σωτήριος λόγος ὥσπερ ἀπὸ πηγῆς εἰς πάντας ἀνώμωρθησεν ἀνθρώπους, ἀνατεθέντα τῷ σὺ φύλακι τε καὶ σωτῆρι χαριστήρια, τρόπαιά τε τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης, ἐν προστευκτηρίων οἴκοις καὶ ναῶν ἀφιερώμασιν ἀνεγχερόμενα, ὑψάλι τε καὶ περικαλλῆ βασιλικῆς διανοίας βασιλικὰ μεγαλοῦργήματα, ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης (50) ἐπεσκευασμένα, οὐ τοῖς πᾶσι (51) πρόδηλον ἔχει τὴν αἰτίαν· οἱ μὲν τὰ θεῖα δυνάμει Πνεύματος ἐνθέου πεφωτισμένοι, ἴσασι τε καὶ γνωρίζουσι, καὶ σε τῆς ἐπὶ ταῦτα διανοίας τε καὶ ὀρμῆς οὐκ ἀθεῖς κεινημένης, ἐνδίκως θαυμάζουσι τε καὶ μακαρίζουσι· οἱ δὲ τῶν θεῶν ἀγνώμονες, ψυχῆς ἀδελφία, χλεύην καὶ γέλωτα πλατύνειν τὸ πρᾶγμα, νεκρῶν σωμάτων μνημεῖα καὶ τάφους τοσούτω βασιλεῖ σπουδάζεσθαι, ἀπρεπὲς εἶναι καὶ ἀνοίκειον ὑπελιδότες· εἰτ' οὐχὶ βέλτιον, φαίη ἂν τις αὐτῶν,

dum est, hanc orationem ab Eusebio vocari βασιλικὸν σύγγραμμα, id est librum. Revera enim libro similior est quam orationi, quippe quæ nimia prolixitate modum orationi excedat. Proinde nequaquam mihi videtur ab Eusebio fuisse recitata.

(49) Πρὸς τῆς ἀρετῆς. Scribendum est πρὸς τῆς σῆς ἀρετῆς, ut legit interpres.

(50) Ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης. Scribendum videtur ἀμφὶ τὸ σωτήριον μαρτύριον, ut in superiori capite dixit Eusebius: ubi vide quæ notavimus. Scribi etiam posset ἀμφὶ τὸ σωτήριον μνήμα. Sic enim elegans erit allusio μνήμα τῆς ἀθανάτου μνήμης. Et ita Eusebius in superiore capite μνήμα τε μνήμης αἰωνίου γέμον. Observavi tamen τὸ σωτήριον simpliciter et absolute ab Eusebio sumi pro salutari signo crucis: δι' ἐνθέου ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου, ut legitur in fine capitis nonii, ubi tamen codex Fuk. habet σωτηρίου σημείου.

(51) Vulg. ὁ τοῖς πᾶσι. Non dubito quin scribendum sit οὐ τοῖς πᾶσι πρόδηλον ἔχει τὴν αἰτίαν. Quam emendationem confirmant sequentia mox Eusebii verba: *Non omnibus, inquit, nota sunt*

τὰ πάτρια φυλάττειν, καὶ τοὺς καθ' ἑκαστον ἔθνος τιμωμένους ἡρώας τε καὶ θεοὺς εὐμενίζειν, μηδὲ ἀποπτύειν αὐτοὺς καὶ φεύγειν τῶν τοιῶνδε συμφορῶν ἕνεκα; Ἡ γὰρ χάκεινους ὁμοίως τῷδε (52) τῆς ὁμοπαθείας χάριν θειάζειν, ἢ εἰ ἀπόδλητοι διὰ τὰς ἀνθρωποπαθείας ἐκείνοι, καὶ τούτῳ δίκαιον εἶναι τὴν αὐτὴν ἀπονέμειν ψῆφον. Ταῦτα γοῦν αὐτῶν εἴποι τις ἂν εὖ μάλα τὰς ὀφρῦς συνάγων, οἵημάσι τε δοκησισοφῶν καὶ τὸν αὐτοῦ σεμνολογῶν τύπον· ὃν δὴ συγγνώμης ἀξίων τῆς ἀμαθείας, οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα (53) πεπλανημένον, ὃ τοῦ παναγάθου Πατρὸς φιλάνθρωπος λόγος, διατριβὰς καὶ διδασκαλίας καθ' ὅλης τῆς τῶν ἔθνων οἰκουμένης πηξάμενος, ἔν τε χώραις καὶ κώμαις, ἀγροῖς τε καὶ ἐρημίαις, ταῖς θ' ἀπανταχοῦ πόλεσιν, εἰς τὴν τῶν ἐνθέων μαθημάτων παιδευσιν ἀφθόνω· ἐπικαλεῖται, Ἑλλήνας ὁμοῦ καὶ βαρβάρους, σοφοὺς καὶ ἰδιώτας, πένητας καὶ πλουσίους, οἰκέτας ἅμα δεσπόταις, ἀρχοντας καὶ ἀρχομένους, ἀσεβεῖς, ἀδίκους, ἀμαθεῖς, ἀσχοροποιούς, βλασφημούς, ἤκειν καὶ σπεύδειν ἐπὶ τὴν ἔνθεον θεραπείαν, οἷα φιλάνθρωπος σωτὴρ καὶ ψυχῶν ἱατρὸς παρακαλεούμενος· λαμπραῖς γοῦν φωναῖς προτέρων κακῶν ἀμνηστίαν τοῖς πᾶσιν ἀνακηρύττων ἐδόξα· « Δεῦτε, λέγων, πρὸς μὲ, πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κάγω ἀναπαύσω ὑμᾶς »· καὶ αὖθις· « Οὐκ ἤλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἀμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν »· καὶ προστιθεῖς γὰρ τὸ αἶτιον, φάσκων· « Οὐ γὰρ χρεῖαν ἔχουσιν οἱ ἰσχύοντες ἱατροῦ, ἀλλ' οἱ κακῶς ἔχοντες. » Καί· « Οὐ βούλομαι τὴν θάνατον τοῦ ἀμαρτωλοῦ, ὡς τὴν μετάνοιαν αὐτοῦ. » Ἐνθένδε μόνον τῷ τὰ θεῖα πεπαιδευμένῳ, τὰς αἰτίας ἐκμαθόντι τῆς τῶν προκειμένων σπουδῆς, κρεῖττον ἢ κατὰ ἀνθρώπον ἐπιτινοῖα τῷ ἡμετέρῳ βασιλεῖ συνομολογεῖν ἔπεισι, καὶ τοῦ τρόπου τὸ θεοσεβὲς ἀποθαυμάζειν, τὴν τε περὶ τὸ μαρτύριον τῆς σωτηρίου ἀθανασίας σπουδὴν οὐκ ἀθεεῖ γεγονέναι πιστεύειν, ἐξ ἐπιτινοῖας δὲ ἀληθῶς τοῦ κρεῖττονος, οὐ θεράπων ἀγαθὸς ἀγαθῶν ὑπηρέτης εἶναι σεμνύνεται. Ταῦτά σοι, βασιλεῦ, φιλότατα καὶ προσήγορα εἶναι ἀληθῶς πεπισμένος, τῶν σῶν φιλοθέων ἔργων τοὺς λόγους (54) καὶ τὰς αἰτίας ὃ παρίων μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφῆναι βούλεται, ὑπερμηνεῖς τις εἶναι τῆς σῆς διανοίας, καὶ τῆς φιλοθέου ψυχῆς ἄγγελος ὑπάρχειν εὐχόμενος, διδάσκων πάντα, ἃ δεῖ καὶ προσήκει πα-

• Matth. xi, 28. • Matth. ix, 13. • Ibid. 12. • Ezech. xviii, 23.

causae operum illorum, quæ juxta sepulcrum Domini magnifice exstruxisti. Nam Christiani quidem eas cognitatas habent, teque eo nomine magnopere mirantur. Gentiles vero ejusmodi opera derident. Male igitur in codice Fuk. scribitur à τοῖς πᾶσι, eiv.

(52) Ὁμοίως τῷδε. Christum intelligit, ut recte ad marginem notavit interpres. Hæc autem dicuntur ex persona gentium, qui Christianis deorum et heroum adulteria, rixas, cædes, mortem etiam ac sepulcra sibi objicientibus, ita respondebant. Si dii nostri ob hujusmodi humanas calamitates respuendi sunt, vester quoque perinde est respuendus, quem damnatum, mortuum ac sepultum esse fatemini.

(53) Οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα. Malim scribere οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πάντα πεπλανημένον, etc. Hoc enim mihi videtur elegantius. At vulgata lectio eundem quidem habet sensum; sed frigidior est et insulsi-

A præ cæcitate mentis derident atque subsannant, indecorum et a majestate tanti imperatoris alienum esse rati, ut in monumentis ac sepulcris cadaverum studium suum atque operam colloquet. Enim vero (dixerit horum aliquis) annon satius esset patrios ritus servare, et heroes ac deos qui in singulis provinciis coluntur placare; nec eos despuere et aversari propter hujusmodi calamitates? Aut enim illos perinde atque hunc, ob ærumnarum similitudinem, divinis honoribus efflicere oportet. Aut si illi abjiciendi sunt, utpote humanis perpeccionibus obnoxii, idem quoque de hoc sentiendum est. Hæc fortasse aliquis eorum dixerit, contracto admodum supercilio, sapienterem se cæteris existimans, et vanitatem suam gravitate verborum extollens. Cui tamen, utpote per imprudentiam erranti, veniam impertiens optimi Patris clementissimus Filius, Dei Sermo: non hunc solum, sed omnes qui a recto tramite aberraverunt, ad divinæ disciplinæ institutionem liberaliter invitat, exstructis per universum orbem scholis atque auditoriis, in regionibus et vicis, in agris locisque desertis, in cunctis denique civitatibus, Græcos simul ac barbaros, sapientes et imperitos, pauperes ac divites, servos ac dominos, subditos juxta ac principes, impios, injustos, indoctos, flagitiosos, blasphemos ad divinam curationem accedere, imo accurrere jubens, utpote clementissimus servator et medicus animorum. Itaque priorum scelerum oblivionem cunctis annuntians, clara voce sic olim clamabat:

B Venite ad me, omnes qui labore defessi estis et onere oppressi; et quietem vobis dabo. Et rursus: Non veni ut vocarem justos, sed peccatores ad pœnitentiam. Et causam 634 subjungit: Non enim rælentibus opus est medico, sed male habentibus. Et alibi: Nolo mortem peccatoris, sed ut pœnitentiam agat. Hinc est quod solus ille qui divinis imbuitur disciplinis, ubi causas studii ac diligentie in supradictis operibus collocatæ didicerit, fateatur necesse est excellentem quemdam impulsu in imperatorem exstitisse, ejusque in colendo Numine pietatem admiretur; credatque curam hanc et sollicitudinem erga salutaris resurrectionis monumentum, non sine divino nutu natam esse, sed reipsa ex afflatu divini

C Infra tamen sic loquitur, pag. 634. Paulo post lego διατριβὰς καὶ διδασκαλεῖα.

(54) Vulg. ἔργων τοῖς λόγοις. Scribendum est procul dubio τοὺς λόγους, et paulo post εἰς πάντα ἐκφῆναι βούλεται. Et sic legisse videtur interpres qui ita vertit: Rerum pie et religiose ab te gestarum rationes causasque hoc præsentī sermone explicare constitui. Sed vocem ἔργων male interpretatus est, quæ fabricas hic significat seu ædificia, quæ a Latinis etiam opera dicuntur. Hic enim ex professo agit Eusebius de basilica quam Constantinus Hierosolymis miro opere ædificavit. Porro hic locus plane confirmat emendationem nostram quam supra proposuimus: Οὐ τοῖς πᾶσι πρόκληρον ἔσχει τὴν αἰτίαν. In codice Fuk. scribitur, ἔργων τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας παρίων μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφῆναι βούλεται.

numinis profectam, cujus se famulum, bonumque bonarum rerum ministrum esse imperator gloriatur. Hæc tibi, imperator maxime, grata inprimis et jucunda esse cum certo sciam, piorum operum tuorum causas et rationes hoc præsentī sermone cunctis explicare constitui, tanquam consilii tui nuntius, et religiosæ mentis interpret, docens omnes ea quæ discenda sunt ab omnibus, quotquot nosse desiderant rationes virtutis Dei ac Servatoris nostri; propter quas ille qui dudum antea exsistebat, rerumque omnium curam gerebat, sero tandem ad nos e cælo descendit: propter quas humanam induit naturam: propter quas denique ad mortem accessit; causas præterea docens immortalis quæ subsecuta est vitæ, et resurrectionis; nec causas solum, verum etiam certissimas demonstrationes et documenta perspicua, his qui adhuc istis opus habent necessaria. Sed jam tempus est ut hujusmodi sermonem exordiamur. Qui cultum summi omnium conditoris ac rectoris Dei ad res ab illo creatas transtulerunt; et solem, lunam et reliquas mundi partes, primaque omnium rerum elementa, terram, aquam, aerem, ignem, pari cum eorum opifice et creatore vocabulo honorarunt, deosque appellarunt ea quæ nec fuissent unquam, nec substitissent, nec nomen ullum habuissent, nisi Dei sermoni qui hujus mundi opifex est, astitissent: si parum differre mihi videntur ab his, qui eximiorum in imperialibus palatiis operum architectum præmittentes; cameras et parietes, et varias in iisdem picturas; aurata item lacunaria et lapidum sculpturas summo opere admirantur, iisque rebus laudem nomenque peritiæ artificis ascribunt: cum tamen non rebus illis quæ oculis cernuntur, sed soli **635** architecto admirationis causa tribuenda sit: faterique oporteat multa quidem esse opera peritiæ; solum vero illum peritum esse atque sapientem, qui earum rerum quæ a plurimis spectantur, auctor exstiterit. Nec sane multum a pueris distare videntur hi, qui ipsum quidem lyræ instrumentum quod septem chordis constat, non inventorem ipsum aut peritum ejus harmoniæ ob hanc scientiam admirarentur: aut qui omisso illo qui egregiam operatam in prælio navasset, hastam et clypeum triumphalibus coronis exornarent: aut qui forum, plateas, et ædificia sensu carentia, templaque et gymnasia, pari honore afficerent ac magnum imperatorem, magnæ ac regiæ civitatis auctorem; cum tamen non columnas nec lapides, sed ipsum potius magni operis conditorem ac legislatorem mirari conveniat. Sic etiam qui hoc universum corporis oculis intuentur, nec soli, nec lunæ, nec ulli ex cælestibus corporibus causam illius ascribere debent, sed omnia illa

A δεύεσθαι πάντα, ᾧ πόθος ἐστὶ μαρβάνειν τῆς τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Θεοῦ δυνάμεως τοὺς λόγους· δι' οὗς καὶ πάλαι προὖν, καὶ τοῦ παντὸς ἐπιμελόμενος, ὅτε ποτε οὐρανὸν εἰς ἡμᾶς κατήξει, καὶ δι' οὗς φύσιν ἀνθρωπείαν ὑπεδύετο (55), καὶ δι' οὗς ἐπὶ τὸν θάνατον παρήξει, τῆς τε μετὰ ταῦτα ζωῆς ἀθανάτου, καὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναβιώσεως τὰς αἰτίας· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ λογικὰς ἀποδείξεις, ἐναργῆ τε διδάγματα τοῖς εἰς ἐτι τούτων δεομένοις ἀναγκαῖα· ἀλλὰ γὰρ καὶ τούτων αὐτῶν ἐνθρόνῳ ποθὲν ἀρξασθαι, ὥρα. Οἱ τὸ σέβας τοῦ κοσμοποιῦ καὶ πανηγυρόντος Θεοῦ τῶν ὅλων τοῖς πρὸς αὐτοῦ γεννηθεῖσιν, ἀντικαταλλαζάμενοι, ἡλίον τε καὶ σελήνην, καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ κόσμου μέρη, τὰ τε πρῶτα στοιχεῖα, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, τῇ ἴσῃ προσηγορίᾳ τῷ τούτων ποιητῇ καὶ δημιουργῷ τιμήσαντες, καὶ θεοὺς ταῦτα προσειπόντες, ἃ οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἦν, οὐδ' ὑπῆρχεν ἂν οὐδ' ὄνόμαστο, εἰ μὴ τῷ κοσμοποιῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ παρέστη (56), οὐ μοι δοκοῦσι τούτων διαφέρειν, ὅσοι τὸν ἀρχιτέκτονα τῶν ἐν τοῖς βασιλικῶν οἴκοις μεγαλοουργμάτων παρορῶντες ὀρόφους, καὶ τοίχους, καὶ τὰς ἐν τούτοις πύλῳχρῳμους τε καὶ πολυανθεῖς γραφὰς, χρυσόφορα τε δαιδάλματα καὶ λίθων γλυφὰς ὑπερεκπλήττονται, τούτοις τε αὐτοῖς τῆς τοῦ τεχνίτου σοφίας ἀνατίθενται τὴν ἐπηγορίαν· δέον μὴ τοῖς ὀρωμένοις, μόνῳ δὲ τῷ τούτων ἀρχιτέκτονι τὴν τοῦ θαύματος ἐπιγράφειν αἰτίαν, καὶ σοφίας ἔργα τὰ πολλὰ εἶναι ὁμολογεῖν, σοφὸν δ' ἐκεῖνον μόνον, τὸν δὴ τοῖς πολλοῖς τὰ τοιαῦτα εἶναι παρασχόντα αἰτίαν· νηπίων γοῦν κομιδῇ παιδῶν διαφέρειεν ἂν οὐδὲν, καὶ οἱ τῆς ἐπταχόρδου λύρας αὐτὸ δὴ τὸ μουσικὸν ὄργανον, ἀλλ' οὐ τὸν τῆς συντάξεως εὐρέτην τε καὶ ἐπιστήμονα, τῆς σοφίας ἀποθαυμάζοντες· ἢ οἱ τὸν ἐν τοῖς πολέμοις ἀριστεία παρίοντες, τὸ δὲ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα ἐπινικίους κοσμοῦντες στεφάνοις· ἢ οἱ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ τῷ τῆς μεγάλης καὶ βασιλικῆς παραιτίῳ πόλεως ἐξ ἴσου τιμῶντες ἀγορὰς καὶ πλατείας, καὶ οἰκοδομήματα, τεμένη τε ἀψυχα καὶ γυμνάσια· δέον μὴ δὴ λίθους, τὸν δὲ τῶν σοφῶν μεγαλοῦργον καὶ νομοθέτην ὑπερεκπλήττεσθαι. Κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ τοὺς τὸ σύμπαν τόδε σαρκὸς ὀφθαλμοῖς θεωμένους, οὕτε ἡλίῳ οὕτε σελήνῃ, οὐτ' ἄλλῳ τῶν κατ' οὐρανὸν ἀναθετόν τὴν αἰτίαν, σοφίας· δ' ἔργα τὰ πάντα προσήκον ὁμολογεῖν, μὴ μὴν ὁμοίως τοῦ τούτων ποιητοῦ καὶ δημιουργοῦ ποιούμενους, τιμῶν τε καὶ σέβειν πρὸ παντὸς τιθεμένους τῶν ἄλλων· ἐκ δὲ τούτων τῆς δέσεως, τὸν μηκέτι σώματος ὀφθαλμοῖς, μόνῳ δὲ νῦν διαυγῇ καὶ καθαρῷ νοούμενον, τὸν παμβασιλέα Θεοῦ λόγον, πάσῃ διαθέσει ψυχῆς θεολογεῖν τε καὶ προσκυνεῖν· ἐπεὶ καὶ ἀνθρώπου σώματι, οὐδεὶς πώποτε τοῦ σοφοῦ καὶ ἐπιστήμονος, ὀφθαλμοῖς ἢ κεφαλῇ, ἢ χεῖρας, ἢ πόδας, ἢ τὰς λοιπὰς ἀρτὰς, πολλοῦ δεῖ τοῦ τρίβωνος τὴν ἐξωθεν περιβολὴν, σοφὴν ἀνηγόρευσεν, οὐδὲ σοφὰ τῆς οἰκίας τὰ ἐπιπλά, οὐδὲ

(55) Vulg. ἀνθρωπεῖαν ὑπεδύετο. Addenda hoc loco vox φύσις, quæ in superiore linea male collocata est. Quod confirmat codex Fuk.

(56) Τοῦ Θεοῦ λόγῳ παρέστη. Interpres vertit, nisi verbo Dei in lucem editæ fuissent. Sed hæc interpretatio non satis exprimit Græcæ vocis proprietatem. Quare malim vertere nisi verbo Dei asti-

tissent. Metaphora enim est a famulis qui, ubi dominus evocaverit, statim præsto sunt. Itaque hoc verbum παρέστη, recte dicitur de creatione rerum. Dixit enim Deus: Fiat; et facta sunt. Porro hunc locum emendavi ex codice Fuk. Cum enim antea legeretur: Καὶ οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἦν, corrigi & οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἦν.

τοῦ φιλοσόφου τὰ ὑπηρετικὰ σκευή· τὸν δ' ἀφανὴ καὶ ἀόρατον ἐν ἀνθρώπῳ νοῦν πᾶς τις ἐμφρὼν θαυμάζει. Ταύτη τοι καὶ μᾶλλον, πρὸ τῶν ὁρωμένων δαιδαλμάτων τοῦ σύμπαντος κόσμου, σωμάτων ὄντων καὶ ἐκ μιᾶς ὕλης πεποιημένων, τὸν ἀφανὴ καὶ ἀόρατον Λόγον, τὸν δὴ τοῦ παντός εἰδοποιόν τε καὶ κοσμήτορα, ὑπερεκπληκτικόν, ὄντα τοῦ Θεοῦ Μονογενῆ, ὃν ὁ τῶν ὄλων ποιητής, ὁ πάσης ἐπέκεινα καὶ ἀνωτάτω οὐσίας, αὐτός ἐξ ἑαυτοῦ γεννήσας, ἡγεμόνα καὶ κυβερνήτην τοῦδε τοῦ παντός κατεστήσατο. Ἐπεὶ γὰρ μὴ οἶόν τε ἦν τὴν βευστὴν τῶν σωμάτων οὐσίαν, τὴν τε τῶν ἄρτι γενομένων λογικῶν φύσιν τῷ πανηγεμόνι Θεῷ πελάζειν, δι' ὑπερβολὴν τῆς ἀπὸ τοῦ κρείττονος ἁλλείψεως· ὁ μὲν γὰρ ἦν ἀγέννητος, ἀνωτάτω τε καὶ ἐπέκεινα τῶν ὄλων, ἄβρῆτος, ἀνέφικτος, ἀπροσπέλαστος, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον ἢ φασιν οἱ ἱερεῖοι λόγοι (57)· ἡ δ' ἐξ οὐκ ὄντων προδεβλημένη, πορρωτάτω τε διεστώσα καὶ μακρὰν τῆς ἀγεννήτου φύσεως ἀπεσχονισμένη· εἰκότως ὁ πανάγαθος καὶ Θεὸς τῶν ὄλων, μέσσην τινὰ παρεμβάλλει (58) τὴν τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ Λόγου θεῖαν καὶ παναλκῆ δύναμιν, ἀκριδέστατα μὲν ὥς ὅτι μάλιστα καὶ ἐγγύτατα τῷ Πατρὶ προσομιλοῦσαν, εἰσω τε αὐτοῦ τῶν ἀπορρήτων ἀπολαύουσαν, πρῶτα δὲ (59) συγκατιοῦσαν, καὶ ἀμωσγέπως συσχηματιζομένην τοῖς τῆς ἄκρας ἀπολιμπανομένοις· ἄλλως γὰρ οὐτ' εὐαγὲς οὐθ' ὄσιον, τὸν τῶν ὄλων ἐπέκεινα καὶ ἀνωτάτω, ὕλῃ φθαρτῇ καὶ σώματι συμπλέκειν· διὸ δὴ Λόγος θεὸς ἀναμὲς τόδε τὸ πᾶν ὑπελθὼν, καὶ τὰς ἡνίας τοῦ παντός ἐνδυσάμενος, ἀσωμάτῳ καὶ θεϊκῇ δυνάμει ἄγει καὶ φέρει, πανσφῶς ἡνιοχῶν, ἥ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Τοῦ δὲ Λόγου σαφὲς ἡ ἀπόδειξις. Εἰ γὰρ δὴ αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τοῦ κόσμου μέρη, ἃ δὴ καὶ πρῶτα στοιχεῖα καλεῖν εἰώθαμεν, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, ἅπερ ἐξ ἀλόγου συνέστηκε φύσεως, ὃ δὴ καὶ αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρώμεν· εἰ μὴ τοῖς πᾶσιν (60) ὑπόκειται οὐσία, ἣν δὴ καὶ πάνδοχον καὶ μητέρα καὶ τιθηνὸν τοῖς περὶ ταῦτα δεινοῖς ὀνομάζειν φίλον, ἀμορφὸς τε καὶ ἀνείδεος αὐτῇ, πάντῃ τε ἄψυχος καὶ ἄλογος, πόθεν ἂν εἴποι τις τὸν ἐν αὐτῇ κόσμον ἐνυπάρχειν αὐτῇ; Πόθεν ἡ τῶν στοιχείων διάκρισις; Πόθεν ἡ τῶν ἐναντίων ἐπὶ ταυτὸ συνδρομή; Τίς τὸ βαρὺ τῆς γῆς στοιχεῖον ἐφ' ὕψους οὐσίας ὀχεῖσθαι παρεκλεύσατο; Τίς τῶν ὑδάτων φύσιν ἀ-

A sapientiae opera fateri; memores interim illius qui ea condidit, ejusque cultum et observantiam reliquis omnibus praeferebant. Ex istarum autem rerum aspectu, illum qui non jam corporis oculis, sed pura duntaxat ac defaecata mentis acie percipitur, Dei scilicet sermonem hujus universi imperatorem, toto animi affectu venerari atque adorare. Nam nemo unquam in hominis corpore oculos aut caput, manus vel pedes aut reliqua membra hominis sapientis ac docti, sapientiam appellavit; nedum pallium quo obvolutus est, aut domesticam supellectilem, aut vasa ad usum philosophi necessaria: sed quivis prudens, mentem ipsam intus latentem atque invisibilem admiratur. Ita quoque praecunctis hujus mundi aspectabilibus operibus, quae corporea sunt, ex una eademque materia fabricata: invisibilem illum Sermonem mirari debemus, qui hoc universum formavit atque exornavit; qui est unigenitus Dei Filius; quem ille omnium rerum Conditor qui omnem substantiam transcendit, ex se ipso genitum, principem ac rectorem hujus universi constituit. Nam quoniam fieri non poterat, ut fluxa corporum substantia, et rationalium quae recens edita fuerant animalium natura ad summum omnium rectorem Deum accederet, eo quod infinitis 636 spatiis ab illo superantur: quippe hic quidem ingenitus est, supra et ultra omnia positus, inexplicabilis, inaccessus, ad quem perveniri non potest; lucem habitans inaccessibilem, ut sacra loquuntur oracula ¹⁰: illa vero ex nihilo producta, longissimo intervallo dissita ac separata ab ingenta illa natura. Non sine causa Deus Optimus Maximus velut mediam interjicit divinam ac praepotentem Unigeniti Sermonis sui virtutem. Quae quidem perfectissime et proxime cum Patre versatur et colloquitur; intraque ipsum manens, arcanis ejus perfruitur: nihilominus tamen seipsam benigne dimittit, et quodammodo componit coaptatque iis qui a summo vertice longius absunt. Aliiter enim nefas esset, eum qui supra utraque omnia positus est, cum corruptibili materia et corpore copulare. Idecirco divinus Sermo huic universo sese commiscens, sumptis in manus habentis totius mundi,

¹⁰ I Tim. vi, 16.

(57) Οἱ ἱερεῖοι λόγοι. Sic etiam codex Fuk. pro Ierol.

(58) Μέσσην τινὰ παρεμβάλλει. Mediam vocat Filii potentiam inter Deum Patrem et res creatas, non quod alia sit Filii virtus ac potentia a virtute ac potentia Patris. Nam Eusebius divinam Filii potentiam diserite hic appellat; sed mediam vocat, quia Pater per se nihil facit, sed omnia per Filium. Itaque veteres theologi monarchiam Patri tribuebant; Filio vero administrationem seu οικονομίαν, ut docet Tertullianus *Adversus Praxeam*. Vide infra caput 12, ubi Filium rursus vocat medium, et veluti vinculum quoddam, quo res creatae cum ingento Patre copulantur. Ac ne quis forte Eusebium hic reprehendendum putet, eodem plane modo loquitur Alexander episcopus Alexandrinus in epistola ad Alexandrum Constantinopolitanum: Ἀγνοοῦντες οἱ ἀνάστητοι, ὡς μακρὸν ἂν εἴη μεταξύ Πατρὸς ἀγεν-

νήτου, καὶ τῶν κτισθέντων ὑπ' αὐτοῦ ἐξ οὐκ ὄντων, λογικῶν τε καὶ ἀλόγων· ὧν μεσιτέουσά φύσις μονογενῆς, etc. Idem pluribus declarat Eusebius in lib. 1 *Adversus Sabellium*: Non quia non sufficebat Pater, ideo genuit Filium: sed quia non sufficebant ea quae facta sunt sufferre non nati virtutem. Ideo per Mediatorem loquitur. Quare? quia non poteramus propinquare non nato, etc. Haec tamen optime refutat Athanasius in *Oratione tertia contra Arianos*, pag. 597.

(59) Vulg. *πρῶτατα* γρ. Scribendum omnino est *πρῶτατα* δὲ συγκατιοῦσαν, καὶ ἀμωσγέπως.

(60) *Εἰ μὴ τοῖς πᾶσιν*. Maximam huic loco lucem attuleris, si particulam addas hoc modo: Ἦ εἰ μὴ τοῖς πᾶσιν ὑπόκειται οὐσία, id est, *Nam sive singula elementa propriam habent substantiam, sive una eademque omnibus subest materia*, etc.

incorporea ac divina virtute eum regit, instar sapientis aurigæ moderans prout ipsi visum fuerit. Hujus porro Sermonis perspicua est demonstratio. Etenim si ipsæ per se subsistunt mundi partes, quæ primæ elementa vulgo appellantur, terra scilicet, aqua, ær et ignis, quæ naturam habent rationis expertem sicut oculis ipsis videmus; si una eademque omnium est materia, quam cunctorum receptaculum et parentem ac nutricem vocare solent ejusmodi rerum periti, eaque informis est ac sine specie, anima et ratione prorsus destituta: unde ornatum ei inesse quis dixerit? Undenam, quæso, elementorum distinctio? Unde contrariarum rerum concentus atque concordia? Quis gravissimam terræ molem humida aquæ substantia vehi præcepit? Quis deorsum vergentem aquarum naturam retro in contrarium abducens, sublimem in nubibus circumtulit? Quis vim ignis constringens, eam in lignis delitescere, et cum rebus sibi contrariis commisceri jussit? Quis frigidus aere cum calida ignis natura permisto, et mutua inter ipsos pugna dirempta, in gratiam et concordiam eos reduxit? Quis mortalium genus, excogitato successionis beneficio, ad longævum immortalis cujusdam vitæ spatium propagavit? Quis mare et semina in hunc quem cernimus modum fornatis atque compositis, et anibobus in unam conjunctis harmoniam, generationis principium cunctis animalibus molutus est? Quis fluidam seminis 637 naturam, ex corruptibili et fluxa ac sensus experte, prolificam et animali generando idoneam effecit? Quis hæc omnia et alia præterea innumerabilia, omni stupore atque admiratione majora, etiamnum operatur? Quis singulis diebus et horis, istorum omnium generationes et corruptiones occulta quadam, et invisibili virtute perficit? Harum omnium rerum auctor jure merito existimandus est, admirabilis Dei Sermo. Hic enim revera omnipotens, per omnia sese diffundens, et sursum quidem in sublime, deorsum vero in profundum incorporeo quodam modo sese extendens, longitudinem quoque ac latitudinem universi vastis quasi manibus amplexus, totum hunc mundum compegit atque constrinxit. Quem cum velut instrumentum quoddam omnes in se harmonias continens, sibi ipse fabricasset, materiam corporum quæ per se informis et irrationalis et sine specie

Α τω ρέουσιν ἀναστρέψας εἰς τοῦπίσω, μετέωρον διὰ νεφῶν ἤγαγε; Τίς τὴν τοῦ πυρὸς δύναμιν περὶ ἑαυτοῦ, ζύλοις φωλεῦειν καὶ τοῖς ἐναντίοις τῇ φύσει συνεκράσατο; Τίς τὸν ψυχρὸν ἀέρα θερμῇ δυνάμει καταμίξας, τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης (61) αὐτὰ διαλύσας εἰς φιλίαν κατήλλαξε; Τίς τὸ θνητὸν γένος, τῷ τῆς διαδοχῆς τρόπῳ μηχανισάμενος, εἰς μακράων (62) ζωῆς ἀθανάτου βίον διεξήγαγε; Τίς ὥδε τὸ ἄρρεν μορφώσας, τὸ δὲ θῆλυ σχηματίσας, ἀμφω τε εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν (63), μίαν γενέσεως ἀρχὴν ἅπασιν ζώοις ἐξέυρατο; Τίς τὴν ῥοιὴν καὶ σπερματικὴν γένεσιν τῆς φθορῆς καὶ ἀλογίστου (64) μεταβαλὼν βωῆς, ζωογόνον ἀπέδειξε; Τίς ταῦτα πάντα καὶ μυστήρια τούτων ἐπέκεινα θαύματος καὶ ἐκπληξέως κρείττονα, εἰς ἔτι καὶ νῦν ἐνεργεῖ; Τίς ἐφ' ἐκάστης ἡμέρας Β καὶ ὥρας τὰς τούτων γενέσεις [καὶ ὥρας] (65) ἀφανεῖ καὶ ἀόρατῳ δυνάμει κατεργάζεται; Ἀλλὰ γὰρ τούτων ἀπάντων ὁ παραδοξοποιὸς τοῦ Θεοῦ Λόγος, αἷτιος ἂν ἐνδίκως ἀποφανθῇ. Λόγος γὰρ ὡς ἀληθῶς Θεοῦ παντοδύναμος διὰ πάντων ἑαυτὸν ἀπλώσας, καὶ ἄνω τε πρὸς ὕψος, καὶ κάτω πρὸς βάθος ἑαυτὸν ἀσωμάτως ἐκτείνας, πλάττει τε καὶ μήκει (66) τοῦ παντός, πλατεῖαις ὥσπερ ταῖς χερσὶ περιλαβὼν, συνήγαγε τὸ δε τὸ πᾶν καὶ συνέσφιγξεν, ὅργανόν τε τοῦτο παναρμόνιον αὐτὸς ἑαυτῷ συμπηξάμενος, τὴν ἀλογον καὶ ἀμορφον καὶ ἀνείδεον τῶν σωμάτων οὐσίαν, πανσόφῳ καὶ λογικῇ δυνάμει, εὖ μάλα τοῖς διατόνοις τὰ διεzeugména συνάπτων (67), ἀνακρούεται, ἥλιόν τε αὐτὸν καὶ σελήνην καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα λόγοις διακυβερνῶν ἀρρήτοις, ἐς τὸ χρησίμον τῶν ὄλων ἐδηγεῖ. ὁ δ' αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ κατὰ γῆν ἑαυτὸν βαθύνας, παντοδαπῶν γέννη ζώων, φυτῶν τε πολύμορφον κάλλη συνεστήσατο. οὗτος αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ βυθὸν ἄχρι θαλάττης καταδύς, νηκτῶν ἐπενόησε φύσιν (68), πάλιν κἀναυθα μυρία καὶ ἀναρίθμους ἰδέας καὶ παντοίων ζώων διαφορὰς ἐργασάμενος. ὁ δ' αὐτὸς οὗτος καὶ τὰ κατὰ γαστρὸς κυφορούμενα, ἐνδον ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ τελεσιουργῶν ζωοπλαστεῖ, οὗτος καὶ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας τὴν ῥευστὴν καὶ βαρεῖαν φύσιν, ἄνω μετέωρον ἀνακουφίσας, κἄπειτα γλυκάνας τῇ μεταβολῇ, μέτρῳ μὲν εἰσάγει τῇ γῇ, χρόνοις δὲ ὀρισμένοις τὴν ἐπιχορηγίαν ἐκτελεῖ. Εἴθ' οἶά τις γεωργὸς ἀριστος ἐποχετεύσας εὖ μάλα τὴν χώραν, τῇ τε ξηρᾷ τὴν ὑγρὰν συγκερασάμενος, μεταρρύθμιζεν παντοίως τότε μὲν ὠραίοις ἄνθεσι, τότε δὲ σχήμασι παντοίοις (69), τότε δὲ ὁδοῖς ἡδύαις,

(61) Τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης. Scribo τίς τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης αὐτὰ διαλύσας, etc., vel certe καὶ τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης.

(62) Εἰς μακρὰ ὥρα. Lego uno verbo: Εἰς μακράων ζωῆς ἀθανάτου βίον διεξήγαγε. Qua voce usus est Eusebius supra.

(63) Ἀμφω τε εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν. Mallem ita interpretari: εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν μίαν.

(64) Φθορῆς καὶ ἀλογίστου. Maluissim dicere ἀνασθῆτος, quod et in versione mea secutus sum.

(65) Τὰς τούτων γενέσεις καὶ ὥρας. Delenda sunt duo postrema vocabula, quæ, ex superiore linea repetita, male huc irrepserunt. Posset etiam scribi γενέσεις καὶ φθοράς.

(66) Vulg. πλάττει τε καὶ μήκει. Scribendum puto πλάττει τε καὶ μήκει τοῦ παντός περιλαβὼν, etc. Et

sic postulat ordo syntaxeos.

(67) Τοῖς διατόνοις τὰ διεzeugména συνάπτων. Voces sunt proprie ad musicam pertinentes, de quibus præter cæteros Boethius in lib. 1. *De Musica*, ubi de synaphe et diazeuxi agit. At interpretis *Impides frontatos* hic nobis obtulit, quo nihil ab utilius. Pro voce διατόνοις scribendum videtur τόνους. Pene omiseram monere scribendum hic esse ὅργανον τε τοῦτο παναρμόνιον, etc.

(68) Vulg. νηκτῶν ἐπενόησε φύσιν. In codicibus Fnk. scribitur νηκτῶν, rectius.

(69) Τότε δὲ σχήμασι παντοίοις. Interpretes vertit, modo herbarum formis cujusque modi illustrando. Quod equidem non probō. Ac mihi videtur Eusebius varias terrarum figuras potius intelligere. Alia enim Europæ, alia Asiæ, alia Africæ figura est.

τοτε δὲ καρπῶν ἐναλλαττούσαις διαφοραῖς, τοτε δὲ τῇ γεύσει παντοδαπὰς ἀπολαύσεις παρέχων. Τί με δεῖ (70) τοῦ Θεοῦ λόγου τὰς δυνάμεις ἐπεξιέναι τολμᾶν, καὶ ἀδυνάτοις ἐπιχειρεῖν, πᾶσαν θνητὴν διάνοιαν ὑπερνικίως τῆς ἐνεργείας; Ἄλλοι μὲν οὖν τοῦτον φύσιν τοῦ παντὸς ὠνομάκασιν, ἄλλοι δὲ τὴν καθ' ὅλου ψυχὴν, ἄλλοι δὲ εἰμαρμένην, οἱ δ' αὐτὸν εἶναι τὸν ἐπέκεινα τῶν ὧν Θεὸν, οὐκ οἷδ' ὅπως τὰ πορρωτάτω διεστώτα μινύοντες, ἀπεφάναντο, αὐτὸν τὸν πανηγυμόνα, καὶ τὴν ἀγέννητον καὶ ἀνωτάτω δύναμιν κάτω βάλλοντες ἐπὶ γῆν, καὶ σώματα ὕλη φθαρτῇ συμπλέξαντες, ἀλόγων τε ζώων καὶ λογικῶν, θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων μέσον εἰλῆσθαι φήσαντες. Ἄλλ' οἱ μὲν ταῦτα.

ciens, eandem postea moderate ac paulatim in terram effundit, certisque temporibus copiosius subministrat. Deinde vero instar periti cujusdam agricolæ, ea in varios rivos diducta agros irrigans, et cum arida humo humidam commiscens substantiam, terram variis modis exornat, nunc florum amœnitate pingens, nunc formarum varietate, nunc odorum suavitate, nunc fructuum variis generibus vestiens, modo multiplices saporum delicias præbens palato. Sed quid ego divini Sermonis potentiam exponere præsumo, eaque facere conor quæ fieri non possunt, cum omnis humana cogitatio operum illius magnitudine longe superetur. Hunc alii quidem naturam universi appellarunt, alii animam totius mundi, alii fatum. Alii **638** vero ipsum esse summum et ultra omnia positum Deum affirmarunt; inter se longissime distantia, nescio quomodo, confundentes, dum ipsum omnium rectorem, et supremam atque ingenitam naturam, deorsum in terram dejiciunt, et cum corpore et corruptibili materia colligant, mediumque inter rationalia et rationis expertia animalia, interque mortales et immortales substantias volutari affirmant. Ita quidem illi.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ἡ δ' ἐνθεὸς διδασκαλία, τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτατον αὐτὸ δὲ (71) τὸ πάντων αἰτίον, ἐπέκεινα πάσης καταλήψεως εἶναι φησι, διὸ δὲ ἀρρήτον καὶ ἀλεκτον καὶ ἀνωνόμαστον, καὶ φωνῆς οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐννοίας ἀπάσης ὑπέρτερον εἶναι, οὐκ ἐν τόπῳ περιληπτὸν, οὐκ ἐν σώμασιν ὄν, οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν αἰθέρι (72), οὐδ' ἐν τινι μέρει τοῦ παντὸς, ἀλλὰ πάντη καὶ πάντων ἐκτός, ἐν ἀπορρήτῳ βυθῷ γνώσεως τεταμειυμένον· τοῦτον μόνον ἀληθῆ Θεὸν (73) τὰ θεῖα

A est, ratione ac sapientia pulsare cœpit, disjuncta, diatonis conjungens. Solem quoque ac lunam et reliqua cœli luminaria, inexplicabili quadam proportionem moderans, ad hujus universi dirigit utilitatem. Idem Dei sermo seipsum quoque in terram dimittens, varia animalium genera et multiplices plantarum species produxit; et in profundos maris recessus penetrans, natantium genus commentus est, ibique rursus infinitas et innumerabiles animalium formas ac varietates effecit. Idem fetus in utero conceptos, intus in ipsa naturæ officina perficiens, animat atque effingit. Idem fluxum et gravem humidæ substantiæ molem in sublime tollens, ac deinde mutatione quadam dulcem efficiens, eandem postea moderate ac paulatim in terram effundit, certisque temporibus copiosius subministrat. Deinde vero instar periti cujusdam agricolæ, ea in varios rivos diducta agros irrigans, et cum arida humo humidam commiscens substantiam, terram variis modis exornat, nunc florum amœnitate pingens, nunc formarum varietate, nunc odorum suavitate, nunc fructuum variis generibus vestiens, modo multiplices saporum delicias præbens palato. Sed quid ego divini Sermonis potentiam exponere præsumo, eaque facere conor quæ fieri non possunt, cum omnis humana cogitatio operum illius magnitudine longe superetur. Hunc alii quidem naturam universi appellarunt, alii animam totius mundi, alii fatum. Alii **638** vero ipsum esse summum et ultra omnia positum Deum affirmarunt; inter se longissime distantia, nescio quomodo, confundentes, dum ipsum omnium rectorem, et supremam atque ingenitam naturam, deorsum in terram dejiciunt, et cum corpore et corruptibili materia colligant, mediumque inter rationalia et rationis expertia animalia, interque mortales et immortales substantias volutari affirmant. Ita quidem illi.

B ·

CAPUT XII.

Divinitus autem tradita doctrina, id quod summum omnium bonum et universorum causa est, ultra omnem comprehensionem positum esse asserit: ac proinde nec verbis et oratione exprimi, nec nomine appellari posse, et cogitationem omnem, nedum vocem excedere. Idem nec loco comprehendendi, nec in corporibus, nec in cœlo aut æthere aut alia qua parte universi existere: sed prorsus extra omnia, in arcano quodam intelligentiæ re-

Jam in his partibus, singulæ provinciæ suas habent figuras, quas hujus universi conditor Deus ipsis indidit; orbem terrarum velut hortum quendam amœnissimum in varias partitus areolas. Potest etiam hoc nomine varius terre habitus ac vestitus designari. Nam terra modo herbis virescit, modo segetibus flavescit: hic silvis opaca est, hic hortis amœna.

(70) Vulg. *Ti μη δεῖ*. Scribendum puto *τί δέ μοι*, id est, *Sed quid ego præsumo*, etc.; quæ dicendi forma magnam habet ἔμφασιν, cum orator seipsum quasi reprimat atque objurgat. Codex Fuk. *τί με δεῖ*.

(71) Ἀνώτατον αὐτὸ δὲ. Verba videntur esse transposita, atque in hunc modum restituenta: Ἡ δ' ἐνθεὸς διδασκαλία αὐτὸ δὲ τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτατον, πάντων τ' αἰτίον, etc.

(72) Οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν αἰθέρι. Ætherem a cœlo veteres distinxerunt, eoque nomine elementum ignis designabant. Sic Anaxagoras, ut refert Aristoteles in libro iii *De Cœlo*, quem fere omnes postea secuti sunt, præter Peripateticos. Nam Peripatetici substantiam cœli æthera vocabant, ut docet Aristoteles *De mundo*, eamque quintum elementum esse dicebant. Idem ait Heraclides in *Allegoriis Homeri*: *Peripatetici*, inquit, *αἰνὺν naturam cœlestium corporum aliam esse ab igne, eamque κυκλοφορητικήν vocant, et quintum elementum esse aiunt. Ignis enim, qui Græce est αἰθήρ, sursum fertur na-*

tura: sol vero et luna non item. At Stoici æthera etiam ipsi vocarunt elementum ignis; idque totius mundi principale, seu τὸ ἡγεμονικόν esse censuerunt. Censorinus, seu quis alius auctor, in capite 1 *De naturali institutione*: *Mundi principale solem quidam putant, ut Cleanthes: et Chrysippus æthera, cujus motu perenni subjecta tenentur et administrantur. Et ipse quidem æther nihil patitur*. Sic etiam Eusebius usurpat infra hac pagina. Augustinus in sermone 147 *De Tempore*.

(73) Τοῦτον μόνον ἀληθῆ Θεόν. Non quod Filius non sit verus Deus, sed quod Dei nomen proprie pertinet ad Patrem, utpote fontem et auctorem Deitatis. Quod vero Eusebius noster in epistola ad Euphratorem dixit Filium non esse verum Deum, ut ei objicit Athanasius, et Patres septimæ synodi, id omnino ferri non potest. Etsi enim Pater propriè Deus dicitur, ita ut, quoties Deus simpliciter et absolute dicitur, statim Patrem intelligamus, Filius tamen non minus vere Deus est quam Pater, quippe cum Patris ac Filii una eademque sit divinitas. Certe Eusebius Filium verum Deum esse discrete dixit in lib. 1 *contra Marcellum*, *De Ecclesiastica Theologia*, cap. 10, quamvis in sequenti capite nonnihil minuit de iis quæ supra dixerat. Christi verba in Joannis Evangelio sunt hæc de Patre: *Ἡ hæc est autem vita æterna, ut cognoscant te, solus Deus verum, et quem misisti Jesum Christum*.

cessu abditum esse. Hunc solum verum Deum A agnosci debere sacra docent oracula; qui ab omni corporea substantia segregatus, et ab omni ministerio dispensationis alienus est. Quocirca ex ipso cuncta, non autem per ipsum exstitisse dicuntur. Sed ipse quidem velut imperator, Intus in abditis et inaccessis penetralibus, lucem habitans inaccessam, ubique pro suæ voluntatis arbitrio statuit ac præcipit. Ipso enim volente existit quidquid existit; eodemque nolente, non existit. Vult autem quæcunque sunt bona, quoniam ipse suapte natura ipsum est bonum. Dei autem Sermo per quem omnia sunt, sursum ex optimo Patre tanquam ex perenni et immenso fonte emanans, instar fluvii profuit, totus ad communem omnium rerum conservationem exundans. Et quemadmodum, ut ex nobis ipsis sumpto utar exemplo, mens quæ in nobis est spiritalis et invisibilis, cujus substantia quæ qualisve sit, nullus unquam cognovit mortaliū; tanquam imperator quidam in secretis regiæ penetralibus residens, sola quæ agenda sunt despicit. Sermo vero, tanquam unigenitus (filius inexplicabili quodam modo et arcana virtute quæ verbis exprimi non potest, ab ipsa mente generatus, ex abdito ejus sinu velut ex parente progreditur; primusque paternarum cogitationum nuntius atque interpret factus, palam omnibus annuntiat ea quæ a parente clam et occulte constituta sunt, et ad omnium aures perlatus, consilia patris sui operibus 639 ipsis exsequitur. Atque hi quidem ex sermone ipso magnam percipiunt utilitatem; ipsam vero mentem quæ abdita et invisibilis est sermonis parens, nemo unquam oculis aspexit. Sic plane, aut potius præstantiore quodam modo et omnis exempli comparisonem longe superante, Dei omnium Regis perfectissimus Sermo, utpote unicus ejus Filius, non ex prolationis vi consistens, nec ex syllabis et nominibus ac verbis compositus: nec voce per aeris percussione expressus; sed summi Dei vivus atque efficax Sermo, ac personaliter subsistens: quippe qui Dei virtus sit atque sapientia, ex Patris divinitate et regno procedit. Cumque boni Patris bonus fetus, et communis omnium rerum conservator sit, universa permeans irrigat, et præ abundantia rationis, sapientiæ, lucis et omnium quæ in ipso sunt bonorum, sese in omnia diffundens, non vicina duntaxat et sibi proxima rigat: verum etiam res lon-

λόγια εἰδέναι παιδεύει, πάσης κεχωρισμένον σωματικῆς οὐσίας, πάσης ἀλλότριον ὑπηρετικῆς οἰκονομίας (74) διὸ δὴ ἐξ αὐτοῦ τὸ πᾶν, οὐ μὴν καὶ δι' αὐτοῦ φῦναι παραδίδονται. Ἀλλ' αὐτὸς μὲν οἷα βασιλεὺς, εἴσω που ἐν ἀρρήτοις καὶ ἀδύτοις καὶ ἀδάτοις, ὥς οἰκῶν ἀπρόσιτον δια παντός, μόνῃ τῇ θελητικῇ δυνάμει νομοθετεῖ καὶ διατάσσεται· θέλοντος γὰρ ἐστὶν ὃ τι καὶ ἐστι, καὶ μὴ θέλοντος, οὐκ ἐστι, θέλει δὲ ἀγαθὰ πάντα, ὅτι δὴ καὶ αὐτοαγαθὸν (75) τῇ οὐσίᾳ τυγχάνει. Ὁ δὲ δι' οὗ τὰ πάντα, Θεὸς Λόγος, ἄνωθεν ἐξ ἀγαθοῦ Πατρὸς ὡς ἐξ ἀενάου καὶ ἀπειρου πηγῆς ἀνομβρῶν λόγοις ἀρρήτοις (76), ποταμοῦ δίκην πρόεισι, ὅλος πλημμυρῶν ἐς τὸ κοινὸν τῆς τοῦ παντὸς σωτηρίας. Ὡς δὲ ἐπὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς παραδείγματος, ὁ μὲν ἀόρατος καὶ ἀφανὴς ἐν ἡμῖν νοῦς, ὃν ὅστις ποτὲ καὶ ὁποῖος ὦν τὴν οὐσίαν ὑπάρχει, οὐδεὶς πώποτε ἀνθρώπων ἔγνω· βασιλεὺς δ' οἷα ἐν ἀπορρήτοις εἴσω τοῖς αὐτοῦ ταμείοις ὑπάρχων, μόνος τὰ πρακτέα βουλευέται· Λόγος δ' ἐξ αὐτοῦ πρόεισι μονογενὴς, οἷα πατρὸς ἐξ αὐτοῦ μυχοῦ γεγεννημένος ἀρρήτῳ λόγῳ, καὶ δυνάμει ἀκατονομάστῳ, ὃς δὴ καὶ πρῶτος τῶν πατρικῶν τοῖς πᾶσι καθίσταται νοημάτων ἀγγελος, εἰς φανερόν τε κηρύττει τὰ ἐν ἀπορρήτοις τῷ Πατρὶ βεβουλευμένα, ἔργοις τε ἐπιτελεῖ τὰ βουλευόμενα προῖων εἰς τὰς πάντων ἀκοάς· εἴθ' οἱ μὲν ἐκ τῆς τοῦ λόγου μετέλαβον ὠφελείας, τὸν δ' ἀφανὴ καὶ ἀόρατον νοῦν, τὸν δὴ τοῦ Λόγου Πατέρα, οὐδεὶς πώποτε εἶδεν ὑφ' ὀφθαλμοῖς· κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ, μᾶλλον δὲ καὶ ἐπέκεινα πάσης εἰκόνης τε καὶ παραδείγματος, ὁ τοῦ παμβασιλεύως Θεοῦ τέλειος Λόγος, οἷα μονογενὴς Πατὴρ Ὡς, οὐ προφορικῇ συνεστῶς δυνάμει, οὐδ' ἐκ συλλαβῶν ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων τὴν φύσιν κατεσκευασμένος, οὐδ' ἐν φωνῇ δι' ἀέρος πληττομένη σημαινόμενος, Θεοῦ δὲ τοῦ ἐπὶ πάντων ζῶντος καὶ ἐνεργῆς ὑπάρχων Λόγος, κατ' οὐσίαν τε ὡφειστῶς οἷα Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, πρόεισι μὲν τῆς πατρικῆς θεότητος τε καὶ βασιλείας, ἀγαθοῦ δὲ Πατρὸς ἀγαθὸν τυγχάνων γέννημα, κοινός τε ἀπάντων Σωτὴρ, ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα (77) καὶ λόγου καὶ σοφίας καὶ φωτὸς καὶ πάντων ἀγαθῶν ἐκ τοῦ οἴκελου πληρώματος τοῖς πᾶσι ἐπιλιμνάζων, ἄρδει οὐ τὰ πρόσεχ' ἴδιον καὶ ἐγγυτάτω, ἀλλὰ καὶ τὰ πόρρω διεστώτα κατὰ τὴν γῆν καὶ θάλατταν, καὶ εἰ τις ἐτέρα τούτων ἐν τοῖς οἷσι τυγχάνει λῆξις· οἷς ὁμοῦ πᾶσιν ὅρους καὶ χώρας καὶ νόμους καὶ κλήρους διατάσσεται κατὰ τὸ δικαιοῦσθαι, ἐξουσίᾳ βασιλικῇ τὰ πρόσφορα νέμων ἐκάστῳ καὶ χορηγῶν, καὶ τοῖς μὲν ὑπερκοσμίους ἀψίδας, τοῖς

(74) Ὑπηρετικῆς οἰκονομίας. Jam supra ostendimus, veteres theologos Deo Patri attribuisse monarchiam, Filio vero οἰκονομίαν, seu dispositionem. Certe Patris proprium est imperare: Filii vero, qui Patris sapientia est, proprium est cuncta disponere. Proinde Patris quidem quietem ac beatitudinem propriam esse aiebant, Filii vero operationem. Non quod Pater ipse non operaretur, sed quod Pater quidem incognita et arcana, Filii vero manifestiora nobis operaretur, ut explicat Marius Victorinus in lib. i *Adversus Arianos*. Et veteres quidem theologi ante concilium Nicænum, Filium ὑπηρέτην et

ὑπουργόν vocabant: postea vero hæc nomina refigerunt, ut patet ex Chrysostomo in sermone *De sigillis*.

(75) Vulg. καὶ αὐτοαγαθόν Apparet scribendum esse αὐτὸ ἀγαθόν. In codice Fuk. scribitur αὐτοαγαθόν una voce.

(76) Vulg. ἀνομβρῶν λόγος ἀρρήτος. Procul dubio scribendum est λόγοις ἀρρήτοις, ut paulo post dicit Eusebius.

(77) Vulg. ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα τῶν. Postrema vox delenda est, nisi malis scribere ζῶα. Hic enim de animantibus præcipue loquitur.

Εὐ αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν (78), τοῖς δ' αἰθερίους διατρι-
 βάς, τοῖς δὲ ἀέρα, τοῖς δὲ γῆν ἀφορίζων· κάπναιτα
 μεθιστὼν ἐνθένδε πάλιν ἀλλαχόσε, διακρίνων τε εὖ
 μάλα τοὺς ἐκάστων βίους, ἤθη τε καὶ τρόπων διατρι-
 βάς ἀμειβόμενος, ζωῆς τε καὶ τροφῆς οὐ λογικῶν
 μόνον, ἀλλὰ καὶ ζώων ἀλόγων ἐπὶ χρῆσει τῶν логи-
 κῶν ἐπιμελόμενος· καὶ τοῖς μὲν θνητῆς (79) καὶ
 προσκαίρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δ' ἀθανάτου μετου-
 σίαν παρέχων, πάντα τε αὐτὸς οἷα Θεοῦ Λόγος ἐνε-
 ργεῖ, τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν, καὶ τὰ πάντα λογικῇ
 δυνάμει ἐπιπορευόμενος· ἄνω τε πρὸς τὸν αὐτοῦ
 Πατέρα βλέπων, τοῖς ἐκείνου νεύμασι τὰ κάτω, καὶ
 μετ' αὐτὸν ἀκολουθῶν (80), οἷα κοινὸς ἀπάντων Σω-
 τὴρ διακυβερινᾷ, μεσεύων ἀμηγέτη, καὶ συνάγων
 πρὸς τὸν ἀγέννητον τὴν γεννητὴν οὐσίαν. Δεσμός τις
 οὗτος ἀρραγῆς Θεοῦ λόγος μέσος τυγχάνει, συνδέων
 τὰ διεσπῶτα, καὶ μὴ μακρὸν ἀποπίπτειν αὐτὰ συγ-
 χωρῶν· οὗτος ἡ καθόλου πρόνοια, κηδεμὼν οὗτος
 καὶ διορθωτὴς τοῦ παντός· οὗτος Θεοῦ δύναμις καὶ
 Θεοῦ σοφία, οὗτος μονογενὴς Θεὸς, ἐκ Θεοῦ γεγεν-
 νημένος Λόγος· ἐν ἀρχῇ γὰρ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λό-
 γος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος· πάντα δι'
 αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ
 γέγονε· ἡ θεολόγων ἀνδρῶν ἱεραὶ διδάσκουσι φωναί·
 οὗτος ὁ κοινὸς ἀπάντων φυτουργός, δι' ὃν ἡ τῶν ὅλων
 οὐσία φύει καὶ θάλλει, ὁμορρῆμασι τοῖς ἐξ αὐτοῦ διὰ
 παντός ἀρδομένη, νεαράν τε ἀεὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν
 ὥραν περικαλλῇ τοῦ παντός παρεχομένη. Ὁ δὲ τῶν
 ἡνίων ἐπειλημμένος, εὐθέα περαίνει πατρικῶν νεύ-
 ματι, τὸ μέγα τοῦ σύμπαντος κόσμου πηδαλιουχῶν
 σκάφος. Τοιοῦτον καλλιτέχνην Ἰδὼν μονογενῆ ὁ τῶν
 ὅλων ἐπέκεινα Θεός, οἷα Πατὴρ ἀγαθὸν (81) ἀπογεν-
 νήσας καρπὸν, τῷδε τῷ κόσμῳ μέγιστον ἀγαθὸν ἔδω-
 ρήσατο, ἅτε ψυχὴν ἀψύχῳ σώματι (82) τῇ τῶν σω-
 μάτων ἀλόγῳ φύσει τὸν αὐτοῦ λόγον ἐμβαλὼν, καὶ
 τὴν ἁμορφὸν καὶ ἀνειδὸν, ἄψυχόν τε καὶ ἀσχημά-
 τιστον οὐσίαν, θείᾳ δυνάμει Λόγου φωτίσας τε καὶ
 ψυχώσας· ὃν δὲ ἡμῖν καὶ γνωριστέον τε καὶ σκεπτέον,
 ἐν ὅλῃ μὲν καὶ σωμάτων στοιχείοις διὰ παντός ἐπι-
 χωριζόμενα, καὶ τὰ πάντα ζωογονοῦντα, τὸν αὐτὸν δὴ
 φῶς καὶ γέννημα νοερὸν φωτὸς ἀλέκτων, καὶ ἕνα μὲν
 τὴν οὐσίαν, ὡς ἂν ἐξ ἐνὸς ὄντα Πατρός, πολλὰς δὲ
 τὰς ἐν αὐτῷ κεκτημένον δυνάμεις. Οὐ γὰρ ἐπειδὴ
 πολλὰ μέρη κόσμου, διὰ τοῦτο καὶ πολλὰς δυνάμεις
 ἡγητέον (83), οὐδ' ἐπεὶ πολλὰ τὰ πεποιημένα, ταύτη

¹¹ Joan. i, 4, 2.

(78) Τοῖς δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν. Scribe dis-
 junctis vocibus τοῖς δ' αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν, τοῖς
 δ' αὐτὸν αἰθερίους διατριβάς, τοῖς δ' αὐτὸν ἀέρα.

(79) Vulg. καὶ τοῖς μὲν θνητοῖς. Non dubito quin
 Eusebius scripserit, καὶ τοῖς μὲν θνητῆς καὶ προσκαί-
 ρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δὲ ἀθανάτου μετουσίαν πα-
 ρέχων, quomodo etiam legisse videtur vetus interpres.

(80) Τὰ κάτω, καὶ μετ' αὐτὸν ἀκολουθῶν. Hoc
 loco verba videntur esse transposita, quæ ita con-
 sistunt, τοῖς ἐκείνου νεύμασιν ἀκολουθῶν, τὰ κάτω καὶ
 μετ' αὐτὸν... διακυβερινᾷ. Paulo post ubi legitur
 δεσμός τις μέσος οὗτος, delenda est vox μέσος,
 quippe quæ statim occurrit.

(81) Οὐ Πατὴρ ἀγαθός. Longe major erit ele-
 gantia, si vocem addideris hoc modo : Οἷα Πατὴρ
 ἀγαθός, ἀγαθὸν ἀπογεννῆσας καρπὸν, etc. Atque ita
 Eusebium scripsisse pro certo habeo. Sic enim

A gissime dissitas, tam in terra quam in mari, seu
 quæ alia in rerum natura sedes est præter istas.
 Quibus universis terminos, regiones, leges ac cer-
 tas sortes summa cum æquitate constituit : quæ
 unicuique congrua sunt, regali quadam potentia
 tribuens ac subministrans. Et his quidem fornices
 illos qui supra mundum sunt, illis vero cælum
 ipsum, aliis sedes æthereas, aliis aerem, terram
 aliis colendam assignans. Ac rursus eos inde in alia
 transferens loca, ac singulorum vitam optime di-
 judicans, moresque ac studia cujusque remunerans.
 Victum etiam et alimenta non modo animalibus
 ratione præditis, sed brutis etiam ad hominum usus
 prospicit : his quidem mortalis et caducæ vitæ
 brevem fructum concedens, illis vero immortalis
 vitæ indulgens consortium. Cuncta denique tan-
 quam Dei Sermo exsequitur ; ipse ubique præsens,
 et rationali virtute universa pervadens. Sursum
 quoque defixis in Patrem suum luminibus, ex nutu
 imperioque ejus inferiora cuncta et post seipsum
 orta, utpote communis omnium Servator mode-
 ratur ; medius quodammodo inter utraque exsistens,
 et substantiam quæ ortum habet, cum in-
 genito Patre conjungens. Est quippe Dei Sermo
 quasi firmissimum quoddam vinculum, quo dissita
 inter se colligantur, nec longius sinuntur absce-
 dere. Hic est providentia qua universa reguntur :
 hic est qui omnia curat et componit ac corrigit.
 Hic Dei virtus est atque **640** sapientia. Ille deni-
 que est unigenitus Sermo, Deus ex Deo genitus.
 Nam, ut sacræ theologorum docent paginae, *In
 principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum,
 et Deus erat Verbum. Omnia per ipsum facta sunt,
 et sine ipso factum est nihil* ¹². Hic est communis
 omnium agricola, cujus ope cuncta germinant ac
 pubescunt, ipsius imbribus assidue irrigata novo-
 que in dies vigore et venusta amœnitate decorata.
 Illic ergo habenas universi manu sua retinens, recto
 cursu cuncta dirigit, et vastam illam totius mundi
 navem paterno gubernat arbitrio. Hujusmodi præ-
 stantissimum artificem, unigenitum scilicet Filium,
 cum is qui super omnia est Deus, tanquam optimus
 Pater optimum fetum ex se genuisset, enim huic
 mundo quasi summum bonum donavit, illumque
 D corporibus inanimatis tanquam animam infundens,

supra locutus est non semel.

(82) Vulg. ἅτε ψυχὴν καὶ σώματι ἀψύχῳ. Etiam
 hic transposita est particula. Scribe igitur ἅτε ψυχὴν
 σώματι ἀψύχῳ, καὶ τῇ τῶν σωμάτων, etc. nisi malis
 eam particulam penitus expungere. Deest certe in
 Fuketiano.

(83) Πολλὰς δυνάμεις ἡγητέον. Male vetus inter-
 pres vertit facultates. Nam Eusebius, quas hic δυνά-
 μεις dixit, in sequenti membro deos appellat. Verten-
 dum igitur erat potestates. Sic enim Latini vocant
 dæmones, quos Græci δυνάμεις vocare solent. Ser-
 vius in libro iii *Æneidos* : *Nam potestates*, inquit,
aliæ cælestes sunt, aliæ terrenæ, aliæ permixtæ. Et
 in libro iv : *Nam potestates aut terrenæ sunt, aut
 aeris, aut ætheris*. Chalcidicus in *Timæum* Plato-
 nis, pagina 97 : *Quæ potestates*, inquit, *ætheris
 ætherique sunt dæmones, remoti a visu nostro et co-*

et ratione destitutis Sermonem suum ac rationem immiscens, informem materiam et animæ, speciei ac figuræ omnis expertem, divina sermonis sui virtute illustravit et animavit. Quem quidem nos et agnoscere et contemplari debemus, in materia quidem et corporum elementis ubique præsentem et cuncta animalia generantem, eundemque lumen, et inexplicabilis luminis intellectualem fetum. Qui substantia quidem unus est, utpote ex uno editus Patre, multas tamen in se virtutes continet ac facultates. Neque enim ex eo quod multæ sint mundi partes, existimare debemus multas esse potestates: neque eo quod multa sunt condita, plures quoque deos statuere oportet. Superstitiosi quidem illi multorum deorum cultores, utpote simplices et imperiti, gravissimo errore aberrarunt, dum mundi quasdam partes inter deos referunt, et mundum qui unus est, in plures partiuntur. Eodem plane modo ac si quis oculos hominis seorsum sumptos, hominem ipsum esse diceret: aures quoque alium hominem, caput etiam et collum, pectus item et humeros, pedes et manus ac reliqua membra minutatim dividens, ipsas denique sensuum facultates mente dispersiens, multos homines esse affirmaret eum qui revera unus est. Qui profecto amentiam suam prudentibus viris ridendam propinaret. Huiusmodi omnino sunt, qui ex unius mundi partibus innumerabiles deos constituerunt; aut qui ipsum mundum, qui et ortus est et ex pluribus constat partibus, deum esse existimant: nec intelligunt fieri nullo modo posse

641 ut divina natura ex multis partibus conflata sit. Nam si concreta esset atque composita, altero opus haberet ut componeretur; nec omnino divina esse posset, quæ ex multis partibus constaret. Quomodo enim divina esse posset, cum ex diversis ac dissimilibus et ex deterioribus simul ac præstantioribus componeretur? Est autem Dei natura simplex prorsus et indivisibilis atque incompressa, et ultra omnem quæ oculis cernitur mundi constitutionem posita. Quocirca ille veritatis præco, contenta voce clamans sic fere ait: Dei quidem Sermo qui ante omnia existit, solus est omnium rationalium Servator. Deus vero qui supra omnia est, principium et auctor generationis, cum solus sit

καὶ θεοὺς ὑφίστασθαι προσήκει· δεινὴν δὲ οἷα νῆπιοι (84) τὰς ψυχὰς, πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες πλάνην ἐπλανήθησαν, τὰ μέρη τοῦ παντός θεοποιήσαντες, καὶ τὸν ἕνα κόσμον εἰς πολλὰ διελόντες· ὥς εἰ καὶ ἀνθρώπου συνεστῶτος ἐνός, ἀπολαβὼν τις ἰδίως ὀφθαλμοὺς, ἀνθρώπον εἶναι λέγοι τούτους, καὶ ὧτα πάλιν, ἄλλον ἀνθρώπον, καὶ κεφαλὴν ὁμοίως, αὐχένα τε καὶ στέρνα καὶ ὤμους, πόδας τε καὶ χεῖρας, καὶ τὰ λοιπὰ κατακερματίσας μέλη, τὰς τε τῶν αἰσθητῶν δυνάμεις καταδιελὼν τῷ λόγῳ, παμπόλους λέγοι εἶναι ἀνθρώπων τὸν ἕνα, πλεῖον οὐδὲν ἢ μυρίας γέλωτα παρὰ τοῖς ἔμφορον ὀφλισκάνων· τοιοῦτος ἂν εἴη καὶ ὁ μυρίους ἑαυτῷ θεοὺς ἐξ ἐνός κόσμου τῶν μερῶν ὑφίστάμενος, ἢ καὶ αὐτὸν εἶναι Θεὸν τὸν γενητὸν τούτον κόσμον πολλῶν ἐκ μερῶν ὑφιστῶτα νομίζων, καὶ οὐκ εἰδὼς ὅτι θεῖα φύσις οὐκ ἂν ποτε ἐκ μερῶν συσταίη· εἰ δὲ σύνθετος γένοιτο, καὶ ἐτέρου δέοιτο ἂν τοῦ συνθέσαντος αὐτὴν, οὐδ' αὖ πολυμερὲς οὖσα (85), ὑπάρχει ἂν θεῖα· πῶς γὰρ, ἐξ ἀνομοίων διαφορῶν, χειρόνων τε καὶ ἀμεινόνων ὑφιστῶσα; Ἀπλῇ δὲ καὶ ἀμερῇ καὶ ἀσύνθετος οὖσα, πάσης ἐπέκεινα τυγχάνει τῆς ὁρωμένης τοῦ κόσμου διατάξεως. Διὸ δὴ τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ (86), ὡδὲ πη λέγων διαρρήδην κέκραγε· Θεοῦ μὲν Λόγος ὁ πρὸ πάντων, μόνος ἂν εἴη λογικῶν πάντων Σωτὴρ, Θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα Λόγου γενεσιάρχης (87), μόνος ἀπάντων αἴτιος ὢν, αὐτοῦ μὲν οἷα μονογενοῦς, κυρίως ἂν λεχθεῖ τοῦ Λόγου Πατὴρ· αὐτὸς δ' ἀνώτερον αἰτίον οὐκ ἐπιγράφεται· διὸ δὴ καὶ μόνος Θεὸς αὐτὸς, μονογενὴς δ' ἐξ αὐτοῦ πρόεισιν ὁ τῶν ὅλων Σωτὴρ, Θεοῦ Λόγος εἷς, ὁ διὰ πάντων· ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος (88), οἷα τις πολυχρόδος λύρα ἐξ ἀνομοίων συνεστῶσα χορδῶν, ὀξεῖων τε καὶ βαρεῖων, τῶν τε ἀνειμένων, καὶ ἐπιτεταμένων καὶ μέσων, εὖ δ' ἡρμωσμένων ἀπασῶν τέχνῃ τῇ μουσικῇ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὅδε πολυμερὲς ὢν καὶ πολυσύνθετος, ψυχρὰς ὁμοῦ καὶ τῆς ἐναντίας ταύτης θερμῆς, ὑγρὰς τε καὶ αὐ πάλιν τῆς ἐναντίας ταύτης ξηρὰς οὐσίας, εἰς μίαν συνελθὼν ἁρμονίαν, ὄργανον ἂν εἴη μέγα μέγαλο Θεοῦ δημιουργημᾶ· Λόγος δ' ὁ θεὸς οὐκ ἔτ' ἐκ μερῶν συνεστῶς, οὐδ' ἐξ ἐναντιῶν συγκεκλιμένος, ἀμερὴς αὐτὸς ὢν καὶ ἀσύνθετος, εὖ καὶ σοφῶς τὸ πᾶν ἀνακρούεται, τῷ αὐτοῦ Πατρὶ καὶ βασιλεῖ τῶν ὅλων τὴν ὀφειλομένην καὶ αὐτῷ πρέπουσαν ἀποδίδους με-

D

teris sensibus. Eadem voce utitur Augustinus in libro x *De Civitate*, cap. 26, et in epist. ad Volusianum; Apuleius in *Apologia*; Longinianus in epist. ad Augustinum, et Amin. Marcellinus in libro xxi. Apud Græcos vero nihil frequentius occurrit. Hieronymus in caput ii *Joelis*: *A dextris*, inquit, *et a sinistris virtutes et fortitudines Dei legimus: quas Græci δυνάμεις vocant*, etc.

(84) Vulg. *δεῖ μὲν δὲ οἷα νῆπιοι*. Scribe meo periculo οἱ μὲν δὴ, οἷα νῆπιοι πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες, etc. Quod idem est, ac si diceret: οἱ μὲν δὴ πολυθεοί. In codice Fuk. scribitur *δεινὴν δὲ οἷα*, etc., πλάνην ἐπλανήθησαν, optime.

(85) Vulg. *οὐδ' ἂν πολυμερὲς οὖσα*. Scribendum est οὐδ' αὖ πολυμερὲς, etc. Mox post verba illa πῶς γὰρ apponenda est interrogationis nota, quod non vidit interpres.

(86) *Τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ*. Joannem Evangelistam intelligit, cuius verba paulo ante laudaverat. *In principio erat Verbum*, etc. Quæ quidem verba nunc παραφραστικῶς exponit Eusebius.

(87) *Θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα Λόγου γενεσιάρχης*. Interpres verba sic construxit: ὁ ἐπέκεινα λόγου. Verbit enim, qui dicendo exprimi nequit. Quod non placet. Mallem itaque verba aliter construere, ut γενεσιάρχης Λόγου dicatur, id est principium et auctor Verbi. Eusebius certe Deum Patrem vocare solet τὸν ἐπέκεινα πάντων. Sane hoc loco Verbum comparat Patri. Et Verbum quidem dicit esse πρὸ πάντων: Patrem vero ait esse ἐπέκεινα πάντων, ubique plus tribuens Patri.

(88) Vulg. *ὥς μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος*. Procul dubio scribendum est: ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος, etc. Quod ex sequentibus manifeste convincitur.

λφδιαν· ὡς ὕφ' ἐνὶ σώματι (89), μέλη μὲν καὶ μέρη, σπλάγχνα τε καὶ ἔγκατα συνῆκται μυρία, ψυχὴ δ' ἀφανὴς ἤπλωται δι' ὧν μία, καὶ νοῦς ἀμερῆς καὶ ἀσώματος εἷς· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε, ἐκ μὲν πολλῶν μερῶν κόσμος συνέστηκεν εἷς, λόγος δὲ ὡσαύτως Θεοῦ πολυδύναμος καὶ παντοδύναμος εἷς, διὰ πάντων ἤκων καὶ τοῖς πᾶσιν ἀπλανῶς ἐξηπλωμένος (90), πάντων ἂν εἴη τῶν ἐν αὐτοῖς αἰτίας. Οὐχ ὁρᾷς ὀφθαλμοῖς τὸν σύμπαντα κόσμον; Ὡς οὐρανὸς εἷς μυρίας περιλαμβάνει ἀμφὶ τοῦτον (91) χορείας ἀστρῶν περιπολούσας· πάλιν ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, καὶ τὰς ἀπάντων ὑπερβολῇ φωτὸς καλύπτει μαρμαρυγὰς· οὕτω δῆτα ἐνὸς ὄντος Πατρὸς, καὶ τὸν τοῦτου λόγον ἓνα χρῆ ἀγαθὸν ἀγαθοῦ Πατρὸς εἶναι. Εἰ δ' ὅτι μὴ καὶ πλείους ἐπιμέμφετό τις, ὥρα τὸν τοιοῦτον, ὅτι μὴ καὶ ἡλίου συνίστη πλείους, καὶ σελήνας καὶ κόσμους, καὶ μυρία ἄλλα αἰτιᾶσθαι, μαινομένου τρόπον τὰ ὀρθὰ καὶ εὖ ἔχοντα τῆς φύσεως διαστρέφειν ἐπιχειροῦντος. Ἀλλ' ὡς ἐν ὁρατοῖς ἥλιος εἷς τὸν αἰσθητὸν ἅπαντα καταλαμβάνει κόσμον, οὕτω δὴ καὶ ἐν νοητοῖς, ἀφανῶς ἡμῖν καὶ ἀοράτως εἷς ὁ τοῦ Θεοῦ λόγος παντοδύναμος, τὰ σύμπαντα καταυγάζει· ἐπεὶ καὶ ἐν ἀνθρώπῳ μία ψυχὴ καὶ μία λογικὴ δύναμις, πλείστων ὁμοῦ γένοιντο· ἂν δημιουργὸς, εἰ καὶ γεωργεῖν ἢ αὐτῇ, καὶ ναυπηγεῖν, καὶ κυβερνᾶν, καὶ οἰκοδομεῖν πολλὰ μαθοῦσα ἐπιβάλλοιτο· καὶ εἷς νοῦς ἐν ἀνθρώπῳ καὶ λογισμὸς, δέξαιτο· ἂν ποτε μυρίας ἐπιστήμας, γεωμετρῇσει τε ὁ αὐτὸς καὶ ἀστρονομῇσει, καὶ λόγους γραμματικῆς καὶ ῥητορικῆς παραδίδει καὶ λατρικῆς, ἔν τε μαθημασί καὶ τοῖς κατὰ χεῖρα προστίθεται· καὶ οὐκ ὁδεῖς πῶποτε πλείους ἐν ἐνὶ σώματι ψυχὰς ἡγήσατο εἶναι, οὐδὲ πολλὰς ἐθαύμασε τὰς ἐν ἀνθρώπῳ οὐσίας, διὰ τὴν τῶν πολλῶν μαθημάτων ὑποδοχὴν. Εἰ δὲ καὶ ἄμορπον ὕλην πηλοῦ τις εὐρών, κἄπειτα χερσὶν ἀπαλύνας, ἐπιθεῖη ζώου μορφήν, ἄλλω μὲν σχήματι κεφαλὴν, χεῖρας δὲ καὶ πόδας ἐτέρω, καὶ ὀφθαλμοὺς πάλιν ἄλλω καὶ παρεῖας ὡσαύτως, ὥτα τε καὶ στόμα καὶ ῥίνας, στέρνα τε καὶ ὠμούς ὑποτυπωσάμενος τέχνη τῇ πλαστικῇ· ἀλλ' οὐκ ἐπειδὴ πολλὰ σχήματα καὶ μέρη καὶ μέλη ὕφ' ἐνὶ σώματι δεδημιουργεῖται, τοσοῦτως χρῆ καὶ τοὺς ποιητὰς ἡγεῖσθαι, ἀλλ' ἓνα μὲν ὄντα τὸν τοῦ παντὸς ἀθρόως τεχνίτην εἰδέναι, ἐπαινεῖν δ' ἀναγκαῖον, τὸν ἐνὶ λογισμῷ καὶ μὲν δυνάμει, τὸ πᾶν τεκτινόμενον· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἐνὸς μὲν ὄντος, ἐκ μερῶν δὲ πλείστων ὑφ' ἑστώτος, οὐ πολλὰς χρῆ ὑποτίθεσθαι δημιουργικὰς δυνάμεις, οὐδὲ πολλοὺς ὀνομάζειν θεοὺς, μίαν δὲ θεολογεῖν τὴν πάνσοφον καὶ παναρμόνιον, τὴν ὡς ἀληθῶς Θεοῦ σοφίαν, μὲν δυνάμει καὶ ἀρετῇ μὲν διὰ πάντων ἤκουσας, καὶ διὰ παντὸς τοῦ κόσμου χωροῦσας, καὶ τὰ πάντα

A omnium causa, Verbi quidem sui, utpote unigeniti, Pater proprie dicitur : ipse vero superiorem causam nullam agnoscit. Ipse igitur unus est Deus; Unigenitus autem ex eo procedit, Dei Sermo unus, per cuncta permanens et omnium conservator. Ac sensibilis quidem hic mundus, non secus ac lyra quædam ex multis ac dissimilibus constans chordis, quarum aliæ acutæ, aliæ graves sunt; aliæ remissæ, intensæ aliæ; quædam inter has mediæ, omnes vero probe aptatæ ex artis musicæ præceptis : sic etiam ipse ex multis partibus compositus, ex frigida scilicet et huic contraria calida; item ex humida, eique contraria sicca substantia; unamque ex his omnibus harmoniam efficiens, magnum Dei magni instrumentum opusque merito dici potest. Divinus autem Sermo, qui neque ex partibus constat, neque ex contrariis compositus est, sed simplex atque indivisibilis, perite ac modulate pulsatur hoc universum, Patrique suo, summo omnium moderatori debitum ac sibi ipsi convenientem edit concentum. Et quemadmodum in uno corpore, partes quidem ac membra, viscera quoque et intestina quamplurima simul compaginata sunt, unus autem animus per cuncta diffunditur, et mens indivisibilis atque incorporea una est : sic in hoc universo, mundus quidem ipse ex multis partibus in unum conflatus est : divinus autem Sermo multa vi pollens et omnipotens, itidem unus, per universa permanens, et absque vago errore per omnia diffusus, omnium quæ in ipsis fiunt causa est. Annon oculis tuis vides universum hunc mundum? Qualiter unicum cælum innumerabiles astrorum choros circa ipsum discursantes complectitur. Qualiter etiam unicus sol plures alios siderum choros ductat, et lucis suæ præstantia aliorum 642 omnium splendorem occultat. Sic cum unus sit Pater, unum quoque ejus Sermone, utpote optimi Patris optimum fetum esse oportet. Quod si quis conqueratur eo quod plures non sint, idem etiam quod non plures sint soles, plures lunæ, plures mundi, et alia sexcenta conqueri poterit; instar insani cujusdam ea convellere aggrediens, quæ sunt optime ac prudentissime a natura constituta. Enimvero ut in visibilibus rebus sol unus mundum sensibus subjectum illuminat, sic in rebus quæ intelligentia percipiuntur, unus Dei Sermo omnipotens, invisibili quadam nobisque occulta ratione, universa collustrat. Quippe etiam in homine unus animus et una ratiocinandi facultas, multarum simul rerum artifex est, siquidem et agrum colere, et navem ædificare eandemque regere; et domum exstruere idem animus

(89) Ὡς ὕφ' ἐνὶ σώματι. Deest hic particula, quam ita suppleo, ὡς μὲν οὖν ὕφ' ἐνὶ σώματι· potest etiam scribi ὡς δὲ ὕφ' ἐνὶ.

(90) Ἀπλανῶς ἐξηπλωμένος. Forte scribendum est ἀφανῶς. Verbum enim Dei invisibili quodam modo per omnia diffusum est. Sed vulgata lectio non temere rejicienda. Intelligi enim Eusebius, Verbum Dei cunctis rebus infusum esse, non ut spiritum qui vago motu per omnia permanat, et

nunc hac, nunc illac circumfertur, sed ut animam, quæ in cuncta simul diffunditur membra, nec ab his ad illa evagatur. Interpres ἀπλανῶς vertit *revera*.

(91) Vulg. ἀμφὶ μυρία. Et hic transposita esse vocabula nemo non videt. Scribe igitur χορείας ἀστρῶν ἀμφὶ τοῦτον περιπολούσας. Paulo post legatur ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, ὡς καὶ, etc.

plurimarum rerum peritia instructus aggreditur. Una quoque in homine mens ac ratio plures disciplinas complectitur. Etenim una eademque mens geometriam et astronomiam callet; et grammaticæ ac rhetoricæ et medicinæ præcepta tradit; nec solum liberalium disciplinarum, sed et artium quæ in manuum opere versantur, magistra est. Nec tamen ideo plures esse uno in corpore animas, ullus unquam existimavit; nec plures in eodem homine substantias, ob multarum simul disciplinarum peritiam miratus est. Ponamus aliquem reperta luti massa penitus informi, ex ea deinde manibus emollita animalis speciem efformasse; et caput quidem hac figura, manus et pedes alia; alia oculos, genas, aures item, os et nares, pectus et humeros figulino opere expressisse. Quamvis plures in uno corpore figuræ, partes ac membra efficta sunt, non ideo tamen totidem artifices operis existisse putandum est; sed unum totius operis artificem agnoscere ac laudare debemus qui, unius rationis et unius facultatis ope, totum opus molitus sit. Idem quoque de hoc universo mundo sentiendum est, qui cum unus sit, ex pluribus tamen partibus constat. Nec plures opifices potestates ideo ponere, nec plures deos nominare debemus: sed unam veri Dei potestatem atque sapientiam, omni solertia omnibusque harmoniæ numeris instructam, divinitatis vocabulo afficere: quippe qui una et singulari vi atque virtute per omnia conneet, et per universum mundum pervadat, **643** cunctaque constituat atque vivificet; universis denique ac singulis corporibus et elementis, varia munera ac beneficia ex seipsa suppeditet. Sic etiam una eademque solaris lucis impressio, simul eodemque momento, aerem illustrat, oculos illuminat, tactum calefacit, terram fecundat, et plantis incrementum tribuit; tempus præterea constituit, regit ac ductat sidera; cælum circuit, Deique potentiam universis ob oculos proponit: atque hæc omnia una vi naturæ suæ perficit. Ignis quoque natura, aurum quidem purgat, plumbum vero liquefacit; et ceram quidem dissolvit, lutum vero exsiccat, et ligna comburit, una incendiaria vi tot tantasque res perpetrante. Eodem modo divinus Sermo, summus omnium moderator, per omnia permeans, et in omnibus existens, et per cuncta cœlestia simul ac terrena discurrens, et tam invisibilia quam visibilia gubernans, solem ipsum, cælumque ac mundum inexplicabili quadam potentia regit; virtutis suæ efficacia ubique præsens, et per universa pervadens, ac soli quidem ipsi et lunæ ac reliquis sideribus, ex lucis suæ fonte perenne lumen effundit; cælum vero quod velut præstantissimam quamdam magnitudinis suæ imaginem effinxit, perpetuo moderatur. Eas autem potestates quæ ultra cælum ac mundum ipsum positæ sunt, angelos scilicet ac spiritus et intellectuales rationalesque substantias, vita simul et lumine, sapientia omnique virtute, et pulchritudine ac bonitate ex thesauris suis deprompta locupletat. Denique una eademque opifice facultate, et substantiam elementis suppeditare non cessat, et corporibus mistiones ac temperamenta, species, formas, figuras et qualitates innumerabiles tam in plantis quam in animalibus; tam in rationalibus quam in brutis, singula admirabili varietate distinguens, et una eademque virtute omnia omnibus affatim subministrans: et cunctis palam faciens, non septem aut plurium etiam chordarum lyram, sed unum hunc mundum tot in se harmonias continentem unius conditoris Sermonis opus esse.

(92) Vulg. *ποικίλην τῆς ἐξ αὐτῆς χορηγίας ποιουμένην*. Delendus est articulus, aut certe scribendum τὴν ἐξ αὐτῆς, ut habet codex Fuk. Mox ubi legitur φωτὸς ἡλίου προβολή, malim προσβολή cum codice Fuk.

(93) Vulg. *ἀρρήτων δυνάμεσιν*. Scribendum videtur ἀρρήτων λόγων δυνάμεσιν ἡνιοχεῖ, vel ut in

ὑφισταμένην τε καὶ ζωοῦσαν, καθόλου τε τοῖς πᾶσι καὶ τοῖς κατὰ μέρος σώμασι τε καὶ στοιχείοις, ποικίλην τὴν ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην (92). οὕτως καὶ φωτὸς ἡλίου μία καὶ ἡ αὐτῇ προβολή, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ καταυγάζει μὲν ἀέρα, φωτίζει δὲ ὀφθαλμούς, ἀφ' ἧν δὲ θερμαίνει, πιαίνει τε γῆν καὶ αὖξει φυτὰ, χρόνον ὑφίστησιν, ἄστρων ἡγεῖται, οὐρανὸν περιπολεῖ, κόσμον φαιδρύνει, Θεοῦ δύναμιν ἐναργῆ τῷ παντὶ συνίστησι, ταῦτα τε πάντα μιᾷ ῥοπῇ φύσεως σὺντελεῖ. καὶ πυρὸς μὲν φύσις ὡσαύτως, χρυσὸν μὲν καθαίρει, μόλιδδον δὲ τήκει, καὶ κηρὸν μὲν λύει, πηλὸν δὲ ξηραίνει, ὕλην τε φρύγει, μιᾷ τῇ καυστικῇ δυνάμει τοσαῦτα κατεργαζομένη. ταύτῃ τοι καὶ ὁ παμβασιλεὺς τοῦ Θεοῦ Λόγος, ὁ διὰ πάντων ἤκων, ἐν πᾶσι τε ὢν καὶ πάντα ἐπιπορευόμενος οὐράνιά τε καὶ ἐπίγεια, τὰ ἀφανῆ καὶ τὰ ὀρώμενα διακυβερνῶν, ἡλίον τε αὐτὸν καὶ τὸν σὺμπαντα κόσμον, ἀρρήτοις δυνάμεσιν (93) ἡνιοχεῖ, δραστηρικῇ δυνάμει τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν, καὶ διὰ πάντων χωρῶν. εἴ τι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις, ἐξ οἰκείας πηγῆς ἀένναον φῶς ἐπομβρεῖ, οὐρανὸν δὲ οἰκείου μεγέθους προσφυστάτην εἰκόνα ὑποστησάμενος, εἰς αἰῶνα διακρατεῖ. τὰς δ' ἐπέκεινα οὐρανοῦ καὶ κόσμου δυνάμεις ἀγγέλων καὶ πνευμάτων, νοερῶν τε καὶ λογικῶν οὐσιῶν, ζωῆς ὁμοῦ καὶ φωτὸς καὶ σοφίας καὶ πάσης ἀρετῆς, καλοῦ τε καὶ ἀγαθοῦ παντὸς, ἐκ τῶν παρὰ αὐτοῦ θησαυρῶν ἐμπίπλησι, μιᾷ δὲ καὶ τῇ αὐτῇ δημιουργῇ τέχνῃ, καὶ στοιχείοις οὐσίας οὐποτε διαλιμπάνει παρέχων, καὶ τοῖς σώμασι μίξεις καὶ κράσεις καὶ ἥδη (95) καὶ μορφὰς καὶ σχήματα, ποιότητάς τε μυρίας, ἐν τε ζώοις καὶ φυτοῖς (94) καὶ ψυχαῖς λογικαῖς τε καὶ ἀλόγοις, ἄλλοτε ἄλλως καταποικίλλων, καὶ πᾶσιν ὁμοῦ τὰ πάντα μιᾷ δυνάμει ἐπιχορηγῶν, διαβόηδην τε ἐπιδεικνύς, οὐχ ἐπ' ἀχόρδον λύραν, ἕνα δὲ κόσμον πολυαρμόνιον, ἐνὸς λόγου κοσμοποιῶ ἔργον.

D codice Fuk. ἀρρήτοις δυνάμεσιν. Paulo post ubi legitur εἴ τι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ interpretes legisse videntur εἴτα. Melius tamen scriberetur καὶ αὐτῷ μὲν, etc.

(95) Ἡδη. Fortasse εἴδη, ut legit interpretes. Edit.

(94) Ἐν τε ζώοις καὶ φυτοῖς. In codice Fuk. desunt hæ voces ἐν τε, quæ profecto non videntur valde necessariae.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

A

CAPUT XIII.

Λέγωμεν δῆτα ἐξῆς καὶ διασαφῶμεν (95) τὴν αἰτίαν, δι' ἣν ὁ τοσοῦτος τοῦ Θεοῦ Λόγος τὴν εἰς ἀνθρώπους κάθοδον ἐποικεῖτο· τούτων δὴ τὸν οὐρανὸν καὶ γῆς ἐπιστατούντα τοῦ Θεοῦ Λόγον, τὸν ἐξ αὐτῆς οἶα πατρὸς τῆς ἀνωτάτης πατρικῆς θεότητος γεγεννημένον, καὶ τῷδε μὲν αἰεὶ τῷ κόσμῳ παρόντα καὶ συνόντα, τῆς δ' αὐτοῦ προνοίας καὶ τῆς εἰς ἀνθρώπους κηδεμονίας ἐναργῆ παρεχόμενον τὰ γνωρίσματα, ἀνθρώπων ἀφρόνων γένος μὴ συλλογισάμενον, ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ αὐτῷ οὐρανῷ καὶ ἄστροις, τὴν σεβάσμιον ἀνέθεντο προσηγορίαν. Καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τὴν γεώδη φύσιν καὶ τοὺς ἀπὸ γῆς καρπούς, τροφάς τε σωμάτων παντοίας ἐθέωσαν, Δήμητραν, καὶ Κόρην καὶ Διώνυσον, καὶ ἀδελφὰ τούτων ἕτερα εἰδωλοποιήσαντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τῆς σφῶν αὐτῶν διανοίας τοὺς λογισμοὺς, καὶ αὐτὸν δὴ τὸν τούτων ἑρμηνέα λόγον, θεοὺς ἀνειπεῖν οὐκ ἀπόκνησαν, Ἀθηνᾶν μὲν τὴν διάνοιαν, τὸν δὲ λόγον Ἑρμῆν ἐπονομάσαντες, καὶ τὰς τε τῶν μαθημάτων ἐπηθόλους δυνάμεις, Μνημοσύνην καὶ Μούσας ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἐπὶ μείζον δ' αὖξοντες ἀτοπίας ὑπερβολῇ δυσσεβείας, τὰ οἰκεῖα πάθη, ἃ δὴ ἐχρῆν ἀποτρέπεσθαι καὶ λόγῳ σώφρονι θεραπεύειν, οἱ δὲ ἐθέωσαν, αὐτὴν τε τὴν σφῶν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἐμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον τῶν ψυχῶν νόσον, τὰ τε ὅλα καὶ πρὸς αἰσχρουργίαν μέγρι τε καὶ μέλῃ τοῦ σώματος, ἐπὶ τῇ τῶν αἰσchrῶν ἡδονῶν ἀκρατεῖα (96) Ἑρώτα καὶ Πρίηπον καὶ Ἀφροδίτην καὶ ἄλλα τὰ συγγενῇ τούτοις ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ γὰρ ἀμφὶ τὰς σωμάτων γενέσεις καὶ τὸν κάτω θνητὸν βίον καταπεσόντες, ἀνθρώπους θνητοὺς ἐξεθείασαν, καὶ μετὰ τὸν κοινὸν θάνατον ἤρωας καὶ θεοὺς ἐπεσήμεσαν, ἀμφὶ μνήματα καὶ τάφους τὴν ἀθάνατον καὶ θεῖαν οὐσίαν ὑποτοπήσαντες εἰλίσσεσθαι· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ ζῶων ἀλόγων παντοία γένη, ἑρπετῶν τε καὶ βλαπτικῶν, τῇ σεβασμῇ προσηγορίᾳ τετιμήκασιν· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ ὀρῶς κατακόψαντες, καὶ πέτρας ἐκτεμόντες, γῆς τε μέταλλα καὶ χαλκοῦ καὶ σιδήρου καὶ τῆς ἄλλης ὕλης διερευνησάμενοι, θηλειῶν τύπους καὶ ἀρρένων ἀνδρῶν σχήματα, θηρίων τε μορφάς καὶ ἑρπετῶν ἀνεπλάσαντο, κάπειτα τούτοις τιμὰς περιτεθείκασιν. Καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐμφωλεύουσι τοῖς ζῴοις, σκοτοῖς τε μυχοῖς ἐγκαταδεδουκόσι δαίμοσι πονηροῖς, ἀμφὶ τὰς τῶν θυσιῶν λοιθάς τε καὶ κνίσσας λιχνεύουσι, τὴν αὐτὴν τῶν θεῶν ἀνέθηκιν ἐπηγορίαν· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέσμοις τισὶν (97) ἀπειρημένῃς γοητείαις, ἐκθέ-

Nunc vero quam ob causam tantus hic Dei Sermo in terras descenderit, exponere aggrediamur. Homines stulti ac recordes, cum hunc Dei Sermonem cœli ac terrarum præsidem, qui ex Patris divinitate tanquam ex fonte quodam editus, semper huic mundo præsens adest, suæque providentiæ 644 et erga homines benevolentia certissima præbet indicia, minime intellexissent, soli ac lunæ, cœloque ipsi ac sideribus venerandum Dei nomen tribuere non dubitarunt. Nec his contenti, terrenam quoque naturam, fructusque e terra editos, et cujusquemodi corporum alimenta, deos fecerunt; Cereris, Proserpinæ, Bacchi et aliorum huiusmodi numinum simulacra sibi fingentes. Sed neque hic B sistentes gradum, suarum quoque mentium cogitationes, et earum interpretem orationem, deos appellare non veriti, ipsam quidem mentem Minervam; orationem vero Mercurium, et animi facultates quibus disciplina percipiuntur, monetam et musas cognominarunt. Neque his adhuc contenti, sed præ nimia impietate deliramenta sua quotidie novis accessionibus cumulantes, animorum suorum perturbationes, quos odio prosequi et temperantiæ præceptis comprimere debuerant, consecraverunt. Ipsamque animi sui cupiditatem, et flagitiosum atque intemperantem morbum, ipsaque adeo corporis membra quæ ad obscenitatem impellunt; ipsam denique in turpes voluptates effusam intemperantiam, Cupidinem, Priapum ac Venerem nuncuparunt. Sed neque hic substituerunt: verum ad corporum ortus et ad mortalem hanc in terris vitam depressi, homines morti obnoxios in deorum numerum retulerunt; et post naturalem cunctisque hominibus præscriptum vitæ finem, deos et heroas appellarunt, divinam immortalemque naturam circa tumulos et sepulcra obvagari existimantes. Neque vero hic hæsit eorum amentia, sed varia brutorum animantium genera, et ex serpentibus eos qui maxime noxii essent, augusto divinitatis nomine honorarunt. Et ulterius progressi, excisis arboribus et saxis, terræ quoque, æris ac ferri aliisque effosis metallis, seminarum et virorum effigies, ferarumque ac serpentum species expresserunt, cultumque posthac iis exhibuerunt. Nec tamen finem hic fecerunt amentia; sed malignis dæmonibus qui intra simulacra abditī delitescabant, et qui in obscuris recessibus insederant, quique libamentis et hostiarum nidoribus inhiabant, deorum nomen indiderunt. Nec his contenti, dæmones illos et invisibiles potestates quæ per aerem circumferuntur, quibusdam

(95) Vulg. Λέγω μὲν διὰ τὰ ἐξῆς καὶ διασαφῶ μὲν. Scribendum est uno verbo λέγωμεν δῆτα ἐξῆς καὶ διασαφῶμεν, ut est in codice Fuk.

(96) Vulg. καὶ ἐπὶ τῇ τῶν αἰσchrῶν ἡδονῶν ἀκρατεῖα. Scribendum est καὶ ἐπὶ τὴν τῶν αἰσchrῶν ἡδονῶν ἀκρατείαν, etc.; refertur enim ad ἀνειπόντες. Ait Eusebius, impudicos affectus ab hominibus esse consecratos. Nam cupiditatem quidem suam Cupidinis nomine appellarunt: membra vero quibus obsce-

nitates peraguntur, Priapum: intemperantiam vero in turpes voluptates effusam Venerem vocaverunt. Illic est huius loci sensus, quem interpres non animadvertit. — Juxta quod hic annotavit, Latine quidem interpretatus est Valesius, Græcum vero textum aliter, ut videre est, expressit, sicque aliis in locis non semel. Edit.

(97) Ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέσμοις τισὶν. Proprium est vocabulum artis magicæ κατὰ ζῆτοι. Sic

velitarum artium Hgamentis, et sceleratis ac nefariis carminibus **645** et incantationibus, assessores sibi adsciverunt. Et ex hominibus quidem non eosdem cuncti, sed alii alios consecraverunt. Græci quidem Bacchum, Herculem, Æsculapium, Apollinem et alios quosdam homines deorum atque heroum vocabulo honorarunt. Ægyptii vero, Horum, Isim et Osirim, et alios horum similes homines deos esse existimarunt. Et qui ob eximiam solertiam, geometriæ, astronomiæ et arithmeticiæ disciplinas apud se inventas esse gloriantur, licet iudicio suo tantopere sapiant, tamen modum divinæ potentiæ, et quantum inter hanc et inter mortalem brutamque naturam intersit, nequaquam intelligere et cognoscere valuerunt. Proinde turpissimas ejusque generis bestias, variasque brutorum animalium species, serpentes etiam venenatos et feras belluas, deos appellare non dubitarunt. Phœnices item Melcatharum et Usorum et alios quosdam ignobiliores qui olim homines fuere, deos vocaverunt; Arabes similiter Dusarem quemdam et Obodam, Getæ Zamolxim, Cilices Mopsum, Amphiarum Theban; et alii quidem hos, alii autem istos, nihil a communi hominum natura discrepantes, sed reipsa meros homines, deos fecerunt. Omnes quidem uno consensu Ægyptii, Phœnices et Græci, universum denique mortalium genus quod solis radiis illustratur, mundi partes et elementa, fructusque qui nascuntur e terra, divinis honoribus affecerunt. Et quod magis mirandum est, cum illorum adulteria, puerilia stupra, et mulierum raptus fateantur, nihilominus urbes omnes, vicos et agros templis, delubris et statuis compleverunt, et

Artemidorus in libro 1, cap. 79, φαρμακείας καὶ καταδέσμους simul jungit. Plato in lib. 11 *De legibus*, pag. 933, καταδέσεις pro eodem dixit. Vide *Hypocratonem* in verbo καταδέσθαι. Latini ligaturas vocant. Augustinus tract. 7 in *Joannem*: *Uscque adeo, inquit, fratres mei, ut illi ipsi qui seducunt per ligaturas, per præcantationes, per machinamenta inimici, misceant præcantationibus suis nomen Christi*. Orosius in lib. 11, cap. 13, obligamentum magicum dicit.

(98) Vulg. ἐκθέσμοις τε καὶ ἐνάρχοις ψδαῖς. Scribendum est ἐπανάρχους ex codice Fuketiano. De paredris dæmonibus dixi in notis ad *Historiam Ecclesiasticam*. — Pro ἐπανάρχους legendum videtur ἀνάγχοις. Edit.

(99) Vulg. θνητούς τε μὲν. Lego θνητούς γε μὴν ἄνδρας. Quod licet leve est, tamen omitti non debuit.

(1) Vulg. παρ' αὐτῆς οὐκ ἔγνωσαν. Hic etiam transposita videntur esse vocabula; lego igitur: οὐκ ἔγνωσαν, οὐδὲ συνῆχαν οἱ παρ' αὐτοῖς σοφοί, etc. Quam scripturam in versione nostra secuti sumus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: Γεωμετρίας τὴν εὖρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὐξήντες, παρ' ἐκείνοις οὐκ ἔγνωσαν, etc.; quam scripturam non probo.

(2) *Μελκάρθωρ*. Eusebius in lib. 1 *De Præparatione*, cap. 10, ubi Phœnicum theologiam exponit, alterum quidem Melicarthum vocat Demarontis filium, Cæli nepotem; alterum vero Usorum Hypsuranii fratrem, qui pellium tegumenta primus invenit. In codice Fuk. scriptum est *Μελκάρθωρ* καὶ *Ὀδωρον*.

(3) *Δούσαριν* τινὰ καὶ *Ὀδδον*. Scribendum est καὶ *Ὀδδον*. Arabes enim Obodam et Dusarem coluerunt, ut docet Tertullianus in libro 11 *ad Na-*

σμοῖς τε καὶ ἐπανάρχους ψδαῖς (98) καὶ ἐπαρδαῖς, δυνάμεις τε ἀφανεῖς ἀμφὶ τὸν ἀέρα ποτωμένας, παρ' ἐδρους αὐτοῖς ἐφευκνύσαντο. θνητούς γε μὴν (99) ἄνδρας ἐθέωσαν ἐτέρους ἑτεροὶ· παῖδες μὲν γὰρ Ἑλλήνων Διόνυσον, καὶ Ἡρακλέα καὶ Ἀσκληπιόν τε καὶ Ἀπόλλωνα, ἄλλους τέ τινες ἀνθρώπους, τῇ τῶν ἡρώων καὶ θεῶν τετιμῆκασιν προσηγορίᾳ, Αἰγύπτιοι δὲ Ὀρον καὶ Ἴσιν καὶ Ὀσιριν, καὶ τούτοις παραπλησίους πάλιν ἀνθρώπους, θεοὺς νενομήκασιν· οἱ δὲ καθ' ὑπερβολὴν σοφίας, γεωμετρίας τὴν εὖρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὐχοῦντες, παρ' αὐτοῖς οὐκ ἔγνωσαν (1), οὐδὲ συνῆχαν οἱ σοφοὶ σταθμῆσθαι καὶ λογίσασθαι μέτρα θεοῦ δυνάμειος, θνητῆς τε καὶ ἀλόγου διαφορὰν φύσεως· διὸ δὴ πᾶς εἶδος εἰδεχθῶν κνωδάλων καὶ παντοίων ζώων γένη, B ἐρπετά τε ἰοδόλα καὶ θῆρας ἀγρίους, θεοὺς προσεπιπλύν οὐκ ἀπώκνησαν· Φοίνικες δὲ *Μελκάρθωρ* (2) καὶ *Ὀδωρον*, καὶ τινες ἄλλους ἀτιμωτέρους θνητούς *Ῥάλιν* ἄνδρας, θεοὺς ἀνηγόρευσαν, ὡς καὶ παῖδες Ἀράβων *Δούσαριν* τινὰ καὶ *Ὀδδον* (3), καὶ οἱ Γετῶν (4) *Ζάμολξιν*, καὶ τὸν *Μόψον* Κίλικας, καὶ τὸν Ἀμφιάρεω Θηβαῖοι· καὶ πάλιν ἑτέροις ἄλλοι πάλιν ἐτέρους, τὴν φύσιν οὐδὲν τῇ θνητῇ διαλλάττοντας, αὐτὸ δὲ μόνον ἀληθῶς ἀνθρώπους· ὁμοῦ δὴ οὖν πάντες Αἰγύπτιοι, Φοίνικες, Ἕλληνες, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν γένος ὅσον ἡλίου βολαὶ φωτίζουσι, τὰ μέρη τοῦ κόσμου, καὶ τὰ γε στοιχεῖα, τοὺς τε ἀπὸ γῆς βλαστούντας καρπούς (5), καὶ πρὸ γε τούτων μοιχείας αὐτῶν καὶ ἀρβένων φθορὰς, γυναικῶν τε ἀρπαγὰς ὁμολογοῦντες, οὐδὲν ἤττον πόλεις πάσας καὶ κώμας C καὶ χώρας, ναοὺς καὶ ἐγάλασι καὶ ἱεροῖς ἐπλήρουν, τῇ τῶν θεῶν ὁμοιοτροπία τὰς αὐτῶν προσπολλύντας ψυχὰς· θεοὺς δὲ τοῖνυν καὶ θεῶν παῖδας (6),

tiones, cap. 8. De Oboda Uranius in libro 11 *Arabiearum antiquitatum*. Fuit Obodas vetustissimus quidam rex Arabum, quem Nabathæi apud se sepultum divinis honoribus affecerunt, ut refert Stephanus in voce *Ὀδδον*. Ab hoc multi deinceps Arabiæ reges Obodæ dicti; quorum duos recenset Josephus, alterum Alexandri Judæorum regis, alterum Herodis temporibus. Posterioris meminit etiam Strabo. Porro quantum quidem ex historiis conflare licet, Arethæ atque Obodæ vicissim apud Arabes regnaverunt: ita ut post Aretham Obodas, post Obodam Arethas imperaret. Idque aliquandiu mansisse videtur. Jam Dusarem Nabathæi etiam coluerunt, Bacchum eo nomine designantes, ut tradit Isidorus apud Hesychium. De hoc etiam Stephanus in *Δουσαρίοι*. In codice Fuk. scriptum inveni *Δούσαριν* τινὰ *Ὀδδον*.

(4) Vulg. καὶ οἰηγεκτόν. Scribendum est καὶ οἱ Γετῶν, supple παῖδες. Notus est Zamolxis Getarum deus. Mox legendum est καὶ τὸν Μόψον Κίλικας, καὶ τὸν Ἀμφιάρεω Θηβαῖοι, καὶ πάλιν ἑτεροὶ ἄλλους, ἄλλοι πάλιν ἐτέρους, etc. Codex Fuketianus habet καὶ παρ' ἐτέρους, ἄλλοι πάλιν ἐτέρους.

(5) Vulg. βλαστοῦντας καρπούς λέλειπαι. Postrema vox addita est ab exscriptore hujus libri, quæ scilicet designaret hic aliquid desiderari. Certe aliquot verba deesse hic videntur. Nisi forte hic ἀπὸ κοινῶ subaudiri placet verba quæ paulo antea præcesserunt: θεοὺς ἀνηγόρευσαν. In codice Fuk. vox illa λέλειπαι non legitur, sed post vocem καρπούς punctum apponitur.

(6) Vulg. καὶ θεῶν πέλας. Scribendum puto καὶ θεῶν παῖδας. In codice Fuk. scribitur πάλας.

ἡρώας τε καὶ ἀγαθοὺς δαίμονας, λόγῳ μὲν ἦν παρ' αὐτοῖς ἀκούειν, ἔργον δὲ πᾶν τοῦναντίον· τάναντία γοῦν τοῖς ἐναντίοις ἐσέμνυνον· ὥς εἰ καὶ ἡλιόν τις καὶ φῶτα τὰ κατ' οὐρανὸν δεῖξαι τῷ βουλευθεί, ἄνω μὲν εἰς ὕψος μὴ ἐπαίροι τὰς ὄψεις, κάτω δὲ εἰς γῆν τὰς χεῖρας βαλὼν καὶ χαμαὶ εἰς ἔδαφος ῥίψας, ἐν πληρῷ καὶ βορβόρῳ τὰς οὐρανίους δυνάμεις ἐπιζητοίη· οὕτω δὲ καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, φρενοβλαβεῖα καὶ δαιμόνων ἀπάτη πονηρῶν, τὴν ἐπέκεινα οὐρανοῦ τε καὶ κόσμου θείαν καὶ νοητὴν οὐσίαν, κάτω που ἐν σωμάτων γενέσει καὶ θνητῶν πάθει τε καὶ θανάτοις ἐπέπειστο εἶναι· οἷον εἰς τοσοῦτον ἤλαυνον ἀνόλας, ὥς καὶ τὰ φίλτατα θύειν αὐτοῖς, μηδὲ φειδῶ ποιῆσθαι τῆς φύσεως, ἀλλ' ἥδῃ καὶ τὰ μονογενῆ καὶ ἀγαπητὰ τῶν τέκνων, μανίᾳ καὶ διανοίας ἐκστάσει κατασφάττειν· καὶ τί γὰρ ἂν γένοιτο τοῦτου μανικώτερον, θύειν ἀνθρώπους καὶ τὰς πόλεις ἀπάσας καὶ τοὺς αὐτῶν οἴκους ἐμυλλοῖς μολύνειν φόνοις; Ἡ οὐ ταῦτα Ἑλλήνων παῖδες μαρτυροῦσι, καὶ πᾶσα γὰρ ἡ ἱστορία τῆς τοῦτων μνήμης πεπληρωται; Κρόνῳ μὲν γὰρ Φοῖνικες καθ' ἕκαστον ἔτος, ἔθουον τὰ ἀγαπητὰ καὶ μονογενῆ τῶν τέκνων. Τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ καὶ ἐν Ῥόδῳ (7) μὲν ὁ Μεταγεννιώνος ἕκτη ἱσταμένου ἀνθρώπους ἔσφαττον· ἐν δὲ Σαλαμῖνι ὕψ' ἓνα περὶ δολὸν Ἀθηναῖς Ἀγραυλίδος καὶ Διομήδους ἐλαυνόμενός τις ἀνὴρ, τρεῖς περιέθει τὸν βωμόν· ἔπειτα ὁ ἱερεὺς αὐτὸν λόγχῃ ἔπαιε κατὰ τοῦ στομάχου· καὶ οὕτως αὐτὸν ἐπὶ τὴν νηθεῖσαν πυρὰν ὠλοκαύτιζεν. Ἐγίγνοντο καὶ ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου πλείστα ὅσαι ἀνθρωποκτονίαι, ἐθούοντό τε τῇ Ἥρᾳ ἐν Ἡλίου πόλει, τῆς ἡμέρας τρεῖς, ἀνθ' ὧν Ἀμόσης (8) ὁ βασιλεὺς τὸ δεινὸν συνιδὼν, κηρίνους τοὺς ἴσους ἐκέλευσεν ἐπιτίθεσθαι· καὶ ἐν Χίῳ δὲ τῷ Ὀμαδίῳ Διονύσῳ, ἀνθρωποφονοῦντες ἔθουον, καὶ ἐν Τενέδῳ δὲ ὡσαύτως· ἐν δὲ Λακεδαιμόνι τῷ Ἀρεὶ τὴν δι' ἀνθρώπων ἐτέλουν θυσίαν. Καὶ ἐν Κρήτῃ δὲ αὐτὸ τοῦτο ἔπραττον, ἀνθρωποθυτοῦντες τῷ Κρόνῳ. Ἀθηναῖ δὲ παρθένος κατ' ἔτος ἐθύετο ἐν Λαοδικείᾳ τῆς Συρίας, νῦν δὲ, Ἐλαφος· ἀλλὰ καὶ Λίβυες καὶ Καρχηδόνοι ταῖς ἀνθρωποθυσίαις τοὺς ἑαυτῶν ἱεροῦντο θεοῦς. Καὶ Δουματηνοὶ δὲ τῆς Ἀραβίας (9), καθ' ἕκαστον ἔτος ἔθουον παῖδα, ὃν ὑπὸ τὸν βωμόν ἐθαπτον· κοινῶς δὲ πάντας Ἑλλήνας, πρὶν ἐπὶ πολέμους ἐξίεναι, ἀνθρωποκτονεῖν ἡ ἱστορία διδάσκει, Θράκας τε καὶ Σκύθας ὁμοίως. Ἀθηναῖοι δὲ τὰς Λεωκόρας (10) καὶ

A deorum suorum sectantes exempla, suas ipsorum animas penitus perdiderunt. Ac deos quidem deorumque filios, heroes item et bonos genios, verbo tenus ab illis appellari crebro audias. Sed res ipsa plane in diversum abit. Quippe contraria contrariis exornantur, perinde ac si quis solem et cœli lumina alteri volens ostendere, non sursum attollat oculos, sed manibus deorsum demissis et in solum dejectis, cœlestes potestates in luto ac cœno requirat. Sic plane humanum genus, mentis stupore et pessimorum dæmonum fraude deceptum, intelligibilem Dei naturam quæ cœlum mundumque ipsum transcendit, humi in corporum ortu et in hominum affectibus atque interitu residere sibi **646** persuaserat. Homines vero eo processerunt amentię, ut charissima etiam pignora iisdem immolarent: nec communi saltem parcerent naturæ, sed quos unicos habebant liberos, præfurore et insania jugularent. Enimvero quid furiosius excogitari unquam potest, quam immolare homines, et universas civitates, suasque ipsorum domos civili cæde contaminare? Annon Græci ipsi his rebus testimonium suum commodant? nonne harum rerum commemoratione omnis scatet historia? Saturno quidem Phœnices quotannis charissimos et unicos liberos mactabant. Eidem in insula Rhodo, die sexto mensis Metagitnionis, homines immolabant. Item apud Salaminem, in Minervæ Agraulidis et Diomedis templo, moris erat ut vir quidam aliis ipsum persequentibus aram ter circumiret: deinde sacerdos lancea pectus ejus configeret, atque ita hominem accenso rogo impositum penitus concremaret. Sed et in Ægypto plurimæ hominum cædes perpetrabantur. Nam Heliopoli tres quotidie homines Junoni immolabantur: cujus rei atrocitatem Amosis rex animadvertens, eorum loco totidem cereos homines substitui jussit. In insula autem Chio, hominem Baccho Omadio sacrificabant, itemque in Tenedo. Lacedæmone quoque humana hostia Marti immolabatur. Idem fiebat in Creta, ubi Saturno hominem sacrificabant. Laodiceæ in Syria, virgo quotannis mactabatur Minervæ; cujus loco nunc cerva immolatur. Afri quoque et Carthaginenses humanis victimis deos suos placabant. Dumateni quoque in Arabia quotannis puerum im-

(7) Vulg. *Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐν Ῥόδῳ*. Scribendum ex Porphyrio τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ supple Κρόνῳ.

(8) Vulg. *ἀπ' ὧν Ἀμόσης*. Scribendum est procul dubio ἀνθ' ὧν ex Porphyrio libro II, *De abstinentiā*, quem hic pæne ad verbum exscripsit Eusebius noster. Et sic codex Fuk. scriptum habet.

(9) Vulg. *Καὶ δ' οὐ μάτην, οἱ δὲ τῆς Ἀραβίας*. Lego καὶ Δουματηνοὶ δὲ ex Porphyrio in libro citato, quanquam apud Porphyrium vulgo legitur Δουμάτιοι. Nec aliter scribitur apud Eusebium in libro quarto *De Præparatione*, c. 16. Sed Δουματηνοί, ut dixi, niagis placet. Stephanus Δουμάθα, πόλις Ἀραβίας, ὁ πόλις, Δουμαθηνός, ὡς Γλαῦκος ἐν β', Ἀραβικῆς ἀρχαιολογίας. Certe Arabes in suis patronymicis hanc lere terminationem habent.

(10) *Τὰς Λεωκόρας*. Desunt hæc verba apud Porphyrium, quæ Eusebius noster de suo adjecit.

Sane Porphyrius cum de humanis victimis ageret, et de Atheniensibus loqueretur, hoc exemplum omittere non debuit. Leus quidam olim fuit apud Athenienses, Orphei filius, ut ait Suidas; qui cum Attica fame laboraret, responsurique esset ab Apolline Delphico, urbem non aliter salvam fore, nisi quispiam ex civibus filias suas diis immolaret, tres filias virgines pro salute urbis mandandas obtulit, Phasitheam, Theopen et Eubulen. Ælianus in libro XII *Varie historię*, cap. 28, pro Phasitheā Praxitheam nominat. Nihil frequentius occurrit apud Græcos oratores, quam harum Lei filiarum mentio; ut apud Aristidem in *Panathenico*; Libanium in *Declamatione* XIII; Demosthenes seu, quis alius auctor in oratione quæ *Ἐπιτάφιος* inscribitur, hunc Leum inter ἐπωνύμους seu tribuum conditores annumerat, a quo Leontis tribus nomen accepit,

molabant, quem sub ara sepelire consueverant. Denique omnes Græcos, antequam ad bellum proficiscerentur, hominem immolare solitos docet historia. Thracæ item et Scythæ idem fecisse memorantur. Athenienses etiam Lei filias virgines, et Erechthei filiam apud se immolatas referunt. Jam vero in urbe Roma, die festo Jovis Latiaris hominem hodieque immolari quis ignorat? Atque hæc ita se habere probatissimi philosophi testimonio suo confirmarunt. Quinetiam Diodorus, qui compendium bibliothecarum composuit, ducentos præcipue nobilitatis pueros ab Afri publice Saturno immolatos refert; trecentos autem alios ultro totidem numero filios immolandos obtulisse. Diony-

Α την Ἐρεχθέως θυγατέρα (11) σφαγιασθεῖσαν μνημονεύουσιν. Ἀλλ' ἐτι καὶ νῦν τίς ἀγνοεῖ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν (12), τῇ τοῦ Λατριάριου Διὸς ἑορτῇ σφαγιαζόμενον ἄνθρωπον; Ταῦτα μὲν φιλοσόφων οἱ καὶ δοκιμώτατοι, μεμαρτυρήκασιν οὕτως ἔχειν. Διόδωρος δὲ ὁ τὰς βιβλιοθήκας ἐπιτεμὼν, φησὶ τῇ Κρόνῳ διακοσίους τῶν ἐπιφανεστάτων παιδῶν, δημοκράτους τοὺς Λίβυας, οὐκ ἐλάττους δὲ ἐπιδοῦναι τῇ θυσίᾳ τριακοσίους ἑτέρους (13). ὁ δὲ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας συγγραφεὺς Διονύσιος, ὀνομαστὶ αὐτὸν (14) τὸν Δία καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, αἰτῆσαι ἀνθρωποθυσίας ἐν Ἰταλίᾳ, παρὰ τῶν καλουμένων Ἀδοριγγῶν. Τοὺς αἰτηθέντας οὖν φησι, καρπῶν μὲν ἀπάντων τὸ λάχος ἀποθῆσαι τοῖς θεοῖς, ὅτι δὲ μὴ καὶ ἀνθρώπους ἐθού-

Sic enim ait: Ἥχηχθεσαν οἱ Λεωντίδαι μυθολογουμένας τὰς Λεωκόρας, ὥς αὐτὰς ἔδοσαν σφάγιον τοῖς πόλινταις ὑπὲρ τῆς χώρας. Meminit etiam Clemens Alexandrinus in *Protreptico*, Gregorius Naz. in carmine *De virtute*, et ex recentioribus Leopardus in lib. xix, cap. penultimo.

(11) Καὶ τὴν Ἐρεχθέως θυγατέρα. Erechtheus Pandionis filius sex habuit filias: Protopeniam, Pandoram, Procrin, Creusam, Orythiam et Chthoniam. Harum duæ natu maximæ, Protopenia scilicet et Pandora, cum hostilis exercitus ex Bœotia in Atticam irrupisset, se pro salute patriæ mactandas obtulerunt. Quas Athenienses magnis honoribus post mortem coluerunt, et virgines Hyacinthidas appehærun, eo quod immolatæ fuissent in Atticæ pago Hyacintho, supra Sphendalensium pagum. Ita scribit Phanodemus in libro v *Rerum Atticarum*, teste Suida in voce παρθένοι. Ex quo lucem capit Ciceronis locus in oratione pro Sextio, ubi ait: *Mortem quam etiam virgines Athenis, regis opinor Erechthei filie, pro patria contempsisse dicuntur, ego vir consularis, etc.* Diodorus Siculus in lib. xvii: Φωκίων μὲν χρηστὸς ἔφη, δεῖν τοὺς ἐξαίτησμένους μιμῆσασθαι τὰς Λεωκόρας καὶ τὰς Ἰακινθίδας, καὶ τὸν θάνατον ἔκουσιν ὑπομεῖναι ἕνεκα τοῦ μηδὲν ἀνέχεσθον παθεῖν τὴν πατρίδα. Meminit etiam earum Demosthenes, seu quis alius in oratione quæ Ἐπιτάριος inscribitur: Ἦδεσαν ἅπαντες Ἐρεχθεῖδαι τὸν ἐπὶ νόμον αὐτῶν Ἐρεχθέα ἕνεκα τοῦ σώσαι τὴν χώραν, τὰς αὐτοῦ παῖδας ἃς Ἰακινθίδας καλοῦσιν, εἰς προὔπτον θάνατον δόντα ἀναλίσσει. Alii quatuor duntaxat Erechthei filias fuisse dicunt, quæ inter se conjuraverunt, ut, si una ipsarum moreretur, cæteræ se interficerent. Postea cum Eumolpus Eleusiniis opem ferens, cum magnis Thracum copiis in agrum Atticum irrupisset, Erechtheo oraculum consulenti responsum est, victoriam penes Athenienses futuram, si Erechtheus filiam immolavisset. Erechtheus itaque Chthoniam filiam natu minimam immolavit: quo facto reliquæ tres sicut sacramento sese obstrinxerant, mortem sibi consciverunt. Ita Apollodorus in *Bibliotheca*, Hyginus fabula 46 et 238, apud quem corruptum est Chthoniæ nomen. Has tres Erechthei filias Chthoniæ sorores, Euripides in Erechtheo ζευγὸς τριπάρθενον vocaverat, ut testatur Hesychius, easque post mortem in Hylas esse conversas sinxerat. Theon in Arati *Phænomen.* Εὐριπίδης γοῦν ἐν Ἐρεχθεὶ τὰς Ἐρεχθέως θυγατέρας, ὁσὰς φησὶ γενέσθαι τρεῖς οὐσας. Porro quod ad Hyacinthidas pertinet, quidam eas non Erechthei filias, sed Hyacinthi cuiusdam esse dixerunt. Sic Harpocration in voce Ἰακινθίδες, Hyginus fabula 238: *Hyacinthus*, inquit, *Spartanidem filiam immolavit ex responso pro Atheniensibus.*

(12) Κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν. Male interpretes *Megalopolim* verterunt. Nam Porphyrius, cujus verba hic usurpat Eusebius, urbem Romam ita appellavit more sæculi sui, ut jampridem notatum

B est a Josepho Scaligero in *Animadversionibus Eusebianis*, pag. 55. Certe Libanius in oratione quæ βασιλικὸς inscribitur, urbem Romam sic nominat. Porro quod ait Porphyrius, Romæ in Jovis Latiaris festo adhuc suæ ætate hominem immolatum fuisse, confirmat etiam Lactantius in lib. i, cap. 21: *Siquidem*, inquit, *Latiaris Jupiter et nunc sanguine colitur humano.* Prudentius in lib. i *contra Symmachum*:

Funditur humanus Latiari in munere sanguis.

De hoc festo loquitur Dio Cassius in lib. xliii, p. 551: Ἐν τε ταῖς ἀνοχαῖς ὁ πολίταρχος τὰ Λατιάρια οὐτ' ἄλλως προσήκοντα αὐτῷ, οὐτ' ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ γίνεσθαι ἐλωθότα ἐποίησε. Celebrabantur autem Latiaria mense, ut opinor, Decembri. Quippe eo mense munus gladiatorium edebatur, ut discimus ex calendario Heruvartii. Mos autem erat in Latiari sacro, ut gladiatoris qui in pugna fuerat occisus, cruor adhuc calidus Jovi libaretur, et quasi in faciem ejus jaclaretur, ut scribit Cyprianus in libro *De spectaculis*, et Tertullianus in *Apologetico*, cap. 9. Illustris est Justinus locus in *Anologia ad senatum*, ubi de hoc sacro loquitur: Τὰ ἴσα τῷ παρ' ὁμῶν τιμωμένῳ εἰδῶν, ὃ οὐ μόνον ἀλόγων ζώων αἵματα προσρρίνεται, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια, διὰ τοῦ παρ' ὁμῶν ἐπιστημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρὸς τὴν πρόχυσιν τοῦ τῶν φονευθέντων αἵματος ποιοῦμενοι, id est: *Eadem facientes quæ a vobis sunt cuidam idolo quod colitis. Cui non solum animalium sanguis aspergitur, sed etiam humanus cruor, viro apud vos clarissimo ac nobilissimo hanc ex hominum occisorum sanguine libationem faciente.* Ex quo loco colligimus prætorem urbanum hoc sacrificium peregrisse: nec hominem Jovi immolatum fuisse, ut ait Porphyrius, sed tantum gladiatoris in arena occisi sanguinem Jovi propinatum.

(13) Τριακοσίους ἑτέρους. Hujus loci sensum non est assecutus interpres, qui vertit, *et nihilominus trecentos alios sacrificio addidisse.* Atqui ἐπιδοῦναι proprie dicitur de patribus, qui liberos diis immolandos tradunt, ut de Leo Atheniensi supra vidimus. Cum igitur nobiles in Africa trecentos pueros diis mactandos obtulissent, ait Diodorus trecentos alios ab aliis itidem oblatos fuisse, ut suam erga deos pietatem non minus quam priores illi testificarentur. Cæterum malim legere διακοσίους pro τριακοσίους. Certe aut hic scribendum est διακοσίους, aut supra pro διακοσίους, scribendum est τριακοσίους.

(14) Vulg. αὐτῷ ὀνομαστὶ. Scribendum puto αὐτοῦ, ὀνόματι αὐτὸν τὸν Δία, quam scripturam in interpretatione mea secutus sum. Fallitur autem Eusebius noster. Neque enim a populis aboriginibus, sed a Pelasgis deos id postulasce scribit Dionysius Halic., pag. 16; nec jugulatos ab iis homines, sed extra patriam ablegatos. In codice Fuk. deest vox αὐτῷ.

σαν, παντοίαις περιπεσεῖν σύμφοραῖς· μὴ πρότερόν τε κακῶν παῦλαν σχεῖν, ἢ δεκατεῦσαι ἑαυτούς· οὕτω δ' οὖν ἀνθρώπων δεκάτας ἀφαιρουμένους τε καὶ οὐνο-
 τας, ἐρημίας αἰτίους γενέσθαι τῇ χώρᾳ. Τοσοῦτοις κακοῖς τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κατετρύχετο πρό-
 τερον. Οὐκ ἔρκει δ' ἐπὶ τούτοις τὸ κακῶς πράττειν, μυρία δὲ καὶ ἄλλαις ἀνηκέστοις καταδεδούλωτο σύμφοραῖς· ὁμοῦ γὰρ τὰ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἔθνη, Ἑλληνὰ τε καὶ βάρβαρα, ὡς ὑπὸ δαιμονικῆς ἐνεργείας οἰστρούμενα, δεινῇ καὶ χαλεπωτάτῃ νόσῳ διεστασίαζε, τῷ ἀμικτον εἶναι καὶ ἀκατάλλακτον αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, ὧδε κά-
 νεισε τοῦ μεγάλου σώματος τῆς κοινῆς φύσεως δι-
 εσπασμένου, ἐφ' ἑκάστη τε γωνίᾳ γῆς ἀποστατούν-
 των ἀνθρώπων, καὶ νόμοις καὶ πολιτείαις διαμαχο-
 μένων ἀλλήλοις· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ-
 αgridιουμένων, πυκναῖς ταῖς κατ' ἀλλήλων ἐπαναστάσε-
 σιν, ὥστ' αἰεὶ καὶ διὰ παντὸς τοῦ βίου, μάχαις ταῖς
 κατ' ἀλλήλων καὶ πολέμοις σχολάζειν, μὴ ἐξεῖναι τέ
 ποι τῷ βουλομένῳ στέλλεσθαι, μὴ πολεμίου τρόπον
 καθωπλισμένῳ, κατ' ἀγροῦς τε καὶ κατὰ κώμας,
 ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους (15), καὶ μᾶλλον τῶν
 πρὸς γεωργίαν ὀργάνων, τὰς ἐνόπλους κεκτῆσθαι
 παρασκευάς, τὸ τε ληΐζεσθαι καὶ ἀνδραποδίζεσθαι
 τοὺς ἐκ γειτόνων, ἐπ' ἀρετῆς τίθεσθαι μέρει. Καὶ
 οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν ὧν ἐλογοποίησαν
 περὶ τῶν οἰκείων θεῶν, αἰσχροῦ καὶ παρανόμου ζωῆς
 ἐφόδια προσλαβόντες, παντοίοις τρόποις ἀκολασίας,
 ὁμοῦ τοῖς σώμασι, καὶ τὰς αὐτῶν ψυχὰς προσδι-
 ἔφθειραν· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὄρους
 ὑπερβάντες τῆς φύσεως, ἐπέκεινα ἐχώρουν ἀρρόητο-
 ποιίας τε καὶ τ' ἀκοαῖς ἄπιστα κατ' ἀλλήλων ἐμπαρ-
 εινούντες· « ἄρβενές τε ἐπ' ἄρσεσι τὴν ἀσχημοσύνην
 κατεργαζόμενοι, καὶ τὴν ἀντιμισθίαν ἣν ἔδει τῆς
 πλάνης αὐτῶν ἐν ἑαυτοῖς ἀπολαμβάνοντες, » ἢ φασιν
 ἱεροὶ λόγοι· καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς περὶ
 θεοῦ φυσικὰς ἐννοίας παρατρέψαντες, ἀπρονόητα
 μὲν καὶ ἀνεπιτρόπευτα, τὰ τῆδε πάντα ἡγούντο,
 ἀλόγῳ δὲ καὶ αὐτομάτῳ φύσει, εἰμαρμένης τε ἀνάγκῃ
 τὴν τοῦ παντὸς οὐσίαν εἶναι καὶ σύστασιν ἀνέτι-
 θεσαν. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς σφῶν ψυχὰς
 τυτοῖς συνδιαφείρεσθαι τοῖς σώμασιν ὑπολαμβάνον-
 τες, θηριώδη ζωὴν καὶ βίον ἀδίκωτον διήγον, οὐ ψυ-
 χῆς οὐσίαν διερευνώμενοι, οὐ θείας χρίσεως δικαιο-
 τήρια προσδοκῶντες, οὐκ ἀρετῆς ἐπαθλα, οὐκ ἀδίκου
 βίου τιμωρίας ἐν νῷ βαλλόμενοι· ἥδη δὲ καὶ ὅλα
 ἔθνη πολυτρόποις κακίας εἰδεσι, θηριώδει κατετή-
 κοντο βίῳ, οἱ μὲν μητράσι μιγνύμενοι μίξιν ἐκθεσμον
 καὶ παρανομωτάτην, οἱ δὲ τὰς ἀδελφὰς αὐτῶν γα-
 μούντες, οἱ δὲ τὰς αὐτῶν θυγατέρας διαφθείροντες·
 καὶ οἱ μὲν τούς ἐπιθημοῦντας ξένους κατασφάττον-
 τες, οἱ δὲ καὶ κρεῶν ἀνθρωπείων ἀπογευόμενοι, οἱ δ'
 ἀγχόνῃ τῶς γεγενηκότας ἀποπνίγοντες, κάπειτα
 τούτοις ἐστιώμενοι, οἱ δὲ κυστὴν ἐτι ζῶντας παρα-
 βάλλοντες. Ἐπιλείπει με ὁ χρόνος, τὰ πάντα τῆς πα-

¹⁵ Rom. 1, 27.

(15) *Ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους*. Certe sub ini-
 tium imperii Diocletiani, in Gallia rustici con-
 iuratione inter se facta arma arripuerant, et iii-
 nera infestabant, Bagaudarum sibi nomine imposito,

A sius verr, qui res gestas populi Romani scriptis
 prodidit, 647 ipsum nominatim Jovem et Apolli-
 nem in Italia postulasse scribit ab iis qui Aborigi-
 nes dicebantur, ut homines immolarent; istos vero
 a quibus id postulatum fuerat, omnium quidem
 fructuum partem diis sacrificasse: sed quoniam
 homines quoque immolare supersedissent, in ma-
 ximas calamitates incidisse; nec his malis prius
 esse liberatos, quam seipsos decimassent. Ita cum
 hominum decimas persolvere ac sacrificare com-
 pellerentur, ipsos regionem suam vacuum ac de-
 sertam ab incolis præstitisse. Tot ac tantis cala-
 mitatibus humanum genus antea premebatur. Nec
 tamen ejusmodi infelicitas sola erat: sed præterea
 infinitis aliis iisque acerbissimis malis atterebatur.
 B Omnes enim nationes quæ per orbem terrarum dis-
 persæ sunt, tam Græcorum quam barbarorum, vel-
 luti dæmonum impulsu concitatæ, gravissimo sedi-
 tionis morbo concussæ sunt: adeo ut humanum
 genus nulla inter se communione aut concordia
 jungeretur; communi naturæ corpore hinc inde
 divulso, et per singulos fere orbis angulos disjun-
 ctis hominibus, et, ob legum atque institutorum
 discrepantiam, inter se decertantibus. Neque id so-
 lum, verum etiam crebris motibus efferati, seipsos
 nutuo appetebant: adeo ut bellis assidue et præ-
 liis intestinis districti, ætatem agerent; nec quis-
 quam auderet nisi hostilem in modum armatus
 peregre proficisci. Quinetiam per agros et vicos,
 C gladiis cincti erant agricolæ, et arma potius, quam
 instrumenta ad culturam agrorum necessaria sibi
 comparabant; virtutis loco ducebant, latroci-
 nari et ex vicinis locis captos in servitutem abdu-
 cere. Neque his contenti, ex fabulis quas de diis
 confixerant, turpis ac sceleratæ vitæ occasionem
 arripientes, corpora simul atque animos omni in-
 temperantiæ genere corruperunt. Neque vero his
 acquieverunt; sed ipsos naturæ terminos præter-
 gressi, longius processere, nefanda quædam et
 auditu incredibilia in seipsos flagitia perpetrantes.
 Masculi enim in masculos turpitudinem operati
 sunt; et mercedem quam oportuit erroris sui in se-
 metipsis receperunt, ut sacræ loquuntur litteræ. ¹⁶ Ac
 ne his quidem contenti, notiones etiam de Deo sibi
 a natura inditas depravarunt. Et res quidem hu-
 manas nullius cura ac providentia regi existima-
 runt; casui 648 autem fortuito ac temerario, et
 fatali necessitati, universi hujus ortum constitu-
 tionemque tribuerunt. Neque hic finem facientes,
 suos etiam animos una cum corporibus interire ar-
 bitrati, belluinam quamdam ac minime vitalem vi-
 tam agere instituerunt, non animi naturam per-
 scrutantes, nec divini judicii exspectantes tribunal,
 nec virtutis præmia, nec injustæ vitæ parata sup-
 plicia animo revolventes. Quinetiam integræ gentes

ut scribunt Orosius, Eutropius, et Mamertinus in Pa-
 negyrico Maximiani. Porro ex hoc Eusebii loco di-
 scimus, id genus latrocinii per totum fere orbem
 Romanum grassatum fuisse.

variis nequitiae generibus mancipatæ, ferina quadam vivendi ratione, quasi diuturno morbo contabescabant. Alii enim nefario et maxime illegitimo concubitu cum matribus miscebantur, alii sorores suas in matrimonium ducebant, alii filias vitiabant. Ac nonnulli quidem peregrinos qui ad ipsos advenierant, obtruncabant. Quidam humanis carnibus vescabantur, quidam etiam senioribus laqueo gulam frangentes, eosdem postea devorabant; alii denique eos adhuc vivos, canibus laniandos objicere consueverant. Dies me deficeret, si universa mala veteris illius morbi, qui totum genus humanum oppresserat, commemorare nunc vellem. Hæc igitur sunt aliaque his similia prope infinita, ob quæ clementissimus Dei Sermo rationalis gregis licet sibi repugnantis vicem miseratus, olim quidem per prophetas suos, et longe antea per quosdam Deo amabiles viros; deinde vero per alios qui postea celebres exstiterunt, eos qui deplorati erant ac perditii, legibus suis et hortationibus variis ac præceptionibus ad recuperandam valetudinem excitavit; huiusmodi principia ac fundamenta divini cultus in animis mortalium præstruens. Sed cum hominum genus non jam humano auxilio, sed præstantiore vi ac potentia indigeret; quippe quod vago errore hac illac circumferretur, et crudelissime discerperetur non a lupis et feris bestiis, verum a teterrimis dæmonibus, et diris spiritibus qui animos perdunt; tandem ipse Dei Sermo, optimi Patris voluntati obtemperans, libentissime ad nos venit, et nostra ingressus est castra. Causæ porro ejus in terras adventus, eæ fuere quas supra memoravi. Ob quas omnes ille ad mortalium cælis et colloquia descendens, non id quod familiare et usitatum ipsi erat præstitit; quippe qui expers esset corporis, et universum mundum occulta quadam et invisibili ratione permearet, cunctisque tam cæli quam terrarum incolis **649** potentiae suæ magnitudinem operibus ipsis declararet. Sed novo quodam et inusitato agendi modo usus est. Mortali enim corpore assumpto, cum mortalibus colloqui et versari dignatus est; eo consilio, ut mortalium genus per sui simile servaret.

CAPUT XIV.

Nunc vero quam ob causam incorporeus Dei Sermo, corpore velut instrumento quodam assumpto, ad homines accesserit, exponamus. Quamquam porro alia ratione, divina substantia quæ materiæ expers est, nec sub tactum aut aspectum cadit, Deum in materia et deorsum humi quærentibus seipsam poterat ostendere? præsertim cum omnium rerum satorem et effectorem, aut nollent aut certe non possent inspicere, nisi seipsam sub humana forma ac specie videndum præbuisset. Itaque, assumpto mortali corpore velut aptissimo instru-

λαιῖς νόσου, τῆς δὴ τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κεκρατηκυίας διηγούμενον. Ταῦτα καὶ ἀδελφὰ τοῖς μυσταῖς· ὧν δὴ χάριν ὁ φιλόανθρωπος τοῦ Θεοῦ Λόγος, τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης (16) οἶκτον λαβὼν, πάλαι μὲν διὰ τινων αὐτοῦ προφητῶν, καὶ ἔτι πρότερον δι' ἐτέρων θεοφιλῶν ἀνθρώπων, καὶ μετὰ τοῦτους διὰ τῶν μετέπειτα γνωρίμων, ἐπὶ τὴν σφῶν θεορασίαν ἀνεκαλεῖτο τοὺς ἀπεγνωσμένους, νόμοις καὶ παραινέσεσι ποικίλαις, διδασκαλίαις τε παντοίαις, προοίμια αὐτὰ καὶ στοιχεῖα θεοσεβείας εἰς ἀνθρώπους καταβαλλόμενος· ὥς οὖν οὐκέτ' ἀνθρωπείας (17) δυνάμεις, κρείττονος δὲ ἢ κατὰ ἀνθρώπον ἐδεῖτο βοηθοῦ τὸ θνητὸν γένος, ὧδε κάκεισε πλανώμενον, ἀφειδῶς τε σπαρταζόμενον, οὐχ ὑπὸ λύκων καὶ θηρίων ἀτιθάσων, δεινῶν δὲ καὶ ἀγρίων ὑπὸ δαιμόνων καὶ πνευμάτων ἀπεινῶν καὶ ψυχροθόρων, ἥκελοιπὸν ἡμῖν αὐτὸς μάλα προθυμῶς, καὶ παρὴν ἐφ' ἡμετέρας παρεμβολὰς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, Πάτερὸς παναγάθου περὶ θανάτων νεύματι· αἰτία δ' ἦν αὐτῷ τῆς ἐνταυθοῖ περυσίας, τὰ δεδηλωμένα· ὧν δὴ ἕνεκα πάντων (18) εἰς θνητῶν ὁμιλίας παριῶν, οὐχ ὅπερ αὐτῷ σύνηθες ἦν, τοῦτ' ἐπραττεν, ἀσωμάτῳ μὲν ὄντι καὶ τὸν ἅπαντα κόσμον ἀφανῶς ἐπιπορευομένῳ, ἔργοις δ' αὐτοῖς οὐρανίοις τε καὶ τοῖς κατὰ γῆν τὰς αὐτοῦ μεγαλουργίας ἐκφαίνοντι, καινότερῳ δὲ καὶ τὸν συνήθη παραλλάττοντι τρόπῳ· δι' ὁργάνου γάρ τοι θνητοῦ τὰς πρὸς τοὺς θνητοὺς ὁμιλίας τε καὶ διατριβὰς ὑπέκει, τὸ θνητὸν διὰ τοῦ ὁμοίου σῶσαι προμηθεύμενος.

C

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Φέρε δὴ μετὰ ταῦτα, καὶ δι' ἣν αἰτίαν ὁργάνῳ σώματι χρησάμενος εἰς ἀνθρώπων διατριβὰς παρῆει ὁ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἐξεύρωμεν. Καὶ πῶς ἂν ἄλλως θεῖα καὶ ἀναφῆς, ἀβλὸς τε καὶ ἀόρατος οὐσία, τοῖς ἐν γενέσει τὸν Θεὸν καὶ ἐπὶ γῆς κάτω ζητοῦσιν, ἄλλως πως οὐ δυναμένοις (19) ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἀπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ἐποπτεύειν, ἢ δι' ἀνθρωπίου σχήματος τε καὶ εἰδους, ἑαυτὴν ἐφῆγεν; "Ὅθεν δι' ὁργάνου θνητοῦ καταλήλου βεηθήματος, τοῖς θνητοῖς εἰς ὁμιλίαν κατῆει, ὅτι δὴ τοῦτ' αὐτοῖς φίλον ἦν· τὰ ὅμοια γοῦν, φασί, τοῖς ὁμοίοις

(16) Vulg. τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης. Vetus Interpres legisse videtur τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης. Sic enim vertit, *Gregis rationis participis qui ex hominibus constat, misericordiam capere cepit*. Ego vero mallet legere τῆς ἑαυτοῦ λογικῆς ἀγέλης. Sic enim Eusebius Deum Verbum vocare solet pastorem gregis rationalis. Codex tamen Fuk. habet τῆς ἐν ἀνθρώποις compendiose scriptum.

(17) Vulg. ὥς ἂν οὐκέτ' ἀνθρωπείας. Scribendum est ὥς δὲ οὐκέτ' ἀνθρωπείας, etc., vel ut est in Codice Fuk. ὥς οὖν.

(18) Ὅν δὴ ἕνεκα πάντων. Olim conjeceram scribendum esse ὧν δὴ ἕνεκα σπεύδων εἰς θνητῶν

ὁμιλίας, vel certe παριῶν, quæ conjectura certissima mihi videtur. Quamvis enim ex vulgata lectione idem sensus elici possit, tamen si eam retinemus, non video quo referri possint hæc verba εἰς θνητῶν ὁμιλίας. Tandem vero codex Fuk. conjecturam nostram confirmavit, in quo scribitur ὧν δὴ ἕνεκα πάντων εἰς θνητῶν ὁμιλίας παριῶν.

(19) Vulg. ἄλλως Θεοῦ δυναμένοις. Totus hic locus ita emendandus est, ἄλλως τε οὐ δυναμένοις ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἀπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ὑποπτεύειν, εἰ μὴ δι' ἀνθρωπίου σχήματος τε καὶ εἰδους ἑαυτὴν ἐφῆγεν. In cod. Fuk. legitur ἄλλως πως οὐ δυναμένοις.

φίλα· τοὺς δὴτα χαίρουσι τῇ τῶν ὁρωμένων αἰσθήσει, ἐν ἀγάμασι τε καὶ ξοάνων ἀψύχων γλυφαῖς θεοὺς ἀναζητοῦσιν, ἐν ὕλῃ τε καὶ σώματι τὸ θεῖον εἶναι φανταζομένοις, θνητοὺς τε ἀνδρας θεοὺς ἀναγορεύουσιν, κατὰ ταῦτά πη (20) ἑαυτὸν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἐδείκνυ· διὸ δὴ νεῶν πανάγιον αὐτὸς ἐκτυψὼ σωματικὸν ὄργανον κατεσκευάσατο, λογικῆς δυνάμεως αἰσθητικὸν οἰκητήριον, ἀγαλμα σεμνὸν καὶ πανίερον, ξοάνον παντὸς ἀψύχου προτιμότερον. Τὸ μὲν γὰρ ἐξ ὕλης ἀψύχου δείκνυον, χερσὶ βαναύσων ἀνδρῶν ἐν εἰκόνι χαλκοῦ καὶ σιδήρου, χρυσοῦ τε καὶ ἐλέφαντος, λίθων τε καὶ ξύλων ἐν ὕλῃ τετεχνασμένον, προσφυεὺς ἂν εἴη δαιμόνων οἰκητήριον· τὸ δ' ἐνθεον ἀγαλμα σοφίας ἐνθεοῦ δυνάμει πεποιτικμένον, ζωῆς μετεῖχε καὶ νοερᾶς οὐσίας, ἀγαλμα πάσης ἀρετῆς ἐμπλεον, ἀγαλμα Θεοῦ Λόγου οἰκητήριον, νεῶς τε ἁγίος ἁγίου Θεοῦ· οὐ δὴ ὁ ἔνοικος Λόγος, θνητοῖς μὲν διὰ τοῦ συγγενοῦς συνῆν τε καὶ ἐγνωρίζετο, οὐ μὲν ὑπέπιπτε ταῖς ὁμοιοπαθείαις, οὐδ' ἀνθρώπου ψυχῆς τρόπον, τῷ σώματι κατεδραμεῖτο, οὐδὲ γε χερῶν αὐτὸς ἑαυτοῦ γεινόμενος, τῆς οἰκείας θεότητος μετεβάλλετο. Ὡς γὰρ οὐδ' ἡλίω φωτὸς πάθειν τι ἀκτινέας, τὰ πάντα πληροῦνται, καὶ σώμάτων νεκρῶν καὶ οὐ καθαρῶν ἐφαπτόμεναι, ταύτῃ πολὺ πλέον ἢ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγου δυνάμεις, οὐτ' ἂν πάθου τὴν οὐσίαν, οὐτ' ἂν βλαβείῃ, οὐδ' ἂν χερῶν ποτὲ ἑαυτῆς γένοιτο, σώματος ἀσωμάτως ἐπαφωμένη· οὕτω δὴτα ὁ κοινὸς ἀπάντων Σωτὴρ, εὐεργετικὸν ἑαυτὸν τοῖς πᾶσι καὶ σωτήριον παρέσχε, δι' ὄργανον οὐ προβέβλητο ἀνθρώπου, οἷά τις μουσικὸς ἀνὴρ διὰ τῆς λύρας τὴν σοφίαν δεικνύμενος. Ὅρρεα μὲν δὴ μῦθος Ἑλληνικὸς, παντοία γένη θηρίων θέλγειν τῇ ψῆθῃ, ἐξήμερον τε τῶν ἀγρίων τοὺς θυμούς, ἐν ὀργάνῳ πληκτρῷ κρουόμενον χορδῶν, παραδίδωσι· καὶ τοῦθ' Ἑλλήνων ᾄδεται χορῶν, καὶ πιστεύεται ἄψυχος λύρα τιθασσεύειν τοὺς θῆρας, καὶ δὴ καὶ τὰ δένδρα, τὰς φηγούς μεταβάλλειν, μουσικῇ εἰκοντα. Τοιγαροῦν ὁ πάνσοφος καὶ παναρμόνιος τοῦ Θεοῦ Λόγος, ψυχαῖς ἀνθρώπων πολυτρόποις κακίαις ὑποβέβλημέναις, παντοίας θεραπείας προβαλλόμενος, μουσικὸν ὄργανον χερσὶ λαβὼν αὐτοῦ ποίημα σοφίας τὸν ἄνθρωπον (21), ψῆδς καὶ ἐπὶ ψῆδς διὰ τούτου λογικοῖς, ἀλλ' οὐκ ἀλόγοις (22), θηρίων ἀνεκρούετο, πάντα τρόπον ἀνήμερον Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, πάθῃ τε ἄγρια καὶ θηριώδη ψυχῶν τοῖς τῆς ἐνθεοῦ διδασκαλίας φαρμάκοις ἐξυμμένους καὶ νοσοῦντας γε ψυχαῖς ταῖς τὸ θεῖον ἐν γενέσει καὶ σώμασιν ἀναζητούσαις, οἷά τις λατρῶν ἄριστος, συγγενεὶ καὶ καταλλήλῳ βοηθήματι Θεὸν ἐν ἀνθρώπῳ παρίστη. Κἄπειτα σωμάτων οὐχ ἥττον ἢ ψυχῶν ἐπιμελόμενος, σαρκὸς μὲν ὀφθαλμοῖς ἦν ὄρεν θαύματά τινα παράδοξα καὶ θεϊκὰς τεραστίας τε καὶ δυνάμεις, ἀκοαῖς δὲ πάλιν σαρκὸς τὰς διὰ γλώττης καὶ σαρκὸς ὁπῆγει διδασκαλίας, πάντα δ' ἐπετέλει δι' οὗ ἀνελήφεν

(20) Vulg. καὶ ταῦτά πη. Procul dubio scribendum est κατὰ ταῦτά πη, id est, eodem modo Dei sermo sese ostendit. Ita plane codex Fulketii.

(21) Αὐτοῦ ποίημα σοφίας τὸν ἄνθρωπον. Naturam humanam quam Christus assumpsit, Eusebius vocat τὸν ἄνθρωπον, eo more quo Latini Patres de Christo dicere solent, quod hominem as-

A mento, cum hominibus congressus est, quoniam id illis familiare acceptumque erat. Simile enim simili gaudet, ut vulgari fertur proverbio. Illis ergo qui oculorum sensu ducebantur, et qui in statuis et simulacrorum sensu carentium sculpturis divinitatem quærebant; quique in materia et in corporibus divinum numen inesse sibi persuaserant; homines denique mortales deorum nominibus appellabant; eo modo Dei Sermo semetipsum ostendit. Hac de causa instrumentum corporis sibi ipse apparavit, velut sacrosanctum quoddam templum, et rationalis facultatis sensibile domicilium: simulacrum plane augustum et sacrum, omnique inanimata statua longe præstantius. Nam hæ quidem utpote imagines ex materia sensus experte, ære videlicet ac ferro, auro vel ebore, ligno vel lapidibus, vilium artificum manibus elaboratæ, aptissimum præbent dæmonibus domicilium. Illud vero divinum simulacrum omnipotente industria divinæ sapientiæ expolitum, vitæ et intellectualis substantiæ particeps fuit. Simulacrum plenum omni genere virtutis, ipsiusque Dei sermonis domicilium, et Dei sanctissimi sacrosanctum delubrum. In quo Dei Sermo inhabitans, cum ipsis quidem mortalibus per instrumentum quod ipsis familiare et cognatum erat, simul versatus et ab iisdem agnitus est: non tamen iisdem quibus illi affectibus succubuit; nec quemadmodum humanus animus, corporis vinculis adstrictus est; nec seipso deterior factus, divinitatem propriam immutavit. Nam ut solis radii quæ omnia complent, et qui cadavera aliaque contingunt corpora, nihil tamen inde patiuntur: sic, et multo etiam 650 magis, incorporea divini sermonis potentia, nec patitur quidquam, nec detrimentum substantiæ suæ sentit, nec deterior unquam seipsa existit, ubi ipsa quæ spiritualis est, corpus attigerit. In hunc igitur modum communis omnium Servator, beneficum se ac salutarem omnibus præstitit; non aliter ac musicus quidam per instrumentum corporis humani quod assumpserat, velut per lyram quamdam, artis suæ peritiam ostendens. Orpheum quondam omnia bestiarum genera cantu delinisse, et instrumenti sibilibus plectro percussis belluarum immanium furorem mitigasse, Græcorum fabulæ narrant. Atque id passim et canitur a Græcis, et verum esse creditur; lyram scilicet animæ expertem feras mansuefecisse, et quercus suavitate cantus delinitas immutasse. Verum sapientissimus omnisque harmoniæ peritissimus Dei Sermo, cum hominum animis multiplici improbitate corruptis omne curationis genus adhiberet, sumpto in manus instrumento musico a sua ipsius sapientia fabricato, humana scilicet natura, eo instrumento

sumpserit. Sic paulo ante usurpat Eusebius, cum ait, δι' ὄργανον οὐ προβέβλητο ἀνθρώπου. Occurrit etiam infra.

(22) Ἀλλ' οὐκ ἀλόγοις. Hæc verba desunt in codice Fuk., et a scholiaste addita mihi videntur.

cantica et quasi incantamenta quædam, non brutis, A ut ille, sed ratione præditis animantibus insonuit, moresque omnium tam Græcorum quam barbarorum mansuefecit; et feroces ac belluinas animorum perturbationes, cœlestis doctrinæ remediis persanavit. Et tanquam præstantissimus quidam medicus languentibus hominum animis qui Deum in materia et in corporibus pervestigabant, cognatum et familiare adhibens medicamentum, Deum in homine spectandum exhibuit. Posthæc vero cum corporum non minus quam animorum curam gereret, stupenda quædam miracula, et divina prodigia, et omnipotentis ipsius opera, oculis corporeis cernere licebat. Interim vero auribus corporeis salutaria præcepta ipse ore ac lingua corporea insusurrare non destitit. Cuncta denique per hominem quem assumpserat, gessit, eorum causa qui non aliter, sed ea sola ratione divinitatem ipsius agnoscere poterant. Atque hæc ille Patris sui consiliis obtemperans administravit, idem semper manens qui antea erat apud Patrem: non immutata substantia, nec amissa natura; nec carnis vinculis constrictus; nec in eo quidem loco in quo humanum ipsius vasculum versabatur, consistens; alibi vero adesse nequaquam valens. Sed eo ipso tempore quo inter homines versabatur, præsentia sua universa complebat; eratque **651** cum Patre, et in Patre inerat; et omnium simul tam quæ in cœlo quam quæ in terra sunt, tum maxime curam gerebat. Nec quidquam illi perinde ac nobis obstabat, quo minus præsens ubique adesset; nec divina opera more solito edere, ullatenus prohibebatur. Sed ea quidem quæ a seipso erant, naturæ humanæ tradidit; quæ vero ex ipsa erant mortali natura, ipse vicissim non accepit. Et divinam quidem potentiam mortali impertiit naturæ; ipse tamen ex ejus participatione nihil hausit. Itaque nec ulla labe maculatus est, dum corpus ipsius in lucem ederetur; nec rursus dum dissolveretur, ullum ipse utpote impatibilis, detrimentum substantiæ passus est. Nam neque si quo casu frangatur lyra, aut chordæ utpote fragiles disrumpantur, eum qui lyram pulsant, pati aliquid ipsum necesse est. Nec si forte sapientis cujuscumque corpus supplicio affici contingat, sapientiam quæ in eo est, aut animum qui in ipsius latet corpore, vel cædi vel uri quisquam merito dixerit. Eodem modo ac multo etiam potiori jure,

(25) Vulg. *μένωρ πάλιν αὐτός*. Etsi hic locus vitio caret, tamen non possum omittere lectionem quam in Fuk. codice reperi, *μένων αὐτός πάλιν αὐτός, οὗτος*, etc., quam quidem scripturam verioremi puto. Paulo post, ubi legitur *ἐνθα ἦν τὸ ἀνθρώπειον σκεῦος*, vocem addidi ex codice Fuk. qui sic habet, *ἐνθα ἦν αὐτῷ τό, etc.*

(24) Vulg. *τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρούμενον*. Scribendum est *διαίρουμένου*, ut legitur in codice Fuk.

(25) *Ταύτη τε πολὺ πλέον*. Scribo ταύτη γε καὶ πολὺ πλέον. In cod. Fuk., scriptum est ταύτη πολὺπλέον. Atque ita locutus est Eusebius paulo ant.

ἀνθρώπου, τοῖς οὐκ ἄλλως ἢ μόνως οὕτως τῆς ταύτης θεότητος συναισθεσθαι δυναμένοις· καὶ ταῦτα ταῖς Πατρικαῖς βουλαῖς διηκονεῖτο, μένων αὐτὸς πάλιν (23) αὐτός, οὗτος καὶ πρὸ τοῦτου παρὰ τῷ Πατρὶ ἦν, οὕτι μεταβαλὼν τὴν οὐσίαν, οὐδ' ἀφανισθείσης τῆς αὐτοῦ φύσεως, οὐδὲ γε τοῖς τῆς σαρκὸς δεσμοῖς πεδνηθεὶς, οὐδ' ὧδε μὲν ἐνθα ἦν αὐτῷ ἀνθρώπειον σκεῦος, τὰς διατριβὰς ποιοῦμενος, ἐν ἐτέροις δὲ εἶναι τοῦ παντός κεκωλυμένος· ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐν τῷ τότε καθ' ὃν ἐν ἀνθρώποις ἐπολιτεύετο, τὰ πάντα ἐπλήρου, καὶ τῷ Πατρὶ συνῆν, καὶ ἐν αὐτῷ γε ἦν, καὶ τῶν πάντων ἁθρόως ἐν τῷ τότε, τῶν τε κατ' οὐρανὸν καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἐπεμέλετο, οὐδαμῶς τῆς πανταχόσε παρουσίας, ὁμοίως ἡμῖν ἀποκλειόμενος οὐδὲ τὰ θεῖα πράττειν συνήθως παραποδιδόμενος, ἀλλὰ τὰ μὲν ἐξ αὐτοῦ B παραδιδούς τῷ ἀνθρώπῳ, τὰ δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μὴ ἀντιλαμβάνων, καὶ τῆς μὲν ἐνθέου δυνάμεως τῷ θνητῷ χορηγῶν, τῆς δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μετουσίας μὴ ἀντεπαρσόμενος· οὕκουν ἐμολύνετο τιχτομένου τοῦ σώματος, οὐδὲ τὴν οὐσίαν ἐπασχεν ὁ ἀπαθής, τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρούμενος (24)· ἐπεὶ μὴδὲ τῆς λύρας εἰ οὕτω τύχοι, κοπτομένης, ἢ τῶν χορδῶν διασπασμένων, πάσχειν εἰκὸς τὸν ἀνακρουόμενον· οὐδὲ γε σοφοῦ τινος ἀνδρὸς τιμωρουμένου σώματος, τὴν ἐν τῷ σοφῷ σοφίαν, ἢ τὴν ἐν τῷ σώματι ψυχὴν ἀποκόπτεσθαι ἢ καίεσθαι, φαίμεν ἂν εἰκότως. Ταύτη γε καὶ πολὺ πλέον (25), οὐδὲ τὴν τοῦ Λόγου δύναμιν βλάβος τι ἐκ τῶν τοῦ σώματος παθῶν ἀποφέρεισθαι, φάναι εὐλογον, ὅτι μὴδὲ τὸ τοῦ φωτὸς ἡμῖν ὑπόδειγμα, χραίνεσθαι τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἐπὶ γῆς οὐρανόθεν ἐκπεμπομένας, C πηλοῦ τε καὶ βορβόρου καὶ μiasμοῦ παντὸς ἐφαπτομένας, συνεχῶς· φωτίζεσθαι μὲν γὰρ καὶ ταῦτα ἐκ τῶν τοῦ φωτὸς αὐγῶν οὐδὲν ἂν κωλύει λέγειν, τὸ δὲ γε μὴν φῶς οὐκ ἐτι πηλοῦσθαι, οὐδὲ τὸν ἥλιον μολύνεσθαι ἐκ τῆς τῶν σωμάτων ἐπιμιξίας. Καὶ μὴν ταῦτά γε τῆς φύσεως οὐκ ἂν εἴη ἀλλότρια· ὁ δὲ γε Σωτὴρ καὶ ἀσώματος τοῦ Θεοῦ Λόγος, αὐτοζῶν (26) τυγχάνων καὶ αὐτοφῶς νοερὸν, παντὸς οὐκ ἂν ἐφάψαιτο ἐνθέῳ καὶ ἀσωμάτῳ δυνάμει, ζῆν τοῦτο ἀνάγκη καὶ ἐν λογικῷ διάγειν φωτὶ· ταύτη τοι καὶ σώματος (27), οὐκ ἂν ἐφάψαιτο, ἡγιασται τοῦτο καὶ πεφώτισται, καὶ αὐτίκα πᾶσα γε νόσος αὐτῷ καὶ ἀβρωσία καὶ πάθος ὑπεξίσταται, ἀντιλαμβάνει δὲ τῆς ἐξ αὐτοῦ πληρώσεως τὰ ἐν στερήσει. Διὸ δὴ τὸν πάντα βίον ταύτη πη διετέλει, τότε μὲν τοῦ σωματικοῦ ὀργάνου τὴν πρὸς ἡμᾶς ὁμοιοπάθειαν ὑποδεικνύς, τότε δὲ τὸν Θεὸν λόγον ὑποφαίνων, μεγαουργῶν καὶ παρadoxoποιῶν ὡς Θεός, καὶ τῶν μελλόντων ἔσεσθαι προαναφωνῶν τὰς προρρήσεις, καὶ τὸν μὴ

(26) Vulg. *αὐτὸ ζῶν τυγχάνων*. Verbum αὐτὸ ζῶν, et quod sequitur αὐτὸ φῶς scribendum est continue instar unius vocabuli, hoc est ὁ φ' ἔν, ut Græci dicunt. Porro in editione Genevensi confusus erat locus vitio typographorum, quem nos ita restituiimus, παντὸς οὐκ ἂν ἐφάψαιτο. Atque ita plane legitur in codice Fuketii.

(27) Vulg. *ταύτη τὸ καὶ ἀσώματος*. Procul dubio scribendum est ταύτη τοι καὶ σώματος, οὐκ ἂν ἐφάψαιτο, etc. Qua emendatione nihil certius. Nam Eusebium de corpore hic loqui sequentia plane demonstrant. Atque ita in codice Fuk. scriptum inveniri.

τοὺς πολλοὺς ὁρώμενον Θεοῦ Λόγον τοῖς ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενος ἐν τερασταῖς πράξεσι, θαύμασι τε καὶ σημείοις καὶ παραδόξοις δυνάμεσι, καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις (28) ἐνθέοις, ἅνω πρὸς τὸν ὑπερουράνιον τόπον τὰς ψυχὰς παρασκευάζεσθαι προαγοῦσαις.

A Sermonis divini potentiam nullum ex corporis affectibus dispendium accepisse dicendum est : quamdoidem nec exemplum illud lucis quo jam usi sumus, solares radios qui e caelo in terras dimissi, cœnum ac lutum et ejusque generis sordes contingunt, ullo modo inquinari permittit. Nam tametsi nihil vetat quominus eas res lucis splendore illustrari dicamus, non idcirco lucem ipsam luto infici dicimus, aut solem ex corporum commistione maculari : quamvis hæc ab ipsa natura non sunt penitus aliena. At vero Servator ille et incorporeus Dei Sermo, cum ipsa vita ipsaque lux intellectualis sit, quamcunque rem divina sua et incorporea virtute semel attigerit, eam deinceps vivere et in rationali luce versari necesse est. Similiter et corpus quodcumque contigerit, illico sanctum efficitur et illuminatur : omnisque morbus et ægritudo ac perturbatio ab eo recedit. Et quæ prius vacua erant, ex ejus abundantia partem aliquam accipiunt. Quocirca totum fere vitæ suæ curriculum ita transegit, ut nunc corpus suum iisdem quibus nos affectibus obnoxium esse ostenderet; nunc vero Deum se Verbum esse subindicaret; dum ingentia quædam et admirabilia tanquam Deus edebat opera, et futura multo ante prædicebat, Deique Sermonem qui a plerisque minime videbatur, rebus ipsis declarabat : prodigiosis scilicet operibus, miraculis 652 et signis, stupendisque virtutibus; divinis denique prædicationibus, quibus hominum mentes incitabat, ut se ad superni illius quod ultra cælum

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Τί δὴ λέιπεται ἐπὶ τούτοις ; Αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ παντὸς κεφάλαιον ὅποιαν ἔσχε τὴν αἰτίαν, ἐξεῖπεν· λέγω δὴ, τὸ πολυθρύλλητον τοῦ βίου τέλος, καὶ τοῦ πάθους τὸν τρόπον, τῆς μετὰ τὸν θάνατον ἀναδιώσεως (29) αὐτοῦ τὸ μέγα θαῦμα· μετὰ δὲ τὴν τούτων θεωρίαν, τὰς ἀποδείξεις πάντων δι' ἐναργῶν πιστωσόμεθα μαρτυριῶν. Ὁργάνῳ μὲν οὖν θνητῷ δι' ἃς προσέτιμον αἰτίας, οἷα δὴ ἀγάλματι θεοπροπέϊ κεχηρμένως, τοῦτ' αὐτῷ (30) οἷα μέγας βασιλεὺς δι' ἐρμηνέως τὸν ἀνθρώπῳ διεξελεθὼν βίον, πάντ' ἐπαξίως θεϊκῆς δυνάμεως διεπράξατο. Εἰ μὲν οὖν ἄλλως πως μετὰ τὰς ἐν ἀνθρώποις διατριβὰς, ἀφανῆς γεγονὼς (31) ἐξαίφνης ἀπέστη, ὑποκλέψας λάθρα τὸν ἐρμηνέα, καὶ τὸ οἰκεῖον ἄγαλμα, φυγῇ τὸν θάνατον διαδρᾶναι σπουδάσας, κἄπειτα ποῦ τὸ θνητὸν αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ φορᾷ καὶ ἀπωλεῖα συμψήφισας, φάσματοι ἂν ἐώκει τοῖς πᾶσιν, καὶ οὐτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ (32) τὰ πρέποντα διεπράξατο, ζωὴ μὲν τυγχάνων καὶ Θεοῦ Λόγος καὶ Θεοῦ δύναιμις, φορᾷ δὲ καὶ ἀπωλεῖα τὸν αὐτὸν αὐτοῦ παραδόξως ἐρμηνέα. Οὐτ' ἂν τὰ κατὰ δαιμόνων αὐτῷ πεπραγμένα, διὰ τῆς τοῦ θανάτου συμπλοκῆς τέλους ἤξιοῦτο· οὐκ ἂν ἐγνώσθη, ὅποι ποθ' ὑπῆρχε χωρήσας· οὐτ' ἂν ἐπιστεύθη τοῖς μὴ παρειληφόσιν, οὐτ' ἂν θανάτου τὴν φύσιν ἐφάνη κρείττων, οὐτ' ἂν τὸ θνητὸν τῆς οἰκείας ἡλευθέρου φύσεως· οὐτ' ἂν καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης ἡκούσθη, οὐτ' ἂν θανάτου καταφρονεῖν τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἔπεισεν, οὐτ' ἂν τῆς μετὰ τὸν θάνατον παρὰ Θεῷ ζωῆς τὴν ἐλπίδα τοῖς τὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν μετιούσι παρεστήσατο· οὐτ' ἂν τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἐπλήρου, οὐτ' ἂν ταῖς προφητικαῖς περὶ αὐτοῦ προρρήσεις σύμφωνα παρείχε τὰ ἀποτελέσματα, οὐτ' ἂν τὸν ὕστατον ἀπάν-

B

CAPUT XV.

Quid jam restat, nisi ut rei illius quæ omnia caput est, causam et rationem exponamus? Finem dico vitæ illius crebris hominum sermonibus pervulgatum, et passionis modum, et post mortem, resurrectionis grande miraculum. Quibus expositis, horum deinceps omnium demonstrationes certissimis testimoniis astruemus. Mortalis igitur corporis instrumento, velut simulacro divina majestate dignissimo, ob eas quas dixi causas usus Dei Sermo; ejusque tanquam interpretis ministerio ipse utpote summus imperator inter homines versatus, prout divinam decebat potentiam cuncta gessit. Quodsi post vitam inter homines transactam, alia quadam ratione repente evanescens e medio discessisset, subducto clam interprete, ac proprio simulacro per fugam ex mortis discrimine liberato; postea vero idipsum mortale corpus morti et corruptioni ipse per sese addixisset, cuncti sine dubio spectrum illum fuisse crederent. Ac neque ipse ea gessisset quæ ipsum decebant; quippe qui cum ipse vita esset, ipse Dei sermo atque potentia; suum tamen interpretem morti et corruptioni tradidisset. Neque illa quæ contra dæmonem gesserat, illustri cum morte conflictu ac certamine fuissent terminata. Non esset explorata cognitum, quoniam ille se recepisset, nec fidem invenisset apud eos qui oculis illum non viderant. Nunquam naturam morte superiorem habere illum constitisset; nec humanam naturam conditionis suæ infirmitate liberasset. Nunquam per universum terrarum orbem auditus fuisset; nec discipulis suis ut mortem contemnerent, persuasisset; nec futuræ apud Deum vitæ cer-

(28) Vulg. καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Lego καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Sic enim Græci loqui solent. Ita certe habet codex Fuk.

(29) Vulg. τῆς μετὰ θάνατον ἀναμνήσεως. Scribendum est ἀναδιώσεως, ut legisse videtur interpres. Mox legendum est μετὰ δὲ τὴν τούτων θεωρίαν, ut est in codice Fuk.

(30) Vulg. κεχηρμένος τε, τοῦτο αὐτό. Transposita hic sunt vocabula, ut passim in his libris

accidisse jam monui. Scribo igitur κεχηρμένος, αὐτῷ τε τοῦτ' οἷα μέγας βασιλεὺς, etc. In codice Fuketii κεχηρμένος, τοῦτ' αὐτῷ, etc.

(31) Vulg. ἀφανῆς ὡς γεγονώς. Alterutrum horum verborum delendum est.

(32) Vulg. καὶ ὅτι αὐτὸς ἑαυτῷ. Procul dubio scribendum est, καὶ οὐτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ τὰ πρέποντα διεπράξατο, prorsus necessaria emendatione, quam sequentia plane confirmant.

tissimam post obitum spem, doctrinæ suæ sectatoribus præstitisset. Nunquam sermonum suorum pollicitationes implevisset; nec cum his quæ de ipso a prophetis prædicta fuerant consentientes rerum eventus repræsentasset. Non denique postremum certamen obliisset, hoc est adversus mortem ipsam. His omnibus de causis, quandoquidem omnino necesse erat ut mortale illius corpus, post ministerium quod Deo Verbo cumulate præstiterat, finem Deo dignum sortiretur, ideo, inquam, illius mors hoc modo dispensata **653** est. Nam cum duæ res in fine ipsi superessent, ut vel totum corpus labi et corruptioni addiceret, atque ita turpissimo exitu totam vitam suam quasi fabulam clauderet; vel certe se morte superiorem ostenderet, et mortale corpus ope divinæ potentiae immortale redderet: prior quidem ab ipsius pollicitatione erat aliena. Neque enim ignis proprium est refrigerare; nec lucis, tenebras offundere. Ita neque vitæ proprium est interire; nec divinæ rationis, quidquam absque ratione facere. Quomodo enim rationi consentaneum foret, ut is qui vitam aliis promississet, instrumentum suum perire sineret, et simulacrum suum corruptioni dederet, et divinitatis suæ interpretem morte dederet, is qui cunctis ad se advenitibus immortalitatem spondebat. Posterior itaque ratio necessaria fuit, ut scilicet mortis se victorem ostenderet. At quo tandem modo id erat agendum? Clamne et quasi furtim, an palam et in conspectu omnium? Atqui tam præclarum facinus, si in tenebris et clanculo gestum fuisset, nec in alioquin notitiam pervenisset, nulli prorsus utile erat futurum. Pervulgatum vero et ab omnibus exaudium, maximam universis ex rei miraculo allaturum erat utilitatem. Proinde quoniam necesse erat ut corpus ipsius de morte triumpharet, idque non occulte sed in conspectu omnium gereretur, merito ille mortem non refugit. Sic enim ignavus, et morte ipsa inferior habitus fuisset. Sed per certamen cum morte velut cum adversario susceptum, corpus

(33) *Δυσὸν γὰρ λειπομένῳ τῷ τέλει.* Non probno versionem interpretis, qui hunc locum ita reddidit: *Nam cum duæ rationes abeundi ex hac vita sibi reliquæ essent.* Quasi in Græco legeretur *τοὺν τελόν.* Sensus igitur Eusebii hic est, *cum duorum alterum a Christo necessario faciendum esset in exitu vitæ, ut scilicet aut corpus suum morti penitus consumendum dederet, aut se morte superiorem declararet,* etc. Vides quam diversus hic sensus sit ab illo interpretis. Neque enim duplex ratio exiundi e vita Christo suppetebat, sed unica; mors scilicet. Quippe omnes, ut ait poeta, una morietur mors. Verum in morte, duorum alterum Christo faciendum supererat, ut vel morti penitus succumberet, corpusque suum ei tanquam opima spolia traderet; vel se morte superiorem ostenderet, et corpus suum, velut prædam, ex faucibus mortis eriperet. Adde quod Eusebius paulo ante demonstravit, mortem necessario fuisse Christo subeundam. Si enim corpus suum clami et quasi furtim ex hac vita subducere voluisset, omnes procul dubio spectrum illum fuisse, non autem verum hominem credidissent.

A των ἀγῶνα διῆλθεν· οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τοῦ θανάτου. Αἰδὲ δὴ τούτων ἕνεκα πάντων, ἐπεὶ γ' ἐχρῆν ἐξάπαντος τὸ θνητὸν ὄργανον, μετὰ τὴν αὐτάρκη διακονίαν ἦν τῷ θεῷ Λόγῳ διηκονήσατο, τέλους θεοπροποῦς τυχεῖν, ταύτῃ πῃ καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Δυσὸν γὰρ λειπομένων τῷ τέλει (33), ἢ φορῶν καὶ ἀπωλείῃ παραδόναι τὸ πᾶν, καὶ τοῦ πάντος δράματος αἰσχίστην ποιήσασθαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν, ἢ θανάτου ἑαυτὸν κρεῖττον ἀποφῆναι, θεῖα δὲ δύναμις τὸ θνητὸν ἀθάνατον παραστήσαντων· τὸ μὲν πρῶτον ἀνοίκειον τῆς ἐπαγγελίας ἦν· οὐ γὰρ δὴ πυρὸς οἰκεῖον, τὸ ψύχειν, οὐδὲ φωτὸς, τὸ σκοτίζειν (34)· οὕτως οὐδὲ ζωῆς, τὸ θανατοῦν, οὐδὲ θεοῦ Λόγου, τὸ παραλόγως ἐνεργεῖν· ποῖον οὖν εἶχε λόγον, τὸν ἐτέροις ζωὴν ἐπαγγεῖλάντων, τὸ οἰκεῖον ὄργανον φθειρόμενον παριδεῖν, ἀπωλείᾳ τε παραδόναι τὸ αὐτοῦ ἄγαλμα, καὶ τὸν τῆς θεότητος αὐτοῦ ἐρμηνεῖα θανάτῳ λυμῆσθαι, τὸν τοῖς πρόσφουσιν ἀθανασίαν προμνύμενον; Οὐκοῦν τὸ δεύτερον ἀναγκαῖον ἦν, λέγω δὴ τὸ θανάτου κρεῖττον ἑαυτὸν φῆναι· πῶς οὖν ἐχρῆν τοῦτο ποιήσασθαι; Λαθραίως ἄρα καὶ κλοπιμαίως, ἢ τοῖς πᾶσιν ἀρπρεπῶς καὶ ἀριδήλως; Ἀλλὰ σκοτεινὸν μὲν καὶ κρυφαῖον αὐτῷ παρὰ τὸν κατόρθωμα, μηδενὶ τε γνωστὸν, οὐδένα ἂν ὠνησε, βοηθὸν δὲ καὶ ἀκουσθὲν εἰς ἅπαντας, τοῖς πᾶσιν τὴν ἐκ τοῦ θαύματος παρεῖχεν ὠφέλειαν. Εἰκότως ἄρα ἐπειδὴ ἐχρῆν τὸ αὐτοῦ ὄργανον κρεῖττον θανάτου φῆναι, καὶ τοῦτο πράξει μὴ εἰς τὸ λεληθὸς, ἀλλ' ἐπ' ὅψεσιν ἀνθρώπων, οὐ φεύγει μὲν τὸν θάνατον· ἢ γὰρ ἂν δειλὸς καὶ θανάτου χεῖρων ἐνομίσθη· διὰ δὲ τῆς πρὸς τὸν θάνατον συμπλοκῆς εἶα πρὸς ἀνταγωνιστὴν, τὸ θνητὸν ἀθάνατον παρίστα, τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὑπὲρ τῆς ἀπάντων ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας καὶ σωτηρίας ἀναδεχόμενος. Ὅσπερ δὲ εἰ τις ἀκαστον (35) ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκευὸς τι δεῖξαι ἠθέλησεν, οὐκ ἂν ἄλλως τὸ θαῦμα παρεστήσατο, ἢ τῷ πυρὶ παραδόντος τὸ μετὰ χεῖρας, κάππειτα αὐτὸ σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὁ τῶν ὅλων ζωοποιὸς τοῦ θεοῦ Λόγος, τὸ θνητὸν ὄργανον ᾧ πρὸς ἀνθρώπων κέχρητο σωτηρίαν, κρεῖττον θανάτου δεῖξαι βουλευθεὶς, κοινωνόν τε ἀποφῆναι τῆς οἰκείας ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας, εὖ μάλα χρησίμως ὑπῆει τὴν οἰκονομίαν (36), τὸ μὲν

Alias præterea rationes affert, quibus id astruat. Quibus expositis ita demum concludit. Has omnes ob causas, inquit, quando quidem prorsus necesse erat ut corpus illius exitum Deo dignum sortiretur, mortem suam Christus ita dispensavit. Duorum alterum in fine huius vitæ ipsi faciendum erat, et cætera, ut jam dixi. Et hæc quidem optime inter se cohærent. Interpretis autem expositio, ab Eusebii mente prorsus aliena est, cum Eusebius non duplicem ex hac vita descendendi rationem, sed unicam Christo relictam fuisse demonstraverit.

(34) *Vulg. οὐδὲ φωτὸς τὸ σκίζειν.* Scribendum est τὸ σκοτίζειν, ut habet codex Fuk.

(35) *Εἰ τις ἀκαστον.* Addendum est necessario τι σκευὸς. Certe in codice Fuk. legitur εἰ τις ἀκαστον ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκευὸς τι, quomodo etiam legit Christophorus. Paulo post codex Fuk. habet σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, non ut in editione Genevensi legitur διάφορον τοῦ πυρὸς.

(36) *Ὑπῆει τὴν οἰκονομίαν.* Hoc loco οἰκονομία ab Eusebio sumi videtur pro morte seu pas-

σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπὼν (37), καὶ τὸ θνητὸν τῷ θανάτῳ παραδούς εἰς ἑλεγχον τῆς οἰκείας φύσεως, εἴτ' οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸ τοῦ θανάτου πάλιν ὑφαιρούμενος, εἰς παράστασιν τῆς ἐνθέου δυνάμεως, δι' ἧς παντὸς θανάτου κρείττονα τὴν πρὸς αὐτοῦ καταγελοιθεσαν ζωὴν ἄβδιον ἔφαινε (38). Ἡ δ' αἰτία πρόδηλος καὶ σαφής· ἐπειδὴ γὰρ τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς, ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἀναγκαῖον ἦν, ζωῆς τῆς μετὰ θάνατον ἐναργεῖ τὴν παλιγγενεσίαν, ἐφ' ἣν τὰς ἑαυτῶν ἐλπίδας ἀναρτῶν αὐτοὺς ἐδίδασκε, κρείττονας εἶναι θανάτου παρασκευάζων, εἰκότως τοῦτ' αὐτοῖς ὁρᾶν ὀφθαλμοῖς παρεῖχε. Χρὴ γὰρ τοὺς μέλλοντας (39) εὐσεβῆ μετεῖναι βίον, τοῦτο πρῶτον πάντων ἀναγκαϊότατον μάθημα δι' ἐναργοῦς ἡλέως παραλαβεῖν, καὶ πολὺ μᾶλλον ἐκείνους, τοὺς εἰς ἅπασαν τὴν οἰκουμένην μέλλοντας αὐτὸν ὅσον οὕτω κηρύττειν, καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι πᾶσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν (40) εἰς πάντας καταγγέλλειν ἀνθρώπους. Οὗς δὴ πείσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν (41) ἐχρῆν τῆς μετὰ τὴν θάνατον ζωῆς, ὥς ἂν ἀδελφοὶ καὶ ἄφροδοι θανάτου, τὸν κατὰ τῶν ἐθνῶν (42) τῆς πολυθέου πλάνης ἀγῶνα προθύμως ἀναδέξοιντο· μὴ γὰρ θανάτου καταφρονεῖν μελετήσαντες, οὐκ ἂν πώποτε πρὸς τὰ δεινὰ παρεσκευάζοντο· διὸ δὴ ἀναγκαίως, ὁπλίζων αὐτοὺς κατὰ τῆς τοῦ θανάτου δυναστείας, οὐ ῥηματιοὺς καὶ φωναῖς παρεδίδου τὸ μάθημα, οὐδὲ λόγους ὁμοίως ἀνθρώποινοι, τὸν περὶ ψυχῆς ἀθανασίας πιθανῶς ἐξ εἰκότων συντάττων, αὐτῷ δὲ ἔργῳ τὰ κατὰ τοῦ θανάτου ἐπεδείκνυ αὐτοῖς τρόπαια. Πρώτη μὲν οὖν αὕτη καὶ μεγίστη αἰτία τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν κατὰ τοῦ θανάτου παρατάξεως· τὸν γοῦν φοβερόν τοῖς πᾶσι θάνατον, τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς τὸ μηδὲν ὄντα ἐδείκνυ, καὶ τὴν ἐπηγγελμένην πρὸς αὐτοῦ ζωὴν (43) τοῖς

A quod erat mortale, immortale præstitit; cum certamen illud pro omnium vita et immortalitate ac salute subiisset. Et quemadmodum si quis nobis vas quoddam incombustum, omnique superius incendio vellet ostendere, non aliter fidem impetraret miraculi, nisi vas ipsum manu arreptum in ignem conjiceret, ac deinde integrum et illæsum a flammis educeret; sic plane Dei Sermo, qui vitam omnibus impertit, cum mortale corpus illud, quo velut instrumento ad hominum salutem usus fuerat, morte ipsa potentius vellet ostendere, vitæque et immortalitatis suæ particeps reddere; utilem, admodum subit dispensationem: corpus quidem suum ad modicum tempus deserens, et quod erat mortale morti tradens, ut ejus natura hoc indicio probaretur: ac deinde paulo post idem illud morti adimens, ut divinam suam potentiam declararet, qua æternam illam vitam, quam ipse cunctis pollicitus fuerat, omni superiorem morte ostendebat. Ejus autem rei manifesta et perspicua causa est. Nam cum prorsus necessarium esset discipulis ipsius, ut futuræ vitæ reparationem oculis suis cernerent, in qua spem suam collocare eos docuerat, cum eos mortis contemtores ac victores efficeret: non sine causa id ipsos oculis suis spectare voluit. Nam quicumque piam ac religiosam vitam initari sunt, eos hanc primam et maxime necessariam præceptionem oculis ipsis evidenter haurire oportet: maxime vero eos qui ipsum per universum orbem terrarum illico erant prædicaturi, Deique notitiam, cujus semina jam ipse antea in gentes sparsisset, cunctis hominibus nuntiaturi. Quos quidem certissima persuasionem futuræ vitæ nixos esse oportuit,

sione Christi. Sic paulo antea dixit de Christo, ταύτην τοι καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Vide quæ notavi ad librum I *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi vocabulum οἰκονομία non solum de nativitate, sed etiam de morte Christi sumi solere, pluribus exemplis probavi. Certe Epiphanius sacramentum Eucharistiæ vocat λατρίαν τῆς οἰκονομίας, id est, cultum passionis Dominicæ, eo quod in hoc præcipue sacramento Christi passio a Christianis colatur.

(37) Τὸ μὲν σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπὼν. Hæc benigna interpretatione adjuvanda sunt. Christus enim ne minimo quidem temporis puncto corpus suum reliquit. Quippe qui, ut vulgo dici solet, id, quod semel assumpsit, nunquam dimisit. Sed corpus suum animæ consortio destitui aliquantisper passus est. Mox codex Fuk. habet καὶ τῷ θνητῷ θανάτῳ παραδούς. Ego vero malleti scribere καὶ τὸ θνητὸν τῷ θανάτῳ παραδούς, etc.

(38) Ἀβδιον ἔφαινε. Christus enim resurgens a mortuis perspicue declarabat vitam æternam, quam cunctis hominibus prædicaverat, omni morte superiorem esse. Atque hoc interpres non intellexit; qui licet alioqui satis elegans, a vero tamen sensu plerumque aberrat: adeo ut in hac quidem parte longe inferior videatur hujus panegyrici versio interpretatione *Historiæ Ecclesiasticæ*.

(39) Χρὴ γὰρ τοὺς μέλλοντας. Malim scribere χρῆν, id est, oportebat. Quam scripturam seculus videtur interpretes.

(40) Ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν. Dupliciter intelligi potest quod ait Eusebius, Christum antequam moreretur, semina

quædam notitiæ Dei in gentes sparsisse. Aut enim intelligit semina quæ a natura insita sunt in animis hominum, quibus ad notitiam Dei informantur: aut certe prædicationem Christi, qui cum in terris ageret, non solis Judæis, verum etiam gentibus veri Dei cultum annuntiaverat.

(41) Πείσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν. Hoc loco πείσμα posuit Eusebius pro πείσε: seu persuasione, cum tamen πείσμα pro firmamento et pro retinaculo navis frequentius usurpari solet. Sic in libro *De martyribus Palaestina*, pag. 344: σαφές τε πείσμα καὶ βέβαιον. Utitur eadem voce Clemens Alexandrinus non semel. Chrysostomus homilia I, in *Epistolam ad Ephesios*, notat hanc vocem esse plebeiam, qua vehemens quædam atque enixa voluntas significatur: Οὕτω γὰρ καὶ ἡμεῖς τὴν ἐπίστασιν τοῦ θελήματος δηλοῦντες. κατὰ τὸ πείσμα ἡμῶν λέγομεν.

(42) Κατὰ τῶν ἐθνῶν. Scribendum est κατὰ τῶν ἐθνῶν πολυθέου πλάνης, etc. Paulo post lego ἐπιδεικνύς αὐτοῖς τρόπαια. Utramque emendationem confirmat codex Fuketii.

(43) Ἐπηγγελμένην πρὸς αὐτοῦ ζωὴν. Hic locus non mediocrem habet difficultatem. Quomodo enim intelligi potest quod ait Eusebius, vitam illam quam Christus promisit, primitias esse futuræ apud Deum vitæ. Procul dubio per vitam nobis a Christo promissam, intelligit Eusebius resurrectionem, quæ veluti initium est et exordium æternæ illius apud Deum vitæ. Seu potius resurrectionem corporis Christi intelligit, quæ fuit primitiæ et quasi pignus spei ac resurrectionis nostræ, ut docet Eusebius in fine hujus capituli.

ut sine ullo mortis metu certamen adversus errorem gentium plures colentium deos fidenti animo susci- perent. Nisi enim mortem contemnere didicissent, nunquam ad subeunda vitæ discrimina prompti paratique exstitissent. Quocirca cum eos adversus mor- tis potentiam armis instrueret, non verbis ac voce nuda præceptum ipsis tradidit; nec sermonem de animorum immortalitate ex probabilibus ac verisi- milibus contexuit, cujusmodi sunt humani sermo- nes: sed reipsa erecta de morte tropæa illis ostendit. Et hæc quidem prima ac potissima fuit causa certaminis illius, quo Servator noster adversus mortem decertavit. Mortem enim quæ formidabilis est omnibus, nihil omnino esse discipulis suis demon- stravit; et vitam illam quam promiserat, per- spicue ipsis ante oculos statuit. Quam quidem velut primitias spei nostræ et futuræ apud Deum vitæ atque immortalitatis effecit. Altera vero causa fuit resurgendi, ut divina potentia quæ in corpore ipsius habitaverat, manifestaretur. Nam quoniam homi- nes antehac eos qui morti succubuissent consecra- bant; deosque et heroas nominare consueverant eos qui a morte superati fuissent, hanc ob causam hu- manissimus Dei Sermo etiam hic quisnam esset ostendit; naturam suam morte superiorem homini- bus exhibens. Et corpus quidem quod mortale erat, post interitum ad alteram vitam revocavit: tropæum autem immortalitatis quod victa morte ere- xerat, cunctis spectandum proposuit; eumque so- lum vere Deum in ipsa 655 morte docuit esse agnoscendum qui victoriam de morte reportasset. Posse etiam tertiam tibi causam Dominicæ mor- tis exponere. Fuit ille sacra quædam victima pro universo hominum genere Deo omnium Regi ob- lata: victima pro universo hominum grege immo- lata: victima quæ dæmoniæ superstitionis erro- rem profligavit. Postquam enim illa victima et eximia hostia, sacrosanctum scilicet corpus Serva- toris nostri pro humano genere mactatum est, et quasi vicarium pro vita omnium gentium, quæ dæ- moniæ superstitionis impietate obstrictæ, tanquam læsæ majestatis reæ tenebantur, oblatum est; omnis deinceps impurorum ac profanorum dæmonum po- tentia corruit; omnisque terrestris ac fraudulentus error, potentiore quadam virtute statim fractus ac debilitatus est. Salutaris igitur hostia ex hominibus

A αὐτῶν ὀφθαλμοῖς δι' ἐναργοῦς ὕψους παρίστη, ἀπαρ- χὴν τῆς κοινῆς ἡμῶν ἐλπίδος, ζωῆς τε τῆς παρὰ θεῷ καὶ ἀθανασίας, αὐτὴν ἐκείνην πεπονημένους· δευτέρα δ' ἂν αἰτία εἴη τῆς ἀναβιώσεως, ἡ τῆς ἐν σώματι κατ- οικήσεως ἐν θεοῦ δυνάμει ἐνδείξις· ἐπειδὴ γὰρ τὸ πρότερον τοὺς ὑπὸ θανάτου νενικημένους ἄνδρας θνητοὺς ἐθείαζον ἄνθρωποι, κηρώας τε καὶ θεοῦ ὠνό- μαζον τοὺς ὑπὸ θανάτου κεκρατημένους, κακεῖ εἰκό- τως ἑαυτὸν ταύτης ἕνεκα τῆς αἰτίας ἐφηνεν ὁ φιλάν- θρωπος τοῦ θεοῦ λόγος, κρείττονα θανάτου φύσιν ἀνθρώποις δεικνύς, καὶ τὸ μὲν θνητὸν μετὰ τὴν λύσιν ἐπὶ τὴν δευτέραν ζωὴν ἄγων, τρώπαιον δὲ ἀθανασίας κατὰ τοῦ θανάτου τοῖς πᾶσι παρέχων ὁρᾶν, καὶ μόνον τοῦτον ἐν θανάτῳ θεὸν ἀληθῆ εἶναι διδάσκων ὁμολο- γεῖν, τὸν τὰ βραβεῖα τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης ἀναδυσάμενον. Ἐχοιμ' ἂν σοι καὶ τρίτην ὑπογράψαι αἰτίαν τοῦ σωτηρίου θανάτου. Ἰερεῖον ἦν ὑπὲρ τοῦ κοινού γένους ἀναπεμπόμενον τῷ παμβασιλεῖ τῶν ὧν θεῷ, ἱερεῖον ὑπὲρ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούμενον, ἱερεῖον δαιμονικῆς πλάνης ἀποτρό- παιον. Ἰερείου δῆτα ἐνός καὶ μεγάλου θύματος τοῦ πανιέρου σώματος τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους σφαγιασθέντος, καὶ πάντων ἐθνῶν τῶν πρὶν ἀσεβεῖν (44) δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημέ- νων ἀντίψυχον (45) ἀνεσχηθέντος, πᾶσα λοιπὸν ἡ εὖν ἀνάγκη καὶ ἀνιέρων δαιμόνων (46) δύναμις καθή- ρητο, ἐλύετό τε καὶ παρεῖτο αὐτίκα δυνάμει κρείττονι πᾶσα γέωδης καὶ ἀπατηλὴ πλάνη. Τὸ μὲν οὖν ἐξ ἀνθρώπων σωτήριον θῦμα (47), αὐτὸ δὲ τὸ τοῦ λόγου σωματικὸν ὄργανον, ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούτο· καὶ τοῦτ' ἄρα ἦν τῷ θανάτῳ πα- ραβεβλημένον σφάγιον, περὶ οὗ λόγων ἱερῶν βοῶσι φωναί, τότε μὲν ὧδε πη λέγουσαι· Ἴδε ὁ Ἄμνός τοῦ θεοῦ ὁ αἱρῶν τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, τότε δὲ ὧδε προαναφωνοῦσαι· Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἄμνός ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐ- τὸν ἄρῳος· καὶ τὸ γε αἴτιον διδάσκουσιν ἐπιλέγου- σαι· Οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει, καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται. Καὶ ἡμεῖς ἐλογισάμεθα αὐτὸν εἶναι ἐν πόρῳ καὶ ἐν πληγῇ καὶ ἐν κακώσει, αὐ- τὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καὶ ἐμαλυνίσθη διὰ τὰς ἀνομιὰς ἡμῶν· παιδεῖα εἰρήνης ἡμῶν ἐπ' αὐτόν. Τῷ μὲν οὖν αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν· πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθη- μεν· ἕκαστος τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἐπλανήθη. Καὶ Κύριος παρέδωκεν αὐτόν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν.

(44) Vulg. τῶν πρὶν ἀσεβείας. Non dubito quin scripserit Eusebius ἀσεβεῖα δαιμονικῆς πλάνης ἐνε- σχημένον. Alludit autem Eusebius ad crimen læsæ majestatis, quod Græci ἀσεβείας ἔγκλημα vocare solent, ut patet ex Dione Cassio, non uno in loco.

(45) Ἀντίψυχον. Vox elegans, ex intimis mago- rum ac theurgicorum arcanis deprompta, qui homines immolandos aiebant, ut aliorum vita redi- meretur. Sic Antinous ad vicem Adriani principis, ut ejus fata produceret immolatus est, quemadmodum refert Aurelius Victor et alii. Hoc est ἀντίψυχον, seu ψυχὴ ἀντὶ ψυχῆς, ut loquitur Aristides in quinta Oratione sacra. Porro necesse erat, ut is qui hoc pacto immolabatur, sponte se jugulandum

offerret. Quod quidem tum ex Aristide, tum ex Aurelio Victore colligitur. In quo scribitur, cum voluntarium ad vicem magi poposcissent. Sed et mos ille Romanorum qui se pro salute principis devo- nebant, idipsum clare indicat.

(46) Vulg. ἀνάγκη καὶ ἀνιέρων δαιμόνων. Scribendum est ἀνάγκη· cujusmodi error jam su- pra notatus est. Certe in codice Fuk. legitur ἀνά- γων. Et paulo post idem codex habet, ἐλέλυτό τε καὶ παρεῖτο.

(47) Vulg. σωτήριον θῦμα. Scribendum est θῦμα, quod miror a Christophorsono animalver- sum non fuisse. Sic paulo ante dixit Eusebius: ἱερεῖον δῆτα ἐνός καὶ μεγάλου θύματος.

Τὸ μὲν οὖν ὄργανον τὸ ἀνθρώπειον τοῦ Θεοῦ Λόγου διὰ ταύτας καθιεροῦτο τὰς αἰτίας· οὗτος δὲ ὁ μέγας Ἀρχιερεὺς, ὁ τῷ πανηγυρόντι καὶ παμβασιλεῖ Θεῷ ἱερωμένος, ἕτερος ὢν παρὰ τὴν ἱερεῖον, Θεοῦ Λόγος, Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, τὸ θνητὸν οὐκ εἰς μακρὸν ἀνεκαλεῖτο τοῦ θανάτου. Καὶ τοῦτο τῷ Πατρὶ τῆς κοινῆς ἡμῶν σωτηρίας τὴν ἀπαρχὴν παρίστη, τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως, τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ' ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας. *uiulneratus est propter peccata nostra et oblitus est propter iniquitates nostras. Disciplina pacis nostræ super eum : vibicibus ejus nos sanati sumus. Omnes quasi oves aberravimus : unusquisque in via sua exerravit. Et Dominus tradidit eum peccatis nostris*¹³. Has igitur ob causas humanum Dei Verbi corpus immolatum fuit. Ipse vero Pontifex maximus, Deo omnium principi atque imperatori consecratus, cum aliud quidpiam esset quam victimia, Dei videlicet Sermo, Dei virtus atque sapientia, mortale corpus brevi a morte revocavit : idque tanquam primitias communis omnium salutis Patri suo obtulit ; hoc tropæum victoriæ quam de morte deque dæmonum acie retulerat, et humanarum victimarum quæ quondam immolari consueverant averruncamentum, pro universo hominum genere statuens.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ἀλλὰ γὰρ τούτων ὡς ἐχόντων, ὥρα καὶ ἐπὶ τὰς ἀποδείξεις ἐλθεῖν· εἰ δὲ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς πρῶτης ἀληθείας (48), καὶ εἰ δὲ ἐναργῶν πραγμάτων ἀναγκαῖον πιστώσασθαι τὰς μαρτυρίας· δέχου δὲ ταύτας, εὐγνώμονα τῷ λόγῳ τὴν ἀκοὴν παρασκευάσας. Διήρητο μὲν πάντα τὰ πάλοι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐπαρχίας, καὶ ἐθναρχίας, καὶ τοπαρχίας, τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέμνητο (49)· ἐξ ὧν μάχαι συνεχεῖς καὶ πόλεμοι, δηώσεις τε καὶ ἀνδραποδισμοὶ κατ' ἀγρούς καὶ κατὰ πόλεις, οὐποτ' αὐτοὺς διελλίμπανον· ἱστοριῶν τε ὑποθέσεις μυρίαί, μοιχεῖαι τε καὶ γυναικῶν ἀρπαγαί, ἔθνη τὰ Ἰλίου κακὰ (50), καὶ αἱ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις μνημονεόμεναι τῶν παλαιῶν τραγωδίαι· τούτων δ' οὐκ ἂν ἀμάρτους τὰς αἰτίας τῇ πολυθέῳ πλάνῃ προσγράψω· ὡς δὲ τὸ σωτήριον ὄργανον, αὐτὸ δὴ τὸ πανάγιον τοῦ Χριστοῦ σῶμα, τὸ κρεῖττον πάσης δαιμονικῆς πλάνης ἐνεργείας ὄφθεν, κακίας τε τῆς δι' ἔργων καὶ λόγων ἀλλότριον, νικητήριον τρόπαιον τε παλαιῶν κακῶν (51) ἀποτρόπαιον κατὰ δαιμόνων ἀνυψοῦτο, ἐλύετο τε αὐτίκα πάντα δαιμόνων ἔργα· καὶ οὐκέτι ἦσαν τοπαρχίαι καὶ πολυαρχίαι, τυραννίδες τε καὶ δημοκρατίαι, αἳ τε διὰ ταῦτα συνιστάμεναι κατὰ πόλεις καὶ κατὰ χώρας δηώσεις καὶ πολιορκίαι· ἀλλὰ Θεὸς μὲν εἰς εἰς πάντας (52) ἐκηρύττετο. Ἐν ταυτῷ δὲ, καὶ βασιλεῖα μία τοῖς πᾶσιν ἡ Ῥωμαίων ἐπὶ ἔθνεσιν,

¹³ Joan. i, 29. ¹⁴ Isa. LIII, 3. ¹⁵ Ibid. 4-6.

(48) Τῆς τούτων ἀληθείας. Totus hic locus ita mihi restituendus videtur : εἰ δὲ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς τούτων ἀληθείας, καὶ εἰ δὲ ἐναργῶν πραγμάτων, etc.

(49) Κατετέμνητο. (Κατετέμνητο ?) Scribendum est κατατεμένον. In codice Fulk. totus hic locus ita legitur : διήρητο μὲν πάντα τὰ πάλοι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐθναρχίας καὶ τοπαρχίας τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέμνητο.

(50) Vulg. *ἐνθα τὰ Ἰλίου κακὰ*. Malim scribere ἔθνη. Paulo post lego κρεῖττον πάσης δαιμονικῆς ἐνεργείας ὄφθεν, etc., expuncta voce πλάνης utpote superflua. Nisi malis scribere cum codice Fulketii πλάνης καὶ ἐνεργείας.

(51) Τρόπαιον τε παλαιῶν κακῶν. Procul

assumpta, ipsum scilicet Verbi divini corpus, pro universo hominum grege immolata est. Et hæc est victima neci data, de qua sacræ Litteræ loquuntur ; nunc quidem in hæc verba : *Ecce Agnus Dei, qui tollit peccata mundi*¹³. Nunc vero in hunc modum : *Sicut ovis ductus est ad cædem, et tanquam agnus coram tondente se obmutescens*¹⁴. Causam item docent, cum addunt : *Hic peccata nostra portat, et pro nobis dolores patitur : et nos reputavimus eum esse in labore, et in plaga et in afflictione. Ipse autem vulneratus est propter peccata nostra et oblitus est propter iniquitates nostras. Disciplina pacis nostræ super eum : vibicibus ejus nos sanati sumus. Omnes quasi oves aberravimus : unusquisque in via sua exerravit. Et Dominus tradidit eum peccatis nostris*¹⁵. Has igitur ob causas humanum Dei Verbi corpus immolatum fuit. Ipse vero Pontifex maximus, Deo omnium principi atque imperatori consecratus, cum aliud quidpiam esset quam victimia, Dei videlicet Sermo, Dei virtus atque sapientia, mortale corpus brevi a morte revocavit : idque tanquam primitias communis omnium salutis Patri suo obtulit ; hoc tropæum victoriæ quam de morte deque dæmonum acie retulerat, et humanarum victimarum quæ quondam immolari consueverant averruncamentum, pro universo hominum genere statuens.

CAPUT XVI.

Quæ cum ita se habeant, nunc ad eorundem demonstrationes veniamus : 656 si tamen harum rerum veritas opus habet demonstratione, aut si testimonia manifestis et evidentibus factis necesse est adhibere. Accipe igitur eas demonstrationes, benigna prius aure ad sermonis audientiam præparata. Cunctæ olim in terris nationes, et universum hominum genus in provincias, in varias cujusque gentis ac loci dominationes, in tyrannides ac multiplices principatus discissum erat. Atque hinc pugnæ et bella continua, hinc vastationes et captivorum abductio tam in agris quam in civitatibus existerunt. Hinc tot historiarum argumenta, adulteria et mulierum raptus : hinc excidium Trojæ et veterum tragædiæ, apud omnes ubique homines pervulgatæ. Quarum quidem rerum causas quisquis plurimorum deorum cultui ascripserit, is meo iudicio non errabit. Sed postquam salutare Christi instrumentum, sanctissimum scilicet ejus corpus, quod omni dæmonum fraude atque operatione potentius et ab omni culpa tam in loquendo quam in agendo alienum fuit, velut tropæum quoddam victoriæ et veterum malorum averruncamentum adversus dæmones erectum est, statim omnium dæmonum opera dissipata sunt : nec amplius locorum dominationes, multiplices principatus, tyrannides

dubio scribendum est νικητήριον τρόπαιον κατὰ δαιμόνων, παλαιῶν τε κακῶν ἀποτρόπαιον, etc. Sic paulo ante locutus est Eusebius in fine superioris capitis, de corpore Christi ex mortuis suscitato verba faciens ; Τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως· τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ' ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας. Qui locus huic loco quem præ manibus habemus, lucem non modicam affert. Idem enim utrobique dicit Eusebius. Corpus enim Christi a morte ad vitam revocatum, et in cælum ascendens, comparat tropæo quod de hostibus erigitur.

(52) Vulg. *Θεὸς μὲν εἰς πάντας*. Scribendum est : Θεὸς μὲν εἰς εἰς πάντας ἐκηρύττετο, quod confirmant sequentia.

et republicæ fuerunt, nec, quæ inde oriri consueverant, agrorum vastationes et obsidiones urbium atque expugnationes. Sed unus quidem Deus omnibus prædicatus est; simul vero unum apud omnes imperium viguit Romanorum, et inexpiabile illud atque implacabile odium, quo gentes ab omni fere ævo inter se mutuo collisæ erant, subito extinctum est. Et sicut unius Dei notitia unaque ratio religionis ac salutis, Christi videlicet doctrina, hominibus tradebatur; ita etiam eodem tempore cum unus totius orbis Romani imperator esset constitutus, altissima pax ubique terrarum obtinuit. Ita, unius Dei nutu, duo summa inter homines bona, quasi duo germina, simul eodemque temporis momento eruperunt, Romanum scilicet imperium, et pietatis Christianæ doctrina. Et ante illud quidem, alii Syriæ, alii Asiæ, alii Macedoniæ seorsum quisque regnum tenebant. Ægyptum quoque ab aliis se junctam quidam possidebant; alii que similiter Arabiam. Sed et Palæstinam Judæi sub ditionem ac potestatem suam redegerant. In singulis vicis, urbibus ac locis homines, velut in sania

657 correpti et a dæmone agitati, per continua bella et pugnas in cædes mutuas ferebantur. Verum duæ maximæ potestates, velut ex una transenna simul emissæ, cuncta repente pacarunt et in concordiam reducerunt: Romanum videlicet imperium, quod ex eo tempore sub unius principatu fuit, et Christi doctrina: quæ quidem duæ potestates uno simul eodemque tempore effloruerunt. Ac Servatoris quidem nostri potestas, multiplices illos principatus ac divinitates dæmonum evertit, unum Dei regnum cunctis hominibus tam Græcis quam Barbaris ipsisque adeo extremas terrarum plagas incolentibus annuntians. Romanum autem imperium, utpote sublati jam antea multorum principatuum causis, eos qui adhuc supererant ditioni suæ adjunxit: id maxime studens, ut universum genus humanum communi inter se concordie vinculo colligaret. Et plerasque quidem gentes jam in unum coegit et conciliavit: brevi vero ad ultimos usque terrarum fines progressurum est: quippe cum salutaris doctrina cum divina quadam virtute conjuncta, cuncta ipsi facilia ac plana præstet. Hoc profecto ingens miraculum esse fatebuntur ii qui, veritatis studio adducti, rem attentius expendere potius quam pulcherri-
mis rebus obtrectare voluerint. Simul enim dæmoniacæ superstitionis error convictus est; et inimicitias ac pugnis quæ inter gentes jam inde a prisca temporibus fervebant, finis impositus: simul unicus Deus, unaque ejus notitia omnibus prædicata est; et unum in terris imperium sta-

A ἀνῆρτητό τε ἀθρόως ἡ ἐξ αἰῶνος ἀπειστος (53) καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐχθρῶν ἐχθρα· ὡς δὲ ἐνδὸς Θεοῦ γνώσις πᾶσιν ἀνθρώποις παρεδίδοτο, καὶ τρόπος εἰς εὐσεβείας, σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ (54) διδασκαλία, κατὰ ταῦτα καὶ βασιλείου ἐνδὸς ὑφ' ἑνα καὶ τὸν αὐτὸν χρόνον καθ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ὑποστάνας, εἰρήνην βαθεῖα τὰ σύμπαντα διελάμβανεν, ὁμοῦ τε καὶ ὑφ' ἐνὶ καιρῷ, ὥσπερ ἐξ ἐνδὸς Θεοῦ νεύματος, ἀνεφύοντο εἰς ἀνθρώπους ἀγαθῶν δύο βλαστοί, ἡ τε Ῥωμαίων ἀρχή, καὶ ἡ εὐσεβὴς διδασκαλία. Πρὸ γε μὴν ταύτης, οἱ μὲν ἀφωρισμένως Συρίας ἐκράτουν, οἱ δὲ τῆς Ἀσίας ἐβασίλευον, ἄλλοι δὲ Μακεδονίας· τὴν δὲ Αἴγυπτον ἀποτεμοῦντες ἕτεροι κατεῖχον, καὶ χώραιν τὴν Ἀρράβων ὡσαύτως ἄλλοι· ναὶ μὴν καὶ Παλαιστίνην τὸ Ἰουδαίων ἐκράτει γένετο· κατὰ κόμας τε καὶ κατὰ πόλεις, καὶ κατὰ πάντα τόπον, ὥσπερ ὑπὸ τινος παραπληξίας κατ' ἀλλήλων φονῶντες καὶ δαιμονῶντες ἀληθῶς, πολέμοις καὶ μάχαις ἐσχόλαζον· ἀλλὰ γὰρ ἀθρόως ἅπαντα ὥσπερ ἀπὸ νύσσης μιᾶς δύο μεγάλαι προελθοῦσαι δυνάμεις, ἡμέρωσάν τε καὶ εἰς φίλαν συνήγαγον, ἡ τε Ῥωμαίων ἀρχὴ μόναρχος ἐξ ἐκείνου φανθεῖσα, καὶ ἡ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλία, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ συνακμάσασαι ἀλλήλαις. Ἡ μὲν γε τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν δύναμις τὰς τῶν δαιμόνων πολυαρχίας τε καὶ πολυθείας καθεῖλε, μίαν βασιλείαν Θεοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις, Ἑλλήσι τε καὶ Βαρβάροις καὶ τοῖς μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς γῆς κηρύττουσα· ἡ δὲ Ῥωμαίων ἀρχὴ ὡς ἂν προκαθηγημένην τῶν τῆς πολυαρχίας αἰτίων, τὰς ὁρωμένας χειρουργοῦτο, εἰς μίαν ἔνωσιν καὶ συμφωνίαν τὸ πᾶν γένος συνάπτειν σπειδουσα, καὶ τὰ πολλὰ μὲν παντοίων ἐθνῶν συναγαγοῦσα, μέλλουσα δὲ ὅσον οὕτω καὶ αὐτῶν ἄχρι τῶν ἄκρων τῆς οἰκουμένης ἐφάπτεσθαι, τῆς σωτηρίου διδασκαλίας σὺν θεϊκῇ δυνάμει, προσεευμαριζούσης αὐτῇ τὰ πάντα καὶ ὁμαλὰ καθιστώσης. Τοῦτό γε τοι ἂν εἴη τὸ μέγα θαῦμα, τοῖς φιλαλήθως τὸν νοῦν ἐφιστῶσι, καὶ μὴ τοῖς καλοῖς βασκαίνειν ἐθέλουσιν· ὁμοῦ τε γὰρ ἡ τῶν δαιμόνων ἀπηλέγχετο πλάνη, ὁμοῦ καὶ ἡ ἐξ αἰῶνος ἐχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο, καὶ πάλιν ὁμοῦ Θεὸς εἷς, καὶ μία τοῦτου γνώσις εἰς πάντας ἐκηρύττετο, ὁμοῦ καὶ βασιλεία μία ἐν ἀνθρώποις ἐκρατύνετο, καὶ τὸ πᾶν ὁμοῦ τῶν ἀνθρώπων γένος εἰς εἰρήνην καὶ φίλαν μεθαρμόζετο, ἀδελφούς τε ὡμολόγουν ἀλλήλους οἱ πάντες, καὶ τὴν οἰκείαν φύσιν ἐγνώριζον. Αὐτίκα γοῦν ὥσπερ ἐξ ἐνδὸς φύντες πατὴρς (55), ἐνός τε Θεοῦ οἷα παῖδες, καὶ μητὴρς μιᾶς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, εἰρηνικῶς ἀλλήλους ἡσπάζοντό τε καὶ ἀπελάμβανον, ὡς μηδὲν ἀποδεῖν ἐξ ἐκείνου τὴν σύμπασαν οἰκουμένην, μιᾶς εὐνομουμένης οἰκίας καὶ συγγενείας, ἐξεῖναι τε πορείας ὅτι φίλον στέλλεσθαι, ἀποδημεῖν τε ὅποι τις θέλοι, σὺν πάσῃ ῥαστώνῃ, καὶ τοὺς μὲν ἀπὸ θυμῶν ἀκινδύνως ἐπὶ τὰ ἐξῆς παριέναι, τοὺς δὲ ἐνθὲνδε πάλιν ἐκείσε, ὡς ἐπὶ πατριδίας

(53) Vulg. ἀπειστος. Lego ἀσπειστος καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐθνῶν ἐχθρα. Atque ita legisse videtur interpretes. Sic Eusebius paulo post: Ὁμοῦ ἡ ἐξ αἰῶνος ἐχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο. Scribo etiam ἀνῆρτητό τε, ut est in codice Fok.

(54) Vulg. σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ. Hic locus ita mihi scribendus videtur, καὶ τρόπος εἰς εὐσεβείας

σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ διδασκαλία, quam scripturam in versione mea sum secutus. Una, inquit, religionis ac salutis via, Christi scilicet doctrina, hominibus tradebatur.

(55) Vulg. ἐξ ἐνδὸς φύντες πρός. Procul dubio scribendum est πατὴρς. Error natus est ex compendiosa scribendi ratione.

οικείας στέλλεσθαι, πληροῦσθαι τε παλαιῶν χρησµῶν λόγια καὶ προφητῶν ἀναφωνήσεις, μυρίας μὲν καὶ ἄλλας ἃς οὐ νῦν παρατίθεσθαι σχολή· ἀτὰρ δὴ καὶ τὰς ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου λόγου, ὧδέ πη βοῶσας· « Κατακυριεύσει ἀπὸ θαλάσσης ἕως θαλάσσης, καὶ ἀπὸ ποταµῶν ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης. » Καὶ αὖθις· « Ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη καὶ πλῆθος εἰρήνης. » — Καὶ συγκόψουσι τὰς μαχαίρας αὐτῶν εἰς ἄροτρα, καὶ τὰς ζιβύνας εἰς δρέπανα. Καὶ οὐ μὴ λήφεται· ἔθνος ἐπ' ἔθνος μάχιραν, καὶ οὐ μὴ μάθωσιν ἔτι πολεμεῖν. » Ταῦτα προϋλέγετο, καὶ φωναῖς Ἑβραίων ἐξ αἰῶνος μακροῦ προεκηρύττετο· ταῦτα, τοῖς ἔργοις καθ' ἡµᾶς αὐτοὺς ὁρώμενα, τῶν παλαιῶν φωνῶν πιστοῦται· τῆς μαρτυρίας· σὺ δ' ἄλλ', εἰ ποθεῖς ἐτέρων ἀποδείξω περικοσίας, μὴ λόγους, ἀλλ' ἔργοις ταύτας λάμβανε. Διανοίξον τῆς σαυτοῦ διανοίας τοὺς ὀφθαλμοὺς, καὶ τοῦ λογισμοῦ τὰς πύλας ἀναπέτασον, πολὺ τε ἐπιγῶν παρ' ἑαυτῷ λόγισαι, αὐτὸς τε σαυτὸν ἐρώτα, καὶ ὡς παρ' ἐτέρου πυνθάνου, ὧδέ πη τὴν τῶν πραγμάτων φύσιν διερευνώμενος· Τίς πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βασιλεὺς, ἢ ἄρχων, ἢ φιλόσοφος, ἢ νομοθέτης, ἢ προφήτης Ἑλληνικὸς ἢ Βάρβαρος, τοσούτον ἀρετῆς ἀπηνέγκατο, οὔτε γε μετὰ θάνατον, ἀλλ' ἔτι ζῶν καὶ ἐμπνέων, καὶ πολλὰ δυνάμενος, ὡς πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων ἀκοὴν καὶ γλῶτταν ἐμπληῖσαι τῆς αὐτοῦ προστιγορίας; Ἀλλὰ τοῦτο γε οὐδεὶς, ἢ μόνος εἰς ὃ ἡμέτερος Σωτὴρ, μετὰ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην διεπράξατο, τοῖς αὐτοῦ γνωρίμοις λόγον εἰπὼν, καὶ ἔργῳ τελέσας· « Πορευθέντες γοῦν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματί μου » φήσας αὐτοῖς, προεπιπῶν τε καὶ ἀποφηνάμενος, ὡς ἄρα δεῖ τὸ Εὐαγγέλιον αὐτοῦ κηρυχθῆναι ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, ἅμα λόγῳ τοῦργον ἐπήγαγεν. Αὐτίκα δ' οὖν καὶ οὐκ εἰς μακρόν, ἢ σύμπασα οἰκουμένη τῶν αὐτοῦ λόγων ἐπληροῦτο. Τί οὖν ἔχοι ἂν πρὸς τοῦτο εἰπεῖν ὁ καταρχὰς τοῦ λόγου ἡµῖν ἐπιμεµβόμενος, ὅποτε παντὸς λόγου κρείττων ἢ διὰ τῆς ὀφείας τυγχάνει μαρτυρία; Τίς δὲ ἐξ αἰῶνος τὸ βλαπτικὸν καὶ ὀλέθριον δαιμόνων φύλον, τὸ πάλαι πᾶσαν ἀνθρώπων φύσιν ἐπινερόμενον, καὶ διὰ τῆς τῶν ξοάνων κινήσεως πολλὰς ἐν ἀνθρώποις γοητείας ἐπιδεικνύμενον, ἀοράτῳ καὶ κραταιᾷ χειρὶ οἷα θήρας δεινούς, τῆς ἀνθρώπων ἀπεδίωξεν ἀγέλης; Τίς δ' ἕτερος ὡς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ, διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἐπικλήσεως καθαρωτάταις εὐχαῖς ταῖς δι' αὐτοῦ πρὸς τὸν τῶν ὅλων θεὸν ἀναπεμπομέγαις, τὰ λείψανα τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἐξ ἀνθρώπων ἀπολαύειν ἐπεξουσίας ἔδωκε τοῖς καθαρῶς καὶ ἀπλάστως μετερχομένοις τὸν βίον, τῆς ὑπ' αὐτοῦ παραδοθείσης φιλοσοφίας; Ἀναίμους δὲ καὶ λογικὰς θυσίας τὰς δι' εὐχῶν καὶ ἀποβόητου θεολογίας τοῖς αὐτοῦ θιασώταις, τίς ἐπέτελεῖν (56) παρέδωκεν ἄλλος, ἢ μόνος ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ; Διὸ ἐπὶ τῆς καθ' ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης θυσιαστήρια συνέστη, ἐκκλησιῶν τε ἁγιερώματα (57),

¹⁶ Psal. LXXI. ¹⁷ Isa. XI. ¹⁸ Matth. XVIII.

(56) Vulg. τίς μόνος ἐπέτελεῖν. Vox μόνος locum hic habere non potest. Scribo itaque ex codice Fuli., τίς ἐπέτελεῖν παρέδωκεν ἄλλος· ἢ μόνος, etc. *Μὴ* scribendum est, διὸ δὴ ὑπὲρ τῶν καθ' ὅλης οἰκου-

abilitum, et universum humanum genus ad pacem, concordiamque revocatum, cunctis vicissim fratres se esse profitentibus et propriam agnoscen-
tibus naturam. Statim. Igitur velut filii ex eodem patre, uno scilicet Deo, et ex eadem matre, vera scilicet pietate geniti, pacifice seipsoa mutuo salutare atque excipere cœperunt. Adeo ut orbis terrarum universus nihil a domo et familia optime constituta differre deinceps videretur, et iter facere et peregre quo quisque vellet proficisci cum omni securitate cuivis liceret, et alii quidem ab Occidentis partibus ad Orientem absque periculo commearent, alii vero hinc ad illas partes, velut ad suam ipsorum patriam, pergerent; comple-
renturque veterum oraculorum responsa et cum
B innumerabiles aliæ prophetarum prædictiones, 658 quas referre in præsentia non vacat, tum illæ quæ de salutari Dei verbo loquuntur in hunc modum: « Dominabitur a mari usque ad mare, et a fluminibus usque ad fines orbis terrarum ¹⁶. » Et rursus: « Orietur in diebus ejus justitia et abundantia pacis ¹⁷. » Et alibi: « Confringent gladios suos in vomeres, et lanceas suas in falces; non accingetur gladio gens contra gentem, nec amplius militariis exercitationibus vacabunt. » Hæc prædicta et Hebraico sermone multis ante sæculis pronuntiata fuerant, quæ nostra demum ætate, operibus ipsis expleta, veterum oraculorum testimoniis fidem astruunt. Quod si aliorum præterea argumentorum copiam desideras, ea non verbis jam accipe, sed rebus ipsis. Aperi oculos mentis tuæ; et cogitationis januas reclude. Diu multumque tacitus tecum expende. Interroga te-
C metipsum et quasi ab altero sciscitare, rerum naturam perscrutans in hunc modum: Quis unquam ab ultima usque hominum memoria, rex, aut princeps, philosophus aut legislator, propheta denique seu Græcus seu Barbarus tantum auctoritatis et potentiae adeptus est, non dico post mortem, sed vivus adhuc et spirans et multiplici pollens virtute, ut omnium ubique hominum aures atque linguas nominis sui gloria compleret? Nemo certe præter unum Servatorem nostrum post victoriam de morte reportatam istud præstitit, cum
D et discipulis suis verbo præcepit et reipsa deinceps confirmavit: « Euntes, » inquit, « docete omnes gentes in nomine meo ¹⁸. » Cumque ipsis prædixisset et affirmasset fore omnino ut Evangelium suum per universum orbem prædicaretur in testimonium cunctis gentibus, verbis eventum continuo subjunxit. Statim certe, non longo temporis spatio interjecto, doctrina ejus totum orbem replevit. Quid habet ad ea quod respondeat is, qui in hujus sermonis exordio nos reprehendebat,

μένης ἀνθρώπων, vel ut est in codice Fuk., διὸ ἐπὶ τῆς καθ' ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης. Sic enim loqui solet Ensebius ut in fine cap. 15.

(57) Ἁγιερώματα. Fraudem hic admiserant iŷ-

præsertim cum omni ratione validius sit oculorum testimonium? Quis vero pestiferum ab omni ævo et exitiale demonum genus, quod jampridem universas gentes ac nationes depascebatur et motione atque impulsu simulacrorum multas in terris præstigiis edebat, invisibili ac potente dextra, velut immanes belluas, ab hominum grege fugavit? Quis alius quam Servator noster, per invocationem **659** nominis sui et purissimas preces, ipsius nomine Deo Optimo Maximo oblatas, nequissimorum spirituum reliquias ex hominibus abigendi potestatem dedit iis, qui traditam ab ipso vivendi normam ad disciplinam caste et sincere sequerentur? Jam vero incruenta et rationalia sacrificia, quæ precibus et arcana quadam Dei appellatione perficiuntur, quis unquam alius sectatores suos offerre docuit, quam Servator noster solus? Quam ob causam per universum orbem terrarum constituta nunc sunt altaria, et Ecclesiæ consecrata; et sacrosancta ministeria intellectualium ac rationalium sacrificiorum soli omnium moderatori Deo ab omnibus gentibus offeruntur. Sacrificia autem illa, sanguine, cruore ac fumo peragi solita, crudeles item illas et furiosas hominum cædes ac victimas, quis occulta quadam et invisibili potentia aboleri ac prorsus extinguere fecit, adeo ut hoc ipsum etiam gentiliū testentur historiæ? Neque enim nisi post divinam Servatoris nostri prædicationem, circa tempora

νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι, μόνῳ τῷ παμβασιλεῖ Θεῷ πρὸς πάντων τῶν ἐθνῶν ἀναπεμπόμεναι· τὰς δὲ δι' αἱμάτων καὶ λύθρων, καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας θυσίας (58), τὰς τε ὠμὰς ἐκείνας καὶ μαρινώδεις ἀνδροκτασίας τε καὶ ἀνθρωποθυσίας, τίς ἀφανεῖ τε καὶ ἀοράτῳ δυνάμει σθεσθῆναι καὶ μηκέτι ὑπάρχειν παρесеύασεν; ὡς μαρτυρεῖσθαι πρὸς αὐτῆς γε τῆς Ἑλλήνων ἱστορίας· ἐπειδὴ οὐ πρότερον ἀλλ' ἢ μετὰ τὴν ἐνθεον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίαν, κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους (59), πᾶσαι αἱ πανταχοῦ γῆς κατελύθησαν ἀνθρωποθυσίαι. Τοσούτων ἐναργῶν ἀποδείξεων, τὴν μετὰ τὸν θάνατον ἀρετὴν τε καὶ δύναμιν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν πιστουμένων, τίς οὕτω σιδήριος τὴν ψυχὴν, ὥς μὴ συμμαρτυρεῖν τῇ ἀληθείᾳ, καὶ τὴν ἐνθεον αὐτοῦ ζῶν ὁμολογεῖν; Ζώντων γάρ, ἀλλ' οὐ νεκρῶν τὰ κατορθώματα, ὅρεις τε ἀδήλων φασὶν εἶναι τὰ φαινόμενα. Αὐτίκα γοῦν χθὲς καὶ πρώτην θεομάχων γένος τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον ἐκούσα, ἤγχε τε καὶ ἀπῆγε, καὶ πολλὰ ἔσχευεν. Ἐπεὶ δὲ ἐξ ἀνθρώπων ἀπὸ πλῆλγῃ, καί τοι δὴ μετὰ ταῦτα ἐπὶ γῆς, σκινδάλων ἐκκλητότερον (60), ἄπνουν, ἀκίνητον, ἀναυδον, καὶ οὐκ ἔτ' αὐτῶν λόγος οὐδεὶς, οὐ μνήμη· φύσις γὰρ αὕτη νεκρῶν, καὶ ὁ μηκέτ' ὢν, οὐδεὶς ἔστιν. Ὁ δὲ μηδεὶς ὢν πράξειέ τι (61); Ὁ δ' ἐνεργῶν καὶ πράττων, καὶ πλεονα τῶν ζώντων δυνάμενος, πῶς ἂν ὑποληφθεῖται μὴ ὢν; Εἰ δ' ἀφανὴς εἴη σαρκὸς ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ οὐκ ἐν αἰσθήσει τὸ κριτήριον (62), οὐδὲ τεχνικούς λόγους, οὐδ' ἐπιστημονικάς θεωρίας αἰσθῆσει σωματίων καταμανθάνομεν

rographi Genevenses, omissis de industria verbis Eusebii, eo quod de incruento missæ sacrificio illustre testimonium continerent. Sed nos ope codicis Foketiani ea auctori suo restituimus, νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι.

(58) Καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας θυσίας. Non dubito quin Eusebius scripserit, καπνοῦ τε καὶ πυρὸς ἐπιτελουμένας θυσίας, τὰς τε ὠμὰς, etc.; quia quidem emendatione nihil certius.

(59) Κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους. Sumpsit hæc Eusebius ex libro ii Porphyrii *De abstinentia*, ubi ita scribit: Καταλυθῆναι δὲ τὰς ἀνθρωποθυσίας σχεδὸν τὰς παρὰ πᾶσι φησι Πάλλας, ὁ ἄριστος τὰ περὶ τῶν τοῦ Μῦθου συναγαγὼν μυσητῶν, ἐφ' Ἀδριανοῦ τοῦ αὐτοκράτορος, id est: Pallas vero qui de sacris Mithriaci optime omnium scripsit, humanas victimas fere ubique abolitas esse prodit principatu Adriani. Quod confirmat etiam Lactantius in lib. i *Divinarum institutionum*, cap. 21 his verbis: Apud Cyprios humanam hostiam Jovi Teucer immolavit; idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper, Adriano imperante, sublatum. Scribit Tertullianus in *Apologetici* c. 9, infantes in Africa Saturno palam immolatos fuisse usque ad proconsulatum Tiberii, qui sacerdotes Saturni ob eam causam cruci suffixit. Additque testem hujus rei esse militiam patriæ suæ, vel ut quidam codices scriptum habent, patris sui, quæ id ipsum munus Tiberio proconsuli functa est. Ex quo apparet adhuc recentem fuisse hujus rei memoriam. Cur enim testes citaret milites seu apparitores proconsularis officii, nisi adhuc quidam superfuissent, aut superesse potuissent ex iis qui Tiberio proconsuli apparuerant, tunc cum sacerdotes illos in crucem egit. Quare proconsulatus ille Tiberii commode referretur in tempora imperatoris Adriani; maxime id suadentibus Porphyrio atque Lactantio. Porro cum Pallas tantum dicat fere ubique homines immolari desiisse, Eusebius sine

ulla exceptione apud omnes ubique gentes morem hunc sublatum fuisse asserit. Quod equidem vix possum credere. Nam et Porphyrius et Lactantius in libris supra memoratis testantur, Jovem Latiam adhuc sua ætate humano sanguine Romæ cultum fuisse. Ad hæc Tertullianus in *Apolo.* testatur adhuc sua ætate Saturno infantes immolatos esse in occulto.

(60) Σκινδάλων ἐκκλητότερον. Alludit Eusebius ad celebre illud Heracliti dictum, νέκυες κοπρίων ἐκκλητότεροι, cujus meminit Strabo in fine libri xvi. Origenes in libro v *contra Celsum*. Ex quo proverbialis locutio manavit κοπρίων ἐκκλητότερος, de homine nullius pretii. Pollux in lib. v, cap. 46: Κοπρίων ἐκκλητότερος εἰ χρή καθ' Ἡράκλειτον λέγειν. Julianus in oratione adversus Heraclitum Cynicum pag. 421 eandem Heracliti sententiam usurpat his verbis: Ὀλιγωρεῖν δὲ πάντῃ τοῦ σώματος, καὶ νομίζειν αὐτὸ κατὰ τὸν Ἡράκλειτον καὶ κοπρίων ἐκκλητότερον. Ex τοῦ βῆσπου δὲ αὐτῷ τὰς θεραπείας ἀποπληροῦν, ἕως ἂν ὁ Θεὸς ὡς περ ὄργανον τῷ σώματι χρῆσθαι ἐπιτάτῃ. Quem locum ex Suida in voce Ἡράκλειτος emendavi ac supplevi. Nam in vulgatis editionibus corruptus legitur ac mutilus.

(61) Vulg. πράξει ἔτι. Scribendum est per interrogationem ὥστε μηδεὶς ὢν πράξει τί. Atque ita legis videtur Christophorsonus. Certe in codice Fok. scribitur πράξειέ τι.

(62) Vulg. οὐκ ἐν αἰσθήσει τὸ κριτήριον. Apparet scribendum esse οὐκ ἐν αἰσθῆσει, id est, iudicium non positum est in sensu. Itaque subaudiendum hic est verbum ἐστὶ, quod non vidit Christophorsonus, quippe qui hæc verba cum sequentibus perperam conjunxit. Magna fuit inter veteres philosophos disputatio περὶ κριτηρίου. Ita autem vocabant normam ac regulam, qua veritas rerum ab hominibus iudicatur. Antiquissimi quidem philosophi eam vim ac facultatem non in sensibus, sed in ratione

οὐδὲ νοθὸν τὸν ἐν ἀνθρώποις, μὴ τί γε Θεοῦ δύναμιν εἶδὲ τις πώποτε ὀφθαλμοῖς, ἀλλ' ἐκ τῶν ἔργων τὰ τοιαῦτα πέφυκεν ἐπινοεῖσθαι· διὸ δὴ καὶ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου Σωτῆρος, τὴν ἀφανῆ δύναμιν αὐτοῦ προσήκοι ἂν ἐκ τῶν ἔργων ἐπισκοπεῖν καὶ διακρίνειν· εἴτε χρὴ ζῶντος ὁμολογεῖν τὰ εἰς ἔτι δεῦρο πρὸς αὐτοῦ κατορθούμενα, εἴτε καὶ μὴ ὄντος εἶναι λέγειν· ἢ μωρὸν καὶ ἀσύστατον τὸ ἐρώτημα· τὸν γὰρ μὴ ὄντα, πῶς ἂν τις εὐλόγως εἶναι εἴποι; εἴγε τὸ μὴ ὄν πάσαις ψήφοις ἀποπέφανται, οὐδὲ δύνασθαι τι, οὐδ' ἐνεργεῖν, οὐδὲ πράττειν· αὕτη γὰρ φύσις ζώντων (63), νεκρῶν δὲ ἡ ἐναντία.

ita ac viribus pollens susque deque omnia ferebat. Sed posteaquam e medio sublata est, jacuit deinceps stercoribus contemptior: sine spiritu, sine motu et sine voce. Nec jam eorum habetur ratio, nec ulla sit mentio. Quippe ea mortuorum sors est; et is qui amplius non est, nihil est. Qui autem nihil est, quid tandem agere potest? Contra is qui agit et operatur, quique plus valet quam ii ipsi quibus vita suppetit, qua ratione existimabitur non esse? Quod si corporis oculis non cernitur, at judicandi facultas non consistit in sensu, nec artium rationes aut speculationes scientiarum, sensibus corporis percipimus: nec mentem quæ in hominibus est, nedum Dei virtutem ullus unquam oculis vidit: verum ejusmodi res ex 660 ipsis operibus cognosci solent. Quocirca etiam in Servatore nostro, invisibilis ejus vis ac potestas ex operibus perspicienda ac dijudicanda est: utrum scilicet tot illustria facinora, quæ ab illo etiamnum geruntur, viventis esse omnino constendum sit; an dicendum, ejus qui non sit ea esse; an stulta omnino nec ulla ex parte cohærens hæc quæstio. Eum enim qui non est, qua ratione aliquis esse dixerit? Si quidem omnium consensu et suffragiis constat, id quod non est, nec posse quidquam, nec agere, nec operari. Hæc quippe viventium natura est: mortuorum vero contraria.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ἐνθα δὴ καιρὸς ἐπιθεωρῆσαι τοῦ ἡμετέρου Σωτῆρος τὰ καθ' ἡμᾶς ἀποτελέσματα, καὶ ζῶντος Θεοῦ ἔργα ζῶντα συνιδεῖν· εἰ γὰρ οὐ ζῶντος (64), καὶ Θεοῦ ζωὴν ὡς ἀληθῶς ζῶντος ἔργα ζῶντα τυγχάνει τὰ τοιαῦτα κατορθώματα; Τίνα δὴ ταῦτα, ἐρωτᾷς; Μάνθανε. Θεομάχοι τινὲς πρώην, τῶν αὐτοῦ προσευκτηρίων τὰς οἰκοδομὰς σὺν πλείονι φιλονεικίᾳ, καὶ σὺν μείζονι δυνάμει τε καὶ χειρὶ ἐκ βάθρων ἀνορύττοντες καθήρουν, ἀφανεῖς τε αὐτοῦ καθίστανον ἡ δὲ Ἐκκλησία, πάσαις τε μηχαναῖς τὸν μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὁράμενον ἐπολέμενον, βᾶλλοντες καὶ ἀκοντίζοντες μυρίαις λόγων βολαῖς· ὁ δ' ἀφανῆς, ἀφανῶς ἡμύνατο. Εἰθ' οἱ μὲν οὐκέτ' ἦσαν ἐν Θεοῦ νεύματι, οἱ πρὸ μικροῦ τρυφηλοὶ καὶ τρισευδαίμονες, οἵτινες ἰσθόσοι παρὰ τοῖς πᾶσιν ἦσαν ὑμνούμενοι, οἱ μακραιῖς ἐτῶν περιόδοις διαπρεπῶς τὴν ἀρχὴν εὐθύναντες, ὅτε δὴ τὰ (65) πρὸς τὸν ὑστερον πολεμηθέντα φίλα τε ἦν αὐτοῖς καὶ εἰρηναῖα· ὡς δὲ μεταβαλλόμενοι θεομαχεῖν ἐτόλμων, τοὺς αὐτῶν Θεοῦ

B

CAPUT XVII.

Opportunum nunc tempus est, ut ea quæ a Servatore nostro hac ætate perfecta sunt, inspicimus, et Dei viventis opera spirantia contemplanur. Quomodo enim tam præclara facinora non essent viventis, ejusque adeo qui Dei vitam vivat, opera spirantia? Quænam vero illa sunt? inquires. Audi, si placet. Nuper quidam qui Deo bellum indixerant, oratoria ejus cum ingenti pertinacia, nec minori cum militum robore, ab ipsis fundamentis everterunt, et Ecclesias illius penitus abolere studuerunt, omnibus machinis Deum invisibilem oppugnantes, et impiarum vocum tela in eum conjicientes. Sed invisibilis Deus, invisibili eos ultus est modo. Statim igitur illi solo Dei nutu e medio sublato, qui prius in deliciis vitam agebant, qui beatissimi, qui quasi dii ab omnibus prædicabantur, qui multis annorum spatiis imperium præclare ac feliciter gesserant, quando pacem et amicitiam coluerant cum illo quem

posuerunt, ut docet Sextus Empiricus in libro vii adversus Mathematicos. Porro χρητήριον dupliciter sumitur, vel pro facultate ipsa qua verum discernitur, vel pro instrumento ipsius facultatis. Primum Potamo philosophus vocabat ὄφ' οὗ, secundum δι' οὗ, ut docet Laertius in præmio sui operis.

(63) Vulg. αὕτη γὰρ φύσις νεκρῶν. Transposita hic sunt vocabula, quod in libris toties accidisse monuimus. Scribo igitur αὕτη γὰρ φύσις ζώντων· νεκρῶν δὲ ἡ ἐναντία. Paulo ante quædam voces male repetitæ sunt, quod mendum studiosus lector facile per seipsum restituet.

(64) Εἰ γὰρ οὐ ζῶντος. Scribendum videtur πῇ γὰρ οὐ ζῶντος, interrogative: quam scripturam in

versione mea secutus sum.

(65) Vulg. τὴν εὐχὴν εὐθύναντες ὅτε δῆτα. Duplici mendo inquinatus est hic locus; quem tamen facillimum erat ita corrigere: διαπρεπῶς τὴν ἀρχὴν εὐθύναντες ὅτε δὴ τὰ πρὸς τὸν ὑστερον πολέμηθέντα φίλα τε ἦν αὐτοῖς, etc. Intelligit Eusebius Diocletianum et collegas, quos ait præclare et feliciter rempublicam gubernasse, quando cum Deo et cum Ecclesiis pacem servarunt. Sed postquam Deo bellum inferre conati sunt, et sanctissimos ejus cultores persequi; statim omnia in deterius conversa esse. Idem dicit Eusebius in fine libri octavi.

postea oppugnaverunt. Verum ubi, mutata sententia, Deo bellum inferre ausi sunt, diis suis tanquam antesignanis et propugnatoribus in acie adversus Deum nostrum oppositis, illico momento temporis, et Dei quem oppugnabant nutu ac potentia, cuncti scelerum suorum pœnas dederunt: adeo ut terga dantes cedentesque ei cui bellum intulerant, divinitatem ipsius sicut reliqui constiterunt, et plane contraria iis quæ paulo ante tentaverant concedere ac permittere maturarent. Continuo igitur Servator noster victoriæ tropæa ubique terrarum erexit, templisque sanctissimis et oratoriis consecratis universum orbem de integro exornavit; et in urbibus ac pagis, in agris ac desertis Barbarorum locis, fana ac delubra in honorem unius omnium Regis ac Domini dedicavit. Unde etiam Domini vocabulo **661** honorata sunt; non ab hominibus, sed ab ipso omnium Domino cognomentum sortita. Ab eo quippe Dominica appellantur. Prodeat igitur in medium qui volet, doceatque nos quis post tantam subversionem ac vastitatem sacras ædes a fundamentis usque ad summum culmen evexerit: quis ea de quibus nulla iam spes supererat, multo quam antea fuissent illustriora renovaverit: et quod maxime mirandum est, non post mortem illorum Dei hostium ea renovaverit, sed superstitionibus adhuc iis ipsis qui illa subverterant: adeo ut ipsimet ore suo suisque litteris palinodiam canerent: idque agerent, non eo tempore quo in summa lætitia ac voluptate degebant (sic enim humanitate ducti id egisse, cuiuspiam fortasse viderentur), sed tunc maxime cum verberibus cœlitus inflictis agitabantur. Quis post tot ac tantas persecutionis procellas, et in ipso discriminum fervore, innumerabiles veræ philosophiæ sectatores Deique cultores viros, sacras etiam mulieres et virginum choros quæ perpetuæ animi et corporis castitati sese addixerant, divini doctrinæ suæ præceptis atque institutis per universum orbem continuerit: ciboque et vino ad multos dies libentissime abstinere, et duram ac severam vitam agere cum singulari modestia ac temperantia docuerit? Quis immensam virorum ac mulierum multitudinem eo impulerit, ut, spretis corporum alimentis,

προμάχους καὶ προασπιστὰς ἀντιπαρατίτοντες τῷ ἡμετέρῳ, αὐτίκα· μὴ καίρου ῥοπῇ, καὶ Θεοῦ νεύματι· καὶ δυνάμει τοῦ πολεμουμένου, δίκας ὑπέειχον οἱ πάντες τῶν τετολημμένων, ὡς παραχωρεῖν τῷ πολεμουμένῳ, καὶ νῦτα δόντες αὐτῷ, τῇ θεότητι συνωμολόγουν, συγχωρεῖν τε καὶ ἐπιτρέπειν τάναντία τοῖς πρὶν τετολημμένοις, ὁλοσχερῶς ἔσπευδον· ὁ δὲ τρόπαια νικητήρια παραχρῆμα πανταχοῦ γῆς ἀνίστη, ναοὶς τε ἁγίοις καὶ προσευκτηρίων σεμνοῖς ἀφιερῶμασι, τὴν σύμπασαν οἰκουμένην αὖθις ἐξ ὑπαρχῆς κοσμήσας, κατὰ πόλεις τε καὶ κώμας, χώρας τε πάσας καὶ τὰς τῶν Βαρβάρων ἐρήμους, ἱερὰ καὶ τεμένη ἐν τῷ πάντων βασιλεῖ Θεῷ τῷ δὴ καὶ τῶν ὧν δεσπότη καθιερώσας (66). ἔνθεν καὶ τῆς τοῦ δεσπότη προσηγορίας ἡξίωται, τὰ καθιερωμένα, οὐκ ἐξ ἀνθρώπων τυχόντα τῆς ἐπικλήσεως, ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ τῶν ὧν Κυρίου. Παρὸ καὶ Κυριακῶν ἡξίωνται τῶν ἐπωνυμιῶν (67). Παρελθὼν οὖν εἰς μέσον ὁ βουλόμενος διδασκῆτω, τίς μετὰ τὴν τοσαύτην καθαίρεσίν τε καὶ ἐρημίαν, ἰδρύματα ἐξ ἑδῶν εἰς ὕψος ἀνήγειρε· τίς τὰ πάσης ἐλπίδος ἀφῆρημένα, δευτέρας ἡξίωτε πολὺ κρείττονος τῆς ἔμπεροσθεν ἀνανεώσεως, καὶ ἀνενεώσατο αὐτὰ (68) δὴ (τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα), οὐ μετὰ τὴν θεομάχων ἐκείνων τελευτήν, ἀλλ' ἐτι τῷ βίῳ περιόντων αὐτῶν δὴ τῶν καθηρηκότων, ὡς δι' αὐτῶν στόματος καὶ δι' αὐτῶν γραφῆς τὴν παλινωδίαν τῶν τετολημμένων αὐτοῖς ἁσθῆναι, καὶ τοῦτο πράξει αὐτούς, οὐκ ἐν θυμηδίαις ὄντας (φιλανθρωπίας λογισμῷ (69) τάχα ἂν τις νομίσειε), θεηλάτοις δὲ μάστιξιν ἐλαυνομένους. Τίς μετὰ τοσούτου τοῦ διωγμοῦ χραιμῶνας, καὶ ἐν αὐτῇ γε τῇ τῶν δεινῶν ἀκμῇ, φιλοσόφου βίου ζηλωτὰς καὶ θεραπευτὰς τοῦ Θεοῦ μυρίους ἄνδρας, γυναικῶν τε ἱερέας καὶ χοροὺς ἀειπαρθένων (70) ἀγνεία παντελεῖ τὸν πάντα τῆς ζωῆς χρόνον αὐτῶν ἀναθεστας, τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας αὐτοῦ μαθήμασι, καθ' ὅλης συνίστη τῆς οἰκουμένης, τροφῶν δ' ἀποχαῖς, ἀσιτίαις τε καὶ ἀνοιναῖς πολυημέροις προβυθότατα διακαρτερεῖν, ἐγκρατεῖα τε καὶ ῥώμη βίου στεβρόν χρῆσθαι, ἐδίδαξε μετὰ σωφροσύνης; Τίς γύναια καὶ μυρία πλήθη ἀνδρῶν ἀναπέπεικε, λογικὰς τροφὰς ψυχῆς λογικὰς καταλλήλους, δι' ἐνθέων ἀναγνωσμάτων ἀντικαταλλάξασθαι τῶν τοῦ σώματος τροφῶν; Τίς βαρβάρους καὶ ἀγροίκους ἄνδρας, γύ-

(66) Vulg. Ἰδεσπότῃ καθιερώσθαι. Scribendum videtur, δεσπότη καθιερώσας· ἐνθεν καί, etc.

(67) Κυριακῶν ἡξίωνται τῶν ἐπωνυμιῶν. Malim legere τῆς ἐπωνυμίας. Nihil frequentius occurrit apud scriptores ecclesiasticos, quam Κυριακῶν seu Dominicorum vocabulum. Nec solum Græci ecclesiasticus ita nominarunt, sed et Germani hoc nomen a Græcis mutuati sunt, ut docet Vualafrius Strabo in libro *De rebus ecclesiasticis*, cap. 7.

(68) Καὶ ἀνενεώσατο αὐτὰ. In codice Fuk. scriptum est αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα.

(69) Φιλανθρωπίας λογισμῷ. Deesse hic nonnulla, etiam me tacente, quivis facile perspiciet. Scribo igitur, οὕτω γὰρ φιλανθρωπίας λογισμῷ τοῦτο πράξαι αὐτοὺς τάχα ἂν τις νομίσειε, quæ per parenthesis legendæ sunt. Certe Christophoronus ita etiam legisse videtur, ut ex versione ejus apparet.

(70) Γυναικῶν δὲ ἱερέας καὶ χοροὺς ἀειπαρ-

θένων. Christophoronus vocem γυναικῶν conjunxit cum voce ἀειπαρθένων, quod equidem non probō. Nam γυναικῶν nomine Eusebius intelligit mulieres, quæ viris orbatæ viduitatem suam Deo consecrabant, easque a virginum choris distinguit. Porro ex viduarum numero eligi solebant diaconissæ, et presbyteræ, ut testatur Epiphanius in hæresi Collyridianorum, et in epilogō librorum *Contra hæreses*. Unde Eusebius hoc loco ἱερέας illas nominat. Fungebantur enim illæ mulieres quodammodo sacerdotum officio; quippe quæ mulieres baptizandas eruditent. Scribendum autem est γυναικῶν τε ἱερέας, ut nemo non videt. Atque ita scribitur in codice Fuketiano. Porro hæ mulieres antequam inter diaconissas allegerentur, examinari solebant. Quærebatur ab eis inter cætera, an sanctorum pedes lavissent, ut docet Origenes in tomo xxxii in Joannis Evangelium.

ναία τε καὶ παῖδας καὶ οἰκετῶν γένη, πλήθη τε μυρία μυρίων ἔθνων, θανάτου μὲν καταφρονεῖν ἐδίδασκεν, ἀθάνατον δὲ πεπεισθαι εἶναι τὴν αὐτῶν ψυχὴν, καὶ δίκης ὀφθαλμὸν (71) ὑπάρχειν ἐφορον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, εὐσεβῶν τε καὶ ἀσεβῶν δικαιοσύνην Θεοῦ προσδοκᾶν, καὶ τούτων ἕνεκα δικαίως καὶ σωφρόνως ἤν ἐπιμελεῖσθαι; Μὴ γὰρ οὕτω διατεθέντας, ἀδύνατον ἄλλως εἶναι τὸν τῆς εὐσεβείας ὑποδύναι ζυγόν· ἃ δὴ μόνῳ τῷ ἡμετέρῳ Σωτῆρι εἰσέτι καὶ νῦν κατορθοῦται· ἀλλὰ ταῦτα μὲν παρῶμεν. Φέρε δὴ ἄλλως τὸν τὴν διάνοιαν λελιθωμένον καὶ ἐκ τῶν τοιωνδὶ προσαγάγωμεν ἐρωτήσεις, ὡδὲ πῃ αὐτοῦ πυνθανόμενοι· Ἄγε δὴ, οὗτος, φωνὴν λογικὴν ἀφείς, μὴ ἐξ ἡλιθίου καρδίας, ψυχῆς δὲ λογικῆς καὶ νοεράς καρπὸν προβαλλόμενος, λέγε δὴ, παρὰ σαυτῷ πολλάκις ἐπισκεψάμενος, τίς ἄλλος πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βοηθέντων σοφῶν, ὁμοίως τῷ ἡμετέρῳ Σωτῆρι προφητικαῖς ἀνωθεν πρὸ μυρίων χρόνων φωναῖς, ἐγνώσθη τε καὶ προσκηρύχθη παρὰ τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσιν Ἑβραίων παισίν; Οἱ καὶ τὸν τόπον αὐτοῦ τῆς γενέσεως, καὶ χρόνους τῆς ἀφίξεως, καὶ τρόπον τοῦ βίου, καὶ δυνάμεις, καὶ λόγους, καὶ κατορθώματα αὐτοῦ προλαβόντες, βίβλοις ἱεραῖς καταβιβλήκασιν· ἥ τίς οὕτω ταχύς (72) ἔκδικος τῶν εἰς αὐτὸν τετολημμένων ἀποδείδειται, ὥς ἅμα τῇ κατ' αὐτοῦ δυσσεβείᾳ, τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος ἀοράτῳ δυνάμει μετελθεῖν, ἄρδην τε τὸν βασιλικὸν αὐτῶν τόπον ἐκ βάθρων ἀρθῆναι, αὐτὸ τε τὸ ἱερὸν ἅμα τοῖς ἐν αὐτῷ σεμνοῖς, εἰς ἔδαφος κατενεχθῆναι; Τίς δὲ προρρήσεις αὐτῶν τε τούτων περὶ (73) τῶν ἀσεβῶν ἀνδρῶν, ἀμφὶ τε τῆς πρὸς αὐτοῦ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ὑποστάσεως Ἐκκλησίας, καταλλήλους τοῖς πράγμασιν ἀποφθεγγάμενος, πιστὰς ἔδειξε ταύτας τοῖς ἔργοις, ὥς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ; Περὶ μὲν τοῦ τῶν ἀσεβῶν ἱεροῦ φήσας· « Ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος· » καὶ· « Οὐ μὴ μελινὴ λίθος ἐπὶ λίθον ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, ὃς οὐ μὴ καταλυθῇ· » περὶ δὲ τῆς αὐτοῦ Ἐκκλησίας· « Ἐπὶ τὴν πέτραν οἰκοδομήσω μου τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ἄβυσσος οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς. » Τὸ δὲ ἀνδρὰς εὐτελεῖς καὶ ἀγροίκους, ἐξ ἀλείας μεταγαγεῖν τὴν ἀρχὴν (74), καὶ τούτους νομοθέτας καὶ νομοδιδασκάλους ἀποφῆναι τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης, οἷόν σοι εἶναι δοκεῖ; Τὸ δὲ ἐπαγγελῆσθαι, καὶ λόγῳ μὲν εἰπεῖν, ἔργῳ δὲ ποιῆσαι αὐτοὺς ἀλείας ἀνθρώπων, καὶ τοσαύτην αὐτοῖς ἀρετὴν τε καὶ δύναμιν παρασχεῖν, ὥς καὶ γραφὰς συντάξαι, καὶ βίβλους παραδοῦναι, καὶ πάντας εἰς τοσοῦτο κρατῦναι, ὥς καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης παν-

(71) Vulg. καὶ δίκην ὀφθαλμῶν ὑπάρχειν. Quis non videt scribendum esse δίκης ὀφθαλμὸν? Veteres enim acerrimum quemdam iustitiæ oculum esse credebant, qui omnia quæ ab hominibus agerentur, inspiceret, nec unquam conniveret; quem etiam testabantur quicunque injuriam passi essent. Nihil frequentius occurrit tum apud Græcos, tum apud Latinos. Vetus poeta apud Stobæum:

Ἔστιν δίκης ὀφθαλμός, ὃς δι' ἡσυχίας
Λεῖσων προσώπων, πάνθ' ὁμῶς ἀεὶ βλέπει.
Plura congerere non otii est nostri, cum res sit notissima. Christophorus tamen hanc huius loci emendationem non vidit.

A rationalem potius cibum divinarum lectionum, qui animis ratione præditis aptissimus est, appeterent? Quis barbaros et rusticos homines, mulierculas item et pueros ac servos, insitam denique omnium gentium multitudinem docuerit, ut mortem contemnerent, sibi que ipsis persuaderent animam suam esse immortalem, et iustitiæ oculum quemdam esse qui res humanas inspiciat; utque futurum Dei iudicium de piis ac de impiis hominibus exspectarent; atque idcirco vitam iuste sancteque traducere studerent? Nam qui aliter affecti sint, eos pietatis iugum subire nullo modo posse. Quæ quidem omnia solus Servator noster etiamnum egregie præstat. Verum hæc missa faciamus. Nunc vero eum cujus animus instar silicis obduruit, huiusmodi interrogationibus convincere aggrediamur: Dic mihi, heus tu, et tandem aliquando vocem **662** rationalem ede, non ex bruto pectore sed ex anima ratione et intellectu prædita fructum proferens. Dic, inquam, re apud te ipsum diu ante perpensa: quis ex omni sapientium numero qui antea celebres exstiterunt, prophetarum oraculis perinde ac Servator noster, apud Deo charissimam veterum Hebræorum gentem tot ante sæculis cognitus est et prædicatus? Qui quidem et natale ipsius solum, et adventus tempora, et vivendi rationem; miracula item, sermones et præclara facinora animo præcipientes, sacris voluminibus commendarunt? Aut quis scelera in se admissa, tam præsentis ultione unquam vindicavit, ut post impium facinus quod in ipsum fuerat admissum, statim omnis Iudæorum natio occulta quadam vi exagitaretur, et regia ipsorum sedes ab ipsa fundamentis everteretur; ipsumque adeo templum cum omnibus ornamentis ac donariis solo æquaturno disturbaretur. Quis futura, tum de impiis illis hominibus, tum de Ecclesia ab ipso per universum orbem condita cum multo ante prædixisset, singulorum operibus congruentia vaticinans, prædictionum fidem rebus ipsis æque ac Servator noster confirmavit? Ac de impiorum quidem templo dixerat: « Relinquitur vobis domus vestra deserta: et non manebit in loco lapis super lapidem qui non disturbetur. » De Ecclesia autem sua in hunc modum: « Super petram ædificabo Ecclesiam meam, et portæ orci non prevalebunt adversus eam. » Jam vero imperitos homines et rusticos atque abjectos, a piscatu primum abduxisse; ac deinde legislatores doctoresque

(72) Vulg. ἥτις αὐτῷ ταχύς. Scribendum est procul dubio ἥ τίς οὕτω ταχύς, quomodo etiam legisse videtur Christophorus.

(73) Vulg. αὐτῶν τε περὶ. Scribendum est περὶ accentu in primam syllabam reiecto; quod si, quoties præpositio post vocabulum ponitur. Mox scribendum est καταλλήλους τοῖς πράγμασιν. Refertur enim ad vocem προρρήσεις. In codice Fuk. scribitur καταλλήλους.

(74) Vulg. ἐξ ἀλείας μεταγαγεῖν τὴν ἀρχήν. Error est typographicus, ut opinor, pro μεταγαγεῖν, ut habet codex Fuketii.

orbis terrarum constituisse, quale et quantum tibi A videtur? Quod vero pollicitus est illis, se facturum ipsos piscatores hominum; nec id verbis solummodo dixit, sed reipsa cumulate præstitit; tantamque eis vim ac potentiam indidit, ut libros conscriberent atque ederent; utque horum librorum tanta esset auctoritas, ut omnium tam Græcorum quam barbarorum linguis conversi, a cunctis ubique gentibus studiose ediscerentur; et ea quæ in illis continentur, divina esse crederentur oracula, quantum id valet ad divinitatem ejus perspicue declarandam? Quale illud est, quod ipse futura prædixit, et discipulis suis multo ante contestatus est, ipsos regum ac principum conspectui exhibendos esse, et pœnis extremisque suppliciis afficiendos; 663 idque non ob facinus ullum, sed ob solam nominis ipsius confessionem? Quod vero eos alacri animo hæc perpeti fecit, et pietatis armis eos ita munivit, ut animos omni ad amante firmiores in certaminibus contra adversarios ostenderent, quæ tanta vis est ut dicendo id adæquare possit? Quod autem non li modo qui ipsum sectati fuerant, verum etiam illorum successores; ac deinde hi qui istos proxime insecuti sunt: tandemque illi qui nostra ætate vixerunt, adeo vires obdormarunt animorum, ut cum nullius criminis rei essent, omnia tamen suppliciorum et tormentorum genera ob eximiam in summum omnium Deum pietatem læto animo perferrent, quam quæso admirationem non longissime superat? Enimvero quis unquam regum in tot ætates ac sæcula imperium suum prorogavit? Quis post mortem ita bellum gerit, et tropæa de hostibus erigit, omnemque locum, regionem et civitatem tam Græcorum quam barbarorum, sub ditionem redigit: adversariis oculata quadam et invisibili manu superatis. Quodque omnium caput est, pax illa quæ universo terrarum orbi per illius potentiam parata est, de qua quæ nobis videbantur iam superius disseruimus, quibus tandem calumniatoribus os non obstruat? Quippe cum et reipsa in idem tempus cum prædicatione Servatoris nostri cumque doctrina ab eo in universum orbem dispersa, pax et concordia omnium gentium incurrerit: et multo antea a divinis prophetis utraque prædicta fuerit: terrena scilicet gentium pax, et doctrina a Christo gentibus tradita. Dies me deficiet, Imperator, si manifestissima divinæ Servatoris nostri potentia argumenta ex iis quas nunc cernimus rebus deprompta, in unum velim colligere. Siquidem nullus unquam ab omni ævo nec apud Græcos nec apud barbaros, tantam divinæ potentia vim, quantam Servator noster ostendit. Et quid homines dico? quando ne ipsi quidem quos universæ gentes appellant deos, tantam in terris vim ac potentiam exhibuerunt. Aut si

(75) *Πρωτανευθεῖσα εἰρήνη*. Pacem intellegit quam Christus nascens contulit orbi Romano.

(76) *Τὸ δὲ λέγω ἀνθρώπων*. In codice Fek. scri-

τοῖς γλώσση Βαρβάρων τε καὶ Ἑλλήνων μεταβαλλομένας, παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι μελετᾶσθαι, καὶ πιστεῦσθαι θεῖα εἶναι λόγια τὰ ἐν αὐταῖς καταβεβλημένα, ὅσον εἰς ἀποδείξιν ἐναργῆ τῆς αὐτοῦ θεότητος; Οἷον καὶ τὸ αὐτὸν προφητεῦσαι τὸ μέλλον, καὶ τοῖς μαθηταῖς προμαρτυρήσασθαι, ὡς ἄρα ἐπὶ βασιλείων καὶ ἡγεμόνων μέλλοιεν ἀγεσθαι, τιμωρεῖσθαι τε καὶ τὰς ἐσχάτας ὑπομένειν κολάσεις, οὐ διὰ τινὰ πράξιν ἄτοπον, διὰ μόνην δὲ τὴν εἰς τοῦτον ὁμολογίαν; Τὸ δὲ καὶ προβύμως αὐτοὺς ταῦθ' ὑπομεῖναι παρασκευάσαι, εὐσεβείας τε ὁπλοῖς οὕτω φράξαι, ὡς ἀδάμαντος τὰς ψυχὰς κραταιότερους ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους ἀγῶσι διαφαινεσθαι, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο λόγον; Τὸ δὲ μὴ μόνον ἐκείνους τοὺς αὐτῷ παρηκολουθήκοντας, ἀλλ' ἡδὴ καὶ τοὺς ἐκείνων διαδόχους, καὶ αἰθῆς τοὺς μετέπειτα γενομένους, καὶ τοὺς εἰς ἔτι δεῦρο καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς, οὕτω τῆς ψυχῆς νευρώσαι τὰς δυνάμεις, ὡς μηδὲν ἕξιον θανάτου πράξαντας, παντοίας κολάσεις καὶ πᾶν εἶδος στραθωτηρίων μεθ' ἡδονῆς ὑπομένειν, εὐσεβείας χάριν τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο θαῦμα; Ἀλλὰ βασιλέων εἰς τοσούτον αἰῶνα τίς πώποτε κρατῶν διετέλεσε; Τίς δ' οὕτω στρατηγεῖ μετὰ θάνατον καὶ τρόπαια καθ' ἐχθρῶν ἴσῃσι, καὶ πάντα τόπον, καὶ χώραν, καὶ πόλιν, Ἑλλάδα τε καὶ Βάρβαρον ὑποτάττει, ἀοράτῃ καὶ ἀφανεῖ δεξιᾷ τοὺς ἀντιπάλους χειρούμενος; Τό γε μὴν κεφάλαιον τῶν εἰρημένων, ἡ πανταχοῦ γῆς διὰ τῆς αὐτοῦ δυνάμεως πρωτανευθεῖσα εἰρήνη (75), περὶ ἧς τὰ ἐσχότα προλαβόντες εἰρήκαμεν, ποῖον οὐκ ἂν συκοφαντῶν ἀποφράζειε στόμα, οὕτω μὲν ἔργῳ συνδραμούσης τῇ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλία καὶ τῷ καταβληθέντι ὑπ' αὐτοῦ τῷ παντὶ κόσμῳ κηρύγματι, τῆς τῶν ἐθνῶν πάντων ὁμονοίας τε καὶ συμφωνίας, οὕτω δὲ πρόπαλαι ὑπὸ τῶν τοῦ Θεοῦ προφητῶν προαναπεφωνημένης τῆς κοσμικῆς τῶν ἐθνῶν εἰρήνης, τοῦ τε πρὸς αὐτοῦ καταβληθέντος τοῖς ἔθνεσι λόγου; Ἐπιλείψει με, βασιλεῦ, τὸ πᾶν τῆς ἡμέρας μῆκος, τὰς ἐνεργεῖς ἀποδείξεις τῆς ἐνθέου δυνάμεως τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, τὰς ἐκ τῶν εἰσέτι νῦν ὀρωμένων, ὅφεν πειρώμενον συνιστᾶν· ὅτι μηδεὶς πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος, μήτε παρ' Ἑλλήσι μήτε παρὰ Βαρβάρους, τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθέου δύναμιν ἐπιδέδεικται, ὅσῃν ὁ Σωτὴρ ὁ ἡμέτερος· τί δὲ λέγω ἀνθρώπων (76); Ὅποτε μὲν αὐτῶν τῶν παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι θεολογουμένων τοιαύτη τις πέφυκεν ἐπὶ γῆς φύσις· ἢ, δεικνύτω ὁ βουλόμενος. Παρίτω δὲ πᾶς φιλόσοφος καὶ ἡμῖν λεγέτω, τίς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἔχουσαι ποτε θεὸς καὶ ἥρωες, αἰωνίου ζωῆς οὐρανοῦ τε βασιλείας μαθήματα παραδεδωκὼς ἀνθρώποις, οἷα ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ, φιλοσόφοις δόγμασι μυρία πλήθον καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης συνασχεῖσθαι ποιήσας, οὐρανό τε πείσας μεταδιώκειν, καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ διατριβὰς θεοφιλέσι ψυχαῖς ἀποκειμένας ἐλπίζειν· τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ ἥρωες ἀνθρώπος (77), τὴν ἀφ' ἡλίου

hinc ἀνδρῶν, et proxime ante legitur ὅσῃν ὁ Σωτὴρ ἡμῶν.

(77) *Ἡ καὶ ἥρωες ἡρώεωτες*. Christophorus nus ultimam vocem exprimit, non male. Potest

ἀνίσχοντος μέχρι δυομένου, μονονουχὶ τὸν Ἰσον ἤλιον
δι᾽ ἱππεύσας δρόμον, ταῖς λαμπροτάταις τῆς αὐτοῦ
διδασκαλίας αὐγαῖς κατηύγασέ τε καὶ ἐφώτισεν, ὥς
πανταχοῦ γῆς ἐνὶ θεῷ πᾶν ἔθνος, μίαν καὶ τὴν
αὐτὴν ἐπιτελεῖν λατρείαν; Τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ
ἥρωας, πάντας θεοὺς τε καὶ ἥρωας Ἑλληνικοὺς καὶ
βαρβάρους παραγκωνισάμενος, μηδένα μὲν ἐκείνων
θεὸν εἶναι νομίζειν ἐνομοθέτησεν, καὶ νομοθετήσας
ἐπεισεν, ἔπειτα πολεμηθεὶς ὑπὸ πάντων εἰς ὧν
αὐτὸς, τὸ πᾶν τῶν ἐναντιῶν στρατόπεδον καθεῖλε,
τῶν ἐξ αἰῶνος ἀπάντων θεῶν τε καὶ ἡρώων κρατῶν,
ἀπὸ περάτων ἕως καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκου-
μένης, Θεοῦ Παῖδα μόνον αὐτὸν πρὸς τῶν ἐθνῶν
ἀπάντων ἀναγορεύεσθαι παρασκευάσας; Τίς τοῖς τὸ
μέγα στοιχεῖον τῆς γῆς οἰκοῦσι, τοῖς τε κατὰ γῆν
καὶ τοῖς κατὰ θάλατταν, ἐφ' ἐκάστης ἐξδομάδος τὴν
Κυριακὴν χρηματίζουσιν ἡμέραν, ἑορτὴν ἄγειν ἐπὶ
ταυτὸ συνιδόντας παραδέδωκε, καὶ οὐ τὰ σώματα
πιάινειν (78), τὰς δὲ ψυχὰς ἐνθόοις παιδεύμασιν
ἀναξωκυρεῖν παρσκευάσας; Τίς θεὸς ἢ καὶ ἥρωας
οὕτω πολεμηθεὶς, ὥς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ, τρόπαια
νικητήρια κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἤγειρεν; Οἱ μὲν γὰρ
οὐ διέλιπον ἐξ ἀρχῆς καὶ εἰς τέλος, αὐτοῦ τὰ μαθή-
ματά τε καὶ τὸν λαὸν πολιορκούντες, ὁ δ' ἀφανής,
ἀφανὴς τοὺς οἰκείους αὐτοῖς ἱεροῖς οἴκοις ἐπὶ μέγα
δόξης προῆγε· καὶ τί δέῃ λόγοις τὰς παντὸς λόγου
κρεῖττονας ἐνθόους δυνάμεις τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν φιλο-
τιμεῖσθαι συνάγειν, ὅτε καὶ σιωπῶντων ἡμῶν, αὐτὰ
βοῶσι τοῖς ὡτα ψυχῆς κεκτημένοις τὰ πράγματα;
Τοῦτο ξένον ἀληθῶς καὶ παράδοξον καὶ ἐν μόνον ἐπὶ
τῶν βροτῶν ὤφθη γένους, τὸ, ἀνθρώποις ἐνηνοχέειν
(79) τὰ τοιαῦτα, καὶ τὸν ἀληθῶς Παῖδα Θεοῦ μόνον ἐξ
αἰῶνος ἐπὶ γῆς ὤφθαι.

Hostis oppugnatus, tropæa victoriæ de hostibus erexit? Nam hi quidem a primis statim temporibus,
et doctrinam et populum ipsius oppugnare hactenus non destiterunt. Ipse vero invisibilis, invis-
ibili quadam virtute, famulos suos una cum ædibus sacris ad summam gloriam evexit. Sed quid opus
est divinas Servatoris nostri virtutes, quæ omnem dicendi vim superant, ambitione congerere, quando
etiam tacentibus nobis, ipsæ res satis loquuntur iis, qui aures mentis habuerint? Hoc certe novum
etque inauditum, semel duntaxat in terris est visum, ut is qui solus ab omni æternitate erat Dei
Filius, in terris cerneretur et toti tantaque bona hominibus apportaret.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ΄.

Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη (80) τὰ παρ' ἡμῶν
σοι ἀκουόμενα, ὅς αὐτῇ τῇ πεῖρα τῆς σωτηρίου
θεότητος συναίσθησιν πολλάκις εἰληφώς, οὐ λόγοις,
ἀλλ' ἔργοις αὐτοῖς, κήρυξ ἅπασι τῆς ἀληθείας καθ-
έστηκεν· σὺ γὰρ ἡμῖν αὐτὸς βασιλεὺς, σχολῆς δο-
θείσης, εἴποις ἂν βουληθεὶς μυρίας τοῦ σοῦ Σωτῆρος
θεοφανείας, μυρίας καθ' ὕπνου παρουσιάς. Οὐ τὰς
ἀπορρήτους ἡμῖν ὑποβολὰς αὐτοῦ φημι, τὰς δ' ἐν
αὐτῷ λογισμῷ καταβαλλομένας, καὶ περὶ τῆς τῶν

tamen legi, ἢ καὶ ἀνθρώπος, vel certe μήτιγε ἀν-
θρώπος.

(78) Vulg. καὶ αὐτὰ σώματα πιάινειν. Scio
quidam Christianos diebus Dominicis lautius epu-
lari solitos. Verum τὸ πιάινειν non convenit Chri-
stianis. Quare non dubito quin Eusebius scripserit,
καὶ οὐ τὰ σώματα πιάινειν.

(79) Vulg. τὸ ἀνθρώπων ἐνηνοχέειν. Christo-
phorus non legisse videtur ἀνθρώπων, ut ex versione
ejus apparet. Sed veram hujus loci scripturam no-

aliter se res habet, ostendat nobis qui voluerit.
Prodeant vero nunc philosophi, nobisque dicant,
quis ab omni sæculorum memoria sive deus sive
heros unquam auditus est, æternæ vitæ et cœlestis
regni doctrinam hominibus tradidisse: sicut a Ser-
vatore 664 nostro factum est, qui innumera-
biles homines ad vitam ex cœlestis philosophiæ præ-
ceptis insituendam, ubique terrarum incitavit;
eisque persuasit, ut ad cœlum aspirarent, et sedes
quæ Deo acceptis mentibus illic præparatæ sunt,
sibi sperarent? Quis unquam sive deus, sive heros,
sive homo, universum terrarum orbem ab oriente
usque ad occidentem solem, splendidissimis doctrinæ
suar radiis perfudit atque illustravit, paria fere cum
sole spatia decurrens, adeo ut omnes ubique
gentes, uni Deo unum eundemque cultum exhi-
beant? Quis unquam sive deus sive heros, omni-
bus tam Græcorum quam barbarorum diis et he-
roibus sub jugum missis, lege lata interdixit ne
quis illorum deus haberetur; utque lata lex ubi-
que valeret obtinuit; ac deinde cum ab omnibus
oppugnaretur, unus ipse omnes adversariorum co-
pias profligavit, eosque qui ab omni ævo dii et
héroes habebantur deviciit; utque per universum
terrarum orbem, ab ultimis usque finibus solus
ipse Dei Filius a cunctis omnium gentium homi-
nibus appellaretur, effecit? Quis universis qui va-
stissimum hunc terrarum orbem incolunt, sive illi
in continente, sive in insulis degant, præcepit, ut
singulis septimanis in unum convenientes, Domi-
nicum diem festum agerent; nec corpora sua sa-
ginarent, sed animos divinis præceptionibus refo-
cillarent? Quis deus aut heros, æque ac Servator

CAPUT XVIII.

Verum hæc quæ a me dicuntur, tibi fortasse
superflua fuerint, Imperator, qui Servatoris nostri
divinitatem sæpe numero præsentem expertus, non
tam verbis quam factis, veritatis præco cunctis
hominibus exstitisti. Tu enim ipse cum tibi otium
fuerit, narrare nobis 665 poteris, si libet, innum-
erabiles Servatoris nostri divinitatem suam tibi
exhibentis apparitiones, innumerales in somnis
visiones: non dico arcana illa ab eo tibi suggesta,

his aperuit codex Fuk. quæ sic habet: τὸ ἀνθρώποις
ἐνηνοχέειν τὰ τοιαῦτα, καὶ τὸ ἀληθῶς, &c. Intelligit
enim Eusebius cuncta illa bona, quæ supra singul-
latim enumeravit: quæ per Christi in terras adven-
tum hominibus collata sunt.

(80) Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη. Desunt hic
aliquot voces, puta σοι, βασιλεῦ. Sed codex Fuk.
veram nobis lectionem aperuit. Sic enim habet:
Περὶ τὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη τὰ παρ' ἡμῶν σοι ἀκουό-
μενα.

quæ nobis occulta sunt et inexplicabilia; sed quæ in ipsa mente inseruntur Dei suggestiones, et quæ fructuosam cunctisque in commune utilem de rebus humanarum providentia doctrinam continent. Expones etiam nobis pro rei dignitate, manifesta illa Dei propugnatoris et custodis tui in bellis auxilia, hostium et insidiarum tuorum interfectionem, in periculis allata subsidia, in rerum difficultatibus expeditam facilitatem, in solitudine defensionem, in angustiis industriam ac dexteritatem, præscientiam rerum futurarum, eorum quæ ad summam rerum pertinent providam dispositionem, de incertis et obscuris rebus deliberationes, maximarum rerum susceptionem, administrationem rerum civilium, ordinationem militarium copiarum, rectam ubique emendationem, constitutiones de jure publico, leges denique ad communem hominum vitam utilissimas. Recensebis etiam accurate et fideliter singula eorum, quæ nobis quidem obscura, tibi autem uni notissima sunt, et in regalis memoriæ tuæ sinu, velut in arcano quodam thesauro recondita. Ob quæ omnia, ut verisimile est, cum iis ipsis divinæ Servatoris nostri potentie argumentis usus fuisses, basilicam, velut tropæum quoddam victoriæ ab illo de morte olim relatæ, cunctis non fidelibus modo, verum etiam incredulis spectandam proposuisti; sanctumque sancti Dei templum, et immortalis vitæ regni quæ cœlestis splendidissima ac pulcherrima monumenta; et Servatoris nostri summi omnium Imperatoris victoriæ sacra donaria, Imperatori victori aptissime convenientia. Quibus tu illud immortalis vitæ martyrium ac monumentum exornasti: tum ut cœlestem Dei sermonem victorem ac triumphatorem regiis apicibus atque elementis exprimeres: tum ut apertis ac minime obscuris vocibus piam ac religiosam Dei confessionem cunctis gentibus palam ac verbis prædicares.

(81) *Οικεία βασιλεῖ*. Addendam hic censeo vocem νικητῆ, non ideo solum quod Victoris cognomen inditum est Constantino, sed quod hæc vox magnam hic affert elegantiam. Ait enim Eusebius sacra illa donaria, quæ Constantinus dedit basilicæ Hierosolymitanæ, cum sint Victoriæ Christi summi regis monumenta, optime convenire imperatori Victori.

(82) *Βασιλικοῖς χαρακτῆρσιν ἐκτυπούμενος*. Regius apices interpretatus sum. Sic enim loqui

ἔλυν προνοίας τὰ κοινωφελῆ καὶ τὰ πάντα χρήσιμα παρατιθεμένους· ἐπαξίως δ' ἂν ἡμῖν τοῦ σοῦ προασπιστοῦ γε καὶ φύλακος Θεοῦ, διελεύσῃ τὰς ἐναργεῖς ἐν πολλοῖς ἐπικουρίας, τὰς ἐχθρῶν καὶ ἐπιθούλων φθοράς, τὰς ἐν κινδύνους δεξιώσεις, τὰς ἐν ἀπόροις εὐπορίας, τὰς ἐν ἐρημίαις ἀντιλήψεις, τὰς ἐν ἀμυχάνοις εὐρέσεις, τὰς τῶν μελλόντων προγνώσεις, τὰς περὶ τῶν καθόλου προμηθείας, τὰς περὶ τῶν ἀδελφῶν σκέψεις, τὰς περὶ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεις, τὰς πολιτικὰς οἰκονομίας, τὰς τῶν στρατοπέδων διοικήσεις, τὰς καθ' ἕκαστον διορθώσεις, τὰς περὶ τῶν κοινῶν διατάξεις, τὰς βιωφελεῖς νομοθεσίας· καταριθμήσεις δ' ἂν ἀπαρλείπτως ἕκαστα τῶν ἡμᾶς μὲν λανθανόντων, σοὶ δ' αὐτῷ μόνῳ γνωριζομένων, καὶ ταῖς σαῖς βασιλικαῖς μνήμαις, οἷα θησαυροὺς ἐν ἀπορρήτοις, τεταμειυμένων· ὧν δὲ χάριν ἀπάντων, εἰκότως αὐτοῖς δὲ τούτοις λαμπροῖς τεκμηρίοις τῆς σωτηρίου δυνάμεως χρησάμενος, οἶκον εὐκτῆριον, τρόπαιον τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης αὐτοῦ, πᾶσιν ἀνθρώποις, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις ἀγέδειξας, νεῶν τε ἄγιον Θεοῦ, ζωῆς τε ἀθανάτου καὶ βασιλείας ἐν Θεοῦ λαμπρὰ καὶ μεγάλα περικαλλῆ ἀφιερώματα, τὰ πρέποντά γε εὖ μάλα καὶ οἰκεία βασιλεῖ (81), νίκης τῆς τοῦ παμβασιλέως Σωτῆρος ἀναθήματα· ἃ δὲ τῷ τῆς ἀθανάτου ζωῆς μαρτυρίῳ τε καὶ μνήματι περιέβληκας, τὸν οὐράνιον τοῦ Θεοῦ λόγον, νικητὴν καὶ τροπαιοῦχον βασιλικοῖς χαρακτῆρσιν ἐκτυπούμενος (82), πᾶσι τοῖς ἔθνεσι (83), λαμπραῖς καὶ ἀνεπισκιάστοις φωναῖς, ἔργῳ καὶ λόγῳ τὴν εὐσεβῆ καὶ φιλόθεον ὁμολογίαν προκηρύττων.

C solet Eusebius, ut alibi notavi. Ait igitur, Constantinum magnificentissima illa fabrica et opulentissimis donariis, quibus Christi sepulcrum exornaverat, quasi regalibus apicibus publice propositis, Christum victorem ac triumphatorem omnibus prædicasse.

(83) *Πᾶσι τοῖς ἔθνεσι*. His verbis panegyricum Eusebii claudit codex Fuk. Certe quæ sequuntur verba, parum necessaria sunt, nec Eusebii esse mihi videntur.

ACTA PASSIONIS S. PAMPHILI ET SOCIORUM

EX LIBRIS EUSEBII CÆSARIENSIS DE VITA S. PAMPHILI.

(Juxta ms. Medicæum regis Christianissimi. — Acta SS. Bolland., Junii T. I, p. 64.)

MONITUM.

Magister meus Codefridus Henachenius, secundum eam quam Bollandus præscripserat necessitatem, exquendi qua posset Romanum Martyrologium hodiernum, ad prædictos xvi et xvii Februarii primum de

septem, dein deduobus S. Pamphili sociis sic egit, ut ex Eusebii libro De Martyribus, cap. 11 daret quæ ipsos præcise spectant; integra omnium Acta ex Metaphraste (ut Lipomano Surioque nominabatur) reservans ad hunc 1 Junii, quo S. Pamphilum Latini omnes nominabant: sed nullo quod scire possimus fundamento alio, quam arbitrariæ electionis. Id ego licet factum non valde probem, maluisseque pertractatam rem totam fuisse Februario mense; hic tamen sequi cogor: ut saltem nunc suppleam, quod ibi deest. Quæ autem Metaphrasti ab illis imputantur Acta, dabo ego, qualia ipse suæ collectioni inseruit, non ut a se, sed ut ab Eusebio composita; quomodo etiam Græca accepimus ex ms. Medicæo regis Franciæ sub hoc titulo: "Ἀθλήσεις τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων, Παμφίλου, Οὐάλεντος, Παύλου, Σελεύκου, Πορφυρίου, Θεοδούλου, Ιουλιανοῦ, Αἰγυπτίων, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου. Certamen sanctorum et gloriosorum Christi martyrum, Pamphili, Valentis, Pauli, Seleuci, (excidisse videntur nomina Θεοδοῦλου, Ἡλία, Ἰερεμίου, Ἡσαίου, Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ, Theoduli, Eliæ, Jeremæ, Isaïæ, Samuelis et Danielis) Ægyptiorum (quod soli quinque ultimi erant) conscriptum ab Eusebio Pamphili: hoc enim cognomen in amici chari memoriam assumpsit, semperque usurpavit, Eusebius Cæsariensis episcopus, et historiæ hujus scriptor.

Et hic quidem Eusebius, prædicto De martyribus Palæstinæ libro etiam Pamphili sociorumque martyrium inserturus, post breve exordium capituli 11, laudato strictim Pamphilo, sic loquitur; Hujus viri reliquæ virtutes resque præclare gestas, quæ prolixiorē orationem desiderant, jam pridem nos in peculiari opere, quod de ejus vita conscripsimus, tribus libris complexi sumus. Hinc cum Hieronymus, in libro De scriptoribus, Eusebii scriptis annumerasset, De vita Pamphili libros tres; martyrologus ille antiquior, qui Usuardo Adonique prælusit, utrique hæc verba a se accipienda dictavit: Cujus, vel hujus vitam Eusebius, Cæsariensis episcopus, tribus libris comprehendit. Atque utinam hi nunc exstarent! Exsistat interim (ut ego quidem existimo) eorum caput ultimum præcipuumque, ultima scilicet sancti martyris ac sociorum confessio; quam deinde ipsemet Eusebius, rhetorico ornatu prætermisso, verbis aliqui plerisque iisdem Historiæ suæ, sive libro De martyribus, ut dixi, inseruit. Equidem non possum hic assentiri Valesio, Eusebii interpreti eruditissimo, in notis existimanti, non hoc esse partem illius majoris operis; sed Metaphrastem, nactum Historiæ præfatæ plenius exemplar, quam modo habeamus, talia etiam scribere potuisse, quæ nunc in eadem Historia non leguntur. Absit ut mutilatam dicamus tam insigniter fuisse, quam modo habemus, Historiam Eusebii; eodem argumento cæteras quoque ejus partes in suspicionem similis mutilationis adducturi. Dicatur potius, suis prioribus scriptis usum Eusebium in lucubratione posteriori, unmissis quæ minus necessaria erant, cætera iisdem aut fere iisdem quibus ante verbis inde transcripsisse.

PARS PRIOR

Omnium duodecim atque in primis Pamphili laudes complectens.

Καίρως δὴ καλεῖ πρὸς πάντας τὸ μέγα καὶ περιβόητον Ἀνιστορήσαι θέατρον Παμφίλου τοῦ ἁγίου μάρτυρος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ τελειωθέντων θαυμασίων ἀνδρῶν, καὶ πολυτρόπους εὐσεβείας ἀθλοὺς ἐπιδεδεγμένων. Πλείστον γοῦν ὄσων κατὰ τὸν ἐγνωσμένον ἡμῖν διωγμὸν ἀνδρισταμένων, τὸν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀγῶνα σπανιώτατον, ὃν ἡμεῖς ἐγνωμεν, ἱστορήσαμεν, ἀθρόως ἐν αὐτῷ πᾶν εἶδος ἡλικιῶν τε σώματος, καὶ ψυχῶν ἀγωγῆς, βίου τε καὶ ἀναστροφῆς διαφόρου περιειληφότα, βασάνων τε ποικίλους εἶδεσι, καὶ τοῖς κατὰ τὸ τέλειον μαρτύριον ἐνηλλαγμένοις στεφάνοις κεκοσμημένον. Νέους τε γὰρ ἦν ἰδεῖν, καὶ κομιδῇ παιδῶς τῶν σὺν αὐτοῖς Αἰγυπτίων τινᾶς, ἡμῶν τοὺς δὲ ἄλλους (μεθ' ὧν καὶ ὁ Πορφύριος ἦν) ἀκμαίους τε αὖ σώματι τε ὁμοῦ καὶ φρονήσει, τοὺς ἀμφὶ τὸ ποθεινόν μοι ὄνομα, καὶ τὸν Γαμνήτην Παῦλον, Σέλευκόν τε καὶ Ιουλιανὸν, ἀμφω τῆς Καππαδοκῶν γῆς ὥρμη-

Tempus nunc monet, coram omnibus aperiri theatrum magnum illud ac celeberrimum sancti martyris Pamphili, et eorum qui cum ipso vitam finiverunt admirabilium virorum et per varia pro pietate certamina circumductorum. Etenim, licet plurimi ex nobis, tempore persecutionis contra nos publicatæ, strenue sese gesserint, horum tamen, de quibus nunc sermo est, rarissimum agnoscimus nobisque cognitum, ideo potius scripsimus; quia in eo statim apparebit velut sub uno aspectu, omne genus tum ætatis corporeæ, tum spiritualis conditionis, vitæque et studiorum diversitas magna; sed inprimis varietas tormentorum, atque exinde secundum martyrii cujusque consummationem paratarum cuique coronarum. Nam videre erit, quosdam eorum qui inter ipsos erant Ægyptiorum (1) juniores atque omnino pueros; alios

(1) Procul ab auctoris mente aberravit interpretes, apud Lipomanum et Surium, cum vertit: Adolescentes et pueros, atque adeo, infantes, ex iis qui erant

cum ipsis (fortassis Ægyptiis interpretes scripserat, uti debebat), alios autem pubescentes..., nempe mihi charissimum Jamnitem Paulum.

autem nostrorum (in quibus etiam Porphyrius A erat) viribus simul corporis simul et animi prudentia robustos; eos scilicet qui cum dilectissimo meo censebatur, Jamnitem (2) Paulum, Seleucumque et Julianum, ambos ex Cappadocum regione huc advectos. Erant etiam inter illos quidam sacra canitie et profunda ornati senectute; Valens nempe, Ecclesiæ Hierosolymorum diaconus, ei nomen suum verificans Theodulus (3).

2. Hæc ergo inter eos erat ætatum varietas: sed et mentis exercitatione distinguabantur; cum alii rudiores essent, utpote pueri, simpliciori adhuc intellectu utentes; alii jam formatam ac solidam haberent vivendi consuetudinem. Quin etiam inve-
niebantur inter illos haud inexperti divinarum disciplinarum. Omnibus tamen æque congenita erat excellens quædam atque virtute fulta animi fortitudo. Præ omnibus autem, tanquam præ scintillantibus astris luminare majus, emicabat eorum medius dominus meus; nec enim amplius fas mihi est sodalem (4) appellare, venerandum ac vere beatissimum Pamphilum. Etenim disciplinarum, gentilibus æstimatarum, peritiam haud mediocrem consecutus; in divinis dogmatibus ac cœliis inspiratis Scripturis, omnium qui secum versabantur (audacter, sed tamen vere, dico) apparebat versatior; insuper autem pollebat prærogativa, propriæ scilicet, aut potius a Deo donatæ, intelligentiæ ac sapientiæ.

3. Sic quoad animam constitutis singulis, major adhuc differentia erat conditionum. Nam Pamphilus quidem, nobili secundum carnem genere prognatus, etiam præsignis erat muneribus in patria publice gestis: Seleucus vero, præcipuis in militia honoribus fuerat decoratus; cum alii mediæ ferme conditionis essent. Sed neque in choro isto servile genus deerat, cum ex proconsulari familia adjunctus eis fuerit servus Porphyrius, specie quidem tenus Pamphili mancipium, reipsa autem nihil a fratre, aut potius filio genuino discrepans, et nusquam a domini sui imitatione deficiens. Ecquid porro? Si quis dixerit, ipsos omnem ecclesiasticæ ordinationis formam numero suo complexos esse, nihil extra veritatem dixerit; cum presbyterii dignitate ornatus fuerit Pamphilus, ad gradum diaconatus evectus Valens, alii lectorum munere fungī coram plebe consuissent; Seleucus vero, etiam ante martyricum finem decoratus esset nobili confessione per generosam verberum tolerantiam, fortiter etiam dignitatis militaris jacturam perpassus; cæteri vero, tanquam catechumeni aut fideles, veluti in imagine parva repræsentarent similitudinem numerosæ Ecclesiæ.

4. In hunc ergo modum contemplari nobis licet, admirabilem talium atque tantorum martyrum de-

α μένους· ἦσαν δὲ ἐν αὐτοῖς καὶ ἱερὰ πολιὰ, βαθυτάτῳ τε γήρῃ πεπυκασμένοι, Οὐάλης διάκονος τῆς Ἱεροσολυμιτῶν Ἐκκλησίας, καὶ ὁ τοῦνομα ἐπαληθεύσας Θεόδουλος.

huc advectos. Erant etiam inter illos quidam sacra nempe, Ecclesiæ Hierosolymorum diaconus, ei nomen suum verificans Theodulus (3).
Τοιαύτη μὲν οὖν ἐν αὐτοῖς ἡ τῶν ἡλικιῶν ἐτύγχανε ποικιλία· ψυχῶν δὲ ἀγωγαῖς διηλλάττοντο, οἱ μὲν ἰδιωτικώτερον οἶα παῖδες καὶ ἀπλούστερον ἔτι τὸν νοῦν φοροῦντες, οἱ δὲ καὶ πάνυ στιβαρὸν καὶ ἐμβριθὲς κεκτημένοι τὸ ἦθος. Ἦσαν δὲ ἐν αὐτοῖς καὶ τοῖς τῶν ἱερῶν μαθημάτων οὐκ ἀνεπιστήμονες, συγγενῶς δὲ ἅπασιν ὑπερφυῆς καὶ ἐνάρετος ἡ ἀνδρία προστῆν. Οἶα δὲ τις ἐν ἀποστλιθούσιν ἀστροῖς ἡμεροφανῆς φωστὴρ, ἐν μέσοις διέπρεπεν ἐξαστράπτων ὁ ἐμὸς δεσπότης (οὗ γὰρ ἐταῖρον προσειπεῖν ἔτι μοι θέμις τὸν δεσπότην καὶ μακάριον ὡς ἀληθῶς Πάμφιλον)· παιδείας γὰρ οὗτος τῆς παρ' Ἑλλήσι θαυμαζομένης, οὐ μετρίως ἤπτο, τῆς τε κατὰ τὰ θεῖα δόγματα καὶ τὰς θεοπνεύστους Γραφάς (εἰ χρῆ τι θρασύτερον, πλὴν ἀληθές, εἰπεῖν), ὡς οὐδέτερον ἔχοι τις φάναι τῶν κατ' αὐτὸν, εἶχετο· μεῖζον δὲ τούτων ἐκέκτητο πλεονέκτημα τὴν οἰκοθι μᾶλλον δὲ θεόθεν αὐτῷ δεδορωμένην, σύνεσιν τε καὶ σοφίαν.

Καὶ τὰ μὲν περὶ ψυχὴν οὕτως εἶχον οἱ πάντες, βίου δὲ αὐθις καὶ ἀναστροφῆς πλείστη τις ἐν αὐτοῖς ὑπῆρχε διαλλαγή. Τοῦ μὲν Παμφίλου ἐξ εὐπατρίδων κατὰ γένος κατὰ σάρκα γένος, ἐπιστήμως τε ταῖς κατὰ τὴν πατρίδα πολιτείαις διαπρέψαντος, τοῦ δὲ Σελεύκου ταῖς κατὰ τὴν στρατείαν ἀξίαις περιφανέστατα τε τιμημένου, τῶν δὲ τῆς μέσης καὶ κοινῆς γεγονότων ἀγωγῆς. Οὐκ ἦν δὲ αὐτῶν ὁ χορὸς οὐδὲ τοῦ οἰκετικοῦ γένους ἐκτὸς, ὅτε γὰρ ἡγεμονικῆς οἰκετίας θεράπων αὐτοῖς συγκατεβλεπτο καὶ ὁ Πορφύριος, τὸ μὲν δοκεῖν, τοῦ Παμφίλου γεγονὸς οἰκέτης, διαθέσει γὰρ μὴν ἀδελφοῦ, καὶ μᾶλλον γνησίῳ παιδὸς διεννηνοχῶς οὐδὲν ἢ ἐλλείπων τῆς πρὸς τὸν δεσπότην κατὰ πάντα μιμήσεως. Καὶ τί γάρ; Ἄλλ' εἰ φωνῇ τις, αὐτοὺς ὁλόκληρον ἐν βραχεὶ τόπον ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος περιειληφέναι, οὐκ ἂν ἐκτὸς βάλοι τῆς ἀληθείας, πρεσβυτερίου μὲν ἐν αὐτοῖς ἔξιωμένου τοῦ Παμφίλου, διακονίας τε τοῦ Οὐάλεως, τὴν τε ἐπὶ τοῦ πλῆθους ἀναγινώσκειν εἰθισμένων τάξιν εἰληχότων ἐτέρων· ὁμολογίαις δὲ καρτερωτάτης μαστίγων ὑπομονῆς, ἔτι πάσαι πρὸς τοῦ κατὰ τὸ μαρτύριον τέλους τοῦ Σελεύκου διαπρέψαντος, καὶ τὴν τῆς στρατιωτικῆς ἀξίας ἀποβολὴν ἐβρώμενος καταδεξαμένου· τῶν τε λοιπῶν ἐπὶ τούτοις, διὰ κατηχουμένων καὶ πιστῶν τουτὶ λοιπὸν τῆς ὥς ἐν εἰκόνι σμικρᾷ μυριάδου Ἐκκλησίας ἀφομοίωμα φερούσης ἀναπληρούντων.

Οὕτω παράδοξον τὴν τοσούτων καὶ τηλικούτων μαρτύρων ἐκλογὴν ἐθεωρήσαμεν, καθ' ἣν καιτοίγα

(3) Θεόδουλος enim, *Dei servus*, interpretatur.

(2) *Jamnia* sive *Jamna*, urbs maritima Palæstinæ, haud procul Joppe, sed totis xx horariis leucis distans a Cæsarea, cujus archiepiscopo subest, etiam urbe maritima in confiniis Phœniciæ.

(4) Prædictus interpret pro ἐταῖρον, ἔσπον, φίλον, et vertit: *non est mihi fas aliter argere*.

οὐ πολλοῖς τὸν ἀριθμὸν οὖσιν, ἕμους οὐδὲν ἀπέδει-
 ταγματῶν ἐν ἀνθρώποις εὐρισκομένων. Οἷα οὖν ἐν
 πολυχόρδῳ λύρῃ ἐξ ἀνομοίων συνεστώσῃ χορδῶν,
 ὀξεῖων καὶ βαρεῖων, τῶν τε ἀνειμένων καὶ ἐπιτετα-
 μένων καὶ μέσων, εὖ διηρμολογμένων ἀπασῶν τέχνῃ τῇ
 μουσικῇ· κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ ἐπὶ τούτων· νέοι κατὰ
 τὸ αὐτὸ καὶ πρεσβύται, δοῦλοι τε ἑμοῦ καὶ ἐλευθεροί,
 λόγιοι καὶ ἰδιῶται, ἄδοξοι τε κατὰ τὸ τοῖς πολλοῖς
 δοκοῦν καὶ ἐπίδοξοι, πιστοὶ τε καὶ κατηχούμενοι, ἅμα
 καὶ διάκονοι σὺν πρεσβυτέροις, οἱ πάντες, ὡς ἂν οὗ-
 ἑνὸς πανσόφου μουσουργοῦ τοῦ Μονογενοῦς τοῦ Θεοῦ
 Λόγου ποικίλως ἀναχρουσθέντες, καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς
 ἑκαστοὶ δυνάμεως διὰ τῆς τῶν βασάνων ὑπομονῆς ἐν-
 δειζάμενοι τὴν ἀρετὴν, τοὺς τε τῆς ὁμολογίας λαμ-
 προτάτους καὶ ἐμμελεῖς, ἁρμονίους τε καὶ συμφώνους
 ἐπὶ τῶν δικαστηρίων φθόγγους ἀποδεδωκότες, ὕφην
 καὶ ταυτὸ τέλος τὴν εὐσεβεστάτην καὶ πάνσοφον
 διὰ τῆς τοῦ μαρτυρίου τελειώσεως τῷ Θεῷ τῶν ὅλων
 ἀπεπλήρωσαν τὴν μελιρδίαν.

Ὑπερβαυμάζειν ἄξιον καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀνδρῶν
 προφητικὸν δηλοῦντα χορὸν· δώδεκα γὰρ εἶναι συνᾶν
 τοὺς πάντας, ὁπόσους πατριάρχας καὶ προφήτας, καὶ
 ἀποστόλους γενέσθαι παρελήφθαμεν. Οὐ παρ' ἐτέρων,
 οὐδὲ τὰς κατὰ μέρος ἐκάστου πολυτλήτους ἀνδρείας,
 κατὰ τῶν πλευρῶν ξέσεις, καὶ τὰς διὰ τριχῶν αἰγίων
 ὕφης κατὰ τῶν ξεσθέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐκτρί-
 ψεις, τὰς τε ἀνηκέστους μάστιγας, καὶ τὰς πολυτρό-
 πους καὶ ἐνηλλαγμένας βασάνους δεινὰς τε καὶ δυσ-
 καρτερήτους στρεβλώσεις, ἃς ἐπικελευομένου τοῦ
 δικαστοῦ καὶ χειρὶ καὶ ποσὶν ἐπιτείνοντες οἱ δορυφό-
 ροι, τῇ βίᾳ κατηνάγκαζον πρᾶξαι τι τῶν ἀπειρημέ-
 νων τοὺς μάρτυρας.

Τί χορὴ λέγειν τὰς ἀειμνήστους τῶν θεσπεσίων φω-
 νῶν, ἐν αἷς ἤττον πεφροντικότες τῶν πόνων λαμπρῶ
 καὶ φαιδρῶ προσώπων, τὰς τοῦ δικαστοῦ πεύσεις ἀμεί-
 βοντες, πρὸς αὐταῖς βασάνοις γελῶντες ἀνδρικῶς,
 ἤβη τε σπουδαίῳ κατειρωμενόμενοι αὐτοῦ τὰς ἑρωτή-
 σεις; Ἐρωτωμένου γὰρ ὁπόθεν εἶεν, τὴν ἐπὶ γῆς
 πόλιν φράζειν παρέντες, τὴν ὄντως ἑαυτῶν ἀνεδήλουν
 πατρίδα, ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ ἑαυτοὺς ἀναγορεύοντες,
 ἐνέφαινον δὲ ἄρα κατὰ τὸν αὐτῶν νοῦν τὴν ἐπουράνιον
 τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ἣν καὶ ἔσπευδον πόλιν, καὶ ἄλλα δὲ
 τοιοῦτότροπα, ἄγνωστα μὲν καὶ ἀσύνοπτα τοῖς τῶν
 ἱερῶν ἀγεύστοις, μόνοις δὲ αὐτοῖς καὶ τοῖς ἐκ τῆς
 θεῆς πίστεως ὠρμημένοις ἀριδηλότατα προσέφερον·
 ἐφ' οἷς δὲ μάλιστα ὁ δικαστὴς ἀγανακτικῶς, καὶ μά-
 λα ὀργίλως σφαδάζων, καὶ τὸν λογισμὸν ἀπορούμενος
 ποικίλως, ὡς ἂν μὴ ἤττηθῇ, τὰς κατ' αὐτῶν ἐπενόει
 μηχανάς· καὶ περὶ τῶν τῆς ἐλπίδος, τέλος ἐκάστω
 τὰ τῆς νίκης ἀποφέρεισθαι παρεχόμενος βραβεῖα. Ποι-
 κίλος δ' ἦν αὐτῶν καὶ ὁ τῆς τελευτῆς τρόπος· δυεῖν
 μὲν τῶν ἐν αὐτοῖς κατηχουμένων τῷ διὰ πυρὸς βαπτί-
 σματι τελειωθέντων· ἐτέρου δὲ τῷ τοῦ σωτηρίου
 πάθους σχήματι παραδοθέντος· τῶν δὲ ἀμφὶ τὸ πο-
 θεινόν μοι ἔδοξα, διαλλάττουσι βραβεῖοις ἀναδησα-
 μένων.

Τάδε μὲν οὖν φαίη ἂν τις καθολικώτερον τούτων

(Σ) Videtur hic aliquid deesse Græco textui, ad sensum compleendum.

A lectum; quatenus illis, quamvis numero paucis,
 nullus tamen eorum ordinum deerat, qui solent
 inter homines reperiri. Nempe, quemadmodum in
 lyra chordarum plurium earumque inter se dissi-
 milium, acutæ et graves, intensæ ac remissæ, me-
 diæque, per musicam artem belle concordantur: sic
 et in istis juvenes cum senibus, servi cum liberis,
 docti et indocti, nobiles et secundum vulgi æsti-
 mationem ignobiles, fideles et catechumeni, dia-
 cono atque presbyteri, tanquam pulsante eos diver-
 simode sapientissimo musices magistro Dei Verbo,
 suam singuli per tormentorum tolerantiam osten-
 dentes virtutem, pulcherrimos beneque concordēs
 confessionis modulos coram tribunalibus persona-
 bant; communi denique fine, per consummationem
 B martyrii, pientissimam simul doctissimamque con-
 cludentes melodiam Deo omnium conditori.

5. Sed et consideratione singulari dignus est il-
 lorum numerus, propheticum repræsentans cho-
 rum: erant enim universim duodecim, quot etiam
 patriarchas, prophetas atque apostolos fuisse ac-
 cepimus. Neque aliorum quam talium esse dixe-
 rim (5), vel uniuscujusque eorum multiplicem for-
 titudinem, inter sectiones laterum, et laniatorum
 deinde corporis totius membrorum attritiones per
 cilicinos ex lanis caprinis pannos, et intolerabilia
 verbera variaque et commutata identidem tormenta,
 ac graves immanissimosque cruciatus; quos cum
 C ad imperium judicis lictores intenderent manibus
 pedibusque, omni violentia nitebantur cogere mar-
 tyres ad aliquid illicitum faciendum.

6. Quid porro necesse est referre illas semper
 memorabiles eorum voces, quas medios inter do-
 lores sereno ac læto vultu sapienter reponebant
 interrogationibus judicis, genereose ridendo ad ejus
 tormenta, aut gratioso quodam modo eludendo
 propositas ab eo quæstiones? Interrogante enim
 illo, undenam essent; pro eo quod de terrena ci-
 vitate responderent, veram ei suam indicabant pa-
 triam, ab Hierusalem se esse prædicantes; intelli-
 gebant autem cælestem illam Dei, quo festinabant,
 civitatem: et alia ejusmodi varia dicebant, inex-
 pertis sacrarum rerum non intelligibilia, et solis
 D divinæ fidei consortibus manifesta: quibus judex
 magis exacerbatus, animoque æstuans, neque quid
 ageret comperiens, ne illis cederet, quasunque
 excogitabat machinas; ac denique dejectus spe
 omni, unicuique eorum victoriæ assignavit bra-
 vium. Sed in hoc quasi varius erat modus: nam
 duobus quidem eorum adhuc catechumenis, suis
 per ignem baptismus obligit: altero salvificæ pas-
 sionis imaginī assimilato, cæteri vero qui cum
 dilecto meo erant diversa inter se præmia partiti
 sunt.

7. Atque hæc dixerit aliquis, ipsorum volens

genere meminisse; sigillatim vero eos prædicaturus A jure merito totius chori ducem inprimis laudaverit. Pamphilus hic fuit, vir Dei amantissimus, et vere amicus (6) omnium, secundum significationem nominis sui, Cæsariensis Ecclesiæ ornamentum: nam et presbyteralem cathedræ presbyter existens glorificavit, ornans simul et ornatus eo quod ibi offertur sacrificio. Sed et aliis quoque in rebus vere divinus erat, divinæque inspirationis participes: cum per omnem vitam cunctis fuerit virtutibus cumulatus, longe quidem valere jubens delicias atque divitias, totum vero sese tradens verbo Dei. Renuntians enim universæ quæ sibi a parentibus obvenerat substantiæ, eamque audis, imbecillis egenisque distribuens, ipse vitam ducebat proprio carentem, exercitationeque indefessa divinam sibi comparabat philosophiam. (7) [Erat autem ex Berytensium civitate, ubi primam ætatem egit in iis quæ ibi erant puerorum gymnasiis: postquam vero ingenium ejus ad virilem ætatem maturuit, transiit ad sacrarum Litterarum studium; vitæque formam omnino divinam et prophetica suscepit; seque Dei verum martyrem, etiam ante vitæ finem probavit.]

8. Et talis quidem erat Pamphilus: secundus vero cum illo ad agonem processit Valens, grandæva ac reverenda canitie conspicuus, ipsoque aspectu venerabilis senex: insuper vero divinarum Scripturarum intelligens si quis alius, earumque memoriam complexus tam firmam, ut ad earum, quas in ea repositas servabat, sacrarum promissionum usum, non egeret præsidio litteralis consequentiæ. Quamvis autem talis esset, diaconatus tamen gradu in Æliensi (8) Ecclesia erat contentus. Tertius denique numeratus Paulus, actione simul et spiritu ferventissimus, ex Jamnia civitate oriundus: qui etiam ante martyrium, ferri candentis tolerantia, confessionis certamen exaulaverat (9).

μεμνημένος. Κατὰ μέρος δὲ ἕκαστον ἐπεζίων, εἰκότως ἂν τοῦ χοροῦ τὸν πρωτοστάτην μακαρίσει. Πάμφιλος οὗτος ἦν ὁ θεοφιλὴς ὄντως ἀνὴρ καὶ πάντων ὡς ἀληθῶς φίλος τε καὶ προσήγορος, ἐπαληθεύων τὴν ἐπωνυμίαν, τῆς Καισαρέων Ἐκκλησίας ὁ κόσμος. Ἐπεὶ καὶ τὴν τῶν πρεσβυτέρων καθέδραν πρεσβύτερος ὢν ἐδόξαζε, κοσμῶν ὁμοῦ καὶ κοσμοῦμενος τῇ ἐνταῦθα λειτουργίᾳ. Κἀν τοῖς ἄλλοις δὲ θεῖος ἦν ὄντως καὶ θείας μετέχων ἐμπνεύσεως, ἐπεὶ καὶ παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον ἀρετῇ πάσῃ διαπρέψας ἔτυχε, μακρὰ μὲν χαίρειν εἰπὼν τρυφῇ καὶ πλεούτου περιουσίᾳ· ὅλον δὲ ἑαυτὸν ἀναθεὶς τῷ τοῦ Θεοῦ λόγῳ· ἀποδόμνός γέ τοι τὰ εἰς αὐτὸν προγόνων ἦκοντα γυμνοῖς, πηροῖς καὶ πένησιν ἅπαντα· αὐτὸς ἐν ἀκτῆμονι διῆγε βίῳ δι' ἀσκήσεως καρτερικωτάτης τὴν ἐνθεον μετιὼν φιλοσοφίαν. [Ὡρμάτο μὲν οὖν ἐκ τῆς Βηρυτιῶν πόλεως, ἐνθα τὴν πρώτην ἡλικίαν τοῖς αὐτόθι ἐτέθραπτο παιδευτηρίοις· ἐπεὶ δὲ τὰ τῆς φρονήσεως εἰς τελείους ἄνδρας αὐτῷ προσφει, μετέβαινεν ἀπὸ τῶνδε ἐπὶ τὴν τῶν ἱερῶν λόγων ἐπιστήμην· ἀνελάμβανε δὲ ἐνθέου καὶ προφητικοῦ βίου τρόπον, καὶ Θεοῦ μάρτυρα αὐτὸς ἀληθῆ ἑαυτὸν καὶ πρὸ τελευτῆς τοῦ βίου παρίστη.]

Ἄλλ' ὁ μὲν Πάμφιλος τοιοῦτος ἦν· δεύτερος δὲ μετ' αὐτὸν ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρῆει Οὐάλης, γῆρᾳ καὶ ἱεροπρεπεῖ πολὺ τετιμημένος, αὐτῇ τε προσάψει σεμνὸς καὶ ἱερὸς πρεσβύτης· οὐ μὴν ἀλλὰ τῶν θείων Γραφῶν εἰ καὶ τις ἄλλος εἰδήμων· τοσαύτας γέ τοι μνήμας αὐτῶν ἐνεστερνίσαστο, ὡς μὴδὲ ἀποδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμάτων τεύξεως τὰς διὰ μνήμης αὐτῷ σωζομένας τῶν ἱερῶν μαθημάτων ἀπαγγελίας. Διάκονος ἦν, καί περ ὢν τοιοῦτος, τῆς Αἰλιέων Ἐκκλησίας. Τρίτος ἐν τοῖςδε κατηριθμεῖτο Παῦλος θερμουργότατος καὶ τῷ πνεύματι ζέων ἀνὴρ, ἀπὸ τῆς Ἰαμνητῶν πόλεως ἐγνωρίζετο· ὅς δὲ καὶ πρὸ τοῦ μαρτυρίου διὰ καυτήρων ἀπομονῆς, τὸν τῆς ὁμολογίας ἀγῶνα διηθλήκει.

PARS ALTERA.

Sanctorum singulorum certamina, et martyrii exitus.

9. Cum prælaudati tres sancti biennium egissent D in (10) carcere, occasio martyrii oblata ipsis est per eos, qui etiam cum eis extremo affecti supplicio

(6) Πάμφιλος quasi πάντων φίλος, *omnium amicus*.

(7) Quæ sequuntur, non videntur hoc loco scripta ab Eusebio; sed ab eo qui ex tertio ejus libro De vita Pamphili, hujus ac sociorum martyrium excerpserit, suæ collectioni inserendum, huc collata ex libro ejusdem Eusebii primo, ne prorsus acephala esset narratio, quæ de priori Vita nihil haberet: itaque judicavi ea his signis [] a reliquo contextu abjungenda: quod si fecisset Valesius, non dubitasset, credo, eorum causa hanc compositionem diversam ab Historia Eusebiana censere.

(8) Ælia, id est Hierusalem, ab Ælio Adriano sic dicta, postquam illa ab eo in monte Calvariæ re-

τούτοις ἐπὶ τῆς εἰρκτῆς δεῦν ἐτοῖν χρόνων κατατριβομένοις, ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου ἐγένετο Αἰγυπτίων ἀφίξις, τῶν σὺν αὐτοῖς τελειωθέντων, οὓς κατὰ

straurata, situm mutavit, Judæis novam urbem ingredi prohibitis.

(9) Ut appareat, quam non verosimile sit, hanc passionem ex alio paulum prolixiori Historiæ Eusebianæ textu, quam vulgo habeatur, acceptam: sed alterius anteriorisque operis partem esse, quam deinde in aliud opus auctor transulerit: conferat Lector cap. 11 libri *De martyribus Palæstinæ*.

(10) Ecgrapha nostra Medicæi ms. ἐπὶ τῆς Κρήτης, in Creta, quasi isti ibi exsulassent: sed corriguntur ex ms. Lipomanni, atque ex ipsomet Eusebio, hæc in compendium contrahente, et τῆς εἰρκτῆς scribente.

τὴν Κιλικίαν οὗτοι καταπονούμενοι ἐν τοῖς μετάλλοις, μέχρι τῶν τόπων καταστήσαντες ἐπὶ τὴν οἰκίαν ἐπαλινδρῶσιν· καὶ δὴ πρὸς ταῖς εἰσόδους τῶν κατὰ Καισάρειαν πολῶν, τίνες εἶεν καὶ πόθεν ἀφικόμενοι, πρὸς τῶν φυλάκων ἐρωτηθέντες, καὶ μηδὲν ἀληθεύς ἀποκρύψαντες, Χριστιανοὶ δὲ φάντες ἑαυτοὺς, κακούργων τρόπῳ ἐπ' αὐτῷ φώρῳ (11) ληφθέντων καταλαμβάνοντο· πέντε δὲ ἦσαν τὸν ἀριθμόν. Οἱ δὲ προσαχθέντες τῷ ἄρχοντι, κατὰ τούτου παρῆρησιάζεσθαι, δεσμοῖς μὲν αὐτίκα παραδίδονται. Τῇ ὕστεραίᾳ, Περίττου μηνὸς ἕξ καὶ δεκάτῃ, κατὰ Ῥωμαίους δὲ τῇ πρὸ δεκατεσσάρων καλανδῶν Μαρτίων, αὐτοὺς δὴ τούτους, σὺν τοῖς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον, τῷ Φιρμιλλιανῷ προσάγουσιν. Ὁ δὲ τῶν Αἰγυπτίων ἀπειρηδὸτομόνων, πρὸ τῶν βασάνων εἰδέναι παντοίοις διαγυμνάζων τοὺς ἄνδρας· τὸν μὲν οὖν προήγορον αὐτῶν ἐν μέσῳ ἀγαγὼν, τίς εἶη καὶ σπόθεν ἦρῳτα. Ὅστις, ἀντὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος, προφητικὸν τι ἑαυτῷ προσῆπτε· τοῦτο δὲ καὶ πρὸς λοιπῶν ἐγγίγνετο, ἀντὶ τῆς πατρίδος αὐτοῖς ἐπιτεθείσης ἐπωνυμίας.

Ἠλίαν γοῦν καὶ Ἰερεμίαν, Ἥσαν τε καὶ Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ ἀκούσας ἂν αὐτὸν ἑαυτοὺς ὀνομαζόντων, καὶ τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων καὶ γνήσιον Ἰσραηλῆτην αὐτοῖς ἔργοις οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ φωναῖς κυρίως ἐκφερομέναις ἐνδεικνυμένων· τοιοῦτον οὖν τι πρὸς τοῦ μάρτυρος ἐπακούσας ὁ δικαστὴς ὄνομα, οὐ μὴν τῇ τοῦ ῥήματος ἐπιστήσας δυνάμει, δεῦτερον, ἥ τις αὐτοῦ πατρὶς εἶη ἠρώτα. Ὁ δὲ σύνοδον τῇ προτέρῃ δευτέραν ἀφίησι φωνήν, Ἱερουσαλήμ εἶναι λέγων τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἐκείνην δὴτα νοῶν, περὶ ἧς ἐρρηται Παῦλος· « Ἡ δὲ ἄνω Ἱερουσαλήμ ἐλευθέρα ἐστίν, ἥτις ἐστὶ μήτηρ ἡμῶν » καὶ, « Προσεληλύθατε Σιών ἔρει, καὶ πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἱερουσαλήμ ἐπουρανίῳ. » Καὶ ὁ μὲν ταύτην ἐνόει· ὁ δὲ ἐπὶ χθόνα καὶ χαμαὶ ῥίψας τὴν διάνοιαν, τίς εἶη αὕτη καὶ ὑπὸ (12) γῆς ποίας κειμένη, ἀκριβῶς ἐπολυπραγμόνει, καὶ δὴτα καὶ βασάνους ἐπήγειν, ὡς ἂν τ' ἀληθὲς ὁμολογοίη. Ὁ δὲ στρεβιλούμενος κατόπιν τῷ χεῖρει, καὶ τοῖν ποδοῖν μαγγάνοις τισὶ διακλύμενος, εἰρηκέναι ἀληθὲς τε (13) ἰσχυρίζετο. Εἶτα αὖ πάλιν καὶ πολλάκις συνθανομένου, τίς εἶη καὶ ποῖ (14) κειμένη ἡ λεχθεῖσα πόλις Ἱερουσαλήμ, μόνην αὐτὴν εἶναι τῶν Χριστιανῶν πατρίδα,

¹ Gal. iv, 26. ² Heb. xii, 22.

(11) Ἐπ' αὐτῷ φώρῳ. Forte scribendum ἐπ' αὐτοφώρῳ. EDIT.

(12) Ἰσό. Lege ἐπὶ. EDIT.

(13) Τε. Forte γε. EDIT.

(14) Ποῖ. Forte πῇ, vel ποῦ. EDIT.

(15) Additur in Hist. ὁμολογητάς, confessores.

(16) Additur ibidem, *Perinde ac priores illi quos supra commemoravi* (scilicet Ἀγυπτιῶν alii, qui cap. 10 narrabantur xix Kal. Ianuarius comprehensi) professos, se ad ministeria confessoribus in Cilicia constitutis exhibenda proficisci : quorum alii quidem, eadem qua illi quibus ministraturi venerant, pœna damnati sunt, oculis ac pedibus inutiles redditi (uno scilicet oculo erulo, et cruris unius succisis nervis) tres vero ex ipsis, in urbe Ascalone, in qua vincti tenebantur, cum admirabilem animi fortitudinem ostendissent, diverso martyrii exitu occubuerunt. Quippe unus illorum Ares nomine, flammis consumptus est; reliquis duobus, quorum unus Pro-

A fuerunt Ægyptios. Hi a Cilicia revertebantur domum, postquam illuc usque deduxerunt ad metalla damnatos (15); atque ad ingressum portarum Cæsareæ interrogati (16), qui essent, et unde venirent, cum neque ejus quod erat quidquam dissimularent, seque Christianos esse profiterentur; instar maleficorum ipso in facinore deprehensorum, fuerant comprehensi, numero quinque : ad præsidem autem adducti, eademque fiducia usi, continuo in vincula dati erant. Postridie vero, qui xvi dies erat mensis Perisii, hoc est juxta Romanos dies xiv ante Kalendas Martias, idem, simul cum illis qui Pamphilo aderant, Firmiliano exhibentur. Qui solos Ægyptios tentandos sibi sumens omni genere tormentorum, nudari viros jussit; deinde, eum qui præcipuus inter omnes videbatur in medium adducens, quis esset et unde interrogabat. Hic cum loco proprii nominis propheticum aliquid ipsi indicasset; idem et alii fecerunt pro nominibus sibi in patria inditiis.

10. Eliam ergo et Jeremiam, Isaiam et Samuellem atque Danielelem sese ipsos appellare audiens Præses (sic enim placuerat illis ostentare quem intus abditum gerebant animum veri Judæi ac Israelitæ, non solum operibus, sed etiam vocabulis (17) clare prolatis) ipse quidem virtutem nominis sibi a martyre indicati non intellexit; sed porro perrexit interrogare, quæ ipsi esset patria: Martyr vero, eodem compendio usus, alteram emisit vocem, dicens, Jerusalem sibi patriam esse, eam scilicet intelligens, de qua Paulus ait ¹, « Quæ sursum est Jerusalem libera est, quæ est mater nostra: » set alibi ², « Accessistis ad Sion montem et civitatem Dei viventis, Jerusalem cœlestem. » Talia igitur cogitabat martyr; sed præses, mentem terræ affixam habens, quæ illa esset Jerusalem, et ubi terrarum sita (18) studiosius requirebat; quin et tormenta admovebat, ut quod verum esset faterentur. Sed enim martyr, manus post tergum retortas, pedesque quibusdam machinis luxatos habens, verum se dixisse affirmavit. Cumque nihilominus iterum atque iterum interrogaretur, quæ et ubi sita esset ea

D bus, alter Elias vocabatur, caput gladio præcisum. Coluntur autem hi a Græcis 19 Decembris, quasi quinto die post comprehensionem supplicio affecti.

(17) Ibidem alia datur ratio mutatorum nominum, quod scilicet propria forsā idololatrica essent, a falsorum deorum nominibus sumpta, ut sunt Dionysius, Bacchides, Athenæus aliaque similia. Non tamen ex hac Eusebii conjectura, inulto minus ex isto horum martyrum facto, recte quisnam intulerit, in frequenti Christianorum primorum usu fuisse gentilia nomina baptizandis commutare, in nomina patriarcharum, prophetarum, vel apostolorum, aliaque e sacris Scripturis petita.

(18) Nempe jam inde a tempore Ælii Adriani, et anno Christi 179 restaurata urbs Jerusalem, mutato nomine erat et dicebatur Ælia; ut antiquatum primum nomen potuerit Romano præsidi peregrinum prorsus accidere; maxime si noverat, Ægyptios esse quos interrogabat.

quam dicebat civitas Jerusalem; solam hanc Christianorum patriam esse respondit, atque illos solos nec alios ullos in ea versari, consistere vero ad orientem, juxta lucem atque solem. Et hic quidem rursus juxta proprium suum sensum philosophabatur; nihil committatus iis quæ circumstabant tormentis, sed velut incorporeus nec sentire quidam videbatur dolores; judex vero angustlabatur, ratus, Christianos urbem aliquam Romanæ æmulationem et inimicam sibi condere, multusque in eo erat ut percunctando disceret, et ipsam et regionem orientalem quæ sibi indicabatur ubi essent. Videns tamen ad verbera magis etiam inmutabilem manere juvenem, et in prioribus responsis perseverare, capitalem tandem contra eum mortis sententiam pronuntiavit.

11. Et res quidem hujusce martyris talem, veluti cujusdam dramatis, exitum habuerunt; cæteros deinde Ægyptios, cum ad diversimoda quoque experimenta nudasset, eundem in modum agitavit. Tum ad Pamphili sodales transgressus, didicit quod jam pridem variis essent cruciatibus tentati. Quare supervacaneum ratus iisdem quæstionibus homines subicere, seque frustra in iis laboraturum, solum interrogavit, an vel nunc persuaderi sibi sinerent. Audiens vero ex singulis extremam confessionis vocem, consimilem in eos tulit sententiam capitis, atque recessit.

12. Sed nondum tota tragœdia peracta erat. Quomodo autem peracta est? Revocavit eum juvenis quidam de medio turbæ tribunal circumstantis, prosiliens ex famulitio Pamphili, revocavit autem voce magna, deposcens corpora ad sepulturam. Beatus hic Porphyrius erat, genuinus Pamphili vernula, necdum octodecim annos natus (19), scribendi peritissimus, morum ac sapientiæ titulo omnibus encomiis major, ut qui cum tali viro sese exercuerat: qui, ut cognovit latam in Dominum suum sententiam, ex media turba vociferans, oravit ut corpora sibi sepelire liceret. Præses vero, non tanquam homo, sed ut fera, vel si quid fera immanius est, neque postulationis æquitatem suscipiens, neque juventutis rationem ullam habens, solum quia didicit adolescentem se Christianum fieri, carnificibus præcepit omnes in eo torquendo vires contendere. Cum ergo jubenti sacrificare abnuisset admirabilis ille; non jam ut carnem humanam, sed ut lapidem aut lignum aut aliud quodcunque inanimatum, usque ad ipsa ossa et interiora viscera, præcepit tyrannus excarnificari corpus ejus, quo diutius facto, agnovit tandem in vanum id agi. Licet autem absque voce et pene absque anima generosi martyris corpus jaceret, immitis tamen atque efferus judex jussit laceratas ejus carnes ac latera (20) setaceis pannis confricari atque deteri; tandemque, velut exsaturaturus furo-

(19) Utraque hæc commentatio deest in Historia.

(20) Hoc quoque tormentum eadem Historia præmittit.

Α Ελεγε (μη γὰρ καὶ ἑτέροις ἢ τούτοις μόνοις αὐτῆς μετεῖναι), κείσθαι δὲ πρὸς ἀνατολαῖς, καὶ πρὸς αὐτῷ φωτὶ καὶ ἡλίῳ. Ὁ μὲν καὶ πάλιν διὰ τούτων κατὰ τὸν οἰκεῖον νοῦν ἐφιλοσόφει, τῶν ἐν κύκλῳ βασάνοις αὐτὸν αἰκίζομένων οὐδὲ ἐπιστρέφόμενος, ὥσπερ δὲ τις ἄσαρκος καὶ ἀσώματος οὐδὲ ἐπαισθάνεσθαι ἐδόκει τῶν ἀλγηδόνων. Ὁ δὲ δικαστὴς ἀπορούμενος ἐσπάρδαζεν, ἐχθρὰν καὶ Ῥωμαίοις πολεμίαν τάχα πού συστήσασθαι ἑαυτοῖς πόλιν Χριστιανὸς οἰόμενος· πολὺς τε ἦν ἐπικείμενος ταῖς βασάνοις, καὶ ἀνερευνῶν τὴν δηλωθεῖσαν πόλιν, τὴν τε κατὰ ἀνατολὰς ἐξετάζων χώραν· ὥς δὲ ἐπὶ πλείον μάστιγι τὸν νεανίαν καταξήνας, ἀπαράλλακτον τῶν προτέρων αὐτῷ ῥηθέντων ἑώρα, τὴν ἐπὶ θανάτῳ κατ' αὐτοῦ κεφαλικὴν ἐκφέρει ψῆφον.

Β Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦτον, τοιαύτην εἴληψε δραματούργιαν· καὶ τοὺς λοιποὺς δὲ τῶν Αἰγυπτίων, τοῖς παραπλησίοις διαγυμνάσας παλαίσμασι, τὸν ὁμοιον ἐπάγει τρόπον. Εἶτα ἐκ τούτου ἐπὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον μεταβὰς ἀνεδιδάσκειτο, ὥς ἄρα πρότερον ἡδὴ πλείστον εἰεν βασάνων πεπειρασμένοι (21)· ἀποπον δὲ εἶναι λογίσασμενος ταῖς αὐταῖς αἰχμαῖς περιβάλλειν τοὺς ἄνδρας, καὶ μάταια μοχθεῖν. τοσοῦτον μόνον, εἰ καὶ νῦν πειθαρχοῖεν, ἀνεπυθάνετο· ἀκούσας δὲ παρ' ἐκάστου τὴν ὑστάτην τῆς μαρτυρίας φωνήν, παραπλησίως κεφαλικὴν τιμωρίαν κατ' αὐτῶν ἐνεργάμενος, ὑπάγει.

Οὕτω δὲ αὐτῷ πᾶν εἴρητο ἔπος· (καὶ πόθεν;) Ἀναδοῶ μετράχιόν τι τῆς οὐκετικῆς τοῦ Παμφίλου θεραπείας, ἐκ μέσου τοῦ πλήθους τῶν ἀμφὶ τὸ δικαστήριον κυκλούντων παρελθὼν εἰς μέσον· ἐδὸα δὲ μεγάλῃ φωνῇ, ταφῇ τὰ σώματα ἐξαιτούμενον. Πορφύριος ἦν ὁ μακάριος θρέμμα γνήσιον Παμφίλου, οὐδ' ὧλον ὀκτῶ καὶ δέκα ἐτῶν, καλλιγραφικῆς ἐμπειρος, σωφροσύνης δὲ ἕνεκα καὶ τρόπων πάντα καλύπτων ἐγκώμια, ὥς οἷα ὑπὸ τηλικῶδε ἀνδρὶ συνησχημένος· ὥς δ' ἔγνω τὴν κατὰ τοῦ δεσπότης ψῆφον, ἀπὸ μέσης τῆς πληθύος ἀνέκραγε, γῆ τὰ σώματα παραδοθῆναι ἀξίων. Ὁ δὲ οὐκ ἀνθρωπος, ἀλλὰ θῆρ, καὶ θηρίου παντὸς ἀγρώτερος, μήτῃ (22) τῆς αἰτήσεως εὐλογον ἀποδεξάμενος, μήτε τῷ τῆς ἡλικίας ἀπονείμας νέψυ συγγνώμην, αὐτὸν μόνον ὥς ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἔμαθε, παντὶ σθένει τοῖς βασανισταῖς κατ' αὐτοῦ χρῆσθαι προστάττει. Ὡς δὲ ἐπικελευσμένου θύειν ἀνένυσεν ὁ θαυμάσιος, οὐκέθ' οἷα σάρκας ἀνθρώπου, ἀλλ' οἷα λίθους ἢ ξύλα, ἢ τι τῶν ἀψύχων ἕτερον, ἀχρὶς ὅστέων αὐτῶν καὶ κατὰ βάθους σπλάγγων αἰκίζειν αὐτὸν, καὶ πᾶν τὸ σῶμα καταξάλλειν ἐπικελεύεται. Εἰς μακρὸν δὲ τούτου γινόμενου, μάτην ἐγχειρεῖν διέγνω. Ἀφῶνου, μικροῦ δεῖν καὶ ἀψύχου τοῦ σώματος τῷ γενναίῳ μάρτυρι καταστάντος, παραμένον τὸ ἀνηλεὲς καὶ ἀπάνθρωπον κεκτημένος ὁ δικαστὴς, τριχῶν πεπλεγμένοις ὑφάσμασι τὰς ἐκδοαίεσας ταῖς βασάνοις πλευρὰς ψήχειν καὶ τρίβειν ἐπὶ πλεόν προστάττει· εἴθ', ὥσπερ κόρον λαθὼν καὶ τῆς μανίας ἐμφορηθεὶς, μακρῶ καὶ μαλ-

(21) Πειπειρασμένοι. Forte legendum πεπειραμένοι. Εἰδὶ.

(22) Desideratur τό, quod referatur ad εὐλογον. Εἰδ.

Θακῶ πυρὶ παραβλήθηνα αὐτὸν ἀποφαίνεται. Οὗτος μὲν οὖν πρὸ τῆς τοῦ Παμφίλου τελειώσεως ὕστατος ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρελθὼν, τῇ ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγῇ τὸν δεσπότην προέλαθεν.

Ἦν δὲ ἄρα τὸν Πορφυρίου θεωρεῖν ἱερονίκου διαθή-
σει πάμμαχον νενικηχότος (23), κεκονιμένον τὸ σῶμα,
φαιδρὸν δὲ τὴν ὕψιν, θαρσαλέω τε φρονήματι καὶ
γαύρῳ, τὴν ἐπὶ τὸν θάνατον βαδίζοντα, θεοῦ Πνεύ-
ματος ὡς ἀληθῶς ἐμπλεῶν καὶ δὴ φιλοσόφῳ σχήματι
τῷ περὶ αὐτὸν ἀναβολαίῳ τρόπον ἐνωμίδως ἡμφιεσμέ-
νος, ἄνω βλέπων, καὶ πάντα τὸν θνητὸν καὶ ἀνθρώπι-
νον ὑπερρφρονῶν βίον, ἀτρεμεῖ τῇ ψυχῇ πρόσσεισι τῇ
πυρᾷ. Ἦδη ἑαυτῷ τῆς φλογὸς πελαζούσης, ὡς ἂν δὲ
μηδενὸς αὐτῷ παρόντος λυπηροῦ, ἀταράχῳ καὶ νή-
φοντι λογισμῷ περὶ τῶν οἰκείων τοῖς γνωρίμοις ὁ
ἥρωις διετάττετο, εἰσέτι τότε τὸ πρόσωπον φαιδρὸν
καὶ ἀπαράλλακτον διαφυλάττων. Ὡς δὲ τοῖς γνωρίμοις
αὐτάρχως συνετάζετο (24), πρὸς τὸν Θεὸν ἤδη λοιπὸν
ἡπικετο τῆς γέτοι πυρᾶς ἐξ ἀποστήματος κύκλω
περὶ αὐτὸν ἀθροίσης, ἐνθόνειο κάκειθεν ὤψθραψε
τῷ στόματι τὴν φλόγα, ἐπισπέρχων αὐτὸς ἑαυτὸν ἐπὶ
τὴν προκειμένην πορείαν καὶ τοῦτο ἔπραττεν, οὐδὲ
ἕτερον ἢ Ἰησοῦν ἀνακαλούμενος.

Τοιοῦτος καὶ Πορφυρίου ἄθλος· τῆς δὲ κατ' αὐτὸν τελειώσεως ἄγγελος τῷ Παμφίλῳ γενόμενος Σέλευκος, τοῦ σὺν αὐτοῖς καταξιοῦται παραυτίκα κλήρου. Αὐτίκα γοῦν διαγγελλαντα αὐτὸν τῷ Παμφίλῳ τὸ τοῦ Πορφυρίου τέλος, καὶ τῶν μαρτύρων τὸν δῆμον ἐν φιλήματι ἀσπασάμενον, συλλαβόντες οἱ στρατιῶται ἄγουσιν ἐπὶ τὸν ἡγούμενον. Ὁ δὲ, ὥσπερ ἐπισπεύδων τῷ προτέρῳ αὐτὸν συναποδόντων γενέσθαι, κεφαλὴν κολασθῆναι προστάττει. Τῆς Καταπαδοκῶν οὗτος ὥρματό γῆς· λαμπρότατα δὲ τῶν ἐν στρατείαις εὐδοκιμήσας, τὸν (25) ἐν Ῥωμαϊκαῖς προκοπαῖς οὐ μικρὰς ἐπέλιγπται ἀξίας· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτῇ ἡλικίᾳ καὶ βῶμῃ σώματος, μεγέθει τε καὶ ἰσχύος ἀρετῇ πλείστον ὅσον τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους ἐπλεονέκτει, καὶ τὴν πρόσοψιν δὲ αὐτὴν περιδλεπτος ἦν τοῖς πᾶσι, τό τε πᾶν εἶδος ἀξιάγαστος μεγέθους· ἕνεκα καὶ εὐμορφίας· καταρχὰς μὲν οὖν διωγμοῦ, διὰ μαστίγων ὑπομονῆς, τοὺς κατὰ τὴν ὁμολογίαν διέπρεψεν ἄγῳσι· μετὰ δὲ τὴν τῆς στρατείας ἀπαλλαγὴν, ζηλωτὴν αὐτοῦ ἐαυτὸν καταστήσας τῶν τῆς εὐσεβείας ἀσκητῶν, Χριστοῦ γνήσιος στρατιῶτης ἀποδέδεικται, ὀρφανῶν ἐρήμων, καὶ χερῶν ἀποριστᾶτων (26), τῶν τε ἐν πενίᾳ καὶ ἀσθενείᾳ καταπονουμένων, ἐπίσκοπός τις οἷα καὶ φροντιστὴς ἐπιμελούμενος, πατὴρ τε καὶ κηδεμόνος δίκην τῶν ἀπεβρῦμμένων ἀπάντων τοὺς πόνοους καὶ τὰς κακοπαθείας ἀνακτῶμενος (ᾧθεν εἰκότως πρὸς (27) τοῖς τοιοῦτοῖς δὴ χαίρει Θεὸς μᾶλλον ἢ ταῖς διὰ καπνοῦ καὶ αἵματος θυσίαις), τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον ἡξυῖθη τελειώσεως. Δέκατος οὗτος ἀθλητῆς, σὺν τοῖς εἰρημένοις, μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ τετελειωτοὺς ἡμέρᾳ, καθ' ἣν, ὥς

A rem, lento ac longius posito igne martyrem consumi præcepit. Ita ille, ante consummationem Pamphili, ultimus progressus ad agonem, dominum suum prævertit abdicatione corporea.

13. Erat autem videre Porphyrium instar sacri athletæ universi certaminis victorem gloriosum, dissectum corpore, sed facie splendidum, lætaque et intrepida mente ad mortem procedere, utique divino plenum spiritu, et tanquam in habitu philosophico, solum injectum sibi instrumentum, quasi pallium gestantem, despicientemque omnia; et mortalem atque humanam hanc vitam contemnentem, absque illa mentis formidine ad rogam procedebat. Cum vero ad ipsum jam propinquaret flamma, tanquam si nihil molestiæ pateretur vir ille strenuus; inconcusso atque constanti sensu, quæ sua erant legabat familiaribus, usque in illud tempus servans oris serenitatem immutatam. Ut vero notis suis pro libitu valefecit, totus ad Deum conversus est: et quia rogas ad intervallum circumpositus erat, hunc inde captabat ore flammam, quasi seipsum incitans ad propositam sibi viam, hoc autem faciebat, aliud nihil quam Jesum inclamans.

14. Tale fuit certamen Porphyrii ; qui vero ip-
sius mortem Pamphilo nuntiavit, Seleucus, ejusdem
cum ipso factus illico est sortis particeps. Etenim
ipsum Porphyrii suam Pamphilo nuntiantem, si-
mul et martyrum catervam osculantein, compre-
henderunt milites, atque ad proconsulem adduxe-
runt : qui ipsum, utpote festinantem simul cum
præcedente Porphyrio hinc migrare, jussit capitali
sententiæ plecti. Venerat hic ex Cappadocia, vehe-
menterque inclamnerat (28) militaribus exercitiis,
et non mediocriter apud Romanos promotus fu-
erat ; quin etiam ætate et corporis robore viriuni-
que magnitudine et virtute plerosque hominum an-
tecedebat : nam vultu ipso admodum spectabilis
præ cunctis, speciem præferebat undequaque di-
gnissimam, formæ eximie gratia. Fuerat autem
initio persecutionis propter fidei confessionem cer-
tantibus adnumeratus per tolerantiam verberum,
sed abdicata militia æmulator factus eorum qui ad
pietatem exercentur, Christi germanum militem
sese probavit ; orphanis desolatis ac viduis prote-
ctore carentibus, omnibusque cum penuria et im-
becillitate conflictantibus, provisor factus patris
aut curatoris adinstar, cunctorumque desperato-
rum laboribus atque ærumnis medelam ferens :
quapropter a Deo, qui talibus magis quam victi-
marum nidore ac sanguine delectatur, martyria-
li exitu dignus esse habitus. Porro decimus hic ath-
leta, una eademque consummavit agonem suum
die, atque ut par est credere, martyrio suo amplius

(23) *Νενικηκότος*. Syntaxeos ratio postulat νενικηκότα. Μοx interpretes legisse videtur *χεχοιμένον* pro *χεχονιμένον*. ΕΔΙΤ.

(24) Συντάξατο. Editi συντάξατο. EDIT.

(25) *Tór.* Legendum videtur τῶν. EDIT.

(26) Ἀπορισμάτων. Lege ἀπερισμάτων. EDIT.

(27) *Πρός*. Forte ἐπὶ. EDIT.

(28) Ibidem legitur, Τῆς ἐν στρατείαις ἐπιλέκτου νεολαίας, in delecta ad militiam juventute.

simam cœli portam cum reserasset, simul et Pamphilo ipsi spatiosus ad Dei regnum patefactus est ingressus.

15. Seleuci vero vestigia secutus est Theodinus, pius ac venerabilis senex, in proconsulari familia primo honore dignatus, tum morum ætatisque prærogativa, tum filiorum trium (29) generatione inclutus, qui eadem ac Seleucus facitans, et martyrum aliquos osculo devenerans, domino suo adductus fuit, eumque ad maiorem quam aliis iracundiam concitans, ipsam salutaris confessionis passionem excepit cruci traditus.

16. Sub hæc, cum etiamnum deficeret unus, adfuit qui duodenarium numerum impleret Julianus: qui ea ipsa hora peregre adveniens, et vixdum ingressus civitatem, cum intellexisset quæ erant acta, et ad martyrum conspectum festinasset accedere, ubi eorum corpora humi jacentia vidit, circumfusus singulis, omnes est osculatus. Hoc agentem comprehenderunt ministri cædium, atque adduxerunt præsidem: qui congrua proposito suo faciens, etiam hunc lento igni tradidit. Ita etiam Julianus, gestiens atque lætitia exsultans, et Deo tantis se bonis dignato magna voce gratias agens, susceptus est inter choros martyrum. Erat autem huic quoque genus ex Cappadocia; quoad mores vero plenus pietate ac plenus fide, vir mansuetus atque discretus, studiosus in omnibus, et Spiritus sancti suavitate redolens, eoque dignus factus tali cum beato Pamphilo exitus martyrialis corona.

καὶ τὰ τε ἄλλα σπουδαῖος, καὶ πνέων εὐωδίας ἀγίου κατὰ Παμφίλῳ τῆς τοῦ μαρτυρίου τελεώσεως ἡξιώθη.

17. Sanctissima eorum corpora, de mandato Firmiliani, per dies quatuor totidemque noctes jacuerunt, ferarum carnivorarum dentibus exposita. Cum vero nulla neque fera neque volucris, aut canis quisquam, per Dei dispositionem, ea contingeret; integra illa atque intacta relicta, congruo cum honore et cura, consuetæ sepulturæ sunt tradita, (50) repositaque in ædium sacrarum pulcherrimis et oratoriis sanctis, in perpetuam memoriam Dei populo ad honorem data.

(29) Trium filiorum patribus præmia apud Romanos fuisse proposita, notius est quam ut hic moneri debeat: atque id hic dici credo *τριγωνείας πατέρα*: Valesius tamen aliter vertit, *quod tertiæ jam stirpis nepotes haberet*: sed hoc Straboni scribitur *τριγένεια*.

(50) Deest hæc clausula in Historia: quam tamen Eusebio abjudicare nihil nos cogit, qui Vitam Pamphili æque ac Historiam ecclesiasticam scripsit, cum jam Constantinus legē lata permisisset Christianis sacras ædes condere, et martyrum corpora

ἔοικε, μεγίστης τῷ Παμφίλῳ μαρτυρίῳ πύλης οὐρανῶν διανοιχθείσης, εὐμαρῆς δὲ αὐτῷ καὶ ἀφθονος ἡ τῆς τοῦ Θεοῦ βασιλείας ἐγγίγνετο πάροδος.

Κατ' ἴχνοσ' ὁδητὰ τῷ Σελεύκῳ Θεόδουλος, σεμνὸς τις καὶ θεοσεβὴς παρῆει πρεσβύτερος, τῆς ἡγεμονικῆς οἰκείας πρώτης τιμῆς ἡξιωμένος, τρόπων καὶ ἡλικίας ἕνεκα· καὶ διὰ τὸ τριγωνείας αὐτὸν πατέρα καθεστάναι, καὶ ἔτι μᾶλλον δι' ἣν ἔσωσε περὶ τοὺς κηδεμόνας εὐνοίαν· τὸ παραπλήσιον δὲ τῷ Σελεύκῳ καὶ οὗτος διαπραξάμενος, καὶ τινος τῶν μαρτύρων ἀσπασάμενος φιλήματι, προσάγεται τῷ δεσπότη, μᾶλλον ἑαυτὸν τῶν ἄλλων ἐπ' ὀργὴν ὀξύνας, ταυτὸν τοῦ σωτηρίου μαρτυρίου πάθος σταυρῷ παραδοθεὶς ἀνεδέξατο.

Ἐπὶ τοῦτοις ἐνδὲς ἔτι λείποντος, δὲ τὸν δωδέκατον ἀποπληρώσει τοῖς εἰρημίοις ἀριθμὸν, Ἰουλιανὸς παρῆν τοῦτον ἀποπληρώσων. Ἐξ ἀριθμείας (31) οὗτος αὐτῆς ὥραξ ἀφικόμενος, μὴδ' εἰσδελὼν πως τῇ πόλει, εὐθύς ὡς εἶχεν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ, μαθὼν παρὰ τοῦ [γενομένου,] (32) καὶ ὁρμήσας ἐπὶ τὴν τῶν μαρτύρων θάαν, ὡς ἐπὶ τῆς γῆς χαμαὶ κεείμενα τὰ τῶν μαρτύρων ἐθεάσατο σώματα, χαρὰς ἐμπλέως γεγονῶς, ἐκάστῳ περιπλέκεται, φιλήματι τοὺς πάντας ἀσπάζόμενος. Ἐτι δὲ τοῦτο πράττοντα συλλαβόντες οἱ τῶν φόνων διάνοιμοι προσάγουσι τῷ ἄρχοντι. Ὁ δὲ ἀκόλουθα τῇ προαιρέσει τελῶν, μακρῷ (33) καὶ τοῦτον πυρὶ παραδίδωσιν. Οὕτω δὴ καὶ Ἰουλιανὸς σκιρτῶν καὶ ὑπερ-αλλόμενος, μεγάλη τῇ φωνῇ τῷ τηλικούτων αὐτὸν ἀγαθῶν ἀξιώσαντι Θεῷ χάριτας ὁμολογῶν, μαρτύρων ἐν χοροῖς ἀνελαμβάνετο. Ἦν δὲ καὶ οὗτος τὸ μὲν γένος τῆς Καππαδοκῶν, τὸν δὲ τρόπον πλήρης μὲν

εὐλαβείας, πλήρης δὲ πίστεως, πρὸς ἀνὴρ καὶ ἐπιεικὴς Πνεύματος, τοσοῦτον συνοδίας στέφος (34) σὺν τῷ μα-

Ἐπὶ τέτταρας δὲ ἡμέρας τοσαύτας τε νύκτας προστάζει τοῦ Φιρμιλλιανῷ τὰ πανάγια σώματα τῶν Θεοῦ μαρτύρων βορὰ τοῖς σαρχοδόροις θηρίοις ἐξέκειτο. Ὡς δὲ οὐδὲν αὐτοῖς προσῆκει οὐ θῆρ, οὐκ ὀρνεον, οὐ κύων, ἐξ οἰκονομίας Θεοῦ, λειφθέντα ζῶα (35) καὶ ἀβλαβῆ τῆς προσηκούσης τιμῆς καὶ κηδείας λαχόντα, τῇ συνῆθει παρεδόθη ταφῇ, ναῶν οἴκοις περικαλλέει ἀποτεθέντα, ἐν ἱεροῖς τε προσευκτηρίοις, εἰς ἀλλήλων μνήμην τῷ τοῦ Θεοῦ λαῷ τιμᾶσθαι παραδεδομένα.

eis inferre. Si quis tamen malit hæc ab alio addita credere, nolim ei operosius contradicere.

(31) *Ἀριθμείας*. Forte ἀποδημίας. Edit.

(32) *Γενομένου*. Præstat ita uncis concludere: [δεῖνος τὰ γεγεννημένα]. Edit.

(33) *Μακρῷ*. Interpres legisse videtur μικρῷ, vel potius μαλθακῷ, ut col. 1469, B. Edit.

(34) *Τοσοῦτον συνοδίας στέφος*. Quid si τοσοῦτον συνοδεύσας στίφος? Edit.

(35) *Ζῶα*. Procul dubio legendum est σῶα. Edit.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤ' ΑΥΤΟΝ ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ.

EUSEBII DE MARTYRIBUS PALÆSTINÆ LIBER.

Kαὶ ταῦτα ἔν τινι ἀντιγράφῳ (1) ἔν τῷ δ' ὀγδόῳ A 318 *Ἦαc quoque in quodam exemplari reperimus in libro octavo.*

Ἔτος τοῦτο ἦν ἑνεακαίδεκατον τῆς Διοκλητιανοῦ βασιλείας, Ξανθικός (4) μὴν, ὃς λέγοιτ' ἂν Ἀπρίλιος κατὰ Ῥωμαίους· ἐν ᾧ τῆς τοῦ σωτηρίου πάθους ἑορτῆς ἐπιλαμβάνουσης, ἤγειτο μὲν Φλαβιανὸς τοῦ τῶν Παλαιστίνων ἔθνους, ἠπλωτο δ' ἄθρόως πανταχοῦ γράμματα, τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἕδαφος φέρειν, τὰς δὲ Γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι προστάτοντα, καὶ τοὺς μὲν τιμῆς ἐπισημμένους ἀτίμους, τοὺς δὲ ἐν οἰκεταῖς, εἰ ἔτι ἐπιμένουσιν τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερήσκεισθαι προαγορεύοντα. Καὶ ἡ μὲν τῆς πρώτης καθ' ἡμῶν γρα-

Anno imperii Diocletiani nono ac decimo, mense Xanthico quem Romani Aprilem vocant, Flaviano provinciam Palæstinam regente; cum salutaris Passionis dies immineret, repente proposita sunt ubique edicta, quibus imperabatur ecclesias quidem solo æquari, sacros autem codices flammis absumi: et honoratos quidem honoris prærogativa spoliari, plebeios autem et in ministerio constitutos libertate privari, si in Christianæ religionis proposito adhuc permanerent. Et primi quidem adversus nos edicti huiusmodi fuit sententia. Sed non multo post allata

(1) *Kαὶ ταῦτα ἔν τινι ἀντιγράφῳ.* Antequam manuscriptos codices inspexissem, existimabam hæc verba addita esse a Rob. Stephano, qui hæc duo supplementa octavi libri *Historiæ ecclesiasticæ* in quibusdam codicibus reperisset. Sed cum in omnibus manuscriptis exemplaribus eadem verba deprehenderim, facile adducor ut credam, omnes illos codices ex uno eodemque exemplari descriptos fuisse. Porro hoc secundum supplementum nihil aliud esse quam librum Eusebii *De martyribus Palæstinæ*, apparet ex verbis quæ ad calcem hujus supplementi leguntur in scriptis exemplaribus. Sic enim habent codex Mazarinus et Medicæus: Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων τέλος. — Librum *De martyribus Palæstinæ* confectum esse ab Eusebio a. 313 p. C. n. eidemque non minorem quam reliquis Eusebii scriptis tribuendam esse fidem, ostendit Kestner. *Excurs. III*, p. 48 sq. De tempore quo illud opusculum sit conscriptum, ex ejusdem sententia ibid. § 40, 1, ambigi nequit, modo quando *Historiæ eccles.* libri viii et ix compositi fuerint, constitutum sit. Nam, inquit V. D., viii, 13, *med. libellus ille tanquam mox perficiendus indicatur et Mart. Pal., c. 7, narratio, libro ix nunc exhibita ut nondum fueris mandata commemoratur. Itaque Historia eccles. nondum ad umbilicum quidem, sed ad librum tantum ix usque adducta, vel... Maximino jamjam morte perfuncto [anno 313, p. Chr.], martyrum illa funebris quasi laudatio confecta est. Incæpta autem vel primis certe lineamentis descripta erat multo maturius, paulo post res ipsas gestas fortasse; quod frequens rerum minutarum, quarum memoria facile obliueratur, commemoratio, et martyrum descriptio, quæ non nisi ex animo, admiratione, charitate et commiseratione modo defunctorum affectio, talis qua-*

lam nunc legimus, proficisci poterat, satis ostendunt. Aliam plane de tempore, quo liber iste conscriptus sit, opinionem sequitur Danzius. Vide Valesii *De vita scriptisque Eusebii diatriben*, p. xli, not. 39 (hujusce voluminis initio). Idem Danzius de Eus., p. 67, conferri jubet Eus. *H. E.* viii, 13, et Valesium ibid. Sed facile patet rei cardinem verti in recta temporis quo *Historia ecclesiastica* Eusebii est absoluta, constitutione, præsertim cum probabilior adeo sit viii, 13, lectio ἀνεγράψαμεν qua ascita ille liber *De martyribus Palæstinæ* illo loco prorsus non significatur. Vid. not. 3 ibid. HEINICHEN.

(2) Liber *De martyribus Palæstinæ*, quem nos jam seorsim edimus, in mss. et in antea editis libro *Historiæ* octavo appendicis vice subjungitur. EDIT.

(3) Ante verba *Kαὶ ταῦτα* — εὐρομεν, ut testatur Readingus (*Variant. Lectt.*, p. 796, col. 2), in cod. Cast. sunt hæc: Εὐσεβίου σύγγραμμα περὶ τῶν κατ' αὐτὸν μαρτυρησάντων ἐν τῷ ὀκταέτει Διοκλητιανοῦ καὶ ἐφεξῆς Γαλερίου τοῦ Μαξιμίνου διωγμῶ. Et statim sequuntur: Περὶ τῶν ἐν Καισαρίᾳ τῆς Παλαιστίνης μαρτυρησάντων κατὰ τὸν ὀκταέτη διωγμὸν, ἀπὸ Διοκλητιανοῦ ἄρξαντα εἰς Γαλέριον τὸν Μαξιμίνον. Hinc equidem ante *Kαὶ* — εὐρομεν illa ΕΥΣΕΒΙΟΥ — ΜΑΡΤΥΡΗΣΑΝΤΩΝ certe collocanda putavi. Contra Zimmermannus pro iis scripsit: Προσθήκη β', ἡ περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων. Apud Steph. Val., Read. nihil plane ante *Kαὶ* — εὐρομεν ejusmodi scriptum. HEINICHEN.

(4) *Ξανθικός*. Cf. supra viii, 2, ubi mense Dystro, i. e. Martio, prolatum legitur edictum. Sed recte. Prius enim Nicomedis, ubi debebat imperator, quam in Palæstina illud promulgatum esse, animadvertit Ruinart. in *Act. martyrum*, p. 278, n. 1; addens: « Porro non adeo certum est, quod ista prologus ab Eusebio scriptus fuerit. » Id.

sunt aliæ litteræ, quibus jubebatur ut omnes ubique ecclesiarum antistites primum quidem conjicerentur in vincula, postea vero ad sacrificandum omnibus modis cogerentur.

ἡ δὲ τοιαύτη τις ἦν δύναμις. Μετ' οὐ πολὺ δὲ ἐτέρων ἐπιφοιτησάντων γραμμάτων, προσετάττετο τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους πάντας πανταχῇ, πρῶτον μὲν δασμοῖς παραδίδοσθαι, εἰθ' ὕστερον πάσῃ μηχανῇ θύειν ἐξανγχάζεσθαι.

CAPUT PRIMUM.

De Procopio, Alpheo et Zacchæo martyribus.

Igitur ex Palæstinæ martyribus primus Procopius, antequam carceris periculum fecisset, statim a primo quod aiunt limine ad præsidis tribunal adductus, et sacrificare diis gentilium jussus, unum se Deum nosse respondit, cui sacrificandum esset eo ritu quem ipse statuisset. Cum vero quatuor etiam imperatoribus libare juberetur, sententiam **319** quam-

Πρῶτος τοιγαροῦν τῶν ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων Προκόπιος (5), πρὶν ἢ φυλακῆς πείραν λαβεῖν (6), εὐθὺς ἀπὸ πρώτης εἰσόδου (7) τοῖς ἡγεμονικοῖς παρὰ τὰς δικαστηρίους, θύειν τε τοῖς λεγομένοις προσταχθεὶς θεοῖς, ἕνα μόνον ἔφησεν εἶδέναι, ᾧ καθήκεν, ὥς αὐτὸς βούλεται, θύειν· ὥς δὲ καὶ τοῖς βασιλεῦσι τέσσαρσι σπένδειν ἐκλεύετο, ῥῆμά τι φθεγξάμενος

(5) Πρῶτος τοιγαροῦν τῶν ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων Προκόπιος. Idem legitur in *Actis* passionis Procopii martyris, quæ sic incipiunt: *Primus martyrum qui sunt in Palæstina, apparuit Procopius*, etc. Ex quo apparet, *Acta* illa de Græco Eusebii in Latinum sermonem esse translata. Quod ut manifestius appareat, integra hic apponere haudquaquam inutile fuerit. Multa enim scitu digna in his *Actis* continentur, quæ nec Baronio nec Molano videre contigit. Descripsimus autem illa ex antiquissimo codice monasterii Musciacensis, qui nunc est penes virum doctissimum Claudium Joly, canonicum Parisiensis Ecclesiæ. Sic autem habent.

PASSIO SANCTI PROCOPII MARTYRIS, QUI PASSUS EST SUB FABIANO JUDICE IV NONAS AUGUSTI.

Primus martyrum qui sunt in Palæstina, apparuit Procopius, vir cælestis gratiæ, qui et ante martyrium sic suam vitam disposuit, ut etiam a parva ætate castitati semper et morum virtutibus studeret. Corpus quidem suum sic confecit, ut pene mortuum putaretur, animam vero ejus sic verbis confortabat divinis, ut etiam corpori virtutem ex hujus refectioe ministraret. Cibus et potus ei panis et aqua fuit. Solis his utebatur; cum post biduum triduumque, diem interdum etiam post septimam ad cibum rediret. Sacrorum quoque meditatio sermonum ita mentem ejus obstrinxerat, ut nocte ac die in hac infatigabilis permaneret. Clementiæ autem et mansuetudinis tanquam cæteris inferior documentum, sui præbebat copiam. In verbis divinis et tantum studium erat. Illa vero quæ extrinsecus sunt, mediocriter attigerat. Igitur genere quidem *Æliensis*, conversatione autem vel habitatione Scythopolitanus erat. Ibi Ecclesiæ tria ministeria præbebat: unum in legendi officio, alterum in Syri interpretatione sermonis, et tertium adversus demones manus impositione consummans. Cumque ab Scythopoli una cum sociis in Cæsaream transmissus fuisset, ab ipsis portis ad præsidem ducitur; et prius quam carceris vel vinculorum experiretur angustias, in ipso ingressu suo a judice Flaviano, ut diis sacrificaret impellitur. At ille magna voce non esse deos multos, sed unum factorem omnium opificemque testatus est. Iudex autem plaga sermonis ictus et conscientia saucius, consensit ejus sermoni. Atque ad alia se rursus argumenta constituit, ut vel regibus sacrificaret. Sanctus autem Dei martyr sermonem ejus desiciens, Homeri inquit versum dicens: « Non est bonum multos dominos esse. Unus dominus esto, unus rex. » Itaque hoc verbo ejus audito, quasi qui infausta in regibus decomprompsisset, jussu judicis auctur ad mortem, et capite amputato ingressum vitæ cælestis, vel compendium beatus invenit: Desii septima Julii mensis, quæ Nonas Julias dicitur apud Latinos, primo anno quo adversus nos fuit persecutio. Hoc primum in Cæsarea martyrium

consummatum est, regnante Domino nostro Jesu Christo, cui honor et gloria in sæcula sæculorum. Amen.

Exstant etiam hæc *Acta* in duobus mss. codicibus bibliothecæ Sancti Germani.

(6) Πρὶν ἢ φυλακῆς πείραν λαβεῖν. *Acta* passionis B. Procopii pene ad verbum ita reddunt, priusquam carceris vel vinculorum experiretur angustias. Quibus verbis notatur judicis atrocitas. Solebant enim præsidēs Romani, reos qui comprehensi fuerant et conspectui ipsorum exhibiti, prius carceri mancipare, ac deinde per otium interrogare. Sic in *Actis* sancti Fructuosi legitur: *Et ut venerunt, mox præcepit eos præses recipi in carcerem*. Idem habetur in *Passione* Felicis Tubizacensis episcopi: *Cumque Felix episcopus ibidem advenisset, et eidem præfecto oblatus fuisset, jussit eum in carcerem recipi*.

(7) Εὐθὺς ἀπὸ πρώτης εἰσόδου. *Acta* passionis: In ipso ingressu suo a judice Flaviano ut diis sacrificaret impellitur. Multa porro hic omissa sunt in Græco Eusebii textu, quæ ex *Actis* illis Latinis suppleri oportet. Nam cum Eusebius hic diserte dicat, Procopium statim a primo ingressu oblatum esse judici, non addit unde venerit, ubi captus et quo perductus sit. Quod tamen minime omittendum erat. Præterea aliorum quidem martyrum qui in hoc libro commemorantur, genus et patriam accurate refert Eusebius. Ac si quis forte illorum ecclesiastici honoris gradum aliquem obtinuerit, id distincte notare solet. In hoc vero qui omnium Palæstinæ martyrum princeps atque antesignanus fuit, nihil horum hic ab Eusebio observatum videmus. Quod tamen non Eusebii, sed librariorum culpa factum esse credibile est. Nam in *Actis* illis Latinis quæ ex Eusebio translata esse superius ostendimus, cuncta hæc manifestissime declarantur. Primo enim ex *Actis* illis discimus, Procopium domo fuisse *Æliensem* sive Hierosolymitanum: habitasse vero Scythopoli, et in ea urbe lectorem atque exorcistam fuisse, et sacras Scripturas quæ Græco sermone in ecclesia legebantur, plebi quæ Græce nesciret, vernacula, id est Syra lingua interpretatum fuisse. Deinde quibus moribus, quanta vitæ severitate jam inde a puero fuerit, in iisdem *Actis* studiosè refertur. Postremo captus quidem dicitur Scythopoli, adductus vero in urbem Cæsaream, et ab ipsis portis recta ad tribunal judicis tractus. Hoc quidem ultimum legitur etiam in Martyrologio Bedæ, Usuardi, Adonis, Rabani et Notkeri his verbis: *viii Iduum Julii. Natale Procopii in Palæstina, qui ab Scythopoli ductus Cæsaream, ad primam responsionis suæ confidentiam irato judice Flaviano, capite cæsus est*.

τῶν οὐ προσηγῶν αὐτοῖς, αὐτίκα τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται, τὸ ποιητικὸν εἰπὼν ἐκεῖνο,
 Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίῃ, εἰς κοίρανός ἐστω,
 Εἰς βασιλεύς,
 Δεσίου μηνὸς ὀγδόῃ (πρὸ ἐπτά Εἰδῶν Ἰουνίων λέγουσι
 ἀντὶ τῶν Ῥωμαίων [8]), ἡμέρᾳ τετράδι σαββάτου (9).

(8) *Δεσίου μηνὸς ὀγδόῃ, πρὸ ἐπτά Εἰδῶν Ἰουνίων λέγουσι* ἢν *πῶρὰ Ῥωμαίους*. Acta Latina paululum hic variant, sic enim habent: *Desii septima, Julii mensis quæ Nonas Julias dicitur apud Latinos*. In duobus autem mss. codicibus bibliothecæ Sancti Germani Parisiensis scriptum est: *Dies erat septima Julii mensis quæ vii Idus Julii dicitur apud Latinos*. Ex quibus corrigenda est eorundem Actorum inscriptio, ubi dicitur passus esse Procopius quarto Nonas Augusti. In omnibus tamen *Martyrologiis*, natalis B. Procopii designatus est die vii Idus Julias. Græci quoque eodem die memoriam celebrant magni martyris Procopii, ut videre est in illorum Menæo. Verum iste Procopius longe diversus est a nostro, licet Æliensis fuerit, et eodem fere tempore eademque in civitate passus sit qua noster Procopius. Nam hic quidem noster, lector atque exorcistes fuit, ut testatur Eusebius. Alter vero ille, dux fuit Ægypti. Prior Christianus a puero, alter initio fuit daemonum cultor. Noster nullis vexatus tormentis gladio vitam amisit, brevissimo ac facillimo mortis genere coronam martyrii promeritus. Alter vero ille diuturno ac difficillimo martyrio perfunctus, sub duobus Palæstinæ præsibus Justo et Flaviano gravissima tormenta sustinuit. Quare a Græcis inter præcipuos ac illustres martyres, quos illi vocant *μεγαλομάρτυρας*, renumeratur. Noster denique captus est Scythopoli, atque inde Cæsaream Palæstinæ perductus, ibidem capite cæsus est. Alter vero in Ægypto comprehensus, in urbe Phœnices Cæsarea quæ et Paneas dicta est, martyrium consummavit, si credimus Simeoni Metaphrastæ.—*Δεσίου μηνὸς ὀγδόῃ*. Syro-Macedonum menses mere Julianos fuisse, ex quo Julius Cæsar annum suum publicavit, vulgo inter omnes constare video. Id enim et Scaliger et Petavius noster passim affirmant, solumque hoc discrimen esse aiunt, quod Syro-Macedones annum ab Hyperberetæo, id est Octobri auspicabantur. Sed multa sunt quæ me ab illorum sententia abducunt. Primum enim Beda in *Ephemeride* et in libro *De ratione temporum*, Græcorum menses auspicari dicit ab Apellæo qui Decembris respondet. Marcus vero in *Vita Porphyrii*, Gazensis episcopi, testatur Gazæorum annum inchoasse a mense Dio. Sic enim habet pag. 1090: *Primo mense qui ab eis vocatur Dios, deinde etiam secundo qui dicitur Apellæos*. Idque plane confirmat Julianus imperator in *Antiochico*, ubi discrete affirmat Loum apud Syros mensem decimum fuisse. Quod si ab Hyperberetæo annum inchoassent, tum Loum, qui Augusto respondet, non decimus, sed undecimus fuisset. Idem subindicat Julianus in *Misopogone*, pag. 70, his verbis: *Ἡ Σύρων ἔχει νομηνία, καὶ ὁ Καῖσαρ αὐτὴς εἰς Φιλίου Διός· εἴτα ἡ πάγκοινος ἑορτὴ, καὶ ὁ Καῖσαρ εἰς τὸ τῆς τύχης ἔρχεται τέμνους*, etc. Jam pridem in animadversionibus ad librum xxii. Ann. Marcellini demonstravimus, *πάγκοινον ἑορτὴν* esse Kalendas Januarii. Cum ergo testetur Julianus, Neomeniam anni Syrorum aliquantisper præcessisse Kalendas Januarii, perspicuum fit non idem fuisse principium anni Syrorum ac Romanorum, Diem vero apud Antiochenos annum aperuisse, ex eodem Juliano loco non ob-cure colligitur. Scribit enim Julianus de Kalendis primi mensis Syrorum templum Jovis adiisse sacrificandi causa, eo quod scilicet primus illorum mensis Jovi sacer esset, et a Jove nomen accepisset. Dies enim dicitur ἀπὸ τοῦ Διός, et recte

A dam ex Homérico carmine prolocutus, quæ illis minime arridebat,
Haud bona res domini plures: herus unicus esto, Rex unus,
 illico capite truncatur die octavo mensis Desii, hoc est, ut Romani dicunt, ante diem septimum Idus

primus anni mensis a Jove, quem principem atque initium rerum putabant, cognominatus est. Quod si Hyperberetæus anni Syrorum caput fuisset, frigide prorsus id diceretur apud Julianum. Cum enim Antiochenes Julianum irriderent quod nimis assiduus esset cultor deorum, et perpetuo sacrificaret, exemplum et specimen hoc afferunt: *Venerunt Kalendæ Syrorum. Rursus Cæsar ad Jovis Philii. Posthæc Kalendæ Januarii, Cæsar ad templum Genii publici procedit*, etc. Modicum igitur temporis spatium interfuisse oportet inter Syrorum et Romanorum Kalendas, ad hoc ut Julianus ab Antiochenibus merito irrideri potuerit ob nimiam frequentiam sacrificiorum. Proinde necesse est, ut vel Apellæus primus fuerit mensis Syrorum, quæ est Bedæ sententia, vel certe Dios.

Hactenus de initio anni Syro-Macedonum, quod diversum esse ab initio anni Juliani demonstravimus. Nunc de mensibus eorundem Syro-Macedonum, an cum Romanis mensibus simul cœperint ac desierint, inquirendum est. Hic certe Eusebii locus aperte indicat non idem fuisse initium mensium apud Syros et Romanos, quippe qui mensis Desii diem octavum cum die 7 mensis Junii componit. Cœperat igitur Desius apud Syros uno die ante Junium mensem. Sed et Marcus in *Vita Porphyrii* affirmat menses Gazæorum quinque diebus antevertere menses Romanos. Sic enim scribit: *Pluit autem Dominus noster assidue ab octava Audynæ usque ad decimum. Est autem Audynæ apud Romanos Januarius. Præcedunt autem quinque diebus eorum menses Romanos. Undecimo vero die per egimus diem Theophaniorum Deum laudantes*. Ex quibus verbis apparet idem fere initium fuisse mensium apud Gazæos quod apud Ægyptios. Sed et Epiphanius in libro *De ponderibus*, cap. 20, diem 16 Maii componit cum vicesimo tertio mensis Græcorum Artemisii. Alia fuit mensium ratio apud Tyrios, qui et ipsi Macedonum mensibus utebantur. Nam in *Actis* apud Tyrum, quæ referuntur in actione nona concilii Chalcedonensis, decimus dies mensis Peritii componitur cum die 25 Februarii, et in actione 5 concilii Constantinopolitani sub Mena, dies 28 mensis Loi apud Tyrios dicitur fuisse 16 Septembris apud Romanos. Ex his colligi potest non unus motus fuisse anni totius ac mensium rationem apud Syros. Aliter enim Gazenses, aliter Tyrii, aliter Cæsarienses computabant. Ac Cæsarienses quidem mensibus ad Julianorum formam prorsus compositis et aptatis usos fuisse persuasum habeo. Etenim in omnibus locis hujus libelli (sunt autem quamplurimi) ubicunque mentio fit Macedonicorum mensium apud Cæsarienses, semper dies illorum conveniunt cum diebus mensium Romanorum; si unum hunc locum excipias capitis primi. Itaque rescribendum hic puto Δεσίου μηνὸς ὀγδόῃ.

(9) *Ἡμέρᾳ τετράδι σαββάτου*. Id est quarta feria, seu ad verbum die 4 Sabbati seu hebdomadis. Veteres enim Christiani cum Intercalem septem dierum a Judæis accepissent, dies quoque hebdomadis a Sabbato cognominabant ut Judæi. Dicebant igitur primam Sabbati, secundam Sabbati, tertiam Sabbati et sic deinceps, ut dicit Tertullianus in libro *De jejuniis*: *Cur stationibus quartam et sextam Sabbati dicatis?* Interdum etiam tertias vocabant, teste Tertulliano in eodem libro, ubi dicit: *Proinde nec stationum, quæ et ipæ suæ qui-*

Junias, quarta feria hebdomadis. Hoc primum apud Cæsaream Palæstinæ martyrium perpetratum est. Post hoc vero in eadem urbe quamplurimi Ecclesiarum illius provinciae antistites gravissima supplicia alacri animo perpassi, illustrium certaminum spectacula exhibuerunt. Alii vero non pauci, præ ignavia fracti animis ac debilitati, primo statim impetu conciderunt. Ex reliquis varia quæque tormentorum genera expertus est. Hic flagris concisus; ille intolerabilibus tormentis et unguis excruciat, et vinculis oppressus, adeo ut quibusdam manus laxata nervorum compage resolutæ sint. Singuli tamen quæcunque ipsis juxta arcanum Dei iudicium eveniebant, fortiter tulere. Alius enim, cum quidam manus ejus apprehendissent, ipsumque ad aram adduxissent, et abominandum ac scelestum sacrificium dextræ ipsius iniecissent, quasi sacrificasset dimittebatur. Alius cum ne summis quidem digitis thus attigisset, nonnullis tantum affirmantibus eum sacrificasse, silentio abscedebat. Hic semivivus correptus ac sublimis elatus, projiciebatur ut mortuus, et vinculis absolvebatur, computatus inter eos qui sacrificaverant. Ille vociferans atque contestans se his quæ jubebantur minime assentiri, pugnis ore contuso, plurimis ad hoc constitutis illum tacere cogentibus, per vim extrudebatur, tamen si naudquaquam sacrificasset. Adeo magni apud eos æstimabatur, si vel viderentur effecisse id quod voluerant. Ex istis igitur qui tot numero erant, soli Alpheus et Zacchæus martyrii coronam adepti sunt. Qui post flagella et ungulas, post acerbissima vincula et dolores in iis exantlatos; post alia omnis generis tormenta, cum viginti quatuor horarum spatio pedes in nervo ad quatuor usque puncta distentos habuissent, unum Deum, unumque Regem ac Dominum Jesum Christum confessi, perinde ac si impium quidpiam locuti essent, eodem quo primus ille martyr Procopius supplicii genere, abscissis capitibus interiere, die septimo decimo mensis Dii, quod est apud Romanos ante diem xv. Kal. Decembris.

Α τοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης (10) ἀπετελέσθη σημεῖον. Μετὰ δὲ τοῦτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως πλείστοι ὅσοι τῶν ἐπιχωρίων ἐκκλησιῶν ἄρχοντες, δειναῖς αἰκίαις προθύμως διαβλήσαντες, μεγάλων ἀγώνων ἱστορίαν τοῖς ἐνορῶσιν ἐνεδείξαντο· ἄλλοι δὲ ὑπὸ δειλίας τὴν ψυχὴν προναρκήσαντες, προχείρως οὕτως ἀπὸ πρώτης ἐξησθένησαν προσβολῆς, τῶν δὲ λοιπῶν ἕκαστος, εἰδὼν διάφορα βασάνων διήλαττον, τοτὲ μὲν μάλιστα ἐν ἀνηρίθμοις, τοτὲ δὲ στρεβλώσει καὶ καταξάνσει τῶν πλευρῶν, δεσμοῖς τε ἀνυπομονήτοις, ὅφ' ὧν τισι καὶ παρεθῆναι συνέβη τὰς χεῖρας. Ὅμως δ' οὖν ἔφερον τὸ ἀποθᾶν ἀκολούθως τοῖς ἀπορρήτοις κρίμασι τοῦ Θεοῦ τέλος. Ὁ μὲν γάρ, ἐτέρων κατεχόντων αὐτοῦ τῷ χεῖρει, καὶ τῷ βραχίονι προσαγόντων, τὴν τε μιστὴν καὶ ἐναγῆ θυσίαν κατὰ τῆς δεξιᾶς ἐπιβρίπτουσιν, ὡς ἂν τεθουκὼς ἀπηλλάττετο· ὁ δὲ μὴδ' ὅλως ἐφαψάμενος, εἰρηκότων δ' ἐτέρων ὅτι τεθούκοι, σιωπήσας ἀπήει. Ἄλλος ἡμιθανὴς αἰρόμενος, ὡς ἂν ἤδη νεκρὸς ἐβρίπτετο, καὶ ἀνιέτ' οἱ τῶν δεσμῶν, ἐν τεθουκόσιν αὐτοῖς λελογισμένος· ὁ δὲ βοῶν καὶ μαρτυρόμενος ὅτι μὴ πέθιοιτο, κατὰ στόματος παιόμενος, πολυχειρᾷ τε τῶν ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων κατασιγαζόμενος, μετὰ βίας ἐξωθεῖτο, καὶ εἰ μὴ τεθουκὼς ἦν. Οὕτως ἐκ παντὸς τὸ δεκεῖν ἠνυκέναι, αὐτοῖς περὶ πολλοῦ ὑπῆρχεν. Ἐκ δὲ οὖν τῶν τοσούτων μόνοι τοῦ τῶν ἁγίων μαρτύρων κατηξιώθησαν στεφάνου, Ἀλφειδὸς καὶ Ζαχαρίας (11)· οἳ μετὰ μαστίγας καὶ ξεσμούς, δεσμά τε χαλεπὰ καὶ τὰς ἐπὶ τούτοις ἀληγρόνας, ἐτέρας τε διαφόρους ἐξετάσεις, νυχθήμερον ὑπὸ τέσσαρα τοῦ κολαστηρίου ξύλου κεντήματα τοὺς πόδας παραταθέντες, Δίου μηνὸς ἐπτακαίδεκάτῃ (αὕτη παρὰ Ῥωμαίοις ἡ πρὸ δεκαπέντε Καλανδῶν Δεκεμβρίων), μόνον ἕνα Θεὸν καὶ Χριστὸν βασιλέα Ἰησοῦν ὁμολόγησαντες, ὡς τι βλάσφημον φθεγξάμενοι, ὁμοίως τῷ προτέρῳ μάρτυρι τὰς κεφαλὰς ἀπετμήθησαν.

320 CAPUT II.

De Romano martyre.

Sed et commemoratione digna sunt imprimis,

Μνήμης δ' ἄξια τυγχάνει καὶ τὰ περὶ Ῥωμα-

dem dies habeant quartæ feriæ et sextæ, etc. Apparet igitur cur Christiani dies hebdomadis ferias appellaverint; feria quippe idem est ac Sabbatum. Quemadmodum ergo Judæi primam, secundam, tertiam Sabbati dicebant et sic deinceps usque ad septimum diem quem Sabbatum dicebant, ita veteres Christiani primam, secundam ac tertiam feriam nominarunt, hoc unum mutantes quod non Sabbato feriari instituerunt ut Judæi, sed die prima Sabbati, quam et Dominicam vocarunt. Ita fere Isidorus in libro *De natura rerum*, cap. 3: *Inde dies Solis prima feria nuncupatur, quia primus est a feria. Item dies Lunæ perinde secunda feria, quia secundus est a Sabbato*, etc. Beda vero in libro *De ratione temporum*, ferias ex eo dictas esse scribit quod clerici quotidie feriarentur ex decreto Silvestri papæ. Sed hæc sententia ferri non potest, cum diu ante Silvestrum papam dies hebdomadis feriæ dicerentur, ut docet Tertullianus. Porro non soli Christiani, verum etiam gentiles, usum septimanæ a Judæis

acceperant, ut docet Josephus in fine libri II *Contra Apionem*. Sed gentiles septem planetarum nominibus dies hebdomadis appellarunt, manentque adhuc apud plerasque gentes hæc nomina, veluti quædam prisci gentilium erroris reliquiæ. Tertullianus in libro *Ad nationes*: *Vos certe estis qui etiam in intercalum septem dierum solem recepistis*. Et paulo post: *Exorbitantes et ipsi a vestris ad alienas religiones*. Judæi enim festi, Sabbata, etc.

(10) Τοῦτο πρῶτον ἐπὶ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Acta Latina: *Hoc primum in Cæsarea martyrium consummatum est*, ex quo apparet horum Actorum interpretem legisse ἀπετελέσθη μαρτύριον.

(11) Ζαχαρίας. Hic diaconus erat Gadarensis Ecclesiæ. De quo in *Menologio* die 18 Novembris hæc leguntur: *Commemoratio SS. martyrum Michææ, Zacchæi diaconi Gadarensis Ecclesiæ et Alphonæ. Ductus est B. Zacchæus ad tribunal, ferreum et grave in collo habens vinculum*, etc. [Cf. Ruinart. Acta martyrum, p. 279, n. 4.]

ὄν (12) ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀποτε-
 λεσθέντα. Παλαιστίνος γὰρ οὗτος ὢν, διάκονός (13) τε
 καὶ ἐπορχιστῆς (14) τῆς ἐν Καισαρείᾳ παροικίας,
 ὁμοῦ τῇ τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσει γεγόμενος
 ἔκεισε, πλείους ἄνδρας ἅμα γυναῖξιν καὶ τέκνοις (15)
 σωρηδὸν τοῖς εἰδώλοις προσιόντας τε καὶ θύοντας
 ἐνιδὼν, ἀνυποιστον ἡγησάμενος τὴν θῆαν, ζήλω
 θεοσεθείας πρόσεισι, κάκείοις μεγάλῃ φωνῇ κεκρα-
 γῶς ἐπιπλήττει. Αὐτὸς δὲ τῆς τόλμης ἔνεκεν σὺλ-
 ληφθεὶς, γενναϊότατος, εἰ καὶ τις ἄλλος, ἀποδέδεικται
 μάρτυς τῆς ἀληθείας. Ἀποφθναμένου γὰρ κατ' αὐ-
 τοῦ τὸν διὰ πυρὸς θάνατον τοῦ δικαστοῦ, φαῖδρῳ
 προσώπῳ καὶ διαθέσει εὖ μάλα προθυμοτάτῃ τὴν
 κτῶσιν ἀσπασιῶς καταδεχόμενος, ἀπάγεται. Εἴτα
 τῷ ἱερῷ προσδεῖται, τῆς τε ὕλης συμπεφορημένης
 ἐπ' αὐτῷ, καὶ τῶν μελλόντων ὑφάπτειν τὴν πυρὰν
 τοῦ βασιλέως ἐπιπαρόντος (16) ἐπὶ χρισὶν ἐκδεχομέ-

A quæ circa Romanum martyrem eodem die Antio-
 chiæ gesta sunt. Hic enim genere Palæstinus, Cæsa-
 riensis Ecclesiæ diaconus et exorcista, eo ipso tem-
 poris articulo quo ecclesiæ destruebantur Antio-
 chiam ingressus, cum innumerabiles viros simul ac
 mulieres una cum parvulis templa deorum confer-
 tim adeuntes et sacrificantes vidisset, spectaculum
 id minime tolerandum ratus, zelo divini cultus ip-
 sum incitante propius accessit, et contenta voce
 inclamans objurgare eos cæpit. Ob cuius facinoris
 audaciam illico comprehensus, generoso, si quis
 unquam alius, martyrio decoratus est. Nam cum
 iudex eum ignis supplicio addixisset, ille hilari
 vultu et admodum alacri animo sententiam excipiens,
 ad supplicium est abductus. Deinde alligatus ad
 stipitem, congestis undique lignis ac sarmentis,
 cum ministri qui rogam accensuri erant, impera-

(12) *Περὶ Ῥωμαίων* Græci quidem in *Mensa*
 duos distinguunt Romanos martyres : alterum qui
 ab Asclepiade præfecto damnatus est Antiochiæ
 sub Galerio; alterum diaconum Cæsariensem, de
 quo Eusebius hic loquitur, quem sub Diocletiano
 passum esse dicunt. Sed cum uno eodemque die
 ambo esse passos, eodemque martyrii genere per-
 functos fateantur (utrique enim præcisam linguam
 affirmant, utrumque post abscissionem linguæ lo-
 cutum, tandemque in carcere strangulatum esse
 consentiunt), quis non videt frustra ab illis distin-
 gui duos Romanos? Miror tamen sententiam hanc
 placuisse Baronio in notis ad *Martyrologium*. Certe
 si duo ejusdem nominis fuere Romani martyres,
 et si ambo eodem die martyrium passi sunt Antio-
 chiæ, cur Eusebius hoc loco unius duntaxat men-
 tionem fecit? Dicit fortasse aliquis, Eusebium in
 hoc libro de solis Palæstinæ martyribus loqui in-
 stituisse, atque idcirco solius Romani diaconi me-
 minisse, quippe qui Palæstinus esset. Verum Euse-
 bius alibi quoque hujus martyris mentionem fecit :
 in secundo scilicet libro *De resurrectione et ascen-
 sione Christi*, ubi Romani martyrium luculente et
 oratorie describit his verbis : *In Antiochenorum*
illa urbe Romanus quidam exstitit martyr, etc. Vides
 hic etiam unum duntaxat Romanum ab Eusebio
 agnoscī, qui martyrium Antiochiæ perpassus sit.

(13) *Διάκονος*. Apud veteres Christianos, ac præ-
 cipue in minoribus oppidis, cum exiguus esset
 numerus clericorum, unus idemque clericus duorum
 aut trium munereungebatur. Hinc est quod in
 Actis Procopii martyris quæ superius retuli, Pro-
 copius in Ecclesia Scythopolitana tribus simul
 officiis perfunctus esse dicitur, lectoris scilicet,
 interpretis et exorcistæ. Eodem igitur modo Roma-
 nus in Cæsariensi Ecclesia diaconi simul et exor-
 cistæ partibusungebatur. Vetus auctor *Questio-
 num Veteris et Novi Testamenti*, cap. 401, de hoc
 more loquitur his verbis : *Quamquam Rom. Eccle-
 siæ diaconi modice inverecundiores videantur, se-
 dendū tamen dignitatem in Ecclesia non præsumunt;*
*ut autem non omnia ministeria obsequiorum per or-
 dinem agant, multitudo facit clericorum. Nam uti-
 que et altare portarent et vasa ejus; et aquam in*
manus sunderent sacerdoti, sicut videmus per omnes
Ecclesias. Et paulo post : Major enim ordo intra
se et apud se habet et minorem. Presbyter enim et
diaconi agi officium et exorcistæ et lectoris.

(14) *Ἐπορχιστής*. Exorcistam duplex olim
 usus fuit in Ecclesia. Nam et ad purgandos dæmo-
 niacos, et ad catechumēnos adhibebantur. Nec vero
 semel duntaxat exsufflabantur atque exorcizaban-
 tur catechumeni, sed post singulas catecheses dis-
 cincti et excalceati deducebantur ad exorcistam,

ut ab eo purgarentur. Cyrillus Hierosolymitanus
 in *Procatechesi ad illuminandos* : Τοὺς ἐπορχισμοὺς
 δέγου μετὰ σπουδῆς, καὶ ἐμφυσθῆς [f. ἐμφυσθῆς]
 καὶ ἐπορχισθῆς, etc. Chrysostomus in hom. 1 ad il-
 luminandos, tomo I, de hoc more ita scribit : Καὶ τὸς
 ἔνεκεν μετὰ τὴν παρ' ἡμῶν διδασκαλίαν ὑπολύσαντες
 ὕμῃς καὶ ἀποδύσαντες, γυμνοὺς καὶ ἀνυποδέτους
 μετὰ τοῦ χιτωνίσκου μόνου πρὸς τὰς τῶν ἐξορκιζέν-
 των παραπέμπουσι φωνάς;

(15) *Ἄνδρας ἅμα γυναῖξιν καὶ τέκνοις*. Ex iis
 multos fuisse qui Christum abnegaverant, docet
 Eusebius in sermone 2 de resurrectione, his ver-
 bis : *In Antiochenorum illa urbe Romanus quidam*
exstitit martyr. Iste peregrinus advenerat illo. Cum
autem facturi a tempestatibus illam tunc videret civi-
tatem (invenerat enim jam multos milites cecidisse
Ecclesiæ), non est passus dare diabolo ut exsultaret.
Sed exsultantem judicem de his qui fuerant superni,
aggreditur rim faciens, regno vero capto et dicit :
« Non recedes latus. Habet enim Deus milites qui
superari non possunt. » Iudex autem ebrius in victo-
ria eorum qui fuerant superati, ex illorum imbecilli-
tate æstimans sancti constantiam, præcipit eum in-
ducī. Non oportebat enim Dominum Jesum sine vi-
ctore recedere. Introducens autem eum omnia tor-
menta morebat; et tanta uni vincenti quanta omni-
bis his qui fuerant superati. Contendens enim ne
solveretur victoria sua per unius istius victoriam, et
reputans apud se, quia et in studiis finis currentium
quæritur, et quia si iste vicerit, nec ut victi erunt qui
fuerunt superati; universa ei tormenta admoveri
jubet. Volens enim flectere juvenem, et oculis tor-
quebat, et dentibus minabatur, et manibus torquen-
tium suas protendebat manus, et ab ipsa ira etiani de
sede movebatur sua, etc. Hæc ideo hic adduxi, quia
 Eusebius noster hoc in libro qui est *De martyribus*
Palæstinæ, de tormentis Romano illatis nihil dixit.

(16) Τοῦ βασιλέως ἐπιπαρόντος. Galerium Cæ-
 sarem intelligi puto, nam Diocletianus quidem Ni-
 comedię morabatur; Cæsares autem, velut appariteres
 quidem ac ministri, per limitem discurrē-
 bant. Certe hoc anno quo cæpta est persecutio,
 mense Aprili Diocletianus una cum Galerio degē-
 bat Nicomedię, ut testatur Eusebius in libro octavo.
 Sed et aliquanto post cæptam persecutionem, tunc
 cum Nicomediense palatium de cælo tactum con-
 flagravit, Diocletianus ibidem versabatur, ut docet
 Constantinus in *Oratione ad sanctorum cælum*.
 Quare Antiochiæ adesse non potuit, tunc cum Ro-
 manus ignis supplicio condemnatus est. Id enim
 contigit circa initium persecutionis. Occisus quippe
 est Romanus decimo quinto Kalendas Decembris,
 cum aliquot mensibus in carcere detentus fuisset,
 quemadmodum testatur Eusebius

toris tum forte præsentis iudicium expectarent : A Ubinam, inquit, mihi ignis? Quibus dictis accitus coram imperatore sistitur, novo quodam supplicii genere plectendus, linguæ scilicet abscissione. Quod quidem supplicium cum fortissime pertulisset, re ipsa omnibus declaravit, iis qui quemlibet cruciatum pro pietate sustinent, semper præsto adesse divinam virtutem, quæ et dolores eorum imminuat, et animos ipsorum confirmet. Comperta igitur novitate supplicii, nequaquam conterritus vir fortissimus, ultro protendit linguam, promptissime eam desecandam carnificibus præbens. Post quod supplicium contritus in carcerem, ac diutissime ibidem inaceratus, tandem cum imperatoris vicennalia jam adessent, et ex solemnī more universis qui in custodia tenebantur indulgentia publice per præconem

ων, ποῦ μοι τὸ πῦρ (17); ἑβόα· καὶ ταῦτα λέγων, ἀνάκλητος πρὸς βασιλέα γίγνεται (18), καινότερα ὑποβλήθησόμενος κολάσει τῆς γλώττης· ἥς ἀποκοπήν ἀνδρείοτατα ὑπομείνας, ἔργοις ἀπασιν ὑπέδειξεν, ὅτι δὴ θεία δύναμις τοῖς ἐπιποιοῦν χαλεπὸν ὑπὲρ εὐσεβείας ὑπομένουσιν ἐπελαφρίζουσα τοὺς πόνοους, καὶ τὴν προθυμίαν ἐπιβρῶννύσα παρίσταται. Μαθὼν γοῦν τὴν νεουργίαν τῆς κολάσεως, καὶ μὴ καταπληγείς ὁ γεννάδας, ἀσμένως προῦβάλετο τὴν γλῶτταν, προθυμότατα εὐτρεπῆ περιέχων αὐτὸν τοῖς ἀποσέμνουσι. Μεθ' ἣν τιμωρίαν (19) εἰς ὁσμήν βληθεὶς, πλεῖστον τε αὐτόθι πονηθεὶς χρόνον, τέλος τῆς ἀρχικῆς εἰκοσατηρίδος (20) ἐπιστάσης, κατὰ τὴν νομιζομένην ὥρεάν (21) τῶν ἐν τοῖς δεσμοῖς πανταχῇ πάντων ἐλευθερίας ἀνακηρυχθείσης, μόνος ὑπὸ πέντε κεντήματα ἄμφω τῷ πόδε διαταθεὶς, ἐν αὐτῷ κείμε-

(17) Ποῦ μοι τὸ πῦρ; Miror nullam ignis cœlitus extincti fieri mentionem, tum hic tum in Menologio. Quod tamen miraculum eleganter exaggerat Eusebius noster in sermone 2 *De resurrectione*, his verbis : Cum autem adunarentur sarmenia et cannæ, ad velocitatem utpote flammæ, vel quod igni apta videntur ad incensionem, imponebatur autem vivens immolatio in igne. Hæc cum ita agerentur, non autem longe abesset civitas, ut testaretur veritati; et forte quia quidam de Judæis, aut alii homines dicebant, ubi est horum Deus? forte proferentibus Judæis tres pueros, et dicentibus quia sub nobis salvabatur a flamma fornacis ardentis : isti autem ardent. Atqui cœli Dominus jubet nubibus coronari cœlum. Adimplens autem sinus nubium grandine et imbre admodum vehementi, et addens ventos ad velocem emissionem eorum. Neque enim accendi flammam permittit, vehementiorem ostendens hanc virtutem quam apud Babyloniam. Idem canit etiam Prudentius in agone Romani.

(18) Ἀνάκλητος πρὸς βασιλέα γίγνεται. In Græcorum Menologio, die XVIII Novembris ista supplicii commutatio sic refertur : Itaque sponte iudicem adiens, statim ignis supplicio condemnatur. Quod cum cognovisset Diocletianus, ignis quidem pœnam removit, sed linguam excidi iussit. Eusebius vero noster in sermone supra citato rem ita narrat : Fit turbela non levis. Nuntiatur tyranno, quia martyre tradito igni cœlum indignatum est, et quia cœlestis rex suos qui in terra habentur defendit. Hæc cum audisset tyrannus, et cum valde injuriam defenderet suam factam per linguam, jubet iudici jam non debere iurgari eum ad Deum, sed istum quem liberavit Deus dimitti debere. Et noster igitur Ananias velut ex igne dimittitur, iudex autem blandiens tyranno, invenit nescio quid novum adversus sanctum, addens admirationem admirationi. Quid enim facit? Præcipit linguam qua fuerat locutus in hominem, eo quod non negaverat Deum, incidi. Dissentit igitur ab Eusebio auctor Menologii. Nam Eusebius ait Romanum imperatoris sententia dimissum fuisse, sed iudicem in gratiam imperatoris iussisse ut Romano lingua præcideretur. Auctor vero Menologii ait, imp. ignis quidem supplicium a martyre removisse, sed linguam ei abscindi præcepisse. Quod mihi verisimilius videtur.

(19) Μεθ' ἣν τιμωρίαν. Et hic mirari subit, omissum esse ab Eusebio ingens illud miraculum, hominis post linguæ præcisionem adhuc loquentis. De quo Prudentius in agone B. Romani, Chrysostomus in duobus sermonibus de Romano martyre, quorum tamen sermonum posterior non est B. Chrysostomi, ut ex stylo apparet. Denique Eusebius ipse in sermone 2 *De resurrectione* : Abducebatur

Romanus ad carcerem (addebat autem et hoc blandus ad tyrannum iudex) qui istam corporalem linguam non habebat. Lectum est autem nobis, quia in apostolos Spiritus linguas ut ignem divisit et donavit. Sed illud non vidimus, sed audivimus et credimus. Quod autem dicturus sum, multi vultus sunt testes. Dicitur quia beatus iste Romanus, dum adhuc carnem habebat linguam, similia Moysi loquebatur, hoc est balbutiens, et non composite loquens. Dum adhuc haberet totam linguam, erat balbus. Cum autem carcerem ingrediebatur, custos carceris interrogavit eum, quod ei esset nomen. Et certe liltera etiam his qui valde compositi recte loquuntur, impedit ad loquendum. Nunc autem Romanus et incisa lingua, quam cum haberet, recte loqui non poterat, spir. u linguæ loquitur, et valde rectissime : et dicit, « Romanus dicor. » Et paulo post : Non enim semel locutus tunc : sed conferebat cum aliis de cruce et victoria Christi, et hoc multis mensibus in carcere constitutus.

(20) Τῆς ἀρχικῆς εἰκοσατηρίδος. Hic locus in primis notandus est, quippe qui annum quo cœpta est persecutio Diocletiani apertissime designat. Ait enim Eusebius anno I persecutionis acta esse imperatoris vicennalia. Quod cadere non potest nisi in eum annum quo Diocletianus octies et Maximianus septies consules fuerint. Hoc enim anno, qui fuit Christi 303, init anno 20 Diocletiani a die XV Kalendas Octobris. Quippe hic primus fuit imperii dies Diocletiani, Carino II et Numeriano coss. Christi 284, ut scribitur in *Chronico Alexandrino*. Porro non levis nascitur difficultas ex eo quod dicit Eusebius, Romanum die XVII Novembris martyrium consummasse, cum Diocletiani vicennalia agerentur. Ex quo sequi videtur, primum diem imperii Diocletiani cadere in mensem Novembrem, non autem in Septembrem, ut tradit auctor *Chronici Alexandrini*. Quare necesse est, ut vel apud Eusebium, vel in *Chronico Alexandrino* error sit admissus in mensis nomine. Nisi forte dicamus Diocletiani vicennalia acta fuisse Antiochiæ, non eo ipso die qui erat natalis imperii, sed paulo serius. Sic Eusebius in *Chronico* tradit, vicennalia Constantini acta esse Nicomediæ, et sequenti anno Romæ edita.

(21) Κατὰ τὴν νομιζομένην ὥρεάν. Moris erat apud Romanos, ut in quinquennialibus ac decennialibus imperatorum leviorum criminum rei vinculis solverentur, missa ad hoc imperatoris lege, quam indulgentiam vocabant. Vide titulum in Codice Theodosiano *De indulgentiis criminum*. Græci hanc indulgentiam vocant ὥρεάν. Glossæ veteres : Θεία ὥρεα indulgentia.

νος τῷ ξύλῳ, βρόχῳ περιδληθείς, ὡς καὶ ἐπεπόθει, A μαρτυρίῳ κατεκοσμήθη. Ἄλλ' οὐτός γε εἰ καὶ ὑπερ-
όριος, ὅμως Παλαιστίνος ὢν, ἐν Παλαιστινίοις ἄξιος
ἂν εἴη μάρτυριν ἀριθμεῖσθαι. Ταῦτα μὲν ἔπει πρῶτῳ
τοῦτον ἀπετελέσθη τὸν τρόπον, κατὰ μόνων τῶν τῆς
Ἐκκλησίας προέδρων ἐπηρτημένου τοῦ διωγμοῦ.
anno in hunc modum gesta sunt, cum adversus solos Ecclesiarum præsides persecutorum inmanitas
desæviret.

321 CAPUT III.

De Timotheo, Agapio, Thecla et aliis octo martyribus.

Δευτέρου δ' ἔτους διαλαβόντος, καὶ δὴ σφοδρότερον B
ἐπιταθέντος τοῦ καθ' ἡμῶν πολέμου, τῆς ἐπαρχίας ἡ-
γουμένου τηνικάδε Οὐρβανῷ, γραμμάτων τούτῳ (21')
πρῶτον βασιλικῶν πεφοιτηκότων, ἐν οἷς καθολικῶ
προστάγματι πάντας πανδημεῖ τοὺς κατὰ πόλιν θύειν
τε καὶ σπένδειν τοῖς εἰδώλοις ἐκέλευετο, Τιμόθεος
ἐν Γάζῃ πόλει τῆς Παλαιστίνης μυρίας ἀνατάς βα-
σάνους, ἐπὶ πάσαις λεπτῶ καὶ μαλθακῶ πυρὶ παρα-
δοθείς, δοκιμὴν γνησιωτάτην τῆς περὶ τὸ θεῖον γνη-
σιωτάτης εὐσεβείας διὰ τῆς πρὸς πάντα ὑπομονῆς
παρασχὼν, τὸν τῶν ἱερονίκων τῆς θεοσεβείας ἀθλη-
τῶν στέφανον ἀπηνέγκατο. Τούτῳ δ' ἅμα γενναιοτά-
την ἔνστασιν ἐπιδειξάμενοι Ἀγάπιος καὶ ἡ καθ'
ἡμῶς Θέκλα (22), θηρίοις εἰς βορὰν καταδικάσθησαν.
Τὰ ἐπὶ τούτοις τίς ἰδὼν οὐκ ἐθαύμασεν, ἡ καὶ ἀκοῇ
μαθὼν οὐκ ἐξεπλάγη; Πάνδημον γάρτοι τῶν ἐθνῶν C
ἐορτὴν καὶ συνήθεις θεὰς ἀγόντων, μετὰ τῶν ἄλλων
αὐτοῖς σπουδαζομένων (23), καὶ τοὺς ἀρτίως θηρίοις
κατακριθέντας πολὺς ἦν ὁ λόγος ἐπιδειξασθαι τὸν
ἀγῶνα. Αὐξουσίης δὴτα καὶ πλεοναζούσης παρὰ πᾶσι
τῆς φήμης, νεανίαι τὸν ἀριθμὸν ἔξ, ὧν ὁ μὲν Ποντι-
κὸς τὸ γένος ἦν, ὄνομα Τιμόλαος, ὁ δ' ἐκ Τριπόλεως
τῆς Φοινίκης, Διονύσιος ἐκαλεῖτο, ἕτερος δ' αὐτῶν
τῆς ἐν Διοσπόλει παροικίας ὑποδιάκονος, Ῥωμύλος
ἦν καὶ τούτῳ προσηγορία, δύο τε ἐπὶ τούτοις Αἰγύ-
πτιοι, Πάσις (24) καὶ Ἀλέξανδρος, καὶ ἄλλος τούτῳ
συνώνυμος Ἀλέξανδρος τῶν ἀπὸ Γάζης· ἐπὶ τὸ κυ-
νηγέσιον οὖν ἀνιέναι μέλλοντι τῷ Οὐρβανῷ, ἐνδύ-
σαντες πρότερον τὰς αὐτῶν χεῖρας, ὡς ἂν τὴν ἀγαν
σημήναιαν περὶ τὸ μαρτύριον προθυμίαν, δρομαῖοι D
προσίσαι, Χριστιανούς σφὰς ὁμολογοῦντες, διὰ τε τῆς
πρὸς πάντα τὰ δεῖνὰ παρατάξεως, ὅτι μὴδὲ τὰς τῶν
θηρίων ἐπιβολὰς οἱ τὴν εἰς τὸν τῶν ὄλων θεῶν εὐσέ-
θειαν αὐχοῦντες κατεπτήχασιν, ἐπιδεικνύμενοι. Αὐ-

Secundo dehinc anno, cum persecutionis adver-
sus nos furor vehementius incaluisset, Urbano tunc
provinciam regente, primum imperatoris missæ
sunt litteræ, quibus generali præcepto jubebatur ut
omnes ubique locorum ac gentium, publice idolis
sacrificia ac libationes offerrent. Quo tempore Ti-
motheus apud Gazam urbem Palæstinæ innumera
perpessus tormenta, tandem tenui ac lento igne
consumptus, cum sinceræ erga Deum pietatis lucu-
lentissimum specimen edidisset, constanti in omni-
bus tolerantia, coronam martyrii reportavit. Aga-
pius quoque et Thecla, prisæ illi cognominis, cum
una cum supradicto Timotheo ingentem animi con-
stantiam ostendissent, damnati sunt ad bestias. Ea
vero quæ postea subsecuta sunt, quis tandem non
admiratus est cum videret, aut stupore non percul-
sus est cum auditu acciperet? Nam cum gentiles
publicam solemnitatem et consueta spectacula ce-
lebrarent, ingens omnium ruinar erat, præter cæ-
teros quos illi maximo favore prosequabantur, etiam
Christianos illos qui nuper damnati fuerant, cum
bestiis pugnatorios. Cumque hujus rei fama passim
apud omnes increbresceret, adolescentes numero
sex, quorum unus natione Ponticus Timolaus voca-
batur; alter Tripoli Phœnices urbe oriundus erat,
Dionysius nomine; tertius Diospolitinæ ecclesiæ
subdiaconus Romulus dicebatur; post hos Ægyptii
duo Pausis et Alexander; postremo alter priori illi
cognominis Alexander Gaza oriundus: hi, inquam,
omnes colligatis prius manibus, ut se ad subeun-
dum martyrium promptos ac paratos ostenderent,
contento cursu ad Urbanum qui tunc forte ad am-
phitheatrum proficiscebatur, advolarunt: se Chri-
stianos esse confitentes, palamque omnibus facien-

(21') Τούτῳ. Forte τοῦτο, ut et col. 1476, A. Edit.

(22) Ἡ καθ' ἡμῶς Θέκλα. Non sine causa hæc
verba Eusebius addidit, ἡ καθ' ἡμῶς. His enim
verbis indicare voluit Theclam hanc ab illa vetere
Thecla quæ comes fuit Pauli apostoli, distinguen-
dam esse. In Menæo ad diem xix Augusti hæc Thecla
vocatur ἡ Βυζήτις, quod quid sibi velit nescio.
Nam Thecla de qua hic agitur, Palæstinensis fuit,
non ex Bizua urbe Thraciæ. Fieri tamen potest, ut
Thecla cujus loco meminit Eusebius, e Thra-
cia fuerit oriunda. Neque enim omnes quorum hic
martyria ab Eusebio referuntur, Palæstini fuere.
Neque in hoc libro de Palæstinis martyribus agit
Eusebius, sed de iis qui in Palæstina martyrium
pertulerunt.

(23) Μετὰ τῶν ἄλλων αὐτοῖς σπουδαζομένων.

Christophorsonus legit τῶν ἄλλων, et in neutro
genere accepit. Sic enim vertit: *Inter alia quæ
magnopere ipsis in optatis erant ad contemplandum.*
Ego vero in masculino genere hæc dici existimo,
de bestiariis scilicet nobilioribus, quos populus
summo favore prosequi solebat. Cujusmodi erat ille
quem populus Constantinopoli his acclamationibus
poscebat: *Crudeli bestię artifex parabolu compo-
natur*, ut legitur in *Historia ecclesiastica*. Paulo post
lego ἐπιδειξασθαι cum Christophorsono et Sa-
vilio.

(24) Vulg. Πάσις. In codice Maz. et Med. scribitur
Πάσις. Ita etiam in codice Fuk. In Menologio Gra-
corum quod edidit Casinius, die 15 Martii pro *Passi*
Publius dicitur.

tes præ fiducia animi adversus cuncta discrimina confirmati, eos qui veri Dei cultum profitentur. ne bestiarum quidem incursus formidare. Ac protinus quidem cum et præsidem ipsum et eos qui astabant non mediocri admiratione perculissent, custodiæ mancipati sunt. Paucis autem post diebus, **322** cum alii duo ipsis accensiti essent, quorum alter Agapius nomine, jamdudum ante illos varia tormenta perperuss multis confessionibus incluserat; alter nomine Dionysius res ipsis ad corporis usum necessarias subministrabat : octo omnes uno eodemque die in urbe Cæsarea præcis capitis interierunt, die vicesima quarta mensis Dystri, hoc est, ante diem nonum Kalendas Apriles. Per idem tempus duo imperatores, quorum alter primum imperii gradum, alter secundum ab eo locum obtinebat, deposito imperiali cultu privatum habitum induerunt, et male habere iterum cœpit respublica. Nec multo post discisso in partes imperio Romano, bellum inexpiabile inter ipsos Romanos exarsit. Nec discidium ac tumultus qui postea subsequens est, ante sedari potuit, quam per universum orbem Romanum pax Christianis reddita esset. Nam simul atque ea pax quasi lux quædam post obscuræ ac tenebræ noctis caliginem cunctis affulsit, confestim respublica Romana in pristinam stabilitatem et concordiam ac quietem iterum restituta est; cunctis mutuam inter se benevolentiam quam a majoribus traditam acceperant, quasi postliminio recuperantibus. Verum hæc suo loco ac tempore uberius exponuntur. Nunc narrationis nostræ seriem prose

Α τίχα μὲν εἰς οὐ τὴν τυχοῦσαν κατὰπληξιν αὐτόν τε τὸν ἄρχοντα καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν καταστήσαντες, δεσποτικῶς καθέλθοντες· μετ' οὐ πολλὰς δὲ ἡμέρας δεῖν αὐτοῖς ἄλλων καταλεγέντων, τοῦ μὲν καὶ πρὸ αὐτῶν δειναῖς καὶ ποικίλαις ᾗδ' ὑπὸ κατὰ ἑτέρας ὁμολογίας ἐναθλήσαντος βασιάνοις (Ἀγάπιος καὶ αὐτῷ ὄνομα ἦν), τοῦ δὲ τὰς τοῦ σώματος, αὐτοῖς χρειαζ. διακονουμένου (ὄνομα δὲ καὶ τούτῳ Διονύσιος), οἱ πάντες ὁκτὼ γενόμενοι τὸν ἀριθμὸν, ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ τὰς κεφαλὰς αὐθις ἐπ' αὐτῆς Καισαρείας ἀποτέμνονται, Ἀύστρου μηνὸς ἡμέρᾳ τετράδι καὶ εἰκάδι, ἣ πρὸ ἐννέα Καλανδῶν Ἀπριλλίων καὶ αὐτῇ οὕσα ἐτύγχανεν. Ἐν τούτῳ μεταβολὴ τις τῶν κρατούντων, αὐτοῦ δὴ τοῦ πάντων ἀνωτάτω, καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν δευτέρου, ἐπὶ τὸ ἰδιωτικὸν σχῆμα γίνεται, νοσεῖν τε αὐτοῖς ἄρχεται τὰ κοινά. Μικρὸν δ' ὕστερον διαστάσης εἰς αὐτὴν τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, πόλεμος ἄσπονδος εἰς αὐτοὺς ἐπεγεύρεται, οὐ πρότερόν τε τὰ τῆς διαστάσεως καὶ τῶν ἐπὶ ταύτῃ θορύβων κατὰστασιν εἴληφεν, ἣ τὴν καθ' ἡμᾶς εἰρήνην καθ' ὅλης πρυτανευθῆναι τῆς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν οἰκουμένης. Ἄμα τε γὰρ αὐτῇ τοῖς πᾶσι δίκην φωτὸς, ὥς ἂν ἐκ ζοφερᾶς καὶ σκοτεινοτάτης νυκτὸς ἀνατέταλκε, καὶ αὖ πάλιν τὰ κοινὰ τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας αὐθις εὐσταθῇ καὶ φιλία καὶ εἰρηναία ἦν, τὴν ἐκ προγόνων εἰς ἀλλήλους εὖνοιαν ἀπολαμβάνοντα. Ἀλλὰ τούτων μὲν κατὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν ἐντελέστερον ἀποδώσομεν τὸν λόγον, νυνὶ δὲ ἐπὶ τὴν τῶν ἐξῆς ἀπίωμεν ἀκολουθίαν.

CAPUT IV.

De Apthiano martyre.

Maximinus Cæsar ex eo tempore ad imperium evectus, quasi qui odii in Deum et impietatis sibi innatæ insignia ostentare vellet, violentius quam superiores principes persecutioni nostrorum incubuit. Cum igitur omnes graviter perturbati hac illac dispergerentur, et periculum effugere unusquisque omni ope laboraret, maximusque tumultus cunctas provincias occupasset, qua tandem oratione divini amoris ardorem plenamque fiduciæ confessionem beati ac

C Μαξιμῖνος Καῖσαρ αὐτόθεν (25) ἐπὶ τὴν ἀρχὴν παρελθὼν, ὥσπερ τῆς ἐμφύτου θεοεχθρίας αὐτοῦ καὶ δυσσεβείας τὰ σύμβολα τοῖς πᾶσιν ἐνδείκνυμενος, γενικώτερον (26) ἢ οἱ πρότερον τῷ καθ' ἡμῶν ἐπαπεδύετο διωγμῷ. Πᾶσι δὴτα συγχύσεως οὐ μικρᾶς ἐπισηρημένης, καὶ ἄλλων ἄλλοσε διασπειρομένων, διαδρᾶναι τε τὸ δεινὸν ἐπιμελὲς ποιουμένων, χαλεπῆς τε τὸ πᾶν ἐπεχούσης κινήσεως, τίς ἂν ἐξαρκέσειεν ἡμῖν λόγος εἰς τὴν ἐπαξίαν διήγησιν τοῦ θεοῦ ἔρω-

(25) Μαξιμῖνος Καῖσαρ αὐτόθεν. Male Christophorus vertit : *Maximinus Cæsar qui suis ipsius viribus ac manu imperium occupaverat*. Quasi αὐτόθεν significaret, *per se ac suis viribus*. Maximinus quidem Augustum se ipse renuntiavit, ut scribit Eusebius in lib. viii, cap. 13, Cæsar autem factus fuerat a Galerio Maximiano. Porro Eusebius hic loquitur de Maximino adhuc Cæsare, et de ejus initio, cum secundus annus persecutionis ageretur, statim post abdicationem Diocletiani et Herculi. Ait igitur Eusebius Maximinum simul atque Cæsar factus est, impietatis suæ specimen edidisse. Christianos acerbissime persequendo. Ergo αὐτόθεν idem valet atque *illico, exinde, ex eo tempore*. Cæterum Maximinus Cæsar factus est anno Christi 304, Kalendis Aprilis, ut est in *Fastis Idatii*. Quod quidem cum Eusebii nostri rationibus optime consentit. Nam Eusebius scribit Maximinum post abdi-

D cationem Diocletiani Cæsarem esse factum anno secundo persecutionis, statimque, quasi potentia suæ ostentandæ causa, Christianorum persecutionem velut de novo instaurasse. Quod tamen non de ipso anno accipiendum est, quo Cæsar factus est Maximinus. Hoc enim anno virote rebus adhuc turbatis, nec satis confirmato Galerii imperio, parumper quievit Maximinus. Itaque anno illo nullus in Palæstina martyr ab Eusebio memoratur. Sequenti autem anno, qui tertius fuit persecutionis, Maximinus propositis adversus Christianos edictis persecutionem instauravit, ut in hoc capite diserte testatur Eusebius

(26) Γενικώτερον. Rectius in Maz., Med. ac Feketiano codd. scribitur γεννικώτερον, et sic in Regio codice prius scriptum fuerat, ut apparet ex lituræ vestigiis.

τος, καὶ παρρησίας τῆς εἰς Θεὸν ὁμολογίας, τοῦ μακαρίου καὶ ὡς ἀληθῶς ἀμνοῦ ἀκράτου, μάρτυρος Ἀπφιανῶ φημι, τοῦ πρὸ πολὺν ἐπὶ θεωρίαν (27) ἅπασιν τοῖς κατὰ Καισάρειαν, θαυμαστὸν παράδειγμα τῆς εἰς τὸν μόνον Θεὸν εὐσεβείας προβεβλημένου; Εἰκοστὸν ἔτος, οὐδέ πω τοῦτο, τῆς τοῦ σώματος ἡλικίας ἦν αὐτῷ. Πρῶτον μὲν οὖν τῆς Ἑλλήνων παιδείας ἕνεκα (27*) κοσμηκῆς (28) (ἐτύγγανε γὰρ καλῶν κατὰ κόσμον εὐ μάλα πλούτῳ περιβρεσμένων) τὸν πλεονα κατὰ τὴν Βηρυτὸν διατρέψας χρόνον, παράδοξον καὶ εἰπεῖν, ὡς ἐν τοιαύτῃ πόλει τῶν νεωτερικῶν ἐπιθυμιῶν ὑπεράνω γενόμενος, καὶ μὴ ὑπὸ ἀκμῆς τοῦ σώματος, μὴ ὑπὸ τῆς τῶν νέων ἑταιρείας διαφθαρεὶς τὸν τρόπον, σωφροσύνην ἡσπάζετο, κοσμίως καὶ σεμνῶς καὶ εὐσεβῶς κατὰ τὸν αἰροῦντα Χριστιανισμῷ λόγον (29) διεξάγων, καὶ τὸν ἑαυτοῦ παιδαγωγῶν βίον. Εἰ δὲ χρῆ μνήμην ποιησαμένους καὶ τῆς πατρὶδος αὐτοῦ, κοσμήσαι καὶ ταύτην διὰ τοῦ προαχθέντος ἐξ αὐτῆς γενναίου τῆς θεοσεβείας ἀθλητοῦ, εὐλόγως ἂν καὶ τοῦτο ποιήσωμεν. Εἰ τις ἄρα Παγὰς ἐπίσταται τῆς Λυκίας (30) οὐκ ἄσημον πόλιν, ἐντεῦθεν ὀρμώμενος ὁ νεανίας, μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῆς κατὰ τὴν Βηρυτὸν παιδείας, τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τὰ πρῶτα τῆς πατρὶδος ἀποφερομένου, μὴ οἷός τε φέρειν τὴν ἅμα τῷ πατρὶ καὶ τοῖς τῷ γένει προσήκουσι συνουσίαν, ὅτι μὴδὲ ζῆν αὐτοῖς ἐδόκει κατὰ τοὺς τῆς θεοσεβείας θεσμούς. πνεύματι δ' ὥσπερ θεῷ κατεσχημένος (31), καὶ κατὰ τινα φυσικὴν, μᾶλλον δ' ἐνθεον καὶ ἀληθῆ φιλοσοφίαν, μετίζον φρονήσας τῆς νενομισμένης τοῦ βίου δόξης, τῆς τε τῶν σωμάτων καταπτύσας ἡδοναθείας, κρύβδην τοὺς οἰκείους ἀποδράς, καὶ μὴδὲ τῶν ἐφημέρων δαπανῶν ἐπιστραφεὶς ἐλπίδι καὶ πίστει τῇ εἰς Θεὸν, ἤγετο πρὸς τοῦ θεοῦ Πνεύματος χειραγωγούμενος ἐπὶ τὴν Καισαρέων πόλιν, ἐνθα ἡτοίμαστο αὐτῷ ὁ τοῦ μαρτυρίου τῆς θεοσεβείας στέφανος. Γενόμενος δὲ ἡμῖν αὐτοῖς ἅμα (32), καὶ ὡς ἐνὶ μάλιστα τοῖς θεοῖς λό-

(27) *Vulg. τῶν προπύλων ἐπὶ θεωρίαν.* Undenam Christophoronus interpretationem suam exculperit, ignoro. Sic enim verit: *Qui quidem in festo quo gentiles Hecate sacrificare solent, omnibus Cæsareæ civibus admirabile suæ in Deum pietatis exemplar proposuit contemplandum.* Græca quidem verba corrupta esse satis apparet. Sed levi mutatione locus restitui potest hoc modo: *Πρὸ τῶν πολίων ἐπὶ θεωρίαν ἅπασιν, etc.* Quam scripturam in versione nostra secuti sumus. Confirmat hanc emendationem ipse Eusebius infra, ubi dicit cadaver Apphiani martyris, quod in mare projectum fuerat, ad ipsum littus Cæsariensium appulisse juxta ipsas civitatis portas.

(27*) *Desideratur τῆς. Edit.*

(28) *Ἑλλήνων παιδείας ἕνεκα κοσμηκῆς.* Jurisprudentiam et Latine linguæ peritiam intelligit, quæ ad honores et magistratus gerendos necessariae erant. Erat autem Beryti schola juris civilis, ut multi jam pridem observarunt ex Gregorio Thaumaturgo, Eunapio, Nonno et aliis. Hinc est igitur quod Eusebius addidit vocem κοσμηκῆς, id est, *secularis litteraturæ.* Gregorius Nazianzenus in carmine Nicobuli ad filium, Berytum vocat,

Φοινίκης κλυτὸν ἄστυ, νόμων ἔδος Ἀύσονιῶν. In Græcorum *Menologiis*, die 2 Aprilis, Amphianus cum Ædesio fratre apud Berytum a B. Pamphilo martyre ad pietatem instructus esse memoratur.

revera innocentis ovisculæ Ἀρρηῆνι martyris pro merito poterimus exponere? Qui quidem ad portas urbis Cæsareæ, admirabile exemplum sinceræ erga verum Deum pietatis cunctis illius incolis spectandum præbuit, 323 idque nondum viginti annos natus. Ac prius quidem cum sæcularium disciplinarum causa, utpote parentibus ortus locupletissimis, plurimum temporis Beryti esset commoratus, incredibile dictu est quo pacto in ea civitate calcatis adolescentiæ cupiditatibus, nec vigore corporis, nec sodalium consuetudine corrumpi se passus, modestiam amplexatus sit; honeste, sobrie ac pie ex præcepto Christianismi degens, moresque suos moderans atque castigans. Quod si patriam quoque ejus commemorare convenit, eamque urbem, ex qua tam generosus religionis nostræ ortus est pugil, debito præconio exornare, equidem id faciam libentissime. Si quis ergo Pagas novit urbem Lyciæ non obscuram, inde oriundus fuit nobilis adolescens. Qui quidem reversus postea a Berytensibus studiis, cum pater ipsum principem locum domi obtineret, ipse nihilominus cum patre et propinquis suis versari non sustinuit, eo quod illi ex divinæ religionis præceptis vitam agere recusarent. Sed divino quodam spiritu affatus, et præ innato philosophiæ studio seu potius cœlestis ac veræ sapientiæ amore, vanam hujus sæculi gloriam et corporis voluptates despiciens, clam domo aufugit. Ac ne quidem de sumptu ad diurnum victum necessario sollicitus, ob spem ac fiduciam quam in Deo collocaverat, prævio et quasi manu ipsum ducente Spiritu sancto, Cæsaream pervenit, ubi corona martyrii ipsum manebat. Ibi nobiscum versatus, cum ex sacrarum litterarum lectione quantum fieri potuit brevissimo illo tempore fructus sibi collegisset, et congrua arctioris abstinentiæ exercitatione semet roborasset, tandem ejusmodi exitu inclaruit, quem quisquis

(29) *Κατὰ τὸν αἰροῦντα Χριστιανισμῷ λόγον.* Hoc loco αἰροῦντα positum videtur pro *πρίποντα* vel *προσήκοντα*. Quæ locutio familiaris est Eusebio; sic enim in fine hujus capituli, et in lib. vii, cap. 24, ex Dionysii Alexandrini libro *adversus Neptem*.

(30) *Εἰ τις ἄρα Παγὰς ἐπίσταται τῆς Λυκίας.* In codice Mediceo legitur una voce Ἀραγάς, leni spiritu, in Mazarino Ἀραπαγάς. In Fuketiano etiam Ἀραπάγας cum aspiratione. Sed in margine adnotatum est scribendum esse Ἀραγάς. De Aragis urbe Lyciæ nihil uspiam legi. Araxa quidem Lyciæ urbs commemoratur a Ptolemæo et Stephano. Et in concilio Constantinopolitano inter episcopos provinciæ Lyciæ qui synodo subscripserunt, ultimus recensetur Theanthinus Araxenus. In synodo quoque Chalcedonensi Leontius nominatur Araxorum episcopus. In *Menæo* Græcorum Amphianus et Lydia oriundus fuisse dicitur.

(31) *Vulg. πνεύματι θεῷ κατεσχημένος.* Sic in omnibus libris constantissime exaratum est, nec tamen dubito quin legendum sit *κατεσχημένος*, quomodo et Savilius in suo codice emendavit.

(32) *Γενόμενος δὲ ἡμῖν αὐτοῖς ἅμα.* Symeon Metaphrastes, qui Apphiani, vel ut ipse vocat Amphiani martyrium ex Eusebio Pamphilo descripsisse profitetur, hunc locum ita interpolavit: *Cumque nobiscum in divinarum rerum studiis versaretur, et*

visu accepit, fieri nullo modo potest quin simul A
obstupuerit. Quisquis vero auditione tantum acceperit, admiretur necesse est adolescentis fiduciam, libertatem, constantiam et ante omnia consilii ac propositi ipsius audaciam. Quæ quidem zeli divinæ religionis et divini ejusdem Spiritus argumenta sunt certissima. Nam cum Maximinus secundum adversus nostros bellum excitasset, anno tertio persecutionis Diocletiani; et per omnes provincias missa essent tyranni edicta, quibus rectores 324 jubebantur operam dare, ut omnes omnium urbium incolæ diis publice sacrificarent: cumque præcones per universam Cæsaream cunctos patresfamilias ad dæmonum templa jussu præsidis evocarent; ac præterea tribuni militum singulos ex tabella nominatim citarent; omnibus ubique locorum Christianis inexplicabili malorum turbine concussis, hic quem supra nominavimus, nemini communicato consilio, clam nobis qui in eadem domo degebamus, clam universa militum cohorte qui circa præsidem stabant, ad Urbanum tunc forte libantem intrepidus accessit, fidentique animo comprehensa ejus dextra, e vestigio quidem sacrificium omittere ipsum coegit. Mox instar prudentissimi monitoris, cum divina quadam gravitate hortari eum cœpit ut ab errore desisteret. Quippe absurdum esse ut, posthabito veri ac solius Dei numine, simulacris ac dæmonibus homines sacra faciant. Id autem ut verisimile est, agebat fortissimus juvenis divina quadam virtute quæ ipsum ad hoc impulerat, omnibus, C
ut ita dicam, inclamante ac denuntiante per hoc facinus; tantum abesse ut Christiani qui quidem eo nomine digni essent, ab eo quem semel imbibissent divini Numinis cultu unquam abducerentur; quin potius minis, et his qui minas subsequi solent cruciatibus adeo illos superiores esse, ut adhuc eo liberius in posterum loquantur, et ingenua atque intrepida voce veritatem prædicent, ipsosque etiam, si fieri possit, persecutores suos hortentur, ut abjecto impietatis errore, eum qui solus Deus est agnoscant. Post hæc supradictus juvenis, in præsentia quidem utpote tam audaci perpetrato facinore, a militibus qui præsidii apparebant, tanquam a feris bestiis descriptus, et innumera verbera toto corpore fortissime perpressus, in carcerem conjicitur. Ubi cum noctis ac diei unius spatio pedibus in nervo distentis mansisset, postero die in judicium adducitur. Compulsus deinde a iudice diis sacrificare, invictam adversus ærumnas et quantumvis horrendos dolores constantiam animi de-

in sacris litteris a magno martyre Pamphilo exerceretur, non vulgarem ad virtutem habitum adeptus est: ex quo sibi ad martyrii palmam aditum patefecit. Atqui Eusebius non a Pamphilo martyre, sed a seipso Apphianum in sacris litteris institutum esse testatur. Idque verius existimo. Nam Eusebius noster longe doctior fuit quam Pamphilus. Græcorum tamen Menæa et Menologium a Canisio editum, cum Synæone Metaphrasta consentiunt, nisi quod Metaphrastes quidem Apphianum post reditum a Berytensibus studiis, cum venisset Cæsaream,

αὐτοῖς ἐπ' ὀλίγον συλλεξάμενος, ἀσκήσει τε προσηκούσαις ἐκθυμότατα παρασκευασάμενος, τέλος οὖν ἐπιδεδείχεται, τίς μὲν πάλιν ἰδὼν οὐ κατεπλήγη; τίς δ' αὖθις ἀκοῇ παραλαβὼν, οὐκ ἂν ἐνδίκως θαυμάσειε τὸ θάρσος, τὴν παρῆρσιαν, τὴν ἐνστασιν, καὶ, πρὸ γε τούτων, τὴν τόλμαν καὶ αὐτὸ τὸ ἐγγεῖρημα, ζήλου θεοσεβείας καὶ πνεύματος ὡς ἀληθῶς ὑπὲρ ἀνθρώπων παρέχοντα τεκμήρια (53); Δευτέρως γάρτοι καθ' ἡμῶν γενομένης ἐπαναστάσεως ὑπὸ Μαξιμίνου, τρίτῳ τοῦ καθ' ἡμᾶς ἔτει διωγμοῦ, γραμμάτων τε τοῦ τυράννου τοῦτο πρῶτον διαπεφοιτηκῶτων, ὡς ἂν πανδημεῖ πάντες ἀπαξιακῶς μετ' ἐπιμελείας καὶ σπουδῆς τῶν κατὰ πόλεις ἀρχόντων θύοιεν, κηρύκων τε καθ' ὅλης τῆς Καισαρέων πόλεως ἀνδράς ἅμα γυναῖξί καὶ τέκνοις ἐπὶ τοὺς τῶν εἰδώλων οἴκους ἐξ ἡγεμονικοῦ κελεύσματος ἀναδωμένων, καὶ πρὸς τοῦτοις, ὀνομαστὶ χιλιάρχων ἀπὸ γραφῆς ἕκαστον ἀνακαλούμένων, ἀφάτῳ τε κλύδωνι κακῶν τῶν πανταχόσε συγκεχυμένων, ἀφόδως ὁ δεδηλωμένος, μηδεὸς ἐπὶ τῷ πραχθησομένῳ συνειδότος αὐτῷ, ἡμᾶς τε οἱ κατ' οἶκον αὐτῷ συνῆμεν, καὶ ἔτι πᾶν τὸ περὶ τὸν ἡγεμόνα στρατιωτικὸν στίφος ὑποκλήψας, σπένδοντι τῷ Οὐρβανῷ πρόσεισι, καὶ τῆς δεξιᾶς ἀκαταπλήκτως αὐτὸν λαβόμενος, κατέπαυσε μὲν παραχρῆμα τοῦ θύειν, εὖ μάλα δὲ συμβουλευτικῶς μετὰ τινος θεοῦ παραστήματος παρῆναι παύσασθαι τῆς πλάνης· μὴ γὰρ καλῶς ἔχειν, καταλιπόντας τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθῆ θεόν, εἰδώλοις καὶ δαίμοσι θύειν. Τοῦτο δ', ὡς εἴκειν, ἐνεχειρίζτο τῷ μειρακλίῳ, τῆς ἐπὶ τοῦτ' αὐτὸν προαγούσης ἐνθέου δυνάμεως μονοσυχὶ βοῶντος διὰ τοῦ γενομένου, ὡς ἄρα τοσοῦτον ἀποδόειεν Χριστιανοὶ οἱ γε ὄντως τοιοῦτοι, ἧς ἀπαξ ἡξιώθησαν εἰς τὸν τῶν ὁλῶν θεὸν εὐσεβείας μεταβάλλεσθαι, ὡς μὴ μόνον ὑπεράνω καθίστασθαι τῶν ἀπειλῶν καὶ τῶν ἐπὶ ταύταις κολαστηρίων, παρῆρσιάζεσθαι δ' εἰσέτι μᾶλλον, εὐγενεῖ τε καὶ ἀτρόμῳ γλώττῃ ἐλευθεροστομεῖν, καὶ εἰ οἶδν τε καὶ τοὺς διώκοντας αὐτοὺς μεταθεμένους τῆς ἀγνωσίας, τὸν μόνον ὄντα θεὸν ἐπιγινῶναι παρακαλεῖν. Ἐπὶ τοῦτοις ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος, παραχρῆμα μὲν, ὅσα εἰκὸς αὐτὸν, ὡς ἂν ἐπὶ τοιοῦτῳ τολμήματι θηρῶν δίκην ἀγρίων πρὸς τῶν ἀμφὶ τὸν ἡγεμόνα διασπαραχθεὶς, καὶ μυρίας καθ' ὅλου τοῦ σώματος πληγὰς ἀνδρείωτατα ὑπομείνας, τέως μὲν αὐτίκα δεσμωτηρίῳ παραδίδεται. Ἐνθα D
νυχθήμερον ἄμφω τὸ πῶς ἐπὶ τοῦ βασιανιστικοῦ διασθεὶς ξύλου, τῇ ἐπιούσῃ προσάγεται τῷ δικαστῇ· εἴτα θύειν ἐκδιαζόμενος, πᾶσαν ἐνδείκνυται πρὸς πόνους καὶ φρικτὰς ἀληθδὺνας καρτερίαν, τὰς πλευρὰς οὐχ ἅπαξ οὐδὲ δευτέρον, ἀλλὰ καὶ πλεονάκις ἄχρις ὅστέων καὶ αὐτῶν σπλάγχων καταξανθεὶς,

illie a Pamphilo eruditum esse scribit. In Menæis vero et in Menologio idem Apphianus cum fratre Eclesio Beryti a Pamphilo institutus esse dicitur, nulla Eusebii mentione facta. Adeo recentiores Græci sollicitè caverunt, ne beatissimus martyr ab Eusebio Pamphili, quem hæreticum fuisse sibi persuadebant, eruditum esse diceretur.

(53) Παρέχοντα τεκμήρια. Scribendum puto, disjunctis vocibus, παρέχον τὰ τεκμήρια. Refertur enim ad vocem τὸ ἐγγεῖρημα, quæ præcessit.

πληγὰς τε κατὰ προσώπου καὶ αὐχένος τοσαύτας δε-
ξάμενος, ὡς μὲν ὑπὸ τῶν εὐ καὶ ἀκριδῶς αὐτὸν πάλαι
εἰδόντων, διοιδήσαντα τὸ πρόσωπον. ἔτι γινώσκει-
σθαι. Ἀλλὰ γὰρ μὴδὲ πρὸς τὰ τοσαῦτα ἐνδιδόντος,
λίνοις ἐλαίῳ δεδευμένοις τῷ πόδε αὐτοῦ καλύψαντες,
πῦρ ὑφῆπτον ἐκ προστάξεως οἱ βασιανισταί, ἐφ' οἷς
ὅποιας ἤνεγκεν ὁ μακάριος ἀληγδόνας, πάντα λόγον
ὑπεραίρειν μοι δοκῶ. Καθίκετο γοῦν αὐτοῦ διατῆξαν
τὰς σάρκας, καὶ τῶν ὀστέων τὸ πῦρ, ὡς κηροῦ δίχην
λεῖθεσθαι καὶ ἀποστάζειν ἐκτεχομένην τὴν ἱκμάδα
τοῦ σώματος. Ἀλλὰ γὰρ οὐδὲ πρὸς ταῦτα ἐνδούς,
ἡττημένων ἤδη καὶ μονονούκ ἀπειρηκότων πρὸς τὴν
ὑπὲρ ἀνθρώπων καρτερίαν αὐτοῦ τῶν ἀντιπάλων,
αἰθίς δεσμοῖς εἰργνυται, τριταῖός τε αὐτὸν προσαχθεὶς
τῷ δικαστῇ καὶ τὴν αὐτὴν ὁμολογήσας πρόθεσιν, καί-
τοιγε λοιπὸν ἡμῖν ὑπάρχων, ὑποδύχιος θαλάττῃ
παράδιδεται. Τὰ δ' ἐπὶ τοῦτοις παραρρήματα γενόμενα,
ρήθέντα μὲν οὐκ ἀπεικὸς παρὰ τοῖς μὴ ἔχει παρει-
ληφῶσιν ἀπιστηθήσεσθαι, ἡμῶς δ' οὖν, καίπερ τοῦτ'
ἀκριδῶς εἰδότες, οὐχ αἰρεῖ λόγος μὴ οὐχὶ ἐκ παντὸς
παραδοῦναι τῷ λόγῳ τὴν ἱστορίαν, τῷ καὶ μάρτυρας
εἶναι τοῦ γεγενημένου ἀπλῶς εἰπεῖν ἅπαντας τοὺς
τὴν Καισάρειαν οἰκοῦντας. Οὐδεμία γοῦν ἡλικία τῆς
παραδόξου ταύτης ἀπελείφθη θέας. Αὐτίκα γοῦν ὡς
ἐδόκει μάλιστα κατὰ μέσου πελάγους ἐν ἀπείροις
βυθοῖς τὸν ἱερὸν ἦντως ἐκείνον καὶ τρισμακάριον
ἐμβαλεῖν, κλονὸς ἀθρόως οὐχ ὁ τυχὼν καὶ βρασμὸς
αὐτὴν τε τὴν θάλασσαν καὶ τὸ περιέχον ἅπαν (34)
διαχειρῶ, ὡς καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν πόλιν ἅπασαν πρὸς
τοῦ γενομένου σεισθῆναι. Ἀμα δὲ τῷ παραδόξῳ τούτῳ
καὶ ἀθρόω σεισμῷ, τοῦ θεοῦ μάρτυρος τὸν νεκρὸν ἡ
θάλαττα, ὥσπερ μὴ οἷα τε οὐσα φέρειν αὐτὸν, πρὸ
τῶν τῆς πόλεως ἐκβράσσει· πυλῶν. Καὶ τοιαῦτα μὲν
ἦν τὰ κατὰ τὸν θεσπέσιον Ἀπριανόν, Ξανθικοῦ μηνὸς
δευτέρου, ἥτις ἂν εἴη πρὸ τεσσαρῶν Νώνων Ἀπρι-
λίων, ἡμέρᾳ παρασκευῆς τελεωθέντα.

poterant, ab iislem ante portas civitatis ejectum est. Huiusmodi fuit exitus admirandi Apphiani die

secundo mensis Xanthici, quod est ante diem quartum Nonas Apriles, feria sexta.

CAPUT V.

De Ulpiano et Ædesio martyribus.

ὑπὸ δὴ τὸν αὐτὸν καιρὸν, αὐταῖς τε ἡμέραις, ἐπὶ
τῆς Τυρίων πόλεως νεανίας, Οὐλπιανὸς ὄνομα, μετὰ
δεῖνός καὶ αὐτὸς αἰκίας, μάστιγας τε χαλεπωτάτας,
ἄμα κυνὶ καὶ ἀσπίδι τῷ ἰοδόλῳ ἐρπετῷ, ὡμοβοῖνῃ
περιβληθεὶς δορᾷ, θαλάττῃ παράδιδεται. Διό μοι δοκεῖ
ἐν τοῖς (35) Ἀπριανοῦ μαρτυρίοις εὐλόγως ἡμῖν μνη-
μονεύεσθαι καὶ οὗτος. Ἀδελφὰ δὲ τῷ Ἀπριανῷ
σμιχρὸν τῷ χρόνῳ ὕστερον ὑπομείνας, ὁ μὴ μόνον
αὐτοῦ κατὰ θεὸν, καὶ σώματι δὲ ὁμοπάτριος ἀδελ-

(34) Καὶ τὸ περιέχον ἅπαν. Metaphrastes his
verbis litus designari existimavit. Sic enim habet
Latina ejus versio apud Lipomanum tomo VII :
Cum enim in pelagi profundum sanctum Dei homi-
nem, lapidibus ad pedes ejus suspensis projecissent,
ingens confestim fragor et commotio atque arstus,
tum ipsum mare, tum circumstantis litus perturbavit,
motusque maximus urbem concussit universam. Græci

claravit; lateribus non semel, sed iterum ac sæpius
ad ipsa usque ossa et viscera sulcatis; totque plum-
batarum ictibus in os ac cervicem verberatus, ut
contusa ac tumefacta facie, ne ab illis quidem qui
eum optime norant agnosceretur. 325 Verum cum
ille tantis doloribus nullatenus cederet, tortores
jussu præsidis linum oleo madefactum pedibus ejus
circumpunentes, ignem postea subjecerunt. Quo
facto quantos beatissimus martyr dolores persense-
rit, nulla ut arbitror oratione explicari potest.
Ignis siquidem consumptis ejus carnibus ad ossa
usque penetrabat: adeo ut universus humor corpo-
ris ceræ instar liquefactus stillatim diffunderet. Sed
neque his cruciatibus superatus, licet jam victis et
ob portentosam ejus fortitudinem animos despon-
dentibus adversariis, rursus in vincula compingitur.
Dehinc tertio post die judici oblatum, eandem-
que fidei constantiam professus, licet semivivus,
in profundum mare demersus est. Ea vero quæ
continuo subsequuta sunt illis, fortasse si retulero,
incredibilia videbuntur qui oculis suis hæc minime
viderunt. Verum tametsi id procul dubio eventu-
rum intelligam, facere nullo modo possum, quin
rem gestam posterorum memoriæ commendem:
quippe cum universi prope modum incolæ urbis Cæ-
sareæ testes hujus miraculi exstiterint. Nulla certe
ætas tam stupendæ rei spectaculo non interfuit.
Postquam igitur sanctissimum illum ac beatissi-
mum juvenem medio mari in altissimum, ut ipsis
videbatur, gurgitem submerserunt, repente tantus
motus tantusque fragor non solum mare, verum
etiam cælum omne concussit, ut terra quoque et
ipsa Cæsariensium civitas eo motu quateretur.
Eodemque temporis momento quo repentinus ille
ac mirabilis terræ motus acciderat, divini martyris
cadaver, utpote quod marini fluctus continere non

Per idem tempus iisdemque pene diebus in urbe
Tyro adolescens quidam Ulpianus nomine, post
crudeles plagas et acerbissima flagrorum verbera,
una cum cane et aspidē in culenū ex crudo bovis
corio insutus, in mare præcipitatus est. Proinde
cum Apphiani 326 martyrio jure merito hic a no-
bis commemorandus videtur. Aliquanto post tem-
pore Ædesius, tam secundum Deum quam juxta
carnem Apphiani frater germanus, germana cum

tamen ea voce designare solent aerem qui terras ambit.

(35) Διό μοι δοκεῖ ἐν τοῖς, etc. Id est: Quamvis
Ulpianus non in Palæstina passus sit, sed in Phœ-
nice, tamen quia eodem tempore eodemque sup-
plicio quo Apphianus exstinctus est, non absurde
hoc loco mentionem ejus fecimus. Apparet igitur
ex his verbis, Eusebium in hoc libro solos provin-
ciæ Palæstinæ martyres retulisse.

illo perpressus est. Quippe post innumerabiles confessiones, post diuturnos carceris et vinculorum cruciatus, post præsidum sententias quibus ad metalla Palæstinæ fuerat condemnatus; post vitæ rationem plane philosophicam quam in pallio philosophico agens perpetuo traduxerat: longius enim quam frater in disciplinis processerat, utpote qui operam dedisset philosophiæ: tandem apud Alexandriam cum iudicem qui de Christianis quæstionem habebat, supra modum debacchantem atque Insultantem vidisset; et nunc quidem viros graves variis afficientem contumeliis, nunc mulieres eximia castitate præditas atque etiam virgines Deo devotas lenonibus ad omne genus turpitudinis dedentem, idem ac frater facere conatus est. Cum enim hæc ipsi intolerabilia viderentur, ingenti animi fiducia accessit ad iudicem. Cumque verbis simul et factis illum pudore atque ignominia perfudisset, post hæc multiplices tormentorum cruciatus fortiter perpressus, tandem in mare præcipitatus, eodem quo frater genere mortis interiit. Et hæc quidem Ædesio tametsi aliquanto post tempore, ut jam dixi, ad hunc modum contigerunt

Α φὸς (36) Αἰδέσιος, μετὰ μυρίας ὄσας ὁμολογίας καὶ πολυχρόνιους δεσμῶν κακώσεις, ἡγεμονικάς τε ἀποφάσεις, ἐν αἷς τοῖς κατὰ Παλαιστίνην δέδοται μετάλλοις, καὶ μετὰ τὴν ἐν πᾶσι τούτοις φιλόσοφον ἐν τριβωνος σχήματι ἀγωγὴν· καὶ γὰρ οὖν αὐτὸς πλέον τῆς τοῦ ἀδελφοῦ παιδείας κεκτημένος, καὶ ἀπὸ μαθημάτων φιλοσόφων ὠρμητο· τελευτῶν δὲ τὰ ἐπὶ τῆς Ἀλεξανδρέων πόλεως τὸν αὐτόθι συνιδὼν δικαστὴν Χριστιανοῖς δικάζοντα, πέρα τε τῶν προσηκόντων ἐμπαροinouντα, καὶ τότε μὲν σεμνοῖς ἀνδράσι ποικίλως ἐνυδρίζοντα, τότε δὲ γυναῖκας σωφροσύνης τῆς ἀνωτάτω, καὶ αὐτοπαρθένους (37) ἀσκητρίας, εἰς αἰσχρὰς ὕδρεις πορνοτρόφοις παραδιδόντα, ταυτὴν ἐγχειρήσας τῷ ἀδελφῷ, ὅτι δὴ ἀφόρητα εἶναι αὐτῷ τὰ γινόμενα ἐδόκει, παραστήματι θαρσαλέῳ πρόσεισι, λόγοις τε καὶ ἔργοις τὸν δικαστὴν αἰσχύνῃ καὶ ἀτιμίᾳ περιβαλὼν (38), κατὰ τούτοις καρτερῶς εὖ μάλα βασάνων πολυτρόπους ὑπομείνας αἰκίας, τὴν ἀδελφικὴν ἀπηνέγκαστο, θαλάττῃ παραδοθεὶς, τελευτήν. Ἀλλὰ τὰ μὲν κατὰ τοῦτον, ὡς δ' οὖν ἔφην μικρὸν τοῦ χρόνου ὕστερον, τοῦτον ἐγενήθη τὸν τρόπον.

CAPUT VI.

De Agapio martyre.

Anno autem quarto persecutionis adversus nos concitate, die vicesimo mensis Dii, quod est ante diem duodecimum Kalendas Decembres, feria sexta, apud eandem urbem Cæsaream martyrium prorsus memorabile perpetratum est, præsentem tyranno ipso Maximino, et ob natalem suum spectacula populis exhibente. Cum esset vetus consuetudo, ut præsentibus imperatoribus magnifica, si unquam alias, spectacula maiorem solito voluptatem spectantibus præberent; novis undique et inusitatis conquisitis miraculis, partim ferarum quæ ex India aut Æthiopia aut aliunde advectæ in amphitheatrum introducebantur; partim hominum qui

Τετάρτῳ γὰρ μὴν τοῦ καθ' ἡμᾶς ἐτι διωγμοῦ, πρὸς δώδεκα Καλανδῶν Δεκεμβρίων, ἡ γένοιτ' ἂν μηνὸς Αἰοῦ εἰκάδι, προσασθᾶτου ἡμέρᾳ, κατὰ τὴν αὐτὴν Καϊσάρειαν, γραφῆς ὡς ἀληθῶς ἄξιον, αὐτοῦ δὴ τοῦ τυράννου Μαξιμίνου παρόντος καὶ θέας τοῖς πλῆθεσι φιλοτιμουμένου κατὰ τὴν λεγομένην αὐτοῦ γενέθλιον ἡμέραν, ἀπετελέσθη τοιοῦτον. Ἔθους τὸ πρὶν ἦντος, ἐπὶ βασιλέων, εἰ καὶ ἄλλοτε, τὰς φιλοτίμους θέας πλείους τοῖς θεαταῖς ἐμπαρέχειν θυμῆδας, καινῶν καὶ ξένων τὰ τε (38') συνήθη παραλλαττόντων τῶν θεαμάτων, ζῶων ὅπῃ τῶν ἐξ Ἰνδίας ἢ Αἰθιοπίας, ἢ καὶ ἄλλοθεν εἰσχομιζομένων, ἢ καὶ ἀνδρῶν ἐντέχνους τισὶ σωμασκήταις (39) παραδόξους ψυχαγωγίας τοῖς ὄρω-

(36) Ὁμοπάτριος ἀδελφός. In Menæo Græcorum, ad diem secundum Aprilis, Ædesius frater uterinus Apphiiani martyris appellatur.

(37) Vulg. καὶ αὐτὸ παρθένους. In cold. Med., Fuk. et Maz. legitur una voce αὐτοπαρθένους, optime, ut equidem iudico. Sic enim vocat Eusebius Christianas virgines, quæ sponte virginitatem suam Deo devoverant: quas Latini devotas vocabant. Ita enim Ausonius alique eas appellant. Paulo post ex hisdem codicibus emendavi ταυτὸν ἐγχειρήσας.

(38) Τὸν δικαστὴν αἰσχύνῃ καὶ ἀτιμίᾳ περιβαλὼν. Illius loci explicatio ex Menæo Græcorum petenda est, in quo Ædesius Hieroclem præfectum Ægypti in Christianos sævientem, pugno dicitur percussisse: Ὁ δὲ Αἰδέσιος, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ κατ' Αἴγυπτον, τοῖς τοῦ χαλκοῦ μετάλλοις ταλαιπωρούμενος, ἐπειδὴ τὸν ἄρχοντα Ἱεροκλέα τιμωρούμενον τοὺς Χριστιανοὺς ἐβόασατο, αὐτοῦ ἀφειδήσας, αὐτοχειρῶς τὸν ἄρχοντα ἐτυφεν. Quare in hoc Eusebii loco ἀτιμία quidem designat verbera quibus iudex affectus est ab Ædesio: αἰσχύνῃ vero denotat convicia quibus Ædesius iudicem ipsum appetiit. Utrumque autem indicat Eusebius hic verbis, λόγοις

τε καὶ ἔργοις τὸν δικαστὴν, etc. De Hierocle autem, præfecto Ægypti, qui innumeris Christianorum cædibus nobilitatus est, loquuntur Epiphanius et Lactantius. Hic est Hierocles adversus quem Eusebius noster librum scripsit. Porro hunc Eusebii nostri locum Metaphrastes eodem prorsus modo explicuit: *Post hanc, inquit, calamitatem, incidit in Hieroclem, qui totam Ægyptum administrabat. Hunc cum in Dei martyres injuria sævientem animadvertisset, sanctasque Dei virgines tradentem lenonibus, nec tantam iniquitatem perferre posset, simile fraterno facinus aggreditur. Namque divino repletus zelo procedit, et verbis ac factis Hieroclem conjundit. Manu enim sua plagas illi in os infligit, humique supinum prostermit et cædit: ac monet, ne audeat contra naturæ leges, Dei servos offendere.*

(38') Te. Forte γε. Edit.

(39) Ἐντέχνους τισὶ σωμασκήταις. Pantomimos intelligit, et pegmatarios, et contigeros, et funambulos, aliorumque id genus miraculorum artifices, qui a magnificis quibusque editoribus populo exhibebantur, ut docet Claudianus in libro *De consulatu Theodori*.

σιν ἐνδεικνυμένων, πάντως που καὶ τότε οἷα βασιλέως ἅς θέας παρέχοντος, πλείον τι καὶ παράδοξον χρῆν ὑπάρχει ταῖς φιλοτιμίαις. Τί τοίνυν τοῦτο ἦν; μάρτυς τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος παρήγετο εἰς μέσον, τῆς μόνης καὶ ἀληθοῦς εὐσεβείας ὑπεραγωνιζόμενος. Ἀγάπιος οὗτος ἦν, ὁ δευτέρος (40) ἅμα τῇ Θεκλᾷ θηραῖν ἐπὶ βορᾷ δεδύσθαι μικρῷ πρότερον δεδηλωμένος· ὃς δὴ καὶ ἄλλοτε δεσμοτηρίου τρίτον (41) καὶ πολλάκις ἅμα κακούργοις ἐμπομπεύσας τῷ σταδίῳ (42), ἀεὶ γε μὴν κατὰ χρόνους τοῦ δικαστοῦ μετὰ τὰς ἀπειλὰς, ἤτοι κατ' οἴκτον, ἢ κατ' ἐλπίδα τοῦ μεταθίσεσθαι τῆς προθέσεως, εἰς ἑτέρους αὐτὸν ἀγῶνας ὑπερτιθεμένου, τότε δὴ βασιλέως ἐπιπαρόντος ἤγετο, ὡς περ ἐπίτηδες εἰς ἐκεῖνον τοῦ καιροῦ πεφυλαγμένος, ὡςτ' ἂν κακείνῳ τὸ σωτήριον ῥῆμα, ὃ τοῖς μαθηταῖς θείᾳ γνώσει προηγόρευεν, ὡς ἄρα καὶ ἐπὶ βασιλέων ἀχθήσονται ἔνεκεν τῆς εἰς αὐτὸν μαρτυρίας, καὶ ἐπ' αὐτοῦ πληρωθείη. Φέρεται δὴ εἰς μέσον τὸ στάδιον σὺν καὶ τινι κακούργῳ. Φθόνῳ δὲ τοῦ δεσπότη τοῦτον ἐνέχεσθαι ἔλεγον. Εἴθ' ὁ μὲν τοῦ δεσπότη φονεὺς τοῖς θηρῶν παραβληθείς, ἐλέου καὶ φιανθρωπίας ἡξίωτο, μονονουχὶ κατ' αὐτὸν ἐκείνον τὸν ἐπὶ τοῦ Σωτήρος Βαραββᾶν. Βοαῖς δ' ἐπὶ τούτῳ καὶ εὐφημίαις τὸ πᾶν ἐξηχεῖτο θέατρον, ὡς ἂν τοῦ μαιφόνου φιλανθρωπῶς πρὸς τοῦ βασιλέως σεσωσμένου, τιμῆς τε καὶ ἐλευθερίας ἡξιωμένου. Ὁ δὲ τῆς θεοσεβείας ἀθλητῆς, ἀνακαλεῖται μὲν πρότερον ὑπὸ τοῦ ευράνου, εἴτα ἄρνησιν τῆς προθέσεως αἰτήθεις ἐπ' ἐλευθερίας ἐπαγγέλιζα, μεγάλη φωνῇ διαμαρτύρεται, μὴ φαύλης μὲν ἔνεκεν αἰτίας, εὐσεβείας δὲ τοῦ τῶν ὅλων Δημιουργοῦ, προθύμως καὶ μεθ' ἡδονῆς, ὅσα δ' ἂν (43) ἐπάγοιτο αὐτῷ, γενναίως ὑποστήσεσθαι. Καὶ τοῦτ' εἰπὼν, ἅμα λόγῳ τούργον ἐπάγει, δρομαῖος ἀντιειρὺς ἀπολυθείη κατ' αὐτοῦ ἄρκτω ὑπαντίαςας, ταύτῃ τε ἑαυτὸν ἀσμενέστατα ἐπιδεδωκὼς εἰς βοράν· μεθ' ἣν ἔμπρους εἰς τὸ δεσμοτήριον αἵρεται. Μίαν τε ἐνταῦθα ἐπιδιδώσας ἡμέραν, τῇ ἐξῆς λίθων αὐτοῦ πρῆσαρτηθέντων τοῖς ποσὶ, μέσῳ πελάγει καταποντοῦται. Τοιοῦτο καὶ τὸ τοῦ Ἀγαπίου μαρτύριον.

A exercitatis ante corporibus stupenda exhibentes artis suæ specimina, spectatores mirabili voluntate 327 oblectabant: tunc quoque, utpote imperatore ipso spectacula præbente, magnificentius aliquid et admirabilius solito, in apparatu ludorum inesse omnino oportebat. Quid vero illud fuit? Nostræ religionis martyr in medium adductus est, pro vera et sola pietate pugnaturus, nomine Agapius: quem una cum Thecla ad bestias damnatum fuisse secundo persecutionis anno retulimus. Hic igitur cum ter jam antea ex carcere eductus et sæpius cum maleficis solemnī pompa traductus esset in stadio; iudice post varias comminationes alia subinde certamina ipsum differente, sive quomiseratione ejus caperetur, sive quod a proposito B eum abduci posse sperabat, tunc tandem præsentē imperatore productus est: tanquam de industria ad id tempus reservatus, ut in ipso verbum illud compleretur quod Servator noster per divinam præscientiam discipulis suis prædixerat: fore ut coram regibus adducerentur propter nominis ipsius confessionem. Trahitur ergo in medium stadium una cum noxio quodam, qui dominum peremisse ferebatur. Post hæc is quidem qui dominum suum interfecerat, bestiis objectus, veniam et clementiam imperatoris promeruit, eodem pene modo quo ille qui temporibus Servatoris nostri fuit Barabbas. Quam ob causam totum repente amphitheatrum acclamationibus et laudibus personare cepit, quia scilicet imperator cruentum homicidam benignissime servaverat, et honore ac libertate donaverat. Ille vero divinæ religionis athleta, primum quidem ab imperatore accitus est. Deinde cum ab eo postularetur ut fidei suæ propositum alijurare, promissa ipsi, si id faceret, libertate; contenta voce professus est, se non ob aliquod crimen, sed pro pietate in Deum omnium conditorem, quæcunque sibi inferrentur supplicia non modo alacri ac forti animo, sed etiam cum voluptate esse subituro. Hæc locutus, simul cum dictis facta conjungens, ursæ quæ adversus ipsum dimissa fuerat, concito cursu obviam occurrit, seque ipsum bestię devorandum libentissime obtulit. Post ejus laniatus, adhuc spirans in carcerem reportatur. Ubi cum diei spatio supervixisset, sequenti die appensis ad pedes ejus lapidibus, medio mari submersus est. Hujusmodi fuit Agapii martirium.

328 CAPUT VII.

De Theodosia virgine, et de Domnino et Auxentio martyribus.

Ἡδὴ δὲ καὶ εἰς πέμπτον ἔτος τοῦ διωγμοῦ παρατα- D
θέντος, μηνὸς δευτέρου Ξανθικοῦ, ἧτις ἐστὶ πρὸ τας-

1 Matth. x.

(40) Ὁ δευτέρος. Olim legendum putabam δευτέρῳ ἔτει. Sic enim Eusebius supra in cap. 3. Sed vulgata lectio ferri potest. Hic enim Agapius secundus dicitur, ad discrimen prioris Agapii qui ante biennium passus fuerat, de quo Eusebius loquitur in dicto capite.

(41) Vulg. τοῦ δεσμοτηρίου τρίτον. Corruptius et mutilus est hic locus. Nec male Christophorus legit, δεσμοτηρίου ἐξαχθεῖς. Verum ego lineam integram hic omissam esse existimo, quam ita suppleo: ἐξ-

Cum vero quintus jam annus persecutionis vol-
veretur, die secundo mensis Xanthici, quod est

αχθεῖς, ἐν ᾧ κατεῖχτο ἔτος ἡδὴ τὸ τρίτον, etc. Con-
jectus fuerat in carcerem Agapius anno ii persecu-
tionis incurrente. Tertium jam ergo annum agebat in
vinculis.

(42) Ἄμα κακούργοις ἐμπομπεύσας τῷ στα-
δίῳ. De hoc more noxios qui ad ferrum vel ad
bestias damnati erant, per arenam traducendi,
supra notavi ad librum v, ubi de Attalo.

(43) Προθύμως... ὅσα δ' ἄρ. Legendum videtur
ὅσα δὲ ἄν.

ante diem quartum Nonas Apriles, ipso Dominicæ Resurrectionis die, rursus apud Cæsaream Theodosia, virgo ex urbe Tyro oriunda, fidelis gravisque in primis puella, nondum octodecim annos nata, ad vinclos quosdam accessit, qui regnum Dei libere constantes ante prætorium sedebant; tum ut eos saluaret, tum ut, quod credibile est, eosdem rogaret, ut, cum ad Deum pervenissent, sui memores esse vellent. Quo facto, quasi impium quoddam ac nefarium facinus perpetrasset, correpta a militibus deducitur ad præsidem. Ille confestim ut erat insanus, et belluino quodam furoris impetu incitatus, cum eam acerbis atque horrendis tormentis excruciasset, et latera ipsius ac papillas ad ipsa usque ossa ferreis unguulis exarasset, spirantem adhuc et læto atque hilari vultu cuncta tolerantem, marinis fluctibus mergi jubet. Inde ad reliquos Christi confessores se transferens, omnes ad æris metalla quæ sunt apud Phœniam Palæstinæ damnavit. Post hæc die quinto mensis Dii, hoc est, ut Romani dicunt, Nonis Novembris, in eadem urbe Cæsarea Silvanus qui etiam tum presbyter et confessor erat, sed paulo post ad episcopatus honorem evectus martyrium consummavit, et alii quidam ejus comites; cum pro vera pietate singularem constantiam ostendissent, ad opus in iisdem metallis faciendum ab eo quem dixi præside condemnati sunt; decretumque ut pedum juncturæ candente ferro prius ipsis debilitarentur. Eodem temporis momento quo adversus istos sententiam tulerat, virum quemdam innumeris aliis confessionibus nobilitatum, Dominum nomine, qui ob singularem in dicendo libertatem universis Palæstinis erat notissimus, vivum comburi præcepit. Post hæc idem iudex, in excogitandis malis eximius artifex, et qui ad doctrinam Christi expugnandam nova quædam insidiarum ac fraudum genera commentus est, inaudita prius supplicia adversus Dei cultores excogitavit. Ac tres quidem pugilatu inter se dimicare lata sententia coegit; quemdam **329** vero sanctum ac venerabilem senem, nomine Auxentium, bestiis objecit. Alios item jam adultos et virilem ætatem ingressos, exsectis prius testiculis, ad eadem metalla damnavit. Alios rursus post acerbissima tormenta in carcerem conjecit. Inter quos erat et Pamphilus omnium sodalium mihi longe charissimus; qui præ cunctis nostræ ætatis martyribus, ob eximiam virtutem, præcipuam laudem et gloriam est consecutus. Ac primum quidem Urbanus ejus tum in arte dicendi, tum in philosophia peri-

σάρων Νώνων Ἀπριλλίων, ἐν αὐτῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως (44), αὖθις ἐπὶ τῆς Καισαρείας Θεοδοσία τῶν ἀπὸ Τύρου παρθένος, πιστὸν καὶ σεμνόντατον κόριον, οὐδ' ὅλως ἐτῶν ὀκτωκαίδεκα, δεσμίοις τισὶ καὶ αὐτοῖς τὴν Χριστοῦ βασιλείαν ὁμολογοῦσι, πρὸ τε τοῦ δικαστηρίου (45) καθ' ἐξομένους, πρότεσιν ὁμοῦ φιλοφρονουμένη, καὶ οἷα εἰκὸς ὑπὲρ τοῦ μνημονεύειν αὐτῆς πρὸς τὸν Κύριον γενομένους, παρακαλοῦσα. Τοῦτο δὲ πράξασα, ὡς περ ἀνόσιόν τι καὶ ἀσεβὲς εἰργασμένην ἀφαρπάσσαντες στρατιῶται, ἄγουσιν ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα. Αὐτίκα δ' οὗτος ἄτε τις ἐμμανὴς καὶ τὸν θυμὸν θηριωδέστατος, δειναῖς καὶ φορικτοτάταις βασάνοις κατὰ πλευρῶν καὶ μαζῶν μέχρι καὶ αὐτῶν ὀστέων αἰκισάμενος, ἐμπνουν ἐτ' αὐτήν, ὁμῶς δ' οὖν πρὸς ἅπαντα γεγηθότε καὶ φαιδρῷ ἰσταμένην προσώπῳ, τοῖς θαλαττοῖς κύμασιν ἐμβληθῆναι προστάττει. Εἰτ' ἐξ αὐτῆς ἐπὶ τοὺς λοιποὺς μεταβάς ὁμολογητὰς, τοῖς κατὰ Φαινὼ τῆς Παλαιστίνης χαλκοῦ μετάλλοις τοὺς πάντας παραδίδωσιν. Ἐπὶ τούτοις, Δίου μηνὸς πέμπτη, κατὰ δὲ Ῥωμαίους Νώναις Νοεμβρίαις, ἐπὶ τῆς αὐτῆς πόλεως τοὺς ἀμφὶ Σιλβανὸν ἔτι δὴ τότε θντα πρεσβύτερον, ὁμολογήσαντα (46), ὃν οὐκ εἰς μακρὸν ὕστερον ἐπισκοπῇ τιμηθῆναι τε καὶ μαρτυρίᾳ συνέβη τελειωθῆναι, γενναϊοτάτην ἐνστασιν τὴν ὑπὲρ εὐσεβείας ἐπιδειξαμένους, τοῖς εἰς τὸ αὐτὸ χαλκοῦ μέταλλον πόνοις ὁ αὐτὸς ἐγκρίνει, καυτήρει πρότερον τῶν ποδῶν τὰς ἀγκύλας αὐτοῖς ἀχρειωθῆναι προστάξας, ἐκδίδωσιν. Ἄμα δὲ τῇ κατὰ τούτων ἀποφάσει, ἄνδρα μυρίαῖς ἄλλαις ὁμολογίαις διαπρέψαντα, Δομνίνος ἦν οὗτος ὁ διὰ περιττὴν ἐλευθερίαν τοῖς κατὰ Παλαιστίνην ἅπασι γνωριμώτατος, τῇ διὰ πυρὸς ἐκδίδωσι χολάσει· μεθ' ὃν ὁ αὐτὸς δικαστὴς δεῖνός ἐπινοήτης τις ὦν κακίας, καὶ τῶν κατὰ τῆς τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας ἐπιχειρημάτων καινουργῶν, τὰς μὴδ' ἀκουσθείσας πώποτε κατὰ τῶν θεοσεβῶν ἐπενόει τιμωρίας· καὶ τρεῖς μὲν εἰς τὸ μονομαχεῖν ἐπὶ πυγμῇ (47) καταδικάζει, Αὐξέντιον δὲ σεμνὸν καὶ ἱερὸν πρεσβύτερον, θηρίοις βορὰν παραδίδωσιν, ἄλλους δ' αὖ πάλιν τελείων ἀνδρῶν φέροντας ἡλικίαν εἰς εὐνοῦχους ἐκτεμῶν, τοῖς αὐτοῖς κατακρίνει μετάλλοις, ἐτέρους δ' αὖ πάλιν μετὰ χαλεπὰς βασάνους δεσμωτηρίῳ καθ' ἐργασίαν, ἐν οἷς καὶ ὁ πάντων ἐμὸς πολεινότητος ἐταίρων Πάμφιλος ἦν, τῶν καθ' ἡμᾶς μαρτύρων ἀνὴρ πάσης ἐνεχεν ἀρετῆς ἐπιδοξότατος. Τοῦτου τὴν ἐν ῥητορικῇς λόγοις φιλοσόφοις τε μαθημασιν ἀπόπειραν πρότερον ὁ Οὐρβανὸς λαβὼν, εἰθ' ὕστερον θύειν καταναγκάσας, ὡς ἀνανεύοντα καὶ μὴδ' ὅλως ἐν λόγῳ τὰς ἀπειλὰς ἑώρα τιθέμενον, τὸ πανύστατον ἀγριάνας, σφοδροτέρας αὐτὸν αἰκίζεσθαι βασάνοις προστάττει. Καὶ δὴ ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν

(44) Vulg. τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ τῆς... ἀναστάσεως. In Actis mss. passionis B. Theodosiæ, non die Paschæ passa esse dicitur, sed tantum die Dominico.

(45) Πρὸ τε τοῦ δικαστηρίου. Christophorus non vertit ante tribunal considerentibus, quod non probat. Ego ante prætorium malui vertere. Nam vineti illi ante fores prætorii stabant, donec præses, cui exhibendi erant, ad tribunal venisset. Quæ explicatio plane confirmatur sequentibus verbis.

(46) Πρεσβύτερον ὁμολογήσαντα. Non dubito

quin scribendum sit ὁμολογήσαντας. Sic enim construenda sunt hæc verba: τοὺς ἀμφὶ Σιλβανὸν ὁμολογήσαντας.

(47) Μονομαχεῖν ἐπὶ πυγμῇ. Vide cap. 8, ex quo discimus eos qui sententia iudicis ad huiusmodi certamina condemnati fuerant, traditos esse procuratoribus Cæsaris, qui eos quotidianis proliudis exercebant, ut in arenam quandoque produci possent.

αὐτοῦ δι' ἐπιμόνων καὶ φιλονεικῶν ξυστήρων ὁ θη-
ριωδέστατος μονονουχὶ ἐμφορηθεὶς, αἰσχύνῃν γε μὴν
ἐπὶ πᾶσι καταχεάμενος, τοῖς ἐν τῷ δεσποτηρίῳ καὶ
αὐτὸν ὁμολογηταῖς καταλέγει. Ἐπὶ δὲ τῇ κατὰ τῶν
ἀγίων ὁμότητι ὁποίας ἀμοιβῆς παρὰ τῇ θεῇ δίκῃ
τεύχεται, τοσαῦτα κατὰ τῶν Χριστοῦ μαρτύρων ἐμ-
παροινήσας, διαγνῶναι ῥάδιον ἐκ τῶν τῆδε προσι-
μίων, δι' ὧν εὐθὺς καὶ οὐκ εἰς μακρὸν τοῖς κατὰ τοῦ
Παμφίλου τετολημμένοις, αὐτὸν ἐτι τῆς ἡγεμονίας
ἐχόμενον, ἡ θεία μετῆλθε δίκη (48), ἀθρόως οὕτω
τὸν χθὲς ἄνω που ἐφ' ὕψους βήματος δικάζοντα, καὶ
πρὸς τοῦ στρατιωτικοῦ δορυφορούμενον στίφους, ὅλου
τε τοῦ Παλαιστίνων ἔθνους ἐπάρχοντα, ὁμοδαιτόν τε
οἷα φιλαίτατον καὶ ὁμοτράπεζον αὐτῷ τῷ τυράννῳ
καθεστῶτα, διὰ μιᾶς γυμνώσασα νυκτὸς, καὶ τῶν
τοσούτων ἀξιομάτων ἔρημον καταστήσασα, ἀτιμάν-
τε καὶ αἰσχύνῃν ἐπὶ τῶν προτέρων ὡς ἂν ἄρχοντα
αὐτὸν τεθηπτότων καταχέασα, δειλὸν τε καὶ ἄνδρῶν,
γυναικῶδες τε προῖέμενον φωνὰς καὶ ἰκεσίας ὅλῳ
τῷ ἔθνει οὐ δὴ καὶ ἤρχεν, ἐπιδείξασα, αὐτόν τε τὸν
Μαξιμίον ἐφ' ᾧ τὸ πρὶν γαυρίων ἐφρυάττετο, ὡς
ἂν διαφερόντως αὐτὸν τῶν δρωμένων αὐτῷ καθ' ἡμῶν
ἐνεκα στέργοντι, δικαστὴν ἀπηνῆ καὶ ὁμότατον ἐπ'
αὐτῆς τῆς Καισαρείας καταστήσασα· ὡς καὶ τὴν ἐπὶ
θανάτῳ κατ' αὐτοῦ ψῆφον ἐξενεγκεῖν, μετὰ πολλὴν
τὴν ἐφ' οἷς ἐξηλέγχετο ἀτοπήμασιν αἰσχύνῃν. Ἀλλὰ
τοῦτο μὲν ὁδοῦ πάρεργον ἡμῖν εἰρήσθω· γένοιτο δ'
ἂν προσήκων καιρὸς ἐν ᾧ τῶν δυσσεβῶν οἱ μάλιστα
καθ' ἡμῶν ἐσπρατεύσαντο, αὐτοῦ τε τοῦ Μαξιμίονα
καὶ τῶν ἀμφ' αὐτὸν, τὰ τέλη καὶ τῶν βίων τὰς κατα-
στροφὰς ὁ λόγος ἡμῖν ἐπὶ σχολῆς περιλήψεται.

ob ea quæ adversus nostros crudeliter agebat, inexorabilem et crudelissimum ipsi iudicem in urbe Cæsarea constituit. Post plurima enim opprobria, quibus, ob illa quorum convictus fuerat crimina affectus est, tandem imperator capitali eum sententia damnavit. Sed hoc a nobis obiter dictum **330** sit. Cum vero opportunum tempus adfuerit et impiorum qui præcipue adversus nos insurrexerunt, et ipsius adeo Maximini eorumque quos habuit consiliorum ministros, mortem ac funestos exitus commodius memorabimus.

CAPUT VIII.

De aliis confessoribus deque Valentinæ ac Pauli martyrio.

Καὶ εἰς ἕκτον δὲ ἔτος πνεύσαντος ἐπιμόνων τοῦ
καθ' ἡμῶν χειμῶνος, εἶχε μὲν πρὸ τούτου (49) τὸ
καλούμενον ἐν Θηβαΐδι φερωνώμωσ οὗ γεννᾶται πορ-
φυρίτου λίθου μέταλλον, πλείστην ὅσῃν πληθὺν τῶν
τῆς θεοσεβείας ὁμολογητῶν· ἐξ ὧν, τρισὶ δέουσι τὸν
ἀριθμὸν, ἑκατὸν ἄνδρες ἅμα γυναῖξί καὶ κομιδῇ νη-
πίοις πρὸς τὸν Παλαιστίνης ἡγούμενον διαπέμπονται·
οὓς τὸν τῶν ὁλῶν Θεὸν καὶ τὸν Χριστὸν ὁμολογήσαν-
τας, τῶν σκαιῶν ποδῶν τὰς ἀγκύλας αὐτοῖς νεύροις
καυτήρσιν ἀποτμηθῆναι, καὶ αὖ πάλιν τῶν ὀφθαλμῶν
τοὺς δεξιούς πρῶτον μὲν ξίφεσιν αὐτοῖς ὑμέσι καὶ
κόραις ἐκκοπῆναι, εἶτα δὲ πυρὶ διὰ καυτήρων πάμπαν
εἰς βίβας αὐτάς ἀχρεωθῆναι, Φερμιλιανὸς δ' οὗ τῆδε διά-

A tiam experimento aliquo cognoscere voluit : deinde sacrificare illum iubens, cum renuentem minasque ipsius aspernantem videret, supra modum effertus, gravioribus eum tormentis excruciarī præcepit. Post hæc unguarum quibus latera ejus persulcaverat crebritate ac pertinacia tantum non carnibus illius pastus vir immanissimus, cum ex his omnibus nihil præter dedecus atque ignominiam retulisset, tandem illum cæteris qui in carcere erant confessoribus aggregavit. Hic porro qui adversus martyres Christi tantopere debacchatus est, cujusmodi pœna apud justissimum Dei tribunal afficiendus sit, ob sævitiam qua in sanctos est usus, ex ipsis quæ in hac vita expertus est quasi proludiis licet cognoscere. Etenim statim post illa quæ adversus Pamphilum nefarie admiserat, cum adhuc provinciam administrantem ultio divina corripuit. Quæ quidem hominem illum qui hesternodie in excelso tribunali residens jus dicebat, militum satellitio stipatus, totiusque provinciæ Palæstinæ rector; qui contubernalis tyranni, utpote amicorum præcipuus, et conviva ejusdem exstiterat : repente unius noctis spatio spoliatum cunctis hisce dignitatibus nudavit ; et coram ipsis qui nuper illum utpote præsidem coluerant, pudore atque ignominia perfudit : et abjectum atque ignavum, vocesque ac preces muliebri more fundentem, universæ quam rexerat gentis conspectui exhibuit : ipsum denique Maximinum, quo sese maxime ille efferebat, utpote ejus charus in primis et acceptus

C

Cum in sextum usque annum persecutionis adversus nos procella continuo desæviret, ex confessoribus divinæ religionis quorum innumerabilis multitudo jampridem apud Thebaidem versabatur in loco qui Porphyrites vocatur ex nomine marmoris quod ibidem effoditur, centum fere viri tribus demptis, una cum mulieribus et parvulis admodum liberis, ad præsidem Palæstinæ transmissi sunt. Quibus omnibus, cum universorum opificem Deum Christumque confessi essent, Firmilianus præses, qui Urbano successerat, sinistri pedis curvaturas simul cum ipsis nervis candente ferro excindi : dextrosque oculos primum quidem

(48) *Θεία μετῆλθε δίκη.* Post hæc verba punctum locandum est, non vero post ἀθρόως οὕτως, licet manuscripti codices vulgatam interpunctionem confirmant.

(49) *Πρὸ τούτου.* Male Christophorus hanc

verba πρὸ τούτου retulit ad vocem καλούμενον. Sic enim vertit, in loco Porphyrite appellato, qui jam antea ex vena lapidis quæ ibi nascitur, nomen duxerat. Atqui πρὸ τούτου refertur ad vocem εἶχε.

mucronibus confodi simul cum membranis et pupillis; deinde ad ipsas usque radices cauterio peruri, tanquam ex imperatoris mandato præcepit. Post hæc ad metalla provinciæ Palæstinæ, laboribus et ærumnis conficiendos transmittit. Nec vero hos solos hujusmodi supplicia perpassos vidimus; verum etiam ex Palæstinis illos quos ad pugilatus certamina condemnatos paulo ante retulimus: eo quod scilicet nec annonam ex principis ærario accipere, nec consueto pugilibus more quotidianis proludiis exerceri sustinerent. Quam ob causam non solum procuratoribus, sed ipsi etiam Maximino exhibiti, cum invictam in Christi confessione constantiam famis et flagrorum tolerantia declarassent, eadem cum illis de quibus diximus pertulerunt; adjunctis quibusdam aliis confessoribus in ipsa urbe Cæsarea. Post hos deinde quidam alii qui apud Gazam capti fuerant, dum ad audiendas sacræ Scripturæ lectiones convenirent; pars easdem quas superiores illi oculorum pedumque mutilationes sustinuerunt: pars sulcatis lateribus multo graviores cruciatus pertulerunt. Ex quibus **331** quædam in muliebri corpore virilem animum gerens, cum stupri comminationem non sustineret, jacto adversus tyrannum convicio, quippe qui tam sævis iudiciis regendas provincias commisisset, primum quidem flagris verberata est, dein sublimis in equuleo suspensa, admotas lateribus ungulas pertulit. Cum vero ministri ad id constituti, omni pertinacia omnique virium nisu instantes, jussu iudicis eam exercebant, alia quædam mulier, quæ virginitatis propositum perinde ac prior amplexa fuerat, ipso quidem aspectu vilis ac despicibilis, verum forti et supra quam sexus ferebat sublimi animo prædita, ac longe præstantior pugnatoribus illis qui apud Græcos ob libertatem in loquendo omnium ore celebrantur, cum tantam atrocitatem atque immanitatem ferre non valeret, ex media turba inclamare adversus iudicem cœpit: «Quousque tandem adeo crudeliter meam torquebis sororem?» Quo dicto ille exacerbatus, corripitur repente mulierem jubet. Tracta igitur in medium, cum augusto Servatoris nostri nomine sese indigitasset, primum quidem blandioribus verbis sollicitata est ut sacrificare vellet. Sed cum id abnueret, vi ad aram pertracta est. Tum vero illa sui similis, nec de priore alacritate quidquam remittens, firmo ac fidenti pede aram calcibus incescit, eamque cum imposito ipsi rogo disturbat. Quam ob causam iudex, instar tru-

A δοχος Οὐρδανῶ πεμφθεὶς ἡγούμενος, ὥς ἂν ἐκ βασιλικῆς νεύματος προστατῇ· κἀπειτα αὐτοὺς τοῖς κατὰ τὴν ἐπάρχιον μετάλλοις μόχθου καὶ κακοπαθείας ἔνεκεν, ταλαιπωρεῖσθαι παραδίδωσιν. Οὐ τούτους δὲ ἄρα μόνον τὰ τηλικαῦτα παθόντας ἤρκει παραλαβεῖν ὀφθαλμοῖς, ἀλλὰ καὶ Παλαιστινῶν τοὺς ἐπὶ πυγμῇ εἰς μονομαχίας καταχεκρίσθαι, μικρῶ πρόσθεν δεδηλωμένους, ἐπεὶ μήτε τὰς ἐκ τοῦ βασιλικοῦ ταμείου τροφάς, μήτε μὴν τὰς ἐπιτηδεύουσας τῇ πυγμῇ μελέτας ὑπέμενον· ἥδη δὲ οὐκ ἐπιτρόποις (50) αὐτὸ μόνον οἱ δηλούμενοι, ἀλλὰ καὶ αὐτῶ Μαξιμίνῳ τούτου γε ἔνεκα παραστάντες, γενναιοτάτην ἔνστασιν ὁμολογίας διὰ λιμοῦ καρτερίας καὶ μαστίγων ὑπομονῆς ἐνδείξάμενοι, τὰ ὅμοια τοῖς δηλωθεῖσι πεπόνθασιν, μεθ' ἑτέρων προστεθέντων αὐτοῖς ὁμολογητῶν ἐπ' αὐτῆς τῆς Καισαρείας. Ὡν κατὰ πόδας ἐπὶ τῇ τῶν θείων ἀναγνώσμάτων συγκροτῆσει (51) κατὰ τὴν Γαζαίων πόλιν ἄλόντες ἑτέροι, οἱ μὲν τὰς αὐτὰς τούτοις ὑπέμεναι κατὰ τε τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ποδῶν πάθος, οἱ δὲ καὶ ἐτι μείζους (52), φοβερωτάτων κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπειράθησαν βασάνων. Ἐξ ὧν μία τις, τὸ μὲν σῶμα γυνή, τὸν δὲ λογισμὸν ἄρβρην, πορνείας ἀπειλήν μὴ ἐνεγκούσα, εἰποῦσά τι ῥῆμα κατὰ τοῦ τυράννου, ὥς ἂν οὕτως ὁμοῖς δικασταῖς τὴν ἀρχὴν ἐπιτετραφότος, πρῶτον μὲν μαστίζεται, εἶτα δὲ μετέωρος ἐπὶ τοῦ ξύλου γενομένη, τὰς πλευράς αἰκίζεται. Ὡς δ' ἐπιμόνως καὶ σφοδρῶς ἐκ προστάξεως τοῦ δικαστοῦ τὰς βασάνους ἐπῆγον οἱ ταύτῃ τεταγμένοι, ὑπὲρ τοὺς παρ' Ἑλλήσιν ἐκείνους μαχητὰς ἐπ' ἐλευθερίᾳ τεθρυλλημένους, μὴ βαστάσασα τὸ ἀνηλεὲς καὶ ὠμὸν καὶ ἀπάνθρωπον τῶν πραττομένων, ἄλλη τις ὁμοίως τῇ προτέρᾳ τὸν τῆς παρθενίας ἐπανηρημένη σκοπὸν, τὸ μὲν σῶμα πάνυ γε τὸ δοκεῖν εὐτελὲς καὶ τὴν ὕψιν εὐκαταφρόνητος, ῥωμαλέα δὲ ἄλλως τὴν ψυχὴν, καὶ μερίζουσα τοῦ σώματος τὸν λογισμὸν ἐνεστερνισμένη· «Καὶ μέχρι τίνος,» ἐκ μέσου τοῦ ὄχλου, «τὴν ἐμὴν ὁμῶς οὕτω βασανίζεις ἀδελφὴν;» ἀνέκραγε πρὸς τὸν δικαστὴν· ὁ δὲ πικρότερον ὑποκινήθεις, αὐτίκα συλληφθῆναι κελεύει τὴν ἀνθρώπων. Εἶτα σύρεται εἰς μέσον, καὶ τὸ σεβάσιμον τοῦ Σωτῆρος ἐπιγραψαμένη ὄνομα, πρῶτον μὲν λόγοις θύειν ἀνέπειθετο, ὥς δ' ἠπειθεῖ, βίβη πρὸς τὸν βωμὸν εἴλατο. Ἡ δὲ ἀδελφὰ ἑαυτῇ πράττουσα καὶ τῆς προτέρας ἐχομένη προθυμίας, ἀτρεμεῖ καὶ θαρσαλέῳ ποδὶ, λὰξ ἐντείνει τῷ βωμῷ, καὶ τὰ εἰς αὐτὸν (53) ἅμα τῇ ἐπικειμένη ἀνατρέπει πυρρῇ. Ἐφ' ᾧ θηρὸς ἀγρίου δίκην ὁ δικαστὴς ὀξυνθεὶς τὸν θυμὸν, τοσαύτας μὲν αὐτῇ πρότερον αἰκίας κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιτίθησιν, ὅσας οὐδὲν τῶν πώποτε, μονονοῦχι καὶ ὠμῶν τῶν σαρκῶν αὐτῆς ἐμφορηθῆναι

(50) Ἐπιτρόποις. Intelligo procuratores familiæ gladiatoris ac ludi matutini, quorum mentio in vetustis inscriptionibus. Illi enim curam habebant gladiatorum fiscalium, cisque annonas ex fisco præbebant.

(51) Ἐπὶ τῇ τῶν θείων ἀναγνώσμάτων συγκροτῆσει. Christophorus presbyteros ac diaconos intellexit, qui populum ad audiendas sacræ Scripturæ lectiones collegerant, quod quidem in privatis ædibus tunc fieri necesse erat. Dirutis enim ecclesiis et oratoriis, Christiani non nisi in privatis domibus conventus habere poterant.

(52) Οἱ δὲ καὶ ἐτι μείζους. Post hæc verba punctum notatur in cod. Regio. Itaque scribendum est, φοβερωτάτων γὰρ κατὰ τῶν πλευρῶν, etc. Alioquin hiulea erit oratio.

(53) Καὶ τὰ εἰς αὐτόν. Dictum videtur pro τὰ ἐν αὐτῷ. Thus videlicet et acerram intelligit, et alia ejusmodi quæ super aram imponebantur. Possent etiam deleri verba illa τὰ εἰς, ut intelligatur martyr aram ipsam utpote tumultuario opere ex tabulis ligneis fabricatam, cum igne et thuribulo imposito subvertisse.

γλιχόμενος· ὡς δὲ κόρον αὐτῷ ᾤθη τὰ τῆς μανίας ἄλγος αὐτῷ, ἄμφω ζεύξας, αὐτὴν τε ταύτην ἅμα τῇ πρὸς αὐτῆς ἀδελφῇ προσαγορευθείσῃ, τὸν διὰ πυρὸς αὐτῶν καταψήφίζεται θάνατον. Τούτων ἡ μὲν προτέρα τῆς Γαζαίων χώρας ἐλέγετο (54), τὴν δ' ἐτέραν ἱστέον ἀπὸ τῆς Καισαρέων ὠρμηθῆναι, τὴν πολλοῖς γινώσκον Οὐαλεντίναν τοῦνομα. Τὸ ἐπὶ τούτῳ μαρτύριον πῶς ἂν κατ' ἀρίστην διέλθοιμι, οὗ κατεξίχεται ὁ τρισμακάριος Ἡαῦλος; κατὰ μὲν τὴν αὐτὴν ταύταις ὥραν ὑπὸ μίαν ἀπόφασιν τὴν ἐπὶ θανάτῳ κριθεῖς, πρὸς αὐτῇ δὲ τελειώσει τὸν ἀποτέμνειν αὐτὸν ὅσον οὕτω μέλλοντα, βραχὺ τι ὥρας ἐνδοῦναι αὐτῷ ἀντιβολήσας· οὗ τυχὼν, λαμπρῶ καὶ γεγωνῶ φωνῇ, πρῶτον μὲν τὰς ὑπὲρ τῶν ὁμοθιῶν ἐπυρτάνουσε τῷ Θεῷ δι' εὐχῶν καταλλαγὰς, ἣ τάχος ἐλευθερίαν αὐτοῖς ἐνδοθῆναι ποτηνιώμενος· εἰθ' ὑπὲρ τῆς Ἰουδαίων πρὸς τὸν Θεὸν διὰ Χριστοῦ προσαγωγῆς ἤξου· εἰθ' ἐξῆς κατέβαινε τῷ λόγῳ, τὰ αὐτὰ καὶ Σαμαρείταις ἐπευχόμενος· καὶ τοὺς ἐν πλάνῃ δὲ καὶ ἀγνωσίᾳ Θεοῦ τῶν ἔθνων ὄντας, εἰς ἐπίγνωσιν ἐλθεῖν αὐτοὺς (55), καὶ τὴν ἀληθῶς εὐσέβειαν ἀναλαθεῖν παρεκάλει, μηδὲ τοὺς τότε παμμιγῇ περιστῶτας, ἀτημελήτους καταλιπὼν. Μεθ' οὗς πάντας, ὡς τῆς πολλῆς καὶ ἀφάτου ἀνέγκαιας! καὶ ὑπὲρ τοῦ τὸν θάνατον αὐτῷ προστιμήσαντος δικαστοῦ, τῶν τε ἐπὶ πᾶσιν ἀρχόντων, ἔτι τε καὶ τοῦ ὅσον οὕτω τῆς κεφαλῆς αὐτὸν ἀποτεμούντος, εἰς ἐπήκουον αὐτοῦ π' ἐκείνου καὶ τῶν παρόντων πάντων, τοῦ τῶν ὅλων ἔδειτο Θεοῦ, μηδ' αὖτε αὐτοῖς ἐν ἀριθμῷ γενέσθαι τὴν εἰς αὐτὸν ἀμαρτάναν, παρακαλῶν. Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα μεγάλη τῇ φωνῇ κατευξάμενος, καὶ μονονουχί τοὺς πάντας ὡς ἂν ἀδίκως ἀναιρούμενος, εἰς οἶκτον ἐλκύσας καὶ δάκρυα, ὅμως αὐτὸς ἑαυτὸν σχηματίσας (56), καὶ τὸν αὐχένα γυμνὸν τῇ τοῦ ξίφους ἀποτομῇ παραδοὺς, θέλω κατεκοσμήθῃ μαρτυρίῳ, μηνὸς Πανέμου πέμπτῃ καὶ εἰκάδι, ἣ λέγεται· ἂν πρὸ ὀκτὼ Καλανδῶν Αὐγούστου. Καὶ τὰ μὲν κατὰ τοῦδε τοιοῦτο τέλος εἶχεν. Οὐ μακροῦ δὲ διαδραμόντος χρόνου, αὖθις ἐκ τῆς Αἰγυπτίων γῆς οἱ θαυμάσιοι τῆς εἰς Χριστὸν ὁμολογίας ἀθληταὶ τριάκοντα πρὸς ἑκατὸν, ἐκ προσταξέως Μαξιμίνου τὰς αὐτὰς τοῖς προτέροις ἐπ' αὐτῆς Αἰγύπτου εἰς τε τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τοὺς πόδας συμφορὰς ὑποστάτες, τοῖς δεδωλωμένοις ἐν Παλαιστίνῃ μετάλλοις, οἱ δὲ τοῖς κατὰ Κιλικίαν καταχρεῖται παραπέμπονται.

longo post tempore rursus ex Ægypto centum ac triginta athletæ, Christianæ fidei confessione nobiles, easdem quas superiores illi oculorum ac pedum mutilationes jam antea in Ægypto perpassi, jussu imperatoris Maximini, pars ad Palæstinæ, pars ad Ciliciæ provincie metalla damnati ac deducti sunt.

(54) Τούτων ἡ μὲν προτέρα τῆς Γαζαίων χώρας ἐλέγετο. Desideratur hujus virginis nomen, quod quidem magnopere dolendum est. Sed hanc lacunam supplēbimus ex *Menologio* Græcorum, in quo ita scribitur die 15 Julii: *Eodem die SS. martyrum Valentinæ et Theæ, quæ fuerunt ex Ægypto ad urbem Diocæsaream deductæ, et Firmiliano judici oblatæ, Christi veri Dei nostri confessæ nomen, sinistris pedibus combustis, et dexteris oculis effossis, gladio et igne consummatæ sunt.* Quæ tamen narratio non convenit cum Eusebii nostri narratione. Neque enim Eusebius eas in Ægypto comprehensas esse dicit; sed alteram Gazæ captam esse memorat,

enlentæ cujusdam bestię percitus, primum quidem ejus latera tot tantisque ungularum ictibus laniari præcepit, quot nullius unquam antea, adeo ut crudis ejus carnibus saturari velle videretur. Postquam vero improbitatis ipsum satiety cœpit, ambas simul copulans, hanc ipsam scilicet cum illa quam sororem suam appellaverat, flammis jussit absumi. Harum prior ex regione Gazensium orta esse ferebatur: altera vero Valentina nomine, multis probe cognita, patriam habuit Cæsaream. Illud autem martyrium proxime subsecutum, quo beatissimus Paulus exornatus est, quo tandem modo pro dignitate explicare possim? Qui cum eodem temporis articulo eademque qua virgines illæ sententia, capitali supplicio damnatus fuisset, imminente consummationis suæ tempore, a carnifice qui caput ipsi jamjam erat præcisurus, breve temporis spatium sibi concedi flagitavit. Eoque impetrato, contenta voce primum quidem pro universa Christianorum gente preces ad Deum fudit, orans ut iisdem reconciliari vellet, utque pax illi ac securitas quamprimum restitueretur. Tum pro Judæis supplicavit, ut per Christi fidem ad Deum conversi accederent. Deinde ordine progressus, eadem pro Samaritis obsecravat. Post hæc pro gentilibus qui errore mentis impliciti et ignorance obcecati tenebantur, Deum precatus est, ut ad agnitionem ejus tandem pervenirent, veramque religionem susciperent. Sed nec promiscuæ circumstantium turbæ mentionem prætermisit. Post hos omnes (o vere

eximiam et inexplicabilem animi mansuetudinem!) pro ipso judice a quæ capitis supplicio damnatus fuerat, pro imperatoribus, ac pro ipso etiam carnifice qui cervicem ipsi jamjam erat præcisurus, illo ipso et cunctis qui aderant audientibus, supplex Deum omnipotentem rogavit, ne quod in ipsum admittebant facinus, illis imputaretur. Hæc clara voce precatus, cum universi miseratione ejus commoti, utpote qui innocens occideretur, lacrymas funderent, nihilominus semet ipse composuit, nudamque cervicem gladio feriendam præbens, divino martyrio decoratus est die 25 mensis Panemi, hoc est, ante diem octavum Kalendas Augusti. Et hujusmodi quidem exitus fuit martyrum illorum. Non

triginta athletæ, Christianæ fidei confessione nobiles, easdem quas superiores illi oculorum ac pedum mutilationes jam antea in Ægypto perpassi, jussu imperatoris Maximini, pars ad Palæstinæ, pars ad Ciliciæ provincie metalla damnati ac deducti sunt.

alteram vero Cæsareæ, Valentiam nomine. Sed neque sinistros pedes candenti ferro debilitatos, aut dextros oculos eis effossos esse dicit.

(55) *Εἰς ἐπίγνωσιν ἐλθεῖν αὐτοὺς.* Malim scribere αὐτοῦ, supple τοῦ Θεοῦ. Nostri tamen codices nihil mutant.

(56) *Ὅμως αὐτὸς ἑαυτὸν σχηματίσας.* Longe aliam scripturam exhibent codices Fuketii et Savilii. Sic enim habent ἡ νόμος, id est *ut moris est.* Quæ lectio haudquaquam spernenda mihi videtur. Cæterum de hujus Pauli martyrio mentio fit etiam in *Menologio*, die 15 mensis Julii.

CAPUT IX.

De renovata acrius persecutione; et de Antonino, Zebina, Germano aliisque martyribus.

Cæterum post tot egregia nobilium Christi martyrum facinora, cum persecutionis incendium imminui et sacro ipsorum cruore quasi restingui jam cœpisset; cumque his qui per Thebaidem ad metalla damnati graviter vexabantur, quies ac libertas esset indulta; cumque jam liberiores spiritum ducturi, et puriore quod aiunt aura fruituri essemus; rursus ille qui persequendi potestatem **333** nactus fuerat, nescio quo modo quove impulsu adversus Christianos de integro inflammatus est. Repente siquidem edicta Maximini contra Christianos quoquo versus per singulas sunt missa provincias. Simul præsides, ipseque præfectus prætorii propositis edictis et epistolis ac publicis jussionibus, instabant curatoribus civitatum et magistratibus ac tabulariis, ut imperatoris præceptum executioni mandarent, quo jussum erat ut idolorum quidem delubra quæ vetustate collapsa erant, omni cura ac studio instaurarent; cunctos vero tam viros quam mulieres una cum servilis et infantibus, sacrificare et libare diis immortalibus cogerent, et immolatis hostiarum carnibus vesci; utque cuncta in foro venalia sacrificiorum libationibus inquinarentur; et ante publicas balneas quasi in insidiis collocarentur custodes, qui lavantes illic homines sordesque corporis expurgantes execrandis sacrificiis macularent. Quæ dum ita geruntur, nostris de integro, ut credibile est, ingenti angore oppressis, ipsis quoque gentilibus qui a nostra fide alieni erant, gravem jamque nimiam hujusmodi rerum atrocitatem improbantibus (quippe hæc illis plena importunitatis ac fastidii videbantur), cum gravissima tempestas omnibus ubicunque positis immineret, rursus divina vis ac potentia Servatoris nostri athletis suis tantam animi fiduciam addidit, ut nemine eos urgente ac trahente, ipsi ultro tot adversariorum minas proculcarent. Tres igitur ex fidelium numero, quasi juncto agmine irruunt in præsidem, qui tum idolis sacrificabat, clamantes ut ab errore desisteret: neque enim aliam Deum esse præter universi opificem et creatorem. Post hæc interrogati quinam essent, Christianos se esse au-

(57) Vulg. *ἐπειδὴ τοῖς τοσοῦτοις*. Procul dubio scribendum est ἐπὶ δὴ τοῖς τοσοῦτοις, quemadmodum legitur in codice Regio. Atque ita in libro Turnebi ac Moræi ad marginem emendatum inveni.

(58) Ὁ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμένος. Præfectum prætorii intelligo. Nam præfecti prætorio tunc temporis rem militarem curabant. Certe quæ sequuntur verba, satis indicant de præfecto prætorio hic agi. Subjicit enim Eusebius de edictis et jussionibus datis ad curatores et magistratus ac tabularios singularum civitatum. Solus autem præfectus prætorio hujusmodi edicta emittebat, ut innumeris exemplis probari potest. Vide librum ix., *Hist.*, cap. 1 et 9, ubi de Sabino præfecto prætorii Maximini scribit Eusebius. Porro monendus est lector, in tribus nostris codicibus Maz., Med. et

A Ἐπὶ δὴ τοῖς τοσοῦτοις (57) τῶν μεγαλοπρεπῶν Χριστοῦ μαρτύρων ἀνδραγαθήμασι λωφισάσης καὶ ὥσανει τοῖς ἱεροῖς αἵμασι τῆς τοῦ διωγμοῦ πυρκαϊᾶς ἀποσθεννυμένης, ἀνέσεως τε ἦδη καὶ ἐλευθερίας τοῖς ἐπὶ Θηβαῖδος εἰς τὰ αὐτόθι μέταλλα διὰ Χριστὸν καταπονουμένοις συγκεχωρημένης, μικρόν τε ἐκ καθάρου μελλόντων ἡμῶν ὑπαναπνεῖν ἀέρος, οὐκ οἶδ' ὅπως ἐκ τινος ἀνακινήσεως πάλιν ἐξ ὑπαρχῆς ὁ τοῦ διώκειν τὴν ἐξουσίαν εἰληχῶς, κατὰ Χριστιανῶν ἀνεκᾶετο. Ἀθρόως δ' οὖν αὖθις Μαξιμίνου διαφοιτᾶ καθ' ἡμῶν πανταχοῦ γράμματα κατ' ἐπαρχίαν, ἡγεμόνες τε καὶ προσέτι ὁ τοῦ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμένος (58), προγράμμασι καὶ ἐπιστολαῖς καὶ δημοσίοις διατάγμασι, τοὺς ἐν ἀπάσαις πόλεσι λογιστάς ἅμα στρατηγοῖς καὶ ταβουλαρίοις (59) ἐπέσπερχον, τὸ βασιλικὸν εἰς πέρας ἄγειν πρόσταγμα, κελεύον ὡς ἂν (60) μετὰ σπουδῆς πάσης τῶν μὲν εἰδῶλων ἀνοικοδομοῖεν τὰ πεπτωκότα, πανδημεὶ δὲ πάντας ἀνδρας ἅμα γυναῖξιν καὶ οἰκέταις καὶ αὐτοῖς ὑπομαρζίοις παισὶ θύειν καὶ σπένδειν, αὐτῶν τε ἀκριβῶς τῶν ἐναγῶν ἀπογεύεσθαι θυσῶν ἐπιμελὲς ποιοῖντο, καὶ τὰ μὲν κατ' ἀγορὰν ὧνια ταῖς ἀπὸ τῶν θυσῶν σπονδαῖς καταμολύνοντο, πρόσθεν δὲ τῶν λουτρῶν ἐφεδροὶ κατατάσσειντο, ὡς ἂν τοὺς ἐν τούτοις ἀποκαθαιρουμένους ταῖς παμμύροις μολύνουιν θυσίαις. Τούτων δὴτα οὕτως ἐπιτελουμένων, ἐξ ὑπαρχῆς τε τῶν ἡμετέρων πλείστη, οἷα δὴ εἰκὸς ἦν, φροντίζι συνεχόμενον, τῶν τε ἀπίστων ἐθνῶν βαρεῖαν τῶν γινομένων, καὶ ὡς ἂν περιττὴν ἦδη τὴν ἀτοπίαν καταμεμφομένων· προσκορῇ γὰρ καὶ φορτικὰ ταῦτα καὶ αὐτοῖς εἶναι κατεφαίνετο· μεγίστου τε χειμῶνος τοῖς πανταχῇ πᾶσιν ἐπηρητημένου, τοῦμπαλιν ἡ θεία τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν δύναμις τοῖς αὐτῆς ἀθληταῖς θάρσος τοσοῦτον ἐνέπνευ, ὡς μὴδ' ἐπισπωμένου τινὸς, μὴδ' ἔλκοντος, τὴν τῶν τοσοῦτων καταπατεῖν ἀπειλήν. Ὅμοσε δὴ οὖν τρεῖς συνταξάμενοι τῶν πιστῶν, ἐπιπρῶσιν εἰδῶλοις θύοντι τῷ ἄρχοντι, παύσασθαι τῆς πλάνης ἐμβοώμενοι· μὴ γὰρ δὴ ἄλλον ὑπάρχειν πλὴν τοῦ τῶν ὅλων ποιητοῦ τε καὶ δημιουργοῦ Θεόν. Ἀνερωτῶμενοι δὴτα τίνες εἴεν, Χριστιανούς σφᾶς θαρσαλέως ὠμολόγουν. Ἐφ' οἷς ὀξύτερον παρακινήθεις ὁ Φερμιλιανὸς, μὴδὲ βασάνους αὐτοὺς αἰκισάμενος (61), Fuk. hunc locum ita scribi, καὶ πρὸς ἔτι ὁ τοῦ τῶν στρατοπέδων ἄρχειν ἐπιτεταγμένος, ubi τοῦ positum esse videtur pro αὐτοῦ, suppl. Μαξιμίνου.

D (59) Καὶ ταβουλαρίοις. De his tabulariis multa notavi ad lib. xxviii. Anim. Marcellini, pag. 348. Horum mentio fit in lege 18, D. *De muneribus et hon.* Porro in codicibus nostris Maz., Med. et Fuk. rectius scribitur ταβουλαρίοις.

(60) Vulg. *πρόσταγμα κελεύοντες*, etc. Ita quidem ex codice Regio edidit Rob. Stephanus. Verum in quatuor aliis codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum est πρόσταγμα, κελεύον ὡς ἂν, etc., longe profecto rectius. Refert enim Eusebius hoc loco ea quæ Maximini edicto continebantur.

(61) Μὴδὲ βασάνους αὐτοὺς αἰκισάμενος. Id utpote novum atque inusitatum notat Eusebius, non quo Firmiliani præsidis clementiam laudet, qui

κεφαλικῇ παραδίδωσι κολάσει. Τούτων ὁ μὲν πρεσβύτερος ἦν, Ἀντωνῖνος ὄνομα (62), ὁ δὲ Ζεβινᾶς ἐκαλεῖτο, τῆς Ἐλευθεροπολιτῶν ὁρμώμενος· Γερμανὸς δὲ καὶ τῷ τρίτῳ ἦν ἡ προσηγορία· Δίου μηνὸς τρισκαίδεκάτῃ, Εἰδοῖς Νοεμβρίαις καὶ τὰ κατὰ τούτους ἐπράχθη. Γίνεται δ' οὖν αὐτοῖς συναπόδημος ἐπ' αὐτῆς ἡμέρας Ἐνναθᾶς (63) τῶν ἀπὸ Σκυθοπόλειος τις γυνή, παρθενίας στέμματι (64) καὶ αὐτὴ κεκοσμημένη, οὐ ταῦτ' οὐ μὲν αὐτοῖς διαπραξαμένη, ἐλθούσα δὲ βίᾳ καὶ προσαχθεῖσα τῷ δικαστῇ. Μετὰ μάλιστα οὖν καὶ δεινὰς ὕβρεις ἅς ἐπῆγαγεν (65) αὐτῇ, οὐδὲ μετὰ γνώμης τῆς μείζονος ἐξουσίας, τῶν κατὰ γεινῶν ἐφεστῶτων τις χιλιάρχων ἐτόλμα, Μάξυς ὄνομα, χεῖρων τῆς προσηγορίας ἄνθρωπος, μιὰρὸς μὲν τὰ ἄλλα, ἰσχυρὸς δ' ὑπερβαλλόντως τὸ ἦθος, καλεῖται πάντα τρόπον δεινός τις ὄντως καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς γνωρίμοις διαβεβημένος· οὗτος μὲν γε ἐσθλὸς ἀπάσης τὴν μακαρίαν ἀποδύσας, ὡς τὴν ἐξ ὁσφύος αὐτὸ μόνον καὶ ἐπὶ πόδας καλύπτεσθαι, τὸ δ' ἄλλο σῶμα γυμνὸν ἔχειν, τὴν τε πᾶσαν Καيسαρέων πόλιν κύκλῳ περιερχόμενος, ἱμασὶν ἀνὰ πᾶσας ἐλκομένην τὰς ἀγορὰς τύπτεσθαι περὶ πολλοῦ ποιεῖται. Καὶ δὴ μετὰ τσαυτὰ θαρσαλευτάτην ἐνστασιν καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ἡγεμονικῶν βημάτων ἐνδείξαμένην, ζῶσαν πυρὶ παραδίδωσιν ὁ δικαστής· ὃς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας (66), τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν, πέρα τῶν τῆς φύσεως προφῇ θεσμῶν, οὐδὲ ταφῆς αἰδούμενος ἀψύχοις φονῆσαι τοῖς τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν σώμασι. Νύκτωρ δ' οὖν ἐπιμελῶς καὶ μεθ' ἡμέραν ὑπαίθρους θηροῖν εἰς βορὰν τοὺς νεκροὺς φυλάττεσθαι προστάττει. Καὶ παρῇν ὁρᾶν ἐπὶ πλείοσιν ἡμέραις οὐκ ὀλίγον

A dacter proflentur. Quamobrem acrius commotus Firmilianus, nullis prius tormentis excruciatos capitali supplicio addixit. Horum primus quidem presbyter fuit nomine Antoninus; alter Zebinas vocabatur, patria Eleutheropolitanus; tertius dictus est Germanus. Hæc tertio decimo mensis Dii, quod est Idibus Novembris, adversus eos gesta sunt. Eodem die comes illis adjuncta est mulier quædam Seythopolitana, Ennathas nomine, ipsa quoque virginitalis infulis decorata. Quæ quidem non idem præstiterat quod 334 priores illi, sed per vim tracta et ad iudicem ducta est. Post flagra igitur gravesque contumelias, quas absque permissu maioris potestatis inferre ei ausus est quidam ex ipsius vicinia tribunus, Maxys nomine, vir vocabulo suo B deterior, fortis alioqui et robore corporis præstans, sed sceleratus et moribus atque ingenio violentus, et universis qui eum norant invisus: hic siquidem beatissimam virginem omni veste nudatam, adeo ut a lumbis deorsum ad pedes ipsos operta, reliquo corpore intacta esset, per universam Cæsariensium civitatem circumducens, tractam per omnia urbis fora loris cædere pro magno habuit. Post tot, inquam, verbera, cum apud ipsum etiam tribunal præsidis magnum constantis fiducia specimen edidisset, iudex eam vivam exuri præcepit. Qui quidem immanitatem et rabiem adversus Dei cultores intendens, ipsas communis naturæ leges prætergressus est, quippe qui sanctorum hominum cadaveribus sepulturam negare non sit veritus. Horum C igitur corpora sub dio exposita ut a bestiis lania-

martyres tormentis afficere noluerit; sed potius ut præcipitem hominis iracundiam ostendat, qui martyres a quibus lacessitus fuerat et confutatus, statim duci ad mortem præceperit, nullis prius tormentis excruciatos, sicut mos erat. Solebant quippe iudices Romani his quasi proliis exercere martyres Christi, ne fortissimi athletæ simplici morte defungerentur. Nec vero solis Christi martyribus id facere consueverant, sed generaliter quoties graviorum criminum rei in iudicium erant deducti, primum de his quæstio habebatur. Ac tametsi reus crimen confessus fuisset, non statim iudex a cognitione cessabat. Verum insuper consequentia exigebat: quoties, verbi gratia, eadem egisset, quibus telis, quibus in locis; quæstionem deinde in socios et consocios criminis porrigebat, ut docet Tertullianus in libro *Ad nationes* et in *Apologetici* capite secundo.

(62) Τούτων ὁ μὲν πρεσβύτερος ἦν, Ἀντωνῖνος ὄνομα. In *Menologio* Græcorum hic Antonius dicitur, et præter Zebinam ac Germanum quartus illis socius additur Nicephorus. Ita enim in eo scribitur die 12 mensis Novembris: *Natalis sanctorum martyrum Antonii et sociorum, qui fuerunt sub Maximino imp. Antonius ætate provecior, Nicephorus vero, Zebinas et Germanus juvenili vigore florentes. Comprehensi vero apud Cæsaream et Christum libere confessi, obtruncati sunt.* Ubi vides auctorem *Menologii* verba illa Eusebii ὁ μὲν πρεσβύτερος, de ætate accepisse, non autem de sacerdotio.

(63) Ἐνναθᾶς. In Græcorum *Menologio* non Ennathas vocatur hæc virgo, sed Maratho.

(64) Vulg. *παρθενίας στέμμασι*. Magis placet στέμματα, ut in quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil. scriptum inveni. Intelligit

enim Eusebius mitellam e lana purpurea, quod signum erat professæ virginitalis, ut ait Optatus in libro vi: *Jam illud quam stultum, quam vanum, quod ad voluntatem et quasi ad dignitatem vestram revocare voluistis; ut virgines Christi agerent penitentiam, ut jamdudum professæ signa voluntatis capitibus, postea vobis juvenilibus, inmutarent; ut mitellas aureas projicerent, alias acciperent.* Et paulo post: *Nudastis capita jam velata, de quibus professionis detraxistis indicia, quæ contra raptiores aut petiores videntur inventa.* Idem Optatus eas purpureas ex lana fuisse testatur his verbis: *Nec ulla sunt præcepta conjuncta, vel de qua lana mitella fieret, aut de qua purpura tingeretur.* Eodem referendus est locus ex *Passione* Saturnini et Dativi, ubi de Victoria virgine hæc leguntur: *Ad Ecclesiam confugit; ibi consecrati Deo dicatque capitis sacratissimum crinem inconcusso pudore servavit.*

(65) Ἄς ἐπῆγαγεν. Vel delendum est verbum ἐτόλμα quod mox sequitur, vel sane scribendum est ἅς ἐπαγαγεῖν. Sed neque hoc modo satis collaret oratio. Ac fortasse verba illa quæ sequuntur οὗτος μὲν γε, usque ad περὶ πολλοῦ ποιεῖται, per parenthesis legenda sunt.

(66) Ὅς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας. Scribendum puto: ὃς τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας καὶ τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν. Atqui ita Savilius ad oram sui codicis emendarat. Posset etiam hic locus commode sic emendari, ὃς καὶ τὸ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνας, τῇ κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύττα πέρα τῶν τῆς φύσεως προφῇ θεσμῶν, vel, quod idem est, διὰ τὴν κατὰ τῶν θεοσεβῶν λύτταν.

rentur, diu nocturne sollicitè iussit custodiri. Proinde non exiguum hominum multitudinem plurimis diebus cernere licebat, huic immani ac ferino consilio obsequentem. Et hi quidem velut e specula ne cadavera subriperentur observabant, quasi ea res magni momenti esset. Canes vero et feræ bestiæ, et carnivoræ alites humanos artus hac atque illac dispergebant. Totaque circum undique civitas visceribus et ossibus constrata erat. Adeo ut nihil unquam crudelius, nihil horribilius, vel iis ipsis qui antea nobis erant infesti, visum fuerit; cunctis non tam eorum adversus quos hæc gerebantur calamitatem, quam suam ipsorum et communis omnium naturæ contumeliam deplorantibus. Nam pene ad ipsas civitatis portas propositum erat spectaculum quod omnem dicendi copiam omnemque tragœdiam longe superabat; carnes scilicet humanæ quæ non uno in loco devorabantur, sed passim disjectæ erant. Nonnulli etiam intra portas artus et carnum ac viscerum frusta ab se visa esse affirmant. Quæ cum per plurimos dies continue gererentur, huiusmodi miraculum accidit. Forte aer purus ac liquidus, et totius cœli mira quædam serenitas erat; cum repente maxima pars columnarum **335** quæ publicas urbis porticus sustentabant, quasdam velut lacrymarum guttas stillaverunt: foras quoque et plateæ, cum nullus ex aere delapsus ros esset, nescio unde aqua perfusæ maduerunt. Adeo ut communi omnium sermone vulgaretur, terram miro et inexplicabili modo lacrymas edidisse, cum eorum quæ patrabantur impietatem ferre non posset; et ad immites ac barbaras hominum mentes convincendas, lapides ipsos resque anima carentes his quæ fierent ingemuisse. Nec dubito quin hæc quæ dixi pro nugis quibusdam et fabulis habituri sint posterius; at non itidem illi quibus præsentis temporis fides veritatem rei confirmavit.

CAPUT X.

De Petro monacho, Asclepio Marcionita, aliisque martyribus.

Insequentis vero mensis quem Apellæum dicimus die quarto decimo, quod est ante diem XIX Kalendas Januarias, rursus quidam Ægyptii qui ad ministeria confessoribus in Cilicia constitutis exhibenda ex patria profecti erant, comprehensi ab iis qui ad portas urbis appositi cunctos transeuntes scrutabantur; pars eadem pœna qua illi quibus ministraturi venerant, damnati sunt, oculorum iuxta ac pedum usu eis adempto. Tres vero ex ipsis in urbe Ascalone in qua vinciti tenebantur, cum admirabilem animi fortitudinem ostendissent, diverso martyrii exitu occubuerunt. Quippe unus illorum, Ares nomine, flammis consumptus est: reliquis

Τοῦ δ' ἐπιόντος μηνὸς Ἀπελλαίου τεσσαρεσκαίδεκάτῃ, πρὸ δεκαεννέα Καλανῶν Ἰαννουαρίων λέγοιτ' ἂν, πάλιν αὐτῶν ἀπ' Αἰγύπτου τινὲς πρὸς τῶν ἐπὶ ταῖς τοῦς παριόντας διερευνημένων συλληφθέντες· ἐτύγχανον δ' οὗτοι θεραπείας ἕνεκα τῶν κατὰ Κιλικίαν ὁμολογητῶν στειλόμενοι· οἱ μὲν τὴν αὐτὴν οἷς ἔτυχον ἐξυπηρετησόμενοι, κατεδέξαντο ψήφον, ὀφθαλμοῦς καὶ πόδας ἀχρειωθέντες· τρεῖς δ' αὐτῶν ἐν Ἀσκάλωνι ἔνθα καὶ ἐνέσχηγντο, θαυμασίαν τε παράστασιν ἀνδρείας παρεσχήμενοι, διάφορον ἀπηνέγκαντο μαρτυρίου τέλος. Ὁ μὲν τις αὐτῶν πυρὶ παραδοθείς, Ἄρης ὄνομα, οἱ δὲ τὰς κεφαλὰς ἀπομηθέντες, Πρόδος (68) καὶ Ἥλιος τοῦτοις ἦν ἡ προσηγορία.

(67) Vulg. τοῦ περιέχοντος κατάστασις ἐνδειωτάτη. Vetustissimus codex Maz. veram huius loci scripturam solus retinuit. Sic enim scriptum habet τοῦ περιέχοντος κατάστασις εὐδαινωτάτη. In codice autem Fuk. scriptum inveni καὶ τοῦ τε περιέχοντος κατάστασις εὐδαινωτάτη. Quare non dubito quin scribendum sit εὐδαινωτάτη. Quanquam εὐδαινωτάτη etiam ferri possit, ut legitur in lib. ix, c. 7.

Rectior tamen est prior scriptura, cum analogia ita postulet, ut ab voce εὐδία formetur εὐδαινώς.

(68) Πρόδος. Ita scribendum puto, non vero Πρόμος, quæ nusquam, ut opinor, legitur pro nomine proprio. Error autem ex eo natus est, quod in antiquis codicibus β scribi solet ut μ. Certe in codice Fuk. et Sav., Πρόδος hoc loco scriptum est, non Πρόμος.

Αὐθιναίους δὲ μὲν ἡμέρᾳ μιᾷ καὶ δεκάτῃ, εἴη δ' ἂν ἡ πρὸ τριῶν Εἰδῶν Ἰαννουαρίων, ἐπὶ τῆς Καισαρείας Πέτρος ἀσκητῆς, ὁ καὶ Ἀφέλαμος (69), ἀπὸ Ἀνέας κώμης τῶν ὄρων Ἐλευθεροπόλεως, διὰ πυρὸς οἷα χρυσὸς ἀκραιφνέστατος, τῆς εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ πίστεως εὐγενεῖ λογισμῷ τὴν δοκιμὴν ἀποδέδωκε, μυρία μὲν λιπαροῦντας, τὸν τε δικαστὴν καὶ τοὺς ἄμφ' αὐτὸν, ὡς ἂν ἐλεήσει τε αὐτὸν καὶ τῆς ἰδίας φείσεται νεότητός τε καὶ ἀκμῆς, ὑπεριδὼν, πρωιμῆτας δ' ἀπάντων καὶ ζωῆς τὴν ἐπὶ τὸν τῶν ὄλων Θεὸν ἐλπίδα. Τούτῳ δὲ τῆς κατὰ Μαρκίωνα πλάνης ἐπίσκοπός τις εἶναι δοκῶν Ἀσκληπιδῆς, ζήλων μὲν, ὡς φέτο, εὐσεβείας, ἀλλ' οὔτι γε τῆς κατ' ἐπίγνωσιν, ὅμως δ' οὐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ πυρᾷ τὸν βίον συνεξέληλυσεν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ταῦτη, ut ipse existimabat, pietatis adductus, sed non illius quæ est secundum scientiam, uno eodemque nihilo-minus rogo consumptus, ex hac luce migravit. Et hæc quidem gesta sunt in hunc modum.

CAPUT XI

De Pamphilo aliisque duodecim martyribus.

Καιρὸς δῆτα καλεῖ (70), τὸ μέγα καὶ περιβόητον ἀνιστοροῦσαι θέατρον τῶν ἀμφὶ τὸ τριπόδητον ἔμοιγε ὄνομα Παμφίλου τελειωθέντων· δώδεκα δ' ἦσαν οἱ

(69) Πέτρος ἀσκητῆς ὁ καὶ Ἀφέλαμος. Hujus mentio sit in *Menæis* Græcorum die 14 Octobris, cum tamen ab Eusebio passus esse dicatur in idus Januarii. Et in *Menæo* quidem Αὔσελαμος dicitur. In *Menologio* vero Anselamus perperam pro Auselamo aut Abselamo ponitur: Eodem die commemoratio S. martyris Petri Anselami ex Eleutheropoli, qui cum corporis robore et animi vigore plurimum vuleret, præclarè admodum in pietatis certaminibus se gessit, et, terrenis rebus contemptis, anno sexto imperii Diocletiani et Maximiani, ignis certamine exacto, victima Deo grata oblata est. In quibus verbis obiter notandum est, annum sextum imperii Diocletiani poni pro anno sexto persecutionis.

70) Καιρὸς δῆτα καλεῖ. Totam hanc Pamphili et sociorum ejus passionem ex Eusebio nostro descripsit Simeon Metaphrastes, additis et mutatis quibusdam, ut solet. Videtur tamen integriora nactus esse Eusebii exemplaria, quam sunt ea quæ nunc habemus, idque patebit legenti. Quod si Græcus Simeonis Metaphrastæ codex nunc esset ad manum, libenter Græca lectori proponerem, ut ex eorum lectione judicare posset, utrum Eusebii, an potius Metaphrastæ stylum referrent. Sed quoniam Græco exemplari destituimur (a), contenti in præsentiarum erinus Latina versione, quam Lipomani et Surius die primo Junii nobis ediderunt.

CERTAMEN SS. MARTYRUM PAMPHILI ET SOCIORUM, EX SIMEONE METAPHRASTE.

Tempus invitat ad omnibus enarrandum magnum et gloriosum spectaculum Pamphili et sociorum, viro- rum admirabilem, cum eo consummatorum, et qui ostenderunt multiplicia certamina pietatis. Atque cum plurimi in nobis cognita persecutione se fortiter gesserint, eorum de quibus agimus rarissimum certamen quod nos cognovimus, conscripsimus: quod in se simul omne genus ætatis et corporis et animi vitæque diversorum studiorum est complexum; variis tormentorum generibus, et diversis in perfecto martyrio coronis exornatum. Licebat enim videre quosdam adolescentes et pueros, atque adeo plane infantes, ex illis qui erant cum ipsis, alios autem pubescentes, cum quibus erat etiam Porphyrius: corpore simul vigentes et prudentia, nempe mihi charissimum Jam-

A duobus quorum alter Probus, alter Elias vocabatur, caput gladio præcisum. Undecimo autem die mensis Audynæ, id est, ut Romani dicerent, ante diem tertium Idus Januarias, Petrus asceta, qui et Apse-lamus vocabatur, ortus ex vico Anea in agro Eleu-theropolitano, velut aurum purissimum per ignem probatus, suæ in Christum fidei in urbe Cæsarea illustre specimen edidit. Nam et judicem ipsum et cunctos qui ei apparebant, identidem hortantes ut sui ipsius misereri vellet, suæque ætati et adole-scentiæ consuleret, generoso animo despexit: et spem quam in conditore omnium Deo collocaverat, omnibus rebus ipsique adeo vitæ suæ anteposuit. Cum hoc Asclepius quidam, qui sectæ Marcionita-rum episcopus 336 esse ferebatur; zelo quidem,

B Tempus nunc est ut magnum illud ac celebre spectaculum eorum qui cum Pamphilo, cujus no-men mihi quidem desideratissimum est, martyrium

nitem Paulum, Seleucumque et Julianum, qui ambo orti erant ex terra Cappadocum. Erant autem inter eos sacris quoque canis et profunda ornati senectute; Valens quidam diaconus Ecclesiæ Hierosolymitanæ, et cui verum nomen obtigerat Theodulus. Atque hæc quidem fuit in eis ætatum varietas. Animis autem inter se differebant. Nam alii quidem erant rudiores, utpote pueri, et quibus erat ingenium adhuc tenerius ac simplicius. Alii vero severi et morum gravitate præditi. Erant autem inter eos quoque nonnulli discipli-narum sacrarum non ignari. Aderat vero omnibus congenita, insignis et admirabilis animi fortitudo. Veluti autem quoddam in die resplendens luminare in astris fulgentibus, in medio eorum emicabat meus dominus; non est enim fas mihi aliter appellare divinum et plane beatissimum Pamphilum. Is enim et eruditionem quæ habetur apud Græcos in admira-tione, non modice attigerat; et in divinorum dogma-tum et divinitus inspiratarum Scripturarum erudi-tione, si quid audacius, sed verum dicendum est, in erat exercitatus, ut nullus æque ex iis qui erant suo tempore. Quod autem erat his longe majus et præ-stantius, habebat donum; nempe domi natam, vel potius ei a Deo datam intelligentiam et sapientiam. Et quod ad animum quidem attinet, omnes ita se ha-bebant. Vitæ autem conditionis et conversationis erat inter eos plurima differentia: cum Pamphilus qui-dem duceret genus secundum carnem ex iis qui erant honesto loco nati; fuisset autem insignis in republica gerenda in patria sua; Seleucus vero fuisset insigni-ter ornatus militiæ dignitatibus; alii autem nati es-sent ex mediocri et communi loco. Non erat eorum chorus nec extra servilem conditionem. Nam et ex præsidis domo in eorum numerum relatus erat Theo-dulus, et Porphyrius qui specie quidem erat Pamphili famulus, is autem ipsum affectione habebat loco fra-tris, vel germani, potius filii, ut qui nihilo omitteret, quo minus imitaretur dominum. Quid aliud? Si quis dixerit in summa, eos ecclesiastici ceteris typum esse complexos, is non procul abfuerit a veritate, cum in-ter eos presbyterio quidem dignatus esset Pamphilus; Valens vero diaconatu; et alii sortiti essent locum eorum qui e multitudinem consueverunt legere; et con-fessionibus per fortissimam flagrorum tolerantiam dis-

(a) Græca ex codice Mediceo cum interpretatione Latina edidit Daniel Papebrochius in *Actis sanctorum*, Junii tom. I, p. 61, cum titulo: *Ex libris Eusebii De vita Pamphili martyris*. Vi de infra. Latinum interim Lipomanni textum hic retinemus; a quo in multis alibi codex Mediceus. Edit. Patm.

consummarunt, posterorum memoriæ tradam. A Erant omnes numero duodecim, prophetica quadam, seu potius apostolica gratia simul et numeri æqualitate donati. Quorum princeps eminebat Pamphilus, solus ex illorum numero presbyterii apud Cæsaream dignitate decoratus. Vir toto vitæ suæ tempore in omni virtutis genere spectatissimus, seu fugam et contemptum sæculi consideres, seu honorum largam in pauperes erogationem, seu sæcula-

πάντες, προφητικοῦ τινοῦς ἢ καὶ ἀποστολικοῦ (71) χαρίσματος καὶ ἀριθμοῦ κατηγεωμένοι. Ὦν ὁ κορυφαῖος, καὶ τῇ τοῦ κατὰ Καισάρειαν πρεσβείου τιμῇ κεκοσμημένος, μόνος ἐτύγχανεν ὁ Πάμφιλος, ἀνὴρ, καὶ παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον (72) πάσῃ διαπρέψας ἀρετῇ, ἀπρωτάξει καὶ καταπρηνήσει βίου, τῇ τῆς οὐσίας εἰς ἐνδεεῖς κοινωνίᾳ, κοσμικῶν ἐλπίδων ὀλιγωρίᾳ φιλοσόφῳ πολιτείᾳ καὶ ἀσκήσει· μάλιστα δὲ παρὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς πάντας διέπρεπε τῇ περὶ τὰ θεῖα λόγια

ante in martyrio præclarissime se gessisset Seleucus, et militaris dignitatis amissionem fortiter exceperat, et reliqui deinde per catechumēnos et fideles reliquam implement similitudinem innumerabilis Ecclesiæ, ut in parva imagine. Sic aspezi admirabilem tam multorum et talium martyrum electionem, qui etsi non essent multi numero, nullus tamen abierat ex iis ordinibus qui inveniuntur inter homines. Quomodo autem lyra quæ multas habet chordas, et ex chordis constat dissimilibus, acutis et gravibus, reuissisque et intensis et mediis, arte musica continere auaptatis omnibus: eodem modo in his, adolescentes simul et senes, servi simul et liberi, eruditi et rudes; obscuri generis homines, ut multis videbatur, et gloria insignes; fideles simul cum catechumenis, et diaconi simul cum presbyteris. Qui omnes tanquam a sapientissimo musico, nempe Dei Verbo unigenito varie pulsati, et quæ erat in ipsis potentia unusquisque per tormentorum tolerantiam, hoc est confessionem, ostendentes virtutem, et clarissimos numerososque et concinnos sonos eientes in iudiciis, uno et eodem fine in primis piam et longe sapientissimam, per martyrii consummationem; Deo universorum impleverunt melodiam. Operæ pretium autem est admirari virorum quoque numerum, qui significat propheticam quamdam et apostolicam gratiam. Contigit enim omnes esse duodecim, quo numero patriarchas et prophetas et apostolos fuisse accepimus. Non est autem prætermittenda uniuscuiusque singulatim laboriosa fortitudo, laterum lacerationes, et cum pilis caprinis, laceratarum corporis partium attritiones, et flagella immedicabilia, multipliciaque et varia tormenta, gravesque et toleratu difficiles, cruciatus, quos iubente iudice, manibus et pedibus infligentes satellites, vi cogeant martyres aliquid facere eorum quæ erant prohibita. Quid opus est dicere memoriæ perpetuo mandandas voces virorum divinorum, quibus labores nihil curantes, læto et alacri vultu respondebant iudicis interrogationibus; in ipsis tormentis ridentes viriliter, et bonis moribus ludificantem ejus percomationes. Cum enim rogasset undenam essent, mittentes dicere, quam in terris habebant civitatem, ostendebant eam quæ vere est eorum patria, dicentes se esse ex Hierusalem. Indicabant vero eandem sententia, Dei quoque cœlestem ad quam tendebant civitatem; et alia quæ sunt ejusmodi; ignota quidem et quæ non possunt perspicui ab iis, qui sacras Litteras non gustarunt; eis autem solis qui a fide divina sunt incitati, aperta adducebant. Propter quæ iudex indignatus, et valde animo cruciatus, et plane quid ageret dubius, varie ne vinceretur in eos operabatur. Deinde cum a spe cecidisset, concessit unicuique auferre præmia victoriæ. Erat autem varius modus eorum mortis; cum duo quidem qui erant inter eos catechumeni, consummati sint baptismo ignis, alius vero fuerit traditus figuræ salutaris passionis, qui autem erat mihi charus, fuerit diversis braviis redimitus. Atque hæc quidem dixerit quispiam, horum magis universam faciens mentionem: singulatim autem unumquemque persequens, merito beatum pronuntiavit eum, qui in choro primum locum obtinet. Is autem erat Pamphilus, vir revera pius, etc.

Porro hæc Eusebii esse, nemo, ut opinor, nega-

verit. Sunt enim elegantissima, et Eusebianam phrasim prorsus redolent. Prima quidem periodus, iisdem verbis tota habetur in hoc capite. Sed et reliqua indidem sumpta esse satis apparet. Hæc enim verba: Cum plurimi quidem in nobis cognita persecutione se fortiter gesserint, et illa quæ mox sequuntur, clarissimum certamen quod nos cognovimus conscripsimus; item illa, mihi clarissimum Jamnitē Paulum; denique ista, in medio eorum emicabat mens dominus, non est enim fas mihi aliter appellare divinum et plane beatissimum Pamphilum; et paulo post, sic aspezi admirabilem tam multorum et talium martyrum electionem: hæc, inquam, omnia quis alius dicere potuit quam Eusebius? Neque enim Metaphrastes ita loqui de seipso potest, quippe qui multis sæculis post illos martyres vixerit. Dicit aliquis, hæc quidem quæ superius posuimus, esse Eusebiana; non tamen ex libro de martyribus Palæstinæ, sed ex libris Eusebii De vita Pamphili (a), huc a Metaphraste esse translata. Verum tota orationis series, et apta singularum partium distributio, satis arguit hæc unius ejusdemque operis esse. Cum ergo et principium et finis sint ex Eusebii libro De martyribus Palæstinæ, sicut res ipsa indicat; pars quoque illa quam hic ascripsimus, ex eodem libro deprompta sit, necesse est. Itaque verissimum est id quod supra observavi, librum hunc Eusebii De martyribus Palæstinæ, mancum ad nos et mutilum pervenisse.

(71) Προφητικοῦ τινοῦς ἢ καὶ ἀποστολικοῦ. Prophetas minores intelligit, qui duodecim numero fuerunt. Id autem longe clarius habetur apud Metaphrastem his verbis: Operæ pretium autem est admirari virorum quoque numerum, qui significat propheticam quamdam et apostolicam gratiam. Contigit enim omnes esse duodecim, quo numero patriarchas et prophetas et apostolos fuisse accepimus.

(72) Πάμφιλος, ἀνὴρ καὶ παρ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον. Et hic locus apud Metaphrastem multo integrior habetur in hunc modum: Is autem erat Pamphilus, vir revera pius, et omnium, ut semel dicam, amicus et familiaris; reipsa nomen sibi impositum verum esse ostendens; Cæsariensium Ecclesiæ ornamentum. Nam presbyterorum quoque cathedram cum esset presbyter honestabat, ut qui simul ornaret ministerium, et ex eo ornaretur. Quinetiam aliis quoque erat divinus et divine particeps inspiratio: quoniam tota sua vita fuit maxime insignis virtute, multum quidem jubens valere deliciis et copiam divitiarum, cum se totum dedicasset Dei Verbo, renuntiatis quidem iis quæ ad ipsum redibant a majoribus, nudis, mancis et pauperibus omnia distribuit. Ipse autem degit in vita quæ nihil possidebat, per valentissimam exercitationem, divinam persequens philosophiam. Atque ortus quidem erat ex Berytensium civitate, ubi in prima ætate educatus fuerat in illis quæ illic erant studiis litterariis. Postquam autem ejus providentia ad virilem pervenisset ætatem, transiit ab iis ad sacrarum litterarum scientiam. Assumpsit vero mores divinæ et propheticæ vitæ; et ipse se verum Dei martyrem exhibuit etiam ante ultimum vitæ finem. Sed talis quidem erat Pamphilus.

(a) Hæc est sententia Dan. Papebröchii. Vide ejus præfationem. EDIT. PATR.

γνησιωτάτη σπουδῇ, ἀπρὸς τε περὶ αὐτοῦ προϋέτο φιλοπονίᾳ, καὶ τῇ περὶ τοὺς προσήκοντας καὶ πάντας τοὺς αὐτῷ πλησιάζοντας ὡφελείᾳ· οὐ τὰ λοιπὰ τῆς ἀρετῆς κατορθώματα, μακροτέρας ὄντα διηγήσεως, ἐπ' ἰδίᾳς τῆς τοῦ κατ' αὐτὸν ὑποθέσεως βίου γραφῆς, ἐν τρισὶν ἡδὴ πρότερον ὑπομνήμασι παραδεδώκαμεν. Ἀλλὰ γὰρ ἐπ' ἐκεῖνα τοὺς φιλοτίμως καὶ ταῦτα εἰδέναι ἔχοντας ἀναπέμψαντες, τανῦν ἐχώμεθα (73) τῆς κατὰ τοὺς μάρτυρας ἀκολουθίας. Δεύτερος μετὰ Πάμφιλον ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρήει ἱεροπρεπεῖ πολιτῇ τετιμημένος, Οὐάλης, τῶν ἀπὸ Αἰλίας διάκονος (74), αὐτῇ προσόφει σεμνότατος πρεσβύτης, τῶν θείων Γραφῶν εἰ καὶ τις ἄλλος ἐπιστήμων· τοσαύτας γὰρ τοι μνήμας αὐτῶν ἐνεστέρνιστο, ὥς μὴ ἐνδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμάτων ἐντεύξεως, τῆς εἰ ποτε λάβοι Γραφῆς (75) οἷόςδ' οὖν ἀπομνημονεῦσαι διεξόδους. Τρίτος ὁ θερμοῦργάτος καὶ τῷ πνεύματι ζῶν ἀπὸ τῆς Ἰαμνιῶν πόλεως ἐν αὐτοῖς ἐγνωρίζετο Παῦλος, πρὸ τοῦ μαρτυρίου διὰ καυχῆρων ὑπομονῆς τὸν τῆς ὁμολογίας διαβλήσας ἀγῶνα. Τούτοις ἐπὶ τῆς εἰρηκτῆς ἐτῶν δυνεῖν ἔλων χρόνον κατατρίψασιν ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γίνεται (76) Αἰγυπτίων αὐθις ἀδελφῶν ἐφοδος, τῶν καὶ σὺν αὐτοῖς τελειωθέντων. Τοὺς κατὰ Κιλικίαν οὗτοι μέχρι τῶν αὐτῶν μετὰ ἄλλων ὁμολογητῶν προπέμψαντες, ἐπαλινόστουν ἐπὶ τὰ οἰκεία· ὁμοίως δὲ καὶ αὐτοὶ πρὸς αὐταῖς εἰσόδους τῶν κατὰ Καισάρειαν πυλῶν, τίνες τε εἶεν καὶ ὁπόθεν ἀφικνούμενοι, πρὸς τῶν φυλάκων (βάρβαροι δὲ τινες ὑπῆρχον οὗτοι τὸν τρόπον) ἀνερωτηθέντες, καὶ μηδὲν τῆς ἀληθείας ἀποκρυψάμενοι, οἷα καχοῦργοι ἐπαυτοφώρῳ ληφθέντες, συνείχοντο· πέντε δ' ἦσαν οὗτοι τὸν ἀριθμόν. Οἱ καὶ προσαχθέντες τῷ τυράννῳ, κατὰ τοῦτο παρέρχισσάμενοι, αὐτίκα μὲν καθελγύνονται δεσμοτηρίῳ· τῇ δ' ἐξῆς Περιτίου μηνὸς ἡμέρᾳ ἑκκαδεκάτῃ, Μαρτίου κατὰ Ῥωμαίους ἡ πρὸ δεκατεσσάρων Καλανδῶν, ἐκ προσταγματος τούτους δὴ αὐτοὺς ἅμα τοῖς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον δεδηλωμένοις, τῷ δικαστῇ

rium honorum ad quos aspirare poterat despicientiam; seu denique arctioris et philosophicæ ejusdam vitæ exercitationem. Sed præ cunctis nostræ ætatis hominibus eminuit in eo viro ardentissimum studium sacrarum Litterarum, et in iis rebus quas sibi perficiendas proposuerat indefessa laboris assiduitas ac diligentia; ad hæc singularis in proximos cunctosque qui ad ipsum accesserant beneficentia. Hujus viri reliquas virtutes resque præclare gestas quæ prolixiorē orationem desiderant, jam pridem nos in peculiari opere quod *De ejus vita* conscripsimus, tribus libris complexi sumus. Si qui igitur harum etiam rerum cognoscendarum cupidine tenentur, eos illuc amandasse contenti, impræsentiarum cæptam de martyribus nostris narrationem prosequemur. Secundus post Pamphilum in certamen descendit Valens, Aeliæ urbis diaconus, augusta canitie conspicuus, ipsoque aspectu venerabilis senex, qui divinas Scripturas præ cæteris egregie callebat. Eas enim usque adeo fideli memoria complectebatur, ut nihil omnino interesset an ex codice ipso legeret, an cujuslibet Scripturæ integras paginas memoriter recitaret. Tertius inter eos claruit Paulus Jamnitarum oppido oriundus, vir in agendo fervidus et ardore spiritus plenus: qui ante martyrium candentis ferri exustiones perpessus, confessionis coronam retulerat. His biennii spatio in carcere **337** detentis occasionem martyrii præbuit Ægyptiorum iterum fratrum adventus, qui etiam una cum illis martyrio coronati sunt. Hi Ægyptii constitutos in Cilicia confessores, ad usque metalla quæ illic sita sunt, honoris causa erant prosecuti. Cumque in patriam reverterentur, ad ipsas urbis Cæsareæ portas perinde ac priores illi quos supra commemoravi, interrogati a custodibus, viris suo ingenio barbaris, quinam et unde profecti essent, absque ullis ambagibus rem, ut erat,

(73) Vulg. *τανῦν ἐχώμεθα*. In tribus nostris codicibus Maz., Mel. et Fuk. rectius τανῦν ἐχώμεθα, in imperativo. Porro ex hoc loco manifeste colligitur librum hunc *De martyribus Palæstinæ*, verum ac germanum opus esse Eusebii, ab eo conscriptum post libros *De vita Pamphili*, et post *Ecclesiasticam historiam*.

(74) *Τῶν ἀπὸ Αἰλίας διάκονος*. Horum verborum duplex potest afferrī sensus. Nam aut Valentem patria Eliensem fuisse his verbis significatur; aut diaconum fuisse Eliensium Ecclesiæ. Posteriorē sensum amplexus est Simeon Metaphrastes. Sic enim scribit: *Erat autem diaconus, etsi esset hujusmodi, Ecclesiæ Eliensium*. Similem ambiguitatem notavi supra in lib. v, ubi de sancto Viennensi diacono agitur.

(75) *Τῆς εἰποτε λάβοι Γραφῆς*. Hic locus corruptus est, ut nemo non videt: quem ego sic emendandum esse existimo: ὥς μὴ ἐνδεῖν τῆς ἀπὸ γραμμάτων ἐντεύξεως, τὸ ἥς ποτε ἂν λάβοι Γραφῆς οἷόςδ' οὖν ἀπομνημονεῦσαι διεξόδους. Atque hanc lectionem in versione mea sum secutus. At Christophorsonus barbare prorsus hunc locum ita vertit, *ut si quem locum aliquando citare vellet, perinde expedire illud poterat absque scripto efficere, atque ex scripto legere*. Sed nostra interpretatio cum Simeonis Metaphrastæ interpretatione consentit. Sic enim habet versio

Gentiani Herveti apud Lipomanum in mense Februario: *Quineliæ divinarum Scripturarum sciens, ut si quis alius. Eas quidem ita complexus erat memoria, ut a lectione nihil discrepant, quæ memoriæ mandatæ ab eo conservabantur sacrosanctorum discipulorum promissiones*. Quanquam Herveti interpretatio in eo peccat, quod verbum ἀπομνημονεῦσαι vertit *memoriæ mandare*, cum significet *memoriter recitare*, ut alibi observavi.

(76) *ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γίνεται*. Male Christophorsonus ὑπέρθεσις rescripsit. Fecit librum prava interpunctio, quæ tum in editione Rob. Stephani, tum in manuscriptis codicibus habetur. Certe in vetustissimo codice Maz., post verbum γίνεται apposita est virgula ad caput litteræ. Quod quidem in eo codice interdum fieri observavi. Sed quis non videt totum hunc locum uno ductu legendum esse absque ulla distinctione, hoc modo: ὑπόθεσις τοῦ μαρτυρίου γίνεται Αἰγυπτίων αὐθις ἀδελφῶν ἐφοδος. In codice quidem Medicæ post vocem γίνεται nulla adhibetur distinctio. Codex autem Regius post illud verbum virgulam tantum habet appositam ad pedes litteræ. Gentiani quoque Herveti versio nostram interpretationem confirmat. Sic enim illa vertit: *His in carcere duobus annis contritis, martyrii occasio fuit Ægyptiorum adventus*.

confessi. Protinus tanquam malefici in ipso facinore A deprensi vincuntur. Erant hi numero quinque : qui cum ad tyrannum perducti, coram ipso libere locuti essent, continuo trusi sunt in carcerem. Postridie vero, qui dies erat 16 mensis Peritii, hoc est juxta Romanos ante diem xiv Kalendas Martias, una cum Pamphilo et supradictis ejus sociis ex mandato judici exhibentur. Hic primum quidem Ægyptiorum inexpugnabilem constantiam omni tormentorum genere et variis novarum machinarum adinventionibus experiri aggreditur. Ac principem quidem illorum cum ejusmodi cruciatibus antea exercuisset, quisnam esset primum interrogavit. Postquam vero pro nomine proprio propheticum aliquod vocabulum ex eo audivisset (quippe ipsi indita sibi a parentibus nomina, ideo fortasse quod essent idolorum vocabula, abjecerant) : Eliæ igitur, et Jeremiæ atque Isaïæ, et Samuelis ac Danielis nomina eos sibi asciscentes audire erat, et genuinum ac germanum Israellem, qui proprie est eorum qui in occulto sunt Judæi, non solum operibus, sed propriis etiam nominibus exhibentes. Hujusmodi, inquam, nomen cum ex martyre audisset Firmilianus, nec tamen vim ac virtutem nominis intellexisset, post hæc quænam ei patria esset interrogavit. Ille a priori vocabulo nullatenus discrepantia loquens, Jerusalem sibi patriam esse respondet, illam scilicet Hierusalem intelligens de qua loquitur Paulus : « Superna autem Hierusalem libera est et metropolis omnium nostrum ¹. » Item alio loco : « Accessistis ad montem Sion, et ad civitatem Dei viventis Jerusalem cœlestem ². » Et hanc quidem martyr intelligebat. Judex vero sensu in terram abjecto ac depresso, quænam illa urbs et ubi gentium esset, sollicitè inquirebat. **338** Tormenta dehinc adhibuit, ut veritatem eliceret. Sedenim ille manus post tergum retortas pedesque novis quibusdam machinis luxatos habens, verum se dixisse affirmavit. Interrogatus iterum ac sæpius quænam esset illa quam dicebat civitas, et ubi terrarum sita, eo-

¹ Gal. iv. ² Hebr. xii.

(77) *Τούτοις ἐγγυμνάσας τοῖς ἀθλοῖς.* Verbum ἐγγυμνάσας passive hic sumi videtur pro ἐγγυμνασθεῖς. Indicat enim Eusebius Firmilianum judicem in hujusmodi judiciis et quæstionibus tritum atque exercitatum fuisse. Sed cum hoc verbum rursus infra sumatur active, hic quoque eodem modo sumi debet. Prolusiones igitur seu ἄθλα vocat Eusebius, verbera et tormenta. Certe Gentianus Hervetus verbum ἐγγυμνάσας active interpretatus est hoc modo : *Ille autem Ægyptiorum solum periculum fecit ante tormenta, omni ratione eos exercens.*

(78) *Ὁν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων.* In quatuor nostris codicibus Maz., Med., Fuk. et Savil., legitur τὸν ἐν κρυπτῷ, quam scripturam secutus esse videtur Christophorus; sic enim vertit : *Et germanum ac verum Dei Israellem qui Judæis erat in occulto, demonstrare.* Quam tamen interpretationem probare non possum. Quid enim sibi vult *Israel occultus Judæis*? Deinde dixisset Eusebius ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίους, non autem Ἰουδαίων. Alius igitur sensus sit oportet horum verborum. Alludit procul dubio Eusebius ad locum Pauli in *Epist. ad Romanos* cap. ix, ubi Paulus duo genera facit Judæorum, alios ἐν φανερό, alios ἐν κρυπτῷ. Et priores qui-

dem illos, non esse veros Judæos affirmat, quippe qui corporales tantum legis ceremonias observent; posteriores vero ait esse veros Judæos, qui corde sint circumcisi, non carne. Vide Origenem in capite i *Philocaliæ*. Ita certe hunc Eusebii locum accepit Metaphrastes. Sic enim habet ejus versio auctore Gentiano Herveto : *Ὅτι οἱ Ἐλίμ καὶ Ἰερουσαλὴμ, Ἰσαΐαν, Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ οἱ ἑαυτοὺς ἐγγυμνάσαντες τοῖς ἀθλοῖς (77, τίς εἶπεν, πρῶτον ἡρώτα, εἰτ' ἀντὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος προφητικὸν τι ἐπακούσας· τοῦτο δὲ πρὸς αὐτῶν ἐγίνετο, ἀντὶ τῶν πατέρων αὐτοῖς ἐπιπεφημισμένων εἰδωλικῶν ὄντων εἰ τύχοι, μετατεθεικότων ἑαυτοῖς τὰς προσηγορίας· Ἠλίαν γοῦν καὶ Ἰερουσαλὴμ καὶ Ἠσαΐαν τε καὶ Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ, ἥκουες ἂν αὐτῶν ἐπιγεγραφομένων, καὶ τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων (78) γνήσιον τε καὶ εὐκρινῶς Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ (79) οὐ μόνον ἔργοις, ἀλλὰ φωναῖς κυρίως ἐκφερομέναις ἐπιδεικνυμένων· τοιοῦτόν τι οὖν πρὸς τοῦ μάρτυρος ὀνομα ἐπακούσας ὁ Φερμιλιανὸς, οὐ μὴν ἐπιστήσας τῇ τοῦ βήματος δυνάμει, δεύτερον ἥτις αὐτοῦ πατρὶς γένοιτο, ἡρώτα. Ὁ δὲ συνωδὸν τῇ προτέρᾳ δευτέρᾳ ἀφίησι φωνήν, Ἰερουσαλὴμ εἶναι λέγων τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἐκείνην δῆτα νοῶν περὶ ἧς εἴρηται τῷ Παύλῳ· « Ἡ δὲ ἄνω Ἰερουσαλὴμ ἐλευθέρη ἐστὶ, ἥτις ἐστὶν μήτηρ ἡμῶν » καὶ· « Προσεληλύθατε Σιών ὄρει, καὶ πόλει Θεοῦ ζώντος, Ἰερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ. » Καὶ ὁ μὲν ταύτην ἐνόει, ὁ δ' ἐπὶ χθόνα καὶ χαμαὶ βίψας τὴν διάνοιαν, ἥτις αὕτη εἶπεν καὶ ποὶ γῆς κειμένη, ἀκριδῶς ἐπολυπραγμόνει, εἶτα καὶ βατάνους ἐπήγεν, ὡς ἂν τάληθες ὁμολογοίη· ὁ δὲ στρεβλούμενος κατόπιν τῷ χειρὶ, καὶ τοῖς ποδοῖν μαγγάνοις τισὶ ξένοις διακλώμενος, ἀληθὲς εἰπεῖν ἀπισχυρίζετο. Εἶτα πάλιν πολλὰκις ἐρωτωμένου τίς εἶπεν καὶ ποὶ κειμένη ἦν δὴ φράζει πόλιν, μόνων εἶναι τῶν θεοσεβῶν ταύτην ἔλεγε πατρίδα· μὴ γὰρ ἑτέροις ἢ τοῖς μόνοις, αὐτῆς μετεῖναι, κεῖσθαι δὲ πρὸς αὐταῖς ἀνατολαῖς καὶ πρὸς ἀνίσχοντι ἡλίῳ· ὁ μὲν πάλιν διὰ τούτων κατὰ τὸν ἴδιον νοῦν ἐφιλοσώφει, μηδαμῶς τῶν ἐν κύκλῳ βατάνοις αὐτὸν αἰκίζομένων ἐπιστροφὴν ποιούμενος, ἄσαρκος δ' ὡς περ καὶ ἀτόματος, οὐδ' ἐπαλεῖν δοκῶν τῶν ἀληθύνων· ὁ δ' ἀπορούμενος ἐσφάδαζεν, ἐχθρὰν καὶ Ῥωμαίους πολεμίαν πάντως που συστήσεσθαι πόλιν Χριστιανούς οἰόμενος· πολὺς τε ἦν ταύτην ἀνερευνῶν, καὶ τὴν*

dem illos, non esse veros Judæos affirmat, quippe qui corporales tantum legis ceremonias observent; posteriores vero ait esse veros Judæos, qui corde sint circumcisi, non carne. Vide Origenem in capite i *Philocaliæ*. Ita certe hunc Eusebii locum accepit Metaphrastes. Sic enim habet ejus versio auctore Gentiano Herveto : *Ὅτι οἱ Ἐλίμ καὶ Ἰερουσαλὴμ, Ἰσαΐαν, Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ οἱ ἑαυτοὺς ἐγγυμνάσαντες τοῖς ἀθλοῖς (77, τίς εἶπεν, πρῶτον ἡρώτα, εἰτ' ἀντὶ τοῦ κυρίου ὀνόματος προφητικὸν τι ἐπακούσας· τοῦτο δὲ πρὸς αὐτῶν ἐγίνετο, ἀντὶ τῶν πατέρων αὐτοῖς ἐπιπεφημισμένων εἰδωλικῶν ὄντων εἰ τύχοι, μετατεθεικότων ἑαυτοῖς τὰς προσηγορίας· Ἠλίαν γοῦν καὶ Ἰερουσαλὴμ καὶ Ἠσαΐαν τε καὶ Σαμουὴλ καὶ Δανιὴλ, ἥκουες ἂν αὐτῶν ἐπιγεγραφομένων, καὶ τὸν ἐν κρυπτῷ Ἰουδαίων (78) γνήσιον τε καὶ εὐκρινῶς Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ (79) οὐ μόνον ἔργοις, ἀλλὰ φωναῖς κυρίως ἐκφερομέναις ἐπιδεικνυμένων· τοιοῦτόν τι οὖν πρὸς τοῦ μάρτυρος ὀνομα ἐπακούσας ὁ Φερμιλιανὸς, οὐ μὴν ἐπιστήσας τῇ τοῦ βήματος δυνάμει, δεύτερον ἥτις αὐτοῦ πατρὶς γένοιτο, ἡρώτα. Ὁ δὲ συνωδὸν τῇ προτέρᾳ δευτέρᾳ ἀφίησι φωνήν, Ἰερουσαλὴμ εἶναι λέγων τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα, ἐκείνην δῆτα νοῶν περὶ ἧς εἴρηται τῷ Παύλῳ· « Ἡ δὲ ἄνω Ἰερουσαλὴμ ἐλευθέρη ἐστὶ, ἥτις ἐστὶν μήτηρ ἡμῶν » καὶ· « Προσεληλύθατε Σιών ὄρει, καὶ πόλει Θεοῦ ζώντος, Ἰερουσαλὴμ ἐπουρανίῳ. » Καὶ ὁ μὲν ταύτην ἐνόει, ὁ δ' ἐπὶ χθόνα καὶ χαμαὶ βίψας τὴν διάνοιαν, ἥτις αὕτη εἶπεν καὶ ποὶ γῆς κειμένη, ἀκριδῶς ἐπολυπραγμόνει, εἶτα καὶ βατάνους ἐπήγεν, ὡς ἂν τάληθες ὁμολογοίη· ὁ δὲ στρεβλούμενος κατόπιν τῷ χειρὶ, καὶ τοῖς ποδοῖν μαγγάνοις τισὶ ξένοις διακλώμενος, ἀληθὲς εἰπεῖν ἀπισχυρίζετο. Εἶτα πάλιν πολλὰκις ἐρωτωμένου τίς εἶπεν καὶ ποὶ κειμένη ἦν δὴ φράζει πόλιν, μόνων εἶναι τῶν θεοσεβῶν ταύτην ἔλεγε πατρίδα· μὴ γὰρ ἑτέροις ἢ τοῖς μόνοις, αὐτῆς μετεῖναι, κεῖσθαι δὲ πρὸς αὐταῖς ἀνατολαῖς καὶ πρὸς ἀνίσχοντι ἡλίῳ· ὁ μὲν πάλιν διὰ τούτων κατὰ τὸν ἴδιον νοῦν ἐφιλοσώφει, μηδαμῶς τῶν ἐν κύκλῳ βατάνοις αὐτὸν αἰκίζομένων ἐπιστροφὴν ποιούμενος, ἄσαρκος δ' ὡς περ καὶ ἀτόματος, οὐδ' ἐπαλεῖν δοκῶν τῶν ἀληθύνων· ὁ δ' ἀπορούμενος ἐσφάδαζεν, ἐχθρὰν καὶ Ῥωμαίους πολεμίαν πάντως που συστήσεσθαι πόλιν Χριστιανούς οἰόμενος· πολὺς τε ἦν ταύτην ἀνερευνῶν, καὶ τὴν*

(79) *Ἰσραὴλ τοῦ Θεοῦ.* Duæ postremæ voces absunt a codice Mediceo, nec habentur in collectione Simeonis Metaphrastæ, ut ex Herveti interpretatione colligitur. Sane cum Israel Hebraice idem sit quod videns Deum, nihil opus est addere τοῦ Θεοῦ. Ait igitur Eusebius, Ægyptios illos qui Israelitarum seu Judæorum nomina sibi indiderant, verum ac germanum Israellem, et illum qui in abscondito est Judæum, tam factis ipsis quam nominibus exhibuisse.

δηλωθεῖσαν χώραν κατ' ἀνατολὰς ἐξετάζων. Ὡς δ' ἐπὶ πλεον μάστιγι τὸν νεανίαν καταξήνας παντοίαις τε τιμωρησάμενος βασάνοις, ἀπαράλλακτον τὴν ἐνστασιν τῶν πρότερον αὐτῷ ῥηθέντων ἐγίγνωσκε, τὴν ἐπὶ θανάτῳ κατ' αὐτοῦ κεφαλικὴν ἐκφέρει ψῆφον. Τοσαύτην μὲν οὖν τὰ κατὰ τοῦτον δραματοουργίαν εἰλῆχει. Καὶ τοὺς λοιποὺς δὲ τοῖς παραπλήσιοις ἄθλοις ἐγγυμνάσας, τὸν ὁμοιον ἀπαλλάττει τρόπον. Εἴτ' ἀποκαμῶν, διαγνοὺς τε εἰς μάτην τιμωρεῖσθαι τοὺς ἄνδρας, ἐπιθυμίας κόρον λαβὼν (80), ἐπὶ τοὺς ἀμφὶ τὸν Πάμφιλον μέτεσιν, ἀναδιδαχθεὶς τε ὡς ἤδη καὶ πρότερον διὰ βασάνων ἀμετάθετον ἐνεδείξαντο τὴν ὑπὲρ τῆς πίστεως προθυμίαν, ἀνερωτῆσας εἰ ἄρα εἰσέτι καὶ νῦν πειθαρχοῖεν, δεξάμενός τε αὐτὸ μόνον παρ' ἐνὸς ἐκάστου τὴν τελευταίαν αὐτῶν τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον ὁμολογίας φωνήν, τὴν αὐτὴν τοῖς προτέροις ἐπάγει τιμωρίαν. Τούτων ἐπὶ πέρας ἀχθέντων, μεράκιον τῆς οικειτικῆς ὑπάρχον τοῦ Παμφίλου θεραπείας (81), οἷα γνησίᾳ ἀνατροφῇ καὶ παιδείᾳ τοῦ τηλικούτου συνησκημένον ἄνδρός, ὡς ἔγνω τὴν κατὰ τοῦ δεσπότου ψῆφον, ἀπὸ μέσης τῆς πληθύος ἀναθοᾶ, γῆ τὰ σώματα παραδοθῆναι ἀξίων. Ὁ δ' οὐκ ἀνθρωπος, ἀλλὰ θῆρ καὶ εἰ τι θηρὸς ἀγριώτερον, μήτε τῷ τῆς ἡλικίας ἀπονείμας νέῳ συγγνώμην, αὐτὸ μόνον ὡς ἔρωτήσας ὁμολογοῦντα Χριστιανὸν ἔμαθεν, ὥσπερ ὑπὸ τινος τραυθεὶς βέλους, οἰδήσας τὸν θυμὸν, ὅλη δυνάμει τοῖς βασανισταῖς χρῆσθαι κατ' αὐτοῦ προστάττει. Ὡς δ' ἐπιχειρουμένου θύειν ἀνανεύοντα αὐτὸν ἑώρα, οὐκέθ' ὡς σάρκας ἀνθρώπου, ἀλλ' ἢ λίθους ἢ ξύλα, ἢ τι τῶν ἄλλων ἀνύχων, ἄχρις αὐτῶν ὀστέων καὶ τῶν ἐν βάθει καὶ ἐν μυχοῖς σπλάγγων παραμόνως καταξάινεσθαι κελεύει. Εἰς μακρὸν δὲ τούτου γινομένου, μάτην ἐγχειρεῖν διέγνω, ἀφώνου καὶ ἀνεπαίσθητου, μικροῦ δὲ δεῖν καὶ πάντη ἀψύχου τοῦ σώματος αὐτῷ ταῖς βασάνοις κατατριβομένου. Παράμονον δὲ τὸ ἀνηλεὲς καὶ ἀπάνθρωπον κεκτημένος, εὐθύς ὡς εἶχε μακρῷ πυρὶ παραδοθῆναι (82) αὐτὸν ἀποφαίνεται. Καὶ οὗτος μὲν, πρὸ τῆς τοῦ κατὰ σάρκα δεσπότου τελειώσεως, ὕστατος ἐπὶ τὸν ἀγῶνα παρελθὼν, τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγὴν προύλαβεν, ἔτι διαμελλόντων τῶν περὶ τοὺς προτέρους ἐσπουδαχόντων. Ἦν

rum duntaxat qui veri Dei cultores essent hanc esse patriam respondit. Neque enim aliis præterquam istis hujus civitatis jus competere: ipsam porro ad Orientem et juxta ipsum exsurgentis solis cubile positam esse. Et martyr quidem rursus in hunc modum juxta sensum suum philosophabatur, nullatenus intentus iis qui tormentis ipsum undique excruciabant. Sed tanquam carnis expers et corporis, ne minimo quidem dolorum sensu affici videbatur. Judex vero dubius atque anceps animo æstuebat, ratus Christianos urbem aliquam æmulam atque infensam Romanis alicubi condituros esse. Proinde multum laborabat ut eam pervestigaret, et Orientis regionem quam martyr dixerat indagaret. Verum ubi fortissimum virum post flagrorum verbera quibus eum laniaverat, et post cujusquemodi tormentorum cruciatus, stabilem atque immotum in iisdem quæ prius dixerat perseverare intellexit, capitali eum sententia damnavit. Et res quidem hujusce martyris, hunc veluti cujusdam tragœdiæ actum atque exitum habuerunt. Reliquos deinde cum haud dissimilibus prolusionibus exercuisset, pari quoque genere mortis exstinxit. Fessus deinde, frustra eos homines excruciaci ab se cernens; cum cupiditatis suæ satietas ipsum cœpisset, ad Pamphilum ejusque socios transit. Et quoniam compertum habebat, eos pro fidei suæ defensione alacritatem nulla vi tormentorum expugnabilem jam antea ostendisse, interrogavit illos utrum vel nunc tandem præceptis imperialibus parere vellent. Cumque nihil aliud a singulis elicere potuisset præter ultimam illam quæ in martyrio sit confessionem, eodem cum superioribus supplicio eos affecit. Illis ita gestis, adolescens quidam ex familia Pamphili, utpote in convictu ac disciplina tanti viri liberaliter educatus, simul atque sententiam in dominum suum latam esse cognovit, e medio turbæ exclamans, ut mortuorum cadavera sepulturæ saltem traderentur postulavit. At judex, non hominis sed belluæ potius, aut si quid etiam bellua tetrius est, dignus nomine

339 nullam ætati veniam impertiens, postquam

(80) *Ἐπιθυμίας κόρον λαβὼν*. Intelligere videtur eam qua flagrabat Firmilianus cupiditatem, noscendi ex martyribus Ægyptiis, ubinam esset illa Jerusalem quam sibi patriam esse dicebant. Ex quo, ut id obliter moneam, satis apparet id quod in superioribus libris observavi, Jerusalem tunc in terris nullam fuisse. Alioqui non tantopere æstnasset Firmilianus, qui præses erat Palæstinæ, ut Hierosolymæ situm ex martyribus illis cognosceret. Vox tamen ἐπιθυμία nescio an hoc sensu sumi possit quem dixi. Certe hic locus obscurus est, ac, ni fallor, mendosus. Proinde Simeon Metaphrastes cum hæc ex Eusebio describeret, voces istas consulto prætermisit.

(81) *Μεράκιον τῆς οικειτικῆς... τοῦ Παμφίλου θεραπείας*. Hoc loco quædam addit Simeon Metaphrastes, quæ hic merentur ascribi: *Nondum autem dictum universum absolverat, et aliunde exclamat quidam adolescens ex familia Pamphili; et ex media turba accedens in medium eorum qui circumsidebant iudicium, alta voce corpora eorum petiit*

D sepulturæ mandari. Is autem erat B. Porphyrius, Pamphili vernula, nondum totos octodecim annos natus; recte scribendi scientia peritus; modestia vero morum has laudes celans, ut qui a tali viro fuisset institutus.

(82) *Μακρῷ πυρὶ παραδοθῆναι*. Christophorus legisse videtur *μαλθακῷ*. Sic enim vertit: *Confestim igni pedetentim exardescente et remisso comburi decernit*. Hervetus quoque ita interpretatus est: *Pronuntiat sententiam ut tradatur molli et lento igni*. Idque confirmant sequentia Eusebii verba. Ait enim Porphyrium palo affixum fuisse, et proci ab ipso rogi in circuitu accensum esse; ut scilicet martyr lento igne consumeretur. Idem legitur in *Passione Plonii* et aliorum martyrum. Eodem sensu *μακρὸν πῦρ* ierum usurpat Eusebius infra ubi de Juliano. Porro notandum est, tam Porphyrium quam Julianum catechumenos fuisse. Docet id Metaphrastes his verbis: *Duo quidem qui erant inter eos catechumeni, consummati sunt baptismo ignis.*

interrogatum juvenem Christianum esse ex ipsius confessione didicit, statim quasi telo aliquo sauciatus intumuit, mandavitque tortoribus, ut lotis viribus in adolescentem sævirent. Post hæc sacrificare eum iubens, cum renuentem videret, prorsus quasi saxum aliquod aut lignum aliudve quid sensu destitutum, non hominis corpus feriret, adolescentis latera ad ipsa usque ossa et intimos viscerum recessus absque ullis induciis sulcari præcepit. Quod cum diutius fieret, iudex adolescentem toto licet corpore tormentis conscisso, nec vocem edere, nec sensu ullo doloris tangi, et quasi inanimem persistere videns, frustra se laborare intellexit. Nihilominus in pristina semper sævitia et immanitate perseverans, statim illum eo quo erat habitu, ingenti rogo cremari præcepit. Et hic quidem licet postremus in stadium ingressus, tamen ante temporalem dominum suum ex hac vita digredi occupavit: cum ii qui priores illos expugnare studebant, adhuc moram traherent. Itaque Porphyrium (hoc enim ei nomen fuit) cernere licebat, instar nobilis athletæ qui in sacro certamine decertans pammachio victoriam reportavit; corpore quidem pulverulento ac sordido, vultu autem hilari et confidenti animo post tot cruciatus ad mortem incedentem; prorsus divino Spiritu repletum, et habitu philosophico; uno scilicet quod habebat pallio in modum exornidis contextum; et tranquillo ac sedato animo familiaribus suis quæcunque volebat mandantem atque innuentem: in ipso denique palo adhuc serenitatem oris retinentem. Quin etiam cum rogius satis longo ab ipso intervallo circumquaque accensus fuisset, ipse hinc inde flammam ore attrahebat: nec post unicam illam vocem quam cum flamma ipsum contingere cœpisset, protulit, Jesum scilicet Filium Dei adiutorem sibi invocans, quidquam locutus est: fortissime ad extremum usque spiritum in silentio perseverans. Hujusmodi certamen Porphyrii fuit. Cujus consummationem cum confessor quidam nomine Seleucus, qui olim miles fuerat, Pamphilo renuntiasset, confestim utpote talis nuntii minister, eorum sorti meruit adjungi. Quippe vix mortem Porphyrii nuntiaverat et unum ex martyribus osculo salutarat, cum subito milites correptum **340** eum deducunt ad præsidem. Qui perinde ac si Seleucum urgere vo-

δὲ ἄρα τὸν Πορφύριον ἰδεῖν, ἱερονίκου διαθέσει πάμαχον νενικηκότος, κεκονισμένον μὲν τὸ σῶμα, φαιδρὸν δὲ τὸ πρόσωπον, θαρσαλέῳ φρονήματι καὶ γαύρῳ μετὰ τὸσαῦτα τὴν ἐπὶ θανάτῳ βαδίζοντα, καὶ θεοῦ Πνεύματος ὡς ἀληθῶς ἐμπλεῶν, αὐτοῦ τε φιλοσόφῳ σχήματι μόνῳ τῷ περὶ αὐτὸν ἀναβολαίῳ ἐξωμίδος τρόπον ἡμφισμένον, νηφαλέῳ τε λογισμῷ περὶ ὧν ἐβούλετο τοῖς γνωρίμοις ἐντελλόμενον καὶ διανεύοντα, ἐπ' αὐτῷ τε ἱκρίῳ τὸ πρόσωπον ἔτι φαιδρὸν διατηροῦντα, ἀλλὰ καὶ ἀφθείσης ἕξ ἀπὸ μακροῦ ἀποστήματος κύκλῳ περὶ αὐτὸν τῆς πυρᾶς, ἐνθὲνδε κάκειθεν ἀραρπάζοντα τῷ σόματι τὴν φλόγα, γενναιοτάτῃ τε εἰς ἐσχάτην ἀναπνοὴν ἐγκαρτεροῦντα τῇ σιωπῇ, μετὰ μίαν γὰρ ἤν (83) ἅμα καθασφαμένῃς αὐτοῦ τῆς φλογὸς ἀπέρρηξε φωνήν, τὸν Ἰῶν τοῦ Θεοῦ Ἰησοῦν βοηθὸν ἐπιβοώμενος. Τοιοῦτος καὶ ὁ Πορφυρίου ἄθλος. Τῆς δὲ κατ' αὐτὸν τελειώσεως ἄγγελος τῷ Παμφίλῳ γενόμενος Σέλευκος, τῶν ἀπὸ στρατείας τις ὁμολογητῆς, οἷα τηλικαύτης ἀγγελίας διάκονος, τοῦ σὺν αὐτοῖς παραχρῆμα κλήρου καταξιοῦται. Αὐτίκα γάρ τοι αὐτὸν διαγγελλαντα τὸ τοῦ Πορφυρίου τέλος, τῶν τε μαρτύρων ἓνα δὴ τινα φιλήματι προσειπόντα, ἐπιλαβόμενοι στρατιῶται τινες, ἀγουσιν ἐπὶ τὸν ἡγεμόνα. Ὁ δὲ ὥσπερ ἐπισπέρχων αὐτὸν τῷ προτέρῳ συναπόδημον τῆς εἰς οὐρανὸς γενέσθαι πορείας, αὐτίκα κεφαλικῇ τιμωρίᾳ κολασθῆναι προστάττει. Οὗτος ἦν μὲν ἀπὸ τῆς Καππαδοκῶν γῆς, τῆς δ' ἐν στρατείας ἐπιλέκτου νεολαίας, καὶ τῶν ἐν Ῥωμαῖκοῖς ἀξιωμασιν οὐ μικρᾶς τιμῆς ἐπειλημμένος, ἡλικίᾳ τε γὰρ καὶ ῥώμῃ σώματος, μεγέθει τε καὶ ἰσχύϊ, παρὰ πλεῖστον ὅσον τοῦς συστρατιώταις ἐπλεονέκτει, ὡς καὶ τὴν πρόσφιν αὐτῷ περιδότητον τοῖς πᾶσιν εἶναι, καὶ τὸ πᾶν εἶδος ἀξιάγαστον, μεγέθους ἕνεκα καὶ εὐμορφίας. Καταρχὰς μὲν οὖν τοῦ διωγμοῦ, διὰ μαστίγων ὑπομονῆς τοῖς κατὰ τὴν ὁμολογίαν διαπρέψας ἀγῶσι, μετὰ δὲ τὴν τῆς στρατείας ἀπαλλαγὴν, ζηλωτὴν ἑαυτὸν καταστήσας τῶν τῆς θεοσεβείας ἀσκητῶν (84), ὀρφανῶν ἐρήμων καὶ χηρῶν ἀπεριστάτων (85), τῶν τε ἐν πενίαις καὶ ἀσθενείαις ἀπέρριμμένων ἐπίσκοπος ὥσπερ καὶ ἐπίκουρος, πατὴρ καὶ κηδεμόνος δίκην ἀναπέφανται, ὅθεν δὴ εἰκότως πρὸς τοῦ τοῖς τοιοῖσδε (86) μᾶλλον τῶν διὰ καπνοῦ καὶ αἵματος θυσιῶν χαίροντος Θεοῦ τῆς κατὰ τὸ μαρτύριον παραδόξου κλήσεως ἤξιώθη. Δέκατος οὗτος ἀθλητῆς ἐπὶ τοῖς δεδηλωμένοις, ἐν μῇ καὶ τῇ αὐτῇ τετελείωτο ἡμέρᾳ, καθ' ἣν, ὡς εἰκοι, μεγίστης τῷ Παμφίλῳ

(83) Vulg. μετὰ μίαν γὰρ. Scribendum est μετὰ μίαν γὰρ. Qua emendatione nihil certius.

(84) Τῶν τῆς θεοσεβείας ἀσκητῶν. Male Christophorosus monachos intellexit. Neque enim tunc temporis ulli adhuc erant monachi; aut si qui erant, longe ab illis distabant ascetæ. Nam monachi, ut nomen ipsum indicat, solitudinem sectabantur. Ascetæ vero in mediis versabantur urbibus. Quicumque igitur ex Evangelii præceptis severiorem vitam instituerant, et cuncta propter Deum reliquerant, ascetæ dicebantur. Sic Petrus quidam asceta, et virgo ascetria nominatur supra in hoc Eusebii libro. Quos si quis monachos nominare vellet, is procul dubio falleretur. Certe Hieronymus diserte testatur, nullum in Palæstina monachum fuisse ante Hilarionem. Atqui Petrus ille

asceta diu ante Hilarionem vixit in Palæstina.

(85) Χηρῶν ἀπεριστάτων. Eadem voce utitur Eusebius in lib. x, cap. 4, et in lib. i *De vita Constantini*, cap. 36. Sic etiam Joannes Chrysostomus *homilia 21 in Actus apostolorum*, pag. 202, dicit *περίστησον χήρας*, id est, *optulare viduas*.

(86) Vulg. πρὸς τοῖς τοιοῖσδε. Non dubito quin scribendum sit distinctis vocibus πρὸς τοῖς τοιοῖσδε, etc. Quid enim apertius his verbis: Πρὸς τοῖς τοιοῖσδε χαίροντος Θεοῦ, τῆς μαρτυρίου κλήσεως ἤξιώθη. Id tamen non vidit Christophorosus. Ita certe legisse Simeonem Metaphrastem, ex versione Herveti colligitur: *Quamobrem merito Deo his magis lætante quam quæ per sumum et sanguinem sunt sacrificiis, dignus fuit habitus consummationis quæ fit per martyrium*.

μαρτυρίῳ ἐπαξίως τοῦ ἀνδρὸς διανοιχθείσης πύ-
λης, εὐμαρῆς ἅμ' αὐτῷ καὶ ἑτέροις ἢ πάροδος τῆς
εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν εἰσόδου γεγένηται.
Κατ' Ἰχνη δὴτα τῷ Σελεύκῳ (87) Θεόδοιλος σεμνός
τις καὶ θεοσεβὴς πρεσβύτερος, τῆς ἡγεμονικῆς τυγχά-
νων οἰκετίας, τετιμημένος τε παρὰ τῷ Φιρμιλιανῷ
πλέον τῶν κατὰ τὸν οἶκον ἀπάντων, τοῦτο μὲν τῆς
ἡλικίας ἔνεκεν, καὶ τῷ τριγενεῖας πατέρα καθεστάναι,
τοῦτο δὲ δι' ἣν ἔσωζε περὶ αὐτὸν εὐνοίαν καὶ
πιστοτάτην συνείδησιν, τὸ παραπλήσιον τῷ Σελεύκῳ
διαπραξάμενος, προσαχθεὶς τῷ δεσπότῃ καὶ μᾶλλον
αὐτὸν τῶν πρότερον ὀξύνας, ταῦτ' αὖ τοῦ σωτηρίου μί-
τῆριον πάθους σταυρῷ παραδοθεὶς κατεδέξατο. Ἐπὶ
τούτοις ἐνὸς ἔτι λείποντος, ὃς τὸν δωδέκατον ἀπο-
πλήξοι τοῖς δηλούμενοις μάρτυσιν ἀριθμὸν, Ἰου-
λιανὸς παρῆν τοῦτον ἀποπληρώσων· ἐξ ἀποδημίας
γέ τοι ἀφικόμενος αὐτίκα, καὶ μὴδ' εἰσβαλὼν πῶ τῇ
πόλει, εὐθὺς ὡς εἶχεν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ μαθὼν καὶ ὀρ-
μήσας ἐπὶ τὴν μαρτύρων θέαν, ὡς ἐπὶ γῆς χαμαὶ τὰ
τῶν ἁγίων εἶδε σκηνώματα, χαρὰς ἐμπλεως γεγωνώς,
ἐκάστω περιπλακεὶς, τοὺς πάντας ἀσπάζετο. Τοῦτο
ποιοῦντα συλλαβόντες αὖθις οἱ τῶν φόνων διάκονοι,
προσάγουσι τῷ Φιρμιλιανῷ. Ἀκόλουθα δ' αὐτῷ ἐπι-
τελῶν, μακρῷ καὶ τοῦτον πυρὶ παραδίδωσιν. Οὕτω
δὴτα καὶ Ἰουλιανὸς σχιρτῶν καὶ ὑπερβαλλόμενος,
μεγάλῃ τῇ φωνῇ τῷ τηλικούτῳ αὐτὸν ἀξιώσαντι
Κυρίῳ ὑπερευχαριστῶν, τοῦ τῶν μαρτύρων κατη-
ξιώθ' στεφάνου. Ἦν δὲ οὕτως τὸ μὲν κατὰ σάρκα
γένος Καππαδοκῶν, τὸν δὲ τρόπον εὐλαθέστατος καὶ
πιστότατος καὶ γνησιώτατος, σπουδαῖός τε τὰ ἄλλα
πάντα, καὶ πνέων αὐτοῦ ἁγίου Πνεύματος. Τοιοῦτο
τῆς συνοδίας τὸ στίφος τῶν ἅμα Παμφίλῳ συνεισελ-
θεῖν ἐπὶ τὸ μαρτύριον ἀξιωθέντων. Τούτων ἐπὶ τέσ-
σαρας ἡμέρας τοσαύτας τε νύκτας, ἐκ προστάξεως
τοῦ δυσσεβοῦς ἡγουμένου, τὰ ἱερὰ καὶ ὄντως ἅγια
σώματα εἰς βορὰν τοῖς σαρκοβόροις ἐτηρεῖτο. Ὡς
δ' οὐδὲν αὐτοῖς παραδόξως, οὐ θηρίον, οὐ πτηνὸν, οὐ
κύων προσεπέλαξεν, αὖθις ἐξ οἰκονομίας τῆς τοῦ
Θεοῦ προνοίας ἀδελφῇ ληφθέντα, τῆς τε προσηκούσης
κηδείας λαχόντα, τῇ συνήθει παρεδόθη ταφῇ. Ἐτι δὲ
τῆς κατὰ τούτους κινήσεως ἀνὰ στόμα τοῖς πᾶσι λα-
λουμένης, Ἀδριανὸς καὶ Εὐδούλος, ἀπὸ Μαγγαναίας
οὕτω καλουμένης χώρας ὡς τοὺς λοιποὺς ὁμολογητὰς
εἰς τὴν Καισάρειαν ἀφικόμενοι, πρὸς τῇ πύλῃ καὶ
αὐτοὶ δι' ἣν ἐληλύθασιν ἀνεκρίνοντο αἰτίαν· εἶτα
ὁμολογήσαντες τάληθες, τῷ Φιρμιλιανῷ προσάγον-
ται. Ὁ δ' ὡς εἶχε, πάλιν μὴδὲν ὑπερθέμενος, μετὰ
πλείστας βασάνους ἅς κατὰ τῶν πλευρῶν αὐτοῖς ἐπι-
τέθεικε, θηρίων αὐτοὺς βορὰ κατακρίνει. Δυσὲν δὲ
οὖν μεταξὺ διελευσῶν ἡμερῶν, ὃ μὲν Ἀδριανὸς Δύ-
στρου πέμπτη μηνὸς, πρὸ τριῶν Νώνων Μαρτίων,
γενεθλίων τῆς κατὰ Καισαρέων νομιζομένης τύ-
χης (88) ἡμέρᾳ, λέοντι παραδληθεὶς, καὶ μετὰ τοῦ-

A luisse, ut Porphyrio ad cælum tendenti se itineris
comitem adjungeret, statim illum capitali supplicio
plecti jussit. Hic ex Cappadocia oriundus, inter
lectos Romanæ militiæ juvenes non mediocrem
honoris gradum erat adeptus. Nam cum ætatis
flore, tum proceritate corporis ac robore cæteros
commilitones longe anteibat, adeo ut forma ipsius
crebris hominum sermonibus celebraretur, et totius
corporis species tum ob proceritatem, tum ob ve-
nustatem admirationi esset. Ac sub initia quidem
persecutionis, flagrorum verbera perpessus in con-
fessionis stadio inclauerat. Post depositam vero
militiam, æmulatus eos qui divinæ pietatis studiis
atque exercitationibus se totos dederunt, pupillis
ac viduis omni ope ac patrocinio destitutus, egenis
B quoque et infirmis, instar patris cujusdam aut
curatoris, inspectorem se atque adiutorem exhibuit.
Unde ab eo qui hujusmodi operibus magis quam
victimarum nidore et sanguine delectatur, admira-
bilem martyrii vocationem promeruit. Porro deci-
mus hic athleta, post omnes supra memoratos eo
ipso interfectus est die, quo maxima cœli porta
Pamphili martyrio, ut credi par est, reserata, faci-
lis tum ipsi Pamphilo, tum ejus sociis in regnum
cœlorum aditus patere videbatur. Post hæc Theo-
dulus quidam, gravis et religiosus senex, unus ex
præsidis familia, et ab ipso Firmiliano præ cunctis
domesticis honoratus, partim ob senectutem, et
quod tertiæ jam stirpis nepotes haberet, partim ob
sinceram fidem et benevolentiam quam ipsi perpe-
tuo præstiterat, cum iisdem vestigiis insistens, idem
C ac Seleucus gessisset, deductus ad dominum, magis
ipsum quam cuncti superiores exacerbat. Statim-
que in crucem actus, eodem quo Servator noster mar-
tyrio defunctus est. Cum unus adhuc deesset qui in
supradictis martyribus duodecimi numerum imple-
ret, adfuit post omnes Julianus eum numerum exple-
rurus. Qui cum peregre advenisset, necdum ad
locum ipsum accessisset, simul atque de martyrum
cæde audivit, statim ut erat, de via concito cursu ad
id spectaculum contendit. Cumque sanctorum cada-
vera humi jacentia vidisset, 341 gaudio diffusus,
singulos complexus honorifice salutavit. Quo in faci-
nore comprehensus a militibus qui cædium ministri
erant, perducitur ad Firmilianum. Qui a solita
D crudelitate nequaquam desciscens, ingenti rogo
eum comburi præcepit. In hunc modum Julianus,
gestiens ac præ lætitiâ exsiliens, et clara voce Do-
mino qui tanto honore ipsum affecisset gratias
agens, martyrii coronam adeptus est. Erat hic Ju-
lianus patria quidem Cappadox, moribus vero
religiosissimus, et fidei sinceritate atque integritate
conspicuis. Idem in omnibus rebus gnavus ac stre-

erant exstructa, quæ τυχεῖα vocabantur. Sic Ty-
cheum Gazæ memorat Marcus in *Vita Porphyrii*.
E. Tycheum Alexandriæ, cujus fit mentio in Codice
Theodosii, et apud Libanum in descriptionibus quas
nuper edidit doctissimus vir Leo Allatius. Templum
quoque genii Antiochenium nominatur a Juliano
in *Misopogone*, cujus locum supra citavi, et ab

(87) Vulg. κατ' Ἰχνη δὲ ταῦτα τῷ Σελεύκῳ. Sic ex codice Regio edidit Stephanus. Sed longe rectior est scriptura codd. Maz. et Fuk. κατ' Ἰχνη δὴτα τῷ Σελεύκῳ, etc. In Med. quidem exemplari legitur κατ' Ἰχνη δὴ ταῦτα.

(88) Τῆς κατὰ Καισαρέων... τύχης. Singulæ olim urbes suos genios habebant, quibus templa

nous, ipsoque sancti Spiritus numine erat plenus. A Huiusmodi fuit manipulus eorum qui in subeundo martyrio comites Pamphili esse meruerunt. Quorum sacrosancta eadavera, jussu quidem impii præsidis per quatuor continuos dies totidemque noctes additis militaribus excubiis exposita sunt, ut a carnivoris bestiis laniarentur. Sed cum præter omnium expectationem, nec fera, nec volucris ulla, nec canis ad ea accederet, laudem divina ordinante Providentia integra atque illæsa asportata sunt, omnique funebri cultu, ut par erat, ornata et curata, consuetæ tradita sunt sepulturæ. Cum autem motus ac furor præsidis adversus supradictos martyres adhuc in ore omnium versaretur, Adrianus et Eubulus ex regione Manganæ Cæsaream ad reliquos confessores profecti, in ipso civitatis introitu perinde ac cæteri interrogati sunt, cujus rei gratia advenissent. Confessique id quod res erat, Firmiliano exhibentur. Qui rursus ita ut erat, nulla dilatione usus, post crebra ungularum verbera quibus latera eorum sulcaverat, eos ad bestias damnavit. Biduo igitur interjecto, Adrianus quidem quinto die mensis Dystri, id est, ante diem tertium Nonas Martias, quo die natalis genii publici, ut gentiles existimant, apud Cæsaream celebratur, leoni objectus: ac deinde gladio transfixus martyrium consummavit. Eubulus vero perendie, ipsis Nonis Martiis, quod est septimo die mensis Dystri, cum iudex enixe ipsum rogasset, ut, oblato diis sacrificio, libertatem, prout ipsi existimant, consequeretur, gloriosam mortem pro pietate toleratam huic caducæ vitæ anteponebat, post bestias non secus ac prior jugulatus, Cæsariensium martyrum certamina ultimus obsignavit. Operæ pretium quoque 342 fuerit hoc loco commemorare, quemadmodum divini Numinis providentia impios illos præsidēs simul cum ipsis tyrannis ultā est. Etenim Firmilianus qui martyribus Christi adeo contumeliose insultaverat, cum aliis extremo supplicio addictus, capite truncatus est. Et hæc quidem sunt martyria quæ in urbe Cæsarea toto persecutionis tempore perpetrata sunt.

CAPUT XII.

De Ecclesiarum præsidibus.

Jam vero quæ hoc temporis spatio et posthæc B circa Ecclesiarum præsidēs gesta sint; quemadmodum ex pastoribus rationalis Christi gregis quem non rite ac legitime gubernaverant, eos curatores camelorum, animalis bruti et suapte natura tortuosi, divina justitia, utpote tali officio dignos constitui permiserit; et ad alendos imperatores

Amm. Marcellino. Sed et Cæsareæ in Cappadocia genius solum templum habuit, de quo Gregor. Naz. in *Invectiva* i in *Julianum*, pag. 91, et in orat. 19, pag. 309. Quibus in locis interpretes fortunam vertunt constanti errore. Atqui, ut cæteros taceam, Charisius ipsos docere poterat, tñm tñm genium esse.

(89) Ὅσα δὲ ἐπὶ τούτοις κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον. Hæc verba satis obscura sunt. Christophorsonus quidem de persecutionis tempore ea intellexit, cui non accedo. Loquitur enim Eusebius de iis quæ acciderunt cum jam persecutionis furor paulatim resedisset. Igitur ἐπὶ τούτοις idem valet ac *postea*, ut loqui solet Eusebius tum alibi passim, tum infra in hoc capite, cum dicit, τὰς τε ἐπὶ τούτοις φιλαρχίας. Verba autem illa quæ sequuntur κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον, designant totum illud tempus quod interjectum est ab initio persecutionis, usque ad ejus annum septimum, ut in capite sequenti docet Eusebius. Scribo igitur ἐπὶ τούτοις, κατὰ τε τὸν ἐν μέσῳ χρόνον, etc.

(90) Vulg. κατὰ τε τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προσεστῶτας. Delenda est particula τε, quæ non hoc loco,

Ὅσα δ' ἐπὶ τούτοις κατὰ τὸν ἐν μέσῳ χρόνον (89) ἐπιτελεσθῆναι συμβέβηκε κατὰ τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προσεστῶτας (90), ὡς ἀντὶ ποιμένων τῶν λογικῶν τοῦ Χριστοῦ προβάτων ὧν οὐκ ἐνθέσμως προύστησαν, καμῆλων ἀλόγου καὶ τῇ τοῦ σώματος φύσει σχολιωτάτου ζώου φροντιστάς (91) αὐτοὺς, ὥς περὶ τούτων ἀξίους ἢ θεία κατακρίνασα δίκη προσέστησε,

sed superiore linea collocanda est, ut jam dixi. Mallem etiam scribere, περὶ τοὺς τῶν Ἐκκλησιῶν προσεστῶτας. Id enim mihi videtur elegantius: ὅσα ἐπιτελεσθῆναι συμβέβηκε περὶ τοὺς, etc. Id est ad verbum, quæ fieri contigit adversus episcopos.

(91) Καμῆλων... φορτιστάς. Fuit hæc pœna apud Romanos, ut homines ingenui ad pascendos imperatoris equos aut camelos et ad alia huiusmodi personalia munera condemnarentur. Sic Metaphrastes in *Actis* martyrum Indis et Domnæ: *Ministerium camelorum qui erant in regione Claudiopolitana ei tradidit imperavi, ei detrahens dignitatem præfectorum*. Hoc autem munus dicebatur camelasia, atque inter personalia munera recensetur in *Pandectis*, titulo *De muneribus et honoribus*. Quanquam in eo titulo non de camelis imperialibus sermo est, sed de camelis minusculisque civitatis, qui ad convehenda ligna aliæque onera inserviebant, ut patet ex lege 18, in dicto titulo. Eusebius vero hoc loco agit de camelis et equis imperialibus, ad quos pascendos episcopi quidam sunt damnati. Multum autem differt inter hæc duo ministeria. Nam prius quidem illud, munus erat civile, ad quod decuriones

ὅπως τε βασιλικῶν ἱππῶν ἐνόχους παραστήσει κατ' ἐδίκασεν, ὅσα τε τῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα κειμηλίων οἱ αὐτοὶ πρὸς τῶν κατὰ καιροὺς βασιλικῶν ἐπιτρόπων τε καὶ ἀρχόντων ἐν ὕβρεσι καὶ ἀτιμίαις καὶ βασιάνοις ἀνηντήκασι, τὰς τε ἐπὶ τούτοις τῶν πολλῶν φιλαρχίας, ἀκρίτους τε καὶ ἐκθέσμους χειροτονίας, καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς ὁμολογηταῖς σχίσματα (92), ὅσα τε οἱ νέοι στασιῶδεις κατὰ τῶν τῆς Ἐκκλησίας λειψάνων διὰ σπουδῆς ἐμνηχανήσαντο, καινότερα καινοῖς ἐπινευτερίζοντες, καὶ ἀφειδῶς ταῖς τοῦ διωγμοῦ συμφοραῖς ἐπεντρίβοντες, καὶ κακὰ κακοῖς ἐπιτειχίζοντες, ταῦτα πάντα παρήσειν μοι δοκῶ, ἀνοίκειον ἑμαυτῷ κρίνας, παραιτουμένῳ τε καὶ ἀποφεύγοντι, ὡς δ' οὖν καὶ ἀρχομένῳ μοι εἴρηται (93), τὴν περὶ τούτων διήγησιν, ἀλλὰ γὰρ ὅσα σεμνὰ καὶ εὐφημα κατὰ τὸν ἱερὸν λόγον· καὶ εἰ τις ὁρετὴ καὶ ἔκαινος, ταῦτα λέγειν τε καὶ γράφειν καὶ πισταῖς ἀκοαῖς παρέχεσθαι οὐκ ἐλαττωτὸν ἡγούμενος (94) τῇ τῶν θαυμαστῶν μαρτύρων ἱστορίᾳ· καὶ τῇ μετὰ ταύτην οὐρανὸθεν ἡμῖν ἐπιφανέσῃ εἰρήνῃ κοσμήσειν μοι δοκῶ τοῦ παντὸς λόγου τὴν περιγραφὴν.

moribus et pace quæ post hæc cœlitus nobis affulsit, exorinem.

CAPUT XIII.

De Silvano et Joanne aliisque undequadragenta martyribus.

Ἐξόδομον ἔτος τοῦ καθ' ἡμῶν ἀγῶνος ἦνύετο, καὶ πῶς ἡρέμα τῶν καθ' ἡμᾶς ἡσυχῇ τὸ ἀπερίεργον εὐλαφῶτων, εἰς ὕδατόν τε διεγνομένων ἔτος, ἀμφὶ τὰ ἐν Παλαιστίνῃ χαλκοῦ μέταλλα οὐκ ὀλίγης ὁμολογητῶν συγκεκροτημένης πληθούς, πολλῇ τε τῇ παρῶν σὶζ χρωμένων, ὡς καὶ οἰκῶς εἰς ἐκκλησίας δειμασθαι, ὁ τῆς ἐπαρχίας ἀρχὼν δεινός τις ὢν καὶ πονηρὸς, καὶ οἷον αὐτὸν τὰ κατὰ τῶν μαρτύρων δρασθέντα συνέστησεν, ἐπιδημήσας αὐτόθι καὶ τὴν τῶν ἐκείσε διαγωγὴν πυθόμενος, βασιλεῖ κοινοῦται, ὅσα δοκεῖν (95), εἰς διαβολὴν καταγράφων. Εἴτ' ἐπιστὰς ὁ τοῖς μετὰλλοις ἐπιτεταγμένος, ὡς ἂν ἐκ βασιλικοῦ νεύματος διελὼν τὴν τῶν ὁμολογητῶν πληθύν, τοῖς μὲν Κύπρον, τοῖς δὲ τὸν Λίβανον οἰκεῖν ἐνεμεν, ἄλλους τε ἄλλαις κατὰ Παλαιστίνην χώραις κατασπεύρας, τοὺς πάντας διαφόροις πονεῖσθαι τισιν ἔργοις ἐπιχειλεῖται. Εἴτα τέσσαρας τοὺς μάλιστα δοκοῦντας αὐτῶν κορυφαίους ἐπιλεξάμενος, ἐπὶ τὸν ἐφεστῶτα

A equos amandaverit : quas præterea injurias et contumelias, quantos denique cruciatus a procuratoribus principis et provinciarum rectoribus quotquot per illa fuerunt tempora pro sacris vasis et thesauris Ecclesiæ perpessi sint : adhæc ambitionem plurimorum, et temerarias atque illegitimas ordinationes, et inter ipsos confessores discidia, et quæcunque juniores illi turbarum concitatores adversus Ecclesiæ reliquias pertinaciter moliti sunt, novas res subinde alias post alias excogitantes, et in mediis persecutionis calamitatibus inclementius insultantes, et mala malis cumulant; hæc, inquam, omnia omittenda esse duco. Est enim meo quidem judicio aliena ab instituto nostro hujusmodi rerum commemoratio, a qua etiam abhorrere me in ipso hujus sermonis exordio sum professus. Cum igitur proposito nostro maxime congruat, ea dicere ac scribere et fidelium auribus commendare quæ in religione nostra gravia atque honesta sunt, et quæcunque ad laudem et gloriam pertinent, rectius facturus esse mihi videor, si extremam partem hujus libri præclaris admirabilium martyrum faci-

B
343 Septimus jam persecutionis annus ad exitum vergebat, et res nostræ sensim sine sensu calumniantium molestia liberatæ, ad octavum usque annum processerant. Cumque in metallis æris apud Palæstinam maxima confessorum multitudo in unum congregata, incredibili libertate frueretur, adeo ut ecclesias etiam exstruerent : præses provinciæ, vir sævus atque improbus, ut ex iis quæ adversus martyres gessit perspicere facile potest, illuc delatus, audita illorum vivendi ratione, rem statim ad imperatorem retulit, quæcunque ipsi visum fuerat calumniose in eos scribens. Dehinc præpositus metallorum eo adveniens, velut ex imperiali præcepto confessores varias in turmas distribuit, et alios quidem apud Cyprum, alios in Libano jussit incolere. Reliquos per varia Palæstinæ loca dispersos, diversorum operum molestiis vexari omnes D mandavit. Quatuor deinde ex illis seligens qui ca-

ex albi ordine vocabantur, ut dicitur in lege citata. Posterius vero illud, servitus quædam fuit pœnæ, ad quam poenii damnabantur, ut ex Eusebii ac Metaphrastæ testimonio colligimus. Erant porro hi camelarii sub cura ac dispositione comitis rerum privatarum, qui subjectos potestati suæ habebat præpositos gregum et stabulorum, ut legitur in *Notitia imperii Romanorum*. Vide *Acta Marcelli pape*.

(92) *Τὰ ἐν αὐτοῖς ὁμολογηταῖς σχίσματα*. Intelligit schisma Meletii Lycopolitani adversus Petrum Alexandriæ episcopum, de quo vide Athanasium et Epiphanium. Intelligit etiam schisma Donati in Africa adversus Cæcilianum episcopum.

(93) *Ὡς δ' οὖν καὶ ἀρχομένῳ μοι εἴρηται*. Scribendum est procul dubio ὡς γοῦν. Porro locus

quem designat Eusebius, in hoc quidem libello non reperitur. Ex quo apparet hunc *De martyribus Palæstinæ* librum ad nos mutilum pervenisse. Certe proœmium libri deesse nemo non videt. Verum suppleri potest hæc lacuna ex cap. 2 lib. viii *Historiæ ecclesiasticæ*, ubi dicit Eusebius quod hic abs se dictum esse commemorat.

(94) *Οὐκ ἐλάττωτὸν ἡγούμενος*. Post has voces in codice Regio et in editione Rob. Stephani appositæ sunt virgule. Verum in tribus aliis codicibus Maz., Med. et Fuk. totus locus uno spiritu continuatur hoc modo : οὐκ ἐλάττωτὸν ἡγούμενος τῇ τῶν θαυμαστῶν μαρτύρων ἱστορίᾳ. Et post vocem ἱστορίᾳ apponitur media distinctio seu mora. Quam quidem interpunctionem magis probō.

(95) *Ὅσα δοκεῖν*. Lego ὅσα ἐδόκει.

teris antecellere videbantur, ad ducem qui militibus copiis illic præerat, eos mittit. Horum duo erant Ægyptiorum episcopi, Peleus ac Nilus: tertius presbyter quidam: quartus fuit Paternuthius, vir ob prolixam erga omnes benevolentiam cunctis notissimus. A quibus cum dux ille postulavisset, ut religionem suam abnegarent, repulsam passus, flammis eos absumi præcepit. Alii rursus ibidem versabantur, se junctam a cæteris regionem seorsum incolendam sortiti; quotquot scilicet ex confessoribus ob senectutem aut membrorum debilitatem, aut propter varios corporis morbos ab opere faciundo immunes erant. Quorum princeps erat Silvanus, Gaza oriundus episcopus, vir qui religionis Christianæ absolutissimum quoddam et venerabile exemplum exstitit. Hic cum a primo, ut ita dicam, persecutionis die, et per totum deinceps illud tempus, variis confessionum certaminibus inclaruisset, ad id usque temporis servatus fuerat, ut omne illud in Palæstina certamen postremus quasi signaculo clauderet. Erant una cum illo Ægyptii complures: inter quos fuit Joannes quidam, qui præ cunctis nostræ ætatis hominibus memoria valuit. Et hic quidem jam antea luminibus erat orbatus. Nihilominus **344** tamen in confessionum certaminibus, in quibus maxime enituit, cum ipsi perinde ac cæteris alter pedum candente ferro debilitatus esset, oculi quoque licet lumine orbati, cauterio perusti sunt, crudelitate scilicet et inhumanitate carnificum ad id usque feritatis ac diritatis progressa. Porro hunc virum ob mores quidem et philosophicam vivendi rationem nihil attinet prædicare, præsertim cum hujus rei causa non tantum admirationis sit consecutus, quantum ex memoriæ præstantia. Quippe qui totos divinæ Scripturæ libros non in tabulis lapideis, quemadmodum ait divinus Apostolus, nec in membranarum animalium, aut chartarum quæ vermibus et longinquitate temporis consumuntur, verum in carnis cordis tabulis, in anima scilicet candida et in purissimo mentis lumine perscriptos habuerit. Adeo ut quoties vellet, interdum legis Mosaicæ, interdum prophetarum libros, nonnunquam sacræ Historiæ locos, alias evangelica et apostolorum scripta memoriter velut ex litterario quodam penu proferret. Fateor certe obstupuisse me, cum illum in frequentissimo ecclesiæ cœtu medium stantem, et quosdam divinæ

A τοῖς αὐτόθι στρατεύμασι παραπέμπεται· Πηλεὺς ἦν καὶ Νεῖλος, ἐπίσκοποι Αἰγυπτίων, καὶ προσβύτερος ἄλλος (96), καὶ ἐπὶ τοῖς πᾶσι διὰ τὴν περὶ πάντας σπουδὴν γνωριμώτατος Πατερμούθιος· οὗς ὁ στρατοπεδάρχης, ἀρνήσιν τῆς θεοσεβείας αἰτήσας καὶ μὴ τυχὼν, τῇ διὰ πυρὸς τελεῶσει παραδίδωσιν. "Ἄλλοι δ' αὖ πάλιν ἐτύγχανον ἐκεῖσε ἐφ' ἑαυτοῖς ἰδίαν χώραν οἰκεῖν λαχόντες, ὅσοι τῶν ὁμολογητῶν ἦτοί διὰ γῆρας, ἢ διὰ πηρώσεις, ἢ ἄλλας σωματικῶν ἀσθενείας, τῆς ἐν τοῖς ἔργοις ἀπελέλυντο λειτουργίας· ὧν ἡγεῖτο ἐκ τῆς Γαζαίων ἐπίσκοπος ὁρμώμενος Σιλβανὸς (97), εὐλαδὲς τι χρήμα καὶ γνήσιον ὑπόδειγμα Χριστιανισμοῦ φέρων. Οὗτος δὲ, ὡς εἰπεῖν, ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τοῦ διωγμοῦ καὶ διὰ παντὸς τοῦ χρόνου παντοίοις ἀγῶσιν ὁμολογιῶν διαπρέψας, εἰς ἐκεῖνον τοῦ καιροῦ τετήρητο, ὧς ἂν ὕστατον γένοιτο παντὸς τοῦ κατὰ Παλαιστίνην ἀγῶνος ἐπισφράγισμα. Τοῦτω δὲ καὶ τῶν ἀπ' Αἰγύπτου συνῆσαν πλείους, ἐν οἷς ἦν Ἰωάννης, ὃς τῇ περὶ μνήμας ἀρετῇ τοὺς καθ' ἡμᾶς ὑπερεβάλετο πάντας. Τῶν μὲν οὖν ὅσων καὶ πρότερον οὗτος ἐστέρητο, ὅμως δὲ καὶ ἐφ' αἷς διέπρεψεν ὁμολογίας ὁμοίως τοῖς ἄλλοις καυτήρσιν ἀφανισθεὶς τὸν πόδα, κατὰ τῆς μὴ ἐνεργούσης ὁράσεως τὸν αὐτὸν τοῦ πυρὸς καυτήρα εἰλήφει, τῶν δημίων ἐπὶ τὸ ἀνηλεὲς καὶ ἀσυμπαθὲς τὸ τοῦ τρόπου ὥμῶν καὶ ἀπάνθρωπον ἐπιτείνοντων. Τοιοῦτον δὲ ὄντα, ἥθους μὲν καὶ βίου φιλοσόφου τί ἂν τις ἀποθαυμάσειεν, οὐχ οὕτως ἀναφανέντος παραδόξου, ὅσον τῆς ἐν μνήμας ἀρετῆς, ὅλας βίβλους τῶν θείων Γραφῶν οὐκ ἐν πλαξὶ λιθίνῃς ἢ φησὶν ὁ θεὸς Ἀπόστολος, ἀλλ' οὐδὲ ἐν ζώων δορατῖς ἢ χάρταις, ὑπὸ σπητῶν καὶ χρόνου διαφθειρομένοις, ἀλλ' ἐν πλαξὶ ὡς ἀληθῶς καρδίας σαρκίναις, ψυχῇ τε διαυγεῖ καὶ καθαρωτάτῃ διανοίᾳ δμματικῇ καταγεγραμμένου, ὡς προσφέρειν γέ, ὅτε καὶ βούλοιοτο, διὰ στόματος ὡσπερ ἀπὸ τίνος λόγων θησαυροῦ, τότε μὲν νομικὴν καὶ προφητικὴν γραφὴν, τότε δὲ ἱστορικὴν, εὐαγγελικὴν τε ἄλλοτε καὶ ἀποστολικὴν. Καταπλαγῆναι ποτε αὐτὸς ὁμολογῶ, πρῶτον τὸν ἄνδρα θεασάμενος μέσον ἱκανοῦ πλῆθους ἐκκλησίας ἐστῶτα, καὶ τινὰ μέρη θείας Γραφῆς διεξιόντα. Ἔως μὲν γὰρ φωνῆς αὐτὸ μόνον ἐπακροῦσθαί μοι παρῆν, ἀναγινώσκειν, οἷα δὲ ἔθος ἐν ταῖς συνόδοις, τινὰ ἡγουμένην· ὡς δὲ ἄγχιστα γενόμενος τὸ πραττόμενον συνεῖδον, τοὺς μὲν ἄλλους ἀπαντας ὑγίειν ὀφθαλμοῖς ἐν κύκλῳ περιεστῶτας, τοῦτον δὲ μόνοις τοῖς τῆς διανοίας χρώμενον, καὶ ἀτεχνῶς οἶά τινα προφήτην ἀποφθεγγόμενον, παρὰ πολὺ τε πλεονεκτοῦντα τοὺς τὸ σῶμα

(96) Καὶ προσβύτερος ἄλλος. Helias hic dicebatur, qui una cum Paternuthio flammis absumptus est, ut legitur in *Menais* Græcorum, die 17 Septembris. De Paternuthio loquitur etiam Photius in *Bibliotheca* cap. 118, ubi scribit de libris pro Origene a Pamphilo martyre in carcere elucubratis.

(97) Ἐκ τῆς Γαζαίων ἐπίσκοπος ὁρμώμενος Σιλβανός. His verbis indicare videtur Eusebius, Silvanum hunc non fuisse episcopum urbis Gazæ. Hoc enim tantum dicit Eusebius, Silvanum Gaza oriundum fuisse, eundemque episcopum Christia-

nis qui in Palæstinæ metallis agebant præfuisse. Certe Græci in *Menais*, ad diem 14 Octobris, verba Eusebii ita videntur accepisse. Aiunt enim Silvanum Ecclesiæ Gazensis presbyterum fuisse, qui post crudelissima tormenta quæ apud Cæsaream perpeusus fuerat, ad metalla damnatus est, ubi episcopale munus a fidelibus ei delatum est: Εἶτα ἐπὶ τῶν ἐν Ζωόροις τοῦ χαλκοῦ μετάλλων καταδικασθεὶς, ἐπισκοπικῆς λειτουργίας παρὰ τῶν πιστῶν ἀξιοῦται. Eusebius tamen in lib. viii, cap. 14, Gazæ episcopum discrete eum appellat, et in hoc libello *De martyribus Palæstinæ*, cap. 7.

ἐξέωμενους, οὐδ' ὅπως οὖν δοξάζειν (98) τὸν Θεὸν καὶ ἀποθαυμάζειν οἷός τε ἦν, σαφές τε πείσμα καὶ βέβαιον αὐτοῖς ἔργοις ἐδόκουν μοι ὄρεσθαι, ὅτι δὴ μόνος κατ' ἀλήθειαν οὐχ ὁ ἐν τῷ προφανεί σώματι νενομισμένος πέφυκεν ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ κατὰ ψυχὴν καὶ διάνοιαν, ὅς, καὶ τοῦ σώματος λειωθήμενος, μείζονα τὴν ἀρετὴν τῆς καθ' αὐτὸν δυνάμεως ἐπεδείκνυτο. Ἀλλὰ γὰρ τοὺς δεδηλωμένους κατὰ τὴν ἀποκριθέντα τόπον διατρέποντας, τὰ τε συνήθη προσευχαῖς καὶ ἀσινταῖς καὶ ταῖς λοιπαῖς ἀποτελοῦντας ἀσκήσεις, Θεὸς μὲν αὐτὸς τῆς σωτηρίου τελειώσεως τυχεῖν ἡξίου, δεξιὰν αὐτοῖς ἐπήκουον παρέχων· ὁ δὲ πολέμιος ἐχθρὸς ἅτε σχολαίτατα κατ' αὐτοῦ διὰ τῶν πρὸς Θεὸν εὐχῶν ὀπλιζομένους μηκέθ' οἷός τε φέρειν, κτείνειν καὶ μεταίρειν ἀπὸ γῆς ὡς ἂν ἐνόμιζεν ἐνοχλοῦντας (99). Θεὸς δὲ αὐτῷ καὶ τοῦτο πράττειν ἐγχειροῦντι συνεχώρει, ὡς ὁμοῦ γε αὐτὸς τῆς αὐτοῦ κατὰ προαίρεσιν μὴ εἰργοίτο πονηρίας, ἐκείνοι τε τῶν πολυτρόπων ἀγώνων ἤδη ποτὲ ἀπολάβοιεν τὰ βραβεῖα. Ταῦτη οὖν ἐνὸς δέοντος τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, νεύματι τοῦ παναγεστάτου Μαξιμίνου ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ τὰς κεφαλὰς ἀποτέμνονται. Ταῦτα μὲν οὖν τὰ κατὰ Παλαιστίνην ἐν ὅλοις ἔτεσιν ὁκτὼ συμπερανθέντα μαρτύρια, καὶ τοιοῦτος ὁ καθ' ἡμᾶς διωγμὸς, ἀρξάμενος μὲν ἀπὸ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν καθαιρέσεως, εἰς μέγα δὲ προκόμενος ἐν ταῖς κατὰ χρόνους τῶν ἀργόντων ἐπαναστάσεσιν· ἐν αἷς πολυτροποὶ καὶ πολυειδεῖς τῶν ὑπὲρ εὐσεβείας ἡθληκότων ἀγῶνες ἀνῆριθμόν τι πληθεὺς μαρτύρων κατὰ πᾶσαν ἐπάρχον συνεστήσαντο, ἐν τοῖς ἀπὸ Λιβύης καὶ δι' ὅλης Αἰγύπτου, Συρίας τε καὶ τῶν ἀπ' ἀνατολῆς καὶ κύκλῳ μέχρι τῶν κατὰ τὸ Ἰλλυρικὸν κλίμα παρατείνουσι. Τὰ γάρτοι ἐπέκεινα τῶν δεδηλωμένων, Ἰταλία πᾶσα καὶ Σικελία, Γαλλία τε καὶ ὅσα κατὰ δυόμενον ἥλιον ἐπὶ Σπανίαν, Μαυριτανίαν τε καὶ Ἀφρικὴν, οὐδ' ὅλοις ἔτεσι τοῖς πρώτοις τοῦ διωγμοῦ τὸν πόλεμον ὑπομείναντα, ταχίστης ἡξιώθησαν ἐπισκοπῆς τε Θεοῦ καὶ εἰρήνης· τῆς οὐρανόθεν προνοίας φειδῶ τῆς τῶν ἀνδρῶν ἀπλότητος καὶ πίστεως ποιουμένης. Ὁ γοῦν μηδὲ ἱστέορται ἐν τοῖς ἀνέκαθεν τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, τοῦτο νῦν πρώτων καθ' ἡμᾶς παρὰ πᾶσαν γέγονεν ἐλπίδα. Διαιρεῖται μὲν γὰρ ἐπὶ τῷ καθ' ἡμᾶς διωγμῷ διχῇ τὰ τῆς βασιλείας, εἰρήνης δ' ἀπολαύουσιν οἱ ἐν θατέρῳ μέρει τῷ προδεδηλωμένῳ κατεχοῦντες ἀδελφοί, τῶν ἀνὰ τὴν ἄλλην οἰκουμένην μυρίους ἐπὶ μυρίοις ἀγῶνας ὑπομεινάντων. Ἀλλὰ γὰρ ὅτε καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἐπισκοπὴν εὐμενῇ καὶ ὡσὺν ἡ θεία χάρις ἐνεδείκνυτο, τότε δῆτα καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς ἄρχοντες αὐτοὶ δὴ ἐκείνοι δι' ὧν πάλαι τὰ τῶν καθ' ἡμᾶς ἐνηργεῖτο πολέμων, παραδοξοτάτῳ γνῶμῃ μεταβαλλόμενοι παλινψόδιον ἤδον, χρηστοῖς περὶ ἡμῶν προγράμμασιν καὶ ἡμέροις διατάγμασι τὴν καθ' ἡμῶν πυρκαϊὰν ἀποσθενύνντες· ἀναγραφτέα δὲ καὶ ἡ παλινψόδια (1).

(98) Οὐδ' ὅπως οὖν δοξάζειν. Scribendum οὐδ' ὅπως οὐ, quo nihil certius. Hujus porro Joannis mentio fit in *Menæo*, die 20 Septembris.

(99) Ὡς ἂν ἐνόμιζεν ἐνοχλοῦντας. Transpositio verborum est familiaris Eusebio, pro ὡς ἂν ἐνοχλοῦν-

A Scripturæ locos recitantem primitus vidi. Etenim quandiu quidem vocem duntaxat hominis audire mihi dabatur, quædam illum, ut in ecclesiasticæ cætu moris est, legere existimabam. Verum illi proxime accedens id quod res erat deprehendi, cæteros quidem qui in circuitu astabant integra oculorum acie pollere, illum vero solis intelligentiæ oculis præditum instar prophetæ cujusdam oracula edere, et reliquis corpore valentioribus multo præstare, facere omnino non potui, quin Deum summis laudibus efferrem ac prædicarem. Et evidens ac certissimum argumentum reapse mihi cernere videbar, quo constaret hominem vere esse, non eum qui in externa corporis specie apparet, sed illum potius qui in animo et intelligentia residet. B Quippe corpore licet mutilato, nihilominus majorem facultatis suæ vim ac virtutem exserebat. Porro supradictos viros qui seorsum degentes orationibus et jejuniis et hujuscemodî exercitationibus more solito incumbabant, Deus quidem beato ac salutari exitu donare jam parabat, adjutricem illis porrigens manum. Verum hostis ille et bonorum omnium inimicus, cum eos semper armatos assiduus 345 ad Deum precibus et ad pugnam paratos ferre non posset, interficere utpote sibi molestos atque e medio tollere satagebat. Quod quidem Deus efficere illi permisit: partim ne ille a spontanea sua improbitate abstereretur, partim ut isti tot ac tantorum certaminum præmia tandem referrent. Sic igitur undequadragesima homines, jussu sceleratissimi Maximini uno eodemque die capite truncati sunt. Atque hæc sunt martyria quæ octo annorum spatio in Palæstina perpetrata fuerunt. Hujusmodi nostri temporis persecutio fuit: quæ cum ab ecclesiarum eversione sumpsisset initium, postmodum subsecutis vario tempore rectorum infestationibus, longe ulterius progressa est. In quibus varia omnis generis certamina eorum qui pro pietate fortiter pugnaverunt, innumerabiles in singulis provinciis martyres præstiterunt: in Libya scilicet et per universam Ægyptum ac Syriam omnesque provincias quæ ab Oriente usque ad tractum Illyrici quaquaversum protenduntur. Nam quæ ulterius sitæ sunt regiones, Italia videlicet tota et Sicilia, Gallia quoque et quæcunque ad occasum solis porriguntur, Hispania, Mauritania et Africa; cum vix duobus primis persecutionis annis integris furorem belli expertæ essent, divini Numinis præsentissimum auxilium et pacem brevi sunt consecutæ, Dei scilicet providentia simplicitati illorum hominum ac fidei prospiciente. Porro quod nunquam antea imperio Rom. accidisse memoratur, id tunc primum præter omnium opinionem evenit. In hac enim persecutione, quæ nostris temporibus

τας, ἐνόμιζε, quod Christophorus non vidit. Mox scribendum est, ὡς ὁμοῦ τε αὐτὸς, etc., non ὁμοῦ γε, ut habent tam scripti codices quam editi. Sequitur enim ἐκείνοι τε, etc.

(1) Ἀναγραφτέα δὲ καὶ ἡ παλινψόδια. Deest

grassata est, imperium orbis Rom. in duas divisum est partes. Harum alteram quam paulo ante designavimus, quicumque incolebant fratres, pace fruebantur. Quotquot vero in altera orbis Rom. parte degebant, innumera subinde certamina subierunt. Verum simulatque divina clementia nos propitio ac benigno vultu aspicere dignata est, statim principes illi ipsi qui jampridem bellum adversus nos excitaverant, præter omnium spem mutata sententia palinodiam, ut dicitur, cecinerunt, clementibus edictis et benignis erga nos constitutionibus persecutionis adversus nostros conflatas restinguentes incendium. Ipsam vero palinodiam a nobis reticere non convenit.

Explicit liber Eusebii Pamphili De martyribus Palæstinæ.

Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων τέλος.

finis hujus libelli, palinodia scilicet imperatorum, seu constitutio Galerii Maximiani de inhibenda persecutione Christianorum. Sed hæc lacuna facile

suppleri potest ex capite ultimo libri octavi *Historiæ ecclesiasticæ*.

ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

ΣΥΝΑΓΩΓΗ.

ANTIQUORUM MARTYRIORUM COLLECTIO.

(FRAGMENTA.)

I.

Ex Eusebii Pamphili ecclesiastica Historia, de sanctis martyribus qui variis temporibus variisque locis pro fide certaverunt.

I. Marco Antonino et Lucio Vero imperatoribus, persecutione sæviante Smyrnæ in Asia, alii quidem multi [Christiani] martyrii agonem compleverunt. Germanicus quidem nobilis genere, velut præda feris expositus, coegit ac excitavit illas ut quam citissime eum ex hac præsentē vita liberarent, atque beatum finem accepit. Tunc et divus Polycarpus igne crematus est Deo: narrant autem hunc gladio transfossum fuisse in medio ignis, quia non illo ureretur; sanguinem vero ejus ex plaga sic fluxisse ut rogus exstinctus fuerit: sanctum vero ejus corpus integrum et incorruptum inventum fuisse, iterumque ab infidelibus combustum esse. Pionius illustrissimus martyrum hujusce temporis intolerabilia tormenta pertulit: cruci affixiones, cruciatus, flagella, et ignis supplicium, ac demum beatum finem invenit. Hæc ex Ecclesiæ Smyrnen-sis Epistola, in qua hæc Ecclesia proprio nomine loquitur. Iisdem imperantibus, Ptolemæus mulierem illustrem, ad religionem Christianam cum convertisset, accusatus fuit a marito hujus mulieris coram Urbicio præfecto: Urbicio jubente Ptolemæum abduci, Lucius nobilis genere, multā cum libertate locutus et ipse abductus est ad mortem. Hæc Justinus philosophus maximus et martyr Christi in Apologia ad Antoninum pro nostro dogmate

(2) Iriarte, *Codices Græci Matritenses*, Matriti, 1000, in fol., pag. 548. Codd. XXXII.— Vide Fabri-

Ἐκ τῆς Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας περὶ τῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς ἐν διαφόροις πόλεσι ἀθλησάντων ἀγίων μαρτύρων (2).

Α'. Ἐπὶ Μάρκου Ἀντωνίνου, καὶ Λουκίου Βήρου, διωγμοῦ κινηθέντος ἐν Σμύρνῃ τῆς Ἀσίας, πολλοὶ μὲν καὶ ἄλλοι τὸν τοῦ μαρτυρίου ἀγῶνα διήνυσαν· καὶ Γερμανικὸς δὲ ὁ γενναῖος θηρίοις εἰς βορὰν ἐκδοθεὶς βιασάμενός τε καὶ παροξύνας αὐτοὺς ὡς ἂν θάττον τῆς παρουσίας ζωῆς αὐτὸν ἐξαγάγοιεν· τὸ μακάριον τέλος ἐδέξατο· τότε καὶ ὁ θεῖος Πολύκαρπος διὰ πυρὸς ὠλοκαυτῶθη Θεῷ· φασὶ δ' αὐτὸν καὶ ξίφει νυγῆναι ἐν αὐτῷ τῷ πυρὶ, ἐπεὶ μὴ κατεκαίετο ὑπ' αὐτῷ, αἷμά τε ἐκ τῆς πληγῆς καταβρέυσαι πολλὸν, ὥστε καὶ τὴν πυρκαϊὰν σβεσθῆναι, καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ λείψανον ὧν εὗρεθῆναι καὶ ἀσινὲς, ὃ καὶ πάλιν παρὰ τῶν ἀπίστων ἐκαύθη· καὶ Πιόνιος δὲ ὁ περιδότης τῶν τότε μαρτύρων, ἀφορήτους κολάσεις ὑπενεγκῶν καθηλώσεις τε καὶ στρεβλώσεις, καὶ μάστιγας, καὶ τὴν διὰ πυρὸς τιμωρίαν τοῦ μακαρίου τέλους τετύχηκε. Ταῦτα ἐκ τῆς αὐτοπροσώπου τῆς Σμυρναίου Ἐκκλησίας γραφεῖσιν ἐπιστολῆς. Ἐπὶ τῶν αὐτῶν βασιλέων Πτολεμαῖος γυναῖκα τῶν εὐγενῶν πρὸς τὴν εὐσέβειαν μεταζήσας, διεβλήθη παρὰ τοῦ ταύτης ἀνδρὸς Οὐρβικίου τῷ ἄρχοντι· καὶ τοῦ Οὐρβικίου κελεύσαντος αὐτὸν ἀπαχθῆναι, Λούκιος ὁ γενναῖος παρρησιασάμενος καὶ αὐτὸς ἀπῆχθη τὴν ἐπὶ θάνατον. Ταῦτα Ἰουστίνος, ὁ τῷ ὄντι φιλοσοφώτατος καὶ μάρτυς Χριστοῦ ἐν τῇ πρὸς Ἀντωνίνον περὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς δόγματος ἀπολογία· φησὶ δὲ καὶ αὐτὸς θεῖναι τότε μαρτυρίαν, voluminis nostri decimi octavi col. 47, num. XIX.

τυρίῳ κατακοσμεῖται. Κρέσκεντός τινος τῶν παρ' Ἑλλήσιν Κυνικῶν φιλοσόφων τὴν ἐπιβουλὴν συσκευασάμενος, ἐν Λουγδούνῃ τῆς Γαλλίας διωγμοῦ κινήθεντος πλείστοι τῷ ὑπὲρ Χριστοῦ μαρτυρίῳ κατεκοσμήθησαν· ὧν οἱ περιφανέστατοι καὶ γενναίότατοι μάλιστα εἰσιν οὗτοι. Ποθεινὸς ἐπίσκοπος τῆς αὐτῆς πόλεως γεγονὼς, ὑπὸ τοῦ δημῶδους πληθους αἰκισθεὶς, καὶ ἐν φυλακῇ ριφθεὶς μετὰ δ' ἡμέρας τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο· μεθ' ὃν Εἰρηναῖος τῆς ἐν Λουγδούνῃ παροικίας ἐπεσκόπευσε. Βιβλὸς μία οὖσα τῶν ἡρηνημένων, ἐπεὶ καὶ βλασφημῆσαι τὸν Κύριον προετρέπετο, τοῦτο δὲ μὴ ἀνασχομένη ποιῆσαι, πάλιν ἐπὶ τοῦ βασανιστηρίου κατετείνετο δούλου, κἀνταῦθα διὰ τῆς αἰσθητῆς τιμωρίας εἰς μνήμην ἔλθοῦσα τῆς ἐν γεένῃ κολάσεως, Χριστιανὴν αὖθις ἑαυτὴν ὡμολόγει· καὶ οὕτως ἐν αὐταῖς ταῖς βασάνοις ἀπέψυξε. Καὶ τῷ τῶν μαρτύρων προστετῆθαι κλήρω Σάγκτος διακονος ἐκ πόλεως Βιέννης, καὶ Μάτους· παντοῦως ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας τιμωρηθέντες, τέλος ἐπὶ σιδηρᾷ ἐκπυρωθείσης καθέδρας ἀναγκασθέντες καθίσαι, καὶ ἅμα ὑπὸ παντὸς τοῦ δήμου παιδόμενοι, καὶ θηρίοις ἐπεισελθοῦσιν ἔλκομενοι, τὸν τοῦ μαρτυρίου ἀγῶνα διήνυσαν. Μεθ' οὗς ἡ γενναῖα Βλανδῖνα πλείστην καὶ αὐτὴ πρότερον καρτερίαν ἐνδείξαμένη, καὶ ποικίλας ὑπενεγκοῦσα βασάνους, ἐπὶ ξύλου κρεμασθεῖσα, τότε προὔκειτο βορὰ τῶν εἰσβαλλομένων θηρίων, καὶ μηδενὸς τούτων αὐτῆς ἀφαιμένου, καθαιρεθεῖσα τοῦ ξύλου, πάλιν εἰς τὴν εἰρκτὴν ἐνεδλίθη, πρὸς ἀγῶνα δεῦτερον θρουμένη, καθ' ὃν αὖθις πλείστα παθοῦσα, μετὰ τὰς μάλιστα, μετὰ τὰ θηρία, μετὰ τὸ τήγανον, τοῦσχατον εἰς γύργαθον ἐμβληθεῖσα ταύρῳ παρεδλίθη ἄγρῳ, καὶ οὕτω τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο. Μεθ' ἧς καὶ τι παιδάριον Ποντικὸν πᾶσαν κόλασιν ὑπέμεινε γενναίως, καὶ αὐτὸ τὸ πνεῦμα παρέδωκε. Ἀλέξανδρος ἱατρός ἐκ Φρυγίας παρεστὼς τῷ βήματι, τότε τῶν μαρτύρων ἐξεταζομένων, δηλὸς ἐπὶ τοῖς περιεστηκόσι, πνεύματι τούτους πρὸς τὴν ὁμολογίαν προτρέπων, ἀγανακτήσαντος δὲ ἐπὶ τούτου τοῦ ὄχλου, ἐρωτηθεὶς παρ' αὐτοῦ ἄρχοντος τίς εἴη καὶ πόθεν Χριστιανὸν ἑαυτὸν ὡμολόγησεν· καὶ οὕτως θηριομαχῆσαι κατακριθεὶς, εἰσῆχθη τὴν ἐπιούσαν μετὰ τινος Ἀττάλου Περγάμου τῷ γένει, οὗ καὶ διὰ πάντων διεξελθόντες τῶν πρὸς κόλασιν ἐξευρημένων ὀργάνων, τοῦσχατον ἐτίθησαν καὶ αὐτοί· καὶ ἄλλοι δὲ πλείστοι τότε πυρὶ καὶ θηρίοις, καὶ διαφόροις κολάσεσιν, ἔτι δὲ καὶ ταῖς εἰρκταῖς ἐναποπνιγόμενοι ἐτελειώθησαν, ὧν τὰ ὅσα συλλέξαντες οἱ τῆς ἀπωλείας υἱοὶ πυρὶ παρέδοσαν, καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν τέφραν εἰς τὸν Ῥοδανὸν ποταμὸν διελέκμησαν. Ἐν τούτοις Ἀλκιβιάδης εἰς ὧν τῶν θείων ὁμολογητῶν, ἐγκρατείας πρότερον ὑπερβαλλούσης, συζῶν ὡς μηδενὸς ἄλλου μετέχειν, ἢ μόνον ἄρτου καὶ ὕδατος, ἐπειράτο καὶ ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ οὕτω διάγειν· Ἀττάλῳ δὲ περὶ οὗ προεῖπομεν ἀποκαλυφθὲν ὅτι μὴ καλῶς ποιεῖ Ἀλκιβιάδης τοῖς τοῦ Θεοῦ μὴ χρώμενος κτίσμασιν, τοῦτο μαθὼν ἐξ ἐκείνου, μετελάμβανε πάντων ἀνυποστόλως, εὐχαριστῶν τῷ Θεῷ· τοῦτό μοι ἀρκεῖτω ἐνταῦθα εἰς ἀπόδειξιν τοῦ μὴ δεῖν καθάπαξ ἀποτίθεσθαι εἰσι τῶν βρωμάτων, ὡς βλάβην ἐμποιεῖν δυνάμενους· ἐπεὶ καὶ πάντα τὰ τοῦ Θεοῦ κτίσματα,

A refert : qui et ipse sancto martyrio egronatus est. Crescens, unus Græcorum philosophorum cynicorum, cum insidias machinatus esset, Lugduni in Gallia, persecutione orta, maxima pars Christianorum pro Christo martyrio coronati sunt. Quorum illustrissimi et nobilissimi inprimis sunt hi : Pothinus episcopus hujusce urbis a multitudine plebis contumeliis affectus et in carcere conjectus, post quatuor dies animam Domino reddidit. Post eum Irenæus Lugdunensis episcopus fuit. Biblis erat una negantium [Christum] : cum blasphemasset Dominum, hocque fecisse deinde non sustinuisset, extenta fuit in equuleo servorum, et tunc sensibili tormento sæviante, cum infernorum cruciatus meminisset, Christianam iterum seipsam esse confessa est, et sic in tormentis exspiravit. B Martyrum annumerati sunt concilio Sanctus diaconus Viennensis, et Maturus. Multis diebus cruciati, denique super ferreas ardentisque cathedras sedere coacti, et simul ab omni plebe percussi, ac bestiis expositi, martyrii agonem compleverunt. Post illos illustris Blandina multum et ipsa primo animum manifestavit ; varia tormenta cum sustinuisset, ligno suspensa, feris immixtis præda jacuit, nullaue fera eam tangente, patibulo soluta, iterum in carcerem conjecta est, ut ad agonem novum custodiretur. Iterum multa perpessa, post flagella, feras, sartaginein, demum rotæ circumfusa, tauro indomito exposita est, sicque animam Domino reddidit. Cum illa puer Ponticus supplicium fortiter sustulit et ipse spiritum reddidit. Alexander medicus ex Phrygia, stans ante tribunal martyribus tunc tormenta patientibus, coram assistentibus locutus est, animoque suo eos ad confessionem [Christi] hortatus est. Multitudine autem plebis propter hoc indignata, interrogatus est Alexander a præfecto quis esset et unde Christianum se confiteretur. Damnatu ad bestias die postera cum Attalo quodam, genere Pergameno, abductus est. Cum omnia tormenta adinventu perpessi fuerint, extremum spiritum et ipsi reddiderunt. Alii autem multi tunc igne, feris variisque tormentis, et etiam in carceribus suffocati interierunt ; quorum ossa legentes filii perditionis igni tradiderunt, et cinerem eorum in flumen Rhodanum projecerunt. Alcibiades unus sanctorum confessorum, vir nimia temperantia non alio cibo vivens quam pane et aqua, in carcere sic vivere voluit : Attalo autem de quo jam diximus revelatum est quod non recte agebat Alcibiades, Dei non utens creaturis ; Alcibiades vero hoc ab Attalo discens, omnium ciborum participavit, gratias agens Deo : *Hoc mihi nunc sufficienter demonstrat*, [inquit], *non oportere etiam semel recusare quoddam cibos quasi noxam afferentes : nam pulchræ sunt omnes Dei creaturæ, et pulchræ nimis, et ipsæ noxam afferre non solent, at illarum infinitus est usus*. Hæc ex authentica Lugdunensis Ecclesiæ epistola.

καὶ καλὰ ἄλλαν, καὶ οὐκ αὐτὰ τὴν βλάβην εἰσθερ ἐμποιεῖν, ἀλλ' ἡ τούτων ἄμετρος χρῆσις. Ταῦτα ἐκ τῆς ἀποπροσώπου τῆς ἐν Λουγδούνῳ Ἐκκλησίας γραφείσης ἐπιστολῆς.

II. Severo Romanorum imperatore regnante, persecutione orta Alexandriæ in Ægypto, multi ac illustrissimi pro Christi fide certaverunt. Inter quos fuit Leonides Origenis pater; qui capite abscisso filium tenerrimum reliquit. Puer vero tantum anorem habuit martyrii, ut per omnia pericula cureret, rueret, et maximo cum ardore ad certamen sese præcipitaret: itaque mater ejus vestimenta ejus omnia occuluit, ac domi sic manere coactus est. Misit patri incarcerato epistolam ad martyrium hortatoriam, in qua sic loquitur: *Attende ne ob nos aliud quid sentias.* Hic magnus et insignis verbo et opere, illo tempore, factus, Alexandriæ institutioni catechetice præpositus est, et multos discipulorum suorum simili zelo inflammans, martyres Christi effecit. Quorum primus fuit Plutarchus; cum hic ad mortem ductus esset, parum absuit quin Origenes, qui cum illo versabatur ipse captus esset, ut illius perditionis causa. Et postea, Decio imperante, ante tribunal tyranni comparuit, velut adorator Christi, sed non obtinuit martyrium Dei, quia, ut mihi videtur, Deus eum indignum judicavit propter errores circa dogmata et rectam fidem. Reliquit vero has opiniones post tormenti probationem. Alter Origenis discipulorum martyr invenitur Serenus, qui per ignem testimonium perhibuit fidei quam acceperat. Tertius Origenis discipulorum martyr Heraclides dicitur, quartusque Heron, prior adhuc catechumenus, alter vero neophytus qui ambo capite truncati sunt. Post hos martyres alter Serenus, diu constans in tormentis, capitali pœna afficitur. Inter mulieres quidem, Herais catechumena per ignem baptismi fortiter accepit; post hos autem septimius martyr Basilides fuit, qui illustrem Potamiam edocuit. Ducens eam secum ad mortem, omnes importunos propulsabat insultantesque verbis contumeliosis omni modo repellibat, ac dispergebat. Potamia vero hac commiseratione mota, Basilidem forti animo esse jussit, illumque petere ab ea quid vellet, dum ad Christum suum migraret: ipsa vero citius officiorum ejus erga seipsam remunerationem ei solvere promisit. Hæc cum diceret fortiter picis inflammatae super ipsam effusæ supplicium sustinuit. Non longo post tempore, Basilides jusjurandum facere recusans, ob quam causam rogatus a contubernaliis: *Non licere*, inquit, *sibi Christiano omnino jurare.* Hi autem illum ludere primum existimantes, ducunt eum ad præfectum, apud quem Basilides constantiam eamdem proflitens, vinculis traditur, supervenientibus autem ad illum fratribus ejus secundum Deum, et rogantibus causam tam insueti consilii: *Martyrem Potamiam aspexisse*, dixit, *post tertium diem martyrii ejus, coram se astantem, coronam super caput suum imposuisse, Dominum invocasse, gratias ei egisse, et honoris partem accepisse, et mox ipsum recepturam.* Post hoc cum fratres sigillum in Domino

A B. Ἐπὶ Σευήρου βασιλέως Ῥωμαίων, διωγμοῦ κινηθέντος ἐν τῇ κατ' Αἴγυπτον Ἀλεξανδρείᾳ, πλείστοι, καὶ διαφορώτατοι τῆς εἰς Χριστὸν ὑπερήβλησαν πίστεως ἐν οἷς καὶ Λεωνίδης ὁ τοῦ Ὀριγένους πατὴρ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς νέον κομιδῇ καταλείπει τὸν παῖδα· ὃς δὲ τοσούτον περὶ τὸ μαρτύριον τὸν ἔρωτα ἔσχεν, ὥς ὁμῶς τοῖς κινδύνοις χωρεῖν, προπηδᾷ τε καὶ προθύμως ἐπὶ τὸν ἀγῶνα ὁρμᾷ· τέως γε μὴν τῆς μητρὸς τὴν πᾶσαν αὐτοῦ ἀποκρυψαμένης ἐσθῆτα, ἀπρόitos οἴκοι μένειν ἀναγκασθεὶς, ἐπέστειλε τῷ πατρὶ καθεργαμένῳ ὄντι τὴν περὶ μαρτυρίου προτρεπτικὴν ἐπιστολήν, ἐν ᾗ κατὰ λέξιν ὡδὲ φησι· « Ἐπεχε μὴ δι' ἡμῶς ἄλλο τι φρονήσης. » Οὗτος μέγας, καὶ περιδόητος λόγος τε καὶ ἔργοις κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γεγονώς, τοῦ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατηχητικοῦ διδασκαλείου προέστη, καὶ πολλοὺς τῶν φοιτητῶν ἐπὶ τὸν ὁμοῖον αὐτῷ παρορμήσας ζῆλον, μάρτυρας Χριστοῦ παποίηκεν· ὧν πρῶτος Ἰλιούταρχος ἦν οὗ τὴν ἐπὶ θάνατον ἀπαγομένου, μικροῦ δεῖν καὶ αὐτὸς Ὀριγένης ἀνήρητο συμπαρὼν, ὥς ἀπωλείας αἷτιος αὐτῷ γεγονώς. Καὶ ὕστερον δὲ ἐπὶ Δεκίου βῆματι παρέστη τυραννικῷ, ὥς σεβόμενος τὸν Χριστὸν· ἀλλ' οὐκ ἐπέτυχε τῆς μαρτυρίας, τοῦ Θεοῦ, οἶμαι, ταύτης αὐτὸν ἀνάξιον κρίναντος, διὰ τὸ περὶ τὰ δόγματα καὶ τὴν ὁρθὴν πίστιν διάστροπον· λειποτακτεῖ γάρ, καὶ ταῦτα μετὰ πείραν βασάνων. Δεύτερος τῶν Ὀριγένους φοιτητῶν μάρτυς ἀναδείκνυται Σέρηνος, διὰ πυρὸς τὴν δοκιμὴν ἥς παρελήφε πίστεως παρειαχόμενος. Τῆς αὐτῆς διατριβῆς τρίτος καθίσταται μάρτυς Ἡρακλείδης, καὶ ἐπὶ τούτῳ τέταρτος Ἡρῶν· ὁ μὲν πρότερος ἐτι κατηχούμενος, ὁ δὲ νεοφύτιστος, τὰς κεφαλὰς ἀποτμηθέντες. Ἐτι πρὸς τούτοις, ἕτερος τοῦ προτέρου Σέρηνος, μετὰ πλείστην βασάνων ὑπομονὴν, κεφαλικῶς τιμωρεῖται. Καὶ γυναικῶν δὲ Ἡραῖς ἐτι κατηχουμένη τὸ διὰ πυρὸς ὑφίσταται βάπτισμα. Ἐπὶ τούτοις ἔβδομος Βασιλείδης, ὁ τὴν περιδόητον Ποταμίαν ἀναπαγαγὼν (sic). Παραλαβὼν γάρ αὐτὴν, καὶ τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπάγων, τοὺς ἐνοχλοῦντας αὐτῇ, καὶ ἀκολάστοις ῥήμασιν ἐνυβρίζοντας ἀναστέλλων ἦν παντὶ τρόπῳ, καὶ διωθόμενος· ἡ δὲ τῆς περὶ αὐτὴν συμπαθείας ἀποδεξαμένη, τὸν ἄνδρα θαρβεῖν παρακελεύεται, ἐξαιτήσασθαι γὰρ αὐτὸν ἀπελθοῦσαν παρὰ τοῦ ἑαυτῆς Χριστοῦ, καὶ ταύτην αὐτῷ τὴν ἀμοιβὴν, τῶν εἰς D αὐτὴν πεπραγμένων, οὐκ εἰς μακρὰν ἀποτίσειν. Ταῦτα δ' εἰπούσαν, γενναίως τὴν ἐξοδὸν ὑποστῆναι πίττης ἐμπόρου περιχυθείσης αὐτῇ. Οὐ μακρὸν δὲ χρόνον ὁ Βασιλείδης διαλιπὼν ὄρκον διὰ τινὰ αἰτίαν, πρὸς τῶν συστρατιωτῶν αἰτηθεὶς, μὴ ἐξεῖναι αὐτῷ, ἔφη, Χριστιανῷ γε ὄντι τὸ παράπαν ἐμύνηναι· οἱ δὲ, παίζειν αὐτὸν τὰ πρῶτα νομίζοντες, ἄγουσιν ἐπὶ τὸν ἄρχοντα, ἐφ' οὗ τὴν εὐστασιαν ὁμολογήσας δεσμοῖς παραδίδοται. Ἀφικομένων δὲ πρὸς αὐτὸν τῶν κατὰ Θεὸν ἀδελφῶν, καὶ τὴν αἰτίαν τῆς παραδόξου πυνθανομένων ὁρμῆς, τὴν μάρτυρα Ποταμίαν ἀνιδεῖν ἔφη, μετὰ τρίτην ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἐπιστᾶσαν αὐτῷ, στέφανόν τε τῇ

κεφαλῇ ἐπιθεῖσαν αὐτοῦ, παρακεκλημένοι τὸν A ei impressissent [die sequente ornatus Domini Κύριον, χάριν αὐτοῦ φῆσαι, καὶ τῆς ἀξιώσεως martyrio, capite truncatus est. τετυχημένοι, οὐκ εἰς μακρόν τε αὐτὸν παραλήψεσθαι. Ἐπὶ τούτοις τῶν ἀδελφῶν τῆς ἐν Κυρίῳ σφραγίδος μεταδόντων αὐτῷ, τῇ ἐφεξῆς ἡμέρᾳ, τῷ τοῦ Κυρίου διαπρέφας μαρτυρίῳ, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται.

IV. Ἐπὶ Δελίου διωγμοῦ κινήσαντος ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀλεξανδρέων πόλει, πλείστοι τῶν εἰς Χριστὸν ἠλπικότων τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ μαρτυρίοις κατεχοσμήθησαν· ὧν καὶ οὗτοι ἐτύγχανον. Μητρὰς τις πρεσβύτης περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ διωγμοῦ συλληφθεῖς ὑπὸ τοῦ δημώδους ὄχλου, καὶ ῥήματα ἄθεα λέγειν κελευσθεῖς, ἐπεὶ μὴ ἐπείθετο, ξύλοις τὸ σῶμα παιόμενος, καὶ καλάμοις ὀξέσι τὸ πρόσωπον κεντούμενος καὶ τοὺς ὀφθαλμούς, τέλος εἰς τὸ πρόστειον ἀχθεὶς καθέλεσθαι, καὶ οὕτω τὴν ψυχὴν τῷ Κυρίῳ παρέθετο. B Γυνή τις καλουμένη Κοῖντα, ἐπεὶ μὴ ἐπείθετο τοῖς εἰδωλοῖς προσκυνεῖν, εἰς εἰδωλεῖον ἀχθεῖσα, σχοῖνοις δεθεῖσα τοὺς πόδας, καὶ διὰ πάσης γυμνῆ συρεῖσα τῆς πόλεως, ἐπὶ τὸν αὐτὸν ἀχθεῖσα τόπον, λίθοις ὑπὸ τοῦ πλήθους βαλλομένη ἐτελειώθη. Ἀπολλωνία ἡ παρθένος τε καὶ πρεσβυτίς ἀναγκαζομένη εἰδωλοῖς θῆσαι, τοὺς ὀδόντας ἐξήμιλωτο (3) κοπτομένη τὰς σιαγόνας· εἰθ' οὕτως πυρὰς ἀναφθείσης, ἀπειλοῦντας εἰς αὐτὴν ἐμβαλεῖν τοὺς κατέχοντας, μικρὸν ὑποπαραιτησαμένη καὶ ἀναθεῖσα, συντόνως ἐπεπύδησεν εἰς τὸ πῦρ, καὶ καταπέφλεκται. Καὶ μετ' αὐτὴν Σαραπίωνα καταλαβόντες ἐφέστιον, σκληραῖς βασάνοις αἰκισάμενοι, καὶ πάντα τὰ ἄρθρα διακλάσαντες, ἀπὸ τοῦ ὑπερφύου πρηγὴν κατέρριψαν. Ἰουλιανὸς ποδαγρὸς ὢν, καὶ μήτε στῆναι, μήτε βαδίσαι δυνάμενος, ἅμα C δυσὶν ἑτέροις Χριστιανοῖς, τοῖς αὐτὸν φέρουσι προσήχθη· ὧν ὁ μὲν ἕτερος εὐθύς ἡρνήσατο· ἄτερος δὲ Κρονίων καλούμενος, καὶ αὐτὸς Ἰουλιανὸς, διὰ πάσης τῆς πόλεως καμῆλοις ἐποχοῦμενοι διελθόντες, καὶ ἅμα ὑπὸ τοῦ πλήθους παιόμενοι, τέλος πυρὶ παρεδόθησαν· καὶ τις τῶν στρατιωτῶν Βησᾶς καλούμενος, παραστὰς ἀπαγομένοις αὐτοῖς, καὶ τοῖς ἐφουδρίζουσιν ἐναντιωθεὶς, ἐμδοσάντων αὐτῶν περιεσχέθη, καὶ τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθη. Ἔτερος δὲ τις τὸ μὲν γένος Λίδος ὑπάρχων, Μάχαρ δὲ τὴν προσηγορίαν, ἐπιμόνως αὐτὸν τοῦ δικαστοῦ προτροπομένου πρὸς ἄρνησιν, ἐπεὶ μὴ ἐπισθῇ, πυρὶ παραδοθεὶς, φερωνύμως τοῦ μακαρίου τετύχηκε τέλους.

Δ'. Ἐπίμαχος τε μετ' αὐτοὺς καὶ Ἀλέξανδρος, D μετὰ πολὺν ὃν ἔμειναν δεσμῶται χρόνον, μυρίας βασάνους διενεγκόντες, ξυστήρας τε καὶ μάστιγας πυρὶ καὶ οὗτοι ἐφλέχθησαν. Καὶ γυναῖκες δὲ τρεῖς τὸν ἀριθμὸν προσαχθεῖσαι, ἡ μὲν αὐτῶν Ἀμμωναρία καλουμένη, πάνυ φιλονεικῶς αὐτὴν τοῦ δικαστοῦ βασανίσαντος, ἅτε (4) προαποφνημαμένην, ὅτι μηδὲν ὧν ἐκεῖνος κελεύει (5) φθέγγετο, ἀληθεύσασα τὴν ἐπαγγελίαν ἀπήχθη· αἱ δὲ λοιπαὶ, Μερκουρία καὶ Διονυσία, αἰδεσθέντος ἀνηνύτοις ἐπιχειρεῖν, καὶ ὑπὸ γυναικῶν ἡττάσθαι τοῦ ἀρχόντος, ξίφει τὰς κεφαλὰς ἀφῆρέθησαν, μηκέτι βασάνων πείραν λαβοῦσαι. Ἡρῶν δὲ, καὶ Ἀτὴρ, καὶ Ἰσιδωρος, καὶ σὺν αὐτοῖς Διόσκορος, παῖς ὢν ὡς ἐτῶν πέντε καὶ δέκα, παρα-

III. Decio imperitante, persecutione orta in ipsa Alexandrinorum civitate, multi sperantium in Christo, propter eum martyrio ornati sunt, inter quos hi fuerunt: Mitras presbyter quidam in principio persecutionis captus a plebana turba et impia verba profari iussus, cum non obtemperavisset, flagellis in corpore cæsus et calamis acutis in vultu ac oculis transfossus, tandem in suburbana ductus, occisus est, et sic animam Domino reddidit. Mulier quædam nomine Quinta, in templum reluctantè attracta, cum idola adorare recusasset, funibus pedibus ligatis, nuda per totam urbem raptata, in eundem locum ducta, lapidibus a populo obruta, vitam finivit. Apollonia virgo ætateque provecta, coacta idolis sacrificare, dentes suos confregit, percutiens maxillas suas; deinde pyra accensa, a custodibus suis minantibus in eam injicere manus, moram petiit, et surgens cum impetu in ignem insiluit, et combusta fuit. Et post eam, Serapionem apprehendentes sub eodem tecto manentem durissimis tormentis excruciauerunt, omnia membra fregerunt, atque a superiore parte ædium eum præcipitem dejecerunt. Julianus podagrosus, qui nec stare, nec ambulare poterat cum duobus aliis Christianis, efferentibus eum, adductus est: quorum unus statim fidei renuntiavit; alter vero, Kronion vocatus, et ipse Julianus per totam urbem camelis vecti deducti sunt, simulque a multitudine percussi, tandem igni traditi sunt. Quidam militum nomine Besas, præpositus Christianis per urbem deductis, et contumelias inhibens populi, clamantibus omnibus, captus et ipse fuit, et capite truncatus. Alius Libys genere, nomine vero Macar, iudice indesinenter eum ad fidei renuntiationem exhortante, cum non aures suasori præbuisset, igni traditus, juxta significationem nominis sui, beatum suum invenit.

IV. Post illos Epimachus et Alexander, longo tempore in carcere vineti, innumera tormenta passi, nempe radulas, flagella, igne combusti sunt. Tres mulieres etiam adductæ sunt, una nomine Ammonaria. Perstinaciter eam iudex cruciavit, cum antea promississet se dicturam nihil ex iis quæ iudex juberet: cum promissionem implevisset, ducta est ad supplicium; cæteræ vero, Mercuria et Dionysia, erubescendo iudice res inanes aggredi, et a feminis vinci, gladio interfectæ sunt quæ nondum tormenta passæ fuerant. Hero autem, et Ater, et Isidorus, et cum illis Dioscorus, puer annis quindecim ante tribunal adducti sunt: qui cum varia tormenta sustinuissent, igni traditi sunt.

(3) Ms. fert ἐξήλωτο, quod nullum sensum habet.

(4) Ms. προαποφνημαμένη.

(5) Ms. φθέγγετο.

Dioscorus audacter sapientissima verba edixit, et præfecti quæstionibus viriliter respondit, ita ut responsiones ejus miraretur præses ætatisque ejus misertus, martyrem voluntate perfectum dimitteret. Nemesion Ægyptius quidam, accusationem latrocinii cum subiisset, hocque crimine absolutus esset, postea vero accusatus quia Christianus erat, bis flagellatus est, velut si latro esset, et combustus est inter duos latrones, eodem modo supplicio affectus ac Jesus Christus. Ammon, Zeno, Ptolemæus, Ingenius et Theophilus stantes ante tribunal, quemdam in silentium jam inclinantem, nutu capitis ad confessionem hortati sunt, cum cognovissent plebem propter hoc indignatam esse, antequam a populo caperentur, Christianos se esse clamaverunt, et sic ad mortem deducti sunt. Ischirion administrator honorum cujusdam magistratum, cum oblata mercede a quæstore sacrificare jussus esset, sed non hoc facere voluisset, baculum magnum immissum per viscera et intestina accipiens qui ad sedem usque penetravit, spiritum reddidit. Hæc ex epistola Dionysii Alexandrini.

V. Valeriano imperatore Romanorum regnante, persecutione orta Cæsareæ Palæstinæ, tres viri, Priscus, Mallus, et Alexander, rure habitantes, cum persecutionem ortam audiverint, vocantes seipsos negligentes et ignavos, confestim eodem animo ad urbem concurrere, et palam confitentes Jesum Christum, divino ornati sunt martyrio, ferarum præda facti. Sub Gallieno, in prædictam urbem Marinus centurionis dignitatem accepturus veniens exercitus cælestis dignitatum per martyrium participes fuit. Accedens quidem ante tribunal, non licere sibi ait Romanorum dignitates accipere, cum Christianus esset, ac imperatoribus non obediret. Illico ergo interrogatus Marinus, et Christianum se palam confitens, trium horarum intervallum ut de rebus suis cogitaret a principe obtinuit. — Cum exisset e tribunali Marinus, Theotecnus episcopus hujus civitatis, manum ejus apprehendens, adducit eum in ecclesiam, divinumque Evangeliorum librum inter manus suas tenens, et simul gladium ejus quod suspensum gerebat, monstrando: *Utrum vis illico, inquit, sume.* Cum statim dexteram extendens monstrasset divinam Scripturam: *Posside ergo Deum*, dixit ei Theotecnus, *ac frui rebus quas elegisti, a Deo ipso roboratus, et ambula in pace.* Marinus ergo abiens, ac iterum eadem confitens, ductus ad mortem, sine quievit. Reliquias tam honorabiles Astyrius senator Romanus, imperatorum amicus, omnibus notus, splendenti ac pretiosa involvens sindone, et præ omnibus fulgenti, ac super humeros suos tollens in decenti sepulcro condidit.

VI. Sub Diocletiano et Maximiano præscripto edicto contra Christianos Nicomedie [Astyrius] abripiens hos libellos, dilaceravit, et cum hoc fecisset,

Α στάντες, οἱ μὲν διαφόροις βασάνοις ἐγκατερέψαντες πυρὶ παρεδόθησαν. Διόσκορος δὲ σοφώτατα παρῶν-
σιασάμενος, καὶ πρὸς τὰς τοῦ ἡγεμόνος πρῦς ἀν-
δρείως ἀποκρινάμενος, θαυμάσαντος τὰς ἀποκρίσεις
τοῦ ἀρχόντος, καὶ τῆς ἡλικίας οἶκτον λαβόντος, ἀφείθη
μάστιγος τέλειος τῇ προαιρέσει γεγεννημένος. Νεμε-
σιων τις Αἰγύπτιος γραφὴν ὡς ληστής ὑπομείνων,
καὶ ταῦτα ἀπολυσάμενος, καὶ καταμηνυθεὶς αὐθις
ὡς εἴη Χριστιανὸς, διπλαῖς ἢ εἰς ληστής ἦν μάστιξιν
ἐτασθεὶς, μετὰ δύο ληστῶν κατεφλέγη, τιμηθεὶς
τῷ τοῦ Χριστοῦ παραδείγματι. Ἀμμών, καὶ Ζήνων,
Πτολεμαῖός τε καὶ Ἰγγένης, καὶ Θεόφιλος ἐστώτες
πρὸ τοῦ δικαστηρίου, καὶ τινα πρὸς Ἀρνησιν ἤδη βέ-
ποντα νεύμασι πρὸς τὴν ὁμολογίαν ἐπιβαρύνοντες·
ἐπεὶ ἐγνώσαν ἀγανακτοῦντας ἐπὶ τούτῳ τοὺς δῆλους,
πρὶν ὑπ' αὐτῶν συλληφθῆναι, Χριστιανούς ἑαυτοὺς
ἀνεκήρυξαν, καὶ οὕτω τὴν ἐπὶ θανάτῳ ἀπήχθησαν.
Ἰσχυρίων ἐπιτροπεύων τινὶ τῶν ἀρχόντων, ἐπὶ
μισθῷ τοῦ μειθοδῆτου κελεύοντος αὐτὸν θῆσαι, ἐπεὶ
μὴ ἐπέισθη τοῦτο ποιῆσαι, βακτηρίαν μεγίστην κατὰ
τῆς ἑδρας ὡσεὶσαν διὰ τε τῶν σπλάγχνων καὶ τῶν
ἐντέρων δεξάμενος, τὸ πνεῦμα παρέδωκε. Ταῦτα ἐκ
τῆς ἐπιστολῆς Διονυσίου τοῦ Ἀλεξανδρείας.

Ε'. Ἐπὶ Οὐαλεριανοῦ βασιλέως Ῥωμαίων διωγμοῦ
κινήθέντος, ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης, τρεῖς ἄν-
δρες, Πρίσκος τε καὶ Μάλλος καὶ Ἀλέξανδρος, ἐν ἀγρῷ
οἰκοῦντες, ἐπεὶ περὶ τοῦ διωγμοῦ μαθηθεύσαντες, κα-
λέσαντες ἑαυτοὺς ὡς ἀμελεῖς καὶ ῥαθύμους, ὥρμη-
σαν ὁμοθυμαδὸν εἰς τὴν πόλιν, καὶ λαμπρῶς τῇ κατὰ
Χριστὸν διαλάμπαντες ὁμολογίᾳ, θείῳ κατεκοσμήθη-
σαν μαρτυρίῳ, θηρίων γενόμενοι βορά. Ἐπὶ Γαλιη-
νοῦ, ἐν τῇ προειρημένῃ πόλει Μαρῖνος ἑκατοντάρχου
ἄξιαν κομίσασθαι προσελθὼν, τῆς ἐν οὐρανοῖς στρα-
τείας διὰ μαρτυρίου ἐπέτυχε. Παρελθὼν γάρ τις πρὸ
τοῦ βήματος μὴ ἐξεῖναι αὐτῷ ἔφη τῆς Ῥωμαίων
μετέχειν ἄξιᾳς, Χριστιανῷ γε ὄντι, καὶ τοῖς βασι-
λεῦσι μὴ πειθομένῳ. Αὐτίκα τοῖνον ἐρωτηθεὶς ὁ
Μαρῖνος, καὶ Χριστιανὸν ἑαυτὸν παρῶνσι ὁμολογή-
σας, τριῶν ὥρων εἰς ἐπίσκεψιν ἔλαβε παρὰ τοῦ ἡγεμό-
νος διάστημα· καὶ τοῦ βήματος ἐκτὸς γεγονότος, Θεό-
τεκνος ὁ τῆς ἐπίσκοπος λαβόμενος αὐτοῦ τῆς χειρὸς
εἰς τὴν ἐκκλησίαν εἰσήγαγε, τὴν θείαν τε τῶν Εὐαγ-
γελίων βίβλον ἀνὰ χεῖρας λαβὼν, καὶ ἅμα τὸ προσηρ-
τημένον αὐτῷ ξίφος ἐπιδεικνύων· *Τούτων ὁπότερον*
βούλει ταχέως, ἔφη, *ἔλθου*. Ὡς δ' ἀμειλλήτι τὴν δε-
ξιάν προτεινας ἐδέξατο τὴν θείαν Γραφὴν, *Ἔχον*
τοῖνον, φησὶ πρὸς αὐτὸν ὁ Θεότεκνος, *τοῦ Θεοῦ, καὶ*
τύχοις ὧν εἶλου, πρὸς αὐτοῦ δυνατούμενος, καὶ
βάδιζε μετ' εἰρήνης. Ἐκεῖθεν τοῖνον ἐπανελθὼν,
καὶ τὰ αὐτὰ καὶ πάλιν ὁμολογήσας, τὴν ἐπὶ θανάτῳ
ἀπαχθεὶς τελειοῦται. Οὕτω τίμιον λείψανον Ἀστύριος
τῶν ἐπὶ Ῥώμης συγχλητικῶν γεγονώς, βασιλεῦσί τε
προσφιλῆς, καὶ πᾶσι γινώριμος, λαμπρῶς καὶ πολυτε-
τῶν ὧμων ἀράμενος τῇ προσηκούσῃ ταφῇ παραδί-

Γ'. Ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ προτεθέν-
τος τοῦ κατὰ Χριστιανῶν προγράμματος ἐν Νικομη-
δείᾳ, ἀμφοτέραις ἀνελὼν τοῦτο χερσὶ διαβόηγνυσι,

καὶ τοῦτο παποικῶς, εὐθὺς ἀνάρπαστος γίνεται, **A** πλειστά τε παθὼν, οἷα εἰκὼς τὸν ἐπὶ τηλικούτῳ συλληφθέντα τολμήματι, διὰ μαρτυρίου τῆς παρούσης ζωῆς ὑπεξίσταται. Ἐτέρος ὑπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον, τῶν περὶ τὸν βασιλέα παίδων εἰς ὧν, Πέτρος καλούμενος, πέτρου τῷ ὄντι στεβρότερος τὴν ὁμολογίαν ἐδείχθη. Ὡς γὰρ κελεύμενος θύειν ἐνίστατο, μετάρσιος ἀρθείς ἐπὶ ξύλου γυμνός, μάστιξιν εἰς τοσοῦτον κατεξάνθη τὸ σῶμα, ὥς καὶ τὰ ὀστέων σαρκῶν ἤδη ἐκλελοιπόντων ἐκφαίνεσθαι· ὥς δὲ καὶ ταῦτα πάσων ἀδιάτρεπτος ἦν, ἕξος ἄλατι φύραντες, κατὰ τῶν διασαπέντων τοῦ σώματος μερῶν ἐνέχεον· ὥς δὲ καὶ τούτων ἀνώτερος τῶν ἀλγυδόνων ὑπῆρχεν, ἐσχάρᾳ πεπυρακτωμένη ἐπιτίθεται· καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν τοῦ πυρὸς τὰ λειπόμμενα τῶν κρεῶν ἐπινειμαμένον, νικηφόρος ἐν αὐταῖς παρέδωκε τὴν ψυχὴν ταῖς βασιλικοῖς. Δωρόθεος καὶ Γοργόνιος, τῆς βασιλικῆς οἰκετείας καὶ αὐτοὶ ὄντες, ἐτέροις ἅμα πλείοσι μετὰ πολυτρό-
 πους ἀγῶνας βρόχῳ τὴν ζωὴν μεταλλάξαντες, τῆς ἐνθέου νίκης ἀπηνέγκαντο τὰ βραβεῖα.

Ἵπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον, Ἀνθίμος τῆς κατὰ Νικομήδειαν προσετώς Ἐκκλησίας, διὰ τὴν εἰς Χριστὸν μαρτυρίαν, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται· τοῦτῳ δὲ πληθὺς σχεδὸν ἀναρίθμητον μαρτύρων προστίθεται. Ἐν γὰρ τοῖς κατὰ Νικομήδειαν βασιλείοις πυρκαϊῶς ἐν ταύταις δὴ ταῖς ἡμέραις ἀφθείσης, λόγου διαδοθέντος ὑπὸ Χριστιανῶν ἐπιχειρηθῆναι τὰ τῆς φλογὸς σωρηδὸν κατὰ πρόσταξιν βασιλικήν, οἱ μὲν τῶν τῆς θεοσεβῶν ξίφουσιν ἀπεσφάττοντο, οἱ δὲ πυρὶ παρέδιδοντο, ἄλλοι δὲ τοῖς θαλαττίοις ἐναπεβρίπτοντο βυθοῖς, καὶ οὕτω παντὶ τρόπῳ τελειούμενοι, οὐδὲ μετὰ τέλος τῆς νενομισμένης ἡξιοῦντο ταφῆς· ἀλλὰ πυρὶ τῶν λειψάνων αὐτῶν καιομένων, ἡ κόνις τῷ ἀέρι ἐνελεικμάτο, ἢ τῇ θαλάττῃ ἐναπεβρίπτετο. Τὰ αὐτὰ δὲ καὶ κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν κατὰ Χριστιανῶν ἐπράττετο· ἤμαζε δὲ μάλιστα κατὰ Φοινίκην τε καὶ Συρίαν, Αἴγυπτον τε καὶ Θηβαῖδα, καὶ Ἀφρικὴν καὶ τὸ Μαύρων ἔθνος. Ἐξ ὀνόματος δὲ καταλέγειν τοὺς ἐν ταῖς τοιαύταις ἐπαρχίαις εὐδοκίμως ἀθλήσαντας, καὶ τὸν πληθὺς αὐτῶν, καὶ τοὺς ποικίλους τῆς τελειώσεως τρόπους ἐπαριθμεῖσθαι ἀπορον εἰδὼς καὶ καθόλου ἀδύνατον, ὀλίγων τινῶν τῶν ἐπισημοτάτων μνησθήσομαι. Λουκιανὸς ἐξ Ἀντιοχείας πρεσβύτερος, τὸν πάντα βίον ἄριστος, καὶ περὶ λόγους εὐδοκίμωτατος γεγονώς, ἐν Νικομηδείᾳ βασιλέως ἐπιπαρόντος ἀχθεῖς, δεσποτικὸν οἰκεῖν κατακρίνεται· κἂν τούτῳ διάγων, τῇ τῶν ἀναγκαίων ἐνδείᾳ λιμοκτονηθεὶς μετήλλαξε τὴν ζωὴν· καὶ οὗτος μὲν ἐξ Ἀντιοχείας τῆς κατὰ τὴν Κοίλιν Συρίαν. Τῶν δ' ἐπὶ Φοινίκης μαρτύρων, Τυραννίων ἐπίσκοπος τῆς κατὰ Τύρον Ἐκκλησίας πρῶτιστος ἦν, πρεσβύτερός τε τῆς κατὰ Σιδῶνα Ζηνοβίος, καὶ ἔτι Σιλβανὸς τῶν ἀμφὶ τὴν Ἐμεσσαν ἐκκλησιῶν ἐπίσκοπος (θηρίων δ' οὗτος μεθ' ἐτέρων ἐπ' αὐτῆς Ἐμέσης ἐγγόνει βορά). Ἀμφὶ δὲ οἱ προειρημένοι ἐπ' Ἀντιοχείας τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον μέχρι θανάτου ἐδοξάτην (5'), ὁ μὲν θαλαττίοις παραδοθεὶς βυθοῖς ὁ ἐπίσκοπος, ὁ δὲ λατρῶν ἄριστος Ζηνοβίος ταῖς κατὰ τῶν πλευρῶν ἐπιτεθείσαις αὐτῷ καρτερῶς ἐναποθανὼν βασάνοις. Τῶν δ' ἐπὶ Παλαιστίνης μαρτύρων, Σιλβανὸς ἐπίσκοπος (5') Ἐδοξάτην. Sic ms. Legendum autem ἐδοξάσάτην, ἢ ἐδοξάσθη. Edit.

statim captus, multaue passus quæ meruerat pro tanta audacia, per martyrium ex hac vita præsentī migravit. Alius eodem tempore e familia imperatoris, nomine Petrus, reipsa durior petra, juxta homologiam, visus est, sacrificare jussus, cum restitisset, elevatus in aerem nudus, patibulo affixus, flagellis ita corpus exutum habuit, ut ossa, detractis carnibus, apparerent. Hæc dum pateretur, cum inconcussus permaneret, acetum cum sale miscentes in putrefactis corporis partibus infuderunt, et cum violentissimus dolor esset, craticula ardens effertur; brevi tempore, reliquæ carnes depastæ sunt, victorque martyr in ipsis tormentis spiritum reddidit. Dorotheus et Gorgonius etiam e domo imperiali, aliis cum multis, post varia certamina vita mutata, divinæ victoriæ palmam **B** retulerunt.

καὶ αὐτοὶ ὄντες, ἐτέροις ἅμα πλείοσι μετὰ πολυτρό-
 ἐνθέου νίκης ἀπηνέγκαντο τὰ βραβεῖα.

Eodem tempore, Anthimus episcopus Ecclesiæ Nicomediensis propter Christi testimonium, capite truncatus est. Cum illo multitudo pene innumeralis martyrum juncta est. Cum in palatio Nicomediæ, in diebus istis, incendium conflagrasset, fama fuit Christianorum turbam lædam iniecisse, edictū imperatorum causa. Inter fideles hujus urbis, alii gladio jugulati sunt, alii igni traditi sunt, alii in maris abyssis demersi sunt, et sic omni modo vitam finierunt, neque post mortem sepultura solita digni habiti sunt, sed igne reliquiis eorum crematis cinis in aere dispersus est, aut in mare conjectus est. Eadem tormenta per omnem provinciam contra Christianos adhibita sunt; sævit autem maxime persecutio in Phœnicia, in Syria, in Ægypto, in Thebaide, in Africa, et inter Mauritanie gentes. Nominatim vero colligere hic omnes athletas qui in his provinciis strenue pugnaverunt, multitudinem eorum, variosque modos necis numerare cum arduum, et omnino impossibile hoc esse sciam, nonnullos tamen illustrissimos referam. Lucianus Antiochenus presbyter, per totam vitam optimus, et eloquentia clarissimus in urbe Nicomediæ, imperatore præsentē, captus ad carcerem damnatus est. Et in eo carcere detentus, in vitæ necessitatum inopia, fame periit. Et iste quidem erat ex Antiochia in Cœle-Syria. Inter Phœniciæ martyres, Tyrannio episcopus Ecclesiæ Tyræ primus fuit, et presbyter Ecclesiæ Sidoniæ Zenobius; et etiam Silvanus ecclesiarum dioceseos Emessæ episcopus: bestiarum iste cum aliis in ipsa Emessa præda fuit: duo vero martyres supradicti Antiochiæ Dei Verbum usque ad mortem glorificaverunt, episcopus maris barathro demersus, presbyterque Zenobius medicorum optimus, in tormentis lateribus adhibitis fortiter occubuit. Inter Palæstinæ martyres Silvanus episcopus Gazæ, prope æris metalla in Phœnicia cum aliis undequadragesima martyribus capite truncatus est. Ægyptii martyres eodem tempore Peleus et Nilus episcopi cum aliis in igne vitam finiverunt, et

Pamphilus, tunc presbyter Cæsareæ in Palæstina, A divino martyrio coronatus est, post egregium certamen. Martyrum autem Alexandriæ, et universi Ægypti, et Thebaidos diverse occisorum, inter clarissimos fuit Petrus ejusdem Alexandriæ episcopus; ex presbyteris vero suis Faustus, Dios, Ammonius, illustrissimi Christi martyres fuere, Phileasque et Hesychius, et Pachymius et Theodorus ecclesiarum in Ægypto episcopi. Eodem tempore oppidulum Phrygiæ quoddam, quoniam univere omnes Nicolæ Christianos se esse profitebantur, occuparunt milites, ignemque accendentes, cremaverunt eos cum mulieribus et parvulis, Christi nomen conclamantes. Et quidam alius, muneribus imperii fungens, nomine Adauctus, nobili genere in Italia oriundus, summo honore apud imperatores habitus, tunc clarissimus fidei in Christo confessione inconcussa et confirmata, martyrii corona ornatus est, strenue certamen cum sinivisset. Et quædam sancta et mirabilis mulier divitiis, genere, et bona fama apud Antiochenos celebrata, duas filias, virgines insignes cum educasset, cum autem multi juvenes eas sibi in uxores poscerent, occultas et alibi vitam degentes, in urbem Antiochiæ eas vocavit. Retibus autem militum jam circumdatæ erant, vidensque mater seipsam filiasque suas in angustiis, et facinora hominum secum cogitans, lupanarisque minas non inattente audire sustineis, sed dæmonum servitutem omnibus mortibus et omni perditione pejorem esse dicens, unicum sibi filiasque suis invenit auxilium contra hæc omnia pericula, scilicet in Domino refugium. Eodem consilio animatæ, corporibus accurate ornatis, cum in medio itinere pervenissent, in flumine prope labenti sese iniecerunt. Hæc quidem sese merserunt: aliud vero par virginum ejusdem Antiochiæ, dignarum quidem Deo, ac vere sororum, nobilium genere, vita clarissimarum, juniorum ætate, corpore pulcherrimarum, pudicarum anima, ac mirabili pietate, in maris abyssis dederunt idolorum adoratores. Cur oportet me nunc nominatim alios referre, ac multitudinem virorum enumerare, et multimoda tormenta depingere illustrium Christi martyrum, nunc securibus percussorum, sicut contigit martyribus in Arabia: nunc confractorum cruribus, sicut evenit martyribus in Cappadocia; modo suspensorum, pedibus in alto, capite vero deorsum posito, et lento igne subardente, fumo ligni suffocatorum, sicut martyribus in Mesopotamia accidit, modo nares, aures, manusque recisas, sive cætera corporis membra, partesque minutatim sectas habentium, sicut fuit Alexandriæ: cur oportet in mentem revocare Antiochenorum martyrum inemoriā, in craticulis ignitis, non ad mortem, sed ad longum tormentum adustorum, aliorumve dexteram in ignem immittere inalentium, quam sacrilicii maledicti participare. Quidam ex eis, corru-

B Γάζης, κατὰ τὰ ἐν Φοινίκη (6) χαλκοῦ μέταλλα, σὺν ἑτέροις, ἐνδὸς δέοντος, τὸν ἀριθμὸν τεσσαράκοντα, τὴν κεφαλὴν ἀποτέμνεται. Αἱγύπτιοι τε αὐτόθι Πηλεὺς καὶ Νεῖλος, ἐπίσκοποι, μεθ' ἑτέρων τὴν διὰ πυρὸς ὑπέμειναν τελευτήν· καὶ Πάμφιλος δὲ τότε, πρεσβύτερος ὢν Καισαρείας τῆς κατὰ Παλαιστίνην, θείῳ μαρτυρίῳ κατακοσμεῖται λαμπρῶς ἀγωνισάμενος. Τῶν δ' ἐπ' Ἀλεξανδρείας καθ' ὅλης τε τῆς Αἱγύπτου, καὶ Θηβαΐδος διαπρεπῶς τελειωθέντων, ἐν πρώτοις τῇν Πέτρος αὐτῆς Ἀλεξανδρείας ἐπίσκοπος, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ πρεσβυτέρων Φαῦστος, καὶ Δίος, καὶ Ἀμμωνίος, τέλειοι Χριστοῦ μάρτυρες, Φιλέας τε καὶ Ἡσύχιος, καὶ Παχύμιος, καὶ Θεόδωρος, τῶν κατ' Αἱγύπτου ἐκκλησιῶν ἐπίσκοποι. Κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον, πολίχνην τινὰ κατὰ τὴν Φρυγίαν κειμένην, C οἱ δὲ πανδημεὶ πάντες οἱ ταύτην οἰκοῦντες Χριστιανούς σφᾶς ὁμολόγουν, παραλαβόντες οἱ στρατιῶται, πῦρ τε ὑφάψαντες κατέφλεξαν αὐτοὺς ὅμα γυναιξὶ καὶ νηπίοις, τὸν Χριστὸν ἐπιδομαμένους. Καὶ τις ἑτερος Ῥωμαϊκῆς ἀξίας ἐπειληγμένος Ἀδάυκτος τοῦνομα, γένους τῶν παρ' Ἰταλοῖς ἐπισήμων, τῆς πρώτης παρὰ βασιλεῦσι τιμῆς ἀξιούμενος, διαπρέψας τότε τῆς εἰς Χριστὸν ἀδιατρέπτῳ καὶ ἀκλινεῖ ὁμολογίᾳ, τῷ τοῦ μαρτυρίου διαδήματι κατεκοσμήθη, γενναίως τὸν ἀγῶνα διηγουκός. Καὶ τις ἱερὰ καὶ θαυμασιὰ γυνή, πλούτῳ, καὶ γένει, καὶ εὐδοξίᾳ παρὰ πᾶσιν Ἀντιοχεῦσι βεβοημένη, παίδων ξυνωρίδα παρθένων διαπρεπῶν ἀναθρεψαμένη, ἐπειδὴ πολὺς ὁ περὶ αὐτὰς κινούμενος φθόνος, λανθανούσας τε καὶ ἐν ἀλλοδαπῇ διατριβούσας ἐπὶ τὴν Ἀντιόχου ἐκάλει· D δικτύων δὲ ἤδη στρατιωτικῶν εἰσὼ περιεβέβληντο, ἐν ἀμηχάνοις ἑαυτὴν τε καὶ τὰς παῖδας θεασαμένη, καὶ τὰ ἐξ ἀνθρώπων λογιζαμένη δεῖν, πορνείας τε ἀπειλὴν μεθ' ἄκροισι ὥσιν ἀκούειν ἀνασχόμενη, ἀλλὰ καὶ τὸ δουλεῦσαι δαίμοσι πάντων θανάτων καὶ πάσης ἀπωλείας χεῖρον φήσασα εἶναι, μίαν ἑαυτῇ καὶ ταῖς θυγατρᾶσιν ὑπετίθετο λύσιν τούτων ἀπάντων, τὴν ἐπὶ τὸν Κύριον καταφυγὴν. Καὶ δὴ τὴν γνώμην ὁμοῦ συνθέμεναι, τὰ τε σώματα περισταλεῖσαι κοσμίως, ἐπὶ μέσσης γονόμεναι τῆς ὁδοῦ, ἐπὶ παραβρέοντα ποταμὸν ἑαυτὰς ἤκόντισαν· αἱ δὲ μὲν οὖν ἑαυτὰς. Ἄλλην δ' ἐπ' αὐτῆς Ἀντιοχείας ξυνωρίδα παρθένων, τὰ πάντα θεοπρεπῶν καὶ ἀληθῶς ἀδελφῶν, ἐπιδόξων μὲν τὸ γένος, λαμπρῶν δὲ τὸν βίον, νέων τοὺς χρόνους, ὥραίων τὸ σῶμα, σεμνῶν τὴν ψυχὴν, εὐσεβῶν τὸν τρόπον, θαυμαστῶν τὴν σπουδὴν, θαλαττίοις βυθοῖς παρέδοσαν οἱ τῶν δαιμόνων θεραπευταί. Τί με χρὴ νῦν ἐπ' ὀνόματος τῶν λοιπῶν μνημονεύειν, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν ἀριθμεῖν, καὶ τὰς πολυτρόπους αἰκίας ἀναζωγραφεῖν τῶν θαυμασιῶν Χριστοῦ μαρτύρων, τοτὲ μὲν πέλουζιν ἀνηρημένων, οἷα γέγονε τοῖς ἐπ' Ἀραβίας, τοτὲ δὲ τὰ σκέλη καταγνυμένων, οἷα τοῖς ἐν Καππαδοκίᾳ συμβέβηκε· καὶ ποτὲ μὲν κατὰ κεφαλῆς ἐκ τοῖν ποδοῖν εἰς ὕψος ἀναρτωμένων, καὶ μαλθακοῦ πυρὸς υποκαιομένου τῷ παραπεμπομένῳ καπνῷ τῆς φλεγόμενης ὕλης ἀποπνιγόμενων, οἷα τοῖς ἐν Μεσοποταμίᾳ

(6) Mss., ἐνφαίνον, quod nullum sensum habet.

ἐπενήνεκται, ποτὲ δὲ βίνας, καὶ ὤτα, καὶ χεῖρας ἀκρω-
τηριαζομένων, τὰ τε λοιπὰ τοῦ σώματος μέλη καὶ
μέρη κρεουργουμένων, οἷά τε ἐπ' Ἀλεξανδρείας ἦν ;
τί δεῖ τῶν ἐπ' Ἀντιοχείας ἀναζωπυρεῖν τὴν μνήμην,
ἐσχάραις πυρὸς, οὐκ εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐπὶ μακρᾷ
τιμωρίᾳ κατοπτωμένων, ἐτέρων δὲ θάττον τὴν δεξιάν
αὐτῶν πυρὶ καθιέντων ἢ τῆς ἐναγοῦς θυσίας
ἐφαπτομένων ; ὧν τινες τὴν πείραν φεύγοντες πρὶν
ἀλῶναι, καὶ εἰς χεῖρας τῶν ἐπιβούλων ἐλθεῖν, ἀνω-
θεν ἀφ' ὑψηλῶν δωματίων ἑαυτοὺς κατεκρήμνισαν,
τὸν θάνατον ἄρπαγμα θέμενοι τῆς τῶν δυσσεβῶν
μοχθηρίας· τὰ φρικτὰ δὲ ἀκοάς κατὰ τὸν Πόντον
ἐπασχον ἕτεροι, καλὰμοῖς ὀξέσι ταῖν χερσὶν ἐξ ἄκρων
ἀνύχων τοὺς δακτύλους διαπειρόμενοι, καὶ ἄλλοι
πυρὶ μολίβδου διατακέντος βραζούσῃ καὶ πεπυρριτω-
μένῃ τῇ ὕλῃ τὰ νῦτα καταχεόμενοι, καὶ τὰ μάλιστα
ἀναγκαιότατα τοῦ σώματος μέρη κατοπτώμενοι· διὰ
τὰ τῶν ἀπορρήτων ἕτεροι μελῶν καὶ μερῶν, αἰσχροῦς,
καὶ ἀσυμπαθεῖς, καὶ οὐδὲ λόγῳ ῥητὰς ὑπέμενον πά-
θας. Τὰ δ' οὖν τῶν συμφορῶν ἔσχατα, ὅτε δὴ λοιπὸν
οἱ κατὰ πᾶσαν ἐπαρχίαν ἄρχοντες ἀπειρήκεσαν ἐπὶ
τῇ τῶν κακῶν ὑπερβολῇ, καὶ πρὸς τὸ κτείνειν ἀπο-
καμύντες ἐπὶ τὸ νομιζόμενον αὐτοῖς χρηστὸν ἐτρά-
ποντο, καὶ φιλόανθρωπον τηνικαῦτα ὀφθαλμοὺς ἐξ-
ορύττεσθαι, καὶ τοῖν σκελοῖν προῦσθαι θάτερον
προσετάττετο. Ταῦτα γὰρ οὖν αὐτοῖς τὰ φιλόανθρωπα,
καὶ τῶν καθ' ἡμῶν τιμωριῶν τὰ κρυφώτατα, ὥστε
ἤδη ταύτης ἕνεκα τῆς τῶν ἀσεβῶν φιλοανθρωπίας οὐκ ἔτι εἶναι δυνατόν ἐξεῖπαι τὸ πλῆθος τῶν ὑπὲρ
πάντα λόγον τοὺς μὲν δεξιούς ὀφθαλμοὺς ξίφει πρότερον ἐκκοπτομένων, καὶ πυρὶ καυτηριαζομένων,
τοὺς δὲ λαίους πόδας αὐθις κατὰ τῶν ἀγκυλῶν καυτήρσιν ἀχρεωμένων, μετὰ ταῦτα τοῖς κατ' ἐπαρ-
χίαν χαλκίῳ μετάλλοις οὐχ ὑπηρεσίας τοσοῦτον, ὅσον κακώσω; καὶ ταλαιπωρίας ἕνεκεν καταδικαζομέ-
νων.

A pietam fugientes, antequam caperentur, et in manus
insidiatorum inciderent, e lecto domorum sese præ-
cipitabant, mortem potius avidè eligentes quam
perversitatem impiorum subire ; alii vero horren-
da auditu in Ponto passi sunt, calamis acutis sub
extremis ungulis digitorum manuum cruciati et alii
plumbi igne liquefacti fervente et inflammata ma-
teria super dorsa perfusi, et in maxime necessariis
corporis partibus adusti ; alii in pudendis membris
ac partibus ignominiosas, infandas ac intolerabiles
pœnas sustinere. Hæc ergo suppliciorum extrema
fuerunt : cum postea per totum imperium præfectis
tadum attulisset hæc tormentorum ultra modum
rabies, et occidendo lassati fuissent, ad id quod
sibi utile putabant sese verterunt : humanitate tunc
oculos erui, cruraque frangi jusserunt. Hæc sane
humana existimabant, et pœnarum nostrarum le-
vissimas, ita ut jam propter impiorum humanita-
tem, non esset possibile enumerare multitudinem
supra omnem numerum eorum, qui oculos dexteris
gladio effossos habebant, vel igne adustos ; nec non
illorum qui sinistros pedes inutiles habebant, pro-
pter poplitum causticam adustionem ; post hæc ad
metalla per totum imperium, non tam pro laboris
utilitate, quam ad oppressionem ac cruciatum,
condemnati sunt.

II.

Passio sanctorum decem martyrum Ægyptiorum, Marciani, Nicandri, Apollonii, Leonidis,
Arii, Gorii, Hyperechii, Solleniadis, Irenes, Pambonis (7).

(Acta sanctorum Bolland., Junii tom. I, p. 420.)

Καλὸς, ὦ ἀγαπητοί, καὶ ὁ χορὸς ἐν Αἰγύπτῳ μαρ-
τυρήσας Θεῷ, καλὸς καὶ διηγέσεως ἄξιος. Ἄνδρες γὰρ
σὺν γυναιξὶν ὁμογνώμονες εὐρημένοι, λατρεύειν μὲν
Κυρίῳ κεκριμένοι, ὑφίστασθαι δὲ πᾶν ὅτι οὖν τὴν διά-
νοιαν καὶ τὸ σῶμα γυμνάσαντες, ὑποβάλλονται μὲν
μὴ τιμωρίᾳ οἱ πάντες, συνοδεύουσι δὲ κοινῇ μετ'
ἀλλήλων καλὸν ἀγῶνα νικήσαντες, καὶ λαμπρὸν στέ-
φανον ἀνσθησάμενοι. Ὡς περ γὰρ ἀπειρήκεσαν οἱ φο-
νεύοντες, ὠκνησαν δὲ οἱ παραδιδόντες, καὶ λιθολεύ-
στους αὐτοὺς ποιεῖν λοιπὸν ἐμυσάττοντο, ἐπενόησεν ὁ
τῆς Αἰγύπτου δούξ καὶ πέρα ἐπινοίας ἀνθρωπίνης
τιμωρίαν, συνεργὸν τὴν τύπου θέσιν λαβὼν· ὡς γὰρ
ἔκαμε μὲν καὶ πολλὴν ἡφείε πυρὸς ἀκμήν κατὰ τῶν
πεδίων ὁ ἥλιος, οὕτω τῆς θέσεως τῆς Αἰγύπτου κατὰ
φύσιν ἐχούσης, ὡς θάττον μὲν τῶν ἄλλων θερμαίνε-
σθαι, μᾶλλον δὲ ἢ τὰς ἀλλὰγὰς ἐπιφλέγεσθαι· τείχος

Pulcherrimus quidem, charissimè, etiam eorum
qui apud Ægyptum pro Dei confessione martyrium
subierunt, chorus exstitit, pulcherrimus, inquam, et
narratione atque historia dignissimus. Viri enim
ac mulieres, animo convenientes atque concordés,
cum divino cultui servire sibi proposuissent, et cu
eam causam, quidvis pati animo et corpore parati
essent, parem quidem cruciatum omnes subierunt,
sed communiter tamen devicto certamine, inter se
conjunctim martyrio functi, et splendida corona
amicti sunt. Cum enim carnifices cruciatibus infe-
rendis defessi essent, et qui martyres ipsos eis
tradiderant a lapidatione in eos facienda abhorre-
rent, Ægypti præses cruciatum quemdam excogi-
tavit, majorem fere quam ut humano consilio ex-
cogitari possit : ejus autem regionis conditio, ad

(7) Sanctorum agon, graviter elegantique descri-
ptus, Græce verosimiliter ab Eusebio, in opere De
martyribus ; hæc autem operis talis pars a nobis in-
venta fuit in codice Vaticano Græco, sub num. 655,
et hoc titulo : Μαρτύριον τῶν ἁγίων δέκα μαρτύρων,

Μαρκιανοῦ καὶ τῆς συνοδίας αὐτοῦ. Passio sanctorum
decem martyrum, Marciani et sociorum ejus ; cujus
etiam interpretationem Latinam, a Guilielmo Sirleia
factam, ibidem descripsimus, et pariter hic damus.
(Acta SS. Bolland., Junii t. I, p. 420.)

eam rem, quam facere sibi proposuerat, multum adjumenti afferebat. Nam cum sol ipse arderet, et multam æstus vim per campos immitteret, Ægyptiæque regionis natura talis esset, ut citius quam aliæ calefieret, et præter cæteras terras solis æstu accenderetur, murum quemdam præses ipse in campo ædificavit, eumque ita erexit, ut qui vellent illinc aufugere non possent. Cumque concordēs illos martyres intra eum murum conclusisset: *Dale*, inquit, *vos omnes pœnam unam, quoniam una et eadem amentia laboratis*. Adhibuit autem custodes, quibus jussit crebro a martyribus quærere, an de sententia discedere vellent; eisque mandavit ut hæc martyribus dicerent: *Adest nobis aqua, et illa quidem copiosa, adsunt et res victui necessariae. Si ergo vos sititis, aut esurit, negate Deum ve-*

strum et salvi estote; facite hoc, et necessaria vobis suppeditabimus. Illi cum unam et veram libertatem martyrium ipsum esse, unam salutem a Dei confessione pendere, unam vitam a præsentī morte proficisci recte sentirent; neque ullo ardentis solis æstu, neque gravi fame movebantur: non denique aridam sitim lenire curabant, sed pro cibo

Itaque eorum fides, ab illa Evangelii voce non discrepabat, quam vocem Jesus respondit diabolo in monte hæc proponenti, *Dic ut lapides isti panes fiant: scriptum*, inquit ille, *ita est: Non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo quod procedit ab ore Dei*¹. Et alio loco Samaritanæ mulieri dixit: *Omnis qui bibit ex hac aqua sitiet iterum: qui autem bibit ex hac aqua quam ego dabo, ille non sitiet in æternum; sed aqua quam dabo ipsi fiet in eo fons aquæ salientis in vitam æternam*². Ita martyres illi sanctissimi nutriebantur, ita bonarum rerum perseverantia verum potum et fonti ad quem properabant similem, eis præbebat. Hæc erat illorum exsultatio; hæc laus illis proposita, ad paradisi voluptatem percipiendam, eos maxime urgebat: quippe qui a sancto illo fonte potum haurire gestiebant. Post hæc cum tempus præsto esset, quo illorum animæ ad propria loca et suum Deum properarent, martyres ipsi, multis hymnis et laudibus Deo prænuniantis, purissimas, ut dicebat, animas Deo tradiderunt. Ea res cum ad Ægypti ducem perlata esset, murum, ad eos custodiendos ædificatum, eorumdem sepulcrum esse jussit: nos vero Christiani homines, gloriam canamus Patri, et Filio, et sancto Spiritui, nunc et in sæcula sæculorum. Amen.

¹ Luc. iv, 4. ² Joan. iv, 14.

οικοδομῇ κατὰ τοῦ πεδίου, εἰς τοσοῦτον ἐπάρας, ὥς μὴ ἐξεῖναι τοῖς βουλομένοις ἀποδιδράσκειν κατακλείσας δὲ τοὺς ὁμογνώμονας· Δότε δίκην, φησὶ, μισροὶ πάντες· ἐπειδὴ καὶ τὴν αὐτὴν γνώμην ἐσχέκατε. Ἐπιστήσας δὲ φρουροὺς, καὶ κατ' ὄλιγον ἐρωτᾶν προστάξας, Ὑδωρ ἀφ' ὁποῦν ἐστὶ πλημμυρεῖν τὰ ἐπιτήδεια· εἰ διψᾶτε, ἀρρήσασθε τὸν Θεὸν ὑμῶν καὶ σώζεσθε· ἐλτροφῆς δέεσθε, τοῦτο ποιεῖτε, καὶ ἔξεστε. Οἱ δὲ μίαν ἐλευθερίαν τὸ μαρτύριον εἶναι καλῶς ἐγνωκότες, μίαν σωτηρίαν τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ὁμολόγησιν, μίαν ζωὴν τὸν ἐνταῦθα θάνατον, οὕτε προσφλέγοντα καὶ καίοντα τὸν ἥλιον ἀπηγόρευον, οὕτε πρὸς τὸν καταπονοῦντα λιμὸν ἐπεστρέφοντο, οὕτε τὴν ζηραίνουσαν διψᾶν θεραπεύειν ἠνείχοντο· ἀλλ' ἦν αὐτοῖς ψαλμὸς μὲν ἡ τροφή, ἔπαινος δὲ Κυρίου τὸ

B ποτόν.

Καὶ οὐκ ἀπῆδε τῆς τοῦ Εὐαγγελίου φωνῆς ἡ τούτων περὶ ταῦτα πίστις. Ἐλεγε γὰρ ὁ διάβολος ἐν τῷ θρεῖ, Εἰπέ τῷ λίθῳ τοῦτῳ ἵνα γένηται ἄρτος, καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ· Γέγραπται οὕτως· Οὐκ ἐπ' ἄρτου μόνου ζήσεται ἄνθρωπος, ἀλλ' ἐπὶ παντὶ ῥήματι Θεοῦ· καὶ πάλιν ἐν ἐτέρῳ, πρὸς τὴν γυναῖκα τὴν Σαμαρεῖτιν ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς εἶπε· Πᾶς ὁ πίνων ἐκ τοῦ ὕδατος τούτου, διψήσει πάλιν· ὁ δὲ πίνων ἐκ τοῦ ὕδατος, οὐ ἐγὼ δώσω αὐτῷ, οὐ μὴ διψήσει εἰς τὸν αἰῶνα· ἀλλὰ τὸ ὕδωρ, ὃ δώσω αὐτῷ, γενήσεται ἐν αὐτῷ πηγὴ ὕδατος ἀλλομένου εἰς ζωὴν αἰώνιον. Οὕτως οἱ ἀγιώτατοι ἐτρέφοντο, οὕτως ἐπιμονον καλὸν ὡς ἀληθῶς ποτόν, καὶ τῇ πηγῇ πρὸς ἣν ἐσπευδον παραπλήσιον· οὗτος ὁ ψαλμὸς, οὗτος ὁ ἔπαινος μᾶλλον αὐτοὺς ἀπολαῦσαι τοῦ παραδείσου πεποιθήκει, μᾶλλον τῆς ἀγίας πηγῆς ἀναρύσασθαι ἡδούλοντο. Μετὰ δὲ ταῦτα, ἐπεὶ καιρὸς ἦν τὴν μὲν ψυχὴν εἰς τοὺς οἰκεῖους τόπους πρὸς τὸν ἑαυτῶν ἐπέλγεσθαι Θεόν, παραδεδῶκασιν πολλῶν ὕμνων μεστέην, καὶ ἐπαίνων τοῦ Θεοῦ, καὶ καθαρῶτάτην ἀποδιδόντες. Τούτων ἀγγελθέντων τῷ δουκὶ, καὶ τὸ οἰκοδομηθὲν αὐτοῖς πρὸς φρουρὰν τεῖχος, τάφον γενέσθαι κεκέλευεν· ἡμεῖς δὲ οἱ Χριστιανοὶ δόξαν ἀναπέμφωμεν τῷ Πατρὶ, καὶ τῷ Υἱῷ, καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν.

EUSEBII EPISTOLÆ.

I.

AD CÆSARIENSES.

(MONTFAUCON, *Opp. S. Athanasii*, tom. ¹, p. 238, ex Socratis *Hist. eccles.*, lib. i, c. 8.)

Eusebii Cæsariensis epistola ad suæ paræciæ homines.

Εὐσεβίου Καισαρέως (1) Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ.

1. Quæ de fide ecclesiastica in magna synodo Ni-

A'. Τὰ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως πραγμα-

(1) In editione Commeliniana ex ms. Basiliensi additur τοῦ Ἀρειανόφρονος.

τευθέντα κατὰ τὴν μεγάλην σύνοδον τὴν ἐν Νικαίᾳ συγκροτηθεῖσαν, εἰκὸς μὲν (2) ὑμᾶς, ἀγαπητοί, καὶ ἄλλοθεν μεμαθηκέναι. τῆς φήμης προτρέχειν εὐθυίας τὸν περὶ τῶν (3) πραττομένων ἀκριθεῖ λόγον. Ἀλλ' ἵνα μὴ (4) ἐκ τοιαύτης ἀκοῆς τὰ τῆς ἀληθείας ἑτεροίως ὑμῖν ἀπαγγέλληται, ἀναγκαιῶς διεπεμψάμεθα ὑμῖν πρῶτον μὲν τὴν ὑφ' ἡμῶν (5) προταθείσαν περὶ τῆς πίστεως γραφὴν, ἔπειτα τὴν δευτέραν, ἣν ταῖς ἡμετέραις φωναῖς προσθήκας ἐπιβαλόντες ἐκδεδώκασι. Τὸ μὲν οὖν παρ' ἡμῶν γράμμα ἐπὶ παρουσία θεοφιλεστάτου ἡμῶν βασιλέως ἀναγνωσθὲν εὖ τε ἔχειν καὶ δοκίμως ἀποφανθὲν, τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον (6).

β'. Καθὼς παρελάβομεν παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπων, καὶ ἐν τῇ (7) πρώτῃ κατηχήσει, καὶ ὅτε τὸ λουτρόν ἐλαμβάνομεν, καὶ καθὼς ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν μεμαθήκαμεν, καὶ ὡς ἐν τῷ πρεσβυτερίῳ, καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐπισκοπῇ (8) ἐπιστευόμεν τε καὶ ἐδιδάσκομεν· οὕτως καὶ νῦν πιστεύοντες, τὴν ἡμετέραν πίστιν (9) ὑμῖν προσαναφέρομεν· ἔστι δὲ αὕτη.

γ'. (10) Πιστεύομεν εἰς ἓνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, τὸν τῶν ἀπάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν· καὶ εἰς ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν, τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, ζωὴν ἐκ ζωῆς, Ὡς μὲν μονογενῆ, πρωτότοκον πάσης κτίσεως, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγεννημένον, δι' οὗ καὶ ἐγένετο τὰ πάντα· τὸν διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθέντα, καὶ ἐν ἀνθρώποις πολιτευσάμενον, καὶ παθόντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ἀνελθόντα πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ἥξοντα πάλιν ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Πιστεύομεν (11) δὲ καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον, τούτων ἑκαστον εἶναι καὶ ὑπάρχειν πιστεύοντες, Πατέρα ἀληθῶς Πατέρα, καὶ Υἱὸν ἀληθῶς Υἱὸν, καὶ Πνεῦμα ἅγιον ἀληθῶς ἅγιον Πνεῦμα, καθὼς καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ἀποστόλων εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ ἑαυτοῦ μαθητὰς εἶπε· *Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*. Περὶ ὧν καὶ διαθεδαιούμεθα οὕτως ἔχειν, καὶ οὕτως φρονεῖν, καὶ πάλαι οὕτως ἐσχηκέναι, καὶ μέχρι θανάτου (12) ὑπὲρ ταύτης ἐνίστασθαι τῆς πίστεως, ἀναθεματίζοντες πᾶσαν ἄθεον αἵρεσιν. Ταῦτα ἀπὸ καρδίας καὶ ψυχῆς (13) πάντοτε πεφρονηκέναι, ἐξ οὗπερ ἴσμεν ἑαυτούς, καὶ νῦν φρονεῖν τε καὶ λέγειν ἐξ ἀληθείας, ἐπὶ τοῦ Θεοῦ τοῦ παντοκράτορος, καὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μαρτυρόμεθα, δεικνύναι ἔχοντες (14)

¹ Matth. xxviii, 19.

(2) Socrates, καὶ ὑμᾶς. Mox idem omittit καὶ ἄλλοθεν.

(3) Editio Commel., πραττομένων πραγμάτων. Theodoretus *Histor. eccl.*, lib. i, c. 12, ex editione Valesii, πεπραγμένων. Gelasius Cyzicenus *Historiæ synodi Nicænæ* lib. ii, cap. 34, ex tomo II *Concilior.*, πραττομένων πραγμάτων ἀληθῆ λόγον.

(4) Socrates, ἐκ μόνης τοιαύτης.

(5) Editio Commel., προτιθείσαν. Socrates, προτεθείσαν.

(6) Apud Gelas. Cyzic. sequitur huiusmodi titulus: *Ἡ ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθείσα πίστις, ἡδὲ ἀπὸς ἡμῶν ἐκτεθείσα*.

(7) Socrates omittit πρώτη. Ibid. Theodor., ὅτι καὶ τὸ λουτρόν, etc.

(8) Socrates, ἐπιστεύσαμεν.

cææ congregata acta sunt, verisimile est vos, dilecti, aliunde quoque didicisse, cum soleat fama accuratam rerum narrationem præcurrere. Verum ne huiusmodi rumore res aliter vobis narretur ac revera se habet, necesse esse duximus ad vos primum quidem illam fidei formulam mittere, quæ a nobis proposita est, deinde alteram quam, nonnullis ad nostra verba additis, ediderunt. Itaque noster libellus qui, præsentē piissimo imperatore nostro, lectus, rectus et approbatione dignus est declaratus, huiusmodi est.

2. Quemadmodum accepimus ab episcopis qui nos antecesserunt, necnon in prima catechesi, et cum acciperemus lavacrum: quemadmodum item ex divinis didicimus litteris, ac cum in presbyterio tum in ipso episcopatu credidimus et docuimus, sic etiam nunc credentes, fidem nostram vobis offerimus, quæ sic se habet.

3. Credimus in unum Deum, Patrem omnipotentem, omnium visibilium et invisibilium effectorem, et in unum Dominum Jesum Christum, Dei Verbum, Deum ex Deo, lumen ex lumine, vitam ex vita, Filium unigenitum, primogenitum omnis creaturæ, ante omnia sæcula ex Patre genitum, per quem et omnia facta sunt; qui propter nostram salutem incarnatus est et inter homines vixit; qui passus est, et resurrexit tertia die, et ascendit ad Patrem, iterumque cum gloria venturus est ut iudicet vivos et mortuos. Credimus quoque in unum Spiritum sanctum, horumque quemlibet esse et exsistere credimus, Patrem vere Patrem, et Filium vere Filium, et Spiritum sanctum vere Spiritum sanctum, ut et Dominus noster cum suis discipulis ad prædicandum mitteret, ait: *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti*¹. De quibus etiam asseveramus nos ita sentire, ac antea sensisse, et usque ad mortem fidem istam esse propugnaturus. Anathemate insuper percutimus omnem impiam hæresim. Hæc ex corde et animo semper sensisse, ex quo nosmetipsos cognoscimus, atque nunc ex veritate sentire et dicere coram Deo omnipotente et Domino nostro Jesu Christo testamur, possumusque argumentis vobis ostendere et persuadere nos etiam præteritis temporibus ita credidisse et docuisse.

(9) Theodor. omittit ὑμῖν. Ibid. Gelas. Cyzic., *προφέρομεν*.

(10) Theodor., πιστεύω.

(11) Socrates δὲ omittit. Ibid. hæc verba, τούτων ἑκαστον, et quæ sequuntur usque ad καθὼς desunt apud Gelas. Cyzic.

(12) Socrates, οὕτω σχήσειν καὶ ἐν αὐτῇ ἐνίστασθαι τῇ πίστει. Theodor. ibid. habet συνίστασθαι.

(13) Theodor. omittit πάντοτε, pro quo Socrates habet πάντα, Gelasius vero πάντως, qui præterea pro ἴσμεν habet ἔγνωμεν.

(14) Theodor. et Gelas., ἔχοντες καὶ δι' ἀπόδειξεων. Ibid. καὶ ante πείθειν abest a Socrate, qui mox pro παρεληλυθότας habet παρελθόντας. Idem post κηρύσσομεν addit ὁμοίως.

δι' ἀποδείξεων καὶ πείθειν ὁμᾶς, ὅτι καὶ τοὺς παρεληλυθότας χρόνους, οὕτως ἐπιστευόμεν τε καὶ ἐκρηρύσσομεν.

4. Hac a nobis exposita fide, nulli erat contradicendi locus, sed primus ipse piissimus noster imperator rectissima esse quæ illa continebat, est testatus, sicque se quoque sentire confessus est, atque omnes est cohortatus ut hanc amplecterentur fidem, hisque subscriberent et assentirent dogmatibus, una tantum adjecta voce, consubstantialis, quam eandem ipse ita est interpretatus; nempe non secundum corporum affectiones hanc vocem, consubstantialis, esse intelligendam; neque igitur divisione aliqua neque abscissione Filium ex Patre existere; nec enim fieri posse ut natura intelligens et incorporea, materiæque expers, corporeæ alicui affectioni subjiciatur, sed res huiusmodi non nisi divinis atque inexplicabilibus rationibus esse concipiendas. Ita quidem disserebat sapientissimus et religiosissimus imperator: illi autem ob hujusce vocis, *consubstantialis*, additamentum, sequentem formulam composuere

Fides in synodo edita.

« Credimus in unum Deum, Patrem omnipotentem, omnium visibilium et invisibilium effectorem, et in unum Dominum Jesum Christum, Filium Dei, genitum ex Patre unigenitum, hoc est, ex substantia Patris: Deum ex Deo, lumen ex lumine, Deum verum ex Deo vero: genitum, non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt, sive quæ in cælo sive quæ in terra sunt: qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit, et incarnatus est, homo factus est, passus est, et resurrexit tertia die, ascendit in cælos, et veniet iudicaturus vivos et mortuos. Et in Spiritum sanctum. Illos vero qui dicunt, Fuit aliquando cum non esset, et, antequam genitus est non erat, et, ex non existentibus sive ex nihilo factus est, vel qui Dei Filium ex alia hypostasi vel substantia esse, aut creatum esse, aut mutari vel converti posse sentiunt, anathemate ferit catholica Ecclesia. »

5. Hac itaque ab illis edita formula, nolimus assentiri nisi postquam diligenter ab ipsis inquisivimus, quonam modo dixissent Filium ex substantia Patris et Patri consubstantialem esse. Hinc ergo motæ sunt quæstiones et responsiones, quisque illo-

δ'. Ταύτης ὑφ' ἡμῶν ἐκτεθείσης τῆς πίστεως (15), οὐδενὶ παρῆν ἀντιλογίας τόπος, ἀλλ' αὐτὸς τε πρῶτος ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς, ὁρθότατα περὶ αὐτὴν ἐμαρτύρησεν· οὕτω τε καὶ ἑαυτὸν φρονεῖν (16) συνωμολόγησε, καὶ ταύτη τοὺς πάντας συγκатаθέσθαι, ὑπογράφειν τε τοῖς δόγμασι καὶ συμφωνεῖν τοῦτοις αὐτοῖς παρεκελεύετο, ἐνδὸς μόνου προσεγγραφέντος βήματος τοῦ ὁμοουσίου, ὃ καὶ αὐτὸ (17) ἡρμήνευσε λέγων, ὅτι μὴ κατὰ τῶν σωμάτων πάθη (18) λέγοιτο ὁμοούσιον, οὐτ' οὖν κατὰ διαίρεσιν οὔτε κατὰ τινα ἀποτομὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆναι· μὴ δὲ γὰρ δύνασθαι τὴν αὐλὸν καὶ νοερὰν καὶ ἀσώματον φύσιν σωματικὸν τι πάθος ὑφίστασθαι, θεοῖς δὲ καὶ ἀπορρήτοις λόγοις (19) προσῆκειν τὰ τοιαῦτα νοεῖν καὶ ὁ μὲν σοφώτατος ἡμῶν καὶ εὐσεβέστατος βασιλεὺς τοιᾶδε ἐφιλοσόφει· οἱ δὲ προσφάσει τῆς τοῦ ὁμοουσίου προσθήκης, τήνδε τὴν γραφὴν πεποιήκασιν.

Ἡ ἐν τῇ συνόδῳ ὑπαγορευθεῖσα πίστις.

« Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα παντοκράτορα, πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν· καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ (20) καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ· τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα καὶ σαρκωθέντα (21), ἐνανθρωπήσαντα, παθόντα, καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, ἀνελθόντα εἰς οὐρανοὺς, καὶ ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς. Καὶ εἰς (22) τὸ ἅγιον Πνεῦμα. Τοὺς δὲ λέγοντας, ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ, πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν, καὶ, ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο, ἢ ἐξ ἐτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι, ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν ἐκ τῶν ὅλων τοῦ Θεοῦ, (23) ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία. »

ε'. Καὶ δὴ ταύτης τῆς γραφῆς ὑπ' αὐτῶν ὑπαγορευθείσης, ὅπως εἴρηται (24) αὐτοῖς τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, καὶ τὸ τῷ Πατρὶ ὁμοούσιον, οὐκ ἀνεξέταστον αὐτοῖς (25) καταλιμπάνομεν. Ἐπερωτήσεις τοιγαροῦν καὶ ἀποκρίσεις ἐντεῦθεν ἀνσκινούντο,

(15) Theodor., οὐδεὶς.

(16) Theodor., συνωμολόγησε. Socrates, ἐμαρτύρατο. Mox Theodor. et Gelas., συγκατατίθεσθαι. Ibid. ante ὑπογράφειν, Socrates καὶ addit, omisso τε sequenti. It. ibid. Theodor. pro συμφωνεῖν habet συμφρονεῖν.

(17) Socrates, Theodor. et Gelas., ἡρμήνευσε, ut et editio Commeliniana. Reg., ἐρμήνευσε.

(18) Gelasius Cyzic., λέγοιτο τῷ Πατρὶ ὁμοούσιος. Theodor. et editio Commel., λέγοιτο ὁμοούσιος. Socrates, λέγει τό. Ibid. pro οὐτ' οὖν Gelas. οὔτε.

(19) Socrates, προσῆκει. Mox idem εὐσεβὴς pro εὐσεβέστατος. Item ibidem Gelasius Cyzic. τὰ addit ante τοιᾶδε. Theodoretus vero habet, τὰ τοιαῦτα διωφισοφῆαι. Mox Socrates omittit τῆς προσθήκης,

D qui idem pro sequenti titulo habet tantum τὸ μάθημα.

(20) Gelas., τὰ τε.

(21) Gelas. addit καί, et mox post παθόντα addit ταφέντα. Mox Theodor. et Socr. καὶ omittunt ante ἐρχόμενον.

(22) Socrates, τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον.

(23) Socrates, τοὺς ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία. Theodor. ibid., ἡ ἀγία, καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία.

(24) Theodor., αὐτίς.

(25) Theodor. et Socr., καταλιμπάνομεν. Gelas., καταλαμπάνομεν. Ibid. Theodoretus, ἐρωτήσεις. Mox Theodor. et Gelas., ἐδασανίζετο ὁ λόγος.

ἐδασάνειζεν τε ὁ λόγος τὴν διάνοιαν τῶν εἰρημένων· καὶ δὴ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας (26) ὡμολογεῖτο πρὸς αὐτῶν, δηλωτικὸν εἶναι τοῦ ἐκ μὲν τοῦ Πατρὸς εἶναι, οὐ μὴν ὡς μέρος ὑπάρχειν τοῦ Πατρὸς (27). Ταῦτη δὲ καὶ ἡμῖν ἐδόκει καλῶς ἔχειν συγκατατίθεσθαι τῇ διανοίᾳ τῆς εὐσεβοῦς διδασκαλίας, ὑπαγορευούσης ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸν Υἱὸν, οὐ μὴν μέρος αὐτοῦ τῆς οὐσίας τυγχάνειν· διόπερ τῇ διανοίᾳ καὶ αὐτοὶ (28) συνετιθέμεθα, οὐδὲ τὴν φωνὴν τοῦ ὁμοουσίου παρατιόμενοι, τοῦ τῆς εἰρήνης σκοποῦ πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν χειμένου, καὶ τοῦ μὴ τῆς ὀρθῆς ἐκπεσεῖν διανοίας.

ζ'. Κατὰ τὰ αὐτὰ δὲ καὶ τὸ γεννηθέντα καὶ οὐ ποιηθέντα κατεδεξάμεθα, ἐπειδὴ τὸ ποιηθὲν κοινὸν (29) ἔφασκεν εἶναι πρόσρημα τῶν λοιπῶν κτισμάτων τῶν διὰ τοῦ Υἱοῦ γενομένων, ὧν οὐδὲν ὁμοιον ἔχειν τὸν Υἱόν· διὸ (30) δὴ μὴ εἶναι αὐτὸν ποίημα τοῖς δι' αὐτοῦ γενομένοις (31) ἐμπερὲς, κρείττονος δὲ ἢ κατὰ πᾶν ποίημα (32) τυγχάνειν οὐσίας, ἣν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγενῆσθαι τὰ θεῖα διδάσκει λόγια, τοῦ τρόπου τῆς γεννήσεως ἀνεκπράστου καὶ ἀνεπιλογίστου πάσῃ (33) γεννητῇ φύσει τυγχάνοντος.

ζ'. Οὕτω δὲ καὶ τὸ ὁμοούσιον εἶναι τοῦ Πατρὸς τὸν Υἱὸν ἐξεταζόμενος ὁ λόγος (34) συνίστησιν, οὐ κατὰ τὸν τῶν σωμάτων τρόπον, οὐδὲ τοῖς θνητοῖς ζώοις παραπλησίως· οὕτε γὰρ κατὰ διαίρεσιν τῆς οὐσίας, οὕτε (35) κατὰ ἀποτομήν, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τι πάθος ἢ τροπὴν ἢ ἀλλοίωσιν τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας τε καὶ δυνάμεως· τούτων γὰρ πάντων ἀλλοτρίαν εἶναι τὴν (36) ἀγέννητον τοῦ Πατρὸς φύσιν· παραστατικὸν δὲ εἶναι τὸ ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ τὸ, μηδεμίαν ἐμφέρειαν πρὸς τὰ γενητὰ κτίσματα τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ (37) φέρειν, μόνῃ δὲ τῷ Πατρὶ τῷ γεγεννηκότι κατὰ πάντα τρόπον (38) ἀφωμοιωθῆναι, καὶ μὴ εἶναι ἐξ ἐτέρας τινὸς ὑποστάσεως τε καὶ οὐσίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ Πατρὸς· ὥ καὶ αὐτῷ τούτῳ ἐρμηνευθέντι τὸν τρόπον, καλῶς ἔχειν ἐφάνη (39) συγκατατίθεσθαι· ἐπεὶ καὶ τῶν παλαιῶν τινες λογίους καὶ ἐπιφανεῖς ἐπισκόπους καὶ συγγραφεῖς ἔγνωμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ θεολογίας, τῷ τοῦ ὁμοουσίου (40) συγχρησαμένους ὀνόματι.

η'. Ταῦτα μὲν (41) οὖν περὶ τῆς ἐκτεθείσης εἰρησθῶ πίστωσης, ἣ συνεφωνήσαμεν οἱ πάντες, οὐκ ἀνεξετάστας, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀποδοθείσας διανοίας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θεοφιλεστάτου βασιλέως ἐξετασθεῖ-

A rum verborum sensus esset, ratione est examinatum. Itaque inter eos convenit ista dictione, *ex substantia*, significari Filium esse quidem ex Patre, non tamen velut partem Patris exsistere. Quam sane sententiam nobis rectum visum est amplecti, utpote consentaneam piæ doctrinæ, qua nimirum declaratur Filium ex Patre quidem esse, non tamen partem ejus substantiæ exsistere. Quocirca nobis quoque placitum est ut sententiam istam approbaremus. Neque etiam *consubstantialis* vocem repudiavimus, cum propter pacis honorem, quod nobis ante oculos potissimum versabatur, tum ne a recta sententia decideremus.

B 6. Similiter admisimus voces, *genitum et non factum*, quandoquidem hanc vocem, *factum*, communem esse aiebat cæterarum rerum creaturarum quæ per Filium factæ sunt, quarum nihil simile Filii haberet, ac proinde ipsum non esse rem factam rebus illis similem, quæ per eum factæ sunt, sed præstantioris quam res omnes factas, substantiæ esse, quam ex Patre esse genitam divina docent oracula, modum autem generationis inexplicabilem esse, nec ab ulla facta natura posse percipi aut cogitari.

7. Re item examinata, confirmatum est Filium Patri consubstantialem esse, non corporum aut mortalium animantium more; neque enim id fieri divisione substantiæ, aut præcisione, neque aliqua affectione, conversione aut mutatione substantiæ et virtutis Patris, ab his enim omnibus alienam esse non factam Patris naturam: verum hisce verbis, *consubstantialem Patri*, indicari nullam Filio Dei cum factis et creatis rebus esse similitudinem, sed soli Patri, qui ipsum genuit, omni modo similem esse, neque ex alia quam ex Patris hypostasi et substantia esse. Cui voci hoc modo explicatæ æssentiri rectum nobis visum est, quandoquidem exploratum habemus veteres quosdam eruditos et illustres episcopos ac scriptores, cum de Patre et Filio dissererent, voce *consubstantialis* usos fuisse.

D 8. Hæc itaque de edita fide sint dicta, cui quidem omnes sumus assensu, sed nonnisi postquam rem accurate perpendimus, eoque sensu qui explicatus est coram religiosissimo imperatore, quique

(26) Gelas., οὐσίας τοῦ Πατρὸς. Ibid. Socrates, ὁμολογήτο.

(27) Socrates, ταῦτα.

(28) Theodor. et Socr., συνετιθέμεθα. Mox Theodor. et Gelas. omittunt τοῦ ὁμοουσίου. Et præterea Theodor. habet παρατιόμεθα. Et paulo post, πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν.

(29) Sic iter. codex et editio Commel. At Theodor., Socr. et Gelas., ἔφασκον.

(30) Theodor., μηδέ.

(31) Socrates, ὁμοιον.

(32) Sic editio Commel. necnon Theod. et Gelas. At Reg. ms., τυγχάνει.

(33) Socrates, γεννητῇ.

(34) Theodor. et Gelas., συνίστη.

(35) Gelas. μετά. Mox Socrates omittit, ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τι πάθος ἢ τροπὴν, et paulo post, ut et Gelas., οὐσίας τε καί.

(36) Theodor., Socrat. et Gelas., ἀγέννητον, et paulo post, γεννητὰ.

(37) Socr., ἐμφαίνειν.

(38) Theodor., ὁμοιον. Gelas. ἀφομοιωθῆναι

(39) Theod., συγκατατίθεσθαι.

(40) Gelas., χρησαμένους.

(41) Οὖν abest a Theodor

allatis supra rationibus fuit approbatus. Anathematismum porro, qui post fidem ab illis adjectus est, nihil grave et molestum habere existimavimus, cum prohibeat ne voces, quæ non existent in Scripturis, usurpentur; quæ scilicet causa fuit omnis fere dissensionis et perturbationis quæ in Ecclesia orta est. Cum igitur nulla divinitus inspirata Scriptura usa sit vocibus, *ex non existentibus, fuit aliquando cum non esset*, aliisque ibi subjectis, visum est rationi consentaneum non esse hæc vel dicere vel docere, quod, cum rectum quoque esse intellexissemus, approbavimus, quandoquidem nec nos antea hujusmodi verba usurpare soliti fuera-

9. Nec item absurdum putavimus his vocibus, *non erat antequam genitus est*, anathema dicere, cum omnes fateantur Filium Dei fuisse, priusquam secundum carnem gigneretur.

10. Tum vero piissimus noster imperator sua ipse oratione probabat etiam illum fuisse secundum divinam ejus generationem quæ est ante omnia sæcula; quandoquidem priusquam effectu fuisset genitus, ipse potentia erat in Patre, licet non gigneretur: quippe cum Pater semper fuerit Pater, ut et semper fuit et rex et Salvator, necnon omnia potentia, semperque eodem modo et similiter se habeat.

11. Hæc ad vos scribere necessarium duximus, charissimi, ut vobis pateret quam maturo judicio cuncta ponderaverimus comprobaverimusque, quamque convenienter ad extremam usque horam resistiterimus, quandiu scilicet nobis displicuerunt quæ diverse a nostra formula videbantur proponi; tunc autem absque ulla contentione eas voces, quæ nihil incommodi haberent, fuisse amplexos, cum nobis sincero et æquo animo quid significarent expendentibus visum est nihil nisi simile esse his quæ nos ipsi in fide prius exposita confessi fuera-

(42) Καὶ τοῖς εἰρημένοις λογισμοῖς συνομολογή-
θειςας, desunt apud Gelas.

(43) Theodoret., δεκτόν. Mox Socrates χρήσα-
σθαι pro χρήσθαι. Item pro διό, Theodor. et Gelas.
habent δι' ἃς. Socrates ibid., σύγχυσίς τε.

(44) Theodoret., εἰώθειμεν.

(45) Sic editio Commeliniana, Theodor. et Gela-
sius. At ms. Reg., δτι. Ibid. editio Commel. pro
μήν habet τήν, mendose. Theodor. item et Gelas.
pro τοῦ habent τό. Mox pro τῷ παρά, etc., ut habent
editio Commel., Theodor. et Gelasius, ms. Reg.
habet τὸ παρά, etc. Ibid. Theodoretus habet, παρά
πᾶσι μὲν ὁμολογεῖσθαι αὐτὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸ
τῆς, etc. Gelas. ὁμολογεῖσθαι εἶναι αὐτόν, etc. Edi-
tio Commel. ὁμολογεῖσθαι εἶναι τὸν υἱόν, etc.

Hæc autem verba ἐτι μήν, et cætera quæ sequun-
tur usque ad ταῦθ' ὑμῖν ἀναγκαίως, etc., desunt
apud Socratem, quæ forte reliquit, ne Eusebii,
quem ab Ariana hæresi ex hac epistola purgandum
susceperat, causam aperte proderet.

(46) Theodor., τὸ πρὸ πάντων. Mox in ms. Re-
gio, ἀγεννήτως jungitur cum ὄντος τοῦ πατρός, etc.

σας (42), καὶ τοῖς εἰρημένοις λογισμοῖς συνομολογή-
θειςας. Καὶ τὸν ἀναθεματισμὸν δὲ τὸν μετὰ τὴν πί-
στιν πρὸς αὐτῶν ἐκτεθέντα (43), ἀλυποῦν εἶναι ἡγῆ-
σάμεθα, διὰ τὸ ἀπείργειν ἀγράφοις χρῆσθαι φωναῖς
διὸ σχεδὸν ἡ πᾶσα γέγονε σύγχυσις καὶ ἀκαταστασία
τῆς Ἐκκλησίας. Μηδεμιᾶς γοῦν θεοπνεύστου Γραφῆς
τῷ, ἐξ οὐκ ὄντων, καὶ τῷ, ἢν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ
τοῖς ἐξῆς ἐπιλεγόμενοις κεχρημένης, οὐκ εὐλογον
ἐφάνη ταῦτα λέγειν καὶ διδάσκειν, ὥ καὶ αὐτῷ κα-
λῶς δόξαντι συνεθέμεθα, ἐπεὶ μηδὲ ἐν τῷ πρὸ τούτου
χρόνῳ τούτοις (44) εἰώθαμεν συγχρῆσθαι τοῖς ῥή-
μασιν.

Θ'. (45) Ἐπι μὴν τοῦ ἀναθεματίζεσθαι τὸ, πρὸ τοῦ
γεννηθῆναι οὐκ ἦν, οὐκ ἄτοπον ἐνομήσθη τῷ παρὰ
πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι τὸ εἶναι τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ πρὸ
τῆς κατὰ σάρκα γεννήσεως.

ι'. Ἦδη δὲ ὁ θεοφιλέστατος ἡμῶν βασιλεὺς τῷ
λόγῳ κατεσκεύαζε καὶ κατὰ τὴν ἐνθεον αὐτοῦ γένε-
σιν (46) τὴν πρὸ πάντων αἰώνων εἶναι αὐτόν, ἐπεὶ
καὶ πρὶν ἐνεργεῖα γεννηθῆναι, δυνάμει ἦν ἐν τῷ Πα-
τρὶ ἀγεννήτως, ὄντος τοῦ Πατρὸς αἰὶ Πατρός, ὡς καὶ
βασιλέως αἰὶ (47), καὶ Σωτῆρος αἰὶ, δυνάμει πάντα
ὄντος, αἰὶ τε κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος.

ια'. Ταῦθ' ὑμῖν ἀναγκαίως διεπεμφάμεθα, ἀγαπη-
τοί, τὸ (48) κεκριμένον τῆς ἡμετέρας ἐξετάσεως τε
καὶ συγκαταθέσεως φανερόν ὑμῖν καθιστῶντες, καὶ
οὗς εὐλόγως τότε μὲν καὶ μέχρις (49) ἐσχάτης ὥρας
ἐνιστάμεθα, ὅτε ἡμῖν τὰ ἑτεροίως γραφέντα προσ-
έκοπτε, τότε δὲ ἀφιλονεικίως τὰ μὴ λυποῦντα κατεδε-
ξάμεθα, ὅτε ἡμῖν εὐγνωμόνως τῶν λόγων ἐξετάζουσι
τὴν διάνοιαν, (50) ἐφάνη συντρέχειν τοῖς ὑφ' ἡμῶν
αὐτῶν ἐν τῇ προεκτεθείσῃ πίστει ὡμολογημένοις.

Melius tamen ad Filium refertur, ut apud Theodor.,
Gelas. et edit. Commelinianam. Nam sensus est,
Filium antequam actu, ut aiunt, esset genitus,
fuisse potentia in Patre ἀγεννήτως, id est, *absque
sui generatione*, quod commode putamus expressisse
his verbis, *licet non gigneretur*. Alii vertunt, *inge-
nito quodam modo*, alii *ingenita quadam ratione*, quæ
non ita clare rem ipsam videntur significare.

(47) Theodoret., καὶ σωτῆρος καὶ δυνάμει, etc.
Mox pro κατὰ τὰ αὐτὰ, editio Commel. et Gelas.
habent κατὰ τὰ αὐτοῦ.

(48) Theodor., τὰ κεκριμένα, et mox φανερά.
Καὶ seq. abest ab eodem.

(49) Socr., Theodor., Gelas., ὑστάτης.

(50) Theodor. ἐμφανὴ σύμπραξιν ἔχειν ἔδοξε. In
fine apud Gelasium Cyzicenum additur, *ἀσπαζόμεθα
ὑμᾶς σὺν τῇ παρ' ὑμῖν, ἀδελφότητι. Ἐρρῶσθαι ὑμῶς
ἐν Κυρίῳ ἐνδόχως ἀδελφοὶ τιμώμεταί. Id est, Vos
amplectimur cum fraternitate quæ apud vos est: va-
lere vos in Domino precamur, fratres honoratis-
simi.*

II.

AD CONSTANTIAM AUGUSTAM (51).

Εὐσεβίου ἐπιστολὴ πρὸς Κωνσταντίαν τὴν βασι-
λισσαν (52).

A Eusebii Pamphili epistola ad Constantiam Augu-
stam.

Ἐπεὶ δὲ καὶ περὶ τίνος εἰκόνα ὡς δὴ τοῦ Χριστοῦ
γέγραφας, εἰκόνα βουλομένη σοὶ ταύτην ὑφ' ἡμῶν
πεμφθῆναι· τίνα λέγεις καὶ ποίαν ταύτην, ἣν φῆς
τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα; [Οὐκ οἶδα πόθεν αὐτὴ ὁρμηθεῖσα
τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν διαγράψαι εἰκόνα προστάτεις.
Ποίαν τοῦ Χριστοῦ εἰκόνα ἐπιζητεῖς;] Πότερον τὴν
ἡλθῆ καὶ ἀμετάλλακτον, καὶ φύσει τοὺς αὐτοῦ χα-
ρακτῆρας φέρουσαν· ἢ ταύτην ἣν δι' ἡμᾶς ἀνεῖληφεν,
τῆς τοῦ δούλου μορφῆς περιθέμενος τὸ σχῆμα; [Ὁ
γὰρ (53) τοῦ Θεοῦ Λόγος καὶ Θεὸς, μορφῇν δούλου
λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας τὴν ἁμαρτίαν
κατέκρινεν, ἥ φησιν ὁ θεὸς Ἀπόστολος. Οὕτως
ἡμᾶς τῆς παλαιᾶς πικρίας καὶ δαιμονικῆς δουλείας
τῷ τιμῷ αἵματι λυτρώσάμενος ἀπηλευθέρωσεν. Δύο
ἄν (54) μορφῶν αὐτῷ παρισταμένων] (55), περὶ μὲν
τῆς τοῦ Θεοῦ μορφῆς οὐδὲ αὐτὸς ἡγοῦμαι σε ζητεῖν,
ἀπαξ (56) παρ' αὐτοῦ παιδευομένην, ὅτι οὐτε τὸν
Πατέρα τις ἔγνω, εἰ μὴ ὁ Υἱὸς, οὐδ' αὐτὸν Υἱὸν γνῶναι
ποτέ τις ἐπαξίως, εἰ μὴ ὁ μόνος ὁ γεννήσας αὐτὸν
Πατήρ.... Ἀλλὰ γὰρ πάντως τῆς τοῦ δούλου μορφῆς
ἐπιζητεῖς (57), καὶ οὐ δι' ἡμᾶς περιελθῆθαι σαρκίου.
Ἀλλὰ καὶ τοῦτο τῇ δόξῃ τῆς θεότητος ἀναγεγραπταί
μεμαθήκαμεν, καὶ καταπεπόσθαι τὸ θνητὸν ὑπὸ τῆς
ζωῆς. [Καὶ οὐ τί που θαυμαστὸν, εἰ μετὰ τὴν εἰς
οὐρανοὺς ἀνοδὸν τοιοῦτόν που πέφηνεν, ὅποτε καὶ ἐν
ἀνθρώποις ἐτι βιοτεύων ὁ Θεὸς Λόγος, τοῖς ἐγκρίτοις
τοῦ αὐτοῦ λόγων (58) προσβραβωνιζόμενος τὴν θέαν
τῆς αὐτοῦ βασιλείας, μεταβαλὼν τὴν τοῦ δούλου μορ-
φήν, αὐτὴν ἐκείνην ἐπὶ τοῦ θρους ὑπὲρ τὴν ἀνθρω-
πίαν φύσιν ἐπέδεικται· ὅτε τὸ μὲν πρόσωπον αὐ-
τοῦ ἀήστραφεν ὡς ὁ ἥλιος, τὰ δὲ ἱμάτια ὡς τὸ φῶς.]
Τίς οὖν τῆς τοσαύτης (59) ἀξίας τε καὶ δόξης τὰς
ἀποστειλοῦσας, καὶ ἀπαστραπτούσας μαρμαρυγὰς
οἷός τε ἂν εἴη (60) καταχαράξαι νεκροῖς καὶ ἀψύχοις
χρώμασι καὶ σκιογραφίαις, ὅποτε μηδὲ ἐμβλέψαι (61)
αὐτῷ (62), [τοιοῦτον ὁφθέντι τὸν πρόπον,] οἱ θεσπέσιοι
ὑπέμειναν μαθηταί, οἳ γε ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον,
ἀφόρητον αὐτοῖς τὸ θεώμενον ὁμολογήσαντες; Εἰ δ'
οὖν (63) τότε ἡ ἐν σαρκὶ (64) αὐτοῦ μορφὴ τοσαύτης
ἐλαχε δυνάμεως, πρὸς τῆς ἐνοικουσης αὐτῇ θεότητος

Quoniam scripsisti etiam de quadam imagine,
quasi Christi, hancque imaginem tibi a nobis mitti
voluisti, quam qualemve dicis istam quam Christi
imaginem esse contendis? Nescio quidem quid te
impulerit, ut Salvatoris nostri depingi imaginem
jubeas. Quamnam Christi imaginem desideras?
Utrum veram et immutabilem et revera vultum
ejus referentem, an eam quam propter nos acce-
pit, servilis formæ habitum induens? Nam Dei Ver-
bum et Deus, formam servi accipiens, similitudine
carnis peccati peccatum condemnavit, uti dicit
divinus Apostolus. Sic nos a priore amaritudine et
diabolica servitute per sanguinem pretiosum re-
demptos liberavit. Cum igitur duæ formæ ei com-
petant, divinam quidem formam nequaquam puto
te quærere, quippe quæ semel ab eo sis edocta,
quod neque Patrem novit quisquam, nisi Filius,
neque ipsum Filium digne noverit quis unquam,
nisi solus Pater qui eum generavit..... Sed enim
omnino formam servi desideras, et quam propter
nos induit carnem. Sed etiam hanc gloria divinita-
tis temperatam, et mortale a vita absorptum fuisse
didicimus. Neque ullo modo mirum, si post ascen-
sionem in cœlos tale quid apparuit, quandoqui-
dem, etiam inter homines adhuc degens, Deus Ver-
bum, electis doctrinæ suæ (discipulis) quasi pignus
concedens aspectum regni sui, transmutata servi
forma, illa ipsa, quæ est supra naturam humanam,
indutus in monte conspectus est, quando facies ejus
affulsit uti sol, et vestimenta uti lux. Quis igitur
tantæ dignitatis atque gloriæ radios fulgentes ac
splendentes efformare potuerit mortuis inanimatis-
que coloribus et picturis, siquidem aspicere eum
(tali modo apparentem) ne divini quidem sustine-
runt ejus discipuli, utpote qui prolaberentur in
faciem, hauri ferendum ipsis visum confitentes?
Si igitur tunc tantam vim habuit carnalis ejus
forma, a divinitate inhabitante transfigurata, quid
dicendum erit, postquam mortalitate exuta et inter-
itu deposito, servilis formæ speciem in Domini ac

¹ Rom. viii, 3.

(51) Ex notis J. Boivin. ad Nicephori Gregoræ
Historiæ Byzantinæ lib. xix, cap. 3, num. 4. Uncis
inclusa ex cod. Reg. 1980 primus edidit Boivin.
Reliqua jam edita erant in actis concilii Nicæni ii.

(52) Hanc epistolam, qua imaginum cultus aperte
improbatur, Eusebii esse aiebant Iconomachi; et
orthodoxī quoque fatebantur. Verum cum idem Eu-
sebius in *Historia sua ecclesiastica* (lib. vii, cap. 18)
celebret mulierem Syrophœnissam, quæ sanguinis
profluvioliberata, statuam Christi liberatori exeraret,
idcirco a quibusdam dubitatum est an illa epistola
esset reipsa Eusebii. Sed tantum abest ut ejusmodi
argumento constet non scriptam eam, tum *Historiæ
Ecclesiasticæ*, tum ejus quam dicimus epistolæ. Nam
quod a muliere Syrophœnissa factum in *Historia
ecclesiastica* narratur, id ipsum ibidem ἐθνικῇ συνη-
θεῖζ hoc est *consuetudine ethnica*, seu usu apud

gentes jam inde antiquitus recepto, factum esse
dicitur; quem scilicet usum minime probabat Eu-
sebius.

(53) Addo γὰρ.

(54) Addo οὖν.

(55) Ἀλλὰ παρ', in *Act. concil. Nicæn. ii.*

(56) Πρὸς, *ibid.*

(57) Τὴν εἰκόνα, *ibid.*

(58) Μαθητῶν, apud Gregoram. cod. Reg. n° 2932,
f. 50, verso.

(59) Τοιαύτης, in *Act. concil. Nic. ii.*

(60) Ἡ *ibid.*

(61) Προσβλέψαι, *ibid.*

(62) Αὐτῷ ἐπὶ τοῦ θρους, *ibid.*

(63) Εἰ γοῦν, *ibid.*

(64) Ἡ ἐν σαρκί, *ibid.*

Dei gloriam transmutarat, post victoriam de morte A reportatam, et post ascensionem in cœlos, et post concessum in throno regali ad dexteram Patris, post requiem in ineffabili et inenarrabili Patris sinu, ad quam cum accederet et assideret, cœlestes potestates acclamantur dicentes: *Attollite portas, principes, vestras, et elevamini portæ æternales, et introibit rex gloriæ* *. Itaque etiam servi forma taliter facta, prorsus transmutata est in lucem ejus ineffabilem et inenarrabilem, in lucem ipsi Deo Verbo convenientem, quam *oculus non vidit, neque auris audivit, neque in cor hominis ascendit* *. Quomodo igitur quisquam impossibilia fecerit? Quomodo tam admirabilis atque incomprehensibilis formæ, siquidem fas est formam adhuc nominare divinam et spiritualem essentiam, imaginem quis pinxerit? Nisi, sicut gentiles infideles, minime simile sibi quis depinxerit, quemadmodum pictor pingens quæ neutiquam similia sunt. Sic enim illi quoque effingentes vel Deum, ut putant, vel quemdam (uti dixerint) heroa, vel simile quid formare et assimilare voluerint, cum neque simile, neque quod prope accedat pingere possint, absurda representant, humanas figuras efformantes. Nos autem talia non decere, omnino quidem tu ipsa concedis. Sed si non formæ in Deum transfiguratae, sed carnis, qualis fuit ante transfigurationem, scilicet mortalis imaginem te dicis a nobis requirere, num, quæso, illud te fugit præceptum, in quo Deus velat facere imaginem, neque eorum quæ in cœlo, neque eorum quæ deorsum sunt in terra? Num C audivisti unquam in Ecclesia tale quid vel ipsa, vel etiam ab alio? Nonne per totum orbem terrarum hæcce profligata sunt et procul ab Ecclesiis expulsa, et nobis solum non licere tale quid facere, apud omnes divulgatum est? Nescio enim quomodo muliercula quædam duos quondam manibus gestans depictos, fortasse philosophos, dixerit Pauli et Servatoris esse (imagines); dicere non possum, neque unde acceperit neque unde audierit. Ne autem nec ipsa, nec alii scandalizarentur, ipsam assumens apud me retinui, minus bene se habere ratus, si hæc omnino inter alios promulgarentur, ne idololatrarum instar Deum nostrum in imagine circumferre videremur. Equidem Paulum sequor, qui nos omnes edocuit quod carnalibus non amplius sit incumbendum. Si enim, ait, Christum secundum carnem cognovimus, nunc vero haud amplius cognoscimus. Simonem Magum fama fert apud atheos hæreticos adorari, in materia inanimata depictum. Et nos ipsi eum, qui a manichæis cognominatus est, vidimus imagine a Manichæis stipatum. Nobis autem talia sunt interdicta. Imo Deum Dominum Servatorem nostrum confitentes, tanquam Deum videre nos præparamus, omni studio animos nostros purgantes, ut purgati eum videamus. *Beati*

μεταβληθεῖσα, τί χρὴ λέγειν, ὅτε τὴν θνητότητα ἀποδύς, καὶ τὴν φθορὰν ἀπονιψάμενος, τῆς τοῦ δούλου μορφῆς τὸ εἶδος εἰς τὴν τοῦ δεσπότητος καὶ Θεοῦ δόξαν μετεσκευάσατο, μετὰ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην. (65), καὶ μετὰ τὴν εἰς οὐρανὸν ἀνοδὸν, καὶ μετὰ τὴν ἐν τῷ βασιλικῷ θρόνῳ ἀμφι τὰ δεξιὰ τοῦ Πατρὸς Ἰερουσιν, μετὰ τὴν ἐν τοῖς ἀκατονομάστοις καὶ ἀρρήτοις κόλποις τοῦ Πατρὸς ἀνάπαυσιν, εἰς ἣν ἀνιόντα καὶ ἀποκαθιστάμενον αἱ οὐράναι δυνάμεις ἀνηυφῆμουν, λέγουσαι· *Ἀγαπᾷ πύλας, οἱ ἀρχόντες, ὕμνων, καὶ ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καὶ εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης*. [Οὐκοῦν καὶ ἡ τοῦ δούλου μορφή ἐν τοιοῦτοις γινομένη, ἐξήλων ὅλη μεταβέβηται ἐπὶ φωὶς αὐτοῦ ἀρρήτον καὶ ἀνεκδιήγητον, αὐτῷ τῷ Θεῷ Ἀλόγῳ πρέπον φῶς, ὅπερ ὁρθολογὸς οὐκ εἶδεν, καὶ οὐς οὐκ ἤκουσεν, καὶ ἐπὶ καρδίᾳ ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη. Πῶς οὖν τις τῶν ἀδυνάτων ἐφίκοιτο; Πῶς δὲ τῆς οὕτω θαυμαστῆς, καὶ ἀλήτου μορφῆς, εἰ γε χρὴ μορφὴν ἔτι καλεῖν τὴν ἐνθεον καὶ νοεράν οὐσίαν, εἰκόνα τις ζωγραφῆσειεν; Εἰ μὴ τοῖς ἀπίστοις ἐθνεσιν ὁμοίως τὰ μηδαμῇ μηδαμῶς εἰκότα ἑαυτῷ τις ἀναζωγραφῆσειεν, ὥστε γράφειν μὴδὲν εἰκότα γράφω. Τοιοῦτοι γὰρ κάκεινοι ἀνεῖδωλοποιούντες ἢ ποτε Θεὸν, ὡς ἡγούνται, ἢ τινα (ὡς ἂν φαίεν) ἡρώων, ἢ τι τῶν τοιούτων πλάττειν καὶ ἀπεικάζειν ἐθέλοιεν, οὐδὲν ὁμοιον, οὐδὲ ἐγγύς. οἱ τε ὄντες γράφειν, ἀλλόκοτα σκιογραφοῦσιν, ἀνδρείκελα σχήματα διαχαράττοντες. Ἡμῖν δὲ ὅτι μὴ δίκαιον τὰ τοιαῦτα, πάντως που καὶ αὐτὴ συμβάλλει. Ἄλλ' εἰ μὴ τῆς εἰς Θεὸν μεταβληθείσης μορφῆς, ἀλλὰ τοῦ πρὸ τῆς μεταβολῆς σαρκίου αὐτοῦ διὰ τοῦ θνητοῦ τὴν εἰκόνα φῆς παρ' ἡμῶν αἰτεῖν, — ἄρα γὰρ τοῦτό σε μόνον διέλαθεν τὸ ἀνάγνωσμα, ἐν ᾧ ὁ Θεὸς νομοθετεῖ μὴ ποιεῖν ὁμοίωμα, μήτε τῶν ὅσα ἐν τῷ οὐρανῷ, μήτε τῶν ὅσα ἐν τῇ γῇ κάτω; ἢ ἔστιν ὅτε ἐν Ἐκκλησίᾳ τὸ τοιοῦτον ἢ αὕτη, ἢ καὶ παρ' ἄλλου τοῦτο ἤκουσας; Οὐχὶ δὲ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἐξήριστα καὶ πόρρω τῶν Ἐκκλησιῶν πεφυγάδευται τὰ τοιαῦτα, μόνους τε ἡμῖν μὴ ἐξῆναι τὸ τοιοῦτον ποιεῖν παρὰ πᾶσι βεβόηται; ... Οὐκ οἶδα γὰρ, ὅπως γυναικὶν τι μετὰ χειρᾶς ποτε δύο τινὰς φέρονσα καταγεγραμμένους, ὡς ἂν φιλοσόφους, ἀπέβριψε λόγον, ὡς ἂν εἴεν Παύλου καὶ τοῦ Σωτῆρος· οὐκ ἔχω λέγειν, οὔτε ὅπῃθεν λαβοῦσα, οὔτε ὅθεν τοῦτο μαθοῦσα. Ἰνα μὴ δὲ αὕτη, μηδὲ ἕτεροι σκανδαλίζονται, ἀφελόμενος ταύτην, παρ' ἑμαυτὸν κατεῖχον, οὐκ ἡγούμενος καλῶς ἔχειν εἰς ἑτέρους ὅλως ἐκφέρειν ταῦτα, ἵνα μὴ δοκῶμεν δίκην εἰδωλολατρούντων τὸν Θεὸν ἡμῶν ἐν εἰκόνι περιφέρειν. Παύλου τε ἀκούω πάντας ἡμᾶς παιδεύοντος, μηκέτι τοῖς σαρκικοῖς προσανέχειν. Εἰ γὰρ ἐγνωμεν, φησὶ, κατὰ σάρκα Χριστὸν, ἀλλὰ νῦν οὐκέτι γινώσκομεν. — Σίμωνα τὸν Μάγον λόγος ἔχει παρὰ τοῖς ἀθέοις αἰρεσιώταις προσκυνεῖσθαι, ἐν ἀψύχῳ ὕλῃ καταγεγραμμένον. Ἐθεωρήσαμεν δὲ καὶ αὐτοὶ τὸν τῆς μανίας ἐπώνυμον ὑπὸ τῶν Μανιχαίων εἰκόνι δορυφορούμενον. Ἡμῖν δὲ ἀπειρήται τὰ τοιαῦτα. Θεὸν γοῦν Κύριον τὸν Σωτῆρα ἡμῶν ὁμολογοῦντες,

* Psal. xliii, 7, 9. * I Cor. ii, 9.]

(65) Δίχην, cod. Colb.

ὡς Θεὸν ἰδεῖν εὐτρεπιζόμεθα, πάση σπουδῇ καθάραν-
τες αὐτοὶ τὰς ἑαυτῶν καρδίας, ὡς ἂν ἴδοιμεν αὐτὸν
κεκαθαρμένοι. Μακάριοι γὰρ οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ
ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὁρῶνται. Εἰ δὲ ἐκ περιουσίας,
πρὸ τῆς μελλούσης πρόσωπον εἰς πρόσωπον ἔφεώς
τε καὶ θέας, τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν τὰς εἰκόνας αὐτοὶ περὶ
τοῦ Θεοῦ Λόγου ἔχοιμεν ἂν;

^a Matth. v, 8.

Epistolarum Eusebii fragmenta, ad S. Alexandrum Alexandrinum, ¹pro Arianis, ad Euphrationem, quod
Filius Patris non coexistat, sed ante fuerit Pater quam Filius, exstant in Conciliorum tomis, actione sexta
synodi Nicænæ II. Adi, si lubet, Patrologiæ Latine tom. CXXIX, in quo leguntur hujus synodi acta ex in-
terpretatione Anastasii Bibliothecarii.

ORDO EPISCOPORUM

Urbis Romæ, Alexandriæ, Antiochiæ et Hierosolymorum, juxta Eusebium.

<i>Episcopi urbis Romæ.</i>					
I.	Petrus apostolus, post quem	XI.	Demetrius.	XIV.	Joseph.
II.	Linus.	XII.	Heraclas.	XV.	Judas.
III.	Anencletus.	XIII.	Dionysius.	XVI.	Marcus.
IV.	Clemens.	XIV.	Maximus.	XVII.	Cassianus.
V.	Evarestus.	XV.	Theonas.	XVIII.	Publius.
VI.	Alexander.	XVI.	Petrus.	XIX.	Maximus.
VII.	Xystus.	XVII.	Achillas.	XX.	Julianus.
VIII.	Telesphorus.	XVIII.	Alexander.	XXI.	Caius.
IX.	Hyginus.	<i>Episcopi Antiochiæ post apostolos.</i>			
X.	Pius.	I.	Evodius.	XXII.	Symmachus.
XI.	Anicetus.	II.	Ignatius.	XXIII.	Caius alter.
XII.	Soter.	III.	Heron.	XXIV.	Julianus alter.
XIII.	Eleutherus.	IV.	Cornelius.	XXV.	Capito.
XIV.	Victor.	V.	Eros.	XXVI.	Maximus.
XV.	Zephyrinus.	VI.	Theophilus.	XXVII.	Antoninus.
XVI.	Callistus.	VII.	Maximinus.	XXVIII.	Valens.
XVII.	Urbanus.	VIII.	Serapio.	XXIX.	Dolichianus.
XVIII.	Pontianus.	IX.	Asclepiades.	XXX.	Narcissus.
XIX.	Anteros.	X.	Philetus.	XXXI.	Dius.
XX.	Fabianus.	XI.	Zebinas.	XXXII.	Germanio.
XXI.	Cornelius.	XII.	Babylas.	XXXIII.	Gordius.
XXII.	Lucius.	XIII.	Fabius.	XXXIV.	Narcissus iterum.
XXIII.	Stephanus.	XIV.	Demetrius.	XXXV.	Alexander.
XXIV.	Xystus.	XV.	Paulus Samosatenus.	XXXVI.	Mazabanes.
XXV.	Dionysius.	XVI.	Domnus.	XXXVII.	Hymenæus.
XXVI.	Felix.	XVII.	Timæus.	XXXVIII.	Zabdas.
XXVII.	Eutychianus.	XVIII.	Cyrillus.	XXXIX.	Hermou.
XXVIII.	Caius.	XIX.	Tyrannus.	<i>Episcopi Laodiceæ in Syria ab Euse- bio commemorati.</i>	
XXIX.	Marcellinus.	<i>Episcopi Hierosolymorum.</i>		Thelymidres.	
	Miltiades.	I.	Jacobus frater Domini.	Heliodorus.	
<i>Episcopi Alexandriæ.</i>		II.	Symeon Clopæ filius.	Socrates.	
Marcus Evangelistes, post quem		III.	Justus.	Eusebius Alexandrinus.	
I.	Anianus.	IV.	Zacchæus.	Anatolius.	
II.	Avilius.	V.	Tobias.	Stephanus.	
III.	Cerdo.	VI.	Benjamin.	Theodotus.	
IV.	Primus.	VII.	Joannes.	<i>Episcopi Cæsareæ in Palestina.</i>	
V.	Justus.	VIII.	Matthias.	Theophilus.	
VI.	Eumenes.	IX.	Philippus.	Theoctistus.	
VII.	Marcus.	X.	Seneca.	Domnus.	
VIII.	Celadion.	XI.	Justus.	Theotecnus.	
IX.	Agrippinus.	XII.	Levi.	Agapius.	
X.	Julianus.	XIII.	Ephres.	Eusebius.	

INDEX ACCURATUS

Scriptorum, episcoporum, et aliorum virorum illustrium, hæreticorum quoque, memora-
torum in Eusebii Historia ecclesiastica, De martiribus Palæstinæ et libris De vita et De
laudibus Constantini,

Ad paginas editionis Valesianæ, quas textui inseruimus, adornatus.

(Ex Fabricii Bibliotheca Græca, ed. Harless, t. VII.)

A

Abdus, Andi F. (Rufino Abdias), 34.

Abercius, sive Avircius Marcellus, 179.

Abgarus. Infra *Abgarus*.
Acacii et Strategii comitum litteræ ad Constantium, 59.

Achæus, iudex. 263.

- Achillas, presbyter Alexandrinus, scholæ catecheticæ præfectus, 289.
- Acta apostolorum apocrypha, 97. Vide Andreas, Paulus, Petrus.
- Acta falsa de Christianorum ἀδελφότητι, 350 seq.
- Acta Pilati, 40 seq. In Christianorum confecta odium, et pueris ediscenda data, 350, 352. Τὸ πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν ὑπομνήματα χθὺς καὶ πρὸς διαδιδόντων, 27.
- Acta passionis Carpi, Papuli et Agathonicæ, 163.
- Adauctus, rationalis et procurator imperatoris, martyr sub Diocletiano, 504.
- Adriani imp. edictum Judæos vetans Hierosolimam reverti, 118. Rescriptum ad Minucium Fundanum, 122 seq., 148.
- Adrianus, Manganæensis, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., cap. 11.
- Ædesius, philosophus, Appiani frater, martyr, *ibid.* cap. 5.
- Αἰγυπτίαν μάνεις, Θεοπρόποι, etc., 445, 449. Geometriæ, astronomiæ et arithmeticiæ inventionem sibi tribuunt Ægypti, 615.
- Ælianus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
- Ælius Publius Iullus, Develt in Thracia episc., 187.
- Æmilianus, præfectus Ægypti, 257, 258, 259, 260.
- Æmilius Frontinus, Asiæ proconsul, 185.
- Agabus, propheta N. T., 41, 42, 46.
- Agapius, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 288. De martyr. Palæst., c. 3.
- Agathobulus, cognomine, Ἀγάθος, scriptor Judæus ante Philonem, 287.
- Agathonica, martyrium passa, 136.
- Agbari, Edessæ regis, *Epistola ad Christum*, 32.
- Agrippæ Castoris contra Basilidem, 120.
- Agrippinus, episcopus Alexandrinus, 141, 174.
- Albinus, procurator Judææ, Festi successor, 66.
- Alciabades, martyr, Montanista, 167, 168. Forte pag. 179 pro Ἀλκιάδην legendum Ἀλκιάδην, uli pag. 185. Ἀλκιάδου pro Μωυάδου.
- Alexander, episcopus Cappadoeciæ atque inde Hierosolimæ sive Eliæ, 210, 212, 228, 248, ubi bibliothecam instruxit, 222. Confessor Christi, in carcere mortuus, 234. [Martyrio coronatus, 301.] Huic Alexandro Clemens Alex. librum *De canone ecclesiastico* adversus Judaizantes nuncupavit, 214. Ejus epistola ad Antinoitas, 212, ad Antiochenenses, 212, 213, ad Demetrium, 222, ad Origenem, 216.
- Alexander, episcopus Romæ, 115, 117, 170.
- Alexander, Phryx, medicus et martyr, 185. Alius, 259.
- Alius, 261. Alii duo, Ægyptius et Gazæus (A. C. 504). Vide librum *De martyr. Palæstinæ*, cap. 3.
- Alexander, Montanista, pseudomartyr, 185.
- Alexandrina schola, 175, 280, 285.
- Alpheus, episcopus, martyr sub Diocletiano, 319. De martyr. Palæst., c. 1.
- Ambrosius, a Valentini secta ab Origene revocatus, 218.
- Origenis ad scribendum ὑποβιβάζει, 224. Et librum *De martyrio* dicat Origenes, 228. Confessor sub Maximino, 228.
- Amnia, Philadelphensis, prophetis Nov. Test. 183.
- Ammon, Berenicensis episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alex. epistolas contra Sabellium, 277.
- Ammon, martyr, sub Decio, 240.
- Ammonarium, virgo martyrio sub Decio coronata, 250.
- Alia hoc nomine, 230.
- Ammonianus, martyr, sub Decio, 259.
- Ammonius, philosophus, Origenis præceptor, ex Christiano ethnicus, teste Porphyrio, 220. Eusebius tamen huic Ammonio tribuit librum *De consensu Moysis et Jesu*, aliaque scripta, Christianum auctorem testantia, 221.
- Ammonius, præfectus Alexandriæ, martyr sub Diocletiano, 308.
- Anacletus, sive rectius *Anencletus*, episcopus Romæ, 87, 91, 170.
- Anatolius, Alexandrinus, episcopus Cæsareensis, 288. Inde Laodicensis, 284 seq., ubi de ejus multiplici eruditione. Ab Alexandrinis rogatus scholæ Aristotelicæ recturam in se suscipere, 285. Ejus Canon paschalis, 286 seq. Isagoge arithmetica libris decem, 287. [A Theotecnio, Cæsarensi episcopo, primum coadjutor factus, 370.]
- Andreas, apostolus, 71. Eius Acta apocrypha, 97.
- Anicetus, Romæ episcopus, 124, 125, 127, 141, 142, 171, 193. [Quantum honorem exhibuerit Polycarpo, 249.]
- Annales et commentarii publici Edessenorum, 52 seq.
- Annianus, episcopus Alexandrinus, 66, 87.
- Anteros, episcopus Romæ, 229.
- Anthimus, episcopus Nicomediensis, martyr, 297, 307.
- Antinous, 121. Antinoi prophetiæ, 122.
- Antipater, Herodis Ascalonitæ F., 19, 22.
- Antoninus presbyter, martyr sub Maximino, 333. De martyr. Palæst., c. 9.
- Anulinus, Africæ procons., 391, 393. Ad eum epistola Constantini M., 590. Altera, 591.
- Apelles, hæreticus, 177. Multis libris scripta sacra Veteris Test. insectatus, 178.
- Apionis et Petri disputationes, 110.
- Apio, Judæorum adversarius, 45. Liber ejus *contra Judæos*, 85.
- Alius Apio, Christianus scriptor in Hexæmeron, 193.
- Apocrypha ab hæreticis supposita, 145.
- Ἀπογραφὰι, censuales tabulæ, 583.
- Apollinaris (Claudius), 141, 169, 187. Episcopus Hierapolitanus, 146, 149, 169. Ejus Apologia pro Christianis ad Verum Antoninum, 146. Alia scripta, 149. Contra Montanistas, 179, 186. Hæc sunt γράμματα quæ memorantur, 187.
- Apollonia martyrium passa, 237.
- Apollonides (ex Artemonis hæresi) sacras Scripturas corruptit, 198.
- Apollonius scriptor adversus Montanistas, 181-186.
- Apollonius, martyr, 189. Ἐν ταῖς καὶ φιλοσοφίᾳ βίον ἔχων. Oratio ejus apologetica ad senatum dicta, 189.
- Apollonides, philosophus, 220.
- Apostolica vox, γίνεσθι δόκμοι ἁπλοῦνται, 253.
- Apostolicus presbyter, S. Irenæo laudatus, 175. S. Clementi Alexandrino, 213.
- Apostolorum Acta apocrypha, 97. Ἀποκρ. 97.
- Apphianus, martyr, sub Maximino. De martyr. Palæst., cap. 4.
- Aquila, confessor, sub Valeriano, 261.
- Aquila Ponticus, qui libros V. T. Græce vertit, 173, 217.
- Aquila præfectus Ægypti, 204, 207.
- Arabianus, Christianus scriptor, 195.
- Arabum Psychopannychitarum error ab Origene confutatus, 253.
- Archelaus, Herodis Magni F., 27.
- Archiva Edessena, 52.
- Ares, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., cap. 10.
- Aristidis Apologia pro Christianis, 116 seq.
- Aristion, vir apostolicus, 111. Ejus διηγήσεις τῶν τοῦ Κυρίου λόγων a Papia laudatæ, 112.
- Aristo Pellæus, scriptor, 118.
- Aristobulus ex Paneade, scriptor Judæus, 215. Unus e LXX Interpretibus, 287. Ejus βίβλος ἐξηγητικὴ τοῦ Μωϋσέως νόμου ad Ptolemæos Lagi et Philadelphum, 287.
- Aristoteles, 197. Aristotelica schola Alexandriæ, 281.
- Artaxerxis temporibus clarus Esdras, 174.
- Artemas, 282.
- Artemonis hæresis, 195 seq.
- Asclepiades, Antiochiæ episcopus, 212, 225.
- Asclepiodotus, Theodoti Coriarii, hæretici, discipulus, 197. Sacras Scripturas corruptit, 197.
- Asclepius, sectæ Marcionitarum episcopus, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., c. 10.
- Asterius Urbanus, scriptor, 182.
- [Asturius] Astyrius, senator Romanus, martyr, 261.
- Ater [al. Aster], Ægyptius, martyr, 239 seq.
- Athenodorus, Gregorii Thaumaturgi frater, Origenis discipulus, Ecclesiæ alicujus in Ponto episcopus, 250, 265, 278.
- Attalus, Pergamenus, martyr, 157, 161, 162, 163, 167.
- Atticus, vir consularis, 104. Alius, episcopus Synnadenensis in Phrygia, 222.
- Auctoris, nescio cujus (Rhodonis forte) libri tres contra Montanistas, 179-183. Alius contra Artemonis hæresin, 195.
- Avilius, episcopus Alexandrinus, 87, 90.
- Avircius Marcellus, 179.
- Aurelius Cyrenius Infra Cyrenius.
- Autolycus, ad quem Theophilus Antiochenus scripsit, 146.
- Auxentius, martyr sub Maximino. De martyr. Palæst., c. 7.

B

- Babylas, episcopus Antiochenus, 229. Confessor Christi in carcere mortuus, 254.
- Bacchius, Justinii Martyris avus, 126.
- Bacchylides, 144. Forte idem cum Bacchylo, de quo mox.
- Bacchylus, Corinthiorum episcopus, 190. Ejus epistola *De Paschate*, 191.
- Barcabbas et Barcoph, Basilidis prophetæ, 120.
- Barcochebas, 118, 122.
- Bardanes, Syrus, 151. Ejus errores et scripta, 151.
- Barnabas, 50, 58. Ejus epistola, 214, 215. Spuria, 97.
- Barsabas (Justus), vir apostolicus, 112.
- Bartholomæus, apostolus, 175.
- Basilicus, Marcionita, 177.
- Basilides Alexandrinus, hæreticus, 119. Ejus libri xxi in Evangelium, 120.

Basilides martyr, 207, 208.
 Basilides, Pentapolitanus episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alex. 279.
 Basilidiani, 142. Eorum prophetæ Supra in *Barcabbas*.
 Beryllus, Bostrenorum episcopus, et ejus scripta, 222.
 Error, 251.
 Besas, martyr, 277.
 Biblias, martyrium passa, 158 seq.
 Bibliotheca Eliæ urbis, 222. Pamphyli martyris, 251.
 Blandina, martyrium passa, 157, 161, 164.
 Blastus, hæreticus, 178, 187.
 Bolanus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

C

Cæcilianus, Carthaginienensis episcopus, 391, 394. Ad eum epistola Constantini M., 393.
 Caii duo, episcopi Hierosolymitani, 176.
 Caius adversus Artemonem, 195. Contra Proclum Montanistam *Ζήτησις* sive *Διάλογος*, 67, 99, 100, 103, 222 seq.
 Caius, episcopus Romanus, 281.
 Caius, martyr, 183. Alius Caius, 256, 260, 261.
 Callistio, ad quem Rhodon scripsit, 178.
 Callistus, episcopus Romanus, 225.
 Candidus in Hexæmeron, 195.
 Capito, episcopus Hierosolymitanus, 176.
 Carpocrates, hæreticus, 120. Carpocratiani, 142.
 Carpus, martyr, 156.
 Cassiani *Χρονολογία*, 215.
 Cassianus, Hierosolymorum episcopus, 176.
 Cassius, Tyri episcopus, 194.
 Cataphrygum hæresis, 149, 178, 179 seq., 186, 222.
Infra, Montanistæ.
 Catharos se ipsi appellabant Novatiani, 212.
 Catholicæ apostolorum epistolæ, 215.
 Celadion, episcopus Alexandrinus, 125, 141.
 Celerinus, confessor sub Decio, 212.
 Celsus, Iconii in Pisidia episcopus, 222.
 Cephas (*Galat.* ii, 9) diversus a Petro apost. unus e LXX Christi discipulis, 30.
 Cerdo, episcopus Alexandrinus, 90, 115.
 Cerdo, hæreticus, Romæ, Marcionitarum auctor, 121.
 Cerinthus hæreticus, 99 seq. Ejus *Ἀποκαλύψεις*, 100. Illi tributa a nonnullis Apocalypsis Joannis, 275. Communi balneo cum eo uti Joannes noluit, 100, 128.
 Chæremion, diaconus, 257, 258, 261.
 Chæremion, Nili urbis episcopus, cum conjugē relegatus, 240.
 Chæremion, Stoicus, 220.
 Chrestum (Ad), Syracusanorum episcopum, Constantini M. epistola, 391.
 Christo tributa ad Abgarum epistola, 382. Christi dicta, quæ in Evangeliiis non leguntur, 108, 186. *Ἰστοὶ παραβολῶν καὶ διδασκαλιῶν*, libris Papæ insertæ, 112. [Alia de eo, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 13, 17, 21, 31 seq., 761, 765, 765.]
 Chrysophora, 145.
 Clarus, Ptolemaidis in Syria episcopus, 194.
 Clemens, 216. Alexandrinus, 175. Pantæni discipulus, 214. Presbyter, 215. Scholæ catechetice Alexandrinæ præfectus, 208. Assertor divinitatis Christi, 196. Præceptor Origenis, 208. De ejus scriptis, 214 seq. Ex Hypotyposeon sive Institutionum divinarum libris, 63, 65, 215, 216. Ex libro v, 30; vi, 38, 53; vii, 38, 46 seq. Stromatum libro i, 175, 176, 208; iii, 101, 102; vii, 102. Libro de Paschate, 147, 215. Libro, Quis dives salvetur, 91-94.
 Clemens, episcopus Romæ, 74, 87, 90, 106, 170. Male confunditur cum Flavio Clemente, consule, 89. Epistolam ad Hebræos Græce vertisse a quibusdam traditur, 110, 227. Ejus epistola ad Corinthios, 88, 110, 112, 145, 170, 215. Epistola secunda, 110. *πολυταὶ καὶ παρὰ συγγραμματα* heri et nudius tertius Clementi supposita, Petri et Apionis disputationes, 110.
 Cleobius, Judæus, hæreticus, 142. Cleobiani, 142.
 Conon, Hermopolitanæ Ecclesiæ episcopus, ad quem scripsit Dionysius Alexandrinus, 247.
 Constantini M. oratio de pace ad synodum Nicænam, 489. Oratio ad sanctorum certum, 567 seq. Epistolæ et edicta. Vide *infra Epistolæ*. Statuæ ejus inscriptio, 359 seq. Episcopus *ἁγίου Λ. c.*, 537.
 Coracio, Chilianæ assertor, a Dionysio Alex. confutatus, 272.
 Cornelius, episcopus Antiochenus, 141.
 Cornelius, episcopus Romanus, 254, 245, 247, 250. Ejus epistola ad Fabium Antiochenum de condemnatione Novati (Novatiani) 212-245. Alia ejus epistolæ, 242.
 Cornutus, Stoicus, 220.
 Crescens, philosophus, 136, 157. Alius Crescens a Paulo apost. missus in Gallias, 74.

Crispus, parentis Constantini in expeditione et victoria adversus Licinium comes, 398, 399.
 Cronion Eunus, martyr, 258.
 Cronius, philosophus, 220.
 Culciani, præfecti Ægypti, sub Maximino, et Christianorum hostis supplicium, 366.
 Cyprianus, episcopus Carthaginienensis, rebaptizandos hæreticos docuit, 251. Ejus epistolæ, 212.
 Cyrenius (Aurelius), martyr, 187.
 Cyrenius (Aurelius), præfectus sub Gallieno, 262.
 Cyrillus, episcopus Antiochenus, 284.
 Cyrus, rex Persarum, 408.

D

Διονυσίου προσηγορίαι, 517
 Dalce, 154.
 Damas, Magnesiae ad Mæandrum episcopus, 107.
 Decii imp. edictum contra Christianos, 258. [Mors 711.]
 Demetrianus, episcopus Antiochiæ, 218, 251, 263, 277.
 Ejus filius, Dominus, 282.
 Demetrius, episcopus Alexandrinus, 190, 202, 204, 205, 209, 216, 221, 222, 278, 229.
 Demetrius, presbyter, 261.
 Demetrius, Judæus scriptor, 215.
 Desposyni, Servatoris nostri cognati, 25.
 Didymus ad quem scripsit Dionysius Alex. 260, 266.
 Diocletiani edictum contra Christianos a Christiano quodam detractum et publice discerptum, 296. *Etsi non recte*, inquit Lactantius cap. 13 De mortibus persecutorum, *magno tamen animo*.
 Diodorus *ὁ τῆς β. ἱστορίας ἑρμηνεύς*, 646.
 Dionysia, martyrium passa, 239.
 Dionysius, Areopagita, primus Athenarum episcopus, 14, 144.
 Dionysius, Corinthiorum episcopus, 74, 141. Ejus epistolæ variae, 145 seq. Ad Athenienses, 74, 145, 144. Ad Ecclesiam Romanam, 68, 144, 145.
 [Dionysius, Halicarn., 753.]
 Dionysius, Origenis discipulus, 229. Scholæ catechetice præfectus, 229. Inde Alexandrinus episcopus, 252, 261, 278, 289. *ὁ κατ' ἑμὲ*, 100. (Confer Dodwelli diss. ad Irænum pag. 227.) Ejus epistolæ de baptismo, I. Ad Stephanum episcopum Rom., 251. II. Ad Xystum, episcopum Rom., 252. III. Ad Philenonem, presbyterum Rom., 253. IV. Ad Dionysium, presbyterum (postea episc.) Romanum, 254. V. Ad Xystum, episcopum Rom., 254. VI. Ad eundem, 255. Alia epistola ad Dionysium Rom. de Luciano, 255. Epistolæ Paschales, 266. Ad Alexandrinos compresbyteros, 266, 268, 269. Ad fratres per Ægyptum constitutos, 260, 268, 269. Ad Hieracem, episcopum, 266 seq. Ad Flavium, 266. Alia, 266. Ejusd. epistolæ ad Cornelium, episcopum Rom., 247, 248. Ad Domitium et Didymum, 260, 266. Ad Fabium, Antiochenum episcopum, 236-241, 246. Ad Antiochenum Ecclesiam, 279. Adversus Germanum, episcopum, 255, 257-261. Ad Hermammionem et fratres in Ægypto constitutos, 250, 255-257, 269, 270. Ad Novatum, 247. Epistola de Sabbato, 296. Alia *ἡπὶ γυναικί*, 296. Alia epistolæ, 266, 269, 277. Liber secundus De promissionibus contra Nepotem, 100, 270-276. Alia ejus scripta, 247, 248, 277.
 Dionysius, ad quem scripsit, quique *συγγραφεὺς* vocatur a Dionysio Alex., 252. Postea episcopus Romanus, 254, 277, 279, 283. Eidem libros contra Sabellium Dionysius Alex. in-crispit, 277.
 Dionysius, Tripolitanus, martyr. Alius Dionysius, martyr. *De mart. Palest.*, cap. 5.
 Dionysius *ὁ ἀπὸ βετανίου*, 517.
 Dioscorus, confessor, 259. Alius, presbyter, 261.
 Dius, presbyter Alexandrinus, martyr sub Diocletiano, 308.
 Dius episcopus Hierosolymitanus, 211.
 Docetæ, 214.
 Dolichianus, episcopus Hierosolymitanus, 176.
 Domitius, ad quem scripsit Dionysius Alex. 260, 266.
 Dominius, martyr sub Maximino, 528. *De martyribus Palest.*, 7.
 Domnus, Cæsareæ Cappadociæ episcopus, 263.
 Domnus, Demetrianæ episcopi F., episcopus Antiochenus, 282, 284.
 Donatistæ innuuntur, 473.
 Dorotheus eunuchus, presbyter Antiochenus, Hebræi e peritis, quem sacras Scripturas in Ecclesia interpretatam Eusebius audivit, 281. Buphi apud Tyrum procurator, 284 et 292. [Imperatoris cubicularius, 376, 381.] Martyr, 296, 297.
 Dositheus, hæreticus, 142. Dositheani, 142.
 Dracilianus, præfectorum prætorio vicarius sub Constantino, 500.
 Dusares, ab Arabibus cultus, 643.

E

- Ebionæi, 99, 175, 218.
 Eleutherus, diaconus, 142. Deinde episcopus Romanus, 125, 142, 155, 168, 170, 171, 189.
 Elias, martyr sub Maximino, 335.
 Elpistus, 144.
 Encratitarum hæresis, 149 seq.
 Eusebius, Scythopolitana, passa martyrium sub Maximino, 333 seq.
 Eusebius, Tà to tō Euseb. paphlagon, 287.
 Epagathus (Vettius), martyr, 153 seq.
 [Ephres, episcop. Hierosolymorum, 144.]
 Epistola Sabini, præfeti prætorio sub Maximo, ad præsidis provinciarum Orientis pro Christianis, ab Eusebio Græce et Latino versa, 347 seq.
 Epistola synodica concilii Antiocheni ad Dionysium, Romæ, et Maximum, Alexandria episcopum et reliquos episcopos contra Paulum Samosatenum 279, seq. Concilii Gallicani, 191. Martyrum Lugdunensium ad Eleutherum, episcopum Romæ, 168. Epistola synodica Ecclesiarum Osdroenæ provinciæ de celebratione Paschæ, 191. Episcoporum provinciæ Palæstinæ, 191, 194. Ecclesiarum Ponti, 191. Concilii Romani, 191. Epistola Ecclesiæ Smyrnæorum ad Philomelienses et reliquas Ecclesias, de martyrio Polycarpi, 128-135. Eorundem de martyrio Pionii, 156. Viennensis et Lugdunensis Ecclesiæ ad Ecclesias Asiæ et Phrygiæ, 154-165, 166, 167 seq.
 Epistolæ imperatorum. Adriani ad Minucium Fundanum, 122, 125, 148. Antonini Pii ad Larissæos, Thessalonicenses, Athenienses et omnes Græcos pro Christianis, 148. M. Antonini de legione fulminatrice, 169. Ad commune Asiæ pro Christianis, 186, 189. Gallieni ad Dionysium et reliquos episcopos, 262. Aureliani contra Christianos, 285. Diocletiani, 294, 296, 298, 318, 360, 364. Galerii Maximiani palinodia, 345, 346. Pro Christianis, 315, 316, 437. Maximini contra Christianos, 325 seq., 335, 350, 357, 365. Ejusdem ad civitatem Tyriorum, 352 seq. Ad Sabinum, præfectum prætorio, pro Christianis, 347 seq. Edictum in gratiam Christianorum, 360 seq., 363 seq., 438. Mentio et 352. Edictum Licinii contra Christianos, 396. Constantini et Licinii pro Christianis, 388 seq., 360, 362, 367, 370, 388 seq. Constantini et Licinii edicta contra Maximinum, 366. Constantini pro Christianis post victum Licinium, 389. Ad Anulinum de bonis Ecclesiarum restituendis, 390. Ad eundem de immunitatē clericorum, 394. Ad Alexandrum, episcopum Alexandrinum, et Arium, presb. per Hosium missa, 475-478. Ad populum Antiochensem, 516 seq. Ad Cæcilianum, episcopum Carthag., 393. Ad Chrestum, Syracusanorum episcopum, 391 seq. Ad Ecclesias, ante synodum Nicenam, 486. Post synodum Nicenam, 491-494. Ad Eusebium, Cæsareensem episcopum, 465. Alla, 518. Tertia, 543. Quarta ad eundem de conficiendis sacris codicibus, 543. Lex de hæreticis, 520 seq. Alla 453 seq., 455-465, 464, 482 seq. Epistola ad Macarium, Hierosolymorum episcopum, 499, 500, 501. Ad eundem et reliquos episcopos Palæstinæ, 509 seq. Ad Miltiadem, episcopum urbis Romæ et Marcum, 591. Ad provinciales Orientis. Edictum ex Græco versum Latine, 466-471. Ad omnes provinciales de restituendis bonis Christianorum, 455 seq. Ad Saporem, regem Persarum, 530 seq. Ad Theodotum, Theodorum et reliquos Antiochiæ congregatos, 519. Ad synodum episcoporum in urbe Tyro, 546, 547. Constantini epistola ad Ursum Rationalem Africæ memoratur, 393.
 Epimachus, martyr, 239.
 Eros, episcopus Antiochenus, 141.
 Esdras, librorum prophetarum Artaxerxis tempore restitutor, 174.
 Essæi, 143.
 Eubulus, Manganænsis, martyr sub Maximino. *De martyribus Palæst.*, c. 11.
 Euclidis Geometria, 197.
 Euelpis, laicus, in Ecclesia Larandensi concionatur, 222.
 Eumenes, episcopus Alexandrinus, 118, 125.
 Eupus (Cronion), martyr, 238.
 Euphranor, ad quem scripsit et cui librum De tentationibus dicavit Dionysius Alexandrinus, 277.
 Euphronius, presbyter, 519.
 Eupolemus, Judæus, 215.
 Euporus, ad quem scripsit Dionysius, Alexandrinus, 277.
 Eusebius, diaconus, 257. Domo Alexandrinus, 284, 285, 286. Postea episcopus Laodiceus, 261, 284.
 Eusebius, Cæsareensis usus bibliotheca Eliæ urbis ab Alexandro episcopo instructa, 232, 284. Et bibliotheca Pamphili, cujus indicem inseruit libris De Pamphili Vita

231. Eusebii ἱστορικὴ ἀνατολή, 4. Libri De demonstratione evangelica, 10. Eclogarum prophetarum libri, 10. Orationes, 405, 542, 550. De martyribus Palæstinæ, 508. Antiquiorum martyrum passiones, 155, 156. Ubi de Pionio, et 153, 169, 189. Apologia pro Origene ab Eusebio et Pamphilo communi studio elaborata, 252. Liber II illius operis, 221, 232, liber VI. 233. De Vita Pamphili libri tres, 251, 288, 508, 536. ἱστορικὴ ἀνατολή τοῦ εὐσεβίου καὶ τῶν ἐκείνου συνειρημένων. 501. Antiochenum episcopatum repudiat, 516, 518.
 Eutychianus, episcopus Romæ, 284.
 Eutychius, qui interfuit synodo Antiochenæ contra Paulum Samosatenum, 279.
 Evangelium secundum Hebræos, 97, 115, 143. [184.]
 Ab Ebionæis solum receptum, 99. Syriacum, 135. ἡ δὲ ταρσίαν Tatiani, 150. Vide et *Matthiæ, Pauli, Petri*
 Evarestus, Romæ episcopus, 106, 115, 170
 Evodius, episcopus primus Antiochiæ, 91. Post Petrum, 106.

F

Fabianus, episcopus Romæ, 229. Martyr, 234.
 Fabius, episcopus Antiochenus, 234, 256, 212, 248, 262.
 Fadius, ἑὸς, procurator Judææ, 49.
 Faustinus, confessor sub Valeriano, 261.
 Faustus, 236, 260. Idem forte Faustus, diaconus et Confessor sub Valeriano, 257, 258, 261.
 Faustus, presbyter Alex., martyr sub Diocletiano, 308.
 Felix, episcopus Romæ, 285, 284.
 Festus, procurator Judææ, 61.
 Firmilianus, Cæsareæ Cappadociæ episcopus, 528, 247, 251, 252, 263, 278, 279, 280.
 Firmilianus, præses Palæstinæ. (A. C. 308.) *De martyribus Palæst.*, c. 89, 11.
 Flavianus, præses Palæstinæ. *Ibid.*, prolog.
 Flavius, ad quem scripsit Dionysius Alex., 260.
 Florinus, presbyter Romæ, hæreticus, 178, 187, 188.
 Florus, procurator Judææ, 68.
 Frontianus, (Emilius) Asiæ proconsul, 185.
 Fundanus (Minucius). Ad Minucium Fundanum. Asiæ procons. rescriptum Adriani, 122 seq., 148.

G

Galenus, 197.
 Gallæi, 17, 145.
 Gallieni imp. rescripta pro Christianis, 262.
 Georgius, presbyter, 519.
 Germanicus, martyr, 129.
 Germanio episcopus Hierosol., 211
 Germanus, episcopus, ad quem scripsit Dionysius A. ex., 257, 260.
 Germanus, martyr sub Maximino, 335. *De martyribus Palæst.* c. 9.
 Gordius, episc. Hierosol., 211.
 Gorgonius, procurator provinciæ sub ethnico imp. Christianis, 592. Martyr sub Diocletiano, 297.
 Gorthæus, hæreticus Judæus, a quo Gortheni, 142.
 Granianus (Serenius), procons. Vide *Serenius*.
 Gratus, Asiæ procons., 180.
 Gregorius (alio nomine *Theodorus*), Origenis discipulus, Ecclesiæ in Ponto episc., 250, 265, 278

H

Hegesippus, 87, 88, 89 seq., 103, 104, 105, 121 seq., 125, 141. Videtur a Judæis ad Christianos accessisse, 145. Quinque libris traditiones apostolicas ἱστορηματικῶν, 121 Ubi locus ex illo opere : et plura, 142, 145. Ἐν τῷ πέμπτῳ ἱστορηματικῷ, 65-65.
 Helcesaitarum hæresis simul nata, simul extincta, 252.
 Helena, Adiabonorum regina, 49, 50. [Ejus sepulcrum juxta urbem Hierosolyma, 61.]
 Helena Augusta, Constantini M. mater, 504, 505, 506.
 Helena, Simonis Magi, 50.
 Helenus, Tarsi episcopus, 247, 251, 252, 278, 279.
 Heliodorus, Laodiceæ episcopus, 251.
 Hemerobaptistæ, 145.
 Heraclas, 217. Presbyter, 222. Plutarchi martyris frater, episcopus Alex., Origenis discipulus, 204, 228, 229, 232, 253, 254.
 Heraclides, procurator prædiorum imp. Constantini, 393.
 Heraclides, martyr, Origenis discipulus, 206.
 Heraclitus philos. Ad Heracliti philosophi dictum ἡδὴ καὶ ποταμὸς θάπηται, 615.
 Heraciiti, Christiani scriptoris, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, 195.
 Heras, catechumena, martyrium περὶ πεσσα, 206.
 Hermæ Pastor, 72, 97, 173.
 Hermogenes hæreticus, 146.
 Hermon, episcopus Hierosol., 269.
 Hermophilus (ex Artemonis hæresi) sacrarum Scripturarum corruptor, 198.

Hero, Origenis discipulus, martyr, 206. Alius, Ægyptius, 259.

Hero, Antiochenus episcopus, 108, 141.

Herodes Magnus, 18, 19, 24. Junior, 29, 42. Irenarcha, 151, 154.

Hesychius, Ægyptius episc., martyr sub Diocletiano, 308.

Hieracas, Ægyptius episc., ad quem scripsit Dionysius Alex., 266.

Hierax, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

Hippolytus, episcopus, 222, 218. Ejus liber De pascha et alia scripta, 223 seq.

Historici non Christiani, et *ἀπολογία τοῦ κατ' ἑμὲ λόγου συγγραφή*, 89, 116, 154, 169. *ἱστορίαι τῶν αἰσθητῶν συγγραφαί*, 265.

Homerus, 519, 608.

Hosius *ἡσίου* ab Hosio missum ad Cæcilianum, Carthag. episcopum, 593.

Hosius, episcopus Cordubensis, 393, 487.

Hyginus, episcopus Romæ, 123, 124, 125, 171, 193.

Hymeneus, Hierosolymorum episcopus, 265, 278, 279, 289.

Hyrchanus, 19

I

Ignatius, Antiochenus episcopus, 91, 173. Ejus martyrium et epistolæ, 106 seq., 110. Locus ex epistola ad Rom., 107. Ad Smyrnæos, 108. Epistolarum ad se missarum meminit Polycarpus, easque una cum aliis, quas potuit invenire, ad Philippenses misit, 109.

Incerti auctoris adversus Cataphrygas lib. i, 189; ii, 181; iii, 182.

Incerti auctoris contra Artemonis hæresin, 195.

Ingenus, *ἱγγίνης*, sub Decio martyr, 240.

Irenæus, 142, 143, 215. Presbyter Lugdunensis, 168.

Episcopus, 170. Ecclesiarum Galliæ præcipuus, 191. Auditor Polycarpi, 170, 180. Pacis studiosus, 191. Ejus libri quinque adversus hæreses, 171, 98, 108, 110, 119, 120, 124; lib. i, 51, 98, 100, 119, 120, 124, 150; ii, 91, 171; iii, 91, 100, 124, 127 seq., 170, 172; iv, 141; v, 88, 110, 141, 172. Epistola ad Florinum de monarchia, 187, 188. Contra Marcionem, 146, 172. De Ogdode, 177. Epistola synodica ad Victorem, episcopum urbis Romæ, 192, 193. Alia ejus scripta, 187, 194. Christum Deum et hominem confitetur, 196.

Ischyron, martyr sub Decio, 240.

Isidorus Ægyptius, martyr sub Decio, 235.

J

Jacobi epistola, 66, 97. Jacobus Justus, episcopus Hierosol., 38 seq., 63, 74 (ubi et de altero Jacobo), 86, 117, 142. Ejus cathedra, 265 seq.

Joannes apostolus, 90, 91 seq. Cum Cerintho noluit eodem uti balneo, 100, 128. Bene Græce scripsit, 276. Ejus Evangelium, 94 seq., 173, 216, 226, 227. Epistola prima, 274, 275. Secunda et tertia, 96, 97, 227, 274. Apocalypsis, 96, 97, 146, 172 seq., 186, 227, 253, 271, 272, 273. Forte Joannis, presbyteri, 111, 273 seq., 275. Dictio *ὅτι ἀρχαὶ ἐκείνων*, 276. Acta apocrypha, 97. [Relegatur, 109. Redit et Ecclesias Asiæ gubernat, 113.] Sepulcrum, 102 seq., 191. [Sacerdotali laminam gestat, 243.]

Joannes presbyter, vir apostolicus, 111. Utriusque Joannis sepulcrum Ephesi, 111, 275. Ejus *ὑπομνήματα* a Papia laudatæ, 112.

Joannes, episcopus Hierosol., 117.

Joannes, lector, memoria excellenti, martyr sub Maximino, 343 seq.

Josephus Barsabas, vir apostolicus, 112.

Josephus (Flavius), 287, 215. Ejus laus et scripta, 84 seq. Historia, 17, 20, 27, 42, 50, 55, 68, 75. 81. Veritatis studium, 49. Antiquitatum lib. xvii, 25; xviii, 18, 27, 28, 29, 50. Ubi testimonium de Christo, et 43 seq.; xix, 47 seq.; 49; xx, 60 seq., 65. Ex Antiquitatum epilogo (sive De vita sua), 86. De bello Judaico lib. ii, 18, 25 seq., 45, 61; v, 76 seq.; vi, 78-80, 82-84. Contra Apionem, lib. i, 85.

Josephus, episcopus Hierosol., 117.

Judas, Galileus, 17, 18.

Judas scriptor De lxx hebdomadis Danielis, 208.

Judas, episcopus Hierosol., 118.

Judæ, apostoli, Epistola, 66, 97, 214, 215.

Judæorum [fata 20.] in Christianos odium et maledicta, 140. Septem hæreses, 64, 142. Judaica *ἀποκρίσεις*, 143.

Juliana, a qua Symmachi commentarios Origenes accepit, 218.

Julianus, episcopus Alex., 174, 190, 202. Alii duo episcopi Hierosol., 176.

Julianus, Apameensis episcopus, 182.

Julianus, martyr, 238. Alius, Cappadox sub Maximino. De mart. *Palæst.*, c. 11.

Julius (Ælius Publius), Develtæ, colonie Thraciæ, episcopus, 187.

Julius Africanus, 18. Ejus epistola ad Aristidem *περὶ συμφωνίας τῆς ἐκ τοῖς Ἑλλησπολεὺς γενεολογίας*, 20-23. Alia ejus scripta, 230.

Justinus, 98, 103, 173. Assertor divinitatis Christi, 196. Ejus scripta, 139 seq. *γράφας κατὰ Μακρίμου σύγγραμματα*, 125, 144. Adversus omnes hæreses, 125. Priore Apologetico, 50, 122, 125, 126, 136, 137 seq. Secundo Apologetico, 122, 123, 125, 126, 136, 137-139. Dialogo adversus Tryphonem, 140.

Justus, episcopus Alexandrinus, 117.

Justus Barsabas, vir apostolicus, 112.

[Justus episcopus Hierosol., 129, 144.]

Justus Tiberiensis, historicus, 86.

Justus (Jacobus), episcopus Hierosol. Vide supra in Jacobus. Alius Justus, Judæus, Hierosol. episcopus, 106, 117. Alius junior, itidem episcopus Hierosol., 117.

L

Lætus, præfectus Ægypti, 447.

Latronianus, corrector Siciliæ, 592.

Leonides, Origenis pater, martyr, 201.

Levi, episcopus Hierosol., 117.

Liber, quem cælo delapsus jactabant Helcesaitæ, 134.

Libri Veteris Test., 149, 225. Novi, 97.

Licini edicta contra Christianos, 434 seq. Vide et supra Epistolæ. Ejusdem oratio, 446, 451.

Linus, Romæ episcopus, 71, 74, 87, 91, 170.

Longinus, philosophus, 230.

Lucæ Evangelium Paulo apostolo probatum, 73, 226.

Lucas Pauli Evangelium litteris mandavit, 172. Traditur a quibusdam Græce vertisse Epistolam ad Hebræos, 110, 215, 227.

Lucianus, Antiochenus presbyter [393], martyr sub Maximino, 507. Ejus oratio apologetica, dicta Nicomediæ præsentem imperatorem, 507, 551. De Luciano epistolam ad Dionysium, Romanum, scripsit Dionysius, Alexandrinus, 253.

Lucius, martyr, 139.

Lucius, episcopus Romæ, 250 seq.

Lucius, qui in synodo Antiochena Paulum Samosatenum condemnavit, 279.

Lucius, presbyter, 261.

Lucas, Judæorum dux, 116.

Lupus, Ægypti præfectus, 115.

Lusius Quietus, dux exercitus Romani, 116.

M

Macar, martyr, 239.

Τὰ Μακκαβαῖα *ὑπομνήματα* *ὑπομνήματα* *ἡ.*, 226.

Macrianus, 270. *ἑλὶ τὸν κατὰ τὸν λόγον τοῦ βασιλέως*, catholicus sive rationalis imperatoris, 256. Hic ibidem dicitur *ἀρχιερεὺς τῶν ἐν Ἀιγύπτῳ μαγῶν*, quod instar magorum Ægypti, Moysi resistentium, præstigias superstitionis Valeriano suasit.

Malchionis, sophisticæ scholæ apud Antiochenos præfetti et presbyteri Christiani contra Paulum Samosatenum disputatio, 278, 279.

Malchus, martyr sub Valeriano, 261.

Manes, hæreticus, 283.

Manichæi, 284.

Marcella, martyrium passa, una cum filia, Potamiana, 287.

Marcellinus, episcopus Rom. 284.

Marcellus, confessor sub Valeriano, 258. Ex fratribus Romanis, 257.

Marcianus, S. Irenæi frater, 104.

Marcianus, hæreticus, Doceta, 213, 214.

Marcion Ponticus, hæreticus, 123, 128, 144, 146, 150, 173, 177, 224.

Marcionitæ, 143. Eorum dissidia, 177. Auctor Cerdo, 124. Plures martyres habere se jactabant, 182. Mulier ex illa secta, martyrium passa sub Valeriano, 262. Asclepius, episcopus sub Maximino, 535.

Marcus Turbo, dux exercitus Romani, 116.

Marcus, episcopus primus Alexandrinus, 66. Ejus Evangelium, 95, 96. A Petro apostolo probatum, 53, 216.

Marcus, Petri interpret, 95, 96, 112 seq., 172.

Marcus, episcopus Alexandrinus, junior, 125.

Marcus, Hierosolymorum episcopus, 119, 176.

Marcus, ad quem Constantini M. epistola, 391.

Marcus, hæreticus, 124.

Maria, Christi mater, 23, 24. Alia Maria, 79, 80.

Marinus martyr, 263.

Marinus, Tyri episcopus, 251. Alius, 391.

Masbothæi, Judaica hæresis, 142, 143.

Maternus, 391.

Matthæus, 226. Ejus Evangelium, 95 seq., 115, 172, 173.

Matthias, apostolus, 50, 51, 38. Evangelium ei suppositum, 97.

Matthias, episcopus Hierosolymitanus, 117.

Maturnus, martyr, 157, 161.

Maximilla, Montani prophetis, 178, 180, 122, 186. Laqueo gulam sibi fregit, 181.

Maximili imp. edicta. Vide supra *Epistolæ*.

Maximinus, episcopus Antiochenus, 146, 186. Alius Hierosolymitanus, 176.

Maximi liber, Unde malum, et quod materia creata a Deo sit, 195.

Maximus, Bostrensis episcopus, 278.

Maximus, quem compresbyterum vocat Dionysius Alex., 257, 258. Qui in episcopatu Alexandrino post Dionysium successit, 261, 278, 279, 289.

Maximus, presbyter Romanus, confessor sub Decio, 242.

Maxys, tribunus militum sub Maximino, 351.

Mazabanes, episcopus Hierosol., 254, 251, 263.

Melcatharus a Phœniciis cultus, 645.

Meletiani, 472.

Meletius, Ponticarum Ecclesiarum episcopus, 289. Vir in omni genere doctissimus, propter eloquentiam vero *mel Allicum*, *ἐλὶ αἰ*; *ἀλλυκί*; dictus. Eusebio per septennium notus, 289.

Melito, 141, 215. Sardinus episcopus. Ejus scripta, 146 seq. Ex libro *de Pascha*, 147. Ex Apologetico ad Imp. Verum, 127, 147, 148. Ex ejus eclogis S. Scripturæ ad Onesimum, 148 seq. Christum Deum et hominem confitetur, 196.

Melito eunuchus, 191.

Menander, hæreticus, 98, 118. *Μενανδριανός*, 142.

Mercuria, martyrium passa, 259.

Meruzanes, episcopus Armeniorum, 247.

Metras, martyr, 237.

Metrodorus, Marcionis sectæ presbyter, martyr, 135.

Miltiades, Montanista, 179. Vide supra *Alcibiades*.

Miltiadem, (Ad) episcopum urbis Romæ, et Marcum, Constantinianum M. epistola, 591.

Miltiadis, Montanistarum adversarii, liber, Quod non deceat prophetam in extasi loqui, 185. Alia ejus scripta, 184. Assertor divinitatis Christi, 196.

Moderatus, Pythagoricus, 229.

Modestus, scriptor, 141. Contra Marcionem, 146.

Montanistæ plures se jactabant habere martyres, 182.

Montanus, hæreticus, 149, 168, 180, 183, 184. Laqueo gulam sibi fregit, 181. [Ejus sordes et avaritia, 234.]

Mopsus a Cilicibus cultus, 645.

Moses, presbyter Rom., martyr sub Decio, 245.

Museus, scriptor Judæus, post Pullionem ac Josephum laudatus, 287.

Musanus, scriptor, 141. Contra Encratitas, 149.

Mysteria gentium, 621

N

Narcissus, episcopus Hierosol., 176, 190, 194, 210, 211, 212.

Narcissus, ad quem Constantini M. epistola, 519.

Natalis, confessor, Theodotianorum episcopus, 196 seq.

Nemesion, Ægyptius, martyr, 240.

Neon, episcopus Larandensis, 222.

Nepos, episcopus Ægyptius, Chillasmi assertor, a Dionysio Alex. confutatus, 270. Ejus *ἐκλογαὶ ἀληγοριστῶν*, 271 Psalms, 271.

Nicæna synodus, 486 seq.

Nicetes, Herodis, Irenarchæ pater, 131, 134

Nicolaitæ, 101. Nicolai dictum: *ὅτι παρεχόμενοι τῇ σαυρὶ δι*, 101.

Nicomachus, Iconii episcopus, 278, 279

Nicomachus, Pythagoreus, 220.

Nilus, Ægyptius episcopus et martyr sub Diocletiano *De martyr. Palæst.*, c. 15.

Novati *ἐκλογαὶ*, 248. *Νοβατιανός*, 251.

Novatus (rectius *Novatianus*), Ecclesiæ Rom. presbyter, 241 seq.

Numenius, philosophus, 220.

O

Ohandes ab Arabibus cultus, 645.

Olympiadum scriptores, 46.

Onesimus, Ephesiorum episcopus, 107.

Onesimus, ad quem excerptas Eclogas S. Scripturæ scripsit Melito, 148

Oracula Jovis Philii, 349. Quibus deceptus Maximinus, 565.

Oraculum de Domino terrarum, ex Judæorum finibus proditum, 81.

Oraculum duplex apostolis redditum de ipsorum Hierosolymis commoratione, 75, 186.

Oratio panegyrica ad Paulinum. Tyri episc. dicta, 571 588; De ædificatis et restauratis templis post restitutam Christianis pacem.

Origene, (De) 201 seq., 208 seq., 216 seq., 218 seq., 274 seq. Vendit λόγον ἀργαίων συγγράμματα, 205. Philosophos veteres illustravit, 219. Presbyter, 209, 221. Ejus auditores, 263. [Mors 321.] Hexapla, 217. Tetrapla, 217. Epistola ad Leonidem patrem, qua eum ad martyrium sustinendum hortatur puer, 202. Ex alia epistola, 221. Epistola ad Philippum, imp. et Severum Augustam, 235. Commentarii in sacras Scripturas, 224, 225, 250, 251, 255. Ejusdem, tom. in Expositionum in Genesin, 71; tom. ix, 225. Expositio primi psalmi, 225, 226. Homilia in psalm. lxxxii, 253. Tom. i Expositionum in Matthæum, 226. Tom. v Expositionum in Evangelium Joannis, 206. Tom. xxi, 229. Homiliæ in Epistolam ad Hebræos, 227. Libri De principiis, 225. De resurrectione libri duo, 225, 226, 227, 228, 229. Liber de martyrio ad Ambrosium et Protocletum, 228. Epistolæ variae, 255, 229. Ultra centum, 255. Ad Africanum de Susanna, 250. Acta in synodo contra Beryllum, 252. In synodo contra Arabes Psychopannychitas, 253. Ad Fabianum, episc. Rom. et alios episcopos de recta fidei suæ ratione, 253. Pleniorum indicem scriptorum Origene dederat in Vita Pamphili, 251. Ad Origenem scripsit librum De martyrio Dionysius Alex., 247

Orpheus, 650.

Otrenus Zoticus. Vide Zoticus.

P

Pachymius, Ægyptius, 254. Episcopus martyr sub Diocletiano, 508.

Palma episcopus Amastrianorum, 144, 191.

Pamphilus, Cæsareensis presbyter, 288 seq. Martyr sub Maximino, 288 seq., 231, 308, 329, 336, 338, 339, 340, 341. Una cum Eusebio Apologeticum Origene composuit, 252. *De martyribus Palæst.*, c. 11.

Pantæus, ex Stoico philosopho præfectus scholæ Christianæ Alexandrinæ, 175, 208, 214, 216, 221.

Papias, Hierapolitanus episcopus, 85, 106. Ejus quinque libri *λόγιον Κυριακῶν ἑρμηνεύς*, 110. Ex proœmio librorum ipsius 111. Alter locus e libris Papiæ, 112. *Σχόλια ἐπὶ τῶν βιβλίων*, ibid.

Papyrus, 191.

Papulus, martyr, 136.

Patermuthius, martyr sub Maximino, 545.

Patricius, vicarius præfectorum, 595.

Paulinus, laicus, concionatur Iconii, 222.

Paulinus, cui librum x Historiæ dedicat Eusebius, 269. Tyrionum episcopus, 571. Idem innuitur, 576, 585. [Pulcherrimam ecclesiam ædificavit in urbe Tyro, 465.]

Paulus Antiochenus, vir disertus, sed hæreticus, qui Alexandriæ docuit Origene tempore, 203.

Paulus apostolus. Actus apocryphi, 72, 97. Epistolæ, 226. Rejectæ ab Ebionitis, 99. Helicésaitis, 254. Epistola ad Hebræos, 72, 110, 194, 215 seq., 225, 227. Locus ex illa Paulo tribuitur a Dionysio Alex., 257. Paulus ante Petrum nominatus, 265. Quanquam in Latino inversus ordo conspicitur.

Paulus Jannitensis, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 8.

Paulus Samosatenus, 195, 284. Episcopus Antiochenus, 277. Damnatus in synodo, 278 seq. Et depositus, 282.

Ducenarius, quam episcopus vocari maluit, 280. *ἑκατονταῖος ἀναγνώστης, καὶ ὑπαγορεύων ἐπὶ βαδίζον ὁμιλίαι καὶ δογματικαὶ ἐκλογαὶ*, 280. Ejus Psalms, 281.

Paulus alius, qui Samosatenum condemnavit in concilio Antiocheno, 279.

Paulus (Servilius), Asiæ preconis., 147.

Paulus alius, 236, 260. Alius Paulus, martyr. Piae ejus ante mortem preces. *De martyr. Palæst.*, c. 11.

Pausis, Ægyptius martyr. (A. C. 504.) Ibid.

Peleus, Ægyptius episcopus, martyr sub Diocletiano. Ibid.

Perennis Judex, 189.

Petri apostoli Epistola secunda, 72, 97, 227. Actus apocryphi, 72. Evangelium, 72, 97, 215. Prædicatio, 72. Revelatio sive Apocalypsis, 72, 97, 215. Uxor, passa martyrium, 102.

Petri et Pauli martyrium. 71. Sepulcrum Romæ, 67 seq.

Petri et Apionis *τελεσι*, Clementi Rom. suppositi, 110.

Petrus, Alexandrinus episcopus, 289, et martyr, 290, 508, 551.

Petrus Asceta, *ἀφαιμάς*; dictus, ex vico Anea in agro Eleutheropolitano, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.* c. 10

Petrus, imp. Diocletiani cubicularius, martyr, 297.
 Petrus alius, 256, 260, 261.
 Pharisæi, 145.
 Phileas, episcopus Thmuitanus, martyr sub Diocletiano, 301. In philosophia et externis litteris doctissimus, 302. Epistola ad fratres Thmuitas, 302-304.
 Philemon, quem *συμπρεσβύτερον* vocat Dionysius Alex., 252.
 Presbyter Romanus, 253.
 Philetus episcopus Antiochenus, 223, 224.
 Philippi apostoli filiarumque ejus sepulcrum, 102, 103.
 De ejus filiabus, 109, 112, 185, 191, ubi et de Philippo, defuncto Hierapoli.
 Philippo (De) imperatore *παύλου βασιλέως*, quod Christianus fieri cupiens, ab episcopo jussus fuit, prius poenitentiam agere, idque fecit, 252.
 Philippus, Asiarcha, 132.
 Philippus, 141. Gortynensis in Creta episcopus, 144.
 Ejus liber contra Marcionem, 146.
 Philippus, episcopus Hierosolymitanus, 117.
 Philo, Judæus, 43, 215, 287. Petro apostolo familiaris, 53. Ejus scripta, 58. *Τὰ κατὰ Γάβριελ ἱουδαίου συγγραμματα* libris quinque, 45. Legatio ad Caium, imp., 44 seq. Liber De virtutibus, 45. De vita contemplativa, 54-57.
 Philoromus, procurator Alexandrinus, martyr sub Diocletiano, 301.
 Picientius (Ποικίτιος) ter sub Maximino consul, et persecutor Christianorum. Ejus supplicium, 366.
 Pierius, presbyter Alexandrinus, 289. Concionibus ecclesiasticis laudatissimus, 289.
 Pilatus, 27, 40, 46. Ejus Acta. Supra Acta.
 Pinytus, Gnossiorum in Creta episcopus, 141. Ejus epistola ad Dionysium Corinthium, 144.
 Pionius, martyr, 135 seq.
 Pius, episcopus Romanus, 123, 171, 193.
 Plato, 220. *συμπεριστατός*, 590, 577.
 Plinii ad Trajanum epistola de Christianis, 103.
 Plutarchus martyr, auditor Origenis, 204, 260.
 Poetarum fabulæ, 578.
 Polybius, Trallianorum episcopus, 107.
 Polycarpus, 100, 127 seq., 188. Episcopus Smyrnæus, 106, 107, 134, 191. Cum Joanne apostolo familiariter versatus, 193. Cum Aniceto, pontif. Rom., 193. Ejus epistola ad Philippenses, 198, 128. Plures epistolæ, 188. Martyrium, 126-135. Preces, 133.
 Polycrates, Ephesiorum episcopus, 190. Epistola ejus ad Victorem, pontificem Romanum, 102, 191.
 Pontianus, pontifex Romanus, 224, 229.
 Ponticus martyr, frater Blandinæ, 164.
 Porphyrii, philosophi in Sicilia celebris, libri tres adversus Christianos, 219 seq.
 Porphyrius, Pamphili famulus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palest.*, c. 11.
 Potamiana, martyrio clara, 207 seq.
 Pothinus, Lugdunensis episc. et martyr, 159 seq., 170.
 Potitus, Marcionita, 177.
 Primus Alexander episcopus, 115, 117. Alius Corinthiorum, 142.
 Prisca, 184.
 Priscilla, Montani prophetis, 178, 180, 187.
 Priscus, Justinii martyris pater, 126.
 Priscus, martyr sub Valeriano, 261.
 Probus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palest.*, c. 10.
 Procopius, Cæsarensis episcopus, martyr sub Diocletiano. *Ibid.*, c. 10.
 Proculus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
 Prophetæ et sacerdotes simulacri Maximini, 367.
 Prothocletus, presbyter Cæsarensis, cui librum De martyrio dicavit Origenes, 228.
 Protogenes, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.
 Proverbum: *ὁ λόγος ἐστὶν ὁ θεός*, 203. *Ὁδὸς μέγας ὁ νόμος*, 311.
 Psalmi Therapeutarum Philonis, 55, 57. *Ψαλμοὶ καὶ ᾠδαὶ ἀσάφει*, 196, 271, 281, 349, 371, Psalmi Pauli Samosateni, 281.
 Ptolemæus, martyr, 138. Alius sub Decio, 240.
 Ptolemæus Lagi, 173, 174.
 Publius, episcopus Atheniensis et martyr, 145.
 Pythagoras Mosen imitatus, 590. Pythagoreorum silentium quinque imitatus Basilides, 120.
 Pythii Apollinis oracula, 467, 468, 627. Vide supra *Oracula*.

Q

Quadratus, 109. Publii in episcopatu Atheniensi suc-

cessor, 145. Propheta, 183. Ejus Apologeticon pro Christianis, ad imp. Adrianum, 116.
 Quietus Lusius. Vide supra, *Lusius*.
 Quinta, martyrium passa, 257.
 Quintus, Phryx, temere se offerens martyrio, cui sustinendo erat impar, 129.
 Quirinius (*κυρηνός*), præses Syriæ, 18.

R

Reticius, in Gallia episc., 591, 592.
 Rhodonis liber ad Callistonem, Marcioni oppositus, 177.
 Commentarii in Hexaemeron, 178. Ad Tatiani præceptoris sui quæstiones respondere voluit, 178. Varios libros scripsit, 177.
 Romanus, Cæsarensis diaconus et exorcista, martyr Antiochiæ (A. C. 503) sub Diocletiano. *De martyr. Palest.*, c. 2. De hoc etiam Eusebius lib. II, de resurrectione, tom. I Opp. Sirmondi, p. 66 seq.
 Romulus, subdiaconus Diospolitani, martyr (A. C. 304) *Ibid.*, c. 3.
Ἡ κατὰ Πασχὸν κερποις, 213. Ecclesia in Rhosso Syriæ oppido.
 Rufus, martyr, 108. [Rufus, præfectus, Judæos trucidavit permultos, 144.]

S

Sabellius. *Οἱ κατὰ Ἰουλίαν εἰρηνοὶ*, 252. Dionysii Alex. contra Sabellium epistolæ, 277.
 Sabinus præfectus Ægypti, 235, 260. Alius, præfectus prætorio, sub Maximino, 547, 548. Ejus epistola, 547.
 Sacrorum librorum V. T. nomina Hebraica et Græca, 225 seq. Sacri libri in foro exusti, 293, 379. Edicto Diocletiani, 294, 318.
 Sadducæi, 145.
 Sagaris, episcopus, 191. Martyr, 147.
 Salomonis Proverbia, *λογία κενώματα*, 145, 149.
 Salomonis Sapientia dicebatur liber Proverbiorum, 173, 194, 214.
 Samaritæ, 145.
 Sanctus, *ἁγίος*, diaconus Viennensis et martyr, 157 seq., 161.
 Saraceni Barbari, 241.
 Saturnilius Antiocheus, hæreticus, 119, 150. Saturniliani, 142.
 Sejanus Judæus acerbè persecutus, 44.
 Seleucus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palest.*, c. 11.
 Senatus Rom. decretum de Deo, non nisi quem ipse probasset, recipiendo, 41.
 Seneca, episcopus Hierosolymitanus, 117.
 Septuaginta Interpretes, 173 seq., 217. Aliæ Græcæ librorum V. T. versiones, 173 seq. 217.
 Serapio, episcopus Antiochenus, 190, 212. Ejus epistola ad Caricum et Ponticum, contra Cataphrygas, 186 seq. Liber de Evangelio Petri et alia scripta, 215. Alius Serapio, martyr, 237.
 Serapion lapsus, 246.
 Serenii, Graniani, Asiæ proconsul. Litteræ ad Adrianum de Christianis non temere occidendis, 122, 123.
 Serenus, Origenis discipulus, martyr, 206. Alter eodem nomine, 206.
 Servilius Paulus, Asiæ proconsul, 147.
 Severus, hæreticus, 150. Severiani, 150.
 Sexti liber De resurrectione, 195.
 Sibylla Erythræa, 591 seq., 597. Ejus acrostichis, 592.
 Sidonius, confessor sub Decio, 242.
 [Silvanus. Vide *Silvanus*.]
 Simeon, Cleopæ filius, episcopus Hierosol., 142. 87, 91, 106, 117. Ejus martyrium, 105 seq.
 Simon Magus, 39 seq., 50 (ubi inscriptio statuae, *Simon Deo sancto*) seq. Ejus discipulus Menander, 98, 119.
 Magicæ illius præstigiæ, 120.
 Simoniani, 51, 142.
 Siracidæ Jesu liber, 214.
 Socrates, philosophus, 576.
 Socrates, episcopus Laodicenus, 284.
 Sotas, Anchiænsis episc., dæmonium Priscillæ ejicere voluit, 187.
 Soter, episcopus Romanus, 141, 142, 144, 151, 153, 171, 193. Ejus epistola ad Corinthios, 145.
 Stephanus, protomartyr, 58.
 Stephanus, episcopus Laodicenus, 288.
 Stephanus, episcopus Romanus, 251, 252.
 Sylvanus, episc. Emesenus, martyr sub Diocletiano, 351, et lib. *De martyr. Palest.*, c. 7.
 Sylvanus, Gazæ episcopus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palest.*, c. 15.
 Symmachi, Ebionæi, versio Græca sacrorum librorum, 217. Alii ejus commentarii, 218.
 Syneros, Marcionita, 177.

Synodi ob controversiam *de Paschate* 190 seq.
Synodus contra Arabes Psychopannychitas, 233. Contra Beryllum, 231. Contra Montanum, 181. Contra Novatum, 242. Synodi de Paschate celebrando, 190, 191. De hæreticis rebaptizandis, 234. In causa Cæciliani, 391. Synodus Antiochena, qua firmare quidam Novati schisma conati sunt, 247. Alia contra Paulum Samosatenum, 277. Contra eundem alia, 278. Synodus Nicæna, 486 seq.
Ὁ τοῦ ἀπὸ Ἐβραίου Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Σαρακένου nonnulla profert Hegesippus, 143.

T

Tatianus, Encratitarum auctor, 194, 150. Ejus adversus gentes, 137, 151, 214 seq. τὸ βιβ. *τατιανῶν*, 150. Quaestionum liber, quas resolvere instituit Rhodon, ejus discipulus, 178. Tatianus, assertor divinitatis Christi, 196. Pauli apostoli Epistolas elegantioribus verbis reddere adgressus, 151. τὰ ἐκ τῆς αἰῆτος συγγραμμάτων, *magnam multitudinem scriptorum reliquit*, 151.

Telesphorus, episcopus Romanus, 118, 123 seq.

Telesphorus, ad quem scripsit Dionysius Alexandrinus, 277.

Tertulliani legum Rom. periti, 41. Apologeticus ad senatum urbis Romæ, 169. Græce e Latino versus, 41, 67, 90, 103, 169, 170.

Thebutis hæreticus, 142.

Thecla junior, martyrium passa sub Maximino, 321, 327. *De martyribus Palæst.*, c. 3.

Thelymidres, episcopus Laodiceus, 247, 251.

Themison, 182. Montanista, 148 seq. Episcopus, 141.

Theoctistus, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 228, 248, 251, 263. Ejus epistola ad Demetrium episcopum Alexandrinum, 222.

Theodorus, Ægyptius episcopus, martyr sub Diocletiano, 304.

Theodorus, qui interfuit concilio Antiocheno contra Paulum Samosatenum, 279.

Theodorus, laicus, Synnadae in Phrygia concionatur, 222.

Theodosia, Tyria, passa martyrium sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 7.

Theodotio, Ephesus, 173, 217.

Theodotus, episcopus Laodiceus, 288. Medicæ artis peritissimus, 288.

Theodotus in Phrygia cum Montano et Alcibiade pro propheta habitus, 168, 181.

Theodotus Coriarius, hæreticus, 196. Scripturas sacras corrumpit, 197.

Theodotus Argentarius, Coriarii discipulus, 169.

Theodulus martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 11.

Theonas, episcopus Alexandrinus, 289.

Theophili Antiocheni ad Autolycum, et alia scripta, 141, 145 seq.

Theophilus, episcopus, qui in concilio Antiocheno Paulum Samosatenum condemnavit, 279.

Theophilus, Cæsareæ in Palæstina episcopus, 190, 194.

Theophilus, miles, martyr sub Decio, 240.

Theophrastus, philosophus, 197.

Theotecnus, Cæsareæ Palæstinæ episcopus, 263, 278, 279, 288.

Theotecnus, curator Antiochiæ, 349. Præses provinciæ sub Maximino, 367. Ejus supplicium, 367.

Therapeutæ Philonis, 54, 55 seq. (1).

Theudas, impostor, 59.

Thomas, apostolus, 53, 71. Ejus Evangelium apocryphum, 97.

Thrasea, martyr, 186. Eumeniæ episcopus, 191.

(1) Vide Montfaucon, *Bibl. Coislin.*, p. 140 fin. bis, p. 421, cod. fol. 149.

Timæus, episcopus Antiochenus, 284.
Timolaus, Ponticus, martyr. *De martyr. Palæst.*, c. 3.
Timotheus, martyr, Gazæ sub Diocletiano. *Ibid.*
Timotheus, Pauli apost. discipulus, episcopus Ephesus, 73.
Timotheus, 233. Dionysii Alexandrini episcopi, filius, 277. Cui libros περί φύσεως pater inscripsit, 277.
Titus, Cretæ episcopus, 57.
Tobias, episcopus Hierosolymorum, 117.
Τραχυνὸς ἀσὸς μαζών, 334.
Turbo (Marcius). Vide *Marcus*.
Tyrannio, Tyri episcopus, martyr sub Diocletiano, 307, 308.
Tyrannus, episcopus Antiochenus, 284.

U

Ulpianus, Tyrius, martyr, 325.

Urbanus, confessor sub Decio, 242.

Urbanus, episcopus Romæ, 223, 224.

Urbanus, præfectus Palæstinæ (a. C. 304), 321, 324, 329, ubi de ejus supplicio. Successorem habuit Firmilianum, 330.

Urbanus (Asterius), scriptor, 182.

Urbicius Judex, 138, 159.

Ursus, rationalis Africae, 593.

V

Valens, episcopus Hierosolymitanus, 176.

Valens, diaconus Hierosol., martyr sub Maximino, 336.

Valentina, Cæsareensis, sub Maximino passa martyrium, 331. *De martyribus Palæst.*, c. 5.

Valentini sectator per aliquod temporis Bardesanes, 151.

Valentinus, hæreticus Romæ, 124, 150, 187. Valentini, 142.

Valerius Gratus, Judææ procurator, 28.

Vates et poeta quidam ethnicus, imp. Decium ad persecutionem accendens, 236. Confer *Joan. Pearsonium in Annalibus Cyprianicis*, pag. 11, et *Henr. Dodwellum*, diss. xi. *Cyprianica*, sect. 56.

Vettius Epagathus, martyr, 155 seq.

Victor, episcopus Romanus, 190, 191, 195. Litteræ de paschate, 191, 192. Non eadem cum Artemone sensit, 196.

Virgilius ἡγεμὸν τοῦ ἀπὸ τοῦ ἱταλικοῦ, 595. Ex eclogæ ejus quarta versus quidam Græcis versibus translata, 595, 597.

X

Xystus, episcopus Romanus, 117, 118, 171, 103.

Xystus, alter itidem Romæ episcopus, 252, 262, 277.

Zahdas, episcopus Hierosolymitanus, 289. Ζαχδάς.

Zacchæus, episcopus Hierosol., 118.

Zacchæus, episcopus, martyr sub Diocletiano. *De martyr. Palæst.*, c. 1.

Zamolxis a Getis cultus, 645.

Zebinas, Eleutheropolitanus, martyr sub Maximino. *De martyr. Palæst.*, c. 9.

Zebinus, episcopus Antiochenus, 224, 229.

Zeno, martyr sub Decio, 240.

Zenobius, presbyter Sidonius, martyr sub Diocletiano 307. Medicus præstantissimus. *Ibid.*

Zephyrinus, pontifex Romanus, 193, 196, 197, 261, 222, 223.

Zosimus, martyr, 108.

Zoticus, Otrenus presbyter, 179, 186.

Zoticus, episcopus Comanensis, 182, [231], 236.

INDEX ANALYTICUS

N EUSEBII HISTORIAM ECCLESIASTICAM, LIBROS DE VITA ET DE LAUDIBUS CONSTANTINI.

A

Abdus, Abdi filius, Edessenus, sanatur a Thaddæo, 34.
Abgarus vel Agbarus, rex Edessenorum, litteras scripsit ad Christum, 31, 32. Rescriptum Christi ad Abgarum, *ibid.*

Acarinus et Strategius comites. 519

Achior Amanites, 23.
Acta Pilati conficta a paganis, 27, 550.

Adauctus, martyr, 304.

Adriani imp. epistola ad Minucium Fundanum pro Christianis, 123.

Ægyptii geometriam, astronomiam et arithmetica apud se inventas esse gloriantur 645.

Ælia urbs quæ quondam Hierosolyma dicebatur, 50, 119.
Ælius Poblus Julius, episcopus Develt, 187.
Æmilianus præfectus Ægypti, 257, 258.
Æmilius Frontinus proconsul Asiæ, 185.
Æsculapii templum Ægis in Cilicia, 515.
Ævum nec principium habet nec finem, 615. Unde dictum, *ibid.*
 Africani sententia de Evangeliorum dissensione in stirpe Christi recensenda, 21. De historia Susannæ, 250. Ejusdem Chronographiæ libri, *ibid.*
 Agabus propheta, 41, 42. Ejus prædictio de fame, sub Claudio completa est, 46.
 Agapius episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 288. *De martyribus Palæst.*, c. 6.
 Agathobuli duo, magistri cognominati, 287.
 Agrippa rex Judææ factus a Caio, idem etiam Herodes dictus, 47. Jacobum apostolum fratrem Joannis interfecit. *Ibidem*. Ejus mors, 48.
 Agrippa filius Agrippæ regis, Rex Judææ factus a Claudio, 59.
 Agrippa Castor scripsit adversus Basilidem, 120.
 Agrippinus episcopus Alexandriæ, 141.
 Albinus procurator Judææ, 66.
 Alcibiades martyr Lugdunensis, 167.
 Alexander Rom. episcopus quintus post apostolos, 115.
 Alexander natione Phryx, martyr Lugduni, 163.
 Alexander Montanista ob latrocinia damnatus, 185.
 Alexander coadjutor fuit Narcissi Hierosolymorum episcopi, 210. Item, 212. Bibliotheca ecclesiasticæ conditor, 222. Martyrio coronatur, 234, 218.
 Allegoricæ expositiones sacræ Scripturæ, 57.
 Ambrosius ab Origene ad veram fidem conversus, 218.
 Origenem ad scribendum invitavit et notarios ei subministravit, 224. Confessor sub Maximino imp., 228.
 Ammia prophetissa, 185.
 Ammon, Zeno, Ptolemæus, Ingenius et Theophilus martyres Alexandriæ, 240.
 Ammoniarum duæ martyres Alexandriæ, 259.
 Ammonius philosophus Christianus fuit, 221. Ejus liber *De consensu Moysi et Christi*, 221.
 Anatolius Laodiceus episcopus, 284. Ejus liber *De Pascha*, 286. A Theoteco Cæsareensi episcopo primum coadjutor factus, 288.
 Andreas apostolus in Scythia Evangelium prædicavit, 71.
 Androgyni sacerdotes Nili a Constantino sublatis, 527.
 Anencletus Ecclesiæ Romanæ episcopus, 87.
 Anicetus Romanus episcopus, 125. Quantum honorem exhibuerit Polycarpo, 195.
 Annianus primus episcopus Alexandriæ, 66.
 Anteros Romanæ urbis episcopus, 228.
 Anthimus Nicomediensis episcopus martyrio coronatur, 297, 307.
 Antinous servus imp. Adriani, 121. In ejus honorem Adrianus urbem condidit, certamen instituit, 122.
 Antipater Herodis Ascalonitæ filius, 19, 22. Procurator Palæstinæ ab Hircano factus, 22.
 Anulinus proconsul Africæ, 390, 391, 395.
 Apelles hæreticus, 177.
 Aphaca locus in Phœnice, cultu Veneris infamis, 512, 625.
 Apion scripsit in Hexæmeron, 195.
 Apocalypsis utrum a Joanne evangelista, an ab alio scripta sit, 277.
 Apollinaris Hieropolitanus episcopus, 149. Ejus libri, *ibid.*, 187.
 Apollonia virgo Alexandriæ martyr efficitur, 237.
 Apollonides hæreticus sacræ Scripturæ libros corrupti, 198.
 Apollonius scriptor ecclesiasticus, 184.
 Apollonius Romæ illustri martyrio perfunctus, 189.
 Apollopheus philosophus, 220.
 Apostoli multi dicti sunt præter illos duodecim, 51.
 Apostolorum et Christi imagines studiose servatæ, 265.
 Aquila Ponticus liberos Veteris Testamenti Græce vertit, 175.
 Aquila præfectus Alexandriæ, 204, 207.
 Arabianus scriptor ecclesiasticus, 195.
 Archelaus Herodis filius, 27.
 Ardaba vicus Phrygiæ, Montani patria, 190.
 Aristides apologeticum pro Christianis scripsit, 117.
 Aristion et Joannes presbyter, discipuli Domini, 111.
 Aristobulus rex et pontifex Judæorum, 19.
 Aristobulus unus e Septuaginta Interpretibus, 287.
 Artemonis hæresis, 195. Ejus auctor et parens fuit Theodotus Coriarius, 196.
 Asclepiades Antiochenus episcopus, 212.

Asclepiodotus hæreticus, Theodoti discipulus, 196. Sacre Scripturæ libros emendavit, 197.
 Asturius martyr, 264.
 Ater, martyr Alexandriæ, 259.
 Athenodorus episcopus in Ponto, 265.
 Attalus Pergamenus, martyr Lugduni, 157, 162, 163.
 Atticus episcopus Synnadæ in Phrygia, 222.
 Augustus imperavit annis LXXI, 27.
 Aurelianus persecutionem parans divina ultione percutitur, 283, 600.
 Aurelius Cyrenius, 187.
 Ause a parentibus dictus est Jesus filius Nave, 11.
 Avilius Alexandrinæ urbis episcopus, 87.

B

Babylas Antiochenus episcopus, 229.
 Bacchylides et Elpistus, 144.
 Bacchylus Corinthiorum episcopus, 190.
 Baptismus, Christi signaculum, 92.
 Baptismus ægrotorum in lecto, 244. Sic baptizati, non promoventur ad clerum, 245.
 Barchorhebas dux Judæorum, 118, 122. Christianos persecutus est, *ibid.*
 Bardesanes Syrus, 151.
 Barnabas unus e LXX Christi discipulis, 50, 58. Barnabæ epistola apocrypha, 97.
 Bartholomæus Indis Evangelium prædicavit, 175.
 Basiliscus hæreticus Marcionita, 177.
 Basilides martyr, 207, 208.
 Basilides hæresiarcha, 119. Viginti quatuor libros in Evangelium scripsit, 120. Prophetas commentus est Barcatham et Barcoph, *ibid.*
 Basilidiani hæretici, 142.
 Bellum Judaicum sub Trajano, 115, 116. Sub Adriano, 118, 122.
 Benjamin Hierosolymorum episcopus, 117.
 Beryllus Bostorum episcopus, 222, 231.
 Besas miles, martyr Alexandriæ, 239.
 Bethlæa urbs Judææ munitissima, 118.
 Biblias martyr Lugduni, 158.
 Bibliotheca ecclesiasticæ auctor primus fuit Alexander Hierosolymorum episcopus, 222.
 Blandina martyr Lugduni, 157, 161, 164.
 Blastus hæreticus, 178, 187.

C

Cæsarea Philippi Paneas a Phœnicibus dictur, 264. Ibi statua Christo posita a muliere quam Christus sanaverat, 265.
 Calus imperator Judæos gravissime persecutus est, 44.
 Eorum proseeuchas fisco vindicavit, *ibid.*
 Caius, scriptor ecclesiasticus, Romæ floruit sub Zephyrino PP., 67. Ejus disputatio adversus Proclum, 222.
 Caius et Alexander martyres Apamæ, 183.
 Calus Hierosolymorum episcopus, 176.
 Caius Romanus episcopus, 284.
 Callirhoe in Judæa locus aquis calidis illustris, 25.
 Callistus episcopus urbis Romæ, 225.
 Candidus scripsit in Hexæmeron, 195.
 Capito Hierosolymorum episcopus, 176.
 Carbunculus, regnante Maximino, plurimos homines lumbis orbavit, 355.
 Carpocrates auctor sectæ Gnosticorum, 120. Carpocratiani, 142.
 Cassiani *Chronographia*, 215.
 Cassianus episcopus Hierosolymorum, 176.
 Cassius episcopus Tyri, 194.
 Cataphrygarum hæresis, 149.
 Catholica Ecclesia una est, semperque sui similis et constans, 121. Ejus dotes, *ibid.*
 Celadion episcopus Alexandriæ, 125.
 Celerinus confessor Novatum initio secutus, 242.
 Celsus episcopus Iconii in Pisidia, 222.
 Cephas unus e LXX Christi discipulis, 50.
 Cerdo Alexandrinæ urbis episcopus, 90.
 Cerdon hæreticus Romæ floruit, 124.
 Cerinthus hæresiarcha, 100, 273. Ejus congressum refugit Joannes apostolus, 128.
 Chæremion philosophus, 220.
 Chæremion episcopus urbis Nili, 341.
 Christi divinitas, 5. In Christo duæ naturæ, *ibid.*, 650, 651. Christum omnes prophetae et justi agnoverunt et coluerunt, 6. Christus sub hominis specie visus Abraham, Jacobo, Josuæ, 7. Christi regnum post finem mundi venturum prædixit Daniel, 10. Christi nomen priscis temporibus augustum, 11. Christi apud Hebræos dicebantur summi sacerdotes et reges, 12. Christi sacerdotium, 14. Christi nativitas sub Augusto, 17. Baptismus sub Tiberio, 27. Cur mori voluerit, 652. Verus Deus, 654.

Christiana religio simul cum imperio nata et educata, 148. Felicitatem contulit urbi Romanæ, *ibid.* Christiani a sanguine animantium abstinere, 139. Christianorum nomen a prophetis prædictum, 13. Christianæ religionis antiquitas, *ibid.*, 148, 469. Christiani definitio, 16. Christianorum nomen primum Antiochiæ coepit, 42. Unde ortum crimen incesti et infanticidii quod priscis Christianis obijciebatur, 120. Christianorum nomen commune etiam hæreticis, 123.

Clarus episcopus Ptolemaidis in Syria, 194.

Clemens comes B. Pauli, tertius episcopus Romæ, 74, 87. Ejus epistola ad Corinthios, 88, 110. Epistolam Pauli ad Hebræos Græce vertit, 110.

Clemens Alexandrinus, 175. Alexandrinæ scholæ magister, 208, 213. Ejus libri, 214.

Cleobiani hæretici inter Judæos, 142.

Clopas frater fuit Josephi, 87.

Cœmeteria Christianorum, 258, 262. Conventus in his fieri soliti, 349.

Comites primi ac secundi ordinis, 527.

Communio laica, 244.

Concilia in Asia adversus Montani hæresim, 181.

Conciliorum utilitas ac necessitas, 434. Concilium in Palestina de celebratione diei Paschalis, 190. Concilium Romanum sub Victore papa de eadem questione, *ibid.*

Concilium episcoporum Ponti de eadem re, 191. Concilium episcoporum Galliæ de eadem re, *ibid.* Concilium Ecclesiarum Osdroenæ et Mesopotamiæ, *ibid.* Concilium in Arabia adversus errores Berylli, 231. Concilium alterum in Arabia, 234. Concilium Romæ adversus Novatum, 242.

Concilium Africanum contra Novatum, *ibid.* Concilium Antiochenum de lapsis et de sententia Novati, 247, 248. Concilium Iconiense et Synnadense de hæreticis rebaptizandis, 254. Concilium Antiochiæ adversus Paulum Samosatenum, 277 et seqq. Concilium Nicænum, 486 et seqq. Concilium Romanum de causa Cæciliani, 391. Concilium Arelatense de eadem causa, *ibid.*

Consignatio seu manus impositio episcopi, qua Spiritus sanctus traditur baptizatis, 244.

Constantia emporium Gazæorum, 544.

Constantinus Augustus a militibus appellatus, 309. Crucis signum in urbe Roma erigit, 359, 428. Crucis signum in colo videt, 422. Subditos ad Christi fidem amplectendam invitat, 465, 466 et seqq. Ejus imperium *Δωδεκανησος*, 483, 541. Episcopos convivio excipit, 491. Quartam tributorum partem subditis remisit, 527. Die Paschæ omnibus eleemosynam erogat, 536. Penas cælibatus et orbitalis sustulit, 538. Ejus principatu duo vitia invaluerunt, avaritia et hypocrisis, 553. Baptizatur Nicomediæ, 557. Moritur die Pentecostes, 559. Ejus exsequia quo honore celebratæ, 560 et seqq. Sepultus in templo Apostolorum, ibique pro ejus anima preces factæ, 562.

Constantinus Chlorus, Constantini Magni pater, princeps religiosissimus, 309. A Christianorum persecutione abstinuit, 415. Ejus humanitas et indulgentia erga subditos, 414.

Coracio Ægyptius a Dionysio Alexandrino convictus 272.

Corneus centurio, primus ex gentibus baptizatur a Petro, 42.

Cornelius episcopus Antiochiæ, 141.

Cornelius papa, 234.

Cornutus philosophus, 220.

Crescens a Paulo apostolo missus est in Gallias, 74.

Crescens Cynicus philosophus, 136, 137.

Cronius philosophus, 220.

Crucis signum salutare et vivificum, 451, 627. Crucis signo frontem signat Constantinus, 481. Crucis signum in palatio posuit, 508. Crucis signum tutela et præsidium imperii, *ibid.* Flagellum dæmonum, 620. Ejus vis ac potentia, 628, 630, 651.

Culcianus persecutor Christianorum acerrimus occiditur, 366.

Cyprianus episcopus, 242. Rebaptizandos censet hæreticos, 251.

Cyrellus Antiochenus episcopus, 284.

Cyrus, Persarum rex, 408.

D

Damas episcopus Magnesiæ, 107.

Danielis laudatio, 390, 591.

Decil imp. edictum adversus Christianos, 258. Ejusdem mors, 600.

Dedicatio martyrii seu basilicæ Hierosolymitanæ, 549.

Demetrius episcopus Antiochiæ, 248, 251.

Demetrius episcopus Alexandriæ, 190.

Descriptio basilicæ Tyri, 380 et seqq.

Descriptio basilicæ Hierosolymitanæ, 501 et seqq.

Descriptio Domini Antiochiæ, 508, 629, 630. Basilicæ apostolorum Constantinopoli, 535.

Desposuni dicebantur propinqui Servatoris nostri et ex illis orti, 23. Ex vico Nazaris et Cochaba oriundi, *ibid.*

Diaconi septem ab apostolis ordinati, 38.

Diem Dominicum et sextam feriam honorari præcepit Constantinus, 534, 536, 628. Diem Dominicum honorari Christus ipse præcepit, 664.

Diocletiani edicta contra Christianos, 294, 298, 318, 467. Diocletianus de statu mentis deturbatur, 509, 601.

Diodorus Siculus scripsit compendium *Bibliothecæ*, 616.

Dionysia, martyr Alexandriæ, 239.

Dionysius Areopagita, primus Athenarum episcopus, 74.

Dionysius Corinthiorum episcopus, 145. Ejus epistolæ Catholicæ, *ibid.* et seqq.

Dionysius Romanæ urbis episcopus, 234, 277.

Dionysius ex consulari, 547.

Dionysius Halicarnassensis, 616.

Dionysius Alexandrinus, Origenis discipulus, Alexandrinæ scholæ præfuit, 229. Episcopus ordinatur, 252. Ob fidem Christi relegatur Taposirim, 235. Ejus libri, 247, 248, 266, 269, 277. Relegatur in oppidum Cephro, 258. Moritur sub Gallieno, 278.

Dioscorus confessor, 239.

Dioscorus presbyter Alexandrinæ Ecclesiæ, 261.

Discipulorum Christi ordo et nomina nullibi scripta reperiuntur, 30.

Dius Hierosolymorum episcopus, 211.

Dius, Faustus et Ammonius, Alexandrinæ Ecclesiæ presbyteri martyres, 308.

Docetæ hæretici, 214.

Doctrinæ seu Institutiones apostolorum, liber apocryphus, 97.

Dolichianus Hierosolymorum episcopus, 176.

Dominica dicuntur Ecclesiæ Christo Domino consecratæ, 661.

Domitilla ob Christi fidem in insulam Pontiam deportata, 89.

Domitianus secundus persecutor Christianorum, 88. Misso edicto persecutionem compescuit, 90.

Domnus episcopus Cæsariæ in Palestina, 263.

Domnus episcopus Antiochiæ, 282.

Dorotheus Antiochenæ Ecclesiæ presbyter, 284.

Dorotheus imperatoris cubicularius, 292, 296. Martyrio coronatur, 297.

Dositheus auctor sectæ Dositheanorum, 142.

Dracilianus vicarius præfectorum prætorio, 500.

Dusares et Obaulas Arabum dñi, 645.

Dux Phœnicæ, 350.

E

Ebionæi hæretici qui, 99. Cur ita dicti, *ibid.*, 173.

Ecclesiæ dona seu *χαρισματα*, 172, 183.

Ecclesiæ amplissima et spatiosissima a Christianis ædificatæ ante persecutionem Diocletiani, 292.

Edessa urbs Christianissima, 39.

Eleutherus Romanæ urbis episcopus, 153, 168, 171.

Encratitarum hæresis, 149, 150.

Enochi liber apocryphus, 287.

Ephres episcopus Hierosolymorum, 117.

Epimachus et Alexander, martyres Alexandriæ, 259.

Episcopalis cathedra, 229, 265. In episcopis totus habitat Christus, 586.

Episcopos et clericos bonum exemplum populo præbere decet, 281. Episcopi cuilibet judici sunt præferendi, 539.

Eros Antiochenus episcopus, 141.

Essæi, Judæorum hæresis, 145.

Esta primum Matthani nupsit, deinde Melchi, 21, 22.

Eucharistiam accipientes dicebant, Amen, 245.

Euelpis laicus in Ecclesia concionator, 222.

Eumenes episcopus Alexandriæ, 118.

Eunuchus Candaces reginæ primus verbum Dei Æthiopicis prædicavit, 40.

Eunus, qui et Cronion, Juliani servus, martyr Alexandriæ, 238.

Euphronius presbyter natus Cæsariæ in Cappadocia, 519.

Eusebius diaconus Ecclesiæ Alexandrinæ, postea episcopus Laodiceæ, 261, 284.

Eusebius, cognomento Pamphili, orationem habuit de laudibus Constantini in synodo Nicæna, 405. Alteram orationem Constantino dixit in palatio, tricennialibus Constantini, *ibid.*, 530. Ab Antiochenis ad episcopatum Antiochenæ urbis evocatur, 516. Laudatur a Constantino eo quod Antiochenum episcopatum repudiaverit, 518. Coram Constantino orationem dixit in palatio, 512.

Eutychianus Romanus episcopus, 284.
 Evangelium secundum Hebræos, 97, 99, 113, 143.
 Evangelium Syriacum, 143.
 Evangelium *dic. veridicum*, ex quatuor Evangeliiis compositum, 150.
 Evarestus Romanæ urbis episcopus, 106.
 Evodius primus post Petrum Antiochenorum episcopus, 91.

F

Fabianus Romanæ urbis episcopus, 229.
 Fabius Antiochenus episcopus, 234.
 Fadius procurator Judææ, 49.
 Fames adimit verecundiam, 76.
 Fatum et fortuna nomen est sine re, 572, 574.
 Faustus, Eusebius et Chæremôn diaconi Ecclesiæ Alexandrinæ, 257, 261.
 Faustus, martyr sub Diocletiano, 261, 308.
 Felix procurator Judææ, 59.
 Felix Romanæ urbis episcopus, 283.
 Festus procurator Judææ, 59.
 Firmilianus Cæsariæ Cappadocum episcopus, 228, 247, 251.
 Flavianus præses Palæstinæ, 518.
 Florinus presbyter Ecclesiæ Romanæ, lapsus in hæresim, 178, 187.
 Florus procurator Judææ, 68.

G

Galilæorum secta, 17, 145.
 Geioræ qui dicantur a Judæis, 25.
 Georgius presbyter ab Alexandro factus, 519.
 Germanicus, martyr Smyrnæ, 129.
 Germanio Hierosolymorum episcopus, 211.
 Gladiatorum spectacula a Constantino interdicta, 537.
 Gordius Hierosolymorum episcopus, 211.
 Gorgonius imperatoris cubicularius, 292. Martyrio coronatur, 297.
 Gorthæus auctor sectæ Gorthenorum, 142.
 Gradus ecclesiastici diaconorum, presbyterorum et episcoporum, 57. Lectorum et exorcistarum, 298.
 Gregorius Thaumaturgus, Origenis discipulus, 250.

H

Hæretici nonnisi post mortem apostolorum errores suos palam proferre ausi sunt, 104, 105. Hæretici in multiformes errorum species divisi, 121. Hæreticorum sectæ sese vicissim destruunt, *ibid.* Hæreticorum congressus et occursum vitandi, 128. Hæretici sacræ Scripturæ libros corruerunt, 197. Hæreticorum libri caute legendi, 253.
 Hegesippus quo tempore floruit, 121. Ejus libri, 142.
 Helcesaitarum hæresis, 235.
 Helena Adiabænorum regina Judæis annonam præbuit, 49. Ejus sepulcrum juxta urbem Hierosolyma, 50.
 Helena meretrix, comes Simonis Magi, *ibid.*
 Helena Augusta, Constantinii mater, orationis causa ad loca sancta proficiscitur, 504. Duas ecclesias illic ædificat, 505. Ejus pietas ac liberalitas, *ibid.* Ejusdem mors et sepultura, 506.
 Helenus Tarsensis episcopus, 251.
 Hellodorus episcopus Laodiceæ in Syria, *ibid.*
 Hemerobaptistæ Judæorum hæresis, 143.
 Heraclas Origenis discipulus, 204. Ab Origene adjutor in docendo ac socius eligitur, 217. Studiosus philosophiæ et Græcarum disciplinarum, 221.
 Heraclas presbyter pallium philosophicum gestat, *ibid.*
 Episcopus constituitur Alexandria, 228. Ejus fama, 250. Ejus regula de hæreticis recipiendis, 253.
 Heraclides, Origenis discipulus, martyr, 206.
 Heraclitus scripsit Commentarios in Apostolum, 195.
 Heras catechumena, martyr, 206.
 Hermæ liber qui dicitur *Pastor*, 72, 97, 173.
 Hermogenes hæreticus, 146.
 Hermon Hierosolymorum episcopus, 289.
 Hermophilus hæreticus sanctæ Scripturæ libros emendavit, 198.
 Herodes alienigena, 18. Paterno genere Idumæus, *Aræos materna stirpe, ibid.* A senatu et Augusto rex Judææ factus, 19. Infantes occidit, 21.
 Herodes Junior, filius Herodi Magni, Joannem Baptistam occidit, 29. A Caio relegatur una cum uxore Herodiade, 42. Interfuit Passioni Christi, *ibid.*
 Herodes Irenarcha Smyrnæus, filius Nicetæ, 131.
 Heron Origenis discipulus, martyr, 206.
 Heron et Isidorus, Ægyptii martyres, 239.
 Heros Antiochenus episcopus, 108.
 Hesychius, Pachumius ac Theodorus, episcopi et martyres, 308.

Hierosolymitana Ecclesia dicitur virgo, 142.
 Hippolytus episcopus, 222. Ejus libri, 223, 224.
 Hircanus princeps Judæorum a Parthis captus, 19.
 Hominum immolatio olim usitata tum apud Græcos tum apud Barbaros, 646. Prohibita est ab imp. Adriano, 659.
 Hosius episcopus Cordubensis, 393. Concilio Nicæno interfuit, 487.
 Hyginus Rom. episcopus, 125. Nonus apostolorum successor, 124.
 Hymenæus Hierosolymorum episcopus, 265, 279.

I

Ignatius secundus post Petrum Antiochenorum episcopus, 91, 106. Ejus epistolæ recensentur, 107.
 Imperii Romani divisio quando primum facta, 509, 543.
 Index librorum Veteris Testamenti, 149, 225.
 Irenæus presbyter Lugdunensis, 168. Episcopus fit, 170. Ejus libri, 187, 194. Polycarpum Smyrnæ auditit adolescens, 188.
 Ischyrio ob fidem Christi interficitur, 240.

J

Jacobus frater Domini, unus e lxx discipulis, 31, 58. Hierosolymorum episcopus creatur, 38. Justus cognominatus est, 38, 63. Oblitus etiam cognominatus, 64. Ejus martyrium, 64, 65. Ejusdem epistola catholica, 66. Ejus cathedra religiose servata, 265.
 Jejunium ante Pascha, 191. Ejus varietas apud veteres Christianos, 192, 193. Jejuniorum diversitas non impedit consensionem fidei, 193.
 Joannes duo eodem tempore in Asia vixerunt, 111.
 Joannes Hierosolymorum episcopus, 117.
 Joannes apostolus in Asia prædicavit, 71. Mortuus Ephesi, *ibid.* Relegatus in insulam Patmum, 88. Inde reversus post mortem Domitiani, Ecclesiæ Asiæ gubernavit, 91, 92. Qua de causa Evangelium scripsit, 95, 96, 216. Sacerdotalem laminam gestavit, 191.
 Joseph episcopus Hierosolymorum, 117.
 Josephus historiographus, 84. Ejus libri, 85.
 Judæi primum sub judicibus, postea sub regibus egere: Post captivitatem, optimum imperio et oligarchia usi, 19. Tandem tributarii Romanorum facti, *ibid.* Origines stirpis suæ in archivis descriptas habebant, 25. Erarium sacrum habebant quod vocabatur Corbonas, 45. Septem eorum sectæ, 64, 142, 145. Judæorum clades sub Vespasiano, 81.
 Judæi Hierosolyma ingredi vetiti ab Adriano, 118. Judaicæ traditiones seu *halakæ*, 143.
 Judas Galilæus, 17, 18.
 Judas unus e fratribus Christi, 89.
 Judas episcopus Hierosolymorum, 118.
 Judas scriptor ecclesiasticus, 208.
 Julianus Alexandrinus episcopus, 174.
 Julianus Apamæ episcopus, 182.
 Julianus, martyr Alexandria sub Decio, 258.
 Justinus philosophus, 122, 126. Ejus martyrium, 136, 137. Ejusdem libri, 139, 140.
 Justus Tiberiensis historicus, 86.
 Justus episcopus Hierosolymorum, 106. Alter Justus Hierosolymorum episcopus, 117.
 Justus Barsabas cognominatus, 112.
 Justus episcopus Alexandria, 117.

L

Labari descriptio, 425. Quinquaginta milites Labari custodiam gerebant, 417.
 Læus præfectus Ægypti, 202.
 Laici rogantibus episcopis in ecclesia interdum concionati, 222.
 Laodiceæ in Asia mota est quæstio de Pascha, 147.
 Latronianus corrector Siciliæ, 392.
 Legio fulminea unde dicta, 169.
 Leonides Origenis pater, martyr, 201.
 Levi episcopus Hierosolymorum, 117.
 Licinius bellum infert Constantino, 598, 435. Christianos persequitur, 396, 445. Ejusdem avaritia, 397, 456.
 Victus a Constantino et Christo, 399, 452. Synodos episcoporum prohibuit, 434.
 Linus primus Romanorum episcopus, 71, 74.
 Longinus philosophus, 220.
 Lucas sectator Pauli, Evangelium a Paulo prædicatum litteris tradidit, 172.
 Lucianus Antiochenus Ecclesiæ presbyter, 307. Martyr, 351.
 Lucius, martyr Romæ sub Pio, 159.
 Lucius papa, 250.
 Lucius dux Judæorum, 116.
 Lupus præfectus Ægypti, 115.
 Lusius Quietus victis Judæis Palæstinæ administrationem obtinuit, 116.

M

Macar, martyr Alexandriæ, 239.
 Macrianus Valeriani imp. præfectus, 256. Tyrannidem occupat, 270.
 Malchio presbyter Antiochenus contra Paulum Samosatensem disputavit, 278.
 Manichæorum hæresis, 283.
 Marcellinus episcopus Romanus, 264.
 Marcion Ponticus hæresiarcha, 124, 125. Marcionitæ, 142.
 Marcus Turbo Judæos multis præliis vicit, 116.
 Marcus comes Petri, Evangelium Romæ scripsit, 53. Id Evangelium Petrus postea comprobavit, 55, 216. Marcus in Ægyptum profectus, Evangelium illic prædicavit, *ibid.*
 Marcus interpres Petri, 112, 172. Post mortem Petri Evangelium scripsit, 172.
 Marcus episcopus Hierosolymorum, 119.
 Marcus hæreticus, 124.
 Marcus episcopus Alexandriæ, 125.
 Maria ex eadem tribu ac Joseph vir ipsius, 23, 24.
 Maria palus juxta Alexandriam, 55.
 Maria mulier Judæa, in obsidione Hierosolymitana proprium filium comedit, 79, 80.
 Marinus Tyri episcopus, 251.
 Marinus, martyr Casaræ, 263.
 Martyr Christus, 166. Martyres discipuli et imitatores Christi, 135. Martyrum honores, 585. Martyres a Christianis culti et honorati, 135. Eorum reliquiæ studiose servatæ, 134. Eorum dies natalis quotannis studiose celebratus, 135. Assessores Christi, 241. Martyres apud hæreticos, 182. Martyrum humilitas, 166. Clementia erga lapsos, 167, 241.
 Masbotheus auctor sectæ Masbotheorum, 142.
 Matthæus patrio sermone Hebræis Evangelium scripsit, 95, 113, 172, 175, 226.
 Matthias apostolus, unus erat ex lxx Christi discipulis, 50, 51, 58. Ejus prædicatio et doctrina, 101.
 Matthias Hierosolymorum episcopus, 117.
 Maturus Neophytus, martyr Lugduni, 157, 161.
 Maxentius tyrannidem Romæ arripuit, 310. Persecutionem Christianorum edicto cohibuit in exordio principatus, *ibid.* Ejus flagitia et crudelitas, *ibid.*, 424. Vincitur a Constantino, 338.
 Maximianus Galerius auctor et signifer persecutionis Christianorum, 314, 317, 437. Qualiter divina ultione percussus est, 314, 315. Ejus palinodia seu edictum de pace ac libertate Christianis restituenda, 315, 316. Mors ejusdem, 317.
 Maximianus Herculus fractis laqueo faucibus perit, 310.
 Maximini tyranni ebrietas ac libido, 312. Persecutorum omnium crudelissimus, 322, 366. Bellum gessit cum Armeniis, 535. Victus a Licinio, 563, 438.
 Maximinus Augustus a seipso renuntiatur, 310. Superstitiosus admodum et meticulosus, 311. Avarus idem, et prodigus, 312.
 Maximinus Antiochenus episcopus septimus ab apostolis, 146.
 Maximus scriptor ecclesiasticus, 195.
 Maximus presbyter Ecclesiæ Romæ et confessor, 242.
 Maximus presbyter Ecclesiæ Alexandrinæ, 257, 261.
 Postea episcopus Alexandriæ, 261, 278.
 Maximus Bostrensis episcopus, 278.
 Mazabanes Hierosolymorum episcopus, 254, 251.
 Melchior et Usorus Phœnicum dii, 645.
 Melchisedech sacerdos Dei altissimi, 14.
 Meletius Ponticarum Ecclesiarum episcopus, 289.
 Melitina regio minoris Armeniæ, 298.
 Melito Sardianus episcopus, 127, 146. Ejusdem libri, 146, 147, 196. Eunuchus fuit, 191.
 Menander hæresiarcha, 98. Menandrianistæ ejus sectatores, 142.
 Mercuria martyr Alexandriæ, 259.
 Meruzanes Armeniorum episcopus, 217.
 Metras Alexandriæ martyr, 257.
 Metrodorus Marcionitarum presbyter, pro Christo flammis consumptus, 135.
 Miltiades scriptor ecclesiasticus, 185, 184, 196.
 Miracula in Ecclesia fieri solita, 171.
 Moderatus Pythagoricus philosophus, 220.
 Montanus cum Prisca et Maxilla auctor sectæ Catharorum, 168, 178. Ejus vita, 180. Ejus mors, 181. Ejus sordes et avaritia, 184.
 Mopsus in Cilicia cultus pro Deo, 645.
 Moses presbyter Ecclesiæ Romanæ martyr, 245.
 Moses prophetarum omnium vetustissimus, 5. Magnus Dei famulus, 6, 427. In aula tyrannorum educatus, 412.
 Dux populi a Deo constitutus, *ibid.* Ejus laus, 589.

Mulieris Alexandrinæ castitas, quam Rufinus Dorotheam vocat, 312.
 Musæus, scriptor Judaicus, 287.
 Musanus, scriptor ecclesiasticus, 149.

N

Narcissus Hierosolymorum episcopus, 176. Ejus miracula, 210.
 Natalis confessor Romæ ab hæreticis deceptus 196. Ad Ecclesiam tandem rediit, 197.
 Nemesion Ægyptius, 240.
 Neon episcopus Larandensis, 223.
 Nepos episcopus Ægypti, scripsit confutationem Allegoristarum, 271.
 Nero primus ex Imperatoribus Romanis Christianos persecutus est, 67.
 Nicetas Herodis Irenarchæ pater, 134.
 Nicolaitarum hæresis, 101.
 Nicomachus Pythagoricus, 220.
 Nicomas episcopus Iconii, 278.
 Novati hæresis, 241. Novatus auctor sectæ Catharorum, 242.
 Novatus seu Novatianus a confessoribus deseritur, 243. Episcopatum Romanæ urbis invadit, *ibid.* Ejus elogium, 254.
 Novi Testamenti libri, 97.
 Numenius philosophus, 220.

O

Onesimus Ephesiorum episcopus, 107.
 Onesimus vir pius ac studiosus, 148.
 Origenis a puero institutio, 202 et seqq. Docet grammaticam, 203. Alexandrinæ Ecclesiæ catecheses eligitur anno ætatis 18, 204. Ejus abstinencia, 205, 206, 208. Demetrii adversus illum invidia, 208. Adamantius etiam dictus, 216. Romam venit temporibus Zephyrini pape, *ibid.* Hexapla et Tetrapla composuit, 218. Allegoricas Scripturæ interpretationes invenit, 230. A Mamea Augusta evocatur, 225. Presbyter fuit Casaræ, 224. Ejus libri, 225, 250, 251, 255. Ob fidem Christi torquetur, 234. Moritur anno ætatis septuagesimo, 250.

P

Palma episcopus Amastrianorum, 144, 191.
 Pamphilus Ecclesiæ Casareensis presbyter, 288, 336. Martyrio coronatur, 308, 329.
 Pamphilus presbyter bibliothecam ecclesiasticam collegit, 251.
 Pantænus magister scholæ Alexandriæ, 175, 221.
 Papias Hierapolitanus episcopus, 106. Ejus libri quinque *De expositione verborum Domini*, 110. Vir mediocri ingenio, 112. Occasionem præbuit erroris Millenariorum, 112.
 Papyrius, martyr, 191.
 Paredri spiritus et somniorum immissores, 120.
 Pascha Asiani quarta decima luna celebrabant, 190. Dissensio de celebratione Paschæ perseveravit usque ad concilium Nicænum, 485. Decretum synodi Nicænæ de die Paschæ, 442.
 Paternuthius ob fidem Christi flammis absumptus, 315.
 Paulinus Tyriorum episcopus, 369. Pulcherrimam ecclesiam in urbe Tyro ædificavit, 371.
 Paulus apostolus constituitur, 40. Romam vincitus perducitur, 61. Iterum Romam ductus martyrio coronatur, 62. Capite truncatus sub Nerone, 67, 71. Pauli Epistolæ, 14, 72. *Acta Pauli*, liber apocryphus, *ibid.*, 97. Epistola ac Hebræos Hebraice scripta, 215. A Romanis Pauli esse non creditur, 223.
 Paulus Samosatensis, 277. Artemonis hæresim renovare aggressus, 195, 282. Convictus a Malchione presbytero, 278. Ejus avaritia, arrogantia, 280. Depositus in synodo Antiochena, 282.
 Paulus martyr in Palæstina, 330. Ejus pia ac Christiana precatio ante mortem, 332.
 Paulus alter, martyr cum Pamphilo, 356.
 Peleus et Nilus episcopi Ægypti, martyrio coronati, 508, 343.
 Pella oppidum trans Jordanem, 75. Eo migrarunt Christiani ante obsidionem Hierosolymæ, *ibid.*
 Peregrinatio ad loca terræ sanctæ, 212, 504.
 Persecutio Diocletiani decem annos duravit, 513, 514.
 Petrus apostolorum omnium princeps ac patronus, 52. Romam venit, ut verbum Dei illic prædicaret, et Simon Mago obisteret, *ibid.* Romæ crucifixus sub Nerone, 67. 71. Corinthiis verbum Dei prædicavit, 68. Prædicator Judæorum qui in dispersione erant, 71. Petri Epistolæ, 72. Petri *Actus*, *Evangelium*, *Prædicatio*, *Revelatio* sunt apocrypha, 72, 97, 215. Petri uxor martyrio coronata, 102.
 Petrus Alexandrinus episcopus, 289. Martyrio coronatur

nono persecutionis anno, 290, 308, 351.
 Petrus imp. cubicularius, martyrio coronatur, 297.
 Pharisæi hæretici Judæorum, 145.
 Phileas Thmuitarum episcopus, martyr, 301, 308.
 Phileus episcopus Antiochiæ, 225.
 Philippi filii Hierapoli; vixerunt, 112.
 Philippus apostolus uxorem habuit, et ex ea liberos suscepit, 102. Mortuus Hierapoli, *ibid.*, 191. Ejus filii prophetissæ, 191.
 Philippus Hierosolymorum episcopus, 117.
 Philippus Asiarcha, 132.
 Philippus Gortyniorum episcopus, 141, 144. Ejus liber contra Marcionem, 146.
 Philippus imp. Christianus, 232.
 Philo Judæus vir celeberrimus legatos mittitur ad Caium, 45. Ejus libri recensentur, 58. Romæ in bibliotheca publica positi, 59.
 Philoromus, martyr, 301.
 Picentius amicus Maximini imp. occiditur, 366.
 Pierius Alexandrinæ Ecclesiæ presbyter, 289.
 Pilatus procurator Judææ factus a Tiberio, 27. Relationem mittit ad Tiberium de miraculis Christi, 40. Mortem sibi conscivit, 46.
 Pinytus Cretensium episcopus, 141, 144.
 Pionii martyrium in urbe Smyrna, 135.
 Pius Romanus episcopus, 125.
 Platonis philosophi laus, 577.
 Plutarchus Origenis discipulus, 204. Martyr, 206.
 Poenitentia alter baptismus, 93, 94. Sinceræ poenitentia exemplum, 94. Tropæum resurrectionis, *ibid.*
 Polybius Trallianorum episcopus, 107.
 Polycarpus Smyrnæorum episcopus, 106. Romam venit ob questionem de Pascha, et cum Aniceto contulit, 127, 195. Marcionis hæretici congressum et salutationem refugit, 128. Ejus epistola ad Philippenses, 128. Ejusdem martyrium, 129 et seqq. Oratio Polycarpi pro catholica Ecclesia, 131, 135.
 Polycrates episcopus Ephesi, 190. Ejus epistola ad Vic-torem papam, 191.
 Pontianus Romanæ urbis episcopus, 224.
 Ponticus Blandinæ frater, martyr, 164.
 Pontifices Judæorum olim perpetui erant, et hæreditario jure id munus sortiebantur, 28. Pontificum seditio adversus sacerdotes, 60.
 Potamiana, martyr, 270.
 Pothinus Lugdunensis episcopus, martyr, 159.
 Potitus hæreticus Marcionita, 177.
 Precatio justa invictam vim habet, 591, 602.
 Precatio pro mortuis, 562.
 Primus Alexandrinæ urbis episcopus, quartus post apostolos, 115.
 Primus Corinthiorum episcopus, 142.
 Priscus, Malchus et Alexander, martyres sub Valeriano, 261.
 Procopius primus martyrum Palæstinæ in persecutione Diocletiani, 318.
 Psalmodia veterum Christianorum qualis, 57. Psalmi a Christianis compositi, 196, 281.
 Ptolemæus martyr Romæ, 138.
 Publius Athenarum episcopus martyr, 143.

Q

Quadratus dono prophetiæ illustris, 109, 183. Apologeticum pro Christianis obtulit imp. Adriano, 116.
 Quadratus episcopus Athenarum, 143.
 Quæstiones de rebus sacris et obscuris non sunt committendæ auribus vulgi, 475.
 Quercus Mambre, 509. Miracula quæ in eo loco facta sunt, 510. Basilica illic a Constantino constructa, 510
 Quinta mulier Alexandriæ martyr, 257.
 Quintus natione Phryx qui ultro ad martyrium properat, tormentorum aspectu territus fidem negavit, 129.
 Quirinus præses Syriæ, 18.

R

Reticius et Maternus episcopi Galliarum, 381.
 Rhodon Tatiani discipulus, 177.
 Rhossus oppidum in Syria, 215.
 Romanæ Ecclesiæ liberalitas ac beneficentia, 145. Romanæ Ecclesiæ antiquitas ac nobilitas, 216. Presbyteros, 44. habebat et vii diaconos, 244. Romanorum pontificum epistolæ quo honore olim exceptæ, 145.
 Romanus diaconus, martyr Antiochiæ, 320.
 Rufus præfectus Judææ innumerabiles Judæos trucidavit, 118.

S

Sabellii hæretici dogma, 252.
 Sabinus præfectus Egypti sub Decio, 235, 260.
 Sabinus præfectus oratorio Maximini, 347.

Sacrificium incruentum et mysticum missæ, 549, 632
 Sadducæi, Judæorum hæresis, 145.
 Sagaris episcopus martyr, 147, 191.
 Samaritæ hæretici Judæorum, 145.
 Sanctus diaconus Viennensis, 157, 161.
 Sapientia Salomons dicebatur liber Proverbiorum, 143, 149.
 Saraceni, 241.
 Saturninus hæresiarcha sub Adriano, 119. Saturniliani, 142.
 Schola Alexandrina, 175.
 Sejanus Judæos acerbissime insectatus est, 44.
 Seneca Hierosolymorum episcopus, 117.
 Septuaginta Interpretes, 174.
 Sepulcrum Domini a paganis aggesta humo obrutum et simulacro Veneris infamatum, 497.
 Serapio Antiochenus episcopus, 186. Ejus libri, 215.
 Serapio martyr Alexandriæ, 237.
 Serenius Granianus proconsul Asiæ, 123.
 Serenus Origenis discipulus, martyr, 206.
 Serenus alter Origenis discipulus, martyr, *ibid.*
 Severiani hæretici a Severo dicti, 150.
 Sextus scripsit de resurrectione, 195.
 Sibylla Erythræa, 591. Eiusdem versus de adventu Christi, 592. Quibus verbis Deum alloquatur, 597.
 Signa quæ præcesserunt excidium Hierosolymorum, 82.
 Silvanus episcopus Emisenus, martyr, 508, 351.
 Silvanus Gazæ episcopus, martyr, 508, 328. Ejus elogium, 345.
 Simon Magus baptizatur a Philippo, 39. Romam venit, ibique multos præstigiis suis decepit, 50. Hæreticorum omnium dux et signifer fuit, 51.
 Simoniani hæretici, *ibid.*
 Socrates Laodicensis episcopus, 284.
 Socrates a civibus suis cur interfectus, 576.
 Sosthenes unus e lxx Christi discipulis, 30.
 Sotas Anchiæli episcopus, 187.
 Soter episcopus urbis Romæ, 141. Ejus laus, 145.
 Stephanus diaconus, primus martyr Christi, 38.
 Stephanus papa, 251.
 Stephanus Laodicensis episcopus, 288.
 Symeon Clopæ filius, episcopus Hierosolymorum, 87.
 Post varia tormenta cruci affigitur, 103, 104.
 Symmachus Ebionæus, 218. Ejus libri, *ibid.*
 Syneros hæreticus, 177.

T

Tabella seu titulus noxiorum qui in amphitheatro circumducebantur, 162.
 Telephorus Romanus episcopus, septimus ab apostolis, 118.
 Tertullianus legum Rom. peritissimus, 41.
 Thaddæus e lxx Christi discipulis, 31. A Thoma apostolo Edessam missus, 32, 53. Manus impositione Abgarum sanat, 34. Evangelium Christi prædicat Edessenis, 55.
 Thebutis primus schisma fecit in Ecclesia Hierosolymitana, 142.
 Thelymidres Laodicensis episcopus, 247.
 Themison Montanista, 182, 184.
 Theoctistus episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 228, 248.
 Theodosia virgo martyr Cæsareæ, 328.
 Theodotio Ephesius libros Veteris Testamenti Græce vertit, 173.
 Theodotus Montanista, 168, 181.
 Theodotus Coriariis a Victore excommunicatur, 196.
 Theodotus Laodicensis episcopus, 288.
 Theodulus martyr una cum Pamphilo, 540.
 Theonas Alexandrinus episcopus, 289.
 Theophilus Antiochenus episcopus sextus ab apostolis, 141. Ejus libri, 145.
 Theophilus episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 190.
 Theotecnus episcopus Cæsareæ Palæstinæ, 265, 279.
 Theotecnus curator urbis Antiochiæ, 349. Auctor et incensor persecutionis Christianorum, *ibid.* Occiditur a Licinio, 367.
 Therapeutæ cur ita dicti, 54. Eorum monasteria et instituta, 55 et seq.
 Theudas impostor, 49.
 Thomas apostolus etiam Judas dictus, 55. Parthis Evangelium prædicavit, 71.
 Thræsa martyr, 186. Eumeniæ episcopus, 191.
 Timæus episcopus Antiochenus, 284.
 Timolaus, Dionysius, Romulus, Pansis et Alexander, et alius Alexander, martyres in Palæstina, 521.
 Timotheus Pauli discipulus, primus Ephesiorum episcopus, 75.
 Titus discipulus Pauli, urbium Crætæ episcopus, 75.
 Tatianus auctor sectæ Encratitarum, 157, 149, 150. Ejus

liber *Questionum*, 178. Inter catholicos scriptores numeratur, 196.

Tobias, Tobiae filius, Edessenus, 53.
Tobias Hierosolymorum episcopus, 117.
Translationes episcoporum ab una sede ad aliam sedem improbat Constantinus, 516.
Tyrannio episcopus Tyri, martyr, 307.
Tyrannus Antiochenus episcopus, 284.

U

Ulpianus martyr in urbe Tyro, 325.
Urbanus Romanæ urbis episcopus, 223.
Urbanus præses Palæstinæ, 321. Capitali supplicio afficitur, 329.

V

Valerianus imp. sub initium imperii Christianos benignissime fovit, 256. Ejus ignominiosa servitus et captivitas apud Persas, 600.
Valerius Gratus procurator Judææ, 28.
Valens Hierosolymorum episcopus, 176.
Valentinæ virginis martyrium, 331.
Valentinus hæresiarcha Romæ floruit, 124. Valentiani hæretici, 142.
Verbi Dei natura, proprietates et opera, 636 et seqq.
Deus de Deo, lumen de lumine, 640. Incarnationis ejus causa et ratio, 649 et seqq.

Vestis summi pontificis Judæorum ab Herode et Archelao sub sigillo asservata, 20.
Vettius Epagathus martyr Lugduni, 153.
Victor papa, 190. Minatus se excommunicaturum Ecclesias Asiæ, 192. Revocatur ab Irenæo, 193.
Vigiliæ Christianorum et jejunia ante festum Paschale, 57. Vigilia Paschæ, 210, 232. A Constantino imp. honorata, 536.
Virgili Maronis versus de Christo, 593 et seqq.
Virgines Christianorum, 56, 326.
Vitis, insigne centurionum, 263.

X

Xystus Romanæ urbis episcopus, 117.
Xystus alter Romanæ urbis episcopus, 232.

Z

Zabdas Hierosolymorum episcopus, 298.
Zacchæus Hierosolymorum episcopus, 117.
Zamolxis Getarum deus, 645.
Zebinus Antiochenus episcopus, 224.
Zenobius Sidoniorum Ecclesiæ presbyter, martyr, 307, 308.
Zephyrinus papa, 195.
Zoticus Otrenus presbyter, 179.
Zoticus Comanensis episcopus, 182, 186.

ORDO RERUM

QUÆ IN HOC TOMO CONTINENTUR.

EUSEBIUS PAMPHILI.

Epistola Valesii nuncupatoria ad prælatos et clerum Ecclesiæ Gallicanæ.	9
Prælatio ejusdem ad eosdem.	15
Epistola Petri de Marca ad Valesium.	29
EUSEBII HISTORIA ECCLESIASTICA.	
LIBER PRIMUS.	
CAPUT PRIMUM. — Quodnam sit hujus operis argumentum.	47
CAP. II. — De Servatoris Domini nostri Jesu Christi præexistentia et divinitate.	54
CAP. III. — Quod ipsum Jesu Christique nomen olim notum fuerit, cultumque a divinis prophetis.	67
CAP. IV. — Quod religio cunctis gentibus ab eodem prædicata, nec nova sit nec peregrina.	75
CAP. V. — De temporibus quibus præsens hominibus apparuit.	79
CAP. VI. — Quod ejus temporibus, ut a prophetis prædictum fuerat, cessarunt principes, qui ex generis continua successione Judæis imperabant: et quod primus ex alienigenis Herodes apud eos regnavit.	86
CAP. VII. — De dissensu qui creditur esse inter Evangelia in stirpe Christi.	90
CAP. VIII. — De Herodis adversus infantes crudelitate, et qualem est exitum vitæ habuerit.	99
CAP. IX. — De Pilati temporibus.	106
CAP. X. — De pontificibus Judæorum sub quibus Christus Evangelium prædicavit.	107
CAP. XI. — Testimonia de Joanne Baptista et de Christo.	114
CAP. XII. — De Servatoris nostri discipulis.	118
CAP. XIII. — Narratio de regulo Edessenorum. — Exemplum epistolæ scriptæ a rege Agbaro ad Jesum, et ad eum missæ Hierosolyma per Ananiam cursorem, et rescriptum Jesu ad Agbarum per eundem.	119
LIBER SECUNDUS.	
Proœmium.	131
CAPUT PRIMUM. — De his quæ apostoli constituerunt post ascensum Christi.	134
CAP. II. — Quomodo Tiberius affectus sit, cum res a Christo gestas Pilatus ei retulisset.	139
CAP. III. — Quomodo Christi doctrina per universum orbem brevi dispersa sit.	142
CAP. IV. — Quomodo post mortem Tiberii Caius Agrippam Judæorum regem constituit, et Herodem perpetuo exilio damnavit.	146
CAP. V. — Quomodo Philo legationem pro Judæis suscep-	

pit ad Caium.	147
CAP. VI. — Quot mala Judæis obvenerint post Christi necem.	150
CAP. VII. — Qualiter Pilatus violentas sibi manus intulerit.	155
CAP. VIII. — De fame quæ Claudio Imperante accidit.	155
CAP. IX. — Martyrium Jacobi apostoli.	158
CAP. X. — Quomodo Herodes qui et Agrippa dictus est, apostolos persecutus, divinam statim ultionem est expertus.	158
CAP. XI. — De Theuda præstigiatore ejusque sociis.	162
CAP. XII. — De Helena Osroenorum regina.	166
CAP. XIII. — De Simone Mago.	167
CAP. XIV. — De prædicatione Petri apostoli in urbe Roma.	170
CAP. XV. — De Evangelio secundum Marcum.	171
CAP. XVI. — Quomodo Marcus notitiam Dei primis Ægyptiis prædicaverit.	174
CAP. XVII. — Quæ Philo de ascetis in Ægypto commemorat.	174
CAP. XVIII. — Qui Philonis libri ad nos pervenerint.	183
CAP. XIX. — Cujusmodi calamitas Judæus Hierosolymis ipso Paschæ die afflixerit.	190
CAP. XX. — Quæ acta sint Hierosolymis sub imperio Neronis.	190
CAP. XXI. — De homine Ægyptio, cujus mentio fit in Actibus apostolorum.	191
CAP. XXII. — Qualiter Paulus a Judæa Romam in vinculis missus, ad causam dicendam, judicum sententia absolutus est.	194
CAP. XXIII. — Quomodo Jacobus, qui frater Domini dictus est, martyrium subiit.	195
CAP. XXIV. — Ut post Marcum primus Alexandrinorum episcopus ordinatus est Annianus.	206
CAP. XXV. — De Neronis persecutione, in qua Petrus et Paulus Romæ martyrium pro religione subierunt.	207
CAP. XXVI. — Quomodo Judæi innumeris malis vexati sunt, tandemque adversus Romanos bellum susceperunt.	210
LIBER TERTIUS.	
CAPUT PRIMUM. — Apud quas gentes Christum apostoli prædicaverint.	214
CAP. II. — Quisnam primus Romanæ Ecclesiæ præfuerit.	215
CAP. III. — De epistolis apostolorum.	215

Cap. IV. — De prima apostolorum successione.	
Cap. V. — De postrema Judæorum expugnatione post Christi necem.	222
Cap. VI. — De fame quæ Judæos oppressit.	223
Cap. VII. — De prædicationibus Christi.	234
Cap. VIII. — De signis ante bellum.	235
Cap. IX. — De Josepho et de libris quos scriptos reliquit.	239
Cap. X. — Quomodo idem Josephus divinarum librorum mentionem fecerit.	242
Cap. XI. — Quomodo Simeon post Jacobum Hierosolymorum rexit Ecclesiam.	246
Cap. XII. — Quomodo Vespasianus eos qui a Davine genis ducerent, conqueri jussit.	247
Cap. XIII. — Ut Romanorum Ecclesiæ secundus præfuerit Anencletus.	247
Cap. XIV. — Quomodo item secundus Alexandrinæ Ecclesiæ præfuit Avilius.	247
Cap. XV. — Ut tertius Ecclesiæ Romanæ episcopus fuit Clemens.	250
Cap. XVI. — De epistola Clementis.	250
Cap. XVII. — De persecutione Christianorum sub Domitiano.	250
Cap. XVIII. — De Joanne apostolo et ejus Revelatione.	251
Cap. XIX. — Quomodo Domitianus Davidis posteros jussit occidi.	251
Cap. XX. — De propinquis Servatoris nostri.	251
Cap. XXI. — Quemadmodum Alexandrinorum Ecclesiæ tertius præfuit Cerdo.	255
Cap. XXII. — Ut Antiochenorum Ecclesiæ secundus antistes fuit Ignatius.	255
Cap. XXIII. — Narratio de Joanne apostolo.	255
Cap. XXIV. — De ordine Evangeliorum.	263
Cap. XXV. — De divinis Scripturis omnium consensu receptis, et de iis quæ non sunt ejusmodi.	267
Cap. XXVI. — De Menandro præstigiatore.	271
Cap. XXVII. — De Ebionæorum hæresi.	274
Cap. XXVIII. — De Cerintho hæresiarcha.	274
Cap. XXIX. — De Nicolao et sectatoribus ab eo cognominatis.	275
Cap. XXX. — De apostolis qui in conjugio vixerunt.	278
Cap. XXXI. — De Joannis et Philippi obitu.	279
Cap. XXXII. — Quomodo Simeon Hierosolymorum episcopus martyrium subiit.	282
Cap. XXXIII. — Quomodo Trajanus Christianos vetuit inquiri.	286
Cap. XXXIV. — Quod Ecclesiam Romanam quartus rexit Evarestus.	286
Cap. XXXV. — Quod tertius Hierosolymorum Ecclesiæ præfuit Justus.	287
Cap. XXXVI. — De Ignatio et ejus epistolis.	287
Cap. XXXVII. — De Evangelii prædicatoribus qui adhuc ea ætate florebant.	291
Cap. XXXVIII. — De Clementis epistola aliisque quæ falso ei tribuuntur.	294
Cap. XXXIX. — De libris Papiæ.	295
LIBER QUARTUS.	
CAPUT PRIMUM. — Quinam Romanorum et Alexandrinorum episcopi fuerint imperante Trajano.	304
Cap. II. — Qualia Judæi sub eodem imperatore perpassi sunt.	304
Cap. III. — Qui imperante Adriano pro defensione fidei libros scripserint.	307
Cap. IV. — Qui sub eodem imperatore episcopi Romæ fuerint et Alexandria.	307
Cap. V. — Qui jam inde a Servatore nostro usque ad hæc tempora Hierosolymorum episcopi fuerint.	307
Cap. VI. — Postrema Judæorum expugnatio temporibus Adriani.	310
Cap. VII. — Quinam eo tempore falsæ doctrinæ duces existerint.	315
Cap. VIII. — Quinam tunc fuerint ecclesiastici scriptores.	322
Cap. IX. — Epistola Adriani, ne quis Christianorum in dicta causa puniatur.	326
Cap. X. — Qui Romæ et Alexandria episcopi fuerint imperante Antonino.	327
Cap. XI. — De his qui eodem tempore sectarum auctores fuerunt.	327
Cap. XII. — De Justini Apologetico ad Antoninum.	331
Cap. XIII. — Epistola Antonini ad commune Asiæ de religione nostrâ.	334
Cap. XIV. — Quænam de Polycarpo apostolorum discipulo memorentur.	338
Cap. XV. — Quomodo Polycarpus una cum aliis Smyrnæ	

martyrium passus sit imperante Vero.	359
Cap. XVI. — Quomodo Justinus philosophus religionem Christi Romæ prædicans martyrium meruit.	363
Cap. XVII. — De martyribus quorum Justinus in suis libris mentionem facit.	367
Cap. XVIII. — Quinam ad nos pervenerint Justini libri.	374
Cap. XIX. — Quinam imperante Vero Ecclesiæ Romanæ et Alexandria præfuerint.	378
Cap. XX. — Quinam eo tempore Antiochenam Ecclesiam rexerint.	378
Cap. XXI. — De scriptoribus ecclesiasticis qui eadem ætate floruerunt.	378
Cap. XXII. — De Hegesippo, deque iis quorum mentionem facit.	378
Cap. XXIII. — De Dionysio, Corinthiorum episcopo, et de epistolis ab eo scriptis.	385
Cap. XXIV. — De Theophilo, Antiochenum episcopo.	390
Cap. XXV. — De Philippo et Modesto.	390
Cap. XXVI. — De Melitone et de his quorum ille mentionem fecit.	391
Cap. XXVII. — De Apollinare Hierapolitanæ Ecclesiæ episcopo.	398
Cap. XXVIII. — De Musano et ejus scriptis.	398
Cap. XXIX. — De Tatiano et ejus hæresi.	399
Cap. XXX. — De Bardesane Syro et de libris ejus qui supersunt.	402
LIBER QUINTUS.	
Proœmium.	406
CAPUT PRIMUM. — Quot in Galliis et quomodo pro pietate occubuerint regnante Vero.	407
Cap. II. — Quemadmodum Deo dilecti martyres lapsi in persecutione manum porrigentes curationem adhibuerint.	434
Cap. III. — Cujusmodi visio martyri Attalo in somniis divinitus missa apparuit.	435
Cap. IV. — Quomodo martyres Irenæum epistola sua commendaverint.	438
Cap. V. — Quomodo M. Aurelio Casari Deus nostrorum precibus exauditis pluviam præstitit.	442
Cap. VI. — Enumeratio episcoporum urbis Romæ.	446
Cap. VII. — Quod ad illa usque tempora per fideles miracula patrabantur.	446
Cap. VIII. — Qualiter Irenæus divinarum meminit Scripturarum.	447
Cap. IX. — Quinam episcopi fuerint Commodi principatu.	454
Cap. X. — De Panthæno philosopho.	454
Cap. XI. — De Clemente Alexandrino.	455
Cap. XII. — De Hierosolymorum episcopis.	458
Cap. XIII. — De Rhodone et Marcionitarum dissensione ab eodem commemorata.	459
Cap. XIV. — De falsis prophetis Cataphrygarum.	462
Cap. XV. — De Blasti schismate quod factum est Romæ.	465
Cap. XVI. — Quænam de Montano et de falsis illius prophetis memorentur.	465
Cap. XVII. — De Miltiade et illius scriptis.	474
Cap. XVIII. — Quemadmodum Apollonius Cataphrygas confutaverit, et quorum mentionem fecerit.	475
Cap. XIX. — Serapionis sententia de Cataphrygarum hæresi.	482
Cap. XX. — Quæ Irenæus adversus schismaticos Romæ agentes conscripserit.	483
Cap. XXI. — Quomodo Apollonius Romæ martyrium passus est.	486
Cap. XXII. — Quinam eo tempore episcopi incluserint.	490
Cap. XXIII. — De quæstione quæ tunc temporis agitata est super Pascha.	490
Cap. XXIV. — De dissensione Ecclesiarum Asiæ.	494
Cap. XXV. — Quomodo cuncti in unam sententiam de die Paschæ convenerint.	507
Cap. XXVI. — Quot Irenæus elegantis ingenii monumenta nobis reliquit.	510
Cap. XXVII. — Quot etiam cæteri qui eodem tempore floruerunt.	510
Cap. XXVIII. — De his qui Artemonis hæresim initio sectati sunt : ejusmodi moribus præditi, et quomodo sacras Scripturas depravare ausi fuerint.	511
LIBER SEXTUS.	
CAPUT PRIMUM. — De persecutione sub Severo.	522
Cap. II. — De Origenis a puero institutione.	522
Cap. III. — Quomodo adhuc admodum adolescens verbum Dei prædicavit.	526
Cap. IV. — Quot ab illo fidei rudimentis instituti, ad martyrium evecti sunt.	531

CAP. V. — De Potamiana.	531
CAP. VI. — De Clemente Alexandrino.	534
CAP. VII. — De Juda scriptore.	535
CAP. VIII. — De Origenis audaci facinore.	535
CAP. IX. — De miraculis Narcissi.	538
CAP. X. — De Hierosolymorum episcopis.	542
CAP. XI. — De Alexandro.	542
CAP. XII. — De Serapione et ejus qui exstant libris.	544
CAP. XIII. — De Clementis operibus.	546
CAP. XIV. — Quorum Scripturæ librorum idem Clementis meminerit.	550
CAP. XV. — De Heracla.	554
CAP. XVI. — Quantum studium Origenes in divinis Scripturis collocaverit.	554
CAP. XVII. — De Symmacho interprete.	559
CAP. XVIII. — De Ambrosio.	559
CAP. XIX. — Quæ de Origene a gentilibus commemorata sint.	562
CAP. XX. — Quinam scriptorum ejus ætatis libri ad nos pervenerint.	571
CAP. XXI. — Quinam eo tempore episcopi claruerunt.	574
CAP. XXII. — Quæ Hippolyti opera ad nos pervenerint.	574
CAP. XXIII. — De Origenis studio, et quomodo presbyterii honorem adeptus est.	575
CAP. XXIV. — Quænam Alexandriæ interpretatus sit.	578
CAP. XXV. — Qualiter libros utriusque Testamenti recenset.	579
CAP. XXVI. — Quomodo Heraclas Alexandrinum suscepit episcopatum.	586
CAP. XXVII. — Qualiter episcopi Origenem suspiciebant.	586
CAP. XXVIII. — De persecutione sub Maximino.	587
CAP. XXIX. — De Fabiano, qualiter Romanorum episcopus divinitus designatus sit.	587
CAP. XXX. — Qui fuerint Origenis discipuli.	590
CAP. XXXI. — De Africano temporum scriptore.	590
CAP. XXXII. — Quot et quos Origenes Cæsareæ in Palæstina Commentarios scripserit.	591
CAP. XXXIII. — De errore Berylli.	594
CAP. XXXIV. — De Philippo Cæsare.	595
CAP. XXXV. — Quomodo Dionysius Heraclæ in episcopatu successit.	595
CAP. XXXVI. — Quot præterea libri ab Origene locubrati sint.	595
CAP. XXXVII. — De Arabum discordia.	598
CAP. XXXVIII. — De hæresi Helcesaitarum.	598
CAP. XXXIX. — De persecutione Decii, et quæ perpessus est Origenes.	599
CAP. XL. — De his quæ Dionysio acciderunt.	602
CAP. XLI. — De iis qui Alexandriæ martyrium subierunt.	606
CAP. XLII. — De aliis a Dionysio commemoratis.	614
CAP. XLIII. — De Novato, cujusmodi moribus fuerit, et de ejus hæresi.	615
CAP. XLIV. — Narratio Dionysii de Serapione.	630
CAP. XLV. — Epistola Dionysii ad Novatum.	634
CAP. XLVI. — De aliis Dionysii epistolis.	634
LIBER SEPTIMUS.	
Proemium.	638
CAPUT PRIMUM. — De improbitate Decii et Galli.	639
CAP. II. — Quinam tunc fuerint Romanæ urbis episcopi.	639
CAP. III. — Quomodo Cyprianus, cum aliquot sibi adjunctis episcopis, eos qui ab hæretico errore converterentur rebaptizandos primus censuit.	642
CAP. IV. — Quot epistolas Dionysius ea de re conscripsit.	642
CAP. V. — De pace Ecclesiarum post persecutionem.	642
CAP. VI. — De hæresi Sabellii.	646
CAP. VII. — De exsecrando hæreticorum errore, et de visione Dionysio divinitus missa, ac de ecclesiastica regula eidem tradita.	647
CAP. VIII. — De hæresi Novati.	651
CAP. IX. — De impio hæreticorum baptismo.	654
CAP. X. — De Valeriano et de persecutione ab eo excitata.	658
CAP. XI. — De his quæ Dionysius et Christiani, qui in Ægypto erant, pertulere.	662
CAP. XII. — De iis qui apud Cæsaream Palæstinæ martyrio perfuncti sunt.	674
CAP. XIII. — De pace a Gallieno reddita.	674
CAP. XIV. — Quinam iisdem temporibus floruerunt episcopi.	675
CAP. XV. — Quomodo Marinus apud Cæsaream martyrio perfunctus est.	675
CAP. XVI. — Narratio de Astyrio.	678
CAP. XVII. — De miraculis Servatoris nostri apud Pæneadem.	678
CAP. XVIII. — De statua quam mulier sanguinis Christi laborans posuit.	679
CAP. XIX. — De throno Jacobi apostoli.	682
CAP. XX. — De epistolis heortasticis Dionysii, in quibus et canonem Paschalem tradit.	682
CAP. XXI. — De his quæ Alexandriæ contigerunt.	683
CAP. XXII. — De morbo qui tunc temporis grassatus est.	686
CAP. XXIII. — De imperio Gallieni.	691
CAP. XXIV. — De Nepote et ejus schismate.	691
CAP. XXV. — De Joannis Apocalypsi.	695
CAP. XXVI. — De epistolis Dionysii Alexandrinorum episcopi.	703
CAP. XXVII. — De Paulo Samosateno, et de hæresi ab eodem Antiochiæ instituta.	706
CAP. XXVIII. — De episcopis qui tunc præ cæteris insignes fuerunt.	706
CAP. XXIX. — Qualiter Paulus convictus a Malchione presbytero, qui prius sophista fuerat, abdicatus est.	707
CAP. XXX. — De epistola synodi contra Paulum.	710
CAP. XXXI. — De Manichæorum errore qui tunc primum exortus est.	719
CAP. XXXII. — De viris ecclesiasticis qui nostra ætate floruerunt, et quinam ex ipsis usque ad eversionem ecclesiarum superfluerint.	722
LIBER OCTAVUS.	
CAPUT PRIMUM. — De his quæ persecutionem nostri temporis præcesserunt.	729
CAP. II. — De ecclesiarum eversione.	745
CAP. III. — De variis certaminum generibus quibus martyres in persecutione certaverunt.	747
CAP. IV. — De illustribus Dei martyribus, quomodo totum orbem fama nominis sui impleverunt, varias pro pietate coronas adepti.	750
CAP. V. — De his quæ Nicodemæ gesta sunt.	750
CAP. VI. — De iis qui in palatio versabantur.	751
CAP. VII. — De Ægyptiis qui in Phœnice passi sunt.	753
CAP. VIII. — De iis qui in Ægypto passi sunt.	758
CAP. IX. — De iis qui in Thebaide passi sunt.	759
CAP. X. — De his quæ Alexandriæ gesta sunt; testimonium Phileæ martyris.	763
CAP. XI. — De iis quæ in Phrygia gesta sunt.	767
CAP. XII. — De pluribus viris et mulieribus, qui diverso martyrii genere occubuerunt.	770
CAP. XIII. — De præsidibus Ecclesiarum, qui religionis quam prædicabant, sinceritatem fuso sanguine declaraverunt.	774
CAP. XIV. — De moribus persecutorum.	783
CAP. XV. — De his quæ gentilibus acciderunt.	787
CAP. XVI. — De rebus in meliorem statum restitutis.	787
CAP. XVII. — De imperatorum palinodia.	790
LIBER NONUS.	
CAPUT PRIMUM. — De simulata indulgentia.	798
CAP. II. — De pravitate quæ mox subsequuta est.	802
CAP. III. — De novo quodam apud Antiochiam fabricato simulacro.	803
CAP. IV. — De decretis civitatum adversus Christianos.	806
CAP. V. — De falsis actis.	806
CAP. VI. — De iis qui tunc temporis martyrium subierunt.	807
CAP. VII. — De his quæ adversus nos in tabulis sunt incisa ac publice proposita.	810
CAP. VIII. — De his quæ postea acciderunt tum in bello, tum famis ac pestis tempore.	815
CAP. IX. — De interitu tyrannorum: et quibus verbis paulo ante mortem sunt usi.	819
CAP. X. — De victoria piorum Deoque acceptorum imperatorum.	830
CAP. XI. — De ultimo exitio hostium Christianæ religionis.	838
LIBER DECIMUS.	
CAPUT PRIMUM. — De pace quæ nobis a Deo procurata est.	842
CAP. II. — De institutione ecclesiarum.	846
CAP. III. — De ecclesiarum ubique dedicationibus.	846
CAP. IV. — Oratio panegyrica de splendore et gloria rerum nostrarum.	847
CAP. V. — Exempla legum imperialium.	879
CAP. VI. — De rebus ad Christianos pertinentibus.	891
CAP. VII. — De immunitate clericorum.	891

CAP. VIII. — De malignitate Licinii postea subsecuta, et de ejus morte. 894
CAP. IX. — De victoria Constantini, et de bonis quæ cunctis in orbe Romano degentibus per eum contigerunt. 902

DE VITA CONSTANTINI IMPERATORIS LIBRI QUATUOR.

LIBER PRIMUS.

CAPUT PRIMUM. — Procemium, de morte imperatoris Constantini. 910

CAP. II. — Procemium aliud, de filiis ejus imperatoribus. 911

CAP. III. — De Deo pios principes honorante et tyrannos puniente. 914

CAP. IV. — Quod Deus Constantinum honoraverit. 915

CAP. V. — Quod xxx quidem annis regnavit; vixit autem plusquam lx. 915

CAP. VI. — Quod Dei quidem famulus, gentium autem victor fuerit. 918

CAP. VII. — Comparatio ejus cum Cyro Persarum et Alexandro Macedonum rege. 918

CAP. VIII. — Quod orbem propemodum universum subegerit. 919

CAP. IX. — Quod pii imperatoris filius imperium filii reliquit. 922

CAP. X. — Quod historia hæc necessaria, et ad formandos mores utilis sit. 922

CAP. XI. — Quod sola Constantini gesta quæ ad pietatem pertinent narraturus sit. 923

CAP. XII. — Quod Constantinus in tyrannorum ædibus, sicut Moyses, educatus sit. 926

CAP. XIII. — De Patre ejus Constantio, qui Christianos, ut Diocletianus et Maximianus, persequi noluit. 927

CAP. XIV. — Quomodo Constantius exprobrata ipsi a Diocletiano paupertate, ærarium impleverit, et postea collatoribus pecuniam reddiderit. 927

CAP. XV. — De persecutione ab aliis concitata. 930

CAP. XVI. — Quomodo Constantius, simulans se simulacra coiere, eos quidem qui sacrificare parati essent expulerit: illos vero qui se Christianos profiteri maluissent, in palatio retinuerit. 931

CAP. XVII. — De affectu et amore ejusdem Constantii erga Christum. 931

CAP. XVIII. — Quod post abdicationem Diocletiani et Maximiani, Constantius primus Augustus fuit, numerosa prole insignis. 934

CAP. XIX. — De filio ejus Constantino, qui adhuc adolescens una cum Diocletiano in Palestinam venit. 935

CAP. XX. — Constantinus propter Diocletiani et Galerii insidias ad patrem revertitur. 935

CAP. XXI. — Mors Constantii Constantinum filium imperatorem relinquentis. 937

CAP. XXII. — Quomodo elato Constantio, Constantinus a militibus Augustus appellatus sit. 938

CAP. XXIII. — Interitus tyrannorum brevis commemoratio. 939

CAP. XXIV. — Quod Constantinus imperium Dei arbitrio sit consecutus. 939

CAP. XXV. — Constantini de Britannis et barbaris victoriæ. 939

CAP. XXVI. — Quomodo Romam Maxentii tyrannide liberare decreverit. 939

CAP. XXVII. — Quod Constantinus eorum qui simulacra coluissent interitum considerans, Christianismum potius elegit. 942

CAP. XXVIII. — Quomodo Deus oranti visionem ostenderit in celo sub meridie, crucem videlicet lucidam cum inscriptione, monente ut in hac vinceret. 945

CAP. XXIX. — Quomodo Christus Constantino in somnis visus, præceperit ut signo ad crucis formam facto uteretur in bellis. 945

CAP. XXX. — Fabricatio ejus signi ad crucis similitudinem. 945

CAP. XXXI. — Descriptio signi instar crucis formati quod Romani labarum vocant. 946

CAP. XXXII. — Quomodo Constantinus catechumenus factus sacras Scripturas perlegerit. 947

CAP. XXXIII. — De adulteriis a Maxentio Romæ perpetratis. 947

CAP. XXXIV. — Quomodo uxor præfecti, pudicitia servandæ causa, mortem sibi conscivit. 950

CAP. XXXV. — Cædes populi Romani jussu Maxentii. 950

CAP. XXXVI. — Magicæ artes Maxentii, et alimentorum penuria Romæ. 950

CAP. XXXVII. — Maxentii exercitus in Italia superati. 951

CAP. XXXVIII. — Maxentii interitus in ponte Tiberis. 951

CAP. XXXIX. — Ingressus Constantini in urbem Romam. 951

CAP. XL. — De Constantini statua crucem tenente, et de ejus inscriptione. 954

CAP. XLI. — Exsultatio provinciarum et largitiones Constantini. 955

CAP. XLII. — Honores episcopis delati, et ecclesiarum. 955

CAP. XLIII. — De Constantini in pauperes beneficentia. 958

CAP. XLIV. — Quomodo synodus episcoporum interfuit. 958

CAP. XLV. — Quomodo insipientes toleraverit. 959

CAP. XLVI. — Victoriæ de barbaris relatæ. 962

CAP. XLVII. — Mors Maximiani et aliorum quorum insidias, Deo revelante, Constantinus deprehenderat. 962

CAP. XLVIII. — Constantini decennalia. 963

CAP. XLIX. — Quomodo Licinius Orientem afflixerit. 963

CAP. L. — Quomodo Licinius Constantino insidiatus sit. 963

CAP. LI. — Licinii insidiæ adversus episcopos, et prohibitio synodorum. 966

CAP. LII. — Christianorum exsilia et proscriptiones. 966

CAP. LIII. — Edictum Licinii, ne mulieres una cum viris in ecclesiam convenirent. 967

CAP. LIV. — Quomodo eos qui sacrificare renuissent, militia solvit; et carcere inclusos ali vetuit. 967

CAP. LV. — De iniquitate et avaritia Licinii. 970

CAP. LVI. — Quomodo persecutionem adversus Christianos tandem excitaverit. 970

CAP. LVII. — Qualiter Maximianus, fistuloso ac vermicante ulcere perdomitus, pro Christianis legem scripserit. 971

CAP. LVIII. — Qualiter Maximinus Christianorum persecutor, fugiens servili habitu sese occultaverit. 971

CAP. LIX. — Quomodo vi morbi excæcatus Maximinus, legem dedit pro Christianis. 974

LIBER SECUNDUS.

CAPUT PRIMUM. — Occulta persecutio Licinii, et cædes episcoporum apud Amasiam urbem Ponti. 978

CAP. II. — Ecclesiæ dirutæ et episcopi cruciati. 979

CAP. III. — Quomodo Constantinus Christianorum causa, quos Licinius persequi parabat, commotus sit. 982

CAP. IV. — Quod Constantinus cum precibus, Licinius vero cum vaticiniis se ad bellum parabat. 982

CAP. V. — Quid de simulacris et de Christo Licinius dixerit, dum in luco sacrificaret. 983

CAP. VI. — Spectra in urbibus quæ Licinio parebant visa, Constantini militum Licinianus persequentium. 986

CAP. VII. — Ubique in præliis crucis signum adfuit, partem esse victoriam. 987

CAP. VIII. — Quod quinquaginta viri electi sunt qui crucem portarent. 987

CAP. IX. — Quod ex cruciferis is quidem qui fugit interfectus est: qui vero fideliter permanserat, incolomis evasit. 987

CAP. X. — Variæ pugnæ et victoriæ Constantini. 990

CAP. XI. — Fuga et magicæ artes Licinii. 990

CAP. XII. — Quomodo Constantinus orans in tabernaculo, victoriam adeptus est. 990

CAP. XIII. — Constantini humanitas in milites captos. 991

CAP. XIV. — Iterum de oratione in tabernaculo. 991

CAP. XV. — Licinii simulata amicitia, et idolorum cultus. 994

CAP. XVI. — Quomodo Licinius militibus præceperit, ne adversus crucis signum impetum facerent. 994

CAP. XVII. — Constantini victoria. 994

CAP. XVIII. — Licinii cædes et triumphus de illo acti. 995

CAP. XIX. — Publica lætitia ac festivitas. 995

CAP. XX. — Quomodo pro confessoribus Constantinus leges sanxit. 998

CAP. XXI. — Quomodo etiam pro martyribus et pro Ecclesiarum prædiis leges tulit. 999

CAP. XXII. — Quomodo etiam populos recreaverit. 999

CAP. XXIII. — Quod Deum bonorum auctorem prædica- vit; et de legibus ejusdem. 999

CAP. XXIV. — Lex Constantini de pietate in Deum, et de Christiana religione. 1002

CAP. XXV. — Exemplum a vetustis temporibus. 1002

CAP. XXVI. — De iis qui persecutionem passi sunt, et de persecutoribus. 1003

CAP. XXVII. — Quod persecutio bellum gerentibus rualorum causa extiterit. 1005

CAP. XXVIII. — Quod Deus Constantinum bonorum ministrum elegit. 1006

CAP. XXIX. — Pise in Deum voces Constantini, et laus confessorum. 1006
CAP. XXX. — Lex solvens exsilio et curia, et bonorum proscriptio. 1007
CAP. XXXI. — Item eos qui in insulas erant relegati. 1007
CAP. XXXII. — Item eos qui ad metalla et ad publica opera ignominiose damnati fuerant. 1010
CAP. XXXIII. — De confessoribus qui militaverant. 1010
CAP. XXXIV. — De his qui ad gynæcea vel in servitutum dati erant, liberandis. 1011
CAP. XXXV. — De successione bonorum martyrum et confessorum, et eorum qui relegati fuerant, et quorum bona in fiscum relata. 1011
CAP. XXXVI. — Ut deficientibus cognatis Ecclesia hæreditatem capiat, utque legata firma maneant. 1014
CAP. XXXVII. — Ut qui hujusmodi loca, ædes, hortos occupaverint, ea restituant, exceptis fructibus. 1014
CAP. XXXVIII. — Quomodo super his libellos dari oporteat. 1015
CAP. XXXIX. — Ut fiscus fundos, ædes et hortos restituat Ecclesiis. 1015
CAP. XL. — Ut martyria et cœmeteria Ecclesiis reddantur. 1018
CAP. XLI. — Ut qui res Ecclesiæ emerunt, aut dono acceperunt, eas restituant. 1018
CAP. XLII. — Sedula exhortatio ad colendum Deum. 1018
CAP. XLIII. — Quomodo Constantinus ea quæ legibus sanxerat, factis ipsis confirmavit. 1019
CAP. XLIV. — Quomodo Christianos ad regendas provincias promoverit, et paganos sacrificare prohibeant. 1022
CAP. XLV. — De legibus quibus sacrificia quidem prohibebantur, ecclesiæ vero construi jubebantur. 1022
CAP. XLVI. — Epistolâ Constantini ad Eusebium et reliquos episcopos de ecclesiis præsidum opera ædificandis: utque vetustæ reficiantur, et ampliores exstruantur. 1022
CAP. XLVII. — Quod contra idolorum cultum scripserit. 1023
CAP. XLVIII. — Constantini edictum ad provinciales de falso cultu multorum deorum. Exordium de virtute et vitio. 1026
CAP. XLIX. — De pio ac Dei amatissimo Constantini patre, et de Diocletiano et Maximiano persecutoribus. 1026
CAP. L. — Quod ex Apollinis oraculo qui ob justos homines responsa amplius edere non poterat, mota sit persecutio. 1027
CAP. LI. — Quomodo Constantinus, adhuc adolescens, justos esse Christianos audivit. 1027
CAP. LII. — Quot tormentorum et suppliciorum genera adversus Christianos excogitata sint. 1027
CAP. LIII. — Quomodo barbari Christianos exceperunt. 1030
CAP. LIV. — Quomodo divina ultione puniti sint, qui ex oraculo persecutionem commoverant. 1030
CAP. LV. — Constantinus Deo gloriam tribuit, signum crucis conficitur, et precatur pro ecclesiis. 1030
CAP. LVI. — Quomodo omnes quidem Christianos esse optavit, neminem autem coegit. 1031
CAP. LVII. — Gloriam tribuit Deo qui per Filium suum errantes illuminavit. 1031
CAP. LVIII. — Iterum Deo gloriam tribuit ex ministerio totius mundi. 1031
CAP. LIX. — Deum laudat, qui semper bona atque honesta docet. 1034
CAP. LX. — Adhortatio sub finem edicti, ut nemo alteri molestiam facessat. 1034
CAP. LXI. — Quomodo ab urbe Alexandria quæstiones commotæ sint propter Arium. 1035
CAP. LXII. — De Ario et Meletianis. 1035
CAP. LXIII. — Quomodo legatum cum litteris misit ad pacem componendam. 1035
CAP. LXIV. — Constantini epistola ad Alexandrum episcopum, et Arium presbyterum. 1038
CAP. LXV. — Quod pro pace continue satagebat. 1038
CAP. LXVI. — Quomodo quæstiones in Africa excitatas compressit. 1038
CAP. LXVII. — Quod religio ab Orientis partibus coeperit. 1039
CAP. LXVIII. — Quomodo seditionem moleste ferens, pacem suavit. 1039
CAP. LXIX. — Unde nata sit controversia inter Arium et Alexandrum, et quod talia non erant disquirenda. 1042
CAP. LXX. — Exhortatio ad concordiam. 1043
CAP. LXXI. — Quod ob leves quasdam voculas pertina-

citer certandum non fuit. 1043
CAP. LXXII. — Quomodo dolore affectus præ pietate lacrymas effudit: et iter quod facturus erat in Orientem, ob hanc causam repressit. 1047
LIBER TERTIUS.
CAPUT PRIMUM. — Comparatio pietatis Constantini cum iniquitate persecutorum. 1051
CAP. II. — Rursus de pietate Constantini, signum crucis libere profitentis. 1053
CAP. III. — De imagine Constantini, cui crux quidem superposita erat, infra autem draco. 1058
CAP. IV. — Rursus de controversiis in Ægypto excitatis ab Ario. 1058
CAP. V. — De dissensione ob festum Paschæ. 1058
CAP. VI. — Quomodo synodum Nicææ fieri jussit. 1059
CAP. VII. — De universali concilio, ad quod ex omnibus provinciis conveniunt episcopi. 1059
CAP. VIII. — Quod sicut in Actis apostolorum dicitur, ex variis gentibus conveniunt. 1062
CAP. IX. — De virtute et ætate ducentorum quinquaginta episcoporum. 1063
CAP. X. — Synodus habita in palatio, quo ingressus Constantinus cum episcopis resedit. 1063
CAP. XI. — Silentium concilii, postquam Eusebius episcopus pauca quædam dixisset. 1066
CAP. XII. — Constantini ad synodum oratio de pace. 1067
CAP. XIII. — Quomodo episcopos inter se certantes ad concordiam revocarit. 1070
CAP. XIV. — Concors synodi sententia de fide et de Pascha. 1070
CAP. XV. — Quomodo Constantinus vicennialibus suis episcopos convivio exceperit. 1071
CAP. XVI. — Munera episcopis donata, et litteræ ad omnes scriptæ. 1074
CAP. XVII. — Epistola Constantini ad Ecclesias de synodo Nicæna. 1074
CAP. XVIII. — De consensu in celebratione festi Paschalis, et contra Judæos. 1074
CAP. XIX. — Hortatio ut maximam partem orbis terrarum sequi velint. 1078
CAP. XX. — Hortatio ut omnes decretis synodi assentiantur. 1079
CAP. XXI. — Episcopis discessuris consilium dat ut concordiam servant. 1079
CAP. XXII. — Quomodo alios quidem hortatus sit, ad alios autem scripserit, et de pecuniarum divisione. 1083
CAP. XXIII. — Quomodo ad Ægyptios scripserit, eosque ad pacem hortatus sit. 1083
CAP. XXIV. — Quomodo episcopis et plebibus religiosas litteras sæpius scripsit. 1083
CAP. XXV. — Quomodo Hierosolymis in sancto Domini resurrectionis loco templum exstrui præcepit. 1086
CAP. XXVI. — Quomodo impii sepulcrum Domini rudibus et simulacris superpositis obtexerant. 1086
CAP. XXVII. — Quomodo Constantinus templi materiam ac rudera longissime projici mandavit. 1087
CAP. XXVIII. — Manifestatio sanctissimi sepulcri. 1087
CAP. XXIX. — Quomodo de construenda ecclesia, ad præsidem et ad Macarium episcopum litteras dedit. 1090
CAP. XXX. — Constantini ad Macarium epistolâ de ædificatione martyrii Servatoris nostri. 1090
CAP. XXXI. — Quod hanc ædém, mœnium, columnarum et marmorum venustate cæteras ecclesias superare voluerit. 1091
CAP. XXXII. — Ut de pulchritudine conchæ, et de artificibus ac de materia Macarius ad præsidem scribat. 1091
CAP. XXXIII. — Quomodo ecclesia Servatoris exstructa fuerit, quam propheta novam Hierusalem appellaverant. 1094
CAP. XXXIV. — Descriptio fabricæ sancti sepulcri. 1095
CAP. XXXV. — Descriptio atrii et porticum. 1095
CAP. XXXVI. — Descriptio parietum tectique, et ornatus atque inaurationis ipsius basilicæ. 1095
CAP. XXXVII. — Descriptio geminarum utrinque porticum, et trium portarum Orientalium. 1095
CAP. XXXVIII. — Descriptio hemisphærii et duodecim columnarum cum crateribus. 1098
CAP. XXXIX. — Descriptio atrii, exedarum et vestibulorum. 1099
CAP. XL. — De numero donariorum. 1099
CAP. XLI. — De ædificatione ecclesiæ apud Bethlehem et in monte Olivarum. 1102
CAP. XLII. — Quomodo Helena, Augusta Constantini mater, Bethlehemorandi causa profecta, has ecclesias ædificavit. 1102
CAP. XLIII. — Rursus de ecclesia Bethlehem. 1102

CAP. XLIV. — De magnitudine animi et beneficentia Helenæ. 1106
CAP. XLV. — Quomodo Helena in ecclesiis religiose versata sit. 1106
CAP. XLVI. — Quomodo octogenaria, testamento facto, e vita decessit. 1106
CAP. XLVII. — Quomodo Constantinus matrem deposuit; et qualiter illam coluit dum viveret. 1106
CAP. XLVIII. — Quomodo Constantinopoli martyria construxit, omnemque idolorum cultum abolevit. 1107
CAP. XLIX. — Signum crucis in palatio, et imago Danielis in fontibus. 1110
CAP. L. — De ecclesiis quas Nicomedie et alibi exstruxit. 1110
CAP. LI. — Quod in loco dicto Mambre, ecclesiam ædificavit. 1111
CAP. LII. — Constantini epistola ad Eusebium de Mambre. 1111
CAP. LIII. — Quod Servator noster ibidem visus est Abraham. 1114
CAP. LIV. — Fana et simulacra ubique diruta. 1118
CAP. LV. — Eversio fani apud Aphaca in Phœnice, et impudicitia abolitio. 1119
CAP. LVI. — destructio templi Æsculapii Ægis. 1123
CAP. LVII. — Quomodo gentiles damnatis simulacris Deum agnoverunt. 1123
CAP. LVIII. — Quomodo apud Heliopolim, destructo Veneris fano, primus ecclesiam construxit. 1123
CAP. LIX. — De tumultu Antiochiæ propter Eustathium excitato. 1126
CAP. LX. — Constantini epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Cæsarea abstraherent, sed ut alij quærerent. 1127
CAP. LXI. — Constantini ad Eusebium litteræ, quibus eum laudat, quod Antiochiam recesserit. 1134
CAP. LXII. — Constantini epistola ad synodum, ne Eusebius Cæsarea abstrahatur. 1135
CAP. LXIII. — Quomodo hæreses excindere studuerit. 1138
CAP. LXIV. — Constantini constitutio adversus hæreticos. 1139
CAP. LXV. — De tollendis conventiculis hæreticorum. 1142
LIBER QUARTUS.
CAPUT PRIMUM. — Qualiter donis ac promotionibus plurimos cohonestavit. 1150
CAP. II. — Remissio quartæ partis censuum. 1151
CAP. III. — Peræquatio ac revelatio censuum. 1151
CAP. IV. — Quomodo in pecuniariis causis, iis qui causa ceciderant, ipse de suo largiebatur. 1151
CAP. V. — Scytharum per signum crucis devictorum abactio. 1154
CAP. VI. — Sarmatæ subacti, cum servi adversus dominos rebellassent. 1154
CAP. VII. — Variorum barbarorum legationes, et munera eis ab imperatore donata. 1155
CAP. VIII. — Quod Persarum regi qui legatos ad ipsum miserat, scripsit in gratiam Christianorum illic agentium. 1158
CAP. IX. — Epistola Constantini ad Saporem Persarum regem, summa cum pietate Deum et Christum confitentis. 1158
CAP. X. — Contrasilulacra, et de glorificatione Dei. 1158
CAP. XI. — Contra tyrannos et persecutores, et de captivitate Valeriani. 1159
CAP. XII. — Quod persecutorum ruinam viderit, quodque jam ob Christianorum pacem lætatur. 1162
CAP. XIII. — Exhortatio ut Christianos in Perside agentes benevole complectatur. 1162
CAP. XIV. — Quomodo assiduis Constantini precibus pax data est Christianis. 1162
CAP. XV. — Quod in nummis et imaginibus, precantis habitu effingi se jussit. 1163
CAP. XVI. — Quod imagines suas in templis idolorum poni lege lata prohibuit. 1163
CAP. XVII. — Precationes in palatio, et recitatio sacram Scripturarum. 1163
CAP. XVIII. — Diem Dominicum et sextam feriam honorari præcipit. 1166
CAP. XIX. — Quomodo etiam gentiles milites diebus Dominicis orare docuerit. 1166
CAP. XX. — Forma precationis a Constantino militibus tradita. 1167
CAP. XXI. — In armis militum signum Dominicæ crucis exprimi jubet. 1167
CAP. XXII. — Studium precandi et cultus festi Paschalis. 1167
CAP. XXIII. — Quomodo idolorum cultum prohibuit, martyrum autem festa honoravit. 1170

CAP. XXIV. — Quod rerum externarum quasi episcopum se esse dixit. 1171
CAP. XXV. — De prohibitione sacrificiorum et initiationum, et de abolitis gladiatoribus et impuris sacerdotibus Nili. 1171
CAP. XXVI. — Correctio legis adversus orbos, et legis de testamentis. 1174
CAP. XXVII. — Quod legem tulit ne Judæi Christianum mancipium haberent, utque conciliorum decreta rata essent, etc. 1175
CAP. XXVIII. — Dona in ecclesias collata, et pecuniæ virginibus ac pauperibus erogata. 1175
CAP. XXIX. — Lucubrationes et declamationes Constantini. 1178
CAP. XXX. — Quod cuidam avaro sepulcri modum delinavit, ut ei pudorem incuteret. 1179
CAP. XXXI. — Quod ob nimiam clementiam irrisus est. 1179
CAP. XXXII. — De Constantini oratione, quam ad sanctorum cœtum scripsit. 1182
CAP. XXXIII. — Quomodo Eusebii de Servatoris sepulcro panegyricas orationes, stans audierit. 1182
CAP. XXXIV. — Quod de Pascha et de sacris codicibus ad Eusebium scripsit. 1182
CAP. XXXV. — Epistola Constantini ad Eusebium, in qua orationem ejus de Pascha laudat. 1183
CAP. XXXVI. — Constantini ad Eusebium epistola de conficiendis sacris codicibus. 1183
CAP. XXXVII. — Quomodo confecti fuerint codices. 1186
CAP. XXXVIII. — Quomodo Emporium Gazæorum, ob Christianismum urbs facta est et Constantia cognominata. 1187
CAP. XXXIX. — Quod in Phœnice urbe facta est Constantina, et in aliis urbibus idola diruta et ecclesiæ extructæ. 1187
CAP. XL. — Quod cum trinis decennialibus tres filios Cæsares creavisset, dedicationem Martyrii Hierosolymis celebravit. 1187
CAP. XLI. — Quod inter hæc synodum Tyri haberi constituit ob quasdam in Ægypto controversias. 1190
CAP. XLII. — Epistola Constantini ad synodum Tyri congregatam. 1190
CAP. XLIII. — Quomodo ad dedicationem ecclesiæ Hierosolymorum, episcopi ex omnibus provinciis convenere. 1194
CAP. XLIV. — Quomodo per Marianum notarium excepti sint, et pecuniæ pauperibus erogata; et de donariis Ecclesiæ. 1194
CAP. XLV. — Episcoporum in conventibus sermones, et ipsius qui hæc scripsit Eusebii. 1195
CAP. XLVI. — Quod descriptionem martyrii, et orationem de tricennialibus, coram ipso imperatore postea recitavit. 1198
CAP. XLVII. — Quod Nicæna quidem synodus vicennialibus Constantini; dedicatio vero basilicæ Hierosolymorum contigit tricennialibus. 1198
CAP. XLVIII. — Quomodo immodicas cujusdam laudes ægre tulerit. 1199
CAP. XLIX. — Nuptiæ Constantii Cæsaris, ejus filii. 1199
CAP. L. — Legatio et munera ab Indis missa. 1199
CAP. LI. — Quomodo Constantinus divisio in tres filios Imperio, eos regnandi arte et pietatis officiis instituit. 1199
CAP. LII. — Quomodo eos virilem ætatem ingressos, pietatem docuerit. 1203
CAP. LIII. — Quod cum duobus ac triginta annis regnaverit, et plusquam ex annis vixerit, integra semper fuit valetudine. 1203
CAP. LIV. — De iis qui eximia ejus humanitate ad avaritiam et pietatis simulationem abusi sunt. 1203
CAP. LV. — Qualiter usque ad ultimum vitæ diem orationes scripsit. 1206
CAP. LVI. — Quomodo ad bellum Persicum proficiscens episcopos sibi adjuunxit, et tentorium in speciem ecclesiæ paravit. 1207
CAP. LVII. — Quomodo susceptis Persarum legatis, festo Paschæ die cum aliis pernoctavit. 1207
CAP. LVIII. — De constructione Martyrii apostolorum Constantinopoli. 1210
CAP. LIX. — Descriptio ejusdem Martyrii. 1210
CAP. LX. — Quod etiam in eo templo sepulcrum sibi ædificavit. 1210
CAP. LXI. — Imperatoris ægritudo et orationes Helenopoli: item de ejus baptismo. 1211
CAP. LXII. — Quibus verbis Constantinus postulavit ab episcopis, ut baptismum ipsi conferrent. 1214

- CAP. LXIII. — Quomodo post baptismum Deum laudavit. 1217
- CAP. LXIV. — Constantini mors die festo Pentecostes circa meridiem. 1219
- CAP. LXV. — Militum et tribunorum planctus. 1219
- CAP. LXVI. — Quomodo funus Nicomedia Constantinopolim deductum est in palatium. 1222
- CAP. LXVII. — Quomodo etiam post mortem a comitibus et reliquis perinde ac vivus honoratus est. 1223
- CAP. LXVIII. — Quomodo exercitus iudicio filii ejus Augusti sunt nuncupati. 1225
- CAP. LXIX. — Romæ luctus ob mortem Constantini, et imagines ei decretæ. 1225
- CAP. LXX. — Quomodo funus Constantinopoli depositum sit à Constantio. 1225
- CAP. LXXI. — Missa in apostolorum Martyrio celebrata in exsequiis Constantini. 1226
- CAP. LXXII. — De Phœnice ave. 1227
- CAP. LXXIII. — Quomodo in nummis Constantinum velut in cœlum ascendentem expresserint. 1227
- CAP. LXXIV. — Quod cum Deum coluisset, merito etiam a Deo honoratus est. 1227
- CAP. LXXV. — Quod superiores omnes imperatores pietate superavit. 1230

ORATIO CONSTANTINI IMPERATORIS AD SANCTORUM COETUM.

- CAPUT PRIMUM. — Proœmium mentionem facit Paschæ, et quod Christus cum multa in omnes homines beneficia contulisset, ab iisdem male mulctatus est. 1234
- CAP. II. — Allocutio ad ecclesiam et auditores, ut ignorent et emendent, si quid minus recte dixerit. 1238
- CAP. III. — Quod Deus Pater est Verbi, et omnium rerum opifex : et quod nullo modo res possunt consistere, si diversæ essent illarum causæ. 1238
- CAP. IV. — De errore eorum qui simulacra venerantur. 1242
- CAP. V. — Quod Christus Filius Dei cuncta condidit, et certum vitæ spatium singulis constituit. 1243
- CAP. VI. — De fato, et quod falsa sunt quæ de eo dicuntur : Idque ostenditur tum ex legibus humanis, tum ex rebus creatis, quæ non temere sed ordine moventur, hoc facto declarantes Creatoris præceptum. 1246
- CAP. VII. — Quod in rebus quas intelligentia assequi non possumus, Creatoris sapientiam prædicare debemus; nec casum, aut aliam præter Deum causam existimare. 1250
- CAP. VIII. — Quod quæ ad usum necessaria sunt, Deus copiose suppeditat hominibus : quæ vero ad voluptatem faciunt, modice subministrat utrumque ad utilitatem nostram dispensans. 1251
- CAP. IX. — De philosophis qui, cum omnia scire voluissent, opinionibus lapsi sunt; et nonnulli discrimen vitæ subierunt. Item de doctrina Platonis. 1254
- CAP. X. — De iis qui non solum sacræ Scripturæ, sed etiam philosophorum dogmata respuunt : et quod vel in omnibus fides poetis adhibenda est; vel in nullo. 1258
- CAP. XI. — De corporali Domini adventu, qualis, et cur fuerit. 1259
- CAP. XII. — De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignoratio est : et quanta bona eos maneant qui illud cognoverunt, ac præsertim eos qui in confessione mortui sunt. 1270
- CAP. XIII. — Quod necessaria sit differentia in rebus creatis : et quod ad bonum malumque propensio ex voluntate hominum oritur : ideoque necessarium est iudicium Dei. 1271
- CAP. XIV. — Quod creatura immenso spatio distat a substantia increata : et quod homo per virtutem proxime ad Deum accedit. 1274
- CAP. XV. — Quæ præcepta tradiderit et quæ miracula patriverit, et quantopere subditis profuerit Salvator. 1275
- CAP. XVI. — Quod Christi adventus prædictus sit a prophetis : et quod ad simulacrorum et urbium simulacra colentium eversionem ordinatus fuerit. 1279
- CAP. XVII. — De sapientia Moysis quam gentilium sapientes æmulati sunt. Item de Daniele et de tribus pueris. 1282
- CAP. XVIII. — De Sibylla Erythræa, quæ in acrostichide carminum quibus vaticinata est, Dominum et pas-

sionem designat. Est autem acrostichis hæc : *Jesus Christus, Dei Filius, Servator, Crux.* 1286

CAP. XIX. — Quod hæc de Christo vaticinatio a nemine Christianorum conflictata est, sed ab Erythræa Sibylla conscripta : cujus libros Cicero ante adventum Christi Latinis versibus reddidit : et quod Virgilius ejus mentionem facit simulque partus virginis : obscure celebrans mysterium metu potentiorum. 1290

CAP. XX. — Alii versus Virgilii Maronis de Christo, eorumque interpretatio; in quibus ostenditur, obscure, ut poetis mos est, indicatum esse mysterium. 1294

CAP. XXI. — Quod de nudo ac simplici homine dici hæc non possunt, et quod infideles ob divini cultus ignorantiam, ne ortus quidem sui causam norunt. 1299

CAP. XXII. — Gratiarum actio imperatoris, qua victorias et reliqua sua bona Christo accepta fert : et confutatio Maximini tyranni, qui persecutionis crudelitate Christianæ religionis gloriam auxerat. 1303

CAP. XXIII. — De Christianorum institutis : et quod Deus diligit eos qui virtutem sectantur : et quod iudicium ac retributionem sperare oportet. 1306

CAP. XXIV. — De Decii, Valeriani, et Aureliani calamitoso vitæ exitu ob persecutionem Ecclesiarum. 1307

CAP. XXV. — De Diocletiano, qui turpiter imperio se abdicavit, et qui ob Ecclesiarum persecutionem fulmine percussus est. 1310

CAP. XXVI. — Quod Deus causa fuit pietatis imperatoris, et quod eventus prosperos a Deo poscere, eique acceptos ferre debemus : secus autem gesta, negligentiam nostræ imputare. 1314

ORATIO EUSEBII DE LAUDIBUS CONSTANTINI IN EJUS TRICENNALIBUS HABITA.

1315

ACTA PASSIONIS S. PAMPHILI ET SOCIORUM.

Monitum. 1439

Pars prior. — Omnium duodecim atque in primis Pamphili laudes complectens. 1441

Pars altera. — Sanctorum singulorum certamina, et martyrii exitus. 1447

LIBER DE MARTYRIBUS PALÆSTINÆ.

1457

CAPUT PRIMUM. — De Procopio, Alphæo et Zacchæo martyribus. 1459

CAP. II. — De Romano martyre. 1463

CAP. III. — De Timotheo, Agapio, Thecla et aliis octo martyribus. 1469

CAP. IV. — De Appiano martyre. 1471

CAP. V. — De Viplano et Edesio martyribus. 1477

CAP. VI. — De Agapio martyre. 1479

CAP. VII. — De Thedosa virgine, et de Domino et Auxentio martyribus. 1482

CAP. VIII. — De aliis confessoribus deque Valentinæ ac Pauli martyrio. 1485

CAP. IX. — De renovata acris persecutione : et de Antonino, Zebina, Germano aliisque martyribus. 1491

CAP. X. — De Petro monacho, Asclepio Marconite, aliisque martyribus. 1495

CAP. XI. — De Pamphilo aliisque duodecim martyribus. 1497

CAP. XII. — De Ecclesiarum præsidibus. 1511

CAP. XIII. — De Silvano et Joanne aliisque quadraginta martyribus. 1514

COLLECTIO ANTIQVORVM MARTYRIORVM.

I. — Ex Eusebii Pamphili Historia ecclesiastica, de sanctis martyribus qui variis temporibus variisque locis pro fide certaverunt. 1519

II. — Passio sanctorum decem martyrum Ægyptiorum, Marciani, Nicandri, Apollonii, Leonidis, Aril, Gori, Hyperechii, Selleniadis, Irenes, Pambonis. 1533

EPISTOLÆ.

I. — Ad Cæsareenses. 1557

II. — Ad Constantinianum Augustum. 1543

Ordo episcoporum urbis Romæ, Alexandriæ, Antiochiæ et Hierosolymorum, juxta Eusebium. 1549

Index accuratus scriptorum, episcoporum et aliorum virorum illustrium, hæreticorum quoque memoratorum in Historia ecclesiastica. 1550

Index analyticus. 1563

Ordo rerum. 1575

ETAT DE QUELQUES PUBLICATIONS DES ATELIERS CATHOLIQUES AU 1er JUIN 1857.

COURS COMPLET LE PATROLOGIE, ou Bibliothèque universelle, complète, uniforme, commode et économique de tous les Saints Pères, docteurs et écrivains ecclésiastiques, tant grecs que latins, tant d'Orient que d'Occident; reproduction chronologique et intégrale de la tradition catholique pendant les douze premiers siècles de l'Eglise, d'après les éditions les plus estimées: environ 260 vol. in-4°, à 5 fr. l'un. Le grec et le latin formeront environ 500 vol.; mais chaque vol. grec-latin est du prix de 8 fr. Tous les Pères de l'Eglise d'Occident ont paru; ils forment 217 vol. prix: 1085 fr. Pour la série gréco-latine 27 vol. ont aussi paru; et pour l'édition purement latine de l'Eglise d'Orient 25 vol. sont en vente, y compris S. Chrysostôme.

COURS COMPLETS D'ECRIURE SAINTE ET DE THEOLOGIE, 1er formés uniquement de Commentaires et de Traités partout reconnus comme des chefs-d'œuvre, et désignés par une grande partie des évêques et des théologiens de l'Europe, universellement consultés à cet effet; 2° publiés et annotés par une société d'ecclésiastiques, tous curés ou directeurs de séminaires dans Paris. Chaque Cours, terminé par une table universelle analytique et par un grand nombre d'autres tables, forme 28 vol. in-4°. Prix: 158 fr. l'un.

TRIPLE GRAMMAIRE ET TRIPLE DICTIONNAIRE HEBRAÏQUES ET CHALDAÏQUES, 1 énorme vol. in-4°. Prix: 15 fr. **COLLECTION INTEGRALE ET UNIVERSELLE DES ORATEURS SACRES DU PREMIER ET DU SECOND ORDRE, ET COLLECTION INTEGRALE OU CHOISIE DE LA PLUPART DES ORATEURS SACRES DU TROISIEME ORDRE**, selon l'ordre chronologique, afin de présenter, comme sous un coup d'œil, l'histoire de la prédication en France pendant trois siècles, avec ses commencements, ses progrès, son apogée, sa décadence et sa renaissance. 67 vol. in-4°. Prix: 555 fr., 6 fr. le vol. de tel ou tel Orateur en particulier. Tout a paru.

COLLECTION INTEGRALE ET UNIVERSELLE DES ORATEURS SACRES de 1789 et au-dessus jusqu'à nos jours. 55 vol. in-4°. Prix: 163 fr. Cette seconde série, outre les orateurs défunts, contient la plupart des vivants; elle est, de plus, accompagnée des mandements épiscopaux d'un intérêt public et permanent, des *Oeuvres complètes* des meilleurs prêtres anciens et modernes, des principaux ouvrages connus sur l'art de bien prêcher; enfin, de vingt tables différentes présentant les matières sous toutes les faces. 18 vol. ont paru.

ENCYCLOPEDIE THEOLOGIQUE ou série de Dictionnaires sur chaque branche de la science religieuse, offrant en français et par ordre alphabétique, la plus claire, la plus variée, la plus facile et la plus complète des Théologies. Ces DICTIONNAIRES sont: ceux d'Ecriture sainte, — de Philologie sacrée, — de Liturgie, — de Droit canon, — des Hérésies, des schismes, des livres jansénistes, des Propositions et des livres condamnés, — des Conciles, — des Cérémonies et des rites, — de Cas de conscience, — des Ordres religieux (*hommes et femmes*), — des diverses Religions, — de Géographie sacrée et ecclésiastique, — de Théologie morale, ascétique et mystique, — de Théologie dogmatique, canonique, liturgique, disciplinaire et polémique, — de Jurisprudence civile-ecclésiastique, — des Passions, des vertus et des vices, — d'Hagiographie, — des Pèlerinages, — d'Astronomie, de Physique et de Météorologie religieuses, — d'Iconographie chrétienne, — de Chimie et de minéralogie religieuses, — de Diplomatique chrétienne, — des Sciences occultes, — de Géologie et de Chronologie chrétiennes. 52 vol. in-4°. Prix: 512 fr. 51 vol. ont vu le jour.

NOUVELLE ENCYCLOPEDIE THEOLOGIQUE, contenant les DICTIONNAIRES de Biographie chrétienne et antichrétienne, — des Persécutions, — d'Eloquence chrétienne, — de Littérature *id.*, — de Botanique *id.*, — de Statistique *id.*, — d'Anecdotes *id.*, — d'Archéologie *id.*, — d'Héraldique *id.*, — de Zoologie, — de Médecine pratique, — des Croisades, — des Erreurs sociales, — de Patrologie, — des Prophéties et des Miracles, — des Décrets des Congrégations romaines, — des Indulgences, — d'Agri-silvi-viti-horticulture, — de Musique chrétienne, — d'Epigraphie *id.*, — de Numismatique *id.*, — des Conversions au catholicisme, — d'Education, — des Inventions et Découvertes, — d'Ethnographie, — des Apologistes involontaires, — des Manuscrits, — d'Anthropologie, — des Mystères, — des Merveilles, — d'Ascétisme, — de Paléographie, de Cryptographie, de Dactylographie, d'Hiéroglyphie, de Sténographie et de Télégraphie, — de Paléontologie, — de l'Art de vérifier les dates, — des Objections scientifiques. 52 vol. in-4°. Prix: 512 fr. Tous ont paru.

TROISIEME ET DERNIERE ENCYCLOPEDIE THEOLOGIQUE, contenant les DICTIONNAIRES de Philosophie, — d'Antiphilosophisme, — du Parallèle des doctrines religieuses et philosophiques avec la foi catholique, — du Protestantisme, — des Objections populaires, — de Critique, — de Scolastique, — de Philologie du moyen âge, — de Physiologie, — de Tradition patristique et conciliaire, — de la Chaire, — d'Histoire ecclésiastique, — des Missions, — des Antiquités chrétiennes et découvertes modernes, — des Bienfaits du christianisme, — d'Esthétique, — de Discipline, — d'Erudition, — des Papes, — des Cardinaux, — de Bibliographie, — des Musées, — des Abbayes, — de Ciselure, gravure et ornementation chrétienne, —

de Légendes du christianisme, — de Cantiques, — d'Economie charitable, — des Sciences politiques, — de Législation comparée, — de la Sagesse populaire, — des Superstitions, — des Livres apocryphes, — de Leçons de littérature en prose et en vers, — de Mythologie, — de Technologie, — des Controverses historiques, — des Origines du christianisme, — des Sciences physiques et naturelles dans l'antiquité, — des Harmonies de la raison, de la science, de la littérature et de l'art avec la foi catholique. 60 vol. in-4°. Prix: 360 fr. 26 vol. sont terminés; les autres suivent rapidement.

DEMONSTRATIONS EVANGELIQUES de Tertullien, Origène, Eusèbe, S. Augustin, Montaigne, Bacon, Grotius, Descartes, Richelieu, Arnauld, de Choiseul du Piessis-Praslin, Pascal, Pélisson, Nicole, Boyle, Bossuet, Bourdaloue, Loke, Lami, Burnet, Malebranche, Lesley, Leibnitz, La Bruyère, Fénelon, Huet, Clarke, Duguet, Stanhope, Bayle, Leclerc, Du Pin, Jaquelot, Tillotson, De Haller, Sherlock, Le Moine, Pope, Leland, Racine, Massillon, Dutton, Derham, d'Aguesseau, de Polignac, Saurin, Buffier, Warburton, Tournemine, Bentley, Littleton, Labricius, Seed, Addison, De Bernis, J.-J. Rousseau, Para du Phanjas, Stanislas 1er, Turgot, Statler, West, Beauzée, Bergier, Gerdil, Thomas, Bonnet, de Crillon, Euler, Delamarre, Caraccioli, Jennings, Duhamel, S. Liguori, Butler, Bullet, Vauvenargues, Guénard, Blair, De Pompiignan, de Luc, Porteus, Gérard, Diessbach, Jacques, Lamourette, Laharpe, Le Coz, Duvoisin, De la Luzerne, Schmitt, Poynter, Moore, Silvio Pellico, Lingard, Brunati, Manzoni, Perrone, Paley, Doriéans, Campien, F. Pérennès, Wiseman, Buckland, Marcel de Serres, Keith, Chalmers, Dupin aîné, Sa Sainteté Grégoire XVI, Cattet, Milner, Sabatier, Morris, Bolgeni Chassay, Lombroso et Consoni; contenant les apologies de 117 auteurs répandues dans 180 vol.; traduites, pour la plupart, des diverses langues dans lesquelles elles avaient été écrites; reproduites INTEGRALEMENT, non par extraits; ouvrage également nécessaire à ceux qui ne croient pas, à ceux qui doutent et à ceux qui croient. 20 vol. in-4°. Prix: 120 fr.

HISTOIRE DU CONCILE DE TRENTE, par le cardinal Pallavicini, précédée ou suivie du Catéchisme et du texte du même concile, de diverses dissertations sur son autorité dans le monde catholique, sur sa réception en France, et sur toutes les objections protestantes, jansénistes, parlementaires et philosophiques auxquelles il a été en butte; enfin d'une notice sur chacun des membres qui y prirent part. 5 vol. in-4°. Prix: 18 fr.

PERPETUITE DE LA FOI DE L'EGLISE CATHOLIQUE, par Nicole, Arnauld, Renaudot, etc., suivie de la Perpétuité de la Foi sur la confession auriculaire par Denis de Sainte-Marthe, et des 15 lettres de Scheffmacher sur presque toutes les matières controversées avec les Protestants. 4 vol. in-4°. Prix: 24 fr.

OEUVRES TRES-COMPLETES DE SAINTE THERESE, de S. Pierre d'Alcantara, de S. Jean de la Croix et du bienheureux Jean d'Avila; formant ainsi un tout bien complet de la plus célèbre Ecole ascétique d'Espagne. 4 vol. in-4°. Prix: 24 fr.

CATECHISMES philosophiques, polémiques, historiques, dogmatiques, moraux, disciplinaires, canoniques, pratiques, ascétiques et mystiques, de Feller, Aimé, Scheffmacher, Rohrbacher, Pey, Lefrançois, Alletz, Almeyda, Fleury, Pomey, Bellarmin, Meusy, Challoner, Gother, Surin et Olier. 2 v. in-4°. Pr.: 15 fr.

PRELATIONES THEOLOGICAE, de PERRONE, 2 forts vol. in-4°. Prix: 12 fr.

OEUVRES TRES-COMPLETES DE DE PRESSY, évêque de Boulogne. 2 vol. in-4°. Prix: 12 fr.

MONUMENTS INEDITS SUR L'APOSTOLAT DE SAINTE MARIE-MADELEINE EN PROVENCE, et sur les autres apôtres de cette contrée, par M. Faillon, de St-Sulpice, 2 forts vol. in-4°, enrichis de 500 gravures. Prix: 16 fr.

COURS COMPLET D'HISTOIRE ECCLESIASTIQUE, 25 vol. in-4°. Prix: 150 fr. Les 12 premiers vol. ont paru.

LUCH FERRARIS PROMPTA BIBLIOTHECA, canonica, juridica, moralis, theologica, etc., 8 v. in-4°. Prix: 60 fr.

OEUVRES COMPLETES DE THIÉBAUT, 8 vol. in-4°. Prix: 50 fr., 2 vol. ont paru.

OEUVRES COMPLETES DE BOUDON, 5 énormes vol. in-4°. Prix: 24 fr.

OEUVRES COMPLETES DE FRAYSSINOU, 1 v. in-4°. Prix: 6 fr.

OEUVRES COMPLETES du cardinal de LA LUZERNE, évêque de Langres. 6 vol. in-4°. Prix: 40 fr.

OEUVRES COMPLETES de BERGIER, 8 vol. in-4°. Prix: 50 fr.

OEUVRES COMPLETES de LEFRANC de POMPIGNAN, archevêque de Vienne, et *OEUVRES RELIGIEUSES* de son frère l'académicien, 2 vol. in-4°. Prix: 14 fr.

OEUVRES COMPLETES de DE LATOUR, chanoine de Montauban, 7 v. in-4°. Prix: 45 fr. — Les *Mémoires liturgiques et canoniques* valent seuls au delà de ce prix. Ils sont au nombre de 51.

OEUVRES COMPLETES de BAUDRAND, 2 vol. in-4°. Prix: 14 fr.

Les souscripteurs à 20 volumes à la fois, parmi les ouvrages ci dessus, jouissent, EN FRANCE, de trois avantages: le premier est de ne payer les volumes qu'après leur arrivée au chef-lieu d'arrondissement ou d'évêché; le second est de recevoir les ouvrages *franco* chez notre correspondant ou le leur, ou d'être remboursés du port; le troisième est de ne verser les fonds qu'à leur propre domicile et sans frais.

